

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या

७०७

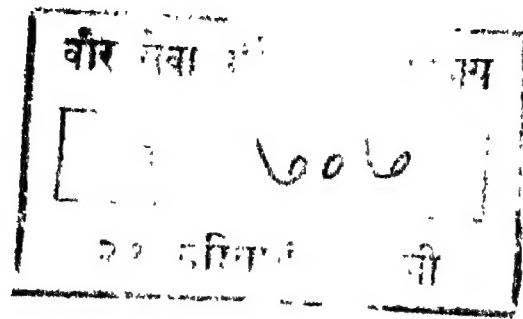
काल नं०

०३०८ श्री

संग्रह

७

3638

यामोन्धु शं समणस्स भगवओ महावीरस्स ।

वादिवृन्दवन्दितचण्णारविन्द-सुविहितमृशकचक्रचुडामणि-श्रीसौधर्मबृहत्तपो-
गच्छावर्तसकाऽऽवालप्रवचरि-जैनशामनस्फारश्चक्रारहार-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-
कलिकालसर्वज्ञकल्प-जङ्गमयुगप्रधान-जगत्पूज्य-परमयोगिराज-
गुरुदेव-प्रभुश्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वर-विरचितः-

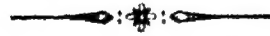
अभिधानराजेन्द्रः ।

(प्राकृत-मागधी-संस्कृत-शब्दकोषः)

तस्य शकारादिशब्दसङ्कलने सप्तमो जागः ।

स च-

श्रीसर्वज्ञप्रहृषितगणधरनिर्वर्तितायऽऽश्वीनोपलन्यमानाशेषसूत्रतन्त्रिर्युक्ति-
जाव्य-चूर्णि-वृत्त्यादिनिहितसकलदार्शनिकसिद्धान्तैतिहास-
शिक्ष-वेदान्त-न्याय-वैशेषिक-मीमांसादिप्रदर्शितपदार्थानां
युक्ताऽयुक्तत्व-निर्णायकः ।

उपाध्याय-श्री श्री १००० श्रीमन्मोहनविजयोपदेशतः-
आचार्य-श्रीमद्द्वेन्द्रसूरिजि-रूपाध्याय-श्रीयतीन्द्रविजयैश्च संशोधितः,
श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-जैनश्वेताम्बर-श्रीसङ्केत

रतलामस्थे स्वीये श्रीजैनप्रज्ञाकर-यन्त्रालये
सम्पुष्ट प्रकाशितश्च ।

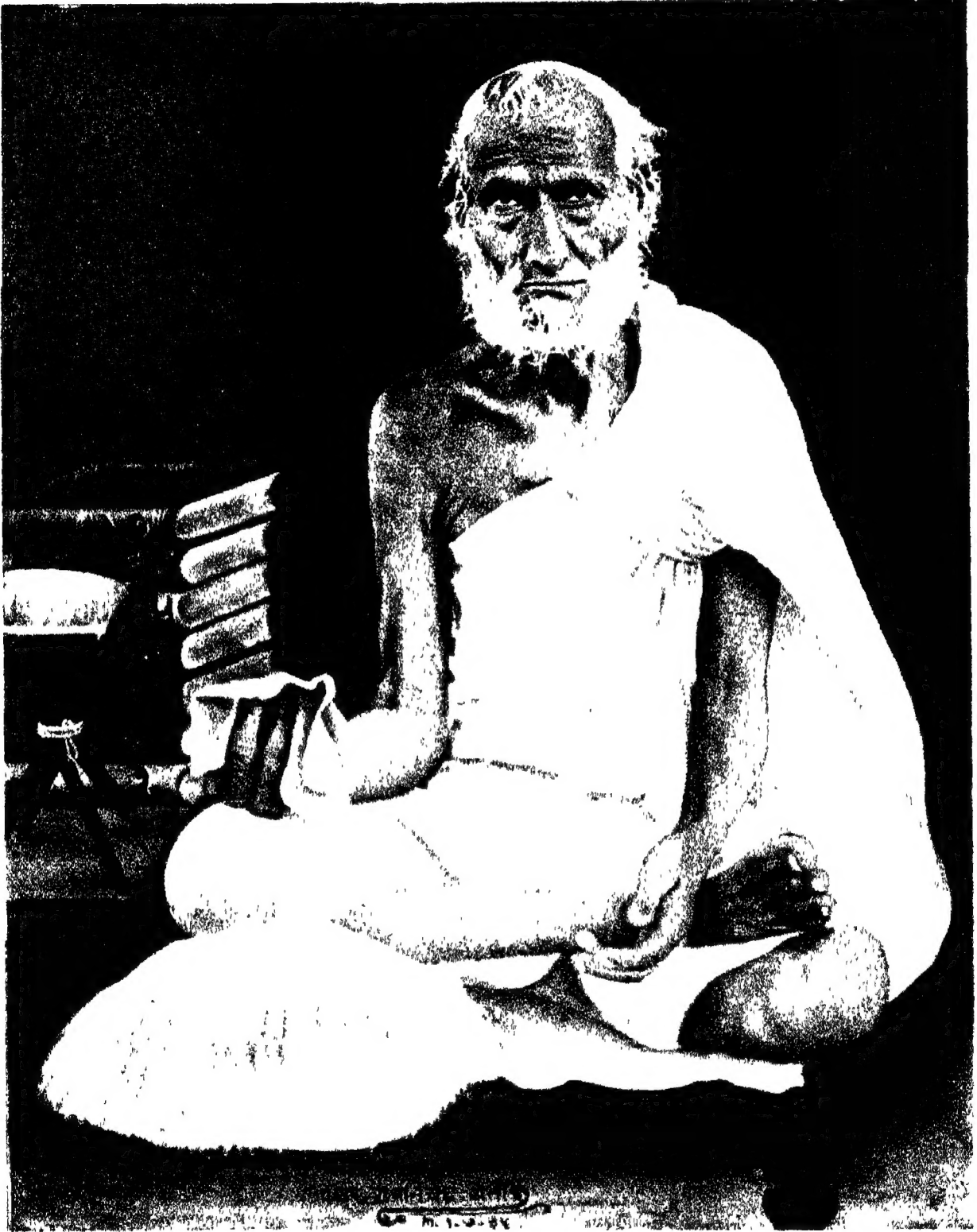
श्रीवीर निर्वाण संवत् २४६१ }
श्रीराजेन्द्रसूरि संवत् २८ }

पुनर्मुद्रित
मूल्यम्-३८) रु०

{ श्रीविक्रमाब्द १९६१
{ विस्वाब्द १९३४

सर्वहितवृत्तिप्रकचकचदामणि कलिकालभवजकल्प-परमयोगिग ३-
जगन्पूज्य-गुरुदेव-प्रभुश्रीमद-विजयराजेन्द्रमूर्गेश्वरजी महाराज ।

रम्यनान्तरिपुत्रदानवदमन पञ्चातनश्रीमणी राजेन्द्राभिभवकोशमप्रणयना-वन्द्यमित्रनश्रव ।
महामयोपकृतिप्रयोगकर्णे नि-ये स्त्री नादज. को न्य. सन्निदाईतो विजयराजेन्द्रान्तरः पुण्यवान् । ३०००

अम	मन्तपु	प-यागपद	उदयपु	विषादप	जायग
दासा	न्यपु	गोपन्यपदनी	सहो	निवाण	राजमद

आचार-प्रदर्शनम् ।

— 101 —

सुविहितसूरिकुलितलकायमान-सकलजैनागमपारदृश्व-आवासब्रह्मचारी-जङ्गमयुगप्रधान-प्रानःस्मरणीय-परमयोगिराज-क्रियाशुद्धयुपकारक-श्री सौधर्मबृहन्नरोगच्छाय-सितपटाचार्य-जगत्पूज्य-गुरुदेव-जट्टारक श्री १००८ प्रभु श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरजी महाराजने 'श्रीअभिधानराजेन्द्र' प्रकृत मागधी महाकाश का सङ्कलनकार्य मरुधरदेशीय श्रीनियाणा नगर में संवत् १९४६ के आश्विनशुक्लद्वितीया के दिन शुभ लग्न में आरम्भ किया । इस महान् संकलनकार्य में समय समय पर कोशकर्ता के मुख्य पट्टधर शिष्य-श्रीमदधनचन्द्रसूरीजी महाराजने जो आपको बहुत सहायता दी । इस प्रकार करीब साठे चौदह वर्ष के अभिधान परिश्रम के फलस्वरूप में यह प्राकृत बृहत्कोष संवत् १९६० चैत्र-शुक्ल १३ बुधवार के दिन श्री सूर्यपुर (सुरत-गुजरात) में बनकर परिपूर्ण (तैयार) हुआ ।

गवःखियर रियासत के राजगढ़ (माखवा) में गुरुतिर्वाणोत्सव के दरमियान संवत् १९६३ पौष-शुक्ल १३ के दिन महानपस्वी-मुनि श्रीमद्विजयजी, मुनिश्रीदीपविजयजी, मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी, आदि सुयोग्य मुनि महाराजाओं की अध्यक्षता में माखवदेशीय-लोट बंद ग्राम-नगरे के प्रतिष्ठित-सद्गृहस्थों की सामाजिक मिटिंग में सर्वानुमत से यह प्रस्ताव पास हुआ कि-महर्षि-गुरुदेव के निर्माण किये हुए 'अभिधानराजेन्द्र' प्राकृत मागधी महाकाश का जैन जैनेतर समानरूप से लाज प्राप्त कर सकें, इस लिये इसको अवश्य छपाना चाहिये, और इसके छपाने के लिये रतनाम (माखवा) में सेठ जसुजी चतुर्जजीत्-मिश्रामलजी मथुगलालजी, रुरचंदजी गवःदासजीत् जागीरशर्माजी, बीमाजी जवरचंदजीन्-प्याचंदजी और गोमाजी गंजीरचंदजीन्-निहालचंदजी, आदि प्रतिष्ठित सद्गृहस्थों की देख-रेख में श्रीअभिधानराजेन्द्र कार्यलय और 'अजैनप्रताप'प्रतिग प्रेम स्वतन्त्र खोलना चाहिये । कोष के संशोधन और कार्यालय के प्रबन्ध का

समस्त-जार महुम-गुरुदेव के सुयोग्य-शिष्य मुनिश्रीदीपविजयजी (श्रीम-
छिजयचूपेन्द्रसूरिजी) और मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी को सोंपा जाय । वस,
प्रस्ताव पास होने के बाद सं० १९६४ श्रावणसुदि ५ के दिन उक्त कोश को
छपाने के लिये रतलाम में उपर्युक्त कार्यालय और प्रेस खोला गया और
उक्त दोनों पूज्य-मुनिराजों की देख-रेख से कोश क्रमशः ठपना शुरू हुआ,
जो सं० १९७१ चैत्र-वदि ५ गुरुवार के दिन संपूर्ण ठप जाने की सफलता
को प्राप्त हुआ ।

इस महान् कोश के मुद्रणकार्य में कुवादितममलगजमदभजनकेसरी-
कलिकाभ्रसिद्धान्तशिरोमणि-प्रातःस्मरणीय-आचार्य-श्रीमद्धनचन्द्रसूरि-
जी महाराज, उपाध्याय-श्रीमन्मोहनविजयजी महाराज, सच्चारित्री-
मुनिश्रीटीकमविजयजी महाराज, पूर्णगुरुदेवसेवादेवाक-मुनिश्रीहृकुमविज-
यजी महाराज, सत्क्रियावान्-महातपस्वी-मुनिश्रीरूपविजयजी महाराज,
साहित्यविशारद-विद्यानृषण-श्रीमछिजयचूपेन्द्रसूरिजी महाराज, व्या-
ख्यानवाचस्पत्युपाध्याय-मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी महाराज, ज्ञानी ध्यानी
मौनी महातपस्वी-मुनिश्रीहिम्मतविजयजी, मुनिश्री-सद्धर्मीविजयजी,
मुनिश्री-गुलाबविजयजी, मुनिश्री-हर्षविजयजी, मुनिश्री-हंसविजयजी,
मुनिश्री-अमृतविजयजी, आदि मुनिवरोंने अपने अपने विहार के
दरमियान समय समय पर श्रीसंघ को उपदेश दे दे कर तन, मन
और धन से पूर्ण सहायता पहुँचाई, और स्वयं भी अनेक जाँति
परिश्रम उठाया है, अतएव उक्त मुनिवरों का कार्यालय आचारी है ।

जिन जिन ग्राम-नगरों के सौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-श्रीसंघ ने इस
महान् कोषाङ्कन-कार्य में आर्थिक-सहायता प्रदान की है, उनकी शुभ-
सुवर्णाक्षरी नामावली इस प्रकार है—

श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीय श्रीसंघ-मालवा—

श्रीसंघ-रतलाम ।

श्रीसंघ-बाँगरोद ।

श्रीसंघ-राजगढ़ ।

„ जाबरा ।

„ वारादा-बड़ा ।

„ भाबुवा ।

श्रीसंघ-बड़नगर ।

„ खाचरोद ।

„ मन्दसोर ।

„ सीतामऊ ।

„ निम्बाहेड़ा ।

„ इन्दौर ।

„ उज्जैन ।

„ महेन्द्रपुर ।

„ नयागाम ।

„ नीमच-सिटी ।

„ संजीत ।

„ नारायणगढ़ ।

„ बरड़ाबदा ।

श्रीसंघ-सरमी ।

„ मुंजावेड़ी ।

„ खरसोद-बड़ी ।

„ खीरोला-बड़ा ।

„ मकरावन ।

„ बरड़िया ।

„ (भाट)पचलाना ।

„ पटलावदिया ।

„ पिपलोदा ।

„ दशार्ई ।

„ बड़ी-कड़ोद ।

„ धामणदा ।

„ राजोद ।

श्रीसंघ-भकणावदा ।

„ कूकसी ।

„ आलीराजपुर ।

„ रींगनोद ।

„ राणापुर ।

„ पारां ।

„ टांडा ।

„ बाग ।

„ खवासा ।

„ रंभापुर ।

„ अमला ।

„ बोरी ।

„ नानपुर ।

श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीयसंघ-गुजरात—

श्रीसंघ-अहमदाबाद ।

„ वीरमगाम ।

„ सूरत ।

„ साणंद ।

„ बम्बई ।

„ पालनपुर ।

श्रीसंघ-थिरपुर (थराद) ।

„ वाव ।

„ भोरोल ।

„ धानेरा ।

„ थोराजी ।

„ डुवा ।

श्रीसंघ-ढीमा ।

„ दधवा ।

„ बान्धम ।

„ वामण ।

„ जामनगर ।

„ खंभात ।

श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-संघ-मारवाड़—

श्रीसंघ-जांधपुर ।

„ आहोर ।

„ जालोर ।

„ भेंसवाड़ा ।

„ रमणिया ।

„ मांकलेसर ।

„ देवावम ।

„ विशनगढ़ ।

„ मांडवला ।

श्रीसंघ-भीनमाल ।

„ सांचार ।

„ बागरा ।

„ धानपुर ।

„ आकोली ।

„ माधू ।

„ सियाणा ।

„ काणोदर ।

„ देलंदर ।

श्रीसंघ-शिवगंज ।

„ कोरटा ।

„ फतापुरा ।

„ जोगापुरा ।

„ भाकंदा ।

„ पोमावा ।

„ बीजापुर ।

„ बाली ।

„ ग्विमेल ।

श्रीसंघ-गोल ।

„ साहेला ।
„ आलामण ।
„ रेवनडा ।
„ धाणसा ।
„ बाकरा ।
„ मोदरा ।
„ थलवाड़ ।
„ मंगलवा ।
„ सूरणा ।
„ दाधाल ।
„ धनारी ।

श्रीमंघ-मंडवारिया ।

„ बलदूट ।
„ जावाल ।
„ सिरोही ।
„ सिरोड़ी ।
„ हरजी ।
„ गुडाबालोतरा ।
„ भूति ।
„ तखतगढ ।
„ सेदरिया ।
„ गोवाडा ।
„ भावरी ।

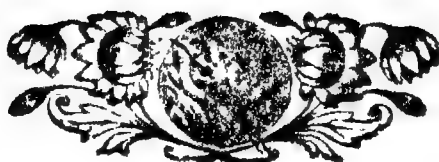
श्रीसंघ-सांडेराव ।

„ खुडाला ।
„ राणी ।
„ बिमाडा ।
„ कोशीलाव ।
„ पावा ।
„ एंदला का गुडा ।
„ चणोद ।
„ डूडसी ।
„ धाँवला ।
„ जोयला ।
„ काचोली ।

इनके सिवाय दूसरे भी कई गाँवों के संघों के तरफ से मदद मिली है, उन सभी का कार्यालय शुद्धान्तःकरण से पूर्ण आभारी है ।

श्रीअभिधानराजेन्द्रकार्यालय.

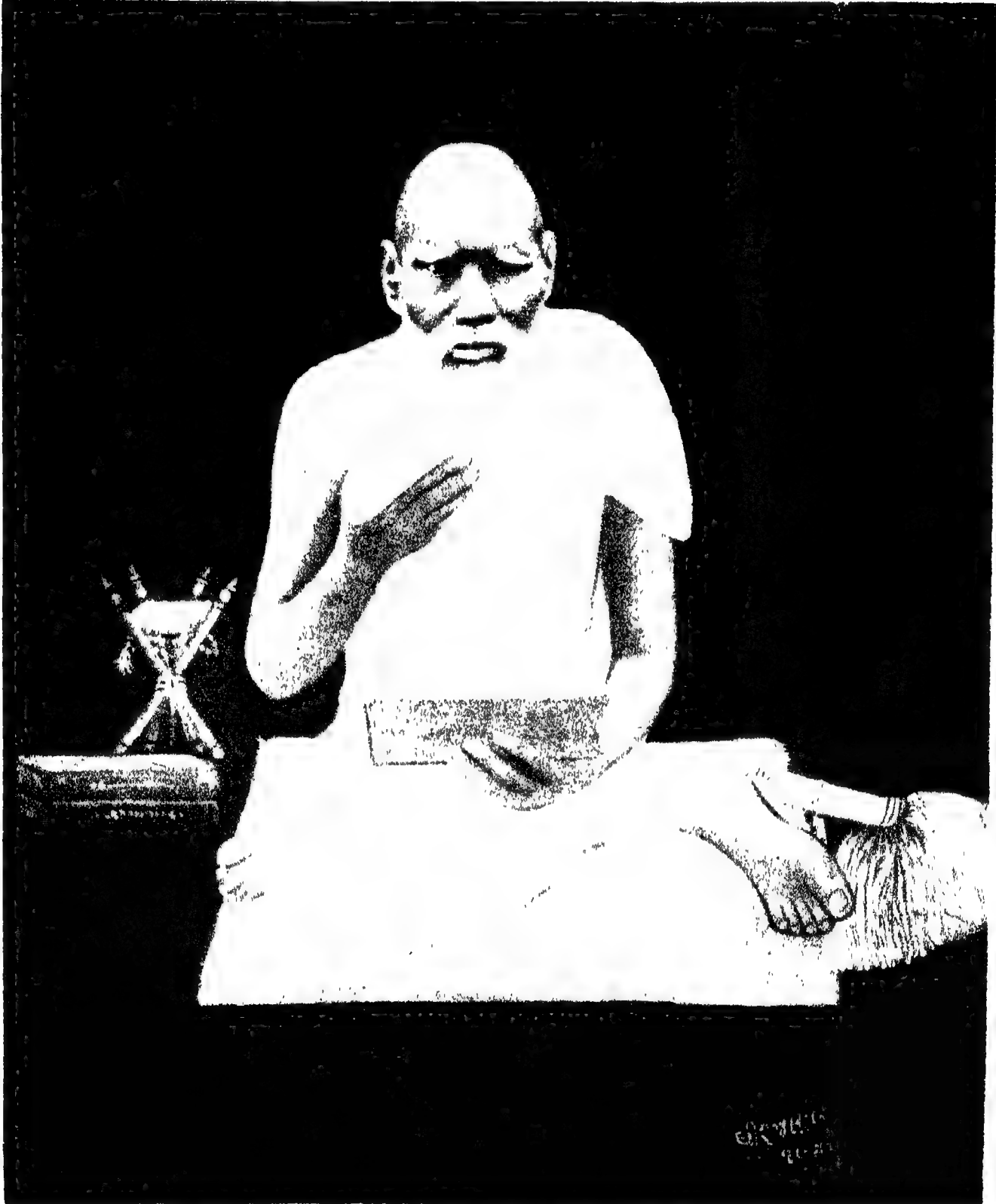
रतनाम (मालवा)

श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूर्यधर्मप्रभाकर-चर्चाचक्रवर्ति-आगमसहस्यवेदी-श्रुतस्थविर्महोदय—
श्रीमौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-श्रीमद्विजयधनचन्द्रसूरिजी महाराज ।

विद्वत्तपोरजनमोदकं प्रसन्नं, शुभ्रवत् सुकविकेवमद्विलासम् ।

हृदध्वान्तनाशकरणे प्रसन्नप्रतापं, वन्दे कलानिधिममं धनचन्द्रसूरिम ॥ १ ॥

जन्म - १८८० ई. क्रिस्तनगद (मेरठ) । दीक्षापसंयत् १९०० । ज्ञानरा (मल्ल) । सूरिपद १९०५ । ज्ञायक १९०८ ।
यतिदीक्षा १९१० । धानेरा (मल्ल) । उपाध्यायपद १९१५ । खाचरोट (मल्ल) । स्वर्गरोट १९२० । व्यासरा (मल्ल) ।

अभिधानराजेन्द्रः ।

श-श-पुं० । तालुस्थानीये ऊष्मसंज्ञके वर्णे, मागध्याम् शो-
रसेभ्याञ्च शस्य श एव प्राकृते तु सः । शी-ड । महादेशे,
शब्द० । सूर्ये, शशाङ्के, रश्मौ, महार्णवे, शिष्ये, वस्त्राङ्के,
कच्छपे, भूपे च । स्वस्यर्थे, शातने, तनूकृतौ, शीते, सुखे,
मङ्गले, शस्त्रे च । नपुं० । एका० । “रसोलेशौ” ॥ ८ । ४ ।
२८८ ॥ इति मागध्यां सकारस्थाने शकारादेशेन ये सकारा-
दिशब्दाः प्राकृते दर्शयिष्यन्ते ते मागध्यां शकारादित्वेन स्व-
यमभ्युह्याः । प्रा० ४ पाद ।

शलिश-सदृश-त्रि० । प्राकृतशैल्या सदृशस्थाने सरिसं ।
“रसोलेशौ” ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इति उभयत्र शः । रस्य लः ।
तुल्यं, “शलिशं लिमं” प्रा० ४ पाद ।

शस्तवाह-सार्धवाह-पुं० । “स्थ-र्थयोः स्तः” ॥ ८ । ४ । २६१ ॥
इति धेभागस्य सकाराकान्तस्तकारः । सार्धाधिपतौ,
प्रा० ४ पाद ।

शस्यकवल-शस्यकवल-पुं० । “सषोः-संयोगे सोऽप्रीप्ते”
॥ ८ । ४ । २८६ ॥ इति मागध्यामूर्ध्वलोपापवादः स स्थाने स
एवादेशः । शस्यरूपे कवले, प्रा० ४ पाद ।

शामञ्जू-सामान्य-न० । “न्य-शब्-ञ-ञां ञ्जः” ॥ ८ । ४ । २६३ ॥
इति न्यस्थाने द्विरुक्ते ञ्जकारः । आविशेषे, प्रा० ४ पाद ।

शालश-सारस-पुं० । “रसोलेशौ” ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इत्युभ-
यत्र सस्य शः रस्य लः । स्वनामक्याते पक्षिणि, प्रा० ४ पाद ।

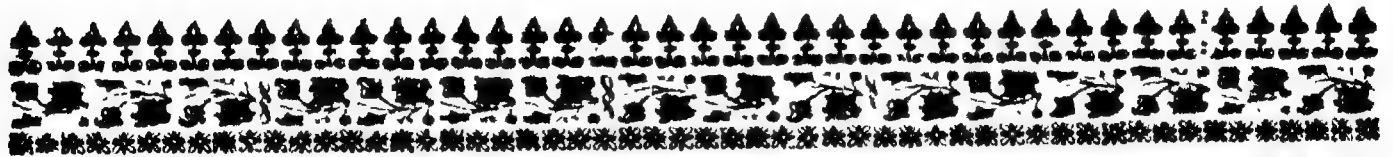
शुद-भूत-न० । “सर्वत्र लवरामचन्द्रे” ॥ ८ । ४ । २७६ ॥ इति रलुप ।
शेषं सौरसेनीवत् ॥ ८ । ४ । ३०२ ॥ इति न्यायात्तस्य दः ।
“रसोलेशौ” ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इति पुनस्तस्य शः । आगमे,
प्रा० १ पाद ।

सुपलिगटिद-सुपरिब्रथित-त्रि० । अत्यन्तमावये, “अम्महे
एन्नाप शुम्मिलाप सुपलिगटिदे भवं” प्रा० ४ पाद ।

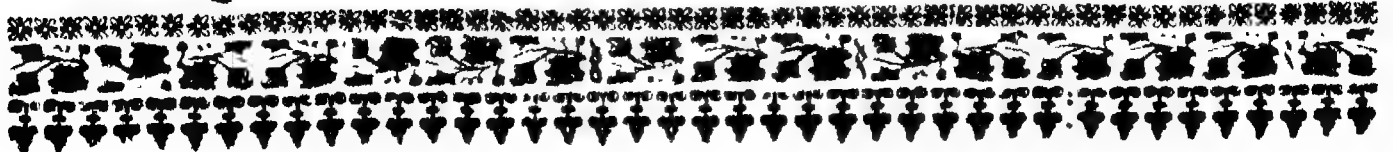
शुस्क-शुष्क-त्रि० । “शपोः संयोगे सोऽप्रीप्ते” ॥ ८ । ४ । २८६ ॥
अनन वकारस्य सकारादेशः । शुस्कं । शोषमुपगते, प्रा० ४ पाद ।

शुस्तिद-सुस्थित-त्रि० । स्थ-र्थयोस्तः ॥ ८ । ४ । २६१ ॥ इत्य-
नन स्थभागस्य स्तः । सुखेन स्थिते, प्रा० ४ पाद ।

शोभन-शोभन-त्रि० । “रसोलेशौ” ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इति
प्राकृतलक्षणसम्पन्नस्य शस्य मागध्यां शः । शोभाकारिणि,
प्रा० ४ पाद । किं तु शोभने बह्वक्षे शित्तिकलिञ्ज लजाप-
लिङ्गहे द्विमे । प्रा० ।

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्तपागच्छीय-कलिकालसर्वज्ञकल्प-
श्रीमद्भट्टारक-जैनश्वेताम्बराऽऽचार्य श्री श्री १००० श्रीम-
द्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते ‘अभिधानराजेन्द्रे’
शकाराऽऽदिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ॥

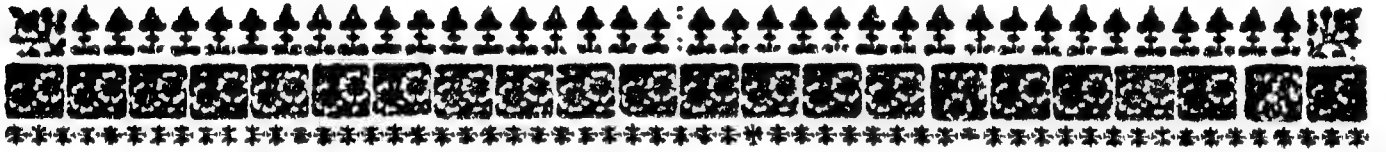

अभिधानराजेन्द्रः ।

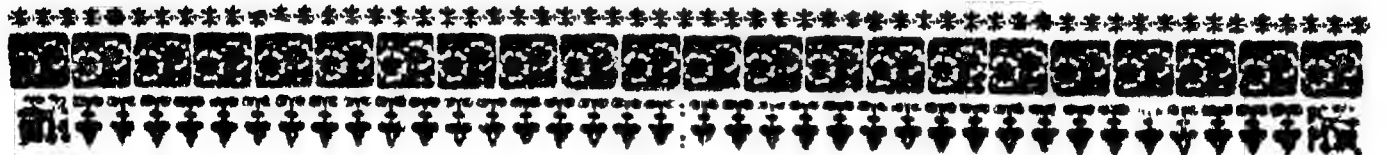

ष-पुं० । मूर्द्धस्थानीये ऊष्मसंज्ञके वर्णे, एका० । षो-क ।
वत्त्वम् । केशे, गर्भविमोचने, मानवे, सर्वश्रेष्ठे विज्ञे च ।
त्रि० । मेदनी । अतिरागे, अपवर्गे, प्रक्षरे, स्नानी, वेधसि,
बहुर्मिरहिते, सुखदुःखसमे, अनित्ये, वृषोत्तमे च । पुं० ।
वृषस्यन्त्यां सत्यां च । स्त्री० । नार्याश्लेषे, मुखे, परिहृते, जा-
लके, भेषजे च । नपुं० । एका० । " षोऽतिरागेऽपवर्गे षः, प्रक्षरे,

सानुवंचसोः ॥ ६ ॥ नार्याश्लेषे मुखे वं स्या-त्प्राण्डतेऽपि ष-
माहतम् । बहुर्मिरहिते षः स्या-ज्जालके भेषजे च षम् ॥ १० ॥
सुखदुःखसमः षो मा, वृषस्यन्ती सती च षा ॥ ११ ॥ " एका० ।
त्रिविधं, पारोक्ष्ये, विभवे च । पुं० । सुखे, अन्त्ये० । रमायाम्,
स्त्री० । अवसाने, गर्भमोक्षे, मर्षणे च । नपुं० । श्रेष्ठार्थे, त्रि० ।
एका० । " षकारस्त्रिविधं पुंसि, पारोक्ष्ये विभवे तथा । षम-
व्ययं सुखे स्यात्स्त्री, रमायां वा नपुंसके ॥ ८६ ॥ अवसाने
गर्भमोक्षे, मर्षणे च निरूप्यते । विशेष्यनिघ्नः षः शब्दः, श्रेष्ठार्थे
समुदाहृतः ॥ ६० ॥ एका० । (संस्कृतभिन्नासु भाषासु प्रायः
न वाक्यः शब्दाः सम्भवन्ति ' सर्वत्र ' " शपोः सः " ॥ ८ ।
१ । २६० ॥ इति । अनेन सादेशादिना वाक्यः शब्दाः अत्रा-
भिधानेऽनुदाहार्याः ।) (बहुलम् ॥ ८ । १ । २ ॥ इत्यभि-
कारात्प्राकृतसर्वसूत्राणां वैकल्पिकत्वेऽपि षकाराभावः प्रायः
प्राकृतशब्देषु । मागध्याम्- " तिष्ठतिषष्ठः " ॥ ८॥ १२६८ ॥ इति
चिष्टा वंश षकारमध्यः दृश्यते । चिष्टो । चिष्टाद । प्रा० ४ पाद ।)

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्तपागच्छीय—कलिकालसर्वज्ञकल्प-
श्रीमद्भट्टारक-जैन श्वेताम्बराचार्य श्रीश्री?००८ श्री-
विजयराजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते 'अभिधानराजेन्द्रे'
षकारादिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

अनिधानराजेन्द्रः ।

स-स-पुं० । दन्तस्थानीये ऊष्मसंज्ञके घर्णे, सो-इ-विष्णो, सपे, ईश्वरे, विहगे च । शब्द० । साकारः, गौरीपुत्र, प्रभञ्जन, चर्महेतौ च । देहकात्या, धियां च । स्त्री० । एका० । सोमे, सोमपांने, सूर्ये, पक्षिणि, तापसे, हृषे, सदानन्दे च । पुं० । घने, धने, यौघने, वस्तुवृन्दे च । नपुं० । एका० । समासे साहित्यार्थस्य सह-शब्दस्य स्थाने साऽऽदेशः । सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । तच्छब्दस्य प्रथमैकवचने स इति निर्देशे, नि० सू० १ उ० । दश० ।

तत्र सकारनिक्षेपमाह—

नामं ठवसस्यारो, दवे भावे अ होइ नायवो ।
दवे पससमाई, भावे जीवो तदुवउत्तो ॥ ३२८ ॥

नामसकारः सकार इति नाम, स्थापनासकारः सकार इति स्थापना, द्रव्यं भावं च भवति ज्ञानव्यः—द्रव्यसकारो भावसकारश्च । तत्र द्रव्य इत्यागम नोआगम-अशरीर-भव्यशरीर-तद्व्यतिरिक्तः प्रशंसा-अदिविषयो द्रव्यसकारः । भाव इति भावसकारो जीवः तदुपयुक्तः—सकारोपयुक्तः तदुपयोगान्वयत्वादिति गाथाऽर्थः ।

प्रकृतोपयोगीत्यागमनोआगमअशरीरभव्यशरीराऽतिरिक्तं प्रशंसादिविषयं द्रव्यसकारमाह—

निदेसपसंसाए, अर्थीभावे अ होइ उ सगारो ।
निदेसपसंसाए, अहिगारो इत्थ अज्जकयणे ॥ ३२९ ॥

निर्देशे प्रशंसायामस्तिभावे चेत्येतेष्वर्थेषु भवति तु सकारः । तत्र निर्देशे यथा—सोऽनन्तरमित्यादि, प्रशंसायां यथा सत्पुरुष इत्यादि, अस्तिभावे यथा—सद्भूतममुकमित्यादि । तत्र निर्देशप्रशंसायामिति—निर्देशे प्रशंसायां च यः सकारस्तेनाऽधिकारोऽप्राप्ययने प्रकान्त इति गाथाऽर्थः ।

एतदेव दर्शयति—

जे भावा, दसवेआ-लिअम्मि करसिअ वसिअो जिणेहि ।
तेसि समावणम्मि ति, जो भिक्खु भअइ स भिक्खु ॥ ३३० ॥

ये भावाः—पदार्थाः पृथिव्यादिसंरक्षणादयो दशैकालिके प्रस्तुते शास्त्रं करणीया—अनुष्ठया वर्णिताः—कथिता जिनैः—तीर्थकरगणधरैः, तेषां-भाषाणां समापने—यथाशक्त्या (क्लि) द्रव्यतो भाषतस्याऽऽख्येण पर्यन्तनयनेन यो भिक्खुः—तदर्थं यो भिक्षुणशीलो न गृहरादिभरणार्थं म-

रयते स भिक्खुरिति । इतिशब्दस्य व्यवाहित उपन्यासः । 'स भिक्खुरित्यत्र निर्देशे सकार इति गाथाऽर्थः ।

प्रशंसायामाह—

चरगमरुगाइआणं, भिक्खुवजीवीण काउखमपोहं ।

अज्जकयसुखनिउत्तो, होइ पसंसाइ उ स भिक्खु ॥ ३३१ ॥

चरगमरुगाइआणं—चरकाः—परिभाजकविशेषाः प्ररुकाः—चिग्यर्थाः आदिशब्दाश्चाक्यादिपरिग्रहः, अमीषां भिक्षोपजीविनां—भिक्षुणशीलानामसुखस्वनापाहं कृत्वा अप्ययमसुखनियुक्तः—प्रकान्तशास्त्रनिष्पन्नभूतप्रकान्ताध्ययनाभिहितसुखसमन्वितो भवति, प्रशंसायामवगम्यमानायामसिद्धिषु—संज्ञासौ भिक्खुश्च तत्तद्व्यापारेण सान्निधिरिति गाथाऽर्थः । उक्तः सकारः । दश० १० अ० । यायुनस्व, जै० गा० । स्व-न० । स्वन्-इ । धने, आत्मनि, ज्ञातौ च । पुं० । आत्मीये, त्रि० । आत्मीये आत्मनि चार्थेऽस्य सर्वनामता । वाच० । सअंग-स्वाङ्ग-न० । शिरोऽधगदिषु स्वकीयेष्वङ्गेषु, “जहा कुम्भो सअंगो सप देहं समाहरे” सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सअङ्ग-साऽङ्ग-त्रि० । सह अङ्गैर्वैत इति साऽङ्गम् । कीटिकादीनाम् अङ्गैः सहिते, दश० २ अ० ।

सअङ्ग-स्वार्थ-पुं० । स्वप्रयोजनं, “इह खलु गाहावद् अप्यगो सअङ्गाय अगणिकायं उज्जालेज्ज वा ।” आचा० २ ध्रु० १ सू० २ अ० १ उ० ।

मार्थ-त्रि० । अर्थेन प्रयोजनेन सहितम् । एका० । अर्थसहिते, सूत्र० २ ध्रु० ३ अ० । सप्रयोजने, कल्प० ३ अधि० २ क्षण । सअङ्गि-सास्थिक-त्रि० । सहास्था वर्तते इति सास्थिकः । अस्था सहितं, पञ्चा० १६ धिव० ।

सअङ्ग-शकट-पुं० । न० । शक—अटन् । यानभेदं, असुरविशेषे, स्वल्पार्थे, वाच० । “क—ग—च—ज—त—द—प—य—वां प्रायो लुक” ॥ ८ । १ । १७७ ॥ अनेन ककारस्य लोपः । प्रा० । सअङ्गं । “अवणो यथुतिः ॥ ८ । १ । १८० ॥ पूर्वोक्तसूत्रेण कस्य लुक्यनेन अवणो यथुतिकः । सअङ्गं । “सटाशकटकैटभे दः” ॥ ८ । १ । १८६ ॥ इत्यनेन टस्य दः । प्रा० ।

सअङ्ग-स्वजन-पुं० । “एकस्यं भवस्वे” ॥ ८ । २ । ११४ ॥ अत्रैकस्वरगृहणाभावेऽस्मिन्नपि लक्ष्ये लक्षणस्य प्रवृत्तौ उत्पत्त्यात् । सअङ्गो । आत्मीय, प्रा० २ पाद ।

सअङ्ग-शतकृत्वम्-अव्य० । शतवारशब्दार्थे, “कृत्वसो हुत्तं” ॥ ८ । २ । १४८ ॥ अनेन कृत्वसो हुत्तमादेशः । सअङ्गुत्तं । प्रा० २ पाद ।

सइ-सकृत्-अव्य० । एकवारे, द्वा० १६ द्वा० । नि० सू० । सकृत्—एकवारम् । आन्ता० २ ध्रु० १ सू० १ अ० १ उ० । व्य० । “असइ गीयागाए ति” । स इति संसार्यसुमानसकृत्नेकश उक्तैर्गोत्रमान् सत्कारादे उत्पन्न इति । शेषस्तथा असकृत्तृचैर्गोत्र सर्वलोकावर्गिते पीनः पुन्यमात्पन्न इति । आन्ता० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० । सर्वेष्वपि विशेषावगमेषु द्रष्टव्यं, न० । सकृदेकदा कर्कसकान्तावत्यर्थः । स० १८ सम० ।

मदा-अव्य० । “ इः सदादौ वा ” ॥ ८ । १ । ७२ ॥

अननाकारस्येत्यम् । सर्वस्मिन् काले, प्रा० १ पाद ।

स्मृति-स्त्री० । स्मरणं स्मृतिः । “ इत् कृपादौ ” ॥ ८ । १ ।

१२८ ॥ इत्यनेनादेः ‘ भूत इत्यम् । प्रा० । पूर्वाऽ-
नुभूतार्थालम्बनप्रत्ययविशेषः, न० । विशेष० । उपयोगल-
क्षणे, सामायिकस्य स्मृत्यकरणे सामायिकस्य सम्बन्धिनी या
स्मरणा-स्मृतिरुपयोगलक्षणा । आब० ६ अ० । संस्कारप्रबो-
धसम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारवेदनं स्मृतिः । स्था०
२ आ० ३ उ० । स्मृतिरवबोध इत्यनयान्तरम् । आब० १
ध्रु० १ अ० १ उ० । स इति वा मतिरिति वा पन्नसि वा सम्बन्धेयं
आभिनिबोधयितुं एते हि एवादिपदि भणितं ति । आ० ध्रु० १
अ० । वासनानन्तरं कृतश्चिन्तादृशार्थदर्शनादिकारणात्
संस्कारस्य प्रबोधं यज्ज्ञानमुद्यतं तदवदं यन्मया प्रागु-
पलब्धमित्यादिरूपं सा स्मृतिः । उक्तं च । न० । “ तदनन्तरं
तद्व्याप्ति, विवक्षयं जां उ वासना जोगो । कालान्तरेण जं
पुण, रणुसरणं धारणा सा उ ॥ २६१ ॥ ” विशेष० ।

तथाऽनुभूतविषया सम्प्रमोषः स्मृतिः स्मृता (६) ।

आ० ११ आ० ।

(व्याख्यानमिदम् ‘ जोग ’ शब्दे चतुर्थभागे १६२१ पृष्ठे)
अर्थतस्तु तावत् स्मरणं कारणगोचरस्वरूपैः प्ररूपयन्ति-

तत्र संस्कारप्रबोधमनुभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं
वेदनं स्मरणम् ॥ ३ ॥

तत्रति-प्राकृतनभ्यः संस्कारप्रबोधसम्भूतत्वादिना गुणेन
स्मरणं निज्जात्यन्ति । संस्कारस्याऽऽत्मशक्तिविशेषस्य प्र-
बोधात् फलदानाभिमुख्यलक्षणात् सम्भूतमुत्पन्नमिति का-
रणनिरूपणम् । अनुभूतः-प्रमाणमात्रेण परिच्छिन्नाऽर्थज्ञाना-
ऽन्वतनरूपा विषया यस्येति विषयव्याख्यानम् । तदित्याकारं
तदित्युल्लेखवत् । तदित्युल्लेखवत्ता चास्य योग्यताऽपेक्षया-
ऽऽख्याय । यावता ‘ स्मरसि चैत्र ! कश्मीरेषु वस्त्यामस्तत्र
द्राक्षा भोक्ष्यामहे ’ इत्यादि स्मरणं तच्छब्दांशेनो नापलक्ष्यत
एव, किन्तिवदं स्मरणं तेषु कश्मीरेषु इति ता द्राक्षा इति
तच्छब्दांशेनमर्हत्येव । न चैवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तत्प्रसङ्गः ।
तस्य स पञ्चायमित्युल्लेखशस्त्रत्वात् । इति स्वरूपप्रतिपा-
दनम् ॥ ३ ॥

अत्रोदाहरति-

तत्तीर्थकरविम्वमिति यथा ॥ ४ ॥

तद्वर्तित-यत् प्राक् प्रत्यक्षीकृतम्, स्मृतम्, प्रत्यभिज्ञातम्,
चित्कर्तितम्, अनुमितम्, धृतं वा भगवन्स्तीर्थकृतो विम्वं
प्रतिष्ठतिः तस्य परामर्शः, इत्येवं प्रकारं तच्छब्दपरामृष्टं
यदिज्ञानं तत्सर्वं स्मरणमित्यर्थः । ये तु यौगाः स्मृतेरप्रा-
माण्यमभ्यगीयत न ते साधु र्ग्राहयत । यतो यन्नावत्
केचिदनर्थजत्वादस्याः तदाम्नासिधुः नत्र हेतुः, ‘ अभूत्-
वृष्टिकद्वयति शकटम् ’ इत्याद्यतीतानागतगोचरानुमानेन
सव्यभिचार इत्यनुचित एवावधारयितुम् । परे तु मेनिरे-
ने स्मृतिः प्रमाणम् । पूर्वाऽनुभवविषयोपदर्शनेनार्थं निश्चि-
न्धत्वा अर्थपरिच्छिन्ने पूर्वाऽनुभवपारतन्त्र्यात् । अनुमानज्ञानं
तत्पत्तौ परापन्नम्, स्वाविषयं तु स्वातन्त्र्यमेव । स्मृतिरिव तस्मा-

पूर्वाऽनुभवाऽनुसन्धानेनार्थप्रतीत्यभावात् । तदुक्तम्-“ पूर्व-
विज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरिष्यते । पूर्वज्ञानादिना तस्याः,
प्रामाण्यं नावगम्यते ॥ १ ॥ तत्र यत्पूर्वविज्ञानं, तस्य प्रमाणं
मिष्यते । तदुपस्थानमात्रेण, स्मृतेः स्यादवधारितार्थता ॥ २ ॥ ”
इति । तदपि न पेशलम् । स्मृतेरप्युत्पत्तिमात्रेऽनुभवसव्यपन्न-
त्वात्, तदाहितसंस्कारास्तदुत्पत्तेः । तद्विषयपरिच्छिन्ने त्व-
स्याः स्वातन्त्र्यमेव । ननु नात्र स्वातन्त्र्यम् ; अस्याः पूर्वाऽनुभव-
माधितमावभासनायामेवाभ्युद्यतत्वात् । एवं नहि व्याप्ति-
प्रतिपादिप्रमाणप्रतिपन्नपदार्थोपस्थापनमात्रे प्रवृत्तेरनुमान-
स्यापि कुनस्या स्वातन्त्र्यसङ्गतिः । अथ व्याप्तिप्रादिकानै-
यत्येन प्रतिपन्नानुपपातो नैयत्यविशेषेणानुमानेन परि-
स्फुरणसम्भवात् कुतो न स्वातन्त्र्यमिति चेत्, तर्हि
अनुभव भूयो विशेषशालिनः स्मरणे तु कतिपयैरेव वि-
शेषविशिष्टस्य वस्तुनां ज्ञानात् कुतो नास्याऽपि तत्,
स्यात् । ननु तेऽपि विशेषास्तावदनुभूतौ प्रत्यभुरेव । अ-
न्यथा स्मरणमेव तत्र स्यात् इति चेत्, नियतवशेऽपि
पावको व्याप्तिप्रादिके प्रत्यभावेव । अन्यथाऽनुमानमेव तत्र
स्यात् इति किञ्च चेतयसे । अथ तत्र सर्वे सार्वदिकाः सार्वत्रि-
काश्च पावकाः पुस्तकः, अनुमाने तु स एवैककास्तीत्युक्त-
मिति चेत्, ननु तत्रापि तत्राक्रमेण मा विस्मयीः । ननु न-
सर्वत्रैव कतिपयविशेषावसायव्याकुलं स्मरणम् । क-
चिदावदनुभूतरूपादिविशेषमपि तस्यान्यत्वेस्ततस्तत्र का
गतिरिति चेत् । नैवम् । नहि कृपाद्य एव विशेषा वस्तु-
नः, किन्तु अनुभूयमानताऽपि । न चाऽसौ स्मरणे काऽ
पि चकारित, तस्याऽपि प्राचीनानुभवस्वभावतापत्तेः । कि-
न्तुनुभूतैव भावस्य तत्र भाति । इति सिद्धमनुमानस्येव
स्मरणस्याऽपि प्रामाण्यम् । न च तस्याप्रामाण्येऽनुमान-
स्याऽपि प्रामाण्यमुपापादि, सम्बन्धस्याप्रमाणस्मरणसन्द-
र्भितस्यानुमानानङ्गत्वात्, संशयितल्लिङ्गवत् । न च प्राक्-
प्रवृत्तसम्बन्धप्रादिप्रमाणव्यापारोपस्थापनमात्रवरितार्थत्वा-
चास्य तत्र प्रामाण्येन प्रयोजनमिति वाच्यम् । अप्रमा-
णस्य तदुपस्थापनेऽपि सामर्थ्यासम्भवात् । किञ्च-अर्थोप-
लब्धिहेतुत्वं प्रमाणलक्षणे तद्व्याख्येयम् । तच्च धारावा-
हिप्रत्यक्षस्येवास्याप्यनुमानादित्यत एवेति किमन्यैरस्त-
त्वापैरिति ॥ ४ ॥ रक्षा० ३ पार० । सर्वेष्वपि विशेषावगमेषु
द्रष्टव्ये, आ० १६ आ० । आब० । अनुभूतवस्तुन उद्बोधक-
सहकारेण संस्काराधीने ज्ञानभेदे, वाब० । (स्मृतिसंस्कार-
योरानन्तर्यम् ‘ इस्सर ’ शब्दे द्वितीयभागे ६४१ पृष्ठे उक्तम् ।)

सहस्रतरङ्गा-स्मृत्यन्तर्द्धा-स्त्री० । स्मृत्यन्तर्द्धाने, स्मृतेः-स्म-
रणस्य योजनशतादिरूपपरिमाणाविषयस्यान्तर्द्धा-अ-
शः स्मृत्यन्तर्द्धा । पञ्चा० १ विष० । स्मृतेर्ध्वं यद्वर्तते तत्-
स्मृत्यन्तर्द्धानम् । किं मया परिरुद्धीतं कथा वा मर्यादया व्रतमि-
त्येवमनुस्मरणमित्यर्थः । आ० । आब० ।

सहस्रकरण-स्मृत्यकरण-न० । स्मृत्यन्तर्द्धाने, स्मृतेः-स्मरणस्य
सामायिकविषयाया अकरणमनासेषेन स्मृत्यकरणम् ।
प्रबलप्रमादादिव स्मरति, यदुतास्वां वेलायां मया
सामायिकं कर्तव्यं कृतं न कृतं वेति, स्मृतिमूलं च मोक्षानु-
ष्ठानम् । यक्षा० १ विष० । उक्त० ।

सहअणोयारण-स्मृत्यनवतारण-न० । स्मृतेः सामयिककर-
णावसरविषयायाः कृत्यस्य वा सामयिकस्य प्रबलप्रमादयो-
गादमवतारणमनुपस्थापनं मया कदा सामयिकं कर्तव्यं कृतं
वा मया सामयिकं नवत्येव रूपे स्मरणभ्रंश, घ० २ अधि० ।
सहअभास-स्मृत्याभास-पुं० । स्मरणाऽऽभासे, रत्ना० ।

अथ परेणाऽऽभासं विवक्ष्यः, स्मरणाऽऽभासं तावदाहुः—

अननुभूते वस्तुनि तदिति ज्ञानं स्मरणाभासम् ॥३१॥

अननुभूतं प्रमाणमात्रेणानुपलब्धे ॥ ३१ ॥

उदाहरन्ति—

अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथा ॥३२॥

रत्ना० ६ परि० ।

सहंगाल-साङ्कार-न० । चारित्र्येधनधूमाङ्कारमिव य. कणेति
भोजनविषयरागाग्निं साङ्कार एवोच्यते तेन सह यद्वर्तते
पानकादि तत् साङ्कारम् । अङ्कारदोषविशिष्टे, भ० ६ श० ७ उ० ।
“ रागेण सहंगालं दोषेण सधूमगं ति शेषवत् ” महा० ३ अ० ।

सहंदिय-सेन्द्रिय-पुं० । इन्द्रियपर्याप्ते, स्था० २ डा० २ उ० ।
संसारिणि च । स्था० २ डा० १ उ० । (‘अणिन्द्रिय’ शब्दे प्रथ-
मभागं ३३४ पृष्ठे दृग्दृक् उक्तः ।)

सहकण-स्मृतिकरण-न० । स्मृत्युत्पादे, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

सहकाल-स्मृतिकाल-पुं० । स्मर्यते यत्र भिक्षाकालः स
स्मृतिकालः । “सहकाले चरे भिक्षू” दश० ५ अ० १ उ० ।

सहजिह्वा-देशी-वर्सातिप्रवेशिन्याम्, पि० ।

सहृण-देशी-धान्यविशेष, स्था० ।

सहृण-सैन्य-न० । अहर्द्वेत्यादौ च ” ॥ ८ । १ । १५१ ॥ इ-
त्यनेकारस्य अह इत्यादेशः । सहृण । सेनायां समवैति । अ-
मिलितं हस्त्यश्वादी, प्रा० । सेनायाः सङ्घः । ष्यञ् । सेना-
समुदायं न० ।

सहृभंस-स्मृतिभ्रंश-पुं० । स्मृत्यन्तर्धाने, स्मृतेः—स्मरण-
स्य योजनशतादिरूपविकृतिपरिमाणविषयस्यातिव्याकुलत्व-
प्रमादित्वमत्यपाटवादिना भ्रंशा ध्वंसः स्मृतिभ्रंशः । वि-
स्मरणशीलतायाम्, प्रव० २०७ द्वार ।

सहर-स्वैर-न० । “ अहर्द्वेत्यादौ च ” ॥ ८ । १ । १५१ ॥ इत्यने-
नकारस्य ‘अह’ इत्यादेशः । सहरं । प्रा० । स्वच्छन्दे, व्य०
७ उ० ।

सहरचारि-स्वैरचारिन्-त्रि० । उद्भ्रामके, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

सहरिन्-स्वैरिन्-त्रि० । स्वच्छन्नाचारिणि, ग० १ अधि० ।

सहल-शैल-पुं० । पर्वते, “ उच्छलन्ति समुद्रा, सहला नि-
पतन्ति तं हलं नमथ ” प्रा० ४ पाद ।

सहविप्लव-स्मृतिविप्रहीन-त्रि० । अपगतकर्तव्यविवेके, सू-
त्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

सहसंजाय-सकृत्संजात-त्रि० । एकवारं समुत्पन्ने, पञ्चा० ३
विष० ।

सहृण-देशी-धान्यविशेष, स्था० ५ डा० ३ उ० ।

सउजाय-सोद्योत-त्रि० । सहोद्योतेन वस्त्वन्तरप्रकाशनेन
वसन्त इति सोद्योतानि । स० । बहिर्विनिर्गत-
वस्तुस्तोमप्रकाशकरेषु, प्रज्ञा० २ पद । प्रत्यासन्नवस्तुद्योतके,
भ० २ श० ८ उ० । ज० । रा० । स० । बहिर्व्यवस्थितप्रत्यास-
न्नवस्तुस्तोमप्रकाशकरोद्योतसहिते, रा० ।

सउण-शकुन-पुं० । लोमपक्षिभेदे, औ० नि० चू० ज्ञा० । वि-
वक्षितार्थसूचकनिमित्ते, नपुं० । पञ्चा० ७ विष० । पं० व० ।

इदानीं भाष्यकारः शकुनं प्रतिपादयन्नाह—

नन्दीतूरं पुण-स्स दंसणं संख पडह सद्दो य ।

भिगारछत्त चामर, धयप्पडागा पसत्थाई ॥ १०६ ॥

समणं संजयं दंतं, सुमणं मोयगा दहिं ।

मीणं घंटं पडागं च, सिद्धमन्थं वियागरे ॥११०॥

एता निगदसिद्धा । ओघ० ।

नन्दीतूर्यम्—द्वादशविधतूर्यसमुदायो युगपद्वाद्यमानः पू-
र्णस्य-पूर्णकलशस्य दर्शनं शंखपटहयोः—शब्दश्च ध्रुवमाणः
भृङ्गारच्छत्रचामराणि प्रतीतानि, बाहुनानि-हस्तिनुरङ्गमा-
दीनि, यानानि-शिबिकादीनि एतानि प्रशस्तानि-शुभाव-
हानि भ्रमणं-लिङ्गमात्रधारिणं संयतं—षट्कायरक्षणे सम्यक्
यत्तं दान्तमिन्द्रियनाहन्द्रियदमनेन, सुमनसः—पुष्पाणि मां-
दका दधि च प्रतीते, मीनम्—मत्स्यं घण्टाम् एतासां च दृष्ट्वा
श्रुत्वा वा मित्रं निष्पन्नमर्थं प्रयोजनं व्यागृणीयादिति ।
वृ० १ उ० २ प्रक० ।

शकुनाशकुनयोरेव स्वरूपोद्देशमाह—

यंदाह सुहो सद्दो, भरिओ कलसो त्थ सुन्दरा पुरिसा ।

सुहजोगाई सउणो, कंदिअसहादि इअरो उ ॥ ५ ॥

न-धादिः—नन्दीप्रभृतिः तत्र नन्दी—द्वादशतूर्यनिर्घोषः,
तद्यथा—

“ भंभामउदमहल, कलंबळ्ळरिहुडुककं सला ।

वीणा वंसो पडहो, संखो पणवो अ वारसमो ॥ १ ॥ ”

आदिशब्दात्—घण्टाशब्दादिग्रहः । तथा भूतो जलपरिप-
णः कलशा घटः । अत्र व्यतिकरं सुन्दराकारनेपथ्या नराः शु-
भयोगादिप्रशस्तचेष्टाप्रभृतिशुभचन्द्रनक्षत्रादि संबन्धादि वा
शकुना—विवक्षितार्थसूचकं नामत्तन्, क्रान्तिशब्दा-
दिः—आक्रन्दध्वनिप्रतिषेधवचनप्रभृतिः, पुनः इतराऽशुकन इ-
त्यर्थः। षोडशकेऽपि “ दार्वपि च शुद्धमिह य-आनीतं द्यताद्युप-
वनादः । प्रगुणं सारवर्धनव-मुधैर्मन्थ्यादिरहितं च ॥१॥

सर्वत्र शकुने पूर्वे, ग्रहणादावत्र वर्तितव्यमिति । पूर्णकलशा-
दिरूप-भित्तोत्साहानुगः शकुनः ॥ २ ॥ ” घ० २ अधि० ।

“ गहदिणाउ मुहुत्तो, मुहुत्ता सउणो बली । सउणाओ बलवं
लग्गं, ततो निमित्तं पहाणं तु ॥ ८० ॥ ” ॥ ६२६ ॥ द० प० “ यावद्
यातो गुरुं पृष्ठा, शकुमस्तावद्वृचिवान् । ततस्तौ सूरयोऽवा-
चन्, भार्वा लाभोऽद्य वां महान् ॥ ५२ ॥ ” आ० क० १ अ० ।

सउणग-शकुनक-पुं० । पक्षिविशेषे, नि० चू० ५ उ० ।

सउणपुण्व-शकुनपूर्व-न० । शकुनमूले, प० ५ विष० ।

सउणवुद्धि-शकुनवृद्धि-स्त्री०। सक्तिमितवर्द्धने शुभशकुनसत्त्वे,
पञ्चा० १२ वि० ।

सउणरुय-शकुनरुत-न० । शकुनविचारे, शकुनरुतम् अत्र
शकुनपदं रुतपदं आपलक्षणं तेन वसन्तरात्राद्युक्तसंग्रहः
शक्तिवेष्टादिग्वलादिपरिग्रहश्च । जं० २ वक्ष० । स० । कल्प० ।
औ० । ज्ञा० । स्था० ।

सउणि-शकुनि-पुं० । स्त्री० । पक्षिणि, सूत्र० २ भु० २ अ० ।
औ० । जं० । आ० क० । तं० । वृ० । शकुनिः पक्षिविशे-
षो लावकादिकः । सूत्र० २ भु० १ अ० । क्लीबभेदे, प्रव० २४७
द्वार । शकुनिवेष्टाकटनया गृहचटकवत् प्रतिसेवनां क-
शति । वृ० ४ उ० । प्रव० । करणे, पं० भा० । वषादिकरणेष्व-
न्यतमं, उक्त० ४ अ० । कृष्णचतुर्दशीरात्रौ सदावस्थितं श-
कुनिनामकं करणम् । आ० म० १ अ० । विशेष० । जं० । सूत्र० ।
दुर्योधनराजमन्त्रिणि, पुं० । ज्ञा० १ भु० १६ अ० । चतुर्दशवि-
द्यासु, स्त्री० । शकुनीपाशगाऽपि द्विजो गर्हितो भवति । शकुनी-
शब्देन चतुर्दशविद्यास्थानानि गृह्यन्ते । वृ० ३ उ० । आव० ।

सउणिगण-शकुनिगण-पुं० । पक्षिसमूहे, कल्प० १ अधि०
३ क्षण ।

सउणिपोस-शकुनिपोस-पुं० । पक्षिणो गुदे, “सउणिपोस
पिडूतरोरुपरिणया” इति । शकुनिपक्षिण इव पुरीषोन्स-
ने निलेपनया पोसन्ति पोसः—अपानंशः । पुस—उ-
त्सर्गे, पुसन्ति पुरीषमुत्सृजन्तीति व्युत्पत्तेः । तथा लब्ध-
परिणामतया पृष्ठं च प्रतीतम् अन्तरं च पृष्ठोद्वयान्तरगले
पार्श्वविवृत्यर्थः ऊरु चेति द्वन्द्वस्ते परिणता येषां ते श-
कुनिपोसपृष्ठान्तरोरुपरिणताः निष्ठान्तस्य परिणपातः ।
आघ० ।

मउणिय-शाकुनिक-पुं० । शकुनेन—श्यमादिना—मृगयां कु-
र्वन्ति इति शाकुनिकाः प्राकृतव्याख्यत्वम् । पक्षिव्याघे-
षु, प्रश्न० २ आध० द्वार । शकुनिभिः पक्षिभिश्चरतीति शा-
कुनिकः । सूत्र० २ भु० २ अ० ।

सउणिया-शाकुनिका-स्त्री० । पक्षिण्याम्, शकुनिविकुर्वणा-
त्मिकायां परित्राजकविद्यायाम्, व्य० १ उ० । “सुधराए स
उणियाए भलिआ” आव० १ अ० । “सउणिय ति” भण्य-
ते या तु शकुनिका हितैव पक्षिणी सा कथम् “सउणिय” ति
इत्येवमिहापि प्राकृतशैल्यामवमङ्गीकृत्यायथार्थता । अनु० ।

सउत्तरोद्ध-सोत्तरोद्ध-पुं० । सह उत्तरगौष्ठेन सोत्तरगौष्ठस्तस्मि-
न् । सश्मभ्रुके, भ० १५ श० ।

मउदय-सोदक-त्रि० । उदकेन सर्वाहतं, आचा० २ भु० १
वृ० २ अ० ३ उ० । सह उदकेन वर्तत इति सोदकम् । उद-
कं भौमान्तरिक्षभेदादनकप्रकारम् । दशा० १ अ० ।

मउली-सौली-स्त्री० । महौषाद्यभेदे, त्री० ६ कल्प ।

मउवकांस-सोपक्रोश-पुं० । अप्रशस्तविनयभेदे, स्था० ७ ठा०
३ उ० ।

मउवचार-सोपचार-त्रि० । उपचारसहिते, वृ० । ततस्ते ता-
सां वसति—सोपचाराः प्रविशन्ति । सोपचारा नाम त्रिषु

स्थानेषु प्रयुक्ता नैषेधकीशब्दाः, यद्वा—संयतीभिर्येषां
वक्ष्यमाण उपचारः प्रयुक्तस्ते सोपचारा उच्यन्ते । वृ० ३ उ० ।

सउवहव-सदुपद्रव-त्रि० । उपद्रवसहिते, तत्र तैः सदुपद्रवै-
र्वाऽतिभूतो व्यासः । ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

सदोपद्रव-पुं० । सर्वकालीने उपद्रवे, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

सउह-सौध-न० । “अउः पौरादौ च” ॥ ८ । १ । १६२ ॥
अत्रौकारस्योक्तलक्षणेन ‘अउ’ इत्यादेशः । सुधानिर्मितं
पकगृहे, प्रा० १ पाद ।

सं-सम्-अव्य० । समस्तात् प्रकर्षेणेत्यर्थे, उक्त० १ अ० । ए-
कीभावे, सू० प्र० १० पादु० । रा० । सव्यगर्थे, स० १ सम० ।
संकंत-संकान्त-त्रि० । प्रविष्टं, स्था० । “दिवं संकंतं भवद्”
दिवा भवं दिव्यं स्वर्गगतवस्तुविषयं संक्रान्तं तत्र देवं
प्रावष्टं भवतीति । म्या० ३ ठा० ३ उ० ।

शङ्कमान-त्रि० । अतिमूढत्वाद् विषयस्तदुद्धौ, सूत्र० १ भु०
१ अ० २ उ० ।

संकंति-संकान्ति-स्त्री० । संक्रमणं संक्रान्तिः । दश० १ अ० ।
संक्रमं, विश० ।

संकट-संकट-त्रि० । व्याप्ते, संथा० । रा० ।

संकट-त्रि० । विलिखिते, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

संकट्रिय-संकर्षित-त्रि० । क्षेत्रादकर्षिते, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

संकड-संकट-त्रि० । संकीर्णं, प्रश्न० २ आध० द्वार । अष्ट० ।
कल्प० । स० ।

संकलिज-शङ्कनीय-त्रि० । भयजनके, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

संकल्प-संकल्प-पुं० । अध्यवसाये, आव० ३ अ० । परिणामे,
पं० चू० ३ कल्प । विकल्पे, भ० ६ श० ३ उ० । नि० ।
ज्ञा० । प्रारम्भे, विशेष० । सप्त० । विचारे, कल्प० १ आधि०
२ क्षण । युक्तायुक्तविवेचने, ज्ञा० १ भु० १ अ० । संकल्प-
स्तु द्विधा भवति—कश्चिद् व्यानात्मकाऽपरश्चिन्तात्मकः ।
रा० । प्रव० । चित्तस्वभावः, स्था० ४ ठा० २ उ० ।
(संकल्पः ‘अट्टारसट्टाण’ शब्दे प्रथमभागे २४६ पृष्ठे
व्याख्यातः ।) “संकल्पो संरंभो” भ० ३ श० ३ उ० । पं० भा० ।

संकल्पो उ इदं यि य, सो य पसत्थो य अपसत्थो य ।

एतेसि दोण्हं पि, परुवणा होतिमा कमसो ।

दंसणणाणचरित्ते, अणुपालणपत्थणा पसत्थो उ ।

इंदियविसयकसाए—सु अपसत्थो उ संकल्पो ।

दंसणपभावकाहं, सत्थाहं कहमहं अहिजेजा ।

जा चितयतो एमो, संकल्पो दंसणे होति ।

द्वारं—

णाणतियारं न करे, कहं व णाणं अहं अहिजेजा ।

इति णाणे चारित्ते, सुद्धचरित्तो कहं होजा ।

उत्तरउत्तरिएहि व, चारित्तगुणेहि कह णु विभरेजा ।

एमो तु चरित्तमी, संकल्पो सत्थगो भणितो ।

पं० भा० ३ कल्प । आचा० । पं० चू० । नि० चू० । अष्ट० । गौ-

कर्मधुने, प्रश्न० । संकल्पो विकल्पस्तत्प्रभवत्वादस्य संकल्प इति नाम, उक्तं च—“काम ! जानामि ते कर्पं, संकल्पात्किल जायसे । न त्वां संकल्पयिष्यामि, ततो मे न भविष्यसि ॥१॥” इति । प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

संकल्पकय-संकल्पकृत-त्रि० । आकुट्टिकादिविहिते, “पा-
त्यातिवायपमितिसु, संकल्पकयेसु चरणविगममि । आउडे
परिहारा, पुण पटुवणं तु मूलं ति ।” पञ्चा० १६ वि० ।

संकल्पय-संकल्पज-पुं० । सङ्कल्पाज्जाते प्राणातिपाते, आ-
व० । संकल्पजः मनसा संकल्पाद् द्वीन्द्रियादिप्राणिनां मा-
सास्थिचर्मनखालवन्ताद्यर्थे व्यापाद्यतो भवति । आव०
६ अ० ।

संकल्पिय-संकल्पित-त्रि० । आलोचिते, विशेष० ।

संकम-संकम-पुं० । संक्रम्यते येन स संक्रमः । काष्ठचारे, (ना-
कादौ) नि० चू० १ उ० । जलगसं परिहाय पाषाणकाष्ठरचितं
(दश० ५ अ० १ उ०) विषमोत्तरणमार्गे, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।
“संकमणं न गच्छेज्जा विज्जमाणो परक्रमे ” दश० ५ अ०
१ उ० । वृ० । नि० चू० । जीवेन बध्यमानायाः कर्मप्रकृतेर-
नुभावेन प्रकृत्यन्तरस्थवीर्यविशेषण परिणमने, स्था० ।

अउच्चिहं संकमे पप्सुते, तं जहा-पगइसंकमे ठिइसंकमे
अणुभागसंकमे पएससंकमे । (सू० २६६)

यां प्रकृतिं बध्नाति जीवः तदनुभावेन प्रकृत्यन्तरस्थं दलिकं
वीर्यविशेषण यत्परिणमयति स संक्रमः । उक्तं च—“सो
संकमो ति भन्नइ, जब्बंधणपरिणमो पप्सोणेण । पययंत-
रत्थदलियं, परिणामइ तदणुभावे जं ॥ १ ॥” इति । तत्र प्रकृ-
तिसंक्रमः सामान्यलक्षणवगम्य पवति, मूलप्रकृतानामुत्त-
रप्रकृतानां वा स्थितेर्यदुत्कर्षणम् अपकर्षणं वा प्रकृत्यन्तर-
स्थितौ वा नयनं स स्थितिसंक्रम इति । उक्तं च (कर्मप्रकृतौ)-
“ठिइसंकमो ति बुबइ, मूलुत्तरपगइओ उ जा हि ठिई । उ-
ब्बाट्टिया व ओव-ट्टिया व पगई णिया वउजं ॥ २८ ॥” इति,
अनुभागसंकमोऽप्येवमेव, यदाह (क०प्र०)-

“तत्थट्टुपयं उव्व-ट्टिया व ओवट्टिया व अविभागा ।

अणुभागसंकमो प-स अन्नपगई णिया वावि ॥ १ ॥” इति,
अट्टुपयं ति-अनुभागसंक्रमस्वरूपमिर्धारणम्, ‘अविभाग’
ति अनुभागाः ‘निय’ ति नीता इति । यत्कर्म-
द्रव्यमन्यप्रकृतिस्वभावेन परिणम्यते स प्रदेशसंक्रमः,
उक्तञ्च—“जं दलियमन्नपगई, णिज्जइ सो संकमो
पएसस्स ” इति, निधानं निहितं वा निधत्तम्, भावे
कर्मणि वा क्लृप्त्यये निपातनात्, उद्गर्तनापवर्तना-
वर्जितानां शेषकरणानामयोग्यत्वेन कर्मणाऽवस्थापनमु-
च्यते, नितरां काचनं-बन्धनं निकाचितं-कर्मणः सर्वकर-
णानामयोग्यत्वेनावस्थापनम् । उक्तञ्चाभयसंवादि-“संकमणं
पि निहसीप, णउत्थि सेसाणि व ति इयरस्स” इति । स्या०
४ ठा० २ उ० ॥

सम्प्रत्युद्देशक्रमेण यत्क्रमवसरप्राप्तं संक्रमकरणम् । सं-
क्रमश्च प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशरूपविषयभेदाच्छतुर्विधः ।
तत्र प्रथमतः संक्रमस्य सामान्यलक्षणमभिधातुकाम आह-
सो संकमो ति बुबइ, जं बंधणपरिणमो पप्सोणेण ।

पगयंतरत्थदलियं, परिणमयइ तदणुभावे जं ॥ १ ॥

‘सो संकम’ ति इह जीवो यद्वन्धनपरिणतो यस्याः प्रकृते-
र्बंधनेन-बन्धकत्वेन परिणतः । अनेन किलेदमावद्यते-यदि
जीवस्तथा रूपबन्धनपरिणामपरिणतो भवति ततः कर्मवर्ग-
णापुत्रला अपि कर्मरूपतया परिणमन्ते, नाम्यथा, उक्तं च-

“जीवपरिणामहेऊ, कम्मसा पुग्गला परिणमंति ।

पोग्गलकम्मनिमित्तं, जीवो वि तंइव परिणमइ ॥ १ ॥”

अस्याक्षरगमनिका-जीवस्य सत्कात्परिणामावध्यवसाया-
देताः, जीवपरिणामः हेतुमाभिस्यत्यर्थः । कर्मवर्गान्तःपातिनो
जीवस्वप्रदेशावगाढाः पुत्रलाः कर्मरूपतया ज्ञानावरणीयादि-
कर्मरूपतया परिणमन्ते । अथ जीवस्यार्थापत्तयारूपः परिणामः
कस्माद्भवतीति चेदुच्यते ‘पुग्गल’त्यादि पुत्रलरूपं प्राग्बद्धं कर्म
विपाकोदयप्राप्ते तांनिमित्तं तत्सामर्थ्यादित भावः । जीवोऽ
पि तथैव प्रदेशावगाढकर्मवर्गेणास्तःपातिपुत्रलकर्मरूपताप-
त्तिहेतुतथैव परिणमत इति । ‘पप्सोणेण’ ति
प्रयोगेण संक्लेशसंज्ञितेन विशेषाधिसंज्ञितेन वा धीर्यविशेषण
विवक्षिताया प्रकृतेरन्या प्रकृतिः प्रकृत्यन्तरं विवक्षितब-
ध्यमानप्रकृतिर्व्यातिरिक्ताऽन्या प्रकृतिरित्यर्थः । तत्रस्थं दलि-
कं तदनुभावेन बध्यमानप्रकृतिस्वभावेन यत्परिणमयति
परिणमनमापाद्यति, स संक्रम उच्यते एतदुक्तं भवति-
बध्यमानासु प्रकृतिषु मध्येऽबध्यमानप्रकृतिदलिकं प्रक्षिप्य
बध्यमानप्रकृतिरूपतया यत्तस्य परिणमनम्, यच्च
वा बध्यमानानां प्रकृतीनां दलिकरूपस्थेतररूपतया
परिणमनं तत्सर्वं संक्रमणमित्युच्यते । तत्र बध्य-
मानप्रकृतिष्वबध्यमानप्रकृतीनां संक्रमो यथा-सातवेदनीये
बध्यमानेऽसातवेदनीयस्य, उच्चैर्गोत्रं वा नीचैर्गोत्रस्येत्या-
दि । बध्यमानानां परस्परं संक्रमो यथा-बध्यमाने मानज्ञाना-
वरणीये बध्यमानमेव भुतज्ञानावरणं संक्रमयति, भुतज्ञाना-
वरणं वा बध्यमाने बध्यमानमेव मतिज्ञानावरणीयमित्यादि ।
इह यत्प्रकृतिबन्धकत्वेन परिणत आत्मा तदनुभावेन प्रकृ-
त्यन्तरस्थं दलिकं यत्परिणमयति स संक्रम इत्युक्तम् ।

एतच्च लक्षणं दर्शनत्रिकव्यतिरेकेणाम्यत्र द्रष्टव्यम्, दर्श-
नत्रिके पुनर्बन्धं विनाऽपि संक्रमोऽवगन्तव्यः । तथा आह-

दुसु वेगे दिट्ठिदुगं, बंधेण विणा वि सुद्धदिट्ठिस्स ।

परिणामइ जीसे तं, पगईए पडिग्गहो एसा ॥ २ ॥

‘दुसु’ ति शुद्धदृष्टः सम्यग्दृष्टेयः सम्यक्त्वसम्यग्मि-
ध्यात्वयोराधारभूतयोर्मिध्यात्वम्, एकस्मिन् सम्यक्त्वे सम्य-
ग्मिध्यात्वं बन्धं विनापि संक्रामति । इयमत्र भावना-इह मि-
ध्यात्वस्यैव बन्धो न सम्यक्त्वसम्यग्मिध्यात्वयोः । यतो मिध्या-
त्वपुत्रला एव मदनकाद्रवस्थानीया औषधविशेषकलेपीपश-
मिकसम्यक्त्वानुगतेन विशेषाधिस्थानेन त्रिधा क्रियन्ते । तद्यथा-
शुद्धा अर्धविशुद्धा अविशुद्धाश्च । तत्र विशुद्धाः सम्यक्त्वम्,
अर्धविशुद्धाः सम्याग्मिध्यात्वम्, अविशुद्धा मिध्यात्वम् ।
तत्र विशुद्धसम्यग्दृष्टिः सम्यक्त्वसम्याग्मिध्यात्वयोः बन्धं
विनापि तत्र मिध्यात्वं संक्रमयति, सम्यग्मिध्यात्वं च
सम्यक्त्वे इति । तदेवमुक्तं संक्रमस्य सामान्यलक्षणम् ।
सम्प्रति यासु प्रकृतिषु प्रकृत्यन्तरस्थं दलिकं संक्रमयति
तासां संज्ञान्तरमाह-‘परिणामे’ त्यादि यस्यां प्रकृते

संकम

आधारभूतार्या तत्प्रकृत्यन्तरस्थं दलिकं परिणमयति
आधारभूतप्रकृतिरूपनामापादयति एषा प्रकृतिगधारभूता
पतद्ग्रह इत्युच्यते । पतद्ग्रह इव पतद्ग्रहः, संक्रममाणप्रकृ-
त्याधार इत्यर्थः ।

संकमलक्षणं च प्रागुक्तमिति प्रसक्तमिति तत्राऽपवादमाह—

मोहदुगाउगमूल प्पगडीणं न परोप्परम्मि संकमणं ।

संकमयंधुदउव्व—दुणा (णव) लिगाईण करणाई ॥ ३ ॥

‘मोह’ इति मोहद्विक-दर्शनमोहनीयं, चारित्रमोहनीयं
च । तयोः परस्परं संक्रमो न भवति । तथाहि—न दर्शन-
मोहनीयं चारित्रमोहनीयं संक्रमयति, चारित्रमोहनीयं वा
दर्शनमोहनीयं । तथा आयुषि चत्वार्यपि न परस्परं सं-
क्रमयति, नापि मूलप्रकृतिः परस्परं संक्रमयति । तथा-
हि—न ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं संक्रमयति, नापि द-
र्शनावरणीयं ज्ञानावरणीयम् । एवं सर्वोभ्यां मूलप्रकृ-
तिषु भावनीयम् । अपि च—यस्मिन् दर्शनमोहनीयं यो
जन्तुरवतिष्ठति, स तदन्यत्र न संक्रमयति । यथा मिथ्यादृ-
ष्टिमिथ्यात्वम्, सम्यग्मिथ्यादृष्टिः सम्यग्मिथ्यात्वम्, स-
म्यग्दृष्टिः सम्यक्त्वम्, तथा सासादनाः सम्यग्मिथ्यादृष्ट-
योश्च न किमपि दर्शनमोहनाय कापि संक्रमयन्ति, अपि-
शुद्धदृष्टित्वात् । बन्धभावं हि दर्शनमोहनीयस्य संक्रमो वि-
शुद्धदृष्टेरिव भवति, नाविशुद्धदृष्टेः । अन्यच्च—परप्रकृतिसं-
क्रान्तं दलिकमार्वालिकामात्रं कालं यावदुद्धतेनादिसकलक-
रणायोग्यमवगन्तव्यं, न केवलं संक्रान्तमात्रं तु बन्धाद्याव-
लिकागतमात्रं । तथा चाह—‘संकम’ इत्यादि संक्रमावलि-
कागतम्, बन्धावलिकागतम्, उदयावलिकागतम्, उद-
र्तनावलिकागतम्, आदिशब्दादुपशान्तं मोहनीयं दर्शनमो-
हनीयत्रिकरहितमित्येतानि सवाग्यप्यकरणानि सकलक-
रणाग्याग्यवसेयानि । दर्शनत्रिकं तृपशान्तमात्रं संक्रमयति ।

तद्वं लक्षणापवादोऽभिहितः । सम्प्रति क्रमगतक्रमेण वा
विशेषणं (वण) संक्रमे प्राप्ते स्मिति नियममाह—

अंतरकरणम्मि कए, चरित्तमोहेऽणुणुव्विसंकमणं ।

अन्नत्थ सेसिगाणं, च सव्वहिं मव्वहा बंधे ॥ ४ ॥

‘अंतरकरणम्मि’ इति अंतरकरणविधिरूपे उपशमना-
करणाभिधानावसरे प्रतिपादयिष्यते, तत्रापशमश्रेण्यां चारि-
त्रमोहनीयापशमनाथमेकविंशतेः प्रकृतीनाम्, क्षपकभ्रे-
ण्यां पुनः कषायाष्टकक्षपणानन्तरं त्रयोदशप्रकृतीनामन्त-
रकरणे कृते सति, चारित्रमोहे पुरुषवत्संज्वलनचतुष्टय-
लक्षणे । अत्र हि चारित्रमोहनीयग्रहणनता एव पञ्च प्र-
कृतयो गृह्यन्ते, न शेषाः बन्धाभावात् । तत्रानुपूर्वीपरि-
पाट्या संक्रमणं भवति, न त्वनानुपूर्व्या । तथाहि—पुरुष-
वेदं संज्वलनक्रोधादावेव संक्रमयति मान्यत्र । संज्वलनक्रोधा-
मपि संज्वलनमाणादावेव न तु पुरुषवेदे । संज्वलनमानमपि
संज्वलनमायादावेव, न तु संज्वलनक्रोधादौ । संज्वलनमा-
शमपि संज्वलनलाभे एव, न तु संज्वलनमाणादाविति ।
‘अन्नत्थ’ इति अंतरकरणादन्यत्र पञ्चानामपि पुरुषवे-
दादिप्रकृतीनां शेषाणां पुनः प्रकृतीनाम् । ‘सव्वहिं’ इति

सर्वस्मिन्नप्यवस्थायिशेषेऽन्तरकरणावस्थायामन्यत्र वा इ-
त्यर्थः । सर्वैः प्रकारैः क्रमेणोत्क्रमेण वा संक्रमोऽवगन्त-
व्यः । किं सर्वदेव ? नेत्याह—बन्धे बन्धकाले, न त्वन्यदा
यथाहं प्राक् । तद्वं संक्रमस्य सामान्यलक्षणविधिरपवादो
नियमश्चाहः ।

संप्रति यदुक्तं यस्याः प्रकृतेर्बन्धः सा प्रकृत्यन्तरदलिकसं-
क्रमणे प्रति पतद्ग्रह इति तत्रापवादमाह—

तिसु आवलियासु समउ-णियासु अपडिग्गहा उ संजलणा ।

दुसु आवलियासु पदम-ठिइए सेसासु वि य वेदो ॥ ५ ॥

‘तिसु’ इति—अन्तरकरणे कृते प्रथमस्थितौ, तिसृष्वार-
वालिकासु समयानासु सतीषु चत्वारोऽपि संज्वलना
अपतद्ग्रहाः, पतद्ग्रहा न भवन्ति । एतदुक्तं भवान्—
चतुष्टयपि संज्वलनेषु प्रथमस्थितौ तिसृष्वारवालि-
कासु समयानावलिकार्वाकशपायां सत्यां बध्यमानेष्वपि
नान्यत्रप्रकृत्यन्तरदलिकं तेषु संक्रामति, तेन तदानीमपतद्-
ग्रहाः । तथाऽन्तरकरणे कृते सति द्वयोरावलिकयोः प्रथम-
स्थितिसत्क्रयोः समयोनयोः सत्योर्वेदः पुरुषवेदः पतद्ग्रहो
न भवति, न किमपि तत्र प्रकृत्यन्तरदलिकं संक्रामतीत्यर्थः ।
वेदश्चेह पुरुषवेद एव द्रष्टव्यः, न स्त्रीनपुंसकवेदौ, तदानीं
नयोरबन्धाभावाद्वापतद्ग्रहत्वसिद्धिः । अपि च—मिथ्यात्व-
क्षपिते सति सम्यग्मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्व-
योश्च क्षापनयोः सम्यक्त्वस्योद्दलितयोस्तु सम्यक्त्वसम्यग्-
मिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वस्यापतद्ग्रहताऽनुक्ताऽपि द्रष्टव्या, न ख-
लु तत्रापि किञ्चित् संक्रामतीति ।

संप्रति साधनादिप्ररूपणामाह—

साइअणार्हिधुवअ-धुवा य सव्वधुवसंतकममाणं ।

साइधुवा य सेमा, भिच्छांयं यणीयनीएहि ॥ ६ ॥

साइ’ इति सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वनरकद्विकमनुजिह्व-
कदेवाङ्कवक्रियत्तकाहारकसप्तकर्तार्येकाचैर्गोत्रलक्षणा-
श्चतुर्विंशतिप्रकृतयोऽभ्रवसत्कर्माणं आयुश्चतुष्टयं च । शेषं
पुनस्त्रिंशदुत्तरं प्रकृतिशतं भ्रुवसत्कर्म । ततोऽपि साताऽ-
सातवेदनीयनीचैर्गोत्रमिथ्यात्वरूपं चतुष्टयमपनीयते । ततः
शेषस्य पञ्चविंशत्युत्तरप्रकृतिशतस्य साद्यादिरूपतया चतु-
र्विधोऽपि संक्रमा भवति । तथाहि—अमृता भ्रुवसत्प्रकृती-
नां संक्रमविषयप्रकृतिवन्धव्यवच्छेदे सति संक्रमो न भव-
ति । ततः पुनरपि तासां संक्रमविषयप्रकृतीनां स्वबन्धहेतु-
सम्पर्कतो बन्धारम्भे सति भवति, ततोऽसौ सादिः, तत्तद्व-
न्धव्यवच्छेदस्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः, अभव्यस्य भ्रुवः कदा-
चिदपि व्यवच्छेदाभावात्, भव्यस्य पुनर्भ्रुवः कालान्तरं व्यव-
च्छेदसम्भवात् । शेषाश्चतुर्विंशतिप्रकृतयोऽभ्रवसत्कर्माणो मि-
थ्यात्ववेदनीयनीचैर्गोत्रैः सह साद्यध्रुवाः—साद्यध्रुवसंक्रमा-
अवगन्तव्याः । तथाहि—अभ्रवसत्कर्माणमभ्रवसत्कर्मत्वादेव
संक्रमः सादिरभ्रवश्चावगन्तव्यः, सातासातवेदनीयनीचै-
र्गोत्राणां तु परावर्तमानत्वात् । मिथ्यात्वस्य पुनः संक्रमो
विशुद्धसम्यग्दृष्टिः, विशुद्धसम्यग्दृष्टिर्बन्धकाशचित्कं, तत-
स्तस्याऽपि संक्रमः साद्यध्रुव एव ।

साम्प्रतं पतद्ग्रहाणां साधनादिप्रकरणामाह-
मिच्छत्तज्जहा य परि-गहस्मि सव्वधुवबंधपगईमा ।

नेया चउच्चिगप्पा, साई अधुवा य सेसाओ ॥ ७ ॥

‘मिच्छत्त’ इति मिथ्यात्वजहाः—मिथ्यात्वरहितः सर्वा अपि ध्रुवबन्धिन्यः प्रकृतयः—पञ्च ज्ञानावरणीयानि, नव द-
शनावरणीयानि, षोडश कलायाः, भयं, जुगुप्सा, तैजस-
सप्तकं, वर्णादिविशिष्टाः, अगुरुलघु उपघानं, निर्माणम्, अ-
न्तरायपञ्चकं चति । एताः संक्रममाधकृत्य चतुर्विकल्पाः सा-
धनादिध्रुवाध्रुवरूपचतुर्भेदा ज्ञेयाः । तथाहि—एतासां सप्तष-
ष्टिसंख्यानां ध्रुवसंबन्धिनीनामात्मीयात्मीयबन्धव्यवच्छे-
दसमये पतद्ग्रहत्वं न भवति, न किमपि प्रकृत्यन्तर्गतलोकं
तासु संक्रामतीत्यर्थः । पुनः स्वस्वबन्धहेतुसम्पर्कतो ब-
न्धारम्भे सति पतद्ग्रहत्वं भवति ततः सादिः, तत्तद्वन्ध-
व्यवच्छेदस्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः, ध्रुवाध्रुव अभव्यभ-
व्यापेक्षया । ‘साई’ इत्यादि शेषास्वध्रुवबन्धिन्योऽप्राप्तीति-
संख्याः प्रकृतयोऽध्रुवबन्धित्वादेव (तासां) साधध्रुव-
पतद्ग्रहता भावनीया । मिथ्यात्वस्य पुनर्ध्रुवबन्धित्वेऽपि
यस्य सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वे विद्यते स एव तं तत्र संक्र-
मयति, नान्य इति तस्य साधध्रुवपतद्ग्रहता द्रष्टव्या ।

तदेवमेकैकप्रकृतीनां संक्रमस्य पतद्ग्रहत्वस्य च सा-
धनादिप्रकरणं कृता । सम्प्रति प्रकृतिस्थानेषु तां
चिकीर्षुरतिदेशमाह—

पगईठाणे वि तहा, पडिगहो संकमो य बोधवो ।

पढमंऽतिमपगईणां, पंचसु पंचह दो वि भवे ॥ ८ ॥

‘पगईठाणे’ इति यथैकैकस्याः प्रकृतेः पतद्ग्रहत्वं संक्रमश्च
साधादिरूप उक्तस्तथा प्रकृतिस्थानेष्वपि बोद्धव्यः । द्वित्रा-
दीनां च प्रकृतीनां समुदायः प्रकृतिस्थानम् । तत्र प्रथम-
तो ज्ञानावरणीयस्य तत्समानवक्त्रद्वयत्वाद्दन्तरायस्य च सं-
क्रमपतद्ग्रहत्वात् स्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘पढमंतिम’-
त्यादि प्रथमप्रकृतज्ञानावरणीयस्य अन्तिमप्रकृतेरन्तराय-
स्य सम्यग्बन्धिनीनां प्रत्येकं पञ्चानामपि प्रकृतीनां पञ्चस्वपि
प्रकृतिषु द्वावपि संक्रमपतद्ग्रहभावौ भवतः । एतदुक्तं
भवति—ज्ञानावरणीयान्तराययोरैकैकं पञ्चप्रकृत्यात्मकं
स्थानं संक्रमे पतद्ग्रहभावे च भवतीति । तौ
चैमां संक्रमपतद्ग्रहभावां साधादिरूपतया चतुष्प्रकारौ ।
तथाहि—उपशान्तमोहगुणस्थानकं तयोर्भावात्, ततः
प्रतिपातं च पुनः सम्भवात् सादी, तत्स्थानमप्राप्तस्य पुन-
रनादी, ध्रुवाध्रुवता आभव्यभव्यापेक्षया भावनीया ।

सम्प्रति दर्शनावरणीयस्य संक्रमपतद्ग्रहत्वस्थान-
प्रतिपादनार्थमाह—

नवगच्छकचउके, नवगं छकं च चउसु बिहयम्मि ।

अअयरस्सि (स्से) अअय-रा वि य वेयणीयगोपसु ॥ ९ ॥

‘नवग नि’ द्वितीयं दर्शनावरणीये नवकषट्चतुष्केषु
नवकं संक्रामति, षट् च चतसृषु प्रकृतिषु । तमेह ह
संक्रमस्थानं । तद्यथा—नवकं, षट् च । त्रीणि पतद्ग्रहस्था-
नानि, तद्यथा—नवकं, षट्, चतुष्कं च । तत्र नवकरूपे पत-

द्ग्रहं मिथ्यादृष्टयः सासादनाश्च नवविधदर्शनावरणीयब-
न्धका नवकमपि संक्रमयन्ति । अयं च नवकरूपः पत-
द्ग्रहः साधादिरूपतया चतुष्प्रकारः । तद्यथा—साधिरना-
दिध्रुवोऽध्रुवश्च । तथाहि—सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यादिगुणस्थानेषु
न भवति, ततः प्रतिपातं च भवति, ततोऽसौ सादिः ।
पदस्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः । ध्रुवाध्रुवोऽभव्यभव्यापे-
क्षया । तथा सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकादावभ्या-
पूर्वकरणस्यासंख्ययतमे भागे यावच्चविधदर्शनावरणीय-
सत्कर्माणः पञ्चविधदर्शनावरणीयबन्धकाः षट् नवकं संक्रमय-
न्ति । अयं तु षट्करूपः पतद्ग्रहः साधध्रुवः कादाचित्कत्वात् ।
तथा—अपूर्वकरणस्य संख्ययतमे भागे निद्राप्रचलथावस्थ-
वच्छेदे तत ऊर्ध्वं सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकचक्रमसमयं या-
वदुपशमभ्रंशयां नवविधदर्शनावरणीयसत्कर्माणश्चतुर्विध-
दर्शनावरणीयबन्धकाश्चतुष्के नवकं संक्रमयन्ति । अयमपि च
चतुष्करूपः पतद्ग्रहः साधध्रुवः, कादाचित्कत्वात् । नवक-
रूपः संक्रमश्चतुष्प्रकारः । तद्यथा—साधिरनादिध्रुवोऽध्रुव-
श्च । तथाहि—सूक्ष्मसम्परायान्तरतः उपशान्तमोहं न भ-
वति, ततः प्रतिपातं च भवति, ततोऽसौ सादिः । त-
त्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः । ध्रुवाध्रुवाव्यभव्यापेक्षया ।
क्षपकभ्रंशयां पुनरनिवृत्तिकरणाज्ज्ञेयाः । संख्ययतमे भागे
ऽर्वाशिष्टे सति स्थानिद्वित्रिकक्षयात् परतः सूक्ष्मसम्पराय-
गुणस्थानकचक्रमसमयं यावत् पञ्चविधदर्शनावरणीयसत्कर्मा-
णश्चतुर्गतिदर्शनावरणीयचतुष्टयं घटन्तस्तस्मिन् दर्शनाव-
रणचतुष्के षट् संक्रमयन्ति । इमावपि संक्रमप-
तद्ग्रहौ, साधध्रुवौ, कादाचित्कत्वात् । अतः परं तु
न संक्रमो नापि पतद्ग्रहत्वमिति । सम्प्रति वेदनी-
यगोत्रयाः संक्रमपतद्ग्रहत्वस्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘अ-
अयरस्से’ इत्यादि । वेदनीयं गोत्रं ज्ञान्यत-
स्यां प्रकृतौ बध्यमानायामन्यतराऽबध्यमाना प्रकृतिः सं-
क्रामति । तेन या यत्र संक्रामांत सा तस्याः पतद्ग्रहः ।
इतरा च संक्रमस्थानम् । तत्र सातबन्धकानां मिथ्यादृष्टि-
प्रभृतीनां सूक्ष्मसम्परायपर्यन्तानां सातासातसत्कर्माणां सा-
तवेदनीयं पतद्ग्रहः असातं संक्रमस्थानम् । असातबन्ध-
कानां पुनर्मिथ्यादृष्टिप्रभृतीनां प्रसक्तसंयतपर्यन्तानां साता
सातसत्कर्माणाम् असातवेदनीयं पतद्ग्रहः, सातवेदनीयं तु
संक्रमस्थानम् इमां च सातासातरूपौ संक्रमपतद्ग्रहौ सा-
धध्रुवौ भूयो भूयः परावृत्त्य (ति) भावात् । तथा मि-
थ्यादृष्टिप्रभृतीनां सूक्ष्मसम्परायपर्यन्तानामुच्चैर्गोत्रबन्धका-
नामुच्चनीचैर्गोत्र (बन्ध) सत्कर्माणामुच्चगोत्रं पतद्ग्रहः, नी-
चैर्गोत्रं तु संक्रमस्थानम् । नीचैर्गोत्रबन्धकानां तु मिथ्या-
दृष्टिसासादनानामुच्चनीचैर्गोत्रसत्कर्माणां नीचैर्गोत्रं पतद्ग्र-
हः, उच्चैर्गोत्रं तु संक्रमस्थानम् । (मन्थान) इमावप्यु-
च्चैर्गोत्रनीचैर्गोत्ररूपौ संक्रमपतद्ग्रहौ प्रागिव साधध्रुवौ भा-
वनीया ।

सम्प्रति मोहनीयस्य संक्रमपतद्ग्रहत्वस्थानप्रतिपादनाय-
सरस्तत्र प्रथमतः संक्रमासंक्रमस्थाननिर्देशं चिकीर्षुराह—

अदुचउरहियवीसं, सत्तरसं सोलसं च पकरसं ।

वज्रियसंकमठाणा-हं होति तेवीमहं मोहं ॥ १० ॥

पुंसकवेद उपशान्ते एकविंशतिः ऋषिंशतिसत्कर्मणा वा सम्यक्त्वं न क्वापि संक्रामतीत्येकविंशतिः संक्रमे प्राप्यते । यद्वा—क्षपकश्रगयां वर्तमानस्य क्षपकस्य यावदद्याप्यष्टौ कषाया न क्षयमुपयान्ति तावदेकविंशतिः संक्रमे प्राप्यते । आपर्शमिकसम्यग्दृष्टेः सम्बन्धिन्याः प्रागुक्तायाः एकविंश-
तिः स्त्रीवेद उपशान्ते सति शेषा विंशतिः संक्रामन्ति । यद्वा—क्षायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमश्रेणि प्रतिपन्नस्य चारित्र-
मोहनीयस्यान्तरकरणे कृते लाभसंज्वलनस्यापि । प्रागु-
क्तयुक्तेः संक्रमो न भवतीति तस्मिन्क्षपसारिते विंशतिः
सक्रम प्राप्यते । ततो नपुंसकवेद उपशान्ते एकानविंश-
तिः स्त्रीवेद उपशान्तेऽष्टादश आपर्शमिकसम्यग्दृष्टेरुप-
शमश्रेण्या वर्तमानस्य प्रागुक्ताया विंशतिः पदसु नाक-
पायवृषपशान्तेषु शेषाश्चतुर्दश संक्रामन्ति । ततः पुरुषवेदे
उपशान्ते त्रयोदश । यद्वा—क्षपकस्य क्षपकश्रगया वर्त-
मानस्य प्रागुक्ताया एकविंशतिरष्टसु कषायेषु क्षीणेषु शेषा-
स्त्रयोदश संक्रामन्ति । तस्यैव क्षपकस्य चारित्रमोहनीय-
स्यान्तरकरणे कृते संज्वलनलोभस्य प्रागुक्तयुक्तेः संक्रमो
न भवतीति तस्मिन्क्षपसारिते शेषा द्वादश संक्रामन्ति । अ-
थवा—क्षायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमश्रेण्यां वर्तमानस्य प्रागुक्ता-
भ्योऽष्टादशभ्यः पदसु नाकपायवृषपशान्तेषु सप्तसु शेषा द्वा-
दश संक्रामन्ति । ततः पुरुषवेद उपशान्ते एकादश ।
क्षपकस्य वा प्रागुक्ताभ्यो द्वादशभ्यो नपुंसकवेदे क्षीणे शे-
षा एकादश संक्रामन्ति । अथवापर्शमिकसम्यग्दृष्टेरुपशम-
श्रेण्या प्रागुक्ताभ्यस्त्रयोदशभ्योऽप्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानावर-
णक्रोधादिक उपशान्ते शेषा एकादश संक्रमे प्राप्यन्ते ।
क्षपकश्रगयामेकादशभ्यः स्त्रीवेद क्षीणे शेषा दश संक्राम-
न्ति । आपर्शमिकसम्यग्दृष्टेर्वोपशमश्रेण्यां वर्तमानस्यैका-
दशभ्यः संज्वलनलोभ उपशान्ते शेषा दश संक्रामन्ति ।
क्षायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमश्रेण्यां वर्तमानस्य प्रागुक्ताभ्य ए-
कादशभ्योऽप्रत्याख्यानावरणलक्षणे क्रोधादिक उपशान्ते शे-
षा नव संक्रामन्ति । तस्यैव संज्वलनक्रोधादप्युपशान्तेऽ-
ष्टौ । अथवापर्शमिकसम्यग्दृष्टेरुपशमश्रेण्यां वर्तमानस्य
प्रागुक्ताभ्यो दशभ्योऽप्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानावरणलक्षणे मा-
नादिक उपशान्ते शेषा अष्टौ संक्रामन्ति । तस्यैव संज्व-
लनमान उपशान्ते सप्त । क्षायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमश्रेण्यां
वर्तमानस्य प्रागुक्ताभ्योऽष्टाभ्योऽप्रत्याख्यानाप्रत्याख्याना-
वरणलक्षणे मानादिक उपशान्ते शेषाः पट संक्राम-
न्ति । तस्यैव संज्वलनमान उपशान्ते पञ्च । यद्वापश-
मिकसम्यग्दृष्टेरुपशमश्रेण्यां वर्तमानस्य प्रागुक्ताभ्यः स-
प्तभ्यः प्रकृतभ्योऽप्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानावरणलक्षणे माया-
दिक उपशान्ते शेषाः पञ्च संक्रामन्ति । तस्यैव संज्वलनमा-
यायामुपशान्ताया चतस्रः । अथवा—क्षायिकसम्यग्दृष्टेः क्षप-
कस्य प्रागुक्ताभ्यो दशभ्यः पदसु नाकपायेषु क्षीणेषु शेषाश्चत-
स्रः प्रकृतयः संक्रामन्ति । तस्यैव पुरुषवेदे क्षीणे तिस्रः । अथवा
क्षायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमश्रेण्यां वर्तमानस्य प्रागुक्ताभ्यः पञ्च-
भ्योऽप्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानावरणलक्षणे मायादिक उपशान्ते
शेषास्तिस्रः संक्रामन्ति । तस्यैव संज्वलनमायायामुपशान्तायां
द्वे । अथवापर्शमिकसम्यग्दृष्टेरुपशमश्रेण्यां वर्तमानस्य प्रागु-
क्ताभ्यश्चतस्रभ्यः प्रकृतभ्योऽप्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानावरणल-

द्यावन्तमुद्भूतम् । ततः संज्वलनक्रोधस्य प्रथमस्थितौ समयोनावलिकात्रिकशेषायां संज्वलनक्रोधोऽपि ' तिसु भाव-
लियासु समञ्ज-लियासु अपाङ्गिगहा उ संजलणा' इति वच-
नात् पतद्ग्रहो न भवतीति प्रागुक्तात् षट्पात्तस्मिन्नपसा-
रिते शेषे पञ्चकूपे पतद्ग्रहे ता एव त्रयोदश प्रकृतयः
संक्रामन्ति । ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानानावरणक्रोधद्विक
उपशान्ते शेषा एकादश प्रागुक्त एव पञ्चकूपतद्ग्रहे संक्रा-
मन्ति । ताश्च तावद्यावत्समयोनावलिकात्रिकम् । ततः
संज्वलनक्रोधे उपशान्ते शेषा दश प्रकृतयस्तस्मिन्नेव पञ्च-
कूपतद्ग्रहे तावत्संक्रामन्ति यावदन्तमुद्भूतम् । ततः संज्व-
लनमानस्य प्रथमस्थितौ समयोनावलिकात्रिकशेषायां सं-
ज्वलनमानोऽपि पतद्ग्रहो न भवतीति पञ्चकात्तस्मिन्नपनीते
शेषे चतुष्करूपे पतद्ग्रहे ता एव दश प्रकृतयः संक्राम-
न्ति । ताश्च तावद्यावत्समयोनमावलिकात्रिकम् । ततोऽ-
प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानानावरणरूपे मानद्विके उपशान्ते शेषा
अष्टौ प्रकृतयश्चतुष्करूपे एव पतद्ग्रहे संक्रामन्ति ।
ततः संज्वलनमाने उपशान्ते सप्त , ताश्च सप्त चतुष्करूपे
पतद्ग्रहेऽन्तमुद्भूते काले यावत्संक्रामन्ति । ततः संज्वलन-
मायायाः प्रथमस्थितौ समयोनावलिकात्रिकशेषायां संज्वलन-
मायाऽपि पतद्ग्रहो न भवतीति चतुष्कात्तस्यामपगताया
शेषे त्रिकूपे पतद्ग्रहे पूर्वोक्ताः सप्त संक्रामन्ति । ताश्च-
तावद्यावत् समयोनमावलिकात्रिकम् । ततोऽप्रत्याख्यानप्र-
त्याख्यानानावरणलक्षणे मायाद्विके उपशान्ते शेषाः पञ्च प्र-
कृतयस्त्रिकूपे पतद्ग्रहे संक्रामन्ति । ताश्च तावद्यावत्सम-
योनमावलिकात्रिकम् । ततः संज्वलनमायायामुपशान्ता-
यां शेषाश्चतस्रः प्रकृतयः संक्रामन्ति । ताश्च तावद्याव-
दन्तमुद्भूतम् । ततोऽनिवृत्तिबाधरसंपरायणस्थानसमयेऽप्र-
त्याख्यानप्रत्याख्यानानावरणलक्षणे लोभद्विके उपशान्ते शेष
द्वे प्रकृती संक्रामतः । ते च मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वलक्षणे ।
नचैते संज्वलनलोभे संक्रामतः ; दर्शनमोहनीयचारित्रमा-
हनीययोः परस्परं संक्रामाभावात् । ततस्तस्यापि पतद्ग्रहता
न भवतीति द्वयोरेव ते द्वे संक्रामतः । तत्र मिथ्यात्वं स-
म्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वयोः , सम्यग्मिथ्यात्वं सम्यक्त्वे । त-
देवमौपशमिकसम्यग्गृहणैरुपशमभेदयोः संक्रमपतद्ग्रहविधिरु-
क्तः । संप्रति क्षायिकसम्यग्गृहणैरुपशमभेदयोः संक्रमपतद्ग्रह-
विधिरुच्यते-तत्रानन्तानुबन्धितुष्टयदर्शनत्रिकूपे सप्तक
क्षापने सति एकविंशतिसत्कर्मा सन् क्षायिकसम्यग्गृहण-
रुपशमभेदे प्रतिपद्यते । तस्य चान्तमुद्भूते काले यावत्पुरु-
षवत्संज्वलनचतुष्टयरूपे पञ्चकूपतद्ग्रहे एकविंशतिः संक्रा-
मन्ति । ततोऽन्तरकरणे कृते सति संज्वलनलोभस्य संक्र-
मो न भवतीति एकविंशतस्तस्मिन्नपनीते शेषा विंशतिः
पञ्चकूपतद्ग्रहे संक्रामन्ति । सा चान्तमुद्भूते काले यावत् ।
ततो नपुंसकवदे उपशान्ते एकोनविंशतिः । साऽपि चान्तमु-
द्भूते काले यावत् । ततः स्त्रीवदे उपशान्ते शेषा अष्टादश
प्रकृतयस्तस्मिन्नेव पञ्चकूपतद्ग्रहे संक्रामन्ति । ताश्च तत्र
तावत् यावदन्तमुद्भूतम् । ततः पुरुषवदस्य प्रथमस्थितौ स-
मयोनावलिकात्रिकशेषायां पुरुषवदः पतद्ग्रहो न भवतीति
पञ्चकात्तस्मिन्नपनीते शेषे चतुष्करूपे पतद्ग्रहे ता एवाष्टा-
दश प्रकृतयः संक्रामन्ति । ततः षट्सु नोकषायेषु क्षीणेषु
शेषाश्चतस्रः प्र-

शेषा द्वादश प्रकृतयश्चतुष्करूपे एव तस्मिन् पतद्ग्रहे सं-
क्रामन्ति । ताश्च तावद्यावत्समयोनमावलिकात्रिकम् । ततः
पुरुषवदे उपशान्ते एकादश । ताश्चतुष्करूपे पतद्ग्रहे ताव-
त्संक्रामन्ति यावदन्तमुद्भूतम् । ततः संज्वलनक्रोधस्य प्रथ-
मस्थितौ समयोनावलिकात्रिकशेषायां संज्वलनक्रोधोऽपि
पतद्ग्रहो न भवतीति चतुष्कात्तस्मिन्नपनीते शेषे त्रिकू-
पे पतद्ग्रहे ताः पूर्वोक्ता एकादश प्रकृतयः संक्रामन्ति । ताश्च
तावद्यावत् समयोनमावलिकात्रिकम् । ततोऽप्रत्याख्यान-
प्रत्याख्यानानावरणलक्षणे क्रोधद्विके उपशान्ते शेषा नव प्रकृ-
तयः पूर्वोक्त एव त्रिकूपे पतद्ग्रहे संक्रामन्ति ; ताश्च ताव-
द्यावत्समयोनमावलिकात्रिकम् । ततः संज्वलनक्रोधे उपशा-
न्तेऽष्टौ संक्रामन्ति । ताश्च त्रिकूपे पतद्ग्रहे तावत्संक्राम-
न्ति यावदन्तमुद्भूतम् । ततः संज्वलनमानस्य प्रथमस्थितौ
समयोनावलिकात्रिकशेषायां संज्वलनमानोऽपि पतद्ग्रहो न
भवतीति त्रिकात्तस्मिन्नपनीते शेषे द्विकूपे पतद्ग्रहे पूर्वो-
क्ता अष्टौ प्रकृतयः संक्रामन्ति । ताश्च तावद्यावत्समयोन-
मावलिकात्रिकम् । ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानानावरणलक्षणे
मानद्विके उपशान्ते शेषाः षट् प्रकृतयो द्विकूपतद्ग्रहे संक्रा-
मन्ति ताश्च तावद्यावत्समयोनमावलिकात्रिकम् । ततः सं-
ज्वलनमाने उपशान्ते पञ्च संक्रामन्ति । ताश्च त्रिकूपे
पतद्ग्रहे तावत् संक्रामन्ति यावदन्तमुद्भूतम् । ततः संज्वल-
नमायायाः प्रथमस्थितौ समयोनावलिकात्रिकशेषायां संज्व-
लनमायाऽपि पतद्ग्रहो न भवतीति द्विकात्तस्यामपगतायां
शेषे संज्वलनलोभे एकस्मिन्नाः पञ्च प्रकृतयः संक्राम-
न्तीति ; ताश्च तावद्यावत् समयोनावलिकात्रिकम् । ततोऽ-
प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानानावरणलक्षणे मायाद्विके उपशान्ते शेषा
स्तिस्रः प्रकृतयः संज्वलनलोभे संक्रामन्ति । ताश्च तावद्यावत्
समयोनमावलिकात्रिकम् । ततः संज्वलनमायायामुपशान्ता-
यां शेषे द्वे अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानानावरणलोभलक्षणे प्रकृती
संज्वलनलोभे संक्रामतः ; ते चान्तमुद्भूते काले यावत् । ततोऽ-
निवृत्तिबाधरसंपरायणस्थानकखरमसमये ते अप्युपशान्ते
इति न किमाप कापि संक्रामति । तद्वत् क्षायिकसम्यग्गृहण-
रुपशमभेदयोः संक्रमपतद्ग्रहविधिरुक्तः । संप्रति क्षायिकसम्यग्ग-
ृहणः , क्षपकभेदयोः संक्रमपतद्ग्रहविधिरभिधीयते-तत्र क्षायि-
कसम्यग्गृहणैरुपशमभेदयोः क्षपकभेदे प्रतिपद्यते । तस्य
चान्तमुद्भूते काले यावत्पुरुषवत्संज्वलनचतुष्टयरूपे पञ्चकूपतद्ग्रहे
पथमत एकविंशतिप्रकृतयः संक्रा-
मन्ति । ततोऽष्टसु कषायेषु क्षीणेषु त्रयोदश , ताश्चान्तमुद्भूते
काले यावत् । ततोऽन्तरकरणे कृते सति संज्वलनलोभस्य
संक्रमो न भवतीति शेषा द्वादश प्रकृतयस्तस्मिन्नेव पञ्चक-
ूपतद्ग्रहे संक्रामन्ति , ताश्चान्तमुद्भूते काले यावत् । ततो न
पुंसकवदे क्षीणे एकादश , ता अपि अन्तमुद्भूते काले याव-
त् । ततः स्त्रीवदे क्षीणे दश । ता अप्यन्तमुद्भूते काले यावत्
तस्मिन्नेव पञ्चकूपे पतद्ग्रहे संक्रामन्ति । ततः पुरुषवदस्य
प्रथमस्थितौ समयोनावलिकात्रिकशेषायां पुरुषवदः पतद्ग्रहो
न भवतीति पञ्चकात्तस्मिन्नपनीते शेषे चतुष्करूपे पतद्ग्रहे
ता एव दश संक्रामन्ति । ताश्च तावद्यावत्समयोनमावलिका-
त्रिकम् । ततः षट्सु नोकषायेषु क्षीणेषु शेषाश्चतस्रः प्र-
कृतयस्तस्मिन्नेव चतुष्करूपे पतद्ग्रहे संक्रामन्ति । ततः पुरु-

षवेदः क्षीणः । तत्समये च संज्वलनक्रोधस्यापि पतद्ग्रहता न भवतीति तस्मिन्नपगने शेषासु तिसृषु प्रकृतिषु तिष्ठः प्रकृतयः संक्रामन्ति, ताश्चान्तर्मुहूर्ते कालं यावत् । ततः समयोनावलिकाद्विकेन कालेन संज्वलनक्रोधः क्षीयते । तत्समये च संज्वलनमानस्याऽपि पतद्ग्रहता न भवतीति शेषां-
द्वयोः प्रकृत्यां प्रकृती संक्रामन्तः, ते चान्तर्मुहूर्ते कालं यावत् । ततः समयोनावलिकाद्विकेन कालेन संज्वलनमा-
नोऽपि क्षीयते । तत्समयमेव च संज्वलनमायाया अपि पतद्ग्रहता न भवति । तत एकस्यामेव संज्वलनलोभल-
क्षणायां प्रकृतौ संज्वलनमायालक्षणा एका प्रकृतिः संक्रा-
मति, सा चान्तर्मुहूर्ते कालं यावत् । तत आवलिकाद्विकेन कालेन संज्वलनमायाऽपि क्षीयते । तत ऊर्ध्वं न किमपि का-
पि संक्रामति ।

सम्प्रति यथोक्तरेषु पतद्ग्रहेषु प्रत्येकं संक्रमस्थानानि
संकलयन्नाह—

छवीससप्तवीसा-य संक्रमो होउ चउसु ठाणेसु ।

बावीसपञ्चरसगे, एकारस इगुणवीसाए ॥ १२ ॥

‘छवीस’ इति चतुर्षु स्थानेषु पतद्ग्रहरेषु । तद्यथा—
द्वाविंशतौ, पञ्चदशकं, एकादशकं, एकोनविंशतौ च च-
विंशतिसप्तविंशत्याः संक्रमो भवति । तत्र द्वाविंशतौ मि-
थ्यादृष्टः, पञ्चदशकं देशविरतस्य, एकादशकं प्रमत्ताप्रम-
त्तयोः, एकोनविंशतौ आविरतसम्यग्दृष्टः ।

सत्तरमएकवीसा-सु संक्रमो होइ पञ्चवीसाए ।

नियमा चउसु गर्ईसु, नियमा दिड्डी कए तिविहे ॥ १३ ॥

‘सत्तरस’ इति सप्तदशकैकविंशत्याः पञ्चविंशतेः संक्रमो
भवति । तत्र सप्तदशकं मिथ्यादृष्टः, एकविंशतौ मिथ्यादृष्टः
सासादनस्य च । अयं च पञ्चविंशतेः सप्तदशकैकविंशत्याः
संक्रमो नियमाच्चनसृष्ट्यपि गतिषु प्राप्यते । नियमाच्च सप्त-
दशके सासादनैकविंशतौ च पञ्चविंशतेः संक्रमः त्रिविधा-
यां त्रिप्रकारायां दृष्टौ दर्शनमोहनीयं कृतायां वेदितव्यः । मि-
थ्यादृष्टेस्त्वेकविंशतौ पञ्चविंशतिसंक्रमोऽनादिमिथ्यादृष्टेरपि
भवति । ‘कए’ इति ‘तिविहे’ इति च पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृ-
तत्वात् ।

बावीसपञ्चरसगे, सत्तरमएकारसिगुणवीसासु ।

तेवीसाए नियमा, पंच वि पंचिदिएसु भवे ॥ १४ ॥

‘बावीस’ इति त्रयोविंशतेः संक्रमो द्वाविंशतिपञ्चदशकस-
प्तकैकादशकैकोनविंशतिकेषु पञ्चसु पतद्ग्रहेषु भवति । तत्र
द्वाविंशतौ मिथ्यादृष्टः, पञ्चदशके देशविरतस्य, सप्तकं
औपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभ्रण्यां वर्तमानस्य, एकदशके
प्रमत्ताप्रमत्तयोः, एकोनविंशतौ आविरतसम्यग्दृष्टः । एता-
नि च पञ्च पतद्ग्रहस्थानानि पञ्चभिर्द्विषेधैव भवन्ति ॥

चोइसगदसगसत्तर, अट्टारसगे य होइ बावीसा ।

नियमा मणुयगईए, नियमा दिड्डीकए दुबिहे ॥ १५ ॥

‘चोइस’ इति द्वाविंशतिः संक्रमयोग्या भवति, चतुर्दशके
दशके सप्तकेऽष्टादशके च । तत्र चतुर्दशकं देशविरतस्य,

दशके प्रमत्ताप्रमत्तयोः, सप्तकं औपशमिकसम्यग्दृष्टरूपश-
मभ्रण्यां वर्तमानस्य, अष्टादशकेऽविरतसम्यग्दृष्टः एषा
च द्वाविंशतमियमाच्चननुजगत्तौ भवति, नान्यत्र । नियमाच्च
दृष्टौ त्रिविधायां कृतायां सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वयोरेव
समो रित्यर्थः ।

तेरसगनवगसत्तर, सत्तरसपणगएकवीसासु ।

एकवीसा संक्रमइ, सुद्धसासादनमीसेसु ॥ १६ ॥

‘तेरस’ इति त्रयोदशकनवकसप्तकसप्तदशकपञ्चकैकविंशति-
रूपेषु षट्सु पतद्ग्रहैकविंशतिः संक्रामति । केषु जीवेष्वि-
त्याह-शुद्धसासादनमिधेषु शुद्धेषु विशुद्धदृष्टेषु आविरतस-
म्यग्दृष्ट्यादेषु सासादनमिधेषु । तत्र त्रयोदशकं देशविरत-
स्य, नवके प्रमत्ताप्रमत्तयोः, सप्तके औपशमिकसम्यग्दृष्टे-
रूपशमभ्रण्यां वर्तमानस्य, सप्तदशकेऽविरतसम्यग्दृष्टमि-
थ्यादृष्टे, पञ्चके क्षायिकसम्यग्दृष्टरूपशमभ्रण्यां वर्त-
मानस्य क्षपकभ्रण्यां वा एकविंशतौ सासादनस्य इह-
यैराचार्यैश्चतुर्विंशतिसत्कर्मा सन्नुपशमभ्रणीतः प्रतिपत्तु
मिथ्यात्वाभिमुखः सासादन इष्यते, तन्मते सासादनस्यैक-
विंशतावेकविंशतिः संक्रमेऽभिहिता अन्यथा पुनरनन्तानु-
बन्धुद्वयसाहितस्य सासादनस्यैकविंशतौ पञ्चविंशतिरेव सं-
क्रमं प्राप्यते । सा च प्रागेवोक्ता ।

एतो अविसेसा सं-क्रमंति उवसामगे व खवगे वा ।

उवसामगेसु वीमा, य सत्तरगे छकपणगे य ॥ १७ ॥

‘एतो’ इति इत ऊर्ध्वमविशेषाः सप्तदश संक्रमाः संक्रामन्ति,
उपशमकं क्षपके वा । तत्र विंशतिः संक्रमयोग्या सप्तके षट्
पञ्चके औपशमिकेषु प्राप्यते । तत्रापि सप्तके षट् औपशमि-
कसम्यग्दृष्टरूपशमभ्रण्यां वर्तमानस्य पञ्चके क्षायिकसम्यग्-
दृष्टरूपशमभ्रण्याम् ।

पंचसु एगुणवीसा, अट्टारस पंचगे चउके य ।

चउदस छसु पगईसु, तेरसगं छकपणगम्मि ॥ १८ ॥

‘पंचसु’ इति—पञ्चके एकोनविंशतिः संक्रामति । सा च
क्षायिकसम्यग्दृष्टरूपशमभ्रण्यां वर्तमानस्य । तथा तस्यैवा-
ष्टादश संक्रामन्ति पञ्चके चतुष्के च, तथा चतुर्दश षट्सु प्र-
कृतिषु । ताऔपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभ्रण्यां वर्तमान-
स्य तथा त्रयोदशके षट्के पञ्चके च । तत्र षट्के औपशमिक-
सम्यग्दृष्टरूपशमभ्रण्यां वर्तमानस्य, पञ्चके क्षपकभ्रण्याम् ।

पंच चउके बारस, एकारस पंचगे तिगचउके ।

दसगं चउकपणगे, नवगं च तिगम्मि बोधव्वं ॥ १९ ॥

‘पंच’ इति—पञ्चके चतुष्के च द्वादश संक्रामन्ति । ताच्च
पञ्चके क्षपकभ्रण्यां, चतुष्के क्षायिकसम्यग्दृष्टरूपशमभ्रण्यां वर्-
तमानस्य । तथैकादश पञ्चके त्रिके चतुष्के च संक्रामन्ति ।
तत्र पञ्चके औपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभ्रण्यां (वर्तमान-
स्य, क्षपकभ्रण्यां) त्रिके चतुष्के च क्षायिकसम्यग्दृष्टरूपश-
मभ्रण्यां च, तथा दशके चतुष्के पञ्चके च संक्रामन्ति ।
ताऔपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभ्रण्यां वर्तमानस्य क्षपकभ्र-
ण्यां च । तथा नवके त्रिके बोधव्यम् । तच्च क्षायिकसम्य-
ग्दृष्टरूपशमभ्रण्यां वर्तमानस्य ।

अद्दु दुगतिगचउके, सत्त चउके तिगे य बोधव्वा ।

छकं दुगम्मि नियमा, पंच तिगे एकगदुगे य ॥ २० ॥

‘अद्दु’ति अद्दो द्विके त्रिके चतुष्के च संक्रामन्ति । तत्र द्विके त्रिके च क्षायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभ्रंश्यां वर्तमानस्य, चतुष्के औपशमिकसम्यग्दृष्टः । तथा सप्त त्रिके चतुष्के च बाद्धव्याः । ताश्च त्रिके चतुष्के औपशमिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभ्रंश्यां वर्तमानस्य वेदितव्याः । तथा षट्के द्विके एव नियमाद्भवति । तच्च क्षायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभ्रंश्यां वर्तमानस्य । तथा पञ्च त्रिके एकके द्विके च संक्रामन्ति । तत्र त्रिके औपशमिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभ्रंश्यां वर्तमानस्य । द्विके एकके च क्षायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभ्रंश्याम् ।

चत्तारि तिगचउके, तिन्नि तिगे एकगे य बोधव्वा ।

दा दुसु एकाए वि य, एका एकाए बोधव्वा ॥ २१ ॥

‘चत्तारि’ति चतस्रस्त्रिके चतुष्के च संक्रामन्ति । तत्र त्रिके औपशमिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभ्रंश्यां वर्तमानस्य, चतुष्के क्षपकभ्रंश्याम् । तथा तिस्त्रस्त्रिके एकके च बाद्धव्याः । तत्र त्रिके क्षपकभ्रंश्याम् । एकके क्षायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभ्रंश्याम् । तथा द्वे प्रकृती द्वयोरैकस्यां च संक्रामतः । तत्र द्वयाः क्षपकभ्रंश्यामौपशमिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभ्रंश्याम् । एकस्यां तु क्षायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभ्रंश्याम् । तथैकप्रकृतिरैकस्यां बाद्धव्या, सा च क्षपकभ्रंश्यामेव । एतच्च पतद्ग्रहेषु संक्रमस्थानसंकलने प्रागुक्तं सप्त पञ्च पतद्ग्रहेषु संक्रमस्थानसम्बन्धं पट्टकादीं प्रस्तार्य परिभाषनीयम् । सम्प्रति पतद्ग्रहेषु संक्रमस्थानसंकलने मार्गणोपायानाह-

अणुपुण्ड्रिणाणुपूर्वा, भीणमभीणे य दिट्ठिमोहम्मि ।

उवसामगे य खवेगे, य संक्रमे मगणोवाया ॥ २२ ॥

‘अणुपुण्ड्रि’ति पतद्ग्रहेषु संक्रमे संक्रमस्थानसंकलनाचिन्तायामेते मार्गणोपायाः । तथाहि-किमिदं संक्रमस्थानमानुपूर्वा संक्रमे उपपद्यतऽनानुपूर्वा बोधयत्र वा ? तथा क्षीणे दृष्टिमोह आहोर्भवेक्षीणे उभयत्र वा ? । तथापशमके उत-श्वित् क्षपके उभयत्र वेति ? ।

तद्वचमुक्ता मोहनीयस्य प्रपञ्चतः संक्रमपतद्ग्रहविधिः । सम्प्रति नामकर्मणोऽभिधीयते । तत्र द्वादशनामकर्मणः संक्रमस्थानानि । तथा आह-

तिदुगेगसयं छप्पण, चउतिगनउई य इगुणनउईया ।

अद्दुचउदुगेकसीई, संक्रमा बारस य छुई ॥ २३ ॥

‘तिदुगेगसयं’ति षष्ठं नामकर्मणि द्वादश संक्रमस्थानानि ।

तद्यथा-व्युत्तरशतं, व्युत्तरशतम्, एकोत्तरशतं, पञ्चवतिः, पञ्चनवतिः, चतुर्नवतिः, त्रिनवतिः, एकोननवतिः, अष्टाशीतिः, चतुरशीतिः, द्वाशीतिः, एकाशीतिश्चेति । तत्र नाम्नः सर्वसंख्यया व्युत्तरं प्रकृतिशतम् । तद्यथा-गतिचतुष्टयं, जातिपञ्चकं, शरीरपञ्चकं, संघातपञ्चकम्, बन्धनपञ्चदशकं, संस्थानषट्कं, सहननषट्कम्, अङ्गोपाङ्गत्रयं, वर्णपञ्चकं, गन्धद्विकं, रसपञ्चकं, स्पर्शाष्टकम्, अगुरुलघु, आनुपूर्वीचतुष्टयं, पराघातोपघातोच्छ्वासानपोद्घातोवहायागतिद्विकत्रसंस्थावरणाद्वस्त्रमसाधारणप्रत्येकपर्याप्तापर्याप्तस्थिरास्थिरशुभाशु

भसुभगदुर्भगदुःस्वरसुस्वरादेयानादेयायशःकीर्तियशःकीर्ति-निर्माणनीर्थकगणि च । एतदेव च तार्थकरवर्जं द्व्युत्तरशतम् । अथवा-यशःकीर्तिर्गहितं द्व्युत्तरशतम् । तीर्थकरयशःकीर्तिर्गहितंकोत्तरशतम् । व्युत्तरशतमेवाहारक-सप्तकरहितं पञ्चवतिः । सैव तीर्थकरगहिता पञ्चनवतिः । अथवा यशःकीर्तिर्गहिता पञ्चनवतिः । यशःकीर्तिर्नीर्थकरगहिता चतुर्नवतिः । तीर्थकरगहिता पञ्चनवतिरेव देवगतिदेवानुपूर्व्यो-रुद्दलितयोस्त्रिनवतिः । अथवा-नरकगतिनरकानुपूर्वीरहिता त्रिनवतिः । व्युत्तरशतान्नरकगतिनरकानुपूर्वीरतिथ्यगति-तिथ्यगानुपूर्वीपञ्चेन्द्रियजातिवर्जशेषजातिचतुष्टयस्थावरसू-क्ष्मसाधारणाऽऽतपोद्धातलक्षणासु त्रयोदशसु प्रकृतिषु क्षीणासु यशःकीर्ती आपनीतायामेकोननवतिर्भवति । सैव तीर्थकरगहिताऽष्टाशीतिः । त्रिनवतैर्वैक्रियसप्तके उद्दलिते नरकगतिनरकानुपूर्व्यो-रुद्दलितयोः शेषा चतुरशीतिर्भवति । मनुजगतिमनुजानुपूर्व्योरुद्दलितयाद्वयशीतिः । अथवा-वरणवतिः प्रागुक्तासु त्रयोदशसु प्रकृतिषु क्षीणासु यशःकीर्ती आपनीतायां द्वयशीतिः । सैव तीर्थकरगहिता एकाशीतिः । एतानि नाम्नः संक्रमस्थानानि ।

सम्प्रति पतद्ग्रहस्थानप्रतिपादनार्थमाह-

तवीसपंचवीसा, छव्वीसा अद्दुवीसगुणतीसा ।

तीसेकतीसएगं, पडिग्गहा अद्दु नामस्स ॥ २४ ॥

‘तवीस’ति त्रयोविंशतिः, पञ्चविंशतिः, पडिंशतिः, अष्टाविंशतिः, एकोनविंशत्, त्रिंशत्, एकत्रिंशत्, एका च-त्यष्टौ नाम्नः पतद्ग्रहस्थानानि भवन्तीति ।

सम्प्रति काः ? प्रकृतयः कुत्र संक्रामन्तीत्यन्तरूपणार्थमाह-

एकगदुगमयपणचउ, नउईता तेरसुणिया वाऽवि ।

परमवियबंधवोच्छे-य उपरि सेदीएँ एकम्म ॥ २५ ॥

‘एकग’ति पारभाषिकानां-परमबंधवधानां नामप्रकृतीनां देवगतिप्रायोगैकत्रिंशदादीनां बन्धव्यवच्छेदे सति उपरि-द्वयोरपि भ्रंशोरुपशमक्षपकभ्रंशिरूपयोरैकस्यां यशःकीर्ति-लक्षणायां प्रकृती बध्यमानायामष्टौ संक्रमस्थानानि संक्रामन्ति । तद्यथा-एकोत्तरशतं, द्व्युत्तरशतं, पञ्चनवतिः, चतुर्नवतिः, ‘ता’ इति ताम्यवानन्तरोदितानि चत्वारि संक्रमस्थानानि त्रयोदशन्यूनानि चत्वारि भवन्ति । तद्यथा-अष्टाशीतिः, एकोननवतिः, द्वाशीतिः, एकाशीतिश्चेति । तत्र व्युत्तरशतसत्कर्मणो यशःकीर्तिर्बध्यमाना पतद्ग्रह इति तस्यामुत्सारितायां शेषं व्युत्तरशतं यशःकीर्तिपतद्ग्रहे संक्रामति । एवमेव व्युत्तरशतसत्कर्मण एकोत्तर शतम् । तथा पणवतिसत्कर्मणो यशःकीर्तिः पतद्ग्रह इति तस्यामुत्सारितायां शेषा पञ्चनवतिः तस्यां यशःकीर्ती संक्रामति । एवमेव पञ्चनवतिसत्कर्मणश्चतुर्नवतिः । तथा व्युत्तरशतसत्कर्मणस्त्रयोदशसु पूर्वोक्तषु नामकर्मसु क्षीणेषु सन्तु यशःकीर्तिः पतद्ग्रह इति तस्यामपगतायां शेषा एकोननवतिर्यशःकीर्ती संक्रामति । व्युत्तरशतसत्कर्मणः पुनस्त्रयोदशसु क्षीणेष्वष्टाशीतिः संक्रामति । पणवतिसत्कर्मणस्तु नामत्रयोदशके क्षीणे द्वयशीतिः । पञ्चनवतिसत्कर्मण एकाशीतिः ॥

ते चिय वासीहजुया, सेसेसुं कनउइवजा ॥ २७ ॥

‘अद्यावत्साय’ इति अष्टाविंशतायापि तान्येव पूर्वोक्ता—
निष्प्रशीतिश्चतुरश्रशतवर्जितानि शेषाणि द्व्युत्तरशतपञ्च-
वतिपञ्चनवतित्रिनवतिचतुरशीतिरूपाणि पञ्च संक्रमस्था-
नानि संक्रामन्ति । तत्र मिथ्यादृष्टेर्नरकगतिप्रायोग्यां नरक-
गतिनरकानुपूर्वीपञ्चेन्द्रियजातिवैक्रियशरीरवैक्रियाङ्गोपाङ्गदु-
ष्टसंस्थानपराधानोच्छ्वासप्रशस्ताविहायांगतिप्रसवावरप-
यीसप्रत्येकस्थिरास्थिरान्यतरशुभाशुभान्यतरदुर्भगदुःस्वरा-
नाद्यायशःकीर्तिलक्षणां, तथा मिथ्यादृष्टः सम्यग्दृष्टो देव-
गतिप्रायोग्यां तैजसकामेणवर्णाद्विचतुष्कागुरुलघूपघातनि-
र्माणद्वयगतिद्वानुपूर्वीपञ्चेन्द्रियजातिवैक्रियशरीरवैक्रियाङ्गो-
पाङ्गसमचतुरश्रसंस्थानपराधानोच्छ्वासप्रशस्ताविहायांगति—
प्रसवावरपयीसप्रत्येकस्थिरास्थिरान्यतरशुभाशुभान्यतरसु-
भगसुखरात्रयशःकीर्त्ययशःकीर्त्यन्यतरलक्षणामष्टाविंशति ब-
ध्नतो द्व्युत्तरशतसत्कर्मणां द्व्युत्तरशतमष्टाविंशतिपतद्ग्रहं
संक्रामति । तथा मनुष्यस्य तीर्थकरणामसत्कर्मणः पूर्वमेव
नरके बद्धायुष्कस्य सतो नरकाभिमुखस्य सतो मिथ्या-
त्वं प्रपन्नस्य नरकगतिप्रायोग्यां पूर्वोक्तामष्टाविंशति ब-
ध्नतः वरणवतिसत्कर्मणां ऽष्टाविंशतिपतद्ग्रहे वरणवतिः
संक्रामति । यथा द्व्युत्तरशतस्य भावना कृता तथा पञ्चनव-
तेरपि भावना कार्या केवलं द्व्युत्तरशतस्थानं पञ्चनवति-
रित्युच्चारणीयम् । तथा मिथ्यादृष्टेस्त्रिनवतिसत्कर्मणां दे-
वगतिप्रायोग्यां पूर्वोक्तामष्टाविंशति बध्नतो वैक्रियसत्क-
र्मेवगतिद्वानुपूर्वीणां बन्धावलिकायाः परतो वर्तमानस्य त्रि-
नवतिरष्टाविंशतौ संक्रामति । अथवा-पञ्चनवतिसत्कर्म-
णां देवगतिप्रायोग्यां पूर्वोक्तामष्टाविंशति बध्नतो देव-
गतिद्वानुपूर्वीबन्धावलिकाया अभ्यन्तरे वर्तमानस्य त्रि-
नवतिरष्टाविंशतौ संक्रामति । त्रिनवतिसत्कर्मणां मि-
थ्यादृष्टेर्नरकगतिप्रायोग्यां पूर्वोक्तामष्टाविंशति बध्नतो न-
रकगतिनरकानुपूर्वीवैक्रियसत्कर्मणां बन्धावलिकायाः पर-
तो वर्तमानस्य त्रिनवतिरष्टाविंशतौ संक्रामति । अथवा
पञ्चनवतिसत्कर्मणां मिथ्यादृष्टेर्नरकगतिप्रायोग्यां पूर्वोक्ता-
मष्टाविंशति बध्नतो नरकगतिनरकानुपूर्वीबन्धावलिका-
या अभ्यन्तरे वर्तमानस्य त्रिनवतिरष्टाविंशतौ संक्रामति ।
तथा त्रिनवतिसत्कर्मणां मिथ्यादृष्टेर्देवगतिप्रायोग्यामष्टा-
विंशति बध्नतो देवगतिद्वानुपूर्वीवैक्रियसत्कर्मणां बन्धा-
वलिकाया अभ्यन्तरे वर्तमानस्य चतुरशीतिरष्टाविंशतौ
संक्रामति । अथवा-त्रिनवतिसत्कर्मणां मिथ्यादृष्टेर्नरक-
गतिप्रायोग्यां पूर्वोक्तामष्टाविंशति बध्नतो नरकगतिनरका-
नुपूर्वीवैक्रियसत्कर्मणां बन्धावलिकाया अभ्यन्तरे वर्तमान-
स्य चतुरशीतिरष्टाविंशतौ संक्रामति । षड्विंशत्यादिपतद्-
ग्रहेषु संक्रमस्थानान्याह—‘ते षड्विंशते’ इत्यादि शेषेषु षड्विंश-
तिपञ्चविंशतित्रयोविंशतिलक्षणे पतद्ग्रहेषु तान्येव पूर्वो-
क्तानि द्व्युत्तरशतादीनि वरणवतिराहतानि द्व्युत्तरी-
तियुतानि पञ्च संक्रमस्थानानि संक्रामन्ति । तद्य-
था—द्व्युत्तरशतं पञ्चनवतिस्त्रिनवतिश्चतुरशीतिर्द्व्युत्तरी-
तिश्च । तत्रैकेन्द्रियादीनां नैराधिकवर्जितानां द्व्युत्तर-
शतसत्कर्मणां पञ्चनवतिसत्कर्मणां च तैजसकर्मणां—

गुरुलघूपघातनिर्माणवर्णाद्विचतुष्कैकेन्द्रियजातिद्व्युत्तरशतसं-
स्थानौदारिकशरीरतिर्यग्गतितिर्यगानुपूर्वीस्थावर (बादर)
पर्याप्तप्रत्येकस्थिरास्थिरान्यतरशुभाशुभान्यतरदुर्भगानाद्या-
यशःकीर्तिपराधानोच्छ्वासप्रशस्ताविहायांगतिप्रसवावरप-
यीसप्रत्येकस्थिरास्थिरान्यतरशुभाशुभान्यतरदुर्भ-
गानाद्यायशःकीर्तिलक्षणां षड्विंशति बध्नतो त्रिनव-
तिश्चतुरशीतिश्च तस्यामेव षड्विंशतौ संक्रामति । तथा तेषां
मेवैकेन्द्रियादीनां त्रिनवतिसत्कर्मणां देवनारकवर्जानां चतुरशी-
तिसत्कर्मणां च तामेव पूर्वोक्तां षड्विंशति बध्नतो त्रिनव-
तिश्चतुरशीतिश्च तस्यामेव षड्विंशतौ संक्रामति । तथा तेषां
मेवैकेन्द्रियादीनां देवनारकमनुष्यवर्जानां द्व्युत्तरीतिस्तत्कर्म-
णां तामेव पूर्वोक्तां षड्विंशति बध्नतो द्व्युत्तरीतिस्तस्यामेव
षड्विंशतौ संक्रामति । तथा पञ्चविंशतिपतद्ग्रहे तान्येव
पञ्च संक्रमस्थानानि विन्यन्ते—तत्रैकेन्द्रियपर्याप्तप्रायोग्यां प-
र्वोक्तामेव षड्विंशतिमातृपनोदघातन वा रहितां पञ्चविंशति
बध्नतामेकाद्वित्रिचतुरिन्द्रियादीनां द्व्युत्तरशतपञ्चनवतित्रि-
नवतिचतुरशीतिद्व्युत्तरीतिस्तत्कर्मणां यथासंख्यं तस्यामेष प-
ञ्चविंशतौ द्व्युत्तरशतं पञ्चनवतिः त्रिनवतिः चतुरशीतिः
द्व्युत्तरीतिश्च संक्रामति । अथवा-अपर्याप्तविकलेन्द्रियनिये-
कपञ्चेन्द्रियमनुजप्रायोग्यां तैजसकामेणवर्णाद्विचतुष्कागुरु-
लघूपघातनिर्माणद्व्युत्तरशतान्यतरमजातिद्व्युत्तरशतसंस्थानसंघात-
संघननौदारिकशरीरौदारिकाङ्गोपाङ्गान्त्यग्गतितिर्यगानुपूर्वी-
प्रसवावरपयीसप्रत्येकस्थिरास्थिरान्यतरशुभाशुभान्यतरदुर्भ-
गानाद्यायशःकीर्तिलक्षणां षड्विंशति बध्नतामेकाद्वित्रि-
चतुःपञ्चेन्द्रियतिरिक्तां द्व्युत्तरशतादिसत्कर्मणां पञ्चविं-
शतौ चतुरशतादीनि पञ्च संक्रमस्थानानि संक्रामन्ति ।
तथा पर्याप्तैकेन्द्रियप्रायोग्यां वर्णाद्विचतुष्कागुरुलघूपघात-
निर्माणतैजसकामेणवर्णाद्विचतुष्कागुरुलघूपघात-
तिर्यग्गतितिर्यगानुपूर्वीबादरसूक्ष्मान्यतरस्थावरपर्याप्तप्रत्ये-
कसाधारणान्यतरास्थिराशुभदुर्भगानाद्यायशःकीर्तिलक्षणां
त्रयोविंशति बध्नतामेकाद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियतिरिक्तां द्व्युत्तर-
शतपञ्चनवतित्रिनवतिचतुरशीतिद्व्युत्तरीतिस्तत्कर्मणां यथा-
संख्यं द्व्युत्तरशतादीनि पञ्च संक्रमस्थानानि संक्रामन्ति ।
तद्वचमुक्तः प्रकृतिसंक्रमः । सऽप्रति स्थितिसंक्रमाभिधाना-
वसरः । तत्र चैतदर्थोधिकाराः । तद्यथा—भेदा विंशवलक्ष-
णम् उत्कृष्टस्थितिसंक्रमणप्रमाणं जघन्यस्थितिसंक्रमणप्रमाणं
साधनादिप्रकरणं स्वामित्वप्रकरणं चेति । तत्र भेदविंश-
वलक्षणयोः प्रतिपादनार्थमाह—

‘डिहसंक्रमो चि पुच्छ, मूलुत्तरपगई उ य जा हि डिई ।

उच्चद्विया उ ओव-द्विया व पगई निया वऽर्छ ॥२८॥

‘डिह’ इति—इह ‘मूलुत्तरपगई उ’ इत्यत्र षष्ठ्यर्थे पञ्चमी ।
ततोऽयमर्थः—हि स्फुटं या स्थितिर्मूलप्रकृतीनामष्टसं-
ख्यानामुत्तरप्रकृतीनां वा ऽष्टपञ्चाशदधिकशतसंख्यानां सञ्च-
न्धिनी उद्धतिता हस्वीभूता सती दीर्घीकृता, अपवर्तिता वा
दीर्घीभूता सती हस्वीकृता, अन्यां वा प्रकृतिं नीता पतद्ग्रह-
प्रकृतिस्थितेषु मध्य नीत्वा निर्वाणता स स्थितिसंक्रम उच्य-
ते । एतदुक्तं भवति—द्विविधः स्थितिसंक्रमो मूलप्रकृतिस्थि-
तिसंक्रमः, उत्तरप्रकृतिस्थितिसंक्रमश्च । तत्र मूलप्रकृतिस्थिति
संक्रमोऽष्टप्रकारः । तद्यथा—ज्ञानावरणीयस्य यावदन्तराय-

स्य । उत्तरप्रकृतिस्थितिसंकमोऽष्टपञ्चाशदधिकशतधा ।
तद्यथा-मतिज्ञानावरणीयस्य धृतज्ञानावरणीयस्य यावद्धी-
र्यान्तरागस्य । 'तदेवं मूलोत्तरपङ्क्तिः' इत्यनेन भेद उक्तः ।
'उषद्विधा घ' इत्यादिना तु विशेषलक्षणं त्रिप्रकारम् । तत्र
कर्मपरमाणुनां ह्रस्वस्थितिकालतामपहाय दीर्घकालतया
व्यवस्थापनमुद्धर्तना । कर्मपरमाणुनामेव दीर्घस्थितिकाल-
तामपहाय ह्रस्वस्थितिकालतया व्यवस्थापनमपवर्तना । य-
त्पुनः संक्रम्यमाणप्रकृतिस्थितानां पतदग्रहप्रकृतीनां नीत्वा नि-
वेशनं तत्प्रकृत्यन्तरनयनं, स्थितानां चान्यत्र निवेशनं
स्थितियुक्तानां परमाणुनामवसेयम्, स्थितेरन्यत्र नेतुमश-
क्यत्वात् । इदं च विशेषलक्षणं सामान्यलक्षणं सत्यं वा-
गन्तव्यं, न सर्वथा तदपवादं, तेन मूलप्रकृतीनां पर-
स्परं संक्रमप्रतिषेधात्, तासामन्यप्रकृत्यन्तरनयनलक्षणः
स्थितिसंकमो न भवति, किंतु-द्वावेव उद्धर्तनापवर्तनाल-
क्षणी संक्रमौ । उत्तरप्रकृतीनां तु त्रयोऽपि संक्रमा प्रष्टव्याः ।

तदेवं भेदविशेषलक्षणं प्रतिपाद्य संप्रत्युत्कृष्टस्थितिसंकम-
परिमाणप्रतिपादनाधेमाह—

तीसासत्तरि चत्ता-लीसा बीसुदहिकोडिकोडीणं ।

जेड्डा आलिगदुगहा,सेसाण वि आलिगतिगुणो ॥२६॥

'तीस' इति—इह सर्वासां प्रकृतीनां बन्धमाश्रित्योत्कृष्टा
स्थितिः प्रागेव बन्धनकरणे प्रतिपादिता । अत्र पुनः सं-
क्रमे उत्कृष्टा स्थितिश्चिन्त्यमाना द्विधा प्राप्यते—बन्धोत्कृ-
ष्टा, संक्रमोत्कृष्टा च । तत्र या बन्धादेव केवलादुत्कृष्टा स्थि-
तिलभ्यते सा बन्धोत्कृष्टा । या पुनर्बन्धोऽबन्धे वा सति
संक्रमादुत्कृष्टा स्थितिर्भवति सा संक्रमोत्कृष्टा । तत्र यासा-
मुत्तरप्रकृतीनां स्वस्मूलप्रकृत्यपेक्षया स्थितेरन्यतः न भव-
ति, किंतु—तुल्यतैव, ता बन्धोत्कृष्टा ज्ञातव्याः । ताः सप्त-
नवतिसंख्याः । तद्यथा—ज्ञानावरणपञ्चकम्, दर्शनावरणव-
कम्, अन्तरागपञ्चकम्, आयुश्चतुष्टयम्, असातवर्दीयम्,
नरकद्विकम्, तिर्यग्विकम्, एकैन्द्रियजातिः, ऐन्द्रिय-
जातिः, तैजससप्तकम्, आदारिकसप्तकम्, वैक्रियसप्तकम्,
नीलतिक्कवर्जमशुभवर्णसप्तकम्, अशुक्लघु, पराघातम्, उ-
पघातम्, उच्छ्वासाऽऽतपादघातानि, निर्माणम्, पृष्ठं सस्था-
नम्, पृष्ठं संहननम्, अशुभांशहायागतिः, स्थावरम्, प्रस-
चनुषकम्, अस्थिरपट्टम्, नीचगोत्रम्, षोडश कषायाः,
मिथ्यात्वम् च । सर्वसंख्यया सप्तनवतितः । अत्र नरकतिर्य-
गायुषी यद्यपि स्वमूलप्रकृत्यपेक्षया तुल्यस्थितिकं न भवतः,
तथाऽपि संक्रमोत्कृष्टत्वाभावात् बन्धोत्कृष्ट उक्ते । शेषा-
स्त्येकषष्टिप्रकृतयः संक्रमोत्कृष्टाः । ताश्चमाः—सातवर्दीयम्,
सम्यक्त्वम्, सम्यग्मिथ्यात्वम्, नव नोकषायाः, आहारक-
सप्तकम्, शुभवर्णचिह्नादशकम्, नीलम्, तिक्कम्, देवद्वि-
कम्, मनुजद्विकम्, द्वित्रिचतुर्निन्द्रियजातयः, अन्तवर्जानि
संस्थानानि, अन्तवर्जानि संहननानि, प्रशस्तविहायागतिः,
सूक्ष्मं, साधारणम्, अपर्याप्तम्, स्थिरशुभसुभगसुखराद्य-
यशःकीर्तिनीर्थकरोच्चैर्गोत्राणि च । तत्र बन्धोत्कृष्टानां म-
तिज्ञानावरणीयादिमिथ्यात्वषोडशकषायनरकद्विकादीनां य-
थाक्रमं त्रिशत्सप्ततिचत्वारिंशद्विंशतिसागरोपमकोटीको-

टीस्थितिकानां ज्येष्ठ उत्कृष्टः स्थितिसंकमः 'आ (व)
लियदुगह' इति आवलिकाद्विकहीनः । तथाहि—स्थितिर्बद्धा
सती बन्धावलिकायामतीतायां सत्यां संक्रामति । तत्राप्यु-
दयावलिका सकलकरणायोग्येति कृत्वा उदयावलिकात उपरि-
तनी । ततो बन्धोत्कृष्टानां मतिज्ञानावरणीयानामुत्कृष्टः
स्थितिसंकमो बन्धावलिकाद्विकहीन एव प्राप्यते । इ-
होदयवर्तीनामनुदयवर्तीनां वा प्रकृतीनामुदयसमयादा-
रभ्यावलिकामात्रा स्थितिरुदयावलिकेति पूर्वग्रन्थेषु
व्यवह्रियते । तथा यद्यपि 'तीसासत्तरिचत्तालीसा'
इत्यनेन ग्रन्थेनह मिथ्यात्वस्य सप्ततिसागरोपम-
कोटीकोटीस्थितिकस्याऽऽकृष्टतः स्थितिसंकम आर्वा-
लिकाद्विकहीन उक्तस्तथाऽप्यन्तर्मुहूर्तोनाऽवगन्तव्यः । यतो
मिथ्यात्वस्योत्कृष्टां स्थितिं बद्धा जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त-
कालं यावन्मिथ्यात्वे पवावतिष्ठति । ततः सम्यक्त्वं प्रतिपद्य
मिथ्यात्वस्य स्थितिमन्तर्मुहूर्तोनां सम्यक्त्वं सम्यग्मिथ्यात्वं
च संक्रमयति । ततोऽन्तर्मुहूर्तोनां एवास्योत्कृष्टः स्थितिसं-
क्रमः । वदयति च—'मिच्छुत्तमकोसो' इत्यादि इह पुनर्यत्
सत्तरीन्युपादानं तदशेषाणामपि बन्धोत्कृष्टानां प्रकृतीनां व्या-
मिपुरःसरमविशेषणावलिकाद्विकहीनोत्कृष्टस्थितिसंकमप्रद-
शेनार्थम् । 'सेसाण वि आलिगतिगुणो' इति शेषाणां सं-
क्रमोत्कृष्टानामावलिकाद्विकहीन उत्कृष्टः स्थितिसंकमः । त-
थाहि—बन्धावलिकायामतीतायां सत्यामावलिकात उपरि-
तनी स्थितिः सत्याऽप्यन्यत्र प्रकृत्यन्तरं आवलिकाया उपरि-
संक्रामति । तत्र च संक्रान्ता सती आवलिकामात्रं कालं
यावत्सकलकरणायोग्येति कृत्वा संक्रमावलिकायामतीतायां
सत्यामुदयावलिकात उपरितनी स्थितिस्ततोऽप्यन्यत्र प्रकृ-
त्यन्तरं संक्रामति । ततः संक्रमोत्कृष्टानामुत्कृष्टः
स्थितिसंकम आवलिकाद्विकहीन एव । तद्यथा—नरक-
द्विकस्य विंशतिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणामुत्कृष्टां स्थि-
तिं बद्धा बन्धावलिकायामतीतायां सत्यामावलिकात उपरि-
तनी तां सर्वापि स्थितिं मनुजद्विकं बध्नुन् तत्र
मनुजद्विके संक्रमयति, तत्र च संक्रान्ता सती आ-
वलिकामात्रं कालं यावत्सकलकरणायोग्येति कृत्वा सं-
क्रमावलिकायामतिक्रान्तायां सत्यामुदयावलिकात उपरि-
तनी तां सर्वापि स्थितिं देवद्विकं बध्नुन् तत्र संक्रमयति ।
एवमन्यासामपि संक्रमोत्कृष्टानामुत्कृष्टः स्थितिसंकमः
आवलिकाद्विकहीनो भावनीयः ।

तदेवं यासां प्रकृतीनां बन्धे सति संक्रमादुत्कृष्टा स्थितिर्भ-
वति, तासामेव तत् उत्कृष्टस्थितिसंकमपरिमाणमुक्तम् ।
सम्प्रति पुनर्यासां बन्धेन विना संक्रमादेव केवलादुत्कृ-
ष्टा स्थितिलभ्यते, तासामुत्कृष्टस्थितिसंकमप-

रिमाणनिरूपणार्थमाह—

मिच्छुत्तस्सुकोसो, भिन्नमुहुत्तुणो उ मम्मत्ते ।

मिस्संवंधो कोडा-कोडी आहारतिन्धये ॥ ३० ॥

'मिच्छुत्तस्स' इति—मिथ्यात्वस्योत्कृष्टः स्थितिसंकमो
भिन्नमुहूर्तोनाऽन्तर्मुहूर्तोनांस्तथा सम्यक्त्वं सम्यक्त्वस्य मि-
थ्ये मिथ्यस्य चोत्कृष्टः स्थितिसंकमो भिन्नमुहूर्तोनां । तु-
ल्यत्वस्याधिकार्यसंमूनमादवलिकाद्विकहीनश्च वेदितव्यः ।

इयमत्र भावना—दर्शनमोहनीयात्रितयसत्कर्मा मिथ्यादृष्टि-
कृष्ट संकलेशे वर्तमानो मिथ्यात्वस्योत्कृष्टा स्थिति य-
दध्या ततोऽन्तर्मुहूर्तमात्रानन्तरं मिथ्यात्वात् प्रतिपत्त्य वि-
शुद्धिमासादयन् सम्यक्त्वं प्रतिपद्येत । ततो मिथ्यात्व-
स्योत्कृष्टा स्थितिः समानसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणम-
न्तर्मुहूर्तानां सम्यक्त्वं सम्यागमध्यात्वं च सक्रमयति । सा
च संक्रान्ता सती सक्रमावालकायामतीतायामुद्या-
वलिकात् उपरितनी सम्यक्त्वास्थितमपवर्तनाकरणेन
स्थस्थानं संक्रमयति । सम्यग्मिथ्यात्वस्थितिमात्रं सं-
क्रमावलिकायामतीतायामुद्यावलिकात् उपरितनी स-
म्यक्त्वं संक्रमयति अपवर्तयति च । तदेव मिथ्यात्वस्या-
न्तर्मुहूर्तानां सम्यक्त्वसम्यागमध्यात्वयोस्त्वन्तर्मुहूर्तावाल-
काद्विकहीन उत्कृष्ट स्थितिसंक्रमः । इह तीर्थकरगद्धारक
सप्तकस्य चोत्कृष्ट स्थितिवन्धोऽन्तःसागरोपमकोटीको-
टीप्रमाणः संक्रमाप्येतपामन्तःसागरोपमकोटीकोटीप्र-
माणमेव, ततः शेष-किमेताः संक्रमात्कृष्टा उत बन्धोत्कृ-
ष्टा इति, तदपनोदधमाह—‘अना कोडाकोडी’ त्यादि आहार-
के आहारकसप्तके तीर्थकरे च संक्रमतः स्थितिसंक्रमं
अन्तःसागरोपमकोटीकोटी, अत एताः संक्रमात्कृष्टाः ।
यद्यपि च बन्धोऽप्यन्तःसागरोपमकोटीकोटीप्रमाण स्थि-
तिसंक्रमाभिहित, तथाऽपि बन्धोत्कृष्टाया स्थिते, सका-
शात् संक्रमात्कृष्टा स्थितिः संख्येयगुणा द्रष्टव्या । उक्तं च
खूणौ—‘बंधाद्वैश्रा संतकर्मद्वै संखजगुणा’ । ननु नाम-
कमण उत्कृष्टा स्थितिर्विशतिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणा
तत आहारके तीर्थकरे च संक्रमात्कृष्टा स्थितिः प्राप्यमा-
णा बन्धावलिकोद्यावलिकारहितो विशतिसागरोपमकोटी-
कोटीप्रमाणेव लभ्यते, कथमुच्यत तीर्थकरगद्धारकयोः
संक्रमतोऽप्युत्कृष्टा स्थितिरन्तःसागरोपमकोटीकोटीप्रमाण-
ति ? तदयुक्तमप्रयायापरिज्ञानात् । तथाहि—तीर्थकरगद्धार-
कयोः प्रकृत्यन्तरस्य स्थितिः संक्रामति वयसकाले नान्य-
दा, बन्धश्चानयोर्ध्याक्रमं विशुद्धसम्यग्गदहः संयतस्य च ।
विशुद्धसम्यग्गदहानां संयतानां च स्थितिसंक्रमं सर्वेषाम-
पि कमणामयुर्वेदानामन्तःसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणं ना-
धिकम् । ततः संक्रमाप्यतावन्मात्र एव प्राप्यते नाधिक
इत्यदोषः ।

सम्प्रति सर्वासां प्रकृतीनां बन्धोत्कृष्टानां संक्रमात्कृष्टानां
वा संक्रमणकाले यावती स्थितिः प्राप्यत तावती निर्दिदि-
तुगद—

संवामि जट्टिगो, मावलिंगो मो अहाउगाणं तु ।

बंधुकोसुकोमो, मावाहठिईण जट्टिगो ॥ ३१ ॥

‘संवामि’ इति-सर्वासां प्रकृतीनां संक्रमो यान्स्थितिकः सं-
क्रमणकाले या स्थितिर्विद्यते सा यान्स्थितिरित्युच्यते । सा
यस्य संक्रमस्यास्ति स संक्रमो यान्स्थितिकः । या स्थितिर्वि-
द्यते यस्यासां इति बहुव्रीहिसमासाश्रयणात् । सार्वलिकया
वलिकया साहितो द्रष्टव्यः । एतदुक्तं भवति-यः प्रागुक्तः संक्रमः
स आवालिकया साहितः सन् यावान् भवति तावती सं-
क्रमकाले स्थितिरित्यर्थः । ततो बन्धोत्कृष्टानामावालिका-
हीना, संक्रमात्कृष्टानां त्वावालिकाद्विकहीना संक्रमकाले स

वा स्थितिर्देदितव्या । तथाहि—संक्रेशादिकारणयशत उत्कृष्टा
स्थिति बद्धा बन्धावलिकायामतीतायामुद्यावलिकात् उप-
रितनी स्थितिमन्यत्र प्रकृत्यन्तरं संक्रमायतुमारभते । ततो
बन्धोत्कृष्टानामावालिकाहीना संक्रमकाले सर्वा स्थि-
तिः प्राप्यते । संक्रमात्कृष्टानां पुनर्बन्धावलिकानां संक्र-
मावालिकयोरतीतयोक्त्यावलिकात् परतो वर्तमानां स्थि-
तिमन्यत्र संक्रमयति । तेन संक्रमात्कृष्टानामावालिकाद्वि-
कहीना संक्रमकाले सर्वा स्थितिरवाप्यते । अथायुषामुत्कृ-
ष्टा स्थितिः किं बन्धोत्कृष्टा उत संक्रमात्कृष्टा ? उच्यते-ब-
न्धात्कृष्टेव । तथा चाह—‘अहाउगाणं’ मित्यादि आयुषामुत्कृ-
ष्टा स्थितिः संभवो बन्धोत्कृष्ट एव न संक्रमात्कृष्टः, यतो ना-
युषां परस्परं संक्रमः “मोहदुगाउगमूलपगडीण न परोप्पर-
म्मि संक्रमणं” इति वचनात् । ‘सावाहठिईण’ इत्यादि आ-
युषां सावाधा अवाधासां दता या सर्वा स्थितिः सा यान्स्थिति-
रवगन्तव्या । केवलं “बंधुकोसाणं आवालंगुणा ठिई जट्टिई”
इति वचनात् बन्धावलिकानां द्रष्टव्या । तथाहि—आयुषेण
प्रवर्तमान एव प्रथमसमये यद्वै दालकं तद्वन्धावलिकानीति
सदुक्तयति । तत उद्धतनारूपसंक्रमे बन्धावलिकानां सावा-
धा यान्स्थितिः प्राप्यते । अथवा-अपवर्तनाऽपि निर्व्याघात-
भावन्यायुषां बन्धावलिकायामतीतायां सर्वदेव प्रवर्तते ।
ततस्तामाधिकृत्य यथाह्ना यान्स्थितिरवगन्तव्या ।

तदेवमुक्तमुत्कृष्टस्थितिसंक्रमपरिमाणम् । सम्प्रति जघन्य-
स्थितिसंक्रमपरिमाणप्रतिपादनावसरः । जघन्यस्थितिसंक्र-
मश्च द्विधा-स्वप्रकृती परप्रकृती च । तत्र स्वप्रकृतौ जघन्य-
स्थितिसंक्रमप्रतिपादनाधमाह—

आवरणविघर्दमण, चउकलोभंतवयगाऊणं ।

एगा ठिई जहआ, जट्टिई समयाहिगावलिया ॥ ३२ ॥

‘आवरण’ इति-पञ्चानां ज्ञानावरणीयप्रकृतीनां ‘विघर्द’ इति
पञ्चानामन्तरायप्रकृतीनां, चतसृणां दर्शनावरणीयप्रकृतीनां
चतुरचतुरविधैकवलदर्शनावरणलक्षणानां, संज्वलनलोभ-
स्य, वेदकसम्यक्त्वस्य, चतुर्णां चायुषां, सर्वसंख्यया विश-
तिप्रकृतीनाम् आत्मीयान्मीयसत्ताव्यवच्छेदसमये समया-
धिकावालकाशेषायां स्थितावुद्यावलिका सर्वकरणायोग्ये-
ति कृत्योद्यावलिकात् उपरितनी समयमात्रा स्थितिरपव-
र्तनासंक्रमणाद्यस्तने उद्यावलिकात्रिभागे समयार्धिके सं-
क्रामति, तदा च सर्वस्थितिपरिमाणं समयाधिकावलिका ।
तथा चाह—‘जट्टिई’ इत्यादि ।

निहादुगस्म एका, आवलिगदुगं अमंसवभागो य ।

जट्टिइहामच्छक्रे, संखिजाओ समाओ य ॥ ३३ ॥

‘निहा’ इति निद्राद्विकस्य—निद्राप्रचलालक्षणस्य जघन्य-
स्थितिसंक्रमः स्वसंक्रमान्ते स्वस्थितेरुपरितनी एका समय-
मात्रा स्थितिः, सा आवालिकाया अद्यस्तने त्रिभागे निर्दिश्य-
ते । तदानीं च यान्स्थितिः सर्वा स्थितिः आवालिकाद्विकं तृ-
तीयस्याआवालिकाया असेख्ययो भागः । अत्र वस्तुस्वभावा-
त्पण्यार्थद्राद्विकस्यावालिका संख्येयभागार्धिकाऽऽवलिकाद्वि-
कशेषायां स्थितावुपरितनी समयमात्रैका स्थितिः संक्रामति,
न पुनर्मानिज्ञानावरणीयादीनामत्र समयाधिकावलिकाशे—

वायामिति । सम्प्रति यासां परप्रकृतिषु संभवी जघन्य-
स्थितिसंक्रमस्ताः प्रतिपादयति—‘ हासच्छुक्के ’ इत्यादि,
हाम्येनोपलक्षितं षट् हास्यषट् हास्यरत्यरतिभयशोकजु-
गुप्सालक्षणं, तस्य क्षपेक्षणापयननाकरणेन संख्येयवर्ष-
प्रमाणा स्थितिः कृता । ततः सा स्थानिलेपनावसरं संज्व-
लनक्रोधे प्रक्षिप्यमाणा जघन्यः स्थितिसंक्रमः ।

सोणमुहुता जडिइ, जहन्नबंधो उ पुरिससंजलने ।

जडिइसगउणजुतो, आवलिगदुगूणओ ततो ॥३४॥

‘सोणमुहुत’ इति—संक्रमणकाले सैव संख्येयवर्षप्रमाणा
स्थितिः सानमुहुता—अन्तर्मुहुतेनाभ्याधिका यन्स्थितिः सर्वा
स्थितिः । तथाहि—अन्तरकरणे वर्तमानस्तां संख्येयवर्ष-
प्रमाणां स्थितिं संज्वलनक्रोधे संक्रमयति, अन्तरकरणे च
कर्मदलिकं न वि (वे) दंत, किंतु—तत ऊर्ध्वम्, ततोऽन्तर-
करणकाले नाभ्याधिका संख्येयवर्षप्रमाणा स्थितिर्हास्यषट्-
स्य जघन्यास्थितिसंक्रमकाले यन्स्थितिः । ‘ जहन्नबंधो ’
इत्यादि, पुरुषवेदस्य संज्वलनानां च यो जघन्यः स्थितिब-
न्धः प्रागुक्तः । तद्यथा—पुरुषवेदस्याष्टौ संवत्सराणि, संज्व-
लनक्रोधस्य मासद्वयं, संज्वलनमानस्य मासः, संज्वलन-
मायाया अर्धमासः, स एव जघन्यः स्थितिबन्धोऽबाधा-
कालान्तस्तथा जघन्यः स्थितिसंक्रमः अबाधारहिता हि स्थि-
तिरन्यत्र संक्रामति, तत्रैव कर्मदलिकसंभवात्, ‘अबाधाका-
लानां कर्मस्थितिः कमनिपेक्षः’ इति वचनान्, जघन्यस्थितिब-
न्धे चाऽबाधाऽन्तर्मुहुतप्रमाणा । न च जघन्यास्थिति-
संक्रमणकालेऽबाधाकालमध्ये प्राग्बद्धं स्वकर्म प्राप्यते,
तस्य तदानीं सर्वस्याऽपि क्षीणत्वात् । ततोऽन्त-
र्मुहुतहीन एवेतेषां पुरुषवेदादीनां स्वस्था जघन्यास्थिति-
बन्धो जघन्यास्थितिसंक्रमः, तदानीं चैतेषां यन्स्थितिः
सर्वा स्थितिः, स्वकीयेनोपनाबाधारूपान्तर्मुहुतलक्षणेन युक्ता-
ऽबाधाकालसहित इत्यर्थः, जघन्यः स्थितिबन्धः । ततः
पुनरप्यावलिकार्द्धकनोना हीनः सन् द्रष्टव्यः । एतदुक्तं भ-
वति—जघन्यास्थितिसंक्रमऽबाधाकालः प्राक्षिप्यते । तत्प्रक्षि-
पानन्तरं चावलिकार्द्धकं ततोऽपसार्यते । तदुत्सारेण च कृ-
ते यावती स्थितिर्भवति, एतावती जघन्यस्थितिसंक्रम-
काले सर्वा स्थितिः । आवलिकार्द्धकं कस्मादुत्सार्यते इ-
ति चेदुच्यते—बन्धव्यवच्छेदानन्तरं बन्धावलिकायामतीता-
यां चरमसमयबद्धाः पुरुषवेदादप्रकृतिलताः संक्रमयितुमा-
रब्धाः । आवलिकामात्रेण च कालेन ताः संक्रम्यन्ते,
संक्रम्यावलिकाचरमसमयं च जघन्यः स्थितिसंक्रमः प्राप्य-
ते । ततो बन्धावलिकासंक्रम्यावलिकारहित एवाबाधास-
हितो जघन्यः स्थितिबन्धो जघन्यास्थितिसंक्रमकाले सर्वा-
स्थितिः ।

सम्प्रति केवलिसत्कर्मणां जघन्यस्थितिसंक्रमप्रकरण-
धमाह—

जोगंतियाण अंतो, मुहुत्तिओ सेसयाण पल्लस ।

भ,गो असंखियतमो, जडिइगो आलिगइ सह ॥३५॥

‘जोगंतियाण’ इति—योगिनि—संयोगिकेवलिनि संक्रममा-
अत्यन्तः—पथस्ता यासां ता योग्यस्तिकाः मरकटिकतिर्य-

गिहकपञ्चन्द्रियजातिवर्जेशेषजातिचतुष्टयस्थावरसूक्ष्मसाधा-
रणातपोद्धोतवर्जाः शेषा नास्ती नवतिप्रकृतयः सातासान-
बदनीयाश्चैर्गोत्रनीचैर्गोत्राणि । एतासां संयोगिकेवलिचरमस-
मये सर्वापवर्तनयाऽऽन्तर्मुहुतिका स्थितिर्भवति । सा चा-
पवर्त्यमाना उदयार्थालिकारहिता, जघन्यस्थितिसंक्रमः उद-
यार्थालिकासकलकरणायोग्येति कृत्वा नापवर्त्यते, तथा चा-
वलिकया सहिता अपवर्तनारूपजघन्यास्थितिसंक्रमकाले ता-
सां यन्स्थितिः । तन्वासां प्रकृतीनामयोगिकेवलिनि समया-
धिकावलिकाशेषायां स्थितौ वर्तमानो जघन्यः स्थितिसंक्रमः
कस्मात्प्राभिधीयते, क्षीणकषाय इव मतिज्ञानावरणीयादी-
नामिति ? उच्यते—अयोगिकेवली भगवान् सकलसूक्ष्मसा-
दरयोगप्रयोगरहितो मरुतिव निष्प्रकम्पो नैकमप्यष्टानां क-
रणानां मध्ये करणं प्रवर्तयति, निष्क्रियत्वात् । केवलमुद्-
यप्रमाणं वेदयते । ततः संयोगिकेवलिन एवेतासां जघ-
न्यः स्थितिसंक्रमः प्राप्यते । ‘सेससियाण’ इत्यादि उक्तेषा-
णां प्रकृतीनां स्थानदिप्रिकमिध्यात्वमभ्यगमिध्यान्वानन्ता-
नुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणनपुंसकस्त्रीवेदनरकटिक-
निर्यगिहकपञ्चन्द्रियजातिवर्जेशेषजातिचतुष्टयस्थावरसूक्ष्मा-
तपोद्धोतसाधारणलक्षणानां द्वात्रिंशत्प्रकृतीनामात्मीयात्मी-
यक्षपणकाले यक्षरमः संक्षोभं पत्योपमासंख्येयभागमात्रं
स जघन्यः स्थितिसंक्रमः । यन्स्थितिकस्तु सर्वास्थितियु-
क्तस्तु स एवावलिकया सह युक्ता वेदितव्यः । अयामह स-
म्प्रदायः—स्त्रीनपुंसकवेदवर्जानां प्रकृतीनामकामधस्तादाव-
लिकां मुक्त्वा शेषमुपरितनं पत्योपमानसंख्येयभागमात्रं चरम-
खण्डमन्यत्र संक्रमयति । ततस्तासां जघन्यस्थितिसंक्रमकाले
यन्स्थितिः स एव जघन्यस्थितिसंक्रम आवलिकयाऽभ्याधिका
वेदितव्यः । स्त्रीनपुंसकवेदयोस्त्वन्तर्मुहुतेनाभ्याधिका यतस्त-
योश्चरमं स्थितिखण्डमन्तरकरणे स्थितः सन् संक्रमयति ।
अन्तरकरणे च कर्मदलिकं न वि (वे) दंत, किं तु—तत
ऊर्ध्वम्, अन्तरकरणे चान्तर्मुहुतप्रमाणम् । ततोऽन्तर्मुहुत-
युक्ता जघन्यास्थितिसंक्रमस्तयार्थस्थितिरवसेया । शेषाणां
तु प्रकृतीनामन्तरकरणे न भवति, ततस्तासामावलिकायुक्त
एव यन्स्थितिः ।

तद्वदमुक्तं जघन्यस्थितिसंक्रमपरिमाणम् । सम्प्रति साधना-
दिप्रकरणवसरः । सा च द्विधा मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां
च । तत्र मूलप्रकृतीनां साधनादिप्रकरणार्थमाह—

मूलठिई अजहओ, सत्तएह तिहा चउव्विहो मोहे ।

सेसविगप्पा तमिं, दुविगप्पा संक्रमे होति ॥ ३६ ॥

‘मूलठिई’ इति—इह जघन्यादन्यत्सर्वमजघन्यं यावदुत्कृष्टम् ।
उत्कृष्टादन्यत्सर्वमापि यावज्जघन्यं तावदनुत्कृष्टम् । तत्र मा-
हनीयवर्जानां सप्तानां कर्मणामजघन्यास्थितिसंक्रमार्थमाह ।
तद्यथा—अनादिर्ध्रुवोऽध्रुवश्च । तथाहि—ज्ञानावरणदर्शना-
वरणान्तगायाणां क्षीणकषायस्य समयाधिकावलिकाशेषायां
स्थितौ वर्तमानस्य जघन्यः स्थितिसंक्रमो भवति । नाम-
गात्रवेदनीयायुषां तु संयोगिकेवलिचरमसमयेऽन्तर्मुहुतप्रमा-
णे आवलिकारहिता जघन्यः स्थितिसंक्रमः । स च स्म-
दिग्धुवश्च । तस्मादन्यः सर्वोऽपि स्थितिसंक्रमोऽजघन्यः ।
स जानादिः ध्रुवोऽभ्युपानां भव्यानामध्रुवः । ‘चउव्विहो

मोह ' सि मोह मोहनीयऽजघन्यः स्थितिसंक्रमश्चतुर्विधः ।
तद्यथा—सादिरमादिर्ध्रुवोऽध्रुवश्च । तथाहि—मोहनीयस्य
जघन्यः स्थितिसंक्रमः सूक्ष्मसंपरायस्य क्षपकस्य समया-
धिकावलिकायां शेषायां स्थितौ, ततोऽसौ सादिरध्रुवश्च ।
तस्माच्च जघन्यादस्यः सर्वोऽप्यजघन्यः । स च क्षायिकम-
स्यगृष्टरूपशान्तमोहगुणस्थानकं न भवति, ततः प्रतिपाते
च भवति, ततोऽसौ सादिः, तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः,
अध्रुवध्रुवौ भव्याभव्यापेक्षया । शेषविकल्पा उत्कृष्टानुत्कृ-
ष्टजघन्यलक्षणान्तेषां कर्मणां संक्रमे संक्रमविषयं द्विविक-
ल्पा भवन्ति । तद्यथा—सादयोऽध्रुवश्च । तथाहि—य एवो-
त्कृष्टां स्थितिं बध्नाति स एवोत्कृष्टे स्थितिसंक्रमं करोति,
उत्कृष्टां च स्थितिं बध्नाति उत्कृष्टे संक्रमे वर्तमानः । न
चोत्कृष्टः संक्रमः सर्वदेव लभ्यते, किं त्वन्तराऽन्तरा, शेष-
कालं त्वनुत्कृष्टः । तत एतौ द्वावपि साद्यध्रुवौ । जघन्यश्च
साद्यध्रुवः प्रागव भावितः ।

सम्प्रत्युत्तरप्रकृतीनां साद्यनादिप्ररूपणार्धमाह—

ध्रुवसंतकम्मिगाणं, तिहा चउद्धा चरित्तमोहाणं ।

अजहन्नां सेसेसु य, दुहेतरासि च सव्वन्थ ॥ ३७ ॥

'ध्रुव' सि—ध्रुवं सत्कर्म यासां ता ध्रुवसत्कर्मिकास्त्रिशदुत्तर-
शतसंख्याः । तथाहि—नरकद्विकमनुजद्विकदेवद्विकवैक्रिय-
सप्तकाहारकसप्तकीर्त्यकरनामसम्यक्त्वसम्यग्मिध्यात्वोच्चै-
र्गोत्रायुश्चतुष्टयलक्षणा अष्टाविंशतिसंख्या अध्रुवसत्कर्मिकाः
प्रकृतयस्ता अष्टापञ्चाशदधिकान् शतादपनीयन्ते । ततः
शेषं त्रिशदुत्तरमेव शतं ध्रुवसत्कर्मिकाणां भवति । तस्मा-
दपि चारित्रमोहनीयप्रकृतयः पञ्चविंशतिसंख्या अपनीयन्ते,
तासां पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् । ततः शेषस्य पञ्चाशन्नशतस्य
स्वस्वक्षपणपर्यवसाने जघन्यः स्थितिसंक्रमो भवति स च
सादिरध्रुवश्च ततोऽस्यः सर्वोऽप्यजघन्यः । स चाऽनादिः,
अध्रुवध्रुवौ भव्याभव्यापेक्षया । चारित्रमोहनीयप्रकृतीनां
पञ्चविंशतिसंख्यानामजघन्यः स्थितिसंक्रमश्चतुर्धा । तद्यथा-
सादिरनादिर्ध्रुवोऽध्रुवश्च । तथाहि—उपशमभ्रंशयामुपशान्तौ
सर्यां संक्रमाभावः, उपशमभ्रंशितः प्रक्यवने न
पुनरप्यजघन्यं स्थितिसंक्रममारभते, ततोऽसौ सादिः,
तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः, अध्रुवध्रुवौ भव्याऽ-
भव्यापेक्षया । 'सेसेसु य दुहा' शेषोत्कृष्टानुत्कृष्टजघन्येषु
द्विधा प्ररूपणा कर्तव्या । तद्यथा—सादिरध्रुवश्च । तत्रोत्कृ-
ष्टानुत्कृष्टयोर्यथा मूलप्रकृतिषु भावना कृता तथाऽत्रापि
कर्तव्या । जघन्यस्थितिसंक्रमः स्वस्वक्षयावसरे प्राप्यते,
ततोऽसौ सादिरध्रुवश्च । 'इयगासि' मित्यादि इतरासामध्रु-
वसत्कर्मणां पूर्वोक्तानामष्टाविंशतिसंख्यानां सर्वत्रापि सर्व-
त्रापि जघन्याजघन्यात्कृष्टानुत्कृष्टेषु द्विधा प्ररूपणा कर्त-
व्या । तद्यथा—सादिरध्रुवश्च । सा च साद्यध्रुवताऽध्रुवसत्क-
र्मत्वादेव परिभाषनीया ।

सम्प्रति क्रमप्राप्तं स्वामित्वमभिधानीयम् । तच्च द्वेधा-
उत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामित्वं जघन्यस्थितिसंक्रमस्वामित्वं
च । तत्रोत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामित्वं प्रतिपिपादयिषुराह—
बंधाओ उकोसो, जासिं गंतूण आलिगं परओ ।

उकोससामिओ सं-कमाउ जासिं दुगं तासिं ॥ ३८ ॥

'बंधाओ' सि—यासां प्रकृतीनां बन्धात्-बन्धनात् उत्कृष्ट-
स्थितिबन्धो भवति तासां ते एवोत्कृष्टस्थितिबन्धका देव-
नैरयिकनिर्यङ्मनुष्याः।'गंतूण आलिगं परओ' सि बन्धाऽऽ-
वलिकां गत्वा—अतिक्रम्य परतः बन्धावलिकायामतीतायामि-
त्यर्थः । उत्कृष्टस्वामिनः उत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामिन उत्कृष्टां
स्थितिं संक्रमयन्तीत्यर्थः । यासां पुनः प्रकृतीनामुत्कृष्टा
स्थितिः संक्रमेण प्राप्यते तासां द्विकं बन्धावलिकासंक्र-
मावलिकालक्षणं गत्वाऽतिक्रम्य परत उत्कृष्टस्वामिनः, ब-
न्धावलिकासंक्रमावलिकयोरतीतयोत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वा-
मिनो भवन्तीत्यर्थः ।

सम्यक्त्वसम्यग्मिध्यात्वयोरुत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामिनमाह-
तस्संतकम्मिगां बंधिऊण उकोसगं मुहुत्तंतो ।

सम्मतमीसगाणं, आवलिया सुद्धदिट्ठी उ ॥ ३९ ॥

'तस्संतकम्मिगां' सि—तत्सत्कर्मा—सम्यक्त्वसम्यग्मिध्या-
त्वसत्कर्मा मिध्यादष्टिर्कृष्टां स्थितिं सप्ततिसागरोपम-
काटीकाटीप्रमाणां बद्ध्वा ततोऽन्तर्मुहुर्नादनन्तरं मिध्या-
त्वात् प्रतिपत्य सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते ततोऽसौ शुद्धदृष्टिः ।
सम्यग्दष्टिरन्तर्मुहुर्नामुत्कृष्टां मिध्यात्वस्थितिं सम्यक्त्व-
सम्यग्मिध्यात्वयोः संक्रमयति ततः संक्रमावलिकायाम-
तीतायामुदयावलिकात उपरितनीं सम्यक्त्वस्थितिमपवर्त-
नाकरणेन स्वस्थाने संक्रमयति । सम्यग्मिध्यात्वस्थिति-
मपि संक्रमावलिकायामतीतायामुदयावलिकात उपरितनीं-
सम्यक्त्वं संक्रमयति, अपवर्तयति च । तत एवं तिसृ-
णामपि दर्शनमोहनीयप्रकृतीनामुत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामी
सम्यग्दष्टिरेवेति ।

तदेवमुक्तं उत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामी, संप्रति जघन्यस्थि-
तिसंक्रमस्वामिनमाह—

दंसणचउक्कविग्घा-वरणं समयाहिनालिगा छउमो ।

निहाणावलिंगदुगे, आवलियअसंखतमसेसे ॥ ४० ॥

'दंसण' सि—चक्षुरचक्षुर्वधिकवलदर्शनावरणीयानां 'वि-
ग्घ' सि पञ्चानामन्तरायप्रकृतीनां पञ्चानां च ज्ञानावर-
णीयप्रकृतीनां जघन्यस्थितिसंक्रमस्वामी 'छउमो' सि
दीर्णकपायवीतरागच्छदस्थः स्वगुणस्थानकस्य समयाधि-
कावलिकाशेषे वर्तमानः । तथा निद्रयोर्निद्रापञ्चलयोः स
एव दीर्णकपायवीतरागच्छदस्थो द्वयारावलिकयोः शेष-
योस्तृतीयस्याश्चावलिकाया असंख्ययतमे भागे शेषे व-
र्तमानो जघन्यस्थितिसंक्रमस्वामी भवति ।

वेदकसम्यक्त्वस्य जघन्यस्थितिसंक्रमस्वामिनमाह—

समयाहिनालिगाए, सेसाए वेयगस्म कयकरणे ।

सक्खवगचरमखंडग, मंळुभणा दिट्ठिमोहाणं ॥ ४१ ॥

'समय' सि—दर्शनमोहनीयक्षपको मनुष्यो जघन्यतोऽपि व-
र्पाष्टकादुपरि वर्तमानो मिध्यात्वसम्यग्मिध्यात्वे क्षपयित्वा
सम्यक्त्वं च सर्वोपवर्तनयाऽपवर्त्य सम्यक्त्वं वेद्यमानस्ततः
सम्यक्त्वं क्षपितशेषे सति कश्चिच्चतसृणां गतीनामन्यत-
मस्यां गतौ प्रयाति । तत्रान्तर्गतिकानामन्यतमः सम्यक्त्व-
स्य समयाधिकावलिकाशेषायां स्थितौ वर्तमानः 'कयक-

रणा ' ति कृतकरणः क्षपणकरणेऽभ्युद्यतो जघन्यस्थिति-
संकमस्वामी भवति ॥ मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वयोर्जघन्य-
स्थितिसंकमस्वामिनमाह—' सक्खवंगे ' त्यादि दृष्टिमाहयो-
मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वयोः क्षपणकाले यच्चरमखण्डे संक्षु-
भणे सर्वापवर्तनेनापवर्त्य परस्थानं पल्योपमासंख्ययभाग-
मात्रचरमखण्डे प्रक्षेपणे तत्र वर्तमानो मनुष्योऽचिरतस्म्य-
गृहीष्टदेशावगतः प्रमत्तोऽप्रमत्तो वा जघन्यस्थितिसंकम-
स्वामी भवति ।

समउत्तरालिगाए, लोभे सेसाए सुहुमरागस्स ।

पढमकसायाण विसं-जोयण संछोभणाए उ ॥ ४२ ॥

'समउत्तर' ति—सूक्ष्मसम्परायस्य स्वगुणस्थानकस्य सम-
याधिकावर्लिकाशेषायां स्थितौ वर्तमानस्य लोभे लोभस्य
जघन्यः स्थितिसंकमो भवति । इदमिह तात्पर्यम्—सूक्ष्म-
सम्परायः स्वगुणस्थानकस्य समयाधिकावर्लिकाशेषायां
स्थितौ वर्तमानो लोभसत्त्वजघन्यस्थितिसंकमस्वामी भव-
ति ॥ अनन्तानुबन्धिनां जघन्यस्थितिसंकमस्वामिनमाह—
' पढमे ' त्यादि, प्रथमकपायाणामनन्तानुबन्धिना विसंयो-
जने-विनाशने या चरमा पल्योपमासंख्ययभागमात्रा संज्ञा-
भणा प्रक्षेपणे तत्र वर्तमानश्चतुर्गतिकानामन्यतमः सम्यगद-
ष्टिर्जघन्यस्थितिसंकमस्वामी भवति ।

चरिमसजोगे जा अ-त्थि तासि सो चेव सेसगाणं तु ।

खवगक्कमेण अनिय-ट्टिवायरो वेयगो वेए ॥ ४३ ॥

'चरिम' ति—या सयोग्यस्तिकाः प्रकृतयश्चतुर्नवतिसं-
ख्याः प्रागुक्तास्तासां स एव सयोगिकेवली चरमापवर्तने
वर्तमानो जघन्यस्थितिसंकमस्वामी भवति ॥ शेषप्रकृतीनां
जघन्यस्थितिसंकमस्वामिनमाह—' सेसगाण ' मित्यादि, श-
ेषाणां स्थानाद्विभक्तनामत्रयादशकाष्टकायनवनाष्टकायसं-
ज्वलनक्रोधमानमायालक्षणानां षट्त्रिंशत्प्रकृतीनां क्षपणक-
मेण-क्षपणपरिप्राट्या चरमे पल्योपमासंख्ययभागादिमात्रे
संछोभणे वर्तमानोऽनिवृत्तिबादरे जघन्यस्थितिसंकमस्वा-
मी भवति । ' वेयगो वेद ' ति वेदको वेद वेदस्य ज-
घन्यस्थितिसंकमस्वामी । इयमत्र भावना—पुरुषवेदा-
द्ये वर्तमानः पुरुषवेदस्य, स्त्रीवेदोदये वर्तमानः
स्त्रीवेदस्य, नपुंसकवेदोदये वर्तमानो नपुंसकवेदस्या-
निवृत्तिबादरेपरायश्चरमसंकमं कुर्वन् जघन्यस्थिति-
संकमस्वामी वेदितव्यः । अन्येन हि वेदेन क्षपकश्रेणिमारु-
ढस्यान्यस्य वेदस्य जघन्यस्थितिसंकमो न लभ्यते । तथा-
हि-यन् वेदेन क्षपकश्रेणिमारोहति तस्य वेदस्योदयोदीर-
णापवर्तनादिभिः स्थिते पुद्गलाश्च बहवः परिसृजन्ति ।
ततो यद्यपि नपुंसकवेदेन क्षपकश्रेणिं प्रपन्नः स्त्रीवेद-
नपुंसकवेदौ युगपत्क्षपयति, तथापि नपुंसकवेदस्यैव ज-
घन्यः स्थितिसंकमः प्राप्यते, न स्त्रीवेदस्य उदयोदी-
रणयोरभावात् । स्त्रीवेदेन च प्रतिपन्नो नपुंसकवेदक्षया-
नन्तरमन्तमुद्धर्तेन कालेन स्त्रीवेदं क्षपयति । एतावता
च कालेनादयोदीरणाभ्यां बह्वी स्थितिश्च्युतिः । यद्यपि
च पुरुषवेदेनाऽपि प्रतिपन्नस्यैतावान् कालो लभ्यते तथा-
ऽपि तस्य स्त्रीवेदसत्के उदयोदीरणे न भवत इति स्त्री-

वेदप्रतिपन्नस्यैव स्त्रीवेदस्य जघन्यः स्थितिसंकमो, न श-
ेषस्य । तथा पुरुषवेदेन क्षपकश्रेणिं प्रपन्नो हास्यादिष-
ट्कस्यानन्तरं पुरुषवेदे क्षपयति, अन्यथा तु हास्यादिषट्क-
सहितम् । उदितस्य च वेदस्यादीरणाऽपि प्रवर्तते इति
बह्वी स्थितिश्च्युतिः । पुरुषवेदस्यापि पुरुषवेदारुढस्यैव
च घन्यस्थितिसंकमो न शेषस्य ।

तदेवमुक्तः स्थितिसंकमः, सम्प्रत्यनुभागसंकमाऽ—

भिधानावसरः, तत्र चेतेऽर्थोधिकारास्तद्यथा-भेद-स्प-

र्धकप्ररूपणा, विशेषलक्षणप्ररूपणा, उत्कृष्टानुभा-

गसंकमप्रमाणप्ररूपणा, जघन्यानुभागसंकमप्र-

माणप्ररूपणा, साधनादिप्ररूपणा, स्वार्थम-

त्यं चेति । तत्र भेदप्ररूपणार्थमाह—

मूलुत्तरपगइगतो, अणुभागे संकमो जहा बंधे ।

फड्गनिदंमो सि, सव्वेयरघायऽघाईणं ॥ ४४ ॥

'मूलुत्तर' ति—अनुभागेऽनुभागविषये संकमो मूलोत्तरप्रकृ-
तिगतः । किमुक्तं भवति ?—द्विधाऽनुभागसंकमस्तद्यथा-मू-
लप्रकृत्यनुभागसंकमः, उत्तरप्रकृत्यनुभागसंकमश्च । ते च मू-
लोत्तरप्रकृतिभेदा यथा बन्ध-बन्धशतकेऽभिहितस्तथात्रापि
द्रष्टव्याः । कृता भेदप्ररूपणा ॥ स्पर्धकप्ररूपणार्थमाह—' फ-
ड्ग ' त्यादि आसां सर्वघातिनीनां देशघातिनीनामघातिनी-
नां प्रकृतीनां स्पर्धकनिर्देशः स्पर्धकप्ररूपणा यथा शतके
कृता तथात्राऽपि कर्तव्या । तथापि किञ्चिदुच्यते—तत्र च
केवलज्ञानावरणकेवलदर्शनावरणच्छादशकषायनिद्रापञ्च-
कमिथ्यात्वलक्षणानां विंशतिप्रकृतीनां रसस्पर्धकानि सर्व-
घातीनि, सर्वं स्वघात्यं केवलज्ञानादिलक्षणे गुणे घातयन्ती-
ति सर्वघातीनि, तानि च तान्नभाजनवत् निश्छिद्राणि
घृतवत् स्निग्धानि द्राक्षावत्तनुप्रदेशोपचितानि स्फटिका-
भहारवच्चातीव निर्मलानि । उक्तं च—' जो घाएइ सवि-
सये, सयले सो होइ सव्वघाइरसो । सो निच्छिद्रो
निजो, तणुओ फलिहम्भहरविमलो ॥ १ ॥ ' मतिश्रुतावधि-
मनःपर्यायज्ञानावरणचक्षुरचक्षुरवधिदर्शनावरणसंज्वलन-
चतुष्टयनवनाष्टकायान्तरायपञ्चकलक्षणानां षट्त्रिंशतिसं-
ख्यानां देशघातिप्रकृतीनाम् । (देशघातिप्ररूपणा ' वेसघा-
इण ' शब्दे चतुर्थभागे २६२६ पृष्ठे गता ।) वेदनीयायुना-
मगोत्राणां सम्बन्धिन एकादशोत्तरप्रकृतिशतस्याघातिनां
रसस्पर्धकान्यघातीनि वेदितव्यानि । केवलं वेद्यमानसर्वघा-
तिरसस्पर्धकसम्बन्धात्तान्यपि सर्वघातीनि भवन्ति । य-
थैह लोके स्वयमचौराणामपि चौरसम्बन्धाच्चौरता । उक्तं
च—' जाण न विसओ घाइ-त्तणाम्म ताणं पि सव्वघाइरसो ।
जायइ घाइसगासे-ण चौरया वेइऽचौराणं ॥ १ ॥ '

सम्प्रति दर्शनमोहनीयस्य स्पर्धकप्ररूपणार्थमाह—

सव्वेसु देमघाइसु, सम्मत्तं तदुव्वरिं तु वा मिसं ।

दारुसमाणस्माणं-ततमो मिच्छत्तमुप्पिमओ ॥ ४५ ॥

'सव्वेसु' ति—इह दर्शनमोहनीयस्य सत्कर्म प्रतीत्य द्विविधानि
रसस्पर्धकानि । तद्यथा-देशघातीनि, सर्वघातीनि च । तत्र
यानि देशघातीनि स्पर्धकानि एकस्यानकरमोपेतानि द्वि-

स्थानकरसोपेतानि च । तेषु सर्वेष्वपि सम्यक्त्वं 'तदुर्वारि तु वा मिस्ते' यत्र देशघातीनि स्पर्धकानि निष्ठितानि तत उपरि सम्यग्मिध्यात्वस्य स्पर्धकानि भवन्ति । तानि च सर्वघातीनि द्विस्थानकरसोपेतानि च तानि सम्यग्मिध्यात्वस्य स्पर्धकानि तावद् द्रष्टव्यानि यावत् 'दाहसमान-स्साणेततमो सति' दाहसमान इति द्विस्थानको रसस्तस्य सम्बन्धनां स्पर्धकानामनन्ततमो भागो गतो भवति । ततो यत्र सम्यग्मिध्यात्वस्य स्पर्धकानि निष्ठां यान्ति, ततः प्रभृति द्विस्थानकांश्चान्यकचतुःस्थानकरसोपेतानि स्पर्धकानि सर्वाण्यपि मिध्यात्वस्य द्रष्टव्यानि ।

कृता स्पर्धकप्ररूपणा । सम्प्रति विशेषलक्षणप्ररूपणार्थमाह-
तत्पदपयं उव्व-द्विया व आवद्विया व अविभागा ।

अणुभागसंक्रमो ए-स अजपगइं निदा वाऽपि ॥४६॥

'तत्प'ति-तत्रानुभागसंक्रमोऽर्धपदे याधान्यनिर्धारणमिदम्-यदुत उद्धर्तिताः प्रभृतीकृताः, यद्वा-अपयर्तिता हर्ष्याकृता अथवाऽन्यां प्रकृतिं नीता अन्यप्रकृतिस्वभावेन परिणमिताः अविभागा अनुभागाः । एष सर्वोऽप्यनुभागसंक्रमः । तत्र मूलप्रकृतीनामुद्धर्तनापवर्तनारूपौ द्वौव संक्रमौ नान्यप्रकृतिनयनरूपः संक्रमः, तासां परस्परं संक्रमाभावान् । उत्तर-प्रकृतीनां तु त्रयोऽपि संक्रमाः ।

तद्वमुक्त्वा विशेषलक्षणम् । सम्प्रत्युत्कृष्टानुभागसंक्रम-प्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—

दुविहपमाणे जेटो, सम्मत्ते देमयाइदुट्टाणा ।

नरतिरियाऊ आयव-मिस्ते वि य सव्वघाइम्मि ॥४७॥

'दुविह' ति-द्विविधं प्रमाणे स्थानप्रमाणे घातित्वप्रमाणे च ज्येष्ठ उत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमः सम्यक्त्वस्य देशघाति-नि द्विस्थानकं रसस्पर्धकं संक्रम्यमाणे वादितव्यः । एतदुक्तं भवति—सम्यक्त्वस्य घातित्वमाश्रितं देशघातिस्था-नमाश्रित्य सर्वोत्कृष्टद्विस्थानकरसोपेतं स्पर्धकपटलं यदा संक्रामति तदा तस्यात्कृष्टोऽनुभागसंक्रम इति नगयु-स्तिर्यगायुगतपसम्यग्मिध्यात्वानां स्थानं प्रतीत्य सर्वोत्कृष्ट-द्विस्थानकरसोपेतघातित्वमाश्रित्य सर्वघातिनि रसस्पर्धके उत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमः । अत्रापीयं भावना-नरतिर्य-गायुगतपसम्यग्मिध्यात्वानां सर्वोत्कृष्टद्विस्थानकरसोपेतं सर्वघातिरसस्पर्धकं यदा संक्रामति तदा स तेषामुत्कृष्टोऽनु-भागसंक्रमः । अत्र नरतिर्यगायुगतपानां "दुनिचउट्टाणा उ-सेसा उ" इति वचनात् द्वित्रिचतुःस्थानकरससंभवेऽपि यत् द्विस्थानकरसस्पर्धकस्यैव संक्रम उत्कृष्टोऽनुभागसंक्रम उ-क्तः, स एवं ज्ञापयति—एतेषां कर्मणां तथा स्वाभाव्या-देव त्रिस्थानकचतुःस्थानकरसस्पर्धकानामुद्धर्तनापवर्तनाप्र-कृत्यन्तरनयनरूपान्तरप्रकारोऽपि संक्रमो न भवतीति ।

सेसासु चउट्टाणे, मंदो संमत्तपुरिससंजलणे ।

एगट्टाणे सेसा-सु सव्वघाइम्मि दुट्टाणे ॥ ४८ ॥

'सेसासु' नि-शेषाणामुक्तव्यतिरिक्तानां प्रकृतीनां स्थान-माश्रित्य सर्वोत्कृष्टचतुःस्थानको घातित्वमाश्रित्य सर्व-घाती रसो यदा संक्रामति तदा स तेषामुत्कृष्टोऽनु-भागसंक्रमः । तद्वमुक्त्वा अनुभागसंक्रमप्रमाणम् ॥ सम्प्र-

ति जघन्यानुभागसंक्रमप्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—'मंदो' ति सम्यक्त्वस्य पुरुषवेदस्य संज्वलनानां चैकस्थानक रसे संक्रामति मंदो जघन्योऽनुभागसंक्रमो वादितव्यः । ए-तदुक्तं भवति—सम्यक्त्वस्य सर्वविशुद्ध एकस्थानको र-सो यदा संक्रामति तदा तस्य जघन्योऽनुभागसंक्रमः, पुरुषवेदसंज्वलनानां च क्षणकाले यानि समयानावलिका-द्विकबद्धानि स्पर्धकानि एकस्थानरसोपेतानि तानि यदा सं-क्रामन्ति तदा स तेषां जघन्योऽनुभागसंक्रमः । 'सेसासु' इत्यादि शेषासूक्तव्यतिरिक्तासु सर्वासु प्रकृतिषु सर्वघातिनि द्विस्थानकरसोपेतं स्पर्धकं संक्रम्यमाणो जघन्योऽनुभागसं-क्रमो वादितव्यः । इदमत्र तात्पर्यम्—सम्यक्त्वपुरुषवेदसंज्वल-नचतुष्टयव्यतिरिक्तानां शेषप्रकृतीनां घातित्वमाश्रित्य सर्व-घातीनि, स्थानमाश्रित्य द्विस्थानकरसोपेतानि मन्दानुभावा-नि यानि रसस्पर्धकानि तानि यदा संक्रामन्ति तदा स ता-सां जघन्योऽनुभागसंक्रमः । इह यद्यपि मतिश्रुतावधिमानः-पर्यायज्ञानावरणचक्षुरचक्षुर्वधिदर्शनावरणान्तरायपञ्चका-नामेकस्थानकोऽपि रसो बन्धं प्राप्यते तथाऽपि क्षयका-लेऽपि प्राग्बद्धो द्विस्थानकोऽपि रसः संक्रामति, नैक-स्थानकः केवल इति जघन्यसंक्रमविषयतया नेतेषामेक-स्थानकरस उक्तः ।

तद्वमुक्त्वा जघन्यानुभागसंक्रमपरिमाणम् । सम्प्रति सा-धनादिप्ररूपणा कर्तव्या । सा च द्विधा—मूलप्रकृतिसाध-नादिप्ररूपणा उत्तरप्रकृतिसाधनादिप्ररूपणा च । तत्र मूलप्र-कृतीनां साधनादिप्ररूपणार्थमाह—

अजहणो तिम्मि तिहा, मोहम्म चउच्चिहो अहाउम्म ।

एवमणुकोसो मे-सगाण तिविहो अणुकोसो ॥ ४९ ॥

सेसा मूलप्पगइसु, दुविहा अह उत्तरासु अजहणो ।

सत्तरसण चउट्टा, तिविकप्पो सोलसणहं तु ॥ ५० ॥

'अजहणो' ति-ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायलक्षणानां त्र-याणां कर्मणामजघन्योऽनुभागस्त्रिधा त्रिप्रकारस्तद्यथा-अना-तिरिध्वा, ध्रुवश्च । तथाहि-सीगकषायस्येतयां कर्मणां सम-याधिकावलिकाशेषायां स्थितौ जघन्यानुभागसंक्रमो भव-ति, स च सादिरध्रुवश्च । ततोऽन्यः सर्वोऽप्यजघन्यः स चा-नादिः । अध्रुवध्रुवौ भव्याऽभव्यपक्ष्या । मोहनीयस्याजघन्यो-ऽनुभागसंक्रमश्चतुर्विधः । तद्यथा—सादिरनादिध्रुवोऽध्रुवश्च । तथाहि—सूक्ष्मसंपरायस्य क्षणकस्य मोहनीयस्य समया-धिकावलिकाशेषायां स्थितौ जघन्योऽनुभागसंक्रमो भवति । स च सादिरध्रुवश्च । ततोऽन्यः सर्वोऽप्यजघन्यः, स च क्षा-यिकसम्यग्दृष्टरूपशमभ्रयां वर्तमानस्यापशान्तमोहगुणस्था-नकं न भवति । उपशान्तमोहगुणस्थानकाच्च प्रतिपततः सतः पुनर्गीय भवति, ततोऽसौ सादिः । तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः । ध्रुवाध्रुवौ पूर्ववत् । आयुषस्त्वनुत्कृष्टोऽनुभागसं-क्रमश्चतुर्विधः । तद्यथा—सादिरनादिध्रुवोऽध्रुवश्च । तथाहि-अप्रमत्तो देवायुष उत्कृष्टमनुभागं बद्धा बन्धावलिकायाः परतः संक्रमयितुमारभते तं च तावत्संक्रमयति यावदनु-सरसुरभवे स्थितस्य अयस्त्रिशस्तागरोपमाणयनिकामिति

आवलिक्कामात्रा स्थितिरवतिष्ठते । ततोऽन्योऽनुभागसंक्रमः
आयुषः सर्वोऽप्यनुत्कृष्टः । स च साऽऽदिः । तत्स्थानमप्राप्तस्य
पुनरनादिः । अत्राध्रवध्रवो भव्यभवापेक्षया । शेषाणां नाम—
गोत्रवेदनीयानामनुत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमस्त्रिविधस्त्रिप्रकारः ।
तद्यथा—अनादिरध्रवो भव्यः । तथाहि—सूक्ष्मसम्परायेण
क्षपकेण स्वगुणस्थानकस्य चरमसमये तेषां नामगोत्रवे-
दनीयानां सर्वोत्कृष्टोऽनुभागो बध्यते । बन्धावलिक्का—
यामतीतायां यावत्सयोगिखरमसमयस्तावत्संक्रामति ।
स च सादिरध्रवः । ततोऽन्यः सर्वोऽप्यनुत्कृष्टः । स
चानादिः, आदिरध्रवात् । ध्रवाऽध्रवौ पूर्ववत् । उक्त-
शेषेषु विकल्पेषु द्विधा प्ररूपणा कर्तव्या । तद्यथा—सादि-
रध्रवः । तत्र चतुर्णां घातिकर्मणाम् उत्कृष्टानुत्कृष्टजघन्ये-
षु जघन्यः सादिरध्रवः भावित एव । उत्कृष्टः कदाचिन्मि-
थ्यादृष्टिर्भवति, अन्यथा तु तस्याप्यनुत्कृष्टः, अत एतौ सा-
द्यध्रवौ । शेषाणां चतुर्णामघातिकर्मणां जघन्याजघन्यात्कृष्टेषु
मध्ये उत्कृष्टो भावित एव । जघन्यः सूक्ष्मस्यापर्याप्तस्यैकेन्द्रिय-
स्य हतप्रभूतानुभागसत्कर्मणो लभ्यते, नान्यस्य । प्रभूतानु-
भागसत्कर्मघाताभावे तु तस्याप्यजघन्यः । तत एतावपि सा-
द्यध्रवौ । कृता मूलप्रकृतीनां साद्यनादिप्ररूपणा ॥ सम्प्रत्युत्त-
रप्रकृतीनां साद्यनादिप्ररूपणाधमाह—‘अहेत्यादि’ उत्तरासू-
त्रप्रकृतिषु मध्ये सप्तदशानां कर्मणामनन्तानुबन्धिचतुष्टय-
संज्वलनचतुष्टयमवधोक्त्यायलक्षणानामजघन्याऽनुभागसंक्र-
मश्चतुर्थी । तद्यथा—सादिरनादिध्रवोऽध्रवः । तथाहि—
एतेषामनन्तानुबन्धिबर्जानां त्रयोदशकर्मणां स्वस्वक्षयपर्य-
वसानावसरे जघन्यस्थितिसंक्रमकाले जघन्याऽनुभागसंक्र-
मः प्राप्यते । अनन्तानुबन्धनां पुनरुद्भवनसंक्रमेणोद्भूत्य
भूयोऽपि मिथ्यात्वप्रत्ययतो बद्धानां बन्धावलिकायामतीता-
यां द्वितीयावलिकायः प्रथमसमये जघन्याऽनुभागसंक्रमः,
एतदन्यः पुनः सर्वोऽप्येतासां सप्तदशप्रकृतीनामजघन्यः ।
स चोपशमभ्रयामुपशान्तानामेतासां न भवति ततः प्रति-
पाते च भवति, ततोऽसौ सादिः । तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनर-
नादिः । अध्रवध्रवौ भव्याभवापेक्षया । तथा पञ्चविधज्ञा-
नावरणस्यानर्द्धिप्रिकवर्जं षड्दर्शनावरणपञ्चविधान्तराय-
लक्षणानां षोडशकर्मणामजघन्याऽनुभागसंक्रमस्त्रिविकल्प-
स्त्रिप्रकारस्तद्यथा—अनादिरध्रवो भव्यः । तथाहि—एतेषां
षोडशकर्मणां जघन्यानुभागसंक्रमः क्षीणकषायस्य स्वगुणगु-
णस्थानकस्य समयाधिकावलिकालशेषायां स्थितौ वर्तमानस्य
प्राप्यते । ततोऽन्यः सर्वोऽप्यजघन्यः तस्य चादिर्न विद्यते
इत्यनादिः । अध्रवध्रवौ भव्याभवापेक्षया ॥ ५० ॥

तिविहो क्षतीसाए, ऽणुक्कोसोऽह नवगस्स य चउद्धा ।

एयासि ससाऽसे-सगाण सव्वे य दुविगप्पा ॥ ५१ ॥

‘तिविहो’ स्ति सातवदनीयपञ्चेन्द्रियजातितैजससप्तक-
समचतुरस्रसंस्थानशुक्लोद्भूतहाग्रिसुरभिगन्धकषायाम्ल-
मधुरमृदुलघूष्णीशीत (श्लिग्घोष्ण) लक्षणशुभवर्णाधिका-
वशकागुरुलघूष्णसपराधातप्रशस्तविहायोगतिप्रसाद्विश-
कभिर्माणलक्षणानां षड्विंशत्प्रकृतीनामुत्कृष्टोऽनुभागसंक्रम-
स्त्रिविधस्त्रिप्रकारः । तद्यथा—अनादिध्रवोऽध्रवः । तथा-
हि—आसां षड्विंशत्प्रकृतीनां क्षपक आरमीयात्मीयबन्धव्य-

वच्छेदकाले उत्कृष्टमनुभागं बध्नाति, बद्धा च बन्धावलि-
कायामतीतायां संक्रमयितुमारभते । तं च तावत्संक्रमयति
यावत्सयोगिकवलिकारमसमयः । ततः क्षपकसयोगिकेव-
लिवर्जस्य शेषस्यानुत्कृष्ट एवानुभाग एतासां संक्रामति ।
तस्य चादिर्न विद्यते इत्यनादिः, अध्रवाध्रवा अभव्यभवापेक्ष-
या । ‘अहेत्यादि’ अथ शब्दस्तथाविधौ । नवकस्य—उद्घो-
तवर्ज्यभनाराचसंहननीदारिकसप्तकलक्षणस्यानुत्कृष्टोऽनुभा-
गसंक्रमश्चतुर्विधः । तद्यथा—सादिरनादिध्रवोऽध्रवः । त-
थाहि—एतेषामुद्घोतवर्जानामेतासां कर्मणाम् सम्यग्दृष्टिर्देवो-
ऽत्यन्तविशुद्धपरिणाम उत्कृष्टमनुभागं बद्धा बन्धावलिकायाम-
तीतायां संक्रामति । उद्घोतनाम्नः पुनः सप्तमनरकपूर्थि-
व्यां वर्तमानो नैरयिको मिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वं प्रतिपत्तुका-
म उत्कृष्टमनुभागबन्धं करोति । ततो बन्धावलिकायामती-
तायां संक्रमयति । तं च जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो द्वे षट्-
पथी सागरोपमाणां यावत् । इह यद्यपि सप्तमनरकपूर्थिव्यां
चरमेऽन्तर्मुहूर्तेऽवश्यं मिथ्यात्वं गच्छति यथाऽप्यप्रतने
भवेऽन्तर्मुहूर्तानन्तरं यः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते स इह गृ-
ह्यते । ततोऽपान्तराले स्तोकां मिथ्यात्वकालो भवन्नपि चिर-
न्तनग्रन्थेषु न विवक्षित इत्यस्माभिरपि द्वे षट्पथी सागरो-
पमाणां यावदित्युक्तम् । तत उत्कृष्टानुत्कृष्टप्रतिपतितस्यानुत्कृष्टः ।
स च साऽऽदिः । तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः । अध्रवाध्रवौ भ-
व्याभवापेक्षया । ‘एयासि’ मित्यादि एतासां सप्तदशषो-
डशपद्विंशत्प्रकृतीनामुत्कृष्टाणां प्रकृतीनामुत्कृष्टाणां विकल्पा उक्त-
सप्तदशदिव्यतिरिक्तानां च शेषप्रकृतीनामशीतिसंख्यानां
सर्वेऽप्युत्कृष्टानुत्कृष्टजघन्याजघन्या द्विविकल्पा द्विप्रकारा
ज्ञातव्याः । तद्यथा—साद्योऽध्रवाः । तथाहि—सप्तदशानां षो-
डशानां चोत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमो मिथ्यादृष्टेरुत्कृष्टे संक्रे-
शे वर्तमानस्य प्राप्यते । शेषकाले तु तस्याप्यनुत्कृष्ट एव ।
अत एव ता इत्यपि साद्यध्रवौ जघन्या भावित एव । तथा
षट्विंशत्प्रकृतीनां नवकस्य च जघन्याऽनुभागसंक्रमः सू-
क्ष्मैकेन्द्रिये हतप्रभूतानुभागसत्कर्मणि प्राप्यते । प्रभूता-
नुभागसत्कर्मघाताभावे तु तस्मिन्नप्यजघन्यस्तत एतौ सा-
द्यध्रवौ । उत्कृष्टो भावित एव । शेषाणां प्रकृतीनां संज्ञानि प-
ञ्चेन्द्रिये पर्याप्त शुभानां वैक्रियसप्तकद्विकोऽर्धौत्रात-
पतीर्थकराहारकसप्तकमनुजद्विकनरकायुर्वर्जशेषायुस्त्रयकषा-
णां चतुर्विंशतिसंख्यानां विशुद्धावशुभानां च स्थानर्द्धिप्रि-
कासानवदनीयदर्शनमोहनीयव्रितयाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यान-
वरणकषायनरकायुर्नैरकाद्विकतिर्यग्भूकपञ्चेन्द्रिजातवर्ज —
शेषजातिचतुष्टयप्रथमवर्जसंस्थानप्रथमवर्जसंहननाऽशुभव-
र्णादिमवकाप्रशस्तविहायोगत्युपघातस्थावरदशकनीचैर्गो-
त्ररूपाणां षट्पञ्चाशत्संख्यानां संक्रेशे उत्कृष्टो
ऽनुभागबन्धो लभ्यते । शेषकाले त्वनुत्कृष्टः एवं संक्रमोऽपि ।
तत एतौ साद्यध्रवौ । जघन्याऽनुभागसंक्रमः पुनः सूक्ष्मैकेन्द्रि-
ये हतप्रभूतानुभागसत्कर्मणि प्राप्यते । प्रभूतानुभागसत्कर्म-
घाताभावे तु तस्मिन्नप्यजघन्यः । तत एतावपि साद्यध्रवौ ।

कृता साद्यनादिप्ररूपणा । सम्प्रति स्वामित्वं वक्ष्यम् ।
तत्र द्विधा उत्कृष्टानुभागसंक्रमस्वामित्वं, जघन्यानुभागसं-
क्रमस्वामित्वं च । तत्रोत्कृष्टानुभागसंक्रमस्वामित्वमभिध-

तुस्तत्कालप्रमाणनियमनार्थमिदमाह-

उक्तेसंगं पबंधिय, आवलियमइच्छिऊण उक्तेसं ।

जावं न धाणइ तंगं, संकमइ य आमुहुत्तंतो ॥५२॥

‘उक्तेसंगं’ ति—मिथ्याहृष्टिमुत्कृष्टमनुभागं बद्धा तत् आव-
लिकामतिक्रम्यः बन्धावलिकायाः परत इत्यर्थः । तमुत्कृष्ट-
मनुभागं संक्रमयति तावद्यावन्न विनाशयति । कियन्तं कालं
यावत्पुनर्न विनाशयतीति चेदुच्यते—आ मुहुत्तान्तः अन्तर्मु-
हूर्तं यावदित्यर्थः । परतो मिथ्याहृष्टिः शुभप्रकृतीनामनुभागं
संक्रमेण अशुभप्रकृतीनां तु विशुद्धयाऽवश्यं विनाशयति ।

सम्प्रति स्वामी प्रतिपाद्यते—

असुभाणं अन्नयरो, मुहुम अपजतगाइ मिच्छो य ।

वज्जिय असंखवासा—उए य मणुओववाए य ॥ ५३ ॥

‘असुभाणं’ ति—अशुभानां प्रकृतीनां पञ्चविधज्ञानावर-
णवधिविधर्शनावरणासातवेदनीयाद्याविशतिविधमोहनीय-
नरकद्विकतिर्यगिदृक्पञ्चैन्द्रियजातिवर्जशेषजानिचतुष्टयप्रथ-
मवर्जसंस्थानप्रथमवर्जसंहनननीलकण्ठदुराभगन्धतिक्कदु-
करुक्षीतकर्कशगुरुपघाताप्रशस्ताविहायोगतिस्थावरसूक्ष्म-
साधारणापर्याप्तास्थिराशुभदुर्भगदुःस्वगनाद्यायशःकीर्तिनी-
चैर्गोत्रपञ्चविधान्तरायलक्षणानामप्राप्तिरसंख्यानामन्यतरः
सूक्ष्मापर्याप्तादिः, आदिशब्दात्—पर्याप्तसूक्ष्मपर्याप्तापर्या-
प्तबादरिष्टिचतुरिन्द्रियासंज्ञिसंज्ञितिर्यक्पञ्चैन्द्रियमनुष्य-
देवनारकपरिग्रहः । तत् एतेषामन्यतमो मिथ्याहृष्टिमुत्कृष्ट-
मनुभागसंक्रमं करोति । केवलमसंख्ययवर्णायुषो मनुष्याति-
रक्षा ये च देवाः स्वभावाच्चयुत्वा मनुष्येषूपपन्नं तांश्च मनु-
ष्योपपातान् आनतप्रमुखान् देवान् वर्जयित्वा । एते हि
मिथ्याहृष्टयोऽपि नाशुभप्रकृतीनामुत्कृष्टरूपाणामुत्कृष्टमनु-
भागं बध्नन्ति, तीव्रसंक्रमाभावात् । तत्तच्छास्त्रानुभागसं-
क्रमाभाव इति तेषां वर्जनम् ।

संवत्थायावुजो—यमणुयगइपंचगाण आऊणं ।

समयाहिगालिगा से—सग ति सेसाण जंगता ॥ ५४ ॥

‘संवत्थ’ ति—सर्वत्र—सर्वेषु सूक्ष्मापर्याप्तादिषु नैर्यिकप-
र्यवसानेषु असंख्ययवर्णायुस्तिर्यग्मनुष्येषु मनुष्योपपातेषु
च देवेषु आनतादिषु मिथ्याहृष्टिषु सम्यग्हृष्टिषु वा । आ-
तपस्योद्घातस्य मनुजगतिपञ्चकस्य मनुजगतिमनुजानुप-
व्यादिरिकद्विकवर्जभनागचसंहननलक्षणस्य अत्रौदारिक-
द्विकप्रहणादौदारिकसप्तकं गृह्यते, तथा विवक्षणात् । ततः
सर्वसंख्यया द्वादशानां प्रकृतीनामुत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमो वे-
दितव्यः । तथाहि—सम्यग्हृष्टिः शुभमनुभागं न विनाश-
यति, किं तु विशेषतो द्वे षट्पटी सागरोपमाणां यावत् प-
रिपालयति । तत् उत्कर्षत एतावन्तं कालं यावदुत्कृष्टमनु-
भागमविनाश्य पश्चान्सर्वत्र यथायोग्यमुत्पद्यते । ततो मि-
थ्याहृष्टिष्वन्यन्तरोक्तप्रकृतीनामुत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमोऽन्तर्मु-
हूर्तं कालं यावदवाप्यते । आतपोद्घातयोश्चात्कृष्टोऽनुभागः
मिथ्याहृष्टिर्नैव बध्यते । ततो न तत्र तयोत्कृष्टानुभागसंक्र-
माभावः । मिथ्यात्वाच्च प्रतिपत्य सम्यक्त्वं गते सम्य-
ग्हृष्टावपि प्राप्यते । न च सम्यग्हृष्टिः सन् तयोत्कृष्टमनु-
भागं विनाशयति, शुभप्रकृतित्वात्, ततो द्वे षट्पटी अपि

सागरोपमाणां यावदुत्कर्षतस्तयोस्तत्र संक्रमो द्रष्टव्यः । त-
था चतुर्णामायुषामुत्कृष्टमनुभागं बद्धा बन्धावलिकायाम-
तीतायां यावत्समयाधिकावलिका शेषा नावदुत्कृष्टानुभा-
गसंक्रमः प्राप्यते । शेषाणां तु शुभप्रकृतीनां सातवेदनीय-
देवद्विकपञ्चैन्द्रियजानिर्वाक्यसप्तकाहारकसप्तकनैजसप्त-
कसमस्तुरसंस्थानशुक्ललोहितहारिद्रवणसुरभिगन्धकषा-
याम्लमधुररसमृदुलघुस्निग्धाणस्पृशप्रशस्तविहायागत्यु-
च्छ्वासागुरुलघुपराघातत्रसादिदशनिर्माणतीर्थकरोक्षैर्गोत्रल-
क्षणानां चतुःपञ्चाशत्संख्यानामात्मीयान्मीयबन्धव्यवच्छेदस-
मये उत्कृष्टमनुभागं बद्धा बन्धावलिकायाः परतस्तावदु-
त्कृष्टमनुभागं संक्रमयति यावत्सयोगिकेवलचरमसमयः ।
तथा चैतासां प्रकृतीनामुत्कृष्टानुभागसंक्रमस्वामिनः प्रायोऽ-
पूर्वकरणादयः सयोगिकेवलिपर्यवसाना द्रष्टव्याः ।

तदेवमुक्तं उत्कृष्टानुभागसंक्रमस्वामी, संप्रति जघन्यानु-

भागसंक्रमस्वामिने प्रतिपाद्यिषुजघन्यानुभाग-
संक्रमसम्भवपरिज्ञानार्थमाह—

खवगस्संतरकरणे, अकए धाईण मुहुमकम्मुवरि ।

केवलिणोऽणंतगुणं, अमन्निओ सेसअसुभाणं ॥ ५५ ॥

‘खवगस्स’ ति—यावदद्याप्यन्तरकरणं न विधीयते तावत्त-
पकस्य सर्वघातिनीनां देशघातिनीनां च प्रकृतीनां सम्ब-
न्धी अनुभागः सूक्ष्मैकेन्द्रियसत्कादनुभागसत्कर्मणोऽनन्तगु-
णो भवति । अन्तरकरणे तु कृते सति सूक्ष्मैकेन्द्रियस्यापि
सत्कादनुभागसत्कर्मणो हानो भवति । तथा शेषाणामप्य-
घातिनीनामशुभप्रकृतीनामसातवेदनीयप्रथमवर्जसंस्थानप्र-
थमवर्जसंहननकृष्णनीलदुराभगन्धतिक्कदुर्गुरुकर्कशरुक्ष-
शीतोपघाताप्रशस्ताविहायोगतिदुर्भगदुःस्वगनाद्यास्थिराशु-
भापर्याप्तायशःकीर्तिनीचैर्गोत्रलक्षणानां त्रिंशत्संख्यानां केव-
लिनाऽनुभागसत्कर्म अस्मिन्नपञ्चैन्द्रियसत्कादनुभागसत्कर्म-
णोऽनन्तगुणं वेदितव्यम् । तथा च स्मृति सर्वघातिनीनां
देशघातिनीनां च प्रकृतीनां जघन्यानुभागसंक्रमसम्भवः
क्षपकस्यान्तरकरणे कृते सति वेदितव्यः । शेषाणां त्वशुभप्र-
कृतीनामुत्कृष्टाणां जघन्यानुभागसंक्रमसंभवः, न सयो-
गिकेवलान्, किं तु हतसत्कर्मणः सूक्ष्मैकेन्द्रियादेः, तस्यैव
वक्ष्यमाणत्वात् ।

इह ‘संकमइ य आमुहुत्तंतो’ इति वचनात्सम्यग्हृष्टयो

मिथ्याहृष्टयो वा किलान्तर्मुहूर्तौत्परतः सर्वप्रकृतीना-

मनुभागघातं कुर्वन्तीति प्रसङ्गम्—तत्रापवादमाह—

सम्महिट्टी न हणइ, सुभाणुभागे असम्महिट्टी वि ।

सम्मत्तमीसिगाणं, उक्तेसं वज्जिया खवणं ॥ ५६ ॥

‘सम्महिट्ट’ ति—इह याः शुभप्रकृतयः सातवेदनीयदेवद्विक-
मनुजद्विकपञ्चैन्द्रियजातिप्रथमसंस्थानप्रथमसंहननौदारिक-
वाक्यसप्तकाहारकसप्तकनैजसप्तकशुभवर्णयोकादशका—
गुरुलघुपघातोच्छ्वासातपोद्घातप्रशस्तविहायोगतित्रसादिद-
शनिर्माणतीर्थकरोक्षैर्गोत्रलक्षणाः षट्पटिसंख्यास्तासां स-
र्वासामपि शुभमनुभागमुत्कर्षतो द्वे षट्पटी सागरोपमाणां
यावत्सम्यग्हृष्टिर्न विनाशयति । असम्यग्हृष्टिर्मिथ्याहृष्टिः ।
आप शब्दात्सम्यग्हृष्टिश्च सम्यग्प्रशस्तावयोत्कृष्टमनुभागं

न विनाशयति । क्षणं—क्षणकालं वर्जयित्वा । एतदुक्तं भवति—क्षणकाले सम्यग्दर्शिरपि सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वयोरुत्कृष्टमनुभागं विनाशयति, तेन क्षणकालो वर्ज्यते । तथा चाङ्गं पञ्चसंमहमूलटीकायाम्—“ सम्यग्दर्शयो मिथ्यादृष्टयश्च सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वयोरौत्कृष्टमनुभागं विनाशयन्ति, अपि तु क्षणकः सम्यग्दर्शिविनाशयति, उभयोरपि दृष्ट्योर्गतिः ” मिथ्यादर्शः पुनः सर्वोसामपि शुभप्रकृतीनां संक्रशनाशुभप्रकृतीनां तु विशुद्धपाऽन्तमुद्गतात्परत उत्कृष्टमनुभागमवश्यं विनाशयति ।

तदेवं जघन्यानुभागसंक्रमस्वामित्वप्रतिपादनाय भावना कृता । सम्प्रति जघन्यानुभागसंक्रमस्वामित्वमेवाह—

अन्तरकरणा उवरिं, जहन्निहसंकमो उ जस्स जहिं ।

घाईणं नियगचरम-रसखंडे दिट्ठिमोहदुगे ॥ ५७ ॥

‘अन्तरकरण’ नि-अन्तरकरणादूर्ध्वं घातिकर्मप्रकृतीनां मध्ये यस्याः प्रकृत्यर्थं गुणस्थानके जघन्यस्थितिसंकम उक्तः, तस्यास्तत्र जघन्यानुभागसंकमोऽपि चेदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अन्तरकरणं कृतं सति अनिवृत्तिबाधरसंपराय-क्षणको नवनोकपायसंज्वलनचतुष्टयानां क्षणक्रमेण जघन्यास्थितिसंकमणकाले जघन्यानुभागसंकम करोति, हानावरणपञ्चकान्तरायपञ्चकचक्षुरचक्षुरर्वाधकेवलवरीनावरण—निद्राप्रचलारूपदर्शनाऽऽवरणपटकानां क्षीणकपायः समयाधिकावलिकाशेषायां स्थितौ वर्तमानो जघन्यानुभागसंकमं करोति ‘नियगं’त्यादि दर्शनमाहनीयद्विकस्य सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वरूपस्य क्षणकाले निजकचरमरसखण्डे आत्मीयात्मीयचरमरसखण्डसंकमणकाले जघन्यानुभागसंकमो भवति ।

आऊण जहमिहिं, बंधिय जाव तिथ संकमो ताव ।

उव्वलसुतित्थसंजो-यणा य पढमालियं गंतुं ॥ ५८ ॥

‘आऊण’ ति चतुर्णामप्यायुषां जघन्यां स्थितिं बद्धा, जघन्यां हि स्थितिं बध्नुं जघन्यमनुभागं वर्धनार्थात् जघन्यस्थितिग्रहणम् । ततो जघन्यां स्थितिं बद्धा बन्धावलिकायाः परतस्तावज्जघन्यानुभागं संक्रमयति यावत्समयाधिकावलिका शेषा भवति । ततो जघन्यां स्थितिं बद्धा यावदस्ति संक्रमस्तावज्जघन्यानुभागसंकमः प्राप्यते । तथा नरकद्विकमनुजद्विकद्विकवैक्रियसप्तकाहारकसप्तकाश्चैर्गोत्रलक्षणानामकविशुद्ध्युद्गलनप्रकृतीनां तीर्थकरस्यानन्तानुबन्धिनां च जघन्यमनुभागं बद्धा प्रथमावलिकां बन्धावलिकालक्षणं गत्वाऽतिक्रम्य, बन्धावलिकायाः परतः इत्यर्थः । जघन्यमनुभागं संक्रमयति । कः संक्रमयतीति चेदुच्यते—वैक्रियसप्तकद्विकनरकद्विकानामसंक्षिपञ्चेन्द्रियः, मनुष्यद्विकाश्चैर्गोत्रयोः सूक्ष्मनिर्गोदः, आहारकसप्तकस्याप्रमत्तः, तीर्थकरस्याविरतसम्यग्दर्शः, अनन्तानुबन्धिनां पञ्चात्कृतसम्यक्त्वो मिथ्यादृष्टिः संक्रमयतीति ।

सेसाण सुहुमहयसं-तकम्मिगो तस्स हेट्ठो जाव ।

बंध तावं एगि-दिओ वऽणेगिदिओ वाऽवि ॥ ५९ ॥

‘सेसाण’ति—उक्तशेषाणां शुभानामशुभानाम् प्रकृतीनां संनवतिसंख्यानां यः सूक्ष्मैकेन्द्रियो वायुकायिकोऽग्निकायिको वा हतसत्कर्मा, हत—विनाशितं प्रभूतमनुभागसत्क-

र्म येन स हतसत्कर्मा, स तस्यात्मसत्कस्यानुभागसत्कर्मणोऽधस्तात्, ततः स्तोकांतरमित्यर्थः, अनुभागं तावद्वर्धनात् यावदेकेन्द्रियस्तस्मिन्नन्यस्मिन् वा एकेन्द्रियभवे वर्तमानोऽनेकेन्द्रियो वेति, स एव हतसत्कर्मा एकेन्द्रियोऽन्यस्मिन् द्वीन्द्रियादिभवे वर्तमानो यावदन्यं बृहत्तरमनुभागं न वर्धनात् तावत्तमेव जघन्यमनुभागं संक्रमयति ।

तदेवमुक्ताऽनुभागसंकमः । सम्प्रति प्रदेशसंकमाभिधाना-वसरः । तत्र चैतेऽर्थाधिकाराः, तद्यथा—सामान्यल-

क्षणभेदेः साधनादिप्ररूपणा । उत्कृष्टप्रदेशसंकम-स्वामी जघन्यप्रदेशसंकमस्वामी च । तत्र सामा-

न्यलक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

जं दलियमअपगइं, निजइ सो संकमो पएमस्स ।

उव्वलणो विज्झाओ, अहापवत्तो गुणो मव्वो ॥ ६० ॥

जं‘ति’—यत्संकमप्रायोग्यं दलिकं कर्मद्रव्यम् अन्यप्रकृति नीयत अन्यप्रकृतिरूपतया परिणम्यते स प्रदेशसंकमः । उक्तं सामान्यलक्षणम् ॥ सम्प्रति भेदमाह—‘उव्वलणो’ इत्यादि । प्रदेशसंकमः पञ्चधा । तद्यथा—उद्गलनासंकमः, विध्या-तसंकमः, यथाप्रवृत्तसंकमः, गुणसंकमः, सर्वसंकमश्च । तत्र यथादेशे निर्देश इति न्यायात्प्रथमत उद्गलनासंकमस्य लक्षणमभिधीयते—इहानन्तानुबन्धितनुप्यसम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वदेवद्विकनरकद्विकवैक्रियसप्तकाहारकसप्तकमनुजद्विकोच्चैर्गोत्रलक्षणानां सप्तविंशतिप्रकृतीनां प्रथमतः पर्यापमासंख्येयभागमात्रं स्थितिखण्डमन्तमुद्गतेन कालेनोत्क्रियति । ततः पुनरपि द्वितीयं स्थितिखण्डं पर्यापमासंख्येयभागमात्रमेव, केवलं प्रथमात् स्थितिखण्डात् विशेषहीनमन्तमुद्गतेन कालेनोत्क्रियति । ततोऽपि तृतीयं स्थितिखण्डं पर्यापमासंख्येयभागमात्रम्, द्वितीयात् स्थितिखण्डात् विशेषहीनमन्तमुद्गतेन कालेनोत्क्रियति । एवं पर्यापमासंख्येयभागमात्राणि स्थितिखण्डानि पूर्वस्मात् पूर्वस्मान् स्थितिखण्डाद्विशेषहीनानि तावद्वाच्यानि यावत् द्विचरमे स्थितिखण्डम् सर्वाण्यपि च तानि प्रत्येकमन्तमुद्गतेन कालेनोत्क्रियन्ते । इह च द्विधा प्ररूपणा—अनन्तरोपनिधया, परस्पररोपनिधया च । तत्रानन्तरोपनिधया प्रथमस्थितिखण्डस्य प्रभूता स्थितिः । ततो द्वितीयस्य विशेषहीना । ततोऽपि तृतीयस्य विशेषहीना । एवं यावद् द्विचरमे स्थितिखण्डम् । कृताऽनन्तरोपनिधया प्ररूपणा ॥ संप्रति परस्पररोपनिधया क्रियते—तत्र प्रथमस्थितिखण्डापक्षया कानिचित् स्थितिखण्डानि स्थित्यपक्षयाऽसंख्येयभागहीनानि, कानिचित्संख्येयभागहीनानि, कानिचित्संख्येयगुणहीनानि, कानिचिदसंख्येयगुणहीनानि । यदा तु प्रदेशपरिमाणं चिन्त्यते, तदा प्रथमस्थितिखण्डात् द्वितीय स्थितिखण्डं दलिकापक्षया विशेषाधिकम् । ततोऽपि तृतीयं विशेषाधिकम्, एवं तावद्वाच्यं यावत् द्विचरमे स्थितिखण्डम् । इयमनन्तरोपनिधया । परस्पररोपनिधया पुनरप्यम्—प्रथमात् स्थितिखण्डादलिकमपक्षय किञ्चिदसंख्येयभागार्थकम्, किञ्चित्संख्येयभागार्थकम्, किञ्चित्संख्येयगुणार्थकम्, किञ्चिदसंख्येयगुणार्थकम्, स्थितिखण्डानां चोत्क्रियविधिपरमप्रथमसमं स्तोके दलिकमुत्क्रियति । द्वितीये समयेऽसंख्ये-

यगुणम् । ततोऽपि तृतीयसमयेऽसंख्ययगुणम् । एवं ताव-
द्वाच्यं यावदन्तर्मुहूर्तस्य चरमसमयः । गुणकारश्चात्र प-
त्त्योपमासंख्ययभागलक्षणो वेदितव्यः । एवं सर्वेष्वपि स्थि-
तिखण्डेषु द्रष्टव्यम् । दलिकं चोत्कीर्य कं प्रक्षिप्यत इति चे-
दुच्यते—किञ्चित्स्वस्थाने किञ्चित्परस्थाने । तत्र कियत्प्रक्षि-
प्यत इति विशेषतो निरूप्यते—प्रथमं स्थितिखण्डे प्रथम-
समये यत्कर्मदलिकमन्यप्रकृतिषु प्रक्षिपति तत् स्तोकम् । य-
त् स्वस्थाने एवाधस्तात्प्रक्षिप्यते तत्ततोऽसंख्ययगुणम् ।
ततोऽपि द्वितीयसमये यत्स्वस्थाने प्रक्षिप्यते तदसंख्ययगु-
णम् । परप्रकृतिषु पुनर्यत् प्रक्षिप्यते तत्प्रथमसमयपरस्था-
नप्रक्षिप्ताद्विशेषहीनम् । तृतीयसमये यत्स्वस्थाने प्रक्षिप्यते
तत् द्वितीयसमयस्वस्थानप्रक्षिप्तादसंख्ययगुणम् । यत्पुनः—
परप्रकृतिषु प्रक्षिप्यते, तत् द्वितीयसमयपरस्थानप्रक्षिप्ताद्विशे-
षहीनम् । एवं तावद्वाच्यं यावदन्तर्मुहूर्तचरमसमयः । एवं स-
र्वेष्वपि स्थितिखण्डेषु द्विचरमस्थितिखण्डपर्यवसानेषु वाच्य-
म्। सम्प्रति चरमखण्डस्य विधिरुच्यते—चरमस्थितिखण्डे द्वि-
चरमस्थितिखण्डापेक्षयाऽसंख्ययगुणं तदापि चरमस्थितिख-
ण्डमन्तर्मुहूर्तेन कालनोत्कीर्यते । तस्य च यत्प्रदेशात् तदु-
दयावलिकागतं मुक्त्वा शेषं सर्वं परस्थाने प्रक्षिपति । न-
क्षेत्रम—प्रथमसमये स्तोकं, द्वितीये समयेऽसंख्ययगुणं, ततो-
ऽपि तृतीयसमयेऽसंख्ययगुणम्, एवं यावच्चरमसमयः ।
चरमसमये तु यत्परप्रकृतिषु प्रक्षिप्यते दलिकं स सर्वसंक्रम-
उच्यते । तत्र यावत्प्रमाणं द्विचरमस्थितिखण्डसत्कं कर्म-
दलिकं चरमसमये परप्रकृतिषु संक्रमयति, तावत्प्रमाणं चे-
त्तच्चरमस्थितिखण्डस्य कर्मदलिकं प्रतिसमयमपह्रियते तर्हि
तच्चरमं स्थितिखण्डमसंख्ययाभिरुत्सर्पित्यवसर्पिणीभिर्नि-
र्लेपीभवति एषा कालतो मार्गणा । क्षेत्रतः पुनरियम्—याव-
त्प्रमाणं द्विचरमस्थितिखण्डसत्कं कर्मदलिकं परप्रकृतिषु
संक्रमयति, तावत्प्रमाणं कर्मदलिकं चरमस्थितिखण्डस्य
सत्कमेकत्रापह्रियते, अन्यत्र एक आकाशप्रदेशः । एवम-
पह्रियमाणं चरमस्थितिखण्डमङ्गुलमात्रक्षेत्रगतप्रदेशांश-
संख्ययतमेन भागेनार्पह्रियते । अङ्गुलस्यासंख्ययतमे भागे
यावन्त आकाशप्रदेशास्तार्वान्तं चरमस्थितिखण्डे यथाक्रम-
माणाणि खण्डानि भवन्तीत्यर्थः । यावत्प्रमाणं पुनर्द्विचर-
मस्थितिखण्डसत्कं कर्मदलिकं स्वस्थाने संक्रमयति, ताव-
त्प्रमाणं चेत्तच्चरमस्थितिखण्डस्य कर्मदलिकं प्रतिसमयम-
पह्रियते तर्हि तच्चरमं स्थितिखण्डे पत्त्योपमासंख्ययभा-
गमात्रगतैः समर्थनिर्लेपीभवति ।

तदेवमुक्तमङ्गुलनासंक्रमलक्षणम् । सम्प्रत्येतदेव लक्षणं
योत्रयआहारकसत्कस्याङ्गुलनासंक्रमकारकमाह—

आहारतणु भिन्नमु-हृता अविरङ्गमो पउव्वलए ।

जा अविरतो ति उव्वल-इ पल्लभागे असंखतमे ॥६१॥

‘आहार’ ति—आहारकसत्कसत्कमाऽविरतिर्विरत्यभावं
गतः सन् अन्तर्मुहूर्तापरत आहारकतनुम्, इहाहारक-
ग्रहणेनाहारकसत्कं गृहीतं द्रष्टव्यम् । तत आहारकसत्क-
कम् । ‘पउव्वलए’ ति प्रोद्धलयति । कियता पुनः का-
लेनोद्धलयतीति चेदुच्यते—यावदविरतिस्तावदुद्धलयति ।
एतेनाविरतिप्रत्यया आहारकसत्कस्याङ्गुलना प्रतिपादिता

द्रष्टव्या । अविरतिश्चानन्तमपि कालं यावद्भवति, ततो नि-
यममाह—‘पल्लभागे असंखतमे’ पत्त्योपमास्यासंख्ययत-
मेन भागेन—सर्वमुद्धलयतीत्यर्थः ।

अतोमुहृत्तमदं, पल्लासंखिअमित्ठिइखंडं ।

उकिरइ पुणो वि तहा, उरण्णमसंखगुण्हं जा ॥ ६२ ॥

‘अतोमुहृत्तं’ ति—अन्तर्मुहूर्तप्रमाणामङ्गां यावदन्तर्मुहूर्तेन-
कालेनेत्यर्थः । पत्त्योपमासंख्ययभागमात्रं स्थितिखण्डमुत्किर-
ति । एष विधिः प्रथमखण्डस्य ॥ ततः पुनरपि तथा तमेव
प्रकारेणान्तर्मुहूर्तेन कालेनाभ्यत् पत्त्योपमासंख्ययभागमात्रं
खण्डे पूर्वस्यादूनमूनतरमुत्किरति । एवं तावद्वाच्यं यावद्
द्विचरमं स्थितिखण्डम् । तच्च प्रथमस्थितिखण्डापेक्षया-
ऽसंख्ययगुणहीनम् ।

तं दलियं सत्थाणे, समए समए असंखगुणियाए ।

सेटीए परठाणे विससहाणीए संखुभइ ॥ ६३ ॥

‘तं’ ति—तदुत्कीर्यमाणं दलिकं समये समये स्वस्थाने अ-
संख्ययगुणितया श्रेण्या संखुभते—प्रक्षिपति । यत्पुनः पर-
स्थाने परप्रकृतौ तद्विशेषहान्या । तद्यथा—प्रथमसमये यत् प-
रप्रकृतौ प्रक्षिपति तत् स्तोकम् । यत्पुनः स्वस्थाने एवा-
धस्तात् प्रक्षिप्यते, तत्ततोऽसंख्ययगुणम् । ततोऽपि द्विती-
यसमये यत् स्वस्थाने प्रक्षिप्यते तदसंख्ययगुणम् । परप्र-
कृतिषु पुनर्यत् प्रक्षिप्यते तत्प्रथमसमये परस्थानप्रक्षिप्ता-
द्विशेषहीनम् । एवं तावत्प्रतिसमये वाच्यं यावदन्तर्मुहूर्त-
स्य चरमसमयः । एष प्रथमस्थितिखण्डस्योत्करणाविधेः ।
एवमन्येषामपि द्रष्टव्यम् ।

जे दुचरमस्स चग्गिमे, अक्खं संक्रमइ तेण सव्वं पि ।

अंगुलअसंखभागे-ण हीरए एस उव्वलखा ॥ ६४ ॥

‘जे’ ति—द्विचरमस्थितिखण्डस्य चरमसमये यत् कर्मदलि-
कमन्यां प्रकृति संक्रमयति, तेन मानेन—तावत्प्रमाणेन
दलिकेनेत्यर्थः । यदि चरमं स्थितिखण्डमपह्रियते, ततः
कालतोऽसंख्ययाभिरुत्सर्पित्यवसर्पिणीभिरर्पाह्रियते क्षेत्रतः
पुनरङ्गुलमात्रक्षेत्रासंख्ययतमेन भागेन । एषा प्रागुक्ता द्वि-
चरमस्थितिखण्डे यावदाहारकसत्कस्याङ्गुलना ।

सम्प्रति चरमस्थितिखण्डकस्य वक्तव्यतामाह—

चरमसंखिअगुणं, अणुमयमसंखगुणियासेटीए ।

देइपरथाणे ए-वं संखुभतीणि(एव)मविकसिणो ॥६५॥

‘चरमं’ ति—द्विचरमस्थितिखण्डाच्चरमं स्थितिखण्डे स्थि-
त्यपेक्षयाऽसंख्ययगुणम् । तथा तस्य चरमखण्डस्य यत्प्रदे-
शात् तदुदयावलिकागतं मुक्त्वा शेषं परस्थाने परप्रकृ-
तिषु । अनुसमयम्—प्रतिसमयम् असंख्ययगुणनया श्रेण्या
प्रक्षिपति । तद्यथा—प्रथमसमये स्तोकम्, द्वितीयसमयेऽसं-
ख्ययगुणम्, तृतीयसमयेऽसंख्ययगुणम् । एवं यावच्चरम-
समयः । एवममुना प्रकारेण परप्रकृतौ प्रक्षिप्यमाणानां प्र-
कृतीनाम् । अपिः सम्भावेन । चरमसमये यः कृत्स्नसंक्रमो
भवति स सर्वसंक्रमः । एतेन सर्वसंक्रमस्य लक्षणं प्रतिपा-
दितं द्रष्टव्यम् ।

सम्प्रति चेद्वक्तव्यकत्वादीनामुद्धलनासंक्रमकारकानाह—

एवं भिच्छइदि-स्स वेयगं मीसगं ततो पच्छा ।

एगिदियस्स सुरदुग-मओ स वेउविनिरयदुगं ॥६६॥
'एवं' ति-अष्टाविंशतिसत्कमा मिथ्यादृष्टिः प्रथमत एवमु-
पदिष्टेन प्रकारेण सम्यक्त्वमुद्गलयति, ततः सम्यग्मि-
थ्यात्वम् । तथा एकेन्द्रियाहारकसत्करहिता या नामक-
मणः पञ्चनवतिप्रकृतयस्तत्सत्कर्मा देवगतिदेवापुण्यौ पूर्वो-
क्तेन विधिना युगपदुद्गलयति ततोऽनन्तरं वैक्रियसत्तकं नर-
कद्विकं च युगपदुद्गलयति ।

सुहुमतसेगो उत्तम-मओ य नरदुगमहानियडिम्मि ।

छत्तीसाए नियगे, संजोयणदिट्टिजुपले य ॥ ६७ ॥

'सुहुम' ति-सूक्ष्मत्रसत्सैजस्कायिको वायुकायिकश्च । उत्त-
मं गोत्रमुच्चैर्गोत्रम् । प्रथमतः पूर्वोक्तेन विधिनाद्गलयति ।
ततो नरद्विकं-मनुजगतिमनुजानुपूर्वीलक्षणम् । तदेवं मि-
थ्यादृष्टेरुद्गलना प्रतिपादिता ॥ सम्प्रति सम्यग्दृष्टेः प्रतिपा-
द्यते—'अहानिर्याडिम्मि छत्तीसाए' ति अथशब्दोऽधिका-
रान्तरसूचकः । किमिदमधिकारान्तरमिति चेदुच्यते—प्रा-
कृतीनां प्रकृतीनामुद्गलना पत्योपमासंख्येयभागमात्रेण का-
लेन भवति यथायोगं मिथ्यादृष्टश्च, वक्ष्यमाणानां चान्तर्मु-
हूर्तेन कालेन सम्यग्दृष्टीनां चेत्यधिकारान्तरता । अनिवृ-
त्तावनिवृत्तवादादस्मर्याय पदत्रिशत्प्रकृतीनामुद्गलना । एतदु-
क्तं भवति-अनिवृत्तिवादादस्मर्यायः क्षपकः सत्यानर्द्धिप्रिकना-
मत्रयादशकाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवर्णकपायाष्टकनवनो-
कपायसंजयलनक्रोधमानमायालक्षणाः पदत्रिशत्प्रकृतीः स्वस्वक्ष-
पणकालेऽन्तर्मुहूर्तेन कालेनोद्गलयति । 'नियगे' इत्यादि, निज-
के-आत्मीये क्षपके-स्वक्षपके, अघिरतसम्यग्दृष्ट्यादावित्यर्थः ।
संयोजनदृष्टियुगले च । अत्र पप्रथये सप्तमी, संयोजनानाम-
नन्तानुबन्धिनां दृष्टियुगलस्य च मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वयो-
श्च पूर्वोक्ताविधिनोद्गलनाऽन्तर्मुहूर्तेन कालेनावगन्तव्या ।

तदेवमुद्गलनासंक्रम उक्तः । सम्प्रति विध्यातसंक्रमस्य लक्ष-
णमाह—

जासि न बंधो गुणभव-पञ्चयओ तासि होइ विम्भाओ ।

अंगुलअसंखभागो, ववहारो तेण सेसस्स ॥ ६८ ॥

'जासि' ति—यासां प्रकृतीनां गुणप्रत्ययतो भवप्रत्ययतो
वा बन्धो न भवति तासां विध्यातसंक्रमोऽवसेयः । कास्ता
भवप्रत्ययतो गुणप्रत्ययतो वा बन्धे नायान्तीति चेदुच्यते—
इह या मिथ्यादृष्टिगुणस्थानान्ताः षोडश प्रकृतयस्तासां सा-
सादनादिषु गुणप्रत्ययतो बन्धो न भवति । सासादनान्तानां
पञ्चविंशतिप्रकृतीनां सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यादिषु, अघिरतसम्य-
ग्दृष्टयन्तानां दशानां देशविरतादिषु, देशविरतान्तानां च
चतसृणां प्रमत्तादिषु, प्रमत्तान्तानां षष्ठामप्रमत्तादिषु, गुण-
प्रत्ययतो बन्धो न भवति । ततस्तासां तत्र तत्र विध्यातसंक्रमः
प्रवर्तते । तथा वैक्रियसत्तकद्विकनरकद्विकैकेन्द्रियार्थान्द्रिय-
त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियजातिस्थावरसूक्ष्मसाधारणापर्याप्ताऽतप-
लक्षणानां विंशतिप्रकृतीनां नैरयिका मिथ्यात्वादिरूपे इतौ
विद्यमानेऽपि भवप्रत्ययतो बन्धका न भवन्ति । नरकद्विकदे-
वद्विकवैक्रियसत्तकद्विकचतुरिन्द्रियजातिसूक्ष्मापर्याप्तासाधा-
रणानां सप्तदशप्रकृतीनां समस्ता अपि देवा भवप्रत्ययतो बन्ध-
का नोपजायन्ते । एकेन्द्रियजात्यातपस्थावरनास्त्रामपितु सन-

त्कुमारादयः । संहननचट्टसमस्तुरक्षवर्जसंस्थानपञ्चकनपुंस-
कवेदमनुजद्विकौदारिकसत्तकनिर्येगेकान्तयोग्यस्थावरादिप्र-
कृतिदशकबुधेगावित्रिकनीचैर्गोत्राप्रशस्तविहायोगतिप्रकृती-
नां त्वसंख्येयवर्षायुषः । एवं यस्य यत् यत् कर्म भवप्रत्ययतो
गुणप्रत्ययतो वा न बन्धमायाति तत्तत्तस्य तस्य विध्यातसं-
क्रमयोग्यं वेदितव्यम् । दलिकप्रमाणमिकपक्षार्थमिदमाह-
'अंगुले' इत्यादि यावत्प्रमाणं कर्मदलिकं प्रथमसमये विध्या-
तसंक्रमेण परप्रकृतिषु प्रक्षिप्यते, तेन मानेन शेषस्य दलि-
कस्यापहारे क्रियमाणेऽहुलस्यासंख्येयतमेन भागेनापहारो
भवति । इयमत्र भावना—यावत्प्रमाणं प्रथमसमये कर्मदलिकं
विध्यातसंक्रमेण प्रकृत्यन्तरे प्रक्षिप्यते, तावत्प्रमाणैः कण्डैः
शेषं सर्वमपि तत्प्रकृतिगतं दलिकमपह्रियमाणमहुलमात्रस्य
क्षेत्रस्यासंख्येयतमे भागे यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्सं-
ख्याकैरपह्रियते । इदं क्षेत्रतो निरूपणम् । कालतत्त्वसंख्ये-
याभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपहारः । अयं च विध्यातसंक्रमः
प्रायो यथाप्रवृत्तसंक्रमावसाने वेदितव्यः । (गुणसंक्रमस्य
लक्षणं 'गुणसंक्रम' शब्दे तृतीयभागे ६३० पृष्ठे गतम् ।)

सम्प्रति यथाप्रवृत्तसंक्रामस्य लक्षणं प्रतिपादयति—

बंध अहापवत्तो, परित्तिओ वा अबंधे वि ॥ ६९ ॥

'बंधे' इत्यादि, ध्रुवबन्धिनीनां प्रकृतीनां बन्धे सति यथाप्रवृत्त-
संक्रमः प्रवर्तते । 'परित्तिओ वा इति, 'परि' ति अनन पगव-
तमानाः प्रकृतय उच्यन्ते । तास्मादबन्धेऽपि आस्तां बन्ध-
इत्यपिशब्दार्थः, यथाप्रवृत्तसंक्रमो भवति । इयमत्र भावना-
नवेषामपि संसारस्थानमसुमतां ध्रुवबन्धिनीनां बन्धे परात्र-
तमानप्रकृतीनां तु स्वस्वभवबन्धयोग्यानां बन्धेऽवन्धे वा
यथाप्रवृत्तसंक्रमो भवति ।

सांप्रतमेतरेवोद्गलनासंक्रमाविध्यातसंक्रमगु-

णसंक्रमयथाप्रवृत्तसंक्रमैरपहारकाल-

स्यात्पबहुत्वमभिधीयते-

थोवोवहारकालो, गुणसंक्रमेण संखगुणगाप ।

सेसस्स ऽहापवत्ते, विज्झाए उव्वलणनामे ॥ ७० ॥

'थोवो' ति—उद्गलनासंक्रमाभिधानावसरे यत्प्रागभिहितं च-
रमखण्डं तच्छेषमिगुच्यते । तस्य शेषस्य यदि गुणसंक्र-
ममानेनापहारः क्रियते, ततोऽन्तर्मुहूर्तमात्रेण कालेन सक-
लमपि तदपह्रियते । ततो गुणसंक्रमेणापहारकालः सर्व-
स्तोकः । ततो यथाप्रवृत्तसंक्रमेणापहारकालोऽसंख्येयगुणः ।
यतस्तदेव चरमखण्डं यदि यथाप्रवृत्तसंक्रमेणापह्रियते
तर्हि पत्योपमासंख्येयभागमात्रेण कालेनापह्रियते । ततो
विध्यातसंक्रमेणापहारकालोऽसंख्येयगुणः । यतस्तदेव च
रमखण्डं यदि विध्यातसंक्रमेणापह्रियते ततोऽसंख्येयाभि-
रुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियते । ततोऽप्युद्गलनासंक्रमेणा-
पहारकालोऽसंख्येयगुणः । तथाहि—तदेव चरमखण्डं
द्विचरमस्थितखण्डस्य चरमसमये यत्परप्रकृतौ प्रक्षिप्यते
तेन मानेन चेदपह्रियते, ततोऽतिप्रभूताभिरसंख्येयांत्स-
र्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियते । ततः पाश्चात्याद्यमुद्गलनासं-
क्रमेणापहारकालोऽसंख्येयगुणः ।

इह प्राग्यथाप्रवृत्तसंकमस्य कालो नोक्तः, उद्भवनसंक-
मेऽपि यद् द्विचरमं स्थितिसखण्डं तस्य चरमसमये स्वस्था-
ने यत्कर्मदलिकं प्रक्षिप्यते तन् मानेन शेषस्य चर-
मस्थितिसखण्डस्यापहारकालो नोक्तस्तत्संज्ञि-
रूपणार्थमाह—

पञ्चासंख्यभागोण-हापवत्तेण सेसगऽवहारो ।

उच्चलणेण वि थिबुगो, अणुइबाए उ जं उदए ॥७१॥

‘पञ्च’ स्ति—उद्भवनसंकमे यच्चरमं स्थितिसखण्डं तस्य
यदि यथाप्रवृत्तसंकममानेनापहारः क्रियते, तर्हि पल्यो-
पमासंख्येयभागमात्रेण कालेन निःशेषताऽपहारो भवति ।
उद्भवनसंकमणापि द्विचरमस्थितिसखण्डकस्य चरमसमये
यत्स्वस्थाने प्रक्षिप्यते दलिकं तन् मानेन चरमस्थिति-
खण्डस्यापहारकालः पल्योपमासंख्येयभागलक्षणो वेदित-
व्यः । तत एतौ द्वावपि तुल्यौ । इहान्योऽपि षष्ठः स्तिबु-
कसंकपोऽस्ति, परं नासौ संक्रमकरणे सम्बध्यते करण-
लक्षणासम्भवात् । करणं हि संलक्ष्यं वीर्यमुच्यते । अथ
च लेख्यातीनोऽपि भगवानयोगिकेवली द्विचरमसमये द्वि-
स्ततिप्रकृतीः स्तिबुकसंकमेण संक्रमयति । अपि च स्ति-
बुकसंकमेण संक्रान्तं दलिकं न सर्वथा पतद्ब्रह्मप्रकृतिरूप-
तया परिणमते, ततो नासौ संक्रमे संबध्यते । परंपरोऽ-
पि संक्रम इति संक्रमप्रस्तावात्तल्लक्षणनिरूपणार्थमाह—‘थि-
बुगो’ इत्यादि अनुदीर्णया-अनुदयप्राप्तायाः सत्कं यत्कर्म-
दलिकं सजातीयप्रकृताबुदयप्राप्तायां समानकालस्थितौ सं-
क्रमयति संक्रमस्य चानुभवति, यथा मनुजगताबुदय-
प्राप्तायां शेषं गतित्रयम्, एकैन्द्रियजानौ जातिचतुष्टयमि-
त्यादि स स्तिबुकसंकमः । एष एव च प्रदेशानुभवः ।

तद्वचनं लक्षणं भेदश्च । सम्प्रति साधनादिरूपणा क-
र्तव्या । तत्र मूलप्रकृतीनां परस्परं संक्रमो न भवति, तत
उत्तरप्रकृतीनामव साधनादिरूपणार्थमाह—

धुवसंकमअजहसो, ऽणुकोसो तामि वा विवज्जिनु ।

आवरणनवगविग्घं, आरालियमत्तगं चेव ॥ ७२ ॥

साह्यमाइ चउद्धा, सेसविगप्पा य सेमगाणं च ।

सव्वविगप्पा नेया, माई अधुवा पएमम्मि ॥ ७३ ॥

‘धुवसंकम’ स्ति—प्रागुक्तानां ध्रुवसत्कर्मणां पट्टिशत्युत्तरश-
तसंख्यानामजघन्यः प्रदेशसंकमश्चतुर्धा-चतुष्प्रकारः । तद्य-
था—सादिरनादिध्रुवाऽध्रुवश्च । तत्र क्षापितकर्मांशो वक्ष्य-
माणलक्षणेः क्षणार्थमभ्युद्यता ध्रुवसत्कर्मप्रकृतीनां सर्वा-
सामपि जघन्यं प्रदेशसंकमं करोति, स च सादिरध्रुवश्च ।
ततोऽन्यः सर्वोऽप्यजघन्यः । स चोपशमश्रेण्यां बन्धव्यव-
च्छेदे सति सर्वासामपि प्रकृतीनां न भवति, ततः प्रतिपाने च
भवति, ततोऽसौ साऽऽदिः, तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरना-
दिः । भ्रुवाभ्रुवावभव्यभव्यापक्षया । अनुत्कृष्टोऽपि प्र-
देशसंकमा ध्रुवसत्कर्मप्रकृतीनां चतुर्धा । किं सर्वासां
न्याह—आवरणनवकं ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतुष्टय-
लक्षणम्, तथाऽन्तरायपञ्चकमौदारिकसप्तकं च वर्जयित्वा
शेषस्य पञ्चोत्तरप्रकृतिशतस्य । तथाहि—सर्वासामपि प्रकृ-
तीनां गुणितकर्मांशे वक्ष्यमाणलक्षणे क्षणार्थमभ्युद्यते उ-
त्कृष्टः प्रदेशसंकमः प्राप्यते, नान्यत्र । ततोऽसौ सादिः । त-

स्मादन्यः सर्वोऽप्यनुत्कृष्टः, स चोपशमश्रेण्यां व्यवच्छिद्यते,
ततः प्रतिपाने च भवति, ततोऽसौ साऽऽदिः—तत्स्थानमप्राप्त-
स्य पुनरनादिः । भ्रुवाभ्रुवावभव्यभव्यापक्षया । ‘सेसे’ त्यादि
शेषविकल्पाः पञ्चोत्तरशतस्य जघन्य उत्कृष्टश्च ज्ञाना-
वरणीयाद्येकविंशतिप्रकृतीनां जघन्योत्कृष्टानुत्कृष्टाः सा-
दयोऽध्रुवाश्च । तत्र पञ्चोत्तरशतस्य जघन्य उत्कृष्टश्च साद्य-
ध्रुवतया भावित एव ज्ञानावरणीयादीनां चोत्कृष्टः प्रदेशसं-
क्रमो गुणितकर्मांशे मिथ्यादृष्टौ कदाचिन्नश्यते, शेषकालं त्व-
नुत्कृष्टः । तत एतौ द्वावपि साद्यध्रुवौ । जघन्यन्तु साद्यध्रु-
वतया भावित एव । शेषप्रकृतीनां च सर्वेऽप्युत्कृष्टानुत्कृष्ट-
जघन्याजघन्यविकल्पा अभ्रुवसत्कर्मत्वात् मिथ्यात्वध्रुवस-
त्कर्माणोऽपि सदैव पतद्ब्रह्माप्राप्तनीचैर्गोत्रसातासातवेदनी-
यानां तु परावर्तमानत्वात् सादयोऽध्रुवाभ्रुवावगन्तव्याः ।

तद्वचनं साधनादिरूपणा । साम्प्रतमुत्कृष्टप्रदेशसं-
क्रमस्वामित्वमभिधातव्यम् । तच्च गुणितकर्मांशं लभ्यत
इति तन्निरूपणार्थमाह—

जो बायरतसकाले, एणं कम्मट्ठिं तु पुढवीए ।

बायर (रि) पज्जत्ताप-ज्जत्तगदीहंयरद्दासु ॥ ७४ ॥

जोगकसा उकोसो, बहुसो निब्वमवि आउवंधं व ।

जोगज्जेणुवरि-व्विठ्ठिनिसेगं बहुं किच्चा ॥ ७५ ॥

‘जो बायर’ स्ति—इह द्विधा प्रसाः—सूक्ष्माः,
बादराश्च । तत्र बादरा द्वीन्द्रियादयः, सूक्ष्मास्तजो-
वायुकायिका । तत्र सूक्ष्मव्रतस्यवच्छेदार्थं बादरप्रहणम् ।
बादरव्रतानां द्वीन्द्रियादीनां यः कायस्थितिकालः पूर्व-
कोटीपृथक्त्वाभ्यधिकद्विसहस्रसागरापमप्रमाणः, तेनानां
कर्मस्थितिं समन्तितागरेपमकोटीकोटीप्रमाणां यावत् पृथि-
व्यां बादरे बादरपृथिवीकायभवेषु स्थित्वा । कथं स्थित्वेत्यत
आह—‘पज्जत्तापज्जत्तगदीहंयरद्दासु’ स्ति दीर्घेतराऽ-
ज्ञाभ्यां पर्याप्तापर्याप्तयोर्थथान्धेन योजना । ततोऽयमर्थः—
दीर्घाऽऽऽऽ पर्याप्तभवेषु, इतराऽऽऽऽ स्तोकाऽऽमपर्याप्तभवेषु । प्रभू-
तेषु पर्याप्तभवेषु स्तोकेषु चापपर्याप्तभवेषु स्थित्वेत्यर्थः । त-
था बहुशोऽनेकवारम् । योगकषायात्कृष्ट उत्कृष्टेषु योगस्थाने-
षु उत्कृष्टेषु च कायायिकेषु संक्षेपपरिणामेषु वर्तित्वा । इह
शेषैकैन्द्रियभ्यां बादरपृथिवीकायस्य प्रभूतमायुस्तनाव्यव-
च्छिन्नं तस्य प्रभूतकर्मपुद्गलोपादानम् । बलवत्तया च तस्या-
नीव वेदनासहिष्णुत्वम् । तेन तस्य प्रभूतकर्मपुद्गलपरिसाटा
न भवतीति बादरपृथिवीकायिकप्रहणम् । अपर्याप्तभवप्रहणे
च परिपूर्णकार्यस्थितिपरिग्रहार्थम् । तेषां चापपर्याप्तभवानां
स्तोकानां पर्याप्तभवानां च प्रभूतानां प्रहणे प्रभूतकर्मपुद्ग-
लपरिसाटाभावप्राप्त्यर्थम् अन्यथा हि निरन्तरमुत्पद्यमान-
ध्रुवमाणेषु बहवः पुद्गलाः परिसटन्ति । न च तेन प्रयोजनम्
उत्कृष्टेषु च योगस्थानेषु वर्तमानः प्रभूतं कर्मद-
लिकमादत्ते, उत्कृष्टसंक्षेपपरिणामभ्रुवाऽऽऽऽ स्थितिं बध्नाति
प्रभूतां चोद्धर्तयति स्तोके चापवर्तयति, अतो योगकषा-
यात्कृष्टप्रहणम् । ‘निब्वमि’ त्यादि, नित्यं सर्वकालं भवे भवे
आयुर्वन्धकाले जघन्ये योगे वर्तमानः—आयुर्वन्धं कृत्वा ।
उत्कृष्टं हि आयुःप्राप्त्यर्थे योगे वर्तमानः प्रभूतानायुः-
पुद्गलान् आदत्ते, तथा स्वाभाव्याच्च ज्ञानावरणीयस्य

प्रभूतान् पुद्गलान् परिसाटयति । न च तेन प्रयोजनम् , अतो जघन्ययोगग्रहणम् । तथोपरितनीषु स्थितिषु निषेकं कर्म-
दलिकन्यासरूपं बहु स्वभूमिकानुसारणानिश्चयेन प्रभूतं
कृत्वा । एवं बादरपृथ्वीकायिकेषु मध्ये पूर्वकाटिपृथक्त्वा-
भ्यधिकसागरोपमसहस्रद्वयन्यूनाः सप्ततिसागरोपमकाटी-
कोटीः संसृत्य ततो विनिर्गच्छति, विनिर्गत्य च बादरत्रसका-
येषु द्वीन्द्रियादिषु मध्ये समुत्पद्यते ।

बायरतसेसु तका-लमेवमंते य मत्तमखिईए ।

सव्वलहुं पज्जतो, जोगकसायाहिआ बहुसा ॥ ७६ ॥

‘बायर’ ति-एवं पूर्वोक्तेन विधिना-“पज्जत्तापज्जत्तग-दीहे-
यरद्धासु ॥ जोगकसाउक्कासो, बहुसा निच्चमवि आउबन्धं च ।
जोगजहसुगुवणि-झट्टिइनिसेंगं बहुं किस्सा ॥१॥” इत्येवंरूपेण
बादरत्रसेषु तत्कालं बादरत्रसकायस्थितिकालं पूर्वकाटि-
पृथक्त्वाभ्यधिकसागरोपमसहस्रद्वयप्रमाणं परिध्रम्य या-
वतो वारन् सप्तमीं नरकपृथिवीं गन्तुं योग्या भवति ता-
वतो वारान् गत्वा अन्तिमे सप्तमपृथिवीनारकभवे वर्तमानः ।
इह दीर्घजीवित्वं योगकपायात्कटता च लभ्यत इति याव-
त्सम्भवसप्तमनरकपृथ्वीगमनग्रहणम् । तथा सप्तमपृथ्वी-
नारकभवे सर्वलघुपर्याप्तः सर्वभ्याऽप्यन्यभ्यां नारकभ्यः
शीघ्रं पर्याप्तभावमुपगतः । इहापर्याप्तापेक्षया पर्याप्तस्य
योगोऽसंख्येयगुणो भवति । तथा च सात तस्यानीन प्रभू-
तकर्मपुद्गलोपादानसम्भवः । तेन चेह प्रयोजनमिति सर्व-
लघुपर्याप्त इत्युक्तम् । बहुशब्दानेकारं च तस्मिन् भवे वर्त-
माना योगकपायाधिक उत्कृष्टानि योगस्थानानि उत्कृष्टांश्च
कापायिकान् परिणामविशेषान् गच्छन् ।

जोगजवमज्ज उवरिं, मुहुत्तमच्छित्तु जीवियवसाणे ।

तिचरिमदुचरिमसमण, पूरित्तु कसायउक्कस्मं ॥ ७७ ॥

जोगुक्कांसं चरिमदु-चरिमे समए य चरिममयम्मि ।

संपुण्णगुणियकम्मो, पगयं तेणेह सामित्ते ॥ ७८ ॥

‘जोग’ ति-योगयवमध्यस्थोपरि अष्टसामायिकानां यो-
गस्थानानामुपरीत्यर्थः । अन्तर्मुहूर्ते कालं यावत् स्थित्वा जी-
वितावसानेऽन्तर्मुहूर्ते आयुषः शेषः । एतदुक्तं भवति-अ-
न्तर्मुहूर्तावशेषे आयुषि योगयवमध्यस्थापरि असंख्येयगु-
णवृद्ध्याऽन्तर्मुहूर्ते कालं यावत् प्रवर्धमानो भूत्वा । ततः
किमित्याह-‘तिचरिमं’ त्यादि त्रयधरमा यस्मात्स त्रिचरमः
यत आरभ्यान्तिमः समयस्तृतीयो भवति; स त्रिचरम इत्यर्थः ।
तस्मिन् भवस्य त्रिचरमे द्विचरमे च समयं वर्तमानं उत्कृष्ट-
कापायिकं संक्लेशस्थानं पूरयित्वा चरमे द्विचरमे च समयं
योगस्थानमपि चात्कृष्टं पूरयित्वा । इहात्कृष्टो योग उत्कृष्टश्च
संक्लेशो युगपदकमेव समयं यावत् प्राप्यते, नाधिकमिति
विषमसमयतया उत्कृष्टयोगात्कृष्टकापायस्थानग्रहणम् । त्रि-
चरमे द्विचरमे च समयं उत्कृष्टसंक्लेशग्रहणं प्रभूताद्वर्तना-
स्वरूपापवर्तनाभावनार्थं, द्विचरमे चरमे च समयं उत्कृष्टयो-
गग्रहणं परिपूर्णप्रदेशोपचयसम्भवार्थम् । स इत्थंभूतो नार-
कभवस्य चरमसमयं वर्तमानः सम्पूर्णगुणितकर्मांशो भव-
ति, तेन च सम्पूर्णगुणितकर्मांशेन इहात्कृष्टप्रदेशसंक्रमस्या-
मित्वे प्रकृतमधिकारः । तदेवमुक्तो गुणितकर्मांशः ।

सम्प्रति स्वामित्वमभिधीयते-

ततो उव्वट्ठिता, आवलिगासमयतम्भवत्थस्स ।

आवरणविग्घचेहस-गोरालियसत्त उक्कासो ॥ ७९ ॥

‘ततो’ ति-स गुणितकर्मांशस्ततः सप्तमपृथ्वीरूपाभ्रका-
दुद्बुत्त्य पर्याप्तपञ्चन्द्रियतिर्यक्तु मध्ये समुत्पन्नस्तत्तद्वस्थ-
स्य तस्मिन् पर्याप्तसंक्षिपञ्चन्द्रियभवे तिष्ठतः प्रथमावलि-
काया उपरिगतेन चरमे समये ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरण-
चतुष्टयान्तरायपञ्चकौदारिकसप्तकलक्षणानामकविंशतिप्रकृ-
तीनामुत्कृष्टप्रदेशसंक्रमो भवति । एतासां हि कर्मप्रकृ-
तीनां नारकभवचरमसमये उत्कृष्टयोगवशात् प्रभूतं कर्म-
दलिकमात्रम् । तच्च बन्धावलिकायामतीतायां संक्रमय-
ति, नान्यथा । अन्यत्र चैतावत् प्रभूतं कर्मदलिकं न प्रा-
प्यत इति ‘आवलिगासमयतम्भवत्थस्स’ इत्युपात्तम् ।

कम्मचउक्के अमुभा-ण बज्जमाणीण सुहुसगगंते ।

संछोभणम्मि नियगे, चउवीसाए नियट्ठिस्स ॥ ८० ॥

‘कम्मचउक्के’ ति-कर्मचतुर्के दर्शनावरणवदनीयनामगोत्र-
लक्षणे या अशुभाः सूक्ष्मसम्परायावस्थायामवध्यमानाः प्रकृ-
तयो निर्द्राष्टकास्मात्वेदनीयप्रथमयजसंस्थानप्रथमवर्जसंज्ञ-
ननाशुभवर्णादिदण्डकोपघाताप्रशस्तिविहायागव्यपर्याप्तास्थि-
रासुभगदुर्भेगदुःस्वरानादयायशःकीर्तिनीचैर्गोत्रलक्षणा द्वा-
त्रिंशत्प्रकृतयस्तासां गुणितकर्मांशस्य क्षपकस्य सूक्ष्मसम्परा-
यस्यान्ते चरमसमये उत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो भवति । तथाऽनि-
वृत्तिवादस्य गुणितकर्मांशस्य क्षपकस्य मध्यमकपायाष्टक-
स्त्यानर्द्धिर्त्रिकर्तार्यगृहकट्टिचतुरिन्द्रियजातसूक्ष्मसाधार-
णनोकापायपटकपाणां चतुर्विंशतिप्रकृतीनाम आत्मीये आ-
त्मीये चरमसंज्ञोभे चरमसंक्रमे उत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो भवति ।

ततो अणंतरागय-समयादुक्कस्म सायबंधद्धं ।

बंधिय अमायबंधा, लिगंतमयम्मि सायस्स ॥ ८१ ॥

‘ततो’ ति ततो नरकभवादनन्तरभवे समागतः प्रथमसमया-
दारभ्य स्नातेवेदनीयमुत्कृष्टो बन्धाऽद्धामः उत्कृष्टे बन्धकाले
यावदित्यर्थः । बद्धा अस्नातेवेदनीये बहुमारभते । ततोऽ-
स्नातेवेदनीयस्य बन्धावलिकान्तसमये स्नातेवेदनीये सक-
लमपि बन्धावलिकार्ताते भवतीति कृत्वा तस्मिन् समये-
ऽस्नातेवेदनीये बध्यमाने स्नाते यथाप्रवृत्तसंक्रमे संक्रमयतः
स्नातस्योत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो भवति ।

संछोभणाए दाएहं, मोहाणं वेयगम्म खणमेमे ।

उप्पाइय मम्मत्तं, मिच्छत्तगए तमतमाए ॥ ८२ ॥

‘संछोभणाए’ ति-क्षपकस्य द्वयोर्मोहनीययोर्मिथ्यात्वमस्य-
मिथ्यात्वरूपयोगात्मीयान्मीयचरमसंज्ञोभे सर्वसंक्रांते-
त्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो भवति । तथा क्षणशेषेऽन्तर्मुहूर्ताव-
शेषे आयुषि तमस्तमाऽभिधानायां सप्तमपृथिव्यां वर्तमान
आपशमिकं सम्यक्त्वमुत्पाद्य दीर्घेण च गुणसंक्रमकालेन
वेदकसम्यक्त्वपुञ्जं समापूर्य सम्यक्त्वान् प्रतिपतितो मि-
थ्यात्वं च प्रतिपद्य तत्प्रथमसमये एव वेदकसम्यक्त्वस्य
मिथ्यात्वे उत्कृष्टं प्रदेशसंक्रमं करोति ।

भिक्षुमुहुत्ते मेमे, तच्चरमावस्मगाणि किञ्चेत्थ ।

संज्ञायणा विसंज्ञा-यगस्य संज्ञाभणा एभि ॥ ८३ ॥

‘भिन्नमुद्बुत्ते’-त्ति-सगुणितकर्माशः सप्तमपृथिव्यां वर्तमाना भिन्नमुद्बुत्तवशेषे आर्याप तस्मिन् भवे यानि चरमा-वश्यकानि—“ जोगजयमज्जउवरि , मुद्बुत्तमच्छित्तु जा-वियवमाणे । तिच्चरिमदुत्तरिमममण , पुरित्तु कसाय-उक्कस्स ॥ १ ॥ ” इत्यादिलक्षणानि तानि कृत्वा त-स्याश्च सप्तमपृथिव्या उद्बुत्त सम्यक्त्वं चोत्पाद्य वेदक-सम्यग्दृष्टिः सप्त संज्ञाजनान् अनन्तानुबन्धिनो विसंयो-जयति । विसंयोजना क्षणिका । तत एषामनन्तानुबन्धिनां चरमसंज्ञां सर्वसंक्रमणात्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो भवति ।

ईसाणागयपुरिस-स्स इत्थियाए य अद्दुवासाए ।

मासपुद्दुत्तवहिए, नपुंसगे सच्चमंक्रमणे ॥ ८४ ॥

‘ईसाणागय’-त्ति-ईशानदेवो गुणितकर्माशः संक्रशपरि-णामेनैकान्द्रयप्रायोग्यं बध्नेन नपुंसकवेदं भूयो भूयो बद्ध्वा तत ईशानाच्छ्रुतः सन् स्त्री वा पुरुषो वा जातः । ततो मासपृथक्त्वाभ्यधिकेष्वाष्टसु वर्षेष्वतिक्रान्तेषु क्षणकायाद्य-तेत । तस्य नपुंसकवेदं क्षणयन्तश्चरमसंज्ञां सर्वसंक्रमण-नपुंसकवेदस्यात्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो भवति ।

इत्थीए भोगभूमिसु, जीवियवासाण संखियाणि तथो ।

हम्मटिई देवत्ता, मव्वलहं मव्वमंल्लोभे ॥ ८५ ॥

‘इत्थीए’-त्ति-भोगभूमिसु भूया भूयोऽसंख्ययवर्षाणि याव-त् स्त्रीवेद बद्धा ततः पल्यापमासंख्ययभागं गते सति अकालमृत्युना मृत्या हर्षास्थिति दशवर्षसहस्रप्रमाणां दे-वाद्युपो बद्ध्वा देवत्वेनापन्नः । तत्रापि तमेव स्त्रीवेदमा-पुंय स्वाय पर्यन्ते मनुजेषु मध्येऽन्यतरवेदसहितो जातः । ततो लघु-शीघ्रं क्षणकायाद्यतः । ततः ‘इत्थीए’-त्ति तस्य स्त्रीवेदस्य क्षणसमय-चरमसंज्ञां सर्वसंक्रमणात्कृष्टः प्र-देशसंक्रमो भवति । इहैवमत्र स्त्रीवेदस्यात्कृष्टमापूरणम्-कृष्टश्च प्रदेशसंक्रमः केवलज्ञानेनापलब्धो नान्यथेत्येव गुणानुसृतव्या , न युक्त्यन्तराणि , युक्त्यन्तराणां चि-रन्तमन्त्रेषु अवशिनतो नमूलतयाऽन्यथाऽपि कर्तुं शक्य-त्वात् । एवमुत्तरत्रापि यथायोगं तथैव कलज्ञानेनापल-भार्दिन्युत्तरमनुमरणीयम् ।

वरिमवरिन्थि पूरिय, सम्मत्तमसंखवासियं लहियं ।

गंता भिच्छित्तमथो , जहन्नदेवट्टिई भोच्चा ॥ ८६ ॥

‘वरिसवर’-त्ति-वर्षवरा नपुंसकवेदः तर्माशानदेवलाकं प्र-भूतकालमापुंय भूयो भूयो बध्नेन दलिकान्तरसंक्रमणेन च स्वायःक्षयं ततश्च्युत्वा संख्ययवर्षाण्युक्तेषु मध्ये समागत्य पुनरसंख्ययवर्षाण्युक्तेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्रासंख्ययवर्षा-णि यावत् स्त्रीवेदमापुंय ततोऽसंख्ययवर्षाणि यावत् सम्यक्त्वं लब्ध्वा-आस्वाद्य तदनुक्तं च पुरुषवेदं ता-वन्ति वर्षाणि यावत् बध्नेन तत्र स्त्रीवेदनपुंसक-वेदयोर्दलिकं निरन्तरं संक्रमयति । ततः पल्यापमास-ख्ययभागमात्रं सर्वायुःप्रमाणं जीवित्वा पर्यन्ते च मि-थ्यापमासाश्च ततो अघन्यस्थितिषु दशवर्षसहस्रप्रमाण-स्थितिषु देवेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र समुत्पन्नः सन् अन्तर्मुद्बुत्तेन कालेन सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते ।

आगंतु लहं पुरिसं, संक्षुभमाणस्स पुरिसवेयस्स ।

तस्मैव मगे कोह-स्स माणमायाणमवि कसिणो ॥ ८७ ॥

‘आगंतु’-त्ति-ततो देवभवाच्छ्रुत्वा मनुष्येषु मध्ये समु-त्पन्नस्ततो माससप्तकाभ्यधिकेष्वाष्टसु वर्षेष्वतिक्रान्तेषु लघु-शीघ्रं क्षणकायाद्यतः । केवलं बन्धव्यवच्छेदादवर्षां आर्वालि-कार्दिकेन कालेन यद्द्वन्द्वं पुरुषवेददलिकं तदतीव स्तोकमिति-कृत्वा यन्परित्यज्य शेषस्य चरमसंज्ञां उक्तुष्टः प्रदेशसंक्रमो वेदितव्यः । तथा तस्यैव पुरुषवेदात्कृष्टप्रदेशसंक्रमस्वर्गमनः संज्वलनक्रोधस्य संसारं परिभ्रमता उपाचतस्य क्षणकाले प्रकृत्यन्तरदलिकानां गुणसंक्रमेण प्रचुरीकृतस्य स्वक-आत्मीयं चरमसंज्ञां उक्तुष्टः प्रदेशसंक्रमो भवति । अत्रापि बन्धव्यवच्छेदादवर्षां आर्वालिकार्दिकेन कालेन यद्द्वन्द्वं त-न्मुक्त्वा शेषस्य चरमसंज्ञां उक्तुष्टः प्रदेशसंक्रमो द्रष्टव्यः । एवं मानमाययोरपि वाच्यम् ।

चउरुवसमित्तु खिप्पं, लोभजमाणं ममंक्रमस्संते ।

मुभधुवबंधिगनामा, आवलिंगं गंतु बंधंता ॥ ८८ ॥

‘चउर’-त्ति-अनेकभवभ्रमणेन चतुरो वारान् यावन्मोहनीय-मुपशमय्य चतुर्योपशमनानन्तरं शीघ्रमेव क्षणकभ्रमिणि प्रतिप-न्नस्य तस्यैव गुणितकर्माशस्य स्वसंक्रमस्यान्तेः चरमसंज्ञां इत्यर्थः । संज्वलनलोभयशः कीर्त्योक्तुष्टः प्रदेशसंक्रमो भवति । इहोपशमभ्रमिणि प्रातपन्नं सता प्रकृत्यन्तरदलिकानां प्रभुतानां गुणसंक्रमेण तत्र प्रक्षेपान् द्वे अपि संज्वलनलोभयशः की-र्तिप्रकृती निरन्तरमापूर्यन्ते, तत उपशमभ्रमिण्यग्रहणम् । आ-संसारं च परिभ्रमता जन्तुना मोहनीयस्य चतुर एव वा-रान् यावदुपशमः क्रियते, न पञ्चमर्षा वारम् , ततश्चतुर-पशमस्यैत्युक्तम् । तथा संज्वलनलोभस्य चरमसंज्ञां मो-न्तरकरणचरमसमये द्रष्टव्यः न परतः , परतस्तस्य सं-क्रमाभावान् । “ अन्तरकरणमि कए चरित्तमोहऽणुपु-व्वसंक्रमणं ” इति वचनात् । यशःकीर्तिरपूर्वकरणगुण-स्थानके त्रिशत्प्रकृतिबन्धव्यवच्छेदसमयेऽवगन्तव्या , पर-तस्तस्याः संक्रमस्याभावात् । ‘सुभ’-त्यादि याः शुभधु-वबन्धिन्यां नामप्रकृतयस्तैजससप्तकशुक्ललोहितहारिद्रसुर-भिगन्धकपायास्लमधुरमृदुलघुस्निग्धोष्णागुरुलघुनिर्माणल-क्षणा विशतिसंख्याः तासां चतुर्कृत्वा मोहनीयापशमान-न्तरं बन्धान्ताद् बन्धव्यवच्छेदादूर्ध्वमावर्तिकां गन्तुमावलि-कायाः परतो यशःकीर्तौ प्रक्षिप्यमाणानामुक्तुष्टः प्रदेशसं-क्रमो लभ्यते । इह गुणसंक्रमेण संक्रान्ते प्रकृत्यन्तरद-लिकमावलिकायामतीतायां सत्यामन्यत्र संक्रमणयोग्यं भवति, नान्यथेत्यत उक्तम्-“आवलियं गंतु बंधंता” इति ।

निद्रसमा य थिरसुभा, सम्महिट्टिस्स सुभधुवाओ वि ।

सुभसंधयणजुयाओ, वत्तीससयोदहिचियाओ ॥ ८९ ॥

‘निद्रसम’-त्ति-स्निग्धलक्षणस्पर्शसमये स्थिरशुभनामनी द्र-ष्टव्ये । इदमुक्तं भवति-यथाऽनन्तरं शुभधुवबन्धिनामप्रकृ-तीनामन्तर्गतस्य स्निग्धस्पर्शस्योक्तुष्टप्रदेशसंक्रममाधना कृ-ता , तथैतयोरपि स्थिरशुभनाम्नोरवगन्तव्या । एतं स्थिरशुभनामनी अभ्रवबन्धित्वात् पृथगुपास्ते । ‘सम्महिट्टि-स्से’-त्यादि सम्यग्दृष्ट्याः शुभधुवबन्धिन्यः पञ्चेन्द्रियजाति

समस्तुरखसंस्थानपराधातोक्त्वा सप्रशस्तविहायोगतिप्रस-
बादरपर्याप्तप्रत्येकसुभगसुखरादयलक्षणं द्वादश प्रकृतयः
शुभसंहननयुता वज्रर्षभनाराचसंहननसहिताः वज्रर्षभना-
राचं हि देवभवे नारकभवे वा वर्तमानाः सम्यग्दृष्टयो
बध्नन्ति, न मनुजतिर्यग्भवे, तत्र वर्तमानानां सम्यग्दृ-
ष्टीनां देवगतिप्रायोग्यबन्धसम्भवेन संहननबन्धासम्भ-
वात् । ततो नैतत्सम्यग्दृष्टेः शुभध्रुववन्धीति पृथगुपात्तम् ।
तथा द्वात्रिंशदधिकसागरोपमशतचिताः । तथाहि—पद-
द्विसागरोपमाणि यावत्सम्यक्त्वमनुपालयन् एता बध्नाति ।
ततोऽन्तर्मुहूर्ते कालं यावत् सम्यग्मिध्यात्वमनुभूय पुनरपि
सम्यक्त्वे प्रतिपद्यते । ततो भूयोऽपि सम्यक्त्वमनुभवन् पद-
द्विसागरोपमाणि यावदताः प्रकृतीर्बध्नातीति । तदेवं द्वात्रिं-
शदधिकं सागरोपमशतं यावत् सम्यग्दृष्टिर्ध्रुवा आपूर्य,
वज्रर्षभनाराचसंहननं तु मनुष्यभवहीनं यथासम्भवमुत्कृष्टं
कालमापूर्य, ततः सम्यग्दृष्टिर्ध्रुवा अपूर्वकरणगुणस्थानकं बन्ध-
व्यवच्छेदानन्तरमावलिकामात्रं कालमतिक्रम्य यशःकीर्ती
संक्रमयतस्तासामुत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमः, तदानीं प्रकृत्यन्तरद-
लिकानामप्यतिप्रभूतानां गुणसंक्रमण लब्धानां संक्रमावलि-
कातिक्रान्तत्वेन संक्रमसंभवात् । वज्रर्षभनाराचसंहननस्य
तु देवभवाच्छ्रुतः सन् सम्यग्दृष्टिर्देवगतिप्रायोग्यं बध्नन्
आवर्लिकामात्रं कालमतिक्रम्यात्कृष्टं प्रदेशसंक्रमं करोति ।

पूरितु पुर्वकांटी-पटुतमंछोभगस्स निरयदुगं ।

देवगईनवगस्स य, सगबंधतालिगं गंतुं ॥ ६० ॥

‘पूरितु’ चि-चरकटिकम्-नरकगतिनरकानुपूर्वीलक्षणं पूर्व-
कांटीपृथक्त्वं यावत्पर्यित्वा, सप्तसु पूर्वकांटीपृथक्त्वे तिर्य-
ग्भवेषु भूयो भूयो बद्धृत्यः । ततोऽष्टमभवे मनुष्या भूत्वा क्षप-
कश्रणि प्रतिपद्यताऽन्यत्र तन्नरकटिकं संक्रमयन् चरमसंक्षोभे
सर्वसंक्रमण तस्योत्कृष्टं प्रदेशसंक्रमं करोति । तथा देवगतिन-
वकं—देवगतिदेवानुपूर्वीवैक्रियसप्तकलक्षणं यदा पूर्वकांटी-
पृथक्त्वं यावदाप्याष्टमभवे क्षपकश्रणि प्रतिपद्यः सन् स्व-
कबन्धान्तात् स्वबन्धव्यवच्छेदानन्तरमावर्लिकामात्रं का-
लमतिक्रम्य यशःकीर्तीं प्रतिपति तदा तस्योत्कृष्टप्रदेशसंक्र-
मा भवति । तदानीं हि प्रकृत्यन्तरदलिकानामपि गुणसंक्रमे-
ण लब्धानां संक्रमावर्लिकातिक्रान्तत्वेन संक्रमः प्राप्यत इ-
ति कृत्वा ।

सवचिरं सम्मत्तं, अणुपालिय पूरितु मणुयदुगं ।

सत्तमखिइनिगइए, पदंम समए नरदुगस्स ॥ ६१ ॥

‘सवचिरं’ ति-सर्वचिरं सर्वोत्कृष्टं कालमन्तर्मुहूर्तानानि; त्र-
यस्त्रिंशत्सागरोपमाणीत्यर्थः सम्यक्त्वमनुपालय नारकः सप्त-
मक्षितौ वर्तमानः सम्यक्त्वप्रत्ययं तावन्ते कालं मनुज-
टिकं—मनुजगतिमनुजानुपूर्वीलक्षणमापूर्य—बद्धा चरमऽ-
न्तर्मुहूर्ते मिथ्यात्वं गतः । ततस्तस्मिन् तिर्यग्दृष्टिकं तस्य
बध्नतो गुणितकर्मोशस्य सप्तमपृथग्व्याः सकाशाद्विनिर्गत-
स्य प्रथमसमये एव मनुजटिकं यथाप्रवृत्तसंक्रमेण तस्मिन्
तिर्यग्दृष्टके बध्यमानं संक्रमयतस्तस्य मनुजटिकस्योत्कृष्टः
प्रदेशसंक्रमो भवति ।

थावरतजाआया, वुज्जोयाओ नपुंसगसमाओ ।

आहारगतिथयरं, थिरसममुक्कस्स समकालं ॥ ६२ ॥

‘थावर’ ति-स्थावरनाम तथा तज्जातिः-स्थावरजातिः एकं-
न्द्रियजातिरित्यर्थः । तथा आतपनाम—उद्धोतनाम । एता-
श्चतस्रः प्रकृतयो नपुंसकसमाः-नपुंसकवेदस्येव आसामपि
प्रकृतीनामुत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमोः भावनीय इत्यर्थः । तथा आ-
हारकसप्तकं तीर्थकरनाम च स्थिरसमं यत्कथ्यम् । केवलं
तदुत्कृष्टस्वकबन्धकालं यावदापूरणीयमभिधातव्यम् । इय-
मत्र भावना—आहारकसप्तकं तीर्थकरनाम चात्कृष्टं स्वब-
न्धकालं यावदापूर्य तत्राहारकसप्तकस्य स्वबन्धकाल उत्कृष्टो
देशोनां पूर्वकांटी यावत्संयममनुपालयतो यावानप्रमत्ता-
कालस्तावान् सर्वो वेदितव्यः । तीर्थकरमात्मनश्च स्वबन्धकाल
उत्कृष्टो देशोनां पूर्वकांटीद्वयाभ्याधिकारिण त्रयस्त्रिंशत्सागरोप-
माणि । तत एतावन्ते कालं यावदापूर्य क्षपकश्रणि प्रतिपद्यो
यदा बन्धव्यवच्छेदानन्तरमावर्लिकामात्रं कालमतिक्रम्य
यशःकीर्ती संक्रमयति, तदा तयोत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमः ।

चउरुवसमित्तु मोहं, मिच्छलगयस्स नीयबन्धतो ।

उच्चागोउकोमो, ततो लहु सिज्जओ होइ ॥ ६३ ॥

‘चउ’ ति—इह मोहोपशमं कुर्वन् उच्चैर्गोत्रमंशं बध्नाति, न
नीचैर्गोत्रम् । नीचैर्गोत्रसत्त्वानि च दलिकानि गुणसंक्रमेण-
चैर्गोत्रे संक्रमयति । ततश्चतुष्कृत्वो मोहोपशमप्रहणमवश्यं
कर्तव्यम् । तत्र चतुरां वारान् मोहनीयमुपशमयन् उच्चैर्गोत्रं
च बध्नन् तत्र नीचैर्गोत्रं गुणसंक्रमेण संक्रमयति । चतुष्कृ-
त्वश्च मोहोपशमः किल भवद्वयेन भवति । ततस्तृतीयं भवे
मिध्यात्वं गतः सन् नीचैर्गोत्रं बध्नाति, तच्च बध्नन् तत्रा-
च्चैर्गोत्रं संक्रमयति । ततः पुनरपि सम्यक्त्वमासाद्योच्चै-
र्गोत्रं बध्नन् तत्र नीचैर्गोत्रं संक्रमयति । एवं भूयो भूय उ-
च्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रं च बध्नतो नीचैर्गोत्रबन्धव्यवच्छेदानन्तरं
शीघ्रमेव सिद्धिं गन्तुकामस्य नीचैर्गोत्रबन्धचरमसमये उ-
च्चैर्गोत्रस्य गुणसंक्रमेण बन्धनं चापार्चनीकृतस्योत्कृष्टः प्र-
देशसंक्रमो भवति ।

तदेवमुक्त्वा उत्कृष्टप्रदेशसंक्रमस्वामित्वम् । सम्प्रति जघन्यप्र-
देशसंक्रमस्वामित्वमभिधानीयम् । तच्च प्रायः क्षापितक-
र्मोशं प्राप्यत इति तस्यैव स्वरूपमाह—

पल्लासंखियभागो-ण कम्मटिइमच्छिओ निगोणसु ।

सुहुमे सभवियजोगं, जहन्नयं कट्टु निगम्म ॥ ६४ ॥

जोगे समंखवारं, सम्मत्तं लभिय देसविरयं च ।

अट्टक्खुत्तो विग्गं, मंजोयणहा य तइवारं ॥ ६५ ॥

चउरुवसमित्तु मोहं, लहुं स्ववैतो भवे खवियकम्मो ।

पाएण तहिं पगयं, पडुच्च काई वि मविमसं ॥ ६६ ॥

‘पल्ला’ ति-यो जीवः पल्लोपमासंख्येयभागान्यूनं कर्मस्थितिं
सप्ततिसागरोपमकांटीकांटीप्रमाणां यावत् पल्लोपमासंख्ये-
यभागहीनं सप्ततिसागरोपमकांटीकांटीप्रमाणं कालं यावदि-
त्यर्थः । सूक्ष्मनिगोदेषु सूक्ष्मानन्तकार्यकेषु मध्ये उचि-
त्वा । सूक्ष्मनिगोदा हि स्वल्पायुषो भवन्ति, ततस्तेषां प्रभू-
तजन्ममरणभावेन वेदनार्तानां प्रभूतपुद्गलपरिमाट उप-
जायते । अपि च—सूक्ष्मनिगोदजीवानां मन्द्यांगता म-

स्वकषायत्वं च भवति । ततोऽभिनवकर्मपुद्गलोपादानमपि तेषां स्तोकोत्तरमेव प्राप्यत इति सूक्ष्मनिर्गोद (जीवानां मन्दयोग) प्रहणम् “ अभवियजोगं जहन्नयं कट्ट निगमम् ” इति अभव्यप्रायोग्यं जघन्यम् अभव्यप्रायोग्यजघन्यकल्पे प्रदेशसञ्चयं कृत्वा ततः सूक्ष्मनिर्गोदभ्यो निर्गत्य योग्येषु सम्यक्त्वदेशविरतिसर्वविरांतयोग्येषु त्रसेषु मध्ये उत्पद्य पत्योपमासंख्ययभागमध्ये संख्यातीतान् वारान् यावत् सम्यक्त्वं स्वल्पकालिकीं देशविरतिं च लब्ध्वा । कथं लब्ध्वेति चेदुच्यते—सूक्ष्मनिर्गोदभ्यो निर्गत्य बादरपृथ्वी—क्रायेषु मध्ये समुत्पन्नस्ततोऽन्तर्मुहूर्तेन कालेन विनिर्गत्य मनुष्येषु पूर्वकोट्यायुक्तेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्राऽपि शीघ्रमेव माससप्तकानन्तरं योर्निर्वाणमनेन जातः । ततोऽष्टवार्षिकः सन् संयमे प्रतिपन्नः । ततो देशानां पूर्वकोटी यावत् संयममनुपाल्य स्तोकावशेषे जीयते सति मिथ्यात्वं प्रतिपन्नस्ततो मिथ्यात्वेनैव कालगतः सन् दशवर्षसहस्रप्रमाणव्यतिष्ठेषु देवेषु मध्ये देवत्वेनोपजातः । ततोऽन्तर्मुहूर्तेमात्रे गते सान् सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । ततो दशवर्षसहस्राणि जीयित्वा तावन्ते च काले सम्यक्त्वमनुपाल्य पर्यवसानावसरे मिथ्यात्वेन कालगतः सन् बादरपृथ्वीकायिकेषु मध्ये समुत्पन्नः । ततोऽन्तर्मुहूर्तेन ततोऽप्युद्वृत्य मनुष्येषु मध्ये समुत्पद्यते । ततः पुनरपि सम्यक्त्वं वा देशविरतिं वा सर्वविरतिं वा प्रतिपद्यते । एवं देवमनुष्यभवेषु सम्यक्त्वादि गृह्णन् मुञ्चन् वा तद्वक्तव्यतो यावत् पत्योपमासंख्ययभागमध्ये संख्यातीतान् वारान् यावत् सम्यक्त्वलाभः स्वल्पकालिकश्च देशविरतिलाभो भवति । इह यदा यदा सम्यक्त्वादिप्रतिपत्तिस्तदा तदा बहुप्रदेशाः प्रकृतीरूपप्रदेशाः करान्ति । ततो बहुशः सम्यक्त्वादिप्रतिपत्तिप्रहणम् । एतेषु च सम्यक्त्वादिद्विगोत्रेषु भवेषु मध्येऽष्टौ वागान् सर्वविरतिं प्रतिपद्यते तावत् एव वारान् ; अष्टौ वारानित्यर्थः । विसंयोजनहा—अनन्तानुबन्धविघातको भूत्या । तथा चतुरो वारान्मोहनीयमुपशमय ततोऽन्यास्मिन् भवे लघु—शीघ्रे कर्माणि क्षपयन् क्षापनकर्मांश्च इत्यभिधीयते । एतेन च क्षापनकर्मांशेनैव जघन्यप्रदेशसंक्रमस्वामित्वे चिन्त्यमाने प्रायेण—बाहुल्येन प्रकृतमाधिकारः । काश्चित्पुनः प्रकृतीरधिकृत्य सार्वशेषं भणित्वा ।

तत्र जघन्यप्रदेशसंक्रमस्वामित्वमाह—

आवरणमत्तगमि उ, सहंदिणा तं विणोहिजुयलम्भि ।
निदादुगंतराइय-हासचउके य बंधंत ॥ ६७ ॥

‘ आवरण ’ इति—अवधिना सह वर्तते यो जीवः तस्य अवधिज्ञानावरणरहितं ज्ञानावरणचतुष्टयम्, अवधिदर्शनावरणरहितं दर्शनावरणत्रयम्, एतासां समानां प्रकृतीनामात्मीयान्मीयबन्धव्यवच्छेदसमये यथाप्रवृत्तसंक्रमेण जघन्यप्रदेशसंक्रमो भवति । अवधिज्ञानमुत्पादयन् प्रभूतान् कर्मपुद्गलान् परिसाटयति स्म । तत एतासां स्वस्वबन्धव्यवच्छेदसमये स्तोका एव पुद्गलाः प्राप्यन्ते । अत्रापि च जघन्यप्रदेशसंक्रमेणाधिकारः, ततोऽवधिना सह यो वर्तते—इत्युक्तम् । तथा तमवधि विनाऽवधिज्ञानावधिदर्शनरहित

इत्यर्थः । अवधियुगले—अवधिज्ञानावरणावधिदर्शनावरणरूपे स्वस्वबन्धव्यवच्छेदसमये जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति । अवधिज्ञानमवधिदर्शने चोत्पादयतः प्रवृत्तयोपशमभावतोऽवधिज्ञानावरणावधिदर्शनावरणयोर्तीव रूक्षाः कर्मपुद्गला जायन्ते । ततो बन्धव्यवच्छेदकालेऽपि प्रभूताः परिसटान्ति । तथा च सति जघन्यः प्रदेशसंक्रमो न लभ्यत इति ‘ तं विणे ’ त्युक्तम् । ‘ निदे ’ त्यादि निद्राद्विक—निद्राप्रवृत्तारूपम्, अन्तरायपञ्चकं, हास्यचतुष्कं—हास्यरतिभयजुगुप्सालक्षणम्, एतासामेकादशप्रकृतीनां स्वबन्धान्तसमये यथाप्रवृत्तसंक्रमेण जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति । निद्राद्विकहास्यचतुष्टययोर्बन्धव्यवच्छेदानन्तरं गुणसंक्रमेण संक्रमो जायते । ततः प्रभूतं दलिकं लभ्यते । अन्तरायपञ्चकस्य बन्धव्यवच्छेदानन्तरं संक्रम एव न भवति, पतद्ग्रहाप्राप्तः, ततो बन्धान्तसमयप्रहणम् ।

सायस्सऽणुवसमिता, असायबंधणचरिमबंधंत ।

खवणाए लांभस्स वि, अपुव्वकरणाणिगाअंतं ॥ ६८ ॥

‘ सायस्स ’ इति—अनुपशमय—मोहनीयोपशममकृत्वा, उपशमश्रेणिमकृत्वत्यर्थः । असायबन्धानां मध्ये यश्चरमाऽसायबन्धस्तस्यान्तिमे समये वर्तमानस्य क्षपणायोद्यतस्य सानस्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति । परतो हि सातस्य पतद्ग्रहता भवति, न संक्रमः । ‘ खवणाए ’ इत्यादि मोहनीयोपशममकृत्वा क्षपणायोद्यतस्यापूर्वकरणालायाः प्रथमावलिकाया अन्तसमये संज्वलनलोभस्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमः । परतो गुणसंक्रमे लब्धस्यातिप्रभूतस्य दलिकस्य संक्रमावलिकान्तिकान्तत्वेन संक्रमसम्भवात् जघन्यप्रदेशसंक्रमाभावः ।

अयरच्छावड्ढिदुगं, गालिय थंयथीणगिद्धितिंगं ।

सगखवणाहापवत्त-म्मंतं एमव मिच्छते ॥ ६९ ॥

‘ अयर ’ इति—सागरोपमाणां द्वे पदपट्टी यावत्सम्यक्त्वमनुपालयन् स्तब्धस्त्यानिर्दिष्टकलक्षणाश्चतस्रः प्रकृतीर्गालयित्वा तासां सम्बन्धि प्रभूतं कर्मदलिकं परिसाट्य किञ्चिच्छेद्याणां सर्तीनां तासां क्षपणाय समभ्युद्यतस्य यथाप्रवृत्तकरणान्तिमसमये विध्यातसंक्रमेण जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति । परतोऽपूर्वकरणे गुणसंक्रमेण प्रभूतकर्मदलिकसंक्रमसम्भवात् जघन्यप्रदेशसंक्रमो न लभ्यत इति यथाप्रवृत्तकरणान्तसमयप्रहणम् । ‘ एमव मिच्छते ’ इति एवमेव पूर्वोक्तैव प्रकारेण मिथ्यात्वस्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमोऽवगन्तव्यः । तद्यथा—द्वे पदपट्टी सागरोपमाणां यावत्सम्यक्त्वमनुपाल्य तावन्ते काले मिथ्यात्वं गालयित्वा किञ्चिच्छेपस्य मिथ्यात्वस्य क्षपणाय समुद्यतस्य स्वकीययथाप्रवृत्तकरणान्तसमये वर्तमानस्य विध्यातसंक्रमेण मिथ्यात्वस्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति, परतो गुणसंक्रमः प्रवर्तते, तेन स न प्राप्यते ।

हम्मगुणसंकमद्धा-एँ पूरयित्ता समीससम्मत्तं ।

चिरसम्मत्ता मिच्छ-त्तगयस्सुव्वलणथोगो सि ॥ १०० ॥

‘ हस्स ’ इति—सम्यक्त्वमुत्पाद्य हस्वया गुणसंक्रमाऽद्वया स्तो-

ककालेन; गुणसंक्रमेणेत्यर्थः । समिश्रेण सम्यक्त्वं; सम्यक्त्व-
सम्यग्मिध्यात्वं इत्यर्थः । मिध्यात्वदलेन पूरयित्वा—आपूर्य-
चिरेण प्रभूतेन कालेन सम्यक्त्वान्मिध्यात्वं गतस्य द्वे व-
दपष्टीः सागरोपमाणां यावत्सम्यक्त्वमनुपाल्य; मिध्यात्वं ग-
तस्येत्यर्थः । पल्योपमासंख्येयभागमात्रेण कालेन ते सम्य-
क्त्वसम्यग्मिध्यात्वं उद्भूतयतः स्तोके उद्भूतनसंक्रमे तयो-
र्जघन्यः प्रदशसंक्रमो द्विचरमखण्डस्य चरमसमये सम्य-
क्त्वसम्यग्मिध्यात्वायार्थहलिकं परस्थाने मिध्यात्वप्रकृति-
रूपे प्रक्षिप्यते स तयोर्जघन्यः; प्रदशसंक्रम इत्यर्थः ।

संजोयणाण चतुरव-समित्तु संजोडुत्तु अप्पदं ।

अयरच्छावट्टिदुगं, पालियसकहप्पवन्तं ॥ १०१ ॥

‘संजोयणाण’ ति-चतुरो वारान् मोहनीयमुपशमय्य, च-
तुष्कत्वो मोहनीयोपशमनेन किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते—
प्रभूतपुद्गलपरिसाटः । तथाहि-चारित्रमोहनीयप्रकृतीनामु-
पशमं कुर्वन् स्थितिघातस्वघातगुणध्वनिगुणसंक्रमैः प्रभू-
तान् पुद्गलान् परिसाटयतीति । तन्मत्तुष्कत्वो मोहनीया-
पशमं कृत्वा मिध्यात्वं गच्छति । मिध्यात्वं गतश्च सन्
अल्पाज्जाम्—अल्पं कालं यावत् संयोजनान् संयोज्यानन्ता-
नुबन्धिना बद्धा, तदानीं च चारित्रमोहनीयदलिकं स्वल्प-
मेव विद्यते, चतुष्कत्वा मोहापशमकाले तस्य स्थिति-
घातादिभिर्घातितत्वात् । ततोऽनन्तानुबन्धिनो बध्नन् तेषु
यथाप्रवृत्तसंक्रमेण स्तोकेमेव चारित्रमोहनीयदलिकं संक्र-
मयति । ततोऽन्तर्मुहूर्ते गते सति पुनरपि सम्यक्त्वं प्रति-
पद्यते । तच्च द्वे पदपष्टी सागरापमाणां यावदनुपाल्यानन्ता-
नुबन्धिनां क्षणाय समुद्यतं । तस्य स्वकथथाप्रवृत्तकर-
णान्तसमये तेषामनन्तानुबन्धिनां विध्यातसंक्रमेण जघ-
न्यः प्रदशसंक्रमो भवति । परतोऽपूर्यकरणे गुणसंक्रमः प्र-
वर्तते इति स न प्राप्यते ।

अट्टकमायासाए, य असुभधुवबन्धि अत्थिरतिगे य ।

सव्वलहुं खवणाए, अहापवत्तस्स चरिमम्मि ॥ १०२ ॥

‘अट्ट’ ति—अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणरूपा अष्टौ कषा-
याः, अस्मात्वेदनीयम्, अशुभधुवबन्धिन्यः कुवणादिनव-
कोपघातरूपाः, अस्थिरत्रिकम्—अस्थिराशुभायशःकीर्तिमे-
क्षम्, एतासां द्वाविंशतिप्रकृतीनां कषायाष्टकरहितानाम् ।
‘सव्वलहुं’ ति सर्वेभ्याऽन्येभ्यः शीघ्रमेव क्षणायोन्धित-
स्य मासपृथक्त्वाभ्याधिकेषु अष्टसु वर्षेण्यतिक्रान्तेषु क्षण-
णायोद्यतस्येत्यर्थः । अष्टौ कषायान् प्रति देशानां पूर्वको-
टी यावत् संयममनुपाल्य । पञ्चसंग्रह पुनः सर्वा अप्येताः
प्रकृतीरधिकृत्य देशानां पूर्वकोटी यावत् संयममनुपाल्य-
त्युक्तम् । क्षणकश्रेणि प्रतिपन्नस्य यथाप्रवृत्तकरणचरमस-
मये कषायाष्टकस्य विध्यातसंक्रमेण शेषाणां यथाप्रवृत्त-
संक्रमेण जघन्यः प्रदशसंक्रमो भवति ।

पुरिमे संजलणतिगे, य धोलमाणेण चरमवद्धस्म ।

सगअतिमे असाए-ण समा अरई य सोगो य ॥ १०३ ॥

‘पुरिमे’ ति—‘पुरिमे’ इत्यादी षष्ठ्यर्थे सप्तमी । पुरुष-
वेदस्य संज्वलनत्रिकस्य च क्रोधमानमायारूपस्य क्षणाय

समुद्यतेन क्षणकश्रेणि प्रतिपन्नेन स्वस्वबन्धचरमसमये ।
‘धोलमाणेण’ ति जघन्ययोगिना यद्वज्रं दलिकं तस्य
चरमसंक्षोभे जघन्यः प्रदशसंक्रमो भवति । तथाहि—
आसां चतसृणामपि प्रकृतीनां बन्धव्यवच्छेदसमये सम-
योनावलिकाद्विकवज्रं मुक्त्वाऽन्यत् प्रदशसत्कर्म न वि-
द्यते । तदपि च प्रतिसमये संक्रमेण क्षणमुपगच्छति । ता-
वत् यावच्चरमसमयवद्धस्यासंख्येया भागः शेषो भवति ।
ततस्ते सर्वसंक्रमेण संक्रमयतो जघन्यः प्रदशसंक्रमः । ‘अ-
साएण समा अरई य सोगो य’ ति अस्मात्वेदनीयसंक्रामावसात-
समी अस्मात्वेदनीयस्यवारांतशोकायोजघन्यः प्रदशसंक्रमो
भावनीय इत्यर्थः ।

वेउव्विकारसंगं, उव्वलियं बंधिउण अप्पदं ।

जिड्ढिई निरयाओ, उव्वट्टिता अबंधित्तु ॥ १०४ ॥

थावरगयस्स चिरउ-व्वलणा एयस्स एव उव्वस्म ।

मणुयदुगस्म य तेउसु, वाउसु वा सुहुमबद्धाणं ॥ १०५ ॥

‘वेउव्व’ ति-वेदद्विकनरकद्विकवेदक्रियसप्तकलक्षणं वेदक्रिय-
कादशकम् एकैन्द्रियभवे उद्वर्तमानेनाद्वलितं पुनरपि पञ्चेन्द्रि-
यत्वमुपागतेन सता, अल्पाऽज्जाम्—अल्पकालम्; अन्तर्मुहूर्त-
कालं यावदित्यर्थः । बद्धा, ततो ज्येष्ठास्थितिरुत्कृष्टास्थिति-
स्वर्यान्विशस्सागरोपमस्थितिक इत्यर्थः । सप्तमनरकपृथिव्यां
नारको जातः । ततस्तावन्तं कालं यावत् यथायोगं तद्वैक्रियै-
कादशकमनुभूय ततो नरकादुद्वृत्य पञ्चेन्द्रियतिर्यक्षु मध्ये
समुत्पन्नः । तत्र च तद्वैक्रियैकादशकमबद्धा स्थावरग्वेके-
न्द्रियेषु मध्ये समुत्पन्नः । तस्य चिराद्वलनया पल्योपमा-
संख्येयभागमात्रेण कालेनोद्भूतनया तदुद्भूतयतो यत् द्वि-
चरमखण्डस्य चरमसमये प्रकृत्यन्तरं दलिकं संक्रामति,
स तस्य वैक्रियैकादशकस्य जघन्यः प्रदशसंक्रमः । ‘ए-
यस्मे’ त्यादि एतस्यैवानन्तराक्रस्य जीवस्य पूर्वोक्तं वि-
धिना तेजावायुषु मध्ये समागतस्य सूक्ष्मेकेन्द्रियभवे वर्त-
मानेन यद्वज्रमुच्चैर्गोत्रं मनुजद्विकं च—मनुजगतिमनुजानु-
पूर्वोक्तक्षणम् । ते चिराद्वलनया उद्भूतयतो द्विचरमखण्डस्य
चरमसमये परप्रकृतौ यदलिकं संक्रामति स तयोर्जघ-
न्यः प्रदशसंक्रमः । इयमत्र भावना—मनुजद्विकमुच्चैर्गोत्रं
च प्रथमतस्तैजावायुभवे वर्तमानेनाद्वलितं, पुनरपि सूक्ष्मे-
केन्द्रियभवमुपागतेनान्तर्मुहूर्ते यावद्वज्रम् । ततः पञ्चेन्द्रि-
यभवे गत्वा सप्तमनरकपृथिव्यामुत्कृष्टास्थितिको नारको
जातः । तत उद्वृत्य पञ्चेन्द्रियतिर्यक्षु मध्ये समुत्पन्नः । ए-
तावन्तं च कालमबद्धा प्रदशसंक्रमेण चानुभूय तेजावा-
युषु मध्ये समागतः । तस्य मनुजद्विकोच्चैर्गोत्रं चिराद्वल-
नया उद्भूतयतो द्विचरमखण्डस्य चरमसमये परप्रकृतौ य-
दलिकं संक्रामति स तयोर्जघन्यः प्रदशसंक्रमः ।

हस्सं कालं बंधिय, विरयो आहारमत्तगं गंतु ।

अविरई महव्वलंत-स्स, जा थोवउव्वलणा ॥ १०६ ॥

‘हस्सं’ ति-हृस्वं कालं-स्तोके कालं यावत् विरतोऽप्रमश-
संयतः सन् आहारकसप्तकं बद्धा कर्मोदयरपरणतिषशान्
पुनरप्यविरति गतः । ततोऽन्तर्मुहूर्तान्तरतो महाद्वलनया
चिराद्वलनया पल्योपमासंख्येयभागमात्रेण कालेनोद्भूतन-

योऽल्लयतः सतो या स्तोकोऽल्लना द्विचरमखण्डस्य चरमस-
मये यत्कर्मद्विकं परप्रकृतिषु प्रक्षिप्यते । सा स्तोकोऽ-
ल्लना, सा आहारकस्य जघन्यः प्रदशसंक्रमः ।

तेवद्विमयं उदही श म चउपल्लहियं अर्धधिता ।

अंते णहप्पवत्तक-रणम्म उआवतिरियदुगे ॥ १०७ ॥

‘तेवद्विसयं’ नि—त्रिपल्यधिकमुद्दिशतं सागरोप-
माणां शतं चतुष्पल्योपमाधिकं च यावत् स क्षपितक-
र्मांशः सर्वजघन्यतिर्यग्द्विकोऽद्योतसत्कर्मा उद्योततिर्यग्-
द्विकमवज्ञा यथाप्रवृत्तकरणस्यान्ते चरमसमये उद्योतति-
र्यग्द्विकयोर्जघन्यं प्रदशसंक्रमं करोति । कथं त्रिप-
ल्यधिकं सागरोपमाणां शतं चतुष्पल्यधिकं च याव-
द्वज्जति चेदुच्यते—स क्षपितकर्मांशस्त्रिपल्योपमायुक्तेषु म-
नुजेषु मध्ये समुत्पन्नस्तत्र द्विद्विकमयं वर्धनाति, न तिर्य-
ग्द्विकम नाप्युद्योततम् । तत्र चान्तर्मुहूर्ते शेषं सत्यायुषि
सम्यक्त्वमवाप्य ततोऽप्रतिपत्तिसम्यक्त्वं एव पल्योपम-
स्थितिको देवो जातः । ततोऽन्यप्रतिपत्तिसम्यक्त्वो दे-
वभावात् व्युत्था मनुष्येषु मध्ये समुत्पन्नः । ततस्तेनैवाप्रति-
पत्तिन सस्यक्त्वेन सहित एकत्रिंशत्सागरोपमास्थितिको
प्रेष्येयकेषु मध्ये देवो जातः । तत्र चान्तरनन्तरमन्तर्मुहूर्ता-
दूर्ध्वं मिथ्यात्वं गतः । ततोऽन्तर्मुहूर्तावशेषे आयुषि पुनर्गोप
सम्यक्त्वं लभत । ततो ह षट्षष्ठी सागरोपमाणां यावन्मनु-
ष्यानुत्तरसुगदिषु सम्यक्त्वमनुपाल्य तस्याः सम्यक्त्वाऽ-
ज्ञाया अन्तर्मुहूर्ते शेषे शीघ्रमेव क्षपणाय समुद्यतः । ततोऽ-
नेन विधिना त्रिपल्यधिकं सागरोपमाणां शतं चतुष्पल्यधि-
कं च यावत्तिर्यग्द्विकमुद्योतं च बन्धरहितं भवतीति ।

इमविगल्लिदियजोग्गा, अट्ट य षज्जत्तगेण सह तेमिं ।

तिरियगइमं नवरं, पंचामीउदहिमयं तु ॥ १०८ ॥

‘इम’ ति—एकेन्द्रियावकलेन्द्रिययोग्या अष्टौ याः प्रकृतयः
एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिस्थावरानपस्त्वमसाधारणलक्षणाः ।
तासामपयोप्रकर्महितानां नवानां प्रकृतीनां तिर्यग्जातिसमं
वर्ण्यम् । नवरमत्र पञ्चाशीत्यधिकं सागरोपमशतं चतुष्प-
ल्यधिकं यावद्वज्जति वक्तव्यम् । कथमेतावन्तं कालं या-
वद्वन्ध इति चेदुच्यते—इह क्षपितकर्मांशो द्वाविंशतिस्साग-
रोपमस्थितिकः षष्ठपृष्ठयां नारको जातः । तत्राप्यन्तर्मु-
हूर्तावशेषे आयुषि सम्यक्त्वं प्राप्तवान् । ततोऽप्रतिपत्तित-
सम्यक्त्वं एव मनुष्यो जातः ततस्तेनाप्रतिपत्तिन सस्य-
क्त्वेन देशवर्तिमनुपाल्य चतुष्पल्योपमस्थितिकः सौधर्म-
देवलाक देवो जातः । ततस्तेनाप्रतिपत्तिन सस्यक्त्वेन सह दे-
वभावात् व्युत्था मनुष्या जातः । तस्मिन् मनुष्यभावे मयम-
मनुपाल्य प्रेष्यकत्वं त्रिंशत्सागरोपमस्थितिको देवो जातः ।
तत्र चान्तरनन्तरमन्तर्मुहूर्तादूर्ध्वं मिथ्यात्वं गतः । ततोऽ-
न्तर्मुहूर्तावशेषे आयुषि भूयोऽपि सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । त-
तो ह षट्षष्ठी सागरोपमाणां यावत् सम्यक्त्वमनुपाल्य
तस्याः सम्यक्त्वाज्ञाया अन्तर्मुहूर्ते शेषे क्षपणाय समुद्य-
तते । तदेव पञ्चाशीत्यधिकं सागरोपमशतं चतुष्पल्यधिकं
यावत्पूर्वाङ्गानां नवप्रकृतीनां बन्धाभावः ।

छर्त्तासाए सुभाणं, सेट्ठिमणारुहियसेसगविहीहि ।

कट्टु जहणं खणं, अपुव्वकरणालिया अंते ॥ १०९ ॥

‘छर्त्तासाए’ ति—अणिमनारुहोपशमअणिमकृत्वा शेषैर्वि-
धिभिः क्षपितकर्मांशसत्कैः षट्त्रिंशत्संख्यानां शुभप्रकृतीनां
पञ्चेन्द्रियजातिसमचतुरस्रसंस्थानवज्जर्षभनाराचसंहननै-
जससप्तकप्रशस्तविहायागतशुक्ललोहितहारिद्रसुराभगन्ध-
कषायाभ्रमधुरसुदुलघुस्निग्धाष्णागुरुलघुपराधातोच्छ्वासत्र
सादिदशकनिर्माणलक्षणानां जघन्यं प्रदशसं क्रत्वा क्षपणा-
यातिथिस्य क्षपितकर्मांशस्यापूर्वकरणसत्कायाः प्रथमावलि-
काया अन्ते-चरमसमये तासां जघन्यः प्रदशसंक्रमो भवति ।
तत ऊर्ध्वं तु गुणसंक्रमेण लब्धस्यातिप्रभृतस्य दलिकस्य
संक्रमावलिगतिक्रान्तत्वेन संक्रमसम्भवात् स न प्राप्यते ।
पञ्चसंग्रहे तु वज्जर्षभनाराचवर्जितानां शेषाणां पञ्चत्रिंशत्प्रकृ-
तीनामप्रापूर्वकरणप्रथमावलिक्रान्ते जघन्यः प्रदशसंक्रम उक्तः ।
वज्जर्षभनाराचसंहननस्य तु स्वबन्धव्यवच्छेदसमये इति ।

सम्महिट्ठि अजोग्गा-ण सोलसण्हं पि असुभपगईणं ।

यीवेण्ण सरिमं, नवरं पढं तिपल्लेसु ॥ ११० ॥

‘सम्महिट्ठि’ ति—सम्यग्दृष्टेरयोग्यानां षोडशानामशुभप्रकृ-
तीनां प्रथमवर्जसंस्थानप्रथमवर्जसंहननाप्रशस्तविहायाग-
तिदुर्भगदुःस्वगनाद्यनपुंसकवदनीचगोत्रलक्षणानां स्त्रीवेदन
सदृश वक्तव्यम् । यथा प्राक् स्त्रीवेदस्य जघन्यप्रदशसंक्र-
मभावना कृता तथाऽत्रापि कर्तव्या । नवरमनासां जघ-
न्यप्रदशसंक्रमस्यामी प्रथमे त्रिपल्योपमायुक्तेषु मनुष्येषु
मध्ये समुत्पन्ना वक्तव्यः । अन्तर्मुहूर्तावशेषे आयुषि प्राप्त-
सम्यक्त्वः । शेषं तथैव वक्तव्यम् ।

नरतिरियाण तिपल्ल-स्मंते आरालियम्म पाउग्गा ।

तिन्थयरस्स य बंधा, जहणओ आलिगं गंतु ॥ १११ ॥

‘नर’ ति—नरतिरिक्तां त्रिपल्योपमस्यान्ते औदारिकस्य
प्रायाग्याः प्रकृतयो जघन्यप्रदशसंक्रमयोग्याः । इयमत्र भा-
वना—यो जीवः सकलान्यजीवापक्ष्या सर्वजघन्यां दारिक-
सत्कर्मा सन् त्रिपल्योपमायुक्तेषु तिर्यग्मनुष्येषु मध्ये स-
मुत्पन्नः, तस्यां दारिकसप्तकमनुभवतो विध्यातसंक्रमेण पर-
प्रकृतौ संक्रमयतश्च स्यायुषश्चरमसमये तस्यां दारिकसप्त-
कस्य जघन्यः प्रदशसंक्रमो भवति । औदारिकस्य प्राया-
ग्या इत्यां दारिकसप्तकम् । ‘तिन्थयरस्स’ त्यादि तीर्थकर-
नामकर्मणो बन्धं कुर्वता अत्रप्रथमसमये बद्धं दलिकं तत्
बन्धावलिकर्तव्यं सत् यदा परप्रकृतिषु यथाप्रवृत्तसंक्र-
मेण संक्रमयति तदा तीर्थकरनाम्नो जघन्यः प्रदशसंक्र-
मा भवति । तदेवमुक्तः प्रदशसंक्रमः । तदुक्तौ च समर्थितं
संक्रमकरणम् । क० प्र० ३ प्रक० । (भवाद् भवान्तरं संक्रा-
मन किमायः प्रकरोति इति ‘आउ’ शब्दे द्वितीयभागे १८
पृष्ठ उक्तम् ।)

संकमण-संक्रमण-न० । संक्रम्यते अन्यप्रकृत्यादिरूपतया व्य-
वस्थाप्यते येन तत्संक्रमणम् । क० प्र० १ प्रक० । असत्तादः
सत्तादी क्षेपणरूपे संक्रमे, विशेष० । संक्रान्तौ, विशेष० । आव० ।
नि० श्रु० । सथा० । आक्रमणे, आव० ४ अ० । पर्यटने, सूत्र० १

धु० ४ अ० २ उ० । पिपीलिकामत्कुणादीनां स्फुटितस्य गमने,
नि० ध्रु० १३ उ० । संक्रम्यतेऽनेनेति संक्रमणम् । चारित्रे,
आवा० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

संकमणकाल-संक्रमणकाल-पुं० । अवाप्तरसंक्रान्तिसमये,
आ० क० १ अ० ।

संकममाण-संक्रामत्-त्रि० । गच्छति, स्था० २ डा० ४ उ० ।
जं० । जी० । सम्-एकीभावेन क्रामन् गच्छन् । संगच्छ-
माने, जी० ३ प्रति० १ अधि० १ उ० ।

संकमुकिट्टिह-संक्रमोत्कृष्टस्थिति-स्त्री० । संक्रमोत्कृष्टस्थि-
तिभेदे, या बन्धादेव केवलादुत्कृष्टा स्थितिलभ्यते । क० प्र०
२ प्रक० । पं० सं० ।

संकर-संकर-पुं० । भिन्नजातीयानां मीलके, सूत्र० १ ध्रु०
१ अ० १ उ० । वृ० । विशेष० । कस्यानयनीयनगरस्य स्वनाम-
क्याने भावकाणां प्रतिपन्न राजनि, ती० ५० कल्प । सांकर्ये,
संकीर्णत्वे, विशेष० । संमीलनशीले, वृ० ४ उ० । संकीर्यते
संपिण्ड्य संकरणे वा संपिण्डने संकरः । गौणपरिग्रहे, प्रअ०
५ आअ० द्वार ।

संकरगायत्री-शङ्करगायत्री-स्त्री० । रुद्रप्रतिपादिकायां
गायत्र्याम्, “तन्महेशाय विष्णवे वाग्विशुद्धाय धीमहि त-
न्नो रुद्रः प्रचोदयात्” । गा० ।

संकरदूस-शङ्करदूष्य-न० । संकर इह प्रस्तावानृणभस्मगो-
मयाङ्गारादिमीलक उत्कुरुटिका इति यावत्, तत्र दूष्यं वस्त्रं
संकरदूष्यम् । अत्यन्तनिष्ठे निरुपयोगिनि लोकैरुत्पृष्टं वस्त्रं,
उत्त० १२ अ० ।

संकरपुर-शङ्करपुर-न० । लक्ष्मणावतीसविधे स्वनामक्याते
दुर्गरक्षिते पुरे, विक्रमे १३६० संवत्सरे लक्ष्मणावतीहस्मीर-
भीसुरत्राणसमदीनः शङ्करपुरवर्गोपयोगिपाषाणग्रहणार्थं प्र-
तोलीं पातयित्वा कपाटसंपुटमग्रहीत् । ती० ३४ कल्प ।

संकरसमय-शङ्करसमय-पुं० । भिन्नजातीयानां मीलकस्यैक-
वाक्यतायाम्, यथा-वाममार्गादावनाचारप्रवृत्तावपि शुभि-
करणमिति । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

संकरसामि-शङ्करस्वामिन्-पुं० । नयनमनसारपि प्राप्यकारि-
त्ववादिनि स्वनामक्याते दार्शनिकविदुषि, न० । सम्म० ।

संकरिय-शङ्कर्य-न० । परस्परानुविद्धरूपतायाम्, अने० १
आधि० ।

संकरिसण-शङ्करिण-पुं० । नवमे बलदेवे, ति० । ती० । स० ।

संकरी-शङ्करी-स्त्री० । विद्याभेदे, या हि पठितमात्रा एव दा-
सदासीसखीपरिवारभूत्वाऽऽदेशं करोति, अन्तिकमागतं
प्रत्यनीकं निवारयति, दूरस्थस्याऽपि चेष्टितं पृष्टा सती
कथयति । उत्त० १३ अ० ।

संकल-शृङ्खल-न० । “शृङ्खले खः कः” ॥ ८ । १ । १८६ ॥ इत्य-
नेनात्र खस्य ककारादेशः । संकलं । प्रा० । हस्यन्दुकं, प्र०
३० ५ संव० द्वार ।

संकला-शृङ्खला-स्त्री० । अयोमयनिगडे, सूत्र १ ध्रु० ५ अ०
२ उ० ।

संकलिय-संकलित-त्रि० । अनुबध्ने, अनु० । सूत्र० ।

संकलिया-संकलिका-स्त्री० । अन्तादिपदयोः सङ्कलनात्सङ्कलि-
का । अदानपदास्ये सूत्रकृताङ्गस्य पञ्चदशे अभ्ययने, सूत्र० ।
अस्याध्ययनस्यान्तादिपदयोः संकलनात्संकलिकेति नाम कु-
र्वन्ते तस्या अपि नामादिकश्चतुर्धा निक्षेपो विधेयः । तत्रापि
प्रथमसङ्कलिक निगडादा भावसङ्कलना तत्तरोत्तरविशिष्टा-
ध्यवसायसङ्कलनमिदंमेष वाऽध्ययनम्, आद्यन्तपदयोः स-
ङ्कलनादिति । सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० ।

संका-शङ्का-स्त्री० । शङ्कने शङ्का । संशयकरणे, आनु० । सन्देहे,
ध्रु० २ अधि० । जीवादितस्त्रेषु अस्ति न वेति संशयकरणे, ध्रु० २
अधि० नि० ध्रु० १ उ० । अ० । भगवद्देहप्रणीतेषु पदार्थेषु धर्मा-
स्तिकायादिव्यत्यन्तगहनेषु मतिदौर्बल्यान्सम्यगवधार्यमा-
णेषु संशये, आवा० ६ अ० । शङ्का भगवद्देहप्रणीतेषु पदार्थेषु
धर्मास्तिकायादिव्यत्यन्तगहनेषु मतिदौर्बल्यात् सम्यगवधार्यमा-
णेषु संशयः, किमयं स्यान्नैवमिति । यदाहुः-संशयक-
रणं शङ्केति । सा च शङ्का द्विविधा-देशशङ्का, सर्वशङ्का च । ड-
शशङ्का-देशविषया; जीवाद्यन्यतमपदार्थैकदेशगोचरेत्यर्थः ।
यथाऽस्ति जीवः केवलं सर्वगतोऽसर्वगतो वा, स्वप्रदेशोऽप्रदे-
शो वेति । सर्वशङ्का-सर्वविषया यथाऽस्ति वा धर्मो नास्ति
वेति । इयं च द्विधाऽपि शङ्का भगवद्देहप्रणीतप्रवचनेऽप्रत्य-
यरूपा सम्यक्त्वं वृष्यतीत्यनीचरः । केवलागमगम्या अ-
पि हि पदार्था अस्मदादिप्रमाणपरीक्षानिरूपेणा आसप्रणेतृ-
कत्वाच्च सन्देहे योग्याः, यत्राऽपि मतिदौर्बल्यादिभिर्मोहव-
शात् कचन संशयो भवति तत्राऽप्यप्रतिहेतयमगला ।

यथा—

“कथं य मइवुब्धेण-णं तव्विहायरियविरहशो वाऽपि ।

न य गहणत्तणं य, नाणावरणोदयेणं च ॥ १ ॥

हेउदाहरणासं-भवे य सइ सुदटु जं न वुब्भञ्जा ।

सव्वन्नुमयमवितहे, तहाऽपि तं चित्तं मइमं ॥ २ ॥

अणुयकयपराणुगह-परायणा जं जिणा जुगप्पवरा ।

जिअरागदोसमाहा, अनजहा चाहणां तणं ॥ ३ ॥”

यथा च—

“सूत्रोक्तस्यैकस्या—प्यरोचनादक्षरस्य भवति नरः ।

मिथ्यादृष्टिः सूत्रं, हि नः प्रमाणं जिनाभिहितम् ॥ १ ॥

एकस्मिन्नप्यर्थः, सान्निध्यं प्रत्ययोऽर्हति नष्टः ।

मिथ्या च दर्शनं तत्, स चादिहेतुर्भगवतीनामा ॥ २ ॥ प्रव० ६ द्वार ।
(शङ्काव्याख्या ‘मिच्छादिष्टि’ शब्द ६ भागे २७४ पृष्ठे गता ।)

संसयकरणं संका, कंसा असोषदमणगाहो ।

मंतमि वि वितिगिच्छा, सिज्जेणं म अयं अटो ॥ २४ ॥

संसयणं-संसयो करणं-क्रिया, संसयस्स करणं संसयकरण-
मित्याह-जमिदं संसयकरणं किमिदं वल्लभत्थं न भूतं उता-
णत्थं न भूतं ? । मुक्काह-जमिदमत्थन्तरभूतं घडम्मं दंहा-
वयो जहा, इदं तु अणत्थं न भूतं अणुत्थं न भूतं ककककवत् । ज-
दिदं संसयकरणं स एव संका, संकरणं संका; चित्तासंकेत्यर्थः,
सा दुवह्मा-वेसे, सव्वे य । वेसे जहा तुल्लं जीवत्ते कहमेग
भव्वा ? एगे अभव्वा ? । अहवा-एगेणं-परमाणुणा एगे ज्ञा-
गासपदेसे पुणो पुणां वि परमाणु तत्थं वागासपदेसे अव-

गाहति । ए य परमाणुः परमाणुतो सुदुमत्तरो भवति । ए य आयपमाणे अणुवागाहं पयच्छति । कहमेयं ति एवमावि-
देसे संका । 'संस्वसंक' ति संस्वं दुवालसंगं गणपिडगे
पाययभासाणिबद्धं माणुए तं कुसलकप्पियं होज्जा ।
संक्रियो असंक्रियो य दोसगुणदीवणत्थं उदाहरणं—
जहा, ते पेया पाया दारणा । एगस्स गिहयतिष्ठां पस-
वियपुत्ता भज्जा मता । तेण य अण्णा धरिणा कता । तीए
वि पुत्तो जाओ । ते दो वि लेहसालाए पढंति । भोयणकाले
य आगता । दोएह वि गिगहंतो मिट्ठणमासकणफोडिया
पेया दिशा । तत्थ मयमातिओ चिंतइ, मच्छिया इमा संसंक्रि-
ओ पियति । तस्म संकाए वग्गुलिया चाही जातो मनो य ।
चित्तिओ चिंतति—ए मम माता मच्छियाओ देति णिस्सं-
कितो पिबति जीविता य । तम्हा संका ए कायव्वा । णिस्सं-
कितेण भावियव्वं । संके ति दारं गनानि० सू० १ उ० । आ० ।
सू० । दश० । जीत० । संथा० । दश० । ग० ।

शङ्कायामुदाहरणं पेयापायिनः—

“नार्याः कुत्रापि कस्याश्च-दारकां द्वौ बभूवतुः ।
सपत्नीतनुभूरकां, द्वितीयस्यास्मभूद्वयोः ॥ १ ॥
प्राप्तयोर्लेखशालायां, मापपयामदत्त स्या ।
आचिन्तयत्सपत्नीभूः, पेयाऽसौ मांसकान्विता ॥ २ ॥
इत्याकाङ्क्षी बभूवित्यं, वलगुलीव्याधिना मृतः ।
द्वितीयाऽचिन्तयन्माता, न प्रयच्छति मांसकाः ॥ ३ ॥
निःशङ्किनो जीविताऽसौ, संजातो भोगभाजनम् ॥ ४ ॥”
आ० क० ६ अ० ।

संकाठाण-शङ्कास्थान-न० । शङ्काविषयं स्थानं, उक्त० ।
“ संकाठाणाणि सव्वाणि, वज्जिज्जा परिहाणवं ” । उक्त०
१६ अ० ।

संक्रामण-संक्रामण-न० । प्रस्तुतप्रमेये, स्था० । संक्रा-
मणं-प्रस्तुतप्रमेयेऽप्रस्तुतप्रमेयस्य प्रवेशनं, प्रमेयान्तर्गमन-
मित्यर्थः । अथवा-प्रतिवादिमते आत्मनः संक्रामणं; परमता-
भ्यनुष्ठानमित्यर्थः । तदेव दोष इति । स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संक्रामणी-संक्रामणी-स्त्री० । संक्रमणकारके विद्याभेदे,
आ० १ भु० १६ अ० ।

संक्रामिय-संक्रामित-त्रि० । स्वस्थानात् परस्थानं नीते, आच०
४ अ० । स्था० । 'संक्रामिय' ति संक्रामितं विभक्तवचना-
द्यन्तरतया परिणामितं तदनुयोगो यथा—' साहूण व-
ग्गणं नाम्ना पायं, असंकया भावा ' इह साधूना-
मित्येतस्याः पष्ठयाः साधुभ्यः सकाशादित्येवंलक्षणं पञ्च-
मीत्वेन विपरिणामं कृत्वा अशङ्किता भावा भवन्तीति
एतत्पदं सम्बन्धीयम् । तथा “अच्छंदा जे न भुञ्जति, न से वा
इ ति बुद्धइ” इत्यत्र सूत्रे न स त्यागीत्युच्यते इत्येकवचनस्य
बहुवचनतया परिणामं कृत्वा न ते त्यागिन उच्यन्ते इत्येवं
पदघटना कार्येति । स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संक्रामेजमाण-संक्रम्यमाण-त्रि० । हस्तादिना संक्रमं का-
र्यमाणे, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

संकावय-शङ्कापद-त्रि० । किमेतन्मदारब्धमनुष्ठानं निष्फलं
स्यादित्येवंभूता विकल्पः—शङ्का, तस्याः पदं निमित्तकार-
णम् । आर्हतप्रोक्त्वत्यन्तसूक्ष्मेष्वतीन्द्रियेषु केवलागमप्राप्ते-
ष्वर्थे संशीतो, आचा० १ भु० ५ अ० १ उ० ।

संकास-संकाश-त्रि० । सदृशे, स्था० ६ ठा० ३ उ० । उक्त० ।
प्रज्ञा० ।

संकासिया-शङ्काशिका-स्त्री० । स्थविगात् श्रीगुप्ताचा-
र्याश्रितस्य चारणगणस्य तृतीयशाखायाम्, कल्प० ।

संकिट्ट-संकिट्ट-त्रि० । संकीर्णं, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संकिट्टवियारभूमि-संकिट्टविचारभूमि-स्त्री० । संयतानां सं-
यतीनां चैकस्यामेव संज्ञाभूमौ, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संकिष्ण-संकीर्ण-त्रि० । व्याप्तं, प्रज्ञा० २ पद । विशेष० । मिश्र-
त्वे, विशेष० । अ० । “ एपांसि हत्थीणं, धोवं धोवं तु जोइ
तणु हरइ हत्थी । रुवेण व सीलेण व, सो संकिष्णा ति
नेयव्वा ॥ १ ॥” इति वचनात् संकीर्णनाम्नि हस्तिविशेषं, पु० ।
स्था० ४ ठा० २ उ० । शबलीकृतचारित्रं, वृ० ३ उ० । स्वप-
क्षपरपक्षव्याकुलं क्षेत्रं, नपु० । अ० २४ श० ७ उ० ।

संक्रिय-शङ्कित-त्रि० । एकभाषविषयसंशयसंयुक्तं, स्था० ४
ठा० ३ उ० । संशयक्रोडीकृते, वृ० २ उ० । शङ्कितं, शङ्का-
योष्ये वागुगदिके, सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० । शङ्कितो
देशतः संवेतो वा । संशयवति, स्था० ३ ठा० ४ उ० । सूत्र० ।
सम्भाविताधाकर्मादिदोषयुक्तं भङ्गादिके, ग० १ आच० ।
आचा० । आधाकर्मादिशङ्काकलुषिता यदन्नाद्यादत्ते तच्छु-
द्धितम् । ध० ३ अधि० । जी० । पञ्चा० । प्रव० । शङ्कितं न
विश्वः किमिदमुद्गमादिदोषयुक्तं, किं वा-नेत्येवमाशङ्कास्पदी-
भूतम् । दश० ८ अ० । पि० । (तत्र शङ्कितपदव्याख्या 'पस-
णा' शब्दे, तृतीयभागे ५४ पृष्ठे गता ।)

किं बहुनेति, उपदेशसर्वस्वमाह—

जं भवे भक्षपाणं तु, कप्पाकप्पम्मि संक्रियं ।

दितिअं पडिआइस्से, न मे कप्पइ तारिसं ॥ ४४ ॥

यद्भयङ्करूपानं तु कल्पाकल्पयोः कल्पनीयाकल्पनीयधर्मवि-
षय इत्यर्थः, किम् ?—शङ्कितं न विश्वः किमिदमुद्गमादिदोषयुक्तं
किं वा नेत्याशङ्कास्पदीभूतं; तदित्येभूतमस्ति कल्पनी-
यनिश्चयं ददती प्रत्याचक्षात् । न मम कल्पने तादृशमिति
सूत्रार्थः ॥ ४४ ॥ दश० ८ अ० ।

संक्रियगणणोपगा-शङ्कितगणणोपगा-स्त्री० । प्रत्युपेक्षणाभे-
दे, ध० । तथा शङ्किता साऽसौ गणना च शङ्कितगणना ता-
मुपगच्छति या प्रत्युपेक्षणा सा शङ्कितगणणोपगा तां न कु-
र्यात् । अयं भावः—पुरिमादयः कियन्तो जाता इति शङ्कायां
तद्गणनां करोति यः प्रमादी भवति पूर्वमित्येभूता प्रत्युपेक्षणा
न कर्तव्येति स्थितम् । ध० ३ अधि० ।

संक्रियपडिसेवणा-शङ्कितप्रतिसेवना-स्त्री० । “ जं संके-

तं समावजे " इति वचनात् । एषणीयेऽप्यनेषणीयतया श-
क्तिने प्रतिसेवनायाम्, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संकिलिदु-संक्रिष्ट-त्रि० । संक्रेशवति, प्रश्न०२ आध०द्वार।
स्था० ।

इदानीं संकिलिदुं भवति—

जं वंतु संकिलिदुं, तं सणिमित्तं व होअ अणिमित्तं ।

जं तं सणिमित्तं पुण, तस्सुप्पत्ती तिधा होति ॥१८॥

जं ति अणिदिदुं तं ति पूर्वाभिहितं । तुशब्दां संकिलिदु-
विसंसारो । तस्स संकिलिदुस्स दुविहा उप्पत्ती-सणिमित्ता,
अणिमित्ता य । णिमित्तं हेअ कारणं वक्खमाणस्सरूवो ।
अणिमित्तं निरहेतुकं । जं तं सणिमित्तं तस्सुप्पत्ती, बाहि-
रवत्थुमेवक्ख ति विहा भवति । पुनरवधारणं । चादग आ-
ह-णामु कम्मं चेव तस्स णिमित्तं किमञ्च बाहिराणमित्तं
धामिज्जति ।

आचार्याह—

कामं कम्म णिमित्तं, उदयो णऽन्थि उदयओ तच्चओ ।

तह वि य बाहिरवत्थुं, होति णिमित्तं तिमं तिविधं ॥१९॥

कामं अनुमतार्थे, किमनुमन्यते ?—कम्म णिमित्तो उ-
दयन्यर्थः । न इति प्रविषेध, उदयः कर्मवज्जो न भवती-
त्यर्थः । तथाऽपि कश्चिद्वाक्यवस्त्वपेक्षो कर्मोदयो भवतीत्य-
र्थः । इदं तिविधं बाह्यार्णमित्तम् उच्यते ।

सहं वा सोऊणं, दहं मरितुं व पुव्वभुत्ताहं ।

मणिमित्तऽणिमित्तं पुण, उदयाहारे सरिं य ॥ २० ॥

गीतार्थं विसयसहं सोऊं, आलिंगणादि र्थीरूवं वा दहं,
पुव्वकीलियाणि वा सरिउं, ऐतद्दि कारणं हि सणिमित्तो
माहुदओ । अणिमित्तो पुण, पुणसहं अणिमित्तविसेसणं ।
किमुदओ आहारणं सरिगेवयं । चसहं भेदप्रदर्शने । नि०
चू० १ उ० ।

संकिलिदुकम्म-संक्रिष्टकर्मन्-न० । छेदनभेदनादिके दुष्क-
र्मणि, जा० १ प्रति० ।

संकिलिदुकाल-संक्रिष्टकाल-पुं० । गीतार्थसंविग्नरहितं का-
ले, "संकिलिदुकालो नाम जम्मि काले गीयत्थसंविग्गा नऽत्थ
स संकिलिदुकालः" । पं० चू० ४ कल्प० ।

संकिलिदुलम्मा-संक्रिष्टलेश्या-स्त्री० । संक्रेशहेतौ लेश्या—
याम्, स्था० ३ ठा० ४ उ० । (ताश्च संक्रिष्टा लेश्याः 'लसा'
शब्दे षष्ठे भागे ६८७ पृष्ठे गताः ।)

संकिलिदुयार-संक्रिष्टाचार-पुं० । संसर्गवशात् स्थापिता-
दिभोजानि, व्य० ६ उ० ।

संकिलिस्समाण-संक्रियमान-त्रि० । अविशुद्धिं गच्छति,
अ० १३ श० १ उ० । उपशमभ्रेणीतः प्रच्यवमाने, अ० २४
श० ७ उ० ।

संकिलेस-संकलेश-पुं० । असमाधौ, पा० । रागादिलक्षणे
चित्तमालिन्ये, पञ्चा० १४ विव० । आब० । तीव्ररागादि-
संवेदने अरतौ, पं० सू० १ सूत्र । स्था० ।

तिविहे संकिलेसे पणत्ते, तं जहा-णाणसंकिलेसे, दं-
सणसंकिलेसे, चरित्तसंकिलेसे ॥ (सू० १६४ +)

ज्ञानादिप्रतिपतनलक्षणः संक्रियमानपरिणामनिबन्धनो
ज्ञानादिसंक्रेशो, ज्ञानादिशुद्धिलक्षणां विशुद्धयमानपरिणा-
महेतुकस्तदसंकलेशः । स्था० ३ ठा० ४ उ० ।

दसविहे संकिलेसे पणत्ते । तं जहा-उवहिसंकिलेसे
उवस्सयसंकिलेसे कसायसंकिलेसे भत्तपाणसंकिलेसे म-
णसंकिलेसे वतिसंकिलेसे कायसंकिलेसे नाणसंकिलेसे
दंसणसंकिलेसे चरित्तसंकिलेसे ॥ (सू० ७३६ +)

'दसे' न्यादि संक्रेशः—असमाधिरुपधीयते-उपहृष्यते
संयमः संयमशरीरं वा येन स उपधिर्वह्यादिः, तद्धि-
पयः संक्रेश उपधिसंक्रेशः । एवमन्यत्रापि नवरम् 'उ-
वस्सय' इति उपाश्रया-वर्तमानस्था कथाया एव कथार्थवा
संक्रेशः कथायसंक्रेशः । तथा भक्त्यानाधितः संक्रेशो भक्त्याना-
संक्रेशः । तथा मनसि मनसा वा संक्रेशः, वाचा संक्रेशः, का-
यमाश्रित्य संक्रेश इति विग्रहः । तथा ज्ञानस्य संक्रेशोऽविशु-
द्धयमानता स ज्ञानसंक्रेशः । एवं दर्शनचारित्र्ययोर्पीति ।
स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संकिलेसमाणय-संक्रियमानक-पुं० । उपशमभ्रेण्याः प्रति-
पततः संयमभेदे, स्था० २ ठा० १ उ० ।

संकु-शङ्कु-पुं० । कीलके, आ० म० १ अ० । कल्प० ।

संकुडय-संकुचित-न० । संकुचनं संकुचितम् । गात्रसंको-
चकरणे, दश० ४ अ० । आ० म० । ग० । शिखरीकृत्य संको-
चनमुपगते, त्रि० । जा० ३ प्रति० १ आध० २ उ० ।

संकुडयपसारिय-संकुचितप्रसारित-न० । नाट्यभेदे 'आ० म०
१ अ० । जं० ।

संकुक-शंकुक-पुं० । शङ्कुकाविद्याप्रधाने वैताक्यपर्यंतस्योत्तर-
भ्रेण्यां विद्याधरनिकाये, आ० सू० १ अ० । वैताक्यपर्यंत-
स्योत्तरभ्रेण्यां विद्याधरनिकायविशेषाणां विद्यायाम्, स्त्री० ।
आ० चू० १ अ० ।

संकुचमाण-संकुचयत्-त्रि० । हस्तपादादिसंकोचनतः संको-
चं गच्छति, आचा० १ श्रु० ६ अ० ४ उ० ।

संकुडिय-संकुटित-त्रि० । संकुचिते, जं० २ वक्त० । "संकुडि-
यवलितरङ्गपरिधेडियंगमंगा" संकुटितं-वलीलक्षणतरङ्गः प-
रिधेष्टुं च अङ्गं येषां ते तथा । अ० ७ श० ६ उ० ।

संकुल-संकुल-त्रि० । व्याप्तं, अष्ट० २२ अष्ट० । स्वनामक्याते
ग्रामे, संकुलो नाम ग्रामस्तत्र जिनदत्तनामा भावकस्तस्य भा-
र्यां विनिमतः । पि० ।

ग्रामवर्णकश्चैवम्-तत्र च ग्रामे कोद्रवा रालकाश्च प्राचु-
यैणापद्यत इति तेषामेव कुरं गृहं गृहं भिक्षार्थमटन्तः सा-
धवो लभन्ते । वसतिरपि स्त्रीपशुपण्डकविवर्जिता समभूत-
त्वादिगुणैर्गतिरमणीया कल्पनीया च प्राप्यते । स्वाध्यायोऽपि
तत्र वसतामविप्रमभिर्वर्जितं, केवलं शाल्यादनो न प्राप्यते
इति न केचनापि सूर्यो भरणे तत्रावतिष्ठन्ते । पि० ।
(विशेषश्चात्रत्यः ' आधाकम् ' शब्द द्वितीयभाग ४०
पृष्ठ गतः ।)

संकेय-संकेत-त्रि० । केत-चिह्नं केनेन सह वर्तते इति
संकेतम् । सचिह्नं, आध० ६ अ० । स्था० ।

संकेयपञ्चकवाण-संकेतप्रत्याख्यान-न० । प्रत्याख्याने, ध० ।
अङ्गुष्ठमुष्टिप्रस्थ्यादिचिह्नापलाक्षणे सङ्केतं, तच्च आवश्यकः पां-
रुष्यादिप्रत्याख्यानं कृत्वा तत्रादां गतो गृहे वा तिष्ठन्
भोजनप्राप्ते, प्राक् प्रत्याख्यानरहितो मा भूयमित्यङ्गुष्ठादि-
कं सङ्केतं करोति ' यावदङ्गुष्ठं मुष्टिं ग्रन्थि (वा) न मुञ्चा-
मि, गृहं वा न प्रविशामि, स्वदेविन्द्वो यावन्न शुष्यन्ति,
एतावन्तो वा उच्छ्वासो यावन्न भवन्ति, जलादिमिश्रिका-
यां यावन्ते विन्द्वो न शुष्यन्ति, वीषो वा यावन्न निर्वाति
तावन्न भुञ्ज इति । ध० २ अधि० ।

इदानीं सङ्केतद्वारविस्तारार्थप्रतिपादनायाऽऽह-

अंगुष्ठमुष्टिगण्टी-धर्मे उस्मासिधुगजादिकस्य ।

भणियं संकेयमयं, धीरहिं अणतनालीहिं ॥ १५७८ ॥

अङ्गुष्ठं मुष्टिश्चैत्यादिद्वन्द्वः . अङ्गुष्ठमुष्टिप्रस्थगृहस्वदे-
वत्सारस्त्विकज्यातृकान् तान् चिह्नं कृत्वा यत् क्रियते
प्रत्याख्यानं तत् भणितम्-उक्तं सङ्केतमेतत्, के ? धीरे,
अनन्तज्ञानिभिरिति गाथासमासार्थः । अवयवस्था पुण-केतं
नाम चिह्नं, सह केनेन सङ्केतं, सचिह्नमित्यर्थः । ' साधू साव-
गा वा पुंस वि पञ्चकवाणं किञ्चि चिह्नं अभिगणहति .
जाव एवं तावध ए जेममि ' स्ति तार्णमाणि चिधाणि-
अंगुष्ठमुष्टिगण्टीधर्मे उस्मासिधुगदीवगाणि । तन्ध ताव सा-
वगा पारुसीपञ्चकवाहो ताथ ह्वेतं गतो, धरे वा ठि-
तो ए ताव जेममि, नाथ ए किर वट्टति अपञ्चकवाणस्म
अच्छित्तुं तदा अंगुष्ठचिह्ने करोति, जाव ए मुयामि ताव न
जेममि स्ति, जाव वा गण्टि ए मुयामि, जाव धरे ए पविसामि,
जाव सत्रो ए एस्माति, जाव वा एवतिया उस्मासा, पाणि-
यमचित्ताए वा, जाव एतिया थिबुगा उस्मासविदु थिबुगा
वा, जाव एम दीवगा जलति ताव अहं ए भुजामि ति ।
न केवलं भक्तं अस्मसु वि अभिगणहविसंससु संकेतं भय-
ति । एवं ताव सावयस्म, साधुस्म वि पुंस पञ्चकवाणं
किं अपञ्चकवाणी अच्छुउ ? तम्हा तेण वि कातव्यं सङ्के-
तमिति । व्याख्यातं सङ्केतद्वारम् । आध० ६ अ० ।

संकोडना-संकोटना-त्री० । गात्रसंकोचने, प्रश्न० ३ आश्र०
द्वार । विपा० ।

संकोडिय-संकोटित-त्रि० । संकोचिते, प्रश्न० ३ आश्र० द्वारा
आ० चू० ।

संकोय-संकोच-पुं० । नस्कारे, आ० क० । द्रव्यभावसंकोचनम् ।
द्रव्यसंकोचनम्-करशिरःपादादिसंकोचः, भावसंकोचनम्-
मनस एकाग्रता । द्रव्यसंकोचः पालकस्य । भावसंकोचोऽ-
नुत्तरदेवानाम् । उभयसंकोचः शम्भस्य । उभयाभावः शून्यः ।
आ० क० १ अ० ।

संख-शङ्ख-पुं० । "शखोः सः" ॥ ८१३०६ ॥ इति शस्य सः । प्रा० ।
समुद्रोद्भव (प्रश्न० १ पद ।) वृत्ते दीर्घाकृतौ, (नि० चू०
१७ उ० ।) जलचरप्राणिविशेष, नि० चू० १ उ० । कम्बुनि,
स्था० ६ ठा० ३ उ० । औ० । उत्त० । प्रश्न० । वासुदेवस्य पाञ्च-
जन्यः शंखः । उत्त० १० अ० । शंखः पाञ्चजन्यो द्वादशयोज-
नविस्तारध्वनिः । प्रश्न० २१२ द्वार । आ० म० । उत्त० । रा० ।
जं० । प्रश्न० । नं० । "परिट्टिया संखसुत्ति व्व ।" प्रा० २ पादा
आचा० । आ० म० । अनु० । अक्षिप्रत्यासन्नावयवविशेष,
ज्ञा० १ थु० ८ अ० । एकोनविंशतितमं महाग्रहं, स्था० २
अ० ३ उ० । कल्प० । चं० प्र० । मू० प्र० ।

दो संखा । (सूत्र) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

वैशालीन्मारीवास्तव्ये सिद्धार्थगजमित्रे, आ० म० १ अ० ।
आ० चू० । लवणसमुद्रस्य वेलारक्तं स्वनामख्यातं वलन्ध-
रनागराजं, जम्बुद्वीपस्य बाह्यवेदिकान्तात् द्वाचन्वारिंशद्यां-
जनान्यवगाह्य लवणसमुद्रे संखस्य वलन्धरनागराजस्यावा-
स्यवर्तते, स्था० ४ ठा० २ उ० । (संखस्य वलन्धरनागराजस्य
तदावासभूतस्य पर्यतस्य च वक्तव्यता ' लवणसमुद्र ' शब्दे ६
भाग ६४४ पृष्ठ गता ।) स्वनामख्यातं आवस्तीवास्तव्ये आवश्यकं,
स्था० । शम्भशतकौ आवस्तीआवकौ, यगोरीदृशी वक्तव्यता-
किल आवस्त्यां कोष्टके चैत्य भगवानेकदा विहरति स्म, श-
ङ्खादिधर्मगोपासकाश्चागते भगवन्ते विज्ञाय वन्दितुमागताः ।
ततो निवर्तमानांस्तान् शंखः स्मृत्वाख्याति स्म-यथा भो-
देवानांप्रिया ! विपुलमशनाद्युपस्कारयत ततस्तत्परिभुजानाः
प्राप्तिकं पर्वं कुर्वाणो विहरिष्यामः । ततस्ते तत्प्रतिपदिरे,
पुनः शङ्खोऽचिन्तयत्-न श्रेया मे शनार्दभुजानस्य प्राप्तिक-
पौषधे प्रतिजाग्रतो विहर्त्तुं, अयस्तु मे पौषधशालायां पौषधक-
स्य मुक्ताभरणशस्त्रादः शान्तयेपस्य विहर्त्तुम् । अथ स्वगृहं गत्वा
उत्पलाभिधानस्वभार्याया वार्ता निवेद्य पौषधशालायां पौष-
धमकार्षीत् । इतश्च तऽशनानुपस्कारयत्किञ्च, एकत्र च सम-
वेयुः शङ्खं प्रतीक्षमाणास्तस्थुः । ततोऽनागच्छति शङ्खं पुष्क-
लीनामा श्रमणोपासकः शतक इत्यपरनामा शंखस्याकारणा-
र्थं तद्गृहं जगाम । आगतस्य चोत्पला आवकोचितप्रतिपत्तिं
चकार । ततः पौषधशालायां स विवेश, ईर्यापथिकी प्रतिच-
क्राम । शङ्खमभ्युवाच-यदुतोपस्कृतं तदशनादि तद् गच्छामः
आवकसमवाये, भुज्जमहं तदशनादि, प्रतिजाग्रतः प्राप्तिक-
पौषधमातत उवाच शङ्खः-अहं हि पौषधको नागमिष्यामीति ।
ततः पुष्कली गत्वा आवकाणां तार्थावबोधं । ते तु तदनुभुजिरे,
शङ्खस्तु प्राप्तः पौषधमपार्यायत्वैव पारगतपादपञ्चप्रणपतनार्थं
प्रतस्थो । प्रणिपत्य च समुचितदेशे उपविवेश । इतरेऽपि भगव-
न्त वान्दत्त्वा धर्मे च भुत्वा शंखान्तिकं गत्वा पञ्चमूखुः-
सुष्ठु त्वं देवानांप्रिय ! अस्मान् ह्रीलयसि, ततस्तान् भ-
गवान् जगाद-मा भो यूयं शङ्खं ह्रीलयत शङ्खो ह्यह्रीलनीयः,
यतोऽयं प्रियधर्मा दृढधर्मा च । तथा सुदृष्टिजागरिकां जाग-

रित इत्यादि । स्था० ६ डा० ३ उ० । आ० क० । आ० म० ।
आ० खू० । कल्प० ।

तेषां कालेण तेषां समयेण सावन्थी नाम नगरी
होत्था । वज्रभो, कोट्टए चेइए वज्रभो, तत्थं खं सा-
वन्थीए नगरीए बहवे संखप्पामोक्खा समणोवासगा परि-
वसंति अट्ठा० जाव अपरिभूया अभिगयजीवाजीवा० जाव
विहरंति । तस्स खं संखस्स समणोवासगस्स उप्पला नामं
भारिया होत्था । सुकुमाल ० जाव सुरूवा समणोवासिया
अभिगयजीवाजीवा० जाव विहरइ । तत्थं खं सावन्थीए
नगरीए पोक्खली नामं समणोवासए परिवसइ अट्ठे अभि-
गय० जाव विहरइ । तेषां कालेण तेषां समयेण सामी समो-
सदे परिमा निग्गया० जाव पज्जुवासइ । तए खं ते समणो-
वासगा इमीसे जहा आलभियाए० जाव पज्जुवासइ । तए
खं समणं भगवं महावीरे तेसि समणोवासगाणं तीसे य भ-
हनि० धम्मकहा० जाव परिमा पडिगया । तए खं ते सम-
णोवामगा ममणस्स भगवआ महावीरस्स अंतियं धम्मं
सोच्चा निसम्म हट्टुट्टु० ममणं भगवं महावीरं वंदइ न-
मंमइ वंदित्ता नमंसित्ता पमिणाइं पुच्छंति । पमिणाइं पु-
च्छित्ता अट्ठाइं परियादियंति, अट्ठाइं परियादियि-
त्ता उट्ठाए उट्ठेति, उट्ठित्ता समणस्स भगवआ
महावीरस्स अंतियातो कोट्टयाओ चेइयाओ पडि-
निक्खमइ, पडिणिक्खमित्ता से जेणव सावन्थी न-
गरी तेषेव पहारंत्थगमणाए । (सू०-४३७ +)
तए खं से संखं ममणोवासए ते समणोवासए य एवं
वयासी-तुज्जे खं देवाणुप्पिया ! विउलं अमणं पाणं
खाइमं साइमं उवक्खडावह, तए खं अम्हे तं विपुलं अस-
णं पाणं खाइमं साइमं आसाएमाणा विस्माएमाणा परिभुंज
माणा परिभाएमाणा पक्खियं पोसहं पडिजागरमाणा वि-
हरिस्सामां । तए खं ते ममणोवासगा संखस्स समणो-
वामगस्स एयमट्ठं विणएणं पडिसुणंति । तए खं तस्स
संखस्स समणोवासगस्स अयमयारूवं अब्भत्थिए० जाव
समुप्पजित्था नो खलु मे सेयं तं विउलं असणं० जाव सा
इमं अस्माएमाणस्स०४ पक्खियं पोसहं पडिजागरमाणस्स
विहरित्ताए । सेयं खलु मे पोमहसालाए पोसहियस्स बंध-
चारिस्स उम्मुक्कमणिसुवअस्स बवगयमालावअगाविलेव-
णस्स निक्खित्तसत्थमुत्तलस्स एगस्स अविइयस्स दब्भसं-
थारोवगयस्स पक्खियं पोसहं पडिजागरमाणस्स विहरित्ता-
ए सि कट्ठु एवं संपहेति, संपहेत्ता जेणव सावन्थी नगरी
जेणव सए गिहे जेणव उप्पला समणोवासिया तेषेव उ-
वागच्छइ, उवागच्छित्ता उप्पलं ममणोवासियं आपुच्छइ,

आपुच्छित्ता जेणव पोसहसाला तेषेव उवागच्छइ उवाग-
च्छित्ता पोसहसालं अणुपविसइ पोसहसालं अणुपविसित्ता
पोसहसालं पमज्जइ, पोसहसालं पमजित्ता उच्चारपासवणभू-
मिं पडिलेहेइ, उच्चारपासवणभूमिं पडिलेहित्ता दब्भसंथारमं
संथरति, दब्भसंथारमं संथरित्ता दब्भसंथारमं दुरुहइ,
दुरुहित्ता पोसहसालाए पोसहिए बंधयारी० जाव पक्खि-
यं पोसहं पडिजागरमाणे विहरइ । तए खं ते समणोवासगा
जेणव सावन्थी नगरी जेणव साइं गिहाइं तेषेव उवागच्छइ,
उवागच्छित्ता विपुलं असणं पाणं खाइमं साइमं उवक्ख-
डावेति, उवक्खडावेत्ता अब्भमं सदावेति, अब्भमं सदा-
वेत्ता एवं वयासी—एवं खलु देवाणुप्पिया ! अम्हेहिं
से विउले असणपाणखाइमसाइमे उवक्खडाविण, सं-
खं य खं समणोवासए नो हव्वमागच्छइ । तं सेयं
खलु देवाणुप्पिया ! अम्हं संखं ममणोवासगं सदावे-
त्ताए । तए खं से पोक्खली समणोवासए, ते समणोवा-
सए य एवं वयासी—अच्छट्ठं खं तुज्जे देवाणुप्पिया ! सु-
निच्चया वीमत्था अहं संखं ममणोवासगं सदावेमि-
त्ति कट्ठु तेमिं ममणोवासगाणं अंतियाओ पडिनिक्खमति,
पडिनिक्खमित्ता सावन्थीए नगरीए मज्झं मज्झेणं जे-
णेव संखस्स ममणोवासगस्स गिहे तेषेव उवागच्छइ,
उवागच्छित्ता संखस्स ममणोवासगस्स गिहं अणुपवि-
ट्ठ । तए खं सा उप्पला ममणोवासिया पोक्खलिं स-
मणोवामयं एज्जमाणं पामइ, पामित्ता हट्टुट्टु० आम-
णाओ अब्भुट्ठइ अब्भुट्ठित्ता मत्तट्ठययाइं अणुगच्छइ, अ-
णुगच्छित्ता पोक्खलिं ममणोवामगं वंदति नमंसति
वंदित्ता नमंसित्ता आमणेणं उवनिमंतइ, उवनिमंतित्ता एवं
वयासी—मंदिसंतु खं देवाणुप्पिया ! किमागमणप्पया-
यणं ? , तए खं मे पोक्खली समणोवासए उप्पलं स-
मणोवासियं एवं वयासी—कहं देवाणुप्पिए ! संखं
ममणोवासए ? , तए खं सा उप्पला ममणोवासिया
पोक्खलिं ममणोवासयं एवं वयासी—एवं खलु देवा-
णुप्पिया ! संखं ममणोवामए पोमहसालाए पोमहिए
बंधयारी० जाव विहरइ । तए खं से पोक्खली स-
मणोवासए जेणव पोमहसाला जेणव संखं ममणोवामए
तेणव उवागच्छइ, तेणव उवागच्छित्ता गमणागमणाए
पडिक्कमइ गच्छइ गच्छित्ता संखं ममणोवामगं वंदति
नमंसति वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी—एवं खलु
देवाणुप्पिया ! अम्हेहिं से विउले अमण० जाव साइमं
उवक्खडाविण तं गच्छामो खं देवाणुप्पिया ! तं वि-
उलं अमणं० जाव साइमं आयाएमाणा० जाव प-

डिजागरमाणा विहरामो । तए शं से संखे समणो-
वासए पोक्खलिं समणोवासगे एवं वयामी—णो खलु
कप्पइ देवाणुप्पिया ! तं विउलं अमणं पाणं खाइमं
साइमं आसाएमाणास्स ० जाव पडिजागरमाणस्स विह-
रित्तए, कप्पइ मे पोसहमालाए पोसहियस्स ० जाव वि-
हरित्तए, तं छंदेणं देवाणुप्पिया ! तुम्हे तं विउलं अस-
णं पाणं खाइमं साइमं आसाएमाणा ० जाव विहरइ । तए-
णं से पोक्खली समणोवासगे संखस्स समणोवासगस्स
अंतियाओ पोसहमालाओ पडिनिक्खमइ, पडिनिक्खमिन्ता
मावत्थि नगरिं मज्झं मज्झेणं जेणव ते समणोवासगा ते-
णेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता ते समणोवासए एवं वया-
सी—एवं खलु देवाणुप्पिया ! संखे समणोवासए पोस-
हमालाए पोसहिए ० जाव विहरइ, तं छंदेणं देवाणुप्पि-
या ! तुम्हे विउलं असणपाणखाइमसाइमे ० जाव वि-
हरइ । संखे शं समणोवासए नो हव्वमागच्छइ । तए शं
ते समणोवासगा तं विउलं असणपाणखाइमसाइमं
आसाएमाणा ० जाव विहरंति । तए शं तस्म मंखस्स
समणोवासगस्स पुच्चरत्तावरत्तकालममयंसि धम्मजागरियं
जागरमाणस्स अयमयारुव ० जाव समुप्पज्जित्था-सेयं खलु
मे कल्लं ० जाव जलंतं ममणं भगवं महावीरं वंदित्ता नमं-
सित्ता ० जाव पज्जुवामित्ता तस्मा पडिनियत्तस्स पक्खियं
पोसहं पारित्तए त्ति कटु एवं संपहेति एवं संपहेत्ता कल्लं ०
जाव जलंतं पोसहमालाओ पडिनिक्खमति पडिनिक्खमिन्ता
सुद्धप्पांवसाइं मंगल्लाइं वत्थाइं पवग्परिहए मयाओ गिहाओ
पडिनिक्खमति, सयाओ गिहाओ पडिनिक्खमिन्ता पादवि-
हारचारणं सावत्थि नगरिं मज्झं मज्झेणं ० जाव पज्जुवा-
सति, अभिगमो नऽत्थि । तए शं ते समणोवासगा कल्लं
पादु ० जाव जलंतं एहाया कयवलिकम्मा ० जाव सरीरा
सएहिं २ गंहहिंतो पडिनिक्खमंति सएहिं ० २ मित्ता एगय-
ओ भिलायंति एगयओ भिलायंति एगय ० त्ता सेसं जहा
पढमं ० जाव पज्जुवासंति । तए शं समणं भगवं
महावीरं तेसिं समणोवासमाणं तस्से य धम्मकहा ० जाव
आणाए आराहए भवति । तए शं ते समणोवास-
गा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं धम्मं सोच्चा
निसम्म हट्टतुट्ठा उट्ठाए उट्ठेति उट्ठेत्ता समणं भगवं
महावीरं वंदंति नमंसंति वंदित्ता नमंसित्ता जेणव संखा
समणोवासए तेणेव उवागच्छन्ति तेणेव उवागच्छित्ता
संखं समणोवासयं एवं वयामी—तुमं देवाणुप्पिया ! हिआ
अम्हेहिं अप्पणा चेव एवं वयासी—तुम्हे शं देवाणुप्पिया !
विउलं असणं ० जाव विहरिस्सामो । तए शं तुमं पोसह-

सालाए ० जाव विहरिए, तं सुट्ठु शं तुमं देवाणुप्पिया
अम्हं हीलसि । अओ सि समणं भगवं महावीरं ते म
मणोवासए एवं वयासी—मा शं अओ ! तुम्हे संखं समणो
वासगं हीलइ निंदइ खिसइ गरहइ अवमन्नइ । संखे म
समणोवासए पियधम्मे चेव दढधम्मे चेव सुदक्खु जागरि
जागरिए (सू०—४३८)

‘आसाएमाण’ ति ईषत्स्वाद्यन्तो बहु च त्यजन्त
इणुक्खण्डादेरिव ‘विस्साएमाण’ ति विशेषेण स्वा-
द्यन्तोऽल्पमेव त्यजन्तः खर्जुरादेरिव ‘परिभाएमाण’ ति
वदतः ‘परिभुजेमाण’ ति सर्वमुपभुजाना अल्पमप्यपरित्य-
जन्तः, एतेषां च पदानां वार्त्तमानिकप्रत्ययान्तत्वेऽप्यती-
तप्रत्ययान्तता द्रष्टव्या । ततश्च तद्विपुलमशानाद्यास्वादितव-
न्तः सन्तः ‘पक्खियं पोसहं पडिजागरमाणा विहरित्ता-
मो’ ति पक्षे—अर्द्धमासि भवं पाक्षिकं पौषधम्—अन्या-
पारपौषधं प्रतिजाग्रतः—अनुपालयन्तः विहरिष्यामः—स्था-
स्यामः । यच्चहातीतकालीनप्रत्ययान्तत्वेऽपि वार्त्तमानिकप्र-
त्ययोपादानं तद्भाजनानन्तरमेवाक्षेपेण पौषधाभ्युपगमप्रद-
शनार्थम् । एवमुत्तरत्राऽपि गमनिका कार्येत्येक । अन्ये तु
व्याचक्षते—इह किल पौषधं पूर्वदिनानुष्ठानं, तच्च द्वेधा—इष्टज-
नभोजनदानादिरूपमाहारादिपौषधरूपं च । तत्र शेषः इष्टजन-
भोजनदानरूपं पौषधं कर्त्तुं कामः सन् यदुक्तवांस्तदृश्यतेऽमु-
क्तम्—‘तएण अम्हे तं विउलं असणपाणखाइमसाइमं अस्सा-
एमाणा’ इत्यादि, पुनश्च शङ्क एव संवेगविशेषवशादाद्यपौषध-
विनिवृत्तमनाः द्वितीयपौषधं चिकीर्षुर्याचिन्तितवांस्तदृश्यते-
दमुक्तम्—‘नो खलु मे संयं न’ मित्यादि, ‘एगस्स अबिइय-
स्स’ ति एकस्य—बाह्यसहायापेक्षया केवलस्य अद्वितीयस्य
तथाविधक्रांथादिसहायापेक्षया केवलस्यैव । न चैकस्येति
भणनादेकाकिन एव पौषधशालायां पौषधं कर्त्तुं कल्पत इ-
त्यवधारणीयम्, एतस्य चरितानुवादरूपत्वात्, तथा ग्रन्था-
न्तरं बहुनां भावकाणां पौषधशालायां मिलनश्रवणादौषा-
भावान्तरस्फेरेण स्मारणादिविशिष्टगुणसम्भवाच्चेति । ‘ग-
मणाऽऽगमणाए पडिक्कमइ’ ति ईयोपधिर्कीं प्रतिक्रामतीत्य-
र्थः । ‘छंदेणं’ ति स्वाभिप्रायेण न तु मन्त्रायाज्ञेयति । ‘पु-
च्चरत्तावरत्तकालममयंसि’ ति पूर्वरात्रश्च—रात्रः पूर्वो भागः
अपगता रात्रिरपररात्रः, स च पूर्वरात्रापररात्रस्तल्लक्षणः
कालसमयो यः स तथा तत्र ‘धम्मजागरियं’ ति ध-
र्माय धर्माचिन्तया वा जागरिका—जागरणं धर्मज्ञाग-
रिका तां ‘पारित्तए त्ति कटु एवं संपहेइ’ ति—पारयितुं—
पारं नेतुम् एव सम्प्रक्षते—इत्यालोचयति, किमित्याह-
इति कर्त्तुम् एतस्यैवार्थस्य करणार्थेति । ‘अभिगमो णऽत्थि’
ति पञ्चप्रकारः पूर्वोक्ताऽभिगमो नाम्नेत्यस्य, सच्चित्तादिद्र-
व्याणां विमोचनीयानामभावाविति । ‘जहा पढमं’ ति यथा ते
पामेव प्रथमनिर्गमस्तथा—द्वितीयनिर्गमोऽपि वाच्य इत्यर्थः ।
भ० १२ श० १ उ० । ध० २० । स० । मल्लीसह प्रव्रजितं
काशीराजं, ज्ञा० १ ध्रु० ८ अ० । (‘मल्लि’ शब्दे षष्ठ
भागे १५८ पृष्ठेऽस्य वक्तव्यता गता ।) शेषः काशीवर्द्धनो
वाराणसीनगरीसम्बन्धिजनपदवृद्धिकर इत्यर्थः । अयं च

न प्रतीतः केवलमलकाभिधानो राजा वाराणस्यां भगवता प्रमाजिनोऽन्तर्दृशसु ध्रुयते स यदि परं नामान्तरणाय भवतीति । स्था० ८ ठा० ३ उ० । हरिकेशबलसाधोः पूर्व-भवजीवस्य सामदेवपुरोहितस्य प्रज्ञापकं मथुराराज्यमुपभु-ज्य प्रमजितं स्वनामख्याते राजनि, उत्त० १२ अ० । हस्ति-नापुरनगरवासिनि स्वनामख्याते इभ्यश्चावके, दर्श० ४ तत्त्वा आ० चू० । चैताक्षपर्वतस्थोत्तरश्रेणः सुगम्याया नगर्या राजनि स्वनामख्याते विद्याधरेन्द्रे, ती० ६ कल्प । स्वनाम-ख्याते महानिधौ, ज० ।

णद्विविही णाडगविही, कवस्स य चउव्विहस्स उप्पती ।

संखे महाणिहिम्मि, तुडियंगाणं च सव्वेप्पि ॥ ६ ॥

ज० ३ वक्ष० । ति० । दर्श० । ती० । (नवनिधिवक्त्रव्यता 'णिहि' शब्दे चतुर्थभागे २१५१ पृष्ठ गता ।) अयमदेवस्य शतपुत्राणां तृतीये पुत्रे, कल्प० १ अधि० ७ क्षण । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पश्चिमे शीतोदाया महानद्या दक्षिणे स्वनामख्याते अक्रवर्तिविजये, स्था० ८ ठा० ३ उ० । अरिष्टनेमः पूर्वभवजीव स्वनामख्याते राजनि, उत्त० १२ अ० ।

संख्य-त्रि० । संख्याने संख्या तामर्हतीति संख्यः । 'दण्डा-देयः' ॥६॥१७॥ इति यप्रत्ययः । संख्याते, कर्म०५ कर्म० । संख्यायत इति संख्यः । पद्मासर्वयनादिप्रमिते काले, विशेष० । संग्रामं, वृ० ३ उ० ।

सांख्य-पुं० । संख्याने संख्या विवेकस्तां वेत्तीति सांख्यः । क-पिलशिष्ये, सूत्र०१ धृ०१ अ०१ उ० । सांख्याः प्राहुः—“अंशप-शास्त्रप्रचिनात्, प्रधानादव केवलात् । कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते, तद्व्याप्य भावतः ॥७॥ यदशेषाभिर्महदादिकार्यग्रामजनिकाभिरात्म-भूताभिः शक्तिभिः प्रचितं युक्तं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था-लक्षणं प्रधानम्, तत् एव महदादयः कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते इति कापिलाः । 'प्रधानादेवे' त्यवधारणं कालपुरुषादिव्यवच्छे-दार्थं, 'केवलादि' ति वचने संख्यसांख्यापकलिपितेश्वरीन-शास्त्रार्थम् 'प्रवर्तन्ते' इति साक्षान्पारम्पर्येण उत्पद्यन्ते इ-त्यर्थः । तथाहि—तेषां प्रक्रिया-प्रधानाद्-बुद्धिः प्रथममुत्पद्य-ते, बुद्धेश्चाहंकारः, अहंकारात्पञ्च तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धात्मकानीति, इन्द्रियाणि चैकादशोत्पद्यन्ते—पञ्च बु-द्धीन्द्रियाणि श्रोतृत्वक्षुब्धजिह्वाघ्राणलक्षणानि, पञ्च कर्मे-न्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञकानि । एकादशे मनश्चे-ति-पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतानि शब्दाकाशः, स्पर्शा-ह्रायुः, रूपास्तेजः, रसादापः, गन्धात्पृथिवीति । तदुक्तमी-श्वरकृष्णेन—“प्रकृतेर्महास्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशका-त्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥२२॥” अत्र च-महानिति बुद्ध्याभिधानम्, बुद्धिश्च घटः पट इत्यभ्यवसायल-क्षणा, अहंकारस्त्वहं सुभगाऽहं दर्शनीय इत्याद्यभिधानस्व-रूपः । मनस्तु संकलपलक्षणम्, तद्यथा—कश्चिद्बुद्धः शृणोति-ग्रामान्तरे भोजनमस्तीति तत्र तस्य संकल्पः स्याद्यास्यामीति किं तत्र दधि स्यादुत दुग्धमित्येवं संकल्पः स्यात् । संकल्पवृ-त्ति मन इति । तद्वत् बुद्ध्याहंकारमनसां परस्परं विशेषोऽवगन्त-व्यः । महदादयः प्रधानपुरुषा चेति पञ्चविंशतिरेषां तत्त्वानि । अथोक्तम्—“पञ्चविंशतिनस्त्वहो, यत्र तत्राधमे रतः । शिखी मु-

हो जटी वापि, मुख्येने नात्र संशयः ॥१॥” इति । महदादयश्च कार्यभेदाः प्रधानात्प्रवर्तमाना न कारणादत्यन्तभेदिनो भवन्ति बौद्धाद्यभिमतानां इव कार्यभेदाः किं तु प्रधानरूपात्मान एव त्रिगु-ण्यादिना प्रकृत्यात्मकत्वात् । तथाहि—यदात्मकं कारणं कार्यम-पि तदात्मकमव यथा कृष्णैस्तन्तुभिर्गच्छः पटः कृष्णः शुक्लः शुक्ल उपलभ्यते, एवं प्रधानमपि त्रिगुणात्मकम् । तथा बुद्ध्याहंका-रतन्मात्रेन्द्रियभूतात्मकं व्यक्तामपि त्रिगुणात्मकमुपलभ्यते, त-स्मात्तद्व्यापकं च अविर्वाकितथाहि इमे सत्त्वादयः । इदं च मह-दादिकं व्यक्तीकृतं पृथग्न न शक्यते कर्तुं, किं तु “ये गुणास्तद्व्य-क्तं यद् व्यक्तं ते गुणा” इति । तथाभ्यमपि विषयो भोग्यस्वभाव-त्वात् । सामान्यं च सर्वपुरुषाणां भोग्यत्वात्पण्यस्वीयद् । अचैत-नात्मकं च सुखदुःखं माहाऽविदकत्वात् । प्रसवधर्मि च । तथा-हि प्रधानं बुद्धिं जनयति, साऽप्यहंकारं, साऽपि तन्मात्राणि-इन्द्रियाणि चैकादश-तन्मात्राणि महाभूतानि जनयन्तीति । त-स्मात्त्रैगुण्यादिरूपेण तद्व्याप्य कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते । यथोक्तम्—“त्रिगुणमविर्वाकविषयः, सामान्यमचैतनं प्रसवधर्मि । व्यक्तं तथा प्रधानं, तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥१॥” (सांख्यकारि०) इति । अथ यदि तद्व्याप्य कार्यभेदाः कथं शास्त्रे व्यक्ता-व्यक्तयोर्वैलक्षण्योपवर्णनम् । हेतुमदित्यमव्यापि, सक्रियमेन-कमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं, व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥१०॥ (सांख्यकारिका) इति । क्रियमाणे शोभेता अत्र ह्ययमर्थः-हेतुमत्कारणवद्वयक्रमेण । तथाहि—प्रधानेन हेतुमती बुद्धिः, अ-हंकारा बुद्ध्या हेतुमान् पञ्च तन्मात्राणि एकादश चन्द्रियाणि हेतुमन्ति अहंकारेण भूतानि तन्मात्रेः । नन्वेवमव्यक्तम् कुतश्चि-तस्यानुपपत्तेः । तथा व्यक्तामनित्यमुत्पत्तिधर्मकत्वात् । तद्विप-र्ययाच्च नन्वेवमव्यक्तम् । प्रधानपुरुषा दिवि भुवि चान्तरिक्षे च स-र्वत्र व्याप्तिर्यथा यथा वर्तेत न तथा व्यक्तं वर्तते इति तदव्या-पि यथा च संसारकाले त्रयोदशविधेन बुद्ध्याहंकारेन्द्रियलक्ष-णेन करणेन संयुक्तं सूक्ष्मशरीराश्रितं व्यक्तम् संसारि न त्वव-मव्यक्तं तस्य विभुत्वेन सक्रियव्याप्योत्पत्तिर्बुद्ध्याहंकारादिभेदेन चानेकविधं व्यक्तमुपलभ्यते नाव्यक्तम् । नन्वेकस्यैव सकलत्रि-लोकीकारणत्वात् । आश्रितं च व्यक्तं—यद्यस्मादुत्पद्यते तस्य तदाश्रितत्वात्, नन्वेवमव्यक्तम् अकार्यत्वात्तस्य । लयं गच्छ-तीति इति कृत्वा लिङ्गं च व्यक्तम् । तथाहि—प्रलयकाले भू-तानि तन्मात्रेषु लीयन्ते, तन्मात्राणिन्द्रियाणि चाहंकारः, साऽपि बुद्धीः साऽपि प्रधानानन्वेवमव्यक्तं कर्वाचदपि लयं गच्छ-तीति । लीने वा अव्यक्तलक्षणमर्थं गमयति व्यक्तं कार्यत्वा-लिङ्गं, नन्वेवमव्यक्तमकार्यत्वात् तस्य । सावयवं च व्यक्तं श-ब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकैरवयवैर्युक्तत्वात्, नन्वेवमव्यक्तं तत्र शब्दादीनामनुपलब्धेः । अपि च—यथा पितरि जीवति पुत्रो न स्वतन्त्रो भवति तथा व्यक्तं सर्वदेहा कारणात्तत्त्वान्परत-न्त्रम्, नैवमव्यक्तमकारणाधीनत्वात्सर्वदेहा तस्यति । नः पर-मार्थतस्तद्व्यपि प्रकृतिविकारभेदेन तयोर्भेदावगोधात् । तथाहि—स्वभावात्तस्मैगुण्यरूपेण प्रकृतिरूपा एव प्रवर्तन्ते वि-काराः । सत्त्वरजस्तमसान्त्कटानुत्कटत्वाविशेषात्सर्गवैच-र्यं महदादिभेदेन न विरोदस्यत इति कारणात्मानि कार्यमस्ती-ति प्रातिज्ञानं भवति । सम्म०१ कारणं (३ मायाव्याख्यायाम्) ।

इदानीमकारकत्वादमताभिधानस्य ऽऽह—

कुर्वं च कार्यं चैव, मव्वं कुर्वं न विजई ।

एवं अकारश्चो अप्पा, एवं ते उ पगन्भिआ ॥१३॥

कुर्वन्नि स्वतन्त्रः कर्ताभिधीयते आत्मनश्चात्मन्युत्पत्त्याश्रित्य-
त्वात्सर्वव्यापित्वाच्च कर्तृत्वानुपपत्तिः। अत एव हेतोः कागय-
त्त्वमप्यात्मनोऽनुपपन्नमिति । पूर्वशब्दोऽनीतानागतकर्तृ-
त्वनिषेधको, द्वितीयः समुच्चयार्थः । ततश्चात्मा न स्वयं
क्रियायां प्रवर्तते नाप्यन्यं प्रवर्तयति । यद्यपि च स्थि-
तिक्रियां मुद्राप्रतिबिम्बादयन्यायेन (जपास्फटिकन्या-
येन च) भुजिक्रियां करोति, तथापि समस्तक्रि-
याकर्तृत्वं तस्य नास्तीत्येतद्दर्शयति—‘सर्वं कुर्वं ण वि-
ज्जइ’ इति सर्वां परिस्पन्दादिकां देशादेशान्तरप्राप्तिलक्षणं
क्रियां कुर्वन्नात्मा न विद्यते सर्वव्यापित्वेनाद्भूतत्वेन चाकाश-
स्यैवात्मनो निष्क्रियत्वमिति । तथा चोक्तम्—‘अकर्ता निर्गुणो
भोक्ता, आत्मा सांख्यानदर्शन’ इति । एवमनेन प्रकारेणात्माऽ
कारक इति । ते—सांख्याः नृशब्दः पूर्वैभ्यो व्यतिरेकमाहन्ते
पुनः सांख्या एवं प्रगल्भताः प्रगल्भवन्तो धार्यवन्तः सन्तो
भूयो भूयस्तत्र तत्र प्रतिपादयन्ति, यथा “प्रकृतिः करोति
पुरुष उपभुङ्क्ते तथा बुद्धयध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते” इत्याद्य
कारवादिमतमिति । सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० । (‘कञ्जका-
रणभाव’ शब्दे तृतीयभागे १८७ पृष्ठे सत्कार्यवाद उक्तः ।)
सांख्यदर्शनप्रतिक्षणः—अशुद्धद्रव्यास्तिकसांख्यमतप्रतिक्षण-
कस्तु पर्यायास्तिकः प्राह—यदुक्तं कापिलैः “प्रधानादेव महदा-
दिकार्यविशेषाः प्रयत्नन्ते” इति । तत्र यदि महदायः कार्य-
विशेषाः प्रधानस्वभावा एव कथं तेषां कार्यतया ततः प्रवृत्ति-
शुक्ला ? न हि यद् यतोऽव्यतिरिक्तं तत्तस्य कार्यं कारणं वेति
व्यपदेशं युक्तं, कार्यकारणयोर्भिन्नलक्षणत्वात् अन्यथा हि ‘इदं
कारणं कार्यं च’ इत्यसंकीर्णव्यवस्थोत्पत्तिर्देत् । ततश्च यदुक्तं प्रकृ-
तिकारणिकैः—“मूलप्रकृतः कारणत्वमेव, भूतेन्द्रियलक्षणस्य
षोडशकणस्य कार्यत्वमेव, महदहङ्कारतन्मात्राणां च पूर्वो-
त्तराण्येता कार्यत्वकारणत्वं च” इति तत्प्रकृतं न स्यात् । आह
चेश्वरकृष्णः—“मूलप्रकृतिरविकृति—महदाद्याः प्रकृतिवि-
कृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो, न प्रकृतिर्न विकृतिः
पुरुषः ॥३॥” (सांख्यका०) इति । यतः सर्वेषां परस्परमव्यतिरि-
कान्कार्यत्वं कारणत्वं वा प्रसज्येत अन्यापेक्षत्वाद्वा कार्य-
कारणभावस्यापक्षणीयस्य रूपान्तरस्य-वाऽभावात् । पुरुष-
वत् न प्रकृतित्वं विकृतित्वं वा सर्वेषां स्यात् । अन्यथा पुरुष
स्यापि प्रकृतिविकारव्यपदेशप्रसङ्गः । उक्तं च—“यदेव
दधि तत् क्षीरं, यत् क्षीरं तद्दधीति च । वदता विध्यवासित्वं,
स्थापितं विन्ध्यवासना ॥ १ ॥” इति । ‘हेतुमत्त्वादिति धर्मा-
सङ्गिधिपरीतमव्ययम्’ इत्येतदपि बालप्रलापमनुकरोति । न
हि यद्यतोऽव्यतिरिक्तस्वभावं तत्ततो विपरीतं युक्तं विपरीत्य-
स्य रूपान्तरलक्षणत्वात्, अन्यथा भेदव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग
इति । सत्स्वरजसप्रसां चेतन्यानां च परस्परभेदाभ्युपगमो नि-
निर्मितो भवेत्ततश्च विश्वस्यैकरूपत्वात् सहोत्पत्तिविनाश-
प्रसङ्गः अभेदव्यवस्थेतिरभिन्नयोगक्षेमलक्षणत्वादिति । व्यक्ते-
रुपाव्यतिरेकाद् अव्यक्तमपि हेतुमत्त्वादिधर्मासङ्गिप्रसङ्गं व्य-
क्तस्वरूपवत्, अहेतुमत्त्वादिधर्मकलापाध्यासितं वा व्यक्तम्
अव्यक्तरूपाव्यतिरेकात्तत्स्वरूपवत् अन्यथाऽतिप्रसङ्गः । अपि
च-अन्वयव्यतिरेकनिबन्धनः कार्यकारणभावः प्रसिद्धः, न च प्र-
धानादिभ्यो महदाद्युत्पत्त्यवगमनिबन्धनः अन्वयो व्यतिरेको

वा प्रतीतिगोचरः सिद्धः, यतः—‘प्रधानान्महान्महतोऽहङ्कार-
इत्यादि प्रक्रिया सिद्धिसौधशिरमध्यास्त । तस्माच्चिर्वन्ध
एवायं प्रधानादिभ्यो महदाद्युत्पत्तिप्रक्रमः । न च नित्यस्य
हेतुभावः संगतः यतः प्रधानान्महदादीनामुत्पत्तिः स्याच्चि-
त्यस्य क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादिनि प्रतिपादये-
ष्यमाणत्वात् । अथ नास्माभिरपूर्वस्वभावात्पत्त्या कार्यकारण-
भावाऽभ्युपगतः यतो रूपाऽभेदादसौ विरुध्यते । किं तु-प्रधा-
नं महदादिरूपेण परिणतिमुपगच्छति, सर्पः कुरङ्गलादिरूपे-
णैवेति । ‘प्रधानं महदादिकारणम्’ इति व्यपदिश्यते, मह-
दादयस्तु तत्परिणामरूपत्वात्तत्कार्यव्यपदेशमासादयन्ति
न च परिणामोऽभेदोऽपि विरोधमनुभवति एकवस्त्वधिष्ठा-
नत्वात्तस्येति, असम्यगेतत्परिणामासिद्धः । तथाहि-असौ-
पूर्वरूपप्रच्युतेभेदप्रच्युतवैति कल्पनाद्वयम् । तत्र यद्यप्रच्यु-
तारिति पक्षस्तदावस्थासांकार्यादृष्टाद्यवस्थायामपि युषत्वाद्य-
वस्थोपलब्धिप्रसङ्गः । अथ प्रच्युतिरिति पक्षस्तदा स्वरूपहा-
निप्रसङ्गिरिति पूर्वकं स्वभावान्तरं निरुद्धम् अपरं च तदुत्प-
न्नमिति न कस्यचित्परिणामः सिध्यन् । अपि च तस्यैवान्य-
थाभावः परिणामो भवन्निर्ययते, स चैकदेशेन सर्वात्मना
वा ? न तावदेकदेशेन, एकस्यैकदेशासम्भवात्, नाऽपि सर्वा-
त्मना, पूर्वपदार्थविनाशेन पदार्थान्तरोत्पादप्रसङ्गात् । अतो
न तस्यैवान्यथात्वं युक्तं, तस्य स्वभावान्तरोत्पादनिबन्धन-
त्वात् । व्यवस्थितस्य धर्मिणो धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरप्रा-
दुर्भावलक्षणः परिणामोऽभ्युपगम्यते नतु स्वभावान्यथात्व-
मिति चेत्, असद्वैतः, यतः प्रच्यवमान उत्पद्यमानश्च धर्मो
धर्मिणोऽर्थान्तरभूतोऽभ्युपगम्यतः, अन्यथा धर्मिण्यवस्थि-
ते तस्य तिरोभावाविर्भावासम्भवात् । तथाहि-यस्मिन्
वर्तमानं यो व्यावर्त्तते स ततो भिन्नो, यथा घटे-
ऽनुवर्त्तमानं ततो व्यावर्त्तमानं पटः, व्यावर्त्तते च धर्मिण्य-
नुवर्त्तमानोऽप्याविर्भावतिरोभावासङ्गी धर्मकलाप इति, क-
थमसौ ततो न भिन्न इति । धर्मी तदवस्थ एवेति कथं परि-
णतो नाम ? यतो नार्थान्तरभूतयोः कटपटयोरुत्पादविनाशोऽ-
चलितरूपस्य घटादेः परिणामो भवत्यतिप्रसङ्गात्, अन्यथा
चेतन्यमपि परिणामि स्यात् । तत्सम्बन्धयोर्धर्मयोर्रूपाद-
विनाशात् तस्याऽसावभ्युपगम्यते नान्यस्येति चेत्, न; स-
दस्ततोः सम्बन्धाभावेन तत्सम्बन्धित्वायागात् । तथाहि-स-
म्बन्धो भवन् सतो वा भवेदसतो वा भवेदिति कल्पनाद्वयम् ।
न तावत् सतः समाधिगतशेषस्वभावस्यान्यानपेक्षतया क-
चिदपि पारतन्त्र्यासम्भवात् । नाप्यसतः, सर्वोपाख्यावि-
हिततया तस्य कचिदाश्रितत्वानुपपत्तेः, नहि शशविषाणा-
दिः कचिदप्याश्रित उपलब्धः । न च व्यतिरिक्तधर्मान्तरोत्पाद-
विनाशे सति परिणामो भवन्निर्ययवस्थापितः, किं तर्हि ? यत्रा-
त्मभूतैकस्वभावानुवृत्तिः अवस्थाभेदश्च तत्रैव तद्व्यवस्था । न च
धर्मिणः सकाशाद्धर्मयोर्व्यतिरेके सति एकस्वभावानुवृत्तिर-
स्ति, यतो धर्म्येव तयोरेक आत्मा, स च व्यतिरिक्त इति ना-
त्मभूतैकस्वभावानुवृत्तिः । न च निरुध्यमानोत्पद्यमानधर्म-
यव्यतिरिक्तो धर्मी उपलब्धिलक्षणप्राप्तो हृगोचरमवतरति
कस्यचिदिति तादृशोऽसद्व्यवहारविषयतैव । अथ अनर्थान्तर-
भूत इति पक्षः कक्षीक्रियते । तथाऽप्येकस्माद्धर्मिस्वरूपाद-
व्यतिरिक्तत्वात्तिरोभावाऽऽविर्भाववतोर्धर्मयोर्व्यतिरेकस्य

धर्मिस्वरूपवदिति केन रूपेण धर्मो परिणतः स्यात् धर्मो वा ? अवस्थातुश्च धर्मिणः सकाशादव्यतिरेकाधर्मयोरवस्था-
तुस्वरूपवन्न निवृत्तिः, नापि प्रादुर्भावः, धर्मोभ्यां च धर्मिणो
ऽनन्यत्वात् धर्मस्वरूपवत् । अपूर्वस्य चोत्पादः पूर्वस्य च वि-
नाश इति नैकस्य कस्यचित्परिणतिः सिद्धयेदिति, न परिणा-
मवशादपि साङ्ख्यानां कार्यकारणभावव्यवहारसंगच्छते ।
सम्म० १ काण्ड । (न च परिणामप्रसाधकं प्रमाणं क्षणिकम-
क्षणिकं वा सम्भवतीत्यादि, साङ्ख्यमतप्रदर्शनं तत्प्रतिक्षेपश्च
' कञ्जकारणभाव ' शब्दे तृतीयभागे १८८ पृष्ठे गतः ।)
ततः ' शक्तस्य शक्यकरणाद् ' इत्ययमप्यनैकान्तिकः । सत्कार्य-
वादे च कारणभावस्याघटमानत्वाद् ' कारणभावाद् ' इत्यय-
मप्यनैकान्तिकः । अथवा-कार्यत्वासम्भवस्य सतः प्राक्
प्रतिपादितत्वात् सत्कार्यवाद् एव चोपादानप्रवृत्त्यादिनियमस्य
युज्यमानत्वाद् ' उपादानप्रवृत्त्याद् ' इत्यादिहेतुचतुष्टयस्य सा-
ध्यविपर्ययसाधनादिरुद्धता । अथ यदि ' असद्वैवात्पद्यत ' इति
भवनां मतं तत् कथं सदसतोरुत्पादः सूत्रे प्रतिषिद्धः ? उक्तं
च तत्र—“ अनुत्पन्नाश्च महामतेः सर्वधर्मी सदसतोरनुत्पन्न-
त्वादिति, ” न; वस्तुनां पूर्वापरकोटिशून्यक्षणमात्रावस्थायी
स्वभाव एव उत्पाद उच्यते भेदान्तरप्रतिक्षेपेण तन्मात्रजिज्ञा-
सायां, न पुनर्वैभाषिकपरिकल्पिता जातिः संस्कृतलक्षणा प्र-
तिषेत्स्यमानत्वात्तस्याः । नापि वैशेषिकादिपरिकल्पितमत्ता-
समवायः स्वकारणसमवायो वा तयोरपि नियन्त्यमान-
त्वात्, नित्यत्वात् तयोः परमतेन, नित्यस्य च जन्मानुपपत्तेः,
उक्तं च—‘ सत्ता स्वकारणश्लेष-करणात्कारणं किल । सा सत्ता
स च सम्बन्धा, नित्यौ कार्यमर्थह किम् ॥१॥ ’ इति । स एवमा-
त्मक उत्पादो नाऽसना तादात्म्येन सम्बध्यते, सदसतोरिरो-
धात् । नह्यसत् सद्भवति । नापि सता पूर्वभाविना सम्बध्यते ।
तस्य पूर्वमसत्त्वात्कल्पनाबुद्ध्या तु केवलमसता वस्तु संबध्य-
ते, नह्यसन्नाम किंचिदस्ति यदुत्पत्तिमाविशेत् । ‘ असदुत्पद्यत ’
इति तु कल्पनाविरचितव्यवहारमात्रम् । कल्पनाविज्ञं तु प्र-
तिनियतपदार्थानन्तरापलब्धस्य रूपस्योपलब्धिलक्षणप्राप्त-
स्योत्पत्त्यवस्थातः प्रागनुपलब्धिः तद्वदुत्पत्तेः प्राकार्यस्य न
सत्त्वं धर्मः, नाऽप्यसत्त्वं धर्मस्यैवाभावात् । अपि च-पयः-
प्रभृतिषु कारणेषु दध्यादिकं कार्यमस्तीति यद्युच्यते तदा
वक्तव्यं-किं व्याक्तरूपेण तत्र सद्, अथ शक्तिरूपेण ? तत्र
यत्किं व्याक्तरूपेण इति पक्षः, स न युक्तः-क्षीराद्यवस्थायामपि
दध्यादीनां स्वरूपेणोपलब्धिप्रसङ्गात् । नापि शक्तिरूपेण, यतः
तद्रूपं दध्यादेः कार्यानुपलब्धिलक्षणप्राप्तात् किमन्यद्, आ-
होऽश्वत् तदेव ? यदि तदेव तदा पूर्वमेवोपलब्धिप्रसक्तो द-
ध्यादेः । अथान्यदिति पक्षस्तदा कारणात्मनि कार्यमस्तीत्य-
भ्युपगमस्त्यक्तो भवेत् कार्याद्विज्ञतनोः शक्यमभिधानस्य पदा-
र्थान्तरस्य सङ्गावाभ्युपगमात्, तथाहि-यदवाविर्भूतविशिष्ट-
रसर्वविषयाकादिगुणसमन्वितं पदार्थस्वरूपं तदेव दध्यादिकं
कार्यमुच्यते-क्षीराद्यवस्थायां च तदुपलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपल-
भ्यमानमसद्व्यवहारविषयत्वमवतरति । यच्चान्यदुक्तारूपं
तत्कार्यमेव न भवति; न च अन्यस्य भावेऽन्यत्सद्भवति अति-
प्रसङ्गात् । न च-उपचारकल्पनया तद्व्यवहारसद्भावेऽपि व-
स्तुव्यवस्था, शब्दस्य वस्तुप्रतिबन्धाभावात् । तद्भावेऽपि व-

स्तुसङ्गावाप्तयेः । यदपि ‘ भेदानामन्वयदर्शनात्प्रधानास्तित्व-
म् ’ उक्तम् तत्र हेतोरसिद्धत्वं, नहि शब्दादिलक्षणं व्यक्तं सुखा-
द्यन्वितं सिद्धं सुखादीनां ज्ञानरूपत्वाच्छब्दादीनां च तद्रूप-
विकलत्वाच्च सुखाद्यन्वितत्वम् । तथा च प्रयोगः । ये ज्ञानरूप-
विकला न ते सुखाद्यात्मकाः, यथा-परोपगत आत्मा । ज्ञान-
रूपविकलाश्च शब्दादय इति व्यापकानुपलब्धिः । अथ ज्ञानम-
यत्वेन सुखादिरूपत्वस्य व्याप्तिर्यदि सिद्धा भवेत् तदा तस्मि-
(सिद्धि) वर्तमानं सुखादिमयत्वमादाय निवर्तेत; न च सा सिद्धा
पुरुषस्यैव संविद्रूपत्वेनेष्टेरिति, असदेतत्; सुखादीनां स्वसं-
वेदनरूपतया स्पष्टमनुभूयमानत्वात् । तथाहि-स्पष्टेयं सुखा-
दीनां प्रीतिपरितापादिरूपेण शब्दादिविषयसन्निधाने अस-
न्निधाने च प्रकाशान्तरनिरपेक्षा प्रकाशात्मिका स्वसंविधिः ।
यच्च प्रकाशान्तरनिरपेक्षा सातादिरूपतया स्वयं सिद्धमवत-
रति तज्ज्ञानं, संवेदनं, चैतन्यं, सुखमित्यादिभिः पर्यायैर-
भिधीयते । न च सुखादीनामन्येन संवेदेनानुभवादानुभव-
रूपता प्रथते, तत्संवेदनस्यासातादिरूपताप्रसङ्गः स्वयम-
तदात्मकत्वात् । तथाहि—योगिनोऽनुमानवतो वा परकीयं
सुखादिकं संवेद्यतो न सातादिरूपता, अन्यथा योग्यादयोऽ-
पि सातात् सुखाद्यनुभाविन इवातुरादयः स्युर्योग्यादिवद्वा
अन्येषामप्यनुग्रहोपघातौ न स्याताम् अविशेषात् । संवेदनस्य
च सातादिरूपत्वाभ्युपगमं संविद्रूपत्वं सुखादेः सिद्धम् । इद-
मेव हि सुखं दुःखं च नः ‘ यत्सातमसातं च संवेदनम् ’ इति
नानैकान्तिकता हेतोः । नाप्यसिद्धता, सर्वेषां बाह्यार्थवादीनां
संविद्रूपरहितत्वस्य शब्दादिषु सिद्धत्वात् । विज्ञानवादि-
मताभ्युपगमोऽन्यथा प्रसज्येत । तथा चेष्टसिद्धिरिव । विद-
ज्ज्ञताऽप्यस्य हेतुर्न सम्भवति सपक्षे भावात् । न च यथा
बहिर्देशावस्थितनीलादिसन्निधानवशादनीलादिस्वरूपमपि
संवेदनं नीलनिर्भासं संवेद्यतं तथा बाह्यसुखाद्युपधानसाम-
र्थ्यादसातादिरूपमपि सातादिरूपं लक्ष्यते तेन संवेदनस्य
सातादिरूपत्वेऽपि न सुखादीनां संविद्रूपत्वं सिध्यति अतोऽ-
नैकान्तिकता हेतोरिति वक्तव्यम्, अभ्यास-प्रकृतिविशेषत
एकासन्नपि त्रिगुणात्मके वस्तुनि प्रीत्याद्याकारप्रतिनियतगु-
णोपलब्धिदर्शनात् । तथाहि-भावनावर्शनं मद्याङ्गनादिषु का-
मुकादीनां जातिविशेषाच्च कर्मादीनां केषाञ्चित्प्रतिनि-
यताः प्रीत्यादयः सम्भवन्ति न सर्वेषाम्, एतच्च शब्दादीनां
सुखादिरूपत्वाच्च युक्तं, सर्वेषामभिन्नवस्तुविषयत्वात्नीलादि-
विषयसंविनिधत्प्रत्येकं चित्रा संविद्रूपसंज्ञेयं । अथ यद्यपि
त्रयात्मकं वस्तु तथाऽप्यदृष्टादिलक्षणसहकारिवशात्किंचि-
द्वै कस्याचिद्रूपमाभाति न सर्वे सर्वस्य, असदेतत्; तदाका-
रगुण्यत्वादवस्थात्मकमवतरीतिप्रसङ्गः । तथाहि-व्याकारं त-
द्वस्तु एकाकाराच्च संवेदः संवेद्यन्त इति कथम् अनालम्बना-
स्ता न भवन्ति? प्रयोगः-यद् यदाकारं संवेदनं न भवति न
तत्तद्विषयं, यथा चक्षुर्ज्ञाने न शब्दविषयम्, व्यात्मकवस्त्या-
कारगुण्याच्च यथोक्तः संवेद इति व्यापकानुपलब्धिः ।
तथापि-तद्विषयत्वेऽतिप्रसङ्गापत्तिर्विपर्यये वा बाधकं प्रमा-
णम् । न च यथा प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि सर्वोत्तमा वस्तुगुण्य-
सादिवशात् किंचिद्वै क्षणिकत्वाद् निश्चयोत्पत्तिर्न सर्वत्र
तद्वददृष्टादिवलादेकाकारा संविद्रूपेऽप्यतीत्यभिधानं क्षमं, क्ष-
णिकादिविकल्पस्याऽपि परमार्थतो वस्तुविषयत्वानभ्युपग-

माद्वस्तुनो विकल्पागोचरत्वात्परस्परया वस्तुप्रतिबन्धात् । तथाविधतत् प्राप्तं हेतुतया तु तस्य प्रामाण्यम् । उक्तं च—'लि-
ङ्गालङ्कारधयोरेवं, पारंपर्येण वस्तुनि । प्रतिबन्धात्तदाभास-
शून्ययोरप्यवन्धनम् ॥ १ ॥' इति परेस्तु परमार्थत एव व-
स्तुविषयत्वमिष्टं प्रीत्यादिप्रतिपत्तीनाम्; अन्यथा सुखाद्यान्म-
मां शब्दादीनामनुभवात्सुखानुभवख्यातिरित्येतदसङ्गते स्था-
त् । सुखादिसंविदां च सविकल्पकत्वाच्च किंचिद्विनाशितं
रूपमस्तीति सर्वान्मनाऽनुभवख्यातिप्रसङ्गः । यतः स्वार्थ-
प्रतिपत्तिर्निश्चयानामियमेव यत्तन्निश्चयनं नाम । यदपि प्रसा-
दतापदैव्याद्युपलम्भात्सुखाद्यन्वितत्वं सिद्धं शब्दादी-
नामि'त्याभिहितं, तदनेकान्तिकम् । तथाहि—योगिनां प्रकृ-
तिव्यतिरिक्तं पुरुषं भावयतां तमालम्ब्य प्रकर्षप्राप्तयोगानां
प्रसादः प्रादुर्भवति प्रीतिश्च, अप्राप्तयोगानां तद्वदुत्तरमप-
श्यतामुद्वेग आधिर्भवति । जडमतीनां च प्रकृत्याचरणं प्रादुर्भ-
वति । न च परैः पुरुषस्त्रिगुणात्मकोऽभीष्ट इति 'प्रसाद-
तापदैव्यादिकार्योपलब्धः' इत्यस्य कथं नानैकान्तिकता ?
नच सङ्कल्पात्प्रीत्यादीनि प्रादुर्भवन्ति न पुरुषादिति वा-
च्यं शब्दादिष्वन्यस्य समानत्वात्, सङ्कल्पमात्रभावेन च सु-
खादयो बाह्या न स्युः सङ्कल्पस्य संविद्रूपत्वात् । बाह्यविष-
योपधानमन्तरणाऽपि पुरुषदर्शने प्रीत्याद्युत्पत्तिदर्शनात् । बा-
ह्यसुखाद्युपधानबलात्सातादिरूपं संवेदनस्य' इत्यपि सव्यभि-
चारमेव इष्टानिष्टविकल्पादनाद्याश्रितबाह्यविषयसन्निधानं प्र-
सिद्धमेव हि सुखादिसंवेदनं कथं तत्परोपधानमेव युक्तम् ? ।
नच मनोऽपि त्रिगुणं तदुपधानवशात्तदाविर्भवतीति वक्तु-
म्यम्, 'यदेव हि प्रकाशान्तरान्तरपक्षं स्वयं सिद्धम्' इत्यादिना
संविद्रूपत्वस्य तत्र साधनत्वात् अतः 'समन्वयादि'त्यासिद्धो
हेतुः । 'नैकान्तिकश्च प्रधानाख्येन कारणेन हेतोः कचि-
दप्यन्वयासिद्धेः । तथाहि—व्यापि नित्यमेकं त्रिगुणात्मकं का-
रणं साधयितुमिष्टं, नचैवंभूतेन कारणेन हेतोः प्रतिबन्ध-
प्रसिद्धः । न-चाऽयं नियमः यदात्मकं कार्यं कारणमपि तदा-
त्मकमेव, तयोर्भेदात्तथाहि—हेतुमदादिभिर्धर्मैर्युक्तं व्यक्रम-
भ्युपगम्यते तद्विपरीतं चाऽव्यक्रामिति कथं न कार्यकार-
णयोर्भेदादनैकान्तिको हेतुः ? , धर्मविशेषाधिपरीतसाधनाद्वि-
रुद्धोऽप्ययं हेतुः । तथाहि एको नित्यस्त्रिगुणात्मकः कारणभूतो
धर्मी साधयितुमिष्टस्तद्विपरीतध्यानकोऽनित्यश्च, ततः सिद्ध-
मासादयति, यतो व्यक्तं नैकया त्रिगुणान्मिकया स्वात्मभूतया
जात्या समन्वितमुपलभ्यते, किं तर्हि ? , अनेकत्वानित्यत्वा-
दिधर्मकलापोपलभ्यते, अतः कार्यस्यानित्यत्वा'नेकत्वादिध-
र्मान्वयदर्शनात्कारणमपि तथैवाऽनुमीयते । क्रमयोगपथा-
भ्यामर्थक्रियाविरोधाच्च नित्यस्य कारणत्वं कारणभङ्गकत्वा-
च्च कार्यवैचित्र्यस्य अन्यथा निहेतुकत्वप्रसङ्गात्, नैकरूपस्या-
ऽपि कारणत्वमिति विपर्ययसिद्धिप्रसङ्गेन नित्यैकरूपप्रधान-
सिद्धिः । यदि तु अनित्यानेकरूपे कारणे प्रधानम् इति संज्ञा
त्रियते तदा अविवाद एव । यद्यपि 'सत् सार्धं' त्येकरूपेण
'स एवाऽर्थमिति' च स्थिरं स्वभावेनानुगता अध्यवसीयन्ते
कल्पनाज्ञानेन भावास्तथाऽपि नैयामेकज्ञान्यन्वयः स्वस्वभा-
वव्यवस्थिततया देशकालशक्तिप्रतिभासादिभेदात्, नापि
स्थैर्यं क्रमेत्पत्तिमतां तथैव प्रतिभासनात् । 'प्रतिभासभेदश्च
भागान्भिन्नान्ति' इत्यसङ्कल्पप्रतिपादितम् । 'मृद्विकारादिवद्' इति

दृष्टान्तोऽपि साध्यसाधनविकलः एकज्ञान्यन्वयस्यैककारण-
प्रभवत्वस्य च तत्राऽप्यसिद्धत्वात् । न चैकं मृत्पिण्डादिकं
कारणं मृदादिजातिश्चैकानुगता तत्र सिद्धेति वक्तव्यं, यतोऽ
नैकोऽवयवी मृत्पिण्डादिरस्ति एकदेशावयवो सर्वोऽऽवयव-
प्रसङ्गात् । नाऽप्येका जातिः, प्रतिव्यक्ति प्रतिभासभेदादिति
प्रतिपादितत्वात्प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च ।

'समन्वयाद्' इत्यस्य हेतोः पुरुषैश्चानैकान्तिकत्वम् ।
तथाहि—चेतनत्वादिधर्मैरन्विताः पुमांसोऽभीष्टाः । नच
तथाविधैककारणपूर्वकास्त इष्यन्ते । नच चेतनाद्यन्वितत्वं
पुरुषाणां गौणं यतोऽचेतनादिव्यावृत्ताः सर्वे एव पुरुषाः,
अतोऽर्थान्तरव्यावृत्तिरूपा चैतन्यादिजातिस्त-दनुगामिनी
कल्पिता, न तु ताविकी समस्तीति वक्तव्यम्, अन्यथापि
समानत्वात्—यतः शब्दादिष्वन्यमुख्यं सुखा-द्यन्वितत्वमस-
त्यप्येककारणपूर्वकत्वे पुरुषस्त्वैव भविष्यतीति कथं नानैका-
न्तिकत्वं हेतोः । मूलप्रकृत्यवस्थायां च सत्त्वरजस्तमालक्षणा
गुणाः, गुणव्यञ्जितनाऽभोक्तत्वादिभिरन्विताः प्रधानपुरुषा-
श्च नित्यत्वादिभिरन्वितास्तथाभूतैककारणपूर्वकाश्च न भव-
न्तीत्यनैकान्तिकत्वमेव । तदेवं 'समन्वयाद्' इत्यस्य हेतोरसि-
द्धिविरुद्धानैकान्तिकदोषदुष्टत्वाच्च प्रधानप्रसाधकत्वम् । अनेनै-
व न्यायेन 'परिमाणात्' शक्तिः प्रवृत्तः कार्यकारणभावाद्देव-
रूपस्याविभागादित्यादिकानामपि न प्रधानाऽस्तित्वसाधक-
त्वमात्रादि-साध्यविपर्यये च बाधकप्रमाणाप्रदर्शनात्सर्वेऽ
प्येतदनेकान्तिकाः । नहि प्रधानाख्यस्य हेतोरभावेन परिमा-
णादीनां विरोधः सिद्धः । तथाहि—यदि तावत्कारणमात्रस्याऽ
ऽस्तित्वमत्र साध्यते तदा सिद्धसाध्यता नष्टस्माकं कारण-
मन्तरण कार्यस्यात्पादोऽ-भीष्टः, नच कारणमात्रस्य 'प्रधा-
नमिति' नाम कारणे किंचिद्वाध्यते । अथ प्रेक्षावत्कारणमस्ति
यद् व्यक्तं नियतपरिमाणमुत्पादयति शक्तिरश्च प्रवर्तते
इति साध्यते तदाऽनैकान्तिकता, विनाऽपि हि प्रेक्षावता
विधाया स्वहेतुसामर्थ्यात्प्रतिनियतपरिमाणादियुक्तस्योत्प-
त्त्यविरोधात् । न च प्रधाने प्रेक्षावत्कारणं युक्तम्, अचेतनत्वात्
तस्य प्रेक्षायाश्च चेतनापर्यायत्वात् । अपि च—'शक्तिः प्रवृत्तः'
इत्यनेन किमन्यतिरिक्तशक्तिमत्कारणे साध्यते, आहोर्षिव-
द्यतिरिक्तानेकशक्तिसम्बन्धं तदेकत्वादधर्मकलापाध्या-
सितमिति कल्पनाद्वयम् । तत्र यथाद्या कल्पना तदा सिद्ध-
साधने कारणमात्रस्य ततः सिद्धयभ्युपगमात् । द्वितीयायां
हेतोरनैकान्तिकता, तथाभूतेन कचिदप्यन्ययासिद्धहेतुधा-
सिद्धो यतो न विभिन्नशक्तियोगात्कस्यचित् कचित्कार्ये कार-
णस्य प्रवृत्तिः सिद्धा स्वात्मभूतत्वाच्छक्त्यानां निरन्वयवि-
नाशावष्टब्धत्वात् सर्वभावानां कचिदपि लयासिद्धेः, अवि-
भागाद्वैश्वरूपस्येत्ययमपि हेतुरसिद्धः, लया हि भवन् पूर्वस्व-
भावापगमे वा भवेद्, अनपगमे वा, यथाद्यः पक्षस्तदा निर-
न्वयविनाशप्रसङ्गः । द्वितीयस्तदा लयाऽनुपपत्तिः, यतो ना-
विकलं स्वरूपं विभक्तः कस्यचिन्नयो नामातिप्रसङ्गादनिर्विरु-
द्धमिदं परस्परतः अविभागो 'वैश्वरूप्यं' चेति । विरुद्धा वा
एतं हेतवः प्रधानहेत्वभावस्वकारणशक्तिभेदतः कार्यस्य प-
रिमाणादिरूपेण वैचित्र्यस्य कार्यकारणभावादिना खोपपद्य-
मानत्वात् । तथाहि—प्रधानं यदि व्यक्तस्य कारणं भवेत्तदा
सर्वमेव विश्वं तत्स्वरूपवत्तदात्मकत्वादेकमेव द्रव्यं स्यात् ।

ततश्च ' बुद्धिरेका एकोऽहंकारः पञ्च तन्मात्राणी ' त्यादिकः परिमाणविभागोऽसङ्गतः स्यादिति निष्परिमाणमेव जगत्स्यात् । तथा प्रधानहेत्वभावे एव-प्राक्तनन्यायेन अभेदे न शक्तिर्न क्रिया ' इत्यादिना घटादिकरणे कुम्भकारादीनां शक्तिनः प्रवृत्तिरूपपद्यते, कार्यकारणविभागोऽपि प्रधानहेत्वभावे एव युक्ता ननु तत्सद्भावे इति प्राक् प्रतिपादितम् । प्रधान-सङ्गावे वैश्वरूप्यमनुपपत्तिकमेव, सर्वस्य जगतः तन्मयत्वेन तत्स्वरूपवदकत्वप्रसङ्गस्तद्विभागो दूरात्सारित एवेति न कुतश्चिद्वेनोः प्रधानासिद्धिः ।

यद्यपि प्रधानविकारबुद्धिव्यतिरिक्तं चैतन्यमात्मनो रूपं कल्पयन्ति " चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम् " इत्यागमात्पुरुषश्च शुभाशुभकर्मफलस्य प्रधानोपमातस्य भोक्ता न तु कर्ता सकलजगत्पारित्यतिरूपायाः प्रकृतेरेव कर्तृत्वाभ्युपगमात् । प्रमाणयन्ति चात्र यत्संघातरूपं वस्तु तत्पदार्थं दृष्टं, यथाशयनाशनाद्यङ्गादि, संघातरूपाश्च चक्षुरादय इति स्वभावहेतुः, य-श्चात्मी परः स आत्मेति सामर्थ्यात्सिद्धम् । अत्र च ' चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम् ' इत्यादिवचना चैतन्यं नित्यैकरूपमिति प्रतिज्ञातम् तस्य नित्यैकरूपात्पुरुषाद्व्यतिरिक्तत्वात्, अध्यक्षविरुद्धं चेदं रूपादिसंविदां स्फुटं स्वसंविद्याभिन्नस्वरूपावगमादेकरूपत्वे त्वात्मनोऽनेकाविधार्थस्य भो-क्तृत्वाभ्युपगमो विरुद्ध आसज्येत । अभोक्तृत्वस्थान्यतिरिक्तत्वाद्भोक्तृत्वस्थायाः, न च दिदृक्षादियोगाद्विरोधो दिदृक्षाशुभ्रपादीनां परस्परतोऽभिधानामुत्पादैरात्मनोऽप्युत्पादप्रसङ्गः तासां तदव्यतिरेकात्, व्यतिरेके च ' तस्य ताः ' इति सम्बन्धानुपपत्तिरूपकारस्य तन्निबन्धन-स्याभावात्, भावे वा तत्राऽपि भेदाभेदविकल्पाभ्यामनवस्था-तदुत्पत्तिप्रसङ्गतो दिदृक्षाधभावात् भोक्तृत्वम्, प्रयो-गा-यस्य यद्भावव्यवस्थानिबन्धनं नास्ति नासौ प्रज्ञावता तद्भावेन व्यवस्थाप्यः, यथाऽऽकाशं मूर्त्तत्वेन, नास्ति च भोक्तृत्वव्यवस्था-निबन्धनं पुरुषस्य दिदृक्षादि इतिकारणानुपलब्धिः । नचायमसिद्धां हतुरिति प्रतिपादितम् । कर्तृत्वाभावाद्भोक्तृत्वमपि तस्य न युक्तं न शक्यतस्य कर्मणः फलं कश्चिदुपभुङ्क्तं अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । न च पुरुषस्य कर्माऽकर्तृत्वोऽपि प्रकृतिरस्याऽभिलषितमर्थमुपनयतीत्यसौ भो-क्ता भवति, यतो नासावप्यन्तना सती शुभाऽशुभकर्मणां कर्त्री युक्ता येनाऽसां कर्मफलं पुरुषस्य सम्पादयेत् । अथ यथा पञ्चवन्धयोः परस्परसम्बन्धात्प्रवृत्तिस्तथा महदादिलिङ्गं चेतनपुरुषसम्बन्धात्तनावदिव धर्मादिषु कार्येषु अध्यवसायं करातीत्यक्षेप एवायम् । उक्तं च-“पुरुषस्य दर्शनार्थं, कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पञ्चवन्धवदुभयोरपि, संयोगात् तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥ ” (साङ्ख्यका०) इति । असदेतत् ; यतो यदि प्रकृतिरकृतस्याऽपि कर्मणः फलमभिलषितमुपनयति तदा सर्वदा सर्वस्य पुंसोऽभिलषितार्थसिद्धिः किमिति न स्यात् ? न च तत्कारणस्य धर्मस्याभावात्तासाविति यद्व्ययम्, यतो धर्मस्याऽपि प्रकृतिकार्यतया तदव्यतिरेकात्तद्व्यवहारं भाव इति । सर्वदा सर्वस्याऽभिलषितफलप्राप्तप्रसङ्गः । अपि च-यद्यभिलषितं फलं प्रकृतिरूपनयति तदा नानिष्टं प्रयच्छन्, न हि कश्चिद्विनिष्टमभिलषति । किं च-उपनयतु नाम प्रकृतिः फलं तथाऽपि भोक्तृत्वं पुंसोऽयुक्तमविकारित्वाज्ञाति सुखदुः-

खादिनाऽऽङ्गादपरितापादिरूपं विकारमनुपनीयमानस्य भो-क्तृत्वमन्याकाशवत् सङ्गतमानं च प्रकृतिरन्योपकारिणी अ-विहृतात्मन्युपकारस्य कर्तुमशक्यत्वात्, विकारित्वे वा नित्य-त्वहानिप्रसङ्गः अतावदध्यस्याऽनित्यत्वलक्षणत्वात्तस्यापि विकारिण्यवश्यंभावितात् । अथ न विकारापस्याऽऽत्मनो भोक्तृत्वमिष्टं, किं तर्हि ? बुद्धयध्यवसितस्याऽर्थस्य प्रतिवि-म्बोदयन्यायेन संवेतनान्, तथाहि-बुद्धिर्दर्पणसंक्राम्तमर्थप्र-विम्बकं द्वितीयदर्पणकले पुंस्यध्यारोहति, तद्वै भोक्तृत्व-मस्य ननु विकारापत्तिः । न च पुरुषप्रतिविम्बमात्रसंक्रान्ता-वपि स्वरूपप्रच्युतिमान् दर्पणवद्विचलितस्वरूपत्वात्, अ-संवेतत् ; यतो बुद्धिदर्पणारूढमर्थप्रतिविम्बकं द्वितीयदर्पण-कले पुंसि संक्रामत् ततो व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वेति वाच्य-म् । यदि अव्यतिरिक्तमिति पक्षस्तदा तदवोदयव्यपयोगित्वं पुंसः प्रसज्येत उद्यादियोगिप्रतिविम्बभाव्यतिरेकात्तत्स्वरूपव-त् । अथ व्यतिरिक्तमित्यभ्युपगमस्तदा न भोक्तृता न भोक्तृत्व-स्थातस्तस्य कस्यचिद्विशेषस्याऽभावात् । न चार्थप्रतिविम्ब-सम्बन्धात्तस्य भोक्तृत्वं युक्तमनुपकार्योपकारकयोः सम्बन्धा-सिद्धेः उपकारकलपनाया अपि भेदाभेदविकल्पतोऽनुपपत्तेः । अपि च-पुरुषस्य दिदृक्षां प्रधानं यदि जानीयास्तदा पुरु-षार्थं प्रति प्रवृत्तिर्युक्ता स्यात् नचैवं तस्य जडरूपत्वात्, सत्य-पि चेतनावत्सम्बन्धे न पञ्चवन्धवदृष्टान्तात्प्रवृत्तिर्युक्ति-मती, यतोऽन्धो यद्यपि मार्गं नोपलभते तथाऽपि पञ्चविच-क्षामसौ वेत्ति तस्य चेतनावत्त्वात् न चैवं प्रधानं पुरुषविच-क्षामवगच्छति तस्याचेतनावत्त्वेन जडरूपत्वात् । नच तयो-नित्यत्वेन परस्परमनुपकारिणोः पञ्चवन्धवत्सम्बन्धोऽपि युक्तः । अथ प्रधानं पुरुषस्य दिदृक्षामवगच्छतीत्यभ्युपगम्य-ते, तथा साति भोक्तृत्वमपि तस्य प्रसज्यते करणज्ञस्य भुजि-क्रियावदकत्वाविरोधात् । न च य एकं जानाति तेनापरमपि ज्ञातव्यमित्यर्थं न नियमो यतः प्रधानस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वम-पि नियतसन्धीति युक्तं यक्तम्, यतो यदि प्रधानस्य बुद्धिम-त्वमङ्गीक्रियते तदा पुरुषवच्चैतन्यप्रसङ्गो बुद्ध्यादीनां चैतन्य-पर्यायत्वात्, यतो यत् प्रकाशात्मतया अपरप्रकाशनिरपेक्षं स्व-संविदितरूपं चकारात् तत् चैतन्यमुच्यते, तर्थाद् बुद्धेरपि सम-स्ति चिद्रूपा सा किमिति न भवेत् । न च यथोक्तबुद्ध्यादिव्यति-रेकेणापरं चैतन्यमुपलक्षयामः, यतस्तद्व्यतिरिक्तस्य पुरुषस्य सिद्धिर्भवत् । (सम्म० ।) (अत्रत्या विशेषवक्तव्यता ' बुद्धि ' शब्दे पञ्चमभागे १३२७ पृष्ठे गता ।) यद्यपि-“पराधीनचक्षुरा-दयः” इत्याद्युक्तम्, तत्राध्यायतिशयो वा परः साध्यत्वेनाभि-प्रेतः, यद्वा-अविकार्यनाध्यायतिशयः, आहोस्वित्त्वामान्येन चक्षुरादीनां पारार्थ्यमात्रं साध्यत्वेनाभिप्रेतमिति विकल्पप्र-यम् । तत्र यदि प्रथमः पक्षः स न युक्तः, सिद्धमाध्यतादोषाऽ-घातत्वाद् यतोऽसाभिर्गपि विज्ञानोपकारित्वेनाभ्युपगता एव चक्षुरादयः “चक्षुः प्रतीत्य रूपादि-चोत्पद्यते, चक्षुर्विज्ञानम्” इत्यादिवचनात् । अथ द्वितीयः पक्षोऽङ्गीक्रियते तदा हेतो-र्विरुद्धतालक्षणां दोषः, विकार्युपकारित्वेन चक्षुरादीनां सा-ध्यावपर्ययण दृष्टान्ते हेतोऽप्योपपत्त्यप्रतीतिः । तथाहि-अविका-रिण्यतिशयस्याधातुमशक्यत्वाच्चक्षुरादयः शानाऽनित्यस्यैवा-पकारिणो युक्ता नाऽनित्यम्यति कथं न हेतोर्विरुद्धता ? यदि पुनः सामान्येन आध्यायानाध्यायतिशयाविशेषमपास्य पारा-

ध्यमात्रं साध्यत इत्ययं पक्षः कर्त्ताक्रियते तदापि सिद्धसाध्य-
तैव, चक्षुरादीनां विज्ञानेपकारित्वेनेष्टत्वात् । न च चित्तमपि
साध्यधर्मित्वेनोपात्तमित्यप्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य परत्वमत्रा-
भिप्रेतं, चित्तादिव्यतिरेकिणोऽपरस्याधिकारिण उपकार्यत्वा-
सम्भवान्, चक्षुरूपालोक-मनस्कारणामपरचक्षुरादिकदम्ब-
कोपकारित्वस्याऽन्यायप्राप्तत्वात् । विज्ञानस्य वा अनेककार-
णकृतोपकाराध्यामितस्य सहतत्त्वं कल्पितमायिरुद्धमेवाति ना
त्र साध्ये हेतोरन्यसिद्धता मङ्गच्छते ? । तत्र सांख्योपकल्पित-
चेतन्यरूपं, कल्पितचेतन्यरूपस्य नित्यस्यात्मनः कुतश्चात्स-
ङ्गः । तत्र अशुद्धद्रव्यास्तिकमनायलाम्यसांख्यदर्शनपरिक-
ल्पितपदार्थसिद्धिरिति पर्यायास्तिकमतम् । सम्प्र० १ काण्ड ३
गाथाटीका । औ० । विंश० । सूत्र० । आचा० । स्या० ।

संखडि-संखडि-आ० । संखड्यन्ते प्राणिनो यस्यां सा । अने
कसंखड्यापनिहता, औ० । आचा० । जीत० । स्या० ।
आहारावपाकस्थानं, आचा० १ श्रु० ६ अ० १ उ० ।

संस्कृति-स्त्री० । आदनपाके, कल्प० ३ अभि० ६ क्षण । स-
खडिं हृष्टान गच्छेत् । दश० ७ अ० । (संखड्यन्ते प्राणिनः
इति व्याख्या तद्वर्णनं च ' भासा ' शब्दे पञ्चमभागे १२३७
पृष्ठे गतम् ।)

सं भिक्षु वा भिक्षुणी वा परं अद्रुजोयणमरणं सं-
खडिं नञ्चा संखडिपडियाए नो अभिमंधारिजा गमणाए ।
से भिक्षु वा भिक्षुणी वा पाहिणं संखडिं नञ्चा पडीणं
गच्छे अणाढायमाणं, पडीणं संखडिं नञ्चा पाहिणं ग-
च्छे अणाढायमाणं, दाहिणं संखडिं नञ्चा उर्दाणं गच्छे
अणाढायमाणं, उर्दणं संखडिं नञ्चा दाहिणं गच्छे अ-
णाढायमाणं जन्थेव मा संखडी मिया । तं जहा-गामंमि वा
नगंमि वा खंडंमि वा कव्वडंमि वा मडंवंमि वा पट्टणं-
मि वा आगरंमि वा दाणमुहंमि वा नेगमंमि वा आय-
मंमि वा मणिवंमंमि वा ० जाव गयहाणिमि वा संखडिं
संखडिपडियाए नो अभिमंधारिजा गमणाए, केवली
बुया-आयाणमंमं संखडिं संखडिपडियाए अभिधारे-
माणं आहाकम्मयं वा उंदमियं वा मीमजायं वा की-
यगडं वा पामिच्चं वा अच्छिज्जं वा अणिसिद्धं वा अभि-
हडं वा आहट्टु दिज्जमाणं भुंजिजा । (सू०-१३ ×)

'सं भिक्षु वे' त्यादि स भिक्षु परं प्रकरोणाद्र्योजन-
मात्रे क्षेत्रे संखड्यन्ते-विगध्यन्ते प्राणिनो यत्र सा
संखडिस्तां ज्ञात्वा तत्प्रतिज्ञया नाभिसंधारयेत्-न पर्या-
लोचयेत्तत्र गमनमिति । न तत्र गच्छेदिति यावत् ।
यदि पुनर्ग्रामेषु परिपाट्या पूर्वप्रवृत्तं गमनं तत्र च
संखडिं परिज्ञाय यद्विधेयं तददर्शयितुमाह- ' सं भिक्षु
वे ' त्यादि-सं भिक्षुर्यदि प्राचीनां पूर्वस्यां दिशि संखडिं
जानीयात्ततः प्रतीचीनम्-अपराधभागं गच्छेत् । अथ
प्रतीचीनां जानीयात्ततः प्राचीनं गच्छेत्, एवमुत्तर-
वाऽपि व्यत्ययो योजनीयः । कथं गच्छेत् ?-अना-

द्वयमाणः ' संखडिमनाद्वर्यान्नित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-
यत्रैवासौ संखडिः स्यात्तत्र न गन्तव्यमिति, क चाऽसौ
स्यादिति दर्शयति, तद्यथा-ग्रामे वा प्राचुर्येण ग्रामध-
र्मोपेतत्वात्, कगादिगम्यो वा ग्रामः, नास्मिन् करोऽस्ती-
ति नकरं, धूलिप्राकारोपेतं खेटं, कर्वटं-कुनगरं, सर्व-
तोऽर्देयो जनान्परेण स्थितग्रामे-मडम्बं पत्तनं-यस्य जलस्थ-
लपथयोरन्यतरेण पर्योहारप्रवेशः, आकरः-ताम्रादरुपत्ति-
स्थानं, टोणमुखं-यस्य जलस्थलपथाबुभार्वप, निगमा-
वाणजस्तपां स्थानं नेगमम्, आश्रमं-यत्तीर्थस्थानं, रा-
जधानी-यत्र राजा स्वयं तिष्ठति, सन्निवेशो यत्र प्रभूता-
नां भारेणानां प्रवेश इति, तत्रैतेषु स्थानेषु संखडिं ज्ञात्वा
संखडिप्रतिज्ञया न गमनम् अभिसंधारयेत्-न पर्यालो-
चयेत् । किमिति ? , यतः केवली ब्रूयात्-आदानमे-
तत्-कर्मोपादानमेतदिति । पाठान्तरं वा ' आययणमे-
यति ' आयतन-स्थानमेतदोपाणां यत्संखडिगमनमिति ।
कथं दोषाणामायतनमिति दर्शयति-' संखडिं संखडि-
पडियाए ' ति-या या संखडिस्तां ताम्-अभिस-
न्धारयेतः-तत्प्रतिज्ञया गच्छतः साधोरवश्यमेतेषां मध्ये
ऽन्यतमो दोषः स्यात्, तद्यथा-आधाकमे वा औह-
णिकं वा मिश्रजातं वा प्रीतकृतं वा उत्पत्तकं वा आच्छे-
द्यं वा अनिष्टं वा अभ्याहृतं वेति, एतेषां दो-
षाणामन्यतमदोषदुष्टं भुञ्जीत, स हि प्रकण्णकर्त्तव्यमभि-
सन्धारयेत्-यथाऽयं यतिर्मत्प्रकण्णमुद्दिश्यहायातः, तदस्य
मया येन केनचित्प्रकारेण देयमित्याभिसन्धायाधाऽऽकर्मादि
विदध्यादिति । यदि वा-यो हि लोन्नुपतया संखडिप्रतिज्ञ-
या गच्छेत् स तत एवाऽऽधाकर्माद्यपि भुञ्जीतेति ।

किञ्च संखडिनिमित्तमागच्छतः साधूनुद्दिश्य गृहस्थ एव-
म्भूता वसन्ताः कुर्यादित्याह-

अमंजए भिक्षुपडियाए खुडियदुवारियाआं महल्लियदु-
वारियाआं कुजा, महल्लियदुवारियाआं खुडियदुवारिया-
आं कुजा, ममाआं मिजाआं विसमाआं कुजा, विस-
माआं सिजाआं समाआं कुजा, पवायाआं सिज्जाआं
निवायाआं कुजा, निवायाआं मिज्जाआं पवायाआं कु-
जा, अंते वा बहिं वा उवस्मयस्म हरियाणि छिंदिय
छिंदिय दालिय दालिय संधारणं संधारिजा, एस विलुंग-
यामो मिज्जाए । तम्हा स संजए नियंटे तहप्पगारं पुरसं-
खडिं वा पच्छासंखडिं वा संखडिं संखडिपडियाए नो
अभिमंधारिजा गमणाए, एयं खलु तस्स भिक्षुस्स ० जाव
मया जए (सू०-१३) ति वेमि ।

असंयतः-गृहस्थः स च धावकः प्रकृतिभद्रको वा स्या-
त्, तत्राऽसौ साधुप्रतिज्ञया क्षुद्रहागः-सङ्कटहागः स-
त्यस्ता महाहागः कुर्यात्, व्यत्ययं वा कार्यापेक्षया कुर्या-
त्, तथा समाः शय्या-वसतयो विषमाः सागारिका-
पातभयात् कुर्यात्, साधुसमाधानार्थं वा व्यत्ययं कुर्या-
त्, तथा प्रवाताः शय्याः शीतभयाभिवाताः कुर्यात्, ग्री-
ष्मकालापेक्षया वा व्यत्ययं विध्यादिति । तथाऽन्तः-म-

भ्ये उपाधयस्य बहिर्वा हरितानि क्तिवा क्तिवा विदार्य विदार्य उपाधयं संस्क्रुयात्, संस्तारकं वा संस्तारयेत्, गृहस्थध्याननाभिसंस्थानेन संस्क्रुयात् । यथैष-साधुः शु-
य्यायाः संस्कार विधातव्यं 'धिलुगयामो' स्ति-निर्ग्रन्थ-
आकिञ्चन इत्यतः स गृहस्थः कारणे संयतो वा स्वय-
मेव संस्कारयेदित्युपसंहारित, तस्मान् तथाप्रकाराम् अने-
कदोषदुष्टां संखडिं विज्ञाय सा पुरःसंखडिः पश्चात्संखडिर्वा
भवेत्, जातनामकरणविधाहाऽऽदिका-पुरःसंखडिः, तथा
मृतकसंखडिः-पश्चात्संखडिरिति, याद वा-पुरः-अग्रतः-
संखडिर्भविष्यति अतोऽनागतमेव यायात्, [वसति वा गृ-
हस्थः संस्क्रुयात्, वृत्ता वा संखडिरतोऽत्र तच्छेषोपभो-
गाय साधवः समागच्छेयुरिति । सर्वथा सर्वां संखडिं सं-
खडिप्रतिज्ञया नोऽभिसंधारयेत्-न पर्यालोचयेद्गमनाक्रिया-
मिति, एवं तस्य भिक्षाः सामर्थ्यं-सम्पूणेता भिक्षुभाव-
स्य यत्सर्वथा संखडिवर्जनमिति । आचा० २ ध्रु० १ चू०
१ अ० २ उ० ।

अस्य चायमभिसम्बन्धः-इहानन्तरं हरेके दोषसम्भवा-
त्संखडिगमने निषिद्धं प्रकारान्तरेणाऽपि तद्वतानेव दो-
षानाह-

से एगइओ अन्नयरं संखडिं आमिच्छा पिबित्ता अडिज्ज
वा वमिज्ज वा भुत्ते वा से नो सम्मं परिणामिज्जा अन्न-
यरं वा से दुक्खं रोगण्यंके समुप्पज्जिज्जा, केवली बूया-
आयाणमयं । (सू० १४) इह खलु भिक्षु गाहावर्हहिं
वा गाहावइणीहिं वा परिवायणहिं वा परिवाइयाहिं वा
एगज्जं मद्धि सुंडं पाउं भो वडिमिस्सं दुरन्था वा उवस्मयं
पडिलेहमाणो नो लमिज्जा तमेव उवस्मयं सम्मिस्सीभाव-
मावज्जिज्जा, अन्नमणं वा से मत्ते विप्परियासियभूए इ-
त्थिविगणं वा किलीये वा तं भिक्षुं उवमं कमिन्तु बूया-
आउमंतो ममणा ! अहे आरामंमि वा अंद उवस्स-
यंमि वा राओ वा वियालं वा गामधम्मनियंतियं कहु गृह-
स्सियं मेहुणधम्मपरियारणाए आउहामो, तं चेंवगईओ
सातिज्जिज्जा, अकरणिज्जं चेंयं संखाए एए आयाणा
(आयतणाणि) संति संविज्जमाणा पच्चवाया भवंति,
तम्हा से संजण नियंठं तहप्पगारं पुंसंखडिं वा पच्छामंख-
डिं वा संखडिं संखडिपडियाए नो अभिसंधारिज्जा गम-
णाए । (सू०-१५)

स भिक्षुः एकदा-कदाचिद् एकचरो वा अन्यतराम्-काञ्चि-
त्पुरःसंखडिं पश्चात्संखडिं वा संखडिमिति संखडिभ-
क्तम् आस्वाद्य-भुक्त्वा तथा पीत्वा शिखरिणीदुग्धादि-
तच्छातिलालुपतया रसगृह्थ्याऽऽहारितं मत् 'सुडुज्ज वा' छुर्दि
विदध्यात्, कदाचिच्चापरिणतं तद्विशिष्टं कुर्यात्, अन्य-
तरो वा रोगः-कुष्ठादिकः आतङ्कस्त्वाशुजीवितापहारी शु-
लार्दकः समुत्पद्यत, केवली-सर्वज्ञा भूयात्, यथा एतत्
संखडिभक्तम् आदानं-कर्मोपादानं वर्णत इति । यथैतदादानं
भवति तच्चा दर्शयति-'इहेति' संखडिस्थानेऽस्मिन् वा

भवेऽमी अपायाः, आमुष्मिकास्तु दुर्गातगमनादयः, खलु-
शब्दो वाक्यालङ्कारः, भिक्षुणशीलो भिक्षुः स गृहपतिभस्तद्वा-
र्याभिर्वा परिाजवै, परित्राजिकाभिर्वा सार्द्धमेकद्यम्-एक-
वाक्यतया सम्प्रधार्य भो-इत्यामन्त्रेण एतानामन्य चैत-
दृशयति-संखडिगतस्य लालुपतया सर्वं संभाव्यत इत्यत-
स्तैर्व्यतिमिध 'सुंडं' नि सीधुम् अन्यद्वा प्रसन्नादिकं पातुं
पीत्वा ततः 'दुरवन्था वा' बहिर्वा निर्गत्योपाधयं याचत, यदा
च प्रत्युपेक्षमाणो विवक्षितमुपाधयं न लभत ततस्तमेवोपा-
धयं यत्राऽसौ संखडिस्तत्राऽन्यत्र वा गृहस्थपरित्रजिकादि-
भिर्मिथीभावमापद्यत । तत्र चासावन्यमना मत्तो गृहस्थादि-
को विपर्यासीभूत आत्मानं न स्मरति, स वा भिक्षुरात्मानं
न स्मरत्, अस्मरणाच्चैव चिन्तयेद्-यथाऽहं गृहस्थ एव,
यदि वा-स्त्रीविग्रह-शरीरे विपर्यासीभूतः-अध्युपपन्नः स्त्रीषे
वा नपुंसके वा । सा च स्त्री नपुंसको वा तं-भिक्षुम् उपसं-
कस्य-आसन्नीभूय ब्रूयात्, तद्यथा-आयुष्मन् ! अग्रण ! त्व-
या सहैकान्तमहं प्रार्थयामि, तद्यथा-आरामं वोपाधयं वा,
कालतश्च रात्री वा विकाले वा, तं भिक्षुं ग्रामधर्मैः-विषयो-
पभोगगतैर्व्यापारैर्नियन्त्रितं कृत्वा, तद्यथा-मम त्वया वि-
प्रियं न विधेयं, प्रत्यहमहमनुसर्पणीयानि, एवमादिभिर्नियम्य
ग्रामासनेन वा कुत्रचिद्गृहसि मिथुनं-दास्यत्यं तत्र भवं मै-
थुनम्-अग्रह्णाति तस्य धर्माः-तद्वता व्यापारास्तेषां 'परि-
यारणा' आंसयना तथा 'अउट्टामो' स्ति-प्रवर्त्तामह । इदमुक्तं
भवति-साधुमुद्दिश्य रहसि मैथुनप्रार्थनां काचित्कुर्यात्,
तां चैकः काश्चिदकाकी वा 'साइज्ज' स्ति अभ्युपगच्छेत्,
अकरणीयमेतद् एवं संख्याय-ज्ञात्वा संखडिगमने न कुर्याद्।
यस्मादतानि आयतनानि कर्मोपादानकारणानि सान्त-
भवान्त संचीयमानानि प्रतिक्षणमुपचीयमानानि । इदमुक्तं
भवति-अन्यान्यापि कर्मोपादानकारणानि भवेयुः, यत एव-
मादिकाः प्रत्यगाया भवन्ति तस्मादसौ संयतो निर्ग्रन्थस्त-
थाप्रकारां संखडिं पुरःसंखडिं पश्चात्संखडिं वा संखडिं ज्ञा-
त्वा संखडिप्रतिज्ञया नाभिसंधारयेद् गमनाय-गन्तुं न पर्या-
लोचयेदित्यर्थः ।

तथा-

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा अन्नयरं संखडिं मुच्चा
निमम्म संपहावइ उम्मुयभूएण अप्पाणेणं, धुवा संखडी
नो संचाएइ तत्थ इयंरंरंहिं कुलेहिं सामुदाणियं एसियं
वैसियं पिंडवायं पडिगाहित्ता आहारं आहारित्तेण, माइ-
ट्ठाणं संपासे, नो एवं करिज्जा । से तत्थ कालेण अणु-
पविसित्ता तत्थियंरंरंहिं कुलेहिं सामुदाणियं एसियं वै-
सियं पिंडवायं पडिगाहित्ता आहारं आहारिज्जा ।
(सू०-१६) ।

स भिक्षुरन्यतरां-पुरःसंखडिं पश्चात्संखडिं वा श्रुत्वाऽन्यतः
स्वतो वा निशम्य-निश्चित्य कुतश्चिदेतोस्ततस्तदभिमुखं स-
म्प्रधावन्युत्सुकभूतनाम्नना । यथा-ममात्र भविष्यत्यद्भुतभूतं
भोज्यं, यतस्तत्र भूया-निश्चिता संखडिरस्तिः 'नो संखा-
एइ' स्ति न शक्नोति तत्र संखडिग्रामे इतरेतरंभ्यः कुलेभ्यः
संखडिग्रहितेभ्यः 'सामुपाणियं' ति भैक्ष, किम्भूतम् ?-

पण्णीयम् आधाकर्मादिदोषरहितं 'वेसियं' ति केवलर-
जाहरणादिवेषाङ्गधमुत्पादनादिदोषरहितम्, एवम्भूतं पि-
ण्डपातम्—आहारं पारगृह्याभ्यवहर्तुं न शक्नोतीति सम्ब-
न्धः । तत्र चाऽसौ मातृस्थानं संस्पृशत्, तस्य मातृस्थानं
संभाव्येत, कथं !—यद्यपीतरकलाहारप्रतिज्ञया गतो, नचासौ
तमभ्यवहर्तुमलं पूर्वोक्त्या नीत्या, ततोऽसौ संखडिमेव ग-
च्छेत् । एवं च मातृस्थानं तस्य संभाव्येत, तस्मान्नैवं कुर्या-
द्—एदिकामुष्मिकापायभयात् संखडिप्रामगमनं न विद्व्या-
दिति । यथा च कुर्यात्तथाऽऽह—स भिक्षुः तत्र संखडिनिवे-
शे कालनानुप्रविश्य तत्रैतरेभ्यो गृहभ्यः उग्रकुलादिभ्यः
सामुदानिकं—समुदानं—भिक्षा तत्र भवं सामुदानिकम् पण-
णीयं—प्रासुकं वैषिकं—केवलं यथावाप्तं धात्रीपिण्डादिरहितं
पिण्डपातं प्रतिगृह्याहारमाहारयेदिति ।

पुनरपि संखडिविशेषमधिकृत्याह—

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा से जं पुण जाणिजा गामं
वा० जाव रायहाणि वा इमं सि खलु गामंमि वा ० जाव रा-
यहाणिसि वा संखडी मिया तं पि य गामं वा जाव० राय-
हाणि वा संखडि संखडिपडियाए नो अभिसंधारिजा
गमणाए । केवली बूया—आयाणमेयं, आइआऽवमाणं सं-
खडिं अणुपविस्समाणस्स—पाएण वा पाए अकंतपुव्वे भ-
वइ, इत्थेण वा इत्थं मंचालियपुव्वे भवइ, पाएण वा पाए
आवडियपुव्वे भवइ, सीसेण वा सीसे संघट्टियपुव्वे भवइ,
काएण वा काए मंखोभियपुव्वे भवइ, दंडेण वा अट्टीण
वा मुट्टीण वा लेलुणा वा कवालेण वा अभिहयपुव्वेण
वा भवइ, सीआदण वा उस्मिन्तपुव्वे भवइ, रयसा वा
परिघासियपुव्वे भवइ, अणमणिजे वा परिभुत्तपुव्वे भव-
इ अन्नं सिं वा दिजमाणे पडिग्गाहियपुव्वे भवइ । त-
म्हा से मंजए नियंठे तहप्पगारं आइआवमाणं संखडिं
संखडिपडियाए नो अभिसंधारिजा गमणाए । (सू० १७)

स भिक्षुर्यदि पुनरेवम्भूतं प्रामादकं जानीयात्, तद्यथा—
ग्रामे वा नगरे वा यावद्राजधान्यां वा संखडिभावप्यति, तत्र
च चरकादयोऽपरे वा भिक्षाचराः स्युरतस्तदपि प्रामादकं
संखडिप्रतिज्ञया नाभिसन्धारयेद्गमनाय न तत्र गमनं कुर्यादि-
त्यर्थः । तद्वन्तांश्च दोषान् सूत्रेणैवाह—केवली बूयाद्—यथैतदा-
दानं—कर्मापादानं वर्त्तन इति दर्शयति—सा च संखडिः आकी-
र्णा वा भवेत्—चरकादिभिः सङ्कुला अवमा—हीना शतस्योप-
स्कृतः पञ्चशतोपस्थानादिति, तां चाकीर्णमयमां वानुप्रवि-
शतोऽर्मा दोषाः, तद्यथा—पादनापरस्य पाद आक्रान्ता भ-
वेत्, हस्तेन वा हस्तः सञ्चालितो भवेत्, पात्रेण वा भा-
जनेन वा पात्रं भाजनमापतितपूर्वं भवेत्, शिरसा वा शिरः
संघट्टितं भवेत्, कायनापरस्य चरकादः कायः सङ्क्रामितपूर्वो
भवेदिति । स च चरकादिगर्हापितः कलहं कुर्यात्, कुपितेन च
तेन दण्डनास्थना वा मुष्टिना वा लाष्ट्रेण वा कपालेन वा साधुर-
भिहतपूर्वो भवेत्, तथा शीतोदकेन वा कश्चित्सिञ्चेत्, रजसा
वा परिघर्षितो वा भवेत् । एते तावत्सङ्कीर्णदोषाः । अयमदो-

षास्त्रामी-अनेषणीयपरिभोगो भवेत्, लोकस्य संस्कृतत्वात्प्र-
भूतत्वाच्चाधिनाः प्रकरणकारस्यायमाशयः स्याद् यथा मत्प्रकर-
णमुद्दिश्यते समायातास्तत एतेभ्यो मया यथाकथञ्चि-
द्व्यमित्यभिसन्धिनाऽऽधाकर्माद्यपि कुर्याद्, अतोऽनेषणी-
यपरिभोगः स्यादिति । कदाचिद्वा दात्राऽन्यस्मै दातुमभि-
वाञ्छितं, तच्चान्यस्मै दीयमानमन्तराले साधुरेहीयात्, त-
स्मादेतान् दोषानभिसम्प्रधार्य संयतो—निर्ग्रन्थस्तथाप्रका-
रामाकीर्णमयमां संखडिं विज्ञाय संखडिप्रतिज्ञया नाऽभि-
सन्धारयेद् गमनायेति । आचा० २ भू० १ खू० १ अ० ३ उ० ।
इहानन्तरोद्देशकं संखडिगतो विधिरभिहितस्तदिहाऽपि

तच्छेषविधेः प्रतिपादनार्थमाह—

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा ० जाव समाणे से जं पुण
जाणेआ मंसाइयं वा मच्छाइयं वा मंसखलं वा मच्छख-
लं वा आहेणं वा पेहेणं वा हिंगोलं वा संमेलं वा हीर-
माणं पेहाए अंतरा से मग्गा बहुपाणा बहुचीया बहु-
हरिया बहुओसा बहुउदया बहुउत्तिगपणगदगमद्वियमक-
डासंताणया बहवे तत्थ समणमाहणअतिहिकिवणवणीम-
गा उवागया उवागमिस्संति (उवागच्छंति) तत्थाइआ
विच्ची नो पन्नस्स निक्खमणपवेसाए नो पन्नस्स
वायणपुच्छणपरियट्ठणाणुप्पेहधम्माणुओगचिंताए, से एवं
नच्चा तहप्पगारं पुरेसंखडिं वा पच्छासंखडिं वा सं-
खडिं संखडिपडिआए नो अभिसंधारिजा गमणाए ।
से भिक्षु वा भिक्षुणी वा से जं पुण जाणिजा मंसा-
इयं वा मच्छाइयं वा ० जाव हीरमाणं वा पेहाए अंतरा
से मग्गा अप्पा पाणा ० जाव संताणगा नो जत्थ बहवे
समण ० जाव उवागमिस्संति अप्पाइआ विच्ची पन्नस्स नि-
क्खमणपवेसाए पन्नस्स वायणपुच्छणपरियट्ठणाणुप्पेहध-
म्माणुओगचिंताए, सेवं नच्चा तहप्पगारं पुरेसंखडिं वा
० जाव अभिसंधारिजा गमणाए । (सू०-२२)

स भिक्षुः कच्चिद्भामादौ भिक्षार्थं प्रविष्टः सन् यद्येवम्भू-
तां संखडिं जानीयात् तत्प्रतिज्ञया नाभिसन्धारयेद् गम-
नायेत्यन्तं क्रिया । यादृग्भूतां च संखडिं न गन्तव्यं तां
दर्शयति—मांसमादौ प्रधानं यस्यां सा मांसादिका तामिति ।
इदमुक्तं भवति—मांसानवृत्तिं कर्तुकामाः पूर्णायां वा निवृत्तौ
मांसप्रचुरं संखडिं कुर्युः, तत्र कश्चित्स्वजनादिस्तदनुकूप-
मेव किञ्चिन्नयेत्, तच्च नीयमानं दृष्ट्वा न तत्र गन्तव्यं तत्र
दोषान् वक्ष्यतीति । तथा मत्स्या आदौ प्रधानं यस्यां सा
तथा, एवं मांसखलमिति, यत्र संखडिनिमित्तं मांसं छित्त्वा
छित्त्वा शोष्यते शुष्कं वा पुञ्जीकृतमास्ते तत्तथा, क्रिया
पूर्ववत् । एवं मत्स्यखलमपीति । तथा—'आहेणं' ति य-
द्विवाहोत्तरकालं वधूप्रवेशे वरगृहं भोजनं क्रियते, 'पेहे-
णं' ति वध्वा नीयमानाया यात्पत्तृगृहभोजनमिति, 'हिं-
गालं' ति मृतकभक्तं, यक्षाद्यात्राभोजनं वा, 'संमेलं'
ति परिजनसन्मानभक्तं गोष्ठीभक्तं वा, तद्वम्भूतां संख-

डिं ज्ञात्वा तत्र च केनचित्स्वजनादिना तस्मिन्मिसेव किञ्चिद् द्वियमाणं—जीयमानं प्रेष्य तत्र भिक्षार्थं न गच्छेद् , यतस्तत्र गच्छतो गतस्य च दोषाः सम्भवन्ति । तांश्च दर्शयति—गच्छन्तस्तान्दन्तरा-अन्तराले तस्य भिक्षोः मार्गाः पन्थानां बहवः प्राणाः—प्राणिनः पतङ्गादयो येषु ते तथा, तथा बहुबीजा बहुहरिता बहुवश्याया बहुदका बहुस्तिष्ठप-नकादकमृत्तिकामर्कटसन्तानकाः । प्राप्तस्य च तत्र संखडि-स्थाने बहवः धर्मगुणप्राप्त्याऽतिथिरूपणवनीपका उपागता उपागमिष्यन्ति तथोपागच्छन्ति च । तत्राकीर्णा चरका-दिभिः—वृत्तिः—वर्त्तनम् अतो न तत्र प्राज्ञस्य निष्कम-णप्रवेशाय वृत्तिः कल्पते, नापि प्राज्ञस्य वाचना-प्रच्छना-परिवर्तनाऽनुप्रेक्षा-धर्मानुयोगचिन्तायै वृत्तिः कल्पते, न तत्र जनाकीर्णे गीतवादित्रसम्भवात् स्वाध्यायादिक्रियाः प्रवर्त्तन्ते इति भावः । स भिक्षुरेवं गच्छगतापेक्षया बहुदोषां तथाप्रकारां मांसप्रधानादिकां पुरःसंखडि पश्चात्संखडि वा ज्ञात्वा तत्प्र-तिज्ञया नाभिसन्धारयेद्गमनायेति । सांप्रतमपवादमाह— स भिक्षुरध्वनि क्षीणे ग्लानेतिथितस्तपश्चरणकर्षिता वाऽ-वमौदर्थं वा प्रेष्य दुर्लभद्रव्याधी वा स र्याद् पुनरेवं जानीयात्—मांसादिकमित्यादि पूर्ववदालापका यावदन्तरा अन्तराले 'स' तस्य भिक्षोर्गच्छतो मार्गा अप्रप्राणा अ-ल्पबीजा अल्पहरिता इत्यादि व्यत्ययेन पूर्ववदालापकः । तदेवमल्पदोषां संखडिं ज्ञात्वा मांसादिदोषपरिहरणसमर्थः सति कारणे तत्प्रतिज्ञाऽभिसन्धारयद्गमनायेति । आचा० २ भू० १ चू० १ अ० ४ उ० ।

संखडिप्रलोकनाय न गच्छेत् । सूत्रम्—

संखडिं वा संखडिपडियाति(एतुं) एत्तए ॥ ४८ ॥

अथाऽस्य सूत्रस्य सम्बन्धमाह—

दुविहाऽवाता उ विहे, वुत्ता ते होज संखडीए तु ।

तत्थ दिया वि न कप्पति, किमु राती एम संबंधे ॥ ४९ ॥

'दुविहे' ति अध्वनि गच्छतां संयमात्मविराधनाभेदाद् द्विविधाः प्रत्यपाया उक्ताः, संखड्यामपि गच्छतां त एव प्र-त्यपाया भवेयुः अतस्तत्र दिवाऽपि गन्तुं न कल्पते, किमुत रात्रौ, एष सम्बन्धः । अनेन सम्बन्धेनायातस्यऽस्य (सू० ४८) व्याख्या—'संखडिं वे' ति वाशब्दान्न कल्पते इत्यादि पदान्य-नुवर्त्तनीयानि । तद्यथा—न केवलमध्वानं रात्रौ वा विकाले वा गन्तुं न कल्पते, किन्तु—संखडिमपि रात्रौ वा विकाले वा संखडिप्रतिज्ञया एतुं—गन्तुं न कल्पते, एष सूत्रसंज्ञार्थः ।

अथ भाष्यकारो विस्तरार्थं विभक्तिपुराह—

संखडिज्जति आऊ-णि जियाणं संखडी स खलु वुच्चइ ।

तप्पडिआए ण गम्पति, अन्नन्थ गते सिया गमणं ॥ ४९ ॥

स्मिति-सामस्त्येन खगच्छन्ते—ताडयन्ते जीषानां वनस्प-तिप्रभृतीनामायुषि प्राचुर्येण यत्र प्रकरणविशेषे सा खलु सं-खडिगन्त्युच्यते । 'सूरेभ्यः' इत्यौणादिक इप्रत्ययः, पृषोक्ता-दित्वादनुस्वारलोपः । तां 'संखडिज्जति जहिं आऊणि जियाणं संखडिं' तत्प्रतिज्ञया संखडिमहं गमिष्यामीत्येवंलक्षणया गन्तुं न कल्पते । एवं ब्रुवता सूत्रेणैव सूचितम्—अन्यार्थमपरकार्य-निमित्तं संखडिप्रामं तस्य संखड्यामपि गमनं स्यादिति ।

रात्रौ न दिवसतो वा, संखडिगमणे हवंतिऽणुग्धाया ।

संखडिगमणेगा, दिवसेहिं तहेव पुरिसेहिं ॥ ६६३ ॥

रात्रौ वा दिवसतो वा संखड्यां गमनं अन्धारोऽनुद्धाताः प्रायश्चित्तम् । सा च संखडी दिवसैः पुरुषैश्च एका अनका च भवति ।

इदमेव स्पष्टयति—

एगो एगदिवमियं, एगो ऽणोगाहियं च कुज्जाहि ।

ऽणोगा व एगदिवमि तु, ऽणोगा व अणोगदिवसि तु ॥ ६६४ ॥

एकः पुरुषः एकदैवसिकीं संखडीं कुर्यात्, एकाऽनकाहि-कामनेकदैवसिकीम्, अनेके पुरुषाः संभूयैकदैवसिकीम्, अनेके पुरुषा अनेकदैवसिकी संखडिं कुर्वन्ति ।

एकेका सा दुविहा, पुरसंखडि पच्छसंखडी भेव ।

पुष्वावरधम्मि, अहवा वि दिसाविभागेणं ॥ ६६५ ॥

एकेका—एकदैवसिकी अनेकदैवसिकी च संखडिः प्र-त्येकं द्विविधा—पुरःसंखडी, पश्चात्संखडी च । या पूर्वसूर्ये-पूर्वादिगविभागमध्यासीने रयौ क्रियते सा पूर्वसंखडी, या पुनरपरसूर्ये सा पश्चात्संखडी । अथवा—द्विग्विभागनानयोः पुरःपश्चाद्विभागो विज्ञेयः । या विवक्षितप्रामादः सकाशात् पूर्वस्यां दिशि भवति सा पूर्वसंखडी, या तु तस्यैवापरस्यां दिशि सा पश्चात्संखडी ।

अत्र प्रायश्चित्तमाह—

दुविहाए वि चउगुरु, विसेसिया भिक्खुमादिसां गमणे ।

गुरुगादिव जा सपयं, पुगिसंगअणोगादिसरातो ॥ ६६६ ॥

द्विविधायामपि अनन्तराक्तायां संखड्यां गमने चतुर्गुरुकाः एतं च भिक्षुप्रभृतीनां तपःकालविशेषिताः, भिक्षोस्तपसा कालेन च लघवः, वृषभस्य तपसा लघवः, उपाध्यायस्य कालेन लघवः, आचार्यस्य तपसा कालेन च गुरुवः । अथवा चतुर्गुरुकमादां कृत्वा एकानेकपुरुषकृतैकानेकदैवसिकसंखडीषु रा-त्रौ गच्छन्तः स्वपदं यावत् वेदितव्यम् । तद्यथा—भिक्षुरेकपु-रुषकृतानेकदैवसिकीं संखडिं व्रजति चतुर्गुरुवः, एकपुरुषकृ-तानेकदैवसिक्यां पञ्चलघवः, अनेकपुरुषकृतानेकदैवसिक्यां छन्दः, एवं भिक्षुविषयमुक्तम् । वृषभस्य पञ्चलघुकादारब्धं मू-लं, उपाध्यायस्य पञ्चगुरुकादारब्धमनवस्थाप्य, आचार्यस्य छेदादारब्धं पाराश्रिकं निष्ठासुपयाति ।

प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तमेवाह—

आययियगमणं गुरुगा, वमभाण असारणम्मि चउलहुगा

दोणह वि दंमि वि गुरुगा, वसभपलातितरे सुद्धा ॥ ६६७ ॥

आचार्यस्य संखड्यां गच्छाम इति वृषाणस्य चत्वारो गुरु-वः, तमेव वृषाणं वृषभा न धारयन्ति चतुर्लघुकाः । अथा-चार्येण संखडीं व्रजाम इत्युक्ते वृषभा अपि व्रजाम इति भण-न्ति ततो द्वयोरपि वृषभाचार्ययोः चत्वारो मासास्ते द्वयोरपि गुरुकाः कर्त्तव्याः, वृषभाणामपि चतुर्गुरुका भवन्तीति भावः । अथ वृषभैर्वारिता अन्याचार्या बलमांडिकया गच्छन्ति तत-स्ते आचार्याः प्रायश्चित्ते लग्नाः । इतरे वृषभास्तु शुद्धा न प्रायश्चित्तभाज इति ।

संखेभि गमणे गुरुगा, आयरियअवारणे भवे गुरुगा ।

वसभे गीतागीण, लहुगा गुरुगा य लहुगो य ॥६६८॥

यदि सर्वेऽपि साधवा भवन्ति संखड्या गच्छाम इति तत-
स्तेषां चत्वारो गुरुकाः, आचार्यस्ताव वाग्यति ततो गुरु-
काः । वृषभा न वाग्यति चतुर्लेखः, गीतायो भिक्षु न वा-
ग्यति लघुको मासः ।

एगस्स अणगाण व, छंदेण पहाविया तु ते संता ।

वत्तमवत्तं सुखा, नियत्तसे होति चउगुरुगा ॥ ६६९ ॥

एकस्याऽऽचार्योदरेनेकेषां वा बहूनां छंदनाऽभिप्रायेण ते
संखड्या उपरि प्रधाविताः सन्तो वृत्तां वा संखडिं भुत्वा
यदि निवर्त्तन्ते ततश्चतुर्गुरुका भवन्ति ।

वेलाए दिवसेहि, वत्तमवत्तं निमम्म पचेति ।

होहिइ अमुगं दिवसं, सा पुण अन्नम्मि पक्खम्मि । १००० ।

वेलाया दिवसैर्वा प्रतिनियतां संखडी भुत्वा प्रस्थिताः, गच्छ-
द्भिश्चापान्तरालं भुत्वा, यथा-सा संखडी वृत्ता-समाप्ता, अवृ-
त्ता वा अन्यस्यां वलायामन्यस्मिन् दिवसे भाविनी एवं वृत्ता-
मवृत्तां वा निशम्य-भुत्वा प्रत्यायान्ति-प्रतिनिवर्त्तन्ते । यथा
कैश्चिदपि साधुभिः श्रुतम्-यथा अमुकगृहे पूर्वाह्णवेलायां सं-
खडिर्भविष्यति ततस्ते पात्राण्युद्ग्राह्य तस्यां गन्तुं प्रस्थिताः,
अपान्तराले च तैः श्रुतम्-अतिशान्ता संखडी वा आकर्षि-
ते यथा नाऽपि तत्र वेला एव भुत्वा प्रतिनिवर्त्तन्ते । दिवसम-
धिकृत्य पुनरित्ये 'होहिइ' इत्यादि पञ्चाङ्गमाकर्चद् ग्रामं स्थि-
तैः श्रुतम्-अमुकग्रामे अमुकदिवसे पञ्चमीप्रभृतिकं संखडी
भविष्यति, इत्याकार्ये ते ग्रामं प्राप्तिताः, तत्र गच्छद्भिरन्तरा
श्रुतम्-यथा वृत्ता सा संखडी न भविष्यति वा । कथामत्याह-
'सा पुण अन्नम्मि पक्खम्मि' इति यस्यां पञ्चम्यां भाविनी
संखडी साधुभिः श्रुता सा पुनरन्यास्मिन् अतीते श्रनागते
वा पक्षे भूता वा भविष्यति च, न तत्पक्षवर्त्तिनीति भावः ।

अथ संखडी कथं कुत्र वा भवतीत्युच्यते-

आदेसो सेलपुरे, आदाणऽट्टाहिया य महिमाए ।

तोसलिविमए विषव-ण्डा तह हांति गमणं वा । १००१ ।

आदेशः-संखडिविषये दृष्टान्तः-तोसलिविषये शैलपुरं नगरं
ऋषितडागे नाम सरः । तत्र वर्षे वर्षे भूयान् लोकोऽष्टाहिकां
महिमां करोति । तत्राष्टावगाहिमादिधान्यस्यादानं ग्रह-
णं कार्यमातदर्थं कोऽपि लुब्धो गन्तुमिच्छति । ततः स गुरुणां
विज्ञापनां संखडिगमनार्थं करोति । आचार्यो वाग्यति तथा-
ऽपि यदि गमनं करोति ततस्तस्य प्रायश्चित्तं दोषाश्च वक्त-
व्याः । इति पुरातनगाथासमासार्थः ।

अथेनामव विवृणाति-

सेलपुरे (इ)मि तलाग-म्मि हांति लट्टाहियामहामहिमा ।

कौमलमेत्तपभां, अचुयपाईणवाहम्मि ॥ १००२ ॥

तोसालदेशे शैलपुरं नगरं ऋषितडागे सरासि प्रतिवर्षं महता
विच्छर्द्धेनाष्टाहिकाया महती महिमा भवति । तथा कुण्डल-
मैघनाम्नो वाणव्यन्तरस्य यात्रायां भरुकच्छपरिसरवर्ती
भूयान् लोकः संखडिं करोति । प्रभासे वा तीर्थं अर्चुं वा पर्व-
तयात्रायां संखडिः क्रियते । प्रार्चनावाहः सरस्वत्या सम्बद्धः
पूर्वादिगांभमुखप्रवाहः, तत्रानन्दपुरवास्तव्या लोको ग-

त्वा यथाविप्रवं शरदि संखडिं करोति । पञ्चमादिषु
कोऽप्युत्कृष्टद्रव्यलुब्धो गुरुन् संखडिगमनार्थं विवृणयति ।
गुरवो ब्रुवते-आर्य ! न कल्पते संखडिं गन्तुम् ।

ततोऽसौ मायया ब्रवीति-

अत्थि य मे पुच्चदिट्ठा, चिरदिट्ठा ते अवस्सदट्ठवा ।

मायागमणे गुरुगा, तहेव गामाऽणुगामम्मि ॥ १००३ ॥

सन्ति मे पूर्वदृष्टाः-पूर्वपरिचिताः सुहृदादयस्तं च चिरदृष्टाः
प्रभूतकालनस्तेषां मिलितानामभवदिति भावः । अत इदानी-
मवश्यं दृष्टव्यास्तं मया; एवं मायया गुरुन् आपृच्छ्य यदि
गच्छति तदा गुरुको मासः । ग्रामानुग्रामेऽपि विहरतां संख-
डिं भुत्वा गच्छतां तथैव मासगुरुकम् ।

इदमेव व्याचष्टे-

मामाणुगामियं वा, रीयता सो उ संखडिं तुरियं ।

छुइति वसतिकाले, गामं तेसि पि दोसा तु ॥ १००४ ॥

ग्रामानुग्रामिकं वा रीयमाणा-विहरन्तः काऽपि ग्रामे संख-
डिं भुत्वा ये त्वरितं गच्छन्ति, सति वा भिक्षुकाले तं ग्रामं
परित्यजन्ति, परित्यज्य च संखडिग्रामं गच्छन्ति तेषाम-
पि दोषा वक्ष्यमाणा भवन्ति ।

गन्तुमणा अन्नदिसि, अन्नदिसि ते वयंति संखडिनिमित्तं ।

मूलगामे अपंडिय-वसभा गच्छंति तदट्टाए । १००५ ।

भिक्षाचर्यायामन्यस्यां दिशि गन्तुमनसः संखडिं भुत्वा-
र्तामिस्तमन्यस्यां दिशि व्रजन्ति, मूलग्रामे तदर्थं संखडि-
हेतोरगच्छन्ति ।

एतेषु सर्वेष्वपि गमनप्रकारेषु दोषानुपदिश्यिषुराह-

एगाहि अणेगाहि, दिवा व रातो व गंतुपडिसिद्धं ।

आणादिणो य दोसा, विराहणा पंथिपत्ते य ॥ १००६ ॥

एकाहिकीमनकाहिकी वा तां संखडिं गन्तुं दिवा रात्रौ
प्रतिपद्यम्, यदि गच्छति तत आहारादयो दोषाः, विराधना
च संयमात्मविषया पथि वर्त्तमानानां तत्र प्राप्तानां च भवति ।

तत्र पथि वर्त्तमानानां भावदोषानभिधिसुराह-

मिच्छत्ते उड्डाहो, विराहणा होति संजमायाए ।

रीयादि संजमम्मि य, छकायअचक्खुविसयम्मि । १००७ ।

संखडिं गच्छतः साधून् दृष्ट्वा यथा भद्रका मिथ्यात्वे स्थिर-
तरा भवेयुः, उड्डाहो भवेत् । तथा संयमात्मविराधना भ-
वति । संयमविराधना रात्रौ गच्छन् ईर्यादिममितीर्णं शोध-
यति, अचक्षुर्विषयं च गच्छतां वदकायविगधना । आत्म-
विराधना तु पुरस्ताद्वक्ष्यते ।

अथ मिथ्यात्वा-द्वहद्वारे व्याचष्टे-

जीहादोमनियत्ता, वयंति लूहेति तजिया भोजे ।

थिरकरणं मिच्छत्तं, तप्पक्खियखोभणा चेव ॥ १००८ ॥

लोको भूयात्-अहो अमी अमणा जिह्वादोषनिवृत्ता-रस-
गृहिरहिता अपि रुक्षैर्बल्लवणकादिभिराहारैस्तर्जिताः सन्तः
प्रातर्भोज्यार्थं-संखडिहेतोरगच्छन्तीत्युड्डाहो भवेत् । तथा यथै-
तदमीयामसत्यं तथा अन्यदपि मिथ्याप्रलपितमिति मिथ्यात्वे
स्थिरीकरणं भवति । एवं च तत्पाक्षिका साधुमानिनः भाव-
कास्तेषां दोषाणां मिथ्यादृष्टिभिः सम्यक्त्वाच्छालना भवति ।

अथाऽऽत्मविराधनामाह—

वाले तेणे तह सा-वते य विसमे य खाणुकंटे य ।

अकम्हौं भयससमुत्था, रत्नेमादी भवे दोसा ॥१००६॥

रात्रौ संखडिगमे व्यालः—सर्पस्तेन द्रश्येत । स्तेनैरुपकरण-
मपह्रियेत, भ्वापदैः सिंहादिभिरुपद्रयेत, विषमं च निम्नो-
न्नते प्रपेतत् । स्थाणुना वा कण्टकेन वा विधेयत् । अकस्मा-
द्भयं वा स्वयमात्मसमुत्थं भवति । राजावेषमादयो दोषा भ-
वेयुः । एवं तावत्पथि गच्छतां दोषा अभिहितः ।

अथ तत्र प्रार्थनामाह—

वसहीए जे दोसा, परउत्थियतजणाएँ विलधम्मे ।

आतोअगीतसहे, इत्थीसहे य सविकारे ॥ १०१० ॥

वसतेः सम्बन्धिनो ये आधाकर्म्यादयो दोषास्ते लगन्ति,
परतीर्थिकाश्च तत्र यानां तर्जनां कुर्वन्ति । विलधम्मो नाम
एकस्यामेव वसतो गृहस्थैः समं संवासः तत्रैकत्रावस्थाने
तत्र संखडं स्यात् । तत्र च संखड्यामातोअगीतशब्दान् स्त्री-
शब्दांश्च सविकारान् भुत्वा चशब्दादविरतिकाः अलंकृताः
दृष्ट्वा स्मृतिकरणादयो दोषाः । इति द्वारगाथासमासार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव विवृणोति—

आहाकम्मियमादी, मंडवगादीसु होति अमणुक्का ।

रुक्खं अन्मावासे, उवरिं दोसे परुविस्सं ॥ १०११ ॥

संखडिवर्त्ती दानधाद्धा यथाभद्रको वा साधूनां निमित्तमा-
धाकर्मिकान् कारयेत् । आदिशब्दाद्यार्चान्तकादिपरिग्रहः ।
तेषु मण्डपेषु आदिशब्दात्पर्यकुटीप्रभृतिषु डाले—अवकाशे
वा वसन्ति, तत्र वसतां ये दोषास्तानुपरिग्राहस्मिन्नेव सूत्रे
प्रकृपयिष्यामि ।

परतीर्थिकद्वारं भजनाद्वारमाह—

इंदियमुंडे मा किं-चि देह मा शे डहेअ साहूयं ।

पेडासोभादीसु य, असंखडं हेतुवादो य ॥ १०१२ ॥

संखडिं भुत्वा शाक्यशैबभागवतादयः परतीर्थिकाः समा-
यातास्तं साधून् तर्जयन्त इत्थं ब्रुवन्त इन्द्रियपहा—सुगडा अ-
मी संखडिप्राप्ताः भ्रमणाः मा किञ्चित् ब्रून् किमप्यमीषां स-
म्मुखं विरूपकं भाषणीयं (शे) युष्मान् अमी तपस्विन आकु-
ष्टाः सन्तः शापेन दहेयुः, एवं तर्जनामसहमाना अपरिणता-
स्तैस्सह संखडं कुर्युः । तथा प्रेक्षा-प्रत्युपेक्षणां कुर्वतो दृष्ट्वा
शोभां वा स्वरूपकलुषादिना पानकेन विधीयमानां दृष्ट्वा आ-
दिशब्दान्—संयतभाषया भाषमाणान् भुत्वा परतीर्थिका
उज्ज्वलान् कुर्वन्ति । तत्र तथैव संखडं भवेत्, हेतुना वा ते
परतीर्थिका वादं मार्गयेयुः । बठराशिरःशेखरा एते न किमपि
जानन्तीत्यादि ।

विलधर्मद्वारमाह—

सिंगारेण थ दिष्ठा, न य तुवमं पेतिगी सभा एसा ।

अतिबहुओ ओगासो, गहितेण तु सो कलह एवं ॥ १०१३ ॥

एवं साधारणे समादौ पिण्डीभूय साधवो गृहस्थाश्च यदेक-
त्रावतिष्ठन्ते स विलधर्मः, तेन वसतां साधुभिः प्रभूतेऽव-
काशे मिलिते सति गृहस्था ब्रुवते—भो भ्रमणाः ! एषा समा-तुभ्यं न शृङ्गारेण दत्ता, उदकेन वा कहेपेति भावः । न च
न वेयं पैत्रिकी-पितृपरम्परागता । अतः किं तु नाम अतिब-
हुकोऽवकाशस्त्वया गृहीतः, एवं कलहो भवति ।

तत्त्व य अतितुडेतो, संविट्ठो वा खिवेअ इत्थीओ ।

इच्छमखिच्छे दोसा, भुत्तमभुत्ते य फासादी ॥ १०१४ ॥

तत्र वभादौ कोऽपि साधुरतिगच्छन्निर्गच्छन् वा समु-
पविष्टो वा स्त्री स्पृशत्, तत आत्मपरोभयसमुत्था दोषाः ।
तत्र च यदि नाम विरतिकां प्रतिसेवितुमिच्छति तदा
संयमविराधना, अथ नेच्छति ततः सा उद्वाहं कुर्यात् । स्त्री-
णां च स्पर्शादिषु तथा आतोअगीतशब्दान् स्त्रीसम्बन्धिन-
श्च इतितकूजितादिशब्दान् भुत्वा भुक्ताभुक्तसमुत्था दोषाः ।

भूयोऽपि दोषदर्शनाथमाह—

आवासगसज्झाए, पडिलेहणे भुंजणे य भासाए ।

वीयारे गेलके, जा जहि आरोवणा भखिया ॥ १०१५ ॥

आवश्यकं स्वाध्याये प्रत्युपेक्षणायां भोजने च भाषायां
विचारे ग्लानत्वे च या यत्रारोपणा भणिता सा तत्र ज्ञा-
तव्येति द्वारगाथासमासार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव प्रतिपदं विवृणोति—

आवासगं तत्थ केरन्ति दोसा,

सज्झाए एमेव य पेहयम्मि ।

उज्जुच वारेंतमवारणे य,

आरोवणा ताणि अकुव्वतो जा ॥ १०१६ ॥

तत्र गृहस्थैः सह वसन्तो यथावश्यकं स्वाध्यायं वा कु-
र्वन्ति तदा ते कर्णकटुका नाम एते इति गमयन्ति, उज्ज्वका-
न्वा कुर्वन्ति, एवमादयो दोषाः । प्रत्युपेक्षणायामप्येवमवोडु-
ञ्चकान् कुर्वन्ति । यदि वार्यन्ते अन्यकुलैः सह संखडं कुर्युः ।
अथ न वार्यन्ते ततो भगवत्प्रवचनस्य भक्तिः कृता न स्यात् ।
अथैतद्व्याप्यभाषावश्यकदीनि न कुर्वन्ति ततस्तान्यकुर्वतो
या काचिद्वारोपणा सा द्रष्टव्या । तद्यथा—कायोत्सर्गं न
करोति, वन्दनकं न ददातिस्तुतिप्रदानं न करोति, सूत्रपौरुषीं
न करोति, सर्वेष्वपि मासलघु । अथैषौरुषीं न करोति मास-
गुरु । जघन्यमुपधि न प्रत्युपेक्षते रात्रिन्निद्वपञ्चकम् । मध्यमे
न प्रत्युपेक्षते मासलघु । उन्कष्टं न प्रत्युपेक्षते खलुलेषु ।

तथा—

जे मंडलिं भज्जइ तत्थ मासो,

गारत्थिभासासु य एवमेवं ।

चत्तारि मासा खलु मण्डलीए ,

उद्वाहो भासासमिए वि एवं ॥ १०१७ ॥

भोजनं कुर्वन् सागारिकमिति मत्वा यत् मण्डलीं
भनक्ति तत्र मासलघु, अगारस्थभाषासु भाष्यमाणासु एव-
मेव मासलघु । अथैतत्प्राथम्यसमयान्मण्डल्यां समुद्दिश-
न्ति तदा चत्वारो मासलघवः । उद्वाहश्च प्रवचनापघातो
मण्डल्यां समुद्देशेन भवति । एवं भाषासमितिऽपि मन्तव्यम् ।
संयतभाषया भाषमाणस्य चत्वारो लघुमासा भवन्तीति
भावः ।

थोवे थणे गंधजुते अभावे,
विअस्स दव्वारगताण दोसा ।

आवातसल्लोगगया य दोसा,
करंत कुव्वं परितावणादी ॥ १०१८ ॥

विचारभूमौ गतानां स्तोके—स्वल्पे धने—कलुषे गन्धयुते
दुर्गन्धिनि द्रवे अभावे वा सर्वथैव द्रव्यस्य दोषा अवर्णवा-
वभक्तपानप्रतिषेधादयो भवन्ति । तथा पुरुषादीनामापाते-
संज्ञां संज्ञां-कायिकीं वा कुर्वन्ति तदा तद्वत्ता दोषाः । यथा
पीठिकायां विचारकल्पिकद्वार उक्तास्तथा द्रष्टव्याः । अथैत-
दोषभयात् कायिकीं वा संज्ञां वा न करोति किं तु धारयति
तदा परितापनादुःखमूर्च्छादयो दोषाः ।

गिलाणतो तत्थऽतिभुंजणेण,
उच्चारमादीण तु संनिरोधा ।

अगुत्तसेजासु व सखिवासा,
उट्ठाहं कुव्वन्ति मकुव्वतो य ॥ १०१९ ॥

तत्र संखड्यामुक्तप्रत्यलोभादतिमात्रभोजने, यद्वा-सा-
गारिकाकीर्णतया तत्राचारादीनां सन्निरोधो ग्लानो भवेत् ।
अथवा-अगुत्ता-असंभृता याः शय्या-वसनयस्नासु स-
खिवासाद् ग्लानत्वमुपजायते । प्रतिभयशीतलतया भक्त्या-
जीर्यमाणत्वान् । स च ग्लानो यदि तत्राचचारप्रवर्णाद-
करोति तदा सागारिका उट्ठाहं कुर्युः । अथ न करोति प-
रितापनादयो दोषाः ।

अथैतदोषभयाद् ग्रामाद्बहिर्वसन्ति ततः को दोषः
स्यादिति प्रश्नावकाशमाशङ्क्याह—

बहिता य रुक्खमूले, छकाया साणंतणपडिणीए ।

मत्तुं-मत्तविउव्वण, वाहणजाणे सतीकरणं ॥ १०२० ॥

ग्रामादेर्बहिर्वृक्षमूले आकाशे वा पृथिवीकायः-सचिस्तरजः-
प्रभृतिकः, अण्कायः-कोष्ठकणिकादिस्तेजस्कायो-विद्युदाद-
वायुकायो-महावातादिवर्तनरूपति कायां-विर्वास्तवृक्षसकृतः
अल्पफलादिः त्रसकायो वृक्षनिभितर्हीन्द्रियादिरूपः सम्भव-
ति, एते षट्कायास्तत्र तिष्ठतां विराध्यन्ते । असंभृते च तत्र-
स्थानां भाजनमपहरयुस्तेना उपप्लव्युः । प्रत्यनीका वा विज्ञे
अथा हन्याद्वा मारयेद्वा । तथा मत्ता-मदिरामदभाविताः
उन्मत्ता-मम्मथोन्माद्युक्ता-थिता इत्यर्थः, ते विकुर्वन्तां भूय-
णादिभिरलङ्करणं विधाय तत्रागच्छन्ति । वाहनानि-हस्त्य-
श्वादीनि यानानि-शिविकारथार्थानि तानि दृष्ट्वा भुक्तभोगि-
नां स्मृतिकरणम् । अभुक्तभोगिनां तु कौतुकमुपजायते इति
निर्युक्तिगाथासमासार्थः ।

अथैनामेव विवृणोति—

मा होज अंतो इति दोसजालं,
तो जाति दूरं बहिरुक्खमूले ।

अभुजमाणे तहि गंतुकाया,

अवाउडे तेणसुणे य ऽण्णे ॥ १०२१ ॥

ग्रामाभ्यन्तरे वसतामित्यन्तरोक्तं दोषजालं मा भूदित्यभि-
सन्धाय ततो ग्रामाद्बहिर्दूरं वृक्षमूलं याति, तत्र वा भुज्यमा-

न अव्याप्रियमाणे प्रदेशे पूर्वोक्तनीत्या षडपि काया धिरा-
ध्यन्ते । अपाकृतं च तत्र स्तेनाः श्वानश्चानेकं उपद्रवं वि-
वधति ।

उम्मत्तगा तत्थ विचित्तेवमा,

पठंति चित्ताभिण्या बहुणि ।

कीलंति मत्ता य अमत्तगा य,

तत्थित्थिपुंसा सुअलंकिता य ॥ १०२२ ॥

यत्रोद्याने उन्मत्ता विचित्रवेषा विविधवस्त्रादिनेपथ्य-
धारिण्यभिप्रायिनया नानाप्रकारहस्ताद्यभिनया बहूनि श्रु-
त्तारकाव्यानि पठन्ति । तथा मत्ता अमत्ता वा तत्र स्त्रीपुरु-
षाः सुष्ठु वस्त्राभरणैरलंकृताः सन्तः कीडन्ति ।

आसे रहे गोरहमे य चित्तं,

तत्थाभिरूढा उ गणे य केइ ।

विचित्तरूपा पुरिसा ललंता,

हरंति चित्ताणि विकोवियाणं ॥ १०२३ ॥

तत्रोद्याने केचित्पुरुषा अश्वान् अपरं गथान् तत्र-
स्थं गोरथकान्—कङ्काडकान् केचिच्चित्राणि नानाप्रकारा-
णि युग्यादीनि यानानि इगडानि च यानविशेषरूपागयधिरू-
ढाः सन्तो विचित्ररूपाः पुरुषाः श्राष्ट्रपुत्रादयो लालन्तः
कीडन्तो चिकोविदानामगीतार्थानां चित्तानि हरन्ति ।

ततश्च भुक्ताऽभुक्तसमुत्था दोषाः—

सामिद्धिसंदमणवावण्डेण ,

विप्पस्सता तेसि परंसि मोक्खे ।

तत्थित्थिऽपातम्मि समंततण,

भिक्षवावियारादिसु दुप्पयारं ॥ १०२४ ॥

स्मृज्या—वस्त्राभरणादिरूपया समिति सामस्येन यह-
शेनमवलोकने तत्र व्यापृतं न इदं पश्यामि इदं च पश्यामीति
व्याप्तसत्त्वतसां सदा तेषां परेषां श्रेष्ठिप्रभृतीनां यानवाह-
नादीनि मुख्यानि विविधमनेकप्रकारं पश्यतां सूत्रार्थयोः
परिमन्थः कृतः स्यादिति शेषः । तत्र च स्त्रीपु-
रुषैः समन्ततः 'अपाते' देशीपदत्वात् आकर्ण्य भिक्षायां
विचारभूमौ आदिशब्दाद्विकारभूम्यादौ च दुष्प्रचारं भव-
ति, यत एते दोषाः अनः संखड्यां न गन्तव्यम् ।

अथ परः प्राह—

दोसेहि एत्तिएहि, अगेणहता चेव लगिगमो अग्गे ।

गेणहामु य भुज्जातु य, य दोस जहा तहा सुणसु ॥ १०२५ ॥

संखाडगमने यावन्त एते षट् दोषा उक्ताः एतावन्तिः वयं
संखाडभक्तमगृह्णाना एव गच्छामः, ततो न कार्यमस्माकं
ग्रामादिमध्यासनेन । स्वरिराह-धये संखडिभक्तं गृह्णामो वा
भुज्महे वा न च दोषाः पूर्वोक्ता यथा भवन्ति तथाऽभिधी-
यमाने शृणु । इयं पुरातनी गाथा ।

अथैनामेव व्याख्यानयति—

अपरिगमहित अभुत्ते, जति दोमा एत्तिया पसज्जंती ।

इत्थं गते सुविहिया, वसंतु रंभे अणाहारा ॥ १०२६ ॥

परः प्राऽऽह-अपरिगृहीते अभुक्तेऽपि च संखाडभक्ते यद्य-

साधन्तो दोषाः पथि गच्छतां ग्रामादेर्मध्ये बहिष्कृति-
तां भवन्ति ; तत इत्यमेव व्यवस्थितं सम्प्रति सुविहिता
अनाहाराः सन्तोऽरण्ये वसन्तु ।

गुरुराह—

होहिंति न वा दोषा, ते जाण जिणो ण चेव छउमत्थो ।
पाणियसदेण उवा—इणओ से वेभलो पुयति ॥१०२७॥
हे नोदक ? नायं नियमोऽयं यत्-संखडि गच्छतामवश्यमन-
न्तराह्ना दोषा भवन्ति, कारणं यतनया गच्छतस्तेषामस-
म्भवात् । ततस्तं दोषा भविष्यन्ति वा न वेत्यतः जिना-
स्तेष्वेव छद्यस्थो भवादृशो धेत्ति, अतो यदुक्तं भवता इत्थं
गते सुविहिता अरण्यं गत्वा वसन्तु तदवधानविज्ञ-
मितम् । यतः पानीयशब्देनापानदौ वा विद्मः, मूर्खो मुञ्च-
ति, यो मूर्खो भवति स एव मुञ्चतीति भावः । एवम् भवानपि सं-
खडिगमनमात्रे दोषोपदर्शनं धृत्वा यद्वं ग्रामादीन् परित्यज्य
अरण्ये वासमभ्युपगच्छति, तत्तं नमद्बुधचक्रवर्ति इदम् ।

अपि च—

दोसं चेव विमग्गह, पुण दोमित्तेण णिच्चमुज्जुता ।
ण हि होति सप्पलोद्धी, जीवितुकामस्स सेताए ॥१०२८॥
हे नोदक ! गुणद्वयित्वेन ययं नित्यमुज्जुताः सन्तो गुणा-
न्वेषणबुद्ध्या दोषानेव विमर्शयथ न गुणान् । भवन्ति तद्वशा
अपि केचिर्दासमन् जगति यं दोषानेव केवलान् पश्यन्ति न
गुणनिवहम् । उक्तं च—“गुणाच्छिन्ने सत्यपि स्वप्रभूतं, दोषेषु
यत्नस्तु महान् खलानाम् । क्रमलकः कलियनं प्रांशय, प्रती-
क्षते कण्टकजालमेव ॥१॥” यतो न हि—नैव सप्यलुब्धः सप्य-
ग्राहकत्वं जीवितुकामस्य पुरुषस्य श्रेयसे भवति, किंतु प्र-
त्युत मरणाय । एवं भवतोऽपि संयमगुणान्वेषणबुद्ध्या
अरण्यवसनम् । तत्र श्रेयसे सम्पद्यते, प्रत्युताहाराभावेनात्त-
ध्यानादिपरिणामसम्भवात्कन्दमूलफलादिभक्षणाद्वा तस्यैव
संयमस्यापघात जनयति ।

आह यद्येवं ततो निरूप्यतां कथमत्र दोषा भवन्ति कथं
वा न भवन्तीत्युच्यते—

भस्सति उ चेव गमणे, इति दासा दप्पतो य जहि गंतुं ।
कमगहणभुंजणे य, न होति दासा अदप्पेण ॥ १०२९ ॥

अथयंतऽत्र प्रतिपद्यते—यद्ययं व्याकुट्टिकया संखड्यां गच्छ-
ति दर्पतश्च गुरुलानादिकारणाभावेन यत्र गत्वा गृह्णाति
भुङ्क्ते वा तत्राऽनन्तराह्ना दोषा मन्तव्याः । अथ क्रमेण
गृहपरिपाट्या संखडिगृहे प्रातः, ततस्तत्र ग्रहणे भोजनं वा
कुर्वाणस्य न दोषा भवन्ति । अक्षर्येण वा पुष्टालम्बनेन सं-
खडिप्रतिज्ञयाऽपि गच्छतां न दोषा भवन्ति ।

इदमेव भावयति—

पडिलेहियं च खेत्तं, पंथ गामे य भिक्खवेलाए ।
गामाणुगामियम्मि य, जहि पायांगं तहिं लभते ॥१०३०॥
प्रासकल्पस्य वर्षावासस्य वा याग्यं क्षेत्रं प्रत्युपेक्षितं
गन्तुं प्रस्थितानां पथि मार्गे वर्तमानानां यद्वा तस्मिन्नेव प्रा-
मे प्राप्तानां संखडिरुपस्थिता । उभयत्राऽपि यदि भिक्षावे-
लायां भक्षयानं प्राप्यतं तदा कल्पते गन्तुम् । ग्रामाऽनुप्रा-
मिकेऽप्यनियतविहरतां यत्र भिक्षावेलायां प्रायोग्यं प्राप्यते
तत्र प्रहीतुं लभते नान्यत्रेति ।

अथेनामेव गाथां व्याख्ये—

वासाविहारं खेत्तं, वसंताणंऽतरा जहिं भोजं ।

असद्धिताणं तहिं, भिक्खमडंताण कप्पेजा ॥ १०३१ ॥

वर्षाविहारो नाम वर्षावासस्तत्प्रायोग्यं क्षेत्रं व्रजतामन्तरा
पथि यत्र भोज्यं-संखडी भवति । आह चूर्णिकृत्—“भोजान्ति
वा संखडि स्ति वा एगट्टं” तत्र ग्रामादावन्यार्थे स्थितानां सा-
र्थमत्र स्थितानां न तु संखडिनिमित्तं गृहपरिपाट्या च भिक्षा-
मडतां संखडि गत्वा भक्षयानं प्रहीतुं कल्पते ।

कुत इति चेदुच्यते—

नऽन्थि पवत्तणदासां, पडिवाडी पडित मो ण वाइष्ठा ।

परमंसदं अविलं-विद्यं च गेहंति अण्णिमप्पा ॥१०३२॥

नास्ति तत्र संखड्यां गमने प्रवर्त्तमाना दोषाः, परिपाट्या
पतितं-प्राभावमरं यतस्तत्र भक्षयानं गृह्णाति न तद्विकं गृह-
मुद्दिश्य गन्तव्यं । मो इति पादपूर्णे । न वा सा संखडी आ-
र्वाणी जनाकुला परसंसृष्टं च गृहस्थादिपरिवेषणनिमित्तं
हस्तो वा मात्रकं वा संसृष्टम्, अवलम्बितं च तत्र प्राप्ताः
सन्तो गृह्णाति । भिक्षावेलायां गमनात्तत्प्रायोग्यं भक्षयानं ल-
भन्ते न पुनरुपविष्टाः प्रतीक्षन्ते इति भावः ।

किं च—

संतप्ते ववराधा, कज्जम्मि जतो णिदंसवज्जेतु ।

जो पुण जतणारहितो, गुणा वि दोसायंते तस्मा ॥१०३३॥

सन्ति-विद्यन्ते अन्येऽप्यनेषणाग्रहणादयोऽपराधाः । येषु
कार्ये ज्ञानादौ यतः प्रयत्नं कुर्वन् प्रतिस्वमानोऽपि न दोष-
यान् भवति । यः पुनर्यतनारहितः प्रवर्त्तते तस्य गुणोऽपि
दोषायते—दोष इव मन्तव्यः ।

असदस्मऽप्पडिकारे, अच्छेज्ज ततो ण कोइ अवगधां ।

सप्पडिकारे अजतो, दप्पो ण व दोस वी दोसा ॥१०३४॥

अशठस्य-रागद्वेषरहितस्याप्रतीकारं प्रतिस्वचनां विना ना-
स्त्यन्या यस्य प्रतीकार इत्यवलक्षणं अर्थे—संखडिगमनादौ
यतमानस्य यतनां कुर्वतो न कोऽप्यपराधा भवति । यस्तु स
प्रतीकारं परिहर्तुं शक्यं अर्थे अयतो-न यतनां करोति-स्वतः
तस्य द्वयोरप्ययतनादप्ययोर्दोषा भवन्ति—कर्मबन्ध इत्यर्थः ।

यत एवमतः—

निदोसा आइष्ठा, दोसवती संखडी यऽणाइष्ठा ।

सुत्तमणाइष्ठाए, तस्म विहाया इमे होति १०३५ ॥

निदोषा—वक्ष्यमाणदोषरहिता संखडी आर्वाणी आधूनां
गन्तुं कल्पनीया, या तु दोषवती सा अनार्वाणी । तत्र
सूत्रमनार्वाणमिवावतरति, न तत्र संखडिप्रतिज्ञया रात्री वा
विकाले वा गन्तव्यम् । तस्यानार्वाणीया अर्वा भेदा
भवन्ति ।

तानिवाह—

जावंतिया पगणिया, सक्खेत्ताऽख्खवाहिगाहाग ।

अविसुद्धपंथगमणा, मपच्चवाया य भेदा य ॥ १०३६ ॥

यावन्तो भिक्षाखरा आगमिष्यन्ति तावद्वाहनव्यमित्य-
भिप्रायेण गम्यां दीयते सा यावन्तिका । दश शाक्याः, द-

श परिष्ठाजकाः, दश श्वेतपटाः, एवमादिगणनया यत्र दीयते सा प्रगणिता। 'सक्रेवत्' त्ति सक्रोशयोजनक्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनी 'अखेवत्' त्ति सचिन्नपृथिव्यादावक्षेत्रे अस्थिरिङ्गले स्थिता वा 'बाहिर' त्ति । सक्रोशयोजना क्षेत्रवर्तिवर्तिनी, आधारा नाम चरकपरिष्ठाजकार्दिभिराकुला, अविशुद्धेन पृथिव्यण्कायादि-संस्केने पथा गमने यस्यां सा ऽविशुद्धपथगमना । यत्र स्तेन-ध्वापदादयो दर्शनाद्विषयाश्च प्रत्यपाया भवन्ति सा सप्रत्य-पाया । सा च जीवितभेदाय चरणभेदाय वा भवेदिति द्वारगा थासमासाधः ।

अथैनामेव प्रतिपदं विवृणोति—

आचंडाला पदमा, वितिया पासंडजातिणामेहि ।

मक्रेवत् जा मकोमं, अक्रेवत् पुदविमईसु ॥१०३७॥

प्रथमा यावन्तिकी, सा आ चण्डालान् यावन्तः केचन नाट-काकार्पटिकादयो भिक्षाचरा यावदपश्चिमश्चाण्डालस्तावतां दानव्यामनिलक्षणा । द्वितीया प्रगणिता प्रकर्षेण पाषण्डिनो जान्या नाम्ना वा गणयित्वा यत्र दीयते । तत्र जतिं प्रतीत्य गणना-दश मौताः, दश भागवताः, दश श्वेताम्बरा इत्यादिनाम प्रतीत्य गणना, यथा-अमुकः श्वेतपटः अमुकश्चरकपट इत्या-दि । स्वक्षेत्रसंखडी नाम या सक्रोशयोजनक्षेत्राभ्यन्तरं भव-ति । अक्षेत्रसंखडी तु या सचिन्नचनस्पर्तिकायादिष्वन्तरं वा प्रतिष्ठिता ।

एतासु गच्छतः प्रायश्चित्तमाह—

जावन्तिगार्णे लहुगा, चउगुरु पगणीए लहुग सक्रेवत्ते ।

मीमग सचित्तान्तर, परंपरे कायपच्छित्तं ॥ १०३८ ॥

यावन्तिकायां चतुर्लघवः, प्रगणितायां चतुर्गुणः, स्वक्षेत्र-संख्यां गच्छतश्चतुर्लघु, अक्षेत्रसंख्यां मिश्रसचित्तान-न्तरपरम्परप्रतिष्ठितायां कायप्रायश्चित्तम् । तत्र पृथिव्यादिषु प्रत्येकवनस्पतिपर्यन्तेषु मिश्रेषु परम्परप्रतिष्ठितायां लघुपञ्च-कम्, अनन्तरप्रतिष्ठितायां मासलघु । एतत्पञ्च सचित्तेषु परम्परप्रतिष्ठितायां मासलघु, अनन्तरप्रतिष्ठितायां चतु-र्लघु अनन्तरवनस्पतिषु च । ताभ्येव प्रायश्चित्तानि गुरु-कारिण कर्त्तव्यानि ।

बहि बुद्धिअङ्गजोयण, गुरुगादी सलहि भवे मपदं ।

चरगादी आइणा, चउगुरु हन्थाइभंगो य ॥ २०३९ ॥

क्षेत्राद्वहिः संख्यां गच्छतश्चतुर्लघु, ततः परमर्द्धयोजन-वृद्धया चतुर्गुरुकमादौ सप्तमिर्बृद्धिभिः स्वपदं पारगाञ्चकम् । तद्यथा—क्षेत्रवहिरर्द्धयोजनं चतुर्गुरु, योजनं पदलघु । सार्द्धयोजनं षड्गुरु, द्वयोर्योजनयोरर्द्धदः, अर्द्धतृतीययोजनेषु मूलम्, त्रिषु योजनेषु नवमम्, अर्द्धचतुर्थयोजनेषु पारगाञ्चक-म्, तथा या च परिष्ठाजकार्पटिकादिभिराकुला सा आकी-र्णा, तां गच्छतश्चतुर्गुरुकम् । तत्र चातिसम्मर्देन हस्तपादपा-त्राणां भङ्गा भवेत् ।

अथाऽविशुद्धपथगमनादीनि द्वारगणि व्याख्याति—

कार्णहिं विसुद्धपहा, सावयतेणा पहे पवायाओ ।

दंमगवभवता वा, निविधा पुण होंति पत्तम् ॥१०४०॥

दंसणवादे लहुगा, सेसा वादेसु चउगुरु होंति ।

जीवियचरित्तभेदा, विसचरगादीहिं गुरु काडं ॥१०४१॥

कार्यैः—पृथिव्यादिभिरविशुद्धः एष मार्गो यस्याः संखडिः सा तथा, अस्यां च कार्यान्त्येनं प्रायश्चित्तं प्रत्यपायाश्च द्विवि-धाः । पथि वर्त्तमानस्य, तस्य प्राप्तस्य च । तत्र पथि ध्वाप-दस्तेनकण्टकादयः, तत्र प्राप्तस्य तु त्रिविधाः प्रत्यपाया भवन्ति । दर्शनब्रह्मवतादिषु भेदात् । ततः संखडि गतस्य चर-कशाक्यादिभिरा ग्रहणं दर्शनापायः, चरिकातापसीप्र-भृतिभिरन्याभिर्वा मत्तप्रमत्तादिर्त्वाभिर्ब्रह्मवतापायः । आ-त्मापायस्तु पूर्वोक्त एव हस्तभङ्गादिकाः, एवंविधास्तत्स-द्धिता सप्रत्यपायाः । अत्र च दर्शनापाये चतुर्लघुकाः । शेषेषु स्तेनध्वापदादिषु ब्रह्मवतात्मविषयेषु प्रत्यपायेषु चतुर्गु-रवा भवन्ति । तथा सौगन्धोपासकादिदोषदुष्टा संखडि-नेवाचीर्णा, एतद्विपरीता आचीर्णोति ।

द्वितीये पदे एतैः कारणैः संखडिमपि गच्छेत्—

कप्पइ गिलाणगऽट्ठा, संखडिगमणं दिवा व रात्तो वा ।

दव्वम्मि लब्भमाणे, गुरुउवदेसो त्ति वत्तन्वं ॥१०४२॥

ग्लानार्थे संखडिगमनं दिवा वा रात्रौ वा कल्पते । तत्र च द्रव्ये ग्लानप्रायोग्यं लभमानं यावन्मात्रं ग्लानस्योपयु-ज्यते तावति प्रमाणप्राप्तं सति प्रतिषेधयन्ति । यद्यसौ दाता ब्रूयात्—किमिति न गृह्णीथ ? ततो वक्तव्यं-भगनीयम्, गुरु-र्व्यस्तस्योपदेशोऽयम्—यद्दातवतः प्रमाणादूर्ध्वं ग्लानस्य पथ्यादिकं न दानव्यम् ।

इदमेव भाषयति—

पुर्व्वं ता मक्रेवत्तं, असंखडीमंखडीसु वा जतति ।

पडिवमभमलब्भंते, तो वच्चति संखडी जत्थ ॥१०४३॥

ग्लानस्य प्रायोग्यं पूर्वं तावत् स्वक्षेत्र—स्वग्रामे असं-खड्यां गवेषायतव्यम्—यद्यसंखड्यां न प्राप्यते, ततः स्व-ग्राम एव याः संखड्यस्तासु यतंत । तदभावे प्रतिवृषभग्रामे-ष्वपि, ततः संखड्यामपि । अथ तत्राऽपि न लभ्यते यत्र ग्रामादौ संखडी भवति तत्र अर्जन्ति । ताश्च संखड्यो द्विधा—सम्यग्दर्शनभाविताः, तीर्थविषयाश्च । तत्र प्र-थममाद्यासु गन्तव्यम् ।

यत आह—

उज्जित्तायसंखडि-सिद्धिमिलादीण चेव जत्तासु ।

सम्मत्तभाविणसु, ण हुंति मिच्छत्तदोसाओ ॥१०४४॥

उज्जयन्ते ज्ञातसंखडे सिद्धशिलायाम् एवमादिषु सम्य-क्त्वभाविनेषु तीर्थेषु याः प्रतिवर्षं यात्राः संखड्या भवन्तिः तासु गच्छतो मिथ्यात्वस्थीकरणादयो दोषा न भवन्ति ।

एतंसि असईए, इतरीओ वयंति तन्थिमा यतणा ।

पुट्ठो अतिकमिस्सं, कुणति व अणावदेसं तु ॥१०४५॥

प्लेतां सम्यक्त्वभावितानामभावे इतरे अपि मिथ्यात्व-भाविततीर्थविषयाः संखडीर्वाजन्ति । तत्र च गच्छत इयं यतना—यदि केनाऽपि पृच्छयन्ते—किं संखडी गमिष्यथे-

ति?, ततः पृष्टः संखेवं म्र्यात्—अतिक्रमिष्याम्यहं संखडी-
भ्रमप्रतो गमिष्यामीत्यर्थः । अथवा—अन्यापदेशं करोति । अ-
व्यक्रमपि प्रतिष्वनं ब्रूते इति भावः ।

तद्विषयं पुनः गंतुं, अप्पोगासासु ठाति वसहीसु ।

जे य अविपकदोसा, ण खेति ते तत्थ अबिलाखे ॥ १०४६ ॥

तत्र—संखडिप्रामे पूर्वमेव गत्वा या अल्पावकाशा बसत-
यस्तासु तिष्ठन्ति, विस्तीर्णावकाशासु पुनः स्थितानां गृह-
स्थादिभिः पश्चादागतैः सह त एवासंखडावयो बोधाः, ये च
तत्राविपकदोषा इन्द्रियकषायान् प्रहीतुमसमर्था अपि—
“कोचिद्वेव” आह चर्षिकृत्—“अविपकदोसा नाम जे अस-
मन्था निगिगिहउं इन्द्रियकसाए” अधिको विषया वा तत्रा-
लंकृतस्त्रीदर्शनादसमुत्पद्योपपरिजहीर्ष्याऽप्यग्लानकार्या-
भावेन निर्गच्छन्ति ।

अथ ग्लानस्य प्रायोग्यग्रहणे विधिमाह—

विणा वि ओभासितसंथवेहिं ,

जे लम्भती तत्थ तु जोग्गदव्वं ।

गिलाणभुत्तुव्वरियं वि (साह),

न भुंजमाणा वि अतिक्रमेति ॥ १०४७ ॥

अवभाषणमवभाषितं याचनमित्यर्थः, संस्तवनं—संस्त-
वो दातुर्गुणविकथनम् तेन सहात्मना सम्बन्धविकथनं वा
तासां विनाऽपि तत्र संस्कारां यत्प्रीतियोग्यद्रव्यं लभ्यते
तत्प्रथमतो ग्लानेन, तन्मध्याह्नके तत उद्वर्गितं भुञ्जाना
अपि साधवा, नाऽतिक्रमन्ति—न भगवदाज्ञां विलुम्पन्ति ।

ओभासियं जं तु गिलाणगट्टा,

तं माणपत्तं तु शिवारयंति ।

तुम्हे व अस्से व जया नु वेति ।

भुंजेत्थ ता कप्पति णऽसह तु ॥ १०४८ ॥

यत् पुनः प्रायोग्यद्रव्यं ग्लानार्थमवभाषितम्, तद्यदा मान-
प्राप्तवेद्योपविष्टपथ्यमात्रं प्राप्तं भवति तदा निवारयन्ति,
पर्याप्तमायुष्मन्नेतावता अतः परं ग्लानस्य नोपयो—
दयते, एवमुक्तं यदा ते गृहस्था एवं ब्रुवन्ते—यूयं वा अम्ये-
वा साधवा भुञ्जन्तु तदा ग्लानयोग्यं प्रमाणादधिकमपि ग्र-
हीतुं कल्पन्त, नान्यथा ।

इदमेव स्फुटतरमाह—

दिणे दिणे दाहिसि थोवथोवं,

दीहाउया तेण ण गिण्हमो णिह ।

खो हावइस्सामि गिलाणगस्स,

तुम्हेव ता गिण्हह गेण्हणे वा ॥ १०४९ ॥

ओ! भावक! ग्लानस्य दीर्घा-चिरकालस्थापिबी रुक्-रोगः
सर्मास्त अतो दिने दिने इदं ग्लानयोग्यद्रव्यं दास्यति तेन
कारणम वयमिदं न गृहीमः । ततो यदि ते गृहस्था ब्रुवन्ते
यं प्रतिदिने ग्लानस्य प्रायोग्यं न हापयिष्यामः यूयम-
पि च तावत्प्रसादं कृत्वा गृहीत एवमुक्तं प्रमाणप्रासादधि-

कस्याऽपि ग्रहणं कर्त्तव्यम् । एवं तावत्साधूनां प्रवेशे लभ्य-
माने विधिरूढः ।

अथ यत्र साधवः प्रवेशं न लभन्ते तद्विषयं विधिमाह—

न वि लम्भते पवेसो, साधूणं लम्भए तथ अजाणं ।

वावारण पडिकिरणा, पडिच्छणा चेव अजाणं ॥ १०५० ॥

यत्र—अन्तःपुरादौ नाऽपि—नैव साधूनां प्रवेशो लभ्यते; किं-
तु लभ्यते तत्रार्थिकाणां प्रवेशः । कर्मकर्तव्यं प्रयोगः ।
ततः षष्ठीविभक्तिरुद्घा, तत्रार्थिकाणां व्यापारणा विधेया ।
ततस्ता अन्तःपुरादौ प्रविश्य प्रज्ञापयन्ति । तथाऽपि चेत्
प्रवेशो न लभेत, ततः अन्तःपुरादौ करणनिम्ना आर्थिका ग्लान-
नप्रायोग्यं गृहीत्वा साधूनां पात्रेषु परिकिरन्ति । तत आर्थि-
काणां हस्तात् ग्लानप्रायोग्यं प्रतीच्छन्ति ।

इदमेव स्पष्टयति—

अलम्भमाणे जतिणं पवेसे,

अन्तोउरं इम्भघरेसु वाऽवि ।

उजाणमाईसु व मंठियाणं,

अजाउ कारेति जतिप्पवेसं ॥ १०५१ ॥

राजार्थिनामन्तःपुरे वा अन्यगृहेषु वा यतीनां प्रवेशे अल-
भ्यमाने उद्यानादिषु वा बतीनां प्रवेशे अलभ्यमाने उद्याना-
दिषु वा संस्थितानां साधूनामनागन्तुकानामित्यर्थः, आर्यास्त-
त्र यतीनां प्रवेशं कारयन्ति । कथमिति चेदुच्यते—ता आर्थि-
का अन्तःपुरादौ गत्वा प्रज्ञापयन्ति—यथैके भगवन्तो महात-
पस्विनो निःस्पृहा एतेभ्यो दत्तं बहुफलं भवति, एवमादिप्रज्ञा-
पनया यदा तानि कुलानि भाविद्वानि भवन्ति, तदा साधवः
प्रविशन्ति ।

अथ तथाऽपि प्रवेशो न लभ्यते ततः किं कर्त्तव्यमित्याह—

पुराणमाईसु व शीणवेति,

गिहत्थमाणेसु सयं व ताओ ।

अगारिसंका जतिसत्तएही,

दुद्धोवभोगेहिं य आणवेति ॥ १०५२ ॥

आर्थिका गृहस्थभाजनेषु ग्लानप्रायोग्यं गृहीत्वा पुराणा-
दिभिर्गृहस्थैः साधुसमीपं नाययन्ति; प्राययन्तीत्यर्थः । अथ
तादृशो गृहस्थो न प्राप्यते ततः स्वयमेव ताः आर्थिका गृह-
स्थभाजनेषु गृहीत्वा साधुसमीपं नयन्ति । तथाऽगारिणः
शङ्कां कुर्युः—नूनमेता गृहस्थभाजनेष्वेवंविधमुत्कृष्टद्रव्यं गृ-
हीत्वा केषांचिद्विपरितिकानां प्रयच्छन्ति ततो यतीनां स-
त्कानि यान्यधस्तादुषभोग्यानि—असम्भोग्यानि भाजनानिःउ-
पह्नानीत्यर्थः तेषु गृहीत्वा साधूनां समीपमानाययन्ति वा ।

तेसाममावा अहवा वि संका,

गिण्हंति भाणेसु सएसु ताओ ।

अभोहमाणेसु उ तसि भोगो,

गारत्थि तेसेव व भोगिसुं वा ॥ १०५३ ॥

तेषां संयतभाजनानामभावात्; अथवा—तेषु गृहस्थमाणेषु
गृहस्थानां शङ्का भवेत्; एतानि संयतभाजनानि; तद्वश्य-

मेताः संयतानां प्रयतानां प्रयच्छन्ति । अतस्ता आर्यिकाः स्वकेषु भाजनेषु गृह्णन्ति । ततः साधवोऽसंभोग्यभाजनेषु गृहीत्वा तस्य प्रायोग्यद्रव्यस्य भोगं कुर्वन्ते । असंभोग्यभाजनाभावे गृहस्थभाजनेषु । अथ तान्यपि न सन्ति ततः तेष्वेव संयतीभाजनेषु भुञ्जते । अथ संयतीनां तैर्भाजनैः शीघ्रं प्रयोजने ततः सम्भागिकंश्चपि भाजनेषु प्रक्षिप्यन्ते । एवं तावत् प्लाननिमित्तं यथा गृह्यते तथा भाजितम् ।

अथ संखडिगमने कारणांतराख्याह—

अद्वय निगगादी, पविसंता वावि अहव आंमम्मि ।
उपधिस्स गहणलिपण-भावम्मि य तं पि जयणाए १०५४ ।

अध्वनो निर्गता आदिशब्दादिशवादिनिर्गता वा अध्वनि वा प्रविशन्तः, अथवा अध्वं दुर्भिक्षे संखडि गच्छन्तुः । अथवा यत्र ग्रामादौ संखडिस्तत्रापिध्वस्पात्रादिकः सुलभस्तस्य ग्रहणार्थं गन्तव्यम् । पात्रकारणं वा लेपनीयानि सन्ति, तत्र च लेपः प्रचुरः सुप्रापञ्च भावो वा शैक्षस्य संखडिगमने समुत्पन्नः । एतैः कारणैस्तदपि संखडिगमने यतनया कर्त्तव्यमिति संप्रहगाथासमासार्थः ।

सारप्रतमनामेव विवृणोति—

पविट्टकामा व विहं महंतं,
विनिगगा वाऽत्रि ततोऽध्वो मे ।

अप्पायण्डा य सरीरगाणं,
अत्ता वयंती खलु संखडीओ ॥ १०५५ ॥

विहम्—अध्वानं महान्तं—विप्रकृष्टं प्रवेष्टुकामान्तरो वा अध्वनो निर्गता जनपदं प्राप्ताः, अथवा-अध्वं-दुर्भिक्षे विरमन्तोऽपि न पर्याप्तं लभन्ते, अतस्ते शरीरेण दुर्बला आहारलुब्धाः, तत्र यानि कुन्तितव्यात् शरीरकारिण तेषामप्यायनार्थमात्ताः—प्रथमद्वितीयपरीषदपीडिताः, अथवा-आत्ताः गणद्वयगहिताः, यद्वा—भीमा भीमसेन इति न्यायान् आत्ता-गृहीतः सूत्रार्थो यस्ते आत्तर्गातार्थाः संखडी व्रजन्ति ।

वत्थं व पत्तं व तहिं सुलंभं,
शाणादिसंपिडियवाणित्तु ।

पवित्तिसंघत्थकुलादिकजे,
त्वेवं व धिच्छाम अतां वयंति ॥ १०५६ ॥

तत्र क्षेत्रं नानाप्रकारेभ्यो दक्षिणापथादिविभ्यो वस्त्रादिवि-
क्रयार्थं समागत्य परिहृता मिलिता ये वर्णजस्तेषु वस्त्रं वा पात्रं वा सुलभम् । अथवा-तत्र क्षेत्रे प्राप्ताः कुलादिकार्याणि कुलगणसंघप्रयोजनानि प्रवर्त्तयिष्यामः, लेपं वा तत्र प्राप्ताः सन्तो ग्रहीष्यामः अत एवेतिधं पुष्टमालम्ब्य संखडी व्रजन्ति ।

सेहं विदित्ता अतितित्त्वभावं,
गीया गुरुं विम्वयंति तन्थ ।

जे ते महाया अभविषु पुण्वि,
दीवेसु ते तस्म हिता वयन्ति ॥ १०५७ ॥

शैक्षमभिनवप्रव्रजितमतितीव्रभावं संखडिग्रामगमने अस्ती-
व तीव्राभिलाषं विदित्वा गीतार्थां गुरुं विम्वयन्ति, तत आ-

चार्यास्तं शैक्षं भणन्ति—एते वृषभास्ते सहायाः पूर्वमभवन् अभिहिता इति भावः । ते तस्य शैक्षस्य हिता मातृवदननुकूला सन्तो दीपयन्ति । दीपयित्वा च ततस्तं गृहीत्वा व्रजन्ति ।

पुण्वोदितं दोसगणं च तं तु,

वजेति सजाइजुतं जतीए ।

संपुक्कमेवं तु भवं गणितं,

जं कंखियाणं पवियोति कंखं ॥ १०५८ ॥

पुर्वोदितं—प्राग् भणितं शय्या वसतिः तदाऽऽदिभिर्युतं सम्ब-
द्धं दाषगणं यतनया प्रागुक्तलक्षणया वर्जयन्ति । अथ किमेवं-
शैक्षस्यानुवर्त्तनां कृत्वा संखडिगमनेनाचार्या अनुजानन्ती-
त्याह—सम्पूर्वमसंखडिमेवं विवधानस्याचार्यस्य गणित्वमाचा-
र्यकं भवति । यत्काङ्क्षितानां—संखडिगमनाद्यभिलाषवतां शि-
ष्याणां काङ्क्षां प्रकर्षेण तदीप्सितसम्पादनलक्षणां विनयति
स्फुटयति । उक्तं च दशाभ्युत्स्कान्धं गणिसंपद्वर्णनाप्रक्रमे—‘कं-
खियस्स कंखं पवियोत्ता भवइ’ इति । वृ० १ उ० ३ प्रक० ।
(उद्दिश्य भोज्यसंखडिर्भवेत् तत्र विधिः ‘सागारिय’ शब्दे
वक्तव्यं) (संखड्यां भक्तं गृहीत्वा भक्ष्यं उद्गाले आगते
इति कर्त्तव्यता ‘उग्गाल’ शब्दे द्वितीयभागे ७३० पृष्ठ उक्ता ।)

जे भिक्खु मंखडिपलोयणाए अमणं वा पाणं वा स्वा-
इमं वा साइमं वा पडिगाहेइ पडिगाहंतं वा माइजइ ॥ १३ ॥

जे भिक्खु संखडिपलोअण इत्यादि ‘संखडि’ इति आउआ-
णि जम्मि जीवाणं संखडिज्जंति सा संखडी संखडिस्सामि-
णा अणुष्ठाता तम्म रसवतीए पविसित्ताओ आणाति, प-
लोइउं भणानि—इतो इतो पयच्छादिति एस्स पलोयणा । जो
एवं गणहति असणानि तस्स मासलइ । नि० सू० ३ उ० ।

गाहा—

एसमणाइसा खलु, तव्विवरीता तु होति आइसा ।

जा कोयी भंत्तणं, पाणं पलोयणं कोर ॥ ४० ॥

एस जावंतिया निदासदुट्ठा आणातिस्सो जावंतियादि-
दोसविष्णुमुक्ता आइसा कोइ सड्डी आइसाए भणानि—तुज्जं प-
लोएइ जं एत्थ रुद्धति तं अत्थउ, सेस्स मरुगादीणं पयच्छामि ।

गाहा—

तं जो उ पलोइजा, गेएहेजा आयइज्ज वा भिक्खु ।

सो आणाअणवत्थं, मिच्छत्तविराधणं पावे ॥ ४१ ॥

एवं भणितो जो नं पलोएज्ज गेएहेज्ज आदिएज्ज वा सो
आणाभेगे वट्ठति, अणवत्थं करोति, मिच्छत्तं जाणति,
आयसंजमविराधणं च पावति ।

पुण्वं पलोतितं गहितं वा इमं दोसा । पडिणीयगाहा—

पडिणीयविसक्खेवा, तन्थ अमन्थ वावि तप्पिस्सा ।

मरुगादीण पओसां, अधिकरणुकोस वित्तचया ॥ ४२ ॥

साधुणा जं पलोइयं भसपाणं तन्थ पडिणीओ उवासगादि
विसंखेज्ज । साधुणीसाए वा वा पविट्ठा अणवत्थ वा कोवि वि
सं पक्खिज्ज । अत्थंते य ठवणादोसा मरुगादयः संखडी-
सामियस्स पदुदुं भांतुं शेच्छन्ति । समणाण पुण्वं दत्तं उक्तां

वा ठविष्यति अगारदाहं वा करंज, साहुं वा पट्टो हणैज्ज । असुरैपि वा लुकिंति उप्फोसेज्ज अहिगरणं भवति । सा वा संखडिसामिओ धीयारसु अभुंजेतेसु संजयाणं पट्टसेज्ज रिक्को मे धिसवयो जाओ होज्जति । अधवा-धिज्जाइयाणं दाउं भुं-जायेइ एताण्हा वित्तचओ मे अत्थिगो जाओ सि । भवे कार-णं जेण पलोइज्जा ।

गाहा-

असिवे आमोयरिण, रायहुट्टे भण व गेलोम ।

अद्धान रोधए वा, जतणाए लोयणं कुजा ॥ ४३ ॥

इमा जयणा ।

गाहा-

इत्थेण आदिसिते, अणावडंतो अणाभिडंतो य ।

दिस्सज्जमुहो भणति, हांजा रे कजममुएणं ॥ ४४ ॥

इत्थेण ए दाएति इओइ ति अणावडंतो अणाभिडंतो उ फासणवोसपरिहरणं एणाओ गतो अणणतो मुहं पलोएत्ता सणियं भणति, अमुगेण दाहमादिणा कजं होतव्वं । तं च ग-च्छवग्गहकरं पणीयं पलिटुं पज्जत्तं वव्वं पलोएति । नि० चू० ३ उ० ।

संखडिकरण-संखडिकरण-न० । परमाणे उपस्कृते, व्य० १, उ० ।

संखडग-शंखनक-पुं० । लघुशब्देषु, जी० १ प्रति० । प्रका० । नि० चू० ।

संखणाम-शंखनाम-पुं० । स्वनामख्याते महाघटे, कल्प० १ अधि० ६ क्षण । सू० प्र० । (स च 'महग्गह' शब्दे षष्ठे भागे दर्शितः) ।

संखतल-शंखतल-न० । शंखस्योपरितनं भागे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० । शंखतलेन कम्बुरुपेण विमलेन पट्टादिगहि-तेन सन्निकाशः शंकाशः सदृशो यः सः । म्या० ६ ठा० ३ उ० । शंखतलविमलसिम्मलदधिघण्णोखीरफेणरययनिगण्णगा-से ' इति-विमलं-विगतमलं यत् शंखतलं शङ्खस्यापरितनभागा यश्च निर्मलो दधिघनो घर्नाभूत-दधि गोक्षीरफेनो रजतनिकरश्च तद्वत् प्रकाशः प्रतिमता यस्य तत्तथा । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । "संखदलविमलसणिण्णा-सं" शब्दस्य यदलं खण्डं तलं वा रूपं विमलं तत्सन्निका-शः सदृशो यः स तथा । प्र० १५ श० ।

संखधमग-शंखधमक-पुं० । शंखं धमात्वा ये जेमन्ति यदन्यः कोऽपि नागच्छतीति । वामप्रत्यभेदे, औ० । नि० चू० १ भ० ।

संखपाणिलेह-शंखपाणिलेख-पुं० । शंखाङ्कितहस्तनलं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । प्रश्न० ।

संखपुर-शंखपुर-न० । स्वनामख्याते नगरे, ती० । पुर्वि किर नवमो पांडवासुद्धो जरासिंधो रायगिहाओ समग्गान्निअ-संभारणं नवमस्स वासुद्धस्स करहस्स य विग्गहत्थं पच्छि मदिमं चलिओ, कण्हा वि समग्गसागगीए बाग्गईओ निग्ग-सुणं समुहं तस्स गओ । विसयसीमाणं तत्थं भयवयाऽरिट्ट-नेमिणा पंचजसो संखो पुरिओ । तत्थं संखेसरं नाम नयरं निविट्टं । तओ संखस्स निनाएण खुभिण्ण जरासंधेण जरा-भिहाणं कुलदेवयं आराहिता विउव्वया विगिहणो बाल-जरातपप्पाससासरोगेहि य पीडियं नियसेज्ज दिट्ठं । आउली १५

इअचिसेण केसंवेण पुट्टो-भयवं आरिट्टनेमी, सार्माणो भवि-स्सस्स आरिहओ पासस्स पांडिमा चिट्ठइ । नियदेवयावसरं तुमं पूर्णस्म । तेण ने निरुवह्वं व जयसिरी य होहिदि । तं सोऊण विगहुणा सत्त मासे निज्ज दिवसा अप्पिया य नाग-राएण । तओ महम्मवपुव्वं आगिस्ता नियदेवयावसरं ठ-विओ पूणउमाहत्ता तिकालं विहिणा । तओ तीए रहवणो-दगेणं आहिमिंसे सयलमिंसे नियत्तेसु जरारोगसोगाइ-विग्गसु समच्छाड्ढओ विगहुणो सेज्ज । केमेण पराजिओ जरा-सिंधू । लोहासुग्गयासुग्गयाणा राइणो अ निज्जिया । तप्प-भिइ धरणिदपउमावईसविदेसण य सयलविग्गहारिणी सयलरिद्धजणणी य सा पांडिमा संजाया ठविओ तत्थेव सं-खपुरं । कालंतरेण पच्छिमीओओ, केमेण संखकुरंतरे पयडी-हओ । अज्ज जाव चइहरे सयलसेवेण पूइज्ज, पूइ य अण-गविहे पव्वए तुरुकरायाओ वि तत्थं माहमं करिंति । " सं-खपुराट्ठियमुत्ती, कामियतित्थं जिण्णसरो पासो । तस्स य समए कप्प, लिहओ गीयाणुनारेणं ॥ १॥ " ती० २ कल्प । आ० क० ।

संखमाल-शंखमाल-पुं० । सुखमसुखमायां जाते कल्पदुम-जार्ताधशेषं, ज० २ वक्ष० ।

संखय-संस्कृत-त्रि० । संस्क्रियत इति संस्कृतम् । तद्वर्तयितुं श्रोतयितुं संधातुं वा शक्यं, उक्त० । सम्प्रति संस्कृतप्रति-पेधादसंस्कृतं विज्ञायत इति संस्कृतशब्दस्य निक्षेपो वा-च्यः, तत्र च यद्यपि समित्युपसर्गोऽप्यास्ति तथापि धात्व-ध्यातकत्वात्तस्य करणस्यैव चात्र धात्वर्थसिद्धेर्न निक्षेपमा-ह नियुक्तिरुक्तम् । उक्त० ४ अ० । (असंस्कृतस्य व्याख्या 'अ-संखय' शब्द, प्रथमभागे ८१६ पृष्ठ गता ।) (द्वयस्य कथा 'धण' शब्द, चतुर्थभागे २६४५ पृष्ठ गता ।) (करणस्य व्या-ख्या 'करण' शब्द, तृतीयभागे ३५६ पृष्ठ गता ।)

इदानीं कर्मणामवन्ध्यतामभिधत् प्रकृतमवार्थं
द्रवयितुमाह-

तेणे जहा मंधिमुहं गहीए,

मकम्भुणा किञ्चइ पावकारी ।

एवं पया पिच्छइ इहं च लोए,

कडाण कम्माण न मोक्खो अत्थि ॥ ३ ॥

स्तनः-चौरः यथेति दृष्टान्तोपदर्शने, सन्धिः-क्षेत्रं तस्य मुखमिव मुखं-द्वारं तस्मिन् गृहीतः-आप्तः स्वकर्मणा-आ-प्मीयानुष्ठानेन, किम् ?-कृत्येन-द्विद्येन, पापकारी-पातक-निमित्तानुष्ठानसेवी । कथं पुनरसौ कृत्यत इति चेद्-अत्रा-च्यते सम्प्रदायः-“ एगस्मि नयरं एगो चोरे, तेण अभिज्ज-तो घरगस्स फलगच्चियस्स पागागकविस्सीसगसांनहं खत्तं खणियं । खत्ताणि अणगागागणि-कलसागिई नंदावजसं-ठियं पउमागिई पुरिसागिई च । सो य तं कविस्सीसगसे-ठियं खत्तं खणेतो घरसांमए णिवेइओ । ततो तेण अज्ज-पविट्टो पाणसु गहिता । सो पविट्टो संतो पहरणेण पहरि-स्सांति स्मि, पच्छा चोरेण वि बाहिरन्थेण दन्थं गांइओ । सो तेहि दोहि वि बलवतेहि उभयहा कांइउज्जमाणा सयंकि-यपागागकविस्सीसगहि फालिज्जमाणा अत्ताणो विलविंति ” पयममुनेवादाइ एणदर्शितव्यायेन प्रजाः-—ते प्राणिनः । ” पे-

रुद्ध' स्ति प्रेक्षध्वम् प्राकृतत्वाच्चनव्यत्ययः, एतच्च यत्रा-
ऽपि नोच्यते तत्राऽपि भावनीयम् । इह—अस्मिन् लोके—
जन्मनि, आस्तां परलोक इत्यपिशब्दार्थः, कृतानां-स्वयं-
विरचितानां कर्मणां ज्ञानावरणादीनां न मोक्षः—न मुक्तिः,
ईश्वरादेरापि तद्विमोक्षने प्रत्यसामर्थ्यात्, अन्यथा सकलसु-
खित्वाद्यापत्तेः । इदमुक्तं भवति—यथासावर्थप्रहणवाञ्छया
प्रवृत्तः स्वकृतेनैव क्षत्रस्त्रनात्मकोपायेन कृत्यते, न तस्य स्व
कृतकर्मणां विमुक्तिः, एवमन्यस्याऽपि तत्तदनुष्ठानतोऽशु-
भकारिणो न ततो विमुक्तिः, किन्तु तद्विहापि विपच्यत
एवेति । पठ्यते च—“ एव पया पच्य इहं च ” स्ति इहाऽ-
पि कृत्यत इति, संबध्यते, कृत्यत इव कृत्यते तथाविधवा-
धानुभवेन । काऽसौ ?—प्रजा, क ?—प्रत्य—परम्वे, इहं
चेति—इहलोके किमिति प्रत्येन्युच्यते—यावता इह कृत-
मिहैवापगतमत आह—यत् कृतानां कर्मणां मोक्षो नास्ति,
इह परत्र वा वेद्यमवावश्यं कर्मेति । अथवा “ एव पयापच्य
इहं पि लोप, ए कम्मुणो पीहति नो कयाती ” एवं प्रजा ! आ
मन्त्रणपदमेतत्, प्रत्यह लोके च यतः प्राणिनः कृत्यन्ते 'तो'
इति ततो हेतोः कदाचित्—कस्मिंश्चित्काले नेति निषेध 'क-
म्मुणो' स्ति कर्मणे प्रस्तावाद् कुन्सितानुष्ठानाय स्पृहयेत्—ना
भिलाषमपि कुर्याद् आस्ता तत्कर्णामित्याकृतम्, तदभिलष-
णस्याऽपि बहुदोषत्वात् । तथा च वृद्धाः—“ एगम्मि नयरे
एगण चरेण रत्ति दुरवगांढ पासाए आरोहुं विमग्गेण
खसं कयं । सुबहुं च दव्वजायं गीणिये । गियघरे चऽणेण
संपावियं । पहायाए रयणीए गहाय समालद्धसुद्धवासो
तत्थ गतो । को किं भासति स्ति जाक्खण्णं । जइ तावऽज्ज-
लोगो मे ण याणस्सइ ता पुणो वि पुव्वट्ठिए चोरिस्सामी-
ति संपहारिऊण तस्मि य खल्लुण गग्गो । तत्थ य लोगो
बहु मिलितो संलवति—कहं दुगारेह पासाए आरोहुं वि-
मग्गेण खसं कयं ? कहं च खुट्ठलपण खल्लदुवारं पांवट्टो ?,
पणो य सह दव्वेण गिग्गग्गो स्ति । सो खुण्णे हग्गिस्सितो
चित्तिं सच्चमेयं । किहऽहं एएण निग्गतो स्ति ?, अप्पणो
उदरं च कटिं च पलोएउं खल्लमुहं पलोएति । सो य राय-
निउत्तेहिं परिस्सहिं कुमलेहिं जाणितो, रायणो उवणीतो
सासितो य ” एवं पापकर्मणामभिलषणमपि सदापमिति
न विदधीतेति सूत्रार्थः ।

इह कृतानां कर्मणामन्यव्यत्ययमुक्तम्—तत्र च कदाचित्
स्वजनत एव तन्मुक्तिर्भविष्यति, अमुक्तो वा विभज्येवामी
धनादिषद् भाव्यन्त इति कश्चिन्मन्यत अत आह—

संसारमावन्न परस्म अद्वा, साहागणं जं च करेति कम्मं ।

कम्मस्स ते तस्स उ वेयकालं, न बंधवा बंधवयं उवेति । ४।

पाठान्तराऽपि पापकर्मस्पृहणं सदापमिति निषिद्धम् । त-
त्राऽपि स्यादेतत्—यथेह सर्वे साधारणं तथाऽमुष्मि-
न्नापि भविष्यत्यत आह—संसारसूत्रम् । संसारं—संसारः—
तेषु तेषु बंधवेषु पर्यटनं तम् आपन्नः—प्राप्तः, परस्य—आ-
त्मव्यतिरिक्तस्य पुत्रकलत्रादेः, अर्थात्—इति अर्थ—प्रयोज-
नमाश्रित्य साधारणम् । ' जं च ' स्ति अस्य वाशब्दार्थत्वाद्-
भिन्नकर्मत्वाच्च साधारणं वा यदात्मनोऽन्यथा चैतद् भ-
विष्यतीत्यभिनिधिपूर्वकं करोति—निर्वर्त्तयति भवान्, क-

र्महेतुत्वात् कर्म, क्रियत इति वा कर्म-कृष्यादि कर्म तस्यै-
व कृष्यादेः 'ते'-तव हे कृष्यादिकर्मकर्तः । तस्य-परार्थस्य
साधारणस्य वा, तुशब्दोऽपिशब्दार्थः, आस्तामात्मनि-
मित्तं कृतस्यत्यभिप्रायः, वेदनं—वेदो विपाकः तत्तत्कर्म-
फलानुभवेन तत्काले न—इति निषेध, अवधारणफलत्वा-
द्वाक्यस्य नैव बान्धवा—स्वजनाः—यदर्थं—तत्कर्म कृतवान्
करोषि वा, ते बान्धवतां-बन्धुभावं तद्विभजनापनयनादि-
ना ' उवेति स्ति उपयन्तीति, यतश्चैवमतस्तदुपरि प्रेमादिप्र-
मादपरिहारतो धर्म एवावहितेन भाव्यम्, तथाविधाऽऽभी-
राव्यसकवर्णिगवत् । तथा च वृद्धाः—“ एगम्मि नयरे एगो
वाणियगो अतराऽऽवणंसु ववहरइ, एगो आभीरी उज्जुगा
दो रुवए घन्तुण कप्पासनिमित्तमुवट्ठिया । कप्पासो य तथा
समग्गो वट्ठति । तेण वाणियएण एगस्स रुवस्स दो वा-
रातालेउं कप्पासो विट्ठो । सो जाणइ—दोणह वि रुवणण दि-
ट्ठो स्ति । सो पौट्ठलं बंधिऊण गया । पच्छा वाणियगो चि-
तेति—एस रुवगो मुहा लडो । ततो अहं एयं उवभुजामि ।
तेण तस्स रुवगस्स समियं घयं गुलो विट्ठिण्णेउं घरे वि-
सज्जिउं भज्जा संलत्ता—घयपुण्णे करइजासि स्ति । ताए कया
घयपुण्णा । जामाउणो से सवयंसो आगतो । सो ताए परि-
वेसितो घयपुण्णेहिं, सो भुजिउं गतो । वाणियगो गहाणपय-
तो भोयण्णमुवगतो । सो ताए परिवेसितो साभाविण्ण भ-
त्तेण । भगति—किं न कया घयाउरा ?, ताए भगणति—कया
परं जामाउएण सवयंसण खारया । सो चित्तेति—पच्छ
जागिसे कयं मया, सा वराई आभीरी घेवेउं परनिमित्तं
अप्पा अबुत्तण संजोइओ । सो य सचित्तो सरीरचित्ताए
णिग्गतो गिम्हो य वट्ठति । सो मउक्कहवेलोए कयस-
रीरचित्तो एगस्स रुवणस्स हेट्ठा बीसमति । साहु य तेणो-
गसंण भिक्खाणिमित्तं जाति । तेण सो भगणति—भगवं ?
एयं रुक्खच्छायाए विस्सम मया समाणे ति । साहुणा भ-
णियं—तुरियं मए गियकज्जेण गंतव्वं । वणिण्ण भणियं—किं
मयवं ! कोऽपि परकज्जेणावि गच्छइ ?, साहुणा भणियं—
जहा तुमं चिय भज्जाइनिमित्तं किलिस्ससि । ” स मर्मणीव
स्पृष्टः ” तेणैव एकवयणं संशुद्धो भणति—भयवं ! तुम्हे
कथं अच्छइ ?, तेण भणइ—उज्जाण । ततो तं साहुं क-
यपज्जत्तियं जाणिऊण तस्स सगासं गतो, धम्मं सोउं भ-
णति—पव्वयामि जाव सयणं आपुच्छिऊणं । गतो गिययं घरे
बंधवं भज्जे च भणइ—जहा आवणे ववहरंतस्स तुच्छो
लाभगो, नो विसावाणिज्जं करेस्सामि । दो य सत्थवाहा,
तत्थगो मुल्लभंडं वाऊण सुहेण इट्ठपुरं पावइ, तत्थ वि-
ट्ठे ण किंचि गिग्गति । बीओ न किंचि मुल्लभंडं वेति, पुव्व
विट्ठं च विलुंपोति । तं कयरेण सह वच्चांमि ?, सयणं भ-
णियं पदमेण सह वच्चसु । तेहिं सो समणुण्णातो बंधुसहितो
गग्गो उज्जाणं । तेहिं भगणति—कयरो सत्थवाहो ?, तेण भण-
ति—णण परणोसत्थवाहो एस साहु असो गच्छायाए उव-
विट्ठो गियण्णं भंडेणं ववहारावइ । एएण सह निव्वाणपट्ठणं
जामि स्ति पव्वइतो ” यथा चायं वणिक् स्वजनस्वतत्त्वमालो-
चयन् प्रव्रज्यां प्रत्याहृतः, तथाऽन्यैरपि विवेकभिर्यतितव्यम् ।
तथा च वाचकः—

“ रोगाघातो दुःखा—दितस्तथा स्वजनपरिवृतोऽतीव ।

कण्ठि करुणं सखायं, रुजं निहन्तुं न शक्नोऽसौ ॥ १ ॥
माता भ्राता भगिनी, भार्या पुत्रस्तथा च मित्राणि ।
न घ्नन्ति ते यदि रुजं, स्वजनबलं किं कृथा बहसि ? ॥ २ ॥
रोगहरणेऽप्यशक्ताः, प्रत्युत धर्मस्य ते तु विप्रकराः ।
भरणाच्च न रक्षन्ति, स्वजनपराभ्यां किमभ्यधिकम् ? ॥ ३ ॥
तस्मात् स्वजनस्यार्थे, यदिहाकार्यं कर्माणि निर्लेज ! ।
भोक्त्वयं तस्य फलं, परलोकगतेन ते मूढ ! ॥ ४ ॥
तस्मात् स्वजनस्यापरि, सङ्गं परिहाय निर्धृता भूत्वा ।
धर्मं कुरुष्व यत्ना-द्यत्परलोकस्य पथ्यदनम् ॥ ५ ॥”
इति सूत्रार्थः ।

इत्थं तावत् स्वकृतकर्मभ्यः स्वजनाञ्च मुक्तिरित्युक्तम् ;
अधुना तु द्रव्यमेव तन्मुक्तये भविष्यतीति कस्यचिदाशयः

स्यादत आह-

वित्तेण ताणं न लभे पमत्ते, इमम्मि लोए अदुवा परत्थ ।
दीवप्पणद्वे व अणंतमोहं, नेयाउयं ददुमददुमेव ॥ ५ ॥

वित्तेन-द्रव्येन त्राणं-स्वकृतकर्मणो रक्षणं न लभते-न प्रा-
प्नोति इति । कीदृक् ?-प्रमत्तः-मर्यादप्रमादवशतः, क ?-
‘इमम्मि’ स्मि अस्मिन्ननुभूयमानतया प्रत्यक्ष एव लोके
जन्मनि, ‘अदुव’ स्मि अथवा परत्राति-परमं, कथं पुन-
रिहापि जन्मनि न कर्णाय ? , अत्राच्यते बृहत्सम्प्रदायः-
“ एषा किल राया इदमहापि कम्हि ऊसवे अत्तपुरं नि-
ग्गच्छंते घोसणं घोसावेइ-जहा सव्वे पुरिसा नयरातो नि-
ग्गच्छंतु । तत्थ पुरोहिदयपुत्तो रायवत्तभा वेसाधरमणुपरिवटो
घोसिण्णऽवि ण णिग्गतां । सो रायपुरिसेहि गहिता । तण वत्त-
भेण न तेसि किञ्चि दाऊण अण्णा विमोइतो । ण्णायमाणो
विवदंतो रायसगात्ममुवणीतो । राइणा वि वज्जो आणत्तो ।
पच्छा पुरोहिओ उवाट्ठतो भणति-सव्वस्सं पि य देमि मा
मारिज्जउ, तांऽवि ण मुक्को, सूलाप भिञ्जा । ” उत्त० ४ अ० ।
(क्षीपशब्दवक्तव्यता‘दीव’ शब्दे चतुर्थभागे २५४१ पृष्ठे गता ।)
श्रुतज्ञानात्मकात् दृष्टाऽपि वित्तादिव्यासक्रियस्तदावरणोद-
यादद्रष्टव्यं भवति, तथा च न केवलं स्वतत्त्वाणाय वित्तं न
भवति, किन्तु कर्थाश्चित् त्राणहेतुं सम्यग्दर्शनादिकमप्यवा-
प्तमुपहर्न्ताति सूत्रार्थः ।

एवं धनादिकमेव सकलकल्याणकारि भविष्यतीत्याशङ्का-
यां तस्य कुर्गतिहेतुन्यं कर्मणश्चाबध्यत्वमुपदर्श्य यत्
कृत्यं तदाह-(सूत्रम्)

सुत्तं सु आवी पडिबुद्धजीवी, नो विस्ससे पंडिय आसुपणे ।
घोरा मुहुत्ता अबलं सरीरं, भारण्डपक्खीव चर ऽप्पमत्तो । ६ ।

सुत्तं-द्रव्यतः शयानेषु भावतस्तु-धर्मं प्रत्यजाग्रत्सु, चः
पादपूरणं, चशब्दः समाहारतरेतरयोगसमुच्चयावधारणपाद-
पूरणाधिकवचनादिष्विति वचनात्, अपिः सम्भावेन, ततोऽ-
यमर्थः-सुत्तं च तस्यास्तां जाग्रत्सु च (उत्त० ४ अ०)
(पडिबुद्धजीवी इत्यस्य व्याख्या ‘पडिबुद्धजीवि’ [ण]
शब्दे पञ्चमभागे ३२१ पृष्ठे गता) (अगड्दत्तस्य कथा
‘अगड्दत्तशब्दे प्रथमभागे १५५ पृष्ठे गता ।),
न विश्वस्यात्, प्रमादं विवर्ति गम्यते, किमुक्तं भवति ? -ब-

हुजनप्रवृत्तिदर्शनाज्ज्ञेतेऽनर्थकारिण इति न विभ्रम्भवान् भ-
वेत्, ‘परिहृतः’ प्राग्बत्, आशु-शीघ्रमुचितकर्त्तव्येषु य-
तितव्यमिति प्रज्ञा-बुद्धिरस्येति-आशुप्रज्ञः, किमिति आशु-
प्रज्ञः ? , यतो घूर्णयन्तीनि घोराः-निरनुकम्पाः, सततम-
पि प्राणिनां प्राणापहारित्वात्, क एतं ?-‘मुहुत्ताः’ काल-
विशेषाः, कदाचिच्छारीरबलाद् घोरा अप्यमी न प्रभवि-
ष्यन्तीत्यत आह-‘अबलं’ बलविरहितं न मृत्युदायिनो
मुहुत्तान् प्रति सामर्थ्यवत्, किं तत् ?-शरीरम्, एवं तर्हि
किं कृत्यमित्याह ?-‘भारण्डपक्खीव चर ऽप्पमत्तो’ इति पतत्य-
नेनेति पक्षः सोऽस्यास्तीति पक्षी । भारण्डश्चासौ पक्षी च
भारण्डपक्षी स यद्वदप्रमत्तश्चरति तथा त्वमपि प्रमादरहित-
श्चर-विहृतानुष्ठानमांसवस्व, अन्यथा हि यथाऽस्य भारण्डप-
क्षिणः पक्ष्यन्तरेण सहान्तर्धत्तिसाधारणचरणसम्भवात्
स्वल्पमपि प्रमाद्यतोऽवश्यमेव मृत्युः, तथा तथापि संयम-
जीविताद् भ्रंश एव प्रमाद्यत इति सूत्रार्थः ।

असुमेवार्थे स्पष्टयन्नाह-

चरे पयाइं परिसंकमाणो,
जं किञ्चि पासं इह भन्नमाणो ।
लाभंतरे जीविय बूहइत्ता,

पच्छा परिणायमलावधंसी ॥ ७ ॥

चरेत्-गच्छेत् पदानि-पादविलेपकृपाणि परिशङ्क-
मानः-अपाये विषणयन्, किमित्यवमत आह-‘यात्कि-
ञ्चिद्’ गृहस्थसंस्तवाद्यल्पमपि पाशमिव पाशं संयमप्र-
वृत्तिं प्रति स्वातन्त्र्यापरोधितया मन्यमानो-जानानः,
यद्वा चरेदिति-संयमाध्वनि यायात्, किं कुर्वन् ? -प-
दानि-स्थानानि, धर्मस्येति गम्यते, तानि च मूलगुणा-
दीनि परिशङ्कमानो-मा ममेह प्रवर्त्तमानस्य मूलगुणेषु
मालिन्यं स्वल्पना वा भविष्यतीति परिभाषयन् प्रवर्त्तते ।
‘जं किञ्चि’ स्मि यात्किञ्चिदल्पमपि दुश्चिन्तितानि प्रमादपदं
मूलगुणादिमालिन्यजनकतया बन्धहेतुत्वेन पाशमिव पा-
शं मन्यमानः, तस्यमुभयत्राभिप्रायः-यथा भारण्डपक्षी
अपरसाधारणान्तर्वेत्तिचरणतया पदानि परिशङ्कमान एव
चरति यात्किञ्चिद्वरकादिकमपि पाशं मन्यमानः तथाऽ
प्रमत्तश्चेत् । ननु यदि परिशङ्कमानश्चरति सर्वथा जी-
वितनिरपेक्षेणैव प्रवर्त्तितव्यं, तन्मापन्नतायां हि कदाचि-
त्कर्थाश्चिदुक्तं सम्भव इत्याशङ्क्याह-‘लाभंतरे’ त्यादि
वृत्ताज्जम् । लभन्ते लाभः-अपूर्वार्थप्राप्तिः-अन्तरं-विशेषः,
लाभश्चासावन्तरं च लाभान्तरं तस्मिन् स्तीत्यर्थः । किमुक्तं
भवति ? -यावद्विशिष्टविशिष्टतरसम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्र्यावा-
प्तिरितिः सम्भवति तार्थावदं जीवितं-प्राणधारणात्मकं ‘बूह-
इत्ता’-अन्नपानोपयोगादिना बृद्धिं नीत्वा, तदभावं प्राय-
स्तदुपक्रमणसम्भवादित्युक्तम्, ‘बूहा पिवासा य वाही य’
स्ति वचनात् क्षुदाग्नीनामप्युपक्रमणकारणत्वेनाभिधानाद् । इ-
ह च बूहयित्वेव बूहयित्वात् व्याख्येयम्, अन्यथा ह्यसंस्कृतं
जीवितमिति विरुध्यत इति भावनीयम् । ततः किमित्याह-
पश्चाद्-लाभविशेषप्राप्त्युत्तरकालं ‘परिणाय’ स्मि सर्वप्रका-
रैरवबुध्य यथेदं नेदानीं प्राग्बत्सम्यग्दर्शनादिविशेषहेतुः,
तथा च नातो निर्जरा । न हि चरमा व्याधिना

वा आसृते तत् तर्थावधर्मोचानं प्रति समर्थम्, उक्तं हि—“जग ज्ञाव न पालति, ताद्री जाव न वर्तति । जाविर्त्या न हायति, ताव धम्म समायरे ॥ १ ॥ ” एव अपरिग्रय प रिज्ञाय ततः प्रत्याख्यानपरिग्रया च भक्त प्रत्याख्याय, स- र्थथा जीवितानिरेपेक्षो भूयति भावः । मलवदन्त्यन्तमात्मानं लीनतया मलः—अप्रकार वम्मं तदपञ्चमेन हृदयवर्णाल- मलापध्वंसी—मलाविनाशकृत्, स्यादिति शेषः । ततो या- वज्ज्ञाभ देहधारणमात्रं गुणार्थं भावः । यद्वा—जीवितं बृंहयित्वा लाभान्तर-लाभावच्छेदऽन्तर्बहिश्च मलाश्रयत्वा- न्मलः—आदार्गिकशरीरे तदपध्वंसी स्यात्, काऽप्ये—जी- वितं त्यजेद् । इदमुक्तं भवति—अयमस्यैको हि गुणो मानुष्य- मवाप्य लभ्यते धम्म इति भावयन् यावद्विस्तृताभः तार्वाददे बृंहयन्, लाभोवच्छेदं सम्भाव्य संलेखनार्थावधानतस्त्यजेत् । (उक्तं) (इह च यावज्ज्ञाभधारणं मणिडकचौरादाहरणम् ‘मंडिय’ शब्दे पष्ठ भागे २१ पृष्ठ व्याख्यातम् ।) दृष्टान्ता- नुवादपूर्वकोऽयमिहापनयः—यथाऽयमकार्यकार्योप मणिड- को यावज्ज्ञाभं मूलोदयनपतिना धारितः तथा धर्मार्थिनाऽपि संयमोपहतिहेतुकर्मापि जीवितं निर्जगलाभमभिलषता तज्ज्ञा- भं यावद्विस्तृताभिति । न च तज्ज्ञाभं संयमोपगोध एव, यथा-ऽऽगमं हि प्रवृत्तस्य तत्तदुपपद्यमानं भावनीयम्, इत्य- लं प्रसङ्गेनानि सूच्यते ।

सम्प्रति यदुक्तं जीवितं बृंहयित्वा मलापध्वंसी स्या-
दिति तर्हि स्वातन्त्र्यत एव उतान्यथेत्याह—

छंदं शिरोहण उच्यते मुक्खं,

आसे जहा भिक्खव्यवम्मधारी ।

पुब्बाइ वामाइ चरऽप्पमत्तो,

तम्हा मुणी खिप्पमुवेति मुक्खं ॥ ८ ॥

छन्दो-वशस्तस्य निरोधः छन्दोनिरोधः—स्वच्छन्दानि-
षेधः तेन उपैति—उपयाति मोक्षं—मुक्तिम् । किमुक्तं भव-
ति ?—गुरुपरतन्त्रतया स्वाग्रहाग्रहयोगितां विना तत्र
प्रवर्त्तमानोऽपि संकेशाविकल इति न कर्मबन्धभाक्, किन्वाविकलचरणतया तर्जिजरणमवाप्नोति, अप्रवर्त्तमा-
नोऽपि चाहारादिप्राग्रहाकुलकुलितचेताः ‘छुट्टुमद-
समे’ त्यादिवचनादन्तर्सेमार्गताद्यनर्थभागेव भवति । त-
त्सर्वथा तत्परतन्त्रेणैव मुमुक्षुणा भाव्यं, तस्यैव सम्यग्-
ज्ञानादिमकलकल्याणहेतुत्वाद् । उक्तं च—“शाणस्स हाइ
भागी, थिरयरतो दंसणं चरित्तं य । धणा आवकहाए,
गुरुकुलवासं न मुंचति ॥ १ ॥ ” यद्वा—छन्दोमा—गुर्वभिप्रा-
येण निरोधः—आहारादिपरिहाररूपं छन्दोनिरोधः तेनैवाक-
न्यायतो मुक्त्यवधिः, तत्तद्वस्तुविषयाभिलाषात्मिका इच्छा
वा छन्दः तन्निरोधेन मुक्तिः, तस्या एव तद्विबन्धकत्वात्,
तथा च लौकिका अप्याहुः—“श्लोकार्थेन हि तद्वदेयं, य-
दुक्तं ग्रन्थकोटिभिः । तृष्णा च सत् (चत्सं) परित्यक्ता प्राप्ते
च परमं पदम् ॥ १ ॥ ” अथवा—छन्दो वेद आगम इत्यन-
र्थान्तरम्, ततः छन्दोमा ‘आणाए आणाए खिय चरण’
मित्यादिना निरोधः—इन्द्रियादिनप्रहात्मकः छन्दोनिरोधः
तेनोपैति मोक्षं न तु सर्वथा जीवितं प्रत्यनपेक्षतया । तथा

च समर्थवद—“सव्यथ संजमे सं—जमानो” अणायमेव
गमिष्यजा । मुक्खं आवायानो, पुणोऽपि मोक्षो न या वि-
रतो ॥ १ ॥ ” अत्रादाहरणमाह—अथवा यथा शिञ्जितो—वल्ग-
नप्रवर्त्तनावनादिशिक्षा प्राप्तो वृणोति—आच्छादयति शरीर-
कर्मान् वम्मं—अश्वतनुवागे तद्वरणशालो वम्मधारी, शिञ्जि-
तश्चामो वम्मधारी च शिञ्जितवम्मधारी, अनेन शिञ्ज-
कतन्त्रतयाऽप्य स्वातन्त्र्याणहमाह—ततोऽयमर्थः—यथा अश्वः
स्वातन्त्र्याविरहान्प्रवर्त्तमानः समरशरमि न तैरिमिरपह-
न्यत इति तन्मुक्तिमाप्नोति, स्वातन्त्र्यस्तु प्रथममशिञ्जितो
रणमवाप्तस्तेरुपहन्त्यत । अत्र च सप्रदायः—एतेण राइ-
णा देगह वि कुलपुत्ताणे दो आभा दिस्सा सिक्खावणपोसण-
न्ध । तन्धेगो कालोच्चिएण जवसजोगासणेणं संरक्खमाणो वा-
वियलालियवाग्गयाइयातो कलातो सिक्खावह । वीओ को
एयस्स इट्टुजवसजोगासणं दाहिइत्ति घग्गु वांइइ ण तु
सिक्खावह, सेसं अणणा भुंजति । संगामकाले उवाट्टिण
ते रग्गा बुत्ता—तेसु चेवास्ससु आगेदं भस्ति आगच्छह, से
पत्ता, भणिया य राइणा—पविमह संगामं । तत्थ पदमाऽ
सेा सिक्खागुणनणतो सारहिंयमणुवट्टमाणो संगामपागतो
जातो, दुइओ विस्सट्टसिक्खाभावतोऽस्सभावभावणाभा-
वियत्तणओ गोधूमजंतगजुन इव तन्धेव भमिउमादत्तां । ते
च परा उवलक्खंउं टयसारहिं काऊण गृहीतवन्तः । दृष्टा-
न्तानुवादपूर्वकोऽयमुपनयः—यथाऽस्मावश्वः तथा धर्मा-
र्थ्यपि स्वातन्त्र्याविराहतो मुक्तिमवाप्नोति, अत एव च पू-
र्वणि—उक्तपरिमाणानि वर्षाणि—वन्सरणि “कालात्य-
न्तसंयोगे द्वितीया” (पा० २-३-४), किमित्याह—‘चर’
इति सततमागमोक्ताक्रयामासेवस्व, कथम् ?—अप्रमत्तः—
गुरुपरतन्त्र्यापहारिप्रमादपरिहर्ता, ‘तम्ह’ इति तस्मात्
अप्रमादचरणोदय, मन्यते—जानाति जीवादीनिति मुनिः—
तपस्वी क्षिप्रं—शीघ्रम् उपैति मोक्षम् । ननु छन्दोनिरोधोऽपि
तत्त्वतोऽप्रमादात्मक एवेति कथं न पुनरुक्तदोषः ।, उच्य-
ते—अप्रमाद एवादरः कार्य इति रूपापनार्थत्वाद्ध्यय-
नार्थोर्जावनार्थत्वाच्चास्य न पुनरुक्त्यमिति भावनीयम् । पू-
र्वणि वर्षाणीति च एतावदायुषामेव चारित्रपरिणतिर्गति
दर्शनार्थमुक्तमिति सूत्रार्थः ।

ननु यदि छन्दोनिरोधेन मुक्तिः—अयमन्त्यकाल एव तर्हि
विधीयतामित्याशङ्क्याह, यद्वा यदि पश्चान्मलापध्वंसी स्यात्
तदैव छन्दोनिरोधोऽपि तदनुभूतमस्त्वत आह—

स पुन्वमेवं ण लोभज पच्छा,

एसोवमा सामयवाइयाणं ।

विमीदति मिहिले आउयम्मि,

कालोवणीए सरीरस्स भेए ॥ ९ ॥

स इति—यत्तदनिर्त्याभिसम्बन्धात् यः प्रथममेवाप्रम-
त्ततया भावितमानने भवति स तदात्मकं छन्दोनिरोधम्
‘पुण्यमेव’ इति एवं शब्दस्यात्रोपमार्थत्वात्पूर्वमिधान्त्यकाला-
त् मलापध्वंससमयाद्वा अभाविनमतिन्वात् न लोभेन-
न प्राप्तुयान् । सम्भावेन लिङ् । ततश्च लाभसम्भावनाऽपि न
समाप्ति, किं पुनस्तज्ज्ञाभ इति । पश्चान्—अन्त्यकाले मला-
पध्वंससमये वा, ‘एसोवम’ इति एषा—अनन्तरमभिहित-

स्वरूपा उप—सामान्येन मीयते—परिच्छिद्यते स्वयं—प्र-
सिद्धया अपरमप्रसिद्धं वस्तुनयेत्युपमा, केषां?—शाश्वता
इव वदितुं शालेमेपामितं शाश्वतवादिनः, उपक्रोशिवन् "क-
लंयुगमाने" (पा० ३-२-१९) इति गितिः, तेषां शाश्वतवादि-
नाम्, आत्मनि सृष्ट्युत्पत्तिरकालभाविनमपश्यताम्, इदमि-
हाकृतम्—यो हि लुन्दानिगंधमुत्तरकालमेव करिष्यामीति व-
क्ति सोऽवश्यं शाश्वतवादी, स चैवं प्रज्ञाप्यते—यथा भद्र !
इदानीं भवतस्तत्कालानुपूर्वमग्राबुद्धहेतुतो न समास्ति,
तथोत्तरकालमप्यसौ प्रमादिनस्तव न भविंतीति । य-
दिवा एषा—उपमा—उपेत्युपयोगपूर्वकं मेति ज्ञानमु-
पमा—सम्प्रधारणा यदुत पश्चाद्धर्मं करिष्यामः इति
शाश्वतवादिनां—निरूपकमायुषाम्, ये निरूपकमायु-
ष्कनया शाश्वतमवान्माने मन्यन्ते तेषां युज्यतापि,
न तु जलबुद्बुदसमानायुषाम्, तथा चास्मावुत्तरका-
लमपि लुन्दानिगंधमनानुयन् विधीदति—कथमहमकृत-
सुकृतः सम्प्रत्यनर्वाक—पारं भयाभ्याधि आस्यन् भवि-
ष्यामीत्येवमात्मकं वैकल्यमनुभवति । कदा?—शिथिलय-
ति—आत्मप्रदेशान् मुञ्चति आरुपि—मनुष्यभवापराद्विरायायु-
ष्कर्मणि, 'कालोवर्णीय' इति कालेन—मृत्युना स्वस्थितित्य-
लक्षणेन वा मयमनोपनीतः उपद्वैकितः—तस्मिन्, क ?
त्याह—शरीरस्य—आदौ कालायात्मकस्य भेदे—सर्वपरिशा-
टतः पृथग्भावं, तद्वदमदम्पर्यम्—आदित एव न प्रमादव-
द्विर्भाव्यम्, तथा चाह— " गमने किमद्य किं श्वः, कदाऽपि
वा सर्वथा ध्रुवं क्राप ? । इति जानन्नापि मूढ—स्तथाऽपि मां-
हान्मुख्यं शेते ॥ १ ॥ " इति सूत्रार्थः ।

किं पुनः पूर्वमिव पश्चादपि लुन्दानिशोधे न लभत इत्याह—
स्निग्धं न मङ्गहं विवेगमउं,

तम्हा समुद्राय पहाय कामे ।

समेच्च लाभं समता महसी,

आयाणरक्खी चरमप्पमत्तो ॥ १० ॥

क्षिप्रं तन्त्रण एव न शक्नोति न समर्थो भवति, किं क-
र्त्तुम्?—एतुं—गन्तुं, प्राप्तुमिति यावत्, कम?—विवेकं द-
व्यता बहिः सङ्कपरित्यागरूपं, भावतस्तु—कपायपरिहारात्म-
कम्, न हाकृतपरिक्कर्मा भगिति तत्परित्यागं कर्त्तुमलम् ।
अत्रोदाहरणं ब्राह्मणी— " एषो मरुतो परदेसं गन्तुण सा-
हापारतो होऊण सविस्सयमागतो, तस्सऽश्रेण मरुतेण स्व-
द्धपलालतो त्ति काउं दारिका दत्ता । सो य लोण दक्खिणा-
तो लहति, परं विभवं वड्ढति तेण तीसे भागियाण सुव-
हुं अलंकारं कागियं । सा निच्चमंडिया अच्छुइ । तेण
भरणइ—एस् पच्चंतगामो, ता तुमं एयाणि आभरणगा-
णि त्रिहि पव्वणीपु आविधाहि, कहिं चोरा उवगच्छेज्जा
तो सुहुं गोविज्जंति । सा भरणइ—अहं ताए वेलाए सिग्घ-
मेव अवणस्सं ति । अथवा तन्ध चोरा पडिया, तमेव गि-
च्चमंडियागिहं अणुपविट्ठा, सा तेहि सालंकिया गहिया,
सा य पणीयभोग्यत्ता मंसोवचित्तपारिणपाया ण सक्कइ क-
डगाईण अवणउं, ततो चोरेहि तीसे हन्धे छुत्तण अव-
णीया, गगिहउं च निग्गया । " एवमन्योऽपि प्रागकृतपरि-
क्कर्मा न तत्काल एव विवेकमेतुं शक्नोति, मलापध्वंस-
तस्तु तथा सति दूरापास्त एवास्ति, न च मरुद्व्युदाह-

रणं तत्राप्याभिधेयम्, आश्चर्यरूपत्वादस्य, न होवे तीव्र-
भावा यदवः सम्भवान्त, यत एव तस्मात् सम इति—स-
म्यक् प्रवृत्त्या उन्नायेति च पश्चाच्छब्दे निगतेत्याम इत्या-
लस्यत्यागेनोत्तम विधाय, तथा ' पहाय कामे ' इति प्र-
कर्षण—मनसाऽपि तदचिन्तनात्मकेन हित्वा त्यक्त्वा का-
मान—इच्छामदनात्मकान समेत्य—सम्यग ज्ञात्वा लोकं स-
मस्तप्राणिसमूहं, कया?—समतया—समशत्रुमित्रतया
कचिद्वक्त्रादिप्रत्ययति यावत्, तथा च महर्षिः सन्, महः—
एकान्तोत्सव्यरूपत्वात्मास्तस्मिच्छतीत्यवशीलो महर्षी वा-
किमुक्तं भवति?—विषयाभिलाषावगमार्थनिर्दानः सन् आ-
त्मानं रक्षत्यपायभ्यः कुगमिगमनादस्य इत्यवशील आत्म-
रक्षा यथा आदीयते—स्वीक्रियते आत्महितमनेनत्यादानः—स-
यमः तद्गता ' चरमप्पमत्तो ' इति मकारोऽलाक्षणिकः, तत-
श्चाप्रमत्तः—प्रमादगद्गितः, इह च प्रमादपारिहारोऽपरिहार-
योगैहिकमुदाहरणं वर्णिगमहिला । तत्र च सम्प्र-
दायः— " एषा वीरगममहिला पउत्थपतिया सर्ग-
रमुस्सुसापरा दासभयगकम्मकरे गिज्जगिज्जभोगेसु न
नियोजयति, न य तेमि कालोवधसं जहिच्छु आहारं भ-
ति वा दति, ते सर्वे नट्टा । कम्मंतपरिहाराणं विभषपरि-
हाराणि । आगतो वारिणयओ । एवेविहं पस्सिऊण पच्छा
तेण गिच्छुदा । अमं तु पुक्खलेणं मुकंणं वगेति, लज्जा प-
णेण । तेण तीसे गियगा भस्सन्ति—जइ अप्पाणं रक्खइ
ता परिणामं त्ति, ताए यऽमुगियपरमत्थाए दुग्गयकल्लगाए
सोउ नियगा भगणति—रक्खामि (किंविहइ) अप्पाणं, सा
तेण विवाहिया, गतो वारिज्जेणं । साऽपि दासभयगकम्म-
करादीणं संदेसं दाउं तस्मि पुव्वरिहकाइकाले भोगेणं दे-
इ, महुगहिं च वायाहि उच्छाहइ, भइ च तेमि अकाल-
परिहारेणं देइ, ण य गियगसरीरमुस्सुसापरा । एवमप्पा-
णं रक्खताए भत्ता उवागथो । सो एवावहं पस्सिऊण
तुट्ठा, तेण सर्वमामिणी कया । " इत्येतावदिहव गुणायाऽ-
प्रमादो दोषाय च प्रमादः, आस्तामन्यजन्मनीत्यभिप्रायणा-
वैधैहिकोदाहरणाभिधानमिति परिभाषनीयमिति सूत्रार्थः ।

प्रमादमूलं च गगद्वपाधिति सोपायं तत्परिहारमाह—

मुहुं मुहुं मोहगुणे जयंतं,

अणंगस्सया ममणं चरंतं ।

फासा फुमंती अममंजसं च,

ण तमु भिक्खु मणमा पउस्से ॥ ११ ॥

मंदा य फासा बहुलोभणिज्जा,

तहप्पगारेमु मणं ण कुज्जा ।

रक्खेज्ज काहं विणण्ज माणं,

मायं ण सेवज्ज पहिज्ज लोहं ॥ १२ ॥

मुहुमुहु—वारं वारम्, सततप्रवृत्त्युपलक्षणमेतत्, मोहय-
ति जानानमपि जन्तुमाकुलयति प्रयत्नयति चान्यथेति
मोहः तस्य गुणाः मोहगुणा—तदुपकारिणः शब्दादयः,
ताम् जयन्तम्—आमभवन्तम्, किमुक्तं भवति?—अविच्छेद-
तस्तज्जप्रवृत्तम्, यथा—कर्थाश्चमोहनीयात्यन्तोद्यत एकदा
तैः पराजितमपि पुनः पुनस्तज्जये प्रति प्रयत्नमानं न तु त-
त एव विमृशमेयमोहागम, अनेकरूपाः—अनेकमिति—अ-

नेकविधं परुषविषमसंस्थानादिभेदे रूपं-स्वरूपमपामिति अ-
नेकरूपाः, श्रमणे चरन्ते प्रागवत्, 'फास' इति स्पृशन्ति
स्वानि स्वानांन्द्र्याणि गृह्यमाणतया इति स्पर्शाः—शब्दा-
दयस्त स्पृशन्ति-गृह्यमाणतयेव सम्बन्धान्त, असमञ्जसम-
अननुकूलमिति क्रियाविशेषणमेतत्, चशब्दाऽवधारणे
असमञ्जसमेव, अथवा—स्पर्शनाविषयाः—स्पर्शाः स्पृशन्ति,
स्पर्शोपादाने चाम्येव दुर्ज्ञेयत्वाद्व्यापत्वाच्च, न तेषु-स्पर्श-
पुंभिः—मुनिः, मनसा उपलक्षणत्वाच्च वाचा कायेन च,
यद्वाऽपशब्दस्य लुप्तनिर्दिष्टत्वात्मनसाऽपि आस्तां वाचा
कायेन वा, 'पदुसे' इति प्रक्षेपेत् प्रक्षिप्याद्वा । किमुक्तं भ-
वति ?—कर्मकशमेस्तारकादिस्पर्शादौ हन्तापतापता चयमे-
तेनेति च चिन्तयेत् नैव वा बन्धपरिहरेद्वा तस्मात् । "मं-
दाय" इति सूत्रम्, तथा मन्दायन्तीति मन्दाः—हिताहित-
विधेयकनमपि जनमन्यतां नयन्तीति कृत्वा, चशब्दः, पूर्वा-
पलया समुच्चय, स्पर्शाः, प्राग्वच्छब्दादयः, बहूना लोभय-
न्ति—विमोहयन्तीति बहुलोभनीयाः अन्यत्रापि (कृत्यल्युटा
बहुलम्) इति वचनात् कर्तव्यनीयः, अनेनात्योक्षपक्षवमुक्त-
म्, 'तद्वपगोस्सु' इति अपेक्ष्यमानत्वात्तथाप्रकारेणैव व-
हलोभनीयत्वापि सूक्ष्मधुरगसादिषु मनः—चिन्त न
कुर्यात्, अथवा—धातूनामनेकार्थत्वाच्च निवेशयेत् । यद्वा-
सद्वत्पात्मकमेव मनः, ततो मन इति सकल्पमपि न
कुर्यात्—न विदध्यात्, आस्तां तत्प्रवृत्तिमिति । अथ-
वा—मन्दबुद्धित्वात्मन्मन्दगमनत्वाद्वा मन्दाः—स्त्रियः ता एव
स्पर्शप्रधानत्वात् स्पर्शाः, ततश्च मन्दाश्च ताः स्पर्शाः, बहूना
कामिनां लोभनीयाः—गृहजनका बहुलोभनीया याम्ना-
सु 'तद्वपगोस्सु' इति लिङ्गव्यत्ययात्तथाप्रकारासु
बहुलोभनीयासु मनोऽपि न कुर्यात्, इह च स्त्रीणांमेव बहु-
तरापायद्वन्तुत्वादिभ्यमुच्यते, तथा चाह—“स्पर्शोन्द्रियप्रस-
क्ताश्च, बलवन्तो मदोत्कटाः । हस्तिबन्धकिसंक्रा, वध्यन्ते
मत्तवारणाः ॥१॥” इति । एव च पूर्वसूत्रेण छेपस्य परिहार
उक्तः, अनेन च रागस्य, स तु कथं भवतीत्यत आह—र-
क्षयेत्-निवारयेत्, कम ?—क्रोधम्-अप्रीतिलक्षणं, वि-
नेयेत्-अपनेयेत् मानस-अहङ्कारात्मकम्, मायां-परव-
ञ्चनबुद्धिरूपां न कुर्यात्, प्रजह्यात्-परित्यजेत् लोभम्-
आभिवृक्षस्वभावम्, तथा च क्रोधमानयोर्द्वैपात्मकत्वात्मा-
यालोभयोश्च रागरूपत्वात्तत्राग्रह एव तत्परिहृतिरिति भाव-
नीयम् । अथवा—स्पर्शपारिहारमभिधत्ता, चतुर्थवतमुक्तम्,
तच्च 'अवमेचरे धारं पमायं दुर्हिद्वृगं' इति वचनान्महाप्र-
मादरूपस्यावहणो निरोधकृदिनि, तदभिधानाजिज्ञासादि-
निरोधोऽप्युक्त एवेति, अनेनार्थतो मूलगुणाभिधानम्, रक्ष-
त क्रोधमित्यादिना च पिण्डादिकमथच्छेत् यच्छेत् वा न क-
षायवशतो भवेदित्युत्तरगुणाङ्गरिति सूत्रद्वयार्थः ।
सम्प्रति यदुक्तं—'तस्मा समुद्राय पहाय काम' इत्यादि,
तत्कदाचिच्चरकादिष्वपि भवेत्, अत आह-यद्वैतायना
चारित्रशुद्धिरूपा, सा च न सम्यक्त्वविशुद्धिमपहायातस्त-
दर्थमिदमाह—

जे संखया तुच्छपरम्पवादी,
ते पेजदोसागुगया परज्झा ।

एण अहम्मु त्ति दुगंल्लमाणो ,

कंखे गुणो जाव सरीरमेण ॥ १३ ॥ त्ति वेमि ।

'ये' इति अनिर्दिष्टस्वरूपाः, संस्कृता इति न तात्त्विकशुद्धि-
मन्तं किन्तुपरिचितवृत्तयः, यद्वा—संस्कृतागमप्ररूपकत्वेन
संस्कृता, यथा सौगताः, ते हि स्वागमे निग्नवयोच्छेदमभिधा-
य पुनस्तैनेव निर्वाहमपश्यन्तः परमार्थतोऽन्वयद्वयैव रूपमेव
सन्तानमुपकल्पयावभूयुः, सांख्याश्चैकान्तनित्यतामुक्त्वा
तत्त्वतः परिणामरूपां चै (पावे)व पुनराविर्भावतिरोभावावु-
क्तवन्तो, यथा वा—“उक्तानि प्रतिषिद्धानि, पुनः सम्भा-
वितानि च । सापेक्षानिर्गन्ताणि, ऋषिवाक्यान्यनकशः ॥१॥”
इति वचननिषेधनसम्भवादिभिरुपस्कृतम्भत्यादिशास्त्रा म-
न्यादयः, अत एव 'तुच्छ' इति तुच्छा यदुच्छाभिधायितया नि-
साराः 'परम्पवा' इति परं च ते स्वतार्थिकव्यतिरिक्ततया
प्रवादिनश्च परप्रवादिन, ते किमित्याह—'पेजदोसागुगया'
प्रमद्वेषाभ्यामनुगताः प्रमद्वेषानुगताः, तथाहि—सर्वथा संघा-
दिनि भगवद्वचमि निग्नवयोच्छेदैकान्तनित्यत्वादिकल्पन-
वचनानिषेधनसम्भावनादि वा न रागद्वेषाभ्यां विनोति भाव-
नीयम्, अत एव च 'परज्झ' इति देशोपदत्वात्परवशा रागद्वे-
षग्रहप्रस्तमानसतया न ते स्वतन्त्राः । यदि त एवाविधास्त-
त किमित्याह—एतं इति—अहंमन्तवाह्याः, अधर्महेतु-
त्वादधर्मः, 'इति' त्यमुनाञ्ज्वेन 'दुगंल्लमाणो' इति जुगु-
प्समानः, उन्मार्गानुयायिनोऽस्मी इति तत्स्वरूपमवधारयन्,
न तु निन्दन्, निन्दायाः सर्वत्र निषेधात्, तद्विषयश्च
किं कुर्यादित्याह—काङ्क्षेत् अभिलषेत् गुणान्—सम्य-
ग्दर्शनचारित्रात्मकान् भगवदागमाभिहितान्, किं
नियतकालमेवातान्यथेत्याह—यावच्छरीरात्—ओर्दाङ्का-
त्पञ्चपकागडा मद्—पृथग्भावः शरीरभेदे, मरणे विमुक्ति-
वैति यावद्, अनेनैव समुत्थाने कामप्रहाणादि च तत्त्वतः,
अन्यत्र तु संवृत्तिर्मादियुक्तम्, एव च काङ्क्षात्मकसम्यक्त्वा-
तिचारपरिहाराभिधानतः सम्यक्त्वशुद्धिर्वाति सूत्रार्थः ॥१३॥
इति परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत् । उक्ताऽनुगमः । सम्प्रति
नयां ते च पूर्ववत् । उत्त० ४ अ० ।

किञ्च—

ण य संखयमाहु जीवियं, तह विव बालजणो पगम्भइ ।

काले पापेहि मिज्जती, इति संखाय पुणी ण मज्जती । १२॥

न च—नेव जीवितम्—आयुष्कं कालपर्यायणं श्रुतिं
सत् पुनः 'संखय' इति संस्कृते-तन्नुवत्सन्धातुं शक्य-
ते इत्येवमाहुस्तद्विदः, तथाऽपि एवमपि व्यवस्थितं बालः—
अज्ञो जनः प्रगल्भत पापं कुर्वन् धृष्टो भवति, असदनु-
ष्ठानगताऽपि न लज्जत इति, स चैवम्भूतो बालस्ते-
रसदनुष्ठानापादितः पापैः कर्मभिः मीयेत—तद्युक्तं इत्ये-
वं पारिच्छेद्यते, मीयेत वा मेयेन धान्यादिना प्रस्थकव-
दिति, एव संख्याय—ज्ञात्वा मुनिः—यथावास्थितपदा-
र्थानां वेत्ता न माद्यतीति तेष्वसदनुष्ठानेष्वहं शोभनः कर्त्त-
व्येव प्रगल्भमानो मदे न करोति । सूत्र० १ धृ० २ अ०
२ उ० । ('छेदे' इति (२०) 'मृते' तद्व्याख्या च 'छेद' शब्दे
तृतायभागे १२३० पृष्ठे गता ।)

संस्वराय-शंस्वराज-पुं० । वाराणस्यां स्वनामख्याते राजनि-
यो हि मल्लितीर्थकता सह प्रवर्जितः । स्था० ७ ठा० ३ उ० ।
“ संखयरिसी ” ती० ।

संस्वराय-शंस्वराज-पुं० । विशेष महाग्रह, स्था० । कल्प० । सू०
प्र० । च० प्र० ।

दो संस्वराय । (सू०-६०×) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

संस्वराय-शंस्वराज-पुं० । एकविंशतितमे महाग्रह, स्था० ।

दो संस्वराय । (सू०-६०×) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

संस्वराय-शंस्वराज-पुं० । द्वीपभेदे, अनु० । “ संस्वरं दीर्घाम्, संस्व संस्वरभेदे यं दे देवा । (५८) ” द्वी० ।

संस्वरसमुद्र-शंस्वरसमुद्र-पुं० । शंस्वरद्वीपस्याभितः समुद्र, “ संस्वरसमुद्र अभिवाञ्छा । मणिपर्वत मणिहसेय दे देवा ” द्वी० ।

संस्वराय-शंस्वराज-पुं० । शंस्वराजकर्मणः, नि० चू० १ उ० । (शंस्वराजं कल्पते न वेति ‘मूलगुणपडिसेवणा’ शब्दे पष्ठ भाग ३५६ पृष्ठ उक्तम् ।)

संस्वराय-शंस्वराज-पुं० । धरणीय नागकुमारस्य चतुर्थे लोकपाले, भूतानन्दस्य चतुर्थे लोकपाले च । स्था० ४ ठा० १ उ० । धरणीयनागकुमारस्योत्तरदिगलोकपाले, भ० ३ श० ८ उ० । स्था० । कालोद्धार्यप्रभृतिध्वन्ययुक्तिकल्पनतमे (भ० ७ श० १० उ०) स्वनामख्याते आर्जाविकापासके, भ० ८ श० ५ उ० ।

संस्वराय-शंस्वराज-पुं० । संख्यायन्ते परिच्छिद्यन्ते जीवादयः पदार्था येन तज्ज्ञानं संख्येयुच्यते । सूत्र० १ श्रु० १३ अ० । सम्यक् ख्यायन्ते-प्रकाशयन्तेऽनयेति संख्या । प्रज्ञायाम्, आत्मा० १ श्रु० ६ अ० ४ उ० । सूत्र० । संख्यान्-संख्या । परिच्छिद्ये, सूत्र० १ श्रु० १३ अ० । एकादिव्यवहारहेतौ, सम० ३ काण्ड । गणनायाम्, आ० चू० १ अ० । आ० म० । अनु० । सूत्र० । विशेष ।

संख्याप्रमाणं विवरीषुगह—

से किं तं संख्यप्रमाणं ? संख्यप्रमाणे अद्विहं पण्यते, तं जहा—नामसंख्या, ठवणसंख्या, दव्वसंख्या, ओव-
म्मसंख्या, परिमाणसंख्या, जाणणासंख्या, गणणासं-
ख्या, भावसंख्या । से किं तं नामसंख्या ? नामसंख्या ज-
स्म शं जीवस्स वा० जाव से तं नामसंख्या । से किं तं
ठवणसंख्या ? ठवणसंख्या ? जम्मं कट्टकम्मे वा पोत्थ-
कम्मे वा० जाव से तं ठवणसंख्या । नामठवणाणं को
पडविमसो ? नाम (पाणं) आवकहियं, ठवणा
इत्तरिया वा होजा, आवकहिया वा होजा । से
किं तं दव्वसंख्या ? दव्वसंख्या दुविहा पण्यता,

तं जहा—आगमओ य नो आगमओ य० जाव जा-
णयसरीरभविअसरीरवहरित्ता दव्वसंख्या ? से किं तं जा-
णय० रतिविहा पण्यता, तं जहा—एगभविण बद्धाउए अभि-
मुहणामगोत्ते अ । एगभविण शं भंते ! एगभविण ति
कालओ केवच्चिरं होइ ? जहण्णं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं
पुव्वकोडीबद्धाउए शं भंते ! बद्धाउए ति कालओ केवच्चिरं
होइ ? जहण्णं अंतोमुहुत्तं उकोमेणं पुव्वकोडीतिभागं ।
अभिमुहणामगोत्ते शं भंते ! अभिमुहणामगोत्ते ति कालओ
केवच्चिरं होइ ? जहण्णं एकं समयं उकोसेणं अंतोमुहुत्तं ।
इयाणं को शओ कं संखं इच्छइ—तत्थ शणमसंगहववहारा
तिविहं संखं इच्छंति, तं जहा—एगभविअ बद्धाउअं
अभिमुहणामगोत्तं च । उज्जुमुओ दुविहं संखं इच्छइ, तं
जहा—बद्धाउअं च अभिमुहणामगोत्तं च । तिणिण सदनया
अभिमुहणामगोत्तं संखं इच्छंति । से तं जाणयसरीरभवि-
असरीरवहरित्ता दव्वसंख्या । से तं नो आगमओ दव्वसंख्या ।
से तं दव्वसंख्या । (सू०-१५०×)

संख्यान्-संख्या, संख्यायन्तेऽनयेति वा संख्या, नैव प्र-
माणं संख्याप्रमाणम् । इह च संख्याशब्देन संख्याश-
ब्दोद्वेगोऽपि ग्रहणं द्रष्टव्यम्, प्राकृतमधिकृत्य समान-
शब्दाभिधेयत्वात्, गोशब्देन पशुभूम्यादिवत् । उक्तं च—
“ गोशब्दः पशुभूम्यप्सु, वाग्दिगर्थप्रयोगवान् । मन्वप्रयोगे
दृष्ट्यम्बु-वज्रस्थगोभिधायकः ॥ १ ॥ ” एवमहापि संख्या
इति प्राकृतोक्ता संख्या शब्दाश्च प्रतीयन्ते, ततो द्वयस्या-
ऽपि ग्रहणम् । एवं च नामस्थापनाद्व्यादिवाचनारऽपि
प्रक्रान्ते संख्या संख्या वा यत्र घटन्ते, तत्र प्रस्तावज्ञान स्वय-
मेव योज्यमिति । ‘ से किं तं नामसंख्या ’ इत्यादि, सर्वे पूर्वा-
भिहितनामावश्यकदिविचारानुसारतः स्वयमेव भावनायं
यावत् ‘ जाणयसरीरभविअसरीरवहरित्ते दव्वसंख्या तिविहं
पण्यते ’ इत्यादि, इह यो जीवा मृत्वाऽनन्तरमेव शब्दपु
उत्पत्त्यन्ते स तेष्ववधारणोऽपि जन्मदिनादारभ्य एकभ-
विकः स संख उच्यते, यत्र भवे वर्तते स एवको भवः शं-
खपुत्तरस्तरऽस्तीति कृत्वा, एवं संखप्रायोग्यम् । बद्धमा-
युक्तं येन स बद्धायुक्तः, संखभवप्राप्तानां जन्तूनां ये
अवश्यमुद्यमानाश्चलन्तस्तर्हीन्द्रियजात्यादिनां जैवोत्राख्ये अ-
भिमुखं जघन्यतः समयेनोत्कृष्टोऽन्तर्मुहूर्तमात्रेणैव व्यव-
धानात् । उदयाभिमुखप्राप्तं नामगोत्रं कर्मणा यस्य सोऽभिमु-
खनामगोत्रः, तदेष त्रिविधोऽपि भावसंख्याकारणत्वात्
असरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्वयसंख उच्यते, यद्येवं
द्विभक्तिकत्रिभक्तचतुर्भक्तिकादिरपि कस्मात्तन्धे व्यपदि-
श्यते इति चेत्, नैवे, तस्यार्थव्यवहितत्वेन भावकारण-
तानभ्युपगमात्, तत्कारणस्यैव द्वयत्वाद् । इदानीं त्रि-
विधमपि संखं कालतः क्रमेण निरूपयन्नाह— ‘ एगभविण
शं भंते ! ’ इत्यादि, एकभविकः संख्या भदन्त ! एकभवि-
क इति व्यपदेशेन कालतः कियच्चिरं भवतीति । अत्रोत्तरम्—
‘ जहण्णं ’ इत्यादि, इदमुक्तं भवति—पृथिव्याद्यन्यतर-

भवेऽन्तर्मुहूर्तं जीवित्वा योऽन्तस्तरं शंखपूषयते साऽन्त-
र्मुहूर्तमेकमाधिकः शंखा भवति, यस्तु मन्स्याद्यन्यतमभवे
पूर्वकोटी जीवित्वेनपूषयते तस्य पूर्वकोटिरेकमाधिकत्वे
लभ्यते, अत्र चान्तरमुहूर्ताद्यापि हीनं जन्तुनामायुर्वेद नास्ती-
ति जघन्यपदेऽन्तर्मुहूर्तप्रहणम् । यस्तु पूर्वकोट्याधिकायुष्कः
साऽसंख्यातवर्षायुष्कत्वाहंघेष्वेवात्पद्यते न शंखस्त्वित्युक्त-
पदे पूर्वकोट्युपादानम्, आयुर्वेदं च प्राणिनोऽनुभूयमाना-
युषो जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्तं शेष एव कुर्वन्त्युक्तपदेस्तु पूर्वको-
टिप्रभाग एव न परत इति ब्रह्मायुष्कस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त-
मुक्तपदः पूर्वकोटीप्रभाग उक्तः । अभिमुख्यं त्वासम्भवायां
संख्यामुपपद्यते अनोऽभिमुखनामगात्रस्य जघन्यतः समय
उक्तपदस्त्वन्तर्मुहूर्तं काल उक्तः, यथोक्तकालात् परतस्त्व-
योऽपि भावशक्ततां प्रतिपद्यन्त इति भावः ॥ इदानीं नैग-
मादिनयानां मध्यं को नयो यथोक्तत्रिविधशंखस्य मध्ये कं
शंखमिच्छुनीति विचार्यते—तत्र नैगमसंग्रहव्यवहाराः स्थू-
लदृष्टित्वात् त्रिविधमपि शंखमिच्छुन्ति । इश्यते हि स्थूलदृ-
शां कारणं कार्योपचारां कृत्वा इत्थं व्यपदेशप्रवृत्तिः, यथा
राज्याहं कुमारं राजशब्दस्य, घृतप्रक्षेपयोग्यं घटे घृतघटश-
ब्दस्येत्यादि । श्रुजुसूत्र एभ्यो विशुद्धत्वादाद्यस्यातिव्यवहि-
तत्वेनानिप्रसङ्गभयाद् द्विविधमेवच्छुति, शब्दादयस्तु विशुद्ध-
तत्वाद् द्वितीयमप्यतिव्यवहितं मन्यन्ते, अतोऽतिप्रसङ्ग-
निवृत्त्यर्थमेकं चरममेवच्छुन्ति । अनु० । व्य० । आ० म० ।
सूत्र० । संख्याया अपि वस्तुगतान्वयव्यतिरेकानुविधाना-
भावा नासिद्धः । सम्म० ३ काण्ड ।

संखाईय-संख्यातीत-त्रि० । संख्यानं—संख्या तामतीता अ-
तिक्रान्ताः संख्यातीताः । असंख्येयेषु, विशेष० । आ० म० ।
विपा० ।

संखाईयगुण-संख्यातीतगुण-त्रि० । संख्यातगुणेषु, विशेष० ।

संखास-संख्यान-न० । संख्यायते—गणयतेऽनेनेति सं-
ख्यानम् । गणिते, स्था० ४ टा० ३ उ० । गुणितस्कन्धे, नि० १
श्रु० ३ वर्ग ३ अ० । औ० । विशेष० । ज्ञा० । कल्प० । स्था० ।

दसविहे संखारेण पाप्मे, तं जहा—“परिकर्मं १ व्यवहारं
२, रज्जुं ३ रासीं ४ कलासवन्ने ५ य । जावंतावतिद्विगं ७,
घण्टां ८ य तह वगवगं ९ वि ॥ १ ॥ कप्पे यं १०”
(सू० ७४७)

‘दसेत्यादि’ ‘परिकर्म’ गाहा, परिकर्म-संकलिताद्यनेक-
विधं गणितप्रसिद्धं तेन यत्संख्ययस्य संख्यानं—परिग-
णनं तदापि परिकर्मैत्युच्यते १, एवं सर्वत्राति, व्यवहारः—श्रे-
णीव्यवहारादिः पाटीगणितप्रसिद्धोऽनेकधारः, ‘रज्जु’ इति
रज्ज्वा यत्संख्यानं तद्रज्जुर्गभीर्यते, तच्च क्षत्रगणितम् ३,
‘रासि’ इति धान्यादंस्करस्तद्विषयं संख्यानं राशिः, स च पा-
ट्यां राशिव्यवहार इति प्रसिद्धः ४, ‘कलासवन्ने य’ इति कला-
नाम्—अंशानां सवर्णनं सवर्णः सवर्णः—सदृशोऽकारं य-
स्मिन् संख्यानं तत्कलासवर्णम् ५, (यावत्तावत्
यत्कृत्यता ‘जावंताव’ शब्दे चतुर्थभागे १४५७ पृष्ठे गता ।)

यथा वर्गः—संख्यानं यथा द्वयोर्वर्गश्चत्वारः ‘सदृशद्वि-
राशिघात’ इति वचनात् ७, ‘घण्टा य’ इति घनः संख्यानं य-
था द्वयोर्वर्गोऽष्टौ ‘समत्रिराशिहति’ इति वचनात् ८,
‘वगवगं’ इति वर्गस्य वर्गो वर्गवर्गः, स च
संख्यानं यथा द्वयोर्वर्गश्चत्वारश्चतुर्णां वर्गः षोडशेति,
अपिशब्दः समुच्चय ९, ‘कप्पे य’ इति गाथाधिक-
म्, तत्र कल्पः—छेदः क्रकचेन काष्ठस्य तादृशस्य संख्यानं
कल्प एव यत्पाट्यां क्रकचव्यवहार इति प्रसिद्धमिति, इह
च परिकर्मादीनां केषाञ्चिदुदाहरणानि भवन्बुद्धीनां दुग्ध-
गमानि भविष्यन्त्यतो न प्रदर्शितानि १० । स्था० १०
टा० ३ उ० ।

संखादक्षिण-संख्यादक्षिण-पुं० । संख्याप्रधानाः पार्श्वमिता
एव दक्षिणः सकृद् भक्तादिक्षेपलक्षाद् प्राप्ता यस्य स संख्याद-
क्षिणः । स्था० ४ टा० १ उ० । भ० । सूत्र० । औ० । प-
रिमितभिक्षाप्रमाणेषु अभिप्रहविशेषधारकेषु साधुषु, स्था०
४ टा० १ उ० ।

संखाय-संख्याय-अव्य० । समयं ज्ञात्वेत्यर्थे, सूत्र० १ श्रु० २
अ० २ उ० । अवधार्येत्यर्थे, आन्वा० १ श्रु० ६ अ० ४ उ० । सूत्र० ।

संख्यान-न० । ‘स्त्यै’ संघाते इति सम्-स्त्या क्त—“समः स्त्यः
खाः” ॥ ८ । १५ ॥ इति स्त्यास्थाने खा । “क-ग-च
ज-त-द-प-य-यां प्राया लुक् ॥ ८ । १ । १७७ ॥
इति तलोपः । “अवर्णो यथुतिः” ॥ ८ । १ । १८० ॥
इति यः । घनीभूते, प्रा० १ पाद ।

संखायण-शंखायन-पुं० । शंखविगोत्रापत्ये, सू० प्र १० पा-
हु० । चं० प्र० । जं० ।

संखार-संस्कार-पुं० । वासनायाम्, अष्ट० १ अष्ट० । वैशेषिक-
सम्मतगुणभेदे, संस्कारस्य वेगभावनास्थितिस्थापकभेदात्त्रै-
विध्येऽपि संस्कारत्वं जान्यपेक्षया एकत्वाच्छ्रौयौदायादीनां
चात्रैवान्तर्भावान्नाधिक्यम् । स्था० ।

संखालग-शंखालग-त्रि० । शंखयोगक्षिप्रत्यासन्नायववि-
शेषयोः सम्बन्धे, ज्ञा० १ श्रु० ८ अ० ।

संखावई-संखावती-स्त्री० । जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे मध्यमख-
गंडे कुरुजाकुलजनपदे स्वनामख्यातायां नगर्याम्, ती०
६ कल्प ।

संखित-संक्षिप्त-पुं० । ह्रस्वतां गते, चं० प्र० १ पाहु० । भ० ।
लघूकृते, स्था० ३ टा० ३ उ० । औ० । जं० । रा० । संयुद्धी-
ते, पं० सं० १ द्वार । नि० ।

संखितविउलतेउलेस्स-संक्षिप्तविपुलतेजोलेश्य-त्रि० । सं-
क्षिप्ता शरीरान्तर्गतत्वेन ह्रस्वतां गता विपुला-विस्तीर्णा अ-
नेकयोजनप्रमाणक्षेत्राश्रितवस्तुदहनसमर्थत्वात्तेजोलेश्यावि-
शिष्टतपोजन्यसंविधिविशेषप्रभवा तेजोज्वाला यस्य स तथा ।
सू० प्र० १ पाहु० । विपा० । रा० । शरीरान्तर्लीनतेजोलेश्याके,
भ० । (‘तेउलेस्स’ शब्दे ४ भागे २३४६ पृष्ठे अत्र विस्तरं गताः)।
(अस्य व्याख्या ‘गोसालग’ शब्दे तृतीयभागे १०१८ पृष्ठे गता)

संख्य-शांखिक-पुं० । शंखवादनशिल्पमेषामिति शांखिकाः, शंखा वा विद्यन्ते येषां माङ्गल्यचन्दनाधारभूतास्ते शांखिकाः । का० १ भु० १ अ० । चन्दनगर्भहस्तेषु माङ्गल्यकारिषु, शंखवादेकषु च । भ० ६ श० ३३ उ० । कल्प० । श्री० । आ० चू० ।

संख्या-शांखिक-स्त्री० । कपुशंखे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । नि० चू० । जं० । रा० । इस्वशंखे, भ० ५ श० ४ उ० । रा० ।

संखु-रम्-धा० । कीडायाम्, “रमः संखु-खेडोष्माव-किलिकञ्च-कोट्टुम-मोह्याय-नीसरवेलाः” ॥८॥१६८॥ अनेन यैकाल्पकः संखुद्वादशः । संखुद्वादश । रमने । प्रा० ४ पाद ।

संखुभिय-संखुभित-त्रि० । महामत्स्यप्रकरायनकजलजन्तु-जातिसम्भवेन प्रविलोडिते, स० ।

संखेज्ज-संख्येय-त्रि० । संख्यायन इति संख्येयः । संख्याहं, आ० भ० १ अ० । विशेष० । न० । स० । कर्म० । संख्यातवर्षसहस्रे, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

संखेज्जकाल-संख्येयकाल-पुं० । समयादिके शीर्षप्रहलिकापर्यन्त काले, जी० १ प्रति० । (‘काल’ शब्दे तृतीयभागे ४७० पृष्ठ व्याख्यातम् ।)

संखेज्जकालसमय-संख्येयकालसमय-पुं० । कालः कृष्णोऽपि स्यात् समय आचाराऽपि स्यादतः कालश्चासौ-समयश्चेति कालसमयः । संख्येया वर्षप्रमाणतः स चासौ कालसमयश्च संख्येयकालसमयः । दशवर्षसहस्रादिके समये, स्था० २ टा० २ उ० ।

संखेज्जकालसमयद्विष्टय-संख्येयकालसमयस्थितिक-त्रि० । कालः कृष्णोऽपि स्यात् समय आचाराऽपि स्यादतः कालश्चासौ समयश्चेति कालसमयः । संख्येया वर्षप्रमाणतः स यस्यां सा संख्येयकालसमया स्थितिरवस्थानं येषां ते संख्येयकालसमयस्थितिकाः । दशवर्षसहस्रादिस्थितिकेषु, स्था० २ टा० २ उ० । (‘असंखेज्जकालसमयद्विष्टय’ शब्दे प्रथमभागे ८२० पृष्ठ अस्य दण्डकमुक्तम् ।)

संखेज्जजीविय-संख्यातजीविक-पुं० । संख्याता जीवा येषु सन्ति ते संख्यातजीविकाः । संख्यातजीवपरिगृहीतेषु वनस्पतिषु, भ० ।

‘संखेज्जजीविया ? , गोयमा ! संखेज्जजीविया अ-शोगविहा पससा, तं जहा-ताले तमाले तकलि तेतलि ज-हा पसवणाए ० जाव नालिएरि जे यावखे तहप्पगारा । से तं संखेज्जजीविया । (सू० ३२४×)

‘संखेज्जजीविय’ इति संख्याता जीवा येषु सन्ति ते संख्यातजीविकाः, एवमन्यदपि पदद्वयम् । ‘जहा पसवणाए’ इति यथा—प्रज्ञापनायां तथा—इदं सूत्रमध्ययम्—‘ताले तमाले तकलि, तेतलिस्त्राले य सालकल्लाणे । सरले जायइ केअइ, कंदलि १७

तह चम्मरुक्खे य । ॥ भुयुरुक्खे हिंशुरुक्खे, लधगरुक्खे य हाइ बोसुवे । पूयफली कउज्जरी, बाउव्वा नालिएरी य ॥ २ ॥ ” ‘जे यावखे तहप्पगारे’ इति चे चाप्यन्ये तथाप्रकारा वृक्ष-विशेषास्ते संख्यातजीविका इति प्रक्रमः । भ० ८ श० ३ उ० ।

संखेज्जय-संख्येयक-न० । गणनासंख्याभेदे, अनु० ।

‘से किं तं संखेज्जय ? , संखेज्जय तिविहे पससे, तं जहा-जहप्पए उकोसए अजहप्पणमणुकोसए । (सू० १५०×)

सा च संख्येयकादिभेदभिन्ना, तद्यथा-संख्येयकम्, असंख्येयकम्, अनस्तकम् । तत्र संख्येयकं जघन्यादिभेदातिविधि-धम् । अनु० ।

संख्येयकादिभेदप्रकरणामात्रं कृत्वा विस्तरतः
तत्स्वरूपनिरूपणार्थमाह—

‘जहप्पणं संखेज्जयं केवइअं हाइ ? , दो रूवयं, तेणं परं अ-जहप्पणमणुकोसयाइं ठाणाइं० जाव उकोसयं संखेज्जयं न पावइ । (सू० १५०×)

‘जहप्पणं संखेज्जयं केवइअं’ इत्यादि अत्र जघन्यं संख्येयकं द्वौ, ततः परं त्रिचतुरादिकं सर्वमप्यजघन्यात्कृष्टं यावदुत्कृष्टं न प्राप्नोति ।

तत्र कियत्पुनरुत्कृष्टं संख्येयकं भवतीति विनयेन पृष्टं विस्तरेण तस्य प्ररूपधिष्यमाणत्वादित्यमाह—

उकोसयं संखेज्जयं केवइअं हाइ ? , उकोसयस्स संखेज्जयस्स परवणं करिस्सामि-से जहानामए पल्ले सिआ एगं जं-यणसयसहस्सं आयामविक्खंभण तिप्पि जायणसयसह-स्माइं सालम सहस्साइं दाप्पि अ सत्तावीसे जायणसए ति-प्पि अ कामे अट्टावीसे च धणुमयं तेरस य अंगुलाइं अट्ठं अंगुलं च किंचि विसेसाहिअं परिकंवेवणं पससे, से णं पल्ले सिद्धत्थयाणं भणिए, तआं णं तेहि सिद्धत्थएहि दीव-समुहाणं उट्टारो धेप्पइ, एगो दीवि एगं समुंइ एवं प-क्खिप्पमाणेणं २ जावइआ दीवसमुहातेहि सिद्धत्थएहि अ-प्फुप्पा एस णं एवइए खेत्ते पल्ले (आइट्टा) पदमा सलागा, एवइआणं सलागाणं अमलप्पा लोणा भरिआ तहावि उ-कोसयं संखेज्जयं न पावइ, जहा को दिट्ठो ? , मं जहाना-मए मंचे सिआ आमलगाणं भणिए तन्थ एगे आमलए पक्खित्ते सेऽवि माते अण्णंऽवि पक्खिन्ते सेऽवि माते अण्णंऽवि पक्खिन्ते सेऽवि माते एवं पक्खिप्पमाणेणं एवं पक्खिप्पमाणेणं होही सेऽवि आमलए जंमि पक्खिन्ते से मंचए भणिजिहिइ जे तन्थ आमलए न माहिइ । (सू० १५०×)

उत्कृष्टस्य संख्येयकस्य प्ररूपणां करिष्यामि, तदवाह-तद्यथा नाम कश्चित्पत्यः स्यात्, कियन्मान इत्याह-आयामविष्क-

भाष्यां योजनशतसहस्रं परिधना तु—“परिही निलम्ब-
मालस, सहस्सं वा य सयसत्तवीसऽहिया । कोर्मानय अट्टी-
सं, धणुसय नेरंगुलऽहियं ॥ १ ॥” इति गाथाप्रतिपादि-
नमानोः जम्बूद्वीपप्रमाणं इति भावः । अयं चाधस्ताद्योज-
नसहस्रमवगाढो द्रष्टव्यः, रत्नप्रभापृथिव्या रत्नकाण्डे भि-
स्वा वज्रकाण्डे प्रतिष्ठित इत्यर्थः, स अथप्रमाणः, पल्यो
जम्बूद्वीपेयदिकान् उपरि सप्रशिक्षः मिदार्थानां सर्पपाणां
भ्रियन्ते, ‘तस्मात्तं तेहि’ मित्यादि, इदमुक्तं भवति—ते सर्प-
पा असत्कल्पनया देवादिना समुत्क्षिप्य एको द्वीप एकः
समुद्र इत्येवं सर्वेऽपि प्रक्षिप्यन्ते, यत्र च द्वीप समुद्रे वा
ते इत्थं प्रक्षिप्यमाणा निष्ठां यान्ति तत्पर्यवसानो जम्बूद्वी-
पाद्विरनवस्थितपल्यः कल्प्यन्ते, अत एवाह—‘एसं एव-
इए सत्ते पल्ल’ इति यावन्तो द्वीपसमुद्रास्तैः सर्पैः ‘अण्कु-
क्ष’ इति व्याप्ता इत्यर्थः, एतदन्तावत्प्रमाणं क्षेत्रमनवस्थितप-
ल्यः, सर्पपभृतो बुद्ध्या परिकल्पत इत्यर्थः । ततः कि-
मित्याह—‘पहमा सलाग’ इति ततः शलाकापल्ये प्रथ-
मशलाका—एकः सर्पः प्रक्षिप्यते इत्यर्थः, ‘एवइयाणं स-
लागाणं असंलप्या जोगा भरिय’ इति लोक्यन्ते—कवाल-
ना दृश्यन्ते इति लोका-व्याख्यानादिह वक्ष्यमाणाः शला-
काः पल्यरूपा गृह्यन्ते, ते चैकदशशतसहस्रलक्षकोटिप्रकारेण
संलपितुमशक्या असंलप्याः, अतिबहव इत्यर्थः, यथाह
शलाकानामसत्कल्पनया भूताः—पूरितास्तथाऽप्युत्कृष्टं सं-
ख्येयकं न प्राप्नोति, आकण्डपूरिता अपि हि लोकरूढ्या
भूता उच्यन्ते, न चैतावन्तवोत्कृष्टं संख्येयकं सम्पद्यते,
किंतु यदा सप्रशिक्षतया तथा ते भ्रियन्ते यथा नैको
ऽपि सर्पस्तत्रापरो भवति तदा तद्भवतीति भावः । ननु
सप्रशिक्षतया सर्वथा अभूतमापि लोकं किं भूतमुच्यते?,
सत्यं, प्रोच्यते एव, तथा चात्रार्थे दृष्टान्तं दिदर्शयिषुरा-
ह—यथा कोऽत्र दृष्टान्तः?, इति शिष्येण पृष्टं सत्युत्तर-
माह—तद्यथानाम काश्चनमञ्चः स्यात्, स चामलकानां
भूत इति शिखामन्तेरेणापि लोकेन व्यपदिश्यते, अथ च
तत्रैकमामलकं प्रक्षिप्तं तन्मानमपरमपि प्रक्षिप्तं तदपि मा-
तमन्यदपि प्रक्षिप्तं तदपि मानमथमपरापरैः प्रक्षिप्यमाणैः
भविष्यति तदामलकं येनासौ मञ्चो भरिष्यति, यच्च तदु-
त्तरकाष्ठं तत्र मञ्चं न मास्यति, इत्थं चात्राप्यपरापरैर्य-
थाहशलाकारूपैः प्रक्षिप्तैर्यथा संलपितुमशक्या अतिबहवः
सप्रशिक्षाः पल्यो असत्कल्पनया भूता भवन्ति तदोत्कृष्टं
संख्येयकं भवतीत्यध्याहारो द्रष्टव्य इति तावदक्षगर्थः ॥
भाष्यार्थस्त्वयम्—पूर्वानदर्शितस्वरूपादनवस्थितपल्यादपरऽपि
जम्बूद्वीपप्रमाणा योजनसहस्रावगाढास्त्रयः पल्यो बुद्ध्या
कल्प्यन्ते, तत्र प्रथमः शलाकापल्यो, द्वितीयः प्रतिशला-
कापल्यस्तृतीयो महाशलाकापल्यः । तत्रानवस्थितपल्यो भू-
तः शलाकापल्ये च प्रथमा शलाका प्रक्षिपति पूर्वमादर्शितम्,
तदनन्तरं पुनरप्यनवस्थितपल्यसर्पपाः समुत्क्षिप्येको द्वीप
एकः समुद्र इत्येवं प्रक्षिप्यन्ते, तैश्च निर्गुतैः शलाकापल्ये
द्वितीया शलाका प्रक्षिप्यते, सर्पपाश्च प्रक्षिप्यमाणः यत्र
द्वीप समुद्र वा निष्ठितास्तत्पर्यवसानः पूर्वेण सह बृह-
न्नरोऽनवस्थितपल्यः सर्पपभृतः परिकल्प्यते, अत
एवायमनवस्थितपल्य उच्यते, अवास्थितपल्यरूपाभावात्,

पुनः सोऽप्युत्क्षिप्येकैकसर्पपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्य-
ते, शलाकापल्ये च तृतीया शलाका प्रक्षिप्यते, ते च स-
र्पपाः प्रक्षिप्यमाणा यत्र द्वीप समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यव-
सानः पूर्वेण सह बृहन्नरोऽनवस्थितपल्यः सर्पपभृतः प-
रिकल्प्यते । पुनः सोऽप्युत्क्षिप्य तेनैव क्रमेण द्वीपसमुद्रेषु
प्रक्षिप्यते, शलाकापल्ये च चतुर्थी शलाका प्रक्षिप्यते, एवं
यथात्तरं बृहन्न्यानवस्थितपल्यस्य भरणरिक्तीकरणक्रमेण
तावद् वाच्यं यावदेकैकशलाकाप्रक्षेपेण शलाकापल्यो भ्रियते,
अपरां शलाकां न प्रतीच्छति, ततोऽनवस्थितपल्यो भूतो-
ऽपि नात्क्षिप्यते, किंतु शलाकापल्य एवाद्भ्रियते, अयमप्यनव-
स्थितपल्याक्रान्तक्षेत्रात्परत एकैकसर्पपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु
प्रक्षिप्यते, यदा च निष्ठिता भवति तदा प्रतिशलाकापल्य-
लक्षणे तृतीये पल्ये प्रथमा प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततो-
ऽनवस्थितपल्यः समुत्क्षिप्य शलाकापल्ये निष्ठास्थानात्पर-
तस्तेनैव क्रमेण निक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन् शलाका-
पल्ये शलाका प्रक्षिप्यते, इत्थं पुनरप्यनवस्थितपल्यपूरण-
रचनक्रमेण शलाकापल्यः शलाकानां भ्रियते, ततोऽनव-
स्थितशलाकापल्ययोर्भृतयोः शलाकापल्य एवात्क्षिप्य पू-
र्वोक्तक्रमेणैव निक्षिप्यते, प्रतिशलाकापल्ये च द्वितीया प्रति-
शलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपल्यः समुद्रतः शलाका-
पल्यनिष्ठास्थानात्परतस्तेनैव न्यायेन प्रक्षिप्यते, शलाकापल्ये
च शलाका प्रक्षिप्यते, एवमनवस्थितपल्यस्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमे-
ण शलाकापल्यः शलाकानां भरणीयः । शलाकापल्यस्य तू-
त्क्षेपप्रक्षेपार्वाधना प्रतिशलाकापल्यः प्रतिशलाकानां पूरणी-
यः, यदा च प्रतिशलाकापल्यः शलाकापल्योऽनवस्थितप-
ल्यश्च त्रयोऽपि भूता भवन्ति तदा प्रतिशलाकापल्य एवा-
त्क्षिप्य द्वीपसमुद्रेषु तथैव प्रक्षिप्यते, निर्गुते च तस्मिन्
महाशलाकापल्ये प्रथमा महाशलाका प्रक्षिप्यते, ततः श-
लाकापल्य उत्क्षिप्य तथैव प्रक्षिप्यते, प्रतिशलाकापल्ये च
प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपल्य उत्क्षिप्य तथै-
व प्रक्षिप्यते, शलाकापल्ये च शलाका प्रक्षिप्यते, एवमन-
वस्थितपल्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण शलाकापल्यो भरणीयः, श-
लाकापल्योद्धरणविकिरणविधिना प्रतिशलाकापल्यः पूरणी-
यः, प्रतिशलाकापल्योत्पादनप्रक्षेपणाभ्यां महाशलाकाप-
ल्यः पूरयितव्यः । यदा तु चत्वारोऽपि परिपूर्णं भवन्ति त-
दोत्कृष्टं संख्येयकं रूपाधिकं भवति । इह यथाहपु चतुर्षु
पल्येषु ये सर्पपा ये चानवस्थितपल्यशलाकापल्यप्रतिशलाका-
पल्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण द्वीपसमुद्रा व्याप्ता एतावत्संख्य-
मुत्कृष्टसंख्येयकमेकेन सर्पपरूपेण समधिकं सम्पद्यते इति
भावः । एतावद्भिश्च सर्पैरसंलप्या लोकाः * शलाकापल्य-
लक्षणा भ्रियन्ते एवेति सूत्रमविरोधेन भावनीयम् । इदं
च तावदुत्कृष्टं संख्येयकम्, जघन्यं तु द्वौ, जघन्योत्कृष्टयो-
श्चान्तरालं यानि संख्यास्थानानि तत्सर्वमजघन्योत्कृष्टम्,
आगमं च यत्र कचिद्विशेषितं संख्येयकग्रहणं करोति तत्र
सर्वत्राजघन्योत्कृष्टं द्रष्टव्यम् । इदं चोत्कृष्टं संख्येयकमित्थ-
मेव प्ररूपायतुं शक्यते, शीघ्रप्रद्वलकान्तराशिभ्योऽतिबहूनां
समातिक्रान्तत्वात् प्रकारान्तरेणाख्यातुमशक्यत्वादिति ।
उक्तं त्रिविधं संख्येयकम् । अनु० । (* ‘लोक’ शब्दो द्रष्टव्यः)

सम्प्रति संख्येयकादिद्वारे प्रसिक्तार्थपुराह—
संख्येज्जयसंख्यं, परित्तुत्तनियपयजुयं तिविहं ।
एवमणंतं पि तिहा, जहन्नमज्जुक्कसा सव्वे ॥ ७१ ॥

एतावन्न एत इति संख्यां संख्येयम् “य एषातः” (५-१-२८) इति यप्रत्ययः । तच्चैकमेकमेव भवति नापरे असंख्येयाश्चरिय परीत्तादयो मूलभेदस्वरूपा भेदा अस्य विद्यन्ते इति भावः । न संख्यामर्हतीत्यसंख्यं “दण्डादिभ्यो यः” (६-४-१७६) इति यप्रत्ययः । असंख्येयकं तत्पुनः परीत्तं च युक्तं च निजपदं स्वकीयपदमसंख्येयकलक्षणम्, तच्च परीत्तयुक्तनिजपदानि च तैर्युक्तं-समन्वितं सत् । किमित्याह—त्रिविधं-त्रिप्रकारं भवति । यथा—परीत्तासंख्येयकं, युक्तासंख्येयकम्, असंख्यातासंख्येयकमित्युक्तं त्रिधासंख्येयकम् ॥ अधुना त्रिविधमनन्तकमाह—“एवमणंतं पि तिह” इति एवमनंतानन्तरप्रदर्शितप्रकारेण परीत्तयुक्तनिजपदयुक्तलक्षणानन्तमपि—अनन्तकमपि न केवलमसंख्येयकमित्यपि—शब्दार्थः । त्रिधा त्रिप्रकारं वेदितव्यम्, तद्यथा—परीत्तानन्तकं, युक्तानन्तकम्, अनन्तानन्तकमित्येवमेतानि समुदितानि सप्तापि पदानि पुनरेकैकशस्मिन्नरूपाणि भवन्तीति दर्शयितुमाह—“जहन्नमज्जुक्कसा सव्वे” इति प्राकृतत्वात्तल्लक्षण्ययाज्जघन्यमध्यमोत्कृष्टानि-जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्नानि सर्वाणि—समस्तानि एकैकशः सप्तापि पदानि वेदितव्यानीत्यर्थः । तथाह—जघन्यसंख्येयकं, मध्यमसंख्येयकम्, उत्कृष्टसंख्येयकम् । तथा जघन्यपरीत्तासंख्येयकं, मध्यमपरीत्तासंख्येयकम्, उत्कृष्टपरीत्तासंख्येयकम् । जघन्ययुक्तासंख्येयकं, मध्यमयुक्तासंख्येयकम्, उत्कृष्टयुक्तासंख्येयकम् । जघन्यासंख्यातासंख्येयकं, मध्यमासंख्यातासंख्येयकम्, उत्कृष्टासंख्यातासंख्येयकम् । तथा जघन्यपरीत्तानन्तकं, मध्यमपरीत्तानन्तकम्, उत्कृष्टपरीत्तानन्तकम्, जघन्ययुक्तानन्तकं, मध्यमयुक्तानन्तकम्, उत्कृष्टयुक्तानन्तकम् । जघन्यानन्तानन्तकं, मध्यमानन्तानन्तकम्, उत्कृष्टानन्तानन्तकम् । तदेवं संख्यातकं त्रिधा, असंख्यातमनन्तकं च नवधा भवतीति ॥ ७१ ॥

तदेवं संख्येयकादभेदप्ररूपणामात्रं कृत्वा विस्तरतस्तत्स्यरूपं निरूपयितुः संख्यातकं त्रिधेति यदुद्दिष्टं तद्विवृतवशाह—

लहु संखिजं दुच्चिय, अओ परं मज्झिमं तु जा गुरुयं ।
जंबुदीवपमाणय, चउपल्लपरुवणाइ इमं ॥ ७२ ॥

इहैकको गणनसंख्यां न लभेत, यत एकस्मिन् घटादौ दृष्टं घटादि वस्तिवदं निष्ठतीत्येवमेव प्रायः प्रतीतिरुत्पद्येत, नैकसंख्याविषयत्वेन । अथवा-दानसमर्पणादिव्यवहारकाले एकं वस्तु प्रायेण न कश्चिद्गणयति, अतोऽसंख्यव्यवहार्यत्वादल्पत्वाद्वा नैको गणनसंख्यां लभेत, तस्माद् द्विप्रभृतिरेव गणनसंख्या । अत एवाह—संख्येयं संख्यातकं लघु जघन्यं ह्रस्वं, चियशब्दस्यावधारणार्थत्वात्, यदाहुः श्रीहमचन्द्रसूरिपादाः प्राकृतलक्षणे—“एणं चैव चियं अवधारणे” (८२-८४) आदेव, नैकः पूर्वोदितयुक्तः । अतः परमेतस्माद् द्विकभूतजघन्यसंख्यातकादूर्ध्वं, मध्यमं तु

संख्यातकं, पुनस्त्रितुरादिकमनेकप्रकारं भवति । कियद् दूरं यावन्मध्यमं भवतीत्याह—“जा गुरुयं” इति यावदित्यवधौ गुरुकमुत्कृष्टं सर्वोपरिचरितं संख्यातकं प्राप्नोति इति शेषः । अथदमव गुरुकं संख्यातकं कथं विज्ञेयमित्याह—इदमधुनैव वक्ष्यमाणस्वरूपं गुरुकं संख्यातकं ज्ञेयमिति शेषः । कया ? जम्बूद्वीपप्रमाणचतुष्पत्य(प्र)रूपणया जम्बूनाम्ना वृक्षोपलक्षिता द्वीपो जम्बूद्वीपस्तेन जम्बूद्वीपेन प्रमाणमित्यवधारणं येषां जम्बूद्वीपप्रमाणकास्ते च ते चत्वार-अतुःसंख्याः पल्याश्च धान्यपल्या इव जम्बूद्वीपप्रमाणकचतुष्पल्यास्तेषां प्रकृष्टरूपा प्ररूपणा व्यावर्णना तथा । एतदुक्तं भवति । यथा—जम्बूद्वीपो लक्ष्योजनप्रमाण एवमेतदध्यायामविष्कम्भाभ्यां प्रत्येकं लक्ष्योजनप्रमाणा वृत्ताकारत्वाच्च परिधिना—“परिधीनि लक्ष्म स्त्रेलम्, सहस्म द्वा य मयसत्तवीसहिया । को सतिय अट्टवीसं, धणुसयतेरंगुलज्जहियं ॥१॥” इति गाथाभिहितप्रमाणोपेताः । उक्तं च श्रीमदनुयोगह्यास्तं—“जहन्नयं संखिजयं किंतिज्जयं होइ ? दा रुवाई तेण परं अजहन्नम—णुक्कोसयं ठाणाइ जाय उक्कोसयं संखिजयं न व पावइ । उक्कोसयं संखिज्जयं कितियं होइ ? उक्कोसयस्स संखिज्जयस्स परुवणं कारस्सामि, से जहानामए पल्लं सिया एणं जायणसयसहस्सं आयामविष्कम्भेणं तिस्सि जायणसयसहस्साइ सालससहस्साइ दोस्सि य सत्तावीसे जायणसए तिस्सि य कामे अट्टावीसं च धणुसयं तेरस अंगुलाइ अण्णंगुलं च किस्सि विसेसाहियं परिकस्सेवणं” ततो जम्बूद्वीपप्रमाणचतुष्पत्यप्ररूपणयदमुत्कृष्टसंख्यातकं प्ररूपयिष्यत इति भावः ॥ ७२ ॥

अथेत चत्वारोऽपि पल्याः किनामान इत्येतदाह—

पल्लाणवट्टियसला—गपडिसलागमहासलागक्खा ।
जायणसहसागादा, सवेइयंता ससिहभरिया ॥ ७३ ॥

धान्यपल्य इव पल्याः कल्प्यन्ते, ते च जम्बूद्वीपप्रमाणाः किनामान इत्याह—“अणवट्टियं” त्यादि यथात्तरं वर्धमानस्वभावतयाऽर्वास्थितरूपाभावादनवस्थित एवाच्यते । तथैह शलाका-एकैकसर्षपप्रक्षेपलक्षणास्ताभिः शलाकाभिर्भिन्नयमाणत्वात्पल्याऽपि शलाका । तथा प्रातिशलाकाभिर्भिन्नपक्षत्वात्प्रातिशलाका, महाशलाकाभिर्भिन्नवृत्तत्वात्प्रातिशलाका । तत एषां द्वन्द्व-ऽनवस्थितशलाकाप्रातिशलाकामहाशलाकास्ता इत्यभूता आख्या संज्ञा येषां तेऽनवस्थितशलाकाप्रातिशलाका—महाशलाकाख्याः । त एव विशिष्यन्ते—योजनसहस्रं तु व्यवगाढा । इदमुक्तं भयान-रत्नप्रभायाः पृथिव्याः प्रथमं योजनसहस्रप्रमाणं रत्नकारणं भित्त्वा द्वितीयं वज्रकारणं प्रतिष्ठिता इति । पुनस्त एव विशिष्यन्ते—“सवेइयंत” इति वज्रमय्या अष्टयोजनाच्छायाश्चत्वार्यष्टौ द्वादश योजनान्युपरि मध्याधोविस्तृताया जम्बूद्वीपनगरप्रकारकल्पाया जगत्या द्विगव्युतोच्छ्रितेन पञ्चधनुःशतविस्तृतं नानारत्नमयेन जालकटकेन परिक्षिप्ताया उपरिवेदिकेति; पञ्चवर्गवेदिकेत्यर्थः । द्विगव्युतोच्छ्रिता पञ्चधनुःशततिस्तीर्णा गवाक्ष-हमकिङ्किणीजालघटाद्युक्ता देवानामासनशयनमोहनविधि-धक्कीडास्थानमुभयतो वनखण्डवती तस्या अन्तः-पर्यवसानमग्रभाग इति यावत् वेदिकान्तः, ततश्च सह वेदिकान्तं वर्तन्त इति सवेदिकान्ताः । ते च कथं सर्वपैशु-

ता इत्याह—‘ससिद्धभरिय’ सति सह शिखयोऽङ्गुलक्षणया वर्तन्ते इति सशिखाः, ततः सशिखं यथाभवति तथा स—
वैपैर्भूताः—पूरिताः सशिखभूताः कर्तव्या इति शेषः । अय-
मत्राशयः—एतेषां व्यावर्णितस्वरूपाणां चतुर्णामपि पल्यानां
मध्याद्यो यथावसरं सर्षपैः पूर्यन्ते तं योजनसहस्रावगाढा-
दुर्ध्वं समधिकान्नयोजनोच्छिन्नवदिकान्तं पूरयित्वा तदुपरि
तावच्छिखा वर्द्धनीया यावदकोऽपि सर्षपो नावतिष्ठत इति ।
अत्र सर्वे सवेदिकान्ताः सशिखभूताश्च कर्तव्या इति सामा-
न्योक्तावपि प्रथममनवस्थितपल्य एव भूतः करणीयः,
शेषास्तु यथावसरमेवेति मन्तव्यमिति ॥ ७३ ॥

अधुना तस्यानवस्थितपल्यस्य जम्बूद्वीपप्रमाणस्य सर्व-
पैर्भूतस्य यद्विधेयं तदाह—

ता दीवुदहिसु इकि—कसरिसवं खिविय निद्रिए पढमे ।
पढं व तदंतं चिय, पुण भरिए तम्मि तह खीणे ॥७४॥

ततः सषपभरणादनन्तरमस्तकल्पनया केनचिद्वेचन दा-
नवेन वा वामकरतले धृत्वा द्वीपादधिषु द्वीपसमुद्रेषु ए-
कैकं सर्षपं—सिद्धार्थं क्षिप्या निष्ठितेऽन्तर्भूते, अथवा—निष्ठा-
पिते गिह्नीकृतं प्रथमेऽनवस्थितपल्ये, कोऽर्थः ? एकं सर्षपं
द्वीपे प्रक्षिपति, एकमुदधौ, पुनरप्येकं द्वीपं, एकमुदधौ,
एवं प्रतिद्वीपं प्रत्युदधि चैकैकं सर्षपं प्रतिक्षिपन्नसौ देवा
वा दानवा वा तावद्वन्ता यावदनवस्थितपल्यो निष्ठितो भव-
ति । ततः किं विधेयमित्याह—‘पढमे वे’ त्यादि द्वीपं समुद्र-
वा यत्रासावनवास्थितपल्यो निष्ठितो भवति तदन्तं ‘चिय’सि
स एवानवस्थितपल्यस्य निष्ठाकारी द्वीपः समुद्रो वाऽन्तः
पर्यवसानप्रमाणतया यस्य द्वितीयानवस्थित पल्यस्य स त-
दन्तस्तं द्वितीयानवस्थितपल्यप्रमाणमभिधायकं विशेषण-
मिदम्, ततस्तदन्तमेव चियशब्दस्यावधारणार्थत्वाद्विस्तीर्ण-
तया तावत्प्रमाणमेवेत्यर्थः । प्रथममिवाद्यपल्यमिदं न्युपमाने-
न द्वितीयमनवस्थितपल्यमपि सहस्रयोजनावगाढमष्टयोज-
नोच्छिन्नजगत्परिवेदिकोपशोभितं सशिखं सर्षपैर्भूतं कु-
र्यादिति सूचयति । ततः प्रथमानवस्थितपल्यमिदं तदन्त-
मेव पुनर्भूयो भूतैः सर्षपैः पूरितं तस्मिन् द्वितीयानव-
स्थितपल्यं तथा तेन प्रकारेण निक्षिप्तस्वरमसर्षपद्वीपादे-
रग्रत एकः सर्षपो द्वीपं, एकः समुद्रः, इत्यादिना क्षीणे नि-
ष्ठितं सति द्वितीयानवस्थितपल्यं ।

ततः किं विधेयमित्याह—

खिप्पे सलागपल्ले, गुसरिसवो इय सलागखवणेण ।

पुणो वीओ य तओ, पुण्वि पिव तम्मि उद्धरिए ॥७५॥

क्षिप्यते—निधीयते शलाकापल्यं द्वितीये शलाकासंज्ञक
एकसंख्य एव सर्षपः, स च नानवस्थितपल्यसत्कः, किं त्व-
म्य एवेत्यवसीयते, ‘पुण भरिए तम्मि तह खीणे’ इति सूत्रा-
द्यवस्य सामस्त्यरिक्तीकरणप्रतिपादनपरत्वात् । अन्ये त्व-
मवस्थितपल्यसत्क एव क्षिप्यते इत्याचक्षते । तस्य तु केव-
लिनो विदन्तीति । आह—किमिति द्वितीयपल्य एव निष्ठि-
ते सत्येकस्य सर्षपस्य शलाकापल्ये प्रक्षेपणमभिहितं या-
वता प्रथमपल्येऽपि निष्ठिते तत्रैकस्य सर्षपस्य प्रक्षेपो यु-
ज्येत इति ? , तदुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, यतोऽन-

वस्थितपल्यस्य शलाकाभिरेवासौ पूरणीयः, प्रथमश्च ल-
क्षयोजनविस्तृतत्वेनावस्थितपरिणामतयाऽनवस्थित एव न
भवतीत्यतो द्वितीयाद्यनवस्थितपल्यशलाका एव तत्र प्रक्षे-
पमर्हतीति । न चैतत् स्वमनीषिकाविजृम्भितम्, यदुक्तमनु
योगद्वारेण—“ से णं पल्ले सिद्धत्थयाणं भणि तओ णं तेहि
सिद्धत्थएहि दीवसमुद्राणं उद्धारे विप्पइ एगे दीवे एगे समु-
दे, एगे दीवे एगे समुदे एवं क्षिप्पमाणेहि क्षिप्पमाणेहि
जावइया णं दीवसमुद्रा तहि सिद्धत्थएहि अण्णुआ एस णं
एवइए खित्ते पल्ले आइहे से णं पल्ले सिद्धत्थयाणं भरि-
ए तओ णं तेहि सिद्धत्थएहि दीवसमुद्राणं उद्धारे वि-
प्पइ एगे दीवे एगे समुदे एगे दीवे एगे समुदे एवं
क्षिप्पमाणेहि क्षिप्पमाणेहि जावइयाणं दीवसमुद्रा तहि
सिद्धत्थएहि अण्णुआ एस णं एवइए खित्ते पल्ले पढमा
सलागा ” इति । यच्च “ पल्लणवट्टए ” इत्यादिना गाथायां
प्रथमस्यानवस्थितपल्यपदशोऽसौ योग्यतामात्रेण राज्याह-
कुमारस्य राजव्यपदेशवत् द्रष्टव्यः । ‘ इय सलागखवण-
ण पुओ वीओ य सि ’ इत्यमुना पूर्वप्रदर्शितशलाकाक्षपण-
प्रकारेण द्वितीयश्च शलाकापल्यः पूर्णो भूतो, भवति सशि-
ख इति यावत् । इयमत्र भावना—ततो यस्मिन् द्वीपे समुद्रे
वा स एष द्वितीयपल्यो निष्ठा गतस्तदन्ता मूलतः सर्वेऽपि
ये द्वीपसमुद्रास्तावत्प्रमाणः पुनरन्यः पल्यः परिकल्प्यते पू-
र्ववत् सर्षपैः पूर्यते, ततस्तं तावत्प्रमाणं पल्यमुत्पाट्य त-
तो निष्ठितस्थानात् परतो द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्षपं प्रक्षि-
पेत्, यावदसौ निष्ठितो भवति । ततो द्वितीया शलाका
सर्षपरूपा शलाकापल्यं प्रक्षिप्यते ततोऽपि यस्मिन् द्वीपे
समुद्रे वा स एष तृतीयोऽनवस्थितपल्यो निष्ठितस्तदन्ता
मूलतः सर्वेऽपि ये द्वीपसमुद्रास्तावत्प्रमाणः पुनरन्यः पल्यः
परिकल्प्यते पूर्ववत् सर्षपैरापूर्यते, ततस्तं तावत्प्रमाणं प-
ल्यमुत्पाट्य ततो निष्ठितस्थानात्परतो, द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं स-
र्षपं प्रक्षिपेत्, यावदसौ निष्ठितो भवति । ततस्तृतीया स-
र्षपरूपा शलाका शलाकापल्यं प्रक्षिप्यते, एवमनेन क्रमेण
पुनः पुनरनवस्थितपल्यस्य सर्षपभरणरिक्तीकरणलब्धैकैक-
सर्षपरूपाभिः शलाकाभिः शलाकापल्या यथोक्तप्रमाणः स-
शिखाकस्तावत्पूरयितव्यो यावत्सर्षकाऽप्यन्यः सर्षपो न-
मातीति । ‘ वीओ य ’ इत्यत्र चशब्दात्पूर्वपरिपाटया-
गतोऽनवस्थितपल्यः सर्षपैरापूरणीयः । ततः किं विधेयमि-
त्याह—‘तओ पुण्वे पिव तम्मि उद्धरिए’ इति ततः शलाकाप-
ल्यपूर्वपरिपाटयागतानवस्थितपल्यापूरणानन्तरं पूर्ववत्सि-
न् शलाकापल्ये उद्धृतं सति ।

खीणे सलाग तइए, एवं पढमेहि वीययं भरसु ।

तेहि तइयं तेहि य, तुरियं जा किर फुडा चउरो ॥७६॥

क्षीणे च निर्लेपे सति सर्षपरूपा शलाका तृतीये प्रतिश-
लाकापल्ये प्रक्षिप्यते इतीयमक्षरगमनिका । भावार्थस्त्वयम्-
ततः शलाकापल्यापूरणानन्तरं तं शलाकापल्यं वामकरतले कृ-
त्वा पूर्वानवस्थितपल्यस्वरमसर्षपाक्रान्ताद्—द्वीपात् समुद्राद्वा
परतः प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं चैकैकं सर्षपं प्रतिक्षिपेद्यावदसौ नि-
ष्ठितो भवति । ततः प्रतिशलाकापल्ये सर्षपरूपा प्रथमा प्रति-
शलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनन्तराक्रान्ताऽनवस्थितपल्य उत्पाट्य-

ते, ततः शलाकापल्यसर्पपाक्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा पर-
तः पूर्वक्रमेण द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्पं प्रतिष्ठाप्य, यावद्-
सौ निःशेषतां रिक्तो भवति । ततः शलाकापल्ये पुनरपि स-
र्पपरूपा एका शलाका प्रतिष्ठाप्यते, ततोऽनन्तराक्रान्तोऽन्त-
तपल्यचरमसर्पपाक्रान्तो द्वीपः समुद्रो वा यस्तदन्तमन-
वस्थितपल्यसर्पपेभृत्वा ततः परतः पुनरप्येकैकं सर्पं प्र-
तिष्ठाप्य प्रतिस्मद्रं च प्रतिष्ठाप्यावदसौ निष्ठितो भवति ।
ततो द्वितीया शलाका शलाकापल्ये प्रतिष्ठाप्यते । एवमप-
रापरानवस्थितपल्यापूरणरिक्तीकरणलब्धैकैकसर्पपर्यं श-
लाकापल्य आपूरितो भवति पूर्वपरिपाट्या चानवस्थितप-
ल्यस्तदा शलाकापल्यमुत्पाट्य प्राक्रान्तवस्थितपल्यचरम-
सर्पपाक्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः प्रतिष्ठाप्य प्रतिस्मु-
द्रं चैकैकं सर्पं प्रतिष्ठाप्य, यावद्सौ निर्लेपो भवति । ततः
प्रतिशलाकापल्ये द्वितीया शलाका प्रतिष्ठाप्यते, ततोऽनन्त-
स्थितपल्यमुत्पाट्यानन्तरिक्तीकृतशलाकापल्यचरमसर्पपा-
क्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः पूर्वक्रमेण द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं
सर्पं प्रतिष्ठाप्य, यावद्सौ निष्ठितो भवति । ततः पुनरपि
शलाकापल्ये सर्पपरूपा शलाका प्रतिष्ठाप्यते, यत्र चासौ
द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितस्तावत्प्रमाणविस्तरात्मकमनवस्थि-
तपल्ये सर्पपर्यापूर्य ततः परतः पूर्वक्रमेण द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं
सर्पं प्रतिष्ठाप्यावदसौ निष्ठितो भवति । ततः शलाकाप-
ल्ये द्वितीया शलाका सर्पपरूपा प्रतिष्ठाप्यते, पञ्चमनेन क्र-
मेण तावद्भूतव्यं यावत् श्रयोऽपि प्रतिशलाकापल्यशलाकाप-
ल्यानवस्थितपल्याः परिपूर्णमापूरिता भवन्ति । ततः प्रति-
शलाकापल्यमुत्पाट्य निष्ठितस्थानात्परतः प्रतिष्ठाप्य प्रति-
समुद्रमेकैकं सर्पं प्रतिष्ठाप्यावदसौ निष्ठितो भवति । ततो
महाशलाकापल्य एका सर्पपरूपा शलाका प्रतिष्ठाप्यते, ततः श-
लाकापल्यमुत्पाट्य प्रतिशलाकापल्यगतचरमसर्पपाक्रान्ताद्
द्वीपात् समुद्राद्वा परतः प्रतिष्ठाप्य प्रतिस्मुद्रमेकैकं सर्पं
प्रतिष्ठाप्यावदसौ निष्ठितो भवति । ततः प्रतिशलाकापल्ये
प्रतिशलाका प्रतिष्ठाप्यते, ततोऽनन्तस्थितपल्यमुत्पाट्य, उ-
त्पाट्य च शलाकापल्यगतचरमसर्पपाक्रान्ताद् द्वीपात्समु-
द्राद्वा परतो द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्पं प्रतिष्ठाप्यतावद्भूत-
द्यावदसौ निःशेषतां रिक्तो भवति । ततः शलाकापल्ये
प्रथमा शलाका प्रतिष्ठाप्यते । ततोऽनन्तराक्रान्तवस्थितपल्यग-
तचरमसर्पपाक्रान्तो द्वीपः समुद्रो वा यस्तत्पर्यन्तविस्तरा-
त्मकोऽनवस्थितपल्यः कल्पयित्वा सर्पपर्यापूर्यते, ततस्तं
समुत्पाट्य ततो निष्ठितस्थानात्परतो द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं
सर्पं प्रतिष्ठाप्यावदसौ (निष्ठितो) निर्लेपो भवति । ततो
द्वितीया शलाका शलाकापल्ये प्रतिष्ठाप्यते, एवं शलाकापल्ये
आपूरणीयः । एवमापूरणोत्पाटनप्रक्षेपपरम्परया तावद्भूतव्यं
यावन्महाशलाकापल्यप्रतिशलाकापल्यशलाकापल्यानवस्थि-
तपल्याः सर्वेऽपि परिपूर्णशिखायुक्ताः समापूरिता भवन्ति ।
एतदेव निगमयन्नाह—‘एवं पदमेहि’ इत्यादि, एवमनेन प्रदर्श-
ितक्रमेण प्रथमैरनवस्थितपल्यैर्द्वितीयमव द्वितीयकं शला-
कापल्ये भरस्व—पूरय, तैश्च द्वितीयस्थानवर्तिभिः शलाका-
पल्यैस्तृतीयं प्रतिशलाकापल्ये भरस्व, तैश्च प्रतिशलाका-
पल्यैः, तुर्यम्—चतुर्थं महाशलाकापल्ये तावद्भूतव्यं यावत्
‘किलेत्यामागभवादसंभूतकः’ स्फुटा व्याप्ताः सशिक्षा भू-

ता इति यावच्चत्वारश्चतुःसंख्याः अनवस्थितशलाकाप्रतिश-
लाकामहाशलाकाख्याः पल्या भवन्तीति ।

ततश्चतुर्णां पल्यानां पूर्णत्वे यत्सम्पद्यते तदाऽऽह—

पदमतिपल्लुद्विग्या, दीवुदहीपल्लचउमरिमवाण य ।

सर्वो वि एगगमी, स्तुवणो परमसंखिजं ॥ ७७ ॥

प्रथमम्—आद्यं यन्त्रिपल्यं—पल्यत्रयमनवस्थितशलाकाप्रति-
शलाकाख्यं तेनोद्भूता एकैकसर्पपक्षेपेण व्याप्ताः प्रथमात्र-
पल्याद्विग्याः क एते इत्याह—द्वीपाद्विग्या, न केवलं द्वीपाद्वि-
ग्याः पल्यचतुष्कसर्पपाश्च, किं भवतीत्याह—सर्वोऽपि—सम-
स्तोऽप्येषोऽनन्तराक्रान्तः—सर्पपल्यासद्वीपसमुद्रपल्यचतुष्कगतः
सर्पपल्लगो राशिः सघातो रूपानः—एकन सर्पपरूपेण रहितः
सन् परमसंख्ययमुत्कृष्टसंख्यातकं भवतीति । तदेव तावदिद-
मुत्कृष्टसंख्ययकम्, जघन्यं तु द्वौ, जघन्योत्कृष्टयोश्चान्तरालं
यानि संख्यास्थानानि सर्वाणि मध्यमे संख्ययकमिति सा-
मर्थ्यादुक्तं भवति । सिद्धान्तं यत्र कश्चित् संख्यातग्रहणं
करोति तत्र सर्वत्रापि मध्यमे संख्ययकं द्रष्टव्यम् । यदु-
क्तमनुयोगद्वारचतुर्णां—“सिद्धान्तं य जप्य जप्य संखिजगगह-
णं, तथ्य तथ्य अजहन्नमणुक्रांसयं दृष्टव्यं ति” । इदं चानुत्कृष्टं
संख्ययकमित्थमेव प्रकुर्यायतुं शक्यते, द्विकादिदशशतसह-
स्रलक्षकोट्यादिशीर्षप्रहलकान्तराशिभ्योऽतिवहुना सम-
तिकान्तत्वेन प्रकारान्तरणायानुमशक्यत्वात् । यदाहुः प्रसि-
द्धसिद्धान्तसन्दोर्हाववरणप्रकरणकरणप्रमाणग्रथनावाप्तसु—
धांशुधामधवल्यशःप्रसरधवलितमकलवसुन्धगवल्यश्रीह-
रिभद्रमृगिपादा अनुयोगद्वारटीकायाम्—“जंबुद्वीवपमागम-
त्ता चत्तार पल्ला । पदमो अणवद्विपल्ला, वीओ सलागापल्ला,
तईओ पांडसलागापल्ला, चउथओ महासलागापल्ला । एण च-
उरो वि रयणपहपुढवीए पदमं रयणकं ईं जायणसहस्साव-
गाहं भित्तण विहए वयरकडे पइट्टिया इमा ठवणा (००००) एए
ठविया । एगो गणणं न उंवह दुप्पभिई संख ति काउं, तथ्य
पदमे अणवद्विपल्ला दो सरिसवा पक्खित्ता एयं जहन्नमं
संखिजगं । ततो एगुत्तरवुद्धिप तिअि चउरो पंच ० जाव
सो पुणो अणमरिसव न पांडिच्छइ ति ताहं असम्भावदुव-
णं पइच्छ बुद्धति । तं को वि देवो दागवो उक्खित्तं या-
मकरयल काउं न सरिसवे जंबुद्वीवाह (ए) एगं दीव एगं
समुहं पक्खिअिज्जा ० जाव निट्टिया । ताहं सलागापल्ला एगो
सरिसवो लुढो जप्य निट्टिओ तेण सह आरिअण्णहिं दी-
वममुद्धि पुणो अओ पल्ला आइअइ, सो वि सरिसवाग
भरिओ । तओ परओ एकैकं दीवसमुहसु पक्खित्तं तेण
निट्टाविओ, तओ सलागापल्ला विहया सलागा पक्खित्ता ।
एव एणं अणवद्विपल्लाकरणक्रमेण सलायगाहणं करोति,
तेण सलागापल्ला सलागाण भरिओ कमागतो अणवद्वि-
यओ वि तओ सलागापल्ला सलागं न पांडिच्छइ ति
काउं सो चव निट्टियट्टाणाओ परओ पुव्वक्रमेण उक्खि-
त्तो पक्खित्तो निट्टिओ य तओ पांडिसलागापल्ला पदमा
सलागा लुढा । तओ अणवद्विपल्ला उक्खित्तो निट्टियट्टाणा-
ओ परओ पुव्वक्रमेण पक्खित्तो निट्टिओ य । तओ स-
लागापल्ला सलागा पक्खित्ता, एवं अणगणे अणगणे अणव-
द्विपण आरिअण्णहिं तेण जाहं पुणो सलागापल्ला भरिओ

अणवद्विओ य, ताह पुणो सलागापल्लो उक्खित्तो प—
क्खिप्पमाणां निद्विओ य पुट्ठकमेण, ताह पडिसलागा-
पल्ल विइया पडिसलागा कूढा । एवं आइरण्णिक्खिरेण
जाहं तिअ वि पडिसलागसलागअणवद्विपल्लो य भरि-
ओ ताह पडिसलागापल्लो उक्खित्तो पक्खिप्पमाणां नि-
द्विओ य ताह महासलागापल्ल पदमा सलागा कूढा ।
ताह सलागापल्लो उक्खित्तो पक्खिप्पमाणां निद्विओ य,
ताह पडिसलागापल्ल सलागा पक्खित्तो ताह अणवद्वि
ओ उक्खित्तो पक्खित्तो य, ताह सलागापल्ल सलागा प-
क्खित्तो । एवं आइरण्णिक्खिरेणकमेण ताव कायव्वं जाव पे-
रम्पेण महासलागपडिसलागसलागअणवद्विपल्लो य च
उरा वि भरिया । ताह उक्कोसमइच्छियं, इत्थं जावइया अ-
णवद्विपल्लसलागपल्लपडिसलागपल्लं य दीवसमुदा उ-
द्धरिया, जे उ चउपल्लद्विया मरिसया एस सव्वो वि एत-
प्पमाणां रात्ती एगरूढणा उक्कोसयं संखिज्जयं हवइ । ज-
हन्नुक्कोसद्विणमउक्कोसं जे ठाणा ते सव्वे पत्तयं अजहणमणु-
क्कोसया संखिज्जया भणियव्वा । सिद्धंते य जत्थं जत्थं स-
खिज्जगहणं कयं तत्थं तत्थं सव्वे अजहणमनुक्कोसयं दट्ठव्वं ।
एवं संखज्जं परुविण सीमां पुच्छइ-भगवं ! किमएणं अण-
वद्विपल्लसलागपडिसलागाईहं य दीवसमुदाउगहणं य
उक्कोससंखिज्जपरुवणा किज्जइ ? गुरु भणइ-नऽत्थि अओ
संखिज्जगस्स परुवणावाओ ति” ॥७७॥ कर्म० ४ कर्म० ।

संखज्जवित्थड-संख्येयविस्तृत-त्रि० । संख्येययोजनप्रमाणं
विस्तृतं विस्तारो येषां ते । संख्येययोजनप्रमाणविस्तृतंषु,
जी० ३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

संखेव-संक्षेप-पुं० संक्षेपेण संक्षेपः । विशेषः । समासे, स्त्री० ५ ठा०
३ उ० । आचा० । संग्रहे, उल० २८ अ० । स्था० । अवान्तर-
भेदापरिग्रहं, नया० । विस्ताराभेदे, ग० १ अधि० आ० म० ।
समन्ताद् दुष्कर्मणां क्षयो यत्र सः संक्षेपः । स्तोकाक्षरं सामा-
यिकं, द्वादशाक्षरार्थपण्डनात्, (आ० क० १ अ०) तत्र महाथ-
स्याप्यस्य स्तोकाक्षरत्वात् । विशेषः ।

अथ संक्षेपे आश्रयकथा—

“ नगर्यां श्रीविशालायां, जितशत्रुर्महीपतिः ।
अप्ययस्तत्र चत्वारः, स्वस्वशास्त्राणि चक्रिरे ॥ १ ॥
उपत्याहुर्नृपं सर्वे, राजन् ! शास्त्राणि नः शृणु ।
राजांश्च मानसेषां किं, लक्षालंक्षति तेऽभ्यधुः ॥ २ ॥
सोऽवदन्न क्षमः श्रोतुं, राज्यं सीवति मे यतः ।
संक्षिपन्निस्ततः सर्वै-रर्द्धार्द्धादि क्रमेण तैः ॥ ३ ॥
यावच्चतुर्भिरप्येकः, श्लोकश्चक्रं स चैषकः—
जीर्णं भोजनमाश्रयः कपिलः प्राणिनां दया ।
बृहस्पतिरविश्वासः, पञ्चालः स्त्रीषु मार्दवम् ॥ ४ ॥
तद्वाजाऽप्यशृणोदिव, यस्मिन् सामायिकेऽप्यहो ।
चतुर्दशानां पूर्वाणां, संक्षिप्यार्थोऽस्ति परिदुतः ॥ ५ ॥ ”

एतदेवाह—

“ सयसाहस्सा गंधा, सहस्स पंच य दिविहमेणं वा ।
अथिआ एगसिलोप, संखेओ एस नायव्वो ॥ १ ॥ ”

तथा—

“ जिगणं भोअणमसेओ, कविलो पाणिणं दया ।
विहस्सइ रविस्सासो, पंचालो पीसु महव ॥ २ ॥ ”
आ० क० १ अ० । आ० म० । आ० चू० ।

संखेवओ-संक्षेपतः-अव्य० । संक्षिप्तभविकजनानुकम्पायाम्,
पं० सं० ५ द्वार ।

संखेवण-संक्षेपण-न० । संकोचने, गृहशय्यास्थानादेः परतो
निषेधरूपं च । ध० २ अधि० । गोखराभिग्रहरूपं संकोचं,
प्रव० ६ द्वार ।

संखेवपिडियत्थ-संक्षेपपिण्डितार्थ-पुं० । संक्षेपेण समासेन,
सामान्यरूपतयेत्यर्थः, पिण्डित एकत्र मीलितस्तात्पर्यमात्र-
व्यवस्थितोऽर्थोऽभिधेयं यस्य सः । संक्षिप्तार्थे, पि० ।

संखेवरुइ-संक्षेपरुचि-स्त्री० । संक्षेपः संग्रहस्तत्र रुचिः-संक्षे-
परुचिः । उपशमादिष्वद्वयविपर्यययोः रुचौ, तद्वति च ।
त्रि० । ध० २ अधि० । प्रज्ञा० ।

संक्षेपरुचिमाह—

अणभिग्गहियकुदिट्ठी, संखेवरुइ ति होइ नायव्वो ।

अविसारओ पवयणं, अणभिग्गहिलो य सेसेसु ॥१२५॥

‘ अणभिग्गहिय य ’ इत्यादि, नाभिगृहीता कुत्सिता दृष्टियेन
सोऽनभिगृहीतकुर्वाष्टः, अविशारदः प्रवचने-जिनप्रणीतिं शेषे
षु च कपिलादिप्रणीतेषु प्रवचनेषु, अनभिगृहीता न विद्यते
आभिमुख्येन उपादेयतया गृहीतं ग्रहणमस्यत्यनभिगृहीतः ।
पूर्वमनभिगृहीतकुर्वाष्टित्यनेन परदर्शनान्तरपरिग्रहः । प्रति-
पिज्ञोऽनेन परदर्शनपरिज्ञानमात्रमपि निषिद्धमिति विशेषः,
स इत्थंभूतः संक्षेपरुचिरिति ज्ञातव्यः । प्रज्ञा० १ पद ।

संखेवियदसा-संक्षेपिकदशा-स्त्री० । दशाध्ययनप्रतिबद्धं प्र-
त्यविशेषं, स्था० ।

संखेवियदसाणं दस अज्झयणा पप्पत्ता, तं जहा-सु-
ड्डिया विमाणपविमत्ती १ महच्चिया विमाणपविमत्ती २
अंगचूलिवा ३ वग्गचूलिया ४ विवाहचूलिया ५ अरुणो-
ववाते ६ वरुणोववाते ७ गरुलोववाते ८ वेलंधरोववाते ९
वेसमणोववाते १० । (सू० ७५५X) ।

संक्षेपिकदशा अप्यनवगतस्वरूपा एव, तदध्ययनानां पुन-
रयमर्थः—‘ खुड्डिए ’ इत्यादि, इहावलिकाप्रधिष्टतरविमानप्रवि-
भजनं यत्राध्ययने तद्विमानप्रविभक्तिः, तच्चैकमरूपग्रन्थार्थं
तथाऽन्यन्महाग्रन्थार्थमतः खुड्डिकाविमानप्रविभक्तिर्महती
विमानप्रविभक्तिरिति । अङ्गस्य—आचारादङ्गचूलिका—
यथाऽऽचारस्यानेकविधा, इहोक्तानुक्तार्थसंग्राहिका चूलि-
का, ‘ यग्गचूलिय ’ इति इह च वर्गः—अध्ययनादिसमूहो
यथा अन्तर्दृष्टास्वपौ वर्गास्तस्य चूलिका वर्गचूलिका ।
‘ विवाहचूलिय ’ इति व्याख्या—भगवती तस्याश्चूलिका
व्याख्याचूलिका । स्था० १० ठा० ३ उ० । (अरुणोप-
पात इत्यस्य व्याख्या “ अरुणोववाय ” शब्दे प्रथमभागे
७६६ पृष्ठे गता ।)

इह सुखिय सुमुखिवहणो, तं माणयो सूरिखरखठवियसिरा

संगमथेर

मुच्यता गुरु विरु-रथ सो य उत्पन्नश्रुभरं ॥ १६ ॥
 पण्डितुमन्नुभरु-रु कंडउद्वितगमार्गगङ्गा ।
 गुरुवयणं पण्डितुमन्नुभरु-रु कंडउद्वितगमार्गगङ्गा ॥ १७ ॥
 कर्मवि नमिउं गुरुणो, अत्रगहपण स्वमाविउं नियण ।
 ओमाइदोसरहण, देस पसा विहारण ॥ १८ ॥
 संगमगुरु वि लिखं, नवभागी काउ कार्यानिगविकला ।
 वीसुं वसहीगोयर-विशारभूमाइसु जणइ ॥ १९ ॥
 सुभिषक्वे गुरुपासे कयावि सीहण पेमिओ दत्तो ।
 सो पुववसहिंसठिय-सूरि ददु विचिंतइ ॥ २० ॥
 कारणयसा न कीरइ; लिखं अवगवरे जइ विहारो ।
 नवनववसहिंविहारो, कीस एण्हि परिचत्तो ॥ २१ ॥
 ता एस सिद्धिलचरणो, खणं पि न खमो इमेण संवासा ।
 एवं चितिय वीसुं, समीवधमही सो ठाइ ॥ २२ ॥
 भिक्षासमण गुरुणा, सह हिंडतो विस्मिदुमाहारं ।
 दुष्मिष्वयसा अलहं-तओ य जाओ कस्मिणवयणो ॥ २३ ॥
 तं तह निण वि सूरि, कस्मि वि ईसरगिह गओ तथ ।
 रेवइदोमेणो, सया गयतो सिम् अन्धि ॥ २४ ॥
 सो दाउं चण्डियं, गुरुणा भणिओ य वाल मा रुयसु ।
 गुरुतय असहंती, भड ति मा रेवई नदु ॥ २५ ॥
 जाओ वाला सुत्थो, तज्जणगो गहियमोयंग पत्तो ।
 गुरुणा करुणानिहणा, दवाविया त उ दत्तस्स ॥ २६ ॥
 अह मुणियहुणा भणियं, तं गच्छुसु दत्तसंपयं वसहि ।
 अहयं पि आगमिस्सं, पण्डितुं काउ समुयाणं ॥ २७ ॥
 सहागहंमगमिणिणा, भिराउमह दंसियं सयं अहुणा ।
 संससु गमी दत्तो, इय चिंतो गओ वसहि ॥ २८ ॥
 गुरुणो वि अतपंते, गहिउं सुचिरेण आगया वसहि ।
 पन्नगबिलनाणं, भुजंति तयं समयविहणा ॥ २९ ॥
 आचस्सयवेलाप, आलोइय सूरिणो समुवाविट्टा ।
 सो निसयतो गुरुणा, आलोइसु सम्मामिय बुत्तो ॥ ३० ॥
 स भणइ तुम्भेहि चिय, सह परिभमिओ मिह किमिहविडेयपि
 आह गुरु सिम्भिसयं, सुहुमं नखु धाएपिड ति ॥ ३१ ॥
 दत्तो तओ दुग्गा, अण्णसंकेपकण्णमाभिहओ ।
 विबुद्धकडुयगिरा-ई मुणियं पइ इमे भणइ ॥ ३२ ॥
 राईसरिसवामित्ताणि, पराच्छहाणि पिच्छसि ।
 अण्णो विज्झामित्ताणि, पासतो वि न पाससि ॥ ३३ ॥
 इय भणिय गओ एसा, निययसाहि तयणु तस्स सिक्खन्धो
 पुरंदेययाइ सिग्घं, विउच्चियं दुहणं गरुयं ॥ ३४ ॥
 कुडकुट्टमाणबंभे-डंभंडरवाधरसजलहरारावं ।
 सो निसुणंतो भयभर-खलंतवयणो भणइ सूरि ॥ ३५ ॥
 भयवं ! बांहमि अहं, आह गुरुपाइ मम सयासम्मि ।
 स भणइ तिमरभरणं, दिसि विदिसि नेव पिच्छामि ॥ ३६ ॥
 दीवसिहं व जलंभि, नय खलेण नियंगुलि काउं ।
 दंसंऊण य गुरुणा, सो बुत्तो वच्छ ! एहि इओ ॥ ३७ ॥
 त वदु स दुग्गा, जणइ दीवो वि अन्धि किमिमस्स ? ।

तो पञ्चक्लीहोउं, एवं बुत्तो स देवीए ॥ ३८ ॥
 हा दुट्ट ! सेह ! निमह, दहगहाइमुकपडिबंभे ।
 मुणिनाहम्मि इम्मि वि, एवं चितिसि निमज्ज ॥ ३९ ॥
 वसहिंविहारकमेणं, पुणो वि इत्थदियं सुगुरुमेयं ।
 पाविट्ट ! दुट्ट धम्मिट्ट-मज्झसी सिद्धिलचरिणं ॥ ४० ॥
 हा अतपंतभायण-परं पि कण्णसि मुद्धरसगिहं ।
 धिज्झी लद्धिसमिहं, पि दीवजुत्तं पयंपासि ॥ ४१ ॥
 दवाइदोसवसओ, वीयपर्याट्टणं विमुद्धसज्जाए ।
 भावचरित्तपवित्तं, किह अवमज्झसि इमं गुरुणा ? ॥ ४२ ॥
 इय अणुमिट्टो सो दे-वयाइसंजायगुरुयअणुतावां ।
 गुरुपयलणो खामइ, पुणो पुणो निययमवराहं ॥ ४३ ॥
 आलोइयाइयारो, दत्तो गुरुदत्तविहियपच्छिणो ।
 विणउज्जुओ सुनिम्मल-चारित्ताराहणो जाओ ॥ ४४ ॥
 संगमसूरि वि चिरं, विहंसवाधसिपण्णवणंमहो ।
 निरुवमसमाहिजुत्तो, सुगइ पत्तो गयाकलेसो ॥ ४५ ॥

इत्थं विशुद्धविधिसेवनतत्परस्य,

धीसङ्गमस्य सुगुरोश्चरितं निशम्य ।

द्वयादिदोषनिहता अपि साधुलोकाः,

श्रद्धां विधत्त चरणे प्रवर्गं पवित्रं ॥ ४६ ॥ ”

इति सङ्गमसूरिकथा । ध० २० ३ अधि० २ लक्ष० ।

संगय-सङ्गत-त्रि० । उपपन्ने, चं० प्र० २० पाहु० । स्था० ।
 ज्ञा० । सम्यग्ज्ञानदर्शनस्वाग्नित्रात्मनया गतं सङ्गतम् । आ-
 चा० १ थु० १ अ० ३ उ० । जी० । औ० । उच्यते, ज्ञा० १ थु०
 १ अ० । उपपत्तिभिरव्याधिते, प्रश्न० २ संव० द्वार ।
 स० । रा० । व्याप्ति, ज्ञा० १७ द्वार० । सङ्गतं-गमनम् । सवि-
 लांसं चक्रमणं, सू० प्र० २० पाहु० । “ संगयणयर्हास्यभ-
 णियवेदिय ” सङ्गतं-सुश्रुष्टं यद्गते-गमनं हंसगमनवत्
 हांसनं हसनं कपोलविकारि प्रेम सन्दर्शि च भाषितं भणने
 गर्भीरं मन्मथोद्दीपनं चाष्टितं-चपनम् । जी० ३ प्रति० ४
 अधि० । विषा० ।

संगयपास-सङ्गतपार्श्व-त्रि० । सङ्गतौ देहप्रमाणोचितौ पार्श्वौ
 येषां ते तथा । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । देहप्रमाणोचितपा-
 र्श्वेषु, औ० ।

संगयय-सङ्गतक-पुं० । उज्जयिन्यां नगर्यां देविलसुते, आव०
 ४ अ० । (‘सवकामविरह’ शब्दे कथां वक्ष्ये ।)

मंगर-मंगर-न० । समरे, पाह० ना० । सङ्केते, ‘सङ्गर’ सि स-
 ङ्केतोऽभिधीयते । ओच० ।

मंगरिगाफल-साङ्गरिकाफल-न० । बच्चूलफले, सेन० । प्रव-
 चनमार्गद्वारस्य तृतीयशतकस्य त्रयस्त्रिंशत्तमगाथायाः ‘सं-
 गरिगाइम्मि अण्णइण’ एतत्पदव्याख्यां श्रीआनन्दसू-
 रिणा-सङ्गरिकाया अपतिते पतिते तु द्विदलदोषस-
 म्भवाच्च कल्पते घोलादि इत्युक्तमस्ति, एतदुक्तिबलात् सांग-
 रिकाफले बच्चूलफलमपि द्विदलत्वेन खरतरैरभ्युपगम्यते,
 आनन्दसूत्रिश्च वडगच्छीयः श्रूयते, तेन तदुक्तं कथमात्मनां
 प्रमाणं नास्तीति ? प्रश्नोऽत्रोत्तरम्-आनन्दसूत्रिकृतग्रन्थस्तु
 अद्य यावद् दृष्टो नास्ति, तेन तदर्थेन तद्विषयविचारो युक्ति-
 माश्रम्येति ॥ २६१ ॥ सेन० ३ उल्ला० ।

संगल-सम् घट्-धा० । संघटने, "समां गलः" ॥ ८ । ४ ।
११३ ॥ अनेन सम्पूर्वस्य घटनेकैकलिकां गलादेशः । संग-
लः । संघटने । प्रा० ४ पाद ।

संगलिया-सङ्गलिका-स्त्री० । कलिकायाम्, अणु० ।

संगह-संग्रह-पुं० । संग्रहणं संग्रहः । स्वीकरणे, स्था० ८ डा० ३
उ० । संग्रहो द्विधा-द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र द्रव्यतः-आहा-
रापध्यादीनाम्, भावतः सूत्रार्थी । व्य० ३ उ० ।

सम्प्रति संग्रहकुशलो व्याख्येयस्ततः संग्रहप्रकरणार्थमाह-

द्वे भावे संग्रहो, द्वे उ उक्त्वहारमादी उ ।

साहिजादी भावे, परूवणा तस्सिमा हाइ ॥ १५० ॥

संग्रहो द्विधा-द्रव्य, भावे च । तत्र द्रव्य-उत्ता-
दिकः, आहारदिकश्च । उत्ता-बलीवर्दः । भावे भाववि-
षयः साहाय्यादिकस्य भावसंग्रहस्य इयं-वच्यमाणा भव-
ति प्ररूपणा ।

तामेवाह-

साहिजवयण वायण-अणुभासण देमकालसंमरणं ।

अणुकंपणमणुसासण-पूयणमभंतरं करणं ॥ १५१ ॥

संभुजणमंभोगे, भत्तावहिअमन्नसंवाभो ।

संगहकुसल गुणनिही, अणुकणकारावणनिसगो ॥ १५२ ॥

'साहिजं' सहायक्यकरणं वचनमाभाषितस्य इच्छाकार-
भरणम्, अथवा-अभिग्रहस्य-गृहीतमौनप्रतस्य वचनविषयेन
केनाऽप्याभाषणं कृतं तस्योत्तरभरणं वचनं 'वायण' ति
वाचनया क्लान्तं गुरो साधुनां ददाति वाचनम् । अनुभाष-
णं नाम-आचार्येण भाषितं पश्चाद्भाषणं, न पुनः प्रधानीभू-
याचार्यभाषणादप्रेषभाषणं । देशकालसंस्मरणं नाम अस्मि-
न् देशे अस्मिन् काले च कस्मैव्यमिदं ग्लानादीनामिति विज्ञा-
य यद्देशे यत्काले स्मरयत्याचार्याणां ग्लानादीनामनुकम्पन-
दुःखान्तेत्यानुकम्पाकरणं बालवृद्धास्त्रहायान् यथादेशकाल-
मनुकम्पते इति भावः । (अनुशासनस्य व्याख्या 'अणुमासण'
शब्द प्रथमभाग ४२१ पृष्ठ गता) । पूजनं नाम यथाक्रमं गुर्वादी-
नामाहारादिस्पर्शादनावनयकरणम्, यदि वा-ज्ञानाचारादिषु
पञ्चस्वाचारादिषु यथार्थयोगमुद्यच्छतामुपवृंहणम्, अभ्यन्तरक-
रणं नाम-द्रव्योः साध्वर्गच्छुमदीभूतयोरभ्यन्तरं कुलादिका-
र्यनिमित्तं परस्परमुल्लपतोस्तृतीयस्योपशृङ्खलार्थाहकारणम् ।
अथवा-यदिष्टः सन्नभ्यन्तरं गत्वा तत् गच्छादि-
प्रयोजनं व्रते एतदभ्यन्तरकरणम् । यदि वा-तेन सह ये
बाह्यभावं मन्यन्ते तानपि तथाऽनुवर्त्तयति यथा ते तेजोस्व-
नमभिमन्यन्ते एतदभ्यन्तरकरणम् ॥ १५१ ॥ संभोजनं नाम-य-
त्संभोगिकैः सह भोजनसंयोगः, 'भत्तावहि'ति यदि भक्तमुप-
धि वा संभोगयति । किमुक्तं भवति-यथस्योपकारकं भक्तमु-
पधिवा तन्स्वयमुत्पाद्य तस्मै ददाति ततो गृह्णाति
वा तथा 'अन्नमन्नं संवासे' इति साम्भोगिकैः
परस्परमकत्र घसनमेतानि कुर्वाणः संग्रहकुशलः ।
व्य० ३ उ० । (अन्यदत्रैव 'संग्रहकुसल' शब्दे वच्यते ।)
संगृह्णातीति संग्रहः । संग्राहक, व्य० ३ उ० । शिष्याणां

श्रुतोपादानं, स्था० ४ डा० ३ उ० । व्य० । संग्रहणं संग्रहः ।
व्यसनदी सहायकरणे, स्था० १० डा० ३ उ० । शिष्याणां
संग्रहणं, प्रति० । पं० भा० ।

द्वे भावे संग्रहो, द्वे आहारमादिपहि तु ।

सिक्खावणमगिलाए, गल्लणे यावि करणं तु ॥

भावस्मि संग्रहो खलु, गाणादी तत्तु हाति बोधवो ।

जह वट्ठावेउं वा, गच्छं तु उवायकुमले तु ॥

संसारभउव्विग्गां, मंविग्गां सांवि हाति गायव्वो ।

एतेसि तु पदाणं, चउभंगा हाति एकं ॥

तदुभयविसारदो खलु, न संग्रहं कुमलं एत्थ चउभंगा ॥

तदुभयवाए कुमले, एत्थं पि तु हाति चउभंगा ॥

तदुभयमंविग्गहि वि, चउभंगा एव हाति कायव्वो ।

एवं गुणजातियस्स, पव्वावेउं तु कप्पति तु ॥

पव्वावेतो भयित्ता । पं० भा० १ कल्प ।

"द्वे भावे संग्रहो, द्वे आहारवन्धमादीहि ।
भावं गाणादीहि तु, संग्रहं हि संग्रहो तंणं" (पं० भा०
४ कल्प ।) इत्युक्तलक्षणायां गौणानुक्त्याम्, न० । उच्चा-
दित्रयसंघे, ति० ।

उग्गा भोगा गयम-खत्तिया संग्रहो भवे चउहा ।

आरक्खि (ग) गुरुवयंमा, सेसाओ खत्तिया हाति ॥

ति० । संगृह्णाति सामान्यरूपतया सर्ववस्तु कोडीकरोतीति
संग्रहः । ग० २ अधि० । अष्ट० । स्था० । अनु० । सूत्र० ।
(अत्रत्या व्याख्या 'जाइ' शब्दे चतुर्थभाग १४३८ पृष्ठ गता ।)

संगहिर्यापडियत्थं, संग्रहवयणं समामतो विति ।

सम्-आभिमुख्येन गृहीत उपात्तः संगृहीतः, पिण्डित एक-
जातिमापन्नः अर्थो विषयो यस्य तन्संगृहीतपिण्डितार्थम् ।
संग्रहस्य वचनं संग्रहवचनं समासतः संज्ञेण व्रजेत तीर्थक-
रगणधराः । किमुक्तं भवति-सामान्यप्रतिपादनपरः संग्रहनयः,
शब्दव्युत्पत्तिश्चैव-संगृह्णाति अंशपरिग्रहपरिवरोधनद्वारेण
सामान्यरूपतया समस्तं जगदादत्ते इति संग्रहः । आ०
म० १ अ० ।

अथ संग्रहनयं विवृणोति-

संग्रहो द्विविधो ज्ञेयः, सामान्याच्च विशेषतः ।

द्रव्याणि चाविरोधीनि, यथा जीवाः समे समाः ॥ १२ ॥

संगृह्णातीति संग्रहः, अथवा-संगृह्णेन अनेन सा-
मान्याविशेषाविति संग्रहः, स च द्विविधः-द्विप्रका-
रस्तयोरकः सामान्योपान् सामान्यसंग्रहः, १ द्वितीयो
विशेषाद् व्यक्तेर्विशेषसंग्रहः २, इत्ये द्विभेदः । अथानयोः
प्रत्येकमुदाहरणं द्रव्याणि भर्मास्तकायादीनि अविरोधीनि
परस्परविरोधरहितानीत्यर्थः । एकद्रव्यसङ्गाव द्रव्यपदंमव
प्राप्यते इति प्रथमोदाहरणम् १, यथा च जीवाः सर्वेऽ-
विरोधीनो जीवा हि संस्तुतिविषयिणः निर्जाविषयगश्चान-
न्ता वर्त्तन्ते । तेषां निरुक्ति-जीवति चेतन्यादिति जीवः ।
अथ च जीव प्राणभागो, तत्र प्राणा द्विधा-द्रव्य-भावभवा-

त् । तत्र च द्रव्यप्राणा दश, भावप्राणाश्चत्वारः । मात्तप्रा-
प्तौ यद्यपि द्रव्यप्राणानां कर्मजन्यानां सर्वथा क्षयस्तथाऽ
पि जीवनलक्षणा जीवस्य भावप्राणाः सहचारिणः कर्मा-
लक्षणाऽपि भवन्ति सिद्धान्तमपि जीवत्वात् भावप्राणा भ-
वन्ति, अतो मुक्ताः संसारिणश्च जीवाः । मुक्ताः पुनः पञ्चदश-
भेदाः, संसारिणां-देवनाटकतियङ्मनुष्यभेदाश्चतुर्धा, तत्रा-
न्तिमभेदयोः पञ्चभेदाः, तत्रापि मनुष्यस्य पञ्चाशत्क्षण
एक एव भेदः तिरश्च एकस्माद्वारभ्य पञ्च यावत् । अक्षभेदाव-
काक्षद्वयक्षयक्षचतुरक्षपञ्चाक्षभेदात् पञ्च भवन्ति । एवं भेद-
तोऽपि जीवाः सर्वे अविरोधिनः, संग्रहाद् विशेषसंग्रहभेदः २।
अथ च संग्रहस्वरूपमुपवर्णयन्ति-सामान्यमात्रग्राही परामर्शः
संग्रह इति, सामान्यमात्रमशेषविशेषग्राहकम् । स तु द्रव्यत्वा-
दिकं गृह्णतीत्येवंशीलः, समकीभावेन विशेषराशि
गृह्णतीति संग्रहः । अयमर्थः-स्वजातेष्टेष्टग्राह्यामविरोधेन वि-
शेषाणामेकरूपतया यद्ग्रहणं स संग्रह इति । अनुभेदानादर्शय-
न्ति, अनुभयविकल्पः परः अपरश्चेति । तत्र परसंग्रहमाहुः-
अशेषविशेषपूर्वादासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रम-
भिमन्यमानः परसंग्रह इति । परामर्श इति, अग्रेतनेऽपि या-
जनीयमुदाहरति-विश्वमकं सद्रविशेषादिति 'यथ' इति अ-
स्मिन्ननुक्ते हि सति ज्ञानाभिधानानुवृत्तिलिङ्गानुमिति-
सत्ताकत्वेनैकत्वमशेषार्थानां संग्रहाने ।

अथ संग्रहनयभेदं दर्शयन्नाह-

संग्रहभेदकव्यव-हाराऽपि द्विविधः स्मृतः ।

जीवाजीवा यथा द्रव्यं, जीवाः संसारिणः शिवाः ॥१३॥

संग्रहस्य नयस्य यो भेदको विषयस्तस्य दशकः
स व्यवहारनयः कथ्यते, व्यवहियते संग्रहावयवोऽनेनेति व्य-
वहारः, सोऽपि द्विविधः-द्विप्रकारः स्मृतः-काथितः, तस्यै-
व-पूर्वोदितस्य संग्रहनयस्य भेदवदस्याऽपि भेदभावना कर्त्त-
व्या, यत एकः सामान्यसंग्रहभेदकव्यवहारः १, द्वितीयो विशे-
षसंग्रहभेदकव्यवहारः २, एव भेदद्वयम् । अथ तयोर्मुदाहरणे
तत्राद्यस्योदाहरति यथा जीवाजीवा द्रव्यम् । अत्र जीवस्य चेत-
नस्याजीवस्याचेतनस्य संग्रहसामान्यविषयत्वाद् द्रव्यमिति
एकैव संज्ञा । कथम्? द्रव्यं तांस्तान् पर्यायान् गच्छतीति त्रि-
कालानुयायी यो वस्त्वशस्तद् द्रव्यमिति व्युत्पत्त्या स्वगुणप-
र्यायवस्त्वोभयोरपि जीवा जीवयोर्द्रव्यपदं साधारणमित्यर्था-
ज्जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति सामान्यसंग्रहभेदकव्यवहारः १,
अथ जीवाः संसारिणः, लिङ्गाश्च अत्र जीवानामनन्तानां चेत-
न्यधत्तां संसारित्वं सिद्धत्वं च विशेषव्यवहारः, अतो द्वितीय-
भेदः विशेषसंग्रहभेदकव्यवहारः २, एवमुत्तरोत्तरविषयतया
सामान्यविशेषवत्त्वं भावनीयम् । द्रव्या० ६ अ० । (संग्र-
हस्वरूपोपवर्णने 'ण्य' शब्दं चतुर्थभागं १८४६ पृष्ठ
गतम् ।)

प्रकारान्तरेण संग्रहं लक्षयति-

संग्रहः संगृहीतस्य, पिण्डितस्य च निश्चयः ।

संगृहीतं परा जातिः, पिण्डितं च परा स्मृता ॥ २२ ॥

संग्रह इति-संगृहीतस्य पिण्डितस्य च निश्चयः संग्र-
हस्तत्र संगृहीतं परा-सर्वव्यापिका जातिमेनाऽऽख्याता म-

हामामान्यमिति यावत् । पिण्डितं त्वपरा देशव्यापिका-
जातिद्रव्यत्वादिसामान्यमिति यावत् । यद्यप्येतदुभयप्रा-
हित्वं प्रत्येकग्राह्यवाप्तप्रत्येकग्राहित्वं खाननुगतं तथा-
ऽपि सामान्यमात्राभ्युपगमप्रवर्णकदेशबोधत्वं संग्रहनयत्व-
मिति लक्षणं बोध्यम्, 'संग्रहे अपिण्डितमर्थं संग्रहवयणं
समासत्रां विंति' नि सूत्रस्वारस्याच्चेत्यमुक्तिः । यथा-नैक-
गमाद्यपगतार्थपदं संग्रहश्च विशेषविनिर्माणोऽशुद्धवि-
पर्याविनिर्माणश्चेत्यादि यथासम्भवमुपादेयस्तेन न प्रस्थले
सामान्यविधयाऽसंग्रहात्तत्स्थलप्रदर्शितसंग्रहनयेऽव्याप्तिरि-
त्यादिकं बोध्यम् । "अथोनां सर्वैकदेशग्रहणं संग्रहः"
इति तत्त्वार्थभाष्यम् । अत्र सर्वं सामान्यम् एकदेशश्च विशे-
षस्तयोर्ग्रहणं संग्रहः सामान्यैकशेषस्वीकार इत्यर्थः । अयं हि
घटादीनां भवनानर्थान्तरत्वाद्वांश एव च प्रत्यक्षादिप्रमाण
वृत्तेस्तन्मात्रत्वंमेव स्वीकुरुते, घटादिविशेषविकल्पस्त्ववि-
द्यापजनित एवेति मन्यते, अतद्व्यावृत्तिव्यवहाराऽप्यस्य प्र-
तियोगिसोपक्षेपेन कल्पनामूल एवायं चाऽशुद्धसंग्रहविषय
एव तद्वान्तरभेदास्तु यत् यत् सामान्यान्तर्भावेन विधि-
व्यवहारं प्रवर्त्तयन्ति तत्तन्सामान्यैकशेषस्वीकारिणां द्रष्ट-
व्याः, तादृशतादृशसंग्रहनयविचारं च तत्तद्वान्तरधर्माका-
रभूतिर्नाश्रितं मातृज्ञानमपि जायत एव, रूपविशेषवान्मणिः
पद्मराग इत्युपदेशार्थप्रतिसन्धानानन्तरं चाक्षुषोपयोगे प-
द्मरागाकारामिव प्रत्यक्षां मातृ कार्यविशेषादीप तद्विशेष
इति दिक् ।

संग्रहावान्तरभेदेऽयं संग्रहालार्थव्यवहारभेदमुपदर्शयति-

एकद्वित्रिचतुःपञ्च-पदभेदा जीवगोचराः ।

भेदाभ्यामस्य सामान्य-विशेषाभ्यामुदीरिताः ॥ २३ ॥

एकेति-चेतनत्वेन जीव एकः, त्रसंस्थावगाभ्यां द्विविधः,
पुंवद् १ स्त्रीवेद २ नपुंसकवेदैस्त्रिविधः, देवमनुष्यतिर्यगता-
रकगतिभेदैश्चतुर्विधः, एकैन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रिय-
पञ्चेन्द्रियभेदात्पञ्चविधः, पृथ्वीकायाष्कायंतजस्कायवायु-
कायवनस्पतिकायत्रसकायभेदान् षड्विधः, इत्येवं ये-
जीवगोचराः संग्रहप्रकारा उदीरिताः सिद्धान्ते तेऽस्य संग्र-
हनयस्य सामान्यविशेषाभ्यां-सामान्यसंग्रहविशेषसंग्रहल-
क्षणाभ्यां भेदाभ्यामवगन्तव्याः ।

नैगमव्यवहारयोरेकतया यथाऽस्य शुद्धत्वं तथाह-

उपचारा विशेषाश्च, नैगमव्यवहारयोः ।

इष्टा क्षेनेन नेष्यन्ते, शुद्धार्थपक्षपातिना ॥ २४ ॥

उपचारा इति-उपचाराः गौणव्यवहारा विशेषाश्च तत्त-
द्व्यावृत्तरूपा नैगमव्यवहारयोरेकतया शुद्धार्थपक्षपातिना ए-
तदुभयोपक्षयोः स्वविषयोत्कर्षाभिमानिना हि निश्चितमनेन
संग्रहनयेन नेष्यन्ते, तथा च-नैगमव्यवहारसंमतोपचारविशे-
षानवर्त्ताम्यत्वादस्य शुद्धत्वं स्वसमवायेचितोपचारविशे-
षयोः क्वचिद्वलम्बनेनाऽपि नापोद्यत इति भावः । नयो० ।
म्या० । सम्म० । अन्त्ययमत्तुण्यथा धनमेलने, अनु० । संगृह्यते-
ऽनेनेति संग्रहः । "पुत्राश्च घः" ॥ ५ । ३ । १३० ॥ इति करणे
घ (अ) प्रत्ययः । संग्राहके, पं० सं० १ द्वार ।

संग्रहएक्य-संग्रहैकक-पुं० । एककरूपे संग्रहे, स्था० ४ टा० २ उ० । (व्याख्या 'एकैक' शब्दं तृतीयभागे १ पृष्ठे गता ।)

संग्रहकाय-संग्रहकाय-पुं० । संग्रहणं-संग्रहः, स एव कायः संग्रहकायः । कायभेद, आद्य० ५ अ० ।

संग्रहकुशल-संग्रहकुशल-पुं० । उपध्यादिना साधूनां संग्रह-करणनिपुणे, व्य० । स ख (संग्रहकुशलः) पुनः कथंभूत इत्याह-संग्रहानुगता ये गुणास्तेषां निर्धारिव गुणनिधिः, तथा-अनुकरणे नाम-यत्सीवनलेपादि कुर्वन्ते दृष्टा कृते-इच्छाकारेण तवेदमहं करिष्यामि कुरुते वा, कारापणे वा न यत्स्वयं करणे अकुशलानन्यानपीच्छाकारेण कारापयति तस्मिन् निसर्गः स्वभावो यस्य सोऽनुकरणकारापणनिसर्गः, इत्थंभूतस्तस्य स्वभावो यदि अनन्यार्थित एव करोति कारयति चेति भावः ।

सम्प्रति कनिष्यपदव्याख्यानार्थमाह-

वयणे तु अभिग्राहिय-स्म केणऽवी तस्स उत्तरं कुणति ।

जा जयणाए किरहं, ते उ गुरुम्मी वयणं देइ ॥ १५३ ॥

वचने-वचनविषयं अभिग्राहकस्य-गृहीता अभिग्रहप्रतिपक्षमौनव्रतस्येत्यर्थः । कर्नापि प्रश्ने कृते सति तस्यान्तरं यद् भगवत्येव वचनसंग्रहकुशलः । पश्चाद् सुगमम् ।

साहूणं अणुभामइ, आयरिणं तु भामिए मंते ।

सोरयायरियाणं, देसे काले गिलाणादि ॥ १५४ ॥

अत्र साधूनामिति पदं पश्चात् गाथायां सम्बध्यते ।

शेषपदव्याख्यानार्थमाह-

दृक्खत्ते अणुकंपा, अणुमासणभज्जमाणकम्भो वा ।

जो वा जहुत्तकारी, अणुमासणकिच्चमये तु ॥ १५५ ॥

इयमपि व्याख्यातार्था । (व्य०) (अभ्यन्तकरणम् 'अभ्यन्तकरण' शब्दं प्रथमभागे व्याख्यातम् ।)

संभुज्जण संभोगे-णभुज्जणस्म कारणं भत्तं ।

तं घत्तुमप्पणा से, देइ एमव उवाहिं पि ॥ १५६ ॥

संभोजनं नाम-यत्संभोगेन योजयति । साम्भोगिकैः सहैकत्र भुङ्क्ते इति । तथा यद्यस्य कारकम्-उपकारकं भङ्गं तदात्मना गृहीत्वा तस्मै ददाति । एवमेषोपधिमपि उपधिरपि यो यम्योपकारकस्तं स्वयमुत्पाद्य तस्मै ददाति ।

एतेन 'संभोगे भत्तावहीनि' व्याख्यातं परम्प-

रमेकत्र संघासः सुप्रतीतत्वाच्च व्याख्यातः ।

अणुकरण सिव्वणलं-वणादिअणुभासणा उ दुम्महो ।

एरिसो तस्स निसम्मा, जं भणियं एरिससहावो ॥ १५७ ॥

अनुकरणं नाम-सीवनलेपनादि स्वयं किञ्चित् कुर्वन्ते दृष्टा इच्छाकारेणानुज्ञाप्य करोति । तथा दुर्मेधासि स्वयं सीवनलेपनादि कर्तुमनुजानाति, स्वयं तावत्करोत्येव किञ्चन्या-नपि भाषते । यथा कुरुनैतस्य महानुभागस्यैतत्करणम् । ईदृशस्तस्यानुकरणे कारापणे च निसर्गः स्वभावः । " जं भणियं " ति किमुक्तं भवतीत्यर्थः-ईदृशस्वभाव उक्तः संग्रहकुशलः । व्य० ३ उ० । (उपग्रहकुशलः 'उवगहकुशल' शब्दं द्वितीयभागे व्याख्यातः ।)

संग्रहज्झाण-संग्रहध्यान-न० । संग्रहोऽत्यर्थमवृत्त्यया धनमेलनं तस्य ध्यानम् । पध्यमवर्णिजि इव धनसंग्रहाध्यवसाये, अनु० ।

संग्रहट्टया-संग्रहार्थता-स्त्री० । संग्रहः-शिष्याणां भुतोपादानं स एवार्थः प्रयोजनं तद्भावस्तत्त्वम् । संग्रह एवार्थो यस्य स संग्रहार्थः । स्था० ५ टा० ३ उ० । कथं नु नामैते शिष्याः सूत्रार्थसंग्राहकाः सम्पत्स्यन्ते इत्येवंप्रकारे संग्रहनिमित्ते, आ० म० १ अ० ।

संग्रहट्टाण-संग्रहस्थान-न० । संग्रहो ज्ञानादीनां शिष्याणां वा तस्य स्थानानि-हेतवः संग्रहस्थानानि ज्ञानशिष्ययोः संग्रह-हेतौ, ग० १ अधि० । स्था० ।

संग्रहस्थानसूत्रम्-

आयरियउवज्झायस्स णं गणंसि सत्त संग्रहट्टाणा पप्पत्ता, तं जहा-आयरियउवज्झाए गणंसि आणं वा धारणं वा संपउज्जिता भवति, एवं जघा पंचट्टाणे० जाव आयरियउवज्झाए गणंसि आपुच्छियचारी यावि भवति नो अणापुच्छियचारी यावि भवति । आयरियउवज्झाए गणंसि अणुप्पआइ उवगरणाइं सम्मं उप्पाइत्ता भवति, आयरियउवज्झाए गणंसि पुच्चुप्पआइ उवकरणाइं सम्मं सारक्खेत्ता संगोवित्ता भवति णो असम्मं सारक्खेत्ता संगोवित्ता भवइ । आयरियउवज्झायस्स णं गणंसि सत्त अमंगहट्टाणा पप्पत्ता, तं जहा-आयरियउवज्झाए गणंसि आणं वा धारणं वा नो सम्मं पउज्जिता भवति, एवं जाव उवगरणाणं नो सम्मं सारक्खेत्ता संगोवित्ता भवति । (मू० ५४४)

'आयरिय' त्यादि, आचार्योपाध्यायस्येति समाहारशब्दः कर्मधारयो वा । गणं गच्छे संग्रहो ज्ञानार्थानां शिष्याणां वा तस्य स्थानानि-हेतवः संग्रहस्थानानि, आचार्योपाध्यायो गणे आणां वा-धिधिविषयमादेशं धारणां वा-निषेधविषयमादेशमिव सम्पक् प्रयोजका भवति, एवं हि ज्ञानादिसंग्रहः शिष्यसंग्रहो वा स्याद्, अन्यथा तद्वत्श एवैति प्रतीतम् । यतः-"जहि नत्थि सारणा वा-रणांय पडिच्चोयणा य गच्छुम्मि । सो उ अगच्छो गच्छो मोत्तव्वो संजमत्थीहि ॥२॥" इति । 'एवं जघा पंचट्टाणे णि' तच्चेदम्-"आयरियउवज्झाए णं गणंसि अहाराहणियाए कितिकम्मं पउजित्ता भवति २ आयरियउवज्झाए णं गणंसि जे सुयपज्जजा-ने धावइ ते काले काले सम्मं अणुप्पवाइत्ता भवइ ३ आयरियउवज्झाए णं गणंसि गिलाणसंहवआवच्चं सम्मं अभुट्ठित्ता भवइ ४ आयरियउवज्झाए णं गणंसि आपुच्छियचारी यावि भवइ, नो अणापुच्छियचारी ५, स्थानद्वये त्विहैवेति, व्याख्या तु सुकरिव, नवरमाप्रचलनं गच्छस्य, यत उक्तम्-"सीसे जइ आमंते, पडिच्छुगा तेण बाहिरं भावं । अह इयं तो सीसा, तेव समत्तम्मि गच्छंति ॥ १ ॥

तस्मात् बाहिरभावं, न य पडिलेहोघहीण किङ्कमं । मूलग-
पत्तसरिसगा, परिभूया वस्त्रिमां थेरा ॥ २ ॥ ” इति ।
तथा—‘अणुपपन्ना’ इति अनुपपन्नानि—अलम्भानि उपक-
रणानि वस्त्रपात्रादीनि सम्यग—एषणादिशुद्ध्या ‘उत्पा-
दयिता’ सम्पादनशीला भवति, संगृह्यता—उपायेन चौ-
रादिभ्यः सङ्गापयिता—अलम्भागारिककरणेन मलिनतार-
क्षणेन वेति । एवं संग्रहस्थानविपर्ययभूतमसंग्रहसूत्रमपि भा-
वनीयमिति । स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

संग्रहणी—संग्रहणी—स्त्री० । संग्रहगाथायाम्, स० ।

संग्रहदाण—संग्रहदान—न० । दानभेदे, संग्रहणं संग्रहो व्यस-
नादौ सहायकरणं तदर्थं दानं संग्रहदानम् । अथवा—भेदा-
दानमपि संग्रह उच्यते । आह च—‘अभ्युदय’ व्यसने वा,
यत् किञ्चिद्दीयते सहायार्थम् । तत्संग्रहताऽभिमतं, मुनि-
भिर्दानं न मोक्षाय ॥ १ ॥ इति । स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संग्रहपरिष्ठा—संग्रहपरिष्ठा—स्त्री० । संग्रहः स्वीकरणं तत्र प-
रिष्ठानं नामाभिधानम् । अष्टम्यां गणिसम्पत्तिः, स्था० ८ ठा० ३
उ० । दशा० । (संग्रहप्रतिष्ठायाः व्याख्या ‘गणिसंपत्ति’ शब्दे
तृतीयभागे ८२६ पृष्ठाद्वारभ्य द्रष्टव्या ।)

संग्रहमुत्त—संग्रहसूत्र—न० । प्रभृतार्थसंग्राहकं सूत्रे, सूत्र० १
श्रु० १ अ० १ उ० ।

संग्रहाभास—संग्रहाभास—पुं० । अयथार्थसंग्रहनयं, रत्ना० ७
परि० । (सत्ताद्वैते कुर्वाणः ‘णय’ शब्दे चतुर्थभागे १६०३
पृष्ठ व्याख्यानः ।)

संग्रहिय—संग्रहीत—न० । भावे क्तः प्रत्ययः । सामान्याभिमु-
ख्येन ग्रहणे अनुगम, सर्वव्याक्रियनुगतस्य सामान्यस्य प्र-
तिपादनं, विशे० । अनु० । आ० चू० । दृढाकृतं, जे० ३ वक्त० ।
शिष्यत्वेनाश्रितं, आभिमुख्येन गृहीतं, आ० म० १ अ० आ०
चू० । आश्रितं, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

संग्रहवगग्रहणिरय—संग्रहोपग्रहनिरत—त्रि० । संग्रह उपदेशादि-
ना, उपग्रहो वस्त्रादिना, व्यत्यय इत्यन्ये तत्र निरतः । संग्रहो-
पग्रहयोगसङ्गः, पं० व ४ द्वार ।

संग्राम—संग्राम—पुं० । रणशिर्गसि, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० १
उ० । स्था० । आचा० । प्रश्न० । महजनसमस्तकलहं,
तं० । संग्रामे हता देवलोकां यान्ति । भ० ७ श० ६ उ० ।

‘देवेणं भंते ! महाहिणं ० जाव महं सक्खे रुव-
सहस्सं विउव्वित्ता पभू अन्नमन्नंणं सद्धिं संगमं सं-
गामित्ते ? , हंता पभू । ताआं णं भंते ! बोदीआं
किं एगजीवफुडाआं अणेगजीवफुडाआं ? , गायमा !
एगजीवफुडाआं णो अणेगजीवफुडाआं । तासि णं भंते !
बोदीणं अंतगं किं एगजीवफुडा अणेगजीवफुमा ? ,
गायमा ! एगजीवफुडा नो अणेगजीवफुडा । पुरिसेणं
भंते ! अंतरेणं हत्थेण वा एवं जहा अट्टमसणं त-

इणं उहेसणं जाव नो खलु तत्थं सत्थं कमति ।
(सू०-६३५)

‘देवेण’ मित्यादि, ‘तासि बोदीणं अंतर’ इति तेषां
विकुर्वित्तशरीराणामन्तराणि ‘एवं जहा अट्टमसणं’
इत्यादि अनेन यत्सूचितं तदिदम्—‘पाएण वा हत्थेण वा
अंगुलियाए वा सिलागाए वा कट्टेण वा किलिंसेण वा
आमुसमाणे वा आलिहमाणे वा विलिहमाणे वा अन्नय-
रेण वा तिक्खेण सत्थजाएण आच्छियमाणे वा विच्छि-
दमाणे वा अगलिकाएण वा समोडहमाणे वा तेसि जीव-
प्पणसाणं आबाहं वा बाबाहं वा कंरं छविच्छेयं वा उ-
णाए ? , णो इणं समंठं’ इति व्याख्या चास्य प्राग्वत् ।
भ० १८ श० ७ उ० । (रथमुशलसंग्रामवक्रव्यता ‘रहमुसल’
शब्दे पष्ठ भागे गता ।) (देवासुरसंग्रामवक्रव्यता
‘देवासुरसंग्राम’ शब्दे चतुर्थभागे उक्ता ।)

संग्रामकाल—संग्रामकाल—पुं० । परानीकयुद्धावसरे, सूत्र० १
श्रु० ३ अ० ३ उ० ।

संग्रामरह—संग्रामरथ—पुं० । संग्रामयोग्ये रथे, यस्थोपरि प्रा-
कारानुकारिणी कटीप्रमाणा फलकमयी वेदिका क्रियते
यत्रारूढः संग्रामः क्रियते । अनु० । श्रु० ।

संग्रामसंकड—संग्रामसङ्कट—न० । संग्रामसहने, प्रश्न० ३
आश्र० द्वार ।

संग्राममीम—संग्रामशीर्षि—न० । संग्राममूर्धनि, आचा० १ श्रु० ६
अ० ३ उ० । “एम संग्रामसीमे वियारिहए ।” संग्रामाशिरसि
परानीकनिशिताकृष्टकृपाणानि यत्र प्रभासञ्जलिनाद्यतसूर्य-
व्युद्भूतविद्युन्नयनचमत्कृतिकारिण कृतकरणेऽपि सु-
भटश्चतुर्विकारं न विधत्ते एवं मरणकालेऽपि समुपस्थितं
पारकर्मतः मंतरण्यन्यथाभावः कदाचित्स्यादतो यो मरण-
काले न मुह्यते स पारगामी । आचा० १ श्रु० ६ अ० ५ उ० ।

संग्रामिय—संग्रामिक—त्रि० । संग्रामप्रयोजने, स्था० ५ ठा० १
उ० । भ० । ज्ञा० ।

संग्रामिया—संग्रामिकी—स्त्री० । या संग्रामकाले समुपस्थितं
सामन्तादीनां ज्ञापनार्थं वाद्यते । कृष्णवासुदेवस्य भर्त्याम्,
आ० चू० १ अ० । विशेष० । आ० म० ।

संगार—सङ्कार—पुं० । सङ्कृतं, सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।
भ० । द० प० । आ० म० । वृ० । स्था० । ज्ञा० । आचा० ।

संगारा—सङ्कारा—स्त्री० । प्रयज्याभेदे, ‘संगारमस्त्रिणां, सत्त-
विवाकांसि जह तु संगारं’ पं० भा० १ कल्प । पं० चू० ।

संगारदत्त—सङ्कारदत्त—त्रि० । सङ्कारः—सङ्कृतः स दत्ता यस्य
शैलस्य स संगारदत्तः । आदिताभेगाकृतिगणत्वात् क्लान्तस्य
परनिपातः । कृतसङ्कृते शिष्यादिकं, वृ० ३ उ० ।

संगारपवजा—सङ्कारप्रव्रज्या—स्त्री० । प्रयज्याभेदे, स्था० ।
(‘पवजा’ शब्दे पञ्चमभागे ७३० पृष्ठ व्याख्या गता ।)

संगारसमय—सङ्कारसमय—पुं० । सङ्कारः सङ्कृतस्तद्रूपः स-
मयः सङ्कारसमयः । सङ्कृतरूपे समयभेदे, सूत्र० १ श्रु० १
अ० १ उ० ।

संगास-सङ्काश-त्रि० । सदृश, उत्त० ३४ अ० । छायाविशेष,
आ० म० १ अ० ।

संगिय-स्वाङ्गिक-न० । परिभुक्तप्राये, स्था० ४ डा० ३ उ० ।
आचा० ।

संगिया-सङ्किता-स्त्री० । सङ्को यस्यास्ति स सङ्की तद्भाव-
स्तत्ता । द्रव्यादिषु सत्सङ्के, भ० २ श० ५ उ० ।

संगिल्ल-सङ्ग-पुं० । समुदाये, व्य० १ उ० । ज्ञा० ।

संगिल्लि-मंगेल्लि-पुं० । अन्योऽन्यं हस्तावलम्बं, ज्ञा० १ ध्रु०
३ अ० ।

संगोवंग-साङ्गोपाङ्ग-त्रि० । शिक्ता १ कल्प २ व्याकरण ३ नि-
रुक्त ४ छन्दो ५ ज्योतिष्कानयन ६ लक्षणानि षड्पाङ्गानि त-
द्व्याख्यानरूपाणि तेः सह वर्त्तन्त इति साङ्गोपाङ्गाः । अ-
नु० । अङ्गोपाङ्गमहितेषु, " संगोवंगा वेया " तत्राङ्गानि शि-
क्ता १ कल्प २ व्याकरणम् ३ छन्दः ४ ज्योति ५ निरुक्तञ्च ६,
उपाङ्गानि-अङ्गार्थविस्ताररूपाणि । कल्प० १ आधि० १ क्षण ।

संगोवित्ता-मङ्गोपयितृ-त्रि० । क्षेमस्थानप्रापयितरि, स्था० ७
डा० ३ उ० ।

संगोवेमाणी-मङ्गोपयन्ती-स्त्री० । वस्त्राच्छादनगर्भगृहप्रवे-
शनार्थाभिः क्षेमप्रापकायाम्, विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

संघ-सङ्घ-पुं० । सङ्घातं, व्य० ३ उ० । गुणसंघातं, व्य० ३
उ० । समुदायं, जी० ३ प्रति० ४ आधि० । प्रज्ञा० । ग० । ग० ।
श्री० । कीटिकादिगणसमुदायं, स्था० ५ डा० १ उ० । भ० । कु-
लसमुदायो गणः, बालुकापर्यन्तः संघः । प० व० १ द्वार ।
सम्यग्दर्शनादिममुचितप्राणिगणं साधुसाध्वीभावकआवि-
कारूपे (संघा० १ प्रस्ता० १ आधि० । प्रव० । घ० ।) गुणर-
त्नपात्रभूते (प० व० १ द्वार ।) सत्त्वसमूहे, स्था० ।

चडव्विहे संघे यस्सत्ते, तं जहा-समणा समणीओ साय-
गा सावियाओ । (य० ३६३)

संघो-गुणरत्नपात्रभूतसत्त्वसमूहः, तत्र धाम्यन्ति-तप-
स्यन्तीति श्रमणाः । अथवा-सह मनसा शोभनेन निदानप-
रिणामलक्षणपापरहितेन चेतसा वर्त्तन्त इति समनसस्त-
था समाने-स्वजनपरजनदिषु तुल्यं मनो येषां ते सम-
नसः । उक्तञ्च-" तो समणो जइ सुमणो, भावेण य जइ न
होइ पावमणो । सयणे य जणे य समो, समो य माणाव-
माणेसु ॥ १ ॥ " अथवा-समिति-समतायां शत्रुमित्रादिव-
रान्ति-प्रवर्त्तन्त इति समणाः । आह च-" नऽन्थि य सि को इ
येसो, पिओ व सव्वेसु चय जीवसु । एणण होइ समणो, एसो
अओऽपि पज्जाओ ॥ १ ॥ " इति, प्राकृततया सर्वत्र ' समण '
ति । एवं समणीओ, तथा शृण्वन्ति जिनवचनमिति आध-
काः, उक्तञ्च-" अवाप्तदृष्ट्यादिविशुद्धसम्पत्, परं समाचार-
मनुप्रभातम् । शृणोति यः साधुजनादतन्द्र-स्ते आधकं प्रा-
हुरमी जिनन्द्राः ॥ १ ॥ " इति । अथवा-ध्वान्ति पचन्ति त-
त्त्वाधैश्रजाने निष्ठां नयन्तीति धाः, तथा वपन्ति-गुणवत्सम
क्षेत्रेषु धनवीजानि निक्षिपन्तीति वा, तथा किरन्ति-क्लिप-

कर्मरजो विक्षिपन्तीति काः, ततः कर्मधारये भावका इति
भवति । यदाह-" अञ्जालुनां धाति पदार्थचिन्तना-जनानि
पात्रेषु वपत्यनारतम् । किरत्यपण्यानि सुसाधुसंवना-दधार्पा
नं भावकमाहुरञ्जसा ॥ १ ॥ " इति एवं धार्विका अपि । स्था० ४
डा० ४ उ० । आ० म० । " नित्थयरे नित्थयरे, नित्थं पुण
जाण गोयमा ! संघं । " महा० ४ अ० ।

संघावज्ञाप्रतिक्षेपः—

नित्थयरेवदणिज्जं, संघं पि खिव्वेहं काइ अइवाला ।

नन्थी संघो एमो, भणिओ आसायगो कप्पे ॥ ८१ ॥

तीर्थङ्करयन्दनीयं-सर्व्वज्ञवन्द्यं ' नमो नित्थस्सं ' ति भणनात्
संघमपि साधुसाध्वीभावकआधिकाश्च ज्ञानादिगुणरूपं न
केवलमाचार्यादीत्यपेक्षः, क्षिपति-तिरस्कुर्वन्त कोऽपि क-
श्चिदेकस्मिन्नरोऽन्योऽपि प्राकृतस्वभावः अतिबाला-महा-
मूर्खः, कथं क्षिपतीत्यत आह-न नास्ति विद्यते संघ उक्त-
रूपः एष संक्षेपको भणित उक्तआशातनाकारकः कल्प-छ-
दग्रन्थ इति गाथाऽर्थः ।

कल्पभागतंमवाह—

अक्रोमतज्जगाई, संघमहिक्खिव्वइ संघपडिणीओ ।

अन्ने वि अन्थि संघा-ण मियालणतिक्रमाईणं ॥ ८२ ॥

आक्रोशतज्जनादिभिः संघं-साध्वीदिवर्गमाधक्षिपति-निरा-
कगानि संघप्रत्यनीकः-प्रवचनप्रतिफलः, तत्राक्रोशो दुष्टवा-
ग्भणनेन तज्जनेन तु-किमेनेन सिद्धयतीति, एवमादि भणितिरा-
दिप्रहणाद्यर्थोचित्यविनयाद्यकरणग्रहो विभक्तिलोपाद्यर्थं नि-
र्देशः । एवं च वदन् संघ क्षिपतीत्याह-अन्योऽपि-परं न केवल-
मयं साध्वीदिवर्ग इत्यपेक्षः । सन्ति-विद्यन्ते संघसमाग्रहण
केवामित्याह-' मियालणतिक्रमाईणं ' तत्र शृगालः प्रतीतः
णतिकः देशाभापया कालिकरवः, आदिशब्दाच्छेषजन्तुपरि-
ग्रहः । मकारोत्रालाक्षणिक इति गाथाऽर्थः ।

पुनरपि संघस्य पुज्यतां दर्शयन्नदमाह—

उग्घाडणा भएणं, सुयकेवलिणा वि मंनिओ संघो ।

पुच्चाणं पग्गिवाडिं, देहि भणंतां महामइणा ॥ ८३ ॥

उद्घाटना-समयभापया संघाद्बहिष्करणलक्षणा तस्या भ-
यं तेन अनुस्वारश्च पूर्ववत् । श्रुतकर्वाल्लिनाऽपि चतुर्दशपूर्व-
धरेण न केवलं तीर्थकरेणैव परार्थः मानितः-पूजितः संघः
प्रतीतः । पूर्वेषां समयप्रसिद्धानां परिपाटी पाठरूपां देहि
प्रयच्छु शिष्येभ्य इत्यध्याहारः भणन्-ब्रूयन्, किंविशिष्टेन
महाशयिना-अचिन्त्यशक्तिना । अत्र च ' कगचंज ' न्यादना
तकारलोपे स्वर्ग प्रकृतिलोपसंध्य इत्यनेन तकाराकारलोप
रूपमिदम् । इदमिदं तत्त्वं किल श्रीवीरस्वामिनो मोक्ष गतस्य
दुष्कालो महान् संवृत्तः, सर्व्वोऽपि साधुवर्ग एकत्र मिलितो
भणितं च परस्परं कस्य किमागच्छति सत्यं?, यावत् न
कस्याऽपि पूर्वाणि समागच्छन्ति, ततः धावकैर्विश्रान्त
भणितं यथा कुत्र साम्प्रतं पूर्वाणि सन्ति?, तेः भणितम्
भद्रबाहुस्वामिनि । ततः सर्व्वसङ्गसमुदायेन पर्यालोच्य प्र-
थितस्तत्त्वमीपे साधुसङ्घाटकः, शब्दा प्रणम्य च तेन भणिताः
सूरयो यथा मुशिष्याणां पूर्वपरिपाटी प्रयच्छन्त । तैस्तुक्तं सा-
म्प्रतं वयं महाप्राणध्यानाशक्तास्ततो न तां दातुं शक्ता इ-

त्युक्तः समागतः साधुसङ्घाटकः, संघसर्मापि कथितं तद्व-
चः । ततो भूयोऽपि प्रेषितो यः संघवञ्चो न कुरुते तस्य किं
विधीयते; एवं गन्वा धर्मान्, तथा कृते तैरुक्तम्-यत्संघो भणति
तद्वहं करामिः इत्युक्ते, प्राणतानि स्थूलभद्रप्रमुक्तानि सुशिष्या-
णां पञ्चशतानीति गाथाऽर्थः ।

ननु न घयं संघं निराकर्मः किं त्वास्माकीनः संघो ना-
न्येषामिति ये मन्यन्त तान् प्रत्याह—

अम्हाणं चिय संघो, अनाणं न उण लक्खणा भावा ।

नेवं वोचुं जुत्तं, छउमत्थाणं जअओ भणिअं ॥ ८४ ॥

अस्माकमेव संघः अन्येषाम्-अपरेषां न पुनर्लक्षणाभावात्
ज्ञानाद्यसत्तातः नैवामन्यं वक्तुम्-गोदितुं युक्तं-सगते लुप्तस्था-
नामतीन्द्रियज्ञानाभाववतां यतो-यस्मात् भणितम्-उक्त-
म्, इति गाथार्थः । जीवा० १४ अधि० । (संघगुणस्य वक्त-
व्यता 'परिणाम' शब्द पञ्चमभागे ६१२ पृष्ठे गता ।)

एवं स्थिते जीवोपदेशमाह—

संघस्सोवरि वेयण , कयामि भणसु जाव पडिकुट्टे ।

जुत्ता तन्थ करवयण-भणम्मि भावो ण मंपत्तं ॥ ८६ ॥

प्रकाटार्थः । जीवा० १४ अधि० ।

सत्तीरे संघपूआ, विसेमपूआउ बहुगुणा एसा ।

जं एस सुए भणिओ, तित्थयराणंतरो संघो ॥ ११३४ ॥

शक्या संघपूजा विभवोचितया, किमित्यत आह-विशेष-
पूजायाः दिगादिगतायाः स्काशाद्बहुगुणा एषा संघपूजा वि-
षयमहत्त्वादितदाह-यदेष भूते भणितः-आगमे उक्तं तीर्थ-
करानन्तरः संघ इत्यतो महानेष इति गाथाऽर्थः ।

एतदेवाह—

गुणसमुदाओ संघो, पवयणतिन्थं ति होति एसाट्टा ।

तित्थयरोऽवि अ एअं, णमए गुरुभावओ चेव ॥ ११३५ ॥

गुणसमुदायः संघः अनेकप्राणिस्थसम्यग्दर्शनात्मक-
त्वान्प्रवचने तीर्थमिति भवन्त्येकार्थिका एवमादयोऽस्य शब्दा
इति, तीर्थकरोऽपि चेने संघे तीर्थसंज्ञाने नमति धर्मक-
थादौ गुरुभावत एव 'नमस्तीर्थोय' इति वचनादेतद्वर्णनं
गाथाऽर्थः ।

अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह

तप्पुविआ अरहया, पूइअपूआ य विणयकम्मं च ।

कयकिञ्चा वि जह कहं, कहंइ णमए तहा तिन्थं ॥ ११३६ ॥

तत्पूर्विका-तीर्थपूर्विका अर्हन्तः तदुक्ताऽनुष्ठानफलत्वा-
त्पूजितपूजा चेति भगवता पूजितपूजत्वाङ्गोक्तस्य विनयक-
म्मं च कृतज्ञताधर्ममगमं कृतं भवति । यद्वा-किमन्येन कृत-
कृत्याऽपि स भगवान् यथा कथां कथयति धर्मसम्बन्धिनी-
भाति तथा तीर्थं तीर्थकरनामकम्मोदयादेवौचित्यप्रवृत्तेरिति
गाथाऽर्थः ।

एयम्मि पूइअम्मी, णऽस्थि तयं जं न पूइअं होइ ।

भवणे वि पूयणिजं, गुणठाणं वा तओ अत्तं ॥ ११३७ ॥

एतस्मिन् संघे पूजिते नास्ति तद्वस्तु यत्र पूजितमभि-
नन्दितं भवति । किमित्यत आह-भुवनेऽपि सर्वत्र पूज्यं-पू-
जनीयं न गुणस्थानं कल्याणतस्ततः संघादन्यदिति गा-
थाऽर्थः ।

तप्पुआपरिणामो, इंदि महाविसय एव भुणिअन्वो ।

तदेसपुअओ वि हु, देवयपूआइणाएणं ॥ ११३८ ॥

तत्पूजापरिणामः-संघपूजापरिणामः 'हान्द' महाविषय एव
मन्तव्यः, संघस्य महत्त्वात्तद्विशेषपूजाताऽप्येकत्वेन सर्वपूजा-
भावो देवतोद्देशादिपूजादाहरणेनेति गाथाऽर्थः । पं०
ब० ४ द्वार । (पूर्वांशित्वतगाथानां विवरणेन पञ्चाशकटीकायां
कृतं तच्च तृतीयभागे १२७३ पृष्ठे दर्शितम् ।)

अथ संघं मुकुटोपमया वर्णयन् गाथाद्वयमाह-

गुत्तीसमिहगुणङ्को, संजमतवनियमकणयकयमउडो ।

सम्मत्तनाणदंसण, तिरियणसंपावियमहग्घो ॥ ११३९ ॥

तत्र तावन्मुकुटस्वरूपं भण्यते 'गुत्तीसमिहगुणङ्को' इति
शापने गुत्ती रत्नानां प्रतिश्रयसुवर्णेन संधिमीलनम्, सम्-सा-
मस्येन इति-गमने समितिः, मेलापकां मणिरत्नसुवर्णानां
यत्र सा समितिः, गुत्तिश्च समितिश्च गुत्तिसमिती, गुत्ति-
समित्यागुत्तो गुत्तिसमितिगुणस्तेन आद्यां महान्, मुकुटो
हि ज्वरविषापहारादिमणिसंपर्काद् गुणाङ्को भवति । पुनः
कथंभूतः 'संजमतवनियमकणयकयमउडो' इति संयमतपा-
नियमस्थानीयं त्रिप्रकारमर्जुनरक्तपत्नीयकाञ्चनरूपं यत्क-
नकं तेन कृतो निर्मितः 'सलोपात्मुकुटविशेषणं 'मउडो'
इति मुकुट इति विशेष्यकम् 'सम्मत्तनाणदंसणतिरियणसंपा-
विय' इति कथंभूतो मुकुटः ? सम्यक्त्वज्ञानदर्शनतुल्यत्रि-
रत्नसंप्रापितः शिखरत्रयं हि रत्नत्रयालंकृतो मुकुटो भ-
वति । अथवा-प्राकृतत्वात्प्रापितशब्दस्य परनिपातान् सं-
प्रापितत्रिरत्नः, यत एव हि संप्रापितः त्रिरत्नोऽत एव-
महार्थः-महामूल्यः 'पञ्चाइय' इति पाठं त्रिभी रत्नैः प्रत्या-
पितैः परिकर्मितैर्महार्थैः एवविधस्तावन्मुकुटः तेन संघ
उपमीयते । तथाहि-गुत्तिसमितो गुणाङ्को वाऽनैकान्तशयिदि
गुणवान् संजमतपानियमैः कनकस्थानीयैः कृतो-निर्धतितः
संघमुकुटो मुकुट इव मुकुटः शिरसा धार्यते इति भावः ।
'सम्मत्तनाणदंसण' इति सम्यक्त्वज्ञाने प्रतीते, 'दंसण'
इति दृशप्रेक्षणे, दृश्यते-सम्यक् परिज्ञायते सावद्यमनेनेति
दर्शने चार्तिप्रमनेकार्थत्वाद्वातूनां ततः सम्यक्त्वज्ञानचा-
रित्ररूपत्रिरत्नसंप्रापितशिखरः, तथा महार्थोऽर्थयितुम्
अशक्यः ॥ ११३९ ॥

अथैतस्मिन्मुकुटात्संघमुकुटस्याधिक्यमाह-

संघो सइदयाणं, सदेवमणुयासुरम्मि लोणम्मि ।

दुल्लहतरा विसुद्धो, अविसुद्धो तो महामउडो ॥ ११४० ॥

इतरमुकुटः सुप्राप एव संघमुकुटश्च सेन्द्राणामपि देवानां
सदेवमनुजासुराणां च लोके दुर्लभतरः, 'विसुद्धो' इति
विशुद्धश्च संघमुकुटो विशुद्धकर्मक्षयहेतुत्वात्, ततः संघमु-
कुटाद् यो महानपि मुकुटः सुलभो बालनपस्विक्रिययाऽपि

व्यन्तरत्वनरेन्द्रत्वसङ्गावे तज्ज्ञाभात् । 'अविसुद्धो तो महामउ-
डो' नि अविसुद्ध एव स मुकुटस्तत्प्रासावनुरागादिभिर्मीना-
दिषुद्धिहेतुत्वेन महाकर्मापचयनिबन्धनत्वात् । ततो महामुकु-
टः संघमुकुटापेक्षया सर्वप्रकारैरशुद्ध एवेत्यर्थः ॥११७॥ संघा०।

सम्प्रति तीर्थकरणानन्तरं सङ्घः पूज्य इति परिभाषयन्
संघस्य नगररूपकेण स्तवमाह—

गुणभवणगहसुयययय-भरियदंसखविमुद्धरत्थागा ।
संघनगर ! भद्रं ते, अखण्डचरितपागारा ॥ ४ ॥

'गुणभवणे' त्यादि-गुणा इह उत्तरगुणा गृह्यन्ते, मूलगु-
णानामप्ये चारित्रशब्देन गृह्यमाणत्वात्, ते च उत्तरगुणाः—पि
रडविशुद्धयादयो, यत उक्तम्—“ पिडस्स आ विसोही, समि-
ईओ भावणा तयो दुविहो । पडिमा अभिग्गहाऽपि य. उत्तर-
गुण मो वियाणाहि ॥१॥” त एव भवनानि तैरगहनं-गुणिलं प्र-
चुरत्वादुत्तरगुणानां गुणभवनगहनं, संघनगरमभिसम्बध्यत,
तस्याऽऽमन्त्रणं हे गुणभवनगहन !, तथा धुतरत्नभूत ! धुता-
न्येव आचारादीनि निरुपमसुखहेतुत्वाद्दत्तानि धुतरत्नानि ते-
भूतं-पूरितं तस्यामन्त्रणं हे धुतरत्नभूत ! तथा दर्शनविशु-
द्धरथाक !—इह दर्शनं-प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्यलि-
ङ्गम्यान्मपरिणामरूपं सम्यग्दर्शनामिति गृह्यते, तच्च क्षायि-
कादिभेदान् त्रिधा, तद्यथा-क्षायिकं, क्षायोपशमिकम्, औपशमिकं
च । उक्तं च—“ सम्मत्तं पि य ति विहं, खओवसमियं तद्दोवस-
मियं च । खइयं च ” ति तत्र त्रिविधस्याऽपि दर्शनमोहनीयस्य
क्षयेण-निर्मूलमपगमेन निवृत्तं क्षायिकम्, उदयावलिकाप्रवि-
ष्टस्यांशस्य क्षयेण शेषस्य नृपशमेन निवृत्तं क्षायोपशमिक-
म्, उदयावलिकाप्रविष्टस्यांशस्य क्षये सति शेषस्य भस्म-
च्छन्नाग्निरियानुद्रेकावस्था उपशमः तेन निवृत्तमौपशमिकम् ।
आह-औपशमिकक्षायोपशमिकयोः कः प्रतिविशेषः?, उच्यते
क्षायोपशमिके तदावारकस्य कर्मणः प्रदर्शनाऽनुभवाऽस्ति न
त्वौपशमिके इति । दर्शनमवासारमिथ्यात्वादिकचचररहिता
विशुद्धरथा यस्य तत्तथा, तस्यामन्त्रणं हे दर्शनविशुद्धरथा-
क ! ' संज्ञोपः सम्बोधनं ह्रस्वो वे ति प्राकृतलक्षणसूत्रे
वाशब्दस्य लक्ष्यानुसारेण दीर्घत्वसूचना (धत्वा) त् दीर्घ-
निर्देशः, यथा “ गायमा ! ” इत्यत्र, संघः-चातुर्वर्ण्यः भ्रमणादि-
संघातः स नगरमिव संघनगरं ' व्याघ्रादिभिर्गौर्गैस्तदनुकृ-
ति' समासो, यथा पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः, तस्या-
मन्त्रणं हे संघनगर ! भद्रं-कल्याणं ते-तव भवतु, अखण्ड-
चारित्रप्रकार ! चारित्रं-मूलगुणाः अखण्डम्-अविराधि-
तं चारित्रमेव प्रकारो यस्य तत्तथा 'मांसादिषु चेति प्राकृ-
तलक्षणत्वात् चारित्रशब्दस्याद्वा ह्रस्वः, तस्यामन्त्रणं हे अ-
खण्डचारित्रप्रकार ! दीर्घत्वं प्रागिव ।

भूयोऽपि संघस्यैव संसारोच्छेदकारित्वाच्चक्ररूपकेण—
स्तवमाह—

संजमतवतुंवारय-स्स नमो सम्मत्तपारियल्लस्स ।

अप्पडिचकस्स जओ, होउ सया संघचकस्स ॥ ५ ॥

संयमः-सप्तदशप्रकारः, यदुक्तम्—“ पञ्चाध्ववादिरमणं, पञ्चे-
न्द्रियनिग्रहः कपायजयः । दण्डत्रयविरतिश्चे-ति संयमः
सप्तदशभेदः ॥१॥” तपो द्विधा-वाह्यम्, आभ्यन्तरं च । तत्र-

बाह्यं षड्विधम्, यदुक्तम् “ अनशनमूनोदरता, वृत्तेः संक्षेपणं
रसत्यागः । कायक्लेशः संली-नेतेति बाह्यं तपः प्राक्तम् ॥१॥”
आभ्यन्तरमपि षोडश, यत उक्तम्—“ प्रायश्चित्तध्याने, वैया-
वृत्त्यविनयावधोत्सर्गः । स्वाध्याय इति तपः षट्-प्रका-
रमाभ्यन्तरं भवति ॥ २ ॥” संयमश्च तपोसि च संयमत-
पोसि तुम्बं च अराश्च-अरकाः तुम्बाराः संयमतपोस्येव
यथासंख्यं तुम्बारा यस्य तत्तथा तस्मै संयमतपस्तुम्बाराय
नमः । सूत्रे षष्ठी प्राकृतलक्षणरुचतुर्थ्यर्थे वेदितव्या । उक्तं
च—“ छट्ठिधिहत्तीए, भण्णइ चउत्थी” तथा—“ सम्मत्तपारि-
यल्लस्स ” सम्यक्त्वमेव पारियल्लं-वाह्यपृष्ठस्य बाह्या-
भूमिर्यस्य तत्तथा तस्मै नमः, गाथायां व्याख्यातम् । तथा
न विद्यते प्रति-अनुरूपं समानं चक्रं यस्य तदप्रतिचक्रं,
चरकादिचक्रैरसमानमित्यर्थः, तस्य जयो भवतु सदा—
सर्वकालं, संघश्चक्रमिव संघचक्रं तस्य ।

सम्प्रति संघस्यैव मार्गगामितया रथरूपकेण स्तवमभि-
धित्सुराह—

भद्रं सीलपडागू-सियस्स तवनियमतुरयजुत्तस्स ।

संघहस्स भगवओ, सज्जायमुनेदिघोसस्स ॥ ६ ॥

भद्रं-कल्याणं संघरथस्य भगवतो भवत्विति योगः,
क्रिचिचिष्टस्य सत इत्याह—शीलोच्छिन्नपताकस्य शील-
मेव-अष्टादशशीलाङ्गसदस्वरूपमुच्छिन्ना पताका यस्य स-
तथा, भार्योद्वादेराकृतिगणतया तन्मध्यपाठाभ्युपगमादुच्छि-
नशब्दस्य परनिपातः, प्राकृतशैल्या वा, न हि प्राकृते वि-
शेषणपूर्वापरनिपातनियमोऽस्ति, यथा कथाञ्चत्पूर्वविप्रणी-
तेषु वाक्येषु विशेषणनिपातदर्शनात्, तपोनियमतुरङ्गयु-
क्तस्य-तपःसंयमाभ्युक्तस्य, तथा स्वाध्यायः-पञ्चाध्वः,
तद्यथा-वाचना प्रच्छन्ना परावर्त्तना अनुपेक्षा धर्मकथा च,
स्वाध्याय एव सन्-शोभनो नन्दिघोषो द्वादशविधतूर्यान्-
नादो यस्य स तथा तस्य, ' सज्जायमुनेदिघोसस्स ' ति
कचित्पाठः, तत्र-स्वाध्यायः एव शोभनो नन्दिघोषो य-
स्येति द्रष्टव्यम् । इह शीलाङ्गप्रकरणे सत्यपि तपोनियमप्र-
करणे तयोः प्रधानपरलोकाङ्गत्वक्यापनार्थम् । अस्ति चायं
न्यायो यदुत-सामान्योक्तावपि प्राधान्यक्यापनार्थं विंशत्वा-
भिधानं क्रियते, यथा-ब्राह्मणा आयाता वशिष्टाऽव्यायात
इति, एवमन्यत्रापि यथायोगं परिभाषनीयम् ।

संघस्यैव लोकमध्यवर्त्तिनाऽपि लोकधर्मासंश्लेषतः पञ्चरूप-
केण स्तवं प्रतिपादयितुमाह—

कम्मरयजलोहविणि-ग्गयस्स सुयययणादीहनालस्स ।

पंचमहव्वयथिरक-भियस्स गुणकेसगलस्स ॥ ७ ॥

सावगजणमहुअरिपरि-बुडस्स जिणसुरतेयबुद्धस्स ।

संघपउमस्स भद्रं, समणगणसहस्सपत्तस्स ॥ ८ ॥

कर्म-ज्ञानावरणाद्यष्टप्रकारं तदव जीवस्य गुरुहेनेन मा-
लिन्यापादनाद्रजो भयते, कम्मरज एव जन्मकारणत्वा-
ज्जलौघः तस्माद्विनिर्गत इव विनिर्गतः कर्मरजो जलौघ-
विनिर्गतः तस्य, इह पञ्चं जलौघाद्विनिर्गतं सुप्रतीतं, ज-
लौघस्योपरि तस्य व्यवस्थितत्वात्, संघस्तु कम्मरजो-
जलौघाद्विनिर्गताऽल्पसंसारत्वादवसेयः, तथा च-अविर-

संघ

तस्म्यगहं प्रप्यपादेषु हलपरावर्तमान एव संसारः, अत एव चिनिर्गत इवान् व्याख्यातं, न तु साक्षाद्विनिर्गतः, अद्यापि संसारित्वार्थं, तथा श्रुतगन्धमेष दीर्घो नालो यस्य स तथा तस्य, दीर्घनालतया च श्रुतगन्धस्य रूपणं कर्मरजोजलोघनः तद्वलाद्विनिर्गतः, तथा पञ्च महाव्रतान्येव-प्राणानिपातादिविरमणलक्षणानि स्थिरा-दृढा कर्णिका-मध्यगण्डिका यस्य तत्तथा तस्य, तथा गुणाः-उत्तरगुणाः त एव पञ्चमहाव्रतरूपकर्णिकापरिकरभूतत्वात् केसरा इव गुणकेसराः, ते विद्यन्ते यस्य तत्तथा तस्य, अत्र 'मनुष्यार्थस्मि मुणिरजह आलं इल्लं मणं तदहं' इति प्राकृतलक्षणात् मन्वर्थे आलप्रत्ययः । तथा ये अभ्युपेतसंस्थकन्याः-प्रतिपञ्चाणुवता अपि प्रतिदिवसं यतिभ्यः साधूनामगारिणां चोत्तरोत्तरविशिष्टगुणप्रातिपत्तिहेतोः सामाचार्या शृण्वन्ति ते श्रावकाः, उक्तं च—“संपन्नदंसगाई, पर्यादयहं जह जणा मुणं ई य । सामायारिं परमं, जो खलु तं सावगं विंति ॥ १ ॥” श्रावकाश्च ते जनाश्च श्रावकजनाः त एव मधुकर्तृः ताभिः परिश्रुतस्य तस्य, तथा—जिनसूर्यतेजोबुद्धस्य-जिन एव सकलजगत्प्रकाशकतया सूर्य इव भास्कर इव जिनसूर्यस्तस्य तेजो विशिष्टसंवेदनप्रभवा धर्मदेशानां तेन बुद्धस्य, तथा श्राव्यन्तीति श्रमणा 'नन्दादिभ्यो-ऽनः' ॥ ५।१।४२ ॥ इति कर्त्तर्यनप्रत्ययः श्राव्यन्ति-तपस्यन्ति, किमुक्तं भवति ?-प्रव्रज्याऽऽरम्भद्विसादारभ्य सकलसावधयोगविरता गुरुपदेशादाप्राणोपरमाद्यथाशक्त्यनशनादि तपश्चरन्ति । उक्तं च—“यः समः सर्वभूतेषु, त्रसंषु स्यावरषु च । तपश्चरति शुद्धात्मा, श्रमणोऽसौ प्रकीर्त्तितः ॥ १ ॥” श्रमणानां गणः श्रमणगणः स एव सहस्रं पञ्चाणां यस्य तत् भ्रमणगणसहस्रपत्रं तस्य (श्रीसंघपत्रस्य भद्रं भवतु) ।

भूयोऽपि संघस्यैव सोमतया चन्द्ररूपकेण स्तवमभिधितुराह—

तवमंजमयलंछण, अकिरियगहुमुहदुद्धरिम निचं ।

जय संघचंद्र ! निम्मल-सम्मत्तविमुद्धजाणहागा ॥ ६ ॥

तपश्च संयमश्च तपःसंयमं, समाहागे द्रष्टुः तपःस्य-ममेव मृगलाञ्छन-मृगरूपं चिह्नं यस्य तस्यामन्त्रणं हे तपःसंयममृगलाञ्छन !, तथा न विद्यन्तेऽनभ्युपगमात् परलोकविषया क्रिया येषां ते आक्रियाः—नास्ति का त एव जिनप्रवचनशशाङ्कप्रसनपरायणत्वाद्वाहुमुखमिवाक्रियराहुमुखं तेन दुःप्रभृष्य—अनाभिभवनीयः तस्यामन्त्रणं हे अक्रियराहुमुखदुःप्रभृष्य !, संघश्चन्द्र इव संघचन्द्रः तस्यामन्त्रणं हे संघचन्द्र ! तथा निर्मल—मिथ्यात्वम-लराहितं यत्सम्यक्त्वं तदेव विशुद्धा ज्योत्स्ना यस्य स तथा, 'शपाठा' ॥ ७ । ३ । १७५ ॥ इति कः प्रत्ययः । तस्यामन्त्रणं हे निर्मलसम्यक्त्वविशुद्धज्योत्स्नाक ! दीर्घत्वं प्रागिव प्राकृतलक्षणाद्व्यसंयमं, नित्यं—सर्वकालं जय—सकलपरदर्शनतारकेभ्योऽतिशयवान् भय, यद्यपि भगवान् संघचन्द्रः सदैव जयन् वर्त्तते तथाऽपीत्थं स्तोतुरभिधानं कुशलमनोवाक्कायप्रवृत्तिकारणमित्यनुष्टुप् ।

पुनरपि संघस्यैव प्रकाशकतया सूर्यरूपकेण स्तवमाह—

परतिन्थियगहपहना-सगस्स तवतेयदित्तलेस्सस ।

नाणुजोयस्स जण, भदं दममंघसूरस्स ॥ १० ॥

परतीर्थिकाः—कपिलकणभक्षाक्षपादसुगतादिमतावलम्बिनः त एव ग्रहाः तेषां या प्रभा एकैकदुर्नयाभ्युपगमपरि—स्फूर्तिर्लक्षणा ताम्रनन्तनयसङ्कुलप्रवचनसमुत्थाविशिष्टज्ञानभास्करप्रभाविनानेन नाशयति—अपनयतीति परतीर्थिकग्रहप्रभानाशकः तस्य, तथा तपस्तेज एव दीप्ता-उज्ज्वला लक्ष्या-भास्वरता यस्य स तथा तस्य तपस्तेजोदीप्तिलेश्यस्य, तथा ज्ञानमवोद्घातं वस्तुविषयः प्रकाशो यस्य स तथा तस्य ज्ञानोद्घातस्य, जगति—लोके भद्रं—कल्याणं, भवन्त्विति शेषः, दमः—उपशमः तन्प्रधानः संघः सूर्य इव संघसूर्यः तस्य दमसंघसूर्यस्य ।

सम्प्रति संघस्यैवालोभ्यतया समुद्ररूपकेण स्तवं चिकीर्षुगह—

भदं धिदेवलापरि-गयस्स सज्झायजोगमगरस्स ।

अक्खोहस्स भगवओ, संघममुद्धम रुंदम ॥ ११ ॥

संघ एव समुद्रः संघसमुद्रः तस्य भद्रं भवन्त्विति क्रिया शेषः । किंविष्टस्य सत इत्याह—धृतिवलापरिगतस्य—धृतिः—मूलोत्तरगुणविषयः प्रातिपद्वसमुत्सहमान आत्मपरिणामाविंशः संघे वला-जलवृद्धिलक्षणा तथा परिगतस्य, तथा स्वाध्याययोग एव कर्मविदारणक्षमशक्तिरसमन्विततया मकर इव मकरो यस्मिन् स-तथा तस्य, तथा अलोभ्यस्य परीयहापसर्गसम्भवेऽपि निष्प्रकम्पस्य भगवतः समग्रश्वर्यरूपयशोधर्मप्रयत्नधीसम्भारसमन्वितस्य रुन्दस्य-विस्तीर्णस्य ।

भूयोऽपि संघस्यैव सदास्थायितया मेरुरूपकेण स्तवमाह—

सम्महंमणवरवइर-दढरूढगाढावगाढपढस्स ।

धम्मवरयणमंडिअ-चामीयरमंहलागम्म ॥ १२ ॥

नियमूसियकणयासिला-यलुजलजलंतचित्तकूडस्स ।

नंदणवणमणहरसुरभि-सीलगंधुडमायस्स ॥ १३ ॥

जीवदयामुंदरकं-दरुहरियमुणिवरमइंदइअस्स ।

हेउमयधाउपगलं-तरयणदित्तोसहिगुहस्स ॥ १४ ॥

मंवरजलपगलियउ-ज्झरपविरायमाणाहारस्स ।

सावगजणपउररवं-तमंरनचंतकुहरस्स ॥ १५ ॥

विणयनयपवरमुणिवर-फुरंतविज्जुजलंतसिहरस्स ।

विविहगुणकप्परुक्खग-फलभरकुसुमाउलवणस्स ॥ १६ ॥

नाणवरयणदिप्पं-तकंतवेरुलियविमलचूलस्स ।

वंदामि विणयपणओ, संघमहामंदरागिरिस्स ॥ १७ ॥

गाथापरकेन सम्बन्धः । सम्यक्—अविपरीतं दर्शने-तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शने तदेव प्रथमं मोक्षाकृतया सारत्वाद्भवज्जमिव सम्यग्दर्शनवरवज्रं तदेव दृढं निष्प्रकम्पं रूढं-चिरप्ररूढं गाढं-निबिडमवगाढं निमग्नं पीठं—प्रथमभूमिका यस्य स तथा, इह मन्दरागिरिपक्षे यज्जमयं पीठं दृढादिविशेषणं सुप्रतीतम्, संघमन्दरागिरिपक्षे तु सम्यग्दर्शनवरवज्रमयं पीठं दृढं शङ्कादिशुषिररहिततया परतीर्थिकवासनाजलेना-

स्तःप्रवेशाभावतश्चालयितुमशक्यम्, रुढं प्रति समयं विशु-
द्धमानतया प्रशस्ताध्यवसायेषु चिरकालं वर्त्तनात् ; गाढं
नीमनस्वविषयरूपात्मकत्वाद्, अवगाढं जीवादिषु पदार्थे-
षु सम्यगवबोधरूपतया प्रविष्टं, ते वन्दे । सूत्रं प्राकृतत्वात्
द्वितीयार्थे षष्ठी । यदाह पाणिनिः स्वप्राकृतलक्षणे—‘ द्वि-
तीयार्थे षष्ठी ’ अथवा—सम्बन्धविवक्षया षष्ठीः यथा माया-
णामशनीयादित्यत्र, यद्वा—इत्थंभूतस्य संघमन्दरगिरिरेत्यु-
हात्म्यं तद् वन्दे, इति महात्म्यशब्दाध्याहारापक्षया षष्ठी, तथा
दुर्भेता प्रपतन्तमानमानं धारयतीति धर्मः, स एव वररत्नम-
ण्डिता चामीकरमखला यस्य स धर्मवररत्नमण्डितचामीक-
रमखलाकः, ‘ शेषाद्वा ’ ॥७३११७५॥ इति कः प्रत्ययः तस्य, इह
धर्मो द्विधा—मूलगुणरूपः, उत्तरगुणरूपश्च । तत्रोत्तरगुणरूपो
रत्नानि, मूलगुणरूपस्तु मखला, न खलु मूलगुणरूपधर्मात्म-
कचामीकरमखला विशिष्टोत्तरगुणरूपवररत्नविभूषणविक-
ला शोभते । इहोच्छ्रितशब्दस्य व्यवहितः प्रयोगः । ततश्चाय-
मर्थः—नियमा एव इन्द्रियनोन्द्रियदमरूपाः कनकाशलात-
लानि तेषु उच्छ्रितानि—उज्ज्वलानि ज्वलानि चित्ताभ्येव
कूटानि यास्मिन् स तथा तस्य, इह मन्दरगिरौ कूटाना-
मुच्छ्रितत्वमुज्ज्वलत्वं भासुरत्वं च सुप्रतीतम्, संघमन्दर-
गिरिपक्षे तु चित्ररूपाणि कूटान्युच्छ्रितानि अशुभाध्यवसायप-
रित्यागादुज्ज्वलानि प्रति समयं कर्ममलावगमात् ज्वलन्ति
उत्तरात्तरसूत्राधस्तरणेन भासुरत्वात्, तथा नन्दन्ति सुगम-
विद्याधरादयो यत्र तन्ननं वनम्—अशोकमहकागादिपाद-
पवृन्द नन्दनं च तदने च नन्दनवने, लतावितानगतविविधफ-
लपुष्पप्रवालसंकुलतया मनोहरनीति मनोहरं, लिहादिभ्यः
इत्यत्र प्रत्ययः, नन्दनवने च तन्मनोहरं च तस्य सुरभिभ्यभा-
वा यो गन्धस्तेन उद्गमायः—आपूर्णः, उद्गमायशब्द आपूर्ण-
पर्यायः, यत उद्गमभिमानचिह्नं—“ पाण्डित्यमुद्गमायं अ,
हिरं इयं च जाण आउणो ” तस्य, संघमन्दरगिरिपक्षे
तु—नन्दनं—सन्तोषः, तथाहि—तत्र स्थिताः साधवा नन्दन्ति-
तत्त्वाविधामपौषध्यादिलब्धिसंकुलतया मनोहरं, तस्य
सुरभिः शीलमिव गन्धः तन व्याप्तस्य, अथवा—मनोहरत्वं
सुरभिशीलगन्धाविशेषणं द्रष्टव्यम् । जीवदया एव सुन्दर्याण
स्वपरनिर्वृतिहेतुतया कन्दर्गाणि तपस्विनामावासभूतत्वात्,
तथा च लोकोऽपि प्रतीतम्—‘ अहिमाव्यवस्थितः तपस्वी ’ इति,
जीवदयासुन्दरकन्दर्गाणि, तेषु य उन्—प्राबल्येन कर्मशत्रु-
जये प्रति दर्पिता उद्धर्पिता मुनिवरा एव शाकथादिमग-
पराजयात् भुगन्दाः तैर्गर्काणो—व्याप्तस्तस्य, तथा मन्दरगि-
रेगुहासु निष्यन्दवन्ति चन्द्रकान्तादीनि रत्नानि भवन्ति क-
नकादिधातवो दीप्ताश्चापधयः, संघमन्दरगिरिपक्षे तु अन्वय-
व्यापारकलक्षणा ये हेतवस्तेषां शतानि हेतुशतानि
तान्येव धातवः, कुशुक्रियुदासेन तेषां स्वरूपेण भास्वर-
त्वात्, तथा प्रगलन्ति—निष्यन्दमानानि क्षायोपशमिकभा-
वस्यान्दत्वात् श्रुतरत्नानि दीप्ताः जाज्वल्यमाना अपोषधयः—
आमपौषध्यादयो गुहासु—व्याख्यानशालारूपास्तु यस्य स
तथा तस्य, संवरः—प्राणानिपातादिरूपपञ्चाश्रवप्रत्याख्याने
तदेव कर्ममलप्रक्षालनात् सांसारिकतृडपनोदकारित्वात् प-
रिणामसुन्दरत्वाच्च वरजलमिव संवरवरजलं तस्य, प्रग-

लितः—सातत्येन व्यूढः उज्ज्वलः—प्रवाहः स एव प्रविग-
जमानो हारो यस्य स तथा, श्रावकजना एव स्तुतिस्तो-
त्रस्वाध्यायविधानमुखरतया प्रचुरा रचन्तो मयूराः तैर्नृत्य-
न्तीव कुहर्गाणि—जिनमण्डपादिरूपाणि यस्य स तथा
तस्य, विनयनं नता विनयनता य प्रवरमुनिवराः त एव स्फु-
रन्त्या विद्युतो विनयनतप्रवरमुनिवरस्फुरद्विद्युतः ताभि-
र्ज्वलन्ति—भासमानानि, शिखर्याणि, यस्य स तथा तस्य
इह शिखरस्थानीयाः प्रावचनिका विशिष्टा आचार्यादयो
द्रष्टव्याः, विनयनतानां च प्रवरमुनिवराणां विद्युता रूपेण
विनयादिरूपेण तपसा तेषां भासुरत्वात्, तथा विविधा
गुणा येषां ते विविधगुणाः विशेषणान्यथानुपपत्त्या साधवा
गृह्यन्ते, त एव विशिष्टकुलोत्पन्नत्वात् परमानन्दरूपमुख-
हेतुधर्मफलदानाच्च कल्पवृक्षा इव विविधगुणकल्पवृक्ष-
काः प्राकृतत्वात् स्वार्थे कप्रत्ययः, तेषां च यः फलभरा
यानि च कुसुमानि तैर्गकुलानि वनानि यस्य स तथा तस्य,
इह फलभरस्थानीयो मूलोत्तरगुणरूपो धर्मः, कुसुमानि
नानाप्रकारा ऋजयः, वनानि तु गच्छाः । तथा ज्ञानमिव पर-
मनिर्वृतिहेतुत्वात् वरं रत्नं ज्ञानवररत्नं तदेव दीप्यमाना का-
न्ता विमला वैडूर्यमयी चूडा यस्य स तथा, तत्र मन्दरपक्षे
वैडूर्यमयी चूडा कान्ता विमला च सुप्रतीता, संघमन्दरपक्षे
तु कान्ता भव्यजनमनाहारिन्वादिमला यथावस्थितजीवा-
दिपदार्थस्वरूपोपलम्भात्मकत्वात्, तस्य, इत्थंभूतस्य संघ-
महामन्दरगिर्येन्माहात्म्यं तद्विनयप्रणतो वन्दे । तदेवं संघ-
स्यानेकधा स्तोत्रोऽभिहितः । नो “ दुपसहो मुरी फगुसिरी-
अजा नाइलो सावओ मव्वांसरी साविवा एस अपाच्छिमे
संघो पुव्वगहं भारहे धासे अन्थमेहिइ । ” ती० २० कल्प । ही० ।
(संघव्यवहारः ‘ व्यवहार ’ शब्दे पष्ठे भागे ६१६ पृष्ठे द्रष्टव्यः ।)
धीवज्जस्वामिना पटविद्यया संघः सुभित्तदेशे नीतः, तत्र
संघः किं चतुर्विधः साधुसाध्वीमात्रसमुदायो वा ? पटविद्या
च किम्वरूपति ? प्रश्नोऽत्रोत्तरम—परिशिष्टपर्यायकृत्वज्जस्वा-
मिसम्बन्धानुसारं चतुर्विधसंघोऽवसायत, न तु साधु-
साध्वीरूप एव । तथा यथा चक्रवर्त्तिचर्मरत्नवर्द्धवर्त्तिच-
स्तारः पटो भवति सा पटविद्येत ॥ ३५१ ॥ सन्तो ३ उल्ला० ।
अथ वापिककृत्यानि यथा—सघार्चनादीनि बहुविधानि,
यतः श्राद्धविधावेकादशद्वारैः प्रतिपादितानि । गाथात्तरा-
द्ध—“ पडवरिसं संघच्चण १, साहम्मिअर्मात्त २ जत्ततिगं ३
॥१॥ जिणगिहगहवणं ४ जिणधण-वुद्धी ५ महपूअ ६ धम्म-
जागिआ ७ । सुअपूआ ८ उज्जवण ९, तह तिथपट्ठाव-
णा सोही १० ॥ २ ॥ ” तत्र संघपूजायां निर्जावभवाद्यनुसा-
रेण भृशादग्यहुमानाभ्यां साधुसाध्वीयोग्यमाधाकर्मादिदो-
षगृहीत यस्त्रकम्बलपादप्रोच्छन्नसूत्राणां पात्रदण्डकदाण्डका-
सूचीकण्टकपर्णकागदकुम्पकलम्बनापुस्तकादिकं श्रागुरु-
भ्यां दत्ते, याद्हनकृत्यसूत्रम्—“ वथ पत्तं च पुत्थं च,
कंबले पायपुच्छेण । दंडं सथारथे सिज्जे, अन्नं जे किंचि सु-
उज्जं ॥१॥ ” एवं प्रातिहारिकपाठफलकर्पाटकाद्यपि संयमा-
पकारि सर्वे साधुभ्यः श्रद्धया देयम् । सूत्र्यादीनामुपकरणत्वं
तु श्रीकल्पे उक्तम्—यथा—“ असणाइ वन्थाइ, मूआइ चउक-
गा तिअ ” अशनादीनि वस्त्रादीनि सूत्र्यादीनि चेति श्रीणि
चतुष्कानि, सङ्कलनया ऋतश । यथा—अशवं १, पान २, ज्ञा-

संघ

विमं ३ स्वादिमं ४, वस्त्रं १ पात्रं २ कम्बलं ३ पादप्रोच्छ्रनम् ४, सूची १ पिप्पलको २ नखच्छेदनकं ३ कर्णशाधनकं ४ चेति । एवं आद्यकथाविकारूपसंघमपि यथाशक्ति समक्षिप-
रिधापनकादिना सत्करोति, यथाचितं च देवगुर्वादिगुण-
गायकान् याचकादीनापि । संघाची हि उत्कृष्टादिभेदात् त्रि-
धा--तत्रात्कृष्टा सर्वपरिधापनेन, जघन्येन जघन्या--सूत्र-
मात्रादिना, एकदृष्टादिर्वा, शेषा मध्यमा । तत्राधिकव्यय-
नेऽशक्ताऽपि प्रतिवर्षं गुरुभ्यां मुखवस्त्रादिमात्रं द्वित्रादि-
श्राद्धेभ्यः पूगादीनि दत्त्वा संघार्चाकृत्य भक्त्या सत्याप-
यान्, निःस्वस्य तावताऽपि महाफलत्वात्, शक्त्या च
क्रियमाणं महागुणकरी । यतः पञ्चाशके--"सर्त्तार-
संघपूजा, विसंघपूजा च बहुगुणा एसा । जं एस सुए
भाणुआ, तिन्धयराणंनरा संघो ॥ १ ॥" इति संघाची-
विधिः १ । ध० २ अधि० ।

संघट्ट-संघट्ट-पुं० । जङ्घाङ्गप्रमाणे उदके, आघ० । ग० यस्मिन्
काले उत्तरतां पादतलादारभ्य जङ्घाया अङ्गं बुडति स सं-
घट्टः । वृ० ४ उ० । स्था० । स्पर्शं, ग० । ध० ।

संघट्टेती-संघट्टयन्ती-स्त्री० । षट्कायान् शेषशरीरावयवेष्वेव
स्पृशन्त्याम्, पि० ।

संघट्टण-संघट्टन-न० । अविधिना स्पर्शनं, आव० ४ अ० ।
मनाकं स्पर्शनं, ग० २ अधि० । अन्योऽन्यं गात्रंः संहतोकरणे,
भ० ४ श० ६ उ० । जीवानां संघट्टेन प्रायश्चित्तम् । महा०
१ चू० । "नो संघट्टेजा नो णं परिभुंजेज्जा" महा० १ चू० ।
संघट्ट पारिञ्चयं । महा० १ चू० ।

संघट्टमुमिणमा-संघट्टमुमिनमा-स्त्री० । वर्त्तीभेदः, प्रज्ञा० १
पद ।

संघट्टिय-संघट्टित-त्रि० । मनाकं स्पृष्टं, आन० ४ अ० । ध० ।
संघापितं, भ० १६ श० ३ उ० । आन्वा० ।

संघट्ट-संघट्ट-त्रि० । निरन्तरं, आन्वा० १ श्रु० ४ अ० ४ उ० ।

संघट्टणा-संघट्टना-स्त्री० । रचनायाम्, सूत्र० १ श्रु० १ अ०
१ उ० ।

संघट्टदंमिन्-संघट्टदर्शिन्-त्रि० । निरन्तरदर्शिनि, आन्वा० १
श्रु० ४ अ० ४ उ० ।

संघट्टिय-संघट्टित-त्रि० । सम्यग्घटितं परस्परं स्नेहेन सम्ब-
द्धं, (व्यस्यार्द्रं) उत्त० १४ अ० ।

संघट्टियन्व-संघट्टितन्व-त्रि० । अग्रामेषु वस्तुषु कार्ययोगं,
स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

संघटिलगसुरि-संघटिलकसुरि-पुं० । रुद्रपालायगच्छं गुण-
शेखरसुरिशिष्यं, येन विकर्माय १४४२ संवत्सरे सम्यक्त्वस-
मन्युपरि टीका कृता । ज० १० ।

संघथेर-संघस्थविर-पुं० । संघकार्ये आप्रवृत्त्ये स्थावरभेदे, पं०
भा० ४ कल्प । पं० चू० ।

संघदासखमाममण-संघदासखमाश्रमण-पुं० । पञ्चकल्पभा-
ष्यनिर्मातरं स्वनामख्याते आचार्यं, पं० भा० ४ कल्प ।

ने० । वसुदेवहिरणीमन्थस्य पथमखण्डोऽनेन रचितः । ज० १० ।
संघधम्म-संघधम्म-पुं० । संघधर्मो गोष्ठीसमाचारः, आर्हता-
नां वा गुणसमुदायरूपश्चतुर्वर्णो वा संघस्तद्धर्मस्तत्समा-
चारः । धम्मभेदः, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संघपउम-संघपण-न० । लोकमध्यवर्तिन्येऽपि लोकधर्मासं-
श्लेषतः पण्यरूपतां गते संघे, ने० ।

संघपालिय-संघपालित-पुं० । स्थविरस्य आर्यवृद्धस्य गौत-
मगात्रे स्वनामख्याते शिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।
"धरं च संघपालिय-गायमगुत्तं पणिययामि" । कल्प०
२ अधि० ८ क्षण ।

संघपाहुणग-संघप्राधुर्णक-पुं० । कुलगणसंघस्थविरेषु, कु-
लगणसंघयरा संघपाहुणा भगवन्ति । नि० चू० ४ उ० ।

संघमज्झयार-संघमध्यकार-पुं० । कारशब्दोऽत्र रूपमात्रे
इति । संघाभ्यन्तरे, व्य० ३ उ० ।

संघयण-संहनन-न० । अस्थिसंचयः, वज्रशृषभाद्युपमानं उ-
पमेयं शक्तिविशेषः, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

छव्विहे संघयणे पणत्ते, तं जहा-वतिरोसभणारायमं-
घयणे उमभणारायसंघयणे नारायसंघयणे अट्टनारा-
यमंघयणे खीलियासंघयणे छव्वट्टसंघयणे ॥ (सू० ४६४)

संहननम्-अस्थिसंचयः, वज्रयमाणोपमानोपमेयः, शक्तिविशेष
इत्यन्यं । तत्र वज्रं-कीलिका शृषभः-परिघेष्टनपट्टः नाराचः-
उभयतो मर्कटबन्धः, यत्र द्वयोरस्थोरुभयतो मर्कटबन्धेन ब-
द्धयोः पट्टाकृतिना तृतीयनास्थना परिघेष्टनयोरुपरि तद-
स्थितयोरभोदकीलिकाकारं वज्रनामकमस्थि भवति तद्वज्र-
शृषभनाराचं प्रथमम्, यत्र तु कीलिका नास्ति तद्
शृषभनाराचं द्वितीयम्, यत्र तूभयोर्मर्कटबन्धं एव तन्ना-
राचं तृतीयम्, यत्र त्यक्तो मर्कटबन्धो द्वितीयपार्श्वे की-
लिका तदङ्गनाराचं चतुर्थम्, कीलिकाविहास्यद्वयसंज्ञितं
कीलिकाख्यं पञ्चमम् । अस्थिद्वयपर्यन्तस्पर्शनलक्षणां स-
वामार्चं स्वामागतमिति सेवार्तं पट्टम् । शक्तिविशेषपदे त्वं
विधदावीदेग्वि ददत्वं संहननार्ताम् । इह गाथे--"वज्र-
रिसभनारायं, पदमे यीयं च रिसभनारायं । नाराय अ-
ट्टनारा-य कीलिया तह य छव्वट्ट ॥ १ ॥ रिसहो य होइ पट्टो,
वज्जे पुण खीलियं वियाणाहि । उभआ मक्कडबन्धं, नाराय
तं वियाणाहि ॥ २ ॥" स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सम्प्रति संहनननाम पद्भिधर्माभिधत्सुर्गाथायुगलमाह-

संघयणमाट्टेनिचआं, तं छट्ठा वज्जरिसहनारायं ।

तह रिसहनारायं, नारायं अट्टनारायं ॥ ३७ ॥

कीलिहछव्वट्टं इह, रिसहो पट्टो य कीलियावज्जं ।

उभआ मक्कडबन्धो, नारायं इमसुरालंगे ॥ ३८ ॥

संहनन्ते--दृढीक्रियन्ते शरीरपुद्गला येन तत् संहननं
तन्नामस्थिनिचयः कीलिकादिरूपाणामस्थनां निचयो र-
चनाविशेषोऽस्थिनिचयः । तन्संहननं वदन्ना पट्टप्रकारैर्भ-
वति । तद्यथा--वज्रशृषभनाराचं, तथा शृषभनाराचमि-
हानुस्वारोऽलाङ्गणकः, नाराचम्, अधेनाराचं, कीलिका-

सेवार्तम् । इह प्रवचने ऋषभं ऋषभशब्देन परिवेष्टनपट्ट उच्यते , वज्रं वज्रशब्देन कीलिकाऽभिधीयते , नाराचं नाराचशब्देनोभयतो मर्कटबन्धो भण्यते । इदमस्थिनिच-
यात्मकं संहननमौदारिकाङ्गे औदारिकशरीर एव, नान्येषु शरीरेषु, तेषामस्थिरहितत्वादिति गाथायुगलाक्षरार्थः ।
भावार्थः पुनरयम्—इह द्वयोरस्थनोरुभयतो मर्कटबन्धेन वज्रयोः पट्टाकृतिना तृतीयनास्थना परिवेष्टितयोरुपरि त-
दस्थिप्रयभेदिकीलिकास्थं वज्रनामकमस्थि यत्र भवति तद्वज्रऋषभनाराचम्, तन्निबन्धनं नाम वज्रऋषभनाराच-
नाम । यत्पुनः कीलिकारहिते संहननं तत् ऋषभनाराचं, तन्निबन्धनं नाम ऋषभनाराचनाम । यत्र पुनर्मर्कटब-
न्धः केवलो भवति न पुनः कीलिका भवति ऋषभसं-
ज्ञः पट्टश्च तन्नाराचं, तन्निबन्धनं नाम नाराचनाम । यत्र त्वेकपाश्वेन मर्कटबन्धो द्वितीयपाश्वेन च कीलिका भवति तद्वर्धनागचं तान्नबन्धनं नामार्धनागचनाम । यत्र पुनर-
स्थानि कीलिकामात्रवज्रान्येव भवन्ति तत्कीलिकासंहननं तान्नबन्धनं नाम कीलिकानाम । यत्र तु परस्परं पर्य-
न्तस्पर्शलक्षणं सेवामागतान्यस्थानि भवन्ति केहाभ्यव-
हारतैलाभ्यङ्गविश्रामणादिकृपां च परिशीलनां नित्यमपेक्षते तत्सेवार्तं, तन्निबन्धनं नाम सेवार्तनाम । यद्वा ' छेवट्टं ' ति दकारस्य लुप्तस्येह दर्शनाच्छेदानामस्थिपर्यन्तानां वृत्ते प-
रस्परं सम्बन्धघटनालक्षणं घटेन वृत्तिर्यत्र तच्छेदवृत्तं, कीलिकापट्टमर्कटबन्धरहितमस्थिपर्यन्तमात्रसंस्पर्शपट्टमि-
त्यर्थः । ततो यदुदयात् शरीरे वज्रऋषभनाराचसंहननं भवति तद्वज्रऋषभनाराचसंहनननामकमेति । एवमृषभना-
राचादिष्वपि वाच्यमिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कर्म० १ कर्म० ।
उक्त० । विश० । प्रश्न० । आचा० । प्रज्ञा० । ज० । जी० ।
पं० सं० । पं० भा० । पं० चू० । स० । (के कुत्रापपद्य किं संहनना भयन्तीत्युक्तम् ' उववाय ' शब्दे द्वितीयभागे)

असुरकुमाराणं भंते ! किंसंघयणा पत्न्या, गोयमा !
छेवट्टं संघयणां असंघयणी, शेवट्टी शेव छिगा शेव एट्टारु
जे पोगला इट्टा कंता पिया मणुस्सा मणामा मणाभिरामां ते
तेमि असंघयणात्ताए परिणमंति । एवं० जाव थणिय-
कुमाराणं । पुढवीकाइयाणं भंते ! किं संघयणी पत्न्या,
गोयमा ! छेवट्टं संघयणी पत्न्या, एवं० जाव समुच्छिम-
पंचिदियतिरिक्खजोणिय ति, गम्भवकंतिया छव्विहसंघ-
यणी, मम्मच्छिममणुस्सा छेवट्टं संघयणी, गम्भवकंति-
यमणुस्सा छव्विहे संघयणे पत्न्ये, तं जहा-असु-
रकुमारा तहा वाणमंतरजोइसियवेमाणि या य (सू०
१५५+) स० १५५ सम० ।

नामकर्मभेदे, प्रज्ञा० २३ पद । (पृथ्वीकायिका ' पुढवीका-
इयाऽऽ ' दिशब्देषु ते कति संहननवन्त इति उक्तम् ।)

संघयणछक्र-संहननपट्टक-न० । वज्रऋषभ १ नाराचऋषभ २
नाराच ३ अर्द्धनागच ४ कीलिका ५ सेवार्तसंहननाख्ये
संहननपट्टके, कर्म० २ कर्म० ।

संघयणजुय-संहननयुत-त्रि० । विशिष्टशरीरसामर्थ्यरूपेण
संहननेन युते, स च व्याख्यानादिषु न भ्राम्यतीति तत्त्वम्,
पञ्चमः सूरिगुणः । प्रव० ६५ द्वार । ग० ।

संघयणनाम-संहनननामन्-न० । संहन्यन्ते धातूनामनेका-
र्थत्वात्-दृढीक्रियन्ते शरीरपुद्गलाः कपाटादयो लोहपट्टिका-
दिनेव येन तत्संहननं, तदेव नाम संहनननाम । नामकर्म-
भेदे, कर्म० १ कर्म० । पं० सं० । प्रश्न० । आ० ।

संघरह-संघरथ-पुं० । मार्गगामितया रथरूपेणोपमिते सा-
धुसाध्वीभावकधाविकारूपे समुदाये, न० ।

संघरिस-संघर्ष-पुं० । निर्मथेन, प्रज्ञा० १ पद ।

संघरिसममण-संघर्षममन-न० । भावकयाः कः शीघ्रगतिरि-
तिस्पर्धया गमने, जीत० ।

संघरिसममुद्रिय-संघर्षममुत्थित-त्रि० । अरण्यादिकाष्टनिर्म-
थनसमुद्भूते (अग्नौ,) प्रज्ञा० १ पद ।

संघवट्टण-संघवट्टन-न० । स्वनामख्याते नगरे, आ० चू०
४ अ० ।

संघववहार-संघच्यवहार-पुं० । सेधेन छेत्तव्यं व्यवहारं, व्य०
३ उ० । (' ववहार ' शब्दे षष्ठभागे १६८ पृष्ठे उक्तं पदः ।)

संघवेयावच्च-संघवेयावृत्त्य-न० । संघकार्यकरणे, औ० ।

संघसमुद्-संघसमुद्र-पुं० । अतोभ्यतया समुद्ररूपेण रूपिते,
संघे, न० ।

संघसम्मय-संघसम्मत्-त्रि० । साधुसाध्वीभावकधाविकार-
पस्य चतुर्विधस्य संघस्यामिमते, ध० ३ अधि० ।

संघसूर-संघसूर्य-पुं० । प्रकाशकतया सूर्यरूपेण रूपिते, न० ।

संघाडम-संघातिम-त्रि० । संघातेन निवृत्तं संघातिमम् पर-
स्परतः पुष्पमालादिसंघातेनोपजायमानं, स्था० ४ डा० ४
उ० । संघातिमं—यत् पुष्पं पुष्पेण परस्परं नालप्रदेशेन सं-
योज्यते । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । संघातिमं तु यत्परस्परतो
नालसंघातेन संघात्यते । भ० ६ श० ३३ उ० । हा० । कञ्चु-
कवत् बहुवज्रादिवज्रसंघातनिष्पन्नं (अनु० । दश० । नि०
चू० ।) खालकादौ, आचा० २ ध्रु० २ चू० ४ अ० ।

संघाडय-संघातिन-त्रि० । मिथो गात्रैः पिण्डीकृते, ध० २ अ-
धि० । अन्योऽन्यं गात्रैरेकत्र लगिते, आव० ४ अ० । आ० चू० ।

संघाएत-संघातयत्-त्रि० । अन्योऽन्यं गात्रैः संहतान् कुर्वति,
भ० ५ श० ६ उ० ।

संघाड-संघाट-पुं० । पुष्पाकीर्णे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
ज० । प्रकारं, संघाटं ति वा तय ति वा रागाए ति वा प-
गट्ट ति । इ० १ उ० ३ प्रक० । युग्मे, संघाटशब्दा युग्मवार्त्ता ।
यथा साधुसंघाट इति । ज० १ वक्त० ।

संघात-पुं० । संहनने, आ० म० १ अ० । समूहे, अनु० ।
विश० । आव० । तीर्थादिषु सम्मिलितजनसंघातधनं संघा-
तः । अनु० । समिधे, आ० म० १ अ० । ज्ञाताध्ययने, स०
१८ सम० ।

संघाडकरण-संघातकरण-न० । औदारिकवैक्रियाहारकरू-
पाणां शरीराणां संघातं, आ० म० १ अ० । आ० चू० ।

संघाडग-संघाटक-न० । युग्मे, रा० । जी० । जलजबीज-
फलविशेष, आ० १ श्रु० १ अ० ।

संघाडगगाय-संघाटकज्ञात-न० । संघाटकं श्रेष्ठचौर्योत्तरक
बन्धनबन्धनम् । इदं चाभीष्टार्थज्ञापकत्वात् ज्ञातमिति ।
ज्ञाताधर्मकथाया द्वितीयाध्ययनं, आ० १ श्रु० १ अ० ।
('संघाडग' शब्दस्य वक्रव्युत्पत्त्या 'घण' शब्दे चतुर्थभागे २६४५
पृष्ठे द्रष्टव्या ।)

संघाडपरिमाट-संघातपरिशाट-पुं० । संघातसंमिश्रे परि-
शाटं, आ० म० १ अ० ।

संघाडी-संघाटी-स्त्री० । उत्तरीयविशेष, स्था० ४ टा० १ उ० ।
विशेष० । साधूपकरणविशेष, वृ० । (संघाटी कतिविधा
इति 'उवाह' शब्दे द्वितीयभागे १०६३ पृष्ठे गतम् ।)

संघाटी दीर्घसूत्रां करोति—

जे भिक्षु वा भिक्षुणी वा अप्पणो संघाडीए दीहसु-
त्तायं केइ करंत वा साइअइ ॥ १३ ॥

जे ते संघाडिबंधनमुत्ता ते दीहा ए कायव्वा । अध दीहं
करोति तो मासलहुं, आणादिणां य दासा ।

गाथा—

जे भिक्षु दीहाइ, कुआ संघाडिसुत्तगाइ तु ।

सो आणाअणवत्थं, मिच्छत्तविराधणं पावे ॥ ३३ ॥

अच्छणं मम्मदा, पडिलहा चैव उणगरूवाणं ।

सुत्तन्थतदुभयमु य, पल्लिमथो होति दीहसु ॥ ३४ ॥

अच्छणं गाम-कट्टणं तन्थ सम्मदा गाम पडिलहणदोसो अ-
णगरूवधुणदोसो य भवति । मूढसु आमोहंतस्स वालंतस्स
य सुत्तन्थपल्लिमथो । जम्हा एते दासा तम्हा इमे पमाणं ।

गाथा—

चतुंगुलप्पमाणा, तम्हा संघाडिसुत्तगं कुआ ।

जहणं तिप्पि बंधा, उक्कोसणं तु छम्भणिता ॥ ३५ ॥

चतुंगुलप्पमाणा कायव्वा छम्भधा दोसु वि दिसासु तेसि
मूले इमारसो पडिबधा ।

गाथा—

सउणगपातमग्गिच्छा, उ पासगा तिप्पि अंतमज्जेगो ।

तजातेण गहेजा, मोत्तूण य होति पडिलहा ॥ ३६ ॥

सउणगो-पक्खी तस्स जागिसो पांडपातो भवति ता-
रिसो कायव्वा, तज्जाएण उगिणयं उगिणएण सोमियं खो-
मिएण जया पडिलेहात तदा ते बंधे मोत्तूण ।

गाथा—

वित्तियपदस्मि य बुद्धी, एगयंगेलण विसमवोच्छेए ।

एतेहि कारणेहिं, दीहं वि हु सुत्तए कुआ ॥ ३७ ॥

बुद्धीतं दीहं बंधिउ न सक्केइ । पूर्ववत् ॥ नि० चू० ४ उ० ।

सूत्रम्—

जे भिक्षु पामन्थस्स संघाडियं देइ देइतं वा

साइअइ ॥ ३० ॥ जे भिक्षु पामन्थस्स संघाडियं
पडिच्छइ पडिच्छंतं वा साइअइ ॥ ३१ ॥ जे भिक्षु
पामन्थस्स संघाडियं देइ देइतं वा साइअइ ॥ ३२ ॥ जे भिक्षु
पामन्थस्स संघाडियं पडिच्छइ पडिच्छंतं वा साइअइ
॥ ३३ ॥ जे भिक्षु कुमीलस्स संघाडियं देइ देइतं वा
साइअइ ॥ ३४ ॥ जे भिक्षु कुमीलस्स संघाडियं पडि-
च्छइ पडिच्छंतं वा साइअइ ॥ ३५ ॥ जे भिक्षु णितिय-
स्स संघाडियं देइ देइतं वा साइअइ ॥ ३६ ॥ जे भिक्षु
णितियस्स संघाडियं पडिच्छइ पडिच्छंतं वा साइअइ
॥ ३७ ॥ जे भिक्षु संसत्तस्स संघाडियं देइ देइतं वा
साइअइ ॥ ३८ ॥ जे भिक्षु संसत्तस्स संघाडियं पडि-
च्छइ पडिच्छंतं वा साइअइ ॥ ३९ ॥

इस सुत्ता, णाणदंसणचरित्ताण पासट्टिनां पामन्थो आस-
णो दासो । आसणो उ यो वा संजमं तस्सिसणो, कुच्छि-
यमीलो कुमीलो । बहुदोसा संसत्तो द्वाएण असुयत्ता
णिताओ । एतेसि संघाडियं देति पडिच्छति वा तस्स-
लहुं ।

गाथा—

पामन्थोममाणं, कुमीलसंसत्तणितियवामीणं ।

जे भिक्षु संघाडं, दिजा अहवा पडिच्छेजा ॥ २६१ ॥

से आणाअणवत्थं, मिच्छत्तविराहणं तहा दुविहं ।

पावति जम्हा तेणं, गो दिजा गो पडिच्छेजा ॥ २६२ ॥

तेणं ति-संघाडएण इमा चारित्तविराहणा ।

गाथा—

अविसुद्धस्म तु गहणं, आवजण अर्गाहंत य अधिकरणं ।

अप्पच्चओ गिहीणं, किं ण हू दिट्ठा जतीणं पि ॥ २६३ ॥

साह तेण संघाडएण समं हिइतो जण दांसणासुद्धं गे-
हहात तमावज्जति । अह साह ण गेहहात तो पामन्थस्स
अचियत्तं कलहं वा करोति, साहुणा अपडिभिद्धं पामन्थेण
गहने जति साह तुसिणीओ अच्छति पत्थ अणुमति-
दोसो भवति । अप्पच्चओ गिहीणं भवति । इमं च भण्जेजा
किं तत्थ कारणं दुविधो धम्मो कहितो एवं भणिए ।

गाथा—

जति अच्छति तुसिणीओ, भणति त एवं पि देसिओ धम्मो ।

आसातणा सुमहती, सो चिय कलहो तु पडिघातो ॥ २६४ ॥

पामन्थेण अन्थिए जइ साधू तुसिणीओ अच्छति अ-
णुमतिं वा करोति तो सुमहती आसायणा, दीहं च संसारं
णिद्वसेति । अहवा-साधू भणति ण वट्ठात पामन्थवयणं
अ पांडघाणतिः ताहे पामन्थो चित्तेतमं ओभामेति सो
चैव कलहो । पामन्थाइया इमेण दांसं परिहरति ।

गाथा—

पामन्थोसणीणं, कुमीलसंसत्तणितियवामीणं ।

उग्गमउप्पादणए-सणए संसग्गमविराधे ॥ २६५ ॥

अहाछंदो जहा मे अप्पणो छंदो अभिप्पाओ तहा
पञ्चवति, उग्गमदोसा सोलस, उप्पादणादोसा सोलस,
दस एमणादोसा, संविग्ग पुण इमेण विधिणा परिहरंति ।

गाहा—

उग्गमउप्पायणाए-मणाए तिरहं पि तिकरणाविमुद्धं ।
पामन्थोमसाणं, कुमीलणितिए वि एमव ॥ २६६ ॥
मणुउग्गम आहाराऽऽदी य तिया तिमि तिकरणाविमुद्धा ।
एक्कासीती भंगा, सीलंगममेण शेतव्वा ॥ २६७ ॥

'तिस्सि' ति आहारउवहिसेज्जा, तिस्सि करणा तिकरणा तेहि
मुद्धं तिकरणमुद्धं । एयस्स पुव्वद्धस्स इमा वक्कणागाहा
॥ २६६ ॥ माणाऽऽतितियं उग्गमादितियं-आहारादितियं । एते
तिस्सि तिया । तिकरणदोसा उग्गमदोसा सोलस, उप्पायणा-
दोसा सोलस, दस एमणादोसा संविग्गेण पुण इमेण
एक्कासीती भंगा कायव्वा ।

गाहा—

आहारादीय तिया, तिमि तिकरणाविमुद्धा ।
एक्कासीती भंगा, सीलंगममेण शेतव्वा ॥ २६८ ॥
आहारोवाहमेज्जा एयस्स हेट्ठा उग्गमादितिय मणा-
दितिय एयस्स वि हेट्ठा करणतिय इमा वक्कणा ।

गाहा—

आहार उग्गमेण, अविमुद्धं ण गिरहं गिरहाव ।
गेरहंतं अणुजाणइ, एवं वायाए काणं ॥ २६९ ॥
एमेव णव विकप्पा, उप्पातणएमणाए णव चव ।
एते तिमि उ णव ए-मणे वि माहार भंगा तु ॥ २७० ॥
एमेवावधिसेज्जा, एक्केकं मत्तवीम भंगा तु ।
एते तिमि वि मिलिता, एक्कासीती भवे भंगा ॥ २७१ ॥

आहार उग्गमेण असुद्धं मणेण गेरहंतं ण गेरहावेति गेरहंतं
णाणुमाथति एते मणेण तिस्सि, वायाए तिस्सि, काणं वि तिस्सि
एते णव उग्गमेण । तहा उप्पादणाए वि णव, एमणाए वि णव ।
एते सत्तावीम आहार । उयकरणे सेज्जाए वि सत्तावीम ।
संवे एक्कासीती । जहा एते वायालास अवराह एक्कासीती
ए परिहरंति एवं पासन्थ अहाछंदं कुसीले संसत्ते णित-
ए, अविमहाओ-ओमणे एतेसि संघाडगं तिकरणा-सो-
हीए ण देज्जा, ण पडिच्छंज्जा एक्कासीतीए य भंगं विगण्णहि
परिहरंज्जा ।

गाहा—

एताई माहेतो, चरणं साहेति संमओ णऽन्थि ।
एतेहिं असुद्धं, चारित्तदं वियाणाहि ॥ २७२ ॥
पडिसेवे पडिमेहो, ऽसंविग्गे दाणमातितिक्वुत्तो ।
अविमुद्धे चउगुरुगा, दूर साधारणं काउं ॥ २७३ ॥
पामन्थादिकुसीले, पडिमिद्धं जो तु तेहि संमग्गी ।
पडिसिज्जति एमां खलु, पडिसेवे होति पडिमेहो ॥ २७४ ॥

दाणाई संमग्गी, मह कतपडिसिद्धं लहुय आउट्टं ।

संभावं ति आउट्टं, सुद्धे गुरुगां तु तेण परं ॥ २७५ ॥

एते आहाराणीए एक्कासीतीए भंगेहि साधयंतो चारित्तं सा
हेति । एवं अन्थेण पडिसिद्धे पासन्थानियाणं संघाडगस्स
वन्थानियाणं दाणं करंति । एस संमग्गी मह एक्कसि संमग्गि
करंति, पडिसिद्धो पंचोइओ आउट्टो मासलहुं से पच्छुत्तं ।
संभावं ति आउट्टंति । एवं वितियवाराए वि मासलहुं । त-
नियवाराए आउट्टस्स मासलहुं, तेण परं चउन्थवाराए णि-
यमा असुद्धंति मायार्या आउट्टस्स मासगुरुं ।

"मार्या तिक्वुत्तो" ति अस्य व्याख्या । गाहा—

तिक्वुत्तो तिणि मामा, आउट्टंते गुरु उ तेण परं ।

अविमुद्धं तं वीसुं, कारंति जो भुजंत गुरुगा ॥ २७६ ॥

तिणिण वारा तिक्वुत्तो तिणिण वारा आउट्टंतेस्स
तिणिण मासलहुं । तिगहं वाराणं पेरंते तेण परं चउ-
न्थवाराए णियमा माई, आउट्टंते मायारिणप्फसं मासगुरुं ।
'अविमुद्धं' चउगुरुगा अस्य व्याख्या-अविमुद्धं गाहं—
सो पासन्थसंमग्गाकारी जति आलोयण ण पडिच्छंते अ-
विमुद्धा तं अणाउट्टं वीसुं करंति, वीसु-भोगामत्यर्थः । जो
तं अगंगा साधु संभुजंति तस्स चउगुरुगं । चादग आह—
कम्हा पढमवितियततियवाराणु मासलहुं चउन्थवाराए
मासगुरुं ।

आयग्गिओ आह । गाहा—

मति दो वि मिय अमायी, ततियांमर्वा तु णियमओ मार्या ।

सुद्धस्स हेति चरणं, मायामहिते चरणभेदो ॥ २७७ ॥

सइ पढमवाराणो वितियवारा मित्ता मानीति मित्ता सावउं
जाव, जाति अमानी तो मासलहुं । अह मानी तो मासगुरुं,
तेण परं णियमा मानी तेण मासगुरुं । पच्छुत्तं कंठे ।

"दूर साधारणं काउं" ति अस्य व्याख्या । गाहा—

ममणुणमु विंदसं, गंतसु अप्पागता तेहि पच्छा ।

ते वमहिं गंतुमणा, पुच्छंति नेहि मणुणातुं ॥ २७८ ॥

कयाइ संभोतिया साह विंदसं गता, अस्स य संति ये अस्सा-
ओ विंदसाओ तं चव गच्छुमागता । जे ते विंदसं गता तेहि
आगंतुणहिं ण विट्ठा । ते वि आगंतुगा तं चव देसं गंतुकामा
पुच्छंति । अन्थि कयि नेहि अस्साक संभोइया; एवं पुच्छंति ।

गाहा—

अन्थि ति होति लहुओ, कयाइ ओमणाभुजणं दोमा ।

एन्थि ति लहुओ तंडण, ण स्वत्तकहणं व पाहुसं ॥ २७९ ॥

आयग्गितो जइ भणति अन्थि तो मासलहुं, कताति ओ-
सर्वाभूता होज्जा ताहं गुरुवयणाओ संभुजमाणा ओमण-
भुत्तदोसं पावज्ज । अह वि गुरु भणति-एन्थि, तह वि मास-
लहुं, यतः गुरुवयणाओ तेहि खडि संभोगं ण करंति, ताणं
अपत्तयं असम्बद्धदोसाण य मासकपजोगं स्वत्तं कहंति ण-
व पाहुसं करंति । जम्हा एते दोसा तम्हा आयग्गिण इमे
भारणयवे ।

गाथा—

आसि तदा समणुष्मा, भुंजध दब्बादिपेहि पेहिता ।
एवं भंडणदोसा, एं होंति अमणुसदासा य ॥२८०॥
दब्बखत्तकालभावेहि पांडलहेत्ता भुंजज्ज एवं साधारणे
सब्बदोसा परिहारया भवेति । कारणा देज्ज वा पांड—
च्छज्ज वा ।

गाथा—

असिंवे आमोयरिए, रायदुदुहे भए व गेलसे ।
अट्ठाणरोधए वा, देजा अधवा पडिच्छेजा ॥ २८१ ॥
असिंवे कारणे एगागी, एगागिअस्स षड्ढं दोसगुणं जा-
गित्ता पासन्थसंघाडकं, पासन्थस्स वा संघाडकं—पास-
न्थस्स वा संघाडगो भवेति । अपुच्छंतो रायपउट्टे राय-
वल्लभेण समाणं ए घेयति । भए वितिओ महाओ भवेति ।
गेलसणे पडियरणं अट्ठाणं सहाओ रोधणिगमणट्ठा । एंतिहि
कारणाहि सब्बन्थ पाणगादिजयणाए जाह मासलहुं प-
भा तोह देज्जति वा पांडच्छज्जति वा । नि० चू० ५ उ० ।
संघाडिम—संघातिम—त्रि० । संघातनिष्पाद्ये, ज्ञा० १ ध्रु० १३
अ० । यत्परस्परतो नालसंघातेन संघात्यते । रा० । नि० चू० ।
संघाडिय—संघाटित—त्रि० । सम्यग् घाटिताः परस्परस्नेहेन
सम्बद्धाः । वयस्यादिषु, उक्त० १४ अ० । संघा० ।
संघाटिक—त्रि० । सहचारिण, जे० २ वक्त० ।

संघादुहस—संघादुदेश—पुं० । संघोपाश्रयात्मत्वेन, पञ्चा० १७
विध० ।

संघाय—संघात—पुं० । संघात्यन्ते पिण्डीक्रियन्ते पुद्गला ये-
न तत्संघातम् । शरीरत्वपरिणतानां पुद्गलानामन्योन्यसंघ-
धानेन व्यवस्थापने, प्रथ० २१६ डार । नि० चू० । आचा० ।
वज्रपभनागचलक्षणं संहनेन, स्था० ८ ठा० ३ उ० । औ० ।
उच्छ्रयं, आव० ५ अ० । अनु० । उत्करं, आव० १ अ० ।
समूहं, तं० संघाता द्विधा—पर्यवाणामक्षराणां च । तत्र पर्यवसं-
घाता अनन्ताः, अक्षरसंघाताः संख्ययाः, (आचाराङ्गादिश-
ब्देषु 'अक्षर' शब्दं च प्रतिपादिताः) वृ० १ उ० १ प्रक० ।
एकीभावेनाधिकं गात्रसंकोचने, आन्वा० १ ध्रु०
१ अ० ५ उ० । 'गडईदियकाए' इत्यादिगाथाप्रतिपा-
दितहारकलापस्यैकदेशो यो गत्यादिकस्तस्याप्येकदेशो यो
नरकगत्यादिकस्तत्र जीवादिमार्गेणा या क्रियते, स संघा-
तः । धृतभेदं, कर्म० १ कर्म ।

संघायकरण—संघातकरण—न० । आनानवितानीभूतनन्तु-
संघातेन पटस्यैव करणे, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।
विशे० । पं० से० ।

संघायणा—संघातना—स्त्री० । धर्माधर्मास्तिकायनभःप्रदेशा-
नां परस्परं संहत्यावस्थाने, विशे० । पक्खावगलो चि प-
डितो तस्संघायणानामसं उवगरणट्ठा कोक्कासो नगरगतो ।
आ० म० १ अ० ।

संघायणाम—संघातनामन्—न० । संघात्यन्ते प्रत्येकं शरीरप-
ञ्चकप्रायोग्यः पुद्गलाः पिण्डयन्ते येन तत्संघातं; तदेव नाम
संघातनाम । कर्म० १ कर्म । नामकर्मभेदं, आ० ।

संघायपरिसाडकरण—संघातपरिशिटकरण—न० । शकटाद्य-

वयवसंघातेन, अवयवपरिशिटने च । सूत्र० १ ध्रु० १
अ० १ उ० ।

संघायविमोयग—संघातविमोचक—पुं० । रागद्वेषात्मकाद् गु-
णसंघाताद् विमोचकं, व्य० ३ उ० । रागद्वेषविमुक्तः—आ-
हारादिकं ददत्सु रागाकारी, तद्विपरिणेषु द्वेषाकारीत्यर्थः ।
अत एव भवति समः सर्वजीवानां, स इत्थम्भूतो न प्रमा-
णीकर्तुं शक्यते धृतोपदेशेन व्यवहरणात् । व्य० ३ उ० ।

संघायममाम—संघातसमास—पुं० । इत्यादिगत्याद्यवयवमार्ग-
णायाम्, कर्म० १ कर्म० ।

संघायारभास—संघाचारभाष्य—न० । चैत्यमुनिवन्दनविषय-
विधिप्रतिपादके शान्त्याचार्यकृते भाष्यग्रन्थे, संघा० । त-
स्यापरि वृत्तिः श्रीदेवन्द्रसूत्रिकताऽस्ति, तदुपक्रमोपसंहार-
योग्यं पाठः ।

“ देवन्द्रवृन्दस्तुतपादपद्मः, स्वर्भूभुवः श्रीवरकेलिसप्त ।
सन्वेहसन्दाहरजःसमीरः, स वः शिवायास्तु जिनन्द्रवीरः ॥१॥
चैत्यमुनिवन्दनप्रभृति—भाष्यविवृते यथाधृतं किञ्चित् ।
संघस्याचारविधि, वक्ष्ये स्वपरोपकाराय ॥ २ ॥ ”

संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।

“ इति श्रीसंघस्य प्रतिदिनमवश्यं कृतनिधौ,

स्वधर्मानुष्ठाने प्रकटमाधकारः प्रथमकः ।

सदाहसैन्यानां विहितविधिध्वजवन्दनवरः,

धृतादास्नीयाच्च प्रकृतिविवृतिः पारगमनम् ॥ १३६ ॥ ”

इति श्रीदेवन्द्रसूत्रिविरचितायां श्रीसंघाचारभाष्यटीकायां
चैत्यवन्दनाधिकारः प्रथमः समाप्तः । संघा० १ अधि०
३ प्रस्ता० ।

संघायारविहि—संघाचारविधि—पुं० । संघस्याचारविधिः चै-
त्यमुनिवन्दनप्रभृतौ संघाचारप्रकारे, संघा० १ अधि० ३
प्रस्ता० ।

संघार—संहार—पुं० । “ हा घोऽनुस्वारात् ” ॥ ८१२६४॥ इ-
ति इस्य घः । संघारो । संहारो । प्रा० । बहुजनक्षये, तं० ।

संघिल्ल—संघातवत्—त्रि० । परस्परं मिलिते, “ राया पुरोहितो
वा, संघिल्लानो नगरस्मि दो वि जणा ” व्य० १ उ० । आ० चू० ।

संचइय—मञ्जयित—त्रि० । सञ्जयः सञ्जानंमेषामिति सञ्जयि-
ताः, तारकादिदर्शनादितश्च प्रत्ययः । येषां मासानां परतः स-
ममासादिकं यावदुत्कर्षतोऽशीतितमं मासानां प्रायश्चित्ते प्रा-
प्तास्तेषु, व्य० १ उ० ।

साञ्चायिक—त्रि० । घृततैलगुडाख्येषु बहुकालरक्षितुमश-
क्येषु द्रव्ये, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण ।

संचय—मञ्जय—पुं० । संग्रहे, “ तण कट्टु तेल्ल घय महु, वत्थाई तं च
संचओ बहुहा ” तृणकाष्ठतैलघृतमधुवस्त्रादीनामादिशब्दाद्
बुसपल्लालादीनां संग्रहकूपः सञ्जयो बहुधा द्रष्टव्यः । वृ० १ उ०
१ प्रक० । स्था० । सुस्मासकथाद्यवयवपरिवासे, वृ० १ उ०
२ प्रक० । (तृतीयभागे ६७२ पृष्ठे 'गोयरचरिया' शब्दं काला-
तिक्रान्तभोजनप्रस्तावे सञ्जयो निषिद्धः ।) (' पांडसेवणा '
शब्देऽपि सञ्जयो निषिद्धः ।) सञ्जये मम्मणवणिगुदाहरणम् ।

दश० ३ अ० । सञ्जीयत इति सञ्जयः । गौणपरिमहं, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

संचयग-सञ्चयाग्र-न० । सञ्चितस्य द्रव्यस्योपरि भागे, आचा० १ भु० ६ अ० २ उ० । उपरि स्थापितं तृणादिपूति-
नं, नि० चू० १ उ० ।

संचयमास-सञ्चयमाम-पुं० । प्रायश्चित्तापन्नितो यावन्तो
मासाः शिष्येणासंवितास्तेषु मासेषु, नि० चू० २० उ० ।

संचरंत-सञ्चरत्-त्रि० । भ्रमति, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

संचरण-सञ्चरण-न० । भ्रमणे, सूत्र० १ भु० १२ अ० ।

संचादय-शक्-त्रि० । समर्थे, भ० ३ श० २ उ० ।

संचाय-शक्-धा० । मर्षणे, शक्यातां: सञ्चायादेशः । संचा-
एह । शक्तांत । स्था० १० डा० ३ उ० । आचा० । ज्ञा० ।

संचार-सञ्चार-पुं० । द्वारापदारैर्जनप्रवेशनिर्गम, ज्ञा० १ भु०
२ अ० । कुड्यादौ संचरणे, त्रि० । सञ्चरके, वृ० ६ उ० ।

संचारसम-सञ्चारसम-पुं० । वंशतन्त्यादिभिर्गृहीत स्वरे,
स्था० ७ डा० ३ उ० ।

संचाल-सञ्चार-पुं० । गात्रविचलनप्रकारे, ल० ।

संचालण-सञ्चालन-न० । विघट्टेन, नि० चू० ७ उ० । पर्या-
लोचनं, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

संचालिजमाण-सञ्चाल्यमान-त्रि० । स्थानात् स्थानान्तर-
नयनेन चाल्यमानं, ज्ञा० १ भु० ८ अ० ।

संचितग-सञ्चिन्तन-न० । सम्यक्प्रकारेण चिन्तनायाम्, उक्त०
३२ अ० ।

संचिजमाण-सञ्जीयमान-त्रि० । प्रतिक्षणमुपचीयमानं, आ-
चा० २ भु० १ चू० १ अ० ३ उ० ।

संचिदण-संस्थान-न० । कालस्थितौ, भ० १२ श० ६ उ० ।
अर्वास्थितिकालं, भ० ८ श० २ उ० । (स च सर्वेषां जीवाना-
मिति 'कार्यादृष्टि' शब्दे तृतीयभागे उक्तः ।)

संचिणिता-सञ्चित्य-अव्य० । उपनिर्दिष्टार्थे, सूत्र० २
भु० २ अ० २ उ० ।

संचिमत-सञ्चिन्त-त्रि० । वध्ति, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

संचिय-सञ्चित-त्रि० । राशीकृते, स्था० ३ डा० १ उ० ।
आव० ।

संछप्-सञ्छप्-त्रि० । जलेनान्तरिते, जं० ४ वक्ष० ।
रा० । 'संछप्पत्तमि समुणाले' संछप्पानि जलेनान्तरितानि
विसमृणालानि यासु ताः । इह विसमृणालशब्दात् पत्राणि
पद्मिनीपत्राणि द्रष्टव्यानि । विसानि-कन्दाः मृणालानि-
पद्मनालाः । जी० ३ प्रति० ४ आध० । रा० । व्याप्तं, ज्ञा०
१ भु० २ अ० । उक्त० ।

संछप्पद्व-संछप्पद्व-त्रि० । परिच्छेदविशेषकलिते,
व्य० ३ उ० ।

संछिप्पासाय-संछिप्पासाय-त्रि० । सम्यक् छिन्नानि अपनीता-

नि भावस्रोतांसि संवृतत्वात् कर्माश्रयद्वाराणि येन स तथा ।
द्रव्यस्रोतोभ्यो विषयेन्द्रियप्रवृत्तिभ्यो भावस्रोतोभ्यः शब्दा
दिषु शुभाशुभेषु रागद्वेषादपत्या विमुक्ते, सूत्र० १ भु०
१६ अ० ।

संछोभ-संछोभ-पुं० । संक्रामणे, वृ० १ उ० २ प्रक० । प्रक्षेपे,
व्य० ६ उ० ।

संछोभग-संछोभक-पुं० । प्रक्षेपके, वृ० २ उ० ।

संछोभण-संछोभण-न० । परावर्त्ते, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संछोभपरंपरय-संछोभपरम्परक-न० । परम्परया स्थानान्तर-
संक्रमणं, वृ० ३ उ० ।

संजय-संजय-पुं० । मृषावादाद्युपरतिमति मोक्षसाधके, प्रश्न०
१ संव० द्वार ।

संजई-संयती-स्त्री० । साध्याम्, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संजम-संयम-पुं० । संयमनं संयमः, भावे अत्र प्रत्ययः । "सं-
जमदसणलंसा" संयमनं-सम्यगुपरमणं सावधयोगादिति सं-
यमः, यद्वा-संयम्यते नियमत आत्मा पापव्यापारसम्भा-
रादनेनेति संयमः " संनियुपाद्यमः " (५-३-२५) इति सू-
त्रेणाल्प्रत्ययः । यदि वा-शोभना यमाः प्राणानिपातानृत-
भाषणादसादानग्रहपरिग्रहविरमणलक्षणा अस्मिन्निति सं-
यमश्चास्ति । कर्म० ४ कर्म० । " आदयो जः " ॥ ८ । १ ।
२४५ ॥ अत्र बहुलाधिकारात्सोपसर्गस्याऽनादर्यप यकार-
स्य जकारादेशः । प्रा० । सम्यक् पापंभ्य उपरमणम् चारित्रं,
उक्त० २८ अ० । संथा० । सम-पर्काभावेन यमः संयमः । उ-
परमे, ध० ३ आध० । संयमनं संयमः । हिंसादिनवृत्तौ,
स्था० ५ डा० १ उ० । आव० । स० । सर्वसाधयारम्भनिवृत्तौ,
आचा० १ भु० २ अ० ५ उ० । मनोवाक्याविशुद्ध्या सर्वव-
धापरमे, दर्श० ५ तत्त्व । पृथिव्यादिरक्षणे, स्था० ४ डा० १
उ० । प्रश्न० । पञ्चाश्रवविरमणादौ, उक्त० १ अ० । संथा० ।
प्रय० । प्राणानिपाताद्यकरणे, "पञ्चाश्रवाद विरमणे, पञ्चेन्द्रि-
यानिग्रहः कषायजयः । दण्डप्रयथिर्गतिश्चेति संयमः सप्तदश-
भेदः ।" स्था० ३ डा० ३ उ० । प्राणिदयायाम्, कल्प० १ अ-
धि० ६ क्षण । ज्ञा० । सर्वविरत्यङ्गीकारे, आनु० । सम्यगनु-
ष्ठानं, आ० म० १ अ० । चारित्रसामायिकं, विशेष० । भ० ।
सामायिकादिरूपं चारित्रं, आ० म० १ अ० । ग० । पृथि-
व्यादिविषयेभ्यः संघट्टपरिनापनापद्रवणेभ्य उपरमे, स्था०
७ डा० ३ उ० । दया संयमो लज्जा जुगुप्सा अचञ्चलता ति-
तिक्षाऽहिंसा हीक्षत्येकार्थिकानि संयमस्य । उक्त० ३ अ० ।
(एषां पदानां व्याख्या स्वस्वस्थाने ।) (सरागवीतरागसं-
यमो संभेदौ 'चरित्तधम्म' शब्दे तृतीयभागे ११४६ पृष्ठे
व्याख्याती ।) (पञ्चविधसंयमस्य व्याख्या 'असमारंभमा-
ण' शब्दे प्रथमभागे ८४१ पृष्ठे गता ।) (अष्टविधसंयमस्य
दशविधसंयमस्य च व्याख्या 'असमारंभमाण' शब्दे
प्रथमभागे ८४२ पृष्ठे गता ।)

चउच्चिहे संजमे पयणसे, तं जहा-मणसंजमे वतिसंजमे
कायसंजमे उवगरणसंजमे । (सू० ३१३+)

मनोवाक्कायनामकुशलत्वेन निगंधाः कुशलत्वेन तृतीया-
नि संयमाः । उपकरणसंयमो महामूल्यवस्त्रादिपरिहारः पु-
स्तकचित्रतृणचर्मपञ्चकपरिहारो वा । तत्र-चर्मपञ्चकमिदम्-
“अयमलगाचिर्महिर्भा-मिगाण अजिणं तु पंचमं होइ ।
तलिया खल्लगवज्जे, कासगकत्ती य बीयं तु ॥५॥” इति ।
स्था० ४ डा० २ उ० ।

पंचविहे संजमे परणत्ते, तं जहा-मामाइयमंजमे छेदा-
वट्टावणियमंजमे परिहारविमुद्धियमंजमे सुहुमसंपरायमं-
जमे अहक्खायचरित्तिसंजमे । (सू० ४२८)

संयमने संयमः पापोपरम इत्यर्थः । तत्र-समा-
रागादिर्गहितः तस्य आयो गमने प्रवृत्तिरित्यर्थः, स-
मायः समाय एव, समाय भय, समायेन निवृत्ते, स-
मायस्य विकारोऽशो वा समायो वा, प्रयोजनमस्यति सा-
मायिकम्, उक्ते च-“ रागहोमविर्गहिआ, समो त्ति अयणे
अउ त्ति गमणे ति । समगमणे ति समाओ, स एव सामाइयं
नाम ॥ १ ॥ अहवा भवे समाए, निव्वत्ते तेण तम्मये वा-
वि । जं तप्पआयणं वा, तेण व सामाइयं नेयं ॥ २ ॥ ” इति,
अथवा समानि-ज्ञानादीनि तेषु तेषां अयनमयः समायः
स एव सामायिकमिति, अर्वादि च-“ अहवा समाइ स-
म्म-त्तनाणचरणइ तेषु तेहि वा । अयणे अओ समाओ,
स एव सामाइयं नाम ॥ १ ॥ ” इति, अथवा समस्य-
रागादिर्गहितस्याऽऽयो-गुणानां लाभः समानां वा-ज्ञाना-
दीनामायः समायः स एव सामायिकम्, अर्भाणि च-“अह-
वा समस्स आओ, गुणाण लाभो त्ति जो समाओ सो ।
अहवा समाणमाओ, गुणो सामाइयं नाम ॥ १ ॥ ” इति,
अथवा सामि-मैय्या साम्ना वा अयस्तस्य वा आयः सा-
मायः स एव सामायिकम्, अभ्यर्थाय च-“ अहवा सामं
मैर्ना, तथ अओ तेण व त्ति सामाओ । अहवा सामस्सा-
ओ, लाभो, सामाइयं नाम ॥ १ ॥ ” इति सावधयोगावर-
तिरूपे सर्वमपि चारित्रमविशेषतः सामायिकमेव, छेदा-
दिविशेषैस्तु विशिष्यमाणमर्थतः शब्दतश्च नानात्वं भज-
ते, तत्र प्रथमं विशेषणाभावान् सामान्यशब्द एवावति-
ष्ठते सामायिकमिति । तच्च द्विधा-इत्येवकारिकं, यावज्जी-
विकं च । तत्रत्येवकारिकं सर्वे प्रथमपञ्चमतीर्थकर्त्ता-
थेयनारोपतव्यतस्य, यावज्जीविक तु मध्यमविदेह-
तीर्थकर्त्ताथेषु भवति इति, तेषूपस्थापनाऽभावादिति,
सामायिकं च तत्सत्यमश्चेत्येवं सर्वत्र वाक्यं का-
र्यमिति । (स्था०) (छेदापस्थापनिकव्याख्या ‘ छे-
दावट्टावणिय ’ शब्दं तृतीयभागे १३५४ पृष्ठे गता ।)
(परिहार्गवशुद्धिकव्याख्या ‘ परिहार्गवशुद्धिय ’ शब्दं
पञ्चमभागे ६६१ पृष्ठे गता ।) (सूत्रसंपरायव्याख्या ‘ सुहु-
मसंपराय ’ शब्दं वक्ष्यते ।) अथशब्दो यथार्थः, यथैवा-
कषायतयत्यर्थः, आख्यातम्-अभिहितम्, अथाख्यातं त-
द्वेष संयमः अथाख्यातसंयमः । (स्था०) इह समदशप्रका-
रसंयमस्याद्या नय भेदाः संगृहीताः, एकैन्द्रियसंयमग्रहणे-
न पृथिव्यादिसंयमपञ्चकस्य गृहीतत्वादिति । स्था० ४ डा० २
उ० । (पञ्चसंयमव्याख्या ‘ असमारंभमाण ’ शब्दे प्रथ-
मभागे ८४१ पृष्ठे गता ।)

सप्तविधः संयमः-

सप्तविधे संयमे परणत्ते, तं जहा-पुढविकायितमंजमे
० जाव तमकायितमंजमे अजीवकायमंजमे । (सू०-५७१+)

‘ सप्तविहे ’ इत्यादि, सुगमे नवरं संयमः-पृथिव्या-
दिविषयेभ्यः संगृह्यपरिगतापोऽपद्रावणेभ्यः उपरमः, ‘ अजी-
वकायसंजमे ’ त्ति अर्जावकायानां-पुस्तकादीनां ग्रहणप-
रिभागोपरमः । स्था० ७ डा० ३ उ० । सर्वसंवरणं,
स्था० १ ध्रु० १ अ० । दर्श० । मानान्द्राक्के सप्तदस्यरूपऽनुष्ठानं,
स्था० ३ डा० २ उ० ।

दशविधः संयमः-

दसविधे संयमे परणत्ते, तं जहा-पुढविकाइयमंजमे,
० जाव वणस्मइकाइयमंजमे, वेइंदियमंजमे तेइंदियमंजमे
चउरिंदियमंजमे पंचेइंदियमंजमे अजीवकायमंजमे । (सू०
७०६+) स्था० १० डा० ३ उ० ।

सप्तदशविधसंयमप्रतिपादनायाऽऽह-

पुढवि दग अगणि मारुय,

वणस्मइ वि ति चउ परिंदि अजीवा ।

पहुप्पहपमज्जण-

परिदुवण मणो वई काए ॥ १ ॥

“ पुढवाइयाण जाव य, पंचेइंदिय संजमो भवे तेसि ।
संगृहणाइ न करे, निविहेणं करणजाणं ॥ १ ॥
अजीविहे वि जेहि, गहिर्पाइ असजमा हयइ जइणो ।
जह पोत्थइसपणण, तणपणण चम्मपणण य ॥ २ ॥
गंडी कच्छुवि मुट्ठी, संपुडफलण तहा छिवाडी य ।
एयं पोत्थयपणय, पणत्ते वीयरणहि ॥ ३ ॥
वाहल्लपुहुत्तेहि, गंडीपान्थो उ तुल्ला दीहा ।
कच्छुवि अंत तणुओ, मज्जे पिहुलो मुणयव्वो ॥ ४ ॥
चउरगुलदीहा वा, वट्ठागइ मुट्ठिपान्थओ अहवा ।
चउरगुलदीहो चिय, चउरस्सा धावि विगणेओ ॥ ५ ॥
सपुडओ दुगमाइ, फलगावोच्छु छिवाडिमत्ताह ।
तणुपत्तु सियरुवो, होइ छिवाडी बुहा वेति ॥ ६ ॥
दीहा वा हस्सो वा, जो पिहुलो होइ अप्पयाहल्ल ।
तं मुणियसमयस्सा, छिवाडिपोत्थं भणेतहि ॥ ७ ॥
दुविहे च इसपणयं, समासओ तं पि होइ नायव्वं ।
अण्पाडेलोहियपणयं, दुण्पाडेलं च विगणयं ॥ ८ ॥
अण्पाडेलोहियदुमे, तूली उवहाणं च नायव्वं ।
गंडुवहाणा लिगाण, मत्तुरण चव पोत्तमण ॥ ९ ॥
पल्लवि कार्याव पावा-रणवण तहा य दाहिगालीओ ।
दुण्पाडेलोहियदुमे, एवे वीयं भवे पणयं ॥ १० ॥
पल्लवि हत्थान्तरणं, कायवओ रुपपुत्तिओ पडओ ।
दाहिगालि धायपोत्ती, ससर्गमज्जा भवे भया ॥ ११ ॥
तणपणयं पण भणियं, जिणहि जियरायदोसमोहेहि ।
साली बीही कोहव-रालग रणे तणाइ च ॥ १२ ॥
अलललगानिमहिस्सी-मिगाणमइणं च पंचमं होइ ।
तलिया खल्लगवज्जे, कासगकत्ती य बीयं तु ॥ १३ ॥
अह विवडहिआइ, ताइ न गिगइह असंजमो साह ।
ठाणाइ जन्थ चने, पहुपमाज्जसु तथ करे ॥ १४ ॥

एसा पेरुवपेहा, पुणो य दुविहा उ होइ नायव्वा ।
वावारावावारं, वायारं जह उ गामस्स ॥ १५ ॥
एसा उ विक्खणो ह, अब्बावारं जहा विणस्संनं ।
किं एयं तु उवेक्खसि, दुविहाए वेत्थ अहिगारो ॥ १६ ॥
वावारुवक्ख तहि यं, संभोइयसीयमाण चोएइ ।
चोएइ इयरं पि, पावयणीयम्मि कज्जम्मि ॥ १७ ॥
अब्बावार उवेक्खा, न वि चोएइ गिहिं तु सीयंतं ।
कम्मसु बहुधिहसुं, संजम एसा उवेक्खाए ॥ १८ ॥
पाएँ सागारिपसुं, अपमज्जिता वि संजमो होइ ।
ते जेय पमज्जेते, उमागारियसंजमो होइ ॥ १९ ॥
पाणहिं संसत्तं, भत्तं पाणमहवा वि अविसुद्धं ।
उवगरणपलमार्इ, जं वा अइरिस्स होज्जाहि ॥ २० ॥
तं परिठवणाविहीए, अवहट्ठं संजमो भवे एसा ।
अकुसलमणवहरंहे, कुसलाण उदीरणं जं तु ॥ २१ ॥
मणवइसंजम एसा, काए पुण जं अवस्सकज्जम्मि ।
गमणागमणं भवई, तस्मावउत्तो कुणइ सम्मं ॥ २२ ॥
तव्यज्जं कुम्मस्स व, सुनमाहियपाणिणायकायस्स ।
हवई य कायसंजमो, चिट्ठेनस्सव साहुस्स ॥ २३ ॥
आव० ४ अ० । आचा० । सूत्र० । संथा० । ने० । ओघ० ।
आ० चू० ।

सत्तरसविहे संजमे पणत्ते, तं जहा-पुढवीकायसंजमे आउ-
कायसंजमे तेउकायसंजमे वाउकायसंजमे वणस्सइकाय-
संजमे वेइदियसंजमे तेइदियसंजमे चउरिदियसंजमे पंचि-
दियसंजमे अजीवकायसंजमे पेहासंजमे उवहासंजमे अवहट्ठ-
संजमे पमज्जणासंजमे मणसंजमे वइसंजमे कायसंजमे
[सू० १७X] स० १७ सम० ।

(' चरितधम्म ' शब्दे तृतीयभागे १११८ पृष्ठे अनेकविध-
संयमानां व्याख्या गता ।)

कअं नाणादीयं, सर्वं पुण होइ संजमो नियमा ।

जह जह सो होइ थिरो, तह तह कायव्वयं होइ ॥ ४२ ॥

श्रु० २ उ० (" कुकुइए संजमस्स पालमंथु " इति ' पालमंथु '
शब्दे पञ्चमभागे ७२५ पृष्ठे व्याख्यातम् ।) (संयममाश्रित्य
षट्स्थानपतितत्त्वम् ' आगमववहारि ' शब्दे द्वितीयभागे
७१० पृष्ठे व्याख्यातम् ।)

संयमफलम्—

संजमणं भंते ! जीवे किं जणयइ ? संजमेषा अमहयणं-
नणयइ ॥ २६ ॥

इ भगवन् ! संयमेन जीवः किं जनयति ? गुरुराह-संयमेन-
अनंहस्कं—न विद्यते अंहः पापं यस्मिन् तत् अनंहस्कं
तस्य भाषाऽनंहस्कत्वं तज्जनयति, संयमेन आभय-
निर्गोधं जनयति इत्यर्थः ॥ २६ ॥ उत्त० २६ अ० । (संयम-
श्रेणिप्ररूपणम् ' कितिकम्म ' शब्दे तृतीयभागे ५०७ पृष्ठे
व्याख्यातम् ।)

संजमकरण-संयमकरण-न० । पञ्चाभवाविरमणादिगुणकरणं,
उत्त० १३ अ० ।

संजमकुसल-संयमकुसल-पुं० । पृथिव्यादिसंयमकुशले, व्य० ।
२३

उपसंहारमाह—

(आयाकुमालो एसो) संजमकुसलं अतो उ वोच्छामि ।

पुढवादिसंजमम्मी, सत्तरसे जो भवे कुसलो ॥ १३२ ॥

अत ऊर्ध्वं संयमकुशलं वक्ष्यामि । प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति-
पृथिव्यादिसंयमे, ' पुढविद्ग अगणि माहय, वणस्सइ वि ति
च उ ण्णिदि अज्जीवा । पेरुपेह पमज्जण, परिठवणमणो वई
काए ' ॥ १ ॥ इत्येवंप्रकारे सप्तदश-सप्तदशप्रकारे यो भवति
कुशलः स संयमकुशलः ।

प्रकारान्तरं संयमकुशलमाह-

अहवा गहणे निसिरण-एमणसेजानिसेजउवही य ।

आहारं वि य मतिमं, पसत्थजेगे य जुजंणया ॥ १३३ ॥

इंदियकसायनिग्गह, पिहियासवजोगभाणमल्लीणो ।

संजमकुसलगुणनिही, तिविहकरणभावसुविसुद्धो ॥ १३४ ॥

अथेवंति—संयमस्यैव प्रकारान्तरं पदार्थेन, ग्रहणं आदानं
निसरणं पचणायां-गवयणादिभेदभिन्नायां शय्या निषद्याप-
ध्याहारविषयायां निषद्यायां सम्यगुपयुक्तः संयमकुशलः किं-
मुक्तं भवति—य उपकरणभारमाददानो निक्षिपित्वा प्रति-
लब्ध प्रमाज्यं च गृह्णाति निक्षिपति वा । एतेन प्रज्ञासंयमः प्र-
मार्जनासंयमश्चोक्तः । एतद्ग्रहणात्तज्जातीयाः शेषा अप्युप-
धादिसंयमा गृहीता द्रष्टव्याः । तथा यः शय्यामुपधिमाहा-
रं च उद्गमोत्पादनैषणाशुद्धं गृह्णाति, संयोजनादिदा-
परहितं च भुङ्क्ते, स्थानाद्यपि कुर्वाणः प्रत्युपेक्ष्य प्रमाज्यं
च करोति स संयमकुशलः । अत्र निषद्याग्रहणेन स्था-
नादिगृहीतम् । तथा य एतेषु सर्वेष्वपि संयमेषु कर्त्तव्येषु
स्मृतिमान् स संयमकुशलः, ' स्मृतिमूलमनुष्ठानमवितथ '
मिति वचनात्, तथा यस्य प्रशस्तयोगस्य शुभमनोवाक्काय-
रूपस्य योजना-व्यापारणम् । किमुक्तं भवति-अप्रशस्तानां
मनोवाक्काययोगानामपवर्जनं प्रशस्तानां मनोवाक्काययोगा-
नार्थमयोजनं संयमकुशलः । तथा इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि
कषायांश्च—क्रोधादीन् या निगृह्णाति, तथा श्रोत्रादीनि न
स्वविषये व्यापारयति, श्रोत्रादिविषयप्रानेषु शुभाशुभेषु श-
ब्दादिष्वर्थेषु रागद्वेषौ न विधेते, क्रोधादीन्युदयितुः प्रवृ-
त्तान् निरुणद्धि, उदयप्राप्तांश्च विफलीकरोति, तथा आ-
भयाणि-प्राणानि पातादिलक्षणानि पिदधानि, योगं च—म-
नोवाक्कायलक्षणेन प्रशस्तं ध्यानं चास्मैरौद्धं तत्परिहारणं प्रश-
स्ते धर्मे शुक्तं च तत्र आलीनः—आश्रितोऽनिर्गृहीतबलवीर्य-
तया तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः । एष संयमकुशलः । कथम्भूतः स-
न्नित्याह-गुणानधिः संयमानुगता ये गुणास्तेषां निधिरिव
गुणानधिः तैः परिपूर्ण इति भावः । तथा त्रिविधेन प्रकारेण-
मनोवाक्कायलक्षणेन सुविशुद्धो मनसाऽप्यसंयमानभिलाषात्
भावेन च परिणामेन विशुद्धः, इह लोकाद्याशंसाविप्रमुक्त-
त्वात् श्रिकरणभावविशुद्धः ।

अस्यैव गाथाद्वयस्य व्याख्यानार्थमाह—

गिएहइ पडिलेहेउं, पमज्जिआं तह य निसिरए याऽवि ।

उवउत्तो एसणाए, सेजानिसेजं व ववहारं ॥ १३५ ॥

एएसुं सव्वेसुं, जो ण पम्हुस्सते तु सो सतिमं ।

जुजइ पसत्थमेव तु, मणभासा कायजोगं तु ॥ १३६ ॥

सोइंदियाइयाणं, निग्गहणं चैव तह कमायाणं ।
पाणातिवाइयाणं, संवरणं, आसवाणं च ॥ १३७ ॥
भाणे अपमत्थणं य, पसत्थभाणे य जोगमल्लीणो ।
संजमकुसलो एमो, सुविसुद्धो तिविहकरणेण ॥ १३८ ॥

गाथाचतुष्टयमपि गतार्थम् । नवरम् 'उवउत्तो पसणाप' इत्यादि । उपयुक्तं पणायाम् किं विषयायामित्याह-शय्यानि षट्पापध्याहारः, शय्या-उपाश्रयः निषद्या-पीठफलकादिरूपा स्थानादिरूपनिषद्या व्याख्याने तु प्रागेवोक्तम्, उपधिः-पात्रनियोगादिराहाराऽशनादिरूपः, एषां समाहार-द्वन्द्वस्तस्मिन् तद्विषयायामित्यर्थः । 'भाणं अपमत्थं' त्यादि ध्याने द्विधा-अप्रशस्ते, प्रशस्ते च । अप्रशस्तम् आर्त्तं, रौद्रं च । प्रशस्तम्-चर्म, शुक्रं च । तत्र प्रशस्ते ध्याने-धर्मशुक्ररूपे चशब्दे भिन्नक्रमः । प्रशस्ते योगमार्त्तानः 'सुविसुद्धो तिविहकरणेण' इति उपलक्षणमेतत् । भावनापि स विसुद्धः, शयं सुगमम् । उक्तः संजमकुशलः । व्य० ३ उ० ।

संजमघाइय-संयमघातिक-त्रि० । संयमोपघातिके, प्रव० २६७ द्वार ।

संजमघायग-संयमघातक-त्रि० । संयमविनाशकं, आव० ४ अ० ।

संजमचग्य-संयमचक्र-त्रि० । सप्तदशप्रकारसंयमानुष्ठायिन, दश० १० अ० ।

संजमज्जगुण-संयमार्जवगुण-त्रि० । संयमार्जवो गुणो यस्य तत् । संयमश्च भुवभावप्रज्ञाशुद्धे, दश० ६ अ० ।

संजमजाया-संयमयात्रा-स्त्री० । संयमप्रवृत्तौ, प्रश्न० १ संव० द्वार । संयमानुपालने, सूत्र० २ अ० १ अ० ।

संजमजायामायावन्तिय-संयमयात्रामात्रावृत्तिक-त्रि० । संयमयात्रा-संयमानुपालने सैव मात्रा आलम्बनसमुदाहः संयमयात्रामात्रा तदर्थं कृतः प्रवृत्तिर्याद्वारं स संयमयात्रामात्रावृत्तिकः । संयमपालनमात्रप्रवृत्ते आहारादौ, भ० ७ श० १ उ० ।

संयमयात्रामात्राप्रत्यय-त्रि० । संयमयात्रामात्राप्रत्ययो यत्र । संयमयात्रार्थे आहारादौ, भ० ७ श० १ उ० । सूत्र० ।

संजमजीविय-संयमजीवित-न० । संयमवत्तया जीवने, आचा० । संयमजीवितं तद् दुष्प्रतिबुद्धणीयं कामानुषङ्गजनान्तर्यतिना दुःखेन निष्पन्न्युहः संयमः प्रातिपात्य इति । आचा० १ अ० २ अ० ४ उ० ।

संजमजोग-संयमयोग-पुं० । चरणव्यापारं, पञ्चा० १२ विव० । कुशलव्यापारं, पं० व० ४ द्वार । आ० चू० । सामितिगुप्तिरूप आचरणं, प्रव० १०१ द्वार । दर्श० ।

संजमजोणि-संयमयोनि-स्त्री० । संयमस्य सर्वसंवरस्वभावस्य देशविरतिरूपस्य चोत्पत्तिस्थाने शुभमनोवाक्कायव्यापारं, दश० ५ तत्त्व ।

संजमऽहु-संयमार्थ-पुं० । संयमः प्रज्ञात्वेज्ञाप्रमार्जनादिलक्षणस्तदर्थम् । संयमनिमित्तं, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

संजमट्टाण-संयमस्थान-न० । संयमः सामायिकचञ्छदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातरूपः तदेव स्थानम् । आचा० १ अ० २ अ० १ उ० । पं० भा० । हानदर्शनचारित्रपरिणामात्मकेऽध्यवसायविशेषं, व्य० १ उ० । अष्ट० नि० चू० । पि० । ('संजमट्टाणं ति वा अज्झवसाणं ति वा परिणामट्टाणं ति' इति 'ट्टाण' शब्दे चतुर्थभागे १६६४ पृष्ठे व्याख्यातम् ।)

संजमट्टाणापात-संयमस्थानापात-न० । चरणशुद्धिविशेषाप्रतिपाते, पञ्चा० १६ विव० ।

संजमण-संयमन-न० । सप्तदशप्रकारसंयमकरणे, आचा० १ अ० ५ अ० ३ उ० । रज्जुनिगडादिभिर्बन्धनं, आव० ४ अ० ।

संजमत्तिय-संयमत्रिक-न० । परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रलक्षणे संयमत्रये, कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

संजमधुवजोगजुत्तया-संयमधुवयोगयुक्ता-स्त्री० । संयमः-चरणं तस्मिन् ध्रुवो-नित्यो योगः-समाधिस्तद्युक्ता । सन्ततोपयुक्तायाम्, उक्त० १ अ० । व्य० । चरणे नित्यं समाध्युपयुक्तायाम्, स्था० ८ ठा० ३ उ० । दशा० । प्रथमाया-माचारसंपादं, "संजमधुवजोगजुत्ते याऽवि भवति" 'संयमं' त्यादि संयमो नाम चरणं तस्य य ध्रुवा अवश्यं कर्त्तव्यत्वात् योगाः प्रतिलम्बनाख्यायादयः तैर्युक्तो भवति । अथवा-संयमः सप्तदशप्रकारः पञ्चाध्रवाङ्गिर्मणमित्यादिकः, तस्मिन् ध्रुवो-नित्यो योगो-व्यापारा यस्य स संयमधुवयोगयुक्तः । अथवा-संयमे ध्रुवो-नित्यो योगो यस्य स संयमधुवयोगयुक्तः । चशब्दात्-ज्ञानादिष्वपि नित्योपयोगः अपिशब्दप्रहण-त्परमपि योजयति इत्येका १ । दशा० ४ अ० ।

संजमपरिपालण-संयमपरिपालन-न० । अहिंसाद्यागधने, पञ्चा० ७ विव० ।

संजमबहुल-संयमबहुल-त्रि० । संयमम्-आश्रयविरमणादिकं बहूनि-बहुसंख्यं यथाभवत्येवं लाति गृह्णातीति विशुद्धाविशुद्धतरं पुनः पुनः संयमं कुर्वन्तीति संयमबहुलाः, मयूरव्यंसकादित्यात् समासः । पृथिव्यादिसंरक्षणप्रचुरेषु, प्रश्न० ३ संव० द्वार । यदिवा-बहुलः-प्रभूतः संयमो येषां त संयमबहुलाः । संयमप्रचुरेषु, प्रश्न० ३ संव० द्वार । संयमेन पृथ्व्यादिसंरक्षणलक्षणेन बहुलः प्रचुरो यः स तथा । संयमो वा बहुलः प्रचुरो यस्य स तथा । प्रचुरतरसंयमः, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

संजमबभहु-संयमभष्ट-त्रि० । दूरीकृतचारित्रिगुणं, न० २ अधि० ।

संजमभउवेयणकर-संयमभयोद्वेजनकर-त्रि० । संयमाज्ञयम्भीतिमुद्वेजनं चलनं कुर्वन्तीत्येवंशीलं यत् तत् । संयमभयोद्वेजनशीले, भ० ६ श० ३३ उ० ।

संजमभारवहणद्वया-संयमभारवहनार्थता-स्त्री० । संयम एव

भारस्तस्य वहने-पालने स एवार्थः संयमभारवहनार्थस्त-
द्भावस्तत्ता । संयमपरिपालनानिमित्तं विनयभेदे, भ० ७
श० १ उ० ।

संजमलज्जट्ट-संयमलज्जार्थ-पुं० । संयमार्थे लज्जार्थः संयमरूप-
लज्जार्थे, दश० ।

जे पि वत्थं व पायं वा, कंबलं पायपुंछणं ।

ते पि संजमलज्जट्टा, धारंति परिहरंति य ॥ १६ ॥

दश० ६ अ० । (अस्या गाथाया व्याख्या 'वयल्लुक्' शब्दे
पष्ठभागे गता ।)

संजमविग्घकर-संयमविग्घकर-पुं० । संयमविघातकारिणि,
सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

संयमविराहणा-संयमविराधना-स्त्री० । मूलोत्तरगुणविराध-
नायाम्, नि० चू० १६ उ० ।

संजमवुद्धि-संयमवुद्धि-त्रि० । संयमैधने, व्य० १ उ० ।

संजमसामायारी-संयमसामाचारी-स्त्री० । विनयभेदे, प्रथ० ६५
द्वार । व्य० ।

तत्र संयमसामाचारीमाह—

संजममायरति सयं, परं च गाहेति मंजमं नियमा ।

सीयंते थिरिकरणं, उज्जयचरणं च उवबूहा ॥ २६४ ॥

अथ संयममाचरति, परं च नियमात् संयमं ग्राहयति ।
तथा संयमविषये सीदति स्थिरीकरणम्, उज्जयचरणं तु
उपबृंहयति । एषा संयमसामाचारी । व्य० १० उ० ।

संजमाऽणुद्वायि-संयमानुष्ठायिन्-त्रि० । संयमानुष्ठानकर्त्तर,
आचा० १ ध्रु० ५ अ० ३ उ० ।

संजमायहेउ-संयमात्महेतु-पुं० । संयमस्य पृथिव्यादिसंरक्षण-
रूपस्यात्मनः स्वशरीरस्य संयमरूपस्य वाऽऽत्मनः हेतुर्निमि-
त्तम् । संयमात्महेतुः । संयमात्मनिमित्ते, पञ्चा० १३ विष० ।
संयमायहेतु-पुं० । संयमस्य संयमलाभस्य हेतुर्निमित्तम् ।
संयमप्राप्तनिमित्ते, पञ्चा० १३ विष० ।

संजमसंजम-संयमसंजम-पुं० । द्विःस्वभावात् देशसंयमे,
स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

संजमिन्ता-संयम्य-अव्य० । संयमनं कृत्वेत्यर्थे, सूत्र० १
ध्रु० १० अ० ।

संजमुत्तम-संयमोत्तम-त्रि० । सर्वविरतौ, स० । प्रधानसंयमे,
स० ।

संजमुत्तर-संयमोत्तर-त्रि० । संयमेन देशधिरनिलक्षणेन ध-
र्मेण उत्तरः प्रधानः । परिपूर्णसंयमे, उत्त० ५ अ० ।

संजमेरिया-संयमेर्या-स्त्री० । सप्तदशविधसंयमानुष्ठाने,
असंख्येषु संयमस्थानेषु एकस्मात् संयमस्थानादपरसं-
यमस्थानगमने, आचा० २ ध्रु० १ चू० ३ अ० १ उ० ।

संजमोच्छाहनिच्छिय-संयमोत्साहनिश्चित-त्रि० । संयमे
उत्साहादी वीर्ये निश्चिताऽवश्यभावी येषां ते संयमोत्साहनि-
श्चिताः । सर्वविरतिं प्रति निश्चिते, स० ।

संजमोवगरण-संयमोपकरण-न० । संयममात्रार्थे साधूपकर-
ण, आचा० १ ध्रु० २ अ० ५ उ० ।

संजमोवघाड(न्)-संयमोपघातिन्-त्रि० । सचिस्तपृथिव्यादिके
भिक्षादात्री यत्र स्थिता अध उपरि च फलादि संघट्टयति
तादृशे स्थानादौ, ध० ३ अधि० ।

संजय-संयत-त्रि० । सम्-एकीभावेन यतः संयतः क्रियायां प्र-
यत्नवान् । आच० ३ अ० । यम उपरमे । संयच्छति स्म सर्वसा-
धययोग्यः सम्यगुपरमते स्मेति संयतः । न० । आचा० ।
सम्यग्गच्छति स्मेति संयतः 'गत्यर्थकमे' ति कः । कर्म० २
कर्म० । पं० सं० दर्श० । यम उपरमे । सम्-सम्यग् यतः संयतः ।
साधौ, पा० । आचा० । सूत्र० । प्राण्युपमर्दाभिवृत्ते, सूत्र० १
ध्रु० २ अ० ३ उ० । स्वाद्यव्यापारभ्यां निर्वर्तित, उत्त० १२
अ० । व्य० । ध० । सर्वविरते, स्था० ४ ठा० ४ उ० । स० । स-
म्यग् यतमानं, आचा० १ ध्रु० १ अ० २ उ० ।
सम्-सामास्त्येन यतः संयतः । सप्तदशप्रकारसंयमोपेते,
पा० । सम्यगुपरमते, आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ६ उ० । उत्त० ।
संयमनोऽकरणायुषु योगेषु सम्यक्प्रयत्नपरं, आ० चू० ५
अ० । सर्वदा-सर्वकालं यतः संयतः । पापानुष्ठानाभि-
वृत्ते, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । स्था० । दश० । औ० ।
पदकायरक्षणोपायरक्षणे सम्यग्यते, बृ० १ उ० २ प्रक० ।
आ० म० । इन्द्रियनोदन्द्रियसंयमवान्, आचा० २ ध्रु० १
चू० १ अ० ६ उ० । निर्वच्यतयोगप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपे सं-
यमे प्रतिपन्ने, भ० २५ श० ७ उ० । दश० । प्रश्न० ।

संजया दुविहा पणत्ता, तं जहा-पमत्तसंजया, अपमत्तसंजया
य । तत्थं णं जे अपमत्तसंजया ते णो आयरंभा, णो परारंभा
जाव अणारंभा । तत्थं णं जे ते पमत्तसंजया ते सुहं जागं
पडुच्च णो आयायंभा णो परारंभा णो तदुभयारंभा, अ-
णारंभा चेव । असुभजोगं पडुच्च आयायंभा वि,
परायंभा वि, तदुभयारंभा वि, णो अणारंभा एवं जंबू !
दुप्पसहो जाव बकुमकुसीलिहिं तिन्धं पवदिममइ जहा
विवाहपचत्तीए । अङ्ग० ।

पञ्च संयताः—

कति णं भंते ! संजया पणत्ता ? , गोयमा !
पंच संजया पणत्ता, तं जहा-सामाहयसंजए छेदोवड्ढो-
वणियसंजए परिहारविसुद्धियसंजए सुद्धमसंपरायसंजए
अहक्खायसंजए । सामाहयसंजए णं भंते ! कतिविहे प-
णत्ते ? , गोयमा ! दुविहे पणत्ते, तं जहा-इत्तरिए य,
आवकहिए य । छेदोवड्ढोवणियसंजए णं पुच्छा, गो-
यमा ! दुविहे पणत्ते, तं जहा-सातियारे य निरति-
यारे य, परिहारविसुद्धियसंजए पुच्छा, गोयमा ! दु-
विहे पणत्ते, तं जहा-णिधिसमाणए य, निव्विड्ढकाइए
य । सुद्धमसंपराय पुच्छा, गोयमा ! दुविहे पणत्ते, तं
जहा-संकिलिस्समाणए य, विसुद्धमाणए य । अहक्खा-

संजय

यसंजए पुच्छा, गोयमा ! दुविहे पसत्ते, तं जहा-छउ-
मत्थे य, केवली य । “सामाइयम्मि उ कए, चाउआमं अ
णुत्तरं धम्मं । तिविहेण फासयंतो, सामाइयसंजओ स खलु
॥ १ ॥ छत्तूण उ परियागं, पोरणं जो ठवेइ अप्पाणं ।
धम्मम्मि पंचजामे, छेदोवट्ठावणो स खलु ॥ २ ॥ परिह-
रइ जो विमुद्धं, तु पंचयामं अणुत्तरं धम्मं । तिविहेण
फासयंतो, परिहारियसंजओ स खलु ॥ ३ ॥ लोभाणु-
वेययंतो, जो खलु उवसामओ व खवओ वा । सो सुहुम-
संपराओ, अहखाया ऊणओ किंचि ॥ ४ ॥ उवसंते
खीणम्मि व, जो खलु कम्मम्मि मोहणिज्जम्मि । छउम-
त्थो व जिणो वा, अहखाओ संजओ स खलु ॥ ५ ॥ ”
(सू०-७०६) ।

‘ कति णं भंते ’ इत्यादि, ‘ सामाइयसंजए ’ स्ति सा-
मायिकं नाम चारित्र्यविशेषस्तत्प्रधानस्तेन वा संयतः सा-
मायिकसंयतः, एवमन्येऽपि । ‘ इत्तरिण य ’ स्ति इत्तरस्य-
भाविष्यपदेशान्तरत्वेनाल्पकालिकस्य सामायिकस्यास्ति-
त्वादिन्वारकः, स चारोपाय्यमाणमहाव्रतः प्रथमपञ्चम-
तीर्थकरसाधु, ‘ आवर्काहए य ’ स्ति यावत्कार्थिकस्य-
भाविष्यपदेशान्तराभावाद् यावज्जीविकस्य सामायिकस्या-
स्तित्वाद्यावत्कार्थिकः, स च मध्यमजनमहाविद्वज्जिनसं-
बन्धी साधुः, ‘ साइयां य ’ स्ति सातिचारस्य यदारा-
प्यंत तत्सातिचारमेव छेदोपस्थापनीयं, तद्योगान्ताधुरगि
सातिचार एव । एवं निरतिचारच्छेदोपस्थापनीययोगान्ति-
रतिचारः, स च शैक्षस्य पार्श्वनाथतीर्थान्महावीरतीर्थसं-
क्रान्तौ वा, छेदोपस्थापनीयसाधुश्च प्रथमपञ्चमतीर्थयो-
रेव भवतीति, ‘ णिविसमाणए य ’ स्ति परिहारिकतपस्त-
पस्यन् ‘ निव्वट्ठाकइए य ’ स्ति निर्विशमानकानुचरक इ-
त्यर्थः, ‘ संकलित्समाणए य ’ स्ति उपशमश्रेणीतः प्रच्यव-
मानः ‘ विसुद्धमाणए य ’ स्ति उपशमश्रेणी क्षपकश्रेणी वा
समारोहन्, ‘ छउमत्थे य केवली य ’ स्ति व्यक्तम् । अथ
सामायिकसंयतादीनां स्वरूपं गाथाभिराह—‘ सामाइयम्मि
उ ’ गाथा, सामायिक एव प्रातपन्नं न तु छेदोपस्थापनी-
यादी चतुर्यामम्—चतुर्मेहाव्रतम् अनुत्तरं धम्मम्—
धम्मणधम्ममित्यर्थः, त्रिविधेन—मनःप्रभृतिना ‘ फास-
यंतो ’ स्ति स्पृशन्—पालयन् यो वर्त्तते इति शेषः सामा-
यिकसंयतः स खलु—निश्चितमित्यर्थः । अनया च गाथ-
या यावत्कार्थिकसामायिकसंयतः उक्तः । इत्तरसामायिकसं-
यतस्तु स्वयं वाच्यः ॥ १ ॥ ‘ छत्तूण ’ गाथा, कण्ठ्या, न-
घरं ‘ छेदोवट्ठावणे ’ स्ति छेदन-पूर्वपर्यायच्छेदन उपस्थाप-
ने व्रतेषु यत्र तच्छेदोपस्थापनं तद्योगाच्छेदोपस्थापनः, अ-
नया च गाथया सातिचार इतरश्च द्वितीयसंयत उक्तः
॥ २ ॥ ‘ परिहरइ ’ गाथा, परिहरति—निर्विशमानकादिभेदं
तप आसेवते यः साधुः, किं कुर्वन् ? इत्याह विशुद्धमेव
पञ्चयामम्—अनुत्तरं धम्मं त्रिविधेन स्पृशन्, परिहारिक-
संयतः स खल्विति, पञ्चयाममित्यनेन च प्रथमचरमतीर्थ-
योरेव तत्सत्तामाह ॥ ३ ॥ ‘ लोभाणु ’ गाथा, लोभाणु—

लोभलक्षणकषायसूक्ष्मकिट्टिकाः वेदयन् यो वर्त्तते इति, शेषं
कण्ठ्यम् ॥ ४ ॥ ‘ उवसंत ’ गाथा, अयमर्थः—उपशान्ते मो-
हनीये कर्म्मणि क्षीणे वा यश्छुन्नस्थो जिना वा वर्त्तते स
यथाख्यातसंयतः खल्विति ॥ ५ ॥

वेदद्वारे—

सामाइयसंजए णं भंते ! किं सवेदए होजा, अवेदए
होजा ?, गोयमा ! सवेदए वा होजा, अवेदए वा होजा ।
जइ सवेदए एवं जहा कसायकुमीले तेहव निरवसेसं, एवं
छेदोवट्ठावणियसंजए वि, परिहारविसुद्धियसंजओ ज-
हा पुलाओ, सुहुमसंपरायसंजओ अहक्खायसंजओ य
जहा नियंठो ॥ २ ॥ सामाइयसंजए णं भंते ! किं सरागे हो-
जा वीयरंगे होजा ?, गोयमा ! सरागे होजा, नो वीयरा-
गे होजा । एवं सुहुमसंपरायसंजए, अहक्खायसंजए ज-
हा नियंठे ॥ ३ ॥ सामाइयसंजए णं भंते ! किं ठियकप्पे
होजा अट्ठियकप्पे होजा ?, गोयमा ! ठियकप्पे वा हो-
जा अट्ठियकप्पे वा होजा । छेदोवट्ठावणियसंजए पुच्छा,
गोयमा ! ठियकप्पे होज्जा, नो अट्ठियकप्पे होजा, एवं
परिहारविसुद्धियसंजए वि, मेसा जहा सामाइयसंजए ।
सामाइयसंजए णं भंते ! किं जिणकप्पे होज्जा थेरकप्पे
वा होज्जा कप्पातीते वा होजा ?, गोयमा ! जिणकप्पे
वा होज्जा जहा कसायकुमीले तेहव निरवसेसं । छेदोव-
ट्ठावणियो परिहारविसुद्धियो य जहा बउसो, मेसा ज-
हा नियंठे ॥ ४ ॥ (सू०-७०७) ॥ सामाइयसंजए णं
भंते ! किं पुलाए होज्जा बउसे ० जाव सिणाए होज्जा ?,
गोयमा ! पुलाए वा होज्जा बउसे ० जाव कसायकु-
सीले वा होजा, नो नियंठे होज्जा नो सिणाए हो-
जा, एवं छेदोवट्ठावणिए वि । परिहारविसुद्धियसंजए
णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! नो पुलाए नो बउसे नो
पडिसेवणाकुसीले होज्जा, कसायकुसीले होजा नो नि-
यंठे होजा नो सिणाए होजा, एवं सुहुमसंपराए वि ।
अहक्खायसंजए पुच्छा, गोयमा ! नो पुलाए होज्जा
० जाव नो कसायकुसीले होज्जा नियंठे वा होजा सिणाए
वा होजा ॥ ५ ॥ सामाइयसंजए णं भंते ! किं पडिसेवए हो-
ज्जा अपडिसेवए होज्जा ?, गोयमा ! पडिसेवए वा हो-
ज्जा अपडिसेवए वा होज्जा । जइ पडिसेवए होज्जा किं
मूलगुणपडिसेवए होजा सेसं जहा पुलागस्स, जहा सा-
माइयसंजए एवं छेदोवट्ठावणिए वि । परिहारविसुद्धियसंज-
ए पुच्छा ?, गोयमा ! नो पडिसेवए होजा अपडिसेवए हो-
ज्जा एवं ० जाव अक्खायसंजए ॥ ६ ॥ सामाइयसंजए
णं भंते ! कतिसु नाणेसु होज्जा ?, गोयमा ! दोसु
वा तिसु वा चउसु वा नाणेसु होज्जा, एवं जहा

कसायकुमीलस्स तहेव चत्तारि नाणां भयणाए, एवं० जाव सुहुमसंपराए, अहक्खायसंजयस्स पंच नाणां भयणाए जहा नाणुदेसए । सामाइयसंजए णं भंते ! केवतियं सुयं अहिजेजा ? , गोयमा ! जहक्खेणं अट्ट पवयणमायाओ जहा कसायकुमीले, एवं छेदोवट्ठावणिण वि, परिहारविसुद्धियसंजए पुच्छा, गोयमा ! जहक्खेणं नवमस्स पुव्वस्स ततियं आचारवत्थुं उक्कोमेणं असंपुज्जाइं दस पुव्वाइं अहिजेजा , सुहुमसंपरायसंजए जहा सामाइयसंजए । अहक्खायसंजए पुच्छा, गोयमा ! जहक्खेणं अट्ट पवयणमायाओ उक्कोमेणं चेदस पुव्वाइं अहिजेजा सुयवतिरित्ते वा होजा ॥७॥ सामाइयसंजए णं भंते ! किं तित्थे होजा अतित्थे होजा ? , गोयमा ! तित्थे वा होजा अतित्थे वा होजा , जहा कसायकुमीले छेदोवट्ठावणिण परिहारविसुद्धिं य जहा पुलाए , सेसा जहा सामाइयसंजए ॥ ८ ॥ सामाइयसंजए णं भंते ! किं सल्लिगे होजा अल्लिगे होजा गिहिल्लिगे होजा, जहा पुलाए , एवं छेदोवट्ठावणिण वि । परिहारविसुद्धियसंजए णं भंते ! किं पुच्छा , गोयमा ! दव्वल्लिगं पि भावल्लिगं पि पडुच्च सल्लिगे होज्जा नो अल्लिगे होज्जा नो गिहिल्लिगे होज्जा, सेसा जहा सामाइयसंजए ॥ ९ ॥ सामाइयसंजए णं भंते ! कतिसु सरिंसु होज्जा ? , गोयमा ! तिसु वा चउमु वा पंचसु वा जहा कसायकुमीले , एवं छेदोवट्ठावणिण वि, सेसा जहा पुलाए ॥१०॥ सामाइयसंजए णं भंते ! किं कम्मभूमीए होजा अकम्मभूमीए होजा ? , गोयमा ! जम्मणं संतिभावं च पडुच्च कम्मभूमीए नो अकम्मभूमीए जहा बउसे, एवं छेदोवट्ठावणिण वि, परिहारविसुद्धिं य जहा पुलाए , सेसा जहा सामाइयसंजए ॥ ११ ॥ (सू० ७८८)

सामायिकसंयतः संवदकाऽपि भवेद्वदकोऽपि भवेत् नवमगुणस्थानकं हि वेदस्यापशमः क्षयो वा भवति, नवमगुणस्थानकं च यावत्सामायिकसंयतोऽपि व्यपदिश्यते । ' जहा कसायकुमीले ' इति सामायिकसंयतः संवदस्त्ववेदोऽपि स्यात् , अवदस्तु क्षीणोपशान्तवेद इत्यर्थः । ' परिहारविसुद्धियसंजए जहा पुलागो ' इति पुरुषवदो वा पुरुषनपुंसकवदो वा स्यादित्यर्थः , ' सुहुमसंपराय ' त्याज्यं ' जहा नियंठो ' इति क्षीणोपशान्तवेदत्वं नावेदक इत्यर्थः । एवमन्यान्यप्यातिवशस्तु आरयन्तर्गोदेशकानुसारिण स्वयमवगन्तव्यानीति । कल्पद्वारं- ' णा अट्टियकण्ण ' इति अस्थितकल्पा हि मध्यमजिनमहार्थवेदाजननीयेषु भवति , तत्र च छेदोपस्थापनीयं नास्तीति । चारित्रद्वारमाश्रित्येदमुक्तम्— ' सामाइयसंजए णं भंते ! किं पुलाए ' इत्यादि , पुलाकादिपरिणामस्य चारित्रत्वात् । ज्ञानद्वारं— ' अहक्खायसंजयस्स पंच

च नाणां भयणाए जहा नाणुदेसए ' इति, इह च ज्ञानोद्देशकः—अष्टमशतद्वितीयांशकस्य ज्ञानयत्नव्यतार्यमवान्तरप्रकरणं, भजना पुनः केवलियथाख्यातचारित्रिणः केवलज्ञानं सुप्रशस्तानुगमयथाख्यातचारित्रिणां द्वे वा त्रीणि वा चत्वारि वा ज्ञानानि भवन्तीत्येवंप्रकाशं । धृताधिकारे यथाख्यातसंयतो यदि निर्घन्थस्तदाऽष्टप्रवचनमात्रादि स्वतुर्दशपूर्वान्ते द्युतम् , यदि तु स्नातकस्तदा धृतार्तातोऽत एवाह— ' जहक्खेणं अट्ट पवयणमायाओ ' इत्यादि ।

कालद्वारं—

सामाइयसंजए णं भंते ! किं ओमप्पिणीकाले होजा, उस्सप्पिणीकाले होजा, नो ओमप्पिणी नो उस्सप्पिणीकाले होजा ? , गोयमा ! ओमप्पिणीकाले जहा बउसे, एवं छेदोवट्ठावणिण वि, नवरं जम्मणं संतिभावं (च) पडुच्च चउमु वि पलिभागेसु नऽन्थि, माहरणं पडुच्च अन्नयं पडिभागे होजा, संसं तं चव । परिहारविसुद्धिं पुच्छा, गोयमा ! ओमप्पिणीकाले वा होजा, उस्सप्पिणीकाले वा होजा, नो ओमप्पिणी नो उस्सप्पिणीकाले होजा, जइ ओमप्पिणीकाले होजा जहा पुलाओ, उस्सप्पिणीकालेऽवि जहा पुलाओ , सुहुमसंपरायो जहा नियंठो, एवं अहक्खाओ वि ॥१२॥ (सू०-७८९) सामाइयसंजए णं भंते ! कालगणममाणं किं गतिं गच्छति ? , गोयमा ! देवगतिं गच्छति । देवगतिं गच्छमाणं किं भवणवासीसु उववज्जेजा , वाणमंतंरसु उववज्जेजा, जांडसिणसु उववज्जेजा, वेमाणिणसु उववज्जेजा ? , गोयमा ! णो भवणवासीसु उववज्जेजा जहा कसायकुमीले । एवं छेदोवट्ठावणिण वि । परिहारविसुद्धिं जहा पुलाए । सुहुमसंपराए जहा नियंठ । अहक्खाए पुच्छा, गोयमा ! एवं अहक्खायसंजए वि० जाव अजहक्खणुक्कोमेणं अणुत्तरविमाणसु उववज्जेजा, अन्थे गतिं मिज्झंति ० जाव अंतं करंति । सामाइयसंजए णं भंते ! देवलोगेसु उववज्जेमाणे किं ईदत्ताए उववज्जति पुच्छा, गोयमा ! अविराहणं पडुच्च एवं जहा कसायकुमीले । एवं छेदोवट्ठावणिण वि । परिहारविसुद्धिं जहा पुलाए । सेसा जहा नियंठ । सामाइयसंजयस्स णं भंते ! देवलोगेसु उववज्जेमाणस्स केवतियं कालं विती णं पमत्ता ? , गोयमा ! जहक्खेणं दो पलिओवमाइं, उक्कोमेणं तेत्तीमं सागरं वमाइं, एवं छेदोवट्ठावणिण वि, परिहारविसुद्धिं पुच्छा, गोयमा ! जहक्खेणं दो पलिओवमाइं उक्कोमेणं अट्टारम सागरं वमाइं, सेसाणं जहा नियंठस्स ॥१३॥ [सू० ७९०] । सामाइयसंजयस्स णं भंते ! केवइया संजमट्ठाणा पमत्ता ? , गोयमा ! असंवेज्जा संजमट्ठाणा पमत्ता, एवं० जाव परि-

हारविमुद्रियस्म । सुहुमसंपरायमंजयस्म पुच्छा ? , गो-
यमा ! अमंखञ्जा अंतामुहुत्तिया मंजमद्वाणा पप्पत्ता ।
अहक्खायमंजयस्म पुच्छा, गोयमा ! एगं अजहन्नमणु-
कासण मंजमद्वाणं, एणमिणं भंते ! सामाहयंछेदावद्वाणि-
यपरिहारविमुद्रियसुहुमसंपरायअहक्खायमंजयाणं मंजम-
द्वाणाणं कयंरं कयंरं ० जाव विममाहिया वा ? , गोयमा !
मव्वन्थोवे अहक्खायमंजयस्म एगं अजहन्नमणुकासण मं-
जमद्वाणं सुहुमसंपरायमंजयस्म अंतामुहुत्तिया मंजमद्वा-
णा अमंखञ्जगुणा परिहारविमुद्रियमंजयस्म मंजमद्वाणा
अमंखञ्जगुणा, सामाहयमंजयस्म छेदावद्वाणियमंजयस्म
य एणसिणं मंजमद्वाणा दोणह वि तुल्ला अमंखञ्जगुणा
॥ १४ ॥ (सू० ७६१) सामाहयमंजयस्म णं भंते !
केवइया चरित्तपज्जवा पप्पत्ता ? , गोयमा ! अणंता चरित्त-
पज्जवा पप्पत्ता, एवं ० जाव अहक्खायमंजयस्म । सामाहय-
मंजय णं भंते ! सामाहयमंजयस्म मद्वाणमन्निगामे णं च-
रित्तपज्जवेहि किं हीणे तुल्लं अब्भहिणं ? , गोयमा ! मिय
हीणे छद्वाणवडिणं । सामाहयमंजय णं भंते ! छेदावद्वा-
णियमंजयस्म पग्गुणमन्निगामेणं चरित्तपज्जवेहि पुच्छा,
गोयमा ! मिय हीणे छद्वाणवडिणं, एवं परिहारविमुद्रिय-
स्म वि । सामाहयमंजय णं भंते ! सुहुमसंपरायमंजयस्म
पग्गुणमन्निगामे णं चरित्तपज्जवे पुच्छा, गोयमा ! हीणे नो
तुल्लं नो अब्भहिणं अणंतगुणहीणे, एवं अहक्खायमंजयस्म
वि । एवं छेदावद्वाणिणं वि, हेट्ठिल्लमु तिसु वि ममं छद्वाणव-
डिणं उवगिल्लमु दांसु तंहव हीणे, जहा छेदावद्वाणिणं तहा
परिहारविमुद्रियं वि । सुहुमसंपरायमंजय णं भंते ! सामा-
हयमंजयस्म पग्गुणे पुच्छा, गोयमा ! नो हीणे नो तुल्लं
अब्वहिणं अणंतगुणमव्वहिणं एवं छेदावद्वाणियपरिहा-
रविमुद्रियसु वि ममं सद्वाणं मिय हीणे नो तुल्लं मिय अब्व-
हिणं, जइ हीणे अणंतगुणहीणे अह अब्वहिणं अणंतगुणम-
व्वहिणं, सुहुमसंपरायमंजयस्म अहक्खायमंजयस्म पग्गुणे
पुच्छा, गोयमा ! हीणे नो तुल्लं नो अब्वहिणं अणंतगुणही-
णे, अहक्खाणं हेट्ठिल्लाणं चउणह वि नो हीणे नो तुल्लं अब्व-
हिणं अणंतगुणमव्वहिणं मद्वाणं नो हीणे तुल्लं नो अब्वहिणं
एणमिणं भंते ! सामाहयंछेदावद्वाणियपरिहारविमुद्रि-
यसुहुमसंपरायअहक्खायमंजयाणं जहन्नमणुकासणां चरित्त-
पज्जवाणं कयंरं कयंरं ० जाव विममाहिया वा ? , गोयमा !
सामाहयमंजयस्म छेदावद्वाणियमंजयस्म य एणसिणं
जहन्नगा चरित्तपज्जवा दोणह वि तुल्ला मव्वन्थोवा परि-
हारविमुद्रियसंजयस्म जहन्नगा चरित्तपज्जवा अणंतगुणा
तस्म चैव उक्कोसगा चरित्तपज्जवा अणंतगुणा सामाहय-

मंजयस्म छेदावद्वाणियसंजयस्म य एणसिणं उक्कोस-
गा चरित्तपज्जवा दोणह वि तुल्ला अणंतगुणा, सुहु-
मसंपरायसंजयस्म जहन्नगा चरित्तपज्जवा अणंतगुणा,
तस्म चैव उक्कोसगा चरित्तपज्जवा अणंतगुणा, अह-
क्खायसंजयस्म अजहन्नमणुकासगा चरित्तपज्जवा अणंत-
गुणा ॥ १५ ॥ सामाहयमंजय णं भंते ! किं सजोगी होआ, अ-
जोगी होआ ? , गोयमा ! सजोगी, जहा पुलाए, एवं ० जाव
सुहुमसंपरायमंजय, अहक्खाए जहा सिणाए ॥ १६ ॥ सा-
माहयमंजय णं भंते ! किं सागारोवउत्ते होआ अणागारोव-
उत्ते होआ ? , गोयमा ! सागारोवउत्ते जहा पुलाए एवं ० जाव
अहक्खाए, नवरं सुहुमसंपराए सागारोवउत्ते होआ, नो
अणागारोवउत्ते होआ ॥ १७ ॥ सामाहयमंजय णं भंते ! किं
सकमायी होआ अकमायी होआ ? , गोयमा ! सकमायी
होज्जा; नो अकमायी होआ, जहा कसायकुमीले । एवं
छेदावद्वाणिणं वि । परिहारविमुद्रियं जहा पुलाए । सुहुम-
संपरायमंजय पुच्छा, गोयमा ! सकमायी होआ नो अ-
कमायी होआ, जइ सकमायी होआ से णं भंते ! कतिसु
कमायसु होआ ? , गोयमा ! एगम्मि मंजलणलोभे होआ,
अहक्खायसंजय जहा नियंठ ॥ १८ ॥ सामाहयमंजय णं भंते !
किं मलेस्से होआ अलेस्से होआ ? , गोयमा ! सलेस्से
होज्जा जहा कमायकुमीले । एवं छेदावद्वाणिणं वि । परि-
हारविमुद्रियं जहा पुलाए । सुहुमसंपराए जहा नियंठ ।
अहक्खाए जहा मिणाए । नवरं जइ सलेस्से होआ एगाए
सुकलस्माए होआ ॥ १९ ॥ (सू०-७६२)

‘ एवं छेदावद्वाणिणं वि ’ ति. अनेन वक्कुशसमानः का-
लतश्छेदापस्थापनीयसंयत उक्तः । तत्र च वक्कुशस्य उत्स-
र्गिण्यवसर्पिणीव्यातिगृहकाले जन्मतः सद्भावतश्च सुष-
मसुषमादिप्रतिभागत्रयं निषेधाऽभिहितः, दुष्पमसुषमाप्र-
तिभागं च विधिः । छेदापस्थापनीयसंयतस्य तु तत्राऽपि नि-
षेधार्थमाह—‘ नवर ’ मित्यादि । संयमस्थानाङ्गार—‘ सुहु-
मसंपराय ’ त्याद्यौ ‘ असंखञ्जा अंतामुहुत्तिया मंजमद्वाण ’
ति अन्तर्मुहूर्तं भयान् अन्तर्मुहूर्तिकांति, अन्तर्मुहूर्तप्र-
माणा हि तदज्ञा, तस्याश्च प्रतिसमये चरणविशुद्धिविशेष-
भावादसंख्ययानि तानि भवन्ति, यथाख्यातं स्वकमेव, त-
दज्ञायाश्चरणविशुद्धिर्निर्विशेषत्वादिति । संयमस्थानाल्पबहु-
त्वाचिन्तायां तु किलामद्भावस्थापनया समस्तानि संयम-
स्थानान्येकावशतिः, तत्रैकमुपगित्तं यथाख्यातस्य, ततो-
ऽधस्तनानि चत्वारि सूक्ष्मसंपरायस्य, तानि च तस्माद-
संख्ययगुणानि दृश्यानि, तेषां ऽधश्चत्वारि परिहृत्यान्या-
न्यष्टौ परिहारिकस्य, तानि च पूर्वेषां ऽसंख्ययगुणानि
दृश्यानि । ततः परिहृतानि यानि चत्वार्यष्टौ च पूर्वोक्ता-
नि तेषां ऽन्यानि चत्वारित्येवं तानि षोडश सामा-
यिकश्छेदापस्थापनीयसंयतयोः, पूर्वेष्वष्टान्यसंख्यातगु-

णानीति । सन्निकर्षद्वारे—‘सामाहयसंजये’ गं भंते ! सामाहयसंजयस्ते’ त्यादौ ‘सिय हीणे’ णि असंख्यातानि तस्य संयमस्थानानि, तत्र च यदैको हीनशुद्धिकऽन्यस्त्वितरत्र वर्तते तदैको हीनोऽन्यस्त्वभ्यधिकः, यदा तु समाने संयमस्थाने वर्तते तदा तुल्ये, हीनाधिक-त्वे च षट्स्थानपतितत्वं स्यादत एवाऽऽह—‘छट्ठाणवडि-ए’ णि उपयोगद्वारे—सामाधिकसंयतादीनां पुलाकवदुप-योगद्वयं भवति । सूक्ष्मसंपरायसंयतस्य तु विशेषोपदर्शनार्थमाह—‘नवरं सुहुमसंपराए’ इत्यादि, सूक्ष्मसंपरायः साकारोपयुक्तस्थास्वभावत्वादिति । लेश्याद्वारे—यथाख्यातसंयतः स्नातकस्मान् उक्तः । स्नातकश्च सलेश्या वा स्यादलेश्या वा । यदि सलेश्यस्तदा परमशुक्लेश्यः स्यादित्येवमुक्तः । यथाख्यातसंयतस्य तु निर्ग्रन्थत्वापेक्षया निर्विशेषणार्थं शुक्लेश्या स्यादतोऽस्य विशेषस्याभिधानार्थमाह—‘नवरं जइ’ इत्यादि ।

परिणामद्वारे—

सामाहयसंजए गं भंते ! किं वहुमाणपरिणामे होजा, हीयमाणपरिणामे होजा, अवट्टियपरिणामे वा होजा ? गो-यमा ! वहुमाणपरिणामे जहा पुलाए । एवं० जाव परिहारविसुद्धिण । सुहुमसंपराए पुच्छा, गोयमा ! वहुमाणपरिणामे वा होजा हीयमाणपरिणामे वा होजा, नो अवट्टियपरिणामे होजा । अहक्खाए जहा नियंठे । सामाहयसंजए गं भंते ! केवतियं कालं वहुमाणपरिणामे होजा ? गोयमा ! जप्पेणं एकं समयं जहा पुलाए । एवं० जाव परिहारविसुद्धिण वि । सुहुमसंपरागसंजए गं भंते ! केवतियं कालं वहुमाणपरिणामे होजा ? गोयमा ! जहप्पेणं एकं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं । केवतियं कालं हीयमाणपरिणामे एवं चेव । अहक्खायसंजए गं भंते ! केवतियं कालं वहुमाणपरिणामे होजा ? गोयमा ! जहप्पेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं केवतियं कालं अवट्टियपरिणामे होजा ? गोयमा ! जहप्पेणं एकं समयं उक्कोसेणं देसुणा पुव्वकांडि ॥२०॥ (सू०-७६३) ।

‘सुहुमसंपराए’ इत्यादौ, ‘वहुमाणपरिणामे वा होजा हीयमाणपरिणामे वा होजा नो अवट्टियपरिणामे होजा’ णि सूक्ष्मसंपरायसंयतः श्रेणिं समारोहन् वर्द्धमानपरिणामस्ततोऽभ्यन्तर्हीयमानपरिणामः, अर्थास्थितपरिणामस्त्वसौ न भवति, गुणस्थानकस्वभावादिति । तथा ‘सुहुमसंपरायसंजए गं भंते ! केवदियं कालं’ इत्यादौ ‘जहप्पेणं एकं समयं’ णि सूक्ष्मसंपरायस्य जघन्यतो वर्द्धमानपरिणाम एकं समयं प्रतिपात्तसमयानन्तरमेव मरणात्, ‘उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं’ णि तद्गुणस्थानकस्येतावत्प्रमाणत्वात्, एवं तस्य हीयमानपरिणामोऽपि भावनीय इति । तथा ‘अहक्खायसंजए गं भंते !’ इत्यादौ ‘जहप्पेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं’ णि यो यथाख्यातसंयतः केवलज्ञानमुत्पादयिष्यात् यच्च शैलेशीप्रतिपन्नस्तस्य वर्द्धमानपरिणा-

मो जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तमुहुत्तं तदुत्तरकालं तदव्यव-च्छेदात्, अवस्थितपरिणामस्तु जघन्येनकं समयम्, उप-शमाऽद्यायाः प्रथमसमयानन्तरमेव मरणात्, ‘उक्कोसेणं देसुणा पुव्वकांडि’ णि एतच्च प्राग्वद्भावनीयमिति ।

बन्धद्वारे—

सामाहयसंजए गं भंते ! कइ कम्मप्पगडीओ बंधइ ? गोयमा ! सत्तविहबंधइ वा अट्टविहबंधए वा एवं जहा बउसे, एवं० जाव परिहारविसुद्धिण । सुहुमसंपरागसंजए पुच्छा, गोयमा ! आउयमोहाणिजवज्जाओ छ कम्मप्पगडीओ बंधति, अहक्खाए संजए जहा सिणाए ॥२१॥ सामाहयसंजए गं भंते ! कति कम्मप्पगडीओ वेदंति ? गोयमा ! नियमं अट्ट कम्मप्पगडीओ वेदंति, एवं जाव० सुहुमसंपराए । अहक्खाए पुच्छा, गोयमा ! सत्तविहवेयए वा चउच्चिहवेयए वा, सत्तविहवेदमाणे माहणिजवज्जाओ सत्त कम्मप्पगडीओ वेदंति, चत्तारि वेदमाणे वेयणिज्जाओ य नामगोयाओ चत्तारि कम्मप्पगडीओ वेदंति ॥२२॥ सामाहयसंजए गं भंते ! कति कम्मप्पगडीओ उदीरंति ? गोयमा ! सत्तविह जहा बउसे, एवं० जाव परिहारविसुद्धिण । सुहुमसंपराए पुच्छा, गोयमा ! छव्विह उदीरण वा पंचविह उदीरण वा, छ उदीरेमाणे आउयवेयणिजवज्जाओ छ कम्मप्पगडीओ उदीरेइ, पंच उदीरेमाणे आउयवेयणिजमोहाणिज्जवज्जाओ पंच कम्मप्पगडीओ उदीरेइ । अहक्खायसंजए पुच्छा, गोयमा ! पंचविह उदीरण वा दुविह उदीरण वा अणुदीरण वा, पंच उदीरेमाणे आउयवेयणिज्जवज्जाओ मंसं जहा नियंठस्स ॥२३॥ (सू०-७६४) ॥ सामाहयसंजए गं भंते ! सामाहयसंजयत्तं जहमाणं किं जहति किं उवसंपज्जति ? गोयमा ! सामाहयसंजयत्तं जहति छेदोवट्टावणियसंजयं वा सुहुमसंपरागसंजयं वा असंजयं वा संजमासंजयं वा उपसंपज्जति । छेदोवट्टावणियं पुच्छा, गोयमा ! छेदोवट्टावणियसंजयत्तं जहति सामाहयसंजयत्तं जहति परिहारविसुद्धियत्तं जहति सुहुमसंजयं वा उवसंपज्जति असंजयं वा उवसंपज्जति संजमासंजयं वा उवसंपज्जति । परिहारविसुद्धिण पुच्छा, गोयमा ! परिहारविसुद्धियसंजयत्तं जहति, छेदोवट्टावणियसंजयं वा; असंजयं वा उवसंपज्जति । सुहुमसंपराए पुच्छा, गोयमा ! सुहुमसंपरायसंजयत्तं जहति सामाहयसंजयं वा छेदोवट्टावणियसंजयं वा अहक्खायसंजयं वा असंजयं वा उवसंपज्जइ । अहक्खायसंजए गं पुच्छा, गोयमा ! अहक्खायसंजयत्तं जहति सुहुमसंपरायसंजयं वा असंजयं वा सिद्धिगतिं वा उवसंपज्जति ॥ २४ ॥ (सू० ७६५) सामाहयसंजए गं

भंते ! किं सन्नोवउत्ते होज्जा नो सन्नोवउत्ते हो-
ज्जा !, गोयमा ! सन्नोवउत्ते जहा वउसो, एवं० जाव
परिहारविसुद्धिए, सुहुमसंपराए अहक्खाए य जहा पु-
लाए ॥ २५ ॥ सामाइयसंजए णं भंते ! किं आहारए
होज्जा, अणाहारए होज्जा !, जहा पुलाए, एवं० जाव सुहुम-
संपराए, अहक्खायसंजए जहा सिणाए ॥ २६ ॥ सा-
माइयसंजए णं भंते ! कति भवग्गहणाइं होज्जा !, गो-
यमा ! जहसेणं एकं समयं उक्कोसेणं अहु, एवं छेदावट्ठाव-
णिएऽवि । परिहारविसुद्धिए पुच्छा, गोयमा ! जहसेणं
एकं समयं उक्कोसेणं तिन्नि, एवं० जाव अहक्खाए ॥ २७ ॥
[सू०—७६६]

‘सुहुमसंपराए’ इत्यादौ ‘आउयमोहणिज्जवज्जाओ छु
कम्मपण्णादीओ बंधर’ इति सूहुमसंपरायसंयतो ह्यायुर्न ब-
ध्नाति अप्रमत्तान्तत्वात्तद्वन्धस्य, मोहनीयं च बाधकया-
योद्याभावात्तद्वन्धनातीति तद्वज्जाः षट् कर्मप्रकृतीर्बध्नाती-
ति । चेद्वज्जा—‘अहक्खाय’ इत्यादौ ‘सत्तविहवेषए वा
अउट्ठिवहवेषए व’ इति यथाख्यातसंयतो निर्मग्गथावस्थायां
‘मोहवज्ज’ इति मोहवज्जानां सत्तानां कर्मप्रकृतीनां वेदकां,
मोहनीयस्यापशान्तत्वात् क्षीणत्वाद्वा, स्नातकावस्थायां तु
चनसृणामिव, धातिकर्मप्रकृतीनां तस्य क्षीणत्वात् । उपस-
म्पदानद्वारे—‘सामाइयसंजए णं’ इत्यादि, सामायिकसं-
यतः सामायिकसंयतत्वं त्यजति, छेदापस्थापनीयसंयतत्वं
प्रतिपद्यते, चतुर्यामधर्मात्पञ्चयामधर्मसंक्रमं पार्श्वनाथशि-
ष्यवत्, शिष्यकां वा महाव्रतारोपणं, सूहुमसंपरायसंयतत्वं
वा प्रतिपद्यते श्रेणिप्रतिपत्तिनः असंयमादिर्वा भवेद्भावप्र-
तिपातादिति । तथा छेदापस्थापनीयसंयतश्छेदापस्था-
पनीयसंयतत्वं त्यजन् सामायिकसंयतत्वं प्रतिपद्यते, यथा-
ऽऽदिदेवतीर्थसाधुः अजितस्वामितीर्थं प्रतिपद्यमानः, प-
रिहारविशुद्धिकसंयतत्वं वा प्रतिपद्यते, छेदापस्थाप-
नीयवत एव परिहारविशुद्धिसंयतस्य योग्यत्वादिति । तथा
परिहारविशुद्धिकसंयतः परिहारविशुद्धिकसंयतत्वं त्यजन्
छेदापस्थापनीयसंयतत्वं प्रतिपद्यते पुनर्गच्छाद्याश्रयणात्, अ-
संयमं वा प्रतिपद्यते देवत्वात्पक्षात्वात् । तथा सूहुमसंपराय-
संयतः सूहुमसंपरायसंयतत्वं श्रेणीप्रतिपातेन त्यजन् सा-
मायिकसंयतत्वं प्रतिपद्यते, यदि पूर्वं सामायिकसंयतो
भवत् छेदापस्थापनीयसंयतत्वं वा प्रतिपद्यते, यदि पूर्वं
छेदापस्थापनीयसंयतो भवत्, यथाख्यातसंयतत्वं वा प्र-
तिपद्यते श्रेणीसमारोहणत इति, तथा यथाख्यातसं-
यतो यथाख्यातसंयतत्वं त्यजन् श्रेणिप्रतिपत्तनात् सूहुम-
संपरायसंयतत्वं प्रतिपद्यते असंयमं वा प्रतिपद्यते,
उपशान्तमोहत्वं मरणात् देवात्पक्षी, सिद्धिगतिं वापस-
म्पद्यते स्नातकत्वे सतीति ।

आकर्षद्वारे—

सामाइयसंजयस्स णं भंते ! एगभवग्गहणीया केवतिया
आगरिमा पणत्ता, गोयमा ! जहन्नेणं जहा वउसस्स,

छेदावट्ठावणियस्स पुच्छा गोयमा ! जहन्नेणं एकं उ-
क्कोसेणं बीसपुहुत्तं । परिहारविसुद्धियस्स पुच्छा, गोय-
मा ! जहन्नेणं एकं, उक्कोसेणं तिन्नि । सुहुमसंपरायस्स
पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं एकं, उक्कोसेणं चत्तारि ।
अहक्खायस्स पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं एकं, उक्कोसेणं
दोभि । सामाइयसंजयस्स णं भंते ! नाणाभवग्गहणीया
केवतिया आगरिमा पणत्ता !, गोयमा ! जहा वउसे ।
छेदावट्ठावणियस्स पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं दोभि, उक्को-
सेणं उवरि नवण्हं सयाणं अन्तोसहस्सस्स परिहारविसु-
द्धियस्स जहन्नेणं दोभि, उक्कोसेणं सत्त । सुहुमसंपरायस्स
जहन्नेणं दोभि, उक्कोसेणं नव । अहक्खायस्स जहन्नेणं
दोभि, उक्कोसेणं पंच । (सू०—७६७)

‘छेदावट्ठावणीयस्स’ इत्यादौ ‘बीसपुहुत्तं’ इति छेदापस्थानीय-
स्यात्कर्षेतां विंशतिपृथक्त्वं पञ्चषाद्विंशतयः आकर्षणां
भवन्ति, ‘परिहारविसुद्धियस्स’ इत्यादौ ‘उक्कोसेणं तिन्नि’ इति
परिहारविसुद्धिकसंयतत्वं त्रीन् वागन् एकत्र भवेत् उक्क-
सेणः प्रतिपद्यते, ‘सुहुमसंपरायस्स’ इत्यादौ ‘उक्कोसेणं चत्ता-
रि’ इति एकत्र भवेत् उपशमश्रेणीद्वयसंभवेन प्रत्येकं सेक्ति-
श्रयमानविशुद्धयमानलक्षणसूहुमसंपरायद्वयभावाच्चतस्रः प्र-
तिपत्तयः सूहुमसंपरायसंयतत्वं भवन्ति, ‘अहक्खाय’
इत्यादौ ‘उक्कोसेणं दोभि’ इति उपशमश्रेणीद्वयसंभवादिति ।
नानाभवप्रहणाऽऽकर्षाधिकारं ‘छेदावट्ठावणीयस्स’ इत्यादौ
‘उक्कोसेणं उवरि नवण्हं सयाणं अन्तोसहस्स’ इति, कथम्?
किलैकत्र भवप्रहरेण पञ्चविंशतय आकर्षणां भवन्ति, ता-
श्चाष्टाभिर्भवेद्गुणिता नव शतानि पष्ठर्थाधिकानि भवन्ति ।
इदं च संभवमात्रमार्थस्य संख्यावशेषप्रदर्शनमतोऽन्यथाऽपि
यथा नव शतान्याधिकानि भवन्ति तथा कार्यम् । ‘परिहार-
विशुद्धियस्स’ इत्यादौ ‘उक्कोसेणं सत्त’ इति कथम्?, एकत्र
भवेत् तेषां त्रयाणामुक्तत्वात्, भवत्रयस्य च तस्याभिधाना-
देकत्र भवेत् त्रयं द्वितीये द्वयं तृतीये द्वयमित्यादिविक-
ल्पनः सत्ताऽऽकर्षाः परिहारविशुद्धिकस्येति । ‘सुहुमसंपरा-
यस्स’ इत्यादौ ‘उक्कोसेणं नव’ इति, कथम्?, सूहुमसंपराय-
स्यैकत्र भवेत् आकर्षचतुर्कस्याहुत्वाद्भवत्रयस्य च तस्याभि-
धानादेकत्र चत्वारो द्वितीयेऽपि चत्वारस्तृतीये चैक इत्येवं
नवन्ति । ‘अहक्खाए’ इत्यादौ ‘उक्कोसेणं पंच’ इति, क-
थम्?, यथाख्यातसंयतस्यैकत्र भवेत् द्वावाकर्षौ द्वितीये च
द्वावैकत्र चैक इत्येवं पञ्चन्ति ।

कालद्वारे—

सामाइयसंजए णं भंते ! कालओ केवच्चिरं होइ !, गोय-
मा ! जहन्नेणं एकं समयं उक्कोसेणं देखणएहि नवहिं
वासेहि ऊणिया पुव्वकोडी, एवं छेदावट्ठावणिए वि ।
परिहारविसुद्धिए जहन्नेणं एकं समयं उक्कोसेणं देखण-
एहि एगूणतीसाए वासेहि ऊणिया पुव्वकोडी, सुहुमसं-
पराए जहा नियंठे, अहक्खाए जहा सामाइयसंजए ।

सामाह्यसंजया खं भंते ! कालभो केवचिरं होइ ? , गो-
यमा ! सव्वऽद्धा, छेदोवद्वावणिएसु पुच्छा ? , गोयमा !
जहन्नेणं अट्ठाइजाई वाससयाई उक्कोसेणं पन्नासं सागरो-
वमकोडिसयसहस्साई । परिहारविसुद्धीए पुच्छा, गोयमा !
जहन्नेणं देखणाई दो वाससयाई उक्कोसेणं देखणाभो दो
पुव्वकोडीभो । सुहुमसंपरागसंजया खं भंते ! पुच्छा,
गोयमा ! जहन्नेणं एकं समयं उक्कोसेणं भंतोसुहुत्तं,
अहक्खायसंजया जहा सामाह्यसंजया ॥ २६ ॥ सामा-
ह्यसंजयस्स खं भंते ! केवतियं कालं भंतरं होइ ? ,
गोयमा ! जहन्नेणं जहा पुलागस्स एवं० जाव अहक्खाय-
संजयस्स । सामाह्यसंजयस्स भंते ! पुच्छा, गोयमा !
नऽत्थि भंतरं । छेदोवद्वावणियपुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं
तेवद्धि वाससहस्साई उक्कोसेणं अट्ठारससागरोवमको-
डाकोडीभो, परिहारविसुद्धियस्स पुच्छा ? गोयमा ! जहन्नेणं
चउरासीयं वाससहस्साई उक्कोसेणं अट्ठारससागरोवमको-
डाकोडीभो सुहुमसंपरायाणं जहा नियंठाणं । अहक्खा-
याणं जहा सामाह्यसंजयाणं ॥ २७ ॥ सामाह्यसंजयस्स खं
भंते ! कति समुग्घाया पप्पत्ता ? , गोयमा ! छ समुग्घा-
या पप्पत्ता, तं जहा-कसायकुसीलस्स । एवं छेदोवद्वाव-
णियस्स वि । परिहारविसुद्धियस्स जहा पुलागस्स । सुहु-
मसंपरागस्स जहा नियंठस्स । अहक्खायस्स जहा मि-
णायस्स ॥ २९ ॥ सामाह्यसंजए खं भंते ! लोगस्स किं
संखेजइभागं होआ असंखेजइभागे पुच्छा, गोयमा !
नो संखेजइ जहा पुलाए, एवं० जाव सुहुमसंपराए ।
अहक्खायसंजए जहा मिणए ॥ ३२ ॥ सामाह्यसंजए
खं भंते ! लोगस्स किं संखेजइभागं फुमइ जहेव होआ
तहेव फुमइ ॥ ३३ ॥ सामाह्यसंजए खं भंते ! कयरम्मि
भावे होआ ? , गोयमा ! उवसमिए भावे होआ, एवं
० जाव सुहुमसंपराए । अहक्खायसंपराए पुच्छा, गोयमा !
उवसमिए वा खइए वा भावे होआ ॥ ३४ ॥ सामाह्यसं-
जयाणं भंते ! एगममएणं केवतिया होआ ? , गोयमा !
पडिवजमाणए पडुच्च जहा कसायकुसीला तहेव नि-
रवसेसं । छेदोवद्वावणिया पुच्छा, गोयमा ! पडिवजमा-
णए पडुच्च मिय अत्थि, सिय नऽत्थि, जइ अत्थि जहन्नेणं
एका वा दो वा तिभि वा उक्कोसेणं सयपुहुत्तं, पुव्वप-
डिवन्नए पडुच्च सिय, अत्थि सिध नऽत्थि, जइ अत्थि
जहन्नेणं कोडिसयपुहुत्तं उक्कोसेणं वि कोडिसयपुहुत्तं, प-
रिहारविसुद्धिया जहा पुलागा । सुहुमसंपराया जहा नियंठा ।
अहक्खायसंजयाणं पुच्छा, गोयमा ! पडिवजमाणए प-
डुच्च सिय अत्थि मिय नऽत्थि, जइ अत्थि जहन्नेणं एको

वा दो वा तिभि वा उक्कोसेणं वावहुसयं अदुत्तरमयं स्व-
भगाणं च उप्पन्नं उवसामगाणं, पुव्वपडिवन्नए पडुच्च
जहन्नेणं कोडिपुहुत्तं उक्कोसेणं वि कोडिपुहुत्तं । एएसि खं
भंते ! सामाह्यसंजयावद्वावणियपरिहारविसुद्धियसुहुमसंप-
रायअहक्खायसंजयाणं कयरं कयरं ० जाव विसेसाहिया ? ,
गोयमा ! सव्वत्थोवा सुहुमसंपरायसंजया परिहारविसु-
द्धियसंजया संखेजजगुणा अहक्खायसंजया संखेजजगुणा
छेदोवद्वावणियसंजया संखेजजगुणा सामाह्यसंजया सं-
खेजजगुणा ॥ ३६ ॥ (सू०—७६८)

‘सामाह्य’ इत्यादौ सामाह्यिकप्रतिपत्तिसमयसमनन्तर-
मेव मरणादिकः समयः, ‘उक्कोसेणं देखणाएहि नवाह वा-
सेहि ऊणिया पुव्वकोडि’ इति यदुक्तं तद्वर्तमानमयामारभ्या-
वसंयम्, अन्यथा जन्मदिनापेक्षयाऽष्टवर्षोन्निकैव सा भव-
तीति, ‘परिहारविसुद्धिए जहन्नेणं एकं समयं’ इति मर-
णापेक्षमेतत्, ‘उक्कोसेणं देखणाएहि’ इति, अस्यायमर्थः-
देशानन्तरवर्षजन्मपर्यायेण केनापि पूर्वकोट्ययुषा प्रव्रज्या
प्रतिपक्षा, तस्य च विंशतिवर्षप्रव्रज्यापर्यायस्य दृष्टिवातो
ऽनुज्ञातस्तनश्चार्त्ता परिहारविशुद्धिकं प्रतिपन्नः, तन्वाष्टा-
दशमासमानमर्ष्याविकृञ्जतत्परिणामेन तेनाजन्म पालितमि-
त्येवमेकोनविंशतिवर्षाणां पूर्वकोटिं यावत्तस्यादिति, ‘अह-
क्खाए जहा सामाह्यसंजए’ इति तत्र जघन्यत एकं स-
मयम् उपशमावस्थायां मरणात्, उत्कर्षतो देशानां पूर्व-
कोटी, स्नातकयथाख्यातापक्षयति । पृथक्त्वेन कालचिन्ता-
यां ‘छेदोवद्वावणिए’ इत्यादि, तत्रात्मर्पिण्यामादित्तीर्थक-
रस्य तीर्थं यावच्छुद्रोपस्थापनीयं प्रभवतीति, तीर्थं च
तस्य साज्जे द्वे वर्षशतं भवतीत्यत उक्तम्-‘अट्ठाइजाई’
इत्यादि, तथाऽवसर्पिण्यामादित्तीर्थकरस्य तीर्थं यावच्छु-
द्रोपस्थापनीयं प्रवर्त्तते तच्च पञ्चाशत्सागरोपमकोटीलला
इत्यतः ‘उक्कोसेणं पप्पत्त’ इत्यादिशुक्रमिति । परिहारविशु-
द्धिकाला जघन्यत ‘देखणाई दो वाससयाई’ इति, कथम् ? ,
उत्सर्पिण्यामाद्यस्य जिनस्य समीपे काश्चिद्वर्षशतान्युः परि-
हारविशुद्धिकं प्रतिपन्नस्तस्यान्तिके तज्जीयितान्तेऽन्यो वर्ष-
शतायुरव ततः परतो न तस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्येवं द्वे वर्षशतं,
तयोश्च प्रत्येकमेकोनविंशतिवर्षेषु गतेषु तन्प्राप्तपत्तिरित्ये-
वमष्टपञ्चाशता वर्षेभ्यः न इति-देशोने इत्युक्तम्, एतच्च टी-
काकारव्याख्यानम्, श्रुतिकारव्याख्यानमप्येवमेव, किन्त्वव-
सर्पिण्यन्तिमजिनापेक्षमिति विशेषः । ‘उक्कोसेणं देखणाभो
दो पुव्वकोडीभो’ इति, कथम् ? , अवसर्पिण्यामादित्तीर्थ-
करस्यान्तिके पूर्वकोट्यायुः काश्चनपरिहारविशुद्धिकं प्रति-
पन्नस्तस्यान्तिके तज्जीयितान्तेऽन्यस्मादश एव तन्प्राप्तपन्न-
इत्येवं पूर्वकोटीद्वयं तथैव देशाने परिहारविशुद्धिकसं-
यतत्वं स्यादिति । अन्तरहारे-‘छेदोवद्वावणिए’ इत्यादौ ज-
हन्नेणं तेवद्धि वाससहस्साई’ इति, कथम् ? , अवसर्पिण्यायां पु-
ण्यमां यावच्छुद्रोपस्थापनीयं प्रवर्त्तते, ततस्तस्या एतेकाविंश-
तियवत्सहस्रमानायामेकान्तदुष्यमायामुत्सर्पिण्याश्चकान्तदु-
ष्यमायां च तत्प्रमाणायामेव तदभायः स्यात्, एव चैक-
विंशतिवर्षसहस्रमानत्रयेण त्रियप्रवर्षसहस्रानामन्तरमिति ।

'उक्कोसेणं अट्टारससागरोपकोडाकीओ' ति किलो-
स्सर्पिण्यां चतुर्विंशतिनमजिनतीये छेदोपस्थापनीयं प्रवर्त्तते,
ततश्च सुषमदुष्पमादिसमात्रेयं क्रमेण द्वित्रिचतुःसागरो-
पमकोटीकोटीप्रमाणे अतीते अवसर्पिण्याश्चैकान्तसुषमा-
त्रित्रेयं क्रमेण चतुस्त्रिंशसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणे अ-
तीतप्राये प्रथमांजनतीये छेदोपस्थापनीयं प्रवर्त्तत इत्येवं
यथोक्ते छेदोपस्थापनीयस्यान्तरं भवति । यच्चैह किञ्चिन्न
पूर्यते यच्च पूर्वसूत्रेतिरिच्यते तदल्पत्वाच्च विशक्षितमिति ।
'परिहारविशुद्धियस्मै' त्यादि, परिहारविशुद्धिकसंयतस्या-
न्तरं जघन्यं चतुरशीतिवर्षमहस्त्राणि, कथम् ? , अवसर्पि-
ण्या दुष्पमैकान्तदुष्पमयोक्तसर्पिण्याश्चैकान्तदुष्पमादुष्प-
मयोः प्रत्येकमैकविंशतिवर्षमहस्त्रप्रमाणत्वेन चतुरशीतिवर्ष-
महस्त्राणां भवति तत्र च परिहारविशुद्धिकं न भवतीति कृत्वा
जघन्यमन्तरं तस्य यथोक्तं स्यात् , यच्चैहान्तमजिनानन्तरो
दुष्पमायां परिहारविशुद्धिककालो यश्चावसर्पिण्यास्तृती-
यसमायां परिहारविशुद्धिकप्रतिपात्तिकालापूर्वः कालो ना-
स्तीति विशक्षितोऽल्पत्वादिनि , 'उक्कोसेणं अट्टारससागरो-
पमकोडाकीओ' ति छेदोपस्थापनीयात्कृष्टान्तरवदस्य
भावना कार्येति । परिणामद्वारं—'छेदोपस्थापनीयं' इत्यादौ
'जहंसेणं कोडीमयहुपुत्तं उक्कोसेणं वि कोडीमयपुहुत्तं'
ति, इहोक्तं छेदोपस्थापनीयसंयतपरिमाणमादित्यर्थकर्त्ता-
र्थान्तराभित्य संभवति, जघन्यं तु तत्सम्यग् नावगम्यते, यतो
दुष्पमाने भरतादिषु दशसु क्षेत्रेषु प्रत्येकं तद्वृत्तस्य भाषा-
द्विशतिरेव तेषां धृतम् । कच्चिपुनराहुः—इदमप्यादित्यर्थक-
राणां यस्तीर्थकालस्तदपेक्षयैव समवसयम् , कोटीशतपृथ-
क्त्वं च जघन्यमल्पतन्मुक्तं च बहुतरमिति । अल्पबहु-
त्वद्वारं—'सर्वव्याया सुदुमसंपरायसंजय' ति स्तोत्रत्वात्त-
त्कालस्य निर्गन्धतुल्यत्वेन च शतपृथक्त्वप्रमाणत्वात्ते-
षां , 'परिहारविशुद्धियसंजया संखजगुण' ति तत्का-
लस्य बहुत्वात् पुलाकतुल्यत्वेन च सहस्रपृथक्त्वमानत्वा-
नेषाम् , 'अहकस्त्रायसंजया संखजगुण' ति कोटीपृथ-
क्त्वमानत्वात्तेषां , 'छेदोपस्थापनीयसंजया संखजगुण' ति
कोटीशतपृथक्त्वमानतया तेषामुक्तत्वात् , 'सामाहयसं-
जया संखजगुण' ति कपायकुशीलतुल्यतया कोटीमहस्त्र-
पृथक्त्वमानत्वेनोक्तत्वात्तेषामिति । भ० २५ श० ७ उ० ।

जीवा णं भंते ! किं संजया, असंजया, संजयामंजया, नोसं-
जया, नोअसंजया, नोसंजयासंजया ? , गोयमा ! जीवा संजया
वि १, असंजया वि २, संजयामंजया वि ३, नोसंजया, नोअसं-
जया, नोसंजयामंजया वि ४। नेरइया णं भंते ! पुच्छा, गोयमा !
नेरइया नो संजया असंजया नोसंजयामंजया नो नोसंजय
नोअसंजयनोसंजयामंजया, एवं० जाव चउरिदियपंचिदिय-
तिरिक्खजाणियाणं पुच्छा, गोयमा ! पंचिदियतिरिक्खजेणि
ता नो संजता असंजता वि संजतामंजता वि नो नोसंजतना-
असंजतनोमंजतामंजता वि, मनुस्साणं पुच्छा, गोयमा ! मणू-
मा संजता वि असंजता वि संजतामंजता वि, नो-नोसंजतना-
असंजतनोमंजतामंजता, वाणमंतरजोतिमिथंवाणिजा जहा

नेरइया, सिद्धासं पुच्छा, गोयमा ! सिद्धा नो संजता १, नो
असंजता २, नो संजतासंजता ३, नो संजतनोअसंजतनोसं-
जतासंजता ४ । गाहा "संजयअसंजय मी-सगा य जीवा
तंहव मणुया य । संजतरहिया तिरिया, मेसा अस्संजता
होति ॥ १ ॥" (सू० ३१६) । संजयपयं समत्तं ॥३२॥

'जीवा णं भंते !' इत्यादि, संयच्छन्ति स्म—सर्वमावध-
योग्यः सम्यग्गुणमन्ति स्म अर्थात् निरवधयोगेषु चारित्र-
परिणामस्फूर्तिहेतुषु वर्त्तन्ते स्म इति संयताः 'मत्यर्थनि-
त्याकर्मका' इति कर्त्तरि कृप्रत्ययः, हिंसादिपापस्थाननि-
वृत्ता इत्यर्थः । तद्विपरीता असंयताः । हिंसादीनां दशतो नि-
वृत्ताः संयतासंयताः, त्रितयप्रतिपक्षविषयाः, सिद्धाः, कथ-
मिति चेत्, उच्यते, उक्तमिह संयतो नाम निरवधतरयो-
गप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः, ततः संयतादिपर्यायो योगाऽध्ययः, सि-
द्धाश्च भगवन्तो योगाऽतीताः शरीरमनसोऽभायादनास्तय-
प्रतिपक्षविषयाः, एवं च सामान्यतो जीवपदे चतुष्टयमपि
घटते । तथा चाह—'गोयमे' त्यादि, गौतम ! जीवाः संयता
अपि साधूनां संयतत्वात्, असंयता अपि नेरयिकादीना-
मसंयतत्वात्, संयतासंयता अपि पञ्चैन्द्रियतिरश्चां मनु-
ष्याणां च दशतः संयमस्य भावात्, नोसंयतनोअसंयतनो-
संयतासंयता अपि सिद्धानां त्रयस्यापि प्रतिपक्षात् । चतु-
र्विंशतिदण्डकमूत्राणि सुगमानि । अत्रैवं संप्रहर्षणगाथाभाह-
'संयते' त्यादि, संयता असंयता मिथकाश्च-संयतासंयता जी-
वास्तथैव मनुष्याश्च । किमुक्तं भवति ?—जीवपदे मनुष्यपदे च
एतानि त्रीण्यापि पदानि घटन्ते नतु न घटन्ते इत्येवं परमंतत्
सूत्रम्, अन्यथा जीवपदे त्रितयप्रतिपक्षरूपे चतुष्टयमपि पदे घट-
त एव, यथोक्तं प्राक्, तथा संयतरहिता उपलक्षणमंतत् त्रितयप्र-
तिपक्षरहिताश्च तिरश्चाः—तिर्यक्पञ्चैन्द्रियाः । आह—कथं संय-
तपदरहितास्तिर्यक्पञ्चैन्द्रियाः ? , ययता तेषामपि संयत-
त्वमुपपद्यते एव, तथाहि—संयतत्वं नाम निरवधतरयोगप्र-
वृत्तिनिवृत्त्यात्मकं, ते च निरवधतरयोगेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती
तिरश्चामपि सम्भवतः, यतश्चरमकालेऽपि चतुर्विधस्याप्या-
हारस्य प्रत्याख्यानं कृत्वा शुभेषु योगेषु वर्त्तमाना इत्यन्ते।अ-
न्यच्च सिद्धान्तं तत्र तत्र प्रदेश महाप्रतान्यप्यात्मन्यारोपयन्तः
धृत्यन्ते, उक्तं च—'तिरियाणं चारिणं, निवारितं तह य अह पुणे
तस्मि । सुव्वह बहुयाणं खिय, महव्वयारोवणं समण ॥ १ ॥'
तदेतदयुक्तं, सम्यग्बस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, संयतत्वमिह नि-
रवधतरयोगप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपमान्तरचारित्रपरिणामानुषङ्ग-
मवगन्तव्यं, न शेषं, न च तेषां कृतचतुर्विधाहारप्रत्याख्याना-
नार्मपि महाप्रतान्यारोपयतां भवप्रत्ययादेव चरणपरिणाम
उपजायते, स ह्यचिन्त्यचिन्तामार्गकल्पे मनुष्यभवे एव यदि
परं कर्मक्षयोपशमाद् भवति, नान्यथा, अत एवायमितिदु-
र्लेभो गीयते भगवद्भिः । अथ कथमवसीयते न तिरश्चां तथा
च एतानानामप्यान्तरचारित्रपरिणामः ? , उच्यते, केवलज्ञा-
नाद्यध्रवणात्, यदि हि तिरश्चामपि चरणपरिणामस्सम्भ-
वेत् तत् कश्चित् कदाचित् कस्यचिदुत्कर्षतो भावतो मनः—
पर्यायज्ञानं केवलज्ञानं वा धूयेत, तयोच्चारित्रपरिणामनिब-
न्धनत्वात्, न च धूयते, तस्मादवसीयते—न तेषां चारित्र्य-
परिणामः । उक्तं च—'न महव्वयसम्भावे, वि चरणपरिणामसं

भवो तसि । न बहुगुणायं पि जभो, कवलसंभूतपरिग्रामो ॥१॥
तद्भावाऽभावात् संयमपदरहिताः, शेषाः संसारस्था असं-
यताः—असंयतपदसहिता भवन्ति, न शेषपदसहिताः । प्रज्ञा०
३२ पद । संयताश्चतुर्धा, असंयिग्नाः गीतार्थाः, संयिग्नाः
गीतार्थाः गीतार्थाः संयिग्नाः, असंयिग्नाः अगीतार्थाः ।
सू० १३० २ प्रक० । वीरेण सह प्रव्रजिते स्वनामख्याते राजपुत्रे,
स्था० ८ ठा० ३ उ० । स्वनामख्याते काम्पिल्यराजे, ती० २४
कल्प । उत्त० ।

संजयशब्दनिक्षेपायाह निर्युक्तिरुक्त—

निकलेवो संजइज-म्मि चउव्विहे दुविहो उ होइ दव्वम्मि।
आगम नोआगमतो, नोआगमओ य सो तिविहो ॥२६२॥
जाणगसरीरभविण, तव्वइरिणे य से पुणो तिविहो ।
एगभवियवद्धाउय, अभिमुहओ नाममोए य ॥३६३॥
संजयनामं गोयं, वेयंतो भावसंजओ होइ ।
ततो समुट्ठियमिणं, अज्झयणं संजइजं ति ॥ ३६४ ॥

गाथात्रयं व्याख्यानप्रायम् । नवरं 'निकलेवो संजइजमि' ति
निक्षेपः—न्यासः संजयायाध्ययने अर्थात्—संजयस्येति गम्यते।
तथा च तृतीयागाथायां 'संजयनाम गोयं वेयंतो' इत्युक्ते 'तत'
इति संजयादिभिर्धेयभूतात् समुन्धितम्—उत्पन्नम् इदम् अध्य-
यने संजयायामिति, तस्मादुक्तोरुच्यते इति गाथात्रयार्थः । इ-
त्युक्ता नामानप्यप्रतिक्षेपः ।

सम्प्रति सूत्रालापकनिष्पन्नस्यावसरः, स च सूत्रं सति भव-
त्यतः सूत्रानुगमं सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चदम्—

कंपिल्लं नयेरं राया, उदिन्नवलवाहणे ।

नामं संजओ नाम, मिगव्वं उवनिगए ॥ १ ॥

काम्पिल्यं नगरं राजा नृपतिरुदीर्णम्—उद्यप्राप्तं बलं—चतु-
रङ्गं बाहने च—गर्गाक्षिपल्ल्यादिरूपं यस्य सोऽयमुदीर्णबलवा-
हनः। यद्वा बलं—शरीरसामर्थ्यं बाहने—गजाश्वादि पदान्युपल-
क्षणे चेतत्, स च नाम्ना—अभिधानेन संजयः नाम इति प्रा-
काश्यं, ततोऽयमर्थः—संजय इति नाम्ना प्रसिद्धा, मृगया-
मृगयां प्रतीति शेषः, उप—समीप्येन निर्गता निष्क्रान्त उपनि-
र्गतस्तत एव नगरादिति शेषः । इति सूत्रार्थः ।

स च कीदृशं विनिर्गतः, किञ्च कृतवानित्याह—

हयाणीए गयाणीए, रहाणीए तंहेव य ।

पायत्ताणीए महया, सव्वओ परिवारिण ॥ २ ॥

मिए छुभित्ता हयगओ, कंपिल्लुजाणकेसरे ।

भीए संते मिए तत्थ, वंहेइ रसमुच्छिण ॥ ३ ॥

पाठमिद्धम् । नवरं पदातीनां समूहः पादाते तस्यानीक-
कटकं पादातानीकं तेन, सुख्यन्ययः प्राग्वत्, एव पूर्वे-
ष्वाप । महता—बृहत्प्रमाणेन मृगान् क्षिप्त्वा 'कंपिल्लु
जाणकेसरे' ति तस्यैव काम्पिल्यस्य नगरस्य सम्बन्धिनि
केशरनाम्न्युद्याने भीतान्—प्रस्तान् सतो मितान्—पर-
मितान् तत्र—तेषु मृगेषु मध्ये 'वंहेइ' ति व्यथित

हन्ति वा, शरीरानि गम्यन्ते, रसः—तत्पिथितात्वादस्तत्र मू-
र्छितो—मृष्टो रसमूर्छित इति सूत्रद्वयार्थः ।

अमुमेवार्थं सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्या स्पष्टयितुमाह—

कंपिल्लपुरवरम्मि अ, नामेणं संजओ नरवरिंदो ।

सो सेणाए सहिओ, नासीरं निगगओ कयाइ ॥३६५॥

हयमारुढो राया, मिए छुहिताण केसरुजाणे ।

ते तत्थ उ उत्तंथ, वंहेइ रसमुच्छिओ संतो ॥ ३६६ ॥

गाथाद्वयं प्रतीतमेव, नवरामह नासीरं—मृगयां प्रति उ-
त्प्रस्तान्—अतिभीतानिति गाथाद्वयार्थः ।

अत्रान्तरे यदभूत्तदाह सूत्रकृत्—

अह केसरम्मि उजाणे, अणगारे तवोधणे ।

सज्जायभाणजुत्तो, धम्मजभाणं भियायइ ॥ ४ ॥

अप्फोवमंडवम्मी, भायई भवियामेव ।

तस्सागए मिए पासं, वंहेइ से नराऽहिवे ॥ ५ ॥

अथ—अनन्तरं केशर उद्यानेऽनगारस्तपोधनः स्वाध्या-
यः—अनुप्रेक्षणादिध्यानं—धर्मध्यानादि ताभ्यां युक्ता—यथा-
कालं तदासेधकतया सहितः स्वाध्यायध्यानयुक्ताऽत एव
धर्मध्यानम्—आज्ञाधिजयादि 'भियायइ' ति ध्यायति
चिन्तयति, क ?—'अप्फोवमंडवम्मि' ति वृ-
क्षाद्याकीर्णं, तथा च वृक्षाः—'अप्फोव' इति । किमुक्ते भ-
वान् ?—आस्तीर्णं, वृक्षगुच्छगुल्मलतासंलग्न इत्यर्थः, म-
ण्डप—नागवल्क्यादिसम्बन्धिनि ध्यायति धर्मध्यायमिति
गम्यते, पुनरभिधानमतिशयस्यापकम् 'भविय' ति क्षपि-
ता निर्मूलना आश्रवाः कर्मवन्धहतवा हिंसादया येन
स तथा, तस्य—इत्युक्ताविशेषणान्वितस्यानगारस्य पार्श्व-
समीपमिति सम्बन्धः, आगतान्—प्राप्तान् मृगान् 'वंहेइ'
ति विधायति हन्ति वा स इति—संजयनामा नराधिपः—राज-
ति सूत्रद्वयार्थः ।

अमुमेवार्थं सविशेषमाह निर्युक्तिरुक्त—

अह केसरमुजाणे, नामेणं गहभालि अणगारे ।

अप्फोवमंडवम्मि अ, भायइ भाणं भविअदासो ॥३६७॥

'अह' ति गाथा व्याख्यानप्रायम् । नवरं नाम्ना अभिधा-
नेन गर्दभालिनामेत्यर्थः, 'भविय' ति क्षपिता दोषाः क-
र्माध्वन्द्वतुभूता हिंसादया येन स तथा ।

पुनस्तत्र यदभूत्तदाह—

अह आसगओ राया, विप्पमागम्म सो तहिं ।

हए मिए उपासित्ता, अणगारं तत्थ पासइ ॥ ६ ॥

अथ—अनन्तरम् अश्वगतः—तुरगारुढो राजा क्षिप्रं—शीघ्र-
मागत्य 'स' इति—संजयनामा तस्मिन् यत्र मण्डपे स भगवान्
ध्यायति, हतान्—विनाशितान् मृगान् तुशब्द एवकारार्थ-
स्ततो मृगानेव, न पुनरनगारमित्यर्थः 'पासित' ति ह-
ृष्टा अनगारं—साधुं तत्र इति—तस्मिन्नेव स्थाने पश्यती-
ति सूत्रार्थः ।

ततः किमसावकार्षीदित्याह—

अहं राया तत्थ संमंतो, अणगारो मणाऽऽहंओ ।
मए उ मंदपुमेणं, रसगिद्वेण धंतुणा ॥ ७ ॥
आसं विसअइत्ता सं, अणगारस्म सो निवो ।
विणएणं वंहरं पाण, भगवं ! इत्थ मे खुमे ॥ ८ ॥
अहं मोणेण सो भगवं, अणगारो भाणमस्सिओ ।
रापाणं न पडिमंतइ, तओ राया भयइओ ॥ ९ ॥
संजओ अहमस्सीति, भगवं ! वाहिराहि मे ।
कुद्वे तेएण अणगारं, दहिआ नरकोडिओ ॥ १० ॥

अथ राजा तत्र इति—तद्दर्शने सात संभ्रान्तः भयव्याकुलो, यथाऽनगारो—मुनिर्मनागिति—स्तोकैरेव आहतः—विनाशितः, तदासंभ्रमृगहननादित्यभिप्रायः, मया तु मन्दपुगेन रसगुद्वेन—रसमूर्छितेन 'धंतुण' इति घातुकेन, हननशीलेनेत्यर्थः । ततश्च अश्वे—तुरगे विसृज्य—विमुख्य 'णं' प्राग्वत्, अनगारस्य—उक्तस्यैव सः सज्जयनामा नृपः धिनयेन—उचितप्रतिपत्तिरूपेण वन्दते—स्तौति पादौ—चरणी, अत्यादरक्यापकं चेतत्, पादावपि तस्य भगवतः स्तवनीयार्थात्, वाक् च—यथा भगवन् ! अत्र एतस्मिन् मृगव्ये, मम अपराधमिति शेषः, क्षमस्व—सहस्य । अथ इत्यन्तरं मौनेन वागनिरोधात्मकेन 'सो' इति स गद्गर्भातिनामा भगवान् अनगारः ध्यानं—धर्मध्यानम् आश्रितः—स्थितः राजानं नृपं न प्रतिमन्त्रयते न प्रतिवाक्, यथाऽहं क्षमिष्ये नञिति, ततः तत्प्रतिवचनाभावनाऽवश्यमयं क्रुद्ध इति न किमपि मां प्रभाषते इति राजा भयद्रुतः—अतीव भयप्रस्तो, यथा न ज्ञायते किमसौ क्रुद्धः कल्पित्यतीति । उक्तवांश्च यथा—संजयः—सज्जयनामा राजाऽहर्मास्म, मा भूमीं एवायमिति सुतगं कोपः इत्येतदभिधानमिति, इति अस्माद्धेतोर्भगवन् ! 'वाहिराहि' इति व्याहर—संभाषय मे इति; सुख्यत्ययान्माम्, अथाऽपि स्यात्—किमेवं भवान् भयद्रुत इत्याह—क्रुद्धः—कुपितः तेजसा तपोमाहान्यजनितेन तेजोनिश्यादिना अनगारः मुनिः वहेत् भस्मसात्कुर्यात् नरकोटीः, आस्तां शनं सहस्रं वेति । अतोऽत्यन्तभयद्रुताऽहर्माति सूत्रचतुष्टयार्थः ।

इदमेव व्यक्तीकर्तुमाह निर्युक्तिरुत्—

अहं आसगओ राया, तं पासिअ संभमागओ तत्थ ।
भणइ अहा जह इण्हि,इसिवज्झाए मणालित्तो ॥३६८॥
वीमज्जिऊण आसं, अहं अणगारस्म एइ सो पासं ।
विणएण वंदिऊणं, अवराहं ते खमांवइ ॥ ३६९ ॥
अहं मोणमस्सिओ सो, अणगारो नरवइ न वाहरइ ।
तस्स तवंतयभीओ, इणमहुं सो उदाहरइ ॥ ४०० ॥
कंपिल्लपुराहिवइ, नामेणं संजओ अहं राया ।
तुज्झ सरणागओऽमिहि,निहहिहा मा मि तेएणं ॥४०१॥
गाथाचतुष्टयं स्पष्टमेव । नचरं तं 'पासिय संभमागतो'

ति मुनिरत्र दृश्यत इत्यसावपि मया विद्धो भविष्यतीत्याकुलत्वमापन्नः, भणति च—वाक् च—हा इति खेद, यथेदानीम् 'इसिवज्झाए' इति आश्रयस्य मनागपि लिप्ताऽहं—स्वल्पेनैव न स्पृष्टः 'तुज्झ' इति तव शरणागतोऽस्मि त्वामेव शरणम्—आश्रये प्रतिपन्नोऽस्मि, ततश्च निर्दोषीः मा—निषेधे, 'मि' इति मां तेजसा तपोजनितेनति गम्यते, इति गाथाचतुष्टयार्थः ।

इत्थं तेनोक्तं यन्मुनिरुक्त्वास्तदाह—

अभओ पत्थिवा ! तुज्झं, अभयदाया भवाहि य ।
अणिखे जीवलोगम्मि, किं हिंसाए पसजसि ? ॥ ११ ॥
जया सखं परिक्षज्ज, गंतव्वमवसस्म ते ।
अणिखे जीवलोगम्मि, किं रज्जम्मि पसजसि ? ॥ १२ ॥
जीवियं चेव रूवं च, विज्जुसंपायचंचलं ।
जत्थ तं मुज्झसी रायं, पिक्खत्थं नाव बुज्झसी ॥ १३ ॥
दाराणि य मुया चेव, मित्ता य तह बंधवा ।
जीवंतमणुजीवंति, मयं नाणुव्वयंति य ॥ १४ ॥
नीहरंति मयं पुत्ता, पियरं परमदुक्खिया ।
पियरो अ तहा पुत्ते, बंधु रायं ! तवं चरे ॥ १५ ॥
तओ तेणऽज्जिए दव्वे, दारे य परिक्खिए ।
कीलंतं ऽन्ने नरा रायं ! हट्टुट्टमलंकिया ॥ १६ ॥
तेणावि जं कयं कम्मं, सुहं वा जइ वा दुहं ।
कम्मुणा तेण संजुत्तो, गच्छइ उ परं भवं ॥ १७ ॥

'अभओ' इति अभयं—भयाभावः पार्थिव ! नृपते ! आकारोऽलाक्षणिकः, कस्य ?—'तुज्झं' इति तव, न कश्चित्त्वां वहतीति भावः, इत्थं समाख्यास्योपदेशमाह—अभयदाया च—प्राणिनां प्राणकर्ता 'भवाहि य' इति भव—यथाहि भवता मृत्युभयमयमन्येषामपीति भावः, चशब्दो योजितः एव, अमुमेवार्थं सहेतुकं व्यतिरेकद्वयेणाह—अनित्ये अशाश्वते जीवलोकं प्राणिगणं, किमिति परिप्रश्ने, हिंसायां प्राणिवधरूपायां प्रसजसि अभिष्वक्तो भवसि ?, जीवलोकस्य हानित्वं भयानप्यनित्यस्तान्किमिति—केन हेतुना स्वल्पविनष्टं पापमित्यमुपार्जयसि ?, नैवेदमुचितमिति भावः । इत्थं हिंसान्यागमुपदिश्य राज्यपरित्यागोपदेशमाह—यदा सर्वे कोशान्तःपुरादि परित्यज्य—इहैव धिमुख्य गन्तव्यं भवान्तरमिति शेषः, तदपि न स्वयशस्य किन्तु अवशस्य—अस्वतन्त्रस्य ते—तव, कसति ?—अनित्ये जीवलोकं, ततः किं राज्ये—नृपतित्वं प्रसजति ?, राज्यपरित्याग एव युक्त इति भावः, पाठान्तरतश्च किं हिंसायां प्रसजसि ?, इह च पुनर्वचनमादरातिशयक्यापनार्थमिति पुनरुक्ता । जीवलोकाऽनित्यत्वमेव भाषयितुमाह—जीवितम्—आयुः चः समुच्चये, एवेति पूरेण, रूपं च—पशितादिपुष्टस्य शरीरशोभात्मकं विद्युतः संपातः संपातः—चलनचमत्कारो विद्युत्सम्पादनस्तद्वच्चञ्चलम्—अतीवाऽस्थिरं विद्युत्सम्पातचञ्चलं यत्र जीवितं रूपं च 'तं' इति त्वं मुह्यसि मोहं विधत्से मूढ—अ हिंसादौ प्रसजसीति भावः, राजन् ! नृपते ! प्रेत्यार्थं पर-

लोकप्रयोजनं नावबुध्यसे, किमुक्तं भवति ?-जानास्यपि न किं पुनस्तत्करलमिति । तथा दाराश्च-कलत्राणि प्राकृतत्वा-जपुंसकनिर्देशः, सुताश्च मित्राणि च प्रतीतान्येव, तथा बान्धवाः-स्वजनाः जीवन्तम् अनुजीवन्ति-तदुपाजितवि-साद्युपभोगत उपजीवन्ति, मृतं ' शाश्वत्ययंति य ' इति च श-ब्दस्यापिशब्दार्थत्वाद् अनुमज्जन्त्यापि न, किं पुनः सह यास्य-स्तीति, तदनेन दागदीनामपि कृतप्रतया न तेष्वार्या विधा-य धर्मे उदास्ति तदयमित्युक्तमिति । एवं च सूत्रं चिरन्तनवृत्ति-कृता न स्यात्स्यात्, प्रत्यन्तेषु च दृश्यत इत्यस्माभिरुक्तात् । पुनस्तत्प्रतिबन्धानिराकरणायाह- ' नोहरेति ' इति निस्सारय-मि मृतम् इति-गतायुषं पुत्राः-सुताः पितरं-जनकं परम-दुःखिताः-अतिशयसज्जातदुःखा अपि, किं पुनर्ये न तथा दुःखभाज इति भावः, पितरोऽपि तथा पुत्रान्, ' वधु ' इति बन्धवश्च बन्धुनिति शेषः । अतश्च किंकृत्यमित्याह- राजन् ! तप उपलक्षणाद्वाहानादि चरः-आसेवस्वति । अप-रञ्च ' ततो ' इति मृतान्-सारणादन्तरं तेन इति-मित्र-पित्रादिना अजिते-विद्विषिते द्रव्ये-विस्ते दारेषु च-कलत्रेषु च परिरक्षितेषु-सर्वापायपरिपालितेषु : उभयत्रार्थत्वादेक-वचने, क्रीडन्ति-विलसन्ति तेनैव-विस्तेन दारैश्चेति गम्यते, अन्ये-अपरे राजन् ! ' हृदुनुदुमलंकिय ' इति हृष्टाः-बाहः-पुलकादिमन्तः तुष्टाः-आन्तरप्रतिभाजः अलंकृताः-विभू-षिताः, यत ईदृशी भवस्थितिस्ततो राजन् ! तपश्चरगति मध्यदीपकत्वादनन्तरसञ्चोक्तं सम्बन्धः । मृतस्य च को वृत्तान्त इत्याह-तेनार्थं मृतं यत् कृतम्-अनुष्ठीतं कर्म शुभं वा पुण्यप्रकाररूपं, यद्वा-सुखं वा-सुखहेतुः यदिचेति-अथवा-दुःखं-दुःखहेतुः, पापकृत्यात्मकमित्यर्थः । कर्मणा तेन सुख-हेतुना दुःखहेतुना वा, उत्तरत्र तुशब्दस्यैवकारार्थत्वाद् भि-न्नकर्मत्वाच्च तेनैव, न तु दुःखपरिरक्षितेनापि द्रव्यादिना संयुक्तः-साहितः गच्छति-याति परम्-अन्यं भयं-जन्म, यतश्च शुभाशुभयोरैवानुयायिता ततः शुभहेतु तप एव चररति भावः, इति सूत्रसमकार्थः ।

ततस्तद्वचः श्रुत्वा राजा किमचेष्टेत्याह-

सोऽऊण तस्म सो धर्मं, अणगारस्स अतिण ।

महया संवेगनिवेयं, समावन्नो नराहिवो ॥१८॥

संज्ञया चइउं रजं, निक्खंतो जिणमामणे ।

गहमालिस्स भगवन्ना, अणगारस्स अतिण ॥ १९ ॥

श्रुत्वा-आकर्ण्य तस्य इत्यनगारस्य स 'स' इति-सञ्ज्ञयाभि-धानो राजा धर्मम्-उत्तररूपम् अनगारस्य-भिन्नोः अन्तिके-समीपे ' महय ' इति महता आदरेणेति शेषः, सुख्यन्येन वा महत्, संवेगनिवेदं तत्र संवेगो-मात्साभिलाषो निवेदः-संसारोद्विग्नता समापन्नः-प्राप्तः नराधिपः राजा सञ्ज्ञयः सञ्ज्ञयनामा ' चइउं ' त्यक्त्वा राज्यं-गर्वाधिपत्यरूपं नि-ष्क्रान्तः-प्रव्रजितः जिनशासने-अर्हदर्शने, न तु सुगतादि-देशितेऽसदृशेन एवेति भावः, गर्वभालोः-गर्वभालिनाम्नो भगवतोऽनगारस्यान्तिक इति सूत्रद्वयार्थः ।

एतन्नवकोक्रमवार्थं स्पष्टयितुमाह निर्युक्तिरुत्-

अभयं तुज्झ नरवई, जलबुब्बुअमनिभे अ माणुस्से ।

किं हिंसाइ पसज्जमि, जाणन्तो अप्पलो दुक्खं ॥१८॥

सव्वमिणं चइऊणं, अवम्मं जया य हाइ गन्तव्वं ।

किं भोगेसुं रसज्जसि, किपागफलोवमनिभेसुं ॥१९॥

सोऽऊण य सो धम्मं, तस्सऽणगारस्स अतिण राया ।

अणगारो पव्वइओ, रजं चइउं गुणसमग्गं ॥ २० ॥

व्याख्यातप्रयोगेन, नवरं ' अप्पलो दुक्खं ' इति आत्मनो दुःखमिति दुःखजनकं मरणमिति शेषः, ' किपागफलोव-मनिभेसुं ' इति किपागफलोपमा निभा-छाया येषां न तथा-आपातमधुरत्वपरिणतिदाकृतत्वाभ्यां, तथा अनगारः अ-विद्यमानगृहा, जात इति शेषः, स च शाक्याद्विर्गपि संभवेदत आह ' पव्वइओ ' इति प्रकरणे-विषयाभिप्रेक्षादि-परिहाररूपेण व्रजितो-निष्क्रान्तः प्रव्रजितोः भावभिक्षुरि-ति यावत्, तथा गुणाः-कामगुणा मनोऽवशब्दादय आक्षेप-योदयो वा तैः समग्रं-सम्पूर्णं गुणसमग्रमिति गाथात्रयार्थः ।

स चैवं गृहीतप्रव्रज्योऽधिगतहेतोर्पादेयविभागो दशवि-धश्चक्रवालस्वामाखारीरतश्चानियतविहारितया विहरन् त-थाविधसंज्ञवशमाजगाम, तत्र च तस्य यद्भूतदाह-

विच्चा रद्धं पव्वइओ, सत्तिओ परिभासई ।

जहा ते दीसई रुवं, पसञ्चं ते तहा मणो ॥ २० ॥

किं नामे किं गुत्ते, कस्मद्वाण व माहणे ? ।

कहं पडियरसी बुद्धं, ? , कहं विणीय ति बुद्धसि ॥२१॥

त्यक्त्वा राष्ट्रं ग्रामनगरादिसमुदायं प्रव्रजितः प्रतिपन्न-दीप्तः क्षत्रियः-क्षत्रजातिरनिर्दिष्टनामा परिभाषने, सञ्ज्ञ-यमुनिमित्युपस्कारः, स हि पूर्वजन्मनि वैमानिक आसीत् ततश्चयुतः क्षत्रियकुलेऽजनि, तत्र च कुतश्चित्थाविधनि-मित्ततः स्मृतपूर्वजन्मा तत एव चान्पन्नवैराग्यः प्रव्रज्या गृहीतवान् । गृहीतप्रव्रज्यश्च विहरन् सञ्ज्ञयमुनिं दृष्ट्वा तद्विषयार्थमिदमुक्तवान्, यथा ते दृश्यन्त-अवलोकयन्त रूपम्-आहूतिः प्रसन्नं विकारग्रहितं ते-तव तथा-तेनैव प्रकारेण प्रसन्नमिति प्रक्रमः, किं तत् ? मनः-चित्तं, न ह्यन्तः कलुषतायां बाह्येनैव प्रसन्नतासम्भवः, तथा किं-नाम-किमभिधानः किं गोत्रः-किमन्वयः ' कस्मद्वाण व ' इति कस्मै वा अर्थाय-प्रयोजनाय ' माहणे ' इति मा वधीत्येवं रूपं मनो वाक् क्रिया च यस्यास्मा माहनः, ' सर्वे धातवः पचादिषु दृश्यन्त ' इति वचनात्पचादिस्वाद्ध, स चैवंविधः प्रव्रजित एव सम्भवत्यतः किं वा प्रयोजनमुद्दिश्य प्रव्रजितः कथं-केन प्रकारेण प्रतिचरति-सेवसे, कान् ? बुद्धान् आ-चार्यादीन्, कथं ' विणीय ' इति विनीत-चिनयवानियुज्यत इति सूत्रद्वयार्थः ।

सञ्ज्ञयमुनिगाह-

संज्ञयो नाम नामग्गं, तहा गुत्तेण गोयमो ।

गहमाली ममायरिया, विज्जाचरुणपारगा ॥ २२ ॥

यदुक्तं स्वया किं नामा स्वमिति, तत्र संज्ञयो नाम-नाम्ना, यच्चायाश्च किं गोत्रः ? इति, तत्राह-तथा गोत्रेण अन्वयेन गोतमः, उभयत्राहमात गम्यते, शेषप्रश्नत्रयप्रति-वचनमाह-गर्वभालयः गर्वभाल्यभिधाना मम आत्मायाः भ-

मौपेदशकत्वादिना, विद्यतेऽनया तत्रमिति विद्या—भूत-
ज्ञाने तथा ख्येत इति चरणं—चारित्र्यं विद्या च चरणं
च विद्याचरणं तयोः पारगाः—पर्यन्तगामिनो विद्याचरण-
पारगाः, एवं च वदन्तोऽयमाशयः—यथा गर्दभालभि-
र्धर्माचार्यैर्विद्याजनाभिधायितोऽहं, विद्याचरणपारगत्वाच्च त-
स्तन्निवृत्तौ मुक्तिलक्षणं फलमुक्रम, ततस्तदर्थं माह्वोऽस्मि-
यथा च तदुपदेशस्तथा गुरुन् प्रति चरामि, तदुपदेशासव-
नाच्च विमर्त इति सूत्रार्थः ।

इत्थं विमृश्य तद्गुणबहुमानाकृष्टेना अपृ-
ष्टाऽपि क्षत्रिय इदमाह—

किरियं अकिरिञ्चं विरियं, अन्नानां च महामुखी ।

एएहि चउहिं ठाणेहि, मेयञ्च किं पमासई ॥ २३ ॥

क्रिया अस्तीत्येवंप्रकारा, लिङ्गव्यत्ययात्पुंसकनिर्देशः, अक्रि-
या तद्विपरीता, विनयः—नमस्कारकरणादिः, लिङ्गव्यत्ययः
प्राग्वत्, तथा ज्ञाने—वस्तुतत्त्वावगमस्तद्भावोऽज्ञाने, चः स-
मुच्चये, महामुने ! सम्यक् प्रवृत्त्याप्राप्तपक्षिगुरुगर्गचर्यादि-
करणतः प्रशस्यते ! एतैः क्रियादिभिश्चतुर्भिः लिङ्गव्यत्यय-
कर्मवशमा जन्तव इति स्थानानि—मिथ्याऽध्यवसायाधारभू-
तानि तैः 'मेयञ्च' इति, मीयत इति मेय—ज्ञेय जीवाविवस्तु
तज्ज्ञानन्तीति मेयज्ञाः क्रियादिभिश्चतुर्भिः स्थानैः स्वस्वाभि-
प्रायकल्पितैर्वस्तुतत्त्वपरिच्छेदिन इति यावत्, किम् इति
कुस्मिते 'पमासई' इति प्रकर्षेण भाषन्ते—प्रभाषन्ते, विचाराऽ-
क्षमात्वात्, तथाहि—ये तावाक्रियावादिनस्तेऽस्ति क्रियावि-
शिष्टमानान मन्यमाना अपि तस्य सदा विभुत्वाविभुत्व-
कर्तृत्वाकर्तृत्वादिभिर्निर्भूतानि सन्ति । उक्तं हि वाचकैः—क्रिया-
वादिना नाम येषामात्मनोऽस्ति प्रत्यविप्रतिपातः किन्तु स
विभुर्गवभुः कर्त्ताऽकर्त्ता क्रियावानितरे मूर्तिमान् मूर्तिरि-
त्येवमाद्यप्रहोपहृतधीतयस्तेऽस्ति माना पिताऽस्ति न कुश-
लाकुशलकर्मवफल्यं, न न सन्ति गतय इत्येवं प्रतिज्ञाश्च । इह
च विभुत्वं व्यापित्वम्, तत्त्वान्मनो न गच्छते, शरीर एव त-
लिङ्गभूतचैतन्योपलब्धः । न च वक्तव्यमानोऽव्यापित्वे सुख-
दुःखबुद्धाच्छब्दप्रत्यक्षधर्माधर्मस्कारा नवाऽऽत्मगुणा इति
वचनात्तद्गुणयोर्धर्माधर्मयोरप्यव्यापित्वं, तथा च द्वापान्त-
रगतदेवदत्तादृष्टादृष्टमणिमुक्तादीनां नेहागमने स्यादिति,
विभिन्नदेशस्याप्ययस्कात्तादृश्यः प्रभुतिवस्त्वाकर्षणशक्ति-
शानाद्धर्माधर्मयोगेण शरीरमात्रव्यापित्वेऽपि तद्विप्रकर्षव-
स्त्वाकर्षकत्वादिति न तावद्विभुगत्वा यज्यते । तथाऽपि-
गुरुर्यक्षुष्टपर्वार्थाधिष्ठानो यैरिष्यते तेषां सकलशरीरव्या-
पित्वेन्यासस्त्वम्, तदसत्त्वाच्च शेषशरीराययेषु शस्त्रा-
दिभेदादीं वेदनानुभवसम्भवा, नचैतद् दृष्टमिष्ट वा, एवं
सर्वदा कर्तृत्वादि कर्माणि यथा न युज्यन्ते तथा स्वधिया
वाच्यम् ? । ये त्यक्रियावादिनस्तेऽस्तीति क्रियाविशिष्टमा-
त्मानं नेच्छन्त्येव, अस्मिन्त्वे वा शरीरेण सहैकत्वान्यत्वा-
भ्यामवक्रव्यभिच्छ्रुन्ति, एकत्वं ह्ययिनपुशरीरावस्थितं न क-
दाचिन्मरणप्रसक्तिः, आत्मनः शरीरान्यत्वेनावस्थितत्वात्,
तथा मुक्त्यभावाच्चनकोषापत्तिश्च, शरीरान्यत्वे तु शरीर-
च्छ्रुत्वा तस्य वेदनाऽभावप्रसङ्गः, तस्मादवक्रव्य एवेति ।
अक्रियावादिनं चेपां कथाश्चिद्वैदिकदलक्षणप्रकारान्तराभा-

वेन तद्भावस्यैवावशिष्यमाणत्वात्, येऽप्युपस्थानन्त-
मात्मनः प्रलयमिच्छन्ति तेषामपि तदस्तित्वाभ्युपगमेऽप्य-
नुपचरितपरलोकायसम्भवात्, तत्त्वतस्तदसत्त्वमेवेत्यक्रिया-
वादिनम्, उक्तं हि वाचकैः—“ये पुनरग्राह्यावादिनस्तेषा-
मात्मैव नास्ति, न चावक्रव्यः शरीरेण सहैकत्वान्यत्वं प्रति, उ-
पस्थानन्तप्रलयसम्भावको वा, तस्मिन्नातिगिह्य च कर्तृत्वादि-
विशेषमूढा एव” इति, अस्मीपां तु विचाराक्षमत्वमात्माऽस्ति-
स्य प्राक् प्रत्यक्षानुमानलक्षणप्रमाणद्वयसमाधगम्यत्वेन साध-
नात्, तस्य च शरीरात्कर्थाश्चाङ्गिभाभिन्नरूपतया तत्र तत्र व-
क्रव्ये (व्यत्वे) न स्थापितत्वात्, क्षणिकपक्षस्य तु सामुच्छे-
दिकनिवृत्तवक्रव्यतायामेवोन्मूलितत्वादिति २ । विनयवादिनां
विनयादेव मुक्तिमिच्छन्ति, यत उक्तम्—“वैनयिकवा-
दिनां नाम येषां सुरासुरनृपनपस्विकरितुरगहर्णिगोम-
हिष्यजादिकभ्रशृगालजलचरकपातकाकालूकचटकप्रभृति-
भ्यां नमस्कारकरणान् क्लेशनाशोऽभिप्रेतो, विनयाच्छ्रेय-
भवति नान्यथेत्यध्यवसिताः एतेऽपि न विचारसहित्वाद्यो,
न हि विनयमात्रादिहापि विशिष्टानुष्ठानविकलादभिलषि-
तार्थावाप्तिरवलोक्यते, नाऽपि कैसां विनयाद्वत्त्वं, येन पा-
रलौकिकश्रेयोहेतुता भवेत्, तथाहि—लोकसमयवेदेषु गु-
णाभ्यधिकस्यैव विनयाद्वत्त्वमिति निर्दिष्टः, गुणास्तु त-
त्त्वतो ज्ञानध्यानानुष्ठानात्मका एव, न च सुरादीनामज्ञाना-
श्रवाधिरमणादृष्टोपदृष्टानामेतेष्वन्यतरस्याऽपि गुणस्य
सम्भव इति कथं यद्वच्छ्रया विधीयमानस्य तस्य श्रेयोहेतु-
र्नाति ? ३ । अज्ञानवादिनस्याहुः—यथैव जगत् कैश्चिद् ब्र-
ह्मादिविषये इष्यते, अन्यैः प्रकृतिपुरुषात्मकमपरैर्द्रव्यादिप-
दभेदम्, तदपरैश्चतुरार्यसत्यात्मकम्, इतरैर्विज्ञानमयम्, अन्यै-
स्तु शून्यमेव इत्यनेकधर्मात्मकाः पन्थानः, तथाऽऽमाऽपि नि-
त्यानित्यादिभेदतोऽनेकधैवोच्यते, तत्कां ह्यतद्वद् किं चाने-
न ज्ञानेन ? अपवर्गे प्रत्यनुपयोगित्वात् ज्ञानस्य, केवलं कष्टं
तपयानुष्ठेयं, न हि कष्टं विनष्टमिति, तथा चाह—
“अज्ञानिका नाम येषामयमुपपृतिः, यथैव ज्ञानाधिगमप्र-
यासोऽपवर्गे प्रति अकिञ्चिन्करा, शौर्येननपोभिरपवर्गोऽ-
वाप्यते” इति । विचारासह्यं चेपां विज्ञानरहितस्य मह-
तोऽपि कष्टस्य तिर्यग्नारकादीनामिवापवर्गे प्रत्यहेतुत्वात्,
तदन्तरेण प्रतपउपसर्गादीनामपि स्वरूपापरिज्ञानतः क्वचि-
त्प्रवृत्त्यसम्भवादिना । एषां च क्रियावादिनामुत्तरोत्तरं भ-
वेतोऽनेकविधत्वम् । उक्तं वाचकैः—“एषां मौलिषु चतुर्षु क-
ल्पेष्ववस्थितेषु तद्भूतः सुबहवोऽर्वावरुहशस्त्राप्रशास्त्रा-
निकरचद्वगन्तव्याः” तत्र तावच्छ्रुतमशीते क्रियावादिना-
म्, आक्रियावादिनश्च चतुरशीतसंख्याः, अज्ञानिकाः सप्त-
पञ्चाविधाः, वैनायकवादिनां द्वाविंशत्, एवं त्रिषष्ट्याधिक-
शतत्रयं, सर्वेऽपि चामी विचाराक्षमत्वात्कुत्सितं प्रभाषन्ते
इति स्थितमिति सूत्रार्थः ।

न चैतत्स्वाभिप्रायैरेवोच्यते, किन्तु—

इह पाउकरे बुद्धे, नायए परिनिव्वुडे ।

विज्ञाचरणसंपन्नं, सच्चं सच्चपरकम् ॥ २४ ॥

‘इह’ इति—तत् क्रियावादिनः किं प्रभाषन्ते ? इत्येवं रूपं
‘पाउकरं’ इति प्रादुरकापीत्—प्रकटितवान् बुद्धः—अवगत-

सर्वः सन् ज्ञात एव ज्ञानकः-जगत्प्रतीनः क्षत्रियो वा , स
अहं प्रस्तावाम्महावीर एव , परिनिर्बृतः कषायानलवि-
ध्यापनात्समन्ताच्छीतीभूतो विद्याचरणभ्यामर्थात् साधि-
कज्ञानचारिभ्यां सम्पन्नो-युक्तो विद्याचरणसम्पन्नोऽत-
एव सत्यः सत्यवाक् , तथा सत्यः-अविनयस्तास्विकत्वेन
परं-भावशत्रवस्तथापामक्रमम् आक्रमः-अभिभवो यस्या-
ऽसौ सत्यपराक्रम इति सूत्रार्थः ।

तेषां च फलमाह--

पठन्ति नर ए घारे, जे नरा पावकारिणो ।

दिक् च गहं गच्छन्ति, चरित्ता धम्ममारियं ॥ २५ ॥

पतन्ति गच्छन्ति नरके-सीमन्तकादौ घारे-नित्यान्धका-
रादिना भयानकं ये नराः उपलक्षणत्वान्स्यादयो वा पा-
तयति नरकादिषु जन्तुमिति पापं; तच्च हिंसाधनकथा, इह
त्वसत्प्रकरणैव, तत्कर्तुम्-अनुष्ठानं शीलमेवामिति पापका-
रिणः । ये त्वेवविधा न भवन्ति ते किमन्याह-दिव्यां
च गतिं देवलोकगतिं , चशब्दः पुनरर्थः, स च पूर्वभ्यां
विशेषघातकः, गच्छन्ति-यान्ति चरित्वा-आसेव्य
धर्मः-भुतधर्मादिः अनैकविधः, इह च सत्यप्ररूप-
णारूपः भुतधर्म एव तम् , आर्य-प्राप्त्यत् , तद्यमभिप्रायः
असत्प्ररूपणापगिहं सत्प्ररूपणापरेणैव च भवता भ-
वितव्यम् इति सूत्रार्थः ।

कथं पुनरमी पापकारिण इत्याह--

मायाबुद्ध्यमेयं तु, मुसाभासा निरत्थिया ।

संज्ञममाणोऽपि अहं, वसामि हरियामि य ॥ २६ ॥

मायया-शाठ्येन 'बुद्ध्यं' इति उक्तं मायोक्तम् पतत्-यदनन्तरं
क्रियादिवादिभिरुक्तं, तुः एवकारार्थो भिन्नक्रमश्च मायो-
क्रमश्च, यतश्चेतत् सृष्टा-अलीका भाषाः-उक्तिः निरर्थिका-
सम्यगभिधेयशून्या , तत एव च 'संज्ञममाणोऽपि'
इति अपिः एवकारार्थस्ततः संयच्छन्नेव-उपरमन्नेव तदु-
क्त्याकर्णनादितः, अहम् इत्यात्मनिर्देशं विंशतः तन्निष्-
रीकरणाधम् , उक्तं हि-"ठियंनो ठावप परं" इति , वसा-
मि-तिष्ठामि उपाधय इति शेषः, 'हरियामि य' इति ईरे
च-गच्छामि च गोचरत्वर्यादिष्विति सूत्रार्थः ।

इदमपि सूत्रं प्रायो न दृश्यते । कुतः पुनस्त्वं तदुक्त्याकर्ण-
नादिभ्यः संयच्छन्तीत्याह अनन्तरसूत्राभावं च यदुक्तं चतुर्भिः
स्थानैर्मे यद्वाः किं प्रभाषन्ते इति तत्कुत इत्याह--

सर्वे ते विद्या मज्झं, मिच्छादिद्वी अणारिया ।

विज्ञमाणे परं लोए, सम्मं जाणामि अप्पगं ॥ २७ ॥

सर्वे-निग्वशेषाः ते क्रियादिवादिनः विदिताः-ज्ञाता मम,
यथाऽमी, 'मिच्छादिद्वी' इति मिथ्या-विपरीता परलोकात्मा
अपलापित्वेन दृष्टिः-बुद्धिरूपामिति मिथ्यादृष्टयः तत एव ,
अनार्या-अनार्यकर्मप्रवृत्ताः, कथं पुनस्त एवविधास्ते
विदिता इत्याह-विद्यमानं सति परलोके-अन्यजन्मनि स-
म्यग्नं अविपरीतं जानामि-अवगच्छामि 'अप्पगं' इति आ-
त्मानं , ततः परलोकात्मनाः सम्यग्बेदनात् ममैवविधत्वेन

विदितास्ततोऽहं तदुक्त्याकर्णनादितः संयच्छामि किं प्रभा-
षकाश्चेत इति सूत्रार्थः ।

कथं पुनस्त्वमात्मानमन्यप्रममि जानासीत्याह--

अहमासी महापाणे, जुइमं वरिससम्भोवमे ।

जा सा पाली महापाली, दिक्वा वरिससम्भोवमा ॥ २८ ॥

मे बुए बंभलंगाओ, माणुस्सं भवमाण ।

अप्पणो य परेसि च, आउं जाणे जहा तथा ॥ २९ ॥

'अहमासि' इति अहमभूवं महापाणे-महापाणनाम्नि
ब्रह्मलोकाविमाने घृतिमान्-ईतिमान् 'वरिससम्भोवमे' इति व-
र्षशतजीविना उपमा-दृष्टान्तो यस्याऽसौ वर्षशतोपमा' म-
यूरव्यंसकादित्वात्समासः, ततोऽयमर्थः-यथेह वर्षशतजीवी
इदानीं परिपूर्णायुःकथ्यते, एवमहमपि तत्र परिपूर्णायुःभू-
षम् । तथाहि-या सा पालिरिव पालिः-जीवितजलधारणा-
श्रवस्थितिः, सा शोचरत्र महाशब्दोपादानादिह पक्ष्योपमप्र-
माणा, महापाली सागरोपमप्रमाणा, तस्या एव महत्त्वात् ,
दिवि भवा दिव्या वर्षशतेनोपमा यस्याः सा वर्षशतोपमा,
यथाहि-वर्षशतमिह परमायुः तथा तत्र महापाली उत्कृ-
ष्टतोऽपि हि तत्र सागरोपमेरेवायुःकथनीयते, न तत्सर्विग्या-
दिभिः, अथवा-"योजनं विस्तृतः पल्य-स्तथा योजनमु-
च्छ्रितः । सप्तरात्रप्ररूढानां, केशाप्रणां स पूरितः ॥ १ ॥
ततो वर्षशतं पूर्णं, एकैकं केशमुद्धरेत् । क्षीयते येन का-
लेन , तत्पल्योपममुच्यते ॥ २ ॥ " इति वचनाद्वर्षशतैः के-
शाश्चरहेतुभिरुपमा अर्थात् पल्यविषया यस्याः सा वर्षशतो-
पमा, द्विविधाऽपि स्थितिः, सागरोपमस्याऽपि पल्योप-
मनिष्पाद्यत्वात् , तत्र मम महापाली दिव्या भवस्थितिरा-
सीदित्युपस्कारः, अतश्चाह वर्षशतोपमायुःभूमिति भावः ।
'से' इति-अथ स्थितिपरिपालनादनन्तरं च्युतः-अष्टः प्र-
हलोकात्-पञ्चमकल्पात् मानुष्यं-मानुष्यसम्बन्धिनं भवं-ज-
न्म आगतः-आयातः । इत्थमात्मनां जातिस्मरणलक्षणमिति-
शयमाख्यायानिश्चयान्तरमाह-आत्मनश्च परेषां वा आद्यः-
जीवितं ज्ञानं-अवबुध्यं यथा-येन प्रकारेण स्थितमिति गम्यते
तथा-तेनैव प्रकारेण न त्वन्यथेत्यभिप्रायः, इति सूत्रद्वयार्थः ।
इत्थं प्रसङ्गतः परितोपतत्त्वापृष्टमपि स्ववृत्तान्तमावधोपदे-
ष्टुमाह--

नाणारुहं च छंदं च, परिवज्जिअ संज्ञओ ।

अणुट्ठा जे अ सच्चत्था, इह विज्जामणुसंचरे ॥ ३० ॥

नानेति-अनेकधा रुचि च-प्रक्रमात्क्रियावाद्यादिमतविषय-
मभिलाषं छन्दश्च-स्वप्रतिकल्पितमभिप्रायम् , इहाऽपि नाने-
ति सम्बन्धादेनैकविधं परिवर्जयेत्-परित्यजत् संयतः-य-
तिः । तथा अनर्थाः-अनर्थहेतवो ये च सर्वार्थाः अशेषहिंसा-
दयो गम्यमानत्वात्तान् वर्जयेदिति सम्बन्धः , यद्वा-"स-
च्चत्थं" त्याकारस्यालाक्षणिकत्वात्सर्वत्र क्षेत्रादायनर्था इति
निष्प्रयोजना ये च व्यापारा इति गम्यते , तान् परिवर्ज-
येत् , इतीत्येवंरूपां विद्यां सम्यगज्ञानरूपामभिवि-लक्षी-
कृत्य सञ्चरेः त्वं सम्यक् संयमाश्वनि यायाः, इति सूत्रार्थः ।

अन्यथा--

पडिकमामि पसिणाणं, परमंतेहि वा पुणो ।

अहो उड्डिओ अहो रायं, इह विजातवं चरे ॥ ३१ ॥

प्रतीपं क्रमामि प्रतिक्रमामि—प्रतिनिवर्त्ते, केभ्यः ?—‘प-
सिगाणं’ ति सुख्यत्ययात् प्रभेभ्यः—शुभाशुभस्वक-
भ्योऽङ्गुष्ठप्रश्नादिभ्यः, अभ्यभ्यो वा सार्धकरणभ्यः, त-
था परं—गृहस्थास्तेषां मन्त्राः परमन्त्राः—तत्कार्यालोचनरूपा-
स्तेभ्यः, वा समुच्चयं, पुनः विशेषणं, विशेषणं परमन्त्रेभ्यः
प्रतिक्रमामि, अतिस्वावधारणां, सोपस्कारत्वात्सूत्रस्या-
मुनाऽभिप्रायेण यः संयमं प्रत्युत्थानवान् सः अहो इति
विस्मये उत्थितः धर्मं प्रत्युत्थतः । कश्चिदेव हि महात्मैव-
विधः सम्भवति अहोरात्रम्—अहर्निशम् इति—इत्येतद्वन्त-
रोक्तं ‘विज्ज’ ति विद्वान् ज्ञानं ‘तवं’ ति अवधारणफलत्वा-
द्वाक्यस्य तप एव न तु प्रभादि चरः—आसेवस्वति सूत्रार्थः ।
पुनस्तत्स्थिरीकर्णार्थमाह—

जं च मे पृच्छसी काले, मम्मं सुद्वेण चेषसा ।

ताइ पाउकरे, बुद्धे, तं नाणं जिणसासणे ॥ ३२ ॥

यच्च मे इति—मां पृच्छसि—प्रश्नयसि काले—प्रस्तावे सम्यग्बु-
द्धेन अविपरीतबोधयता चेतसा—चित्तेन, लक्षणे तृतीया, ‘ता’
इति सूत्रधातत् पाउकरे’ति प्रादुष्कराणि—प्रकटीकरोमि प्र-
तिपाद्यामीति यावत्, बुद्धः—अवगतस्तत्कलवस्तुतत्त्वः । कुतः
पुनर्बुद्धोऽस्म्यत आह—तदिति यत्किञ्चिदिह जगति प्रचरति
ज्ञानं—यथाविधवस्तुवबोधरूपं तज्ज्ञानशास्त्रेऽस्तीति गम्यते,
ततोऽहं तत्र स्थितः इति तत्प्रसादाद् बुद्धोऽस्मीत्यभिप्रायः,
इह च यतस्त्वं सम्यग्बुद्धेन चेतसा पृच्छस्यतः प्रतिक्रान्तप्र-
श्नादिरप्यहं यत्पृच्छसि तत्प्रादुष्करोमीत्यतः पृच्छ यथेच्छ-
मित्येवंपर्यायः । अथवा—अत एव लक्ष्यते यथा—अप्यतो य प-
रेसि च’ इत्यादिना तस्यायुर्विहतामवगम्य सञ्जयमुनिनाऽसौ
पृष्ठः किंयममायुर्गति ततोऽसौ प्राह—यच्च त्वं मां कालवि-
षयं पृच्छसि तत्प्रादुष्कृतवान् बुद्धः—सर्वज्ञोऽत एव तज्ज्ञानं
जिनशास्त्रे व्यवच्छेदफलत्वाज्ज्ञानशास्त्रे एव न त्वम्यस्मिन्
सुगतादिशास्त्रे, अतो जिनशास्त्रे एव यस्मै विधेयो येन य-
थाऽहं जानामि तथा त्वमपि जानीष्य, शेषं प्राग्वदिति सूत्रार्थः ।

पुनरुपवेण्डुमाह—

किरियं च रोअए धीरो, अकिरियं परिवज्जए ।

दिट्ठीए दिट्ठिसंपभो, धम्मं चरसु दुच्चरे ॥ ३३ ॥

क्रियां च अस्ति जीव इत्यादिरूपां सद्बुद्धानात्मिकां
वा रोचयेत् तथा तथा भायनातो यथाऽसावात्मनं ह-
सिता जायते तथा विद्ध्यता धीरः—मिथ्यादृग्भिरलो-
भ्यः । तथा अक्रियां नास्त्यात्मत्यादिकां मिथ्यादृक्परि-
ल्पिततत्त्वबुद्धानरूपां वा परिवर्जयेत्—परिहरेत् । ततश्च
दृष्ट्या—सम्यग्दर्शनात्मिकया हेतुभूतया ‘दिट्ठिसंपभो’ ति
‘धीर्दृष्टिः श्रेयशी धिवणा’ इति शाब्दिकभूतेर्दृष्टिः—बुद्धिः,
सो चेह प्रस्तावात्सम्यग्ज्ञानात्मिका तथा सम्पन्ना—युक्ता-
र्हासम्पन्नाः, एवं च सम्यग्दर्शनात्मिकान्वितः सन् धर्म—आ-
रिजधर्मं चर—आसेवस्व सुदुश्चरम्—अत्यन्तदुर्गुण्यमिति
सूत्रार्थः ।

पुनः कश्चियमुनिरेव सञ्जयमुनिं महापुरुषो-

वाहरणैः स्थिरीकर्तुमाह—

एये पुसपयं सुखा, अत्यधम्मोवजोहिं ।

मरहोऽवि भारहं वासं, चिच्चा कामाई पव्वए ॥ ३४ ॥

सगरोऽवि सागरंतं, मरहवासं नराहिवो ।

इस्सरियं केवलं हिच्चा, दयाए परिनिवुद्धे ॥ ३५ ॥

चइत्ता भारहं वासं, चक्कवट्ठी महिद्धिओ ।

पव्वज्जमव्ववगओ, मभवं नाम महाजसो ॥ ३६ ॥

सखं कुमारो मणुस्सिदो, चक्कवट्ठी महिद्धिओ ।

पुत्तं रज्जे ठवित्ताणं, सोऽवि राया तवं चरे ॥ ३७ ॥

चइत्ता भारहं वासं, चक्कवट्ठी महिद्धिओ ।

संती संतिकरो लोए, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ३८ ॥

इक्खागारायवसहो, कुंभूनाम नरेसरो ।

विक्खायाकित्ती धिइमं, मुक्खं गओ अणुत्तरं ॥ ३९ ॥

सागरंतं जहिता णं, मरहवासं नरेसरो ।

अरो अ अरयं पत्तो, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४० ॥

चइत्ता भारहं वासं, चक्कवट्ठी महिद्धिओ ।

चिच्चा य उत्तमे ओए, महापउमो दमं चरे ॥ ४१ ॥

एगच्छत्तं पसाहिता, महिं माणनिस्सरणो ।

हरिसेणो मणुस्सिदो, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४२ ॥

अभिओ रायसहस्सेहिं, सुपरिचाई दमं चरे ।

जयनामो जिणक्खायं, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४३ ॥

दसस्सरजं मुइयं, चइत्ता णं मुणी चरे ।

दसस्सभो निक्खंतो, सक्खं सक्केण चोइओ ॥ ४४ ॥

(नमी नमेइ अप्पाणं, सक्खं सक्केण चोइओ ।

जहिता रजं वइदेही, सामन्ने पज्जुवट्ठिओ ॥)

प्रतिज्ञा—

करकंदु कलिगाणं, पंचालाण य दुम्मुहो ।

शमी राया विदेहाणं, गंधाराण य नग्गई ॥ ४५ ॥

एए नरिंदवमभा, निक्खंता जिणसासणे ।

पुत्ते रज्जे ठवित्ता णं, सामन्ने पज्जुवट्ठिओ ॥ ४६ ॥

सावीर्रायवसभो, चइत्ता अ मुणी चरे ।

उदायणो पव्वइओ, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४७ ॥

तहेव कासिराया वि, सेओ सच्चपरक्कमो ।

कामभोगे परिचज्ज, पहणे कम्ममहावणं ॥ ४८ ॥

तहेव विजओ राया, अणुत्ता कित्तिपव्वए ।

रजं तु गुणसमिद्धं, पयहिं महायमो ॥ ४९ ॥

तहेवुगं तवं किच्चा, अव्वक्खित्तेण चेषसा ।

महाबलो रायरिसी, अहाय सिरसा सिरं ॥ ५० ॥

सूत्राणि सप्तदश । एतत्—अनन्तरोक्तं पुण्यहेतुत्वात्पुण्यं
तच्च तत् पश्यते—गम्यतेऽनेनार्थे इति पदं च, पुण्यपदं,
पुण्यस्य वा पदं—स्थानं पुण्यपदं—क्रियादिवादिस्वरूपनाना-
विपरिवर्जनाद्यावेदकं शब्दसम्बन्धं भुत्वा—आकर्ण्य, अर्घ्यत
इति अर्थः—स्वर्गापवर्गादिः धर्मः—तदुपायभूतः भूतधर्मोदि-

स्ताभ्यामुपशोभिते—विभूषितमर्थधर्मोपशोभितं भरताऽपि भरतनामा चक्रवर्त्यपि, अपिशब्द उत्तरांपक्षया समुच्चये 'भारह' ति प्राकृतत्वाद्भारते चरे—क्षेत्रं त्यक्त्वा 'का-माह' ति अस्य गम्यमानत्वात् कामांश्च विषयान् प्राकृत-त्वात्पुंसकनिर्देशः, 'पञ्चप' ति प्राजाजीत् । 'सगरा वी' त्यादि सर्वमपि स्पष्टं, नवरं सागराग्नं—समुद्रपर्यन्तं दि-क्त्रये, अन्यत्र तु हिमवत्पर्यन्तमित्युपस्कारः, तथा ऐ-श्वर्यम् आश्रयार्थादि केवलं परिपूर्णमनस्यसाधारणं वा दयया संयमेन परिनिवृत्तः इहैव विध्यातकषायानलत्वा-च्छीतीभूता मुक्तो वा । तथा—'अरा य' ति भरनामा च तीर्थक्षेत्रकवर्ती 'अरय' ति रतस्य रजसो वाऽभाव-रूपमरतमरा वा, पाठान्तरतः—अरसे वा शृङ्गारादिरसा-भावे, प्राप्तः—गतो गतिमनुत्तरां—मुक्तिमित्यर्थः । तथा त्यक्त्याप्तमान् भोगानिति, पुनस्त्यक्त्येतिभिधानं भिन्नवा-क्यत्वादपौनरुक्त्यं, महापञ्चः महापञ्चनामा 'चरे' ति आ-चरत् । तथा एकं क्षेत्रं—नृपतिचक्रमस्यामित्येकच्छब्दा तां, कोऽर्थः ?—अविद्यमानद्वितीयनृपति महीं—पृथ्वी प्रसाध्य-वशीकृत्यति सम्बन्धः, 'माणानिसूरणो' ति हसारात्यहङ्का-रविनाशकः मनुष्येन्द्रः इति चक्री । तथा 'अक्षितो' ति अ-न्वितः—युक्तः 'सुपरिष्ठाह' ति सुष्ठु-शोभनेन प्रकारेण राज्या-दि परित्यजतीत्येवं शीलः सुपरित्यागी दम-जिनाख्यातमिति सम्बन्धः, 'चरि' ति अचारीत्वात्त्वा च जयनामा चक्री-ति शेषः प्राप्तो गतिमनुत्तराम् । तथा दशार्णो नाम देशस्तद-र्थं—तदाधिपत्यं मुदित सकलोपद्रवाविरहितं प्रमादधत् त्य-क्त्वा 'णः' प्राग्वत् 'चरे' ति अचारीत्, अप्रतिबद्धवि-हारतया विद्वतवानित्यर्थः, साक्षाच्छृङ्गेण चादितः—अधिक-विभूतिदर्शनेन धर्मं प्रति प्रेरितः । तथा निष्क्रान्ताः प्रवृजि-ता निष्क्रम्य च भ्रामर्ये—धमणभावे पर्युपस्थिताः तदनु-ष्ठानं प्रयुज्यताः अभूवन्निति शेषः । तथा सौधीरेषु राजवृ-षभः—तत्कालभावनृपतिप्रधानत्वात्सौधीरराजवृषभः 'च-रुच' ति त्यक्त्वा राज्यामिति शेषः प्राग्वत्, मुनिः—त्रैकाल्यावस्थावदी सन् 'चरे' ति अचारीत्, कोऽसौ ?—'उदायणो' ति उदायननामा प्रवृजितः, चरित्वा च किमि-त्याह—प्राप्तो गतिमनुत्तराम् । तथैव—तेनैव प्रकारेण का-शीराजः काशीमण्डलाधिपतिः भयसि—अतिप्रशस्य सत्ये-संयमं पराक्रमः—सामर्थ्यं यस्याऽसौ भयःसत्यपराक्रमः 'प्रहणे' ति प्राहन्—प्रहतवान् कर्म महावर्नमिवातिग-हनतया कर्ममहावनम् । तथैव विजयः इति विजयनामा 'अण्डाकिसिपव्वप' ति, आप्यत्वाद् अनाप्तः—आलंभ्या-नविकलः कीर्त्या-दीनानाथादिदानादथवा प्रसिद्धोपलक्षितः सन्, यद्वा—अनाप्तो—सकलदेशविगमनोऽर्वाचना की-र्तिरस्येत्यनार्त्तकीर्तिः सन्, पठ्यते च—'आण्डा किरपव्वह' ति, आणा—आगमोऽर्थशब्दस्य हेतुवचनस्याऽपि दर्शना-दर्थो—हेतुरस्याः सा तथाविधा आकृतिरर्थान्मुनिवेषा-त्मिका यत्र तदाज्ञार्थाकृति यथा भवत्येवं प्राजाजीद् गुणैः—राज्यगुणैः शब्दादिभिर्वा समृद्धं—सम्पन्नं गुणसमृद्धं, पूर्वत्र नुशब्दस्यापिशब्दार्थत्वाद्वाद्यद्वैतसम्बन्धत्वाच्च गुणसमृ-द्धमपि । तथा 'अदाय' ति आप्यत्वाद् आदित—गृहीतवां-स्तद्वचनेन स्वीकृतवान् शिरसेव शिरसा—शिरःप्रदानेनैव

जीवितानरण्येकमिति योऽर्थः, 'मिरं' ति शिर इव शिरः सर्व-जगदुपरिचरितया मोक्षः, पठ्यते च—'अदाय सिरसो सि-रि' ति, अत्र च अदाय—ग्रहीत्वा शिरःभयं सर्वोत्तमां क-वललक्ष्मीं परिनिवृत्त इति शेषः, इति सप्तदशसूत्रार्थः ।

इत्थं महापुरुषोदाहरणैर्ज्ञानपूर्वकक्रिया-
माहात्म्यमभिधायोपदंष्टुमाह—

कहं धीरो अहेऊहि, उम्मत्तो व्व महिं चरे ? ।

एण विससमादाय, सुरा दहपरकमा ॥ ५१ ॥

कथं—केन प्रकारेण धीरः उक्तरूपः अहेतुभिः—क्रियावाद्या-दिपरिकल्पितकहेतुभिः उन्मत्त इव—महगृहीत इव ताश्चि-कवस्त्वपलपननालजालभाषितया महीं—पृथ्वी चरेत्—अ-मत् ? नैव चरति इत्यर्थः, किमिति ? य एत-अनन्तरादिता भरतादयः विंशत्यम्—विंशष्टतां गम्यमानत्वात्सिद्ध्यादर्शनेभ्यां जिनशासनस्य आदाय—गृहीत्वा मनसि सम्प्रधार्येति या-वत् सुरा दहपरकमा एतदेवाभितवन्त इति शेषः । अयम-भिधायः—यथेनं महात्मानो विंशत्यमादाय कृत्वादिपरिकल्प-ताक्रियावाद्यादिदर्शनपरिहारतो जिनशासन एव निश्चितम-तयोऽभूवस्तथा भयताऽपि धीरेण सताऽस्मिन्नेव निश्चित-चेता विधयामिति सूत्रार्थः ।

किञ्च—

अश्वतनियाणस्वमा, एसा भे भासिया वई ।

अतरिंसु तरंगे, तरिस्संति अणागया ॥ ५२ ॥

अत्यन्तम्—अतिशयेन निदानः—कारणैः, कोऽर्थः ? हेतु-भिर्न तु परप्रत्ययेनैव, क्षमा—युक्ताऽत्यन्तनिदानक्षमा, यद्वा-निदानं—कर्मफलशोधने तस्मिन् क्षमा—समर्था एषा—अन-न्तरोक्ता, पाठान्तरतः—सर्वा—अंशेषा सत्या वा मे मया भा-षिता, अनयाऽङ्गीकृतया अनीपुः—नीर्णवन्तः तरन्ति एक-अपरं, पाठान्तरताऽन्यं, सम्प्रत्यपि तत्कालापेक्षया क्षमा-न्तरांपक्षया वेत्थमभिधानमिति, तथा तरिष्यन्ति अनागताः भाविना, भवोदाधिमिति सर्वत्र शेष इति सूत्रार्थः ।

यतश्चमत्तः—

कहं धीर अहेऊहि, अदायं परियावमे ।

सच्चसंगविणिम्मुक्को, सिद्धे भवइ नीरण ॥ ५३ ॥ ति वेमि ।

कथं धीरोऽहेतुभिः आदाय—गृहीत्वा, क्रियादिवादि-मतमिति शेषः, पर्यावसेत् परीति—सर्वप्रकारमावसेत् तत्रैव-निलीयत्, नैव तत्राभिनिविष्टो भवति इति भावः । पठ्यते च—'अत्ताणं परियावसि' ति आत्मानं पर्यावासेयद्, अहेतुभिः कथमात्मानमहेत्वावाप्तं कुर्यात् ? नैव कुर्यादित्यर्थः । किं पुनारन्ध्रमकरणं फलमित्याह सर्वे—निरधंशयाः सज्जन्ति क-मेणा सम्बध्यन्ते जस्तव परिभरति सङ्गाः द्रव्यतो द्रवि-यादयो भावतस्तु मिथ्यात्वकपत्वादेत एव क्रियादिवादा-स्तैर्विनिमुक्ताः—विरहितः सर्वसङ्गविनिमुक्तः सन् सिद्धो भवति नीरजाः, तद्वेनाहेतुपरिहारस्य सम्यग्ज्ञानहेतुत्वेन सिद्ध्यन्तं फलमुक्तमिति सूत्रार्थः ।

इत्थं तमनुशास्य गतो विवर्तितं स्थानं क्षत्रियः शेषस-
जययुक्तव्यतां स्वाह निर्युक्तिरुन्—

काऊण तवच्चरणं, वहणि वामाणि मो ध्रुयकिलेसो ।

तं ठाणं संपत्तां, जं संपत्ता न मयंति ॥४०४॥

सुगमैव, नवरं धुताः—अपनीताः क्लिश्यन्त्येषु मत्सु जन्तव
इति क्लेशाः—गगादयो येन स धुतक्लेशो यन्मत्प्राप्ता न शो-
चन्ते, शोकहेतुशरीरमानसदुःखाभावादिति गाथार्थः इतिः
परिसमाप्तौ ब्रवीमि पूर्ववत् । उत्त० १८ अ० । अष्टम-
दशस्य पुत्राणां शनकाभ्यन्तरवर्तिनि सन्तुर्नर्नतमे पुत्रे,
कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

संजयभद्र-संजयभद्र-पु० । साध्वनुकूलं संयते, नि० चू०
११ उ० ।

संजयविषयपञ्चम्यायपावकम्म—संयतविरतप्रत्याख्यातपा-
पकर्मन्—पु० । सामस्येन यतः संयतः सप्तदशप्रकारसंयमो-
पेतः, विविधमनेकधा द्वादशविधे नपसि गतो विरतः सं-
यतश्चाऽसौ विरतश्च, तथा प्रतिहतं स्थितिहासनां प्र-
स्थिभेदेन विनाशितं प्रत्याख्यातं हेत्वभावनं, पुनश्चुद्धयभा-
वेन निर्गृह्यते पापकर्म-ज्ञानावर्णीयानि येन स तथा पुनः
कर्मधारयः । सुसंयतः, ध० ३ अधि० । दश० ।

संजयाऽऽभाम-संयताभाम-पु० । संयतवदवभासमानं असं-
यतं, आचा० १ अ० २ अ० १ उ० ।

संजयसंजय-संयतासंयत-पु० । देशविरते, भ० ६ श०
३ उ० । न० ।

संजलग्न-संज्वलन-पु० । ईषज्ज्वलनात्संज्वलनाः, सर्पाद ज्वल-
नाद् वा संज्वलना । परीपहादिसंपाते चारित्रिणमापि ज्वलय-
न्तीति संज्वलनाः । अल्पतरुषु क्रोधादिषु कषायेषु, विशेष० ।
स्था० । परीपहापसर्गापनिपाते यतिमप्यसौ समीपज्ज्वलय-
न्त्येव तेन संज्वलनाः स्मृताः, ते चत्वारः क्रोधमानमायालो-
भाः । कर्म० १ कर्म० । आव० ।

अथ 'संजलगाण उदण' इत्यादिनिर्युक्ति-
गाथासंग्रहव्याख्यामाह—

ईमिं मयराहं वा, संपाण वा परीमहाहिणं ।

जलगाओ संजलगा, नाहक्खायं तद्दयम्मि ॥१२४६॥

अक्रमायमहक्खायं, जं संजलगादण न ते तंणं ।

लम्भइ लद्धं च पुणा, मम्मइ मच्चं तद्दयम्मि ॥१२४७॥

न ह नवरिमहक्खाओ, वघाङ्गो मसचरणेदमे पि ।

घाएति ताणमुदण, हाइ जओ माडयारं तं ॥ १२४८॥

इह संशब्दस्य त्रयाऽर्थाः, तद्यथा—ईषज्ज्वलनात् संज्व-
लनाः, अथवा—'मयराहं' भागीति ज्वलनात् संज्वलनाः,
याद् वा—परीपहादिसंपाते चारित्रिणमापि ज्वलयन्तीति
संज्वलनाः, तदुदयं यथाख्यातचारित्रं न भवति । कुतस्त-
दुदये तद् न भवति ? इत्याह—'अक्रमाय' मित्यादि, 'जं' ति-
यस्मादकषायं यथाख्यातमुच्यते तेन कारणेन संज्वलन

कषायादये तद् न लभ्येत, पूर्वलब्धमपि च पुनस्तदुदये सर्वं
तद् भ्रश्यतीति । न हि—नेव यथाख्यातमात्रोपघातिनः सं-
ज्वलनाः, किन्तु—शेषचारित्र्याणामपि देशोपघातिनो भवन्ति,
यतस्तेषामुदये तदपि शेषचारित्र्यं सातिचारं भवति, इति
गाथार्थः ॥ १२४६ ॥ १२४७ ॥ १२४८ ॥ विशेष० । सूत्र० ।
संज्वलयति दीपयति सर्वसावर्थावर्तिमपीन्द्रियार्थस-
म्पाते वा संज्वलति दीप्यत इति संज्वलनः । स्था० ४
ठा० १ उ० । प्रतिक्षणरोपणे, दशा० १ अ० । आ०
म० । सूत्र० । मुहुर्मुहुः क्रोधाग्निना ज्वलनं, भ० १२
श० ४ उ० । आ० चू० । स० । पं० सं० ।

संजलनकसायमंगय संज्वलनकषायसङ्गत-त्रि० । अल्पत-
रकल्पकषायाद्देव, पञ्चा० १७ विध० ।

संजलनतिग-संज्वलनत्रिक-न० । संज्वलनक्रोधमानमाया-
रूपे कषायत्रये, कर्म० २ कर्म० ।

संजलगा-संज्वलना-स्त्री० । ज्ञानादिगुणोद्दीपनायाम्, उत्त०
१ अ० ।

संजाणय-संज्ञापक-त्रि० । विज्ञे, अनु० ।

संजाय-संज्ञात-त्रि० । उत्पन्न औ० ।

संजायतिवमद्-संज्ञातनीवश्रद्-त्रि० । समुत्पन्नाः कटगुरु-
रुचौ, पञ्चा० २ विध० ।

संजायमद्-संज्ञातश्रद्-त्रि० । प्रकर्षेण ज्ञातश्रद्धे, सू० प्र०
१ पाद० । रा० ।

संजीवणी-सञ्जीवनी-स्त्री० । जीवितदाय्याम्, सूत्र० १ अ०
४ अ० २ उ० ।

संजुय-संयुग-न० । संग्रामं, पष्ठभागे 'मूर्त्तिपिड' शब्दे
उदाहृतं सिन्धुगजपालिते नगरे, पि० । पाद० ना० ।

संजुत्त-संयुक्त-त्रि० । मिश्रितं 'कम्मणा तेण संजुत्ता मच्छइ
उ परभवं ।' उत्त० १८ अ० । संबद्धे, उत्त० १ अ० ।

संजुत्तद्व्यसम्मत्त-संयुक्तद्रव्यसम्यक्त्व-न० । द्वयोर्द्रव्ययोः
संयोगा गुणान्तराधानाय नोपमदीय उपभोक्तृमनःप्रीत्ये प-
यः—शर्करयोरिव तत्संयुक्तद्रव्यसम्यक् । द्रव्यसम्यक्त्वभेदे,
उत्त० २८ अ० ।

संजुत्तसंजोग-संयुक्तसंयोग-पुं० । 'संजोग' शब्दे वक्ष्यमा-
ण संयोगभेद, उत्त० १ अ० ।

संजुत्ताहिगरण-संयुक्ताधिकरण-पुं० । अधिक्रियते नरकादि
ज्वनेनत्याधिकरणं घासः उद्वृत्तलमुशलशिलापुत्रकगोधूमय-

न्नादिमयुक्तमार्थाक्रियाकरणयत्नम्, संयुक्तं च तदाधिकरणं-
चेति समासः । आव० ६ अ० । उपा० । आ० । पञ्चा० । तू-
र्णारधनुर्मुशलोद्वृत्तलघट्टादिके, ध० २० २ अधि० ।

संजुत्ताहिगरण्या-संयुक्ताधिकरणता-स्त्री० । अधिक्रियते आ-
त्माऽनेनत्याधिकरणम् । उद्वृत्तलादिमयुक्तं चार्थाक्रिया । ध० २
अधि० । 'संजुत्ताहिगरणे'ति संयुक्तम्—अर्थाक्रियाकरणक्षम-
धिकरणम्—उद्वृत्तलमुशलादि, तदतिचारहेतुत्वाद्तिष्ठारो-
हिप्रदाननिवृत्तिविययः, यतोऽसौ साक्षाद्यद्यपि हिंस्रं

शकटादिकं न समर्पयति परेषां तथापि तेन संयुक्तं
तेऽयाचित्याऽप्यर्थक्रियां कुर्वन्ति विमंयुक्ते तु तस्मिन्
स्वत एव विनिवारिता भवन्ति ॥ ४ ॥ अर्थक्रिया-
करणक्षमे चतुर्थेऽतिचारे, उपा० १ अ० । संयुक्ता-
धिकरणम्—अधिक्रियते नरकादिव्यनेत्यधिकरणम्,
वास्तुदुखलशिलापुत्रकगाधूमयम्त्रकादि संयुक्तम् अर्थ-
क्रियाकरणयोग्यम्, संयुक्तं च तदधिकरणं सति समासः ।
'एत्थ सामाखारी--सावगण संजुताणि चैव सगडादीनि न
धरेतद्वाणि, एवं वासीपरसुमादिविभासा ।' उपभोगपरि-
भोगातिरिक्त' इति उपभोगपरिभोगशब्दार्थो निरूपित एव तद्
तिरिक्तः । एत्थ वि सामाखारी-उपभोगातिरिक्तं जदि तेज्जा-
मलए बहुए गेल्लति ततो बहुगा एहायगा वच्चंति तस्स लो-
लियाए, अल्लहविहयायगा एहायंति, एत्थ पुतरगा आउकाय-
वधो, एवं पुष्फतंबोलमार्दिवाभासा, एवं ए वहुति । का-
विधी सावगस्स उवभोगे एहाणे?, चरे एहायव्वं एऽत्थि ता-
धे तेज्जामलएहि सीसं धंसित्ता सव्वे सोड्ढणं ताह नडागा-
ऽऽइतंड निविट्ठो अजलिहि एहाति । एव जेसु य पुष्फसु
पुष्फकुंधुगाणि ताणि परिहरति । आच० ६ अ० ।

संजुद्ध-दर्शी-स्वप्नन्द, दे० ना० ८ वर्ग ६ गाथा ।

संजुय-संयुग-पुं० । संग्राम, व्य० १ उ० ।

संयुत-त्रि० । बहुविधैर्ध्वजनादिभिः संहते, उक्त० १२ अ० ।
संजूह-संयुथ-न० । निकायविशेषे, अनुयोगभेदे, भ० १५
श० । दृष्टिवादस्याप्राप्तिस्त्वेषु सप्तमे सूत्रे, स० १४७ सम० ।
सङ्गतं युक्तार्थं यथ पदानां पदार्था समूहः संयुथः समास
इत्यर्थः । स्था० १० डा० ३ उ० । सूत्र० ।

संजोइत्ता-संयोज्य-अव्य० । संयोगं कृत्वेत्यर्थे, स्था० १० डा० ।

संजोइम-संयोगिम-त्रि० । संयोगिमं च संयोगस्तेन निर्वृत्तः
"भावादिमः" ॥ ६।४।२१ ॥ इतीमप्रत्ययः । संयोगनिष्पन्ने, हेम० ।

संजोग-संयोग-पुं० । संयुज्यते संयोजने वा संयोगः । आ-
चा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । समुचितो योगः । पं० सू० १
सूत्र । "आदेयो जः" ॥ ८ । १ । २४५ ॥ इति यस्य जः ।
प्रा० । परस्परगोचितपदार्थानां योग, औ० । जीवस्य सम्ब-
न्धे, आचा० १ ध्रु० ८ अ० १ उ० । उक्त० । नानाभेषु पु-
त्रकलत्रमित्रशरीरादिमन्बन्धे, आतु० । आचा० । सूत्र० ।
विश० । उक्त० । पुत्रकलत्रमित्रादिजनिते सम्बन्धे, आचा०
१ ध्रु० ४ अ० १ उ० । सम्बन्धे, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।
केनचित्सह सम्बन्धे, आच० ४ अ० । पित्रादिभिः सार्जं
सम्बन्धे, दर्श० ४ तन्त्र । मन्त्रवृत्ते सम्बन्धे, आचा० १
ध्रु० २ अ० ६ उ० । अप्राप्तिपूर्विकायां प्राप्ता, सम्म० ३ का-
रड । आचा० ।

संयोगभेदाः—

से किं तं संजोगं ?, संजोगे चउविहे पप्पत्ते, तं जहा-
दव्वमंजोगे खत्तमंजोगे कालमंजोगे भावसंजोगे ? । से किं
तं दव्वसंजोगे ?, दव्वसंजोगे तिविहे पप्पत्ते, तं जहा-
सखित्ते अचित्ते मीसए । से किं तं सचित्ते ?, सचित्ते-

गोहि गोमिणं महिसीहि महिसए ऊरणीहि ऊरणीए उ-
ड्डीहि उड्डीवाले, से तं सचित्ते । से किं तं अचित्ते ?, अचित्ते
छत्तेण छत्ती दंडेण दंडी पडेण पडी घंडेण घडी कंडे-
ण कडी, से तं अचित्ते । से किं तं मीसए ?, मीसए इलेणं
हालिए सगडेणं सागडिए रहेणं रडिए नावाए नाविणं
मे तं दव्वसंजोगे । से किं तं खित्तमंजोगे ?, २ भारहे एर-
वए हेमए एरसवए हरिवासए रम्मगवासए देवकुरए उ-
त्तरकुरए पुच्चविदेहए अवरविदेहए, अहवा-मागहे माल-
वए मोरडुए मरहडुए कुंकणए, से तं खित्तमंजोगे । से किं
तं कालसंजोगे ?, २ सुसमसुसमाए सुसमाए सुसमदुसमाए
दुसमसुसमाए दुसमाए दुसमदुसमाए । अहवा-पावसए
वासारत्तए सरदए हेमतए वसंतए गिम्हए, से तं कालसं-
जोगे । से किं तं भावमंजोगे ?, २ दुविहे पप्पत्ते, तं जहा-
पसत्थे अ, अपसत्थे अ । से किं तं पसत्थे ?, २ नाणेणं नाणी
दंसणेणं दंसणी चरित्तेणं चरिती, से तं पसत्थे । से किं तं
अपमत्थे ?, २ कांहेणं कांही माणेणं माणी मायाए मायी
लांहेणं लांही । से तं अपमत्थे । से तं भावमंजोगे । से तं
संजोगं ए ।

संयोगः—सम्बन्धः, स चतुर्विधः प्रकृतः, तद्यथा—द्रव्यसंयोग
इत्यादि, सर्वं सूत्रमिदं भव, नवरं—सर्वान्नद्रव्यसंयोगेन
गावोऽस्य सन्तीति गोमानित्यादि । अचित्तद्रव्यसंयोगेन
क्षत्रमस्यास्तीति क्षत्रान्त्यादि । मिश्रद्रव्यसंयोगेन हलेन व्य-
वहरतीति हालिक इत्यादि । अत्र हलादीनामन्वतन्त्राद् ब-
लीयद्वाणां संचननन्वान्मिश्रद्रव्यता भावनीया । क्षेत्रसंयो-
गाधिकारे भगते जानो भगते वाऽस्य निवास इति तत्र
जातः (का० ५०७) "साऽस्य निवास" इति वाऽ-
णप्रत्यये भारतः । एवं शेषेष्वपि भावना कार्या । का-
लसंयोगाधिकारे सुषमसुषमायां जात इति "सप्तमी
पञ्चम्यन्ते जनेऽः" (का० कू० ६६१) । इति उप्रत्यये सुषम-
सुषमजः एवं सुषमजादिष्वपि भावनीयम् । भावसंयोगाधि-
कारे भावः—पर्यायः, स च द्विधा—प्रशस्तो ज्ञानादिरप्रश-
स्तश्च क्राधादिः, शेषं सुगमम् । इदमपि संप्रयोगप्रधानतया
प्रवृत्तत्वाद्वाङ्मनाद्भिद्यत इति ६ । अनु० ।

सम्प्रति सूत्राऽऽलापकनिष्पन्नान्तपस्य सूत्रपरिशिक्तनिर्युक्त-
श्च प्रस्ताव इति मन्यमानः संयोग इत्याद्यं पदं स्पृशन्नने
प्लुमाह निर्युक्कृतम्—

संजोगे निक्खेवो, छक्को दुविहो उ दव्वमंजोगे ।

संजुत्तगमंजोगो, नायव्वियरेयरो चैव ॥ ३० ॥

संयोग इति—संयोगविषयः निक्षेपः न्यासः, पदपरिमाणम्-
स्यति षट्कः प्राग्वत्कन्, एतद्देवाश्च नामस्थापनाद्व्यक्षेत्र-
कालभावाः, प्रसिद्धत्वाद्भुत्तरत्र व्याख्यानत उद्गीयमानत्वाच्च
नोक्ताः, (अत्रत्या वक्तव्यता वक्तव्याणं शब्दे 'क्षामण्य' शब्दे 'उ-
वणाण्य' शब्दे च उक्ता) उक्तं पूज्यैः—'आगरे क्षिय महस-इव-
त्युकिरियाफलाभिहाणाहं । आगारमयं सव्वं, जमणागारं तयं

नऽस्ति ॥ १ ॥ तु पराणुमयं वस्तु, अगाराभावश्चो लपुष्कं च ।
उवलंभष्यवहारा, भावाश्चो खालगारं च ॥ २ ॥ ” द्रव्यनय
आह—“ यथानामादिनाकारं, विना संवेद्यते तथा । नाऽऽ-
कारोऽपि विना द्रव्यं, सर्वं द्रव्यात्मकं ततः ॥ १ ॥ ” तथा-
हि—द्रव्यमेव मृदादिनिखिलस्यासकोशकुशलकुटकपालाद्या-
कारानुयायि वस्तु सत्, तस्यैव तत्तदाकारानुयायिनः स-
द्भाधिविषयत्वात्, स्यासकोशाद्याकाराणां तु मृदद्रव्यातिरे-
किणां कदाचिदनुपलम्भात्, तच्चान्यादादिसकलविकारविर-
हितं तथा तथाऽविर्भावतिरोभावमात्राभिविनं सम्पूर्तिभुन-
सर्वप्रभेदानभेदबीजं द्रव्यमगृहीततरङ्गादिप्रभेदस्तिमितसरः-
सलिलवत्, आह च—

“ द्रव्यपरिणाममेतं, मोक्षलागारद्विसत् किं तं ।
उप्यायव्ययरहितं, द्रव्यं चिद्य निर्वियारं नि ॥ १ ॥
आविर्भावतिरोभा-वमेतपरिणामकारणमचिन्तं ।
णिचं बहुरुचं पि य, नडो व्व वेसंतरावधो ॥ २ ॥ ”

(भावनयव्याख्या ‘ भावणय ’ शब्दे पञ्चमभागे गता ।)
परमार्थतत्त्वयम्—संविन्नष्टैव सर्वोऽपि विषयाणां व्यव-
स्थितिः । संवेद्यं च नामादि, विकलं नानुभूयते । तथाहि—

“ घटाऽयमिति नामैतत्, पृथुधुनादिनाऽऽकृतिः ।
मृदद्रव्यं भवने भावो, घटं दृष्टं चतुष्टयम् ॥ १ ॥
तत्राऽपि नाम नाकार-माकारो नाम नो विना ।
तौ विना नापि चान्योऽन्य-मुत्तगावपि संस्थितौ ॥ २ ॥
मयूगादरसे यद्व-द्वर्णा नीलादयः स्थिताः ।
सर्वेऽप्यन्योऽन्यमुन्मिधा-स्तद्विज्ञानादयो घटं ॥ ३ ॥ ”

इत्थं चैतत् परस्परसंयोजनयैवाशेषनयानां सम्य-
नयत्वात्, इतरथा उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सर्वादित
प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतीतसल्लक्षणानुपपत्तेः । किञ्च-शब्दादिपि
घटादनामादिभेदरूपैव घटाद्यर्थे बुद्धिपरिणामो जायते,
इत्यतोऽपि नामादिसत्त्वरूपतैव सधेस्य वस्तुनः । उक्तं
च—“ नामादिभेदसह—त्य बुद्धिपरिणामभावश्चो लिययं ।
जं वस्तु अस्ति लोए, चउपजायं तय सव्वं ॥ १ ॥ ” ततश्च-
“ चतुष्काभ्याधिकस्येह, न्यासो योऽन्यस्य दश्यते । एतद-
न्तर्गतः सोऽपि, ज्ञातव्यो धीधनान्वितः ॥ १ ॥ ” इत्यलं
प्रसङ्गेन ॥ सम्प्रति निरुक्तिरनुभि (चि) यंत । तत्र नाम-
स्थापने आगमतो नाआगमतश्च जशरीरभव्यशरीररूपश्च
द्रव्यसंयोगः सुगम इति मन्वाना व्यतिरिक्तद्रव्यसंयोगम-
भिधानुमाह—द्विविधस्त्विति द्विविध एव, द्रव्येण द्रव्यस्य
वा, समाप्तं सङ्गतो योगः संयोगः । संयोगद्विविध्यमवाह-
संयुक्तमेव संयुक्तम्—अन्येन संश्लिष्टं, तस्य संयोगा—व
स्त्वन्तरसम्बन्धः संयुक्तसंयोगो ज्ञातव्यः । इतरेतर इति
इतरेतरसंयोगः । चः समुच्चयः । एवः अवधारणः । इत्थमेव
द्विविध एव संयोग इति गाथासमासार्थः ॥ ३० ॥

विस्तरार्थं त्वभिधित्तुः “ यथोद्देशे निर्देश ” इति न्यायतः
संयुक्तसंयोगं भवेनाह—

संयुक्तसंयोगो, सञ्चितादीण होइ दन्वाणं ।
दुममणुसुवण्माई, संतइकम्मेण जीवस्स ॥ ३१ ॥

संयुक्तसंयोगः अनन्तराभिहितस्वरूपः सञ्चितादीनां स-
ञ्चिताञ्चिसमिधाणां भवति द्रव्याणाम् । अमीषामुदाहर-
णान्याह—‘ दुममणुसुवण्माई ’ इति ‘ अत्र मकारस्याल्लक्षण-
कत्वात् सुम्यत्ययाच्च दुमाणुसुवर्णादीनां प्रत्येकं चाविशब्द-
सम्बन्धात्सञ्चितद्रव्याणां दुमादीनाम्, अञ्चितद्रव्याणाम-
णवादीनां सुवर्णादीनां च, मिश्रद्रव्यस्य तु सन्तनिकर्मणो-
पलक्षितस्य जीवस्य । अत्र चाऽणवादीनां सुवर्णादीनामित्यु-
दाहरणद्वयमञ्चितद्रव्याणां सञ्चितमिश्रद्रव्याणामप्यया भूयस्त्व-
स्थापनार्थम् । एतद्रव्यस्त्वं च जीवेभ्यः पुद्गलानामनन्तगु-
णत्वात् । उक्तं च—“ जीवा योगगतसमया, द्रव्यपसा च
पज्जवा वेव । धोवाऽणंताणंता, विसंसमाहया दुवेऽणंता ॥
॥ १ ॥ ” इति, अनेन च सञ्चितादः संयोगद्रव्यस्य त्रैवि-
ध्यात् संयुक्तसंयोगस्य त्रैविध्यमुक्तमिति गाथार्थः ॥ ३ ॥

तत्र दुमादीनां सञ्चितसंयुक्तद्रव्यसंयोगं
धिवरीतुमाह—

मूले कंदे संघं, तथा य साले पवालपत्तेहि ।
पुष्पफलं बीणहि अ, संजुतो होइ दुममाई ॥ ३२ ॥

मूले कन्दे स्कन्धे इति सर्वत्र सूत्रत्वात्, तृतीयार्थे स-
मर्मी । ततश्च मूलेन—अधःप्रसर्पिता स्वावयवेन कन्देन-
तैव मूलस्कन्धान्तरालवर्तिना स्कन्धेन—स्थुडन त्वचा-क-
विरूपया ‘ साल ’ इति एकारोऽल्लक्षणिकः, ततः शाला-
प्रवालपत्रैः शाखापल्लवपल्लवैः, फले इत्यत्राप्येकारस्तथैव,
ततः पुष्पफलबीजैश्च प्रसिद्धैरेव संयुक्तः—सम्बद्धो भवति ।
‘ दुममाई ’ इति मकारोऽल्लक्षणिकः ततो दुमादिः, आदि-
शब्दाद्—गुच्छगुल्मादिश्च संयुक्तसंयोग इति प्रक्रमः । स हि
प्रथममुद्गच्छच्छकुरात्मकः पृथिव्याः संयुक्त एव मूलेन संयु-
ज्यते, ततो मूलसंयुक्त एव कन्देन, कन्दसंयुक्त
एव स्कन्धेन एव त्वकशाखाप्रवालपुष्पफलबीजैरपि
पूर्वसंयुक्त एवात्तरात्तरैः संयुज्यते इति भावनीयम् । नन्वे-
वं दुमादद्रव्यत्वात् संयुक्तसंयोगस्य च गुणत्वात्कथं दु-
मादिरेव स इति, अत्राच्यते—धर्मधर्मिणाः कथञ्चिदन-
न्यत्वादेवमुक्तमित्यदोषः । एवमुत्तरभेदयोगपीति गाथार्थः ॥ ३२ ॥

अणवादीनामञ्चितसंयुक्तद्रव्यसंयोगं स्पष्टयितुमाह—

एगरस एगवमं, एगं गंधं तहा दूफासे अ ।
परमाणु संघेहि अ, दुपणसाईहि लायव्वां ॥ ३३ ॥

एकः—अद्वितीयस्तिक्तादिसाम्यतमो रसोऽस्येति एकरसः,
तथैकः कृष्णादिवर्णान्यतमो वर्णोऽस्येति एकवर्णः, एवम्
एकगन्धः—सुगन्धीतरान्यतरगन्धान्वितः, ‘ एगं ’ इत्येकार-
स्याल्लक्षणिकत्वात्, तथा द्वौ चाविरुद्धौ अङ्गधरीताद्या-
त्मकौ स्पर्शावस्थेति द्विस्पर्शः । अशब्दः स्वगतानन्तभेदोप-
लक्षकः । क एवंविधः ?, इत्याह—परमः—तद्व्यसूदमतरास-
म्भवात् प्रकर्षवान् स चासावणुश्च परमाणुः, उपलक्षणत्वाद्
छाणुकादिश्च, स्कन्धश्च—स्कन्धशब्दाभिधेयः, कैरित्याह—
द्वौ प्रवशावारम्भकावस्थेति द्विप्रदेशो—आणुकः, स आदिये
षां त्रिप्रदेशादीनामञ्चितमहास्कन्धपर्यन्तानां ते तथा तैः—अ-
शब्दात्परमाण्वन्तरैर्वर्णान्तगादिभिश्च, संयुज्यमान इति ग-
म्यते । विशेष्यः विशेषण—संख्यानासंख्यातानन्तभक्तावि-

भावनात्मकेनावबोद्धव्यः, पाठान्तरतो ज्ञातव्यः, अचिन्त-
संयुक्तसंयोग इति प्रक्रमः, अयमर्थः—“कारणमेष तदन्त्यं,
सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः । एकरसवर्णगन्धा, द्विप्र-
शः कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥ ” इत्येवेलक्षणः परमाणुर्यथा व्यक्तु-
विस्कन्धपरिणतिमनुभवति तदा रसादिमयुक्त एव व्यक्तु-
कादिभिः स्कन्धैः संयुज्यते, यदा वा तिरुतादिपरिणति-
मपहाय कटुकत्वादिपरिणति प्रातपद्यते तदाऽपि त्रणा-
दिभिः संयुक्त एव कटुकत्वादिना संयुज्यते इति संयुक्तसं-
योग उच्यते । अत्र च कृष्णपरमाणुः कृष्णत्वमपहाय नील-
त्वं प्रातपद्यत इत्येको भङ्गः, एवं रक्तत्वं पीतत्वं शुक्लत्वं
वेति सत्वारः । तथाऽयमेष रसपञ्चकगन्धद्वयाविरुद्धस्पर्-
शीस्तरतम्यजनितैश्च स्वस्थान एव द्विगुणकृष्णत्वादिभिः
परमाण्वन्तरद्विप्रदेशादिभिश्च योजनाद्विवक्षावशतः संख्या-
तासंख्यातानन्ताभिर्भा भङ्गचक्षुनामघाप्रोति, एवं वर्णा-
न्तररसस्पर्शगन्धस्वगततारतम्ययुक्ताऽपि, तथा द्विप्रदेशा-
दिश्च । यच्च—“ वर्णरससंग्रहासा, पोगगलाणं च लक्ष्मणं ”
इत्यादिमूर्तपु वर्णस्यादित्वेन दर्शनेऽपि “ एकरसपगवणं ” चि-
रसस्य प्रथमत उपादानं तद्वानुपूर्व्या अपि व्याख्यातत्वेन
गाथावन्धानुलोम्येन वेति भावनीयम् । सुपर्णादीनां च प्रा-
क्यवर्णकासंयुक्तानामव विंशष्टवर्णकादिभिः संयोगोऽचि-
न्तसंयुक्तसंयोग उक्तानुसारं सुज्ञान एवेति निर्युक्ता न
व्याख्यात इति गाथायः ।

दृष्टान्तपूर्वकं सन्ततिकर्मणा जीवस्य मिश्रसंयुक्तद्रव्य-
संयोगं व्यक्तीकर्तुमाह—

जह धाऊ कणगाई, मभावसंज्ञोयमंजुया हुति ।

इअ संतइकर्मणं, अणाइमंजुत्तमा जीवा ॥ ३४ ॥

यथा इति-उदाहरणोपन्यासायः, यथा धातवः कनकादयो-
निभूता मृदादयः “ कणगाई ” चि सृत्रत्वान्कनकादिभिः,
आदिशब्दात्ताच्चादिभिश्च, किमित्याह—स्वभावेन संयोगः—
प्रकृतीश्वराद्यर्थान्तरव्यापागनपक्षयोपलक्ष्यानुपलक्ष्यरूपो यः
सम्बन्धस्तेन संयुक्ता—मिश्रिताः स्वभावसंयोगसंयुताः
भवान्ति—विद्यन्ते इति त्वमुनैवार्थान्तरनिरपेक्षत्वलक्षणं
प्रकारेण सन्ततिः—उत्तरात्तरनिरन्तरोत्पत्तिरूपः प्रवाह-
स्तयोपलक्षितं कर्म—ज्ञानावर्णादि सन्ततिकर्म तेन,
न विद्यते आदि—प्रागभ्यमस्यत्यर्थादिः, स एव प्र-
क्रमात्संयोगस्तेन “ स ” मिति “ अणोणगाणुगयाणं इमे च
तं च सति विभयणमजुत्तं ” इत्यागमाद्विभागाभावता युक्तः
त्रिष्टोऽनादिसंयुक्तः, स एव अनादिसंयुक्तः, यदा संयोगः
संयुक्तं ततोऽनादिसंयुक्तमभ्यति अनादिसंयुक्तः, क इत्याह-
जीवति जीविष्यति जीवितवांश्चेति जीवः, मिश्रसंयुक्त-
द्रव्यसंयोग इति प्रक्रमः । इवमुक्तं भवति—जीवा ज्ञानक-
र्माणुवर्गणाभिगवेष्टितप्रवेष्टिताऽपि न स्वर्णं चैतन्यमति-
वर्तते, नचाचैतन्यं कर्माणु इति तद्व्युक्तया विवक्ष्यमा-
णोऽसौ संयुक्तमिश्रद्रव्यं, ततोऽस्य कर्मप्रदेशान्तरेः सं-
योगो मिश्रसंयुक्तद्रव्यसंयोग उच्यते । इह च जीवकर्मणा-
रनादिसंयोगस्य धातुकनकादिसंयोगदृष्टान्तद्वारेणाभिधाने
तद्वेदानादित्वेऽप्युपायतो जीवकर्मसंयोगस्याभावक्यापना-

र्थम्, अन्यथा मुक्त्यनुष्ठानवैफल्यपत्तिरिति भावनीयमिति
गाथायः । उक्तः संयुक्तसंयोगः ।

इतरेतरसंयोगमाह—

इयंरयरमंजोगो, परमाणुं तथा परमाणं ।

अभिपेयमणभिपेओ, अभिलावां चैव संबंधो ॥ ३५ ॥

इतरेतरस्य-परस्परस्य संयोगो—घटना इतरेतरसंयोगः
परमाणुनाम्-उत्तरूपाणां, तथा प्रकरण-सूक्ष्मातिशयलक्षणं
दिश्यन्ते—कथ्यन्ते इति प्रवेशः—धर्मस्तिकायादिसम्ब-
न्धिनो निर्विभागा भागास्तेषाम्, “ अभिपेयं ” चि प्राकृतत्वाद्-
भिप्रेतः, इतरेतरसंयोग इति योज्यते, एवमुत्तरत्रापि । अभि-
प्रेतत्वं चास्य अभिप्रेतविषयत्वाद्, एतादृशरीतोऽभिप्रेतः । अ-
भिलष्यते—आभिमुख्येन व्यक्तमुच्यतेऽनन्ताय इत्यभिलाषो-
वाचकः शब्दस्तादृश्यत्वात् अभिलापः । चः समुच्चयः । एवः
अवधारणे । सम्बन्धशब्दानन्तरं चर्ता योज्या, ततः सम्बन्धने
सम्बन्धः, स चैवं स्वस्वामित्वादिनेकधा वक्ष्यमाणः । एताव-
ज्ज्ञेय एवायमितरेतरसंयोग इति आवधारणमर्थ इति गाथा-
समासायः ।

परमाणुनां संयोगमाह—

दुविहो परमाणुं, हवइ य संठाणखंधओ चैव ।

संठाणे पंचविहो, दुविहो पुण होइ खंधेसु ॥ ३६ ॥

हो विधौ प्रकारावस्येति द्विविधः—द्विभेदः, कोऽसौ ?—प-
रमाणुनाम् इति परमाणुसम्बन्धो, प्रक्रमादितरेतरसंयोगो
भवति । चः पुराणं । कथं द्विविध इत्याह—“ संठाणखंधतो ” चि
सान्तष्टेन रूपेण पुद्गलात्मके वास्त्वान् संस्थानम्—आका-
रावशेषः ततस्तमाश्रित्य, स्कन्धतः स्कन्धमाश्रित्य । चः स-
मुच्चये । एवः भेदावधारणे । द्विविधस्याऽपि प्रत्येकं भेदाना-
ह—संस्थान संस्थानावयवः पञ्चावधः—पञ्चप्रकारः द्विविधः—
द्विप्रकारः, पुनःशब्दो वाक्यान्तरावप्यासे, भवान्,
स्कन्धेषु स्कन्धावयव इति गाथायः ।

इह च संस्थानस्कन्धभेदद्वारक एवायमितरेतरसंयोगभेद
इति तदभिधानमाचते, तत्र यथोद्देशे निर्देश इति न्यायतः, सं-
स्थानभेदाभिधानप्रस्तावेऽप्यल्पव्यक्तव्यत्वात् स्कन्धभेदे हेतु-
भेदद्वारेणाऽऽह—

परमाणुपुगला खलु, दुबिब बहुगा य संहता संता ।

निच्चत्तयंति खंधं, तं संठाणं आणित्थत्थं ॥ ३७ ॥

परमाणुपुगला खलु हौ वा बहव एव बहुकाः—त्रिप्रभृतयः,
ते च परमाणुपुगलाः संहताः—एकारणइनामापन्नाः सन्ता नि-
र्वर्तयन्ति—जनयन्ति, किमित्याह—स्कन्ध-द्रव्यगुणाधिकम्,
अनेन च द्विपरमाणुजन्यतया बहुपरमाणुजन्यत्वेन च स्कन्ध-
स्य द्विभेदत्वमुक्तम् । खलुशब्दोऽत्र विशेषं द्योतयति, स चायम्-
इह कृत्तः स्निग्धो वा एकगुणः सम्बध्यमानो द्विगुणाधिक-
नैव स्वस्वरूपापत्तया सम्बध्यते, नतु समगुणैकगुणाधिक-
न वा । किमुक्तं भवति ?—एकगुणास्निग्धास्त्रिगुणास्निग्धेन
सम्बध्यते, त्रिगुणास्निग्धः पञ्चगुणास्निग्धेन, पञ्चगुणास्निग्धः
सप्तगुणास्निग्धेनत्यादि । तथा द्विगुणास्निग्धश्चतुर्गुणास्नि-
ग्धेन, चतुर्गुणास्निग्धः षड्गुणास्निग्धेनत्यादि एवमेकगुणरुक्ष-

स्त्रिगुणरूपा, त्रिगुणरूपाः पञ्चगुणरूपास्त्यादि, तथा द्विगुणरूपाश्चतुर्गुणरूपा, चतुर्गुणरूपाः पञ्चगुणरूपास्त्यादि, एवं द्विगुणाधिकसम्बन्धा भावनीयः, तत्त्वकगुणास्त्रिगुणः एकगुणास्त्रिगुणं द्विगुणास्त्रिगुणं वा सम्बध्यते, द्विगुणास्त्रिगुणा द्विगुणास्त्रिगुणं त्रिगुणास्त्रिगुणं वा यावदन्तगुणास्त्रिगुणाऽप्यन्तगुणास्त्रिगुणं समगुणेनैकगुणाधिकेन वा । एवमेकगुणरूपा एकगुणरूपा द्विगुणरूपा वा, द्विगुणरूपा द्विगुणरूपा त्रिगुणरूपा वा यावदन्तगुणरूपाऽप्यन्तगुणरूपा समगुणेनैकगुणाधिकेन वेति । अन्ये त्वाहुः—एकगुणास्त्रिगुणानां पक्ष्या द्विगुणेन रूपाधिकेन सम्बध्यते इति । अयमत्र विशेषः खलुशब्देन सूच्यते, तथा चैककस्य स्वस्थानापक्ष्या द्विगुणा द्विक एव, स च रूपाधिकस्त्रिक एव इति त्रिगुणेनैकगुणस्य सम्बन्धः । तथा द्विगुणस्य पञ्चगुणेन, त्रिगुणस्य सप्तगुणेन, चतुर्गुणस्य नवगुणेन, पञ्चगुणस्यैकादशगुणेनत्यादि । उक्तं च—

“समनिज्याह बंधो, न होइ समलुक्खया वि य न होइ ।
यमाहनिजलकल-नलेण बंधो उ खधानं ॥ १ ॥”

तथा—

“दोगह जहगणगुणाणं, निज्याणं तह य लुक्खद्वयानं ।

एगाहिण वि य गुणं, न होति बंधस्स परिणामो ॥ २ ॥

गिज्जविउणाहिणं, बंधा निजस्स होइ द्वयस्स ।

लुक्खविउणाहिणं य, लुक्खस्स समागमं पण्य ॥ ३ ॥”

स्त्रिगुणरूपापरस्परबन्धविचारणायां तु समगुणयोर्विषमगुणयोर्वा जघन्यवर्जयोर्बन्धपरिणतिर्गति विशेषः । तथा चाह—“वर्ज्यते गिज्जलुक्खा, विसमगुणा अहव समगुणा जेऽवि । वाज्जु जहगुणं, वर्ज्येती पोगला एव ॥१॥” इत्यादि, येन विशेषेण संस्थानात् स्कन्धस्य भेदेनोपादाने तर्माधिक-तुमाह—“तं संठाणं” इति प्राकृतत्वादेवं पाठः, तस्य—स्कन्धस्य संस्थानम्—आकारस्तस्य संस्थानम्—अनेन—हृदि विद्यमानतया प्रत्यक्षेण परिमण्डलादिनाऽनन्तराप्रकारेणेत्यामन्थे तिष्ठति इत्यर्थः, न तथा अनित्यस्यम्, अनेन नियतपरिमण्डलाद्यन्यतराकारं संस्थानं शेषे भिनयताऽऽकारस्तु स्कन्ध इत्यनयोर्विशेष इत्युक्तं भवति । आह—स्कन्धानामपि परस्परं बन्धोऽस्ति यदुक्तम्—“एवमेव य खंधाणं, दुपणसाइण बंधपरिणामो” इति अतः किं न तेषामपान्तरसंयोग इहाहः?, उच्यते—उक्त एव, तेषां प्रदेशमज्ञावात्, प्रदेशानां च ‘इयरेयरसंज्ञागो, परमाणुणं तहा पण्माणं’ इत्यनेन तदाभिधानादिति गाथार्थः ॥३॥

संस्थानभेदानाह—

परिमंडले य वट्टु, तं चउरंममायए चव ।

घणपयर पढमवज्जं, आयपणमे य जुम्मे य ॥ ३८ ॥

‘लिङ्गं व्यभिचार्येपि’ इति प्राकृतलक्षणात् सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययः, ततः परिमण्डल, प्रक्रमात् संस्थानमेवमुत्तराऽपि, तच्च बहिर्वृत्ततावास्थितप्रदेशज्ञानतमन्तः शुषिरम्, यथा बलकस्य अशब्द उत्तरभेदापक्षया समुच्चयः । वृत्तं तद्वान्तः शुषिरविर्गहनं यथा कुलालचक्रस्य, व्यक्ते प्रकाशे, यथा शृङ्गाटकस्य चतुरस्रं—चतुष्कोणं, यथा कुम्भिकायाः, आयतं—दीर्घं, यथा दण्डस्य । चः पूर्वभेदापक्षया समुच्चयः । एव अवधारणं । तत इयत् एव संस्थानभेदाः, ‘घणपयर’ इति घने च प्रतरं च घनप्रतरं प्राकृतत्वादिद्वयोः, सर्वत्र च प्रतरपूर्वक एव घनः प्रकृत्य-

ते, इहापि तथैवापदर्शयिष्यते, ततः प्रतरघन इति निर्वेशः प्राप्तः, अल्पाक्षरत्वात् घनशब्दस्य पूर्वनिपातः, । ततश्चैकैकं परिमण्डलादि प्रतरं घनं च, भवतीति गम्यते । तथा प्रथमम्—आद्यं वर्जयति—त्यजतीति प्रथमवर्ज—परिमण्डलविर्गहनं वृत्तादिसंस्थानचतुष्कमित्यर्थः ‘आयपणमे य’ इति आजःप्रदेशं च विषमसंख्यपरमाणुकं ‘जुम्मे य’ इति प्रक्रमाद् युग्मप्रदेशं च, उभयत्र चः समुच्चयः । इह च घन-प्रतरभेदमेव वृत्तादीन् भिद्यते, ततः प्रतरवृत्तमोजःप्रदेशं युग्मप्रदेशं च, तथा घनवृत्तमोजःप्रदेशं युग्मप्रदेशं च, एवं व्यक्तादिष्वपि चतुर्विधं भावनीयम् । परिमण्डलं वर्जनीयं च, समसंख्याणुष्वेव तस्य सम्भवमैवविधभेदासम्भवात्, तथा च द्विविधमेव परिमण्डलमिति गाथार्थः ।

इह च परिमण्डलादि प्रत्येकं जघन्यमुत्कृष्टं च, तत्रोत्कृष्टं सर्वमनन्ताणुनिष्पन्नसंख्यप्रदेशावगाढं खल्वेकरूपन-याऽनुक्रमपि सम्प्रदायाज्ज्ञानं शक्यामिति तदुपेक्ष्य जघन्यं तु प्रतिभेदमन्याम्यरूपनया न तथैति तदुपदर्शनार्थमाह-

पंचग वारमगं खलु, मत्तग वतीसगं तु वट्टुमि ।

तिय छक्कग पणतीमा, चत्तारि य हुंति तंममि ॥३९॥

नव चैव तहा चउरं, सत्तावीमा य अट्ट चउरं ।

तिगदुगपन्नरंमवि य, छेव य आयए हुंति ॥ ४० ॥

पणयालीसा वारम, छन्मेया आययमि संठाणं ।

वीमा चत्तालीमा, परिमंडलि हुंति संठाणं ॥ ४१ ॥

आसामर्थे स्पष्ट एव, नवरमायते पदभेदाभिधानमन्यापि-त्येन प्रागनुहिष्टस्यापि धर्माणतभेदद्वयस्याधिकस्य तत्र सम्भवात्, तथा परिमण्डलादिवि संस्थानानां वृत्तादि-भेदानामोजःप्रदेशप्रतरादीनामनन्तरादिष्टत्वात् प्रत्यासत्ति-न्यायेन यथाकम् पञ्चकादिभिः प्रथममुपदर्शने, पश्चात् परिमण्डलभेदद्वयस्य । तत्रैजःप्रदेशप्रतरवृत्तं पञ्चाणुनि-ष्पन्नं पञ्चाकाशप्रदेशावगाढं च तत्रैकाऽणुरन्तरं स्थप्यते, चतसृषु पूर्वादिशु चैकैकः स्थापना १—
युग्मप्रदेशप्रतरवृत्तं द्वादशप्रदेशं, द्वादश
प्रदेशावगाढं च, तत्र हि चतुषु प्रदेशेषु
निरन्तरमन्तश्चतुरोऽणुभिधाय तत्परि-
क्षेपणाष्टौ स्थाप्यन्ते, स्थापना २, ० ० ० ०
आजःप्रदेशं घनवृत्तं सप्तप्रदेशं, सप्तप्रदेशा-
वगाढं च, तत्रैव तत्रैव पञ्चप्रदेशं ० ०
प्रतरवृत्तं मध्यास्थितस्याणोरुपरिष्टादधस्ताच्चैकैकोऽणुरव-
स्थाप्यते, ततो द्वयसहिताः पञ्च सप्त भवन्ति ३, युग्मप्र-
देशं घनवृत्तं द्वात्रिंशत्प्रदेशं द्वात्रिंशत्प्रदेशावगाढं च,
तत्र प्रतरवृत्तोपदर्शितद्वादशप्रदेशोपरि द्वादशान्ये, तदुपरि
चत्वारोऽधस्ताच्च तायस्त पञ्चाणवः स्थाप्याः, एते मीलिता
द्वात्रिंशद्भवन्ति ४ । आजःप्रदेशं प्रतरवृत्तं त्रिप्रदेशं
त्रिप्रदेशावगाढं च । तत्र च तिर्यग्निरन्तरमणुद्वयं विन्यस्याऽऽ-
द्यस्याध एकाऽणुः स्थाप्यः, स्थापना १—
युग्मप्रदेशं प्रतरवृत्तं षट्प्रदेशं, षट्प्रदेशा-
वगाढं च, तत्र च तिर्यग्निरन्तरं त्रयोऽणवः स्थाप्यन्ते ततः

आद्यस्याधस्तादध ऊर्ध्वभावेन द्वयं द्वितीयस्य त्वध एकोऽ-
णुः स्थाप्यः, स्थापना १-

०	०
०	०

 ओजःप्रदेशं घन-
व्यस्यं पञ्चविंशत्प्रदेशं पञ्च

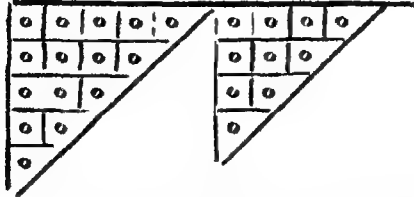
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०

 त्रिंशत्प्रदेशावगा-
दे च, तत्र च तिर्यग्गन्तराः

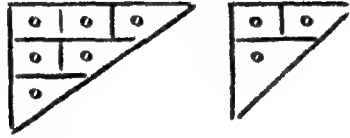
०	०
०	०

 पञ्चाऽणवो न्यस्य-
न्ते तेषां चाधोऽधः क्रमेण तिर्यग्गव चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चाणुः

स्थाप्यन्ते, स्थापना

अस्य च प्रतरस्योपरि
सर्वपङ्क्तिष्वन्त्या—
न्यपरमाणुपरिहारे-
ण दश, तथैव तेषा-
मुपर्युपरि पद त्रय

एकश्चेति

क्रमेणाणवः स्थाप्याः, तेषां स्थापना
इति मीलिताः पञ्चविंशद्भवन्ति ३,

युग्मप्रदेशं घनव्यस्यं चतुःप्रदेशं चतुःप्रदेशावगादे च, तत्र च
प्रतरव्यस्य एव त्रिप्रदेशं एकतरस्योपर्येकोऽणुर्दीयते,
ततो मीलिताश्चत्वारो भवन्ति ४ । ओजःप्रदेशं
प्रतरचतुरस्रं नवप्रदेशं नवप्रदेशावगादे च । तत्र च
तिर्यग्गन्तरं त्रिप्रदेशास्त्रयः, पङ्क्तयः स्थाप्याः । स्थापना १

०	०	०
०	०	०
०	०	०

 युग्मप्रदेशं प्रतरचतुरस्रं-चतुःप्रदेशं चतुःप्रदेशाय-
गादे च, तत्र च तिर्यग्गन्तरं द्विप्रदेशं ४ पङ्क्ती
स्थाप्यन्ते, स्थापना-२

०	०
०	०

 ओजःप्रदेशं घनच-
तुरस्रं सप्तविंशतिप्रदेशं सप्तविंश

०	०	०	०	०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०

 त्रिप्रदेशावगादे च,

तत्र च नवप्रदेशस्य प्रतरचतुरस्रस्यैवाध उपरि च तथैव नव न-
वाणवः स्थाप्याः, ततोऽस्त्रिगुणा नव सप्तविंशतिर्भवति ३, युग्म-
प्रदेशं घनचतुरस्रम् अष्टप्रदेशमष्टप्रदेशावगादे च । तत्र चतु-
ःप्रदेशस्य प्रतरस्यैवोपरि चत्वारोऽन्ये स्थाप्याः, ततो द्विगु-
णाश्चत्वारोऽष्टौ भवन्ति ४ । ओजःप्रदेशं श्रुत्यायतं त्रिप्र-
देशं-त्रिप्रदेशावगादे च । तत्र च तिर्यग्ग निरन्तरास्त्रयोऽ-
णवः स्थाप्याः । स्थापना १,

०	०	०
०	०	०

 युग्मप्रदेशं श्रुत्या-

यतं द्विप्रदेशं-द्विप्रदेशावगादे च । तत्र च तथैवाणुद्वयं न्य-
स्यन्ते, स्थापना २-

०	०
०	०

 ओजः प्रदेशं प्रतरायतं पञ्चदश-
प्रदेशं पञ्चदशप्रदेशावगादे च । तत्र प्राग्वत् पङ्क्तित्रये प-

ञ्च पञ्चाणवः स्थाप्याः, स्थापना ३-

०	०	०	०	०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०

 युग्मप्रदेशं प्रतरायतं षट्प्रदेशं षट्प्र-
देशावगादे च, तत्र च प्राग्वत् पङ्क्ति-

द्वये त्रयस्त्रयोऽणवः स्थाप्याः स्थापना ४-

०	०	०
०	०	०

 ओजःप्रदेशं घनायतं पञ्चचत्वारिंशत्प्रदेशं

०	०	०	०	०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०

 पञ्चचत्वारिंशत्प्रदेशावगादे च । तत्र पञ्चदशप्रदेशस्य प्रत-

रायतस्यैवाध उपरि च तथैव पञ्चदश पञ्चदशाणवः स्था-
प्याः, ततोऽस्त्रिगुणाः पञ्चदश पञ्चचत्वारिंशद्भवन्ति ५, यु-
ग्मप्रदेशं घनायतं द्वादशप्रदेशं द्वादशप्रदेशावगादे च । तत्र
च षट्प्रदेशस्य प्रतरायतस्यैवोपरि तथैव तावन्तोऽणवः

स्थाप्याः, ततो द्विगुणाः षट् द्वादश भवन्ति ६ । (घनपरिम-
ण्डलस्थापना ' परिणाम ' शब्द पञ्चमभागे ५६८ पृष्ठे
गता ।) न चैताम्यतीन्द्रियत्वेनातिशयिगम्यत्वात् सर्वथाऽ-
नुभवमारोपयितुं शक्यन्ते, स्थापनादिद्वारेण च कर्षाश्चक्षु-
क्यानीति तथैव दर्शितामीति गाथात्रयभाषार्थः ।

उक्तः परमाणुनामितरसंयोगः । सम्प्रति तमेव प्रदेशा-
नामाह—

धम्माइपएसाणं, पंचएह उ जो एएससंज्ञोगो ।

तिएह पुण अणार्इओ, सार्इओ होति दुएहं तु ॥ ४२॥

धर्मादीनां—धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलानां प्रदेशाः—उक्त-
पा धर्मादिप्रदेशास्तेषां पञ्चानाम् इति सम्बन्धिनां धर्मा-
दीनां पञ्चसंख्यत्वेन पञ्चसंख्यानाम्, तुः पुनरर्थः, संयोग
इति गम्यते । स च ध्रुतत्वादधर्मादिभिः स्कन्धैस्तथा तदन्त-
र्गतैर्देशैः प्रदेशान्तरैश्च सजातीयैर्देशैः, असौ किमित्याह—प्र-
देशानां संयोगः प्रकृतत्वादितरेतरसंयोगाख्यः प्रदेशसंयोगः,
उच्यते इति शेषः । अस्यैव विभागमाह—त्रयाणां पुनः, पुनः-
शब्दस्य विशेषणानुक्तत्वात् धर्माधर्माकाशप्रदेशानां धर्मा-
दिभिरेव त्रिभिस्तेषामेव देशैः प्रदेशान्तरैश्च प्रकृतत्वादि-
तरेतरसंयोगः अनादिः—आदिविकलः सदा संयुक्तत्वादेशाम्,
सादिकः—आदिपुद्गलो भवति उयोः पारिशेष्याजीवप्रदेशपु-
द्गलप्रदेशयोः, तथाहि—संयुज्यन्ते विद्युज्यन्ते संसारिजीव-
प्रदेशाः कर्मेपुद्गलप्रदेशाश्च परस्परं धर्मादिप्रदेशैश्च सह, तु-
शब्दो विशेषं दानयति । स चायं जीवप्रदेशानां धर्मादित्र-
यं दशप्रदेशापेक्षया पुद्गलस्कन्धाद्यपेक्षया च सादिसंयोगः,
धर्मादिस्कन्धत्रयापेक्षया त्वनादिः पुद्गलप्रदेशानामपि धर्मा-
दिस्कन्धत्रयापेक्षयाऽनादिः, शेषापेक्षया तु सादिः । इह
च धर्मादिस्कन्धानां तद्देशानां च यः परस्परं सं-
योगः स न प्रदेशसंयोगमन्तरणेति तदभिधानत एषोक्ता
मन्तव्यः । अप्रदेशस्य तु परमाणोर्धर्मादिभिः संयोग
उक्तानुसारतः सुक्ता एव इति नोक्त इति गाथार्थः ।

उक्तः प्रदेशानामितरेतरसंयोगः, सम्प्रत्यभिप्रेतानभिप्रेतभे-
दरूपं तमेवाह—

अभिपेयमणभिपेओ, पंचसु विसणसु होइ नायव्वां ।

अणुलोमोऽभिपेओ, अणभिपेओ अ पडिलोमो ॥ ४३॥

' अभिपेय ' इति अभिप्रेतः ' अणभिपेओ ' इति अस्य गम्य-
मानत्वादनभिप्रेतश्च, प्रक्रमादितरेतरसंयोगः । किमित्याह—
पञ्चसु विषयेषु शब्दादिपञ्चकगोचरं, अर्थादिन्द्रियमनसां
तद्ग्रहणप्रवृत्तौ प्राह्यप्राहकभावः, स चाभिप्रेतार्थविषयोऽ
भिप्रेतः, अनभिप्रेतार्थविषयस्त्वनभिप्रेतो भवति—ज्ञातव्यः ।
आह—अस्तेषांभिप्रेतानभिप्रेतार्थविषयत्वेनाभिप्रेतः अन-
भिप्रेतश्चतरेतरसंयोगः, अभिप्रेतानभिप्रेतार्थौ तु काचित्,
अत्रोच्यते—अनुलोम इति इन्द्रियाणां प्रमादहेतुतयाऽनुकू-
लध्वन्यकाकलीगीतादिरभिप्रेतः, अनभिप्रेतश्च प्रतिलोम उक्त-
विपरीतकाकस्वरादिरिति गाथार्थः ।

इह गाथापञ्चाङ्गेन मनोनिर्लेपप्रवृत्त्यभावेऽपीन्द्रियाणां प्रा-
धान्यमाहित्य तदपेक्षयाऽभिप्रेतोऽनभिप्रेतध्वार्थः उक्तः,
सम्प्रति मनोऽपेक्षया तमेवाह—

सम्भा ओसहजुत्ती, गंधज्जुत्ती य भोयणविही य ।

रागविहि गीयवाइय-विही अभिप्येयमणुलोमो ॥४४॥

मर्वाः—समस्ताः, कोऽर्थः ?—इन्द्रियाणामनुकूलाः प्रतिकूलाश्च । अस्य औषधयुक्त्यादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः । ततश्च औषधादीनाम्-अगुरुकुङ्कुमादीनां सज्जिकाराजिकादीनां च युक्त्या-योजनानि समविषमविभागनीतया वा औषधयुक्तयः गन्धानां-गन्धद्रव्याणां श्रीखण्डादीनां लशुनादीनां च युक्तयः गन्धयुक्तयः ताश्च, भोजनस्य अन्नस्य विधयः—शात्यौ-दनादयः काद्रवमक्कादयश्च भेदाः भोजनविधयः ते च, 'रागविहिगीयवाइयविहि' इति सूत्रत्वाद्ब्रह्मनव्यत्यये राग-विधयश्च गीतवादित्रविधयश्च रागविधिगीतवादित्रविधयः । तत्र रञ्जनं रागः—कुसुम्भादिना वर्णान्तरापादनं तद्विध-यः—स्निग्धत्वादयो रूक्षत्वादयश्च । गीतवादित्रविधयः इति, अत्र विविशब्दस्योभयत्र योगात्, गीतं गानं तद्विधयः—कोकिलारुतानुकारित्वादयः काकस्वरानुविधायित्वादयश्च, वादित्रम्—आतोद्यम्, इह चोपचारात्तद्वचनः तद्विधयो-मृदङ्गादिस्वनाः केवलकराटिकादिस्वनाश्च । अशब्दो नृत्तादि-विधिसमुच्चयार्थः । एते किमन्याह—'अभिप्येयं' इति अभि-प्रताप्यो उच्यन्ते, कीदृशाः सन्त इत्याह—अनुलोमाः, कोऽर्थः ? शुभा अशुभा वा मनोऽनुकूलतया प्रतिभासमानाः, एतैर्नैत-द्व्याह—यथैत एव देशकालावस्थ्यादिष्वशतो विचित्राभिसन्धि-तया जन्तूनां मनसोऽननुलोमाः सन्तोऽनभिप्रतोऽर्थः । इत्थं व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिमाभित्येन्द्रियापेक्षया मनोऽपेक्ष-या च भेदनाभिप्रतोऽनभिप्रतश्चाथो व्याख्यातः, अथवाऽन-न्तरगाथापञ्चाङ्गेनाविशेषेणेन्द्रियाणां मनसश्चानुकूलोऽभि-प्रतोऽर्थः इतरस्त्वनभिप्रत उक्तः । एतद्वाथयाऽपि स एव विशेषतो दर्शित इति व्याख्येयम् । अत्र च सर्वा इति सर्व-प्रकारा अनुलोमा इति चेन्द्रियमनसामनुकूलाः शेषं प्राग्वत् । उपक्षणीयस्य त्विहानभिधाने न यस्य कस्यचिन्मतेनान-भिप्रत एव तस्यान्तर्भावोदिति गाथार्थः ।

उक्तोऽभिप्रतानभिप्रतभेदरूप इतरतरसंयोगः,
साम्प्रतममुपवाभिलापविषयमाह—

अभिलाप संज्ञायां, द्रव्यं विज्ञेयं अ कालभावे अ ।

दुर्गसंज्ञायां, अक्षरसंज्ञायांमाह ॥ ४५ ॥

अभिलापः उक्तस्वरूपः, तद्विषयः संयोगः प्रकमादभि-लापेतरसंयोगः । अर्थं च त्रिधा सम्भवति, तत्रैकोऽ-भिलापस्याभिलाप्येन, द्वितीयोऽभिलाप्यस्याऽभिलाप्यान्त-रेण, तृतीयो वर्णस्य वर्णान्तरेण । तत्राद्योऽभिलाप्यस्य द्रव्या-दिभेदेन चतुर्विधत्वाद् द्रव्ये इति द्रव्यविषयः, स चार्थाद् घ-टादिशब्दस्य पृथुबुध्नादगाद्याकारपारणतद्रव्येण वाच्यवाच-कभावलक्षणः सम्बन्धः, एवं क्षेत्रं च क्षेत्रविषयः, आकाशध्व-नेरवगाहदानलक्षणक्षेत्रेण कालभावे इति समाहारद्वन्द्वः, ततः कालं कालविषयः समयादिभ्युत्पत्तेर्नानादिव्यङ्ग्येन कालपदा-थेन, भावे च भावविषय औद्यिकादिब्रह्मसां मनुष्यत्वादि-पर्यायेण, अशब्दोऽत्र पूर्वत्र च समुच्चयः । द्वितीयमाह—द्विक-स्य संयोगो द्विकसंयोगः स आदिर्यस्य त्रिकसंयोगादः सो-ऽयं द्विकसंयोगादिकः । इहाभिलापसंयोगस्य त्रिविधत्वाद् तत्र साधनान्तरमेषां कृत्वा तृतीयस्य चाभिधास्यमान-

त्वाद् अर्थाद् द्विकप्रहणेनाभिलाप्यद्वयमेव गृह्यते, तत्र द्विकसं-योगो यथा—स च स च तौ, त्रिकसंयोगो यथा—स च तौ च तं, अत्र तौ च तं चतुर्कं स च स च तथा स च तौ चतुर्कवा-प्येकत्राभिलाप्यार्थद्वयमन्यत्र चाभिलाप्यार्थत्रयं सह प्रतीयंत अभिलापसंयोगत्वं चास्याभिलापकारकत्वादभिलाप्येन सह प्रतीतेः । तृतीयमाह—अक्षरं च अक्षराणि च अक्षराणि तेषां संयोगः अक्षरसंयोगः, स आदिर्यस्योदात्ताद्यशेषवर्णधर्मसं-योगस्य सोऽयमक्षरसंयोगादिकः, मकारोऽलाक्षणिकः । तत्रा-क्षरयोः संयोगो यथा—क इति, अक्षराणां संयोगो यथा—अक्षरि-ति । उदात्तादिवर्णधर्मसंयोगास्तु स्वधिया भावनीयाः । अस्याप्यभिलापसंयोगत्वं वर्णादीनां कर्थाद्भिलापानन्य-त्वेन तदात्मकत्वात्, यद्वाऽक्षरसंयोग इत्यनेन सर्वोऽपि व्यञ्ज-नसंयोग उक्तः, आदिशब्देन त्वर्थसंयोगः, एतद्विशेषणं च द्वि-कसंयोगादिरिति याजनीयम् । अन्यत् प्राग्वत् । द्रव्यसंयोगत्वं चास्याभिलापस्य द्रव्यत्वात्, द्रव्यत्वं चास्य स्पर्शवस्त्वेन गुणा-भयत्वात् । वक्ष्यति हि—“गुणालमासन्नो ब्रह्म” इति न च स्पर्श-वस्त्वमसिद्धं प्रतिघातजनकत्वात्, तथाहि—यत् प्रतिघातजनकं तत्स्पर्शवत् दृष्टं, यथा लाष्टादि, प्रतिघातजनकश्च शब्दः, अन्य-था—तथाविधशब्दभूतावनुभवसिद्धश्चात्रान्तःपीडाया अस-म्भवादिति गाथार्थः ।

उक्तोऽभिलापविषय इतरतरसंयोगः सम्प्रति सम्ब-न्धनसंयोगरूपस्य तस्यावसरः, सोऽपि द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदतत्त्वतुर्धा, तत्र द्रव्यसंयोगसम्बन्धमाह—

संबन्धसंज्ञायां, सच्चित्ताचित्तमीमंश्चो चेव ।

दुपयाह हिरण्यं, रहतुरगार्ह अ बहुधा उ ॥ ४६ ॥

सम्बन्धेन प्रायो ममेदमित्यादिबुद्धिताऽनेनास्मिन् वाऽऽ-त्माऽष्टविधेन कर्मणा संहति सम्बन्धनः, स चास्मां संयोगश्च सम्बन्धनसंयोगः, 'सच्चित्ताचित्तमीमंश्चो चेव' इति प्राग्वत् सुगो लुकि सच्चित्तोऽचित्तो मिश्रकः । चः समुच्चयः । एवं भेदावधारणे । यथाक्रममुदाहरणान्याह—द्विपद्व्यादिना, सच्चित्ते द्विपदादिः, आदिशब्दाच्चतुष्पदापदपारप्रहः । तत्र च द्विपदसंयोगो यथा—पुत्री, चतुष्पदसंयोगो यथा—गोमा-न, अपदसंयोगो यथा—पनसधान् । अचित्ते हिरण्यादिः, आदिशब्दान्माणिमुक्तादिप्रहः, स च हिरण्यवानित्यादि मिश्रे रथयोजितस्तुरगः मध्यपदलोप रथतुरगस्तदादिः, आ-दिशब्दाच्छकटवृषभादिपरिप्रहः । स च रथिक इत्यादि । चः समुच्चयः । बहुधा तु इति बहुप्रकार एव, तुशब्दस्यैवकारार्थ-त्वात्, इह च सच्चित्तविषयत्वात् सम्बन्धनसंयोगोऽपि सच्चि-त इत्यादि सर्वत्र भावनीयम् । आह—यदि सच्चित्तादिविषय-त्वादसौ सच्चित्तादिरिति व्यपदिश्यते, एवं सत्यात्मन् एवाऽ-सौ तैः सह, तत उभयनिष्ठत्वात्तर्नापि किं न व्यपदिश्यते ?, उच्यते—यवाङ्कुरादिवदसाधारणेनैव व्यपदेशः, आत्मनश्च सर्वैरप्यमीभिर्गताविति तस्य साधारणत्वात् तनेह व्यपदे-शः पृथिव्यादिभिरियाङ्कुरस्येति च दोषः, एवमुत्तरत्रापि, इति गाथार्थः ।

अमुमेव क्षेत्रकालभावविषयमभिधिसु—

क्षेत्रे काले य तदा, दुष्टं वि दुर्विहो उ ह्यो संज्ञायां ।

भावस्मि होइ दुविहो, आएसे चैवऽण्णाएसे ॥ ४७ ॥

क्षेत्र-क्षेत्रविषयः, काले च-कालावयवश्च, तथा इति-तन्त्र-
गमप्रसिद्धप्रकारेण द्वयोरपि इति-अनयोरेव क्षेत्रकालयोः
द्विविधः द्विभेदः, अशब्दो 'भावस्मि' इत्यत्र यावन्त, भवति
संयोगः प्रक्रमात् सम्बन्धनसंयोगः । नच क्षेत्रे काले इत्युक्ते
द्वयोरपि पौनरुक्त्याद् दुष्टं, लोकेऽपि इतिस्मर्येव च द्वयो-
रपि रात्रौ हाँटिरित्येवविधप्रयोगदर्शनाद् । भावे च भाववि-
षयश्च, संयोग इति संतुष्टः, भवति द्विविधः । कथं क्षेत्रादि-
द्विविध्यम् ? इत्याह—'आएसे चैवऽण्णाएसे' इति (अस्य
पदस्य व्याख्या 'आएसे' शब्दे द्वितीयभागे ४४ पृष्ठे गता ।)

अत्र क्षेत्रकालगतयोरान्देशान्देशयोरप्युक्त्यन्तेन सम्प्र-
दायादपि सुज्ञानत्वात् ताद्विषयः सम्बन्धनसंयोगोऽपि सु-
ज्ञान एवति मत्या भावगतान्देशान्देशविषयं तमाभिधित्सुरु-
क्तेतांश्च प्रथममनादेशविषयं भेदत आह-

ओदइअ ओवसमिए, खइए य तथा खओवसमिए य ।

परिणामसन्निवाए, छविहो हाँ अण्णाएसो ॥ ४८ ॥

तत्रोदयः—शुभानां तीर्थकरनामादिप्रकृतीनाम् अशुभानां
च मिथ्यान्वादानां विपाकानां अनुभवनं तेन निवृत्तः औदयिकः
कृत्वितु—'उदयिए' इति पठ्यते, तत्र च—पदावसानवर्तिन
एकारस्य गुरुत्वेऽपि विकल्पतो लघुत्वानुज्ञानात् नात्र छ-
न्दोभङ्गः । उक्तं हि—'इहिवारा बिदुज्या, एओ सुजा पया-
वसाणस्मि । रहवजणसंज्ञोए, परस्मि लहुणो विभासाए
॥ १ ॥' विपाकप्रदेशानुभवरूपतया द्विभेदस्याप्युदयस्य
वैष्णवप्रमाणमुपशमस्तेन निवृत्त औपशमिकः, सयः-कर्मणा-
मत्यन्तोच्छेदः तेन निवृत्तः क्षायिकाः स च, तथा क्षयश्च—
अभाव उदयावस्थस्य उपशमश्च-विष्कारभ्रतोदयत्वं तदस्यस्य
क्षयोपशमौ ताभ्यां निवृत्तः क्षायोपशमिकः स च, परिण-
तसर्वप्रकारं नमनं-जीवानामजीवानां च जीवन्त्यादिसंस्कारानु-
भवनं प्रति प्रहृभवनं परिणामः, 'एदोदलोपा विसर्जनीयस्य'
इति विसर्गलोपः, समिति संहतरूपतया नीति-नियतं पतनं, ग-
मनं कोऽर्थः—एकत्र वर्तनं, सन्निपातः—औदयिकादिभाषानामे-
व आदिसंयोगः, चः सर्वत्र समुच्चयः । इत्थं च विधाः—प्रका-
रा अस्यांत वद्विधो भवति अनादेशः सामान्यं, सामान्यत्वं
चौदयिकादीनां गतिकपायाद्विशेषेष्वनुवृत्तिधर्मकत्वाद् ।
अनादेशस्य वद्विधे तद्विषयः संयोगोऽपि वद्विध इत्युक्तं
भवति, इति गार्थार्थः ।

इदानीमान्देशविषयं तमेव भेदत आह—

आएसो पुण दुविहो, अपिअववहारऽण्णापिओ चैव ।

इक्किओ पुण तिविहो, अत्ताण परे तदुभए य ॥ ४९ ॥

आदेशः—अभिहितरूपः, पुनः शब्दो विशेषणो, द्विविधः—द्वि-
भेदः, कथमित्याह—'अपिअववहारऽण्णापिओ चैव' इति व्य-
वहारशब्दोऽत्र डमरुकराग्न्यायनोभयत्र सम्बध्यते, ततश्चा-
र्पित इति व्यवहारी यस्मिन् सोऽयमर्पितव्यवहारः, मयूरव्यं-
सकादित्वात् समासः, अनर्पितव्यवहारस्तु तद्विपरीतः तत्रा-
र्पिता नाम क्षायिकादिभावः स्वाधारे भाववति ज्ञाताऽयमि-
त्यादिरूपेण ज्ञानमस्येत्यादिरूपेण वा वचनव्यापारेण
वक्ष्या स्थापितः । अनर्पितस्तु वस्तुनः साधारण्येऽपि
२६

निराधार एव प्ररूपणार्थं विवक्षितो यथा—सर्वभाषप्र-
धानः क्षायिको भावः । अनयोरेपि भेदनाह—एकैकः—
इत्यर्पितव्यवहारः । अनर्पितव्यवहारश्च पुनस्त्रिविधः, कथ-
मित्याह—'अत्ताण' इति आदेशाद्—आत्मनि परस्मिन् तयो-
रात्मपरयोरुभयं तस्मिंश्च, विषयसत्तयश्चैताः, ततो विष-
यत्रैविध्यमानयोर्लक्ष्यविषयम्, इहाप्यादेशभेदाभिधानद्वारेण
सम्बन्धनसंयोगस्य भेद उक्तो भवति, तत्र चानर्पितस्य
प्ररूपणामात्रसत्त्वेऽप्यर्पितप्रतिपक्षत्वेनैवाचोपादानम्, अतो
वस्तुनस्तस्यासत्त्वाच्च तेन कस्याचित्संयोगसम्भव इति न त-
त्त्वेन संयोगभेदः । अर्पितस्य त्वात्मपरोभयार्पितभेदतत्त्वे-
विध्यात् तत्त्वेन त्रिविधः सम्बन्धनसंयोग इति गार्थार्थः ।

तत्राऽऽर्पितसम्बन्धनसंयोगमाह—

ओवसमिए य खइए, खओवसमिए य पारिणामे य ।

एसो चउव्विहो खलु, नायव्वो अत्तसंज्ञो ॥ ५० ॥

औपशमिके चस्य भिन्नकमन्वात् क्षायिकं च क्षायोपश-
मिकं च सर्वत्र सम्यक्त्वादिरूपे जीवस्य (स्व) भावे त-
था तेनागमोक्तप्रकारेण चस्याऽस्याऽपि भिन्नकमन्वात् परि-
णामे च जीवत्वाद्यात्मके च सर्वत्र संयोग इति प्रक्रमः ।
पठ्यते च—'खओवसमिए य पारिणामे य' इति स्पष्टं च,
एतः—अनन्तरां औपशमिकादिसंयोगः, अनुविधः—अनुप-
कारः, खलु—निश्चितं ज्ञातव्यः—अवबोद्धव्यः, आत्मसंयोगः
इत्यात्मार्पितसम्बन्धनसंयोगः । अत्र ज्ञानमशब्देनार्पितभाव
एव धर्मधर्मिणाः कथाश्चिदन्यत्वाद्भुक्तः । तथा च वृद्धाः—
'एए हि जीवमया भवन्ति, एपसु भावेसु जीवोऽनवो ह-
वइ' तदात्मक इत्यर्थः, औपशमिकार्थभाषानां च प्रागना-
देशान्नावप्यत्रादेशत्वेनाभिधाने सम्यक्त्वादिविशेषनिष्ठत्वं
न विवक्षितत्वाद् भावसामान्यापेक्षया वेति गार्थार्थः ।

किञ्च—

जो सन्निवाइओ खलु, भावो उदएख वजिओ होइ ।

इकारसमंज्ञो, एसो चिय अत्तसंज्ञो ॥ ५१ ॥

यः सार्धपातिकः खलु—वाक्यालङ्कारः, भावः उदयन, औद-
यिकभावव वजितः—रहितो भवति, एकादश—एकादशस-
ङ्ख्याः संयोगा-द्वयादिमीलनात्मका यस्मिन् स एकाद-
शसंयोगः, सूचकत्वात् सूचयति द्विषयो यः संयोगः, ए-
वोऽपि, न कवलमौपशमिकार्थसंयोगः, इत्यापिशब्दार्थः । चः
पूर्ण, आत्मसंयोगः—प्राग्ब्रह्मात्मार्पितसंयोगः, एकादश सं-
योगाश्चैव भवन्ति—औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपरि-
णामिकानां अनुवृत्तौ यद द्विकसंयोगाश्चत्वारिंशकसंयोगा
एकअनुक्तसंयोगः, एतं च मालिना एकादश इति गार्थार्थः ।

वाह्यार्पितसम्बन्धनसंयोगमाह—

लेसा कमायवेयण, वेओ अत्ताणमिच्छ मीसं च ।

जावइया ओदइया, सव्वो मो बाहिरा ओगो ॥ ५२ ॥

लेस्या—लेस्याव्ययंऽभिधान्यमानाः, कपायाश्च-वक्ष्यमा-
णाः वेक्षा च—ज्ञानाज्ञानानुभवान्मिका कपायवेदनं, आ-
कृतत्वादिदुलोपः, वेदः पुंस्युभयाभिलाषाऽभिव्यक्त्यः,
मिथ्यान्वादययनामन्वद्व्यवसायात्मकं सत् ज्ञानमप्यज्ञानम्,

उक्तं हि—“अहं दुष्कृतमवयवम्, कुच्छ्रियसीलं असात्म-
सङ्गम् । भण्ड इह तत्र नाहं पि दुः मिच्छुर्हिदुस्स असाह ॥१॥”
अत एव मिथ्यात्वादयमावीत्वादस्यौदयिकत्वं, तद्विलि-
खु चार्पितत्वविवक्षया बाह्यार्पितत्वमिति भावनीयम् । मिथ्ये-
ति भावप्रधानत्वाच्चिदंशस्य मिथ्यात्वम्—अशुद्धलिकस्वरूपं,
मिथं—शुद्धाशुद्धलिकस्वभावं, अशब्दः शेषौदयिकम-
न्वयमुक्तव्यम् । अत एवोपसंहारमाह—यद्यन्तो यत्परिमाणं
आदयिकाः, भावा इति गम्यते, प्रकृमाद्वैतद्विषयो यः सं-
योगः सर्वः निर्विशेषः, सः बाह्यः परः तद्विषयत्वाद्, बा-
ह्यसंयोग इति प्रकृतज्ञायापशमिकेन मत्यादिना औपशमि-
कत्वात्सम्बन्धनसंयोगो ज्ञातव्य इति शेषः । इहापि बाह्यस-
न्धेन प्राग्वद् बाह्यार्पित उक्तः । आह—‘भावा भवन्ति जीव-
स्यौदयिकाः पारिणामिकाश्चैव’ इति वचनादौदयिकोऽपि
जीवभावत्वेन जीवार्पित एवेति कथं बाह्यं कर्मण्यर्पित इति ।
अत्रोच्यते—कर्मानुभवनमुदयः, अनुभवेन चानुभवितरि
जीवेऽनुभूयमाने च कर्मणि स्थितम्, तत्र यथाऽनुभवितरि
जीवे विवक्ष्यते तदादयः जीवगतो लेश्यादिपरिणामः प्रयो-
जनमस्यैवौदयिकः कर्मणः फलप्रदानाभिमुख्यलक्षणो वि-
पाक एव तमाश्रित्य कर्मणि बाह्योऽर्पितत्वमिदौदयिकभाव-
स्योक्तम्, यदा त्वनुभूयमानस्यतया विवक्ष्यते तदादयं क-
र्मणः फलप्रदानाभिमुख्यलक्षणे भव आदयिका लेश्याक-
षायादिरूपो जीवपरिणामः, तदाश्रयेण चोच्यते भावा
भवन्ति जीवस्यौदयिका इत्यादि । इहापि चावशान्तरणं
वक्ष्यति ‘क्षुब्धहो अतसंज्ञागो’ इति सर्वः स इति वैक-
वचनं बाह्यसंयोगस्य विधीयमानतया प्राधान्यात् प्रधाना-
नुयायित्वाच्च व्यवहाराणामिति गाथार्थः ।

उभयार्पितसम्बन्धनसंयोगमाह—

जो सञ्चिवाहो खलु, भावो उदण्ण मीमिओ होइ ।

पञ्जरससंज्ञागो, सव्वो सो मीसिओ जोगो ॥ ५३ ॥

यः साञ्चिपातिकः खलु भावः उदयन औदयिकभावेन मि-
श्रितः संयुतो भवति, कियत्संख्य इत्याह—पञ्चदश संयोगा
अस्मिन्निति पञ्चदशसंयोगः सर्वः सः, किमित्याह—आत्म-
कर्मणोर्मिश्रत्वात्तद्वर्पितभावा अप्यौदयिककर्माहर्तापशमिका-
व्यो मिथाः, ततस्तद्विषयत्वात्संयोगोऽपि मिथः, स एव
मिश्रकां योगः, प्रकृमात् सम्बन्धनसंयोगो ज्ञेय इति शेषः ।
ते च पञ्चदश संयोगा औदयिकममुञ्जना औपशमिकादि-
पञ्चकस्य द्विकत्रिकचतुष्कपञ्चकसंयोगतः कार्याः । तत्र च-
त्वारो द्विकसंयोगाः षट् त्रिकसंयोगाश्चत्वारश्चतुष्कसंयोगा
एकः पञ्चकसंयोगः, एतं च मीलिताः पञ्चदश, भावना तु
वक्ष्यमाणा इति गाथार्थः ।

पुनरात्मसंयोगादीनेव प्रकारान्तरणाभिधान्तेः

प्रस्तावनामाह—

वीओऽवि य आएसो, अताणे बाहिरे तदुभय य ।

संज्ञो गो खलु मणिओ, तं किसेऽहं समासेण ॥ ५४ ॥

द्वितीयोऽपि च न केवलमेक एव इत्यपि शब्दार्थः । चः
पूरेण । आदेशः—प्रकारः, प्रस्तावान् प्ररूपणीयः, कीदृश
इत्याह—आत्मनि बाह्यं नदुभयमिभ्यं, संयोग इति सम्ब-

न्धनसंयोगः, खलु—निश्चितं भणित—उक्तो, गणधरादिभरति
गम्यते, अनेन च गुरुपारतम्यमाविष्करोति, तम् इति—
द्वितीयमादेशं कीर्तये संशब्दये ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमान-
वद् वा’ (पा० ३-३-१३१) इति भविष्यत्सामीप्ये लट्, अ-
हम् इत्यात्मनिर्देशः, समासेन—संक्षेपेणेति गाथार्थः,

तत्र तावदात्मसंयोगमाह—

ओदइय ओवसमिए, खइए य तहा खओवसमिए य ।

परिणामसञ्चिवाह, अ क्षुब्धहो अतसंज्ञागो ॥ ५५ ॥

औदयिके—औदयिकविषये, एवम् औपशमिके च का-
यिके तथा ज्ञायापशमिके च परिणामसञ्चिपाते च सर्वत्र
संयोग इति प्रक्रमः, तत एव वक्षिभः वक्ष्भदः, आत्मभिः—
आत्मरूपैः संयोग इति सम्बन्धनसंयोगः आत्मसंयोगः
न चैवामकैकनात्मनः संयोगः सम्भवति, अपि तु—द्राभ्यां
त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिर्वा । तत्र द्वाभ्यां ज्ञायिकेण सम्यक्त्वे-
न ज्ञानेन वा पारिणामिकेन च जीवत्वेन, त्रिभिर्गौदयि-
केन देवगत्यादिना ज्ञायापशमिकेन मत्यादिना पारिणा-
मिकेन च जीवत्वेन, चतुर्भिस्त्रिभिरे (वमे) च चतुर्थे-
नौपशमिकेन ज्ञायिकेण वा सम्यक्त्वेन, पञ्चभिर्गौदयिक-
सम्यक्त्वेन देवगत्यादिना ज्ञायापशमिकेन मत्यादिना औपशमि-
केन चारित्र्येण पारिणामिकेन जीवत्वेनानि, अत्र च त्रिक-
भङ्गक एकः, चतुष्कभङ्गौ च द्वावेत त्रयोऽपि गतिचतुष्टयमा-
घिन इति गतिचतुष्टयेन भिद्यमाना द्वादश भवन्ति । उक्तं च—

“ओदइय खओवसमो, तइओ पुण पारिणामिओ भावो ।

एसो पटमविण्णो, देवाणं होइ नायव्वो ॥ १ ॥

ओदइय खओवसमो, ओवसमियपारिणामिओ वीओ ।

उदइयखइयपरिणामिय, खइओवसमो भवे तइओ ॥ २ ॥

एए चव विण्णो, खरतिरिखरएसु हुंति खोदव्वो ।

एए सव्वे मीलिया, वारस होती भवे भया ॥ ३ ॥”

पञ्चभिर्मनुष्यस्यैव, तस्यैव तथोपशमभेगयारम्भकत्वात्,
तस्यामय च तत्सम्भवात् । तथा चाह—“ओदइए ओव-
समिए, खओवसमिए खए य परिणाम । उवसमसेहिगयस्स,
एस विण्णो मुणयव्वो ॥१॥” अन्यथाऽपि च त्रिभिः सं-
भवति, तद्यथा—औदयिकेन मनुष्यत्वेन ज्ञायिकेण ज्ञानेन
पारिणामिकेन जीवत्वेन, अयं च केवलिनाम् । उक्तं हि—“उद-
इय खइयपरिणामिय भावा होति केवलीली तु ।” प्रागुक्त-
भावोभयेन च सिद्धानामेव, उक्तं हि—“आइय तह परि-
णामा सिद्धानं होति नायव्वो” एवं चैते पञ्चकत्रिकद्विक-
संयोगभङ्गास्त्रयः पूर्वे च द्वादशति मीलिताः पञ्चदश सम्भ-
वन्ति । एत एव चाविरुद्धसाञ्चिपातिकभेदाः पञ्चदश तत्र
तत्रोच्यन्ते । तथा चाह—“एए संज्ञोएणं, भावा पञ्जरस
होति नायव्वो । केवलिसिखुवसमसे—हिणसु सव्वोसु य ग-
ईसु ॥ १ ॥” आह—एवं साञ्चिपातिकेनैवात्मनः सदा सं-
योगसम्भवात् कथं वक्षिधत्वमात्मसंयोगस्य ? उच्यते—
सहभावित्वेऽपि भावानां यदैकस्य प्राधान्यं विवक्ष्यते तदै-
कनाप्यात्मसंयोगसम्भव इत्येवमिति गाथार्थः ।

बाह्यसम्बन्धनसंयोगमाह—

नाममि अ खितमि अ, नायव्वो बाहिरो य संज्ञो गो ।

कालेन बाहिरो ललु, मीसोऽवि य तदुभय होइ ॥५६॥

नाम्ना-बन्धविधायिध्वनिस्वभावेन, अकारात्-द्रव्येण क्षेत्रेण आकाशदेशात्मकेन, प्राकृतत्वात् तृतीयाधे सप्तमी । मकृतत्वात् संयोगः, किमिह-आतम्यः बाह्यविषयत्वात् बाह्यः । तुः पुनरर्थः । संयोग इति सम्बन्धनसंयोगः, कालेन इति-अस्य गम्यमानत्वात् कालेन च समयाऽऽवलिकादिना, तत एव संयोगो-बाह्यसम्बन्धनसंयोगः ललु-निश्चितं, आतम्य इति योज्यम् । इहमिहैदम्पर्यम्-यः पुरुषादेर्वैवक्षादिनाम्ना सम्बन्धोऽयं देवदत्त इत्यादिः, द्रव्येण च दण्डीत्यादिः, क्षेत्रकारण्यजो नगरज इत्यादि, कालेन दिनजो रजनिज इत्यादि, स सर्वो नामादिभिर्बाह्यैरेवेति बाह्यः सम्बन्धनसंयोगः । भावेन तु संयोग आत्मसंयोगत्वेनोक्त एव, भित्तुरनन्यत्वात् भावस्य, अन्यथा तस्याभावत्वप्रसङ्गः इतीह तस्यानभिधानम् । तथा कालेन बाह्य इति च भिन्नवाक्यताकरणं केषाञ्चित्कालेन कालस्यासत्त्वस्यापनार्थम्, यद्वा-नास्ति, क्षेत्र इति च विषयसप्तम्येव, यो हि येन सह भवति स तद्विषय एवेति कृत्वा । आह-नाम्नोऽप्यभिलापत्वात् तद्विषयोऽपि संयोगोऽभिलापसंयोगः, स बाह्य एवेति कथं न पीनरुक्त्यम् ? उच्यते-अभिलापसामान्यविषयोऽभिलापसंयोगः, अयं तु सम्बन्धनसंयोगस्य प्रकृतत्वात् तस्य च सकषायजीवसम्बन्धितत्वात् । वक्ष्यति हि-“संबन्धनसंयोगो, कसायवहुलस्स होइ जीवस्स”ति, कस्यचिन्नामन्यप्यभिष्वङ्गसम्बन्धादभिष्वङ्गहेत्वभिलापविषय एवेति न पीनरुक्त्यम् । ‘मीसोऽवि य’ति अपिः पुनरर्थः । चः पूरणे । ततो मिध्विषयत्वान्मिध्वः सम्बन्धनसंयोगः पुनर्ज्ञातम्यः, यः कीदृगित्याह-‘तदुभय’ति प्राग्बलदुभयत्वेन-आत्मबाह्यलक्षणेन तदुभयस्मिन् योक्तृरूप एव भवति, यः संयोग इति शेषः, यथा-क्रोधी देवदत्तः, क्रोधी कौन्तिको, मानी सौराष्ट्रः, क्रोधी वासन्तिकः, अत्र क्रोधादिभरीदयिकभावान्तर्गतत्वेनात्मरूपैर्नामादिभिस्त्वात्मनोऽन्यत्वेन बाह्यरूपैः संयोग इत्युभयसम्बन्धनसंयोग उच्यते । नन्वेवं न कदाचिन्नामादिविकलैरौदयिकादिभिरौदयिकादिरहितैर्वा नामादिभिर्नात्मनः संयोग इति सर्वदोषसम्बन्धनसंयोग एव प्राप्तः, सत्यमेतत्, किन्तु-वक्तुरभिप्रायवैचित्र्यात्कदाचिदौदयिकादिभिः कदाचिन्नामादिभिः कदाचित्तदुभयेन संयोगविषयेति नात्मपरोभयसम्बन्धनसंयोगत्रयविरोध इति गाथार्थः ।

प्रकारान्तरेण बाह्यसम्बन्धनसंयोगमाह-

आयरिय सीस पुत्तो, पिपा य जगणी य होइ धूया य ।

मजा पइ सीउण्हं, तमुज्जयायाऽऽयवे चैव ॥ ५७ ॥

आहित्यभिप्याप्त्या मर्यादया वा स्वयं पञ्चविधाचारं च-रत्याचारयति वा परान् ; आचर्यते वा मुक्त्यर्थिभिरासेष्यत इति आचार्यः अन्यत्रापीति वचनात् कर्नेरि कर्मणि वा कृत्वप्रत्ययः । तथा शासितुं शक्यः शिष्यः, पुनरिति पितुराचाराजुवर्तितयाऽऽत्मानमिति पुत्रः, पाति-रक्षत्यपत्यमिति पिता, स च जनयति प्रादुर्भावयत्यपत्यामिति जननी, सा च भवति बाह्यसम्बन्धनसंयोगविषयत्वात् बाह्यसम्बन्धनसंयोग इति वृद्धाः । इदं च सर्वत्र योज्यम् । द्वाग्ध्वं च कवलं जननी स-

न्यार्थमिति बुद्धिता, ततश्च “बुद्धितरि भां हिलोपम्” इति वचनाशेषत्वे हिलोपे च “उदूत् सुपुणोत्सवात्सुकु-दितु” इति वचनात्, उन ऊत्से च धूया, सा च, अकारत्रयं पूरणं । श्रियते-पोष्यते भवेति भार्या, पाति-रक्षति तामिति पतिः, स्त्यायते आतृनामनेकार्यत्वात् कठिनीभवत्यस्मिन् जलादीति शीतम्, उचति-वहति जन्तुमिति उष्णं तमयात्-जेवयति जनलोचनानीति तमः औलादिकोऽस-न् उज्ज’ति आर्षेण्यपुद्गोतयनीति उद्गोतः पञ्चादि-त्वाच्च, कुयति क्षिणति वाऽऽतर्पामति क्षाया, अ-स-मस्तासपति सस्तापयति जगदिति आतपः, अश्वो राज-भृत्याद्यनुज्ञाशेषसम्बन्धिसमुच्चयं, लक्षणापपत्तौ च सर्वत्र नैरुक्तो विधिः । सुपञ्च यत्राभयत्वं तत्र प्राग्बलसुक्तं । इदमत्रैदम्पर्यम्-आचार्यः शिष्यादभ्यत्वेन बाह्यः, ततो यस्तेन शिष्यस्य संयोगः-शिष्य इत्युक्तिरवश्यमाचार्यमाक्षिपति यस्याऽयं शिष्य इत्याक्षेप्याक्षेपकभावलक्षणः स बाह्येनेति कृत्वा बाह्यसम्बन्धनसंयोगः, ततस्तद्विषय आचार्योऽप्युपचारात्तथाच्यते । एवं शिष्योऽप्याचार्यादभ्यत्वेन बाह्यः । तनाप्याचार्यस्य यः संयोगः-आचार्य इत्युक्तिरवश्यं शिष्यमाक्षिपति यस्यायमाचार्य इत्याक्षेप्याक्षेपकभावरूपः सोऽपि बाह्येनेति कृत्वा बाह्यसम्बन्धनसंयोगः, ततस्तद्विषयः शिष्योऽप्युपचारात् तथाच्यते । एवं पुत्रपित्राद्विषयत्वापि भावनीयम् । सर्वत्र सामान्येन परस्परसंज्ञाक्षेपकभावः सम्बन्धनः । विशेषनिरूपणायां त्वाचार्यशिष्यभार्यापत्नीनामुप-कार्योपकारकभावः, पितृपुत्रजननीबुद्धितृणां, जन्यजनकभावः, शीतोष्णानीनां च विरोधः, सम्बन्धः । अत एव च विशेषाद् द्रव्यसंयोगत्वेऽप्यस्य भेदोपादानमिति गाथार्थः । उक्तं १ अ० ।

सह जायगाइमिता, नहि माया पिईहि संबद्धा ।

ससुरकुलं संज्ञो, तिष्ठि उ मेत्तादयो छट्ठो ॥

सहजातकादयः सहृदो-मित्राणि आदिप्रहणात्-सहवर्द्धितकाः-सहपांशुकीडितकाः सहदारदक्षिणश्चेति ज्ञातयो-मातृपितृसंबद्धाः मातृकुलसंबद्धाश्चेत्यर्थः । तत्र मातृकुलसंबद्धा-मातामहादयः पितृकुलसंबद्धाः-पितृव्यपितामहादयः, अश्वरकुलसंयोगोऽभिधीयते । किमुक्तं भवति-अश्वरकुलप-क्षिका ये-केचित् अश्वरभ्रभ्रयालकादयस्तेषां संबन्धः संयोग उच्यते । वृ० १ उ० २ प्र० ।

सम्प्रति संयोगप्रक्रमेऽप्याचार्यशिष्यमूलत्वादन्यसंयोगस्य

तयोः स्वरूपमाह-

आयरियो तारिसओ, जारिसओ नवरि हुज सो चैव ।

आयरियस्स वि सीसो, सरिसो सव्वेहि वि गुसोहि ॥५८॥

आचार्यः तादृशः तथाविधः, यादृशः क इत्याह-यादृशो नवरमिति यदि परं भवेत् ‘स चैव’ति चः पूरणे, स एव-आचार्य एव । किमुक्तं भवति ?-आचार्यस्याचार्य एवान्यः सहृदो भवति, न पुनरन्नाचार्यः, आचार्यगुणानामन्यत्रा-विद्यमानत्वात्, नह्यन्नाचार्यादभ्यः वदत्रिशत्सङ्ख्यगणिगु-णसमन्वित इहास्ति, तत्समन्वितत्वे त्वन्योऽपि तत्सवत-आचार्यः एवेति । अथ क एते षड्विंशद्गुणाः ? उच्य-न्ते-प्रत्येकं चतुष्प्रकारा अष्टौ गणिसम्पदा द्वाविंशत्,

चक्षुःशृङ्गवन्ति तत्र आचारादिचतुर्विधविनयमीलनात्, उक्तं च "अद्विहा गणिसंपद, चउगुणा नवरि ह्येति वत्तीसा । विण्मां य चउभेओ, क्लीस गुणा इवतेण" ॥१॥ तत्राष्टौ गणि-सम्पद इमाः-आचारसम्पत् १ भृतसम्पत् २ शरीरसम्पत् ३ वचनसम्पत् ४ वाचनासम्पत् ५ मतिरसम्पत् ६ प्रयोगमनिसम्पत् ७ संप्रहपरिज्ञासम्पत् ८, तथा आह- "आचारसुयसरीरे, वयणे वायणमती पतोगमती । एषसु संपया जलु, अद्विमिया संगहपरिज्ञा" ॥ १ ॥ तत्र आचार-सम्पत् चतुर्धा-सयमध्वयोगयुक्ता १ असम्प्रग्रहता २ अनियतवृत्तिः ३ वृद्धशीलता चेति ४, तत्र संयमः-चरणं तस्मिन् ध्रुवो-नित्यो योगः-समाधिसंयुक्ता, कोऽर्थः ? सन्ततोपयुक्ता संयमध्वयोगयुक्ता १, असम्प्रग्रहः-स-मन्तात् प्रकर्षेण जात्यादिप्रकृष्टालक्षणेन प्रहणम्-आ-त्मनोऽवधारणं सम्प्रग्रहस्तद्भावोऽसम्प्रग्रहः, जात्याद्यनु-स्मिक्तेत्यर्थः २, अनियतवृत्तिः अनियतविहाररूपा ३, वृद्धशीलता-वर्षाप मनसि च निभृतस्वभायता निर्विकार-न्तति यावत् ४, १ । भृतसम्पत् चतुर्धा-बहुभुतता १ प-रिचितसूत्रता २ विचित्रसूत्रता ३ घोषविशुद्धिकरणता ४ च, तत्र बहुभुतता-युगप्रधानागमता १ परिचितसूत्रता-उत्क्रमक्रमवाचनादिभिः स्थिरसूत्रता २ विचित्रसूत्रता-स्व-परसमयविविधोत्सर्गापवादादिवदिता ३ घोषविशुद्धिकर-णात्-उदात्तानुदात्तादिस्वरशुद्धिविधायिता ४, २ । श-रीरसम्पत् चतुर्धा-आरोहपरिणादयुक्ता १ अनवत्राप्यता २ परिपूर्णैन्द्रियता ३ स्थिरसंहननता च ४, इह च-आरोहो-दै-र्घ्ये परिणादो-विस्तरः ताभ्यां तुल्याभ्यां युक्ता आरोहपरि-णादयुक्ता १ आविद्यमानमवत्राप्यम्-अवत्राप्यं-लक्षणं य-स्य सोऽयमनवत्राप्यः, यद्वा-अवत्रापयितुं-लक्षयितुमर्हः श-क्यो वाऽवत्राप्यो-लक्षनीयः न तथाऽनवत्राप्यस्तद्भावोऽनव-त्राप्यता २ उभयत्राहीनसर्वाङ्गत्वं हेतुः, परिपूर्णैन्द्रियता-अनुपहतचक्षुरादिकरणता ३ स्थिरसंहननता-तपःप्रभृति-षु शक्तियुक्ता ४, ३ । वचनसम्पत् चतुर्धा-आद्यवचनता १ मधुरवचनता २ अनिश्चितवचनता ३ अस्मिन्निधवचनता ४ । तत्र आद्यवचनता-सकलजनप्राप्तवाक्यता मधुर-रसवद् य-दर्थतो विंशष्टार्थवत्तया-अर्थावगादत्वेन शब्दतत्त्वापरक-त्वसौख्येगाभीर्याद्विगुणोपेतत्वेन भोतुराह्वयमुपजनयति तदेवाविधं वचनं यस्य स तथा तद्भावो मधुरवचनता २ अनि-श्चितवचनता रागाद्यकलुषितवचनता ३ अस्मिन्निधवचनता प-रिष्फुटवचनता ४, ४ । वाचनासम्पत् चतुर्धा-विदित्वादेशनं १ विदित्वा समुद्देशनं २ परिनिर्वाप्य याचना ३ अर्थनिर्यापणेति ४, तत्र विदित्वादेशनं विदित्वा समुद्देशनं ज्ञात्वा परि-णामकत्वाद्विगुणोपेतं शिष्यं यद् यस्य योग्यं तस्य तदेवादि-शति समुद्देशति वा, अपरिणामिकादावपकष्टनिहितज-लादाहरणतो दोषसम्भावत् २, परीति-सर्वप्रकारं निर्वा-पयतां निगे निर्दग्धादिषु भृशार्थस्यापि दर्शनात् भृशं गम-यतः-पूर्वदत्तालापकादि सर्वात्मना स्वात्मनि परिणमयतः शिष्यस्य सूत्रगतशेषविशेषप्रहणलक्षणे कालं प्रतीक्य श-क्यनुरूपप्रदानेन प्रयोजकत्वमनुभूय परिनिर्वाप्य वाचना-सम्प्रदानं परिनिर्वाप्यवाचना ३, अर्थः-सूत्राभिधेयं व-स्तु तस्य निरिति-भृशं यापना-निर्वाहणा पूर्वापरस्मृत्त्येन

स्वयं ज्ञानतोऽन्येषां च कथनतो निर्गमना निर्यापणा ४, ५ मतिरसम्पत् अवग्रहेहापायधारणारूपा चतुर्धा, अवग्रहा-वयञ्च तत्र तत्र प्रपञ्चिता एवेति न विम्रियन्ते ६ । प्रयो-गमतिरसम्पत् चतुर्धा-आत्मपुरुषसंज्ञवस्तुविज्ञानात्मिका, त-त्राऽऽत्मज्ञानं वादादिद्वयापारकालं किममुं प्रतिवादिनं जेतुं मम शक्तिरस्ति न वा ? इत्यालोचनम्, पुरुषज्ञानं-किमयं प्रतिवादी पुरुषः सांख्यः सांगताऽन्यो वा ? तथा प्रति-भादिमाभिनरो वेति परिभाषणम् २, क्षेत्रज्ञानं-किमिदं मा-याबहुलमन्यथा वा ? तथा साधुभिरभाषितं भाषितं वा नगरादीति विमर्शनम् ३, वस्तुज्ञानं-किमिदं रा-जाऽमात्यादि सभासदादि वा वस्तु-दारुणमदारुणं भद्रकमभद्रकं वेति निरूपणम् ४, ७ ; संप्रहपरिज्ञा तु बालवृषलत्ताननिर्वाहयहुजनयोग्यक्षेत्रप्रहणलक्षणैका १ नि-वद्यादिमालिन्यपरिहाराय फलकर्पीठापादानाऽऽत्मिका द्वि-तीया २ यथासमयमेव स्वाध्यायोपधिसमुत्पादनप्रवृ-त्तेक्षणभिक्षादिकरणान्तिका तृतीया ३ प्रमाजकाध्या-पकरक्षाधिकादिगुरुणामुपधिवहनविभ्रामणसंपूजनाभ्युत्था-नदण्डकापादानादिरूपा चतुर्थीति ४, ८ । इत्युक्ता अष्टौ-चतुर्गुणा आचारादिगणिसम्पदः । विनयस्तत्तत्राचार्यवि-नयप्रस्तावेऽभिधास्यते, इति गते प्रासङ्गिकम् । प्रकृतमुच्यते-तत्राऽऽचार्यस्य स्वरूपमभिहितं, शिष्यस्याह-आचार्यस्य, अपिभिन्नक्रमः, ततः शिष्योऽपि, न केवलमाचार्यस्तादृशो यादृशो नवरं स एवेति वचनादाचार्य इत्यपिशब्दार्थः, स-दृशः-तुल्यः, सर्वैरपि न कतिपर्येव, कैः ?-गुणैः-साधारणैः क्षान्त्यादिभिरिति गम्यते । यद्वा लक्षणे तृतीया, ततः सर्वै-रपि स्वगुणोपलक्षितः शिष्य आचार्यस्य सदृश इति योज्यम्, सादृश्यं च स्वगुणमाहात्म्यविभूषित उभयोरपि यथोक्तान्व-ययुक्तं (त्व) मय, अथवाऽऽचार्यस्यापीति अपरेवकारा-र्थत्वात् स्वगुणोपलक्षितः शिष्यः सदृश एव-अनुरूप एव, अनुरूपार्थस्याऽपि सदृशशब्दस्य दर्शनात्, यथाऽऽ-त्मसदृशं कुर्याः, कुलानुरूपमित्यर्थः । अनुरूपस्तु तत्सत्ता-ऽशिष्य एवेति भावः । अथ के अमी शिष्यगुणाः ?, उच्य-न्ते-" भाषवियाणमणुय-त्तणा उ भत्ती गुरूण बहुमाणे । दक्षत्तं दक्षिणणे, सीलं कुलमुज्जमा लजा ॥ १ ॥ सुस्सुसा पडिपुच्छा, सुणणं गहणं च ईहणमवाप्ता । धरणं करणं सम्मं, एमःई ह्येति सीसगुणा ॥ २ ॥ " इति गाथार्थः ।

इत्थमनुयोगोपयोगित्वादाचार्यशिष्ययोः स्वरूपमुक्तं,
प्रकारान्तरणोभयसम्बन्धनसंयोगमाह-

एवं नाणे चरणे, सामिते अप्पणो उ (य) पिउणो ति ।

मज्झं कुत्सेऽयमस्स य, अहं यं अर्हिभतरो मिति ॥५६॥

एवम्-अनन्तराह्वाहसंयोगवदाहोप्यक्षेपकभावेन ज्ञान-ज्ञानविषयः चरणे-चरणविषयः, आत्मन उभयसम्बन्धनसं-योगो ज्ञातव्य इति वृद्धाः । अत्र भाषना-ज्ञानेनात्मभूतन संयोगो, ज्ञानमित्युक्तिर्मिराभयस्य निर्विषयस्य च ज्ञानस्या-सम्भवादवश्यं ज्ञानिनं ज्ञेयं वाऽऽक्षिपतीति, ज्ञानाक्षिप्तेन च ज्ञेयेन बाह्येन तद्धारकः संयोग इत्युभयसंयोगः । एवं चरणे-नाप्यात्मभूतेनोक्तवत्तदाक्षिप्तेन च ज्ञेयमात्रेण च बाह्येन संयोगः

इत्युभयसम्बन्धनसंयोगः । अयमाक्षेप्याऽऽक्षेपकभावे उभयसम्बन्धनसंयोग उक्तः । अमुमेव प्रकाशान्तरणाह-स्वामित्वेन स्वामित्वविषयः, उभयसम्बन्धनसंयोग इति प्रक्रमः । किंरूप ? इत्याह—आत्मनः-मम चः पूरणं, पितुः-जनकस्य पुत्र इति गम्यते, एवंविधोऽल्लेखन्यङ्गं, अत्रात्मनः पित्रा सहात्मकद्वारकः स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः, तत्पुत्रेण परद्वारकः, मम पितुरर्थं, पुत्र इति पितृद्वारणासाधितं कृत्वा तत्र उभयद्वारकत्वादुभयविषयसंयोग उभयसम्बन्धनसंयोगः, इति शब्दो मम पितुः पिता, मम भ्रातुः पुत्रः, मम दासस्य कर्मल इत्येवंप्रकारसम्बन्धान्तरव्यञ्जकाभ्यांल्लेखक-सूचकः, अनेन लौकिकं स्वामित्व उभयसम्बन्धनसंयोग उक्तः । लोकोत्तरमेवाह—मम कुले नागेन्द्रादायं साध्वादि-रिति गम्यते । यद्वा कुलमेव कुलकं तस्य चःसमुच्चयं धो-यते, ततोऽहमेव अहम् अन्तरः अस्मि-भवास्मि । च-शब्दाद्यं च साध्वादिरित्येवंविधोऽल्लेखन्यङ्गः । एषोऽप्युभयसम्बन्धनसंयोग इति वृद्धाः । अत्र हि मरुत्पदवाच्य-स्य कुलेन सहान्तरद्वारकः स्वस्वामिभावसम्बन्धः, कुलान्त-र्वर्तिना च साध्वादिना परद्वारका, मम कुलेऽयमिति कुल-द्वारकत्वादस्य, ततोऽयमपि प्राग्बुभयसम्बन्धनसंयोगः । इहापि इतिशब्दोऽयं मम गुरुः साध्वादिर्नित्यायेवंप्रकारस-म्बन्धान्तरव्यञ्जकाभ्यांल्लेखसूचकार्थः । इह चोऽल्लेखन्यभि-धानमकत्राप्यनेकोऽल्लेखसम्भवस्यापनार्थमिति गाथायः ।

पुनरः तथा तमेवाह—

पञ्चयज्ञो य बहुविहो, निर्विचिती पञ्चयज्ञो जिह्ममेव ।

देहा य बद्धमुक्ता, माइपिइमुक्ता अ हवन्ति ॥ ६० ॥

प्रतीयेतऽनेनार्थ इति प्रत्ययः—ज्ञानकारणं घटादिः, स-र्वथा निरालम्बनज्ञानाभावेन तदायनाभावेन ज्ञानस्य, नतस्तमाश्रित्य, चकारात् ज्ञानतश्च—ज्ञानं चाश्रित्य बहु-विधः-बहुप्रकारः, प्रक्रमादात्मनो यः संयोगः स उभयस-म्बन्धनसंयोगः, तद्बहुत्वं च प्रत्ययानां तद्विशिष्टज्ञानानां च बहुविधत्वात् । तथा च वृद्धाः-घटं प्रतीत्य घटज्ञानं, पट प्र-तीत्य पटज्ञानम्, एवमादीनि प्रत्ययात् ज्ञानानि भवन्ति । त-था च सति ज्ञाननात्मद्वारका ममेदं ज्ञानमिति प्रत्ययेन प-रद्वारका, मम ज्ञानस्यायं विषय इति ज्ञानद्वारकत्वात्तस्य, तत्र उभयविषयत्वादुभयसम्बन्धनसंयोगः । आह—एवं के-र्वाल्लेखोऽप्युभयसंयोग एवेति । अत्राच्यते—निर्वृत्तिः—इत्युत्त-रत्रैवकारस्य भिन्नक्रमत्वात्तर्जुनिरेव—सकलावगताया-दुत्पत्तिरेव प्रत्ययो जिनस्य, जिनसम्बन्धज्ञानस्येति गम्य-ते । इदमाकृतम्—लघुसंज्ञानं हि मत्स्यादिकं लघ्विरूपत-योत्पन्नमप्युपयोगरूपतायां बाह्यमपि घटादिकमपेक्षते । त-थाहि—घटं प्रतीत्य घटज्ञानं, पटं प्रतीत्य पटज्ञानं, केव-लिनस्तु ज्ञानं लघ्विरूपतयोत्पन्नं पुनरुपयोगरूपतां प्रति न-बाह्यं घटादिकमपेक्षते, तज्ज्ञानस्योत्पत्तिममकालमेव सक-लातीतानागतदूरान्तरितम्भूलसूक्ष्मार्थयाथान्यवेदितयैवाप-योगभावात् । यदुक्तम्—उभयावगताहेतो, केवलवगताण्ड-सणसहायो । जाणइ पाणइ य जिणो, सव्वं गेयं सया—कालं ॥ १ ॥ ” ततः केवलज्ञानस्य सर्वत्र सततोपयोगेन नोपयोगं प्रति बाह्यापेक्षेति निर्वृत्तिरेव प्रत्ययः, ततो न ल-

क्ष्यज्ञानस्येव प्रत्ययत उभयसंयोगः । आह—उक्त एव ज्ञा-नस्योभयसंयोगः तत् किं पुनरुच्यते ?, सत्यम्, उक्तः स तत्राक्षेप्याक्षेपकभावेन, इह त्वेकस्यापि वस्तुन उपाधिभेदे-नानेकसम्बन्धसम्भवस्यापनाय अन्यजनकभावनोच्यते इति न दातुः । उभयसम्बन्धनसंयोगमेव पुनः स्वस्वामिभावेनाह-दिहान्त—उपनीयन्ते पङ्क्तैरिति देहाः-कायाः ते च बद्धा-इहजन्मानं जीवनं सम्बद्धा मुक्ता-अन्यजन्मानं तेनैवोज्जिताः, अनयोर्द्वन्द्वं बद्धमुक्ताः, ‘मारगितिमुयाइ’ इति ‘गो जे-सशसोर्लोप आयेत्वाक्च’ लोपं दीर्घः । इति दीर्घत्वस्या-भावे पितृमातृमुतादयः । आदिशब्दात् भ्रातृभगिन्यादयो, बद्धमुक्ता इत्यत्रापि योज्यते । अशब्दोऽयं पूर्वश्च समुच्चये । एतच्च किमित्याह—‘भवेति’ इति जायन्ते, प्राग्बुभयस-म्बन्धनसंयोगाः, जीवस्येति गम्यते । इयमत्र भावना—बद्धा-देहा मात्रादयश्चात्मरूपाः, तत्र देहान्मनोः क्षीरनीरवदन्याऽ-स्यानुगतत्वेन मात्रादयश्चात्यन्तस्नेहविषयतयाऽऽत्मवद् द-श्यमानत्वेन, मुक्तास्तृभयेऽपि बाह्याः । तत्र देहा आत्मनः पृथग्भूतत्वेन, मात्रादयश्च तर्थाविधस्नेहाविषयतयाऽऽत्मव-ददृश्यमानत्वेन, अतो देहमात्रादिभिश्च बद्धमुक्ताः स्वस्वामि-भावलक्षणसम्बन्धो जीवस्योभयसम्बन्धनसंयोगः । आह—देहादयो मुक्ताश्च स्वस्वामिविषयान्भवि विरुद्धमेतत्, एवमे-तद्, यदि भावतोऽपि मुक्ताः स्युः, अथ भावतोऽप्यहमेवां स्वामी ममेतं स्वमिति भावाभावान्मुक्ता एव ते, नन्वेवमहंके-ष्वप्यमीष्वपरापरापयोगवत् आत्मनो न सततमेवं भावोऽ-स्तीति कथं तेषां तद्विषयता ?, अथ तेष्वेव भावा-भावेऽपि व्युत्सर्गाकरणतस्तद्विषयत्वम्, एतदिहापि स-मान, व्युत्सर्गाकरणत एव तद्विषयत्वम्यहापि विवक्षितत्वा-दिति गाथायः ।

इत्थमेकधा सम्बन्धनसंयोग उक्तः, अयं च कीदृशस्य क-स्य भवतीत्याह—

संबन्धनसंज्ञां, कपायबहुलस्म होइ जीवस्म ।

पहुणो वा अपहुस्म व, मज्झं ति ममज्जमाणस्म ॥ ६१ ॥

सम्बन्धनसंयोगः उक्तरूपः, कपायाः—कंधादयस्तेष्वहुल-स्य—व्याप्तस्य, प्रभुतकपायस्येत्यर्थः, भवति—जायते, क-स्य ?—जीवस्य, पुनः कीदृशस्य ?—प्रभवति—सम्बन्धव-स्तु तत्र तत्र स्वकृत्ये नियोज्यं समर्थो भवतीति प्रभुस्त-स्य वा अप्रभोर्वा उक्ताविपरितस्य, वाशब्दो समुच्चये, उ-भयोरपि संयोगसाम्यं प्रति कारणमाह—‘मज्झं ति ममज्जमा-णस्म’ इति ममेदं नगरजनपदादीति ममत्वमाचरतः, इद-मुक्तं भवति—सत्यसति वा मत्सम्बन्धतया बाह्यवस्तुनि तत्त्वताऽभिषक्त एव सम्बन्धनसंयोगः, अनेन च काका क-पायबहुलत्वं हेतुरुक्तः, कपायबहुलस्येति च वृत्ता कपा-यद्वारेण सम्बन्धनसंयोगस्य कर्मबन्धहेतुत्वं स्यापिने भव-ति, आह—‘मध्यान्वाद्यो हि बन्धहेतवः, तत्कथं कपाय-सत्तामात्रेणैव तदनुख्यापनम् ?, उच्यते, तेषामेव तत्र प्रा-धान्यात्, तत्प्राधान्यं च तत्कारणस्येनेव बन्धनारम्भ्यात् । उक्तं च—‘‘जइ भागगया मत्ता, रागाणि तहा चउक्कमे’’ इ-ति, बाहुल्यापेक्षे च शुक्ला बलाकन्यादिवत् कपायबहुलस्य जीवस्येत्युच्यते, ततोऽकपायहेतुकत्वेऽप्योपशमिकादिभाव-

नामादिसंयोगानामर्जाविषयत्वेऽपि च शीतोष्णार्द्रावरो-
धिसंयोगानां सम्बन्धनसंयोगत्वे न विरुध्यते । आह-एवम-
भिप्रेतानभिप्रेतसंयोगयोरपि तत्त्वतः सकृदायजीविषय-
त्वात् सम्बन्धनसंयोगत्वप्राप्तिः, सत्यं, तथापीन्द्रियमनसा
साक्षात्तावुक्तौ, अयं तु जीवस्येति न दोषः । अन्यस्त्वाह-सं-
युक्तसंयोगोऽपि द्विष्ट्वेनेतरस्यैव तथेतेतरसंयोगोऽ-
पि स्वपरधर्मैः संयुक्तत्वात् सर्ववस्तुनः संयुक्तस्येति ना-
नयोः प्रतिविशेषः, एवमेतत्, तथाऽप्येकस्कन्धताऽऽपन्न-
द्रव्यविषयः संयुक्तसंयोगः, इतेरेतरसंयोगस्तु तथाऽन्यथा
च, तत्र परमाणुसंयोगस्तथा, प्रदेशादिसंयोगस्तु प्रायोऽ-
न्यथेति युक्त एव तयोर्भेदः । एवं तर्हि परमाणुसंयोगस्य
संयुक्तसंयोगादभेदोऽस्तूभयोरपि एकस्कन्धताऽऽपन्न-
द्रव्यविषयत्वात्, अयमपि न दोषः, यतो निष्पाद्यमान-
विषय इतेरेतरसंयोगः, परिमण्डलादिसंस्थितद्रव्यस्य
तेनैव (वि) निष्पाद्यमानत्वात्, संयुक्तसंयोगस्तु प्रा-
यो निष्पाद्यद्रव्यविषयः निष्पाद्य हि मूलादिरूपेण वृत्तादि-
द्रव्ये कन्दादिना यज्यते, इत्यस्त्यनयोर्विशेष इति गाथार्थः ।
इत्थं सम्बन्धनसंयोगः स्वरूपेण उक्तः, सम्प्रति तस्यैव
फलतः प्ररूपणापूर्वकं विप्रमुक्तस्येति प्रकृतसूत्रपदं व्या-
ख्यानयन् यथा ततो विप्रमुक्ता भवन्ति यच्च तेषां फलं
तदाह—

संबन्धनसंज्ञागो, संसारश्च अनुत्तरणवासो ।

तं क्वितु विप्रमुक्ता, मादपिदुमुद्वाह य हवन्ति ॥ ६२ ॥

सम्बन्धनसंयोगः उक्तरूपः, संसारस्तस्मिन् कर्मवशवर्ति-
जन्तव इति संसारस्तस्मात्, न विद्यते उत्तरण-पारगम-
नर्मास्मिन् सतीत्यनुत्तरणः, स चासौ वासश्च—अवस्थानम-
नुत्तरणवासः, अनुत्तरणवासहेतुत्वादायुष्टमित्रादिवदनु-
त्तरणवासः, अथवा—अनुत्तरणवासो 'ति आत्मनः पार-
तन्त्यहेतुतया पाशवत् पाशः, ततोऽनुत्तरणश्चासौ पाशश्च
अनुत्तरणपाशः, उभयत्र च सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समा-
सः, अनेन संसारावस्थितः पारवश्यं वा सम्बन्धनसंयो-
गस्यार्थतः फलमुक्तम् । तम्—एवंविधं सम्बन्धनसंयोगम्, अ-
र्थाद् आधिक्यमाविषयं मात्रादिविषयं च क्वित्वा द्विधा वि-
धाय निर्णाश्येति यावत्, किमित्याह—विप्रमुक्ताः, ध्रुतत्वाद-
नन्तराकस्मन्बन्धनसंयोगादिव, के ते, ?—साधय-अनगाराः,
येनैव तेन किमित्याह—मुक्ताः ततः संसारान्, तदेतुक्तत्वा-
त्तस्य, तेन हेतुना, अनेन च गाथापश्चाद्धेन सम्बन्धच्छेद-
नलक्षणेन प्रकारेण विप्रमुक्ता भवन्ति, तथा च फलं मुक्त-
रित्यर्थत उक्तं भवति । यच्च विप्रमुक्तस्येत्येकत्वप्रक्रमेऽपि
विप्रमुक्ता इतीह बहुवचने तदेवावधमिक्षा, पूज्यत्वख्यापना-
र्थमिति गाथार्थः ।

एवं 'संज्ञागो निष्कल्यो' इत्यादि मूलगाथापक्षिसंयुक्त-
कसंयोगतेरेतरसंयोगभेदतां त्रिविधं द्रव्यसंयोग निरूप्य
तत्र संयुक्तकसंयोगं संचित्तादिभेदतांशविधम्, इतेरेतर-
योगं तु परमाणुप्रदेशाभिप्रेतानाभिप्रेतामलापसम्बन्धनविधा-
नतः पद्धिधर्माधाय सम्बन्धनसंयोग एव च साक्षात् क-
मेसम्बन्धनिबन्धनतया संसारहेतुरिति तत् त्याज्यता च ।
सम्प्रति तत्प्रतिपादनं एवान्यदुक्तप्रायमिति मन्यानः क्षेत्रा-

दिनिकेपरमार्थशिष्टमतिवेष्टुमाह—

संबन्धनसंज्ञागो, खितार्हं विभासो जा भणिया ।

खितादसु संज्ञागो, सो चैव विभासियवो अ ॥ ६३ ॥

सम्बन्धनसंयोगे क्षेत्रादीनाम्, आदिशब्दात्—कालभावप-
रिग्रहः, विविधा-आदिशब्दादशब्दादिभेदादनेकभेदा भाषा वि-
भाषा, या इति प्रस्तुतपरामर्शः, भणिताना-आभिहिताना, क्षेत्रादि-
षु क्षेत्रादिविषयः संयोगः प्रथमद्वारागाथासूचितः । स चैव
विभाषितव्यः । तुः पूरणं । संयोगत्वं चात्र विभाषाया वचन-
रूपत्वाच्चनपर्यायाणां कथाञ्जराख्यादेभद्व्यापनार्थमुक्तम् ।
ततोऽयमर्थः—सम्बन्धनसंयोगविषयक्षेत्रादिविभाषायां यत्सं-
योगस्वरूपमुक्तम्, इहापि तदेव वक्तव्यं, वकारस्यानुक्तसमु-
च्चयार्थत्वात् । संयुक्तसंयोगः सम्भवन्त इतेरेतरसंयोग-
शेषभेदाच्च वाक्याः । तत्र क्षेत्रस्य संयुक्तसंयोगो यथा—ज-
म्बुद्वीपः स्वप्रदेशसंयुक्त एव लवणसमुद्रेण यज्यते, इतेरे-
तरसंयोगः क्षेत्रप्रदेशानामेव परस्पर धर्मास्तिकायादिप्र-
देशां संयोगः । एवं कालभावयोरपि नेयमिति गाथार्थः ।
इह चोक्तनीत्या सम्बन्धनसंयोग एव साक्षादुपयोगी, इतेरेषां
तु तदुपकारितया तेषामपि कथाञ्जराज्यतया च शिष्यमति-
व्युत्पादनाय चापन्यास इति भावनीयम् । उक्तः संयोगः, तद्-
भिधानाच्च व्याख्याने प्रथमसूत्रम् ॥ १ ॥ उत्त० १ अ० । कथं
संयोगासिद्धत्वम् 'येनोक्तदोषदुष्टः प्रकृतो हेतुः स्यात् १
उच्यते—तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, बाधकप्रमाणापपत्तेश्च ।
तथाहि—'संख्यापरिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे कर्म च रूपि (द्रव्य) समवायाच्चाक्षुषाणि (वैश-
पिकद० ४।१।१।)' इति वचनात् दृश्यवस्तुसमवेतस्य परेण
प्रत्यक्षग्राह्यत्वमभ्युपगतम् । न च निरन्तरात्पञ्चवस्तुद्रव्यप्रति-
भासकालेऽप्यक्षप्रतिपत्तौ तद्व्यतिरेकेणापरः संयोगो बर्हि-
ग्राह्यरूपतां विभ्रानः प्रतिभाति, नापि कल्पनावुद्धौ वस्तु-
द्रव्ये यथोक्तं विहाय, शब्दाञ्जलं चान्तरमपरं वर्णाकृत्यक्ष-
राकारगहितं संयोगस्वरूपमुद्भाति । तदेवमपलब्धिलक्षण-
प्राप्तस्य संयोगस्यानुपलब्धरभावः, शशविषाणवत् । तेन
यदाहोदयोत्तराः—'याद संयोगो नाथोन्तरं भवेत्तदा क्षेत्र-
बीजादकादयो निर्विशिष्टत्वात् सर्वदेवभूरादिकार्यं कुर्युः, न
चैवम्—तस्मात् सर्वदा कार्यानाम्भात् क्षेत्रादीन्यङ्कुरा-
त्पत्तौ कारणान्तरमापत्ताणि, यथा सृष्टिण्डादिदामाग्नी
घटादिकरणे कुलासादिसापत्ताः ; योऽसौ क्षेत्रादिभि-
रपेक्ष्यः स संयोग इति सिद्धम् । किञ्च—असौ सं-
योगो द्रव्ययोर्विशेषणभावेन प्रतीयमानत्वात् ततोऽर्थान्त-
रत्वेन प्रत्यक्षासिद्ध एव । तथाहि—कश्चित्कनचित्संयुक्त
द्रव्यं आहरेत्युक्तं यथोक्तं द्रव्ययोः संयोगमुपलभत
ते एवाहरति न द्रव्यमात्रम् । किञ्च—दूरतरवर्तिनः
पुंसः सान्तेरेऽपि घन निरन्तररूपाऽवसायिना बुद्धिरुदय-
भासादयतिः शेषं मिथ्याबुद्धिः मुख्यपदार्थानुभवमन्तरण
न कश्चिदुपजायते । न ह्यनुभूतगोदशेनस्य गवयः 'गौः' इ-
ति विभ्रमो भवति । तस्मादवश्यं संयोगो मुख्योऽभ्युपग-
न्तव्यः । तथा—'न चैत्रः कुण्डली' इत्यनेन प्रतिषेधवाक्येन न
कुण्डले प्रतिषिध्यते, नापि चैत्रः, तयोरन्यत्र देशादौ
रुत्वात् । तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषिध्यते ।

तथा चैत्रः कुण्डली इत्येतेनापि विधिवाक्येन न चैत्र-
कुण्डलयोरन्यतरविधानम्, तयोः सिद्धत्वात्, पा-
रिण्यात् संयोगविधानम् । तस्मादस्त्येव संयोगः " इति ।
नक्षत्रस्ते दृष्टव्यम् । संयुक्तद्रव्यस्वरूपावभासव्यतिरेकेणा-
परस्य संयोगस्य प्रत्यक्षे निर्विकल्पके सविकल्पके
चाऽप्रतिभासस्य प्रतिपादितत्वात् । न च संयुक्तप्रत्यया-
न्यथानुपपत्त्या संयोगकल्पनोपपन्ना, निरन्तरावस्थयो-
रेव भावयोः संयुक्तप्रत्ययहेतुत्वात् । यावच्छ तस्या-
मवस्थायां संयोगजनकत्वेन संयुक्तप्रत्ययहेतुत्वेन तावि-
ष्यते, तावत्संयोगमन्तरेण संयुक्तप्रत्ययहेतुत्वेन तद्वि-
षयी किं नेष्यते?, किं पारम्पर्येण?, न च सान्तरं वने
निरन्तरावभासिनी बुद्धिः मुख्यपदार्थानुभवपूर्विकाऽ
स्वस्वप्रत्ययत्वेनानुपपन्नितत्वात् । ' न चैत्रः कुण्डली ' इ-
त्यादौ चैत्रसम्बन्धि कुण्डलं निषिध्यते विधीयते वा, न सं-
योगः । न च सम्बन्धव्यतिरेकेण चैत्रस्य कुण्डलसम्बन्धानु-
पपत्तिरिति यत्नं शक्यम्, यतश्चैत्रकुण्डलयोः किं सम्बन्धि-
नोः स सम्बन्धः, उत—असम्बन्धिनोः, नासम्बन्धि-
नोः हिमवद्विन्ध्ययोरिवाम्बन्धिनोः सम्बन्धानुपपत्तेः ।
न चासम्बन्धिनोर्भिन्नसम्बन्धेन तदभिन्नं सम्बन्धित्वं
शक्यं विधातुम् । विरुद्धधर्मध्यासेन भेदात् । नापि भि-
न्नम् । तत्सदभावेऽपि तयोः स्वरूपेणासम्बन्धित्वप्रसङ्गात् ;
भिन्नस्य तत्कृतोपकारमन्तरेण तन्मन्त्रान्धत्वायोगात् ;
ततोऽपरोपकारकल्पनऽनवस्थाप्रसङ्गात् । सम्बन्धिनोस्तु
सम्बन्धपरिकल्पनं व्यर्थम्, सम्बन्धमन्तरेणापि तयोः
स्वत एव सम्बन्धस्वरूपत्वात् । यत्क्रम—' विशिष्टावस्था-
व्यतिरेकेण क्षितिबीजादकादीनां नाङ्गजनकत्वम् ' सा च
विशिष्टावस्था तेषां संयोगरूपा शक्तिः । तदसादृशम् ; यतो
यथा विशिष्टावस्थायुक्ताः क्षित्यादयः संयोगमुत्पादयन्ति,
तथा तदवस्थायुक्ता अङ्गुरादिकमापि कार्ये निष्पादयिष्य-
न्तीति व्यर्थे संयोगशक्तिस्तदन्तरालवर्तिन्याः परिकल्पनम् ।
अथ संयोगशक्तिव्यतिरेकेण न कार्योत्पादनं कारणकला-
पः प्रवर्त्तत इति निर्वन्धः, तर्हि संयोगशक्त्युत्पादनऽप्य-
परसंयोगशक्तिव्यतिरेकेण नासी प्रवर्त्तत इत्यपरा संयो-
गशक्तिः परिकल्पनीया, तत्राप्यपरित्यजनवस्था । अथ ताम-
न्तरेणाऽपि शक्तिमुत्पादयन्ति, तर्हि कार्यमपि तामन्तरे-
णैवाङ्गुरादिकं निर्वर्त्तयिष्यन्तीति व्यर्थे संयोगशक्तिः तद-
न्तरालवर्तिन्याः कल्पनम् । न च विशिष्टावस्थाव्यतिरेकेण
पृथिव्यादयः संयोगशक्तिमपि निर्वर्त्तयितुं कुमाः, तथाऽभ्यु-
पगमं सर्वदा तन्निर्वर्त्तनप्रसङ्गादङ्गुरादेरप्यनवगतोत्पत्तिप्र-
सङ्गः । न चान्यतरकर्मादिसद्व्यपत्ताः संयोगमुत्पादयन्ति
क्षित्यादय इति नायं दोषः, कर्मोत्पत्तावपि संयोगपक्षो-
क्तद्रव्यस्य सर्वस्य तुल्यत्वात् । तस्मादिकसामग्र्यधीनावि-
शिष्टोत्पत्तिमत्पदार्थव्यतिरेकेण नापरः संयोगः । तस्य वा-
चकप्रमाणाविषयत्वात्, साधकप्रमाणाभावाच्च । यस्तु ' सं-
युक्तं द्रव्यं पतं ' इति, ' अनयोर्वाऽयं संयोगः ' इति व्यपदेशः,
स भेदान्तरप्रतिक्षेपाऽप्रतिक्षेपाभ्यां तथाऽवस्थात्पन्नवस्तु-
द्वयनिबन्धन एव, नातोऽपरस्य संयोगस्य सिद्धिः । नचा-
क्षणिकत्वे तयोः स सम्बन्धी युक्तः । तत् सम्बन्धस्य स-
मवायस्य निषिद्धत्वात्, निषेत्स्यमानत्वाच्च । न च तज्ज-

न्यत्वादसौ तत्सम्बन्धी, अक्षणिकत्वे जनकत्वविरोधस्य
प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । क्षणिकत्वेऽपि तयोरकसाम-
ग्र्यधीना नैरन्तर्योत्पत्तिरेव, नापरसंयोग इति ' रचनावस्थाद् ' इति
अत्र हे । विशिष्टावस्था संयोगविशेषस्य रचनालक्षणस्याऽ-
सिद्धः तद्वतो विशेष्यस्याप्यसिद्धिरिति स्वरूपासिद्धत्वम् ।
सम्प० १ काण्ड ।

संजोगवियोगतो य लब्ध इह जहा दो मङ्गरतो दाहिणा, उत्तर-
रा य । तन्मुत्तरतो वाणियतो दक्षिणं गतो, तत्थ एगो
वाणियगो तप्पडिमो तेण से पावुणं कयं । ताहं ते निरन्तरं
ते मित्ता जाया, अम्हं धिरतरा पीती हाउ सि जइ अम्हं पु-
त्ता धूया य जायइ तो संजोगं करिस्सामो । ताहं दक्षिणं
उत्तरस्स धूया धरिया, दिआणि बालाणि, परधंतरं दक्षिणं मङ्ग-
रा, वाणिआ मनो, पुत्ता से तम्म ठाणे ठितो । अजया सो एहाई,
उडाईसि चत्तारि सोवाअया कलसा ठविया ताण बाहि रो-
प्पिया । ताणं बाहि तंविया, ताण बाहि माहिया अजया एहाण-
विही रहया । ततो तस्स पुरतो पुब्बाए दिसाए सोवाअओ
कलसो नट्ठो । एवं उडाईसि पि, एवं सव्वं नट्ठो, उड्डियस्स एहा-
णपीढं वि नट्ठं, तस्स अधिनी जाया । जाव धरं पविट्ठो ताहं
भोगणविही उवट्ठविया, ताहं सोवाअणयरूपमयाणि धा-
लाणि रहयाणि, तत्थ एक्केक भायणं नासिउमारउं, सो य
पेच्छुनि नासेते जा वि से मूलपत्ता सा वि णासिउमारउा ।
ताहं तेण गहिया, जत्तियं गाहियं तत्तियं ठियं, सेसं नट्ठं ततो-
गतो सिग्घरं जा पर सो वि रित्तआ । जं पि निहा-
णउत्तं तं पि नट्ठं । जं पि आभरणं तं पि नऽत्थि । जं पि पु-
ड्डिउत्तं तं वि भणन्ति—तुमं न याणामो, जा वि दासीवग्गो सो
वि नट्ठो । ताहं चित्ते । एव्वयामि । एव्वइतो सामाइयाणि-
एक्कारस्स अंगणि पादियाणि । ततो तेण खंडेण हत्थगण्ण
काळहल्लेण हिडइ, जइ पेच्छुज्जामि विहरतो उत्तरम-
ङ्गरं गतो । ताणि वि रयणाणि ससुरकुलं गयाणि, ते य क-
लसा, तहा हि सो उत्तरमाङ्गरं वाणिनो उवागज्जेतो अजया
कयाई मज्झई, तस्स मज्जमाणस्स ते कलसा गया । ताहं सो त-
हि खेप पमज्जितो, भोगणवलाए सव्वं भोगणभंडं उवट्ठियं सो-
वि साह्म भिक्खं अउंते तं धरं पविट्ठो । तत्थ सत्थवाहस्स
धूया पढमजाव्वेण वट्ठमाणी धीयणयं गहाय अच्छइ । ताहं
सो साह्म तं भोगणभंडं पेच्छइ । सत्थवाहणं भिक्खा नी-
णाविया । गहिए वि अच्छई, ताहं पुच्छई—किं भयव ! एयं
खेडि पलोवह । ताहं सो भणई—न मम खेडीए पआयणं । ए-
यं भोगणभंडं पलोपामि । ततो पुच्छई—कतो एयस्स आ-
गमो ?, सो भणई—अजयपज्जयागयं, तेण भणियं—सम्भाव
साह्म, तेण भणियं—मम एहायंतस्स एवं चेय एहाणविही
उवट्ठिया । एवं सव्वो वि जमणवलाए भोगणविही सिग्घ-
राण वि भरियाणि दिट्ठाणि अदिट्ठपुब्बा य वाणियगा आ-
णिता देति । ताहं सो भणई—एयं सव्वं मम आसि । सो पुच्छइ
इह ताहं साह्म कंहरि । एहाणाई जइ न पत्तियसि भोगणपत्ता
अउं पेच्छु जाव टोइयं खेडि त्ति लगं पिउणो नाम साह्म । ता-
हं नायं एस सो जामाओ, ताहं सो उट्ठित्ता अवयाभेऊण पर-
तो पेच्छा भणई । एयं सव्वं तव तदवयं अच्छई । एसा
पुब्बादिआ खेडी पडिच्छुसु सि । सो भणई—पुरिसो वा पुब्बं
कामभोगे विप्पज्जई, कामभोगा वा पुब्बं पुरिसं विप्पज्जई-

ति । तादृशो वि संयोगमावज्ञो मम पि एमेव विष्णुजहि-
स्सन्ति ति एवमिदं । तस्य एमेव वि विष्णुजहिणं लज्जं
पणेण संज्ञाणेण सामादय लज्जं ति । " आ० म० १ अ० ।
" अमन्त्रमन्त्रं नास्ति, नास्ति मूलमनौषधम् । अधुना पृथि-
वी नास्ति, संयोगाः कलु दुर्लभाः । " ॥ १ ॥ गा० ।

संज्ञागम-संयोगगम-त्रि० । संयोगगमं संयोगतो गमः प्र-
कारो यस्य तत्तथा । व्य० १ उ० । संयोगतोऽनेकप्रकारे,
व्य० १ उ० ।

संज्ञागद्वि(गु)-संयोगार्थिन्-त्रि० । संयुज्यते संयोजनं वा प्र-
योजनं सोऽस्यास्तीति संयोगार्थी । तत्र धनधान्यहिरण्य-
द्विपदचतुष्पदराजभार्यादिसंयोगस्तेनार्थी तत्प्रयोजनः । अथ-
वा-शब्दादिविषयः संयोगो मातापित्रादिभिर्वा तेनार्थी । सं-
योगप्रयोजिति, व्य० ५ उ० ।

संज्ञागदिद्विपादि-संयोगदृष्टपाठिन्-पुं० । संयोग आषधद्रव्य-
मीलनप्रयोगस्तद्विषयो दृष्टः पाठार्थिकस्ताशास्त्रावयवविशे-
षो येन सः आर्षत्वाद् इन्द्रप्रत्यः । वृ० १ उ० २ प्रक० ।
क्रियाशास्त्रयोर्निपुणं यो ह्यनेकान् संयोगान् व्यापार्यमाणान्
दृष्टवान् यश्च तत्पाठं पठितवान् तादृशे, व्य० ४ उ० ।

संज्ञागमूला-संयोगमूला-स्त्री० । संयोगो नानाभवेषु पुत्र-
कलत्रमित्रशरीरादिसम्बन्धरूपः स एव मूलं यासां ताः
संयोगमूलाः । संयोगकारणीभूतायां स्त्रियाम्, आनु० ।

संज्ञागरय-संयोगरत-त्रि० । पुत्रकलत्रमित्रादिवर्जितसम्ब-
न्धरते, आन्त्रा० १ भ्रु० ४ अ० १ उ० ।

संज्ञागमबंध-संयोगसम्बन्ध-पुं० । संयोगस्य संबन्धाऽभि-
लाषः । नानाभवेषु पुत्रकलत्रमित्रशरीरादिसम्बन्धेच्छायाम्,
आनु० ।

संज्ञाणिय-संयोनिक-त्रि० । सह योन्युत्पत्तिस्थानेन वर्तते
इति संयोनिकः । संसारिणि, स्था० २ ठा० १ उ० ।

संज्ञात्ता-संयोजयिता-पुं० । संयोगं कारयितरि, स्था० ६
ठा० ३ उ० ।

संज्ञायणा-संयोजना-स्त्री० । लाभाद् द्रव्यस्य मण्डकादे-
द्रव्यान्तरेण खण्डघृतादिना वसतेर्बहिरन्तर्वा योजनं संयो-
जना । घ० ३ अधि० । संयोजनं संयोजना । उक्कर्षतोत्पाद-
नार्थं द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण मीलने, प्रव० ६३ द्वार । पं०
घ० । पि० । भक्तादर्थुणान्तरोत्पादनीयद्रव्यान्तरमीलनं, प-
ञ्चा० १३ विव० । प्राप्तेयणायाः प्रथमे दाणे, यथा-क्षीर-
धिघृतादि द्रव्यं सम्मील्य रसलौहयेन भुङ्क्ते । उक्त० २४ अ० ।
जीत० । नि० चू० । पि० ।

संप्रति संयोजनामेव व्याचिख्यासुः प्रथमतस्तस्या निक्षे-
पमाह—

दव्वं भावे संज्ञो-अणा उ दव्वं दुहा उ बहि अंतो ।

भिक्षं चिय हिडंतो, संज्ञायं तम्मि बाहिरिया ॥६३६॥

संयोजना द्विधा, तद्यथा—द्रव्ये—द्रव्यविषया, भावे—
भावविषया । तत्र द्रव्ये—द्रव्यविषया संयोजना द्वि-

विधा, तद्यथा—बहिरन्तश्च । तत्र यदा भिक्षार्थमेव हिरण्य-
मानः सन् क्षीरादिकं खण्डादिभिः सह रसगृह्या रसवि-
शेषोत्पादनाय संयोजयति एषा बाह्या-वर्हिर्भवा संयोजना ।

एतामेव स्पष्टं भावयति—

क्षीरदधिसूतानां प्रतीतानां कट्टरस्य तीमनोन्मिधघृ-
तवटिकारूपस्य देशविशेषप्रसिद्धस्य लाभं सति तथा

अंतो उ तिहा पाण, लंबणवयणं विभासा उ ॥६३७॥

क्षीरदधिसूतानां प्रतीतानां कट्टरस्य तीमनोन्मिधघृ-
तवटिकारूपस्य देशविशेषप्रसिद्धस्य लाभं सति तथा
गुडसर्पिर्वटकवालुङ्गानां च प्राप्तौ सत्यां रसगृह्या रस-
विशेषोत्पादनायानुकूलद्रव्यैः सह संयोजनां यत्करोति ब-
हिरं विभासमटन् एषा बाह्या द्रव्यसंयोजना । अभ्यन्तरा,
पुनर्यद्वसतावामस्य भोजनवलायां संयोजयति, तथा बाह-
अन्तस्तु अभ्यन्तरा, पुनः संयोजना त्रिधा-त्रिप्रकारा, त-
द्यथा—पात्रं लम्बने घटने च, तत्र लम्बनं—कवलः, ततोऽ-
स्यास्त्रिविधाया अपि विभासा—व्याख्या कर्तव्या । सा चैवं
यद् द्रव्यं यस्य द्रव्यस्य रसविशेषाधायि तत्तेन सह पात्रं
रसगृह्या संयोजयति, यथा—सुकुमारिकादिकं खण्डादि-
ना सह, एषा पात्रेऽभ्यन्तरं संयोजना, यदा तु हस्तगतमेव
कवलतयोत्पाटितचूर्णं सुकुमारिकादि खण्डादिना सह सं-
योजयति तदा कवलऽभ्यन्तरं संयोजना । यदा पुनर्घटने
कवलं प्रक्षिप्य ततः शालनकं प्रक्षिपति, यथा-मण्डका-
दिकं पूर्वं प्रक्षिप्य पश्चाद् गुडादिकं प्रक्षिपति एषा घटनेऽ-
भ्यन्तरं संयोजना । एषा च द्रव्यसंयोजना समस्ताऽप्यप्र-
शस्ता यतोऽनयाऽऽत्मानं रागद्वेषाभ्यां संयोजयति ।

तथा आमुमेव क्षीरं यक्षुकाम आह—

संज्ञायणाए दोसो, जो संज्ञाएइ भत्तपाणं तु ।

दव्वाइ रसहेउं, वाधाओ तस्सिमो होइ ॥ ६३८ ॥

संयोजनायां प्रागुक्तस्वरूपायामयं दोषः—' दव्वा-
इरसहेउं ' ति, अत्रार्षत्वादादिशब्दस्य व्यत्यासेन या-
जना । ततोऽयमर्थः—द्रव्यस्य सुकुमारिकादेः रसहेतोः—रस-
विशेषोत्पादनाय, आदिशब्दाच्छुभगन्धादिनिमित्तं च, यो
भक्तं पानं चानुकूलद्रव्येण खण्डादिना सह संयोजयति
तस्य साधारण्यं वक्ष्यमाणः व्याघातः—दीर्घदुःखोपनि-
पातरूपो भवति ।

तमेव भावयन् भावसंयोजनामप्याह—

संज्ञायणा उ भावे, संज्ञाएऊण ताणि दव्वाइ ।

संज्ञायइ कम्मणं, कम्मण भवं तमो दुक्खं ॥६३९॥

तानि हि सुकुमारिकाखण्डादीनि द्रव्याणि रसगृह्या
संयोजयन्नात्मानमप्रशस्तेन गृह्यात्मकेन भावेन संयो-
जयति, एषा भावे भावविषया संयोजना, तत-
स्तानि द्रव्याणि तथा संयोज्यात्मनि कर्म ज्ञानाधरणी-
यादिकं संयोजयति सम्बन्धानि कर्मणा च संयोजयति
भवं दीर्घतरं संसारं तस्माच्च भवादीर्घतरसंसाररूपात्
दुःखम्—अस्मात् संयोजयति, ततो यो द्रव्यसंयोजनां क-
रोति तस्येत्थमनन्तकालसंवेद्यो दुःखनिपात इति ।

सम्प्रत्यस्या एव प्रथमसंयोजनाया अपवादमाह—

एतेष पउरलम्भे, धुतुव्वरिण य सेसगमणऽट्ठा ।

दिट्ठो संजोगो खलु, अह कमो तस्सिमो होइ ॥६४०॥

प्रत्येकम्—एकैकं साधुसंघाटकम् प्रति प्रचुरलाभे—
विपुलधुतादिप्राप्तौ सत्यां यदि कथमपि भुङ्क्ते सति
चः—समुच्चयं शेषम्—उद्धरितं भवति, ततस्तस्य शेषस्य निर्गमनार्थं इष्टः—अनुज्ञातस्तीर्थकरादिभिः कलु संयोगः, उद्धरितं हि धुतादि न अष्टादिकमन्तरं मण्ड-
कादिभिरपि सह भोक्तुं शक्यते प्रायस्तत्त्वात्, न च परिष्ठापनं युक्तं, धुतादिपरिष्ठापनं स्निग्धत्वात् पश्चादपि कीर्तिकादिसरवस्याघातसम्भवेन बृहन्नरप्रायश्चित्तसम्भवात् तत उद्धरितधुतादिनिर्गमनार्थं अष्टादिभिरपि तस्य सं-
वाजं न क्षपाय, एष तावदयमपवादः संयोजनायाः । अथाम्योऽपि तस्य संयोगस्यायं वक्ष्यमाणः क्रमो-भवन-
परिपाटीरूपो भवति ।

तमेवाह—

रसहेउं पडिसिद्धो, संयोगो कप्पण गिलाणऽट्ठा ।

जस्स व अमत्तच्छंदा, सुहाचिओऽभाविओ जो याद६४१।

रसहताः—शृङ्गणा रसावशेषोत्पादनाय संयोगः प्रति-
विद्धस्तीर्थकरादिभिः, यावता पुनः स एव संयोगो
ग्लानार्थ—ग्लानसञ्जीकरणार्थं कल्पते, यद्वा—यस्य
अभङ्गच्छन्दः—भङ्गावच्छेदः, यश्च सुखोचितो राज-
पुत्रादिः यस्याद्याप्यभावितः—असञ्जातसम्यक्परिणामः शै-
लकस्तस्य निमित्तं कल्पते । उक्तं संयोजनाद्वारम् । पि० ।
इय० । पं० खू० । महा० । ग० । आचा० । अनन्तानुब-
न्धिकषादिषु, पं० सं० ३ द्वार । संयोजयन्त—सम्बध्यन्तेऽन-
कसंख्यैर्भवेज्जन्तवो दैस्त संयोजयः । संयोजयत्यात्मनोऽन-
न्तमपि कालमिति “रस्यादिभ्यः कर्त्तरि” इत्यर्माट् प्रत्यये सं-
योजना । कर्म०४ कर्म० । “संजोयणाए कसाया भवादिसेजो-
यणातो य ।” आ० म० १ अ० । एकजातीयातिस्वामील-
न, यथा—शय्यातरपिण्डो गृहीतः सो लुदकार्द्रहस्तादि-
ना सौम्याद्धतः सोऽप्याधाकर्मिकः तत्र यत्प्रायश्चित्तं तत्संयो-
जनाप्रायश्चित्तम् संयोजनोच्यते । स्था० ४ डा० १ उ० । कथं
संयोजना पृथक् प्रायश्चित्तमुच्यते । अधुना संयोजनाप्राय-
श्चित्तं वक्तव्यम् । अस्मिन्ध व्याख्यातं यतः प्रकृपणापृ-
थक्वमित्येतदपि द्वारे व्याख्यातं द्रष्टव्यम् ।

तत्र चोदकः संयोजनाऽऽदीनां भेदानां प्रकृपणापृथक्त्व-

माक्षिपन्नाह—

पडिसेवणं विणा खलु, संजोगाऽऽरोवणा न दिजंति ।

माया वि य पडिसेवा, अइप्पसंगो य इति एकं ॥१३७॥

इह प्रायश्चित्तं सर्वमुत्पद्यते, प्रतिसेवनातो, कलु मूलगुण-
गुणप्रतिसेवनाम्, उत्तरगुणप्रतिसेवनां वा विना कापि
अयश्चित्तस्य संभवः “पडिसेवयम्मि दिज्जइ पडिक्कत्तं
इहरहाउ पडिसेहो” इति वचनात्, ततः संयो-
जनाप्रायश्चित्तमारोपणाप्रायश्चित्तं च प्रतिसेवनामन्तरं
न भवतीति तयोः सम्प्रति प्रतिसेवनायामेवान्तर्भावः ।

१-पुस्तकान्तरे—“आलोयणाविही वि य, इय नाणत्तं चउएहं वि ।”

प्रतिकुञ्जनाप्रायश्चित्तमपि न प्रतिसेवनातः पृथगुपपन्नं
यतः प्रतिकुञ्जनानाम्—माया । तथा खोक्तम्—“पलि-
उच्चलं ति य मायं ति य नियडि ति य एगद्धा इति ।”
माया च प्रतिसेवना ततः एकमेव प्रतिसेवनप्रायश्चित्तमुपप-
त्तिमत् न शेषाणि त्रीणि संयोजनादीनि पृथक् प्रायश्चित्तानि,
अन्यथैवमिति प्रसङ्गः आपद्यते । तथाहि—संयोजनादीनि त्रीणि
प्रायश्चित्तानि प्रतिसेवना रूपाणि भवन्त्यपि प्रतिसेवना भ-
वन्ति । ततः प्रतिसेवनाऽपि न प्रतिसेवना स्यात् विशेषा-
भावात् । अनिष्टं चैतन्नस्मादकमेव प्रायश्चित्तं प्रतिसेवना न
शेषातीति ।

एवं खोदकेनाऽऽक्षिप्तं प्रकृपणापृथक्त्वे स्मरितस्माह—

एगाहिगारिगाण वि, नाणत्तं केसिया व दिजंति ।

आलोयणाविही वि य, इय नाणत्तं चउएहं पि ॥१३८॥

एकाधिकारिकाणि नाम एकस्मिन् शय्यातरपिण्डादौ प्राय-
श्चित्तद्वारेऽनालोचितं एवं यानि शेषदोषसमुत्थितानि प्राय-
श्चित्तानि तान्यैकाधिकारिकाणि—एकाधिकारे भवान्यैका-
धिकारिकाणि अध्यात्मादित्वादिकसिति व्युत्पत्तेः, तेषामप्यै-
काधिकारिकाणां नानात्वं, न पुनरैकाधिकारिकतया एकत्व-
मिति प्रज्ञानाय तदर्थं संयोजनाप्रायश्चित्तं पृथगुच्यते ।

नानात्वमेव गाथाद्वयेन दर्शयति—

संजातरपिण्डे य, उदउल्ले खलु तहा अभिहडे य ।

आहाकम्मे य तहा, सत्त उ सागारिण मासा ॥१३९॥

केनापि साधुना प्रथमतः शय्यातरपिण्ड उपभुङ्क्तः तस्मिन्
नालोचितं एव तदनन्तरमुदकार्द्रमासेवितं, ततोऽभ्याहृतं,
तदनन्तरमाधाकर्मिकम्, एतानि चत्वार्यप्यैकाधिकारिका-
णि अधिकृत एव शय्यातरपिण्डदोषं अनालोचितं शेषदोष-
प्रायश्चित्तानां संभवात् । एतेषां चैकाधिकारिकालामपि ना-
नात्वं ननु शय्यातरपिण्डे एव शेषाण्यन्तर्भवति । ततः स-
र्वार्थपि पृथगालोचनीयानि न केवलं एवैकः शय्यातरपिण्ड
इति परिज्ञानाय संयोजना दर्शयते तत्र शय्यातरपिण्डे मास-
लघु, उदकार्द्रेऽपि मासलघु । स्वप्नामादाहनेऽपि मासलघु ।
आधाकर्मिकं चत्वारो गुरुमासाः । “गुरुगा आहय” इति
वचनात् । एवं शय्यातरपिण्डे अधिकृतं संयोजनाप्रायश्चित्तं
सप्त मासास्तथाचाह—“सत्त उ सागारिण मासा” सागा-
रिका नाम—शय्यातरस्त्वस्मिन्सागारिक-सागारिकपिण्डे अ-
धिकृतं एकाधिकारिकाणामपि नानात्वात् संयोजनाप्राय-
श्चित्तं सप्त मासाः ।

रणां आहाकम्मे, उदउल्ले खलु तहा अभिहडे य ।

दसमास रायपिंडे, उग्गमदोसादिणां चैव ॥ १४० ॥

केनापि प्रथमतः राजपिण्डे उपभुङ्क्तस्ततस्तेनैव राजपिण्डे
उपभुङ्क्तं अनालोचितं एव आधाकर्मिकमुपभुङ्क्तं तदनन्तरमुद-
कार्द्रं ततोऽभ्याहृतं मयमनामपि चत्वार्यैकाधिकारिकाणि,
अधिकृत एवं—राजपिण्डदोषं शेषदोषाणां सम्भवात् । एते-
षां च नानात्वमिति पृथगालोचनीयां संयोजना दर्शयते—
राजपिण्डे चत्वारो गुरुमासाः, आधाकर्मिकेऽपि चत्वारो
गुरुमासाः । उदकार्द्रे लघुमासः । अभ्याहृतंऽपि लघु-
मासः इत्याधिकृतं राजपिण्डे उद्गमदोषादिना उद्गमदोषेण
आदिशब्दादुत्पादनादोषेणैवगादापेणा चशब्दादप्येन च

यथासंभवे संयोजनायां दश मासाः प्रायश्चित्तम्, एवमनया त्रिंशत्तत्प्रायसंयोजनायां, संयोजनाप्रायश्चित्तमवसातव्यम् । एवं संयोजनायामनुमतायां मा भूदारोपणाशङ्कति कस्मिन्नपि तीर्थे कति मासा दीयन्ते प्रायश्चित्तमिति परिह्वानाय संयोजनात् आरोपणाप्रायश्चित्तं पृथक्कृतम्, 'आलोयणा विही वि य'ति । यद्यथा प्रतिर्सेधिते तत्तथैवालोचयितव्यम् । न तु मा-यया प्रतिकुञ्चनीयमन्यथा मायया प्रतिकुञ्चनेन मायाप्रत्यय-मधिकं मासगुरुं प्राप्नोतीत्येवं ज्ञापितः सन् यथा प्रतिसे-धितमालोचयते । नत आलोचनाविधिरपि सम्यग्ज्ञापितः स्यात्, आपराधदादवं ज्ञापितो यदा मायया अन्यथा आलो-चयते तदा आरोपणायां क्रियमाणयां यत्र माससंख्य आ-भवाति, तत्र मासगुरुं प्रदातव्यमिति ज्ञापनार्थमारोपणतः प्रतिकुञ्चना-प्रतिकुञ्चनाप्रायश्चित्तं भिन्नं कृतमिति । एवम्-उक्तेन प्रकारेण चतुर्णामपि प्रायश्चित्तानां नानात्वमिति । उक्तं संयोजनाप्रायश्चित्तं तदुक्तं यतः प्ररूपणापृथक्त्वमिति द्वार-मप्युक्तम् । व्य० १ उ० ।

संज्ञोयणादोषदुष्ट-संयोजनादोषदुष्ट-त्रि० । संयोजना द्र-व्यस्य गुणविशेषार्थं द्रव्यान्तरं याजने संघ दोषस्तेन दुष्टं यत् । द्रव्यान्तरसंयोगदोषदुष्ट, भ० ७ श० १ उ० ।

संज्ञोयणाहिरगणिया-संयोजनाधिकरणिकी-स्त्री० । संयो-जने हलगर्गविकृतयन्त्राङ्गनां पूर्वनिर्वसितानां मीलने तद-वाधिकरणक्रिया संयोजनाधिकरणक्रिया । अधिकरणक्रियाः क्रियायां भेदः, भ० ३ श० ३ उ० ।

संज्ञच्छेदावरण-सन्ध्याच्छेदावरण-पुं० । सन्ध्याच्छेदः—स-न्ध्याविभागः स आश्रयते येन स सन्ध्याच्छेदावरणः । चन्द्रे, व्य० ७ उ० ।

संज्ञप्पभ-संज्ञाप्रभ-न० । शक्रलोकपालस्य सोमस्य विमाने, भ० ३ श० ७ उ० ।

संज्ञभराग-सन्ध्याभराग-पुं० । वर्षासु सन्ध्यासमयभा-विनि अभरागे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । जं० । प्रज्ञा० ।

संज्ञा-सन्ध्या-स्त्री० । "ह-अ-ण-ना व्यञ्जने" ॥ ८ । १ । २४ ॥ अनेनात्र नकारस्यानुच्चारः । संज्ञा । प्रा० । सायंकाले, प्रज्ञा० १७ पद ४ उ० । जी० ।

संज्ञागय-सन्ध्यागत-न० । यत्र नक्षत्रं सूर्योऽनन्तरं स्था-स्याति तादृशं नक्षत्रं, आ० म० १ अ० । यत्र नक्षत्रं सूर्यस्तिष्ठ-ति तस्माच्चतुर्दश पञ्चदशं वा नक्षत्रं सन्ध्यागतमित्यन्ये, विशेष० । जीत० । प० घ० । नि० चू० । द० प० ।

संज्ञाणुग-सन्ध्यानुग-पुं० । सन्ध्याभरागे, "संज्ञाणु-रागवसणा वाउकुमारा मुण्यन्वा" प्रज्ञा० २ पद ।

संभाषणिकमण-सन्ध्याप्रतिक्रमण-न० । प्रतिक्रमणभेदे, मेन० । सन्ध्याप्रतिक्रमणे पडावश्यकसूत्राणि कार्नानि ? प्रश्नः, अत्रात्तरम्—" नमो आरिहन्ताणामि " त्यादि सम्पूर्णनम स्कारः ' करेमि भन्ते ! सामाहन्ते ' इत्यादितः ' अप्पाणं वासिरामी ' त्यन्ते प्रथमे सामार्थिकाध्ययनम् ॥ १ ॥ 'ला-गस्सउज्जाअगरे'त्यादितः 'सिद्धा सिद्धिं मम दिसन्तु' इत्यन्ते द्वितीयं चतुर्विंशतिस्तवाध्ययनम् ॥ २ ॥ ' इच्छामि जमास-

मणो ! वंदितं जावणिज्जाणं गिसीहिद्याणं अणुज्जाणं मे मिउग्गहमि' त्यादि तृतीयं वन्दनकाध्ययनम् ॥ ३ ॥ ' चत्तारिं मङ्गलं, इच्छामि पडिक्कमिउं जो मे देवसिओ, इच्छामि पडिक्कमिउं हरिआवाहिआणं ' इच्छामि पडिक्कमिउं पणाम-सिज्जाणं' इत्यादि चतुर्थं प्रतिक्रमणाध्ययनम् ॥ ४ ॥ ' इच्छा-मि ठामि काउस्सग्गं' राइदेव० १७ । ५ इच्छामि ठामि का-उस्सग्गं, जो मे देवसिओ अइआरो कओ काइओ वाइओ माणसिओ उस्सुत्तो उम्मग्गो अक्कणो अकरणिज्जां पु-उम्माओ दुब्बिचित्तोओ अणायारो अणिच्छिअओ अ-सावगपाउग्गो नाणु देसणे चरित्ताचरित्ते सुए सामाह-ण, तिण्हं गुत्तीणं, खउण्हं कसायाणं, पंचइहमखुब्बया-णं, तिण्हं गुणब्बयाणं, खउण्हं सिक्खावयाणं, चारसवि-इस्स सावगधम्मस्स, अं जंउअं जं विराहियं तस्स मिच्छा-मि दुक्कडं । राइदेव० ३ । १०-तस्स उत्तरीकरणेणं, पा-यच्छिउत्तकरणेणं, विसोहीकरणेणं, विसल्लीकरणेणं, पायाणं कम्माणं निग्घायणट्ठाए ठामि काउस्सग्गं ॥ १ ॥ अअथ उयसिणं नीससिणं स्वासिणं छीणं जंभाइणं उइहुणं धायानसग्गं भमलीए पित्तमुच्छ्राए ॥ १ ॥ सुहुमहि अगसंचालेहि, सुहुमहि खलसंचालेहि, सुहुमहि दिट्ठिस्संचालेहि ॥ २ ॥ एवमाइएहि आगारेहि अभग्गो, अविगाहिओ, हुज्ज मे काउस्सग्गो ॥ ३ ॥ जाव अरिहन्ता-णं भगवंताणं नमुक्कारेणं न पारमि ॥ ४ ॥ ताव कायं ठाणं मोणं भाणं अप्पाणं वेमिगमि ॥ ५ ॥ सव्वलोए अरिहन्तंवेइआणं, करेमि काउस्सग्गं ॥ १ ॥ वंदणवत्तिआए पुअणवत्तिआए सक्कारवत्तिआए सम्माण-वत्तिआए बोहिताभवत्तिआए निक्खसम्भवत्तिआए ॥ २ ॥ सज्जाए मेहाए धिरेए धारणाए अणुप्पहाए वडढमाणिए ठामि काउस्सग्गं ॥ ३ ॥ अअथ० ।

"पुक्खवरदीवइदं, धायइसंडे अं जंबुदीवे अ । भग्गवरवयविदेहे, धम्माइगरे नमंतामि ॥ १ ॥ तमतिमिरपडलाविद्धं-सणस्स सुरगणनरिदमहिअस्स । सीमाधरस्स वंदे, पण्फोडिअमेहजालस्स ॥ २ ॥ जाइजगमरणसागपणासखस्स, करलाणपुक्खलवितालसुहावहस्स । को देवदाणवनरिदगणाअस्स, धम्मस्स सारमुवलब्ध करे पमायं ॥ ३ ॥ सिद्धे भो ! पयओ लमो जिणमए नेदी सया संजमे । देवं नायसुवअकिअरणस्सग्गभूअभार्वाच्चए ॥ लोगो जय पइट्ठिओ जगमिणं नेलुक्कमच्चासुरं । धम्मो वडडउ सासओ थिजयओ धम्मत्तरं वडडउ ॥ ४ ॥ 'सुअस्स भगवओ करेमि काउस्सग्गं वंदणवत्तिआए० । सिद्धाणं बुद्धाणं, पारमयाणं पण्यगयाणं । लाअग्गमुवगयाणं, नमो सया सव्वसिद्धाणं ॥ १ ॥ जो देवाणं वि देवा, अं देवा पंजली नमंमन्ति । तं देवं देवमहिअं, मिरसा वंदे महावीरं ॥ २ ॥ इहो वि नमुक्कारो, जिणवरवसहस्स मज्जमाणस्स । संसारसागराओ, तारेइ नरं य नारिं वा ॥ ३ ॥ उज्जितसेलासहरे, दिक्खा नाणं निसीहिआ जस्स । तं धम्मचक्काइ, अरिदुनमि नमंतामि ॥ ४ ॥

चत्तारि अट्ट दस दो य, पंदिया जिणवरा ! चउव्वीसं ।
परमट्टनिट्टिअट्टा, सिद्धा ! सिद्धिं मम दिसंतु ॥ ५ ॥
वेआवच्चगगारं संतिगारं इच्छामि समासमणो अणु-
ट्टिओ मि अम्भितरदेवसिअं कामेउं ? इच्छं कामेमि
देवसिअं जं किंवि अपत्तिअं परपत्तिअं भत्ते पाणं
विणए वेआवच्चे आलावे संलावे उच्छासणे समासणे
अंतरभासाए उवरिभासाए जं किंवि मज्झ विणयपरिहीणं
सुहुमं वा वायरं वा तुभं जाणह अहं न जाणामि तस्स
मिच्छा मि पुक्कइं । 'इच्छामि समासमणो ! पिअं च मे
जं मे' इत्यादि पञ्चमं कार्यात्सर्गाध्ययनम् ॥ ५ ॥ 'उग्गए सुरे
ममुकारसाहिअं पच्चक्खामी' त्यादि सर्वाण्यपि प्रत्याख्यान-
सूत्राणि षष्ठं प्रत्याख्यानध्ययनम् ॥ ६ ॥ च इमानि प्रति-
क्रमणे षडावश्यकसूत्राणि परस्परया ज्ञेयानीति ॥ ५१ ॥
सेन० ३ उज्जा० ।

संभाराइ-सन्ध्यारात्रि-स्त्री० । सन्ध्या येन राजने-शोभने
दीप्यतेऽनेन सन्ध्यारात्रिः । रजन्याम्, नि० सू० १६ उ० ।
संभाविगम-सन्ध्याविगम-पुं० । रात्रौ, नि० सू० १६ उ० ।
संभाविराग-सन्ध्याविराग-पुं० । सन्ध्यारूपो विरुद्धस्ति-
मिरूपत्वाद् रागः सन्ध्याविरागः सन्ध्यासमये, जी० ३ प्रति०
४ अधि० ।

संढक-संढक-पुं० । प्रबन्धसम्बन्धे, आचा० १ ध्रु० २ अ० १
उ० । विशेष० ।

संढवण-संस्थापन-न० । संस्करणे, विशेष० । सूत्र० ।

संढवणा-संस्थापना-स्त्री० । संस्कारं, पं० व० २ द्वार ।
वसंतः संस्कारकरणे, ध० । तस्यामपि नियुक्ता भगन्ति-व-
यमकुशलाः संस्थापनाकर्मणि कर्तव्ये संप्राभृतिकाया-
मपि वसंतौ कारणतः स्थिताः स्वकीयमुपकरणं प्रयत्नेन
संरक्षन्ति यावत्प्राभृतिका क्रियते तावदेकस्मिन् पार्श्वे ति-
ष्ठन्ति । ध० ३ अधि० । पुनरपि योगोक्तोप०, पं० सू० ४ कल्प ।

संढ(ठा)विअ-संस्थापित-त्रि० । " वाऽव्ययोल्लानादावदा-
तः " ॥ ८ । १ ६७ ॥ इत्याकारस्याऽकारः । संस्थाप्रापितं, प्रा० ।

संढवित्तए-संस्थापयितुम्-अव्य० । गृहस्थभावेन द्रव्यलि-
ङ्गाच्छावाचयितुमित्यर्थे, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

संठाण-संस्थान-न० । संतिष्ठतेऽनेन रूपेण पुद्गलात्मकं
वस्तिवति संस्थानम् । उक्त० १ अ० । आकारविशेषं,
मुखपृत्त्या पुद्गलरचनाकारं, आव० ४ अ० । दर्श० । अत्यद्भु-
ते रचनाविशेषं, आ० म० १ अ० । विशेष० । स० । औ० ।
स्था० । अनु० । च० प्र० । अनु० । भ० ।

आकृतिविशेषाः संस्थानानि तानि च जीवाजीवसम्बन्धि-
त्वेन द्विधा भवन्ति तत्रेहाजीवसम्बन्धीनि तावदाह—

कति णं भंते ! संठाणा पम्पत्ता ? , गोयमा !
छ संठाणा पम्पत्ता, तं जहा—परिमंडले वट्टे तंसे चउरंमे
आयते अणित्थंथे । परिमंडला णं भंते ! संठाणा दव्वट्टु-
याए किं संखेजा असंखेजा अणंता ? , गोयमा ! नो

संखेजा नो असंखेजा अणंता । वट्टा णं भंते ! संठाणा
एवं चेव एवं० जाव अणित्थंथा एवं पएसट्टाए वि । (७२४+)

' कति णं भंते ' इत्यादि, संस्थानानि—स्कन्धाकाराः ' अ-
णित्थंथे ' ति इत्थम्—अनेन प्रकारेण परिमण्डलादिना
तिष्ठतीति इत्थंस्थं न इत्थंस्थमनित्थंस्थं ; परिमण्डलादि-
व्यतिः क्रमित्यर्थः ; ' परिमण्डला णं भंते ! संठाणा ' ति
परिमण्डलसंस्थानवन्ति भवन्ति ! द्रव्याणीत्यर्थः ' दव्वट्टुया-
ए ' ति द्रव्यरूपमर्थमाभित्येत्यर्थः ' पएसट्टाए ' ति
प्रदेशरूपमर्थमाभित्येत्यर्थः । भ० २४ श० ३ उ० । (एतेषामे-
त्पावहुत्वम् 'अप्पावहुय' शब्दे प्रथमभागे १६६३ पृष्ठे गतम्)

रत्नप्रभाद्यपेक्षया संस्थानप्रकृणामाह—

कति णं भंते ! संठाणा पम्पत्ता ? , गोयमा ! पंच संठा-
णा पम्पत्ता । परिमण्डले ० जाव आयते । परिमण्डला णं
भंते ! संठाणा किं संखेजा असंखेजा अणंता ? , गोय-
मा ! नो संखेजा, नो असंखेजा, अणंता । वट्टा णं भंते
संठाणा किं संखेजा० ? एवं चेव एवं० जाव आयता ।
इमीमे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए परिमण्डला संठा-
णा किं संखेजा असंखेज्जा अणंता ? , गोयमा ! नो
संखेज्जा नो असंखेज्जा अणंता । वट्टा णं भंते ! सं-
ठाणा किं संखेजा असंखेजा एवं चेव, एवं० जाव आ-
यता । मकरप्पभाए णं भंते ! पुढवीए परिमण्डला सं-
ठाणा एवं चेव एवं० जाव आयता । एवं० जाव अहे सत्त-
माए । सोहम्मं णं भंते ! कप्पे परिमण्डला संठाणा एवं
चेव एवं० जाव अच्चुए । गेविजगविमाणा णं भंते !
परिमण्डलमंठाणा एवं चेव एवं अणुत्तरविमाणेसु वि ,
एवं ईसिपवभाए वि ॥ जत्थं णं भंते ! एगे
परिमण्डले संठाणे जवमज्जे तत्थ परिमण्डला संठाणा
किं संखेजा असंखेजा अणंता ? , गोयमा ! नो
संखेजा नो असंखेजा, अणंता । वट्टा णं भंते ! संठाणा
किं संखेजा असंखेजा चेव, एवं० जाव आयता । जत्थं णं
भंते ! एगे वट्टे संठाणे जवमज्जे तत्थ परिमण्डला संठाणा
एवं चेव वट्टा संठाणा एवं चेव, एवं० जाव आयता । एवं
एककेणं संठाणेणं पंच वि चारंयच्चा । जत्थं णं भंते ! इ-
मीमे रयणप्पभाए पुढवीए एगे परिमण्डले संठाणे जवम-
ज्जे तत्थ णं परिमण्डला संठाणा किं संखेजा० । पुच्छा ,
गोयमा ! नो संखेजा नो असंखेज्जा अणंता । वट्टा णं
भंते ! संठाणा किं संखेजा० पुच्छा गोयमा ! नो संखेजा
नो असंखेजा अणंता, एवं चेव० जाव आयता । जत्थं णं
भंते ! इमीमे रयणप्पभाए पुढवीए एगे वट्टे संठाणे जव-
मज्जे तत्थ णं परिमण्डला संठाणा किं संखेजा० ? पुच्छा
गोयमा ! नो संखेजा नो असंखेजा अणंता ।

बहु संठाणा एवं चेव० जाव आयता । एवं पुनरवि एके केणं संठाणेणं पंच वि चारयन्वा जहेव हेड्डिछा० जाव आ वता खं एवं० जाव अहेसत्तमाए एवं कप्पेसु वि० जाव ईसीपम्भाराए पुढवीए । (सू० ७२५)

‘ कइण ’ मित्यादि, इह पद्यसंस्थानस्य तदन्यसंयोगनि-
ष्पत्तत्वेनायिष्यत्वात् पञ्चयुक्तम् । अथ प्रकारान्तरेण ता-
न्याह—‘ अथण ’ मित्यादि, किल सर्वोऽप्ययं लोकः परिम-
ण्डलसंस्थानद्रव्यैर्निरन्तरं व्याप्तस्तत्र च कल्पनया यानि वा-
नि तुल्यप्रदेशावगार्हानि तुल्यप्रदेशानि तुल्यवर्णादिपर्यवाणि
च परिमण्डलसंस्थानवन्ति द्रव्याणि तानि तान्येकपङ्क्त्या
स्थाप्यन्ते, एकमेकैकजातीयैर्व्येकैकपङ्क्त्यामौत्तराधयेण नि-
क्षिप्यमाणेष्वल्पबहुत्वभावाद् यथाकारः परिमण्डलसंस्था—
नममुदायो भवति । तत्र किल जघन्यप्रदेशिकद्रव्याणां वस्तु-
त्वभावेन स्तोकात्वादाया पङ्क्तिरस्वा ततः शेषाणां क्रमेण बहु-
बहुतरत्वादीर्धर्माधेतरा, ततः पर्यां क्रमेणाल्पतरत्वात् इस्व-
इस्वतरैश्च यावदुत्कृष्टप्रदेशानामल्पतमत्वेन इस्वतमत्वेन तुल्यै-
स्तदन्यैश्च परिमण्डलद्रव्यैर्यथाकारं सत्र निष्पाद्यत इति इह-
मवाभित्योच्यते—‘ अथ ’ इति यत्र देशे ‘ परं ’ इति एकं परिमं-
डले ‘ इति परिमण्डलसंस्थानं वर्तत इति गम्यते, ‘ जवमज्जे ’ इति
यवस्यैव मध्यं-मध्यभागो यस्य विपुलत्वसाधर्म्याद् यवम-
ध्यः यथाकारमित्यर्थः । तत्र यवमध्यं परिमण्डलसंस्थानानि-
यथाकारनिर्वर्त्तकपरिमण्डलसंस्थानव्यतिरिक्तानि किं संस्था-
तानि ? इत्यादि प्रश्नः, उत्तरं त्वनन्तानि यथाकारनिर्वर्त्त-
कभ्यस्तेषामनन्तगुणत्वात् तदपक्षया च यथाकारनिष्पादका-
नामनन्तगुणहीनत्वादिनि । पूर्वोक्तमेव संस्थानप्रकरणं र-
त्नप्रभादिभेदेनाह—‘ अथ ’ इत्यादि सूत्रसिद्धम् ।

अथ संस्थानान्येव प्रदेशानोऽवगाहतश्च निरूपयन्नाह—

बहु खं भंते ! संठाणे कतिपदेसिए कतिपदेसोगादे पसत्ता ?, गोयमा ! बहु संठाणे दुविहे पसत्ता, घणवट्टे च पयवट्टे य । तत्थ खं जे से पयवट्टे से दुविहे पसत्ता, तं जहा—ओयपएसिए य जुम्मपएसिए य । तत्थ खं जे से ओय पएसिए से जहभेणं पंचपएसिए पंचपएसोगादे उक्कोभेणं अणंतपएसिए असंखेजपएसोगादे । तत्थ खं जे से जुम्मपएसिए से जहभेणं वारसपएसिए वारसपएसो-
गादे उक्कोभेणं अणंतपएसिए असंखेजपएसोगादे । त-
त्थ खं जे से घणवट्टे से दुविहे पसत्ता, तं जहा—ओयपए-
सिए य जुम्मपएसिए य । तत्थ खं जे से ओयपए-
सिए से जह० सत्तपएसिए सत्तपएसोगादे प०, उक्को-
भेणं अणंतपएसिए असंखेजपएसोगादे पसत्ता, तत्थ
खं जे से जुम्मपएसिए से जहन्नेणं वत्तीसपएसिए
वत्तीसपएसोगादे प०, उक्कोभेणं अणंतपएसिए अ-
संखेजपएसोगादे ॥ तंसे खं भंते ! संठाणे कतिपदेसि-
ए कतिपदेसोगादे प० ?, गोयमा ! तंसे खं संठाणे दु-
विहे पसत्ते तं जहा—घणतंमे य पयरतंमे य । तत्थ खं जे

से पयरतंसे से दुविहे पसत्ता, तं जहा—ओयपएसिए
य जुम्मपएसिए य । तत्थ खं जे से ओयपएसिए से
जह० तिपएसिए तिपएसोगादे प० उक्कोभेणं अणंत-
पएसिए असंखेजपएसोगादे । तत्थ खं जे से जुम्मपए-
सिए से जहभेणं छप्पएसिए छप्पएसोगादे प०, उक्कोभेणं
अणंतपएसिए असंखेजपएसोगादे प० । तत्थ खं जे से
घणतंसे से दुविहे प०, तं जहा—ओयपएसिए जुम्मपएसि-
एय । तत्थ खं जे से ओयपएसिए से जहभेणं पणत्तीसपए-
सिए पणत्तीसपएसोगादे उक्कोभेणं अणंतपएसिए तं चेव ।
तत्थ खं जे से जुम्मपएसिए से जहन्नेणं चउप्पएसिए च-
उप्पएसोगादे प० उक्को० अणंतपएसिए तं चेव ॥ चउरं-
से खं भंते ! संठाणे कतिपदेसिए ? पुच्छा, गोयमा ! च-
उरंसे संठाणे दुविहे प० भेदो जहंव वट्टस्स० जाव तत्थ
खं जे से ओयपएसिए से जहन्नेणं नवपएसिए नवपएसो-
गादे प०, उक्कोभेणं अणंतपएसिए असंखेजपएसोगादे प० ।
तत्थ खं जे से जुम्मपदेसिए से जहन्नेणं चउप्पएसिए चउ-
प्पएसोगादे प०, उक्कोभेणं अणंतपएसिए तं चेव । तत्थ
खं जे से घणचउरंसे से दुविहे पसत्ता, तं जहा—ओयपए-
सिए जुम्मपएसिए य । तत्थ खं जे से ओयपएसिए से ज-
हन्नेणं सत्तावीसपएसिए सत्तावीसतिपएसोगादे, उक्को-
भेणं अणंतपएसिए तदेव । तत्थ जे से जुम्मपएसिए से ज-
हन्नेणं अट्ठपएसिए अट्ठपएसोगादे पसत्ता, उक्को० अणं-
तपएसिए तदेव । आयए खं भंते ! संठाणे कतिपदेसिए
कतिपएसोगादे प० ?, गोयमा ! आयए खं संठाणे तिपि-
हे पसत्ता, तं जहा—सेदिआयते पयरायते घणायते । तत्थ
खं जे से सेदिआयते से दुविहे पसत्ता, तं जहा—ओयपए-
सिए य जुम्मपएसिए य । तत्थ खं जे ओयप० से जह०
तिपएसिए तिपएसोगादे उक्को० अणंतप० तं चेव, त-
त्थ खं जे से जुम्मपएसिए से जह० दुपएसिए दुपएसोगादे,
उक्कोभेणं अणंता तदेव । तत्थ खं जे से पयरायते से दु-
विहे प०, तं जहा—ओयपएसिए य जुम्मपएसिए य । त-
त्थ खं जे से ओयपएसिए से जहन्नेणं पन्नरसपएसिए
पन्नरसपएसोगादे, उक्कोभेणं अणंता तदेव । तत्थ खं
जे से जुम्मपएसिए से जहन्नेणं छप्पएसिए छप्पएसोगादे
उक्कोभेणं अणंता तदेव । तत्थ खं जे से गणायते से दु-
विहे प० तं जहा—ओयपएसिए जुम्मपएसिए । तत्थ खं
जे से ओयपएसिए से जहन्नेणं पणयालीसपएसिए पण-
यालीसपएसोगादे उक्कोभेणं अणंत० तदेव । तत्थ खं जे से
जुम्मपएसिए से जह० वारसपएसिए वारसपएसोगादे उ-
क्कोभेणं अणंत० तदेव ॥ परिमंडले खं भंते ! संठा-

णं कतिपदेसिए ? , पुच्छा, गायमा ! परिमंडले णं संठा-
णं दृविहे पणत्ते, तं जहा—घणपरिमंडले य, पयपरि-
मंडले य, तत्थ णं जे से पयपरिमंडले मे जहन्नं वीम-
तिपदेसिए वीमइपण्मोगादे, उक्कोसे णं अणंतपदे० तंहव ।
तत्थ णं जे से घणपरिमंडले मे जहन्नं चत्तालीमतिपदेसि-
ए चत्तालीमपण्मोगादे पणत्ता, उक्कोमेणं अणंतपण्मिए
अमंखेजपण्मोगादे पणत्ता । (सू०-७२६)

‘ वट्ट ण ’ मित्यादि अथ परिमण्डले पूर्वम्—आदावुक्कम् इह
तु कस्मात्तस्यागेन वृत्तादिना क्रमेण तानि निरूप्यन्ते ? ,
उच्यते—वृत्तादीनि अन्वयादि प्रत्येकं समसंख्यविषयमसं-
ख्यप्रदेशान्यतस्तत्समाध्यायेत्तया पूर्वमुपन्यासः परिम-
ण्डलस्य पुनरेतदभावात्पश्चाद् विचित्रत्वाद्वा सप्रगतेरिति,
‘ घणवट्ट ’ इति सर्वत्र समं घनवृत्तं मोदकवत् ‘ पयवट्ट ’
इति बाह्यवृत्तं हीनं तद्वत् प्रतरवृत्तं मण्डलवत्, ‘ आ-
यपण्मिए ’ इति विषयसंख्यप्रदेशान्तरं ‘ जुम्मपण्मिए ’
इति समसंख्यप्रदेशान्तरं, ‘ तत्थ णं जे से आयपण्मिए
पयवट्टे से जहन्नं पंचपण्मिए ’ इत्यादि, इत्थं पञ्चप्रदेशा-
वगादे, पञ्चाणुकात्मकमित्यर्थः, उत्कर्षेणानन्तप्रदेशिकम-
संख्यप्रदेशावगादं लोकस्याप्यसंख्यप्रदेशात्मकत्वात्,
‘ जे से जुम्मपण्मे से जहन्नं चारसपण्मिए ’ इति एतस्य
स्थापना ‘ जे से आयपण्मिए घणवट्टे से जहन्नं सत्तपण्-
मिए सत्तपण्मोगादे ’ इति एतस्य स्थापना—अस्य मध्य-
परमाणोरुपर्येकः स्थापितोऽधश्चैक इत्येवं सप्तप्रदेशिकं घन-
वृत्तं भवतीति ‘ जे से जुम्मपण्मिए से जहन्नं वली-
मइपण्मिए ’ इत्यादि एतस्य स्थापना—अस्य चापरिदृश-
वत् प्रतरः स्थाप्यस्ततः सर्वे चतुर्विंशतिस्ततः प्रतर-
द्वयस्य मध्यागूनां चतुर्णामुपर्येकं चत्वारोऽधश्चैत्येवं द्वा-
विंशतिरिति त्र्यस्रसूत्रं—‘ जे से आयपण्मिए से जहन्नं
तिपण्मिए ’ इति अस्य स्थापना—‘ जे से जुम्मपण्मिए से जह-
न्नं छुण्पण्मिए ’ इति अस्य स्थापना—‘ जे से आयपण्मिए से
जहन्नं पण्नीसपण्मिए ’ इति, अस्य स्थापना—अस्य पञ्चदश-
प्रदेशिकस्य प्रतरस्योपरि दशप्रदेशिकः एतस्याप्युपरि पदप्र-
देशिकः एतस्याप्युपरि त्रिप्रदेशिकः प्रतरः एतस्याप्युपर्येकः
प्रदेशो दीयते इत्येवं पञ्चत्रिंशत् प्रदेशा इति । ‘ जे से जुम्मपण्-
मिए से जहन्नं चउपण्मिए ’ इति, अस्य स्थापना—अत्रैक-
स्योपरि प्रदेशो दीयते इत्येवं चत्वार इति । चतुरस्रसूत्रं—‘ जे से
आयपण्मिए से जहन्नं नवपण्मिए ’ इति एवं ‘ जे से जुम्म-
पण्मिए से जहन्नं चउपण्मिए ’ इति, एवं ‘ जे से आयपण्-
मिए से जहन्नं सत्तावीसपण्मिए ’ इति, एवंतस्य नव-
प्रदेशिकप्रतरस्योपर्येक्यदपि प्रतरद्वयं स्थाप्यते इत्येवं सप्तविं-
शतिप्रदेशिकं चतुरस्रं भवतीति ‘ जे से जुम्मपण्मिए से ज-
हन्नं अट्टपण्मिए ’ इत्येवमस्योपर्येक्यश्चतुर्ष्वप्रदेशिकप्रतरो
दीयते इत्येवमष्टप्रदेशिकं स्यादिति । आयतसूत्रं—‘ सट्ठि-
आयण ’ इति श्रेण्यायतं प्रदेशश्रेणीरूपं प्रतरागते—कृत-
विष्कम्भश्रेणीद्वयादिरूपं घनायतं—बाह्यविष्कम्भोपेत-
मनकश्रेणीरूपम्, तत्र श्रेण्यायतमोजःप्रदेशिकं जघन्यं त्रि-
प्रदेशिकं, तच्चैवम्—? तद्वत् युग्मप्रदेशिकं द्विप्रदेशिकं
तच्चैवं ‘ जे से आयपण्मिए से जहन्नं पन्नसपण्मिए ’

इति, एवं तद्वत् युग्मप्रदेशिकं जघन्यं षट्प्रदेशिकम् । तच्चैवम्—
एवं घनायतमोजःप्रदेशिकं जघन्यं पञ्चचत्वारिंशत्प्रदेशिकं त-
च्चैवम्—अस्योपर्येक्यं प्रतरद्वयं स्थाप्यते इत्येवं पञ्चचत्वारिं-
शत्प्रदेशिकं जघन्यमोजःप्रदेशिकं घनायतं भवति । तद्वत्
युग्मप्रदेशिकं द्वादशप्रदेशिकम् । तच्चैवम्—एतस्य षट्-
प्रदेशिकस्योपरि षट्प्रदेशिक एवान्यः प्रतरः स्थाप्यते तदा
द्वादशप्रदेशिकं भवतीति ‘ परिमण्डलेणमि ’ इत्यादि इह आ-
जायुग्मभेदो न स्तः युग्मरूपत्वेनैकरूपत्वात्परिमण्डलस्येति
तत्र प्रतरपरिमण्डलं जघन्यतो विंशतिप्रदेशिकं भवति, तद्व-
त् स्थापना—एतस्यैवोपरि विंशतिप्रदेशिकोऽन्यस्मिन् प्रतरं द-
त्ते चत्वारिंशत्प्रदेशिकं घनपरिमण्डलं भवतीति ॥ अनन्तरं
परिमण्डलं प्रकृतम् । भ० २५ श० ३ उ० । साक्षापाङ्गवि-
चारं, ज० ३ घ० ० । दर्श० । सू० प्र० । आ० म० । आ० चू० ।
परिमण्डलादिसंस्थानानां संख्ययासंख्ययव्यविचारः ‘ चरम ’
शब्दे तृतीयभागे ११३७ पृष्ठे गतः ।)

संस्थानभेदानाह—

कइविहे णं भंते ! संठाणं पणत्ते ? , गायमा ! छ्विहे
संठाणं पणत्ता । तं जहा—समचउरंमे ? शिग्मोहपरिमण्ड-
ले२ माइए२ वामण४ मुजे५ हुंड६ । णेरइया णं भंते !
किंसंठाणी पणत्ता ? , गायमा ! हुंडसंठाणी पणत्ता, अमुर-
कुमारा किंसंठाणी पणत्ता ? गायमा !, समचउरंसंठाण-
संठिया पणत्ता, एवं० जाव थणियकुमारा । पुढवी ममूर-
संठाणा पणत्ता, आऊ थिवुयंसंठाणा पणत्ता, तेऊ वूइ-
कलावसंठाणा पणत्ता, वाऊ पडगामंठाणा पणत्ता,
वणम्मई नाणामंठाणसंठिया पणत्ता, वेइंदियतेइंदियच-
उरिंदियसंमुच्छिमपंचेदियतिरिक्खा हुंडसंठाणा पणत्ता,
गम्भवकंतिया छ्विहसंठाणा संमुच्छिममणुम्मा हुंडसं-
ठाणसंठिया पणत्ता, गम्भवकंतियाणं मणुम्माणं छ-
व्विहा संठाणा पणत्ता, जहा अमुरकुमारा तहा वाणमं-
तरजाइमियंवमाणिया वि । [सू०-१५५+]

‘ कइविहे ’ णं भंते ! संठाणं इत्यादि, तत्र मानोन्मानप्रमा-
णानि अन्यूनान्यनतिरिक्तानि अङ्गापाङ्गानि च यस्मिन्
शरीरसंस्थाने तत्समचतुरस्रसंस्थानं, तथा नाभिर्न उपरि
सर्वावयवाश्चतुरस्रा-लक्षणाऽविसर्वादिनाऽधस्तु तदनुरूपं
यच्च भवति तन्मध्यग्राधसंस्थानम्, तथा नाभिनाऽधः सर्वा-
वयवाश्चतुरस्रा लक्षणाविसर्वादिना यस्योपरि च यत्तदनुरूपं
न भवति तत्सादिसंस्थानम्, तथा ग्रीवाहस्तपादाश्च स-
मचतुरस्रा लक्षणयुक्ता यत्र संक्षिप्तं विद्यते च मध्ये काष्ठं तत्
कुब्जसंस्थानम्, तथा यल्लक्षणयुक्तं कोष्ठं चतुरस्रलक्षणापत्त-
ग्रीवाशयवहस्तपादं च तद्वामनम्, तथा यत्र हस्तपादाश्च-
वयवाः बहुप्रायाः प्रमाणविसर्वादिनश्च तद्वज्जडसंस्थानम् ।
स० १५५ सम० । (‘ धम्म ’ शब्दे चतुर्थभागे २६७६ पृष्ठे
गता वक्ष्यता ।) (पृथिवीकार्यकारिणां संस्थानानि पृथि-
व्यादिषु शब्देषु ।)

कृतयुग्मादिभेदेन संस्थानमाह—

परिमंडले णं भंते ! संठाणं दव्वट्टयाए किं कइजुम्मे

तेओए दावरजुम्मे कलियोए ? , गोयमा ! नो कडजुम्मे गो
तेयोए गो दावरजुम्मे, कलियोए । वड्डे शं भंते ! संठा-
ण दव्वट्टयाए एवं चेव एवं० जाव आयते । परिमंडला-
णं भंते ! संठाणा दव्वट्टयाए किं कडजुम्मा तेयोया दा-
वरजुम्मा कलियोगा पुच्छा , गोयमा ! ओघादेसेणं
सिय कडजुम्मा सिय तेओगा सिय दावरजुम्मा सिय
कलियोगा , विहाणादेसेणं नो कडजुम्मा नो तेओगा नो
दावरजुम्मा, कलिओगा, एवं० जाव आयता ॥ परिमंडले
शं भंते ! संठाणं पणमट्टयाए किं कडजुम्मे ? पुच्छा ,
गोयमा ! सिय कडजुम्मे सिय तेओगे सिय दावरजुम्मे
सिय कलियोए, एवं० जाव आयते । परिमंडला शं भंते !
संठाणा पणमट्टयाए किं कडजुम्मा ? पुच्छा , गोयमा !
ओघादेसेणं सिय कडजुम्मा० जाव सिय कलियोगा, विहा-
णादेसेणं कडजुम्मा वि तेओगा वि दावरजुम्मा वि कलि-
ओगा वि ४ एवं० जाव आयता ॥ परिमंडले शं भंते ! सं-
ठाणं किं कडजुम्मपणमोगादे० जाव कलियोगपणमोगादे ? ,
गोयमा ! कडजुम्मपणमोगादे, गो तेयोगपणमोगादे नो
दावरजुम्मपणमोगादे नो कलियोगपणमोगादे ॥ वड्डे शं
भंते ! संठाणं किं कडजुम्मे ? पुच्छा , गोयमा ! सिय क-
डजुम्मपणमोगादे सिय तेयोगपणमोगादे नो दावरजुम्मप-
णमोगादे, सिय कलियोगपणमोगादे ॥ तं मे शं भंते ! सं-
ठाणं पुच्छा , गोयमा ! सिय कडजुम्मपणमो-
गादे सिय तेयोगपणमोगादे सिय दावरजुम्मप-
णमोगादे , नो कलिओगपणमोगादे । चतुरसे
शं भंते ! संठाणं जहा वड्डे तहा चउरंसे वि । आयए शं
भंते ! पुच्छा , गोयमा ! सिय कडजुम्मपणमोगादे० जाव
सिय कलिओगपणमोगादे । परिमंडला शं भंते ! संठाणा
किं कडजुम्मपणमोगादा तेयोगपणमोगादा ? पुच्छा ,
गोयमा ! ओघादेसेणं वि विहाणादेसेणं वि कड-
जुम्मपणमोगादा, गो तेयोगपणमोगादा , नो दावर-
जुम्मपणमोगादा , नो कलियोगपणमोगादा । वड्डे शं
भंते ! संठाणा किं कडजुम्मपणमोगादा पुच्छा ,
गोयमा ! ओघादेसेणं कडजुम्मपणमोगादा नो तेयोग-
पणमोगादा नो दावरजुम्मपणमोगादा नो कलिओग-
पणमोगादा वि । तंसा शं भंते ! संठाणा किं कडजुम्मा
पुच्छा , गोयमा ! ओघादेसेणं कडजुम्मपणमोगादा गो
तेयोगपणमोगादा नो दावरजुम्मपणमोगादा नो क-
लियोगपणमोगादा, विहाणादेसेणं कडजुम्मपणमोगादा
तेयोगपणमोगादा नो दावरजुम्मपणमोगादा नो कलि-
योगपणमोगादा । चउरंसा जहा वड्डे । आयया शं भंते !

संठाणा पुच्छा, गोयमा ! ओघादेसेणं कडजुम्मपणमोगा-
दा नो तेयोगपणमोगादा नो दावरजुम्मपणमोगादा नो
कलिओगपणमोगादा, विहाणादेसेणं कडजुम्मपणमोगा-
वि० जाव कलिओगपणमोगादा वि । परिमंडले शं भंते !
संठाणं किं कडजुम्मसमयठितीए तेयोगसमयठितीए
दावरजुम्मसमयठितीए कलिओगसमयठितीए ? , गोयमा !
सिय कडजुम्मसमयठितीए० जाव सिय कलिओगसमयठि-
तीए एवं० जाव आयते । परिमंडला शं भंते ! संठाणा किं
कडजुम्मसमयठितीया पुच्छा, गोयमा ! ओघादेसेणं सिय
कडजुम्मसमयठितीया० जाव सिय कलिओगसमयठि-
तीया, विहाणादेसेणं कडजुम्मसमयठितीया वि० जाव
कलिओगसमयठितीया वि, एवं० जाव आयता ॥ परिमं-
डले शं भंते ! संठाणं कालवअपअवेहिं किं कडजुम्मे०
जाव सिय कलियोगे ? , गोयमा ! सिय कडजुम्मे एवं एह-
णं अभिलावेणं जहेव ठितीए एवं नीलवअपअवेहिं एवं
पंचहिं वओहिं दोहिं मंधेहिं पंचहिं रंसेहिं अड्डहिं फासेहिं
० जाव लुक्खफासपअवेहिं । (सू०-७२७)

‘परिमंडले’ त्यादि, परिमण्डलं द्रव्यार्थतयैकमेव द्रव्यं , न
हि परिमण्डलस्यैकस्य चतुष्कापहारेऽस्तीत्येकत्वाचिन्ता-
यां न कृत्युम्मादिष्यपदेशः, किन्तु—कृत्योजव्यपदेश एव,
यदा तु पृथक्त्वाचिन्ता तदा कदाचिदनावन्ति तानि परिमं-
ण्डलानि भवन्ति यावतां चतुष्कापहारेण चिच्छेदता भवति
कदाचित्पुनस्तीत्यधिकारान् भवन्ति कदाचिद् द्वे कदाचिद्-
कमाधिकमित्यत एवाह—‘परिमंडला शं भंते !’ इत्यादि-
‘ओघादेसेणं’ति सामान्यतः, ‘विहाणादेसेणं’ति विधा-
नादेशो यत्समुद्धानामप्येकैकस्यांशने तेन च कृत्योजनै-
वेति । अथ प्रदेशार्थचिन्तां कुर्वन्नाह—‘परिमंडलेणं’ मि-
त्यादि, तत्र परिमण्डले संस्थानं प्रदेशार्थतया विशल्या-
त्रिषु तत्रप्रदेशेषु ये प्रदेशाः परिमण्डलसंस्थानमिषाद-
काव्यवस्थितास्तदपेक्षयेत्यर्थः, ‘सिय कडजुम्मे’ति तत्प्र-
देशानां चतुष्कापहारेणापहियणालानां चतुष्पर्यवसितत्वे
कृत्युम्मे तत्स्यात्, यदा त्रिपर्यवसानं ततदा त्र्योजः, एवं
द्वापरं कृत्योजश्चेति, यस्मादेकत्रापि प्रदेशे वहवाऽलवोऽ
वमाहन्त इति । अथावगाहप्रदेशनिरूपसायह—‘परिमं-
ले’त्यादि, ‘कडजुम्मपणमोगादे’ति यस्मात् परिमण्डलं
जघन्यतो विशतिप्रदेशावगादमुक्तं विशनेश्च चतुष्कापहारं
चतुष्पर्यवसितत्वं भवति, एवं परिमण्डलान्तरेऽपीति ।
‘वड्डे’मित्यादि, ‘सिय कडजुम्मपणमोगादे’,ति
यत्प्रतरवृत्ते द्वादशप्रदेशिके यच्च घनवृत्ते द्वाविंशत्प्रदे-
शिकमुक्तं तच्चतुष्कापहारे चतुरग्रत्वाकृत्युम्मेप्रदेशा-
वगादे ‘सिय तेओगपणमोगादे’ति यच्च घन-
वृत्तं सप्तप्रदेशिकमुक्तं तच्चतुष्कापहारेऽप्यष्टप्रदेशावगादे ‘सिय
कलिओगपणमोगादे’ति यत्प्रतरवृत्तं पञ्चप्रदेशिकमु-
क्तं तदेकाग्रत्वाकृत्योजःप्रदेशावगादिति ॥ ‘तंसेणं’ मि-
त्यादि, ‘सिय कडजुम्मपणमोगादे’ति यद् घनम्यत्वं चतुष्प्र-

वैशिकं 'तत्कृतयुग्मप्रदेशावगाढम्' 'सिय तेओयपपसोगादे' ति यत् प्रतरइयकं-त्रिप्रदेशावगाढं वनइयकं च-वञ्चित्रि-प्रदेशावगाढं तत्प्रत्ययप्रत्ययोः-प्रदेशावगाढं, 'सिय दावर-जुम्मपपसोगादे' ति यत्प्रतरइयकं षट्प्रदेशिकमुक्तं तद् द्वयप्र-त्वाद् द्वापरप्रदेशावगाढमिति ॥ 'चउरसेल' मित्यादि, 'जहा वहे' ति 'सिय कडजुम्मपपसोगादे' सिय तेओयपपसो-गादे सिय कलिओयपपसोगादे' इत्यर्थः, तत्र यत् प्रतरचतुर-कं चतुष्प्रदेशिकं वनचतुरकं चाष्टप्रदेशिकमुक्तं तच्चतुरप्रत्वा-त्कृतयुग्मप्रदेशावगाढं, तथा यद् वनचतुरकं सप्तविंशतिप्रदे-शिकमुक्तं तत्प्रत्ययप्रत्ययोः-प्रदेशावगाढं, तथा यत्प्रतरचतुरकं षट्प्रदेशिकमुक्तं तदेकाग्रत्वात् कृतयोः-प्रदेशावगाढमिति । 'आययण' मित्यादि 'सिय कडजुम्मपपसोगादे' ति यद् घना-यतं द्वादशप्रदेशिकमुक्तं तत्कृतयुग्मप्रदेशावगाढं यावत्करणा-त्- 'सिय तेओयपपसोगादे' सिय दावरजुम्मपपसोगादे' ति इ-त्यम्, तत्र च यत् अत्रयायतं त्रिप्रदेशावगाढं यच्च प्रतरायतं षड्प्रदेशिकमुक्तं तत्प्रत्ययप्रत्ययोः-प्रदेशावगाढम्, यत्पुनः अत्रयायतं द्विप्रदेशिकं यच्च प्रतरायतं षट्प्रदेशिकं तद् द्व-प्रत्वाद् द्वापरयुग्मप्रदेशावगाढं, 'सिय कलिओयपपसोगादे' ति यद् घनायतं पञ्चचत्वारिंशत्प्रदेशिकं तदेकाग्रत्वात्कृतयो-जः-प्रदेशावगाढमिति । एवमेकत्वेन प्रदेशावगाढमाभित्य सं-स्थानानि, चिन्तितानि अथ पृथक्त्वेन तानि तथैव चिन्तयन्नाह- 'परिमंडलाण' मित्यादि 'आधादंसेण वि' ति सामान्यतः सम-स्तान्यपि परिमण्डलानी-वर्थः 'विहाणादंसेण वि' ति भेदतः एकैकं परिमण्डलमित्यर्थः, कृतयुग्मप्रदेशावगाढाभ्येव विंशति-चत्वारिंशत्प्रभृतिप्रदेशावगाढाद्विभक्तौ कृत्यानेषामिति । 'वट्टा ल' मित्यादि, 'आधादंसेण कडजुम्मपपसोगादे' ति वृत्तसंस्थानः स्कन्धाः सामान्येव चिन्त्यमानाः कृतयुग्मप्रदेशावगाढाः सर्वे-षां तत्प्रदेशानां मीलने चतुष्कापहारे तत्स्वभावत्वेन चतुष्पर्य-वसितत्वात्, विधानादेशेन पुनर्द्वापरप्रदेशावगाढवर्जाः शेषा-वगाढा भवन्ति, यथा पूर्वोक्तेषु पञ्चसप्ताद्विषु अथन्यवृत्तभेदेषु चतुष्कापहारे द्वयावशिष्टता भवति एवं सर्वेष्वपि तेषु च-तुस्वभावत्वाद्, अत एवाह- 'विहाणादंसेण' मित्यादि । एवं व्यत्यादिसंस्थानसूत्राण्यपि भावनीयानि ॥ एवं तावत्क्षेत्रत एकत्वपृथक्त्वाभ्यां संस्थानानि चिन्तितानि । अथ ताभ्यामेव कालतां भावतश्च तानि चिन्तयन्नाह- 'परिमंडलाण' मित्यादि, अयमर्थः-परिमण्डलेन संस्थानेन परिणताः स्कन्धाः कि-यन्तं कालं तिष्ठन्ति ? किं चतुष्कापहारेण तत्कालस्य स-मयाश्चतुरा भवन्ति त्रिद्वयकाप्रा वा ? , उच्यते, सर्वे सं-भवन्तीति । इह चैता वृद्धाः संप्रहगाथाः-

"परिमंडले य १ वट्टे २, तंसे ३ चउरसे ४ आयय ५ चउर ।
घणपयरपटमवज्जं, आयपपसे य जुम्मे च ॥ १ ॥
एण य वारसयं खलु, सत्त य वसीसयं च वट्टुमि ।
नियल्लकयपणतीसा, चउरो य हवन्ति तंसमि ॥ २ ॥
नव खेव तहा चउरो, सत्तावीसा य अट्ट चउरसे ।
तिगदुगपधरसे च-च लु खेव य आयय हौति ॥ ३ ॥
पल्लालीसा यारस, कुम्भया आययमि संठाणे ।
परिमंडलमि वीसा, चत्ता य भवे पपसगो ॥ ४ ॥
सठ्ठे वि आययमि, गेहसु परिमंडलमि कडजुम्म ।
वज्जेज्ज कलि तंसे, दावरजुम्मं च सेसेसु ॥ ५ ॥" इति ।

भ० २५ श० ३ उ० । (इन्द्रियाणां संस्थानम् । ' इन्द्रिय ' शब्दे द्वितीयभागे ५४= पृष्ठे उक्तम् ।) (वैरग्यकाणां तथा-नरकपू-थिवीणां संस्थानानि 'शरग' शब्दे चतुर्थभागे १६०७ पृष्ठे उक्त-नि ।) (शरीराणां संस्थानानि 'मरीर' शब्दे वक्ष्यते ।) (वनस्प-निजीवानां संस्थानम् ' वल्लप्कर ' शब्दे षष्ठभागे उक्तम् ।)
मृगशिरोमक्षेत्रे च । सू० प्र० १२ पादु० ।

संठाणकप-संस्थानकप-पुं० । संस्थानरूपे कल्पे, पं० भा० ।
दारे ।

दंसल-खाण-चरित्ते, तवे य तह भावणा तु समितीसु ।

अणं पि तिप्पगारं, सइह संठाणसंघणता ॥

सइहति सम्मदंसण, आयरति परुवणं च कुणमाणो ।

संठाणकप एसो, एवं सेसाण वी शयं ॥

संठाणकप एसो, भवितो तु समासतो जिणक्खामो ॥

पं० भा० ५ कल्प ।

संठाणगसंकमण-संस्थानकसंकमण-न० । विपीलिकादी-
नामण्डादिसञ्चलनं, संठाणगसङ्क्रमणं विपीलियगमणोह-
णादीनां भरणति । नि० सू० १३ उ० ।

संठाणल्लक-संस्थानषट्क-न० । समचतुरस्रान्यप्रोधापरिम-
ण्डलसादृशमनकुञ्जद्वयसंस्थानानां समुदाये, कर्म०
२ कर्म० ।

संठाणउज्जयण-संस्थानाध्ययन-न० । अनुत्तरीपपातिकद-
शानां पञ्चमाध्ययने, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संठाणखाम-संस्थाननामन्-न० । संतिष्ठते विशिष्टावयवर-
चनात्मकया शरीराकृत्या जन्तवो भवन्ति येन तत्संस्थानं
तद्व नाम संस्थाननाम । समचतुरस्राविसंस्थानकारणे
नामकर्मभेदे, कर्म० १ कर्म० । संस्थानमाकारविशेषस्तेष्वेव
पृथीतसंघातितवहंस्त्वौदारिकादिषु पुद्गलेषु संस्थानविशेषो
यस्य कर्मण उद्यत्प्राप्तुर्भवति तत्संस्थाननाम । पं० सं० ३
द्वार । धा० । प्रव० । प्रज्ञा० ।

से किं तं संठाणखामे संठाणखामे पंचविहे पल्लसे, तं
जहा-परिममलसंठाणखामे वट्टसंठाणखामे तंसंठाणखामे
चउरंसंठाणखामे आयतसंठाणखामे से तं संठाणखामे ।
अनु० ।

संठाणणिव्वत्ति-संस्थाननिर्वृत्ति-स्त्री० । निर्वृत्तिभेदे, भ०
१६ श० ८ उ० । (सा च पञ्चविधा 'णिव्वत्ति' शब्दे चतुर्थ-
भागे २१२० पृष्ठे दर्शिता ।)

संठाणपरिणय-संस्थानपरिणत-पुं० । संस्थानरूपतया परि-
णते पुद्गले, प्रज्ञा० ।

संठाणपरिणया पंचविधा पल्लसा, तं जहा-परिमण्ड-
लसंठाणपरिणया वट्टसंठाणपरिणया तंसंठाणपरिण-
या चउरंसंठाणपरिणया आययसंठाणपरिणया । प्रज्ञा०
१ पद ।

संठाणपरिणाम-संस्थानपरिणाम-पुं० । संस्थानरूपे परिणामे, प्रश्ना० २३ पद । (अत्रत्यं सूत्रम् 'परिणाम' शब्दे पञ्चमभागे ४६४ पृष्ठ उक्तम् ।)

संठाणविचय-संस्थानविचय-न० । संस्थानानि लोकद्वीप-समुद्राद्याकृतयः विचर्यायन्ते-निर्णीयन्ते पर्यालोच्यन्ते वा यस्मिंस्तत् संस्थानविचयम् । धर्मध्यानभेदे, ध० । संस्थानं लोकाकाशस्येव धर्माधर्मयोर्जीवानां समचतुरन्नादि, अर्जीवानां परिमण्डलादि, कालस्य मनुष्यक्षेत्राकृति । ध० ३ अधि० । औ० ।

संठावंत-संस्थापयत्-त्रि० । अविनाशयति, नि० चू० १७ उ० । संठिइ-संस्थिति-स्त्री० । व्यवस्थायाम्, चं० प्र० १ पाहु० । सू० प्र० । वृ० ।

संठिय-संस्थित-त्रि० । विशिष्टसंस्थानवर्ति, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । उपा० । स्वप्रमाणतया स्थिते, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० १ उ० । सम्यक् स्वप्रमाणतया स्थितः संस्थित इति व्युत्पत्तः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । स्था० । तं० । औ० । व्यवस्थितं, भ० १ श० १ उ० । रा० । " संठियसुमिलिदुग्दुग्गुण्ण " सम्यक् स्वप्रमाणतया स्थितौ संस्थितौ सुमिलौ मांसलौ गुहौ गुल्फौ गुलुकौ येषां ते तथा । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । तं० । रा० । प्रश्न० । संस्थाने, न० । आकारे, रा० । जं० । प्रश्न० ।

संड-षण्ड-न० । खण्डे, वने, जं० ३ वक्त० ।

संडम-सन्दंश-पुं० । अयस्कारोपकरणे, ओघ० । आ० म० ।

संडमंतुड-मन्दंशतुण्ड-पुं० । सन्दंशाकारं तुण्डं येषां ते तथा । सन्दंशाकारमुखेषु पक्षिषु, उक्त० १६ अ० । प्रश्न० ।

संडप्पवायगुहा-षण्डप्रपातगुहा-स्त्री० । 'खंडप्पवायगुहा' शब्दे उक्तेऽर्थे, आ० क० १ अ० ।

संडामग-मन्दंशक-पुं० । अयस्कारस्य लोहप्रहणदण्डे, विश० । आ० चू० । नि० चू० । दश० । जानुपुतापादरूपकोण-त्रयाकलिते जानुसंदंशके, ततो जिनकल्पिकस्यान्कुटुक-निविष्टस्य जानुसंदंशकादारभ्य पुतादष्टं च छादयित्वा स्कन्धस्योपरि यावता न प्राप्यते एतावत्तदीयकल्पस्य दैर्घ्यप्रमाणम्, अयं च संदंशक उच्यते । वृ० ३ उ० । नाशिकाके-शान्पाटने, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

संडिज्ज-सण्डिज्ज-न० । बालक्रीडास्थाने, दश० ५ अ० १ उ० ।

संडिल्ल-शाण्डिल्य-पुं० । नन्दिपुरप्रतिबद्धेषु जनपदेषु प्र-ज्ञा० १ पद । नन्दिपुरं नगरं शाण्डिल्या शाण्डिल्या वा देशः । प्रघ० २७५ द्वार । कौशिकगोत्रे श्यामार्यशिष्ये, नं० । आर्यधर्मशिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण । दशपुरनगरं स्वनामस्यानं ब्राह्मणे, उक्त० १३ अ० ।

संडेय-पाण्डेय-पुं० । षण्डपुत्रे, षण्डे च । औ० । ज्ञा० ।

संडवग-संडवक-पुं० । पाषाणादरन्यस्मिन् पाषाणादौ पाद-विक्षेपे, स च द्विविधः-तथातः, इतरश्च । अन्यत आनीय तत्र

निहितः । ओघ० । (स एकैकस्त्रिविध इति 'खंडसंतार' शब्दे चतुर्थभागे १७४० पृष्ठ उक्तम् ।)

संड-षण्ड-पुं० । तृतीयवेदाद्यवर्तिनि महामोहकर्मणि, ध० ३ अधि० । 'सकारपञ्चन्तस्त्रिंशो ढकारो' सकारप्रत्यन्तरितो ढकार इति प्रतिपत्तव्यम् । प्राकृतशैल्या-मण्ड संस्कृते तु षण्ड इति भावः । वृ० ४ उ० । अनु० । ('पंडग' शब्दे पञ्चमभागे एतल्लक्षणमुक्तम् ।)

षण्ड-न० । खण्डे, वने, जं० ३ वक्त० । आव० ।

संणद्ध-सन्नद्ध-त्रि० । कृतसन्नाहे, औ० । रा० । 'संणद्धवड-वस्मियकवयं' सन्नद्धः सन्नाहवद्धः कशाधन्धनतो वर्मिन्तो वर्मनया कृतोऽङ्ग निवेशनात् कवचः कङ्कटो येन स तथा । भ० ७ श० ६ उ० । औ० । जी० ।

संणयपास-सन्नतपार्श्व-त्रि० । सन्नतावधोऽधो नमन्तौ पार्श्वे प्रतीतौ येषां ते तथा । सन्नमितपार्श्वदेशे, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

संणहपट्ट-संणहपट्ट-पुं० । विहार उपधेः शरीरेण सह बन्धनार्थे उपधी, वृ० ३ उ० ।

संणिम-सन्निभ-त्रि० । सदृशे, उक्त० १६ अ० ।

संणगत्ति-संज्ञप्ति-स्त्री० । प्रज्ञप्तौ, प्रतिबोधनं, स्था० १० दा० ३ उ० ।

संत-शान्त-त्रि० । क्रीडाद्यवाधितं, यो० वि० । क्रीडाविकार-हिते, डा० २० डा० । ज्ञा० । उक्त० । पं० व० । अन्तर्वृत्त्या (कल्प० १ अधि० ६ क्षण) उपशमवर्ति, " न यत्र दुःखं न सुखं न रागो, न द्वेषमोहौ न च कार्त्तद्विच्छा । रसः स शान्तो विहितो मुर्नानां, सर्वेषु भावेषु समः प्रादष्टः " पा० १४ विव० । आचा० । इन्द्रियनोहन्द्रियैः शमं प्राप्तं, आचा० १ श्रु० ६ अ० १ उ० । ('पसंतरस' शब्दे पञ्चमभागेऽप्ययमुक्तः ।)

श्रान्त-त्रि० । सामान्येन श्रमार्ते, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । कल्प० । आ० चू० । देहतः त्विजे, विश० । ज्ञा० ।

सत्-त्रि० । विद्यमानं, सूत्र० २ श्रु० १ अ० । स्था० । स्वायत्तं, भ० ६ श० ३३ उ० । मुनौ, साधौ, विश० । स्था० । आ० म० । नि० चू० । भ० । शोभने, सूत्र० १ श्रु० १० अ० । ज्ञा० । आव० । सौम्यमूर्त्तौ, ज्ञा० १ श्रु० ५ अ० । प्रशस्ते, उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सदिनि । सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० । आचा० ।

स्वान्त-न० । अन्तःकरणे, अष्ट० ३ अष्ट० ।

संतअसंतकज्जवाय-सदसत्कार्यवाद-पुं० । प्रागुत्पत्तेः कथंचिदसतः कथांचित्सतः कार्यस्यात्पादवादे, सूत्र० । (स च जैनसंमतः 'अत्तच्छट्ठ' शब्दे प्रथमभागे ५०२ पृष्ठ दर्शितः ।)

संतकज्जवाय-मन्कार्यवाद-पुं० । प्रागुत्पत्तेः सन्कार्यमित्येवं वाचं, सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० । आचा० । ('भूगोल' शब्दे पञ्चमभागे व्याख्यातम् ।)

संतकर्म-सत्कर्म-७० । उदयमसस्य कर्मसुसक्त्यायाम्,
क० प्र० ५

स्वप्रति सप्तमिद्विनाशरः, तत्र चेमेऽर्थधिकारः ।
तद्यथा—भेदः, सत्तनादिप्रकरणे, स्वामित्वं चेति । तत्र
भेदनिर्णयार्थमाह—

सुलुत्तरपगदगयं, चउर्व्यहं संतकर्ममवि नेयं ।
ध्रुवमध्रुवगदगयं, अद्वयहं मूलपगदगयं ॥ १ ॥

‘सुलुत्तर’ति-सत्कर्म द्विधा-मूलप्रकृतिगतम्, उत्तरप्रकृतिगतं च । तत्र मूलप्रकृतिगतमष्टप्रकार, तद्यथा-ज्ञानावरणीयम्, दर्शनावरणीयमित्यादि । उत्तरप्रकृतिगतमष्टप्रकारादधिक-
शतप्रकारम्, तद्यथा—मतिज्ञानावरणीयमित्यादि । पुनरेकैकं चतुर्विधम्, तद्यथा-प्रकृतिस्वकर्म, स्थितिस्वकर्म, अनु-
भासस्वकर्म, प्रवृत्तस्वकर्म च । तदेवमुक्ते भेदः । स्वप्रति
सत्तनादिप्रकरणार्थमाह—‘ध्रुव’ त्यादि अष्टानां मूलप्रकृ-
तीनां स्वकर्म त्रिधा, तद्यथा—ध्रुवमध्रुवमनादि च । तत्रा-
नभित्वं सर्वत्र भावात् । ध्रुवाध्रुवताऽभेदमभ्यापेक्षया ।

स्वप्रत्युत्तरप्रकृतीनां साधनादिप्रकरणार्थमाह—

दिद्विदुगाउगदगमति, तणुचोदसगं च तित्थगरमुखं ।
दुधिहं पदमकत्माया, होति चउदडा तिहा सेमा ॥२॥

‘दिद्विदुग’ति—द्विष्टिकं सम्यक्त्वसम्यक्त्वमिध्यात्यक्षरं,
आयुं चत्वारि, ‘दुग्ग’ति मनुष्यद्विकं दैवद्विकं नरक-
द्विकं च, तनुचतुर्दशकं धैक्रियसन्नकाहारकसत्तकरूपम्,
तथा—तीर्थकरनामोच्चोच्चं च, एतासामष्टाविंशतिप्रकृतीनां
सत्कर्म द्विविधं-द्विप्रकारं, तद्यथा—सादि, अध्रुवं च । सा-
द्यध्रुवता आध्रुवसत्कर्मत्वादवसेया । तथा—प्रथमकयाया
अनन्तानुबन्धिनः सत्कर्मापेक्षया चतुर्विधाः, तद्यथा-सा-
दयोऽनादयो ध्रुवा, अध्रुवाश्च । तथाहि—ते सम्यगदृष्टिना
प्रथममुद्बलिताः, ततो मिध्यात्वं गतेन यदा भूयोऽपि
मिध्यात्वप्रत्ययेन लभ्यन्ते, तदा सादयः । तत्स्थानमप्राप्त-
स्य पुनरनादयः । ध्रुवाध्रुवता पूर्ववत् । तथा शेषाः षड्विंश-
तिशतसङ्ख्याः प्रकृतयः सत्कर्मापेक्षया त्रिधा—त्रिप्रकाराः,
तद्यथा—अनादयो ध्रुवा अध्रुवाश्च । तत्रानादित्वं ध्रुवस-
त्कर्मत्वात् । ध्रुवाध्रुवता पूर्ववत् ।

तदेवं कृता साधनादिप्रकरणे । स्वप्रति स्वामित्वं यत्त-
व्यम् । तच्च द्विधा—एकैकप्रकृतिगतं, प्रकृतिस्थानगतं
च । तत्रैकैकप्रकृतिगतं स्वामित्वमभिधित्सुराह—

छउमर्थता चउदस, दुचरमसमयमि अत्थि दो निहा ।
बद्धाणि ताव आउ-णि वेइयाई ति जा कसिणं ॥३॥

‘छउमर्थता’ति-ज्ञानावरणपञ्चकान्तगायपञ्चकदर्शनावरण-
चतुष्टयकृपाश्चतुर्दश प्रकृतयः छगस्थान्ताः क्षीणकपायवीतरा-
गछगस्थगुणस्थानकं यावत्सत्या भवन्तीत्यर्थः । परतस्ता-
सामभावः । पञ्चमुत्तरप्राप्युक्तगुणस्थानकात्परतोऽभावे च-
दितव्यः । तथा छे निद्र क्षीणकपायवीतरागछगस्थगुणस्थान-
कद्विचरमसमयं यावत्सत्यौ स्तः । आयुं चत्वार्याप बद्धा-
नि तावत्समिति यावत्कृत्स्नं-निरवशेषं वेदितानि न भवन्ति ।

तिसु मिच्छन्तं नियमा, अदुसु ठाणेसु होइ भइयव्वं ।

अमाशे सम्मत्तं, नियमा सम्मं दससु भजे ॥४॥

‘तिसु’ति-त्रिः गुणः गमकेषु मिध्यादृष्टिनासादनसम्यग्मि-
ध्यादृष्टिनासादनं नियमादवश्यं तथा मिध्यात्वं सत्-विद्यमान-
म् । शेषेषु पुनरष्टसु गुणस्थानकेषु उपशान्तमोहगुणस्थानकप-
र्यवसानेषु भाव्यम् । तथाहि—अविरतसम्यगदृष्ट्यादिना क्षपि-
ते न भवति, उपशान्ते तु भवति । क्षीणमोहादेषु पुनस्तस्याव-
श्यमभावः । तथा—आत्मादनं सासादनं सम्यक्त्वं मिध्यादृ-
ष्टि । दशासु पुनर्गुणस्थानकेषु मिध्यादृष्ट्याद्युपशान्तमोहगु-
णस्थानकपर्यवसानेषु भाव्यं कदाचिद्भवति कदाचिन्न भवती-
त्यर्थः । तथाहि—मिध्यादृष्ट्यावन्येन न भवति, अव्येऽपि कदा-
चिद्भवति कदाचिन्न । तथा—सम्यग्मिध्यादृष्टिं किमप्यकालं
सम्यक्त्वं उद्बलितेऽपि भवति, ततस्तत्रापि तद्भाज्यम् । अ-
विरतादिषु पुनः क्षणकेषु न भवति, उपशमकेषु तु भवति,
अतस्तत्रापि तद्भाज्यम् ।

विश्य-तणुसु मिस्सं, नियमा ठाणुनवगमि भयणिजं ।

संजायणाउ नियमा, दुसु पंचसु होइ भइयव्वं ॥ ५ ॥

‘विश्य’ति-द्वितीयं तृतीयं च गुणस्थानकं मिधं सम्यग्मि-
ध्यात्वं नियमादस्ति । यतः सासादनां नियमादष्टाविंशतिस-
त्कर्मैव भवति, सम्यग्मिध्यादृष्टिश्च सम्यग्मिध्यात्वं विना न
भवति, ततः सासादने सम्यग्मिध्यादृष्टौ च सम्यग्मिध्यात्य-
मवश्यमस्ति । स्थाननवके-गुणस्थानकनवके मिध्यादृष्ट्याव-
रतसम्यगदृष्ट्यादौ उपशान्तगुणस्थानकान्ते भजनीय, कदा-
चिद्भवति कदाचिन्न भवति । भावना च प्रागुक्तप्रकारेण स्व-
यमेव कसेव्या, सुगमत्वात् । तथा संयोजना अनन्तानुबन्धनो-
द्भयोमिध्यादृष्टसासादनयोनियमाद्भवति । यत एतावदवश्य-
मनन्तानुबन्धनो बध्नाति पञ्चसु पुनर्गुणस्थानकेषु सम्यक्-
मिध्यादृष्ट्यादिष्वप्रमत्तसंयतपर्यन्तेषु भजनीयाः । यदि उद्ब-
लितास्ततो न सन्ति, इतस्था तु सन्तीत्यर्थः ।

खवगानियद्वि अद्धा, संखिजा होति अद्व वि कमाया ।

निरयतिरियंतरसगं, निहानिदातिगणुवरि ॥ ६ ॥

‘खवग’ति—क्षपकस्य अनिष्टादिवादरसस्फुरायाद्याया
यावत् संख्यया भागास्तावत् अष्टाविंशतिप्रत्याख्यानप्रत्या-
ख्यानसंज्ञाः कथायाः सन्ति । परतो न विद्यन्ते, क्षीण-
त्वात् । उपशमश्रेणमधिकृत्य पुनरुपशान्तमोहगुणस्थानकं
यावत् सन्तो वेदितव्याः । निरयतिर्यगकान्तप्रायाग्यं
यद्यमत्रयादशकं नरकद्विकनिर्यगद्विकैकद्विप्रचतुर्गिन्द्रिय-
जातिस्थावरातपोद्घातसूत्रमसाधारणरूपं निद्रानिद्रात्रिक-
णसह संयुक्तकपायाष्टकक्षयादुपरि स्थितिरग्रेऽप्य सहस्रेषु
गतेषु सन्तु युगपत्क्षयमिति । ततो यावन्न क्षयं याति ता-
वत् सत्, क्षयं च सति अस्मत् । उपशमश्रेण्यां पुनरेताः
षोडशापि प्रकृतयः उपशान्तमोहगुणस्थानकं यावत् स-
त्या वेदितव्याः ।

अपुमिन्थीएँ ममं वा, हामच्छकं च पुमिसंजलणा ।

पनेमं तस्स कमा, तणुगगंतां ति लोभां य ॥ ७ ॥

‘अपुमिन्थाएँ’ ति—पूर्वोक्तप्रकृतिषोडशकक्षयादनन्तरं
संख्ययेषु स्थितस्वगण्डेषु गतेषु सत्सु नपुंसकवद् क्षीयन्ते,
यावच्च न क्षीयन्ते तावत् सन् । ततः पुनर्गुण स्थितस्वगण्डे-

षु संख्येयषु गतेषु सत्सु स्त्रीवेदः क्षीयते, सोऽपि यावत्क्ष-
यं न याति तावत्सन्, एव स्त्रीवेदेन पुरुषवेदेन वा क्षप-
कध्रेणि प्रतिपन्नस्य द्रष्टव्यम् । नपुंसकवेदेन प्रतिपन्नस्य तु
स्त्रीवेदेनपुंसकवेदौ युगपत्क्षयमुपगच्छतः, यावच्च न क्ष-
यमुपगच्छतस्तावत्सन्तौ । उपशमश्रणिमधिकृत्य पुनरुप-
शान्तमोहगुणस्थानकं यावत्सन्तौ । ततः स्त्रीवेदक्षयानन्तरं
संख्येयषु स्थितिस्वगण्डेषु गतेषु सत्सु हास्यादिषट्के यु-
गपत्क्षयमुपयाति, ततः समयोनाघालिकादिकार्तिकक्रमे पुरु-
षवेदः । एवं पुरुषवेदेन क्षपकध्रेणि प्रतिपन्नस्य द्रष्टव्यम् ।
स्त्रीवेदेन नपुंसकवेदेन वा क्षपकध्रेणि प्रतिपन्नस्य पुनः पु-
रुषवेदो हास्यादिषट्के च युगपत्क्षीयते । ततः पुरुषवेदक्षया-
नन्तरं संख्येयषु स्थितिस्वगण्डेषु गतेषु सत्सु संज्वलनक्रोधः
क्षयमुपयाति । ततः पुनरपि संख्येयषु स्थितिस्वगण्डेषु गतेषु
सत्सु संज्वलनमानः । ततोऽपि संख्येयषु स्थितिस्वगण्डेषु
गतेषु संज्वलनमाया । यावच्च हास्यादिप्रकृतयः क्षयं नाप-
यान्ति तावत्—सत्यः । 'तणुगागंतां सि लोभो य' लोभः
संज्वलनलोभो यावत्तनुगागान्तः सूक्ष्मसंपरायगुणस्थानका-
न्तः तावत् सन वेदितव्यः, परतोऽसन् । उपशमश्रणिमधि-
कृत्य पुनर्हास्यादिप्रकृतयः सर्वा अपि उपशान्तमोहगुणस्था-
नकं यावत् सत्योऽवसंयाः ।

मणुयगइजाडतमवा-यरं च पज्जत्तमुभग आण्जं ।
जमकिन्ती तिन्थयरं, वेयणिउच्चं च मणुयाणं ॥ ८ ॥
भवचरिमम्म मयम्मि उ, तम्मगिगल्लममयम्मि सेमा उ ।
आहारगतिन्थयरा, भज्जा दुसु नऽऽन्थि तिन्थयरं ॥ ९ ॥

'मणुयगई' त्यादि मनुष्यगतिपञ्चन्द्रियजातिप्रसवादरपर्या-
प्तसुभगादयशःकीर्तिर्ताधिकरान्यतरवेदनीयैर्गोत्रमनुष्या-
यूरूपा द्वादश प्रकृतयो भवचरमसमये सन्ति अयोगिके-
लिचरमसमये यावत् विद्यन्ते परतोऽसत्य इत्यर्थः । शेषाः
पुनरुक्तव्यातिरिक्ताः सर्वा अपि व्यर्थातिशय्याः । 'तम्म-
गिगल्लममयम्मि' ति भवचरमसमयपाश्चात्यसमयेऽयोगिके-
र्वालाद्वचरमसमये इत्यर्थः, सत्यो भवन्ति, चरमसमये त्व-
सत्यः । आहारकर्ताधिकरनामनी सर्वेष्वपि गुणस्थानकेषु भा-
ज्यं । द्वयोः-पुनर्गुणस्थानकयोः सासादनसम्यग्दर्शिमध्याहृष्टि-
रूपयोस्तीर्थकरनाम नियमात्र विद्यते, तीर्थकरनामसत्कर्मणः
स्वभावत एवाकुरूपं गुणस्थानकद्विकं गमनासम्भवात् ।

तदेवमुक्तमेकैकप्रभृतिसत्कर्म । सम्प्रति प्रकृतस्थानसत्कर्म-
प्ररूपणार्थमाह—

पढमचरिमाणमेगं, छन्नव चत्तारि वीयंगं तिन्नि ।
वेयणियाउयगोण-सु दोन्नि एगो ति दां होति ॥ १० ॥
'पढम' ति-प्रथमचरमयोर्ज्ञानावरणान्तराययोरैकैक पञ्चप्र-
कृत्यात्मकं स्थानम् । तच्च क्षीणकषायचरमसमये यावत्सत्,
परतोऽसत् । तथा—द्वितीयं दर्शनावरणीये त्रीणि प्रकृति-
स्थानानि, तद्यथा—षट् नव चतस्रः । तत्र सकलदर्शना-
वरणीयप्रकृतिसमुदायो नव । ताश्च नव प्रकृतय उपशम-
श्रणिमधिकृत्य उपशान्तमोहगुणस्थानकं यावत् सत्यः ।
क्षपकध्रेणिमधिकृत्य पुनर्निवृत्तिवाद्सम्परायाडाया या-
वत् संख्येयभागास्तावत्सत्यः, परतः स्थानाद्विचिकक्षये षट्

भवन्ति । ताश्च तावत्सत्यो यावत् क्षीणकषायस्य द्विचर-
मसमयः । तस्मिन् द्विचरमसमये निद्राप्रसवे व्यवच्छिद्ये-
ते । ततश्चरमसमये चतस्र एव सत्यः । ता अपि तत्र
व्यवच्छिद्यन्ते । तथा वेदनीयायुर्गोत्राणां द्वे प्रकृतिस्थाने तद्य-
था द्वे एका च । तत्र वेदनीयस्य यावदेकं न क्षीणं तावत्
द्वे सत्यौ । एकस्मिन् क्षीणे एका । गोत्रस्य यावदेकं न
क्षीणम् उद्धलितं तावत् द्वे सत्यौ । नीचैर्गोत्रे क्षपितं उ-
च्चैर्गोत्रे वा उद्धलितं पुनरेका सती । आयुषस्तु यावद्द्व-
मायुर्नोदति तावत् द्वे प्रकृती सत्यौ उदिते तु तस्मिन् प्राकृतं
क्षीणमिति एका प्रकृतिः ।

सम्प्रति मोहनीयस्य प्रकृतिसत्कर्मस्थानप्रतिपादनार्थमाह—
एगाइ जाव पंचग-मिकारस वार तेरसिगवीसा ।

विय तिय चउरो छ स-त्त अट्टवीमा य मोहस्स ॥ ११ ॥

'एगाइ' ति-मोहनीयस्य पञ्चदशप्रकृतिसत्कर्मस्थानानानि। तद्य-
था एका द्वे तिस्रः चतस्रः पञ्च एकादश द्वादश त्रयोदश एकविं-
शतिः द्वाविंशतिः त्रयोविंशतिः चतुर्विंशतिः पञ्चविंशतिः सप्त-
विंशतिरष्टाविंशतिश्चेति । एतानि सुखावसाधार्थं गाथाक्रम-
वैपरित्येन भाव्यन्ते, तत्र मोहनीयस्य सर्वप्रकृतिसमुदायोऽष्टा-
विंशतिः । सम्यक्त्वे उद्धलितं सप्तविंशतिः । ततोऽपि सम्यग्दृ-
मिध्यात्वे उद्धलितं पञ्चविंशतिः । अथवा अनादिमिध्याहृष्टिः प-
ञ्चविंशतिः । अष्टाविंशतिरनन्तानुबन्धितुष्टये क्षीणं चतु-
र्विंशतिः । ततो मिध्यात्वे क्षीणे त्रयोविंशतिः । ततः स-
म्यग्मिध्यात्वे क्षीणे द्वाविंशतिः । ततः सम्यक्त्वे क्षीणे
एकविंशतिः । ततोऽष्टसु कषायेषु क्षीणेषु त्रयोदश । ततो
नपुंसकवेदे क्षीणे द्वादश । ततः स्त्रीवेदे क्षीणे एकादश ।
ततः षट्सु नाकषायेषु क्षीणेषु पञ्च । ततः पुरुषवेदे क्षीणे
चतस्रः । ततः संज्वलनक्रोधि क्षीणे तिस्रः । ततः संज्वलन-
मान क्षीणे द्वे । संज्वलनमायायां च क्षीणायामेका ।

सम्प्रत्येतानि प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि गुणस्थानकेषु
विचिन्तयन्नाह—

तिन्नंग तिगं पणगं, पणगं पणगं च पणगमह दोन्नि ।
दस तिन्नि दोन्नि मिच्छा-इंगेसु जावोवसंतो ति ॥ १२ ॥

'तिन्नंग' ति-यावदुपशान्तमोहगुणस्थानकं तावन्मिध्याह-
ृष्ट्यादेषु गुणस्थानकेषु यथासंख्येऽयादीनि प्रकृतिसत्क-
र्मस्थानानि भवन्ति । तत्र मिध्याहृष्टिगुणस्थानके त्रीणि प्रकृतिस-
त्कर्मस्थानानि । तद्यथा—अष्टाविंशतिः, सप्तविं-
शतिः, पञ्चविंशतिश्च । एतानि प्रागेव भावितानि । सासा-
दनसम्यग्दर्शगुणस्थानके एकं प्रकृतिसत्कर्मस्थानमष्टावि-
शतिरूपम् । सम्यग्मिध्याहृष्टिगुणस्थानके त्रीणि प्रकृतिस-
त्कर्मस्थानानि, तद्यथा—अष्टाविंशतिः सप्तविंशतिश्चतुर्विं-
शतिश्च । इह याऽष्टाविंशतिसत्कर्मो सन् सम्यग्मिध्यात्वं ग-
तस्तर्माश्रत्याष्टाविंशतिः । येन पुनर्मिध्याहृष्टिना सता पूर्वं
सम्यक्त्वमुद्धलितं ततः सप्तविंशतिसत्कर्मणा सता सम्य-
ग्मिध्यात्वमनुभवितुमारब्धं तं प्रति सप्तविंशतिः । चतुर्विं-
शतिसत्कर्मणां सम्यग्मिध्याहृष्टिं प्रतीत्य पुनश्चतुर्विंशतिः
प्राप्यते । तथाऽविरतसम्यग्दर्शगुणस्थानके पञ्चप्रकृतिसत्क-
र्मस्थानानि, तद्यथा—अष्टाविंशतिः चतुर्विंशतिः त्रयोविं-

शतिः द्वाविंशतिः एकविंशतिश्च । तत्राष्टाविंशतिरौपशमिकसम्यग्दष्टः क्षायोपशमिकसम्यग्दष्टश्च । अष्टाविंशतिसत्कर्मणोऽनन्तानुबन्धित्यं वेदकसम्यग्दष्टैरौपशमिकसम्यग्दष्टैर्यो चतुर्विंशतिः । वेदकसम्यग्दष्टैर्मिथ्यात्वे क्षपितं त्रयोविंशतिः । तस्यैव सम्यग्मिथ्यात्वे क्षपितं द्वाविंशतिः । क्षायिकसम्यग्दष्टैरेकविंशतिः । तथा देशविरतिगुणस्थानके पञ्चप्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तानि च पूर्वोक्तान्येव प्रमत्तसंयतगुणस्थानके । तान्येव चाप्रमत्तसंयतगुणस्थानके । 'अहं दोष' इति अथ-अनन्तरम् अपूर्वकरणगुणस्थानके द्वे प्रकृतिसत्कर्मस्थाने, तद्यथा—चतुर्विंशतिरंकविंशतिश्च । तत्रोपशमश्रेणि प्रतिपक्षस्य चतुर्विंशतिः, क्षायिकसम्यग्दष्टमधिकृत्य द्वयोरपि श्रेण्योरंकविंशतिः । तथा अनिवृत्तिबादरसम्परायगुणस्थानके दशप्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—चतुर्विंशतिः एकविंशतिः त्रयोदश द्वादश एकादश पञ्च चतस्रः तिस्रः द्वे एका च । तत्र चतुर्विंशतिरुपशमश्रेणमधिकृत्य एकविंशतिः, क्षायिकसम्यग्दष्टैर्योरपि श्रेण्योः शेषाणि पुनः क्षपकश्रेण्यां, तानि च प्रागेव भागितानि सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानके त्रीणि प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—चतुर्विंशतिः एकविंशतिः एका च । तत्र चतुर्विंशतिरौपशमिकसम्यग्दष्टः, एकविंशतिश्च क्षायिकसम्यग्दष्टः, एते च द्वे अपि प्रकृतिसत्कर्मस्थाने उपशमश्रेण्याम्, एका च क्षपकश्रेण्याम् । तथा—द्वे प्रकृतिसत्कर्मस्थाने उपशान्तमोहगुणस्थानके, तद्यथा—चतुर्विंशतिरंकविंशतिश्च । एते च द्वे अपि प्रागेव भावनीये ।

सम्प्रति मतान्तरमाह—

संखीणदिट्टिमोह, केई पणवीसई पि इच्छति ।

संजोयणण पच्छा, नासं तेमि उवसमं च ॥ १३ ॥

'संखीण' इति कच्चिदाचार्याः पञ्चविंशतिलक्षणमपि प्रकृतिसत्कर्मस्थानमिच्छन्ति । ते हि प्रथमतो दष्टिमोहं दर्शनमोहनीयत्रितयं संखीणं क्षयमुपगते सन्ति पञ्चादनन्तानुबन्धिनां नाशमिच्छन्ति । ततस्तन्मतेन दर्शनमोहनीयत्रितयस्य सन्ति पञ्चविंशतिरूपमपि प्रकृतिसत्कर्मस्थानं प्राप्यते । यद्यपि तर्हि तन्मतमिह कस्मात्प्राभ्युपगम्यते ? उच्यते—आपेण विरोधात् । यदाह चूर्णिकृत्—“ तं आरिं स न मिलइतेण न इच्छिज्जइ ” इति । तथा त एवाचार्यास्तेषामनन्तानुबन्धिनामुपशमं चच्छन्ति, नान्यं परमार्थवदिनः । अत एव च प्रागेनन्तानुबन्धिनामुपशमनाऽस्माभिर्नोपदर्शिता

सम्प्रति नामकर्मणः प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि प्रति-

पिपापदायपुराह—

तिदुगसयं छप्पंचग, तिग नउई नउई गुणनउई य ।

चउ तिग दुगाहिगामि, नव अट्ट य नाम ठाणाई ॥ १४ ॥

'तिदुगसयं' इति—नामकर्मणो द्वादश प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—व्युत्तरशतं द्व्युत्तरशतं पञ्चवतिः पञ्चनवतिः त्रिनवतिः नवतिः एकोननवतिः चतुरशीतिः त्र्यशीतिः द्व्यशीतिः नव अष्टौ चेति । तत्र सर्वनामकर्मप्रकृतिसमुदायस्य व्युत्तरशतम् । तदेव तीर्थकररहितं द्व्युत्तरशतम्, व्युत्तरशतमेवाहारकसप्तकरहितं पणवतिः ।

सैव तीर्थकररहिता पञ्चनवतिः । पञ्चनवतिरेव देवद्विकरहिता नरकद्विकरहिता वा त्रिनवतिः । तथा—व्युत्तरशतमेव नामत्रयोदशकरहितं नवतिः । सैव तीर्थकररहिता एकोननवतिः । तथा त्रिनवतिरेकद्विकवैक्रियसप्तकरहिता देवद्विकवैक्रियसप्तकररहिता वा चतुरशीतिः । पञ्चवतिस्त्रयोदशरहिता त्र्यशीतिः पञ्चनवतिस्त्रयोदशरहिता द्व्यशीतिः, अथवा—चतुरशीतिर्मेनुजद्विकरहिता द्व्यशीतिः । मेनुजगतिपञ्चन्द्रयजातित्रयबादपर्याप्तसुभगादययशःकीर्तितीर्थकररूपा नवता एव तीर्थकररहिता अष्टौ ।

एतान्येव प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि गुणस्थानकेषु

खिन्तयन्नाह—

एगे छदोसु दुगं, पंचसु चत्तारि अट्टगं दोसु ।

कमसा तीसु चउकं, छतु अजोगमि ठाणाणि ॥ १५ ॥

'एगं' इति—एकस्मिन्मिथ्यादष्टिलक्षणे गुणस्थानके षट् प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—व्युत्तरशतं पणवतिः पञ्चनवतिः त्रिनवतिः चतुरशीतिः द्व्यशीतिः । ननु पणवतिस्तीर्थकरनामसहिता भवति ततः सा कथं मिथ्यादष्टौ प्राप्यते ? उच्यते—इह कश्चित् नरकेषु बद्धायुष्कः पञ्चात्सम्यक्त्वं प्राप्य, तर्जामत्तं तीर्थकरनामकर्म बद्धा नरकाभिमुखः सन् सम्यक्त्वं त्यक्त्वा मिथ्यादष्टैर्जातः, ततो नरकं उत्पन्नः सन् अन्तर्मुहूर्तानन्तरं पुनरपि सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते, ततोऽन्तर्मुहूर्तं कालं यावत् पणवतिर्मिथ्यादष्टौ प्राप्यते, आहारकसप्तकतीर्थकरनामसत्कर्मो च मिथ्यात्वं न प्रतिपद्यते । उक्तं च—“ उभए संति न मिच्छो ” इति ततस्व्युत्तरशतं मिथ्यादष्टौ न प्राप्यते । तथा—द्वयोः सामादनसम्यग्मिथ्यादष्टिगुणस्थानकयोर्द्वे द्वे प्रकृतिसत्कर्मस्थाने, तद्यथा—व्युत्तरशतं पञ्चनवतिश्च । तथा—पञ्चसु अविरतसम्यग्दष्टिगुणस्थानकप्रभृतिषु अपूर्वकरणगुणस्थानकान्तेषु चत्वारि चत्वारि प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि । तद्यथा—व्युत्तरशतं व्युत्तरशतं पणवतिः पञ्चनवतिः । शेषाणि क्षपकश्रेण्यामेकान्द्रयादीं च संभवन्तीति कृत्वा इह न प्राप्यन्ते । तथा द्वयोरनिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायलक्षणयोगुणस्थानकयोरेकम्, अष्टौ प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि । तद्यथा—व्युत्तरशतं व्युत्तरशतं पणवतिः पञ्चनवतिः नवतिः एकोननवतिः त्र्यशीतिः द्व्यशीतिश्च । तत्रानिवृत्तिबादरस्यादिमानि चत्वारि उपशमश्रेण्यां क्षपकश्रेण्यां वा यावन्न त्रयोदशकं क्षीयते, शेषाणि पुनः क्षपकश्रेण्यामेव । सूक्ष्मसम्परायस्यादिमानि चत्वारि उपशमश्रेण्यां, शेषाणि तु क्षपकश्रेण्याम् । तथा—त्रिषु उपशान्तमोहक्षीणमोहसयोगिकेवलिलक्षणेषु गुणस्थानकेषु चत्वारि चत्वारि प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि भवन्ति । तत्रोपशान्तमोह इमानि चत्वारि, तद्यथा व्युत्तरशतं व्युत्तरशतं पणवतिः पञ्चनवतिः । क्षीणमोहसयोगिकेवलिलक्षणोः पुनरमृति, तद्यथा—नवतिः एकोननवतिः त्र्यशीतिः द्व्यशीतिश्च । 'छतु अजोगमि ठाणाणि' इति अयोगिकेवलिलक्षणेषु प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—नवतिः एकोननवतिः त्र्यशीतिः द्व्यशीतिः नव अष्टौ चेति । एतेषामादिमानि चत्वारि अयोगिकेवलिलक्षणसमयं यावत्, चरमसमयं तु

स्थितिसमागमः उद्यार्थलिकया सहित उत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म भावनीयम् । सम्यक्त्वस्य पुनरन्तर्मुहूर्तौ उत्कृष्टस्थितिसमागम उद्यार्थलिकया सहित उत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म । तथाहि—मिथ्यात्वस्योत्कृष्टां स्थितिं बद्धा तत्रैव च मिथ्यात्वेऽन्तर्मुहूर्तं स्थित्वा ततः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । तस्मिन् प्रतिपत्ते सति मिथ्यात्वस्यात्कृष्टां स्थितिम्—आवर्तिकात् उपरितनीं स्थितिं—तथापि संस्थयाऽन्तर्मुहूर्तौ न सति सागरापमकोटीकोटीप्रमाणां सकलामपि सम्यक्त्वे उद्यार्थलिकात् उपरि संक्रमयति । ततोऽन्तर्मुहूर्तौ एवात्कृष्टस्थितिसमागम उद्यार्थलिकया सहितः सम्यक्त्वस्योत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म । यासां पुनः प्रकृतीनां संक्रमत उत्कृष्टा स्थितिः प्राप्यते, न च संक्रमकाले उद्योऽस्ति, तासां संक्रमकालेऽनुद्योनां तावदेव पूर्वोक्तं स्थितिसत्कर्म समबोधमवगन्तव्यम्, आवर्तिकादिकर्हीनात्कृष्टस्थितिसमागम आवर्तिकात् सहितः समयोन्स्तासामुत्कृष्टं स्थितिसत्कर्मैत्यर्थः । तथाहि—काश्चिन्मनुष्य उत्कृष्टसंज्ञाशब्दादुत्कृष्टां नैरकगतिस्थितिं बद्धा परिणामपरावर्तनेन देवगतिं बहुमावधवान्, तस्यां च देवगतौ बध्यमानावामावर्तिकाया उपरि नैरकस्थितिं बन्धावर्तिकातीताम् उद्यार्थलिकाया उपरितनीं सकलामपि विंशतिसागरापमकोटीकोटीप्रमाणां संक्रमयति । प्रथमा च स्थितिः समयमात्रा देवगतेः सत्का मनुजगतौ वेद्यमानायां स्तिबुकसंक्रमेण संक्रामति । त तस्तया समयमात्रया स्थित्या ऊन आवर्तलिकयाऽभ्यधिक आवर्तलिकादिकर्हीनात्कृष्टस्थितिसमागमो देवगतेः कृष्टं स्थितिसत्कर्म । एव द्वित्रिचतुर्गिन्द्रियजात्याहारकसत्कमनुजानुपूर्वीदवानुपूर्वीसूक्ष्मापयानसाधारणतीर्थकगत्यानामपि पांडशप्रकृतीनां यथाक्रमानुत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म भावनीयम् । सम्यक्मिथ्यात्वस्य पुनरन्तर्मुहूर्तौ उत्कृष्टस्थितिसमागम आवर्तलिकयाऽभ्यधिकसमयोन् उत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म वाच्यम्, तच्च सम्यक्त्वोक्तप्राधानानुसारं भावनीयम्, 'उभयासिर्जादुर्दुर्लभं' इति उभयोपामुद्यवर्तीनामनुद्यवर्तीनां च प्रकृतीनां संक्रमोत्कृष्टस्थितौ संक्रमकाले यन्निश्चयः सर्वा स्थितिस्तुल्या । यतोऽनुद्यवर्तीनामपि तदानीं प्रथमस्थितिः स्तिबुकसंक्रमेणोद्यवर्तीषु संक्रमभागाऽपि दलिकर्गहता विद्यन्ते एव । न हि कालः संक्रमयितुं शक्यते, किं तु तत्स्थं दलिकमेव । ततः प्रथमस्थितिगतदलिकसंक्रान्तावपि दलिकर्गहता प्रथमा स्थितिः तदानीं विद्यत एवेति कृत्वा उभयोपामपि यन्निश्चयः तुल्या । यच्च यासां प्रकृतीनामुत्कृष्टा स्थितिं बध्नाति, यच्च यासूत्कृष्टां स्थितिं संक्रमयति, स तासामुत्कृष्टस्थितिसत्कर्मस्वामी । तदेवमुक्तं कृष्टस्थितिसत्कर्मस्वामित्वम् ।

सम्प्रति जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामित्वमाह—

संजलणतिगे सत्तसु, य नो कसाणसु संक्रमजहन्ता ।

संसाण ठिई एगा, दुसमयकाला अणुदयाणां ॥ १६ ॥

'संजलणतिगे' इति—संजलनत्रिकस्य—क्रोधमानमायारूपस्य समानां च नो कथाणां पुरुषवैदहास्वादिषद्वरूपाणां जघन्यस्थितिसत्कर्म जघन्यस्थितिसंक्रमो वेदितव्यः । एता हि प्र-

कृतयो बन्धे उद्य च व्यवच्छिन्ने सति अन्यत्र संक्रमेण क्षयं नीयन्ते, तेन एतासां य एव चरमसंक्रमः स एव जघन्यं स्थितिसत्कर्म । उक्तं च—'हासाहपुरिसकोडा-दि तिष्ठ संजलण उ' ॥ ५-धुदये । योच्छिन्न संक्रमे, नेण इहं संक्रमो चरिमो ॥ १ ॥ ' जघन्यं स्थितिसत्कर्मैति सम्बन्धः । शेषाणां पुनरुद्यवर्तीनां ज्ञानावरण—पञ्चकदर्शनावरणचतुष्टयवदकसम्यक्त्वसंजनलोभायुधनु—द्यनपुंसकवदस्त्रिवदसातासातवदनीयाधिर्गात्रमनुजगति—पञ्चिन्द्रियजातित्रयवाद्यपर्याप्तसुभगाद्ययशःकीर्तितीर्थक—रान्तरायपञ्चकरूपाणां प्रकृतीनां चतुस्त्रिंशत्संख्यानां स्वस्वक्षयपर्यवसानसमये या एका समयमात्रा स्थितिः सा जघन्यं स्थितिसत्कर्म । अनुद्यवर्तीनां पुनः प्रकृतीनां स्वस्वक्षयपापान्यसमये या स्वरूपापेक्षया समयमात्रा स्थितिर्न्यथा तु द्विसमयमात्रकाला, सा जघन्यं स्थितिसत्कर्म । अनुद्यवर्तीनां हि चरमसमये स्तिबुक—संक्रमणोद्यवर्तीषु प्रकृतिषु मध्ये प्राप्तपतिः, तत्स्वरूपेण चानुभवति; तेन चरमसमये तासां दलिकं स्वरूपेण न प्राप्यते, किं तु पररूपेण । अत उक्तम्—'उपान्त्यसमये स्वरूपापेक्षया समयमात्रा अन्यथा तु द्विसमयमात्रकालीनि । सम्प्रति सामान्येन सधर्मणा जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामी प्रतिपाद्यते—तत्रानुबन्धनां दर्शितमोहनीयत्रिकस्य चावरता—ऽऽदिरप्रमत्तपर्यन्ता यथासमये जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामी । नारकातिर्यग्देवायुषां नारकातिर्यग्देवाः स्वस्वभवचरमसमये वर्त्तमानाः । कपायाष्टकस्त्यानिर्दिष्टिकनामत्रयोदशकनवना—कपायसञ्चलनत्रिकरूपाणां पदत्रिंशत्प्रकृतीनामनिवृत्तिवा—दरसम्प्रायः । संजलनलोभस्य सूत्रमसंप्रायः । ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणपटान्तरायपञ्चकानां क्षीणकषायः, शेषाणां पञ्चनवति संख्यानामयोगिकवर्ती जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामी । तदेवमुक्तं जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामित्वम् ।

सम्प्रति स्थितिसत्कर्मप्रकरणार्थमाह—

ठिदमंतद्वाणाइ, नियमुकस्मा हि थावरजहन्ने ।

नंतरेण हेदु, खवणाइसु संतराई पि ॥ २० ॥

'ठिदमंतद्वाणाइ' इति सर्वेषां कर्मणां स्वर्कायास्वकीयादुत्कृष्टात् स्थितिस्थानात् समयमात्रादभ्याधस्तात्तावद्य-तर्गतित्वं यावत् स्थावरजघन्यम् एकैन्द्रियप्रायोग्यं जघन्यं स्थितिसत्कर्म । एतावता स्थितिकण्डके यावन्तः समया—स्तावन्तं स्थितिस्थानानि नानाजीवापेक्षया निरन्तरं नैरन्तर्येण लभ्यन्ते । तद्यथा—उत्कृष्टा स्थितिर्ग्रेहं स्थितिस्थानम् । समयोना उत्कृष्टा स्थितिर्द्वितीयं स्थितिस्थानम् । द्विसमयोना उत्कृष्टा स्थितिस्तृतीयं स्थितिस्थानम् । एवं तावद्वाच्यं यावदेकैन्द्रियप्रायोग्यं जघन्यं स्थितिसत्कर्म । एकैन्द्रियप्रायोग्याच्च जघन्यस्थितिसत्कर्मणोऽधस्तात् क्षणविषु क्षणे उद्वलने च सान्तराणं स्थितिस्थानानि लभ्यन्ते । अपिण्डार्द्धाजघन्यं च । कथामिति—चदुच्यते—एकैन्द्रियप्रायोग्यजघन्यस्थितिसत्कर्मण उपरितनाग्रमभागात्पर्यापमासंख्यभागमात्रं स्थितिस्वगडं खगडयितुमावन्ते । खगडनाग्रमप्रथमसमयादारभ्य च समये समयेऽस्तादुद्यवर्तीनामनुभावनानुद्यवर्तीनां स्तिबुक—

संक्रमेण समयमात्रा समयमात्रा स्थितिः क्षीयते । ततः प्र-
तिसमये स्थितिविशेषा लभ्यन्ते । तद्यथा—तत्स्थानावरणप्रयो-
ग्यं जघन्यं स्थितिसंक्रमं प्रथमसमयेऽतिक्रान्ते समयहीने
द्वितीये समयेऽतिक्रान्ते द्विसमयहीनम् । तृतीये समयेऽ-
तिक्रान्ते त्रिसमयहीनमित्यादि । अन्तर्मुहूर्तेन च कालेन
तत्स्थितिसंक्रमं खण्डयति । तत एतावती स्थितिर्युगपदेव
वृष्टिर्नैति कृत्वाऽन्तर्मुहूर्त्तादूर्ध्वं निरन्तराणि स्थितिस्थानानि
लभ्यन्ते । ततः पुनरपि द्वितीये पल्योपमासंख्येयभागमा-
त्रमन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण खण्डयति । तत्रापि प्रतिसमयमधः स-
मयमात्रसमयमात्रस्थितिस्थानांपल्यया निरन्तराणि स्थिति-
स्थानानि पूर्वप्रकारेण लभ्यन्ते । द्वितीये च स्थितिसंक्रमं
खण्डितं सति पुनरपि पल्योपमासंख्येयभागमात्रा स्थिति-
युगपदेव वृष्टिर्नैति न भूयोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तादूर्ध्वं निरन्तराणि
स्थितिस्थानानि लभ्यन्ते एवं तावद्वाक्यं यावदावलिका-
शेषा भवति । साऽपि चावलिका उदयवतीनामनुभवेना-
नुदयवतीनां स्तिबुकसंक्रमेण समये समये लयमुपयाति ता-
वद्यावदेका स्थितिः । ततोऽमूर्ति आवलिकामात्रसमयप्रमा-
णानि स्थितिस्थानानि निरन्तराणि लभ्यन्ते । तदेवं स्थि-
तिस्थानभेदोपदर्शनमपि कृतम् ।

सम्प्रत्यनुभागसंक्रमप्रकरणार्थमाह—

संक्रमममणुभागे, नवरि जहसं तु देसघाईणं ।

ल्लोकाभायवज्जण, एगद्वान्मि देसहरं ॥ २१ ॥

मणनाणे दुद्वानं, देसहरं सामिगोयमम्मेत्ते ।

आवरणविम्भमालम-ग किट्टिवणमु य मगंते ॥ २२ ॥

‘संक्रमसममि’ त्यादि-अनुभागसंक्रमेण तुल्यमनुभागस-
त्क्रमं वक्ष्येयम् । एतदुक्तं भवान-यथाऽनुभागसंक्रमं स्थानप्र-
त्ययविपाकशुभाशुभान्वसाधनार्थाद्वस्त्वाम्त्वानि प्राक् प्रति-
पादितानि तथैवाप्यनुभागसत्क्रमेण वक्ष्येयानि । नवर-
मय विशेषो यदुत देशघातिनीनां हास्यादिपटुवर्जिताना म-
तिश्रुतावधिज्ञानावरणचक्षुःचक्षुःसंविधदर्शनावरणसंज्ञल-
नक्षुपुण्यवर्धप्रक्रान्तरायपञ्चकरुपाणामष्टादशप्रकृतीनां ज-
घन्यानुभागसत्क्रमस्थानमधिकृत्य एकस्थानीयं, घातिसं-
ज्ञामधिकृत्य देशहर देशघातं वेदितव्यम् । मनःपर्यायज्ञाना-
वरणे पुनर्जघन्यमनुभागसत्क्रमस्थानमधिकृत्य द्विस्थानं, घा-
तिसंज्ञामधिकृत्य देशघातं । इहोक्तुष्टानुभागसत्क्रमस्वामिन
उत्कृष्टानुभागसत्क्रमस्वामिन एव वेदितव्याः । जघन्यानु-
भागसत्क्रमस्वामिनः पुनराह—‘सामिगोयं’ त्यादि । सम्य-
क्त्वज्ञानावरणपञ्चकदशनावरणपटुन्तरायपञ्चकरूपप्रकृति-
पोहशर्काकट्टिरूपसंज्ञलनलोभेदत्रयाणां स्वस्वान्तमसमये
वर्तमाना जघन्यानुभागसत्क्रमस्वामिनो वेदितव्याः ।

अत्रैव विशेषमाह—

मइसुयचक्खु अचक्खु-ण सुयममनस्स जेडुलद्धिम्म ।

परमोहिस्सोहिदुगं, मणनाणं विउलनाणस्स ॥ २३ ॥

‘मइसुय’ति-मतिज्ञानावरणश्रुतज्ञानावरणचक्षुःदर्शनावरणा-
चक्षुःदर्शनावरणानां श्रुतसमाप्तस्य सकलश्रुतपारगामिनश्चतु-
देशपुर्वधरस्यन्यथः । ज्येष्ठलब्धकस्य उत्कृष्टायां श्रुताधलब्धां
वर्तमानस्य जघन्यमनुभागसत्क्रमं । इदमत्र तात्पर्यम्-म-

तिज्ञानावरणादीनां चतसृणां प्रकृतीनामुत्कृष्टश्रुतार्थसम्प-
न्नधृतुदेशपूर्वधरो जघन्यानुभागसत्क्रमस्वामी वेदितव्यः ।
तथा परमावधिज्ञानावधिधिकमवधिज्ञानावरणावधिदर्श-
नावरणरूपं जघन्यानुभागसत्क्रमं भवति । एतदुक्तं भवति-
अवधिज्ञानावरणावधिदर्शनावरणयोर्जघन्यानुभागसत्क्रम-
स्वामी परमावधियुक्तो वेदितव्यः । तथा मनाज्ञानं मनः-
पर्यायज्ञानावरणं जघन्यानुभागसत्क्रमं विपुलमनःपर्याय-
ज्ञानिनोऽवगन्तव्यम्, स्वामित्वभावना अवधिज्ञानावरणवत् ।
लब्धिसहितस्य हि प्रभूतोऽनुभागः प्रलयमुपयातीति ‘पर-
मोहिस्से’ त्याद्युक्तम् । शेषाणां तु प्रकृतीनां य एव जघन्या-
नुभागसत्क्रमस्वामिनस्त एव जघन्यानुभागसत्क्रमेणाऽपि
द्रष्टव्याः ।

इदानीमनुभागसत्क्रमस्थानभेदप्रकरणार्थमाह—

बंधहयहयहउप्प-त्तिगाणि कमसो असंखगुणियाणि ।

उदयोदीरणवज्जा-णि हौति अणुभागठाणाणि ॥ २४ ॥

‘बंध’ ति इहानुभागस्थानानि त्रिधा, तद्यथा—बन्धात्प-
त्तिकानि हतोत्पत्तिकानि हतहतोत्पत्तिकानि च । तत्र
बन्धादुत्पत्तिर्येषां तानि बन्धात्पत्तिकानि । तानि चासंख्य-
यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि, तदन्तर्नामसंख्येयलोका-
काशप्रदेशप्रमाणान्यात् । तथा उद्धर्तनापवर्तनाकरणवशतो
वृद्धिहानिभ्यामन्यथाऽन्यथा यान्यनुभागस्थानानि वै-
चित्र्यभाज्ज भवन्ति, तानि हतोत्पत्तिकान्युच्यन्ते । हतात्-
घातान् पूर्वावस्थाविनाशरूपादुत्पत्तिर्येषां तानि हतोत्पत्ति-
कानि तानि च पूर्वभ्योऽसंख्येयगुणानि, एकैकस्मिन्
बन्धात्पत्तिके स्थाने नानाजीवांपल्यया उद्धर्तनापवर्तना-
भ्यामसंख्येयभेदकरणान् । यानि पुनः स्थितिघातेन र-
सघातेन चान्यथाऽन्यथाभवनादनुभागस्थानानि जायन्ते ;
तानि च हतहतोत्पत्तिकान्युच्यन्ते । हते उद्धर्तनापवर्त-
नाभ्यां घातं सति भूयोऽपि हतात् स्थितिघातेन रसघा-
तेन वा घातादुत्पत्तिर्येषां तानि हतहतोत्पत्तिकानि । ता-
नि चोद्धर्तनापवर्तनाजन्यभ्योऽसंख्येयगुणानि । सम्प्रत्य-
क्षरयोजना क्रियते—यानि उदयत उदीरणातश्च प्रतिसम-
यं तयसम्भवात् अन्यथाऽन्यथानुभागस्थानानि जायन्ते,
तानि वर्जयन्त्या शेषाणि बन्धात्पत्तिकादीनि अनुभागस्था-
नानि क्रमशोऽसंख्येयगुणानि वक्ष्येयानि उदयोदीरणा-
जन्यानि कस्मादुच्यन्ते इति चेदुच्यते—यस्मादुदयो-
दीरणयोः प्रवर्तमानयोनिरियमात् बन्धाद्धर्तनापवर्तनास्थ-
तिघातरसघातजन्यानामन्यतमान्यवश्यं सम्भवन्ति, तत्र
उदयोदीरणाजन्यानि तत्रैवान्तः प्रविशन्तीति न पृथक्
क्रियन्ते ।

तदेवमुक्तमनुभागसत्क्रमं । सम्प्रति प्रदेशसत्क्रमं
वक्ष्ये, तत्र चेतोऽर्थाधिकाराः, तद्यथा—भेदः साधनादि-
प्रकरणं, स्वामित्वं चेति । तत्र भेदः प्राग्वत् । सम्प्रति
साधनादिप्रकरणं कर्त्तव्यं, सा च द्विधा-मूलप्रकृतिविष-
या, उत्तरप्रकृतिविषया च । तत्र मूलप्रकृतिविषयां तां चिकी-
र्षेमाह—

सत्तएहं अजहसं, तिविहं सेसा दुहा पएसम्मि ।

मूलपण्डसु आउसु, साई अधुवा य सव्वे वि ॥ २५ ॥

‘सत्तर्ह’ इति आयुर्वर्जनां सप्तानां मूलप्रकृतीनामजघन्यं प्रदेशसत्कर्म त्रिविधं त्रिप्रकारम्, तद्यथा-अनादि, भ्रुवम्, अर्ध्रुवम् । तत्र क्षपितकर्मांशस्य आयुर्वर्जनां सप्तानां कर्मणां स्वस्वक्षयावसरे चरमस्थितौ वर्तमानस्य जघन्यं प्रदेशसत्कर्म । तच्च साद्यध्रुवं ततोऽन्यत्सर्वमजघन्यम्, तच्चानादि, सदैव सद्भावात् । भ्रुवाध्रुवताऽभव्यभय्यापक्षया । ‘ससा दुह’ इति शेषा विकल्पा उत्कृष्टानुकृष्टजघन्यरूपा द्विधा-द्विप्रकाराः, तद्यथा-साद्योऽध्रुवाश्च । तत्रोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मगुणितकर्मांशस्य मिथ्यादृष्टेः सप्तमपृथिव्यां वर्तमानस्य प्राप्यते । शेषकालं तु तस्याप्यनुकृष्टं ततो द्वे अपि साद्यध्रुवं । जघन्यं तु भावितमेव । तथा आयुषः सर्वेऽपि विकल्पा उत्कृष्टानुकृष्टजघन्याजघन्यरूपाः साद्योऽध्रुवाश्च, अर्ध्रुवसत्कर्मत्वात् ।

सम्प्रत्युत्तरप्रकृतीरधिकृत्य साऽऽद्यनादिप्रकरणं

विकीर्णराह—

वायालाणुकर्म, चउवीससया जहन्न चउतिविहं ।

होइह छपह चउद्धा, अजहन्नमभासियं दुविहं ॥ २६ ॥

‘वायाल’ इति सानवेदनीयसंज्वलनचतुष्टयपुरुषवदपञ्चन्द्रियजातितैजससप्तकप्रथमसंस्थानप्रथमसंहननशुभवर्णा—शुभवर्णाद्यकादशकागुलधुपगघातोच्छ्वासप्रशस्तविहाया—मार्तत्रसबादपर्याप्तप्रत्येकस्थिरशुभसुभगसुखरादेययशः—कीर्तिनिर्माणरूपाणां द्विचत्वारिंशत्प्रकृतीनामनुकृष्टं प्रदेशसत्कर्म चतुर्विधम् । तद्यथा-साद्यनादि भ्रुवमध्रुवं च । तद्यथा—वज्रर्षभनराचवर्जनां शेषाणामेकचत्वारिंशत्प्रकृतीनां क्षपकभ्रग्यां स्वस्ववर्धनसमये गुणितकर्मांशस्यात्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म भवति, तच्चैकसामायिकमिति कृत्वा साद्यध्रुवम् । ततोऽन्यत्सर्वमनुकृष्टम् । तदपि च द्वितीयं समयं भवत्सादि । तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादि भ्रुवाध्रुवं पूर्ववत् । वज्रर्षभनराचसंहननस्य तु सप्तमपृथिव्यां सम्यग्दृष्टेर्नारकस्य मिथ्यात्वगन्तुकामस्यात्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म तच्च साद्यध्रुवं, ततोऽन्यदनुकृष्टं, तदपि च द्वितीयं समये भवत्सादि । तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादि । भ्रुवाध्रुवं पूर्ववत् । अनन्तानुबन्धियशःकीर्तिसंज्वलनलोभवर्जितानां चतुर्विंशत्याधिकशतसंख्यानां ध्रुवसत्कर्मप्रकृतीनामजघन्यं प्रदेशसत्कर्म त्रिविधम् । तद्यथा-अनादि, भ्रुवम्, अर्ध्रुवम् च । तथाहि-एतासां क्षपितकर्मांशस्य स्वस्वक्षयचरमसमये जघन्यं प्रदेशसत्कर्म, तच्चैकसामायिकमिति कृत्वा साद्यध्रुवम् च । ततोऽन्यदजघन्यम्, तच्चानादि, सदैव सद्भावात् । भ्रुवाध्रुवता पूर्ववत् । ‘चउतिविहं’ इति यथासंख्येन योजनीयम्, द्विचत्वारिंशत्प्रकृतीनामनुकृष्टं चतुर्विधं, ध्रुवसत्कर्मणां चाजघन्यं त्रिविधमिति । तथाऽनन्तानुबन्धिचतुष्टयसंज्वलनलोभयशःकीर्तिरूपाणां षण्णाम् प्रकृतीनामजघन्यं प्रदेशसत्कर्म चतुर्विधम् । तद्यथा—सादि, अनादि, भ्रुवम्, अर्ध्रुवम् च । तथाहि-अनन्तानुबन्धिनामुद्गलकं क्षपितकर्मांशं यदा शेषीभूता एका स्थितिर्भवति तदा जघन्यं प्रदेशसत्कर्म । तच्चैकसामायिकमिति कृत्वा साद्यध्रुवं च ततोऽन्यत्सर्वमजघन्यम् । तच्चोद्गलितानां मिथ्यात्वप्रत्ययेन भूयोऽपि बध्यमानानां सादि, तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादि । भ्रुवाध्रुवं पूर्ववत् । यशःकीर्तिसंज्वलनलोभयोः पुनः क्षपितकर्मांशस्य क्षपणायोद्यतस्य यथाप्रवृत्ति-

करणस्यान्तिगसमये जघन्यं प्रदेशसत्कर्म । तच्चैकसामायिकमिति कृत्वा साद्यध्रुवं च । ततोऽन्यत्सर्वमजघन्यम् तदपि चानिवृत्तिकरणप्रथमसमये गुणसंक्रमेण प्रभूतस्य क्लिकस्य प्राप्यमाणत्वात् अजघन्यं भवत् सादि, तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादि । ‘भ्रुवाध्रुवता पूर्ववत्’ । ‘अभासियं दुविहं’ इति अभाषितम्-अनुक्तं सर्वासां प्रकृतीनां द्विविधं-द्विप्रकारमवगन्तव्यम् । तद्यथा-साद्यध्रुवं च । तत्र द्विचत्वारिंशत्प्रकृतीनामभाषितं जघन्यमजघन्यमुत्कृष्टं च । तत्रोत्कृष्टं द्विप्रकारं भाषितमेव । जघन्याजघन्यता च वक्ष्यमाणं स्वामित्वमवलोक्य स्वयमेव भावनीया । ध्रुवसत्कर्मणां च चतुर्विंशतिशतसंख्यानामभाषितमुत्कृष्टमनुकृष्टं जघन्यं च । तत्र जघन्यं भाषितमेव । उत्कृष्टानुकृष्टं मिथ्यादृष्टौ गुणितकर्मांशे प्राप्यते । ततो द्वे अपि साद्यध्रुवं । एवमनन्तानुबन्धिसंज्वलनलोभयशःकीर्तीनामपि उत्कृष्टानुकृष्टं भावनीये । जघन्यं तु भाषितमेव शेषाणां चाध्रुवसत्कर्मणां चत्वारोऽपि विकल्पाः साद्यध्रुवा अर्ध्रुवसत्कर्मत्वादवसेयाः ।

तदेवं कृता साद्यनादिप्रकरणं । सम्प्रति स्वामित्वं वक्त-

व्यम् । तच्च द्विधा-उत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामित्वं

जघन्यप्रदेशसत्कर्मस्वामित्वं च । तत्रो-

त्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामित्वमाह—

संपुन्नगुणियकम्मां, पणसउककस्ससंतसामी उ ।

तस्सेव उ उप्पिविणि-ग्गयस्स कासिं चि वप्पेहिं ॥ २७ ॥

‘संपुन्न’ इति—उत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामी सम्पूर्णगुणितकर्मांशः सप्तमपृथिव्यां नारकभ्रमसमये वर्तमानः प्रायः सर्वासामपि प्रकृतीनामवगन्तव्यः । कासांचित्पुनः प्रकृतीनां तस्यैव सम्पूर्णगुणितकर्मांशस्य सप्तमपृथिव्या विनिर्गतस्योपरिष्ठात् विंशतोऽस्ति, ततस्तमहं वर्णयामि वर्णयिष्यामि । “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानयद्वा” (पा०-३३-३१३) इति (श्रीसि०-३-४-८४) भाष्येति वर्तमानः ।

प्रातज्ञानमेवाऽऽह—

मिच्छन्ते मीसम्मि य, संपक्खत्तम्मि मीस सुद्धाणं ।

वरिमवरस्म उ ईसा-णगस्स चरम्मि सयम्मि ॥ २८ ॥

‘मिच्छन्ते’ इति—स, प्रागभिहितस्वरूपो गुणितकर्मांशः सप्तमपृथिव्या उद्धृत्य त्रियक्षुत्पन्नः, तत्राप्यन्तर्मुहूर्तं स्थित्वा मनुष्येषु मध्य समुत्पन्नः, तत्र सम्यक्त्वं प्राप्य सप्तकक्षपणाय शीघ्रमभ्युद्यतः । ततो यास्मिन् समये मिथ्यात्वं स—स्यग्मिथ्यात्वं सर्वसंक्रमेण प्रतिपति, तास्मिन्समये सम्यक्त्वमिथ्यात्वस्यात्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म । तदपि च सम्यक्त्वमिथ्यात्वं यास्मिन् समये सर्वसंक्रमेण सम्यक्त्वं प्रतिपति, तास्मिन् समये सम्यक्त्वस्यात्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म । अक्षर—योजना त्वयम्—मिथ्यात्वं मिथ्ये च यथासंख्ये मिथ्यसम्यक्त्वं च प्राक्षिपे सति तयोर्मिश्रशुद्धयोः मिश्रसम्यक्त्वयोः उत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म भवति । तथा स एव गुणितकर्मांशो नारकास्तर्यभूत्वा कश्चिदीशानन्दो जातः । सोऽपि च तत्रातिसंक्रिष्टो भूत्वा भूयो भूयो नपुंसकवद् बध्नाति । तत्राती च तस्य स्वभवान्तसमये वर्तमानस्य वर्षेवरस्य नपुंसकवदस्यात्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म ।

ईसाणे पूरिता, नपुंसगीता असीखवासासु ।

पक्षासंख्यभागे-ण पूरिए इतिवेयस्स ॥ २६ ॥

'ईसाणे'ति—ईशानदेवलोके उत्कृष्टप्रकारेण नपुंसकवेदमाप्यं नपुंसकवेदस्थोत्कृष्टं प्रदेशसंख्यं कृत्वा ततः संख्ययवर्षा-युक्तेषु मध्ये समुत्पद्य पुनरसंख्ययवर्षायुक्तेषु मध्ये समु-त्पन्नः । तत्र च तेन संक्रियेन भूत्वा पल्यापमासंख्यय-भागमात्रेण कालेन पूरिते स्त्रीवेदे बन्धन नपुंसकवेद-लिकसंक्रमेण च प्रभूतमापूरितं स्त्रीवेदे मति तदानीं त-स्य स्त्रीवेदस्थोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म भवति ।

पुरिसस्स पुरिससंकम-पएसउकस्स सामिगस्मेव ।

इत्थी जं पुण समयं, संपक्खित्ता इवइ तांहे ॥ ३० ॥

'पुरिसस्स'ति—पुरुषस्य पुरुषवेदस्थोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म उ-त्कृष्टपुरुषवेदसंकमस्वामिन एव वेदितव्यम्, एतदुक्तं भव-ति—य एवोत्कृष्टपुरुषवेदसंकमस्वामी स एवोत्कृष्टपुरुषवे-दप्रदेशसत्कर्मस्वाम्यपि वेदितव्यः । नवरं यं समयं यस्मि-न् समये स्त्रीवेदं पुरुषवेदे संप्रतिष्ठा भवति संक्रमयति 'तांहे' तदानीं पुरुषवेदस्थोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामी ।

तस्मेव उ संजलणा, पुरिसाइकमंण सव्वमंछांभे ।

चउरुयसमित्तु खिप्पं, रागंतं सायउच्चजमा ॥ ३१ ॥

'तस्मेव'ति—य एव पुरुषवेदोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामी तस्यै-व संज्वलनाश्चत्वारः क्राधावयः क्रमेण पुरुषवेदादिसत्कर्म-लिकसर्वसंज्ञांभे उत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मणा भवन्ति । इयमत्र भावना—य एव पुरुषवेदोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामी यदा पुरु-षवेदं सर्वसंक्रमेण संज्वलनक्रांधं संक्रमयति तदा संज्वल-नक्रांधोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामी । स एव यदा संज्वलन-क्रांधं सर्वसंक्रमेण मांनं संक्रमयति तदा संज्वलनमांनो-त्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामी । स एव संज्वलनमाने सर्वसं-क्रमेण संज्वलनमायायां संक्रमयति तदा संज्वलन-मायाोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामी । स एव यदा संज्वलनमा-यां सर्वसंक्रमेण संज्वलनलोभं संक्रमयति तदा संज्वलन-लोभोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामी । तथा चतुरंगं वाराण मोहनीय-मुपशमय्य गुणितकर्मांशः शीघ्रं क्षणायान्तिथितस्तस्य मू-लसंपरायगुणस्थानकचरमसमये वर्तमानस्य सातवर्षी-योच्चैर्गोत्रयशःकीर्तीनामुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म । यस्मादंतासु प्रकृतिषु श्रगयामारुहः सन् गुणसंक्रमेण प्रभूतान्यशुभप्र-कृतिलिकानि संक्रमयति । ततः मूलमसंपरायचरमसम-ये एतान्मासोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म प्राप्यते । उक्तं च—“ चउरु-यसामिथ माहं, जसुच्चसायाण सुहुमव्वगंतं । जं असुभगग इदलिया-ण, संकमा होइ पयासु ॥ १ ॥ ”

देवनिरियाउगाणं, जोगुकस्सेहि जेदुगद्धाण ।

यद्धाणि ताव जावं, पढमं समए उदिआणि ॥ ३२ ॥

'देवनिरियाउगाणं' ति—देवनारकायुषोत्कृष्टैर्योगैरुत्कृष्टया च बन्धाऽद्या इथाः सतोस्तावदुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म प्राप्यते, यावत्प्रथमं समयं उदीर्णं उदयप्राप्तं भवतः । किमुक्तं भव-ति—बन्धादारभ्याद्यप्रथमसमयं यावद्देवनारकायुषोत्कृष्टप्र-कारेण इयोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म भवति ।

सेसाउगाणि नियगे-सु चेव आगम्म पुव्वकोडीए ।

सायंबहुलस्स अचिगं, बंधंते जावं नो वड्डे ॥ ३३ ॥

'सेसाउगाणि' ति—शेषायुषी—तिर्यङ्मनुष्यायुषी । 'व्वकोडीए' ति पूर्वकोट्योपलक्षिते पूर्वकोटिप्रमाणे उत्कृष्ट-बन्धाऽद्या उत्कृष्टैर्योगैर्बद्धे । यद्धा च निजकेषु भवेषु निज निजभव समागत्य, सातबहुलः सन् ते आयुषी यथाये गमनुभवति । सुखितस्य हि न मूयांस आयुःपुद्गलाः प-रिसटन्तीति कृत्वा सातग्रहणं कृतम् । ततोऽचिगान् बन्धा-न्ते इति उत्पत्तिसमयादूर्ध्वमन्तर्मुद्दत्तमात्रमेव स्थित्वा प्र-तुं कामां जातः सन् उत्कृष्टया बन्धाऽद्या उत्कृष्टैश्च योगै-रन्यत् पारमार्थिकं समानजातीयं मनुष्यां मनुष्यायुः तिर्य-च नियंगायुर्वन्नाति । ततो बन्धान्तसमये यावन्नाष्टाप्यप-वर्तयति तावत्तस्य सातबहुलस्य मनुष्यस्य सतां मनुष्या-युषः तिर्यचः (ख) सतीत्यर्थगायुष उत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म भवति । यतस्तस्य तदानीं स्वमथायः किञ्चिद्वर्णं परमथाय-श्च समाप्तजातीयं परिवर्णलिकमस्तीति कृत्वा, बन्धान्त-आवर्धेयमाने द्वितीये समयेऽपवर्त्तयिष्याति, ततः उक्तं ब-न्धान्तं इति ।

पूरित्तु पुव्वकोडी, पुहुत्तानाग्गदुगस्स बंधंते ।

एवं पल्लितगंते, वेउच्चियसेसनवगम्मि ॥ ३४ ॥

'पूरित्तु' ति—पूर्वकोटीपृथक्त्वं पूर्वकोटीसत्तकं यावत् संक्रिया-प्यवसायवशेन नरकद्विकं नरकगांतनरकानुपूर्वीलक्षणं भूया-भूय आपृथं बन्धन निचिंतं कृत्वा नरकाभिमुखो बन्धान्तसम-ये नरकादिकस्योत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामी । तथा एवम्—अनेनैव प्रकारेण पूर्वकोटीपृथक्त्वं यावत् भागभूमिषु मध्ये पल्याप-मत्रयं च यावद्विशुद्धाध्यवसायवशेन वैक्रियकादशकात् नर-कद्विकेऽपनीति शेषं यद्वैक्रियनवकं देवादिकं वैक्रियसत्तकं चेत्यर्थः । तत् बन्धनापृथं देवत्वाभिमुखस्तासां देवादिकवै-क्रियसत्तकवपाणां नवप्रकृतीनामुत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामी ।

तमतमगो सव्वलहुं, सम्मसं लभिष सव्वचिरमद्धं ।

पूरिता मणुयदुगे, स वज्जरिसहं सर्वंधंते ॥ ३५ ॥

'तमतमगो' ति—तमस्तमनः सप्तमपृथ्वीनारकः । सर्वलघु-अतिक्षिप्रे जन्मानन्तरमन्तर्मुद्दत्ते गते सतीत्यर्थः । सम्यक्त्वं लब्ध्वा । 'सव्वचिरमद्धं' ति अतिदीर्घं कालं यावत् सम्य-क्त्वमनुपालयन् मनुष्यादिकं वज्रपभनाराचसंहनने च बन्ध-नापृथं यतोऽनन्तरसमये मिथ्यात्वं यास्याति तस्मिन् समये बन्धाऽद्याचरमभूते तयोर्मनुष्यादिकवज्रपभनाराचसंहननयो-रुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म भवति ।

सम्महिद्धिधुवाणं, वत्तीसुदहीसयं चउक्खुत्तो ।

उवसामइत्तु माहं, खवेतगे नियगबंधंते ॥ ३६ ॥

'सम्महिद्धि' ति—याः प्रकृतयः सम्यगहृष्टीनां बन्धमाश्रि-त्य धृयाः वज्रिन्द्रियजातिसमचतुरस्रसंस्थानपराघातोच्छ्वास-प्रशस्तविहायार्गातत्रसदादरपयासप्रत्येकसुखरसुभगादय-पा द्वादश तासां द्वाविंशर्धाधिकसागरांपमाणां शतं यावद्बन्ध-नोपचितानां चतुःकृत्वः चतुरंगं वाराण मोहनीयं चोपशमय्य मोहनीयं हि उपशमयन् प्रभूतानि दलिकानि गुणसंक्रमेण

संक्रमयतीति कृत्वा चतुःकृत्यो मोहोपशमग्रहणम् । ततः क्ष-
पणयोद्यतस्य निजबन्धव्यवच्छेदकाले उत्कृष्टं प्रवेशसत्कर्म
भवति ।

ध्रुवबंधीण सुभाषं, सुभधिराणं च नवरि सिग्धयरं ।

तित्थगराहारगतणू, तेत्तीसुदही विरचिया य ॥ ३७ ॥

‘ध्रुवबंधीण’ ति-याः शुभध्रुवबन्धिन्यः प्रकृतयस्तैजसस-
मकशुभधर्माधिकादशकगुरुलघुनिर्माणरूपा विंशतिप्रकृतयः
तासां शुभस्थिरयोश्च पूर्वोक्तं प्रकारेणात्कृष्टं प्रवेशसत्कर्म
भावनीयम् । नवरं चतुःकृत्यो मोहनीयोपशमनानन्तरं शीघ्रतरं
क्षपणायोद्यतस्येति वक्तव्यं शेषं तथैव । तथा तीर्थकरनाम्नां
शुणितकर्मोशनं देशानपूर्वकोटिद्विकाधिकानि त्रयस्त्रिंशत्सा-
गरोपमाणि यावद्बन्धेन पूरितस्य स्वबन्धान्तसमये उत्कृष्टं
प्रवेशसत्कर्म । आहारकतनाराहारकसप्तकस्य तु विरांचनस्य
देशानपूर्वकोटिं यावत् भूया भूया बन्धेनोपाचितस्य स्वबन्ध-
व्यवच्छेदसमये उत्कृष्टं प्रवेशसत्कर्म ।

तुल्ला नपुंसवेण, शेरिगिदियथावरापवुज्जाया ।

विगलसुदुमत्तिया वि य, नरतिरिय चिरऽजिया होंति ॥ ३८ ॥

‘तुल्ला’ ति-नपुंसकवदेन तुल्या एकेन्द्रियजातिस्थावरा-
तपोद्घाता वेदितव्याः । यथा नपुंसकवदस्य ईशानदेवभव-
चरमसमये उत्कृष्टं प्रवेशसत्कर्मोक्तं तथा एतेषामपि द्रष्टव्य-
मित्यर्थः । विकलात्रकं द्वात्रिंशत्तुगिन्द्रियजातरूपं सूक्ष्मात्रिकं
सूक्ष्मापर्याप्तसाधारणरूपं यदा पूर्वकोटिपृथक्त्वं यावत्
तिर्यङ्मनुष्यमवैरिजितं भवति, तदा स्वबन्धान्तसमये
तेषां तिर्यङ्मनुष्याणां तद्विकलात्रकादिकमुत्कृष्टप्रवेशसत्कर्म
भवति । तद्वचमुत्कृष्टप्रवेशसत्कर्मस्वामित्वम् ।

सम्प्रति जघन्यप्रदेशसत्कर्मस्वामित्वमाह—

खवियं सयम्मि पगयं, जहन्नं नियगसंतकर्मते ।

खणमंजोइय संजो-यणाण चिरसम्मकालंते ॥ ३९ ॥

‘खवियं’ ति-जघन्य-जघन्यप्रदेशसत्कर्मस्वामित्वं प्रकृतमधि-
कारः । क्षपितकर्मोशनं । सूत्रे चात्र सप्तमी तृतीयार्थे वेदित-
व्यम् । ‘नियगसंतकर्मते’ ति स्वस्वसत्ताचरमसमये ।
एवं तावत्सर्वकर्मणां सामान्येनोक्तम् । सम्प्रति पुनर्येषां कर्मणां
विंशतिऽस्ति तानि पृथगेवाह-‘खण’ त्यादि इह क्षपितकर्मो-
शनं सम्यग्दृष्टिना सता अनन्तानुबन्धिन उद्भलिताः । ततः
पुनरपि मिथ्यात्वं गतेनान्तर्मुहूर्ते कालं यावदनन्तानुबन्धिनो
बद्धाः । ततो भूयोऽपि सम्यक्त्वं प्रतिपन्नः । तच्च सम्यक्त्वं
हे षट्पष्टी सागरोपमाणां यावदनुपाल्य क्षपणार्थमभ्युद्य-
तस्तस्यानन्तानुबन्धिनं क्षपयतो यदा एका स्थितिः स्वरूपा-
पक्षया समयमात्रावस्थाना अन्यथा तु द्विसमयावस्थाना श-
शीभवति तदा तेषां जघन्यं प्रवेशसत्कर्म ।

उव्वलमालीणं उ-व्वलणा एगडिइ दुसामइगा ।

दिट्ठिदुगे वत्तीसे, उदहिसए पालिए पच्छा ॥ ४० ॥

‘उव्वलमालीणं’ ति-उद्भल्यमानानां त्रयोविंशतिप्रकृतीना-
मुद्भलनकाले या एका स्थितिः स्वरूपापक्षया समयमात्राव-
स्थाना, अन्यथा तु द्विसमयमात्रावस्थाना, सा तासां जघन्यं

प्रवेशसत्कर्म । एतच्च सामान्येनोक्तम्, अत्रैव विशेषमाह—
‘दिट्ठिदुगे’ त्यादि द्वात्रिंशदधिकं सागरोपमाणां शतं यावत्
सम्यक्त्वमनुपाल्य पञ्चान्मिथ्यात्वं गतो मन्दाद्भलनया च प-
क्षोपमासंख्ययभागमात्रप्रमाणया सम्यक्त्वमिधे उद्भलयितु-
मारभते स उद्भलयैश्च तद्वलिकं मिथ्यात्वं संक्रमयति । स-
र्वसंक्रमेण चावलिकाया उपरितनं सकलमपि दलिकं संक्र-
मितम् आर्वालकागतं च दलिकं स्तिबुकसंक्रमेण संक्रमयति
संक्रमयतश्च यदेका स्थितिः स्वरूपापक्षया समयमात्रावस्था-
ना, अन्यथा तु द्विसमयमात्रावस्थाना, तदा तयोः सम्य-
क्त्वमिश्रयाजघन्यं प्रवेशसत्कर्म ।

अंतिमलोभजसाणं, मोहं अणुवममइतु खीलाणं ।

नेयं महापवत्त-करणस्स चरमम्मि समयम्मि ॥ ४१ ॥

‘अन्तिम’ ति-अन्तिमलोभः-संज्वलनलोभः ततः संज्वल-
नलोभयशःकीर्त्योश्चतुरां वारान् मोहनीयमनुपशमय-मोह-
स्योपशमं कृत्वा उपशमश्रेणिमकृत्वैत्यर्थः । शेषाभिः क्षपित-
कर्माशक्रियाभिः क्षीणयोर्यथाप्रवृत्तकरणचरमसमये जघन्यं
प्रवेशसत्कर्म ज्ञेयम् । मोहनीयोपशमं हि क्रियमाणं गुणसंक्र-
मेण प्रभूतं दलिकमवाप्यते, न च तेन प्रयोजनमिति कृत्वा
मोहनीयोपशमनप्रतिषेधः ।

वउव्विकारसगं, खणबंधगतेउनरयजिडुटिइ ।

उव्वडित्तु अवंधिय, एगेदिगए चिरुव्वलणे ॥ ४२ ॥

‘वउव्विकारसगं’ ति-नरकद्विकंदवद्विक्रयैक्रियसप्तकरु-
पं वैक्रियकादशकं पूर्वं क्षपितकर्मोशनोद्भलितम्, ततो भूयो-
ऽप्यन्तर्मुहूर्ते कालं यावद्बद्धम् । ततो ज्येष्ठास्थितौ नरकऽ-
प्रातिष्ठानाभिधाने नरके जातः । तत्र च सता तेन तन्
वैक्रियकादशकं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि यावत् विपाकतः
संक्रमतश्च यथायोगमनुभूतम् । ततो नरकादुद्भूत्य तिर्यक्ष-
प-अन्द्रेयेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च वैक्रियकादशकस्य भूयो-
ऽपि बन्धो न कृतः, तथाविधाध्यवसायाभावात् । तत एके
न्द्रियो जातः । स च तद्वैक्रियकादशकं चिराद्भलनया उ-
द्भलयितुं लग्नः । चिराद्भलनया चाद्भलयतः सतो यदेका
स्थितिः स्वरूपापक्षया समयमात्रावस्थाना, अन्यथा तु
द्विसमयमात्रावस्थाना शशीभवति तदा तस्य वैक्रियकादशक-
स्य जघन्यं प्रवेशसत्कर्म ।

मणुयदुगुबागोए, सुदुमखणवद्धगेसु सुदुमतये ।

तित्थयराहारतणु, अप्पद्धा वंधिया मुचिरं ॥ ४३ ॥

‘मणुय’ ति-मनुष्यादिकमुद्देशोत्रं च पूर्वं सूक्ष्मत्रसेन
क्षपितकर्मोशनोद्भलितम्, ततः ‘सुदुमखणवद्धगेसु’ ति
सूक्ष्मेण सूक्ष्मेकान्द्रेयेण पृथिव्यादिना सता क्षणमन्तर्मुहूर्ते-
काले यावत् भूयोऽपि बद्धम् । ततः सूक्ष्मत्रसेषु तेजोवा-
युषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च चिराद्भलनया उद्भलयितुं लग्नः
उद्भलयतश्च यदा तेषामेका स्थितिर्द्विसमयमात्रावस्थाना श-
शीभवति तदा तयोर्मनुष्यादिकाञ्चैर्गोत्रयोः सूक्ष्मक्षणवद्धयो-
जघन्यं प्रवेशसत्कर्म । तथा तीर्थकरनाम्नां ‘अप्पद्धाबंधि-
य’ ति अल्पं कालं चतुरशीतिवर्षसहस्राणि सानि-
रेकाणि यावद्बद्धा केवली जातः । ततः ‘मुचिरं’ ति प्र-

भूतं कालं देशानपूर्वकोटिरूपं यावत् केवलपर्यायं परि-
पाल्यायोगिकेवलिनः सतः क्षपितकर्माशस्य चरमसमये व-
र्त्तमानस्य तीर्थकरनाम्नो जघन्यं प्रदेशसत्कर्म । अन्ये तु
प्रयते-तीर्थकरनाम्नः क्षपितकर्माशेन तत्प्रायोग्यजघन्ययो-
गिना प्रथमसमये या लता बद्धा सा जघन्यं प्रदेशस-
त्कर्म । 'आहारतणु' इति आहारकतनूपलक्षितमाहारक-
सत्कर्म । 'अप्यद्वा बांधव' इति अल्पकालं बद्धा मिथ्यात्वं
गतः, ततः 'सुचिर' इति चिरोद्धलनया उद्धलयतः सतो
यदा एका स्थितिर्द्विसमयमात्रावस्थाना शेषीभवति तदा
तस्य जघन्यं प्रदेशसत्कर्म । तदेवमुक्तं जघन्यप्रदेशसत्कर्म-
स्वामित्वम् ।

सम्प्रति प्रदेशसत्कर्मस्थानप्ररूपणार्थं

स्पर्धकप्ररूपणमाह—

चरमावलिपविट्टा, गुणमेही जामिमन्थि न य उदञ्चो ।

आवलिगा समयममा, तामि खलु फडगाइ तु ॥ ४४ ॥

'चरमावलिप' इति-चरमा-सर्वान्तिमा या क्षपणकालं आव-
लिका तां प्रविष्टा गुणश्रेणिर्यासां प्रकृतीनामस्ति न च उ-
दयः तासां स्यान्निर्दिष्टकामध्यात्वाद्यष्टादशकपायनरक-
ट्टिकनिर्यष्टिकपञ्चिन्द्रियजातिवर्जजातिचतुष्टयातपोदद्यात-
स्थावरसूक्ष्मसाधारणरूपाणामेकानत्रिंशत्स्थानानामावलि-
कायां यावन्तः समयास्तावन्ति स्पर्धकानि भवन्ति । ख-
लुशब्दे वाक्यालङ्कारः । तुरगकारार्थः । आवलिकासम-
यसमाऽन्येवेत्यर्थः । इयमत्र भावना-अभ्यवप्रायोग्यजघन्य-
प्रदेशसत्कर्मयुक्तग्रन्थेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च सर्वविगति
दर्शावगति चानिकशा लब्ध्वा चतुरश्च वागान मोहनीयमपशम
य्य भूयोऽन्यैर्काण्डेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च पल्लोपमासं-
ख्ययभागमात्र कालं यावत् स्थित्वा मनुष्येषु मध्ये स-
मुत्पन्नः, तत्र च क्षपणायामभ्युतः । तस्य चरमे स्थितिस्व-
रङ्केऽपगते सात चरमावलिकायां स्तिबुकसंक्रमेण क्षाय-
माणायां यदा एका स्थितिर्द्विसमयमात्रावस्थाना शेषीभव-
ति तदा सर्वमजघन्यं यत् प्रदेशसत्कर्म तत्
प्रथमं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । तत एकास्मिन् परमाणौ
प्रक्षिप्तं सात अन्यत्—द्वितीयं प्रदेशसत्कर्मस्थानं
भवाति । ततो द्वयोः परमाण्वोः प्रक्षिप्तयोरन्य-
चतुर्थं प्रदेशसत्कर्मस्थानं त्रिषु परमाणुषु प्रक्षिप्तं अन्यत् ।
एवमेकैकपरमाणुप्रक्षेपणं प्रदेशसत्कर्मस्थानानि नानाजीवा-
पक्षयाऽनन्तानि तावद्वाच्यानि यावत्संक्रमेण चरमे
स्थितिर्विशेषं गुणितकर्माशस्योत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानं
भवति । अत ऊर्ध्वमन्यप्रदेशसत्कर्मस्थानं न
प्राप्यते तत इदमेकं स्पर्धकम् । इदं तु चर-
मस्थितिमधिकृत्य । एवं द्वितीयमस्थित्याद्वितीयं स्पर्ध-
कं वल्लभ्यम् । तिसृषु च स्थितिषु तृतीयम् । एवं तावद्वा-
च्यं यावत्समयानावलििकासमयप्रमाणानि स्पर्धकानि भव-
न्ति । तथा चरमस्थितिघातस्य चरमे प्रक्षेपमादि कृत्वा
पञ्चानुपूर्व्या प्रदेशसत्कर्मस्थानानि यथोत्तरं वृद्धानि ताव-
द्वाच्यानि यावदात्म्यायमात्म्यामत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म । तत
पताघटतदपि सकलस्थितगतं यथा सम्भवमेकं स्पर्धकं
चिवद्यते । तत एतेन स्पर्धकेन सहावलििकासमयप्रमाणानि
स्पर्धकानि भवन्ति ।

संजलणतिगे चवं, अहिगाणि य आलिगाएँ समएहि ।
दुसमयहीणिहि गुणा-णि जोगठाणाणि कसिसाणि ४५ ।
'संजलणतिगे' इति-संज्वलनत्रिकं क्रोधमानमायारूपं, ए-
वं पूर्वोक्तं प्रकारेण स्पर्धकानि वाच्यानि । इयमत्र भाव-
ना—क्रोधादीनां प्रथमस्थितिर्यावदावलिकाशेषा न भवति
तावत् स्थितिघाते रसघातबन्धोदयोदीरणाः प्रवर्त्तन्ते ।
आवलिकाशेषायां तु प्रथमस्थितौ व्यर्थाच्छ्रुयन्ते, ततोऽनन्त-
रसमये समयानावलिकागते समयद्वयोनावलिकाट्टिकबद्धं
च स्रज्जस्ति, अन्यत् सर्वं क्षीये तत्र समयानावलिकाग-
तस्य दलिकस्य स्पर्धकभावना यथा प्राक् कृता
तथाऽप्राप कर्त्तव्या, यच्च समयद्वयोनावलिकाट्टिकबद्धं
दलिकमस्ति तस्यान्यथा स्पर्धकभावना क्रियते पूर्वप्रकारे-
णात्र स्पर्धकस्वरूपस्याप्राप्यमाणत्वात् । अथोच्यते कथं
स्थितिघातरसघातबन्धोदयोदीरणाव्यवच्छेदानन्तरसमये स
मयद्वयोनावलिकाट्टिकबद्धमेव दलिकमस्ति न शेषमिति
ज्ञायते ? उच्यते—इह चरमसमयक्रोधादिवदकेन यद्बद्ध द-
लिकं तद्वन्धावलिकारीतम् आवलिकामात्रेण कालेन निरव-
शे संक्रमयति । तथा च सति आधालिकाचरमसमये स्वरू-
पापक्षयाऽकर्मो भवति । द्विचरमसमयेवदकेन यद्बद्ध तदापि
च बन्धावलिकायामतीतायामन्येनावलिकामात्रेण कालेन सं-
क्रमयति; आवलिकायाश्चरमसमये अकर्मो भवति । एवं य-
त्कर्म यास्मिन् समये बद्धं तत्तस्मात्समयादारभ्य द्वितीयाव-
लिकाचरमसमयेऽकर्मो भवति । तथा च सति बन्धाद्यभा-
वप्रथमसमये समयद्वयोनावलिकाट्टिकबद्धमेव सत्प्राप्यते, न
शेषम् । तथाहि-तत्त्वतोऽसंख्यातसमयात्मिकाऽप्यावलिका
किलासत्कल्पनया चतुःसमयात्मिका कल्प्यते । ततो बन्धा-
दिव्यवच्छेदचरमसमयादवाक् अष्टमे समये यद्बद्ध तद्वन्धाव-
लिकायां चतुःसमयात्मिकायामतीतायाम् अन्यथा चतुःसम-
यात्मिकया आवलिकया अन्यत्र संक्रम्यमाणं चरमसमये
बन्धादिव्यवच्छेदसमयरूपं सर्वथा स्वरूपेण न प्राप्यते, अ-
न्यत्र सर्वात्मना संक्रमितत्वात् । सप्तमे समये यद्बद्धं तच्चतुः-
समयात्मिकायामावलिकायामतीतशान्तायामन्यथा चतुः-
समयात्मिकया अन्यत्र संक्रम्यमाणं बन्धादिव्यवच्छेदानन्त-
रसमये स्वरूपेण न प्राप्यते, सर्वात्मनाऽन्यत्र संक्रमितत्वात्,
शेषपञ्चादिसमयवद्धं तु प्राप्यते । ततो बन्धादौ व्यर्थाच्छ्रुयं
सति अनन्तरसमये समयद्वयोनावलिकाट्टिकबद्धमेव सत्
प्राप्यते नान्यदिति । तत्र बन्धादिव्यवच्छेदसमये जघन्य-
योगिना सता यद्बद्धं तस्य बन्धावलिकायामतीतायामन्यथा
आवलिक्काऽन्यत्र संक्रम्यमाणस्य चरमसमये यत्संक्रम-
यिष्यति न तावत्संक्रमयति तत् संज्वलनक्रोधस्य जघन्यं
प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एवं द्वितीययोगस्थानवर्तिना बन्धादि-
व्यवच्छेदसमये यद्बद्धं तस्यापि दलिकं चरमसमये द्वितीयं
प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एवं तावद्वाच्यं यावदुत्कृष्टयोगस्थान-
वर्तिना सता बन्धादिव्यवच्छेदसमये यद्बद्धं तस्य दलिकं च-
रमसमये सर्वोत्कृष्टमन्तिमं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एवं जघ-
न्यं योगस्थानमादि कृत्वा यावन्ति योगस्थानानि भवन्ति
तावन्ति प्रदेशसत्कर्मस्थानान्यपि चरमसमये प्राप्यन्ते, इद-
मेकं स्पर्धकम् । एवं बन्धादिव्यवच्छेदद्विचरमसमये जघन्य-
योगादिना यद्बध्यते तत्रापि द्वितीयावलिकाचरमसमये

प्रागिव तावन्ति प्रदेशसत्कर्मस्थानानि भावनीयानि । केवलं स्थितिद्वयभावीनि तानि प्रतिपन्नव्यानि, बन्धादिव्यवच्छेदचरमसमये बद्धस्यापि दलिकस्य तदानीं द्विसमयस्थितिकस्य प्राप्यमाणत्वात् । इदं द्वितीयं स्पर्धकम् । एवं बन्धादिव्यवच्छेदद्विचरमसमये जघन्ययोगादिना यद्व्येत तत्रापि द्वितीयावलिकाचरमसमे प्रागिव तावन्ति प्रदेशसत्कर्मस्थानानि भवन्ति । तत्र स्थितित्रयभावीनि तानि भावनीयानि, तदानीं बन्धादिव्यवच्छेदचरमसमयबद्धसत्कस्यापि दलिकस्य त्रिसमयस्थितिकस्य प्राप्यमाणत्वात् । इदं तृतीयं स्पर्धकम् । एवं समयद्वयोनावलिकाद्विकं यावन्तः समयास्तावन्ति स्पर्धकानि भवन्ति । तत आह—‘अहिगाणि य आवालिगाण’ इत्यादि । योगस्थानानि कृत्स्नानि समस्तानि समुदायैकरूपतया विवक्षितानि, सकलयोगस्थानसमुदाय इत्यर्थः । आवालिगाणैः समयेः समयद्वयहानैर्गुणयन्ते गुणिने सति यावन्तः सकलयोगस्थानसमुदायास्तावन्ति प्रथमास्थितौ व्यवच्छिन्नायामधिकानि स्पर्धकानि भवन्ति । तथाहि—बन्धादिव्यवच्छेदानन्तरसमये समयद्वयोनावलिकाद्विकसमयप्रमाणानि स्पर्धकानि प्राप्यन्ते । एतच्चानन्तरमेव भावितम् । बन्धादिव्यवच्छेदादूर्ध्वं च प्रथमास्थितिरावालिगामात्रा तिष्ठति, ततस्तस्यामावालिगामात्रायां प्रथमस्थितौ संक्रमणं व्यवच्छिद्यमानायां परत आवालिगामसमयप्रमाणानि स्पर्धकानि अन्यत्र संक्रमणं व्यवच्छिद्यन्ते अत एव च तानि पृथक् न गुणयन्ते । ततस्तेषु व्यवच्छिन्नेषु प्रथमास्थितौ च व्यवच्छिन्नायां शेषाणि समयद्वयोनावलिकासमयप्रमाणान्येवाधिकानि प्राप्यन्ते, नान्यानीति ।

‘वेणु फड्गदुगं, अहिगा पुगिस्म वेड आवालिगा ।

दुममयहीणा गुणिगा, जोगट्ठाण्हि कभिण्हि ॥४६॥

‘वेणु’ इति—वेदेषु स्त्रीधदपुरुषवदनपुंसकवेदेषु प्रत्येकं द्वे स्पर्धकं भवतः । कथामिति चेद् ? उच्यते—काश्चिजन्तुर्भवार्सादिकप्रायोग्यजघन्यप्रदेशसत्कर्मा प्रसप्तु मध्ये समुत्पन्नः तत्र देशावर्ति सर्ववर्ति च बहुशा लब्ध्वा चतुरश्च वागन् मोहनी मुपशमस्य द्वाविशदधिकं च सागरोपमाणां शतं यावत्सम्यक्त्वमनुपाल्यप्रतिपातितसम्यक्त्वा नपुंसकवेदनक्षपकधोणमारुहः, ततो नपुंसकवेदस्य प्रथमस्थितौ द्विचरमसमये वर्तमाने उपरितनार्थातस्त्वण्डमन्यत्र संक्रमितम्, तथा सति उपरितनी स्थितिः सर्वात्मना निर्लोपीकृता । ततः प्रथमस्थितौ चरमसमये सर्वजघन्यं यत् प्रदेशसत्कर्म तत् प्रथमं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । तत एकस्मिन् परमाणां प्राक्षितं सति द्वितीयं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । परमाणुद्वयप्रक्षेपे च तृतीयम् । एवं नानाजीवापेक्षया एकैकपरमाणुवृद्धया प्रदेशसत्कर्मस्थानानि अनन्तानि तावद्वाच्यानि यावद्गुणितकर्माशस्यात्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । इदमेकं स्पर्धकम् । ततो द्वितीयस्थितौ चरमखण्डे संक्रम्यमाणे चरमसमये पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वजघन्यं यत्प्रदेशसत्कर्मस्थानं तत् आदि कृत्वा नानाजीवापेक्षया यथासम्भवमुत्तरोत्तरवृद्धया निरन्तरं प्रदेशसत्कर्मस्थानानि तावद्वाच्यानि यावद्गुणितकर्माशस्यात्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । तानि द्वितीयं स्पर्धकम् । अथवा—यावत्प्रथमा स्थितिर्द्वितीया च स्थितिर्विद्यतं ता-

वदेकं स्पर्धकम् । द्वितीयस्थितौ च क्षीणायां प्रथमस्थितौ शेषाभूतायां समयमात्रायां द्वितीयं स्पर्धकमिति । एवं प्रकारद्वयेन स्त्रीविदस्यापि स्पर्धकद्वयं भावनीयम् । पुंस्त्वदस्य पुनः स्पर्धकद्वयमेवं भावनीयम्—उद्यचरमसमये जघन्यं प्रदेशसत्कर्म आदि कृत्वा नानाजीवापेक्षया एकैकपरमाणुवृद्धया निरन्तरं प्रदेशसत्कर्मस्थानानि तावद्वाच्यानि यावद्गुणितकर्माशस्यात्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एतानि सर्वाद्यनन्तानि । एतान्येकं स्पर्धकम् । उद्यचरमसमये च द्वितीयस्थितौ चरमखण्डे संक्रम्यमाणे सर्वजघन्यं प्रदेशसत्कर्मस्थानमादि कृत्वा प्रागिव द्वितीयं स्पर्धकं वाच्यम् । किंच—‘अहिगा पुगिस्म’ इति पुरुषवेदस्याधिकान्यापि स्पर्धकानि भवन्ति । कियन्ति भवन्तीति चेदुच्यते—‘वेड आवालिगा’ इत्यादि, अत्र द्वे आवालिगे इत्यत्र तृतीयार्थे प्रथमा । ‘जोगट्ठाण्हि कभिण्हि’ इति अत्र तु तृतीया प्रथमार्थे ततोऽयमर्थः—कृत्स्नानि योगस्थानानि, सकलयोगस्थानसमुदाय इत्यर्थः । द्वितीयावालिगाभ्यां द्विसमयहानाभ्याम आवालिगाद्विकसमये द्विकपहानैरित्यर्थः, गुणयन्ते गुणिने च सति यावन्तः सकलयोगस्थानसमुदायास्तावन्ति स्पर्धकान्याधिकानि भवन्ति, समयद्वयहानावालिगाद्विकसमयप्रमाणानि अधिकानि भवन्तीत्यर्थः । तथाहि—पुरुषवेदस्य बन्धादिव्यवच्छेदे सति समयद्वयोनावलिकाद्विकस्य पुरुषवेदस्य दलिकं विद्यते । ततोऽवदकस्य सतः संज्वलनत्रिकोक्तप्रकारेण योगस्थानापेक्षया समयद्वयहीनावलिकाद्विकसमयप्रमाणानि स्पर्धकानि वाच्यानि । सम्प्रत्युक्तानां वक्ष्यमाणानां च स्पर्धकानां सामान्यरूपं लक्षणमाह—

मव्वजहन्नादत्तं, संधुत्तरा निरन्तरं उप्पि ।

एगं उव्वलमाणी, लांभजमा नोकमायाणं ॥४७॥

‘सव्वजहन्नादत्तं’—सर्वजघन्यात् प्रदेशसत्कर्मस्थानादारब्धमेकैकेन कर्मस्कन्धनोत्तरतः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरात्तरेण निरन्तरं प्रदेशसत्कर्मस्थानजाले तावन्नयं यावत् ‘उप्पि’ उपरितने सर्वोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानं भवति । इयमत्र भावना—सर्वजघन्यप्रदेशसत्कर्मस्थानादारभ्य योगस्थानापेक्षया एकैकेन कर्मस्कन्धेन वृद्धानि प्रदेशसत्कर्मस्थानानि निरन्तराणि तावन्नतव्यानि यावद्गुणितं प्रदेशसत्कर्मस्थानं भवति । एकैककर्मस्कन्धनोत्तरत इति चेत्तं योगस्थानवशालब्धस्पर्धकापेक्षया, अन्यथा “चरमावालिगपविट्ठु” इत्यादी यानि स्पर्धकान्युक्तानि तेष्वेकैकेन प्रदेशनैवात्तरात्तरे वृद्धिः प्राप्यते इति तद्वदुक्तं सामान्येन लक्षणं स्पर्धकानाम् । सम्प्रत्युक्त्यमानप्रकृतानां स्पर्धकरूपणार्थमाह—‘एगं उव्वलमाणी’ एकं स्पर्धकमव्वल्यमानप्रकृतानां त्रयाविंशतिसेख्यानानाम् । तत्र सम्यक्त्वस्य भावना कियते—अभव्यप्रायोग्यजघन्यस्थितिस्तर्कमा प्रसप्तु मध्ये समुत्पन्नस्तत्र सम्यक्त्वं देशावर्ति चानकवारान् लब्ध्वा चतुरश्च वागन् मोहनीयमुपशमस्य द्वाविशदधिकं च सागरोपमाणां शतं यावत्सम्यक्त्वमनुपाल्य मिथ्यात्वं गतः, तर्थाश्चरद्वलनया सम्यक्त्वमुत्कलयता यदा चरमखण्डे सकान्तम् एका च शेषा उदयावालिगा तिष्ठति, तामपि स्त्रिषुकसंक्रमणं मिथ्यात्वं संक्रमयति ।

संक्रमयतश्च या एका स्थितिर्द्विसमयमात्रावस्थाना शेषी-
भूता यदाऽवतिष्ठते तदा सम्यक्त्वस्य सा जघन्यं प्रदेशस-
त्कर्मस्थानम् । ततो नानाजीवापेक्षया एकैकप्रदेशवृद्धया प्र-
देशसत्कर्मस्थानानि तावद्व्याप्यानि यावद्गुणितकर्मांशस्यो-
त्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानं भवति । इदमेकं स्पर्धकम् । एवं
सम्यग्मिथ्यात्वस्यापि एवमेव च शेषाणामप्युत्कृष्टतयाऽप्यन्यानां
वैक्रियैकादशकाहारकसप्तकोट्यैर्गोत्रमनुष्याद्विकल्पाणां प्रकृ-
तीनाम् । नवरं तासां द्वात्रिंशदधिकमागोत्रमशतप्रमाणः स-
म्यक्त्वकालो मूलत एव न यत्कथ्यः । ' लोभजसं ' त्यादि
सञ्ज्वलनलोभयशःकीर्त्योरपि एकं स्पर्धकम् । तथाहि-स एवा-
भविमिदिकप्रायोग्यजघन्यस्थितिसत्कर्मांशेषु मध्ये समु-
त्पन्नः । तत्र चतुःकृत्वो मोहोपशममस्तरेण शेषाभिः क्षपित-
कर्मांशक्रियाभिः कर्मदलिकं प्रभूतं क्षपयित्वा चिरकालं च
संयममनुपाल्य क्षपणाद्योत्थितः । तस्य यथाप्रवृत्तकरण-
चरमसमयं जघन्यं प्रदेशसत्कर्म । ततस्तस्मादारभ्य नाना-
जीवापेक्षया एकैकप्रदेशवृद्धया निरन्तराणि प्रदेशसत्कर्म-
स्थानानि तावद्व्याप्यानि यावद्गुणितकर्मांशस्योत्कृष्टं प्रदे-
शसत्कर्मस्थानम्, एवमेकं सञ्ज्वलनलोभयशःकीर्त्योः स्पर्ध-
कम् । षण्णामपि च नोकपायाणां प्रत्येकमेकैकं स्पर्धकम्, तदपि
चैवम्-स एवाभविमिदिकप्रायोग्यजघन्यप्रदेशसत्कर्मांशेषु
मध्ये समुत्पन्नः । तत्र सम्यक्त्वं देशविरति चानेकशः ल-
ब्ध्वा चतुरश्च वारान्मोहनीयमुपशमस्य स्त्रीवेदनपुंसकंवदौ
च भूयो भूयो बन्धेन हास्यादिदलिकसंक्रमेण च प्रभू-
तमापूर्य मनुष्यो जातस्तत्र चिरकालं संयममनुपाल्य क्ष-
पणाद्योत्थितः । तस्य चरमखण्डचरमसमयं यद्विद्यमानं प्र-
त्येकं षष्ठां नोकपायाणां प्रदेशसत्कर्म तत्सर्वं जघन्यम् । तत-
स्तस्मादारभ्य नानाजीवापेक्षया एकैकप्रदेशवृद्धया निरन्त-
राणि प्रदेशसत्कर्मस्थानानि अनन्तानि तावद्व्याप्यानि या-
वद्गुणितकर्मांशस्योत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म, एवमेकं षण्णां नो-
कपायाणां प्रत्येकं स्पर्धकम् ।

सम्प्रति मोहनीयवर्जानां धातिकर्मणां स्पर्धकरूपणा-
र्थमाह—

ठिखंडगविच्छेद्या, स्त्रीणकमायस्म सेसकालममा ।

एगहियां घाईणं, निदापयलाण हिच्चेकं ॥ ४८ ॥

' ठिखंडग ' ति-स्त्रीणकपायस्य स्थितिखण्डव्यवच्छेदात्-
स्थितिघातव्यवच्छेदात् परतो यः शेषकालास्तिष्ठति तत्स-
मानं शेषकालसमयसमानं स्पर्धकानि एकाधिकानि धाति-
कर्मणां भवन्ति । निद्राप्रचलयोस्तु हत्वा-परित्यज्य एकं चरमं
स्थितिगतं स्पर्धकं, शेषाणि वाच्यानि, निद्राप्रचलयोर्हि उद-
याभावात् स्वस्वरूपेण चरमसमयं दलिकं न प्राप्यते, किं तु-
परप्रकृतिरूपेण, तेन तयोरेकं स्पर्धकं चरमस्थितिगतं
परित्यज्यते । स्पर्धकानां चयं भावना-स्त्रीणकपायाऽद्यायाः
संख्येयषु भागेषु गतेषु सन्तु एकस्मिन् संख्येयतमंऽन्तर्मुह-
र्तप्रमाणं भागोऽवतिष्ठमानं ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतु-
ष्टयान्तरायपञ्चकानां स्थितिसत्कर्मसर्वोपवर्तनयाऽपवर्त्य स्त्री-
णकपायाद्यासमं करोति । निद्राप्रचलयोस्त्वेकसमयहीनम् ।
अत्र च कारणं प्रागेवाहम्, तदानीं च स्थितिघाताद्यो
निवृत्ताः । यदपि च स्त्रीणकपायाद्यासमं स्थितिसत्कर्म

कृतम्, तदपि च क्रमेण यथासम्भवमुद्योदीरणाभ्यां क्षय-
मुपगच्छतावद्वक्तव्यं यावदका स्थितिः शेषीभवति । तस्यां
च क्षपितकर्मांशस्य सर्वजघन्यं यत्प्रदेशसत्कर्म तत्प्रथमं
स्थानम्, तत एकस्मिन् परमाणौ प्रक्षिप्तं सति द्वितीयं
प्रदेशसत्कर्मस्थानम्, एवमेकैकपरमाणुवृद्धया निरन्तराणि
प्रदेशसत्कर्मस्थानानि तावद्व्याप्यानि यावद्गुणितकर्मांशस्य
सर्वोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । इदमेकं स्पर्धकम् । द्वयोश्च
स्थित्योः शेषीभूतयोरुक्तप्रकारेण द्वितीयं स्पर्धकम् । तिसृषु
स्थितिषु शेषीभूतास्तु तृतीयं स्पर्धकम् । एवं स्त्रीणकपायाऽ-
द्यासमोक्तं सत्कर्मेणि यावन्तः स्थितिविशेषास्तावन्ति स्पर्-
धकानि वाच्यानि । चरमस्य च स्थितिघातस्य चरमं प्रक्षे-
पमादौ कृत्वा पञ्चानुपूर्व्यां प्रदेशसत्कर्मस्थानानि यथोत्तरं
वृद्धानि तावद्व्याप्यानि यावदात्मीयमात्मीयं सर्वोत्कृष्टं प्रदेश-
सत्कर्म तावदंतदपि सकलनिजनिजास्थितिगतं यथासम्भव-
मेकैकं स्पर्धकं द्रष्टव्यम् । ततस्तेनाधिकानि स्थितिघातव्यव-
च्छेदात् परतः स्त्रीणकपायाद्यासमयसमानं स्पर्धकानि भ-
वन्ति । निद्राप्रचलयोस्तु द्विचरमस्थितिमधिकृत्य स्पर्धका-
नि वाच्यानि, चरमसमयं तदलिकस्याप्राप्यमाणत्वात् । तत
एकं हीनानि तस्य स्पर्धकानि द्रष्टव्यानि ।

सेसेमिमंतिगारणं, उदयवईणं तु तेण कालेण ।

तुल्ला णगहियाई, सेसाणं एगऊण्णं ॥ ४९ ॥

' सेसास ' ति-शैलेसी-अयोग्यवस्था तस्याः सत्ता यासां
प्रकृतीनां ताः शैलेशीसत्ताकाः । ताश्च द्विधा, तद्यथा-उदय-
वत्याऽनुदयवत्याश्च । तत्रोदयवत्या मनुष्यगतिमनुष्याशुःफ-
ञ्जिन्द्रियजातित्रससुभगादेयपर्याप्तबादरयशःकीर्तितीर्थकराश्चै-
र्गोत्रसातासातान्यतरवदनीयरूपा द्वादश । तासां प्रकृ-
तीनां तनायोगिकालेन तुल्यानि स्पर्धकानि एकै-
केनाधिकानि भवन्ति । अयोगिकाले यावन्तः समया-
स्तावन्ति स्पर्धकानि एकेनाधिकानि भवन्तीत्यर्थः । कथ-
मिति चेदुच्यते—अयोगिकेवलिनश्चरमसमये क्षपितकर्मा-
शमधिकृत्य यत्सर्वजघन्यं प्रदेशसत्कर्मस्थानम्, तत् प्रथ-
मं स्थानम् । तत एकस्मिन् परमाणौ प्रक्षिप्तं सति द्विती-
यं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एवं नानाजीवापेक्षया एकैकप्रदेश-
वृद्धया तावत्प्रदेशसत्कर्मस्थानानि द्रष्टव्यानि यावद्गुणित-
कर्मांशस्य सर्वोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानम्, इदमेकं स्पर्ध-
कम् । तत एवमेव द्वयोः स्थित्योः शेषीभूतयोर्द्वितीयं स्पर्-
धकम् । तिसृषु स्थितिषु तृतीयम् । एवं निरन्तरं ताव-
दवगन्तव्यम्, यावदयोगिप्रथमसमयः । तथा सयोगिकेव-
लिचरमसमये चरमस्थितिखण्डसत्कर्म चरमप्रक्षेपमादि
कृत्वा यावदात्मीयमात्मीयं सर्वोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म तावद-
तदपि सकलस्वस्थितिगतमेकैकं स्पर्धकं द्रष्टव्यम् ।
ततोऽयोगिकेवलिसुणस्थानके यावन्तः समयास्तावन्ति स्पर्-
धकानि एकाधिकानि उदयवतीनां प्रकृतीनां प्रत्येकं भवन्ति,
शेषाणां त्वनुदयवतीनां प्रकृतीनां त्र्यशीतिमेख्यानां ताव-
न्ति स्पर्धकान्येकेन हीनानि भवन्ति । यतस्ता अयोगिकेव-
लिचरमसमये उदयवतीषु मध्ये स्तिबुकसंक्रमेण संक्र-
म्यन्ते । ततस्तासां चरमसमयगतं स्पर्धकं न प्राप्यत इति
ज्ञेयं हीनानि तासां स्पर्धकानि भवन्ति । इह यद्यपि म-

नुष्कगत्वादीनाम् 'एगं उदयलमाणी' इत्यनेन ग्रन्थेन प्रागेव
स्पर्धकप्रकरणे कृता तथापि इदमपि तासां स्पर्धकानि-
प्राप्यन्त इति भूय उपादानम् । एवं करणेष्वपि बन्धनादिषु
यथासम्भवं स्पर्धकानि वाच्यानि ।

तथा चाह—

संभवतो ठाणाई, कम्मपएमेहिं होंति नेयाई ।

करणेसु य उदयम्मि य, अणुमाणेणव मेएणं ॥५०॥

'संभवतो' ति सम्भवमाश्रित्य स्थानानि प्रदेशसत्कर्म-
स्थानानि करणेषु बन्धनादिषु उदयं च कर्मप्रदेशभ्यः कर्म-
प्रदेशानाधिकृत्य ज्ञयानि—ज्ञातव्यानि । कथमित्याह—ए-
वमुपदर्शितेन एतेन—प्रागुक्तं अनुमानेन प्रकारेण ज्ञा-
तव्यानि । तथाहि—ग्रन्थनकरणे जघन्ये योगस्थानमादि कृ-
त्वा यत्तदुत्कृष्टयोगस्थानम् एतावन्ति प्रदेशसत्कर्मस्थानानि
बन्धनाश्रित्य प्राप्यन्त, तावन्ति चैकं स्पर्धकम् एवं संक्र-
मणादिष्वपि प्रत्येकं यथायोगं भावनीयम् ।

करणादयसंताणं, पगइठ्ठाणेसु मेसगतिगे य ।

भूयकारप्पयगे, अवट्टिओ तह अवत्तव्वो ॥ ५१ ॥

'करणादयसंताणं' ति—अष्टानां करणानामुदयसत्त्वो-
च्च प्रकृतिस्थानेषु 'संस्पर्शानि यत्ति' शेषकं च त्रिकं स्थि-
त्यनुभागप्रदेशरूपं प्रत्येकं चत्वारो विकल्पा ज्ञातव्याः ।
तद्यथा—भूयस्कारः, उत्पत्तरः, अवस्थितः, अवक्रयः ।

एतेषां चतुर्णां लक्षणमिदम्—

एगादहिगे पढमां, एगाई उणयम्मि विइओ उ ।

तत्तियमेचो तइओ, पढमे समये अवत्तव्वो ॥ ५२ ॥

'एगादहिगे' ति—इह बन्धमाश्रित्य भावना क्रियते ।
बन्धो द्वि-मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां च । तत्र मूल-
प्रकृतीनां बन्धः कदाचित् अष्टानाम्, कदाचित्सप्तानाम्,
कदाचित् षण्णाम्, कदाचिद्विंशत्याः । तत्र यदा स्तोकाः
प्रकृतीरबन्धन् परिणामविशेषतां भूयसीः प्रकृतीर्बन्धानि,
यथा सप्त बद्धा अष्टा बन्धानि, यद्वा—पद एकां च बद्धा
सप्त, तदा स बन्धा भूयस्कारः । तथा चाह—'एगा
दहिगे पढमां' एकादिभिरेकाद्विंशत्यादिभिः प्रकृतिभिर्धिकं
बन्धे प्रथमः प्रकारो भवति, भूयस्कारो बन्धा भवतीत्य-
र्थः । यदा तु प्रभूताः प्रकृतीर्बन्धन् परिणामविशेषतः
स्तोका बद्धाभवेत्, यथाऽष्टौ बद्धा सप्त बन्धानि, सप्त
वा बद्धा पदं पद्धा बद्धा एकां, तदानीं स बन्धाऽऽपत्तरः ।
तथा चाह—'एगाई उणयम्मि विइओ उ' एकादिभिरे-
काद्विंशत्यादिभिः प्रकृतिभिर्बन्धे द्वितीयः प्रकारः उत्प-
त्तर इत्यर्थः । तथा स एव भूयस्कारोऽऽपत्तरो वा द्वि-
तीयादिषु समयेषु तावन्मात्रतया प्रवर्तमानोऽवस्थित इति
व्यपदेशं लभते । तथा चाह—'तत्तियमेचो तइओ' ता-
वन्मात्रस्तृतीयाऽवस्थित इत्यर्थः । एते त्रयोऽपि प्रकारा
मूलप्रकृतीनां सम्भवन्ति । चतुर्थस्तु न सम्भवति । न हि
मूलप्रकृतीनां सर्वासां बन्धव्यवच्छेदं सति भूयोऽपि बन्धः
सम्भवति येन चतुर्थो बन्धः स्यात् । तत उत्तरप्रकृतीर-
धिकृत्य स वर्तितव्यः । यथा मोहनीयस्य तद्वत्सर्वोत्तर—

प्रकृतिबन्धव्यवच्छेदे सति उपशान्तमोहबुलसम्भवकात्
प्रतिपत्ते भूयोऽपि बन्धारम्भप्रथमसमयं, न हि तदानीं न
भूयस्कारो वक्तुं शक्यते, नाप्यदपत्तरः, नाप्यवस्थितः,
तल्लक्षणायागात्, ततोऽप्ताववक्रय इत्युच्यते, भूयस्का-
रादिनाम्ना वक्तुमशक्यत्वात् । एवमुत्तरप्रकृतीरधिकृत्य ज्ञा-
नावरणीयादीनां वेदनीयवर्जानामवक्रयो भावनीयः । वेद-
नीयस्य त्ववक्रयं न सम्भवति, तस्य हि सर्वथा बन्ध-
व्यवच्छेदः सयोगिकेर्बलवत्समयः । न च ततः प्रतिपत्तो
येन भूयो बन्धः प्रवर्तमानः प्रथमसमयेऽवक्रयः स्यात् ।
तद्वत् मूलप्रकृतीरधिकृत्य वक्रयवर्जाः शेषास्तयः प्रकाराः,
उत्तरप्रकृतीरधिकृत्य चत्वारोऽपि प्रकाराः सम्भवन्ति ।
यथा च बन्धे चत्वारोऽपि प्रकारा भाविताः । एवं संक्रमे
उद्धर्तनायामपवर्तनायामुत्तीरणायामुपशमनायामुद्वे-
सायां च प्रकृतिस्थानेषु स्थित्यनुभागप्रदेशस्थानेषु च यथा-
योगे स्वयमेव भावनीयाः ।

करणोदयसंताणं, मामित्तोघेहिं मेमगं नेयं ।

गइयाइमग्गणासु, संभवओ सुहु आगमिय ॥ ५३ ॥

'करणोदयसंताणं' ति—अष्टानां करणानामुदयसत्त्वोच्च
यदुक्तं प्रत्येकं सप्तप्रज्ञं स्वरूपं तत् ओघस्वामित्वमुच्यते ।
'मामित्तोघेहिं' ति द्वितीयाद्ये तृतीया, व्यकल्पेणया च
बहुवचनम् । ततश्च तानि आघस्वामित्वानि यथाक्रमेण
कादयसत्तास्वरूपाणि सुष्ठु आगम्य परिभाष्य शेषक-
मपि ज्ञातव्यम् । क ज्ञातव्यमित्याह—गइयादिषु चतुर्थेण
मार्गणास्थानेषु । कथमित्याह—संभवतो यथासम्भवति
घटते तथैव, नाऽन्यथा ।

बंधोदीरणसंकम-संतुदयाणं जहवगाईहिं ।

संवहो पगइठ्ठि, अणुभागपएमओ नेओ ॥ ५४ ॥

'बंधोदीरण' ति—बन्धोदीरणसंकमसतोदयरूपाणां पञ्चानां
पदार्थानां प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशतः प्रकृतिस्थित्यनुभागप्र-
देशानाधिकृत्य जघन्याजघन्यात्कृष्टानुत्कृष्टैः सम्बन्धः परस्पर-
रमेककालमागमाविरोधनं मीलनम् । यथा ज्ञानावरणीयस्य
जघन्ये स्थितबन्धे जघन्याऽनुभागबन्धः, जघन्यः प्रवक्ष्यबन्धः
अजघन्याः स्थित्युदीरणसंकमसत्तोदया इत्यादिरूपं, त-
त्पूर्वापरौ सुष्ठु परिभाष्य ज्ञातव्यम् । क० प्र० १० प्रक० ।
प० सं० ।

संतगुणनासग-सद्गुणनाशक-पुं० । गुणापालके, प्रश्न० २
आध० द्वार ।

संतचित्त-शान्तचित्त-त्रि० । उपशान्तमनसि, बो० ११ विब० ।
संतच्छण-सन्तक्षण-न० । समेकीभावेन तक्षणं, सूत्र० १
भु० ५ अ० १ उ० ।

संतज्जण-संतर्जन-न० । विग्रहस्य परित्राणं मत्तो भविष्य-
तीत्यादिरूपं राज्यव्यवहार्यमेव, स्था० ३ ठा० ३ उ० ।

संतति-मन्तति-स्त्री० । सन्तानं, विश० । उत्तरात्तरनिरस्त-
रोत्पत्तिरूपप्रवाहं, उत्त० १ अ० ।

संतत्त-संतप्त-त्रि० । समन्तान् तप्तं, सूत्र० १ भु० ३ अ० १ उ० ।

संततव(स्)

संततव(स्)-सन्ततवस्-पुं०। आहारादिनिमित्तं तपःकारि-
णि, पं० व० ५ द्वार ।

संतपय-सन्तप-न० । सच्च तन्पदं च सन्तपम् । विद्यमानार्थे
पदे, विश० ।

संतपयपरुषण्या-सन्तपद्रूपणता-स्त्री०। सच्च तन्पदं च सन्तपं
तस्य प्ररूपणं सन्तपद्रूपणम् । गत्यादिद्वारेषु विचारणम् । त-
द्भावस्तत्ता कस्मिन् गत्यादिद्वारे इदं सदीत्येव सतां विद्यमान-
स्यार्थस्य गत्यादिद्वारेषु प्ररूपणायाम्, विश०। आ० म०। आ०
चू० । न० । अनु० । इह स्तम्भकुम्भादीनि पदानि सदर्थविषय-
याणि दृश्यन्ते, स्वरशृङ्गयोमकुसुमादीनि त्वसदर्थविषयाणि,
तत्रानुपूर्व्यादिपदानि किं स्तम्भादिपदानि च सदर्थविषया-
ण्याहंश्विन् स्वरविषयाणादिपदयन् अस्मदर्थगोचराणीत्यत-
त्प्रथमं पर्यालोचयितव्यं तथाऽनुपूर्व्यादिपदाभिधेयद्रव्याणां
प्रमाणं संख्यास्वरूपं प्ररूपणीयम् । अनु० । आ० म० ।

संतप्य-सं-तप-घा० । सम्यक् दुःखे, "संतपेर्भक्तः" ॥८॥१४०॥

इति भक्त्यादशाभावे-संतप्यह । प्रा० ४ पाद ।

संतपुद्भि-सदुद्भि-स्त्री० । शोभनोऽयमित्येवं रूपायां शोभ-
नायां बुद्धौ, हा० २६ अष्ट० ।

संतमस-संतमस्-न० । अन्धकारं, 'संतमसं अन्धकारं' पा०
ना० ४६ गाथा । ('अन्धकार' शब्दे प्रथमभागे १०४ पृष्ठे
अस्य स्थित्यादितिरूपणमुक्तम् ।)

संतय-सन्तत-त्रि० । व्याप्त, उत्त० २ अ० । निरन्तराले, विश०।
आचा० । निरन्तरे, पा० ना० ८७ गाथा ।

संतर-मान्तर-न० । सहान्तरं व्यवधानेन वर्तते इति सा-
न्तरः । सद्यवधानं, उत्त० ४ अ० । स्वस्वकृते त्रिकालावस्था-
ने, वृ० २ उ० । (सान्तरं निरन्तरं वा उपपद्यन्ते इति उक्तम्
'उपवाय' शब्दे द्वितीयभागे ६१७ पृष्ठे)

संतरण-सन्तरण-न० । नद्यादेः पारगमनं, अष्ट० २१ अष्ट० ।
आव० । ('गदीसन्तार' शब्दे चतुर्थभागे १७३८ पृष्ठे सन्त-
रणविधिर्दर्शितः ।)

संतरणिगन्तरा-मान्तरनिरन्तरा-स्त्री० । यासां कर्मप्रकृतीनां
जघन्यतः समयमात्रमुत्कर्षतः समयादारभ्य नैरन्तर्येणान्तर्मु-
हूर्त्तस्योपर्यपि असंख्यकालं यावत्तादृशीषु कर्मप्रकृतिषु,
पं० सं० ३ द्वार ।

संतरणोपाय-सन्तरणोपाय-पुं० । पारगमनोपायं, अष्ट० २२
अष्ट० ।

संतरयणदिति-सदृगदीप्ति-स्त्री० । सदृग्नस्य जात्यग्नस्य
स्वभावेन एव सारमृत्पुटपाकाद्यभावेऽपि भास्वरूपस्य या
दीप्तिः । सदृग्नप्रकाशं, पं० ११ विव० ।

संतरा-सान्तरा-स्त्री० । यासां प्रकृतीनां जघन्यतः समयमा-
त्रबन्धस्तासु कर्मप्रकृतिषु, पं० सं० ३ द्वार । (एताश्च 'कर्म'
शब्दे तृतीयभागे २६६ पृष्ठे दर्शिताः ।)

संतरित्त-सन्तरितुम्-अव्य० । भूयः प्रत्यागन्तुमित्यर्थे, सा-
हच्येन नावादिना तारितुमित्यर्थे, वृ० ४ उ० ।

संतरुत्तर-सान्तरुत्तर-त्रि० । आन्तरः सौत्रकल्पः, उत्तर और्शि-
कस्ताभ्यां सहितः सान्तरुत्तरः । सौत्रौर्शिकाभ्यां प्रावृते, क-
ल्प० ३ अधि० ६ क्षण । आचा० ।

संतसंगम-सन्मङ्गम-पुं० । सत्पुरुषसम्पर्कं, पं० १३ विव० ।

संतमण-संत्रसन-न० । त्रासप्राप्तौ, उत्त० २ अ० । उद्वेगे,
उत्त० २ अ० ।

संतसार-सन्सार-त्रि० । शोभनसारे, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

संतसोय-शान्तश्रोतस्-त्रि० । शान्तप्रवाहे, हा० ११ हा० ।

संता-शान्ता-स्त्री० । सुपार्श्वस्य शासनद्वयाम्, प्रव० । सा च
सुयज्ञवर्णा गजवाहना चतुर्भुजा वरदाक्षसूत्रयुक्तादक्षिणक-
रद्वया शूलाभययुक्तामहस्तद्वया च । प्रव० २७ द्वार ।

संताचेल-सदचेल-पुं० । सदभिर्घस्त्रैश्चलाः सदचलाः । जि-
नेभ्योऽन्येषु साधुषु, पञ्चा० १७ विव० (तस्य चोक्तम् 'अ-
चेल' शब्दे प्रथमभागे १८८ पृष्ठे ।)

संताण-सन्तान-पुं० । तन्तुजाले, आचा० १ ध्रु० ८ अ० ६
उ० । आव० । पं० व० । आ० चू० । प्रवाहे, आव० ४
अ० । औ० । गुणानां समभागसन्तानवरतप्रवृत्तौ, विश० ।

संताणकर-सन्त्राणकर-त्रि० । आर्तेजनपरित्राणकारिणि,
वृ० १ उ० २ प्रक० ।

संताणभेद-सन्तानभेद-पुं० । सन्तानश्चासौ भेदश्च संतानभे-
दः । क्षणप्रवाहविशेषे, हा० १४ अष्ट० ।

संताभाव-सद्भाव-पुं० । सद्भावं सन्ति साधवः परं न
धर्मकथादिषु कुशला इत्येवंरूपं विद्यमानस्यार्थस्याभावं,
व्य० ६ उ० ।

संताव-सन्ताप-पुं० । मानसे क्लेशे, आ० म० १ अ० ।
'संतावणिञ्चण' संतापः एकत्र शोकादिकृतोऽन्यत्र चाऽग्नि-
कृतो नित्यं यत्र स संतापनित्यकः । प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

संतावणकिच्छ-सन्तापनकृच्छ-न० । "व्यहमुष्णं पिबेदम्बु,
व्यहमुष्णं घृते पिबेत् । व्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं, व्यहमुष्णं पिबेत्
पयः ॥१॥" इत्येवंरूपे तपोभेदः, हा० १२ हा० ।

संतावणी-सन्तापनी-स्त्री० । सन्तापयतीति संतापनी । नर-
ककुम्भायाम्, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० २ उ० ।

संतासंतसत्ति-सदसच्छक्ति-पुं० । सद्भावनासद्भावेन वाऽ-
शक्ते, तत्र सद्भावो न लब्धमग्नं प्राप्तं तेन क्षामीभूतोऽस-
द्भावो यथातृप्तिं भव्यस्यैवाभावः स तथा क्षामीभूतो वि-
हर्तुमशक्नुवन् । व्य० ४ उ० ।

संति-शान्ति-स्त्री० । मोक्षे, स्था० ८ हा० ३ उ० । सूत्र० । क-
र्मदाहोपशमं, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ४ उ० । अशेषद्वन्द्वो-
पांम, सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० । क्रांध्यजं, सूत्र० १ ध्रु० १६
अ० । द्रोहविरतौ, प्रश्न० १ संव० द्वार । शमनं-शान्तिः । अ-
हिंसायाम्, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ५ उ० । शान्तिः-उपशमप्र-
शमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तलक्षणसम्यग्दर्शन-
ज्ञानचरणकलापैः शान्तिरुच्यते । निराबाधमोक्षाख्यशान्ति-

प्राप्तिकारणत्वात् तस्य । आचा० १ भू० १ अ० ७ उ० । अ-
शेषकर्मापगमे मोक्षे, आचा० १ भू० २ अ० ४ उ० । मिथ्या-
त्वादिकावालनविधमापनात् सामायिकं, आ० म० १ अ० ।
शान्तियोगात् तदात्मकत्वात् कर्तृकत्वाद्वा शान्तिरिति ।
तथा गर्भस्थे पूर्वोत्पन्ना शिवशान्तिरभूदिति शान्तिः ।
ध० २ अधि० । आ० म० । भरते वर्षे वर्तमानावसर्पिण्यां
जाते पांडशे तीर्थकरं, आ० चू० १ अ० ।

इदानीं शान्त्यात्मकत्वात् शान्तिः तत्र सर्व एव तीर्थकृत
एवं रूपा अतो विशेषमाह—

जातो अमिवोवसमो, गन्धगते तेण संति जिणो ॥

पूर्वं महदशिवमासीत् भगवति तु गर्भगते जातः अशिवोप-
शमस्तेन कारणेन शान्तिजिनः । आ० म० २ अ० । अनु० ।
प्रव० । ति० । आ० चू० । स० । “स्मरणं यस्य सत्त्वानां,
तीव्रपापीघशान्तये । उत्कृष्टगुणरूपाय, तस्मै श्रीशान्तये
नमः ॥ १ ॥” आ० । (‘तिन्धयर’ शब्दे चतुर्थभागं सम्पू-
र्णोऽधिकार उक्तः ।)

चइत्ता भारहं वारं, चक्कवट्टी महड्डिओ ।

सन्ती संतिकरं लोए, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ३८ ॥

पुनः शान्तिः-शान्तिनाथः प्रस्तावापञ्चमध्वरी अनुत्तरां
गतिं प्राप्तः मोक्षं प्राप्तः । कथम्भूतः शान्तिः?, लोकं शान्तिकरः
शान्तिं करोतीति शान्तिकरः इति विशेषणन तीर्थङ्करत्वं प्र-
तिपादितं पांडशेतीर्थकः शान्तिनाथो; मोक्षं जगाम इत्यर्थः ।
किं कृत्वा भारतं वासे त्यक्त्वा भरतस्य इदं भारतं भरतक्षेत्र-
संबन्धि वासम् इति- राज्यवासम् । कीदृशः शान्तिः?, च-
क्रवर्ती महर्षिकः इत्यनेन शान्तेश्चक्रवर्तित्वं तीर्थकरत्वं च
प्रतिपादितम् ॥ ३८ ॥

अत्र शान्तिनाथदृष्टान्तः-इहैव जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रं वैताल्यप-
र्धते रथनूपुरचक्रवालं नाम नगरमास्ति । तत्र राजा अमितेजो
परिवसति । तस्य सुतारा नाम्नी भागिनी वर्तते । सा च पो-
तनाऽधिपतिना श्रीविजयराजेन परिणीता । अन्यदाऽमितेजो-
जोराजः पोतनपुरं श्रीविजयसुतारादर्शनार्थं गतः । प्रेक्षते च
प्रमुदितमुच्छ्रितपताकं सर्वमाप पुरं विशेषतश्च राजकुलम् ।
ततो विस्मितलोचनोऽमितेजोराजो गगननलादुत्तीर्णः ग-
तश्च राजभवनमभ्युत्थानादिस्तृकृतः श्रीविजयेन कृतमुचितं
करणीयमुपावष्टः सिंहासनेऽमितेजोराजः पप्रच्छ नगरो-
त्सवकारणम् । यतः श्रीविजय एव प्राह-यथा इतोऽष्टमे दिवसे
मदन्तिके एको नैमित्तिकः समायातः, मध्नुक्ताते सिंहा-
सने उपविष्टः पृष्टश्च मया किमागमनप्रयाजनम्?, त-
स्तेन भणिते महाराज ! मया निमित्तमवलोकितं यथा
पोतनाधिपतरुपरि इतो दिवसात्सप्तमे दिवसे मध्याह्नसमये
विद्युत्पतिष्यति । इदं च कर्णकटुकं वचः श्रुत्वा मन्त्रिणा-
भणितं तदानीं तवोपरि किं पतिष्यति?, तेनाहं मा कु-
प्यत यथा मयापलब्धं नितिसं तथा भवतां कथितं न
चात्र मम कोऽपि भावदोषोऽस्ति । ममोपरि तस्मिन् दिव-
से हिरण्यवृष्टिः पतिष्यति । मया भणितं त्वयैतन्निमित्तं क
पठितम् ? तेन भणितं मया त्रिपृष्ठवासुदेवश्चात्रचलबलदेव-
दीक्षासमये पित्रा समं मयाऽपि प्रमज्या गृह्णीता तत्रानेकशौ
आध्ययनं कुर्वताऽष्टाङ्गनिमित्तमप्यधीतम् । ततोऽहं प्राप्तयौ

वनः पूर्वदक्षकन्याया भ्रातृभिरुत्प्रमाजितः कर्मपरिणति-
वशेन सा मया परिणीता । तेन मया सर्वज्ञपरिणीताने-
मिष्टानुसारेण प्रलोकितम् यथा-सप्तमे दिवसे पोत-
नाधिपतरुपरि विद्युत्पातो भाविष्यति । एवं तेन नैमित्तिके-
नाहं एकन मन्त्रिणा भणितम्-यथा महाराज ! समुद्रमध्ये
वाहनान्तर्भवद्भिः सप्तदिवसात् यावत् स्थेयम्, तत्र विद्युन्न-
परा भवति । अन्येन मन्त्रिणा भणितं-दैवयोगोऽन्यथा कर्तुं न
तीर्यतेः यत उक्तम्-“धारिजइ इतो सा-गरो वि कल्लालभिन्न-
कुलसेला । न इ अन्नजम्मर्निम्मन्न-सुहासुहो कम्मपरिणा-
मा” ॥ १ ॥ अपरं मन्त्रिणा भणितम्-पोतनाधिपतरुध्वंशोऽ-
नेन समादिष्टो न पुनः श्रीविजयराजस्य ततः सप्तदिवसा-
त् यावत्परः कोऽपि पोतनाधिपतिर्विधीयते; सर्वैरप्युक्तम-
यमुपायः साधुः; मयाहं मज्जीवितरक्षाकृतेऽपरजीवधः
कथं क्रियते सर्वैरुक्तं तर्हि यत्प्रतिमाया राज्याभिषेकः क्रि-
यते, एवं मन्त्रयित्वा सर्वैरपि यत्प्रतिमा पोतनपुरराज्ये-
ऽभिषिक्ता, सप्तदिवसान् यावत् मया पौषधागारं गत्वा
पौषधा एव कृताः । सप्तमादिवसमध्याह्नसमये गगनमार्गेऽक-
सान् मेघः समुत्पन्नः, स्फुरता विद्युलता, इतस्ततः परिभ्र-
म्य यत्प्रतिमा विनाशिता, अष्टमे दिवसे चाहं पौषधशा-
लातो निर्गत्य क्षेमण स्वभवनं समायातः, तं नैमित्तिकं कन-
करत्नादिभिः पूजितवान् : पुनरहं नागरिकैः पोतनराज्ये अ-
भिषिक्तः, तदिदमास्मिन्नगरे विविधमहान्सवकारणमिति श्री-
विजयेनाहंऽमितेजोराजः प्राह-अविस्मर्यादनिमित्तं शोभनो
रत्नलोपाय इत्युक्त्वा अमितेजोराजः स्वस्थानं गतवान् । अ-
न्यदा श्रीविजयराजः सुतारया समं वनं गन्तुं गतः सुता-
रया तत्र कनकमृगो दृष्टः श्रीविजयस्योक्तं स्वामिन् ! ममैवं
मृगमानीयं ददि । मम क्रीडाार्थं भाविष्यति । ततः श्रीविज-
यराजा तद्ग्रहणार्थं स्वयंमव प्रधावितो, नष्टो मृगस्तन्-
पृष्टिं राजा न त्यजति क्रियन्ती भुवं गत्वा उत्पतितो मृगः,
तावता सुतारा कुकुटसर्पेण दष्टा पृष्ठकार । अहं कुकुट-
सर्पेण दष्टा हा प्रिय ! मां त्रायस्वेति श्रुत्वा श्रीविजयस्त्वरि-
तं पश्चादायातः तावता सुतारा पञ्चममुपागता । राजा
च शोकपरवसस्तथा समं चितायां प्रविष्टः; उद्दीप्ता ज्वलनः
तावता स्नोकवलायां समागता द्वौ विद्याधरौ । तत्र ए-
केन सलिलमभिमन्त्र्य चितां सिक्तां धैतालिनीं विद्या नष्टा,
राजा स्वस्था जातो बभूव च-किमिदमिति ?, विद्या-
धराभ्यां भणितमायाममितेजसः स्वकीयां जिनवन्दन-
निमित्तमाकाशमार्गे भ्रमन्ती अशनिघोषविद्याधरणाप-
ह्रियमाणायाः सुतारायाः आक्रन्दशब्दं श्रुतवन्तौ तन्मो-
चनार्थमावाभ्यां घृद्धमारब्धम् । ततः सुतारया च प्राक्रमन्
युद्धेन यथा महाराजः श्रीविजयो धैतालिनीविद्यामोहनी
जीवितं न परित्यजति तथा तदुद्यानं गत्वा शीघ्रं कुरु-
ताम् । तत आवामिहायानौ दृष्टस्त्वं धैतालिन्या समं चिता-
रूढः । अभिमन्त्र्य जलेन सिक्तां चितां नष्टा सा दुष्टधैतालिनी ।
स्वस्थावस्थस्त्वमुत्थित इति । अपहृतां सुतारां ब्रान्वा विपक्षः
श्रीविजयो राजा भणितश्च ताभ्यां राजन् ! खेदं मा कुरु, न
पापः क यास्यति ? इत्यादिवचनैः श्रीविजयराजानमाश्वास्य
तौ विद्याधरौ अभितेजःसमीपं गतौ । ततोऽमितेजःप्रपित
विद्याधररचितविमानैः स श्रीविजयोऽपि अमितेजःसमीपं

गतः । अमिततेजःश्रीविजयाभ्यां ससैन्याभ्यां गत्वा तन्नगरं
वेष्टितमशनिघोषान्तिकं दूतः प्रेषितः तयारागमनं श्रुत्वाऽ-
शनिघोषो नष्टः उत्पन्नकेवलस्य अचलस्य समीपे गतः । अमि-
ततेजःश्रीविजयावपि तत्पृष्ठतस्तत्रायानौ, सर्वेऽपि गतम-
त्सरा धर्मं शृण्वन्ति । एकेन अमिततेजोविद्याधरेण सुताराऽपि
तत्रानीता । लब्धावसरेणाशनिघोषेण भणिनं न मया दुष्ट-
भवेन सुतारा अपहृता किं तु विद्यां साधयित्वा गच्छता
मया इयं दृष्टा, पूर्वस्नेहेन इमां त्यक्तुं न शक्नोमीति वैता-
क्त्रिवा विद्यया श्रीविजये मोहयित्वा सुतारां गृहीत्वा स्वन-
गरं गतः । नास्म्यः शीलभङ्गमकार्षे तर्थापि ममात्रार्थे योऽप-
रम्भः स क्लृप्तव्य इत्याकर्ष्य अमिततेजसा भणिनम्-भगवन् !
किं पुनः कर्मसंज्ञस्य अस्मां स्नेहोऽभूत् । ततोऽचलकेवली
कथयति—ममभक्षऽचलप्राप्तं धरणीजदो नाम विप्रस्त-
स्य कपिला नाम चेटी तस्याः पुत्रः कपिलो नाम, तेन कर्ण-
भरणमात्रेण विद्या शिक्षिता, गतश्च देशान्तरे “रत्नपुरं” नाम
नगरम् । तत्र कस्याचिदुपाध्यायस्य मठे गतः उपाध्यायन पृष्ठः
कस्त्वम् ?, कुत आस्यतः ?, कपिलनोक्तमचलप्राप्तं धरणीजद-
विप्रसुतः कपिलनामाऽहं विद्यार्थी अत्रायानस्तव समीपमि-
ति । उपाध्यायेन स बहुमानं स्वगृहे रक्षितः, विद्यामध्याप्य
स्वपुत्री तस्य दत्ता सत्यभामा नाम्नी । अन्यदा वर्षाकाले स
कपिलो रात्रौ लवस्त्राणि कक्षायां कृत्वा वर्षत्येव मेघे स्वगृ-
हद्वारं समावातः । सत्यभामा च अयं स्तिमितवस्त्रो म-
विध्यतीति चिन्तयन्ती अपराणि वस्त्राणि गृहीत्वा गृह-
द्वारं सम्मुखमायाता । कपिलेन तस्या उक्तम्, अस्ति मम प्र-
भावो येन वस्त्राणि न स्तिभ्यन्ति, तावता विद्युत्प्रकाशे
तथा स नग्नो दृष्टः । ज्ञाते चार्थं नग्न एव समायाता वस्त्रा-
णि कक्षायां च निहितवानित्यवश्यमयं हीनकुल इति सा क-
पिलं मन्दस्नेहा जाता । अन्यदा धरणिजदो विप्रस्तत्र कपिल-
समीपे समायातः, सत्यभामा च पितापुत्रयोरिवैरुद्धमाचारं
दृष्ट्वा परमार्थं पृष्ट्वा धरणिजदविप्रः । तेन यथार्थं कथितं तच्छु-
त्वाङ्गिना सत्यभामा कामभोगेभ्यो निर्विण्णा प्रव्रज्याप्र-
वृत्तिनिमित्तं पृष्ठः कपिलः, न मुञ्चत्येष कपिलः तदा इयं
गता तन्निवासिभिरपिणराजसमीपं वभाण च । भो राजन् !
मां कपिलसमीपान्मोचय, येनाहं दीक्षां गृह्णामि । राज्ञा कपि-
लस्योक्तम्, कपिलो न मन्यते । राज्ञा पुनस्तस्या उक्तं, तावत् त्वं
मम गृहे तिष्ठ यावत् कपिलं बोधयामीति । अन्यदा स राजा
वपुत्रौ गणिकानिमित्तं युध्यमानौ दृष्ट्वा वैराग्येण विषं भ-
क्षितवान् । ततः सिंहनिन्दताऽभिर्नान्दतानामन्यौ श्रीपिणनृप-
स्य भार्ये कपिलस्य भार्या सत्यभामा च विषप्रयोगेण का-
ले गताः । चत्वारोऽप्यमी जीवा देवकुरुषु युगलत्वेनोत्पन्नाः ।
ततः सौधमे कल्पे गताः । ततश्च्युत्वा श्रीपिणजीवोऽमितते-
जा जातः । अभिनन्दिता जीवः श्रीविजयो जातः, सत्यभामा
जीवः सुतारा जाता, स कपिलजीवास्तयैर्गर्भेषु चिरकालं
आम्नवा कचित्तथार्थविधमनुष्ठानं कृत्वाऽशनिघोषः समुत्प-
न्नः । सुतारा च सत्यभामाब्राह्मणीजीवं दृष्ट्वा पूर्वस्नेहेन अप-
हृत्य गतः । पुनरप्यमिततेजसा पृष्टं भगवन्नहं किं भविको न
बा?, अचलकेवलिना कथितं त्वम्?, भविकः, इतश्च नवमं भवे
तीर्थकरो भविष्यसि, एषोऽपि श्रीविजयस्तव गणधरो भविष्य-
ति । तत एतदाकर्ण्यमिततेजःश्रीविजयनृपौ अचलकेवलि-

नं वन्दित्वा गतौ स्वस्थानम् । अन्यदा अमिततेजःश्रीविज-
याभ्यामुद्यानगताभ्यां चारुश्रमणाभ्यामवधिलानेन ज्ञात्वा
उक्तम्—यथा वर्षाविंशतिदिनानि भवतोर्द्वयोरप्यायुः तत-
स्ताभ्यां मेरो गत्वा कृतोऽष्टाहिकामहोत्सवः स्वस्वराज्ये
च गत्वा स्वस्वपुत्रौ अभिषिच्य जगन्नन्दनमुनिसमीपे संयम-
मादाय पादपोषणमनमनशनं च विहितम् । विधिना कालं कृ-
त्वा प्राणतं कल्पे विंशतिसागरोपमायुर्देवत्वेनोत्पन्नौ ततश्च्यु-
तौ इहैव जम्बूद्वीपे पूर्वविदेहे रमणीविजये शीताया महानद्या
दक्षिणकुले सुभगायां नगर्यां प्रमत्तागणस्य राज्ञो वसुन्धरा-
ऽनक्तसुन्दर्योमेहागमे क्रमेण कुमारत्वेनोत्पन्ना अमिततेजोजी-
वोऽपराजितनामा, श्रीविजयजीवाऽनन्तवीर्यनामा जातः ।
तत्रापि प्रतिशत्रुरिदमिता व्यापाद्य क्रमेण बलदेवं वासुदेव-
त्वमापन्नौ । तयोश्च पिता प्रव्रज्याविधानेन मृत्वाऽसुरकुमा-
रेन्द्रत्वेनोत्पन्नः । अनन्तवीर्यस्तु कालं कृत्वा द्विच-
त्वारिंशत्सहस्रवर्षाभ्युन्नरकः प्रथमपृथिव्यामुत्पन्नः, चमरश्च
पुत्रस्नेहेन तत्र गत्वा वेदोपशमं चकार । सोऽपि संविग्नः
सम्यक् सहतः । अपराजितो बलदेवो भ्रातृविरहदुःखितो
निक्षिप्तपुत्रराज्यां जगद्धरगणधरसमीपं निष्क्रान्तः । शुद्धां
प्रव्रज्यां परिपाल्य अच्युतेन्द्रत्वेनोत्पन्नः । अनन्तवीर्यस्तु,
नगकादुद्बुध्य वैतादण्यं विद्याधरत्वेनोत्पन्नः अच्युतेन्द्रेण
प्रतिपादितोऽसौ प्रव्रज्यां गृहीत्वाऽच्युतकल्पे इन्द्रः सामा-
निकत्वेनोत्पन्नः । अपराजितोऽच्युतेन्द्रस्ततश्च्युत्वा इहैव ज-
म्बूद्वीपे शीतामहानदीदक्षिणकुले मङ्गलावर्तीविजये रत्न-
सञ्चयापुर्यां क्षेमकरा राजाः तस्य भार्या रत्नमाला, तयोः
पुत्रो वज्रायुधोऽभिधानो जातः । इतश्च श्रीविजयजीवा देवायुर-
प्रतिष्ठितम् । अन्यदा पीपधशालायां स्थितो वज्रायुधो देव-
न्द्रेण प्रशंसितः, यथाऽयं वज्रायुधो धर्माश्चालयितुं न शक्यते
देवैर्दानवैश्च । तत एको देवस्तद्वाक्यमश्रद्धावान् पारापतरूपं
विकुर्य भयभ्रान्तो वज्रायुधमाधितः । हे वज्रायुध! तव शरणं
ममास्तु इति मनुष्यभाषयोवाच । वज्रायुधेन तस्य शरणं
दत्तम्, स्थितस्तदन्तिके पारापतः । तदनन्तरं तत्रैवाग-
तो लावकः । तेनापि भणितम्—यथा महासत्त्व !—
एष मया बुधाक्लान्तेन प्राप्तः, ततो मुञ्चैनमन्यथा नास्ति
मम जीवितमिति । ततस्तद्वचनमाकर्ण्य वज्रायुधेन भणि-
तं न युक्तं शरणागतसमर्पणम् । तर्थापि न युक्तमनत्, यतः—
“इत्थं परम्पाणं, अप्पाणं जां करोइ सप्पाणं । अप्पाणं दि-
वसाणं, क एस नासंइ अप्पाणं ।” यथा जीवितं तव प्रियं स,
वैषामपि जीवानां तथैवास्ति, एनं भयभ्रान्तं दीनं व्यापादयि-
तुं तव न युक्तम् । धम्मं कुरु । पापं मुञ्च । लावकः प्रतिभणति-
राजजहं बुभुक्षितः न मे मनसि धम्मस्तिष्ठति । ततः पुन-
रपि भणितं राज्ञा—भो महासत्त्व ! यदि बुभुक्षितस्त्वं ततोऽ-
न्यत्तव मांसं ददामि । लावकः प्रतिभणति—स्वयं व्यापादि-
तजीवमांसाश्चस्म्यहं न च रोचते मह्यं परव्यापादितमां-
सम् । राज्ञा भणितम्—यावन्मात्रेण पारापतस्तुलति तावन्मा-
त्रं मांसं ददामि । सोऽप्यवदत् यद्यिदं त्वं स्वदेहादुत्कीर्य मांसं
ददासि तदाऽहं मुञ्चामि तद्वाक्वा प्रतिपन्नं ततस्तुष्टो लाव-
कः । राज्ञा च तुला आनायिता एकस्मिन् पार्श्वे पारापतः
प्रक्षितः, एकस्मिन् पार्श्वे स्वदेहादुत्कीर्यमांसारोपो वि-

हितः। राजा यथा यथा तत्र मांसे प्रतिपति तथा तथा अन्य
च पार्श्वे पापापतो गुरुतरा देवमायया भवति। राजा पुनः
पुनः स्वदेहमांसमन्यत्र लिपति। तं दृष्ट्वा राजलोकः समस्तो
हाहारं चकार। पापापतपार्श्वे गुरुभागमेवेत्येव मांसपा-
श्वे राजा स्वयमारूढः। एतादृश वज्रायुधस्य सत्त्वं दृष्ट्वा
विस्मितो देवः स्वे रूपे प्रकटीकृत्य प्रकामं स्तुत्वा च सन्धा-
ने गतवान्। अन्यदा वज्रायुधसहस्रायुधौ पितापुत्रौ क्षेम-
कगणधरमर्मापे जातवैराग्यौ सहस्रायुधसुते बलि राज्येऽ-
भिपश्य प्रव्रज्यापर्यायं च परिपाल्य पादपोषणमनर्वाधना
कालं कृत्वा द्वाविप जनायुपरितनयेवेयं एकत्रिंशत्सामगो-
पमस्थितिको अहमिन्द्रदेवो जानौ अहमिन्द्रसौख्यमनुभूय
ततश्च्युतोऽहं जम्बूद्वीपे पूर्वोर्वेदेह पुष्कलावर्तावज्यं पुण्ड-
रीकगथा नगर्या घनगथा राजा तस्य द्वे महादेव्यौ पञ्चा-
वती मनोरमती च तयोर्गमौ जानौ, वज्रायुधो मेघगथः,
सहस्रायुधो दृढगथश्चैतौ वृद्धिं गतौ। ततः कृत ताभ्यां क-
लाग्रहणं तौ द्वौ राज्यं स्थापयित्वा घनगथः स्वयं दीक्षा
गृहीत्वा केवलज्ञानमुत्पाद्य तार्थकरो जातः। तयोर्मेघगथ-
दृढगथयोः पूर्वमयाभ्यासतो जिनधर्मदक्षताऽभूत्। अधिग-
तर्त्तवाजावाद्भावौ तौ सुधावर्का जानौ। अन्यदा पितु-
स्तार्थकरस्य समीपे द्वाविप जनौ निजपुत्रं राज्येऽर्मापस्य
प्रव्रजितौ। तत्राऽधीतसूत्राऽधेन मेघगथेन विंशति-
स्थानकैः समर्जितं तार्थकरनामगोत्रं, दृढगथेन शुद्धं चार्गि-
त्रमार्गाधतम्। द्वाविपः सैलखनार्वाधना कालं कृत्वाऽनु-
त्तरपपातिकेषु देवेषु उत्पन्नौ, तत्र सर्वार्थसिद्धिर्वाप्तोऽन-
गले सुखमनुभूय मेघगथकमारस्ततश्च्युत्वा इहैव जम्बूद्वीपे
भरते क्षेत्रे हस्तिनागपुरे विश्वसेनस्य राज्ञोऽचिरादव्याः
कुक्षौ भाद्रपदकृष्णसप्तम्या चतुर्दशस्वप्नस्मृचतः पुत्रत्वेना-
त्पन्नः। पुनः ज्येष्ठकृष्णत्रयोदशीर्दिने जन्मास्यसंजातः। च-
तुर्पाष्टसुन्दरीप जन्मार्मापकः कृतः। उत्तमतमये गर्भस्थे
चास्मिन् भगवति सर्वदेशेषु शान्तिर्जातति शान्तिरिति नाम
कृत मातापतृभ्याम्। क्रमेणाभौ सर्वकलाकुशला जातः,
यौयने प्राप्तः, विवाहितः प्रवराजकन्याः, क्रमेण राज्यं
स्थापितः, पित्रा चार्गिषं गृहीते, शान्तेश्चक्रवर्तिपदवी स-
मायाता, उत्पन्नानि चतुर्दश राजानं, सार्धात् भरतम्, पट-
लमृद्वराज्यं परिपाल्य उचितायसं स्वयं संशुद्धोऽपि लोका-
न्तिकामरैः प्रतिबोधितः, सांवत्सारं दाने दत्त्वा ज्येष्ठकृष्ण-
चतुर्दश्यां चाक्रिमोगास्यकत्वा निष्क्रान्तः। चतुर्ज्ञानसमन्वि-
तस्य उद्यतविहारं कुर्वतः पापशुद्धनयस्यां केवलज्ञानं समु-
त्पन्नम्, देवे, समवसरणं कृतं, भगवता धर्मदेशना प्राग्बद्धा,
प्रव्राजिता गणधराः, प्रतिबोधिता ग्रहवः प्राणिनः। क्रमेण
विहृत्य भरतक्षेत्रे बोधयोजमुत्त्वा क्षाणसर्वकर्मोशो ज्येष्ठ-
कृष्णत्रयोदश्यां मातुं गत इति। अस्य भगवतः कुमारत्वे
पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि, मारुडलिकत्वेऽपि पञ्चविंशतिवर्ष-
सहस्राणि, चाक्रित्वे पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि, आमरणं च
पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि दीक्षापर्यायं सव्वायुधं वर्षलक्षमेकं
जातमिति। उत्त० १८ अ०।

संती अग्रा चत्तलीमं धण्डं उड्डं उच्चतेणं होत्था।
(सू० ८४०×) म० ४० मम०।

संतिस्म गं अग्रहं नउडगणा नउडगणहग होत्था।
(सू० ६०+)

शान्तिनामस्यह नवतिर्गणा गणधराश्चोक्ताः। अथश्यं तु-
पञ्चनवतिर्गजितस्य पदत्रिंशत् शान्तिरुक्तास्तदिदमपि मता-
न्तरमिति। म० ६० मम०।

संतिस्म गं अग्रहं नउडगणनउड अज्जामाहम्मिअं उक्को-
मिया अज्जिपामंपया होत्था। [सू० ८६+]

इह शान्तिजनस्यैकान्तवोत्तगार्थिकासहस्राण्युक्ताव-
श्यं त्वेकपाष्टः सहस्राणि शतानि च पदमिधीयन्ते इति
मतान्तरमिति। म० ८६ मम०।

संतिस्म गं अग्रहं तणउडचतुहमपुच्चिमया होत्था।
[सू० ६३×] म० ६२ मम०।

शान्ति-स्त्री०। पापोपशमहेता अध्ययनपद्धतौ, उत्त०
६२ अ०।

संतिकम्म-शान्तिकर्म्मन् न०। दुरितोपशमक्रियायाम्, म०
६६ श० ६६ उ०। अग्निकारिकादिके (प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।)
ग्रहोपशमनार्थे बलिकर्णादिके, स्था० ४ डा० ३ उ०। विघ्नोप-
शमकर्माण, ब्रा० १ श्रु० १ अ०। होमादिके, स्था० ८ डा० ३ उ०।

संतिकम्मंत-शान्तिकर्म्मन्ति-न०। शान्तिकर्मगृहे, यत्र शान्ति-
कर्म क्रियते। आचा० २ श्रु० १ च० २ अ० २ उ०।

संतिगय-शान्तिगत-त्रि०। पूर्वोक्तप्रकारं शान्तिं गताः-
प्राप्ताः शान्तिगताः। शान्ता वा स्थिताः शान्तिगताः। ज्ञा-
नदर्शनचारित्राण्येषु मोक्षमार्गे स्थितेषु, आचा० १ श्रु० १
अ० ७ उ०।

संतिगर-शान्तिकर-पुं०। कुद्रोपद्रवेषु शान्तिकृन्तु, ल०।

संतिगृह-शान्तिगृह-न०। शान्तिकर्मस्थानं, म० ३ श० ७ उ०।

संतिघर-शान्तिगृह-न०। शान्तिकर्मस्थानं, कल्प० १ अधि०
४ क्षण। यत्र राक्षस शान्तिकर्म होमादि क्रियते। स्था० ४
डा० १ उ०।

संतिचंदगणि-शान्तिचन्द्रगणिन-पुं०। अजितशान्तिस्तवप-
ष्टोपाकृष्टाकृत्याः कर्त्तार सकलचन्द्रवाचकशिष्ये, तेन च
तौ ग्रन्थौ ६६५६ विक्रमसंवत्सरे विर्गचिता, ज० ६०।

संतिजल-शान्तिजल-न०। शान्त्यर्थं मन्त्रपाठपूर्वकं मस्तकं
दातव्यं जलं, शान्तिपानीयं, ध० २ अधि०।

संतिगाह-शान्तिनाथ-पुं०। शान्तितीर्थकृति, प्रव० ७ द्वार।

संतिगिवाण शान्तिनिर्वाण-न०। शान्तिः-कर्मदाहोपशम-
स्तेन च निर्व्याणं-मोक्षपदं-सर्वद्वन्द्वोपशमरूपम्। अप्रकर्म-
क्षयरूपं मोक्षं, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० ४ उ०।

संतिग-संतीर्ण-त्रि०। मुक्तं, सूत्र० १ श्रु० २ अ० ३ उ०।

संतिगमम-सन्तीर्णमम-त्रि०। सांसारिकसुखस्य दुःखमय-
त्वदृष्टिं मुक्तपाये, सूत्र० १ श्रु० २ अ० ३ उ०।

सन्तिथय-शान्तिस्तव-पुं० । शान्त्यर्थं देवस्तवपाठ, ध० २ अधि० ।
सन्तिदाम-शान्तिदाम-पुं० । धर्मसंग्रहवृत्तिकृता मान-
विजयस्य धर्मसंग्रहवृत्तिकरणप्रार्थक, ध० ३ अधि० ।
(शान्तिदामस्य वृत्तं ' धर्मसंग्रह ' शब्दे चतुर्थभागे २७३२
पृष्ठ गतम् ।)

सन्तिदेवया-शान्तिदेवता-स्त्री० । शान्तिसुरे, शान्तिकारिण्या
देवतायाम् । पञ्चा० १६ वि० ।

सन्तिविजय-शान्तिविजय-पुं० । धर्मसंग्रहवृत्तिकारकमानवि-
जयसूरिगुरो विजयानन्दसूरिशिष्य, ध० ३ अधि० ।

सन्तिविरह-शान्तिविरति-स्त्री० । शान्तिरुपशमः क्रोधजयस्त-
त्प्रधाना प्राणान्तिर्पातभ्यां विरतिः शान्तिविरतिः । क्रोधज-
यार्थं विरमण, सूत्र० २ श्रु० १ अ० ।

सन्तिमूर्ति-शान्तिमूर्ति-पुं० । धारापट्टीयगच्छं विजयसिंहसूरि
शिष्य, वादतुष्टेन भोजराजनाम्नै ' वादिदेताल ' इति विरुद्ध-
पित्तमनेनैव उत्तराध्ययनटीका रचिता, या पाई टीकांत प्र-
सिद्धा । दिगम्बरविजिता देवसूरिस्म्यैव विद्याशिष्य आसीत् ।
वीरसूरि-शालिभद्रसूरि-सर्वदेवसूर्यश्चांत त्रयः पट्टशिष्या
आसन् । विक्रमाय १०६६ वर्षे अयं स्वर्गतः । जै० ६० ।

सन्तिसणीय-शान्तिश्रेणिक पुं० । स्थविरस्यार्यशिष्यस्य प्र-
थम शिष्य, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

संतुष्ट-मन्त्रवर्त-त्रि० । शान्तं, ज्ञा० १ श्रु० १३ अ० ।

संतुष्टग मन्त्रवर्तन-न० । सम्यक्त्ववर्तनं शयने, व्य०
४ उ० ।

सन्तोदत्त-शान्तोदत्त-पुं० । शान्तस्तथाविधान्द्रयकपायाव-
कारविकल, उदात्त-उच्चोच्चतगाद्याचरणाभ्यतिवद्भचित्त-
स्ततः शान्तश्चात्मावुदात्तश्च शान्तोदत्तः । श्रद्धानुष्ठानमाध-
नपरं मूढमभावसंयुक्तं तत्त्वसंवेदानुग, यो० वि० । ज्ञा० ।

सन्तोष-सन्तोष-पुं० । अल्पच्छायायाम्, स्या० १० ठा० ३ उ० ।
संतुष्टा, पञ्चा० १ वि० । ज्ञा० । सर्वद्वन्द्वोपरमरूपे, सूत्र० २
श्रु० ६ अ० । " सन्तोषः परमं सौख्यम् " । हा० २६ अष्ट० ।
" विश्वस्यापि स वल्लभा गुणगणस्त संश्रयत्यन्वहं,
तेनयं समलंकृता यमुमती तस्मै नमः सन्ततम् ॥ तस्मा-
दन्यतमः समास्त न परस्तस्यानुगा कामधुक, तस्मिन्नाश्र-
यतां यमासि दधंत सन्तोषमाकृ यः सदा ॥ १ ॥ " ध० २० १
अधि० ११ गुण ।

सन्तोषि(ण)-मन्तोषिन्-पुं० । येन केनचित् संतुष्टं अवीतरागं,
सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

संथड-भंस्तुत-त्रि० । कृतसंस्तार, आचा० २ श्रु० १ चू० १
अ० ३ उ० ।

संथडिय-भंस्तुत-त्रि० । समर्थे, तद्विवसे पर्याप्तभोजिनि च ।
वृ० ४ उ० ।

संथरण-भंस्तनन-न० । अन्यर्थे सशब्दनिःश्वामे, सूत्र० १
श्रु० २ अ० ३ उ० ।

मंथर-भंस्त-पुं० । द्रव्यादिगहितकाले, दर्श० ४ तत्त्व ।

मंथस्त-भंस्तरत्-त्रि० । विवक्षितानुष्ठानवाहनसमर्थे, व्य० २ उ० ।

मंथरण-भंस्तरण-न० । आसुकैपणीयाहागादिप्राप्तौ साधूनां
निर्वाह, ध० २ अधि० । (अत्रत्या व्याख्या ' ठवणाकुल ' शब्दे
चतुर्थभागे १६६० पृष्ठ गता ।) (त्रिविधं भंस्तरणम्-
जघन्यं, मध्यमम्, उत्कृष्टं च । तत्राऽऽचार्यादीनामाचारः
' अहमेस ' शब्दे प्रथमभागे २३ पृष्ठ गतः ।) भंस्तरककरणं,
सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० ।

मंथरमाण-भंस्तरत्-त्रि० । विद्यमाने, ' संथरमाणेहि जगद्यर्णहि'
आचा० २ श्रु० १ चू० ३ अ० १ उ० । प्रतिपन्नप्रतिमापरिपालनक्षमे,
भंस्तरन् नाम उच्यते-यः सूत्रोक्ताविधिना प्रतिमाप्रतिपत्ति-
योग्यतामुपगतः मानिक्यादीनां च प्रतिमानां मध्ये यां प्रतिमां
प्रतिपन्नस्तां सम्यक् परिपालयितुं क्षमस्तस्य भंस्तरतो विधिः ।
वृ० १ उ० २ प्रक० ।

मंथव-भंस्तव-पुं० । संस्तवने संस्तवः । दातुर्गुणविकथने, तेन
सहात्मनः सम्बन्धविकथने च । वृ० १ उ० ३ प्रक० ।
परिचये, प्रत्यासत्तौ, सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० । स्नेह,
उत्त० ४ अ० । सूत्र० । स्वरूपज्ञानादुपक्षे परिचयं, उत्त०
२८ अ० । एकात्मने स्थित्वा परिचये, उत्त० १६ अ० ।
अभिषेके, सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० । कामसम्बन्धे, सूत्र० १
श्रु० २ अ० ३ उ० । गृहगमनालापदानसंप्रमाणनादिरूपे परिचयं,
सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० । सहसंवासे, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।
दर्शने, वृ० । एकत्र संवासात् परस्परालापदिजनिते परिचये,
ध० २ अधि० । अभ्यासे, आव० १ अ० । आ० । संवासजनिते
परिचये, सहवासभोजनालापादिलक्षणे स्नेहे, आव० ६ अ० ।
आ० चू० । सूत्र० । पञ्चा० । निजपटप्रदर्शननं लोकावर्जनं, पि० ।
प्रव० ।

भंस्तवपिण्डो न ब्राह्मः । सांप्रते भंस्तवपरिहारमाह—

गिहिणो जे पव्वइण्ण दिट्ठा, अपव्वइण्ण व मंथुया हविज्जा ।
तेसिं इहलोयफलट्ठयाण, जो मंथवं न करंइ म भिक्खू ॥ १० ॥

गृहिणः-गृहस्था ये प्रवर्जितेन गृहीतदीक्षणे दृष्टा उपलक्ष-
णत्वात्परिचिताश्च अप्रवर्जितेन वा गृहस्थावस्थेन सह सं-
स्तुताः परिचिता भवयुग्मगृहिणो य इति सवन्धः ' तेसिं ' ति
तेरुभयावस्थयाः परिचितैर्गृहीतगृहलौकिकफलार्थ-वस्त्रपा-
त्रादिलभनिर्भिर्त्ति यः संस्तवं-परिचयं न करोति स भिक्षु-
रिति सूत्रार्थः । उत्त० १६ अ० ।

पुरं संथवं करंइ—

जो भिक्खू पुरं संथवं करंइ करंतं वा साइज्जइ ॥ २३ ॥

संथवा-थुर्ता अदत्ते दाणे पव्वं संथवा, दिंसे पच्छा संथवा
जो तं कराति सातिज्जाति वा तस्स मासलहुं । अहवा-सयण
पव्वपच्छसंथवं कराति ।

अत्र निर्युक्तिमाह—

दन्वे सेत्ते काले, भावम्मि य संथवा मुणेयव्वो ।

अत्तपरतदुभए वा, एक्केको सो पुणो दुविधो ॥ २३ ॥

साह आत्मसंस्तवं कराति, साह उभयस्स वि संस्तवं क-

रोति । अहवा-आत्मना संस्तवं करोति इति आत्मसंस्तवः ।
साह गिहन्थे धुणति एव आत्मस्तवः, गिहन्थे साधु धुणति
एव परस्तवः, दो वि परेणरे एव उभयस्तवः । एतेसि एकैको
पुण दुविहो संतासतो य ।

द्वयं खेत्ते काले संथवो इमो । गाहा-

द्वयं पुट्टमपुट्टो, परिहीणधणा तु पुव्वयंती उ ।

खेत्तेकतरा खेत्ता, कम्मि व तो दिक्खितो काले ॥२३६॥

द्वयसंथवो परेण पुच्छिआ-तुमं सो ईसरो आमं ति; भणा-
ति । सो पुण तहा संतो वा असंतो वा पुच्छितो भणति
अमुगणामधेयं तुमं इस्सरेण यागामि तो एव भणति प-
रिहीणधणा पव्वयंति त्ति परिहीणधणो-दरिद्रेत्यर्थः, एवं परे-
ण गिहितो समुत्तुइतो परे गिमे काउं अप्पाण पि धुणांत
यथा भवानैश्वर्ययुक्तः तथा अहमप्यासीन् । खेत्तसंथवो कत-
रातो तुमं चय सारसव्वतोहं । अथवा-प्रथमवयंसि गिहितो
गिहिस्समाणो वा । भाव संथवो दुविहो-सयणं, वयणे य ।

सयणे नाव इमो । गाहा-

सयणे कम्म मग्गिआ, आमं तुमिणीं पुच्छई को वा ।

आउट्टुणाणिमित्तं, वयणे आउट्टिआ वाऽवि ॥ २४० ॥

केणइ पुच्छिआ जो सो इंददत्तभाया पव्वनितो सो तुमं
संसो दामिस्सि । सो भणाइ-आमं, तुमिणीआ वा अच्छति
भणति वा को परिस्सार्ण पुच्छति । इदाणि वयणसंथवो
अदित्ते दाणे पुव्वं करंति, आउट्टुणाणिमित्तं धरे मे आउ-
ट्टितो इट्टं दाणे देहिंति । दाणेण वा दत्तेण आगहितो पच्छा
वयणसंथवो करंति । एव संथवो भणितो । इदाणां विन्था
संखेवभणियस्स वा इमं वक्खणं ।

तत्थ द्वयसंथवो इमो चउत्तपपगारे । गाहा-

धमाइं रतणथावर, दुपदचतुप्पद तंहव कुवियं वा ।

चउवीमं चउवीसं, तियदुगदसहा अणगविधं ॥ २४१ ॥

धणादिदयाणं कुवियपज्जवसाणाणं छरहं पच्छंजेणं जहा-
संख संखा भाणता ।

गाहा-

धणाणि चतुव्वीमं, जव गोहुम सालि वीहि मही य ।

कोहव अणवा कंगू, रालग तिल मुग्ग मामा य ॥२४२॥

वृद्धिच्छुग कंगू, अल्पतराशरा गलकः ।

गाहा-

अतमि हिरिमंथतिपुडग, गिप्फावमलिसिद रायमामा य ।

इक्खू मसूर तुवरी, कुलन्थ तह धाणगकलाया ॥ २४३ ॥

अतसी मालेव प्रसिद्धा, हरिमंथा वट्टगणं, तिपुडालगा चण-
गा, गिप्फावा वज्जा, अलिसिदा चघलगा, रायमासा पंडरच
लगा, धाणा कुंयुंभरी, वट्टचणगा ।

गाहा-

रयणाइं चउवीसं, सुवप्पतवुतंबुरयतलोहाइं ।

सीसगहिरम्पपासा-ण वेरमणमोत्तियपबालो ॥ २४४ ॥

संखतिगिसा अगुलुचं-दगाइं वन्थामिलाइं कट्टाइं ।

तह दंत चम्मबाला, गंधा दव्वंगहाइं च ॥२४५॥

रयनं-रूपं हिरण्यं-रूपका पाषाणा स्फटिकादयः मणिः सूर-
चन्द्रकांतादयः, तिगिसा रुक्खकट्टा अगुलु-अगरुं यानि
न म्नायन्ते शीघ्रं तानि अमिलातानि घन्थाणि कट्टा शाका-
दिस्तम्भा दत्ता हस्त्यादीनां, चम्मा वग्घाणं, बाला चमरीणं, गं-
धगुक्कूना गंधा एकं गंधं, आपधं-द्रव्यं बहुद्रव्यसमुदाया-
दायधं ।

त्रिविधं थावरं । गाहा-

भूमिघरतरुगणादी, तिविधं पुण थावरं समामेणं ।

चकारवद्धमाणुम, दुविधं पुण हांति दुपयं तु ॥२४६॥

भूमिघरं कलाघरं स्वार्तामयमभयं तिविधं, तरुगणा-आम्र-
वणारामादि दुपयं दुविधं होति अरगवज्जं मानुस च ।

दसविधं चतुप्पदं । गाहा-

गावी महिमी उट्टी, अय एलग आम आसतरगा य ।

घोडग गहभ हत्थी, चतुप्पदा होति दसधा तु ॥२४७॥

आसतरगा अस्मतरा ।

कुप्पावकरणं गाणाविहं । गाहा-

गाणाविहो वि करणं, लक्खणकुप्पं समामतो हांति ।

चतुमट्टिपगारेत्तं, एवं भणितो भवे अत्थो ॥२४८॥

कुप्पावकरणं गाणाविह अणगलक्खणं तच्च कंसभंडं लो-
हभांडं ताम्रमय मृन्मयादि च २ । ४ । २ । ४ च ३ । २ । १० । १ ।
पप सर्वोपि सर्पाणिडनः चतुःपाष्टप्रकारोऽर्भाहतः ।

आत्मपरसंस्तवोपसंहारनिमित्तमिदमाह-

चतुमट्टिपगारेणं, जाध व अट्टेण उवचितोमि त्ति ।

किं अप्पसंथवेणं, कातण एमव अहयं पी ॥२४९॥

यथा त्वं चतुःपाष्टप्रकारेणाप्येतस्तथाऽहमप्यास्मं किं वा-
ऽऽत्मसंस्तवेनांत १ ।

इयाणि खेत्तसंस्तवोपेतं । गाहा-

अम्हा साहु देमी, एगगामेगणगरवन्धे य ।

पुणाआं खेत्ताआं, अम्हं सो पुच्छिआ वत्ती ॥२५०॥

जइ भणति लोहयं तू, पुणं खेत्तं तहिं भंव गुरुगा ।

अह आरुह तं अम्हं वि, जिणजम्मादी तहिं लहुआं ॥२५१॥

गिहिणा पुच्छितो कम्मि देसे अज्जो उप्पसो साहु भणति-
कुरुखेत्तं, गिहा भणति-अम्हं साहु देमीएण गामणगरउप्प-
सा गिहिणा पुच्छिआ कहि गामामि त्ति साहु भणति कुरु-
त्तं एवं जइ लोहय पुणखेत्तं भणति तो चतुगुरु, लोउत्तर
लहुआं ।

इदाणी कालसंथवो गिहिणा पुच्छिआ कम्मि घए

पव्वनितो भणति । गाहा-

एवइयम्मि य जम्मे, परियाआं वि मम्भ एवतिआं ।

मयणसमन्थ गिहिट्टो, गिच्चिममाणां पम्भतो वा ॥२५२॥

एवइआं मे जम्मे पव्वजाए वा एवतितां मयणसमन्थो वा

पव्वहो गिर्विदो परिणीओ गिर्विस्ममाणां विवाहादण ठविण
पसूयपुत्तो जाओ । इदाणि गिस्माकत्तं जाओ । नि० चू० २ उ० ।

गाथा—

सुत्तणिवातो नियमा, चतुर्विधे मंथवम्मि संतम्मि ।
मात्तूण मयणमंथव, तं भवं तम्मि आणादी ॥२६३॥

सुत्तणिवातो दव्वादिचतुर्विधे संथवे संताम्म मासलहुं,
मात्तूण मयणमंथवं मयणमंथवे पुण इमं पुग्गिसंथव
अउलहुं इत्थीसंथवे चउगर्ह, चउविहं धि दव्वाणिण
संथवे आणादिया दोसा, कारणे पुण संथवं करंजति ।

गाथा—

अधिकरण-गयदुट्टे, गेलम्मद्दाण-संभमभए वा ।

पुग्गिमिन्थीसंथवे, समणाणं संजतीणं च ॥ २६४ ॥

गिहत्थेण समं अधिकरणमुपगण तस्म उवसमणद्दाण पुव्वं
चतुर्विहं पि दव्वाणियं संतं करंति, पच्छा असंतं पि । एवं
गयदुट्टे वि उवसमणद्दाणा गिलाणोसहणिमित्तं वा अट्ठाण
संभमभएसु, संताणद्दाया वा 'पुग्गिसन्थि' ति एण्हि कार-
णाहि संजताण संजतीण वा ।

'पुग्गिसन्थि' ति संवेधो भवेज्ज वयणमयणक्रमप्रदर्शनार्थं

इदमाह । गाथा—

वयमंथवसंतणं, पुव्वधुणं पुग्गिमंथवं ततो ।

णातिन्थिगतं वा, भाइयवज्जं च इतरं ॥ २६५ ॥

पुव्वं वयमंथवणं संतण, पच्छा पुग्गिसंथवणं पुव्वावरंण
संतणं ततो पच्छा णातिन्थिगतं संतणं ततो भाइयवज्जं
इतरं पच्छा संथवणं संतणं ततो पच्छा वयणादि असंतण ।

गाथा—

पुव्वे अवेरे य पदे, एमेव गमो उ होइ समणीणं ।

जह समणाणं गुरुइ, इत्थी तह तामि पुग्गिमा उ ॥२६६॥

संजतीण एमेव गमो, जहा समणाणं इत्थी गुरुगा, तहा-
समणाणं पुग्गिमा गुरुगा ।

मंत्र—

जे भिक्खु समाणे वा वसमाणे वा गामाणुगामं दुइज्ज-
माणे पुरं संथुतियाणि वा पच्छा संथुतियाणि वा कुलाइं
पुव्वामेव अणुपवेमिन्ता पच्छा वा भिक्खायगियाण अणु-
पविमइ अणुपविमंतं वा माइज्जइ ॥ ३८ ॥

समाणां नाम समवेतः अप्रवर्तितः का सो बुद्धायाम् वसमा-
णो उद्वज्जिण अट्टमांसं वासावासं व गवमं एय गयविहं वि-
हारंतो वसमाणा भगवन्ति, अनु-पश्चादभावे गामातो अणो
गामो अणुगामो दोसु पाणनु (सांसर्गगहसु) वारिज्जति ति
दइज्जति । पुरं संथुता मातापितादी, पच्छा संथुता सुसगती,
कुलशब्दः प्रत्येकं भिक्खाकालातो पुव्वि अप्राप्त भिक्खाका-
ले इत्यर्थः । अनुप्रवेशो पच्छा भिक्खाकाले आतक्रान्त्यर्थः ।
एवं अप्राप्त आतक्रान्ते वा पविमंतं साइज्जति-अनुमादते
मासलहुं 'सं' पच्छित्तं । एस सुत्तन्यो । नि० चू० २ उ० ।
प० चू० । दर्श० । व्य० ।

संस्तथेनं व्याख्यानयति—

मुत्तेण अत्थेण य उत्तमो उ,

आगाढपणं सु य भावियप्पा ।

जच्चन्निओ याऽवि विसुद्धभावा,

संतं गुणेवं पविकत्थयंतो ॥ ४७ ॥

मूत्रेण अर्थेन च एष उत्तमः-प्रधानः परिपूर्णः, सूत्रस्यार्थ-
स्य चावदानस्यास्य संभवात् । तथा आगाढा प्रज्ञा येषु व्या-
प्रियते न या काचन तान्यागाढप्रज्ञानं शास्त्राणि तेषु भावि-
तात्मा तात्पर्यग्राहितया तत्रातीव निपन्नमार्तिगति भावः ।
तथा जात्या सकलजनप्रशस्ययान्वितो-युक्ता जात्यन्वितः, त-
था विशुद्धः-स्वपरसंसारनिस्तारं कृतानतयाऽवदातो भावः-
अभिप्रायो यस्य स विशुद्धभावः, एवंभूतो गुणान् गणधा-
रिणः शिष्या अपरं च प्रकर्षतो हर्षानिर्गलक्षणतो विकत्थ-
यन्ते-श्लाघ्यन्ते । व्य० ३ उ० । संस्तवः परिचयः तस्याभि-
व्यक्तं तु चान् । ठाविशे परिग्रहे, प्रश्न० ५ आश्र० द्वार ।

सं भिक्खु वा भिक्खुणी वा वसमाणे वा, गामाणुगामं
वा दुइज्जमाणं मे जं पुण जाणेजा गामं वा० जाव गयहा-
णि वा इमंमि खलु गामंमि वा० जाव गयहाणिमि वा
संतगतियस्स भिक्खुस्स पुरेसंधुया वा पच्छामंधुया वा प-
रिवसंति, तं जहा-गाहावई वा० जाव कम्मकरी वा तहप्प-
गाराइं कुलाइं णो पुव्वामेव भत्ताण वा शिक्खमिज्ज वा
पविमिज्ज वा, केवली धूया-आयाणमंथं, पुरा पेहाए तस्म
परो अट्ठाण असणं वा पाणं वा खाइमं वा माइमं वा उव-
कंज वा उवक्खंडेज्ज वा अह भिक्खु णं पुव्वोविद्विहा० ४
जं णो तहप्पगाराइं कुलाइं पुव्वामेव भत्ताण वा पाणाण वा
पविमिज्ज वा शिक्खमिज्ज वा २ मे तमायाय एगंतमवक्क-
मिज्जा २, अणावायममंलोण चिद्वज्जा, स तत्थ कालेण
अणुपविमेज्जा २ तत्थेतरंतरंहि कुलंहि मामुदाणियं एसि-
यं वमियं पिंडवायं एमिन्ता आहारं आहारज्जा, मियां मे
परो कालेण अणुपविद्वस्स आहाकम्मियं असणं वा पा-
णं वा खाइमं वा माइमं वा उवकंज वा उवक्खंडेज्ज वा ।
तं चगतिओ तुमिणीतो उवेहज्जा आहडमं पचाइक्खि-
म्मामि माइट्ठाणं संफामं, णो एवं कंज्जा मे पुव्वामेव आ-
लोणज्जा आउसां ति वा भगिणि ति वा णो खलु मे
कप्पति आहाकम्मियं असणं वा पाणं वा खाइमं वा
माइमं वा भोत्तए वा पायए वा मा उवकंहि मा उवक्ख-
ंडेहि स संवं वयं तस्म परो आहाकम्मियं असणं वा० ४
उवक्खंडावित्ता आहट्टु दलएज्जा तहप्पगारं असणं वा० ४
अफासुयं लाभं संते णो पडिगांज्जा । (सू० ५०)

सं भिक्खुन् पुनरंवं जानीयान्, तद्यथा-ग्रामं वा यावद्राज-
धाना वा-अस्मिन् ग्रामादो सान्त-विद्यन्ते कस्यचिद्भिक्खाः
पूर्वमस्तुताः पितृव्यादयः, पश्चात्सेस्तुता वा-श्वशुरादयः, ते

च तत्र बद्धगृहाः प्रबन्धेन प्रतिवर्तन्ते ते चामी गृहपतिर्वा
यावत्कर्मकरी वा तथाप्रकाराणि च कुलानि भक्त्या-
नाद्यर्थं न प्रविशेन्नापि निष्क्रामेत् । स्वमनीषिकापराह्वारार्थ-
माह—केवली ब्रूयात्—कर्मोपादानमेतत् किमात्रं ? यतः पू-
र्वमेवंतत्प्रत्युपेक्षत-पर्यालोचयेत्, यथैतस्य भिक्षोः कृते परो-
गृहस्थोऽशनाद्यर्थम् उपकुर्यात्—दौक्येत् उपकरणज्ञातम्
'उवक्स्वडङ्ग' इति तदशनादि पंचद्वेति । अथ-अनन्तरं भि-
क्षुणां पूर्वोपदिष्टमतप्रतिष्ठादि, यथानां तथाप्रकाराणि स्वज-
नसम्बन्धीनि कुलानि पूर्वमर्वाभक्ताकालादारत एव भक्त्याद्यर्थं
प्रविशेद्वा निष्क्रामेद्वेति । यद्विधेयं तदृश्यति—'स तमादाये'
इति स-साधुः एतत्-स्वजनकुलम् आदाय-ज्ञात्वा केनचित्स्व-
जनेनाज्ञात एवैकान्तमपक्रामेद्, अपक्रम्य च स्वजनाद्यनापा-
तेऽपालोक्य च तिष्ठेत्, स च तत्र स्वजनसम्बद्धप्रामादौ
वर्तमानमिच्छावसरेणानुप्रविशेत्, अनुप्रविश्य च इतरेतरे-
३१ कुलस्थ-स्वजनराहितेभ्यः 'पमिये' इति—एषणीयम्-
उद्गमादिदोषराहित 'वमिये' इति वेपमात्रादवाप्तमुत्पादनादि-
हेतुः । तत्रापि भिक्षाम् णपित्वा-अन्विष्य एवंभूतं
प्राप्तं तत्रापि तत्रापि आहारमाहार्येदाति । आचा० (उपा-
दानं तत्रापि तत्रापि स्वस्वस्थानादध्वगन्तव्याः ।)
प्राप्तं पत्रात्प्राप्तं तत्रापि आहारमाहार्येदाति । अथ क-
दाचिद्धं तत्रापि पर-गृहस्थः कालेनानुप्रविष्टस्या-
पि भिक्षोराध्यात्मिकशुनार्थं विदध्यात्, तच्च कश्चित्सा-
धुस्तृष्णाभाविनाप्रेक्ष्य, किमर्थम् ? आहृतमेव प्रत्याख्या-
स्यामीति, एवं च मातृस्थानं संस्पृशेत्, न चैव कुर्यात्,
यथा च कुर्यान्नदृश्यति—स पूर्वमेव आलोकयेत्—दत्तो-
पयोगो भवेत्, हृष्टा चाहारं संस्क्रियमाणमेवं वेदेद्—य-
था अमुक ! इति वा भगिनि ! इति वा न खलु मम क-
ल्पत आधाकर्मिक आहारो भोक्तुं वा पातुं वाऽतस्तदर्थं
यत्नो न विधेयः । अथैव तदतोऽपि पर आधाकर्मादि कु-
र्यात्ततो लाभं सति न प्रतिगृहीयादिति ॥ आचा० २ धृ०
१ चू० १ अ० ६ उ० । कर्त्तार प्रत्यये । त्रि० । संस्तावक,
ज्ञा० १ धृ० १६ अ० ।

संथवदाण-संस्तवदान-न० । परिचयकरणे, ध्य० ७ उ० ।

संथवपिंड-संस्तवपिण्ड-पु० । पूर्व जननीजनकारिद्वारंगण प-
श्चाच्च श्वश्रुस्वस्त्रादिद्वारंगणान्परिचयानुरूपं सम्बन्धे भि-
क्षार्थं घटयता ग्राह्यं पिण्डे, जीत० । ध० ।

संस्तवद्वारमाह—

दुविहो उ संथवो खलु, संबंधीवयमसंथवो च ।

एकैको वि य दुविहो, पुत्रं पच्छा य नायवो ॥४८४॥

द्विविधः खलु संस्तवः, तद्यथा-परिचयरूपः, श्लाघारूपश्च ।
तत्र परिचयरूपः सम्बन्धिसंस्तवः, श्लाघारूपो वचनसंस्तवः ।
तत्र संबन्धिनो-मात्रादयः, श्वश्रवादयश्च । तद्वपतया यः सं-
स्तवः स संबन्धिसंस्तवः । वचनं श्लाघा तद्वपः यः संस्तवः
स वचनसंस्तवः । एकैकोऽपि च द्विधा । तद्यथा 'पुत्रियं पच्छा
य' इति पूर्वसंस्तवः, पश्चात्संस्तवश्च ।

तत्र संबन्धिसंस्तवस्य द्विविधस्यापि स्वरूपमाह—

मायपिहपुत्रसंथव, मासुमुमगाइयाल पच्छा उ ।

गिहिसंथवसंबंधं, करेइ पुत्रं च पच्छा वा ॥४८५॥

३८

मातापित्रादिरूपतया यः संस्तवः-परिचयः स पूर्वसंस्तवो
मात्रादीनां पूर्वकालभाविन्यात् । यस्तु श्वश्रुश्वशुरादिरूपत-
या संस्तवः स पश्चात्संस्तवः । श्वश्रुश्वशुरादीनां पश्चात्काल-
भाविन्यात् । तत्र साधुभिन्नार्थं प्रविष्टः सन् गृहभिः सह सं-
स्तवसंबन्ध-परिचयघटनम् पूर्व-पूर्वकालभाविमात्रादिरूपत-
या पश्चाद्वा पश्चात्कालभाविश्वश्रवादिरूपतया वा करोति ।

कर्त्तव्यमाह—

आयवयं परवयं, नाउं संबंध एतयणुरुवं ।

मम माया एगिसिया, मसा य धूया व नत्ताई ॥ ४८३ ॥

इह साधुभिन्नार्थं गृहं प्रविष्टः सन्नाहारलम्पटतया आ-
त्मवयः परवयश्च ज्ञात्वा तदनुरूपं वयोऽनुरूपं संबन्धानि, यदि
सा वयोवृद्धा स्वयं च मध्यमवयास्ततो ममदृशी माताऽभूदि-
ति ज्ञेते । यदि पुनः साऽपि मध्यमवयास्तत इदृशी मम स्व-
साऽभूदिति वदति । अथ बालयास्ततो दुहितृता नसा वे-
त्यादि ।

संप्रत्यम्यैव पूर्वरूपसंबन्धसंस्तवस्योदाहरणमाह—

अद्विइ दिट्टीपणहव, पुच्छा कहणं ममेगिसी जणणी ।

थणसंबंधो संबंधो, विहवामुणहाइदाणं च ॥ ४८७ ॥

कोऽपि साधुभिन्नार्थं प्रविष्टः काचिन्नजमातृसमानां स्त्रीम-
वेव्य आहारादिलम्पटतया मातृस्थानेनाधृत्या दृष्टिप्रस-
वम्—इपदश्रुविमाचनं करोति । ततः 'पुच्छ' इति ।
सा स्त्री पुच्छति—किं त्वमधृता दृश्यसे ? इति ।
ततः साधोः कथनम् । मम इदृशी स्वसदृशी जनन्यभू-
दिति । अत्र दोषानाह—ततस्तया मातृत्वप्रकटनार्थं साधु-
मुखं स्तनप्रक्षेपं क्रियते । परस्परं च संबन्धः स्नेहवृद्धिरूपो
जायते । तथा विधवा स्नुषादिदानं च करोति स्तनपुत्रस्य
स्थाने अर्थं म पुत्र इति बुद्ध्या स्वस्नुषादानं कुर्यात् । आ-
दिशब्दात्स्नेहवशतो दास्यादिदानं च । उक्तं पूर्वसंबन्धिसं-
स्तवोदाहरणम् । एवं पश्चात्संबन्धिसंस्तवोदाहरणमपि
भवानायम् ।

संप्रात पुनः पश्चात्संबन्धिसंस्तवो दोषानाह—

पच्छा संथवदोमा, मासुविहवादिधूयदाणं च ।

भज्जा ममेरिमि चिय, मज्जा घाओ व(य)भंगो वा ॥४८८॥

पश्चात्संबन्धिसंस्तव इमं दोषाः—श्वश्रुरादृशी ममाऽऽर्त्ता-
दित्युक्तं सा विधवाया आदिशब्दान् कुण्डादिरूपायाः
सुताया दानं करोति, तथा भार्या ममदृश्यभर्वादित्युक्तं
यदि ईर्ष्यालुस्तद्गता समीपं च वर्त्तते तदा मम भार्याऽनेन
स्वभाया कल्पितेति विचिन्त्य साधोर्गानं कुर्यात् । अथर्ष्या-
लुस्तद्गता न भवति, समीपं वा न वर्त्तते तदा भार्याऽहमेनेन
कल्पितेत्युन्मत्ता भार्येव समाचरन्ती विचिन्त्योभमापादयेत्
ततो व्रतभङ्गः ।

एवं तावत्पूर्वसम्बन्धिसंस्तवस्य पश्चात्संबन्धिसंस्त-
वस्य च प्रत्येकमसाधारणान् दोषानभिधाय सं-

प्रत्युभयोरपि साधारणानाभिधायमाह—

मायावी चट्टयारी, अम्हं ओहावणं कुणइ एमो ।

निच्छुभगाई पंतो, करिज्ज भेट्ठेमु पडिवंधो ॥ ४८६ ॥

अभूतिर्ह्यप्रस्तवाऽऽदि कुर्वन्मायायी एषोऽस्माकमावर्ज-
नानिर्मलं चार्त्तानि करोतीति निन्दा, तथाऽस्माकं स्वस्य का-
र्त्तिकप्रायस्य जनन्यादिकल्पनेनापभ्राजने विधत्ते, ततः एव
निश्चिन्य प्रान्तः स्वगृहान्काशनादि करोति । अथ ते
गृहिणो भद्रा भवेयुस्तर्हि तेषु भद्रेषु साधोरुपरि प्रतिबन्धो
भवेत्, प्रतिबन्धे च सत्याधाकर्मादिकं कृत्वा दद्यादिति ।
उक्ता द्विविधाऽपि सम्बन्धिसंस्तवः ।

अथ वचनसंस्तवस्य पुरुरूपस्य लक्षणमाह—

गुणमंथवेण पुर्वं, मंताऽमंतेण जो शुणिज्जाहि ।

दायारमदिन्नम्मी, सो पुर्वं मंथरो हवइ ॥ ४६० ॥

गुणाः आदारादयः तेषां यः संस्तवः—प्रशंसारूपो वचन-
संघातस्तेन सत्यरूपेणासत्यरूपेण वा यः साधुदानंज्य
भक्तादावदत्ते सति दातारं स्तूयान्, स एव पुर्यसंस्तवो
भवति ।

अस्यैवोल्लेख दर्शयति—

एसो सो जम्म गुणा, वियरंति अवारिया दमदिमासु ।

इहरा कहासु मुणिमो, पच्चकयं अज्ज दिट्ठोऽमि ॥ ४६१ ॥

सुगमम् । नवरं, 'इहरा' इतरथा, इदानीं दर्शनान् पूर्वमि-
त्यर्थः ।

सम्प्रति पश्चादपस्य वचनसंस्तवस्य लक्षणमाह—

गुणमंथवेण पच्छा, मंतामंतेण जो शुणिज्जाहि ।

दायारं दिन्नमि, सो पच्छा मंथरो होइ ॥ ४६२ ॥

दत्ते भक्तादां सति पश्चात् दातारं गुणसंस्तवेन सत्यरूपेणा-
सत्यरूपेण वा यः साधुः स्तूयान् एव पश्चात्संस्तवो भवति ।

संप्रति तस्यैवोल्लेखं दर्शयति—

विमलीकय म्ह चकम्, जहन्थया वियरिया गुणा तुज्जं ।

आमि पुरा मे मंका, मंपय निम्मंकिं जायं ॥ ४६३ ॥

भिक्षार्थं प्रयष्टुः साधुर्लब्धे भक्तादां दातारं वक्रियथा-नि-
जदर्शनेन स्वया विमलीकृते नः चक्षुर्या तथा यथार्थास्तव-
गुणाः सर्वत्रापि विचारताः । तथा पुरा-पूर्वं मे शङ्का आसी-
त् यादृक् गुणः श्रूयते स किं तादृश एवातान्यादृश इति ।
संप्रति तु त्वया दृष्टं निःशङ्कितं मे हृदयं जातम् । उक्तं संस्त-
वहारम् । पृ० ।

संधार संस्तार- पुं० । संस्तवन्ति साधवोऽस्मिन्निति संस्तारः ।

उयाथये, व्य० ४ उ० । संस्तार्यते मूर्षाठे विस्तार्यते शया-
लुर्भारति संस्तारः । पर्यन्तक्रियां कुर्वाद्भूतार्थाद्विस्त-
रणे, संधा० ।

अर्थकोनविशत्या गार्थार्थः संस्तारकमाहान्यमेवाह—

भूइगहणं जह न-क्याण अवमाणयं च वज्जाणं ।

मल्लाणं च पडागा, तह मंथारो मुविहियाणं ॥ ३ ॥

'जहन्नक्रयाणं' इति—यथा न्यकृतानां-पराभूतानां निराकृ-
तानां पित्रादिमकाशात् भाग्यमलममानानां राजादिविजयने-
न भूतिग्रहणे-विभूतिलाभे महते तोषायः देवानां वा स्वर्गा-
दिस्थानान्काशितानां पुनरिन्द्रादिप्रतीकरणेन स्वर्गस्थान-

लाभः राज्ञां वा स्वराज्याभिर्द्धाटितानां पुनर्मित्रादिवलदलमी-
लेनेन स्वराज्यप्राप्तिः, मन्त्रिणां वा स्वपदचर्यावितानां पुनः
राज्ञा व्यावर्जनेन स्वमुद्रावाप्तिः, भ्रष्टिनां वा स्वनगराभिर्वा-
सितानां महाजनसमावर्जनेन पुनः स्वपुरप्रवेशेन भ्रष्टिपदप्र-
तिष्ठेति । तथा-संस्तारकः प्रमोदाय 'भूइगहणं जह नगया-
णं' इति पाठः । भूतिग्रहणे-भस्मादाने प्रथमतो दीक्षाग्रहणका-
ल नमस्य भावो नाभ्यं तेषां नाभ्यानां-सरजस्कानां प्रथम-
भस्मावगुणठने तेषां यथैवेति यथा तथा संस्तारकः । 'अवमा-
णयं च वज्जाणं' इति- 'अचः अची' इति अवशब्दाकारलोपान्
'अवज्जाणं' इति जातम्, 'अवज्जाणं' इति-ज्ञातव्यम्-अवमानकं
च पूजनकं च न वयं पापं यथा ते अवद्या निर्दोषास्तेषां नि-
र्दूषणानां केनापि प्रत्यनीकनापि तद्व्यतीकानां यथाऽयं पा-
रदारिक इति, चौर इति, अभिमर इति, अपाङ्क्य इति, सी-
तासुभद्रानामिव आरापितकलङ्कानां ततोऽपि स्वयंमव ज्व-
लनप्रयशादिना प्रतीतिदानेनोत्तारितकलङ्कानाम् । अवमानकं
च तोषाय 'वयज्झाणं च' पाठे पुर्यवदकारलोपे 'अवज्झाणं' इति
भवति, तत्र अवध्यानां वधानर्हाणामपि विद्वेषवचनतो वज्ज-
त्वेन स्थापितानां सुदर्शनसुजानादीनामिव देवताप्रातिहार्य-
तो निराकृतवध्यत्वदोषाणाम् अवमानकं च दधिवाहनादि-
नरन्द्रेयथा प्रीतये तथाऽयं संस्तारक इति 'मल्लाणं च पडागं'
इति-यथा मल्लानां मदनकमल्लादीनामिव 'उज्जाणं अट्टणं खलु,
सीहगिरिमो पारयंमि । पुहवई मच्छिमल्लो, दूरिज्झकाविया
फालिहमल्ले य' इत्येतस्मिन्प्रबन्धे अट्टनक उज्जायनीतो गत्वा
प्रतिवर्षं मान्मिकमल्लपताकामयहतवान् अपहरतश्च यथा
तस्य तोषस्तथा संस्तारक इति गार्थार्थः ।

वरुलिय व्व मणीणं, गोसीमगचंदणं व गंधारणं ।

जह व रयणसु वयरं, तह संधारो मुविहियाणं ॥ ४ ॥

यथा मणीनां सूर्यादिमणीनां मध्ये विषापहाररंगोपशमा-
ना स्मतिशयगुणेन वैदूर्यमणिः सर्वोत्तमस्तथाऽयमपि । 'गो-
सीमगचंदणं व गंधारणं' इति-यथा गोशीपकचन्दनं निर्विकार-
त्वेन निर्मलस्थिरगन्धत्वेन गन्धेषु मध्ये प्रशस्यते तथाऽयमपि
यद्यपि कस्तूरिकाया अपि स्मतिशयगन्धोऽस्ति तथापि सर्वे
निरुपवर्णा समला च, तथा यद्यपि घनसारः सारतरुवर्गस्त-
थाप्यस्थायिगन्धो दुर्वर्णासारसंसर्गभाक् च, अतो न तयोर्गन्धः
प्रशस्यते 'जह व रयणसु वयरं' इति-यथा रत्नेषु इन्द्रनीलक-
कैतनादिषु मध्ये महामूल्यत्वेन प्रशस्यते वज्ररत्ने च । यदाह-

“ जं जहमुल्लं रयणं, तं जाणइ रयणवार्णिआं निउणो ।

थोवं तु महल्लस्स, विकासविअप्पस्स वि बहु व ॥ १ ॥

अहया कायमणिस्स य, सुमहल्लस्सावि कागिणी मुल्लं ।

वयरस्स उ अप्पस्स वि, मुल्लं होही सयसहस्स ॥ २ ॥

वरुलिय व्व मणीणं, गोसीमं चंदणं व गंधारणं ।

जह व रयणसु वयरं, तह संधारो मुविहियाणं ॥ ४ ॥ ”

यथा मणीनां-सूर्यादिमणीनां मध्ये विषापहाररंगोपशमा-
दिना स्मतिशयः तथाऽयमपीति गार्थार्थः ।

पुरिमवरपुंडरीआं, अरहा इव सच्चपुरिममीहारणं ।

महिलाण भगवईआं, जिणजणणीआं जयमि जहा ॥ ५ ॥

'पुरिमवर' इति-पुरुषाणां मध्ये वरः पुरुषवरः पुरुषवरा-
णां मध्ये पुण्डरीकमिव-कमलमिव यथा पुण्डरीकं पङ्के जा-

त जले च वृद्धिमुपगतं न पङ्केन लिप्यते नापि जलेन, किं तु जलोपरिवर्त्यैव भवति एवमहोऽपि तीर्थकरः कामैर्जाता भोगैर्वृद्धिमुपगतो न कामैर्लिप्तो नापि भोगैः, किं तु त्रिभुवनोपर्येव जातः । पुण्डरीकमानपत्रं पुरुषवराणां पुण्डरीकमिष-आतपत्रमिव तद्धि आतपं निवारयति, अहोऽपि कर्मा-तपनिवारणसमर्थत्वाच्चनोपमीयते । यदि वा-पुण्डरीकमिष-त्रकः पुरुषवराणां मध्ये पुण्डरीक इव । यथा स केनापि पशुजातीयेन न पराभूयते एवमहोऽपि त्रिपञ्चाधिकैस्त्रिभिः पापगिडकशतैर्न न कदापि पराभूयत इति । यथाऽहः स-र्वोत्तमस्तथा संस्तारकोऽपीति 'महिलाणु भगवद्भ्रा' इति यथा महिलाणां मध्ये भगवत्यः पूज्या जिनजनन्यो जिनमा-तरास्त्रभुवनस्यापि चतुःषष्टिपीन्द्राणां पूज्यत्वात् सत्यत्वाच्च सर्वोत्तमा जगति-त्रिभुवने तथाऽयमिति ।

वंशार्णं जिणवंशो, सच्चकुलार्णं च सावयकुलार्णं ।

सिद्धिर्गद्वै गद्वैर्णं, मुत्तिसुहं सच्चसोक्त्वाणं ॥ ६ ॥

वंशानाम्-अन्वयानां मध्ये यथा जिनवंशः प्रधानं तथा स-र्वकुलानामुप्रादिकलानां मध्ये आचक्रकुलं प्रधानं धर्म-स्य मूलवर्जत्वात्, तथा सर्वगतीनां नारकांतर्यग्नराग-मलक्षणानां मन्ये सर्वश्रेष्ठा सिद्धिर्गतिः पुनरागमनाभावात् तथा-मुत्तिसुखं-सिद्धिसुखं सर्वसुखानां संसारिकाणां म-ध्ये साद्यपर्यवसित्वाद्युत्तमम् । यदाह (औ०)-

" न वि अन्धि माणुसाणं, तं सुखं नो य सच्चंदयाणं ।

जे सिद्धाणं सोक्खं, अच्चावाहं उवगयाणं ॥ १३ ॥

तन्थ य जरजम्मणं सा, रोगेसोर्गेतन्हालुहाइयधिमुक्का ।

साइअपज्जवसाणं, कालमणंते सुहं लहई ॥ १ ॥ "

यथा तत् प्रधानं तथाऽयमपि ।

धम्मार्णं व अहिंसा, जगवयवयणाणं साहुवयणाणि ।

जिणवयणं वसुईणं, सुद्धीणं दंमणं व जहा ॥ ७ ॥

यथा धर्माणां दानादीनां मध्ये अहिंसा रक्षा प्रत्यस्थावर-जीवानामुत्तमा यतस्तां विनान्याऽप्रमाणमेव । उक्तं च-

" न तहानं न तद् ध्यानं, न तज्ज्ञानं न तत्तपः ।

न सा दीक्षा न सा भिक्षा, दया यत्र न विद्यते ॥ १ ॥ "

तथा हारिभद्राष्टके-

" अहिंसेका मता मुख्या, स्वर्गमोक्षप्रसाधनी ।

अस्याः संरक्षणार्थं च, न्याय्यं सत्यादिपालनम् ॥ ५ ॥ "

(अस्य व्याख्या अहिंसा शब्द)

किंच-

" एकं चिय इत्थं पयं, निहट्ठं जिणवंगिहं सच्चैहि ।

पाणइवायधिरमणं-मवसेसा तस्स रक्खट्ठा ॥ ३ ॥

किं ताए पडिआए, पयकोडीए पलालभूयाए ।

जान्थित्तियं न नायं, परस्स पीडा न कायव्वा ॥ ४ ॥ "

यथा सर्वधर्माणां महिंसा तथाऽयमिति ' जगवयवयणाणं साहुवयणाणं ' इति जनपदवचनानां मध्ये यथा साधुवच-नानि असत्यमत्यामृतावचनपरित्यागेन सत्यामत्यामृताक-पाणि निर्दोषाणि । यत आह (विशेषावश्यकं)-

" सच्चाहिय सयामिह, संतो मुण्णो गुणा पयत्था वा ।

तव्विवरीता मोसा, मीसा जा तदुभयसहावा ॥ ३७ ॥

अण्हिगया जा निसु वि ति, सहो विय केवली असच्चमुसा ।
एया सभेयलवखण, सोदाहरणा मुण्ययवा ॥ ३७६ ॥

तत्र सत्या दशप्रकारा दर्शयते-

" जगघ य १ समय २ ठयणा ३,

नाम ४ रूपे ५ पइच्च सच्च य ६ ।

वचहार ७ भाय ८ जोगे ९,

ब समे आवम्म १० सच्च य ॥ १ ॥ "

(प्रका० ११ पद १६५ सूत्र)

तत्र जनपदसत्यं यथा उदकार्थं कौकुणादिदेशरूढ्या पय इति वचनम् १, सम्मतसत्यं यथा-समानेऽपि पङ्कसंभवे गो-पालादीनामपि समतत्वेनारयिन्दमेव पङ्कजमुच्यते न कुयल-यादीनि २, स्थापनासत्यं-जिनप्रतिमादिषु जिनादिव्यपदेशः ३, नामसत्यं यथाकुलमवर्ज्यन्नपि कुलवर्द्धन इत्युच्यते ४, रूप-सत्यं यथा भावतोऽधमणाऽपि तद्वृषधारी धमण इत्युच्यते ५, प्रतीतसत्यं यथा अनामिका कनिष्ठां प्रवीण्य दीर्घेन्युच्यते, सैव मध्यमां प्रतीत्य हर्षाति ६, व्यवहारसत्यं यथा गिरिगतनृणा-दिषु दहमानेषु व्यवहाराद्विगिर्दह्यत इति ७, भावसत्यं यथा सत्यपि पञ्चवर्णेत्ये शुक्लत्वलक्षणभावात्कट्यात् शुक्ला वला-केति ८ योगसत्यं यथा दण्डयोगादृष्टी इत्यादि ९ उपमास-त्यं यथा समुद्रवत्तडाग इत्यादि १०, असत्यभाषाभेदाः १० ' कोह १ माण २ माया ३, लोभ ४ पिज्जे ५ तंहव दांस य ६ । हास ७ भय ८ अक्खाइय ९, उवघाइय ९ निम्मिण १० दस-मा ॥ १ ॥ ' (प्रका० ११ पद १६५ सूत्र) कौधानिश्चिता-कौधा-भिभूताऽदासमपि दासं भणति १, माननिश्चिता-अल्पधना-ऽपि पृष्टः सन्नात्मोत्कर्षेणानुभूतमपि विभवादि अनुभूतमि-ति प्रकाशयति २ मायानिश्चिता परस्य वञ्चनार्थं नात्रकाणि योजयति कूटक्यं कथयति, स्वकीयं क्रयणकं प्रशंसयति, परकीयं निन्दति, इन्द्रजालिकेश्वरकं दृष्टि संयध्नाति ३ लोभानिश्चिता लुब्धनन्दस्यैव सुवर्णमपि लाहं भणतः अज्ञानां दायकानां रत्नमपि पाषाणं कर्पूरमपि लवणं पट्टसूत्रमपि सण इति भणति ४ प्रमनिश्चिता-'अहंप्रमणं दासणं हंतव्वं' इति ५ दोषनिश्चिता-तीर्थकादीनामपि निन्दां करोति ६ हास्यनि-श्चिता-हास्येन सार्थवाहमकालगतमपि सार्थवाहिन्या अप्रतः कालगतः इति भणति ७ भयनिश्चिता स्वामिनमस्काराद् भ-येन कर्मकराऽहमिति प्राचूर्णकोऽहमिति वा वदति, राजपु-रुषगृहीतचोरा वा वदति नाहं चोरो यथा गौहिण्यः ८ आ-ख्यायिका-कल्पितकथा धूर्ताख्यायिका कमराडुलुमध्ये व-रमासानप्रतो दिगम्बरः पश्चाद्वस्ती इत्यादि ९ उपघातनि-श्चिता अचौरमपि चौरं भणति एते छत्रिणा गच्छन्ति महा-राजकन्यादिति ब्राह्मणो न हन्तव्यः, गौरवध्या, शयजीवान-थापस्या घातयति, सर्वजीवा न हन्तव्या इति वक्तव्यम्, १० सत्यासत्यभाषाभेदाः १० "उपपन्न १ विगय २ मीमित, ३ जीव ४ मजीवे य जीअजीवे य ६ । तह मीसगा अण्णता ७, पारिस्त ८ अडा य ९ अजडा १० ॥ १ ॥ (प्रका० ११ पद १६५ सूत्र) उत्पन्न मिथ्या यथा व्यवहारं कस्यचित्समुत्पन्नं द्वितीया वदति-अनेन पञ्चशतानि विटिपितानि, एवं दश दागका जाता इ-त्यादि १ विगतामिथ्ये मार्गे स्नेहेऽपि व्यतीति बहुतरं गतमिति २ उत्पन्नाविगतामिथ्या-अमुकपुरं यथा दश दागका जाता दश चतुर्णां विगता इत्यादिदधतस्तन्यूनाधिकभावे ३ ' जीवमा-सए' इति-अजीवजीवमिथ्य यथा तस्मिन्नव कर्मराशौ च जी-

धराशिरिति ५ 'जीवाजीवमीसप' ति-जीवाजीवविषयं मिश्रं यथा तस्मिन्नेव जीव्यमृतकामराशौ प्रमाणजीवा मृता इत्यभिदधतस्तन्मृताधिका च ६ । अनन्तमिथा यथा-वनस्पति-पत्राणि अनन्तानि न तु जन्म्यादि यतः सर्वोऽपि वणोऽनन्त इति वदतः ७ प्रत्येकमिथा सर्वोऽपि वणः प्रत्येकमिथा इति ८ । अद्वा मिथा अद्वा कालः घटिकाद्वये तिष्ठति रात्रिः पतिता अनुदित-ऽपि आदित्ये वदति उत्तिष्ठति बहिर्घटिकाद्वयं चटितम् ९ अद्वाद्वा मिथा प्रहरद्वयेऽपि अर्चाद्वये वदति प्रहरद्वयं चटित-मिति १०, असत्यामृताभाषाभेदाः १२- 'आमंतणि १ आण-यणी २, जायणि ३ तद् पुच्छणी य ४ पञ्चवणी ५ । पञ्चवणी भासा ६, भासा इच्छाणुलोमा य ७ ॥१॥ अणभिगर्हयो भासा-भासा य अभिगर्हमि बोधव्या ९ । संस्यकरणी भासा १०, वागड ११ अवागडा १२ चवा २॥ (प्रज्ञा ०११ पद १६५ सूत्र) आमं-तणी-देवदत्त १, आज्ञापनी काजपरस्स पयलणी, जहा अमुगं करेहि २, जायणी-कस्स य यन्धुविस्सस्स देहि ति पराणि ३, पुच्छणी अविज्ञातस्य संविग्नस्य वा अर्थस्य यथा कीदृशो जीवा मोक्षो वा कथं वा धर्मो भवति ४ पञ्चवणी शिष्यस्य उपदेशः 'पाणि वहा न नियन्ता भवन्ति दाहा जया अरोगा या एमाइयपञ्चवणी, पञ्चता वीयरंगहि ५ ॥१॥' प्रत्याख्यानी या-चमानस्य आदिस्मा मेऽतो मां मोयचस्वेत्यादि प्रत्याख्यानरू-पा ६ भाषा इच्छानुलोमा च प्रतिपादयितुया इच्छा तदनुलोमा तदनुकूला, यथा कार्यं प्रतिपत्त्य एवमस्तु ममाप्यभिप्रेतमेत-दिति वचः ७ अर्नाभिगर्हता अर्थानभिग्रहण या उच्यते डि-त्यादिबन् ८ भाषा चार्त्तमग्रहण बोद्धव्या । अर्थमभिग्रहण योच्य-ते घटादिवत् संशया अनेकार्थप्रतिपत्तिकरी सा संशयकर-णी, यथा-संशयशब्दः पुरुषत्ववर्णवाजिपु वर्त्तमान इति १० व्याकृता लोकप्रतीतशब्दार्था ११ अव्याकृता गम्भीरशब्दार्था मन्मनाक्षरप्रयुक्ता वा अविभाविता १२ ॥ इति द्वाचत्वारि-शद्भाषाभेदविधिविज्ञानां साधूनां साधुत्वव्यवस्थितानां वचना-नि जनपदवचनानां सामान्यजनवचनानां मध्ये शोभन्ते-यतः । 'अविसंवादनयोगः, कायमनोवागजिह्वा चैव । सत्यं चतु-र्विधं त-ज्जिनवरवचनं ऽस्ति नान्यत्र ॥१॥' इति । यथा-संस्तार-कः 'जिनवयणं व सुईणं'ति धृत्यन्त इति धृतयः धृतीनां म-ध्ये यथा जिनवचनं तीर्थकरवचनमविसंवादनया सर्वसत्त्व हिततया च प्रधानम् । तथाहि—

“अविसंवादनयोगः, कायमनोवागजिह्वा चैव ।
सत्यं चतुर्विधं त-ज्जिनवरवचनं ऽस्ति नान्यत्र ॥ १ ॥
सुलहा सुरलोयसिरी, रयणायरमेहला मही सुलहा ।
निव्वुइसु जह गियरुई, जिणरयणसुई जहा दुलहा ॥ २ ॥
गिभियपयक्खरसरला, मिच्छियरर्तारिच्छुसगरपरिणामा ।
मणनिव्वारणांवाणजो-यण नीहारिणी जं च ॥ ३ ॥
नारयतिगियनरामर-संसारियसत्त्वदुक्खरोगाणं ।
जिणवयणंमगंसासद-मलक्खणपवग्गसुहियकयफलये ॥४॥”

तथाऽयमपीति 'सुद्धीणं दंसणं यज्जह'ति शोधनं शुद्धिः तत्र द्रव्यशुद्धिः भावशुद्धिश्च । द्रव्यशुद्धिर्जलान्यादिका । उक्तं च- 'अथरजोहमहीणं, कमसो जह मलकलंकपक्कीणं । सम्भावणयण-सेसो, होहिति जलानलाइच्छा ॥१॥' भावशुद्धिस्तु सत्यमस्य कु-र्वारित्राणि इति जलान्यादिशुद्धी मध्ये यथा दर्शने यथा

ज्ञातसम्यक्त्वं पुनर्मिथ्यात्वागमनात् तन्महती शुद्धिस्तथा-ऽयमपीति भावः ।

कल्लाणं अब्भुदभो, देवाणं दुल्लहं तिहुयणम्मि ।

वत्तीमं देविदा, जं तं भायंति एगमणा ॥ ८ ॥

कल्याणमार्गेभ्यमणानि-गच्छन्तीति कल्याणं निरुक्तं यथा प्र-मोक्षाय तथाऽयमपीति । यज्जि कल्याणहेतुत्वात्कल्याणवत् इह शान्तिकर्मादिसंस्तारकप्रतिपत्तौ तु कर्म्मोपशमः । अभ्यु-दया यथेयं राज्याभिषेकार्थादप्राप्तये यथा भवति तथा स्वर्गा-पर्वगप्रतिहेतुत्वात्स्य संस्तारकस्येति एषोऽप्यभ्युदयः । 'वत्तीसं' ति-द्वात्रिशतोऽपि देवेन्द्राः तत्र दशकल्पजाः वि-शान्ति । भावनाधिपाः चन्द्रादित्यौ च जम्बूद्वीपजो एते द्वात्रि-शत् । शेषज्यातिष्केन्द्रव्यन्तरन्द्राश्च तन्पाग्वारकल्पत्वाद्दृष्ट-द्विकत्वाच्च न गणिताः 'जं तं ति'यं तं संस्तारकं ध्यायन्ति स्मरन्ति 'एगमणत्ति' एकाग्रमनसः सन्त इत्यर्थः ।

लद्धं तु तए पयं, पंडियमरणं तु जिणवरक्खायं ।

इंतूण कम्ममल्लं, सिद्धिपडागा तुमे लद्धा ॥ ९ ॥

लब्धं प्राप्तं तुरवधारणे 'तए'ति-त्वया हि क्षपक ! 'पयं'ति परिणतमरणं संस्तारकप्रतिरूपं विशेष्यत्वेनाध्याहरणीयं परिणतमरणमुक्तमार्थप्रतिपत्तिरूपं त्वया प्राप्तमेवेत्यर्थः । कथंभूतं तदिति, जिनवरख्यातं-तीर्थकरभणितम् । किं कृत्वेत्याह— 'इंतूण' इत्वा-विनाश्य 'कम्ममल्लं' ति कर्म्मोपशमं मल्लः—सुभटः कर्म्ममल्लो-प्राचत्वारिंशदुत्त-रप्रकृतिकरूपं 'सिद्धिपडाग' ति सिद्धिः सुखहेतुत्वादा-राधनायाः पतकेव पताका सिद्धिरेव पताका मोक्षपताका सा त्वया प्राप्तित्यर्थः ।

भाणाण परमसुक्कं, नाणाणं केवलं जहा नाणं ।

परनिच्चाणं च तहा, कमेण भणियं जिणवरं हि ॥ १० ॥

'भाणाणं' ति ध्यायन्ते स्वस्वहेतुभिः स्मरन्त इति ध्या-नानं रात्राक्षधर्मशुक्लरूपाणि । तत्राद्यानां त्रयाणामिहा-नुपयोगत्वात् चतुर्थमेव स्वरूपत आरवचनैर्दर्श्यते । तथाहि- 'सुक्कं च उव्विहं च उप्पडोयारं पञ्चत्ते, तं जहा-पुहुत्तविचक्कं स-वियारी १ । एगत्तविचक्कं अवियारी २ । सुहुमंकरिणं अनियट्ठी ३, समुच्छिन्नकरिणं अप्पाडवाहं ४ । 'सुयनाणे उवउत्तां, अत्थ-म्मि य वंजणम्मि सवियारे । भायइ च उइसपुव्वी, पढमं सुक्कं सरागो उ १ । सुयनाणे उवउत्तां, अत्थम्मि य वंजणम्मि अवि-यारे । अनियट्ठिजवसपुव्व्या, यीयं सुक्कं विगयरागो २ । अत्थ संक-मणं चैव तहा-वंजणसंकमं, जागसंकमणं चैव । पढमं भा-णे नियच्छइ रेवीए भाणे न विज्जए ४ जागे जांगेसु यथा पढमं वीयं जागम्मि कम्मयी, तइयं च कायइ जागे, चतुर्थं च अ-जागिणो । पढमं वीयं च भाणाइ भायंति पुव्वजाणगा उव-सेतहि कसाएहि खीणे च महामुणी ६ वीयस्स तइयस्स वि-अंतराए य केवलनाणमुप्पज्जइ दुद्धी पुष्पभाणा पुव्वे केव-लनाणगा खीणेमाहा भियायन्ति केवली दुद्धी उत्तरा ७ सिद्धिपडागो जीवा कायं जागे निहंभइ तां तस्स सुहु-मउत्सासनिस्सासा ८ तत्थ य दुस्समयट्ठिइयं कम्मं परममा-यं इगियावहिंयं वज्जसुहुमंकरियं । अनियट्ठी भाणे भवइ, जा-

गतिरंगेह य पुष्पगङ्गांगण चतुर्थं समुच्छिन्नकिरियमण्डिवा-
यभाणं । 'पदमवीया उ सक्राण , तदयं परमसुकण ।
चउत्थं उचरिहहिं, होइ भाणं वियाहिये ॥१॥ . अणुत्तंगहिं
धेवहिं , पदमवीयाह गच्छइ । उचरिहहिं भाणहिं .
सिउभई नीरआ धुयं ॥२॥' अणुत्तंगहा चउत्थवा-अवायाणु-
त्तंगहा अमुभाणुत्तंगहा अणुत्तंगहायाणुत्तंगहा विपरिणामा-
णुत्तंगहा । जहन्थं आस तइअ वा य पिक्खइ संसारस्स अमु-
भत्त अणुत्तंगं सव्वभावाविपरिणामियं । रक्खणाणि चत्तारि
तं जहा—विचंगो वि उस्संगे अव्वहं असेमोहं सव्वसंजो-
गाविचंगे पिक्खइ । विउस्संगे सव्वोवाहिमाइविउस्संगं
करइ । अव्वहं विन्नाणसंपन्नो न पीइइ न चल्इ असेमोहं
सुहावमे अन्थेन संसुज्झइ ति । आलंयणाणि चत्तारि तं
जहा—खेती-मुत्ती-अज्जव महव" ति इत्येवं चतुःप्रकारं शुक्लं
यथा प्रथमं द्वितीयं तृतीयं तृतीयं परमशोकाङ्कं—परम
शुक्लध्यानप्रधानं, तथा ज्ञानानां-मतिश्रुतायाधमनःपर्याय-
केवलज्ञानानां-मध्ये यथा केवलज्ञाने प्रधानं तथा सुखानामि-
त्यध्याहारो दृश्यः यथा सुखानां मध्ये परिनिर्वाणं सर्वकर्म-
क्षयरूपं मातृ प्रधानम् इति तावदेषां स्वस्थानं प्रधान्यमस्त्येव
पर तथापि "क्रमेण भगियं जिनधरहिं" इति भगनेन ग्रन्थ-
कार एवामुत्तंगेत्तरप्राधान्यमप्याह—यतस्तावत्परमशुक्लं तृ-
तीयभेदरूपं प्रधानं तत्सद्भावे च केवलज्ञाने भवतीति, ततः
केवलज्ञानं प्रधानम् । केवलिनोऽपि पञ्चाशीतिकर्मप्रकृतिस-
त्ताकत्वात् ततोऽपि परं निर्वाणं पञ्चाशीतिकर्मप्रकृतितयात्
मातृ प्रधानतरं क्रमेण परिपाठ्या यथा जिनधरमेणितं तथा
ऽयं संस्तारक इति गाथाभावात् ।

मव्वुत्तमलाभाणं, मामन्नं च व लाभं मन्नंति ।

परमुत्तमतिथ्यरां, परमगई परममिद्धि ति ॥ ११ ॥

सधेयामुत्तमाः सर्वोत्तमाः, तं च ते लाभाश्च सर्वोत्तमलाभाः
सम्यक्चन्द्रशविरतिलाभरूपाः, तन्प्राप्तौ संसारपरिकरणात्
तेषामपि लाभानां मध्ये धामगयमेव चारिअमेव लाभे मन्यन्ते
विद्वांसः, तन्प्राप्तयेव मातृगमनात् । उक्त्वं च—“जम्मा देसण
नाणा, संपुज्जकलं न दिति पत्तेयं । चारिअजया दिति, तिस-
मए तण चारिअं ॥१॥" इति आस्तां संस्तारकलाभोत्तम स-
धोत्तमलाभानां धामगयमेव तावज्ज्ञानं मन्यन्ते, यथा सर्वोत्तमः
पुरुषेषु मध्ये तीर्थकरः, यथा च परमगतिः—सर्वोत्तमगतिः ।
'परमसिद्धि' ति—सिद्धयस्तावद्—अणिमा, गरिमा लोघमा,
तनिमा, वशिमाद्या अपि भवन्ति, अत आह—परमा चासां
मिद्धिश्च परमसिद्धिः, गतो विषये उत्तमा सर्वकर्मक्षयरूपा
यथा निर्व्याणप्राप्तिस्तथाऽयमिति ।

मूलं तह मंजमा वा, परलोगग्याण कहुकम्माणं ।

मव्वुत्तमलाभाणं, मामन्नं च व मन्नंति ॥ १२ ॥

परलोकां-भवान्तरं तस्य हितं रतानां भवान्तरमस्तीति श्रद्धा-
नयताम्, अथवा—आत्मव्यतिरिक्तः परलोकः सर्वलोकसर्वज-
न्तुसमूहस्तस्य हितं रतानां साधूनां, कष्टं मिथ्यात्वादि कर्मणां
विलासिताशेषपापानां जीवानां मोक्षतरंगमूल सम्यक्त्वं, यदाह—
" एगिदिपसु अन्थि य, कालमण्णे पसुत्तमन्नु व्व ।

कहमवि कयाई केई, जीया पाविंति तसभावे ॥ १ ॥

तन्थ नरत्तं तन्थ वि, सुहं ति तं तन्थ वि य सुहंक्खित्तं ।

जाइ कुलरुव तच्चा—गोरां चिरजीवितं च अइदुलह ॥ २ ॥

तन्थ वि बहुसुहकम्मा—दण्ण धम्मं वि हुज्ज जइ बुद्धी ।

तो वि जियाण न सुलहो, जिणवयणुवणमंगा सगुरु ॥ ३ ॥

तो गुहिरमहोदहिमज्जे, पाइयरणं व सकलसामग्गि ।

दुलहं पि लहिय तह वि य, मूलं धम्मस्स सम्मत्तं ॥ ४ ॥

इति मूलसम्यक्त्वं दुष्प्राप्यम्, 'तंह' ति तथा संयमश्चारिअं
दुर्लभं वाशब्दाज्ज्ञानं च एषोऽपि तावन्महान लाभः परं त-
थापि रीतिमलाभानामेषां धामगयमेव विशिष्टलाभं मन्य-
न्ते धिवाकनः । यत आह—“ सम्मत्तं आचरित—स्स हुज्ज
अयणाण नियमसो नऽप्यी । जो पुण चरिअजुत्तो, तस्स हु
नियमण सम्मत्तं ॥१॥" तत्रैव—धामगयदर्शावर्तनरूप एव सं-
स्तारकप्राप्तिरिति गाथाभावात् ।

लमाणं मुक्कलेमा, नियमाणं बंभंवरवामो य ।

गुर्ताममी गुणाणं, मूलं तह मंजमा य तवा ॥ १३ ॥

'लमाणं' ति—लश्यानां कृष्णनीलकापातनजःपद्मशुक्लानां म-
ध्ये यथा शुक्लेश्या उत्तमा 'नियमाणं' ति—नियमानां—विरम-
णानां मध्ये यथा ब्रह्मचर्यवास उत्तमजनशक्यः—“ब्रह्मचर्यव्रत
घोरं, शूरश्च न तु कानरः । करिपर्याणमुड्ढाणं, करिभिने तु
रासमे ॥१॥" किं च—“देवदाणवगंधर्वा, जकस्सरक्खसकि-
नरा । बंभयारि नमंसन्ति, दुक्कं जं करेति या॥२॥" गुर्ताममी
गुणाणं' ति—तथा यथा गुप्तिममित्यां गुणानां सर्वाविशतिय
तिगुणानां मध्ये उत्तमं प्रधानं तथा सयमोपायलक्षणं यन्मूलं
मातृकारणं तत्तपः, सतोऽपि ज्ञानादेस्तदभावे मुक्कलभावा—
दिति । तिसृर्भागाभाभिः धामगयस्यापि प्राधान्यमुक्तं कि-
मुत्तरसंस्तारकस्याति ।

मव्वुत्तमतिथ्याणं, तिथ्यरपयामियं जह य तिथ्यं ।

अभिमेउ व्व सुराणं, तह संभारं सुविहियाणं ॥ १४ ॥

'मव्वुत्तमं' ति यथा लौकिकानां प्रभासप्रयागादीनां ती-
र्थानां तथा लोकोत्तराणामप्यष्टापदादीनां मध्ये तीर्थ-
करप्रकाशने प्रकटितं तीर्थं यथा ज्ञानादिचतुर्विधसंघे वा
प्रथमगणधरे वा तथाऽयमपीति । 'अभिमेउ व्व सुराणं'
ति—अभिषेको वा अभिनवात्पञ्चदेवानां यथा राज्याभिषेक-
रूपः, तथाऽयमपीति ।

मियकलयकमलसुन्धि—नंदावचनवरमल्लदामाणं ।

तेमि पि मंगलाणं, संभारं मंगलं अहियं ॥ १५ ॥

शितः शुभः कलशो विवाहादावुत्सवयो मङ्गलं तस्यैव
मातृलकत्वात् ग्रहणं शितकलशश्च कमलं च स्वास्तिशब्द-
नन्दावर्त्तश्च वरमाल्यदामश्च शितकलशकमलस्वास्तिकन-
न्दावर्त्तवरमाल्यदामां तेषामेतानि च लोक माङ्गल्यतया
रूढाणि तथापि तेषामपि मङ्गलानां मध्ये संस्तारकाऽधिकं
मङ्गलमिति भावः ।

तवअग्गिनियमसूरा, जिणवरनाणा विमुद्धपत्थयणा ।

जं निव्वहंति पुग्गिमा, संभारगयिंदमारूढा ॥ १६ ॥

'तवअग्गि' ति—अष्टप्रकारं कर्म तापयतीति तपः, तप पचा-
अस्तपोऽग्नः, नियमाश्च व्रतान्याभिप्रदावशेषाश्च 'सू' पि
शराः—सुभटाः तथा चार्पणं चत्तारि सूरा पन्नना, ते जहा-
खंतिस्सूरे तवसूरे दाणसूरे जुद्धसूरे । खति सूरे अग्गिहंता,
तवसूरा अणगारा, दाणसूरे, वेत्तमणे, जुद्धसूरे वासुदेवे तव
तपोऽग्नौ कर्मशत्रुदाहकत्वेन नियमेषु च व्रतेषु अभिप्रद—

विशेषेषु वा नवकर्मानादानभूतेषु शरा अक्रान्तगश्चार्गत्रिण इत्यर्थः, 'जिणवरणाण' ति-जिनवरणां ज्ञान सामान्यतः सदुपदेशरूपं विशेषतः अज्ञानहृदिरूपं वा येषां मोहगर्जाविजयन्तीतिप्रदर्शकत्वाद्येषां ते तथा 'विमुद्धपन्थयण' ति विशुद्धे पथ्यदने शब्दे भवान्मरुतानुयायिन्यात् सम्यक्त्वं येषान्ते विशुद्धपथ्यदना, के एवंविधा इत्याह 'जे निव्वहन्ति पुरिस्'ति ये पुरुषा निर्वहन्ति मोहगर्जाविजयं कर्तुं सन्तारक-गज्जन्तमारूढाः सन्तः, येषां अपि नानाविधप्रहरणयुद्धकांश-र्याभिज्ञतादक्षताद्यवसायशरीरागम्यतादिगुणयुक्ताः शास्त्र-वसंघाततापकाग्निर्तलतनुत्राणनियमाः शत्रून्तथमेव बन्धने वा शराः-सुभट्टा रणदीक्षायुद्धकक्षाः 'जिणवरणाण' ति-जिनव-रणां जयस्वामिनां वराक्षाकारिणः जिनवरज्ञाना वा 'विमु-द्धपन्थयण' ति विशुद्धपथ्यवना, गृहीतकूलरिगादिशब्दालाः ये एवंविधा येषां भवन्ति त गज्जन्तस्क्रन्धमारूढाः सन्तः, प्रबलजय निर्वहन्ति रिपुसंघाते जयन्तीति गाथार्थः ।

परमत्थं परमतुलं, परमाययणं ति परमकृष्णं ति ।

परमुत्तमतित्थयणे, परमगई परमसिद्धि ति ॥ १७ ॥

परमार्थे-मोक्ष परं-प्रवृष्टमतुल-तुलनातिक्रान्ते संसारकल-लणं कारणं 'परमाययणं' ति परममायतने स्थान ज्ञानार्थ-नामर्तादित्यर्थः । 'परमकृष्णं' ति स्थावरादीनामपि प्रधानक-ल्पः-पर्यन्तकृत्याविधि, संस्तारक इत्यर्थः । 'परमुत्तमतित्थ-यणे परमगई परमार्गाद्ध' ति पूर्ववत् ।

ता एयं तुमि लद्धं, जिणवयणामयविभूमियं देहं ।

धम्मरयणस्मिय ति य, पडिया भुवणम्मि वमुहाग ॥ १८ ॥

'ता इति' तावत् 'एयं' ति-एतत् 'तुमि' ति त्वया संस्तार-कारुणेन 'लद्धं' ति प्राप्तं 'जिणवयणामयविभूमियं देहं' ति हे क्षणिक! एतद्दमिद्वयमेव जिनवचनामृतं जनापदेशं साधया सर्वकुश्रुतिमूर्च्छाविघ्नतकेन विभूषितं देहं शरीरं प्राप्तम्, त-त्किं जातमित्याह-'धम्मरयणस्मिय' ति धर्मरत्नेराधिता यु-क्ता पाठान्तरं 'धम्मरयणिस्मिय' ति धर्मेनिर्मिता निष्पा-दिता 'धम्मरयणामय' ति वा धर्मरत्नमया वाते इति ते त-व भयने-देहगृहे वसुधारेव पतिता सर्वकार्यसिद्धहेतुत्वात् । अत्रायं भावार्थः-यथा कस्यापि पुण्यवतो गृहाङ्गेन वसुधा-रापातः, सर्वतोऽपि निपुणगीतार्थनिर्यामकमुग्यात् जिनवच-नामृतध्वनस्यास्यामवस्थायां भवतीति-जानीहीति भावः ।

पत्ता उत्तमपुरिमा !, कल्लणपरंपरा परमदिव्वा ।

पावयणमाधुधीरा !, कयं च ते अज्ज सप्पुरिमा ! ॥ १९ ॥

'पत्त' ति प्राप्ता-संपादिता हे उत्तमपुरुष ! का प्राप्नोति 'कल्लण' ति कल्याणपरंपरा-माङ्गल्यपदार्थसन्ततिः संस्तार-कलाभात् 'पावयणमाहु' ति प्रयत्नेन वदन्ति जानन्ति प्राय-चनाः प्रावचनाश्च ते साधवश्च प्रावचनसाधवः प्रावचनसा-धुनां मध्ये धीर इव धीरः तस्य संबोधने हेप्रावचनसाधुधीर ! 'कयं च' ति कृतं च निष्पादितं किं यात्किमापि समीहितं स-र्वश्रेष्ठकार्यमित्यध्याहारः 'ते' त्वया अद्यास्मिन्नहनि उत्तमा-र्थप्रतिपत्त्यङ्गीकारात् हे सत्पुरुष ! इति गाथार्थः ।

समत्तनाण दंसण-वररयणा नाणेतयसंजुता ।

चारित्तमुद्धमीला, तिरयणमाला तुमे लद्धा ॥ २० ॥

'समत्तनाण' ति' समाप्तं-गतमज्ञानं-मिथ्यात्वोपगमाद्यस्य स समाप्ताऽज्ञानस्तस्य संबोधने हेसमाप्ताज्ञान ! दीर्घत्वं सर्वत्र प्राकृतत्वाद् 'दंसणवररयण' ति हे दर्शनवर-रत्न ! प्रवरसम्यक्त्वरत्न ! अथवा-सम्यक्त्वस्य वररचन अनेन कृत्वा दर्शनस्य-सम्यक्त्वस्य वरा-प्रधाना रचना-वाञ्छित-या येन स समाप्तज्ञानदर्शनवररचनः तस्य संबोधने हेसमा-प्तज्ञानदर्शनवररचन ! तद्वचना चेवं, तथाहि-

"एगविहं दुविहं ति विहं, च उहा पंचविहं दसविहं सम्मं ।

दव्वाहकारगाहं, उवसममेणीहं वा सम्मं ॥ १ ॥

एगविहं सम्मरुहं, निसग्गभिगमेणीहं तं भवे दुविहं ।

ति विहं ते खइयाई, अहवा विहु कारगाई य ॥ २ ॥

सम्मत्त मीस्समिच्छ-त्तकम्मकवयओ भणीति तं खइयं ।

मिच्छत्तस्वओवसमा, स्वाओवसमं ववइसंति ॥ ३ ॥

मिच्छत्तउवसमाउ, उवसम्मत्तं भणीति समयन्नू ।

तं उवसममेणीहं, उवसमसम्मत्तलाभे वा ॥ ४ ॥

विहियाणुट्टाण पुण, कारगमिहं रोयगं तु सहइहं ।

मिच्छाईहट्टा दीवहं, जं पत्ते दीवगे ते तु ॥ ५ ॥

खइयाई सामायण, संहियं ते चउविहं तु विअयं ।

एते सम्मत्तभगे, मिच्छत्तापत्तिरुवं तु ॥ ६ ॥

वेयगसम्मत्त पुण, एयं चियं पंचहा विणिहइहट्टं ।

सम्मत्त चरिमपांगल-वेयणकाले तये होइ ॥ ७ ॥

एयं चियं पंचावहं, निसग्गाऽभिगममेयओ दसहा ।

अहवा निसग्गरुहं, इच्छाई जमागम भणीयं ॥ ८ ॥ "

अयमेवार्थ आर्यं दर्शनान् ॥ सम्मत्तं समाहृत्यं ति विह-खइयं, उवसामयं स्वाओवसामयं । अहवा ति विह सम्मत्तसमाहृत्यं कारगं रोयगं दीवगं । कारगे जहा साहण, रोयगं सेणियाई-गं च, दीवगे अभवसिद्धयस्स मिच्छाईहट्टस्स वा भवसि-द्धिस्स वा । अभवसिद्धयस्स कहं ? ज सा एगारस अगाई पट्टं न य सहइह धम्मं च कहं ई एवं दीवगे । अहवा-निस-ग्गसम्महंसणे अभिगमसम्महंसणे च । निसग्गसम्महंसणे-निसग्ग स्वभावः परिणाम इत्यनर्थान्तरं जं उवसममंतरेण वि-गिहइहं तं निसग्गसम्महंसणे, अहिगमसम्महंसणे-ज जीवा-इनवपयत्थे उवलंभेऊण गिहइहं ति नाणेतयसंजुत्तं ति ज्ञानं तेजसा संयुक्ता ज्ञानतेजसयुक्तस्तस्य संबोधने हेज्ञानतेजःसं-युक्त ! प्रनष्टमाहान्धकार ! चारित्तमुद्धमील ' ति चारित्र्येण निर्गतचारतया शुद्ध, शीलः समाचारे यस्य स चारित्र्यशु-द्धशीलस्तस्य संबोधने हे चारित्र्यशुद्धशील ! ' तिरयणमाल ' ति त्रिरत्नमाल ! ज्ञानदर्शनचारित्र्यरूपरत्नत्रयमाला त्वयैव लब्धा प्राप्ता, रत्नमाला र्पि समाप्ताऽज्ञानतिमिरा दर्शनदर्शनी-यैव ये रत्नैर्निर्मिता समाप्ताज्ञाना च दर्शनवररत्ना च समा-प्ताज्ञानदर्शनवररत्ना ज्ञानतेजोयुक्ता परीक्षाहेतुकज्ञानतेजःस-मन्विता चारित्र्यशुद्धशीला शुभा च सुद्धा आत्मादिदोषरहितता प्रशस्यत इति गाथार्थः ।

सुविहितगुण ! विन्थारं, संथारं जे लहंति सप्पुरिमा ! ।

तेमि जियलोयमारं, रयाणाहरणं कयं होइ ॥ २१ ॥

हे सुविहितगुण ! शोभनानुष्ठानगुण ! विस्तार व्यापारिणे व्यावर्ग्यमानम् अनेकानि शयप्रकार संस्तारं ये सत्पुरुषा ल-भन्ते तेषां जीवलोकासार रत्नाभरणं ज्ञानदर्शनचारित्र्यरूपं कृतं भवति इति तद्वचनाऽलंकरणमिति जानीह अत्राह 'ति-

सोयसार' मिति पाठे त्रिज्ञानाद्विज्ञानाभरणमात्मनः कृतं भवतीत्यर्थः ।

तं तित्थं तुमं लद्धं, जं पवरं मन्वजीवलंगमि ।

भूयो जन्थ मुणिवरा, निव्वाणमणुत्तरं पत्ता ॥ २२ ॥

तं तीर्थं प्रभासतीर्थप्रयागादि लौकिकं लोकात्तरमष्टापदादि द्रव्यतीर्थव्यतिरिक्तं भावतीर्थं त्वया लब्धं प्राप्तं यत्र तीर्थं आ-
ताः क्षालितकर्ममलपटला मुनिवरा निव्वाणसुखं मोक्षसुख-
मनुत्तरं प्राप्ता इति । द्रव्यतीर्थं देहाद्यपशमत्पणाव्यवच्छेद-
मलप्रक्षालनानुसुखं भवति, अत्र तु भावतीर्थं कपायोपशमलोभ-
निग्रहसकलकर्ममलप्रक्षालनाभिर्वाणसुखमिति ।

आमवमंवरनिज्जर, तिन्नि वि अत्था ममाहिया जन्थ ।

तं तित्थं ति भणंति, सीलव्यवद्वमोवाणा ॥ २३ ॥

अथ तीर्थशब्दस्य व्युत्पत्तिं तीर्थकर एवाह-त्रिषु तिष्ठतीति
त्रिस्थं, केत त्रय इत्याह-आमवमंवरनिज्जर' इति आश्रवाणाम-
हान्द्रयाणां समाधानं हितेषु-प्रवृत्तिर्गहनेषु निवृत्तिः । तत्राश्र-
वभेदा 'इदियकसाए'त्यादि ङाचन्वारिशास्त्रासङ्गा एव ४२ यथा
कपायशब्देन पाण्ड्य कपाया नवः नोकपाया एते पञ्चविंशतिः,
योगशब्देन 'सच्च मोस मीसाम'त्यादि योगाः पञ्चदश आश्रव-
भेदाः पञ्चमर्षातिः संवरण संवरः 'सामिह गुत्ती परीसंह'त्यादि
१७ तथा गुप्तिशब्देन मनोगुप्त्याद्याः ३ ब्रह्मचर्यगुप्त्या ६
भावनाशब्देनानित्याद्याः १२ महाव्रतानां २५ 'कंदर्पदेव'कि-
व्वस २ आभोगा ३ आसुरा य ४ संमोहो ५ इति शुभभा-
वनानां सार्धपक्षत्वेनाशुभभावना अपि गृह्यन्ते, तदा संवरभे-
दाः ६६ संवरत्वं च कन्दर्पादीनां पारिज्ञानान् येष्यः कारणेभ्य
एतं भवन्ति तत्पारिहारीण निज्जर' इति निज्जरणं निज्जरा तपः, त-
द् ङादशधा प्रसिद्धमेव । आश्रवश्च संवरश्च निज्जरा च आश्र-
वसंवरनिज्जराः प्राकृतत्वाद्भाक्कलोपः, 'तिन्नि वि' इति एते प्र-
योगार्थाः 'समाहिया' इति समाधियुक्ताः कृताः समाहृता वा-
र्मोक्षिताः यत्र तत् त्रिस्थ तीर्थं वा भणतो विवेकिनः 'सी-
लव्यवद्वमोवाणा' इति शीलव्रतान्येव बद्धानि सापानानि
येन शीलव्रतवद्वमोपानाः । कस्य एतन् त्रिस्थस्य तीर्थ-
स्य, ते तथाविधाः सन्तो भणन्तो विवेकिनिर्वाणमनुत्तरं
प्राप्ता इति पूर्वगाथान् संवध्यत इति गाथार्थः ।

भंजिय परीमहचमुं, उत्तममंजमवलेण मंजुत्ता ।

भुंजंति कम्मरहिया, निव्वाणमणुत्तरं रज्जं ॥ २४ ॥

कथं निव्वाणं प्राप्तास्तत्र किं कुर्वन्तीत्याह 'भंजिय' भक्षन्वा प-
रीमहचमुं-परीमहसनाम् उत्तमस्येयमवलंन युक्ताः सन्तो भु-
ज्जान्ति कर्मरहितानि निर्वाणमनुत्तरं विशिष्टं राज्यमित्यर्थः ।

तिहुयणरज्जसमाहिं, पत्तो मि तुमं पि समयकप्पमि ।

रज्जाभिमेयमतुलं, विउलफलं लोणं विहरंति ॥ २५ ॥

त्रिभुवनस्य राज्यं त्रिभुवनराज्यं समाधान-सर्माधिः, त्रिभुवन-
राज्यस्य समाधिः त्रिभुवनराज्यसर्माधिस्तम् । तत्र सर्माधि-
शब्दा 'धम्मचिन्ता य' सज्जागेरमुविणे देवदस्सरिस्सणाओहीदं-
सणा ५ नाणे य ६ मणपज्जव ७ केवले ११ नाणे य ८ दंसणे चव
६, केलीमरणे इ य १० असमणपज्जा समुपज्जा, दसाच्चत्तसमा-
हिओ' १२ इति हे क्षपक'येन सर्माधना त्रिभुवनस्य राज्यमिव
तीर्थकृत्त्व केवलज्ञानं मुक्तिर्वा प्राप्यते तं सर्माधि त्वमपि

प्राप्तोऽस्मि' समयकप्पमि' इति सिद्धान्तविचारणायां क्रियमाणा-
यां किमिति राज्येनोपासनमित्युच्यते, 'रज्जाभिमेयमतुलं वि-
उलफलं लोणं विहरंति' यथा क्षत्रिया राज्याभिषेकं विशिष्टमतु-
लं विपुलाहकसुखफलं प्राप्य लोके जानपदलोकमध्ये प्रमाद-
तात्मनो विहरन्ति-विविधं चष्टन्ते विजृम्भन्ते तं क्षत्राज्या-
भिषेकतुल्यमतुलं सारित्रं प्रधानास्तावत्साधवो विहरन्ति,
त्वया तु संस्तारकमाश्रयता त्रिभुवनाधिपत्यसमाधिः समा-
यभाषया प्राप्त इति गाथार्थः ।

अभिनंदइ मे हियं, तुज्जे मोक्खस्स साहणोवाओ ।

जं लद्धो संधारो, सुपुसिपरमत्थसंधारो ॥ २६ ॥

अथ क्षपकस्य गुरुरात्मोत्कर्षदर्शनं स्वयमुत्पादयति । हे क्ष-
पक ! भवानाभिनन्दयति प्रीतिं करोति मे—मदीयं हृदयं यतः
कारणान् 'तुज्जे मोक्खस्स' इति त्वया मोक्षस्य अपुनर्भवस्य सा-
धनापायः आत्मशान्तिसाधनापायः कृतः । यत्-यस्मात्कार-
णान् लब्धः—प्राप्तः संस्तीर्यते विस्तीर्यते यस्मिन् जीवद-
यार्थं दर्भादिः स संस्तारकः—सत्पुरुषपरमार्थज्ञानादिस्तस्य
संस्तारो विस्तार इति महान् प्रमोद इति गाथार्थः ।

देवाऽपि देवलोणं, भुंजंता बहुविहाई मोक्खाई ।

संधारं चिंतता, आमणमयणाणि मुंचंति ॥ २७ ॥

देवा अपि देवलोके व्यवस्थिता अपि भुज्जाना बहुवि-
धानि सुखानि संस्तारकगतं साधुधर्मानुभूताराधनं वा सं-
स्तारकगुणान्वा चिन्तयन्तः स्मरन्त आसनशयनानि मुञ्चन्ति-
पारित्यजन्ति त्वद्गुणाकृष्टचिन्तसा भाक्कहर्षवशाद्भ्युत्थानादि
कुर्वन्तीति गाथार्थः ।

चंद व्व पेच्छणिज्जो, सरो इव तेयमो वि दिप्पंतो ।

धणवंतो गुणवंतो, हिमवंत महंतविक्रवाओ ॥ २८ ॥

अथाक्काकृतसंस्तारकः क्षपकः क इव शोभत इत्याह-सां-
स्यतायां चन्द्रवत्, प्रक्षणीयः, तपस्तेजसाऽपि सूर इव दीप्त-
तेजा भवति, धनवानिव सर्वस्याप्याश्रयणीयः, गुणवानिव स-
र्वपूज्यो भवति, हिमवानिव महत्त्वस्थोभ्यां विख्यातः—प्र-
सिद्ध इत्यर्थः ।

गुत्तीसमिडुवओ, मंजमतवनियमजोगजुत्तमणो ।

समणो समाहियमणो, दंसणानेण अणसमणो ॥ २९ ॥

'गुत्तीसमिडु' इति गापने गुप्तिमनावाक्कायानराधलक्षणा स-
मयने—समितिः ईयोभाषेयणादनिक्षेपपारिष्ठापनिकालक्ष-
णा पञ्चप्रकारा गुप्तिश्च समितिश्च गुप्तिममती ताभ्यामुपेतो
युक्तो गुप्तिर्मात्रित्युपेतः 'मंजमतवनियम' इति नियमः—
पञ्चाश्रयविरमणलक्षणः, तपो—द्वादशविधं नियमो—आभि-
प्रहविशेषाः 'उक्खिस्सचरगा निक्खिस्सचरगा' इत्यादिकाः यो-
गा मनोवाक्कायनिरोधाः, संजमश्च तपश्च नियमश्च योगश्च
संयमतपोनियमयोगास्तैः युक्तं मनो यस्य स संयमतपोनि-
यमयोगयुक्तमनाः सुप्राणाहितमनाः श्रमणस्तपसि त्वदङ्गः
समाहितमनाः—सुप्राणाहितचित्तः 'दंसणानेण' इति दर्शनं
सम्यक्त्वं ज्ञानं सन्त्यादिक दर्शनं च ज्ञानं च दर्शनज्ञानम्, स-
माहारत्वादेकवचनं तस्मिन्, न विद्यते अन्यद्व्यमध्यानलक्ष-
णान्मनो यस्य स अनन्यमनाः—एकाग्रचित्तः पर्वविधः साधुः
संस्तारकं प्रातिपद्यते इति शेष इति गाथार्थः ।

तथा—

मेरु च पञ्चयाणं, संयंभुरमणु च मन्वउदहीणं ।

चंदो इव ताराणं, तह संथारो सुविहियाणं ॥ ३० ॥

मेरुगिरि-पर्वतानां मध्ये यथा मेरुः प्रशस्यः, स्वयंभुरमणो यथा गार्गीयगुरुत्वाभ्यां प्रशस्यते, चन्द्रश्च यथा तारकाणां मध्ये प्रकाशकतया शोभते, तथा संस्तारकः सुविहितानां शोभनानुष्ठानानां भवनीत्यर्थः ।

भण करिमम्म भणिओ, संथारो करिसे व ओगासे ।

उक्खंभिगम्म करणे, एयं ता इत्थिमा नाउं ॥ ३१ ॥

अथ तस्यः भोता गुरुं पृच्छति-भो प्रभो! भण कथय कीदृशस्य क्षपकस्य भणितः-प्रतिपादितः संस्तारकः! कीदृशो वाऽ-यकाशः भूयदेशं ग्रामनगरादौ वा गन्धर्व्यनाट्यशालादिवि-वर्जिते? 'उक्खंभिगम्म करणि' इति यथा कस्मिंश्चिद् गृ-हादौ जीर्णं पतितुकामं वा उत्प्राश्लेयेन स्तम्भनम् उत्तम्भनम्, उत्तम्भ एव उत्तम्भकः, स्वार्थे इकणप्रत्ययः, उत्तम्भकस्य भाव उत्तम्भकत्वम् तस्य उत्तम्भकस्य अवष्टम्भनकस्य प्रति स्तम्भदारुकादः करणे तृतीयाधेयान्सप्तम्याः, तत उत्तम्भ-कस्य करणेन गृहादौ स्थैर्यं विधीयते तथा साधोरपि वृत्त-भ्यंत स्थिरीक्रियते जीवो मुक्तिकारणेषु येन—पर्यन्ताराध-नालक्षणेन तस्य विधानं करणेन वा यथा परमार्थसाधना-मोक्षसाधना भवति । एवं 'ता' इति-एतत् तावदिति भाषा-कामं इच्छामां वाक्छां कुम्मां ज्ञातुमिति गाथार्थः ।

हायंति जस्म जोगा, जग य विविहा य हुंति आयंका ।

आरुहई संथारं, सुविसुद्धो तस्म संथारो ॥ ३२ ॥

अथ शिष्यः पृच्छति-कदा संस्तारकः क्रियते?, तत्राह साल-म्भनेरव"काहं आधत्ति अदुवा अहीहं, तवावहाणे सुयउज्झमि-स्सं । गणे व नीए अइसारविस्सं, सालेवसेवी समुयेइ सांफ्फं ॥ १ ॥ "यदा तु तान्यालम्भानानि न भवन्ति क्षीणशक्त्यात् रोगाद्य-भिभूतत्वात् वृद्धत्वाकान्तत्वात्तदेव चिन्तयति 'जो देहदेसेण ददो य जाओ, सिल्लपई सो दु करई कज्जा जो दुव्वलो संतवि-ओसतो उ, न ते तु सीलंति विसअदार्क' इति 'हायंति' हायन्ते हानिं प्राप्नुवन्ति यस्य योगाः संयमव्यापारास्तुटितबलत्वात् 'जरा यंति जरा च वार्डेकं सथरूपादिवलाऽपहारका भव-न्ति' विविहा य हुंति आयंका' इति विविधा-अनेकप्रकारा भवन्ति आतङ्काः सद्योप्रातिनः श्लादिका रोगाः-स्फोटयितु-मशक्याः अतः कारणादिहलोकनिर्गप्यया आगेहति अहीक-रोति संस्तारकं तस्य सुविशुद्धो निरतिचारः संस्तारक इति ।

जो गारवेण मत्तो, निच्छइ आलोयणं गुरुमगामे ।

आरुहई संथारं, सुविसुद्धो तस्म संथारो ॥ ३३ ॥

यः साधुगौरवेण अट्टिरसमातलक्षणेन मायति स्म मत्तो द-र्पवान् नेच्छति नाभिलषति गृहीतुमालोचनां गुरुमकाश-गुरु-समीपे, यतः "लज्जाए गारवेण व, बहुसुयमण्ण वावि दुव्वरि-यं । जइ न कहंति गुरुणां, न हु ते आराहगा हुंति ॥ १ ॥" इति अकृत्वा आलोचनां यः संस्तारकमाराहति तस्याविशुद्धः संस्तारक इति गाथार्थः ।

जो पुण पत्तब्भूओ, करई आलोयणं गुरुमकामे ।

आरुहई संथारं, सुविसुद्धो तस्म संथारो ॥ ३४ ॥

यः पुनः पात्रभूतो योग्यो निर्मायः संधिग्नः कृतसंलेखनः सन् आलोचनां गुरुसमीपे कृत्वा चारोहति संस्तारकमिति ।

जो पुण दंमणमुद्धो, आयचरित्तो करई सामं ।

आरुहई संथारं, सुविसुद्धो तस्म संथारो ॥ ३५ ॥

यः पुनः साधुः आयकां वा 'दंसणे' इति दर्शनेन सस्यक्त्वेन सप्तपिण्डेभ्यश्चेन-शुद्धो-निर्मलः । ते चास्मी सप्तपिण्डेभ्यः—

"चउसइहणं तिलिगं ३, दंसंवयणं १०, तिसुद्धि ३ पंचगयदांसं ५ ।

अट्टपभावणं ८ भूमण ४, रक्खण ४ पंचविह संथुने ॥ १ ॥

छुव्विहजयणारंभा ६, छुम्मावेण ६ भाविंय ठाणं ५ ।

वइ सत्तसट्टलक्खण, भयविमुद्धं च सम्मत्तं ॥ २ ॥

(चउसइहणं ति) —

परमन्धसंथवो खलु, मुणियपरमन्ध जाइ जगनिसेवा ।

वावन्नकुदिट्ठीण य, वज्जणमिह चतुहसइहणं ॥ ३ ॥

जीवाइपयत्थाणं, सम्मपयईदि अट्टेदि पण्हि ।

बुद्धाणं वि पुण पुण स-वण चित्तण संथवो होइ ॥ ४ ॥

गीयन्धचरित्तोणं, मयावहुमाणाविणयपरिसुद्धा ।

तत्ताव वोहजोगा सम्मत्तं निम्मलं कुणइ ॥ ५ ॥

पावन्नइसणाणं, निग्गहया सन्धअन्नउत्थाणं ।

उम्मग्गुवपंसहि, थला वि भालिज्जण सम्मं ॥ ६ ॥

मोहिज्जइ मंदमई, कुदिट्ठसन्धेहि गुविलसंहेहि ।

दुरेण वज्जियव्या, तेणइ नेसुद्धबुद्धाणं ॥ ७ ॥

परमागमसुस्समा, अणुरागा धम्मसाहेण परमा ।

जिणगुरुवेयावच्च, नियमो सम्मत्तलिगाइ ॥ ८ ॥

तरुणा सुहोवदिट्ठो, गमी पि य पणइणी जुओ सो उ ।

इच्छइ जह सुरगीयं, तओहिवा समयसुस्समा ॥ ९ ॥

केतार्कत्तओदओ, घयपुत्ते भुलुमिच्छइ च्छुहिओ ।

जह तह सदणुद्धाणं, अणुरागा धम्मराउ ति ॥ १० ॥

पूयाइए जिणाणं, गुरुण विस्सामणाइईहि विहे ।

नियमो अंगाकारो, वेयावच्च जहाससी ॥ ११ ॥

दंसविणय ति य अरिहं-त सिद्धवेइयसुए य धम्मे य ।

आर्याय उवज्जाए, पावयणे दंसणे वावि ॥ १२ ॥

अरिहंता विहरंता, सिद्धा कम्मकम्पया सिवे पत्ता ।

साहुवग्गेयं चइय, सुरा तु सामाइयईयं ॥ १३ ॥

धम्मा चरित्तधम्मा, आहारो तस्म साहुवग्गो ति ।

आयरियउवज्जाया, विससगुणसंपया जुता ॥ १४ ॥

पवयणमंसससंघा, दंसणमिच्छति इत्थ सम्मत्तं ।

विणओ दंसणमंसि, कायव्वा चव एये तु ॥ १५ ॥

भत्ती बहुमाणा व—अज्जण नासणमवन्नघायस्स ।

आसायणपरिहारा, दंसणविणओ समासेणं ॥ १६ ॥

भत्ती बहुपडिबत्ती, बहुमाणा मण्णि निज्झरा पीइ ।

वज्जणं च तेसि, अससगुणकित्ताइहि ॥ १७ ॥

उड्डाहगावणाइ, भणियं नासणमवन्नघायस्स ।

आसायणपरिहरणं, उच्चियासणसेवणईयं ॥ १८ ॥

मण्णयाकाएणं, सुद्धीसम्मत्तसोहणा तन्थ ।

मणसुद्धी जिणजिणमय-वज्जमसारं मण्णयलोयं ॥ १९ ॥

तिन्धकरखलणऽऽराहं, एणजं मज्झ सिज्झइ तिसुद्धि ति ।

कज्जं पत्थयन्ते, दंसविसेसे ति वयसुद्धी ॥ २० ॥

छिज्जंता भिज्जंता, पीलीज्जंता वि डज्जमाणा वि ।

पराणां कायानां समाहारः षट्कायं तस्मात् षट्कायात् तदारम्भात् विरता—निवृत्तस्तथा सप्तभ्यां भयस्थनेभ्य इहपरलोकादानाकर्माज्जाधिकामरणाश्लोकलक्षणभ्यां विरहिता मतिर्यस्य स सप्तभयस्थानविरहितमतिकः आरोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारः ।

अट्टमयद्वाणजडो, कम्मद्विविहस्म ख(व)मणहेतु ति ।

आरोहइ संभारं, सुविमुद्धां होइ संभारो ॥ ४१ ॥

अष्टमिर्जातिकुलयरूपतपण्यश्रुतलामरूपमदस्थानैर्जड-स्यक्रोऽष्टमदस्थानजडः 'कम्मद्विविहस्स' ति प्राकृत-त्वात् कर्मशब्दस्य पूर्वनिपातः, ततोऽष्टविधकर्मणः क्षणमष्टविधकर्मक्षणे तस्य हेतुमारोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारः ।

नववंभवेग्गुत्ता, उज्जुत्तो दसविहे ममणधम्मो ।

आरुहइ संभारं, सुविमुद्धां तस्म संभारो ॥ ४२ ॥

नवसु वसत्यादिषु ब्रह्मचर्यगुणिषु गुणः नवब्रह्मचर्यगुणः, तथा-उत्तुक्क उद्यमवान् दशविधक्षान्त्यादिके धमणधम्मो एवं-विधः सञ्चारोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारः ।

अथ संस्तारकस्य क्षणकमालोक्य शिष्या गुरुं पृच्छति गा-थाद्वयन । भगवन ! संस्तारकस्य मुनेः कीदृशो लाभः की-दृशश्च सुखमिति तदेव गाथाद्वयनाह —

जुत्तस्म उ(त्त)त्तिमट्ठे, मलियकमायस्म निव्वियारस्म ।

भण केरिमत्तां लाभो, संभारगयस्म ममणस्म ॥ ४३ ॥

युक्तस्य-व्यवस्थितस्य च उत्तमार्थेऽनशनप्राप्तपक्षरूपे मल-नकपायस्य अधःकृतकपायस्य अत एव निर्विकारस्य को-पाद्विकाररहितस्य भण-कथय कीदृशो लाभो भवात् सं-स्तारगतस्य धमणस्य ।

जुत्तस्म उत्ति(त्त)मट्ठे, मलियकमायस्म निव्वियारस्म ।

भण केरिमं च य सुखं, संभारगयस्म ममणस्म ॥ ४४ ॥

'जुत्तस्मन्ति' पादद्वय तथैव भण-ब्रूहि कीदृशं च सौख्य संस्तारकगतस्य धमणस्य ।

गुरुरपि गाथाद्वयन क्रमणोत्तरमाह—

पढमिल्लगाम्म दिवसे, संभारगयस्म जां हवइ लाभो ।

को दाणिं तस्म मक्का, काउं अग्यं अणग्घस्म ॥ ४५ ॥

'पढमिल्लगाम्म' ति-प्रथमकेऽपि दिवसे संस्तारकगतस्य-संस्तारके व्यवस्थितस्य साधुर्यो लाभो भवात् 'को दाणिं' ति क इक्ष्णी निगतिशयानि काल तस्य लाभस्य 'मक्का' ति समर्थः पटुः स्यात् 'काउं' ति कर्तुमर्घमनर्घस्य-अर्घगोचरार्तातस्य ।

जां संखिज्जभवट्ठिउ, मत्तं पि खवइ सो तहिं कम्मं ।

अणुसमयं साधुपयं, साहू वुत्तो तहिं समए ॥ ४६ ॥

यः साधुः 'संखिज्जमवाट्ठइ' ति संख्याता—संख्यायु-लेक्षणा भवे—एकस्मिन् भवे एकजन्मस्थानिकः—असंख्यातवर्षायुषो हि चारित्रप्रतीतिरपि न भवतीति सं-ख्यातवर्षस्थितिकत्वमुक्तम्, 'सव्वं पि खवइ सो तहिं क-म्मं' ति सव्वमपि क्षपयति—निर्जगयति स साधुस्तत्र तस्म-न्संस्तारके व्यवस्थितः, प्रथममहन्ननवत्प्रकृष्टागधनः क्ष-पयति अष्टप्रकारमपि कर्म । अयं प्रतिमयं स साधुः

साधुपदं प्रतिपन्नः सन् तस्मिन्नेव भवे प्रायः कर्म क्षप-यति । अनुसमयं तस्मिन्सुपर्यन्तागधनासमयैर्व्युक्तौ वि-शेषणोक्तिः तस्यामवस्थायां विशेषतः क्षपणात्, लाभप्र-प्तस्य गुरुणा निर्वचनं दत्तम् ।

अथ सौख्यस्य उत्तरमाह—

तणमंथारनिवत्तो, वि सुणिवरो भट्टरागमयमोहो ।

जं पावइ मुत्तिमुहं, न चक्कवट्ठी वि तं लभइ ॥ ४७ ॥

तणसंस्तारके कर्कशे दर्भादतणमये निपन्नः सुप्तः तण-संस्तारकानिपन्नः अतस्तणसंस्तारकस्यातिकर्कशत्वमुक्तं, परं स सुनिवरस्तणसंस्तारकानिपन्नोऽपि सुप्तोऽपि भृष्टा राग-मदमोहो यस्य स भ्रष्टरागमदमोहः यत्प्राप्ता निर्लोभत्वेन सु-खं मुक्तिसुखं मोक्षसुखं वा लक्षणः परमानन्दमयः सं-तोषमित्यर्थः, 'न चक्कवट्ठी वि' ति न चक्रवर्यपि तल्लभनेः ... .. न्यर्थः । यदाह—'तुप्यथमन्नामिह यत्प्रणधि-प्रयासं, संत्रासदोषकलुषो नृपतिस्तु भुङ्क्ते ... .. यन्निर्ययः प्रशमसौख्यरतश्च भुङ्क्ते ॥१॥' ॥ ४७ ॥

निप्पुरिगमनाडगम्मि व, न मा रई तह सहन्थवित्थारे ।

जिणवयणम्मि विमालं, हेउमहस्सोवगूढम्मि ॥ ४८ ॥

देवानां संबन्धिनि नाटके सा रतिर्न भवति । कथंभूते निजपु-रुषनाटके निजपुरुषा नाटककर्त्ताः स्वस्वामिनः सातं बुध्य-न्ते, ततस्तत्पुरुषा नाटकपात्राणि विकुर्वन्ति 'तह सहत्थावि-त्थारि' ति तथा देवा वैक्रियलब्ध्या स्वहस्ताभ्यां पात्राणि नि-ष्काप्य द्वाविंशद्विधं नाटकं विस्तारयन्ति, परमात्मच्छयाऽपि विरचिते तस्मिन् न सा रतिर्न तत्सुखम् । जिनवचने विशालं विस्तीर्णं हेतुमहस्रोपगूढं-हेतुमहस्रयुक्तं क्षणकं धृयमाण-मर्नाम धार्यमाणं च यत् सुखं या रतिरित्यर्थः । अथवा—'नि-प्पुरिगमनाडगम्मि' ति निर्गता-रहिताः पुरुषा र्यासप्राटके ताक्षपुरुषं तास्मिन्निप्पुरुषनाटके केवलस्त्रीपात्रमये नाटके सहस्त्राव्यस्तारस्वच्छासंचारितहस्तादिलये न सा रतिर्न तत् सुखम् । केवलस्त्रीनाटके हि सर्वविषयाविर्भावके रागिणा-मर्ताव रतिर्भवति परं तस्मिन्नापि सा रतिर्न भवति या जिन-वचने रतिर्भवति इति तात्पर्यार्थः ।

जं रागदोममइयं, सुखं जं होइ विमयमइयं च ।

अणुहवइ चक्कवट्ठी, न होइ तं वीयरागम्म ॥ ४९ ॥

यत्सुखं रागमयं-पुत्रकलत्रादिक्रान्दमयं द्वेषमयं-शत्रुविना-शमंभवे, यच्च सुखं 'विमयमइयं' ति शब्दाद्विषयसंभवं-चतुर्पाष्टमहस्रललनापरिचारणामयमनुभवति चक्रवर्ती भ-वति तत्सुखं मोहमयम्, वीतरागस्य-गतरागद्वेषमोहत्यान्महा-मुनेः तच्च सुखं क्षणावनश्वर महर्षेस्तु परमसंतोषसुखसंभू-तत्वाच्च तर्काच्चादित्यर्थः ।

मा होइ वामगणया, न तत्थ वरिमाणि पग्गिणिजंति ।

बहवे गच्छं बुच्छा, जम्मणमग्गं च ते छुत्ता ॥ ५० ॥

गुरु-शिष्यान् प्रति भर्तानि-भो वत्सा! मा भवथ वर्षगणकी-यता स्तोकेनापि कालेन ये इमेऽर्हन्तस्ते पुण्डरीकवत्प-रमाध्यायका भवन्ति, न तत्र वर्षाणि गणयन्ते, यदुता-नेन बहूनि वर्षाणि दीक्षा कृताऽनेन स्तोकातीति । यतो बहवोऽपि गच्छन्वाममुषिताश्चिरं कालं यावद्गच्छन्वासे कृतवन्तोऽपि प्रबलप्रमादतया "जयन्तराजपियत्" पार्श्वस्थतया विहृत्य

जन्ममरणरूपं संसारमतिशयेन कुशा मग्नाः कुसा वा संसार-
सागरं बुडिता इत्यर्थः ।

पच्छा वि ते पयावा, खिप्पं काहिति अप्पणो पत्थं ।

जे पच्छिमम्मि काले, मरंति संथारमारूढा ॥ ५१ ॥

पश्चादपि पर्यन्तसमयेऽपि उद्यतविहारितया “सलकवत्”
उद्यतमरणेन “अहंकवत्” साधवः पूर्व-प्रथममेव वा पुण्डरी-
कगजसुकुमालयदुद्यतविहारेण पूर्वं वा उद्यतमरणेनावन्तीसु-
कुमारवत् । अथवा-‘पयावा’ इति-प्रपाताद्वा स्वदोषनिन्दा-
गर्हालक्षणात् क्षिप्रं-शीघ्रं कारयन्ति आत्मनः पथं-हितम् ।
के ते आत्मनो हितं विधास्यन्तीत्याह-‘पच्छिमम्मि’ इति यं
पश्चिमऽपि काले ‘मरन्ति’ इति श्रियन्ते संस्तारकारूढाः सन्तो
विहितानशना इत्यर्थः ।

अथ कीदृशो वाऽवकाशे संस्तारकः कर्त्तव्य इति प्रश्न-
स्य निर्वचनमाह—

न वि कारणं तणमओ, संथारो न वि य फासुया भूमी ।

अप्पा खलु संथारो, हवइ विसुद्धो चरित्तम्मि ॥ ५२ ॥

नापि-नैव कारणं-निमित्तं तृणमयः संस्तारकः पर्यन्ताराध-
नस्य कारणं नापि प्रासुका निरया भूमिः तर्हि किंनिमित्त-
मित्याह-‘अप्पा खलु’ इति-आत्मा खलु-निश्चयेन संस्तारको
भवति विशुद्धो निर्मलः ‘चरित्तम्मि’ इति-चाग्निं निर्मलं,
निरतिचार इत्यर्थः ।

अथ कीदृशस्य कस्मिन् काले इत्युभयनिर्धनमाह—

निच्चं ति तस्म भावु-ज्जुयस्स जन्थ व जहिं व संथारो ।

जो होइ अहक्खाया, विहारमब्भुजओ लुक्खो ॥ ५३ ॥

नित्यं-सर्वदा तस्य-क्षपकस्य ‘भावुज्जुयस्स’ इति भावना
निर्मायस्याऽप्रमादित्वा कृतालोचनस्य ‘जन्थ व’ इति यत्रैव क्षेत्रे
ग्रामनगरादौ, यत्र आह “चक्खुयजोगाणं पुण, मुणीण भाणे
सुनिश्चलमणाय । गामम्मि जगाइए, सुब्बऽग्गम्मि न विसे-
सो ॥१॥” ‘जहिं व’ इति यास्मिन्वा काले दिवसनिशादौ हेम-
न्तग्रीष्मादौ वा, यदाह-‘काले वि सो खिय जहिं, जोगस-
माहाणमुत्तमं लहइ । न तु दिवसनिशावला, इ (इ) नियमणं
भाइणो भणियं ॥१॥’ अथवा-‘जहिं’ इति दमत्तणकुसुमशि-
लातलतुलिकादौ यो भवति ‘अहक्खाय’ इति यथा च जिन-
वचनप्ररूपकः ‘विहारमब्भुजओ’ इति विहारमुद्यतविहारं
द्वादशसांवत्सरिकमभ्युद्यतः कृतमलेखनः, अत एव कृतसं-
लेखनात्वाद्दक्षः क्षीणधातुत्वादास्थिचर्मायनदृशरीरो, भावतः
कपायपरिहारण इति; द्रव्यतः क्षत्रतः कालतो भावतश्च क्ष-
पकस्य शुद्धिरूपा ।

अथ यथाविधि तपो विधाय यास्मिन् काले संस्तारको
विधेय इति तमाह—

वामारत्तम्मि तवं, चित्तविचित्ताइ सुद्धं काऊणं ।

हेमंते संथारं, आरुहइ सच्चऽवत्थासु ॥ ५४ ॥

पूर्वं तावद्गुरुमनुज्ञाप्य—

“ चत्तारि विचित्ताइ, विगइ निज्जुहियाइ चत्ता ।

संवच्छं य दुष्सी, एगंतयिं च आयामं ॥ १ ॥

माऽइविमिट्ठो य तवां, लुम्मासे परिमियं च आयामं ।

अन्नं वि य लुम्मासे, होइ विगिट्ठं तवां कम्म ॥ २ ॥

वीसं कोडीसहियं आरंभं कट्टु आणुपुर्वीए ।

पिंकिंदरनवगंतु, पाउवगमणं अहं करइ ॥ ३ ॥ ”

वर्षाकाले रात्रौ तपश्चित्रविचित्रादिकं ‘सुद्धं’ इति सुप्रति-
शयेन कृत्वा हेमन्तशीतकालादौ संस्तारकः कर्त्तव्यो निराप-
दि आयुषि च पूर्यमाणे आपादि चतुष्पदायुषि वा ‘आरुहइ’
आरोहति करोति संस्तारकं सर्वास्ववस्थास्विति गार्थार्थः ।

अथ कैः कैरभ्युद्यतमरणविधिर्विहित इति तान् द्वात्रिंश-
ता गाथाकलापेनाह—

आसी य पायणपुरे, अज्जा नांमण पुण्फचूलं ति ।

तीसे धम्मायग्गिओ, पविस्सुओ अभियापुत्तो ॥ ५५ ॥

“गंगाए तडे पुण्फभइ नाम नयरमि” त्यावश्यकचूर्णिः । इदं
पुनस्तस्यैव नामान्तरं संभाव्यते । आसीत्पातनपुरं आर्थिका
पुण्फचूलंति, तस्या धर्माचार्यः-धर्मगुरुः प्रकर्षेण विभ्रुतः
प्रविभ्रुतो विख्यातः अन्निकापुत्रः सुर्गरति ।

सो गंगमुत्तरंतो, मग्गमा उस्मारिओ य नावाए ।

पडिवन्ना उत्तमट्ठं, तेसा वि आराहियं मग्गं ॥ ५६ ॥

अन्यदा अभिनवदीक्षितायाः पुण्फचूलायाः केवलात्पत्तावा-
त्मानं निन्दन् तथा भणितो भगवतामपि गङ्गामुत्तरतां के-
वलमुत्पत्स्यन्तं, ततोऽस्मौ भटित्येव गङ्गायां नावमारूढः । त-
त्र च नगराधिष्ठातृदेवता सुर्गभक्ता । नदीदेवता तु तस्याः
प्रत्यनीका । तथा चिन्तयन्ती एवं चिन्तये, “जगं जगं पासंणं विलग्ग-
ति त बुद्धं सो मग्गं टिओ मग्गं पाणी बुद्धं तेहि नाथिए-
हि पाणीए लुढो देवयाए तिसुलणं विजो, नाणं उप्पन्नं दे-
वेहिं महिमा कया पयाग ति तत्थ जाय तित्थं ।” संपूर्णकथा
आवश्यकचूर्णिता ज्ञेया । अधुनाऽक्षरयोजना-स गङ्गामुत्तरम्
सहसा तत्क्षणादेव नाविकेनाचार्य उत्सारितः, पानितः, प्र-
तिपन्न उत्तमार्थः, तेनापि मरणमाराधितम् ।

पंचमहन्वयकलिया, पंच मया अज्जिया सुपुरिसाणं ।

नयरम्मि कुम्भकारं, कग्गम्मि निवेमिया तइया ॥ ५७ ॥

पञ्चमहायतनकलितानि पञ्चशतानि ‘अज्जिया’ इति प्राकृत-
त्वादिर्गतानि-पीडितानि प्राकृतत्वादेव वा अजितानि रा-
गादिभिः सत्पुरुषाणां ‘नयरम्मि’ कुम्भकारोपकारस्य लार्क्ष-
णिकत्वात् नगरं कुम्भकारं कटकं ‘निवेमिया’ इति निवेशिता-
नि ‘जताम्मि’ इति अग्रतनगाभायां संवन्धः, यन्त्रे-घ्राणकं ।

एग्गुण पंच मया, वाण्ण पगाजिएण रुट्ठेणं ।

जंतम्मि पावमइणा, लुन्नालुन्ना अणुकमेणं ॥ ५८ ॥

एकानानि पञ्च शतानि स्कन्दकाचार्यशिष्याणां, वादे पगा-
जितेन रूपेण कलकाभिर्थाज्जिताना पापमतिना क्षुण्णाक्षु-
रणाः पिष्टाः अनुक्रमेण-परिपाठ्या ।

निम्मम निहंकारा, निययमरीर वि अप्पडीवद्धा ।

ते वि तह लुज्जमाणा, पडिवन्ना उत्तमं अट्ठं ॥ ५९ ॥

निर्मममा-ममत्वरहितताः निगंताहंकाराः-निजदेहेऽ-
प्यप्रतिषेद्धाः-प्रतिबन्धरहिताः तेऽपि, तथा-तेनैव प्र-
कारेण ‘लुज्जमाणा’ इति क्षुद्यमाना-पीड्यमानाः
प्रतिपन्ना उत्तमार्थमिति ।

दंडो ति विस्मयजमो, पडिमा दसधारओ ठिओ धम्म ।
जउणावंक नयंग, संगहि विट्ठो य मुग्गीओ ॥ ६० ॥
दण्ड इति नाम्ना मुनिविश्रुतयशा चिख्यातकीर्त्तिः 'पडिमा
दसधारउ' ति तृतीयममरात्रिदिवलक्षणदशमभिस्तुप्रतिमा-
धारकः स्थितः प्रतिमा-कायात्मने यमुनावङ्क उद्याने नगरे-
मश्रुगनास्त्रि शरवांगैः चिद्धः । यमुनाराजा तत्पदातिभिश्च
'मुग्गीउ' ति सुरैर्देवगीतस्तद्गुणगानेन ।

जिणवयणनिच्छियमई, निययमरीरे वि अप्पडीवट्ठो ।
सोऽपि तह विज्झमाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्ठं ॥ ६१ ॥
जिनवचने निश्चिता मतिर्यस्याऽपि जिनवचननिश्चितम-
तिकः, तथा निजकशरीरेऽपि अप्रतिवद्धः—प्रतिबन्धमुक्तः
सोऽपि तथा विध्यमानोऽपि प्रतिपन्न उत्तमार्थम् । भावार्थः
कथागम्यः, स चायम्—“महुरा नयरी जउणावंक उज्जाणं
अधरेण जउणाण कुपरो विट्ठो । तथा दंडो अणगारो आ-
यावड । सो रायाण निनेण विट्ठो, ता रासेण अमिणा सीसं
छिन्नं । अन्न भणति-फालेहि आहओ पच्छा सव्वेहि वि म-
णूसहि कोवेदयं पइयस्स आवड्काले मओ सिद्धो, देवाण
माहमा करणं, सक्कागमणं । पालएणं तस्स वि रत्तो आधिं
जाया, वज्जेण, भासिओ सक्केण-जइ पव्वयास ता मुचांस ।
पवयणंधराणं अतिए अभिग्गहं गिण्हइ । जइ भिक्खागओ
या भंभराम ता न जिममि, जइ दुंर जिमिओ ता सेसगं पि
विर्वाचिम । एवं किर तेण भगवया एगमवि दिवसे नाहारियं ।
तस्स वि दव्वावड् दंडयस्स भावावड् एवं दहधम्मया कायव्वा ।

आसी मुकोसलरिमी, चाउम्मामम्म पारणादिवसे ।
आरुहमाणो य नंग, खइओ छुहियाए वग्धीए ॥ ६२ ॥
आसीद्-अभूत्मुकोसलरिश्चातुर्मासस्य पारणाकादने 'ओ-
रुहमाणा य नंग' ति पञ्चम्यर्थे समी नगादवतरन् 'खइओ
छुहियाए' ति क्षोभया-बुभुक्षितया व्याघ्रया ।
धीधणियवट्ठकच्छो, पच्चक्खाणम्मि मुट्ठु आउत्तो ।
सो वि तह खज्जमाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्ठं ॥ ६३ ॥
भृत्या-अन्तरङ्गदयावप्रभेन धनिता अत्यर्थं बद्धा कक्षा-
प्रतिष्ठा येन स धूतधनितबद्धकक्षः प्रत्याख्यानंऽनशनप्रति-
पत्तिरूपं सुष्टुतिशयेन युक्तः—उपयोगवान् सोऽपि भगवान्
तथा खाद्यमानः प्रांतपन्न उत्तमार्थम् ।

उज्जणी नयरीए, अवंतिनामेण विस्सुओ आसी ।
पाउवगमणनिवन्नो, मुमाणमज्जेण एगंत ॥ ६४ ॥
उज्जयिन्यां नगर्यामवन्तिनाम्ना विथितः “अवन्तीमुकुमार”
इति ख्यात आसीत् । पादप इवापगमनभवस्थाने तेन पाद-
पापगमननिपन्नः सुप्तः पादपापगमननिपन्नः 'मुमाणमज्जे-
ण' ति महाकालाख्यश्मशान 'एगंत' ति निर्जनप्रदेश ।
तिन्नि रयणीउ चइउं, भालुंका उट्ठिया विकट्ठुति ।
सो वि तह खज्जमाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्ठं ॥ ६५ ॥
'तिन्नि रयणीउ' ति-त्रिन् रजानप्रहरान् अवयव समुदाया-
पचाराण 'चइउं' त्यक्त्वा स्वशरीरमित्यध्याहारः 'अथवा-
व्यावयितुं-क्षारयितुं रुंधरादि रात्रादिव, भागं च गच्छन्तीति

मुकुमारत्वात् रुधिरस्त्रावात् तद्वन्धनाद्युप'भालुंका'श्टगाली
'उट्ठिया वि' ति उन्धिता 'कट्ठतीति' कर्षयति साऽन्त्रादि ।
यत उक्तम् 'लोहियगंधेण मिया आगमणं मिया एगं पायं
खाइ, एक्कं पि लूगाणि, पढेम जानुगाणि, धीए ऊरू, तइए
पोट्टं कालगओ, विस्तेरणावश्यकच्चूणैरवसेयम् । सोऽप्यव-
न्तिसुकुमारस्तथा खाद्यमानः प्रांतपन्न उत्तमार्थमिति ।

जल्लमलपंकधारी, आहारो सीलसंजमगुणाणं ।
आजीरणो य गीओ, कत्तियअज्जो सरवणम्मि ॥ ६६ ॥
याति लगानं च जल्लो-रजोमात्रः मलः-कठिनीभूतः पङ्को-म-
ल एव स्वेदनाद्रीभूतः जल्लश्च मलश्च पङ्कश्च तान् निष्प्रति-
कर्मतया धारयतीत्येवंशीलो जल्लमलपङ्कधारी । पुनः किंभूतः,
आधारः-स्थानं, केषां ? शीलसंयमगुणानां शीलमष्टादशधा
ब्रह्मचर्यम् अष्टादशमहन्नशीलाङ्गानि वा संयमः सप्तदशधा
गुणाः सप्तविंशत्यनगारगुणाः । शीलं च संयमश्च गुणाश्च
शीलसंयमगुणास्तेषाम् 'आजीरणो य' ति आजीरणश्च आ-
जि-संग्रामं ईरयति प्रेरयति क्षपयति जयतीति यावत्, आ-
जीरणो राज्यावस्थायां शत्रूभिः सह श्रामण्यं कर्मभिः संहरति
'गीओ' ति गीतः प्रमिद्धः गीतार्थश्च 'आग्गीउ' ति पाठ
प्राकृतत्वात् अग्ने राक्षोऽयमाग्नेयः । यत आह- 'रोहडगम्मि
सत्ती, हओ वि कोवेण अग्निवदइओ । तं वेयणमहिया-
मिय, पडिवन्नो उत्तमं अट्ठं' ॥ ६१ ॥ 'कत्तियअज्जो सरवण-
म्मि' ति कार्तिकार्य इति नाम्ना सरवणसंनिवेशो यो महा-
त्मा यात इति ।

रोहडगम्मि नयंग, आहारं फासुयं गवेसंतो ।
कोवेण संतिएणं, भिन्नो मत्तिप्पहारण ॥ ६७ ॥
स च भगवान् रोहडकपुरे प्रासुकमाहारं गवेपयन् राज्या-
वस्थापगङ्गेन केनापि क्षात्रयेण कोपेन शक्तिप्रहरणेन शक्ति-
प्रहरणविशेषेण भिन्नो-विदारितः ।
ततोऽनन्तरं स महर्षिः किं कृतवानित्याह-
एगंतं मणवाण, विच्छिन्ने थंडिले चयइ देहं ।
सो वि तह विज्झमाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्ठं ॥ ६८ ॥

एकान्ते-दुष्टपशुश्वानस्वापदस्यैविवर्जिते अनापाने धर्म-
ध्यानं व्याघातकागन्तुकजनरहिते विस्तीर्णी-पुष्कले स्थाण्डले
संस्तारककरणप्रायोग्ये भूस्वण्डे त्यजाति-सुश्वाति व्युत्सृजाति
स्वयमेव देहं निजशरीरम् । 'चइय' इति पाठं त्यक्त्वा देहं सो-
ऽपि महामत्स्वस्तथा विध्यमानस्तेन शक्त्या ताड्यमानः
प्रतिपन्न उत्तमार्थम् । ('पाडली' त्यादि गाथात्रयम् 'ध-
म्मसीह' शब्दे चतुर्थभागे २७३४ पृष्ठे गतम् ।) (चाणक्यः
इक्ष्मीमरणं प्रतिपन्न इति 'इगिणीमरण' शब्दे द्वितीय-
भागे ५३२ पृष्ठे गतम् ।)

अणुलोमपूयणाए, अह सो सत्तुंजओ डहइ देहं ।
सो वि तह डज्झमाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्ठं ॥ ७२ ॥
अनुलामा-अनुकूला पूजनाऽनुलोमपूजना तथा अनुलोम-
पूजनया कृष्णागुरुप्रभृतिमुखमधूपोक्तपदाहव्याजेन गावाट-
ककर्षपहनतया सुबन्धुः दहति देहं शरीरम्, सोऽपि तथा
दह्यमानः प्रतिपन्न उत्तमार्थम् ।

एतत्संवादिगाथेयम्—

गुह्ये पाश्र्वोवगत्रो, मुवंधुणा गोमये पलिवियम्मि ।
डुज्झंतो चाणक्को, पडिवन्नो उत्तमं अट्ठं ॥७३॥

अथ गाथात्रयेण संबन्धः ।

कायंदीनयरीण, गया नामेण अमयघोमो ति ।
तत्तो मुयस्म रज्जं, दाऊणं अह चेर धम्मं ॥७४॥

काकन्धां नगर्यां राजा नाम्ना " अमृतघोष " इति, ततः स
राजा सुतस्य—पुत्रस्य राज्यं दत्त्वाऽथ चरेदनुतिष्ठेत् धर्मं
चारित्र्यप्रतिपत्तिलक्षणम् ।

आहिंदिऊण वमुहं, सुत्तन्धविमारओ मुयग्रहस्मो ।
काइंदी चव पुरिं, अह संपत्तो धिगयमोगो ॥७५॥

आहिंदिऊण-परिभ्रम्य विहृत्येत्यर्थः वमुधां सूत्रार्थविशारदो-
विचक्षणः, यत एव सूत्रार्थविशारदोऽन एव श्रुतग्रहस्यः श्रु-
तानकयः काकन्धोमव पुरीमथ विहरन्नुद्यतविहारणं संप्राप्त-
विगतशोकः-परित्यक्तदैन्यभाव इति ।

नामेण चंडेवगो, अह सो पडिंछिंदई तयं देहं ।
सो वि तह छिज्जमाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्ठं ॥७६॥

नाम्ना चण्डेवगः पुर्यापगद्धो मन्त्रा अन्या वा कोऽपि संप-
त्रोऽथ स प्रत्यनीकस्तक राजर्षिदेह-शरीरं प्रतिच्युर्नात्त-
द्विधाकरोति । सोऽपि भगवानमृतघोषस्तथा छिद्यमानः प्र-
तिपन्न उत्तमार्थम् । (न्या०) (अथ 'कोसेवी' त्यादिगाथा
'ललियघडा' शब्दे षष्ठभागे गता ।)

जलमज्जे ओगाढा, नईए पूरणे निम्ममसरीरा ।
तह वि हू जलदहमज्जे, पडिवन्नो उत्तमं अट्ठं ॥७७॥

ततश्च तेषां भगवतां पादप्रापगमनिकावतामकाले वृष्टिप्रा-
दुमोवाञ्छदी पूरणयाता । नदीपूरणं च महता बहता काष्ठे-
शय्याऽस्य जलमध्ये आगाढा-विद्धता । तत्र च निम्मम-श-
रीरंऽपि ममत्ववर्जितस्तथापि हू-स्फुटं 'जलदहमज्जे' इति
अकालागतनदीपूरणोद्यमानो जलहर्ष-समुद्रं प्रापितः । ततो
जलहर्षमध्येऽपि उत्तमार्थं प्रतिपन्नः ।

अथ गाथान्तुष्टेयन संबन्धः—

आमी कुणालनगरं, गया नामेण वेसमणदामो ।
तस्म अमच्चो रिट्ठो, भिच्छादीट्ठी अहिनिविट्ठा ॥७८॥

आमीद्-अभूत् कुणालनगर—उर्जायन्यामत्यर्थः, राजा
नाम्ना वैश्रमणदान-तस्य राज्ञः अमात्या-मन्त्रा रिष्टो-नष्टा-
भिधानः मिथ्याहाष्टिजितशासनप्रत्यनीकः आभिनिविष्ट-
सर्वज्ञमते प्रातिष्ठेयवान् समभूदित्यर्थः ।

गन्थ य मुणिवग्गमो, गणिपिडगधरो तहऽऽमि आयरियो ।

नामेण उसभंसेणो, सुयसागरपारगो धीरो ॥७९॥

तत्र-तस्यामुर्जायिन्यां मुनिवग्गवृषभ-प्रधानाचार्यः गणि-
पिटकधरो द्वादशाङ्गधारी, तथा आमीदाचार्यः नाम 'उस-
भंसेण' इति—वृषभमेनः श्रुतसागरपारगः-सर्वश्रुताम्भो-
धितारगामी धीरः-परीपहसहनसमर्थः ।

तस्साऽऽमी य गणहरा, नाणामुत्तन्धगहियपेयालो ।

नामेण मीहंसेणो, वाण पराजिओ रिट्ठो ॥ ८१ ॥

तस्य शिष्य आसीद्गणधरः आचार्यः, नानासूत्रार्थगृही-
तपेयातः—अनेकसूत्रार्थपरिज्ञातविचारः नाम्ना सिंहमेनः,
तेन च 'वाणो' इति घोडेन-स्वदर्शनस्थानलक्षणेन पराजितः—
पराभग्न रिष्ट-रिष्टामात्यो वाक् उपस्थितः सन्नित्यर्थः ।

अह रं, निगणुकंपो, अग्गि दाऊण सुविहियपसेत्त ।

सो वि तह डुज्झमाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्ठं ॥ ८२ ॥

अथ स रिष्टः पापिष्ठः 'निगणुकंपो' इति निर्गतघृणः 'अ-
ग्गि दाऊण' इति अग्नि—वैश्वानर दार्पायित्वा दत्त्वा वा सुवि-
हिताना-स्राधूनां पश्यत्युपाधयति वेति विहितोपाधयः 'सुवि-
हियपसुत्ते' इति पांडुसुविहितेऽप्यप्रसुत्तेऽपि दहतीत्यध्याहारः ।
सोऽपि सिंहमेनाचार्यस्तथा दह्यमानः प्रातिपन्न उत्तमार्थमिति ।

कुरुदत्तो वि कुमारो, संवलिकालि व्व अग्गिणा दट्ठो ।

सो वि तह डुज्झमाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्ठं ॥ ८३ ॥

"कुरुदत्तः" कुरुदत्तनामाऽपि इभ्यपुत्रपि 'संवलिकालि व्व'
इति शास्त्रमाली वृज्जिगिषेयस्तस्य फालिवत्त-तस्य शास्त्रावत् अ-
ग्निना दग्धः, सो हि नि साग्वदाग्निना भट्टित्येव दह्यते । सो
ऽपि तथा दह्यमानः प्रातिपन्न उत्तमार्थम् । अस्य भावार्थोऽ-
पि दर्श्यते । तथार्ह—“हन्थिणाउरं नयेर कुरुदत्तसुओ नाम
इभपुत्तो, स तहारावाणे भरणे अत पव्वइओ । वहुसुओ स-
मणो कयाइ पगल्लविहारं पांडमं पडिवन्नो । सो सागयस्स
नपरस्स अट्ठसामेत्त आगओ । विहरंते चरिमा ओगाढा पा-
रिस्स । तन्थेय पांडमं ठिओ चच्छं, तन्थेय एमाओ गार्वाओ
हरियाओ तेणेहि । तेण ओगासेण नीयाओ जाव
मग्गमाणा उट्ठिया आगया, दिट्ठो साह । तन्थेय देव प-
था । पच्छा ते न जाणीत्त कयंण नीयाओ । ते साहुं पुच्छंति-
सो भगवे न वाहरइ । तेहि पउट्ठहि सीसं पट्ठिया पालि
वंधेऊण वियगाओ अगारिं गिल्लं सीसं लुट्ठा । तेण भगव-
या सम्ममहियामियं ।” ('आमी' इत्यादि गाथा 'चिलिंइ
पुत्त' शब्दे तृतीयभागे ११६२ पृष्ठे गता ।)

आमी गयगुकुमालो, अल्लयचम्मं व कीलयमग्गि ।

धग्गियले उल्लिद्धो, तेण वि आराहियं मग्गं ॥८५॥

आमीद्जसुकुमाल इभ्यपत्र 'कुरुदत्तन्यायेन गृहीतव्रतः स-
कलार्थानश्रुतः पगल्लविहारप्रातिप्रातिपन्न कायात्मसंस्थस्ते-
नैव प्रकारेण कटिकैः पृष्ठा गोमनमार्गो न गीतधार्मिनि ग-
जसुकुमारस्य शरीरमाद्रेचर्मवत्कालकशतेस्ताडयित्वा धर-
णितले महीपांठे उल्लिङ्गः, तेनापि भगवता मग्गमार्गाश्रितं
प्राणसमाम्नि यावच्च धर्मध्यानवान् जात इति तात्पर्यार्थः ।

संवलिणा वि अग्गओ, मीमा तेयस्स उग्गया दट्ठो ।

ते वि तह डुज्झमाणा, पडिवन्ता उत्तमं अट्ठं ॥ ८६ ॥

'संवलिणा वि' इति-पुत्रशब्दलोपान्मह्णितपुत्रेणापि गोशा-
लेकेन अर्हता महावीरिण्यो मुनित्ववन्वानुभूती 'तेयस्स
उग्गया' इति तेजसस्तेजोलेण्याया 'उग्गया दट्ठ' इति उग्र-
तया—तीव्रतया दग्धो—भस्माकृतो, तो तथा दह्यमानो
प्रातिपन्नावुत्तमार्थमिति, इत्येते दृष्टान्ता बहवः प्रासिद्धा एव ।

शास्त्रप्रसिद्धत्वाच्च दर्शिताः पर्यायमार्त्रनिदर्शने हेतुत्वात्प्रा-
रम्भस्य ।

अथ गाथाद्वयेन संबन्धः ।

परिजाणदं त्रिगुत्तां , जावज्जीवाणं निविहमाहारं ।
संघममवायमज्झं, सागारं गुरुनिओगेणं ॥ ८७ ॥
अहवा समाहिहेउं, कोइ मो पाणगस्म आहारं ।
तां पाणमं पि पच्छा, वोसिरइ मुणी जहाकालं ॥ ८८ ॥

परिजानानि-अपरिग्रहा प्रत्याख्याति त्रिगुतो-मनोवाक्काय-
गुप्तः ' जावज्जीवाण ' इति यावज्जीवं सर्वमपि चतुर्विधमप्या-
हारं, क प्रत्याख्याति ?-गुरुसमीपे । कथमिव प्रत्याख्यातीत्या-
ह-'भवचरिमं पञ्चक्खामं चउत्तिवहं पि आहारं, असणे पा-
णं खाइमं साइमं अन्नत्थण्णाभोगेणं सहसागरेणं वोसिरगमि'
किमकाक्षयं प्रत्याख्याति उत कानपि साक्षिणः कृत्वाह-
संघममवायमध्ये-संघममामध्ये 'सागारं गुरुनिओगेणं' इति ए-
तत्पदमग्रतनगाथायां संबध्यते । ततः किमन्याह-अथवा स-
माधिहेतु-समाधिनिमित्तं 'सागारं गुरुनिओगेणं' इति एतत्प-
दम आकारचतुष्टययुक्तं तद्वद्वाह-'भवचरिमं कोइमं' कोऽर्थः
गुरुनियोगेन-गुर्वोज्ञया स पानकस्याहारं प्रथमतः पूर्वमुत्क-
ले करानि ' ता पाणमं पि ' इति ततोऽनन्तरं पानकर्मापि प-
श्चात्पयस्तममेव व्युत्सृजानं, यथाकाल-यथावसरं ज्ञान्या-
' अहं कथमज्जालपण्णो भणइ ' इति पदमुत्कलितमेव । अथ
क्षपकः कृताञ्जलिं प्राकृत-वात्मकारागममध्य रचितानाञ्जलिकार-
कः प्रणतः सन्न भणति ।

यच्च भणति तदाह—

खोमइ मव्वमेधं, मेवमं मेमगाण कुणमाणो ।

मणुवइकाणहिं पुगं, कयकारियअणमप वाज्जि ॥ ८९ ॥
क्षमयति-मर्पयति सर्वसंघ-साधुसाध्वीश्चावकश्चाविकारूपं
कुर्वन् क्षमयति 'मेवमं' इति संबन्धे मोक्षाभिलाषम् । यत आह
' खोमइ य देवलोणं सुकुलुपत्तां य हाइ संवेगा ' शिष्यका-
णामपि मुनीनां कुर्याणः कथं क्षमयति ' मणुवइजोगहि पु-
गं ' इति-मनोवागयोगाभ्यामुपलक्षणत्वात्काययोगेन च पु-
गं ' इति पूर्वकृतानपराधानं न केवलं मगोवाक्काययोगः 'कय-
कारियअणमप वाज्जि' इति तृतीयाविमर्शवद्भवचनलोपान्
कृतकारितानुमर्ताभिः आपवाशब्दस्य समुच्चयार्थवान्
क्षमयत्यपीत्यर्थः ।

मन्वे अवगाहपया, एम खोमोवमि अज्ज निस्मल्लो ।

अस्मापिउणो मरिमा, मन्वे वि खोमंतु मे जीवा ॥ ९० ॥

' मन्वे अवगाहपय ' इति-प्राकृतत्वान्पुलिङ्गनिर्देशः, सर्वो-
न्यपराधपदानि आश्रयितारूपानि एव-अहं ' खोमोवमि '
क्षमयामि पूर्वगाथायां संबन्धे, क्षमयतीत्युक्तम् । तत्र संघस्य
मुख्यो गुरुः, तद्विपगाश्च त्रयस्त्रिंशदाशातनाः ताश्च हादशा-
वनकृतकम्मपूर्वं क्षमयितव्याः, अतो मणयत-अपराधक्षमणां
कुर्यान् । जादवगापारंभ्यस्तमस्तको धिनयो भणति ' खोम-
मो न्यादि देवात्मिकायातिकममवश्यकर्त्तव्ययोगाधिराधनारू-
पमपराधम्, अर्वास्मिन् न्यादि 'जा मे अइयारो कओ' इत्येत-
त्पर्यन्तं स्वकायात्प्रीतिवार्तनवदनपरमालोचनाहं प्रायश्चि-
त्तमृत्तकं सूत्रम् 'तस्म खमासमणो' इत्यादिकं प्रतिक्रमणाहं-

प्रायश्चित्ताभिधायकं व्युत्सृजाम्यात्मानं तुष्टकर्मकारिणं त-
दनुमनित्यागेन च । अथ त्रयस्त्रिंशदाशातना दृश्यन्ते—

" पुग्गो पञ्चासत्ते, गंता चिट्ठणं निसीयणागमणे ।

आलोयणं पडिसुणणं, पुब्बालवणे य आलोप ॥ १ ॥

तह उववंसनिमंतणं, खज्जयणे तहा अपडिसुणणे ।

खज्जत्ति य तन्थ तए, किं तु मत जायतो सुमणे ॥ २ ॥

णो सरसि कहं छिन्ता, परिंसंभित्ता अणुट्ठिया य कहा ।

संधारपायघट्टणं, चिट्ठुच्च समासणो यत्ति ॥ ३ ॥ "

प्रथमगाथायां चतुर्दश, द्वितीयायामेकादश, तृतीयायामष्टौ
चेति । तत्र गुणैः पुगतो निष्कारणं गमनं शिष्यस्य १ पार्श्व-
भ्यामपि गमनं २ पृष्ठतोऽप्यासन्नगुरुगमनं निःश्वासकुत (च)
शूलपपातादिप्रसङ्गात् ३ पत्र पुरतः ४ पार्श्वतः ५ पृष्ठतश्च स्थान-
मूढपवं निपदनम् ६ आचार्येण सहोच्चारभूमिं गतस्याचार्या-
त्प्रथममेवागमनम् ७ आचार्येण सह बहिर्गतस्य शिष्यस्य पुन-
र्निवृत्तस्याचार्यात्प्रथममेव गमनागमनलोचनम्, ११ तत्रा-
चार्यः कः स्वीकृतिं जायति चेति गुणैः पृच्छतोऽपि जाग्र-
तापि शिष्येण प्रतिश्रवणम् १२ गुणैरात्मापनीयस्य शि-
ष्येण प्रथममालापनम् १३ भिक्षामानीय पूर्व शैलस्य पुरत
आलोच्य पश्चाद् गुणैरालोचनम् १४ भिक्षामानीय प्रथममेव
शिष्यस्योपदेश्य पश्चाद् गुणैर्दशनम् १५ भिक्षामानीय शैले
निमज्ज्य गुणैर्निमज्जनम् १६ गुरुमनापृच्छ्य शैलाणां यथारु-
चिं प्रभृताहारदानम् १७ शैलेण भिक्षामानीय गुणैर्व्यक्तिचि-
ह्ना स्वयं स्निग्धमभ्युत्तमोद्गाहारशाकादीनां वर्णरसगन्धरस-
स्पर्शवतां च द्रव्याणां स्वयमुपभोगः १८ दिवापि अर्पितश्रवणम्
१९ गुणैः पुगतो बहिः कर्कशस्योच्चैस्वरस्य च विशेषेणा-
भगनम् २० गुणैर्व्याहरति यत्र तत्र स्थितेन शयितेन वा शि-
ष्येण प्रतिवचनदानम् आहृतं बहिः सर्वाहर्ताभूय मन्त्रेन
वन्दे इति वदता गुरुवचनं श्रान्तव्यम् २१ गुरुणा आहृतशिष्यस्य
किमिति वचनम् २२ गुरुं प्राति शिष्यस्य सर्वकारः, २३ गु-
रुणा ग्लानादिवैयावृत्त्यादि कुर्वित्यादिपृस्त्वमेव किं न कुर्या
इति त्यमलस इत्युक्तं त्यमप्यलस इति च शिष्यस्य जातव-
चनम् २४ गुरुः धर्मं कथयति—साधूकं भगवद्भिरिति
अननुमोदमानस्यापहतमनस्त्वम् २५ न स्मरसि त्वमेतमर्थं
नायमर्थः संभवतीति शिष्यस्य वचनम् २६ न पयमेतदिति
अन्तर्गले शिष्यस्य वचनम् २७ इयं भिक्षावला-भोज-
नवला इत्यादिना शिष्येण पर्यङ्कनम्, २८ आचार्येण धर्म-
कथां कृतायामनुत्थितायामेव पर्याद स्वस्य पाटवादिज्ञापना-
य शिष्येण सर्वशेषधर्मकथनम् २९ गुणैः धर्मकथां कथयि-
त्यासीति शिष्येण कथनत्वा गुणैः शय्यामस्तारकादिकस्य पा-
देन घट्टनमननुज्ञाप्य हस्तेन स्पर्शने घट्टायत्वा स्पृष्ट्वा वा अजा-
मणम् ३० गुणैः शय्यामस्तारकादीं स्थानं निपदने शयने वेति
३१ गुणैः पुरत उच्चासने शिष्यस्योपवेशनम् ३२ समासने
गुरोरुपवेशनम् ३३ पताम्नावद् गुणैर्वप्या 'जंवा' इत्यादिका
पुनश्चतुर्दश केवलस्यैव सूत्रस्य विषया अपि सामान्यतश्चय-
त्रिंशत् क्षमयति इत्यमुना प्रकारेणाचार्योपाध्यायसाधुसाध्वी-
श्चावकश्चाविकारूपं चतुर्विधं सक्तं मनोवाक्कायकृतकारितानु-
मर्ताभिः सर्वापराधपदानि क्षमयामि-मर्पयामि एव प्रत्यक्षव-
त्ता अद्यास्मिन्नहं निःशल्या-मायामध्यादर्शननिदानशल्य-

रहितः कृताऽऽलोचन इत्यर्थः । (अतः परम् 'अस्मापिउणो सरिस' इति (संधा०) पदव्याख्या 'जीव' शब्दे चतुर्थभागे १७३६ पृष्ठे गता ।)

धीरपुरिमपन्नत्तं, सप्पुरिमनिमेवियं परमधोरं ।

धन्ना मिलायलणया, माहिंती उत्तमं अट्टं ॥ ६१ ॥

अथ गुरुवः क्षपकमनुशासयन्ति, हे धन्स ! धीरपुरुषप्रवृत्तं तीर्थकरणगधगादिदेशितं सप्पुरिमनिषेधितं पुण्डरीकादि-महापुरुषाचीर्णं परमधोरं क्लृप्तेदुरनुचरं धन्या एव शालि-भद्रादिन्यायेन साधयन्ति निष्ठां प्रापयन्ति उत्तमार्थं विशि-ष्टागधनम् ।

तामेवानुशासनां चतुर्गेनिकसांसारिकपरिभ्रमणं
दर्शयति—

नारयगइ-तिरियगइ-माणुमदेवत्तणे वसंतेणं ।

जं पत्तं सुहदुक्खं, तं अणुचित्ते अणुभमणो ॥ ६२ ॥

नरकगतिश्च निर्यग्गतश्च मानुषाश्च देवाश्च नरकगतिनिर्य-ग्गतमानुषदेवास्तेषां भावो नरकगतिनिर्यग्गतमानुषदेवत्वं तस्मिन्नरकगतिनिर्यग्गतमानुषदेवत्वे वसता सता यत्प्राप्तं-सुखं दुःखं च सुखदुःखं तन् अणुचिन्तय-स्मर 'अणुभ-मणो' इति एकाग्रचित्त इत्यर्थः ।

नरगमु वेयणाओ, अणोयमाओ अमायवहुलाओ ।

कायनिमित्तं पत्तो, अणंतखुत्तो बहुविहाओ ॥ ६३ ॥

नरकेषु वेदनाः शीतोष्णवंशान्तापपाप्मादाहज्वरशोकभयक-रदुःखपरवश्यरूपा दशप्रकाराः । यत उक्तं च "अच्छिन्निमी-लणामत्तं, नऽन्धि सुहं दुक्खमेष अणुवज्जे । नरण नेरइयाणं, दुक्खमयाइ अविस्साम ॥ १ ॥ अइसीय अइउन्हं, अइतन्हा अइखुहा अइसयं च । नरण नेरइयाणं, वेयणसयसंपगाढाण ॥ २ ॥ 'अणोयमाओ' इति अनुपमा-उपमातीताः अशातबहुलाः-दुःखप्रचुराः 'कायनिमित्तं पत्तो' इति वैक्रियादः शरीरयो-गात्राणां बहुविधाः तन्मत्तपुपानतमायामयस्त्रीपुत्तलिकासमा-लिङ्गनकूटशालमलिशिवरापणचरणशिरःसमाकर्षणाद्यो-घनघातनवज्रमयमुद्गरनिकरप्रहरणवज्रविनिर्मितनिशिनघा-स्यादितक्षत्तक्षारण्णैर्नलिनक्षपणकुन्तादिघातनभ्राष्ट्रभज-नयम्बपाडनक्रकचपाटनर्वाक्रयानककङ्कालुकनकुलसर्पबुध्वाश्च कश्चमार्जारव्याघ्रसिर्हादिकदथलाकदम्बपुष्पाकारवज्रवासु-कायनारणासिपत्रवनप्रवेशनवेतरणीनदीप्लावनपरस्परयोध-नादिका वेदनाः नानाप्रकाराः शरीरभावात् । अशरीर-णां सिद्धानां सर्वथाऽपि तात्माभावादाति । अथ 'कय-तीवेलास्ताः प्राप्ता इत्याह—'अणंतखुत्तो' इति—अनन्त-कृत्वा)न्वः—अनन्तवला इत्यर्थः ।

देवत्ते मणुयत्ते, पराभिआंगत्तणं उवगणं ।

दुक्खपरिकलेमकरिं, अणंतखुत्तो समणुभूओ ॥ ६४ ॥

न केवलं नरकत्वे एव वेदनाः समनुभूताः, किं तु देव-त्वमानुषत्वेऽपि समनुभूताः । देवत्वे तावदीर्ष्यादिपान्तरपरि-भवेप्रज्ञताभियोगिकत्ववज्रताडनादिका, मनुजत्वे मण्टकुण्ट-दुण्टपङ्कुविधिरान्धदुःस्वरदुर्भगहीनहीनत्रागद्वयोपद्रवराग-शोकप्रविश्यागानिष्टसंप्रयोगजन्मजरामरणादिकाः पराभिआ-

गकत्वमुपगतेन प्रादुर्भूताः, 'दुक्खपरिकलेमकरि' इति दुःखप-रिक्लेशकरीवेदनाः 'समणुभूओ' इति समनुभवति स्म समनु-भूतः 'अणंतखुत्तो' इति अनन्तकृत्याऽनन्तेषु भवेत्त्वित्यर्थः ।

तिरियगइं अणुपत्तो, भीममहावेयणा अणोयारे ।

जम्मणमरणरहट्टे, अणंतखुत्तो परिभमिओ ॥ ६५ ॥

निर्यग्गातमनुप्राप्तः भीमाश्च-भयानकाः महतीः वेदना-म-हावेदनाः भीमाश्च ता महावेदनाश्च भीममहावेदना—यध-वेधदहनाद्वनिवृत्तपणलकर्त्तनकर्त्तच्छेदपुच्छच्छेददृष्ट्याकुधा-भारवहनादिकाः 'अणोयारे' इति अनर्वाक् अलब्धपारे अपार-पर्यन्ते जन्ममरणारघट्टे संसारऽनन्तकृत्वः परिभ्रान्तः-प-र्यटित इत्यर्थः ।

सुविहिय ! अईयकाले, अणंतकालं तु आगयगणं ।

जम्मणमरणमणंतं, अणंतखुत्तो समणुभूओ ॥ ६६ ॥

हे सुविहित ! अस्मिन्संसारं चातुर्गेनिकेऽर्ताते कालं व्यती-डायाम अनन्तकालं 'तु' इति अपिशब्दार्थे, ततोऽयमर्थो न केवलं संख्याते कालं किं त्वनन्तकालपरि आगतगते काले कृत्या गमनेन पुनः परिभ्रमणेनत्यर्थः, 'जम्मणमरणमणंतं' इति-प्राकृतत्वादकयत्तने जन्ममरणान्यनन्तानि । एकपरिपाठ्या-ऽपि अनन्तानि भवन्तीत्याह—'अणंतखुत्तो' इति—अनन्ता-न्याप । अनन्ता पांगपाटी कथम् ? निगोदेवन्ननकालमुपि-त्वा ततस्त्वसत्त्वं प्राप्य पुनः तत्त्वानन्तकालमुपित्वा एवमनयेव परिपाटया अनन्तकृत्याऽपि अनन्तानीत्य-मनुभूत इत्यर्थः ।

नऽन्धि भयं मरणममं, जम्मणमरिमं न विज्जे दुक्खं ।

जम्मणमरणायंकं, छिंद ममत्तं सरीराओ ॥ ६७ ॥

नास्ति भयं मरणसमं—मृत्युतुल्यं, यत आह—'सर्वे जीवा पिपाउया आप्पयवहा (सुयसाया) दुक्खपाण्डकुला । सर्वे जीविउकामा सर्वेसि जीविउ पिप ति ॥ १ ॥ किं च—'तृणायाऽपि न मन्यन्ते, मृतदारार्थसंपदः । जीवि तार्थे नरास्तेन, तेषामायुर्गतप्रियम् ॥ १ ॥' तथा जन्म-मदृश दुःखं न विद्यते । यतः—'सुईहि आंगवन्नाहि, सं-भिन्नस्म य जेतुणो । जावइयं गोयमा । दुःखं, गधं अ-ट्टुणुणं तओ ॥ १ ॥ गधमाओ निस्सरंतस्स, जाणीजंतनिपी-लणे । सयसाहसिय दुक्खं, कोडाकोडीणुण पि वा ॥ २ ॥' जन्ममरणान्तर्गते जन्ममरणे आतङ्गेहतुत्वात् ममत्वं छिन्धि-नाशय ममत्वं शरीरात्, शरीरं ममत्ववर्तानि भवन्ती-त्यर्थः ।

अतश्च किं भावय—

अन्नं इमं मरीरं, अओ जीवो ति निच्छयमई उ ।

दुक्खपरिकलेमकरिं, छिंद ममत्तं सरीराओ ॥ ६८ ॥

अन्यदन्तच्छरीरम् अन्यश्च जीवः शरीराद् व्यतिरिक्त इति निश्चयमार्तिकः सन् दुःखपरिक्लेशकारि 'ममत्तं' इति प्राकृ-तत्वान्ममत्वं मूर्च्छां छिन्धि-नाशयत्यर्थः ।

यतः कारणात्—

जावंति केइ दुक्खा, सारीरा माणमा य संसारं ।

पत्तो अणंतखुत्तो, कायस्स ममेतिदासाणं ॥ ६९ ॥

यावन्तिकानि च दुःखानि शारीरगणि मानसानि च संसारं वर्तन्ते तानि प्रज्ञप्तानि प्राकृतत्वान्निर्दिशः सर्व-
त्र अनन्तकृत्यः कायस्य—देहस्य ममत्वभावेनत्यर्थः ।

तस्मात् सरीरमाहं, मर्द्धितरवाहिरं निरविमेषं ।

छिन्द ममत्तं सुविहिता, जह इच्छामि उत्तमं अहं ॥१००॥

तस्मात् कारणात् शरीरादिना सहाभ्यन्तरबाह्येन वर्तते इति सबाह्याभ्यन्तरमात्राभ्यन्तरं-कषायनिदानादि बाह्यमुपधि-
स्वजनपरिवारादिकं निरविशेषं—परिपूर्णं छिन्धि—विदार-
य ममत्वं—प्रतिबन्धं हे सुविहित ! उत्कृष्टागोधन ! यदि इच्छ-
सि—वाञ्छसि मोक्षमिति तात्पर्यार्थः ।

विशेषतः पुनः उत्तमार्थं संघत्तामणामाह—

जगत्प्राहारां संघो, सत्त्वो मह स्वमउ निरविमेषं पि ।

अहमवि स्वमामि सुद्धो, गुणसंधायस्स संघस्स ॥१०१॥

जगतो—लोकस्य दुर्गतौ पततः आधारेः—आलम्बने सं-
घः, संघप्रसादतो दुर्गतिपातो न भवतीत्यर्थः, सर्वोऽपि
साधुसाध्वीश्रावकश्राविकालक्षणः 'मह स्वमउ' इति मम
क्षमय निरविशेषमप्यपराधजातम् । अहमपि क्षमामि—क्षमां
करामि गुणसंधातस्य—गुणसमुदायस्य सत्कमपराधजात-
मित्यर्थः ।

पूर्वमपि संघत्तामणा सर्वजीवराशिक्षामणा च
कृतांत पुनरपि किंचित्सनामप्राहमाह—

आयसिय उवज्झाए, भीमे माहम्मिए कुलगणे य ।

जे मे कया कमाया, सत्त्वे तिविहेण स्वांमभि ॥१०२॥

सत्त्वस्स ममणमंघ-स्स भगवओ अंजलिं करिय सीमे ।

सत्त्वं स्वमावइत्ता, स्वमामि सत्त्वस्स अहयं पि ॥१०३॥

सत्त्वस्स जीवरासि-स्स भावओ धम्मो निहियनियचित्ते ।

सत्त्वं स्वमावइत्ता, अहयं पि स्वमामि सत्त्वेमि ॥१०४॥

गाथात्रयमपि प्रतिक्रमणाध्ययनप्राप्तत्वाच्च विवृतम् ।

इह स्वामियाडयारां, अणुत्तरं तवममाहिमारुढो ।

पण्फांटो विहरइ, बहुभववाहाकयं कम्मं ॥१०५॥

'इति' सर्वसंघसर्वजीवराशिक्षामितानिचारः सन् अनुत्त-
रां—प्रधानां तपःसमाधि' नो इह लोगट्टयाए तवमाह-
ट्टिजा, नो परलोगट्टयाए तवमाहिट्टिजा, नो कित्तिवरणलज्ज-
मिलोगट्टयाए तवमाहिट्टिजा, नन्नय निजगट्टयाए तवमाहिट्टि-
जा' इत्येवरूपां चतुर्विधामपि तपसि परमसमाधिमारुढ-
उत्कृष्टागोधनाकरणं वद्धकक्षः प्रस्फोटयन्—विनाशयन्
विहरति—वर्त्तते । किमित्यत आह—' बहुभववाहाकयं क-
म्मं' इति—बहुवचनं भवाच्च बहुभववास्तेषां बाधा-निगन्तरं
परिभ्रमणेन संकटं बहुभववाया बहुभववाधया कृतं किं कर्म
तत्प्रस्फोटयति—विनाशयति इत्यर्थः ।

तदेव कर्मस्फोटनं विशेषेण विवृणोति—

जं वद्धमसंखजा-हि अमुहभवययमहम्मकोडीए ।

एगममण वि हणइ, संथारं आरुहंतो य ॥१०६॥

यत्कर्म वद्धम् असंख्यानाभिगृह्यभयशनसहस्रकोटिभिः
'अमुह' इति विभक्तिलोपाद्वा अशुभं पापप्रकृतिरूपं वा तत्
कर्म एकसमयेनापि हान्त संस्तारकमारुहन्नित्यर्थः ।

इहभवविहारिणो सा, विग्घंकरीवयणा समुद्वेइ ।

तीसे विज्झवणाए, अणुमाट्टिं दिति निजवगा ॥१०७॥

इत्थम्—अमुना प्रकारेण तपोविहारिणः—अनशनरूपतप-
आरिणः सा पूर्ववर्णितचतुर्गतिकभवभाविनी विघ्नकरी
धर्मध्यानविघ्नतकेवदना समुत्तिष्ठति—प्रादुर्भवति । ततस्त-
स्या वेदनाया विध्मापनार्थम्—उपशमनार्थमनुशास्ति 'दिति'
इति दर्शित निर्यामका—गीतार्थगुग्व इत्यर्थः ।

केनोल्लेखेन ते दर्शनीत्याह—

जह ताव ते मुणिवरा, आरोगियविन्थरा अपरिकम्मा ।

गिरिपट्भार विलग्गा, बहुसावयमंकडं भीमं ॥१०८॥

यदि तावन्ते मुनिवृषभाः सुकोशलादयः 'आरोगियवि-
न्थर' इति—आरोग्यपतो—निर्याजित आत्मान आराधनाविस्तरा
यैस्ते आरोग्यपतविस्तराः 'अपरिकम्म' इति सर्वथा शरीरप-
रिकर्मणा वर्जितत्वादपरिकर्माणः 'गिरिपट्भार' इति प्राकृत-
त्वाद् द्वितीयैकवचनलोपात् गिरिपट्भारं पर्यवर्तितम्ये विल-
ग्गाः कथभूतमित्याह—बहूनि च तानि स्वापदशतानि च सिंह-
व्याघ्रादीनि तैः संकटं व्याप्तमन एव भीमं—भीषणाकारम् ।

तत्र किं कुर्वन्तीत्याह—

धीधणियवद्धकच्छा, अणुत्तरविहारिणो समक्खाया ।

सावयदाहगया वि हु, सार्हिती उत्तमं अहं ॥१०९॥

यदि ते एकाकिनाऽपि असहाया अपि 'धीधणियवद्धक-
च्छ' इति धृत्या—चित्तस्वास्थ्येन धनितम्—अत्यर्थं वद्धा—कृता
आराधनारूपा कक्षा—प्रतिष्ठा परिकरो वा यैस्ते धनधानि-
तवद्धकक्षाः, अत एव जिनशासनेन ते अनुत्तरविहारिणः स-
माख्याताः—कथिताः पूर्वमुनिभिश्चिन्ति अध्याहारः । 'सावय-
दाहगया वि हु' इति श्वापददंष्ट्रापगता अपि व्याघ्रादिश्वापद-
दंष्ट्रा निष्ठुरपीडापरिगता अपि साधयन्ति—निष्पादयन्ति
उत्तमार्थं न ध्यानात् भ्रस्यन्ते, वेदनाव्याप्ता अपि निर्यामक-
विवर्जिता अपीत्यर्थः ।

किं पुण अणगारसहा-यंगहि मंगयमणेहि धीरेहि ।

न हु निन्थरिजइ इमां, संथारं उत्तिमट्टम्मि ॥११०॥

इ क्षपक ! यदि तावन्तपि दुर्गोपसर्गप्राप्तसहायैरप्ययं
संस्तारको निस्तीर्णः किं पुनर्युष्मादशरनगारसहायकैर्निर्या-
मकगुरुयुक्तैः धीर्बुद्धिमान्भिः संगतमनोभिर्विशेषोपसर्गसं-
सर्गरोहतत्वेन भिन्नान्ते श्रुत्वा, निर्यामकं गुरुमुखानः स्मृत-
या संगतं युक्तमार्त्तगौद्रध्यानगहितं मनो येषां ते संगतम-
नसस्तैः संगतमनोभिः—निश्चलचित्तैः, न हु—नैव 'निन्थरिजइ
इमां' इति निस्तीर्यते—पर्यन्ते प्राप्यते 'इमां' अयं संस्तारकः
काका अक्षयोजना, किं न निस्तीर्यते अपि तु निस्तीर्यते
एव उत्तमार्थे—उत्तमार्थविषये इति ।

उच्छङ्खसरीरघरा, अन्नो जीवो सरीरमन्नं ति ।

धम्मस्स कारणे सुवि-हिता सरीरं पि छड्ढंति ॥१११॥

उच्छादितं त्यक्तं शरीरगृहं येन उच्छादितशरीरगृहाः—पर-
त्यक्तदहभयनाः, केनाल्लेखनैर्विविधा इत्याह—‘अग्नौ जीवो सरी-
रमश्नोति’ इति—अन्यः शुभाशुभफलधोक्ता जीवस्तद्व्यतिरिक्तं
शरीरमन्यदिति चिन्तय, मा शरीरप्रतिबन्धं कुरु भाटक-
गृहकल्पत्वाच्छरीरस्य । यतो धर्मस्य कारणे—धर्मनिमित्तं
सुविहिताः शरीरमप्यास्तां पुत्रकलत्रादि ‘छद्मंति’ इति त्यज-
न्तीत्यर्थः ।

अथ गुरुव सपकस्य संस्तारगुणमाह—

पोराण य पञ्चना, याग्नो अहियासिऊण वियणाओ ।

कम्मकलंकलवल्ली, विहणइ संथारमारुढा ॥ ११२ ॥

पुगतना—रोगज्वरादिवेदनाः—प्रत्युत्पन्नाः—वर्तमानाः क्षु-
त्पिपासादिकाः देवमनुजान्तर्गृह्णन्तोपसर्गरूपा वा अधिरूपा
सम्यक् सोढा ‘कम्मकलंकलवल्ली’ इति कर्मैव कलं—कर्मफलम-
शुभवस्तु तस्य वल्लीव वल्ली—तत्संतानः कम्मकलङ्कलवल्लीः
अग्नीः कर्मतापसा ‘विहणइ’ इति संस्तारकमारुढः सपका
याधः अन्योऽपि य एवंविधो हस्त्यारुढो भवति सोऽपि व-
ज्जारङ्कुशेन घाटयति ।

विशेषण वेदनामहनस्य गुणमाह—

जे अन्नाणी कम्म, खेवइ बहुयाहि वासकोडीहि ।

तं नाणी तिहिं गुत्तो, खेवइ ऊमासमित्तेण ॥ ११३ ॥

प्रकटार्थेव ।

एतद्वै पुनर्व्यक्तीकरणेति—

अद्रुविहकम्ममूलं, बहुएहि भवेहिं अजियं पावं ।

तन्नाणी तिहिं गुत्तो, खेवइ ऊमासमित्तेण ॥ ११४ ॥

अष्टप्रकारकर्ममूलमष्टकर्महेतुकं बहुभिर्भवेरजितं—सं-
चितं पापं ज्ञानी—ज्ञानवान् त्रिभिर्मनोवाक्कायगुप्तः क्षिपति-
प्रयति उच्छ्वासमात्रेणापि कालन ।

अथ संस्तारकरणस्य फलमाह—

एवै मरिऊण धीरा, संथारम्मि उ गुरुप्पमत्थम्मि ।

तइयभवेण व तेण व, सिज्झित्ता खीणकम्मरया ॥ ११५ ॥

एवम्—अमुना प्रकारेण मृत्वा—प्राणत्यागं कृत्वा धीराः—सु-
भटाः ‘संथारम्मि उ’ इति संस्तारकं गुणै—महति ‘पसन्थम्मि’
इति गुणैः सर्वोत्तमैः प्रशस्ते, तृतीयभवेन, सामान्याराधना-
यां तनैव भवेनात्कृष्टाराधनायां कृतायां ‘सिज्झित्ता’ इति
मिडार्थाः—निष्ठितार्था भवेयुः क्षीणकर्मरजसः—क्षीणक-
र्मकचवरा इत्यर्थः । (संथा०) (संघस्य मुकुटोपमया
वर्णनं ‘संघ’ शब्दोऽस्मिन्नेव भागे ७८ पृष्ठे गतम् ।) अथ
संस्तारकग्रन्थमुपसंजिहीर्षुर्मन्थकाराश्चमहर्षिदृष्टान्तमुप-
दशयन् गाथात्रयमाह—यथा चित्रेण भवगता ब्रह्मक्षपुर्व-
भवमात्रा प्रधानाराधना विहिता तथैव विधेयति । कथंभू-
तेन तेन विहितेत्याह—‘उज्ज्जेण य’ इति दहमानेनैव दह-
मानेन क प्रीप्ते—धर्मसौ ‘कालसिलाए’ इति कालशिलायां
मरणार्थे पादपोषणमनशिलायाम् । कथंभूतायां ‘कविल्लभू-
याए’ इति कविल्लभूतायां, कविल्लकं—मण्डकपत्रिका तद्वत्त-
तायामित्याह—‘सूरेंण व’ इति सूर्येण वा भास्करेण, कथंभूतेन
किरणसाहसपयंडेण’ इति दीर्घत्वं प्राकृतप्रभवं, किर-

णसहस्रप्रचण्डेन, तथा प्रीप्ते उपलक्षणत्वाच्छिशिरा—म-
हाहिमपाने चन्द्रेण शीतलशयाया दाहकत्वेन तेना-
पि तप्तमित्यति शीतयुक्तायामित्यर्थः । अथवा ‘सूरेंण
व चंदेण व’ इति विशेषणं साधोरेव । कथंभूतेन चित्रेण? सूर-
येंगव किरणसहस्रप्रचण्डेन तपस्तेजसा विगजमानेन, स-
सूरेंगव सूर्यस्य चन्द्रिकाभ्याधिकेन मनोवाक्कायसांभ्यतासुभगेन
कोपादिपरिहारतोऽतिशीतलशयेनित्यर्थः ।

लोगविजयं करेतेण, भाणावओगचित्तेण ।

परिमुदुनाणदंसण—विभूइमंतेण चित्तेण ॥ ११६ ॥

लोकः—कषायलोकस्तस्य विजये लोकां वजयस्ते कुर्वता
कषायान् जितवता तेन महात्मना ‘भाणावओगचित्तेण’
इति ध्यानापयोगे—विशिष्टध्यानाभ्यासे चित्तं यस्य स ध्यानाप-
योगचित्तस्तेन, पुनः किं विशिष्टेन?—परिमुदुनाणदंसणाविभू-
इमंतेण’ इति परिमुदुनाणदर्शनविभूतिमता कवलज्ञानकवल-
दर्शनयुक्तेनेत्यर्थः । ‘चित्तेण’ इति चित्रेण विधानसाधुना ।

किं तेन कृतांमत्याह—

चंदगविज्झं लद्धं, केवलमग्गिमं समाउपरिहीणं ।

उत्तमलेमाणुगओ, पडिवओ उत्तमं अट्ठं ॥ ११७ ॥

तेन महात्मना चन्द्रकवधे—राधावधे लब्धे—प्राप्तम्, क-
थंभूतमित्याह—‘केवलमग्गिमं’ इति केवलज्ञाननिमित्तम् । यथा
कोऽपि राधावधे कृत्वा सर्वोत्कर्षजया भवति, एवं कोऽपि
केवलज्ञानलाभाद्राधावधकल्पोपज्ञे ‘समाउपरिहीणं’ इति—
केवलज्ञानेन सम—सद्व आद्यः—परिहीणं परिसमाप्तं के-
वलज्ञानेन सद मोक्षं गत इत्यर्थः, ‘उत्तमलेमाणुगओ’ इति
उत्तमलेश्यानुगतः—शुक्ललेश्यामर्मान्वितः प्रतिपन्न उत्तमार्थे
मोक्षांमिति ।

अथ शास्त्रकारः संस्तारकं प्रतिपृच्छन् प्रार्थयन्नाह—

एवं मए अभिधुया, संथारगइदंखंधमारुढा ।

सुममणरिंदचेदा, मुहमंकमणं ममं दितु ॥ ११८ ॥

एवम्—अमुना प्रकारेण मया अभिप्रेता—विशिष्टगुणात्की-
र्त्तनेन व्यायक्षिता महर्षयः। कथंभूताः? संस्तारकगंजन्द्रस्कन्ध-
मारुढाः—संस्तारकद्विपेन्द्राधिगंहिणः। किं ते इत्याह—‘सुमम-
णरिंद’ इति सुधमणा एव नरेन्द्राः सामान्यराजास्ते-
षामपि चन्द्रा इव चन्द्रा बलदेवयासुदेवचक्रवर्त्तिनस्ते
सुधमणनरेन्द्रचन्द्राः ‘मुहमंकमणं’ इति सुखस्य—मु-
क्तिरूपस्य वा विशिष्टपुण्यप्रकृतिरूपस्य संक्रमणं—सं-
क्रान्तिं संसारदुःखादशुभाद्वा निस्तारणेन मम दितुं ददतु
नरेन्द्रचन्द्रा अपि रणाशिरसि गंजन्द्रस्कन्धाधिरुढा
लब्धजयपताकास्तल्लोकमागधजनानां विपुल जीवितार्हं
प्रीतिदानं ददति, इति तरुणमा कृतीत भद्रे भवतु । संथा० ।
अजं तृतीयसहस्रप्रमाणं, आचा० २ ध० १ सू० २ अ०
३ उ० । ग० । ध० । कम्बलास्तरणे, विशे० । दमसंस्तार-
कादौ, आनु० । उत्त० । फलककम्बलादौ, उत्त० १७
अ० । आचा० । लघुतरे शयने, आ० । रा० । प० भा० ।
ज्ञा० । प० व० । स्था० ।

साण्डसपरिकर्मणः संस्तारकग्रहणम—

मे भिक्खु वा भिक्खुणी वा अभिक्खेज्जा संथारं ए—

मित्तणं मे जं पुणं संभारयं जाणञ्जा सअण्डं ० जाव म-
संताणगं तहप्पगारं संभारगं लाभे मंतं गो पडिगाहञ्जा १,
से भिक्खु वा भिक्खुणी वा मे जं पुणं संभारयं जा-
णञ्जा अप्पंडं ० जाव संताणगरुयं तहप्पगारं लाभे मंतं
गो पडिगाहञ्जा २, मे भिक्खु वा भिक्खुणी वा
अप्पंडं ० जाव अप्पसंताणगं लहुयं अपाडिहारियं
तहप्पगारं मेजा संभारयं लाभे मंतं गो पडिगाह-
ञ्जा ३, मे भिक्खु वा भिक्खुणी वा मे जं पुणं संभा-
रगं जाणञ्जा अप्पंडं ० जाव अप्पसंताणगं लहुयं पाडिहा-
रियं नो अहावडं तहप्पगारं लाभे मंतं नो पडिगाहञ्जा ४,
मे भिक्खु वा भिक्खुणी वा मे जं पुणं संभारगं जा-
णञ्जा अप्पंडं ० जाव संताणगं लहुयं पाडिहारियं
अहावडं तहप्पगारं संभारगं लाभे मंतं पडिगाहञ्जा ।
(सू० ६६)

स भिक्षुर्यादि फलहकादिसेस्तारकमेपितुमभिकाङ्क्षयेत् ।
तच्चैवभूतं जानीयात्, तद्यथा—प्रथमसूत्रं साण्डादि-
त्वात्सयमविगधनादेषः १, द्वितीयसूत्रं गुरुत्वादुत्तरेणा-
दावात्सयमविगधनादेषः २, तृतीयसूत्रं प्रतिहारकत्वात्त-
त्पारित्यागादेषः ३, चतुर्थसूत्रं व्यवज्जत्वात्तद्वन्धनादेष-
लिमन्धेषः ४ पञ्चमसूत्रं न्यलपाठे यावदल्पसन्तानकल-
घुप्रातिहारिकावज्जत्वात्सयमविगधनादेषः प्रमुक्त्वात्संस्तारको प्रा-
ह्य इति सूत्रपञ्चकसमुदायार्थः ५ ।

साम्प्रतं संस्तारकमुद्दिश्यामिग्रहविशेषानाह—

इच्छयाई आयतणाई उवाइक्कम-अह भिक्खु जाणञ्जा
इमाई चउहि पडिमाहि संभारगं एमित्तणं, तत्थ खलु इमा
पढमा पडिमा-मे भिक्खु वा भिक्खुणी वा उदिसिय उ०
२ संभारगं जाइजा, तं जहा-इक्कडं वा कडिगं वा जंतुयं
वा परगं वा मोरगं वा तणगं वा सोरगं वा कुयं वा कुच्चं
वा पिप्पलगं वा पलालगं वा, मे पुव्वामेव आलोइजा आ-
उमो ! ति वा भगिणी० दाहिमि मे इत्तो अन्नयं संभारयं ?
तहप्पगारं संभारगं सयं वा णं जाइज्जा पगं वा देज्जा
फासुयं एमणिज्जं ० जाव पडिगाहञ्जा पढमा पडिमा ।
(सू० १००) अहावगं दुच्चा, पडिमा-मे भिक्खु वा भि०
पेहाणं संभारगं जाइजा, तं जहा गाहावइं वा कम्मकरिं वा
मे पुव्वामेव आलोइजा-आउमो ! ति वा भइ० ! दाहिमि
मे ?, ० जाव पडिगाहञ्जा, दुच्चा पडिमा ॥ २ ॥ अहावगं
तच्चा पडिमा-मे भिक्खु वा भि० जस्सुवस्मणं संवमिजा जं
तत्थ अहाममन्नागणं, तं जहा-इक्कडं इ वा ० जाव पलाले
इ वा तस्म लाभे संवमिजा तम्मालाभे उकुडुणं वा नेम-
ज्जिणं वा विहरिजा तच्चा पडिमा ॥ ३ ॥ (सू० १०१) अहा-
वरा चउत्था पडिमा मे भिक्खु वा ० अहागं थडं मेव संभारगं

जाइज्जा, तं जहा-पुढविमिसं वा कडुमिलं वा अहामं-
थडं मेव, तस्म लाभे मंतं संवमिज्जा, तस्म अलाभे उकु-
डुणं वा विहरिजा, चउत्था पडिमा ॥ ४ ॥ (सू० १०२)
इच्छयाणं चउण्हं पडिमाणं अन्नयरं पडिमं पडिवज्जमाणे
तं चव० जाव अन्नोऽन्नममाहीण एव च णं विहरंति ।
(सू० १०३)

इत्येतानि-पूर्वोक्तानि आयतनादीनि दोषरहितस्थानानि व-
सतिगतानि संस्तारकगतानि च उपातिश्रम्य-परिहृत्य यद्य-
माणांश्च दोषान् परिहृत्य संस्तारको प्राह्य इति दर्शयति—
अथ-आनन्तर्ये स भावमिच्छुर्जानीयात् आभिः-करणभूता-
पिञ्चनसूभिः प्रतिमाभिः आभिग्रहविशेषभूताभिः संस्तारक-
मन्वेष्टुम् । ताश्चेमाः-उद्दिष्ट १ प्रत्ये २ तस्यैव ३ यथासंस्तुत-
४ रूपाः, तत्रोद्दिष्टा फलहकादीनामन्यतमगृहीष्यामि १, यदेव
प्रागुद्दिष्टं तदेव द्रव्यामि ततो गृहीष्यामि नान्यादिति छि-
तीया प्रतिमा २, तदपि यदि तस्यैव शय्यातरस्य गृहं
भवान् ततो गृहीष्यामि नान्यत आनीय तत्र शयिष्य-
इति तृतीया ३, तदपि फलहकादिकं यदि यथा संस्तुत-
मेवास्ते ततो गृहीष्यामि नान्यथाति चतुर्थी प्रतिमा ४
आसु च प्रतिमास्वाद्याः प्रतिमयोगेच्छानिर्गतानामग्रहः,
उत्तरयोगन्यतरस्यामभिग्रहः, गच्छान्तगतानां तु चतस्रोऽ-
पि कल्पन्ते इति । एताश्च यथाक्रमं सूत्रेदर्शयति--तत्र
स्वत्वमा प्रथमा प्रतिमा, तद्यथा--उद्दिश्योद्दिश्येकडादी-
नामन्यतमगृहीष्यामीत्येवं यस्याभिग्रहः सोऽपरलाभेऽपि
न प्रति गृह्यायादिति । शेषे कण्ठ्यं नवरं कटिन-वशकटादि
जन्तुकं--तृणाविशेषोत्पन्न परक--येन तृणाविशेषेण पुण्याणि
ग्रस्यन्ते 'मोरगं' इति मयूरपच्छानिपन्नं 'कुच्चगं' इति येन कु-
चकाः क्रियन्ते, एते चैवभूताः संस्तारका अन्तर्पदेशे सा-
द्रादिभूम्यास्तर्गगाथमनुज्ञाता इति । अत्रापि पूर्ववत्सर्वे भ-
गनीयम्, यदि परं 'तामकडादिकं' संस्तारकं दृष्ट्वा या-
चता नादृष्टमिति । एवे तृतीयाऽपि नेया, इयंस्तु विशेषः
गच्छान्तगतो निगतो वा यदि वसतिर्दानेव संस्तारकं प्र-
यच्छति ततो गृह्याति, तदभावं उकुडुको वा निषण्णो वा
पद्मासनादिना सर्वरात्रमास्त इति एतदपि सुगमम्, केव-
लमस्यामये विशेषः--यदि शिलादिसंस्तारकं यथासंस्तुतं
शयनयोग्यं लभते ततः शेते नान्यथाति । किञ्च-'इच्छया' इ-
त्यादि । आमां चतसृणां प्रतिमानामन्यतरां प्रतिपद्यमानो
अन्यमपरप्रातमाप्रातपक्षे साधु न हीलयद्, यस्मात्ते सर्वेऽ-
पि जिनाहामाश्रित्य समार्थना वर्तन्ते इति । आचा० २
धृ० १ चू० २ अ० ३ उ० । व्य० ।

अतुर्बाहिकं शय्यासंस्तारकं पर्युपगमायाः परं नयति ।

अतुर्बाह्ये संस्तारकमाह—

से य अहालहुस्मगं मेजामंभारगं गवेमेजा जं चक्किया
एगेणं हत्थेणं उगिज्झ ० जाव एगाहं वा दुयाहं
वा तियाहं वा अट्ठाणं परिवहिणं एस मे हेमंतगिम्हा-
सु भविस्मइ ॥ २ ॥ से अहालहुस्मगं मेजामंभारयं गवे
मेज्जा जं चक्किया एगेणं हत्थेणं उगिज्झ ० जाव

एगाहं वा दयाहं वा तियाहं वा अद्वाहं पर्विहि-
त्तए एम मे वामावामेमु भविम्मह ॥ ३ ॥ स अहाल-
हम्मगं मेज्जामंथारयं गवेसजा जं चक्किया एगं उगि-
ज्झ ० जाव एगाहं वा दयाहं वा तियाहं वा चउयाहं
वा पंचाहं वा दूमवि अद्वाहं परिवहित्तए एम मे बुद्धा-
वामासु भविम्मति ॥ ४ ॥

सोऽधिकृतो भिक्षुर्यथालघुस्यकम्—अनेकान्तलघुकं वीणा-
ग्रहणप्राद्यं शय्या—सर्वाङ्गका संस्तारकोऽर्द्धतृतीयहस्त-
दीर्घः, हस्तश्चत्वार्यङ्गुलानि विस्तीर्णः । अथवा—तत्पुरुषः
समाप्तः—शय्या एव संस्तारकः शय्यासंस्तारकः तृणमयं
पट्टमयं वा गवपयेत् । तत्र यत् शक्नुयान् एकेन हस्तेनाव-
गृह्य यावदकाहं वा द्व्यहं वा त्र्यहं वा अध्वानं गच्छन्
परिवोढुं तत् गृह्णायात् एव मे वर्षावामे भविष्यति । एव
वर्षासूत्रस्यार्थः ॥ ३ ॥ एवं देमन्तग्राह्यसूत्रार्थं वृद्धावाससू-
त्रार्थश्च भावनीयः । नवर वृद्धावाससूत्रे चतुरहं वा पञ्चाहं
चेत्यधिकं वक्तव्यम् ।

अधुना निर्गुह्यविस्तरः—

सो पुण उउम्मि घप्पइ, संथारं वामं बुद्धवामं वा ।

ठाणं फलगादिं वा, उउम्मि वामासु य दुवऽवि ॥ ७ ॥

स पुनः संस्तारकः स्थाने—स्थानरूपम् ऋतुवज्र—वर्षाकाले
वृष्ट्यावामे च यथानुरूपं गृह्णात । तथा—ऋतुवज्रे काले अव-
काशे गृह्यत वर्षावासं वृद्धावासे च निवानस्थानेऽपि । तथा
ऋतुवज्रे काले ऊर्णादिमये संस्तारके पर्विगृह्य पुरुषविशेषं
ग्लानादिक्लमेत्येव फलकादि वा वर्षावासं द्विकावपि—द्वावपि
संस्तारको वक्ष्यमाणलक्षणौ गृह्णायात् ।

उउचंद्धं दुविहगहणे, लहुगो लहुगा य दोम आणादी ।

भामियहियवक्खेवे, संघट्टणमादिपल्लिमंथो ॥ ८ ॥

द्विविधः संस्तारकः—पर्विशाट्तरूपः, अपर्विशाट्तरूपश्च ।
तत्र पर्विशाट्तरूपो द्विविधः—भूमिः, अभूमिश्च । तत्र शा-
ट्तरूपो पलालतृणमयो भूमिः, कुशकाशादिरूपः अभूमिः ।
अपर्विशाट्तरूपो द्विविधः—एकार्क्षिकः, अनेकार्क्षिकश्च । एका-
र्क्षिकोऽपि द्विविधः—संघातिनः, असंघातिनश्च । तत्र संघा-
तिन एकफलान्तरकः, असंघातिनो—द्वयादिफलसंघातान्तरकः ।
अनेकार्क्षिकः कथिकाप्रस्तारान्तरकः । तत्र यदि ऋतुवज्रे अ-
भूमिं पर्विशाट्संस्तारकं गृह्णाति तदा तस्य प्रायश्चित्तं ल-
घुको मासः, भूमिं गृह्णातश्चत्वारो लघुकाः, अपर्विशाट्तरूपं
गृह्णातश्चत्वारो लघुकाः, न केवलं प्रायश्चित्तं, किं त्वान्नादयश्च
दोषाः । तथा यद्यग्निना स ध्यास्यते तदापि प्रायश्चित्तं च-
त्वारो लघुकाः, व्याघ्रपेण वा स्तनैरपहृते चतुर्लघुकम्, अ-
पर्विशाटो ध्यामिन् हन्त वा मासलघुः, ततोऽन्यं संस्तारक-
सृजयमाणानां सूत्रार्थपल्लिमन्थः । तथा तस्मिन्संस्तारके ये
प्राणजानयः आगन्तुकास्तद्गृह्णात वा तान् संघट्टयति, अप-
द्रावयति च ततस्तन्निष्पन्नं तस्य प्रायश्चित्तमित्येव गा-
थार्थः ।

सांप्रतमेनामय भाष्यकृत् विवृणोति—

परिसाडि अपरिमाडी, दुविहो संथारओ समासेण ।

परिमाडी भूमिरंयर, एत्तो बुच्छं अपरिसाडी ॥ ९ ॥

द्विविधः समामेन संक्षेपेण संस्तारकस्तद्यथा—पर्विशाटिः,
अपर्विशाटिश्च । तत्र पर्विशाटिर्द्विधा—भूमिः, इतरश्च ।
इतरो नाम—अभूमिः । अत ऊर्ध्वमपर्विशाटिं वक्ष्ये ।

प्रतिज्ञातमेव करोति—

एगंमि अणेगंमी, संघातिम एतरो य एगंमी ।

अभूमिरगहणे लहुगो, चउरो लहुगा य मेसेसु ॥ १० ॥

अपर्विशाटिर्द्विधा एकार्क्षिकः, अनेकार्क्षिकश्च । तत्रैकार्क्षिको
द्विधा—संघातिनः, इतरश्च । अमीषां व्याख्यानं प्रागेव
कृतम् । तत्राभूमिरस्य संस्तारस्य ग्रहणे प्रायश्चित्तं लघु-
को मासः । शेषेषु भूमिरसंघाते इतरेकार्क्षिकानेकार्क्षिकेषु
प्रत्येकं चत्वारो लघुकाः ।

लघुका य भामियम्मि य, हरिण वि य होति अपरिमाडिम्मि ।

परिमाडिम्मि य लहुगो, आणादिविराहणा चव ॥ ११ ॥

अग्निना ध्यामिन् अपर्विशाटो स्तनैर्वा तस्मिन्नपहृते प्रत्येकं
प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुका भवन्ति । पर्विशाटो ध्यामिन् हन्त
वा प्रत्येकं लघुको मासः, आन्नादयश्च दोषाः । तथा विरा-
धना च सयमस्य ।

तमेवाभिधत्सुगह—

विक्खेवो सुत्तादिमु, आगंतुतदुभवेण घट्टादी ।

पल्लिमंथो पुव्वुत्तो, मंथिज्जति संजमो जेण ॥ १२ ॥

अन्यसंस्तारकमार्गेण सूत्रादिषु—सूत्रवर्षेषु च विक्षेपो-
व्याघातः पर्विमन्थ इत्यर्थः । तथा ये तत्रागन्तुकाः प्राणाः
कीटाकादयो ये च तदुद्धवा मन्कुणादयस्तेषां यत् घट्टना-
दि तस्मिन्मन्त्रमपि प्रायश्चित्तम् । इदानीं पर्विमन्थो व्या-
ख्यतः । स च पूर्वमेव 'विक्खेवो सुत्तादिसु' इत्यादि-
ना ग्रन्थेनोक्तः । अथ कस्मान् व्यापको घट्टनादि वा प-
र्विमन्थ इत्युच्यते । तत आह—पतन कारणेन येन संयम
उपलक्षणमेतत् सूत्रमर्थश्च मथ्यते तेन पर्विमन्थ इति ।

तम्हा उ न घेत्तव्वा, उउम्मि दुविहो वि एम संथारो ।

एवं मुत्तं अफलं, मुत्तनिवाओ उ कारणिता ॥ १३ ॥

यस्मादेतं दोषास्तस्मान् ऋतौ—ऋतुवज्रे काले द्विविधोऽ-
प्येव पर्विशाट्पर्विशाट्तरूपः संस्तारो न ग्रह्यत इत्यर्थः । अत्र
पर आह—एवं सति सूत्रमफलं सूत्रं तृणमयशय्यासंस्तार-
कस्यानुष्ठानाद् । आचार्य आह—सूत्रनिपातः काराणकः—
कारणवशात्प्रवृत्तः ।

तद्वै कारणमुपदर्शयति—

मुत्तनिवातो तणंमुं, देमं गिलाणं य उत्तमट्टे य ।

चिक्खल्लपाणहरिण, फलगाणि वि कारणे जाते ॥ १४ ॥

सूत्रस्य निपातो निपतनमवकाश इति भावः । देश—देश-
विशेषं तथा ग्लानं उत्तमार्थं च तथा चिक्खल्ल—कर्म
प्राणजानं—भूमौ संसृजे तथा हरितकायं एवरूप कारणे
जाते सति फलकान्यापि गृह्णाते । फलकरूपोऽप्यपर्विशाटिः
संस्तारको गृह्यते इति गायामन्त्रार्थः ।

साम्प्रतमनामेव विवरीषुः प्रथमतस्तृणेषु ' दोसा ' इत्यस्य व्याख्यामाह—

अमिवादिकारणगता, उवही कुच्छण अजीरगभया वा ।

अभुमिरमसंधिऽरीए, एकमुहं भंगसोलमंग ॥ १५ ॥

आंशवादिभिः कारणैस्तत्र प्रदेशे गता ये वर्षारात्र पानीयेन प्लाव्यन्ते यथा सिन्धुविषयः । अथवा—तत्र देशे स्वभावतः यतः प्रखर भूमिस्ततो रात्रौ शीतलवानसंपर्क-
ताऽवश्यायः पतनतो वा जलप्लाविते च सा भूमिरुपजा-
यते । अथवा—आसन्नीभूतेन पानीयेन तमवकाशमप्राप्नुव-
ताऽपि भूमिः स्वयति । तत्रोपधेः कोथनं मा भूत् वा मा-
अजीरौन ग्लान्यमित्युपधिकोथनभयादजीरकभयाद्वा तृणा-
नि गृह्णन्ति साधवस्तानि च अभु-
पिगाणि असंधीनि अवीजानि
च । एतान्येकमुखानि क्रियन्ते ।
यत्र च अभुपिं असंधी अ-
वीजे एकमुखरूपेषु चतुर्षु पद-
ेषु भङ्गोऽशकम्—षोडशभङ्गाः ।

IIII	ISII	SIII	SSII
IIIS	ISIS	SIIS	SSIS
II SI	IS SI	SI SI	SS SI
II SS	IS SS	SI SS	SS SS

तत्राऽभुपिगादिव्याख्यानार्थमाह—

कुममादि अभुसिगाई, असंधऽवीयाई एकउ मुहाई ।

देसीपोरपमाणा, पदिलेहा तिभि वेहासं ॥ १६ ॥

कुशादीनि—कुश-वच्चकप्रभृतीनि तृणानि अभुपिगाणि-
असंधीनि अवीजानि—वीजानीतानि भवन्ति तानि एकमु-
खानि कर्तव्यानि । तत्र भङ्गोऽशकमध्य यत्र भङ्गे भु-
पिगाणि तत्र प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः, बीजेषु प्रत्ये-
केषु पञ्चगव्यान्दवानि लघुकानि, अनन्तकार्यकेषु
गुरुकाणि, शेषेषु भङ्गेषु मामलघु, प्रथमे भङ्गे गृह्णन्तः शुद्धाः ।
' देसीपोर ' त्यादि देशीत्यङ्गुष्ठोऽभिधीयते, तस्य यत्पर्व
तत्प्रमाणानि जिनकल्पिकानां स्थाविरकल्पिकानां च तृणानि
भवन्ति । इयमत्र भावना—अङ्गुष्ठस्य यत्पर्व तत्राङ्गुल्यप्राणि
स्थापयित्वा यावद्भिन्तृगैर्मुष्टिरापर्यन्तं तावन्ति मुष्टिप्रमा-
णानि जिनकल्पिकानां स्थाविरकल्पिकानां च तृणानि भव-
न्ति, तेषां च तृणानां प्रत्युपेक्षास्तिस्त्रः । तद्यथा—प्रभातं, म-
ध्याह्नं, अपराह्नं च । यदा च भिक्षादा गच्छन्ति तदा विहाय-
सि कुर्वन्ति ।

साम्प्रतमेतदेव किञ्चिद् व्याख्यानसुराह—

अंगुठपोरमेत्ता, जिणाण थराण होति ममापो ।

भूमौ विरल्लेउ, अवणं तु पमज्जं भूमिं ॥ १७ ॥

अङ्गुष्ठपर्वमात्राणि—अङ्गुष्ठपर्वपार्श्वमितमष्टिप्रमाणानि जिना-
नां—जिनकल्पिकानां स्थाविराणां स्थाविरकल्पिकानां भव-
न्ति, तैश्च तृणैः संस्तारक आस्तीर्यमाणस्तावद्भिन्तृगैर्मात्रं या-
वत्सङ्गडासः, (संदेशकः) तानि च भूमौ विरल्य-शयनार्थं
विरलीकृत्य भूमिं प्रमाजयति ।

सम्प्रति ' गेलं उत्तिमं दु य ' इति व्याख्यानार्थमाह—

गेलं उत्तिमं दु, उम्मंगे तु वत्थमंथारो ।

अमतीणं अभुसिगाई, खरा मतीण उ अभुसिगा वि ॥ १८ ॥

यो नाम ग्लानो यो वा प्रतिपन्नोऽर्थः—कृतानशनप्रत्या-
ख्यानः तस्मिन् द्वयेऽपि संस्तार उन्सर्गतो वस्त्ररूपः क्रियते

तस्य कामलतया समाधिभावात् । असति-अविद्यमाने वस्त्र-
रूपे संस्तारके अभुपिगाणि कुशवच्चकप्रभृतीनि मृग्यन्ते ।
अथ तानि खराणि, यदि वा-न सन्ति तदा भुपराग्यापि
शाल्यादिपलालमयान्यानेतद्व्यानि ।

तद्विवसं मालियाई, अपरिमिय सयं तुयद्वजयणाए ।

उभयद्व उट्टिए उ, चंकमणविजकज वा ॥ १९ ॥

तद्विवसं—प्रतिविवसं मालतानि—तृणान्युन्सार्यन्ते अन्यानि
च समानीयन्ते; तानि वा परिमितानि गृह्णन्ते, यथा समाधिर्भ-
वति तथा सकृत्—एकवारं तुयद्वानि—प्रस्तारितानि तिष्ठन्ति
तत्र यतनया करणम् । उभयं नाम—उच्चारः प्रस्वपणं च तदर्थमु-
त्थिते ग्लाने उत्सार्थं वा अन्यो निपीदति । किं कारणमिति
चेत्प्राणिद्वयार्थम्, अन्यथा शुषिरभावनस्तत्रागन्तुकाः प्रा-
णास्तृणान्युपलीयन् स तावांशपीदति यावत्स तत्र प्रत्या-
गच्छति । एवं चक्रमणार्थमप्युत्थितं, प्रवातार्थं वा बहिर्नि-
र्गते, वैद्यकार्ये वा बहिर्नीति यावत्स प्रत्यानीयते तावदन्यो
निपीदति; तस्मिन्नागते स उत्तिष्ठति । अथवा—स गुरुणा-
मपि पूज्य इति तस्मिन् पूर्वोक्तकारणैरुत्थिते तत्रान्यस्य
निषेधेन न कल्पते ततस्तेषां तृणानामुपरि हस्तः कर्त्तव्यः ।

एतदवाह—

अओ निमिजइ तहिं, पाणियदड्डाएँ तत्थ हत्थो वा ।

निकारणमगिलाणं, दोसा ते चेव य विकप्पा ॥ २० ॥

अन्यस्तत्र संस्तारके प्राणिद्वयार्थं निपीदति, हस्तो वा तत्र
क्रियते। अत्र भावना प्रागेव कृता । एतैः कारणैर्यथोक्तरूपः सं-
स्तारकः श्रुतबद्धे काले । निष्कारणम् देशादिकारणमन्तरंग
अग्लानि अग्लानस्य तृणमयसंस्तारकग्रहणेन त एव पूर्वोक्ता
दोषाः, विकल्पा, विकल्पदोषश्च । विकल्पग्रहणेन विकल्प-
प्रकल्पावपि सूचितौ ।

तेषां व्याख्यानमाह—

अत्थरणवजितो उ, कप्पो पक्को उ होति पट्टदुगं ।

तिप्पभिई तु विकप्पो, अकारणं चेव तणभोगो ॥ २१ ॥

आस्तरणवजितः—कल्पः । किमुक्ते भवति—यद् जिनक-
ल्पिका अनवस्तुने रात्रावुत्कुटुकास्तिष्ठन्ति एष कल्प इत्य-
भिधीयते । तत्पुनः पट्टद्विकं भवतिः संस्तारान्तरंगद्वयोर्कार-
यत्सुप्यन्त इत्यर्थः ; एष भवति प्रकल्पः । यानि पुर्नास्त्रप्रभृ-
तीनि संस्तारके प्रस्तारयन्ति एष विकल्पः । यच्च अ-
कारणे कारणमन्तरेण तृणानां भोगः क्रियते एषोऽपि
विकल्पः ।

अथवा अन्यथा कल्प-प्रकल्पव्याख्यानमाह—

अहवा अभुसिगहणे, कप्पो पक्को उ कज्जे भुसिरे वि ।

भुसिरे य अभुसिरे वा, होइ विकप्पो अकज्जिम्म ॥ २२ ॥

अथर्वति प्रकारान्तरेण दर्शने यत्कारणे समापतिते अभु-
पिगाणि तृणानि गृह्णाति एष कल्पः यत्पुनः कार्ये समाप-
निते भुपिगाण्यापि तृणानि गृह्णाति एष प्रकल्पः । यत्पुनः
अकार्ये भुपिगाणि अभुपिगाणि वा गृह्णाति एष भवति
विकल्पः । एवं तावत्तृणानामुत्तुबद्धे काले कारणे गृहीतानां
यतनोक्ता ।

सम्प्रति कारणैरेव ऋतुवन्दे काले फलकरूपस्य
संस्तारकस्य ग्रहणं, यतनां चाऽऽह—

जह कारणे तणाई, उउचद्वम्मि उ हवंति गहियाई ।
तह फलगाणि वि गणैह, चिक्खल्लादीहिँ कज्जहिँ ॥२३॥

यथा कारणे-देशादिलक्षणं ऋतुवन्दे काले तृणानि गृही-
तानि भवन्ति, तथा ऋतुवन्दे एव काले चिक्खल्लादीभिः
कार्यैर्गदिशब्दात्प्राणसंस्कारिणतकायपरिग्रहः फलकान्याप
गृह्णाति ।

तत्र यतनामाह—

अभुमिग्गविद्धमफुडिय, अगुरुयअणिमद्वीणगहणैणं ।
आयासंजमं गुरुगा, समणं संजमं दोमा ॥ २४ ॥

अभुमिग्गो भुमिग्गद्विहताऽविद्धो-वेधरहितोऽस्फुटितोऽरा-
जितोऽगुरुको-गुरुभाररहितोऽनिमृष्टः—प्रतिद्वारिकः एते-
षां च पञ्चानां पदानां द्वाविंशद्वक्ताः । ते च प्रागिव प्रस्ता-
वतः स्वयं ज्ञातव्याः । अत्र यः प्रथमभङ्गः साऽनुज्ञातस्तत्र
दोषाभावान्, अयं लघुकः शेषदोषाविनिर्मुक्तश्च । ततो यथा
वांगलघुकत्वात् दाक्षिणहस्तेन मुखे—विवाचितं स्थानं
नीयते एवमेषोऽपि । तथा चाह—पीणाग्रहणेन यतनतः तत्र
धा नीयते इति वाक्यशेषः । शेषा एकविंशत् भङ्गा नानु-
ज्ञाताः । तत्र गुरुके आत्मविगधनाप्रत्ययं च प्रायश्चित्तं च-
तुर्गुरुकम् । संयमविगधना पुनरयं भवति । गुरुके हस्तान्प-
नित एकेन्द्रयादीनामुपघातोऽत्र स्वस्थानप्रायश्चित्तं शेषपु
संयमदोषा—संयमविगधना । ततस्तत्र प्रत्येकं प्रायश्चित्तं
चत्वारो लघुकाः ।

अभुमिग्गदिपणहिँ, जा अणिमद्वं तु पंचिमा भयणा ।

अह संथडपासुडु, विपज्जणं होंति चउलहुगा ॥ २५ ॥

अभुमिग्गादीभिः पदैरग्रथं यावदनिमृष्टमिति पञ्चमं पदं
तेषु पञ्चसु पदेषु प्रथमभङ्गरूपेषु इयं—वक्ष्यमाणा भजना-
विकल्पना । तामेवाह—‘अह संथड’ इत्यादि शक्यातरेण
य उपाधयो दत्तस्तस्मिन् यो यथाऽवस्तुतः प्रथमभङ्गरूपः
संस्तारकः स ग्रहीतव्यः, तदभावे पार्श्वेन हतस्तस्याप्यभावे
ऊर्ध्वकृतः, एवं क्रमेण यतनया ग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदि पुन-
र्धिपर्याप्तं गृह्णाति तदा विपर्यस्ते गृह्यमाणे प्रायश्चित्तं च-
त्वारो लघुकाः ।

अंतोवस्मय बाहिँ, निवमना वाडिसाहिँ गामे ।

खेत्तंतो अन्नगामं, खेत्तबहिँ वा अवाञ्छत्थं ॥ २६ ॥

एवमन्तरुपाधयस्य याद संस्तारक फलकरूपं न लभते
तदा बाहिरुपाधयस्य तथैव ग्रहीतव्यः, तथाऽप्यलाभं, तेनैव
क्रमेण निषेधनादानेतव्यः, तत्राप्यसति बाटकात्, तत्राप्य-
लाभं साहीतः, तत्राप्यसति दूरादापि ग्राममध्यादानेतव्यः,
ग्राममध्येऽप्यसति क्षेत्रान्तस्तत्क्षेत्रमध्यभागात् अन्यग्रामा-
दानेतव्यः, तत्राप्यसति क्षेत्राद्विष्टोऽप्यनेयः । एवमधि-
पर्यस्तमानयनं कर्त्तव्यम् । यदि पुनः सति लाभे विपर्य-
स्तमानयति तदा प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः ।

सम्प्रत्यानयनयतनामाह—

सुत्तं च अत्थं च दुव वि काउं ,

४३

भिसुं अडंतो उ दुण वि एसं ।

लाभं महण वि दुण वि घत्तं,

लाभायती एगदुवे व हावे ॥ २७ ॥

सूत्रं च इति च द्वाविंशत् कृत्वा भिक्षामटन् द्वावप्येपये-
त्—गवेषयेत् । तद्यथा—भिक्षां संस्तारकं च तत्र लाभं
सति समर्थो द्वाविंशत् गृहीत्वा प्रत्यागच्छति, लाभेऽसति
भिक्षां गतस्य संस्तारकाभावे एकं सूत्रमर्थं वा, यदि वा-
द्वाविंशत् हापयति संस्तारकगवेषणेन ।

दुल्लभो मज्जसंथारो, उदुवद्वम्मि कारणे ।

मग्गणम्मि विही एमो, भणितो खत्तकालतो ॥ २८ ॥

ऋतुवन्दे काले कारणे समापतितं दुर्लभं शक्यासंस्तार-
कं यन्मार्गेण तत्र क्षेत्रतः कालतश्च विधिरप भणितः,
अनेन विधिना नान्यथेति ।

वर्षासु संस्तारग्रहणम्—

उउवद्वं कारणम्मि, अंगणहणं लहुगगुरुगवासागु ।

उउवद्वं जं भणियं, तं चव यं समयं वोच्छं ॥ २९ ॥

ऋतुवन्दे काले कारणे सति यदि संस्तारकं न गृह्णाति
तदा प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः, वर्षासु पुनरवश्यं ग्रही-
तव्यः संस्तारकस्तत्र सूत्रस्याग्रहणं चत्वारो गुरुकाः । त-
था या ऋतुवन्दे काले यतना भणिता गवेषणादौ सा च-
त्वारोऽपि द्रष्टव्या शेषे वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमव करोति—

वामासु अपरिमाडी, संथारो मां अवस्म घेतव्यो ।

मणिकुट्टिमभूमिण वि, तमंगणहणं चउगुरू आणा ॥३०॥

वर्षासु यदि मणिकुट्टिमायां भूमौ वसन्तं तथापि संस्तार-
कोऽपरिशाटः फलकरूपोऽवश्यं ग्रहीतव्यः, तमगृह्णाति प्राय-
श्चित्तं चत्वारो गुरुकाः, तथा आक्षा उपलक्षणमतदनवस्था-
दयश्च दोषाः ।

किं कारणमत आह—

पाणा मीयल कुंभू, उप्पायगदीहगोमिमुनागे ।

पणण य उवहिकुच्छण, मलउदकवहो अजिप्पादी ॥३१॥

कालस्य शीतलतया भूमौ प्राणाः सम्मूर्च्छन्ति । के ते
इत्याह—कुन्धवः प्रतीता, उत्पादका नाम—ये भूमिं भिक्षया स-
मुत्तिष्ठन्ति दीर्घाः—सर्पास्तभ्य आत्मविगधना । गोमर्मा नाम
कर्णशृगाली शिशुनागः—अलसः तथा शीतलायां भूमौ पनकः
संजायते । उपधावापि पनकः सम्मूर्च्छति । तथा उपधेः शीतल-
मूमिस्पर्शतः कायनसंभवः । तथा स चेह धूलिलगने मल-
संभवः, ततो द्विगडमानस्य धर्मे पतति उदकवधः—अपका-
यविगधना । तथा उपधेर्मलिनत्वेनार्गतमममेव निद्राया अ-
लाभतोऽजीर्णत्वमेभवः । आदिग्रहणात्—ततो ग्लानत्वं तद-
न्तरं चिकित्साकरणेत्यादिपरिग्रहः ।

तम्हा खलु घेतव्वो , तन्थ इमं पंच वणिग्या भेया ।

गहणं य अणुणयणं , एगंगियअकुयपाउग्गं ॥३२॥

यस्मादन्तेषां तस्मादवश्यं फलकरूपं संस्तारको ग्रहीत-

स्यः, तत्र च ग्रहणे इमे—वक्ष्यमाणाः पञ्च वर्णिता भेदाः ।
तानिवाह—ग्रहणे अनुज्ञापनायामकारिके अकुञ्च प्रायोग्ये च ।
तत्र प्रथमतो ग्रहणद्वारमाह—

ग्रहणं न ज्ञाणं, मेज्ञाकृष्णो उ जेण समहीतो ।

उस्मग्गववाण्हि, सो ग्रहणे कप्पिओ हाइ ॥३३॥

येन समर्थात—सम्यगधीनः शय्याकल्पः शय्याग्रह-
णविधिः तेन जानता ग्रहणं संस्तारकस्य कर्मव्ययम् । य-
तः स उस्मग्गववादाभ्यां ग्रहणे काल्पको योग्यो भवति ।
गत ग्रहणद्वारम् ।

इदानीमनुज्ञापने या यतना तामाह—

अणुणवण्णो जयणा, गहिणे जयणा य हाति कायव्वा ।

अणुणवण्णो लद्धे, वेति पडिहाण्णि एयं ॥३४॥

अनुज्ञापनाया यतना—गृहीते च यतना कर्त्तव्या । तत्रा-
नुज्ञायामियम—लब्धे संस्तारकं वृत्ते, एते संस्तारकं प्राति-
हारिकं ग्रहीष्यामो यावत्प्रयोजने तावद्धारिष्यामः पश्चा-
त्समर्पयिष्याम इति ।

कालं च ठवेइ तहिं, वेइ य परिमाडिचज्जमप्पहिमो ।

उणुणवण्णो जयणो एमा, गहिण जयणा इमा हाति ॥३५॥

यदा संस्तारका लब्धो भवति तदा तत्र कालं स्थापयति ए-
तावन्तं कालं धारिष्यामः, तथा वृत्ते—एष संस्तारको जरा-
जर्णीतया परिशार्श्टिरुपस्तंभेन वयं ग्रहीष्यामः । तत्र निर्व्या-
घातमेतावता कालेन यत्परिशर्श्टिं तन्मुक्त्वा शेषमर्पयिष्या-
मः । एव यदि प्रतिपद्यत तदा गृहीतः अथ न प्रतिपद्यते तदा न
ग्रहीतव्यः किं त्वन्या याच्यते । अधान्यो याच्यमानो न ल-
भ्यते तदा स एव प्रातिगृह्यते केवलं परिशार्श्टी यतना विधेया ।
एषा अनुज्ञापने यतना । गृहीते यतना इयं वक्ष्यमाणा
भवति ।

तामेवाह—

कीमं पुण घेयव्वा, वेति ममं जा हि तुं भवे मुत्तो ।

अमुग्गम्म सो वि मुत्तो, तां घग्गम्म ठवेज्जाहि ॥३६॥

कहि एत्थं चैव ठाणे, पामे उवारे व तम्म पुंजम्म ।

अहवा तत्थेव थओ, ते वि हु नीयल्लगा अमहं ॥३७॥

गृहीत संस्तारकं पुनः पृच्छति—कार्यसमाप्तौ कस्य पु-
नर्पयितव्य एष संस्तारकः ? एवमुक्त्वा स यदि वृत्ते स-
मंभवे समर्पयितव्यः इति, तदा वक्तव्यं यदा त्वं भवति श-
न्यः । किमुक्तं भवति—यदा यूयं न दृश्यध्वे तदा कस्य स-
मर्पणीयः ? एवमुक्त्वा स वृथादमुकस्य । ततो भूयाऽपि वक्त-
व्यम्, सोऽपि यदा शन्यो भवति न दृश्यते इत्यर्थः, तदा
कस्मै समर्पणीयः ? अथ वृथादयं गृहे स्थापयेत् ततः
पुनरपि पृच्छति कतरस्मिन्नवकाशे स्थापनीयः ? एवमुक्त्वा
यदि स वृथा यतोऽवकाशात् गृहीतोऽयं स्थाने स्था-
पयेत्, यदि वा—वदन् अत्रैव स्थाने लुप्तं प्रदेशं, अ-
थवा—यतोऽवकाशात् गृहीतस्तस्य पार्श्वे, अथवा—अस्य
पुत्रस्योपरि स्थापयेत् । यादवा—यत्र यूयं न यत्र तत्रैव तिष्ठतु,
यतो यस्यापाश्रये यूयं वसथ सोऽपि दुर्निश्चितम्—अस्माकं
निजकः । किं बहुना यत्र वदति तत्र नीत्वा स्थापयितव्यः ।

एमा गहिण जयणा, एत्तो गेहंतण उ वुच्छामि ।

एगो चिय गच्छे पुण, संघाटो गेहति गहितो ॥३८॥

एषा—अनन्तरादिता गृहीते यतना, अत ऊर्ध्वं गृह्णाति यत-
नां वक्ष्यामि । प्रतिज्ञातं भवे करोति—गच्छे पुनरेक एव सं-
घाटः आभिग्राहकः संस्तारकं गृह्णाति, न शेषाऽन्यथा
व्यवस्थापतेः ।

आभिग्राहियस्म ऽमती, वीसुं गहणे पमिच्छिउं सव्वे ।

दाऊण तिन्नि गुरुणो, गिण्हति मेमे जहावुद्धं ॥३९॥

आभिग्राहकस्याभावे विष्वक्—प्रत्येकं संघाटकानां ग्रहणे
प्रयत्ने । इयमत्र भावना—एकैकः संघाटकः प्रत्येकमैकैकं
संस्तारकं मार्गयति, अव्यधिकास्त्रयः संस्तारका आचार्यस्य
योग्या मृग्यन्ते । तत्रापि सैव मार्गणे अनुज्ञापनं गृहीते च
यतना यावत्कार्यसमाप्तौ कं स्थापयितव्य इति । एवं विष्वक्
ग्रहणे सर्वान् संस्तारकान्प्रातिच्छिद्य—प्रातिगृह्य त्रीन संस्तार-
कान् गुरोर्दस्या शेषानन्यान् यथावृद्धं गृह्णाति । इयमत्र
सामाचारी—आभिग्राहकसंघाटकेन प्रत्येकं प्रत्येकं संघाट-
कैरानीतानां वाऽनानीतानां वा मध्यादाचार्यस्यात्कृष्टान्
त्रीन संस्तारकान् प्रयत्नेकां दस्या शेषाणां रत्नाधिकतया सं-
स्तारकान् भाजयन्ति तानपि तथैव गृह्णाति ।

शागाण उ शाणत्तं, मग्गंयग्गभिग्गहीण अन्नगणे ।

दिट्ठोभामणलद्धे, मन्नाउड्डे पभू चैव ॥ ४० ॥

अनेकानां स्वर्गणतराभिग्राहिकाणां यष्टानान्वं—प्रतिविशेषो
यष्टान्यगणेन सह स्वर्गणसाधूनां समुदायेन संस्तारकान् प्रा-
गैयतामाभवद्व्यवहारनानान्वं तत् वक्ष्ये । तत्र—पञ्च द्वारिणः,
तद्यथा—दृष्टद्वारमवभाषणं नाम—याचने तद् द्वारं, लब्धद्वार-
मवभाषणं—मानयाचने तद् द्वारं, प्रभुद्वारं च ।

दिट्ठादिण्णु एत्थं एकैकं होतिमं उ छम्भेया ।

दट्ठण अहाभाव-ण वावि मोउं च तस्सव ॥ ४१ ॥

विप्पग्गिणामणकहणा, वोच्छिन्ने चैव तिपडिमिद्धं य ।

एणमिं तु विंसमं, वुच्छामि अहाणुपुच्चीए ॥ ४२ ॥

अत्र एषु दृष्टादिकेषु द्वारेषु मध्ये एकैकस्मिन् द्वारे इमे—वक्ष्य-
माणाः पञ्चभेदा भवन्ति । तद्यथा—दृष्टं द्वारं, यथा—भावे-
नेति द्वारं, तस्य वा वचनतः धृत्येति द्वारं, विप्पग्गिणामण-
द्वारं, कथनद्वारं व्यवच्छिन्नद्वारं च । एतेषां तु द्वाराणां यथा
नुपूर्व्या क्रमेण विशेषे वक्ष्यामि । यदपि च दृष्टादिषु द्वारना-
नान्वं तर्दापि यथावसरं वक्ष्यते ।

संथारं देहंतं, अमहीणपभुं तु पेसिओ पढमो ।

तां परिपरिऊणं, आभामिय लब्धममाणेति ॥ ४३ ॥

मानसंस्तारकं—फलकरूपं पट्टरूपं वा देहान्तं—देहप्रमाणम्,
अस्वाधीनप्रभुम्—न विद्यते स्वाधीनस्तत्कालप्रत्यासन्नः
प्रभुरस्य स तथा, तमस्वाधीनप्रभुं दृष्ट्वा कर्माप पृच्छति,
कस्यैष संस्तारकः ? स प्राह—अमुकस्य, परमिदानीमत्र स
न तिष्ठति । ततः संघाटकश्चिन्तयति—यदा संस्तारकस्वामी
समागमिष्यति तदा याचिष्ये, इति विचिन्त्य प्रसर्गति-
प्रार्थनावन्तं वसतावागच्छतीत्यर्थः । ततः प्रतिनिवृत्त्य त-

दा अन्यदा अवभाषितं याचितं संस्तारकं लब्धं वसति-
मानयति ।

अथैवापान्तर्गले चक्रव्यशेषमाह—

संथारो दिट्ठा न य, तस्म पभू लघुगो अकहरो गुरुणा।
कहिए व अकहिए वा, अएणेण वि आणितो तस्म ॥४४॥

यदा संस्तारकं—प्रेक्ष्य तस्य स्वामिनमदृष्ट्वा वसतो
प्रत्यागतस्तदा तेन गुरुणामाचार्याणां कथनीयम्—यथा
दृष्टः संस्तारको न च तस्य संस्तारकस्य यः प्रभुः
स उपलब्ध इति । एवं चेन्नालोचयति तस्य प्रा-
यश्चित्तं लघुको मासः । तथा कथितं अकथितं वा
गुरुणा यद्यन्येन संघाटकेनामुक्तस्य गृहे संस्तारकोऽ-
मुकेन संघाटकेन दृष्टः परं स्वामी नापलब्ध इति न याचि-
तस्तस्मादयं याचित्वा नयाम इति विचिन्त्य तत्र गत्वा
स्वामिनमनुज्ञाप्य आनीतस्तथापि येन पूर्वं दृष्टस्तस्याऽऽभ-
वति न पाश्चात्यसंघाटस्य । तदेवं 'ददृग्मां' व्याख्यातम् ।

इदानीं यथाभावेनेति व्याख्यानयति—

विनिश्चां उ अन्नदिट्ठं, अहभावेणं तु लद्धमाणेति ।
पुग्मिस्संवे उ स खलु, केई माहारणं वेति ॥४५॥

प्रथमसंघाटके संस्तारकं दृष्ट्वा स्वामिनमनुपलभ्य याचि-
न्वैव वसतो प्रत्यागतं द्वितीयः संघाटकोऽशठभावाऽन्येन
पूर्वं दृष्ट इत्यजानानो यथाभावं तमन्यदृष्टं संस्तारकं स्वा-
मिनमनुज्ञाप्य लब्ध्वा समानयति स कस्याऽऽभवतीति चे-
दत आह—स खलु नियमापूर्वस्य संघाटकस्य येन पूर्वं दृष्टो,
न पाश्चात्यस्य येन लब्धः समानीतः, किं तु उभयोरपि
संघटयोरभावमधिकृत्य साधारणं घृणते । गतं यथाभा-
वेनेति द्वारम् ।

इदानीं तस्यैव वचनतः श्रुत्येति द्वारव्यानाथमाह—

तइआं उ गुरुमगांसे, विगडिजंतं गुणेनु संथारं ।
अमुगन्थ मए दिट्ठा, हिंडंतं वऽममीमेने ॥ ४६ ॥

तृतीयः संघाटकः प्रथमेन संघाटकेन कापि संस्तारकं दृष्ट्वा
स्वामिनमनुपलभ्य वसतो प्रत्यागतं गुरुसकाशे आचा-
र्यस्य समीपे दृष्टो मया संस्तारकः परं स्वामी न दृष्टस्ततः
आगतं स न याचिष्ये इति, संस्तारकं विद्यमानमालोच्य-
मानं श्रुत्वा, यदिवा-भिज्ञां हिगडमानोऽन्यस्य संघाटकस्य
शास्ति-कथयति यथा अमुकत्र मया दृष्टः परं स्वामी नास्ति
इति न याचितः स्वामिन्त्यागतं याचिष्यामि एव शिष्यमाणे
श्रुत्वा—

गंतूण तहिं जायड, लद्धम्मी बेति अम्ह एम विही ।
अन्नदिट्ठा न कप्पह, दिट्ठा एमो उ अमुगणं ॥ ४७ ॥
मा दिज्जमि तस्सेयं, पडिसिद्धंतम्मि एम मज्झं तु ।
अमो धम्मकहाए, आउट्टेऊण तं पुवं ॥ ४८ ॥
संथारगदाणफला—दिलोभिंयं बेति देहि संथारं ।
अमुगं तिन्नि य वारो, पडिमेहेऊण तं मज्झं ॥ ४९ ॥
गत्वा तत्र संस्तारकस्वामिनं संस्तारकं याचते,

याचित्वा लब्धे न परिणामयति । यथा एषोऽस्माकं विधिरा-
चारो योऽन्येन दृष्टो दृष्टा च संस्तारकस्वामिनं याचिष्ये इ-
त्यध्यवसितः सोऽन्यस्य न कल्पते एष च संस्तारकोऽन्येन
दृष्टस्ततस्त्व मम प्रियतया तस्य याच्यमानस्य संस्तारकममुं
वद्याः, ततस्तस्मिन् प्रतिपद्ये एष मम भविष्यति । अत्र-
यमाभवन्चिन्तः यदि विपरिणामकरणे लब्धस्ततस्तस्य
नाऽऽभवति किं तु पूर्वस्यैव संघाटस्य । अथवा—द्वितीयां
विपरिणामनप्रकारस्तमाह—गुरुसकाशे कथ्यमानमन्यस्य वा
संघाटस्य शिष्यमाणं संस्तारकं श्रुत्वाऽन्यः संघाटकस्तत्र
गत्वा संस्तारकस्वामिनं पूर्वकथया धर्मकथाकथननावृत्त्या-
न्मानुकुले कृत्वा पश्चाद्विपरिणामयति, कथमित्याह—'संथा-
रगदाणं' त्यादि संस्तारकस्वामिनं पूर्वसंस्तारकदानफला-
दिलोभिने वृते—अमुकं संघाटकं याचमानं त्रीन्वारान्प्रतिपि-
ध्य तदनन्तरं मम संस्तारकं देहि । एवं विपरिणामकरणतो
लब्धः स पूर्वस्यैव संघाटकस्याऽऽभवति न पाश्चात्यस्य ।

अत्र प्रार्थश्चन्विधिमाह—

एवं विपरिणामिणेण, लभती लद्धुगा य होति मगणिचे ।
अन्नगणिचे गुरुगा, मायनिमित्तं भवे गुरुगो ॥ ५० ॥

एवम्—उक्तेन प्रकारेण विपरिणामितेन स्वामिना यदि लभ-
ते स्वगणसत्कसाधुस्तदा तस्य प्रार्थश्चत्तं चत्वारो लघुकाः,
अन्यगणसत्क चत्वारो गुरुकाः । तथा स्वगणसत्को वा अन्य-
गणसत्को वा विपरिणामस्य लब्ध्वा यदि पृष्टः सन् वि-
परिणामनमपलपति तदा मायानिमित्तो—मायाप्रत्ययो भव-
त्यधिको गुरुको मासः ।

सम्प्रति व्यवच्छिन्नद्वारमाह—

अह पुण जेणं दिट्ठा, अन्नो लद्धो उ तेण संथारो ।
छिन्नो तदुवरि भावो, तांहे जो लभति तस्सेव ॥५१॥

अथ पुनर्येन संघाटकेन दृष्टः संस्तारकस्तेनान्यो लब्धः
संस्तारकस्तस्य पूर्वदृष्टस्यापरि भावोऽध्यवसायशुद्धि-व्य-
वच्छिन्नस्ततो यः पश्चात् लभते तस्यैव स आभवति
नेतरस्य । गतं व्यवच्छिन्नद्वारम् ।

अधुना त्रिप्रतिपद्यद्वारमाह—

अहवा वि तिन्नि वारो, उ मग्गितो न वि य तेण लद्धो उ ।
भावो छिन्नमछिन्ने, अन्नो जो हवड तस्सेव ॥ ५२ ॥

अथवा येन दृष्टं तं याचितं परं न लब्धो द्वितीयमपि वारं
याचितो न लब्धस्तृतीयमपि वारं न लब्धस्तत एव त्रीन्
वारान् याचितो न च तेन लब्धस्ततस्तस्यापरि यदि तस्य
संघाटकस्य भावो व्यवच्छिन्नो, यदिवा-न व्यवच्छिन्नस्तथा
योऽन्यो लभते तस्याऽऽभवति न पूर्वसंघाटकस्य । तदेवं
पडिमहोः समामे प्रथमं दृष्टद्वारम् ।

अधुनाऽवभाषितद्वारमाह—

एवं ता दिट्ठम्मी, ओभामितके वि होति लद्धेव ।
सोउं अहभावेण व, विपरिणामे य धम्मकहा ॥५३॥
वाच्छिन्नम्मि व भावो, अन्नो वऽन्नस्म जम्म देजाहि ।
एण खलु छब्भेया, आहामणे होति वाद्धवा ॥५४॥

एवमुक्तं प्रकारेण दृष्टे-दृष्टद्वारे पद भेदाः प्रकाशिता एव
मवभाषितेऽपि पद भेदा भवन्ति-ज्ञातव्याः । तद्यथा--प्र-
थमं ध्रुत्वांत द्वारं, द्वितीयं यथाभावेनान्त द्वारं, तृतीयं
विपरिणामद्वारं, चतुर्थं धर्मकथाद्वारं, पञ्चमं व्यवच्छिन्न-
द्वारं, षष्ठमन्यो वा तस्येति द्वारम् । तत्र एते खलु पद भेदा
अवभाषण भवन्ति-वाङ्मयाः ।

प्रथमद्वारव्याख्यानार्थमाह—

आभामिते अलङ्घे, अन्वाच्छिन्नं य तस्म भवे उ ।

सोऽं अमो भामिह, लङ्घोऽमो तप्पुरिच्छिस्म ॥ ५५ ॥

संघाटकेन भिक्षामटता संस्तारकस्वामी च संस्तारकं या-
चिनः परं न लब्धः अथ च तस्य-संघाटकस्य संस्तारकोपरि
भावोऽर्थापि न च व्यवच्छिद्यते तेन च संघाटकेन गुरु-
समीपमागत्यालोकितो यथा अमुकस्य गृहे संस्तारको दृष्टः
याचिनश्च परं न लब्धः द्वितीयं द्वारं याचिष्यते एवमवभा-
षिते अलङ्घे अव्यवच्छिन्ने च तस्य संस्तारकस्योपरि भावे
विकटने ध्रुत्वा अन्यः संघाटकस्तत्र गत्वा याचते लभते,
च, स लब्धो नीतः सन् कस्याऽऽभवतीत्यत आह—पूर्वस्य ।
येन पूर्वमवभाषितोऽपि न लब्धस्तस्याऽऽभवति, तद्वदय-
भावाव्यवच्छेदाघेतरस्य ।

समाणि जहा दिदु, अह भावादीणि जाव वाच्छिन्ने ।

दागइ जोएजा, छट्टे समं तु वुच्छामि ॥ ५६ ॥

शेषाणि यथा भावादीनि चत्वारि द्वाराणि यावद् व्यव-
च्छिन्नद्वारम्, यथा दृष्टे-दृष्टद्वारे पूर्वं भावितानि तथा
योजयन्त । तद्यथा—एकेन संघाटेन भिक्षामटता कापि सं-
स्तारको दृष्टो याचिनश्च परं न लब्धः, द्वितीयः संघाटको
यथाभावेन तत्र गत्वा तं संस्तारकमानयति स पूर्वसंघाट-
कस्याऽऽभवति, न येनानीतस्तस्य । अन्ये तु द्रव्यत-—द्रव्यो-
रपि संघाटकयोराभवनमधिकृत्य साधारणमिति, गते यथा-
भावद्वारम् ॥ २ ॥ अधुना विपरिणामद्वारमुच्यते-गुरुसमीपे
विकट्यमानमन्यस्य कथ्यमानं याचितमलङ्घे संस्तारकं
मह्यं सम्प्रति देहि, अत्रापि पूर्वस्यैव संघाटकस्य स आभ-
वति न येनानीतस्तस्य । गते विपरिणामद्वारम् ॥ ३ ॥ स-
म्प्रति धर्मकथाद्वारमुच्यते—अग्रतनेन संघाटकेन याचिते
अलङ्घे चान्यसंघाटकस्तत्र गत्वा तं संस्तारकस्वामिने
धर्मकथाकथनेन समाकर्ण्य याचते संस्तारकम्, स तथा
लब्धवानीतः सन् पूर्व संघाटकस्याऽऽभवति न येन पश्चा-
दानीतस्तस्येति । गते धर्मकथाद्वारम् ॥ ४ ॥ अधुना व्यव-
च्छिन्नभावद्वारमुच्यते-प्रथमसंघाटकेन संस्तारको याचितो
न लब्धस्ततस्तद्विषये भावो व्यवच्छिन्नः, गुरुसमीपे च
गत्वा तथैवालोकितं यथा अमुकस्य गृहे संस्तारको दृष्टो
याचिनश्च परं न लब्धः, स तिष्ठतु द्वितीयं द्वारं न कोऽपि
याचिष्यते । एवं व्यवच्छिन्ने भावे ज्ञात्वा योऽन्यसंघाटको
याचते, लभते च; स च तस्याऽऽभवति, न पूर्वस्य ।
तद्वं योजितानि यथाभावादीनि चत्वार्यपि द्वाराणि ॥ ५ ॥
अत ऊर्ध्वमाह—षष्ठं द्वारं अन्या वाऽन्यस्याति लक्षणे
विशेषोऽस्ति तं वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव करोति ।

अच्छिन्नं अमोऽमं, मां वा अमं तु जइ से देजाहि ।

कप्पइ जो उ पणइतो, तेण व अम्रेण व न कप्पइ ॥ ५७ ॥

येन प्रथमसंघाटकेन संस्तारको दृष्टो याचिनश्च न ल-
ब्धस्तस्य तद्विषये भावे अच्छिन्न-अव्यवच्छिन्ने अन्येन सं-
घाटकेन तत्र गत्वा याचिते अन्या मनुष्योऽन्यसंस्तारकं
यदि दद्यात्, यदि वा-स एव संस्तारकस्वामी अन्य
संस्तारकं दद्यात्, तदा 'से'-तस्य कल्पते । यस्तु प्रणयि-
तो—याचिनः संस्तारकः स तेन स्वामिना अन्येन वा
मनुष्येण दीयमानो न कल्पते । गतमवभाषितद्वारम् ।

अधुना लब्धद्वारमाह—

लद्धद्वारे चवं, जोए जहमंभवं तु दाराइ ।

जत्तियमत्तो विसेमो, तं वुच्छामी समामेणं ॥ ५८ ॥

लब्धद्वारेऽप्येवमुक्तप्रकारेण धत्वादीनि द्वाराणि यथा-
संभवं योजयत् । यावन्मात्रं विशेषस्त्वावन्मात्रं तं विशेष
समासेन वक्ष्ये ।

तत्र प्रथमं । ध्रुत्वांत द्वारमधिकृत्य विशेषमाह—

आभामियस्मि लङ्घे, भर्णति न तरामि इहिह नेउं जो ।

अच्छउ नेहामो पुण, कल्ले वा धिच्छिहामो ति ॥ ५९ ॥

प्रथमसंघाटेन कापि संस्तारको दृष्टो याचितो लब्धश्च,
तस्मिन् अवभाषिते लब्धे च साधवो भर्णन्ति-न शक्नुमः
संप्रति भिक्षामटनेः संस्तारकं नेतुम्, ततस्तिष्ठतु पश्चात्-
स्थामः ॥ एतच्च गुरुसमीपे समागत्य तेन संघाटकेनालो-
कितम्, तच्च ध्रुत्वा अन्या याचते लभते च, स आनीतः
सन् पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति, न येनानीतस्तस्य । अपरः
संघाटकोऽग्रतनसंघाटकवृत्तान्तमर्वादिवा यथाभावेन ग-
त्वा याचते तमाप्यानीतः पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति न तस्य ।
अपरे द्वयोरपि तं साधारणमाचक्षते ।

विपरिणामद्वारं साक्षादाह—

नवरि अणो आगतं, तेण वि सां चं पणयितो तन्थ ।

दिन्नो अन्नस्म तओ, वी(वि)परिणामइ तह चं ॥ ६० ॥

प्रथमसंघाटकेन संस्तारके याचिते लब्धे नेतुमशक्य-
तया तत्रैव मुक्ते नवरि-केवलमन्यः संघाटक आगतस्ते
नापि तत्र स एव संस्तारकः प्रणयितो-याचितः । संस्तार-
कस्वामिनोक्तं दत्तोऽन्यस्य, ततस्तथैव तं विपरिणामयति, यथा
सर्वदैवाहं तच्च प्रियस्ततो मयि साति किमन्यस्मै तव दातु
मुचितं तस्माद्यदि स आगच्छति तर्हि तस्य प्रतिपद्य-
पश्चान्मम दातव्य इति । एवं यदि विपरिणामयानीतो भवति
ततः पूर्वतमस्याऽऽभवति, नेतरस्या तदेवमुक्तं विपरिणामद्व-
ारम् ॥ अधुना धर्मकथाद्वारम्-तथैव प्रथमसंघाटकेन सं-
स्तारके याचिते लब्धे नेतुमशक्यतया तत्रैव मुक्ते अन्य-
संघाटकस्तत्र समागत्य तं संस्तारकं याचितवान् । ततः सं-
स्तारकस्वामिनोक्तं दत्तोऽन्यस्मै । ततो धर्मकथाकथनतर-
मावर्ज्यं व्रते यथा तस्य प्रतिपद्यार्थं संस्तारको मह्यं दय-
एवमानीतः पूर्वसंघाटकस्य स आभवति, नेतरस्य । त

येन प्रथमसंघाटकं संस्तारको याचिता लब्धः श्रुतश्च तस्य तद्विषय भावः कृतश्चिन्तारणता व्यवच्छिन्नः, अन्येन वा अशठभावेन याचिता लब्धश्च तस्याऽऽभवति, न प्रथमसंघाटस्य तस्य तद्विषयभावव्यवच्छेदात् । तथा प्रथमसंघाटकं संस्तारके याचितं लब्धं नेतुमशक्यतया तत्रैव मुक्तं अन्यः संघाटकस्तत्र समागत्य संस्तारकं याचते । तत्र यदि अन्यो मनुष्योऽन्यं संस्तारकं दद्यात्, स वा प्रथमसंघाटकयाचितोऽन्यं तदा स तस्य कल्पते । यः पुनः प्रणयितः स तेनान्येन वा दीयमानो न कल्पते ।

तथा च विपरिणामद्वारमुक्त्वा शेषद्वाराणामनिर्देशमाह—

अहभावोऽऽलोयणधर्मकद्वारं वोच्छिन्नमक्षदारणि ।
नेयाणि तदा चैव उ, जहव उ छद्दुदारिस्म ॥ ६१ ॥

यथाभावद्वारम्, 'आलोयण' इति-पदैकदेशे पदसमुदायो-पचाराद् आलोचनां श्रुतिरिति द्वारं, धर्मकथनद्वारं, व्यवच्छिन्नद्वारमन्यद्वारं चेति पञ्च द्वाराणि यथैवावभाषितद्वारं अस्मिहितानि तथैव ज्ञेयानि । पष्ठ तु विपरिणामद्वारं साक्षादुक्तम् । गते लब्धद्वारम् ।

इदानीं संज्ञातिकद्वारमाह—

सण्णायणं वि एच्चिय, दाग नवरं इमं तु नाणत्तं ।
आयण्णिणाभिहितो, गेहह संथारयं अज्ज ! ॥ ६२ ॥
सद्धदममीठियाणं, वेत य घेच्छामि तदिहणं चैव ।
नायगिहं परिमातो, मण उ संथारतो भंत ! ॥ ६३ ॥

यान्येव श्रुताऽऽदीनि पद द्वाराणि लब्धद्वाराभिहितानि एतान्येव संज्ञातिकद्वारंऽपि दृष्टव्यानि, नवरं भावनायां यज्ञानात्वं तदिदं वक्ष्यमाणम् । तदेवाऽऽह—'आयण्णिणे' इत्यादि आचार्येणाभिहितः आर्य ! संस्तारकं गृहाण, एवमुक्तः सन्न संज्ञातिकानां गृहमागच्छन् दृष्टः संस्तारको याचितो लब्धश्च । अथवा-संज्ञातिकैरथाचितैरेव स उक्तो गृहाण संस्तारकम्, ततस्ततोक्तम्-यस्मिन् दिवसे संस्तारके स्वीप्नुमाभ्यंत तस्मिन् दिवसे नेय्यामः, आचार्यश्च शुद्धदशम्यां तत्र स्थितः स आगत्य शुद्धदशम्यां स्थितानां गुरुणामन्ते घृतं-आलोचयति भदन्त ! मया ज्ञातिगृहे संस्तारकः प्रतिज्ञप्तो निर्भाततस्मिन्प्रति । ततो यत्र दिने संस्तारके स्वीप्स्यंत तद्विषयमेव-तस्मिन्नेव दिने ग्रहीष्यामः । एवमालोचितं श्रुत्वा अन्यो याचते लभते च, स आनीतः पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । गते श्रुत्वा अपरः संघाटकोऽग्रतस्तसंघाटकवृत्तान्तमनवज्ञाय यथाभावेन गत्वा याचते लभते च स तेनानीतः पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति न तस्य । अपरं तु द्वयोरपि संघाटकयोस्तं साधारणमाचक्षते । यथाभावद्वारमपि गतम् ।

इदानीं साक्षाद्विपरिणामद्वारमाह—

विपरिणामे तह वि य, अन्नो गंतूण तत्थ नायगिहं ।
आमन्नयरो गेहहइ, मित्तो अण्णो वि मे वान्तुं ॥ ६४ ॥
अन्ने वि तस्स नियगा, देहिह अन्नं च तस्स मम दाउं ।
दुल्लभलाभमणा उं-ठियस्मि दाणं हवति मुद्धं ॥ ६५ ॥

सन्नायगिहो अन्नो, न गेहहए तण अममणुणानो ।

सति विहवे मत्तीण, सो वि हु न वि तेण निव्विमसि ॥ ६६ ॥

तेन साधुना मया भदन्त ! ज्ञातगृहे संस्तारकं प्रतिज्ञप्तोऽस्ति ततस्तस्मिन्नेव दिने समानेय्यते, इत्यालोचितं श्रुत्वा अन्य आश्रितरो मित्ररूपो वा ज्ञातिगृहे गत्वा तत्र तथैव संस्तारकस्वामिने विपरिणामयति, स चान्यो विपरिणम्य गृह्णाति । इदं वक्ष्यमाणमुक्त्वा तदेवाह—'अन्ने यो' इत्यादि अन्येऽपि च तस्य निजकाः संस्तारकं दास्यन्ति । यदि वा-ममामुं संस्तारकं दत्त्वा तस्यान्यं संस्तारकं दद्याः । अथवा-अस्मादृशं अज्ञातोऽल्लुब्धजिगीषिनि यद् दुर्लभदानं दीयेत तद्धवति शुद्धमहपरलाकाशमावप्रमुक्तत्वात् । तथा स्वज्ञातगृहेऽन्योऽप्यज्ञातकस्तन संस्तारकस्वामिना असमनुज्ञातो न गृह्णाति । अहं पुनः संज्ञातिकस्ततो-वा श्रुत्याभेकाद्यमनुज्ञातस्यापि संस्तारकस्य ग्रहणं, तथा सति विमवे, यदि वा-विभवामावेऽपि स्वशक्त्या सोऽपि संज्ञातिकस्तनात्म्येन संज्ञातिकेन विना न निर्विशति उपभुङ्क्त भक्षणमेस्तारकादि तस्मान्मम दातव्य एव संस्तारकं इति । एवं विपरिणमयानीतः पूर्वसंघाटस्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । गते विपरिणामद्वारम् ॥ अधुना धर्मकथाद्वारमुच्यते—तथैवालोकनामाकर्ण्यस्य संघाटकस्तत्रागत्य धर्मकथामारभते, ततो धर्मकथया तमत्यन्तमावर्ज्य तं संस्तारकं याचते, स धर्मकथाश्रवणोपग्रेधतो न तपेष्टुशक्त इति तस्मै दत्तवान्, सोऽपि पूर्वसंघाटस्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । गते धर्मद्वारम् ॥ संप्रति व्यवच्छिन्नद्वारमाह, भावना-तस्य संज्ञातिकस्य याचितसंस्तारकाविषय भावः कृतश्चिन्तारणता व्यवच्छिन्नाऽन्येन च संघाटकेनाभावेन याचित्वा समानीत । स येनानीतस्तस्याऽऽभवति, न पूर्वसंज्ञातिकस्य । अन्यद्वारभावना इवयम-पूर्वप्रकारेण तेन संज्ञातिकेन गुरुणामन्तके विकटन कृते तत् श्रुत्वा अन्यः संघाटकस्तत्र गत्वा संस्तारकं याचते, तत्रान्यो मनुष्योऽन्यं संस्तारकं यदि ददाति, यदि वा—स एव पूर्वसंघाटकं याचितः संस्तारकस्वामीः परमन्यं संस्तारकं तदा कल्पते । पूर्वं याचितस्त्वेनेनान्येन वा दीयमानो न कल्पते ।

तथा चाऽऽह—

सेमाणि य दागणि, तह वि य बुद्धिण भागणीयाइं ।
उद्धारं वि तहा, नवरं उद्धस्मि नाणत्तं ॥ ६७ ॥

शेषात्तथापि विपरिणामज्ञानं श्रुत्वादीनि द्वाराणि तथैव प्रागुक्तप्रकारेणैव बुद्ध्या परिभाष्य भाषणीयानि तानि च तथैव भाषितानि । गते संज्ञातिकद्वारम् ॥ इदानीमुद्धद्वारमाह—ऊर्द्धद्वारंऽपि तथा पूर्वोक्तप्रकारेण द्वाराणि पठ्यपि श्रुत्वादीनि योजनीयानि नवरमुद्धं—ऊर्द्धकारणं तानाव्यम् ।

तदेव भाषयति—

आणेरुण न तिप्पे, वामस्स य आगमं तु नाऊणं ।

मा उल्लज्ज हु लप्पे, ठवइ अणो व मग्गेजा ॥ ६८ ॥

संघाटकं क्वापि गृहे संस्तारको दृष्टो, याचितो लब्धश्च । आनेतुमपि व्यवसितः परं वर्षस्य आगमम् आगमनं

ज्ञात्वा माऽपान्तगले घर्षं पतेदिति कृत्वा नानेतुं त्रीणिः-
शक्तः । तथा मा वपेणात्र प्रस्तारित आर्दीक्रियेत । तथा मा
अन्यः संघाटकः समागत्य मार्गयन्—याचते इति लुब्ध
प्रदेशं कुञ्च्य-अवष्टभ्य ऊर्द्धीकृतस्ततो गुरुस्मर्यापि समागत्य
विकटयति, तच्च श्रुत्वा अन्य उपत्य-आगत्य याचते स च
तेनानीतः पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । गते
श्रुत्वा द्वारम् ।

इदानीं यथाभावद्वारे विवक्षुराह—

पुच्छाण नाणत्तं, केणुदकयं तु पुच्छियममिदं ।

अन्नामदमाशीयं, पि पुगिल्लो केइ माहारं ॥ ६६ ॥

यथाभावद्वारे पुच्छायां नानात्वं, किं तदिति चेत् ? । उ-
च्यते—अन्यः संघाटकस्तत्र यथाभावेन गतस्तेन ऊर्द्धीकृ-
तं संस्तारकं दृष्ट्वा चिन्तितम्—किं नामैष संयतेन ऊर्द्धीकृत
उत गृहस्थेन ? यथाभावेन एवं तेन सशयेन पृष्टः—केना-
यमूर्द्धीकृत इति ? गृहस्थश्च न किमपि शिष्ट-कथितम्, त-
तोऽन्येन संघाटकेनाशटेन संस्तारको याचतो लब्ध-आ-
नीतश्च । तथाऽन्येनाशटेनानीतमपि संस्तारकं पूर्वस्य संघा-
टकस्याऽऽभवन्तमाचक्षते, केचित् पुनर्द्वयार्गप संघाटकयोः
साधारणम् । अथ पृष्टं गृहस्थस्यान्यं गृहीतनार्द्धीकृतं,
यथाभावेन याचतो लब्धश्च सोऽप्यानीतः पूर्वसंघाटस्या-
ऽऽभवति । अपरं तु द्वयार्गप साधारणमाहुः ।

लुब्धे उड्डो व कतो, संधारे जइ वि सो अहभावा ।

तत्थ वि सामायारी, पुच्छिजा इतरहा लहुतो ॥ ७० ॥

यद्यपि संस्तारे यथाभावात्—यथाभावेन गृहस्थैः लुब्ध
प्रदेशं ऊर्द्धीकृतो ज्ञायते चेतत्तथापि तत्रयं सामाचारी-
गृहस्थोऽवश्यमुक्तप्रकारेण पुच्छयते, इतरथा—पुच्छाकरण-
भावे प्रायश्चित्तं लघुको माम् । गते यथाभावद्वारम् ।
विपरिणामेन धर्मकथाव्यवच्छिन्नभावान्यद्वाराणि पूर्ववत्
भावनीयानि ।

तथा चाह—

मेसाइ तह चैव य, विपरीणामाड्याइ दाराइ ।

बुद्धीणं विभामेजा, एतो वुच्छं पभूदारं ॥ ७१ ॥

शेषाणि—विपरिणामादीनि द्वाराणि बुद्ध्या यथा प्रागभि-
हितानि तथैव परिभाष्य विभाषेत-प्रतिपादयत् । मतमू-
र्द्धीकृतद्वारम् । अत ऊर्ध्वं प्रभुद्वारं वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव निर्यादयति—

पभुदारे वी एवे, नवरं पुण तत्थ होइ अहभावे ।

एगेण पुत्तो जइओ, विइएण पिया उ तस्सेव ॥ ७२ ॥

प्रभुद्वारेऽपि एवं—पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुत्वादीनि पद द्वाराणि
ज्ञेयानि : नवरं पुनस्तत्र प्रभुद्वारे यथाभावलक्षणे अ-
घान्तरभेदे नानात्वं भवति । एकं संघाटकेन यथाभा-
वेन पुत्रो याचते, एकं तस्यैव पिता, द्वाभ्यामपि दत्तः
स कस्याऽऽभवति ? ।

तत आह—

जो पभुतरओ तेमि, अहवा दाहिं पि जस्म दिन्नं तु ।

अपभुम्मि लहु आणा, एगतरपदोमतो जं च ॥ ७३ ॥

तयोः पितापुत्रयोर्मध्ये यः प्रभुतरस्तेन यस्य दत्तस्तस्याऽऽ
भवति । अथ द्वावपि प्रभू ताभ्यामपि संभूय यस्य दत्तस्त-
स्याऽऽभवति, यस्य तु प्रतिपिदस्तस्य नाऽऽभवति । अथा-
प्रभुणादत्तं गृह्णाति, गाथायां सप्तमी तृतीयाथै, तदा तस्य
प्रायश्चित्तं चत्वारो लघवः, तथा आज्ञादयो दोषाः । यच्च
एकतरप्रद्वेषत आपद्यतं प्रायश्चित्तं तदपि तस्य द्रष्टव्यम् ।
एकतरप्रद्वेषो नाम—यः प्रभुः स संयतस्य—वोपरि प्रद्वेषे
यायान्, येन वा अप्रभुणा सता दत्तस्तस्य ।

अहवा दोम्मि वि पहुणो, ताहे माहारणं तु दोणहं पि ।

विपरिणामादीणि उ, मेसाणि तहव भांसज्जा ॥ ७४ ॥

अथवा द्वावपि पितापुत्रौ प्रभू, द्वाभ्यामपि च पृथक् पृथक्
द्वयोः संघाटकयोरनुज्ञातः, तदा तयोर्द्वयोरपि संघाटकयोः
साधारणमाचक्षते संस्तारकम् । तद्वै यथाभावं विशेषेण
दर्शितः । शेषाणि तु विपरिणामादीनि पञ्चापि द्वाराणि
तथैव भावनीयानि यथा प्रागभिहितानि ।

सास्त्रप्रमुपसंहारमाह—

एमो विही उ भणितो, जहियं संघाडएहिं मग्गंति ।

संघाडे अलभंतो, ताहे वंदेण मग्गंति ॥ ७५ ॥

यत्र संघाटकः प्रत्येकं प्रत्येकं संस्तारका मृग्यन्ते तत्र एष
प्रत्येकं प्रत्येकमानीतानां संस्तारकाणामाभयनव्यवहारार्थ-
पयो विधिरुक्तः, यत्र पुनरैकैकः संघाटको न लभते तदा
वृन्दसाध्यानि कार्याणि वृन्देन कर्तव्यानीति न्यायान् संघा-
टकेरलभमाने वृन्देन-समुदायेन मार्गयन्ति ।

तत्र विधिर्मातृदशत आह—

वंदेणं तह चैव य, गहणुणवणाइतो विही एसो ।

नवरं पुण नाणत्तं, अप्पणए होइ णायव्वं ॥ ७६ ॥

वृन्देनार्प मार्गणे तथैव तेनैव प्रकारेण ग्रहणं अनुज्ञापना-
यामादशब्दादर्पणे च विधिर्गप प्रागभिहितो द्रष्टव्यो नवरं
पुनरर्पणं भवति नानात्वं ज्ञातव्यम् ।

तदवाऽऽह—

मच्चे वि दिट्ठस्से, करेहि पुत्तम्मि अम्ह एगयणे ।

अणो वा वाघाए, अप्पहिंति जं भणसि तस्म ॥ ७७ ॥

संस्तारकस्वामिनं प्रति उच्यते—सर्वानप्यस्मान् दृष्टरूपान्-
दृष्टमूर्त्तीन् कुरु अस्माकमेकतरः पूर्णं वर्षाकालं संस्तारकं
युष्माकमर्पयिष्यति । अथास्माकमेतेषां कश्चनार्प व्याघातो
भवत्तदा अन्योऽपि यत्तं भणसि तस्य समर्पयिष्यति ।

एवं ता सग्गामे, असती आणेज्ज अम्मगामतो ।

सुत्तथे काऊणं, मग्गइ भिवखे तु अडमाणो ॥ ७८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण तावत्स्वग्रामं संस्तारकानयने विधिरुक्तः,
असति-स्वग्रामं संस्तारकस्याभावे अन्यग्रामादपि आनयत् ।
कथमित्याह—सूत्रार्थौ कृत्वा सूत्रपौरुषीमर्थपौरुषीं च
कृत्वा भिक्षामटन् संस्तारकं मार्गयति । यदि पुनरन्यग्रा-

मेऽपि प्रत्येकं संघाटकस्यालाभस्तदा अर्थपौरुषीं हापयि-
त्वा तत्र वृन्देन गत्वा याच्यते ।

अदिद्वे सामिम्मि उ, वसिउं आणंइ विइयदिवसम्मि ।

मक्खेत्तम्मि उ अमंते, आणयणं खेत्तवहियातो ॥७६॥

यदि स्वग्रामे न दृश्यते संस्तारका, दृश्यमानो वा न लभ्यते
तदा स्वक्षेत्राद् द्विगव्यतप्रमाणं वा, तच्चापि न लभ्यते तदा अ-
न्यग्रामे गत्वा याचनीयः । अथ न दृश्यते तत्र संस्तारक-
स्यामी तदा गृहे उपित्वा द्वितीयदिवसे संस्तारकमनुज्ञाप्य
गृहीत्वा समागच्छति । अथ स्वक्षेत्रे न लभ्यते तदा स्वक्षेत्रे
संस्तारकस्याभावे स्वक्षेत्राद्द्विगव्यान्वापनयनं संस्तारकस्य
द्विप्रदिनमध्यं कर्त्तव्यम् ।

मवेहि आगणहिं, दाउं गुरुणो उ मंमं जहवुहुं ।

मंथारं धेत्तुणं, आगामं होइणुत्तवणा ॥८०॥

सर्वेऽपि संघाटकेः परपरतरग्रामेभ्यः समागतैः सं-
स्तारकपरिपूर्णायां सत्यां त्रय उक्तृष्टाः संस्तारका गुणे-
दोतव्याः ततः शेषैर्यथावृद्धं—यथागन्ताधिकतया प्रही-
तव्याः । तान्संस्तारकान् गृहीत्वा तदनन्तरमवकाशे भवत्य-
नुज्ञापना । एतावता प्रहणमिति द्वारं समाप्तमनुज्ञापनाद्वार-
समापतितमित्यादिदत्तम् ।

जो पुव्वमणुत्तवितो, पेमिजंतेण होति आगाढो ।

वेड्डिल्लं मुत्तम्मी, तस्सावसरो इहं पत्तो ॥८१॥

य. पूर्वमधस्तेन प्रथमे परिण्डसूत्रे प्रप्यमाणनावकाशोऽनु-
ज्ञापितस्तस्यावसर इह प्राप्तस्ततः स भव्यते ।

नाउणं मुद्धभावं, थेरा विथरंति तं तु आगामं ।

भेमाणि वि जो जस्स उ, पाउग्गो तस्म तं देति ॥८२॥

तत्र प्रप्यमाणस्यावकाशमनुज्ञापयतः स्थावरा-आचार्याः
शुद्धं भावं ज्ञात्वा तमेवावकाशं वितरन्ति-अनुजानन्तं, शेषा-
णामपि योऽवकाशं यस्य साधोः प्रायश्चित्ततस्तस्थेद-
दति ।

अत्र विधिमाह—

खेलनिवातपवाते, कालगिलाणे य मंहपडियण् ।

सर्मावसमं पडिपुच्छा, आमंखडिण् अणुत्तवणा ॥८३॥

यस्य खेलः—श्लेष्मा प्रस्यन्दते स गुरुन् अनुज्ञापयति-भग-
वन् ! श्लेष्मा पतति ततोऽन्यदवकाशान्तरमनुजानीत
ततस्तस्मादन्योऽवकाशो दातव्यः । तथा निवाते घर्मे निधा-
ज्यमानो यदि प्रवातमनुज्ञापयति तर्हि तस्य प्रवातो दात-
व्यः प्रवातेन पीड्यमानस्य निवातः कालप्रदीतिं द्वारमूलम-
नुज्ञापयति । स तत्र स्थाप्यते ग्लानस्य समीपे शैलस्य प्रात-
च्चारकः शिक्षाद्वयं प्रादयित्वा शैलकस्य समीपे समधिप-
मायां भूमौ यस्य पार्श्वेण दुःखयति सोऽध्यास्यायां भूमौ
स्थाप्यते, योऽयं पुनः पुनः प्रातःपृच्छति स तस्य पार्श्वे आमं-
खडिकः सूत्रधारकस्य पार्श्वे, एवमनुज्ञापना साधूनां भवति ।
आचार्येण च शुद्धभायमवगम्य तथैवानुज्ञायते ।

अथ उपसंहारमाह—

एवमणुत्तवणाए, एयं दारं इहं परिसमसं ।

एगंगियादिदादारा, एत्तो उहुं पवक्खामि ॥ ८४ ॥

एवम्—उक्तप्रकारेण साधूनामनुज्ञापनायां भगिनादामेतत्
अनुज्ञापनालक्षणे द्वारमहं परिसमाप्तम्, अत ऊर्ध्वं तु ए-
कारिकादीनि द्वाराणि प्रयस्यामि ।

प्रतिज्ञानमेव निर्वाहयति—

अमंघातिमव फलमं, घेत्तव्वं तस्स अमति संघाहं ।

दोमादि तस्म अमती, गेण्हज्ज अहाकडा कं(वी)ठी ॥८५॥

पूर्वमसंघातिममेव फलकं प्रहीतव्यम्, तस्यासत्यभावे
संघातिमम् । किंविशिष्टमित्याह—द्व्यादिफलकात्मकं—द्वि-
फलकात्मकम्, आदिशब्दात्—त्रिफलकात्मकं चतुः-
फलकात्मकं वा गृहीयार्दितं योगः । तस्य फलकसंघा-
तात्मकस्य संस्तारकस्याभावे यथाकृताः कण्ठी(स्त्री)गृही-
यान्, गृहीत्वा तन्मयः संस्तारकां विधीयन्ते । तत्र या नम-
न्तिकं व्यस्ताः सान्तराः क्रियन्ते, निरन्तराभिः प्राणजाते-
र्विराधनान्, एतच्च फलकेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथा चाह—

दोमादिमंतगणि उ, करं इमा तत्थ उऽनमंतहिं ।

संघरिमंणऽणोणं, पाणादिविराहणा हुज्जा ॥ ८६ ॥

द्व्यादीनि फलकानि नमनशीलानि सान्तराणं करोति ।
किमर्थमित्याह—तत्र द्व्यादिफलकात्मके संस्तारकेऽनमाद्विः
फलकरन्यान्त्यं संस्तारके प्राणादीनां विराधना भवन् । प्राणा
द्वित्रिचतुर्गन्धियाः, आदिशब्दाद्—जीवादिपरिग्रहः । गतमेका-
ङ्गिकद्वारमाह—दानीमकुचद्वारम् । कुच—स्यन्दनं । न कुचतीत्य-
कुचः, इगुपान्त्यलक्षणः कप्रत्ययः । यस्तथा वज्रः सन न
स्यन्दन् सोऽकुचप्राह । यस्तु कुचबन्धनः स परिहार्यः ।

तथा चाह

कुर्यबंधणम्मि लहुगा, विराहणा होइ मंजमायाए ।

मिहिलिजंतम्मि जहा, विराहणा होइ पाणाणं ॥८७॥

पवडिज व दुब्बडे, विराहणा तत्थ होइ आयाए ।

जम्हा एण दोमा, तम्हा उ कुर्यं न बंधेज्जा ॥ ८८ ॥

कुचं—शिथिलं बन्धनं यस्य तस्मिन् कुचबन्धने संस्तारकं
गृहमाणं प्रायश्चित्तं चत्वांगं लघुकास्तथा विराधना भवति
संयमे, आत्मनि च । यतस्तस्मिन् शैथिल्यमाने शिथिलबन्ध-
नतया प्रस्यन्दमाने प्राणानां विराधना भवति । एषा संयम-
विधना दुब्बडे स तस्मात् प्रपंतत्, तत्र भवत्यात्मविराधना ।
यस्मादन्तं दोमाः तस्मात् यथा कुचं—शिथिलं भवेत्, तथा
न बध्नीयान्किं तु गाढबन्धनवद्धं कुर्यात् ।

तद्विवसं पडिलेहा, ईमी उक्खेत्तु हंहु उवरिं च ।

रयहरणं मंडं, अके भूमीए वा काउं ॥ ८९ ॥

तद्विवसं—प्रतिदिघसं दिने दिने इत्यर्थः । भागं संस्तार-
कादिलक्षणमीपत् उचित्य अहं—उत्सङ्गे भूमौ वा कृत्वा
अथ उपरि च रजोहरणेन तस्य प्रत्युपेक्षा कर्त्तव्या ।

एवं तु दोमि वारा, पडिलेहा तस्म होइ कायव्वा ।

सव्वं बंधे मुत्तुं, पडिलेहा तस्म कायव्वा ॥ ९० ॥

एवम्-उक्तेन प्रकारेण द्वौ वारौ प्रातरपरार्द्धे च तस्य संस्तारकस्य प्रत्युपेक्षा भवति कर्त्तव्या । पक्षस्य पक्षस्यान्ते पुनः सवान् बन्धान् मुक्त्या-छोटायां प्रत्युपेक्षा भवति कर्त्तव्या । गतमकुचद्वारम् ।

अधुना प्रायोग्यद्वारमाह—

उग्गममादी सुद्धो, गहणादी जाव वमितो एमां ।

एमां खलु पायांग्मा, हट्टिममुत्ते व जो भणितो ॥ ०१ ॥

य उद्गमादिदोपशुद्ध—उद्गमोत्पादनादिदोपविशुद्धो यो वा एषोऽनन्तरमुपवर्णितो ग्रहणादौ ग्रहणोऽनुज्ञापनायां बद्ध एकाङ्गिकोऽकुचश्च । यदि वा—यो भाणितोऽधस्तन-सूत्र—ऋतुबद्धप्रत्येकसूत्रं द्वाविंशद्भङ्गेषु मध्ये प्रथमभङ्ग-वर्त्ती एव खलु प्रायोग्यो वेदितव्यः ।

कज्जम्मि ममत्तम्मि, अप्पेयव्वो अण्णप्पिणं लहुगा ।

आणादीया दोमा, विइयं उट्टाण्हियदहुं ॥ ६२ ॥

कार्ये समाप्तं सति नियमान् संस्तारकोऽर्पितव्यः । अनर्पणं प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः, आज्ञादयश्च दोषाः । अत्रापि द्वितीयपदमपवादपदम् । यत्र रोगस्थो-स्थानं प्रवर्त्तते, स्तेनयोऽपहृतोऽग्निना वा कथमपि दग्धस्त-दा नार्पणमिति । तद्वै भावितं वर्षावाससूत्रम् ।

संप्रति वृद्धावाससूत्रभावनार्थमाह—

वृद्धावासे चैवं, गहणादिपदा उ हौति नायव्वा ।

नाणत्तस्सेत्तकालं, अप्पडिहारी य मो नियमा ॥ ६३ ॥

वृद्धावासेऽप्येवं—पूर्वोक्तेन प्रकारेण ग्रहणादीनि पदानि ज्ञातव्यानि भवन्ति । किमुक्तं भवति । यथा प्राक् वर्षा-वासे ग्रहणानुज्ञापनैकाङ्गिकाकुचप्रायोग्यलक्षणानि पञ्च द्वाराग्याभिहितानि, तथा—वृद्धावासेऽप्यनुगन्तव्यानि । तु-शब्दो विशेषणं । स चैर्तादृशिर्नाष्ट-वृद्धावासे ऋतुबद्धेऽप्येव एव विधिर्गतिः, नवरमत्र नानात्वं क्षेत्रे काले च तथा नियमाद्विप्रतिहारी स वृद्धावासयोग्यः संस्तारको ग्रही-तव्यः ।

संप्रत्येतदेव सुस्पष्टं विभावयिषुमाह—

काले जा पंचाहं, परेण वा खत्तं जाव वत्तीमा ।

अप्पडिहारी अमती, मंगलमादीसु पुच्चुत्ता ॥ ६४ ॥

इह वर्षावासे संस्तारकस्यानयनं कालत उत्कर्षेण त्री-णि दिनान्युक्तानि, अत्र तु वृद्धावासे काले-कालमधिकृ-त्य यावत्पञ्चाहं—पञ्च दिनानि, ततः परेण वा आनयनं द्रष्टव्यम् । क्षेत्रतो यावत् द्वाविंशत् योजनानि । तथा अप्र-तिहारिणोऽसत्यभावे संस्तारकस्य यानि मङ्गलादीनि पूर्वमुक्तानि तानि प्रयोक्तव्यानि । व्य० ८ उ० ।

रत्नाधिकाश्रया रत्नाधिकाशीय शय्यासंस्तारग्रहणम्—

कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा अहारायणियाए संजामंथारण पडिगाहित्तए ॥ २० ॥

अथास्य सूत्रस्य क. सेवन्त्र इत्याह—

जड तु जहकमंणं, उवहीमंथारणसु उवयंति ।

तेसिं पि जया गहणं, तं पि हु एमेव संबंधो ॥ ६८० ॥

अथ रत्नाधिकक्रमेणार्पाधि गृहीत्वा ततस्तं स्वस्वसंस्तारक-भूमिषु स्थापयन्ति तेषामपि च संस्तारकाणां यदा ग्रहणं तदा तदप्येवमेव यथारत्नाधिकं कर्त्तव्यमेव पूर्वसूत्रेण संबन्धः, अ-नेन संबन्धनायातस्यास्य (सूत्रस्य-२०) व्याख्या-कल्पते नि-ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थानां वा यथारत्नाधिकं शय्यासंस्तारका-न् प्रतिग्रहीतुमिति सूत्रसंज्ञेपार्थः ।

अथेदमेव सूत्रं विवरीषुमाह—

सेज्जामंथारो वा, सेज्जा वमही उ ठाणमंथारो ।

पुव्वएहम्मि उ गहणं, अगिण्हणं लहुग आणादी ॥ ६८१ ॥

संस्तारो नाम शय्या-वसतिस्तस्यां यत् स्थाने शयनयो-ग्यावकाशलक्षणं स शय्यासंस्तारक उच्यते । तस्य च शय्या-संस्तारकस्य उपाश्रय प्राप्तं पूर्वाह्नवेलायांमेव ग्रहणं कर्त्त-व्यम्, अग्रहणे मासलघु प्रायश्चित्तमाज्ञादयश्च दोषाः ।

चायगपुच्छा दोमा, मंडलिबंधम्मि हांड आगमणं ।

संयम आयविगहणा, वियायगहणे य ज दोमा ॥ ६८२ ॥

अत्र नोदकः पृच्छां करोति—यदि पूर्वाह्न एव ग्रामं प्राप्तस्त-तस्तदेव शय्यासंस्तारकमपि गृह्णन्तु, वयमप्येतत्प्रतिपद्यामहे ततो बहिरेव समुद्दिश्य चरमपौरुषीप्रत्युपेक्षणं कृत्वा स्वाध्या-यं च विधाय कालवेलायां ग्रामं प्रविशन्तु । सूत्रिगृह—‘दोम’ इति—बहिर्भुजानानां घट्टो दोषाः । कथमित्याह—मण्डली-बन्धं चलिमलिकां दत्त्वा मण्डलीरचनया भोजने वि-धीयमानो कुतूहलन सागारिकाणामागमनं भवति, तं स-हासंखंडं क्रियमाणे संयमात्मविगहना । अकाले वसनेग्रहणे य दोषा भवन्ति, तस्मिन्पञ्च प्रायश्चित्तं भवतीति द्वारागाश्रय-मासांर्थः ।

सांप्रतमेनामेव विवरीषुमाह—

अइभोरण व इरियं, न सोहणं कंटगाह आयाण ।

भत्तद्विय वासरिया, अतितुं एवं जदा दोमा ॥ ६८३ ॥

परः प्राह—भक्तवेलायां प्राप्तस्तान्प्रथमतो भक्तं ग्रहीत-व्यमन्यथा वेलातिक्रमे भक्तपानलाभो न भवेत्, ततो भ-क्तपाने गृहीत्वा वसति गंधर्पायथा यदि तदानीमेव तत्र प्रवेशः क्रियते तदा भक्तपानोपकरणमत्के योऽतिभारस्तेन वाशब्दस्याङ्गसमुच्चयार्थतया तुभुत्तात्पणापरितापनया चा-पयोगमप्रयच्छन्तः संयमयो न शोधयेयुः । आत्मानि कण्टका-दिकं न पश्येयुः । एवं च यथाक्रमं संयमात्मविगहनात्ततो भ-क्तार्थितव्युत्सृष्टाः—पूर्वं भक्तार्थिता बहिरेव समुद्दिष्टास्ततो व्यु-त्सृष्टाः कृतपुरीषप्रक्षवणोत्सर्गाः सन्तो ग्राममनियन्तु प्रविश-न्तु । एवं हि दोषाः संयमात्मविगहनालक्षणाः परित्यक्ता भवन्ति ।

अथाऽऽचार्यः प्रत्युत्तरयति—

आयरियवयणदोसा, दुविहा नियमा उ मंजमायाए ।

वच्चह को वा मामी, अमंखडं मंडलीए वा ॥ ६८४ ॥

आचार्यस्य वचनमिदम्—त्वदुक्तनीत्या बाहर्भुजानानां निय-माद् द्विविधाः संयमात्मविगहनादोषा भवन्ति । तथा हि—तै-स्तद् भक्तपानमार्जनं, सागारिकाश्च कुतूहलवशाद् तद्वशनार्थ-मागतास्ततो यदि तावन्तं कालं भक्तपानं धारयन्तस्ति-

ष्टान्ति तदा भारेण महती परितापना भवेत्, मृत्यार्थ-
योश्च परिहानिरुपजायेत । अथ सागारिकान् ब्रुवते—प्र-
जत यूयं ततोऽधिकरणं भवति । अथवा—सागारिका ए-
वमुच्यमाना ब्रुवीरन् कोऽस्य वृत्तस्य देवकुलस्य वा
स्वामी यो वाऽस्माकं संमुखं व्रजतीति भणिते एवमसंखड-
तेः सह संजाते ततश्च भाजनभेदादयो दोषाः । अथ म-
ण्डल्यां रचितायां सागारिकाः समागच्छन्ति ततो महा-
न्तमुद्गाहं कुर्युः ।

अमुमेवार्थे सविशेषमाह—

भक्तद्विगो सज्भाए, पडिलेहण रत्तिगेएहणे जं व ।

पुव्वएहम्मि तु गहणं, परिहरिया ते भवे दोमा ॥६८५॥

भक्ताधिना मण्डल्यां भोजनं स्वाध्यायं प्रत्युपेक्षणा वा
क्रियमाणां विलोक्येति उद्गाहं उद्धं वक्रं वा ब्रुवीरन्, त-
त्रापि तथैवासंखडिदोषः । अथ ते सागारिकाः प्रविष्टाः
सन्तो वसन्ति न प्रयच्छन्ति ततोऽपरं ग्रामं गच्छन्तुः । त-
त्र च विकालं प्राप्ताः सन्तो रात्रौ वसन्तिग्रहणं कुर्वन्तो य-
दोषजालमापद्यन्ते तन्निरूपणं प्रायश्चित्तम्, अतः पूर्वोक्त एव
वसन्तग्रहणं कर्त्तव्यम्, ततश्च ते पूर्वोक्ता दोषाः परिहृता
भवन्ति ।

किं च—

क्रांतुहल आगमणं, संखंडेणं अकंटगमणादी ।

ते च व संखडादी, तसहिं व न देति जं चऽन्नं ॥६८६॥

मण्डल्यां सागारिकाः कुतूहलेनागमने कुर्युः, तत्र कस्या-
पि संयतस्य संक्षोभेण भक्षपानस्य कण्टगमादिकमध्याना-
गमनप्रभृतिकं भवेत् । अथवा—कोऽप्यसहिष्णुवेत्यात् किमेत-
न् प्रति कथयत, तत एवासंखडादयो दोषाः । अथ सागा-
रिकमिति कृत्वा अभुक्ता एव भक्षपानव्यग्रहस्ता ग्रामं प्रवि-
शन्ति, तत्र च येः सममसंखडे कृतं तत्र ते वसन्ति न प्रय-
च्छन्तुः, अन्यानपि च ददतो निवारयेयुः । एवं च तत्र नि-
वसतावप्राप्यमाणायां यदन्यदोषजातमासज्जते तन्निरूपणं
प्रायश्चित्तम् ।

अथ वसत्यभावादकृतभोजना एवम्यं ग्रामं गच्छन्तु—

स्तन इमे दोषाः—

भारेण वेयणा य, अनपेहा स्थाणुमाइए दोसे ।

हरियाइसंजमम्मी, परिगलमाणे य छकाया ॥ ६८७ ॥

भक्षपानस्योपकरणस्य च संशान्धनां भारेण वेदना भवेत्,
तथा च स्थाणुकण्टकादीन् दोषाननपेक्षतश्चात्मविग्राधना,
यत्पुनरीर्याया अशोधनं सा संयमविग्राधना । परिगलति
भक्षपाने पदकायविग्राधना ।

तत्र प्राप्तान् दोषानभिधिसुराह—

पविसणमगणठाणे, वेमिन्थिदुगुंछिण य सुणे य ।

सज्भाए संथारे, उच्चारे चेव पासवणे ॥ ६८८ ॥

अन्यस्मिन् ग्रामे विकालवेल्यायां प्रवेशं कृते वसन्तर्माणे प-
रस्परस्फटितानामाकारणेन महानधिकरणदोषो भवति । व-
श्यास्त्री (वा) पाटके चर्मकारादिस्थाने वा जुगुप्सिते तिष्ठतां
वक्ष्यमाणं दोषजातम् । शून्यगृहादीं वा प्रत्युपेक्षितायां संस्ता-

रकमुष्णारं प्रस्रवणं च कुर्वतां च बहवो दोषा भवन्तीति
द्वारगाथासमासार्थः ।

अर्थनामैव विवृणोति—

सावय तेणे दुविहा, विराडणा जा य उवहिणा उ विणा ।

गुम्भियगहणाहणणा, गोणादी चमदणा रत्ति ॥६८९॥

विकालं प्रविशतां श्व (स्वा) पदभयं भवति । स्तेना द्विधा-
शरीरापहारिणः, उपकरणापहारिणश्च । ते तदानीमभिद्रव-
न्ति । उपधावपहने या तेन विना तृणग्रहणार्थमेवनादिका
संयमविग्राधना तन्निरूपणं प्रायश्चित्तम् । अथवा—स प्रत्य-
न्तप्रदेशवर्त्ती ग्रामस्ततस्तत्र बद्धस्थानकर्मात्मिका आरक्ष-
कपुरुषाः स्तेनादीनामिनीयमानान् रक्षन्ति, ततो विकाल-
वेल्यायां प्राप्तानां स्तेना अमी इति बुद्ध्या ग्रहणाहननादि-
कं कुर्युः । अथवा—विकालं प्रविशन्तां गवादिभिः पादप्र-
हारादिकां चमदनामासादयन्ति । एते रात्रौ प्राप्तानां दोषाः ।

किञ्च—

फिडिताऽन्नान्नोऽऽगारण, तेणा रत्ति दिया व पंथम्मि ।

ममाणाइवेसकुच्छिय, तवोवणं मूमगा जं च ॥ ६९० ॥

विकाले वसन्तिगोवपणार्थं पृथक् २ गतास्ततः स्फटि-
ताः—परस्परपरिभ्रष्टाः सन्तोऽन्योन्यामाकारणं—द्वयाहरणं
कुर्युः, स्तेनकास्तद्वचनं श्रुत्वा रात्रौ मुपितुमभिलषेयुः, दिवा
वा द्वितीयं दिवसे पाथ-मार्गे गच्छन्तः स्तेनका मुपेयुः ।
श्वानादयो वा रात्रौ वसन्तिगोवपणार्थं पर्यटन्तस्तान् उपद्र-
वन्तुः । 'वेसकुच्छिय' इति रात्रौ च वसन्तिगोवपयन्तः कि-
मेतद् गृहं वेश्यापाटकस्य प्रत्यासन्नमुत नेति । यद्वा—किमे-
तच्चर्मकारकादिजुगुप्सितकुलासन्नमाहोश्विघ्नोति । एवं च
जनास्ते वेश्यापाटकासंज्ञं प्रतिश्रयं वसन्तुः । ततो लोको
व्यात्—अहो तपोवनमध्यासते जितेन्द्रिया अमी महर्षय
इति । अथ जुगुप्सितस्थानासंज्ञं स्थितास्ततो लोका ब्रुवीरन्
स्वस्थानं मूर्खकाः समागता एतदप्येवं जानीया इति भावः 'ज
च' इति यच्च रात्रौ अन्योन्यालपनं अप्कायानयनादिकमपि
करणं तन्निरूपणं प्रायश्चित्तम् । तथा तत्रोपाश्रये रात्रौ प्रा-
प्ताः सन्तः कालं भूमिर्न प्रत्युपेक्षितां कृत्वा यदि स्वाध्यायं
न कुर्वन्ति ततस्मृत्तार्थनाशादयो दोषाः । अथ कुर्वन्ति ततः
सामाचारीविग्राधना ।

अथ संस्तारकद्वारं व्याख्याति—

अप्पडिलेहियकंटा, विलं व संथारगम्मि आयाए ।

छकायाण विराहण, विलीणं सहऽन्नहाभावो ॥६९१॥

अप्रत्युपेक्षितायां वसन्तो कण्टका भवेयुः, विलं—सर्पादिभे-
दान्ध ततः संस्तारके प्रस्तार्यमाणे आत्मनि विग्राधना ।
भावतः पृथिव्यादयो दोषाः, पदकायास्तत्र भवेयुः तेषां सं-
स्तारकनाक्रम्यमाणानां विग्राधना भवति । विलीनं वा—जुगु-
प्सितं वा संज्ञाकार्यक्यादिकं तत्र भवेत्, ततः शैलस्य जु-
गुप्सया अन्यथाभावो—निष्क्रमणाभिप्रायो भवेत् ।

अथाश्चारप्रस्रवणद्वारद्वयं युगपदाह—

स्थाणुगकंटगवाला, विलम्मि जह वोमिरिज्ज आयाए ।

संजमओ छकाया, गमणे पत्ते अइते य ॥ ६९२ ॥

अप्रत्युपेक्षितं प्रतिश्रयं स्थाणुकगटकड्याला भवेत्तुस्तदा-
कुलं-विलसमाकुले वा प्रदेशे यदि व्युत्सृजति तेन आन्म-
विग्राधना । अथ पृथिव्यादिपटकायवात भूभागे व्युत्सृजति
ततः संयमविग्राधना । एते द्वे अपि विग्राधने ' गमण ' ति
संज्ञाकार्यकीव्युत्सर्जनार्थं वा गच्छतः । ' पत्ते ' ति संज्ञा-
भुव-कार्यकीभुवे वा प्राप्तस्य ' अहने य ' ति संज्ञा कार्य-
की वा व्युत्सृज्य भूयाऽपि वसति प्रविशतो यथासंभवं
मन्तव्यं ।

अथ विग्राधनाभयान्न व्युत्सृजति तत इमं दापाः—

मुत्तनिरोहे चक्रुः, वच्चनिरोधेण जीवियं जहइ ।

उड्डनिरोहे कोठं, गलन्नं वा भवे तिमु वि ॥ ६६३ ॥

मूत्रनिरोधे विधीयमाने चक्षुरपहन्यते । वचः—पुरीषं
तस्य निरोधेन जीवितं परित्यजति । आचराद्व मरण-
भवतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं-वमने तस्य निरोधे कुष्ठं भवति । ग्लाने
वा सामान्यतो मान्द्ये त्रिष्वपि सूत्रपुरीषवमनेषु निरुध्यमा-
नेषु भवेत् ।

यत एते दापाः श्रुतः—

पहमविद्याए तम्हा, गमणं पडिलेहणाए वसो य ।

पुचवठिया जइ गच्छं, ठवेतु बाहिं इमे तिभि ॥ ६६४ ॥

तस्मात्प्रथमद्वितीयस्यां वा पौरुष्यां विवर्जितप्रांम ग-
मने कृत्वा ततो वसतः प्रत्युपेक्षणा प्रवेशश्च तस्यां कर्त-
व्यः । कथमित्याह—यदि तत्र केऽपि साधवः पूर्वस्थिताः स-
न्ति तदा सर्वेऽपि प्रविशन्ति । अथ न सन्ति पूर्वस्थितास्त-
तो गच्छं कश्चित् वृत्तादग्रे वाहिः स्थापयित्वा इमे ईदृशा-
स्त्रयः साधवो ग्रामं प्रविशन्ति ।

परिणयवधगीयन्था, हयमंका पुंल्लचिलिमिलीदारि ।

तिभि दुवे एकां वा, वमहीपहट्टया पविरे ॥ ६६५ ॥

गीतार्थो परिणतवयसः श्रुत एव हनशङ्का—अशङ्कनी-
याः ते गुरुमापृच्छय दण्डप्राञ्जलिकं चिलिमिलीद्वयकाश्च
गृहीत्वा त्रयो जनास्तदभावे तौ जना तदप्राप्तावेका वा
वसतिप्रत्युपेक्षणां ग्रामं प्रविशति । ततो वसति गृही-
त्वा प्रसृज्य च चिलिमिलिकां च दत्त्वा सवालवृद्धमपि
गच्छं तत्र प्रवेशयति ।

अथ विकालेवलायां न प्रवेष्टव्यमिति यदुक्ते तदपवदञ्चाह-
विइयं ताह पत्ता, एण व ततो उवस्मयं न लभे ।

सुन्नघरंदुले वा, उज्जाणे वा अपरिभोगे ॥ ६६६ ॥

द्वितीयपदमत्राभिधीयत—तदानीं विकालेवलायां प्रवेष्टव्यं प्राप्ताः,
यद्वा—प्रगे—प्रभाते प्राप्ताः परमुपाश्रयं न लभन्ते ततो विकालं
प्रविशन्तः प्रभातप्राप्ताश्च दिवा शून्यगृहे देवकुले वा उद्याने
वा अपरिभोगे—जनोपभोगागते तिष्ठान्त तत्रैव च समुद्दे-
शनं कुर्वन्ति ।

आवाय चिलिमिलीण, रन्ने वा निम्भये समुद्दिशणं ।

मभयं पच्छापामइ, कमदगकुरुयावमंतरिया ॥ ६६७ ॥

अथ शून्यगृहादौ सागारिकाणामपि यतो भवति ततः
चिलिमिलिका दत्त्वा समुद्देष्टव्यम् । अरण्ये वा यदि नि-

भयं ततस्तत्र गत्वा समुद्दिशन्ति । अथारण्यं सभयं वसन्ति-
समीपे एव यः प्रच्छन्नप्रदेशस्तत्र समुद्देशनं कर्तव्यम् ।
अथ प्रच्छन्नस्थाने नास्ति ततस्तत्रैव शून्यगृहादौ कमठकेषु
शुक्लेषु सवाहाभ्यन्तरं लिप्तेषु कांस्यकांदकाकारेषु समु-
द्दिशन्ति । कुरुवायसमुद्देशनानन्तरं पादप्रक्षालनादिका ब-
हुना द्रव्येण कर्तव्याः । समुद्दिशन्तश्च भ्रान्तः—साधकाशाः
बृहदन्तराला उपावशन्ति । एते कृत्वा बाहिरेव संज्ञादि व्यु-
त्सृज्य ततो ग्रामं प्रविशन्ति, प्राविष्टाश्च या पूर्वं भिक्षां हि-
रदमानवसतिः प्रत्युपेक्षिता तस्यां वसन्ति ।

कथमित्याह—

कोट्टग मभा व पुचं, कालवियासादि भूमिपडिलेहा ।

पच्छा अतिति रत्ति, अहवण पत्ता निर्मि चव ॥ ६६८ ॥

कोट्टक—आवासविशेषः, सभा प्रतीता, एवमादिकं यत्पूर्वं
भिक्षां पर्यर्ताहः प्रत्युपेक्षितं तत्र कालग्रहणयोग्यां भूमिं
विचारस्य च—संज्ञायाः, आदिशब्दान् कारिकायाश्च भूमिं
सूर्ये ध्रियमाण एव प्रत्युपेक्षन्ते । ततः पश्चात्सर्वेऽपि वस-
तो रात्रौ प्रदोषसमये अतियन्ति ' अहवण ' ति अथवा ते
साधवो निशायामेव प्राप्ता भवेयुः ।

ततः कां विधिगिन्याह—

गोम्मियभेमणममणा, निम्भयवहिटाण वमहिपडिलेहा ।

सुन्नघरपुचवभणिण, कंचुग तह दारुदंडेण ॥ ६६९ ॥

गुल्मेन—समुद्देशेन चरन्तीति गोम्मिकाः—स्थानरक्षपालास्ते
यदि भीषणं—वित्रासनं कुर्वन्ति ततो वक्रव्यं धमणा वये न स्त-
नाः यदि रात्रौ यात्रा निभयो भवति तदा ' टाण ' ति । वहिरेव
गच्छन्तावदवस्थानं करोति, वृषभास्तु वसतिप्रत्युपेक्षणां
ग्रामं प्रविशन्ति तत्र च शून्यगृहं पूर्वभरणेन विधिना प्रत्यु-
पेक्ष्य सर्पादिपतनभयान् गोपालकं पारिधाय दारुदण्डेन प्रा-
ञ्जलिकेन वसतिमुपरि प्रस्फोटयन्ति ततो गच्छं, प्रविशति ।

अथ संस्तारकग्रहणविधमाह—

संभारगभूमितिगं, आयरिण ससगाण एक्केकं ।

रुंदाए पुष्फकिन्ना, मंडलिया आवली इतरं ॥ ७०० ॥

' आयरिण ' ति पट्टीसमस्योर्गर्थे प्रत्यभेदादाचार्यस्य योग्यं
संस्तारभूमित्रयं प्रथमतो निरूपणीयम् । तत्रका निघाता सं-
स्तारकभूमिरपरा प्रवाता, अनिवानप्रवाता च शपाळा सा-
धूनां योग्यामेकैकां संस्तारभूमिमेवेत्येतत् । इह वसतिस्त्रि-
धा विस्तीर्णा, क्षुल्लिका, प्रमाणयुक्ता च । तत्र रुन्दा नाम
विस्तीर्णाः घट्टशालादित्यर्थः । तस्यां पुष्पावकीर्णाः पुष्प-
कवचवकीर्णा अनियतक्रमा अयथार्थाः स्वपन्ति, येन सा-
गारिकाणामवकाशा न भवति । अथ क्षुल्लिका ततो मध्यं
पात्रकाणि कृत्वा मण्डलिकाकारेण पार्श्वतः शङ्गे । इतरा
नाम प्रमाणयुक्ता तस्यामावल्या पङ्क्त्या स्वपन्ति ।

अत्रैव विधिविपर्याये प्रायश्चित्तमाह—

सीमं इतो य पादा, इहं च मे वंधिया इहं मज्झं ।

जइ अगहियसंथारो, भणेइ लहुगोऽहिकरणादी ॥ ७०१ ॥

इतो मे शीर्षमितः पादौ भविष्यतः । इह च मे वादका
भाजमानि वा स्थाप्यन्ते, एवं यद्यद्गृहीतसंस्तरक आ-
स्मीयया इच्छया भणति, विगिटकादिकं च स्थापयति, तदा
लघुमासः प्रायश्चित्तम्, अधिकरणादयश्च दोषा भवन्ति । अ-
धिकरणं नाम-द्विर्तायोऽपि साधुचेवमेव ध्यात्, ममाप्यत्रैव
शीर्षादि भविष्यतीति । ततश्चास्थिभङ्गादयो दोषाः ।

यत एवमतः—

संथारगृहणीए, वेटियउक्तेवणं तु कायव्वं ।

संथारो धेत्तव्वो, मायामयविप्पमुक्कणं ॥७०२॥

‘संथारगृहणीए’ इति आर्षेत्वात् स्त्रीत्वं, संस्तरकग्रहणकाले
विगिटकाया उन्नेपणं कर्त्तव्यम्, येन सुखेनैव दृष्ट्या भुवि
संस्तरका विभक्तं शक्यन्ते । स च संस्तरको यो यस्मै सा-
धुव दीयते स तेन मायामयविप्पमुक्केन ग्रहीतव्यः । माया
नाम-अहं सर्ताध्यो ममावेवावकाशं प्रयच्छत इत्यादि सुन्दर
तगावकाशलोभेनासङ्गतकारणानिवेदनलक्षणा, मद्देऽहकारः,
अहो अहममुमादपि गरीयान् येन मे शोभना संस्तर-
कभूमिं प्रदर्शति ।

अथ किमर्थं संस्तरकग्रहणकाले विगिटका उन्नेप्यन्ते ? ।

उच्यते—

ममविममाई न पामइ, दुक्खं व ठियम्मि ठायई अओ ।

नेव य अमंगवडादी, विणयो अममत्तया चव ॥७०३॥

विगिटका याद नोत्तिप्यन्ते, तदा गणावच्छेदिकादिसंस्तर-
कानां विभजमानः समव्यपमार्ण स्थानानि न पश्यति
अवकाशानित्यर्थः । तथा एकस्मिन्साधो विगिटकासहिते पू-
र्वे स्थिते सति अन्यो नातिष्ठति—स्थानं न शक्नोतीति
भावः । अपि च—विगिटकासुविज्ञासु असंख्यदोषा दोषा
नैव भवन्ति । यथारत्नाधिकं च संस्तरकग्रहणे
विनयः कृतो भवति । अममता च ममत्वे संस्तरक-
भूमिविषयं परिहृतं भवति । अतः साधुभिः स्वस्यो-
पकरणे प्रत्युपाक्षेपे, उपाक्षेपे च प्रमार्जिते मृगमिव क्लृप्त्यम-
आर्या ! उन्नेप्यत स्वां विगिटकाः, एवमुक्ते यो नोत्तिप्यति
तस्य मासलघु । अथ विगिटकासु समुत्तिप्यमाणासु
कार्त्तव्यमां मायां कुर्यात् ।

संथारगृहणीए, कंटगवीयारपामवणधम्मं ।

पयलायणमासगुरुं, मेसंसे वि मामियं लहूगं ॥७०४॥

संस्तरकग्रहणकाले ममसुन्दरभूमिलोभेन कण्टकोद्धरण-
महं संप्रति कार्ण्यामि, विचारं वा-संज्ञायुत्सृष्टं प्रखणं वा
कर्त्तुं बहिर्गमिष्यामि, धर्मं वा शय्यातगादरेषु कर्त्तव्यामि
इत्यादि ध्यात् । प्रचलायन स्वपनमिदानीं विदध्यात् । एवं
शेषेषु कण्टकादिषु मायाभेदेषु मासलघुकम् ।

अथ कण्टकादिपदानि विवृणोति—

दुक्खं ठिओ व निज्जइ, नियाणुघाएण पेज्झिउं मक्का ।

जा वि वणे अवणेहिइ, तं पि य नेहामि इति मंता ॥७०५॥

संथारभूमिलुद्धो, भणइ छंदेण भंत ! गिण्हत्तो ।

संथारगृहणीओ, कंटकमहमुद्धरामेणं ॥७०६॥

कोऽपि समसुन्दरं अवकाशं संस्तरकं कर्त्तुकामस्तत्र चा-
परः कोऽपि साधुः स्थितः—उपविष्टो वर्त्तते, स च दुःखं दुः-
खेन नीयते अन्यत्र स्थाप्यते, नचानुपायेन कण्टकोद्धरण-
विव्याजमन्तरेण परित्यक्तं शक्यः, योऽपि ‘वणे’ इति मदीयं
कण्टकमपनेष्यति तमप्यहं क्षाम्यामीति मत्वा संस्तरकभूमि-
लुब्धो भणति—भदन्त ! इह संस्तरकभूमिं लब्धेन स्वाभिप्रायेण
गृहीत अहं पुनरत्र कण्टकमेतमुद्धरामीति, एवं मायाकरणे
मासलघु प्रायश्चित्तम् ।

अथ सद्भावादेव कण्टको लग्नस्तत्र किमित्यत आह—

लग्गे वऽण्हियामम्मि, कंटए उक्खिंवे वि अक्खेणं ।

मज्झिक्खवगमवणेत्ता, कमागयं गेण्हह ममं पि ॥७०७॥

वा इति अथवा सद्भावेनैव तस्य कण्टको लग्नः, स चानाश्रम-
हः सोदुमशक्यः । ततो विगिटकामन्येनोत्तेपयन्, उन्नेप्य
च ध्यात् मदीयकण्टकमपनाय क्रमागतं ममापि योग्यं सं-
स्तरकं गृह्णाति । एव शुद्धः ।

अथ विचारादीनतिदिशन्नाह—

एमेव य वीयारं, उज्ज. अणुज्जू तंहव पामवणे ।

धम्मकहालक्खेण व, आवज्जइ मामियं मायी ॥७०८॥

एवमेव विचारविषयऽपि अणुज्जुक्खवक्ख्यः, मायी अ-
मायी चेत्यर्थः । तथैव प्रखणद्वारेऽपि विभाषा कर्त्तव्या ।
धर्मकथाया वा लक्ष्येण-व्यांजनं कार्त्तव्यं क्रमागतसंस्तरकं
व्यत्यासे करोति सोऽपि मायी-मायावान्ति कृत्वा मासिकं
लघुकमापद्यते । अथ सद्भावतो धर्मकथां करोति ततः शुद्ध
पट ।

अपि च तदानीं सद्भावतो धर्मकथायां विधीयमानाया-

ममी गुणाः—

दुवियडुबुद्धिमल्लणं, मड्ढा मज्जायंगयराणं च ।

तिन्थवियडुपभावण, अमारियं चव कहयंते ॥ ७०९ ॥

श्रोतृणां दुर्विदग्धा—विपरीतशास्त्रपल्लवप्राद्विणी बुद्धि-
स्तस्या मलने-मर्दने कृतं भवति । शय्यातगस्य इतरेषां च
श्राद्धानां श्रद्धा वर्द्धिता भवति । धर्मश्रवणानन्तरं च बहुषु
प्रव्रज्यां प्रतिपद्यमानेषु तीर्थस्य विवृद्धिः कृता भवति । प्र-
भावना च प्रवचनस्य जायते । अहो विजयंत जेनन्दशासनं,
यत्रेदशी धर्मकथा लब्धिसंपन्ना इति । योऽपि च
सागारिका बहिर्धर्मश्रवणव्याप्तमाः सन्तः—प्रति—
श्रयमध्ये न प्रविशयुः, ततश्च साधनामुपकरणं प्रत्यु-
पेक्ष्यमाणानामसागारिकं भवति । एवमेतं गुणा धर्मं क-
थयति भवन्ति ।

अथ प्रचलायनद्वारं भावयति—

मा पयल गिण्ह मंथा-रमं ति पयलाइए वि जइ वुत्तो ।

को नाम न निगिण्हइ, खणमत्तं तण गुरुओ सो ॥७१०॥

गणावच्छेदिकादिना कार्त्तव्यप्रचलायमानो भणितः, मा
प्रचलायस्व गृहाण संस्तरकामित्युक्तेऽपि यद्यसौ प्रचलायते
ततो ज्ञातव्यं शठ एषः । कुत इत्याह—को नाम महानिद्रा-
लुपि क्षणमात्रं यावता संस्तरको गृह्णात, तावत्मात्र-
कालं निद्रां न निगृह्णाति, स तु तावन्तमपि कालं निद्रा-
निरोधमकुर्वाणः परिस्फुटं मायावी मन्तव्यः । अतः

एव 'से' तस्य तीव्रतरमायायिनो मासगुरु प्रायश्चित्तम् ।

अथ संस्तारकग्रहणे विधिमाह—

वित्थिन्नकुट्टिमतले, उहगए विसमए य धेप्पंते ।

हाइ अहागइणियं, राइणियाते इमे होति ॥ ७११ ॥

विस्तीर्णायां वा उहगायां वा-संपूर्णायां वसतौ कुट्टिमतले च विषमं वा भूभागं यथारत्नाधिकं संस्तारको गृह्यते । तच्च रत्नाधिका इमे भवन्ति ।

उवसंपज्ज गिलाणे, परित्तखमए अवाउडियंथेरे ।

तेण परं वित्थिणे, परियाए मो त्ति मे तिणि ॥ ७१२ ॥

प्रथमतो गुरुणां संस्तारकत्रयं दत्त्वा ततो यो ज्ञानार्थमुपसंपदं प्रतिपन्नस्तस्य संस्तारको दातव्यः, ततो ग्लानस्य, ततः परीक्षोपधेः, ततः क्षपकस्य, ततः अपावृतकस्य-अपावृतेन मया सकलाऽपि रजनी गमनीयित्वेन प्रतिपन्नाभिग्रहस्य, तदनन्तरं स्थविरस्य-भुतम वयसा वा वृद्धस्य ततः परं विस्तीर्णे प्रतिश्रय पर्यायेण रत्नाधिकक्रमेण संस्तारको ग्रहीतव्यः, परं मुक्त्वा अमृन् श्रीन् जुल्लकशैक्षवैयावृत्यकरान् वक्ष्यमाणगाथायामभिधास्यमानान् । आह—उपसंपन्नग्लानादीनां क्रियतां प्रथमं संस्तारकप्रदाननानुग्रहः, यस्तु तपस्वी विपुलां निर्जेरामभिलषम् स्वयंभवापावृतेन मया स्थातव्यमित्येवमभिगृह्णाति तस्य किमर्थं स्थविरादिभ्यः प्रथमं संस्तारको दीयते ।

कामं सकामकिञ्चो, अभिगगहो नो बलाभिओगेणं ।

तणुसाहारणंहेउं, तहवि निवाए व ठावेति ॥ ७१३ ॥

काममनुमतमिदं स्वकामेन—स्वकीयया एव इच्छया कृत्यः कर्त्तव्योऽभिग्रहो न तु बलाभियोगेन परं तथापि न तु साधारणहेतोः शरीरस्य शीतोपद्रवसंरक्षणनिमित्ते निवान् प्रदेशं तं स्थापयन्ति ।

कुत इति चेदित्याह—

अन्नोष्णकारेण वि निज्जरा जा,

न सा भवे तस्स विवज्जणं ।

जहा तवस्सी धुणुते तवेणं,

कम्मं तहा जाण तवोऽणुमंता ॥ ७१४ ॥

अन्यान्यकारो नाम—परस्परं वैयावृत्यकरणं तेन या निर्जेरा विशिष्टकर्मक्षयरूपा सा तस्य अन्यान्यकारस्य विपर्ययेण—व्यतिरेकेण न भवति । यथा किल तपस्वी तपसा कर्म-ज्ञानावरणादि धुनोति, तथा यस्तस्य साहाय्यकरणेन तदीयतपसोऽनुमन्ता तमपि तथैव कर्मक्षयकारिणे जानीहि अतो गुरुमवापावृताभिग्रहकस्यानुग्रहविधानम् ।

अथ यदुक्तममृन् श्रीन् मुक्त्वंति तस्य व्याख्यानार्थमाह—

वीहंत एव खुड्डं, वेयावच्चकरे सेहो (जम्म) पामम्मि ।

विसमऽप्य तिन्नि गुरुणो, इतरं गहियम्मि गेरहंति ॥ ७१५ ॥

जुल्लकस्वभावादेव विभ्यन् भवति ततो बहिः स्थाप्यमानः कुजितरुवितादि कुर्यात्, अतो यस्मिन् परिवर्त्तयति तस्य सर्वापि स्थाप्यन्ते । वैयावृत्यकरणं—ग्लानस्य प्रतिचूरकः स ग्लानपार्श्वे क्रियते । शैक्षो यस्य पार्श्वे भिक्षां गृह्णा-

ति तस्यान्तिके स्थापनीयः । तथा विषमे वा अल्पे वा संकीर्णे प्रतिश्रये श्रीन् संस्तारकान् गुरुणां दत्त्वा तत इतरं उपसंपन्नादयो गुरुभिर्गृहीते सति संस्तारकत्रयं यथाक्रमेण गृह्णन्ति एव संग्रहगाथासमासार्थः ।

अथास्या एव पूर्वार्द्धे विभावयिपुराह—

वीहेज्ज बहिं ठवितो उ खुड्डो, तेणाइगं मो य अजग्गरा ये ।

सारेइ जो तं उभयं च नेई, तस्सेव पासम्मि करेति तं तु ७१६

जुल्लको बहिः स्थापितः सन् अजागरणशीलश्चासौ बहिः सुप्तः, स न केनापि उत्थापितः प्रतिक्रमणं वलायामपि न जागृयात्, ततो यस्मिन् जुल्लकं सारयति भिक्षां प्राहयति उभयं च-संज्ञाकार्यकीलक्षणं तदीयं यो नयति परिष्ठापयति तस्यैव पार्श्वे तं कुर्वन्ति ।

संथारगं जो इतरं व मत्तं,

उच्चत्तमादी व करेइ तम्म ।

गाहंइ सेहं खलु जो य मेरं,

करेन्ति तस्सेव उ तं सगासे ॥ ७१७ ॥

ग्लानस्य संस्तारकं यः करोति, इतरद्वा संज्ञाव्युत्सर्जनं यो ग्लानं कारयति, मात्रकं वा परिष्ठापयति, उच्चत्तमपरावर्त्तनादीनि वा तस्य ग्लानस्य यः करोति तं वैयावृत्यकरं तस्यैव पार्श्वे स्थापयन्ति यो वा शैक्षं मेरं समाचारी प्राहयति तं तस्यैव सकाशे कुर्वन्ति ।

एवं विस्तीर्णायां वसतौ तावद्विधिरुक्तः । अथ—

संकीर्णायां विधिमभिधिसुराह—

समविसमा थेराणं, आवलिया तत्थ अप्पणो इच्छा ।

खलपवायनिवाण, पाहुणए जं विहिग्गहणं ॥ ७१८ ॥

संकीर्णायां वसतौ सर्वत्रापि संस्तारणीयेन पुनर्विषम इति कृत्वा कश्चिदप्यवकाशश्चान्यो मोक्षव्यः । तत आवलिकया पट्टया यथारत्नाधिकं विभज्यमाना संस्तारकभूमिः स्थविराणां—वृद्धानां समा वा समागच्छेद्विषमा वा । तत्र विषमायां तेषामात्मीया इच्छा । कोऽर्थः—यदि सहिष्णुतया विषमोऽपि संस्तारयितुं शक्नुवन्ति ततस्तत्रैव संस्तारयन्ति । अथ असहिष्णुवस्तदा समां भूमिमनुज्ञापयन्ति । 'खल' इति यस्य खलः स्यन्दते तस्य मध्ये अवकाशः समायातस्तेन विधिके अवकाशे यः संस्तारकः सोऽनुज्ञापनीयः । यः पित्तलः, स प्रवाते स्थातुर्माभिलषति यो वातुलः स निवाते । एतयोः परस्परं संस्तारकपरावर्त्तो भवति । प्राधूर्णिक आचार्यादिः समागतः तस्याऽपि यद्विधाना वक्ष्यमाणेन संस्तारकग्रहणं तदनुज्ञातमिति पुरातनगाथासमासार्थः ।

अथैनामेव विभावयिपुराह—

विसमो मे संथारो, गाढापामा मे एत्थ मज्जंति ।

को देज्ज मज्ज्ठ ठाणं, ममं ति तरुणा मयं वेति ॥ ७१९ ॥

संस्तारकभूमिः स्थविराणां विषमा तरुणानां समा याता । यः स्थविरः असहिष्णुः स वृथात् विषमो मे मदीयः संस्तारकः पार्श्वोऽपि चात्र विषमे शयानस्य गाढं मम भज्यन्ते, अतः को नाम मह्यं समं स्थानं दद्यादिति । ततो ये तरुणास्ते

स्वयमेव गुरुभिरनुक्ता वृथेत—अस्माकमवकाशं नृपं
संस्तारयत ।

जइ पुण अछिज्जेता, न दिंति ठाणं बला न दावेति ।
देति तह पुच्छणादी, बहिभावा संखडं मा वा ॥७२०॥

यदि पुनस्तृणाः समं भूभागमधीमाना अपि न प्रय-
च्छन्ति, ततो वृषभा मृत्यो वा न तैर्वलादापयन्ति । मा ब-
लाहाप्यमानान्ते बहिर्भावे गच्छेयुः, असेखडं वा कुर्युः । स्थ-
विराश्च तत्र विषमेऽवकाशे पादप्रोच्छूर्नादिकं दर्शयन्ति, येन
सुखमेव संस्तारयितुं शक्यते ।

खलद्वारमाह ।

मज्झस्मि ठाओ मम एम जातो,
पामंदए निच्च ममं च खलो ।

वाओ मरावस्म य नऽन्थि एत्थं,
सिधिज्जेलेण य मा हु सुत्ते ॥ ७२१ ॥

श्रेष्ठमलो व्रयात्—मम तावदपि स्थायः—अवका-
शो मध्ये संजातः, मम च खलः—श्रेष्ठमा नित्यं प्रस्यन्दते ।
अत्र चोभयतोऽपि पार्श्वेऽपि संस्तारकार्कागणे शरावम्य-
म्वलमल्लकस्य नास्त्यवकाशः । अत्र संस्तारयन् अहं
प्रत्यासन्नसुमान् शरावमाधुनापि मा श्लेष्मणा सिञ्चेयान्ति
ततो यस्य विविक्तं प्रवेशं संस्तारकः स तस्यान्तर्मायम-
वकाशं प्रयच्छति ।

प्रवातनिवातद्वारमाह—

निदं ण विदामि य उद्धरणं,
को मे पवायस्मि दएज्झ भूमिं ।

सीएण वाएण य मज्झ बहिं,
न पक्ख अन्न महऽन्नमाह ॥ ७२२ ॥

पिप्पलो व्रयात्—अहमिह निवाते संस्तारयन् उद्धरण-
प्रमाणतापेन तिद्रो न विन्दामि—न लभे, अतः को नाम प्र-
वाते भूमिकां दद्यात् । अथानन्तरमन्यो वातलः स आह-
व्रयात्, शान्तेन वातेन पीड्यमानस्य मम बहिः, सुप्तस्यान्नं न
पच्यते—न रीर्यति । तत एते परस्परं संस्तारकं परिच-
क्षयतः । इह मग्नहमायाया खलप्रवातनिवातमग्नहणमुपलक्षणं
तेनैवमर्थीयते ।

जो एति एकं न उ एकलेणं,
ठवेति तं सूरगहस्म पामे ।

एकस्मि खंभस्मि न मत्तहन्थी,
वज्झन्ति वग्धा न य पंजं दो ॥७२३॥

यः एकः असेखादिकः—कलहनशीलः इत्यर्थः, तमेकं सह
न योजयान्ति, किं तु यः शूरो ग्राहकः—कलहादिकुचता शि-
क्षा कर्तुं समर्थः तस्य पार्श्वे ते स्थापयन्ति, यतः एकस्मिन्
आर्त्तानस्तस्मै द्वौ मत्तहन्तिनौ न वध्यते, परस्परं भग्नु-
नभवात् । एवमेकस्मिन् पंजरे द्वौ व्याघ्रौ न प्रक्षिप्येते ।

अथ 'पाहुणं जे विंढग्गदण' नि पदं व्याख्यातुमाह—

रायणिओ आयग्गिओ, आयग्गिस्सेव अकमइ ठाणं ।
इतरं वमभट्टाए, ठायइ जे ते व दो एगो ॥ ७२४ ॥

यदि प्राधूर्णिक आचार्यो रक्षाधिकस्ततो सावाचार्यस्यैव स्था-
नभवकाशमाक्रामति । वास्तव्याचार्यस्थाने संस्तारयतीत्य-
र्थः । इतो वास्तव्याचार्यो वृषभस्यापाध्यायस्य वा अव-
काशं तिष्ठति संस्तारयति । अथाचार्यसत्त्वं संस्तारकस्य त-
न्मध्यादिकस्मिन् प्राधूर्णिकाचार्यं प्रमुक्तं 'जे ते वा दो एगो'
ति । ततो यौ तौ द्वाववशिष्यमाणा संस्तारकौ तयोरक-
स्मिन् वास्तव्याचार्यः संस्तारयति ।

अमं पुण आयग्गिओ, वसभो ममं अणंतं वसभो ।
संछोभपरंपग्गो, चरिमं मेहं व मोत्तणं ॥ ७२५ ॥

अथाऽसौ प्राधूर्णिक आचार्यः अवमपर्यायलघुस्तता वृषभ-
स्यावकाशं संस्तारयति । वृषभस्तु तदनन्तरमवमरात्रि-
कस्थानं स्वीकरोति । एवं संस्तारकाणां भेदा परस्परकः परंप-
रया स्थानान्तररसक्रमणरूपस्तावन्तदयो यावद् द्विचरम-
साधुः । यस्तु चरमः स्वपार्श्वस्थावकाशशरीरं तं शरी-
रं च मुक्त्वा तथा संस्तारको नान्यत्र संक्रामयितव्य इति
भावः ।

इदमेव व्याख्ये—

चरिमो बहिं न कीरड, मेहं न महायगा विहुयलं ति ।
रंगिडिपुग्गिमायं, सच्चं तत्थेव भावेति ॥७२६॥

चरमः—प्रत्यन्तवर्त्तो बहिर्गे क्रियते । शैक्षमाप महायकान-
शिक्षाग्राहकान् न विहुगतन्ति न स्फोटयति, बहिर्निष्काशयमा-
ना इह तौ बहिर्भावे गच्छन्तः, बहिर्भागमनतः प्रतिगमना-
दानं कुर्याताम् । अतः संस्तारकं संक्षिप्य तथा प्रस्तारणीयः,
यथा तयोर्गोचरे चरमशैक्षो, संस्तारको प्रतिश्रयमध्य एव पू-
र्येताम् । तथा चात्र रङ्गयं बुद्धिमन्तः पुरुषास्तेषां कर्त्तव्यः ।
यथा रङ्गभूमौ पूर्वं प्राकृतजनैर्गोष्ठायांमपि ये राजामा-
त्यधोष्ठप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः पश्चादागच्छन्ति तेषामुप-
शययोग्यावकाशान् दत्त्वा संक्षिप्ततरावकाशस्थापनेन प्रा-
गुपविष्टा अपि तत्रैव मापयन्ते । एवमस्माकमापि प्राधूर्णिकः
प्रधानपुरुषकल्पस्तस्तेषां यथायोग्यमवकाशान् दत्त्वा वृ-
षभाः संस्तारकभूमौ संक्षिप्य प्रयच्छन्तः संपूर्वानां सा-
धून् तत्रैव मापयन्तीति । वृ० ३ उ० ।

प्रतिपारकं शब्दासंस्तारमनर्पयित्वा न
गन्तव्यम्—

नो कप्पति निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा पाडिहारियं
सज्जामंथारयं आयाण अपडिहट्टु मेपच्चएत्तण ॥ २५ ॥

अस्य सूत्रस्य का. संबन्ध इत्याह—

अविदिणमंतर्गमिहं, परिकहणमियं पदिणमिहं जोगो ।
निग्गमणं वमभाणं, बहिं व वत्तं इमं अतो ॥६१६॥

अन्तरगृहे यत्परिकथनमुपदेशादानं तदवर्तमानं तीर्थकर्म-
हपातनाथाननुज्ञातम् । इदमपि प्रातिहारिकं शय्याभेस्तार-

समे भङ्गे तृतीयभङ्गे वा कस्विकास्तृणानि वा एकस्मिन् गृहे
अर्पयतोऽनर्पणे भवति । यत एतं दोषास्तस्मान्पृथक् पृथक्
सर्वैर्गण प्रत्यर्पणीयाः । कारणे पुनर्निर्पणीतमर्पयति ।

तदेव कारणमाह—

विद्यपयभूमिं वा, देसुद्राणं व बोधिकमणं वा ।

अद्वाणमीमं वा, संल्लोवपधानितं तुगियं ॥ ६२८ ॥

द्वितीयपदे संस्तारका ध्यामिनो भवेत्, देशास्थाने वा सं-
स्तारकस्वामी कुत्रापि गत इति न ज्ञायते । बोधिकमये
संस्तारकस्वामी साधवो वा नष्टाः, अध्वमार्थको वा साध-
स्वार्गते प्रभावितो भवेत्, यावन् संस्तारकं प्रत्यर्पयति
तावन् सार्थो दृग् गच्छति, अपरश्च सार्थो दुर्लभः ।

एतंहि कारणेहि, यच्चैतं कोऽपि तस्म उ गिवेदे ।

अप्पाहंति व मागा- रियाद् अमदममाहणं ॥ ६२९ ॥

एतैः कारणैः न प्रत्यर्पेयः, अध्वर्शापके च त्वरितं व-
ज्रतामकः कोऽपि साधुर्गत्वा तस्य संस्तारकस्वामिनो निवे-
दयति—अमुकस्मिन्कुल संस्तारकः प्रत्यर्पणीयः । अन्यसाधु-
नामसत्यभावे सागारिकादीन् 'अप्पाहंति' संदिशन्ति । एवं
संस्तारकोऽमुकस्यार्पणीयः, एष तृणकांश्चकामु विधिरक्तः ।

एमेव गमो नियमा, फलणमु वि होइ आणुपुर्व्याण ।

चउगे लहुगा माई, य नऽन्थि एयं तु नागतं ॥ ६३० ॥

एष एव गमो नियमान् फलकस्यापि आनुपूर्व्या
चक्रव्यो भवति, त्वरं प्रायश्चित्तं विशेषः । फल-
कमयस्य संस्तारकस्याप्रत्यर्पणे चतुर्लघुकः । मायि
ना यथा तृणेषु कस्विकामु वा शपरास्तृणकांश्चकाः
प्रक्षिप्यन्ते तथा फलकानां नास्ति प्रक्षेप इति भावः । ए-
तन्नानाव्ययं भवत्ययम् । वृ० ३ उ० ।

सागारिकसत्कं संस्तारमादाय विकरणं कृत्वा न संप्रदाजते
कल्पते—

नो कपड निगंथाण वा निगंथीण वा सागारियमंतियं
मेज्जासंथारगं आयाण अधिकरणं कट्टु संपव्वइत्तण (सू० २३)

अस्य संबन्धमाह—

संथारगअहिगारे, अहवा पडिहारिगा उ सागारी ।

नीहरिमा अणीहा रिमो य इति एम संबंधो ॥ ७३१ ॥

संस्तारकस्याधिकारोऽयमनुवर्तते इदमपि संस्तारक-
मृत्रमारभ्यते । अथवा-पूर्वमृत्र प्रातिहारिकः संस्तारक
उक्तः, अत्र तु सागारिकसत्कोऽभिधीयते । यद्वा-निर्हारि-
मोऽनिर्हारिमश्चेति द्विधा संस्तारकः, तत्र निहंरणमन्य-
त्र नयनम्, तद्वर्तुला निर्हारिमः अन्यत्र नीत्वा प्रत्य-
र्पणीय इत्यर्थः । तद्वर्तुला निर्हारिमः । तत्र निर्हारि-
म उक्तः । इह पुनर्निर्हारिम उच्यते, एष संबन्धः ।
अथास्य सूत्रस्य (२३) व्याख्या—न कल्पते निर्ग्रन्थानां
वा निर्ग्रन्थानां वा सागारिकः शय्यातस्तस्य सत्क
शय्यासंस्तारकमादाय-गृहीत्वा, अधिकरणं कृत्वा अधि-
करणं नाम—यन् साधुना करणं कृते तृणानां प्रस्तरण
कांश्चकानां बन्धन फलकस्य स्थापन तदनपनीय संप्र-
जितुं विदुर्नामिति सूत्रार्थः ।

अथ निर्युक्त्या विस्तारयितुमाह—

सागारिमंत विकरणं, परिमाडि अपरिमाडियं च व ।

तास्म वि मो चैव गमो, पच्छित्तुस्मग्गअववाण ॥ ७३२ ॥

सागारिकसत्कस्य संस्तारकस्य विकरणं कृत्वा गन्तव्यम् ।
स च परिशाटी, अपरिशाटी चेति द्विविधः । तत्रापि स एव
प्रायश्चित्तोऽर्गापवादेषु गमो मन्तव्यः ।

अविकरणं चेमे दोषाः—

किडु तुअट्टण बाले, गयगे उहणे य होइ तह चैव ।

विकरणपागुडुं वा, फलगतणमुं तु साहरणं ॥ ७३३ ॥

बालानां—कल्पस्थकानां क्रीडनं स्वर्गवर्तनं अन्यत्र नयनं
च दोषास्तथैव भवन्ति, ततो विकरणं कर्त्तव्यम् । कथाम-
त्याह—फलकस्य पार्श्वतः स्थापनमृद्धकरणं वा तृणेषु
सहरणम्—एकत्र मौलन तुशब्दात्कांश्चकामु बन्धनच्छाटनम-
र्त्तिककरणम् ।

इदमेव व्याख्याति—

पुंज वा पांमे वा, उवर्णि पुंजमु विकरणतणमुं ।

फल्लगं जत्तो गहियं, वाहाण विकरणं कुज्जा ॥ ७३४ ॥

यानि तृणाणि पुजान् गृहीतानि तानि पुंज एव निक्षेपणीया
नि, यानि पार्श्वतस्तानि पार्श्वे स्थापनीयानि, एवं तृणेषु वि-
करणं भवति । फलकं यतो गृहीतं तत्रैव नीत्वा यदि पार्श्वतः
स्थापितमासीत्तदा पार्श्वे, अथोर्ध्वे स्थापितमासीत्तत ऊर्ध्वे
स्थाप्यतांकांश्चका अपि यतो गृहीतान्मन्त्र बन्धान् छाटयित्वा
निक्षेपणीयाः । अथ व्याघातेन तत्र नेतुं न पार्यन्त तदा तत्रै-
व स्थापयित्वा नियमार्त्तिककरणं कुर्यात् ।

धितियमहमंथंडे य, देसुद्राणादिमुवकज्जेसु ।

एतंहि कारणेहि, मुद्रो अविकरणकरणे वि ॥ ७३५ ॥

द्वितीयपदे यथाभस्मृते विकरणं न कुर्यात् । न च प्राय-
श्चित्तमाप्नुयान् यथाभस्मृते नाम—(न)प्रक्रमत्तम्—
कपट्टादि देशाध्यायेषु पूर्वमुच्चारणेषु कार्येषु विकरणं
न कुर्यात् । एतैः कारणैः—विकरणाकरणेऽपि शुद्धः ।
वृ० ३ उ० ।

सागारिकसंस्तारकं सागारिकसत्कं बहिर्नयति—

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा सागारियमंतियं मेज्जासंथारयं
आयाण अधिकरणं कट्टु अणप्पाणिन्ता संपव्वयति संपव्व-
यंतं वा माइज्जइ ॥ ५६ ॥

अधिकरणं गाम ज संजंतेण कयं तणाण वा संथारणं के-
र्याण वा बंधो फलगस्स वा आअवरण एवे च गे अप्पाडित्ता
अणप्पाणिन्ता ययानि मासलहु । इमा गिज्जनी पांडगाहा ।
दोसु मिसिर्गगह्हासु गीइज्जानि वा दोसु वा पंदसु गिइज्ज-
नि, अधिकरणे इमे दासा । किडुतुयट्टणमाहा । कपट्टुमाण
किडुणं, तुअट्टणं थीपुग्गिमाण । तुयट्टेण अणायारसवण
अमन्थ वाहण उहणे वा, एतेसु चव ते दोसा, पच्छित्तं च पू-
ववत् । फलगस्स विकरणं पामांल्लय करानि, उहारे वा करेइ,
तणेसु साहारणं केवामु, यधणं छाटणे वा । पुंजाणं
सा गाहा । ज तणा पुंजानां गहिया त पुंज उच्यते ।

ज पाम्नातो गीहता न तहि ठवेयव्व । जं वा जतो ग-
हियं तं तहि ठवेयव्वं ति । कर्त्तमादीफलं जतो पदेमा-
तो गहिने तहि ठवेयव्वं । माम्कणं वा पुणं अतरा
याघाने उण्णं गियमावकरणं कायव्वं, यं करेज्जा विकरणं
या करेज्जा पायंजा पच्छित्तं । विनियपदगाहा । अहामंखडं
णाम—गिण्णकं पहादि । शयं पूर्ववत् । नि० सू० २ उ० ।

ज भिक्षु सागारियसंतिर्यं सज्जामंथारयं पच्चप्पिणित्ता
दोच्चं पि अणुण्णवित्ता अहिट्ठि अहिट्ठं वा साइज्ज
॥२४॥ ज भिक्षु पडिहारियं वा सागारियसंतिर्यं सज्जा-
संधारयं पच्चप्पिणित्ता दोच्चं पि अणुण्णवित्ता अहिट्ठं
अहिट्ठं वा साइज्ज ॥ २५ ॥

सज्जा एव संधारयां सज्जामंथारयां, अहवा—सज्जा-स-
ध्वंगिया, संधारयां अहिज्ज हत्थो । अथवा—सज्जा वसही
संधारयां पुण पडिस्सार्गिततरा वा । सामिणां अण्णं अण-
णुण्णवित्ता पुणो अधिद्वित्तं परिभुजति तस्स भासलहुं । स-
ज्जामंथारगगाहा—परिसाडि अपरिसाडी गिज्जायमाणा अ-
ण्णं गता अवसउण्हि पच्चागता सो य संधारयां तंहव
अच्छति, तं दोच्चं अणुण्णवित्ता पुणो अधिद्वित्तं परिभुजति
भासलहुं, आणाइया य दोसा । नि० सू० ४ उ० ।

सांप्रतं प्रातिहारकसंस्कारकप्रत्ययेण विधिमाह—

मे भिक्षु वा भिक्षुणी वा अभिकंखिजा संधारयं प-
च्चप्पिणित्ता, मे जं पुण संधारयं जाणिजा मंथंडं जाव
संताणयं तहप्पगारं संधारयं नो पच्चप्पिणित्ता । (सू०
१०४) मे भिक्षु वा भिक्षुणी वा अभिकंखिजा
संधारयं पच्चप्पिणित्ता, से जं पुण संधारयं जाणिजा
सअपंडं जाव संताणयं तहप्पगारं संधारयं पडिलेहिय,
पडिलेहिय पमज्जिय २ आयाविय २ विहृणिय २ तओ
संजयामव पच्चप्पिणित्ता । (सू० १०५)

‘से’ इत्यादि स भिक्षुः प्रातिहारिकं संस्कारकं यदि
प्रत्यर्पयितुमभिकाङ्क्षेद्भवतु जानायात्, तद्यथा—गृहकोक-
लकाद्यगृहकसंस्कारप्रत्युपक्षणयोग्यं ततो न प्रत्यर्पयति ।
किञ्च—‘से’ इत्यादि सुगमम् । आच्चा० २ भू० १ सू० २
अ० ३ उ० ।

प्रातिहारिकं शय्यासंस्कारमन्यसत्कं द्वितीयमप्यवग्रहमन-
नुज्ञाप्य न कल्पते—

णो कप्पह शिग्गंथाण वा शिग्गंथीण वा पाडिहारियं
वा सागारियसंतिर्यं वा सज्जामंथारयं दोच्चं पि उग्गहं
अणुण्णवित्ता बहिया गीहरित्तं । कप्पह शिग्गंथाण वा
शिग्गंथीण वा पाडिहारियं वा सागारियसंतिर्यं वा सज्जा-
संधारयं दोच्चं पि उग्गहं अणुण्णवित्ता बहिया गीह-
रित्तं ॥ ६ ॥ णो कप्पति शिग्गंथाण वा शिग्गंथीण वा
पाडिहारियं वा सागारियसंतिर्यं वा सज्जामंथारयं पच्च-
प्पिणित्ता दोच्चं पि तमेव उग्गहं अणुण्णवित्ता अहिट्ठि-

त्ता । कप्पति शिग्गंथाण वा शिग्गंथीण वा सज्जामंथारयं
पाडिहारियं वा सागारियसंतिर्यं वा सज्जामंथारयं
पच्चप्पिणित्ता दोच्चं पि उग्गहं अणुण्णवित्ता अहिट्ठित्तं
॥ ७ ॥ (व्य०)

अस्य सूत्रस्य संबन्धमाह—

संधारणसु पणए—सु अतरा छत्तदंडकत्तिहे ।

जंगमथेरे जयणा, अणुण्णपरिहं समक्खाया ॥ १२६ ॥

दोच्चं वऽणुण्णवित्ता, मणिया इमिगा वि दोच्चऽणुण्णवित्ता ।

नियउग्गहम्मि पढमं, वियइं तु परोग्गहे सुत्तं ॥ १२७ ॥

संस्कारकेषु पूर्वसूत्रेष्वधिकृतेषु अन्तरा छत्रदण्डकत्तचत्रि-
जङ्गमव्याघरं समस्तस्याऽपि गच्छन्त्यानुकम्पाहं यतना अन-
न्तरसूत्रेण समाख्याता ॥ १२६ ॥ संप्रति पुनः संस्कारकोऽ-
नेन सूत्रेण भग्यते एष सूत्रसंबन्धः । अथवा अन्यथा—
सूत्रसंबन्धस्तमेवाह—‘दोच्चं वे’ इत्यादि द्वितीयावग्रहानुज्ञाप-
ना जङ्गमव्याघरस्यानन्तरसूत्रेण भांगता । इयमपि सूत्रेणा-
भिधीयमाना द्वितीयावग्रहानुज्ञापना । ततः द्वितीयावग्रह-
हानुज्ञापनाप्रस्तावादिदं सूत्रं पूर्वसूत्रादनन्तरमुक्तम्, तत्र
प्रथममनन्तरसूत्रं निजकस्यात्मन्यस्योपकरणस्यावग्रहं अ-
नुज्ञापनाविषयम् । द्वितीयमधिकृतं तु सूत्रं परस्य-परकी-
यस्य शय्यातरसत्कस्यान्यसत्कस्य वा इत्यर्थः, अवग्रहे अ-
नुज्ञापनायां भवेनेन संबन्धेनायातस्यास्य व्याख्या । नो क-
ल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थानां वा प्रातिहारिकं शय्यासं-
स्कारकं शय्यादातृसत्कमन्यसत्कं वा द्वितीयमप्यवग्रहमन-
नुज्ञाप्य बहिर्दिहर्तुं नवरमनुज्ञाप्य पुनः कल्पते इति सूत्रसं-
क्षेपार्थः । व्य० ८ उ० ।

ज भिक्षु वा भिक्षुणी वा पाडिहारियं सज्जामंथारयं
दोच्चं पि अणुण्णवित्ता बहि गीणाइ गीणंतं वा साइज्ज
॥२४॥ ज भिक्षु वा भिक्षुणी वा सागारियसंतिर्यं सज्जा-
संधारयं दोच्चं पि अणुण्णवित्ता बहि गीणाइ गीणंतं वा
साइज्ज ॥ २५ ॥

पाडिहारिको प्रत्यर्पणीयो अभिजातरस्स वा संतिओ—
तं यदि पुणं माम्कणं दोच्चं अणुण्णवित्ता अतोहितो
बहि गीणति बाहिता वा अतो आनणांति तहाऽपि मा-
सलहुं, एस सुत्तथो ।

इमा गिज्जुत्ती । गाहा—

परिमाडिमपरिमाडी, सागारियसंतिर्यं व पडिहारि ।

दोच्चमणुण्णवित्ता, अतो बहि गेति आणादी ॥ १२६ ॥

कुसालितणमंथारयं परिभुजमाणं जस्स किञ्चि परि-
सडिति सो परिमाडी, वंसकप्पिमादी अपरिसाडी । दोच्चं
अणुण्णवित्ता जो गेति तस्स आणा अणवत्थादी दोसा
भवति । चादगाह—णणु सुत्तं अणुण्णवित्तस्स वि माम्सलहुं
वुत्तं गिक्कारणे, आचार्याद्वि—गिक्कारणे सुत्तं । अथो तु का-
रणे विधि दास्येति ।

अविधीय इमे दोसा । गाहा—

ताइं तणफलगा ने, तेणहडगाणि अप्पणो वाऽवि ।

णिजंतागहियाइं, सिवाणि तहा य असिवाणि ॥४६६॥

ते तणफलगा तस्स तेणाहडा वा अप्पणा वा तेणाह-
डेसु णिजंतेसु अंतरे पुव्वसामी ददंते गहियेसु साधू पु-
च्छित्तो जाति कहंति, जस्म ते ण कहंति वा तो उभयहा
वि दोसा, तम्हा दोसपरिहरणत्थं विही भण्णाति—सपरि-
क्खेवे उताणं अतो मासा बहि मासा अतो मासकप्पं का-
ऊणं विहिण्णगच्छंतो तत्थेव तणफलगा गेहंतु । अह ण
लब्भति अणणमाभं वयंतु । अह तेसु अमिवादिकारणा
अत्थि तो तेसि सव्वेसां फलयादीणं इमा विही ।

गाहा—

असुउवस्मयगमणे, अणपुच्छा णऽत्थि किंचि शेत्तव्वं ।

जो शेति अणपुच्छा, तत्थ उ दोसा इमे होति ॥४६७॥

सपरिक्खेवे अणउवस्सयं वयंता अणपुच्छाए न किं—
चि शेत्तव्वं, गत्थि अणपुच्छा नास्ति किंचिन्नेयमिति । जो
पुण अणपुच्छाए शेति तस्मिं दोसा ।

गाहा—

कस्मि तेणा फलगा, सिद्धे अमुगस्म तस्म गहणादी ।

णिणहवति व सो भीआ, पंचगिरलांगमुहाहो ॥४६८॥

शेदिट्ठ सिद्ध गहि—ए कट्ठण(व)वहारवहरितं ।

उट्ठाह य विभंगे, उद्वरणे चव णिव्विमए ॥४६९॥

लहुआ लहुगा गुरुगा, छल्लहु छगुरुगच्छेदमूलदुगं ।

अहवा वि अमिडुम्मि य, एसेव उ संकणे लहुया ॥५००॥

निस्संकियम्मि गुरुगा, एगमणेगे य गहणमाइया ।

अणवट्ठप्पो दोसुं, दोसु य पारिचिआ होति ॥५०१॥

तेणाहडा अणपुच्छाए णिजंता पुव्वसामिणा विट्ठा साह
पुच्छित्तो—कस्सेतं तणफलगा ? । साह भण्णाति—अमुगस्म
तस्स गेहणं कट्ठणमाइया दोसा । अह णिणहवति सो भी-
तो संतो साह तो पंचगिरदोसो । परितापः तस्मिन् से-
भाव्यत इति प्रत्यंगिरा लोग वि उट्ठाहो साधवा वि
परव्वावहारणां ति । गहणादिपदस्म इमा वक्खा—तण-
फलया अणपुच्छाए शेति, तेणाहडा णिजमाणा पुव्व-
सामिणा विट्ठे पुच्छिएण साहुणा सिद्धे अमुगस्स । सो रा-
यपुरिसेहिं हत्थं गहिउं कट्ठिआ ववहारमेयं ति पुव्वसामि-
णा सिद्धि ववहारादि ति वुत्तं भवति । ववहारिए ति ववहारि-
तुमारडे पुच्छा कडे ति । जितं उट्ठाहिव रुधाण पक्कपदं ।
उद्वारितं णिव्विमए पक्क पदं । एतसु चउसु पदसु इमं प-
च्छित्तं । मामलहुगादि, मामगुरुं मोलं णिणहवात पच्छ-
दस्म इमा वक्खा—अहवत्ययं निपातः अविशब्दः
प्रकारधर्चा । असिद्धे—अनाख्याते एसेव तु तेणो ति सांकं
लहुगा, निस्संकिते एस तेणो ति चउगुरुगा । तस्सेवगस्स
अणगाण अणगेसि साहुणं गहणादी ।

इमे दोसा गाहा—

णयणे गहिते कट्ठे—विकट्ठे कट्ठेववहारववरिए ।

उट्ठाह य विभंगे, उद्वरणे चव णिव्विमए ॥ ५०२ ॥

पक्कगाहाए दोहं पि पच्छित्तं । तेणाहडादीण

तणफलयाणं अणपुच्छाए भयणे पुव्वसामिणो ददंतु
तणफलयाणि साहुस्म वा गहणं कयं विकारयित्वा कट्ठणं
त्वं चौर इति विकारणं साहुस्म रायपुरिसेणं कट्ठणं कते
साह ते रायपुरिसें प्रतीपं कट्ठति ति विकहणं । ससा ते
चव पदा तं चव पच्छित्तं । शश्वः प्राह—किमस्तीदशसं-
भवः ? । आचार्याह ।

गाहा—

दंतपुरे आहरणं, तेणाहडवच्चगादिसु तणेसु ।

छावण मीराकरणं, अन्थरणत्थं तु चंपादी ॥५०३॥

दंतपुरं दंतवक्त्राख्यानकं प्रसिद्धं । तद्यथा—तत्र तेनाहड-
पगादिसु तणेसु संभवा भव । तानि पुनः किमर्थं साधवा
नयंते?, उच्यते—छावणानिमित्तं वा मीराकरणं वा मेराकरण-
मित्यर्थः । पन्थरणत्थं वा । फलगा वि मीराकरणपन्थरण-
निमित्तं ते पुण चंपादादी नयंति इत्याणी ।

गाहा—

अतेणहडाणयणे, लहुआ लहुगा य होति सद्धम्मि ।

अप्पत्तियम्मि गुरुगा, वोच्छेदपमज्जणा संसे ॥५०४॥

भाणियव्वा अतेणाहडतगाइं जाइ नेति अणपुच्छाए तणेसु
लहुगा अप्पणणं सं सिद्धे तुज्झ चया तणफलया साधूहिं
बाहिं नाहिता हु एत्थ लहुगा । अणुगहो ति एत्थ वि च-
उलहुगा अप्पत्तियम्मि गुरुगा वोच्छेदं वा करेज्ज । तस्म
साधुस्म तहव्वस्सन्नस्म वा पमज्जणा । संसे ति अस्संमि पि
साधूणं अस्सणादियाणं य दव्वाणं य वोच्छेदं ।

तणफलगाविशेषज्ञापनार्थमाह । गाहा—

एमेव गमो णियमा, फलणसु वि होति आणुपुव्वीए ।

णवरं पुण णाणत्तं, चतुरं लहुगा जहसपदं ॥५०५॥

जो तणसु विधी माणता फलणसु वि एसो चव विधी ।
तवरं नाणत्तं चतुरं लहुगा जहसपदं । जत्थ तणसु मासलहुं
तत्थ फलणसु चउलहु भवतीत्यर्थः ।

गाहा—

वितियं पट्ठणिव्विमए, शट्ठित्तिसुममतप्पणमच्छे ।

संधारअगणिभंगे, दुल्लभसंधारण जतणा ॥५०६॥

अणपुच्छाए वि संज्जासंधारणभू निव्विसआ कतो, न-
ट्ठो वा उट्ठो । उव्वासितो वा सुक्को पविस्सितो मतो वा अ-
णण्यज्झो वा जाना, संधावारतया वा बहिंनो अतिनेति,
अभिगमये वा नेति, विसयभंगे वा नेति, दुल्लभसंधारण वा
जतणाए नेति ।

इमा सा जतणा गाहा—

तस्मि तु अमधीणा वा, परिचरितुं वा महीण वक्खित्ते ।

पुव्वावरमंभासु व, णयंति अंतो व बाहिं वा ॥५०७॥

गिहसंधारयस्सामां जदा अमधीणा तदा नयंति । सहीणा
वा पांडिचार्यंतु जदा वक्खित्तचित्तो तदा नयंति । पुव्वम-
भाए अवयमंभाए वा अंतो वा बाहिं, आहिता वा अंतो
नयंति ।

जे भिक्खू पांडिचार्यमंतिथं वा मज्जामंधारयं दोसं

पि अणुमविना बाहिं शीणेश् शीणेतं वा साइजइ ॥५४॥
जे भिक्खु पाडिहारियं मेज्जामंथारयं आयत्ते अपरिहट्टु
संपव्वयति संपव्वयंतं वा साइजइ ॥ ५५ ॥

आदाय गृहीत्वा अपरिहट्टु सम्मं अणुपणित्ता सम्मं प
र्माभावेण प्रवर्जति संप्रवर्जति तस्म मासलहुं एस्स सुत्तत्था ।

इदाणि णिज्जुत्तीविन्धरो त्ति गाहा-

परिहरिणउ पडिहारि उ, आंआतायतंङगेऊणं ।
अप्पडिहट्टुमणपि उ, संपव्वएँ सम्मगमणं तु ॥५०८॥
मासकण्णे पुण्णे मासकण्णे अपरिहट्टुमणपितुं न प्र-
तीएँ अपर्ययतीत्यर्थः सम्यक्भावे व्रजति व्रजगतां सम्म एगी
प्रव्रजने ।

संथारगो दुविहो गाहा-

मेज्जा संथारो उ, परिमाडी अपरिमाडिओ होति ।
परिमाडि कारणम्मी, अणुपणित्ते मामो आणादी॥५०६॥
सोच्चागत त्ति लहुगा, अप्पत्ति य गुरुग जं च वोच्छेदो ।
स्ववंगी संज्जा, अज्जितियहत्थो संथारगो । अहवा से-
ज्जा एवं संथारगो पक्केको दुविहो-परिमाडी, अपरि-
माडी य । उदुवडे परिमाडी कारणे घेप्पति तं मासकण्णे
पुण्णे अणुपणित्ते य देतस्स मासलहु, आणादयो दोसा । इमे
य अणुपणित्ते तं तण्ण संथारगसाभिणो जहा ते संज्जा
संथारगे अणुपणित्तगता चउलहुगा पणित्तं, परिणयो य से
भर्णाति । किं च संज्जाण दिप्पण सो भवति । अप्पडित्ते वि
अणुगगहो अहं एय पत्तिप वि चउलहु, अह उप्पत्तियं कर-
ति तणा इमे सुप्पा हारणा विणासिता वा चउगुरु । जं च
वोच्छेदं करति, तस्स वा अणुगस्स वा साहुस्स, तहवस्स
वा अणुगद्वस्स वा, एत्थ वि चउगुरुगं । अहवा तस्मि सं-
थारये सुगणे कण्णट्ठाणि खलंति मासलहु, अह तुवट्ठति मास-
गुरुं । अह अणुगतां नयति मासलहु । अह दहति चउलहु ।
उज्जेतसु य अणुपणित्ता जा विराहणा तस्मिण्णकण्णे च
पणित्तं ।

गाहा—

कप्पट्टुखेलणेण य, डहणे लहुगा लहुग अत्तथा ॥५१०॥
कप्पट्टुखेलणतुय ड्ढणं य लहुगां हाति गुरुगां य ।
इत्थीपुग्गित्तुयड्ढुं, लहुगा गुरुगा अणायां ॥ ५११ ॥
दिज्जंते वि तदा णि-च्छिज्जण अलंभसु भे त्ति शैलणं ।
कतकजा जणभोगं, कातूण कहिं ? गया सच्छा ॥५१२॥
संथारगमणेगे, भयणट्टुविधा तु हांति कायव्वा ।
पुरिसे घरसंथारं, एगमणेगे य पत्तगो ॥ ५१३ ॥
आणयणे जा जयणा, सा जयणा होति अप्पण्णंते वि ।
वोच्चत्थमायमहितं, दोसा य अणुपणित्तं ॥ ५१४ ॥
वित्तियपदभामिते वा, देसुट्ठाणे व वोधिगादीसुं ।
अट्ठाण सीमण वा, सच्छो व पधावितो तुरितं ॥५१५॥

१-गण्यमच्छा । हाति पाठान्तरम्, बृहत्कल्पमाय्ये ॥५॥ इमा गाथाः ।

एतहिं कारणेहिं, वच्चंत को वि तस्स तु णिवेदे ।
अप्पाहंति व सागा-रियादि असदस्समाधूणं ॥ ५१६ ॥
एवमव गमो णियमा, फलगाण वि होति आणुपुव्वीए ।
चतुरो लहुया मायी, य णुत्ति एयं तु णाणत्तं ॥५१७॥
परिमाडिमपरिमाडिय, सागारियसंतियं तु संथारं ।
अधिकरणं कातूणं, दूतिजंतस्मि आणादी ॥ ५१८ ॥
किह्नुतुयट्टुणवाले, णयणे डहणे य होति तह चेव ।
विकरणपामुदं वा, फलगतणंमुं तु साहरणं ॥ ५१९ ॥
पुंजे पामे व गहितं, जं जहितं तहि ठवेतव्वं ।
फलगं जत्तो गहितं, वाहाए वि कुरणं कजा ॥ ५२० ॥

पुव्वजं गतार्थं तस्मि सुगणे संथारगे पुरिसित्थीसु तु प-
देसु चउलहुं । अणायांरमाचरंतेसु चउगुरुगं । अहवा सोउं
गते इमं फलसयणं भणज्ज । दिज्जंते वि गाहा—गहणका-
ले तदिज्जंते पि दिज्जमाणं नेच्छुणं पुण्णे मासकण्णे अप्प-
सु त्ति । एवं भणित्ताणं अप्पणो कते कज्जे सुगणे जणभो-
ग करेऊण कहिं त्ति कं गामं नगरं वाति पुनः शब्दे
द्रष्टव्यः ॥ भच्छुति निट्ठुरं किं पुणं गामं नगरं वा
गत्यर्थः । संथारगस्स गहणकाले इमा विही । संथार गाहा
संथारं घेप्पमाणे एगमणवयणे अट्टविहभंजरयणा कायव्वा ।
सा य सेसेसु तिसु पदेसु पुरिसिधरसंथारणसु । एगण सा-
हुगा एगो संथारो पदमो भेगे । एवं अट्ट भेगा कायव्वा ।
'एगमणेगे पत्तं' त्ति एगमणेगे, एगमणे अणुगमणेसु वा सा
धारणपत्तंसेसु खलंतेसु एस्स विधी भणित्ता—इमे अप्पण्णं-
तेसु विधी । आणयणे गाहा भणियव्वा आणयणे जा-
अट्टविहा भंजयणा कता अप्पण्णंते वि सा चव अट्टविहा
भंजयणा कायव्वा । अविचरीते अप्पति मायं वा करंति न
वा अप्पति वोच्छेदादयो दोसा भवन्ति । जं पदमा चत्तार
भेगा तिसु जं हत्थेण गहणं तेहव अप्पण्णंते पंचमभेग
गहणकाले अहं अणुगतं अप्पण्णंति त्ति । एस्स विधी न
कतो एगण्णं वोच्चत्थं भवति । छुट्टभंगे एगो साधू पच्च-
पिण्णिआं पिट्ठतो अवरं साहु चित्ति भज्जं वि तणकवी-
आ तत्थेय नेयव्वा, तस्स चयाणं मज्जे च मुंचति अयाणत-
स्म नेच्छुति नेउ त्ति एवं माया भवति । सत्तमभेगे तत्तिय-
भेगे वा आहारकर्यायो तणा एगधरं समण्णंतेस्स अप्पण्णं
संभवति जम्हा एतं दोसा तम्हा स्वयंहि स्वयं वीसु २ अ-
प्पणव्वा । कारणे पुणं विचरीते अप्पति न अप्पति वा ।

इमे य ते कारणा । गाहा—

वित्तियपदमवामंथड, देसुट्ठाणे व वोधिगादीसुं ।
अट्ठाणसीमण वा, सत्था व पधावितो तुरियं ॥५२१॥
सो संथारो भामितो जेसु ठाणेसु वा सो संथारगसा-
मी वा कतो विगतो, बोहिभये संथारगसामी साधू वा नहुं
अट्ठाणसीमण वा सत्था लद्धो तुरियं पधावितो जाय अप्पि-
णांत ताव सत्थातो फिट्ठंत, अणो दुक्खभो सत्था । एतहिं
कारणेहिं गाहा—न पच्चापिणांत । विकरणं पुणं करंति । अप्प
साधू सत्थेण वयंति । एगो साधू तस्सेय निवदयति सत्था तुं-
गितं पधावितो तणं न आनीओ तुज्जं एयं संथारये आणज्जह

अण्डे वा साधू भणति-तुज्जं इमं संथारयं अमुगे कुले अप्पेज्ज-
ह । असति साङ्गण सागारियादीण अप्पेहति इमं संथा-
रयं अप्पेज्जह णिवेदणं वा करेज्जह । एस तणकंवीणं
विधी भणिता । एसेव कम्मो गाहा-फलगेसु धि सध्वो एसो
विधी गुधरं विसम्मो पच्छिउत्तं चउलहुगा । मायी तण्णधी
जहा तण्णसु कंवीसु वा अगणे तणा कंवीओ पक्खिवंति त-
हा फलगाणं गुण्ण्ण्ण पक्खेवो । नि० सू० २३० ।

संप्रति निर्युक्तिविस्तरः—

परिसाडिमपरिसाडी, पुर्वं भणिया इमं तु नाणुत्तं ।

पडिहारिय सागारिय, तं चेवंतो बहिं शेति ॥१२८॥

परिश्राष्टः यादृशः संस्तारको भवति, यादृशश्चापरिश्राष्टः ।
एतां द्वार्याप पूर्वमस्मिन्नेवाष्टमोदेशकं भागित्वा विदन्त्यत्र ना-
नात्वम्, तदेवाह-प्रातिहारिकं सागारिकसत्कं तमेव शय्या-
तरसंस्तारकमन्तःस्थितं बहिर्नयेत् ।

एतदेव सविस्तरं भाषयति-

परिसाडीपडिमहो, पुणरुद्धारो य वप्पितो पुव्वं ।

अप्परिमाडिग्गहणं, वासासु य वप्पितं णियमा ॥१२९॥

पूर्वं परिश्राष्टः शय्यासंस्तारकस्य प्रतिषेधः कृता यथा-न
कल्पते परिश्राष्टः शय्यासंस्तारक इति । ततः पुनरुद्धारो-
ऽपवादः पूर्वमेव वर्णितो यथा ऋतुवर्षे काले निष्कारणं
संस्तारका न कल्पन्ते, तथा पूर्वमेवेतदपि वर्णितं यथा
वर्षासु काले नियमादर्परिश्राष्टः शय्यासंस्तारकस्य ग्रहणं
कर्त्तव्यमिति ।

पुप्पम्मि अंतो मामे, वासावासे वि संभवइ सुत्तं ।

तत्थेव ऽप्पगवेसे, असती तं चेव ऽऽणुत्तवए ॥१३०॥

अन्तर्ग्रामस्य नगरस्य वा मध्ये पूर्णं मासे वा बहिर्व-
स्थातुकाममिदमधिकृतं सूत्रं भवति । यथा न कल्पन्ते अन्त्य-
न्तराणि तृणफलकार्त्तानि यदन्तानि तानि अनापृच्छ्य च बहि-
र्नैर्तुमिति । तत्र प्रथमतस्तत्रैव बहिः प्रदेशे अन्यत्र तृणफल-
कादिमयं शय्यासंस्तारकं गवेषयेत् । असति-बहिः संस्तार-
कस्यालभ्यमानत्वेनाभावे तमेव सागारिकसत्कमन्यसत्कं
वा शय्यासंस्तारकमनुज्ञापयेत् । यथा बहिर्याचितः शय्यासं-
स्तारकः परं न लब्धस्ततो यूयमनुजानीतात्मीयं संस्तारकं
येन बहिर्नयाम इति । यदि नानुज्ञापयति तदा तृणमयसं-
स्तारकविषयं प्रायश्चित्तं मासलघु, फलकमयसंस्तारकवि-
षयं चतुर्लघु ।

अत्रैवापवादमधिकृत्य विकल्पानाह—

अहवा अवस्संघत्त-व्वयम्मि दव्वम्मि किं मवे पदमं ।

णयणं समणुप्पा वा, विवज्जतो वा जहुत्तातो ॥१३१॥

अथेत्यपवादमधिकृत्य प्रकारान्तरोपदर्शनं, यदि निय-
मानं संस्तारकद्रव्यं बहिर्नैतव्यं न शक्यते तद्धिना मोक्षसा-
धनं कर्तुमिति, तर्हि प्रथमतः किं कर्त्तव्यं नयनं समनु-
ज्ञा वा ? आचार्य आह—अवश्यं नयनलक्षणे अपवादं प्राप्ते
पूर्वं नयनं कर्त्तव्यम्, पश्चादनुज्ञापना । यदि वा-पूर्वमनुज्ञा-
पना कर्त्तव्या पश्चान्नयनम् । विपर्ययो वा यथोक्तः । किमुक्तं
भवति ?, नापि पूर्वमनुज्ञापयेत् नापि नीत्वा पश्चादनुज्ञापयेत्

ततः पूर्वमनुज्ञापनं पश्चादनयनमित्येकान्तशुद्धो भङ्गः । एष च
भङ्गस्तदा द्रष्टव्यो यदा ये दोषा मासकल्पे वर्णितास्ते
अन्तः सन्ति बहिर्न विद्यन्ते । बहिश्च तृणफलकादीन्य-
नुज्ञाप्यमानान्यपि न लभ्यन्ते तदा अभ्यन्तराणि येषां स-
त्कारानि तावदनुज्ञाप्य नीयन्ते । अथान्तराश्रवादीनि कारणं नि-
र्गमनमुद्घोषातिप्रत्यासन्नो न च बहिस्तृणफलकादीनि ल-
भ्यन्ते तदा पूर्वमनयनं पश्चादनुज्ञापनं यथा बहिर्याचितानि
तृणफलकादीनि परं न लब्धानि ततो युष्मदीयान्येव तत्र
नीतानीत्यस्माकं तान्यनुजानीत । यदा तु कारणवशतो ब-
हिरवश्यं गन्तव्यं बहिश्च तृणफलकादीनि न लभ्यन्ते तत्र
तानि विना साधवः संस्तरांतुं शक्नुवन्ति । ननु येषामभ्य-
न्तराणि तृणफलकादीनि ते अनुजानन्तः संभाष्यन्ते नवाऽ-
ननुज्ञाप्यम्, तेषु बहिर्नीतेषु तेषामभिनिवातदानपूर्वमनुज्ञा-
पनं नापि नीत्वा पश्चादनुज्ञापनमिति । तदेव पूर्णमासकल्पे
पूर्णे च वर्षाकल्पे वाऽयं विधिरुक्तः । एवमपूर्णं ऽपि द्रष्टव्यम् ।

तथा चाह—

एमेव अपुप्पम्मि वि, वमहीवाघाए अन्नमंकमणे ।

गंतव्वुवासवासति, संथारो मुत्तनिंदमां ॥ १३२ ॥

एवमेव अनेनैव प्रकारेण अपूर्णं मासकल्पे द्रष्टव्यम् । क-
थमित्याह-वसन्तेर्द्व्याघाते सति उपाश्रयाभावे सति उपाश्र-
याभावे गन्तव्यमवश्यं जातम् । तत्रान्यदक्षसंक्रमणे तत्र सं-
स्तारकालाभे पूर्वप्रकारेण संस्तारको नेतव्यः, एष सूत्रनि-
र्देशः—एष सूत्रविषय इति भावः ।

तत्र पूर्वमनयनं पश्चादनुज्ञापनमिति भङ्गमधिकृत्य

विधिमाह—

नीहरिउं संथारं, पामवणोच्चारभूमिभिक्षादी ।

गच्छह वा वि (स)भायं, कर इमा तन्थ आरुवणा १३३

यादं कारणवशतः पूर्वमनुज्ञाप्य तृणफलकादिमयः संस्ता-
रको बहिर्नीतः, यदि वा-वसन्तेर्द्व्याघाते च बहिरग्न्यां वसति
गत्वा तत्र संस्तारकोऽननुज्ञाप्य नीत्वा स्थापितस्तर्हि शेष-
व्यापारपरित्यागन नियमतः पश्चादनुज्ञापना कर्त्तव्या । अथ
नीत्वा प्रस्रवणभूमिमुच्चारभूमि भिक्षादी वा गच्छेद्, अथवा
स्वाध्यायं करोति तत्रैव वक्ष्यमाणा-आरोपणा प्रायश्चित्तम् ।

तामवाह—

एणसुं चउसुं पी, तण्णसु लहुगो य लहुगफलगेसु ।

रायहुद्गुग्गहणं, चउगुरुगा होंति णातव्वा ॥१३४॥

एतेषु-प्रस्रवणभूम्यादिषु चतुर्षु स्थानेष्वननुज्ञाप्य प्रवृत्तौ
तृणेषु—तृणमयसंस्तारकविषयः प्रायश्चित्तं लघुको मासः ।
फलकेषु विषयं चत्वारो लघुकाः । राज्ञिप्राणां राजप्रातिपि-
ज्ञानां तृणफलकादीनामनुज्ञाप्य ग्रहणे चत्वारो गुरुका भव-
न्ति-ज्ञातव्याः ।

नो कप्पइ निगंथाण वा निगंथीण वा पुव्वामेव ओ-
ग्गहं ओगिण्हत्ता तओ पच्छा अणुत्तवेत्तए ॥ १० ॥
कप्पइ निगंथाण वा निगंथीण वा पुव्वामेव ओग्गहं
अणुत्तवेत्ता तओ पच्छा ओगिण्हत्तए अह पुण एवं जा-

शेजा इह खलु निग्गंथारण वा निग्गंथीण वा नो सुलभे
पाडिहारिणं सेजामंथारणं तिकट्टु पवणं कप्पइ पुव्वामेव
आग्गाहं आगिगिहत्ता तस्रो पच्छा अणुन्नवत्तणं मा व-
हउं अजोवइ अणुलोमंणं अणुलोमयव्वं सिया इति ॥११॥

अस्य सूत्रस्य संयन्धमाह—

उग्गहमणुत्तामुं, सेजामंथारणमुं य तहेव ।

अणुवत्तंतु भवे, पंतं अणुलोमवति सुत्तं ॥१३५॥

अथग्रहः संस्तारकाश्च स्वामिना अनुज्ञाताः, अवग्रहीत-
व्याः, इत्युत्सर्गते उपदेशस्तदेवमवग्रहसमनुज्ञासु शय्यासं-
स्तारकेषु तथैव समनुज्ञातव्येष्वनुवर्त्तमानां पवदमिति सूत्रं
समनुज्ञातसंस्तारकाद्वग्रहणावश्यं भवति । अपवादतोऽननु-
ज्ञाप्य संस्तारकग्रहणे यदि संस्तारकस्यामी प्रान्तो रुष्टो भ-
वेत् ; तस्मिन्प्रान्ते अनुलोमधाकृच्छ्रकृत्या, अनेन संयन्धेनाया-
तस्यास्य व्याख्या—न कल्पते निर्ग्रन्थानां निर्ग्रन्थीनां वा
प्रातिहारिकं शय्यासंस्तारकं सर्वामिना अर्पयित्वा द्वितीय-
मप्यवग्रहमननुज्ञाप्य, आधिष्टातुम अनुज्ञाप्य पुनः कल्पते
एवं सागारिकसंस्तारके शय्यासंस्तारके ढावालापकौ चक्र-
व्याः । तथा न कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा पूर्वम-
वावग्रहमवग्रहीतुं ततः पश्चादनुज्ञापयितुम् । कल्पते निर्ग्र-
न्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा पूर्वमवावग्रहमनुज्ञापयितुं पश्चा-
दवग्रहीतुमिति । अथ पुनरेतत् जानीयात्—इह खलु निर्ग्र-
न्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा न सुलभः शय्यासंस्तारक इति
कृत्वा एवमेव-अमुना प्रकारेण । गमिति वाक्यालंकारः । कल्प-
ते पूर्वमवावग्रहमवग्रहीतुं ततः पश्चादनुज्ञापयितुम् । तत्रैव
कारणं शय्यासंस्तारकस्यामिना सह संयतानां कलह आ-
चार्याः संयतान् व्रजे—' भो ' आर्या ! द्विविधा कुरुत ढा
वापि कुरुत एकं वसतिं प्रतिगृहीथ अपरे परुपाण भापचे.
तस्मात् क्षमध्वमित्येवं वक्षसा अनुलोमन--अनुकूलनानु-
लोममित्यव्यः स्यादिति ।

सेजामंथारदुगं, अणुत्तवेऊण ठायमाणस्स ।

लहुगो लहुगो लहुगा, आणादी निच्छुभणपंतो ॥१३६॥

शय्यासंस्तारकात्तिकं परिशाख्यपरिशाटिरूपं शालादिषु वा-
वग्रहमननुज्ञाप्य तिष्ठतः प्रायश्चित्तं लघुकादि । तद्यथा-शा-
लादिववग्रहमननुज्ञाप्य तिष्ठतां लघुका मासः । परिशाटी
मासलघु, अपरिशाटी चत्वारो लघुकाः । तथा आजादयः-
आजामजादयां दोषाः । तथा सांप्रत कोऽपि रुष्टः सन् नि-
च्छुभणं—निष्काशनं कुर्यात् ।

एवमदिगविचारं, दिगविचारं वि मभपवादीमुं ।

तणफलगाणुत्ताया, कप्पडियादीण जत्थ भवो ॥१३७॥

एवमदक्षिचचारं शालादीं द्रष्टव्यम् । दक्षिचचारं नाम यत्र
कार्पाटिकादिर्न कोऽपि वार्यते तच्च, स्वभा या प्रया वा मगड-
पकां वा यान्यपि च तत्र तृणफलकादीनि तान्यप्यनुज्ञा-
तानि । तथा चाह-यत्र कार्पाटिकादीनां तृणफलकादीन्यनु-
ज्ञातानि भवन्ति तेष्वपि दक्षिचचारेषु स्वभाप्रपादिषु यानि
तृणफलकादीनि तान्यपि ।

किमित्याह—

ताणि वि उ न कप्पंती, अणुत्तविचारं लहुगमासो उ ।

इत्तरियं पि न कप्पइ, तम्हा उ अजातितो महणं ॥१३८॥

ताभ्यापि अननुज्ञापितं स्वामिनि प्रहीतुं न कल्पन्ते । यदि पु-
नरननुज्ञाप्य गृह्णाति तदा प्रायश्चित्तं लघुका मासः । कस्मा-
देवमत आह-यस्मादित्वरमाप-क्षणमात्रमपीत्यर्थः, अवग्र-
हणमयाचितं न कल्पते । उक्तं च—' इत्तरियं पि न कप्पइ,
अविदिन्नं खलु पणोग्गादीसु । चिट्ठित्तु निसीयइतुं, तुवट्टइतुं
च (तद्व्यवय) रक्खणट्ठाप ॥ १ ॥ '

तथा अननुज्ञापने तिष्ठत इमं च दोषाः—

जावंतियदोसो वा, अदत्तनिच्छुभणदिवमगतो वा ।

एण दोसो पावइ, दिग्गविचारं वि ठायंतो ॥ १३९ ॥

अननुज्ञातं दक्षिचचारोऽपि यदि तिष्ठति तदा यावन्तिक-
दोषस्तथा 'अदत्तं' नि-अदत्तवानग्रहदोषश्चापजायते । तथा
कदाचित् स स्वभादिस्वामी प्रान्तो व्रयात् केनामीपामत्र स्थानं
दत्तं नहामीषां योग्यमिति । ततो रुष्टः सन् दिवसे रात्रौ
वा निष्काशनं कुर्यात् । तस्मादक्षिचचारोऽयननुज्ञाप्य तिष्ठन्
एतान् दोषान्प्राप्नोति तस्मात्तत्रापि पूर्वमनुज्ञाप्य पश्चात्क-
ल्पते स्थातुम् । एव सति यावन्तिकदोषो न भवति । स्वामि-
सत्कं कृत्वा तदनुज्ञापनाददत्तादानं निष्काशनं च न
भवतीति ।

किं तु अदिग्गविचारं, कोट्टागादीसु जत्थ तणफलगा ।

रक्खिजंतं तहियं, अणुत्तवाणं य ठायंति ॥१४०॥

आस्तां दक्षिचचारं अनुज्ञापनमन्तरं न तिष्ठन्ति प्रागु-
क्तदोषसंभवात् । किं तु-अदक्षिचचारेष्वपि । गाथायामकवच-
नमपिशब्दलोपक्षार्पित्वात् । न दत्ता विचारप्रदेशो यत्र ता-
न्यदक्षिचचाराणि तेष्वपि, केचित्पित्याह-कोट्टागागादिषु को-
ट्टागारं धान्यस्य तृणादीनां वा आदिशब्दात्-चतुःशाला-
दीनि । तथा देवकुले गोष्ठिकादीनां वा गृहाणि, यत्र गो-
ष्ठिकादयः समवाय कुर्वन्ति तानि : दक्षिचचाराणि भव-
न्ति अदक्षिचचाराणि गृह्यन्ते, तेषु कोट्टागागादिषु यत्र येषु
तृणफलकानि गृह्यन्ते । तथाह-प्रतीतमत्कोट्टागागादि-
षु मा कोऽपि किमापि हार्थीररति प्राहृगिकमोचनेन तृणा-
नि फलकानि धान्यानि च प्रयत्नेन रक्ष्यन्ते ।

तत्र तेष्वननुज्ञातेषु साधवो न तिष्ठन्ति । किमर्थमिति चे-
दत आह—

दोमाण रक्खणट्ठा, चोणइ निरत्थयं ततो सुत्तं ।

भसइ कारणियं खलु, इमे य ते कारणा हुंति ॥१४१॥

दोषाणां प्रायश्चित्तप्रसङ्गतो भङ्गादिरूपाणां रक्षणाार्थं-रक्ष-
णाय तत्र न तिष्ठन्ति । अत्र परश्चोदयति-यद्येवं ततः सूत्रम-
'इह खलु निग्गंथारण वा निग्गंथीण वा नो खलु भे पाडि-
हारणं' इत्यादि निरर्थकमविषयत्वात्, सूत्रं हि अनुज्ञा-
पनमन्तरंणापि पूर्वमनुज्ञातामिति । सूरिराह—भगवते—उ-
त्तरं दीयते । इदं च खलु सूत्रं कारणीकं-कारणनिवृत्तम्
तानि च कारणानि इमानि-वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।

तान्यवाह—

अट्ठाणं अट्ठाहिय, आमासिचगामाणुगामियवियालं ।

तेषां सावयमसगा, सीपं वा संधुरहिषासं ॥१४२॥

अध्वनि—मार्गे गताः साधवः तत्रान्यत्र याचिता वसतिः, परं न लब्धा । अथवा—अष्टादिकां द्रुपुमागताः । यदि वा—श्लानादीनां कारणेन । यदिवा—अवमौर्ध्यमशिवं वा भविष्यतीत्यन्यदेशं प्रस्थिता विकाले प्राप्ताः । अथवा—ग्रामानुग्रामं विहरन्ति । स्यात्तद्वृत्तमन्तरमपान्तरात् इति कृत्वा सार्धवशेन वा निशि—विकाले प्राप्ताः, अन्या च वसतिनारोचन्ते । वसतिमन्तरं च स्तेनभयं वा स्वापदभयं वा मशका वा दुरध्यासाः, शीते वा दुरध्यासं पतति, यथा उत्तरापथं । वर्षे वा घने निपतन् तिष्ठति । तत एतैः कारणैरदृष्टं अप्यधिकृतवसतिस्वामिनि मा-यथा अन्ये पथिकाः कार्पटिका वा तिष्ठन्ति तथैव कायिक्यादिभूमीः प्रत्युपेक्ष्य पूर्वमवग्रहं गृहीत्वा पश्चाद् वसतिस्वामिनपनुज्ञापयति ।

एतदेव सविशेषमाह—

एहं कारणेहि, पुत्रं पेहेतु दिदु गुप्ताए ।

ताहे अयंति दिदु, इमा उ जयणा तहिं होइ ॥१४३॥

एतैः—अनन्तरोदितैः कारणैः पूर्वमुच्चार्यादिभूमीः प्रत्युपेक्ष्य दृष्टः परिजनाऽनुज्ञाप्यते । ततस्तेनस्यां वसतावायान्ति साधवस्तत्र दृष्टं परिजने इयं वक्ष्यमाणा यतना भवति ।

तामेवाह—

पेहे उच्चारभूमादी, ठायंतो वोंतु परिजणं ।

अथ्थाआं जाव सो एइ, जाचीहामो तमागयं ॥१४४॥

प्रेक्ष्य—प्रत्युपेक्ष्य उच्चारभूम्यादि परिजनमुक्त्या साधवस्तत्र तिष्ठन्ति—कथमुक्तव्येत्यत आह—आस्महं तावत् यावत्स गृहस्वामी समागच्छति ततस्तमागते याचिष्यामह ।

स चागतो येन विधिना समनुज्ञार्पयितव्यस्ते विधिमाह—

वर्य वषं च णाऊणं, वयंते वगुवादिणो ।

सभंडा वेयरे सेज्जं, अप्फदती निरंतरं ॥१४५॥

यथा वरणं च गृहस्वामिनो ज्ञात्वा बल्लु शोभनं वदन्तीत्येवंशीला बल्लुवादिना वसतिस्वामिनं वक्ष्यमाणं वदन्ति । इतरे च सभाण्डाः सोपकरणाः सन्तो निरन्तरं वसतिमास्पन्दन्ते व्याप्नुन्ति ।

कथं वदन्तीत्यत आह—

अन्भासत्थं गंतू-ण पुच्छए दूरएत्तिमा जयणा ।

तदिसमेत्तपडिच्छण, पत्ते य कहेति सन्भावं ॥१४६॥

यदि अभ्यासस्थो-निकटवर्ती भवति तदा गत्वा वसतिस्वामिनं पृच्छति । अथ दूरप्राप्तस्तत्रयं यतना । तां दिशमागच्छतः प्रतीक्षणं कर्त्तव्यम् प्राप्तं च तस्मिन् सद्भावं कथयन्ति यथा बहिः स्तेनादिभयात् युष्माकमुपाश्रये वयं स्थिताः, तथेदं वदन्ति ।

बिले व वसिउं नागा, (पातो)गच्छामो तज्जणा निरत्थाणं ।

बहिं दोसा जाते मा, होआ तुज्ज वि अहोसजा ॥१४७॥

बिले नागा इव वयं युष्मदुपाश्रये उपित्वा प्रातर्गच्छाम

एवं याचिनो यदि ददाति ततः सुन्दरम् । अथ न ददाति तदाऽनुलोमं वचसा अनुलोमायितव्यः । धर्मकथा तस्य कथ्यते, निमित्तादिकं वा प्रयुज्यते । तथाप्यद्वितीया परुषमपि वक्तव्यम् । कथमित्याह—निरस्तानां—निष्काशितानामस्माकं ये स्तेनकभ्यापदादिभिरुपाधशरीरमरणदोषा जायेरन् मा ते तथाप्युपरि पतेयुरिति ।

एतदेव सविस्तरमभिधित्सुराह—

जइ देइ सुंदरं तु, अह उ वएजाहि नीति मज्झ गिहा ।

अकत्थ वसहिं मग्गह, तहियं अणुसद्धिमादीणि ॥१४८॥

यदि ' बिले व वसिउं नागा ' इत्यादि भणनानन्तरं वसति ददाति ततः सुन्दरम् । अथ वदेत् मम गृहान्निर्गच्छत—अन्यत्र वसतिं याचध्वमिति तदा तत्रानुश्लेषादीनि क्रियन्ते; अनुश्लेषः—अनुशासनं क्रियते । आदिशब्दात्—धर्मकथा कथ्यते इति परिग्रहः ।

अणुलोमणं सजाती, सजाहमेवेति तह वि उ अटंते ।

अभिआगनिमित्तं वा, बंधणं गोसे य ववहारो ॥१४९॥

तथा अनुलोमं वचसा अनुलोमं कर्त्तव्यम् । अथ तथापि न ददाति तर्हि सजातिः सजातिमनुकूलयतीति न्यायमस्तीकृत्य ये तस्य स्वजना यानि च मित्राणि तैरनुनयितव्यः । तथाप्यतिष्ठति अभियोगा मन्त्रादिना कर्त्तव्यः, निमित्तं वा प्रयोक्तव्यम्, बन्धनं वा सदैरपि साधुभिस्तस्य कर्त्तव्यम् । ततः प्रभाते व्यवहारः कर्त्तव्यः ।

मा णो छिवसु भाणाइं, मा भिदिस्ममि णोऽज्जत ! ।

दुहतो वायं वोलेति, थेरा वारेति संजए ॥ १५० ॥

यां साधूनां भाण्डकं यद्विनेतुं व्यवसितस्तदा स भयंते । मा नः—अस्माकं भाजनानि स्पृश, हे अयत ? मा वा नोऽस्माकं भाजनानि भिन्धि । यदि पुनस्तं संयता निर्देस्मादिवचोभिराक्रोशन्ति तदा स्थविरा आचार्याः संयतान् वारयन्ति । आचार्या द्विधाता वाचं कुर्युः, एकं तावत् वसतिं प्रतिगृहीत्वा, द्वितीयं परुषाणि भाषध्व । तस्मान्मा एवं भणत; यत्करानि तत् क्षमध्वमिति ।

अहवा वेति अस्मे ते, सहामो एस ते बली ।

न सहजाऽवराहं ते, तेषां होज न ते खमं ॥ १५१ ॥

अथवा इदं ब्रुवते—वयं तथापराधं सहामहे, एष पुनर्बलीयान् तथापराधं न सहेत । असहिष्णुना वा तेन यान्क्रियत तत्र ते क्षमं भवेत् ।

एवमुक्त्वा यदि सोऽतिगोपेण न तिष्ठति, निष्काशयति, प्रहारैर्वा धावति, तदा स बलीयान् यत्कराति तदृशीयति—

सो य रुद्धो व उड्ढित्ता, खंभं कुडुं व कंए ।

पुत्रं वा नातिमित्तेहि, तं गमेति पहूए वा ॥ १५२ ॥

स बलीयान् रुष्ट इव, न तु परमार्थनां रुष्ट उन्धाय स्तम्भे वा कुडुं वा मुष्टिप्रहारण कम्पयति । कम्पयन् ब्रूते—एवं शिरः पातयिष्यामि, यदि न स्थास्यसि । एतच्च पर्यन्ते उच्यते, अन्यथा पूर्वमेव ज्ञानिभिर्मित्रैर्वा प्रभुणा ते गमयन्ति, तथाऽप्यतिष्ठत्यनन्तरादिनं क्रियते । वयं ८८० ।

संस्तारको विप्रणष्टः स्यात् तदावग्रहः—

इह खलु निर्गन्थाय वा निर्गन्थीय वा पडिहारिण वा सागारिगमंतिण वा मेज्जामंथारण परिभंङ्गे मिया, मे य अणुगवेसमाणे लभेज्जा । तस्मैव अणुपदावचं मिया, मे अ अणुगवेसमाणे गो लभेज्जा । एवं स कप्पइ दोञ्चं पि उग्गहं अ. गिणिहत्ता परिहारं प-रिहरिण ॥ २८ ॥

अथास्य (सूत्रस्य) संबन्धमाह—

दोणहेगयरं शङ्कुं, गवेमिउं पुव्वमामिणं देति ।

अपमादट्ठा अहिण, हिण य मुत्तस्म आरंभो ॥ ६३६ ॥

द्वयोः—प्रातिहारिकसागारिकयोः परिशात्यपरिशादिनां च संस्तारकयोस्करं संस्तारकं नष्टं गवेर्पायत्वा पुर्वस्थांमिन-प्रयच्छन्ति । अतः अहेत-अनेष्टऽपमादार्थं, हंत च गवेपणा-विस्माचाचारिप्रदर्शनार्थमस्य सूत्रस्याग्रमः क्रियते । अनेन संबन्धनायातस्यास्य (२८) व्याख्या-इहार्हस्मिन् मौनीन्द्र प्रव-चनं स्थितानां खलुर्वाक्यालंकारं निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा प्रातिहारिकं वा सागारिकसंस्तारको वा शय्यासंस्तारको विप्रणष्टश्च-विधिः प्रकरैः प्रकृतेण रक्षमाणोऽपि नश्येत् । स चानुगवेर्पायतव्या विप्रणाशान्तरं पृष्टुत एव गवेर्पायतव्यः स्यात्-भवेत् । स चानुगवेर्पायमाणो लभ्येत, तस्यैव-संस्तारकस्वामिनः प्रतिदातव्यः—प्रत्यर्पणीयः स्यात् । स चानुग-वेर्पायमाणो नो लभ्येत, तत एव ' स ' तस्य कल्पत द्वितीय मप्यवग्रहमनुज्ञाप्य । एकं तावत्प्रथमं यदा गृहीतस्तदाऽनु-ज्ञापितः, ततो विप्रनष्टः सन् गवेर्पायमाणोऽपि यदा न लब्ध-स्तदा संस्तारकस्वामिन कथितं सति यदभाव्यं संस्तार-कं ददाति, यद्वा स एव संस्तारकस्वामिना मृग्यमाणो लब्धः, ततस्तद्विषये द्वितीयमवग्रहमनुज्ञाप्य परिहार-धारणापरिभोगलक्षणं परिहर्तुं धातूनामन्तकार्यस्याकर्तुमिति सूत्रार्थः ।

अथ निर्गुक्तिविस्तरः—

संथारो नामिहिती, वसहीपालस्स मभागा होति ।

सुभाई उ विभासा, जेहव हेट्ठा तहेव इं ॥ ६३७ ॥

शून्यायां वसन्तो कृतायां संस्तारको नश्यतीति प्रथमत एव वसतिः शून्या कर्त्तव्या येनासो न नश्यति । अतः एवात्र वसतिपालस्य मार्गणा भवति । कथमित्याह—'सुभाई' इत्या-दि यथैवाधस्तात्पीठिकायां शय्याकाल्पकट्टारं ' सुभं बाल-गिलाणं ' इत्यादिका विभाषा कृता तथैवैवार्प मन्तव्या ।

स्थानाशून्यार्थं पुनरिदमाह—

पदमम्मि य चउलहुगा, मेमेसुं मामियं तु नाणत्तं ।

दाहि गुरू एक्कणं, चउत्थपणं दाहि वी लहुगा ॥ ६३८ ॥

प्रथम स्थाने वसन्तः शून्यताकरणलक्षणं चतुर्लघुकाः, द्वाभ्यां तपःकालाभ्यां गुरुकाः । शेषेषु—बालगलानाव्यक्तस्थाप-नलक्षणेषु त्रिषु लघुमासिकम् । तत्र बालस्थापनं तपसा गु-

रुक्तं, गलानस्थापनं कालेन गुरुकं, चतुर्थपदे-अव्यक्तस्थाप-नात्मके द्वाभ्यामपि-तपःकालाभ्यां लघुकम् ।

तत्र दोषानुपदर्शयति—

मिच्छत्तवहुगवारण-भडाण मरणं तिरिक्खमणुयारणं ।

आणमवालनिके-यणे य मुत्ते भवे दोसा ॥ ६३९ ॥

बलिधम्मकहाकिट्ठा-पमज्जणा चरिमणा य पाहुडिया ।

खंधारअगणि भंगे, मालवेतेणा र्हमाईया ॥ ६४० ॥

गाथाद्वयं पीठिकायां सविस्तरं व्याख्यातम् । यत एतं दोषा अतो वसतिः शून्या न कर्त्तव्या, न वा बालो गलानोऽव्यक्तो वा वसतिपालः स्थापनीयः ।

संथारविष्णुणामो, एवं खु भविज्जनीति चोएति ।

मुत्तं होइ य अफलं, अह सफलं उभयहा दोसा ॥ ६४१ ॥

नोदयति-परः प्रयति, एवं खु-अवधारणे सुरक्षिते क्रि-यमाणे संस्तारकस्य विप्रणाशो न विद्यते । तथा च ' संज्ञा संथारण विष्णुणस्मिज्जा ' इत्यादिलक्षणं सूत्रमफलं भवति । अथ सूत्रं सफलं मन्यध्वं ततो बालादिदोषरहितो वसति-पालः स्थापनीयः इति यदुक्तं तदफलं प्राप्नोति । एवमुभयथाऽपि दोषा भवन्ति ।

सूरिगह-यथा द्वयमपि सफलं भवति तथाऽभिधीयते—

निजंताऽणिजंतो, आयावणसीणिनोऽवहीरेजा ।

तणऽमणिउदगसंभम-बोहिकभयरहुउट्ठाणे ॥ ६४२ ॥

प्रत्यर्पणार्थं नीयमानः संस्तारको राजपुरुषैरन्तराऽपहिये-त ' आणिजंतो ' त्ति गृहपातगृहादादीयमानो वा राजपु-रुषैर्बलादपहियेत । आतापनमातापे संस्तारकस्य प्रदानं तद-र्थं वा बहिर्निष्काशितः कनापि हियेत, स्तनाभ्युदकसंभ-मेषु वा बोधिकभये वा राट्स्य देशस्य यदुत्थानम्-उद्धसी-भयनं तत्र हियेत ।

पडिसेहण व लद्धो, पडिलेहणमादिविरहिते गहणं ।

अणुमिट्ठी धम्मकहा, वल्लभो वा निमित्तणं ॥ ६४३ ॥

प्रतिपद्यो नाम संस्तारको मार्ग्यमाणस्तेन स्थापितो नाहं प्रयच्छामाति भवेत् प्रतिपद्यन्ततः स केनचित् भद्रकेणानुशिष्टः-किं न प्रयच्छामीति ? स प्राह—वि-प्रणाशभयात् । इतरे प्रवीति—नामीपां हस्तादि-प्रणश्यति, एवंविधेन प्रातिपद्येन वा लब्धः स प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि प्रत्युपेक्षणानिमित्तं बहिर्नीतः, साधुश्च विस्मृतरजोहरणार्थं मध्ये प्राविष्टः । स चोत्कृष्टोऽयमिति कृ-त्या विरहिते मन्वा केनापि गृहीतः । आदिप्रहणादुपाश्रय-स्यान्तः राजवल्लभेन दृष्ट्वा बलमोटिकया ग्रहणं कृतम् । एवं विप्रनष्टे सति येन हतस्तस्य पार्श्वान्मार्गायितव्यः । अथ मा-र्गिताऽपि न ददाति ततोऽनुशिष्टः क्रियते । तथाप्यप्रय-च्छति धर्मकथा कर्त्तव्या । एवमप्यददानं यो द्रमकस्तस्य तापनं क्रियते । यस्तु राजवल्लभः स निर्मितेनावर्तनीयः ।

कथ पुनरनुशिष्टः क्रियते इत्युच्यते—

दिस्सो भवविहणं-व एस शारिहसि णे ण दाउं जो ।

अशो वि ताव देयो, देजाणमजाणताऽऽणीयं ॥६४४॥
य एष भवता संस्तारको गृहीतः स भयद्विधेनैव शिष्ट-
पुरुषेण वत्तस्ततो 'स' -अस्माकं न नार्हसि दातुम्, अतोऽपि
तावद्भवता संस्तारको देयः किं पुनर्योऽन्यदत्तः । ततः अ-
जानता जानता वा आनीतमतोऽस्माकं प्रयच्छ ।

एवम् अनुशिष्टो यदि न प्रयच्छति ततोऽयं विधिः—
मेतन्निमित्तं पुण रा-यवल्लभे दमगभेमखमदेते ।

धम्मकहा पुण दोसु वि, जति अवराहो दुहा वऽहिओ ॥६४५॥
राजवल्ग्वे अद्वति, मन्त्रो निमित्तं वा प्रयोक्तव्यम् । द्रमकस्य
तु भेषणं कर्त्तव्यम् । धर्मकथा पुनर्द्वयोरपि द्रमकराजवल्ग्व-
भयोः प्रयुज्यते, यथा यतयः-साधयस्तेषामुपकरणापहारा-
द्यपराधो हि इह लोकं परलोकं वाऽहितो भवति ।

इदमेव व्यनक्ति—

अशं पि ताव तेअं, इहपरलोके य पारिणामऽहियं ।

परतो जायितलद्धं, किं पुण मन्नुप्पहरणेसुं ॥६४६॥

अन्यदपि प्राकृतजनविषयमपि यत्स्नेन्यं तत्तावद्विह परलोकं
वा पारिणामेऽहितं भवति । किं पुनः परतो याचितं यल्लब्धं
तदपि हियमाणे मन्नुप्रहरणेषु साधुषु । मन्नुः-क्रोधस्त-
त्प्रहरणास्तदायुधा एव श्रूयः । ततस्तेषां हियमाणमिहप-
रलोकयोः सुतरामहितं भवति ।

एवमप्युक्ता यदि न दद्यान् ततः—

खंते व भूणए वा, भोइगजामातुगे असइ साहे ।

सिद्धम्मि य जं कुणइ, सो मग्गणदाणववहारा ॥६४७॥

'खंत' च्ति-पिता तेन गृहीते पुत्रस्य निवेद्यते, भूणकः-पुत्र
स्तेन गृहीते पिता प्रज्ञाप्यते । यद्वा-या तस्य भोजिका-
भार्या, यो वा जामाता ताभ्यामसौ भाणयितव्यः । 'असइसा-
हे' च्ति सर्वथाऽपि यदि न ददाति तदा महत्तरादीनां निवे-
द्यते । तस्य शिष्टं कांथं यदसौ महत्तरादिः करोति त-
त्प्रमाणम् । एवं प्रनष्टस्य संस्तारकस्य मार्गणा, एवमप्यलभ्य-
माने प्रान्तस्य संस्तारकस्वामिनो 'दाणं' निवेदनं दीयते, व्य-
वहारो वा करणं प्रविश्य कर्त्तव्य इति संग्रहगाथासमासार्थः ।

अर्थेनामेव विवृणोति—

भूणगगहिते खंतं, भणाइ खंतगहिते य से पुत्तं ।

असति च्ति न देमाणे, कुणति दवावेति बलवाअं ॥६४८॥

भूणकं गृहीते खन्तं-पितरं भणति-प्रज्ञापयति । खन्तेन
तु गृहीते 'स' तस्य पुत्रं भणति । उपलक्षणमिदं तेन भो-
जिकादीनपि भाणयति 'असइ' च्ति एतद्ग्रहणपदं व्या-
चष्ट 'न देमाणं' च्ति एवमप्यद्वानं भोगिकांश्च निवेद्यते । ततो
यदसौ बन्धनरोधनादि करोति दापयति वा तत्प्रमाणम् ।

भोइय व उत्तरात्तरं, नेयव्वं जाव ऽपच्छिमो राया ।

दाणं विमज्जणं वा, दिद्धमदिद्धं इमं होइ ॥६४९॥

प्रथमं भोगिकस्य निवेद्यते, यद्यसौ न दापयति ततो यस्तत्र
देशार्त्तिकः स ज्ञाप्यते । एवमुत्तरात्तरं तावन्नतव्यं यावद्-
पश्चिमो राजा । ततो 'दाणं' ति भोगिकाद्यश्चौरसकाशाद् गृ-
हीत्वा साधूनां संस्तारकं दधुः । 'विसज्जणं व' च्ति यद्वा

ते भोगिकादयो भणयुः, गरुक्कत यूयं वयं संस्तारकं सं-
स्तारकस्वामिनं समर्पयिष्यामः, इति एष विधिर्दृष्टे सं-
स्तारके मन्तव्यः । अदृष्टे इवं वक्ष्यमाणं भवति ।

अर्थेनामेव गाथां व्याचष्टे—

खंताइमिद्धे दिते, महत्तरकिक्करभोइए वाऽवि ।

देसारक्खियमच्च, करणे निवे मा गुरू दंडो ॥६५०॥

'खंत' च्ति-पितरि तदानीमनन्तराकनीत्या शिष्ट-कथिते
ऽप्यद्वानं महत्तरस्य-ग्रामप्रधानपुरुषस्य कथयन्ति । कृत्य-
करो-ग्रामकृत्ये नियुक्तो भोगिको-ग्रामस्थामी तयोर्वा क-
थयन्ति । देशार्त्तिको-महाबलाधिकृतः, अमात्या-राजमन्त्री
तयोर्वा यथाक्रमं निवेद्यते । तथाप्यद्वानं करणेऽपि निवे-
द्यन्ति । नृपस्य तु न निवेद्यते, मा गुरुर्गरीयाम् सर्वस्व-
हारणादिको दण्डो भवेदिति कृत्या ।

एण उ दवावेत्ती, अहव भणआ स कस्स दायव्वो ।

अमुकस्म च्ति य भणिए, वच्चह तस्स प्पणिस्सामो ॥६५१॥

एते भोगिकादयो यदि दापयन्ति ततो लष्टम् । अथवा-ते
भणयुः-स संस्तारकः कस्य दातव्य इति । ततः साधुभिर-
मुकस्येति भाणिते ते ध्रुवंत-व्रजत यूयं, वयमेव तस्यार्प-
यिष्याम इति ।

जति सिं कजममची, वयंति इहरा उ भेतु संथारं ।

दिद्धं शांते चैवं, अदिद्धं णाए इमा जयणा ॥६५२॥

यदि 'सिं' तेषां साधूनां तेन संस्तारकेण कार्यसमाप्तिः सं-
जाता मासकल्पश्च पूर्णस्ततो भोगिकादिभिर्विसर्जिता व्रज-
न्ति, इतरथा-संस्तारककार्ये असमाप्ते, अपूर्णत्वे मासकल्पे तं
वा अन्यं वा संस्तारकं गृहीत्वा परिभुज्यते । एवं दृष्टे संस्ता-
रके ज्ञाते वा स्तेन विधिरुक्ताः ।

अदृष्टे अज्ञाते चैवं यतना भवति—

विजादीहि गंवसण, अदिद्धे भोइयस्स वा कहिति ।

जां भइआं गवेसति, पंते अणुमिद्धिमाईणि ॥६५३॥

विद्यादिभिः संस्तारकस्य गवेषणा कर्त्तव्या । अथ न
सन्ति विद्याद्यस्ततोऽदृष्टेऽज्ञाते स्तेन भोगिकस्य कथय-
न्ति । ततो यो भद्रको भवति स स्वयमेव गवेषयति, यस्तु
प्रान्तः स स्वयं न गवेषयति ततस्तत्रानुशिष्टादीनां पदानि
प्रयोक्तव्यानि । एषा पुरातनगाथा ।

अत एनां व्याख्यानयति—

आभोगिणिए पमिखे-ण देवयाए निमित्ततो वाऽवि ।

एवं नाए जयणा, सा चिय खंतादि जा राया ॥६५४॥

आभोगिनी नाम विद्या सा भण्यते, या परिजापिता सर्ता
मानसे परिच्छेदमुत्पादयति । सा यद्यास्त ततस्तथा येन सं-
स्तारको गृहीतः स आभोग्यते । एवं प्रश्नेनाकुपुस्वप्रश्ना-
दिना देवतया वा क्षपकप्रत्ययेन निमित्तेन वा अविसेवादि-
ना तं स्तेन जानन्ति । एवं ज्ञाते सति सैव यतना कर्त्तव्या,
या खन्तादिगृहीते संस्तारके भाणिता । एतेषामभावे विधि-
माह-यावदपश्चिमो राजा ।

विजादसई भोइय, विकहण केण गहिआं न जाणीमो ।

दीहो हु रायहत्थां, भइं आमं ति मग्गयंते ॥६५५॥

विद्यादीनामभावे न ज्ञायते केनापि गृहीत इति, ततो भोगिकादीनां कथयन्ति । संस्तारकोऽस्माकं नष्टो वर्त्तते, यूयं न गंवपयत । भोगिकः प्राह-केन गृहीतः, साधवो ब्रुवन्-न जानीमो वयम् । भोगिकः प्राह-अज्ञायमाने कथं गंवपयामि । साधुभिर्वक्त्र्य दीर्घो हि राजहस्ता भवति, तेन हि गंवप्यमाणः सुखेनैव स्नेहः प्राप्यते । ततो यो भद्रको भवति स आमे सत्यमिदमिति भाणत्वा मार्गयति ।

प्रान्तः पुनर्दिमाह—

जाणह जेणं हडो सो, कथयति मग्गामि णं अजाणंतो ।

इति पंतो अणुसिद्धी, धम्मनिमित्ताइ तह चेव ॥६५६॥

यः प्रान्तः स ब्रूयात्—जानीत यूयं येनासौ संस्तारको हृतः । अज्ञातेन तु कुत्राहं मार्गयामि । अज्ञकवन्धवद्वा इति प्रान्ते ब्रुवाणं अनुशिष्टिधर्मकथानिमित्तादि तथैव प्रयोक्तव्यम् ।

असती य भेसणं वा, भीया वा भोइयस्स व भएणं ।

साहिंति दारमूले, पडिणीए इमेसु वि हूमेजा ॥६५७॥

अथ नास्ति तत्र भोगिकः, अस्ति वा परं न दापयति, तदा साधवो भेषणं कुर्वन्ति । ततो भीता वा भोगिकस्य वा भयेन दारमूले संहरन्ति, संस्तारकं स्थापयन्तीत्यर्थः । यस्तु प्रत्यनीकः स एतेष्वपि पृथिव्यादिषु कार्येषु प्रक्षिपत् । यद्यस्माकं न जातस्तत एतेषामपि मा भूदिति कृत्वा । एष पुरातनगाथासमासार्थः ।

अथेनामेव व्याख्याति—

भोइयमादीण सती, अहवा वेते वि विंति जणपुरओ ।

सुएहीहामो सकजं, किह लोगमयाइ जाणंता ॥६५८॥

भोगिकादीनामभावे तेषु वा संस्तारकमदापयन्तु साधवो बहुजनस्य पुरतो ब्रुवन्ते । वयं लोकमभिजानन्तः स्वकार्ये कथं मुह्यामहे, यदि लोकस्य नष्टं विनष्टं विस्मृतं वा जानीमस्ततः कथमात्मीयं न ज्ञास्याम इति भावः । अतो यद्यस्माकं संस्तारकं नार्पयथ ततो वयं जनपुरतस्तं हस्ते गृहीत्वा दापयिष्यामः ।

अथ यूयं न प्रतीच्छथ ततः—

पेहुण तंदुलपव्वय-भीया साहंति भोइगस्सेते ।

साहिंति साहरंति व, दोणह वि मा होउ पडिणीए ॥६५९॥

तन्दुला द्विधा क्रियन्ते—एकं 'पेहुणमिश्रिताः, अपरे केवलाः एव । पेहुणं नाम-मयूराक्षपिच्छं तत एकः साधुः साधूनां मध्यादपसरति, गृहस्थाश्च भणति । युष्माकं मध्यादेकः किमप्युपकरणं गृह्णातु ततो गृहीते सति स साधुरागत्य भणति युक्त्या सर्वेऽपि तिष्ठन्तु, स्थितेषु च स नैमित्तिक-साधुर्वक्त्रं तेषामञ्जलीं ददाति । येन च साधुना तत् गृहमाणं दृष्टं स तन्दुलान् प्रयच्छन् येन गृहीतं तत्र पेहुणमिश्रितान् ददाति । ततो नैमित्तिकसाधुस्तानि पेहुणानि दृष्ट्वा भणति, अनेन गृहीतमिति । एवं प्रत्यय उत्पन्नं भीतश्चिन्तयति । नूनमेते एवं ज्ञात्वा भोगिकस्य कथयिष्यन्ति । एवं विचिन्त्य स्वहस्तेन प्रातिभयद्वारमूलं संस्तारकं स्थापयन्ति । प्रत्यनीकता वा द्वयोरपि वर्गयोरस्माकमभीषां च मा भूदिति बुद्ध्या एतेषु संहरन्ति ।

पुदवी आउकाए, अग्गिणवणस्मइतसेसु साहरइ ।

घिसूण य दापव्वो, अदिंहुं दिहे य दोखं पि ॥६६०॥

काश्चिन्प्रत्यनीकः साधुसामाचारीकांविदः सचित्तपृथिव्यवकायवनस्पातित्रसंषु प्रक्षिते न ग्रहीष्यतीति बुद्ध्या तेषु आगाढे वा गर्सीयां प्रक्षिपति । यद्यप्यंतपु प्रक्षिप्तस्तथापि ततो गृहीत्वा संस्तारकस्वामिनो दातव्यः । अथ प्रयत्नेन गंवपितोऽपि न कुत्रापि दृष्टः । यद्वा—स प्रत्यनीकतया न ददाति ततो 'दोखं पि' स्ति द्वितीयमपि वारमवग्रहमनुज्ञापयत् । परः प्राह—यथाऽहं भणामि तथा द्वितीयावग्रहः अनुज्ञापनीयः । कथमिति चेदुच्यते—स संस्तारकस्वामी न ज्ञाप्यते; यथा नष्टः संस्तारकः, किं तु गत्वा भणितव्यं देहि तं संस्तारकमिदानीमपि द्वितीयोऽवग्रह उच्यते ।

गुरुराह—

दिहुंत पडिहणित्ता, जयणाए भदतो विसजेति ।

मग्गंते यतणाए, उवहिग्गहणे ततो वाओ ॥ ६६१ ॥

दृष्टान्तो नाम—तोदकेन स्वमत्या यांऽभिप्रायां दृष्टः, तं प्रातिहत्य निक्षेप्य संस्तारकस्वामिनो यतनया सद्भावः कथनीयः । कथितं च भद्रको विमर्जयति गच्छत नाहं किंचिदपि भणामि । यः प्रान्तः स संस्तारकं मार्गयति, तत्रानुशिष्टः कर्त्तव्यः । अथ नच्छति तदा यतनया प्रान्तोपधिदातव्यः । अथ बलादेव सारोपधिग्रहणं करोति ततो राजकुले विवादः कार्यः ।

अमुमेवार्थं व्याख्याति—

परवयणाऽऽउट्टेउं, संधारं देहि तं तु गुरु एवं ।

आणेह भणति पंतो, तेणं दाणं न वा दाहं ॥६६२॥

परः प्रेरकस्तस्य वचनमत्र भवति 'आउट्टेउं' ति धर्मक-थया संस्तारकस्वामी आचर्य याच्यते । तं संस्तारकं निर्व्याजे प्रयच्छ । गुरुराह—एवं मायया याचमानस्य चतुर्गुरुकम् । भद्रकप्रान्तकृताश्च दोषा भवन्ति । प्रान्तो भणति आनयत संस्तारकं ततो दास्यामि वा न वा ।

किं च—

दिजंतो वि न गहिओ किं सुहमेओ इयाणि संजाओ ।

हियनट्टो वा नूणं, अथकजायाए थवयामो ॥ ६६३ ॥

दीयमानोऽपि तदानीं यो न गृहीतः किमसौ संस्तारक इदानीं सुखशय्यः संजातः । अनया अथकयाञ्चया अकालप्रार्थनया स्तवयामः—स्नवं कुर्मः । स नूनं हतो वा नष्टो वा ।

भदो पुण अग्गहणं, जाणंतो वा वि विपरिणामेजा ।

किं फुडमेवं सीसइ, इमो हु अक्खे वि संधारा ॥६६४॥

यः पुनर्भद्रकः स साधुषु अग्रहणमनादरं कुर्यात्, यो वा जानाति संस्तारको हतो नष्टो वाति स सम्यग्दर्शनप्रव्रज्या-द्यभिमुखो विपरिणमत् अहो मायाविनोऽमी । विपरिणतो ब्रूयात्—किं स्फुटमेवास्माकं न शिष्यते—न कथ्यते यथा संस्तारको नष्टः, किमेवं मायया याच्यते ? । इमो हुरिति प्रत्यक्षमुपलभ्यमाना अस्येऽपि संस्तारकाः सन्ति ।

इह चोयगदिहुंतं, पडिहुंतं सिस्सते य सम्भावो ।

भदो सो मम नट्टो, मग्गामि न तो पुणो दाहं ॥६६॥

इतिः पुरःप्रदर्शने, एवं भद्रकप्रान्तदोषोपदर्शनेन नोदकदृष्टान्तं पराभिप्रायं प्रतिहन्य तत्त्वमुच्यते । तस्य—संस्तारकस्वामिनः सद्भावाः शिष्यन्त-निषेधन्त । निवेदिने च भद्रको भगति—स संस्तारको मम नट्टो न युष्माकम्, अद्य प्रभृति नाहं मार्गयामि लब्धं तु तं पुनरपि युष्मभ्यं वास्यामि ।

तुज्जे वि ताव मग्गह, अहं पि भूसेमि मग्गह व अस्सं ।

नट्टे वि तुब्भ खट्ठा, वदंति पंतंणुसिद्धादी ॥ ६६६ ॥

युयमपि तावन्तं संस्तारकं मार्गयत, अहमपि त ' भूसे-मि ' ति-गवेषयामि । अथ युष्माकं चरितं-संस्तारकेण प्र-बोजनं तदा यावदस्मी लभ्यते तावदन्यं मार्गयत । यस्तु प्रान्तः स सद्भावे कथिते भणति—तद्यपि संस्तारके युयं मम नट्टाः, यतो जानीथ ततः संस्तारकं मार्गयत ।

इयं यतना—

मोल्लं गत्थिऽहिग्ग्या, उवर्धि मे देहपंतदायणया ।

अस्सं वदंति फलर्गं, जयणाए मग्गिउं तस्म ॥ ६६७ ॥

अहिग्गया वयं नास्ति मूल्यम् । स मृयात्-उपार्थि प्रयच्छ । ततो येन साधुना स संस्तारक आनीतः तस्य सत्कमन्त-प्रान्तमुपकरणं दर्शनीयम् । अन्यं वा फलकं यतनया मार्गयित्वा ददाति । तत्र प्रथमतः शुद्धम् । तदभावे पञ्चकपरिहा-रया राजकुले वा गत्वा व्यवहारः क्रियते । दत्त्वा दातुमनी-श्वर इति एतेन ' अग्गहदारणं व व्यवहारं ' ति पदं व्याख्यातम् ।

सव्वे वि तत्थ रंभति, भदो मुल्लेण जाव अवरणं ।

एगं ठवेउ गमणं, सो वि य जा अट्टमं काउं ॥ ६६८ ॥

कोऽपि राजवल्गुभादिः सर्वानपि साधून् तत्र निरुण-दि, ततो यदि कश्चिद्यथाभद्रको मूल्येन मोचयति स न प्रतिषेद्धव्यः । अथ प्रतिषेधं कुर्वन्ति तदा चतुर्गुरु । अथ नास्ति मोचयिता ततोऽपराङ्क यावन् सर्वेऽपि सवा-लवृद्धास्तिष्ठन्ति, यदि न मुञ्चति तत एकं क्षपकादिकं स्थापयित्वा शेषाः सर्वेऽपि गच्छन्ति । सोऽपीदृशः स्थाप्यते योऽष्टमं कर्तुं समर्थो भवति । असमर्थस्थापनं चतुर्गुरु । ततोऽसावष्टमं कृत्वा पलायते ।

लंदे तीरियकजा, तस्सेवऽप्पंति अहव भुंजंति ।

पभु लदेवऽसमत्तं, दांओग्गहं तस्स मूलाउ ॥६६९॥

लब्धं संस्तारकं यदि तीरितकार्याः समाप्तप्रयोजनास्ततस्तस्यैव संस्तारकस्वामिनोऽर्पयन्ति । अथ कार्यमसमाप्तं ततो भुञ्जते । अथ प्रभुणा—संस्तारकस्वामिना साधू-नां च कार्यमद्याप्यसमाप्तं ततस्तस्य मूलाद्यद्वितीयं वा स चावग्रहोऽनुष्ठाप्यते एष सूत्राक्तो द्वितीयोऽवग्रहः ।

अथ द्वितीयपदमाह—

वितियं पभुनिव्विसए, शट्ठुट्ठियसुष्णमयमणप्पज्जे ।

असहू य रायट्ठुट्ठ, वोहिकभयमद्धसीमे वा ॥ ६७० ॥

द्वितीयपदमत्र भवति—संस्तारकेण कार्यं समाप्तम्, योऽपि

संस्तारकस्य प्रभुः स राज्ञा निर्विषय आकृतः, देशभङ्गं वा नष्टः, दुर्भिक्षे वा उत्थित-उद्वासितः, ' सुजं ' ति सपुत्रदारः कुत्राप्यामन्त्रितः सन् गतो गृहं शून्यं संजातम्, मृता वा-कालगतः । एतानि गृहस्थकारणानि । अमूनि तु संयतका-रणानि । स साधुरसंहिष्णुर्न शक्नोति गवेषयितुम्, राजद्विष्टे बोधिकभये वा अश्वशीर्षके वा सार्धवशतः एतैः कारणै-र्विप्रनष्टं शून्यासंस्तारकं न गवेषयेत्, न च प्रायश्चित्तमाप्नु-यात् । सू० ३ उ० ।

विप्रनष्टं शून्यासंस्तारकं गवेषयेत्—

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा पाडिहारियसंतियं वा सेजासं-थारयं विप्पणट्ठेण गवेषइ न गवेषंतं वा साइजइ ॥ ५७ ॥

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा सागारियसंतियं वा सेजा-संथारयं विप्पणट्ठंण गवेषइण गवेषंतं वा सातिजइ ॥ ५८ ॥

वि इति विधीय प इति प्रकारेण पक्षिज्जमाणां गट्टा वि-ष्णुगट्टां शेषं पूर्यन्त । नि० सू० ३ उ० । (यस्मिन् दिवसे नि-प्रस्थाः शून्यासंस्तारकं विप्रजहति तत्रापरे आगच्छेयुः, त-त्रावग्रहः ' उग्गह ' शब्दे द्वितीयभागे ७१५ पृष्ठ उक्तः ।) (राजावाप संस्तारको प्राह्य इति ' राहभायण ' शब्दे षष्ठ-भागे उक्तम् ।)

साम्प्रते वसन्तौ वसन्तौ विधिमधिकृत्याह—

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा समणे वा वसमाणे वा गामाणुगामं दूइज्जमाणे वा पुव्वामेव परणस्स उच्चारपासवणभूमिं पडिलेहिज्जा, केवली बूया-आया-णमेयं अपडिलेहियाए उच्चारपासवणभूमीए । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा राओ वा वियाले वा उच्चारपासवणं परिट्ठवेमाणे पयलेज्ज वा पवंडज्ज वा से तत्थ पयलमाणे वा पयडमाणे वा हत्थं वा पायं वा० जाव लूमिज्ज वा पा-णाणि वा ४० जाव वपरोविजा । अह भिक्खु णं पुव्वो-वदिट्ठा जं पुव्वामेव पणस्स उच्चारपासवणभूमिं पडिले-हिजा । (सू० १०६)

' से ' इत्यादि सुगमं नवरं साधूनां सामाचार्येणा, यदुत विकाले प्रस्त्रवणादिभूमयः प्रत्युपेक्षणीया इति ।

साम्प्रतं संस्तारकभूमिमधिकृत्याह—

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अभिक्खेजा सेजासंथा-रगभूमिं पडिलेहिज्जएण सन्थ आयरिएण वा उवज्जाए-ण वा० जाव गणावच्छेएण वा बालेण वा बुड्ढेण वा से-हेण वा गिलाणेण वा आएसेण वा अंतेण वा मज्जेण वा समेण वा विसंमेण वा पवाएण वा गिवाएण वा त-ओ संजयामेव पडिलेहिय २ पमजिय २ तओ संजयामेव बहुफासुयं सेजामंथारगं संथेरजा । (सू० १०७)

स भिष्णुगचार्योपाध्यायादिभिः स्वीकृतां भूमिं मुक्त्वाऽ-न्यां स्वसंस्तरणाय प्रत्युपेक्षत, शेषं सुगमम् । नवरमां-दः—प्राधूर्णक इति, तथाऽन्तेन येत्यादीनां पदानां तृतीया समस्यर्थे इति ।

संथार

इदानीं शयनविधिमधिकृत्याह—

मे भिक्षु वा भिक्षुणी वा बहुफामुणं मेज्जामंथारं
मंथरिणा अभिकंवेज्जा बहुफामुणं मेज्जामंथारं दुरुहित्ता,
मे भिक्षु वा भिक्षुणी वा बहुफामुणं मेज्जामंथारं दु-
रुहमाणं पुट्ठामेव मसीमेवसियं कायं पाणं य पमजिय
पमजिय ततो मंजयामेव बहुफामुणं मेज्जामंथारं दुरुहेज्जा,
दुरुहित्ता तत्रो मंजयामेव बहुफामुणं मेज्जामंथारं
मण्ज्जा । (सू०-१०८)

‘मे’ इत्यादि ‘स्पष्टम्’ ।

इदानीं सुमर्षाधमधिकृत्याह—

मे भिक्षु वा भिक्षुणी वा बहुफामुणं मेज्जामंथारं मण-
माणं गो आत्ममाणं हन्थं हन्थं पाणं पायं काणं
कायं आमाणं, मे अणामायमाणं तत्रो मंजयामेव बहु-
फामुणं मंथारं मण्ज्जा । मे भिक्षु वा भिक्षुणी वा उ-
स्मसमाणं वा र्णामसमाणं वा काममाणं वा ल्हीयमाणं वा
जंभायमाणं वा उड्डाणं वा वातणिमग्गं वा करमाणं पु-
व्वामेव आययं वा पामयं वा पाणिगा परिपेहिता तत्रो
मंजयामेव ऊमसेज्ज वा० जाव वायणिमग्गं वा करेज्जा ।
(सू० १०९)

‘मे’ इत्यादि निगर्दभेदम् । इयमत्र भानना-स्वर्पाद्भेदस्त-
मात्रव्यवहितसंस्कारके. स्वपार्थक्येति । एव सुमर्य निःश्व-
सितार्थादीधर्ममुत्तानार्थं, तन्म ‘आमय व’ ति-आ-
स्यं ‘पामयं वा’ इत्यादिप्रदानांमति । आच्चा० २ श्रु० १ चू०
२ अ० ३ उ० ।

तत्र च लब्धायां वसतो को विधिर्हित्यत आह—

कोट्टगमा य पुट्ठि, कालवियागइभूमिपडिलेहा ।

पच्छा अइति रत्ति, पत्ता वा ते भवे रत्ति ॥२०७॥

कोष्टक-आवासविशेषः समा-प्रतीता कोष्टकसमा वसतो
अन्वयायां प्रायव ‘काल’ ति—कालभूमि प्रत्युपलब्धे, यत्र
कालो गृह्यते । तथा ‘वियागभूमिपडिलेहा’ विचारभूमि-
सञ्जाकारिकाभूमिस्तस्याश्च पश्युपलब्धे क्रियते । तत्र एवं
प्रत्युपलब्धतायां विकाल वसतो ‘पच्छा’ आर्ताति रत्ति’ ति—
पश्चाच्छ्रुता. साधयो रात्रौ प्रविशन्ति । ‘पत्ता वा ते भवे
रत्ति’ ति—यदा पुनस्त आगच्छन्त एव कथमपि रात्रौव
प्राप्तास्तदा रात्रौपि प्रविशन्ति ।

तत्र च प्रविशताम—

गुमियमेमणं समगा, गिहमय बहिटाणं वमहिपडिलेहा ।

सुन्नघरपुव्वमणियं, केचुग तह दारुदंडेण ॥२०१॥

गुह्यमका-स्थानकरक्षपाला. ‘मेमणं’ ति याद ते कथञ्चित्
आसयन्ति ततश्चैवं चक्रव्यं-यदुत श्रमणा वयं न चारा. ।
‘निदमय’ ति—अथ तु स साधवेषो निर्भय एव भवेत्तदा
‘बहिटाणं’ ति बाह्येव गच्छन्तावतिष्ठन्ति, वृषभास्तु वस-
तिप्रत्युपलब्धार्थं मज्जेते । किञ्चिदपि वसतिर्गन्वय-

ते ?—शून्यगृहाद् पूर्वोक्तम्. ‘केचुग तह दारुदंडेण’
ति-दण्डकपुच्छेन तांश्च केचुकं परिधाय सर्पपतनभयाद्-
गडनपुच्छनकेन वसतिमुपरिप्राप्तप्रसङ्गादयन्ति, गच्छन्त प्र-
विशन्ति ।

ततः को विधिः स्वप ?—

संथारगभूमितिगं, आयरियाणं तु ससमाणं गा ।

रुंदाए पुण्फइत्ता, मंडलिया आवली इयर ॥२०२॥

संस्कारकभूमित्रयमाचार्याणां निरूप्यते, एका निवाता सं-
स्कारकभूमिरन्या प्रवाता अन्या निवानप्रवाता । ‘ससमाणं-
ग’ ति शपाणां साधुनामैकका संस्कारकभूमिर्दीयते । ‘रुं-
दाए’ ति यद्यसौ वसतिर्विस्तीर्णा भवति ततः पुष्पावली-
णाः स्वर्पान्त—पुष्पप्रकरवदयथायथं स्वर्पान्त, येन
सागारिकावकाशो न भवति । ‘मंडलिय’ ति-अ-
थासौ वसतिः क्षुल्लिका भवति ततो मध्ये पात्रकाणि
कुत्वा मण्डलयाः पार्श्वे स्वर्पान्त । ‘आवलीय’
ति—प्रमाणयुक्तायां वसतो ‘आवलीय’ पङ्क्त्या स्व-
र्पान्त इयर’ ति-क्षुल्लिकाप्रमाणयुक्त्यावेत्येत्यर्थं विधिः ।

संथारगहणाणं, बेटिअउक्खेवणं तु कायव्वं ।

संथारो घेतव्वो, मायामयविण्णमुक्खेण ॥ २०३ ॥

संस्कारकग्रहणाय संस्कारकभूमिग्रहणकाले, एतदुक्तं भवति—
यदा स्थानाद् संस्कारकभूमिप्रविमजन करोति तदा साधु-
भि. कि कर्त्तव्यमन आह—‘बेटीअउक्खेवणं तु कायव्वं’ वेणित-
या—उपार्थवेणितकालस्तासां सर्वैरेव साधुभिर्गर्भाभ्यान्मी-
यानामुत्प्रेषणं कर्त्तव्यं येन सुखेनैव दृष्टाया भुवि विमज्जन्तुं
संस्कारकाः शक्यन्ते । स च संस्कारका यो यस्मै साधवे
दायत स कथं तेन ग्राह्य इत्याह—मायामयविण्णमुक्केन तेन
न माया कर्त्तव्या, यदुताहं वातार्थो ममेह प्रयच्छ, तापि मदः—
अहङ्कारः कायो, यदुताहमस्यापि पूज्यो येन मम शोभना सं-
स्ताः कभुर्दन्ति । “जइ रत्ति आगया ताहं काले न गेगहंति, नि-
ज्जु तो आ संगहणीओ य र्माणश्चे गुणेति, मा वसित्थिदुगुत्ति-
आदओ दोसा हाहिति । कायिकां मत्तण्णु छुहुति उच्चारं पि
जयणाए । जइ पुण कालभूमी पडिलेहिया ताहं काले गिगहं-
ति, याद सुद्धा करेति सज्जमये, अहं न सुद्धो न पडिलेहिया
वा वसती ताहं निज्जत्ताओ गुणेति । पढमपोरिसि काऊ-
णं बहुपडिपुगणाए पोर्सिआए गुरुसगासं गेत्तुण भणेति—
इच्छामि स्वभासमणो वेदिउं जाव णिजाए निरसीहियाए म-
त्थण्ण वेदामि, स्वभासमणा ! बहुपडिपुगणा पोर्सि,
अणुजाणह गइसंथारयं, ताहं पढमं काहआभूमिं वच्चेति ।
ताहं जत्थ संथारगभूमी तत्थ वच्चेति । ताहं उवाहम्म उ-
वच्चां कएता पमज्जता उवच्चाए वेयरं उच्छेडेति । ताहं
संथारगपट्ठअ उत्तरपट्ठयं च पडिलेहित्ता दो वि एमत्थ ला-
पत्ता ऊरम्म ठवेति । ताहं संथारगभूमि पडिलेहति, ताहं
संथारयं अचुत्तुंति सउत्तरपट्ठ । तत्थ य लग्गा मुहपो-
त्तिआए उवाग्गं कायं पमज्जात, हेट्ठिल्लं रयहरणं । क-
ण्ण य वाममाणं ठवेति, पुणो संथारं चढेता भणइ-जे-
ट्ठुज्जाइणं पुरतो चिट्ठेताणं अणुजाणज्जह । पुणो सामा-
इअ तिणिणं वारं काहुऊणं सोचइ । एस ताव कामो ।

इदानीं गाथा व्याख्यायते—

पोरिमि आपुच्छगया, सामाह्य उभय कायपडिलेहा ।

साहणिश्च दुवं पट्टे, पमजभूमि जओ पाए ॥ २०४ ॥

पोरम्यां निर्युक्तांगुणयित्वा ' आपुच्छग ' ति—आचार्यस-
मीपे मुखवस्त्रिकां प्रतिवेशयित्वा भगति ' बहुपांडपुगणा
पोरिमी ' संदिशत संस्तारके तिष्ठामाति । ' सामाह्यं ' ति-
सामायिकं चारत्रयमाकृत्य स्वपति । ' उभयं ति—सं-
ज्ञाकारिकापयोग कृत्वा ' कायपांडिलेह ' ति—सकलं कायं
प्रमृज्य ' साहणिश्च दुवं पट्टे ' ति—साहणिय—एकत्र ला-
पत्ता दुवं पट्टे—उत्तरपट्टा संथारपट्टा अ, तत ऊर्वाः
स्थापयति । ' पमजभूमि जओ पाओ ' ति—पादौ यतस्तेन
भूमि प्रमृज्य ततः सात्तरपट्ट संस्तारके मुञ्चति । अस्याश्च
सामाचार्यनुक्रमेण गाथायां संबन्धो न कृतः, किन्तु स्व-
बुद्ध्या यथाक्रमेण व्याख्याया ।

एवमस्मी संस्तारकमारादन् किं भगतीत्याह—

अणुजाणह संथारं, बाहुवहाणेण वामपांसणं ।

कुक्कुडिपायपमारणं, अतरंत पमज्ज भूमि ॥ २०५ ॥

अनुजानीध्वं संस्तारकम्, पुनश्च बाहुपधानेन वामपार्श्वे-
न स्पर्पति । ' कुक्कुडिपायपमारणं ' ति—यथा कुक्कुटी
पादावाकाशे प्रथमे प्रसारयती एवं साधुनाऽध्याकाशे पादौ
प्रथममशक्नुवता प्रसारणायां । अतरन्ता ' ति—यदा आ-
काशव्यवस्थिताभ्यां पादाभ्यां न शक्नोति स्थातुं तदा ' पम-
' ज्ज भूमि ' ति—भुवं प्रमृज्य पादौ स्थापयति ।

संकाए मंडारं, उव्वत्तंत य कायपडिलेहा ।

दव्वाइ उव्वओगं, शिम्मामनिरुंभणा लोयं ॥ २०६ ॥

यदा तु पुनः सङ्काचयति पादौ तदा ' संडासं ' ति संद-
शम-ऊरुमन्धि प्रमृज्य सङ्काचयति । ' उव्वत्तंत य ' ति—
उव्वत्तयध्यामो साधुः कायं प्रमार्जयति । एवमस्य स्वपतो
विधिरुक्तः । यदा पुनः कारिकायमुत्तिष्ठति स तदा किं क-
रोतीत्याह—' दव्वाइ उव्वओगं ' द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो मा-
चतक्षोपयोगं ददाति । तत्र द्रव्यतः काऽहं प्रयजिता वा ?,
क्षेत्रतः किमुपरितलऽन्यत्र वा ?, कालतः किमयं रात्रिदि-
वा ?, भावतः कारिकादिना पीडितोऽहं न वेति, एवमुप-
योगं दत्तेऽपि यदा निद्रयाऽभिभूयते तदा ' शिम्मामनिरुं-
भणा ' ति—निःश्वामं निरुण्जि नासिकां दृढं गृह्णाति, निः-
श्वामनिरोधार्थं ततोऽपगतयां निद्रायां ' आलोय ति—आ-
लोकं पश्यति द्वारम् ।

यतः—

दारं जा पडिलेह, तेण मए दोमि मावए तिणि ।

जइ य चिरं तो दारे, अणं ठावत्तु पडिअग्इ ॥ २०७ ॥

तदाऽस्मी द्वारं यावन् प्रत्युपलब्धन्-प्रमाजयन् व्रजति,
एवमस्मी निर्गच्छति, तत्र च यदि स्तेनभयं भवति ततः
' दारिण ' ति—द्वौ साधू निर्गच्छतः, तयोरेका द्वारं तिष्ठति
अन्यः कारिकां व्युत्सृजति । ' सावए तिणि ' ति—श्वापद-
भये सति त्रयः साधव उन्निष्ठन्ति । तत्रैका द्वारं तिष्ठति,

अन्यः कारिकां व्युत्सृजति, अन्यस्तत्स्वमीपे रक्षपालस्तिष्ठ-
ति । ' जति य चिरं ' ति—यदि च चिरं तस्य व्युत्सृजतो
जातं ततो योऽस्मी द्वारं व्यवस्थितः साधुः सोऽन्यं द्वारं
स्थापयित्वा साधुं पुनश्चास्मी व्युत्सृजन्तं ' पडिअग्इ ' ति
प्रतिजागर्ति ।

आगम्म पडिकंतो, अणुपेहे जाव चोहस वि पुव्वे ।

परिहाणि जा तिगाहा, निहपमाओ जहो एवं ॥ २०८ ॥

सोऽपि साधुः कारिकां व्युत्सृज्य आगत्य वसती ' पडि-
कंतो ' ति—ईर्यापरिधिकां प्रतिक्रान्तः सन् ' अणुपेहे ' अनु-
गुणं करोति । किंयद् दूरं यावदत आह—' जाव चोहस
वि पुव्वे ' यावच्चतुर्दश पूर्वार्ण समाप्तानि । यश्च साधुः
सूक्ष्मानप्राणलब्धिसंपन्नः अर्धवै न शक्नोति ततः ' परि-
हाणि जा तिगाहा ' परिहागया गुणयति स्तोत्रं स्तोत्र-
तर्गमति यावद्वाथात्रयं जघन्येन यथा तथा परिगुणयति
श्लोऽपि । एवं च कृतं विधौ निद्राप्रमादो ' जहो ' परि-
त्यक्तो भवति ।

अतरंतो व निवज्जे, अमंथरंतो अ पाउणे एकं ।

गहभदिद्वुंतणं, दो तिणि बह जह समाही ॥ २०९ ॥

अथामौ गाथात्रयमपि गुणयितुं न शक्नोति ततः ' गिव-
ज्जे ' ति—ततः स्पर्पित्येवं । ' अमंथरंतो अ ' ति—उत्सर्ग-
तस्तावत्प्रावरणरहितः स्पर्पति । अथ न शक्नोति यार्पयितु-
मात्मानं ततोऽमंथरमागः प्रावृणोति । एकं कल्पं ह्ये
त्रान् वा । तथाऽपि यदि शीतेन बाध्यते तदा बाह्यतोऽप्रा-
वृत्तः कायान्तर्गं करोति । ततश्च शीतव्यामोऽभ्यन्तरं प्रवि-
शति । तत्र च प्राथम्येऽनिवानामानं मन्यते, तत्रापि स्था-
तुमशक्नुवन् कल्पं गृह्णाति । एवं ह्ये श्रीस्तावद्यावत्समाधानं
जातम् । अत्र च गहभद्विष्टान्तः, ' जहा मिच्छगहभा अणुरू-
वमांण आरूविण्ण सा वाहउ नेच्छइ, ताह जोऽवि
अगणम्म भारो सो वि चडावज्जइ, अप्पणावि आरोहति ।
जाह नातदुरं गया ताह अप्पणा उत्तरति, ताह सो जा-
णाति—उत्तरन्तो मम भारो ति तुरित्यतः पहविआ । प-
च्छा अणो से अवणीआ, ताह सो भिग्घयरं पहविआ ।
एवं साह वि गिवायतरं मण्णतो मुहण अच्छति । जाव र-
ति, एम विही, अववाणं जहा वा समाही होति तहा
कायव्वं । संगारवितिअवर्माह ' ति व्याख्यानम् । आग्र० ।
त्रि० । संस्तारकनरि, प्रव० ७१ द्वा० ।

संथारग-संस्तारक-पुं० । संस्तारयंत भूपीठे शयालुभिर्गति
संस्तारः स एव संस्तारकः । पर्यन्तक्रियां कुर्वाद्भेदोर्मादित्रि-
स्तरणं तत्क्रियाप्रतिपादनरूपे प्रकीर्णकग्रन्थे, संथा० । अ-
ज्ञेयतायहस्तमानं (अनु० ।) लघुतरं शयने, क्षा० १ ध्रु० १
अ० । स्था० । ध० ।

संथारगपहम्प-संस्तारकप्रकीर्णक-न० । संस्तारकप्रतिपाद-
के प्रकीर्णकग्रन्थे, संथा० ।

संथारपोरमी-संस्तारपौरुषी-स्त्री० "साधुत्रिश्रामणाश्च, नि-
शाद्यप्रहं गंत । भुवादिशादिविबिना, संस्तारं शयने तथा ॥ ॥"
संस्तारं शयनयोग्यं रात्रिर्हतायप्रदं, ध० ३ अवि० ।

('संथार' शब्देऽस्मिन्नेव भागेऽनुपदमेव तद्विधिरुक्तः ।)

संथारप्यलोह-संस्तारप्रलोकिन्-त्रि० । शिशयिषागुरोः सं-
स्तारप्रक्षेपं कर्तार, कथं संस्तारः कृतः वाऽत्र त्रुटिरिति-
द्रष्टारि शिष्ये, आचा० १ ध्रु० ५ अ० ४ उ० ।

संथारुत्तरपट्ट-संस्तारोत्तरपट्ट-पुं० । संस्तारकोत्तरपट्टयोर्द्वन्द्वं
“संथारुत्तरपट्टो, अहोहजा य आयया हन्था । दोगहं पि अ-
त्रिन्थारो, हन्था चउरंगुलं चैव ॥१॥” ध० ३ अधि० ।

संथीण-संस्त्यान-न० । विनाशे, सम्म० ३ काण्ड ।

संथुय-संस्तुत-त्रि० । विनयविषयत्वेन परिचितं, सद्गतगुणो-
त्कीर्तनादिभिः सम्यक्स्तुते च । उत्त० १ अ० । पुं० । संयु-
तक्रमुद्रागिशेषवृन्दं, ज० २ वृत्त० । उत्त० । त्रि० । सम्यङ्,
सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । दर्शनभाषणादिभिः परिचितं, प्रश्न०
४ संव० द्वार । भिक्षोः पुरः संस्तुताः आलुब्धादयः, पश्चात्
संस्तुताः श्वशुरकुलसम्बद्धाः । आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ०
४ उ० ।

संदष्ट-संदष्ट-त्रि० । “ष्टस्यानुष्टुप् संप्रष्ट” ॥ ८ । २ । ३४ ॥
अत्रानुष्टुप् संप्रष्टप्रहणान् एकारस्य टकार एव । चुण्ण
व्य सन्द्ष्टो । संप्रष्ट, प्रा० । “संप्रष्टो दंशमशकै-स्त्रासं द्वेपं न
वा ब्रजेत् । न वारयदुपेक्षेन, सर्वाहारप्रियत्ववित् ॥ १ ॥”
आ० म० १ अ० ।

संदष्टय-देशी-संलग्ने, दे० ना० ८ वर्ग १८ गाथा ।

संदन-स्यन्दन-पुं० । रथविशेषं, प्रश्न० ५ संव० द्वार । द्वि-
विधो रथः सांप्राप्तिको, देवयानरथश्च । प्रश्न० १ आभ०
द्वार । “संदणो रथो” पाइ० ना० २२३ गाथा । अतीतोत्स-
र्पितयां भारते जाते त्रयोविंशतितमे तीर्थकरे, प्रव० ७ द्वार ।

संदब्ध-संदर्भ-पुं० । सूत्रेण ग्रन्थेन, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।
आ० म० ।

संदन्मिय-संदर्भित-त्रि० । स्नेहरज्जुभिर्ग्रथिते, स्था० ४
ठा० ३ उ० ।

संदमायिया-स्यन्दमानिका-स्त्री० । पुरुषस्य स्वप्रमाणावका-
शयार्थिनि दीर्घे जम्पानविशेषे, रा० । जी० । भ० । औ० ।
ज्ञा० । अनु० । ज० । दशा० । शिबिकायाम्, औ० । सूत्र० ।

संदाण-कृ-धा० । अवष्टम्भकरणे, “निष्टम्भावष्टम्भे णिदु-
ह-संदाणं” ॥ ८ । ४ । ६७ ॥ अननावष्टम्भविषयस्य कृजा
वैकल्पिकः संदाण इत्योदशः । संदाणह-अवष्टम्भं करो-
तीति । प्रा० ४ पाद् ।

संदाणिअ-संदाणित-त्रि० । बन्धने, “बद्धे संदाणिअं
निअलिअं च” पाइ० ना० १६७ गाथा ।

संदिद्व-संदिष्ट-पुं० । गुरुणाऽभिहिते, कथिते, निरूपिते,
पञ्चा० १३ विष० । आ० म० । उत्त० । संदर्शने, नपुं० ।
“संदिद्वं अप्पाहिअं” पाइ० ना० १८५ गाथा ।

संदिद्व-संदिग्ध-त्रि० । अनिश्चिते एकलसंशयादिदोषसहि-
ते, स्था० ६ ठा० ३ उ० । सैन्धवशब्दस्य लक्षणपटघाटकाद्य-
नकार्यसंशयकारिणि, आ० म० १ अ० ।

अन्थमु दोसु तिसु वा, सामन्नऽभिहाणओ उ संदिद्वं ।
जह मिधवं तु आणय, अन्थवहुत्तम्मि संदेहो ॥

यस्मिन्नर्थेऽभिधीयमाने द्वयोस्त्रिषु सामान्याभिधानतः सं-
देह उपजायते तत्संदिग्धं, यथा—सैन्धवमानयत्युक्तं किम-
श्वस्य ग्रहणमाहोश्वित् पुरुषस्य, उताहो लवणस्येत्यर्थव-
हुत्वे सन्देहः । वृ० १ उ० १ प्रक० । “संदिद्वं संसद्वं”
पाइ० ना० १८५ गाथा ।

संदिसाविय-संदिश्य-अव्य० । अनुज्ञाप्येत्यर्थे, पं० व० २ द्वार ।
संदिसाविऊण-संदिश्य-अव्य० । संदिशन्तमनुजानन्तमाचार्य-
मनुप्रयुज्य संदिशत यूयं मां येन पारयामीत्येवमनुज्ञाप्येत्यर्थे,
पञ्चा० ५ विव० ।

संदिहाण-संदिहान-त्रि० । संशयाने, धिशे० ।

संदीण-संदीन-त्रि० । संदीयते जलप्लावनात् क्षयमाप्नोती-
ति संदीनः । उत्त० ४ अ० । यो हि पक्षमासादुदकेन प्लाव्य-
ते तस्मिन् हीपभेदे, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ३ उ० ।

संदुम-प्रदीप-धा० । प्रज्वालनं, “प्रदीपस्तेअय-संदुम-सन्धु-
क्काभुताः” ॥ ८ । ४ । १५२ ॥ अनन प्रदीप्यतेः संदुमादेशः
संदुमइ । प्रदीप्यते । प्रा० ४ पाद् ।

संदुमिअ-संदीप्त-त्रि० । “संदुमिअं ऊसिक्किअं” पाइ० ना०
१६ गाथा ।

संदेव-देशी-सीमायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७ गाथा ।

संदेस-संदेश-पुं० । भाषकान्तरं देशान्तरस्थस्य भणने, ज्ञा०
१ ध्रु० ६ अ० । अपभ्रंशे स्वार्थे उपत्ययः । प्रा० ।

संदेह-संदेह-पुं० । दोलायमानतायाम्, दर्श० ५ तत्त्व । आ-
चा० । संशये, आचा० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

संदोह-संदोह-पुं० । निकुरम्बं, को० । सारं, आच० ६ अ० ।

संधणा-संधना-स्त्री० । अभिसन्धनायाम्, प्रार्थनायाम्,
सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । संधानकरणे, इय० ।

संधनास्थानमाह—

रज्जुयमादि अल्लिअं, कंचुयमादी य ल्लिअसंधणया ।

सेट्ठिदुगं अल्लिअं, अपुच्चगहणं तु भावम्मि ॥ ३३ ॥

संधना-संधानकरणं, सा द्विधा-द्रव्यसंधना, भावसंधना
च । द्रव्यसंधना द्विधा-ल्लिअसंधना, अल्लिअसंधना च । तत्र
रज्जुकादिकमल्लिअं यत् वलयानि एषा अल्लिअद्रव्यसंध-
ना । कञ्चुकादीनां ल्लिअसंधनता कञ्चुकादयो ह्यन्यान्यस्व-
रुडमीलनतः संधीयन्ते ततस्ते ल्लिअसंधनाः । भावसंधनापि
द्विधा-ल्लिअसंधना, अल्लिअसंधना च । तत्राल्लिअसंधना
आण्डिकम्, उपभ्रमश्रेणिः, क्षपकश्रेणिश्च । तथाह्युपशमश्रे-
ण्यां प्राविष्टो यदाऽनन्तानुबन्धिप्रभृतिमोहनीयमुपशमयितुं
तथा यतते, यथा सर्व्वे मोहनीयमुपशमयति, तथा भवत्यु-
पशमश्रेणिर्ल्लिअसंधना क्षपकश्रेण्यामपि दर्शनसप्तकक्ष-
यानन्तरं कषायाएकादि क्षपयितुं प्रवृत्तो नियमादाकेवल-
प्राप्तने निवर्तते ततः क्षपकश्रेणिरप्याल्लिअसंधना । ‘अपुच्च-
गहणं तु भावम्मि’ इति प्रशस्तेषु भावेषु वर्तमानो यदपूर्वं

भावं संध्याति एषाऽप्यच्छिन्ना भावसंघना । शुभभावसंघ-
नस्याव्यवच्छिन्नत्वात् ।

(भाष्यम्) इयं पुनश्चिन्नसंघना—

मीसत्तो ओदइयं गयस्स मीसगमणे पुणो छिन्नं ।

अपसन्थपसन्थं वा, भावे पगयं तु छिन्नेण ॥ ३४ ॥

छिन्नाभावे संघनामिभ्रः क्षायोपशमिको भावः । तस्मात्
मिभ्रात् क्षायोपशमिकभावात् यदा औद्दयिकभावं संक्राम-
न्ति तदा तस्य औद्दयिकं गतस्य छिन्नभावसंघना भावा-
न्तरे संक्रान्तत्वात् । तथा तस्मादौद्दयिकभावात् यदा पुन-
र्मिश्रगमने भवति—मिभ्रं भावं संक्रामन्ति, तदापि छिन्न-
भावसंघना, एवं शेषेष्वपि भावेषु यथायोगं भावनीयम् । अ-
थवा—द्विविधा छिन्नभावसंघना—प्रशस्ता, अप्रशस्ता च ।
तत्र यदा प्रशस्ते चरणादिभावं स्थितः सन् तथाविधकर्मोद-
यवशतोऽप्रशस्तमचरणभावं संक्रामन्ति तदा प्रशस्ता छिन्नभा-
वसंघना । अत्र प्रकृतमधिकारः, छिन्नेन भावसंघनेन तत्रा-
प्रशस्तेन । तथाहि—प्रायश्चित्तस्थाने तदा प्रतिसेधतो, यदा
प्रशस्ताद्भावादप्रशस्तं भावं संक्रान्तो भवति तद्वत् स्थाननि-
रूपणा । व्य० । स्था० । आचा० । प्रहणे गुणं, नि० चू० १
उ० ।

संदोह—संदोह—पुं० । निकुरम्बे, “ संदोहो निकुरंबो ” पा०
ना० १६ गाथा ।

संधाण—सन्धान—न० । पाटितसीयेन, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ३
उ० । मीलनं, आचा० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । अजे सन्धियोगं,
पं० चू० ४ कल्प । सूत्रादः प्रवेशान्तरं नष्टस्य मीलनं, आ०
म० १ अ० । आत्मना सहाविच्छेदेन संघट्टेन, (अचार) अ-
थाणाख्याते नानाद्रव्यसंयोगजे रस्ये, आचा० १ ध्रु० १
अ० १ उ० । संधानं निम्बकाविलवकादीनामनेकसंसक्तिनिम-
त्तत्वाद् वर्ज्यम् । ध० २ अधि० । (संधावणं इत्यस्य व्याख्या
' उचभोगपरिभोगपरिणाम ' शब्दे द्वितीयभागे ६०१ पृष्ठे
गता ।) विस्मृतस्य पुनरनुसन्धाने, पञ्चा० १२ विध० ।

संधावण—संधावन—न० । पौनःपुन्येन गमने, आचा० १
ध्रु० १ अ० १ उ० ।

संधि—सन्धि—पुं० । सुरक्षादौ, सन्धानं सन्धिः कर्मसन्ततिः ।
हं० । सन्धायते इति वा भवात् भवान्तरमनेनेति सन्धिः ।
अष्टप्रकारे कर्मसन्ततिरूपेऽर्थे, ' जहत्थ मए संधी भोसिए
एवमणत्थसंधी दुज्झोसिए भवति ' आचा० १ ध्रु० ४
अ० २ उ० । मीलनं, ज्ञा० १ ध्रु० ६ अ० । संधा० ।
द्रव्यतो विवरे, भावतः कर्मविवरं, आचा० । सन्धिर्द्र-
व्यतो, भावश्च । तत्र द्रव्यतः कुड्यादिविवरं, भावतः
कर्मविवरम्, तत्र दर्शनमोदनीयं यदुदीर्णं तन्दीर्णं शे-
पमुपशान्तमित्यर्थं सम्यक्त्वावासिलक्षणो भावसन्धिः,
याद वा-ज्ञानाद्यवशीयं विशिष्टक्षायोपशमिकभावमुपगतमि-
त्यर्थं सम्यग्ज्ञानावासिलक्षणः सन्धिः । अथवा—चाग्निमोह-
नीयक्षयोपशमात्मकः सन्धिस्तं ज्ञात्वा न प्रमादः धेयानिति
यथाहि—लोकस्य चारकाद्यवरुद्धस्य कुड्यानिगडादीनां स-
न्धि—छिद्रं ज्ञात्वापलभ्य न प्रमादः धेयान्, एवं मुमुक्षोरपि

कर्मविवरमासाद्य लवक्षणमपि पुत्रकलत्रसंसारसुखव्यामो-
हो न धेयसे भवतीति । यदि वा—सन्धानं सन्धिः स च भा-
वसन्धीर्ज्ञानदर्शनचाग्नित्राध्यवसायस्य कर्मोदयात् झुटप-
तः पुनः सन्धानं—मीलनम् ; एतत्क्षायोपशमिकादिभावलो-
कस्य विभक्तिपरिणामाद्वा लोके ज्ञानदर्शनचाग्नित्राहं भावस-
न्धिं ज्ञात्वा तदकुण्ठप्रतिपालनाय विधेयमिति । यदि वा—स-
न्धिः—अवसरा धमानुष्ठानस्य तं ज्ञात्वा लोकस्य—भूतग्राम-
स्य दुःखोत्पादनानुष्ठानं न कुर्यात् । सर्वत्राग्नीपथ्यं समाच-
रेदिति । आचा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । 'अयं संधी' इत्यादि, अवि-
धत्तकर्मका अप्यकर्मका धातवो, यथा पश्य मृगो धावति
एवमत्राप्यद्राक्षीदित्येतत्क्रियायांग अप्ययं सन्धिर्गति प्रथमा
कृतेति । ' अय ' मिति प्रत्यङ्गाचरापञ्च आर्यक्षत्रमुकुलाप-
त्तीन्द्रियनिवृत्तिश्च द्वासंवेगलक्षणः सन्धिः—अवसरा मिथ्यात्व
क्षयानुदयलक्षणे वा सम्यक्त्वावासिहृतभूतकर्मविव-
रलक्षणः सन्धिः शुभाध्यवसायसन्धानभूतो वा सन्धि-
रित्येन स्वात्मनि व्यवस्थापितमद्राक्षीद्गवानित्यतः क्षणम-
प्येकं न प्रमादयेत् न विषयादिप्रमादवशतो भूयात् । आचा०
१ ध्रु० ५ अ० २ उ० । " तेषां वि संधि एव गं
णश्च "—संधि छिद्रं विवरम् । संधि ज्ञा-
नावरणादिकर्मविवररूपं नापि—नैव ज्ञात्वा अज्ञा-
त्वेत्यर्थः । गं वाक्यालंकारः, यथा जीवकर्मणोः
संधिः—भिन्नत्वं भवति तथा ज्ञात्वा मोक्षार्थं प्रवृ-
त्ता इत्यर्थः । संधिर्द्विविधः—द्रव्यसंधिः—कुड्यादः, भाव-
संधिः कर्मविवररूपस्तमुत्तरेत्तरपदार्थपरिज्ञानं वा संधि-
स्तं ज्ञात्वा प्रवृत्ताः । सूत्र० दी० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । फल-
कड्यापान्तरालदेशे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० । ज० ।
आ० म० । संधाने, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । अकुल्याथास्थि-
मलापकस्थाने, तं० । जानुकूपगादिके, सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० ।
गृहद्वयान्तराले, उत्त० २० अ० । सन्निकर्षे, प्रश्न० २ संव०
द्वार । पं० चू० । खात्रे, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । चारखात्रे
भिन्नसन्धौ च । आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ६ उ० । वि-
प्रतिपत्तौ संस्थायाम्, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

संधिअ—देशी—दुर्गन्ध, दे० ना० ८ वर्ग ८ गाथा ।

संधिकरण—सन्धिकरण—न० । स्थात्रच्छेदं स्थूलमृपावादधिर-
तेरातचारं, उपा० १ अ० ।

सन्धिच्छेदयण—सन्धिच्छेदक—पुं० । स्थाप्रस्थानके, प्रश्न० ३ आश्र०
द्वार । आ० म० । सन्धिच्छेदका ये गृहभिन्नसन्धि विदार-
यन्ति । ज्ञा० १ ध्रु० १८ अ० । विपा० ।

सन्धिच्छेदयत्त—सन्धिच्छेदकत्व—न० । सन्धिच्छेदकभावे, स्था-
प्रखननत्वे, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । ज्ञा० ।

सन्धिदोष—सन्धिदोष—पुं० । चिह्नितसंघितत्वं, सन्ध्यभावे
च । आ० म० १ अ० । विशेष० । यत्र सन्धिप्रार्ता तं न करो-
ति दुष्टं वा करोति तत्र सन्धिदोषः । अनु० ।

सन्धिवन्धण—सन्धिवन्धन—न० । जानुकूपगाविषु सन्धिषु
संयमनं, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

सन्धिवाल—सन्धिपाल—पुं० । राज्यसन्धिर्लोकं, ज्ञा० १ ध्रु० १
अ० । कल्प० । भ० ।

संधिभरण-सन्धिभरण-पुं० । मर्मस्थाने, आ० म० १ अ० ।

संधिबुद्ध-सन्धिबुद्ध-न० । आत्रद्वारे, उक्त० ४ अ० ।

संधिरण-सं(धी)धिरण-पुं० । पितामहकृतस्वाभिधाने देवद-
त्तसम्भवेऽभिधापुत्रे, ती० ३५ कल्प ।

संधुक्-प्र-दीप-धा० । प्रज्वाले, " प्रदीपेस्तेनैव—संधुक्-स-
न्धुक्प्रभुताः " ॥ ८ । ४ । १५२ ॥ प्रदीप्यतेः संधुक्कादशः ।
सन्धुक्कः । प्रदीप्यते । प्रा० ४ पाद ।

संधुकिअ-प्रदीप-त्रि० । उद्दीपते, " संधुकिअं उद्दीपिअं "
पा० ना० १६ गाथा ।

संधिभरण-सन्धिभरण-त्रि० । सन्धानं कुर्वणे, आ० १ अ०
६ अ० ३ उ० ।

संधेयव-सन्धातव्य-त्रि० । जोडनीय, " जं शेषं द्विन्दियव्वं
संधेयव्वं च निविद्ययव्वं च । तं होति अधाकडयं जडणयं
मज्झिमुक्कांसं ॥ १ ॥ " नि० चू० १ उ० ।

संपन्ना-सम्पद्-स्त्री० । प्राकृते " स्त्रियामादविद्युतः " ॥ ८ । १ ।
१५ ॥ इति आ अन्त्यव्यञ्जनस्य । संपत्तौ, प्रा० १ पाद ।

संपद्-सम्प्रति-अव्य० । आप्तिवात्, " प्रत्यादौ डः ॥ ८ । १ ।
२०६ ॥ इति तस्य न डः । इदानीन्तनकाले, प्रा० " इह सं-
पद् इतिह " पा० ना० ६७ गाथा । सम्प्रतिजातत्वात् स-
म्प्रतिः । स्वनामक्यान्तं चन्द्रगुप्तपौत्रे, वृ० ।

संप्रतिनृपतिदृष्टान्तमाह-

कोसंबाहारकते, अजसुहृत्प्रीण दमगपव्वजा ।

अव्यत्तेणं सामा-इण रणा घरे जातो ॥११२७॥

कोशाभ्यामाहारकते आर्यसुहृत्प्रीणामन्तिके द्रमकेण
प्रव्रज्या गृहीता । स तेनाव्यक्तं सामायिकं मृत्वा राज्ञो
गृहे जात इत्यक्षरार्थः । भावार्थस्तु कथानकगम्यः ।
तच्च दम्—कोसेवीए नयरीए अजसुहृत्प्रीणं समासदो । तथा
य आर्यकालो साधुजगो य हिंइमागो गच्छति । एत्थ एगेन
दमएणे ते दिट्ठा, ताहं सो भत्तं जायति । तेहि भणियं
अहं आयरिया जाणति । ताहं सो गतो आर्यरसगासं ।
आरयिया उवउत्ता, तेहि गानं एस पवयणउत्ताहं वड्ढिहति ।
ताहं भणिया जाति पवयास तो दिज्जे भत्ते । सो भणइ-प-
वयामि स्ति । ताहं पवयास तो सामाइयं कार्गुं । तेण अति-
समुदिट्ठं । तस्मा कालगतो । तस्स अव्यत्तसामाइयस्स पमा-
येण कुणालकुमारस्स अधस्स रणो पुत्तो जातो । को कुणा-
लो कहिं वा अधो स्ति—पाडलिपुत्त असोसिरी राया
तस्स पुत्तो कुणालो । तस्स कुमारभनीए उज्जणी दिण्ण ।
सो च अट्ठारिस्सो रणो लहो विसाज्जितो ' शीघ्रमधीयतां
कुमारः ' असंवत्तिणं लहं रणो उट्ठितस्स माइसवत्तीए क-
ले, अधीयतां कुमारः । समयेच तत्तलोहप अच्चीणि अ-
जियाणि, सुतं रणा गामो से दिण्णो । गंधव्वकलासिक्खणं
पुत्तस्स रज्ज्थी । आगतो पाडलिपुत्ते असोसिरीणी ज-
घणिअन्तरिउं गंधव्व करे । आउट्ठा राया भणइ—मग्गि-
ज्जंत अमिइय ति । तेण भणियं—

" चंदगुप्तपुत्तो यं, बिंदुसारस्स नत्तुओ ।

असोसिरीणी पुत्तो, अधो जायति कार्गिणं " ॥ १ ॥

चन्द्रगुप्तस्य राज्ञः प्रपौत्रो बिन्दुसारस्य नृपतेर्नृपा पौ-
त्रः, अशोकभियो नृपस्य पुत्रः, कुणालनामा अन्धः का-
कली-राज्यं याचते । तत्रो राहणा भणितो—किं ते अधस्स
रज्ज्गं ? तेण भणियं—पुत्तस्स मे कज्जति । राहणा भणियं—अ-
हितं पुत्तो स्ति । तेण आणिसा दाइआ इमा मे संपद जा-
ओ पुत्तो स्ति, ते चेष नामं कयं । तत्रो संधिभरणो दिन्ने
रज्ज् । तेण संपदराहणा उज्जणि आयकाउं दक्खिणावहो
सव्वा तत्थाट्ठएण आवि सव्वं पच्छंतारायाणो वसीकया ।
तत्रो सो विउलं रज्ज्जसिं भुजइ । किंच—

" अजसुहृत्प्रीणमगं, ददं सरणं च पुच्छणा कहणा ।

पाववर्त्तामम य भत्ती, तो जाता संपतीरणो " ॥

जीवन्तस्वामियन्दनार्थमुज्जयिन्यामार्यसुहृत्प्रीण आग-
मनम् । तत्र च रथयात्रायां राजाङ्गणप्रदेशे
रथपुरतः स्थितानार्यान् सुहृत्प्रीणगुरुन् दृष्ट्वा नृपतेर्जी-
तिस्सरणम् । ततस्तत्र मन्वा गुरुपदकमलमभिवन्द्य
पृच्छा कृता । भगवन् ! अव्यक्तस्य सामायिकस्य किं फल-
म् ? मूर्तिराह राज्यादिकम् । असौ संप्रान्तः प्रगृहीताङ्ग-
लिरानन्दोदकपूरपूरितनयनयुगलः प्राह—भगवन् ! एवमेव-
दं परमहं भवद्भिः कुत्रापि दृष्टपूर्वो नेवति ? । ततः सूरयः
उपयुज्य कथयन्ति—मद्राज ! दृष्टपूर्वस्त्वं पूर्वभवं मदीयशि-
ष्य आसीदित्यादि । ततोऽसौ परमं सधेगमपन्नस्तदन्तिके
सम्यग्दर्शनमूलं पञ्चाणुव्रतमयं आवकधर्ममयं प्रपन्नवान् ।
ततश्चैव प्रवचनं संप्रतिराजस्य भक्तिः संजाता । किंच—

" जवमज्झमुरियव्वंसे, दाणावणिविवाणिदारसंलोए ।

तसजीवर्पाडिक्कमओ, पभावओ समणसंघस्स ॥ १ ॥ "

यथा यवो मध्यभागे पृथुलः आदावन्ते च हीनः एवं
मौर्यवंशोऽपि । तथाहि—चन्द्रगुप्तमनाचद् बहुलवाहनादिवि-
भूत्या विभूषित आसीत् । ततो बिन्दुसारो बृहत्तरस्ततोऽ-
प्यशोकधीर्बृहत्तमस्ततः संप्रान्तः सर्वोत्कृष्टः । ततो भूयोऽपि
तथैव हानिरवन्तव्या । एव यवमध्यकल्पः संप्रतिनृपति-
रासीत् । तेन च राज्ञा द्वारसंलोकं चतुर्विधं नगरद्वारेषु
दानं प्रवर्तितम् ' वार्गविवाणि ' स्ति इह ये बृहत्तरा आपणास्ते
आपणयः इत्युच्यन्ते, ये तु द्वारपणास्ते विपणयः । बह्वा-
ये आपणान् व्यवहरन्ति ते वार्गजः । ये पुनरापणं विनाऽ-
प्यर्द्धस्थिता वार्गज्यं कुर्वन्ति ते विवर्गजः । एतेषु तेन रा-
ज्ञा साधूनां वक्त्रादिकं दापितम्, स च राजा वक्ष्यमाणनी-
त्या असजीवप्रतिकामकः प्रभावकश्च भ्रमणमन्धस्यासीत् ।

अथ ' दाणावणिविवाणिदारसंलोए ' इति भावयति—

ओदरियमओ दारे-सु चउसु वि महाणसे स कारेइ ।

शिताणिते मौर्यण, पुच्छा सेसे य सुजे य ॥११२८॥

आदिको-द्रमकः पूर्वभवेऽहं भूत्या मृतः सन्निहायात
इत्यात्मीयं वृत्तान्तमनुसरन् नगरस्य चतुर्षु द्वारेषु स
राजा सञ्चारमहानसानि कारयति । ततो दीना-
नायादिको लोका यस्तत्र निर्गच्छन् या प्रविशन्वा
भोक्तुमिच्छति स सर्वो भोजनं कार्यते, यच्छेषमुद्धरति
तन्महानसिकानामाभयति । ततो राजा ते महानसिकाः

पुष्टाः, यदस्माकं दीनादिभ्यो ददतामवशिष्यते तेन पुयं किं कुरुषु ? तैरुक्तम्-अस्माकं गृहे उपयुज्यते । नृपतिराह—य-
हीनादिभिरभुक्तं तद्भक्ष्यः साधूनां दातव्यम् ।

एतदेवाह—

साहूण देह एयं, अहं भेँ दाहामि तसियं मोल्लं ।

खेच्छंति घरे घेतुं, समणे मम रापण्डो सि ॥११२६॥

साधूनामेतद्भक्षणं प्रयच्छत, अहं ' भे ' भवतां तावन्मात्रं
मूल्यं दास्यामि । यतो मम गृहे भ्रमणा राजपण्ड इति
कृत्वा प्रहीतुं नेच्छन्ति ।

एमेव तिल्लगोलिय-पूवियमोरंडदुस्सिए चेव ।

जं देह तस्स मोल्लं, दलामि पुच्छा य महगिरिणो ११३०

एवमेव तैलिकास्तैलं, गोलिका मथितयिक्रयिकाः तक्रादि-
कं, अपूपलिका अपूपादिकं, मोरण्डकाः-तिलादिमांदकास्त-
द्विक्रयिकास्तिलादिमांदकान् । दीप्यका बन्नाणि च दायिता ।
कथमित्याह-यनैलतक्रादि पुयं साधूनां दत्त तस्य मूल्यमहं
भवतां प्रयच्छामि, तत आहारवत्त्वाद्यौ किमपीप्सिते लभ्य-
माने श्रीमहार्गारार्यसुहस्तिनं पृच्छान्ति । आर्य ! प्रचुरमा-
हारवत्त्वादिकं प्राप्यन्ते ? ततो जानन्त्यार्याः, राज्ञा लोकः
प्रवर्तितो भवेत् ।

अजसुहस्तिममत्ते, अणुरायाधम्मतो जणो देति ।

संभोगवीसुकरणं, तक्खणआउड्डुणनियत्ती ॥ ११३१ ॥

आर्यसुहस्ती जानानोऽप्यन्वणीयमात्मीर्याशप्यममन्वेन
भणति—क्षमाभ्रमण ! अनुराजधर्मेनो राजधर्मेमनुवर्तमानः
एष जनः एवं यथेप्सितमाहारादिकं प्रयच्छति । तत
आर्यमहागिरिणा भणितम्—आचार्य ! त्वमपि ईदृशो ब-
हुभूतो भूत्वा यद्येवमात्मीर्याशप्यममन्वेनेत्यं ब्रवीषि
ततो मम तव चाद्य प्रभृति विसंभोगो—नैकत्र मण्डल्यां
समुद्देशनादिव्यवहार इत्येवं विसंभोगस्याधिष्करणम्—
भवत् । ततः आर्यसुहस्ती चिन्तयति—मायाभावादवधमने-
षणीयमाहारजाते साधवो प्राहिताः, स्वयमपि चा-
नेषणीयं भुक्तम् । अपरं चेदानीमहमित्थमुपलभ्यमामि त-
देतन्मम द्वितीयं बालस्य मन्दत्वमित्यापन्नम् । अथवा—ना-
द्यापि किमपि विनष्टं भूयोऽप्यहमतस्मादर्थोत्पत्तिक्रमापी-
ति विचिन्त्य तत्क्षणादवावर्त्तनमभवत्, ततो यथावदालो-
चनां दत्त्वा स्वापराधं सम्यक् क्षामयित्वा तस्या अकल्पप्र-
तिसंघनायास्तस्य निष्ठुस्तिरभूत्, ततो भूयोऽपि तयोः सं-
भोगिकत्वमभवत् ।

अथ असजीवप्रतिक्रामक इत्यस्य भावार्थमाह—

सो रायाज्वंतिवती, समणायं भावतो सुविहितायं ।

पञ्चतियरायाणो, सन्वे सहाविया तेणं ॥ ११३२ ॥

स संप्रतिनामा राजा अवन्तीभ्रमणानां आवकप-
ञ्चाणुवतधारी अभवदिति शेषः । ते च शाक्यादयोऽपि
भवन्तीत्यत आह—सुविहितानां-शोभनानुष्ठानानां ततस्तेन
राज्ञा ये केचित् प्रात्यस्तिकाः प्रत्यन्तदशाधिपतयो राजा-
नस्ते सर्वेऽपि शब्दायिताः ।

ततः किं कृतवानित्याह—

कहिंभो य तेसि घम्मो, वित्थरतो गाहिता य सम्मत्तं ।

अप्पाहिता य बहुलो, समणायं भद्गा होह ॥११३३॥

कथितञ्च तेषां प्रात्यस्तिकराजानां तेन विस्तरतो धर्मः,
प्राहिताश्च ते सम्यक्त्वं, ततः स्वदेशगता अपि ते बहुशस्तेन
राज्ञा संदिष्टाः, यथा भ्रमणानां भद्रका भक्तिमन्तो भवत ।

अथ कथमसौ भ्रमणसंघप्रभावको जात इत्याह—

अणुजाणे अणुजाती, पुप्फारुहणाइ ओकिरणगाइ ।

पूयं च चेइयाणं, ते वि सरज्जेसु कारिंति ॥११३४॥

अनुधानं-रथयात्रा तत्राप्यसौ नृपतिरनुयाति, दण्डभद्रभो-
जिकादिसहितो रथेन सह हिरण्मते । तत्र पुष्पारोपणम् आदि-
शब्दात्-माल्यगन्धचूर्णाभरणारोपणं च करोति, 'उकिरण-
गाइ' ति रथपुरतो विविधफलानि खाद्यकानि कपदेवत्प्रभु-
तीति चोत्किरणानि करोति । आह निशीथचूर्णिकृत-
'रहगा-
तो य विविधफलसज्जगेयकचक्रुगवत्थमादी य उकिरणं करोइ'
ति । अन्येषां च चैत्यगृहं स्थितानां चैत्यानां भगवद्भ-
स्वानां पूजनं महतां विच्छेदने करोति, तेषां च राजान ए-
वंमथ स्वराज्येषु रथयात्रामहोत्सवादिकं कारयन्ति । इदं
च ते राजानः संप्रतिनृपतिना भणिताः ।

जति मं जाणह सामिं, समणायं पणमहा सुविहियाणं ।

दव्वेण मे न कजं, एयं खु पियं कुणह मज्झं ॥११३५॥

यदि मां स्वामिनं यूयं जानीथ मन्वध्वं ततः भ्रमणभ्यः सु-
विहितेभ्यः प्रणमत-प्रणता भवत, द्रव्य-दण्डदातव्यनार्थेन
मे न कार्यं किंचित्तदेव भ्रमणप्रणमनादिकं मम प्रियं तदेव
यूयं कुरुत ।

वीसजिया य तेणं, समणं घोसावणं सरज्जेसुं ।

साहूण सुहविहारा, जाता पच्चंतिया देसा ॥ ११३६ ॥

एवं तेन राज्ञा शिलां दत्त्वा विसर्जिताः, ततस्तेषां स्वरा-
ज्येषु गमनं, तत्र च तैः स्वदेशेषु सर्वत्राप्यमागन्तव्यं
कारितं, चैत्यगृहाणि च कारितानि । तथा प्रात्यस्तिका द-
शाः साधूनां सुखाविहाराः संजाताः । कथमिति चेदुच्यते-
तेन संप्रतिना साधवो भणिताः—भगवन्तः ! एतान् प्रत्य-
न्तदेशान् गत्वा धर्मकथया प्रतियाध्यमानाः पर्यटन्तु । सा-
धुभिरुक्तम् राज्ञात्र साधूनामाहारवत्त्वात्प्रादत्ताभिः ।

ततः किमभूदित्याह—

समणभडभाविणसुं, तेसुं रज्जेसु एसणादीसुं ।

साहू सुहं विहरिया, तेणं वि य भद्गा ते उ ॥११३७॥

भ्रमणव्यवधारिभर्भट्टैरेषणादिभिः शुद्धमाहारादिग्रहणं कु-
र्वाणैः साधुविधिना भाषितेषु तेषु राज्येषु साधवः सुखे
विहृताः । तत एव च संप्रतिनृपतिकालात्ते प्रत्यन्तदशा भ-
द्रकाः संजाताः ।

इदमेव रूपयति—

उदिषजोहाउलसिद्धसेणा—

पडिद्धितो गिजियसनुसेणो ।

समंततो साहुसुहृत्पयोर ,

अकासि अंध दविले य घेरे ॥ ११३८ ॥

उनीर्णाः प्रबला ये योधास्तैराकुला—संकीर्णा मिडा-
प्रतिष्ठाता सर्वत्राप्यप्रतिहता सेना यस्य स तथा, अत एव च
निर्जितशत्रुसैन्यः—स्ववशीकृतविपक्षनृपतिसैन्यः एवंविधः स
संप्रतिनामा पार्थिवः, अन्धान् द्रविडान् चशब्दान्महागष्टा-
न् कुडुक्कादीन् प्रत्यन्तदेशान् घोरान् प्रत्यपायबहुलान् सम-
न्ततः साधुसुखप्रचारान् साधूनां सुस्त्राविहारानकार्षीत्—कृ-
तवान् । वृ० १ उ० ३ प्रक० । विशेष० । नि० चू० । कल्प० ।

दर्शनशुद्धौ—

“ जय जय नागविवायर !, परावयारिक्कपञ्चल ! मुणिद ! ।

गुरुकरुणारससायर !, नमो नमो तुज्ज पायाणं ॥ २६ ॥

दारिद्र्यमसुहृत्समु—इयम्भनियडंतजंतुपायाणं ।

गुरुकरुणारससायर !, नमो नमो तुज्ज पायाणं ॥ २७ ॥

सग्गापयग्गमग्गा—गुलग्गजलसन्धवाहपायाणं ।

गुरुकरुणारससायर !, नमो नमो तुज्ज पायाणं ॥ २८ ॥

चक्ककुसम्भवरकल—सकुलिसकमलाइलक्खणजुयाणं ।

गुरुकरुणारससायर !, नमो नमो तुज्ज पायाणं ॥ २९ ॥

इम थोउं सो गुरुणां, गिहधम्मं गहिय सागहमणुपत्तो ।

सव्वथ वि नियरज्जे, रहज्जाओ पवत्तेह ॥ ३० ॥

जह सुमरिय रंक्त्तं—सत्तागारा कराविया तेणे ।

जह बोहिया अणज्जा, नहा निसीहाउ नेयव्वं ॥ ३१ ॥

जिणसासणे पभाविय—सुहरं सुगुरू सुम्भुसुमाणपरो ।

सो संपन्नरत्ताहो, जाओ वेमाणिओ सुसुरा ॥ ३२ ॥

इत्यधिकार्यं धर्मविचारं, संप्रतिभूर्पतितृप्तमुदारम् ।

सद्गुरुप्रहताखिलबहुमानं, भव्यजना दधतां बहुमानम् ३३”

संपद्भित्त—साम्प्रतेक्षिन्—पुं० । बाले, अपरिणामदृष्टिः, सूत्र०
१ ध्रु० ५ अ० २ उ० ।

संपद्दण—सम्प्रकीर्ण—त्रि० । रमणीयतया व्याप्ते, रा० ।

संपदुत्त—सम्प्रयुक्त—त्रि० । सम्बद्धे, स्था० ४ टा० १ उ० ।

व्यापृतं, संगते, स्था० ८ टा० ३ उ० । प्रवर्तिने, स्था०

६ टा० ३ उ० । समन्विते, सूत्र० २ ध्रु० ७ अ० । व्या-

पारिते, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । औ० । योजिते, ज्ञा० १

ध्रु० १ अ० । अविरुद्धतया प्रवर्तिते, जं० १ वत्त० ।

संपद्भाग—सम्प्रयोग—पुं० । सम्बद्धे, स्था० ४ टा० १ उ० ।

सूत्र० । प्रयत्नेन, ज्ञा० १ ध्रु० १८ अ० । सम्यगप्रतो वा

प्रयोगः सम्प्रयोगः । अकल्पिते योगे, दश० १ अ० । स-

म्पर्के, प्रश्न० ४ संव० द्वार । आ० म० । आव० ।

संपक्क—सम्पर्क—पुं० । सङ्गम, आ० म० १ अ० ।

संपक्खालग—संप्रक्षालक—पुं० । बानप्रस्थभेदे, मृत्तिकाद्याघ-

र्षणपूर्वकं ये अङ्गं क्षालयन्ति ते संप्रक्षालका उच्यन्ते । नि० १

ध्रु० ३ वर्ग ३ अ० । औ० ।

संपक्खालिय—सम्प्रक्षालित—त्रि० । क्षालितसर्वपापमले, ध०

३ आध० । भ० ।

संपगाढ—सम्प्रगाढ—त्रि० । अभ्युपपन्नं, “चित्तसिगो मेहुणसं-

पगाढा” सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० । व्याप्ते, सूत्र० २ ध्रु० ६

अ० । सम्यङ् मारकतिर्यङ्मरामरभेदेन प्रगाढाः—प्रकर्षेण
व्यवस्थिता इति । सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । असंख्ये, सू-
त्र० १ ध्रु० ५ अ० २ उ० ।

संपग्गह—सम्प्रग्रह—पुं० । आत्मनो जात्याद्युत्सेकरूपग्रहे, स्था०
८ टा० ३ उ० ।

संपज्ज—सम्पद्—धा० । सम्पन्नौ, “स्विदां ज्ञः” ॥ ८४२२४॥

अनेनान्त्रान्त्यस्य द्विरुक्ते जकारादेशः । सम्पद्यते । प्रा०

४ पाद ।

संपज्जण—सम्पन्नन—न० । रसपुष्टिजनने, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।

संपट्टिय—सम्प्रस्थित—त्रि० । सम्प्रयाते, प्रश्न० १५ पद । औ० ।

“बहवे ताडयक्कप्पिडाद्यां सम्पट्टिया” आध० १ अ० ।

संपट्टिअ—देशी—लब्धे, दे० ना० ८ वर्ग १४ गाथा ।

संपट्टिलेहियत्त्व—सम्प्रत्युपेक्षितव्य—त्रि० । सम्यक्—प्रतिलेखि-

तव्यं, दश० १ चू० ।

संपट्टिवाइय—सम्प्रतिपादित—त्रि० । स्थापिते, “धम्मं संप-

ट्टिवाइओ” दश० २ अ० ।

संपण्णदिय—संप्रणदित—त्रि० । सम्यक् श्रोतृमनोहाग्नितया प्र-

कर्षेण सर्वकालं नदित सम्प्रणदितम् । सम्यक् प्रकर्षेण शब्दे

कुर्वति, जी० ३ प्रति० ४ आध० । प्रश्न० ।

संपण्णा—देशी—घृतपूरार्थगोधूमपिष्टे, दे० ना० ८ वर्ग ८ गाथा ।

संपण्णालिय—सम्प्रणुद्य—अव्य० । भाजनस्थं प्रयैत्यर्थं, द्रव्या० ।

संपण्ण—सम्पन्न—त्रि० । युक्तं, उत्त० १ अ० । सूत्र० । स्था० ।

आध० । आतु० । समन्विते, आव० ४ अ० । उपेतं, जं० २

वत्त० ।

संपण्णदोहला—सम्पन्नदोहदा—स्त्री० । विवर्तितार्थभागसंपद्या-

नन्दसंप्राप्तयामन्तर्वन्त्याम्, विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

संपण्णा—देशी—घृतपूरार्थगोधूमपिष्टे, दे० ना० ८ वर्ग ८ गाथा ।

संपण्णाय—सम्प्रज्ञात—त्रि० । सम्यक् प्रज्ञानप्रतिपादकं समा-

धिभेदे, सम्यक् संशयविपर्ययध्यानाध्यवसायरहितत्वेन प्र-

ज्ञायते प्रकर्षेण ज्ञायते भव्यस्य स्वरूपं येन स सम्प्रज्ञात

उच्यते । ज्ञा० २० ज्ञा० । (सम्प्रज्ञातस्य व्याख्या ‘जोग’ शब्दे

चतुर्थभाग १६२६ पृष्ठे उक्ता ।)

संपत्त—सम्प्राप्त—त्रि० । संलग्ने, आ० म० १ अ० । समागते,

ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । उत्त० । शोभनेन प्रकारेण स्वाध्यायक-

रणादिना प्राप्ते, दश० ५ अ० १ उ० ।

संपत्ति—सम्पत्ति—स्त्री० । यथोक्तार्थसम्पादने, भ० ३ श० १ उ० ।

विभवसमागमं, ज्ञा० १२ ज्ञा० । “सम्प्राप्तिश्च विपत्तिश्च, का-

र्याणां द्विविधा स्मृता । संप्राप्तिः सिद्धिरर्थेषु विपत्तिश्च वि-

पर्ययः ॥ १॥” नि० चू० १५ उ० । ‘विलिंगेण लिंगणीए संपत्ति

जइ निग्गच्छुई तो मूढो’ वृ० ३ उ० । प्राप्ते, पञ्चा० १६

विष० । अपूर्वलाभे, पा० १२ विष० । भ० ।

संपत्तिथय—सम्प्रस्थित—त्रि० । सम्प्रस्थानकाले प्रयाते, व्य० १

उ० । शीघ्रे, दे० ना० ८ वर्ग ११ गाथा ।

संपदागम-सम्पदागम-पुं० । सम्पत्तिसम्प्राप्तौ, सम्पदागमः सन्नुष्ठानलक्षणम्, तत एव शुभभावपुण्यसिद्धेः । आ० २३ आ० ।

संपधारणा-संप्रधारणा-स्त्री० । धारणाव्यवहारे, इय० । -“ज-म्हा संपहारं पञ्जती तम्हा कारणा नेण नायम्हा संपधार-णा” तथा यस्मात्सम्प्रधार्य सम्यक् प्रकर्षेणायधार्थ्य व्यवहारं प्रयुक्ते तस्मात्कारणान्तेन शिष्येण संप्रधारणा भवति ज्ञात-व्या । इय० १० उ० ।

संपधूमिय-सम्प्रधूमित-त्रि० । सौगन्ध्यार्थे धूपैर्वासिते, क-ल्प० १ अधि० ६ क्षण । धूपद्रव्येण समन्ततः प्रकर्षेण धूपिते, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संपमज्जिय-संप्रमृज्य-अव्य० । प्रक्षाल्येत्यर्थे, कल्प० ३ अ-धि० ६ क्षण ।

संपमिज्जमाण-संप्रिमृजत्-त्रि० । सम्यग् परि समन्तात् ह-स्तपादादीनवयवान् तांस्तेष्वपस्थानानि वा रजोहरणादिना मृजति, आ० १ ध्रु० ५ अ० ४ उ० ।

संपयं-साम्प्रतम्-अव्य० । वर्त्तमानक्षणभाविनि युक्ते, विशेष० । शब्दनये, अस्य द्वितीयनाम साम्प्रतवस्थाध्वयणात् साम्प्र-तम् । यथा ह्येषोऽपि अजुसूत्रनय इव साम्प्रतमव वस्त्वभ्यु-पगच्छति, नाप्यतीतमनागतं, नापि वर्त्तमानमपि परकीयम् । आ० म० १ अ० । आ० १ ।

संपयकालीण-साम्प्रतकालीन-त्रि० । वर्त्तमाने, विशेष० ।

संपयगाहि-साम्प्रतग्राहिन्-पुं० । वर्त्तमानैकलक्षणवस्तुग्राहि-णि, विशेष० ।

संपयहीण-सम्पद्हीन-त्रि० । सम्पद्रहिते, स० ३ सम्प० ।

संपया-सम्पदा-स्त्री० । सम्पन्नतायाम्, उक्त० १ अ० । अष्टौ, स्था० ३ डा० १ उ० । उक्त० । इय० । समृद्धौ, आ० १ ध्रु० ११ अ० । चतुर्थीकारके अर्थविभामस्थाने, संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।

संपयाण-सम्प्रदान-न० । सम्यक् सत्कृत्य वा दानं यस्मै तत्सम्प्रदानम् । दात्रा कर्मणाऽभिप्रेतघटादिप्रहीतरि, विशेष० । सत्कृत्य सम्यग्वा प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानम् । तच्च त्रि-विधं तद्यथा—दीयतां मह्यं बहुफलं भवतां मधिष्यतीत्या-दिवचनप्रपञ्चेन किञ्चित् प्रेरकं यथा बहुब्राह्मणः । अपरं त्वि-त्यमप्रेरकमपि दानस्य ग्रहणपरिभोगाभ्यामनुमोदकं भवति । यथा मुनिः साधुः । अन्यत्तु पुष्पाद्यनिषेधकम्—यथाऽर्ह-त्प्रतिमादेः । आ० म० १ अ० । आ० चू० । सम्यगर्थिभ्यो दानं, आ० म० १ अ० । विशेष० । अनु० ।

संपयामूल-सम्पदामूल-न० । श्रीकरणे, पञ्चा० ६ विव० ।

संपयावण-सम्प्रदा(प)न-न० । सत्कृत्य प्रदाप्यते यस्मै उप-लक्षणत्वात्सम्प्रदीयते वा यस्मै तत्सम्प्रदापनम्, संप्रदानं वा । चतुर्थीकारके, “अउत्थी संपयावणे” चतुर्थी सम्प्रदानं भवति, यथा भिक्षवं भिक्षां दापयति ददाति वा । स्था० ७ डा० ३ उ० ।

संपराइय-सांपरायिक-त्रि० । संपराया बादरकषायास्तेभ्य आगतं साम्परायिकम् । तज्जीवोपमईकत्वेन वैरानुषङ्गितया-त्मयुक्तकारिभिः स्वपार्पावधारिभिर्बध्यमानं कर्मणि, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

संपराइयबंध-सांपरायिकबन्ध-पुं० । संपरैति—संसारं पर्य-टनि एभिरिति साम्परायाः कषायास्तेषु भवं साम्परायिकं कर्म, तस्य यो बन्धः स साम्परायिकबन्धः । कषायप्रत्यये बन्धे, भ० ।

संपराइयं णं भंते ! कम्मं किं नेरइयो बंधइ, तिरि-क्खजोणीओ बंधइ ० जाव देवी बंधइ ? , गोयमा ! नेरइओ वि बंधइ तिरिक्खजोणीओ वि बंधइ, तिरि-क्खजोणीणी वि बंधइ, मणुस्सो वि बंधइ, मणुस्सी वि बंधइ, देवो वि बंधइ, देवी वि बंधइ ॥ तं भंते ! किं इत्थी बंधइ, पुरिसो बंधइ, तहेव ० जाव नो इत्थी नो पु-रिसो नो नपुंसओ बंधइ ? , गोयमा ! इत्थी वि बंधइ पुरिसो वि बंधइ ० जाव नपुंसगो वि बंधइ । अह वेए य अवगयवेदो य बंधइ, अह वेए य अवगयवेया य बंधंति । जइ भंते ! अवगयवेदो य बंधइ अ-वगयवेदा य बंधति, तं भंते ! किं इत्थी पच्छाकडो बंधइ पुरिसपच्छाकडो बंधइ ? एवं जहेव ईरियावहिया बंध-गस्म तहेव निरवसेसं ० जाव अहवा इत्थी पच्छाकडा य पुरिसपच्छाकडा य नपुंसगपच्छाकडा य बंधंति । तं भंते ! किं बंधी बंधइ बंधिस्सइ ? बंधी बंधइ न बंधिस्सइ २ बंधी न बंधइ बंधिस्सइ ३ बंधी न बंधइ न बंधिस्सइ ४ ? , गोयमा ! अत्थे गतिए बंधी बंधइ बंधिस्सइ ? अत्थे ग-तिए बंधी बंधइ न बंधिस्सइ २ अत्थेगतिए बंधी न बंधइ बंधिस्सइ ३ अत्थेगतिए बंधी न बंधइ न बंधिस्सइ ४ ॥ तं भंते ! किं साइयं सपज्जवसियं बन्धइ ? पुच्छा तहेव, गोयमा ! साइयं वा सपज्जवसियं बंधइ, अणाइयं वा सपज्जवसियं बंधइ, अणाइयं वा अपज्जवसियं बंधइ, णो चेव णं सा-इयं अपज्जवसियं बंधइ । तं भंते ! किं देसेणं बंधइ, एवं जहेव ईरियावहिया बंधगस्स ० जाव सत्वेणं सत्वं बंधइ । (सू०-३४२)

‘संपराइयं णं’ मित्यादि, ‘किं नेरइओ’ इत्यादयः सप्त प्र-श्नाः, उत्तराणि च सप्तैव, एतेषु च मनुष्यमानुषीषर्जाः पञ्च साम्परायिकबन्धका एव सकषायत्वात्, मनुष्यमानु-ष्यी तु सकषायित्वं सति साम्परायिकं बध्नातो न पुनर-न्यदेति । साम्परायिकबन्धमेव स्याद्यप्यस्या निरूपयन्नाह-‘तं भंते ! किं इत्थी’ इत्यादि, इह स्यादयो विवर्तितैकत्व-बहुत्वाः षट् सर्वदा साम्परायिकं बध्नन्ति, अपगतवेदश्च कदाचिदेव तस्य कादाचित्कत्वात् । ततश्च स्यादयः क-चला बध्नन्ति अपगतवेदसहिताश्च । ततश्च यदाऽपगतवेद-

संपराइय०

सहितास्तदोच्यते अथर्वेन स्यादयो बध्नन्ति अपगतवेदश्च, तस्यैकस्यापि सम्भवत् । अथर्वेन स्यादयो बध्नन्ति अपगतवेदश्च, तेषां बहूनामपि सम्भवान्, अपगतवेदश्च साम्परायिकबन्धको वेदत्रय उपशान्ते क्षीणे वा यावद्यथा-स्यान्तं न प्राप्नोति नावलम्ब्यत इति, इह च पूर्वप्रतिपन्न-प्रतिपद्यमानकविवक्षा न कृता, द्वयोरप्येकत्वबहुत्वयोर्भावेन निर्विशेषत्वात् । तथाहि—अपगतवेदत्वे साम्परायिक-बन्धोऽल्पकालीन एव तत्र च योऽपगतवेदत्वं प्रतिपन्नपूर्वः साम्परायिक बध्नात्यन्तवेकोऽनेको वा स्यात्, एवं प्रतिपद्यमानकोऽर्पति । अथ साम्परायिककर्मबन्धमेव कालत्रयेण विकल्पयन्नाह—‘तं भेंट ! किमि’ त्यादि इह च पूर्वोक्तप्राप्तसु विकल्पेन्यायाश्चत्वार एव सम्भवन्ति नेतरे, जीवानां साम्परायिककर्मबन्धस्यानादित्वेन ‘न बंधी’ त्यस्यानुपपद्यमानत्वात्, तत्र प्रथमः सर्व एव संसारी यथा-स्यातामप्राप्तेऽपशमकल्पकावसानः स हि पूर्व बद्धवान् वर्त्तमानकाले तु बध्नाति अनागतकालोपक्षया तु भन्त्यति १ । द्वितीयस्तु मोहक्षयात्पूर्वमर्तातकालोपक्षया बद्धवान् वर्त्तमानकाले तु बध्नाति भाविमोहक्षयापक्षया तु न भन्त्यति २ । तृतीयः पुनरुपशान्तमोहत्वात् पूर्व बद्धवान् उपशान्तमोहत्वेन न बध्नाति तस्माच्छ्रुतः पुनर्भन्त्यतीति ३ । चतुर्थस्तु मोहक्षयात्पूर्व साम्परायिक कर्म बद्धवान् मोहक्षये न बध्नाति न च भन्त्यतीति । साम्परायिककर्मबन्धमेवा-श्रित्याह—‘त’मित्यादि, ‘साइयं वा सपञ्जवसियं बंधइ’ ति-उपशान्तमोहताया च्युतः पुनरुपशान्तमोहतां क्षीणमोहतां वा प्रतिपन्त्यमानः, ‘अणाइय वा सपञ्जवसियं बंधइ’ ति आदितः क्षणकापक्षमिदम्, ‘अणाइय वा अपञ्जवसियं बंधइ’ ति-एतन्नाभव्यापत्ते, ‘नो चैव गो साइयं अपञ्जवसियं बंधइ’ ति सादिसाम्परायिकबन्धो हि मोहोपशमाच्छ्रुतस्यैव भवति, तस्य चावश्यं मोक्षयात्पश्चात्साम्परायिकबन्धस्य व्यवच्छेदसम्भवः । ततश्च न सादिगपर्यवसानः साम्परायिकबन्धोऽस्तीति । भ० ८ श० ८ उ० ।

संपराइया-साम्परायिका-स्त्री० । संपरायाः-कपायास्तेषु भवा साम्परायिका । पुद्गलराशेः कर्मतापरिणतिरूपायां जीवव्यापारस्याधिपत्त्यादजांवाक्रियायाम्, सा च मूढमसंपरायास्तानां गुरुस्थानकवतां भवति । स्था० २ टा० १ उ० ।

संपराय-सम्पराय-पुं० । सम्परायन्ति शृशं पर्यटन्त्यस्मिन् जन्तय इति सम्परायः । संसारः, उक्त० २० अ० । सूत्र० । कपायोदयः, आ० म० १ अ० । स्था० । दश० । उक्त० । संप्राम, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । दश० । बादरकपायः, सूत्र० १ श्रु० ८ अ० । विश० । अनु० ।

संपरिखित्त-सम्परिखित्त-त्रि० । वेष्टितं, स्था० ३ टा० ४ उ० ।

संपरिखित्तु-सम्परिखित्तु-अव्य० । परिवार्येत्यर्थे, स्था० ५ टा० २ उ० ।

संपरिवुड-संपरिवृत-त्रि० । सम्यक् नायकैकचिन्ताराधनपरतया परिवृते, रा० । सम्यक् आराधकभावं विभ्रान्ते, परिवृते, रा० । सम्यक् पारिवार्याया परिवृते, रा० ।

औ० । भ० । संवागतनानाविधपरिवारोपेते, आ० म० १ अ० । भ० । सम्यक् परिवारिते, परिकरभावेन परिकरिते, भ० २ श० ५ उ० । ज्ञा० । वेष्टिते, सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।

संपलग-संपलग-त्रि० । योद्धुं समारब्धं, विपा० १ श्रु० ३ अ० । रा० ।

संपलिथालग-सम्पलिस्थालक-न० । बल्लादिफलीनां पाके, आचा० २ श्रु० १ चू० १ अ० ।

संपलिय-सम्पलित-पुं० । आर्यकालकशिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण । ‘गोयमशुक्तकुमारं, सम्पलियं तह य भहयं वंद’ कल्प० २ अधि० ८ क्षण । नपुं० । मुद्रादीनां विध्वस्तफलं, आचा० २ श्रु० १ चू० १ अ० १० उ० ।

संपलियंक-सम्पर्यङ्क-पुं० । पद्मासनं, औ० ।

संपलियंकणिसण-सम्पर्यङ्कनिपण-त्रि० । पद्मासनसन्निविष्टं, रा० । भ० ।

संपवत्तमाण-संप्रवर्त्तमान-त्रि० । व्याप्रियमाणे, पञ्चा० ८ विव० ।

संपवयमाण-सम्प्रव्रजत्-त्रि० । सम्यक्-प्रव्रज्यामभ्युपगच्छति, आचा० १ श्रु० ५ अ० । सम्यक् प्रव्रजने, नि० चू० २ उ० । सम्-एकीभावेन प्रव्रजति, नि० चू० २ उ० ।

संपवेयण-सम्प्रवेतन-न० । कम्पने, आचा० २ श्रु० ४ चू० ।

संपसार-सम्प्रसार-पुं० । सम्-एकीभावेन किमप्युद्दिश्य एकत्र मीलने, समवाये, आ० म० १ अ० ।

संपसारण-सम्प्रसारण-न० । पर्यालोचने, आचा० १ श्रु० ५ अ० ४ उ० । सूत्र० ।

संपसारय-सम्प्रसारक-पुं० । देववृत्त्यर्थकारणविस्तारककथा-विस्तारकं, सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० । कुशीलभेदे, नि० चू० ।

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा संपसारयं वंदइ वंदंतं वा साइजइ ॥ ५७ ॥ जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा संपसारयं पसंसइ पसंसंतं वा साइजइ ॥ ५८ ॥

जो संपसारयं इत्यादि द्वे सूत्रे गिहीणं कज्जाणं गुरुलाघवेण संपसारणो संपसारणो ।

गाथा ।

अस्मंजयाण भिक्खु, कज्जं अस्मंजमप्यवत्तेसु ।

जो देती मामत्थं, संपसारतो उ नायव्वो ॥ १०१ ॥

जो भिक्खु अस्मंजमकज्जपवत्ताणं पुच्छंताणं अपुच्छंताणं वा समत्थयं वेदति सा एवं इमे वा करंइ एत्थ बह दासा जहाहं भण्णामि, भट्ठा करंइ ति । एवं करेणो स परतो भवति । ते य इमे अस्मंजमकज्जा गिहीणं ;

गाथा ।

गिहिण्णिग्गमणपवंसे, आवाहविवाहविकयकए वा ।

गुरुलाघयं कहेत, गिहिणो खलु संपसारीआं ॥ १०२ ॥

गिहिणं अस्मंजयाणं गिहआं विसि जत्ताए वा गिग्गमणं देति, गिहिजत्ताआं वा आगयस्स वा पवंसं देति, आवाहो

विद्विष्यालंभणं सुहं दिवसं कहति, मा वा एयस्स वेहि
इमस्स वा वेहि, विवाहपडलमादिपहिं जोतिसंगेहिं
विवाहवेले वेति, अग्रकंडमादिपहिं गंधेहिं इमं वव्वं वि-
किणाहिं इमं वा किणाहिं एवमादिपसु कज्जसु गिहीणं गुरु-
लाघवं कहंतो संपसारत्तणं पावति । नि० चू० १३ उ० ।

संपहारिथ-सम्प्रहारितवत्-त्रि० । विकल्पितवति, 'संपहा-
रिथ गमणाए' ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

संपहारिय-संप्रधार्य-अव्य० । ज्ञात्वेत्यर्थे, आचा० २ ध्रु०
१ चू० २ अ० १ उ० । समालोचितवति, सूत्र० २ ध्रु० १
अ० ।

संपहावण-सम्प्रधावन-न० । सम्यगौत्सुक्येन धावने,
आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ३ उ० ।

संपहिद्व-सम्प्रहृष्ट-त्रि० । हर्षिते, उक्त० १४ अ० ।

संपहिता-सम्पिधाय-अव्य० । स्थगयित्वेत्यर्थे, स० ३०
सम० ।

संपा-देशी-काञ्च्याम् 'दे० ना० = वर्ग २ गाथा ।

संपाइन्-सम्पातिन्-पुं० । सम्पतितुमुत्प्लुत्योत्प्लुत्य गन्तु-
मागन्तुं वा शीलं येषां तं सम्पातिनः जीवाः । मस्तिकाभ्र-
मरपतङ्गमशकपक्षिवातादिकेषु प्राणिषु, आचा० १ ध्रु० १
अ० ४ उ० ।

संपाइअवं-सम्पादितवत्-त्रि० । "भवद्भगवतोः" । ॥४१२६॥
अस्य कान्तिकत्वात् नकारस्य मकारादेशः । संपातं कृत-
वति, संपाइअवं सीसा । प्रा० ४ पाद ।

संपाइम-सम्पातिम-पुं० । सम्पातनशीलेषु शलभादिषु प्रा-
णिषु, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।

संपाउप्पायक-सम्पातोत्पादक-पुं० । सम्पातानामनर्थमील-
कानामुत्पादकः सम्पातोत्पादकः । अष्टादशे गौणपरिग्रहे,
प्रश्न० ५ आश्र० द्वार ।

संपागड-सम्प्रकट-त्रि० । गीतार्थसमक्षे, स्था० ४ ठा० १
उ० । आव० ।

संपागडअकिञ्च-सम्प्रकटाकृत्य-पुं० । सम्प्रकटानि प्रवचनो-
पधाननिरपेक्षतया समस्तजनप्रत्यक्षाण्यकृत्यानि मूलोत्तरगु-
णप्रतिसंघनारूपाणि यस्य स तथा । सम्प्रकटप्रतिसंघनि,
बृ० ३ उ० ।

संपागडपडिसेविन्-सम्प्रकटप्रतिसंघिन्-पुं० । सम्प्रकटमेव
गीतार्थप्रत्यक्षमेव प्रतिसंघंते मूलगुणान् उत्तरगुणान् वा
दर्पतः कल्पेन वेति सम्प्रकटप्रतिसंघी । स्था० ४ ठा० २
उ० । सम्प्रकटमगीतार्थसमक्षमकल्प्यभक्तादिप्रतिसंघितुं
शीलं यस्य सः । स्था० ४ ठा० २ उ० । प्रवचनोपघातनिर-
पेक्षतयैव मूलोत्तरगुणप्रतिसंघकं, आव० ३ अ० । नि० चू० ।

संपाडणहेतु-सम्पादनहेतु-पुं० । संपादनार्थे, पञ्चा० ६ विव० ।

संपाय-सम्पात-पुं० । आगमने, पञ्चा० ६ विव० । चलने,
उक्त० २ अ० ।

सम्प्रातर्-अव्य० । प्रातः-प्रभातं तेन समं प्रातः सम्प्रातः ।
प्रभातसमकाले, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

संपायणा-सम्पादना-स्त्री० । निर्वृत्तिनायाम्, पञ्चा० १३
विव० ।

संपाविउकाम-सम्प्राप्तुकाम-त्रि० । प्राप्तुमनासि, "सिञ्जिगह-
नामधिज्जं ठाणं संपाविउकामेणं" स० १४ सम० । प्राप्तुम-
ना न तु तन्प्राप्तस्याकारणत्वेन विवक्षितार्थानां प्ररूपणासं-
भवात् । प्राप्तुकाम इति च यदुच्यते तदुपचाराद्व्यथा हि
निरभिलाषा एव भगवन्तः केवलिनो भवन्ति 'मोक्षे भवे
च सर्वत्र निस्पृहो मुनिसत्तम' इति वचनात् । भ० १
श० १ उ० ।

संपाविय-सम्प्रापित-त्रि० । नीते, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

संपासंग-देशी-दीर्घे, दे० ना० = वर्ग ११ गाथा ।

संपिडण-सम्पिण्डन-न० । समूह, औ० । मोदकादिबन्धने, पि० ।

संपिडिय-सम्पिण्डित-त्रि० । अविच्छिन्न, प्रथ० २ द्वार । प-
कतः पिण्डीभूत, जी० २ प्रति० ४ अधि० । औ० । रा० ।
जं । मिलितं, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । सम्यक् पुञ्जीकृतं,
उक्त० १४ अ० ।

संपिडियकरण-सम्पिण्डितकरण-न० । अव्यवच्छिन्ने, प्रथ०
२ द्वार ।

संपिणद्ध-सम्पिनद्ध-त्रि० । बद्धे, जं० २ वक्त० ।

संपीत्त-सम्पीड-पुं० । संघाते, उक्त० ३२ अ० ।

संपुच्छण-सम्प्रभ-पुं० । सम्प्रश्नः साधयो गृहस्थविषयः ।
रागाद्यर्थे कीदृशो वाऽहमित्यादिरूपे साधुना (दश० ३ अ० ।)
गृहस्थगृह कुशलादिप्रच्छने, आत्मीयशरीराद्यवयवप्रच्छने
च । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । नरैरुदन्तवहने, व्य० २ उ० ।

संपुच्छिया-सम्प्राच्छिका-स्त्री० । पादादिलुपिकायां सम्मा-
जिकायाम्, ज्ञा० १ ध्रु० ७ अ० ।

संपुंजिऊण-सम्पूज्य-अव्य० । सम्मानयित्वेत्यर्थे, पञ्चा० =
विव० ।

संपुडाग-सम्पुटक-पुं० । द्वयोर्वस्तुनोरेकत्र समावेशे, व्य०
७ उ० ।

संपुडफल्य-सम्पुटफलक-पुं० । पुस्तकपञ्चकान्तर्गतं अन्यत-
मपुस्तकं, "संपुडगो दुग्माई फलगा पोत्थं" संपुटफलको
यत्र द्वयादीनि फलकानि भवन्ति । चाणिकजनस्याङ्गारनि-
क्षेपादिरूपं संपुटकाख्यं करणविशेषं, स्था० ४ ठा० २ उ० ।
बृ० । आव० । नि० चू० ।

संपुडिय-सम्पुटित-त्रि० । सम्पुटे संजातमस्यति सम्पुटि-
ताः, तावकादिदर्शनादितः प्रत्ययः । आद्यन्तकृतसम्पुटे,
व्य० २ उ० ।

संपुण्ण-सम्पूर्ण-त्रि० । समग्र, प्रति० । आचा० । उक्त० ।
विशे० । ज्ञा० ।

संपुण्णकिच्छ-सम्पूर्णकृच्छ-न० । चतुर्गुणिने पादकृच्छतप-
सि, पादकृच्छत्वे ततः--"एकभक्ता न नहन्, तथैवायाचि-

संपुष्पकिच्छ

तेन च । उपवासेन चैकेन, पादकृच्छं विधीयते ॥ १ ॥ ” इति सम्पूर्णकृच्छं पुनरेतद्वचः चतुर्गुणितमिति । द्वा० १२ द्वा० ।

संपुष्पगुण-सम्पूर्णगुण-त्रि० । सुविशुद्धज्ञानादिगुण, जी० १ प्रति० ।

संपुष्पघोष-सम्पूर्णघोष-त्रि० । सम्पूर्णो घोषः शब्दो यत्र त-
त्तथा । पूर्णशब्दसहितं, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

संपुष्पदोहला-सम्पूर्णदोहदा-स्त्री० । अभिलषितार्थपूरणे, भ०
१ श० ३ उ० । कल्प० । समस्तवार्द्धितार्थपूरणे, परिपूर्णम-
नोरथायामन्वर्थन्याम्, विपा० १ भु० २ अ० ।

संपुष्पनाशकरण-संपूर्णज्ञानकरण-न० । सर्वविरतिप्रतिपत्ति-
ताऽस्वरूपं, आसन्नचनानुपालने च । पञ्चा० ६ विव० ।

संपुल-सम्पुल-पुं० । स्वनामख्याते दधिधाहनूपकम्बुकिनि,
आ० क० १ अ० । आ० म० ।

संपूयण-सम्पूजन-न० । वस्त्रपार्श्वदिना पूजने, सूत्र० १ भु०
१० अ० ।

संपेहण-सम्प्रेक्षण-न० । पर्यालोचने, द्वा० १ भु० १ अ० ।
उत्त० । आचा० ।

संपेढा-सम्प्रेक्षा-स्त्री० । पर्यालोचनायाम्, आचा० १ भु० २
अ० २ उ० ।

संफाली-देशी-पङ्क्तौ, दे० ना० ८ वर्ग ५ गाथा ।

संफास-संस्पर्श-पुं० । “ लुप्त य-र-व-श-व-सां श-व-सां
दीर्घः ” ॥ ८॥ १४३॥ अनेनात्र लुप्तसकारस्यादेः स्वरस्य दीर्घः ।
संस्पर्शः । संफासो । प्रा० । सङ्ग, आचा० १ भु० ५ अ० ४
उ० । असकृदनीपद्मा स्पर्शे, दश० ४ अ० ।

संव-साम्ब-पुं० । सम्बन्धया पार्थक्या सहित इति । उभया स-
हितं शिव, अन्त० ।

शाम्ब-पुं० । कृष्णवासुदेवस्य शाम्भवतीगर्भसम्भूते पुत्रे,
अन्त० । आ० क० । आ० चू० । नि० चू० । “ द्वारवस्यामभूत्
पुण्या, वासुदेवा महीपतिः । तस्य पालकशाम्बाया, बभूवु-
र्बहवः सुताः ॥ १ ॥ ” प्रव० २ द्वार । विशेष० । आ० म० ।
शत्रुञ्जयस्तोत्रमध्ये शाम्बप्रद्युम्नाभ्यां सहाष्टौ कोटयः सि-
द्धाः कथितास्सन्ति, केचन सार्द्धकोटिप्रयं कथयन्त्यत्र
निरणयः प्रसाद्य इति, प्रश्नः । अत्रांतरम्-धीशत्रुञ्जय-
महात्म्यानुसारेण धीशत्रुञ्जयं शाम्बप्रद्युम्नाभ्यां सह सा-
र्द्धकोटिप्रयं सिद्धमिति ज्ञायते ॥ १६२ ॥ सेन० ४ उल्ला० कुन्धु-
नाम्नः सप्तदशतार्थकरस्य प्रथमशिष्यं, प्रव० ८ द्वार । स० ।

संबन्ध-सम्बन्ध-पुं० । सङ्गे, आचा० १ भु० ३ अ० १ उ० । संयोगं,
पं० व० ४ द्वार । द्वयोः संश्लेष, स्था० १० ठा० ३ उ० । ‘ द्विष्टस-
म्बन्धसंविद्धि-नैकरूपप्रवेदनात् । द्वयोः स्वरूपप्रहणे, सति
सम्बन्धवेदनम् ॥ १ ॥ ” इति वचनात् । स्था० । अनन्तरसू-
त्रादिभिः सह योजनं, व्य० ५ उ० । (संबन्धस्य व्याख्या
‘ वक्त्राण ’ शब्दे षष्ठभागे गता ।

सम्बन्ध इति चिन्तया संबन्धविधिमेव
तावदुपदर्शयति—

सुते सुतं वज्रमति, अंतिमपुष्के व वज्रमती तंसे ।

ता (इय) सुत्तातो सुतं, अथाश्रो वा भवे सुतं ॥ १ ॥

इह संबन्धोऽनेकधा भवति । यथा पुष्पेषु ग्रन्थमानेषु
यदा सूत्रं तन्तुनिष्ठितं भवति तदा तस्य यदाद्यं सूत्रम् तद्य-
दि सहशाधिकारकं भवति तदा सूत्रात् सूत्रं ग्रन्थार्ताभ्यु-
च्यते । कापि पुनरर्थोदपरं सूत्रं संबध्यते । बादशब्दोपादा-
नात्काव्यार्थादर्थस्य संबन्धः क्रियते । वृ० ४ उ० । संबन्ध-
स्तु द्विधा-उपायंतेयभावलक्षणः, गुरुपर्वक्रमलक्षणश्च । तत्र
प्रथमस्तर्कानुसारिणः प्रति । स चायम्-वचनरूपापन्नं शा-
स्त्रमिदमुपायः, उपेयं-सम्यगतच्छास्त्रार्थपरिहानं मुक्तिपदं
वा तस्याप्यतः पारंपर्येण प्राप्तेः । भञ्जानुसारिणस्तु प्रति गु-
रुपर्वक्रमलक्षणसंबन्धः, तत्क्रमध्यायम्-प्रथमं हि घनाघनप-
टल इवातिप्रसारिणि पटुनरोज्जृम्भमाणस्वरकिरणनिकरप्र-
काशसंकाशकमनीयकेवलालोकन्यकारिणि घनघातिकर्मनिब-
धे प्रचण्डप्रभञ्जनप्रसारिणेवाध्यामलशुभधानेन प्रलयमा-
पादितं निःशेष्यथार्थास्थितजीवाजीवादिपदार्थसार्थावभासि-
नि निःसपन्नं समुत्पन्नं केवलज्ञानालोके नाकिनगरगुरुतर-
विशुद्धसमृद्धिसंभारगिरस्कारकारिणायामपापायां नगर्यां स-
कललोकलोचनामन्दानन्दोत्सवकारिणिरुपमप्राकारत्रयोद्भा-
सितसम्भवसरणमध्यभागव्यवस्थापितविचित्ररत्नखण्डलवि-
तसिंहासनापविष्टेन विशिष्टमहाप्रातिहार्यादिपरमाहिन्यस-
मृद्धिमहिम्ना भगवता श्रीमन्महार्घीरेण सुरासुराकिञ्चनरे-
श्वरनिकरपरिकरितायां परिषदि प्रवचनसारभूताः सर्वेऽपि
पदार्था अर्थतो निवेदिताः, तदनु प्रवचनाधिपतिमुधर्मस्वा-
मिना त एव सूत्रतो रचिताः, “ अन्धं भासइ अरहा, सु-
त्तं गंधंति गणहरा निउणं ” इत्यर्थवचनात्, तदनु जम्बू-
स्वामिप्रभवशय्यंभवयशोभद्रसंभूतविजयभद्रबाहुस्थूलभद्र-
महागिरिसुहृस्तिस्वातिश्यामार्यप्रभृतिभिः सुरिभिः स्वकी-
यस्वकीयसूत्रेषु, विस्तृततरविस्तृतमविस्तृतपूषिबध्यमा-
ना भव्यजनंभ्यश्च प्रकाशयमाना पतावतां भूमिकां यावदा-
नीताः ततस्तेभ्योऽपि सूत्रेभ्य ऐन्द्रेयुगीनगन्धमधसामवबो-
धाय संक्षिप्यास्मिन् प्रकरणे अन्योपकारकरणं धर्माय मही-
यसे च भवनीत्याधगतपरमार्थानामविधादो वादिनामत्रेति
परोपकाररसिकान्तःकरणप्राकालिकभ्रुतधराभिहितभ्रुतम-
नुस्मरता मया समुद्भवियन्ते, इत्येवं परंपरया सर्वविन्मूल-
मिदं प्रकरणमर्थेमाश्रित्य न पुनर्मया नूतनं किंचिदत्र सूच्य-
ते, इत्यवदातधुञ्जीनामिदमुपादेयं भवतीति । प्रव० १ द्वार ।

संबन्धण-सम्बन्धन-न० । सम्बन्धे, उत्त० १ अ० ।

संबन्धणसंजोग-सम्बन्धनसंयोग-पुं० । संबध्यते प्रायो ममेद्-
मित्यादिषुऽज्ञतोऽनेनास्मिन् चात्माष्टविधेन कर्मणा संहति
संबन्धः स चासौ संयोगश्च सम्बन्धनसंयोगः । संयोगभेद,
उत्त० ७ अ० । (स च ‘ संजोग ’ शब्दोऽस्मिन्नैव भागे ११४ पृष्ठे
दर्शितः ।) बर्जीकरणे, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

संबन्धसंबन्धि-सम्बन्धसम्बन्धिन्-त्रि० । श्वशुरपात्निकादिस-
त्के, विपा० १ भु० २ अ० ।

संबन्धसमकल्प-सम्बन्धसमकल्प-पुं० । सम्-एकीभावेन पर-
स्परपकार्योपकारितया च बद्धाः-पुत्रकलत्रादिस्नेहपाशैः स-
म्बद्धा गृहस्थास्तैः समस्तुल्यः कल्पो व्यवहारोऽनुष्ठानं
येषां ते । सम्बद्धसमकल्पगृहस्थानुष्ठानतुल्यानुष्ठानेषु साधुषु,
सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

संबन्धि-सम्बन्धिन-त्रि० । पुत्रपौत्राणां भ्रातृपुत्रादिषु, कल्प० १
अभि० ५ कल । विधा० । औ० । सम्बन्धिनो मातृपत्नीयाः ।
ध्रु० ३ श० १ उ० । संबन्धी स्थजनः । वृ० १ उ० २ प्रक० ।
संबन्धिनस्तासामेव संयतीनां नालवद्धा वा भ्रातृ-
सम्बन्धयुक्ता इत्यर्थः, भ्रातृकुलानां वा । वृ० १ उ० ३
प्रक० । भ्रातृपुत्रभ्रातृपुत्रादयः । व्य० ५ उ० । ज्ञा० । देवरा-
दिषु, औ० ।

संबद्ध-सम्बद्ध-त्रि० । सम्-एकीभावेन परस्परपकारितया
च बद्धाः सम्बद्धाः । पुत्रकलत्रादिस्नेहपाशैः सम्बद्धेषु गृह-
स्थादिषु, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० । लम्न, विशेष० । न० ।
संबद्धसम-सम्बद्धसम-पुं० । सम्बद्धा गृहस्थास्तैस्समस्तुल्यः ।
गृहस्थतुल्ये, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

संबन्धुणि-साम्बन्धुनि-पुं० । नागेन्द्रकुलीये जम्बूगुरुकनजिनश-
नकटीकावृत्तिकारके, वैक्रमीयसंयन्तरे १०२५ दुर्गकथायकप्रे-
रणयाऽनेन टीका कृता । जै० ६० ।

संबल-शम्बल-न० । पश्यदन, संथा० । आ० चू० । ज्ञा० ।
स्थनामख्याते नागकुमारं, आ० म० १ अ० (नत्कथा 'कं-
ल' शब्दे तृतीयभागे १७६ पृष्ठे दर्शिता ।)

संबलिफालि-शान्मलीफालि-स्त्री० । शान्मलीशाखायाम्,
संथा० ।

संबमाहस-शाम्बसाहस-न० । शाम्बनाम्नः कृष्णवासुदेवपुत्र-
स्य साहसे, आ० क० १ अ० । ('अणुओग' शब्दे प्रथमभागे
कथा गता ।)

संबाह-सम्बाध-पुं० । यात्रासमागतप्रभूतजनविशेषे, व्य० १
उ० । जी० । प्रज्ञा० । नि० चू० । संबाधो नाम यत्र कृपीवल-
लाकोऽन्यत्र कर्बुं कृत्वा वासुग्वर्णो वा वाणिज्यं कृत्वा-
ऽन्यत्र पर्वतादिषु विषयेषु स्थानेषु संबोद्धमिति कणादि-
कं समुद्रा कोष्ठागारादौ च प्रक्षिप्य वर्साति । वृ० १ उ०
२ प्रक० । प्रभूतचातुर्वर्ग्यनिवासे, उक्त० ३४ अ० ।
पर्वतनिम्बादिदुर्गे, औ० । बहुप्रकारलोकसङ्कीर्ण-
स्थानविशेषे, अनु० । सोमणवाहा संवाहा सा चउम्बहा ।
नि० चू० ३ उ० । ज्ञा० । समभूमौ कृषिं कृत्वा येषु दुर्गभू-
मिभूतेषु धान्यादिकृपीवलाः संहवन्ति रक्षार्थमिति स संवा-
धः । स्था० १ टा० । नि० चू० । कल्प० । संबाहो संबोधुं,
वसन्ति जहि पश्ययाद्विसंमसु । वृ० १ उ० २ प्रक० ।
यात्रासमागतप्रभूतजनविशेषे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

संबाहण-सम्बाधन-न० । अङ्गपरिकर्मणि, प्रश्न० ५
आश्र० द्वार । शरीरस्याऽस्थिसुखत्वादिना नैपुण्येन
मर्दनविशेषे, स्था० ४ टा० ४ उ० । वि-

धामखायाम्, औ० । आत्मनः पादौ संबाध-
यति, नि० चू० ४ उ० ।

जे भिक्षु वा भिक्षुणी वा अण्णलो पाए संबाहेज्ज वा
पलिमहेज्ज वा संबाहंतं वा पलिमहंतं वा साहज्ज ॥१६॥
सति प्रसोमा मोभणा बाहो संबाहा-सा चउ-
म्बहा अट्टिसुहा मंससुहा मज्जासुहा तथासुहा सा
गुरुमाइयाण वियालं संबाधा भयति । जां पुण
अजरत्त पाच्छमरत्त दिवसतो वा अण्णसो संबाधेति सा
परिमहा भण्णति । नि० चू० ३ उ० । आचा० ज्ञा० विधा-
मणं सकृन्मर्दनं, नि० चू० १ उ० । पर्वतदुर्गे, संबाधशब्दा-
र्थे, संबाधनं आदिशृङ्ग, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

संबाहिजावंत-सम्बाधयत्-त्रि० । विधामणां कारयति, नि०
चू० १८ उ० ।

संबाहित-सम्बाधित-त्रि० । सम्-एकीभावेन बाधिताः-पी-
डिताः । संपीडितेषु, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० २ उ० ।

संबाहिय-सम्बाधित-त्रि० । हस्ताभ्यां कृतापपीडनसंघे, पि० ।

संबिद्ध-सम्बिद्ध-त्रि० । सम्यग् ताडितं, आचा० १ ध्रु० ५
अ० ३ उ० ।

संबिद्धपह-सम्बिद्धपथ-पुं० । सम्यक् बिडस्ताडितः कुण्णः
पन्थाः मोक्षमार्गो ज्ञानदर्शनचारित्राख्यो-येन स तथा । दृष्ट-
प्रयातपथं, आचा० १ ध्रु० ५ अ० ३ उ० ।

संबिद्धिय-सम्बेद्धित-त्रि० । संवृत्ते, ज० १ वृ० । "संबेद्धिय-
गसिग्या" संबेद्धिताप्रशिरोजा संबेद्धितं संवृत्तमग्रं येषां स्व-
रकर्मकरणात्ते सम्बेद्धितामाः, शिरोजाः कशा यासां तास्त-
था । जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

संबुक्क-सम्बुक्क-पुं० । शङ्खे, स्था० ४ टा० २ उ० । प्रज्ञा० ।
उक्त० । स्वनामख्याते अवन्तिसविधे खेटे, 'अवन्तीनामज-
णवप तस्य य सम्बुक्क नाम खेटे' महा० २ चू० ।

संबुक्कवट्टा-शम्बुक्कवृत्ता-स्त्री० । शम्बुकः शङ्खस्तद्वत्कृष्ण-
भ्रामवदित्यर्थः, या वृत्ता सा शम्बुकवृत्ता । गोचरचर्याभिदे,
स्था० ६ टा० ३ उ० । इयं च द्वेधा तत्र यस्यां क्षेत्रब-
हिर्भागाच्छङ्खवृत्तत्वगत्या अटन् क्षेत्रमध्यभागमायाति सा-
भ्यन्तरशम्बुका, यस्यां तु मध्यभागाद्विहियाति सा बहिःश-
म्बुकंति । स्था० ६ टा० ३ उ० । ध्रु० । ग० । दशा० । उक्त० ।
दश० । कल्प० ।

संबुज्जमाण-संबुद्धयमान-पुं० । संसारपाताय प्रमाद इत्ये-
वमवगच्छति, आचा० । सम्यक् धृतचारित्राख्यं धर्मं वा
भावसन्धिं वा बुद्धयमानं, विहितानुष्ठानं, सूत्र० १ ध्रु० १०
अ० । सम्बुद्धयमानका भवन्ति, तद्यथा-स्वयम्बुद्धाः प्रत्येक-
बुद्धाः बुद्धबाधिताश्च । आचा० १ ध्रु० ८ अ० ३ उ० । यथोप-
दिष्टधर्मं सम्यगवबुध्यमानं, आचा० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।
संबुद्ध-सम्बुद्ध-त्रि० । विदितविषयस्वभावं सम्यगदृष्टौ, दश०
२ अ० । हेयोपादेयवस्तुतत्त्वं विदितवति, स० १ सम० उक्त० ।
सम्यग्ज्ञानतत्त्वे, उक्त० १० अ० । मिथ्यात्वापगमनोऽवगन-
जीवाजीवाहितत्त्वं, उक्त० २ अ० । हेयोपादेयोपलब्धीयवस्तु-
तत्त्वं विदितवति, भ० १ श्रु० १ उ० ।

संभुद्धा-सम्भुद्धा-स्त्री० । अणुरोपदेशमन्तरेण जायमाने प्रभ-
ज्याभेदे, "संभुद्धा तित्थकरा" पं० भा० १ कल्प । "सम्भुद्धो
भरहो राया" पं० चू० १ कल्प ।

संवेष्टि-सम्वेष्टि-स्त्री० । मालायाम्, का० १ ध्रु० १ अ० ।

सम्वेष्टिय-सम्वेष्टित-त्रि० । संवृत्ते किञ्चिदाकुञ्चिते, जं० १
वक्ष० । संकाञ्चिते, का० १ ध्रु० १ अ० ।

संबोह-संबोध-पुं० । सुप्तस्य संबोध, स च नामस्थापनाद्रव्य-
भावभेदात् चतुर्धा । तत्र नामस्थापने सुगमां द्रव्यं-द्रव्य-
विषयं सुप्तस्य बोधनम्, भाव-भावविषयं पुनर्योधा दर्शन-
ज्ञानचारित्र्यतयः संयमा द्रष्टव्याः । सूत्र० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।
(' वेयालिया ' शब्दे षष्ठभागं तदध्ययनोक्तः संबोध
उक्तः ।)

संबोहण-सम्बोधन-न० । आमन्त्रणे, आह्वाने, आ० म० १ अ० ।
(तीर्थकृतां लोकान्तिकद्वेषः संबोधने ' तित्थयर ' शब्दे च
तुर्थभागे २३०१ पृष्ठे उक्तम् ।)

संबोहि-संबोधि-स्त्री० । सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्र्यावाप्तौ, सूत्र० ।
अंतं करंति दुक्स्तान्, इहमंगेसि आहियं ।
आधायं पुण एगेसि, दुल्लभेयं समुस्सये ॥ १७ ॥
इओ विद्धंसमाणस्स, पुणो संबोहि दुल्लभा ।
दुल्लहाओ तहवाओ, जं वम्मदुं वियागरे ॥ १८ ॥

नष्टमनुष्या अंशेषुः स्थानामन्ते कुर्वन्ति; तथाविधसाम-
ग्र्यभावाद्यर्थकषां चार्थानामाख्यातम् । तद्यथा—देवा एवा-
स्मरंस्तरं स्थानमास्करन्तोऽंशेषुः प्रहारेण कुर्वन्ति तथे-
द्वाहते प्रयत्नेन इति । इदमन्यत् पुनरेकषां गणधरादीनां
स्वशिष्याणां वा गणधरादिभिर्गणयानाम् । तद्यथा—युगस-
मिलादिन्यायावाप्तः कथंचित्कर्मविवरात् योऽयं शरीरमु-
च्यतेः सोऽकृतधर्मोपायैरसुमद्भिर्महासमुद्रप्रभृष्टगन्धपु-
नर्दुर्लभो भवति, तथा चाकम्—“ ननु पुनरिदमति-
दुर्लभ—मगाधसंसारजलाधिभ्रष्टम् । मानुष्यं स्वघातक—
ताडितताविलासितप्रतिमम् ॥ १ ॥ ” इत्यादि ॥ १७ ॥

अपि च—' इओ विद्धंस ' इत्यादि । इतः—अमुष्मात् मानुष्य-
भवात्सद्धर्मतो वा विध्वंसमानस्याकृतपुण्यस्य पुनरस्मिन्
संसारं पर्यटनो बोधिः—सम्यग्दर्शनावाप्तिः सुदुर्लभात्क-
ष्टतः अपार्धपुद्गलपरावर्तकालेन यतो भवति, तथा दुर्ल-
भा दुरापा तथाभूता सम्यग्दर्शनप्राप्तियोग्या अर्चा ल-
भ्या—अन्तःकरणपरिणतिरकृतधर्माणामिति । यद्विवा—अ-
र्चा-मनुष्यशरीरं तदप्यकृतधर्मजीवानामार्यक्षेत्रसुकुलात्पत्ति-
सकलेन्द्रियसामग्र्यादिरूपं दुर्लभं भवति, जन्तूनां ये धर्मरू-
पमर्थे व्याकुर्वन्ति, ये धर्मप्रतिपत्तियोग्या इत्यर्थः । तेषां त-
थाभूतार्चा सुदुर्लभा भवतीति ॥ १८ ॥ सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० ।
संबोहिव्व-संबोधयितव्य-त्रि० । आमन्त्रयितव्यं, स्था० ४
टा० ३ उ० ।

संभंत-संभ्रान्त-त्रि० । व्याकुलीभूते, का० १ ध्रु० १ अ० ।
आ० म० ।

संभंति-संभ्रान्ति-स्त्री० । सम्भ्रमे, म० १६ श० ५ उ० ।

संभंतियवंदणय-सम्भ्रान्तिकवन्दनक-न० । सम्भ्रान्तिः स-
म्भ्रम आत्सुक्यं; तथा निवृत्तं सम्भ्रान्तिकं यद् वन्दनं
तत्तथा । आत्सुक्यजवन्दनक्रियायाम्, म० १६ श० ५ उ० ।

संभग-सम्भग-त्रि० । चूर्णिते, उत्त० १६ अ० । का० । प्र-
श्न० । ' सम्भगमउडविडओ '—संभगो मुकुटाधिपः शेखर-
कविस्नागे यस्य स तथा । म० ३ श० ३ उ० ।

संभम-सम्भम-पुं० । व्याकुलत्वे, अनु० । सूत्र० । प्रमोदवृ-
त्तात्सुक्यं, का० १ ध्रु० १ अ० । संतोभे, जीत० । प्रश्न० ।
भक्तिहृतात्सुक्यं, आ० । भगवत्समीपगमने, धनदवाग्नि-
सम्भमादिके, व्य० ४ उ० । सर्वोत्कृष्टसम्भमतो नामह स्वना-
यकविषयबहुमानख्यापनपरा स्वनायकोपदिष्टकार्यसम्पादना-
य यावच्छक्तिविरता प्रवृत्तिः । रा० । आ० म० । प्रश्न० । य-
रचकादिभ्ये, अनु० । सत्कारे, आ० म० १ अ० । उदका-
ग्निहस्त्याद्यागमसमुत्थे आकस्मिके संभ्रासे, वृ० १ उ०
२ प्रक० ।

संभयणा-सम्भजना-स्त्री० । संवासे, आ० चू० ४ अ० ।

संभरिय-संस्मृत-त्रि० । चिन्तिते, हा० २७ अष्ट० ।

संभरिता-स्मृत्वा-अध्य० । अनुचिन्त्यत्यर्थे, स्था० ४ टा० १ उ० ।

संभली-सम्भली-स्त्री० । दृष्टिकायाम्, व्य० ४ उ० । दे० ना० ।

संभव-सम्भव-पुं० । उत्पादे, विशेषासदा भवने, सूत्र० २ ध्रु० ६
अ० । अनु० । समुत्पन्ना, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । का० । संभवां स्ति वद्
उच्यन्ति स्ति वा एगट्वा । आ० चू० २ अ० । सम्भवति प्रकर्षेण भ-
वन्ति चतुस्त्रिंशदतिशयगुणा यस्मिन् स सम्भवः । आ० म०
१ अ० । ध० । आ० चू० । भारते वर्षेऽस्यामवसर्पिण्यां
जाते तृतीये तीर्थकंदे, प्रव० ८ द्वार । ति० ।

संभवेण अगहा एगूणसद्धिं पुव्वसयसहस्साई आगारमज्जे
वसित्ता मुंडं ० जाव पव्वइए ॥ (सू० ५६ +)

सम्भवस्थैकोनपट्टिः पूर्वलक्षानि गृहस्थपर्याय इहोक्तः ।
आवश्यकं तु चतुर्पूर्वाऽङ्गाधिक्यं संज्ञेति । स० ५६ सम० ।
(अस्य सर्वोऽप्याधिकारः ' तित्थयर ' शब्दे, चतुर्थभागे २२४७
पृष्ठे उक्तः) समुदायेन समुदायिनोऽवगम इत्येवं लक्षणे प्रमाण-
भेदे, खारी द्वाग इत्यादीनां नुमानापृथक् तथा हि खारी द्वो-
ल्लवती खारीत्यान्पूर्वोपलब्धखारीवत् । समुदायेन समुदायि-
नोऽवगम इत्येवलक्षणः संभवः, स च न प्रमाणान्तरम् ।
रत्ना० २ परि० । प्रव० । प्रसवखरायाम्, दे० ना० ८
वर्ग ४ गाथा ।

संभवंत-संभवत्-त्रि० । वर्तमाने, आ० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० ।
संभवमाश्रित्यत्यर्थे, क० प्र० १ प्रक० ।

संभवदेव-सम्भवदेव-पुं० । आवस्थ्यां सम्भवतीर्थकृत्प्रति-
मायाम्, आवस्थ्यां श्रीसम्भवदेवो जागुलीविद्याधिपतिः ।
ती० ४३ कल्प ।

संभवसमणंतर-सम्भवसमनन्तर-न० । उत्पत्त्यनन्तरे, पं०
व० ४ द्वार ।

संभाणय-संभाणक-न० । गुर्जरधारित्रीसत्कनगरभेदे, "इओ

अ चंद्रकुले सिरिषझमाणसूरिसीसजिणेसरसूरीण सीसो
सिरिअभयदेवसूरी गुजजरभाप संभाषणद्वारे विहरिओ । ”
ती० ५२ कल्प ।

संभार-सम्भार-पुं० । बहुद्रव्यसंयोगे , वृ० २ उ० । उपरिप्र-
क्षपद्रव्यैस्त्वगेलाप्रभृतौ , शा० १ भू० १६ अ० । आवश्य-
कतया कर्मणा विपाकानुभवने, वेदने, सूत्र० २ भू० ७ अ० ।
शा० । सम्मिश्रयते धार्यते सम्भरणं वा धारणं संभारः । षष्ठे
गौणपरिग्रहे, प्रश्न० ५ आभ० द्वार ।

संभारघय-संभारघृत-न० । संभारो बहुद्रव्यसंयोगस्तत्प्र-
धानं घृतं सम्भारघृतम् । बहुद्रव्यमिश्रितं घृते , वृ० २ उ० ।

संभालणा-संभालना-स्त्री० । अन्यत्राव्यापारणे , विशेष० ।

संभाव-लुभ-धा० विमोहने, “लुभे संभावः” ॥८४१३॥ अने-
न लुभ्यतेः पाक्षिकः संभाव इत्यादेशः संभावश्च लुभ्यते। प्रा० ।

संभावि-धा० । “सम्भावेरासङ्गः” ॥८४३॥ अनेन संभावय-
तेः पाक्षिक आसङ्गादेशाभावे-सम्भावश्च । सम्भावयति । प्रा० ।

संभावणत्थतर्क-संभावनार्थतर्क-पुं० । प्राकृतशैल्या अर्थ-
संभावनार्तर्कः । एवमेव चायमर्थ उपपद्यत इत्यादिरूपे तर्के,
दश० ४ अ० ।

संभावणा-सम्भावना-स्त्री० । अर्थालङ्कारभेदे, व्याकरणोक्त
क्रियासु योग्यताध्यवसाये लिङ्गर्थभेदे, उत्कटकोटिकसंशय-
रूपे ज्ञानभेदे च । वाच० । आवा० ।

संभास-संभाष-पुं० । परस्परालाप, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संभासण-संभाषण-न० । उचितकाले स्मरकथाभिर्जल्पे ,
प्रव० १६६ द्वार । दश० ।

संभासिय-संभाषिक-पुं० । समाप्तभाषाव्यवहारिणि , व्य०
४ उ० ।

संभिन्न-संभिन्न-त्रि० । सम्-एकीभावेन भिन्ने, विशेष० । अत्र-
हुभेदमापके, औ० । प्रव० । आ० चू० ।

संभिन्नवरणाणदंसणधर-संभिन्नवरज्ञानदर्शनधर-पुं० । सं-
भिन्न सम्पूर्णं वरं भेदे ज्ञानदर्शन धरन्ति ये ते तथा । केव-
लिषु , कल्प० १ अधि० ६ क्षण ।

संभिन्नवित्त-संभिन्नवृत्त-पुं० । अलण्डनीयअण्डितचारित्रे ,
दश० १ चू० ।

संभिन्नसोय-संभिन्नभ्रो(वृ)तस्-पुं० । संभिन्नान्-बहुभेद-
भिन्नान् पृथक् पृथक् शृण्वन्तीति संभिन्नभ्रोनारः । संभि-
न्नानि-शब्देन व्याप्तानि शब्दप्राहीणं प्रत्येकं वा शब्दादिवि-
षयैः भ्रोतांसि सर्वेन्द्रियाणि येषां ते तथा । औ० । रा० ।
आ० म० । ग० । लब्धिविशेषशालिषु , पा० । ‘जे
संभिन्नसोय’ ति-यः सर्वतः सर्वैरपि शरीरदेशैः
शृणोति स संभिन्नभ्रोता । अथवा-भ्रोतांसीन्द्रियाणि
संभिन्नान्यैकैकशः सर्वविषयैर्यस्य स तथा । एकतरेणापी-
न्द्रियेण समस्तापरेन्द्रियगम्यान्विषयान्यो मुखत्ववगच्छति
स संभिन्नभ्रोता इत्यर्थः । अथवा-भ्रोतांसीन्द्रियाणि संभि-

न्नानि परस्परत एकरूपतामापन्नानि यस्य स तथा । भ्रोत्रं
चक्षुः-कार्यकारित्वाच्चक्षुरूपतामापन्नं चक्षुरपि भ्रोतृका-
र्यकारित्वाच्चक्षुरूपतामापन्नमित्येवं संभिन्नानि भ्रोतांसि स-
र्वाण्यपि परस्परेन्द्रियाणि यस्याऽसौ संभिन्नभ्रोता इति
भावः । इत्यत्रापि स एवार्थः । अथवा-द्वादशयोजन-
स्य चक्रवर्तिकटस्य युगपद् भुवाणस्य तत्तूर्यसंघातस्य वा
युगपदास्फाल्यमानस्य संभिन्नान् लक्षणतोऽभिधानतश्च पर-
स्परतो विभिन्नान् जननिवहसमुत्थान् शङ्खभेरीपणवद-
कादितूर्यसमुत्थान् वा युगपदेव सुबहून् शङ्खस्यः शृणोति
स संभिन्नभ्रोता । एवं च संभिन्नभ्रोतृत्वलब्धिरपि श्रद्धि-
रेवेति । आ० चू० १ अ० ।

संभिन्नालाव-संभिन्नालाप-पुं० । सम्बद्धभाषणे, शा० ८ डा० ।

संभिय-संभृत-त्रि० । संस्कृते, विशेष० । सम्यग्भृते, सूत्र० १
भू० ६ अ० । आ० म० । स्था० ।

संभु-शम्भु-पुं० । शिवे, को० ।

संभुजंत-संभुजान-त्रि० । एकमण्डल्यां सम्भोगं कुर्वाणे,
नि० चू० १० उ० ।

संभुजण-सम्भोजन-न० । एकमण्डल्यां भोजनादिव्यवहारे,
पं० भा० १ कल्प । एकमण्डल्यां सम्-एकीभूय भोजनं, वृ० ४
उ० । संभुजणा त्रिविहा-लोड्या, लोउत्तरिया, कुप्पावयणिया ।
पं० चू० १ कल्प । साम्भोगिकैः सह भोजनं, व्य० ३ उ० ।
संभुजित्त-सम्भोक्तुम्-अव्य० । एकमण्डलीसमुद्देशादिना
व्यवहारयितुमित्यर्थे, वृ० ४ उ० । स्था० ।

संभुजिय-सम्भुज्य-अव्य० । एकमण्डल्यां समुद्देशनादिव्य-
वहारं कृत्वेत्यर्थे, पं० व० २ द्वार ।

संभुल्ल-देशी-दुर्जनं, दे० ना० ८ वर्ग ७ गाथा ।

संभूत (य)-संभूत-त्रि० । सज्जाने, आवा० १ भू० ६ अ० १
उ० । आव० । प्रश्न० । समुत्पन्ने, सूत्र० १ भू० १ अ० ४ उ० ।
सम्यक् प्रतिपालनाय संछन्ने, आवा० १ भू० २ अ० ३ उ० ।
मिलित्वेत्यर्थे, अने० । बलवत्त्ववासुंक्षयोः प्रथमे धर्माचार्ये,
स० । ति० । ब्रह्मवत्त्वचक्रवर्त्तिजीवे, उत्त० १३ अ० ।
(संभूतकथा ‘वैभक्त’ शब्दे पञ्चमभागे उक्ता ।)
यशोभद्रशिष्ये, “ जसभदसीसो संभूता संभूअस्स
अलभइ जाव सव्वेसि ” नि० चू० ५ उ० । वीरजिनजी-
वस्य पूर्वभवविश्वभूतेनामज्ञप्रियस्य दीक्षाप्राप्तके यती ,
आ० म० १ अ० ।

संभूत (य) विजय-संभूतविजय-पुं० । भद्रबाहुस्वामिनो
गुरुभ्रातरि स्थूलभद्रस्य शकटालपुत्रस्य दीक्षादातार, स्था०
१० डा० ३ उ० । आ० चू० । न० । कल्प० । (तद्वक्तव्यता
दीर्घदशानामष्टमध्ययनं प्राक्ता तत एवावगन्तव्या, परन्त्व-
दानीं स ग्रन्थ एव व्युच्छिन्नः ।) “ कयली, खरमो जम्बू-स्वा-
म्यभूत् प्रभवप्रभूः । शय्यभवा यशोभद्रः, संभूतविजयस्त-
था ॥ भद्रबाहुः स्थूलभद्रः, भूतकेवलित्नां हि षट् ॥१॥ ” अ-
जमहागाररत्नप ” आर्यमहागिरिर्जिनकल्पविच्छन्देऽपि जि-
नकल्पतुलनामकार्षीत् । कल्प० २ अधि० ८ क्षण । (अस्य

शिष्यादिकुलं ' थेरावली ' शब्दे चतुर्थभागं २३६६ पृष्ठे दर्शितम् ।) माहागोत्रेऽयं वीरस्य वदप्राप्तिसवत्सरे ज्ञानः स च द्वाचत्वारिंशद् वर्षाणि गृहिपर्यायं ततः धामत्यपर्यायं परिपाल्य युगप्रधानपदवीमुपगत्य नवतिवार्षिकः १५६ वीरसंवत्सरे स्वर्गतः । जे० १० ।

संभूतिविजय-संभूतिविजय-पुं० । स्वनामख्यातेऽनगारे अयं पूर्वभवं प्रतिलाभ्य राजपुत्रो धनपतिनामा सुखेन सिद्धः । विपा० २ भू० ७ अ० ।

संभोइत्तए-संभोक्तुम्-अव्य० । एकमण्डलीसमुद्देशादिना व्य-वहारयितुमित्यर्थे, वृ० ४ उ० । भोजनमण्डल्यां निवेशयितुमित्यर्थे, स्था० २ ठा० १ उ० ।

संभोइय-साम्भोगिक-पुं० । सम्-एकत्र भोगो-भोजने स-भोगः, साधूनां समानसमाचारितया परस्परमुपध्यादिश-नग्रहणसंयवहारलक्षणं संविद्यते यस्य स साम्भोगिकः । स्था० ३ ठा० ३ उ० । एकसामाचारीप्रतिष्ठे, आचा० १ भू० १ ख० ७ अ० १ उ० । एकमण्डलिकादिके, स्था० ४ ठा० ४ उ० । प्रब० ।

संभोएत्ता-सम्भोज्य-अव्य० । मिश्रयित्वेत्यर्थे, आचा० २ भू० १ ख० १ अ० ७ उ० ।

संभोग-संभोग-पुं० । सम्-एकीभूय समानसमाचाराणां साधूनां भोजने संभोगः । स० ११ सम० । एकमण्डल्यां भोजने, उक्त० १६ अ० । (' विसंभोग ' शब्दे षष्ठभागे षड्विधः संभोग उपसंभोगश्चोक्तः ।)

दुवालसविहे संभोगे पणत्ता, तं जहा-

"उवहिसु अमत्तपाणे, अंजलीपग्गंहे ति य ।

दायणे य निकाए य, अण्णुद्धाणेति आवरे ॥ १ ॥

किइकम्मस्स य करणे, वेआवच्चकरणे इ य ।

समोसरणे संनिसिआ य, कहाए य पबन्धणे ॥ २ ॥

सम्-एकीभूय समानसमाचाराणां साधूनां भोजने सम्भोगः स चापध्यादिलक्षणविषयमेवात् द्वावशधा । तत्र ' उवही ' त्यादिरूपकद्वयम् । तत्रापधिर्यस्वपात्रादिस्तं साम्भोगिकः साम्भोगिकेन सार्द्धमुद्रमोत्पादनेषणादौषैर्विशुद्धं गृह्णन् शुद्धः, अशुद्धं गृह्णन् प्रेरितः । प्रतिपन्नप्रायश्चित्तां वाग्नयं यावत्सम्भोगाईश्चतुर्थवलायां प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यमानोऽपि, विसम्भोगाई इति, विसम्भोगिकेन-पार्श्वस्थादिना वा संयस्या वा सार्द्धमुपधि शुद्धमशुद्धं वा निष्कारणं गृह्णन् प्रेरितः, प्रतिपन्नप्रायश्चित्तांऽपि वलात्रयस्यापरि न सम्भोग्यः । एवमुपधः परिकर्म परिभोगं वा कुर्वन् सम्भोग्यो विसम्भोग्यश्चेति । उक्तं च-" एगं व दा व निअ व, आउट्टेत्तस्स होइ पच्छित्तं [आलोचयत इत्यर्थः] । आउट्टेत्तं वि तआं, पण्ण निहं विसंभोगो ॥ १ ॥ " ति, ' सुव ' ति-साम्भोगिक-न्यसांभोगिकस्य वापसम्पन्नस्य श्रुतस्य वाचनाप्रच्छनादिकं विधिना कुर्वन् तथा शुद्धः, तस्यैवाविधिनापसम्पन्नस्यानुपसम्पन्नस्य वा पार्श्वस्थादौ स्त्रिया वा वाचनादि कुर्वन्तथैव वलात्रयोपरि विसम्भोग्यः । तथा ' भजपाणे ' ति-उपधिद्वारवद्वसंयं, नवरमिह भोजने दानं च परिकर्मपरिभोगयोः स्थाने वाच्यमिति । तथा ' अंजलीपग्गंहे ति य ' इहे-

तिशब्दा उपदर्शनाथौ, चकाराः समुच्चयार्थः, तत्रापलक्षण-त्वादञ्जलिप्रग्रहस्य वन्दनादिकमपीह द्रष्टव्यं, तथाहि-सा-म्भोगिकानामन्यसाम्भोगिकानां वा संविद्धानां वन्दनकं-प्र-णाममञ्जलिप्रग्रहं नमः क्षमाश्रमण्य इति भरणम्, आलो-चनासुत्रार्थनिमित्तनिषद्याकरणं च कुर्वन् शुद्धः । पार्श्वस्था-देरेतानि कुर्वन्तथैव सम्भोग्यो विसम्भोग्यश्चेति । तथा ' दायणे य ' ति-दानं, तत्र साम्भोगिकः साम्भोगिकाय (वस्त्रादिभिः शिष्यगणोपग्रहासमर्थं साम्भोगिके) अन्य-साम्भोगिकाय वा शिष्यगणं यच्छन् शुद्धः, निष्कारणं विसाम्भोगिकस्य पार्श्वस्थादौ संयस्या वा तं यच्छन्-स्तथैव सम्भोग्यो विसम्भोग्यश्चेति । तथा ' निकाए य ' ति-निकाचनं छन्दनं निमन्त्रणमित्यनर्थान्तरम्, तत्र शिष्योपध्याहारैः शिष्यगणप्रदानेन स्वाध्यायनं च साम्भोगिकः साम्भोगिकं निमन्त्रयन् शुद्धः, शेषं तथैव । तथा ' अण्णुद्धाणे ति आवरे ' ति-अभ्युत्थान-मासनत्यागरूपमित्यपरं सम्भोगासम्भोगस्थानमित्यर्थः, तत्राभ्युत्थानं पार्श्वस्थादौ कुर्वन्तथैवासम्भोग्यः, उपलक्षण-त्वादभ्युत्थानस्य किङ्करीतां च-प्रापूर्णाकलानाद्यवस्थायां किं विधामणादि करामीत्येवं प्रश्नलक्षणां तथाऽभ्यासकरणं-पार्श्वस्थादिधर्माच्छ्रुतस्य पुनस्तत्रैव संस्थापनलक्षणं, तथा आविभक्तिं च-अपृथग्भावलक्षणां कुर्यन्नशुद्धोऽसम्भोग्य-श्चापि । एतान्येव यथाऽऽगमं कुर्वन् शुद्धः सम्भोग्यश्चेति, तथा ' किइकम्मस्स य करणे ' ति-कृतिकर्म-वन्दनकं त-स्य करणं-विधानं तद्विधिना कुर्वन् शुद्धः, इतरथा तथै-वाम्भोग्यः । तत्र चायं विधिः-यः साधुर्वीतिन स्तब्ध-देह उत्थानादि-कर्तुमशक्तः स सूत्रमेवास्त्रालतादिगुणोप-तमुच्चारयति, एवमावर्त्तशरीरानमनादि यच्छुक्रोति तत्करो-त्येवं चाशठप्रवृत्तिर्यन्दनविधिरिति भावः । तथा ' वेयाव-च्चकरणे इय ' ति-वैयावृत्यम्-आहारोपधिदानादिना प्रथ-वणादिमात्रकार्पण्यदिनाधिकरणोपशमनेन साहाय्यदानेन वापष्टम्भकरणे तस्मिन् विषये सम्भोगासम्भोगौ भवत इ-ति । तथा ' समोसरणे ' ति-जिनस्त्रपन्नरथानुयातपट्टयात्रा-दिषु यत्र बहवः साधवा मिलन्ति तत्समवसरणम् । इह च क्षेत्रमाश्रित्य साधूनां साधारणोऽवग्रहो भवति, वसतिमा-श्रित्य साधारणोऽसाधारणश्चेति । अनेन चान्येऽप्यवग्रहा उपलक्षिताः, ते चानेके, तद्यथा-वर्षावग्रहः ऋतुबद्धाव-ग्रहो वृद्धवासावग्रहश्चेति । एकैकश्चायं साधारणावग्रहः प्रत्येकावग्रहश्चेति द्विधा । तत्र यत् क्षेत्रं वर्षाकरणाद्यर्थं यु-गपत् द्वयादिभिः साधुभिर्मिश्रगच्छस्थैरनुज्ञाप्येत स सा-धारणः, यत् क्षेत्रमेक साधवोऽनुज्ञाप्याश्रिताः स प्रत्येका-वग्रह इति । एवं चैतत्त्ववग्रहेषु आकुट्या अनाभाव्यं स-चित्तं शिष्यमचित्तं वा वस्त्रादि गृह्णन्तोऽनाभोगेन च गृहीते तदनर्थयन्तः समनोक्ता अमनोक्ताश्च प्रायश्चित्तिनो भवन्त्य-संभोग्याश्च । पार्श्वस्थादीनां चावग्रह एव नास्ति तथापि यदि तत् क्षेत्रं क्षुल्लकमन्यत्रैव च संविद्भा निर्वहन्ति तत-स्तत् क्षेत्रं परिहरन्त्येव । अथ पार्श्वस्थादीनां क्षेत्रं वि-स्तीर्णं संविदनाश्चान्यत्र न निर्वहन्ति ततस्तत्रापि प्रविश-न्ति, सचिन्तादि च गृह्णन्ति, प्रायश्चित्तिनोऽपि न भव-न्तीति । आह च-" समणुत्तमसमणुत्ते, अदिअणाभव-गिण्हमाणे वा । सम्भोग वीसुकरणं, (पृथक्करणमित्य-

यः] इयरे य अलंभ पेक्षति ॥ १ ॥ " [इतरान्
पार्श्वस्यादीनित्यर्थः ।] तथा ' सन्निसिज्जा य ' ति सन्निय-
द्या-आसनविशेषः, सा य सम्भोगाऽसम्भोगकारणं भवति ।
तथाहि—संनिवद्यागत आचार्यो निवद्यागतेन सम्भोगिका-
चार्येण सह भूतपरिचर्यां करोति शुद्धः । अयामनोव्याप-
र्यादिसाध्यागृहस्थैः सह तदा प्रत्यभिची भवति । तथा अ-
न्यनिवद्यां विनाऽनुयोगं कुर्वन्तः गृहस्थश्च प्रत्यभिची । तथा
निवद्यायामुपविष्टः सूत्रार्थं पृच्छति, अतिचारान् वाऽऽत्म-
नयति, यदि तदा तथैवेति । तथा ' कहाए य पंचधेण ' ति-
कथा—आचारिका पञ्चधा, तस्याः प्रबन्धनं-प्रबन्धेन करणं
कथाप्रबन्धनं, तत्र सम्भोगासम्भोगौ भवतः । तत्र मतमभ्यु-
पगम्य पञ्चावयवेन उपवयवेन वा वाक्येन यस्तत्समर्थनं स
कुलजातिविरहितो भूतार्थान्वेषणपरो वादः । स एव कुलजा
तिनिग्रहस्थानपरो उत्पन्नः । यत्रैकस्य पक्षपरिग्रहोऽस्ति नाप-
रस्य सा वृणुणमात्रप्रवृत्ता वितण्डा । तथा प्रकीर्णकथा वतु-
र्था । सा चात्समिकथा द्रव्यास्तिकनयकथा वा; तथा निव्या-
कथा पञ्चमी, सा चापवादकथा पर्यायास्तिकनयकथा वेति
तत्राद्यास्तिकः कथाः भ्रमणीयजैः सह करोति, भ्रमणीभिस्तु
सह कुर्वन् प्रत्यभिची । वतुर्धेवलायां आलोचयन्नपि विस-
म्भोगाहं इति रूपकद्वयस्य संज्ञार्थः । विस्तारार्थस्तु निशी-
थपञ्चमोद्देशकभाष्यादवसेय इति । स० १२ सम० । उत्त० ।

प्रत्यक्षं प्रत्येकं सम्भोगः—

जे निगन्था य निगन्थीओ य संभोइया सिया, नो एहं
कप्पइ पारोक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोइयं करे-
त्तए । कप्पइ एहं पञ्चक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोइयं
करेत्तए । जत्थेव अन्नमन्नं पासेज्जा, तत्थेव एवं वएजा-
अहो खं अजो !, तुमाए सद्धि इमम्मि कारणम्मि पञ्चक्खं
पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेमि । से य पडितप्पेज्जा,
एवं से नो कप्पइ पञ्चक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं
करेत्तए, से य नो पडितप्पेज्जा । एवं से कप्पइ पञ्चक्खं
पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेत्तए ॥ ३ ॥ जाओ-
निगन्थीओ वा निगन्था वा संभोइया सिया, नो एहं
कप्पइ पञ्चक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेत्तए, क-
प्पइ एहं पारोक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेत्तए ।
जत्थेव ताओ अप्पणो आयरियउवज्जाए पासेज्जा, तत्थे-
व एवं वएजा-अहं खं भन्ते ! अणुगीए अज्जाए सद्धि
इमम्मि कारणम्मि पारोक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं
करेमि । सा य से पडितप्पेज्जा, एवं से नो कप्पइ पारो-
क्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेत्तए । सा य से नो
पडितप्पेज्जा, एवं से कप्पइ पारोक्खं पाडिएकं संभोइयं
विसंभोगं करेत्तए ॥ ४ ॥

ये निर्ग्रन्था निर्ग्रन्थ्यश्च सांभोगिकाः स्युस्तेषां 'ना गुमि'ति वा-
क्यालंकारे, कल्पते पराक्षे प्रत्यक्षे सांभोगिकं विसंभोगिकं क-
र्तुं, यत्रैव एवं वदन् 'अहो यं'मिति पूर्ववत् । अहो-आर्यः त्वया

सार्धस्मिन्कारणे प्रत्यक्षं प्रत्येकं सांभोगिकं विसंभोगं क-
रोमि, एवमुक्तं यदि स परितप्यते मिथ्यादुष्कृतं न भूय एवं
करिष्यामि, एवं सति 'से' तस्य न कल्पतं त्रयाणां प्र-
त्यक्षं प्रत्येकं सांभोगिकं विसंभोगिकं कर्तुम् । अथ स न
परितप्यते एवं सति 'से' तस्य कल्पते त्रयाणां प्रत्ये-
कं सांभोगिकं विसंभोगिकं कर्तुमिति सूत्राक्षरार्थः ॥३॥
यत् निर्ग्रन्थो निर्ग्रन्था वा सांभोगिकाः स्युस्तेषां
न कल्पते प्रत्यक्षं प्रत्येकं सांभोगिकं विसंभोगं कर्तुम् । य-
त्रैव ता निर्ग्रन्थ्य आत्मीयानाचार्योपाध्यायान् पश्यन्ति तत्रै-
व एवं वदन्ति । अथ गुमिति वाक्यालंकारे । भदन्त ! अ-
मुकथा सहस्मिन् कारणे समापतिते पराक्षे प्रत्येकं
सांभोगिकं विसंभोगं करोमि । सा य 'से' तस्याः प्रब-
र्त्तित्याः परितपति मिथ्यादुष्कृतप्रदानेनानुतपति अ-
सद्वा तदाक्यानमिति प्रत्यापयति । एवं सति न
कल्पते पराक्षे प्रत्येकं सांभोगिकं विसंभोगं कर्तुम् । अथ
सा तस्याः प्रागुक्तप्रकारेण नानुपतिता एवं सति 'से' त-
स्याः कल्पते पराक्षे प्रत्येकं संभोगं कर्तुमिति सूत्राक्षरार्थः ।
व्य० अ० ७ उ० ।

अधुना भाष्यकार आह—

संभोगो पुण्वुत्तो, पत्तेयं पुण्ण वयंति पडिएकं ।

तप्पंते समणुस्से, पडितप्पणमाऽणुतप्पंतु ॥४६॥

संभोगः पूर्वं निशीथाध्ययनं उक्तं, 'पडिएकं' पुनर्वदन्ति प्रत्ये-
कं यो विसंभोगं करोति स तप्यते, यथा एतेन नाम शय्या-
तरापिण्डप्रतिषेधिता इह कष्टमेवं तप्यन्तमितरां ज्ञात्वाऽनु-
तप्यते, एव मम दोषेण तप्यति तस्मात् प्रत्यावर्षामि, यथा-
असंवेतत् यद्वहं शय्यातरं पिण्डं सेवितवान् । अथ स तु तदा-
ऽसौ चिन्तयति मम दोषेणैव तप्यतु तस्मान् मिथ्यादुष्कृतं
करोमि, एवं संविद्वे तप्यति यदनुतपनं तत् प्रतिपन्नमिति।
तद्वत् भाष्यकृता विषमार्ण सूत्राक्षराणि विवृतानि ।

संप्रति निर्युक्तिविस्तरः—

सागारियगिहानिग-ते य वडधरिए जंबुधरए य ।

धम्मियगुलवाणियए, हरितालिसे य दीवे य ॥४७॥

सागारिके शय्यातरगृहाभिगते घटगृहिके जम्बूगृहिके
या असद्व्याख्यानेन विसंभोगः कृतः । इयमक्षरघटना ।
भाषार्थस्त्वयम्—एकस्मिन् नगरे आचार्यस्य घटगृहिकः
शय्यातरस्तस्मिन्नेव नगरे आर्यो जम्बूगृहिको गृहस्थाऽस्ति
ताभ्यां घटगृहिकजम्बूगृहिकाभ्यामात्मीयं गृहं कारितम् ।
तयोश्च निर्मापितयोः द्वयोरपि गृहयोः कपोताः प्रविष्टास्त-
तोऽमङ्गलमिति मन्यमानौ तौ नैमित्तिकं पृच्छतः । कथम-
तस्य दुर्निमित्तस्य व्याघातो भवेत् ? नैमित्तिको वदन्ति-व-
टगृहिको जम्बूगृहिकस्य गृहमार्धातिष्ठतु, जम्बूगृहिको घट-
गृहकगृहम् । ततः कतिपयानि दिनानि स्थित्वा पश्चाजि-
निजगृहं गच्छताम् । तौ वरस्थं गृहं संचरितौ अथान्यदा
अन्यस्मात् गच्छात् प्राचूर्णकः समागताः, ततो वास्तव्य-
जम्बूगृहिकगृहं प्रविष्टस्य गृहात्प्रथमालिकामप्नीय तेषां
प्राचूर्णकानां दत्ता तैः शय्यातरपिण्डं मन्यमानैरुपरोध-
शाप्रसीत्या भुक्तास्ततस्तं प्राचूर्णका निर्गन्त्य आत्मीयस्या-
चार्यस्य समीपं गत्वा आलोचयन्ति । अस्माकं सांभोगिकाः

शय्यातरपिण्डं भुजंते अस्माभिः कथमप्यपरोधवशादग्नी-
त्या प्रथमालिका भुक्ता, एवं भुक्त्वाऽऽचार्योऽपि अविचिन्त्य य-
दि विसंभोगं तं करोति तदा अत्रैतदधिकृतसूत्रं पतति ।

तथा चाह भाष्यकारः—

नवधरकवोतपविसण, दोण्हं नेमिसि जुगव पुच्छा य ।
अणोणस्स घराहं, पविसध नेमिसिओ भण्हं ॥ ४८ ॥
आदिसागम पदमा, भोसुं लजाएँ गंतु गुरुकहणं ।
सो जइ करंज वीसुं, संभोगं एत्थ सुचं तु ॥ ४९ ॥

नवधरगृहयोः कपोलानां प्रविशने, ततो द्वयोरपि गृह-
स्वामिनोर्युगपन्नैमित्तिको भणति—अन्योभ्यस्य गृहे प्रविशता-
म् । तौ च प्रविष्टावन्यदा आदेशानां प्राधूर्णकानामागमस्ततो
वास्तव्यैर्जम्बूगृहिकस्य घटगृहिकगृहं प्राविष्टस्य गृहात्प्रथमा-
लिका आनीता तां लज्जया भुक्त्वा ततो निर्गत्य गुरुसमीपं
गत्वा गुरोः कथने, स यद्यविचार्य विषयकसंभोगं तं करोति ।
तदा अत्र सूत्रमापतितं द्रष्टव्यम् । अत्र विचारो यदि तावन्व-
रं गृहपरिवर्तनं कृतवन्तां तदा स जम्बूगृहिकोऽशय्यातर एव ।
अथ यावत्कथिकस्तदा जम्बूगृहिक एव शय्यातरः ।

‘ धम्मिय ’ इति अस्य व्याख्यानमाह—

धम्मियो देउलं तम्म, पालेइ जइ भइओ ।

सो य संवडियं तत्थ, लज्जुं देजा जईण उ ॥ ५० ॥

तस्य शय्यातरस्य किञ्चित् देवकुलं तत् धार्मिकः
पालयति, स च यतीनां भद्रकस्ततः सेवति—
तमप्रकुरं तस्मिन् शय्यातरगृहे लब्धं साधुनामा-
नाय ददाति. अत्रापि तथैव प्राधूर्णकागमनं, धार्मिकान् प्र-
थमालिकानयनमित्यादि सर्वं तथैव वाच्यम् ।

‘ गुलवाणिय ’ इत्यस्य व्याख्यानम्—

वाणियओ य गुलं तत्थ, विकिणंतो उ दंतए ।

तत्थ मां बाहिरे हुआ, अडं कच्छपुंडेण वा ॥ ५१ ॥

शय्यातरगृहे स्थितो गुडवाणिक, स तत्र गुडं विक्रीणन्
साधूनां गुडं ददाति । अथवा—शय्यातरस्यापवरिकायामा-
रुमीयभाण्डं निक्षिप्तं, ततः कच्छपुण्डनाटिका तत्रैव समाग-
च्छति, स चाटन् यदा तदा वा साधूनां भिक्षां ददाति । ततः
प्राधूर्णकागमनमित्यादि विभाषा ।

तथैव ‘ हरितोपलिप्तः ’ इत्यस्य व्याख्यानम्—

हरितोपलिप्ता कया सेजा, कारणे ते य संठिया ।

पसज्झा वसहिपालस्म, चेइयट्ठा गणागए ॥ ५२ ॥

स्त्रिभानि वा हरितानि. लुगणेन वसतिरधुनोपलिप्ता कृता,
हरितानि च तत्र परिमाटितानि । तस्यामधुनोपलिप्तायां
पातितेषु वा हरितेषु साधवः कारणेन स्थिताः । अथवा—पूर्व-
स्थितानां चैत्यवन्दनार्थं गणं निर्गते पश्चात् वसतिपालस्य प्र-
सह्य बलात्कारेणोपलिप्ता कृता, हरितानि च पातितानि। अत्रा
वसरे प्राधूर्णकाः समागतास्ते वसतिं दृष्ट्वा चिन्तयन्ति प्र-
तिदिवसमुपलिप्यते शय्या आचार्यस्य कथितम् । तेन यद्यवि-
चार्य विसंभोगः क्रियते तदा अत्र सूत्रोपनिपातः ।

‘ दीपो वे ’ इत्यस्य व्याख्यानम्—

स्त्रिमाणि वा वि हरिताणि, पविट्ठो दीवएण वा ।

कयकजस्स पम्हुट्ठे, सो वि जाणं दिणं दिणं ॥ ५३ ॥

यस्यां शय्यायां संयताः स्थिताः तत्र शय्यातरः केना-
पि कारणेन प्रदोषक्षीपकेन सह प्रविष्टस्ततो येन कार्येण
समागतस्तत्कार्यं कृत्वा निर्गतः, दीपस्तत्रैव विस्मृतः, तत्र च
तस्मिन् दिवसे सांभोगिकाः समागताः । स च प्राधूर्णको बृह-
त्तरः शय्यातरस्य कृतकार्यस्य विस्मृतं दीपं जानाति दिने दिने
वसतो दीपः क्रियते । एतच्च ज्ञात्वा गुरोः प्राधूर्णकेन कथितं,
स च विचिन्त्य विसंभोगं कृतवान् । अत्राप्यधिकृतसूत्र-
स्योपनिपातः ।

एतानि स्मृति तानि कारणानि । अत्र प्रायश्चित्तविधिमाह—

दट्ठं साहण लहुओ, वीसु करेताण लहुग आणादी ।

अट्ठाणनिग्गयादी, दोण्हं गणभंणं चैव ॥ ५४ ॥

योऽस्मिन् कारणान्यविधेयं गुरोर्निवेदयति तस्य प्रायश्चित्तं
लघुको मासः, कथितंऽपि यद्यचाचार्यं न विधेयमिति अवि-
धेयं च विसंभोगं कुर्वन्ति तदा तेषां विषयकं कुर्वतां चत्वारो
लघुकाः । न केवलं प्रायश्चित्तं किं त्वान्नाभङ्गादयश्च दोषाः । त-
था अध्वादिनिर्गतानामादिशब्दादिशब्दादिकारणपरिग्रहः इ-
योरपि गणयामेकमेव न ।

एतदेव च स्पष्टं भावयति—

तं सोउं मणमेतावां, संतईण ति तुइइ ।

आपे वि ते विवज्जंति, वज्जिया अमुएहि वा ॥ ५५ ॥

ये तेषां सांभोगिकास्तैः तत् शय्यातरपिण्डाद्यासंघनं श्रुत्वा
मनःसंतापः क्रियते. यथा तेन धर्मश्रद्धिकेनार्पि भवतां श-
य्यातरपिण्डाद्यकल्पिकमासेवितमतोऽद्य प्रभृत्यस्माकं संत-
तस्त्रुष्ट्य(स्तुत्य)ति—पृथग्विभिन्न इत्यर्थः । ततो येऽन्ये तेषां
सांभोगिकास्तेऽपि तान् विवर्जयन्ति, यतस्तेऽवसन्ना जा-
तास्ततोऽमुकेनाचार्येण विवर्जिताः ।

ततो वा अन्नतो वा वि, तं सुधा इह निग्गया ।

वज्जेत्ता जं तु पावेति, निजगतो य हावित्ता ॥ ५६ ॥

ततस्ते विवर्जिता अध्वनिर्गता अशिवादिकारणेन वा नि-
र्गताः, इह यत्र ते पूर्वसांभोगिकास्तिष्ठन्ति तत्र प्राप्तास्ततो
यैर्गवधेय्य शय्यातरपिण्डादिकमासेवितमित्याचार्याणां क-
थितं, तेभ्योऽन्येभ्यो वा श्रुत्वा यूयं पृथक्कृता इत्याकर्ण्य ते
गणं वर्जयित्वा यतः प्रथमद्वितीयपरीषदाभ्यामनागादादि
परिनापने प्राप्नुवन्ति । तन्निष्पन्नमावधेय्य विसंभो-
गकारणं प्रायश्चित्तम् । ‘ निजगतो य हावित्ता ’
इति तेषाम्—अध्वादिनिर्गतानां ते वास्तव्या वैद्यावृत्त्यं
कृत्वा निर्जरां प्राप्नुयुस्ते ततो हावित्ताः प्रभूतं
च कर्म आवधेय्यं न तर्कवध्यते, यन्महता संसारण नि-
स्तरानुं शक्यते ।

तं कजतो अ कजे, वा संवियं जइ वि तं अकजेण ।

न हु कीरइ पारोक्खं, सहसा इति भंडणं हुआ ॥ ५७ ॥

यस्मादेते दोषास्तस्मात्कार्यतः—कारणेन कार्ये वा कार-
णाभावे वा यद्यपि सेवितं तत् शय्यातरपिएडादिकं तथा
ऽप्यकार्येण एवमेव परोक्षं सहसा इत्येवं न विसंभोगः क्रि-
यते, मा परस्परं द्वयोर्योगयोर्भेदजनं भूयदिति हेतोः ।

कथं विवेकः कर्त्तव्य इत्यत आह—

निस्संक्रियं च काउं, आसंकनिवेयणा तर्हि गमये ।

सुदेहि कारणमया-भोगजायता दप्पतो दोयहं ॥५८॥

तैः प्राधूर्णकैस्ते प्रष्टव्याः, को युष्माकं शय्यातरः ? , कथ-
मेव शय्यातरो न भवति ? , एवं निःशङ्कितं कृत्वा । अथ ल-
जया न पृष्टास्ततो न निश्चय इति एवमाशङ्कानिवेदनायां
कृतायां यस्याच्चार्यस्य कथितं तेन प्रेषितस्य संघाटस्य तत्र
गमनं, तेन च संघाटकेन गन्वा यत्नैः कथितम् । तत्तेन प्र-
ष्टव्यम्, ते गृहपरिवर्त्तादि यथातथ्यं कथयन्ति । ततः सं-
घाटो गन्वा निजसूरिसमीपं कथयति । एवमक्रियमाणं
द्वयोर्योगयोर्भेदजनम् । तदेव पश्चाद्धेन भावयति—‘सुदेहि’
शुद्धैरप्यस्माभिः समं यूयं विसंभोगं कुरु । अथवा—कार-
णं गृहपरिवर्त्तादिकमधिकृत्य तत् गृहीतम् । यदि वा-अना-
भोगं गृहीतम् । अथवा-द्वयोः प्रथमद्वितीयपरीपहयोरुर्वी-
र्योर्जानता दप्पतो गृहीतं, पुनः पश्चात् कृता शोधिः । अपि
च यदि च निष्कारणेऽपि गृहीतं तथापि न युक्तं परोक्षं वि-
संभोगकरणम् । यदि वयं नावृत्तः भवामस्ततो युक्तं विसं-
भोगकरणम् । अथ कारणे गृहीतं तदा वयं शुद्धा एव कथं
विसंभोगकरणमव भण्डनं स्यात् ।

सांप्रतं ‘कारणमनाभोगे’ ति पदद्वयं व्याख्यानयति—

कञ्जण वा वि गहियं, सागौरपरियट्टतो व सो अम्हं ।

कारणमजाणतो वा, गहियं किं सूचिकरणं तु ॥५९॥

कार्येण च गृहीतमस्माभिर्वापिशब्दां विकल्पने । तच्च कार्य-
मस्माकं स्वागारपरिवर्त्तः । अथवा—कारणमजानता
यदि गृहीतं तथापि किं कस्मात् परोक्षं शोधिकरणं—
विसंभोगकरणम् ।

सम्प्रति ‘जाणता दप्पतो’ इति व्याख्यानयति—

जाणतेहि व दप्पा, धेत्तुं आवट्टिउं कया सोही ।

तुज्झत्थ निहरयारा, पसीय भंतं । कुसीलाणं ॥ ६० ॥

जानद्भिरपि वा प्रथमद्वितीयपरीपहत्याजितो दप्पतो गृ-
हीत्वा आवृत्त्य कृताऽस्माभिः शोधिः तस्मात् यूयमवात्र ग-
तिनिमित्तिचारा भवन्त ! कुशीलपानामस्माकं प्रसीदतेत्युपहा-
सवचनमेतत् ।

पदमविश्य दप्पणं, जं सव्वं आउरेहि तं गहियं ।

दिट्ठंताणि भवंतो, जं विहयपणसु नितण्हा ॥ ६१ ॥

प्रथमद्वितीययोः परीपहत्यायेन यत्तत्सर्वमातुरैर्गृहीतं, यु-
ष्माभिस्तत् विस्मृतं हृष्टान्ता भवन्त इत्यर्थः, नीयते द्विती-
यपदेषु निस्तृण्णा इति, एतदप्युपहासवचनम् । एवं भण्डनं
प्रवर्त्तते । यत एवं परोक्षं विसंभोगकरणे भण्डनदोषास्तस्मा-
त्कल्पते निश्चयानां प्रत्यक्षं सांभोगिकं विसंभोगं कर्तुम् ।

अस्य सूत्रस्य व्याख्यानमाह—

सत्तमए बवहारे, अवराहविभावियस्स साहुस्स ।

आउडेखाउडे, एवकखेणं विसंभोगो ॥ ६२ ॥

अस्मिन् सत्तमे व्यवहारस्योद्देशके अपराधेन विभाषितः
परिभाषितो यदि प्रत्यावर्त्तते तदा तस्यापराधविभाषि-
तस्य साधोरावृत्तस्य विसंभोगो न क्रियते, प्रायश्चित्तं पु-
नर्नीयते । अथ नावर्त्तते ततो वारत्रयं भण्यते, आवर्त्त-
स्व महानुभाव !, एवमुक्तोऽपि यदि नावर्त्तते तदा तस्मिन्
नावृत्ते प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षतया विसंभोगः क्रियते ।

संभोगऽभिसंबन्धे—आगतो केरिसेण सह नाभो ।

केरिसएण विसंभो—गो भणइ सुणसु समासेणं ॥ ६३ ॥

एवमभिसंबन्धेन संभोगतः शिष्यः पृच्छति—कीदृशेन
सह संभोगो ज्ञेयः, कीदृशेन सह विसंभोगः । सूरिराह—
भण्यते एतत्समासेन तत् त्वं भण्यमानं शृणु ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

पडिसेहे पडिसेहो, ऽसंविग्गे दाणमादि तिक्खुत्तो ।

अविसुद्धे चतु गुरुया, दूरे साहारणं काउं ॥ ६४ ॥

प्रतिषिध्यते पार्श्वस्थत्वादिकं न कल्पते इति निषाद्यते
इति प्रतिषेधः, असंविग्गः—पार्श्वस्थादिः भण्यते, तस्मिन्
प्रतिषेधे असंविग्गे दानादौदानप्रहणसंसर्गादिः प्रतिषेधः ।
त्रिःकृत्व इति यदि कथमपि दानादि करोति तदा एकं
हो त्रीन्वारान् वार्यते, एकैकस्मिन् वारं प्रायश्चित्तं मास-
लघु । वारत्रयवारणेऽपि यदि भूयस्तैः सह दानादि क-
रोति तदाऽसौ अविसुद्धः इति विसंभोगः क्रियते—विसं-
भोगिकं करोति, तस्य प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः । दूरे
गतानां यदि केऽपि पृच्छन्ति, यथा सत्यमस्माकं च सां-
भोगिकास्तत्र देशे इति ? , तदा साधारणं कृत्वा वक्तव्यम्—
यदा तदा सांभोगिका अभवन् इदानीं पुनर्न जानीमः कि-
मनुपालयन्ति सांभोगिकत्वं किं वा नेति । एव निर्युक्तिगा-
थासमासार्थः ।

साम्प्रतंमनामेव भाष्यकारो विधरीपुराह—

पासन्थादिकुमीले, पडिसिद्धे जो उ तसि संसग्गी ।

पडिसिज्झइ एसो खलु, पडिसेहे होइ पडिसेहो ॥ ६५ ॥

पार्श्वस्थादिके कुशीलस्थाने प्रतिषेधं यस्तेषां पार्श्वस्था-
दिस्थानं वृत्तिनां संसर्गा प्रतिषेध्यते, स च संसर्गा दा-
नप्रहणाभ्यामवसातव्य एव भवति प्रतिषेधः । न चैष
प्रतिषेधनार्थः ।

यत आह—

सूयगडंगे एवं ध—म्मज्झयणं निकाचितं ।

अकुमीले मया भिक्खू, ना य संसग्गियं वदे ॥ ६६ ॥

सूत्रकृताङ्ग द्वितीये स्कन्धे धर्म्मोऽध्ययनं एवं निकाचितम्—
एवं निश्चयपूर्वकं भाषितम् । यथा सदा भिक्षुरकुशीलो भवेद्
नैव कुशीलैः सह संसर्गिकं व्रजत् ।

दाणादींसंसर्गी, संघकते तिप्पडिमिद्धे लहुतो ।

आउद्धे उ असुद्धे, गुरुतो उ होइ तेण परं ॥ ६७ ॥

दानादिभिः संसर्गिः दानादिसंस्पर्शितस्यां कृतायां स प्रतिविध्यते, आर्यः । कस्याप्यार्थादिभिः समं संसर्गं करोति, एवं प्रतिविध्यते यदि स आवर्त्तते तदा स सांभोगिक एव केवलं तस्मिन्नावृत्ते प्रायश्चित्तं लघुको मासः । द्वितीयमपि वारं यदि करोति ततोऽपि मासलघु, अथ तृतीयमपि वारं करोति आवर्त्तते च तदापि मासलघु, सद्भावतस्मिन्कृत्वा आवृत्ते लघुको मासः । तेन परमिति ततस्तृतीयवारात् परं यदि चतुर्थवारं संसर्गं करोति तदा असौ अशुद्ध इति तस्य प्रायश्चित्तं गुरुको मासः ।

एवमेव स्पष्टतरमाह—

विकसुतो मासलह, आउद्धे गुरुतो मासो तेण परं ।

अविसुद्धे तं बीसुं, करोति जो भुंजती गुरुगा ॥ ६८ ॥

त्रिःकृत्व आवृत्ते प्रायश्चित्तं लघुको मासस्ततः परं भूयः संसर्गिकरणे सोऽविशुद्ध इति गुरुको मासः, तं च विषयक विसंभोगं करोति । सोऽपि तं संभुक्ते तस्यापि प्रायश्चित्तं चत्वारो गुरुकाः ।

अथ कस्मात् बारवरात् परं भूयः संसर्गिकृतो विसंभोगः क्रियते इत्यत आह—

सति दोषि वा वि होज, अमाई तु माइ तेण परं ।

सुद्धस्स होति चरणं, मायासहिते चरणभेदा ॥ ६९ ॥

सकृत्-एकवारं द्वौ व्रीत् वारात् वा स्यादमायी, ततस्तृतीयात् वारात् परं संसर्गिकरणे मायी । अथ शुद्धस्य भवति चरणं मायासहितं तु चरणभेदश्चरणाभास्ततो विसंभोगः क्रियते ।

एवं पासन्धादिसु, संसर्गिववारिया य आइसा ।

समणुसे वि उपरिच्छित्ते, विदेसमादी गते एवं ॥ ७० ॥

एवम्-उक्तं प्रकारेण एवा दानप्रदणार्थ्यां संसर्गिवारिता, एवं समनोऽपि विदेशादागते अपरीक्षिते संसर्गिवारिता द्रष्टव्या । तेनापि सह संसर्गः परीक्ष्य कर्त्तव्यो नान्यथेति भावः ।

संप्रति 'हुरे साहारणे काउ' मित्यस्य विभावनार्थमाह—

समणुसेमु विदेसं, मतेमु पण्डुसें होज अवलत्ता ।

ते वि तहिं गंतुमया, अत्थि तहिं केइ मणुसा खो ॥ ७१ ॥

कस्याप्याचार्यस्य समनोऽपि सांभोगिकेषु विदेशं गंतुं पश्चादागत्य सांभोगिकाः कश्चित् भिक्षाघलाभेनावसथा भवयुस्ततस्तेऽपि तत्र विदेशं गन्तुमनस आचार्यं पृच्छन्ति, सन्ति तत्र कश्चिदस्माकं मनोः सांभोगिकाः ।

अत्थि ति होइ लहुतो, कयाइ ओससि भुंजणे दोसा ।

नऽत्थि वि लहुतो भंडण, न खित्तकहनेव पाहुण्गं ॥ ७२ ॥

एवमुक्ते यथाचार्यो वदति सन्ति तत्र नः सांभोगिकाः तदा प्रायश्चित्तं भवति तस्य लघुको मासः । किं कारणमिति चेदत आह-कदाचित् अवसन्नीभूता भवयुस्तं च प्राधुर्यकास्तत्र गतास्तेः सह भुज्जन्ति, भुज्जानानां च चतुर्थगुणं प्रायश्चित्तम् ।

१—इकारान्तः लसर्गितस्यः (५१-१४) प्रश्न० ४ भा० ० द्वार ।

यन एवं दोषः तस्मात्सन्तीति न वक्ष्यम् । अथाचार्यो वृथा न समीति तदापि मासो लघुः, कस्मादिति चेत् भण्डनदोषः । तथाहि-ते तत्र प्राप्तास्तेषां नास्ति केनापि भुंजति, तैर्वास्तव्यैरुक्तमस्माकं ते सांभोगिकास्ततस्ते प्राधुर्यका उक्ताः, कस्मादसौ मोक्षार्थः । प्राधुर्यकैरुक्तमस्माभिः समाधमणाः पृष्टाः, सन्त्यस्माकं तत्र सांभोगिकास्तैरुक्तं न सन्ति । एवं वास्तव्यानामप्रतिज्ञाता । किमस्माभिः कृतं यद्वयं विसंभोगाः कृताः । तदनन्तरं परममपि भाषन्ते, ततो भण्डनम् । तथैव चाप्रीत्या मासप्रायोगं वर्षाप्रायोगं वा न कथयन्ति, न च प्राधुर्यकत्वं कुर्युः । वस्मादेते दायास्तस्मादाचार्यैर्लैव वक्ष्यम् ।

आसि तथा समणुसा, भुंजह दव्वाइएहिं पेहिता ।

एवं भंडणदोसा, न होति अमणुमदोसा य ॥ ७३ ॥

यदा अस्मात् देशात् निर्गतास्तदा समनोऽपि सांभोगिका आसीन्, इदानीं न आसीमः किमनुपालयन्ति । सांभोगिकत्वं किं वा नति । केवलं द्रव्यादिभिर्द्रव्यतः कृततः कालतो भावतश्च प्रत्य संभुक्त्वमित्येवमाचार्यैरेषोक्तं न भण्डनदोषः, नान्यमनोऽप्या भवन्तीति ।

नायमनाए आलो-यणा उ ऽणालोइए मवे गुरुगा ।

भीयत्ये आलोयण, सुद्धमसुद्धं विगिचन्ति ॥ ७४ ॥

ज्ञाने अज्ञानं वा सांभोगे आलोचना दातव्या, तदनन्तरं तैः सह संभुज्जते । यदि पुनरनालोचनं परस्परं भुज्जते तदा भवन्ति चत्वारो गुरुकाः प्रायश्चित्तम् । सा चालोचना गीतार्थे दातव्या । 'सुद्धमसुद्धं विगिचन्ति' ति-श्रुत्योऽश्रुत्या वा य उपाधस्तं विचिन्वास्त-पृथक् कुर्वन्ति, विवक्ष्य यो निष्कारणे उद्गमादिभिरश्रुत्यां गृहीतो यश्च कारणे वा अयतनया तयोः परित्यागः कर्त्तव्यस्तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यन्ते । एष निर्युक्तिगाथासमासार्थः ।

साम्प्रतमनामं विचरीषुः प्रथमतो 'नायमनाए' इत्यस्य व्याख्यानमाह—

अविण्णुं संभोगे, नायमनाए य नासि पारिच्छा ।

एत्थोवसंपयं खलु, सेहं वा ऽऽसज्ज आणादी ॥ ७५ ॥

आर्यमहागिरः परतः संभोगो विनष्ट आसीत्, तदा ज्ञातं अज्ञातं वा नास्ति द्रव्यादिभिः परीक्षा, आर्यसुहृत्तिशिष्यद्वयमकप्रमज्याप्रतिपत्तिप्रभृतित आरात् विनष्टः संभोग इति ज्ञाते अज्ञाते वा द्रव्यादिभिः परीक्षाऽऽलोचयितव्या । अनालोच्यते च सह भुज्जते । अथ सांभोगिकाः सन्तः कथं न ज्ञायन्ते येनाज्ञाते इत्युच्यमानं शोभत तत आह-एत्थोवसंपयं खलु' इत्यादि पूर्वं ये उपसंपन्नास्ते असमानोभूताः, अन्ये पश्चात्केऽप्युपसंपन्नाः । अथवा-पश्चादागत्य केचित् प्रवाजितास्ततोऽदृष्टपूर्वतया ते न ज्ञायन्ते इत्यज्ञाना भवन्ति । गाथायामकवचनं जातौ । ततोऽयमर्थः—आरादपि पूर्वदर्शनाद्वर्गापि पश्चादुपसंपत्तौ सैकत्वमासाद्य सांभोगिकानामप्यज्ञानता भवति । तदर्थं 'नायमनाए' ति गतम् ।

इदानीम् 'आलोयणा उ' इति व्याख्यानयति—

महज्जयाए गच्छस्स, कारणे असिवादिहिं ।

देसंउतरागयाऽसोसे, तत्थिमा जयणा भवे ॥ ७६ ॥

अतिमहत्तया गच्छस्य नास्त्येकत्र, संस्तरणं, यद्यस्ति वा अशिवादिभिः कारणैर्देशान्तरं गताः, एतैः कारणैर्विहवः पृथक् पृथक् स्थिताः । तत्र पूर्वस्थितेषु पश्चादागतानां परस्परं यत्र मेलापको भवति तत्रयं (वक्ष्यमाणा) यतना-

दोषि वि जइ गीयत्था, राइणिणं तत्थ विगडणा पुत्वं ।
पच्छा इयरो वि दण, समाणतो छत्तछायातो ॥ ७७ ॥

अगीतार्थेन गीतार्थस्य पुरत आलोचयितव्यम्, यदि पुनर्द्वाविप गीतार्थं ततोऽवमरत्नाधिकेन गुरुत्नाधिकस्य पुरत आलोचयितव्यम् । अवमरत्नाधिकेनालोच्यते पश्चादितरोऽपि अवमरत्नाधिकस्य पुरतः आलोचनां दर्शयति, यः पुनः समानक्यायकः स—अवमरत्नाधिकस्तत्र यः पश्चादाचार्यसमीपाभिर्गतस्तस्य पुरतः प्रथममालोचयितव्यं पश्चादितरस्य समीपे तेन । यदि पुनरनालोच्यते परस्परं भुञ्जते तदा प्रायश्चित्तं प्रत्येकं चत्वारो गुरुकाः । एतेन 'अनालोच्य भवे गुरुगा गीयत्थे आलायण' इति व्याख्यातम् ।

संप्रति 'सुद्धमसुद्धं विगिच्छंती' त्वस्य व्याख्यानमाह—

निंकारणे असुद्धो उ, कारणे वाऽणुवायतो ।

अंतिए उर्वहिं दो वि, तस्स सोहिं करेति य ॥ ७८ ॥

य उपाधिनिंकारणं-पुष्टालम्बनमन्तरणोद्भवादिभिर्दोर्वैरशुद्धो गृहीतः, यच्च कारणेऽणुवायतोऽयतनया गृहीतस्तमुपाधि द्वाविप परित्यजतः । तस्य परस्परमालोचनायां येन दोर्वेण अशुद्धोपाधिस्तत्प्रत्यपायमयतनाप्रत्ययं च प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यते ।

एवं तु विदेसत्थे, अयमसो खलु भवे सदेसत्थे ।

अभिणीवारीगादी, विणिग्गए गुरुसगासातो ॥ ७९ ॥

एतम्—उक्तेन प्रकारेण खलु विदेशस्थे यतना भणिता, अयमन्यः खलु यतनाप्रकारः स्वदेशस्थः । तमेवाह—अभिनिवारिका प्रागुक्तस्वरूपा तथा आदिशब्दादुपाधिकार्येण स्पर्द्धकयतीनां वा साराकर्णेन गुरुपदेशतो गुरुसकाशाद्विनिर्गते विनिर्गमेनैव प्रत्यागतैराचार्यपादमूले कस्यां वेलायामागन्तव्यम् ।

तामेव निर्मुक्तिगाथां भाष्यकारो विवृणोति—

अभिनिवारिणं निर्गते, अहवा अभेण वाऽवि कजेण ।

विसरणं समणुत्तेसुं, काले को वा विकालो तु ॥ ८० ॥

अभिनिवारिकया-प्रागुक्तस्वरूपया निर्गते, अन्येन वा उपाधयुत्पादादिना कार्येण निर्गते, भूयः समनोऽपि सांभोगिकेषु आचार्यपादमूले इत्यर्थः; विशनं-प्रवेशः काले कर्त्तव्यः । शिष्यः प्राह—कः कालः ।

सुत्तिगाह—

भत्तडियआवासग, सोहेउमति सि एत्थ अवरण्हे ।

अरुद्धुदाणं दंडा-इयाण गहणेगत्रयणेण ॥ ८१ ॥

भक्तार्थितां कृत्वा बाह्यग्रामेषु भिक्षामटित्वा भोजनं च विधाय तदनन्तरमावश्यकमुद्यारादि शोधयित्वा पश्चाद-

पराङ्काले वेलायामायान्ति । वास्तव्यैरपि नैषधिकाशब्दं भूत्वा अभ्युत्थानं कर्त्तव्यम् । दण्डादीनामादिशब्दात्पात्रादिपरिग्रहः प्रहणं कर्त्तव्यम् । कथमित्याह—एकवचनेन दण्डादिकं गृह्णामीत्येवंरूपेणैकेन वचनेन यदि समर्थयन्ति तदा ग्रहीतव्याः । किं कारणमित्येतदुच्यते—वास्तव्येनानि-शयेन गृहीतमिति मन्यमानेन प्राधुर्येण वास्तव्यागृहीते मुक्तं भाजनभेदो भवति । तेन एततः प्राणजातिविराधना ततस्तनिष्पन्नं प्रायश्चित्तम् । तस्मादेकवचनेन दण्डादि-प्रहणम् । वक्ष्यमाणकारणैः पुनरपवादतः कालवेलायां न प्रविशत् ।

ताम्येव कारणान्वाह—

सुद्धगविगिद्धगामे, उयहं अवरणं तपो तु पागे वि ।

पक्खित्तं मुत्तूणं, निक्खिवि उक्खित्तमाहेण ॥ ८२ ॥

कुल्लको ग्रामे यत्र प्राप्तो वर्त्तते तत्र पर्याप्तं न भविष्यतीति विचार्य दिवा विहृतमन्तरे ततः कृतभिक्षाकान् प्राप्स्यामः । अथवाऽपराङ्कं व्रजतां तापस्तन एतैः कारणैः प्रागपि प्रातरपि प्रविशत् । तत्र च नैषधिकीशब्दं भूत्वा तन्मुखे प्रक्षिप्तं तन्मुक्त्वा तत् गलनीयमित्यर्थः । यत उत्क्षिप्तलम्बने वर्त्तते तत्पात्रे निक्षिप्य वास्तव्यैरभ्युत्थातव्यम् । अत्र यदि प्राधुर्यकाः कृतपर्याप्ताः ततस्त्वैकवच्यं वा अभ्युत्तिष्ठत वयं कृतपर्याप्ताः समागताः । यदि वा-यस्य कस्यार्थः, स समं भुङ्क्त । अथ कदाचित् प्राधुर्यका न कृतपर्याप्ता भवेयुस्तदा तेषां दत्त्वा वास्तव्या अन्यत् गृह्णन्ति । अथ वास्तव्यैरतिशयेन पर्याप्तं लब्धे ते प्राधुर्यका समागतास्ततो यदि तेषांऽहं प्रायश्चित्तमापन्नास्तदा आद्याऽऽलोचनया आलोच्य तैः समं भुञ्जते, एव निर्युक्तिगाथासमासार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव विषयपदव्याख्यानतो व्याख्यानयति

'तत्र आहणे' ति एनं व्याख्येयसुगाह—

जइ उ तवं आवसो, जा भिक्षो अहव होज नावन्नो ।

तहियं आहालायण, तेण परणं विभागा उ ॥ ८३ ॥

वास्तव्यैर्भिक्षावेलाभिमतिशयेन पर्याप्तं लब्धे यदि प्राधुर्यकाः समागच्छन्ति तदा यदि प्राधुर्यकास्तपोऽहं प्रायश्चित्तमापन्नाः, यावदद्यापि भिक्षा न भवन्ति क्षुदादिकमप्राप्ता इत्यर्थः । अथवा तपोऽहमपि प्रायश्चित्तं नापन्नाः, तदा आद्यालोचनया आलोच्य तैः समं मण्डल्यां समुद्दिशन्ति । ततः समुद्दिशानन्तरं परतो विभागालोचनयाऽऽलोच्य प्रायश्चित्तं प्रातपद्यन्ते । अथ क्षुदादिकमापन्नास्ततो मण्डलया उत्कृष्य दीयते ।

अथ वेलायां न प्राप्ताः कित्वनागाढायां पीरुष्यां प्रा-

स्तास्तत्र विधिमाह—

अहवा मुत्तुच्चरियं, संखडि अन्नेहि वा वि कजेहि ।

तं सुत्ता पत्तयं, इमे य पत्ता तहिं होजा ॥ ८४ ॥

अथवेति प्रकारान्तरं वास्तव्यभुक्तोद्दिगितं वर्त्तते । अथवा संखड्यां निमन्त्रिताः आद्यादिभिर्वास्तव्यास्तत्र पर्याप्तं गृहीतमस्ति । यदि वाऽऽचार्याः कुलादिकार्यैर्धिनिर्गतास्तन् कियन्ते कालं प्रतीक्ष्य तद् योग्यं मण्डलया भुक्तं प्रत्येकमुद्ध-

रितमस्ति, इमे च प्राधूर्णकास्तत्रावसरे प्राप्ता भवेयस्ततो
वास्तव्या नैवेधिकीशब्दं श्रुत्वा समुन्धाय भणन्ति ।

भुजह भुता अग्ने, जे वा इच्छन्ति भुतु सह भोजं ।

सर्वं व तेसि दाउं, अन्नं गणहन्ति वत्थव्वा ॥८५॥

भुज्ज्व ययं भुक्ता यो वा इच्छति अभुक्त्वास्नयैः सह
भोज्यं स तैः सह भुक्त्वा अथ प्राधूर्णकानां न यथाङ्गां
परिपूर्णं जानं ततः सर्वं तेषां प्राधूर्णकानां दत्त्वा वास्तव्या
अन्यत् गृह्णन्ति ।

तिमि दिणे पाहुण्णे, सव्वेसिं अमति बालवुड्ढाणं ।

तरुणा जे सग्गामं, वत्थव्वा वाहि हिंडंति ॥ ८६ ॥

सर्वेषामागतानां त्रीणि दिनानि यावत्प्राधूर्णकत्वं करणीय-
म् । अथ सर्वेषां कर्तुं न शक्नुवन्ति ततः सर्वेषामभावे बाल-
वृद्धानां त्रीणि दिनानि, प्राधूर्णकत्वं कर्तव्यम् । ये तत्र
प्राधूर्णकानां तरुणास्ते स्वग्रामं हिरण्ते ये तु वास्तव्यतरु-
णास्ते उद्भ्रामकभिक्षाचर्यया बहिर्ग्रामं हिरण्ते ।

संघाडगमंजोगो, आगंतुगभइए तया हिंडे ।

आगंतुका व बाहिं, वत्थव्वयभइए हिंडे ॥ ८७ ॥

यदि ग्रामवास्तव्या जना आगन्तुकभद्रकास्तदा प्राधूर्ण-
कानामेकैका वास्तव्येन समं संघाटकं हिरण्ते । इतर-
वास्तव्यानां संघाटकसंयोगा उद्भ्रितास्ते बहिर्ग्रामं
उद्भ्रामकभिक्षाचर्यया व्रजन्ति । अथ ग्रामवास्तव्या
जना वास्तव्यभद्रकास्ततो वास्तव्यानामेकैकः-प्राधूर्ण-
केन समं हिरण्ते । ये तु प्राधूर्णकानां संघाटकसंयोगा अ-
धिकास्ते बहिर्गद्भ्रामकभिक्षाचर्यया व्रजन्ति । उपधिचिन्ता-
यामपि परस्परमालोचनायां दत्तायां यो गीतार्थेन उपधि-
कत्वादिनः स परिभुज्यते । यस्त्वगीतार्थेनात्पादितस्तस्य प-
रित्यागः करणीयः ।

सूत्रम्—“ जे निगंथा निगंथीओ य० ” इत्यादि । अस्य
संबन्धप्रतिपादनार्थमाह—

मंडुगगतिसमिं खलु, अहिगारो होइ विइयसुत्तस्स ।

मंपुडता वा दोएहं वि, होइ विमसोवलंभो वा ॥८८॥

मण्डूकः—शालू, स यथा उल्लुत्य गच्छति, एवं निर्ग्र-
न्थसूत्राभिर्ग्रन्थीसूत्रं विसृष्टशर्मात् मण्डूकगतिसदृशं तत उ-
द्गमम् । द्वितीयसूत्रस्याधिकारप्रस्तावो मण्डूकगतिसदृशः । त-
था ‘ संपुडता वा ’ इत्यादि, यथा द्वे फलके एकसंपुट इत्यु-
च्यते, एवं निर्ग्रन्थसूत्रात् द्वितीयं निर्ग्रन्थीसूत्रं संपुटसदृ-
शं भवति । तत उक्तं द्वयोरपि सूत्रयोः संपुटक इति निर्-
ग्रन्थसूत्रादनन्तरं निर्ग्रन्थीसूत्रमुक्तं भवति । विशेषोपलम्भो
वा इति । “ जे निगंथा निगंथीओ य संभोगिया निया ”
इत्यादि । याभिर्ग्रन्थसूत्रमस्मात्तदनन्तरं निर्ग्रन्थीसूत्रं संपद्यते-
ततः शिष्याणां विशेषोपलम्भो भवति । दूरव्यवधाने तु न
स्थात्ततो भवति विशेषोपलम्भ इति कृत्वा निर्ग्रन्थसूत्रादन-
न्तरं निर्ग्रन्थीसूत्रमुक्तम् एवमेतन्न संबन्धनायातस्यास्य (य०)
(सूत्रद्वयस्यापि व्याख्या सहैवास्मिन्नेव भागे गता ।)

संप्रति भाष्यकारः प्राह—

एतेव गमां नियमा, निगंथीणिं पि होइ नायव्वो ।

जे एत्थ उ नाणत्तं, तमहं वोच्छं समासेणं ॥ ८९ ॥

यो निर्ग्रन्थस्य सूत्रस्य व्याख्यागम उक्तः, एव एव गमां
निर्ग्रन्थीनामपि सूत्रं भवति-ज्ञातव्यः, केवलं यदत्र नाभ्य-
स्य तदहं समासेन वक्ष्ये ।

तत्रैव विद्यतुः प्रथमतः प्रश्नमुत्थापयति—

किं कारणं परोक्षं, संभोगो तासु कीरई वीसुं ।

पाएण ताहि तुच्छा, पच्चक्खं मंडलं कुआ ॥ ९० ॥

किं कारणं केन कारणेन तासु संयतीसु परोक्षं संभो-
गो विष्वक् क्रियते ? । आचार्य आह—हि यस्मात्प्रायेण ताः
संयत्यस्तुच्छाः, ततः प्रत्यक्षं विसंभोगकरणं भगवन् कुर्वतुः ।

दोमि वि संयतीया, गणियो एगस्स वा दुवे वग्गा ।

वीसुं करणमि ते विय, कवोयमादी उदाहरणा ॥९१॥

द्वौ गणिनाद्याचार्यौ समं यतिकौ परस्परं सांभोगिकौ च ।
अथवा—एकस्य द्वौ वर्गौ संयतवर्गः, संयतीवर्गभापरस्य
त्वेक एव संयतवर्गः । तौ यां विसंभोगां कुरुतस्तां तैरेव च-
टकगृहिककपोतप्रविशनादिरूपादुदाहरणात् प्राशुक्लप्रकारे-
ण विसंभोगां कुरुत इत्यर्थः ।

कथमित्याह—

पडिसेवितं तु नाउं, माहंती अप्पणा गुरुणं तु ।

ते विय वाहरिउणं, पुच्छंति य दां वि सम्भावं ॥९२॥

कारिष्वत् संयत्यः कासांचित्संयतीनां प्राधूर्णकागतास्ता-
भिश्च पूर्वप्रकरणे प्रथमालिका कृता, जाता शय्यातर-
पिण्डाऽऽशङ्का । अथवा हरितोर्पल्लवायां वसतो स्थिताः,
यदि वा—सदीपायां, ततस्ताभिर्गगत्य निजप्रवर्त्तिन्याः क-
थितम् । यथा—एताः शय्यातरपिण्डमासेवन्तं प्रतिदिवसे
हरितोर्पल्लवायां वसतो वसन्ति, सदीपायां वेति । सा
प्रवर्त्तिनी तन्मुखात् प्रतिसेवितुर्मातृ ज्ञात्वा ताभिः सह ग-
त्वाऽऽत्मनो गुरुणां कथयति । तऽपि च गुरुणां व्याहृत्य आ-
कार्यं द्वावपि संयतीवर्गौ सम्भावं पृच्छन्ति केवलं यदि ता
एकगुरुप्रतिषेद्धाः, अन्यथा दोषः ।

तथा आह—

जइ ताउ एगमंगं, अहवा वी परगुरुं वहआही ।

अहवा वी परगुरुतो, पवत्तिणी तीसु वी गुरुगा ॥९३॥

यदि यकाभिः प्रतिसेवितं शय्यातरपिण्डादि, यकाभिश्च
प्रतिसेवितं ज्ञान्वा गुरुभ्यः कथितं ता यदि एकैकमाचार्य-
माश्रिताः, अथवा—आत्मीया अपि सत्यः शय्यातरपिण्डा-
द्यासेविन्यः परं गुरुन् कुतश्चिन्कारणात् व्रजयुः प्रतिपन्नाः,
यदिवा—सा प्रवर्त्तिनी यत्संयतीभिः शय्यातरपिण्डाद्यासे-
वितं तासां परगुरुन उपसंपदं प्रतिपन्ना एतासु तिसृष्वपि
यथाचार्यः स्वयं पृच्छति, कोऽत्र भूतार्थः ? इति तदा
प्रायश्चित्तं चत्वारो गुरुकाः ।

किं कारणमिति चेदत आह—

मंडणदोसा हुंती, वगडासुत्तमि जे भणिय पुब्बि ।

सयमवि य वीसु करणं, गुरुगा—वावल्लया कलहे ॥९४॥

तासां तिसृणामपि स्वयं प्रच्छन्ने भण्डनदोषा भवन्ति, ये
भाणिताः पूर्वं कल्पाध्ययने प्रथमोद्देशके वगडासूत्रे ते चैव-
भेतासां स्वयं प्रच्छन्ने त्रिषु स्थानेषु भण्डनम् । तानि च
त्रीणि स्थानान्यमूनि—आत्मनो द्वौ गच्छौ संयतवर्गः संय-
तीवर्गश्च । तृतीयोऽन्याचार्यसत्काः संयताः, संयत्यश्च,
एषो वा वर्गो गण्यते । भण्डने पुनरेवं जायते ताः संयत्यः
परकीयरूपाः पृष्टाः सत्यां वृथुयथा जानीमो येन दुःखापिता ।
इहलोकसहायया निजप्रवर्तिन्या एवमुक्ते संयतास्तामिः सह
कलहं कुर्युः । संयतीनामपि परस्परं रणद्वाराटिभवेति ।
तथा—अन्य गच्छवर्तिनः साधवः पराचार्येण समं परसंयतैः
समं परसंयतीभिश्च समं राटिं विद्व्युः । यत एवं दोषा-
स्तस्मात् द्वावपि तौ संयतीवर्गवान्मन आत्मन आचार्यस्य
कथयतः । यदि पुनस्ताः संयत्यः स्वयमेव विष्वक्
संभोगं कुर्वन्ति तदा तासां प्रायश्चित्तं चत्वारो गुरुकाः ।
कस्मादिति चेदत आह—चापस्यतः—अपलतादोषेण क-
लहः परस्परं भूयादिति हेताः ।

पक्षेयं भूयत्वं, दोषं हि य गणहरो तुलेऊर्णं ।

मिलितं तत्संख्यदोषे, परिक्रितं सुत्तनिदेशो ॥ ६५ ॥

यत एवं दोषास्तस्मादात्मन आचार्यस्य कथनीयम्, तौ
चरणाधरो द्वयोरपि संयतीवर्गयोः प्रत्येकं भूतार्थं तुल्य-
त्वा सम्यग्विज्ञाय तत एकत्र मिलित्वा तयोर्द्वयोरपि
संयतीवर्गयोर्गुणदोषान्परीक्ष्य सूत्रनिर्देशः कर्त्तव्यः । स
चार्यं यदि नानुनपति ततस्तत्रैव यत्र मिलिताः सं-
यतीनां परोक्षं विसंभोगं कुर्यन्ति । प्रत्यक्षं संयतीनां वि-
संभोगकरणे तुच्छतया कलहभावात् । अ० ७ उ० ।

तत्रो न कल्पन्ति संभुजित्तं पंडए कीवए वाइए ।

(सू०-४५) वृ० ४ उ० ।

(' पञ्चा ' शब्दे पञ्चमभागं ७७२ पृष्ठे व्याख्यात—
मिदं सूत्रम् ।)—(गणान्तरं संभोगप्रतिष्ठापसंपद्य-
विहङ्गम् ' उचसंपया ' शब्दे द्वितीयभागं १०१६ पृष्ठे
प्रतिपादितम् ।)—(उपस्थापनायामकृतायां संभोगे दोषाः
' जड ' शब्दोऽधेता ४ भागं दर्शिताः ।) निर्मेय्याः क्षताचा-
रायाः प्रायश्चित्तमदत्त्वा संभोगा न कर्त्तव्य इति ' क्षया-
चार' शब्दे तृतीयभागं ७१७ पृष्ठे उक्तम्) (आर्यसुहस्तिनो
विसंभोगः ' संपद ' शब्दोऽस्मिन्नैव भागं उक्तः ।) (त्रिभिः
स्थानैः साम्भोगिकं कुर्वन्नातिक्रामति इत्युक्तं ' विसंभोग्य '
शब्दं षष्ठं भागं) (अन्ययूधिकैः सह सम्भोगा न कार्ये
इति ' अणुउत्थिय ' शब्दे प्रथमभागं ४७७ पृष्ठे उक्तम् ।)
तत्र परतीर्थिकैः साजं न भोक्तव्यम्, स्वयूयैश्च पार्श्वस्थादि-
भिः सहाऽसाम्भोगिकैः सहौघालोचनां दत्त्वा भुजानानामयं
विधिः । तद्यथा—' से तत्थ भुजमाणं ' इत्यादि सुगमम्, इति
वृत्तिलेशः । अ० ३ अधि० । ज्ञानादिसद्भावं हि द्वादशाविधस-
म्भोगपरिहारो नोपपद्यते । यत आह भगवान् भद्रया-
हुस्वामी—' अहोइहि' दीवा-दहीहि' जं कम्मभूमिगा साह ।
एगम्मि हीलियम्मि, ते सव्वे हीलिया होति ॥ १॥ ' दर्श० ५ तत्त्व ।
संभोगकल्प-संभोगकल्प-पुं० । एकमण्डलयां सह भोजना-
चारं, पं० भा० ।

संभोगकल्पमेतां, वोच्छामि अहं समासेणं ॥

पुष्पमणितो विभागो, संभोगविहीण दोहिं ठाणेहि ।

दोसु वि पसंगदोसा, सेसे अतिरेग पणहण ॥

दसविहसत्तविट्टेहि, पुण्णुत्ते तेहिं दोहिं ठाणेहि ।

दोसु वि पसंगदोसा, य भुंजए अणहसंभोहिं ॥

अम्हा तु य खजंती, उग्गममादी उ जे भवे दोसा ।

एतेण अपरिभोगो, अमणुन्ने होति बोधन्वो ॥

द्वारं—

जं तत्थ य वुत्तं तु, तत्थ ह वोच्छामि एतमतिरेगं ।

जे तु गुणा संभोग, ते वस्से जं समासेणं ॥

अणुकंपा संगहे चैव, लाभालाभे वि दाघता ।

दावदुवे गेलणं, कंतारे अंचिए गुरु ॥

द्वारं ।

बालाणुकंपणद्धा, असह अतरंतसंगहद्धाए ।

द्वारं ।

केऽवि सलद्धि अलद्धी, तेमिं साहिएहयद्धाए ।

द्वारं ।

उप्पणणे अहिगरणे, काहिति वि ओसणं तु अविदाहि ।

य य गच्छे बहिभावे, उप्परओ हं ति परिभूतो ॥

द्वारं ।

मज्झं अण्येकमाणे, ति काउमाणेस पेच्छती पुत्तिव ।

जत्थ उ कुले महल्ले, लब्धति भिक्खा महल्ली तु ॥

तम्हा उ दवदवस्स, पुत्तिव गच्छामहं तु तं गेहं ।

एते तु परिहरीता, दोसा हु भवन्ति संभोगे ॥

गेलणं एवए तस्स, हिंसतू आणियं तु अणणेहिं ।

भोक्खति य साहुवग्गो, कंतारे आणितं तु साहहिं ॥

द्वारं ।

एमेव अंचिए वी, (द्वारं) गुरु वि गेएहति तु अन्नमन्नस्स ।

एको पुण परितम्मति, बाहिरभावं च गच्छेज्जा ॥

एते उ एवमादी, संभोगम्मि उ गुणा भवन्ती उ ।

तम्हा खलु कायव्वो, संभोगगुणनिणण सर्गं ॥

एताइं ठाणाइं, जो तु सह हंति उ पमादि ति ।

अन्ने आणेंति ति, धत्तणं जं च तं वेसि ॥

सेसाणुवालणद्धा, तो तं उम्मंडलिं करेंती तु ।

जदि आउट्टति वज्जति, ताहे मेलजति पुणां वि ॥

अह पुण चोइजंतां, बहुसो णाउट्टए उ तं दोसं ।

सतिलाभलद्धिजुत्तां, णिज्जूहंती तु तं ताहे ॥

अह मंदलाभलद्धी—य जो तं णिज्जूहंति अहन्थामं ।

सो वि खरंटेऊर्णं, मेलिजति मंडलीए तु ॥

किं कारसं निज्जुहणा, जं साहणं गुणुत्तरधगणं ।

श करोती वच्छद्वी, तेण उ शिज्जुहणा तस्स ॥
एवं आयगिएण तु, जोगो सव्वस्स चेव गच्छस्स ।
वाढव्वो दिट्ठतो, गतेण इत्थं इमो होति ॥
जह गणकुलसंभूओ, गिरिकंदरविसमकडगदुग्गेसु ।
परिवहति अपरितंतो, निययसरीरोगगते दंतो ॥
तह पवयसभत्तिगतो, साहम्मियवच्छलो असदभावो ।
परिवहति अपरितंतो, खेत्तविसमकासदुग्गेसु ॥
जदि एकभाणजिमिता, गिहिणो वि य दीहमेत्तिया होति ।
जिखवयणवहिब्भूता, धम्मं पुणं अयाणांता ॥
किं पुण जगजीवसुहा-वहेण संभुजिऊण समणेण ।
मका हु एकमेको, शियओ वि वरिक्खितुं देहो ॥
कंसियं वा विन्नु-णं संभुजे सि वावि भवति ।
उग्गमसुद्धं भुजे, तहा असुद्धं ण भुजेजा ॥
वोदं आहारादि, उग्गममाइ असुद्ध मा भुजे ।
जं पुण अपेहणादी, कांसादीहि उवहयं तु ।
तं पुण सुद्धोवहिणा, मासमयं एकहिं तु वंधेजा ।
संघासेणं तस्स तु, उवघातो मा हु सुद्धस्स ॥
भसति सुद्धस्स जदी, संघासेणं तु होति उवघातो ।
सुद्धेण असुद्धस्स वि, पावति सुद्धी तवमणं ॥
अह उवघातो सि मतं, संघासेण तु मता विमोही उ ।
तेणुत्ते (इ)च्छल्लित्ते-ण य इच्छामेतओ सिद्धी ॥
उवघातो वि विमोही, णत्थि अजीवस्स भावतो एमो ।
उवघातो विमोही वा, परिणामवसेण जीवस्स ॥
तस्सेव पसत्थेसु तु, परिणामस्स अह रक्खणद्वार ।
कीरति संभोगविही, गच्छपमोत्ते गमा गच्छे ॥
संभोगदारं गतं । पं० भा० ४ कल्प । पं० चू० ।

संभोगपञ्चकखाण-संभोगप्रत्याख्यान-न० । स्वपरलाभमील-
नात्मकेन भोगः संभोगः, एकमण्डलीभोक्तृत्वमिति यां
उधेस्तस्य यत् प्रत्याख्यानं—जिनकल्पादिप्रतिपत्त्या परिहा-
रस्तत्तथा । गीतार्थावस्थायां जिनकल्पाचारग्रहणेन परिहा-
रे, उक्त० ।

पतकलम्—

संभोगपञ्चकखालेणं भंतो जीवे किं जणयइ?, सम्भोगपञ्च
कखालेणं आलंबणाइं खवेइ, निरालम्बणस्स य आयत-
ट्टिया जोगा भवन्ति । सणं लाभेणं संतुस्सइ, परलाभं
नो आसाएइ नो तकेइ नो पीहेइ नो पत्थेइ नो
अहिलसइ । परस्स लाभं अणासाएमाणे अतकेमाणे
अपत्थमाणे अणभिलममाणे दोषं सुहसिज्ज उवमप-
जित्ता णं विहरइ ॥ ३३ ॥

इ भदन्त ! सम्भोगप्रत्याख्यानेन—एकमण्डल्यां स्थित्वा

आहारस्य करणं संभोगस्तस्य प्रत्याख्यानं उक्तव्येन
पृथगाहारकरणेन जीवः किं फलं जनयति?, तदा गुरुराह-
इ शिष्य! संभोगप्रत्याख्यानेन आलम्बनां क्षपयति, यतोऽहं ग्ला-
भोऽस्मि गेभ्यस्मि इत्यादि कथनानि क्षपयति धीरा भवति
इत्यर्थः । निरालम्बनस्य च आयतार्था योगा भवन्ति ।
आयतो—भोक्तः स एव अर्थः—प्रयोजनं येषां ते आयतार्थाः,
एतादृशा ये योगाः मनोवाकाययोगाः भवन्ति । स्वतः लाभेन
सन्तुष्यति, परस्य लाभं न आस्वादयति न वाञ्छति ।
ततश्च परस्य लाभानां तर्कयति, मद्य दास्यतीति मनसा न
विकल्पयति, ना स्पृहयति—परलाभे भञ्जालुतया स्व-
स्व स्पृहा न प्रकटीकरोति । पुनः परस्य लाभं न
प्रार्थयति—मद्यं देहीति न याचते । यत इदं पुनर्न अभि-
क्षयति—परस्य लालसापूर्वकं न वाञ्छति । अथ परस्य लाभं
' अणासाएमाणे ' अनास्याद्यन् अनर्कयन् अनीहमानः
अप्रार्थमानः अणभिलषन् द्वितीयां सुखशक्यामुपसंपद्य वि-
हरति—अपरिभ्यः साधुभ्यः पृथक् उपाभयमङ्गीकृत्य
प्रयनते । यादृशी स्थानाङ्ग उक्तास्ति तां प्रतिपद्य विहरति ।
अत्र हि पतं शब्दा एकार्थाः प्रतिपादिताः, तत अनेक-
दृशीयशिष्याणां प्रतिबोधनार्थं पर्यायत्वेन प्रतिपादिताः ।
उक्त० २६ अ० ।

संभोगवत्तिया-सम्भोगप्रत्यया-स्त्री० । सम्भोगनिमित्ते कर्म-
सम्बन्ध, नि० चू० ५ उ० । (' संभोग ' शब्देऽस्मिन्नेव
भागे दर्शिता ।)

संभज्जप-सम्मज्जक-पुं० । उन्मज्जनस्यैवासङ्गकरणेन ये ज्ञा-
न्ति तेषु वानप्रस्थेषु, भ० ११ श० ६ उ० ।

संभज्जण-सम्मार्जिन-न० । दण्डप्रच्छादिना (अनु०) जलेन
वा शोधनं, भ० ११ श० ६ उ० । सम्मार्जिन्या कचवरापन-
यनं वसति प्रतिकर्माण, व्य० ४ उ० ।

संभज्जणी-सम्मार्जनी-स्त्री० । कचवरापनयनकारिकायाम्,
व्य० ४ उ० ।

संभज्जिअ-सम्मार्जित-त्रि० । प्रमार्जनकादिना (भ० ६ श० ३३
उ० ।) अपहृतकचवरं, प्रज्ञा० १ पद । कल्प० । ज्ञा० । जी० ।
कचवरशोधितं, आ० म० १ अ० । जी० । वस्त्रादिना द्रव्यताम-
पनयनीये, आचा० २ भु० १ चू० १ अ० ४ उ० ।

संभजिया-सम्मार्जिका-स्त्री० । गृहस्थान्तर्बहिश्च बहुकरि-
कावाहिकायाम्, ज्ञा० १ भु० ७ अ० ।

संभज्जु-संमृष्ट-त्रि० । कचवरापनयनेन (ज्ञा० १ भु० १ अ० ।
आ०) प्रमार्जितं, ग० १ अधि० । भूमिकर्मादिना संस्कृतं,
आचा० २ भु० १ चू० २ अ० १ उ० ।

संमि (ल्ल)ल-सम्मील-धा० । सङ्गमं, "प्रवेदमीलेः ।" ॥ ८४ ।
२३२ ॥ अनेन प्रादः परस्य मीलेरन्त्यस्य वा द्वित्वम् । संमि-
लइ । संमिलइ । सम्मीलति । प्रा० ४ पाद ।

संमुह-संमुचि-पुं० । जम्बूद्वीप आगामिन्यामुत्सर्षित्यां भवि-
ष्यति षष्ठ कुलकरे, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संमुच्छिन्नमणुस्स-सम्मुच्छिन्नमणुष्य-पुं० । मनुष्यभेदे, प्रज्ञा०
१ पद । (व्याख्या 'मणुस्स' शब्दे षष्ठ भागे प्रख्या ।)

संमुत्त-संमुक्त-पुं० । माण्डवगोत्राधान्तरगोत्रविशेषप्रवर्तकं पुरुषे, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

संमुत्तमाणा-संमुत्तशत-त्रि० । सामस्त्येन स्पृशति, भ० ८ श० ३ उ० ।

संमुह-संमुख-त्रि० । अभिमुखे, सूत्र० १ भु० १५ अ० ।

संमुहागय-संमुखागत-त्रि० । संमुखं स्थिते, जं० १ वृत्त० ।

संमुहीभूय-संमुखीभूत-त्रि० । अभिमुखीभूतं, सूत्र० १ भु० १५ अ० ।

संमूढ-संमूढ-त्रि० । समिति-भृशं मूढा वैचित्र्यमुपगताः संमूढाः । उक्त० ३ अ० । माहजालन मोहं गंतपु, तं० ।

संमोहभावणा-संमोहभावना-स्त्री० । पञ्चमभावनाभेदे, प्रव० ७३ द्वार । (व्याख्या पञ्चमभागे ' भावणा ' शब्दे गता ।)

संरम्भ-संरम्भ-पुं० । विनाशसंकल्पे, भ० ३ श० ३ उ० । स्था० । विशेष० । ' संकल्पो संरम्भो ' प्राणातिपातं करोमीति यः संकल्पोऽध्यवसायः स संरम्भः । आह च चूर्णिकृत्-पाणाद्वार्यं करोमि ति जो संकल्पं करोति चिन्तयतीत्यर्थः । इय० १ उ० । (पञ्चमभागे ' पडिसेवणा ' शब्दे ३३४ पृष्ठ एतत्प्रायश्चित्तमुक्तम् ।) परजीवस्य विनाशनसमर्थे दुष्टविद्यानां गुणने, उक्त २४ अ० । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराय प्राणानि-पातादिसंकल्पावेशे, आचा० १ भु० २ अ० ५ उ० । विषया-दिषु तीव्राभिलाषे, आनु० । क्रोधे, " संरम्भो अमरिसो मन्नु " पाइ० ना० १६१ गाथा ।

संरम्भज्झाण-संरम्भध्यान-न० । संरम्भो-विषयादिषु तीव्राभिलाषस्तस्य ध्यानम् । जनन्युपराधतां व्रतं पालयतोऽपि विषयाभिलाषिणः सुल्लककुमारस्येव दुर्ध्यानं, आनु० ।

संरक्खण-संरक्षण-न० । सर्वैर्मरणाद्यैरुपायै । करादिभ्यो नि-र्जायतस्य संकोपनं, विशेष० । सर्वोपायैः परित्राणे बौद्धध्यानभेदे, स्था० ७ ठा० १ उ० । आपदः संकोपनं, ज्ञा० १ भु० १४ अ० । परिपालने, आव० १४ अ० ।

संरक्खय-संरक्षक-पुं० । नानाव्यसनेभ्यः संकोपकं, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

संरोहणी-संरोहणी-स्त्री० । संरोहणकारिकायामीषध्याम्, आ० भ० १ अ० ।

संलप्य-संलप्य-त्रि० । संलपितुं शक्ये, अनु० ।

संलवण-संलपन-न० । मिथो भाषणं, स्था० ४ ठा० २ उ० ।

संलवमाण-संलपत्-त्रि० । मिथो भाषमाणे, स्था० ४ ठा० २ उ० । स्त्रियाम्—' संलवमाणी ' । कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

संलवित्त-संलपितुम्-अव्य० । पुनः पुनः संला-पं कर्तुमित्यर्थे, प्रति० । उपा० ।

संलाव-संलाप-पुं० । भिन्नकथाद्यालापे, सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० । पुनः पुनर्जल्पनं, ज्ञा० १ भु० १६ अ० । आव० । संलापः पुनः ५५

पुनः संभाषणम् । भ० ३ श० १ उ० । मुहुर्मुहुर्जल्पने, भ० ३ श० १ उ० । प्रीत्या सह सकामसुहृत्प्रत्यर्पणक्षमे परस्परसम्भाषणे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । औ० । ज्ञा० । जं० । प्रियेण सह सप्रमोदं सकामं परस्परं संकथायाम्, चं० प्र० २० पाहु० । वृ० । सू० प्र० । ' संलापो भाषणं मिथ ' इति वक्ष्यातां स्था० ७ ठा० ३ उ० । मिथः कथारूपं, ध० २ अधि० । (' एषिगंधी ' शब्दे चतुर्थभागे २०४६ पृष्ठ सूत्रं तद्व्याख्या च गता ।)

संलावकीव-संलापकीव-पुं० । सम्भाषणनपुंसके, संलाव-कीवां जो अवस्संलविषये परमुहो संलवति । नि० चू० ४ उ० ।

संलिहण-संलेखन-न० । ईषल्लेखने, दश० ८ अ० ।

संलिहणकल्प-संलेखनकल्प-पुं० । पात्राणां संलेखनपूर्वक-धायने, औ० । वक्तव्यता ' भाषण ' शब्दे पञ्चमभागे द्रष्टव्या । भोजनान्तेऽयं विधिरुक्तः ।)

संलिहितार्थ-संलिख्य-अव्य० । प्रदेशिन्या निरवयवं कृत्वे-त्यर्थे, दश० ५ अ० २ उ० ।

संलिहिय-संलिख्य-अव्य० । निर्लिपीकृत्वेत्यर्थे, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । निरवयवं कृत्वेत्यर्थे, आचा० २ भु० १ चू० १ अ० ४ उ० ।

संलिखित-त्रि० । संलेखनविधिना शोपितं, तच्च त्रि-धा—आहाराः, शरीरम्, उपधिश्च । वृ० ३ उ० ।

संलीण-संलीन-त्रि० । एकाग्रस्थं, दश० ३ अ० । उक्त० । संवृतं, प्रव० ६ द्वार ।

संलीणया-संलीनता-स्त्री० । संलीनस्य—संवृतस्य भावः संलीनता । पञ्चा० १६ विव० । अङ्गोपाङ्गाद् संवृत्य प्रवर्त्तने, उक्त० ३० अ० । दश० । प्रव० । नं० । स० । संलीनता-गु-प्तता, सा चेन्द्रियकषाययोगविषया विविक्लशय्यासनता चेति चतुर्धा । ध० २ अधि० । ग० । उक्त० ।

अथ संलीनतामाह—

एगन्तमणावाप, इत्थीपसुविज्जिए ।

सयणासणसेवणया, विवित्तसयणासणं ॥ २८ ॥

एकान्तं—जनैरनाकुले पुनरनापातं न विद्यतं आपातः स्त्रीपुरुषादीनामागमनं यत्र तत् अनापातं तास्मिन् पुनः पशुपण्डकार्दिवर्जिते आरामोद्यानशून्यगृहादिस्थाने शय-नासनसेवनया कृत्वा संलीनतास्य तपो ह्यमित्यर्थः । उ-क्त० ३४ अ० ।

संलुचमाण-संलुच्यमान-त्रि० । इतश्चेतश्च भक्ष्यमाणे, आ-चा० १ भु० ८ अ० ३ उ० ।

संलेह-संलेख-पुं० । कवलत्रयप्रमाणे शरीरावशोषणार्थमा-हारं, वृ० ५ उ० ।

संलेहणा-संलेखना-स्त्री० । उड्डलने, आचा० १ भु० १ अ० ३ उ० । संलिख्यतेऽनया शरीरकषायादीनि संलेखना । तपोवि-शेषे, स्था० २ ठा० २ उ० । सूत्र० । शरीरावशोषणायाम्, प्रव० १३५ द्वार । आगमोक्तं विधिना शरीरावशोषणं, प्रव० १३५ द्वार । कषायशरीरकृशतायाम्, ज्ञा० १ भु० १ अ० । औ० ।

संलेहणा

आगमप्रांसदचरमानशनविधिक्रियायाम्, पञ्चा० १ वि० ।
सा जघन्या मध्यमा उत्कृष्टा च । व्य० १० उ० ।

साम्प्रतं 'संलेहणा दुवालसवरिसे' ति चतुस्त्रिंशदुत्तरशत-
तमे द्वारमाह-

चत्वारि विचिताई, विगई निज्जहियाई चत्वारि ।

संवच्छेर य दोभि, एगंतरियं च आयामं ॥६८२॥

नाइविगिट्टो य तवो, छम्मासे परिमिअं च आयामं ।

अवरं वि य छम्मासे, हाइ विगिट्टं तवो कम्मं ॥६८३॥

वामं कांडीसहियं, आयामं कट्टु आणुपुण्वीए ।

गिरिकंदरं व गंतुं, पाउवगमणं पवज्जेई ॥६८४॥

'चत्वारि विचिताई' इत्यादि गाथात्रयम्, संलेखने-संलेखना
आगमोक्तं विधिना शरीराद्यपकर्षणम्, सा च त्रिविधा-ज-
घन्या पारमासिकी, मध्यमा संवत्सरप्रमाणा, उत्कृष्टा तु
द्वादश वर्षाणि । तत्रोत्कृष्टा तावदेवं प्रथमं चत्वारि वर्षाणि
विचित्राणि विचित्रतपांसि करोति । किमुक्तं भवति-चत्वारि
वर्षाणि यावत्कदाचित्तुर्थम्, कदाचित्पष्ठम्, कदाचिदष्टम-
मेवं दशमद्वादशादीन्यपि करोति, पारणकं च सर्वकामगुणितं-
नाइमादिशुद्धनादरेण विधत्ते । ततः परमन्यानि चत्वारि-
वर्षाणि उत्कृष्टप्रकारेण विचित्रतपांसि करोति, विहृति-
निव्यूहितानि-विहृतिरहितानि । किमुक्तं भवति-ईवाचत्रं
तपः कृत्वा पारणकं निर्विकृतिकं भुङ्क्ते उत्कृष्टरसवर्जं
च । ततः परतोऽन्ये द्वे च वर्षे एकान्तरितमाचाम्लं करोति,
एकान्तरं चतुर्थं कृत्वा आचाम्लेन पारयतीत्यर्थः । एव-
मेतानि दशवर्षाणि गतानि । एकादशस्य तु वर्षस्या-
द्यान् परमासान् नार्तिविकृष्टं नार्तिगाढं तपः करो-
ति । नार्तिविकृष्टं नाम तपश्चतुर्थं पष्ठं वाऽवसेयं
नाष्टमादिकं, पारणकं तु परिमितं किञ्चिद्दूनादस्तास-
म्पन्नमाचाम्लं करोति । ततः परमपरान् परमासान् वि-
कृष्टमष्टमदशमद्वादशादिकं तपः कर्म भवति, पारणकं तु मा-
शीघ्रमेव मरणं यासिष्यमिति कृत्वा परिपूर्वघ्राण्याऽऽचाम्लं
करोति, न पुनरूनादस्तयति । द्वादशं तु वर्षं कौटोसहितं
निरन्तरमाचाम्लं करोतीत्यर्थः । उक्तं च निशीथचूर्णौ-
'दु-
वालसमं वारसं निरन्तरं हायमाण उस्सिणोदपण आर्याब-
ले करेइ, तं कांडीसहियं भवइ, जेणायथिलस्स कांडी-
कांडीए मिलइ' ति चतुर्थं कृत्वा आचाम्लेन पारयति, पुन-
श्चतुर्थं विधायाचाम्लेनैव पारयतीत्यादीन्यपि बहूनि मता-
न्तराणि द्वादशस्य वर्षस्य विषये वीक्ष्यन्ते, परं ग्रन्थगौरवभ-
याच्चात्र लिखितानीति । इह च द्वादश वर्षे भोजनं
कुर्वन् प्रतिदिनमेकैककवलहान्या तावदूनादस्तां करोति
यावदकं कवलमाहारयति । ततः शेषेषु दिनेषु क्रमशः ए-
केन सिक्थेनानमेकं कवलमाहारयति, द्वाभ्यां सिक्थाभ्यां
त्रिभिः सिक्थैरवंच यावदन्तं एकमेव सिक्थं भुङ्क्ते, यथा
दीपे समकालं तैलवर्त्तिक्षयो भवति, तथा शरीरायुषोरपि
समकं क्षयः स्यादिति हेतोः । अपरं च-द्वादशस्य वर्षस्य पर्य-
न्तवर्तिनश्चतुर्णां मासान् यावदेकान्तरितं तैलगण्डूषं चिरका-
लमसौ मुखं धारयति, ततः खेलमल्लकं भस्ममध्ये प्रक्षिप्य मु-
खमुष्णोदकं शोधयति । यदि पुनस्तैलगण्डूषविधानं न का-
र्यं तदा रूक्षत्वात्तेन मुखयन्त्रमालनसम्भवे पर्यन्तसमये

नमस्कारमुच्चारयितुं न शक्नोति, तदेवमनया आनुपूर्व्या
क्रमेण द्वादशवार्षिकीमुत्कृष्टां संलेखनां कृत्वा गिरिकन्दरं
गत्वा उपलक्षणमेतदन्यदपि षट्कायोपमईरहितं विचित्रं
स्थानं गत्वा पादपोषगमनं, वाशब्दाद् भक्तपरिहासमिहनी-
मरणं च प्रपद्यते । मध्यमा तु संलेखना पूर्वोक्तप्रकारेण द्वा-
दशभिर्मासैः, जघन्या च द्वादशभिः पक्षैः परिभाषनीया । व-
र्षेणाने मासान् पक्षांश्च स्थापयित्वा तपोविधिः । प्राग्व नि-
रवशेष उभयत्रापि भावनीय इति भावः । प्रव० १३४ द्वार ।
नि० चू० । स० । पं० व० । आ० चू० ।

विस्मृतसंलेखनाविधिः-

संलेहणा इहं खलु, तवकिरिया जिणवेरिहं पणत्ता ।

जं तीए मंलिहिज्जइ, देहकसायाइ शिअमणं ॥१३६६॥

संलेखना इह खलु प्रक्रमं तपःक्रिया विचित्रा जिनवरैः
प्रकृता । किमित्याह-यद्यस्मात्तया संलेख्यते कृशीक्रियते
देहकसायादि बाह्यमान्तरं च नियमेनानि गाथार्थः ।

अतिप्रसङ्गपरिहारमाह-

ओहणं सव्व क्षिय-तवकिरिया जइ वि एरिसी होइ ।

तह वि अइमाऽवसिद्धा, धिप्पइ जा चरिमकालम्मि १३६७

आग्र्येण सामान्येन सर्वेषु तपःक्रिया आदिन आरभ्य यद्य-
पीदृशी देहकसायादिसंलेखनात्मिका भवति तथापि चैषा
प्रस्तुतावाशिष्टा गृह्यते, तपःक्रियया चरमकाले देहत्यागायेति
गाथार्थः ।

एतदेवाह-

परिवालिकुण विहिणा, गणिमाइपयं जईणमिअमुचिअं ।

अब्भुज्जओ विहारो, अहवा अब्भुज्जअं मरणं ॥१३६८॥

परिपाल्य विधिना सूत्रोक्तं गण्यादपदम् आदिशब्दाद्-
उपाध्यायादिपरिग्रहः, यतीनामुचितमिदं चरमकालं यदुता-
भ्युद्यतां विहारो जिनकल्पादिरूपः, अथवा-अभ्युद्यतं मरणं
पादपोषगमनादीति गाथार्थः ।

एमो अ विहारो विह, जम्हा संलेहणासमो चेव ।

ता ण विरुद्धो णओ, एत्थं संलेहणादारे ॥ १३६९ ॥

एष च विहारोऽभ्युद्यतः, यस्मात् संलेखनासमो यस्मिन्
तत्तस्माच्च विरुद्धो ज्ञेयोऽत्र प्रस्तुतं संलेखनादारे भण्यमान
इति गाथार्थः ।

भणिऊण इमं पढमं, लेसुदेसेण पच्छओ वोच्छं ।

दाराणुवायगं विअ, सम्मं अब्भुज्जअं मरणं ॥१३७०॥

भाणित्वा एनमभ्युद्यतविहारं प्रथमं लेशोद्देशेन--संक्षेपेण
पृष्ठतः-ऊर्ध्वं वक्ष्यं, दाराणुपात्येव प्रस्तुतमित्यर्थः । सम्यक्-
सिद्धान्तनीत्याऽभ्युद्यतं मरणमिति गाथार्थः ।

तत्र द्वारगाथामाह-

अव्वोच्छिन्तीमण पं-चतुलणउवगरणमेव परिकम्मो ।

तवसत्तमुएगत्तं, उवसग्गसंह अ वडरुक्खे ॥ १३७१ ॥

अव्यवच्छिन्निमनः प्रयुङ्क्ते, तथा पञ्चानामाचार्यादीनां
तुलना स्वयाम्यविषया उपकरणमेवेति वक्तव्यमुचितं, परि-

कर्मैन्द्रियादिजयः तपःसत्त्वश्रुतैकत्वे उपसर्गसहश्चेति ।
पञ्च भावना भवन्तीत्यर्थः । षट्पञ्च इत्यपवादात्तदेव प्रतिप-
द्यत इति गाथार्थः ।

व्यासार्थमाह-

सो पुन्वावरकाले, जागरमाणे उ धम्मजागरिञ्च ।

उत्तमपसत्त्वभावे, हिअएण इमं विचिंतेइ ॥ १३७२ ॥

स गणी वृद्धः सन् पूर्वापरकाले सुप्तः सुप्तोत्थितो वा रात्रौ
जाग्रत् धर्मजागरिकां धर्मचिन्तां कुर्वन्वित्यर्थः, उत्तमप्रश-
स्तध्यानः प्रवृत्तशुभयोगाद्दयेनेदं वक्ष्यमाणं वस्तु विचिन्त-
यतीति गाथार्थः ।

अणुपालिओ उ दीहो, परिआओ वायणा तहा दिष्सा ।

खिण्फाइआ य सीसा, मज्झं किं संपयं जुत्तं ॥ १३७३ ॥

अनुपालित एव दीर्घः पर्यायः प्रवज्यारूपः, वाचना त-
था दत्ता उचितभ्यः, निष्पादिताश्च शिष्याः, कृतश्रुणुमोक्षस्य
मम किं सास्त्रतं युक्तमर्थाच्चन्तयतीति गाथार्थः ।

किंकिन्नु विहारेणा-अभुजएण विहरामणुत्तरगुणेण ।

उअ अभुजयसास-णेण विहिणा अणुमरामि ॥ १३७४ ॥

केन विहारेणाभ्युद्यतेन जिनकल्पादिना वा विहगमि? उत्त-
रगुणेनैतत्कालापेक्षया उताभ्युद्यतशासनेन विधिना सूत्राङ्ग-
न अर्जुन्नये इति गाथार्थः ।

पारद्धा वोच्छिती, एहिह उचियकरणा इहग्गा उ ।

विरसावसाणऊणो, इत्थं दारस्स संपाओ ॥ १३७५ ॥

प्रारब्धा व्यवस्थितिः प्रवज्यानिर्घट्टणमखण्डम्, इदानीमु-
चिनकरणाद्भवति, इतरथा तु तदकरणे विरसावसानतः
कारणात् प्रारब्धा व्यवस्थितिस्तन्यूनत्वादिति । अत्र द्वा-
रस्य व्यवस्थितिमनःसंजितस्य संपात इति गाथार्थः । पं०
व० ४ द्वार ।

संलेखणापुरस्सर-मेअं पाएण वा तयं पुट्ठि ।

वोच्छं तओ कमेणं, समासओऽभुजयं मरणं ॥ १५७३ ॥

संलेखनापुरस्सरमेतत्प्रायशः पादपाविशेषं मुक्त्वा तस्मै पूर्वं
वक्ष्ये संलेखनाम्, ततः क्रमेणाङ्गरूपेण समासतोऽभ्युद्यतम-
रणं वक्ष्ये इति गाथार्थः ।

चत्तारि विचित्ताइं, विगईणिज्जहिआइं चत्तारि ।

संवच्छरे उ दोषि उ, एगंतरिअं च आयामं ॥ १५७४ ॥

चतुरः संवत्सरान् विचित्राणि तपांसि करोति षष्ठादी-
नि तथा विवृतिनिर्युद्धानि निर्दिष्टनिकानि चतुर एव, सं-
वत्सरौ द्वौ च तदूर्ध्वमेकान्तरितमेवं च नियोगतः आयामं
तपः करोतीति गाथार्थः ।

णाइविगिट्ठो अ तवो, छम्मासे परिमिअं च आयामं ।

असे वि अ छम्मासे, होइ विगिट्ठं तवोकम्मं ॥ १५७५ ॥

नातिविकृष्टं च तपः चतुर्धापि परमासान् करोति । तत
ऊर्ध्वं परिमितं चायामं तत्पारणक इति तैलगाण्डवधारणं च,
मुखभङ्गे अन्यान्यापि च परमासान् अत ऊर्ध्वं भवति विकृ-
ष्टमर्थेव तपःकर्मैति गाथार्थः ।

वासं कोडीसहियं, आयामं तह य आणुपुब्बीए ।

संघयणादणुरुवं, एतो अट्ठाइ नियमेणं ॥ १५७६ ॥

वर्षकोटीसहितमायामं तथा आनुपूर्व्या एवमेव संहननाद्य-
नुरूपम् । आदिशब्दाद्-शक्यादिग्रहः, अत उक्तात्कालादर्धा-
वि अर्द्धप्रत्यर्द्धत्वाच्चियमेन करोति, इह च कोटीसहितमित्येवं
वृद्धा भुवने-“पट्टवण्णो य दिवसा, पञ्चक्खणास्स निट्ठवण-
आ य । जहियं समिति दोषि उ, तं भअइ काडिसहियं तु ॥ १ ॥”
भावतया पुण्ण इमस्स जत्थ पञ्चक्खणास्स कोणो कोणा य मि-
ल्लयइ । कहं? गोसे आवस्सए अभ्भत्तट्ठो गहियां, अहोरत्तं अ-
त्थिऊण पच्छा पुण्णरवि अभ्भत्तं करेइ, वीयस्स पट्टावणा प-
डमस्स निट्ठावणा एवं दो वि कोणा एगट्ठ दो वि मिल्लिया ।
अट्ठमादिसु दुण्हउ काडिसहियं, जो चरिमदिवसो तस्स वि
एगा कोडी एवं आयंविनिव्विइयएगासणएगट्ठाणाणि वि ।
अहवा इमो अएणो विही-अभ्भत्तट्ठं कयं, आयंविनेण पाणिय
पुण्णरवि अभ्भत्तट्ठं करेइ आयंविने च । एवं एगासणगा-
इहि वि संजोगा कायव्वा, णिव्विगतिगाइसु सव्वेसु स-
रिसेसु य एत्थ आयंविनेणाहिगारो ” इति गाथार्थः ।

इत्थमसंलेखनायां दोषमाह-

देहम्मि असंलिहिए, सहसा धाऊहिं खिजमाणेहिं ।

जायइ अट्ठज्झाणं, सरीरिणो चरमकालम्मि ॥ १५७७ ॥

देहं असंलिखितं सति सहसा धातुभिः क्षीयमाणैर्मांसा-
दिभिर्जायते आर्त्तध्यानम्-असमाधिः शरीरेण चरमकाले-
मरणसमय इति गाथार्थः ।

विहिणा उ थोवथोवं, खविजमाणेहिं संभवइ शेअं ।

भवविडविबीअभूअं, इत्थं य जुत्ती इमा शेआ ॥ १५७८ ॥

विधिना तु शास्त्राङ्गन स्तोत्रस्तोकं क्षयमाणैर्धातुभिः सं-
भवति नैतदार्त्तध्यानं भवविट्ठापिबीजभूतमतदत्र युक्तिरियं
क्षयाऽसंभवे इति गाथार्थः ।

कथं जय इत्याह-

सइसुहभावेण तहा, थोवविक्खत्तणेण गो बाहा ।

जायइ बलेण महया, थवस्सारंभभावाओ ॥ १५७९ ॥

सदा शुभभावस्य ‘तथा’ तेन संलेखनाप्रकारेण स्तोत्र-
विपक्षत्वेन हेतुना न बाधा जायते कुत इत्याह-बलेन महता
शुभभावेन तेन स्तोत्रस्य दुःखस्यारम्भभावादिति गाथार्थः ।

उवकमणं पुण्ण एवं, सण्णडिआरं महावलं शेयं ।

उचिआणासंपायण, सइ सुहभावं विसेसेणं ॥ १५८० ॥

उपक्रमणमेवं धात्वादीनां सप्रतीकारं भूयां बृंहणेन महा-
बलं क्षयम्, अत्र उचिताज्ञासंपादनेन सदा शुभभावमुपक्र-
मणं विशेषणति गाथार्थः ।

थोवं उवकमिजं, बज्झं अभिभंतरं च एअस्स ।

जाइ इअ गोअरत्तं, तहा तहा समयमेएणं ॥ १५८१ ॥

स्तोकमुपक्रमणीयम्, बाह्यं मांसादि, आभ्यन्तरं च अशुभ-
परिणामादि, एतस्यापक्रमणास्य याति एवं गोचरत्वं संले-
खनायाः तथा तथा समयभेदेन-कालभेदेनेति गाथार्थः ।

जुगवं तु खिविजंतं, उदग्गभावेण पायसो जीवं ।

चावइ सुहजोगाओ, बहुगुरुसेणं च सुदहं ति॥१५८२॥

शुगपन्तु क्षेप्यमाणं तन्मांसादि उदग्गभावेण प्रचुरतया प्रा-
यशो जीवं, किमित्याह-व्यावयति शुभयोगात् सकाशात् ।
किमिव किमित्याह-बहुगुरुसैन्यामिव सुभटे व्यावयति जया-
दिति गाथार्थः ।

आहप्पवहणिमित्तं, एसा कह जुअई जइजणस्स ।

समभाववित्तिणो तह, समयत्थविरोहओ चव॥१५८३॥

आह-आत्मवधनिमित्तमेवा संलेखना कथं युज्यते ?, यति-
जनस्य समभाववृत्तेः सतः, तथा समतार्थविरोधतश्चेति
गाथार्थः ।

विरोधमाह—

तिविहाऽतिवायकिरिया, अप्पपरोभयगया जओ भणिया।

बहुसो अण्डिफलया, धीरेहि अणंतनाणीहि॥१५८४॥

त्रिविधा अतिपातक्रिया, कथमित्याह—आत्मपरोभयग-
ता यतो भणिता समयं बहुशोऽनिष्टफलदं क्रिया धीरैर-
नन्तजानिभिः सर्वैरेरिति गाथार्थः ।

भयइ मच्चं एअं, ण उ एमा अप्पवहणिमित्तं ।

तल्लक्खणविरहाओ, विहिआणुद्वाणभावेण॥१५८५॥

भयंतं सत्यमेतन्निविधातिपातक्रियेति, नन्वेवा संले-
खना क्रिया आत्मवधनिमित्तेति । कुत इत्याह—तल्लक्खणवि-
रहात्-आत्मवधक्रियालक्षणविरहात्, विरहश्च विहितानु-
ष्ठानभावेन हेतुनिति गाथार्थः ।

जा खलु पमत्तजोगा, णिअमा रागाइदोसमंसत्ता ।

आणाउ बहिभूआ, सा होइ अइवायकिरिआ य॥१५८६॥

या खलु प्रमत्तयोगात् सकाशात् नियमाद्रागद्वेषसं-
क्ता स्वरूपतः आह्लातो बाह्यभूता उच्छ्राब्ता सा भवत्यतिपा-
तक्रिया इदं लक्षणमस्या इति गाथार्थः ।

जा पुण एअविउत्ता, सुहभावविवट्ठिणी अ नियमेण ।

सा होइ सुदकिरिया, तल्लक्खणजोगओ चव॥१५८७॥

या पुनरनष्टियुक्ता क्रिया शुभभावविवट्ठिणी च नियमेन अ-
वश्यतया सा भवति शुद्धक्रिया कुतस्तल्लक्षणयोगत एवेति
गाथार्थः ।

पडिवजइ अ इमं जो, पायं किअकिस्सिमो उ इह जम्म ।

सुहमरणा कियकिस्सो, तस्सेसा जायइ जहुत्ता॥१५८८॥

प्रतिपद्यंत चेनां संलेखनक्रियां यः प्रायः स कृतकृत्य एवेह
जन्मनि निष्ठितार्थः सुभमरणेनात्र कृतकृत्यो यदि परं तस्यै-
वा जायंतं यथाक्ता संलेखना शुद्धक्रिया चेति गाथार्थः ।

मरणपडिआरभूआ, एसा एवं च ण मरणनिमित्ता ।

जह गंडळेअकिरिआ, णो आयविराइणारूवा॥१५८९॥

मरणप्रतीकारभूतेषा एवं चाक्रान्त्यायान्न मरणनिमित्ता,
यथा गण्डकुलेदक्रिया दुःस्वरूपाऽपि नागमधिराधनारूपेति
गाथार्थः ।

अभत्था सुहजोगा, असंपन्ना पायसो जहासमयं ।

एमो इमस्स उचिओ, अमरणधम्मिहि निहिट्ठो॥१५९०॥

अभ्यस्ताः शुभयोगाः औचित्येन असंपन्नाः यथागमं
प्रायशो यथान्तमयं यथाकालमप्योऽप्यस्य मरणं योगस्यो-
चितः समयः, अमरणधर्ममिर्वीतरागैर्निर्दिष्टः सूत्रे इति
गाथार्थः ।

यत्तश्चैवम्—

ता आराहेमु इमं, चरमं चरमगुणसाहगं सम्मं ।

सुहभाव विवट्ठी खलु, एवमिह पवत्तमाणस्स॥१५९१॥

यत्तश्चैवं तत्-तस्मादागध्यामः—संपादयामः एनं चरमं
शुभयोगं चरमगुणसाधकमाराधनानिष्पादकं 'सम्यग्' आ-
गमनीत्या, शुभभाववृद्धिः खलु कुशलाशयवृद्धिरित्यर्थः । ए-
वामह संलेखनायां प्रवर्त्तमानस्य सत इति गाथार्थः ।

उचिए काले एसा, समयम्मि वि वणिआ जिणिदेहि ।

तम्हा तओ ण दुट्ठा, विहिआणुद्वाणओ चव॥१५९२॥

उचितं कालं-चरमे 'एसा' संलेखना 'समयेऽपि'-आगमंऽपि
वर्णिता 'जिनन्द्रेः । तीर्थकरैर्यस्मात्तस्मान्न दुष्टा एषा । कुत
इत्याह-विहितानुष्ठानेन एव शास्त्रोक्तत्वादिति गाथार्थः ।

भावमवि संलिहेई, जिणप्पणीएण भाणजोएण ।

भूअत्थभावणाहि, परिवट्ठइ बाहिमूलाइ॥१५९३॥

भावमप्यान्तरं संलिखति-वशं करोति, जिनप्रणीनेनागमा-
नुसारेण ध्यानयोगेन धर्मादिना भूतार्थभावनाभिश्च व-
क्ष्यमाणाभिः परिवर्त्तयति-वृद्धिं नयति बाधिमूलान्यव-
दकारणानिति गाथार्थः ।

एनदेवाह—

भावेइ भाविअप्पा, विमसओ नवरं तम्मि कालम्मि ।

पयईए निग्गुणत्तं, संसारमहासमुदस्स॥१५९४॥

भावयति-अभ्यति भावितात्मा सूत्रेण विशेषतोऽतिशयेन
नवरं तस्मिन्काले चरमे, किमित्याह-स्वभावेन निर्गुणत्वम-
सारत्वं संसारमहासमुद्रस्य भवोदधेरिति गाथार्थः ।

जम्मजरामरणजत्तो, अणाइमं वसणभावयाइमो ।

जीवाण दुक्खहेऊ, कट्ठं रोदो य भवसमुदो॥१५९५॥

जन्मजरामरणजलो बहुत्वाद्मीयामनाविमानस्यगाधः इय-
सनश्चापदाकीर्णः अपकारित्वाद्मीपां जीवानां दुःखहेतुः
सामान्येन, कष्टरौद्रो-भयानको भवसमुद्र एवभूत इति
गाथार्थः ।

धम्मोऽहं जेण मण, अणोरपारम्मि नवरमेअंमि ।

भवसममहस्सदुलहं, लद्धं सद्धम्मजाणंति॥१५९६॥

धन्योऽहं सर्वथा येन मया 'अनर्वाक्यारे' महामहति
नवरमेतस्मिन् भवसमुद्रे भयशतसहस्रदुर्लभमेकान्तेन
लब्धम्—प्राप्तं सद्धर्मयानं-सद्धर्म एव यानपात्रमिति
गाथार्थः ।

एअस्स पहावेखं, पालिजंतस्स सह वयसेयं ।

जम्मंतरे वि जीवा, पावंति च दुक्खदोगच्छं ॥१५६७॥

एतस्य प्रभावेण धर्मयानस्य पाल्यमानस्य सदा-सर्वकालं प्रयत्नेन-विधिना जन्मान्तरेऽपि जीवाः-प्राणिनः प्राप्नु-वन्ति न, किमित्याह-दुःखप्रधानं वीरगत्यं दुर्गतिभाव-मिति गाथार्थः ।

चित्तामखी अपुच्चो, एयमपुच्चो च कप्परुक्खो पि ।

एअं परमो मंतो, एअं परमामयं एत्थ ॥१५६८॥

चिन्तामखिरपूर्वोऽचिन्त्यमुक्तिसाधनादेतद्धर्मयानम्, अपूर्व-अ कल्पवृक्ष इत्यकल्पितफलवानात्, एतत्परमो मन्त्रो रा-गादिविषयातिव्यात्, एतत्परमामृतमश्रमरणाबन्ध्यहेतुत्वा-दिति गाथार्थः ।

इच्छं वेआवडिअं, गुरुमाईणं महानुभावाणं ।

जेसि पहावेखेअं, पत्तं तह पालिअं चेव ॥१५६९॥

इच्छामि वैद्यावृत्त्यं सम्यगं गुर्यादीनां महानुभावानाम् आ-दिशब्दात्-सहायसाधुमहः, येषां प्रभावेणैवं धर्मयानं प्राप्तं भवति, तथा पालितं वैवाचिभनेति गाथार्थः ।

तेसि खमो तेसि खमो, भावेण पुणो पुणो वि तेसि खमो ।

अणुवकयपरहिअरया, जे एयं दिति जीवाणं ॥१६००॥

तेभ्यो नमः, तेभ्यो नमः, भावेन अन्तःकरणेन पुनरपि ते-भ्यो नम इति त्रिवीक्यम् । अनुपकृतपरहितरता गुरवो यत एतद्वदति जीवेभ्यो धर्मयानमिति गाथार्थः ।

ना इत्तो हिअमसं, विअइ सुवसे वि भव्वजीवाणं ।

जाअइ अओ वि अ जओ, उत्तरणं भवसमुदाओ ॥१६०१॥

नातो धर्मयानाद्धितमन्यद्वस्तु विद्यते भुवनंऽपि त्रेलोक्येऽ-पि भव्यजीवानाम्, कुत इत्याह-जायते अत एव धर्मयानाद्य-त उत्तरणं भवसमुद्रादिति गाथार्थः ।

एत्थ उ सव्वे ठाणा, तहससंजोगदुक्खसयकलिआ ।

रोहाऽणुबंधजुत्ता, अचंत सव्वहा पावा ॥ १६०२ ॥

अत्र तु भवसमुद्रे सर्वाणि स्थानानि देवल्लोकादीनि तथाऽ-न्यसंयोगदुःखशतकलिनानि योगावसाने विमानादीनि संयो-गदुःखानीति प्रतीतम्, अत एव रौद्रानुबन्धयुक्तानि विपाक-द्रावणत्वादित्यन्तं सर्वथा पापान्यशोभनानीति गाथार्थः ।

किं एत्तो कट्टयरं, पत्ताणं कहिंचि मणुअजम्ममि ।

ज इत्थ वि होइ रई, अचंतं दुक्खफलमि ॥१६०३॥

किमतः कट्टरमन्यतप्राप्तानां कथंचित्कृच्छ्रेण मनुजजन्मन्य-पि यदत्रापि भवति रतिः संसारसमुद्रे अत्यन्तं दुःखफलं यथाऽऽप्त्यायादिति गाथार्थः ।

भावनान्तरमाह—

तह चेव सुहुमभावे, भावइ संवेगकारणं सम्मं ।

पवयणगम्भभूए, अकरणनिअमाइसुद्धफले ॥१६०४॥

तथैव सूक्ष्मभावात्-निपुणपदार्थान् भावयति । संवेगकार-काप्रशस्तभावजनकान् सम्यगं विधानेन प्रवचनगर्भभूतान् सारभूतानित्यर्थः, अकरणनियमादियुद्धफलान्-आदिशब्दा-वनुबन्धनासपरिमह इति गाथार्थः ।

परसावज्जावण-जोएणं तस्स जो सयं चाओ ।

संवेगसारगुरुओ, सो अकरणणियमवरहेऊ ॥१६०५॥

परसावज्जावणयोगेन-व्यापारेण तस्य यः स्वयं त्यागः सावयस्य, किंभूत इत्याह-संवेगसारगुरुः-प्रशस्तभावप्रधानः स सावयत्यागाऽकरणनियमवरहेतुः पापाऽकरणस्याबन्ध्यहे-तुरिति गाथार्थः ।

परिसुद्धमणुद्धाणं, पुव्वावरजोगसंगयं जं तं ।

हेमघटथाशीअं, सयाऽवि शिअमेण इड्डफलं ॥१६०६॥

परिशुद्धमनुष्ठानं समयशुद्धं पूर्वापरयोगसंगतं यत् त्रिकांटी-शुद्धं तत् हेमघटस्थानीयं वर्तते, सदाऽपि नियमेनेष्टफलम-पवर्गसाधनानुबन्धीति गाथार्थः ।

जं पुण अण्डिसुद्धं, मियमयघटतुल्लमो तयं खेअं ।

फलमित्तसाहगं चिअ, ख साणुबंधं सुहफलमि ॥१६०७॥

यत्पुनरपिशुद्धं समयनीत्या मृन्मयघटतुल्यमसारं हि तत् इयं फलमात्रसाधकमेव, यथा कथंचिन्न साधुबन्ध शुभफलं इतरवदिति गाथार्थः ।

धम्ममि अ अहारे, सुहुमेणाभोगसंगए वि ति ।

आहेण चयइ सव्वे, गरहापडिवक्खभावेण ॥१६०८॥

धर्मे चातिवागनपश्यान् सूक्ष्मान्-खल्पान् अना-भोगसंगतानपि कथंचिदोघेन त्यजति सर्वान् सूत्रनी-त्या गद्दीप्रतिपक्षभावेन हेतुनेति गाथार्थः ।

सो चेव भावणाओ, कयाइदुल्लसिअविरिअपरिणामो ।

पावइ सेडि केवल-मेव मओ खो पुणो मरई ॥१६०९॥

स चैवं भावनातः सकाशात् कदाचिदुल्लसितधीर्यपरि-णामः संप्राप्नोति अस्मि तथा केवलम् । एवं मृतकैवला-प्या न पुनर्निर्यते कदाचिदपीति गाथार्थः ।

जइ वि न पावइ सेडि, तहाऽवि संवेगभावणाजुत्तो ।

शिअमेण सुगई लइइ, तहा य जिणधम्मवेहि चा ॥१६१०॥

यद्यपि न प्राप्नोति धैर्यं कथमपि संवेगभावनायुक्तः, यन्नि-यमेन सुगतिं लभते अन्यजन्मनि, तथा जिनधर्मवेधि च लभत इति गाथार्थः ।

एतदेवाह—

जमिह सुहभावणाए, अइसयभावेण भाविओ जीवो ।

जम्मंतरेऽवि जायइ, एवंविहभावजुत्तो अ ॥१६११॥

यत् यस्मादिह शुभभावनया अतिशयभावेन भाविता जीवः सुखान्वित इत्यर्थः, जन्मान्तरेऽप्यन्यत्र जायते एवंविधभाव-युक्तश्च शुभभावयुक्त इति गाथार्थः ।

एसेव बोहिलाओ, सुहभावबलेण जो उ जीवस्स ।

पेक्षावि सुहो भावो, वासिअतिलतिल्लनाएणं ॥१६१२॥

एष एव बाधिलाभो वर्त्तते । शुभभायवलेन वासनासाम-
र्थ्याश्च एव जीवस्य प्रत्यापि-जन्मान्तरं अपि शुभो भावो भव-
ति वासितिलतिलैल्लान्नन, तेषां हि तैलमपि सुगन्धि भवती-
ति गाथार्थः ।

संलिह्तिउणऽप्पाणं, एवं पञ्चप्पाणिचु फलगाई ।

गुरुमाइण अ सम्मं, खमाविऊ भावसुद्धीण ॥१६१३॥

संलिह्यान्मानमेवं द्रव्यतो भावतश्च प्रत्यर्ण्य फलकादि-
प्रातिहारिकं गुर्वादीश्च सम्यक् क्षमयित्वा यथाहं भाव-
शुद्ध्या संवेगेनेति गाथार्थः ।

उवव्हिउण मेसे, पडिबद्धं तम्मि तह विमेमेण ।

धम्मं उज्जमिअव्वं, संजोगा इह वियोगंता ॥१६१४॥

उपबृंह्य 'शेषान्' गुर्वादिभ्यांऽन्यान् प्रतिबडान्, 'त-
म्मिन्' स्वान्मति तथा विशेषणोपबृंह्य, धर्मे 'उज्जमितव्यम्'
यत्नः कार्यः, संयोगा इह वियोगान्ताः, एवमुपबृंह्यति
गाथार्थः ।

अह वंदिउण देवे, जहाविहिं मेमण अ गुरुमाई ।

पञ्चस्वाइत्तु तओ, तयंतिगे सच्चमाहारं ॥१६१५॥

अथ वन्दित्वा देवान्-भगवतो यथाविधि-सम्यग शेषां-
श्च गुर्वादीन् वन्दित्वा, प्रत्याख्याय ततः-तदनन्तरं तदन्तिके
गुरुसमीपे सर्वमाहारमाप्त गाथार्थः ।

समभावम्मि वि अप्पा, सम्मं मिद्धंतभणिअमग्गेण ।

गिरिकंदरं तु गंतुं, पायवगमणं अह करइ ॥१६१६॥

समभावं स्थितात्मा स सम्यक् सिद्धान्तोक्तेन मार्गेण
निर्गहः सन् गिरिकन्दरं तु गत्वा स्वयमेव पादपगमनमेव
करोति । पादपसमान उन्मेषाद्यभावादिति गाथार्थः ।

सच्चन्थापडिबद्धा, दण्डाययमाइटाणमिह ठाउं ।

जावजीवं चिड्डु, शिचिड्डु पायव समाणो ॥१६१७॥

सर्वत्राप्रतिबद्धः समभावात्, दण्डायतादिस्थानां मह स्थि-
त्वा म्याण्डल यावज्जीव तिष्ठति महान्मा निश्चटः
पादपसमान, उन्मेषाद्यभावादिति गाथार्थः ।

पहमिन्नुगमंघयणं, महाणुभावा करिति एवमिणं ।

एअं सुहभावच्चिअ, शिचलपयकारणं परमं ॥१६१८॥

प्रथमसंवेगेनाति योगतः महानुभावा-ऋषयः कुर्वन्त्ये-
वमेतदन्तश्च प्रायः शुभभाव एव, नान्ये, निश्चलपदकारणं
परमं, निश्चलपदं, मास इति गाथार्थः ।

शिवाघाइयमंअं, भणियं इह पक्कमाणुसोगं ।

संभवइ अ इअरं पि ह, भणियमिणं वीअरागेहि ॥१६१९॥

निर्घाघातवदेतत्पादपगमनं भणितम् । इह प्रकमानुसारेण
हेतुना संभवति चेतर्दाप-सव्याघातवदेतत् । भणितमिदं
यानुगमैस्तथैकरिति गाथार्थः ।

सीहाइहिं अभिभूओ, पायवगमणं करइ थिरचित्तो ।

आउम्मि पडुप्पंतं, विआणितं नवरं गीअत्थो ॥१६२०॥

सिहादिभिर्गभिभूतः सन् पादपगमनं करोति स्थिर-
चित्तः कश्चिदायुषि प्रभवति सति विहाय नवरं गीतार्थः
उपकर्माति गाथार्थः ।

संघयणाभावाओ, इअ एवं काउं जो उ असमत्थो ।

सो पुण थेवयरागं, कालं संलेहणं काउं ॥१६२१॥

संहननाभावान् कारणदेवमेतत्कर्तुं याऽसमर्थः पाद-
पगमनं, स पुनः स्तोकतरं कालं जीवितानुसारं संलेखनां
कृतेति गाथार्थः । (पं० व० ।) (इङ्कनीमरणव्याख्यानम्
'इंगिणिमरण' शब्दे द्वितीयभागं ४३२ पृष्ठ गतम् ।)

भत्तपरिमाणं वि ह, आपव्वजं तु विअडणं देह ।

पुच्चि सीअलगो वि ह, पच्छा मंजायसंवगो ॥१६२२॥

भक्तपरिमायां वि ह, तृतीयानश्वररूपायाम् आप्रव्रज्यमंच-
प्रव्रज्याकालादेवारभ्य विकटनां ददाति, पूर्वं शीतलोऽपि
परलोके प्राति पश्चात्तत्काले संज्ञानसंवेगः-उत्पन्नसंवेग
इति गाथार्थः ।

वज्जइ अ संकिलिट्ठं, विमेमओ गपरं भावणं एमो ।

उज्जसिअजीविविअं, तओ अ आराहणं लहइ ॥१६२३॥

वर्जयति च 'संक्लिष्टम्' अशुद्धा विशेषतो नवरं भावनामपः
यथाक्लान्तशरीरं उज्जसितजीवार्थः सत्संवेगात् ततश्चा-
राधनां लभते-प्राप्नोतीति गाथार्थः ।

कंदप्पंदेवकिच्चिम-अभिओगा आगुग य मंमोहा ।

एसा उ मंकिलिट्ठा, पंचविहा भावणा भणिआ ॥१६२४॥

कान्दर्पिकी, कैलिविपिकी, आभियागिकी, आगुगी, संमोहनी
च । कन्दर्पादीनामियमिति सर्वत्र भावनीयम् । एषा तु संक्लि
ष्टा पञ्चविधा भावना भणिता, तत्तत्सभावाभ्यासो भावनेति
गाथार्थः ।

जो संजओ वि एआ-गु अप्पमन्थासु वड्डइ कहंचि ।

सो तव्विहंसु गच्छइ, सुरंसु भइओ चरणहीणो ॥१६२५॥

यः संयतोऽपि सन् व्यवहारत एतास्वप्रशस्तासु भाव-
नासु वर्त्तते कथंचिद्भावप्रधान्यात्स तद्विधेषु गच्छति
सुरपु-कन्दर्पादिप्रकारेषु भाज्यश्चरणहीनः सर्वथा तत्स-
त्ताविकलो द्रव्यचरणहीनश्चेति गाथार्थः ।

तत्र—

कंदप्पं कुकुइण, दवमीले आवि हामणपरे अ ।

विम्हावितो अ परं, कंदप्पं भावणं कुणइ ॥१६२६॥

कन्दर्पवान् कन्दर्पः एवं कौतुक्यः द्रुतदर्पशीलश्चापि
हामकरश्च, तथा विस्मापयेश्च परान् कान्दर्पा भावनां
करोतीति गाथार्थः ।

कन्दर्पवान् कान्दर्पा भावनां करोतीत्युक्तं स च यथा

करोति तथाह—

कहकहकहस्स हसणं, कंदप्पो अणिहुआ य मंलावा ।

कंदप्पकहाकहणं, कंदप्पुवणमसंसा य ॥ १६३१ ॥

‘कडकडकडसे’ ति “अन्यत्रापि सुपो भवन्ति” ॥ इति तृतीयाधे पष्ठी, कडकडकडन हसन्तः, अट्टट्टास इत्यर्थः । तथा कन्दर्पः-परिहासः स्वानुरूपेण अनिभृताश्च संलापाः, गुर्वीदिनाऽपि निष्ठुरवक्रोक्त्यादयः, तथा कन्दर्पकथाकथने-कामकथाग्रहः, तथा कन्दर्पोपदेशो विधानद्वारेणैव कुर्वीति शंसा च प्रशंसा च कन्दर्पविषया यस्य स कन्दर्पवान् भवेति गाथार्थः ।

कौत्कुच्यवन्तमाह—

भूमुहणयणाइएहिं, वयणहिं अ तेहिं तेहिं तहचिट्ठं ।
कुणइ य जह कुकुअं चिअ, हसइ परो अप्पणा अहसं ॥ १६३२

भूमुखनयनादिभिर्देहावयवैर्वचनैश्च नैस्तैर्हासकारकैः तथा स्वेष्टां करोति कश्चित् तथाविधमोहदोषाद् यथा कुकु-चमेव-गात्रपरिस्पन्दवत् हसति परः-तद्द्रष्टा, आत्मना अहसन्, अभिभिन्नमुखराग इव य एवंविधः स कौत्कुच्यवानिति गाथार्थः ।

द्रुतदपंशीलमाह—

भासइ दुअं दुअं ग-च्छई अ दप्पिअ व्व गोविसो सरण ।
सव्वहुअदुअकारी, फुट्टइ व ठिअो वि दप्पेणं ॥ १६३३ ॥

भापते द्रुतं द्रुतमसमीक्ष्य संभ्रमाद् वेगाद् गच्छति च द्रुतं द्रुतमेव, ‘दर्पित इव’ दर्पोद्गुर इव ‘गोवृषभा’ बलीवर्धविशेषः शराद् कालं तथा सर्वद्रुतद्रुतकारी असमीक्ष्यकारिणं यावत् तथा स्फुटनीव तीव्रोद्भक्तविशेषान् स्थितोऽपि ‘दर्पेण’ कुत्सितबलरूपेण य इत्थंभूतः स द्रुतदपंशील इति गाथार्थः ।

हासकरद्वारमाह—

वेसवयणेहिं हासं, जणयंतो अप्पणो परंमिं च ।
अह हासणं ति भणइ, वयणो व्व छले णिअच्छंतो ॥ १६३४ ॥

वेषवचनेस्तथा चित्ररूपैर्हासं जनयन्नात्मनः परेषां च द्रष्टृणामथ हासन इति भणयंत, हासकर इत्यर्थः । ‘घतने इव’ भाण्ड इव ‘छलानि’ छिद्राणि ‘नियच्छन्ति’ ति गाथार्थः ।

विस्मापकद्वारमाह—

सुरजालमाइएहिं, तु विम्हयं कुणइ तव्विहजणस्स ।
तेसु ण विम्हियइ सयं, आहट्टकुहेडएसुं च ॥ १६३५ ॥

‘सुरजालादिभिस्तु’ इन्द्रजालिको विस्मयं कर्तति चित्तविभ्रमलक्षणे तद्विधजनस्य-बालिशप्रायस्य, तेष्विन्द्रजालादिषु न विस्मयते विस्मयं स्वयं न करोत्यात्मना आहत्तकुहेडकेषु च पुनस्तथाविधप्राभ्यलोकप्रतिबद्धेषु यः स विस्मापक इति गाथार्थः । उक्ता कन्दपा भावना ।

कैल्विपकीमाह—

नाणस्स केवलीणं, धम्मायरियाणं सव्वसाहणं ।
हासं अवणमाई, किंविंसियं भावणं कुणइ ॥ १६३६ ॥
ज्ञानस्य-श्रुतरूपस्य ‘केवलितं’ वीतरागाणां ‘धर्मा-

चार्याणां’ गुरुणां सर्वभाधुन् सामान्येन, भाषमाणोऽवर्णम-रुद्राधारुणं तथा मायी सामान्येन यः स कैल्विपकी भावनां तद्भावाभ्यासरूपां करोतीति गाथार्थः ।

ज्ञानाऽवर्णमाह—

काया वया य ते बिअ, ते चेव पमायअप्पमाया य ।
मोक्खाहिआरिआणं, जोइसजोणीहिं किं कजं ॥ १६३७ ॥

कायाः-पृथिव्यादयः, घतानि-प्राणातिपातनिवृत्त्यादीनि, तान्येव भूया भूयः, तथा त एव प्रमादाः-मद्यादयः, अप्रमादाश्च तद्विपक्षभूताः तत्र तत्र कथ्यन्ते इति पुनरुक्तदोषः, तथा मोक्षाधिकारिणां-साधूनां ज्योतिषयोनिभ्यां-ज्योतिषयोनिप्रवृत्तिभ्यां किं कृत्यं?, न किञ्चिद्भवंहतुत्वादिति ज्ञानावर्णवादः, इह कायादय एव यत्नेन परिपालनीया इति । तथा तदुपदेशः उपाधिभेदं तस्मा भूद्वि राधनंति ज्योतिःशास्त्रादि च शिष्यग्रहणपालनफलमित्यदुष्टफलमेव सूक्ष्मधिया भावनीयमिति गाथार्थः ।

कैवल्यवर्णमाह द्वारं—

सव्वे वि ण पडिवंहेइ, णयाऽविंससेण देइ उवएसं ।
पडितप्पइ ण गुरूण वि, आणो इह णिट्ठिअट्ठो उ ॥ १६३८ ॥

सर्वानपि प्राणिनो न प्रतिबोधयतीति न समवृत्तिर्नैव वा विधेशंपन्न ददान्युपदेशमपि तु गम्भीरगम्भीरतरदेशनाभेदेन, तथा परितप्यते न गुरुभ्याऽपि दानादिना आस्तामन्यस्य ज्ञातः संभवमातं निर्दिष्टार्थ एवालौकिका गद्वा शब्द एव इति कैवल्यवर्णवादः । नष्टाभ्याः, काङ्क्षुकप्रायाश्च भव्याः केनचित्प्रातबोधयन्ते उपायाभावादिति सर्वानपि न प्रतिबोधयति, अत एवाविशेषेण न ददान्युपदेशं गुणगुरुत्वाच्च गुरुभ्यां न परितप्यते साधुनिर्दिष्टार्थ इति गाथार्थः ।

धर्माचार्यावर्णमाह—

जच्चाइहिं अवणं, चिहोसइ वट्टइ णयावि ओवाए ।
अहिओ छिहप्पेही, पगासवाई अणणुलोमो ॥ १६३९ ॥

जात्यादाभिः सर्गद्वारसार्जवा अवर्णमरुद्राधारुणं विभाषते अनेकधा ब्रवीति, वचने नवाप्यवपात-गुरुसंबावृत्तौ तथा आहतः छिद्रप्रेक्षी गुरोरेव प्रकाशवादी-सर्वसमक्षं तदोपवादी अननुलोमः-प्रतिकूल इति धर्माचार्यावर्णवादः । जात्यादयो ह्यकारणमत्र गुणाः कल्याणकारणं, गुरु परिभयाभिनिवेशादयस्त्वातिरौद्रा इति गाथार्थः ।

साध्ववर्णमाह द्वारं—

अविमहणाऽतुरियगई, अणणुवित्ती अ अवि गुरूणं पि ।
खणमित्तिपीइरामा, गिहिवच्छलगा य संचइया ॥ १६४० ॥

अविमहणा न सहन्ते कस्यचिदपि तु देशान्तरं यान्ति । अन्वार्तगतयो मन्दगामिन इत्यर्थः । अननुवर्तिनः स्वप्रकृतिनिष्ठगः अपि तु गुरुमपि प्रत्यास्तामन्यो जनः, तथा क्षणमात्रप्रीतिरोगाः तदेव रुष्टास्तदैव तुष्टा गृहिवत्सलाश्च स्वभावेन संवर्धयिनः सर्वसंग्रहण इति साध्ववर्णवादः । इहाविमहणाः परंपरापतेन, अन्वार्तगतय ईर्यादिसाधमननुवर्तिनः असंयमापक्षया, क्षणमात्रप्रीतिरोगाः अल्पकप यतया, गृहिव-

त्सला धर्मप्रतिपत्तये संख्यवन्त उपकरणाभावे परलो-
काभावादिति गाथार्थः ।

मायिस्वरूपमाह द्वारं—

गूढं आयसहावं, आयं अगुणे परस्स संते वि ।

चोरो ध्व सव्वसंकी, गूढायारो हवइ मायी ॥ १६४१ ॥

गूढति—प्रच्छाद्यस्यात्मनः स्वभावं गुणाभावरूपमशोभनं
छादयति गुणान्परस्यात्मस्य सताऽपि विद्यमानानपि माया-
दोषेण तथा चौर इव सर्वशक्ती स्वचित्तदोषेण गूढाचारः सर्वत्र
वस्तुनि भवति मायी जीव इति गाथार्थः । उक्ता कैवल्यविकी
भावना ।

आभियोगिकीमाह द्वारं—

कोउअ भूइकम्मे, पसिणा इअरे शिमित्तमाजीवी ।

इअरससायगुरुओ, अभिओगं भावणं कुणइ ॥ १६४२ ॥

कौतुकं वक्ष्यमाणम् एवं भूतिकर्म एवं प्रश्नः, एवमितरः
प्रश्नाप्रश्न एव निमित्तम् आजीवति कौतुकाद्याजीवकः
अअरससायगुरुः सआभियोगं भावनां करोति, तथाविधा-
भ्यासादिति गाथार्थः । पं० व० ४ द्वार । (कौतुकस्व-
रूपनिरूपणं 'कोउअ' शब्दे तृतीयभागे ६६६ पृष्ठे गतम् ।)

भूतिकर्मायाह—

भूइए अ मव्विआए, सुत्तेण व होइ भूइकम्मं तु ।

वसहीसरीरमंडग-रक्खा अभिओगमाईआ ॥ १६४४ ॥

भूत्या भस्मरूपया मृदा वाऽऽर्द्रांशुलक्षणया सूत्रेण वा प्र-
सिद्धेन भवति भूतिकर्म परिरयवेष्टनरूपम् । किमर्थमित्याह-
वसतिशरीरमण्डकक्षेत्येतद्रक्षार्थमभियोगादय इति कृत्वा
तेन कृतेन तद्रक्षां कर्तुमिति गाथार्थः ।

प्रश्नस्वरूपमाह द्वारं—

पणहाउ होइ पसिणं, जं पासइ वा सयं तु तं पसिणं ।

अगुहोच्छिद्वपण, दप्पणअसितोयकुडाई । ॥ १६४५ ॥

प्रश्नस्तु भवति पाठादिरूपः प्रश्न इति यत्पश्यति
स्वयमात्मना तुशब्दादन्यं च अत्रस्थाः प्रस्तुते च स्तुते
स प्रश्न इति । क तदित्याह—अगुहोच्छिद्वपणे इत्युच्छिद्वपदे तु
शिष्टः कासारविभक्षणं एवं दप्पणं—आदेशं असां च—संज्ञं
तांय—उदकं कुडुं—भित्तौ आदिशब्दान्मदनफलादिपरिग्रहः,
(पाठान्तरे—) कुडाईः कुडः प्रशान्तो वा पश्यति—कल्प-
विशेषादिति गाथार्थः ।

प्रश्नाप्रश्नमाह—

पसिणापसिणं सुमिणे, विआसिद्धं कहेइ अणुस्स ।

अहवा आईखणिए, घंटेअसिद्धिं परिकहेइ ॥ १६४६ ॥

प्रश्नाप्रश्नाऽयमवधिषो भवति ; यः स्वप्न ' विद्याशिष्टं ' वि-
द्याकथितं सत्कथयत्यन्यसौ शुभजीवितार्थं, अथवा—'आईख-
णि प' ति । ईक्षणिका देवज्ञा आख्यात्री लोकसिद्धा उग्रम्बी,
साऽपि घण्टिकाशिष्टं घण्टिकायां स्थित्वा घण्टिकयत्नेन क-
थितं परिकथयत्येष वा प्रश्नाप्रश्न इति गाथार्थः ।

१—तालम्बा अपि दन्तारन शम्भयकरपाशवः । अमरटीका ।

निमित्तमाह—

तिविहं होइ शिमित्तं, तीए पच्चुप्पणागयं वेव ।

एत्थ सुभासुभमेअं, अहिगरणेतरेविमासाए ॥ १६४७ ॥

त्रिविधं भवति निमित्तं कालभेदेनेत्याह—अतीते प्रत्युत्पन्न-
प्रजागतं चैव, अतीतादिविषयत्वात्तस्य, अत्र शुभाशुभभेदे-
तल्लोके, कथमित्याह—अधिकरणेतरेविभाषा यत्साधिकरणं
तदशुभमिति गाथार्थः ।

एयाणि गावट्ठा, कुणमाखो आभिओगिअं वंधे ।

वीअं गारवरहिओ, कुव्वइ आराह उअं च ॥ १६४८ ॥

एतानि भूतिकर्मादीनि गौरवार्थं—गौरवनिमित्तं कुर्वन् श्रु-
विः आभियोगिकम् अभियोगनिमित्तं ब्रज्जाति कर्म देवता-
द्यभियोगादि कृत्यमेतत् । द्वितीयमपवादपदनिमित्तम्, अत्र
गौरवरहितः सन्निरूप्य एव करोत्यतिशयज्ञानं सत्यतस्तस्य चैवं
कुर्वन्आराधको न विराधकः, उअं च गोत्रं ब्रज्जातीति शेषः ।
तीर्थोन्नतिकरणादिति गाथार्थः । उक्ता आभियोगिकी
भावना ।

साम्प्रतमासुरीमाह—

अणुबद्धविग्रहे वि अ, संसक्ततवो शिमित्तमाएसी ।

शिकिवशिराणुकंपो, आसुरिअं भावणं कुणइ ॥ १६४९ ॥

अनुबद्धविग्रहः—सदा कलहशीलः, अपि च—संसक्ततया
आहारादिनिमित्तं तपःकारी, तथा निमित्तम्—अतीतादि-
भेदमादिशति । तथा निरूप्यः—रूपारहितः, तथा निरनुकम्पो-
ऽनुकम्पारहितः अन्यस्मिन् कम्पमानेऽपि । इत्यासुरीभाव-
नापतां भवतीति गाथार्थः ।

व्यासार्थमाह—

शिवं, वुगहसीलो, काऊण य शाणुतप्पई पच्छा ।

ए य खामिओ पसीअइ, अवराहीणं दुविएई पि ॥ १६५० ॥

नित्यं व्युद्ग्रहशीलः—सततं कलहस्वभावः, कृत्वा च
कलहं जानुतप्यते पश्चादिति न च क्षान्तः सम्मवराजिता
प्रसीदति—प्रसादं गच्छति । अपराधिनोर्द्वयोः—स्वपक्ष-
पक्षगतयोः कषायोदयादेवेत्येषोऽनुबद्धविग्रह इति
गाथार्थः ।

संसक्तपसमाह—

आहारउवहिसिआ—सु जस्स भावो उ निअसंससो ।

भावोवइओ कुणइ अ, तवोवहाणं तयट्ठाए ॥ १६५१ ॥

आहारोपधिशय्यास्वोदनादिरूपास्तु यस्य भावस्तु—आशयः
'नित्यसंसक्तः'—सदा प्रतिबद्धः, भाषापहतः स एवभूतः करो-
ति च तप उपधानम्—अनशनादि, तदर्थम्—आहारार्थं यः
स संसक्ततया यतिरिति गाथार्थः ।

निमित्तादेशनमाह द्वारं—

तिविहं निमित्तं एकि—क अज्विहं तं तु होइ विअेअं ।

अभिमाणाभिनिवेसा, वागरिअं आसुरं कुणइ ॥ १६५२ ॥

त्रिविधं भवति निमित्तम्—कालभेदेन, एकैकं षड्विधं लाभा-
लाभसुखदुःखजीवितमरणविषयभेदेन तन्तु भवति विज्ञेय-

म् । एतच्चाभिमानाभिनिवेशादित्यभिमानतीव्रतया व्याकृतं,
सदा आसुरीं भावनां करोति तद्भावाभ्यासरूपत्वादिति
गाथार्थः ।

निष्कृपमाह दारं—

चंकमणाईसत्तो, सुणिकिवो थावराइसत्तेसु ।

काउं च णाणुतप्पइ, एरिसम्भो णिकिवो होइ ॥ १६५३ ॥

चङ्क्रमणादि—गमनासनादि तत्र सक्तः सन् कश्चित्सु-
निष्कृपः सुष्ठु गतघृणः स्थावरादिसत्त्वेषु करोत्यजीवप्रति-
पत्त्या कृत्वा वा चङ्क्रमणादि नानुत्पद्यते केनचिन्नेदितः
संज्ञतादृशो निष्कृपो भवति, लिङ्गमतदस्येति गाथार्थः ।

निरनुकम्पमाह दारं—

जो उ परं कंपतं, दइण न कंपए कडिणभावो ।

एसो उ णिरणुकंपो, पसत्तो वीअरागेहि ॥ १६५४ ॥

यस्तु परं कम्पमानं दृष्ट्वा कुतश्चिदुत्तुतः न कम्पतं कठि-
नभावः सन् क्रूरतया एष पुनः निरनुकम्पो जीवः प्रकृतां
वीतरागैरात्रैरिति गाथार्थः । उक्ता आसुरी भावना ।

सांप्रतं संमोहनीमाह दारं—

उम्मगदेसओम—मगदूमओ मगविप्पडीवत्ती ।

मोहेण य मोहिता, संमोहणीं भावणं कुणई ॥ १६५५ ॥

उन्मार्गदेशकः वक्ष्यमाणः, एवं मार्गदुष्कः एवं मार्ग-
विप्रतिपत्तिः तथा मोहनं स्वगतं तथा मोहयित्वा परं
संमोहिनीं भावनां करोति । तद्भावाभ्यासरूपत्वादिति गा-
थार्थः ।

उन्मार्गदेशकमाह—

नाणाइ दूसयंतो, तव्ववरीअं तु उदिसइ मगं ।

उम्मगदेसओ ए-स होइ अहिओ अ सपरेसि ॥ १६५६ ॥

ज्ञानादीनि दूषयन्पारमार्थिकानि तद्विपरीतं तु पारमार्थि-
कज्ञानविपर्ययमेवोद्दिशति मार्गे धर्मसंबन्धनमुन्मार्गदे-
शक एष एवंभूतः भवत्यहितः, एवं परमार्थेन स्वपरयो-
द्ध्योगपीति गाथार्थः । पं० व० ४ द्वार । (मार्गदूषकव्याख्या
' मगदूसग ' शब्दे षष्ठभाग ५८ पृष्ठ गता ।)

मार्गविप्रतिपत्तिमाह—

जो पुण तमेव मगं, दूसित्ताऽपडिओ सतक्काए ।

उम्मगं पडिवज्जइ, विप्पडिवत्तेस मगस्स ॥ १६५८ ॥

यः पुनस्तमेव मार्गं—ज्ञानादि दूषयित्वा अपरिहृतः सन्
स्थितिकया जातिरूपया वेशे उन्मार्गे प्रतिपद्यते एष एव मार्ग-
विप्रतिपत्तिरिति गाथार्थः ।

मोहमाह—

तह तह उवहयमइओ, मुज्झइ णाणचरणतरालेसु ।

इङ्कीओ अ बहुविहा, दइ जत्तो उ मोहो य ॥ १६५९ ॥

तथा तथा चित्ररूपतया उपहतमतिः सन् मुह्यति ज्ञानचर-
णान्तरालेषु गहनेषु ऋद्धीश्च बहुविधा दृष्ट्वा परमार्थिकानां
यतो मुख्यतया मोह इति गाथार्थः ।

मोहयित्वेति व्याचिख्यासुराह—

जो पुण मोहेइ परं, सब्भावेणं च कइअवेणं वा ।

समयंतरम्मि सो पुण, मोहिता वेप्पइ अणेणं ॥ १६६० ॥

यः पुनर्मोहयति परमन्यं प्राणिनं सद्भावेन वा तथ्येनैव
कैतवेन वा परिकल्पितेन समयान्तरं-परसमये मोहयति-
स पुनरवभूतः प्राणी ' मोहयित्वे ' ति गृह्यत अनेन द्वारगा-
थावयवेनेति गाथार्थः ।

आसां भावनानां फलमाह—

एयाओ भावणाओ, भावित्ता देवदुग्गइ जंति ।

तत्तो वि चुआ संता, पडिति भवसागरमणंतं ॥ १६६१ ॥

एता भावना भावयित्वा अवश्यं देवदुर्गतिं यान्ति प्रा-
णिनः, ततस्तस्या अपि च्युताः सन्तः देवदुर्गतिः पर्यटन्ति
भवसागरं-संसारसमुद्रमनन्तमिति गाथार्थः ।

प्रकृतोपयोगमाह—

एयाओ विसेसेणं, परिहरइ चरणविग्घभूआओ ।

एअन्निगेहआं चिअ, मम्मं चरणं पि पावइ ॥ १६६२ ॥

एता भावना विशेषेण परिहरति चरणविघ्नभूताः । एता
इति एतान्निरोधादेव कारणात्सम्यक्करणमपि प्राप्नोति प्र-
स्तुतानशनीति गाथार्थः ।

आह ण चरणविरुद्धा, एआओ एत्थ चेव जं भणिओ ।

जो संजओ वि भइओ, चरणविहीणो अ इचाई ॥ १६६३ ॥

आह न चरणविरुद्धाः एता भावनाः, अप्रैव यद् भणितं
ग्रन्थे यः संयतोऽप्येतास्वित्यादि तथा भाज्यश्चरणहान-
श्चेत्यादि प्रागिति गाथार्थः ।

अत्रोत्तरम्—

ववहारणया चरणं, एआसुं जं अमंकिलिद्धो वि ।

कोई कंदप्पाई, सेवइ ण उ णिच्छएण एसुं ॥ १६६४ ॥

व्यवहारणया चरणम् एतासु भावनासु यदसंक्लिष्टाऽपि प्रा-
णी कश्चित्कन्दर्पादीन् सेवेन, न तु निश्चयेन तेन च-
रणमेतास्विति गाथार्थः ।

एतदवाह—

अखंडं गुणद्वाराणं, इदं एअस्स णियमओ चेव ।

सइ उचियपवित्तीए, सुत्ते वि जओ इमं भणियं ॥ १६६५ ॥

अखण्डं गुणस्थानं निगतिचारमिष्टमेतस्यां नियमत एव
निश्चयनेयं यस्य सदाचित्यप्रवृत्त्या हेतुभूतया सूत्रेऽपि य-
त इदं भणितं वक्ष्यमाणमिति गाथार्थः ।

किं तदित्याह—

जो जहवायं न कुणइ, मिच्छादिद्धी तओ हु को आसो ।

वेइइ अ मिच्छत्तं, परस्स सिकं जणमाणो ॥ १६६६ ॥

यो यथावाचं यथाऽऽगमं न करोति विहितं मिथ्याहृष्टस्त
एवंभूतात्कोऽन्यः स एवाज्ञाविशगधनादि विवर्जयति च,
मिथ्यात्ववशादात्मनः परस्य शङ्कां जनयन्सदनुष्ठानविषया-
मिति गाथार्थः ।

स्याद् यथावादमेव कन्दर्पादिकरणमित्याशङ्क्याह—

कंदप्पाई वाओ, न चेह चरणम्मि सुइ कहं चि ।

ताए अ सेवणं पि हु, तह वायविगहणं चैव ॥१६६७॥

कन्दर्पादिकादौ नवेहागमे चरणे चारित्र्यविषयः श्रयं
कान्तिकर्मिश्चत्सूत्रस्थानं, तत्तस्मादेतत्संवेनं कन्दर्पसंवे-
नमपि तद्वादिगधकं चारित्र्यादधिगधकमेवेति गाथार्थः ।

एवं निश्चयनेनैतदुक्तम्—

किं तु असंखिज्जाहं, मंजमठाणाहं जेण चरणे वि ।

भणियाहं जाहं भैया, तेण न दोमो इहं काइ ॥१६६८॥

किं त्वसंख्येयानि संयमस्थानानि तारतम्यभेदेन येन च-
रणेऽपि-चारित्र्येऽपि भणितान्यागमे जातिभेदात्तज्जातिभेदेन
तेन कारणेन दोषा इह कान्तिकन्दर्पादौ तथाविधसंयम-
स्थानभावाविति गाथार्थः ।

प्रकृतयोजनामाह—

एआणै विसेसणं, तच्चाओ तेण होइ कायवो ।

पुर्वि तु भाविआण वि, पच्छातावाइजोगेणं ॥१६६९॥

एतासां भावनानां विशेषेण तस्यागो भवति तेन कर्त-
व्या विवक्षिताऽनर्शनिना, पूर्वभावनानामपि सर्तानां प-
श्चात्तापादियोगेन भवसंरिणिति गाथार्थः ।

कयमित्थ पसंगेणं, पगयं वोच्छामि सव्वणयसुद्धं ।

भत्तपरिष्साए खलु, विहाणमेसं समासेणं ॥१६७०॥

कृतमत्र प्रसङ्गेन, प्रकृतं वक्ष्यामि । किंभूतं सर्वनय-
विशुद्धम्, किमित्याह-भक्तपरिष्ठायाः खलु विधानंशपं यस्मात्
तं समासन-संक्षेपेणिति गाथार्थः ।

विण्डणअण्णुद्वाराणं, उचिअं संलेखणं च काउण ।

पच्चक्खाइ ओहारं, तिविहं चउव्विहं वाऽपि ॥१६७१॥

विकटनां दस्या तदन्वभ्युत्थानं संयम उचिता संलेखनां
च संहननां कृत्वा प्रत्याख्यात्याहारं गुरुसर्माप त्रिविधं
चतुर्विधं चापि यथासमाधानमिति गाथार्थः ।

उव्वत्तइ परिअत्तइ, सयमंमणावि कारवइ किंचि ।

जत्थऽसमत्थो नवरं, समाहिजणमं अपडिबद्धो ॥१६७२॥

उद्धर्तते परावर्तते स्वयमात्मनैव अन्यथापि कारयति, किं
चित् ध्यातृव्यकरणे यत्रासमर्थो नवरं तत्कारयति, स-
माधिजनकं दयात्मनः अप्रतिबद्धः सन् सर्वत्रेति गाथार्थः ।

भेत्तादी सत्ताइसु, जिणिदवयणेण तह य अच्चत्थं ।

भावेइ तिक्वभावां, परमं संवेगमावाणो ॥१६७३॥

भैरवादीनि भैरवीप्रमादकारुण्यमाध्यस्थानि सत्त्वादिषु स
स्वगुणाधिकस्य मानार्थिन्येषु जिनन्प्रवचनेन हेतुभूतन तथा
चात्यर्थे नितरां भावयति तावभावाः सन् परमं संवेगमा-
पन्नः आतिशयनाद्विस्तारः कर्ण इति गाथार्थः ।

देहसमाधौ यतितव्यमित्याह—

गुहभाणाओ धम्मो, तं देहसमाहिंसंभवं पायं ।

ता धम्माऽपीडाए, देहसमाहिम्मि जइअव्वं ॥१६७४॥

शुभध्यानादुर्मादः धर्मो भवति तच्छुभध्यानं देहसमा-
धिंसंभवं प्रायो बाहुल्येनास्माद्विधानाम् । यत एवं तत्तस्माद्ध-
र्मापीडया हेतुभूतया देहसमाधौ-शरीरसमाधानं यतित-
व्यं-प्रयत्नः कार्य इति गाथार्थः ।

इहरहल्ले यवदुम्मि य, मंघयणे थिरधिईए रहिअस्स ।

देहस्म समाहीए, कतो सुहभाणभावो त्ति ॥१६७५॥

इतरथा छेदवर्तिनि संहनने सर्वजघन्य इत्यर्थः । स्थिर-
धृत्या रहितस्य दुर्बलमनसः देहस्याऽसमाधौ संजाते सति
कुतः शुभध्यानभावो नैवेति गाथार्थः ।

तयभावम्मि अ अमुहा, जायइ लेसा वि तस्स थियमेणं ।

ततो अ परभवम्मि अ, तल्लेसमुं तु उववाओ ॥१६७६॥

तदभावं च-शुभध्यानाभावे च अशुभा जायते लेश्याऽपि
तथाविधात्मपरिणामरूपा तस्य नियमेन देहासमाधिमतः
तत्तद्वाशुभलश्यातः परभवं-जन्मान्तरेऽपि तल्लेश्यासंवे-
वापपातो महाननर्थ इति गाथार्थः ।

तम्हा उ सुहं भाणं, पच्चक्खाणिस्स सव्वजत्तेणं ।

संपाडेअव्वं खलु, गीअन्थेणं सुआणाए ॥१६७७॥

यस्मादेवं तस्मात् शुभमेव ध्याने प्रत्याख्यानिनः सर्वयत्ने
न कवचज्ञानात्संपादयितव्यं खलु नियोगतः गीतार्थेन श्रुत-
ज्ञेन-साधुनेति गाथार्थः ।

सो वि अ अप्पडिबद्धो, दुल्लहलाभस्स विरइभावस्स ।

अप्पट्ठिपडण्णं वि अ, तं तं चिट्ठं करावइ ॥१६७८॥

सोऽपि च प्रत्याख्यानी अप्रतिबद्धः सर्वत्र दुर्लभलाभस्य
दुर्लभप्राप्तः विरतिभावस्य-चारित्र्यस्य अप्रतिपत्तनार्थमेव
चाह्यापरतन्त्रः सन् तां तां चष्टां कारयति कवचादिरूपामिति
गाथार्थः ।

तह वि तथा अदीणो, जिणवरवयणम्मि जायबहुमाणो ।

संसाराउ विरत्तो, जिणेहिं आराहओ भणिओ ॥१६७९॥

तथापि तदा अदीनः सन् भावेन जिनवरवचने जात-
बहुमानः वचनैकनिष्ठः सन् संसाराद्विरक्तः संविन्नो जि-
नैरागधको भणितः परमार्थत इति गाथार्थः ।

अत्रोपपत्तिमाह—

जं सो सया वि पायं, मणेण संविग्गपक्खिओ चैव ।

इअरो उ विरइयणं, न लहइ चरमं वि कालम्मि ॥१६८०॥

यदसावेवांघधः सदापि प्रायः मनसा भावेन संविग्गपा-
क्षिक एवम् इतरस्थसंविग्गपाक्षिकः विरतिरतन्त्र-चारित्र्यं न
लभत न प्राप्नोति चरमकालऽपीति गाथार्थः ।

संविग्गपक्खिओ पुण, असत्थ पयइओ वि काएणं ।

धम्मं चिअ तल्लिच्छो, दहरति त्थि व्व पुरिसम्मि ॥१६८१॥

संविग्गपाक्षिकः पुनः शीतलविहारी अन्यत्र प्रवृत्तोऽपि
कार्यादभागे कायन प्रमादात् धम्म एव तल्लिप्सः तद्ग-
तचित्तः दहरत्तलीवत् पुरुषः । सा यथा कुलजा मोषितमर्थ-

का कच्चिज्जातरागा कादाचिरकस्वल्पकालतत्प्राप्त्या दानादि-
क्रियाप्रवृत्ताऽपि तद्वनचित्ता पापं न युज्यते, स्वल्पं च वा-
नादिक्रियाफलमाप्नोतीत्येवं संविद्यपाक्षिकोऽपि कायमात्रेणा-
समञ्जसप्रवृत्तो भावेन धर्मरक्ता धार्मिक एव मन्तव्य
इति गाथार्थः ।

ततो चिञ्च भावाञ्चो, शिमितभूअम्मि चरमकालम्मि ।

उकरिसविसेसेणं, कोई विरइं पि पावेइ ॥ १६८२ ॥

तत एव भावात्—धर्मविषयात् निमित्तभूते चरमकाले
सति उत्कर्षविशेषेण शुभभावस्य कश्चिद्विरतिमपि प्राप्नोति
धन्य इति गाथार्थः ।

युक्तियुक्तमेतत्—

जो पुण किलिडुचित्तो, शिरवन्खोऽणत्थदंडपडिबद्धो ।

लिंगोवधायकारी, ए लहइ सो चरमकाले वि॥१६८३॥

यः पुनः क्लिष्टचित्तः सत्यनिरपेक्षः सर्वत्रानर्थवृद्धप्रतिबद्धः
तथा लिङ्गापघातकारी तेन तेन प्रकारेण न लभते स वि-
रतिरन्ते चरमकालेऽपीति गाथार्थः ।

चोएइ कहं समणो, किलिडुचित्ताइदोमवं होइ ।

गुरुकम्मपरिणइओ, पायं तह दव्वसमणो अ॥१६८४॥

चोदयति चोदकः, कथं श्रमणः संक्लिष्टचित्तादिदोषवान्
भवतीति, उत्तरमत्र—गुरुकर्मपरिणतमभवति प्रायस्तथा
बाहुल्येन द्रव्यश्रमणश्चेति गाथार्थः ।

एतदेव समर्थयते—

गुरुकम्मओ पमाओ, सो खलु पावो जओ तओऽणोगे ।

चोहमपुव्वधरा वि हु, अणंतकाए परिवसंति॥१६८५॥

गुरुकर्मणः सकाशान्प्रमादो भवति, स खलु पापोऽतिरौ-
द्रः यस्ततः प्रमादादेनैकं चतुर्दशपूर्वधरा अपि तिष्ठन्त्वन्ये
अनन्तकाये परिवसन्ति वनस्पतारिवति गाथार्थः ।

किञ्च—

दुक्खं लब्भइ नाणं, नाणं लद्धुण भावणा दुक्खं ।

भाविअमई वि जीवो, विमएसु विरजई दुक्खं ॥१६८६॥

दुःखं लभ्यते-कृच्छ्रेण-प्राप्यते ज्ञानं—यथास्थितपदार्था-
वसायितथा ज्ञानं लब्ध्वा-प्राप्य भावना एवमेवैतदित्येवं-
रूपा दुःखं भवति । भावितमतिरपि जीवः कथंचित् कर्म-
परिणतिवशात् विषयेभ्यः शब्दादिभ्यो विरज्यते अप-
रिचृन्निरूपणं दुःखं तत्प्रवृत्तेः सान्नीभूतत्वादिति गाथार्थः ।

एवं गुरुकर्मपरिणतः क्लिष्टचित्तादिभावां विरुद्धः, द्रव्य-
श्रमणमाह—

अञ्जे उ पढमगं चिञ्च, चरित्तमोहकव्वओवसमहीणा ।

पव्वइआ ए लहंती, पच्छा वि चरित्तपरिणामं ॥१६८७॥

अन्ये तु प्रथममेव-आदित आगम्य चारित्रमाहस्योपशम-
हीनाश्चारित्रमन्तरेणैव प्रव्रजिताः द्रव्यत एवभूताः
सन्तो न लभन्ते पश्चादपि तत्रैव तिष्ठन्नाश्चारित्रपरिणामं
प्रव्रज्यास्तिवचरूपमिति गाथार्थः ।

एतदेवाह—

मिच्छादिद्वीओ वि हु, केई इह होति दव्वलिगधरा ।

ता तंमिं कह ए हुंती, किलिडुचित्ताइओ दोसा॥१६८८॥

मिथ्याहृद्योऽपि अपिशब्दाद्भव्या अपि केचनेह लोके
शान्तेन वा भवन्ति द्रव्यलिङ्गधारिणो विद्वद्भक्तप्रायाः, तत्त-
स्मात्तेषामेवभूतानां कथं न भवन्ति ?, भवन्त्येव क्लिष्टचि-
त्तादयो दोषाः प्रागुपन्यस्ता इति गाथार्थः ।

तत्रैव प्रक्रमं विधिशेषमाह—

एत्थ य आहारो खलु, उवलक्खणमेव होइ गायव्वो ।

बोसिरइ तओ सव्वं, उवउत्ता भावसल्लं पि ॥१६८९॥

अत्र चानशनाधिकारं आहारः खलु परित्यागमधिकृत्यो-
पलक्षणमेव भवति ज्ञातव्यः शेषस्यापि वस्तुनः । तथा चाह-
व्युत्सृजति—परित्यजत्यसावनशनी सर्व्वम्, उपयुक्तः सन्
भावशल्यमपि सूक्ष्ममिध्यात्वादीनीति गाथार्थः ।

किं बहुना—

अमं पिव अप्पाणं, संवेगाइसयाउ चरमकाले ।

मसइ विसुद्धभावो, जो सो आराहओ भणिओ॥१६९०॥

अन्यमिवात्मानं प्राक्कनादात्मनः संवेगातिशयात् संवेगा-
तिशयेन चरमकाले प्राणप्रयाणकाले मन्यते शुद्धभावः सन्
सर्वाऽसर्वाभनिवेशस्यागेन यः स आराधको भणितस्तीर्थ-
करणधरैरिति गाथार्थः ।

अयमेव विशिष्यते—

सव्वत्थापडिबद्धो, मज्झत्थो जीविए अ मरणे अ ।

चरणपरिणामजुत्तो, जो सो आराहओ भणिओ॥१६९१॥

सर्वत्राप्रतिबद्धः इहलोकं परलोकं च, तथा मध्यस्थो जीविते
मरणे च; न मरणमभिलषति नापि जीवितमित्यर्थः, चरण-
परिणामयुक्तो न तद्विकलः, य एवभूतः स आराधको भणि-
तस्तीर्थकरणधरैरिति गाथार्थः ।

अस्यैव फलमाह—

सो तप्पभावओ चिञ्च, खविउं तं पुव्वदुक्खं कम्मं ।

जायइ विसुद्धजम्मा, जोग्गो अ पुणो वि चरणस्स ॥१६९२॥

स एवभूतस्तत्प्रभावत एव—चारित्रपरिणामप्रभावादेव
क्षपयित्वाऽभावमापाद्य तत्पूर्वदुष्कृतं कर्म शीतलविहारजं
जायते विशुद्धजन्मा—जात्यादिदोषपरहितः योऽयञ्च पुनरपि
तज्जन्मापत्तया चरणस्येति गाथार्थः ।

त्रिविधको भवतीति तद्विशेषमभिधानुमाह—

एसो अ होइ तिविहो, उकोसो मज्झमो जहणो य ।

लेसादरेण फुडं, वोच्छामि विसेममंएसिं ॥ १६९३ ॥

एव चाराधको भवति त्रिविधः । त्रैविध्यमेवाह—उत्कृष्टो,
मध्यमो, जघन्यश्च । भावसांपक्षं चोत्कृष्टत्वादि यत एवमतो
लेश्याद्वारेण-लेश्याङ्गाकर्णेन स्फुटं-प्रकटं वक्ष्यामि विशेष-
मेतेषामुत्कृष्टादिभेदानामिति गाथार्थः ।

तत्र—

सुकाए लेसाण, उकोसगमसंगं परिणमित्ता ।

जो मरइ सो हु शियमा, उकोसाराहओ होइ ॥१६६४॥

शुक्लाया लेख्यायाः सर्वोत्तमाया उक्तप्रमंशकं विशुद्धं परिणम्य-तद्भायमासाद्य यो भ्रियते काश्चित्सर्वः स नियमा-देवात्कृष्टाऽऽराधको भवति स्वरूपभवप्रश्न इति गाथार्थः ।

मध्यमाऽऽराधकमाह—

जे सेसा सुकाए, अंसा जे आवि पम्हलेसाए ।

ते पुण जो सो भणिओ, मज्झिमओ वीयरगेहिं ॥१६६५॥

ये शेषा उक्तप्रमं विहाय शुक्लायाः अंशाः—भेदाः, ये चापि पञ्चलेश्यायाः, सामान्येन तान् पुनर्विपरिणम्य यो भ्रियते स मध्यमो भणितो मध्यमाराधको वीतरागैर्जितैरिति गाथार्थः ।

जघन्यमाराधकमाह—

तेओ लेसाए जे, अंसा अह नेओ जे परिणमिता ।

मरइ तओ वि हु शेयो, जहम्पगाराहओ इत्थ ॥१६६६॥

तेजालेश्यायाः ये अंशाः—प्रधानाः, अथवा तान् यः परिणम्या-ऽशकान् काश्चित् भ्रियतेऽसावप्येवंभूतो ज्ञेयः, किंभूत इ-त्याह—जघन्याराधकोऽत्र प्रवचन इति गाथार्थः ।

अस्यैव सुसंस्कृतभोजनलक्षणकल्पविशेषमाह—

एसो पुण सम्मत्ताऽऽ-हसंगओ चेव होइ विपंओ ।

ण उ लेस्सामित्तेणं, तं जमभव्वाण वि सुगणं ॥१६६७॥

एष पुनलेश्याया द्वारोक्काराधकः सम्यक्त्वादिसंगत एव-सम्यक्त्वज्ञानतद्भावस्थायिचरणयुक्त एव भवति विज्ञेय आराधको न तु लेश्यामात्रेण केवलेन आराधकः । कुत इ-त्याह—‘तत्’-लेश्यामात्रं ‘यत्’ यस्मात् कारणात् अभव्या-नामपि सुगणं भवति, यल्लेश्याश्च भ्रियन्ते तल्लेश्या एया-त्पद्यन्ते इति गाथार्थः ।

आराधकगुणमाह—

आराहगो अ जीवो, ततो खविऊण दुकडं कम्मं ।

जायइ विसुद्धजम्मा, जोग्गो वि पुणो वि चरणस्स ॥१६६८॥

आराधकश्च जीवः तत आराधकत्वात् क्षपयित्वा दुकटं कर्म प्रमादजं ज्ञानावरणार्थं जन्मादिकुलाद्यपेक्षया योग्यस्य पुनरपि चरणस्य तद्भावभाविन इति गाथार्थः ।

आराधनाया एव प्रधानफलमाह—

आगहिऊण एवं, सत्तट्ठभवाण मारओ चेव ।

तेल्लुकमत्थअत्थो, गच्छइ सिद्धिं शिआंगेणं ॥१६६९॥

आराध्यैवमुक्तप्रकारं, किमित्याह—सप्ताष्टभवेभ्यः सप्ता-ष्टजन्मभ्यः आगत एव त्रिषु वा चतुषु वा जन्मसु, किमि-त्याह—त्रैलोक्यमस्तकम्भः—सकललोकचूडामणिभूतो ग-च्छति सिद्धि-मुक्तिं नियोगेनावश्यं तयाति गाथार्थः ।

तत्र च गतः सन्—

सव्वणु सव्वदरिसी, निरुवमसुहसंगओ य सो तत्थ ।

जम्माइदोसरहिओ, चिट्ठइ भयवं सयाकालं ॥१७००॥

सर्वज्ञः सर्वदर्शी नाचेतना गगनकल्पः तथा निरुपम-सुखसंगतश्च सकलव्यावाधानिवृत्तः स आराधको मुक्तः तत्र

मिद्धो जन्मादिवोषरहितः—जन्मजगमरणाद्विरहितः संस्ति-ष्ठति भगवान् सदाकालं—सर्वकालमेव नन्वभावी भवति यथा-ऽऽहुरन्ये—‘प्रविध्यातदीपकलोपमो मोक्षः’ इति गाथार्थः । पं० व० ४ द्वार । आव० । ध० । (‘पञ्जुसवणा’ शब्दं वर्षासु सं-लेखनाविधिः)

संलेहणाभूसिय—संलेखनाभूषित—त्रि० । संलेखना-शरीरस्य तपसा कृशीकरणं तथा वा ‘भूसिय’ स्ति जुष्टाः संविता ये ते तथा । संलेखनाख्यतपःकारिषु, ओघ० ।

संलेहणाभूसणाभु(भू)सिय—संलेखनाजोषणा(भूषित)जुष्ट-त्रि० । संलेखनायां—कपायशरीरकृषीकरणे या जोषणा—प्रीतिः सेवा वा जुषी प्रीतिसंवनयोरिति ध्वननात्, तथा तां वा ये जुष्टाः संवितास्ते तथा ‘भूसिय’ स्ति भूषिताः क्षीणा ये ते तथा । संलेखनातपःकारिषु, भ० ३ श० ७ उ० । औ० ।

संलेहणासुय—संलेखनाश्रुत—न० । यत्र संलेखनायां श्रु-तं प्रतिपाद्यते तत् संलेखनाश्रुतम् । उक्तलक्षणसंलेखना-प्रतिषेधे उत्कालिकश्रुतविशेषे, पा० ।

संलोग—संलोक—पुं० । संलोक्यत इति संलोकः । चतुर्दशरज्ज्वा-त्मके लोकं, आव० २ अ० । (लोकस्य ध्रुवाध्रुवत्वविचारः ‘भूगोल’ शब्दं पञ्चमभागे १६०१ पृष्ठे गतः ।) (लोके गो-लानामसंख्ययत्वविचारः ‘लोक’ शब्दं षष्ठभागे ७०६ पृष्ठे गतः ।) प्रकाशे, आचा० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । संदर्शने, आचा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० ।

संवग्ग—संवर्ग—पुं० । संवर्ग्यते इति संवर्गः । गुणिते, व्य० ६ उ० । गुणं, नि० चू० १ उ० ।

संवच्छर—संवत्सर—पुं० । “हस्यात् थ्य-श्च-त्स-प्सामनिश्चले” । ॥२॥२॥ अनेनात्र हस्यात्परस्य त्सस्य छकारः । प्रा० । द्वाद-शमासात्मके वर्षे, आ० म० १ अ० पञ्चा० । “दा अयणा संवच्छ-रां” ज० २ वक्ष० । कर्म० । भ० । ज्यो० । अयनद्वयेन संवत्सरः । तं० । अनु० । आ० म० । विशेष० । अनु० । स्था० ।

ता कति णं भंते ! संवच्छरे आहिताति वदेआ ? , ता पंच संवच्छरा आहितेति वदेआ, तं जहा—नक्षत्रसंवच्छरे, जुगमंवच्छरे, पमाणसंवच्छरे, लक्ष्मणसंवच्छरे, सणिच्छ-रसंवच्छरे । (सू० ५४)

‘ता कइ ण’ मित्यादि, ता इति पूर्ववत्, कति—किसङ्ख्यायाः णमिति याक्यालङ्कारं, संवत्सरा आख्याता इति वदन् ? , भगवानाह—‘ता’ इत्यादि, ता इति प्राग्वत्, पञ्च संवत्सरा आख्याता इति वदन्, तद्यथा—नक्षत्रसंवत्सरमित्यादि, तत्र यावता कालेनाष्टाविंशत्याऽपि नक्षत्रैः सह क्रमेण योगपरिस-र्माप्तत्वाच्च कालविशेषो द्वादशभिर्गुणितो नक्षत्रसंवत्स-रः, उक्तं च—“नक्षत्रचक्रजोगो बारसगुणिओ य नक्षत्तो” अत्र पुनरेकानितनक्षत्रपर्याययोग एको नक्षत्रमासः, स च स-मविंशतिरहोरात्रा एकविंशतिश्च सप्तषष्ठिभागा अहोरात्र-स्य, एष गार्शियदा द्वादशभिर्गुण्यते तदा त्रीण्यहोरात्रश-

तानि सप्तविंशत्यधिकानि एकपञ्चाशच्च सप्तपष्टिभागा अ-
होरात्रस्य, एतावत्प्रमाणं नक्षत्रसंवत्सरः । युगं पञ्चवर्षा-
त्मकं तत्पूरकः संवत्सरो युगसंवत्सरः । युगस्य प्रमाणहे-
तुः संवत्सरः प्रमाणसंवत्सरः । लक्षणेन यथावस्थितेनोप-
पेतः संवत्सरो लक्षणसंवत्सरः । शनैश्चरनिष्पादितः संवत्स-
रः शनैश्चरसंवत्सरः । शनैश्चरसंभवः । सू० प्र० १० पादु० ।
नक्षत्रसंवत्सरो ' एकलक्षणसंवत्सर ' शब्दे चतुर्थभागे १७६२
पृष्ठ उक्तः ।) (युगसंवत्सरः ' युग ' शब्दे चतुर्थभागे
१५६७ पृष्ठ उक्तः ।) (प्रमाणसंवत्सरः ' प्रमाणसंवत्सर ' शब्दे
पञ्चमभागे ४७६ पृष्ठे उक्तः ।) । लक्षणसंवत्सरः ' ल-
क्षणसंवत्सर ' शब्दे षष्ठभागे उक्तः ।)

प्रमाणसंवत्सरऽत्र विशेषमाह—

ता प्रमाणसंवत्सरे पंचविधे पण्यते, तं जहा—नक्खत्ते चंदे
उह् आइचे अभिवट्टिए । (सू० ५७)

'प्रमाणे' त्यादि, प्रमाणसंवत्सरः पञ्चविधः प्रकृतः, तद्यथा—
नक्षत्रसंवत्सरः ऋतुसंवत्सरश्चन्द्रसंवत्सरः आदित्यसंवत्स-
रऽभिर्वर्द्धितसंवत्सरश्च । तत्र नक्षत्रचन्द्राभिर्वर्द्धितसंवत्स-
राणां स्वरूपं प्रागेवाहमिदानीं ऋतुसंवत्सरादित्यसंव-
त्सरायाः स्वरूपमुच्यते—तत्र द्वे घाटके एको मुहूर्त्तस्त्रि-
शन्मुहूर्त्ता अहोरात्रः, पञ्चदश परिपूर्णा अहोरात्राः पक्षः, द्वौ
पक्षौ मासौ, द्वादश मासाः संवत्सरो, यस्मिंश्च संवत्सरे त्रीणि
शतानि षष्ठ्यधिकानि परिपूर्णान्यहोरात्राणां, भवति एष
ऋतुसंवत्सरः । ऋतवो लोकप्रसिद्धाः वसन्तादयः तत्प्र-
धानः संवत्सरः ऋतुसंवत्सरः । अस्य चापरमपि नामद्वय-
मस्ति, तद्यथा—कर्मसंवत्सरः, सवनसंवत्सरः । तत्र कर्म-
लौकिका व्यवहारस्तत्प्रधानः संवत्सरः कर्मसंवत्सरः,
लौका हि प्रायः सर्वोऽप्यननैव संवत्सरेण व्यवहरति । तथा
चैतद्गतमासमधिकृत्यान्यत्रोक्तम्—“कम्मो निरसयाप, मा-
सो व्यवहारकारणो लोप । सेसाओ संसयाप, व्यवहारे दु-
क्करो धिनुं ॥१॥” तथा सवनं—कर्मसु प्रेरणं ' पू ' प्रेरणे
इति वचनात्, तत्प्रधानः संवत्सरः सवनसंवत्सर इत्यप्यस्य
नाम, तथा चोक्तम्—

“वे नालिया मुहुत्तां, सट्टी उण नालिया अहोरत्तां ।

एकरस अहोरत्ता, पक्खा तीसं दिणा मासां ॥ १ ॥

संवत्सरो उ बारस, मासा पक्खा यं ते चउव्वीसं ।

निंखव सया सट्टी, हवति राहियारुं तु ॥ २ ॥

एसो उ कम्मो भल्लिआ, निअमा संवत्सरस्स कम्मस्स ।

कम्मो त्ति सायणो त्ति य, उउह त्ति य तस्स नामाणि ॥३॥”

तथा यावता कालेन षडपि प्रावृडादयः ऋतवः परिपूर्णाः प्रा-
वृत्ता भवन्ति तावान् कालविंशष आदित्यसंवत्सरः । उक्तं च—
“क्षुप्पि उऊ वरियट्टा, एसो संवत्सरो उ आइचो” तत्र यद्य-
पि लोके षष्ठ्यहोरात्रप्रमाणः प्रावृडादिक ऋतुः प्रसिद्धः
तथापि परमार्थतः स एकषष्ठ्यहोरात्रप्रमाणो वेदितव्यः,
तथैवाक्षरकालमध्यभिचारदर्शनात्, अत एव चास्मिन्
संवत्सरे त्रीणि शतानि षट्षष्ठ्यधिकानि रात्रिन्दवानां
द्वादशभिश्च मासैः संवत्सरं भवति, तथा चान्यत्रापि
पञ्चस्यपि संवत्सरेषु यथोक्तमेव रात्रिन्दवानां परि-
माणमुक्तम्—

“ तिस्सि अहोरत्तसया, छावट्टा भक्खगे हवइ चासो ।

तिस्सि सया पुण सट्टी, कम्मो संवत्सरो होइ ॥ १ ॥

तिस्सि अहोरत्तसया, चउपक्खा नियमसो हवइ चंदो ।

भागो य बारसेव य, बावट्टिकएण छेएण ॥ २ ॥

तिस्सि अहोरत्तसया, सत्तावीसा य होति भक्खत्ता ।

एक्कावक्ख भागा, सत्तट्टिकएण छेएण ॥ ३ ॥

तिस्सि अहोरत्तसया, तेसीई चव होइ अभिवट्टी ।

चोयालीसं भागा, बावट्टिकएण छेएण ॥ ४ ॥ ”

एतावत्तस्मादपि गाथाः सुगमाः । इदं च प्रतिसंवत्सरं रात्रि-
न्दिषपरिमाणमप्युच्यते परमिह प्रस्तावादुक्तम् । सम्प्र-
ति विनयेजनानुग्रहाय संवत्सरसंख्यातो माससंख्या प्रदर्श्य-
ते—तत्र सूर्यसंवत्सरस्य परिमाणं—त्रीणि शतानि षट्षष्ठ्य-
धिकानि रात्रिन्दवानां द्वादशभिश्च मासैः संवत्सरस्तत्र
त्रयाणां शतानां षट्षष्ठ्यधिकानां द्वादशभिर्भागो ह्रियते,
लब्धाः त्रिशत् ३०, शेषाणि तिष्ठन्ति षट् ६, ते अर्धे क्रि-
यन्ते, जाता द्वादश, ततो लब्धमेकं दिवसस्यार्द्धमेतावत्प-
रिमाणः सूर्यमासः, तथा कर्मसंवत्सरस्य परिमाणं—त्रीणि
शतानि षष्ठ्यधिकानि रात्रिन्दवानां तेषां द्वादशभिर्भागो
हृतं लब्धास्त्रिंशद्द्वहोरात्रा एतावत्कर्ममासपरिमाणम्, तथा
चन्द्रसंवत्सरस्य परिमाणं त्रीण्यहोरात्रशतानि चतुष्पञ्चा-
शदधिकानि द्वादश च द्वार्पाष्टभागा अहोरात्रस्य, तत्र
त्रयाणां शतानां चतुष्पञ्चाशदधिकानां द्वादशभिर्भागो हृतं
लब्धा एकान्त्रिंशद्द्वहोरात्राः, शेषाः तिष्ठन्ति षट् अहोरात्राः,
ते द्वार्पाष्टभागकरणार्थं द्वापष्टया गृह्यन्ते, जातानि त्रीणि
शतानि द्विसप्तत्यधिकानि ३७२, येऽपि द्वादश द्वार्पाष्टभागा
उपरितनास्तेऽपि तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि च-
तुरशीत्यधिकानि, तेषां द्वादशभिर्भागो हृतं लब्धा द्वात्रिंशत्
द्वार्पाष्टभागाः, एतावच्चन्द्रमासपरिमाणम् । तथा नक्षत्रसंव-
त्सरस्य परिमाणं—त्रीणि शतानि सप्तविंशत्यधिकानि रात्रि-
न्दवानामेकस्य च रात्रिन्द्वयस्य एकपञ्चाशत्सप्तवर्षाष्टभागाः ।
तत्र त्रयाणां शतानां सप्तविंशत्याधिकानां द्वादशभिर्भागो
ह्रियते, लब्धाः सप्तविंशतिरहोरात्राः, शेषास्त्यस्तिष्ठन्ति,
ततस्तेऽपि सप्तपष्टिभागकरणार्थं सप्तषष्टया गृह्यन्ते,
जाते द्वे शते एकोत्सरे २०१, येऽपि च उपरितना एकप-
ञ्चाशत्सप्तवर्षाष्टभागास्तेऽपि तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते
द्विपञ्चाशदधिकं २५२, तेषां द्वादशभिर्भागो हृतं लब्धा
एकविंशतिः सप्तपष्टिभागाः, एतावन्नक्षत्रमासपरिमाणम् ।
तथा अभिवर्द्धितसंवत्सरस्य परिमाणं—त्रीणि रात्रिन्दि-
वशताति त्र्यशीत्यधिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च, द्वार्पाष्टभा-
गा रात्रिन्द्वयस्य, तत्र त्रयाणां शतानां त्र्यशीत्यधिकानां
द्वादशभिर्भागो ह्रियते, लब्धा एकत्रिंशद्द्वहोरात्राः शेषा-
स्तिष्ठन्त्यहोरात्रा एकादश, ते च चतुर्विंशत्युत्तरशतभा-
गकरणार्थं चतुर्विंशत्युत्तरशतेन १२४ गृह्यन्ते, जातानि
त्रयोदश शतानि चतुःषष्ट्यधिकानि १३६४, येऽपि चाप-
रितनाश्चतुश्चत्वारिंशद्द्वार्पाष्टभागास्तेऽपि चतुर्विंशत्युत्तर-
शतभागकरणार्थं द्वाभ्यां गृह्यन्ते, जाता अष्टाशीतिः ।
साऽनन्तरराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि चतुर्दश शतानि द्वि-
पञ्चाशदधिकानि १४५२, तेषां द्वादशभिर्भागो ह्रियते, लब्ध-

संवच्छुर

मेकविंशत्युत्तरं शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानाम्, एतावद-
भिवर्द्धितमासपरिमाणम्, तथा चाक्रम-

“ आइच्छो खलु मासा, तीसं अङ्गं च सावणो तीसं ।

चंदो एगुणतीस, विगाट्टिभागा य वर्त्तासं ॥ १ ॥

नक्खलो खलु मासा, सत्तावीसं भवे अहोरात्ता ।

असा य एकवीसा, सत्ताट्टिकएण छुएण ॥ २ ॥

अभिवर्द्धिओ य मासा, एकतीसं भवे अहोरात्ता ।

भागसयमगवीसं, चउवीससएण छुएण ॥ ३ ॥ ”

सम्प्रति एतरेव पञ्चभिः संवत्सरैः प्रागुक्तस्वरूपं युगं पञ्च-
संवत्सरात्मकं मासानधिकृत्य प्रमीयते । तत्र युगं प्रागुदित-
स्वरूपं यदि सूर्यमासैर्विभज्यते ततः षष्टिः सूर्यमासा युगं भव-
ति, तथाहि—सूर्यमासं सार्द्धांश्चिदहोरात्रा युगं चाहोरात्रा-
णामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि भवन्ति । कथमेतदवसी-
यते इति चेत्, उच्यते—इह युगे त्रयश्चन्द्रसंवत्सरा द्वौ चाभि-
वर्द्धितसंवत्सरा, एकैकस्मिन् चन्द्रसंवत्सरे अहोरात्राणां त्री-
णि शतानि चतुष्षाशदधिकानि भवन्ति, द्वादश च द्वाप-
ष्टिभागा अहोरात्रस्य ३४४ ॥ तत एतत् त्रिभिर्गुणयते,
जातान्यहोरात्राणां दश शतानि द्वापष्ट्याधिकानि १०६२
षट्त्रिंशच्च द्वापष्टिभागा अहोरात्रस्य ११ : अभिवर्द्धितसंव-
त्सरे च एकैकस्मिन् अहोरात्राणां त्रीणि शतानि व्यशीत्य-
धिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्वापष्टिभागा अहोरात्रस्य,
(तत एतद् द्वाभ्यां गुणयते जातानि सप्तपष्ट्याधिकानि सप्त-
शतान्यहोरात्राणां षड्विंशतिश्च द्विपष्टिभागा अहोरात्रस्य त-
देवं चन्द्रसंवत्सराभिवर्द्धितसंवत्सराद्व्याहोरात्रमीलने
त्रिंशदधिकान्यहोरात्राणामष्टादश शतानि, सूर्यमासस्य
च पूर्वोक्तगत्या सार्द्धांश्चिदहोरात्रमानं तति तेन भागे
कृते स्पष्टमेव पष्टेर्लाभः । तथाहि—अष्टादशशत्यांश्चिदधि-
काया अर्धैकगणाय द्वाभ्यां गुणने पष्ट्याधिका पद-
त्रिंशच्छ्रुती त्रिंशत्तुष्ट्याधिकगणाय द्वाभ्यां गुणने षष्टिः एक
प्रक्षेप एकषष्टिस्तेन पूर्वोक्तगणः भागे कृते लभ्यते षष्टिः,
तथा च युगमध्ये सूर्यमासाः षष्टिर्गति स्थितम् । सावनस्य
तु मासा एकषष्टिः, त्रिंशद्द्विमानत्वाद् तस्य त्रिंशदधिकाया
अष्टादशशत्यांश्चिदशता भागे एकपष्टेर्लाभात् । चन्द्रमासा
द्विपष्टिर्गते एकान्विशत्या अहोरात्रैर्कान्विशता द्विपष्टि-
भागैरधिकमासः, युगदिनानां तैर्भागे च द्वापष्टेर्लाभात्,
कथम् ? त्रिंशदधिकाया अष्टादशशत्या द्विपष्टिभागकरणार्थं
गुणकारं एकं लक्षं त्रयोदश सहस्राणि पष्ट्याधिकमेक
शतम् ११३१६६, चन्द्रमासस्यापि भागकरणाय द्विपष्ट्या ए-
कान्विशतिं गुणितं प्रक्षेपे च द्वात्रिंशति त्रिंशदधिका-
या अष्टादशशत्या भावः, तथा भक्ते पूर्वोक्तगणो द्वापष्टेर्भा-
वात् चन्द्रमासा द्विपष्टिर्गति । नक्षत्रमासाः सप्तषष्टिः,
कथामिति चेत्, नक्षत्रमासस्तावत् सप्तविंशत्या आहोरा-
त्रैरेकविंशत्या च सप्तषष्टिभागे,) तत्र सप्तविंशतिरहोरा-
त्रा, सप्तषष्टिभागकरणार्थं सप्तपष्ट्या गुणयन्ते, जातान्यष्टा-
दश शतानि त्रयोत्तराणि १८०६, तत उपरितना एकविंश-
तिः सप्तषष्टिभागास्तत्र प्रक्षेपयन्ते, जातान्यष्टादश शतानि
त्रिंशदधिकानि १८३०, युगस्यापि सम्बन्धितस्त्रिंशदधिका-
ष्टादशशतप्रमाणा अहोरात्रा, सप्तपष्ट्या गुणयन्ते, जात ए-

को लक्षः द्वाविंशतिः सहस्राणि पद शतानि दशोत्तराणि
१८२६१०, एतेषामष्टादशशतैस्त्रिंशदधिकैर्नक्षत्रमाससत्कसप्त-
षष्टिभागरूपैर्भागो द्वियते लब्धाः सप्तषष्टिर्भागाः ६७ । तथा
यदि युगमभिवर्द्धितमासैः परिभज्यते तदा अभिवर्द्धितमासा
युगे भवन्ति सप्तपञ्चाशत् सप्त रात्रिन्दवानि एकादश मु-
हूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य द्वापष्टिभागास्तुष्ट्याविंशतिः, तथा-
हि—अभिवर्द्धितमासपरिमाणमेकत्रिंशद्दहोरात्रा एकविंशत्यु-
त्तर शतं चतुर्विंशत्यधिकशतभागानामहोरात्रस्य, तत एक-
त्रिंशद्दहोरात्राश्चतुर्विंशत्युत्तरशतभागकरणार्थं चतुर्विंशत्युत्त-
रेण शतं गुणयन्ते जातान्यष्टाविंशच्छतानि चतुश्चत्वारिंशद-
धिकानि ३८४४, तत उपरितनमेकविंशत्युत्तरं शतं भागानां
तत्र प्रक्षेपयन्ते, जातान्येकान्विशत्याश्चत्वारिंशच्छतानि पञ्चपष्ट्याधि-
कानि ३८६५, यानि च युगे अहोरात्राणामष्टादश शतानि त्रिंश-
दधिकानि १८३० तानि चतुर्विंशत्युत्तरं शतं गुणयन्ते,
जाते द्वे लक्षे पडविंशतिः सहस्राणि नव शतानि विंशत्य-
धिकानि २०६१२०, तत एतेषामेकान्विशत्याश्चत्वारिंशच्छतैः पञ्च-
पष्ट्याधिकैर्गभिवर्द्धितमाससत्कचतुर्विंशत्युत्तरशतभागरूपै-
र्भागो द्वियते, लब्धाः सप्तपञ्चाशन्मासाः शेषाणि तिष्ठ-
न्ति नव शतानि पञ्चदशान्तराणि ६१५, तेषामहोरा-
त्रान्यनाय चतुर्विंशत्यधिकेन शतं भागो द्वियते, ल-
ब्धानं सप्त रात्रिन्दवानि, शेषास्तिष्ठन्ति चतुर्विंशत्युत्तर-
शतभागाः सप्तचत्वारिंशत्, तत्र चतुर्भिर्भागैरेकस्य च
भागस्य चतुर्भिस्त्रिंशद्भागैर्महूर्तो भवति, तथाहि—
एकस्मिन्नहोरात्रे त्रिंशन्मुहूर्ता अहोरात्रे च चतुर्विंशत्यु-
त्तरं शतं भागानां कल्पितमास्त, ततस्तस्य चतुर्विंश-
त्युत्तरशतस्य त्रिंशता भागे द्वे लब्धाश्चत्वारो भागाः
एकस्य च भागस्य सत्काश्चत्वारिंशद्भागस्तत्र प-
ञ्चचत्वारिंशद्भागैरेकस्य च भागस्य सत्काश्चतुर्दशभिस्त्रि-
ंशद्भागैरेकादश मुहूर्ता लब्धा, शेषास्तिष्ठन्त्येका भागः, ए-
कस्य च भागस्य सत्काः षोडश त्रिंशद्भागाः । किमुक्तं
भवति?—पदचत्वारिंशत्त्रिंशद्भागा एकस्य भागस्य सत्काः
शेषास्तिष्ठन्ति, ते च किल मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्युत्तरश-
तभागरूपास्ततः पदचत्वारिंशत्चतुर्विंशत्युत्तरशतस्य च
द्विकेनापचत्तना क्रियते, लब्धा मुहूर्तस्य द्वापष्टिभागास्त-
योर्विशतिः । उक्तं चैतदन्यत्रापि—

“तथ पडिमिजमाणे, पंचाहि माणेहि” सव्वगणिणहि ।

मासेहि विभज्जेता, जइ मासा होति ते वाच्छं ॥ १॥ ”

अत्र ‘तथे’ ति तत्र, ‘पंचहि माणेहि’ ति-
पञ्चभिर्मानैः—मानसंवत्सरैः प्रमाणसंवत्सरैरादित्यचन्द्रादि-
भिरित्यर्थः, पूर्वगणितैः—प्राक्प्रातर्भख्यातस्वरूपैः प्रातिमीय-
मानं प्रातिगण्यमाने मासैः—सूर्यादिमासैः शेषं सुगमम् ।
“ आइच्छेण उ सट्ठी, मासा उउणो उ होति एगट्ठी ।
चंदेण उ बावट्ठी, सत्तट्ठी होति नक्खले ॥ १ ॥ सत्तावणं
मासा, सत्त य राईदियाई अभिवद्ध । इक्कारस य मुहुत्ता,
विगाट्टिभागा य तवीस ॥ २ ॥ ” सू० प्र० १० पाहु० ।

यथा ‘संवत्सराणामादिवर्द्धय इति, ततस्तद्विषयं प्र-
श्नसूत्रमाह—

ता कहं ते संवच्छुराणामादी आहितेति वदेजा ?, तथ

खलु इमं पंच संवच्छुरं पण्यता, तंजहा-चंदे, चन्दे, अभिव-
वृद्धिते, चंदे, अभिवृद्धिते । ता एतेसि गं पंचएहं संवच्छुराणं
पढमस्स चंदस्स संवच्छुरस्स के आदी आहितेति वदेजा ? ,
ता जेणं पंचमस्स अभिवृद्धितसंवच्छुरस्स पञ्जवमाणं से गं
पढमस्स चंदस्स संवच्छुरस्स आदी अणंतरपुरक्खंडे समए,
तीमे गं किं पञ्जवमिते आहितेति वदेजा ? , ता जेणं दो-
च्चस्स आदी चंदमंवच्छुरस्स से गं पढवस्स चंदसंवच्छुर
पञ्जवमाणे अणंतरपच्छाकडे समये । तं समयं च गं चंदे
केणं गक्खत्तेणं जोएति ? , ता उत्तराहिं आमाढाहिं, उत्तराणं
आमाढाणं छदुवीसं मुहुत्ता छदुवीसं च बावट्टिभागा मुहु-
तस्स बावट्टिभागं च सत्तट्ठिधा छित्ता चउत्थस्स चुण्णि-
या भागा सेमा, तं समयं च गं सूरं केणं गक्खत्तेणं जो-
एति ? , ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स सोलस मुहुत्ता
अट्ट य बावट्टिभागा मुहुत्तस्स बावट्टिभागं च सत्तट्ठिहा
छेत्ता बीमं चुण्णिण्या भागा सेमा । ता एणमि गं पंच-
एहं संवच्छुराणं दोच्चस्स गं चंदमंवच्छुरस्स के आदी
आहितेति वदेजा ? , ता जे गं पढमस्स चंदमंव-
च्छुरस्स पञ्जवमाणे मे गं दोच्चस्स गं चंदमंवच्छुरस्स
आदी अणंतरपुरक्खंडे समये, ता से गं किं पञ्जवमिते
आहितेति वदेजा ? , ता जे गं तच्चस्स अभिवृद्धियसं-
वच्छुरस्स आदी मे गं दोच्चस्स संवच्छुरस्स पञ्जवमाणे
अणंतरपच्छाकडे समये । तं समयं च गं चंदे केणं ग-
क्खत्तेणं जोएति ? , ता पुव्वाहिं आमाढाहिं, पुव्वाणं
आमाढाणं सत्त मुहुत्ता तेवमं च बावट्टिभागा मुहुत्तस्स
बावट्टिभागं च सत्तट्ठिधा छेत्ता इगतालीमं चुण्णिया
भागा सेमा, तं समयं च गं सूरं केणं गक्खत्तेणं जो-
एति ? , ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स गं बायालीसं
मुहुत्ता पण्णीमं च बावट्टिभागा मुहुत्तस्स बावट्टिभागं च
सत्तट्ठिधा छेत्ता सत्त चुण्णिया भागा सेमा । ता एतेसि
गं पंचएहं संवच्छुराणं तच्चस्स अभिवृद्धितसंवच्छुरस्स
के आदी आहिताति वदेजा ? , ता जेणं दोच्चस्स चंदसं-
वच्छुरस्स पञ्जवमाणं से गं तच्चस्स अभिवृद्धितमंव-
च्छुरस्स आदी अणंतरपुरक्खंडे समए । ता से गं किं
पञ्जवमिते आहितेति वदेजा ? , ता जे गं चउत्थस्स
चंदसंवच्छुरस्स आदी से गं तच्चस्स अभिवृद्धितसंवच्छ-
रस्स पञ्जवमाणे अणंतरपच्छाकडे समए । तं समयं
च गं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएति ? , ता उत्तराहिं
आमाढाहिं उत्तराणं आमाढाणं तेरम मुहुत्ता तेरस य
बावट्टिभागा मुहुत्तस्स बावट्टिभागं च सत्तट्ठिधा छेत्ता
सत्तावीसं चुण्णिया भागा सेमा, तं समयं च गं सूरं केणं

गक्खत्तेणं जोएति ? , ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स दो
मुहुत्ता छप्पमं बावट्टिभागा मुहुत्तस्स बावट्टिभागं
च सत्तट्ठिधा छेत्ता सट्ठी चुण्णिण्या भागा सेमा । ता
एणमि गं पंचएहं संवच्छुराणं चउत्थस्स चंदमंवच्छुरस्स
के आदी आहितेति वदेजा ? , ता जे गं तच्चस्स अभिव-
द्धितसंवच्छुरस्स पञ्जवमाणे से गं चउत्थस्स चंदसंवच्छ-
रस्स आदी अणंतरपुरक्खंडे समये, ता मे गं किं पञ्ज-
वमिते आहितेति वदेजा ? , ता जे गं चग्मिस्स अभि-
वृद्धिसंवच्छुरस्स आदी मे गं चउत्थस्स चंदमंवच्छुरस्स
पञ्जवमाणे अणंतरपच्छाकडे समये, तं समयं च गं चंदे
केणं नक्खत्तेणं जोएति ? , ता उत्तराहिं आमाढाहिं, उत्तराणं
आमाढाणं चत्तालीमं मुहुत्ता चत्तालीमं च बा(व)ट्टिभागा
मुहुत्तस्स बावट्टिभागं च सत्तट्ठिधा छेत्ता चउमट्ठी चु-
ण्णिण्या भागा सेमा । तं समयं च गं सूरं केणं गक्खत्तेणं
जोएति ? , ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स अउणातीमं
मुहुत्ता एकवीमं बावट्टिभागा मुहुत्तस्स बावट्टिभागं
च सत्तट्ठिधा छेत्ता सीतालीमं चुण्णिण्या भागा सेमा, ता
एतेमि गं पंचएहं संवच्छुराणं पञ्चमस्स अभिवृद्धि-
तमंवच्छुरस्स के आदी आहिताति वदेजा ? , ता जे गं च-
उत्थस्स चंदमंवच्छुरस्स पञ्जवमाणे मे गं पंचमस्स अ-
भिवृद्धितसंवच्छुरस्स आदी अणंतरपुरक्खंडे समयं । ता-
से गं किं पञ्जवमिते आहितेति वदेजा ? , ता जे गं पढ-
मस्स चंदसंवच्छुरस्स आदी से गं पंचमस्स अभिवृद्धि-
संवच्छुरस्स पञ्जवमाणे अणंतरपच्छाकडे समयं । तं स-
मयं च गं चंदे केणं गक्खत्तेणं जोएति ? , ता उत्तराहिं
आमाढाहिं, उत्तराणं चग्मसमयं, तं समयं च गं सूरं
केणं गक्खत्तेणं जोएति ? , ता पुस्सेणं, पुस्समस्स गं ए-
कवीमं मुहुत्ता तेतालीमं च बावट्टिभागे मुहुत्तस्स बावट्टि-
भागं सत्तट्ठिधा छेत्ता तेत्तीसं चुण्णिण्या भागा सेमा ।
(सू० ७१) ॥ एकारममं पाहुडं समत्तं ॥

‘ता कहे ते’ इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, कथं—केन प्रकारे-
ण भगवान् ! त्वया संवत्सरगणानामादिराख्यात इति वदेत् ? ,
भगवानाह—‘तत्थ खलु’ इत्यादि, तत्र—संवत्सरविचार-
विषये खल्विमे पञ्च संवत्सराः प्रज्ज्ञाः, तद्यथा—चन्द्रश्च-
न्द्रोऽभिवर्धितः चन्द्रोऽभिवर्धितः, एतेषां च स्वरूपं प्रा-
गेवापदर्शितम् । भूयः प्रश्नयति—‘ता एणमि गं’मित्यादि,
ता इति पूर्ववत्, एतेषां पञ्चानां संवत्सरगणां मध्ये प्रथ-
मस्य चान्द्रस्य संवत्सरस्य क आदिगणयान इति वदेत् ? ,
भगवानाह—‘ता जे गं’मित्यादि, यत् पाश्चात्ययुगवर्तिनः
पञ्चमस्याभिवर्द्धितसंवत्सरस्य पर्यवसानं—पर्यवसानसमयः
तस्मादनन्तरं पुरस्कृतो—भावी यः समयः स प्रथमस्य च-
न्द्रसंवत्सरस्यादिः, तदयं प्रथमसंवत्सरस्यादिज्ञातः । स-

संखच्छुर

अप्रति पर्यवसानसमयं पृच्छति—‘ ता से खं ’ इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, स प्रथमश्चान्द्रसंवत्सरः किं पर्यवसितः— किं पर्यवसान आख्यात इति वदेत् ? भगवानाह—‘ ता जं खं ’ मित्यादि, यो द्वितीयस्य चान्द्रसंवत्सरस्यादि—आ- दिसमयस्तस्मादन्तरं यः पुरस्कृतः—अतीतसमयः स प्र- थमचान्द्रसंवत्सरस्य पर्यवसानं—पर्यवसानसमयः, ‘ तं समयं च खं ’ मित्यादि, तस्मिन्चान्द्रसंवत्सरपर्यवसानभूते समयं चन्द्रः केन नक्षत्रेण सह योगं युनाक्ति-करोति ? , भगवा- नाह—‘ ता उत्तराहि ’ इत्यादि, इह द्वादशभिः पौर्णमासी- भिश्चान्द्रः संवत्सरो भवति, ततो यदेव प्राक् द्वादश्यां पौ- र्णमास्यां चन्द्रनक्षत्रयोगपरिमाणं सूर्यनक्षत्रयोगपरिमाणं चेत् तदेवान्यूनान्तरिकमत्रापि द्रष्टव्यम्, तथैव गणितभा- वना कर्तव्या, एवं शेषसंवत्सरगतान्यादिपर्यवसानमूत्राणि भावनीयानि यावत्प्राभृतपरिसमाप्तिः, नवरं गणितभावेना क्रियन्—तत्र द्वितीयसंवत्सरपरिसमाप्तिश्चतुर्विंशतितमपौर्ण- मासीपरिसमाप्तिः, तत्र भुवराशिः षट्षष्टमुहूर्ता ए- कस्य च मुहूर्तस्य पञ्च द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एकः सप्तषष्टिभागः ६६—५—१ इत्येवं प्रमाणश्चतुर्विंशत्या गुण्यते, जातानि पञ्चदश शतानि चतु- रशीत्यधिकानि मुहूर्तानां मुहूर्तगतानां च द्वाषष्टिभागानां विंशत्युत्तरं शतमकस्य च द्वाषष्टिभागस्य चतुर्विंशतिः सप्तषष्टिभागाः १५८४ । १२० । २४ । तत एतस्मा- द्दशभिः मुहूर्तशतैरेकानविंशत्यधिकैरेकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैरेकः परिपूर्णो नक्षत्रपर्यायः शुद्ध्यति, ततः स्थितानि पश्चात्सप्त मुहूर्तशतानि पञ्च- षष्ट्याधिकानि मुहूर्तगतानां च द्वाषष्टिभागानां पञ्च- नवतिरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पञ्चविंशतिः सप्तषष्टि- भागाः ७६५ । ६५ । २५ । ततो ‘ मूले सत्तेव चोयाला ’ इत्यादि वचनात् सप्तभिश्चतुश्चत्वारिंशदधिकैर्मुहूर्तशतैरे- कस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाष- ष्टिभागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैर्भिजिदादीनि मूलप- र्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, ततः स्थिताः पश्चात् डा- विंशतिमुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्याष्टौ द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्टिभागाः सप्तषष्टिभागाः ॥ २२ । ८ । ६६ ॥ तत आगतं द्वितीयचान्द्रसंवत्सरस्य पर्यवसानसमयं पुरोपादानक्षत्रस्य सप्त मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य त्रिपञ्चाशद् द्वाषष्टिभागा एकस्य द्वाषष्टि- भागस्य एकचत्वारिंशत् सप्तषष्टिभागाः शेषाः, तदानीं च सूर्येण युक्तस्य पुनर्वसाद्वाचत्वारिंशद् मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्चत्रिंशत् द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाष- ष्टिभागस्य सप्त सप्तषष्टिभागाः शेषाः, तथाहि—स एव भुवराशिः ॥ ६६ ॥ ११ । चतुर्विंशत्या गुणिता जातानि पञ्चद- श शतानि चतुरशीत्यधिकानि मुहूर्तानां मुहूर्तगतानां च द्वा- षष्टिभागानां विंशत्युत्तरं शतम् एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य च- तुर्विंशतिः सप्तषष्टिभागाः ॥ १५८४ ॥ १२० । २४ । तत एतस्माद्- दशभिः शतैरेकानविंशत्यधिकैर्मुहूर्तानामकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागाः ॥ ८१६ । २४ । ६६ ॥ एकः परिपूर्णो नक्षत्र-

पर्यायः शुद्धः, स्थितानि पश्चात् सप्तमुहूर्तशतानि पञ्चष- ष्ट्याधिकानि मुहूर्तानामकमुहूर्तगतानां च द्वाषष्टिभागाः पञ्चन- वतिः एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पञ्चविंशतिः सप्तषष्टिभागाः ॥ ७६५ । ६५ । २५ । तत एतेभ्यः एकानविंशत्या मुह- र्तेकस्य च मुहूर्तस्य त्रिचत्वारिंशता द्वाषष्टिभा- गैरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रयस्त्रिंशता सप्तषष्टिभागैः पुण्यः शुद्धः, स्थितानि पश्चान्मुहूर्तानां सप्त शतानि षट्षष्ट्या- दधिकानि एकस्य च मुहूर्तस्य एकपञ्चाशद् द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्यैकोनषष्टिः सप्तषष्टिभागाः ७४६ । ५१ । ५६ । ततो भूयाऽप्यतस्मात् सप्तभिर्मुहूर्तशतैश्चतुश्चत्वा- रिंशदधिकैरेकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेक- स्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैरश्लेषादी- नि आद्रीपर्यन्तानि शुद्धानि, स्थितौ पश्चाद् द्वौ मुहूर्तविकस्य च मुहूर्तस्य षट्षष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभा- गस्य षष्टिः सप्तषष्टिभागाः २ । २६ । ६० । आगतं द्विती- यचान्द्रसंवत्सरपर्यवसानसमयं पुनर्वसुनक्षत्रस्य द्वाचत्वा- रिंशन्मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्चत्रिंशद् द्वाषष्टिभा- गा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्त सप्तषष्टिभागाः शेषाः, तथा तृतीयाभिर्वर्द्धितसंवत्सरपरिसमाप्तिः सप्तत्रिंशता पौर्णमासीभस्ततो भुवराशिः ६६ । ५ । १ । सप्तत्रिंशता गुण्यते, जातानि मुहूर्तानां चतुर्विंशतिः शतानि द्वाचत्वा- रिंशदधिकानि द्वाषष्टिभागानां च पञ्चाशीत्यधिकं शतं सप्त- षष्टिभागाः सप्तत्रिंशत् २४४२ । १८५ । ३७ । तत एतेभ्योऽष्टौ मुहूर्तशतानि एकानविंशत्यधिकानि एकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्टिः सप्तषष्टिभागा इत्येकनक्षत्रपर्यायपरिमाणं द्वाभ्यां गुणयित्वा शोध्यते, ततः स्थितानि पश्चादष्टौ मुहूर्तशतानि चतुरस्र- राणि मुहूर्तसत्कानां च द्वाषष्टिभागानां पञ्चत्रिंशदधिकं शतम् एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एकानचत्वारिंशत्सप्तषष्टिभागाः ॥ ८०४ । १३५ । ३६ । तत एतेभ्यः सप्तभिर्मुहूर्तशतैश्चतु- सप्तत्यधिकैरेकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैर्भिजिदादीनि पूर्वा- पादापर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थिताः पश्चादेकत्रि- शन्मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्याष्टचत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागा ए- कस्य च द्वाषष्टिभागस्य चत्वारिंशत्सप्तषष्टिभागाः ३१ । ४८ । ४० । तत आगतं तृतीयाभिर्वर्द्धितसंवत्सरपर्यव- सानसमये उपरापादानक्षत्रस्य त्रयोदश मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य त्रयोदश द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तविंशतिः सप्तषष्टिभागाः, शेषाः, तदानीं च सूर्येण सम्प्रयुक्तस्य पुनर्वसुनक्षत्रस्य द्वौ मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य षट्षष्ट्याशद् द्वाषष्टिभागाः, एकं च द्वाषष्टिभागं सप्तषष्टिधा कृत्वा तस्य सत्काः षष्टिचतुर्लिका भागाः शेषाः, तथाहि— स एव भुवराशिः ६६ । ५ । १ । सप्तत्रिंशता गुण्यते, जा- तानि मुहूर्तानां चतुर्विंशतिः शतानि द्वाचत्वारिंशदधिकानि मुहूर्तसत्कानां च द्वाषष्टिभागानां पञ्चाशीत्यधिकं शतम् । ए- कस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तत्रिंशत् सप्तषष्टिभागाः २४४२ । १८५ । ३७ । तत एतेभ्यः पूर्ववत् सकलनक्षत्रपर्यायपरि- माणं द्विगुणं कृत्वा शोध्यते स्थितानि पश्चादष्टौ मुहूर्तशता- नि चतुरस्रराणि मुहूर्तसत्कानां द्वाषष्टिभागानां पञ्चत्रिंश-

वधिकं शतम्, एकस्य च द्वापष्टिभागस्य एकोनचत्वारिंशत्स-
प्तपष्टिभागाः ८०४ । १३५ । ३६ । ततो भूय एतेभ्य एकोन-
विंशत्या मुहूर्त्तैरेकस्य च मुहूर्त्तस्य त्रिचत्वारिंशता द्वापष्टि-
भागैरेकस्य च द्वापष्टिभागस्य त्रयस्त्रिंशता सप्तपष्टिभागैः
पुण्यः शुद्धः, स्थितानि पञ्चान्मुहूर्त्तानां सप्त शतानि पञ्चा-
शीत्यधिकानि मुहूर्त्तसत्कानां च द्वापष्टिभागानां द्विन्धत्तैरेक-
स्य च द्वापष्टिभागस्य षट् सप्तपष्टिभागाः ७८५ । ६२ । ६ ।
ततो भूयोऽप्येतेभ्यः सप्तभिर्मुहूर्त्तशतैश्चतुश्चत्वारिंशदधिकै-
रेकस्य च मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशत्या द्वापष्टिभागैरेकस्य च द्वाप-
ष्टिभागस्य षट्पष्ट्या सप्तपष्टिभागैरश्लेषादीनि आर्द्रपर्यन्ता-
नि शुद्धानि, स्थिताः पश्चान्मुहूर्त्ता द्वाचत्वारिंशत् एकस्य च
मुहूर्त्तस्य पञ्च द्वापष्टिभागा एकस्य च द्वापष्टिभागस्य सप्त स-
प्तपष्टिभागाः ४२ । ५ । ७ । तत आगतं तृतीयाभिर्वर्द्धितसं-
ज्ञमेव-सरपर्यवसानसमये सूर्येण सह संयुक्तस्य पुनर्वसोर्द्धा
मुहूर्त्ताधिकस्य च मुहूर्त्तस्य षट् पञ्चाशद् द्वापष्टिभागा एकस्य
च द्वापष्टिभागस्य षट्पष्ट्यैका भागाः शेषाः तथा चतुर्थेचा-
न्द्रसंवत्सरपर्यवसानमेकोनपञ्चाशत्तमपौर्णमासीपरिसमाप्ते,
ततः स एव ध्रुवराशिः ६६ । ५ । १ । एकोनपञ्चाशता गुण्यते,
जातानि मुहूर्त्तानां द्वात्रिंशच्छतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि
मुहूर्त्तसत्कानां च द्वापष्टिभागानां द्वे शतं पञ्चचत्वारिंशद-
धिकं, एकस्य च द्वापष्टिभागस्य एकोनपञ्चाशत् सप्तपष्टि-
भागाः ३२३४ । २४५ । ४६ । तत एतस्मात्, प्रागुक्तं सक-
लनक्षत्रपर्यायपरिमाणं त्रिभिर्गुणयित्वा शोध्यते, ततः स्थि-
तानि सप्त शतानि सप्तसप्तत्यधिकानि मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तस-
त्कानां च द्वापष्टिभागानां सप्तत्यधिकं शतम्, एकस्य च द्वा-
पष्टिभागस्य द्विपञ्चाशत् सप्तपष्टिभागाः ७७७ । १७० ।
५२ । ततः सप्तभिः शतैः चतुःसप्तत्यधिकैर्मुहूर्त्तानामेकस्य
च मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशत्या द्वापष्टिभागैरेकस्य च द्वापष्टिभाग-
स्य षट्पष्ट्या सप्तपष्टिभागैर्भूयोऽभिजिदादीनि पूर्वाषाढापर्य-
न्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थिताः पश्चान्पञ्च मुहूर्त्ता एक-
स्य च मुहूर्त्तस्य एकविंशतिर्द्वापष्टिभागा एकस्य च द्वापष्टि-
भागस्य त्रिपञ्चाशत्सप्तपष्टिभागाः ५ । २१ । ५३ । तत आ-
गतं चतुर्थेचान्द्रसंवत्सरपर्यवसानसमये उत्तराषाढानक्षत्रस्य
चन्द्रयुक्तस्य एकोनचत्वारिंशन्मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य
चत्वारिंशद् द्वापष्टिभागा एकस्य च द्वापष्टिभागस्य चतुर्थ-
श सप्तपष्टिभागाः शेषाः, तदानीं च सूर्येण सह युक्तस्य
पुनर्वसुनक्षत्रस्य एकोनत्रिंशन्मुहूर्त्ता एकविंशतिर्द्वापष्टिभा-
गा मुहूर्त्तस्य एकं च द्वापष्टिभागं सप्तपष्टिभागां लिप्त्वा तस्य
सत्काः सप्तचत्वारिंशच्चूर्णिका भागाः शेषाः, तथाहि—
स एव ध्रुवराशिः एकोनपञ्चाशता गुण्यते, गुणयित्वा च
ततः प्रागुक्तं सकलनक्षत्रपर्यायपरिमाणं त्रिभिर्गुणयित्वा
शोध्यते, स्थितानि सप्त मुहूर्त्तशतानि सप्तसप्तत्यधिकानि
मुहूर्त्तसत्कानां च द्वापष्टिभागानां सप्तत्यधिकं शतमेकस्य
च द्वापष्टिभागस्य द्विपञ्चाशत्सप्तपष्टिभागाः ७७७ । १७० ।
५२ । तत एतेभ्य एकोनविंशत्या मुहूर्त्तैरेकस्य च मुह-
र्त्तस्य त्रिचत्वारिंशता द्वापष्टिभागैरेकस्य च द्वापष्टिभागस्य
त्रयस्त्रिंशता सप्तपष्टिभागैः पुण्यः शुद्धः, स्थितानि पश्चा-
न्मुहूर्त्तानां सप्त शतानि अष्टपञ्चाशदधिकानि मुहूर्त्तसत्का-
नां च द्वापष्टिभागानां सप्तविंशत्यधिकं शतम्, एकस्य च द्वाप

ष्टिभागस्य एकोनविंशतिः सप्तपष्टिभागाः । ७५८ । १२७ ।
१६ । ततः सप्तभिः शतैश्चतुश्चत्वारिंशदधिकैर्मुहूर्त्तानामेक-
स्य च मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशत्या द्वापष्टिभागैरेकस्य च द्वाप-
ष्टिभागस्य षट्पष्ट्या सप्तपष्टिभागैरश्लेषादीन्यार्द्रापर्यन्तानि
नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थिताः पश्चान् पञ्चदश मुहूर्त्ता एक-
स्य च मुहूर्त्तस्य चत्वारिंशद् द्वापष्टिभागाः एकस्य च द्वाप-
ष्टिभागस्य विंशतिः सप्तपष्टिभागाः । १५ । ४० । २० । त-
त आगतं चतुर्थेचान्द्रसंवत्सरपर्यवसानसमये पुनर्वसुनक्ष-
त्रस्य एकोनत्रिंशन्मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य एकविंश-
तिर्द्वापष्टिभागा एकस्य च द्वापष्टिभागस्य सप्तचत्वारिंश-
त्सप्तपष्टिभागाः शेषा इति, पञ्चमाभिर्वर्द्धितसंवत्सरपर्यव-
सानं च द्वापष्टितमपौर्णमासीपरिसमाप्तसमये, ततो यद्-
व प्राक् द्वापष्टितमपौर्णमासीपरिसमाप्तसमये चन्द्रनक्षत्र-
योगपरिमाणं सूर्यनक्षत्रयोगपरिमाणं चोक्तं तद्व्याप्त्युनातिरि-
क्तमत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ इति श्रीमलयार्गिरविर्चितायां सूर्य-
प्रज्ञासिद्धाकायामेकादशं प्राप्नुते समाप्तम् ।

तद्वत्संज्ञमेकादशं प्राप्नुतम्, सम्प्रति द्वादशमुच्यते-तस्य
चायमर्थोधिकारः, यथा 'कति संवत्सरा भवन्ति' तद्वि-
षय प्रश्नमूत्रमाह—

ता कति शं संवच्छरा आहिताति वदेज्जा ? तन्थ खलु
इमे पंच संवच्छरा पणत्ता, तं जहा-णक्खते चंद उ-
ट्ठ आदिचे अभिवाट्ठितं, ता एतेमि शं पंचएहं संवच्छ-
राणं पढमस्स नक्खत्तमंवच्छरस्म णक्खत्तमामं तीसति-
मुहूर्त्तणं ती०२ अहंरत्तेणं मिज्जमाणे क्वत्तिण राइंदियग्गणं
आहितेति वदेज्जा ?, ता सत्तावीमं राइंदियाइं एकक्कीमं
च मत्तट्ठिभागा राइंदिअस्म राइंदिअग्गण आहितेति वदेज्जा
ता सं शं क्वत्तिण मुहुत्तग्गणं आहितेति वदेज्जा ?, ता
अट्ठण एक्कणवीमं मुहुत्ताणं मत्तावीमं च मत्तट्ठिभागे
मुहुत्तस्म मुहुत्तग्गणं आहितेति वदेज्जा, ता एएसि शं
अट्ठा दुवालमक्खुत्तकडा णक्खत्तं संवच्छरे, ता सं शं
क्वत्तिण राइंदियग्गणं आहिताति वदेज्जा ?, ता तिखिण
मत्तावीमं राइंदियमते एक्कावत्तं च मत्तट्ठिभागे राइंदियस्म
राइंदियग्गणं आहितेति वदेज्जा, ता सं शं क्वत्तिण
मुहुत्तग्गणं आहितेति वदेज्जा ?, ता एव मुहुत्तसहस्सा
अट्ठ य वत्तीमं मुहुत्तसणं छप्पत्तं च मत्तट्ठिभा-
गे मुहुत्तस्म मुहुत्तग्गणं आहितेति वदेज्जा ।
(सू० ७२ ×)

'ता कइ संवच्छारा' इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, कति संवत्सरा
भगवन् ! त्वया आख्याता इति वदेत् ?, भगवानाह—'त-
त्रेत्यादि, तत्र—संवत्सरविचारोपपत्त्यै खल्विमं पञ्च सं-
वत्सराः प्रज्ञप्ताः, तथा—' नक्खत्ते ' इत्यादि, पदेकदेशे
पदसमुदायोपचारात् नक्षत्रसंवत्सरश्चन्द्रसंवत्सरश्चतुर्मे-
वत्सर आदित्यसंवत्सरोऽभिर्वर्द्धितमेवत्सरः । एतेषां च प-
ञ्चानामपि संवत्सराणां स्वरूपं प्रागेवोपवर्णितम्, ' ता एण-

सि ग' मित्यादि प्रश्नसूत्रम्, 'ता' इति पूर्ववत्, तेषां पञ्चानां संवत्सराणां मध्ये प्रथमस्य नक्षत्रसंवत्सरस्य सत्का यो नक्षत्रमामः स त्रिंशन्मुहूर्तप्रमाणेनाहोरात्रेण गण्यमानः कियान् रात्रिर्नन्द्वान् रात्रिर्नन्द्वपरिमाणेनाख्यात इति वदन्?, भगवानाह—'ता' इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, सप्तविंशतिः रात्रिर्नन्द्वान् एकविंशतिश्च सप्तर्षिप्रभागा रात्रिर्नन्द्वस्य रात्रिर्नन्द्वान् रात्रिर्नन्द्वपरिमाणेनाख्यात इति वदन्, तथाहि—युगे नक्षत्रमामाः सप्तर्षिप्रभेन प्राग्वर्भावितम्, युगे चाहोरात्राणामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, ततस्तेषां सप्तपट्टया भागं हुन लब्धाः सप्तविंशतिरहोरात्रा एकस्य चाहोरात्रस्य एकविंशतिः सप्तर्षिप्रभागा २७ १/२ 'ता से ग' मित्यादि, स नक्षत्रमामः कियान् मुहूर्तान्—मुहूर्तपरिमाणेनाख्यात इति वदन्?, भगवानाह—'ता अद्वयम्' इत्यादि, अष्टोत्तरशतान्येकानविंशत्यधिकानि मुहूर्तानामेकस्य च मुहूर्तस्य सप्तविंशतिः सप्तर्षिप्रभागा ८१६ १/२ । मुहूर्तान् रात्रिर्नन्द्वपरिमाणेनाख्यात इति वदन्, तथाहि—नक्षत्रमामपरिमाणं सप्तविंशतिरहोरात्रा एकस्य चाहोरात्रस्य एकविंशतिः सप्तर्षिप्रभागा, ततः सवर्णनार्थं सप्तविंशतिरहोरात्राः सप्तपट्टया गुण्यन्ते, गुणयित्वा चापरितना एकविंशतिः सप्तर्षिप्रभागा प्रक्षिप्यन्ते, जातानि सप्तर्षिप्रभागाणामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, तानि मुहूर्तान्यनार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि चतुष्पञ्चाशत्सहस्राणि नव शतानि मुहूर्तगतसप्तर्षिप्रभागाणां ४४६००, ततः तेषां सप्तपट्टया भागा द्वियते, लब्धाः अष्टौ शतान्येकानविंशत्यधिकानि मुहूर्तानामेकस्य च मुहूर्तस्य सप्तविंशतिः सप्तर्षिप्रभागा इति १६ १/२ । 'ता एव ग' मित्यादि, एषा अनन्तरमुक्ता नक्षत्रमामरूपा अष्टा द्वादशरुचः कृता द्वादशभिर्वाग्गुणिता इत्यर्थः, नक्षत्रसंवत्सरो भवति, सप्तर्षि सफलनक्षत्रसंवत्सरगत रात्रिर्नन्द्वपरिमाणमुहूर्तपरिमाणविषयप्रश्नार्थं च नमूनाग्याह—'ता से ग' मित्यादि सुगमं, नवरात्रिर्नन्द्वार्थं च न्याया नक्षत्रमामरात्रिर्नन्द्वपरिमाणं मुहूर्तचिन्तायां नक्षत्रमामसमर्पणपरिमाणं द्वादशभिर्गुणितव्यं, ततो यथाक्ला रात्रिर्नन्द्वसंख्या मुहूर्तसंख्या च भवति। सू० प्र० १२ पादु० । (चन्द्रसंवत्सरविषयः 'चंद्रसंवच्छुर' शब्दे तृतीयभाग १०६७ पृष्ठ गतः) (ऋतुसंवत्सरविषयः 'उत्सवच्छुर' शब्दे द्वितीयभाग ६८६ पृष्ठ गतः) (आभिवर्द्धितसंवत्सरविषयः 'सूरसंवच्छुर' शब्दे वक्ष्यते) (आभिवर्द्धितसंवत्सरविषयः 'आभिवर्द्धय' शब्दे प्रथमभाग ७२७ पृष्ठ गतः)

सम्प्रत्येत पञ्च संवत्सरा एकत्र मालिता यावत्प्रमाणा

रात्रिर्नन्द्वपरिमाणेन भवन्ति तावता निर्दिष्टव्यं

प्रथमतः प्रश्नसूत्रमाह—

ता केवति यं ते तो जुग राइदियग्गेणं आहितेति वंदेजा?, ता सत्तरस एकागुतं राइदियग्गेणं एगूणवीमं च मुहूर्तं च सत्तावणं वावट्टिभागं मुहूर्तस्म वावट्टिभागं च सत्तट्टिधा छेत्ता पणपणं चुण्णिग्या भागं राइदियग्गेणं आहितेति वंदेजा । ता से गं केवति ए मुहूर्तग्गेणं आहितेति वंदेजा ?

ता तेषामुहूर्तमहस्माइ, मत्त य उणापवे मुहूर्तसते सत्तावणं वावट्टिभागं मुहूर्तस्म वावट्टिभागं च सत्तट्टिधा छेत्ता पणपणं चुण्णिग्या भागं मुहूर्तग्गेणं आहितेति वंदेजा, ता केवति यं ते जुगप्पत्ते राइदियग्गेणं आहितेति वंदेजा, ता अद्वतीमं राइदियाइं दस य मुहूर्ता चत्तारि य वावट्टिभागं मुहूर्तस्म वावट्टिभागं च सत्तट्टिधा छेत्ता दुवालस चुण्णिग्या भागं राइदियग्गेणं आहिताति वंदेजा, ता से गं केवति ए मुहूर्तग्गेणं आहितेति वंदेजा ?, ता एकारस पण्णासे मुहूर्तम ए चत्तारि य वावट्टिभागं च सत्तट्टिधा छेत्ता दुवालस चुण्णिग्या भागं मुहूर्तग्गेणं आहितेति वंदेजा, ता केवति यं जुग राइदियग्गेणं आहितेति वंदेजा, ता अद्वग्गे तंमि राइदियग्गेणं राइदियग्गेणं आहिताति वंदेजा, ता से गं केवति ए मुहूर्तग्गेणं आहिताति वंदेजा ?, ता चउप्पमं मुहूर्तमहस्माइं गव य मुहूर्तसताइं मुहूर्तग्गेणं आहितेति वंदेजा?, ता से गं केवति ए वावट्टिभागमुहूर्तग्गेणं आहितेति वंदेजा ?, ता चउत्तीमं मतमहस्माइं अद्वतीमं च वावट्टिभागमुहूर्तमते वावट्टिभागमुहूर्तग्गेणं आहितेति वंदेजा, । (सू० ७३)

'ता' इति पूर्ववत्, कियत्—किंप्रमाणं ते—त्वया भगवन्! 'नोयुगं' नाशब्दा दर्शानपेक्षवचनः, किञ्चद्वनं युगमित्यर्थः, रात्रिर्नन्द्वान् रात्रिर्नन्द्वपरिमाणेनाख्यात इति वदन्?, भगवानाह—'ता सत्तरस' इत्यादि नोयुगे हि किञ्चद्वनं युगं तच्च नक्षत्रादिपञ्चसंवत्सरपरिमाणमतो नक्षत्रादिपञ्चसंवत्सरपरिमाणानामेकत्र मीलनं भवति यथाक्ला रात्रिर्नन्द्वसंख्या । तथाहि—नक्षत्रसंवत्सरस्य परिमाणं त्रीणि रात्रिर्नन्द्वशतानि सप्तविंशत्यधिकानि एकस्य च रात्रिर्नन्द्वस्य एकपञ्चाशत्सप्तर्षिप्रभागा, चन्द्रसंवत्सरस्य त्रीणि रात्रिर्नन्द्वशतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि द्वादश च द्वादशभागा रात्रिर्नन्द्वस्य ऋतुसंवत्सरस्य त्रीणि रात्रिर्नन्द्वशतानि षट्षष्ट्याधिकानि, सूर्यसंवत्सरस्य त्रीणि शतानि षट्षष्ट्याधिकानि रात्रिर्नन्द्वानाम्, आभिवर्द्धितसंवत्सरस्य त्रीणि रात्रिर्नन्द्वशतानि त्र्यंशान्यधिकानि एकविंशतिश्च मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्याष्टादश द्वादशभागा, तत्र सधेयां रात्रिर्नन्द्वानामेकत्र मीलनं जातानि सप्तदश शतानि नवत्यधिकानि, ये च एकपञ्चाशत्सप्तर्षिप्रभागा रात्रिर्नन्द्वस्य ते मुहूर्तकरणार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि पञ्चदश शतानि त्रिंशदधिकानि १४३० तेषां सप्तपट्टया भागा द्वियते, लब्धाः द्विविंशतिमुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य षट्षष्ट्याशत्सप्तर्षिप्रभागाः २२ १/२ । मुहूर्ताश्च लब्धाः एकविंशती मुहूर्तपु मध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जातानि सप्तर्षिप्रभागाणि सप्तदश शतान्येकनवत्यधिकानि १७६१, शेषास्तस्मिन् मुहूर्तास्त्रयोदश १३, येऽपि च द्वादशभागा अहोरात्रस्य द्वादश तेषां मुहूर्तकरणार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि षट्षष्ट्याधिकानि ३६०, तेषां

द्रापट्या भागो हियंत, लब्धाः पञ्चमुहूर्तास्ते प्रागुक्तेषु त्रयोदशसु मुहूर्तेषु मध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जाता अष्टादश, शेषा-
स्तिष्ठन्ति पञ्चाशत् द्रापट्यभागा मुहूर्तस्य, येषां च पद-
पञ्चाशन्मसपट्यभागा मुहूर्तस्य ते त्रैराशिकेन द्रापट्यभागा
एवं क्रियन्ते—यदि सप्तपट्या द्रापट्यभागा लभ्यन्ते ततः
पदपञ्चाशता सप्तपट्यभागैः क्रियन्ते द्रापट्यभागा लभ्यन्ते
राशित्रयस्थापना ६७।६२।५६। अत्रान्येन राशिना म-
ध्यराशेगुणं जानाति चतुर्विंशच्छतानि द्वाप्तस्यधिका-
नि ३४७२, तेषामादिराशिना सप्तपट्या भागो हियंत,
लब्धा एकपञ्चाशद् द्रापट्यभागाः, ते च प्रागुक्तेषु पञ्चाशति
द्रापट्यभागेष्वन्तेः प्रक्षिप्यन्ते जातमेकांशं शतं १०१, तत-
स्तन्मध्येऽभिवर्धितसंयत्सरसत्काः उपरितना अष्टादश द्राप-
ट्यभागाः प्रक्षिप्यन्ते जातमेकांशविंशत्यधिकं शतं द्रापट्य-
भागानाम् ११६, शेषास्तिष्ठन्ति पञ्चपञ्चाशत् द्रापट्यभाग-
स्य सप्तपट्यभागाः । ५७। द्रापट्या द्रापट्यभागैरेका मुह-
र्तो लब्धः, स प्रागुक्तेष्वष्टादशसु मुहूर्तेषु मध्ये प्रक्षिप्यंत
जाता एकांशविंशतिमुहूर्ताः १६, शेषाः सप्तपञ्चाशत् द्रापट्य-
भागा अवतिष्ठन्ते इति । 'ता से ए' मित्यादि, मुहूर्तपरिमा-
णविषयप्रश्नमूत्रं निर्धनमूत्रं च सुगमं, रात्रिन्द्वपरिमा-
णस्य त्रिशता गुणेन तदुपरि शेषमुहूर्तप्रक्षेपं च यथोक्तमुह-
र्तपरिमाणसमागमात्, 'ता केवइए' एते ' इत्यादि, 'ता'
इति पूर्ववत्, कियता रात्रिन्द्वपरिमाणे तदेव नायुगं यु-
गप्राप्तमाख्यातमिति चेदन् ? । कियत्सु रात्रिन्द्वेषु प्रक्षि-
प्तेषु तदेव नायुगं परिपूर्णं युगं भवतीति भावः । भगवानाह-
'ता अहूर्ताम्' मित्यादि, अष्टात्रिंशद् रात्रिन्द्वानां दश
मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य चत्वारो द्रापट्यभागा एकं च
द्रापट्यभागं सप्तपट्या द्रुत्वा तस्य सत्का द्वादश चूर्णिका
भागा इत्येतावता रात्रिन्द्वपरिमाणेन युगप्राप्तमाख्यात-
मिति चेदन्, एतावत्सु रात्रिन्द्वदिषु प्रक्षिप्तेषु तत् ना-
युगं परिपूर्णं युगं भवति इति भावः । सम्प्रति तदेव नायुगं
मुहूर्तपरिमाणस्यैव यावता मुहूर्तपरिमाणेन प्रक्षिप्तेत प-
रिपूर्णं युगं भवति तद्विषयं प्रश्नमूत्रमाह—'ता से ए' मित्या-
दि सुगमं भगवानाह—'ता इकारसे' इत्यादि, इदं चाष्टात्रिंश-
तो रात्रिन्द्वानां त्रिशता गुणेन शेषमुहूर्तादप्रक्षेपं च य-
थोक्तं भवति, भावार्थस्त्वयम्—एतावति मुहूर्तपरिमाणे प्र-
क्षिप्ते प्रागुक्ते नायुगमुहूर्तपरिमाणं परिपूर्णयुगमुहूर्तपरिमा-
णं भवतीति । सम्प्रति युगस्यैव रात्रिन्द्वपरिमाणं मुहूर्त-
परिमाणं च प्रतिपिपादयिषुः प्रश्नानवचनसूत्राग्याह—'ता
केवइए' ते' इत्यादि सुगमम्, अधुना समस्तयुगविषयं एव
मुहूर्तगतद्रापट्यभागपरिज्ञानार्थं प्रश्नसूत्रमाह—'ता से ए'
मित्यादि सुगमम्, भगवानाह—'ता चोलीस' मित्यादि,
इदमस्मार्थमधिकृत्य सुगमम्, भावार्थस्त्वयम्—चतुष्पञ्चा-
शन्मुहूर्तसहस्राणां नवशताधिकानां द्रापट्या गुणेन क्रियंत
ततो यथोक्ता द्रापट्यभागसंख्या भवतीति ।

सम्प्रति कदाऽनो चन्द्र (न्द्रादि) संवत्सरः सूर्य (र्यादि)

संवत्सरेण सह समादिः समपर्यवसानो भव-

तीति जिज्ञासिषुः प्रश्नं करोति—

ता कता एं एते आदिचचंदसंवच्छरा समादीया समप-

ज्वमिया आहितेति वंदेजा ? , ता सट्टि एण आदिचमासा
बावट्टि एतेण चन्दमासा, एम एं अद्वा छ खुत्तकडा दु-
बालसभयिता तीमं एते आदिचसंवच्छरा एककीसं एते
चंदसंवच्छरा, तता एं एते आदिचसंवच्छरा समादीया
समपज्वमिया आहिताति वंदेजा । ता कता एं एते
आदिचउडुचंदणक्वत्ता संवच्छरा समादीया समपज-
वसिया आहितेति वंदेजा ? , ता सट्टि एते आदिचा
मासा एगट्टि एते उडुमासा बावट्टि एते चंदमासा सत्तट्टि
एते नक्वत्ता मासा, एस एं अद्वा दुबालस खुत्तकडा दुबा-
लस भयिता सट्टि एते आदिचा संवच्छरा एगट्टि एते उ-
डुसंवच्छरा बावट्टि एते चंदा संवच्छरा सत्तट्टि एते नक्व-
त्ता संवच्छरा, तता एं एते आदिचउडुचंदणक्वत्ता संवच्छ-
रा समादीया समपज्वमिया आहितेति वंदेजा । ता क-
ता एं एते अभिवट्टिआदिचउडुचंदणक्वत्ता संवच्छरा
समादीया समपज्वमिया आहितेति वंदेजा ? , ता सत्ता-
वामं मासा सत्त य अहारत्ता एकारम य मुहुत्ता तेवीमं बाव
ट्टिभागा मुहुत्तम्म एते अभिवट्टिता मासा सट्टि एते आ-
दिचमासा एगट्टि एते उडुमासा बावट्टि एते चंदमासा म-
त्तट्टि एते नक्वत्तमासा, एम एं अद्वा छप्पम्मत्तखुत्तकडा
दुबालस भयिता सत्तसता चोत्ताला एते एं अभिवट्टिता
संवच्छरा, सत्तमता अमीता एते एं आदिचा संवच्छरा,
सत्तमता तेणउता एते एं उडुसंवच्छरा अडुमता छलुत्त-
रा एते एं चंदा संवच्छरा, एकमत्तरी अडुमया एण ए
नक्वत्ता संवच्छरा, तता एं एते अभिवट्टितआदिचउडुचं-
दनक्वत्ता संवच्छरा समादीया समपज्वमिया आहितेति
वंदेजा, ता एणट्टिताए एं चंद संवच्छरे तिणिण चउप्पम्म
राइंदियसते दुबालस य बावट्टिभागे राइंदियम्म आहिते-
ति वंदेजा, ता अहात्तच्च एं चंद संवच्छरे तिप्पि चउप्प-
एण एणइंदियसते पंच य मुहुत्ते पप्पासं च बावट्टिभागे मु-
हुत्तम्म आहितेति वंदेजा । (सू० ७४)

'ता कया ए' मित्यादि, सुगमं, भगवानाह—'ता सट्टि' मि-
त्यादि, ता इति पूर्ववत्, एते—एकयुगवर्तिनः पण्डिः सूर्य-
मासाः एते च एकयुगान्तवर्तिन एव द्रापट्यचन्द्रमासाः,
एतावती अद्वा पदकृत्वः कियंत—पद्मभिर्गुण्यंत ततो द्वाद-
शभिर्भूयंत द्वादशभिश्च भागे—इति त्रिशदेन सूर्यसंवत्सरा
भवन्ति एकत्रिशदेन चन्द्रसंवत्सराः, तदा एतावति कालेऽ-
निक्रान्ते एते आदित्यचन्द्रसंवत्सराः समादयः समप्रारम्भा-
समपर्यवसिताः—समपर्यवसाना आख्याता इति चेदन् समप-
र्यवसानं । किमुक्तं भवति ?—एतं चन्द्रसूर्यसंवत्सराः विवर्ति-
तस्यादौ समाः—समप्रारम्भप्रारम्भाः सन्तस्तत आरभ्य
पट्टियुगपर्यवसानं समपर्यवसाना भवन्ति, तथाहि—एक-
स्मिन् युगे त्रयश्चन्द्रसंवत्सरा इति चाभवति तदयं चन्द्रसूर्यः

संवत्सर

तौ च प्रत्येकं त्रयोदशचन्द्रमासाम्बुको, ततः प्रथमयुगे पञ्च चन्द्रसंवत्सरा द्वौ च चन्द्रमासा, द्वितीयं युगे दश चन्द्रसंवत्सराश्चत्वारश्चन्द्रमासाः, एवं प्रतियुगं मासद्विक-
 वृद्ध्या पष्ठयुगपर्यन्ते परिपूर्णो एकविंशचन्द्रसंवत्सरा
 भवन्ति, 'ता कया गु' मित्यादि, 'ता' इति पूर्ववत्, कदा
 गुमिति वाक्यालङ्कारे आदित्यश्रुतचन्द्रनक्षत्रसंवत्सराः
 समादिकाः समपर्यवसिता आख्याता इति वदेत्, भ-
 गवानाह- 'ता सद्धी' त्यादि, परिपूर्णं एकयुगान्तवर्तिनः,
 आदित्यमासा एकपाष्टेने श्रुतमासाः द्वापाष्टेने चन्द्र-
 मासाः सप्तपाष्टेने नक्षत्रमासाः, एतावती प्रत्येकमङ्का
 द्वादशकृत्यः कृताः द्वादशभिर्गुणिता इत्यर्थः, तदनन्तरं सं-
 वत्सरानयनाय द्वादशभिर्मेका तत एवमेतं पष्टिगादित्यसं-
 वत्सरा एकपाष्टेने श्रुतसंवत्सरा द्वापाष्टेने चन्द्रसंवत्स-
 राः सप्तपाष्टेने नक्षत्रसंवत्सरान्तदा द्वादशयुगातिक्रमे इ-
 त्यर्थः, एते आदित्यश्रुतचन्द्रनक्षत्रसंवत्सराः समादिकाः,
 समपर्यवसिता आख्याता इति वदेत् । एतदुक्तं भवति-
 विविक्षितयुगस्यादावेतं चत्वारोऽपि समाः--समारब्धप्रार-
 म्भाः सन्तस्तत आरभ्य द्वादशयुगपर्यन्ते समपर्यवसाना
 भवन्ति, अर्वाक चतुर्णामन्यतमस्यावश्यंभावन कतिपयमा-
 सानामधिकतया युगपत् सर्वेषां समपर्यवसानवासम्भवात्,
 'ता कया गु' मित्यादि प्रश्नपूर्वं सुगमम्, भगवानाह-'ता
 सत्तायस्य' मित्यादि, सप्तपञ्चाशन्मासाः सप्त अहाराश्चा
 एकादशमुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य त्रयोविंशतिर्द्वापाष्टिभागा
 एतावत्प्रमाणा एते एकयुगान्तवर्तिनोऽभिर्वर्द्धितमासाः प-
 ष्टिष्टेने सूर्यमासाः एकपाष्टेने श्रुतमासा द्वापाष्टेने चन्द्र-
 मासाः सप्तपाष्टेने नक्षत्रमासाः, एतावती प्रत्येकमङ्का-
 षट्पञ्चाशदधिकशतकृत्यः क्रियन्ते, कृत्वा च द्वादशभिर्मेज्य-
 ते, द्वादशभिश्च भागे हन्ते चतुश्चत्वारिंशदधिकसप्तशत-
 संख्याः ७४४ एतेऽभिर्वर्द्धितसंवत्सराः, अशीत्यधिकस-
 प्तशतसंख्याः ७८० एते आदित्यसंवत्सराः, त्रिनवत्यधि-
 कसप्तशतसंख्याः ७६३ एते श्रुतसंवत्सराः, षडुत्तराष्ट-
 शतसंख्याः ८०६ एते चन्द्रसंवत्सराः, एकसप्तत्यधिकाष्टश-
 तसंख्याः ८७१ नक्षत्रसंवत्सराः, तदा गुमिति वाक्यालङ्का-
 रे एतेऽभिर्वर्द्धितादित्यश्रुतचन्द्रनक्षत्रसंवत्सराः समाद-
 काः समपर्यवसिता आख्याता इति वदेत्, अर्वाक क-
 स्यापि कतिपयमासाधिकत्वेन युगपत् सर्वेषां समपर्यव-
 सानत्वासम्भवात् । सम्प्रति यथाक्रमेव चन्द्रसंवत्सरपरि-
 माणं गणितभेदमधिकृत्य प्रकारद्वयेनाह-'ता नयट्वाण'
 इत्यादि 'ता' इति पूर्ववत्, नयार्थतया परतार्थिकानामपि
 सम्मतस्य नयस्य चिन्तया चन्द्रसंवत्सरस्त्रीत्यहोरात्रश-
 तानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि द्वापाष्टिभागा अहोरात्रस्येत्या-
 दिराख्यात इति वदेत्, याथातथ्येन पुनर्निश्चयमानश्च-
 न्द्रसंवत्सरस्त्रीणि रात्रिर्द्वयशतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि
 पञ्च च मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्चाशत् द्वापाष्टिभागा
 इत्येवंप्रमाण आख्यात इति वदेत्, तत्राहोरात्रपरिमाण-
 मुभयत्रापि तावदकरूपं, ये तुपरितना द्वादश द्वापाष्टिभा-
 गा रात्रिर्द्वयस्य ते मुहूर्तकणार्थं त्रिंशता गुणयन्ते,
 जातानि त्रीणि शतानि पष्ट्याधिकानि ३६०, तेषां द्वाप-
 ष्ठा भागा ण्द्वयन्ते, लब्धाः पञ्च मुहूर्ताः, शेषास्तिष्ठन्ति प-

ञ्चाशन्मुहूर्तस्य द्वापाष्टिभागा इति । तदेवं संवत्सरवक्रव्य-
 ता सप्तपञ्चमुक्ता । सू० प्र० १२ पाहु० ख० प्र० । ज्यो० । ज० ।
 (संवत्सरेषु चन्द्रसूर्यावृत्तय 'आउट्टि' शब्दे द्वितीयभागे ३०
 पृष्ठ उक्ताः ।) वर्षासु चातमौलिके ज्येष्ठावग्रहे, दश०२ चू० ।
 "संवत्सरं वाचि परं पमाणं, वीथं च वासं न तर्हि वसिजा"
 दश० २ चू० ।

संवत्सरदान-संवत्सरदान-न० । तीर्थकरस्य प्रव्रज्यास-
 मये संवत्सरपर्यन्तदानं, आचा० ।

संवत्सरपडिलहग-संवत्सरप्रतिलेखक-पुं० । जन्मदिनादार-
 भ्य संवत्सरमहोत्सवपूर्वकं जन्मदिनमहोत्सवे, यत्र दिने
 वर्षे वर्षे प्रति संख्याज्ञापनार्थं ग्रन्थिबन्धः क्रियते, छा० १
 ध्रु० ८ अ० । रा० ।

संवत्सरपरियाय-संवत्सरपर्याय-पुं० । संवत्सरमेकं यावत्
 पर्यायः प्रव्रज्यालक्षणो येषां ते संवत्सरपर्यायाः । वर्षेकप्रव
 जितेषु स० ४३ सम० ।

संवत्सरवामर-संवत्सरवासर-पुं० । सांवत्सरिकदिने, संव-
 त्सरवामरं पूर्णाफलसहितनाणकप्रभावनां लान्ति न वा ?
 इति, प्रश्नः, अत्रात्सरम्-पूर्णाफलादिमहितं तथा गृहितं वा
 प्रभावनां लान्ति, पश्चाद् यस्मिन् ग्रामे या रीतिस्तदनु-
 सारेण प्रवर्तितव्यमिति ॥ १५२ ॥ स० ४ उक्ता० ।

संवत्सरादि-संवत्सरादि-पुं० । संवत्सराणामादिः संव-
 त्सरादिः । संवत्सराणामादिनिधौ, सू० प्र० १ पाहु० ।

संवत्सरिय-सांवत्सरिक-त्रि० । संवत्सरं भवत्सांवत्सरिकः ।
 वार्षिकं, विशेष० । यद्येक वर्षे प्रतिदिने क्रियते, यथा-संवत्सर-
 पर्यन्तं तीर्थकृतः प्रव्रज्यावसरं दीयते दानम् । आ० चू० १
 अ० । आ० म० । संवत्सरस्यान्तं सांवत्सरिकम् । वर्षान्ता-
 द्वेव, प्रव० ३ द्वार ।

संवत्सरियपडिकमण-सांवत्सरिकप्रतिक्रमण-न० । पर्युष-
 णापर्वान्तप्रतिक्रमणं, कल्प० १ आंध० १ क्षण । ('काउस्स-
 ग' 'पञ्जुसणा' शब्दयोरनयोऽर्थार्याया)

संवद्-संवर्त्त-पुं० । नगरगोधके, वृ० ३ उ० । संवर्त्तौ नाम यत्र
 नगजलदुर्गादिषु बहूनां ग्रामाणां जनः संवर्त्तीभूय तिष्ठति, छा०
 १ ध्रु० १ अ० । भयत्रस्तजनसमवाये, उक्त० ३४ अ० । चौरधाटीभयन
 बहवा ग्रामनायकाधिष्ठिता एकत्र स्थिताः संवर्त्तः । वृ० ३ उ० ।
 जालं, आ० म० १ अ० । वातविकुर्धणास्रियत्तेन । संव-
 त्तकवातमुपसंहरन्तीति भावः । रा० ।

संवद्दृत्ता-संवर्त्य-अव्य० । एकत्र स्थाने न्यस्येत्यर्थे, औ० ।
 स्था० । संकोच्ये, स्था० २ टा० ४ उ० ।

संवद्गण-संवर्त्तन-न० । विनाशने, अनु० । मार्गमिलनस्थाने,
 छा० १ ध्रु० २ अ० । संक्षपणे, आचा० १ ध्रु० ८ अ० ६ उ० ।
 'संवद्गण' अचित्तं सुवर्णे कुंडलादकरणं' नि० चू० १ उ० ।

संवद्गुणिगय-संवर्त्तनिर्गत-त्रि० । मासप्रायोग्यक्षेत्राभिर्गत्य
 संवर्त्तं स्थितेषु, वृ० ३ उ० ।

संवद्दमेह-संवर्त्तमेघ-पुं० । पुष्कलसंवर्त्तकं मेघं, आच० १ अ० ।

संवर-संवर्तक-पुं० । संवर्तनमपवर्तनं संवर्तः स एव सं-
वर्तकः । उपक्रमे, स्था० ।

दोहं आउयसंवहृण पणत्ते, तं जहा-मणुस्सायं चेव,
पंचेदियतिरिक्खजोणियायं चेव । स्था० ३ ठा० २ उ० ।
(सू० ८५ X) जं० । नं० ।

संवहुयवाय-संवर्तकवात-पुं० । संवर्तनस्वभावं, अ० १ श० १
उ० । वायुकायभेदे, अ० १ श० ४ उ० । रा० । आ० म० ।

संवहृअ-संवर्तित-त्रि० । “वस्याधूर्तादौ” ॥ ८ । २ । ३० । अने
नात्र संस्य हकारादेशः । संवहृअं । पिएडीभूते, प्रा० । नि०
खू० । संकाचितं, स्था० २ ठा० ४ उ० ।

संवहृयावराह-संवर्तितापराध-पुं० । संवर्तिताः पिएडीभूता
अपराधा यत्र तत् संवर्तितापराधम् । बह्वपराधे, संवर्तित-
मांसं, व्य० १ उ० । संवृत्तं, दे० ना० ८ वर्ग १२ गाथा ।

संवहृय-संवर्द्धित-त्रि० । भोजनादिना संवर्द्धिते अनाथपुत्रक,
स्था० १० ठा ३ उ० ।

संवत्तण-संवर्तन-न० । ‘सस्याधूर्तादौ’ ॥ ८ । २ । ३० ॥ इति
धूर्तादिपठ्युदासात् ङः । पिएडीभवने, प्रा० २ पाद ।

संवर-संवर-पुं० । क-ग-च ज-त द प य-वां प्रायो लुक् ॥ ८ । १७७ ।
इति स्वरात्परत्वाभावात् लुक् । प्रा० । संवरणं संवरः ।
आच्छादनं, विंश० । संव्रियतं कर्म कारणं प्राणातिपातादि
निरुध्यत यत्र परिणामेन स संवरः । आश्वनिरोधे, स्था० १
ठा० । प्रभ्रव्याकरणेषु अहिंसादिशब्देषु, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।
सम्म० । संवरस्योत्तरप्रकृतयः । द्रव्या० । स्था० ।

अथाश्वप्रतिपक्षभूतसंवरस्यरूपमाह—

एगे संवरं । (सूत्रम्)

संव्रियत-कर्म कारणं प्राणातिपातादि निरुध्यते येन परि-
णामेन स संवरः, आश्वनिरोध इत्यर्थः । सच समितिगुप्ति-
धर्मानुप्रज्ञापरीषद्धारित्रकपः क्रमेण पञ्च-त्रिंश-द्वादश-
द्वाविंशति-पञ्च-भेदः, आह—“समिहं ५ गुप्ती ३ धम्मो १०
अणुपेह १२ परीसडा चरिन्नं च ५ । सतावन्नं भया, पणति-
गभेयाह संवरणं ॥ १॥” इति अथवाऽयं द्विधा-द्रव्यतो, भा-
वतश्च । तत्र द्रव्यतो जलमध्यगतनावादेरनवरतप्रविश-
जलानां छिद्राणां तथाविधद्रव्येण स्थागने संवरः, भावत-
स्तु जीवद्रोण्यामाश्वत्कर्मजलानामिन्द्रियादिछिद्राणां स-
मित्यादिना निरोधने संवर इति । स च द्विविधोऽपि संवरः
सामान्यादेक इति । स्था० १ ठा० संथा० । सूत्र० । पं० भा० ;
आव० । स० । प्राणातिपातविरमणादौ, औ० । नं० । आ-
चा० । सूत्र० । अशुभकर्मागमनिरोधे, आव० ४ अ० । आ-
श्वद्वारप्रविशत्कर्मनिरोधे, जीत० । कर्मानुपादने, स० ५
सम० । सम्म० । औ० । भा० । जीवतडागे कर्मजलस्य नि-
रोधने, स्था० ५ ठा० २ उ० । स्वारित्रे, दश० ५ अ० २ उ० ।
इन्द्रियकषायनिग्रहादिभेदे, स्था० ४ ठा० १ उ० । इन्द्रियना-
इन्द्रियसङ्गोपने । स्था० १० ठा० ३ उ० । आ० म० । संवरसि-
द्धिः—संवरस्य त्वध्यक्षानुमानागमप्रसिद्धता न्यायानुगतैव
६०

चैतन्यपरिणतः स्वात्मनि स्वसंवेदनाध्यक्षतितत्वाद् अन्यत्र
तु तत्प्रभवकार्यानुमयत्वादागमस्य च तत्प्रतिपादकस्य
प्रदर्शितत्वात् । सम्म० ३ काण्ड । कर्म० ।

पञ्च संवरद्वाराणि—

पंच संवरदारा पणत्ता, तं जहा-सम्मत्त विरती अपमा-
ओ अकसात्तिम्मज्जागिच्चं । (सू०-४१+)

तथा संवरणं जीवतडागे कर्मजलस्य निरोधने संवर-
स्तस्य द्वाराणि-उपायाः संवरद्वाराणि, मिथ्यात्वादीनामा-
भवाणां क्रमेण विपर्ययाः सम्यक्त्वविरत्यप्रमादाकषाधित्वा-
योगित्वलक्षणाः प्रथमाध्ययनवद् वाक्या इति । स्था० ५ ठा०
२ उ० ।

पञ्चविधः संवरः—

पंचविहे संवरे पणत्ते, तं जहा-सोइंदियसंवरे ० जाव
फासिंदियसंवरे । (सू०-४२७X) स्था० ५ ठा० २ उ० ।

पञ्चविधः संवरः—

छव्विहे संवरं पणत्ते, तं जहा-सोइंदियसंवरे ० जाव फा-
सिंदियसंवरे णो इंदियसंवरे । (सू०-४८७+) स्था० ६
ठा० ३ उ० ।

अष्टविधः संवरः—

अट्ठविहे संवरे पणत्ते, तं जहा-सोइंदियसंवरे ० जाव
फासिंदियसंवरे मणसंवरे वयसंवरे कायसंवरे । (सू०
५६८X) स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

दसविहे संवरे पणत्ते, तं जहा-सोइंदियसंवरे ० जाव
फासिंदियसंवरे मणवयकायउवगरणसंवरे सुइकुसग्ग-
संवरे । (सू०-७०६) स्था० १० ठा० ३ उ० ।

प्रतिघाते, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

संवरद्वारं प्रतिपक्षद्वारमाह—

“वाणारसी कुट्टग-पासे गांपालिभइसेणे य ।

नंदिसिरी पउमांसरी, रायगिंहं सेणिए वीरे ॥ १ ॥”

“पुरं राजगृहे श्रीम-इडेमानप्रभोः पुरः ।

एका नाट्यविधिं दधी, दर्शयित्वा ययौ ततः ॥ १ ॥

पप्रच्छ भ्रेणिकः कैपा, स्वाभ्यूचं काशिपत्तने ।

भद्रसेनाभिधो जीर्णः, भ्रेष्टी नन्दा च तत्प्रिया ॥ २ ॥

नन्दध्रीस्तन्मुना कन्या, तत्र चैत्यं च कोष्ठके ।

ध्रीपाश्वः समवासार्यी-अन्यध्रीः प्राव्रजत्ततः ॥ ३ ॥

दत्ता गोपालिकायाः सा, शिष्या तीव्रं तपा व्यधात् ।

पश्चाच्च वकुशा जाता, हस्तपादादधवावनात् ॥ ४ ॥

वार्यमाणा पृथक्स्था तु, तदनालोच्य सा मृता ।

सुदं हिमवदाद्री श्री-वैवी पद्महं देऽभवत् ॥ ५ ॥

सैषा नाट्यं व्यथादस्याः, फलमल्पमसंभवात् ॥” आक० ४ अ० ।

स्तानिकाशोधकेषु, व्य० २ उ० । अनेकशाम्भृते

द्विखुरं अटव्यपशी, प्रश्न० २ आश्र० द्वार । प्रज्ञा० ।

ज्ञा० । जं० । अभिनन्दनजनस्य पितरि, प्रव० १६

संवर

द्वार । आच० । स० । भारते वर्षे भविष्यति अष्टादशे तीर्थकरे, " अष्टादशा सयालिर्जीवा संवरेण एगुणर्धासां दीवायणजीवा संवरेण, " ती० २० कल्प । स० । प-
ञ्चदश्यां गंगानुजायाम्, न० । प्रव० ।

संवरजोग-संवरजोग-पुं० । नूतनकर्मानरोधः संवरस्तद्वृत्त-
योगो व्यापारः, संवरेण योगः सम्बन्धो वा संवरयोगः ।
नूतनकर्मानरोधव्यापारः, ध० ३ अधि० । " एसा महव्यय-
उच्चारणा संवरजोग " पा० ।

संवरण-संवरण-न० । संवरणे, विशेष० । आच० । संवरणे,
पं० व० ३ द्वार । सङ्क्राप्ते, स्था० १० ठा० ३ उ० । आ-
च्छादने, वृ० २ उ० । निवारणे, वृ० ४ उ० । प्रच्छदपटे,
वृ० १ उ० २ प्रक० । पर्यालोचने, ज्ञा० १ श्रु० १ अ०
कपाटे, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संवरणकरण-संवरणकरण-न० । प्रत्याख्यानग्रहणे, ध० २
अधि० ।

संवरणी-संवरणी-स्त्री० । संवरकारिणि विद्याभेदे, ज्ञा०
१ श्रु० १६ अ० ।

संवरबहुल-संवरबहुल-त्रि० । प्राणातिपाताद्याश्रयद्वारनि-
राधप्रचुरं, प्रश्न० ३ संव० द्वार ।

संवरभावणा-संवरभावना-स्त्री० । संवरतत्त्वपर्यालोचने,
प्रश्न० ६७ द्वार । (संवरभाषना ' भावणा ' शब्दे पञ्चमभागे
१५०८ पृष्ठे गता ।)

संवरसंवृद्ध-संवरसंवृद्ध-त्रि० । प्राणातिपातादिपञ्चमहाप्रता-
पते, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ४ उ० ।

संवरसमाधिबहुल-संवरसमाधिबहुल-पुं० । संवर इन्द्रि-
यविषये समाधिगताकुलत्वे बहुलं प्रभूत यस्य स तथा विध
इति समासः । संवरसमाधिप्रचुरं, दश० २ चू० ।

संवरसुय-संवरसुत-पुं० । अभिनन्दनाजने, " तिस्रस्य सयमह-
स्मा, अभिर्गन्तव्यजणवरस्म सीत्साणे । सर्वार्थाग्यव्यवस्मा,
सिद्धत्तं संवरसुयस्म ॥ " ति० ।

संवरिय-संवृत-त्रि० । स्थगिते, आच० ४ अ० । " संवरिय
बलयवाह " संवृत्ता हर्षातिरेकादतिस्फुरीभवन्ती निषिद्धा
बलयैः कटकैर्वाह भुजा यस्याः सा तथा । भ० ६ श० ३३ उ० ।

संवरियदार-संवृतदार-त्रि० । संवृतानि स्थागतानि आ-
श्रयद्वाराणि प्राणातिपातादीनि येन सः । आच्छादितेन्द्रि-
यद्वारे, वृ० ३ उ० । आच० ।

संवलि-संवलि-पुं० । वृत्ताविशेषे, स्था० ४ ठा० २ उ० ।

संवरवहारिपञ्चक-सांध्यवहारिकप्रत्यक्ष-न० । संवरवहारे वा-
धारहितप्रवृत्तिनिवृत्ति प्रयोजनमर्थानि सांध्यवहारिकम्,
तच्च प्रत्यक्षं चेति वाह्येन्द्रियादिमामग्रीसापेक्षत्वादपार-
मार्थिकेऽस्मदादिप्रत्यक्षे, रत्ना० ३ परि० ।

संवरसण-संवरमन-न० । स्त्रीभिः साङ्गे परिभागे, सूत्र० १
श्रु० ४ अ० १ उ० । सहवासे, पं० भा० ६ कल्प । पं० चू० ।

संवरममाणी-संवरमन्ती-स्त्री० । पुरेण सह संवासे कुर्वत्या-
म्, स्था० ४ ठा० २ उ० ।

संवहण-संवहन-न० । क्षेत्रादिभ्यस्तृणकापृथान्यादेर्गृहादा-
वानयने, उपा० १ अ० । वृद्धस्य आश्रयभाषायां संबोधनप्रयोज्य
शब्दे, ' वृद्ध संवहणेति शो वणजा ' आचा० १ श्रु० २ अ० ६
उ० । दश० ।

संवहणिय-सांवहनिक-त्रि० । संवहणे क्षेत्रादिभ्यस्तृणका-
पृथान्यादेर्गृहादावानयनम्, तत्प्रयोजनकं सांवहनिकम्भा-
स्वहनगन्ध्याम्, उपा० १ अ० ।

संवाअआ-देशी-नकुलं, श्येनं च । दे० ना० ८ वर्ग ४७
गाथा ।

संवाय-संवाद-पुं० । संवादेन, रागादिविहरेण यथायद् यद्-
ने, विशेष० । धर्मकथाया व्याख्यानं, सूत्र० १ श्रु० १४ अ० ।
संवादोदिति चेन्न तु संवादप्रत्ययस्याप्यदुष्टकारणारब्धत्व-
विशेषोऽन्यस्माददुष्टकारणारब्धात्संवादप्रत्ययात् । सम्म०
१ काण्ड । स्था० ।

संवास-संवास-पुं० । सान्निध्ये, सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।
सम्भजनायाम्, आ० चू० ४ अ० । मैथुनार्थे संवसेन, स्था० ४
ठा० ४ उ० । श्रौ० । चिर संवासे, स्था० ४ ठा० १ उ० । स्त्री-
भिः सहैकत्र निवासं, सूत्र० १ श्रु० ४ अ० २ उ० । आचा० ।

संवासंभदानाह-

चउच्चिहं संवामे पप्मत्ते, तं जहा-देवं शाममेगे दे-
वीए मद्धि संवामं गच्छजा, देवे शाममेगे छवीए सद्धि
संवामं गच्छजा, छवी शाममेगे देवीए मद्धि संवामं
गच्छजा, छवी शाममेगे छवीए सद्धि संवामं गच्छजा ।
(सू० २४८+) स्था० ४ ठा० १ उ० ।

संवासो दिव्यासुरराक्षसमानुषाणाम्-

चउच्चिहं संवासे पप्मत्ते, तं जहा-दिव्यं आसुरं रक्षसे
माणुमे १ । चउच्चिहं संवामं पप्मत्ते, तं जहा-देवं नाममेगे
देवीए मद्धि संवामं गच्छइ, देवे नाममेगे असुरीए सद्धि
संवामं गच्छइ, असुरं नाममेगे देवीए मद्धि संवासं ग-
च्छइ, असुरं नाममेगे असुरीए सद्धि संवासं गच्छइ २,
चउच्चिहं संवामं पप्मत्ते, तं जहा-देवं शाममेगे देवीए म-
द्धि संवासं गच्छइ, देवे नाममेगे रक्षसीए सद्धि संवामं
गच्छइ, रक्षसे नाममेगे देवीए मद्धि संवामं गच्छति, र-
क्षसे नाममेगे रक्षसीए सद्धि संवासं गच्छति । ४-३ ।
चउच्चिहं संवासे पप्मत्ते, तं जहा-देवे नाममेगे देवीए सद्धि
संवामं गच्छइ, देवं नाममेगे मणुस्सीहि सद्धि संवामं गच्छइ
मणुस्मे शाममेगे देवीहि मद्धि संवामं गच्छति, मणुस्से शा-
ममेगे मणुस्सीहि मद्धि संवासं गच्छति । ४-४ । चउच्चिहं
संवासे पप्मत्ते, तं जहा-असुरं नाममेगे असुरीहि सद्धि संवासं

गच्छइ, असुरे नामभेगे रक्खसीहिं सद्धिं संवासं गच्छइ० ४-५ । चउव्विहं संवासे पम्भं, तं जहा-असुरे नामभेगे असुरीए सद्धिं संवासं गच्छइ; असुरं नागभेगे मणुस्सीए सद्धिं संवासं गच्छइ० ४-६ । चउव्विहं संवासे पम्भं; तं जहा-रक्खसे नामभेगे रक्खसीए सद्धिं संवासं गच्छइ; रक्खसे नामभेगे माणुस्सीए सद्धिं संवासं गच्छइ० ॥

“ चउव्विहं संवासं ” त्यादि कण्ठ्यं नवरं स्थिया सह संवसन्-शयनं संवासः, यौः—स्वर्गस्तद्वासी देवाऽप्युपचाराद् यौस्तत्र भवो दिव्या वैमानिकसंयन्धीत्यर्थः । असुरस्य-भवनपतिविशेषस्यायमासुर एवामनरौ, नवरं गच्छन्ता-व्यन्त-रविशेषपञ्चतुर्भङ्गिकासूत्राण देवासुरत्येवमादिसंयोगतः पदं भवन्ति । स्था० ४ ठा० ४ उ० । (संवासं संभागः ‘संभाग’शब्द-उस्मिन्नेव भागे २०६ पृष्ठे निःपद्यः ।) षण्ढकः कर्त्ता वा वार्तिक इति त्रयो न कल्पन्ते संवासयितुम् । वृ० ४ उ० १ प्रक० । स्था० । आधाकर्मभोक्तृभिः सह संवासनात् शुद्धाहारभोज्यापि आधाकर्मभोजी द्रष्टव्य इति ‘आधाकर्म’ शब्दे द्वितीयभाग २१६ पृष्ठे गतम् ।)

संचलस्य संचलिकया सह संवासे प्रार्थयितुम्—

जे भिक्खु मचेले मचेलियाणं मज्जे संवसइ संवसंतं वा साइजइ ॥ १६४ ॥ जे भिक्खु मचेले अचेलियाणं मज्जे संवसइ संवसंतं वा साइजइ ॥ १६५ ॥ जे भिक्खु अचले मचेलियाणं मज्जे संवसइ संवसंतं वा साइजइ ॥ १६६ ॥ जे भिक्खु अचले अचेलियाणं मज्जे संवसइ संवसंतं वा साइजइ ॥ १६७ ॥

संचला संजना मचेलीयां संजतीयां चउभंगसूत्रं व्याख्यं । चउसु वि भंगसु चउगुं नवकालपरिसिद्धं ।

गाहा—

जे भिक्खु य मचेली, ठाणनिसीयणतुयदुणं वा वि ।
वेतिजइ चेलीणं, सो पावति आणमादीणि ॥ ४८४ ॥
वीमत्थादीं दोमा, चतुदेमम्मि वन्निया जे तु ।
ते चैव निरवसेमा, संचलमज्जे अचेलस्स ॥ ४८५ ॥
कंठा ।

कारणं वसेज्ज—

वितियपदमणपज्जे, गेलएणुवसग्गरोहगट्टाणे ।
समणाणं अमतीए, ममणी पव्वाविंतं चैव ॥ ४८६ ॥

अणपज्जे वसेज्ज । गिलाणं पडियरंतं वसेज्ज । उवसग्गे वा जहा सो रायकुमारो संशुतो रोहए वा एककवसही लज्जा, अलज्जाण पांडियशो वा । संजयाण अस्सति संजतिवसहीए वसेज्जा । अहवा दो वि वग्गा अज्जाण पडिवज्जा वसेज्जा । अथवा समणाण अस्सती ते समणीहि भाया पिया वा पव्वाविशो सो वसेज्जा ।

गाहा—

एमेव वितियभंगे, कंतागदीसु उवहिवाधातां ।

होति समणाण वमिते, दोसा किं पुणंगतगणिगिणि ॥ ४८७ ॥
उभआ दिट्ठमदिट्ठे, दिट्ठिपयारे य भव खोभो ।
आयपरउभये दोमा, वितिए भंगे न कप्पती वितियं ४८८ ॥
विहसुद्धदच्चदाणं, अट्ठाणादिसु वएति एगत्थ ।
एमेव ततियभंगे, अट्ठाणे उवस्मयं तु लभे ॥ ४८९ ॥
... .. ।

खुडादिमज्जे ममणी, मावयभयचिड्डणादीसु ॥ ४९० ॥
एमेव चरिमभंगे, दोमा जयणा सुदप्पमादीहि ।
सभयम्मि मज्जे ममणी, निरवाए मग्गतो एति ॥ ४९१ ॥
दुहतो वाधातो पुण, चउत्थभंगम्मि होति नायव्वा ।
एमेव य परपक्खे, पुव्वे अवरम्मि य पदम्मि ॥ ४९२ ॥
दुहतो वाधायम्मी, पुग्गतो समणा तु मग्गतो समणी ।
खुडाहि भणवैति, कजे दयं ति दावैति ॥ ४९३ ॥

वितियभंगे समणाण उवाधियाधातां । ततियभंगे समणाण वचसा वभंगेनिमं दोसा । संचरितं गाहा । पहमभंगे उभये वि संचरिते वीमत्थादि आलावादिना य दोसा किं पुण वितियततिय उभयगणिगिंय य सर्वेससा दोसा । संजतां संजती या चिंतान-दिट्ठे अदिट्ठे मे अगादाणादि सागाण्या दिट्ठिपयारेणं चित्तक्खोभो भवति, खुमिआ अणायापरउभये करज्जा । दुहआ वा गाहा । पुव्वज्ज केठं, परपक्खो गिहत्थअन्नतिथिणीआ तेषु एवे चैव चउभंगो दोसा य वत्तवा । एगत्त उभयपक्खे वा विचित्ते वत्थाभावे खंडगपलदज्जर्त्तयहत्थापहणादि जयणा कायव्या मावयभयादीसु य सजइआ मज्जे छोटुं ठाणाती चेतज्जा दुहतो वि अचलाणं पंथ इमा गमणे विही । दुहआ वा गाहा । अग्गतो साह गच्छति पिट्ठो समणीआ, जति संजतीआ किंचि वत्तवाआ खुड्ढहि भणवैति । जं किंचि दयं तं पि खुड्ढहि चैव ववावैति । सभए पुण पिट्ठो अग्गतो पासतो वा संजया गच्छति न दोसा । विहयचउत्थसु भंगसु सव्वपयसं संजताण वत्था दायव्वा ।

गाहा—

समणाणं जो उ गमो, अट्ठहि सुनेहि वमितो एमो ।
सो चैव निरवसेमो, वत्तवो होइ समणीणं ॥ ४९४ ॥

चउरो संजतिसुत्ता चउरो गिहत्थअन्नतिथिणीएसु एते अट्ठ । संजताण वि संजतेसु चउरो सुत्ता गिहत्थअन्नतिथिणीएसु चउरो एसेव चियज्जासो दोसा य वत्तवा । नि० चू० ११ उ० ।

नायकमनायकं वा संवासयति—

जे भिक्खु णायगं वा अणायगं वा उवामगं वा अणुवा-
सगं वा अतो उवस्मयस्म अट्ठं रातिए कमिणं वा रायं सं-
वामावेइ मंवामावंतं वा साइजइ ॥ १२ ॥ जे भिक्खु तं न पडियाइकंखइ थ पडियाइकंखंतं वा साइजइ ॥ १३ ॥

णायगो स्वजना अणायगो-अस्वजनः उवासगो-आवकः इयरो अणुवासगो अट्ठं रातीए दो जामा, या विकप्पण ए-

गं वा जामं, चउरो जामा, कसिणगनी, वा विकपणं ति-
रि जामा एगवसहीए संवासा वसाहि ति भणानि, अरणं
वा अणुमोदति, जा नं ए पडिसेधति, अरणं वा पडिसेधतं
णारुमोदति तस्स चउगुरं ।

गाहा—

णायगमणायगं वा, सावगमस्सावगं च जे भिक्खू ।
अद्वं वा कसिणं वा, रातिं तु संवसाणादी ॥ १२६ ॥
आणाअणवत्थिया दोसा ।

गाहा—

साधुं उवासमाणो, उवासगो सो वती व अवती वा ।
तो पुण्ण णायग इतरो, एवणुवासं वि दो भंगा ॥ १२७ ॥
साधुं उवासनीनि उवासगो, धूलगपाणवहादिया य वा
जणं गहिता सां घती, इयगे अघनी । सो दुविहो वि स-
यणो, असयणो य । एवं अणुवासए वि दो भंगा; भंगा इ-
ति प्रकारा इत्यर्थः ।

इमं पुण सुत्तं । गाहा—

इत्थि पडुच्च सुत्तं, सहिरससभोयणं व आवासो ।
जति सिस्मागयं ज वा, मेहुणणिमिभोयणं कुजा ॥ १२८ ॥
जइ इत्थी उवासंगे संवसति, सहिन्धीआं वा पुरिसां, अणि-
त्थीआं वा सहिरणो, अहिरणो गहिपत्तपाणभोयणो एतं
वा साधु वसहीए आवासेति, रातो साधुं वा पडुच्च आगता
वसाहिद्विया मेहुणं करेति, रातो वा भुजति । एणसु सुत्तणि-
घातो-इ । एतद्वासविण्णमुक्कं पुग्गिसे-इ । पुण अद्वगए एगं
वा जामं तिण्णि वा जामा म भवति ।

गाहा—

जति पत्ता तु निसीहे, एगे व णितेसु अस्समसतरे ।
एगतरमुभयतो वा, वाघातेणं तु अद्वणिमि ॥ १२९ ॥

जइ अद्वरत्तं वा एगमि वा जामं गते तेहि वा जामे-
हि गतेहि पत्ता इवज्जा । एगतरं ति गिहत्था संजता वा,
उभयं ति गिहत्था संजता य, एवं वाघायकारणेण वा अ-
ण्णो वा गतीए एए णिग्गच्छताणं अद्वणिस्सादिसंभवो
भवति ।

गिहिणा सह वसंताण इमे दोसा । गाहा—

सागारिय अधिकरणे, भासादोसा पबालमातंको ।
आउयवाघातमि य, सपक्खपरपक्खंतणादी ॥ १३० ॥
किं वा णट्ठा एएहि, घाइतो गहणदोसगमणं वा ।
अप्पणावि अवहिते, संकागहणादिया दोसा ॥ १३१ ॥

काइयसन्हां वासिरति तो उदगस्स अभाये कारणतो मो-
यपमज्जेण पायपमज्जेण वा सागरियं भवानि, आउज्जोए
वणवणियादि अधिकरणं । अहवा णिताणितं चलक्का-
दिसंघट्टिते अधिकरणं कलहो इवज्ज । जति संजतिभा-
साहि भासति तो गिहत्था गेहंति । अह गारत्थिय-
भासाए भासति तो असंजता बोलेति । सो गिहत्था सण्णेण
वइतो, आयकणं वा मतो, अध य कालेण वा मतो, ताहे

संका । किञ्च णणं एयस्स गिहत्थस्स किञ्चणं
अपासंतं, आयु संजणहि । उइविओ गेहणादिया दोसा पा-
वेति । कोइ सहो असहो वा अपुट्ठधम्मी तं हिरमं जाणे-
सा तं से हरिउं खासेज्ज, एवं गमणगहणपक्खेवि । स
हिरमं जाणित्ता तं गिहत्थं अणो कोइ गिही हरेज्ज
ताहे संजतासि किं कज्जति, ताहे सो रायकुलं गतं कहेज्जा
संजणहि मे हिरणं आसियाविधं, तत्थ गेहणादिया दोसा ।
आदिग्गहणानो वा उभयं हरेज्ज । जम्हा एतं दोसा ।

तम्हा ण संवसेजा, खिण्णं णिक्खामते ततो ते उ ।

जे भिक्खू ण निक्खामे, सो पावति आणमादीणि ॥ १३२ ॥

णिक्खमणं णिक्कडणं तत आभयात् ते इति-गृहस्थाः सा-
हृदि च तज्जा णिग्गच्छन्ति । नि० चू० ८ उ० । (कारणे
वसंतीति निशीथग्रन्थादप्रमोदेशकावसंयम् ।) (अ-
त्रत्यं वक्तव्यं ' ठाण ' शब्दं चतुर्थभागे १६६५ पृष्ठे ।)
(' णिग्गंथी ' शब्दं चतुर्थभागे २०४७ पृष्ठे च गतम्)
वायकानां कर्तव्याणामावासे, अग्रन्थे किसिं करेसा
अग्रन्थे वादुं वसंति तं संवासं भणन्ति । नि० चू० १२ उ० ।

संवासभदय-संवासभद्रक-पुं० । संवासश्चिरं सह वासस्त-
स्मिन्भद्रकोऽहिंसकत्वात् संसारकारणनियोजकत्वाद् वेति
संवासभद्रकः । संवासभद्रकारिण, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

संवासित्तए-संवासयितुम्-अव्य० । एकसमीपे आसयितुमि-
त्यर्थे, इ० ४ उ० । स्था० । संस्तारकमण्डल्यां निवशयितु-
मित्यर्थे, स्था० २ ठा० १ उ० ।

संवाह-संवाह-पुं० । समभूमौ कृषिं कृत्वा येषु दुर्गभूमिभू-
तेषु धान्यानि कृषीवलाः संवहन्ति तद्वार्थमिति । कृषीवलानां
धान्यरक्षार्थं निर्मितेषु समभूमितलेषु, स्थानेषु, स्था० १ ठा० ।

संविक्खमाण-संवीक्षमाण-त्रि० । समतया ईक्षमाणं, उक्त०
२४ अ० ।

संविग्न-संविग्न-पुं० । मोक्षाभिलाषिणि, वृ० ३ उ० । आव० । पं०
व० । औ० । पञ्चा० । आ० म० । दश० । ध० । व्य० । वक्ष्यमा-
णलक्षणसंवेगमग्न, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । पञ्चा० । यो
वि० । ध० । उत्तस्तं, व्य० १ उ० । संविग्ना नाम उत्तस्ता-
स्ते च द्विधा द्रव्यतां, भावतश्च । द्रव्यतः संविग्ना मृगास्तेषां
इतस्ततो वा विभ्यतां प्रायः सदैवोत्तस्मानत्वात् । भावसं-
विग्ना ये संसागदुत्तस्मानमनया सदैव पूर्वरात्रादिष्वत-
श्चिन्तयन्ति । ' किं कडं किं वा मेऽन्तिसेसं किं सक्खणिज्जं न
समायराभि' इत्यादि । व्य० १ उ० । (संविग्नस्य विशेषतो
व्याख्या 'उत्सारकण्य' शब्दे द्वितीयभागे ११७६ पृष्ठे गता ।)
संविग्ना वृक्खसंविग्ना, भावसंविग्ना । सव्वतो अवज्जस्स
वीहति । उक्तं च- " मृगा यथा मृत्युभयस्य भीता, उद्विग्न-
वासं न लभन्ति निद्राम् । एवं बुधा ज्ञानविशेषबुद्धाः, संसार-
भीता न लभन्ति निद्राम् ॥ १॥ " आ० चू० ३ अ० । आव० ।
पं० भा० । पं० चू० । संसारभीरौ, पञ्चा० १२ विव० । सामा-
चार्या सम्यगुद्युक्त, व्य० ४ उ० । सम्यग् व्याप्ते वशीभूते,
सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । उद्यतविहारिणि, नि० चू० ४
उ० । वृ० । आव० ।

संविगपक्षिख्य—संविग्नपाक्षिक-पुं० । संविग्नाः सुसाधवः
तेषां पक्षेषु चरति यः सः संविग्नपाक्षिकस्तेषां वा पा-
क्षिकः पक्षप्राप्ती संविग्नपाक्षिकः । संम्यक्त्वसंयमपरिपाल-
नासमर्थसंयतिपक्षपातेन आत्मनिस्तारके, दश० १ तत्त्व ।
पञ्चा० । पं० ष० । (अत्रत्यव्याख्या ' संलहया ' शब्देऽ-
स्मिन्नेव भागे २१८ पृष्ठ गता ।)

अथ संविग्नपाक्षिकस्यैव किञ्चित् कर्त्तव्यं दर्शयन्नाह—
सम्मगमगसंप-द्विआर्षं साहूणं कुण्ड वच्छ्रं ।
आसहमेसजहि अ, समयभेषं तु कारइ ॥ ३५॥

सन्मार्गमार्गसंप्रस्थितानां-सम्मुनिमार्गे सम्यक् प्रवृत्तानां
साधूनां-मुनीनां करोति-विघ्ने, स्वयम्-आत्मना वात्सल्य-
समाधिसंपादनम्, अधिकारात् संविग्नपाक्षिकः, कैः? औषध-
औषज्यैः । तत्र औषधानि-केवलद्रव्यरूपाणि बहिरुपयोगी-
नि वा भैषज्यानि सांयोगिकानि अन्तर्भोग्याणि वा, चशब्दा-
ऽनकाम्यप्रकारसूचकः । तथाऽन्येनात्मव्यतिक्लान् कारयति,
तुशब्दात् कुर्वन्तमन्यमनुजानातीति गाथाश्रवः । ग० १ अ-
धि० । द्वा० । "संविग्नाऽणुवपसं, ए देह दुष्भासिअं कइ-
विधागं । जाणतो तस्मि तहा, अतहकारो उ मिच्छुनं ॥१॥"
इति । द्वा० १ द्वा० ।

संविग्नभाविय-संविग्नभावित-त्रि० । उद्यतविहारिसंभावि-
त, णि० चू० ४ उ० ।

संविग्नविहार-संविग्नविहार-पुं० । संविग्नानुष्ठाने, भ० १ श०
६ उ० ।

संविग्नविहारि(ण्)-संविग्नविहारिण-पुं० । संविग्नानुष्ठानक-
र्त्तरि उद्यतविहारिणि, भ० ११ श० १२ उ० ।

संविग्नसुहाभिगम-संविग्नसुखाभिगम-त्रि० । संविग्नैः सं-
सारभयोद्वेगाविर्भूतमोक्षाभिलाषैरपकृत्यमाणगगद्वेषादंका-
रकालुष्यैरिदमेव जिनवचनं तस्मात्सर्वं सुखनावगम्यते
यत्तत् संविग्नसुखाभिगमनम् । संविग्नानां स्वावसाधे, स-
म्भ० ३ कारइ ।

संविहत्त-समञ्जित-त्रि० । सम्पादिते, पं० ष० १ द्वार ।

संविस्ति-संविस्ति-स्त्री० । ज्ञाने, आ० म० १ अ० । स्था० ।

संविधुणिय-संविधूय-अव्य० । प्रमध्येत्यर्थे, आचा० १ भु० ६
अ० ८ उ० ।

संविभागि(ण्)-संविभागिन्-पुं० । संविभजति आनीताहा-
रमभ्यभ्यः साधुभ्यः प्रार्थयतीत्येवंशीलो यः स संविभागी ।
परंभ्या दस्वा भोक्तरि, उत्त० ११ अ० ।

संविभाविऊण-संविभावि-अव्य० । पर्यालोक्ष्येत्यर्थे, महा०
१ चू० ।

संविह-संविध-पुं० । आर्जविकोपासकभेदे, भ० ८ श० ५ उ० ।

संवीत-संवीत-त्रि० । आकुले, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ० ।

संवुअ-संवृत-त्रि० । "उदत्तादौ" ॥ ८ । १ । १३१ ॥ इति आ-
देः श्रुत उत्त्वम् । संवुअं । निरुद्धे, प्रा० १ पाद ।

संवुड-संवृत-त्रि० । उपयुक्ते सत्साधौ, दश० ५ अ० १ उ० ।
निरुद्धेन्द्रिये, औ० । सामान्येन प्राणातिपाताद्याभवद्वारसं-
वरोपेते, भ० ११ श० ११ उ० । निरुद्धाभवद्वारं सर्वविरते,
भ० १६ श० ६ उ० । उत्त० । आचा० । मनोधाकायगुप्ते,
सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० । यमनियमरते, सूत्र० १ भु० १
अ० ४ उ० । त्रिगुणसिगुते, सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० । उत्त० ।
इन्द्रियनोइन्द्रियैः संयते, सूत्र० १ भु० १ अ० ४ उ० । (सं-
वृतस्यानगारस्य क्रियाया विषयः 'अणुगार' शब्दे प्रथमभा-
गे २७२ पृष्ठ दर्शितः ।) समन्तत आवृत, चं० प्र० २० पा-
दु० । पार्श्वतः कटककुम्भादिनाऽऽच्छादिते, उत्त० १ अ० ।
कालपनिके, द्वा० ८ द्वार ।

संवुडकम्म-संवृतकर्मन्-पुं० । संवृतानि-निरुद्धानि कर्मा-
ण्यनुष्ठानानि सम्यगुपयोगरूपाणि वा मिथ्यादर्शनाविरति-
प्रमादकषाययोगरूपाणि वा यस्य स तथा । निरुद्धकर्मणि,
सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

संवुडचारि(ण्)-संवृतचारिन्-पुं० । यमनियमाद्युपेते शब्दमन-
स्कं, सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० ।

संवुडबहुल-संवृतबहुल-त्रि० । प्राणातिपाताद्याभवद्वारनिरो-
धप्रचुरं, प्रश्न० ३ संव० द्वार ।

संवुडवियडा-संवृतविधृता-स्त्री० । संवृतविवृतोपमरूपे यो-
निभेदे, स्था० ३ ठा० १ उ० । प्रज्ञा० ।

संवुडा-संवृता-स्त्री० । घटिकालयवत् योनिभेदे, स्था० ३
ठा० १ उ० । प्रज्ञा० ।

संवुडासंवुड-संवृतासंवृत-न० । संवृतासंवृताः स्थगितास्थगि-
ताः पारित्यक्तापरित्यक्ताः सावययोगाः यस्मिन् सामायिकं
तत्संवृतासंवृतम् । देशविरतिसामायिकं, विश० । आ०
म० ।

संवुड-संवृद्ध-पुं० । अव्युत्क्रान्ते, आचा० २ भु० १ चू०
१ अ० ८ उ० ।

संवेग-संवेग-पुं० । संवेजनं संवेगः । भ० १७ श० ३
उ० । सम्यग् वेग उद्वेगः संवेगः । आ० चू० ४ अ० ।
मोक्षात्कण्ठे, आ० चू० ४ अ० । व्य० नरसुरसुख-
परिहारण मोक्षसुखाभिलाषे, दश० १ अ० । प्रव० ।
द्वा० । धा० । संघा० । घ० । संघा० । दर्श० । अष्ट० । वि-
रतिप्रतिपत्तिकारणभूते मोक्षाभिलाषाध्यवसाये, पञ्चा०
५ विव० । दश० । जी० । वृ० । उत्त० । आध० । अवश्य-
भाविनिवेदे, उत्त० २६ अ० । भवभये, भ० १ श० ७ उ० ।
दश० । स० । शुभाध्यवसायविशेषे, पञ्चा० १५ विव० ।
संवेगलक्षणम्-"तथ्ये धम्मो ध्वस्तहिंसाप्रबन्धे, देव रागद्वेष-
मोहादिमुक्ते । साधौ सर्वग्रन्थसंदर्भहीने, संवेगोऽसौ निश्च-
लो योऽनुरागः ॥ १ ॥ " यो० बि० । ध० समुद्रपालः सं-
वेगं, प्राप्तः सन्नित्तमब्रवीत् " किं कृत्वा तं ज्ञां वध्यं
दृष्ट्वा इदम् इति, किम् ? अहो इत्याश्चर्ये अशुभानां कर्म-
णामिदं पापकं निर्याणम्, अशुभं प्राप्तं दृश्यते । उत्त०
२१ अ० ।

संवेगफलम्—

संवेगं भेत्! जीव किं जगयइ?, संवेगं अणुत्तरं धम्म-
मदं जगयइ, अणुत्तराणं धम्ममद्वाणं संवेगं हव्वमागच्छइ,
अणुत्तराणुचन्धिकोहमाणमायालोभांभे खवेइ, नवं च कम्मं
न बंधइ, तप्पच्चइयं च खं मिच्छत्तविमोहिं काऊणं दंसणा-
राहणं भवइ । दंसणाविसोहीणं खं विमुद्वाणं अन्धेगइणं
तेणव भवग्गहणंण मिज्झइ, सोहिणं विमुद्वाणं तच्चं
पुणं भवग्गहणं नाइकमइ ॥ १ ॥

शिष्यः पृच्छति—हे भदन्त ! हे पूज्य ! संवेगेन—मोक्षाभि-
लाषेण कृत्वा जीवः किं जनयति—किमुत्पादयति, तथा शु-
कराह—हे शिष्य ! संवेगेन कृत्वा जीवोऽनुत्तरं प्रधानां धर्म-
धर्मां धर्मकविं जनयति; तथा प्रधानया धर्मस्य धर्माया सं-
वेगः मोक्षाभिलाषः ‘हव्वं’ इति शीघ्रमागच्छति—प्राप्नोति, त-
तो नरकानुबन्धिना नरकगतिदायिनोऽनन्तानुबन्धिकोऽधमा-
नमायालोभान् चतुरोऽपि कषायान् क्षपयति, नवं च कर्म-
न बध्नाति, तत्प्रत्ययाम्—अनन्तानुबन्धिकषायक्षयादुत्पन्नां
मिथ्यात्वविशुद्धिं सर्वथा मिथ्यात्वक्षतिं कृत्वा दर्शना-
राधकां भवति, कषायकशुद्धसम्यक्त्वस्य आराधकां—नि-
रतिस्वारपालकां भवति, ततः सम्यक्त्वविशुद्ध्या अति-
निर्मलया अस्त्येकः काश्चित् भव्यो यः स तेनैव भवप्रहण-
जन्मोपादानेन सिद्ध्यति—सिद्धिं प्राप्नोति । एक. पुन. सम्य-
क्त्वस्य निर्मलया विशुद्धया तृतीये पुनर्भवप्रहणं नाति-
क्रामति इत्यनेन शुद्धकषायकसम्यक्त्ववान् भवत्रयमध्ये मो-
क्षं व्रजत्येव । उक्त० २६ अ० । जिनवचनभाषितान्तःकरण-
तायाम्, दर्श०५ तत्त्व । संवेगो—भवविगगः निर्वेदो—मोक्षा-
भिलाष इति । (ध०) संवेगो—भयम जिनप्रवचनानुसारिणो
नरकेषु शीतोष्णादिसहने संकलिष्टासुर्गादिनिर्मित परम्प-
रोदीरितं च तिथेषु भारोपणाद्यनेकविधं मनुजेषु
दारिद्र्यदोषाभ्यादि देवेष्वपि इष्याविषादपरंप्रत्यवादि ।
ध० २ अधि० ।

संवेगे कथा । संवेगद्वारमाह—

चेपाणं मित्तपंभे, धणमित्ते‘धणमिरी सुजाणं य ।
पियं गू धम्मघोमं य, ऽकसुरी चेव चंदघोसे य ॥ १३०२ ॥
चंदजमा रायगिहे, वारत्तपुरे अभयंसणवारत्ते ।
सुमुमारुंधुमारि, अंगारवई य पजोए ॥ १३०३ ॥
“ मित्र प्रभो नृपश्चर्या—पुर्यां राक्षी च धारिणी ।
धनमित्रः सार्धवाहो, धनधीस्तस्य वल्लभा ॥ १ ॥
तस्यापयार्चितशर्ते—जोते पुत्रं जनोऽवदत् ।
अहो सुजातमस्याति, कुलेऽमुष्मिन् महर्द्धिक ॥ २ ॥
सुजात इति तस्याथ, द्वादशेऽह्नि कृताऽभिधा ।
सोऽत्यन्तरूपवांस्तस्य, ललितं शिक्षत जनः ॥ ३ ॥
अमात्यो धर्मघोषोऽभूत्, प्रियङ्गुस्तस्य च प्रिया ।
सा सुजातगुणान् श्रुत्वा, ऽथेचहासीं यथाऽमुना ॥ ४ ॥
यदैत्यं तदाऽऽख्ययं, येन प्रेक्ष नवं स्वरम् ।
तेनाध्वनाऽन्यदाऽऽयात् स, प्रियङ्गोः पार्थिवस्तथा ॥ ५ ॥

दृष्ट्वाऽथ सा सपत्नीकं, तं प्रियङ्गुदोऽवदत् ।
धन्या साऽसौ प्रिया यस्या, रंतोरव मनोभवः ॥ ६ ॥
सुजातवेषमाधाय, प्रियङ्गु रमतेऽन्यदा ।
तद्विलासांस्तदालापान्, स्वसपत्नीषु कुर्वती ॥ ७ ॥
अमात्यश्च तदाऽऽयातो, ऽन्तःपुरं निध्वनीति सः ।
शनैरेत्य द्वारसंधौ, तां विप्रीडां निरैक्षत ॥ ८ ॥
सोऽथ दध्यौ विनष्टं मे, ऽन्तःपुरं छजंमय तत् ।
सुजातं कारयामीति, परं विभेति तन्पितुः ॥ ९ ॥
मा भूततो विनाशो मे, राजमाभ्योऽस्ति येन सः ।
कूटं लेखं विधायाथ, राक्षो राजद्विषस्ततः ॥ १० ॥
नृपाग्रोऽवाचयन् मन्त्री, मित्रप्रभुनरेश्वरः ।
भोः सुजात ! त्वया घातयोऽर्द्धराज्यं दास्यते तव ॥ ११ ॥
कुपितोऽथ नृपो लेख-हरान् वध्यान् समादिशत् ।
मन्त्रिणा ते धृताच्छन्नाः, पृथ्वीनाथोऽथ दध्यिवान् ॥ १२ ॥
लोकज्ञानं हंतऽमुष्मिन्, पुरक्षोभो भविष्यति ।
मम तस्य च भूपस्य, प्रदास्यत्ययशो जनः ॥ १३ ॥
ततः प्रत्यन्तनगरं, ‘अर(क्खू)री’ ति नामनि ।
आस्ति मार्गहलिकस्तत्र, निजश्चन्द्रध्वजाभिधः ॥ १४ ॥
सुजातः प्रहितस्तत्र, विशिष्टैश्चर्यसंयुतः ।
राजादेशं समर्प्य स्व, चन्द्रध्वतनृपान्तिकं ॥ १५ ॥
राजकार्यापदेशन, कर्तुं प्रतार्थधार्ताधिपम् ।
सोऽगात्तत्र नृपोऽदृशि, राजादेशः समर्पितः ॥ १६ ॥
घात्यस्त्वयैव दृष्टुं, दध्यावस्तु हनिष्यते ।
सह प्रार्तिदत्ते तेन, खलति स्म महीपतिः ॥ १७ ॥
रूपशीलसदाचारान्, दृष्ट्वा तस्य व्यचिन्तयत् ।
नूनमन्तःपुरध्वंस-दोषाभिप्राहितोऽस्त्यसौ ॥ १८ ॥
ईदृगरूपं कथं हन्मी-त्याख्यस्तस्याखिलं रहः ।
सुजातः स्माह यद्वन्ति, तत् कुरुष्वथ सोऽवदत् ॥ १९ ॥
न त्वां हन्मि रहस्तिष्ठ, दत्ता चन्द्रयशः स्वसा ।
अस्ति त्वदोपिणी साऽथ, तथा साह्यं समस्ति सः ॥ २० ॥
सुजातस्यापि संक्रान्तो, रोगस्तत्सङ्गतो मनाक् ।
सा तु तेनोपदेशीधैः, प्रबोध्य भाविका कृता ॥ २१ ॥
सा दध्यौ मम संजन, सरुग् जानोऽयमप्यतः ।
संविज्ञाऽनशने वक्र, तेनैव निरयास्यत ॥ २२ ॥
देवो जनेऽथ सोऽज्ञासीद्, दृष्ट्वा तस्या वदत्यसौ ।
किं कुर्मः सोऽपि संविज्ञः, स्माह पित्रोर्विलोकनात् ॥ २३ ॥
जिघृक्षामि व्रतं देव—स्तमूचे तत्करिष्यते ।
तदैवात्पाठ्य तं कृष्णो-घाने मुक्त्वा पुरोपरि ॥ २४ ॥
शिलां स चक्रे महतीं, लोकोऽभूद् व्याकुलोऽखिलः ।
धूपहस्तोऽवदद्राजा, योऽस्ति दष्टः सुरोऽसुरः ॥ २५ ॥
स तु दर्शयतु स्वं मे, येन प्राऽऽसादयामि तम् ।
देवोऽवदत् सुजातोऽयं, भावकः परमार्हतः ॥ २६ ॥
निर्दोषो मन्त्रिणाऽकूपि, तत्सर्वं चूरयाम्यहम् ।
तं प्रसाद्यानयध्वं च—ततो मुञ्क्षामि नान्यथा ॥ २७ ॥
राजोचै कास्ति देवोऽयम्, बाह्योघानं नृपस्ततः ।
तत्र गत्वा सपोरोऽपि, क्षमयित्वा तमानयत् ॥ २८ ॥
शिलां संहृत्य देवोऽगात्, सुजातः पितरौ पुनः ।
आपृच्छथ व्रतमावत्, पश्चात्तौ पितरावपि ॥ २९ ॥

ने त्रयोऽपि शिवं प्रापु-मन्त्री राज्ञा प्रवासितः ।
 सुजातस्य गुणान्मन्त्री, भुक्त्वा सर्वत्रगानिमान् ॥ ३० ॥
 यथा नेत्रं तथा शीलं, यथा नासा तथाऽर्धजम् ।
 यथा रूपं तथा चित्तं, यथा शीलं तथा गुणाः ॥ ३१ ॥
 ततश्च सोऽपि निर्विगणो, दध्यौ पापं मया कृतम् ।
 गतो राजगृहे साधु-संनिधौ व्रतमाप्तवान् ॥ ३२ ॥
 अभ्युदयुतो भ्राम्यन्, वारत्तगपुरं ययौ ।
 तत्रेशोऽभयसैनोऽभू-मन्त्री वारत्तकः पुनः ॥ ३३ ॥
 तद्गृहं धर्मघोषोऽगा-ह्वमन् भिक्षामुपाहरत् ।
 परमाक्षं सखण्डाज्यं, चिन्दोः पातं न सोऽग्रहीत् ॥ ३४ ॥
 वारत्तको गवाक्षस्थो, दध्यौ नैच्छद्विदं कथम् ।
 तावद्विन्दौ लगन्ति स्म, मत्तिकास्ताश्च क्षादितुम् ॥ ३५ ॥
 गृहालिका समायासी-त्कल्लासश्च तां पुनः ।
 ततस्तदर्थं मार्जारि-जिघत्सु तां पुनः शुनौ ॥ ३६ ॥
 एकः स्थाव्यपरो यायी, एकद्रव्यार्थिनास्तयोः ।
 बभूवास्फलनं पश्चा-त्कलिस्तन्स्वामिनोऽभवत् ॥ ३७ ॥
 ततो बलं मेलयित्वा, चक्रे ताभ्यां महारणः ।
 वारत्तकस्ततो दध्यौ, स नैच्छुकारणादतः ॥ ३८ ॥
 ईति ध्यायन् सोऽपि जाति-मस्मरत् प्रतिबुद्धवान् ।
 उपधिं देवताऽयच्छ-ङ्गारत्तकमुनिस्ततः ॥ ३९ ॥
 सुसुमारपुरेऽयासी-द्विहरन् वमामनिधया ।
 धुन्धुमारो नृपस्तत्र, तस्याङ्गारवती सुता ॥ ४० ॥
 सा परित्राजिकाधर्म-विचारं जितवन्त्यथ ।
 सापन्न्यऽमुं क्षिपामीति, वैरात्रात्राजिकाऽधमा ॥ ४१ ॥
 त्वास्त्वा चित्रफलकं-ऽवन्त्यां प्रद्योतभूतः ।
 ऐक्ष्यिष्ट स पप्रच्छ, साऽख्यद्वन्द्वोऽथ तत्कृतं ॥ ४२ ॥
 प्रैषीद् दूतं ततो धुन्धु-मारस्तमिदमुक्त्वान् ।
 विद्याध्विनयेनैव, लभ्यन्ते कन्यका अपि ॥ ४३ ॥
 आख्यत् प्रतिगतां दूत-स्तत्तदुक्ताधिकं प्रभोः ।
 कुपितः सोऽथ सद्यो-व-णागत्याऽवष्टयत्पुरम् ॥ ४४ ॥
 धुन्धुमारोऽल्पसनागो, विभ्यर्क्षामितिकं जगौ ।
 स ऊचे वीक्ष्य वदयामि, तद् द्रष्टुमथ सोऽगमत् ॥ ४५ ॥
 कीडन्त्येकत्र डिम्भानि, भीषयामास वीक्ष्य सः ।
 तत्र चास्ते नागगृहं, वारत्तकमहाश्रुतिः ॥ ४६ ॥
 प्रतिमास्थस्तत्र तानि, रुदति प्रययुर्भयात् ।
 वारत्तकोऽवदत्तानि, मा भेषुरिति संभ्रमात् ॥ ४७ ॥
 नैमित्तिकस्तदाकार्यं, नृपस्याख्यज ते भयम् ।
 अवस्कन्दमथो दत्त्वा, धृत्वा प्रद्योतभूपनिम् ॥ ४८ ॥
 धुन्धुमारोऽन्तराऽऽनीय, पुरङ्गागण्यबन्धयत् ।
 अथ प्रद्योतमूत्रं ते, किमातिथ्यं विधीयताम् ॥ ४९ ॥
 सोऽवदद्रोक्षतं यत्ते, धुन्धुमारो ददौ ततः ।
 महाभूत्याऽङ्गारवती, तथा सार्द्धमथास्ति सः ॥ ५० ॥
 राजपाटीमथान्यद्यु-स्तत्र कुर्वन्वन्तिराद ।
 दृष्ट्वा बलालपतामूत्रं, गृहीतोऽहं कथं प्रिये ! ॥ ५१ ॥
 सा साधुवाक्यमावस्थी, तन्मूलं स गतोऽवदत् ।
 नैमित्तिकमुनं ! वन्दे, सस्माराथापयुज्य सः ॥ ५२ ॥
 डिम्भाभयगिरं दत्तां, संवेगं परमं गताः ।
 सुजातो धर्मघोषश्च, तथा चन्द्रयशा अपि ॥ ५३ ॥ ”
 आ० क० ४ अ० ।

संवेगकरणत्थ-संवेगकरणार्थ-पुं० । संवेगहेतुषु भावेषु, स०
 १४७ सम० ।

संवेगपर-संवेगपर-पुं० । संवेगे चारित्रिणि, पञ्चा० १६ विव० ।

संवेगपरायण-संवेगपरायण-त्रि० । संवेगः संसारभयं मो-
 क्षाभिलाषो वा परमयत्नं गमनं येषु तानि संवेगपरायणानि ।
 संवेगतात्पर्यकेषु, पौ० ८ विव० ।

संवेगभावियमह-संवेगभावितमति-पुं० । मोक्षाभिलाषत्वा-
 सितमतिके, पञ्चा० १० विव० । जी० ।

संवेगरसायणय-संवेगरसायनद-त्रि० । संवेगः संसारनिर्वेदो
 मोक्षानुगमो वा स एव रसायनममृतमज्जगमनरत्वेहेतुत्वान्
 संवेगरसायनम्, तद्दत्तानि प्रयच्छतीति संवेगरसायनदः ।
 संवेगान्पादकं, पञ्चा० २ विव० ।

संवेगविममजोग-संवेगविशेषयोग-पुं० । भयभयानि शयसं-
 बन्धे, पञ्चा० १६ विव० ।

संवेगवृद्धिजणग-संवेगवृद्धिजनक-त्रि० । मोक्षाभिलाषातिश-
 यकारिण, पञ्चा० ६ विव० ।

संवेगसमावप्न-संवेगममापन्न-त्रि० । मोक्षसुखाभिलाषमेवा-
 नुगतं, पं० य० ४ द्वार ।

संवेगमारगुरु-संवेगसारगुरु-पुं० । प्रशस्तभावप्रधानं, पं० य०
 ५ द्वार ।

संवेगसुद्वजोग-संवेगशुद्ध्योग-पुं० । संवेगेन शुद्धव्यापारं,
 पं० य० ३ द्वार ।

संवेज-संवेद्य-त्रि० । संवेदनाहं, योगिनामंतदन्येषां धृतिगो-
 चर उपमाभावातो व्यक्रममिधातुं न शक्यते । हा० ३२ अष्ट० ।

संवेध-संवेध-पुं० । संयोगे, व्य० १ उ० । (बन्धोदयसत्ताप्रवृत्ति-
 स्थानानां परस्परं प्ररूपणा 'कम्म' शब्दे तृतीयभागे २६५ पृष्ठ
 'पच्छिन्न' शब्दे पञ्चमभागे १५६ पृष्ठ विस्तरत उक्ता ।)

संवेयण-संवेदन-न० । वस्तुस्वरूपपरामर्शे, पौ० १२ विव० । पुरोऽ-
 वास्थिते घटादीं विषये तद्भावेतराभावाध्यवसायरूपं विज्ञानं,
 अन्न० २ आ० । शानं ति वा संवेदणं ति वा आह्वगमं ति वा
 वेयणं ति वा भावो ति वा एगट्ठा । आ० ऋ० १ अ० । नं० ।
 आचा० ।

संवेयणी-संव(द)(ग)जनी-स्त्री० । संवेगयति संवेगं करोतीति
 संवेद्यते वा संवेज्यते वा संवेगं ग्राह्यते श्रोता अनन्याति संवे-
 गनी संवेदनी संवेजनी वति । कथाभेदे, स्था० ४ ठा० २ उ० ।

संवेयणीकहा चउन्विहा पण्णा, तं जहा-इहलोगमंवेयणी
 परलोगसंवेयणी आयसरीरसंवेयणी परसरीरसंवेयणी
 (सू०-२८२५)

इहलोको मनुष्यजन्म तत्स्वरूपकथनेन संवेगनी इह-
 लोकसंवेगनी, सर्वमिदं मानुषत्वमसारमभुधं कदलीस्तम्भ-
 समानमित्यादिरूपा, एवं परलोकसंवेदनी-देवादिभवस्वभाव-
 कथनरूपा, देवा अपीप्याविषादभयविशेषादिदुःखैर्गमिभूनाः

संवेगणी

किंपुनस्तिर्यगाद्य इति, आत्मशरीरसंवेगनी-यदेतदस्मदीयं शरीरमेतदशुचि अशुचिकारणजातमशुचिद्वारविनिर्गतमिति न प्रतिबन्धस्थानमित्यादिकथनरूपा, एवं परशरीरसंवेगनी । अथवा—परशरीरं—मृतकशरीरमात्रं । स्था० ४ डा० २ उ० ।

मता संवेजनी स्वान्य-देहेहप्रेत्यगोचरा ।

यया संवेज्यते श्रोता, विपाकविरसत्वतः ॥ १३ ॥

मतेति—यया कथया विपाकविरसत्वता विपाकवैर-स्यात् प्रदर्शितात् श्रोता संवेज्यते—संवेगं प्राप्नोति; सा संवेजनी स्वान्यदेहेहप्रेत्यगोचरा—स्वशरीरपरशरीरेहलोक-परलोकविषया चतुर्विधा मता । द्वा० ६ द्वा० ।

संवेष्टेमाय-संवेष्टयत्—त्रि० । “समो ज्ञः” ॥ ८ । २२२ ॥ अनेन सम्पूर्णस्य द्विरङ्गं लकारः । सङ्कोचयति, प्रा० ४ पाद ।

संवेष्टिअ-संवेष्टित-त्रि० । संवेष्टितं, भ० १६ श० ६ उ० । मुकुलितं, “संवेष्टिअं मउलिअं” पा० ना० १८१ गाथा । सं घृतं, दे० ना० ८ वर्ग १२ गाथा ।

संसङ्ग-संशयित-त्रि० । कथमिदं न्यादित्येवं संशयशालं, आ० म० १ अ० । दर्श० । संशयविषयं, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

संशयिक-त्रि० । संशयेन निवृत्त मिथ्यात्वे, यद्वशाद्भगवदहं दु-पदिष्टेष्वपि जीवाजीवाहितत्वेषु संशय उपजायते, यथा—न जा ने किमिदं भगवदुक्तं धर्मास्तिकायादि सत्यमुतान्यथेति । कर्म० ४ कर्म० । सांख्ये, “सांख्यं संसङ्गं” पा० ना० १८५ गाथा ।

संसर्ग-संसर्ग-पुं० । सम्यक् सर्गो योगः संसर्गः सम्यक् संबन्धः, विश० । सूत्र० । सांगत्ये, सूत्र० १ ध्रु० २ उ० । आ० । उक्त० । प्रश्न० । “गवाशनानां स गिरः शृणोति, वयं च राजन् । मुनिपुङ्गवानाम् । प्रत्यक्षमतमूचताऽपि दृष्टे, संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥१॥” आ० चू० ३ अ० (संसर्ग-विशेषं दुरुरुकथा ‘दुहुर’ शब्दं चतुर्थभागं २४५१ पृष्ठ उक्ता ।) (पार्श्वस्थादिसंसर्गः ‘किरकम्’ शब्दं ४१७ पृष्ठ ३ भागे निर्दिष्टः । संसर्गाद् गुणाऽगुणव्यवस्थाऽपि तत्रैव ।)

संसर्गि-संसर्गि-पुं० । प्राकृतत्वात्संसर्गः । उक्त० १ अ० १ । संगती, उक्त० १ अ० । संसर्गात्, वृ० ४ उ० । आ० चू० । कुशी-लादिसंसर्गिनिपिद्धाः । व्य० ७ उ० । पं० व० । मैथुनसम्पर्क-स्त्रीपुंससर्गविशेषरूपत्वात्संसर्गजत्वात् संसर्गिरित्युच्य-ते । प्रश्न० ४ आश्च० द्वार ।

संसर्जिय-संसर्जित-त्रि० । सामस्त्येन प्रगुणितं जिवेन स्वप्र-देशेषु सम्बन्धनि चारित्रमोहनीयादिकर्मणि, पञ्चा० ४ विष० ।

संसद्-संसृष्ट-त्रि० । अरुणितं, स्था० ५ डा० १ उ० । अरुणित-तेन हस्तादिना दीयमाने, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । अन्य-

दीयपिण्डैः सह सम्मीलिते, वृ० २ उ० । संसृष्टं नाम भोक्तृकांमनं शृङ्गीतं कुरादौ हस्तः क्षिप्तो न तावन्मुले क्षिपति तच्च लेपालेपकरणस्वभावमिति । स्था० ३ डा० ३ उ० । “असंसृष्टं संसृष्टं चैव बोद्धव्यं ।” दश० ।

संसृष्टेण हत्येण, दम्बिए माययेण वा ।

दिज्जमाणं पडिच्छेज्जा, जं तत्थेसणियं भवे ॥ ३६ ॥

संसृष्टेन हस्तेन-अन्नादिलिप्तेन तथा दम्ब्या भाजनेन वा दीय-मानं प्रतीच्छेत् शृङ्गीयात्किं सामान्येन ? नेत्याह-यत्तवैषणीयं भवति, तदन्यदोषगृहीतमित्यर्थः, इह च वृद्धसंप्रदायः “संसृष्टे हत्ये संसृष्टं मत्ते सावसेसे दम्बे, संसृष्टे हत्ये संसृष्टं मत्ते गिर-वसेसे दम्बे, एवं अट्टं भंगा एत्थ पढमभङ्गो सव्वुत्तमो अण्णेषु वि जत्थ सावसेसे दम्बे तत्थ विप्पए ए इयणेषु पळ्ळाकम्म-दांसाउ” इति सूत्रार्थः । दश० ५ अ० १ उ० ।

संसृष्टकप्येण चरिज्ज भिक्खु,

तज्जायसंसृष्टं जई जइज्जा ॥ ६ ॥

संसृष्टकल्पेण—हस्तमात्रकादिसंसृष्टविधिना अरेत् भि-क्षुरित्युपदेशः, अन्यथा पुरःकर्मादिदोषात् । संसृष्टमेव विशिनष्टि—तज्जायसंसृष्ट इत्यामं गोरससिस्मानजा-तीयसंसृष्टं हस्तमात्रकादी यतिर्यतेन-यत्नं कुर्यात्, अ-तज्जायसंसृष्टे संसर्जनादिदोषादित्येननाष्टभङ्गसूचनम् । तद्य-था—“संसृष्टं हत्ये संसृष्टं मत्ते सावसेसे दम्बे” इत्यादि, अत्र प्रथमभङ्गः भयान्, शेषास्तु क्षिप्त्या इति सूत्रार्थः । दश० २ चू० । आ० चू० । प्रश्न० । रा० । पूर्वपरिचिते उद्भामके, वृ० १ उ० ३ प्रक० । संसृष्टिते, प्रश्न० ५ द्वार । गोरससंसृष्टे भाजने प्रक्षिप्तत्वेन गोरसरसेन परिणामितं उदके, वृ० १ उ० २ प्रक० । (‘लेव’ शब्दे षष्ठभागे संसृष्टोदकेन लेपकरणं दर्शितम् ।)

संसृष्टकपिय-संसृष्टकल्पिक-पुं० । संसृष्टेन अरुणितेनेत्यर्थो हस्तभाजनादिना दीयमानं कल्पिकं कल्पवत् कल्पनीयमुचि-तमभिग्रहविशेषाद्भङ्गादि यस्य सः । तथाविधाभिग्रहविशे-षधारके साधौ, स्था० ५ डा० १ उ० । सूत्र० । औ० ।

संसृष्टचरय-संसृष्टचरक-पुं० । संसृष्टेन अरुणितेन इत्यादिना दीयमानं संसृष्टमुच्यते; तच्चरति यः स तथा । संसृष्टक-ल्पिके, औ० ।

संसद्वा-संसृष्टा-स्त्री० । भिक्षाभेदे, नि० चू० १६ उ० ।

तम्मी या संसद्वा, हत्यमत्तए इमा पढमभिक्षा ॥७४७॥

‘तम्मी’ इति प्राकृतत्वात् तासु भिक्षासु मध्ये सं-सृष्टा हस्तमात्रकाभ्यां भवति । काऽर्थः संसृष्टेन तत्तनीमनादिना अरुणितेन हस्तेन संसृष्टेनैव च भात्र-केण करादिकादिना गृह्यतः साधोः संसृष्टा नाम भिक्षा भवति । इयं च द्वितीयाऽपि मूलगाथाक्रमपिज्ञाया प्रथमा । अत्र च संसृष्टासंसृष्टसावशेषनिरवशेषप्रव्यैरष्टौ भङ्गास्तेषु चाष्टमो भङ्गः—संसृष्टो हस्तः संसृष्टं मात्रं सावशेषं

द्रव्यमित्येष गच्छन्निर्गतानामपि कल्पने । शेषास्तु भक्ता गच्छा-
न्तर्गतानां सूत्रार्थहाम्यादिकं कारणमाश्रित्य कल्पन्त इति ।
प्रव० ६६ द्वार । सूत्र० । आचा० । पञ्चा० । प्रव० । आव० ।

संसद्धिसिणोदग-संसृष्टोद्गोदक-न० । लवङ्गादिरसभाजनस्य
उष्णादकं, नि० चू० । लवङ्गरसभायणगिकेयणं जं तं संस-
दुसिणोदगं भक्षति । अहवा—कांसलविसयादिसु सङ्कोय-
णाविलससणभया सीतोदगे लुभति तस्मि य ओदगे भुंते
नं अवीभूतं जइ अ तमागनां घण्पति एतं वा संसदुसिणोद-
गं । नि० चू० १ उ० ।

संसत्त-संसक्त-त्रि० । संबडे, ज्ञा० १ भु० ८ अ० । संकीर्णे,
स० ८ सम० । सप्रतिबन्धे, उत्त० २५ अ० । श्वापदविशेष,
कल्प० १ अधि० ३ क्षण । (निर्घन्ध्याः पात्र उदकाचन्दुः पर्या-
पद्यत तत्र ग्रहणविधयः 'पाण्य' शब्दे पञ्चमभागे ८२७
पृष्ठे उक्ताः ।) द्रान्द्रियादिजन्तुमिश्रे भक्षपाने, वृ० ३ उ० ।
(यत्र देशे भक्षपानं संसज्जते तं देशं प्राप्तानां यतना-
'पडिसंवरण' शब्द पञ्चमभागे ३६४ पृष्ठे उक्ताः ।) द्रव्यादि-
द्रव्यं, पि० । "घडिअं लगं च संसत्तं" पाइ० ना० २०१
गाथा ।

संसक्तग्रहणम्—

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा गाहावडकुले पिंडवायपडि-
याए अणुपविट्ठे समाणे से जं पुण जाणज्ज अमणं वा
पाणं वा खाइमं वा साइमं वा पाणेहिं वा पणएहिं वा
वीणहिं वा हरिणहिं वा संसत्तं उम्मिस्सं सीओदण वा
ओसित्तं रयसा वा परिघामियं वा तहप्पगारं असणं वा पाणं
वा खाइमं वा साइमं वा परहत्थंसि वा परपायंसि वा
अफासुअं अणेसणिजं ति मम्ममाणं लोभे वि संते नो
पडिग्गहिजा । (सू०-१×)

'से' इति मागधदेशीयचनः प्रथमान्ता निर्देशे वर्तते ।
यः कश्चिन्नशीला भावभिक्तुः मूलोत्तरगुणधारी विवि-
धाभिग्रहरतः भिक्षुणी वा साध्वी स भावभिक्तुर्वेदनादिभिः
कारणैराहारग्रहणं करोति, तानि चामूनि—"वेयण वेयावणे
हरियट्ठाए य संजमट्ठाए । तह पाणवत्तियाए छुट्ठं पुण धम्म-
चिन्ताए ॥१॥" इत्याद्यमीषां मध्ये अन्यतमनापि कारणेनाहा-
रार्थी-सन् गृहपतिगृहस्थस्य कुलं-गृहं तदनुप्रविष्टः, किमर्थं
'पिंडवायवडियाए' ति-पिण्डपातो-भिक्षालोभस्तत्प्रतिज्ञया
अहमत्र भिक्षां लप्स्ये इति, स प्रविष्टः सन् यत्पुनरशनादि जा-
मीयात्, कथमिति दर्शयति-प्राणिभिः रसजादिभिः पनकैरु-
ल्लिजीवैः संसक्तं बीजैर्गोधूमादिभिर्हरितैर्दूर्वाङ्कुरादिभिरन्मि-
श्रं शबलीभूतं तथा शीतोदकेन वा अवसिक्तमाद्रीकृतं
रजसा वा सचिस्तेन 'परिघासियं' ति परिगुण्डितं
क्रियद्वा वक्ष्यति ?, तथाप्रकारम्—एवंजानीयकम्—
शुद्धमशनादि चतुर्विधमप्याहारं ग्रहस्त—दातृहस्ते पर-
पात्रे वा स्थितम् अप्राप्तुं सचिन्तमनेषणीयमाधाकर्म्मविशेष-
बहुप्रमित्येवं मन्यमानः स—भावभिक्तुः सत्यपि लाभं न
प्रतिगृहीत्यादिन्यत्सर्गितः, अपवादस्तु द्रव्यादि ज्ञात्वा प्रति-
गृहीयादपि । तत्र द्रव्यं-दुर्लभद्रव्यं तत्र-साधारणद्रव्यला-

भरहितं सरजस्कादिभावितं वा कालो-दुर्मिलादिः भाषा-
ग्लानतादिरित्यादिभिः कारणैरुपस्थितैरल्पबहुत्वं पर्यालोच्य
गीतार्थो गृहीयादिति ।

अथ कथंचिदनाभोगात् संसक्तमागमिसर्वान्मिश्रे वा
गृहीतं तत्र विधिमाह—

से य आहव पडिग्गं सिया से तं आया य एगंतमवकमि-
जा एगंतमवकमिता अहे आगामंसि वा अहे उवस्सयंसि वा
अप्पंडे अप्पमाणे अप्पवीए अप्पहारिए अप्पोसे अप्पोदए
अप्पुत्तिगणणगदगमट्ठियमकडामंताणए विगिचिय विगि-
चिय उम्मीसं विसाहियरतओ संजयामेव भुंजिज्ज वा पीइ-
ज वा जं च णो संजाएजा भोत्तए वा पायए वा से तमाया-
य एगंतमवकमेजा । (सू०-१×)

'स आहव' त्यादि स च भावभिक्तुः 'आहवे' ति-सहसा
संसक्तादिकमाहारजातं कश्चिदनाभोगात् प्रतिगृहीयात्, स
वानाभोगो दातृप्रतिग्रहीतृपदद्वयाद्युत्तरी योजनीय इति,
तम्—एवंभूतमशुद्धमाहारमादाय एकान्तम्—अपक्रामद्-
गच्छन् । तमपक्रम्य गत्विति यत्र सागारिकाणामनालो-
कमसंपातञ्च भवति तदेकान्तमनेकधिति दर्शयति—
'अहे आगामंसि ये' ति-अथारामे वा अथोपाश्रये वा । अथ-
शब्दः अनापानविशिष्टप्रदेशोपसंग्रहार्थः, वाशब्दो विकल्पाधः
शून्यगृहाद्युपसंग्रहार्थो वातद्विभिर्नाष्ट-अल्पाण्डे अल्पशब्दो
ऽभाववचनः अपगताण्ड इत्यर्थः, एवमल्पबीजं अल्पहरितं
अल्पावश्याय अवश्याय उदकसूक्ष्मनुसारः, अल्पोदकं, तथा-
अल्पोत्तिरूपनकदगमृत्तिकामर्कटसन्तानकं । तत्रोत्तिरूप-
णाग्र उदकचिन्दुः (भुञ्जीतगुत्तरक्रियया संबन्धः)
पनकः—उल्लिखितः उदकप्रधाना मृत्तिका उदकमृत्ति-
कंति, मर्कटकः—सूक्ष्मजीवविशेषस्तेषां संतानः, यदिवा—
मर्कटकसन्तानः कोलियकस्तदेव मण्डादिदोषग्रहिते आराम-
दिकं स्थण्डिलं गत्वा प्राग्गृहीताहारस्य यत् संसक्तं तद्वि-
च्य विविच्य त्यक्त्वा त्यक्त्वा क्रियाभ्यावृत्त्या, अशुद्धस्य परि-
त्यागनिशेषतामाह—उन्मिश्रे वा आगामुकसत्त्वसंवलितं
सफुकादि ततः प्राणितो विशोध्य विशोध्य-अपनीयापनीय
ततस्तदनन्तरं शेषं शुद्धं परिज्ञाय सम्यग्यत एव भुञ्जीत पि-
ण्डे रागद्वेषविप्रमुक्तः सन्निवि । उक्तञ्च—"वायालीसे सणसं-
कडम्म गहणम्म जीव ण हु छलिओ । इण्हि जइ ण छलिज्ज-
सि, भुज्जन्तो रागदोसेहि ॥१॥ रागेण सङ्गालं, दोसेण स-
धूमगे विजाणाहि । रागदोसविमुक्को, भुज्जजा णिज्जरा पेही
॥ २ ॥" तच्चाहारादिकं पातुं भोक्तुं वा न शक्नुयान्प्राप्तुयां-
दशुद्धपृथक्करणासंभवाद्वा, स भिक्षुस्तदाहारजातमादाय ए-
कान्तमपक्रामदपक्रम्य च तदाहारजातं परिष्ठापयेत् त्यज-
दिति संबन्धः ।

यत्र च प्रतिष्ठापयेत्तदर्शयति—

अहे आमथंडिलंसि वा अट्ठिरासिसि वा किट्ठरासिसि वा
तुसरासिसि वा गोमयरासिसि वा अमयरंसि वा तहप्पगारं
सि थंडिलंसि पडिलेहिय पडिलेहिय पमजिय पमजिय
तओ संजयामेवपरिट्ठंजा । (सू०-१×)

‘अहे भामर्थाङ्गलंमि. वे’ नि—अथानन्तर्यार्थः, वाशब्द
वृत्तरांपेक्षया विकल्पार्थः, ‘भामे’ नि—दग्धं तस्मिन् वा
स्थगिडले अस्थिराशौ वा किटो-लाहादिमलस्तद्राशौ वा तु-
षराशौ वा गोमयराशौ वा कियद्वा वक्ष्यते इत्युपसंहरति—
अन्यतराशौ वा तथाप्रकारे-पूर्वसदृशे प्रासुके स्थगिडले ग-
त्वा तत्प्रत्युपक्षयं अक्षणा प्रसूज्य २ रजोहरणादिना अत्रापि
द्विवचनमादरख्यापनार्थमिति प्रत्युपक्षणप्रमार्जनपदाभ्यां स-
प्तभक्का भवन्ति, तद्यथा—अप्रत्युपक्षितमप्रमार्जितम् १, प्रत्यु-
पक्षितं प्रमार्जितम् २ प्रत्युपक्षितमप्रमार्जितम् ३ तत्राप्रत्युप-
क्षय प्रसूजन् स्थानात् स्थानसंक्रमणेन त्रसान् विराधयति,
प्रत्युपक्षयाप्यप्रसूजन्नुपस्थितिकायादीन् विराधयतीति,
चतुर्थभक्कं तु चत्वारोऽमी, तद्यथा—दुप्रत्युपक्षितं दुप्रमा-
र्जितम् ४, दुप्रत्युपक्षितं सुप्रमार्जितम् ५ सुप्रत्युपक्षितं दुप्र-
मार्जितम् ६ सुप्रत्युपक्षितं सुप्रमार्जितमिति स्थापना । तत्रैवं
भूतं सप्तभक्कायानि स्थगिडले संयत एव सम्यगुपयुक्त एव
शुद्धाशुद्धपुञ्जभागपरिकल्पनया परिष्ठापयेत्—त्यजोदिति ।
आच्चा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० १ उ० । (औपधविधि-
वक्रव्यता ‘गोयरचरिया’ शब्दं तृतीयभागे ११४ पृष्ठे
द्रष्टव्या ।)

भिक्षां गृह्णतः साधोः पात्रे प्राणादि पतेयुः—

निगन्धस्स य गाहायइकुलं पिंडवायपडियाम् अणुप्पवि-
ट्टस्स अतो पडिग्गहंमि पाणे वा वीये वा रए वा परिग्याव-
ज्जजा । तं च संचाएइ विमिच्चित्तए वा विमोहित्तए वा त-
तो संजतामेव भुंजेज्ज वा पिवेज्ज । तं च नो संचाएइ विमि-
चित्तए वा विमोहित्तए वा, तं नो अप्पणा भुंजेज्जा नो अ-
प्पेसिं अणुप्पदेज्ज, एगंते बहुफासुए थंडिले पडिलेहिता
पमज्जित्ता परिट्ठेवयव्वे सिया ॥ ११ ॥

अस्य संबन्धमाह—

वंतादियाण रत्तिं, शिवारितं दिवसतो वि अत्थेणं ।

वंतमणंसियगहणं, सिया पडिपक्खओ सुत्तं ॥ १२१ ॥

रात्रौ घान्तादिपानं पूर्वसूत्रे निवारितं दिवसतोऽप्यर्थेन वा-
रितम् । अनेषणीयग्रहणमाप साधुभिर्धर्जितमव अतस्तदिह-
प्रतिषिध्यते, ‘सिया उ पांडिपक्खओ सुत्तं’ ति—स्याद् यतनया
प्रतिपक्षतो वा एतत् सूत्रं भवति अप्रतिपक्षतो वा । तत्र प्रति-
पक्षतो यथा पूर्वसूत्रे रात्रौ घान्ताऽऽपानं निवारितम्, इदं तु
दिवा अनेषणीयं घान्तं निवार्यते । अथ प्रतिपक्षतो यथा पू-
र्वसूत्रे घान्तं न वर्त्तते, प्रत्यापातुमिच्छुम्, इहाप्यनेषणीयं
घान्तं न वर्त्तते ग्रहीतुमिच्छुयते । अनन संबन्धेनायातस्या-
द्य (११सू०) व्याख्या—निग्रन्थस्य गृहपतिकुलं पिण्डपातप्र-
तिष्ठाया तु प्रविष्टस्यान्तः प्रतिगृहं प्राणा वा बीजानि वा
रजो वा परि समन्तादापतेयुः, तच्च प्राणादिकं यदि शक्नोति
विषेक्तुं वा विशेषार्थयितुं वा ततस्तत्प्राणज्जातार्तादिकं लात्वा
हस्तेन गृहीत्वा विशेषाय २ सर्वथैवापनीय ततः संयत एव
प्रयत्नपर एव भुञ्जीत वा पिवेद्वा, तच्च न शक्नोति विषेक्तुं
वा विशेषार्थयितुं वा तस्मात्तना भुञ्जीत, न वा अन्यपां
दद्यात् । एकान्तं बहुप्रासुकं प्रदेशं प्रत्युपक्षय प्रसूज्य
परिष्ठापयितव्यं स्यादिति सूत्रार्थः ।

अथ भाष्यकृद्विषयमपदानि विवृणोति—

पाणगमहणेण तसा, गहिया वीएहिं सव्ववणकाओ ।
रयगहणा हांति मही, तेऊ व ण संपरट्ठाई ॥ १२२ ॥

प्राणग्रहणेन त्रसा गृहीताः, बीजग्रहणेन तु सर्वोऽपि वन-
स्पतिकायः सूचितः, रजोग्रहणेन च मही—पृथिवीका-
यो गृहीतः, तजस्कायां वा परस्थो न भवतीति कृत्वा वि-
धेचनादिकं तत्र न घटते ।

ते पुण आणिज्जंते, पडेज्ज पुप्पि व संसिया दव्वे ।

आगंतुगतभवत्वा वा, आगंतुर्हि तिमं सुत्तं ॥ १२३ ॥

ते पुनस्त्वसाद्य आनीयमानं वा भक्ते पतेयुः पूर्वं वा । तत्र
द्रव्यं भक्षयानं संश्रितास्तं च द्विविधाः, आगन्तुकास्तदुद्भ-
वा वा । तत्रागन्तुकत्रसादिविषयमिदं प्रस्तुतसूत्रं मन्तव्यम् ।

अथ के तदुद्भवाः के वा आगन्तुका भवेयुरित्याह—

रसया पणतो वमिया, होज्ज अणगंतुगाण पुण सेसा ।

एमेव य आगंतुय, पणगविवज्जा भवे दुविहा ॥ १२४ ॥

ये रसजाः—तक्रदधिनीमनादिरसोत्पन्नाः कृम्यादयस्त्वसाद्य-
यश्च पनकः स्यात् एतं अनागन्तुकास्तदुद्भवा भवन्ति, न पुनः
शेषाः पृथिवीकायादयः । एवमेव च ये पनकवर्ज्या द्विविधाः
त्रसाः स्थावराश्च जीवास्ते सर्वेऽप्यागन्तुकाः संभवन्ति ।

सुत्तम्मि कट्ठियम्मि, जयणा गहणं तु पडितो दट्ठव्वो ।

लहुगो अपिक्खणम्मि, आणादिविराहणा दुविहा ॥ १२५ ॥

एवं सूत्रमुच्चार्य पदच्छेदं कृत्वा य एष सूत्रार्थो भवि-
तः एतत्सूत्रमाकर्षितमिति भगवन्तः । एव सूत्रं आकर्षितं
सति निर्युक्तिवस्तर उच्यते—तेन साधुना यतनया भक्षपा-
नस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । का पुनर्यतनेत्याह—पूर्वं गृहस्थहस्त-
गतः पिण्डो निरीक्षणीयो यदि शुद्धस्ततो गृह्यते, एवं य-
तनया गृहीतोऽपि प्रतिग्रहं पतितो द्रष्टव्यः । यदि न प्रे-
क्षते ततो लघुका मासः, आह्लादयश्च दाषाः । विराधना च द्वि-
विधा—तत्र मयं त्रसाद्य उष्णं वा द्रवं वा पतिता वि-
राध्यन्ते । आत्मविराधना तु भक्षिकादिसन्निभं भुक्तं व-
ल्गुलीव्याधिर्मरणं वा भवेत् । तस्मात् प्रथममेव प्रतिग्रहप-
तितः पिण्डो द्रष्टव्यः ।

अहिगारो ऽसंसक्ते, संकप्पादी तु देससंसक्को ।

संसज्जिमं तु तहियं, ओदणससूदधिदवाई ॥ १२६ ॥

अत एव यस्मिन् देशे त्रसप्राणादिभिः संसक्तं भक्ष-
पानं न भवति तत्रासंसक्ते अधिकारस्तस्मिन्नेव देशे विह-
रणीयमिति भावः । यस्तु संसक्ते देशे संकल्पादीनि पदानि
करोति तस्य प्रायश्चित्तम्, तच्छास्त्रे च वक्ष्यते । तत्र च
संसज्जिमं संसक्तियाग्यमादनसक्तुदधिद्रवादिकं द्रव्यं म-
न्तव्यम् ।

अथ संसक्तदेशे संकल्पादिषु प्रायश्चित्तमाह—

संकप्पे पडिभिदण, पंथे पत्ते तहेव आवसे ।

चत्तारि लक्ख लहु गुरु, सट्ठाणं चेव आवसे ॥ १२७ ॥

यस्मिन् विषये भक्षादिकं प्राणिभिः संसज्यते तत्र संक-
ल्पं—गमनानि प्रायः करोति चतुर्लघु । यदा भवं करोति च

तुर्गुरु संसक्तदेशस्य पस्थानं गच्छन्तः षडलघु, तं देशं प्राप्तस्य षडगुरु, तथैव द्वीन्द्रियादः संघटनादिकमापन्नस्य स्वस्थानप्रायश्चित्तम्, तद्यथा-द्वीन्द्रियं संघटयति चतुर्लघु, परितापयति चतुर्गुरु, अपद्रावयति षडलघु, द्वीन्द्रियाणां संघटनादिषु पदेषु चतुर्गुरुकादृशं षडगुरुकं तिष्ठति । चतुरिन्द्रियाणां संघटनादिषु षडलघुकादिकं क्षेदास्तमिति ।

(अ) सिवादिएहिं तु तर्हि पविट्टा,

संसजिममं परिवर्जयति ।

भूइहुमंसजिमदव्वलंभे,

गेएहंतुवाएण इमेण जुत्ता ॥ १८८ ॥

अशिवादिभिः कारणैस्तत्र संसक्तदेशे प्रविष्टास्ततः संसजिममं सक्तुर्वाधप्रभृतीनि द्रव्याणि परिवर्जयन्ति । अथ भूयिष्ठानि-प्रभूततराणि संसजिमद्रव्याणि लभ्यन्ते ततोऽमुनोपायं युक्ताः प्रयत्नपरा गृह्णन्ति ।

गमणागमणे गहणे, पत्ते पडिए य होति पडिलेहा ।

अगहियदिद्विविज्जण, अह गिएहइ जं तमाभजे ॥ १८९ ॥

भक्तार्थे वायकमध्ये गमने कुर्वन् कीटिकामण्डूकीप्रभृतिजन्तु-संसक्तायां भूमौ वा विराधनां कुर्यादिति सम्यग निर्गीक्षणीयः, एवमागमने भिक्षाया हस्तेन ग्रहणमवविलोकनीयम् । प्राप्तं च वायके तदीयहस्तगतः पण्डः प्रत्युपक्षणीयः । पत्रे च पतितः प्रत्युपक्षितव्यः । ततो गृहीते त्रसादिक प्राणजातं पश्यति ततस्तस्मिन् दृष्टे वर्जयति न गृह्णातीत्यर्थः । अथ गृह्णाति ततो येन द्वीन्द्रियादिना संसक्तं गृह्णाति तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तमापद्यते ।

अथ पुनरेवं न प्रत्युपक्षन्तं तत इमे दोषाः—

पाणाइसंजमम्मि, अ.ता मयमच्छिकंठकविसं वा ।

मुइंगमच्छिविच्छुग, गोवालियमाइया उभए ॥ १९० ॥

संयमे त्रसप्राणपनकादयो विराध्यन्ते । आत्माविराधनायां घृतं मल्लिकासोमंश्च भुङ्क्ते वल्गुलीढ्याधिस्तनश्च क्रमेण मरणं भवेत्, कण्टका वा विषं वा समागच्छेत् । उभयविराधनायां मुहङ्गा-पिपीलिका मल्लिकावृक्षकगोपालकादयो वा भवन्ति । गोपालिका अहिलोहकाख्यो जीर्वायशः । एते हि मल्लिका जीवा भङ्गन सह भुङ्क्ताः संयमोपघातमात्मनश्च मेधाद्युपघातं कुर्वन्ति ।

पवयणघातं च सिया, तं वियडं पिमियमहुजातं वा ।

आदाणकिलेसऽजसे, दिहुंतो सेट्टिकप्पट्टो ॥ १९१ ॥

प्रवचनोपघातं वा स्यात्तद्विकटं पिशितं वा तत् स्याद्-भवेत्, अर्धजातं वा सुवर्णसंकलिकामुद्रिकादिकं कश्चिदनुकम्पया प्रत्यनीकतया तावद्दद्यात्, ततः पतितं पण्डं प्रत्युपक्षन्तं तच्चाप्रत्युपक्ष्य गृहीतं मन्धमेणः कस्याप्युत्प्राजितुकामस्यादानमाजीविकाकारणं भवति, तदाक्षयोत्प्राजतीत्यर्थः । अर्धजाते च गृहीते साधूनां रक्षणदिके महान् परिक्लेशोऽयशो वा भवेत् । तथा चात्र सिद्धिचिराज्यपदोपविष्टकल्पस्थकापलक्षितस्य काष्ठश्रेष्ठिनो दृष्टान्तः । स चावश्यकटीकातोऽवगन्तव्यः ।

तम्हा खलु दद्वुवो, सुक्खगहणं अगेएहणे लहुगा ।

आणादियो य दोसा, विराहणा जा भणियपुट्ठि ॥ १९२ ॥

यत एते दोषास्तस्मात् खलु—नियमात् पात्रकपतितः पण्डो द्रष्टव्यः । संसक्तं च देशे शुष्कस्य कूरस्य पृथक् मात्रकं ग्रहणं कार्यम् । अथ पृथक् न गृह्णाति ततश्चतुर्लघु आह्लादयश्च दोषः, विराधना च द्विधा संयमात्मविषया पूर्वमनन्तरमेव भणिता ।

इदमेव भावयति—

संसजिमम्मि देसे, मत्तगसक्खपडिलेहणा उवरिं ।

एवं ताव अणुएहे, उएहे कुगणं च उवरिं तु ॥ १९३ ॥

संसजिमं देश यः शुष्कपादलिकोऽनुष्णो लभ्यते स मात्रकं गृहीत्वा प्रत्युपक्ष्य यद्यसंसक्तस्तदा प्रतिग्रहापरि क्षिप्यते, एवं तावदनुष्णं विधिरुक्तः । यः पुनरुष्णः कूरः कुसणं वा तन्नि्यमादसंसक्तमिति कृत्वा प्रातःप्रहस्यैवोपरि गृह्णाति ।

गुरुमादीण व जोगं, एगम्मितरम्मि पेहिउं उवरिं ।

दोसु वि संमत्तेसुं, दृष्टहपुव्वेतरं पुच्छा ॥ १९४ ॥

गुरुलानादीनां च योग्यमेकस्मिन् मात्रके गृह्णाति, इतरस्मिन्-द्वितीयं मात्रकं संसक्तं प्रत्युपक्ष्य प्रतिग्रहापरि प्रक्षिप्यते, एवं तावद्यत्रकं भक्तं पानकं वा संसक्तं तत्र विधिरुक्तः । यत्र तु डे अपि भक्तपानके संसक्तं तत्र यद्भक्तपानकं वा दुर्लभं तत्पूर्वं गृह्णाति, इतरत्-सुखं पश्चाद् गृह्णाति ।

एसा विही तु दिहे, आउडियगेएहणे तु जं जत्थ ।

अणोभोगगंहं विगिंचणं, खिप्पमवि चित्तिं जत्थ ॥ १९५ ॥

एष विधिर्दृष्टे गृह्यमाणे भणितः । अथाकुट्टिकया संसक्तं गृह्णाति ततो यद्यत्र द्वीन्द्रियपरितापनादिकं कर्माति तत्तत्र प्रार्थयति । यथाऽनाभोगेन संसक्तं गृहीतं ततः क्षिप्रमेव विवेचनम् । अथ क्षिप्रं न विनाहृतं ततो यावत्परिष्ठापयति तावत् यत्र यद्विनाशमश्नुते तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् ।

कः पुनः क्षिप्रकाल इत्याह—

सत्त पदा गम्मंते, जावति कालेण तं भवे खिप्पं ।

कीरति वा तालाआं अदुयमविलंबिता सत्तं ॥ १९६ ॥

यावता कालेन सप्त पदानि गच्छन्ते तत् क्षिप्रं मन्तव्यम् । यावता वा कालेनाहुतमविलम्बितं सप्त तालाः क्रियन्ते तावान् कालविशेषः क्षिप्रम् ।

तम्हा विविचितव्वं, आसणे वसहिदूरजयणाए ।

सागारिय उएहविए, पमजणा सत्तुगदवे य ॥ १९७ ॥

तस्मात्सज्जन्तुसंसक्तमनन्तराङ्गक्षिप्रकालमध्य एष विवेचनीयम् । यादृ च वसतिरासना ततस्तत्र गत्वा परित्यक्तव्यम्, अथ दूरे वसतिस्तदा शून्यगृहादिषु यतनया परिष्ठापयति । अथ सागारिकं पश्यति उष्णं वा भूभागं स्थितो वा ऊर्ध्वं स्थितः परिष्ठापयति ततो वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तम् । यत्र च परिष्ठाप्यते तत्र प्रमोजना कर्त्तव्या । एवमादनस्य विधिः । सक्तुद्रवस्य तत्रैवमेवाल्लसागारिकं प्रसृज्य क्षयायां परिष्ठापनं विधेयम् ।

इदमेव व्याचष्ट—

जावइ काले वसहिं उन्नेति जति ताव ते ण चिट्ठंती ।

ते पियमणुण्हमद्वं, तो गंतुमवस्सए पट्ठा ॥ १६८ ॥

यावता कालेन वसतिमुपैति तावता कालेन याव तं प्राणिनां न विद्वन्ति न विपश्यन्ति तद्वसति नीयते तदनु-
ष्णमद्रवं च यदि भवति ततः प्रतिश्रयं नेतव्यम् । किमुक्तं
भवति—यद्युष्णः क्रूरो द्रवं वा संसक्तं ततः प्रतिश्रयं न
नीयते । मा यावत्प्रतिश्रयं नीयते तावत्प्राणजातीया उष्णे
द्रवं वा मरिष्यन्तीति कृत्वा । अधानुष्णमद्रवं वा तत उपा-
श्रयं गत्वाऽपद्रवं—परिष्ठापयेत् । यत्पुनरुष्णं द्रवं वा
तत्तत्रैव शून्यगृहादी परिष्ठापनीयम् । अथ दूर वसतिस्ततो-
ऽनुष्णमपि शून्यगृहादिषु परिष्ठापयितव्यम् ।

सुमधरादीण सती, दूर को णयति अंतरीभूते ।

उक्कुडु पमज्झाया, वतिकोणादीसु विकिरणं ॥ १६९ ॥

अथ शून्यगृहादीनि न सन्ति ततो दूर एकान्तं गत्वा यत्र
कोणास्थिता वृत्त्या अन्तरितीभूता वा सागारिको न पश्यति
तत्रोत्कुटुको भूत्वा प्रसृज्य छायायां वृत्तेः, कोणके प्रक्षिपति,
आदिप्रहणेन वृत्तमध्यऽपि विकिरति—परिष्ठापयतीत्यर्थः ।
एवमोदनस्य सत्कालां द्रवस्य वा परिष्ठापनं कर्त्तव्यम् ।

सागारिणं उरहठिए, अपमज्जेतं य मामियं लहुगं ।

वोच्छेदुद्गहादी, सागारियसंसए काया ॥ २०० ॥

अथ सागारिकं च पश्यति उष्णं वा प्रदेशं भूत्वा स्थिता
वा ऊर्ध्वं भूमरप्रमास्य वा परिष्ठापयति ततश्चतुर्विपि लघुमा-
सिकम् । सागारिकं च पश्यति यदि भक्तं परिष्ठाप्यते तदा
स भक्षणानेन व्यवच्छेदमुद्गहादिकं वा कुर्यात्, शेषेषु उष्णा
दित्रयं परिष्ठापयतः पृथिव्यादिकाया विराध्यन्ते ।

इइ ओअणमचविही, सत्तु तद्विणकतादि जा तिमि ।

वीसुं वीसुं गहणं, चतुरादिदिणादि एगत्थ ॥ २०१ ॥

इत्येवमोदनस्य संसक्तस्य विधिरुक्ताः । सक्तसक्तानां विधि-
रुच्यते—यत्र सक्तः संसक्ताः लभ्यन्ते तत्र नैव गृह्यन्ते । अथ
न संस्तरति ततस्तद्विषयसक्तान् सक्तुकान् गृह्णन्तीति । आ-
दिशब्दास्तैरप्यसंस्तरतो द्वितीयतृतीयदिनकृतानपि सक्तान्
गृह्णन्ति, ते पुनः पृथगुद् गृह्यन्ते । चतुर्थदिवसकृतान्यस्तु स-
र्वेऽप्येकत्र गृह्यन्ते, तेषामयं प्रत्युपेक्षणाविधिः । रजस्वाणम-
धः—प्रस्तीर्य तस्यापार पात्रकम्वलं कृत्वा तत्र सक्तः प्रकी-
र्यन्ते, तत ऊर्ध्वमुखं पात्रकम्वलं कृत्वा एकस्मिन्पार्श्वे नीत्या
यास्तत्र कणिका लग्नास्ता उद्धृत्य कर्पूरं प्रक्षिप्यन्ते । एवं
प्रत्युपेक्ष्य भूयोऽपि तथैव प्रत्युपेक्षन्ते ततः ।

नव पहातो अदिट्ठे, दिट्ठे अम्मा उ होति णव चेव ।

एवं नवगा तिष्ठी, तेण परं संथेर उज्जे ॥ २०२ ॥

नव वाराः प्रत्युपेक्षणाः कृत्वा यदि प्राणजातीया न दृष्टा-
स्ततो भोक्तव्यास्तं सक्तवः, अथ दृष्टास्ततो भूयोऽप्यन्या नव
वाराः प्रत्युपेक्षणा भवन्ति । तथापि यदि दृष्टास्ततः पुनर्गप
नव वाराः प्रत्युपेक्षन्ते । ततो यद्येवं त्रिभिर्नवकैः शुद्धास्ततो
भुञ्जताम् । अथ न शुद्धास्तदा तान् ततः परं परिष्ठापयेत् ।
अथासंस्तरणं ततस्तावत्प्रत्युपेक्षन्ते यावत् शुद्धीभवन्ति ।

प्राणजातीयानां च परिष्ठापनं विधिरयम्—

आगरमादी असती, कप्परमादीसु सत्तुए उरणी ।

पिममलेवकडाण य, काऊण दवं तु तथेव ॥ २०३ ॥

या ऊरुणिकाः प्रत्युपेक्षमाणेन दृष्टास्ता आकरादिषु प-
रिष्ठापनीयाः, इह घट्टादिसमीपे प्रभूता यत्र तुषा भव-
न्ति स आकर उच्यते । तस्याभावे कर्परादिषु स्तोकाम्
सक्तान् प्रक्षिप्य तत्रोरुणिकाः स्थापयित्वा बहिरनावाधे
प्रदेशे स्थाप्यन्ते, यदि च द्रवभाजनं नास्ति ततो ये सक्त-
वः शुद्धा अलेपकताश्चेते पिरण्डे कृत्वा भाजनस्यैकपार्श्वे स्था-
पयित्वा तत्रैव च द्रवं कृत्वा गृहीत्वा भुञ्जते ।

यत्र च काञ्जिकं संसज्जेते तत्रायं विधिः—

आयामसंसज्जमिणोदरं वा,

गिरहंति वा णिव्वतचाउलोदं ।

गिहत्थमाणेसु वि पेहिताणं,

मत्तेव सोहेतुवरिं छुभंति ॥ १०४ ॥

आयामं संसृष्टपात्रकमुष्णादकं वा त्रिवृत्तं वा प्राशुकी-
कृतं वा उष्णादकं तन्बुलधावने गृह्णन्ति । एतेषामभावे-
तदेव काञ्जिकं गृहस्थभाजनेषु प्रत्युपेक्ष्य मात्रकं वा शोध-
यित्वा यद्यसंसक्तं तदा गृहोपरि प्रक्षिपन्ति ।

द्वितीयपदमाह—

विइयपदऽपेक्खणं तु, गेलाम्पद्वाणओगमादीसु ।

तं चेव सुक्खगहणे, दुल्लभदव्वेसु वी जयणा ॥ २०५ ॥

द्वितीयपदं ग्लानाध्वावमादिषु कारणेष्वपेक्षणं—पिरण्डस्या-
प्रत्युपेक्षणमपि कुर्यात् । तदेव ग्लानत्वादिकं द्वितीयपदं
शुष्कस्योदनस्य ग्रहणे मन्तव्यम् । दुर्लभं वा द्रव्यं पश्चात् ल-
भ्यते, ततः पूर्वं तद् गृहीतमिति कृत्वा नास्ति तद्भाजनं यत्र
पृथक् शुष्कं गृह्यते 'वासु वी जयणं' इति द्वयोर्प्रत्युपेक्षणं शुष्क-
ग्रहणयोरपि यतना कर्त्तव्या । एष संग्रहणाया—समासार्थः ।

साम्प्रतमनामेव विवृणोति—

अच्चाउरसंमूढां, वेलातिकमति सीयलं होइ ।

असदो गणहणगहिते, सुज्जेइ अपेक्खमाणं वि ॥ २०६ ॥

कश्चिदतीवातुरत्वेन ग्लानत्वेन संमूढः संमोहसमुद्भातमु-
पगतस्ततो यावत्प्रत्युपेक्षति तावदेला अतिक्रामति । शीतलं
वा तावता कालेन भवति, तदप्यशब्दो—विशुद्धभावां गृह्णा-
नां वा, गृहीतं वा पिरण्डं प्रत्युपेक्षणमकुर्वाणाऽपि शुध्यति
तत्प्रायश्चित्तभागं न भवति ।

ओमाणपेक्षितो वे—लतिकमे चलितुमिच्छति भयं वा ।

एवंविह अपेहा, ओमो सति कालवेला वा ॥ २०७ ॥

अध्वनि वा गच्छसार्थाऽचमानमरितं प्रभूतभिक्षाच-
राकीर्णं यावच्च प्रत्युपेक्षते तावदेलातिक्रमो भवति,
सर्वे सार्थश्चलितुमिच्छति, पृष्टाभो गच्छतां च भयं, तत एव-
विधे कारणे अपेक्षा प्रत्युपेक्षामन्तरणापि पिरण्डं गृहीत्या-
दित्यर्थः । अयमेव प्रत्युपेक्षमाणानां सत्कालो भिक्षाया वे-
शः कालः स्फुटति । सूर्ये चास्तमिते अथ स्थाने वा भिक्षा-
चराकीर्णं ततोऽप्रत्युपेक्षितमपि गृहीयात् ।

तो कुजा उवआगं, पाणे दइण तं परिहरेजा ।

कुआण वा वि पेहं, सुज्झइ अतिसंभमा सो उ॥२०८॥
यद्यनन्तराकारणैः प्रत्युपसङ्गं न भवति तत उपयागं
कुर्यात् । कुतं चापयोगं यदि प्राणिनः पश्यति ततस्तान् दृष्ट्वा
भक्षणं परिहरेत् । अथवा—अत्यातुरं प्रेक्ष्य उपयागमपि
कुर्याद्वा, न वा । अनुपयुज्जानोऽपीति संभवादसौ साधुः शु-
च्यति । यद्वाऽधस्तादुक्तस्तत्राहुः शुष्कोदनः पृथक् गृह्यते त-
त्राप्येतत्पेव ग्लानाध्वावशेषेषु कारणेषु द्वितीयपदं मन्तव्यम् ।

तथा चाऽऽह—

वीसुं धेप्पइ अतरं—तगस्स वितियं दवं तु सोहेति ।

तेण उ असुक्खगहणं, तं पि य उरुहंतरो पेहं ॥२०९॥

अनन्तरगस्य ग्लानस्य योग्यं विष्वगकार्कस्मिन् मात्रकं गृह्य-
ते, द्वितीयं च मात्रके गृह्यते द्रवं शोधयति । ततो यत्र शुष्को
दनं पृथक् गृह्यते ततः तृतीयमात्रकं नास्तीति कृत्वा शु-
ष्कद्रवं तत्रैव प्रतिगृहे गृहीयात् । ग्लानस्यापि यदादने
द्वितीयाह्नादिकमकार्कस्मिन् मात्रकं गृह्णाति तदप्युष्णं प्रही-
तव्यम्, इतरत्तु शीतलं प्रत्युपसङ्गितं यद्यसंसक्तं ततो गृही-
यादन्यथा तु नेति भावः ।

अद्वाणे ओमे वा, तेह वलातिवातियं णातुं ।

दुल्लभदेव व मा सिं, धावणपियणेण होहिति ॥२१०॥

अध्वनि वा अवमौदये वा वेलाया अनिपातमपि—अतिक्रमे
ज्ञात्वा तथैव शुष्कं विष्वग न गृहीयात् । दुर्लभं वा तत्र
ग्रामं द्रवं पानकं ततो मा'सि' एषां साधूनां भाजनधावनपा-
नेन भविष्यति इति कृत्वा पूर्वमात्रकं द्रवं प्रहीतं ततो ना-
स्ति भाजनं यत्र शुष्कं पृथक् गृह्यते, अत एकत्रैव गृहीयात् ।
उक्तमौदनाविषयं द्वितीयपदम् ।

अथ पानकविषयमाह—

आउट्टिणं संसत्ते, (देसे) गेलसुद्धाण कक्खडे खिप्पं ।

इयराणि य अद्वाणे, कारणगहिते य जयणाए ॥२११॥

यथा कारणे आकुट्टिकया जनितेऽपि संसक्ते देशे गच्छन्ति
तथा तत्र गताः सन्तः संसक्तमपि पानकं गृह्णाति, गृहीत्वा ग्लान-
तत्वं अध्वनि कर्कशं वा अवमं क्षिप्रं न परित्यज्युर्गप । तथा-
हि—ग्लानत्वं यावत्संसक्तं परिग्राहयन्ति तावत् ग्लानस्य वे-
लातिक्रमा भवति, अध्वनि सार्धोत्परिभ्रमन्ति, अवमौदये
भिक्षाकालः स्फिटति, ततो न क्षिप्रं परित्यजेयुः । इतरा-
णि च सागारिकस्य पश्यतः परिग्राहपनं संसृत्यादीनि या-
नि पूर्वप्रतिषिद्धानि तान्यप्यध्वनि वर्तमानः कुर्यात्, एष-
कारणे यतनया गृहीतस्य संसक्तस्य विवेचने विधिरवग-
न्तव्य इति संग्रहगाथासमासार्थः ।

अथैनामेव विवृणोति—

आउट्टिगमणसंसत्तं—च गिएहणं न य विगिचए खिप्पं ।

ओमगिलाणे वेला—विहम्मि सत्थो वइक्कमइ ॥२१२॥

यथा आकुट्टिकया संसक्ते देशे गमनं तथा तत्र गतः संसक्त-
मपि गृहीयात् न च क्षिप्रं विविख्यात्, परिग्राहयेत् । कुत
इत्याह—अथ मे भिक्षाकालः स्फिटति ग्लान्यं वा ग्लानस्य
वेला अतिक्रमेत् । विहे-अध्वनि सार्धोऽतिक्रामति ततः
क्षिप्रं न परित्यजेत् ।

अविवादिहि संसत्ते, संकप्पादी पदा तु जह सुज्जे ।

संसद्धसत्तुचाउल—संसत्त सती तद्वा गहणं ॥२१३॥

अशिवादिभिः कारणैर्यथा संसक्ते देशे संकल्पादीनि पदा-
नि कुर्वीषांऽपि शुद्ध्यति, तथा तत्र गतो यद्यसंसक्तं पानकं
लभते ततः संसृष्टपानकं तन्दुलोदकं वा संसक्तं तथैव गृ-
हीयात् ।

तेषां पुनर्गृहीतानामयं विधिः—

ओवग्गहियं चीरं, मालणहेउं धणं तु गेएहंति ।

तह वि य असुज्झमाणे, अमती अद्वाण जयणा उ ॥२१४॥

औपग्रहिकं घन—निच्छिद्र चीवरं तेषां संसक्तपानकानां
मालनाहतां गृह्णाति । तथापि मालयमानं यदि न शुद्ध्यति न
वा तन्दुलधावनदिकमपि लभ्यते ततो वा प्रथमोद्देशके अ-
ध्वनि गच्छतां तु 'वारफलयरक्खे' इत्यादिना पानकयतना
मणिता सा कर्त्तव्या ।

अथ दधिविषयं विधिमाह—

संसत्त गोरमाणं, ण मालणं णेव होइ परिभोगो ।

कांडिदुगलिंगमादी, तहि जयणा णां य संसत्तं ॥२१५॥

यदि काण संसक्ता गोरसा लभ्यते ततस्तस्य न मालनं न
वा परिभोगः कर्त्तव्यः, किं तु—'कांडिदुगलिंगमा' ति—का-
टिह्येन विशेषाधिकोत्पत्त्या च अविशेषाधिकोत्पत्त्या भक्षणप्रसङ्गे
गनितव्यं यावदाधाकर्मापि गृह्यते, अन्यलिङ्गमपि कृत्वा भ-
क्षणमुत्पाद्यते न पुनः संसक्ता गोरसा प्रहृतव्यः ।

अथ 'इयराणि' इत्यादि पश्चाज्ज्ञेयमाह—

सागारियसव्वत्तो, णऽत्थि य छाया विहम्मि दूरे वा ।

वेला सत्थो व चलं, ण णिसीयपमज्जणे कुआ ॥२१६॥

अध्वनि गच्छतां सर्वतोऽपि सागारिकं छाया च तत्र ना-
स्ति, अस्ति वा परं दूरं । तत्र च गच्छतां वेलाऽतिक्रामति,
सार्धो वा चलति, तत्र उष्णोऽपि भूभागं परिग्राहयेत् । यत्र
चोपविशतः सागारिकं वा शङ्कादयो दोषाः अशुचिरं वा
स्थानं तत्र निषेदनप्रमार्जने अपि न कुर्यात् । वृ० ५ उ०। (सं-
क्रान्तिर्युक्त्युक्तानि संसक्तद्रव्याणि 'भुज्जाभुज्ज' शब्देऽस्माभि-
र्देशितानि) कदाचित्संविप्रगुणानां कदाचित्पाश्वस्थादिदो-
षाणां संबन्धात् गौरवत्रयसंसज्जनाच्च संसक्तम् । बा० १ भु०
५ अ० । गुणैश्च दोषैश्च संसज्जतं मिथीभवतीति संसक्तः ।
प्रव० २ द्वार । संसक्त इय संसक्तः । पाश्वस्थादिकं तपस्विनं
वा आसाद्य संनिहितदोषगुणं, व्य० १ उ० ।

संसक्तलक्षणम्—

संसत्तो य इआणि, सो पुण गोभत्तलंदए चेव ।

उच्चिद्धमणुच्चिद्धं, जं किंची कुब्भइ सव्वं ॥ १ ॥

एमेव य मूलुत्तरं, दोसा य गुणा य जत्तिया केइ ।

ते तम्मि वि सन्निहिआ, संसत्तो भन्नइ तम्हा ॥२॥

रायविदूसगमाई, अहवाऽवि नडो जहा उ बहुक्खो ।

अहवाऽवि मेलगो जो, हलिदग्गाहवहुवन्नो ॥३॥

एमेव जारिसेणं, सुद्धममुद्धेण वाऽवि मंमिलइ ।

तारिमओ चिअ होही, संसत्तो भमई तम्हा ॥ ४ ॥

आव० ३ अ० ।

(अस्य सूत्रस्य व्याख्या 'लांगसार' शब्दं पष्ठभागे

गता ।) “ स्यान्निश्चयैकनिष्ठानां, कार्यसिद्धिः परा-
चक्षुषाम् । संशयचक्षुषाचक्षुषां, कार्ये संशीतिरेव हि ॥ १ ॥ ”
आ० १ भू० १६ अ० ।

संश्रय-पुं० । आश्रयेण, सूत्र० १ भू० १० अ० ।

संशयकरणी-संशयकरणी-स्त्री० । संद्वहजनिकायां भाषायाम्,
संशयकरणी या एका वागनेकार्थाभिधायिनया परस्य सं-
शयमुत्पादयति, यथा-सैन्धवमानीयतामस्यत्र सैन्धवशब्दे
लवणवस्त्रपुरुषवाजिषु वर्तमान इति । प्रज्ञा० ११ पद । दश०
संथा० । ध० । भ० ।

संसरंत-संसरत्-त्रि० । परिभ्रमति, आनु० ।

संसरण-संस्मरण-न० । सकल्पिकस्वप्नादिदर्शनतः स्मरणरूपे
असंप्तकामभेदे, दश० ६ अ० ।

संसार-संसार-पुं० । संसरणं संसारः । भावे घञप्रत्ययः । आ०
म० ४ अ० । भवाद्भवान्तरगमने, विशेष० । नरकादिषु पुनः
पुनर्भ्रमणे, विशेष० । दुर्गतिभ्रमणे, सूत्र० १ भू० ४ अ० २ उ० ।
आव० । दश० । (एतत्संभवः ‘परलोक’ शब्दे पञ्चमभागे ४४२
पृष्ठे साधितः ।) तेषु तेषु उच्चावचेषु कुलषु पर्यटने, उत्त० ३
अ० । चतसृषु गतिषु सर्वावस्थासु संसरणं, स्था० ४ डा० १
उ० । चतुर्गतिकभेदेन संसृती, सूत्र० १ भू० ६ अ० पं० सू० ।
दश० । स० । गतिभूत्पाद, आचा० १ भू० १ अ० ७ उ० ।

संसारो द्रव्यादिभेदाच्चतुर्धा—

चउच्चिहे संसारे पश्यते, तं जहा-द्वसंसारं खेत्तसंसारे
कालसंसारे भावसंसारे । (सू०-२६१) ।

तत्र संसरणम्—इतन्मन्त्रं परिभ्रमणं संसारः, तत्र सं-
सारशब्दार्थस्तत्रानुपयुक्तो द्रव्याणां वा जीवपुद्गललक्ष-
णानां यथायोगं भ्रमणं द्रव्यसंसारः, तेषामेव क्षेत्र-चतु-
र्दशज्ज्यात्मके यत्संसरणं स क्षेत्रसंसारः, यत्र वा क्षेत्रे
संसारो व्याख्यायते तद्वै क्षेत्रभेदोपचारात् संसारो, य-
था-रसवतीगुणनिकेत्यादि । कालस्य—दिवसपक्षमासवर्ष-
नसंवत्सरादिलक्षणस्य संसरणं—चक्रन्यायन भ्रमणं पल्यो-
पमादिकालविशेषविशेषितं वा यत्कस्यापि जीवस्य नर-
कादिषु स कालसंसारः, यस्मिन् वा काले—पौरुष्यादिकं
संसारो व्याख्यायते स कालोऽपि संसार उच्यते; अभे-
दाद्यथा-प्रत्युपेक्षणाकरणात् कालोऽपि प्रत्युपेक्षणेति । तथा
संसारशब्दार्थः तत्रोपयुक्तो जीवपुद्गलयोर्वा संसरणमा-
त्रमुपसर्जनीकृतसम्बन्धिद्रव्यं, भावानां चैदृशिकादीनां ब-
र्णादीनां वा संसरणपरिणामो भावसंसार इति । स्था० ४
डा० १ उ० । सूत्र० ।

लवस्वणमेयं चैव उ, पयस्स असंख्यभागमेवाते ।

निक्खमणे य पवेसो, एगा बीया वि एमेव ॥ ७ ॥

निक्खमपवेसकाले, समयई एत्थ आवलियमागो ।

अंतोमुहुत्तविरहो, उदहिसहस्साहिण् दोषि ॥ ८ ॥

आचा० १ भू० १ अ० ६ उ० । द्रव्यसंसारो व्यतिरिक्ता द्रव्यसं-
स्तिरूपः, क्षेत्रसंसारो येषु क्षेत्रेषु द्रव्याणि संसरन्ति, का-
लसंसारः यस्मिन् काल इति नारकतिथ्यमरमरगतितुर्वि-

धानुपूर्व्युदयाद्भवान्तरसंक्रमणं, कालसंसारः, भावसंसारस्तु
संस्तुतिस्वभाव औदृशिकादिभावपरिणतिरूपः, तत्र च प्रकृ-
तिस्थित्यनुभागप्रवेशबन्धानां प्रवेशविपाकानुभवमम्, ए—
वं द्रव्यादिकः पञ्चविधः संसारः । अथवा-द्रव्यादिकश्च-
तुर्धा संसारः, तद्यथा-अश्वाद्धस्तिनं, ग्रामाक्षगरं, वसन्ताद्
प्रीणम्, औदृशिकादीपशमिकमिति गाथार्थः । आचा० १
भू० २ अ० १ उ० ।

नरकादिः—

चउच्चिहे संसारे पश्यते, तं जहा-खेरतियसंसारे ० जाव
देवसंसारे । (सू०-२६४)

‘चउच्चिहे’ इत्यादि, व्यक्तं, किन्तु संसरणं संसारः—
मनुष्यादिपर्यायाभारकादिपर्यायगमनमिति । स्था० ४ डा० २
उ० । दश० । सूत्र० । आचा० । नं० नि० सू० । संसारश्चतु-
रूपो गतिचतुष्कभेदात् । पञ्चप्रकारश्च एकन्द्रियहीन्द्रिया-
दिभेदात्, पदप्रकारश्च पृथिव्यपृथ्वीतिभिर्भेदात् इति सं-
भाव्यते । नि० सू० २० उ० । आच० ।

नवभिः स्थानैः संसारं वर्त्तयन्ति । स्था० ।

जीवाणं नवहिं ठाणंहि संसारं वत्तिं सु वा वत्तंति वा
वत्तिस्संति या, तं जहा-पुढविकाइयत्ताए ० जाव पंचिदिय-
काइयत्ताए । (सू० ६६६ +)

‘वत्तिं सु वत्ति’ संसरणं निर्वर्तितवन्तोऽनुभूतवन्तः, एव-
मन्यदपि । स्था० ६ डा० ३ उ० । (“ अथुव असोसयम्मि,
संसार (प)-यम्मि दुक्खपउराए । किं नाम होज्ज तं कम्म,
जेणह दुग्गहं न गच्छेज्जा ॥ १ ॥ ” इति कपिलनिवेदः ‘कविल’ शब्दे
तृतीयभागं ३८८ पृष्ठ उक्तः) संसारमुच्छेदनुमना अष्टप्रकारं
कर्म हेतुयत् । आचा० १ भू० २ अ० १ उ० ।
“ संसारमि अणंते, अविलाजोणीए एक्कए सत्ता । हावव-
अकुहियमाणा, जोणीए मज्झदेसम्मि ॥ १ ॥ ” महा० ६ अ० ।

संसारं ज्ञात्वा रतिं कुर्यात् संसार इति

चतुर्थे भेदे व्याचिख्यासुराह—

दुहरूवं दुक्खफलं, दुहाणुबंधी विडंभणारूवं ।

संसारमसारं जा-णिऊण न रइं तहिं कुणइ ॥ ६३ ॥

इह तत्र संसारं रतिं न करोतीति योज्यम्—किं कृत्वा ज्ञा-
त्वा संसारम्, किंविशिष्टम् ? दुःस्वरूपं जन्मजरामरणरोग-
शोकादिप्रसूतत्वेन दुःस्वभावम्, तथा दुःस्वफलं जन्मान्तरं
नरकादिदुःखभावात्, दुःस्वानुबन्धीति दुःस्वानुबन्धिनं पुनः
पुनर्दुःखसन्तानसंधानात्, तथा विडम्बनायामिव जीवानां
सुरनग्नैरयिकतिथ्यकसुभगदुर्भगादीनि विचित्राणि रूपाणि
यत्र स विडम्बनारूपस्तमेवविधं संसारं चतुर्गतिरूपं सु-
खसाराभावाद्सारं ज्ञात्वा-अवबुध्य न रतिं-धृतिं तस्मिन्
कुरुत-विदधानि श्रीदत्तवत् । तद्दृष्टान्तश्चायम्—

“ पाउसकालंमिमिष, बहुमस्सकूलागसंनिवेसम्मि ।

आसि जणधम्मरत्तां, सिग्गिस्तां सिट्ठिन्नपुत्तां ॥ १ ॥

तस्सऽअदिणे भज्जा, अतक्कियं चैव मरणमणुपत्ता ।

संसारविरत्तमणो, तां सो इय चित्तिउं लग्गा ॥ २ ॥

सुरभन्नुदीरिय—साहाय्यवयणासमभिभूय ।
 नग्यभर्षाम् जिघां, निमसमितं पि नन्धि सुहं ॥ ३ ॥
 छिद्वग्भिद्वग्भधग—दुव्वहभरवहणमसुहदुक्खेहि ।
 सययं संतत्ताणं, निरियाणं नाम किं सुक्खं ॥ ४ ॥
 खंडियआखंडलवा—वचंचलं जीवियं इह नराखं ।
 दुल्लहजणसंजागो महल्लकल्लालेलनरो ॥ ५ ॥
 ताव भरकंतसकु—तपोयगलचंचलं च तरुणत्वं ।
 इह संपयाउ संपा—संपायसमाउ सयकालं ॥ ६ ॥
 इय इट्ठाणदुविआ—गजोगबहुरोगसोगपमुहंहि ।
 निष्मर्माभिर्हमियाणं, मणुयाणं न सुहगंधो वि ॥ ७ ॥
 अन्नरिसअमरिसईसा—विस्मयरोसाइमइलियमणेसु ।
 अमरसु वि अइफारो, दुहसंभारो वियंभइ ॥ ८ ॥
 ता चउगइसंसारं, जिघां नूण न अन्धि इत्थं सुहं ।
 सयलसुहंउदुहजल—हिंसंउ जिणधम्ममुक्काणं ॥ ९ ॥
 इय चित्तिय सिग्दितां, गिगहइ दिक्खं कमणं संजाओ ।
 गीयन्थो पडिबज्जइ, पगल्लविहारवग्पडिमं ॥ १० ॥
 कस्स य गामस्स बहिं, पयवणे अन्नया निसाइ इमो ।
 अणमिसनयणो वीरा—सणेण चिट्ठइ सुहज्जाणो ॥ ११ ॥
 इत्तो हरी पंसंसइ, सिग्दितामुणी इमो सुंरहिं पि ।
 भाणाउ न चालिज्जइ, खरपवणेहिं व अमरगिरी ॥ १२ ॥
 तं गिरमसइहंतां, एगो अमरो समागओ तन्थ ।
 काउं रक्खसरूचं, तं मुणिमुयसग्गए गाढं ॥ १३ ॥
 चंदणतकं व बंदिअ—सव्वेगं डसइ विमहरो होउं ।
 सुमुणि तह अवि हत्थो, गलहन्थइ हन्थिरूवेणं ॥ १४ ॥
 जालइ जडालजाला—कलावकलियं चउइहिं जलणं ;
 खरपवणेहिं पडि—तु भामए अकतूलं व ॥ १५ ॥
 करहयकंठकडारं—ण पंसुपूणं पिहइ सव्वत्तो ।
 विमर्मावसपसरच्चिअइ—य विवुए मुंचए तत्तो ॥ १६ ॥
 अह मुणिणाऽभिणायं, अमरो जानियइ ओहिनाणं ।
 ता चितइ साहू सा—हमिकमल्लो मणम्मि इमं ॥ १७ ॥
 साहयउवसग्गवट्ठां, तुज्झ इमो जीयसत्तकसवट्ठा ।
 सन्थावन्थाइ वयं, पायं पालेइ सव्वो वि ॥ १८ ॥
 इत्तो अणंतगुणिया, सहिया वियणा तए पयवणेण ।
 रे जिय! इह भवगहणे, न उण गुणो को वि संजाओ ॥ १९ ॥
 ता धरिय धीरिमगुणं, खणं इमं वयणं सहसु सम्मं ।
 जण लहुं भवजलहिं, तरिउं पाविमि सिवं जीव ! ॥ २० ॥
 खामंसु सयलजीवे, तुमं पि तेसिं खमंसु रे जीय ! ।
 सव्वन्थ कुणसु मित्ति, इमम्मि अमरं विसंसेण ॥ २१ ॥
 जो य तुमं कहिय भय—कागागाउ खिवइ किर अप्पं ।
 सो पस सुगं तुह जिय, पग्गमुही परमबंधू य ॥ २२ ॥
 किं तु इमो उवसग्गा, जह मह हरिसा य भवहग्गत्तेण ।
 तह णेतभयनिबंधण—मिमस्स इय दुमइ मणम्मि ॥ २३ ॥
 इय सुहभावणधणसा—ग्वासियं मुणिमणं मुणे वि सुरो ।
 गयमिच्छत्तो पयाडिय—नियरूवो नमिय इय थुणइ ॥ २४ ॥
 जय जयत् ! धम्मधुरी—ण ! रीण भवगहणओ मुणिसुधीर ! ।
 धीरिमनिज्जियमंदर !, धग्गिमहरनियरवरगरुड ! ॥ २५ ॥
 तस्स तुह खरणकमलं, कमलमरं साग्गस्स व्व अणुमरिमो ।
 जस्स सय देविदां, वंदि व्व पंसंसइ गुणाहं ॥ २६ ॥
 इय थुणिऊण मुणिदं, सुरलोय सुरभग्ग गआ अहवा ।

गुणिथुणणा ओसग्गं, जंति जिया किमिह अच्छुरियं ॥ २७ ॥
 सिग्दितामुणिवरो वि हु, परिणायं पालिऊण चिरकालं ।
 अणसणविहणा मरिउं, जाओ अमरो महासुक्कं ॥ २८ ॥
 तो चविउं साएण, पुग्गम्म सिग्गितलयनयरसिद्धिस्स ।
 दइयाइ जसवईए, उयर पुत्तो समुण्णओ ॥ २९ ॥
 सो अट्टममांस जिण—धम्म जणणीइ निसुणमाणीए ।
 गम्भदुहं अमरसुहं, निसांमउं संभरइ जाइ ॥ ३० ॥
 तो भवविरत्तचित्तो, अभिग्गहं लेइ अह मए समए ।
 दिक्खं चिय गहिंयवा, नियमो पुण गेहवासस्स ॥ ३१ ॥
 कमसो जाओ कयपउ—मनामओ तरुणभावमणुपत्तो ।
 चउनाणिगुरुसमीवे, गिरिहय दिक्खं गओ सुक्खं ॥ ३२ ॥
 श्रीदत्तखेष्टितमिति स्फुटफुल्लमल्ली—
 वल्लीवितानाविशदं विनिश्चय्य सम्यक् ।
 निःसंख्यदुःस्त्रानिकप्रभवं भवंऽस्मिन्—
 नित्यं विरक्तमनसो भविनो भवन्तु ॥ ३३ ॥
 ध० २० २ अधि० ३ लक्ष० ।

जइ उप्पज्जइ दुक्खं, दट्ठव्वां सहावओ नवरं ।
 किं किं मए न पत्तं, संसारं संसरंतेणं ॥ ६२ ॥
 संसारचक्कवाले, सव्वे वि य पुग्गला मए बहुमो ।
 आहारिया य परिणा-मिया य न पहं गओ तत्ति ॥ ६३ ॥
 आतु० ।
 णाणस्म दंसणस्म य, सम्मत्तस्स य चरित्तजुत्तस्स ।
 जो काही उवओगं, संसाराओ विमुच्चिहिति ॥ ८० ॥
 आतु० ।
 निकसाधस्स दंतस्स, खरस्स ववसाइणो ।
 संसारपरिभीयस्स, पच्चक्खाणं सुहं भवे ॥ ८२ ॥
 आतु० ।

संसारमावणपरस्स अट्ठा,

साहारणं जं च करेइ कम्मं ।

कम्मस्स ते तस्स उ वेयकालो,

न बंधवा बंधवयं उवेति ॥ ४ ॥ उत्त० ४ अ० ।

णन्धि चाउरंते संसारे, खेवं सक्कं निवेसए ।

अन्धि चाउरंते संसारे, एवं सक्कं निवेसए ॥ २३ ॥

सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० । ('अन्धियाय' शब्दे प्रथमभागे ४२१ पृष्ठ व्याख्यानेषा गाथा ।) (यथा यथा रागद्वेषास्तथा तथा संसारवृद्धिरिति 'किरियायाइ' शब्दे तृतीयभागे ४५ पृष्ठ उपपादितम् ।) (संसारं कथं न बंधय्याविति—'संसय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे अनुपदमेवोक्तम् ।) अथेहापि किञ्चित्प्रतिपाद्यते, द्वाभ्यां स्थानाभ्यां संपन्नो—युक्ता नास्यागारं—गेहमस्तीत्यनगारः—साधुः, नास्यादिरस्येत्यनादिकं तत् अवदधं—पर्यन्तस्तस्मास्ति यस्य सामान्यजीवापेक्षया तदनवदधं तत् दीर्घा अक्षा कालो यस्य तद् दीर्घाहं तत् । मकार आगमिकः, दीर्घो वाऽध्वा—मार्गो यस्मिंस्तद्दीर्घाध्वं तच्चतुरन्तं—चतुर्विभागं नरकाद्विगतविभागं, दीर्घत्वं प्रकटादित्वादिति, संसारकान्तारं—भवारण्यं

व्यतिषेजद्—अतिक्रामत्, तद्यथा—विद्यया चैव—ज्ञानेन चैव चरणेन चैव—चारित्र्येण चैवेति । इह च संसार-
कान्तारव्यतिषेज्जनं प्रति विद्याचरणयोरीगपद्येनैव करण-
त्वमवगन्तव्यम् । स्या० २ डा० १ उ० । (त्रिभिः स्थानैः
संपञ्चाऽनगारः संसारमतिक्रामति—इति 'अणुगार' शब्दे
प्रथमभागे २६६ पृष्ठे गतम् ।) "जम्मे दुक्खं जरा दुक्खं, रोगा
य मरणाणि य । अहो दुक्खो ह्यु संसारो, जत्थ कींसेति
पाणिणो ॥१॥ " तथा "तण्हाइयस्स पाणं, कूरो खुहियस्स
भुज्जए तिस्सी । दुक्खसयसंपउत्ते, जरियमिव जगं कल-
यलेइ ॥ १ ॥ " सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।

अनादिरेष संसारः—

अनादिरेष संसारो, नानागतिस्समाश्रयः ।

पुद्गलानां परावर्त्ता, अत्रानन्तास्तथा गताः ॥ ७० ॥

अनादिः—अविद्यमानमूलारम्भः एषः—प्रत्यक्षतो दृश्य-
मानः संसारो—भवः । कीदृशः?, इत्याह—नानागतिस्समा-
श्रयः—नरकादिचित्रपर्यायप्राप्तं वर्तते । ततश्च पुद्गलानाम्-
औदारिकादिवर्गणरूपाणां सर्वेषां परावर्त्ता—ग्रहणमाप्ता-
त्मकाः अत्र—संसारे अनन्ता—अनन्तवारस्वभावास्तथा-
तेन समयप्रसिद्धप्रकारेण गता—अनीताः ।

केशमित्याह—

सर्वेषामेव सत्त्वानां, तत्स्वाभाव्यनियोगतः ।

नान्यथा संविदेतेषां, सूक्ष्मबुद्ध्या विभाव्यताम् ॥ ७५ ॥

सर्वेषामेव सत्त्वानां—प्राणिनाम् तत्स्वाभाव्यात्—अनन्त-
पुद्गलपरावर्त्तपरिभ्रमणस्वभावता, तस्य नियोगो—ध्या-
पारस्तस्मात् । अत्रैव व्यतिरेकमाह—न-नैव अन्यथा-त-
त्स्वाभाव्यनियोगमन्तरेण संविद्—अवबोधो घटते पतपा-
म्—अनन्तपुद्गलपरावर्त्तानां सूक्ष्मबुद्ध्या—निपुणाभोगेन
विभाव्यताम्—अनुचिन्त्यतामेतत् । या० बि० ।

चरणविहिं पवक्खामि, जीवस्स उ सुहावहं ।

जं चरित्ता बहू जीवा, तिस्सा संसारसागरं ॥ १ ॥

उत्त० २० अ० ।

('चरणविहिं' शब्दे तृतीयभागे ११२८ पृष्ठे व्याख्यातै-
षा) (संसारोऽशाश्वतस्तद्गतानां संसारिणां स्वरुतक-
र्मवशगानामितश्चेतश्च गमनादिति । सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

अनादिरेष संसारः—

अणादियं परित्राय, अणवदग्गे ति वा पुणो ।

सासयमसाए वा, इति दिट्ठिं न धारए ॥ २ ॥

सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । ('अणायार' शब्दे प्रथमभागे
३१६ पृष्ठे व्याख्यातैषा) यत्र कर्मवशवर्त्तिनः प्राणिनः संस-
रन्ति समसार्धः संसारिण्यन्ति चेति संसारः । स्या० । उ-
त्त० । नारकतिर्यग्नरामरलक्षणे मातापितृभार्यादिस्नेहलक्षणे
च जगति, आच्चा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

एस संसारो ति पवुब्बइ मंदस्स अविजाणओ ।

एष अण्डजादिप्राणिकलापः संसारः प्रोच्यते नातोऽन्य-
क्षसानामुत्पत्तिप्रकारोऽस्तीति । आच्चा० १ ध्रु० १ अ० ६ उ० ।
('तस' शब्दं चतुर्थभागे २२१६ पृष्ठेऽत्रत्यविस्तारो गतः)

सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टेश्च समः संसारः—तथा "अतोमुहु-
स्तमितं पि" ति-गाथया सम्यग्दृष्ट्यन्यूनार्धपुद्गलपरावर्त्तः
संसार उत्कर्षतः प्रतिपादितोऽस्ति, "जो अकिरियावाई
सो भविओ अमविओ वा" इत्यादि दशाक्षूर्यत्तरानुसा-
रेण तु सम्यग्दृष्टेः क्रियावादिना मिथ्यादृष्ट्यात्कर्षतो न्यू-
नपुद्गलपरावर्त्तः संसारः, परं सोऽप्यागमान्तरानुसारं
न्यूनार्धपुद्गलरूपोऽवसीयते । अत्र सम्यग्दृष्टेः क्रियावादिना
मिथ्यादृष्टेश्च कथं संसारसाम्यमिति?, अत्र यद्यपि आपा-
तमात्रेण साम्यमुक्रमस्ति तथापि सम्यग्दृष्टेः कस्यचिदा-
सातनायहुलस्य विग्राहकस्यैतावान् संसारो भवति, ना-
न्यस्य क्रियावादिमिथ्यादृष्टिसमुदायं तु कस्यचिन्नपुर्कर्मणः
एवैकाग्रतारित्वसंभव इति कथं साम्यशङ्केति प्रतिभाति ।
तत्र तु तत्त्वाविद् वेत्ति, इति ॥ २ ॥ तथा कस्याचिज्जा-
नतोऽर्मानावष्टस्य संसारवृद्धिदंतुः कर्मबन्धो भूयानु-
तामिर्निर्विष्टस्य तन्मार्गानुयायिनो वा अजानत इति?,
अत्र व्यवहारं ज्ञानतः कर्मबन्धो भूयानित्यवसीयते ॥ ३ ॥
ही० ३ प्रका० ।

संसारकंतर-संसारकान्तर-पुं० । संसार एव कान्तरः-नि-
र्जलः समयस्मात्परहितोऽरण्यप्रदेशः । संसाराटव्याम्, सूत्र० २
ध्रु० ३ अ० ।

संसारकलंकलीभाव-संसारकलङ्कलीभाव-पुं० । असमञ्जस-
त्वे, औ० ।

संसारकलंकलीभावपुणवभवगवभवासवसहीपवंचमइकंता ।

(सू० ४३४)

संसार कलङ्कलीभावेन असमञ्जसत्वेन ये पुनर्भवाः-पौनः-
पुन्येनोत्पादाः गर्भवासवसतयश्च गर्भोभयानिवासास्तासां
यः प्रपञ्चो विस्तरः स तथा तमतिक्रान्ता निस्तीक्ष्णाः औ०

संसारचक्रवाल-संसारचक्रवाल-पुं० । संसार एव चक्रवालः,
चक्रवालशब्दः समूहार्थे । भवसमूहे, आनु० । सूत्र० १० प० ।
संसारजलहि-संसारजलधि-पुं० । भवोद्धारो, पञ्चा० ६ विव० ।
संसारण-संसारण-न० । ईपन्वस्थानान्स्थानान्तरनयेन जाल-
ने, ज्ञा० १ ध्रु० ४ अ० ।

संसारनिगुम्भ-संसारनैगुम्भ-न० । धैराग्यसाधने, पं० व०
३ द्वार ।

संसारतरु-संसारतरु-पुं० । कषायमूलके संसाररूपे वृक्षे, आ-
च्चा० । यतो नारकतिर्यग्नरामरगतिस्कन्धस्य गर्भनिषेकक-
ललावुद्गमांसोपश्यादिजन्मजरामरणशास्त्रस्य दारिद्र्याद्यनक-
व्यसनोपनिपातपत्रगहनम्य प्रियविप्रयोगाप्रियसंप्रयोगार्थ-
नाशनेकव्याधिशनपुष्पोपचितस्य शरीरमानसोपचितती-
व्रतरदुःखापनिपातफलस्य संसारतरुः (मूलम्) । आच्चा० १
ध्रु० २ अ० १ उ० ।

संसारतरुबीज-संसारतरुबीज-न० । भववृक्षकारणे, आच०
४ अ० ।

संसारपडिगह-संसारप्रतिग्रह-पुं० । दृष्टिवादान्तगतमिदं अ-
णिकापरिकर्मभेदः । स० १४७ सम० ।

संसारपडिवल-संसारप्रतिपन्न-पुं० । संसारं चतुर्गुणिलक्षणं प्रतिपन्नं, आच्चा० १ श्रु० ४ अ० २ उ० ।

संसारपयणुकरण-संसारप्रतनुकरण-त्रि० । संसारं-भवं प्र-तनु-अल्पं करोति इति संसारप्रतनुकरणः । पञ्चा० ६ धिव० । संसारक्षयकारके, " संसारपयणुकरणो, विरया-विरयाण एव खलु जागो । " प्रति० ।

संसारपवङ्ग-संसारप्रवर्धक-पुं० । दीर्घसंसारिणि, पं० व० १ ङार ।

संसारपारकंलि(ण्)-संसारपारकाङ्गिन्-त्रि० । मोक्षाभिलाषुकं, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

संसारपारगामि(ण्)-संसारपारगामिन्-त्रि० । भवतारके, ध० ३ अधि० । पा० ।

संसारभावणा-संसारभावना-स्त्री० । संसारतत्त्वपर्यालोचने, प्रथ० ७१ ङार । (' भावणा ' शब्दे पञ्चमभागे १५०७ पृष्ठे गतेषां भावना ।)

संसारमंडल-संसारमण्डल-न० । संसारजीवचक्रबालं, संसारमण्डलशब्देन परिभाषितसंज्ञं सूचिता । भ० ४ श० ५ उ० ।

संसारमोक्षग-संसारमोक्षक-पुं० । व्यापाद्योपकृतये दुःखि-तमस्वव्यापादनमुपादिशति चादिनि, आ० । संसारमो-क्षकानां व्यापाद्योपकृतये दुःखितमस्वव्यापादनमुपादिशता-मकुशलमार्गप्रवृत्तत्वमाद्येति द्रष्टव्यम्, यतस्तं एवमाहुः-यत् परिणामसुन्दरं तदापातकटुकमपि परंपामाध्यम्, यथा रोगोपशमनमपि, परिणामसुन्दरं च दुःखितमस्वव्यापादनमिति, तथाहि-कृमिकोटपतङ्गम-शकलावकचटककुष्ठकमहाद्विद्रान्धपङ्क्यादयो दुःखित-जन्तवः पापकर्मोद्यवशात्संसारसागरमभिप्लवन्ते, त-तस्तंऽवश्यं तत्पापक्षपणाय परोपकरणैकरासिकमानसेन व्यापादनीयाः तेषां हि व्यापादने महादुःखमती-वोपजायते, तीव्रदुःखवेदनाभिभववशाच्च प्राग् बह्वं पापकर्मोदीर्योदीर्यानुभवन्तः प्रतिलिपन्ति । स्यादन्त-कि-मत्र प्रमाणं यत् व्यापाद्यमानाः तीव्रवेदनाऽनुभवतः प्राग्बह्वं पापकर्मोदीर्योदीर्यं परिलिपन्ति न पुनरात्तरीद्र-ध्यानापगमतः प्रभूततरं पापमायजयन्तीति ?, उच्यते-यु-ष्मत्सिद्धान्तानुगतं नारकस्वरूपोपदर्शकं वचः, तथाहि-नारका निरन्तरं परमाधार्मिकसुरैः ताडनभेदोत्कर्षेणशु-द्धारापणाद्येनकप्रकारमुपहन्यमानाः परमाधार्मिकसुराभावे परस्परोदीरिततीव्रवेदना रौद्रध्यानापगता अपि प्राग्बह्व-मेव कर्म क्षपयन्ति, नाप्युपापमायकतरमुपाजयन्ति, ना-रकायुर्बन्धासम्भवात्, तदसम्भवाच्चानन्तरं भूयः तत्रैवा-त्पादाभावाद् । अपि च-यत एव रौद्रध्यानापगता अत एव तेषां प्रभूततरं प्राग्बह्वं पापकर्मपरिणयः, तीव्रसंज्ञा-भावान्, न खलु तीव्रसंज्ञाभाव परमाधार्मिकसुरा अपि तेषां कर्म क्षपयितुं शक्ताः । ततो रौद्रादध्यानमुपज-नयन्तोऽपि व्यापादका व्यापाद्यानामुपकारका एव । इत्थं च व्यापादनतः तेषामुपकारसमयं यं तद्व्यापादनमुपेक्ष-

न्ते प्रतिपेक्षन्ति वा ते महापापकारिणः, यं पुनः प्राग्बह्वं-तत्पुण्यकर्मोद्यवशात् सुखासिकामनुभवन्तोऽवतिष्ठन्ते न ते व्यापादनीयाः, तेषां व्यापादने सुखानुभ-वानयोगभावतोऽपकारसम्भवात् । न च पराहित-निरताः परापकृतये संरम्भमातन्वन्ते तद्वदयुक्तम्, प-रोपकारो हि स एव सुधिया विधेया य आत्मन उपकारकः । न च परेषां व्यापादनोपकृतिकरणे भवतः कमप्युपका-रमीक्षामहे, यथाहि-परेषां व्यापादने को भवतः उपकारः?, किं पुण्यबन्ध उत कर्मक्षयः?, तत्र न तावत्पुण्यबन्धः?, परंपामन्तरायकरणात्, ते हि परे यदि भवता न व्या-पाद्यंस्ततस्तं परान् सत्त्वान् व्यापाद्य पुण्यमुपाजयेयुः, व्यापादनाश्च परबधे अप्रसक्ता इति व्यापादने पुण्यापाजे-नान्तरायकरणम्, न च पुण्यापाजनान्तरायकृत्य पुण्यमुपा-जयति विरोधात् सर्वस्य पुण्यबन्धप्रसङ्गश्च । एतेन ययुक्तम्-परिणामसुन्दरं च दुःखितमस्वव्यापादनमिति ' तद-मिदं द्रष्टव्यम्, पुण्यापाजनान्तरायकरणेन परिणामसु-न्दरत्वायोगात् । अथ कर्मक्षय इति पक्षः, ननु तत्कर्म किं संहतुकमुताहेतुकम्? संहतुकमपि किमज्ञानहेतुकमुता-हिसाजन्यमुताहो वधजन्यम्?, तत्र न तावदज्ञानहेतुकम्, अज्ञानहेतुकतायां हिसानो निवृत्त्यसंभवात्, यो हि यान्निमित्तो दोषः स तत्प्रतिपक्षस्यैवासेवीयां निवर्तते, यथा हिमजनिने शीतमनलासेवेनेन, न चाज्ञानस्य हिसा प्रति-पक्षभूता, किं तु सम्यग्ज्ञानम्, तत्कथमज्ञानहेतुकं कर्म हिसातो विनिवर्तते?, अथाहिसाजन्यमिति वेदत्, तदपि न युक्तम्, एवं सति मुक्तानामपि कर्मबन्धप्रसङ्गः, तेषाम-हिसकत्वात् । अथ हिसाजन्यम्, यद्येवं तर्हि कथं हिसात एव तस्य निवृत्तिः, न हि यत एव यस्य प्रादुर्भावः तत एव तस्य निवृत्तिर्भविष्यतीति, विरोधात्, न खल्वजी-रणप्रभवा रोगो मुहुरजीरणकरणात् निवर्तते, ततः प्रा-णिहिसोत्पादितकर्मनिवृत्त्यर्थमवश्यमहिसाऽऽसवनीया, उक्तं च-" तम्हा पाणिबहो व-ज्रियस्स कम्मस्स खण्डेज्जसो । वहविरई कायव्या, सेवरूव त्ति नियमणं ॥१॥ " अथाह-तुकं न तर्हि तदस्ति, खरविपाणवत्, तत्कथं तदपगमाय प्राणिवधोद्यमो भवतः?, अथाहनुकमप्यस्ति यथाऽऽकाशं, तर्ह्यकाशस्यैव तस्यापि न कथञ्चन विनाश इत्युक्तत्वात् न कार्यः प्राणिवधः । यदप्युक्तम्-' ये तु प्राग्बह्वं तत्पुण्यकर्मव-शात् सुखासिकामनुभवन्तोऽवतिष्ठन्ते न ते व्यापादनीयाः, इत्यादि, तदप्युक्तं, यतः पुण्यपापक्षयान्मुक्तिः, ततो यथा परेषां पापक्षपणाय व्यापादने भवतः प्रवृत्तिः तथा पुण्य-क्षपणायपि भवति । अथ पापं दुःखानुभवफलं ततो व्यापादनेन दुःखोत्पादनेन पापे क्षपयितुं शक्यं, पुण्यं तु सातानुभवफलं तत्कथं दुःखोत्पादनेन क्षपयितुं शक्यम्?, सातानुभवफलं हि कर्म सातानुभवोत्पादनेनेव क्षपयितुं शक्यम्, नान्यथा, तदपि न समीचीनं, यतो यत्पुण्यं विशिष्टं धर्मेण वेदनीयं तन्मनुष्यादिभवेद्व्यापादनेन प्रत्या-समीक्रियते, प्रत्यासमीकृतं च प्रायः स्वल्पकालेवैवं भ-वति, तत एव पुण्यक्षपणस्यापि सम्भवात् कथं न व्या-पादनेन पुण्यपरिक्षयः?, अथ व्यापादनान्तरं विशिष्ट-देवभवेद्वनीयः पुण्यादयः संविद्यः कस्यचित्पापोदयस्या-

पि सम्भवान्, ततो न व्यापादनं पुण्यमनुभवतः कर्तु-
मुचितम् । यद्यर्थात्तरत्र कथं मिश्रयः ? इतरत्रापि संदेह
एव तथाविधदुःखिनोऽपि यादृ मार्यते तर्हि नरकदुःखानुभ-
वभागी भवति, अमारितश्च सब कदाचनपि प्रभूतस्व-
स्वव्यापादनेन पुण्यमुपाज्य विशिष्टद्वेषाधिभवभागी भवेत्
ततो दुःखतानामपि व्यापादनं न भवतो मुक्तम् । एवं च
सति सन्दिग्धानैकान्तिकोऽपि हेतुः, व्यापादनस्य परिणा-
मसुन्दरत्वसन्देहात् । यद्युक्तम्—‘युष्मत्सिद्धान्तानुगं नार-
कस्वरूपोपदर्शकं वचः’ इत्यादि, तदप्यसमीक्षिताभिधानं
सम्यगस्मत्सिद्धान्तापरिज्ञानाद्, अस्मात्सिद्धान्तं ज्ञायं नारक-
स्वरूपव्यावर्णना—नारकाणां परमाधार्मिकसुरोदीरितदुः-
खानां परस्परोदीरितदुःखानां वा वेदनातिशयभागतः स-
म्मोहमुपागतानां नातीव परत्र संक्लेशा यथाऽत्रैव केषाञ्चि-
न्मानयानां सम्मूढानाम्, यथा हि मानया लकुटादिप्रहारजर्ज-
रीकृतशिरःप्रभृतयवयवा वेदनातिशयभागतः सम्मूढं च नना
नातीव परत्र संक्लिश्यमाना उपलभ्यन्ते, तथा नारका अपि
सदैव द्रष्टव्याः, ततः तथाविधतीव्रसंक्लेशाभावात् नार-
काणां नाभिनवप्रभूततरपापोपचयः । यद्येवं तर्हि सम्मोहो
महोपकारि, तथाहि—सम्मोहवशात् परत्रातीव संक्ल-
ेशः, तीव्रवेदनाभावतश्च प्राग्वज्जपापकर्मपण्डित्यः स-
म्मोहश्च हिंस्रव्यापारादुपजायते, ततो हिंसका महोप-
कारिण इति सिद्धमस्मत्समहितम् । तद्युक्तम्—हिंसकानां
परपीडात्पादनतः क्रिष्टकर्मबन्धप्रसङ्गः, न खलु पापस्य पर-
पीडामतिरिच्यान्यान्नबन्धनमीक्षामहे । यदि स्यात्तर्हि मुक्ता-
नामपि पापबन्धप्रसङ्गः, तेषामहिंसकत्वात्, ततः कथ-
मिव सचेतनो मनसाऽपि एवं व्यापादयितुमुत्सहेतुः ? इ-
त्यलं पापचेतनाभिः सह प्रसंकेतः । न० ।

संसारविउत्सर्ग--संसारव्युत्सर्ग--पुं० । ज्ञानावगणादिकर्मव-
 स्थित्तूनां ज्ञानप्रत्ययार्थात्त्वादीनां त्यागे, स्त्री० । नारकायु-
 ष्कादिद्वितनां मिथ्यात्वादीनां त्यागे, भ० २ श० ५ उ० ।

संसारवृद्धि-संसारवृद्धि-स्त्री० । संसारपरिवृद्धा, द्वी० ३ प्रका० ।
 संसारवेइ-संसारवेदिन्-पुं० । यथास्थितसंसारतत्त्वज्ञात-
 रि, आत्मा० १ अ० ५ अ० १ उ० ।

संसारसंचिह्नकाल-संसारसंस्थानकाल-पुं० । संसारस्य भ-
वाद् भवान्तरस्श्चरणलक्षणस्य संस्थानं भवस्थितानां क्रिया त-
स्य कालः—अवसरः संसारसंस्थानकालः । अमुष्य जी-
वस्यातीतकाले कस्यां कस्यां गतावस्थस्थानं, भ० ।

जीवस्स खं भंते ! तीतद्वाए आदिट्ठस्स कइविहे संसार-
संचिट्ठणकाले पप्पत्ते?, गोयमा ! चउब्बिहे संसारसंचि-
ट्ठणकाले पप्पत्ते, तं जहा-नेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले ति-
रिक्खजंणियसंसारसंचिट्ठणकाले मणुस्सजंणियसंसार-
संचिट्ठणकाले देवजंणियसंसारसंचिट्ठणकाले य पप्पत्ते ।
नेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले खं भंते ! कतिविहे पप्पत्ते ?,
गोयमा ! तिबिहे पप्पत्ते, तं जहा-सुअकाले, असुअकाले,
मिस्सकाले । तिरिक्खजंणियसंसारपुच्छा, गोयमा ! दु-

विदे पश्यन्ते, तं जहा-असुन्नकाले य, मिस्सकाले य । मणुस्साण य, देवाण य जहा नेरइयाणं । एयस्म णं भन्ते ! नेरइयसंसारसंचिट्ठणकालस्स सुन्नकाल-स्स असुन्नकालस्म मीसकालस्स य कयरे कयरेहिंतो अ-प्पा वा बहुए वा तुल्ल वा विसेसाहिण वा ?, गोयमा ! सच्चन्थावे असुन्नकाले, मिस्मकाले अनंतगुणे, सुन्न-काले अणंतगुणं । तिरिक्खजाणियाणं भन्ते ! गोयमा ! सच्चन्थावे असुन्नकाले, मिस्सकाले अणंतगुणे, मणु-स्सदेवाण य जहा नेरइयाणं । एगस्म णं भन्ते ! नेर-इयस्म संसारमंचिट्ठणकालस्स ० जाव देवमंमारमंचि-ट्ठण० जाव विसेसाहिण वा ?, गोयमा ! सच्चन्थावे मणुस्मसंसारसंचिट्ठणकाले , नेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले अमंस्वेअगुणे , देवमंमारसंचिट्ठणकाले अमंस्वेज्जगुणे, तिरिक्खजाणिण अणंतगुणे । (सू०-२३)

‘जीवन्मृत्युः’ इत्यादि व्यक्तेः, नवरं किञ्चिदस्य जीव-
स्य ? इत्याह—आदिष्टस्य—अमुष्यनारकादङ्गत्वेयं विशेष-
तस्य ‘तीतद्वये’ ति—अनादावतीतं कालं कतिविधः—
उपाधिभेदात्कतिभेदः, संसारस्य—भवान्नवान्तरे संवत्सर-
लक्षणस्य संस्थानम्—अर्वास्थितिक्रिया तस्य कालः,—अ-
वसरः संसारस्थानकालः, अमुष्य—जीवस्यातीतकाले क-
स्या कस्यां गतावधस्थानमासीत्? इत्यर्थः, अत्रोत्तरम्—चतु-
र्विधः, उपाधिभेदादिति भावः । तत्र नारकभवानुगमसंसार-
वस्थानकालस्त्रिधा—शून्यकालः, अशून्यकालो, मिश्रका-
लश्चेति । तिरश्चां शून्यकालो नास्तीति, तेषां द्विविधः,
मनुष्यदशायां त्रिविधोऽप्यस्ति । आह च—“सुखासुखा-
मीमां, त्रिविधां संसारचिदुणाकालो । तिरियाण सुखवज्जां,
संसारं होइ त्रिविहां वि ॥ १ ॥” तत्राशून्यकालस्तावदु-
च्यते, अशून्यकालस्तरूपपरिगृह्णते हि सतीतरी सुखानां भ-
विष्यत इति, तत्र वर्तमानकाले सप्तसु पृथिवीषु ये ना-
रका वर्तन्ते तेषां मध्याद् यावन्न काश्चिदुद्गते न चास्य
उत्पद्यते तावन्मात्रा एव ते आसन्ते स कालस्ताभारकान-
ङ्गीकृत्याशून्य इति भण्यते । आह च—“आइदुसमइया-
णं, नरइयाणं न जाव एकको वि । उववइह अन्नां
या, उववउज्जइ सो असुखो उ ॥ १ ॥” मिश्रकालस्तु
तेषामेव नारकाणां मध्यादिकादय उद्बुक्ता, यावद-
कोऽपि शेषस्तावन्मिश्रकालः । शून्यकालस्तु यदा न
एवादिष्टसामयिका नारकाः सामस्येनोद्बुक्ता भवन्ति नै-
कोऽपि तेषां शेषोऽस्ति स शून्यकाल इति । आह च—
“उववइह एकमि वि, ता मीमां धरइ जाव एकको वि ।
निर्लाधिणहि सव्वाह, वट्टमाणोहि सुम्नो उ ॥ १ ॥” इदं
च मिश्रनारकसंसारवस्थानकालाद्यन्तासूत्रं न तमेव वा-
र्त्तमानिकनारकभयमङ्गीकृत्य प्रवृत्तम्, अपि तु—वर्त्तमानि-
कनारकजीवानां गत्यन्तरगमने तत्रैवात्पत्तिमाश्रित्य यदि
पुनस्तमेव नारकभयमङ्गीकृत्यैवं सूत्रं स्यात्तदाऽशून्यकाला-
पेक्षया मिश्रकालस्यानन्तगुणता सूत्रोक्ता न स्यात् । आह

अ—“एयं पुण ते जीव, एवमुच्च सुत्तं न तच्छब्दं चैव ।
जइ होज्ज तच्छब्दं तो, अनन्तकालो ण संभवइ ॥ १ ॥”
कस्मान् ? इति चेद् उच्यते—ये वार्त्तमानिका नारकास्ते
स्वायुष्ककालस्यान्ते उद्धर्त्तन्ते, असंख्यधातमेव च तदायुः,
अत उत्कर्षतो द्वादशमौर्द्ध्विकाशून्यकालापेक्षया मिश्रका-
लस्यानन्तगुणत्वाभावप्रसङ्गादिति । आह च—“किं कार-
णमाइद्वा, गरइया जे इमस्मि समयस्मि । ते ठिइका-
लस्मन्ते, जइहा सव्वे खविज्जंति ॥ १ ॥” इति ।
'सव्वन्थोय असुन्नकाले' ति—नारकाणामुत्पादोद्धर्त्तनाविर-
हकालस्यात्कर्षतोऽपि द्वादशमुद्धर्त्तप्रमाणत्वात्, 'मीसकालं
अणंतगुणं' ति—मिश्राण्या विवक्षितनारकजीवनिलेपना-
कालोऽशून्यकालापेक्षयाऽनन्तगुणो भवति, यतोऽसौ ना-
रकतरेष्वागमनगमनकालः, स च त्रसवनस्पत्यादिस्थिति-
कालमिश्रतः सन्ननन्तगुणो भवति, त्रसवनस्पत्यादिगमना-
गमनानामनन्तत्वात्, स च नारकनिलेपनाकालो वनस्प-
तिकायस्थितेरनन्तभागं वर्त्तत इति । उक्तं च—“थोवो-
असुन्नकालो, सो उक्कोसेण बारसमुहुत्तो । तत्तो यं अ-
णंतगुणो, मीसो निज्जवणाकालो ॥१॥ आगमणगमणकालो,
तस्माइतकर्मासिओ अणंतगुणो । अह निज्जवणकालो, अणं-
तभागं वणज्जाए ॥२॥” इति 'सुन्नकालं अणंतगुणं' ति—स-
र्वेषां विवक्षितनारकजीवानां प्राया वनस्पतिष्वनन्तानन्त-
कालमवस्थानात्, एतदेवं वनस्पतिष्वनन्तानन्तकालायस्थानं
जीवानां नारकभवान्तरकाल उत्कृष्टो देशितः समय इति ।
उक्तं च—“सुन्नो य अणंतगुणो, सो पुण पायं वणस्सइ-
गयाणं । एयं चैव य नारय--भवंतरं देसियं जेट्ठं ॥ १ ॥”
इति । 'तिरिक्खजोत्तियाणं सव्वन्थोय असुन्नकाले' ति—स-
च्चान्तमुद्धर्त्तमात्रः, अयं च यद्यपि सामान्येन तिरिक्खामु-
स्तथाऽपि विकलेन्द्रियसम्पूर्णिह्मनामेवावसेयः, तेषामेवा-
न्तमुद्धर्त्तमानस्य विरहकालस्याऽऽत्वात् । यदाह—“मिन्नमुहु-
त्तो विगलिं-दिपसु संमुच्छिमेसु वि स एव ।” एकैन्द्रियाणां
तुद्धर्त्तनोपपातविरहाभावनाशून्यकालाभाव एव । आह च—
“एगो असंखभागे, वट्ठइ उच्चट्ठणोववायस्मि । एगणि-
गोण निब्बं, एयं संसेसु वि स एव ॥ १ ॥” पृथिव्यादिषु पुनः
'अणुसमयमसंखज' ति वचनाद्विरहाभाव इति, 'मिस्स-
कालं अणंतगुणं' ति—नारकवत्, शून्यकालस्तु तिरिक्खां
नास्त्येव, यतो वार्त्तमानिकसाधारणवनस्पतीनां तत उ-
द्धर्त्तानां स्थानमन्यथास्ति, 'मणुस्संदेवागे जइहा नगइयाणं'
ति अशून्यकालस्यापि द्वादशमुद्धर्त्तप्रमाणत्वात्, अत्र गाथा-
'एवं नगमराणं वि, तिगयाणं नवरिं नत्थि सुखज्जा ।
जे निगयाणं तेसिं, भायणमअ तओ नऽत्थि ॥ १ ॥”
अ० १ श० २ उ० ।

संसारममापन्न-संसारसमापन्न-न० । संसरणे संसारो ना-
रकतिर्यग्रगमरभयानुभवलक्षणस्ते सम्यग-एकीभावेना-
पन्नः संसारसमापन्नः । संसारवर्तिनि, प्रज्ञा० १ पद । स्था० ।
संसारं—भवं समापन्नकाः—आश्रिताः संसारसमापन्न-
काः । संसारिषु, स्था० २ ठा० १ उ० । भववर्तिषु, स्था० ।
४ ठा० २ उ० । संसारं—चतुर्गतिभ्रमणरूप सम्यग-एकी-
भावेनापन्ना एवं संसारसमापन्नकाः, प्राकृतत्वान्स्वार्थे क-
प्रत्ययः । संसारिषु जीवेषु, प्रज्ञा० १२ पद । (तद्भेदाः

'भासग' शब्दे पञ्चमभागे उक्ताः ।) ('जीव' शब्दे
चतुर्थभागे १५२४ पृष्ठे च दर्शिताः ।

संसारमागर-संसारमागर-पुं० । संसरणे संसागस्तिर्यङ्मर-
कामरभयानुभवलक्षणः; स एव भवस्थितिकायस्थितिभ्या-
मनेकधाऽवस्थाननालब्धपारत्वात् सागर इव संसारसाग-
रः । ल० । आध० । द० प० । अतिगहनत्वात् सागरकल्पे
संसारे, दर्श० ४ तत्त्व ।

संसाराडवीमहाकडिल्ल-संसाराडवीमहाकडिल्ल-न० । भवार-
ण्यगुरुगहनं, पञ्चा० १५ विव० ।

संसाराणुपेहा-संसारानुपेक्षा-स्त्री० । संसारस्य चतसृषु गति-
षु सर्वावस्थासु संसरणलक्षणस्यानुपेक्षा संसारानुपेक्षा ।
स्था० ३ ठा० १ उ० । द० प० । भ० । “माता भूत्वा दुहिता,
भगिनी भार्या च भवति संसारं । व्रजति सुतः पितृतां आ-
तां पुनः शत्रुतां चैव ॥१॥” इत्येवं संसारस्य—चतसृषु गति-
षु सर्वावस्थासु संसरणलक्षणस्यानुपेक्षा संसारानुपेक्षा इति ।
धर्मध्यानभेद, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

संसाराभिणंदि-संसाराभिनिन्दिन्-पुं० । भवाभिनिन्दिनि मुमु-
क्षौ, आ० म० १ अ० ।

संसारोवेम-संसारावेश-पुं० । संसरणे, सूत्र० । “यथा प्रकारा
यावन्तः, संसारावेशहेतवः । तावन्तस्तद्विपर्यासा, निर्वा-
णावेशहेतवः ॥ १ ॥” सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

संसारि(न्)-संसारिन्-पुं० । संसरणे संसारः, संसरणे ज्ञा-
नावरणादकर्मयुक्तानां गमनं स एवामस्तीति संसारिणः ।
दश० २ अ० । विंश० । संसारो गतिचतुष्काविर्भावः,
सोऽस्ति येषां ते संसारिणः । द्रव्या० ५ अध्या० । संसा-
रमध्यवर्तिषु अमुकेषु, द्रव्या० ६ अध्या० ।

संसारिकज-संसारिकार्य-न० । गृहकार्ये, “जइ मे हुज्ज पमा-
ओ, इमस्स देहस्स इमाइ रयणीए । आहारमुवाहिदेहं, सव्वं
निविहेण वोसिग्गिअं ॥ १ ॥” एतद्वाथानुसारेण आदेन
रात्रौ निद्रापगमे सांसारिककार्यं कृत्वा सुष्यते तदा पु-
नर्भाथोच्चारो विधीयते, किं वा प्राक् कृतोच्चार एव प्र-
माणमिति प्रश्नः ? , अत्रोत्तरम्—आहः शयनवेलायामेवं
प्रत्याख्यानं कृत्वा स्वर्पितं यद्वात्रौ प्रमादो भवति तदा-
हारप्रमुखं व्युत्सृजामि, तस्माद्विद्रापगमेऽपि कश्चित्कदा-
चित्संसारकार्यं करोति तदा प्रत्याख्यानभङ्गो न भवति
इति ॥ ७४ ॥ सेन० ४ उक्ता० ।

संसारिय-सांसारिक-पुं० । परस्परसंसरणशीलेषु, सूत्र०
२ श्रु० ७ अ० । संसारे विद्यते येषु ते सांसारिकाः । संसा-
रिषु, सूत्र० २ श्रु० ७ अ० ।

संसारुत्तारण-संसारोत्तारण-न० । महाभीमभवभ्रमणपार-
गमनं, पा० ।

संसारुत्तारणी-संसारोत्तारणी-स्त्री० । संसारादुत्तारयति मु-
क्तिप्रापकत्वेन निस्तारयतीति संसारोत्तारणी । तथाविधा-
यां धर्मश्रुतौ, उक्त० ३ अ० ।

संसाहग-संसाधक-पुं० । दोलायके पृष्ठतः कुतश्चिदागते सा-
धौ, दृ० ४ उ० ।

संसाहस-संसाधन-न० । गच्छतोऽनुमज्जे, दश० १ अ० १ उ० । क्वत्सं प्रति जेतत्साधुर्लं साधित्येवं प्रशंसाकरणे, आ० १ अ० १४ अ० । अ० । अनुमज्जे, दे० ना० २ वर्ग १६ गाथा ।

संसिद्धमाद्य-संसिद्धमान-त्रि० । आपूर्यमाणे, गर्भाद् ग-
भोन्तरमुपयाति संसारचक्रवालेऽरबृहदीयम्भस्यायेन व-
र्यदति, आचा० १ अ० ३ अ० २ उ० ।

संसिद्ध-संसिद्ध-त्रि० । सम्यग् निष्पादिते, सूत्र० २ अ० ३ अ० । निश्चिततद्गुणादिलिङ्गसंसिद्धे, षो० ७ वि० ।
सर्वैः प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणाः प्रतिष्ठिते, वि० ।

संसिद्धि-सांसिद्धिक-त्रि० । “ मांसादिष्वनुस्वारे ” ॥ ८ ।
१। ७०॥ अननाप्रादेशकारस्य वैकल्पिकोऽप्रादेशः । संसिद्धि-
भो । संसिद्धिजे, प्रा० १ पाद ।

संसिय-संश्रित-त्रि० । प्रतिषेधे रूपकादिद्रव्ये, अनु० ।
आश्रिते, प्रश्न० ३ आक्ष० द्वार ।

संसिलेस-संश्लेष-पुं० । परस्परं सम्बन्धे, स्था० १० डा० ३ उ० । आचा० ।

संसिलेसिया-संश्लेषिकी-स्त्री० । कर्मश्लेषजनन्याम्, आचा० २ अ० २ अ० ६ अ० ।

संसीद-संशीति-स्त्री० । संदेहे, आचा० १ अ० ५ अ० १ उ० । चित्तभ्रान्तौ, सूत्र० १ अ० १२ अ० ।

संसुद्ध-संशुद्ध-त्रि० । सम्-समस्तं शुद्धं संशुद्धम् । आ० अ० ५ अ० । सम्-सामस्त्येन शुद्धं संशुद्धम् । कषण्डेयनापकादि-
शुद्धत्वादेकान्ताकलङ्गे संशुद्धे, अ० ३ अधि० । निर्दोषे ।
उपा० २ अ० । सामस्त्येन शुद्धे, म० ११ श० ६ उ० । आ० ।
आच० । सूत्र० । कथायादिभिः शुद्धे सुवर्णवच्चिदोषे, औ० ।
अशबलचरणे, स्था० ।

एमे संसुद्धे अहाभूप पते । (सू० ३७)

एकः संशुद्धः—अशबलचरणः अकषायत्वात् यथाभूतः
तात्त्विकः ‘ पते ’ स्ति-पात्रमिव पात्रप्रतिशयवत् क्षमादि-
गुणरत्नानां प्राप्ता वा गुणप्रकर्षमिति गम्यते । स्था० १ डा० ।

संसुद्धस्याद्यदंसधर-संशुद्धज्ञानदर्शनधर-पुं० । केवलज्ञान-
दर्शनधारिणि, म० २५ श० ६ उ० ।

संसेइम-संसेकिम-न० । संसेकेन निर्बृत्तमिति संसेकिमम्,
अरुणिकादिपत्रशाकमुत्काह्य येन शीतलजलेन संसेच्यते ।
तस्मिन्, स्था० ३ डा० ३ उ० । कल्प० । अरुणिका-
दिसंस्त्रिभूषणोदके, ग० २ अधि० । तिलधावनोदके,
आचा० २ अ० १ अ० १ अ० ७ उ० । पिष्टोदके,
दश० ५ अ० १ उ० । निहाति संसेतिमं नि जायर्ष ।
नि० अ० १५ उ० । संसेतिमं वा याम पिष्टुरे पाणीयं
नावेत्ता पिडियद्विया तिला तेन ओदलिज्जति तथ जे
आमा तिला ते संसेनिमा भक्षति । आदिग्नहृत्ते खं पि
आहं किंवि एतेनं कमेनं संसिज्जति तं पि संसेतिमं
६५

अणुति । नि० अ० १५ उ० । ‘ संसेतिमं तिला उण्णं, पा-
णिणसु तिला जति, सीतोदगेण घोवेति तं संसेतिमं अणु-
ति ’ नि० अ० १७ उ० ।

संसेइय-संस-धा० । अधः पतने, “ संसेइस-डिम्भौ ”
॥ ८ । ४ । १६७ ॥ संसेरेतावादेशी वा, इति आदेशाभावे-
संसेइ । संसेते । अधः पततीत्यर्थः । प्रा० ४ पाद ।

संसेय-संसेक-पुं० । जलसेके, स्था० ३ डा० ३ उ० ।

संस्वेद-पुं० । शरीरप्रस्वेदे, स्था० ७ डा० ३ उ० । आचा० ।

संसेयय-संस्वेदज-पुं० । संस्वेदाज्जाताः संस्वेदजाः । सूक्ष्म-
रुणकुम्पादिषु, सूत्र० १ अ० ७ उ० । दश० । आचा० ।
करीयादिष्विष्वन्वन्वृत्पद्यमानेषु भुण्णपिपीक्षिकाकुम्पादिषु,
सूत्र० १ अ० ७ अ० । स्था० ।

संसोहस-संशोधन-न० । गात्रस्य सम्यक् शोधने, आचा० १ अ० ६ अ० ४ उ० ।

संसोहिय-संशोधित-त्रि० । सम्यक् शोधिते, “ संसेहियं
पण्डसुदाहरति ” सम्यक् शोधितं पूर्वोत्तरादिबद्धं प्रश्नमु-
दाहरन्ति । सूत्र० १ अ० १४ अ० ।

संहणमाद्य-संहन्यमान-त्रि० । उत्सार्यमाणे, नि० अ० २० उ० ।
संहणियकारिया-संहत्यकारिता-स्त्री० । सम्भूय मिलितार्थ-
क्रियाकारितायाम्, आ० ११ डा० ।

संहत-संहत-त्रि० । पण्डितामापन्नं, उत्त० १ अ० । मिलिते,
म० १ श० ६ उ० । आ० म० । अचिरले, ओष० ।

संहर-संहर-पुं० । संघाते, “ उत्पत्तौ ओष्णीलो, उक्तेरो
पह्यरो गणो पयरो । ओहो निवहो संघो, संघाओ सं-
हरो निअरो ॥ १८ ॥ संघोहो निउरंघो, अरो निहाओ स-
मूहनामाहं ” ॥ पाद० ना० १८ गाथा ।

संहरस-संहर-न० । भारनयने, स्था० ४ डा० ३ उ० ।
‘ कृपणायाम्, पि० ।

संहरणचरियसिबद्ध-संहरणचरितनिबद्ध-न० । संहरणे चरम-
भरतक्षेत्रावसर्पिणीतीर्थकरजम्भाभिषेकचरमबालभाषचरम-
यौवनचरमकामभोगचरमनिष्क्रमणचरमतपश्चरणचरमज्ञा-
नोत्पादचरमतीर्थप्रवर्त्तनचरमपरिनिर्वाणनिबद्धं नाट्यविधा-
नं, रा० ।

संहरिय-संहत-न० । दानपात्रं सचिस्तेषु कृत्वा दत्तेऽङ्गे, पि० ।
(‘ एसणा ’ शब्दे तृतीयभागे ५६ पृष्ठे अस्य वक्तव्यता गता ।)
येन हस्तपात्रा कण्ठाद्री साधोरशनादिकं दास्यात् तत्र शि-
ष्यादिकं वा यदि स्यात् तदन्यत्र सचिस्ते अचिस्ते वा
क्षिप्त्वा तेन यद्दाति तत्संहतम् । जीत० । आचा० । उत्त० ।

संहरिस-संघर्ष-पुं० । स्पर्द्धायाम्, स्था० ३ डा० ३ उ० ।
आ० अ० ।

संहार-संहार-पुं० । पूर्वपर्यायात् प्रक्याव्य पर्यायान्तरेण-
स्थापने, म० । व्यापाराभिर्वर्त्तने, सूत्र० १ अ० ८ अ० ।

संहारवाय-संहारवात-पुं० । प्रलयवान्, अन० १ अधि० ।

संहिच

संहिच-संहृत्य-अव्य० । सह सम्भूयेत्यर्थे, शा० १ ध्रु० ३ अ० ।

संहिय-संहित-त्रि० । अचिरले, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार । न० ।

संहृत-त्रि० । संक्षिप्तमध्ये, जे० २ वक्ष० । श्री० ।

संहिया-संहिता-स्त्री० । अस्म्यलितपदोच्चारणे, आ० म० १ अ० । दशा० । कल्प० । अनु० । उत्त० । ('वक्त्राण' शब्दे पष्ठभागे ७७६ पृष्ठे संहिता विस्तरतो व्याख्याता ।) व्याख्यायाः प्रथमं लक्षणे, " संहिता च पदं सैव, पदार्थः पदविग्रहः । चालना प्रत्यवस्थानं; व्याख्याया लक्षणाणि पद ॥ १ ॥ " तत्र संहिता " नो कल्पते " (सू० १५) इति निर्ग्रन्थानां निर्ग्रन्थीनां वा श्रव्यं वा तालप्रलम्बमभिधेयं प्राति-ग्रहीतुमिति । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

संकंकडावडेमग-सकङ्कटावतमक-पु० । सकङ्कटैः कवचैरव-तन्मैश्च-शम्बरैः शिरस्त्राणभूतैर्यः स तथा । कवचशम्बरकाभ्यां युक्ते, भ० ७ श० ६ उ० । जी० ।

संकप-सकम्प-त्रि० । अदृढ, द्वा० ६ द्वा० ।

सककस्म-सकार्कश्य-त्रि० । कर्कशभावोपेतं, ग० १ अधि० ।

सकजमूढ-स्वकार्यमूढ-त्रि० । स्वस्वार्थमौल्यगते, न० ।

सक(ड)टलेव-सकटलेप-पु० । द्विचकर्तास्मि लेपभेदे, वृ० १ उ० १ प्रक० । (व्याख्या 'लेव' शब्दे पष्ठभागे ६६३ पृष्ठे गता ।)

सकणुय-सकणुक-त्रि० । कणुकेन त्वगाद्यवयवेन यद्वर्तते तत्तथा । सत्वाच्च, आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ८ उ० ।

सकम्प-सकर्ण-त्रि० । श्रवणशक्तिमहितं, आच० १ अ० ।

सकम्म-सकर्मन्-न० । बाले, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । आत्मीयं कर्मणि, ब्राह्मणस्य यजनादिकं पञ्चविधं कर्म स्वकर्म । उत्त० १४ अ० । " सकम्मसीलस्स पुणे । हियस्स " उत्त० १४ अ० । स्वव्या०, व्य० ३ उ० । आत्म-ना बद्धं ज्ञानावरणीयादिकर्माणि, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ।

सकम्मफलभोग्या-स्वकर्मफलभोजन-न० । स्वोपात्तकर्मफलभोगे, दश० ४ अ० ।

सकम्मवीरिय-स्वकर्मवीर्य-न० । स्वकर्मणां बालानां वीर्यम् । बालवीर्ये, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ।

सकल-शकल-न० । खण्डे, जे० २ वक्ष० ।

सकलचन्द्रगणि-सकलचन्द्रगणि-पु० । जिनचन्द्रगणिशि-ष्ये समयसुन्दरगुरो, प्रातिष्ठाकल्पादिकानामनेकपां ग्रन्थानामयं कर्त्ताधिक्रम १६६० सेवन्मर विद्यमान आसीत् । जे० १० ।

सकवाड-सकपाट-त्रि० । कपाटमहिते, व्य० ४ उ० । नि० चू० ।

सकसाय-सकपाय-त्रि० । साक्षिपृथिव्याद्यवगुण्डितं, आ-चा० २ ध्रु० १ अ० ७ उ० ।

सकहा-सक्थि-न० । आस्थि, स० ३५ सम० । तीर्थकराणां मनुजलोकनिवृत्तानां सक्थीनि-अस्थीनीति । स० ३५ सम० । (विशेषस्तु ' जिरासकहा ' शब्दे चतुर्थभागे १५०६ पृष्ठे गतः ।)

सकथा-स्त्री० । याज्ञिकसमयप्रसिद्धे उपकरणविशेषे, नि० १ ध्रु० १ वर्ग । भ० ।

सकाइय-सकायिक-पुं० । काययोगयुक्ते, प्रज्ञा० ३ पद ।

सकाम-सकाम-त्रि० । समनोरथे, पञ्चा० १८ विव० ।

स्वकाम-पुं० । स्वकीयायामिच्छायाम्, वृ० ३ उ० ।

सकामकिच-सकामकृत्य-न० । स्वेच्छाचरितायाम्, सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० ।

सकामणिजरा-सकामनिर्जरा-स्त्री० । निर्जराभेदे, सेन० ४ उल्ला० । तथा—चरकपरिवाजकतामत्यादिमिथ्यादृष्टीनां तपश्चरणाद्यज्ञानकष्टं कुर्वतां सकामनिर्जरा भवत्यकामनिर्जरा वा इति, केचन वदन्ति तेषामकामनिर्जरेष्विति साक्षरं प्रमाद्यमिति प्रश्नः ? अत्रोत्तरं—ये चरकपरिवाजकादिमिथ्यादृष्टयोऽस्माकं कर्मक्षयो भवत्विति धिया तपश्चरणाद्यज्ञानकष्टं कुर्वन्ति तेषां तत्त्वार्थभाष्यवृत्तिसम्यक्साम्यवृत्तियोगशास्त्रवृत्त्यादिग्रन्थानुसारं सकामनिर्जरा भवतीति सम्भाव्यते, यतो योगशास्त्रचतुर्थप्रकाशवृत्तौ सकामनिर्जराया हेतुर्वाह्याभ्यन्तरेभेदेन द्विविध तपः प्रोक्तं, तत्र पदप्रकार बाह्य तपः, बाह्यं च बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात्परप्रत्यक्षत्वात्कुतीर्थिकैर्गृह्यैश्च कार्यत्वाच्चेति, तथा-ऽलोकप्रतीतत्वात्कुतीर्थिकैश्च स्वाभिप्रायेणासेव्यत्वाद्वाह्यत्वमिति त्रिशलमोक्षग्राह्ययनचतुर्दशमहस्रावृत्तौ एतदनुसारेण पञ्चविधबाह्यतपसः कुतीर्थिकासेव्यत्वमुक्तं, परं सम्यग्दर्शिसकामनिर्जरापत्त्या तेषां स्तोका भवति, यदुक्तं भगवत्यष्टमशतकदशमोद्देशके ' देवाराहण ' ति बालतपस्वी स्तोकमंशं मोक्षमार्गस्याग्राह्यतीत्यर्थः, सम्यग्बोधरहितत्वात्क्रियापरत्वाच्चेति, तथा च मोक्षप्राप्तिर्न भवति, स्तोककर्मशानिर्जराणां, भवत्यपि च भाषाविशेषादल्लक्षणीयादिवद् । यदुक्तम्—" आसेवरो असेयं-बरो अ बुद्धो य अहव अजो वा । समभावमाविअणा, लंदइ मुक्खं न संदहो " ॥ १ ॥ इति, यदि तेषामकामनिर्जरेवाह्यक्रियते तर्हि ' जीवेण भेते ! असेजए आवरए अपाडिहयपच्चक्खायपावकस्से इतो चुए पेक्खा देवे सिया ? ' गायमा ! अत्येगतिए देवे सिआ, अत्येगतिए नो गिआ, से केणोदुणं जाव इतो देवे सिआ ? गायमा ! जे इमे जीवा अकामतरहाए अकामलुहाए अकामबंभेवरवासेणं अकामसीयायवदंस-मसगअन्हागमेयजल्लमलपेकपरिदाहेणं अप्पतरं वा भुज्जतरं वा कालं अप्पाणं परिकिलस्सेति, परिकिलसि-त्ता कालमामे कालं किच्चा अगणयरेसु बाणमंतरसु-देवसाए उयवत्तागे भवन्ति ' श्रीभगवतीसूत्रप्रथमशतक-प्रथमोद्देशकोपपातिकसूत्रादां अकामनिर्जराया व्यन्तरेषूपा-

दः कथितोऽस्ति, तत्कथं सकृच्छने, यतः—संग्रहणयादौ
'चरगपरिव्याय बंधलोको जा' इति चक्षनात्पञ्चमद्वयलोक
नेपामुत्पादस्य भणितत्वादिति विरोधापत्तेः, हारिभद्रा-
मपि "अयुक्तं कामनिज्जरा-बालतवे दणविणयविभंगे ।
संजोगविणयभंगे, वसणुसवर्द्धिसकारे ॥ १ ॥ " इत्यत्रा-
कामनिज्जराबालतपसार्भेदद्वयमणनं व्यर्थमेव, एकेनाका-
मानिज्जरालक्षणेन चरितार्थत्वात् । तथा 'चउहि ठाण्हि
जीया देवाउयत्ताए कम्मं एकरेति, ते जहा-
' सरागसंजमणं १ संजमासंजमणं २ बालतवोकम्मणं अकामनिज्जराए
४' एतद्वृत्तिलेशः—सकपायसंयमेन—सकपायचरित्रेण
धीतरागसंयमिनामायुषा बन्धाभावात् १ संयमासंयमस्य
द्विस्वभावत्वाद्देशसंयमः २ बाला-मिध्यादृशस्तेषां तपः-
कर्म—तपःक्रिया बालतपःकर्म तेन ३, अकामेन-नि-
ज्जरां प्रत्यनभिलाषेण निज्जराऽकामनिज्जराण्हितुर्वुभुक्षा-
दिसहनं यत्साऽकामनिज्जरा तथा इति, स्थानाङ्गसूत्रचतुर्थ-
स्थानके तथा 'अकामनिज्जरारूपा-त्पुण्याज्जन्तोः प्रजायन्ते ।
स्थावरत्वं त्रसत्वं वा, निर्यक्तत्वं वा कथंचन' ॥ १०८ ॥
इत्यत्र पुण्यादिति पुण्यं न पुण्यप्रकृतिरूपं किन्तु लाघ-
घरूपं, तस्मान्स्थावरत्वादिकं प्राप्यते । तामलितापमार्दीनां
तु शास्त्रेष्विन्द्रत्वादप्राप्तिः कथिताऽस्ति, सा च सका-
मनिज्जरया भवति । यदुक्तं तत्त्वार्थभाष्यनवमाध्ययनवृत्ता
अमरेषु तावदिन्द्रसामानिकादिस्थानानि प्राप्तवतीति ।
ननु 'ज्ञया सकामा यमिना'—मित्यत्र याव यमिनां—यती-
नामेव सकामनिज्जरा प्राच्यते श्रावकाणामविगतमस्य-
गृहपृथादीनां च का गतिरिति चेदुच्यते यमिनामिति
सामान्यतयाङ्गः श्रावकादीनामपि तारतम्येन द्वादशद्वय-
लोकादिदायका सकामा भवतीति ज्ञायते, भ्रात्रादीनामित्य-
त्रादिशब्दाद्बालतपस्विनामपि कथमिति चेत्, शृणु, बालम-
समर्थे सन्मार्गप्रदाने सकलकर्मक्षेत्रे वा, बालं च तत्तपश्च
बालतपः, तच्चाग्निप्रवेशभृगुगार्गप्रपतनादि कायक्लेशरूपं,
कायक्लेशश्च 'कायकिलंसा संलीणयाये' त्यागमवचनाद्वा-
द्यतपः, तच्च सकामनिज्जराहिति ॥ १०५ ॥ संन०
४ उक्ता ॥

सकाममरण-सकाममरण-न० । परिणतमरणे, उत्त० ५ अ० ।
(विंशपार्थः 'मरण' शब्दे पष्ठे भागे उक्तः ।)

सकाय-सकाय-पुं० । सह कायो यस्य येन वा सकायः । प्र-
ज्ञा० १५ पद । पृथिव्यादिषड्विधकायविशिष्टे, स्था० २
टा० ४ उ० ।

स्वकाय-पुं० । स्वस्य कायः स्वकायः । आत्मनो देहे, अनु० ।

सक्रिञ्च-सकृत्-न० । स्वाचारं कायात्सर्गकरणादौ, द्वा०
२२ द्वा० ।

सक्रिय-सक्रिय-त्रि० । कायिकयादिक्रियायुक्ते, श्री० । ग० ।
'नत्थि दुसक्रिययाणं अवंधं किंचिविहगणुट्ठाणं' मिति वच-
नात् । आ० म० १ अ० । सावधानुष्ठानं, सूत्र० २ श्रु० ४
अ० । प्रशस्तमनोचिन्तयभेदे, स्था० ८ टा० ३ उ० । सह क्रिय-

या अनर्थदण्डप्रकृतिलक्षणया वर्तत इति सक्रिया । अनर्थद-
ण्डप्रवर्तिकायां भाषायाम्, आचा० २ श्रु० १ चू० ४ अ०
१ उ० ।

सकिलंस-संक्लेश-पुं० । विशुद्धिप्रतिपक्षे कालुष्ये, पा० १४
विव० । आचा० ।

सकुंत-शकुन्त-पुं० । पक्षिणि, अनु० ।

सकुंतपोय-शकुन्तपोत-पुं० । पक्षिशायके, स्था० २ टा०
१ उ० ।

सकुहर-सकुहर-त्रि० । गुह्यंशतन्त्रीसम्प्रयुक्ते, ग० ।

सकेय-सकेत-पुं० । कितनिवास इत्यस्य धातोः कित्यते उ-
प्यतऽस्मिन्निति घञि केना-गृहमुच्यते, सह तेन वर्तत इति
सहस्य सभावं सकेताः । गृहस्थेषु प्रव० ४ द्वार ।

सकेयपञ्चस्वाण-सकेतप्रत्याख्यान-न० । केतनं केतश्च-
द्धमङ्गुष्ठग्रन्थिगृहादिकं स एव केतकः, सह केतकेन सकेतकम् ।
तच्च प्रत्याख्यानं चेति । ग्रन्थ्यादिसहिते प्रत्याख्यानभेदे,
एतच्च स्वार्थिकप्रत्ययोपादानात्साकेताम्युच्यते । स्था० १०
टा० ३ उ० । स० । प्रव० ।

सकौरिटमल्लदाम-सकौरिटमान्यदामनू-त्रि० । सह कौरिट-
प्रधानैः कौरिटकामिधानकुसुमगुच्छैर्माल्यदामभिः पुष्पमा-
लाभिर्यत्तत्तथा । भ० ७ श० ६ उ० । सकौरिटकानि-कौरिटक-
पुष्पगुच्छयुक्तानि माल्यदामानि यत्र तत्तथा । कौरिटकमा-
ल्यदामयुक्तेषु, भ० ११ श० १० उ० ।

सकाव-सकाप-त्रि० । कुपिते, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० २ उ० ।

सक-शक-धा० । मर्षणे, "शकादीनां द्वित्वम्" ॥ ८॥ २३० ॥
अनेनान्त्यस्य द्वित्वम् । सकह । शक्नोति । प्रा० ४ पाद ।

शक्य-त्रि० । सोढुं योग्ये, दश० ६ अ० ३ उ० ।

शक्न-त्रि० । "शक्न-मुक्न-दष्ट-रुग्ण-मृदुवं कां वा"
॥ ८॥ २ । २ ॥ इति संयुक्तस्य कां वा । प्रा० । शक्नमिति, नि०
चू० १४ उ० ।

शक्न-पुं० । शक्नोतीति शक्नः । स्था० १० टा० ३ उ० । सौधर्म-
कल्पेन्द्रे, विशेष० । उत्त० । अनु० । सूत्र० । चं० प्र० । स्था० ।
कल्प० । उपा० । आ० म० । स० । (शक्नस्य सौधर्मकल्पः स्था-
नं, तत्र शक्नः कथं कीदृशाभ्यवसायश्च तिष्ठति, इत्युक्तं 'ठाण'
शब्दे चतुर्थभागे १७०८ पृष्ठे ।)

शकवर्णनमाह—

तेणं कालेणं तेणं समणं सक्के देविंदे देवगया वज्ज-
पाणी पुरंदरं सयक्कउ सहस्सक्खे मधवं पागमामणे दा-
हिणङ्गुलोमाहिवई एरावणवाहणे सुरिंदे वत्तीमविमाअमय-
सहस्साहिवई अगयंवरवत्थधरे आलइअमालमउडे नवंहम-
चारुत्तिसचंचलकुंडलविहजिमागगल्ले महिद्धिणं मह-
ज्जुइणं महाबलं महायसं महाणुभावं महामुक्खे भासुर-

बोदी पसंभवसमालोचने, सोहम्मे कप्ये सोहम्मावडिसए विमाखे सुहम्माए सभाए सकंसि सीहासर्वासि । से यं तत्थ वत्तीसाए विमाणावाससयसाहस्साणं चउरासीए सामाणि-अमाहस्सीणं तायत्तीसाए तायत्तीसमाणं, चउरहं लोणपा-लाणं अट्टणहं अगमहितीणं सपरिवाराणं तिणहं परिसाणं सत्तणहं अणीआणं सत्तणहं अणीआहिर्वीणं चउरहं चउ-रासीणं आयरक्खवेदवसाहस्सीणं अणेसि च बहूणं सोहम्म-कप्पवासीणं वेमाणिआणं देवाणं देवीणं य आहेवच्चं पोर-वच्चं सामित्तं भट्टित्तं महत्तरगतं आणार्हमरसेखावच्चं कारे-माणे पालेमाणे महया हयनट्टमीयवाइअतंतीतलतालतुडि-यघणमुङ्गपडुपडहवाइयरवणं दिव्वाइ भोगभोगाई भुंज-माणे विहरइ ॥ १४ ॥ कण्य० १ अधि० १ वृण ।

(शकस्य विकुर्वणा पूर्वभवस्य व्याख्यातः ' विउध्वला ' शब्दे षष्ठ भागे ।) (शकस्य सुधर्मोत्तमासुखे च अस्मिन्नेव भागे ' सुहम्मा ' शब्दे वक्ष्यते ।) (शकस्य पारियानिकधिमानं, ' कप्य ' शब्दे तृतीयभागे ५८६ पृष्ठे उक्तम् ।) (शकस्य वीरस्वामिने प्रति अयग्रहविषयप्रश्नः ' उग्गाह ' शब्दे द्वितीयभागे ६६८ पृष्ठे गतः ।)

शकस्य सम्यग्वादिष्वं मिथ्यावादिष्वं वा—

सक्के णं भंते ! देविंदे देवराया किं सम्मावादी मिच्छा-वादी ?, गोयमा ! सम्मावादी, णो मिच्छावादी । सक्के णं भंते ! देविंदे देवराया किं सच्चं भासं मासइ, मोसं भासं भासइ, सच्चाभोसं भासं भासइ, असच्चा भोसं भासं भासइ ?, गोयमा ! सच्चं पि भासं भासइ, ० जाव असच्चा भोसं पि भासं भासइ । सक्के णं भंते ! देविंदे देवराया किं सावज्जं भासं भासइ, अणवज्जं भासं भासइ ?, गोयमा ! सावज्जं पि भासं भासइ, अणवज्जं पि भासं भासइ । से केणुट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-सावज्जं पि ० जाव अणवज्जं पि भासं भासइ ?, गोयमा ! जाहे णं सक्के देविंदे देवराया सुहुमकायं अणिजुहिता णं भासं भासइ, ताहे णं सक्के देविंदे देवराया सावज्जं भासं भासइ, जाहे णं सक्के देविंदे देवराया सुहुमकायं निजु-हिता णं भासं भासइ, ताहे णं सक्के देविंदे देवराया अण-वज्जं भासं भासइ, से तेणुट्ठेणं ० जाव भासइ । (सू० ५६८+)

सक्के णं ' मित्यादि, सम्यग् वदितुं शीलं—स्वभावो य-स्य स सम्यग्वादी प्रायणासौ सम्यगेव यद्वर्तति । स-म्यग्वावशीलत्वेऽपि प्रमादादिना किमसौ चतुर्विधं भाषां भाषंतं न वा ? इति प्रश्नयन्नाह—' सक्के णं ' मित्यादि, सत्या अपि भाषा कथंचिद् भाष्यमाणा सावद्या संभव-तीति पुनः पृच्छति—' सक्के णं ' मित्यादि, ' सावज्जं ' ति—सहाय्येन गद्दितकर्मणेति सावद्या तां ' जाहेणं ' ति—य-

वा ' सुहुमकायं ' ति—सुखकायं इत्यादिकं वस्तु इति वृत्ताः, अन्ये त्वाहुः—' सुहुमकायं ' ति—बलम्, ' अणि-जुहिता ' ति—अणोद्भा अन्त्या इत्याद्यावृत्तमुक्तस्य हि भा-षासुख्य जीवसंरक्षणेऽप्यवद्या भाषा भवति, अस्या तु सावद्यति । भ० ३ अ० १ उ० ।

शकमेवाधिकृत्य मयसिद्धिमाह—

सक्के णं भंते ! देविंदे देवराया किं भवसिद्धि ए अभव-सिद्धि सम्मादिट्ठीए मिच्छादिट्ठीए एवं जहा पडमुहेसए सखंहुमारे० जाव णो अचरिमे । (सू० ५६८×)

' सक्के णं ' मित्यादि ' पडमुहेसए ' ति—तृतीयशतके प्रथमोद्देशके । भ० १६ अ० २ उ० । (शकः पूर्वभवे कार्तिकभे-द्विरासीदिति तत्कथानकं ' कसिय ' शब्दे तृतीयभागे २१८ पृष्ठे उक्तम् ।)

शकः पुरुषस्य शिरसिस्था पूर्वभित्तुं च कञ्जेति तथैव पुनः कर्तुमिति दर्शयति—

पभू णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया पुरिसस्स सीसं वा-णिणा असिणा छिदिता कमंडलुम्मि पक्खिवित्तए ?, इता पभू से कइमिदाणि पकरेइ ?, गोयमा ! छिदिय छिदिय च णं वा पक्खिवेजा, भिदिय भिदिय च णं वा प-क्खिवेजा, कुडिय कुडिय च णं वा पक्खिवेजा, चुप्पिय चुप्पिय च णं वा पक्खिवेजा । तमो पच्छा सिप्पामेव पडिसंघाएजा णो चेव णं तस्स पुरिसस्स किंचि नि आ-वाहं वा वावाइं वा उप्पाएजा छविच्छेदं पुणं करेति ए सुहुमं च णं पक्खिवेजा । (सू० ५३२)

' सक्कल्लि ' ति—स्वकपाणिना ' से कइमियाणि पकरेइ ' ति—यदि शकः शिरसः कमण्डलुवां प्रक्षेपणं प्रभुः तत् प्रक्षेपणं कथं तदानीं करोति ?, उच्यते—' छिदिय छि-दिय च णं ' ति—छित्वा छित्वा कुरादिना कृष्णारुद्रादिकमिव मृदणकण्टीकृत्येत्यर्थः, वाशब्दो विकल्पाधः । प्रक्षिपेत्कमण्ड-ल्वाम् ' भिदिय ' ति—विदार्योर्ध्वपादनेन शाटकादिकमिव, कु-डिय ' ति—कुडमित्वा उडूकलादौ तिकादिकमिव ' चुप्पि-य ' ति—चूर्णयित्वा शिलायां शिलापुत्रकादिना मन्ध्र-व्यादिकमिव, ' ततो पच्छ ' ति—कमण्डलुप्रक्षेपणान्त-रमित्यर्थः । ' पडिसंघाएजा ' ति—मीलयेदित्यर्थः । ' ए सु-हुमं च णं पक्खिवेजा ' ति—कमण्डल्वामिति प्रकृतम् । भ० १४ अ० ८ उ० । (शकस्यात्यातपर्यंतवर्षेणम् ' उप्पायप-व्वय ' शब्दे द्वितीयभागे ८३७ पृष्ठे गतम् ।) (कस्मि-भित्कार्ये शकस्येशानसमीपे समनम्, तयोर्विषादं च समकुमारेण न्यायः क्रियत इति ' पाउम्भाव ' शब्दे पञ्चमभागे ८१८ पृष्ठे । ' विधाय ' शब्दे षष्ठभागे च गतम् ।) (शकस्य अहितयागमनं गौतमशापेन सहस्र-भगावातिशब्द ' महादेव ' शब्दे षष्ठभागे १६३ पृष्ठे उक्तम् ।) (' ल-मिषवजा ' शब्दे चतुर्थभागे १८१२ पृष्ठे नमिशकयोः संवादां दर्शितः ।)

शाक्य-पुं० । बौद्धधर्मे, न० । स्था० । आचा० । सूत्र० ।
अनु० । पि० । सुगतशिष्ये बौद्धे, प्रथ० ६४ द्वार ।
सूत्र० । आचा० ।

सकश्च-संस्कृत-त्रि० । संस्कारयुक्ते, प्रा० २ पाद ।

सककड-संस्कृत-त्रि० । संस्कारयुक्ते, उत्त० २ अ० ।

सकज्जय-शक्रध्वज-पुं० । इन्द्रध्वजे, आ० म० १ अ० ।

सकत्थय-शक्रस्तव-पुं० । जिनजन्मादिषु स्वधिमानेषु तीर्थ-
प्रवृत्ते, ध० २ अधि० ।

नमोत्यु गं अरिहंतायं, भगवंतायं ॥ १ ॥ आइग-
रायं तित्थगरायं, सयं संशुद्धायं ॥ २ ॥ पुरिसुत्तमा-
यं पुरिससीहायं पुरिसवरपुंडरीआयं पुरिसवरगं-
धहत्थीयं ॥ ३ ॥ लोगुत्तमायं लोगनाहायं लोगहिया-
यं लोगपईवायं लोगपज्जोअगरायं ॥ ४ ॥ अभयद-
यायं चक्खुदयायं मग्गदयायं सरणदयायं बाहि-
दयायं ॥ ५ ॥ धम्मदयायं धम्मदेसयायं ध-
म्मनायगायं धम्मसारहीयं धम्मवरचाउरंतचक्क-
व्वीयं ॥ ६ ॥ अप्पडिहयवग्गनाणदंसणधरायं वि-
अट्ठउमायं ॥ ७ ॥ जिणायं जावयायं ति-
ष्ठायं तारयायं बुद्धायं बोधयायं मुत्तायं मो-
अगायं ॥ ८ ॥ सव्वन्नूणं सव्वदरिसीयं मि-
यमयलमरुअमणंतमक्खयमव्वावाहमपुणरावित्तिसिद्धिगइ-
नामधेयं ठायं संपत्तायं नमो जिणायं जिअमपा-
यं ॥ ९ ॥ “जे अ अईया सिद्धा, जे अ भविस्संति
ऽस्साण काले । संपइ अ वड्डमाणा, सव्वे तिविहेस
वंदामि ” ॥ १ ॥

सकदूय-शक्रदूत-पुं० । शक्रादेशकारिणि, भ० ५ श० ४ उ० ।

सकपुञ्ज-सक्रपूज्य-पुं० । शक्राणाम्-इन्द्राणामर्चनीयः
जन्मस्त्राष्टमहाप्रतिहार्यादिसम्पादनं नन्द्राणां अपि अर्चनी-
यः, रत्ना० १ परि० ।

सकपुत्त-शाक्यपुत्र-पुं० । बौद्धे, “मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय
पेया, भक्तं मध्ये पानकं चापराहे । द्राक्षाखण्डं शर्करा
खार्जरात्रं, मोक्षश्चान्ते शक्यपुत्रेण हृष्टः ॥ १ ॥ ” सूत्र०
१ ध्रु० ३ अ० ४ उ० ।

सकप्पभ-शक्रप्रभ-पुं० । शक्रस्योत्पादपर्वते, स्था० १ ठा०
३ उ० । (‘उत्पायपञ्चय’ शब्दे द्वितीयभागे ८३७ पृष्ठे ‘सक-
स्स ण देविदस्स देवगणा सकप्पभे उत्पायपञ्चय दस जो-
यणसहस्साइ’ इत्यादि प्रतिपादितम् ।)

सकमह-शक्रमह-पुं० । इन्द्रमहे, व्य० १ उ० । नि० खू० ।

सकम्म-सकर्मन्-त्रि० । लोकव्यापारप्रवृत्तेषु, स्था० ३
ठा० ३ उ० ।

स्वकर्मन्-न० । आत्मीयकर्मणि, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।

सत्कर्मन्-न० । शोभनानि धार्मिकार्णीत्यर्थः कर्माणि कृ-
त्यानि । धार्मिककृत्येषु, ध० २ अधि० ।

सकम्मकरण-सत्कर्मकरण-न० । धार्मिककर्मणां करण-
लक्षणं विशेषतो गृहधर्मे, ध० २ अधि० ।

सकम्मयद्वाण-सत्कर्मतास्थान-न० । सत्ताकर्मणि, आचा०
१ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

सकय-संस्कृत-न० । “विंशत्यांदलुक्” ॥ = । १ । २८ । अने-
नात्रानुस्वारस्य लुक् । सकयं । प्रा० । मलयगिरिप्रभृतिव्याक-
रणप्रणीतेन लक्षणं संस्कारमापादितं, घृ० १ उ० १ प्रक० ।
लटलिटशपप्रकृतिप्रत्ययादिविकारविकल्पनानिष्पन्नं च यत्ने,
सूत्र० २ ध्रु० १ अ० १ उ० । आ० चू० । स्त्रीणां संस्कृतेऽन-
धिकारित्वान् प्राकृतः सिद्धान्तः कृतः । ध० १ अधि० ।
संस्कारितं, आ० खू० १ अ० । “सक्ये मत्ता विदु अरण-
भिधाणेण वा वि तं अत्थं ” नि० खू० १ उ० ।

शाक्यक-पुं० । कलिकपुत्रदत्तराजममकार्लिके वर्षान्तर-
राजं, नि० ।

सत्कृत-त्रि० । पूजितं, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

सकया-संस्कृता-स्त्री० । लटलिटशपप्रकृतिप्रत्ययादिविका-
रविकल्पनानिष्पन्नायां भाषायाम्, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सकरप्पभा-शर्कराप्रभा-स्त्री० । शर्कराणाम्-उपलब्धगण्डानां प्र-
भा-प्रकाशनं स्वरूपणावस्थानं यस्यां सा । अनु० । गोत्रेण
द्वितीयनरकपृथग्व्याम्, स्था० ७ ठा० ३ उ० । जी० । प्रज्ञा० ।
भ० । प्रथ० । स० ।

सकरप्पभाए णं भंते ! पुढवीए वत्तीसुत्तरजोयणसयस-
हस्सबाहल्लाए उवरिं केवइयं आंगाहिता हेट्ठा वज्जत्ता म-
ज्जे चेव केवइए केवइया णिरयावासमयसहस्सा पम्मात्ता?,
गोयमा ! सकरप्पभाए णं पुढवीए वत्तीसुत्तरजोयणसय-
सहस्सबाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं वज्जत्ता मज्जे
तीसुत्तरजोयणसयसहस्से एत्थं णं सकरप्पभा पुढवीनेर-
इयाणं पणवीसा नरयावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं ।
ते णं गरगा अंतोवट्ठा ० जाव असुभा नरएसु वेयणा ।
जी० ३ प्रति० १ उ० ।

सकरा-शर्करा-स्त्री० । काशादिप्रभवे गुडविकारं, उत्त० १
अ० । जं० । जी० । सूत्र० । अनु० । लघूपलशकलरूपे, (जी०
१ प्रति० । प्रज्ञा० ।) कर्करके, जी० ३ प्रति० । घग्घट्टं,
भ० १६ श० १ उ० ।

सकराभ-शर्कराभ-पुं० । गौतमगोत्रावान्तरगोत्रविशेषप्रवर्त्त-
के श्रुपौ, तत्रोत्रजेषु पुरुषेषु च । स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सकवयणा-शक्रवचन-न० । शक्रेण वैश्रवणादिप्रत्युक्ते व-
चने, कल्प० १ अधि० ४ क्षण ।

सकसिंह-शाक्यसिंह-पुं० । गौतमगोत्रे शुद्धोदनपुत्रे सप्तम-
बुद्धे, ग० १ अधि० ।

सकह-सत्कथ-त्रि० । सती धर्मकथाऽभीष्टा यस्य स स-

सकह

तकथः । अतुर्थगुणविशेषे भावके, ध० १ अधि० । दर्श० ।

अथ त्रयोदशस्य तत्कथास्यगुणस्यावसरस्तं च
विपर्ययं दापदर्शनद्वारेणाह—

नासह विवेगरयणं, असुहकहामंगकलुभियमणस्स ।

धम्मो विवेगरमारु, त्ति सकहो हुज धम्मत्थी ॥ २० ॥

नश्यति-अपानं विवेकरञ्जं विवेकः-सदसदस्तुपरिज्ञानं स
एव रत्नम्-अज्ञानध्वान्तास्तकारित्वात् अशुभकथाः-स्थ-
दिकथास्तासु सङ्गः-आसङ्गितेन कलुषिते मनः-अन्तः-
करणं यस्य स तथा तस्याशुभकथासङ्गकलुषितमनसः ।
इदमत्र तात्पर्यम्-विकथाप्रवृत्ता हि प्राणी न युक्तायुक्तं
विवेचयति, स्वार्थहानिर्मापि न लक्षयतीति राहणीवत् ।
धर्मः पुनर्विवेकसार एव हितहितावबोधप्रधान एव भवति,
सावधारणत्वाद्वाक्यस्यनीत्यस्याद्वैतोः सत्या-शोभना तीर्थ-
करणधर्ममहर्षिचरितगोचरा कथा-वचनव्यापारो यस्य
न सत्कथो भूयाद्-भवेत् धर्माधी-धर्मचरणाभिलाषुकेः,
येन धर्मरत्नाऽहः स्यादिति । ध० २० १ अधि० १३ गुण ।
प्रव० । (पूर्वमूर्ध्वतराहणीज्ञानं 'राहणी' शब्दे पष्ठभागे
५=३ पृष्ठ गतम् ।)

सक्काणुट्टाण-शक्यानुष्ठान-त० । संहनाद्यनुसारेण तप-
आद्यनुष्ठानं, ध० २० ।

संधयणादणुरुवं, आरंभइ सकमे वऽणुट्टाणं ।

बहुलाभमण्डलं, सुयसारविमारओ सुजई ॥ ११५ ॥

संहननं-वज्रपमनागचादि, आदिशब्दाद्-द्रव्यक्षेत्रकाल-
भावा गृह्यन्ते, तद्विरुद्धं-तदुचितमयारभते सर्वमनुष्ठानं
तपः-प्रतिमाकल्पादि यद्यस्मिन् संहननादौ निर्वोदुं श-
क्यं तद्वारभतेऽधिकस्य निष्ठानयनाभावे प्रतिज्ञाभङ्ग-
संभवात्, कीदृशं पुनराभते-बहुलाभं, विशिष्टफलप्रापकम्-
अल्पच्छन्दं-स्तोकव्ययम्, अल्पशब्दस्याभाववचनत्वात् संय-
माबाधकमिति भावः, श्रुतसारविशारदः-सिद्धान्ततत्त्वाभिज्ञः
सुयतिर्भाषमाधुर्गति ।

कथं पुनरवधिधं स्यादित्याह—

जह तं बहु पसाहइ, निवडइ अस्सजमे ददं न जओ ।

जणिउज्जमं बहुणं, विसमकिरियं तहा विदवइ ॥ ११६ ॥

यथा-येन प्रकारेण तदाधिकृतमनुष्ठानं बहु प्रसाधयति
पुनः पुनरासेवते, न निपतति वाऽसंजमे-सावद्यक्रियायां
दृढमत्यर्थं नैव यतोऽनुष्ठानात् । किमुक्तं भवति-अनुचितानु-
ष्ठानपीडितो न पुनस्तत्करणायात्सहत कदाचिदामयसंभवं
च चिकित्सायामसंयमस्तदकरणे चाविधिमृतस्य संयमान्त-
रायः, अत एवाहुः-“सो हु तवो कायव्वो, जेण मणोऽमं-
गलं न च्छिनेइ । जेण न इंदियहाणी, जेण य जोगा न हायं-
ति ॥२॥” इति । तथा जनिनोद्यमं संपादितकरणमनो-
रथं बहुनामन्येषां समानधार्मिकाणां शिष्याणां शक्या-
नुष्ठानं हि बहुना चिकीर्षा संभवति नेनर्गस्मिन्निति विशेष-
क्रियामधिकतरानुष्ठानं प्रतिमाभ्यासादिकं, तथाशब्दः स-
मुच्चयेः स चैवं योज्यते शक्ता सत्यां विंशत्यक्रियां चारभ-
ते न तां निष्कलां विदधानीति ।

कथंभूतां पुनर्विशयक्रियां करोतीत्याह—

गुरुगच्छुअइहंउं, कयतिथपभाणं निरासंसा ।

अजमहागिरिचरियं, सुमरंतो कुणइ सकिरियं ॥ १७ ॥

गुरोर्गच्छस्य कोचति-उत्सर्पणा धन्योऽयं गुरुर्गच्छो वा
यत्सार्वभ्यादेवविधा दुष्करकारिणो दृश्यन्तेः इत्येवं जन-
श्लाघारूपा तदेतुः-तत्कारणं, तथा हततीर्थप्रभावनां-समु-
त्पादिनाजनशासनसाधुवादां साधुः-सुन्दरोऽयं जिनधर्मः
सर्वधर्मेषु वयमन्येनमेव कुर्म इत्येवमादयत्वात्साधिकामिति
भावः । निरासंसा ऐहिकामुष्मिकशंसादिप्रमुक्तः । तदुक्त-
म्-“ नो इहलोगदुयाए, आयारमहिट्टुज्जा नो परलो-
गदुयाए आयारमहिट्टुज्जा नो किलिबजसइसिलोगदुयाए
आयारमहिट्टुज्जा नन्नथ आरहंतिपहिं हेऊहि आया-
रमहिट्टुज्जा” इति । आर्यमहागिरिभगवत्प्रवरितं वृत्तान्तं स्म-
रन् करोति सत्क्रियां भावसाधुगति गाथाकारार्थः । ध०
२० ३ अधि० ५ लक्ष० ।

भावार्थस्तु कथानकावसेयः, तच्छब्दम्—

अजथूलभइस्स दो सीसा-अजमहागिरी, अजसुहत्थी य ।
महागिरी अजसुहत्थिस्स उवज्जाया, महागिरी गणं सुह-
त्थिस्स दाऊण वाच्छिण्णो जिनकण्यो ति, तहवि अपाडव-
ज्जा होउ ति गच्छुपाडवज्जा जिनकण्यपरकम्मं करेति, ते वि-
हरंता पाडलिपुत्तं गया, तत्थ वसुभूती सेट्ठी; तेसि अतियं
धम्मं सोच्चा सावगो जाओ । सो अणया भणइ अजसुहत्थि
भयवं ! मज्झ दिओ संसारनित्थरणेवाओ, मए सयणस्स
परिकाहयं ते न तहा लग्गई । तुम्हे वि ता अणभिजाएणं गं-
तूणं कहहि ति । सो गंतूणं एकहिओ । तत्थ य महागिरी
पाण्डो ते ददूण सहसा उट्ठिओ । वसुभूती भणइ-तुम्हवि अ-
जे आयरिया ?, ताहं सुहत्थी तेसि गुणसंधवं करेइ, जहा-
जिनकण्यो अतीतो तहावि एए एवं परिकम्मं करेति । एवं
तेसि चिरं कहित्ता अणुव्वयाणि य दाऊण गओ सुहत्थी ।
तेण वसुभूणा जेमिप्ता ते भणिया-जइ एरिसो साइ एज्ज
तां से तुम्हे उज्जंनगाणि एवं करेज्ज, एवं दिण्णे महा-
फलं भविस्सइ । बीयदिवसे महागिरी भिक्खस्स पविट्ठा, तं
अपुव्वकरणं ददट्ठण चित्तेइ-व्वयओ ४, सायं जहा णाओ
अहंति तहव अम्ममिने नियत्ता भणंति-अज्जा ! अणसणा
कया । कणं ? तुम्हे जणसि कल्लं अब्भुट्ठिओ, वावि जणा वात-
दिसं गया । तत्थ जियपडिमं वेदिता अजमहागिरी एलक-
च्छं गया गयगपदं वंद्या । तस्स कहं एलगच्छं नाम ?, तं
पुव्वं दसणपुरं नगरमासी । तत्थ साविद्या एगस्स मिच्छदि-
ट्ठस्स दिप्पा । वेयालियं आवस्सयं करेति पक्खस्साइ य । सो
भणइ-कि रत्ति उट्ठत्ता कोइ जेमइ ?, एवं उवहसइ, अण-
या सो भणइ-अहं पि पक्खक्खामि, सा भणइ-मंजिह-
सि । सो भणइ-कि अणयावि अहं रत्ति उट्ठत्ता जेममि ?,
दिप्पं । देवया चित्तेइ सावियं उव्वासइ अज्ज ए उवाल्भामि ।
तस्स भगिणी तत्थेय वसइ, तीसे रुवेण रत्ति पण्णयं
गहाय आगया । पक्खक्खइओ । साविद्याए वारिओ भणइ-
तुम्हचव्वहिं आलपांतिहि कि ?, देवयाए पहरां दिण्णे, दो
वि अच्छिगोलमा भूमीए पडिया । सा मम अयसो होहि ति
काउस्सगं ठिया।अद्धरंसे देवया आगया भणइ-कि साविण !,
सा भणइ-मम एस अजसो ति, ताहं अणस्स एलगस्स अ-
च्छीणि सप्पएसणि तक्खणमारियस्स अणत्ता लाइयाणि ।

तत्रो से सयणो भण्ड-तुभं अछ्छीणि एलकस्स जारिसा-
णि सि, तेण सव्वं कहियं, सहा जाओ । जणो कोउहण्ण ए-
ति पेच्छुगो । सव्वरज्जे कुंडं भण्ड-कओ एसि ? , जन्थ सो
एलकच्छुओ । अण्ण भण्णति-सो चैव राया, ताहे वसण्णपुर
स्स एलकच्छुं नामं जायं तत्थ गयगपयओ पव्वओ । तस्स
उप्पसी-तत्थेव वसण्णपुर वसण्णमहो राया । तस्स पंच-
सयाणि देवीणोरोहो । एवं सो जोव्वणेण क्वेण च पडि-
वओ परिसं अण्णस्स नत्थि सि । तेण कालेण तेण सम-
एणं भगवओ महावीरस्स वसण्णकुंडं समोसरणं । ताहे
सो विनेह-तहा कल्लं बंधामि जहा केणह न अण्णेण बं-
वियपुव्वो । तं च अज्झत्थियं सक्कां गाऊण एह । इमो वि
महया इह्मिण निगगओ बंधिओ य सव्विह्मिण । सक्कां वि
परावणं विलगो , तत्थ अट्टं देते विउव्वेह । एक्केके देते
अट्टं वार्वीओ, एक्केकाए वार्वीए अट्टं पउमाहं, एक्केकं प-
उमं अट्टं पत्तं, पत्तं य २ वसीसइवज्जनाउगं, एवं सो सव्वि-
ह्मिण परावणविलगो आयाह्मिणं पयाह्मिणं करेह , ताहे
तस्स इत्थिस्स वसण्णकुंडं पव्वए य पयाणि देवप्पहावण
उट्ठियाणि । तेण एमं कयं गयगपदगं सि । ताहे सो वस-
अमहो तं पेच्छुऊण परिसा कओ अमहारिसाणमिडी ? , अहो
क एल्लओऽण्ण धम्मो, अहमवि करेमि, ताहे सो पव्वयइ ।
एसा गयगपयगस्स उप्पसी । तत्थ महागिरीहिं भत्तं
पव्वक्खायं देवत्तं गया । सुहत्थी वि उज्जेणि जियपडिमं बं-
व्या गया । उज्जाणं ठिया , भणिया य साहुणो-वसहिं म-
ग्गह सि । तत्थ एगो संघाउगो सुभदाए सिद्धिभज्जाए घं
भिक्षस्स अइगओ । पुच्छिया ताए-कओ भगवतो ? ,
तेहिं भणियं-सुहत्थिस्स वसहिं मग्गामो । नाण्णालाओ
वरिसियाओ । तत्थ ठिया । अज्जया पओसकाल आयरिया
नल्लिण्णुम्मं अज्जयणं परियट्ठति । तीसे पुत्तो अवंतिसु-
कुमालो सत्ततले पासाए वसीसाहिं भज्जाहिं समं उव-
ललह । तेण सुत्तविजुजेण सुयं । न एयं नाउगं ति भूमिओ
भूमियं सुयंतो २ उदिण्णो बाहिं निगगओ । कत्थ परिसं ति
जोईसरिया तंसि मूलं गओ । साहइ-अहं अवंतिसुकुमा-
लो सि नल्लिण्णुम्मं देवो आसि । तस्स उस्सुग्गो पव्वया-
मि । असमत्थो य अहं सामजपरियागं पालउं इंगिणि साह
मि । ते वि मायाविक्का, तेण पुच्छिय सि । नेच्छति, सयमे-
व लोयं करेति । मा सयंगिहीयलिंगी हवउ सि लिंगं दि-
रणं । मसाणं कथंरं कुंडगं, तत्थ भत्तं पव्वक्खायं । सुकु-
मालएहिं पाएहिं लोहियगंधेण सिवाए संपल्लियाए आगम-
णं । सिवा एगं पायं ज्ञायइ । एगं चिल्लगाणि । पढमे जामे
जाणुयाणि, बीएऊरू, तइए पोहं कालगओ । गंधोदगपुष्प-
वासं, आयरियाणं आलोयणा । भज्जाणं परंपरं पुच्छा ।
आयरिएहिं कहियं-सव्विह्मिण सुगहाहिं समं गया मसाणं,
पव्वइयाओ य । एगा गुट्ठिणी नियत्ता । तंसि पुत्तो तत्थ
देवकुलं करेह । तं इयाणि महाकालं जायं । लोएण परिग-
हियं । उत्तरचूलियाए भणियं पाडलिपुत्तं सि समत्तं अणि-
स्सियतवो महागिरीणं ४ । आव० ४ अ० ।

संकार-सत्कार-पुं० । वस्त्रादिना सम्मानं, कल्प० १ अधि० ६
क्षण । उत्त० । का० । स्था० । वस्त्राभरणादिभिरभ्यर्चने, आ-
व० ५ अ० । भक्षणवस्त्रपात्रादीनां परतो योगे, आव० ४

अ० । स्था० । का० । अर्धप्रदानादौ गुणकथनं च । उत्त०
१ अ० । पञ्चा० । प्रवरवस्त्रादिभिः पूजने, स्था० १०
ठा० ३ उ० । स्तवनवन्दनादौ, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।
ध० । ल० । नि० । सूत्र० । प्रव० । पञ्चा० । अस्यावरकरणेन
वस्त्रादिना वा सम्माने, स्था० ३ ठा० ३ उ० । अभ्यु-
त्थानासनानुवन्दनानुवज्जनादौ, आव० ६ अ० । आव० ७० ।
प्रवरवस्त्रादिभिः पूजने, स्था० १० ठा० ३ उ० । विनयाहंषु
वन्दनादिना आदरकरणे प्रवरवस्त्रादिवाने च । 'सत्कारो पवर-
वत्थमार्हहि' इति वचनात् । म० ।

अथ नैरयिकादीनाभित्य विनयविशेषानाह—

अत्थि खं भंते ! नेरइयाखं सक्कोरेति वा सम्माणेति वा
किइकम्मइ वा अम्भुट्ठाणेइ वा अंजलिपग्गहेति वा आस-
णाभिग्गहेति वा आसणाणुप्पदाणेति वा इंतस्स पच्छुग्ग-
च्छणया ठियस्स पज्जुवासणया गच्छंतस्स पडिसंसाहण-
या ? , नो तिण्णहे समहे । अत्थि खं भंते ! असुरकुमारा-
खं सक्कोरेति वा सम्माणेति वा० जाव पडिसंसाहणया
वा ? , हंता अत्थि, एवं० जाव थणियकुमाराणं । पुढवि-
काइयाणं० जाव चउरिदियाणं एएसि जहा नेरइयाणं ।
अत्थि खं भंते ! पंचिदियतिरिक्खजोखियाणं सक्कोरेइ
वा० जाव पडिसंसाहणया ? हंता अत्थि, नो चैव खं
आसणाभिग्गहेइ वा आसणाणुप्पयाणेइ वा, मणुस्साणं०
जाव वेमाणियाणं जहा असुरकुमाराणं । (सू० ५०७)

'अत्थि खं' मित्यादि 'सक्कोरेइ व'सि सत्कारो—विनयाहंषु
वन्दनादिनाऽऽदरकरणे प्रवरवस्त्रादिवाने वा 'सत्कारो पवरव-
त्थमार्हहि' इति वचनात् 'सम्माणेइ व'सि सम्मानः तथावि-
धप्रतिपत्तिकरणं 'किइकम्मइ व'सि कृतिकर्म—धन्दनं कार्य-
कारणं वा 'अम्भुट्ठाणेइ व'सि अभ्युत्थानं-गौरवाहंशने विष्ट-
रस्यागः 'अंजलिपग्गहेइ व'सि अंजलिप्रग्रहः—अंजलीकर-
णम् 'आसणाभिग्गहेइ व'सि आसनाभिग्रहः—तिष्ठत एव
गौरव्यस्यासनानयनपूर्वकमुपविशतेति भणनम् 'आसणाणु-
प्पयाणेइ व'सि आसनानुप्रदानं—गौरव्यमाभित्यासनस्य
स्थानान्तरसंस्कारणम् 'इंतस्स पच्छुग्गच्छणय'सि—आग-
च्छतो गौरव्यस्याभिमुखगमनं 'ठियस्स पज्जुवासणय'सि
तिष्ठतो गौरव्यस्य संबति 'गच्छंतस्स पडिसंसाहणय'सि
गच्छतोऽनुवज्जमिति, अयं च विनयो नारकाणां नास्ति,
सततं दुःस्थत्वादिति । म० १४ श० ३ उ० । दश० । औ० ।
मात्यादिभिरभ्यर्चने, पञ्चा० १ विव० । विपा० । आदरकरणे,
म० २ श० १ उ० । दशा० । नि० । अथ सत्कारप्रस्तावात्सत्कार-
प्रतिपक्षभूतेन असत्कारेण सामार्थिकं लभ्यते इति प्रतिपाद-
यति । असत्कारेण एगो धिज्जाइओ तहारुयाणं थेगणं अतिप
धम्मं सोक्का समहिलिओ पव्वइओ उगं २ पव्वज्जं करे-
ति, खवरमवरोप्पं पीती ख ओसरइ, महिला मणां
धिज्जाइणि सि गव्वमुव्वहइ, मरिऊण देवलां गयाणि,
जहाउगं भुत्तं । इतो य इलावज्जेणं लंगरं इलावव्या, तं एगा
सत्थवाही पुत्तकामा ओलग्गइ, सो चविऊण पुत्तो से जाओ,

गामं च मे कयं इलापुत्तो स्ति । इयगी वि गव्यशेसं तत्रो
 भूया लखगकुलं उपपन्ना, दोऽवि जोष्यं पताणि, अरण-
 या, तेषां सा लखगचेडी दिट्ठा, पुण्यभवरारणं अज्जोष-
 यणा, सा मरिगज्जती वि ए लम्भइ, जत्तिपणं तुलइ त-
 त्तिपणं सुयरणं ताणि भणंति—एसा अइह अक्खयणिही,
 जइ सिणं सिक्खमि अइहेहि पि समं हिइइ तो ते देमा,
 सो तहिं समं हिइइतो सिक्खमा य, ताहे विवाहणिमित्तं
 रणं पच्छयणं करेहि स्ति भणितो, यरणानइ गयाणि,
 तन्ध राया पच्छइ संतेपुरो, इलापुत्तो य खेडु उ करेइ
 गयाण दिट्ठा दारियाण, राया ए वेइ, रायाण अ-
 देन्ने अरणं वि ए देति, साहुकाराव वट्ठति । भणिओ रा-
 इणा—लख ! पइणं करइ, तं किर वंससिहरं अइ कटुं
 कपल्लयं तन्ध खीलयाओ, सो पाउआउ आहिधइ मूलं
 विधियातो । तत्रोऽसिखेइगइथगओ आगासे उपपत्ता ते
 खीलगा पाउआणालयाहि पवेसेतव्वा सत्त आगिमाइसे स-
 तपच्छिमाइसे काऊण, जइ फिइइ तत्रो पइओ सबहा
 खंडिजइ, तण कय, राया दारियं पलोएइ । लाएण कल-
 कलो कओ, ए य देइ राया, राया ए पच्छइ, राया चिंतेइ-
 जइ मइ तो अइ एयं दारियं परिणमि । भणइ—ए दिट्ठं
 पुणो करेहि, पुणोऽवि कयं, तन्धऽवि ए दिट्ठं, ततियं पि
 वारा कयं, तन्ध वि ए दिट्ठं, चउत्थियाए वाराए भणि-
 ओ—पुणो करेहि । रंगो विरत्तो, ताहे सो इलापुत्तो वंस-
 रंगे टिओ चिंतेइ—धिरत्थु भोगाणं, एस राया एत्तिया-
 हिं ए तिन्तो, एताए रंगोवजीवियाए लंगिउं मगइ, ए-
 ताए कारणा ममं मोरउमच्छइ । सो य तन्ध टियओ ए-
 गत्थ सेट्टिधरे साहुणो पडिलाभिजमाणे पासति सव्वा-
 लंकाराहि इत्थियाहिं, साहु य विरत्तनेण पलोयमाणं पे-
 च्छति । ताहे भणइ—‘अहो धन्या निःस्पृहा विषयेषु’
 अइ सेट्टिसुओ एत्थं पि एस अवत्था, तन्धेव विरागं
 गयस्स केवलणाणं उपपणं । ताए वि चेडाए विरागा
 विभासा, अगमहिंसीए वि, रणो वि पुणगवत्ती जाया-
 विरागा विभासा । एवं ते चत्तारि वि केवली जाया, सि-
 ज्जा य । एवं असक्कारेण सामाइयं लम्भइ ॥ ११ ॥ अहया-
 तित्थगराणं देवासुरं सकारं करमाणं दट्ठणं जहा मरियस्म ।
 आव० १ अ० । (मरीचिवृत्तान्तम् ‘मरीच’ शब्दे षष्ठ
 भागे १५१ पृष्ठ उक्तम् ।)

संस्कार-पुं० । “विशत्यादेलुक्का॥१॥२॥इत्यनेनात्रानुस्वारस्य
 लुक् । प्रा० । “क्कस्कर्योर्नाम्नि” ॥८॥२॥ अत्र भामप्रहणामात्रे
 ऽसिञ्जपि लघ्वे स्वकारादेशः स्यात् । प्रा० । सम-क-घञ सुदन्व ।
 सतो गुणान्तराधानरूपं प्रतिपत्ते, यथा अलङ्कारादं रत्नाद-
 वस्त्रादश्च उद्दीपननिशानमार्जनादयः, मीमांसदश्च यज्ञाङ्गता-
 सम्पादनाय वैदिकमार्गेण प्रोक्षणादिः दर्पणादिर्निर्मलीक-
 रणादिः । स्मृतिहेतौ, अनुभवजन्य आत्मवृत्तिगुणभेद, पृ-
 थिव्यादिवस्तुष्वस्य वगाण्यं गुणं, यथावस्थिततया स्था-
 पनाप्रयोजकं स्थितिस्थापनाख्ये गुणभेद, शास्त्राभ्यासज-
 न्यव्युत्पत्तौ, व्याकरणाङ्गादिशा शब्दानां साधनप्रकारे, वि-
 प्राशनां वैदिककर्माहंत्वसाधने गमोधानादौ क्रियाकला-
 पे, पाके च । वाच० । सम्म० ।

सकारकारण-सत्कारकारण-न० । वस्त्रादिभिः सम्मानने,

‘असंजयाणं सकारं कारवणंणामच्छं गरुडिउमारइ’ ।
 महा० ४ अ० ।

सकारणिज-सत्कारणीय-त्रि० । आदरणीये, उपा० ७
 अ० । वस्त्रादिना कल्याणं मङ्गलं देवतं चैत्यमिति बुद्ध्या
 पर्युपासनीय, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । भ० । औ० । हा० ।
 खं० प्र० ।

सकारत्त-संस्कारत्व-अव्य० । संस्कृतादिलक्षणयुक्तत्वे, औ० ।
 ग० ।

सकारपुरकारपरीसह-सत्कारपुरस्कारपरीषह-पुं० । सत्कारो-
 वस्त्रादिभिः पूजनं, पुरस्कारः—अभ्युत्थानासनाविसंपादनम्,
 यद्वा—सकलैव याऽभ्युत्थानाऽभिषाददानादिकृपा प्रतिपत्ति-
 रिह सत्कारस्तेन पुरस्करणं सत्कारपुरस्कारः, ततस्ता-
 वेव स एव वा परीषहः सत्कारपुरस्कारपरीषहः । उत्त०
 २ अ० । आव० । प्रव० । प्रश्न० । भ० । स० । सत्कारपु-
 रस्काराभावं दैन्यवर्जने, तदनाकाङ्क्षत्वे च । स० २२ सम्म० ।
 विशेषितप्रत्ययस्य महातपस्विनः स्वपरसमयस्य बहु-
 कृत्वः परवर्तिवर्जयिनः प्रमाणभक्तिबहुमानसेभमा-
 सनप्रदानभक्तमानवस्त्रपात्राद्यतिसर्जने न म कार्श्वत्करा-
 तीति हंस्प्रणिधानपरिहरणं, पं० स० २ द्वार । स चैवम्—
 “उत्थानं पूजनं दाने, न भवंदभिलाषुकः । अस्वत्कारं न
 दीनः स्यात्, सत्कारं स्याद्य हर्षयान् ॥ १ ॥” ध० ३
 अधि० । “उत्थानं पूजनं दानं, स्पृहयेन्नात्मपूजकः । मूर्च्छि-
 ता न भवंलब्ध, दानं सत्कारितो न च ॥ १ ॥” आ०
 म० १ अ० । आ० चू० ।

एतदेव सूत्रकृदाह—

अभिवायणमब्धुद्वाणं, सामी कुजा निमंतयं ।

जे ताइं पडिसेवन्ति, न तेसिं पीहए मुणी ॥ ३८ ॥

अभिवादनं—शिरोनमनचरणस्पर्शनादि पूर्वमभिवादयं इ-
 त्यादि वचनम्, अभ्युत्थानं—ससम्भ्रममासनमोचनं स्वामी-
 राजादिः कुर्यात्—विदधीत निमन्त्रणम्—अथ भवद्भिर्मित्रा म-
 दीयगृहं प्रदीतव्येत्यादिरूपम्, ‘ये’ इति—स्वयध्याः परतीधिका
 वा तानि—अभिवादनादीनि प्रतिसेवन्ते—आगमनिषिडान्यपि
 भजन्ते, न तेभ्यः स्पृहयेत्—यथा सुलब्धजन्मानोऽमी च
 एवमवविधैरभिवादनादिभिः सन्क्रियन्त इति मुनिः—अ-
 नगार इति सूत्रार्थः ।

किं च—

अणुकसाई अप्पिच्छे, अयणाएसि अलोलुए ।

रसेसु नाणुगिज्जिजा, नाणुतप्पिज्ज पणणवं ॥ ३९ ॥

उत्कः—उत्कार्णतः सत्कारादिषु शतं इत्येवं शील उत्क-
 शार्या न तथा अनुत्कशायी, यद्वा—प्राकृतत्वादणुकषार्या सर्व-
 धनादित्वादिनिः, कोऽर्थः ?—न सत्कारादिकमकुर्वन्त कु-
 र्यात्, तत्सम्पत्तौ वा नाहङ्कारवान् भवन्ति । यत उक्तम्—
 पलिमंथमहं वियाणिया, जा वि य वंदणपूयणा इह ।

सुहुमे सल्ले दुरुद्धरे, इति संखाइ मुणी ए मज्जइ ॥ १ ॥

न वा तदर्थं ब्रह्म तत्र वा श्रुति विधत्ते, अत
 एवालपा—स्तोका धर्मोपकरणमाप्तिमात्रविषयत्वेन न
 तु सत्कारादिकाभितया मदती; अल्पशब्दस्याभाववाचित्वे-

नाविद्यमाना वा इच्छा वाच्छा वा यस्येति अल्पेच्छः । इ-
च्छायाश्च कषायास्तर्गतत्वेऽपि पुनरुत्पत्त्याभिधानं बहुत-
रदायस्योपदर्शनार्थम् । अत एव च—अज्ञातो जातिभुता-
दिभिः एषति—उच्छति अर्थात्—पिण्डादीत्यज्ञातैषी, कुतः
पुनरेवम् ?—यतः अलोलुपः—सरसौदनादिषु न लाभ्य-
तपवान्, एवंविधोऽपि सरसाहारभोजिनोऽपराज् वीक्ष्य
कदाचिदप्यथा स्यात्, अत आह—सरसेषु—रसवत्त्वो-
चवादिषु, पाठान्तरतो—रसेषु वा—मधुरादिषु नानु-
गृह्येत्—नाभिकाङ्क्षां कुर्वीत, रसगृह्यजनोपदेशश्च तद्
गृहीत एव बालिशानामभिवादानादिस्पृहासम्भवात्, तथा
न तेभ्यो—रसगृह्येभ्यः स्पृहयेन्मुनिः, पाठान्तरतश्च—नानु-
नयेत् तीर्थान्तरीयान् नृपत्यादिभिः सत्क्रियमाणान्वक्ष्य,
क्रियेतन्परित्यागेनाहमत्र प्रव्रजितः, इति प्रज्ञा—हेयोपा-
देयविधेयानामिका मतिस्तद्वान्, अनन सत्कारकारिण
तोषं न्यत्कारकारिणि च द्वेषमकुर्वताऽयं परीषदोऽध्यासि-
तव्य इत्युक्तं भवतीति सूत्रार्थः ॥ ३६ ॥

अत्र 'अहविद्ये' ति द्वारमनुसरन् सूत्रोक्तमर्थं व्यतिरेको-
दाहरणेन स्पष्टयन्नाह—

महुराह ईददत्तो, पुरोहित्रो माहमेवमो मिट्टी ।

पासायविज पाडण, पायच्छेदिदकीले य ॥ ११८ ॥

मथुरायामिन्द्रदत्तः पुरोहितः, साधुसेवकः श्रेष्ठो प्रामा-
दयिष्वापातनं, पादच्छेदश्चन्द्रकीलं, चस्य भिन्नकमत्वादिति
गाथासंस्कारः ॥ ११६ ॥ एतदयश्च सम्प्रदायादवस्यः ।

म चायम्—

“ चिरकालपरद्विषाए महुराए ईददत्तेण पुरोहिणं पा-
सायगणं हेट्ठेण साधुस्स वसंतस्स पाआ, आलायतो सीसे
कतो ति काउं, सो य सावणं सिट्ठिणा विट्ठो तस्साम-
रिसो जाआ । दिट्ठो भो एणं पावेण, साहुस्स उवरि पादे
कतो ति, तेण पइण्णा कया—अवस्स मए एयस्स पादे
छिदेयव्वो—तस्स छिदाणि मग्गइ, अलभमानो अन्नया
आर्याग्गण सगासे गंल्लु वंदिता परिकइइ । तेहि
भएणइ—का पुच्छा ;, अद्वियासयव्वो सकारपुरस्कार-
परीसहो । तेण भणिंयं—मए पइण्णा कयाग्गया, आय-
रिण्हि भएणइ—एयस्स पुरोहिणस्स किं घरे वट्ठइ ? तेण
भएणइ—एयस्स पुरोहिणस्स पासाओ कपल्लतो, तस्स प-
वेसणे रग्गो भन्ने करेहि ति, तेहि भएणइ—आहे राया प-
विसइ तं पासायं तांहे तुमं रायं हंथेण गंहुण अव-
सारिज्जासि जहा—पासाओ पडति, तांहेऽहं पामायं वि-
ज्जाए पाडिस्सं । तेण तहा कयं, सेट्ठिणा राया भणितो—प-
एण तुम्भे मारिया आसि, कट्ठेण रग्गो पुरोहितो साव-
णस्स अण्णितां, तेण तस्स ईदकीले पादे कतो । पुच्छा
छिन्न (ओ), एवं काउं इयरो विमज्जितो । तेण णाहिया-
सितो सकारपुरस्कारपरीसहो ” इति । यथा तेन आह्वना-
सौ न सोढो न तथा विधेयं, किन्तु साधुवत्सोढव्यः । इह
पूर्वत्र च आवकपरीषदाभिधानमाद्यनयचतुष्टयमतेनेति
भावनीयम् । उक्तं हि प्राक्—“ तिरहं पि योगमनतो, परीसहो
जाव उज्जसुतातो ” ति, अहं चात्र पादे, विद्या च प्रासा-
दपातनविद्या । उक्तं २ अ० ।

सकारबंध—संस्कारबन्ध—पुं० । बीजमतप्रसिद्धं पुण्यापुण्या-
विधर्मसमुदाये, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सकारवंत—संस्कारवत्त्व—न० । संस्कृतादिलक्षणयुक्तत्वे, स०
३६ सम० ।

सकारवत्तिय—संस्कारप्रत्यय—न० । संस्कारार्थे, औ० । स्तु-
त्यादिगुणोन्नतिकरणे, स० २२ सम० । प्रवरवत्त्वाभर-
णादिभिरभ्यर्चनाभिज्ञं, ल० । सत्कारनिमित्ते, सत्कारश्च
प्रवरवत्त्वाभरणादिभिरभ्यर्चनम् । ध० २ अधि० । प्रति० ।

सकारहज—सत्कारभाज्य—त्रि० । विद्वज्जनपूज्ये, व्य० ३ उ० ।

सकारासंसापभोग—सत्काराशंसाप्रयोग—पुं० । दशमे आ-
शंसाप्रयोगभेदे, स्था० १० डा० ३ उ० । (' आसंसापभोग '
शब्दे द्वितीयभागे ४६६ पृष्ठे व्याख्यातः ।)

सकारिणा—सत्कारयित्वा—अव्य० । वस्त्रादिना धिनये, स्था०
१ डा० ।

सकारिय—सत्कारित—त्रि० । फलवत्त्वादिदानतः संमानिते,
ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । कल्प० । औ० ।

सकाल—संस्कार—पुं० । “ हरिद्रादौ लः ” ॥ ८ । ४ । २५४ ॥

अननात्र लकारोदशः । सकालो । संस्करणे, प्रा० ४ पाद ।

सकिरिया—सत्क्रिया—स्त्री० । सच्चैष्टायाम्, डा० १३ डा० ।

सक्कुच्छव—शक्रात्मव—पुं० । इन्द्रमहं, आ० म० १ अ० ।

सक्कुलिया—सक्कुलिका—स्त्री० । पिष्टमयपोलिकायाम्, आ-
चा० १ ध्रु० १ अ० ५ उ० । दश० ।

सक्कुलीकरण—सक्कुलीकर्ण—पुं० । इयकर्णादिषु अन्यतमे
अन्तर्द्विपे, तत्रत्यं मनुष्यं च । प्रज्ञा० १८ पद । स्था० ।
प्रव० । जी० । कर्म । न० । उक्त० । नि० चू० । (' अन्तरदीव '
शब्दे प्रथमभागे ६६ पृष्ठे वक्तव्यतोक्ता ।)

सकंद—शक्रेन्द्र—पुं० । सौधर्मदेवलोकेन्द्र, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सकोस—सक्रोश—त्रि० । क्रोशसहिते, वृ० ३ उ० । तत्र
यत्क्रोशं तत्पूर्वांसु दिक्षु प्रत्येकं सगद्ध्युतमूर्द्धमधश्चार्धक्रो-
शादेप्रयोजनेन च समन्ततो ग्रामाः सन्ति । व्य० १० उ० ।

सक्त्व—साक्ष्य—न० । परप्रत्ययार्थे यथादृष्टवादिनि, पि० । स्व-
यंकरणतः शब्दार्थे, पञ्चा० ६ विध० ।

सख्य—न० । सख्युर्भावः । मित्रतायाम्, सौहार्दे, वाच० ।

सक्खं—साक्षात्—अव्य० । “ वा स्वरे मश्च ” ॥ ८ । १ । २५ ॥

अस्य बहुलाधिकारीयत्वादप्यस्यापि व्यञ्जनस्य मकारः ।
प्रा० । समेक्षे, उक्त० २ अ० । अनुपचारे, डा० १० डा० ।
परिस्फुटे, उक्त० २ अ० ।

सखिखिय—साक्षिक—त्रि० । सदा परित्यागसाक्षिणि केवलप्र-
तिपिण्डे, दश० । “ ससक्खं न पिंवे भिक्खू ” दश० ५
अ० २ उ० । साक्षित्वकारिणि, प्रश्न० २ आश्र० द्वार । अ-
ध्यक्षे, डा० १ ध्रु० २ अ० ।

सखिखिणिय—सकिङ्किणीक—त्रि० । लुद्रप्रणितकोपेते, उपा०
२ अ० ।

सकवुड-मचुद्र-त्रि० । कुट्टमांजारादिभिः सह वर्त्तमाने
अवयवसिंहादा, आन्वा० २ ध्रु० १ चू० २ अ० १ उ० ।

सग-शक-पुं० । अनायदशभेदे, प्रज्ञा १ पद । शकदेश-
निर्वात्मनि म्लेच्छे, प्रज्ञा० १ पद । प्रव० । वृ० । सूत्र० ।
मासवर्षानन्तरं धीरमोक्षाज्ज्ञाने उज्जयिनीपत्नी, ति० ।
("ताह १८३ पृष्ठ उक्तम् ।) 'पार्गिनव्युयस्स अग्हा-तो उण्यसो
मगो राया ।' ति० । धूर्ताख्याने प्रतिपादितानां धूर्तानामधि-
पत्नी, ग० २ आध० ।

स्वक-त्रि० । आत्मीय, दर्श० ४ तस्व । आ० म० । निज, सूत्र० १
ध्रु० ३ अ० २ उ० । लोकरूढितः सान्दर्भ्ये, उत्त० १ अ० ।
सप्त-त्रि० । स्वनामख्यातायां संख्यायाम्, कर्म० ५ कर्म० ।

सगउरल-सप्तदार्किक-न० । औदारिकोपलक्षिते सप्तके, औ-
दारिकौदारिकबन्धनी ४, दार्किकनैजसबन्धनी ५, दार्किकता-
मणबन्धनी ६, दार्किकनैजसकर्मण ७ इत्यवमौदारिको-
पलक्षिते सप्तके, कर्म० ५ कर्म० ।

सगडभट्टिया-स्वकार्यभर्तृका-स्त्री० । लौकिकश्रुतभेदे, अनु० ।

सगड-शकट-न० । शक्नोति शक्यते वा धान्यादिकमनेन
घातुमिति शकटम् । गन्ध्याम्, उत्त० ५ अ० । आध० ।
गन्ध्यादिके, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० । विपा० । आ० म० । अनु० ।
प्रश्न० । ज० । रा० । औ० । म० । स्कन्धाचारनिवेशादिके,
आन्वा० २ ध्रु० १ चू० ३ अ० २ उ० । सुभद्रस्य गृहपतेर्भद्राकु-
लिसम्भवं पुत्र, पुं० । स्था० १० ठा० ३ उ० ।

पतेदेव सूत्ररुदाह—

जंबू ! तेषां कालेण तेषां समणं माहंजनीनाम न-
यरी हान्था, रिद्धन्थिमियमभिद्धा । तीसे णं साहंज-
णीए बहिया उत्तरपुगच्छिमं दिमीभाए देवरमणे णामं
उज्जाणं हान्था । तन्थ णं अमोहस्स जक्खस्स जक्खाऽऽ-
ययणं हान्था पुगणं, तन्थ णं साहंजणीए गायरीए
महचंदे नामं गया हान्था । महया०, तस्म णं महचंदस्स
रत्ता सुमेणं नामं अमच्चं हान्था । सामभेयदंडदाण०
निग्गहकुमले, तन्थ णं साहंजणीए सुदंसणाणामं ग-
णिया हान्था, वन्नञ्चा, तन्थ णं माहंजणीए नय-
रीए सुभदं नामं सन्थवाहं पण्विमइ अड्ड०, तस्म णं
सुभदस्स सन्थवाहम्म भदानामं भारिया हान्था; अही-
ण०, तस्म णं सुभदसन्थपुत्ते भदाए भारियाए अत्तए-
सगडं नामं दारए हान्था अहीण० । तेषां कालेण तेषां
समणं समणं भगवं महावीरं समोसरणं परिमा राया य
निग्गए धम्मो कहिअं, परिमा पडिगया । तेषां कालेण
तेषां समणं समणस्स भगवञ्चा महावीरस्स जेड्ड अन्ते-
वामी० जाव रायमग्गमोगाहं तन्थ णं हन्थि आसे
पुरिमे, तेमि च णं पुरिसाणं मज्झगए पामति एगं स-

इत्थीयं पुरिसं अवउडगबंधणं उक्खित्तं ० जाव धोमेणं
चिंता तहव ० जाव भगवं वागरेति । एवं खलु गायमा !
तेणं कालेण तेषां समणं इहेव जंबुदीवि दीवि भारहं वा-
से छगलपुरं नामं गगरे हान्था, तन्थ सीहगिरिनामं
राया हान्था महया० । तन्थ णं छगलपुरे गगरे छणिए
नामं छगलीए परिवसति अड्ड० अहम्मिए ० जाव दुप्प-
डियासंदे, तस्म णं छणियस्स छगलियस्स बहव अयाण
य एलाण य रोज्झाण य वसभाण य ससयाण य
सयराण य पसयाण य सिंघाण य हरिणाण य मयूराण
य महिमाण य सतबद्धाण य सहस्सबद्धाण य जूहाणि
वाडगंमि सन्निरुद्धां चिट्ठंति, अञ्जे य तन्थ बहव
पुरिसा दिअभइभत्तवेयणा बहवे य अए ० जाव महिंस
य सारक्खमाणा संगोवेमाणा चिट्ठंति, अएणं य से
बहव पुरिसा अयाण य ० जाव गिहंमि निरुद्धा चिट्ठंति ।
अञ्जे य से बहव पुरिसा दिअभइ० बहवे सयए य सहस्से
य जीवियाआं ववरोविंति मंसाइं कप्पिणीकप्पियाइं करंति,
छणियस्स छगलीयस्स उवणंति, अञ्जे य से बहव पुरि-
सा ताइं बहुयाइं अयमंसाइं ० जाव महिसमंसाइं तवणसु
य कवल्लीसु य कंदूएसु य भज्जेसु य इंगालेसु य तलं-
ति य भज्जेति य सोल्लयंति य २ ततो रायमग्गंसि विंत्ति
कप्पेमाणा विहरंति । अप्पणा वि य णं से छन्नियए छा-
गलीए तेहिं बहुविहमंमेहिं ० जाव महिसमंसेहिं सोल्लहि
य तलेहि य भज्जेहि य सुरं च ६ आमाएमाणे विह-
रंति । तंते णं से छन्निए य छगलीए य कम्मं प०
वि० स० सुबहुं पावकम्मं कलिकलुसं समज्जिखित्ता
मत्तवासमयाइं परमाउयं पालइत्ता कालमांसं कालं
किच्चा चान्थीए पुढवीए उक्कोसेणं दससागरो-
वमट्टिएणु नेरइयत्ताए उववन्ने । (सू० २१)

तंतं णं तस्स सुभदसन्थवाहस्स भदा भारिया ० जाव
निंदुया यावि हान्था, जाया दारगा विनि-
हायमावच्चंति, तंते णं से छन्नीए छागले चो-
त्थीए पुढवीए अणंतरं उव्वट्ठित्ता इहेव साहंजणीए
नयरीए सुभदस्स सन्थवाहस्स भदाए भारियाए कु-
च्छिसि पुत्तत्ताए उववन्ने, तंते णं सा भदा स—
त्थवाही अन्नया कयाइ गवणहं मासाणं बहुपडिपूआणं
दारगं पयाया, तए णं तं दारगं अम्मापियरो जा-
यमेत्तं चेव सगडस्स हेट्ठातो ठावेंति, दोच्चं पि मि-
एठावेंति अणुपुच्चेणं सारक्खंति संगोवेंति संवट्ठेंति
जहा उज्झयए ० जाव जम्हा णं अम्हं इमे दारए जाय-
मेत्ते चेव सगडस्स हेट्ठा ठाविए तम्हा णं होउ णं अम्ह

एस दारए सगडे नामेणं, सेसं जहा उज्झयते । सुभेदे लवणसमुदे कालगते मायाऽवि कालगया । से वि सयाओ गिहाओ निच्छूदे, तते णं से सगड दारए सयातो गिहाओ निच्छूदे समाणे संघाडग तहेव० जाव सुदरिसणाए गणियाए सद्धि संपलगे याऽवि होत्था । तते णं से सुसेणे अमञ्चे तं सगडं दारगं अन्नया कयाई सुदरिसणाए गणियाए गिहाओ निच्छुभावेति, सुदंसणियं गणियं अन्नितरियं ठावेति, ठावित्ता सुदरिसणाए गणियाए सद्धि उरालाई माणुस्सगाई भोगभोगाई भुंजमाणे विहरस्सति । तते णं से सगडे दारए सुदरिसणाए गिहाओ निच्छूदे समाणे अन्नत्थ कत्थ वि सुति वा अलभ० अन्नया कयाई रहसियं सुदरिसणागेई अणुप्पविसइ अणुप्पविसित्ता सुदरिसणाए सद्धि उरालाई भोगभोगाई भुंजमाणे विहरइ । इमं च णं सुसेणे अमञ्चे एहांत० जाव विभूसाए मणुस्सवग्गुराए जणेव सुदरिसणागणियाए गेहे तेणेव उवागच्छति तेणेव उवागच्छित्ता सगडं दारयं सुदंसणाए गणियाए सद्धि उरालाई भोगभोगाई भुंजमाणं पासइ पासित्ता आसुरुत्ते० जाव मिसमिसेमाणे तिवलियं मिउडि निडाले साहडु सगडं दारयं पुरिमहिं गिणहाविति अडि० जाव महियं करेति अवउडगबंधणं करेति करेत्ता जेणेव महचंदे राया तेणेव उवागच्छति उवागच्छित्ता करयल० जाव एवं वयासी-एवं खलु सामी ! सगडे दारए मम अंतेपुरंसि अवरंदे, तते णं से महचंदे राया सुमेणं अमञ्चे एवं वयासी-तुमंचेव णं देवाणुप्पिया ! सगडस्स दारगस्स दंडे वत्तेहि, तए णं से सुसेणे अमञ्चे महचंदेणं रआ अन्नणुआए समाणे सगडं दारयं सुदरिसणं च गणियं एएणं विहाणं वज्झं आणवेति, तं एवं खलु गोयमा ! सगडे दारगे पोरा पुराणायं० पञ्चणुम्मवमाणे विहरति । (सू० २२ ।) सगडे णं भंते ! दारए कालगए कहिं गच्छिहिति ? कहिं उववज्झिहइ ?, सगडे णं दारए गोयमा ! सत्तावणं वासाई प-रमाउयं पालइत्ता अजेव तिभागावसेसे दिवसे एगं महं अओमयं तत्तसमजोइभूर्यं इत्थिपडिमं अवयासाविते समाणे कालमासे कालं किच्चा इमीसं रयणप्पभाए पुढवीए शेरइयत्ताए उववज्झिहिति, से णं ततो अणंतरं उव्वट्ठित्ता रायगिंहे गगरे मातंगकुलंसि जुगलत्ताए पचायाहिति, ततो णं तस्स दारगस्स अम्मापियरो णि-वत्तवारसगस्स इमं एयारुवं गोरणं नामधेजं करिस्संति, तं

होऊणं दारगं सगडे नामेणं होऊणं दारिया सुदरिसणा नामेणं, तते णं से सगडे दारए उम्मुक्कबालभावे जोव्वण-गमणुप्पत्ते० भविस्सइ, तए णं सा सुदरिसणा वि दारिया उम्मुक्कबालभावा (विष्णय) जोव्वणगमणुप्पत्ता रुवेण य जोव्वणेण य लावण्येण य उक्किट्ठा उक्किट्ठसरीरा या वि भविस्सइ । तए णं से सगडे दारए सुदरिसणाए रुवेण य जोव्वणेण य लावण्येण य भु-च्छिए सुदरिसणाए सद्धि उरालाई भोगभोगाई भुंजमाणे विहरिस्सति । तते णं से सगडे दारए अन्नया कयाई सयमेव कूडगाहितं उवसंपजित्ता णं विहरिस्सति । तते णं से सगडे दारए कूडगाहे भविस्सइ अहम्मिण० जाव दुप्पडियाणंदे एयकम्मे० सुवहुं पावकम्मं समज्जि-णित्ता कालमासे कालं किच्चा इमीसं रयणप्पभाए पुढवीए शेरइयत्ताए उववज्जे, संसारो तहेव० जाव पुढवीए, से णं ततो अणंतरं उव्वट्ठित्ता वाणारसीए नयरीए मच्छत्ताए उववज्झिहिति, से णं तत्थ णं मच्छबंधिएहिं वहिए तत्थेव वाणारसीए नयरीए सेट्टिकुलंसि पुत्तत्ताए पचायाहिति । वोहिं बुज्झं० पव्व० सोहम्मं कप्पे महाविंदेहे वासे सिज्झिहिति निक्खेवो दुहविवागाणं । (सू०-२३) विपा० १ ध्रु० ४ अ० ।

स्वकृत-त्रि० । अनेकजन्मोपासं आत्मकृते कर्मणि, आत्मा० १ ध्रु० ३ अ० ४ उ० ।

सगडभिज-स्वकृतभिद्-त्रि० । स्वकृतकर्मणां भेत्तरि आ-त्मा० । “ आयाणं सगडभिज्जे ” आदीयंतं गृह्यते आत्मप्रदेशः सह श्लिष्यते अष्टप्रकारं कर्म येन तदादानं हिंसाद्याश्रयडा-रमष्टादशपापस्थानरूपे वा तस्मिन्नेतिमित्तत्वात्, कथाया वा आदानं तज्जिगंजा स्वकर्ताभेदव्यात । स्वकृतमनेकजन्मो-पासं कर्म भिनर्त्तति स्वकर्ताभत्, यो ह्यादानं कर्मणां कथायावि निरुणाद्धि सोऽपूर्वकर्मप्रतिपक्षप्रवेशः स्वकृतक-र्मणां भेत्ता भवर्त्तति भावः । आत्मा० १ ध्रु० ३ अ० ४ उ० । सगडमुह-शकटमुख-न० । पुरिमतालनगरसमोपधानं, आ० म० १ अ० । आ० सू० ।

सगडविधिपरिमाण-शकटविधिपरिमाण-न० । इयदभिरव शकटमया गम्यमिति परिमाणकरणं, उपा० १ अ० । (‘ आ-णंद ’ शब्दे द्वितीयभागे १०६ पृष्ठे सूत्रं गतम् ।)

सगडबूह-शकटबूह-न० । शकटाकृतिर्न्येयस्वनायाम्, आ० १ ध्रु० १ अ० । जं० । आ० ।

सगडाल-शकटाल-पुं० । स्थूलभद्रस्वामिपितरि नन्दराज-मन्त्रिणि, आव० ४ अ० । कल्प० । नि० । आ० क० । वृ० ।

सगडालनंदण-शकटालनन्दन-पुं० । शकटालपुत्रे स्थूलभ-द्रस्वामिनि, कल्प० २ अधि० ८ क्षण । आ० सू० । (‘ थूल-भद्र ’ शब्दे चतुर्थभागेऽस्य वर्णनम् २४१५ पृष्ठे उक्तम् ।)

सगडा(हुदा)हरण-शकटोदाहरण-न० । शकटं यानं तेना-
पलक्षितमुदाहरणं-कथानकं शकटोदाहरणम् । शकटदृष्टान्तं,
पञ्चा० ५ विष० ।

सगडी-शकटी-स्त्री० । गन्ध्याम्, भ० १५ श० । हा० । घ० । रा० ।
सगणिसिध्या-सगणीया-स्त्री० । स्वगच्छवांसिन्ध्यां शिष्या-
याम्, नि० चू० १ उ० । स्वगणसम्बन्धिन्यां शिष्यायाम्,
स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

सगतेयकम्म-सप्ततैजसकर्मसूत्र-न० । तैजसकर्मणांपलक्षिते
सप्तकं, तैजसशरीर १, कर्मणशरीर २, तैजसतैजसबन्धन
३, तैजसकर्मणबन्धन ४, कर्मणकर्मणबन्धन ५, तैजस-
संघातन ६, कर्मणसंघातनरूपे ७ समूहं, कर्म० ५ कर्म० ।
सगर-सगर-पुं० । अजितस्वामिकालीने द्वितीयचक्रार्तिनं,
स० ७२ सम० । आब० । नि० । स० । प्रव० । स्था० । उत्त० ।

सगरोऽपि सागरं, भरहं वासं नराऽऽहिरो ।

इस्सरियं केवलं हिंसा, दयाइपरिनिवृत्त्यो ॥ ३५ ॥

हे मुने ! सगराऽपि-सगरनामा नराधिपोऽपि दयया-संय-
मेन परिनिवृत्तः-कर्मभ्यां मुक्तः, अत्र नराधिपशब्देन आपि-
शब्दात्-द्वितीयश्चक्रवर्त्यधिकारात् अनुक्ताऽपि चक्रवर्त्य गृह्य-
ते, किं कृत्वा भरतवर्षे-भरतक्षेत्रम् अर्थान् भरतक्षेत्रराज्यं
त्यक्त्वा पुनः केवलं-परिपूर्णम् एकच्छत्ररूपम्-पञ्चवर्षं हिंसा
त्यक्त्या, कीदृशं भरतवर्षम् ? , सागरान्तम्-समुद्रान्तस-
हितं बुद्धिहिमवत्पर्वतं यावत् विस्तीर्णं भरतक्षेत्रराज्यमित्य-
र्थः । अत्र सगरचक्रवर्तिदृष्टान्तः । तथाहि-अथाध्यायां नग-
र्याम् इषाकुङ्कुलोद्भवा जितशत्रुः ज्ञोऽस्ति । तस्य भार्या वि-
जयानाम्नी अस्ति । सुमित्रनामा जितशत्रुसहोदरो युवरा-
जो वर्तते । तस्य यशामती नाम्नी भार्याऽस्ति । जितशत्रु-
राजेन विजयानाम्भ्याश्चतुर्दशमास्वप्नसूचितः पुत्रः प्रसूतः ।
तस्य नाम अजित इति दत्तम् । स च द्वितीयस्तीर्थकर इति ।
सुमित्रयुवराजपत्न्या यशामत्या सगरनामा द्वितीयश्चक्रव-
र्ती प्रसूतः । तां हार्याप यौवनं प्राप्तौ पितृभ्यां कन्याः प-
रिणायितौ कियता कालेन जितशत्रुराजेन निजे राज्येऽ-
जितकुमारः स्थापितः । सगरा यौवराज्ये स्थापितः । सहो-
दरविजयसहितेन जितशत्रुपुत्रेण दीक्षा गृहीता । अजितरा-
जेन च कियत् कालं राज्यं परिपाल्य तीर्थप्रवर्तनसमये
स्वराज्यं सगरं स्थापयन्त्या दीक्षा गृहीता । सगरस्तु उत्प-
न्नचतुर्दशरत्नः साधितषट्स्त्रण्डभरतक्षेत्रे राज्यं पालयति ।
तस्य पुत्राः षष्टिसहस्रसंख्याका जाताः एकराष्ट्रयुदरात् ।
सर्वेषां तेषां मध्ये ज्येष्ठा जङ्गकुमारो वर्तते ॥ (उत्त०) (सगरपु-
त्रैर्गङ्गानद्यानयनम् ' गङ्गा ' शब्दे, तृतीयभागे ७८६ पृष्ठे ।)
सगरचक्रवर्तिना श्रीअजितनाथसमीपे दीक्षा गृहीता, क-
र्मण कर्मण्यं कृत्वा सगरः सिद्धः । अन्यदा भगीरथिना
राज्ञा कश्चिदतिशयज्ञानी पृष्ठः, भगवन् ! किं कारणं तत्
जङ्गमुखाः षष्टिसहस्रा भ्रातरः समकालं मरणं प्राप्ताः ? ,
ज्ञानिना भणितम्-महाराज ! एकदा महान् संघर्षेत्यवन्द-
नार्थं संमतपर्वते प्रस्थितः । अरण्यमुल्लङ्घ्य अन्तिमं ग्रामं
प्राप्तः, तस्मिन्वासिना सर्वेण अनार्यजनं अत्यन्तमुपद्रुतो वु-
र्ध्वचनेन वस्त्राभधनहरणादिना च तत्प्रत्ययं तद्ग्रामवासि-

लोकैरशुभं कर्म ब्रह्म, तदानीमेकेन प्रकृतिभद्रकेण कुम्भकारे-
णोक्तम्-मा उपद्रवत इमं तीर्थयात्रागतं जनम् । इतरस्यापि नि-
रपराधस्य परिक्लेशनं महापापस्य हेतुर्भवति, किं पुनरतस्य
धार्मिकजनस्य । ततो यद्येतस्य संघस्य स्वागतप्रतिपत्तिं कर्तुं
न शक्तास्तदा उपद्रवन्तु रक्षत इति भणित्वा कुम्भकारेण
निवारितः स ग्रामजनः । संघस्तत्र गतः । अन्यदा तद्ग्रामनि-
वासिना एकेन नरेण राजसन्निवेशे सौम्यं कृतम् । ततो राज-
नियुक्तैः पुरुषैः स ग्रामो द्वारपिधानपूर्वकं ज्वालितः, तदा स
कुम्भकारः साधुप्रसिद्धा ततो निष्कासितोऽन्यस्मिन् ग्रामे
गतः, तत्र षष्टिसहस्रजना दग्धाः, उपजा विराड्विषयेऽस्तिम-
ग्रामं काद्रवित्वेन, ताः काद्रय एकत्र पुञ्जीभूताः स्थिताः
सन्ति, तत्रैकः करी समायातः तच्छरणेन ताः सर्वा अपि मर्हि-
तास्ततो मृतास्ते नानाविधासु सुखदुःखप्रवरासु योनिषु
सुचिरं परिभ्रम्य अनन्तरभवे किञ्चित् शुभकर्म उपाज्ये-
सगरश्चक्रिस्तत्पेनोत्पन्नाः षष्टिसहस्रप्रमाणा अपि ते त-
त्कर्मशेषवशेन तादृशं मरणं-व्यसनं प्राप्ताः । सांऽपि
कुम्भकारस्तदा स्वायुःक्षयं मृत्वा एकस्मिन् सन्निवेशे ध-
नसमुद्रो वणिग् जातः । तत्र कृतसुकृतः सजातो मृत्वा न-
रपतिस्तत्र शुभानुबन्धेन शुभकर्मोदयेन प्रतिपन्नो मुनिः,
शुद्धं धर्मं च परिपाल्य ततो मृत्वा सुरलोकं गतः । त-
तश्च्युतस्त्वं जङ्गसुतो जातः । इदं भागीरथः भुत्वा संघ-
गमुपागतस्तमतिशयज्ञानिनं नत्वा गतः स्वभवनम् । इदं च
भगीरथपृच्छासंविधानकं प्रसक्तं उक्तम् । इति सगरह-
ष्टान्तः ॥ ३५ ॥ उत्त० १८ अ० ।

सगराय-शकराज-पुं० । शकाख्यस्तेच्छजातीये राजनि,
यदा कालिकाचार्येण शका आनीतास्तदा उज्जयिन्यां न-
गर्या शको राजा जातः । व्य० १० उ० ।

सगल-सकल-त्रि० । समस्ते, उत्त० ५ अ० । अंशे, वि-
श० । नि० चू० । प्रज्ञा० ।

शकल-पुं० । खण्डे, एकभागे, त्याजि, धल्कले, वाच० ।

सगलजणसमकल-सकलजनसमक-न० । समस्तलोकप्रक-
ट, जी० १ प्रति० ।

सगलसुयणाणि(न्)-सकलश्रुतज्ञानिन्-पुं० । सकलं-सम-
स्तं चतुर्दशपूर्वात्मकं जानातीति सकलश्रुतज्ञानी । चतुर्दश-
पूर्वधरं, पं० भा० १ कल्प । पं० चू० ।

सगलाएस-सकलादेश-पुं० । प्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुना
कालादिभिरभेदकृति प्रधान्यादभेदोपचाराद् वा यौगपद्यन
प्रतिपादके वचसि, स्था० ।

सगीय-स्वकीय-त्रि० । आत्मीयलाभादौ, आब० ४ अ० ।
आचा० ।

सगुणरस्सि-सगुणरश्मि-पुं० । आत्मीयगुणरश्मौ, अष्ट० १८
अष्ट० ।

सगुरुगुणायगुरुपय-स्वगुरुनुज्ञातगुरुपद-पुं० । स्वगुरुणा ग-
च्छनायकनानुज्ञातं गुरुपदं यस्य सः । स्वाचार्येण समा-
रोपिते गुरुपदवीके, ध० ३ अधि० ।

सगुरुजोयण-स्वगुरुयोजन-न० । स्वगुरुभिरात्मीयपूज्यैर्यो-
जनः-सम्बन्धः । आत्मीयपूज्यैः सह औचित्येन प्रणामादीनां
योगे, धो० ३ विष० ।

सगग-सर्ग-पुं० । स्वर्गादिस्तुष्टौ, यो० वि० ।

स्वक-पुं० । आत्मीये, उत्त० २० अ० ।

स्वर्ग-पुं० । देवलोक, आव० ६ अ० । “अविश्वेण सगं गमिस्सामो ।” औ० । देवालय, दर्श० ४ तत्त्व ।

सगगह-सद्गति-स्त्री० । मोक्षगतौ, उत्त० २ अ० ।

सगगथ-सद्ग्रन्थ-पुं० । संश्रयासौ ग्रन्थश्च सद्ग्रन्थः । शोभनग्रन्थे, उत्त० २५ अ० । परिग्रहग्रन्थे, “सहिरन्नगा सगगथा अहिरन्नगा समणा ।” वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सगगकंस्त्रिय-स्वर्गकाङ्क्षिक-पुं० । स्वर्गे-देवलोकं काङ्क्षा-यस्यासौ स्वर्गकाङ्क्षिकः । स्वर्गगमनासङ्गु, तं० ।

सगगकामय-स्वर्गकामक-पुं० । स्वर्गे-देवलोकं कामो यस्य स स्वर्गकामः । स्वर्गगमनेच्छौ, तं० ।

सगगद्वार-स्वर्गद्वार-न० । अयोध्यायां सन्यूनटे घट्टभेदे, अयोध्यायां “सगगद्वारमि पमिजमावन्नो ” ती० १३ कल्प ।

सगगपिपासिय-स्वर्गपिपासित-पुं० । स्वर्गे-देवलोकं पिपासा प्राप्तेऽतिसिंस्यासौ स्वर्गपिपासितः । स्वर्गगमनसदृशे, तं० ।

सगगप्यभा-स्वर्गप्रभा-स्त्री० । रुचकपर्वतस्य पश्चिमाङ्गवास्त-द्व्यायां दिक्कामायां, द्वी० ।

सगगह-सग्रह-न० । प्रहाधिष्ठिते नक्षत्रे, विशेष० । यत् क्रूरग्रहेणाक्रान्तं तत्सग्रहम् । व्य० १ उ० । पं० व० । भौमादिक्रूरग्रहोपयुक्तं नक्षत्रं, जीत० । (अत्रत्या वक्रव्यता ‘भावसुद्धि’ शब्दे पञ्चमभाग उक्ता ।) क्रूरग्रहेणाक्रान्तं सग्रहम् । नि० सू० २० उ० ।

स्वाग्रह-पुं० । स्वकीयाभिनिवेश आगमापारतन्त्र्ये, पञ्चा० १२ वि० ।

सगगहजुत्त-स्वाग्रहयुक्त-त्रि० । अशास्त्रीयानुष्ठानाभिनिवेशो-पत्ते, पञ्चा० १३ वि० ।

सगगापवर्गमगमगगत-स्वर्गापवर्गमार्गमार्गयत्-त्रि० । स्वर्गो-देवालयः अपवर्गो-मोक्षस्तयामार्गः-पन्थास्तं मार्गयति-अन्वेषयति यः सः । स्वर्गमोक्षान्वेषकं, दर्श० ४ तत्त्व ।

सगगुण-सद्गुण-त्रि० । सन्तो-विद्यमाना गुणा यस्यासौ सद्गुणः । शोभनगुणे, ध० ३ अधि० । वृ० । व्या० ।

सगघ-श्लाघ्य-त्रि० । प्रशस्ते, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । विशेष० । नि० सू० ।

सघर-सगृह-त्रि० । सह गृहेण वर्तते इति सगृहः । गृहसहितं, नि० सू० १ उ० ।

स्वगृह-न० । स्वकीयगृहे, नि० सू० १ उ० ।

सघरमीसय-स्वगृहमिश्रक-त्रि० । गृहस्य साधूनां आर्याय निर्मापिते, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सचक-सचक-त्रि० । चक्रयोधनि वासुदेवे, आव० १ अ० ।

स्वचक्र-न० । स्वकीयराज्यसैन्ये, स० ३१ सम० । आचा० ।

सचराचरजीवदयामहिय-सचराचरजीवदयामहित-त्रि० । चरणं चरस्तनः सह चरणं-गमनेन वर्तते इति सचरा

ह्रीन्म्रयादयस्तद्भावाद्वराः-पृथिव्यादयः, ते जीवाश्च तेषां दया-रक्षणं तथा सहितो-युक्तोऽन्वित इति । असस्यावरहि-साधिरते, दर्श० ४ तत्त्व ।

सचाव-सचाप-त्रि० । सह चापं येषां ते सचापाः । जी० ४ प्रति० ३ अधि० । रा० । “क-ग-च-ज-त-व-प-व-वां प्रायो लुक्” ॥ ८ । १ । १७७ ॥ अत्र प्रायोऽग्रहणात् लुक् । धातुक्तेषु, प्रा० । चापसहिते, “सचावसरपहरणावरणभरियजुसज्जा-लं” ति-सह चापैः शरैश्च यानि प्रहरणानि कुन्तादीनि आवरणानि च स्फुरकादीनि तेषां भग्निना युद्धसज्जाश्च-युद्धप्रगुणा यं तं तथा तेषाम् । भ० ६ श० ३३ उ० । “सचावसरपहरणावरणभरियजोहजुसज्जं” सह चापं शरैर्यानि प्रहरणानि-जडगादीनि आवरणानि च-स्फुरकादीनि तेषां भूतोऽत एव योजानां युद्धसज्जश्च-युद्धप्रगुणा यः स तथा तम् । भ० १७ श० १६ उ० ।

सचिद्ध-सचेष्ट-त्रि० । सव्यापारे, आव० ३ अ० ।

सचिच-सचिच-त्रि० । सह चित्तं न वर्तते इति सचिचम् । जीवति, आव० ४ अ० । चित्तं चेतना संज्ञानुपयोगोऽवधा नमिति पर्यायाः । सह चित्तं न वर्तते इति सचिचम् । आव० १ अ० । सचेतने, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । ‘जीवजुत्तं दधं सचेयणं’ नि० सू० १ उ० । सचेतनद्रव्ये, पञ्चा० १० वि० । ध० । आव० । सूत्र० । अनु० । भ० । (‘उवमोगपरिभोग’ शब्दे द्वितीयभागे ६०२ पृष्ठे सचिचतालफलाद्यग्रहणम् । पल्लव शब्दे पञ्चमभागे ७१० पृष्ठे च उक्तम् ।) (‘आम’ शब्दे द्वितीयभागे २८७ पृष्ठे सचिचताऽऽन्नफलग्रहणं निषिद्धम् ।) विद्यमानचैतन्ये, (सचिचप्रतिमा ‘उवासगपडिमा’ शब्दे द्वितीयभागे ११०६ पृष्ठे उक्ता ।) पृथिव्यादिषु जीवेषु, आनु० । (सचिचानां दारुदण्डादीनि न गृह्णातीति ‘दंड’ शब्दे चतुर्थभागे २४२१ पृष्ठे प्रत्यपादि ।) सचिचकुल्लण्डानि-अथ परिहृतवानरगणशिष्यपरिहृताऽऽनन्दविजयगणिकनप्रभौ । यथा-करम्बके तत्रे वा प्रक्षिप्तं सचिचं जीरकमचिचसीभवति न वा ?, यदि वा-अचिचसीभवति तर्हि घटिकाद्वयाद्वा, प्रहरत्रयाद्वा राज्यतिक्रमाद्वा, भवति ॥ १ ॥ तथा इक्षुल्लण्डानि क्षिप्रपर्वणि सचिचान्यचिचानि वा, घटिकाद्वयात् सचिचपरिहृतिगृहस्थस्य तु कल्पन्ते न वा !, अथैतयोः प्रश्नयोर्यथाक्रमं प्रतिवचसी-करम्बकादौ क्षिप्तं सचिचजीरकं प्रासुकं न भवतीति ज्ञानमस्ति ॥ १ ॥ तथेक्षुल्लण्डानि क्षिप्रपर्वण्यपि सचिचानानि ज्ञायते ॥ १२ ॥ द्वी० २ प्रक० । शुष्कं लघुनं सचिचं वाऽचिचं वा भर्त्सायते !, यद्यचिचं तर्हि तथाविधकारणे तदौषधे आर्यधर्मे कार्यते न वा इति ?, प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-शुष्कलघुनमचिचं सम्भाव्यते, तेन तथाविधकारणे आर्यधर्मस्यापि कारणे एकान्तिको निषेधो नास्तीति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥ सेन० १ उक्ता० ।

सचिचकम्म-सचित्रकर्मन्-त्रि० । चित्रकर्मणा संयुक्तं, वृ० १ उ० ३ प्रक० । (सचित्रकर्मोपाश्रये न स्थानव्यभिचिं ‘वसहि’ शब्दे षष्ठभागे ६५३ । ६५४ पृष्ठे गतम् ।)

सचिसचूडा-सचित्रचूडा-स्त्री० । कुकुटचूलायाम्, नि० सू० १ उ० ।

सञ्चितशिक्षणवैशेष्य—सञ्चितनिरूपण—न० । सञ्चितेषु ग्रीष्मा-
दिषु निरूपणम् अन्नादेरादानवृद्ध्या मातृस्थानतः अन्यत्र
स्थापनं, उपा० २ अ० । ध० । आ० १ ध० ।

सञ्चितद्विव्यकल्प—सञ्चितद्रव्यकल्प—पुं० । सञ्चितद्रव्यसा-
माचार्याम्, पं० भा० १ कल्प ।

सञ्चितपट्टिद्वय—सञ्चितप्रतिष्ठित—त्रि० । सञ्चितद्रव्येषु वर्तमान-
नं, नि० सू० १ उ० । (सञ्चितप्रतिष्ठितं गन्धं जिघ्रतीत्युक्तं
' गन्ध ' शब्दे तृतीयभागे ७६६ पृष्ठे ।)

सञ्चितपट्टिबद्ध—सञ्चितप्रतिबद्ध—त्रि० । सह चित्तन-चैतनया
वर्तने यस्तथाकालेन प्रतिबद्धः । सञ्चितसम्बद्धे, ध० २ अधि० ।

सञ्चितपट्टिबद्धाहार—सञ्चितप्रतिबद्धाऽऽहार—पुं० । सञ्चितं वृ-
क्षादौ प्रतिबद्धस्य गुन्दादेरभ्यवहरणे, सञ्चितऽस्थिकं प्र-
तिबद्धं पक्वञ्चैतनं फलादेकं, उपा० १ अ० । आ० १ । कृत-
सञ्चितव्याख्यानस्य कृततत्परिमाणस्य वा सञ्चितमतिरिक्त-
मनायोगादिनाऽभ्यवहरतः आहारः, ध० २ अधि० ।

सञ्चितपट्टिमा—सञ्चितप्रतिमा—स्त्री० । सप्तम्यां धावकप्रति-
मायाम्, सञ्चिताहारान् परिहरतीति सप्तमी उपाशकप्र-
तिमा दर्शिता । ध० २ अधि० ।

सञ्चितपरिष्ठा—सञ्चित(परि)प्रतिष्ठा—स्त्री० । सञ्चिताहारप-
रित्यागं, आ० सू० ४ उ० । सञ्चतनाहारप्रतिज्ञातः धावकः
सप्तमीप्रतिमति । स० ११ सम० ।

सञ्चितपेहण—सञ्चितपिधान—न० । सञ्चितनं फलादिना स्थ-
गनं, पञ्चा० १ विष० । उत्त० । आ० १ ध० ।

सञ्चितरयम्—सञ्चितरजम्—न० । सञ्चितधूलां, सञ्चितरजो-
नाम-व्यवहारसमान्यता वातोद्धृता शृङ्गधूलस्तस्य सञ्चि-
तरजो वक्ष्यते । व्य० ७ उ० । प्र० १ ।

सञ्चितरममंजुय—सञ्चितरममंजुत—त्रि० । तत्कालपतितत्वेन
सञ्चतनलवणादिरसोन्मिश्रं, पञ्चा० १० विष० ।

सञ्चितरुक्म—सञ्चितवृक्ष—पुं० । हरितवृक्षे, अशुष्कवृक्षे, नि०
सू० १२ उ० । प्राणहरानागच्छतो हृष्टा स्तम्भनविद्यया नदी-
पूरादिकं स्तम्भनीयान्, विद्याया अभावं पलायन्, पलाय-
नासमर्थश्च भ्रान्तो वा सञ्चितवृक्षमप्यारोहेत् दापः । स-
ञ्चितवृक्षमधिष्ठाय नाहारः कार्यः । जीत० ।

सञ्चितविगड—सञ्चितविकृति—स्त्री० । सञ्चितविकृतिषु, सेन० ।
अप्रासुकादकमादकादिकं सञ्चितविकृतिमध्ये गणयते द्र-
व्यमध्ये येति प्रश्नः ? , अत्रोत्तर—आर्जाविधौ सञ्चितवि-
कृतिवर्जं यन्मुखे क्षिप्यते तद् द्रव्यमध्ये गणयते इति वचना-
त्प्रासुकनीराण्णादिकतन्मूलधावनोदकादीनां सञ्चितत्वाभा-
वाद् द्रव्यमध्ये गणनं, मुद्रमादकमपजलइडुकानिर्विकृतपृ-
तादीनां विकृतत्वाभावाद् द्रव्यमध्ये गणनं च क्रियते । तथ-
कास्मिन्नपि द्रव्ये पालिका-दाभितपालिका लहचूर्ण-सप्तपुटि-
कागडदादिभेदेन भिन्ननामगमवत्त्वात् पृथक् पृथक् द्र-
व्यमध्ये गणयते, अप्रासुकजलमादकादिकं तु सञ्चितविकृ-
तिमध्ये गणयते, अधुना केचन द्रव्यमध्येऽपि गणयन्तो
दृश्यन्ते । किञ्च-रूप्यादिधातुशिलाकादिमुखे क्षिप्यते तद् द्र-
व्यमध्ये न गणयते, रसास्वादाभावात् ॥६१॥सेन० ३ उल्ला० ।

सञ्चितमम्मिस्माऽऽहार—सञ्चितसंमिश्राऽऽहार—पुं० । सञ्चि-
त्तेन संमिश्रः आहारः सञ्चितसंमिश्राहारः । बल्ल्यादिपुष्पा-
दिना संमिश्रे आहारः, आ० ६ अ० ।

सञ्चिताहार—सञ्चिताहार—पुं० । पृथिव्यप्कायवनस्पतिजीव-
शरीराणां सञ्चतनानामभ्यवहरणे, उपा० १ अ० । आ० १ ।
सञ्चिताहारः—सञ्चितं चेतना संज्ञानमुपयोगोऽवधानमिति
पर्यायाः । सञ्चितआसावाहारश्चेति समासः, सञ्चितो वाऽऽ-
हारा यस्य सञ्चितमाहारयतीति वा मूलकन्दलीकन्दकार्द-
कादिमाधारणप्रत्येकतश्शरीराणि सञ्चितानि सञ्चितं पृ-
थिव्याद्याहारयतीति भावना । तथा सञ्चितप्रतिबद्धाहारे
यथा वृक्षे प्रतिबद्धो गुन्दादि पक्वफलानि वा । तथा—अप-
कौर्षाधिभक्षणत्वमिदं प्रतीते सञ्चितसन्मिश्राहार इति वा
पाठादन्तरम्—सञ्चितनं सन्मिश्र आहारः सञ्चितसन्मिश्रा-
हारः, बल्ल्यादि पुष्पादि वा सन्मिश्रं तथा दुष्पकौर्षाधिभक्ष-
णता—दुष्पका-अस्विन्ना इत्यर्थः, तद्भक्षणता तथा तुच्छौ-
र्षाधिभक्षणता । आ० ६ अ० । ध० २० ।

सञ्चिताहारवज्रण—सञ्चिताहारवर्जन्—न० । सञ्चिताभ्यवह-
रणपरित्यागं, सञ्चिताहारवर्जनप्रतिमा सप्तम्युपासकप्र-
तिमा । उपा० १ अ० ।

सचिव—सचिव—पुं० । सहायं, पं० ४ विष० ।

सञ्चयण—सञ्चतन—त्रि० । विवेकिनि, आ० १ अ० ३ अ० १
उ० । अशस्त्रोपहते पृथिव्यादिचतुष्के,
अशस्त्रोपहतानि च पृथिव्यऽपतञ्जोवायुलक्षणानि चत्वारि
भूतानि सञ्चतनानि, अतः पराभिप्रायमाशङ्क्य तेषां सञ्चत-
नत्वं सिन्धायिषुगह—

किं सजीवाऽऽमई, तल्लिङ्गाभ्यांऽनिलावमाणाः ।

वोमं विमुक्तिभावा-दाधारे चैव न सजीवं ॥ १७५२ ॥

कथं पुनः सह जीवेन वर्तन्ते इति सजीवानि भूतानि ?
इति परस्य अमतिः स्यात् । अत्रोच्यते—तस्य जीवस्य
लिङ्गं तल्लिङ्गं तस्मात् तदुपलब्धेरित्यर्थः, सञ्चतनान्यनिलाव-
सानानि चत्वारि भूतानि । व्याम-आकाशं पुनर्विगतमूर्ति-
भावादाधार एव, न तु सजीवमिति ।

तल्लिङ्गात्-इत्युक्तम्, तत्र पृथिव्याः सजीवत्वे किं
लिङ्गम् ? इत्याह—

जम्मजराजीवणमर-णरोहणाहारदोहलामयञ्चा ।

रोगतिगिच्छाईहि य,नारि च्व सचैयणा तरवो ॥ १७५३ ॥

सञ्चतनास्तरवः—इति प्रतिज्ञा । जन्म-जरा-जीवन-मर-
ण-क्षतसंग्रहणा-ऽऽहार-शोहदा-ऽऽमय-तन्त्रिकित्सादिस-
द्भावात्—इति हेतुः । नागीवम्—इति दृष्टान्तः । आह—
मन्वर्णकान्तिकोऽयम्, सञ्चतनं चपि जन्मादिव्यपदेशदश-
नात् ; तथा हि—' जानं तद् दधि ' इति व्यपदिश्यते, न
चैतत् सञ्चतनम्, तथा, ' जीवितं यिषम् ' ' मृतं कुसु-
म्भकम् ' इत्यादि । अत्रोच्यते—वनस्पतौ सर्वाण्यपि स-
ञ्चतनलिङ्गानि जन्मादान्युपलभ्यन्ते, अतो मनुष्याप्यव-
तानि तेषु निरुपचरितानि, दध्यादौ तु प्रतिनियत एव
कश्चिज्जातादिव्यपदेशो दृश्यते, स औपचारिक एव-
जातमिव जातं दधि, मृतमिव मृतं कुसुम्भकमित्यादि ।

वनस्पतरेव सचेतनत्वसाधने हेत्वन्तराण्यप्याह—

छिकपरोइया छिक—मेतसंकोयओ कुलिंगो व्व ।

आसयसंचाराओ, वियत्त वल्लीवियाणाइं ॥१७५४॥

सम्मादयो य साव—प्यवोहसंकोयणाइओऽभिमया ।

वउलादओ य सहा—इविसयकालोवलंभाओ ॥१७५५॥

सचेतनाः स्पृष्टप्ररोदिकादयो वनस्पतयः, स्पृष्टमात्रसं-
कोचात्, कुलिङ्गः—कीटादिस्तद्वत् । तथा, सचेतना
चल्लयादयः, स्वरक्षार्थं घृष्ट-घृष्ट-वरण्डकाद्याभ्यं प्रति
संचरणात् । तथा—शम्यादयश्चेतनत्वेनाभिमतः, स्वाप-
प्रबोध-संकोचादिमत्त्वात्, देवदत्तवत् । तथा, सचेत-
ना वकुलाऽशाककुरुबकविरहकचम्पकनिलकादयः, श-
ब्दादिविषयकालोपलम्भात्—शब्दरूपगन्धरसस्पर्शविषया-
णां कालं प्रस्ताव उपभोगस्य यथासंख्यमुपलम्भादित्यर्थः,
यद्वदत्तवदिति । एवं पूर्वमपि दौर्द्धर्वादिश्लिङ्गेषु कृष्ण-
रङ्गीबीजपूरकादयो वनस्पतिविशेषाः पक्षीकर्तव्या इति ।

अथ सामान्येन तरुणां पृथ्वीविशेषाणां च विद्वा-

मादीनां सचेतनत्वसाधनायाऽऽह—

मंसंकुरो व्व सामा—णजाइरुवंकुरोवलंभाओ ।

नरुगणविद्दुमलवणो—वलादओ सासयावत्था ॥१७५६॥

तरुगणः, तथा विद्दुमलवणोपलादयश्च स्वाध्याय-
स्थाः—स्वजन्मस्थानगताः सन्तश्चेतना । क्षिप्रानाम—
प्यमीषां पुनस्तत्स्थान एव समानजातीयान्तरा-
स्थानात्, अशो मांसाङ्कुरवत् । आह—ननु पृथिव्या-
दिभूतानामिह सचेतनत्वं साधयितुमारब्धम्, ततः पृथिव्या
एवादौ तत् साधयितुं युक्तम्, तस्या इवादावुपन्यासात्, त-
त्किमिति 'जम्मजराजीयण—' इत्यादिना तरुणमवादौ
तत् साधितम्, पश्चात् विद्दुमलवणोपलादीनामिति ?
सत्यम्, किन्तु पृथ्वीधिकारतया पृथ्वीभूत एव तरु-
णामन्तर्भावां लोकप्रसिद्धः, सुव्यक्तचैतन्यलिङ्गाश्च यथा त-
रुणां न तथा लवणोपलजलादय इति तेषामवादां चैतन्यं
साधितमिति ।

अथादकस्य सचेतनत्वं साधयितुमाह—

भूमिस्खयमाभाविय, संभवओ ददुदुरो व्व जलमुत्तं ।

अहवा मच्छो व समा—व वामसंभूयपायाओ ॥१७५७॥

भूमिमम्भः सचेतनमुक्तम्, क्षतभूमिसजानीयस्वामाविक-
स्य तस्य संभवात्, ददुदुरवत्। अथवा—सचेतनमन्तरिक्षमम्भः,
अभ्रादिविकारस्वभावसंभूतपानात्, मन्स्यवदिति ।

तेजोऽनिलावधिकृत्याऽऽह—

अपरप्परितिया, नियमियदिग्गमणओऽणिलो गो व्व ।

अनलां आहाराओ, विद्विविगारोवलम्भाओ ॥१७५८॥

सात्मका वायुः, अपरप्परितिर्यगानियमितदिग्गमनात्,
गोवत् । तथा—सात्मकं तेजः, आहारोपादानात्, तद्वृद्धौ
विकारविशेषोपलम्भाच्च, नरवत् । गाथाबन्धानुलोभ्याच्च व्य-
त्ययेनोपन्यास इति ।

तद्वं पृथिव्यादीनां प्रत्येकं सचेतनत्वं प्रसाध्येदानीं

सर्वेषां सामान्येन तत् साधयेन्नाह—

तणवोऽण्णभाइविगा—रमुत जाइत्तओऽणिलंताइं ।

सत्थासत्थहयाओ, निजीवसजीवरूवाओ ॥ २७५९ ॥

पृथिव्याद्यनिलान्तानि चत्वारि भूतानि जीवनिर्घतितास्त-
दाधारभूतास्तनव इति प्रतिज्ञा, अभ्रादिविकारादित्येव स-
ति मूर्तजातित्वात्, गवादिशरीरवत् । अभ्रादिविकारस्तु
विक्षापरिणतपुद्गलसंघातरूपत्वेनाचेतनत्वाद् वर्जितः। ता-
च्च पृथिव्यादितनवः शस्त्रोपहृता निर्जीवाः, अशस्त्रोपहृतास्तु
सजीवा वर्णगन्धरसादित्यक्षयतः समवसंस्था इति । विशेषः ।

सचेलय—सेचलक—पुं० । चेलान्वितं, उत्त० २ अ० ।

सचेलिया—सचेलिका—स्त्री० । सवस्त्रायां निर्ग्रन्थ्याम्, स्था०
५ ठा० २ उ० ।

सच्च—सत्य—न० । सन्तः प्राणिनः पदार्थाः मुनयो वा तेभ्यो
हितं सत्यम् । पा० । आब० । स्था० । प्रब० । सन्तो—मुनयः
पदार्था वा जीवाद्यस्तेषु यथासंख्यं मुक्तिप्रापकत्वेन यथाव-
स्थितवस्तुस्वरूपचिन्तनेन साधु—सत्यम्, यथा अस्ति जीवः
सदसद्रूपो देहमात्रस्यापीत्यादिरूपतया यथावस्थितवस्तुधि-
कल्पनचिन्तनपरम् । प्रब० २२७ द्वार । पं० सं० । आ० खू० ।
'त्याऽचेत्ये' ॥ ८ । २ । १३॥ इति त्यस्य चः । प्रा० । यथाव-
स्थितवस्तुस्वरूपकथने, त्रिविधं सत्यम्—प्रलोपाकृत्यम्,
मनःकायसत्यम्, वाक्कायसत्यं चेति । ध० ३ अधि० ।

चतुर्विधं सत्यम्—

चउव्विहे सच्चे पणत्ते, तं जहा—णामसच्चे ठावणासच्चे
दव्वसच्चे भावसच्चे । (सू० ३०८)

नामस्थापनासत्यं सुक्तां द्रव्यसत्यमनुपयुक्तस्य सत्यमपि-
भावसत्यं तु यत् स्वपरानुपपत्तेनोपयुक्तस्यति । स्था० ४
ठा० २ उ० ।

चउव्विहे सच्चे पणत्ते, तं जहा—काउज्जुयया भासु-
ज्जुयया भावुज्जुयया अविसंवायणाजोणे । (सू० २५४×)
(स्था० ४ ठा० १ उ० ।) सदभ्यो हितं सत्यम्—अनलीकम्,
तच्चतुर्विधम्, यतोऽवाचि—'अविसंवादनयोगः, कायमनो-
वागाजिज्ञाता चैव । सत्यं चतुर्विधं त—रूच जिनवरमतेऽ-
स्ति नान्यत्र ॥ १ ॥ ' इति । स्था० ४ ठा० १ उ० ।

दशविधं सत्यम्—

दसविहे सच्चे पणत्ते, तं जहा—'जणवयं सम्मयं ठेवण
नोमं रुवें पडुच्च सच्चं य । ववहारं भावं जोणे, दममेओ-
वम्मसच्चं य ॥१॥ (स्था०) दसविहे सच्चामोसे पणत्ते,
तं जहा—उत्पन्नमीसते १, विगतमीसते २, उप्पणवि-
गतमीसते ३, जीवमीसण ४, अजीवमीसण ५, जीवा-
जीवमीसण ६, अणंतमीसण ७, परित्तमीसण ८, अट्टा-
मीसण ९, अट्टट्टामीसण १० । (सू० ०४१×)

'दसविहे' त्यादि, सन्तः—प्राणिनः पदार्थाः मुनयो वा
तेभ्यो हितं सत्यं दशविधं तत्प्रकृतम्, तद्यथा—' जणव-
य ' गाहा, ' जणवय ' स्ति—सत्यशब्दः प्रत्येकमभिप्रेत-
व्यवहारीयः, ततश्च—जनपदेषु-देशेषु यद्यर्थवाचकतया रू-
ढं देशान्तरंऽपि तत्तदर्थवाचकतया प्रयुज्यमानं सत्यम-
वितथमिति जनपदसत्यम्, यथा काङ्कणादिषु पयः पिच्छं

मीरम्—उद्कमित्यादि, सत्यत्वं चास्यादुष्टविषयाहेतुत्वा-
ज्ज्ञानाजनपदेष्ट्विष्टार्थप्रतिपत्तिजनकत्वाद् व्यवहारप्रवृत्तेः,
एवं शेषेष्वपि भावना कारयेति । 'समय' ति—समत्वं च
तत् सत्यं चेति सममतसत्यं, तथाहि—कुमुदकुवलयो-
त्पलतामरसानां समाने पङ्कसम्भवे गोपालादीनामपि स-
म्मतमरविश्वमेव पङ्कजमिति; अतस्तत्र समततया पङ्कज-
शब्दः सत्यः कुवलयवावसत्योऽसमतत्वादिति । 'ठवण'
ति—स्थाप्यत इति स्थापना यज्ञेय्यादिकर्माहंदादिविक-
ल्पेन स्थाप्यते तद्विषये सत्यं स्थापनासत्यम्, यथा अ-
जिनेऽपि जिनेऽयमनाचार्योऽप्याचार्योऽयमिति । 'नामे'
ति—नाम-अभिधानं तत्सत्यं नामसत्यम् यथा कुलमव-
र्ज्यन्नपि कुलवर्जन उच्यते, एवं धनवर्जन इति । 'कव'
ति—रूपापक्षया सत्यं रूपसत्यम्, यथा प्रपञ्चयतिः प्र-
पञ्जति रूपं धारयन् प्रपञ्जित उच्यते, न चासत्यताऽस्येति ।
'पङ्कज सख्य' ति—प्रतीत्य-आभित्य वस्त्वन्तरं सत्यं
प्रतीत्य सत्यम्, यथा-अनामिकाया दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं चेति,
तथाहि-तस्यानन्तपरिणामस्य द्रव्यस्य तत्तत्सहकारिका-
रणसंभिधाने तत्तद्रूपमभिव्यज्यत इति सत्यता । 'ववहा-
र' ति—व्यवहारेण सत्यं व्यवहारसत्यम्, तथा दृष्टाने
गिरिः, गलति भाजनम्, अयं च गिरिगततृणादिदाहं व्य-
वहारः प्रवर्तते, उद्के च गलति सतीति । 'भाव' ति-
भावं-भूयिष्ठशुक्लादिपर्यायमाभित्य सत्यं भावसत्यम्, यथा
शुक्ला बलांकेति, सत्यपि हि पञ्चवर्णसम्भवे शुक्लवर्णोत्क-
टत्वात् शुक्लेति । 'जोग' ति—योगतः-सम्बन्धतः सत्यं
योगसत्यम्, यथा दण्डयोगाद् दण्डः, छत्रयोगाच्छत्रः ए-
वोच्यत इति । दशममौपम्यसत्यमिति उपमेवौपम्य तेन
सत्यमौपम्यसत्यं यथा समुद्रमत्तडागं देवोऽयं सिंहस्त्वामि-
ति, सर्वत्रैकारः प्रथमैकवचनाथो द्रष्टव्य इहेति । (स्था०)
सत्यासत्ययोगे मिश्रं वचनं भवतीति तदाह—'दमे' त्यादि,
सत्यं च तन्मृषा चेति प्राकृतत्वात्—'सञ्जामोसं' ति-उ-
त्पन्नमीसए' ति—उत्पन्नविषयं मिश्रं-सत्यामुषा उत्पन्न-
मिश्रं तद्वत्तत्पन्नमिश्रकम्, यथैकं नगरमधिकृत्यास्मिन्नद्य
दश दारका उत्पन्ना इत्यादिभेदतस्तन्मृषाधिकभावे व्यव-
हारतोऽस्य सत्यसुतात्वात्, श्वस्तं शतं दास्यामीत्यभि-
धाय पञ्चाशत्यपि दत्तायां लोके मृषात्वावश्यादनुत्पन्ने-
ष्वेवावृत्तत्वेन वा मृषात्वसिद्धेः, सर्वथाऽक्रियाभावेन स-
र्वथा व्यत्ययाद्, एवं विगतादिष्वपि भावनीयमिति १,
'विगतमीसए' ति—विगतविषयं मिश्रकं विगतमिश्रकम्,
यथैकं ग्राममधिकृत्यास्मिन्नद्य दश वृद्धा विगता इत्यादि-
भेदतो न्यूनधिकभावं मिश्रमिति २, 'उत्पन्नविगतमी-
सए' ति—उत्पन्नं च विगतं च उत्पन्नविगतं तद्विषयं मि-
श्रकम् उत्पन्नविगतमिश्रकम्, यथैकं पत्तनमधिकृत्यास्मि-
न्नद्य दश दारका जाना. दश च वृद्धा विगता इत्यादि-
भेदतस्तन्मृषाधिकभावं इति ३, 'जीवमीसए' ति—जीव-
विषयं मिश्रं-सत्यासत्यं जीवमिश्रम्, यथा जीवममृतक-
मिराशौ जीवराशिरिति ४, 'अजीवमीसए' ति—अजी-
वानाभित्य मिश्रमजीवमिश्रम्, यथा तस्मिन्नेव प्रभूतमृत-
कमिराशावजीवराशिरिति ५, 'जीवाजीवमिस्सए' ति—
जीवाजीवविषयं मिश्रकं जीवाजीवमिश्रकम्, यथा तस्मिन्नेव

जीवममृतकमिराशौ प्रमाणनियमेनैतावन्तो जीवममृततावन्तश्च
मृता इत्यभिधेयतस्तन्मृषाधिकत्वे ६, 'अमृतमीसए' ति—
अमृतविषयं मिश्रकममृतमिश्रकं, यथा मूलकन्दादौ परी-
तपत्रादिमत्यनन्तकायांऽयमित्यभिधेयतः ७, 'परितमिस्सए'
ति—परीतविषयं मिश्रकं परीतमिश्रकं, यथा अमृतका-
यलेशवति परीते परीतोऽयमित्यभिधेयतः ८, 'अज्जामि-
स्सए' ति—कालविषयं सत्यासत्यं, यथा कश्चित् कस्मिं-
श्चित्प्रयोजने सहायास्त्वरयन् परिणतप्राये वा वासरे एव रज-
नी वर्तत इति ब्रवीति ९, 'अज्जामीसए' ति—अज्जा दिवसां
रजनी वा तद्वदंशः प्रहरादिः अज्जाज्जा; तद्विषयं मिश्रकं
सत्यासत्यम् अज्जाज्जामिश्रकम्, यथा कश्चित् कस्मिंश्चित्प्रयो-
जने प्रहरमात्र एव मध्याह्न इत्याह । स्था० १० डा० ३ उ० ।
स्था० । प्रव० । प्रश्न० । वचनविशेषे, स्था० १ भु० १ अ० । आ-
वा० । मृषावाद्बिरतौ, प्रव० ६६ द्वार । स्था० । प्रश्न० । सर्वथा
लोकपरिहरणे, दृष्टं २ तत्त्व । स० । अवितथे, सूत्र० १ भु०
१२ अ० । सङ्गो हितं सत्यम्, सुगतिगमनाविसंवाद्-
नात् सर्वत्रापेक्षाकृत् सत्यम् । तथ्ये, आवा० १ भु० ८
अ० ६ उ० । विशेषे । स्था० ।

समिक्त्वपंडिप तन्हा, पासजाइपडे बह ।

अप्पणा सवेमेसेजा, मिति भूएसु कप्पए ॥१२॥

तस्मादज्ञानिनां मिथ्यात्विनां संसारभ्रमणत्वात् परिणतः-
तत्त्वज्ञः आत्मना—स्वयमेव परोपदेशं विनैव सत्यमेवयत्,
सङ्गो हितं सत्यम् अर्थात्-संयमम् अभिलषेत्, पुनः
परिणता भूतेषु—पृथिव्यादिषु पदकायेषु मैत्री कल्पयेत्,
किं कृत्वा ?, बहून् पासजातिपथान् समीक्ष्य पाशाः पारव-
श्यहेतवः पुत्रकलत्रादिसम्बन्धास्ते एव मोहहेतुतया एक-
न्द्रियादिजातीनां पन्थानः पाशजातिपथास्तान् पाशजाति-
पथान् दृष्ट्वा, यदा हि पुत्रकलत्रादिषु मोहं कराति तदा
हि एकान्द्रियत्वं जीवो बध्नाति । उत्त० ६ अ० । सूत्र० ।

तहिं तहिं सुयक्खायं, से य सच्चं सुआहिण ।

सया सवेण संपजे, मिति भूएहिं कप्पए ॥ ३ ॥

रागद्वेषमोहानामनृणकारणानामसंभवात् सद्भ्यो हितत्वा-
च्च सत्यः स्वाख्यातः-तत्स्वरूपविज्ञः प्रतिपादितः । रागा-
दयो ह्यनृतकारणं ते च तस्य न सन्ति, अतः कारणाभा-
वात्कार्याभाव इति कृत्वा तद्वच्चो भूतार्थप्रतिपादकम् ।
तथा चोक्तम्—“धीतरागा हि सर्वज्ञा, मिथ्या न ब्रुवते
वचः । यस्मात्सस्माद्वचस्तेषां, तथ्यं भूतार्थदर्शनम् ॥ १ ॥”
ननु च सर्वज्ञत्वमन्तरेणापि हेयोपादेयमात्रपरिज्ञानादपि
सत्यता भवत्येव । तथा चोक्तम्—“सर्वं पश्यतु वा मा वा,
तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु । कीटसंख्यापरिज्ञानं, तस्य नः
कापयज्यते ? ॥ १ ॥” इत्याशङ्क्याह—सदा-सर्वकालं स-
त्यं—अवितथभाषणत्वेन संपन्नोऽसौ, अवितथभाषणत्वं च
सर्वज्ञत्वं सति भवति, नान्यथा । तथाहि—कीटसंख्यापरि-
ज्ञानासंभवे सर्वत्रापारिज्ञानमाशङ्क्यते । तथा चोक्तम्—“स-
दृश बाधासंभवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्याद्” इति सर्व-
त्रानाश्वासः, तस्मात्सर्वज्ञत्वं तस्य भगवत् पश्य्यम्, अ-
न्यथा तद्वचसः सदा सत्यता न स्यात्, सत्यो वा स-
यमः सन्तः-प्राणिनस्तोभ्यो हितत्वाद् अतस्तेन तपःप्रधा-

नेन संयमेन भूतार्थहितकारिणा सदा-सर्वकालं संपन्नो—
युक्तः, एतद्गुणसंपन्नश्चासौ भूतेषु-जन्तुषु मैत्री-तद्रक्षण-
परतया भूतदयां कल्पयन्—कुर्यात् । इदमुक्तं भवति—प-
रमार्थतः स सर्वज्ञस्त्वदर्शिनया यो भूतेषु मैत्रीं कल्प-
येत्, तथा चोक्तम्—“मातृवत्परदाराणि, परद्रव्याणि लोष्ट-
वत् । आत्मवत्सर्वभूतानि, यः पश्यति स पश्यति ॥ १ ॥ ”
॥ ३ ॥ सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० । “ वरं कृपशनाद्वापी, वरं वा-
पीशनात्क्रतुः । वरं क्रतुशतात्पुत्रः, सत्यं पुत्रशनाद्वरम् ॥ १ ॥ ”
स्था० ४ टा० ३ उ० ।

सत्त्वेषु वा अणवञ्ज परं ।

सत्येषु वाक्येषु यदनवद्यं पीडानुत्पादकं वाक्यं तत् भेष्टं स-
त्यं-तदेव यत्परपीडानुत्पादकम् । यतः लोकेऽपि धृत-वाक्-
तथाऽसत्येन कौशिकः “पतितो वधयुक्तं नरकं तीक्ष्णं न ”
यथा—“ तदेव काणं काणि ति, पंडुं पंडुं ति वा । वाहिं वा-
वाहिराणि ति, चोरं चोरं ति नो वद ॥ १ ॥ ” सूत्र० द्वाप० १
ध्रु० ६ अ० । रा० । सद्ग्रहो हितं सत्यम् । परमार्थे, यथावस्थि-
तपदार्थनिरूपणे मोक्षे, तदुभयभूते संयमे, सूत्र० १ ध्रु० १२
अ० । उत्त० । स्था० । न० । द्य० । भ० । ध० । इ० । स० ।

सत्त्वमि धिं कुव्वहा (सू० ११२×)

‘ सत्त्व ’ इत्यादि, सद्ग्रहो हितः सत्यः-संयमस्तत्र धृति-
कुरुष्व, सत्यां वा—मीनीन्द्रागमां यथावस्थितयस्तुस्वरू-
पाविर्भावनात् । तत्र भगवदाज्ञायां धृतिं कुर्मागपरित्यागेन
कुरुष्वमिति । आचा० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० ।

तमेव सच्चं शीसकं जं जिणेहि पवेइयं । (सू० १६२×)

‘ तमेव सत्त्व ’ इत्यादि, यत्र कश्चित्समयपरसमय-
ज्ञाचार्याभावात् मूढमध्यवहितातीन्द्रियपदार्थेषु भयमिच्छदृष्टा-
न्तसम्यग्गोहृत्वभावाच्च ज्ञानावरणीयाद्येन सम्यग्ज्ञानाभा-
वेऽपि शङ्काविचिकित्सादिरहित इव भावयन्, यथा तदेवकं
सत्यम्-अवितथम् । आचा० १ ध्रु० ५ अ० ५ उ० ।

तत्सत्यतामेव दर्शयन्नाह—

से नूणं भंते ! तमेव सच्चं शीसकं, जं जिणेहि पवेइयं ? , हंता
गोयमा ! तमेव सच्चं शीसकं जं जिणेहि पवेदितं । (सू० ३०)

‘ से नूण ’ मित्यादि व्यक्रम्, नवरं तदेव न पुरुषान्तरः
प्रवेदितं रागाद्यपहतत्वेन तत्प्रवेदितस्यासत्यत्वसम्भवात्,
सत्यम्-सूनुतं तच्च व्यावहारतोऽपि स्यादत आह—निः-
शङ्कम्-अविद्यमानसन्देहमिति ।

अथ जिनप्रवेदितं सत्यमित्यभिप्रायवान् यादृशो भवति-
तद्दर्शयन्नाह—

से नूणं भंते ! एवं मणं धारेमाणे एवं पकरमाणे एवं
चिद्धमाणे एवं संवरेमाणे आणाए आराहए भवति ? , हंता
गोयमा ! एवं मणं धारेमाणे० जाव भवइ । (सू० ३१)

‘ से नूण ’ मित्यादि व्यक्रम्, नवरं नूनं—निश्चितम्,
‘ एवं मणं धारेमाणे ’ ति ‘ तदेव सत्यं निःशङ्कं य-
ज्जिनैः प्रवेदितमित्यनेन प्रकारेण मनो—मानसमुत्पन्नं
सत् धारयन्—स्थिरीकृत्यन् ‘ एवं पकरमाणे ’ ति-उक्त-
पेणानुत्पन्नं सत् प्रकृत्यन्-विधानः ‘ एवं चिद्धमाणे ’ ति-
उक्तन्यायेन मनश्चष्टयन् नान्यमतानि सत्यानीत्यादिभि-
६६

न्ताया व्यापारयन् चेष्टमानो वा विधेयेषु तपोध्यानादिषु
‘ एवं संवरेमाणे ’ ति—उक्तवदेव मनः संवृतयन्—मता-
न्तरभ्यो निवर्त्तयन् प्राणातिपातादीन् वा प्रत्यावृत्ताणो
जीव इति गम्यते, ‘ आणाए ’ ति—आकाया—ज्ञाना-
द्यासंघारूपजिनापदेशस्य ‘ आराहए ’ ति—आराधकः—पा-
लयिता भवतीति । भ० १ श० ३ उ० ।

सच्चंमि परिचिद्धिसु । (सू० १४०×)

सत्यमिति श्रुतं तपः संयमो वा तत्र परिचिते स्थिरे तस्थुः
स्थितवन्तः, उपलक्षणार्थत्वात् त्रिकालविषयता द्रष्टव्या-त-
त्रातीतं कालं अनन्ता अपि सत्ये तस्थुर्वर्त्तमाने पञ्चदशसु
कर्मभूमिषु संख्येयास्तिष्ठन्ति, अनागतं अनन्ता अपि स्था-
स्यन्ति । आचा० १ ध्रु० ४ अ० ३ उ० । स्वप्नादिप्रकारेण
अवितथोपदेष्टरि देवादिक, भ० १२ श० ८ उ० । औ० । (‘ वि-
णय ’ शब्दे षष्ठं भागं एतत्कथानकमुक्तम् ।)

सच्चमेव समभिजाणाहि सच्चस्स आणाए से उवडिण
मेहावी मारं तरइ । (सू० ११८×)

सद्भ्यां हितः सत्यः—संयमस्तमेवापरव्यापारनिरपेक्षः
समभिजानीहि—आनंयनापरिज्ञया समनुतिष्ठ, यदि वा-स-
त्यमेव समभिजानीहि गुरुसाक्षिगृहीतप्रतिज्ञानिर्वाहको भव।
यदि वा—सत्यः—आगमस्तर्पाग्नान् च मुमुक्षोस्तदुक्तप्रति-
पालनम्, किमर्थमर्तादिति चेदाह—‘ सच्चस्स ’ इत्यादि
सत्यस्य आगमस्याज्ञयोपस्थितः सन् मेधाधी मारं—संसारं
तरति । आचा० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । शब्दानुशासनापद-
शिते यथाकलक्षणेऽविपरीते वचने, आ० भ० १ अ० । (इदं
च ‘ मुसावायंयरमण ’ शब्दे षष्ठभागं ३२५ पृष्ठं विस्तरतः
प्रपञ्चितम् ।)

अथ द्वितीयव्रतलक्षणमाह—

सर्वथा सर्वतोऽलीका-दप्रियाच्चाहितादपि ।

वचनाद्धि निवृत्तिर्या, तन्मन्यव्रतमुच्यते ॥ ४१ ॥

सर्वतः क्रोधादिसकलप्रकारजिनान् अलीकात्—अस-
त्याच्च पुनर्गप्रयाद्-अप्रीतिकारिणः । तथा अहितादपि आ-
यतौ अहितकारिणः न केवलम् अलीकादेवत्यपिशब्दार्थः,
एवंविधावचनाद्या सर्वथा त्रिविधत्रिविधेन निवृत्तिर्यि-
मणं तन् सत्यं-सत्यव्रतमुच्यते जिनैरिति शेषः । ननु अ-
लीकावचनाद्विनिवृत्तिरित्येवास्तु सत्यव्रताधिकारात् किम-
प्रियाऽहितयोर्ग्रहणं तयोरनधिकारात्, इति चेत् ; मैव व्यथ-
हारतः सत्यस्यापि अप्रियस्याऽहितस्य च परमार्थतोऽ-
सत्यत्वात्, यथा-चौरं प्रति चौरस्य, कुष्ठिनं प्रति कुष्ठि-
त्वमिति, तदप्रियत्वाच्च तथ्यम्-तथा च सूत्रम्—“ तदेव काणं
काणि ति, पंडुं पंडुं ति अ । वाहिं वा वाहि राणि ति, तण
चोरं ति नो वप ॥ १ ॥ ” अत एव पद भाषा अप्रशस्ता उ-
क्तास्तथाहि—“ ह्रीलअस्सिअफरुसा, अलिया तह गारह-
थिआ भासा । छुट्ठी पुण उवसेता-हिगग्गउल्लाससेजणी
॥ १ ॥ ” इति तथा मृगयुभिः पृष्टस्यागम्यं मृगान् दृष्टवन्तो मया
मृगा दृष्टा इति तज्जन्तुघातहतत्वाच्च तथ्यम् । तथा चोक्तं
योगशास्त्रे—“ न सत्यमपि भाषेत, परपीडाकरं वचः । लो-
केऽपि धृतं यस्मात्, कौशिको नरकं गतः ॥ १ ॥ ” इति ।

ध० ३ अधि० । आचा० । (सत्यवचने कालिकाचार्योदाहरणम्
' उम्मगादसणा ' शब्दे द्वितीयभागे ८३४ पृष्ठे उक्तम् ।)

अहोरात्रस्य दशमं मुहूर्तं, स० ३० समय० । (सत्याऽसत्य—
इति चत्वारि पुरुषजातानि 'पुरिसजाय' शब्दे पञ्चमभागे
१०१८ पृष्ठे दर्शितानि ।)

सार्च-त्रि० । सपूज्यं, अविनेयं, जगत्पूजास्पदत्वात्तस्य ।
ध० ३ अधि० । प्रश्न० ।

दश—धा० । प्रक्षण, प्रा० । " दशो निश्चल-पञ्चदशवच्छा-
वयस्क-वज्र-सच्च-देवस्योऽक्षयवक्त्रावक्षय-पुलो-
पुल-निश्चावश्वास-पासाः " ॥ ८ । ४ । १८२ ॥ अनेन दश
स्थानं सच्चदशः । सच्चदः । पश्यति । प्रा० । (सत्यं
केन सह वक्ष्यम्य इति ' भरह ' शब्दे पञ्चमभागे १४१६
पृष्ठे गतम् ।)

सच्चद-सत्यकि-पुं० । निर्ग्रन्थीपुत्रे, स्था० ६ ठा० ३ उ० । (त-
स्य वक्ष्यता ' गिर्योदितु ' शब्दे चतुर्थभागे २०८६ पृष्ठे क-
थिता ।) यो हि द्वादशस्तीर्थं द्वाभिव्यति । स० । ती० । स्फ-
शिलालुपे स्वनामक्यान् पुत्रं, आचा० १ धृ० ३ अ० १ उ० ।
सञ्जु-सत्यपुर-न० । जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे मरुमण्डले स्व-
नामक्यान् नगरे, ती० ।

" पणमिय सिग्गिगीज्जणे, देयं सिग्गिभंसनिकयमेव ।

सञ्जुत्तत्थकप्यं, जहासुञ्चं किं पि जेणमि ॥ १ ॥

सिग्गिनाहडनरयई, कारिञ्च जिगभवसिंदसदाकमप ।

तेरसवच्छरसइए, धीरजिणो जयउ सञ्जुत्तरे ॥ २ ॥ "

इहैव जम्बूद्वीपे दीपे भारहं वासं मरुमण्डले सच्चदुरं नाम
नगरं, तत्थ नाहडकारियं सिग्गिज्जिगसूरिगणहरपइदुयं
पिसलमय सिग्गिगीरविं चइहरं अचछइ । कहे नाहड-
राइणा तं कारिञ्चं ति । तस्म उपपत्ती भणइ । पुंवि न-
डुलमंडलमंडगमंडोयनरयस्म स्मामि रायाणं बलयेतहि
दाइएहिं मारिज्जु तं नयरं आइदुय । तस्म रणो महादेवी
आधरणसत्ता पलाइत्ता यंभाणपुं पत्ता । तत्थ य सा सय-
ललक्खणसंपुणं दारयं पम्मा । तस्मा नयरीए बाइं ए-
गत्थ रुक्खे तं बालयं भोलीआगयं ठावित्ता सयं तप्पामप
टिया । किञ्चि कम्मं काउमादत्ता । तत्थ य
देवजोणेण समागया सिग्गिज्जिगसूरिणो तरुच्छायं
अपरावत्तमाणि ददुण एस पुणयंते भावि ति क-
लिज्जु चिं अयलाइता अचिञ्चआ । तीए गयपत्तीए आ-
गंतुण भणिआ सूरिणो—भयवं ! किं एस दारआ कुल-
क्खणा कुलक्खयकरो दीमइ ? । मूर्गहिं वुत्तं—भइ ! एस
महापरिणो भविस्सइ, ता सव्वपयसेण पालणिज्जा ।
तस्मा सा अणुकेपाए चइहरचित्ताकरणे निउत्ता । गुणहिं
सो अ दारआ कयनाहडनामो गुरुमुहाओ पचपरमेट्टुन-
मोक्कारं सिक्खउं सो अ चयलत्तेण गहिअधणुसरो अ-
क्खयपट्टयस्स उवरि आगच्छइतं मूमए अमूदलक्खो
मारइ । तस्मा सावपहिं चइहराओ निककालिओ । जग्गाणं
गाथीओ रक्खइ । अन्नया केण वि जोगिणा पुरवाहरे भ-
मंतेण सो विट्ठो । बत्तीसलक्खणधरो ति विज्जामिओ । त-
आ तेण सुवराणपुरिससाहणत्थं तमणुगच्छंतेण तस्स मायरं
अणुणविअ तत्थेव ठिई कया । तस्मा अवसरं तेण

जोगिणा भणिओ नाहडो, जत्थ गाथीरक्खणां कुणंतो
रक्कवुग्गे कुलिसत्तरे पामसि तत्थ चिहं काऊण ममे क-
हिज्जामि । बालेण नहं ति पडिबणं । अन्नया विट्ठुजो-
पणं तं ददुण जाणाविअं । जोगिणो दो वि गया तत्थ । तस्मा
लहुत्तविहाणणं अग्गि पज्जालिज्जु तं रक्कलीरं तत्थ पक्खि-
वित्ता जोगिमि पयाहिणं दितो, नाहडणावि पयक्खिणीक-
ओ अग्गी । कहिं ति जोगिणो वुट्ठुवित्तिविनि नाऊण
रायपुत्तेण सुमारओ पंचनमुक्कारो ! तत्थभावेण जोगी अ-
णहवंतो उक्खिविअ जलेण खित्तो नाहडणं, जाओ सु-
वराणपुरिसो । तस्मा चित्तिअं तेण अहो मंतस्स मा-
हणं । कहे नु तेसि गुरुणं एयस्स दायगाणं पक्खुवय-
रिस्सामि ति आगंतुं पणया गुरुणो, सव्वं च तं सक्खं
विगणत्तं । किञ्च आइसहं ति भणियं, गुरुवयणाओ
उत्तगाइं चउवीसं चइआइं कारिआइं कमेण पत्तो पउरं
रज्जिसिरिसेवसंभारणं गंतुं गहिअं पेइयं सट्ठाणं । अन्नया
विज्जणा सिरिज्जिगसूरिणो तेण, जहा भगवंतं किं
वि कज्जं आइसहं जेण तुज्जाणं मज्झं य किस्ती चिरकालं
पसरइ ति । तस्मा गुरुहिं धेणु चउहिं थंलहिं जत्थ लीरं
भरइ तं भूमिं अम्भुदयकरं नाऊण तं ठाणं दंसिअ
रणो । तेण गुरुआएल्लयं सक्खउरं वीरमुक्खणाओ वुट्ठी
ससपहिं महंते कारिअं अम्मंलिहसिदरं चइअं । तत्थ
पइट्ठाविआ पिसलमइ सिग्गिमहावीरपडिमा जज्जिगसू-
गिहिं । जया पइट्ठाकरणत्थं आयरिया पट्ठिआ तथा अंत-
रालं एगमि उलमलगं वहनाम नाहडगयपुव्वपुरिस-
स्स विअकगयस्स आसादरुहस्स मुक्कीए पइट्ठा कया ।
धीरम्म लगे लगेविसेसाउ मइअ महीए जायाए
सेखनामचिल्लणं गुरुआएसाओ इंदयाएण कुवओ
कओ अज्ज वि सेक्कवओ भणइ । सो अणया सुक्का वि
वइसाहपणमाए पाणिएल्ल भणिज्जइ । तइए लगे
धीरसामी पइट्ठिओ । जम्मि य लगे वीरस्स पइट्ठा
कया तम्मि चव लगे दुग्गासूअग्गामे वयणए गामं
च दुत्ति वीरपडिमाओ साहुसावयहत्थाए सि--
अवासेहिं पइट्ठिआओ । तं च वीरपडिमे निअमअइ राया । एवं
नाहडणं जं विअं कारिअं तं च बंभसेतजक्खेण सार्द्ध-
अपाडिहेण अहोनिस्सि पज्जुवासिज्जइ । सो अ पु-
विं घणंदवसिट्ठिणा वसहो आसि, तेण वगयइए नदीए पं-
चस्यसगउभगे काइओ । सो तुट्ठो, तस्मा लिट्ठिणा चारिज-
लाऽऽइहेउं वयणं दाऊण वड्ढमाणगामवासिलोआणं सम-
पियं । तं य गामिल्लया गहियारुच्छा तस्म वसहस्स चितं
पि न कुणंति, तस्मा सो अकामनिज्जराए मरिज्जुणं यंतेरसु स्-
लपाणिनाम जक्खो जाओ । चिभंमणाणं पउजिय विज्जाय पुव्व-
जम्मवइरो तम्मि गामं वड्ढमच्छरा मारिं विउव्वइ । तस्मा अ-
इमाणो गामो एहाउं कयवलिक्कम्मो धूअकडुच्छअहत्थो भणइ-
जस्स देवस्स दाणवस्स वा अम्हंहि किं पि अवरइ सो मरिसे-
उत्ति । तस्मा तेण जक्खेण पुव्वभववसहस्सवुत्तंतां कहिओ ।
तस्स वसहस्स अट्ठिपुजोवरिं देउलं लाएहिं कयो तस्स पांडमा
कारिया इंदम्मो देव व्व उट्ठिओ । तस्मा सो वड्ढमाणगामो
अट्ठिअगामो ति पल्लिओ । जायं सियं । कमेणं दूरजतगताव
सेसआं भयवं वड्ढमाणसामी वुड्ढमत्थविहारेणं विहरंतां वा-

सारसे तत्थ गामे पत्तो । गाममणुक्कविच्च तत्थेव देवउत्ते रय-
णीय काउस्सग्गे ठिओ । तेण मिच्छादिट्ठिणा सुंरेण भीमहहा-
सहरिथिसायनागद्धेहि उवसग्गिता सिरकक्कनासावतनह-
रिथिपिट्ठिवियाणओ विउव्वियाओ । सव्वथा भयं तमक्कंभं
नाऊण सो उवसंतो गीयनइयुइमाईहि पज्जुवासेइ । तण्णभिइ
तस्स जक्कस्स बंभसंति ति नामे रुढं । सो य सच्चउरवीर-
केइए पइट्ठायिसेसेण निवेसइ । इओ अ गुज्जरधराए पच्छिम-
भागे वलहि ति नयरी रिद्धिसमिद्धा । तत्थ सिल्लाओ नाम
राया । तेण य रयणजडियकेकसीलुज्जण रंक्कओ नाम सिट्ठो प
राभूओ । सो अ कुंयओ तच्चिगगहत्थं गज्जणवइहम्मीरस्स
पभूओ धणं दाऊण तस्स महेने सेम्भं आणेइ । तम्मि अवसरं
वलहिओ वंय्पहसामिपडिमा अवसित्तवालकुत्ता अहि-
ट्ठायगबलं भयणपेहणं अवपहणं गया । रद्धाहिरुद्धा य दे-
वयावलेणं वीरनाहपडिमा अदिट्ठवत्तीए संवरंतीए आसी-
यपुणे सिरिमालपुरमागया । अणं वि साइसया देवा
जहोच्चियं ठाणं गया । पुरंदेवयाए सिरिचडमाणसूरीणं उ-
प्याओ जाणविओ । जत्थ भिक्खालजं वीरं रहिरं हाऊण
पुण वीरं हाहिइ तत्थ साहहि ठायव्वं ति । तेण य सेम्भेण
विक्रमाओ अट्ठहि सपहि पणयालेहि वरिसाणं गपहि वलहि
भंजिऊण सो राया मारिओ । गओ सट्ठाणं हम्मीरां, तओ अ-
णया अन्नो गज्जणवइ गुज्जरं भंजिउं तओ वलंतो पत्तो स-
च्चउरं दससयइकासीए विक्रमवरिसे मिच्छुराओ । दिट्ठं तत्थ
मणोहं वीरभवणं पविट्ठो हणहणं ति । तओ गयउरजत्तिसा
वीरसामी ताणि उल्लसमितं पि न चालिओ सट्ठाणाओ । त-
ओ बइल्लसु जत्तिपसु पुव्वभवरागेणं बंभसंतिणा अंगुलच-
उकं चालिओ सयं हक्कंति वि गज्जणवइमि निष्पलीहोउं ठिओ
जगनाहो जाओ । विलक्को मिलक्कुनाहो । तओ धणघाणहि
नाडिओ सामील्लगंति घाया ओगेहसुंदरीणं । तओ खगप-
हरिसु विहलीभूएसु मच्छुरं तुरकंहि वीरस्स अंगुली कहि-
आतं गहिऊण य ते पट्ठिओ । तओ लग्गा पज्जालिओ तुरयाणं
पुच्छा लग्गा य बलिओ मिच्छाणं पुच्छा । तओ तुरए क्कहिता
पायचारिणो वेव पण्डा धम्मं ति धरणीए पाडिया । र्हिमानं
सुमरंता विलवंता वीणखीणसव्वबला नहंणं अदिट्ठवाणीए
भणिया । एवं वीरस्स अंगुली आणीता तुम्हेहि जीवसंपए
पाडिओ, तओ गज्जणाहिवई विमिद्धमणो सीसं धुणंतो
सिज्जारे आइसइ, जहा-एयमंगुलि बालऊण तत्थेव ठावह ।
तओ भीणहि तेहि पक्काणीया सा लग्गा य मड ति सा-
मियो करं, तमच्छुरं पिच्छिय पुणो वि सच्चपुणं पि न मग्गं
ति तुरुक्का । तुट्ठो चउव्वहो समणसेणो वीरभवणे पूआ-
महिमागीयनइवाइत्तद्विगदाणेहि पभाधणं करइ । अ-
अया बहुम्मि काले बालीणे मालवाहिवइनरिओ गुज्जरधरं-
भंजिऊण सच्चउरसामीए पट्ठो । तओ बंभसंतिणा पउरं
सिक्कं विउव्विऊण भंजिओ तस्स वलं । तस्स र्ह्यास आ-
वांससु उट्ठिओ वज्जग्गी । मालवाहिवई कांसओ कुट्ठागारा-
इ छंतिअ पण्डो कागणासं । अह अअया तेरहसयअइयालं
विक्रमसंवक्खंणं पवलेणं कप्पुरदलेणं वेसंति भज्जेने न-
यंरं, गामसु पलाणसु, जिणभवणदुवारसु दाक्कएसु, ओअ-
णखडमज्जे बंभसंतिमाहणं अणाहयगहिरस्सरं तं-
वक्कं वज्जंतं सोऊण सिरिसारंगवद्वमहाराणो आगमणं सं-

किऊण भग्गं मुग्गलवलं । सच्चउरसामी वि न वंपिओ । अह
तेरससयक्कपप्पविक्रमवरिसे अज्जाउदीणसुरताणस्स कणिट्ठो
भाया लुक्खाननामधिज्जा दिक्खीपुराओ मंतिमाहव-
परिओ गुज्जरधरं पट्ठिओ । वित्तक्कडाहिवई समरसीहण
इउं दाउं मवाइइसो तथा रंक्कओ । तओ हम्मिरजुव
राओ मेवाइइसं मुहडासयाई नयराणि य भंजिय आ-
सावाणीए पत्तो । कण्णदेवराओ अ मट्ठो । सोमनाहं च धण-
घाणं भंजिता गहुं परोविऊण दिक्खीवामणयलीए गंतुं मं-
डलिक्करेण य दंडिता सोरयंटु नियट्ठालं पयट्ठावित्ता आ-
सावणीए आवासिओ । गहमंदिरदेवकुलार्णि पज्जालेइ क-
मेण सत्तसयवसे संपत्ता । तओ सच्चउरं तेहव अगाह-
तेसु चक्केसु वज्जंतसु मिलिक्कदलं पलाणं । एवं अणगाणि
अवदाणाणि पुहवीमंडले सव्वओ वीरनाहस्स पभावाणि
पुक्कंति । अह अलंघणिज्जा भविष्यव्यं ति इसमकाल-
विलसिएणं केलिप्पिया वंतरा हवन्ति । गोमंसकहिरछंदिए
अ भवणाओ दूरीभवन्ति देवयाउ ति, असक्किहि पमत्तं अ-
हिट्ठायगे बंभसंतिजक्कमि अज्जाउदीणए एणं सो वेव अ-
णप्पमाहणो भयवं वीरसामी तेरसयमत्तसट्ठे विक्रमाहव-
संवक्खंरं दिक्खीए आणित्ता आसायणाभायणं कओ । का-
लंतरेण पुणरवि पडिमंतरपायइए भावो पूआरिहो भाव-
स्सइ । 'सच्चउरकप्पमेय, निच्चं वायंतु माहिमयं अमयं ।
वच्छिअफलसिद्धिकए, सिरिजिणपहसुरिणो भव्वा ॥ १॥'
इति श्रीसत्यपुरकल्पः । ती० १६ कल्प ।

सच्चणमि-सत्यनेमि-पुं० । समुद्रविजयस्य राज्ञः शिवांश्च-
व्यामुत्पन्ने पुत्रं, अन्त० । (स चारिष्टनेमरन्तिके प्रज्ज-
यश्रुज्जये सिद्ध इत्यन्तकृद्दशानां चतुर्थे वर्गे नवमं अध्ययने
प्रत्यपादि ।)

सच्चपइम्भ-सत्यप्रतिज्ञ-त्रि० । सत्यसन्धे, अङ्गीकृतपरिपा-
ल्यितारि, आव० ४ अ० ।

सच्चपरकम-सत्यपराक्रम-त्रि० । विहितवीर्यं, उत्त० १८ अ० ।

सच्चपरुवय-सत्यप्ररूपक-त्रि० । अविन धदेशकं, जीवा० १
अधि० ।

सच्चप्यमा-सत्यप्रभा-त्री० । सत्त्वभामानाभ्यां कृष्णस्याप्र-
महिष्याम्, स्था० ८ ठा० ३ उ० । (सा च नेमेरन्तिके प्रज्ज-
ज्य सिद्धा ।)

सच्चप्यभाव-सत्यप्रभाव-त्रि० । प्रत्यक्षतो दृश्यमानप्रभुत्वे,
औ० ।

सच्चप्यवाय-सत्यप्रवाद-न० । सत्यं संयमो वचनं प्रकर्षेण
सप्रपञ्चं वदन्ति यत्रेति सत्यप्रवादम् । पूर्वे, न० । सत्यप्रवादं
नाम यत्र जनपदसत्यादेः प्रवदनमिति । दश० १ अ० । स० ।
तस्य पदपरिमाणमेका कोटी एकपदोना । स० १४७ सम० ।

सच्चप्यवायपुर्व्व-सत्यप्रवादपूर्व्व-न० । पट्टे पूर्व्वगतभ्रुतभेदः, स्था०

सच्चप्यवायपुर्व्वस्स णं दुवे वत्थू पप्पत्ता । (सू० १०६)

'सच्चप्यवाय'त्यादि, सद्भ्यां जीवभ्यां हितः सत्यः—सं-
यमः सत्यवचनं वा स यत्र सभेदः सप्रतिपक्षश्च प्रकर्ष-
णाच्यतेऽभिधीयते तत् सत्यप्रवादं तच्च तत् पूर्व्वकं च सकल-

सञ्ज्ञापवायपुरुष

भुनात् पूर्व क्रियमाणत्वादिति सत्यप्रवादपूर्वम् , तच्च प-
ष्ठे, तत्परिमाणं च एका पदकोटी षट्पदाधिका, तस्य द्वे व-
स्तुनी वस्तु च तद्विभागविशेषोऽध्ययनादियदिति । स्था० २
ठा० ४ उ० । स० ।

सञ्ज्ञाणु-सत्यमानु-पुं० । धर्मजिनेन्द्रस्य पितरि, ति० ।
(समवायाङ्गं तु भानुरित्येव ।)

सञ्ज्ञाभामा-सत्यभामा-स्त्री० । खनामख्यातायां कृष्णाग्रम-
हिष्याम्, आचा० १ भु० ४ अ० १ उ० ।

सञ्ज्ञभंत-सत्यमन्त्र-पुं० । महस्यामप्यापदि अदीने, “सञ्ज्ञं
पधानं महंतीए वि आवदीए जा अदीणो भवति—सा
सञ्ज्ञभंतो” नि० सू० २ उ० ।

सञ्ज्ञमणजोग-सत्यमनोयोग-पुं० । मनोयोगभेदे, कर्म० ४
कर्म० । (‘मणजोग’ शब्दे षष्ठभागे ८४ पृष्ठेऽस्य व्याख्या द्र-
ष्टव्या ।)

सञ्ज्ञमण्यप्रोग-सत्यमनःप्रयोग-पुं० । सद्गतार्थचिन्तन-
निबन्धनस्य मनसः प्रयोगे, म० ५ श० ४ उ० ।

सञ्ज्ञरत-सत्यरत-त्रि० । सत्यप्रधाने, “अकोइणे सञ्ज्ञरते
तवस्मी ।” सूत्र० १ भु० १० उ० ।

सञ्ज्ञरित-सञ्ज्ञरित-त्रि० । सच्चरणे शोभनसंयमे, दर्श०
३ तत्त्व ।

सञ्ज्ञवहजोग-सत्यवाग्योग-पुं० । वाग्योगभेदे, कर्म० ४ कर्म० ।
(‘वहजोग’ शब्दे षष्ठ भागे ७५८ पृष्ठे स्वरूपमस्य द्रष्टव्यम् ।)

सञ्ज्ञव-सत्यवत्-पुं० । त्रिशत्तमोऽङ्गारात्रमुहूर्त्ते, चं० प्र०
१० पाहु० ।

सञ्ज्ञवई-सत्यवती-स्त्री० । दर्शनपुंर वन्तवक्रगजभार्यायाम्,
आव० ४ अ० ।

सञ्ज्ञवयण-सत्यवचन-न० । सद्भ्यां—मुनिभ्यां गुणैः
पदार्थेभ्यां वा कृतं सत्यम् । आह च—“ सञ्ज्ञं हियं स-
यांमह सतां मुणउ गुणा पयत्था वा” सत्यं च तद्वचन-
ञ्च सत्यवचनम् । प्रश्न० २ संव० द्वार । यथार्थवचने,
दर्श० । मृषावाद्वाचनौ, औ० । रा० । स० । (चतुस्त्रिंशत्
सत्यवचनस्यांतशयाः ‘अइसेस’ शब्दे प्रथमभागे ३१
पृष्ठे दर्शिताः ।)

सञ्ज्ञवाइ-सत्यवादिन्-पुं० । अविरुद्धवक्त्रि, दश० ६ अ०
३ उ० ।

सञ्ज्ञवाय-सत्यवाद-पुं० । सत्यां वादः सत्यवादः । तस्य-
वादः, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सञ्ज्ञविय-सत्यविद्वम्-पुं० । संयमपालके, पा० ।

सञ्ज्ञवीरिय सत्यवीर्य-पुं० । अभिमन्दनजिनस्तावके, “ ति-
अव संयसहस्सा, अभिणंइणजिणवरस्स सीलाणं । सञ्ज्ञ-
वीरियथुयस्स, सिद्धत्था संवरसुयस्स ॥ ” ति० ।

सञ्ज्ञसंघ-सत्यसन्ध-पुं० । सत्यप्रतिज्ञे, आव० ४ अ० ।
आ० म० ।

सञ्ज्ञसंहणखबंध-सत्यसंहननबन्ध-पुं० । सर्वेण सर्वस्य संह-
ननलक्षणो बन्धः क्षीरनीरादीनामिवेति । सत्यसंहननबन्धभेदे,
म० ८ श० ६ उ० ।

सञ्ज्ञसेण-सत्यसेन-पुं० । पेरवतघर्षे भविष्यति त्रयोदशे
जिने, प्रव० ७ द्वार ।

सञ्ज्ञसेव-सत्यसेव-त्रि० । सेवायाः सफलीकरणात् । सेवा-
फलदे, का० १ भु० १ अ० ।

सञ्ज्ञा-सत्या-स्त्री० । भाषाभेदे, विशेष० । (अत्रत्या व्याख्या
‘भासा’ शब्दे पञ्चमभागे गता ।)

सञ्ज्ञामोस-सत्यामृषा-अव्य० । यत्र किञ्चित्सत्यं किञ्चिन्मृषेति
मिथभाषायाम्, आचा० २ भु० १ सू० ४ अ० १ उ० । औ० ।
दश० । (सत्यामृषावक्तव्यता ‘भासा’ शब्दे पञ्चमभागे १५२३
पृष्ठे द्रष्टव्या ।) (‘सञ्ज्ञ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे सूत्रं गतम् ।)

अथ तृतीयाया दश भेदाः, यथा—

“ उत्पन्न १ वियग २ मीसग ३,

जीव ४ अजीव ५ जीवअजीव ६ ।

तह मीसिया अणुता ७,

परित्त ८ अडा य ९ अज्जडा १० ॥ १ ॥ ”

अत्र मिश्रिताशब्दस्य प्रत्येकं योगादुत्पन्नमिश्रिता इत्यादि
द्रष्टव्यम्, ततश्च—उत्पन्नमिश्रिताऽनुत्पन्नैः सह संख्यापूर-
णार्थं यथा सा उत्पन्नमिश्रिता । एवमन्यत्रापि यथायोगं
भाव्यम् । तत्रोत्पन्नमिश्रिता कः?, यथा—कस्मिंश्चिद् ग्रामं
न्यूनपश्वधिकेषु वा दारकेषु जातेषु दश दारका अत्राय-
जाता इत्यादि व्यवहरतः सत्याऽस्त्या एव, श्वस्तं शनं
दास्यामीत्युक्त्वा पञ्चाशत्यपि दत्ते लोके मृषात्वादर्शनात्
अनुत्पन्नांश्च सृषात्वव्यवहारान्, १ । एवं मरणकथा वि-
गतमिश्रिता २ । अकृतनिश्चये जातस्य मृतस्य च कृतप-
रिणामस्याभिधाने मिश्रकमिश्रिता उत्पन्नाधिगतमिश्रितत्य-
र्थः, यथा—अथ दश जाता मृताश्चेति ३ । तथा बहूनां जी-
वानां स्तोकाणां च मृतानां शङ्खशङ्खनकादीनामकत्र राशौ
दृष्टे जीवराशिरयमिति भाषणं जीवमिश्रिता ४ । एवं प्रभू-
तेषु मृतेषु स्तोकेषु च जीवेषु अजीवराशिरिति वाक्य-
म् ५ । तथा तस्मिन्नेव राशौ अकृतनिश्चये एतावन्तो जी-
वन्त एतावन्तश्च मृता इति अवधारणवाक्यं च जीवा-
जीवमिश्रिता ६ । तथा मूलकादि अनन्तकायं तस्यैव स-
त्कैः परिपाण्डुपञ्चरन्येन वा केनचिद्वनस्पतिना मिश्रं वि-
लोक्य सर्वोऽप्येव अनन्तकाय इति वदतोऽनन्तमिश्रिता ७ ।
एवं प्रत्येकमन्तेन सह दृष्ट्वा सर्वोऽपि प्रत्येक इति वदतः
प्रत्येकमिश्रिता ८, अज्जडा—कालः स चेह प्रस्तावात् दिवसे
रात्रिर्वा गृह्यते, सा मिश्रिता यथा साऽज्जामिश्रिता-
यथा काश्चित् कञ्चन त्वरयन् दिवसेऽपि रात्रिर्जा-
तेति वदति ९, तथा दिवसस्य रात्रिर्वा एकदेशोऽज्जडा
सा मिश्रिता यथा साऽज्जडाज्जामिश्रिता, यथा प्रथमपौ-
रुष्यामेव त्वरयमाणः कञ्चन वक्ति—शीघ्रा भव, मध्याह्ने
जात इति १० । अ० ३ अधि० ।

सञ्ज्ञावाइ-सत्यावादिन्-पुं० । सत्यं वदितुं शीलमस्येति स-

स्यवादी । सत्यवदनशील, आत्मा० १ भु० ८ अ० १ उ० ।
 सञ्ज्ञाहिद्विय-सत्याधिष्ठित-त्रि० । सत्येनाविधयभाषणेनाधि-
 ष्ठितः—समाधितः सत्याधिष्ठितः । सत्यवचनस्यासे, पा० ।
 सञ्ज्ञिदाणंद-सञ्ज्ञिदानन्द-पुं० । सत्—शुभं शाश्वतं वा
 चित्-ज्ञानं तस्य य आनन्दः । सुखप्रकाशरूपं भाषणं, अष्ट०
 १ अष्ट० ।
 सञ्ज्ञोवाय-सत्यावपात-त्रि० । सफलसेवे, ज्ञा० १ भु० ८
 अ० । भ० । सत्याभिलाषं, औ० ।
 सञ्छंद-स्वच्छन्द-त्रि० । स्वम्-आत्मीयं छन्दः—अभिप्रायो य-
 स्यात्सौ । व्य० १ उ० । स्वाभिप्राये, अष्ट० म० १ अ० । नं० ।
 आव० । प्रव० । अनु० । ज्ञा० । आत्मच्छन्दसि, व्य० ६
 उ० । स्ववशे, विपा० १ भु० २ अ० । ज्ञा० । अनु० । सुरु-
 चौ, स० ।
 सञ्छंदचारि-स्वच्छन्दचारिन्-त्रि० । कामरूपिणि, आ० म०
 १ अ० ।
 सञ्छंदमह-स्वच्छन्दमति-त्रि० । स्वच्छन्दा-स्ववशा स्ववशं
 वा मतिरस्येति-स्वच्छन्दमतिः । निरर्गलबुद्धौ, विपा० १ भु०
 २ अ० । प्रव० । ज्ञा० ।
 सञ्छंदया-स्वच्छन्दता-स्त्री० । स्वाभिप्रायेण वर्तितायाम्,
 व्य० १ उ० ।
 सञ्छंदयाग्नि-स्वच्छन्दचारिन्-त्रि० । स्वच्छन्देन-स्वाभि-
 प्रायेण न तु जिनाज्ञया चरतानि स्वच्छन्दचारी । यथाछन्दे,
 ग० १ अधि० ।
 सञ्छंदविगप्पिय-स्वच्छन्द-विकल्पित-त्रि० । स्वच्छन्देन स्वा-
 भिप्रायेण विकल्पितम् । स्वेच्छाकाङ्क्षिते, व्य० १ उ० । संघा० ।
 सञ्छत्त-सञ्छत्त-त्रि० । छत्रेण संहितं, स० ३४ सम० । जी० ।
 स्त्री० ।
 सञ्छाय(ह)-सञ्छाय-त्रि० । सती-सोभना छाया निर्मलस्व-
 रूपा येषां तारा० । “छायस्यां होऽकास्ती वा” ॥८॥ १ । २४६॥
 अननान्त्ययकारस्य वैकल्पिको हकारादेशः । सञ्छायम् । स-
 च्छाहम् । प्रा० । जी० । शोभनच्छायेषु, जी० ३ प्रति० ४
 अधि० ।
 सजल-सजल-त्रि० । जलसम्पूर्णं, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।
 सजमा-सयशस्-स्त्री० । शीतलजिनस्य प्रथमाशय्यायाम्,
 ति० ।
 सजाइय-स्वजातीय-त्रि० । आत्मीयजातिविशिष्टे, आ० म०
 १ अ० ।
 सजित्था-सजित्वा-अव्य० । शक्तिं शृद्धीत्वेत्यर्थे, नि० चू०
 १ उ० ।
 सजीव-सजीव-त्रि० । कोट्यागोपितप्रत्यञ्चं, ज्ञा० १ भु० १६
 अ० । औ० । विपा० । मृतधात्वादीनां सहजस्वरूपापादनं,
 जं० २ वक्ष० । स० । ज्ञा० ।
 सजुह-स्वयूथ-पुं० । स्वकीयनिकाये, प्रश्न० १ आध० द्वार ।
 सजोग-सयोग-त्रि० । संसारिणि, स्था० २ ठा० ४ उ० । मनो-
 वाक्कायात्मकैर्योगैः सह वर्तमानेषु, नं० ।

सजोगि(ग)-सयोगिन्-त्रि० । सह योगैः कायव्यापारादि-
 भिर्यः सः सयोगी । स्था० २ ठा० १ उ० । सह योगेन वर्तन्ते
 ये तं संयोगा मनोवाक्कायाः, ते यस्य विद्यन्ते स सयोगी । पं०
 सं० २ द्वार । मनोवाक्कायात्मकैर्योगैर्वर्तमानं, नं० ।

सजोगिकेवल्लिगुणद्वारा-सयोगिकेवल्लिगुणस्थान-न० । अयो-
 दश गुणस्थानं, कर्म० । योगो वीर्यं शक्तिरुत्साहः पराक्रम इति
 पर्यायाः, स च मनोवाक्कायलक्षणकरणभेदात्तिस्रः संज्ञा लभते,
 मनोयोगो वाग्योगः काययोगश्चेति । तथा श्रोत्रं कर्मप्रकृती-
 “परिणामालंबलक्षणगृह-लक्षणं तेषां लक्ष्णानामिति । कञ्जभा-
 सानुच्च-प्रेषसर्वसमीक्यपदसं ॥१॥ ” तत्र भगवतो मनो-
 योगो मनःपर्यायज्ञानिभिर्गुणसुरसुरादिभिर्वा मनसा पृष्टस्य
 सतो मनसैव देशनात्, ते हि भगवत्प्रयुक्तानि मनोद्वयाणि
 मनःपर्यायज्ञाननार्वाधज्ञानेन वा पश्यन्ति, दृष्ट्वा च ते विष-
 दितवस्त्वाकारान्यथानुपपत्त्या लोकस्वरूपादिबाह्यमर्थमव-
 गच्छन्तीति वाग्योगो, धर्मदेशनादौ काययोगो निमेषोन्मेषच-
 क्कमणादौ । ततोऽनेन योगत्रयेण सह वर्तते इति सयोगी ।
 “सर्वादिरिन्” इतीन्प्रत्ययः । केवलं-कवलज्ञानं कवलदर्शनं
 च विद्यते यस्य स केवली । सयोगी चासौ केवली च सयो-
 गिकेवली तस्य गुणस्थानं सयोगिकेवल्लिगुणस्थानम् । कर्म०
 २ कर्म० । पं० सं० । आ० चू० । प्रव० । दर्श० ।

सजोगिभवत्थकेवलनाग-सयोगिभवत्थकेवलज्ञान-न० । स-
 ह योगैः कायव्यापारादिभिर्यः स सयोगी इन् समासान्तत्वात्
 स चासौ भवत्थश्च तस्य केवलज्ञानमिति विग्रहः । काय-
 व्यापारसाहितस्य भवत्थस्य केवलज्ञानं, स्था० ।

सजोगिभवत्थकेवलनागे दुविष्टे पष्ठात्, तं जहा-पदमम-
 मयमजोगिभवत्थकेवलनागे च, अपदममयमजोगिभव-
 त्थकेवलनागे च । अहं—चरिमसमयमजोगिभवत्थ-
 केवलनागे च, अचरिमसमयमजोगिभवत्थकेवलनागे
 च । (१ सू० ७१+)

‘ सयोगी ’ त्वादि प्रथमः समयः सयोगित्वं यस्य सः तथा
 एवं प्रथमा—द्वयादिसमयो यस्य स तथा, शेषं तथैव । ‘अ-
 ध्वे ’ त्यादि चरमः अन्त्यः—समयो यस्य सयोग्यवस्थायाः
 स तथा, शेषं तथैव । स्था० २ ठा० १ उ० ।

सजोगिण्य-सयोनिक-त्रि० । सह योग्या उत्पत्तिस्थानेन व-
 र्तन्ते इति सयोनिकाः । संसारिण्यु, स्था० २ ठा० १ उ० ।

सजोगि-सजोगिण्य-त्रि० । सह ज्योतिषा—उद्द्योतेन वनेन
 इति सजोगिः । साम्निके, सूत्र० १ भु० ७ अ० १ उ० । सजोगिः—
 साम्निकर्मत्यर्थः । दश० ८ अ० २ उ० ।

सज-सज-त्रि० । प्रगुणीभूतं, ज्ञा० १ भु० १६ अ० । औ० ।

सद्यम्—अव्य० । शीघ्रं, आतु० । तत्कालं, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

सर्ज—पुं० । वृक्षविशेष, ज्ञा० १ भु० १६ अ० । विशेषस्थानं ।

पहज-त्रि० । पदभ्यां जातः पहजः । अनु० । “ क-ग-ट-ड-
 न-व-प-श-व-स-क-न-पामूर्ध्वं लुक् ” ॥८॥ २ । ७७॥ अ-
 ननात्र उकारस्य लुक् । सजो । पहजो । प्रा० । स्वरभेदे, “ना-
 साकण्डमुस्तालु-जिह्वादन्ताश्च संध्रताः । पहजः सजायते

यस्मा-तस्मान् पञ्च ज्ञानं स्मृतः ॥ १ ॥ अनु० । ('सर' शब्दे सर्वो यक्रव्यतां यव्यामि ।)

सज्जइ—सद्यति—पुं० । सत्त्वाधौ , षो० १२ विव० ।

सज्जण—सज्जन—पुं० । “ अन्त्यव्यञ्जनस्य ” ॥ ८११११ ॥ इति जकारस्य लुक् । सज्जनः । सज्जणो । प्रा० । विशिष्टलोकं, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

नाम सज्जन इति त्रिवर्णकं,
कर्णकोटरकुटुम्बि चैव वेत् ।
नाल्लमन्ति विषयस्तयस्तदा,
दिव्यमन्त्रनिहताः खलोक्तयः ॥ १ ॥
स्याद्वली बलमिह प्रदर्शयेत्,
सज्जनेषु यदि सत्सु दुर्जनः ।
किं बलं नु तमसोऽपि वर्यते,
यद्भवदसति भानुमालिनि ॥ २ ॥
दुर्जनस्य रमना सनातनीं,
संगतिं न परुषस्य भुञ्जति ।
सज्जनस्य तु मुधातिशायिनः,
कोमलस्य वचनस्य केवलम् ॥ ३ ॥
या द्विजिह्वदलनाद्यनादरा—
द्याऽऽत्मनीह पुरुषोत्तमस्थितिः ।
याऽप्यनन्तगतिरेतरेष्यन्तं,
सज्जनस्य गरुडानुकारिता ॥ ४ ॥
सज्जनस्य विदुषां गुणग्रहे,
दूषणे निविशते खलस्य धीः ।
चक्रवाकद्वगहर्षतेर्घृतौ,
घृकटक् तममि मङ्गमङ्गति ॥ ५ ॥
दुर्जनैरिह सतामुपक्रिया,
तद्वचो विजयकीर्तिमंभवात् ।
व्यातनोति जिततापविप्लवां,
वह्निरेव हि सुवर्णशुद्धताम् ॥ ६ ॥
या कलङ्कितमनसं सज्जया,
या कदापि न भुजङ्गमङ्गता ।
गोत्रभित्सदमि या न सामतां,
वाचि काचिदतिरिच्यते सुधा ॥ ७ ॥
दुर्जनोद्यमतपत्तुपूर्तिजा,
तापतः श्रुतलता क्षयं व्रजेत् ।
नो भवेद्यदि गुणाम्बुवर्षिणी,
तत्र सज्जनकृपातपात्ययः ॥ ८ ॥
तन्यते सुकविकीर्तिवारिधां,
दुर्जनेन बडवानलव्यथा ।

सज्जननेन तु शशाङ्कौमुदी,
सङ्गरङ्गवदहो महोत्सवः ॥ ९ ॥
यद्यनुग्रहपरं सतां मनो,
दुर्जनात् किमपि नो भयं तदा ।
सिंह एव तरसा वशीकृते,
किं भयं भुवि शृगालबालकात् ॥ १० ॥
खेदमव तनुते जडात्मनां,
सज्जनस्य तु मुदं कवेः कृतिः ।
स्मरता कुत्रलयेऽज्जपीडनं,
चन्द्रभासि भवतीति हि स्थितिः ॥ ११ ॥
न त्यजन्ति कवयः श्रुतश्रमं,
संभुदैव खलपीडनादपि ।
स्वोचिताचरणबद्धवृत्तयः,
साधवः शमदमक्रियामिव ॥ १२ ॥
नव्यतन्त्ररचनं सतां रते—
स्त्यज्यते न खलखेदतो बुधैः ।
नैव भारभयतो विमुच्यते,
शीतरक्षणपटीयमी पटी ॥ १३ ॥
आगमे सति नवः श्रमो मदा—
अ स्थितेरिति खलेन दूष्यते ।
नौरिवेह जलधौ प्रवेशकृत्,
सोऽप्यमित्यथ सतां सदुत्तरम् ॥ १४ ॥
पूर्वपूर्वतनद्यरिहीलना,
नो तथापि निहतेति दुर्जनः ।
तातवामनुविधायिबालव—
भयमित्यथ सतां सुभाषितम् ॥ १५ ॥
किं तथापि पलिमन्थमन्थरै—
रत्र साध्यमिति दुर्जनेदिते ।
स्वान्ययोरुपकृतिर्नवा मति—
श्चेति सज्जननयोक्तिरर्गला ॥ १६ ॥
सप्रसङ्गमिदमाद्यविशिको—
पक्रमे मतिमतापपादितम् ।
चारुतां व्रजति सज्जनस्थिति—
र्नाक्षतासु नियतं खलोक्तिषु ॥ १७ ॥
न्यायतन्त्रशतपत्रमानवे,
लोकलोचनमुधाञ्जनत्वेषे ।
पापशैलसतकोटिमूर्त्तये,
सज्जनाय सततं नमो नमः ॥ १८ ॥
भूषिते बहुगुणे तपागणे,
श्रीयुतैर्विजयदेवसुरिभिः ।

भूमिस्त्रितिलकैरपि श्रिया,
 पूरितैर्विजयसिंहसुरिभिः ॥ १९ ॥
 धामभास्वदधिकं निरामयं,
 रामणीयकमपि प्रमृत्वरम् ।
 नाम कामकलशातिशायिना,
 मिष्टपूर्णिषु यदीयमञ्जति ॥ २० ॥
 बैरुपेत्य विदुषां सतीर्ष्यतां,
 स्फीतजीतविजयाभिधानताम् ।
 धर्मकर्म विदधे जयन्ति ते,
 श्रीनयादिविजयाभिधा बुधाः ॥ २१ ॥
 उद्यतैरहमपि प्रसद्य तै-
 स्तर्कतन्त्रमधिकशि पाठितः ।
 एष तेषु धुरि लेख्यतां ययौ,
 सद्गुणस्तु जगतां सतामपि ॥ २२ ॥
 येषु येषु तदनुस्मृतिर्भवे-
 तेषु धावति च दर्शनेषु धीः ।
 यत्र यत्र मरुदंति लभ्यते,
 तत्र तत्र खलु पुष्पसौरभम् ॥ २३ ॥
 तदुगैर्भुङ्कुलितं रवेः करैः,
 शास्त्रपद्ममिह मन्मनोद्भवात् ।
 उल्लसन्नयपरागसंगतं ,
 सेव्यते सुजनपदपद्वजैः ॥ २४ ॥
 निर्धुगो बहुगुणैर्विराजितां
 स्तान् गुरुनुपकरोमि कैर्गुणैः ।
 वारिदस्य ददतां हि जीवनं,
 किं ददातु वत चातकार्भकः ॥ २५ ॥
 प्रस्तुतश्रमसमर्थितैर्नयै-
 र्योग्यदानफलितैस्तु तद्यशः ।
 यत्प्रसर्पति सतामनुग्रहा-
 देतदेव मम चेतसो मुदे ॥ २६ ॥
 आसन्ते जगति सज्जनाः शतं ,
 तैरुपैमि नु समं कमञ्जसा ।
 किं न सन्ति गिरयः परः शता ,
 मेरुत्र तु विभर्तु मेदिनीम् ॥ २७ ॥
 तत्पदाम्बुरुहपदपदः स च,
 ग्रन्थमनमपि मुग्धधीर्ष्यधाम्
 यस्य भाग्यनिलयाञ्जनि श्रिया,
 सद्य पद्मविजयः सहोदरः ॥ २८ ॥
 मत्त एव मृदुबुद्धयश्च ये ,

तेष्वतोऽप्युपकृतिश्च भाविनी ।
 किं च बालवचनानुभाषणा-
 नुस्मृतिः परमबोधशालिनाम् ॥ २९ ॥
 अत्र पद्यमपि पाङ्क्तिं क्वचि-
 द्रतेते च परिवर्तितं क्वचित् ।
 स्वान्ययोः स्मरणमात्रमुद्दिशं-
 स्तत्र नैव तु जनोऽपराध्यति ॥ ३० ॥
 रुयातिमेध्यति परामयं पुनः,
 सज्जनैरनुगृहीत इव च ।
 किं न सङ्करशिरोविवासतो ,
 निम्नगा सुविदिता सुरापगा ॥ ३१ ॥

यत्र स्याद्वादविद्या परमततिमिरुष्वान्तस्यैशुधारा,
 निस्ताराजन्मसिन्धुः शिवपदपदवीं प्राणिनो यान्ति यस्मात् ।
 अस्माकं किं च यस्माद्भवति शमरसैर्नित्यमाकण्ठवृत्ति,
 जैनेन्द्रं शासनं तद्विलसति परमाऽऽनन्दकन्दाम्बुवाहः
 ॥ ३२ ॥ द्वा० ३२ द्वा० ।

सज्जमरु-सद्योमरु-न० । तान्कालिकमरणे, आव० ५ अ० ।
 सज्जमाण-सज्जमान-त्रि० । सज्जमं कुर्वति, सूत्र० १ भू० १
 अ० । आसक्तिं कुर्वति, सूत्र० १ भू० ७ अ० । नि० सू० । “स-
 ज्जमाणेहि विणिग्घायमाणार्हि” आन्वा० २ भू० ३ सू० ।
 सज्जमदरिह-सज्जमदरिह-पुं० । आजन्मदरिह, महा० २ सू० ।
 सज्जा-शय्या-स्त्री० । शयनेऽस्यामिति शय्या । प्रथ० १२१
 द्वा० । वसनी, आव० ५ अ० । शयने, स्या० ५ ठा० २ उ० ।
 यद्वाशास्त्रादिकपायां वसनी, सू० २० सम० । प्रथ० ।
 संज्ञा-स्त्री० । “ज्ञो ज्ञः” ॥ २ । २३ ॥ अनेनात्र सम्बलितस्य
 प्रकारस्य वैकल्पिको लुक् । सज्जा । सरणा । ज्ञानं, प्रा०
 २ पाद ।

सज्जिय-सज्जित-त्रि० । निष्पादिते, जी० ३ प्रति ४ अधि० ।
 वितानिते, स्त्री० ।

सज्जोग-सद्योग-पुं० । सज्जर्मपरायणे, षो० ६ विव० ।

सज्जोगविग्धवज्जणया-सद्योगविप्रवर्जना-स्त्री० । सन्तश्च ते
 यांगाश्च धर्मव्यापाराः स्वाध्यायध्यानाद्यस्तेषु विप्र उपराधो
 विघातस्तस्य वर्जना । सद्योगापरिहारे, पञ्चा० ५ विव० । षो० ।

सज्जोगावचग-सद्योगावञ्जक-पुं० । “सज्जिः कल्याण-
 सम्पदै-दर्शनादपि पावनैः । तथाऽऽवादनो योग, आयां वञ्ज-
 क उच्यते ॥ १ ॥” इत्युक्तलक्षणे प्रवञ्जकयोगे, षो० ६ विव० ।

सज्ज-साध्य-त्रि० । “साध्यस-ध्य-ह्यं कः” ॥ ८ । २६ ॥ इति
 ध्यस्य कः । सज्ज । प्रा० । शक्ये, पि० । निवर्त्यस्वभावे, आ०
 म० १ अ० । अनुमानतः साध्य, इत्या० ३ परि० । (अत्रत्या स-
 वां वक्तव्यता ‘इउ’ शब्दोऽस्मिन्नय भागे वक्ष्यते ।)

सज्जन्तिय-साह्यान्तिक-पुं०—ब्रह्मचारिणि, वृ० ४ उ० ।
 सज्जन्तिया-साह्यान्तिका-स्त्री० । भगिन्याम्, वृ० ३ उ० ।
 सज्जन्तिय-सन्ध्याभ्रराग-पुं० । वर्षासु सन्ध्यासमयभावि-
 नि अभ्रराग, रा० ।
 सज्जन्तिय-सध्वज-पुं० । कल्पपाले, वृ० ५ उ० ।
 सज्जन्तिय-साध्यवचननिर्देश-पुं० । साध्यत इति
 साध्यम्, उच्यत इति वचनम् अर्थः, यस्मात्स एवोच्यते सा-
 ध्यं च तद्वचनं च साध्यवचनं साध्यार्थ इत्यर्थस्तस्य निर्देशः-
 प्रतिज्ञा । अनुमानकोटौ प्रतिज्ञावचनं, दश० १ अ० ।
 सज्जन्तिय-साध्वस-न० । "साध्वस-ध्व-ह्यां ऋः" ॥ ८ । २ । २६ ॥
 इति संयुक्तस्य ध्वस्य ऋः । सज्जन्तिय । भयं, प्रा० २ पाद ।
 सज्जन्तिय-स्वाध्यायिक-पुं० । अध्ययनम्-अध्यायः, शोभनो
 अध्यायः स्वाध्यायः स एव स्वाध्यायिकः । स्वाध्याये, आ-
 व० ४ अ० ।
 सज्जन्तिय-मद्ध्ययन-न० । शोभनध्याने, प्रा० १ धिव० ।
 सज्जन्तिय-स्वाध्याय-पुं० । अध्ययनम्-अध्यायः, शोभनो अध्या-
 यः स्वाध्यायः, स एव स्वाध्यायः । आव० ४ अ० । सुष्ठु आ-
 मर्यादया अध्यायने इति स्वाध्यायः । म्या० २ ठा० २ उ० ।
 सुष्ठु आ-मर्यादया-कालेवलापरिहारण पौरुष्यपक्षया वा
 अध्यायः—अध्ययनं स्वाध्यायः । ध० ३ अधि० । "साध्वस-
 ध्व-ह्यां ऋः" ॥ ८ । २ । २६ ॥ इति ध्वस्य ऋः । प्रा० ।
 अणुव्रतविधौ विस्मरणे नमस्कारपरावर्त्तने, ध० २ अधि० ।
 अधीतगुणेन, प्रश्न० १ संव० द्वार । सूत्रपौरुष्याम्, आव०
 ४ अ० ।

अधुना स्वाध्यायमाह—

यत्तु खलु वाचनदि-रासेवनमत्र भवति विधिपूर्वम् ।

धर्मकथान्तं क्रमशः-स्तत्स्वाध्यायो विनिर्दिष्टः ॥३॥

यत्तु—यत्पुनः खलुशब्दो वाक्यालङ्कारः, वाचनार्थवाचना-
 प्रश्नानुपेक्षादरासेवनमभिधायित्वा मर्यादया वा प्रवचनो-
 क्त्या संघनं करणमत्र प्रक्रमं भवति—जायते । विधि-
 पूर्व-विधिपूर्वकं धर्मकथान्तं-धर्मकथाऽवसानं क्रमशः—
 क्रमणं तदासंघने स्वाध्यायोऽपि पूर्वोक्तनिर्देशेन विनिर्दि-
 ष्टः—कथित इति । प्रा० १३ धिव० । "वारसगो जिह्वा-
 ओ, सज्जन्तिया कहिआ बुद्ध । तं उवइसेति जम्हा, उव-
 आया तण बुद्धंति" ॥ ३१६७ ॥ विंश० । (व्याख्यातृणां
 गाथा 'उवज्जन्तिय' शब्दं द्वितीयभागे ८८२ पृष्ठे ।)

स्वाध्यायस्य भेदानाह—

से किं तं सज्जन्तिय ? सज्जन्तिय पंचविह पणत्ते, तं जहा-
 वायणा पडिपुच्छा परिअट्टणा अणुपेहा धम्मकहा ।
 से तं सज्जन्तिय । सू० २०) औ० ।

'पंचविह' इत्यादि सुगमम्, नवरं शोभनम् आ—म-
 र्यादया अध्ययनं—श्रुतस्मार्थाधिकमनुसरणं स्वाध्यायः, तत्र
 चाङ्ग शिष्यस्तं प्रति गुणैः प्रयोजकभावां वाचना पाठ-
 नात्मकः, गृहीतवाचनार्थां संशयाद्युत्पत्तौ पुनः प्रष्टव्य-
 भातं पूर्वाधीतस्य सूत्रादः शङ्कितादौ प्रश्नः प्रच्छन्तं,

प्रच्छन्ताविशोधितस्य सूत्रस्य मा भूद्विस्मरणमिति परि-
 वर्तना, सूत्रस्य गुणनमित्यर्थः । सूत्रवर्धेऽपि सम्भवति
 विस्मरणमतः सोऽपि परिभाषनीय इत्यनुपेक्षणमनुपेक्षा,
 चिन्तनिकेत्यर्थः । एवमभ्यस्तश्रुतेन धर्मकथा विधेयति,
 धर्मस्य-श्रुतरूपस्य कथा-व्याख्या धर्मकथति । स्था० ५ ठा०
 ३ उ० । औ० । (पञ्चविधस्वाध्यायः 'पडिक्कमण' शब्दे
 पञ्चमभागे २६६ पृष्ठे व्याख्यातः ।) (स्वाध्यायार्थं कालेव-
 लाप्रहणम् 'जागधिहि' शब्दं चतुर्थभागे १६४३ पृष्ठ उक्तम् ।)

अस्वाध्यायविषयमाह—

एसो उ असज्जन्तियो, तच्चज्जिउ(स)भाउ तत्थिमा मेरा ।

कालपडिलेहणाए, गंडगमरुणहिं दिट्ठतो ॥१३६१॥

एसो संयमघातादभो पंचविहो असज्जन्तियो भणिआ ।
 तेहि चैव पंचहिं वज्जिओ सज्जन्तियो भवति । 'तत्थ'
 ति-तस्मि सज्जन्तियकाले इमा-वक्ष्यमाणा 'मेर' ति-सामा-
 चारी—पडिक्कमणु जाव घेला न भवति ताव कालपडि-
 लेहणाए कयाए गहणकाले पत्ते गंडगदिट्ठतो भविस्सइ ।
 गहिण सुद्धे काले पट्टवणवेलाए मरुणगदिट्ठतो भविस्स-
 ति ति गाथार्थः ।

स्याद् बुद्धिः—किमर्थं कालप्रहणम् ? । अभोच्यते—

पंचविह असज्जन्तिय-स्स जाणणट्टाए पेहए कालं ।

चरिमा चउभागवसे-सियाइभूमिं तओ पेंह ॥१३६२॥

पञ्चविधः संयमघातादिकोऽस्वाध्यायः । तत्परिज्ञाना-
 र्थं प्रज्ञेन कालं-कालेवलां निरूपयतीत्यर्थः । कालं
 निरूपणीयः, कालनिरूपणमन्तरणं न ज्ञायते पञ्चवि-
 धसंयमघातादिकम्—“जइ अण्वेणुं करेति ता चउल-
 हुगा, तम्हा कालपडिलेहणाए इमा सामाचारी—दिव-
 सचार्गमपोरिणीए चउभागवसेसाए कालगहणभूमिओ
 ततो पडिलेहियव्वा, अहवा-तओ उच्चारपासवणकाल-
 भूमि य” इति गाथार्थः ।

अहियामियाइं अंतो, आसन्नं चैव मज्जे दूरे य ।

तिंशेव अण्हियासी, अंतो छु छुव वाहिरओ ॥१३६३॥

'अंतो' ति—निवेसणस्स तिंशि उच्चारअहियासियथं-
 डिले आसणे मज्जे दूरे य पडिलेहइ । अण्हियासिया-
 थंडिले वि अंतो एवं चैव तिंशि पडिलेहइति । एवं अंतो
 थंडिले छु, बाहिं पि निवेसणस्स एवं चैव छु भवति । एत्थ
 अहियासिया दूरयं अण्हियासिया आसन्नयं कायव्वा ।

एमेव य पासवणे, बारस चउवीसति तु पेहेत्ता ।

कालस्स य तिंशि भवे, अह सरो अत्थमुवयाई ॥१३६४॥
 पासवणे एरण्व कमणे बारस एवं चउवासे अतुरियम-
 संभंत उवउत्ता पडिलेहत्ता पच्छा तिंशि कालगहण-
 थंडिले पडिलेहइति । जहणेणं हत्थंतरण, 'अह' ति-अने-
 तरं थंडिलेपडिलेहा जागाणंतरसेव सरो अत्थमेति, ततो
 आवस्सणं करइ ।

तस्सिमो विही—

अह पुण निव्वाधाओ, आवासं तो करेति सव्वेऽवि ।

सङ्काइकहणवाधा-ययाइ पच्छा गुरु ठंति ॥ १३६५ ॥

अथेत्यानन्तर्ये, सूर्यमणान्तरमेव आवस्सयं करेति । पुनर्विशेषणे, दुविहमावस्सगकरणं विसेसेह—निव्वाघायं, वाघाइमे व । जदि निव्वाघायं ततो सव्ये गुरुसहिया आवस्सयं करेति । अह गुरु महेसु धम्मं कहेति तो आवस्सगस्स साहुहि सह करणिजस्स वाघाओ भवइ । जस्मि या कालं तं करणिज्जं तं-हासेतस्स वाघाओ भरणइ तओ गुरु निसिज्जहरो य पच्छा खरित्तातियारजाणहु काउस्सगं ठाहिति ।

सेसा उ जहासत्ति, आपुच्छित्ताणं ठंति सट्ठाणे ।

सुत्तत्थकरणेउं, आयरिणं ठियम्मि देवसियं ॥१३६६॥

सेसा साह गुरुं आपुच्छित्ता गुरुणस्स मगओ आसन्नं दुरे आधाराइणियाए जं जस्स ठाणे तं सट्ठाणं । तत्थ पडिक्कमेताणं इमा ठयणा । गुरु पच्छा ठायंते मज्जेण गंतुं सट्ठाणं ठायइ, जं वामओ ते अणेतस्सव्वेण गंतुं सट्ठाणं ठायन्ति । जं दाहिणओ अणेतस्सव्वेण गंतुं ठायंति, ते व अणागयं ठायंति सुत्तत्थसरणेउं । तत्थ य पुव्वामेव ठायंता ' करमि भंते ! सामाइयमिति ' सुत्तं करेति, पच्छा जाह गुरु सामाइयं करेता वोमिगमि त्ति भणित्ता ठिया उस्सगं. ताहं देवसियाइयारं चिंतेति । अणे भणंत-जाह गुरु सामाइयं करेति ताहं पुव्वट्ठिया वि तं सामाइयं करेति सेसं कंठं ।

जो हुज्ज उ अगमत्थो, बालो बुद्धो गिलाणपरितंतो ।

सां विकहाइविहओ, अच्छिजा निजगंपही ॥१३६७॥

पस्सिंतेता पाहुणगादि सां वि सज्जायज्जाणपरां अच्छति । जाहं गुरु ठति ताहं ते वि बालादिया ठायंति एएण विहिणा ।

आवामगं तु काउं, जिणोवइडुं गुरुवणंमणं ।

तिमि थुई पडिलेहा, कालस्स इमा विही तत्थ ॥१३६८॥

जिणहि गणहराणं उवइडुं, ततो परंपरण जाव अहं गुरुवणंमणं आगयं. तं काउं आवस्सयं अणे निणिण थुनीओ करिति । अहवा—एगा एगमिलोअगिया, वितिया विसिलोइया, ततिया (त) तियसिलोअगिया । तसिं समस्सिण कालपाडलेहणविही कायव्वा ।

अच्छउ ताव विही, इमा कालभेओ ताव बुव्वइ—

दुविहां उ होइ कालो, वाघाइम एतरो य नायव्वो ।

वाघातां धंघसालाए, घट्ठणं सड्कहणं वा ॥१३६९॥

पुव्वजं कंठं । पच्छजस्स व्याख्या—जा अतिरित्ता वसही कप्पडिगसेविया य सा धंघसाला । ताए अतिताणं घट्ठणपडणाइ वाघायदोसो, सड्कहणेण य घेलाइक्कमणदोसो त्ति । एवमादि ।

वाघाए तइओ सिं, दिज्जइ तस्सेव ते निवेएति ।

इयरे पुच्छंति दुवे, जोगं कालस्स घेच्छामो ॥१३७०॥

तस्मि वाघातिमे दांणिण जं कालपाडियरगा ते निग्गच्छंति । तसिं तातओ उवज्जायादि दिज्जइ । तं कालग्गाहिणो ७१

आपुच्छणसंदिशाणकालपवेयणं च सव्वं तस्सेव करेति । एत्थ गंडगदिट्ठेता न भवइ । इयरे उवउत्ता चिट्ठेति । सुजे कालं तत्थ उवज्जायस्स पवेयंति ताहं दंडधरो वाहिं कालपाडियरगां चिट्ठइ । इयरे दुइगा वि अतो पविंसंति, ताहं नीतिदंडधरो अतीति । तण पट्ठविण सज्जायं करेति ।

निव्वाघाए पच्छजं, अस्याथः—

आपुच्छण किइकम्मं, आवामिय पडियरिय वाघाते ।

इंदियदिमा य तारा, वाममज्जाइयं चव ॥१३७१॥

निव्वाघाते दांणि जणा गुरुं आपुच्छंति-कालं घेच्छामो । गुरुणा अणुणया ' कितिकम्मं ' ति-धंदणं काउं दंडगं घेत्तुं उवउत्ता आवामियमासज्जं करेन्ता पमज्जन्ता य निग्गच्छति । अंतरे य जइ एक्कलंति पडंति वा वरथादि वा विलगंति कितिकम्मादं किंचि वित्तं करेति ततो कालवाघाओ । इमा कालभूमीपाडियरगाविही । इंदियदि उवउत्ता पाडियरंति । ' विस ' ति—जत्थ च चउरो वि दिसा दीसंति । उडम्मि जइ तिअ तागा दीसंति । जइ पुण न उवउत्ता अणिट्ठो वा इंदियविसओ ' विस ' ति दिसामाहो दिसाओ वा तारगाओ वा न दीसंति वासं वा पडइ । असज्जाइयं वा जायं तो कालवहां ति गाथार्थः ।

किं च—

जइ पुण गच्छंताणं, छीयं जेइं ततो नियत्तेति ।

निव्वाघाए दांणि उ, अच्छंति दिमा निरिक्खंता ॥१३७२॥

तेसिं चव गुरुममीवा कालभूमी गच्छंताणं अंतरे जइ छीयं जांत वा फुसइ तो निसंति । एवमाइकारणेहि अद्याहया ते दां वि निव्वाघाएण कालभूमि गया । संहासगादिविहीए पमाजित्ता निसन्ना उडाट्ठया वा एक्कका दां दिसाओ निरिक्खंता अरुइ ति गाथार्थः ।

किं च—तत्थ कालभूमीए ठिया—

सज्जायमचितंता, कणगं दट्ठण पमिनियत्तेति ।

पत्ते य दंडधारी, मा बोलं गंडए उवमा ॥१३७३॥

तत्थ सज्जायं (अ) करेता अच्छन्ति, कालवलं च पाडियरइ । जइ गिम्हे तिणिण सिसिं पंच वासासु सत्त कणगारंति (पडंति) पेच्छेज्ज तहा वितियत्तेति । अह निव्वाघाएण पत्ता कालग्गाहणवेला ताहं जो दंडधारी सा अतो पविसित्ता भणइ—बहुपडिपुणा कालवेला मा बोलं करेह, एत्थ गंडगोवमा पुव्वभणिया कज्जइ ति गाथार्थः ।

आघोमिए बहहि, सुयम्मि सेमेसु निवडए दंडो ।

अह तं बहहि न सुयं, दंडिज्जइ गंडओ ताहं ॥१३७४॥

जहा लोए गामाविदडणेण आघोमिए बहहि सुए थेवहि असुए गामादिठउं अकैतस्स दंडो भवति । बह्माह असुए गंडस्स दंडो भवति । तहा इहं पि उवसंहायव्व । ततो-दंडधरे निग्गण कालग्गाही उट्ठइ ति गाथार्थः ।

सा य इमरिसो—

पियधम्मो ददधम्मो, संविग्गो चवज्जभीरु य ।

खमणो य अभीरू, कालं पडिलेहण माहू ॥१३७५॥

पियधम्मो दधम्मो य एत्थ चउभंगो । तन्धिमो पदम-
भंगो । निब्ब संसारभउटिण्णो मेविण्णो । खज्ज-पावे तस्म
भीरू-जहा ते न भवति तहा जयइ । एत्थ कालविहीजा-
गगो खेदगगो । सत्तयतो अभीरू । एस्सो साहू कालपडि-
लेहणो । प्रतिजागरकञ्च प्राहकञ्चेति गाथार्थः ।

ने य ते वेले पांडयरेता इमेरिसं कालं तुलेति—

कालो संझाय तहा, दो वि ममपंति जह समं चेव ।

तह ते तुलेति कालं, चरिं च दिसं असज्जाण॥१३७६॥

संझाय धरंतीए कालगहणमादसं ते कालगहणं स-
ज्जाए य जंसें एते दो वि समं जहा समपति तहा
ते कालवेले तुलेति । अहवा-तिसु उत्तरादियासु संझाय
गिरहति । 'चरिं' ति-अवराण अयगयसंझाय वि गेरहति
तहावि न दोसो ति गाथार्थः । आव० ४ अ० ।

ततः कालस्य ग्रहणवेला वर्तते न वा ? इति, तत्र च-काल-
वेलानिरूपणं एव विचारितं वक्ष्यमाणः—

दुविहो य होइ कालो, वाधातिम एयरो य नायव्वो ।

वाधाआं धंघसालाए, घट्टणं सडुकहणं वा ॥ ६३६ ॥

द्विविधो भवति कालो—व्याघातकालः, इतरञ्च—अव्या-
घातकालः । तत्र व्याघातकालं प्रतिपादयन्नाह—व्याघातः
घट्टशालायाम्—अनाथमण्डपं दीर्घं, घट्टना—परस्परं
वैदेशिकैर्वा स्तम्भैर्वा सह निर्गच्छतः प्रविशतो वा तादृ-
शो व्याघातकालः । तथा आडकादीनां यत्राचार्यो धर्म-
कथां करोति सोऽपि व्याघातकालः । न तत्र कालग्रहणं
भवति नापि कालावलानिरूपणार्थं प्रच्छन्नं भवति ।

वाधाते तइओ मि, दिज्जइ तस्सेव ते निवेयंति ।

निव्वाधाते दुखि उ, पुच्छंती काल वेच्छामो ॥ ६४० ॥

एव घट्टशालायां व्याघातं सति तृतीयस्तयोः—कालग्रा-
हिणोः उपाध्यायादिदीयंतं येन तस्यैवाग्रतो वाहान एव
निषेद्यन्ति सान्द्रशापयन्ति च । अथ निर्व्याघातं भवति-
न कश्चिद् घट्टशालायां धर्मकथादिर्वा कालव्याघातः वैदे-
शिकादिव्याघातो वा, ततश्च निर्व्याघातं सति द्वावेष नि-
र्गच्छतः, एकः कालग्राहकः अपरो दण्डधारी, पुनश्च तौ
पृच्छतः । यदुत कालं गृह्णीयः—वेलां निरूपयाद्य इत्यर्थः,
तेषां च निर्गच्छतां यद्येत व्याघाता भवन्ति ततश्च नि-
वर्तन्ते-न गृह्णन्ति कालम् ।

के च ते व्याघाताः ?—

आपुच्छण किइकम्मं, आवस्सियखलियपडियवाधाओ ।

इंदियदिसा य तारा, वासमसज्जाइयं चेव ॥ ६४१ ॥

जइ पुण वच्चंतारणं, खीयं जाइं च तो नियत्तंति ।

निव्वाधाते दांखि उ, अच्छंति दिमा निरिक्खंता॥६४२॥

गोणादि कालभूमिण, होजा संसप्पगा व उट्टजा ।

कविहसियवासिज्जु-कगजिण नावि उवधातो॥६४३॥

आपुच्छना नाम-आपुच्छिता गच्छन्ति, दंडगं गहाय म-
त्थएण वेदामि खमासमणो कालस्स वेले निरुयेमो । एवं
च यदि न पृच्छन्ति ततो व्याघातो भवति-न प्राणः कालः ।
अर्थाविनयेन वा पृच्छन्ति तथाऽपि व्याघात एव । कृति-
कर्म च-वन्दनं यदि न कुर्वन्ति, अविनयेन वा कुर्वन्ति, आश-
स्त्रिकां च यदि न करोति, अविनयेन वा करोति, स्थलनं
वा गच्छतां यदि स्तम्भादौ भवति, पतनं वा तेषामन्यतम-
स्य यदि भवति, एवमभिर्व्याघातो भवति । तथा
'इंदिय' ति-अवणंन्द्रियादीनामिन्द्रियाणां ये विषयास्ते अ-
मनुकुला भवन्ति ततो न गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति—यदि
क्षिप्ति भिन्धीत्येवमादि शृण्वन्ति शब्दं ततो निवर्तन्ते । एवं
गन्धश्चाशुभो यदि भवति, यत्र गन्धस्तत्र रस इति, विरूपं
पश्यन्ति रूपं किञ्चिद् । एवं सर्वत्र याजनीयं ततो निर्गच्छन्ति,
तथा दिग्मोहश्च यदि भवति ततो न गृह्यते । तारकाश्च यदि
पतन्ति, वर्षणं वा यदि भवति; तत एभिर्नन्तरंगैर्व्याघातैः
कालो न गृह्यते । अस्वाध्यायिकं च यदि भवति, तथा यदि
पुनर्वृजतां क्षुभं ज्यातिर्वा—अग्निः उद्घातो वा भवति ततो
निवर्तन्ते । यदा तु पुनरुत्पल्लवणो व्याघातो न भवति, तदा नि-
र्व्याघातं सति द्वावेष तिष्ठतो दिशो निरूपयन्तो क्षणमात्रम् ।
तथा एभिश्च कालभूमौ गतानामुपघातो भवति । यदि तत्र क-
लमण्डलकं गौरुपविष्टः, आदिग्रहणाद्-महाव्याधौ उपविष्टो
भवति ततो व्याघातः । कदाचिद्वा तस्यां कालभूमौ संसर्प-
गाः पिपीलिकादय उल्लिख्यन्त ततश्च व्याघातः । कदाचिद्वा क-
पिहसितं-विरलधानरमुखहसितं भवति । अथवा-कपिहसि-
तम्—'उदितयं वा दीसइ' जलं वा विद्युत् वा भवति, उल्का-
पातो वा भवति, गर्जितध्वनिर्वा ध्रुयंत, एभिः सर्वैर्व्याघातः
कालस्य, न गृह्यते इत्यर्थः ।

सज्जायमचितंता, कणगं दड्ढण तो नियत्तंति ।

वेलाए दंडधारी, मा बोलं गंडए उवमा ॥ ६४४ ॥

एवं ते कालावलानिरूपणार्थं निर्गताः स्वाध्यायमकुर्वन्ता
एकाग्रः कालवेला निरूपयन्ति । अथ तत्र कनकं पश्यन्ति
ततः प्रतिनिवर्तन्ते । कनकपरिमाणं च वक्ष्यति—“तिपेचस-
त्तव धिमिसिरवास ” इत्येवमादिना । अथ तत्र वर्तते तदा
कालग्रहणवेलायां जातायां दण्डधारी प्रविश्य गुरुसमीपे कथ-
यति, यदुत कालग्रहणवेला वर्तते मा बोलं कुरुत अल्पशब्दै-
र्यदिहैश्च भवितव्यम् । अथ च गण्डकदण्डान्तः, यथा हि ग-
ण्डकः कस्मिंश्चिन्कारणे आपन्नं उत्कुरुटिकायामारुह्य घा-
पयति ग्रामे इव प्रयूपसि कर्त्तव्यम् । एवमसार्वापि दण्ड-
धारी भवति—यदुत कालग्रहणवेला वर्तते ततश्च भवद्भि-
रापि गर्जिताविष्णुयुक्तेर्भवितव्यमिति ।

आधोमिए बहुहिं, सुयम्मि सेसेसु निवडई दंडो ।

अह ते बहुहिं न सुयं, दंडिज्जइ गंडओ ताहे ॥ ६४५॥

एवमाधोषिते सति दण्डधारिणा बहुभिश्च धृतं शेषा-
श्च स्तोकास्तेन धृतम्, ततश्च तेषामुपरि दण्डो निपतति-
सूत्राधिकरणं नानुज्ञायते । अथदृशं तदा घोषितं यद्वहु-
भिर्न धृतं स्तोकैः धृतं ततश्च तस्यैव दण्डधारिणो निपतति-
तस्यैव स्वाध्यायनिरोधः क्रियते । कथं गण्डकस्यैव ?, यथा

गण्डकेनाघोषिते बहुभिर्गामीणकैः धुने सति यैः स्तोकेन धुने ते दण्डयन्ते, अथाघोषिते स्तोकेः धुने बहुभिर्न धुने ततो गण्डके एव दण्डो निपततीति ।

कालो सज्जाय तदा, दो वि समर्पति जह समं चैव ।

तह तं तुलंति कालं, चरिमदिसं वा असज्जागं ॥६४६॥

नौ च प्रत्युपेक्षकौ कालः सन्ध्या च यथा हे अपि सम-
कमेव समाप्तिं प्रजतस्तथा तं कालं तुलयतः । एतदुक्तं
भवति—यथा कालसमाप्तिर्भवति सन्ध्या च समाप्ति या-
ति तथा तुलयतः प्रत्युपेक्षकौ । ‘चरिमदिसं वा असज्जा-
गे’ ति—चरिमा—पश्चिमां दिग् असन्ध्या—विगतसन्ध्या
भवति यथा कालश्च समाप्यते तथा गृह्णति ।

इदानीं किंविशिष्टेन पुनः कालः प्रतिजागरणीयः ? इत्यत आह—

पियधम्मो ददधम्मो, संविग्गो चैवज्जभीरू य ।

खेयञ्चो य अभीरू, कालं पडिलेहए साहु ॥६४७॥

प्रियः—इष्टो धर्मोऽस्येति प्रियधर्म्मो, तथा ददः—स्थितो
निश्चलो धर्मो यस्य स तथा, ‘संविग्गो’ मोक्षसुखाभि-
लाषी, अथचभीरुः—पापभीरुः, जेदहः—गीतार्थः त-
था अभीरूः—सत्यसंपन्नः एवंविधः कालं—कालप्रहण-
वेलां प्रत्युपेक्षते साधुः, एवंविधः कालवेलायाः प्रतिजा-
गरणं करोति ।

इदानीं दण्डधारिणि घोषयिष्या निर्गते पुनश्च स द्वि-
तीयः कालप्राप्तिं कालसंदिशनायै गुरोः समीपं प्रविश-
ति । कथम् ?—

आउत्तपुव्वभणिए, अणपुच्छा खलियपडियवाघते ।

घोसंतमूदसंकिंय, इंदियविसए वि अमणुजे ॥६४८॥

स च प्रविशन् आयुक्तः—उपयुक्तः सन् प्रविशति । ए-
तस्मिंश्च प्रवेशने पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं यतो निर्गच्छतो यो
विधिः प्रविशतोऽपि स एव विधिरित्यत आह—पूर्वभणि-
तमेतत् । अथ त्यागपृच्छयैव गुरुं कालं गृह्णाति ततश्चाना-
पृच्छप गृहीतस्य कालस्य, एतदुक्तं भवति—गृहीतोऽप्य-
सौ न भवति । तथा स्खलितस्य सतः कालव्याघातः, प-
तितस्य व्याघातः कालस्य । एवं संजाते सति कालो न
गृह्यते । तथा प्रविष्टस्य गुरुवन्दनकालं केनचित्सह ज-
ल्पतः कालो व्याह्रियते । तथा मूढो यदि भवति आव-
र्त्तान् विधिविपर्यासेन ददाति तथाऽपि व्याह्रियते कालः,
तथा शङ्कया न जानाति किमावर्त्ता दत्ता न वेत्यस्याम-
यस्यायां व्याह्रियते कालः । इन्द्रियविषयाश्च यद्यमनोक्ता
भवन्ति तथाऽपि कालो व्याह्रियते, छिन्धि भिन्धीत्येवं
विधानं शब्दान् शृणोति । गन्धोऽनिष्टो यदि भवति य
त्र गन्धस्तत्र रसोऽपि, विकरालं रूपं पश्यति, स्पर्शेन ले-
प्थभिघातोऽकस्मान्भवति, एवंविधे सत्यामपि वेलायां न
गृह्णाति कालम् ।

प्रविष्टश्चासौ किं करोतीत्यत आह—

निमीहिया नमोस्कारं, काउस्मग्गे य पंचमंगलए ।

पुव्वाउत्ता सव्वे, पट्टवणचउक्कनाणसं ॥ ६४९ ॥

प्रविशन् गुरुसमीपे कालसन्दिशनार्थं यदि निषेधि-
कां न करोति ततः कालो व्याह्रियते । नमस्कारं
करोति—‘नमो खमासमणाय’ , अथैवं न भणति
ततः कालव्याघातो भवति । प्राप्तश्चेर्यापथिकाप्रत्यर्थं कार्या-
त्सर्गम् अष्टोच्छ्वासं करोति, नमस्कारं च चिन्तयति, इरिया
बहियं च अवस्सं पडिककमति, जइ दूराओ जइ आसन्न-
ओ वा आगतो, पुनरसौ नमस्कारेणोत्सारयति—पञ्चमङ्गल-
केनेत्यर्थः । पुनश्च संदिशार्पायन्वा कालप्रहणार्थं निर्गच्छति ।
निर्गच्छन् ‘जइ आर्वास्सियं न करइ खलति पडति वा
जीयो वा अतरे इवज्जा एवमादीहि उवहम्मइ’ इदानीं का-
लप्रहणवेलायां किं कर्तव्यं साधुभिः ? इत्याह—‘पुव्वाउत्ता’
पूर्वमेव दण्डधारिघोषणानन्तरमुपयुक्ताः सर्वे गर्जितादौ भ-
वन्ति । उपयुक्ताश्च सन्तः कालप्रहणोत्तरकालं सर्वे स्वाध्या-
यप्रस्थापने कुर्वन्ति । ‘चउक्कनाणसं’ ति—कालचतुष्कस्य
यथा नानात्वं भवति तथा वक्ष्यामः, कालचतुष्कम्—एकः
प्रादोषिकः, अपरोऽर्द्धरात्रिकः, अपरो वैरात्रिकः, अपरः
प्राभातिकः । एतच्च भाष्यकारो वक्ष्यति ।

इदानीं कालं गृह्णतः कां विधिरित्यत आह—

ओवावसेसियाए, सज्जाए ठाइ उत्तराहुत्तो ।

चउवीसगदुधपुण्णिय—पुव्वग एकैकयदिसाए ॥६५०॥

स्तोकावशेषायां सन्ध्यायां ‘पुणो कालमंडलं पमज्जिता’
निषेधिकां कृत्वा कालमण्डलं प्रविशति, ततश्चोत्तराभिमु-
खः कार्यान्तर्गं करोति, तस्मिंश्च पञ्चनमस्कारमष्टोच्छ्वासं
चिन्तयति । पुनश्च नमस्कारेणोत्सार्य मूक एव चतुर्विंशति-
स्तवं—‘लागस्सुज्जायकरं’ पठति मुख्यमध्यं, तथा ‘वुमपुण्णि-
यपुव्वगं’ ति—वुमपुण्णिका—‘धम्मो मंगलं पुव्वगं’ ति—आ-
मरणपूर्वकं कहे नु कुज्जा सामन्नामित्यर्थः । एतच्च एकैकस्यां
दिशि चतुर्विंशतिस्तवादि “सामन्नपुव्वगपज्जने कइइ, दंड-
धारी वि उत्तराभिमुहस्स संठयस्स वामपासे पुव्वदिसाहु-
त्तो अगगओ तेगिच्छं दंडगं धंगइ उज्जिद्विओ, पुणो तस्स
पुव्वाइसु दिसासु खलनस्स दंडधारी वि तहव भमति” ।

इदानीं स गृह्णन् कालं यद्येवं गृह्णाति ततो
व्याह्रियते । कथमित्यत आह—

भासंतमूदसंकिंय, इंदियविसए य होइ अमणुजे ।

विंदु य छीयऽपरिणय, सगणे वा संकिंयं तिहं ॥६५१॥

भाषमाणः—ओष्ठसञ्चारणं पठन् यदि कालं गृह्णाति ततो
व्याह्रियते कालः । मूढो दिशि अध्ययने वा यदि भवति
ततो व्याह्रियते कालः । शङ्किता वा न जानाति किं मया दु-
मपुण्यका पठिता न वेत्येवंविधायां शङ्कायां व्याह्रियते का-
लः । इन्द्रियविषयाश्च अमनोक्ताः—अशाभनाः शब्दादयो
यदि भवन्ति ततो व्याह्रियते कालः । ‘सोर्वाइए छिन्धि भिद-
मारह विस्सरं खलाइणं गेवणं वा कयं वा पेच्छति, पिमा-
याइणं बीटावणयं, गंधं य दुराभंगंधं, रसं वि तथेव जन्थ
गंधो तथ रसो, फामो विंदुलदुपहागइ’ एवमेतत्त्वमनो-
क्तेषु विषयेषु सन्सु व्याघातो भवति । तथा विन्दुर्येषपरि-
पतति शरीरस्यापथेयां कालमण्डलं वा ततो व्याह्रियते ।

तथा कुतं यदि भवति ततो व्याहन्यते । 'अपरिणत' इति । कालप्रहणभाषाऽपगतोऽन्यांचितो वा जातस्ततश्च व्याहन्यते कालः । तथा शङ्कितनापि गर्जितादिना व्याहन्यते कालः । कथम् ? यद्येकस्य साधोर्गर्जितादिशङ्का भवति ततो न व्याहन्यते कालः, द्वयोर्गपि शङ्किते न भज्यते कालः, त्रयाणां तु यदि शङ्का गर्जितादिजनित भवति ततो व्याहन्यते । तच्च स्वगणे—स्वगच्छं त्रयाणां यदि शङ्कितं भवति, न परगणे, ततो व्याहन्यते ।

इदानीमस्या एव गाथाया भाष्यकारः

किञ्चिद्व्याख्यानं (यज्ञा) माह—

मूढो व दिमज्जयणे, भासंतो वाऽपि गिण्हइ न मुज्जे ।
असं च दिमज्जयणं, संकंतोऽणिद्विमयं वा ॥३०६॥

मूढो यदा दिशि भवति अध्ययने वा तदा व्याहन्यते । भाषमाणो वा ओष्ठसञ्चारणं यदि गृह्णाति कालं ततो न शुज्यति । अन्यां वा दिशं संक्रान्तो माहात्, अध्ययने वा-
ऽन्यत् संक्रान्तं द्रुमपुष्पिकां मुक्त्वा 'सामन्नपुष्पेण गन्धो उत्तराण वा दिनाए दक्षिणं गतो' यद्वा-भ्यां दिशं शङ्कमानः, अन्यथाऽध्ययने शङ्कमानो यदा भवति तदा न शुज्यति । अनिष्टे—अशोभने वा शब्दादिविषयसंनिधाने व्याहन्यते । कालः, 'ततो आवस्मियं काऊण नीमर्गति कालमंडलां' एवं गृहीतेऽपि काले यदि कालमण्डलकान्निर्गच्छन्नावश्य-
कादि न करोति ततो व्याहन्यते एव काल इति ।

किञ्च—

जो वसंतम्मि विही, आगच्छंतम्मि होइ मो चेव ।
जं एत्थं नाणत्तं, तमहं बुच्छं समासणं ॥ ६५२ ॥

य एव प्रथमं वसंतं जतो विधिरुक्लस्तथा—'यदि कवि-
हस्मियं वा उक्ता वा पठति, गज्जति वा, एवमार्हति उव-
घात्रो गहियस्स वि कालस्स होइ, आगच्छंतस्स वसहि' ततश्च यो विधिर्भजतः कालभूमावुक्तः आगच्छतोऽपि पु-
नर्वसन्तौ स एव विधिर्भवति । यत्पुनश्च वसन्तौ प्रविश-
तो नानात्वं—भेदस्तद्वहं नानात्वं वक्ष्ये समासतः—सं-
क्षेपण ।

इदानीं नानात्वं प्रतिपादयन्ताह—

निमीहिया नमुकारं, आमजावडणपडणजोइक्खं ।

अपमज्जियभीए वा, छीए छिन्नं कालवहो ॥ ६५३ ॥

कालं गृहीत्वा गुरुमकाशे प्रविशन् यदि निषेधिकां न करोति ततः कालव्याघातः, तथा 'नमोकारं' नमो स्त्रमात्ममणाय इत्येवं यदि न प्रविशन् भणति ततो गृहीतो-
ऽपि कालो व्याहन्यते । तथा 'आसज्जासज्ज' इत्येवं तु यदि न करोति ततो व्याहन्यते गृहीतोऽपि । तथा साधोः कस्यचिदावडण-अभिपडणं कालो व्याहन्यते, पतने लेप्ता-
द्वेरात्मनो वा, ज्योतिष्कम्पशे वा व्याहन्यते । तथा यदि प्रमार्जयन् न प्रविशति ततश्च व्याहन्यते कालः । भीतः—
त्रस्तो वा यदि भवति तथाऽपि व्याहन्यते । कुत वा व्याहन्यते । छिनत्ति वा—यदि मार्जारश्वादिस्तियं कृच्छ्रन्

वजति, ततश्चैभिरनन्तरोदितैः कालस्य धधो-भङ्गा भव-
तीति ।

आगम इरियावहिया, मंगल आवेयणं तु मरुनायं ।

सव्वेहि वि पट्टविण्हि, पच्छाकरणं अकरणं वा ॥ ६५४ ॥

आगत्य च गुरुसमीपमीर्यापथिकां प्रतिक्रामति । कायो-
न्मर्गं चाष्टाच्छासं पञ्चनमस्कारं चिन्तयति, तेनैव चोन्मा-
रयति । मङ्गलमिति पञ्चनमस्कारम् उच्यते । तत ईर्यापथि-
कां प्रतिश्रम्य गुरोः आवेदयति—निवेदयति कालमित्यर्थः ।
अत्र मरुत्रो बभणो तेनैव ज्ञातं-दृष्टान्तः । तं जहा-कस्मिह
पट्टेण धिज्जाइयाणं गइणा दिज्जे, तेमि च घोसावियं—जो
सामन्तो सो गइहउ आगतं भागं एत्थ, एवं दृक्कारिणं
जो आगतो तेण लज्जा भागो, जो पुण गामाइसु गते
सो खुक्को । एवं साह वि दंडधारिणो घोसिए
जो उवउत्ता ठिया गिण्हिए य काले जेहि स—
ज्जात्रो पट्टविण्हो ताणं सज्जात्रो दिज्जे । जो पुण विकहा-
दिणा ठिया ताणं सज्जायकरणं न दिज्जे । एतदेवाह—
सर्वैः साधुभिः स्वाध्यायं प्रस्थापितं सति पश्चात्तभ्यः स्वा-
ध्यायकरणं दीयते । ये पुनः कालप्रहणवेलायामुपयुक्ता न
स्थिताः न स्वाध्यायप्रस्थापनवेलायां सन्नहिता भूतास्तभ्यः
स्वाध्यायकरणं न दीयते ।

इदानीं मरुककथानकमुपसंहरन्ताह—

सन्निहियाण वडारो, पट्टवियपमाय नो दाए कालं ।

वाहिठिए पडियण, पविमइ तांहेव दंडधरो ॥ ६५५ ॥

सन्नहितानां त्रैविद्यब्राह्मणानां 'वडारो' वगटकः आक-
रणम्-आह्वानं यथामन्नहितानां, ये तु नागतास्तेषां न व-
एटको—विभागो जातः । एवमत्रापि 'पट्टविय' त्ति-स्वाध्या-
यप्रस्थापनं यैः कृते तेभ्यो दीयते स्वाध्यायः । ये पुनः प्र-
माद्विनस्तभ्यो न दीयते काल इति । काले गृहीते स्वाध्यायो
भवति । पुनश्च निवेदितं सति काले पुनर्बहिरग्न्यः प्रतिजा-
गरकः प्रप्यते । पुनश्च तत्र बहिः स्थिते प्रतिजागरके सति
ततो दण्डधारी प्रविशतीति ।

पट्टविय वंदिए य, तांहे पुच्छेइ किं सुर्यं भंते ! ।

ते वि य कहेति सव्वं, जं जणं सुर्यं व दिट्ठं वा ॥ ६५६ ॥

पुनश्चासौ प्रस्थापितस्वाध्यायो वन्दितगुरुश्च सन्न तदा
साधून् पृच्छति दण्डधारी, यदुत-हं भदन्त ! भवतां मध्ये
केन किं श्रुतम् ? तेऽपि च साधवः कथयन्ति सर्वे यद्येन
श्रुतं गर्जितादि, दृष्टं वा कपिमुखादि ।

पुनश्च तत्र केषाञ्चिद्गर्जितादिशङ्का भवति ततश्च को
विधिरित्यत आह—

एकस्स दोण्ह वा सं-कियम्मि कीरइ न कीरए तिण्हं ।

सगणम्मि संकिण्ह पइ-गणम्मि गंतुं न पुच्छंति ॥ ६५७ ॥

एकस्य गर्जितादिशङ्कितं कियते स्वाध्यायः, द्वयोर्वा, त्र-
याणां पुनर्गर्जिताद्याशङ्कायां न कियते स्वाध्यायः । एवं य-
दि स्वगणे शङ्का भवति ततश्चैयंविधायां स्वगणे शङ्कायां
नत्यां परगणे—अन्यगच्छं गन्वा न पृच्छन्ति । किं कारणम् ?

यत्न इह कदाचित्स कालमाहकः साधु रुधिरादिनाऽनायु-
क्त आसीत्, ततश्च देवता कालं शोधयितुं न ददाति । तत्र
तु परमणे नैवम् । अथवा-परमणु एव कदाचिदनायुक्तः कश्चि-
द्भवति इह तु नैवम् । तस्मात्परमणो न प्रमाणमिति ।

इदानीं यदुक्तमासीत् 'कालचतुष्के नामात्वं सदयामः'
तत्प्रदर्शयन्नाह—

कालचतुष्के नाश-तयं तु पादोसियम्भि सन्वे वि ।

समयं पटुवयंती, सेसेसु समं न विसमं वा ॥ ६५८ ॥

कालाणां चतुष्के कालचतुष्कम् । तत्रैकः प्रादोषिकः, द्वितीयो
ऽर्द्धरात्रिकः, तृतीयो वैरात्रिकः, चतुर्थः प्राभातिकः काल इति ।
एतस्मिन् कालचतुष्के नामात्वं प्रदर्श्यते । तत्र प्रादोषिककाले
सर्वे एव समकं स्वाध्यायं प्रस्थापयन्ति । शेषेषु तु त्रिषु
कालेषु समकम्—एककालं स्वाध्यायं प्रस्थापयन्ति विषमं
वा—न युगपद्वा स्वाध्यायं प्रस्थापयन्तीति ।

इदानीं चतुर्णामपि कालादीनां कनकपतने सति यथा

व्याघातो भवति तथा प्रदर्शयन्नाह—

इदियमाउत्ताशं, ह्यन्ति कणगा उ सत्त उक्कोसं ।

वासासु य तिसि दिसा, उउवदे तारगा तिसि ॥ ६५९ ॥

इन्द्रियैः-अथवाऽऽदिभिरुपयुक्तानां घ्नन्ति-व्याघातं कुर्वन्ति
कालस्य कनका उत्तुष्टेन सप्त । एतच्च वक्ष्यति । 'वासा
सु य तिसि दिस' ति-वर्षासु--वर्षाकालं प्राभातिकं का-
ले गृह्यमाणं तिसृषु दिषु यद्यलोकः शुद्धयति चक्षुरो न
कुड्यादिभिरन्तरितस्ततो गृह्यत एव कालः, अन्यथा व्या-
घात इति । एतद्विशेषविषयं द्रष्टव्यं, शेषेषु त्रिष्वध्यायेषु
कालेषु चतसृष्वपि दिषु चक्षुष आलोकं यदि शुद्धय-
ति ततो गृह्यते वर्षाकालं नान्यथा । एतच्च प्रकटीक-
रिष्यति । 'उउवदे तारगा तिरिण' ति-ऋतुवदे-शी-
तोष्णकालयोराद्येषु त्रिषु कालेषु यदि मेघच्छन्नोऽपि तारकात्र-
यं दृश्यते ततः शुद्धयति कालमहम् । यदि पुनस्तिस्रोऽपि
न दृश्यन्ते ततो न प्राज्ञः । प्राभातिकस्तु कालः ऋतुवदे
मेघैर्दृश्यमानायामव्यक्तस्यामपि तारकायां गृह्यते कालः ।
वर्षाकालं त्वेकस्यामपि तारकायामदृश्यमानायां चत्वारो-
ऽपि काला गृह्यन्ते ।

इदानीमेनामव गार्था भाष्यकृद् व्याख्यामयति—

कणगा ह्यन्ति कालं, तिर्यचसत्सेव धिसिसिरवासे ।

उकाउ संरहागा, रेहारहितो भवे कणगो ॥ ३१० ॥

कनकाः घ्नन्ति कालं त्रयः पञ्च सप्त यथासंख्येन 'धि-
सिसिरवासे' ग्रीष्मकाले त्रयः कनकाः कालं व्याघ्नन्ति,
शिशिरकाले पञ्च घ्नन्ति कालं, वर्षाकालं सप्त घ्नन्ति का-
लम् । इदानीमुल्लेखकनकयोर्लक्षणं प्रतिपादयन्नाह—उल्लेख-
स्वरत्ना भवति । एतदुक्तं भवति—निपततो ज्योतिर्निष्पतद्-
व्यं रेखायुक्तस्य उल्लेखत्वात् । स एव च रेखारहितो
ज्योतिर्निष्पतः कनकाऽभिधीयते ।

सन्वेऽपि पदमजामे, दोभि उ वमभा उ आइमा जामा ।

तद्भ्यो होइ गुरुखं, चउत्थभ्यो होइ सन्वेसि ॥ ६६० ॥

तस्मिंश्च प्रादोषिक कालं गृहीते सति सर्वे एव सा-
धवः प्रथमयामं यावत्स्वाध्यायं कुर्वन्ति । द्वौ त्याग्यौ यामौ

दृष्टमाणां भवतो गीतार्थानाम् । ते हि सूत्रार्थे चिन्तयन्त-
स्तावत्तद्वृत्तिं यावत्प्रहरद्वयमतिक्रान्तं भवति, तृतीया च
पौरोध्यवतरति । ततस्ते चैव कालं गृह्णन्ति । अहरस्य
उपज्झायाईणं संदिखावेत्ता ततो कालं घेन्तुं आयरियं
उट्ट्वेति, चंदणयं दाऊण भणन्ति—सुखो कालो, आय-
रिया भणन्ति—तह सि, पळ्ळा ने वसभा सुयंति, आय-
रिआ वि चितियं उट्टावेत्ता कालं पडियरावेर, तांहे एग-
विता सुत्तयं चितेह० जाव वेरसियस्स कालस्स बहु-
वेसकालो, तांहे तइयपहर अनिकंते सो कालपडिलेह-
गो आयरियस्स पडिसंवेसविता वेरसियं कालं गेणहइ ।
आयरिआ वि कालस्स पडिकमिता सावति । तांहे जे
सांइयल्लया साहु आसी ते उट्टऊण वेरसियं सम्भायं क-
रेति जाव पाभाइयकालग्गहणवेला जाया । ततो एगो
साहु उपज्झायस्स वा अणस्स वा संदिखावे-
त्ता पाभाइयं कालं गेणहइ, जहा नवणं कालगह-
णाणं वेला पडुच्चति सज्जाए आरतां चैव पुणो
तांहे साहुणो मण्वे उट्ट्वेति । किह पुण नव काला पडि-
लेहज्जंति । पढमा उवट्टिआ कालग्गाहो तस्म तिजि वा-
रा कालो उपहआ एक्कम्म मंडलए । ततो पुणो चितिआ
उट्टेह सो चितियं मंडलए तिजि वारा लेइ । तितस्स ज-
दि न सुज्जति ततो तइआ साहु उट्टेह । सोऽपि ततियं
मंडलए तिरिण वारा लेइ, तितस्स जदि न सुज्जति
तांहे भग्गो कालो । एत्थ तिताण साहुण नव वाराऽवसाणं
पभा फुट्टति । ततो तीए वेलाए पडिकमन्ति । अह तिरिण
कालगाहिणो नऽन्धि, कि तु-दुवे चैव, ततो इक्को पढमं
पढमकालमंडलए तिरिण वारा उ लेऊण ततो चितियं
दे वारं गेणहइ । ततो चितिआ साहु बीयए चैव काल-
मंडलए एक्कं वारं लेऊण ततो तइए मंडल तिजि वारा-
तो गेणहइ । एवं चैव नव वारा इधंति । अहवा-पढमं चैव
कालमंडलए एगो चत्तारि वाराओ लेइ । चितिआ पुण
चितियं कालमंडलए दे वाराओ लेइ । ततियं तित्ति
वारओ लेइ सां चैव चितिआ । एवं वा दांइ साहुणं
नव वाराओ भवंति । अह एक्को चैव कालग्गाही ततो
अववाएण सां चैव पढमे तिजि वारा लेइ । पुणो सां
चैव चितिआ मंडल तिजि वारा लेइ । पुणो सां चैव ततियं
मंडल तिजि चैव वाराओ लेइ । एसा पाभाइयकालस्स
विही । एवं च सति कालस्स पडिकमिता सुवंति । एगो
न पडिकमति । सो अववाएण कालं निवेदिस्सइ ।

इदानीं यदुक्तं " वासासु य तिरिण दिस " ति

तद्व्याख्यानयन्नाह भाष्यकारः—

वासासु य तिसि दिसा, इवन्ति पाभाइयम्मि कालम्मि ।

सेसेसु तीसु चउरो, उउम्मि चउरो चउदिसं पि ॥ ३११ ॥

वर्षासु तिस्रो दिशा यदि कुड्यादिभिस्तिरोहिता न भ-
वन्ति ततः प्राभातिककालमहणं क्रियते । शेषेषु त्रिषु का-
लेषु चतस्रोऽपि दिशा यदि कुड्यादिभिस्तिरोहिता न
भवन्ति ततो गृह्यन्ते कालाः १, नान्यथा, ' उउम्मि चउरो
चउदिसं पि ' ति ऋतुवदे कालं चत्वारोऽपि काला गृह्य-

स्ते, यदि चतस्रोऽपि दिशोऽतिरोहिता भवन्ति, नाम्यथा ।
एतदुक्तं भवति—चतसृष्वपि दिक्षु यद्यालोका भवन्ति तत-
श्चतस्रोऽपि काला गृह्यन्ते ।

इदानीम् “ उडबडे नारका निणिण ” इति व्याख्यायते—

तिमु निणिण तारगा उ, उदुम्मि पाभाइए अदिट्टु वि ।

वामासु अतारागा, चउरो छन्ने निविट्टोऽवि ॥ ३१२ ॥

त्रिषु—आद्यषु कालेषु घनसंख्यादिनेऽपि ऋतुबद्धे काले
यदि तारकास्तिस्त्रो दृश्यन्ते ततस्त्रयः काला आद्या गृह्य-
न्ते इति । ‘ पाभाइए अदिट्टु वि ’ इति—प्राभातिके काले
गृह्यमाणे ऋतुबद्धे घनसंख्यादिने यदि तारकात्रितयमपि न
दृश्यन्ते तथाऽपि गृह्यन्ते काल इति, वर्षाकाले पुनर्घनसंख्या-
दिनेऽपि अदृष्टतारा एव चत्वारोऽपि काला गृह्यन्ते । छन्ने
न सावकाशे एते चत्वारोऽपि काला गृह्यन्ते । ‘ निविट्टो
वि ’ इति—प्राभातिके स्वयं विशेषः—उपविष्टोऽपि छन्नं स्थान
ऊर्ध्वस्थानस्यासति गृह्यति ।

एतद्वच व्याख्यानयन्नाह—

ठाणासति बिंदुमुं, गेरहइ विट्टो वि पच्छिमं कालं ।

पडियरइ बाहि एको, एका अंतडिआ गिरहे ॥६६१॥

स्थानस्थाऽसति, एतदुक्तं भवति—यद्युर्ध्वस्थितो न शक्नोति प्र-
दीप्तं कालं ततः स्थानाभांघे सति तोयबिन्दुषु वा पतन्सु स-
त्सु गृह्यत्युपविष्टः पश्चिमं—प्राभातिकं कालं तथा प्रतिजागर-
णं करोति, द्वारि एका स्थितः । आलिकापातांदरधस्तान्स्थितः
साधुः, एकश्च साधुरन्तः—मध्ये स्थितो गृह्यति कालमिति ।

इदानीं कः कालः कस्यां दिशि प्रथमं गृह्यते ?

एतत्प्रदर्शयन्नाह—

पाआंसियऽडूरत्ते, उत्तरदिसि पुव्वपेहए कालं ।

वरत्तियाम्मि मयणा, पुव्वदिसा पच्छिमं कालं ॥६६२॥

प्रादांपिकः अर्द्धरात्रिकश्च कालः द्वावप्यंताधुनरस्यां
दिशि पूर्व—प्रथमं प्रत्युपप्लेते—गृह्यति, ततः पूर्वादि-
क्षिण, वैरात्रिक—तृतीयकाले भजना-विकल्पः कदाचित्
उत्तरस्यां पूर्व पूर्वस्यां वा, पुनः पश्चिमं—प्राभातिकं
कालं पूर्वस्यां दिशि प्रथमं करोति कायोत्सर्गं ततः पुनर्द-
क्षिणादाविति ।

सज्जायं काऊणं, पढमबितीयासु दोसु जागरणं ।

अअं वाऽवि गुणंती, सुणंति भायंति वाऽसुद्धे ॥६६३॥

एवं यदि शुद्धर्थां प्रादांपिकः कालस्ततः स्वाध्यायं
कृत्वा प्रथमद्वितीयपौरुष्योर्जागरणं कुर्वन्ति साधवः । अ-
थासौ प्रादांपिकः कालो न शुद्धस्ततः अन्यत्—उत्का-
लिकं गुणयन्ति शृण्वन्ति ध्यायन्ति, तथाऽशुद्धे सति,
परिहृत्वा अथवा अं भरणइ—जति पाआंसिआ सुद्धो ततो
अडूरत्तआ, जइ वि न सुज्झइ तइ वि तं खेव पवेयइत्ता
सज्जायं कुणंति । एवं जइ वरत्तिआ न सुज्झइ ततो
अणुगहन्थे, जइ अडूरत्तिआ सुद्धो तआ तं खेव
पवेयइत्ता सज्जायं कुणंति । एवं जइ न पाभाइआ तआ
नं खेव पवेयइत्ता सज्जायं कुणंति । एवं द्रव्यक्षेत्रकालभाया
ज्ञानव्या इति ।

जो खेव प सयणविही, ऽणगाणं वज्झिआ वमहिदारे ।

सो खेव इहं पि भवे, नाणसं उवरि सज्जाए ॥६६४॥

य एव शयितव्यं विधिः पूर्वमकानकानां प्रत्युपप्लेकाणां
व्यावर्गितो वसतिद्वारे स एवात्रापि द्रष्टव्यः, नामाखं य-
दि परमिदं यदुत स्वाध्यायं कृत्वा स्वपन्तीति । आद्यं ।
पं० व० । ध० । आ० सू० ।

स्वाध्यायविधिः—

स्वाध्याय—इति, अन्वयस्तुक्त एव, स्वाध्यायश्च कि-
यत्कालं कार्य इत्याह—आद्यपौरुषीमिति—प्रथमपौरुषीं पादो-
नप्रहरं यावदित्यर्थः । अत्र विधिश्चैव—वसतेहस्तशानावधि
क्षेत्रं शोधयित्वा तत्रास्थिप्रमुखं पतितं विधिना परिष्ठाप्य
वसति प्रवेदयन्ति गुरुं साधवः । यः पुनः कालप्राप्तीं स्व
मुखवर्त्तिकाप्रतिलेखनापूर्वं वन्दनं कृत्वा वसति शुद्धं च
कालं प्रवेदयति, ततश्चाप्युक्तः पूर्व वाचनाचार्यस्तदनुद-
नुज्ञानाश्चेतरेऽपि सूत्राक्तविधिना स्वाध्यायं प्रस्थापयन्ति,
यदुक्तं सर्वमतद्यतिदिनचर्यायाम्—

“ इत्थसयं साहिसा, जाणिसा पसवमिन्धिआईणं ।

परिठावअ आट्टपमुहं, विहिणा वसहिं पवेइति ॥ १ ॥

अ उण कालग्गाही, ते पुत्ति पेहिऊण किइकम्मं ।

काउं वसहिं ततो, कालं सुद्धं पवेअंति ॥ २ ॥

सिज्जंतसिद्धविहिणा, उवउत्तो पट्टवेइ सज्जायं ।

पढमं वाणायरिआ, तयणुणयाया तइ इअरे ॥ ३ ॥ ”

इयं च मण्डली सूत्रविषयेति सूत्रमण्डलीत्युच्यते । सा
चाद्यपौरुषीप्रमाणेति आद्या पौरुष्यपि सूत्रपौरुषीत्युच्यते ।
इदानीं तूपयोगकरणकाले स्वाध्यायं कुर्वन्तो गीतार्थो एनां
सत्यापयन्ति, यतस्तत्रैव—“ उवआंगकरणकाले, गीअत्था जं
करोति सज्जायं । सो सुत्तपोरिसीए, आयारा वंसिआ ते-
हि ॥ १ ॥ ” इति । द्वितीया पौरुषी स्वर्थविषयेति ज्ञेयमित्यु-
त्सर्गः, अपवादस्तु अगृहीतसूत्राणां बालानां द्वे अपि पौरु-
ष्यौ सूत्रस्यैव, गृहीतसूत्राणां तु द्वे अप्यर्थस्येति, तदुक्तं त-
त्रैव—“ उत्सर्गणं पढमा छग्गाइआ सुत्तपोरिसी भणि-
आ । विइआ य अत्थविसया, निइइटा दिट्ठसमएहि ॥ १ ॥
विइअपयं बालाणं, अग्गाहअसुत्ताणं वा वि सुत्तस्स । जं जिह
असुत्तसारा, तेसि दां खेव अत्थस्स ॥२॥ ” इति । च स्वा-
ध्यायो—वाचनापृच्छनापरिवर्त्तनाऽनुप्रेक्षाधर्मकथारूपः पञ्च-
विधः । ध० ३ अधि० । “ पडिक्कमंताणं पडिक्कमणकालं०
जाय सज्जायं करिआ दुवालसं ” महा० १ सू० । चतुष्कालं
स्वाध्यायः कर्तव्यः । नि०सू०१६ उ० । (चतुष्कालस्वाध्यायव-
क्तव्यता ‘ पुच्छण ’ शब्दे पञ्चमभागे द्रष्टव्या ।) (तथा
‘ कालियसुय ’ शब्दे तृतीयभागे ५०० पृष्ठं द्रष्टव्या ।)

पट्टविय वंदिए वा, ताहे पुच्छंति किं सुयं भंते ! ।

ते वि य कहेति सव्वं, जं जेण सुयं व दिट्ठं वा ॥१३६५॥

दंडधरेण पट्टविषं वंदिए, एव सव्वेहि वि पट्टविषं पुच्छा
भवइ—अज्जो ! कण किं दिट्ठं सुयं वा ? दंडधरो पुच्छइ अणो
वा ते वि सव्वं (द्यं) कहेति जति सव्वेहि वि भाणियं—न
किंचि सुयं दिट्ठं वा, तो सुद्धे करोति सज्जायं । अइ एगेण
वि किंचि विरजुमादि फुडं दिट्ठं गज्जियादि वा सुयं तो अ-
सुद्धं न करोति इति गार्थः ।

अह संकियं—

इकस्स दोएह व सं—कियम्मि कीरइ न कीरती तिण्हं ।

सगणम्मि संकिए पर—गणं तु गंतुं न पुच्छंति । १३८६ ।

जदि एणेण संदिद्धं दिद्धं सुयं वा, तो कीरइ सज्झाओ, दोएह वि संदिद्धं कीरति, तिण्हं विज्जुमादिणं संवेहं ए कीरइ सज्झाओ, तिण्हं अण्णणं संवेहं कीरइ, सगणम्मि संकिए परवयणाओऽसज्झाओ न कीरइ । खेत्तविभागेण तसिं चं व असज्झाइयसंभवा ।

‘जं पत्थं खाणत्तं तमहं वाच्छं समासेणं’ ति—अस्यार्थः—

कालचउके णाण—त्तं तु पाओसियम्मि सव्वे वि ।

समयं पट्टवयंती, सेसेसु समं च विसमं वा ॥ १३८७ ॥

एवं सव्वं पाओसियकाले भणियं, इयाणि चउसु कालेसु किंचि सामणं किंचि विसेसियं भणामि, पाओसियं वं-उघरं एकं मांनु सेसा सव्वं जुगवं पट्टवैति, सेसेसु निसु अहरत्तं वेरत्तियपाभाइय य समं वा विसमं वा पट्टवैति ।

किं चान्यत्—

इंदियमाउत्ताणं, हणंति कणगा उ तिन्नि उकोसं ।

वासासु य तिन्नि दिमा, उउबद्धे तारगा तिन्नि ॥ १३८८ ॥

सुद्धं इंदियउवआंगउवउत्तेहिं सव्वकाला पडिजागणियव्वा घेतव्वा, कणगेसु कालसंखाकओ विसेसो भणइ—तिण्हं गिम्हे उवहणंति न्ति, तेण उकोसं भणइ, बिरेण उवघा-उ न्ति, तेण सत्त (तिण्हं) जहणं सेसं मज्झमं ।

अस्य व्याख्या—

कणगा इणंति कालं, ति पंच सत्तेव गिम्हे सिमिरवासे ।

उक्का उ सेरेहागा, रेहारहितो भवे कणओ ॥ १३८९ ॥

कणगा गिम्हे तिन्नि सिमिरं पंच वासासु सत्त उवहणंति, उक्का पुणेगावि, अयं चासिं विसेसा—कणगो सरहरेहा पगासरहिओ य, उक्का महंतरेहा पकासकारिणी य । अहवा-रेहारहिओ विण्णुलिगा पभाकरो उक्का चं व ।

‘वासासु तिण्हं दिसा’ अस्य व्याख्या—

वासासु य तिन्नि दिमा, इवन्ति पाभाइयम्मि कालम्मि ।

सेसेसु तीसु चउरो, उहुम्मि चउरो चउदिसिं पि । १३९० ।

जत्थ ठिओ वासाकाले तिन्नि वि दिसा पेक्कइ तत्थ ठिओ पाभाइयं कालं गेहइ, सेसेसु तिसु वि कालेसु वासासु (उहुवद्धे सव्वेसु) जत्थ ठिओ चउरो वि वि-साभाओ पेक्कइ तत्थ ठिओऽवि गेहइ ।

‘उहुवद्धे तारगा तिन्नि’ अस्य व्याख्या—

तिसु तिन्नि तारगाओ, उहुम्मि पाभातिण् अदिहेऽवि ।

वासासु (य) तारगाओ, चउरो क्खे निविट्ठोऽवि । १३९१ ।

तिसु कालेसु पाओसिय अहरत्तिय वेरत्तिय, जति तिन्नि ताराओ जहणं पेक्कंति तो गिण्हंति । उहुवद्धे खेव अभादिसंयडे जइ वि एकं पि तारं न पिच्छंति त-

हावि पामाई कालं गेहंति । वासाकाले पुण चउरो वि काला अभाइसंयडे तारासु अदीसंतासु वि गेहंति ।

‘क्खे निविट्ठो’ ति अस्य व्याख्या—

ठाणासइ विंदुसु अ, गिण्हं चिट्ठो वि पच्छिमं कालं ।

पडियरइ बहिं एको, एको [व] अंतट्ठिओ गिण्हे । १३९२ ।

जाव वि वसडिस्स बहिं कालग्गाहस्स ठाओ नत्थि तां अंतो कुरणं उअट्ठिओ गेहंति । अह उअट्ठियस्स वि अ-तो ठाओ नत्थि तां कुरणं खेव निविट्ठो गिण्हइ । वा-हिट्ठिओ वि एको पडियरइ । वासविंदुसु पडितीसु नि-यमा अंतो ठिओ गिण्हइ । तत्थ वि उअट्ठिओ निसरणो वा । नवरं पडियरगो वि अंतो ठिओ खेव पडियरइ । एस पाभाइय गच्छुवग्गहट्ठा अवधार्यावही । सेसा काला ठा-णासति न घेतव्वा, आइणतो वा जाणियव्वं ।

‘कस्स कालस्स कं दिसमभिमुहेहिं डायव्वं’ मिति भाष्यते—

पाओमि अहरत्ते, उत्तरदिसिं पुव्वपेहणं कालं ।

वेरत्तियम्मि भयणा, पुव्वदिसा पच्छिमे काले ॥ १३९३ ॥

पाओसिय अहरत्तिय नियमा उत्तराभिमुहो ठाइ, ‘वेरत्तिय भयणं’ ति इक्का उत्तराभिमुहो पुव्वाभिमुहो वा पाभाइय नियमा पुव्वाभिमुहो ।

इयाणि कालग्गहणपरिमाणं भणइ—

कालचउकं उको—सएण जहमतियं तु बोद्धव्वं ।

बीयपणं तु दुगं, मायामयविप्पमुक्काणं ॥ १३९४ ॥

उस्सग्गं उकोसेणं चत्तारि काला घेपंति । उस्सग्गं खे-व जहणंति तिगं भवति । ‘वित्तियपणं’ ति—अववाओ, तेण कालदुगं भवति, अमायाविनः करणं अणुणमाण-स्येत्यर्थः । अहवा-उकोसेणं चउकं भवति । जहणंति हाणिपदे तिगं भवति । एकम्मि अगहिण् इत्यर्थः । वि-त्तिय हाणिपदे कए दुगं भवति । द्वयंगमहणत्त इत्यर्थः, एवममायाविणो तिन्नि वा आगिण्हंतस्स एको भवति । अहवा-मायाविमुक्कस्य कारणे एकमपि कालमगृह्णतो न दोषः, प्रायश्चित्तं न भवतीति गार्थाः ।

कहं पुण कालचउकं ?, उच्यते—

फिडियम्मि अहरत्ते, कालं धिनुं सुवंति जागरिवा ।

ताहे गुरु गुणंती, चउत्थि सव्वे गुरु सुअइ ॥ १३९५ ॥

पाओसियं कालं धेनुं सव्वं सुत्तपोरिसिं काउं पुअपो-रिसीय सुत्तपाटी सुवंति । अर्थाच्चतया उक्कालयपाठिणो य जागरंति । जाव अहरत्तो । ततो फिडिय अहरत्ते कालं धेनुं जागरिया सुवंति, ताहे गुरु उट्टुता गुणंति । जाव चरिमा पत्ता । चरिमज्जाम सव्वे उट्टुता वेरत्तियं धेनुं सज्झायं करंति, ताहे गुरु सुवंति । एस पाभाइयकाले ओ पाभाइयं कालं घेच्छिद्विहिं सो कालस्स पडिक्कमिउं पाभाइयकालं गेहइ । सेसा कालवत्ताय पाभाइयकालस्स पडिक्कमंति । ततो आवस्सयं करंति । एवं चउरो काला भवंति ।

तिण्हं कहं ?, उच्यते—पाभाइय अगहिण् सेसा

तिन्नि । अहवा—

गहियम्मि अहरत्ते—वेरत्तिय अगहिण् भवइ तिन्नि ।

वेरसिय अङ्कुरते, अइ उवओगा भवे दुष्णि ॥१३६६॥

पडिजगियम्मि पढंमे, वीयविवजा इवंति तिभेव ।

पाओसिय वेरसिय, अइ उवओगा उ दुष्णि भवे ॥१३६७॥

वेरसिय अङ्कुरते सेमसु तिसु गहियसु तिरिण, अइ-
रानिए वा अगहिए तिरिण, दोरिण कहं ? उच्यते, पाउ-
नियअङ्कुरसिएसु गहियसु सेसेसु दोरिण भवे । अइवा-
पाउसियवेरसिए गहिए य दोरिण । अइवा-पाउसियपा-
भाइसु अङ्कुरसिएसु दोरिण, पन्थ विकले पाउसिए खेव
अणुवहएण उवओगाओ सुपडियगिणएण सव्वकालेण पढंति
न दोसो । अइवा-वेरसिए अङ्कुरसिए अगहिए दोरिण । अइ-
वा-अङ्कुरसिएपाभाइयगाहएणसु दोरिण । अइवा-वेरसियपा-
भाइसु गहियसु, जदा एको तदा अणुतरं गेहइ । का-
लचउक्ककारणा इमे कालचउक्के गहणं उस्सगाविही खेव ।
अइवा-पाओसिए गहिए उवहए अङ्कुरते घेणं सज्जायं
करंति । पाभाइओ दिवसट्ठा घेणव्वो खेव । एवं कालचउक्कं
दिट्ठं, अणुवहए पाओसिए सुपडियगिणएण सव्वं राई पढ-
ति । अङ्कुरसिएण वि वेरसिएण पढंतिवेरसिएण वि अणुव-
हएण सुपडियगिणएण पाभाइय असुजे उडिट्ठं दिवसओ वि
पढंति । कालचउक्क अङ्कुरणकारणा इमे—पाउसियं न
गिहंति असिवादकारणाओ न सुज्झति वा, अङ्कुरसियं
न गिहंति, कारणतो ण सुज्झति वा, पाओसिएण वा
सुपडियगिणएण पढंति न गेहंति । वेरसियं कारणओ न
गिहंति न सुज्झ वा । पाओसिय अङ्कुरतेण वा पढंति,
तिज्ज वा णो गेहंति । पाभाइय कारणओ न गिहइ, न
सुज्झ वा, वेरसियेणैव दिवसओ पढंति ।

इयाणि पाभाइयकालगहणविहिं पत्तेयं भणामि—

पाभाइयकालम्मि उ, संचिकखे तिभि छीयरुआणि ।

परवयणे खरमाई, पावासु य एवमादीणि ॥ १३६८ ॥

व्याख्यां त्वस्या भाष्यकारः स्वयमेव करिष्यति । तथ
पाभाइयम्मि काले गहणाविही य, तथ गहणविही इमा-
नवकालवेलंमे, उवग्गहियअट्ठया पडिकमई ।

न पडिकमई वेगां, नववारहए धुवमसज्जाओ ॥२२४॥

दिवसओ सज्जायविहिंयाण वेसादिकहासंभववज्जणट्ठा
मेहाधीतराण य पलिभंगवज्जणट्ठा, एवं सव्वसमणुगहट्ठा
नवकालगहणकाला पाभाइय अणुएणाया । अओ नवका-
लगहणवेलाहिं सेसाहिं पाभाइयकालगगाही कालस्स प-
डिकमति । सेसा वि तं वेलं पडिकमति वा न वा ।
एगा नियमा न पडिकमइ, जइ छीयरुदाविहिं न सु-
ज्झ तो सो खेव वेरसिओ सुपडियगिओ होहिति ति
सो वि पडिकंतेसु गुरुणा कालं निवेदिता अणुदिए सू-
रिए कालस्स पडिकमति । जइ घेणंते नववारं उवहओ
कालो तो नज्जइ धुवमसज्जाइयमत्थि ति न करंति
सज्जायं ।

नववारगहणविही इमा—‘संचिकखे तिरिण छीतरुआणि’
ति अइय व्याख्या—

इकिक्क तिभि वारे, छीयाइहयम्मि गिहइ कालं ।

चोएइ खरो वारस, अणिट्ठविसए अ कालवहो ॥२२५॥

एककस्स गिहओ छीयरुदाविहए संचिकख इति अइ-
णाद्विरमतीत्यर्थः, पुणो गिहइ, एवं तिरिण वारा तओ
परं अणो अणुम्मि थंडिले तिरिण वाराउ, तस्स वि
उवहए अणो अणुम्मि थंडिले तिरिण वारा तिरिह
असई दोरिण जणा खेव वाराओ पूरइ । दोरइ वि असती
ए एक्को खेव खेव वाराओ पूरइ । थंडिलेसु वि अथ-
वाओ, तिसु दोसु वा एक्कम्मि वा गिहंति । ‘परवयणे
खरमाई’ अस्य व्याख्या ‘चोएइ खरो पच्छुजं’
चोदक आह—जदि रुदति मणिट्ठे कालवहो ततो खरेण
रडिते वारहवरिसे उवहंमउ, अणुसु वि अणिट्ठदिय
विसएसु एवं खेव कालवहो भवतु ? ,

आचार्य आह—

चोअग माणुसणिट्ठे कालवहो सेसगाण उपहारो ।

पावासुआइ पुंवि, पणवणमणिच्छ उग्घाडे ॥२२६॥

माणुससरे अणिट्ठे कालवहो ‘सेसग’ ति-तिरिया
तंसि जइ अणिट्ठो पहारसहां सुव्वइ तो कालवहो ।
‘पावासिय’ ति-मूलगाथायां पोऽवयवः अस्य व्याख्या
‘पावासुयाय’ पच्छुजं, जइ पाभाइयकालगहणवेलाए
पावासियभज्जा पइयां गुणं संभरंति दिवे दिवे रोपति,
रवणवेलाए पुव्वयरो कालो घेणव्वो । अइवा-सा वि
पच्छुसं रोवज्जा ताहं दिवा गंतुं पणविज्जइ, पणवण—
मनिच्छाए उग्घाडणकाउस्सगां कीरइ ।

‘एवमादीणि’ ति अस्यावयवस्य व्याख्या—

वीसरसइरुअंते, अव्वत्तगडिभगम्मि मा गिहो ।

गोमे दरपट्ठविण, छीए छीए तिगी पेहे ॥ २२७ ॥

अच्चायासेण दयंतं वीरसं भजइ । तं उवहणए, जं
पुण मइरसइं घोलमाणं च तं न उवहणति, जाव-
मजंपरं तामव्वनं, तं अण्येण वि वीसरंण उवहणइ ।
मइतं उस्संभरोवणेण उवहणइ, पाभाइयकालगहण-
विही गया । इयाणि पाभाइयपट्ठवणविही—‘गोमे दर’
पच्छुजं, ‘गोसि’ ति-उदितमादिच्च, दिसालोयं करेत्ता
पट्ठवेति । ‘दरपट्ठविण’ ति अजपट्ठविण जइ छीतादिणा
भगं पट्ठवणे अणो दिसालोयं करेत्ता तथेव पट्ठवेति ।
एवं तातियवाराए ।

दिसावलोयकरणे इमं कारणं—

आइए पिसियमहिया, पेहिता तिभि तिप्पि ठाणाई ।

नववारहए काले, इउ ति पढमाइ न पढंति ॥१३६९॥

‘आइएणा पिसिय’ ति-आइएणां-पांगलं तं कागमादीहिं
आणीयं होज्जा, महिया वा पडिउमारज्जा, पवमाई पगट्ठणे
ततो वाग उवहए हन्थसयवाहिं अणं ठाणं गंतुं पढंति
पडिलेहेति । पट्ठवेति ति वुत्तं भवति । तथ वि पुञ्चुत्तवि-
हिणा तिज्ज वारा पट्ठवेति । एवं वितियठाणे वि असुखं न-
ओ वि हन्थसयं अजं ठाणं गंतुं तिज्ज वारा पुञ्चुत्तविहाणेण
पट्ठवेति । जइ सुखं तो करंति सज्जायं । नववारहए खुताइ-
या गियमा अहो, (ततो) पढमाए पोरिसीए न करंति स-
ज्जायमिनि गाथार्थः ।

पट्ठवियम्मि सिलोगे, छीए पडिलेह तिभि अमत्थ ।

सोखिय मुत्तपुरीसे, धाखालोअं परिहरिआ ॥ १४०० ॥
अदा पटुवणए तिअि अज्झयणा समत्ता, तदा उवरिमेगो
मिलोआ कोहियओ । तम्मि, समसे पटुवणं समणइ । विति
यपाओ गयत्ता ।

‘सोणिय’ ति अस्य व्याख्या—

आलोअम्मि चिलमिणी, गंधे अज्झय गंतु पकरंति ।
वाधाइयकालम्मी, दंडग मरुआ नवरि नउत्थि ॥ १४०१ ॥
अत्थ सज्झायं करंतेहिं सोणिययच्चिगा दीसंति तत्थ न
करंति सज्झायं । कडगं चिलिमिलि वा अंतरं दातुं करंति ।
अत्थ पुण सज्झायं घेध करेन्ताण मुत्तपुरीसकलेवरादीया-
ण गंधे अणम्मि वा अस्तुभगंधे आगच्छंते तत्थ सज्झायं
न करंति । अणं पि बंधणसेइणादि आलोअं परिहरेज्जा ।
एयं सव्वं मिद्धाघाए कालं भणियं । वाधाइमकालं वि एयं
खेव । नयरं गंडगमरुगविट्ठना न संभयंति ।

एएसामअयरं—सज्झाए जो करेइ सज्झायं ।

सा आणाअणवन्थं, मिच्छत्तविराहणं पावे ॥ १४०२ ॥
निगदंसिआ । आव० ४ अ० ।

से भयवं ! कणं अट्ठणं गोयमा ! जे भिक्खु जावजीवाए
अभिगोहेणं चाउकालियं वायणाइ जहासत्तीए सज्झायं न
करेजा, से यं कुसीलं लेए । अणं च जे केइ जावजीवाभि-
गोहेण अणुव्वनाणाहिगमं करेजा तस्सासत्तीए पुव्वाहीयं
गुणंजा तस्स वि य असत्तीए पंचमंगलाणं अट्ठाइजे सहस्से
परावत्ते से भिक्खु आराहगे, तं च नाणावरणं च खवइ ।
तिव्वयेरेइ वा भवित्ताणं सिज्जेज्जा । महा० ३ अ० ।

(अत्रत्या वक्रव्यता ‘कुसील’ शब्दं तृतीयभागं ६०६ पृष्ठे
गता ।)

अहा यं पढमवीयपोरिसीए जइ यं कहाइ महया कारण-
वमेणं अट्ठवडिगं वा सज्झायं न कयं तं तत्थ मिच्छुकडं
गिलाणस्स अणेसि निव्विगइअं । महा० १ चू० ।

जे यं भिक्खु उभयं थंडिलाणि विहिणा गुरुपुरे संदि-
साविता यं पागणस्स य संचरेज्जा कालंवेल् ० जाव स-
ज्झायं न करेजा तस्स यं छट्ठं पायच्छित्तं । महा० १ चू० ।

(काल एव स्वाध्यायः कर्तव्य इति ‘आयार’
शब्दे द्वितीयभागे ३४० पृष्ठे कालाचारप्रस्ताव उक्तम् ।)

(अस्वाध्यायिके स्वाध्यायो न कर्तव्यः, तन्नास्वाध्यायि-
कमात्मसमुत्थं परसमुत्थं चेति द्विविधम् ‘असज्झा-
इय’ शब्दे प्रथमभागं ८२७ पृष्ठे व्याख्यातम् ।) (प्रतिपत्सु
स्वाध्यायो न कर्तव्य इत्युक्तम्—‘असज्झाय’ शब्दे प्रथम-
भागं ८३० पृष्ठे ।)

व्यतिकृष्टकालं स्वाध्यायो न कर्तव्यः । सूत्रम्—

नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा वितिगिड्ढे काले
असज्झायं उदिसिणए वा करेणए वा ॥ १० ॥

अस्य संबन्धमाह—

वितिगिड्ढं खलु पगयं, एगंतरितो य होति उदेसो ।

अव्वितिगिड्ढं-विगिड्ढं जह पाहुडेमेव नो सुत्तं ॥ १८१ ॥
व्यतिकृष्टमिति खलु प्रकृतमनुवर्त्तनमास्ति दिक्सूत्राऽ-
व्यतिकृष्टे कालेऽऽद्यायां पौरुष्यामित्यर्थः, स्वाध्यायमुद्दिष्टं
वा कर्तुं विति सूत्राक्षरायः ।

संप्रति भाष्यविस्तरः—

लहृगा य सपक्खम्मी, गुरुगा परपक्खे उदिसंतस्स ।

अगं सुयसंधं वा, अज्झयणुदेसधुतिमाई ॥ १८२ ॥

यदि विकृष्ट-उद्घाटापौरुषीलक्षणे सपक्ष उद्दिशति संयतः;
संयतस्याद्दिशतीत्यर्थः, तदा तस्य प्रायश्चित्तं चत्वारो
लघुकाः । परपक्षः—संयतस्य संयती, संयत्याः संयतस्तत्र
संयतः संयत्या उद्दिशति, कारणे वा संयती संयतस्य तदा
प्रायश्चित्तं चत्वारो गुरुकाः । अथ किमुद्दिशत एवं प्रायश्चि-
त्तमत आह—अङ्गं धुने स्कन्धमध्ययनमुद्देशं स्तुतिम् आदि-
शब्दान् (व्य० ७ उ० ।) शब्दसम्बन्धम् । वृ० । (स्वाध्यायं
प्रायश्चित्तम् ‘यय’ शब्दं चतुर्थभागे २३८३ पृष्ठे उक्तम् ।)

अथ व्यतिकृष्टे काले उद्दिशतः पठता वा का दायः, अत आह—
अट्ठहा नाणभायारो, तत्थ काले य आदिमो ।

अकालऽऽज्झाइणा सो उ, नाणायारो विराहितो ॥ १८४ ॥

ज्ञानाचारोऽष्टधा-अष्टप्रकारः ‘कालं विणए’ इत्यादि प्रागु-
क्तलक्षणस्तेषु चाष्टसु ज्ञानाऽऽचारेषु मध्ये काल इत्यादिको
ज्ञानाचारः, स चाऽकालाध्यायिना ज्ञानाचारो विराधितः,
न केवलमयं दोषः किं त्वन्येऽपि ।

तथा चाऽऽह—

कालादिउवयारेणं, न विजा मिज्जेते विणा ।

देति रंधं अवट्ठंसं, सा व अप्पा व मे तहिं ॥ १८५ ॥

कालाद्युपचारं विना विद्या न सिध्यति, न केवलं न सि-
ध्यति, किं तु-कालादिवर्गगुणयलक्षणं रन्ध्रे-छिद्रं सति साऽधि-
कृतविद्याधिष्ठात्री देवता अन्या वा तत्रावसरे अवध्वंसं
ददाति । एष दृष्टान्तः । अयमुपनयः—व्यतिकृष्टं कालं सूत्रं
उद्दिश्यमानं पठ्यमानं वा सूत्रं निजंरूपलक्षयितया तथा न
सिध्यति । न केवलं न सिध्यति, किन्तु-यया देवतया सूत्रम-
धिष्ठितं सा कालातिक्रमेण पठनतोऽस्माभ्यन्तरी प्राप्ता वा का-
चिद्देवता अकालं पठनलक्षणं छिद्रमवाध्यावध्वंसं दद्यात् ।

अथ कथं ज्ञायते सूत्रं देवतयाऽधिष्ठितमत आह—

सलक्खणमिदं सुत्तं, जेण सव्वणणुभासियं ।

सव्वं च लक्खणंविणं, समहिट्ठंति देवया ॥ १८६ ॥

इदमधिकृतं सूत्रं सलक्षणे यन कारणेन सर्वज्ञेन भाषितं
सर्वमपि च लक्षणोपेतं वस्तु जगति देवताः समर्पतिष्ठन्ति
ततो ज्ञायते सूत्रमपि देवताधिष्ठितम् ।

अन्यथा—

जहा विज्जानरिदस्स, जं किंचिदपि भाभियं ।

विजा भवति सा चेद, देसे कालं य मिज्जेइ ॥ १८७ ॥

यथा विद्यानरन्द्रस्य-विद्यावक्रयसिंहो यात्कश्चिदपि भा-
षितं (नत्) विद्या भवति । सा चेद जगति देशे काले वा
सिध्यति । न कालाऽऽद्युपचारमन्तरं । तथा ।

जहा य चकिणो चकं, पत्थिवेहिं वि पुजइ ।

या वाऽपि कित्तरं तस्स, जत्थ तत्थ न जुजई ॥ १८८ ॥

यथा वाशब्दो दृष्टान्तान्तरसूचने । चक्रिणः-चक्रवर्तिनश्च-
क्रम-आज्ञा पार्थिवैरपि सर्वैः युज्यते, न चापि तस्य यत्र
तत्र वा कीर्त्तन-संशब्दने युज्यते । उक्ता दृष्टान्तः ।

उपनयमाह—

तथा अद्भुतगुणविद्या, जिगमुचीकया जति ।

पुञ्जते न य मव्वन्थ, तीमं भाया उ जुज्जती ॥१६६॥

तथा—तेन प्रकारेण इह—जगति जिनस्य याक् सूचीक-
ता अद्भुतगुणविद्या यद्यमागन्निर्दोषत्वाद्यद्भुतगुणममन्विता म-
धैर्याप सुरासुरमनुजैः पूज्यते, न च सर्वत्र देशे काले वा
तस्याध्यायिता युज्यते, किन्तु यथाक् एव देशे काले च ।

संप्रति तानिद्याऽष्टौ गुणानाह—

निदोसं सारवंतं च, हेउजुत्तमलंकियं ।

उव्वणियं मोवयारं च, मियं महुरंमव य ॥ १६० ॥

निर्दोषं-द्व्यभिचारिणाऽपि दोषविनिर्मुक्तं सारवत् बहुवचनार्थक-
तद्वयवहारसूचकम्, हेतुव्याऽन्वयव्यतिरेकलक्षणास्तेयुक्तमलं-
कृतम्-उपमाद्यलंकारोपेतम्, उपनीतम्-उपनयनोपसंहृतं सं-
पन्नारं मितं-परिगमिताक्षरं-मधुरं-ललिताक्षरं पद्याद्यात्मक-
तया श्रोत्रमनोहारि ।

पुव्वणं उ परणं य, अरहा जेण भामई ।

एसाऽवि देमणा अंग, जं च पुव्वुत्तकारणं ॥ १६१ ॥

येन कारणेन भगवानर्हन्पूर्वाह्णे वा एव च भगवतो दे-
शना अङ्गं निषङ्गा, तस्माद्दृष्टायां पौरुष्यां न पठनीयं, ना-
प्युद्दिष्टव्यम् । यच्च पूर्वं—निशीथाध्ययने उक्तं कारणं तत्रो-
दाहरणं लक्षणं तस्मादप्यकाले न पठनीयं, नाप्युद्दिष्टव्यमिति ।

सन्ध्याकाले न पठनीयम् । यत्र आह—

रत्तीदिणाण मज्झमु, उभयो संभयो रवी ।

चरंति गुज्झगा के इ, तेण तासिं तु णो मुतं ॥ १६२ ॥

रात्रिदिनमध्ययोः प्रातस्संध्यायां विकालसंध्यायां चेत्य-
र्थः । तथा उभयोरपि संध्यायामध्याह्नसंध्यायामह्मरात्रिसं-
ध्यायां चेत्यर्थः, येन कारणेन कांचिद् गुह्यका व्यन्तरविशेषा-
श्चरन्ति परिभ्रमन्ति तेन कारणेन तासु चतसृष्वपि संध्या-
सु न श्रुतमुद्दिश्यते पठ्यते वा, मा भूत् छलनादेष इति
हत्वा ।

आह यदि सन्ध्यासु गुह्यकाश्चरन्ति ततः कथमावश्यकं
संध्यायां क्रियते । तत्र आह—

जवहोमाऽऽदिकजं सु, उभयो संभयो सुरा ।

लोकं भाविया तेण, संभावाभगदंमणा ॥ १६३ ॥

जपहोमादिकार्येषु उभयोः संध्यायोः सुरा-गुह्यका लोके-
न भावितास्तिष्ठन्ति, तावद्वयमावश्यकं कुर्मस्तेषां तत्र
व्यापृतत्वादावश्यकस्यापि च संध्याकृत्यरूपत्वात्तेन स-
ंध्यायामावश्यकदशना ।

एते उ सपक्खमी, दोमा आणादओ समक्खयाया ।

परपक्खमि विराहण, दुविहण विमंण दिट्ठं तो ॥ १६४ ॥

एते प्रवचनवेदिनामतीव प्रसिद्धाः, स्वपक्ष उद्दिष्टानः
आज्ञादयो दोषाः समाख्याताः । तद्यथा-आज्ञा-तीर्थकराज्ञा

विगाधिता भवति, अनयस्था ते दृष्टा अन्येषामपि तथा कर-
णात् मिथ्यात्वं तीर्थकराज्ञाभङ्गात् । विराधना द्विविधा-संय-
मविराधना, आत्मविराधना च । तत्र संयमविराधना ज्ञाना-
चारविराधनात्, आत्मविराधना देवताछलनात् । परपक्षऽ
प्येते दोषाः । कथलं या संयमविराधना सा ज्ञानाचारवि-
घानात्मिका, ब्रह्मघानात्मिका च ज्ञानव्या । तत्र द्विविधेन वि-
षये द्रव्याविषये भावाविषये च दृष्टान्तः ।

तत्र द्रव्यभावाविषयरूपणार्थमाह—

द्वव्विमं खलु दुविहं, सहजं संजोइमं च तं बहुहा ।

एमं वं य भावविसं, संचयणाऽचयणं बहुहा ॥ १६५ ॥

द्रव्याविषये खलु द्विविधं, तद्यथा-सहजं, संयोगमं च । सं-
योजने संयोगस्तेन निवृत्त संयोगिमं 'भावादिमः । ६।४।२१।'
इतीमप्रत्ययः । तच्च सहजं, संयोगमं च । बहुधा-अनेकप्र-
कारमवमेव अनेकेव प्रकारेण खलु द्विविधं भावाविषयम् । त-
द्यथा-सहजं, संयोगमं च । तच्च प्रत्येक संवतनम्, अनेकतनं
च । बहुधा बहुप्रकारम् ।

संप्रति सहजसंयोगिमद्रव्यविषयरूपणार्थमाह—

सहजं सिगियमादी, संजोइम घयमहुं च समभां ।

द्वव्विसं खेगविहं, एत्तो भावमि बुच्छामि ॥ १६६ ॥

सहजं द्रव्यविषय शृङ्गिकादि संयोगिमं घृतं मधु च समभा-
गम् । एतच्चैकमपि द्रव्यविषयमनेकविधं द्रष्टव्यम् । अत ऊर्ध्वं
भावे भावाविषये वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

पुरिमस्स निमग्गविसं, इत्थी एवं पुमं पि इत्थीण ।

संजोइमो सपक्खे, दोमा वि परपक्खनंवरत्तो ॥ १६७ ॥

पुरुषस्य निमग्गविषये स्त्रीः स्त्रीनेपथ्योपेता, एवं स्त्रिया अपि
सहजं विषं पुमान् । पुरुषनेपथ्योपेतः । संयोगिमविषं द्वयो-
रपि संयतस्य संयत्याश्चेत्यर्थः । स्वपक्षः परपक्षनेपथ्यः, तद्यथा-
संयतस्य पुरुषः स्त्रीनेपथ्योपेतः, निमग्गयाः स्त्री, पुरुषनेपथ्यो-
पेता ।

वाणरमपामतो वा, दव्वविमं वा सहं ऽतिपातेइ ।

मव्वविसयाणुमारी, भावविमं दुज्जयं असइ ॥ १६८ ॥

द्रव्याविषय घ्राणतो रसतः स्पर्शतो वा सहदेकवारतो वा
अतिपातयति, वा-विभाषायाम्, तदपि सहदेकपातवैकल्पि-
कं भवति । तथाहि-द्रव्याविषये जीवितान्न व्यावयवपीति, भाव-
विषये पुनः सर्वविषयानुसारि पञ्चस्वपीन्द्रियविषयेषु संप्राप-
कत्वात्, तथा दुर्ज्ञेयमल्पसत्त्वेन जेतुमशक्यत्वाच्चिथमोच्छ्वा-
सकृदनेकवारमतिपातयति-विनाशयति, भावाविषयमूर्धिताना-
मनेकमरणभावात् ।

उपसंहारमाह—

जम्हा एण दोमा, तम्हा उ सपक्खे समणसमणीहिं ।

उद्दोसा कायव्वां, किमत्थ पुण कार उद्दोसा - १६९ ॥

यस्माद्विपक्षे एते दोषास्तस्मात् भ्रमणभ्रमणीभ्यां स्वपक्षे
उद्देशः कर्तव्यः, संयतैः संयतानामुद्देशः कार्यः, संयतीभिः
संयतीनामत्यर्थः । ततः प्राशुक्ता दोषा न भवन्ति । आह
परः-किमत्र पुनः कारणं यदुद्देशः क्रियते ।

अनुहिष्टं कस्माच्च पठ्यते ? तत्राह-

बहुमाशुविषयआउ-त्तताति उद्देमतो गुणा होति ।

पढमो एसो सव्वो, एत्तो बुच्छं चरणकालं ॥ २०० ॥

उद्देशे हि क्रियमाणे भुतस्य-भुताधारस्य वा अध्यापकस्योपरि बहुमानमान्तरः प्रीतिविशेषो भवति, धिनयश्च प्रयुक्तः स्यात्, आयुक्तता च महती भवति, एते उद्देशतां गुणा भवन्ति । एष सर्वोऽप्यङ्गादिष्वप्य उद्देशः-प्रथमोद्देशः, अत ऊर्ध्वं तु स्वाध्यायकरणकालं बह्व्यं ।

प्रतिज्ञानमेव निर्वाहयति-

थयधुइधम्मक्खणं, पुव्वुहिट्ठं तु होइ संभाए ।

कालियैकाले इयरं, पुव्वुहिट्ठं विगिण्ठं वि ॥ २०१ ॥

स्तवः-स्तुतिर्धर्माख्याने वा पूर्वोद्दिष्टं संध्यायामपि पठनीयं भवति, कालिकं पुनः भुते प्रथमायां पौरुष्यामुद्दिष्टं काले-प्रथमपौरुषीलक्षणे चरमपौरुषीलक्षणे च पठ्यते नाकाले । इतरत् उत्कालिकं प्रथमायां पौरुष्यामुद्दिष्टव्यतिकृष्टेऽपि काले संध्यायामध्यायिकं च वर्जयित्वा पठ्यते ।

पत्ताण समुद्देशो, अंगसुयक्खंधपुव्वसुरम्मि ।

इच्छा निसीहमादी, मेसादि ण पच्छिमादीमुं ॥ २०२ ॥

अध्ययनमुद्देशं वा पठन्तो यदैव अचरणं प्राप्ता भवन्ति तदैव तस्याध्ययनस्योद्देशस्य वा समुद्देशः क्रियते, भुतस्कन्धो वा पूर्वसूर उद्घाटायामपि पौरुष्यामनुज्ञायते । येषामागाढा योगास्तेषां निशीथादीनामिच्छा प्रथमायां चरमायां वा पौरुष्यां तेषामनुज्ञा प्रवर्तते इति । शेषाणि अध्ययनान्युद्देशका वा दिवसस्य पश्चिमायां पौरुष्याम्, आदिशब्दादत्रः प्रथमायां चरमायाश्चानुज्ञायते ।

अनुज्ञामेवाधिकृत्य विशेषव्याख्यानमाह-

दिवसस्स पच्छिमाए, निसिन्तु पढमाए पच्छिमाए वा ।

उद्देमज्झयणुत्ता-ण य रत्ति निसीहमादीणं ॥ २०३ ॥

उद्देशाध्ययनानां चानुज्ञा दिवसस्य पश्चिमायाम्, निशि तु प्रथमायां पश्चिमायां वा प्रवर्तते । निशीथादीनामागाढ्यागानां दिवसस्य प्रथमायां पौरुष्यामनुज्ञानं, न तु रात्रौ ।

अत्रैवादिशब्दस्याधिकार्थस्तत्त्वकन्धमुपदर्शयति-

आदिग्गहणा दसका-लिउत्तरज्झयणुत्तुसुतमादी ।

एएसि मइअऽणुणा, पुव्वएहे याऽवि अवरणहे ॥ २०४ ॥

आदिग्रहणादिशब्दापादानात्, यानि दशवैकालिकान्तराध्ययनकुलककल्पभूतार्थानि, अत्र शब्दादीपपानिकादिपरिग्रहः, एतेषामनुज्ञा भाजिता-विकल्पिता पूर्वोद्देशा वा स्यादपराह वा ।

सांप्रतमङ्गभुतस्कन्धानामनुज्ञाविधिमाह-

नदीभासणचुल्ले, उ विमासा होइ अंगसुयक्खंधे ।

मंगलसद्भाजणं, सुयपूयाभत्तवोच्छेदो ॥ २०५ ॥

अङ्गे भुते स्कन्धे च भवति । अनुज्ञायां कर्त्तव्यायां नन्दीभाषणे-ज्ञानपञ्चकोशारणम् सूरणे च धिभाषा-याव भवन्ति वासाः शिरसि प्रक्षिप्यन्ते, तद्भावं केसराण्याप । कस्माद्वयमनुज्ञा क्रियते इति चेत् ? अत आह-नन्दीभाषणे वासान्तेषां च मङ्गलं भवति । ज्ञानपञ्चकस्य भाष-

मङ्गलत्वाद्वात्मनिर्लेपस्य च द्रव्यमङ्गलत्वात् । तथा अन्येषां परमधडाजननम्, यथैकोऽमुकस्याङ्गस्य भुतस्कन्धस्य च पारगत आचार्येण चैवं सकलजनसमक्षं पूजितस्तस्माद्वयमपि गाढतरमुत्साहं कुर्म इति, तथा अध्ययनानां वा व्यवच्छेदोऽन्यथा नानुज्ञातमन्येषां दीयते इति तेषां व्यवच्छेदः स्यात् ।

अत्रैवाऽपवादमाह-

विइयपयं आयरिए, अंगसुयक्खंधमुहिंसंतम्मि ।

मंगलसद्भाजणो-रिवे य तह निट्ठिए चव ॥ २०६ ॥

स्वपक्षे उद्देशः कर्त्तव्यो न परपक्षे इत्युत्तरः । अत्र द्वितीयपदम्-अपवादपदं, यदि प्रवर्त्तिन्यास्तत् भुते न विद्यते तत आचार्यः परपक्षेऽपि संयतीरूपं अङ्गं भुतस्कन्धं वा उपलक्ष्यमितदध्ययनादिकं चादिशति । अथवा-सत्यपि तस्मिन् प्रवर्त्तिन्याः भुते आचार्यः संयत्या अङ्गं भुतस्कन्धं वा उद्दिशति । मङ्गलादीनि भवन्ति ततः स परमं ज्ञानपात्रमिति मङ्गलबुद्धिरुपजायते । तथा यस्मादाचार्येणादिष्टमिदमत आदरेण पठनीयमिति पाठविषया महती श्रद्धा भवति । तथा यदि पाठे प्रमादं करिष्यामि ततो न पठितमित्याचार्या कृपेयुर्गति भयम् । तथा ममेवमाचार्येण गौरवेणादिष्टं तस्मादादरेण पठित्वा शीघ्रं समाप्तिं नयामि । 'तह निट्ठिए चव' इति-तथा निर्दिष्टं अङ्गं भुतस्कन्धं वा समाप्तिं नीते यथासंभवेमतेरेव कारणैरङ्गं भुतस्कन्धं वा आचार्योऽनुजानीयान् ।

एमेव संयती वा, उद्दिशति संजयाण विइयपदे ।

असतीए संजयाणं, अज्झयणं च बुच्छेदो ॥ २०७ ॥

तत् विवर्त्तितं भुते संयतानां न विद्यते, अध्ययनानां चाभ्यथा व्यवच्छेदः स्यात् । ततो द्वितीयपदेनापवादपदेन गाथायां सप्तमी तृतीयार्थं संयत्यपि संयतानामुद्दिशति ।

एवं ता उद्देशां, अज्झाओ वी न कप्पइ विगिण्ठं ।

दोएहं पि हुंति लहुगा, विराहणा सेव पुव्वुत्ता ॥ २०८ ॥

एवमुक्तं प्रकारेण तावदुद्देशाभिहितो यथा व्यतिकृष्टे काले स न क्रियते अध्यायोऽप्यध्ययं द्वयोरपि लघुकं प्रायश्चित्तम्, विराधना च पूर्वोक्ता, ज्ञानविराधना, आत्मविराधना च । तत्र ज्ञानविराधना ज्ञानाचारहननादात्मविराधना प्रान्तदेवताल्ललनात् ।

अत्रैवापवादमाह-

वितिगिहे सागारि-याए कालगया असति बुच्छेदो ।

एवं कप्पइ तहियं, किं ते दोसा न संती उ ॥ २०९ ॥

कदाचित्साधयः कारणेन सागारिकायां वसती स्थितास्तत्र परिचरणाशब्दान् भुत्वा यस्य यत्पराजितं स तत्परावर्त्तयति आदिशब्दात् अनकादिष्वपि समापतन्तु यस्य यत्पराजितं स तत् गुणयतीति परिग्रहस्तथा कालगतः संयतो यदि कारणेन प्रतीक्षापयितव्यो भवति तदा रात्री जागरणनिमित्तं यस्य यत्पराजितं स तत्परावर्त्तयति । तथा यस्य सकाशं तत् धृतमधीनं स कालगतोऽन्यत्र च तत् धृतं नास्ति, ततः संप्रति पाठते मा विस्मृतिं यायात्, अनुपेक्षायां च सोऽकुशलस्तत एवमेतैः कारणैर्द्वितीयपदमधिकृत्य व्यतिकृष्टेऽपि काले स्वाध्यायः कल्पते । अत्र पर आह-

तत्रापवादपदेन व्ययनकृष्टऽपि काले पठने किं न दोषा आ-
क्षाभङ्गाऽऽद्यां न सान्ति—न भवन्ति ? ।

अत्रोत्तरमाह—

भामह जेण जिलेहि, अणुप्पायाइ कारणे ताई ।

तां दोसो न सँजायइ, जयणाए तहिँ करैतस्स ॥२१०॥

भगवन्—अत्रोत्तरं दीयते येन कारणेन जिनैः कारणे-सा-
गारिकादिलक्षणं तानि पठनान्यनुज्ञातानि तस्मात् कार-
णात् रहस्यभूतस्यापि च यतनया वक्ष्यमाणलक्षणाया त-
त्र सागारिकवस्तुत्यादौ पाठं कुर्वतो दोष—आक्षाभङ्गादिल-
क्षणा न संजायते ।

तत्र यतनामाह—

कालगयं मुत्तुणं, इमा अणुप्पेह दुब्बले जयणा ।

अभवसहिँ अगीते, अमती तन्धेवऽणुच्चेणं ॥ २११ ॥

कालगतं मुक्त्वा शेषेषु कारणेष्वनुपेक्षां कुर्वते इयं-
वक्ष्यमाणा यतना । अन्यस्यां वसतौ गत्वा रहस्यभूतं प-
रावर्त्तयन्ति मा अगीते अगीतार्थस्य भूतभवणं भूयादिति हे-
तोः । अथाप्युपाधयो न विद्यन्ते ततोऽन्यस्या वसन्तभाव-
तत्रैव—तस्यामिव वसतावनुष्ठेन शब्देन परावर्त्तयन्ति ।
कालगतोऽपि वसत्यन्तरे न यान्ति, किन्तु—तत्रैव जागरण-
निमित्तमनुष्ठेन शब्देन गुणयन्ति । संयत्योऽप्युपादपदेन सं-
यतानां समीपे पठयुः परावर्त्तयेयुर्वा न काश्चिदोषः । व्य० ७
उ० । (व्यतिरुक्तकाले निर्धन्वीनां स्वाध्यायो न कल्पते इत्युक्त-
म् 'वायणा' शब्दे षष्ठभागे १०६४ पृष्ठे ।) स्वाध्यायहीनता नाम
यदि प्रामाण्यामपि कालवेलायां कालप्रतिक्रमणं करोति, अधि-
कता-यथातत्कालान्तायामपि कालवेलायां कालं प्रतिक्रामति-
चन्दनादिक्रियां वा तदनुगतां हीनाधिकां करोति,
इत्यादि सर्वम् 'आलोयणा' शब्दे द्वितीयभागे
४१० पृष्ठे उक्तम् ।) (पूर्वोत्तरयोर्द्वयोर्दिशोः स्वाध्यायः
समुद्देश्योऽनुज्ञातव्य इति 'दिसा' शब्दे चतुर्थभागे
२७२७ पृष्ठे उक्तम्) (संक्षिप्तवृत्ते स्थित्वा स्वाध्यायो न कर्त्तव्य
इत्युक्तम् 'संक्षिप्तवृत्त' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ।) क्षेत्रप्रत्युप-
लक्षाः क्षेत्र लब्धे तत्र स्वाध्यायं ये न कुर्वन्ति तेषां प्रायश्चित्त-
सं मासकल्पम् । वृ० १ उ० २ प्र० । (सन्ध्यासु स्वाध्यायो न
कर्त्तव्य इत्युक्तम् 'असज्जाय' शब्दे प्रथमभागे ३० पृष्ठे ।)
(उद्गतीर स्वाध्यायो न कर्त्तव्य इति 'दगतीर' शब्दे
चतुर्थभागे २४४२ पृष्ठे उक्तम् ।) (रात्रौ संयतीनामुपाध्याय-
स्तेर स्वाध्यायकरणम् 'विहार' शब्दे षष्ठ भागे १३२७ पृष्ठे रा-
त्रिविहारप्रस्तावे उक्तम् ।) (यो भिक्षुः स्वाध्यायं कृत्वा प्रत्यु-
पलक्षणं न करोति तस्य प्रायश्चित्तम् 'विकहा' शब्दे षष्ठे भागे
११२६ पृष्ठे गतम् ।) अनुराधोर्वर्तीचित्रामूर्गाशरोनक्षत्रेषु
स्वाध्यायाऽनुज्ञा उद्देश्यसमुपदेशौ कुर्यात् । द० प० । स्वा-
ध्यायसमं तपो नास्ति । द० प० ।

धारसविहम्मि वि ता, सन्धितरबाहिरे कुसलदिहे ।

न वि अत्थि न वि य हाही, सज्जायसमं तवाकम्मं ॥२६॥

मेहा हुज्ज न हुज्ज व, जं मोहां उवसमेइ कम्माणं ।

उज्जोओ कायव्वो, शाणं अभिकंसुमाणेणं ॥ ६० ॥

कम्ममसंखिज्जभवं, खवेइ अणुसयमेव आउत्तो ।

बहुभवे संचियं पि हु, सज्जाएणं खणे खवइ ॥६१॥

सतिरिअसुरासुग्नरो, सकिंनरमहोरगो सगंधव्वो ।

सव्वो छउमत्थजणो, पडिपुच्छइ केवलिं लोए ॥६२॥

द० प० चन्दविज्जगपइआ । व्य० ।

स्वाध्यायगुणाः—

पदसाई सज्जायं, वेरगनिबंघणं कुणइ विहिणा ।

पठनमपूर्वभूतप्रहणमादिशब्दात्प्रच्छन्नापरावर्त्तनानुपेक्षाधर्म-
कथा गृह्यन्ते, ततः पञ्चप्रकारमपि स्वाध्यायं करोति—किं
विशिष्टम्? विराग्यनिबन्धनं—विरागताकारणं विधिना—शास्त्रा-
ङ्गन इत्येवमभिप्रेतम् । तत्र पठनविधिः—“पर्यस्तिकामवष्टम्भं,
तथा पादप्रसारणम् । वर्जयेद्विकथां हास्यमधीयन् गुरुस-
न्निधौ” ॥१॥ इति पृच्छाविधिरयम्—“आसन्नगन्धो न पुच्छिजा,
नेव सिज्जागन्धो कया । आगन्मुकुटगन्धो संतो, पुच्छिजा
पंजलीउडो ॥ १ ॥” इति । ध० २० २ अधि ३ लक्ष० । व्य० ।
(धर्मकथानां परावर्त्तनानुपेक्षा 'परियट्ठणा' शब्दे पञ्चम-
भागे ७२७ पृष्ठे गता ।)

स्वाध्यायफलम्—

सज्जाएणं भंते ! जीवे किं जणयइ, सज्जाएणं नाना-
वरणिजं कम्मं खवेइ ॥१६॥

हे भद्र ! स्वाध्यायेन पञ्चप्रकारेण जीवः किं जनयति?,
गुरुगृह—हे शिष्य ! स्वाध्यायेन ज्ञानावरणां कर्म क्षय-
यति । उक्त० २६ अ० । (दोषाविष्करणम् 'पादयन्' शब्दे
पञ्चमभागे २२५ पृष्ठे गतम् ।) “स्वाध्यायादिदृष्टीर्शनम्”
स्वाध्यायान्त्वभ्यस्तादिदृष्टीर्शनम्, जप्यमानमन्त्राभिप्रतद्व-
तादर्शनं भवति । तदाह—“स्वाध्यायादिदृष्टीर्शनासंप्रयोगः”
(२—४४) ब्रा० २२ ब्रा० । उक्त० ।

से किं तं सज्जाए ? सज्जाए पंचविह पससे, तं जहा-
वायणा पडिपुच्छणा परियट्ठणा अणुप्पेहा धम्मकहा । सेसं
सज्जाए । (सू० ८०२X) भ० २५ श० ७ उ० ।

मालवीयश्रुत्यादीनां स्वाध्यायो मण्डल्यां कल्पते न
वा ? आगमोक्तयतीनां सांप्रतीनानामाचार्याणां भट्टार-
काणां च स्वाध्यायो मण्डल्यां कल्पते, नत्वन्ध्यायां
वर्तमानिकापाध्यायादीनामिति वृज्जवाद् । ही० २ प्र० ।
महादिसाधस्वेनाश्विनचैत्रदिनानि सिद्धान्तवाचनादिषु अ-
स्वाध्यायादीनामिति कृत्वा त्यज्यन्ते, तद्यद् “ईदं” दिनमपि
तेन हेतुना कथं न त्यज्यते ? केचित् स्वमतिनस्तद्दिने स्व-
जन्ति, आत्मनां का मर्यादा ? “ईदं” दिनं अस्वाध्याय-
विषये वृद्धैरनाखरणमेव निमित्तमवसीयते । ही० ३ प्र० ।
गुरुसन्निधौ पाश्चात्यप्रतिलेखनाक्रियां कुर्वाणाः भ्राष्ट्राः
स्वाध्यायमुपविश्य कुर्वन्ति ऊर्ध्वस्था वा ? ऊर्ध्वस्थाः स्वा-
ध्यायं विदधति ॥ ही० २ प्र० । स्वाध्यायोऽपि किं हीनाऽ-
चारैः पार्श्वस्थावसन्नकुशीलसेसक्ताहाच्छन्दान्त्यबासिभिः
समं सह सर्वजिनैर्वैवृषभादिभिः प्रतिकृष्टो निराकृतः ?
तदालोपादंभिध्यात्वं हेतुत्वाविति । दर्श० ४ तत्त्व । साम्प्रति-
क्रमणस्वाध्यायप्रान्तवदन्त्येष्वपि स्वाध्यायप्रान्तेषु सम्पूर्णो
नमस्कारः कथमीयो न वेति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—यत्रा,

देशद्वयं तत्र स्वाध्यायं नमस्कारद्वयभरणम्, यत्र चैका-
देशस्तत्रैक पद्य नमस्कारः पठनीय इति । सान्ध्यप्रति-
क्रमणस्वाध्यायप्रान्तं सम्पूर्णनमस्कारपठनं सामाचार्यादौ
न दृश्यते परम्परया तु दृश्यते, तेन तदपि मङ्गलरूपत्वाद्-
दोषमेवेति ॥८॥ सेन० १ उल्ला० । सामाचार्या नवमङ्गारे का-
लप्रद्वेषविधौ “ गिलिउगिलिप ” इति शब्देन किमुच्यते त-
न्साक्षरं प्रसाद्यमिति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-मार्जारदिना मूषि
कादौ “ गिलितोद्गिलितं ” इति गिलितस्सन्नुगिलितो वास्त-
स्तस्मिन् कोऽर्थः ?-स्थानान्तरे गिलित्वा वसतः पट्टिहस्त-
मध्ये आगत्य खान्ते स्वाध्यायो न भवतीत्यभिप्राय आचरण-
कवृत्त्यादावस्तीति ॥१२॥ सेन० १ उल्ला० । प्रतिक्रमणहनुगर्भे
रात्रिकप्रतिक्रमणविधौ रात्रिकप्रार्थनाकायात्मगस्तनः
चैत्यवन्दनं, ततः स्वाध्यायः, एवं पश्चात्प्रतिक्रमणादौ च-
त्वारि क्षमाभरणान्युक्तानि सन्ति एवं तु न क्रियते, तर्हि
कीर्जमिति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-यतिदिनचर्यादौ स्वाध्याया-
दनु चत्वारि क्षमाभरणानि प्रोक्तानि, आद्यदिनकृत्यवृत्तिव-
न्दारुत्त्यादौ तु स्वाध्यायादनु प्रतिक्रमणस्थापनमुक्तम्,
ततस्तानि स्वाध्यायादनु ज्ञायन्ते । अयं च विधिः
परम्परया बाहुल्येन क्रियमाणोऽस्ति । सामाचारीविशेषेण
क्षामयथाऽपि अविरुद्धमेवेति ॥१६२॥ सेन० ३ उल्ला० ।
प्रणयपूर्वाणां मन्त्राणां जपे, द्वा० २२ द्वा० । कुहणाख्यवन-
स्पतिभेदः, प्रज्ञा० १ पद ।

सज्जायजोग-स्वाध्याययोग-पुं० । वाचनाद्युपचारव्यापारे,
दश० २ चू० ।

सज्जायज्जाणय-स्वाध्यायध्यानरत-न० । स्वाध्याय एव
ध्यानं स्वाध्यायध्यानं तत्र रतः । स्वाध्यायं ध्यानं च रते,
दश० ८ अ० ।

सज्जायभूमि-स्वाध्यायभूमि-स्त्री० । विचारभूमौ, स भिक्षु-
र्वहिविचारभूमिं संज्ञाव्युत्सर्गभूमिं तथा विहारभूमिं स्वाध्या-
यभूमिं तैरन्यतीर्थिकादिभिः सह दोषसम्भवाच्च प्रविशन् ।
आचा० २ ध्रु० २ चू० ३ अ० । अन्ययूथिकैः सह न प्रविशन् ।
नि० चू० २ उ० । (स्वाध्यायभूमिविषयः ‘ चरियापविष्ट ’
शब्दे तृतीयभागे ११४६ पृष्ठे गतः ।)

सज्जायमुक्तजोग-स्वाध्यायमुक्तयोग-त्रि० । स्वाध्यायं मु-
क्तो योगो-व्यापारो यस्य सः स्वाध्यायमुक्तयोगः । स्वा-
ध्यायकारिणः, ग० ३ अधि० ।

सज्जायवाय-स्वाध्यायवाद-पुं० । विशुद्धपाठकोऽहमित्या-
दिके वादे, स० ३० सम० ।

सज्जायसारणा-स्वाध्यायसारणा-स्त्री० । स्वाध्यायनिर्वाह-
णायाम्, “ गुरुवारनंतं विष्णुश्चो सज्जायसारणा चैव ” प-
ञ्चा० १८ वि० । (अत्रत्या व्याख्या ‘ भिक्षुपडिमा ’ शब्दे
पञ्चमभागे १४६८ । १४७७ पृष्ठे गता ।)

सज्जिल्लग-सज्जिल्लक-पुं० । धर्मभ्रातरि, पं० व० ३ द्वा० ।
भ्रातरि, पि० । वृ० । व्य० । भगिन्याम्, सज्जिल्लिका ।
स्त्री० । पि० ।

सज्जा-संज्ञा-स्त्री० । “ हो ज्ञः पैशाच्याम् ” ॥ ८ । ४ । ३०३॥
इति ऋस्य ज्ञः । सङ्केते, प्रा० ४ पाद ।

सङ्कल-स्वस्थान-न० । आत्मीये स्थाने, यत्र हि स तिष्ठति,
वृ० ४ उ० । भ० । ख० प्र० । द्वादशसंख्येऽङ्गाग्रमुद्धर्त्ते, क-
ल्प० १ अधि० ६ क्षण । सङ्कलं सङ्कलं । नि० चू० १ उ० ।
इहापत्तिरूपं प्रार्थानं स्वस्थानमुच्यते । जीत० ।

सङ्कलगमकमण-स्वस्थानकमकमण-न० । पिपीलिकादिना-
मण्डादिसंखालनं, सङ्कलगमकमणं पिपीलिकामण्डादीनां
भणति । नि० चू० १३ उ० ।

सङ्कलद्वारांतर-स्वस्थानस्थानान्तर-न० । स्वस्थानात् पूर्व-
पूर्वस्थानादुत्तरोत्तरस्य संख्यास्थानस्य उत्पत्तिस्थाना-
त्संख्याविशेषलक्षणात् गुणनीयादित्यर्थः स्थानान्तराणि ।
अनन्तरस्थानं, स० ८४ सम० ।

सङ्कलसण्णगास-स्वस्थानसभिकर्ष-पुं० । स्व-आत्मीयं
सजीतायं स्थानं पर्यवगाणामाध्यः स्वस्थानं पुलाकादः पुला-
कार्वाभंगव, तस्य सभिकर्षः । स्वस्थानसंयोजनं, भ० २५
श० ६ उ० ।

सङ्कलाऽऽरोपणा-स्वस्थानाऽऽरोपणा-स्त्री० । स्वकं स्थानं स्व-
स्थानं, स्वस्थानस्यारोपणा स्वस्थानारोपणा । प्रतिसंयमानस्य
प्रतिसंयनीयस्थानस्यारोपणायाम्, नि० चू० १ उ० ।

सट्टि-पट्टि-स्त्री० । पट्टावृत्तायां दशसंख्यायाम्, प्रज्ञा० २ पद ।

सट्टितंत-पट्टितन्त्र-न० । कापिलीयशास्त्रे, ज्ञा० १ ध्रु० ५ अ० ।

औ० । अनु० । नि० । पश्चात् पट्टितन्त्रं संवृतमव कुर्तार्य-
जातं तत्कार्पात्तोपदिष्टमिति । आ० चू० १ अ० । (पट्टित-
न्त्रात्पत्तिवृत्तान्तम् ‘ कविल ’ शब्दे तृतीयभागे २८७
पृष्ठे गतम् ।)

सट्टितंतविसारय-पट्टितन्त्रविशारद-पुं० । पट्टितन्त्रं-कापिली-
यशास्त्रं तत्र विशारदः-परिडतः । सांख्यवेत्तरि, कल्प०
१ अधि० १ क्षण । औ० ।

सट्टिभक्त-पट्टिभक्त-न० । उपवासविशतौ, “ सट्टि भक्ताः अ-
लसणाई छुण्णा ” प्रतीदिनं भोजनद्रव्यस्य त्यागात् त्रिशद्
विनैः पट्टिभक्तानि त्यक्तानि भवन्ति । भ० २ श० १ उ० ।

सट्टिय-सट्टिक-त्रि० । पट्टिर्वर्जाने, न० । पट्टिद्वारागैः परि-
पच्यमानेषु शालिषु, ज० ३ वक्ष० । ध० ।

सट्टिहायण-पट्टिहायन-त्रि० । पट्टिहायनाः सम्भ्रतसरा-
यस्य स पट्टिहायनः । पट्टिर्वर्जाने, जी० ३ प्रति० १
अधि० २ उ० ।

सड-सड-धा० । विशरणगत्यवसादनेषु, “ सडपतेडिः ” ॥ ८॥ ४ ।

२१६॥ अनेमान्यस्य डकारः । सडइ । सीदति । प्रा० ४ पाद ।
शड-धा । रुजा विशरणगत्यवसादनेषु, सडति । शटति ।
उत्त० ५ अ० । विशेषः ।

सडंगविष-पडङ्गविद्-पुं० । पूर्वोक्तानि पडङ्गानि विचार्य-
तीति पडङ्गविद् । कल्प० १ अधि० १ क्षण । शिक्षादिवि-
चारके, औ० । नि० चू० ।

सडण-सटन-न० । कुष्ठादिनाऽङ्गुल्यादेर्गलेने, ज्ञा० १ ध्रु० १
अ० । तं० । स्वत एव विशरणे, प्रश्न० १ आश्र० द्वा० ।

सङ्कल-शाङ्कल-न० । प्रत्यग्रहणं तृणं, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

सङ्क

सङ्क-श्राद्ध-पुं० । श्राद्धा-श्राद्धान् यस्मिन्नास्ति स श्राद्धः ।
 श्राद्धयवचने । स्था० ३ ठा० ३ उ० । तत्त्वं प्रति श्रा-
 द्धावति, पञ्चा० ३ वि० । श्राद्धालौ, पञ्चा० १५ वि-
 व० । श्रावक, पञ्चा० ७ वि० । धर्म्मालम्भा, सू-
 त्र० २ ध्रु० १ अ० । दर्शनश्रावक, प्रति० । श्राद्धा० । प्र-
 व० । आ० क० । श्राद्धः-श्राद्धवान् दीक्षितस्यापि श्रा-
 द्धारहितस्याङ्गारमर्दकादग्नौ त्याज्यत्वात् । ध० ३ अ-
 धि० । (श्राद्धगुणाः 'धर्मस्य' शब्दं चतुर्थभागे २७२६
 पृष्ठे वर्णिताः ।) श्राद्धया क्रियमाणे मनेषु पित्रादिषु
 पिण्डदाने, "मृतानामपि जन्तूनां, श्राद्धं चतु-
 र्तिकारणम् । तांश्रयोणप्रदीपस्य, स्नहः सम्बर्द्धयत् त्वि-
 पम्-॥ १ ॥" स्था० १ ठा० ५० । औ० । नि० । श्राद्धाः पाक्षि-
 कदिनेऽतीचारात् कथयन्ति, तत्र षष्ठे दिग्घटने दशमं च
 देशावकाशकं कथितम्, तदन्ये नाऽङ्गीकुर्वन्ति, यद् घटनद्वयं
 कथितमस्ति, तदात्मश्राद्धैः कथितम् । यत् षष्ठघटने यावज्जी-
 वप्रत्ययिकं दशमं तु दिनप्रत्ययिकमित्यपि नाङ्गीकुर्वन्ति,
 तत्र का युक्तिरिति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-श्रीश्रावश्यके श्रा-
 वकप्रताधिकारि देशावकाशकप्रतालापः कथितोऽस्ति स-
 लिख्यते, यथा-'दिसिन्धव्यगहिअस्स दिसापारिमाणस्स प-
 हादग्गे परिमाणकरणे दिसावगासिअस्स, दिसावगासिअस्स
 समणोवासण्ण इमे पंच अइआरा जाणयत्था न समा-
 यरिअत्था । तं जहा-आणवण्णपआग्गे १ पसवण्णपआग्गे २
 सहाणुवाए ३ रुवाणुवाए ४ बाहआ पुग्गलक्खेव ५' एत-
 दालापकानुसारं षष्ठादिघटनस्य सत्तपरूपदशावकाशकं
 स्पष्टतया ज्ञायते, तथा-योगशास्त्राद्येनकग्रन्थेषु षष्ठादिघट-
 नसत्तपरूपदशावकाशकं कथितमस्ति, तथा-श्रीउपासक-
 दशाङ्गे आनन्दव्रताध्यायाधिकारि सामायिकादिचतुष्कप्रता-
 लापकविस्तारे न कथितं, तस्मात्केचन नाऽङ्गीकुर्वन्ति,
 तत् तदज्ञानमेव, यतो व्रताच्छ्राद्धौ एवं पाठोऽस्ति-'श्रा-
 द्दगणं भेत् ! देवाणुपिआणं आतिए पंचाऽणुववइअं सत्त-
 सिक्खावइअं दुवालसावहं सावयधम्मं पांडवज्जिस्सामि
 अहासुहं देवाणुपिपया ! मा पांडवधं कंइ' तथा व्रता-
 च्छ्रागनन्तरमेव पाठोऽस्ति-'तए गे आणंइ गाहावइ सम-
 णस्स भगवआ महावीरस्स अतिए पंचाणववइअं सत्त
 सिक्खावइअं दुवालसावहं सावयधम्मं पांडवज्जइ, पांड-
 वज्जला समणे भगव महावीरं वंदइ नमस्सइ' एतदाला-
 पकद्वये द्वादशव्रताच्छ्राङ्गीकारः कथं घटते ? यदि
 देशाऽवकाशकवत् न भवति तर्हि पञ्चातीचाराः
 कथं कथिताः, तस्मादानन्देन चत्वारि व्रतानि सवि-
 स्तराणि नोच्चरितानि यत्प्रतिदिनं धारं वारमुच्चार्यन्ते ।
 पुनः सङ्क्षेपतस्तदुच्चरितान्येवति ज्ञेयम् ॥७३॥ सन०४उल्ला० ।
 महाविदेहेषु ये श्राद्धा देशव्रतानस्त उभयकालमावश्यकं कु-
 र्वन्ति, किं वा-यतिवत्कारेण समुत्पन्ने कुर्वन्तीति ? प्रश्नः,
 अत्रोत्तरम्-'देसिअ राइय पाक्खअ, चाउम्मासिअ व-
 च्छुरी अ नामाआ । देरठं पण पाडकमणा, मज्झिमगाणे
 तु दा पढमा ॥१॥' इति सप्ततिशतस्थानकस्थगानुसारेण
 यदि यतीनां दैवमिकरात्रिकप्रतिक्रमणद्वयकरणं प्रत्यहं
 दृश्यते, तर्हि श्रावकाणां तत्करणं किं वक्तव्यमिति ।
 १४ । सन० ४ उल्ला० ।

सङ्कय-श्राद्धकृत-त्रि० । श्रावकविहिते, जी० १ प्रति० ।

सङ्का-श्राद्धा-स्त्री० । "अङ्गि-मूर्द्धाङ्गेऽन्त्ये वा" ॥ ८ । २ ।
 ४१ ॥ अनेनात्रान्त्यस्य संयुक्तधकारस्य ढकारः । सङ्का ।
 सङ्का । प्रा० । रुचौ, उत्त० ५ अ० । अभिलाष, ज्ञा० १
 ध्रु० ६ अ० । ग० । इच्छायाम्, नि० १ ध्रु० १ वर्ग १ अ० ।
 ज्ञा० । मोक्षमार्गोद्यमच्छायाम्, आत्मा० १ ध्रु० ३ अ०
 ४ उ० । तत्त्वेषु श्रद्धाने, आस्तिक्ये, अनुष्ठानेषु वा निजोऽ-
 भिलाष, योऽपिनि, पं० व० ५ द्वार । स्त्रीसङ्काभिलाषे, दश० ६
 अ० । आ० क० ।

सङ्काइकहणावाधाय-श्रद्धादिकथनाव्याधात-पुं० । श्रावक-
 र्थाधधर्मपदार्थकथनाव्याभावे, पं० व० २ द्वार ।

सङ्काण-श्रद्धान-पुं० । तत्त्वेषु अनुष्ठानेषु वा निजोऽभिलाषे,
 स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सङ्कि-श्राद्धिन्-पुं० । श्रद्धा मोक्षमार्गोद्यमच्छा वर्तते य-
 स्थासौ श्रद्धावान् । आत्मा० १ ध्रु० ३ अ० ४ उ० । श्र-
 द्धा-धर्मच्छा विद्यते यस्यासौ श्रद्धावान् । आत्मा० १
 ध्रु० ५ अ० ५ उ० । नि० चू० । स्था० । श्रद्धावति,
 सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० । पि० । श्रावक, नि० चू० २ उ० ।
 सूत्र० । कल्प० ।

सङ्किय-श्राद्धिक-त्रि० । श्राद्धे, प्रव० १ द्वार । श्रद्धा-श्र-
 द्धाने यस्मिन्नास्ति स श्राद्धः । श्राद्धयवचने, स्था० ३ ठा०
 ३ उ० ।

सङ्की-श्रद्धी-स्त्री० । अतिरतसम्यग्दर्शिकायाम्, व्य० ३ उ० ।
 धार्मिकायाम्, जी० १ प्रति० ।

सद-शठ-पुं० । "ठां ढः" ॥ ८ । १ । १६६ ॥ इति ढस्य ढः ।
 सढा । प्रा० । धूर्ते, उत्त० ७ अ० । स्तब्ध, (पाइ० ना० २२५
 गाथा ।) शठकर्मकारित्वात् । सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।
 मिथ्याभाषिणि, उत्त० ३४ अ० । विश्वस्तजनवञ्चक, उत्त०
 ७ अ० । शठानुष्ठाने, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० । स्था० ।
 मार्यानि, प्रश्न० २ आश्र० द्वार । निर्कृतमिति मायोपेतं, प्रश्न०
 ३ संव० द्वार । कतव्यकृते, स० ३ सम० । आ० म० ।

सदवन्दण-शठवन्दन-न० । शठे शठ्येन विश्वस्मार्थं वन्दनम्,
 अज्ञानादिव्यपदेशं वा कृत्वा न सम्यग्वन्दनम् । ध० २ अधि० ।
 स्वनामभ्यासे विशतितमे वन्दनकदेशे, सू० ।

विशतितमं दोषमाह-

वीसंभङ्गाणमिणं, मग्भावजं सदं हवइ एतं ।

कवडंति कयवयंति य, सदया वि य होति एगड्ढा ॥

विश्रम्भा-विश्रवस्तस्य स्थानमिदं वन्दनकमेवस्मिन्
 यथावदीयमाने श्रावकादयो विश्रवस्तन्तीत्यभिप्रायेणाद्य स-
 द्भावगर्हिते अन्तर्धासनाश्रित्ये वन्दमाने शिष्ये शठमनवन्दनकं
 भवति । सू० ३ उ० । आव० । आ० चू० ।

सढा-शठा-स्त्री० । जटायाम्, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

सण-शण-पुं० । बलकलप्रधानं वनस्पतिविशेषं, ज्ञा० १ ध्रु०
 ६ अ० । प्रव० । शणप्रभृतयः सप्तदश धान्यानि । आ० म० १
 अ० । प्रज्ञा० । त्वक्प्रधाननाले धान्यविशेषं, म० ६ श० ७ उ० ।

उक्त० । स्था० । तत्पुत्रे, न० । द्वा० १ ध्रु० १ अ० । सण-
जातिभेदे, अनु० ।

सणकुमार-सनत्कुमार-पुं० । चतुर्थचक्रवर्तिनि, स० । प्रथ० ।
ति० । आब० ।

सणकुमारो मणुस्मिदो, चक्रवर्ती महर्षिण ।

पुत्रं रजे ठवेऊणं, सोऽवि राया तवं चरं ॥ ३७ ॥

अत्र सनत्कुमारदृष्टान्तः—अस्त्यत्र भरतक्षेत्रं कुरुजाङ्गल-
जनपदे हस्तिनागपुरं नाम नगरम् । तत्राश्वमेधो नाम
राजा, तस्य भार्या महेन्द्रासिहो नाम्नी । तयोः पुत्रश्चतुर्दश-
स्वप्नसूचितश्चतुर्थचक्रवर्ती सनत्कुमारो नाम । तस्य सूरि-
कालिन्दीतनयेन महेन्द्रासिहेन परममित्रेण समं कलाचार्य-
समीपं सर्वकलाभ्यासां जातः । सनत्कुमारो यौवनमनुप्रा-
प्तः । अन्यदा वसन्तमासेऽनेकराजपुत्रनगरलोकसहितः
सनत्कुमारः श्रीद्वार्थमुद्यानं गतः, तत्राश्वमेधां कर्तुं सर्वे
कुमाराः अश्वारूढाः स्वस्वमश्वं जलयन्ति । सनत्कुमारोऽपि
जलाधिकज्जालाभिधानं तुरङ्गमारूढः, समकालं सर्वैः कुमारै-
र्भुक्तस्ततो विपरीतशिक्षितेन कुमारश्वेन तथा गतिः कृता
यथा अपरकुमाराश्वाः प्राक् पतितान्, कुमारश्व-
स्तु अदृश्योभूतः । ज्ञातवृत्तान्तो राजा सपरिकरस्त-
त्पृष्ठो चलितः । आस्मिन्नवसरे प्रचण्डवायुर्वातुं लग्नः, तेन
तुरङ्गपदमार्गो भग्नः । महेन्द्रासिहो राजाज्ञां मार्गयित्वा
उन्मार्गोत्तैव कुमारमार्गणाय लग्नः, प्रविष्टो भीषणां महा-
टवी, तत्र भ्रमतस्तस्य वर्षमेकमतिक्रान्तम्, एकस्मिन्
दिवसे गतः स्तोत्रं भूमिभागं तावत्, यावदेकं मह-
त्सरोवरं दृष्टवान् । तत्र कमलपरिमलमाघ्रातवान् । ध्रुवा-
श्च मधुरगीतवेणुगयम् । यावन्महेन्द्रासिहोऽग्रे गच्छति ता-
वत्तर्कगणमध्यस्थितं सनत्कुमारं दृष्टवान् । विस्मि-
तमना महेन्द्रासिहोऽन्वयति—किं मया एष विभ्रमो दृश्य-
ते । किं वा सत्यं एवायं सनत्कुमारः ? यावदेकं चिन्त-
यन् महेन्द्रासिहोऽस्तिष्ठति तावत्पाठितमिदं वान्दना—“ जय
आससेण ! नहयल-मयङ्क ! कुरुभुवणलगणे श्रम ! । जय ति
हुयणनाह ! सण-कुमार ! जय लज्जमाहण ! ॥१॥ ” ततो महे-
न्द्रासिहोः सनत्कुमारोऽयमिति निश्चितवान् । अथ प्रकामं
प्रमुदितमनाः सनत्कुमारेण दुरादागच्छन् दृष्टः सनत्कु-
मारोऽप्युत्थायाभिमुखमाययौ । महेन्द्रासिहोः सनत्कुमार-
पादयोः पतितः । सनत्कुमारेण समुत्थापितो गाढमालिङ्ग-
तश्च । द्वावपि प्रमुदितमनस्कौ विद्याधरदत्तासनं उपाविष्टौ ।
विद्याधरलोकश्च तयोः पार्श्वे उपाविष्टः । अथानन्दजलपूरि-
तनयनेन सनत्कुमारेण भाणितम्—मित्र ! कथमेकाक्येव
त्वमस्यामटव्यामागतः ? कथं चात्र स्थितोऽहं त्वया ज्ञातः ।
किञ्च-करोति मङ्गिरहे मम पिता माता च । कथितः सर्वो
वृत्तान्तो महेन्द्रासिहेन । ततो महेन्द्रासिहो वराचलार्सनीभि-
र्मज्जितः स्नापितश्च भोजनं दद्यात् सममेष कृतम् । भोज-
नावसानं च महेन्द्रासिहेन—सनत्कुमारः पृष्टः—कुमार !
तदा त्वं तुरङ्गमेणापहतः क्व गतः ? क्व स्थितश्च ? कुत ए-
तादृशी श्रृङ्गिस्तव्या प्राप्ता ? सनत्कुमारेण चिन्तितं—न
युक्तं निजस्वरिक्तकथनं निजमुखेनैव संक्षिप्ता स्वयं परि-
शीता खेचरन्द्रपुत्री विपुलमतीनाम्नी स्वप्रिया सनत्कु-

मारवृत्तान्तं स्वाविद्याबलेन कथयितुं प्रवृत्ता । तदानीं
कुमारो भवदादिषु पश्यन्तु तुरङ्गमेणापहतो महा-
टव्यां प्रविष्टः । द्वितीयादिनेऽपि तथैव धावतोऽश्वस्य
मध्याह्नसमयां जातः । सुधापिपासाकुलितेन भ्रान्तेना-
श्वेन निष्कासिता जिह्वा । कुमारस्ततः उत्तीर्णः । सोऽ-
श्वस्तदानीमेष मृतः । कुमारस्ततः पादाभ्यामेव खलि-
तः । तृष्णाक्रान्तश्च सर्वत्र जलं गवेषयन्नपि न प्राप । ततो
दीर्घाश्वभ्रमेण सुकुमारत्वेन खाल्यन्तमाकुलीभूतो दू-
रदेशस्थितं सप्तच्छदं वृत्तं पश्यन् तदभिमुखं धावन्
कियत् कालानन्तरं तत्र प्राप्तः । क्षायायामुपविष्टः प-
तितश्च लोचने आर्पयित्वा कुमारः । अत्रायसं कुमार-
पुण्यानुभावेन घनवासिना यक्षेण जलमानीतम् । शिशिरशी-
तलजलेन सर्वाङ्गं सिक्तः, आश्वासितश्च । लब्धचतननं च कु-
मारेण जलं पीतमापृष्टश्च कस्य ? कुतो वाऽऽनीतं जलमिद-
म् ? तेन भाणितम्—अहं यक्षोऽत्र निवासी खलिलं चेदं मानस-
रोवरादानीतम् । कुमारोऽङ्गम्—यदि मां तद्दृश्यसि तदा त-
त्र मानसरोवरं प्रक्षालयामि तथा च मष्टपुस्तत्तापमुपनयति ।
तच्छ्रुत्वा यक्षेण करतलसंपुटे गृहीत्वा नीतां मानसरोवरम् ।
तत्र व्यसनापाततोऽयमिति कृत्वा कुडेन वैनाल्यवासिना अ-
सितयलेण समं कुमारस्य युजं जातम् । तथाहि—यक्षेण प्रथमं
माटिततरुः प्रचण्डः पवनो मुक्तः । तेन नभस्तलं बहुलधू-
ल्याऽन्धकारितम् । ततो विमुक्ताऽष्टाऽष्टहासा ज्वलनज्वाला-
पिङ्गलंकशाः पिशाचा मुक्ताः । कुमारस्तर्मेनाक न भीतिं गतः ।
ततो नयनज्वालास्फुरितं वर्षाङ्गनीगपाशः कुमारो यक्षेण
बद्धः । जीर्णरज्जुबन्धनानीव तान् प्रांटयति स्म कुमारः ।
ततः करास्फालनपूर्वं मुष्टिमुद्यम्य यक्षः समायातः । ताव-
ता मुष्टिप्रहरणे कुमारस्तं खण्डीकृतवान् । पुनर्यक्षः स्व-
स्थीभूय गुरुमन्त्रेण कुमारं घनप्रहरणे हतवान् । तत्प्र-
हारात्तः कुमारश्छिन्नमूलद्रुम इव भूमौ निपतितः । ततो यक्ष-
ेण दूरमुत्क्षिप्य गिरिवरः कुमारस्योपरि क्षिप्तः, तेन दृढपीडि-
ताङ्गाऽसौ निश्चिनतो जातः । अथ कियत्कालानन्तरं लब्धमन्त्रः
कुमारस्तेन समं बाहुयुजं चकार । कुमारेण करमुद्रागहतो
यक्षः प्रचण्डवाताह्वत इव तथा भूमौ निपतितः यथा
मृत इव दृश्यते । परं देवत्वात्स न मृतः । आगटि कुर्वणः स
यक्षस्तथा नष्टो यथा पुनर्न दृष्टः । कीनुकाशमस्यागतविद्या-
धरैः पुण्यमुष्टिमुक्ता । उक्तं च—जितो यक्षः कुमारोऽयति । ततो
मानसरोवरं यथष्टं स्नात्वा उत्तीर्णः कुमारो यावन् स्तोत्रं
भूमिभागं गतः तावत्तत्र घनमध्यगता अष्टौ विद्याधरपु-
त्रीर्दृष्टवान् । ताभिरप्यसौ स्निग्धदृष्ट्या विलोकितः । कु-
मारेण चिन्तितम्—पताः कुतः समायाताः सन्ति, पृच्छास्या-
सां स्वरूपमिति पृष्टं कुमारेण । तासां समीपं गत्वा मधुर-
वाण्या कुतो भवस्य आगताः ? किमर्थमेतन् शून्यमग्राय-
मलंकृतम् । ताभिर्भणितम्—महाभाग ! इतो नातिदूरं प्रियस-
ङ्गमाभिधाना अस्माकं पुरी अस्ति । त्वमपि तत्रैवागच्छति
भाणितः । किङ्करीदशितमार्गस्तासां नगरं प्राप्तः । कञ्चुकि-
पुरुषैः राजमन्त्रेण नीतः । दृष्टश्च तन्नगरस्वामिना भानुवं-
गराजेन अभ्युत्थानादिना संकृतश्च । उक्तं राजा—महाभाग !
त्वमेतासां ममाष्टकन्यानां वरो भव । पूर्वं हि अत्रायानेन
अधिमालिनाम्ना मुनिना एवमादिष्टम् याऽसिताक्षं यक्षं ज-

प्यति स एतासां भर्ता भविष्यति । ततस्त्वमेताः परिण-
येति नृपणाङ्गं कुमारेण तथ्यति प्रतिपद्यम् । राज्ञा महामहः
पूर्वकं विवाहः कृतः । कङ्कणे कुमारकरं वदन् सुसज्जं ताभिः
सार्द्धं गतिभवं कुमारः पश्यङ्गापरि । निद्राविशगं चात्मानं
भूमौ पश्यति । किमेतदिति चिन्तितवांश्च करबद्धं कङ्कणं
च न पश्यति । ततः स्निग्धमनाः कुमारस्ततो गन्तुं प्रवृत्तः ।
अरण्यमध्ये च गिरिवरशिखरं मणिमयस्तम्भप्रतिष्ठितं दिव्य-
भवं दृष्टुं कुमारेण । चिन्तितम्—इदमपीन्द्रमायाजालप्रायं
भविष्यतीति । तदासंज्ञं यावद्गन्तुं प्रवृत्तः कुमारस्तावत्
तद्भवान्तः करुणस्वरेण रुदन्त्या एकस्या नार्याः शब्दं
श्रुतवान् । प्रविष्टस्तद्भवान्तः सप्तमभूमिमारुहः । रुदन्त्या
तत्र एकया कन्यया भणितम्—कुरुजनपदनभस्तलमृगाङ्ग ! स
नत्कुमार ! त्वं भवान्तरेऽपि मम भर्ता भूया इति वारं वारं
भणन्ती पुनर्गदं रोदितुं प्रवृत्ता । ततो रुदन्त्यैव तयाऽऽस-
नं दत्तम् । तत्रोपविश्य कुमारस्तां पृष्टवान्—सनत्कुमारेण स-
ह तव कः सम्बन्धः ? येन त्वं तमेवं स्मारयसि । सा
प्राह—मम स मनोरथमात्रेण भर्ता । कथमिति कुमारणो-
क्तं सा प्राह—अहं हि साकेतपुरस्थामिसुरगन्धनामनेन्द्र-
भार्यायाः चन्द्रयशःपुत्री अस्मि । अन्यदाऽहं यौवनं प्राप्ता ।
पित्रा च मत्कृतं जनकगजकुमारचित्रपटरूपाणि दूतैरानीय द-
र्शितानि एकमात्रं चित्रपटरूपं मम न गेचते । एकदा सन-
त्कुमारचित्रपटरूपं दूतैरानीय मे दर्शितम्, तत्पश्यन्ते मे रुद-
न्त्यै । मोहिता चाहं तद्रूपमेव ध्यायन्ती स्वगृहे तिष्ठामि ।
तावद्दहमेकं विद्याधरेण पितृगृहादपहृता अत्रानीता स्वयं
विकुर्वितेऽस्मिन्नावासे मां मुक्त्वा स क्वचित् गतोऽस्ति ।
यावन्सा कन्या एवं वदन्त्यस्ति तावत् अशनिवगसुत-
चन्द्रवगेण विद्याधरेण तत्रागत्य सनत्कुमार उन्निष्टो ग-
गनमगडल । सा च कन्या हा हा रवं कुर्याणा मू-
र्छापरगभीना निपातिता पृथिवीपीठे । तावद्वाकाशमा-
गंदागत्य सनत्कुमारेण स विद्याधरो मुष्टिप्रहरण व्या-
पादितः । सनत्कुमारेण तस्य वृत्तान्तः कथितः, परिणी-
ता च सा सुनन्दाभिधाना कन्या । साऽस्य स्त्रीरत्नं भवि-
ष्यति । स्ताकवलायां तत्र यज्ञवगविद्याधरमग्निनी स-
न्ध्यावली समागता भानं व्यापादितं दृष्ट्वा कोपमुपाग-
ता । पुनरपीदं नैमित्तिकं घञः स्मृतिपथमागतम्—यथा
तव भ्रातृवधकस्तव भर्ता भविष्यतीति मत्वा कुमार-
स्यैवं विहसि चकार—अहमिह त्वां विवाहार्थमायाताऽस्मी-
ति । सनत्कुमारेण सा तत्रैव परिणीता । अत्रान्तरे सन-
त्कुमारसमीपे हौ विद्याधरनृपौ समायातौ । ताभ्यां प्रणा-
मपूर्वं कुमारस्यैवं भणितम्—देव ! अशनिवगविद्याधरो वि-
द्याबलन ज्ञातपुत्रमरणवृत्तान्तस्त्वया समं योद्धुमायानि ।
ततश्चन्द्रवगभानुवगाभ्यामावां हरिचन्द्रसेनाभिधानौ च
निजपुत्रीं प्रेषितौ रहसि सेनाहञ्च प्रेषितः । आवागम-
त्पितरौ भवत्सवार्थं संप्राप्ताः । तदनन्तरं ततः समागतौ
चन्द्रवगभानुवगौ सनत्कुमारस्य साहाय्याय सन्ध्यावल्या
प्रज्ञासविद्या दत्ता । चन्द्रवगभानुवगसहितः सनत्कुमारः
संग्रामाभिमुखं चलितः, तावताऽशनिवगः सेनावृत्तः
समायातः । तेन समं प्रथमं चन्द्रवगभानुवगौ योद्धुं प्रवृत्तौ ।
चिरकालं युद्धं कृत्वा तयोर्यत्नं भग्नम् । ततः स्वयनुत्थितः

सनत्कुमारः, तेन अशनिवगेन समं घोरं युद्धमारब्धं प्रथमं
महोरगाखं कुमारस्याभिमुखं मुहूर्तम्, तच्च कुमारेण मुष्टिनैव
निहतम् । पुनस्तेन आग्नेयमखं मुहूर्तं, तत् कुमारेण वरुणाखं-
ण निहतम् । पुनस्तेन वायव्याखं मुहूर्तं कुमारेण शैलाखं
प्रातहतम् । ततो गृहीतधनुर्बाणान् मुञ्चन् कुमारस्तं नि-
जीवमिव चकार । पुनर्गृहीतकरवालः स सनत्कुमारेण छि-
न्नदर्शितकरः कृतः । ततो द्वितीयकरेण बाहुयुद्धमिच्छतस्त-
स्याभिमुखमायातस्य कुमारेण चक्रेण शिरच्छिन्नम् । तदानीम्
अशनिवगविद्याधरलक्ष्मीरनेकविद्याधरैः सहिता सनत्कुमा-
रेण संक्रान्ता । ततोऽशनिवगचन्द्रवगादिविद्याधरपरिवृतः
सनत्कुमारो नभोमार्गाद्विद्याधररथेन समुत्तीर्य तदावासे
पुनरायातः । दृष्टस्तत्र हर्षिताभ्यां सुनन्दासन्ध्यावली-
भ्याम् । उक्त्वा ताभ्याम्—आर्यपुत्र ! स्वागतम् । अत्र
च समस्तविद्याधरैः सनत्कुमारस्य राज्याभिषेकः कृतः ।
सुखेनात्र विद्याधरराजसेवितः सनत्कुमारस्तिष्ठति ।
अन्यदा चन्द्रवगेन विहसतः सनत्कुमारः, यथा—देव !
मम पूर्वमर्चिमांलमूर्तिनैवमादिष्टम्—यथेदं तव कन्या-
शतं भानुवगस्य चाएककन्याः यः परिणयेति सोऽवश्यं
सनत्कुमारनामा चतुर्थश्चक्री भविष्यति । स इतो मासमध्ये
मानसरोवरं समेष्यति । तत्र व्यसनापतितं सगसि स्नानम्
असिताक्षो यत्तः पूर्वभववैरी द्रव्यति । स पूर्वभववैरी क-
थमिति सनत्कुमारेण पृष्टे चन्द्रवगो मुनिमुखधुनं तत्पूर्वभ-
ववृत्तान्तं प्राह—अस्तिकाञ्चनपुरं नाम नगरम् । तत्र विक्रम-
यशोनामा राजा । तस्य पञ्चशतान्यन्तःपुर्यो वर्त्तन्ते । तत्र
नागदत्तः सार्थवाहोऽस्ति । तस्य रूपलावण्यसौभाग्ययौवन-
गुणैः सुरसुन्दरीभ्योऽधिका विष्णुध्रीनाम भार्याऽस्ति
साऽन्यदा विक्रमयशोराजं दृष्ट्वा । मदनानुरागेन स्वान्तःपुरं
लिप्ता ततो नागदत्तस्तस्मिन्तया उन्मत्तीभूत एवं विलप-
ति । हा चन्द्रानने ! क गता, दर्शने मे देहीति विलपन् कालं
नयति । विक्रमयशोराजस्तु मुहूर्तकराजकार्योऽगणित-
जनापवादस्तया विष्णुध्रीया सह अत्यन्तरं प्रसङ्गः कालं
नयति । पञ्चशतान्तःपुरीणां नामापि न गृह्णाति । अन्यदा ताभिः
कार्मेणादियोगेन विष्णुध्रीव्यापादिता । ततो राजा तस्या
मरणनात्यन्तं शोकासीऽधुजलधृतनयनो नागदत्त इवोन्म-
त्तीभूतो विष्णुध्रीकलेवरं घट्टित्वात्कर्तुं न ददाति । ततो मन्त्रि-
भिर्नृपः कथमपि वञ्चयित्वा अरण्ये तत् कलेवरं त्यक्तम् ।
राजा च तत् कलेवरमपश्यन् परिहृताक्षपानभोजनः
स्थितः । मन्त्रिभिर्विचारितम्—एष तत्कलेवरदर्शनम-
न्तरेण मरिष्यतीति अरण्ये नीत्वा राजस्तत्कलेवरं द-
र्शितम् । राजा तदानीं तत्कलेवरं गलत्पूतिनिवहं नि-
र्यत्कृमिजालं वायसकर्षितनयनयुगलं चरदृखगनुदृख-
गिद्धं दुरभिगन्धं मेघय एवमात्मानं निन्दितुमार-
ब्धम् । रे जीव ! यस्य कृते त्वया कुलशीलजातियशोल-
ज्जाः परित्यक्ताः तस्यदृशी अवस्था जाता । ततो वैरा-
ग्यमार्गं प्राप्ता राजा राज्यं राष्ट्रं पुरं स्वजनवर्गं च परिहृ-
त्य सुयताचार्यसमीपे निष्क्रान्तः । ततश्चतुर्थपक्षाष्टमादि-
विचित्रतपःकर्मभिरात्मानं भावयन् प्रान्तं संलेशनां कृ-
त्वा सनत्कुमारदेवलोकं गतः । ततश्च्युता रत्नपुरं भेष्टि-
सुतो जिनधर्मो जातः । स च जिनवचनभाषितमनाः सस्य-

कन्यकुलं द्वादशविधं भावकधर्मं पालयन् जिनेन्द्रपूजारतः
कालं गमयति । इतश्च स नागदत्तः प्रियाविरहदुःखितो
आन्तर्हितः आर्क्षध्यानपरिक्रान्तशरीरो भूत्वा बहुतिर्य-
ग्योनिषु भ्रान्त्वा ततः सिंहपुरं नगरेऽग्निशर्मनामा द्विजो
जातः । कालेन त्रिदशिव्रतं गृहीत्वा द्विमासक्षपणरतो
रत्नपुरमागतः । तत्र हरिवाहनो नाम राजा तापसभक्त-
स्तेन तपस्वी आगतः श्रुतः । पारणकादिन राज्ञा निमन्त्रितः
स गृहमागतः । अत्रान्तरे सजिनधर्मा नामा भावकस्तत्रा-
गतः । तं दृष्ट्वा पूर्वभवजातवैराजुभावेन रोषाकणलोचनेन
मुनिना एवमुक्तं राज्ञः, यदा त्वं मां भोजयसि तदाऽस्य
भक्षिनः पृष्टो स्थालं विन्यस्य मां भोजय ? अन्यथा नाहं
भोक्ष्ये । राज्ञोक्तमस्ती भक्षी महान् वर्तते, ततोऽपरस्य
पुरुषस्य पृष्टो त्वं भोजनं कुरु । स प्राह—एतस्य पृष्टा-
वैव भोजनं करिष्ये । नापरस्येति राज्ञा तापसानु-
रागेण तत् प्रतिपन्नम्, राज्ञो वचनात् भक्षिना पृष्टो
स्थालमारोपितम् । तापसेन तत्पृष्टो दाहपूर्वकभोजनं कृतम् ।
भक्षिना पूर्वभवदुष्कर्मफलं ममोपस्थितमिति मन्यमा-
नेन तत्सम्यक् सोढमिति स्थालीदाहेन तत्पृष्टो ज्ञातं
जातम् । ततः स तापसस्तथा भुक्त्वा स्वस्थाने गतः, भक्षपि
स्वगृहे गत्वा स्वकुटुम्बवर्गे प्रतिबोध्य जैनदीक्षां जप्राह ।
ततो नगराभिर्गता गिरिशिखरं गत्वा अनशनमुच्चार ।
पूर्वदिग्भिमुखं मासार्धं यावत्कायोत्सर्गेण स्थितः, एवं
शवास्यपि दिक्षु । ततः पृष्टिर्ज्ञेन काकशिवादिभिर्भक्षितः
सम्यग् तत्पीडां सहमानो मृत्या सौधर्मे कल्पे इन्द्रो जातः ।
न तापसोऽपि तस्यैव वाहनम् एरावणो जातः । ततश्च्यु-
तोऽथ स एरावणो नरतिर्यक्षु भ्रान्त्वाऽसिताक्षो जातः । श-
क्रोऽपि ततश्च्युत्वा हस्तिनागपुरं सनत्कुमारः चक्री जातः ।
एवमसिताक्षस्य भवता सह वैरकारणमिति मुनिनां
मया तवान्तरवासनिमित्तं भानुवर्गं विसर्जयित्वा प्रिय-
सङ्गमपुरीनिवेशपूर्वं तत्र भानुवर्गेन कन्याः परिणायिताः । मु-
क्तो मयैव कारणेन त्वं तद्वने । एवं करिष्याम इति
विचार्य तदा विद्याधरास्तत्कृतवन्तः । ततो विक्षपयामि
देव ! मन्यस्व मे कन्याशतपाणिग्रहणम्, ता अपि तत्र भवन्मु-
खकमलं पश्यन्ति । एवं भवत्विति कुमारयोः स चन्द्रवेगः
कुमारं समं स्वनगरे गतः । तत्र कुमारं कन्याशतं परिणी-
तम् । पुनरागतश्च दशोत्तरं कन्याशतम् सह भोगान् भु-
ङ्क्ते कुमारः । अथ पुनरेवमुक्तः कुमारं यथाद्य गन्तव्यं यत्रा
स्माभिर्यक्षो जितः । सांप्रतमत्रायातस्य कुमारस्य पुरः प्रेक्षणं
कुर्वन्तीनामस्माकं कुमारपत्नीनां भवदर्शने जातमिति ।
अत्रान्तरे रतिगृहशय्याय उत्थितः कुमारः महेन्द्रसिंहेन स-
मं विद्याधरपरिवृता वैताक्यं गतः । अथसरं लब्ध्वा महे-
न्द्रसिंहेन विक्षप्तम् । कुमार ! तव जननीजनकौ त्वद्विरहात्तौ
दुःखेन कालं गमयतः, ततस्तद्दर्शनप्रसादः कियताम् इति ।
महेन्द्रसिंहवचनानन्तरमेव महता गगनस्थितविद्याधरवि-
मानहयगजादिवाहनारुढविद्याधरबुन्दसमर्द्धेन हस्तिनागपुरे
संप्राप्तः कुमारः, आनन्दनाथ जननीजनकनागरजनाः । ततो
महत्या विभूत्याऽश्वसेनराजेन सनत्कुमारः स्वराज्येऽभि-
षिक्तः । महेन्द्रसिंहश्च सेनापतिः कृतः । जननीजनकाभ्यां
स्थविराणामन्तिके प्रमज्यां गृहीत्वा स्वकार्यमनुष्ठितम् ।

सनत्कुमारोऽपि प्रवर्द्धमानकोशवलसारा राज्यमनुपालय-
ति । उत्पन्नानि चतुर्दश रत्नानि नक्षत्रिधयश्च । कृता च तेषां
पूजा । तदन्तरं चक्रवर्त्तवर्तितामार्गो मागधवरदामप्रभास-
मिन्धुखण्डप्रपातादिक्रमेण भरतक्षेत्रं साधितवान् । सनत्कु-
मारः । हस्तिनागपुरं चक्रवर्त्तिपदवीं पलायन् यथेष्टं सुखानि
भुङ्क्त, शक्रेणावधिज्ञानप्रयोगात् पूर्वभवे स्वपदाधिकृतं ज्ञात्वा
महता हर्षेण वैधर्म्याऽनुव्रतः । सनत्कुमारस्य राज्याभि-
षेकं कुरु । इमे च द्वारं वनमालां कुत्रं मुकुटं कामरयुगलं
कुण्डलयुगं दूष्ययुगं सिंहासनञ्च पादपीठञ्च प्राभुनं कुरु ।
शक्रेण तव वृत्तान्तः पृष्टोऽस्तीति श्रुत्वा । वैधर्म्याऽपि
शक्रेण गृहीत्वा गजपुरनगरं समागत्य तत् प्राभुनं चक्रिणः
पुरां मुक्तवान्, शक्रवचनं चाकृतवानिति । पुनः शक्रेण ति-
लासमारम्भे देवाङ्गनं तत्र तदभियंकरणाय प्रेषिते । च-
क्रिणोऽनुज्ञां गृहीत्वा विकुर्वितयोजनप्रमाणमणिपीठोपरि-
स्थितमणिमण्डपान्तःस्थापिते मणिसिंहासने कुमारं निवेश्य
कनककलशाहतसीरोदजलधाराभिर्धवलगीतानि गायन्ती-
र्देवीं देवाभ्यर्चयिष्वन् । रम्भातिलासमादेव्यौ तदानीं नृत्य
कुरुतः, महामहोत्सवेन कुमारमभिविच्य वैधर्मणाव्यः स्व-
लोकं जग्मुः, चक्रवर्त्ति भोगान् भुङ्क्त कालं गमयति । अ-
भ्यश्रु सुधर्मसभायां सौधर्मेन्द्रः सिंहासनं अनेकदेवदेवी-
संघितः स्थितोऽस्ति । अत्रान्तरे एक ईशानकल्पद्वयः सौध-
र्मेन्द्रपार्श्वे आगतः । तस्य देहप्रभया सभास्थितः, देवदेह-
प्रभाभरः सर्वतो नष्टः । आदित्योदये चन्द्रग्रहादय इव निप्र-
भाः सर्वे सुरा जाताः । तस्मिन् पुनः स्वस्थानं गतं देवैः
सौधर्मेन्द्रः पृष्टः । स्वामिन् ! केन कारणेन अस्य देवस्येदृशी
प्रभा जाताऽस्ति । शक्रः प्राह—अनेन पूर्वभवे आचाम्लवर्ज-
मानतपः खण्डे कृतम् तत्प्रभावादस्य देहं प्रभा ईदृशी जा-
ताऽस्ति । देवैः पुनरिन्द्रः पृष्टः, अस्याऽपि कश्चिदीदृशी शीमि-
मानस्ति न वा ? इन्द्रेण भणितं यथा हस्तिनागपुरं कुटुम्-
बोऽस्ति सनत्कुमारनामा चक्री, तस्य रूपं सर्वदेवभ्या-
ऽप्यधिकमस्ति । इदं शक्रवचोऽश्रद्धधानी, विजयवैजयन्ती
देवी ब्राह्मणरूपी आगतौ, प्रतीहारेण मुक्तद्वारौ गृहान्तः प्र-
विष्टौ, राजसमीपं गतौ । दृष्ट्वा तैलाभ्यङ्गं कुर्वन् राजा अती-
व विस्मितौ देवौ शक्रवर्त्तिरूपार्थिकरूपं तौ पश्यन्तौ
राज्ञा पृष्टौ । किमर्थं भवन्तौ अत्रायानौ । तौ भणतः देव !
भद्रद्रुपं त्रिभुवनं वर्येत तद्दर्शनार्थं कौतुकन आधामत्रा-
यानौ । ततोऽनिरूपगर्हितेन राज्ञा तौ उक्तौ भो मां विप्रौ
पुत्रां किं मद्रुपं दृष्टं स्तोत्रकालं प्रतीक्षथा यावद्दहमास्था-
नसभामुर्षावशामि एवमस्त्विति प्राच्य निर्गतौ द्विजौ । च-
क्रवर्त्ति शीघ्रं मज्जनं कृत्वा सर्वाङ्गोपाङ्गशृङ्गारं दधत् स-
भायां सिंहासने उपविष्टः । अकारिती द्विजौ ताभ्यां तदा
चक्ररूपं दृष्ट्वा विषणाभ्यां भणितम्—अहो मनुष्याणां रूप-
लायण्ययौवनानि क्षणदृष्टनष्टानि । तयोर्द्विजयोरतद्वचः श्रु-
त्वा चक्रिणो भणितम्, भो किमेवं भवन्तौ विषक्षौ मम शरी-
रं निन्दतः । ताभ्यां भणितम्—महाराज ! देवानां रूपयौवनने-
जांसि प्रथमवयस आरभ्य परमासशेषायुःसमयं यावद्दवस्थि-
तानि भवन्ति, यावज्जीवं न हीयन्ति । भवतां शरीरे तु आध्वर्यं
दृश्यतां यत्तद्रूपलायणादिकं सांप्रतमेव दृष्टं नष्टम् । राजा भणि-
तम्—कथमेवं भवद्भ्यां ज्ञातम् ? ताभ्यां शक्रप्रशंसादिकः सर्वो-

ऽपि वृत्तान्तः कथितः । चाक्रणा तु केयूरादिविभूषितं बाहुयुग-
लं पश्यता हारादिविभूषितमपि स्ववक्षःस्थलं विषयमपलक्ष्य
चिन्तितम् । अहो अनित्यता संसारस्य, असारता शरीरस्य, ए-
तावन्मात्राणां कालेन मच्छरीरस्य यौवनतज्जालिनि नष्टानि ।
अयुक्ताऽस्मिन् भवे प्रतिबन्धः, शरीरमोहोऽज्ञानं, रूपयौव-
नाभिमाना मुख्यं, भोगासिद्धयन्मुन्मादः, परिग्रहो प्रह इव ।
तत एतन्मयं व्युत्सृज्य परलोकहितं संयमं गृह्णामीति
विचार्य चाक्रणा पुत्रः स्वराज्येऽऽभिपङ्क्तः स्वयं
संयमप्रवर्णाय उद्यतो जातः । तदानीं देवदेवीभ्यां भणितम्-
“अणुहरिश्च धीर ! तुम, चरितं निययस्व पुण्यपुरिसम् ।
भरद्वाजान्वयवर्णो, निहुअणुविषयायिकलिस्व ॥१॥” इत्या-
द्युक्त्वा देवीं गता । चक्रवर्ति तदानीमेव सर्वे परिग्रह परि-
त्यज्य विरताचार्यसमीपे प्रव्रजितः । ततः स्त्रीरत्नप्रमुखा-
णि सर्वरत्नानि, शेषाश्च रमण्यः, सर्वेऽपि नरेन्द्राः, सर्वसैन्य-
लोका नवानधयश्च परमात्मान् यावत्तन्मागानुलगाः । तेन
सयमिना सिद्धायलोकनन्यायनं दृष्ट्वाऽपि न विलोकिताः ।
षष्ठमं कृतं भिन्नानिमित्तं गोचरप्राविष्टस्य प्रथममेव अजात-
कं तस्य गृहस्थेन दत्तं, तद्गुरुम् । द्वितीयदिवसे च षष्ठमेव
कृतं पारणिकं प्रान्तनारमाहारकरणात्तस्थितं रोगा प्रादुर्भूता ।
कण्डूः १ ज्वरः २ कासश्वासः ४ स्वरभङ्गः ५ आक्षुब्ध-
त्वम् ६ उद्वेगश्च ७ एताः सप्त व्याधयः सप्तशतवर्षाणि यावद्-
ध्यासिता उग्रतपः कुर्वन्तस्तस्य आमर्षीपथी १ खलोपथी-
२ विष्णोपथी ३ जल्लोपथी ४ सरीपथी ५ प्रभृतयो लब्धयः
सम्पन्नाः, तथाप्यसौ स्वशरीरप्रतीकारं न करोति । पुनः
शस्त्रैकदा एवं प्रोक्षितः, अहो पश्यन्तु देवाः सनत्कु-
मारस्य धीरत्वं, व्याधिकदर्थिताऽप्ययं न स्ववपुःप्रतीकारं
कारयति । एतद्विचित्रमभ्रधधानां तावच्च देवा वैद्यरूपेण
तस्य मुनेः समायानौ, भागवन्तौ च । भगवन् ! तव वपुष्या-
वां प्रतीकारं कुर्वः । सनत्कुमारस्तदानीं तूष्णीक एव स्थितः ।
पुनस्ताभ्यां भणितम्-तथैव मुनिमौनमाकृजतः । पुनः पुन-
स्तथैव तौ भणतः, तदा मुनिना भणितम्-भवन्तो किं
शरीरव्याधिरूपकौ, किं वा-कर्मव्याधिरूपकौ ? ताभ्यां
भणितमावां शरीरव्याधिरूपकौ । तदानीं सनत्कुमारमुनि-
ना स्वमुखधूतकृतेन धर्पिता स्वाङ्गुली कनकवर्णां दर्शिता ;
भणितञ्च-अह स्वयमेव शरीरव्याधि रूपायाम्, याद् मे
सहनशक्तिर्न स्यात्तदति । युवां यदि संसारव्याधिरूपकन-
मर्थौ तदा तं रूपायाम्, तौ देवा विस्मितमनस्कौ प्रकटि-
तस्वरूपौ एवमूचतुः-भगवन् ! त्वमेव संसारव्याधिरूपक-
नसमर्थोऽसि, आवाभ्यां तु शक्रवचनमभ्रधधानाभ्यामहाग-
स्य त्वं परीक्षितो यादृशः शक्रेण वर्णितस्तादृश एव त्वम-
सीत्युक्त्वा प्रणम्य च स्वस्थानं गता । भगवान् सनत्कुमार-
स्तु कुमारत्वे पञ्चाशद्वर्षसहस्राणि चक्रवर्तिवैव वर्षलक्षं
भ्रामण्य च वर्षलक्षं परिपाल्य संमत्तशैलशिखरं गतः ।
तत्र शिलातले आलोचनविधानपूर्वमासिकेन भङ्गेन का-
लं कृत्वा सनत्कुमारकल्पं देवदेवोत्पन्नः, ततश्च्युतो महा-
विदेहे वासे संस्तयति । इति सनत्कुमारवृत्तान्तः । ३७ ।
उक्तं १८ अ० । ४० र० । स्था० । प्रव० । सनत्कुमार-
प्रधानविमानकल्पः सनत्कुमारः । अनु० । तृतीये देवलोक-
के, अनु० । स्था० । प्रज्ञा० । प्रव० । अ० । स० । (तृ-

तीयकल्पदेवाधिपः, स च कल्पः क कथं तदेव आधिप-
त्यं करोतीति ‘ठाण’ शब्दे चतुर्थभागे १७१२ पृष्ठे उक्त-
म् ।) दाक्षिणात्यानां सनत्कुमारकल्पस्यन्द्रे, स्था० २ ठा०
३ उ० । विपा० ।

सर्गकुमारं शं भंते ! देविंदे देवराया किं भवसिद्धि-
अभवसिद्धि सम्महिद्धी मिच्छादिद्धी परित्तसंमारिण अ-
णंतसंमारिण सुलभबोहिण दुल्लभबोहिण आराहण विराहण
चरिमे अचरिमे ? गोयमा ! सर्गकुमारं शं देविंदे देवरा-
या भवसिद्धि, शो अभवसिद्धि, एवं सम्महिद्धी परि-
त्तसंमारिण सुलभबोहिण आराहण चरिमे पसत्थं नयत्वं ।
संकेणऽद्वेणं भंते !, गोयमा ! सर्गकुमारे देविंदे देवराया
बहूणं समणायं बहूणं समणीणं बहूणं सावयाणं बहूणं
सावियाणं हियकामण सुहकामण पत्थकामण आणुक्क-
पिण निम्सेयसिण हियसुहनिम्सेसकामण, मे तेणद्वेणं
गोयमा ! सर्गकुमारे शं भवसिद्धि० जाव शो अचरिमे ।
सर्गकुमारस्स शं भंते ! देविंदस्स देवगणो केवइयं कालं
ठिई पणत्ता ?, गोयमा ! सत्त सागरोवमाइं ठिई प-
णत्ता । मे शं भंते ! तन्नो देवलोगाअो आउक्खण्णं० जाव
कहिं उववज्जिहिति ?, गोयमा ! महाविदेहे वासे सि-
ज्झिहिति० जाव अंतं करेहिइ । (सू० १४१+)

‘आराहण’ ति-ज्ञानादीनामाराधयिता ‘चरमे’ ति-
चरम एव भवो यस्य प्राप्तस्तिष्ठति, देवभवो वा चरमो
यस्य स, चरमभवो वा भविष्यति यस्य स चरमः, ‘हिय-
कामण’ ति-हितं सुखनिबन्धनं वस्तु ‘सुहकामण’ ति-
सुख-शर्मं पत्थकामण’ ति-पथ्यं-दुःखत्राणम्, कस्माद्-
वमित्यत आह-‘आणुक्कपिण’ ति-कृपायान्, अत एवाह-
‘निम्सेयसिण’ ति-निःश्रेयस-मोक्षस्तत्र नियुक्त इव नै-
श्रेयसिकः ‘हियसुहनिम्सेसकामण’ ति-हितं यत्सुखम-
दुःखानुबन्धमन्यर्थः, तन्निःशेषाणां सर्वेषां कामयते वा-
ञ्छति यः स तथा । भ० ३ श० १ उ० । (यद्यपि सनत्कु-
मारं स्त्रीणामुत्पत्तिर्नास्ति तथापि याः सौधमोत्पन्नाः
समयाधिकपल्योपमादिदशपल्योपमान्तिस्थितयोऽपरिगृहीत-
देव्यस्ताः सनत्कुमारदेवानां भोगाय संपद्यन्ते इति ‘प-
रियागणा’ गच्छे पञ्चमभागे ६३२ पृष्ठे गतम् ।)

सर्गकुमारमार्हिदकल्प-सनत्कुमारमार्हिन्द्रकल्प-पुं० स्वनाम-
ख्यातं कल्पः, स्था० ४ ठा० ४ उ० । (अस्मिन् कल्पे कति-
विधानि विमानानीति ‘विमाण’ शब्दे षष्ठे भागे १-११
पृष्ठे गतम् ।)

सर्गादिधोम-मनन्दिधोष-त्रि० सह नन्दिधोषा द्वादशतूर्यनि-
नादो यस्य सः । नन्दिधोषतुल्यं, जी० ३ प्रति० ४ आध० ।
सर्गकप्पाम-शणकप्पाम-पुं० । शणत्वच्च, ‘सणो वणस्स-
तिजातो तस्स वा गोक्खणिज्जा कप्पासां भणति । नि०
चू० २ उ० ।

सर्गबंधन-शणबन्धन-न० । शणपुष्पवृन्ते, औ० ।

सणय-शणज-न० । शणादिवलकज, नि० सू० १ उ० ।

सणसत्तरस-शणसप्तदशन्-त्रि० । शणः सप्तदशो येषां त्री-
ह्यादीनां तानि तथा । शणादिसप्तदशसंख्याकेषु धान्येषु,
प्रश्न० २ संव० द्वार ।

सणह-सनख-पुं० । जम्बुद्वीपे भारते वर्षे भविष्यति षष्ठं कु-
लकरे, समयायाङ्गे तु-सुमहनामाऽयम् । ति० ।

सणहप्पई-सनखपदी-स्त्री० । सनखपदपञ्चन्द्रिर्यातर्यग्जा-
निस्थियाम्, जी० २ प्रति० ।

सणहप्पय-सनखपद-पुं० । नखरेषु सिंहादिषु, स्था० ४
टा० ४ उ० । सनखानि दीर्घनखपरिकलितानि पदानि येषां
ते श्वादयः प्राकृतत्वाच्च ' सणहप्पया ' इति । जी० १ प्रति० ।
सूत्र० । प्रश्न० । भ० ।

सं किं तं सणहप्प(फ)या ? सण० अणोगविहा पम्पत्ता, तं
जहा-सीहा वग्घा दीविया अच्चा मरच्चा परम्परा सियाला
विडाला सुगगा कालसुगगा कालंतिया ममगा चित्तगा
चिल्लगा । ज यावत्तं तहप्पगा । मे चं सणहप्प(फ)या । ते
समासत्रो दुविहा पणत्ता, तं जहा-संमुच्छिमा य, गम्भव-
कंतिया य । तत्थ गं ज ते संमुच्छिमा ते सच्चं ग-
पुंमगा, तत्थ गं ज ते गम्भवकंतिया ते तिविहा पण-
त्ता, तं जहा-इत्थी पुरिमा नपुंमगा । (सू० ३४ X)

तथा सनखानि दीर्घनखपरिकलितानि पदानि येषां ते
सनखपदाः श्वादयः । प्राकृतत्वाच्च—' सणहप्पया ' इति-
सूत्रे निर्देशः, अधुना एतानेव एकवचरादीन् भेदतः क्रमण
प्रतिपिपादयिषुर्निर्दिष्टमाह—'सं किं तं मित्यादि, सुगमं नखरं ये
केचिर्जावभेदाः प्रतीतास्ते लोकतो वादितव्याः । ते समा-
सत्रो दुविहा पणत्ता ' इत्यादि सूत्रे प्राग्वद्भाषनीयम् ।
नखरमत्र जातिकुलकाटीनां यानिप्रमुखाणि शतमहत्वाणि
दश भवन्तीति वादितव्यम् । अत्रापि च संमूर्च्छमानां गर्भ-
व्युत्क्रान्तिकानां च प्रत्येकं यच्छरीरादिद्वारेषु चिन्तने यच्च
जीपुंनपुंसकानां परस्परमल्पबहुत्वे तर्ज्जावाभिगमप्रीकानां
वादितव्यम् । प्रज्ञा० १ पद ।

सणहमच्छ-सनखमत्स्य-पुं० । मत्स्यभेदे, जी० १ प्रति० ।
प्रज्ञा० ।

सणहा-मनखा-स्त्री० । नखोपलक्षितायां पिण्डिकायाम्,
यस्यां पिण्डिकायां बध्यमानायामकुलीनस्या ओष्ठस्याधो
लगन्ति सा सनखयुच्यते । भ० १४ श० ।

सणाण-सज्ञान-न० । ज्ञानेन सहितम् । सभ्यगर्वाष्टसहितेषु,
स्था० २ टा० ४ उ० ।

सणातण-सनातन-त्रि० । शाश्वते, द्रव्यार्थतया नित्ये, सूत्र०
२ ध्रु० ६ अ० ।

सणाह-सनाथ-त्रि० । सस्वामिके, ज्ञा० १ ध्रु० ८ अ० । आ० म० ।

सणाभि-सनाभि-त्रि० । बान्धवे, " बंधू सयणो सणाही य"
पा० ना० १०१ गाथा ।

सणिअं-शनैस्-अव्य० । "शनैसो डिअम्" ॥ ८ । २ । १६८॥
इति स्वार्थे डिअं प्रत्ययः । अव्ययायाम्, प्रा० २ पा० ।

डिच्चाच्च टेलुक् । सणिअमधगूढो । प्रा० । " मसिणं सणि-
अ मट्टं " पा० ना० १५ गाथा ।

सणिअोग-शनियोग-पुं० । परस्य कुबुजिसुबुद्ध्यादिदाने
शनैश्चरग्रहयोगं, उक्त० ३२ अ० ।

सणिचर-शनैश्चर-पुं० । महाग्रहभेदे, स्था० ।

दा सणिचरा । स्था० २ टा० ३ उ० ।

सणिचारि(ण)-शनैश्चारिन्-पुं० । शनैर्मन्दमुत्सुक्याभावा-
च्चरन्तीत्यवशीलाः शनैश्चारिणः । भ० ६ श० ७ उ० । यत्र
सुखमसुखमाकालः तत्रत्यमनुष्यजातौ, जी० ३ प्रति० ४
अधि० ।

सणिचर-शनैश्चर-पुं० । ताराग्रहभेदे, स्था० ६ टा० ३ उ० ।

सणिच्छर-शनैश्चर-पुं० । " इत्येभ्यश्चशनैश्चरं " ॥ ८ । १ । १४६ ॥
अनेनात्रैत इत्थम् । सणिच्छरो । प्रा० । चतुर्थे महाग्रहविशेषे,
कल्प० १ अधि० ५ क्षण । चं० प्र० । स्था० । ज्यातिर्देव,
प्रज्ञा० २ पद । सूत्र० । श्री० । प्रश्न० । जे० ।

सणिच्छरमंवच्छर-शनैश्चरमंवत्सर-पुं० । शनैश्चरनिष्पादितः
संवत्सरः शनैश्चरसंवत्सरः । संवत्सरभेदे, चं० प्र० ।

ता सणिच्छरमंवच्छरे णं अट्ठावीमतिविहे पणत्ते,
तं जहा-अभियी मवणे० जाव उत्तरासाढा । जं वा सणि-
च्छरे महग्गोहे तीमाए संवच्छरेहि मव्वं णक्खत्तमंडलं
समाणेति । (सू० ५८ X)

' ता सणिच्छरे ' त्यादि तत्र शनैश्चरसंवत्सरोऽष्टाविंशति-
विधः प्रकृतः, तद्यथा—अभिर्भाजत्—अभिर्भाजच्छनैश्चरसंव-
त्सरः, अथवा—अथवाशनैश्चरसंवत्सरः, एवं यावदुत्तरा-
पादा—उत्तरापादाशनैश्चरसंवत्सरः । तत्र यस्मिन् संव-
त्सरे अभिर्भाजता नक्षत्रेण सह शनैश्चरेण योगमुपादत्ते सो
अभिर्भाजच्छनैश्चरसंवत्सरः, अथवा तत्र सह यस्मिन् संवत्सरे
शनैश्चरेण योगमुपादत्ते स अथवाशनैश्चरसंवत्सरः । एवं स-
र्वत्र भावनीयम् । ' जं ' त्यादि, वाशब्दः प्रकारान्तरताद्योत-
नाय तत्सर्वं समकृते नक्षत्रमण्डलं शनैश्चरेण महाग्रहात्मिशता
संवत्सरेः समापयति, एतावान् कालविशेषास्त्रिशद्व्यप्रमाणः
शनैश्चरसंवत्सरः । चं० प्र० १० पादु० । स्था० । सू०
प्र० । ज० ।

सणिधण-सनिधन-त्रि० । स्वर्णं, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

सणिद्ध-स्निग्ध-त्रि० । " स्निग्धं वादितौ " ॥ ८ । २ । १०६ ॥

इति स्निग्धे संयुक्तस्य नात्पूर्वोऽत् । स्निग्धं । सणिद्धं ।
स्नेहवति, प्रा० २ पा० ।

सणिमित्त-सनिमित्त-त्रि० । सह निमित्तेन उपादानकार-
णेन सहकारिकारणेन वा वर्त्तत इति सनिमित्तम् । सफा-
रणं, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । कर्म० ।

सणिय—शनैस्—अव्य० । मन्दे, अशब्दे च । " सणियं
सणियं " आचा० २ ध्रु० ३ चू० ।

सणियाण—मनिदान—त्रि० । सह निदानेन वर्त्तत इति
सनिदानः । भोगमारूपनिदानसहितं, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० ।

संज्ञा-स्नेह-पुं० । “ स्नेहात्म्योर्वा ” ॥ २॥ २॥ १०२ ॥ अने-
नात्र संयुक्तादन्तव्यजनान्पूर्वस्याकारादेशः । संज्ञेहो । नेहो ।
प्रीती, प्रा० २ पाद ।

संज्ञ-सं(प)ज्ञ-पुं० । “ वर्गेऽन्त्या वा ” ॥ २॥ १॥ ३० ॥
अनेनात्रानुस्वारस्य वैकल्पिको वर्गान्त्यादेशः । संज्ञो । संज्ञो ।
नपुंसक, प्रा० १ पाद ।

संज्ञ-संज्ञ-त्रि० । सम्यग् जानाति पश्यतीति संज्ञः । ज्ञा-
नदर्शनयुक्तं, आत्मा० १ भु० ५ अ० ६ उ० ।

संज्ञ-त्रि० । अवसन्नं, मने, “ सन्नो इह काममुच्छ्रया,
मोहं जेति असंभुडा नरा । ” सूत्र० १ भु० २ अ० १ उ० ।

संज्ञाक्षर-संज्ञाक्षर-न० । संज्ञायंतऽनयेति संज्ञा-नाम
नक्षत्रध्वनं तत्कारणमक्षरं संज्ञाक्षरम् । अक्षरधृतभेदे, वृ०
१ उ० १ प्रक० । (एतच्च ‘ अक्षर ’ शब्दे प्रथमभागे १४०
पृष्ठ उपपादितम् ।)

संज्ञकुम्भ-स्वर्णकुम्भ-पुं० । वासुपूज्यशिल्पे रोहिणीतप-
उपदेष्टरि, ती० ३४ कल्प ।

संज्ञजंघ-स्वर्णजंघ-पुं० । श्रुतभेदवर्जिवस्य वज्रजङ्घस्य
पितरि, आ० क० १ अ० ।

संज्ञद्व-संज्ञद्व-त्रि० । कृतसंज्ञाहे, ज्ञा० १ भु० २ अ० ।
विषा० । आ० । “ सत्यज्जबज्जवमियकवया ” सन्नज्ज-
जवमियकवयाः । कवचं-तनुत्राणं वर्म-लोहमयकुतू-
कादिरूपं संजातमस्मिन्निति वर्मितम् । सन्नज्ज-शरीर आ-
रापणात् बज्जं-गाढतरबन्धनेन बन्धनात् वर्मितं कवचं ये-
स्ते सन्नज्जबज्जवमितकवचाः । जी० ३ प्रति० २ उ० । भ० ।

संज्ञप-संज्ञाप-त्रि० । प्रज्ञापनीयं, न० । स्था० । आत्मा० ।

संज्ञय-संज्ञय-पुं० । समीचीननेय, प्रति० ।

संज्ञयपास-संज्ञतपार्श्व-सम्यगधोऽधः क्रमण नतौ पार्श्वौ ये-
षां ते संज्ञतपार्श्वः । अधोऽधः क्रमाद्यनतपार्श्वेषु, जी० ३
प्रति० ४ अधि० । जं० ।

संज्ञवला-संज्ञापना-स्त्री० । संबोधनायाम्, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

संज्ञा-संज्ञा-स्त्री० । संज्ञानं संज्ञा । “ उपसर्गादातः ” ॥ १५३११० ।

इत्यम् प्रत्ययः । ततः “ स्नेहार्थः ” ॥ २॥ २॥ १०२ ॥ इति वृत्त्य णः ।

प्रा० । व्यञ्जनावप्रहोत्तरकालभवे मातृविशेषे, आहारभयाशु-
पाधिकायामेचननायाम्, अभिधानं, म्हा० ।

एगा संज्ञा । (सू० ३) स्था० १ ठा० ।

संज्ञानं संज्ञा । अभिधानं, संज्ञायतेऽनयेति वा संज्ञा । भ०
७ श० ८ उ० । आ० म० । घटशब्दादिलक्षणे अभिधानं,
विशे० । आ० म० । न० । आख्यायाम्, अनु० । उत्तरकालपरि-
लोचनायाम्, सूत्र० २ भु० ४ अ० । ऊहापोहधिमर्षे, सूत्र०
२ भु० ७ उ० । प्रत्यक्षवर्तमानार्थप्राप्तिर्यां चेतनायाम्,
दश० ४ अ० । संज्ञानं संज्ञा । पदार्थपरिच्छिन्नौ, ‘ पश्यं सन्ना ’
प्रत्येकं संज्ञा । मन्दमन्दतरपटुपटुतरभेदात् । प्रत्येकमेवोपजा-
यते । सर्वज्ञादारतस्तरतमयोगेन मतेर्व्यवस्थितत्वात् । सू-
त्र० १ भु० ७ उ० । ज्ञानं, सूत्र० २ भु० १ अ० । अन्तःकरण-
वृत्तौ, सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० । प्रतिनियतशब्दाभिधेयत्वे,
सम्म० । काण्ड । दश० भूतमयज्ञाधिभावस्वभावपर्यालोचने,

कर्म० ४ कर्म० । पं० से० । न० । संज्ञा स्मृतिरवबोध इ-
त्यनर्थान्तरम् । आत्मा० १ भु० १ अ० १ उ० ।

सुयं मे आउसं ! तेणं भगवया एवमकस्मायं-इहमेगेमि-
णो सन्ना भवइ । (सू० १)

“ सुयं मे आउसं य गुणेहि उववेयं ॥ १ ॥ ” इत्यादि, त-
त्त्वेत् सूत्रम्- ‘ सुयं मे आउसं ! तेणं भगवया एवमकस्मायं-
इहमेगेमि णो सन्ना भवति ’ अस्य संहितादिक्रमेण व्या-
ख्या-संहिताच्छास्त्रितैव, पदच्छेदस्त्वयम्-भूतं मया आयु-
ष्मन् ! तेन भगवता एवमाख्यातम्-इह एकेषां नो सन्ना
भवति । एकं तिष्ठन्ते शेषाणि सुवन्तानि, गतः सपदच्छेदः
सूत्रानुगमः । साम्प्रतं सूत्रपदार्थः समुचीयते-भगवान् सु-
धर्मस्वामी जम्बूनाम्न इदमाखण्ड, यथा-भूतम्-आकर्णितम-
वगतमवधारितमिति यावद्, अनेन स्वमनीषिकाव्युदासो
मयेति साक्षात् पुनः पारम्पर्येण आयुष्मन्निति आख्यादिशु-
णसम्भवेऽपि दीर्घायुष्मन्त्वगुणोपादानं दीर्घायुर्विच्छेदेन शि-
ष्यापदेशप्रदायको यथा स्यात् । इहाखारस्य व्याख्येयत्वासि-
तत्वात्तदर्थस्य च तीर्थकृतप्रणीतत्वादिति सामर्थ्यप्रापितम्,
तेनेति तीर्थकर्ममाह । यदि वा-आमृशता भगवत्पादारविष्म-
म् अनेन विनय आर्षोदतो भवति, आवासता वा तदन्तिक
इत्यनेन गुरुकुलवासः कर्त्तव्य इत्यादिदत्तं भवति, एतच्चाय-
द्वयम् ‘ आमृशंतेण आयसंतेणे ’ त्येतत्पाठान्तरमाधित्याव-
गन्तव्यमिति । भगवतेति भगः-ऐश्वर्यादिषडर्थोत्पन्नः सो-
ऽस्यास्तीति भगवान् तेन, एवमिति वक्ष्यमाणविधिना, आ-
ख्यातमित्यनेन कृतकत्वव्युदासनार्थरूपतया आगमस्य नि-
त्यत्वमाह- ‘ इह ’ ति-संज्ञ प्रवचने आचारि शस्त्रपरिहायां वा
आख्यातमिति सम्बन्धः । यदिवा- ‘ इह ’ ति-संज्ञा एकेषां
ज्ञानावरणायावृत्तानां प्राणिनां नो संज्ञा भवति, संज्ञानं
संज्ञा स्मृतिरवबोध इत्यनर्थान्तरम्, सा नो जायत इत्यर्थः ।
उक्तः पदार्थः । पदार्थग्रहस्य तु सामासिकपदाभावादप्रक-
टनम् । इदानीं चालना-ननु चाकारादिकप्रतिषेधकलघु-
शब्दसम्भवे सति किमर्थं नाशब्देन प्रतिषेध इति ?, अत्र
प्रत्यवस्था, सत्यमेवम्, किन्तु-प्रेक्षापूर्वकारितया नाशब्दो-
पादानम्, सा चेयम्-अन्येन प्रतिषेधेन सर्वनिषेधः स्याद्
यथा न घटोऽघट इति चोक्तं सर्वोत्तमा घटनिषेधः, स
च नैष्यते, यतः प्रज्ञापनायां दश संज्ञाः सर्वप्राणिनाम्-
भिहितास्तासां सर्वासां प्रतिषेधः प्राप्नोतीति कृत्वा । ता-
भ्यमाः- “ कइ णं भंते ! सण्णाओ पण्णाओ !, गोयमा !
दस सण्णाओ पण्णाओ, तं जहा-आहारसण्णा भयस-
ण्णा मेहुणसण्णा परिग्गहसण्णा काहसण्णा माणसण्णा
मायासण्णा लोभसण्णा ओहसण्णा लोगसण्ण ” इति,
आसां च प्रतिषेधे स्पष्टो दोषः, अतो नाशब्देन प्रतिषे-
धनमकारि, यतोऽयं सर्वनिषेधवाची, देशनिषेधवाची च ।
तथा हि-नां घट इत्युक्तं यथा घटाभावमात्रं प्रतीयते,
तथा प्रकरणादिप्रसङ्गस्य विधानम् । स पुनर्विधीयमानः
प्रतिषेध्यावयवां ग्रीवादिः प्रतिषेध्यादभ्यो वा पटादिः प्रती-
यत इति । तथा चोक्तम्- ‘ प्रतिषेधयति समस्ते, प्रसङ्गम-
र्थे च जगति नाशब्दः । स पुनस्तदवयवो वा, तस्मादर्थान्तरं
वा स्याद् ॥ १ ॥ ” इति, पदमिहापि न सर्वसंज्ञानिषेधः, अपि

तु-विशिष्टवैज्ञानिको, यथाऽऽत्मादिपदार्थस्वरूपं गत्याग-
त्यादिकं ज्ञायते तस्या निषेध इति ।

साम्प्रतं निर्युक्तकृत्स्नवाचयननिक्षेपार्थमाह—

दत्त्वे मच्चित्ताई, भावेऽणुभवनजाणणा सप्ता ।

मति होइ जाणणा पुण, अणुभवणा कम्मसंजुत्ता ॥३८॥

संज्ञा नामादिभेदाच्चतुर्धा, नामस्थानं क्षण्ये । क्षरीर-
भक्ष्यक्षरीरव्यतिरिक्ता सच्चित्ताऽचित्तमिधभेदात्त्रिधा, सच्चि-
त्तेन हस्तादिद्रव्येण पानभोजनादिसंज्ञा, अचित्तेन ज्व-
जादिना, मिश्रेण प्रदीपादिना संज्ञाने—संज्ञा अवगम इति
कृत्वा । भावसंज्ञा पुनर्द्विधा—अनुभवनसंज्ञा, ज्ञानसंज्ञा च ।
तत्रालपय्याख्येयत्वात्तावत्, ज्ञानसंज्ञा दर्शयति—' मइ होइ
जाणणा पुण' इति-मननं मतिः—अवबोधः, सा च मतिज्ञा-
नादिः पञ्चधा, तत्र केवलसंज्ञा क्षायिकी शेषास्तु क्षायो-
पशमिक्यः, अनुभवनसंज्ञा तु स्वकृतकर्मादयादिसमुत्था
जन्ताजीयते ।

सा च षोडशभेदेति दर्शयति—

आहारभयपरिगह—मेहुणसुखदुःखमोहवितिगिच्छा ।

कोहमाणमायलोहे, सांगे लांगे य धम्मोहे ॥ ३९ ॥

आहाराभिलाष आहारसंज्ञा, सा च तैजसक्षरीरनामक-
र्मोदयादसातोदयाच्च भवति, भयसंज्ञा त्रामरूपा, परिग्रह-
संज्ञा मूर्च्छा रूपा, मैथुनसंज्ञा स्त्र्यादिवेदोदयरूपा, एताश्च
मोहनीयोदयात् सुखदुःखसंज्ञा सातासातानुभवरूपं वेदनी-
योदयजं । मोहसंज्ञा मिथ्यादर्शनरूपा मोहोदयात्, चित्ति-
कृत्सासंज्ञा चित्तविल्लुतिरूपा मोहोदयात् ज्ञानावरणी—
योदयाच्च, क्रोधसंज्ञा अर्पितरूपा मानसंज्ञा गर्भ-
रूपा, मायासंज्ञा चक्रनारूपा, लाभसंज्ञा शृङ्गिरूपा, शोक-
संज्ञा विप्रलापधैमनस्यरूपा, एता मोहोदयजाः, लोकसं-
ज्ञाः स्वच्छन्दार्थाटनविकल्परूपा लौकिकाचरिता, यथा न
सन्त्यनपत्यस्य लोकाः, ध्वानो यक्षाः, विप्रा देवाः, काकाः
पिनामहाः, बर्हिणां पक्ष्यान्तर्गर्भ इत्येवमादिका ज्ञानावर-
णक्षयोपशमामोहोदयाच्च भवन्ति । धर्मसंज्ञा क्षमाद्यासंवन-
रूपा मोहनीयक्षयोपशमाज्जायते, एताश्चाविशेषोपादानात्
पञ्चन्द्रियाणां सम्यग्मिथ्यादृशां द्रष्टव्याः, आघसंज्ञा तु अ-
व्यक्तापयोगरूपा ध्वलितानागहणादिलिङ्गा ज्ञानावरणी-
याल्पक्षयोपशमसमुत्था द्रष्टव्येति । इह पुनर्ज्ञानसंज्ञयाऽधि-
कारो, यतः सूत्रं सैव निर्दिष्टा इह एकैषा नो संज्ञा—ज्ञान-
म् अवबोधो भवतीति ॥ १ ॥

प्रतिषिद्धज्ञानविशेषायगमार्थमाह—सूत्रम्—

तं जहा—पुरत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि,
दाहिणाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, पश्चत्थिमाओ
वा दिसाओ आगओ अहमंसि, उत्तराओ वा दिसाओ
आगओ अहमंसि, उड्डाओ वा दिसाओ आगओ अहमं-
सि, अहोदिसाओ वा आगओ अहमंसि, अमपरिओ वा
दिमाओ अणुदिमाओ वा आगओ अहमंसि । एवमेगेसि
णो णायं भवति । (सू० २)

"तं जहे" त्यादि "णो णायं भवती" ति यावत् तद्यथेति प्र-

तिज्ञातार्थोदाहरणम्, 'पुरत्थिमाउ' इति—प्राकृतशैल्या मा
गधदेशीभाषानुवृत्त्या पूर्वस्या दिशोऽभिधायकात् पुरत्थिम-
शब्दात्पञ्चम्यस्तात्तसा निर्देशः। वाशब्द उत्तरपक्षापेक्षया वि-
कल्पार्थः। यथा लोके भोक्तव्यं वा शयितव्यं वेति । एवं पूर्वस्या
वा दक्षिणस्या वेति । दिशतीति दिक्, अतिस्तृजति-व्यपदिश-
ति द्रव्यं द्रव्यभागे वेति भावः । आचा० १ ध्रु० १ अ० १
उ० । त्रिविधा संज्ञा सा पुनः सामान्येन क्षायोपशमिकी,
औपशमिकी च । तत्राद्या ज्ञानावरणक्षयोपशमजा मति-
भेदरूपा न तथेहाधिकारः, द्वितीया सामान्येन चतुर्विधाऽऽ-
हारसंज्ञादिलक्षणा । आव० ४ अ० । आ० चू० । त्रिविधा
संज्ञा दीर्घकालिकोपदेशेन हेतुवादोपदेशेन दृष्टिवादोपदेशेन ।
विश० । वृ० । प्रव० ।

इदानीं 'संज्ञाओ तिञ्जि' इति चतुश्चत्वारिंशच्छ्रुततमं-
ङ्कारमाह—

सन्नामो तिञ्जि पढं, तथ दीहकालोवएसियामयानाम ।

तह हेउवायदिट्ठी, वा उवएमा तदियगओ ॥ ४३ ॥

संज्ञानं संज्ञाः ज्ञानमित्यर्थः, सा त्रिभन्दा, 'पढं तथ' इति-
प्रथमा—आद्या अत्र एतासु तिस्तु संज्ञासु मध्ये दीर्घका-
लोपदेशिका नाम दीर्घकालमतीतानागतवस्तुविषयव्येनो-
पदेशः कथनं यस्याः सा दीर्घकालोपदेशी, सैव दीर्घकालो-
पदेशिका । तथा तदितरे द्वितीयं हेतुवादोपदेशोपदेशः,
उपदेशशब्दस्य प्रत्येकमभिसंबन्धात् । हेतुवादोपदेशा
द्वितीया संज्ञा, दृष्टिवादोपदेशा च तृतीयेत्यर्थः । तत्र हेतुर्वा
कारणं निर्मलमित्यनर्थान्तरम्, तस्य वदने वादस्तद्विषय
उपदेशः—प्ररूपणा यस्यां सा हेतुवादोपदेशा, तथा दृष्टिदर्शनं
सम्यक्त्वं तस्य वदने वादो दृष्टीनां वादो दृष्टिवादः, तद्विषय
उपदेशः प्ररूपणं यस्यां सा दृष्टिवादोपदेशेति ।

अथ दीर्घकालोपदेशसंज्ञायाः स्वरूपं प्रतिपिपादयिषु—
स्तथा संज्ञानमेवाह—

एयं करमि एयं, कयं मए इममहं करिम्मामि ।

सो दीहकालसणी, जाइय तिकालसन्नधगं ॥ ४३ ॥

एतत्कर्गोऽप्यहम्, एतत्कृतं मया, एतत्कारिष्याम्य—
हम्, इत्येवं यस्मिन्कालविषयां वर्त्तमानानीतानाग-
तकालत्रयवर्तिवस्तुविषयां संज्ञां मनोविज्ञानं धारयति
सः, दीर्घकाला—दीर्घकालोपदेशा संज्ञाऽस्यास्तीति
कृत्वा, स च गर्भजस्तिर्यङ् मनुष्यो वा देवो नारक-
श्च मनःपर्याप्तियुक्तो विज्ञेयः, तस्यैव त्रिकालविषयाविम-
र्शादिसंभवात्, एष च प्रायः सर्वमप्यर्थं स्फुटरूपमुपल-
भते । तथाहि—यथा चक्षुष्मान् प्रदीपादिप्रकाशेन स्फुट-
मर्थमुपलभते, तथैषोऽपि मनोलब्धिसंज्ञां मनोद्रव्याव-
ष्टम्भसमुत्थाविमर्शवशतः पूर्वोपरानुसंधानेन तथावस्थितं
स्फुटमर्थमुपलभते । यस्य पुनर्नास्ति तथाविधात्रिकाल-
विषया विमर्शः साऽसंज्ञीति सामर्थ्याल्लभ्यते । स च सं-
मूर्च्छितपञ्चन्द्रियविकलेन्द्रियादिविज्ञेयः । स हि स्वल्प-
स्वल्पतस्मनोलब्धिसंज्ञास्वाद्स्फुटतरमर्थं जानाति । तथा-
हि—पञ्चन्द्रियापक्षया संमूर्च्छितपञ्चन्द्रियाऽस्फुटमर्थं जा-
नानि । जानाति ततोऽप्यस्फुटं चतुर्गिन्द्रियः, ततो—
ऽप्यस्फुटतरं त्रीन्द्रियः, ततोऽप्यस्फुटतमं द्वीन्द्रियः ।

ततोऽप्यन्यस्फुटतममेकैन्द्रिय, तस्य प्रायो मनोद्रव्यासम्भ-
यात्, केवलमव्यक्तमेव किञ्चिदतीवाल्पतरं मनो द्रष्टव्यम्—
यद्वशादाहारादिसंज्ञा अव्यक्तरूपाः प्रादुष्यन्तीति ? ।

साम्प्रतं हेतुवादापदेशसंज्ञया संज्ञिनमसंज्ञिनं चाह—

जे उण संचित्तु, इट्ठाणिट्टसु विमयवन्धुसु ।

वर्तति नियतंति य, सदेहपरिपालणाहं ॥६३४॥

पाएण संपहच्चिय, कालम्मि न याऽवि दीहकालम्मि ।

ते हउवायसकी, निच्चट्टा हंति हु असकी ॥ ६३५ ॥

ये पुनः संचिन्त्य संचिन्त्येष्टानिष्टेषु छायातपाहारादिषु-
विषयवस्तुषु मध्ये स्वदेहपरिपालनाहंतादिषु वर्तन्ते ।
अनिष्टेभ्यस्तु तेभ्य एव निवर्तन्ते । प्रायेण च साम्प्रत-
काल एव, न चापि नैव दीर्घकालेऽर्तातानागतलक्षणे,
प्रायोप्रवृत्त्यात् किञ्चिदतीवानागतकालावलाभ्यनोऽपि, ना-
तिदीर्घकालानुसारिणः, ते द्वीन्द्रियादयो हेतुवादापदेश-
संज्ञया संज्ञिता विज्ञेयाः । अत्र च निश्चया घर्माद्यभि-
तापितास्ताञ्जराकरणाय प्रवृत्तानिर्वृत्तिविनिर्दिष्टाः पृथिव्या-
वय एवासंज्ञिता भवन्ति । किमुक्ते भवति ?—या बुद्धि-
पूर्वकं स्वदेहपरिपालनार्थमिष्टेष्वहारादिषु वस्तुषु प्रवर्तते,
अनिष्टेभ्यश्च निवर्तते; स हतृपदेशसंज्ञी, स च द्वीन्द्रि-
यादिराप वेदितव्यः । तथाहि—इष्टानिष्टावप्यप्रवृत्तिनिवृ-
त्तिसंचिन्तनं न मनोव्यापारमन्तरण सम्भवति, मनसा
च पर्यालोचनं संज्ञा, सा च द्वीन्द्रियादिराप विद्यते,
तस्यापि प्रतिनियतेष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात् ।
ततो द्वीन्द्रियादिराप हेतुपदेशसंज्ञया संज्ञी लभ्यते, न-
वरमस्य संचिन्तनं प्राये वसमानकालविषयम्, न भूत-
भविष्याद्विषयमिति । नायं दीर्घकालोपदेशेन संज्ञी यस्य पुन-
र्नामन्याभिसंधारणपूर्विका प्रवृत्तिनिवृत्तिशक्तिः स प्राणी
हेतुवादापदेशनाप्यसंज्ञी लभ्यते । स च पृथिव्यादिरैक-
न्द्रियो वेदितव्यः । तस्याभिसन्धपूर्विकमिष्टानिष्टप्रवृत्ति-
निवृत्त्यसम्भवात्, या अपि च आहारादिका दश संज्ञाः
पृथिव्यादीनामप्यत्र वर्तन्ते, प्रज्ञापनायामपि च प्रति-
पादितास्ता अप्यन्यन्तमव्यक्तरूपा मोहोदयजन्यत्वादशो-
भनाश्च इति न तदपेक्षयापि तेषां संज्ञित्वव्यदेशः । न
हि लोकैर्वा कार्यापणमात्रास्तिवेन धनवानुच्यते, न
चाविशिष्टेन मूर्तिमात्रेण रूपवर्णित, अन्यत्रापि हेतु-
वादापदेशसंज्ञाव्यमाश्रित्यार्क—कर्मकीटपतङ्गाद्याः समन-
स्का, जङ्गमाश्चतुर्भेदाः । अमनस्काः पञ्चविधाः । पृथिवी-
काद्या जीवाः ।

अथ हृष्टवादापदेशसंज्ञया संज्ञिनमसंज्ञिनं चाह—

सम्मदिट्ठी सकी, संते नाणे खओवसमिण य ।

असकि मिच्छत्तम्मि, (य) दिट्ठिवाओवप्पेण ॥६३६॥

हृष्टवादापदेशेन ज्ञायापशमिकज्ञानं वर्तमानः सम्य-
गदृष्टिः संज्ञानी, संज्ञानं संज्ञा सम्यगज्ञानम् ।
तद्युक्तत्वात् । मिथ्यादृष्टिः पुनरसंज्ञी, विपर्ययत्वेन व-
स्तुतः सम्यगज्ञानरूपसंज्ञारहितत्वात् । यद्यपि च मि-
थ्यादृष्टिरपि सम्यगदृष्टिर्वि घटादिकं जानाति, व्यव-
हरति च, तथापि तस्य सर्वान्धव्यवहाराभावेण ज्ञानम-

पि निश्चयतोऽज्ञानमेवाच्यते । तर्हि किमिति ज्ञाया-
पशमिकज्ञानयुक्तोऽसौ गृह्यते ?, ज्ञायिकज्ञानं हि विशि-
ष्टतरा सा प्राप्यते, ततस्तद्वृत्तिरप्यसौ किं नाऽङ्गीक्रियते ?,
उच्यते—यतोऽतीतस्यार्थस्य स्मरणमनागतस्य च चिन्ता
संज्ञाऽभिधीयते, सा च केवलितानां नास्ति । सर्वदा स-
र्वाथोवभासकत्वेन केवलितानां स्मरणचिन्ताघनीतत्वात् ;
इति ज्ञायापशमिकज्ञान्येव सम्यगदृष्टिः संज्ञीति । ननु प्रथमं
हेतुवादापदेशेन संज्ञी वक्तुं युज्यते । हेतुवादापदेशना-
ल्पमनोलिप्धसम्पन्नस्यापि द्वीन्द्रियादेः संज्ञित्वेनाभ्युपग-
मात्, तस्य चाधिशुद्धतरत्वात्, ततो दीर्घकालोपदेशेन
हेतुपदेशसंज्ञेयपक्षया दीर्घकालोपदेशसंज्ञिनो मनःपर्याप्तियु-
क्ततया विशुद्धत्वात् । तत्किमर्थमुक्तमोपन्यासः, उच्यते—
इह सर्वत्र सूत्रे यत्र कचित्संज्ञी असंज्ञी वा परिगृह्यते
तत्र सर्वत्रापि प्राये दीर्घकालोपदेशेन गृह्यते, न हेतुवा-
दापदेशेन, नापि हृष्टवादापदेशेन, तत एतत्संप्रत्ययार्थं
प्रथमं दीर्घकालोपदेशेन संज्ञिनो ग्रहणम् । उक्तञ्च—“ स-
ञ्ज्ञि ति असञ्ज्ञि ति य, सव्वसुए कालिओवप्पेसणे । पाये
संववहारे, कीरि तेणाहो सक्कओ ॥ १ ॥ ” ततोऽन-
न्तर्मप्रधानत्वात् हेतुपदेशेन संज्ञिनो ग्रहणम् । ततः स-
र्वप्रधानत्वाद्दन्ते हृष्टवादापदेशेनाति । प्रव० १४४ द्वार ।
आ० म० । कर्म० । ने० । संज्ञानं संज्ञा अस्मान्बदनी-
यमोहनीयकर्मोदयजन्यं चैतन्यविशेषे, पा० । बदनीय-
मोहनीयोदयाश्रितानां ज्ञानावरणक्षयोपसमाधि-
तायां विचित्राहारादिप्राप्तिक्रियायाम्, प्रव० १४ द्वार ।
दर्श० । अभिलाषे, आहारसंज्ञा—आहारमिलाषः कुडनीय-
प्रभवः खल्व्वात्मपरिणामविशेष इति । ने० ।

संज्ञा चतुर्धा—

चत्तारि सण्णाओ पणत्ताओ, तं जहा—आहारसण्णा भ-
यसण्णा मेहुणसण्णा परिग्गहसण्णा । (सू० ३५६ ×)

‘ चत्तारि ’ इत्यादि व्यक्तं केवलं संज्ञानं संज्ञा—चैतन्यं,
तच्चासातवदनीयमोहनीयकर्मोदयजन्यविकारयुक्तमाहारसं-
ज्ञादिवेन व्यपदिश्यते इति । स्था० ४ ठा० ४ उ० ।
स० । आतु० । उक्त० । प्रव० । (आहारसंज्ञावक्रव्यता
‘ आहारसण्णा ’ शब्दे द्वितीयभागे ५२७ पृष्ठे द्रष्ट-
व्या ।) (भयसंज्ञावक्रव्यता ‘ भयसण्णा ’ शब्दे पञ्चम-
भागे १३२५ । १३२४ पृष्ठे गता ।) (मेधुनसंज्ञावक्रव्यता ‘ मे-
हुणसण्णा ’ शब्दे षष्ठे भागे ४२६ । ४३० पृष्ठे गता ।) (प-
रिग्रहसंज्ञावक्रव्यता ‘ परिग्रहसण्णा ’ शब्दे पञ्चमभागे
४६७ पृष्ठे गता ।)

इदानीं ‘ सण्णाओ चउरो ’ ति पञ्चचत्तारिश्चकृततमं
द्वारमाह—

आहार१ भय२ परिग्रह३, मेहुण४ रुवाउ हंति चत्तारि ।

सत्ताणं सण्णाओ, आभंमारं समग्गाणं ॥ ६३७ ॥

संज्ञानं संज्ञा आभागः, सा द्विधा—ज्ञायापशमिकी औ-
दायिकी च । तत्राद्या ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यमतिभद्रक-
या, सा ज्ञानन्तरमेवाङ्गा । द्वितीया पुनः सामान्येन च-
तुर्विधाऽऽहारसंज्ञादिलक्षणा, तत्र कुडनीयोदयाद्या कव-
लाद्याहाराद्यं तथाविधपुद्गलोपादानक्रिया सा आहार-

संज्ञा, तस्या आभोगात्मिकत्वात् सा पुनश्चतुर्भिः कार-
णैः समुत्पद्यते । यदुक्तं स्थानाङ्गे—‘चउहि ठाण्हि आहा-
रसण्णा समुत्पज्जइ, ते जहा—ओमकुट्टयाए खुहाययणि-
उजस्स कम्मस्सुदण्णे मईए तदट्ठोवओगेणं’ ति । तत्र अ-
चमकोष्ठतया गिह्णोदरतया, लुब्धदनीयकम्मोदयेन, मत्या
आहारकथाभाषणादिजनितबुद्ध्या, तदर्थोपयोगेन सततमा
हागचिन्तयति, तथा भयमोहनीयोदयाङ्गयोद्भान्तस्य दृष्टि-
वन्विकारोमाञ्जोद्भेदादिक्रिया भयसंज्ञा । इयमपि चतुर्भिः
स्थानैरुत्पद्यते, यदुक्तं ‘हीणसत्तयाए य भयवेयणिज्जस्स क-
म्मस्सुदण्णे, मईए तदट्ठोवओगेणं’ ति । तत्र हीनसत्त्वतया
सत्त्वाभावेन, मत्या भयघाताश्रयणभीषणदर्शनादिजनितया
बुद्ध्या, तदर्थोपयोगेन इह लोकादिभयलक्षणार्थपर्या-
लोचनेनेति, तथा लोभोदयात्प्रधानसंस्कारकारणाभिष्वक्-
पूर्विका सच्चित्ततरद्रव्यापादानाक्रियापरिग्रहसंज्ञा । एषापि
चतुर्भिः स्थानैरुत्पद्यते, यदुक्तम्—‘अविमुत्तियाए लोभ
वेयणिज्जस्स कम्मस्स उदण्णे, मईए तदट्ठोवओगेणं’ ति ।
तत्र अविमुक्ततया सर्परिग्रहतया, मत्या संचेतनादिपरि-
ग्रहदर्शनादिजनितबुद्ध्या तदर्थोपयोगेन परिग्रहाचिन्तनेन-
ति । तथा पुंवदादयात्प्रयुनाय स्यालोकनप्रसन्नवदनसं-
स्तम्भनोरुवपथुप्रभृतिलक्षणा क्रिया मैथुनसंज्ञा, अस्वावपि
चतुर्भिः स्थानैरुत्पद्यते । यदुक्तम्—‘श्वियमंससांणियाए
मोहणिज्जस्स कम्मस्सुदण्णे मईए तदट्ठोवओगेणं’ ति ।
तत्र चित्ते उपचिते मांसशोणिते यस्य स तथा तद्भाव-
स्तत्ता, तथा चित्तमांसशोणिततया मत्या सुरतकथाभ-
वणादिजनितबुद्ध्या तदर्थोपयोगेन मैथुनलक्षणार्थचिन्तने-
नेति, एताश्चतस्रः संज्ञाः समप्राणामेकेन्द्रियादीनां पञ्च-
न्द्रियपर्यवसानानां सस्यानां-जीवानामासंसारं संसारवासं
यावद्भवन्ति । तथा च केषांचिदेकेन्द्रियाणामप्येताः स्पष्ट-
मेवापलभ्यन्ते । तथार्ह—जलाद्याहारोपजीवनाद्वनस्पत्या-
दीनामाहारसंज्ञा । संकोचनी वल्ल्यादीनां तु हस्तस्पर्शादमी-
त्या अवयवसंकोचनादिभ्यो भयसंज्ञा, विल्वपलाशादीनां
तु निधानीकृतद्राविणोपरि पादमोचनादिभ्यः परिग्रह-
संज्ञा । कुर्वकाशोकतिलकादीनां तु कमनीयकार्मनी-
भुजलतावगूहनपार्ष्णिप्रहारकटाक्षविक्षपादिभ्यः प्रसूनपल्ल-
वादिप्रसवप्रदर्शनामैथुनसंज्ञाति । प्रब० १४५ द्वार ।

कइ णं भंते ! सण्णाओ पणत्ताओ ? , गोयमा !
दस सण्णाओ पणत्ताओ , तं जहा-आहारसण्णा भ-
यसण्णा मेहुणमण्णा परिग्गहसण्णा काहसण्णा मा-
णसण्णा मायासण्णा लोहसण्णा लोयसण्णा ओहसण्णा ।
सू० १४७X) प्रज्ञा० ८ पद ।

(आसामर्थः स्वस्वस्थाने) प्रज्ञा० । प्रब० । स्था० । (एके-
न्द्रियाणमपि आहारादिसंज्ञा विद्यन्ते इति ‘णाण’ शब्द
चतुर्थभाग १६४० पृष्ठे मतिज्ञानयोर्भेदप्रस्तावे उक्तम् ।)

नेरइयाणं भंते ! कइसण्णाओ पणत्ताओ ? गोयमा !
दस सण्णाओ पणत्ताओ , तं जहा-आहारसण्णा ०जाव
ओधसण्णा । (सू० १४७X)

असुरकुमाराणं भंते ! कइ सण्णाओ पणत्ताओ ? ,
गोयमा ! दस सण्णाओ पणत्ताओ , तं जहा-आहार-
सण्णा ०जाव ओधसण्णा , एवं० जाव थणियकु-
माराणं एवं पुढविकाइयाणं ०जाव वेमाखियावसाखाणं
नेतव्वं । (सू० १४७X) नेरइयाणं भंते ! किं आ-
हारसन्नोवत्ता भयसन्नोवत्ता मेहुणसन्नोवत्ता परि-
ग्गहसन्नोवत्ता ? , गोयमा ! ओसन्नं कारणं
पडुच्च भयसन्नोवत्ता , संतइभावं पडुच्च आहारस-
न्नोवत्ता वि ०जाव परिग्गहसन्नोवत्ता वि । एए-
सि णं भंते ! नेरइयाणं आहारसन्नोवत्ताणं भ-
यसन्नोवत्ताणं मेहुणसन्नोवत्ताणं परिग्गहसन्नोव-
त्ताणं य कयरे कयरेहिंता अप्पा वा बहुया वा तु-
ल्ला वा विसंसाहिया वा ? , गोयमा ! सच्चत्थो-
वा नेरइया मेहुणसन्नोवत्ता आहारसन्नोवत्ता
संखिज्जगुणा परिग्गहसन्नोवत्ता संखिज्जगुणा भय-
सन्नोवत्ता संखिज्जगुणा ॥ तिरिक्खजोणियाणं भं-
ते ! किं आहारसन्नोवत्ता ०जाव परिग्गहसन्नो-
वत्ता ? , गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च आ-
हारसन्नोवत्ता संतइभावं पडुच्च आहारसन्नोव-
त्ता वि ०जाव परिग्गहसन्नोवत्ता वि , एएसि णं
भंते ! तिरिक्खजोणियाणं आहारसन्नोवत्ताणं ०जाव
परिग्गहसन्नोवत्ताणं य कयरे कयरेहिंता अप्पा वा
बहुया वा तुल्ला वा विसंसाहिया वा ? , गोयमा !
सच्चत्थोवा तिरिक्खजोणिया परिग्गहसन्नोवत्ता ,
मेहुणसन्नोवत्ता संखिज्जगुणा भयसन्नोवत्ता संखि-
ज्जगुणा आहारसन्नोवत्ता संखिज्जगुणा ॥ मणुस्सा णं
भंते ! किं आहारसन्नोवत्ता ०जाव परिग्गहसन्नोव-
त्ता ? , गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च मेहुणसन्नो-
वत्ता संततिभावं पडुच्च आहारसन्नोवत्ता वि ०जाव
परिग्गहसन्नोवत्ता वि । एएसि णं भंते ! मणुस्साणं आहा-
रसन्नोवत्ताणं ०जाव परिग्गहसन्नोवत्ताणं य कयरे कयरे-
हिंता अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसंसाहिया वा ? ,
गोयमा ! सच्चत्थोवा मणुसा भयसन्नोवत्ता आहारसन्नोव-
त्ता संखिज्जगुणा परिग्गहसन्नोवत्ता संखिज्जगुणा
मेहुणसन्नोवत्ता संखिज्जगुणा ॥ देवा णं भंते !
किं आहारसन्नोवत्ता ०जाव परिग्गहसन्नोवत्ता ? ,
गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च परिग्गहसन्नोवत्ता
संततिभावं पडुच्च आहारसन्नोवत्ता वि ०जाव प-
रिग्गहसन्नोवत्ता वि , एएसि णं भंते ! देवाणं
आहारसन्नोवत्ताणं ०जाव परिग्गहसन्नोवत्ताणं य-

कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा वि-
ससाहिया वा ? , गोयमा ! सवत्थोवा देवा आ-
हारसंज्ञोवउत्ता भयसंज्ञोवउत्ता संखिअगुणा मेहुणस-
ओवउत्ता संखिअगुणा परिग्गहसंज्ञोवउत्ता संखिअगुणा ।
(सू० १४८)

‘कइ णं भंते ! सन्नाओ पणत्ताओ’ इति—कति—किय-
त्संख्या ‘ण’ मिति वाक्यालङ्कारे । भदन्त । संज्ञाः प्रज्ञाः,
तत्र संज्ञानं संज्ञा आभोग इत्यर्थः । यदिवा—संज्ञायंतऽन-
याऽयं जीव इति संज्ञा, उभयत्रापि चर्चनीयमोहोदया-
श्रिता ज्ञानावरणदर्शनावरणक्षयोपशमाश्रिता च विविचा-
हारादिप्रार्मिकिया, सा चोपाधिभेदादशविधा, तथा
चाह—गौतम ! दशविधाः प्रज्ञाः, तदेव दशविधत्वं
नामग्राहमाह—‘आहारसंज्ञा’ इत्यादि तत्र कुहं दर्शनीयोदयात्
या कवलाद्याहारार्थं तथाविधपुद्गलोपादानाक्रिया साऽऽ-
हारसंज्ञा, तस्या आभोगात्मिकत्वात् । यदिवा—संज्ञायंतं
जीवोऽन्यति, एव सर्वत्रापि भावना कार्या । तथा भ-
यमोहनीयोदयात् भयोद्विभान्तस्य दृष्टिदन्विकारोमाञ्जो-
द्धादिक्रिया भयसंज्ञा, पुण्योदयात् मैथुनाय स्यालोकनप्र-
सन्नवदनसंस्तम्भितोत्पन्नप्रभृतिलक्षणक्रिया मैथुनसंज्ञा,
तथा लोभोदयात् प्रधानसंसारकारणाभिव्यक्तपूर्विका सचि-
त्ततरद्रव्योपादानाक्रिया परिग्रहसंज्ञा, तथा क्रोधवेदनीयोद-
यात् तदोवशगमा पुरुषमुखवदनदन्तच्छदस्फुरणवेष्टा
क्रोधसंज्ञा, तथा मानोदयादहङ्कारात्मिका उत्सेकादिपरिण-
तिर्मानसंज्ञा, मायोवेदनीयेनाशुभसंक्लेशाद्वृत्तसंभावणा-
दिक्रिया मायासंज्ञा, तथा लोभवेदनीयोदयतो लालसत्त्वे-
न सचित्ततरद्रव्यप्रार्थना लोभसंज्ञा, तथा मतिज्ञानावर-
णकर्मक्षयोपशमनात् शब्दाद्यर्थगोचरा सामान्यावबोध-
क्रिया ओघसंज्ञा, तथा तद्विशेषावबोधक्रिया लोक-
संज्ञा । एवं चेदमापतितम्—दर्शनोपयोग ओघसंज्ञा,
ज्ञानोपयोगो लोकसंज्ञा, अन्य त्वभिदधति—सामान्यप्रवृ-
त्तिर्यथा वल्ल्या वृत्त्यारोहणमोघसंज्ञा, लोकस्य हेया प्र-
वृत्तिलोकसंज्ञा, तद्वमेताः सुखप्रतिपत्तये स्पष्टरूपाः पञ्च-
न्द्रियाधिकृत्य व्याख्याताः, एकैन्द्रियाणां त्वेता अव्य-
क्तरूपा अवगन्तव्याः, नैरयिकसूत्रं ‘आमन्नकारणं पडुच्च
भयसंज्ञोवउत्ता’ इति—तत्रात्मज्ञशब्देन बाहुल्यमुच्यते
कारणशब्देन च बाह्य कारणम्, ततोऽयमर्थः—बाह्यकार-
णमाश्रित्य नैरयिका बाहुल्येन भयसंज्ञापयुक्ताः, तथाहि-
सन्ति तेषां सर्वतः प्रभूतानि परमाधार्मिकायः—कवल्ली-
शक्तिकुन्तादीनि भयोत्पादकादीनि, ‘संतइभावं पडुच्च’
इति—इहानन्तराऽनुभवभावः—सन्ततिभाव उच्यते ; तत
आन्तरमनुभवभावमपेक्ष्य नैरयिका आहारसंज्ञापयुक्ता अपि
यावत्परिग्रहसंज्ञापयुक्ता अपि । अल्पबहुत्वचिन्तायां स-
र्वस्तोका मैथुनसंज्ञापयुक्ताः, नैरयिका हि चक्षुर्निमीलनमा-
त्रमपि न सुखिनः केवलमनवरतमतिप्रबलदुःखाग्निना
संतप्यमानशरीराः । उक्तं च—“ अर्च्छुनिमीलणमेत्तं, नऽपि
सुहं दुक्खमेव पडिबद्धं । नरप नरइयाणं, अहोतंसं पच्च-
माणाणं ॥ १ ॥ ” ततो मैथुनं च नैतेषां भवतीति, यदि
परं क्वचित्कदाचित्केषांचित् भवति साऽपि च स्तोकाकाला

इति पृच्छा समये स्तोका मैथुनसंज्ञापयुक्ताः, तेभ्यः
संख्येयगुणा आहारसंज्ञापयुक्ताः, दुःखितानामपि प्रभूतानां
प्रभूतकालं चाहारेच्छाया भावतः पृच्छासमये अतिप्रभू-
तानामाहारसंज्ञापयुक्तानां संभवात्, तेभ्यः संख्येयगुणाः
परिग्रहसंज्ञापयुक्ताः, आहारेच्छा हि देहार्थमेव भवति
परिग्रहं च तु देहे प्रहरणादिषु च, प्रभूततरकालाव-
स्थायिनी च परिग्रहं च, ततः पृच्छासमयेऽतिप्रभूततराः
परिग्रहसंज्ञापयुक्ता अवाप्यन्ते इति भवन्ति पूर्वैभ्यः सं-
ख्येयगुणाः, तेभ्यो भयसंज्ञापयुक्ताः संख्येयगुणाः, नर-
केषु हि नैरयिकाणां सर्वतो भयमामरणान्तर्भावि, ततः
पृच्छासमयेऽतिप्रभूततमा भयसंज्ञापयुक्ताः प्राप्यन्ते इति
संख्येयगुणाः । निर्यकपञ्चन्द्रिया अपि बाह्य कारणं प्रती-
त्य बाहुल्येनाहारसंज्ञापयुक्ता भवन्ति न शेषसंज्ञापयुक्ताः
तथा प्रत्यक्षत एवोपलब्धः, आन्तरमनुभवभावमा-
श्रित्याहारसंज्ञापयुक्ता अपि यावत्परिग्रहसंज्ञा—
पयुक्ता अपि, अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्तोकाः परि-
ग्रहसंज्ञापयुक्ताः, परिग्रहसंज्ञायाः स्तोकाकालत्वेन पृच्छास-
मये तेषां स्तोकानामेवाऽवाप्यमानत्वात्, तेभ्यो मैथुनसंज्ञा-
पयुक्ताः संख्येयगुणाः, मैथुनसंज्ञापयोगस्य प्रभूततरकाल-
त्वात्, तेभ्योऽपि भयसंज्ञापयुक्ताः संख्येयगुणाः, सजाती-
यात्परजातीयाश्च तेषां भयसंभवतो भयोपयोगस्य च प्रभू-
ततमकालत्वात्, पृच्छासमये भयसंज्ञापयुक्तानामतिप्रभूत-
तराणामवाप्यमानत्वात्, तेभ्यः संख्येयगुणाः आहारसं-
ज्ञापयुक्ताः, प्रायः सन्तते सर्वेषामाहार (संज्ञा) संभवात् ।
मनुष्या बाह्य कारणमधिकृत्य बाहुल्येन मैथुनसंज्ञापयुक्ताः
स्तोकाः शेषसंज्ञापयुक्ताः, सन्ततिभावमान्तरानुभवभावरूपं
प्रतीत्याहारसंज्ञापयुक्ता अपि यावत्परिग्रहसंज्ञापयुक्ता अपि ।
अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्तोका भयसंज्ञापयुक्ताः, स्तोका-
नां स्तोकाकालं च भयसंज्ञासंभवात्, तेभ्य आहारसंज्ञा-
पयुक्ता संख्येयगुणाः, आहारसंज्ञापयोगस्य प्रभूततर-
कालभावात् अत एव हेतोः तेभ्यः संख्येयगुणाः परिग्र-
हसंज्ञापयुक्ताः, तेभ्यो मैथुनसंज्ञापयुक्ताः संख्येयगुणाः, मै-
थुनसंज्ञाया अतिप्रभूततरकालं यावद् भावतः पृच्छासमये-
तेषामतिप्रभूततराणामवाप्यमानत्वात् । तथा बाह्य कारण-
मधिकृत्य बाहुल्येन देवाः परिग्रहसंज्ञापयुक्ताः, माणिकन-
करत्तादीनां परिग्रहसंज्ञापयोगहेतूनां तेषां सदा सन्निहित-
त्वात्, सन्ततिभावं यथोक्तरूपं प्रतीत्य पुनराहारसंज्ञापयु-
क्ता अपि यावत्परिग्रहसंज्ञापयुक्ता अपि, अल्पबहुत्वचिन्तायां
सर्वस्तोका आहारसंज्ञापयुक्ताः, आहारेच्छाविरहकालस्या-
तिप्रभूततया आहारसंज्ञापयोगकालस्य चातिस्तोकतया
तेषां पृच्छासमये सर्वस्तोकानां तेषामवाप्यमानत्वात्, ततो
भयसंज्ञापयुक्ताः, संख्येयगुणाः, भयसंज्ञायाः प्रभूतानां प्रभूत-
कालं च भावात्, तेभ्योऽपि मैथुनसंज्ञापयुक्ताः संख्येयगुणाः,
तेभ्यः परिग्रहसंज्ञापयुक्ताः संख्येयगुणाः, जीवोपक्षया बहवो
यक्षव्यास्ते च तथैव भाविता इति । प्रज्ञा० ८ पद ।

जीवा णं भंते ! किं सएणी असएणी नोसएणी नो-
असएणी ? , गोयमा ! जीवा सएणी वि असएणी वि नो
सएणी नोअसएणी वि । खेरइयाणं पुच्छा, गोयमा !

शेरइया सखी वि असखी वि नोसखी नोअसखी वि । एवं असुरकुमारा ० जाव थणियकुमारा । पुदविकाइयाणं पुच्छा, गोयमा ! नो सखी असखी, नो नोसखी नोअसखी, एवं बेइंदियतेइंदियचउरिंदिया वि मणुस्सा जहा जीवा पंचिंदियतिरिक्खजोणिया वाणमतारा य जहा शेरइया जो-इसियवेमाणिया सखी नोअसखी, नो नोसखी नो असखी मिद्धाणं पुच्छा गोयमा ! नो सखी नो असखी नोसखी नोअसखी ; “ शेरइयतिरियमणुया, य वणयरगसुराइ सखीऽसखी य । विगलिंदिया असखी, जोइसवेमाणिया सण्णी ॥१॥ ” (सू० ३१५×)

‘जीवा खं भंते ! किं सण्णी’ इत्यादि, संज्ञानं संज्ञा-‘उपसर्गादातः’ ॥५॥३॥१०॥ इत्युक्तप्रत्ययः, भूतभवद्भाविभावस्वभावपर्यालोचनं सा विद्यते येषां ते संज्ञिनः, विशिष्टस्मरणादिरूपमनोविज्ञानभाज इत्यर्थः, यथोक्तमनोविज्ञानायकला असंज्ञिनः, ते च एकैन्द्रियविकलेन्द्रियसम्मूर्च्छिमपञ्चन्द्रिया वेदितव्याः । अथवा—संज्ञायते—सम्यक् परिच्छिद्यते पूर्वोपलब्धो वर्तमानो भावी च पदार्थो यथा सा संज्ञाभिदादिपाठाभ्युपगमात् करणं घञ् विशिष्टा मनोवृत्तिरित्यर्थः, सा विद्यते येषां ते संज्ञिनः समनस्का इत्यर्थः । तद्विपर्ययाना असंज्ञिनोऽमनस्का इत्यर्थः, ते चैकेन्द्रियादय एवानन्तरादिताः प्रतिपत्तव्याः । एकैन्द्रियाणां प्रायः सर्वथा मनोवृत्तेरभावात्, द्वीन्द्रियादीनां तु विशिष्टमनोवृत्तेरभावः, ते हि द्वीन्द्रियादयो वर्तमानिकमवार्थं शब्दादिकं शब्दादिरूपतया संविदन्ति, न भूतं भाविनं वेति । केवली सिद्धाभयप्रतिपेधविषयः । केवली हि यद्यपि मनोद्रव्यसम्बन्धभाक् तथापि न तैरसौ भूतभवद्भाविभावस्वभावपर्यालोचनं करोति, किन्तु क्षीणसकलज्ञानदर्शनावरणत्वात् पर्यालोचनमन्तरेणैव केवलज्ञानेन केवलदर्शनेन च साक्षात्समस्तं जानाति पश्यति च, ततो न संज्ञी नाप्यसंज्ञी, सकलकालकलाकलापव्यवच्छिन्नसमस्तद्रव्यपर्यायप्रपञ्चसाक्षात्करणप्रवणज्ञानसमन्वितत्वात् । सिद्धाऽपि न संज्ञी, द्रव्यमनसोऽप्यभावात्, नाप्यसंज्ञी सर्वज्ञत्वात्, तवदे सामान्यतो जीवपदे संज्ञिनोऽसंज्ञिनो नासंज्ञि-नोअसंज्ञिनश्च लभ्यन्ते इति भगवात् तथैव प्रतिसमाधानमाह—‘गोतमं’ त्यादि, जीवाः संज्ञिनोऽपि नैरयिकादीनां संज्ञिनां भावाद्, असंज्ञिनोऽपि पृथिव्यादीनामसंज्ञिनां भावात्, नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनोऽपि सिद्धकेवलानां नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनामपि भावात् । एतानेव अनुविशितदण्डकक्रमेण चिन्तयति—‘नैरइया णं’ मित्यादि, इह ये नैरयिकाः संज्ञिभ्य उत्पद्यन्ते ते संज्ञिनो व्यवह्रियन्ते इतरं त्वसंज्ञिनः नच नैरयिकाणां केवलभावो घटने, चारित्रप्रतिपत्तेरभावात्, तत उक्तं नैरयिकाः संज्ञिनोऽप्यसंज्ञि-नोऽपि, नो नोसंज्ञिनो नोअसंज्ञिनः, एवमसुरकुमारादयोऽपि इतनितकुमारपर्यवसाना भवनपतयो वक्रव्याः, तेषामप्यसंज्ञिनोऽप्युत्पादात् केवलित्वाभावाच्च । ‘मणुस्सा जहा जीव’ चि-मनुष्याः प्राक् यथा जीवा उक्तास्तथा

वक्रव्याः, संज्ञिनोऽपि असंज्ञिनोऽपि नोसंज्ञि-नोअसंज्ञि-नोऽपि वक्रव्या इति भावः । तत्र ये गर्भव्युत्क्रान्तास्ते संज्ञिनः सम्मूर्च्छिमा असंज्ञिनः केवलिनो नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनः, ‘पंचिंदियतिरिक्खजोणियवाणमतारा जहा नैरइया’ इति पञ्चन्द्रियतिर्यग्गोणिका व्यन्तराश्च यथा नैरयिका उक्तास्तथा वक्रव्याः, संज्ञिनोऽपि असंज्ञिनोऽपि नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनो वक्रव्या इति भावः । तत्र पञ्चन्द्रियतिर्यग्गोणिकाः सम्मूर्च्छिमा असंज्ञिनः गर्भव्युत्क्रान्ताः संज्ञिनः, व्यन्तरा असंज्ञिभ्य उत्पन्नाः असंज्ञिनः, संज्ञिभ्य उत्पन्नाः संज्ञिनः । उभयेऽपि चारित्रप्रतिपत्तेरभावात् नो संज्ञि-नोअसंज्ञिनः । ज्यातिष्कवैमानिका संज्ञिन एव नोअसंज्ञिनः संज्ञिभ्य उत्पादाभावाच्च नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनश्चारित्रप्रतिपत्तेरभावात्, सिद्धास्तु प्रागुक्तयुक्तानां नो संज्ञिनो नाप्यसंज्ञिनः, किं तु-नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनः । अत्रैव सुखप्रतिपत्तये संप्रवृत्तिगतामाह—‘नैरइया’ इत्यादि, नैरयिकाः ‘तिरिय’ चि-तिर्यक्पञ्चन्द्रियाः मनुष्या वनचरा व्यन्तरा असुरादयः—समस्ता भवनपतयः प्रत्येकं संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च वक्रव्याः, एतच्चानन्तरमेव भावितम् । विकलेन्द्रिया एकद्वित्रिचतुरादिन्द्रिया असंज्ञिनो ज्यातिष्कवैमानिकाः संज्ञिन इति । प्रज्ञा० ३१ पद । प्रव० । संकेते, नि० सू० २ उ० । विषयाभिष्वक्जनितसुखेच्छायाम्, परिग्रहसंज्ञायां च । आचा० १ भु० २ अ० ६ उ० । (‘वणप्फइ’ शब्दे षष्ठे भागे ८०८ पृष्ठे उत्पलादिवनम्पतीनां संज्ञाहारम् ।) (सामान्यिकसंयतादयः किं संज्ञापयुक्ताः इति ‘संजय’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे ६६ पृष्ठे गतम् ।) (निग्रन्थानां संज्ञाहारम् ‘णिग्गंथ’ शब्दे चतुर्थभागे २०४५ पृष्ठे उक्तम् ।) (विप्रकृष्टर्षाप विषयेषु अविरतः कर्मबन्धो भवतीति प्रतिपादनात् संज्ञ्यसंज्ञि-दृष्टान्तो ‘पञ्चकखाण’ शब्दे ५ भागे १११ पृष्ठे उक्तो ।) समयपरिभाषया पुरीषोत्सर्गे, पं० व० १ द्वार (धांडल शब्दे चतुर्थभागे २३८० पृष्ठे ताद्विधिरुक्तः ।)

स्वर्णा-स्त्री० । उज्जयन्तशैले स्वनामख्यातायां नद्याम्, ती० ३ कल्प । (गाथा ‘उज्जयंत’ शब्दे द्वितीयभागे ७३५ पृष्ठे ।)

संज्ञाकरण-संज्ञाकरण-न० । संज्ञाविशिष्टं करणं संज्ञाकरणम् । संज्ञितकरणे, विशेषे । आ० म० ।

संज्ञासंध-संज्ञास्कन्ध-पुं० । संज्ञानिमित्ताऽवप्रवृत्त्यात्मके प्रत्यये, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।

संज्ञाण-संज्ञान-न० । सम्यग्ज्ञानं, यो० १३ विष० । उपयोगे अवधानं, आव० ६ अ० । स्मृतावबोधं, आचा० १ भु० १ अ० १ उ० । संज्ञा व्यञ्जनावप्रवृत्तेरकालभवे मतिविशेषं, स्था० १ डा० ।

स्वज्ञान-न० । स्वगतबोधं, पञ्चा० १२ विष० ।

संज्ञाणपसंज्ञा-संज्ञानप्रशंसा-स्त्री० । संज्ञानप्रशंसनमिति सद्भावपर्यस्तं ज्ञानं यस्य स सज्ज्ञानः परिहृतो जनः, सतो वा ज्ञानस्य सविषयचलक्षणस्य प्रशंसनं पुरस्कार इति । विद्वज्जनप्रशंसायाम्, घ० ।

“तत्तत्रैस्त्रिभिरीक्षते न गिरिशो नो पद्मजन्माऽष्टभिः,

स्कन्धो द्वादशभिर्न वा न मधया चक्षुःसहस्रेण च ।
संभूयापि जगत्त्रयस्य नयनैस्तद्वस्तु ना वीक्ष्य(क्ष)ते,
प्रत्याहृत्यदशः समाहितभियः पश्यान्त यत्पण्डिताः ॥ १ ॥ इति ।

तथा

“ नो प्राप्यर्माभवाच्छ्रान्ति, नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्सु च न मुह्यति, नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २ ॥
न हृष्यत्यात्मनो मानं, नापमाने च रुष्यति ।
गाङ्गा हृद् इवाक्षोभ्यो, यः स पण्डित उच्यते ॥ ३ ॥ ”
ध० १ अधि० ।

संज्ञाणामवेयवेरग-संज्ञानसंवेगवैराग्य-न० । एवं विज्ञाय
तत्त्यागश्च सर्वथा वैराग्यमाहुः । संज्ञानसङ्गततत्त्वदर्शन
इत्युक्तलक्षणं वैराग्यभेदः द्वा० १० अष्ट० ।

संज्ञाणादुदय-संज्ञानादुदय-पुं० । सम्यगज्ञानदर्शनादिनि-
र्वाणकारणोत्पत्तौ, पञ्चा० ४ विव० ।

संज्ञाणिष्वन्ति-संज्ञानिर्वृत्ति-स्त्री० । संज्ञानिष्पत्तौ, भ० १६
श० ८ अ० । (संज्ञानिर्वृत्तिव्याख्या ' णिष्वन्ति ' शब्दे
अनुर्यभागं २१२० पृष्ठ उक्ता ।)

संज्ञाभूमि-संज्ञाभूमि-स्त्री० । व्युत्सर्गभूमौ, आचा० १
ध्रु० १ अ० १ उ० ।

संज्ञासुह-संज्ञासुख-न० । पुरीषोच्चये, आ० म० १ अ० ।

संज्ञायग-सन्नायक-पुं० । शोभनं नायकं, गृहस्वामिनि,
नि० चू० २ उ० ।

संज्ञास-संन्यास-पुं० । परित्यागे, न० ।

संज्ञासिद्धि-संज्ञासिद्धि-स्त्री० । संज्ञानं संज्ञा रूढिगति
पर्यायाः । तथा सिद्धिः संज्ञासिद्धिः । संज्ञासम्बन्ध, दश०
१ अ० ।

संज्ञासुत्त-संज्ञासूत्र-न० । स्वसङ्केतपूर्वकं निबद्धं, सूत्र०
१ ध्रु० १ अ० १ उ० । (वक्ष्यते ' सुत्त ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
एताद्वृत्तिः ।)

संज्ञाह-संज्ञाह-पुं० । प्रहरणं खडादिकं, स्था० ६ डा०
३ उ० । औ० ।

संज्ञा(ण)-संज्ञिन्-पुं० । संज्ञानं संज्ञा भूतभवद्भाविभाव-
स्वभावेपर्यालोचनम् “ उपसर्गाद्वातः ” ॥ ५ । ३ । ११० ॥
(सिद्धहेम०) इत्यङ्गप्रत्ययः । स विद्यते यस्य स संज्ञी “ श्री-
ह्यादिभ्यस्तौ ” ॥ ७ । २ । ५ ॥ (सिद्धहेम०) इतीन्
प्रत्ययः । विशिष्टसंवरणादिरूपमनोविज्ञानभाजि प्राणिनि
यः सम्यग जानाति ' ईहापोहादियुगजुनां त्ति वुत्तं भवति '
आ० चू० १ अ० । कर्म० । दश० । पं० सं० । स्था० ।
आ० म० । औ० । विशिष्टस्मरणादिरूपमनोविज्ञानसहिते-
न्द्रियपञ्चकसमन्यते प्राणिनि, कर्म० ३ कर्म० । न० ।
(' असंज्ञिण ' शब्दे प्रथमभागं ८३६ पृष्ठ दण्डक उक्तः ।)
(के संज्ञिनः के वा असंज्ञिन इति ' संज्ञा ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
अनुपदमेवोक्तम् ।) संज्ञा गुरुवैधर्मपरिज्ञानं सा विद्यते
यस्य स संज्ञी । वृ० १ उ० ३ प्रक० । आवकं, आव० ४ अ० ।
समानस्कन्धजीवि, विशेष० । नि० चू० ।

संज्ञिणोऽय-संज्ञि(स्वनि)योग-पुं० । स्वकीयव्यापारं, आग-
मरचनादिके, पञ्चा० ४ विव० ।

संज्ञिणस्त्वित्त-संज्ञिचित्त-त्रि० । न्यस्ते, स्था० ५ डा० १
उ० । जगत्स्थितस्वाभाव्येन सम्यगुनिवेशिते, रा० ।

संज्ञिणकोशल-संज्ञिकोशलक-पुं० । कोशलभावकं, व्य०
१० उ० ।

संज्ञिणगम्भ-संज्ञिगर्भ-पुं० । मनुष्यगर्भवसत्तौ, भ० १४
श० १० उ० ।

संज्ञिणगरिस-संज्ञिकर्ष-पुं० । संबन्धे, सूत्र० १ अ० १२ अ० ।
संयोगं, “ संज्ञाग संज्ञिगासो पङ्कज संबन्ध एगदा । ” न० ।

संज्ञिणगाम-संज्ञिकाश-पुं० । सदृशं, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । आ०
म० । रा० । “ संज्ञिगासो नाम अभासो वा अव-
वादा वा ” पं० चू० ४ कल्प ।

संज्ञिचय-संज्ञिचय-पुं० । प्राचुर्ये उपभोग्यद्रव्यनिचये, आ-
चा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । सम्यग निश्चयनं वीर्यं
इति संज्ञिचयः । विनाशिद्रव्याणामभयासितामृद्धीकादीनां
संग्रहे, आचा० १ ध्रु० २ अ० ५ उ० ।

संज्ञिचय-संज्ञिचय-पुं० । प्रचयविशेषाभिविहीकृते, अनु० ।

संज्ञिणाय-संज्ञिनाद-पुं० । प्रश्न० । प्रतिशब्दे, औ० ।

संज्ञिन्दा-संज्ञिन्दा-स्त्री० । सतां सत्पुरुषाणां साधुभावकप्र-
भृतीनां निन्दा संज्ञिन्दा । सद्गर्ह्यायाम्, षो० १ विव० ।

संज्ञिपुर्वजाइमरण-संज्ञिपूर्वजातिस्मरण-न० । संज्ञिनां-सतां
या पूर्वजातिः-प्राक्तनो भवस्तस्या यत्स्मरणं तत्तथा । संज्ञि-
नां सतां पूर्वभवस्य स्मरणं, औ० ।

संज्ञिपवाय-संज्ञिप्रपात-पुं० । संज्ञिनोऽवपतनस्थाने, स्था० ।
३ डा० ।

संज्ञिम-संज्ञिभ-पुं० । सदृशं, अष्ट० १ अष्ट० । तं० । जं० ।

संज्ञिभूय-संज्ञिभूत-पुं० । संज्ञिनः पञ्चन्द्रियाः सन्तो भूता
नारकत्वं गताः संज्ञिभूताः । पञ्चन्द्रियेषु सत्सु नारकं, भ०
१ श० २ उ० ।

संज्ञिर-संज्ञिर-त्रि० । पञ्चशकं, दश० ५ अ० १ उ० ।

संज्ञिरुद्ध-संज्ञिरुद्ध-त्रि० । सम्यग निरुद्धं संज्ञिरुद्धम् । आ-
चा० २ ध्रु० २ चू० १ अ० । सूत्रकादिना अत्यन्तं निय-
न्त्रिते, आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ४ उ० । उत्त० ।

संज्ञिवयमाण-संज्ञिपतत्-त्रि० । गच्छति, आचा० २ ध्रु० १
चू० १ अ० ३ उ० ।

संज्ञिवाह्य-संज्ञिपातिक-पुं० । संहतरूपतया नाऽतिनि-
यतं पतनं गमनमकप्र वर्त्तनं संज्ञिपातः, कोऽर्थे एषमेव
द्वयादिसंयोगप्रकारस्तं निर्वृत्तः सांज्ञिपातिकः । कर्म० ४
कर्म० । स्था० । पं० सं० । भ० । संज्ञिपात एषामेवौदधि-
कादिभावानां द्वयादिमलापकः स एव, तेन वा निर्वृत्तः
सांज्ञिपातिकः । अनु० । पं० सं० । पञ्चानामपि भावानां द्वि-
कादिसंयोगनिष्पन्नं भावभेदं, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० । अनु० ।
से किं तं संज्ञिवाह्यं, संज्ञि० एएसि चैव उदहृतवत्स-

मिअखइअखओवसमिअपारिणामिअणं भावाणं दुगसं-
जोएणं तियसंजोएणं चउकसंजोएणं पंचगसंजोएणं जे
निष्फअइ सच्चं से सभिवाइए नामे । तन्थ णं दस दुअसं-
जोगा दस तिअसंजोगा पंच चउकसंजोगा एगे पंचकसं-
जोगे । (सू० १२७×)

सन्निपातः—एषामवौदयिकादिभावानां द्वाविंशतिभेदाः, स
एष तेन वा निर्वृत्तः सान्निपातिकः । तथा आह—‘एष-
सि चवे’ त्यादि, एषामौदयिकादीनां पञ्चानां भावानां
द्विकसंयुक्तपञ्चकसंयोगैरेव षड्विंशतिभेदाः भवन्ति ते
सर्वेऽपि सान्निपातिको भाव इत्युच्यते । एतेषु मध्य
जीवेषु नारकादेषु पंडेव भेदाः सम्भवन्ति, शेषास्तु
विंशतिभेदका रचनामात्रेणैव भवन्ति । न पुनः कश्चित्
सम्भवन्ति, अतः प्रकृष्टणामात्रतयैव ते अवगन्तव्याः । एतत्
सर्वं पुरस्ताद्व्यक्तीकरित्यतः । कियन्तः पुनस्तं द्वाविंशतयोगाः
प्रत्येकं सम्भवन्ति, इत्याह—‘तन्थ णं दस दुगसंजोगा’
इत्यादि, पञ्चानामौदयिकादिपदानां दश द्विकसंयोगाः,
दशैव त्रिकसंयोगाः, पञ्च चतुःसंयोगाः, एकस्तु पञ्चक-
संयोगः संपद्यत इति । सर्वेऽपि षड्विंशतिः ।

तत्र के पुनस्तं दश द्विकसंयोगा इति जिज्ञासायां प्राह—

एत्थ णं जे ते दस दुगसंजोगा ते णं इमे—अत्थि णा-
मे उदइए उवसमनिष्फण्णे १ अत्थि णामे उदइए खा-
इगनिष्फण्णे २ अत्थि णामे उदइए खओवसमनिष्फण्णे
३ अत्थि णामे उदइए पारिणामिअनिष्फण्णे ४ अत्थि
णामे उवसमिअणं खयनिष्फण्णे ५ अत्थि णामे उवसमि-
अणं खओवसमनिष्फण्णे ६ अत्थि णामे उवसमिअणं पारि-
णामिअनिष्फण्णे ७ अत्थि णामे खइए खओवसमनि-
ष्फण्णे ८ अत्थि णामे खइए पारिणामिअनिष्फण्णे ९
अत्थि णामे खओवसमिअणं पारिणामिअनिष्फण्णे १० ।
कयरे से नामे उदइए उवसमनिष्फण्णे १, उदइए सि
मणुस्से उवसंता कसाया, एस णं से नामे उदइए उव-
समनिष्फण्णे १, कयरे से नामे उदइए खयनिष्फण्णे १,
उदइए सि मणुस्से खइयं सम्मत्तं । एस णं से नामे
उदइए खयनिष्फण्णे २, कयरे से णामे उदइए खओ-
वसमनिष्फण्णे १, उदइए सि मणुस्से खओवसमिअणं
इंदिअणं, एस णं से णामे उदइए खओवसमनिष्फण्णे
३, कयरे से णामे उदइए पारिणामिअनिष्फण्णे १,
उदइए सि मणुस्से पारिणामिअणं जीवे एस णं से णामे
उदइए पारिणामिअनिष्फण्णे ४, कयरे से णामे उवस-
मिअणं खयनिष्फण्णे १, उवसंता कसाया खइयं सम्म-
त्तं । एस णं से णामे उवसमिअणं खयनिष्फण्णे ५, कयरे
से णामे उवसमिअणं खओवसमनिष्फण्णे १, उवसंता क-
साया खओवसमिअणं इंदिअणं, एस णं से णामे

उवसमिअणं खओवसमनिष्फण्णे ६, कयरे से णामे उव-
समिअणं पारिणामिअनिष्फण्णे १, उवसंता कसाया पा-
रिणामिअणं जीवे, एस णं से णामे उवसमिअणं पारिणा-
मिअनिष्फण्णे ७, कयरे से णामे खइए खओवसमनि-
ष्फण्णे १, खइयं सम्मत्तं खओवसमिअणं इंदिअणं ।
एस णं से णामे खइए खओवसमनिष्फण्णे ८, कयरे
से णामे खइए पारिणामिअनिष्फण्णे १, खइयं सम्मत्तं
पारिणामिअणं जीवे । एस णं से णामे खइए पारिणामि-
अनिष्फण्णे ९, कयरे से णामे खओवसमिअणं पारिणा-
मिअनिष्फण्णे १, खओवसमिअणं इंदिअणं पारिणा-
मिअणं जीवे । एस णं से णामे खओवसमिअणं पारिणामि-
अनिष्फण्णे १० । (सू० १२७)

नामाधिकारादिप्रमाण—अस्ति तावत्सन्निपातिकभावान्त-
र्धर्ति नाम । विभक्तिलोपादौर्दयिकौपशमिकलक्षणभावद्वयनि-
ष्पन्नमित्येको भेदः, एवमन्येनाप्युपरितनभावत्रयेण सह संया-
गादौर्दयिकेन चत्वारो द्विकसंयोगा लब्धाः, ततस्तत्परित्याग
औपशमिकस्योपरितनभावत्रयेण सह चारणायां लब्धास्तथाः
तत्परिहारं क्षायिकस्योपरितनभावद्वयमीलनायां लब्धौ द्वौ,
ततस्तं विमुच्य क्षायोपशमिकस्य पारिणामिकमूलानं ल-
ब्ध एक इति सर्वेऽपि दश । एवं सामान्यतो द्विकसं-
योगभेदकेषु दर्शितेषु विंशतस्तत्स्वरूपमजानन् विनयः
पृच्छति—‘कयरे से णामे उदइए ?’ इत्यादि, अत्रास्त-
रम्—‘उदइए सि मणुस्से’ इत्यादि, और्दयिक भावे मनु-
ष्यत्वं—मनुष्यगतिरिति तात्पर्यम्, उपलक्षणमात्रं चेदं,
नियंतादिगतिजातिशरीरनामादिकर्मणामप्यत्र सम्भवाद् ।
उपशान्तास्तु कषाया औपशमिके भाव इति गम्यते,
अत्राप्युदाहरणमात्रमेतत्, दर्शनमोहनीयनोकषायमोहनी-
ययोर्न्यौपशमिकत्वसम्भवाद् । एतन्निरूपयति—‘एस णं
से णामे उदइए उवसमनिष्फण्णे’ इति—‘णं’ इति चा-
क्यालङ्कारः । एतत्तत्राम यदुद्दिष्टं प्रागौर्दयिकौपशमिक-
भावद्वयनिष्पन्नमिति प्रथमद्विकयोगे भेदकव्याख्यानम् ।
अयं च द्विकयोगविषयमात्रत एव संपद्यत, न पुनरीदृशो
भेदः कश्चिज्जीव सम्भवति । तथाहि—यस्यौर्दयिकी मनु-
ष्यगतिरौपशमिकाः कषाया भवन्ति तस्य क्षायोपश-
मिकानीन्द्रियाणि पारिणामिकं जीवत्वं कस्याचित्
क्षायिकं सम्यक्त्वमित्येतदपि सम्भवति, तत्कथमस्य क-
वलस्य सम्भवः ? एवमेतद्व्याख्यानुसारेण शेषा अपि
व्याख्याः, केवलं क्षायिकपारिणामिकभावद्वयनिष्पन्नं
नवमभेदं विहाय परेऽसम्भविना द्रष्टव्याः, नवमस्तु सि-
द्धस्य सम्भवति, तथाहि—क्षायिके सम्यक्त्वज्ञानं पारिणा-
मिकं तु जीवत्वमित्येतदेव भावद्वयं तस्यास्ति नापरः,
तस्माद्वयमकः सिद्धस्य सम्भवति, शेषास्तु नव द्विक-
योगाः प्रकृष्टणामात्रमिति स्थितम्, अन्येषां हि संसारजी-
वानामौर्दयिकी गतिः क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणं पारिणा-
मिकं जीवत्वमित्येतद्भावत्रये जघन्यतोऽपि लभ्यत इति
कथं तेषु द्विकयोगसम्भवः ? इति भावः ।

त्रिकयोगाभिर्दिशुग्राह-

तत्थं शं जे ते दस तिगसंजोगा ते शं इमे—
अत्थि शांमे उदइए उवसमिए खयनिष्फण्णे १, अत्थि
शांमे उदइए उवसमिए खओवसमनिष्फण्णे २, अत्थि
शांमे उदइए उवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ३, अत्थि
शांमे उदइए खइए खओवसमनिष्फण्णे ४, अत्थि शांमे
उदइए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे ५, अत्थि शांमे उद-
इए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ६, अत्थि शांमे
उवसमिए खइए खओवसमनिष्फण्णे ७, अत्थि शांमे
उवसमिए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे ८, अत्थि शांमे
उवसमिए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ९, अत्थि
शांमे खइए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे १० । क-
यंरं से शांमे उदइए उवसमिए खयनिष्फण्णे १, उद-
इए ति मणुस्से उवसंता कसाया खइअं मम्मत्तं ।
एसं शं से शांमे उदइए उवसमिए खयनिष्फण्णे १, कयंरं
से शांमे उदइए उवसमिए खओवसमनिष्फण्णे १,
उदइए ति मणुस्से उवसंता कसाया खओवसमिअइं
इंदिअइं, एसं शं से शांमे उदइए उवसमिए खओ-
वसमनिष्फण्णे २, कयंरं से शांमे उदइए उवसमि-
ए पारिणामिअनिष्फण्णे १, उदइए ति मणुस्से उव-
संता कसाया पारिणामिए जीवे, एसं शं से शांमे
उदइए उवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ३, कयंरं से
शांमे उदइए खइए खओवसमनिष्फण्णे १, उदइए ति
मणुस्से खइअं समत्तं खओवसमिअइं इंदिअइं ।
एसं शं से शांमे उदइए खइए खओवसमनिष्फण्णे ४,
कयंरं से शांमे उदइए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे १,
उदइए ति मणुस्से खइअं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे,
एसं शं से शांमे उदइए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे ५,
कयंरं से शांमे उदइए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फ-
ण्णे १, उदइए ति मणुस्से खओवसमिअइं इंदिअइं पा-
रिणामिए जीवे, एसं शं से शांमे उदइए खओव-
समिए पारिणामिअनिष्फण्णे ६, कयंरं से शांमे
उवसमिए खइए खओवसमनिष्फण्णे १, उवसंता कसाया
खइअं सम्मत्तं खओवसमिअइं इंदिअइं, एसं शं से
शांमे उवसमिए खइए खओवसमनिष्फण्णे ७, कयंरं
से शांमे उवसमिए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे १, उव-
संता कसाया खइअं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे, एसं
शं से शांमे उवसमिए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे ८,
कयंरं से शांमे उवसमिए खओवसमिए पारिणामिअनि-
ष्फण्णे १, उवसंता कसाया खओवसमिअइं इंदि-

अइं पारिणामिए जीवे, एसं शं से शांमे उवसमिए
खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ९, कयंरं से शांमे
खइए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे १, खइअं स-
म्मत्तं । खओवसमियाइं इंदिअइं पारिणामिए जीवे, एसं
शं से शांमे खइए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे
१० । (सू० १२७)

एतद्व्यौदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिक-
भावपञ्चकं भूम्यादावालिख्य तत् आद्यभावद्वयस्योपरिनत-
भावत्रयेण सह चारणायां लब्धास्त्रय इत्यादिकमणं कशाऽपि
भावनीयाः, एतानेव स्वरूपतो विधरीषुराह—‘कयंरं से शांमे
उदइए उवसमिए’ इत्यादि, व्याख्या पूर्वानुसारताऽ-
त्रापि कर्त्तव्या, नवरमत्रौदयिकक्षायिकपारिणामिकभावत्रय-
निष्पन्नः पञ्चमा भङ्गः केवलिनः सम्भवति, तथाहि—
औदयिकी मनुष्यगतिः, क्षायिकाणि ज्ञानदर्शनचारित्र्याणि,
पारिणामिकं तु जीवत्वमित्येतं त्रयो भावास्तस्य भवन्ति,
औपशमिकस्त्वह नास्ति, मोहनीयाभयत्वेन तस्याऽकृत्वात्,
मोहनीयस्य च केवलिनस्य सम्भवात् । तथा क्षायोपशमि-
काऽप्यत्राप्यस्य एव क्षायोपशमिकानामिन्द्रियादिपदार्था-
नामन्यासम्भवाद्, ‘अतीन्द्रियाः केवलिनः’ इत्यादिवच-
नात्, तस्मात् पारिणाम्याद्यथाऽकृत्भावत्रयनिष्पन्नः पञ्चमा भङ्गः
केवलिनः सम्भवति, षष्ठ्यौदयिकक्षायोपशमिकपारिणा-
मिकभावनिष्पन्ना नारकादिर्गतत्वतुष्ट्येऽपि संभवति ।
तथाहि—औदयिकी अन्यतरा गतिः, क्षायोपशमिकानी-
न्द्रियाणि, पारिणामिकं जीवत्वमित्येवमेतद्भावत्रयं सर्वा-
स्वपि गतिषु जीवानां प्राप्यत इति, शेषास्त्वष्टौ त्रि-
कयोगाः प्रकृपणामात्रम्, काप्यसम्भवादिति भावनीयम् ।

चतुष्कसंयोगाभिर्दिशुग्राह—

तत्थं शं जे ते पंच चउकसंजोगा ते शं इमे—अत्थि
शांमे उदइए उवसमिए खइए खओवसमनिष्फण्णे १ अत्थि
शांमे उदइए उवसमिए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे २ अत्थि
शांमे उदइए उवसमिए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ३
अत्थि शांमे उदइए खइए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फ-
ण्णे ४ अत्थि शांमे उवसमिए खइए खओवसमिए पारिणा-
मिअनिष्फण्णे ५ कयंरं से शांमे उदइए उवसमिए खइए ख-
ओवसमनिष्फण्णे १, उदइए ति मणुस्से उवसंता कसा-
या खइअं सम्मत्तं खओवसमिअइं इंदिअइं । एसं शं से
शांमे उदइए उवसमिए खइए खओवसमनिष्फण्णे १, कयंरं
से शांमे उदइए उवसमिए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे १,
उदइए ति मणुस्से उवसंता कसाया खइअं सम्मत्तं
पारिणामिए जीवे । एसं शं से शांमे उदइए उवसमिए
खइए पारिणामिअनिष्फण्णे २, कयंरं से शांमे उदइए
उवसमिए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे १, उदइए
ति मणुस्से उवसंता कसाया खओवसमिअइं इंदिअइं
पारिणामिए जीवे । एसं शं से शांमे उदइए उवसमिए ख-

ओव० पारिणा० ३, कयरे से शांम उदइए खइए खओव-
समिए पारिणामिअनिप्फसे १, उदइए ति मणुस्से ख-
इअं सम्मत्तं खओवसमिआइं इंदिआइं पारिणामिए जीवे ।
एस शं से नामे उदइए खइए खओवसमिए पारिणामिअ-
निप्फसे ४, कयरे मे शांम उवसमिए खइए खओवसमि-
ए पारिणामिअनिप्फसे १, उवसंता कसाया खइअं सम्मत्तं
खओवसमिआइं इंदिआइं पारिणामिए जीवे । एस शं
से नामे उवसमिए खइए खओवसमिए पारिणामिअनिप्फ-
से ५ । (सू० १२७५)

भङ्गकरवना अकृच्छ्रावस्यैव । इदानीं तान्येव पञ्च भङ्गान्
व्याचिख्यासुराह—‘कयरे से नामे उदइए’ इत्यादि भावना
पूर्वामहितानुगुण्येन कर्तव्या, नवरममौपशमिक-
यापशमिकपारिणामिकभावनिष्पन्नस्तृतीयभङ्गा गतिचतुष्टय-
ऽपि सम्भवति, तथाहि—औद्यिकी अन्यतरा गांतः नारकति-
र्यग्वेवगतिषु प्रथमसम्यक्त्वलाभकाल एव उपशमभावा भ-
वति, मनुष्यगतौ तु तत्रोपशमभेदयां औपशमिकं सम्यक्त्वं
ज्ञायापशमिकानीन्द्रियाणि पारिणामिकं जीवन्त्वमित्यवश्यं
भङ्गकः सधौसु गतिषु लभ्यते । यत्तिवह सूत्रं प्राकम्—‘उ-
दइए ति मणुस्से उवसंता कसाय’ इति—तत्र मनुष्यगत्य-
पक्षेयं द्रष्टव्यम्, मनुष्यत्वादयस्यापशमभेदयां कयाया-
पशमस्य च तस्यामेव भावाद् । अस्य चापलक्षणमात्रत्वा-
दिति, एवमौद्यिकज्ञायकज्ञायापशमिकपारिणामिकभाव-
निष्पन्नश्चतुर्थभङ्गोऽपि अतुष्टुष्वपि गतिषु सम्भवति, भा-
वना त्वनन्तरास्तृतीयभङ्गकवदेव कर्तव्या, नवरमौपशमिक-
सम्यक्त्वस्थाने ज्ञायिकसम्यक्त्वं याव्यम्, अस्ति च ज्ञा-
यिकसम्यक्त्वं सर्वास्वपि गतिषु, नारकतिर्यग्वेवगतिषु
पूर्वप्रतिपक्षस्यैव । मनुष्यगतौ तु पूर्वप्रतिपक्षस्य प्रतिपक्ष-
मानकस्य च तस्यान्यत्र प्रतिपादितत्वादिति, तस्मादत्रा-
प्येतौ द्वौ भङ्गौ सम्भविनौ, शेषास्तु त्रयः संवृतिमात्रम्,
तद्वर्णनं वस्तुन्यसम्भवादिति ।

सांम्प्रतं पञ्चकसंयोगमकं प्रकृत्यथाह—

तत्थ शं जे से एके पंचगसंजोए से शं इमे—अत्थि नामे
उदइए उवसमिए खओवसमिए खइए पारिणामिअनि-
प्फसे १, कयरे से शांमे उदइए उवसमिए खइए खओव-
समिए पारिणामिअनिप्फसे १, उदइए ति मणुस्से उवसं-
ता कसाया खइअं सम्मत्तं खओवसमिआइं इंदिआइं पा-
रिणामिए जीवे । एस शं से शांमे ० जाव पारिणामिअनि-
प्फसे । से तं सखिवाइए । (सू० १२७)

अयं च सविवरणः सुगम एव, केवलं ज्ञायिकः सम्य-
गर्हाष्टिः सन् यः उपशमभेदो प्रतिपद्यते तस्यायं भङ्गकः
सम्भवात्, नान्यस्य, समुदितभावपञ्चकस्यास्य तत्रैव भा-
व्यादिति परमार्थः । तदेवमेका द्विकसंयोगभङ्गका द्वौ द्वौ त्रिक
यागचतुष्कयोगभङ्गकावेकस्त्वयं पञ्चकयोगे इत्येते पञ्च भङ्गका
अत्र सम्भविनः प्रतिपादिताः, शेषास्तु विंशतिः संयोगो-
त्थानमात्रतयैव प्रकृतिता इति स्थितम् । एतेषु च पदसु-

भङ्गकेषु मध्ये एकस्विकसंयोगो द्वौ चतुष्कसंयोगावित्येते
त्रयोऽपि प्रत्येकं अतुष्टुष्वपि गतिषु सम्भवन्तीति निर्णी-
तम्, अतो गतिचतुष्टयभेदात् ते किल द्वादश वक्ष्यन्ते, ये
तु शेषा द्विकयोगत्रिकयोगपञ्चकयोगलक्षणस्त्रयो भङ्गाः
सिद्धकवस्तुपशान्तमोहानां यथाक्रमं निर्णीताः ते यथोक्तै-
कैकस्थानसम्भविन्यात् त्रय एवेत्यनया विवक्षयाऽयं सा-
क्षिपातिको भावः स्थानान्तरं पञ्चदशविध उक्तो द्रष्टव्यः ।
यथाह—‘अधिकृष्टसखिवाइय-भेदा एमेव परगुरस’ इति,
‘से तं सखिणवाइए’ इति निगमनम् । उक्तः साक्षिपातिको
भावः, तद्वक्षणे चाङ्गाः षडपि भावाः, ते च तद्वाचकैर्ना-
मभिर्विना प्रकृत्यितुं न शक्यन्त इति तद्वाचकान्यौद्यि-
कादीनि नामान्यप्युक्तानि । एतैश्च षडभिर्गपि धर्मास्तिकाया-
वः समस्तस्यापि वस्तुनः संग्रहान् पदप्रकारं सत् सर्वस्यापि
वस्तुनो नाम परगणमित्यनया दिशा सर्वमिदं भावनीयम् ।
अनु० । स्था० । सूत्र० । आ० म० । म० । आचा० । सखिपा-
तज्ज्ये, त्रि० । तं० । औद्यिकदिपञ्चभावसमकालनिष्पा-
दितं, आचा० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । (‘भाव’ शब्दं षष्ठभाग
उदाहरणान्तरमपि ।

सखिवाय-सखिपात-पुं० । अपरापरस्थानभ्यां जनानामे-
कत्र मीलेन, औ० । ज्ञा० । वातादित्रयसंयोगे, प्रअ० ४ सं-
व० ठार । म० । औ० । द्वित्रिभाषानां संयोगे, आ० म० १
अ० । मेलापके, सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० । वृ० । म्या० । औद्-
यिकादिभावानामेव द्वयादिस्संयोगे, उत्त० १ अ० । अनन्तरा-
ह्लादिभावानां मेलकं, अनु० । समवाये, स्था० ४ टा० ३
उ० । संकीर्णलक्षणे द्वयादिमेलकं, म्या० ४ टा० ४ उ० ।

सखिविदु-सखिविष्ट-त्रि० । सम्यक् स्वशरीरानावाधया न
तु विषयसंस्थानेन निविष्टाः सखिविष्टाः । जी० ३ प्रति०
४ आधि० । अभिनिविष्टे, प्रश्न० ४ आधि० ठार । सम्यक्
निश्चलता आपत्परिहारेण च निविष्टे, आ० म० १ अ० ।
प्रश्न० । जं० । रा० । निविशिते, विपा० १ ध्रु० ३ अ० । ज्ञा० ।
औ० । सखिवशपाटके, रा० । आवासते, आचा० २ ध्रु०
१ चू० १ अ० ३ उ० ।

सखिणवेस-सखिवेश-पुं० । यात्रार्थसमागतजनावासे, ज-
नसमागमे च । आचा० १ ध्रु० ८ अ० ६ उ० । उत्त० ।
स्थाने, आचा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० । यत्र प्रभूतानां
भगवानां प्रवेशः स सखिवेशः । स्था० ५ टा० १ उ० ।
कटकवादीनामावासे, ज्ञा० १ ध्रु० ८ अ० । स्था० । सूत्र० ।
औ० । घोषादौ, अनु० । म० । औ० । सत्थावासरत्थागं
सखिणवेसो गामो वा पीडितो संनिविष्टो अत्तागतो वा
लोगो सखिविष्टो सो सखिणवेसं भण्यते । नि० चू० १२ उ० ।

सखिणसजा-सखिषद्या-स्त्री० । सच्छाभनाः सुस्वात्पादक-
तयाऽनुकूलत्वाज्जपद्या इव निषद्याः । स्त्रीभिः कृत्यायां मा-
यायाम्, स्त्रीवसतां च । “तद्वा समणा ण समेति आय-
दियाए सन्निसेज्जाआं ।” सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

सखिणमरण-सखिषरण-त्रि० । सङ्गततया निषरणम् । सु-
खासीने, म० ७ श० १० उ० । रा० ।

सखिसिद्धा-सखिषद्या-स्त्री० । शोभानायां निषद्यायाम्,
व्य० १ उ० ।

स्वनिषद्या—आ० । स्वकीयायां निषद्यायाम्, इय० ४ उ० ।
सण्णिसुय—संज्ञिश्रुत-न० । संज्ञाः विद्यन्ते येषां ते संज्ञ-
नः परं सर्वत्राप्यागमे दीर्घकालिकया संज्ञया संज्ञिन-
स्ते संज्ञिन उच्यन्ते । ततः संज्ञिनां श्रुतं संज्ञिश्रुतम् ।
समनस्कानां मनःसहितैर्गन्धिर्यजनितं श्रुतज्ञानं, कर्म०
१ कर्म० ।

‘स किं तं सण्णिसुयं ?’, सण्णिसुयं(अं) तिविहं पणत्तं,
तं जहा—कालिआवण्मेणं हेउवण्मेणं दिट्ठिवाआवण्-
मेणं । स किं तं कालिआवण्मेणं ? , कालिआवण्मेणं
जस्स णं अत्थि ईहा अवोहा मग्गणा गवेसणा चिंता
वीमंसा से णं सएणीति लब्भइ । जस्स णं नऽत्थि ईहा
अवोहा मग्गणा गवेसणा चिंता वीमंसा से णं असन्नी-
ति लब्भइ । से तं कालिआवण्मेणं । से किं तं हेउवण्-
मेणं ? , जस्स णं अत्थि अभिसंधारणपुव्विआ करण-
सत्ती मे णं समीति लब्भइ, जस्स णं नऽत्थि अभि-
संधारणपुव्विआ करणसत्ती से णं असमीति लब्भइ,
से तं हेउवण्मेणं । से किं तं दिट्ठिवाआवण्मेणं ? ,
दिट्ठिवाआवण्मेणं सण्णिसुयस्स खआवसमेणं समी
लब्भइ, अमण्णिसुयस्स खआवसमेणं अमणी ल-
ब्भइ । से तं दिट्ठिवाआवण्मेणं । से तं सण्णिसुयं । से तं
अमण्णिसुयं । (सू० ३६ ।)

‘स किं तं’ मित्यादि, अथ किं तत्संज्ञिश्रुतम् ? , संज्ञाने
संज्ञा साऽस्यास्तीति संज्ञी तस्य श्रुतं संज्ञिश्रुतम् । आ-
चार्य आह—संज्ञिश्रुतं त्रिविधं प्रथमम् संज्ञिनास्त्वभेदत्वा-
त्, तदेव त्रिभेदतयं संज्ञिनां दर्शयति । तद्यथा—कालि-
क्युपदेशेन १ हेतूपदेशेन २ दृष्टिवादेपदेशेन ३ । तत्र कालि-
क्युपदेशेनैव त्रिपदलोपादीर्घकालिक्युपदेशेनेति द्रष्ट-
व्यम् । ‘स किं तं’ मित्यादि अथ कोऽयं कालिक्युपदेश-
न संज्ञी ? , इह दीर्घकालिकी संज्ञा कालिकीति व्यापदि-
श्यते, आदिपदलोपादुपदेशनमुपदेशः—कथनमित्यर्थः, दी-
र्घकालिकया उपदेशः—दीर्घकालिक्युपदेशस्तेन, आचार्य
आह—कालिक्युपदेशेन संज्ञी स उच्यते यस्य प्राणिनोऽस्ति
विद्यते ईहा—सदर्थपर्यालोचनमपाहो—निश्चयो मा-
गणा—अन्वयधर्मान्वेषणरूपा गवेसणा—व्यातिरेकधर्म-
स्वरूपपर्यालोचनं चिन्ता—कथमिदं भूतं कथं चेदं स-
म्प्रति कस्यैव कथं चैतद्विषयतीति पर्यालोचनं विम-
र्शने विमर्शः—इदमित्येव घटते इत्थं वा तद्भूतमित्य-
मेव वा तद्भावीति यथावस्थितवस्तुस्वरूपानर्णयः, स
प्राणी ‘ण’ मिति वाक्यालङ्कारं संज्ञीति लभ्यते । स च
गर्भव्युत्क्रान्तकपुरुषादिरपपातिकश्च देवादिमनःपर्याप्तयु-
क्तो विज्ञेयः, तस्यैव त्रिकालविषयचिन्ताविमर्शादिसम्भ-
वाद्, आह च भाष्यकृद्—“ इह दीर्घकालिगि—कालि-गि-
ति संज्ञा जया सुदीर्घे पि । समभरइ भूयमेस्सं, विनेइ य
किह णु कायव्वं ॥१॥ कालियसंज्ञा ति तआ, यस्स मई
सा य तो मणोजागं । खधऽणं धेनुं, मग्गइ तल्लि-

संपत्ता ॥२॥ ” एष च प्रायः सर्वमप्यर्थं स्फुटरूपमुपलभते,
तथाहि—यथा चतुष्मान् प्रदीपादिप्रकाशेन स्फुटमर्थमु-
पलभते तथैषोऽपि मनोलाब्धिसम्पन्नो मनोद्रव्यावष्टम्भसमु-
त्थाविमर्शवशतः पूर्वापरानुसन्धानेन यथावस्थितं स्फुटम-
र्थमुपलभते, यस्य पुनर्नास्ति ईहा अपोहा मार्गेणा गवे-
सणा चिन्ता विमर्शः सोऽसंज्ञीति लभ्यते, स च संमू-
र्च्छिमपञ्चिन्द्रियविकलेन्द्रियाविविज्ञेयः, स हि स्वल्पस्वल्प-
तरमनोलाब्धिसम्पन्नत्वाद्स्फुटमस्फुटतरमर्थं जानाति । त-
थाहि—संज्ञिपञ्चिन्द्रियापक्षया संमूर्च्छिमपञ्चिन्द्रियाऽस्फुटमर्थं
जानाति, ततोऽप्यस्फुटं चतुर्गन्धिर्यः, ततोऽप्यस्फुटतरं
त्रीन्द्रियः, ततोऽप्यस्फुटतमं द्वीन्द्रियः, ततोऽप्यस्फुटतम-
मेकन्द्रियः, तस्य प्रायो मनोद्रव्यासम्भवात्, केवलमव्य-
क्रमेण किञ्चिद्विनीवारूपतरं मनोद्रव्यं, यद्गशादादारादिसंज्ञा
अव्यक्तरूपाः प्रादुःप्यन्ति, ‘सत्त’ मित्यादि, साऽयं कालि-
क्युपदेशन संज्ञी । ‘स किं तं’ मित्यादि, अथ कोऽयं हे-
तूपदेशन संज्ञी ? , हेतुः कारणं निमित्तमित्यनर्थान्तरम्,
उपदेशनमुपदेशः हेतोरुपदेशेन हेतूपदेशस्तेन, किमुक्तं भव-
ति !,—कोऽयं सञ्चित्वनिबन्धनहेतुमुपलभ्य कालिक्युपदेशना-
संज्ञापि संज्ञीति व्यवहियते, आचार्य आह—हेतूपदेशेन
संज्ञा यस्य प्राणिनोऽस्ति—विद्यतेऽभिसंधारणम्—
अव्यक्तेन व्यक्तेन वा विज्ञाननालोचनं तत्पूर्विका—त-
त्कारणिका करणशक्तिः—करणं क्रिया तस्यां शक्तिः—प्रवृ-
त्तिः, स प्राणी गमिति वाक्यालङ्कारं, हेतूपदेशेन संज्ञीति
भग्यते, एतदुक्तं भवति—यो बुद्धिपूर्वकं स्वदेहपरिपालना-
र्थमपेक्षाद्वारादिषु वस्तुषु प्रवर्तते आनष्टभ्यश्च निवर्तते
स हेतूपदेशेन संज्ञी, स च द्वीन्द्रियादिरपि वेदितव्यः,
तथाहि—इष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिसञ्चिन्तनं न मनोव्यापा-
रमन्तरेण सम्भयति, मनसा पर्यालोचनं संज्ञा, सा च
द्वीन्द्रियादिरपि विद्यते, तस्यापि प्रतिनियतेष्टानिष्टविषयप्र-
वृत्तानिवृत्तदर्शनात्, ततो द्वीन्द्रियादिरपि हेतूपदेशेन सं-
ज्ञी लभ्यते, नवरमस्य चिन्तने प्रायो वर्तमानकालविषयं
न भूतभविष्यद्विषयमिति न कालिक्युपदेशेन संज्ञी लभ्यते ।
यस्य पुनर्नास्त्यभिसंधारणापूर्विका करणशक्तिः स प्राणी,
गमिति वाक्यालङ्कारं, हेतूपदेशेनाप्यसंज्ञी लभ्यते, स च
पृथिव्यादिरकेन्द्रियो वेदितव्यः, तस्याभिसन्धपूर्वकमिष्टा-
निष्टप्रवृत्तिनिवृत्त्यसम्भवात्, या अपि चाहगादिसंज्ञाः
पृथिव्यादीनां वर्तन्ते ता अप्यत्यन्तमव्यक्तरूपा इति तद-
पक्षयाऽपि न तेषां संज्ञित्वव्यपदेशः । उक्तं च भाष्यकृता
“ जे पुण संखितं, इट्ठाणिट्ठेसु विसयवत्थुसु । वसंति नि-
यत्तंति य, संदहपरिपालणाहेउं ॥ १ ॥ पाएण संपइ णिय,
कालम्मि न याइदीहकालणसु । ते हेउवायसरणी,
निच्चट्टा होति अस्सरणी ॥ २ ॥ ” अन्यत्रापि
हेतूपदेशेन संज्ञित्वमाश्रित्वाक्रम—‘ कृमिकीटपतङ्गा—
द्याः, समनस्का जङ्गमाश्चतुर्भेदाः । अमनस्काः पञ्च-
विधाः, पृथिवीकायादयो जीवाः ॥ १ ॥ ’ ‘सत्त’
मित्यादि, साऽयं हेतूपदेशेन संज्ञी । ‘स किं तं’ मित्यादि ।
अथ कोऽयं दृष्टिवादेपदेशन संज्ञी ? , दृष्टिदर्शने—सम्यक्त्वा-
दि वदने—वाद् दृष्टीनां वादे दृष्टिवादस्तदुपदेशेन, तद-

पक्षेयत्यर्थः, आचार्य आह—दृष्टिवादापदेशेन संज्ञिभुतस्य क्षयोपशमन संज्ञी लभ्यते, संज्ञानं संज्ञा—सम्यग्ज्ञानं तदस्यास्तीति (स) संज्ञी—सम्यग्दृष्टिस्तस्य यच्छ्रुतं तत्संज्ञिभुतं, सम्यक्भुतमिति भावार्थः, तस्य क्षयोपशमनं तदाचारकस्य कर्मणः क्षयोपशमभावेन संज्ञी लभ्यते, किमुक्तं भवति ?—सम्यग्दृष्टिः क्षायोपशमिकज्ञानयुक्तो दृष्टिवादापदेशेन संज्ञी भवति, स च यथाशक्ति रागाऽऽदिनिग्रहपरा वदितव्यः, स हि सम्यग्दृष्टिः सम्यग्ज्ञानी वा यो रागादीन् निगृह्णाति, अन्यथा हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यभावेन सम्यग्दृष्टित्वाद्ययोगात्, उक्तं च—‘ तज्ज्ञानमेव न भवति, यस्मिन्नुदिने विभाति रागगणः । तमसः कुतोऽस्ति शक्ति-दिनकरकिरणप्रतः स्यातुम् ? ॥ १ ॥ ’ अन्यस्तु मिथ्यादृष्टिरसंज्ञी, तथा आह—‘ असंज्ञिभुतस्य मिथ्याभुतस्य क्षयोपशमनासंज्ञीति लभ्यते, ‘ सं स ’ मित्यादि निगमनं, सोऽयं दृष्टिवादापदेशेन संज्ञी । तदेवं संज्ञिनस्त्रिभेदत्वात् भुतमपि तदुपाधेभेदात् त्रिविधमुपपन्नम् । आह—ननु प्रथमं हेतूपदेशेन संज्ञी वक्तुं युज्यते, हेतूपदेशेनाल्पमनोर्लाब्धसम्पन्नस्यापि द्वीन्द्रियादेः संज्ञित्वेनाभ्युपगतत्वात् तस्य चाविशुद्धतरत्वात्, ततः कालिक्युपदेशेन, हेतूपदेशसंज्ञापेक्षया कालिक्युपदेशेन संज्ञिनो मनःपर्याप्तियुक्ततया विशुद्धत्वात्, तात्कर्मधु-त्क्रमोपपत्त्याः ? , उच्यते, इह सर्वत्र सूत्रे यत्र कचित् संज्ञी असंज्ञी वा परिगृह्यते तत्र सर्वत्रापि प्रायः कालिक्युपदेशेन गृह्यते न हेतूपदेशेन, नापि दृष्टिवादापदेशेन तत एतत्सम्प्रत्ययार्थं प्रथमं कालिक्युपदेशेन संज्ञिनो ग्रहणम् । उक्तं च—‘ संज्ञिंति असंज्ञिंति य, सम्यसुख कालिओवपसंज्ञं । पायं संववहारा, कीरइ तेणाइसां सकञ्जा ॥ १ ॥ ’ ततोऽनन्तरमप्रधानत्वाद्धेतूपदेशेन संज्ञिनो ग्रहणम्, ततः सर्वप्रधानत्वादान्ते दृष्टिवादापदेशेनिति ‘ सं स ’ मित्यादि, तदन्तर्संज्ञिभुतम्, असंज्ञिभुतमपि प्रतिपक्षाभिधानादेष प्रतिपादितम् । तत आह—‘ सं स असंज्ञिसुखं ’ तदन्तर्संज्ञिभुतम् । न० ।

संज्ञिणसंज्ञागम-संज्ञिषद्यागत-त्रि० । सती नाम शोभना स्वकीया वा निपद्या संज्ञिषद्या तस्यां गतः । संज्ञिषद्याप-विष्ट, व्य० ४ उ० ।

संज्ञिणह-संज्ञिभ-त्रि० । सदृश, प्रज्ञा० २ पद ।

संज्ञिणहास-संज्ञिधान-न० । संज्ञिधीयते आधीयते यस्मिंस्तत्संज्ञिधानम्, अनु० । संज्ञिधीयते क्रियाऽस्मिन्निति सन्निधानम् । आधारे, स्था० ८ ठा० ३ उ० । सम्यगनिधीयते नारकादिगतिषु येन तत्संज्ञिधानम् । कर्मणि, आच्चा० १ भु० ८ अ० ३ उ० । संज्ञिधिः संज्ञिधानम् । वस्त्राद्व्यवस्थाने, सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० ।

संज्ञिणहि-संज्ञिधि-पुं० । सम्यक्प्रकारेण निधीयते-स्थाप्यते दुर्गतौ आत्मा येन स संज्ञिधिः । संचये, उत्त० ६ अ० । दश० । विनाशिप्रव्याणां द्रव्योदनादीनां स्थापने, आच्चा० १ भु० २ अ० ५ उ० । विशिष्टाहारसंग्रहस्य संचये, सूत्र० १ भु० १६ उ० । व्य० । गोरसादेः संनिचये, नि० शायामशनादिधारणे, ग० २ अधि० ।

संज्ञिधिं न कुर्यात्—

संज्ञिहिं च न कुर्विजा, लेवमायाइ संजए ।

पक्षी पक्षं समादाय, निरविक्रवो परिच्ये ॥ १६ ॥

च—पुनः संयतः—साधुलेपमात्रयाऽपि संज्ञिधिं न कुर्यात् लेपस्य मात्रा लेपमात्रा तथा लेपमात्रया सम्-सम्यक् प्रकारेण निधीयते—स्थाप्यते दुर्गतौ आत्मा येन स संज्ञिधिः-धृत-गुडादिसंखयस्तं न कुर्यात्, यावता पात्रं लिप्यते तावन्मात्रमपि घृतादिकं न संचयेत् । भिक्षुराहारं कृत्वा पात्रं समादाय—पात्रं गृहीत्वा निरपक्षः सन्—निःस्पृहः सन् परिच्येत—साधुमार्गे प्रवर्तेत । क इव-पक्षी इव यथा पक्षी आहारं कृत्वा पक्षं—तनूदहमात्रं गृहीत्वा उड्डीयते तथा साधुरपि कुतिसंबला भवेत् ॥ १६ ॥ उत्त० ७ अ० । (संज्ञिधिशब्दवक्तव्यता ‘ वयच्छ्रुतं ’ शब्दं षष्ठे भागे गता ।)

संज्ञिहिं च न कुर्विजा, अणुमायं पि संजए ।

मुहा जीवी अप्रबद्धे, हविज जगनिस्मिण ॥ २४ ॥

संज्ञिधि—प्रागनिर्वापतस्वरूपां न कुर्यात् अणुमात्रमपि—स्लेकमपि संयतः—साधुस्तथा मुहाजीवीति पूर्ववत्, असंबद्धः पश्चिनीपत्रादिकवत् गृहस्थः एवभूतः सन् भवेत् जगन्निधितश्चरत्संग्रहणं प्रतिबद्धः । इति सूत्रार्थः । दश० अ० २ उ० । (संज्ञिधिव्याख्या ‘ भिक्षु’ शब्दे पञ्चमभागे १५६—पृष्ठं गता ।) (तथा संज्ञिधिव्याख्या ‘ रायपिड ’ शब्दे षष्ठे भागे ५५४—पृष्ठं गता ।) (तथा ‘ आरंभ ’ शब्दे छि-तीयभागे ३६५ पृष्ठं गता ।) (तथा ‘ परिगह ’ शब्दे पञ्चम-भागे ५५३ पृष्ठं गता ।) (‘ पडिंसवणा ’ शब्दे रात्रिभोज-नस्य दण्डिकाप्रतिसेवनप्रस्तावे संज्ञिधिदोष उक्तः ।) “ न यश्चाद्गामिनेऽर्थाय, संज्ञिधत्तेऽशनादिकम् । ” आगामिनेऽर्थाय भवः परम्भा वा भाविनं प्रयोजनाय संज्ञिधत्ते साधुः । द्वा० २७ द्वा० ।

न संज्ञिहिं कुर्वइ आसुपणे । (२५ +)

तथा संज्ञिधानं संज्ञिधिः स च द्रव्यसंज्ञिधिः धनधान्य-हिरण्यपदचतुष्पदरूपो, भावसंज्ञिधस्तु मायाकोधादया वा सामान्येन कषायास्तमुभयरूपमपि संज्ञिधिं न करोति भगवत्स्थाऽऽशुप्रज्ञः सर्वत्र सर्वोपयोगात् छुष्यत्यग्निसा पर्यालोच्य पदार्थपरिच्छिन्ति विधत्ते । सूत्र० १ भु० ६ अ० । (संज्ञिधिव्याख्या ‘ आतट्ट ’ शब्दे द्वितीयभागे १५८ पृष्ठं गता ।)

संज्ञिहिय-संज्ञिहित-त्रि० । अशेषिते विंश० । दाक्षिणान्या-नामाकसिकानामिन्द्र, स्था० २ ठा० ३ उ० ।

संज्ञिहियपाडिहर-संज्ञिहितप्रातिहार्य-पुं० । संज्ञिहितं प्र-तिहार्यं प्रतिहारकर्म संज्ञिधयं देवेन यस्य स तथा । भ० १५ श० ८ उ० । विहितदेवताप्रतिहार्ये, औ० ।

संज्ञिहिसंज्ञिचय-संज्ञिधिमंज्ञिचय-पुं० । संज्ञिधानं संज्ञि-धितस्य संज्ञिचयः संज्ञिधिसंज्ञिचयः, अथवा—सम्यगनिधीयते स्थाप्यते उपभोगावयोऽर्थः स संज्ञिधितस्य संज्ञिचयः, प्राचुर्यमुपभोग्यम् । द्रव्यनिचये, आच्चा० १ भु० २ अ० १ उ० । सम्यगनिधीयते इति संज्ञिधिः, विनाशित-

द्रव्याणां दध्योदनादीनां तथा सम्यग् निश्चयेन खीयते इति सञ्ज्ञयः । विनाशिद्रव्याणामभयासितामृतीकादीनां संग्रहे, आचा० १ ध्रु० २ अ० ४ उ० ।

सण्ड-श्लक्ष्ण-स्त्री० । “सूक्ष्म-श्न-ष्ण-स्न-ह-ह-ष्णां गहः” ॥ ८ । २ । ७५ ॥ अनेनात्र णस्य णकाराक्रान्तो हकारादेशः । सण्डं । प्रा० । मसृणे, स० । सू० प्र० । चं० प्र० । श्लक्ष्णपुद्गलस्कन्धानप्यजे, श्लक्ष्णदलानिष्पन्नपटवत् । प्रज्ञा० २ पद । जी० । रा० । जं० । श्लक्ष्णपुद्गलानिष्पादितबहिःप्रदेशे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूक्ष्म-त्रि० । “सूक्ष्म-श्न-ष्ण-स्न-ह-ह-ष्णां गहः” ॥ ८ । २ । ७५ ॥ अनेनात्र सूक्ष्मशब्दसम्बन्धिनः णस्य णकाराक्रान्तो हकारादेशः । सण्डं । प्रा० । “अदूनः सूक्ष्मं वा” ॥ ८ । १ । १८ ॥ अनेनात्रोकारस्य वैकल्पिकः अदादेशः । सण्ड । सुण्डं । प्रा० । अणुपरिमाणवति, अल्पे च । वाच० । मृदु-लघुस्पर्शे, प्रज्ञा० २ पद ।

सण्डकरणी-श्लक्ष्णकरणी-स्त्री० । श्लक्ष्णनि चूर्णरूपाणि द्रव्याणि क्रियन्ते यस्यां सा श्लक्ष्णकरणी । पेषणशिलायाम्, भ० १६ श० ३ उ० ।

सण्डपट्ट-श्लक्ष्णपट्ट-पुं० । श्लक्ष्णं पट्टवृत्ति पट्टसूत्रम् । ऋ-णपट्टमये, कल्प० १ अधि० २ क्षण ।

सण्डपट्टभक्तिसयचित्ताणगा-श्लक्ष्णपट्टभक्तिसतचित्ताणका-स्त्री० । श्लक्ष्णपट्टसूत्रमयो भक्ति तावन्नस्थानका यस्यां सा तथा । धनमसृणर्विधविचित्रायां शाटिकायाम्, भ० ११ श० ३ उ० ।

सण्डबायरपुढवीकाइय-श्लक्ष्णबादरपूथिवीकायिक-पुं० । पृथ्वीकायिकभेद, जी० । “सण्डबायरपुढवीकाइया” जी० १ प्रति० । (‘पुढवीकाइय’ शब्दे पञ्चमभागे ६७३ पृष्ठे व्याख्या गता ।)

सण्डहामच्छ-श्लक्ष्णहामन्त्य-पुं० । मन्त्यभेदे, विपा० ।

सत-सप्त-पुं० । ‘तदोस्तः’ ॥ ८ । ४ । ३०७ ॥ इति पैशाच्या तस्य तः । सतं । संख्याभेदे, प्रा० ४ पाद ।

सतका-सतर्का-स्त्री० । स्वकीयमिध्यात्वविकल्पे, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सतंत-स्वतन्त्र-त्रि० । आन्मायने, स्वतन्त्रः कर्ता । विशेष० । स्वकार्यकर्तृत्वं प्रत्यग्निरपेक्षं, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । स्वसिद्धान्तं, नि० सू० ११ उ० ।

सतंतविरुद्ध-स्वतन्त्राविरुद्ध-त्रि० । स्वतन्त्र-स्वसिद्धान्त-स्तस्मिन्नविरुद्धम् । स्वसमयाविरुद्धं, नि० सू० ११ उ० ।

सतंतविरुद्ध-स्वतन्त्रविरुद्ध-त्रि० । स्वसमयाविरुद्धं, यथा-सर्वत्र सर्वकालं भास्त्यात्मिति । “अथ सञ्चयं सञ्चकालं नऽस्ति आया तां सतंतविरुद्धं भवन्ति” नि० सू० १ उ० ।

सतत-सतत-न० । अविच्छिन्ने, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । अनवरतं, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

सतन-सदन-न० । “तदोस्तः” ॥ ८ । ४ । ३०७ ॥ पैशाच्याम् अनेनात्र दकारस्य तकारादेशः । सतनम् । गृहे, प्रा० ४ पाद ।

सततचिन्ता स्वतस्वचिन्ता-स्त्री० । स्वरूपचिन्तने, पञ्चा० १ विव० ।

शतपत्त-शतपत्र-न० । दलशतकालिते कमले, जं० १ वक्ष० । रा० । भ० ।

सतवाइया-सप्तपादिका-स्त्री० । त्रीन्द्रियजीवभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

सतारुक-शतारुक-न० । लुद्रकुष्ठभेदे, प्रश्न० ५ संब० द्वार ।

सति-स्मृति-स्त्री० । चिन्तने, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

सतिगिच्छा-सचिकित्सा-त्रि० । प्रतिक्रियोपेते, पञ्चा० १६ विव० ।

सतेरा-शतेरा-स्त्री० । विदिगुरुचकवास्तव्यायां तृतीयकुमारीमहत्तरिकायाम्, जं० ५ वक्ष० । आ० क० । आ० म० ।

विद्युत्कुमारमहत्तरिकायाम्, आच० १ अ० । औ० । स्था० ।

सतोरणवर-सतोरणवर-त्रि० । तोरणवरसहितं, रा० । जी० ।

सत्त-शक्त-त्रि० । समर्थे, विशेष० । स्या० । अहंरात्रस्य द्वितीये मुहूर्ते, स० ३ सम० । आचा० ।

सक्त-त्रि० । सुखदुःखेषु बद्धे, आचा० १ ध्रु० ८ अ० २ उ० ।

सूत्र० । गृहे, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । आचा० । अभ्युप-पन्नं, सूत्र० १ ध्रु० १० अ० । रते, आचा० । तत्परे, आचा० १ ध्रु० १ अ० ७ उ० । लभे, सूत्र० १ ध्रु० १० उ० । उत्त० । रा० ।

सूत्र-न० । उत्पादय्यधौव्ययुक्तारूपायां विद्यमानता-याम्, दश० १ अ० । अने० । अनु० । विशेष० । दर्श० । जन्तौ, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० । आचा० । सत्तायोगात् सत्त्वाः । स्था० ४ ठा० २ उ० । “जम्हा सत्तं सुहासुंहं हि कम्महिं तम्हा सत्तं वि वत्तम्हं सिया” आसक्तः शक्ता वा समर्थः, सुन्दरासुन्दरासु-चष्टासु । अथवा-सक्तस्सम्बद्धः शुभाशुभैः कर्मभिरिति ।

भ० २ श० १ उ० । आ० चू० । प्राणिनि, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । सूत्र० । जीवे, विशेष० । आच० । “प्राणा द्वित्रिचतुःप्रोक्ता, भूतास्तु तरवः स्मृताः । जीवाः पञ्चन्द्रिया ज्ञेयाः, शवाः सत्त्वा इतीरिताः ॥ १ ॥” इति वनस्पतिव्यतिरिक्तेषु एकेन्द्रि-येषु, स्था० ५ ठा० २ उ० । ज्ञा० । जी० । आचा० ।

“सत्तविराहणपावं, असंखगुणियं तु इक्षभूयस्स । भूयस्स य संखगुणं, पावइ इक्षस्स पाणस्स ॥ १ ॥

वेइदिय तेइदिय, चउरिदिय चेति तह य पंचिदी । लक्खसहस्सं तह सख-गुणं च पावं मुण्यब्बं ॥ २ ॥”

इति गाथाद्वयं कस्मिन् ग्रन्थे विद्यते ? “सत्तविराहणपावमि” त्यादिगाथाद्वयं कूटकपत्रेषु लिखितं दृश्यं परं न क्वापि ग्रन्थे । ही० २ प्रका० । तिर्यङ्गराम-

रत्नक्षेत्रेषु संसारिजीवेषु, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ५ उ० । वैयचिनिर्मुक्तं मानसं ऽथष्टभे, अनु० । सामर्थ्ये, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । साहसे, जं० ३ वक्ष० । वीर्यान्तरायकर्मक्षया-पशमावज्जने आत्मपरिणामे, आ० म० १ अ० । प्रभूततर-

भाषणे पञ्चर्षमाने आन्तर उत्साहविशेषे, वृ० ५ उ० । प-रीषदादिसहने रणाङ्गणे वा अवष्टम्भे, स्था० ४ ठा० ३ उ० । प्राणव्यपरोपणसमर्थविद्याप्रयोगं व्यवसितं तन्मानोपमर्दे-

नौ अवष्टम्भे ऽथ० १ उ० ।

सत्त-सप्त-त्रि० । (सात) संख्याभेद , नि० सू० १ उ० ।
जं० । स० ।

सत्तंग-सप्ताङ्ग-न० । राजामात्याऽ १ मात्यगृहाऽ २ धलाभ—
३ कोश ४ राष्ट्र ५ दुर्ग ६ सैन्य ७ लक्षणे सप्तावयव राज्य ,
कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सत्तंगपट्टिद्वय-सप्ताङ्गप्रतिष्ठित-त्रि० । सप्ताङ्गानि चत्वारः
पादाः करः पुच्छे शिम्ने चति, एतानि प्रतिष्ठितानि भूमौ
लग्नानि यस्य तत्तथा । समभिः पादादिभिर्भूमौ लग्ने , उ-
पा० २ अ० ।

सत्तंत-मत्तन्त्र-न० । सच्छास्त्रे , प्रति० ।

सत्तकल्प-कप्तकल्प-पुं० । सप्तविधकल्पे , पं० भा० ।

सत्तविहकल्पमेतो, वोच्छ्रामि अहकमेणं तु ।

ठितमद्वितजिण्ठर-लिंगे उवही तहव संभोगे ॥

एमो तु सत्तकप्पो, शेषवो आणुपुव्वीए । पं० भा० १
कल्प । पं० सू० ।

सत्तंस्त्री-सप्तस्त्री-स्त्री० । सप्तानां क्षेत्राणां समाहारः स-
प्तस्त्री । जिनैविश्यादिसप्तकं, सप्तक्षेत्र्यां धनवापः । ध० ।
सप्तानां क्षेत्राणां समाहारः सप्तस्त्री, जिनायम्ब १ भवना-
२ऽऽगम ३ साधु ३ साध्वी ४ आचक ६ आचिका ७ ल-
क्षणा तस्यां वित्तस्य—धनस्य आचकाधिकारान्धायापा-
क्तस्य वापां-विकरणं तच्च विशेषतो गृहधर्मो भवतीति यो-
ज्यम् । एवमप्रेऽपि स्वयमूहम् । क्षेत्रं हि बीजस्य वपनमुच्यते
तमित्युक्तं वाप इति । वपनमपि क्षेत्रं उच्यते नाऽक्षेत्र इति
सप्तक्षेत्र्यामित्युक्तम् । क्षेत्रत्वं च सप्तानां रूढमव वपनं च स-
प्तक्षेत्र्यां यथोचितस्य द्रव्यस्य भक्त्या भक्षया च । ध० २
अधि० ।

सत्तग-सप्तक-पुं० । सप्तपरिमाणस्य सप्तकः । सप्तावयव ,
इय० ५ उ० ।

सत्तगइय-सप्तगतिक-पुं० । मृतानां सप्त गतयः-अग्रजजादि-
र्थानिलक्षणा येषां ते सप्तगतयः । मृत्वा सप्तसु गतिषु उत्प-
त्त्यमानेषु, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सत्तधर-सप्तगृह-न० । जीवानुशासनकारस्य जिनदत्तसुरेर्नि-
वासस्थाने, जी० १ प्रति० ।

सत्तधरंतर-सप्तगृहान्तर-न० । सप्तगृहमध्ये, कल्प० ३ अ-
धि० ६ क्षण ।

सत्तधरंतरिय-सप्तगृहान्तरिक-पुं० । सप्तगृहाण्यन्तरं भिक्षा-
ग्रहणं यस्य स सप्तगृहान्तरिकः । सप्त २ गृहाण्यतिक्रम्य-
भिक्षाप्रणाभिग्रहे, श्री० ।

सत्तच्छद-सप्तच्छद-पुं० । सप्तपर्णवृक्षे , विशेष० । “ अजुअ-
ल (प) यरणं सत्तच्छदं ” पाइ० ना० २५७ गाथा ।

सत्तद्धाणिवृत्तिय-सप्तस्थाननिर्वर्तित-पुं० । सप्तकारनि-
ष्पादिते, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सत्तद्विषद्विषद्विष-सप्तपट्टिषडित-त्रि० । सप्तपट्टिप्रविभा-
गीकृते, ज्या० ६ पाहु० ।

सत्तणउह-सप्तनवति-स्त्री० । सप्ताधिकायां नवतिसंख्याया-
म्, स० ।

सत्तणाम-सप्तनाम-न० । सप्तानामर्थानामभिधायके नामनि,
अनु० ।

सं किं तं सत्तनामं? सत्तनामे सत्त सरा पणत्ता, तं जहा-
सजं रिमहं गंधारं, मज्झिमे पंचमे सरं ।

रेवए चव नेमाए, सरा सत्त विआहिआ ॥ १ ॥

‘ स्वर ’ शब्दापतापयोगिति स्वरणानि स्वराः—ध्वनिवि-
शेषाः, ते च राग्य, तद्यथा—‘ सज्जे ’ स्ति श्लोकः, ज्या-
ख्या—वदभ्यो जातः पञ्चजः, उक्तं च—“ नासां कण्ठमु-
रस्तालु, जिह्वां दन्तौश्च संश्रितः । वदभिः संजायते य-
स्मात्, तस्मात्, पञ्चज इति स्मृतः ॥ १ ॥ ” तथा श्रुप-
भो—वृषभस्तद्वत् यो वर्तते स श्रुपभः, आह च—“ वा-
युः समुत्थितो नाभेः, कण्ठशीर्षसमाहतः । नर्दन् वृषभ-
वद् यस्मात्, तस्माद्वृषभ उच्यते ॥ २ ॥ ” तथा गन्धो
विद्यते यस्य स गन्धारः, स एव गान्धारो गन्धवा-
हविशेष इत्यर्थः, अभाणि च—“ वायुः समुत्थितो नाभे-
र्हृदि कण्ठं समाहतः । नानागन्धवहः पुरयो, गान्धार-
स्तनं हेतुना ॥ ३ ॥ ” तथा मध्ये कायस्य भयो मध्यमः,
यदवाचि—“ वायुः समुत्थितो नाभे—कण्ठहृदि समाहतः ।
नाभिं प्राप्नो महानादो, मध्यमत्वं समश्नुते ॥ ४ ॥ ” तथा
पञ्चानां पञ्चजादिवस्वराणां निर्देशक्रममाश्रित्य पूरणः पञ्च-
मः, अथवा—पञ्चसु-नाभ्यादिस्थानेषु मार्तति पञ्चमः
स्वरः, यदभ्यधायि—“ वायुः समुत्थितो नाभे—कण्ठहृत्कण्ठ-
शिरोरुक्तेः । पञ्चस्त्रानेन्यतस्यास्य, पञ्चमत्वं विधीयते
॥ ५ ॥ ” तथाऽभिसन्धयतेऽनुसन्धयति शेषस्वराणिति नि-
रुक्तिवशादैवतः, यदुक्तम्—“ अभिसन्धयते यस्मा—देतान्
पूर्वोदितस्वरान् । तस्मादस्य स्वरस्यापि, धैवतत्वं वि-
धीयते ॥ ६ ॥ ” पाठान्तरेण रैवतश्चैवति, तथा निषीद्-
न्ति स्वरा यस्मिन् स निषादः, यतोऽभिहितम्—“ नि-
षीदन्ति स्वरा यस्मिन्-निषादस्तनं हेतुना । सर्वोश्चाभिभ-
वत्येव, यदादित्योऽस्य दैवतम् ॥ ७ ॥ ” इति, तदेवं स्वर-
ाः—जीवाजीवनिश्चितध्वनिविशेषाः ‘ सत्तधियादिय ’ स्ति-
विधिवप्रकारैराख्यानास्तीर्थकरणधरैरिति श्लोकार्थः । आ-
ह-ननु कारणभेदेन कार्यस्य भेदात् स्वराणां च जिह्वा-
दिकारणजन्यत्वात् तद्वत्तां च द्वीन्द्रियादिप्रसर्जिवाणामसं-
क्षुण्णत्वाज्जीवनिस्तृता अपि तावत् स्वरा असंख्याताः
प्राप्नुवन्ति किमुताजीवनिस्तृता इति कथं सप्तसंख्या नि-
यमो न विरुध्यत इति?, अत्राच्यते, असंख्यातानामपि
स्वरविशेषाणामेतेष्वेव सप्तसु सामान्यस्वरध्वन्यभावाद् वा-
दराणां वा केषांश्चिद्व्योपलभ्यमानविशिष्टव्यक्तीनां ग्रहणा-
द्रीतोपकारिणां विशिष्टस्वराणां वक्तुमिष्टत्वादेष इति ।

स्वराग्रामतो निरूप्य कारणतस्तानवभिधत्तुगह—

एएसि गुं सत्तणहं सराणं सत्त सरद्व्याणा पणत्ता ।

तं जहा-मजं च अग्गजीहाए, उरणं रिमहं सरं ।

कण्ठगणं गंधारं, मज्झजीहाए मज्झिमं ॥ २ ॥

नामाए पंचमं वृत्ता , दंतोद्वेगं अ रेवतं । मधुहन्त्रेण ।
शासाहं , मरुद्गाणा विआहिआ ॥ ३ ॥ सत्त मरा जीव-
स्मिआ पणत्ता, तं जहा—“सजं रवइ मऊरो, कुक्कुडो
रिमभं सरं । हंमो रवइ गंधारं, मज्झिमं च गवेलग ॥४॥
अह कुसुमसंभवं कालं , कोइला पंचमं सरं । छट्टं च
सारसा कुंचा , नेमायं सत्तमं गओ ॥ ५ ॥ सत्तमरा
अजीवनिस्मिआ पणत्ता, तं जहा—मजं रवइ मुअंगो ,
गोमुही रिसहं सरं । संखो रवइ गंधारं, मज्झिमं पुण भ-
ल्लरी ॥ ६ ॥ चउसरणपइहाणा , गोहिआ पंचमं सरं ।
आडंबरो रैचइयं , महाभेरी अ सत्तमं ॥ ७ ॥

तत्र नाभेरुत्थितोऽधिकारी स्वर आभोगनोऽनाभोगनो
वा यदत्र जिह्वादिस्थानं प्राप्य विशेषमासादयति तत्
स्वरस्यापकारकमतः स्वरस्थानमुच्यते , तत्र ‘ सज्ज ’ मि-
त्यादिश्लोकद्वयं सुगमम्—नवरं अकारोऽवधारणे , पइ-
जंमव प्रथमस्वरलक्षणं ब्रूयात् , कथंत्याह—अप्रभूना जि-
ह्वा अप्राजिह्वा जिह्वाप्रमित्यर्थस्तथा , इह यद्यपि पइज-
भरणेन स्थानान्तराण्यपि कण्ठादीनि व्याप्रियन्ते अप्राजिह्वा
अ स्वरान्तरेषु व्याप्रियन्ते तथापि सा तत्र बहुव्या-
पारवतीति कृत्वा तथा तमेष ब्रूयादित्युक्तम् । इ-
दमत्र हृदयम्—पइजस्वरंऽप्राजिह्वां प्राप्य विशिष्टां
व्यक्रिमासादयत्यतस्तदपेक्षया सा स्वरस्थानमुच्यते ,
एवमन्यत्रापि भावना कार्या । उगे—वृक्षस्तेन श्रु-
तं स्वरम् ब्रूयादिति सर्वत्र सम्प्रच्यते । ‘ कंदु-
गणणं ’ ति—कण्ठादुद्गमनमुद्गतिः—स्वरानिष्पत्तिहेतुभूता
क्रिया तेन कण्ठादुद्गमन गान्धारम् , जिह्वाया मध्या भागो
मध्यजिह्वा तथा मध्यमम् , तथा दन्ताधोष्ठौ च दन्तोष्ठे
तेन धैवतं रेवतं वेति । श्रुत्वेपावष्टम्भेन निषादमिति ।
इत ऊर्ध्वं सर्वे निगदसिद्धमेव , नवरं ‘ जीवनिस्सय ’
ति—जीवाश्रिताः जीवभ्यां वा निस्तृता—निर्गताः , ‘ सज्जं
रवइ ’ त्यादिश्लोकः , रवति—नदति ‘ गवेल ’ ति—गाव-
श्च फलकाश्च—ऊरुकाः गवेलकाः , अथवा—गवेलकाः ऊरुका
एव , ‘ अह कुसुम ’ त्यादि , अर्थेति विशेषणार्थो , विशेषणा-
र्थता चेवं—यथा गवेलका अविशेषण मध्यमस्वरं नन्दन्ति-
न तथा पञ्चमं कोकिलः , अपि तु—वनस्पतिषु बाहुल्येन
कुसुमानां—मल्लिकापाटलादीनां सम्भवो यस्मिन् कालं स-
तथा तस्मिन् , मधुमास इत्यर्थः । ‘ अजीवनिस्सय ’
ति—तथैव , नवरमजीवेष्वपि मृदङ्गादिषु जीवव्यापारा-
स्थापिता एवामी मन्तव्याः , अपर पइजादीनां मृदङ्गादिषु
यद्यपि नासाकण्ठाद्युत्पन्नत्वलक्षणो व्युत्पत्त्यर्थो न घटते
तथापि सादृश्यात् तद्भावोऽवगन्तव्यः । ‘ सज्ज ’ मित्यादि-
श्लोकद्वयम् , गोमुली काहला यस्या मुखे गोशृङ्गादिवस्तु
दीयत इति , चतुर्भिश्चरैः प्रतिष्ठानम्—अवस्थानं भुवि
यस्याः सा गोधा चर्मायनडा , गोधिका—वाद्यविशेषो दर्द-
रिकेत्यपरनाम्ना प्रसिद्धा , आडम्बर—पटहः , सप्तम-
मिति निषादमित्यर्थः ।

एएसि खं सत्तण्हं सराणं सत्त सरलक्खणा पणत्ता, तं
जहा—

सज्जेण लहई विस्ति , कयं च न विणस्सइ ।
गावो पुत्ता य मित्ता य , नारीणं होइ वल्लहो ॥८॥
रिसहेण उ एसजं (पसेजं) , सेणावचं धणाणि अ ।
वत्थगंधमलंकारं , इत्थिओ सयणाणि य ॥ ९ ॥
गंधारे गीतजुत्तिष्सा , वज्जविस्ती कलाहिआ ।
हवंति कइणां धम्मा , जे अस्से मत्थपारगा ॥ १० ॥
मज्झिमस्सरमंता उ , हवंति सुहजीविणो ।
खायई पियई देइ , मज्झिमस्सरमस्सिओ ॥११॥
पंचमस्सरमंता उ , इवंति पुहवीपई ।
सूरा संगहकत्तारो , अणेगगणनायगा ॥ १२ ॥
रेवयस्सरमंता उ , हवंति दुहजीविणो ।
कुंचेला य कुविस्ती य , चोरा चंडालमुट्ठिया ॥१३॥
णिसायस्सरमंता उ , होती कलहकारगा ।
जंघाचरा लेहवाहा , हिंडगा भारवाहगा ॥ १४ ॥

एतेषां समानां स्वराणां प्रत्येकं लक्षणस्य विभिन्नत्वात्
सप्त स्वरलक्षणानि—यथास्वं फलप्राप्त्यव्यभिचारिण्यं स्व-
रतत्त्वानि भवन्ति , तान्येव फलत आह—‘ सज्जेण ’
त्यादि सप्त श्लोकाः । पइजेन लभते वृत्तिम् , अयमर्थः—
पइजस्वेदं लक्षणं—स्वरूपमस्ति येन तस्मिन् सति वृत्ति-
जीवनं लभते प्राणी , एतच्च मनुष्यापेक्षया लक्ष्यते ,
वृत्तिलाभादीनां तत्रैव घटनात् , कृतं च न विनश्यति ,
तस्येति शेषः , निष्फलारम्भो न भवनीत्यर्थः , गावः
पुत्राश्च मित्राणि च भवन्तीति शेषः । गान्धारे गीतयु-
क्तिज्ञा वर्यवृत्तयः—प्रधानजीविकाः कलाभिराधिकाः कवयः
काव्यकर्तारः प्राज्ञाः—सद्बोधाः ये बोक्त्रेभ्यो गीतयुक्तिज्ञा
दिभ्योऽन्य—शास्त्रपारगाः चतुर्वेदादिशास्त्रपारगामिनस्ते
भवन्तीति । शकुनेन श्येनलक्षणेन खरन्ति पापधिं कुर्व-
न्ति शकुनान् वा प्रन्तीति शाकुनिकाः , बागुरा—मृगबन्धनं
तथा खरन्तीति बागुरिकाः , शुक्रेण सांजहितेन शूक-
रवधार्थं खरन्ति शूकरान् वा प्रन्तीति शौकरिकाः , मौ-
ष्टिका मल्ला इति । पाठान्तराण्यप्युक्तानुसारं व्याख्ये-
यानि ।

एएसि खं सत्तण्हं सराणं तओ गामा पणत्ता ,
तं जहा—सज्जगामे मज्झिमगामे गंधारगामे । सज्जगा-
मस्स खं सत्त मुच्छणाओ पणत्ताओ, तं जहा—मग्गी
कोरविआ हरिया , रयखी अ सारकंता य । छट्टी अ
सारसी नाम , सुद्धसजा य सत्तमा ॥ १५ ॥ म-
ज्झिमगामस्स खं सत्त मुच्छणाओ, पणत्ताओ, तं जहा—
उत्तरमंदारयखी, उत्तरा उत्तरासमा । समोक्तता य सोवीरा,
अभिरूपा होइ सत्तमा ॥१६॥ गंधारगामस्स खं सत्त मु-
च्छणाओ पणत्ताओ, तं जहा—नेदी अ खड्दिआ पूरिमा य ,

चउत्थी अ सुद्वगंधारा । उत्तरगंधारावि अ, सा पंचमिआ
हवइ मुच्छा ॥१७॥ सुदुत्तरमायामा, सा छद्दी सव्वओ य
शावव्वा । अह उत्तरायया को-डिमा य सा सत्तमी मु-
च्छा ॥ १८ ॥

एतच्चिरन्तनमुनिगाथाभ्यां व्याख्यायते—“ सज्जाइतिहा-
गामो, ससमूहो मुच्छलाण विचओ । ता सत्त एकमेकं । तो
सत्तसराण इगधीसा ॥ १ ॥ अज्जअसरविसेसे, उप्पायंतस्स
मुच्छन्ना भणिया । कत्ता व मुच्छिओ इव, कुणइ मुच्छं
व सो व त्ति ॥२॥ कर्ता वा मूर्च्छित इव ताः करोतीति मू-
च्छना उच्यन्ते, ‘मुच्छं वा सो व त्ति’ मूर्च्छिअव वा स
कर्ता ताः करोतीति मूर्च्छना उच्यन्ते इत्यर्थः । मङ्गीप्रभृ-
तीनां वैकविंशतिमूर्च्छनानां स्वरविशेषाः पूर्वगतस्वरप्रा-
भृतं भणितः, इदानीं तु तद्विनिर्गतेभ्यो भरतविशाखिला-
दिशास्त्रेभ्यो विज्ञेया इति । अनु० (सप्तस्वरोत्पत्त्यादिव्याख्या
‘गीय’ शब्दे तृतीयभागे ६०१ पृष्ठ गता ।)

सत्तंतु-सप्ततन्तु-पुं० । यत्ने, “ अज्जरा सत्तंतुणो जन्ना ”
पाइ० ना० १३४ गाथा ।

सत्तपप्प-सप्तपर्ण-पुं० । सत्तच्छेदे, अनु० । सत्तपर्णेपर्याये वृ-
क्षविशेषे, औ० । रा० । प्रज्ञा० ।

सत्तपरिगगहियत्त-सत्त्वपरिग्रहीतस्व-न० । ओजस्वितारूपस-
त्त्ववचनानिर्देशे, रा० ।

सत्तपरिवज्जिय-सप्तपरिवर्जित-त्रि० । सस्वरहिते, प्रश्न० ।
आभ० द्वार ।

सत्तमङ्गी-सप्तमङ्गी-स्त्री० । भज्यन्ते—भिद्यन्ते अर्था यैस्ते भ-
ङ्गाः समानां भङ्गानां समाहारः सप्तमङ्गी । सत्तभिः प्रकारै-
र्वचनविन्यासे, रत्ना० ८ परि० । स्था० ।

अनन्तरमनन्तधर्मात्मकत्वं वस्तुनि साध्यं मुकुलितमुक्रम्,
तदेव सप्तमङ्गीप्रकरणद्वारेण प्रपञ्चयन् भगवता निरति-
शयं वचनानिर्देशं च स्तुवन्नाह—

अपर्ययं वस्तु समस्यमान-मद्रव्यमेतच्च विविच्यमानम् ।

आदेशंभेदादितसप्तमङ्ग-मदीदृशस्त्वं बुधरूपवेद्यम् ॥२३॥

समस्यमानं—संक्षेपेणाच्यमानं वस्तु, अपर्ययमधिवाक्षित-
पर्यायम्, वस्तुनि गुणपर्याया अस्मिन्निति वस्तु—धर्मा—
धर्माऽऽकाशपुद्गल—काल—जीवलक्षणं द्रव्यषट्कम् । अय-
मभिप्रायः—यदैकमेव वस्तु आत्मघटादिकं स्वतन्त्राऽस्तनं
सतामपि पर्यायाणामविवक्षया द्रव्यरूपमेव वक्रुमिष्यते ;
तदा संक्षेपेणाऽभ्यन्तरीकृतसकलपर्यायनिकायखलक्षणेना-
भिधीयमानत्वात् अपर्ययमित्युपदिश्यते—केवलद्रव्य-
रूपमेव इत्यर्थः, यथाऽऽत्माऽयं घटाऽयमित्यादि ; पर्या-
याणां द्रव्याऽनतिरेकात्, अत एव द्रव्यास्तिकनयाः
शुद्धसंप्रदादयो द्रव्यमात्रमेवच्छन्ति, पर्यायाणां तद्विषय-
गभूतत्वात् । पर्ययः, पर्यवः, पर्याय इत्यनर्थोत्तरम् । अद्र-
व्यमित्यादि—चः पुनरर्थः, स च पूर्वस्माद् विशेषघोतने
भिन्नक्रमश्च विविच्यमानं चेति, विषयेन पृथग्रूपतया-
च्यमानं पुनरेतद् वस्तु अद्रव्यमेव—अविचक्षितान्धविद्रव्यं
केवलपर्यायरूपमित्यर्थः । यदा ह्यात्मा ज्ञानदर्शनादीन् प-
र्यायानाधिकृत्य प्रतिपर्यायं विचार्यते, तदा पर्याया एव प्र-

तिभासन्ते, न पुनरात्माख्यं किमपि द्रव्यम् । एवं घटाऽपि
कुण्डली—पृथुबुधोद्वर्षापर्यायादिभागाद्यवयवापेक्षया वि-
विच्यमानः पर्याया एव, न पुनर्घटाख्यं तदतिरिक्तं वस्तु ।
अत एव पर्यायास्तिकनयानुपातिनः पठन्ति—“भागा एव
हि भासन्ते, सर्वाविष्टास्तथा तथा । तद्वान् नैव पुनः
कश्चि-भिर्भागः संप्रतीयते ॥ १ ॥ ” इति । ततश्च द्रव्यप-
र्यायोभयात्मकत्वेऽपि वस्तुनो द्रव्यनयार्पणया । पर्यायनया-
ऽनर्पणया च द्रव्यरूपता, पर्यायनयार्पणया द्रव्यनयाऽ-
नर्पणया च पर्यायरूपता, उभयनयार्पणया च तदुभयरूप-
ता । अत एवाऽऽह वाचकमुच्यते—“अपितानपितसिद्धः”
इति । एवंविधं द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु त्वमेवाऽर्थादृशस्त्व-
मेव दर्शितयान्, नाम्न्य इति काकाऽवधारणाऽवगतिः ।
नन्यन्याभिधानप्रत्यययोगं द्रव्यम्, अन्याभिधानप्रत्ययवि-
षयाश्च पर्यायाः । तत्कथमेकमेव वस्तुभयात्मकम् ? इत्या-
शङ्क्य विशेषणद्वारेण परिहरति—आदेशंभेदस्यादि-आदे-
शभेदन-सकलादेशधिकलादेशलक्षणेन आदेशशब्देन, उद्दि-
ताः—प्रतिपादिताः, सप्तसंख्या भङ्गा यच्चनप्रकारा यस्मिन्
वस्तुनि तत्तथा । ननु यदि भगवता त्रिभुवनबन्धुना नि-
विशेषनया सर्वेभ्य एवंविधं वस्तुनस्वमुपदर्शितम्, तर्हि
किमर्थं तीर्थान्तरीयाः तत्र विप्रतिपद्यन्ते ? इत्याह—“बु-
धरूपवेद्यम्” इति—बुध्यन्ते यथावस्थितं वस्तुनस्त्वं सां-
तरावयविभागविचारणया इति बुधाः, प्रकृष्टा बुधा बु-
धरूपा नैसर्गिकाऽऽधिर्गामिकाऽन्यतरसम्यग्दर्शनविशदीकृ-
तज्ञानशालिनः प्राणिनः, तैरेव वेदितुं शक्यं वयं परिच्छे-
द्यम् । न पुनः स्वस्वशास्त्रतत्त्वाभ्यासपरिपाकशालानिशा-
तबुद्धिभिरप्यन्यैः । तेषामनादिमिध्यादर्शनवासनादूषित-
मनितया यथावस्थितवस्तुनस्त्वाऽनवधारणेन बुधरूपत्वाभा-
वात् । (स्या० १) अथ केऽमी सप्तमङ्गाः ? कक्षाबमदेशंभ-
द इति ? उच्यते—एकत्र जीवादौ वस्तुनि, एकैकसत्त्वा-
दिधर्मविषयप्रश्नवशाद् अविरोधेन प्रत्यक्षादिबाधापरिहा-
रेण, पृथग्भूतयोः समुदितयोश्च विधिनिषेधयोः पर्यालो-
चनया कृत्वा स्याच्छब्दलाञ्छितो वक्ष्यमाणः सप्तभिः प्र-
कारैर्वचनविन्यासः सप्तमङ्गीति गीयते । तद्यथा—१ स्या-
दस्येव सर्वमिति विधिक्लपनया प्रथमा भङ्गाः । २-स्यान्ना-
स्येव सर्वमिति निषेधक्लपनया द्वितीयः । ३-स्यादस्येव
स्यान्नास्येवेति क्रमतो विधिनिषेधक्लपनया तृतीयः । ४-
स्यादस्येव स्यादन्नस्येवेति विधिक्लपनया युगपद्विधि-
निषेधक्लपनया च पञ्चमः । ५-स्यान्नास्येव स्यादन्नस्येव
स्यादन्नस्येवेति निषेधक्लपनया युगपद्विधिनिषेधक्लपनया च षष्ठः ।
७-स्यादस्येव स्यान्नास्येव स्यादन्नस्येवेति क्रमतो वि-
धिनिषेधक्लपनया, युगपद्विधिनिषेधक्लपनया च सप्त-
मः । तत्र—स्यात्कथंचित् स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेणाऽ-
स्येव सर्वं कुम्भादि, न पुनः परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण,
तथाहि—कुम्भो द्रव्यतः पार्थिवत्वेनाऽस्ति, नाऽऽप्यादिरू-
पत्वेन । क्षेत्रतः पाटलिपुत्रकत्वेन, न कान्यकुब्जादित्वेन ।
कालतः शैशिरत्वेन, न वासन्तिकदित्वेन । भावतः श्या-
मत्वेन, न रक्तादित्वेन । अन्येतररूपापस्या स्वरूपहा-
निप्रसङ्ग इति । अयधारणं चात्र भङ्गऽनभिमतार्थव्यावृत्त्य-

धमुपासम् । इतरथा अनभिहिततुल्यतैवास्य वाक्यस्य प्र-
सज्येत; प्रतिनियतस्वार्थाऽनभिधानात् । यदुक्तम्—“वा-
क्येऽवधारणं ताव—दानप्रार्थनिवृत्तये । कर्त्तव्यमन्य-
थाऽनुक्त—समन्वात् तस्य कुत्रचित् ॥ १ ॥ ” तथा-
ऽप्यस्यैव कुम्भ इत्येतावन्मात्रापादानं कुम्भस्य स्त-
म्भाद्यास्तत्वेनाऽपि सर्वप्रकारेणाऽस्तित्वप्राप्तेः प्रतिनियत-
स्वरूपानुपपत्तिः स्यात् । तत्प्रतिपत्तये ‘स्याद्’ इति शब्दः
प्रयुज्यते । स्यात्कथंचित् स्वद्रव्यादिभिरेवाऽयमस्ति न पर-
द्रव्यादिभिर्गपीत्यर्थः । यत्राऽपि चासौ न प्रयुज्यते तत्रापि
व्यवच्छेदकत्वकारणवद् बुद्धिमद्भिः प्रतीयत एव । यदुक्तम्—
“साऽप्रयुक्ताऽपि वा तज्ज्ञः, सर्वत्राऽर्थात्प्रतीयते । यथैवका-
राऽयोगादि—व्यवच्छेदप्रयोजनः ॥१॥” इति प्रथमो भङ्गः ।
स्यात्कथंचित् नान्त्येव कुम्भादिः, स्वद्रव्यादिभिरेव परद्र-
व्यादिभिर्गपि वस्तुनाऽसत्त्वाऽनिर्णयः हि प्रतिनियतस्वरूपाऽ
भावाद् वस्तुप्रतिनियतिर्न स्यात् । न चास्तित्वैकान्त्यादिभि-
रत्र नास्तित्वमसिद्धमिति वक्तव्यम् ; कथंचित् तस्य वस्तु-
नि युक्तिसिद्ध्यात्, साधनयत् । न हि कथंचित् अनित्यत्वादौ
साध्यं सत्त्वादिसाधनस्यास्तित्वं विपक्षे नास्तित्वमन्तराणां-
पपन्नम्, तस्य साधनत्वाऽभावप्रसङ्गात् । तस्मात् वस्तुनाऽ
स्तित्वं नास्तित्वेनाऽविनाभूतम्, नास्तित्वं च तेनेति । वि-
धत्तावशाच्चाऽनयाः प्रधानोपभजनभावः । एवमुत्तरभङ्गव-
पि ज्ञेयम्—“अर्पिताऽनर्पितसिद्धः” इति वाचकवचनात् ।
इति द्वितीयः । तृतीयः स्पष्ट एव । द्वाभ्यामस्तित्व—नास्तित्व-
धर्माभ्यां युगपत्प्रधानतयाऽर्पिताभ्याम्, एकस्य वस्तुनाऽ
भिधानत्वायां तादृशस्य शब्दस्याऽसंभवाद्, अवक्तव्यं जीवा-
दिष्वस्तु, तथाहि—सदसत्त्वगुणद्वयं युगपद् एकत्र सदित्यनेन
वक्तुमशक्यम् ; तस्याऽसत्त्वप्रतिपादनाऽसमर्थत्वात्, तथाऽ-
सदित्यनेनाऽपि तस्य सत्त्वप्रत्यायनसामर्थ्याऽभावात् । न च
पुष्पदन्तादिवत् साङ्केतिकमेकं पदं तद् वक्तुं समर्थम्, तस्या-
ऽपि क्रमेणैवैवप्रत्यायने सामर्थ्योपपत्तेः, शत्रुशान्त्याः
संकलितसच्छब्दवत् । अत एव द्रव्यकर्मधारयवृत्त्यावाक्य-
स्य च न तद्वाचकत्वम्, इति सकलवाचकरहितत्वाद् अव-
क्तव्यं वस्तु युगपत्सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां प्रधानभावात्पिताभ्यामा-
क्रान्ते व्यवतिष्ठते । न च सर्वथाऽवक्तव्यम् ; अवक्तव्यशब्देना-
प्यनभिधेयत्वप्रसङ्गात् । इति चतुर्थः । शेषास्तयः सुगमाभि-
प्रायाः । न च वाच्यमेकत्र वस्तुनि विधीयमाननिर्णयमा-
नाऽनन्तधर्माभ्युपगमेनाऽनन्तभङ्गीप्रसङ्गाद् असङ्गत्वं सप्त-
भङ्गीतिः ; विधानेपेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तुनि अन-
न्तानामपि सप्तभङ्गीनामव सम्भवात् । यथा हि सदसत्त्वा-
भ्याम्, एवं सामान्यविशेषाभ्यामपि सप्तभङ्गपेव स्यात् । त-
थाहि—स्यात्सामान्यम्, स्याद् विशेषः, स्यादुभयम्, स्याद-
वक्तव्यम्, स्यात्सामान्यावक्तव्यम्, स्याद् विशेषाऽवक्तव्यम्,
स्यात्सामान्यविशेषाऽवक्तव्यमिति । न चात्र विधि—निषेधप्र-
कारौ न स्त इति वाच्यम् ; सामान्यस्य विधिरूपत्वाद्, विश-
ेषस्य च व्यावृत्तिरूपतया निषेधान्मकत्वात् । अथवा—प्रति-
पक्षशब्दत्वाद् यदा सामान्यस्य प्राधान्यं तदा तस्य विधि-रू-
पता विशेषस्य च निषेधरूपता । यदा विशेषस्य पुरस्कारस्त-
दा तस्य विधिरूपता इतरस्य च निषेधरूपता । एवं सर्वत्र
योज्यम् । अतः सुष्ठुक्रमनन्ता अपि सप्तभङ्ग एव भवेयु-

गिति प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव सम्भ-
वाद् ; तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधताज्ज्ञासानियमात् ; तस्या
अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्संदेहसमुत्पादात् ; तस्यापि
सप्तविधत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवा-
पपत्तिरिति । स्यात् ।

अथ सप्तभङ्गीमेष स्वरूपतो निरूपयन्ति—

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्त-
योः समस्तयोश्च विधिनिषेधयोः कल्पनया स्यात्कारा-
ङ्कितः सप्तधा वाक्यप्रयोगः सप्तभङ्गी ॥ १४ ॥

एकत्र जीवादौ वस्तुन्येकैकसत्त्वादिधर्मविषयप्रश्नवशादधि-
रोधेन प्रत्यक्षादिबाधापरिहारणं पृथग्भूतयोः समुद्भूतयो-
श्च विधिनिषेधयोः पर्यालोचनया कृत्वा स्याच्छब्दलोचि-
तो वक्ष्यमाणः सप्तभिः प्रकारैश्चनयिन्यासः सप्तभङ्गी वि-
ज्ञेया । भज्यन्ते—भिद्यन्तेऽर्था येस्ते भङ्गा वचनप्रकारास्ततः
सप्त भङ्गाः समाहृताः सप्तभङ्गीतं कथ्यते । नानावस्त्वा-
धर्माविधानेपेधकल्पनया सप्तभङ्गीप्रसङ्गनिवर्त्तनार्थमेकत्र व-
स्तुनाभ्युपन्यस्तम् । एकत्रापि जीवादिवस्तुनि विधीयमान-
निर्णयमानानन्तधर्मपर्यालोचनयाऽनन्तभङ्गीप्रसङ्गाद्व्याघर्त्त-
नार्थमेकैकधर्मपर्यनुयोगवशादित्युपासम् । अनन्तत्वापि हि-
धर्मेषु प्रतिधर्मं पर्यनुयोगस्य सप्तधैव प्रवर्त्तमानत्वात् ।
तत्प्रतिवचनस्यापि सप्तविधत्वमेवोपपन्नमित्येकैकस्मिन् ध-
र्मे एकैकैव सप्तभङ्गी साधीयसी । एवं चानन्तधर्मापेक्षया
सप्तभङ्गीनामानन्त्यं यदायाति, तदभिमतमेव । एतच्चाप्र-
सूत्रत एव निर्णेष्यते । प्रत्यक्षादिविदुश्चसदाद्येकान्तविधि-
प्रतिपेधकल्पनयाऽपि प्रवृत्तस्य वचनप्रयोगस्य सप्तभङ्गी-
त्वानुपपन्नभङ्गार्थमविरोधेनत्यभिहितम् । अवाचाम च—

“या प्रश्नाद्विधिपर्युदासभिदया बाधच्छ्रुता सप्तधा,
धर्मं धर्ममपेक्ष्य वाक्यरचनाऽनकारमेकं वस्तुनि ।

निर्दोषा निरुद्दिशि वध ! भवता सा सप्तभङ्गी यथा,

जल्पन् जल्पगणाङ्गणं विजयते वादी विपक्षं क्षणात् ॥१॥”

इदं च सप्तभङ्गीलक्षणं प्रमाणनयसप्तभङ्गयोः साधारणमव-
धारणीयम् । विशेषलक्षणं पुनरनयोरपि वक्ष्यते ।

अथास्यां प्रथमभङ्गोक्तत्वं तावद्विशयन्ति—

तद्यथा—स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिविकल्पनया प्रथमो-
भङ्गः ॥ १५ ॥

स्यादित्यव्ययमनेकान्तवद्द्योतकं स्यात्कथञ्चित्स्वप्रत्यक्षे-
कालभावकृतेणस्यैव सर्वं कुम्भादि, न पुनः परद्रव्यक्षेत्र-
कालभावकृतेण । तथाहि—कुम्भो द्रव्यतः पार्थिवत्वेनाऽस्ति,
न जलादिरूपत्वेन; क्षेत्रतः पाटलिपुत्रकत्वेन, न कान्यकुब्जा-
दित्वेन. कालतः शैशिरत्वेन, न वासन्तिकदित्वेन, भावतः
श्यामत्वेन, न रक्तत्वादिना । अन्येधतररूपापस्या स्वरूप-
हानिप्रसङ्ग इति । अवधारणं चात्र भङ्गेऽनभिमतार्थव्यावृ-
त्त्यर्थमुपासम् । इतरथाऽनभिहिततुल्यतैवास्य वाक्यस्य
प्रसज्येत, प्रतिनियतस्वार्थानभिधानात् । तदुक्तम्—“वा-
क्येऽवधारणं ताव—दानप्रार्थनिवृत्तये । कर्त्तव्यमन्य-
थाऽनुक्त—समन्वात् तस्य कुत्रचित् ” ॥ १ ॥ तथाऽ
प्यस्यैव कुम्भ इत्येतावन्मात्रापादानं कुम्भस्य स्तम्भाद्य-
स्तित्वेनापि सर्वप्रकारेणास्तित्वप्राप्तेः प्रतिनियतस्वरूपानुप-

निषेधप्रधान एवशब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम् । २६ ।

व्यक्तम् ।

अथ तृतीयभङ्गेकान्तं पराकुर्वन्ति—

क्रमादुभयप्रधान एवायमित्यपि न साधीयः ॥ २७ ॥

‘अयामिति’—शब्दः ।

एतदुपपादयन्ति—

अस्य विधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्याप्यबाध्यमानत्वात् ॥ २८ ॥

प्रथमद्वितीयभङ्गेकैकप्रधानत्वप्रतीतेरप्यबाधितत्वाच्च तृतीयभङ्गेकान्ताभ्युपगमः भेदान् ।

अथ चतुर्थभङ्गेकान्तपराभावाय प्राहुः—

युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचक एवासाविति च न चतुरस्रम् ॥ २९ ॥

स्यादवक्तव्यमेवेति चतुर्थभङ्गेकान्तो न भेदानित्यर्थः ।

कुत इत्याहुः—

तस्यावक्तव्यशब्देनाप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् ॥ ३० ॥

अथ पञ्चमभङ्गेकान्तमपास्यन्ति—

विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एव स इत्येकान्तोऽपि न कान्तः ॥ ३१ ॥

अत्र निमित्तमाहुः—

निषेधात्मनः सह द्वयात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वाऽवाचकत्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ ३२ ॥

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकत्वेन सह, विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचकत्वेन च शब्दः षष्ठभङ्गे प्रतीयते यतः, ततः पञ्चमभङ्गेकान्तोऽपि न भेदान् ।

षष्ठभङ्गेकान्तमपाकुर्वन्ति—

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एवायमित्यप्यवधारणं न रमणीयम् ॥ ३३ ॥

अत्र हेतुमुपदर्शयन्ति—

इतरथाऽपि संवेदनात् ॥ ३४ ॥

आद्यभङ्गादिषु विध्यादिप्रधानतयाऽपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ।

अथ सप्तमभङ्गेकान्तमपाकुर्वन्ति—

क्रमाऽक्रमाभ्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकत्वाऽवाचकत्वाध्वनिर्नाऽन्यथेत्यऽपि मिथ्या ॥ ३५ ॥

अत्र बीजमाख्यान्ति—

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥

नन्वेकस्मिन् जीवादौ वस्तुन्यनन्तानां विधीयमाननिषिध्यमानानां धर्माणामङ्गीकरणान्नन्ता एव वचनमार्गः स्याद्वादिनां भवेयुः, वाच्ययत्नाऽऽयत्तत्वाद् वाचकयत्नायाः, ततो विरुद्धैव सप्तमङ्गीनि ब्रुवाणं निरस्यन्ति—

एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्माभ्युपगमेनानन्तभङ्गीप्रसङ्गादमङ्गीतैव सप्तमङ्गीति न वेतसि निषेयम् ॥ ३७ ॥

अत्र हेतुमाहुः—

विधिनिषेधप्रकारोपचया प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तमङ्गीनामेव संभवात् ॥ ३८ ॥

एकैकं पर्यायमाभित्य वस्तुनि विधिनिषेधविकल्पाभ्यां व्यस्तसमस्ताभ्यां सप्तैव भङ्गाः सम्भवन्ति, न पुनरनन्ताः । तत्कथमनन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतत्वं सप्तमङ्गीयाः समुद्भाष्यन्ते ?

कुतः सप्तैव भङ्गाः सम्भवन्तीत्याहुः—

प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव सम्भवात् ॥ ३९ ॥

एतदपि कुत इत्याहुः—

तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् ॥ ४० ॥

अथ सप्तावधनजिज्ञासानियमं निमित्तमाहुः—

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तैव तत्सन्देहसमुत्पादात् ॥ ४१ ॥ तस्या अपीति प्रतिपाद्यजिज्ञासायाः । तत्सन्देहसमुत्पादादिति प्रतिपाद्यसंशयसमुत्पत्तेः ।

सन्देहस्यापि सप्तधात्वं कारणमाहुः—

तस्याऽपि सप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेः ॥ ४२ ॥

तस्य—प्रतिपाद्यगतसन्देहस्य स्वगोचरवस्तुधर्माणां सन्देहविषयीकृतानामस्तित्वादिवस्तुपर्यायाणाम् ।

इयं सप्तमङ्गी किं सकलादेशस्वरूपा, विकलादेशस्वरूपा वेत्यांकां पराकुर्वन्ति—

इयं सप्तमङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च ॥ ४३ ॥

एकैका भङ्गाऽस्याः संबन्धी सकलादेशस्वभावः, विकलादेशस्वभावश्चेत्यर्थः ।

अथ सकलादेशं लक्षयन्ति—

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥ ४४ ॥

कालादिभिरष्टाभिः कृत्वा यदभेदवृत्तेर्धर्मधर्मिणोरपृथग्भावस्य प्राधान्यं तस्मात्, कालादिभिर्मिथ्यात्मनामपि धर्मधर्मिणामभेदाध्यारोपाद्वा समकालमभिधायकं वाक्यं सकलादेशः प्रमाणवाक्यमित्यर्थः । अयमर्थः—यौगपद्येनाशेषधर्मात्मकं वस्तु कालादिभिरभेदवृत्त्या, अभेदोपचारेण वा प्रतिपादयति सकलादेशः, तस्य प्रमाणाधीनत्वात् । विकलादेशस्तु क्रमेण भेदोपचाराद्, भेदप्राधान्याद्वा तदभिधत्ते, तस्य नयायत्तत्वात् । कः पुनः क्रमः ? किं वा यौगपद्यम् ? । यदाऽस्तित्वादिधर्माणां कालादिभिरभेदविवक्षा, तदैकस्य शब्दस्यानेकार्थप्रत्यायनं शक्यभावात् क्रमः, यदा तु तेषामेव धर्माणां कालादिभिरभेदेन वृत्तमात्मरूपमुच्यते, तदैकनापि शब्देनैकधर्मप्रत्यायनमुख्येन तदात्मकतामापन्नस्यानेकांशरूपस्य वस्तुनः प्रतिपादनसम्भवाद्यौगपद्यम् । के-पुनः कालादयः ? । कालः, आत्मरूपम्, अर्थः, सम्बन्धः, उपकारः, गुणित्वाः, संसर्गः, शब्दः, इत्यष्टौ । तत्र स्या-

जीवादि वस्तुस्वेवेत्यत्र यत्कालमस्ति तत्कालाः शेषानन्तधर्मा वस्तुन्येकेति तेषां कालेनाभेदवृत्तिः १ । यदेव चास्ति त्वस्य तद्गुणत्वमात्मरूपम्, तदेव चान्यानन्तगुणानामपीत्यात्मरूपेणाभेदवृत्तिः २ । य एव चाधारोऽर्थो द्रव्यावयोऽस्ति त्वस्य, स एवाव्यपर्यायाणामित्यर्थेनाभेदवृत्तिः ३ । य एव चाविश्वभावः कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धोऽस्ति त्वस्य, स एवावशेषविशेषाणामिति सम्बन्धेनाभेदवृत्तिः ४ । य एव चापकारोऽस्ति त्वेन स्वानुगन्तव्यकरणम्, स एव शेषैरपि गुणैरित्युपकारेणाभेदवृत्तिः ५ । य एव गुणिनः सम्बन्धी देशः क्षेत्रलक्षणोऽस्ति त्वस्य, स एवाव्यगुणानामिति गुणिदेशेनाभेदवृत्तिः ६ । य एव चैकवस्थात्मनाऽस्ति त्वस्य संसर्गः, स एवावशेषधर्माणामिति संसर्गेणाभेदवृत्तिः । ननु प्रागुक्तसम्बन्धादस्य कः प्रतिविशेषः ? । उच्यते—अभेदप्राधान्येन भेदगुणभावेन च प्रागुक्तः संबन्धः भेदप्राधान्येनाभेदगुणभावेन चैव संसर्ग इति ७ । य एवास्तीति शब्दोऽस्ति त्वधर्मात्मकस्य वस्तुना वाचकः, स एव शेषानन्तधर्मात्मकस्यापीति शब्देनाभेदवृत्तिः ८ । पर्यायार्थिकनयगुणभावे द्रव्यार्थिकनयप्राधान्यादुपपद्यते द्रव्यार्थिकगुणभावेन पर्यायार्थिकप्राधान्यं तु न गुणानामभेदवृत्तिः सम्भवति, समकालमेकत्र नानागुणानामसम्भवात्, सम्भवे वा तदाश्रयस्य तावद्वा भेदप्रसङ्गात् १ । नानागुणानां संबन्धिन आत्मरूपस्य च भिन्नत्वात्, आत्मरूपाभेदे तेषां भेदस्य विरोधात् २ । आश्रयस्यार्थस्यापि नानात्वात् अन्यथा नानागुणाश्रयत्वविरोधात् ३ । सम्बन्धस्य च सम्बन्धिभेदेन भेददर्शनात्, नानासम्बन्धिभिरेकैकसम्बन्धाघटनात् ४ । तैः क्रियमाणस्योपकारस्य च प्रतिनियतरूपस्यानेकत्वात्, अनेकैरुपकारिभिः क्रियमाणस्योपकारस्यैकस्य विरोधात् ५ । गुणिदेशस्य च प्रतिगुणं भेदात्, तदभेदं भिन्नार्थगुणानामपि गुणिदेशाभेदप्रसङ्गात् ६ । संसर्गस्य च प्रतिसंसर्गिभेदात्, तदभेदं संसर्गिभेदविरोधात् ७ । शब्दस्य च प्रतिविशेषं नानात्वात्, सर्वगुणानामेकशब्दवाच्यतायां सर्वार्थानामेकशब्दवाच्यताऽऽपत्तः शब्दान्तरवैफल्यपत्तः ८ । तत्त्वतोऽस्ति त्वादीनामेकत्र वस्तुन्येवमभेदवृत्तिसंभवे कालादिभिर्भिन्नात्मनामभेदोपचारः क्रियते, तदन्ताभ्यामभेदवृत्त्यभेदोपचाराभ्यां कृत्वा प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनः समसमर्थं यदभिधायकं वाक्यं स सकलादेशः प्रमाणवाक्यापरपर्याय इति स्थितम् । “ कालात्मरूपसम्बन्धाः, संसर्गोपक्रियं तथा । गुणिदेशार्थशब्दाश्चेत्यष्टौ कालादयः स्मृताः ॥ १ ॥ ”

अधुना नयवाक्यस्वभावत्वेन नयविचारावसरलक्षणीयस्वरूपमपि विकलादेशं सकलादेशस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गमात्रेवलक्षयन्ति—

तद्विपरीतस्तु विकलाऽऽदेशः ॥ ४५ ॥

नयविषयीकृतस्य वस्तुधर्मस्य भेदवृत्तिप्राधान्याद् भेदोपचाराद्वा क्रमेण यदभिधायकं वाक्यम्, स विकलाऽऽदेशः । एतदुल्लेखस्तु नयस्वरूपानभिज्ञात्तूणां दुरवगाह इति न यविचारावसर एव प्रदर्शयिष्यते ।

प्रमाणं निर्णीयाद्यतः कारणात् प्रतिनियतमर्थमेतद्व्यवस्थापयति तत्कथयन्ति—

तद् द्विभेदमपि प्रमाणमात्मीयप्रतिबन्धकापगमविशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थमवद्योतयति ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षरूपतया द्विप्रकारमपि प्रागुपचरितस्वरूपं प्रमाणं स्वकीयज्ञानावरणाद्यद्विविशेषक्षयक्षयोपशमलक्षणं योऽव्यतावशात्प्रतिनियतं नीलादिकमर्थं व्यवस्थापयति ।

एतद्व्यवच्छेद्यमात्रज्ञाने—

न तदुत्पत्तितदाकारताभ्याम्, तयोः पार्थक्येन सामस्त्येन च व्यभिचारोपलम्भात् ॥ ४७ ॥

तथाहि—ज्ञानस्य तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां व्यस्ताभ्यां समस्ताभ्यां वा प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्वं स्यात् । यदि प्राच्यः पक्षः, तदा कपालक्षणः कलशान्त्यक्षणस्य व्यवस्थापकः स्यात्, तदुत्पत्तेः कवलायाः सङ्गाधात् । स्तम्भः स्तम्भान्तरस्य च व्यवस्थापकः स्यात्, तदाकारतायास्तदुत्पत्तिरहितायाः सम्भवात् । अथ द्वितीयः, तदा कलशस्योत्तरक्षणः पूर्वक्षणस्य व्यवस्थापको भवेत्, समुदितयोस्तदुत्पत्तितदाकारतयोर्विद्यमानत्वात् । अथ विद्यमानयोरप्यनयोर्ज्ञानमेवार्थस्य व्यवस्थापकम् ; नार्थः, तस्य जडत्वादिति मतम् । तर्हि न न्यायानुगतम्, समानार्थसमनन्तरप्रत्ययोत्पन्नज्ञानैर्यव्यभिचारात् । तानि हि यथाकार्थव्यवस्थापकत्वलक्षणस्य समग्रस्य सङ्गाधेऽपि प्राच्ये जनकज्ञानक्षणे न गृह्णन्ति । अपि च—किमिदमर्थोकारत्वं वेदनायां ? यद्वशात्प्रतिनियतार्थपरिच्छेदः स्यात् । किमर्थोकारोऽस्त्वित्वम्, अर्थोकारधारित्वं वा । प्रथमप्रकारे, अर्थोकारोऽस्त्वित्वोऽर्थोकारपरिच्छेद एव, ततश्च ज्ञानं प्रतिनियतार्थपरिच्छेदात्प्रतिनियतमर्थमवद्योतयतीति साध्याविशिष्टत्वं स्पष्टमुपलब्धं । द्वितीयप्रकारे पुनरर्थोकारधारित्वं ज्ञानस्य सर्वात्मना, देशेन वा । प्रथमपक्षे, जडत्वादर्थस्य ज्ञानमपि जडं भवेत्, उत्तरार्थक्षणवत् । प्रमाणरूपत्वाभावात्सत्तार्थक्षणवदेवास्य प्रसज्येत, सर्वात्मना प्रमेयरूपताऽनुकरणात् । अथ देशेन नीलत्वादिनाऽर्थोकारधारित्वमिष्यते ज्ञानस्य, तर्हि नैनाजडाकारेण जडताप्रतिपत्तरसम्भवात् कथं तद्विशिष्टमर्थस्य प्रतीयते ? । न हि रूपज्ञानेनाप्रतिपन्नरसेन तद्विशिष्टता सहकारफलादौ प्रतीयते । किं च देशनार्थोकारधारित्वान्नीलार्थवन्निःशेषार्थानामपि ज्ञानेन ग्रहणापत्तिः, सत्त्वादिमात्रेण तस्य सर्वत्रार्थोकारधारित्वविशेषात् । अथ तद्विशेषेऽपि नीलाद्याकारवैलक्षण्यान्निखिलार्थानामग्रहणम्, तर्हि समानाकाराणां समस्तानां ग्रहणमिति । अथ यत एव ज्ञानमुत्पद्यते, तस्यैवाकारानुकरणद्वारेण ग्राहकम्, हन्त ! एवमपि समानार्थसमनन्तरप्रत्ययस्य तद् ग्राहकं स्यादित्युक्तम् । ततो न तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थवभासः, किं तु—प्रतिबन्धकापगमविशेषादिति सिद्धम् । वृत्ता० ४ परि० । स्या० । दश० । (अत्रत्या वक्तव्यता ‘ अणुगंतवाय ’ शब्दे प्रथमभागे ४३१ पृष्ठ गता ।)

सप्तमामा—सत्त्वमामा—स्त्री० । स्वनामख्यातायां कृष्णाग्रम-

हिष्याम्, अन्त० । (सा चारिष्टनेमरन्तिके प्रवृज्यां गृहीत्वा
सिद्धांतं अन्तर्गृह्यशायाः पञ्चमे वर्गे सप्तमे अध्ययने सूचितम्) ।

सत्तभावणा-सत्त्वभावना-स्त्री० । सत्त्वविषयायामसंक्रिष्टभा-
वनायाम्, व्य० १ उ० । ५० ।

अथ सत्त्वभावनामाह—

जे वि य पुर्वि निमि नि-ग्गमेसु विसर्हिंसु साहमभयाई ।

अहितकरगोवाई, विसिंसु घेरे य संगामे ॥ ५०३ ॥

येऽपि च राजप्रजिनादयः पूर्वं गृहवासे निशि-रात्रौ धीरव-
र्यादिना निर्गमेषु साध्वसम्-अहंतुकभयरूपं, भयं-सहंतुकं ते
अहितकरगोपादिसंबन्धिनीं व्यथहन्-विषोढबन्तः, घेरे च
संग्रामे सात्त्विकतया ' विसिंसु ' ति-प्राविशन्, तऽपि
जिनकल्पप्रतिपित्सवः सत्त्वभावनामवश्यं भाषयन्ति ।

कथमिति चेत् ? उच्यते—

पासुत्ताण तुयई, सोयव्वं जं च तीसु जामेसु ।

थोवं थोवं जिणइ उ, भयं च जं संभवइ तत्थ ॥ ५०४ ॥

यत् स्थितिरकल्पकानां पार्श्वत उत्तानकं वा त्वग्वर्त्त-
नं यच्च कारणे त्रिषु यमिषु-प्रहरेषु स्वतव्यं-शयनं कारणभावे
तु यस्तृतीयप्रहरे स्वप्नव्यं तत्सर्वमापि स्लोकं स्लोकं जयति;
शनैः शनैरित्यर्थः । भयं च मूषिकादिजानतं यद्यत्रोपाभया-
दिषु संभवति तत्तत्र जयति । अत्र च सत्त्वभावनायां पञ्च प्र-
तिमा भवन्ति ।

ता एवाऽऽह—

पदमा उवस्सयम्मी, विइया बाहिं तइयो चउकम्मि ।

सुअधरम्मि चउत्थी, तह पंचमिया मुसाणम्मि ॥ ५०५ ॥

प्रथमा प्रतिमा उपाश्रये, द्वितीया उपाश्रयाद्वहिः, तृतीया
चतुर्थे-अन्तरे, चतुर्थी शून्यगृहे, पञ्चमी श्मशाने ।

तत्र प्रथमां तावदाह—

भोगजडे गंभीरे, उव्वरण कोट्टए अलिन्दे वा ।

तणुसाइ जागरो वा, भाणट्टाए भयं जिणइ ॥ ५०६ ॥

भोगजड-अर्परभोग्ये गम्भीरे-सान्धकार उपाश्रयसत्केऽप-
वरके वा कोष्ठके वा अलिन्दके वा तनुशायी-स्तोर्कानद्वाधान्
जागरित्वा निद्रामकुर्वन् ध्यानाय श्रुभाष्यवसायस्थैर्यहंतोः
प्रसुप्तेषु शयसाधुषु कायात्सर्गस्थितौ भयं जयति ।

कथमित्याह—

विकस्स व खइयस्स व, मूसिगमाईहि वा निसिचरेहि* ।

जइ जह सा न वि जायइ, रोमंचुम्भय चाडो वा ॥ ५०७ ॥

स्पृष्टस्य वा खादितस्य वा मूषकैरादिग्रहणान्मार्जागादिभि-
र्निशाचरैः-रात्रिपरिभ्रमणशीलैः, यथा सहसा नापि जायते
रोमाञ्चोद्भेदः-भयात्प्रकर्जाननो रोमाञ्चः 'चाडो वा' पलायनं
तथा सत्त्वभावनायाऽऽत्मा भाषयिष्यः । उक्ता प्रथमा प्रतिमा ।

अथ द्वितीयादिकाश्चतस्रोऽप्यातिदिशमाह—

सविसेसतरा बाहिं, तकरभारक्खिसावयाईया ।

सुअधरमुसाणोसु य, सविसेसतरा भवे तिविहा ॥ ५०८ ॥

यान्युपाश्रयप्रतिमायां भयान्युक्ताणि तान्युपभयाद्वहिः प्रति-
मायां सविशेषतराणि तस्कराराक्षिकश्वापदादिभयसंहिता-

नि मन्तव्यानि । शून्यगृहश्मशानयोश्चशब्दात्-चतुष्के च
सविशेषतराणि त्रिविधानि दिव्यमानुषतैरधोपसर्गरूपा-
णि भवन्ति भवन्ति ताम्यपि सम्यग् जयतीति प्रक्रमः ।

अस्या एव भावनायाः फलमाह—

देवेहि* भेसिओ वि, दिया व रातो व भीमरूवेहि ।

ता सत्तभावणाए, वहइ भरं निम्भओ सयलं ॥ ५०९ ॥

तत्र एवं सत्त्वभावनाया स्वभ्यस्तया दिवा रात्रौ वा भीम-
रूपैः देवैर्भेक्षितोऽपि भरं-जिनकल्पभारं सकलमपि निर्भयः
सन् वहतीति । गता सत्त्वभावना । ५०९ उ०२ प्रक० । आ०
म० । घ० ।

सत्तभूमिय-सत्तभूमिक-पुं० । सत्तमालकण्डे प्रासादे, उक्त०
१३ अ० ।

सत्तम-सत्तम-त्रि० । सत्तसंख्यापूरणे, उपा० १ अ० ।

सत्तमट्टाण-सत्तमस्थान-न० । स्थानाङ्गस्य सत्तमेऽध्ययने,
स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सत्तमपव्व-सत्तमपर्वन्-न० । भाद्रकृष्णपक्षे, स्था० ६ डा० ३ उ० ।
(वर्णनमस्य 'पव्व' शब्दे पञ्चमभागे ७६८ पृष्ठ उपपादितम् ।)

सत्तमा-सत्तमा-स्त्री० । सत्तम्यां नरकपृथिव्याम्, जी० ३
प्रति० १ उ० ।

सत्तमासिया-सत्तमासिकी-स्त्री० । सत्तमासान् यावत्सप्ताद-
त्तिप्रमाणभिक्षाकं साधुप्रतिज्ञाविशेषे, आ० चू० ४ अ० । औ० ।

सत्तमी-सत्तमी-स्त्री० । सत्तसंख्यापूरके अहारात्रे, उपा० ४
पाहु० । आ० म० । डि-ओस सुए (४) रूपायां विभक्तौ,
“ सन्निहाणे य सत्तमी ” अनु० । सत्तसंख्यापूरके स्त्रीलि-
ङ्गेऽर्थे, ६० प० । स्था० ।

सत्तरस-सत्तदशन्-त्रि० । सप्ताधिकेषु दशसु, प्रका० १५ पक्ष ।

सत्तरसम-सत्तदश-त्रि० । सत्तदशसंख्यापूरके, चं० प्र० ।
८ पाहु० ।

सत्तरसाह-सत्तरसाह-पुं० । स्वनामख्याते श्रेष्ठिनि, यानि नि-
धानानि प्राप्य कटिकनृपः सर्वो सामग्रीमुत्पाद्य महाराजो-
भविष्यति । सी० २० कल्प ।

सत्तरह-सत्तरथ-पुं० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे भविष्यति दशमं
तीर्थकरं, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सत्तरि-सत्तति-स्त्री० । “ सप्ततौ रः ” ॥ ८ । १ । २१० ॥ अ-
नेनात्र तकारस्य रेफादेशः । सत्तरि । दशावृत्तायां सप्तसे-
ख्यायाम्, प्रा० । आ० ।

सत्तरिसत्थ-सत्ततिकाशास्त्र-न० । षष्ठे कर्मग्रन्थे, कर्म० ।

“ अशेषकर्मोत्तमः समूह-क्षयाय भास्वानिव दीप्ततेजाः ।

प्रकाशितोऽशेषजगत्स्वरूपः प्रभुः स जीवास्त्रिनवधर्मानः ॥ १ ॥

जीवास्त्रिनेशसिद्धान्तो, मुक्तिकामप्रदीपनः ।

कुधुत्यानपतप्तानां, सान्द्रा मलयमारुतः ॥ २ ॥

चूर्णयो नावगम्यन्ते, सप्ततैर्मन्दबुद्धिभिः ।

ततः स्पष्टावबोधार्थं, तस्याष्टीकां करोम्यहम् ॥ ३ ॥

अहर्निशं चूर्णविचारयोगान्,

मन्दोऽपि शक्नो विवृतिं विधानुम् ।

निरन्तरं कुम्भमिक (घ) र्वयोगात् ,
प्राधाऽपि कूपे समुपैति धर्मम् ॥ ४ ॥ ”

इह यत् शास्त्रं प्रकरणं वा सर्वविन्मूलं तत् प्रेक्षावतामुपा-
देयं भवति, नाम्यत्, ततः सत्तिकाख्यं प्रकरणमारभमाण
आचार्यः प्रेक्षावतां प्रकरणविषये उपादेयबुद्धिपरिग्रहार्थं
प्रकरणस्य सर्वविन्मूलताम्, तथा सर्वविन्मूलत्वेऽपि न
प्रेक्षापूर्वकारिणोऽभिधेयादिपरिज्ञानमन्तरेण यथाकथंचि-
त्पवर्त्तन्ते प्रेक्षावत्तासक्तिप्रसङ्गात् । कर्म० ६ कर्म० ।

संप्रत्याचार्योऽनुसृतन्वेनात्मनोऽल्पागमन्त्वं कथापयन् शे-
षबहुभुतानां च बहुमाने प्रकटयन्—प्रकरणपरिपूर्ण-
ताविधिविषये तेषां प्रार्थनां विदधान आह—

जो जत्थ अपडिपुत्तो, अत्थो अप्पागमेण बद्धो वि ।
तं खमिऊण बहुमुपा, पूरेऊणं परिकटं ॥ ७५ ॥

अत्र सत्तिकाख्यं प्रकरणं यत्र बन्धे उदये सत्तायां वा यो-
ऽर्थोऽपरिपूर्णः स्रष्टाऽल्पागमनालपधुनेन मया बद्धा निबद्धः,
ईतिशब्दः समाप्तवचनः, स च गाथापर्यन्ते धेदितव्यः, तम-
परिपूर्णमर्थं तत्र बन्धादौ ममाऽपरिपूर्णार्थाभिधानलक्षणमप-
राधं कृमत्वा बहुभुता दृष्टिवादज्ञाः पुरयित्वा तत्तदर्थप्रति-
पादिकां गाथां प्राक्षिप्य शिष्यजनैः परिकथयन्तु—साम-
स्येन प्राप्तपादयन्तु । बहुभुता हि परिपूर्णज्ञानसंभारसंपत्स-
मन्विततया परापकारकरणैकरसिकमानसा भवन्ति, ततो
मम शिष्याणां च परमापकारमाधित्सवस्तेऽवश्यं ममाऽस्फु-
टापरिपूर्णार्थाभिधानलक्षणमपराधं विषह्य परिपूर्णमर्थं पुर-
यित्वा शिष्यैः कथयन्तु—

“ निरुपममनन्तमनर्घं, शिवपदमभिरूढमपगतकलङ्कम् ।

दृशितशिवपुरमार्गं, धीरजिने नमत परमशिवम् ॥ १ ॥

यस्यापान्तोऽपि संप्राप्त, प्राप्यन्ते संपदोऽनघाः ।

नमस्तस्मै जिनेश्वरी-वीरसिद्धान्तस्मिन्धवे ॥ २ ॥

यैरेषा विषमार्था, सत्तिका सुस्फुटीकृता सम्यक् ।

अनुपहतपरोपहत-चूर्णिकृतस्ताम्रमस्कुर्वे ॥ ३ ॥

प्रकरणमंतद्विषमं, सत्तिकाख्यं विवृण्वता कुशलम् ।

यद्वर्षापि मलयगिरिणा, सिद्धिं तेनाश्नुतां लोकः ॥ ४ ॥

अहंता मङ्गलं सिद्धान्तं,—मङ्गलं संयतानहम् ।

अशिष्यं जिनाख्यातं, धर्मं परममङ्गलम् ॥ ५ ॥ ”

कर्म० ६ कर्म० । प्रश्न० । स० ।

सत्तरिसत्थ-सप्तर्षम-पुं० । एकविंशतितमोऽहोरात्रमुहूर्त्ते, स०
३० सम० ।

सत्तवड्य-साप्तपदिक-पुं० । सत्तभिः पदैर्व्यवहरतीति साप्त-
पदिकः । तथाविधं व्यवहारिणि, आ० म० १ अ० । “ (स
त्तवड्येति—(१३४ गाथा) अस्य व्याख्या-सत्तभिः पदैर्व्य-
वहरतीति साप्तपदिकः—साप्तपदिनां पद्यानि पञ्चतन्नाम
पद्मां आलम्बयमण्युः, साधुमाहणादीनां न सुयेति, ए वा
अङ्गीरति, ए वा सेज्जं देति, मा मम धम्मं कहंहीन्ति,
ताहे मा सद्दो होहामि ति । अणुया कया तं गामं साहु-
णो आगता, पडिस्सयं मग्गति, ताहे गोठिलपडि एसो न
देति ति, सो वि एतेहि पयंविओ होउ ति तस्स धरं विधि
अं, जहा एरिसो तारिसो सावणो ति तस्स धरं जाह । तं ग-
दः

ता पुच्छंता दिट्ठो जाव ए वेव आढाति । तत्थेक्कण साहुणा
भणिअं—जदि वा ए वेव सो एसो, अहवा-पयंविनामो ति,
तं सोऊण पुच्छंता तेण, कथितं जहा अमह कथितं एरिसो
तारिसो सावणो ति । सो भणति—अहो अकज्जं, ममं ताव प-
यंचतु । ता किं साधुणो पयंचितेन्ति, ताहे मा सारता तंभि
होउ ति भणति—कमि पडिस्सयं एक्काए ववन्थाए, जदि मम
धम्मं ए कहंही, साहुहिं कहियं—एवं होउ ति । दिण्णं धरं, व-
रिसारणे विसं आपुच्छंतेहि धम्मो कहिओ । तन्थ ए किंचि-
तरह धेनुं मूलगुणउत्तरगुणाणं मधुमज्जमंसधिरति वा । प-
च्छा सत्तपदिवयं दिण्णं—भारेउकामेणं जावइएणं कालेणं स-
त्त पदा ओसक्किज्जति एवइअं कालं पाडिक्खित्तु मरेयव्वं ।
संभुत्तिस्सन्ति ति काउं, गता । अणुया चारां(रओ) गतां,
अवसउणेणं णिअन्तो, रत्ति सणिअं धरं एति । ताहवसे च
तस्स भगिणी आगएल्लिआ, सा पुरिसणंवात्थआ भाउज्जा-
याए समं गोउम्भोपक्खया गया । ततो चिंरेण आगया, णिह-
कंताओ तहेव एक्कम्मि चव सयणं सइयाओ इअणे अ आग-
ओ । ततो पेच्छति, परपुरिसो ति असिं करिसिन्ता आहणमि-
त्ति, वतं सुमरियं । टितो सत्तपदंतरं । एअम्मि अंतरं भगिणी
अ स बाहा भजाए अकंतिआ । ताए दुक्खाविज्जंतियाए भ-
णिअं हत्ता । अथेणेहि बाहाओ मे सीसं । तेण मरणं एया
भगिणी एसो मे पुरिसणंवात्थ ति लज्जितो, जातो अहो मणाणं
मए अकज्जं न कयति । उवण्णओ जहा सावगभउजाए, सं-
बुद्धो, विभासा, पव्वइआ । आव० १ अ० ।

सत्तवच्छ-सप्तवत्स-पुं० । लोमर्पात्तविशेषं, प्रज्ञा० १ पद ।

सत्तविधबंधग-सप्तविधबन्धक-पुं० । सत्तप्रकारकर्मोपाज्जेकं,
पञ्चा० १६ विव० ।

सत्तसत्तमिया-सप्तसप्तकि(मि)का—स्त्री०।सप्तसप्तदिनानि य-
स्यां सा सप्तसप्तिका सप्तशब्दकारस्य मकारः प्राकृतत्वात्।
अथवा—सप्त सप्तमानं दिनानि यस्यां सा, यस्यां हि सप्त-
दिनसप्तमकानि भवन्ति । प्रव० २७१ द्वार । सप्त सप्तमानं
दिनानि यस्यां सा सप्तसप्तकैर्दिनसप्तकैर्यथात्तरवर्द्धमान-
दत्तिभिर्निष्पन्नं प्रतिमाभेदं, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सूत्रम्—

सत्तसत्तमिया णं भिक्खुपडिमा, एगूणं पक्खए गइदिण्हिं
एगेण छसउएणं भिक्खासएणं अहासुत्ते (अहाकर्पं अ-
हामगं अहातव्वं अहासम्मं फासिया पालिया तीरिया
किट्टिया) अणुपालिया भवइ ॥ ३१ ॥

अस्य संबन्धप्रतिपादनार्थमाह—

सागारियअग्गहणे, अभाउच्छं फुहं समक्खायं ।

सो होति ऽभिग्गहो खलु, पडिमाऽऽइअभिग्गहो चेव।७४।

अप्पाउच्छविमुद्धं, धेत्तव्वं तस्म किं परीमाणं ।

कालम्मि य भिक्खासु य, इति पडिमासुत्तसंबंधो ॥७५॥

पूर्वसूत्रेषु सागारिकपिण्डो न प्राह इत्युक्तं सागारिकपिण्डोऽ-
ग्रहणे स्फुटमज्ञातोऽच्छग्रहः खलु भवत्यभिग्रहः, प्रतिमाय-

भिग्रह इत्यभिग्रहप्रस्तावात्सागारिकसूत्राऽनन्तरं प्रतिमा-
सूत्रस्यापनिपातः । अथवा—अन्यथा संबन्धः सागारिक-
पिण्डप्रतिवेधनोऽज्ञानोऽङ्कुविशुद्धं ग्रहीतव्यमित्याख्यातं, त-
स्य भिक्षाकालेषु किं परिमाणमिति प्रश्नावकाशमाशङ्क्य प्र-
तिमासूत्रमुपन्यस्तवान्, एष प्रतिमासूत्रसम्बन्धः । अनेन स-
म्बन्धेनायातस्यास्य (सू० ३१) व्याख्या—सप्तसप्तका दिनानां य-
स्याः सा सप्तसप्तकिका, सप्तकशब्द ककारस्य प्रकारः प्राकृत-
त्वात्, 'ण' मिति याक्यालङ्कारः । भिक्षुप्रतिमा एकांनप-
ञ्चाशता रात्रिर्द्वैकेन षण्णवनेन भिक्षाशतेन यथा सू-
त्रं सूत्रानतिक्रमेण यावत्करणात्—“अहामग्नं अहातचं अ-
हासम्मं फासिया पालिया तीरिया किट्टिया अणुपालि-
या भवइ” इति—परिग्रहस्तत्र यथाकल्पं—यथाविधि—सूत्रो-
क्तविध्यनतिक्रमेणेत्यर्थः, यथामार्गं—ज्ञानदर्शनव्यारिवाणा-
मविराधेन ‘अहातचं’ ति—याथातथ्यमेकान्ततः सूत्रा-
नुसारणापादितसत्य(त्यं)ताकं ‘अहासम्मं’ यथासम्यक् त्रि-
विधेनापि योगेनाऽपरिताम्यता सम्यकरणस्पर्शिता सेविता
पालिता विराधनात्क्षणतः, अत एव शोधिता अतीचारल-
शनाप्यकलङ्कनान् । तीरिता—तीरं नीताः पर्यन्तं नीता इत्यर्थः ।
कीर्तिता—आचार्याणां कथिता, यथा प्रतिमा मया समाप्ता
आज्ञया तीर्थकरापदेशेन अत्र पालिता भवति । एवम-
ष्टाष्टकिका—नवनवकिका—दशदशकिका—सूत्राण्यपि भावनी-
यानि । विशेषस्तु पाठसिद्धः, एष सूत्रचतुष्टयसंज्ञेत्यर्थः ।

अहसुत्त सुत्तदेसा, कप्पो उ विधीय मग्ग नाणादी ।

तच्चं तु भवं तत्थं, मम्मं जं अपरितंतेणं ॥ ७६ ॥

फासिय जोगतिगणं, पालिय मविराहिय मोहितेमेव ।

तीरियमंतं पाविय, किट्टिय गुरुकरण जिणमाणा ॥ ७७ ॥

यथासूत्रमिति सूत्रादेशात् यथाकल्पमित्यत्र कल्पो—वि-
धिर्यथामार्गमित्यत्र मार्गो—ज्ञानादि, यथातथ्यमित्यत्र ‘तच्चं’-
नाम तथ्यं, यथासम्यगिति सम्यग् नाम यदपरिताम्यताकरणं
स्पर्शिता योगात्रिकणं सेविता पालिता अविराधिता शोधि-
ताऽप्येवमेव अविराधेनेत्यर्थः, तीरिता—अन्तं प्रापिता
कीर्तिता—गुरुणां कथनतः आज्ञा जिनस्य—तीर्थकृतः, द्विती-
या पञ्चम्यं प्राकृतत्वात् ।

पडिमाउ पुच्चमणिया, पडिवज्जइ कोतिसंघयणमादी ।

नवरं पुण गाणत्तं, कालच्छेए य भिक्खवासु ॥ ७८ ॥

प्रतिपद्यते, प्रतिमा भिक्षाः प्रतिमाः पूर्वमाचारदशासु भ-
गिताः ताः कः प्रतिपद्यते, तत आह—‘निसंघयणं’ ति—आ-
द्येषु त्रिषु संहननेषु अन्यतरसंहननोपेतः चतुर्थादिषु संहन-
नेषु वर्तमानं न प्रतिपद्यते, आदिदशात्—साऽपि सूत्रार्थ-
तदुभयोपेतो गच्छत् कृतपरिकर्मा सातिशयो न निरतिशय
इति परिग्रहः, तृतीयं च संहननं यावद्वार्यरक्षितान्तावदनु-
वृत्तं तत आरतो व्यवच्छिन्नम् । नवरं पुनर्नानात्वमत्र का-
लच्छेदे भिक्षासु च ।

तत्र कालच्छेदमाह—

एगूणपप्पे चउस—डिगामीती य सयं च बोद्धव्वं ।

सव्वामि पडिमाणं, कालो एसो सि तो होइ ॥ ७९ ॥

सप्तसप्तकिकायाः कालम् एकांनपञ्चाशत् रात्रिर्द्वैवानि,

अष्टाष्टकिकायाश्चतुर्धाष्टः, नवनवकिकाया एकाशीतिः, दश-
दशकिकायाः शतं रात्रिर्द्वैवानां बोद्धव्यं, सर्वप्रतिमानाम-
धिकृतसूत्रचतुष्टयोपेतानामेष एतावान् भवति कालः ।

कथं पुनः सप्तकिका भवतीत्यत आह—

पदमाए चत्तगा सत्त, पदमे तत्थ सत्तए ।

एकेकं गणहई भिक्खं, विइए दोषि दोषि तु ॥ ८० ॥

एवमेकेकियं भिक्खं, खुमिजेकेक सत्तगे ।

गणहती अन्तिमो जाव, सत्त सत्त दिणे दिणे ॥ ८१ ॥

प्रथमायां प्रतिमायां सप्त सप्तका भवन्ति । तत्र प्रथमे
सप्तके प्रतिदिवसमेकैकां भिक्षां गृह्णाति, द्वितीये सप्तके
प्रतिदिवसं द्वे द्वे भिक्षा, एवं तृतीयादिषु सप्तकेष्वेकैकेषु
एकैकां भिक्षामधिकां प्राप्तेत् यावदन्तिमे सप्तके दिने
सप्त सप्त भिक्षा गृह्णाति । इयमत्र भावना—तृतीयं सप्तके
प्रतिदिवसं तिस्रस्तिस्रो भिक्षा गृह्णाति, चतुर्थे चतस्र-
श्चतस्रः, पञ्चमे पञ्च पञ्च, षष्ठे षट् षट्, सप्तमे सप्त सप्तति ।

अत्रैव प्रकारान्तरमाह—

अहवा एकिकियं दत्ति, जा सत्तेकेकसत्तए ।

आदेमो अत्थि एसो वि, सीहविकमसम्भिमं ॥ ८२ ॥

अथवा—एष द्वितीयोऽप्यादेशोऽस्ति, यथा एकैकस्मिन् स-
प्तके प्रत्येकं प्रथमदिनादारभ्य प्रतिदिवसमेकैकां वर्द्ध-
येत् यावत्सप्तमे दिवसे । इयमत्र भावना—प्रथमं सप्तके
प्रथमे दिवसे एकां भिक्षां गृह्णाति, द्वितीयं द्वे, तृतीयं ति-
स्रः, चतुर्थे चतस्रः, पञ्चमे पञ्च, षष्ठे षट्, सप्तमे सप्त, एवं
द्वितीयं तृतीये चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च सप्तके द्रष्ट-
व्यम् । एष आदेशः सिंहविकमसम्भिमः, यथा—सिंहो गन्ध-
गन्धो पृष्ठतः प्रलोकयते एवमेषोऽपि सप्तके पुनर्मूलतः
परावर्त्तते । गतः कालच्छेदः ।

सम्प्रति भिक्षापरिमाणमाह—

छन्नउयं भिक्खसयं, अट्टासीया य दो सया हुंति ।

पंचुत्तरा य चउरो, अट्ठच्छट्ठं सया चव ॥ ८३ ॥

सप्तसप्तकिकायां भिक्षापरिमाणे षण्णवतं शतम् १६६,
अष्टाऽष्टकिकायामष्टाशीतिं द्वे शते २८८ भिक्षाणाम्, नवनव-
किकायां पञ्चाशतराणि चत्वारि शतानि ४०४ दशदशकिका-
यामर्द्धं षट् शतानि भिक्षाणामिति ।

सम्प्रत्यस्यैव भिक्षापरिमाणस्या—

नयनाय करणमाह—

उडिडुवग्गदिवसा, मूलगुणा संजया दुहा छिन्ना ।

मूलणं संगुणिया, माणं दत्तीण पडिमासु ॥ ८४ ॥

पदगयसु बेयसु—चरसमाहयं दलियमादीणा ।

सहियं गच्छगुणं पडि—माणं भिक्खमाणं गुणोयव्वं ॥ ८५ ॥

उडिष्टा ये च वर्गाः सप्तसप्तकिकाद्यस्ते दिवसा
मूलदिनसंयुक्ताः, सप्तादिदिनसम्भिन्नाः क्रियन्ते, तद्-
नन्तरं द्विधाछिन्ना अर्धक्रियन्ते इति भावः । तना
मूलन सप्तादिलक्षणेन संगुण्यन्ते, संगुणिताः प्रति-
मासु दन्तीनां मानं—परिमाणं भवति । तद्यथा—सप्त-
सप्तकवर्गदिवसा एकांनपञ्चाशत् ४६, ते मूलदिनेः स-

१—अट्ठवट्ठं सया चव इति पाठान्तरे । २—दशदशकिकायामर्धमपञ्चानि (५५०)

प्राभिर्युताः क्रियन्ते जाताः षट्पञ्चाशत् १६, ते अर्द्धाक्रियन्ते जाता अष्टाविंशतिः २८, सा मूलेन सप्तकेन गुरयते आगते षण्णवतं शतम् १६६, तथा अष्टाष्टकवर्गदिवसाभ्युपगच्छतिः ६४, ते मूलादिनैरष्टभिः संमिथयन्ते जाता द्वासप्ततिः ७२, तस्या अर्द्धा क्रियते जाता षट्पञ्चाशत् १६, सा मूलेनाष्टकेन गुरयते आगते द्वे शते अष्टाशति २८८, एवं नवनवकिकायां दशदशकिकायां च यथोक्तं भिक्षापरिमाणमानेतव्यम् ।

अत्रैव करणान्तरमाह—

गच्छुत्तरसंविगो, उत्तरहीनमि पक्खिवे आदि ।

अन्तिमधनमादिजुयं, गच्छद्वगुणं तु सव्वधणं ॥ ८६ ॥

गच्छे उत्तरेण संवर्गो संवर्ग्यते स संवर्गो गुणित इत्यर्थः, तस्मिन् उत्तरेण हीने कृतं आदि प्राप्तिपत् ततः अन्तिमधनमागच्छति, तदन्तिमधनम् आदियुक्तं क्रियते, तदनन्तरं गच्छार्द्धगुणं ततः सर्वधनमागच्छति । तत्र सप्तसप्तकिकायां सप्त आदिः, सप्त उत्तरं, सप्त गच्छः, ततः सप्तकलक्षणो गच्छ उत्तरेण सप्तकलक्षणेन गुरयते । जाता एकोनपञ्चाशत् ४६, सा उत्तरेण सप्तकेन हीना क्रियते, कृत्वा च पुनरादिना सप्तकेनैव युता कर्तव्या । इदं करणमन्यत्रापि व्यापकं, तत एवमुक्तमन्यथा कोत्तरहानावादिप्रक्षेपे च न कश्चिद्विशेषस्तस्या एव एकोनपञ्चाशतो भावात् । एतत् अन्तिमधने सप्तमे सप्तके भिक्षापरिमाणमित्यर्थः, तस्मिन् उत्तरेण हीने कृतं आदि प्राप्तिपत्, ततः अन्तिमधनमागच्छति, तदन्तिमधनमादियुक्तं क्रियते, तदनन्तरं गच्छार्द्धगुणं, ततः सर्वधनमागच्छति । तत्र सप्तसप्तकिकायां सप्त आदिः, सप्त उत्तरं, सप्तगच्छः, ततः सप्तकलक्षणो गच्छ उत्तरेण सप्तकलक्षणेन गुरयते, एतत् आदिना सप्तकेन युतं क्रियते । जाताः षट्पञ्चाशत् स गच्छार्द्धेन गुरयते, अत्र गच्छः सप्तकः स विषमत्वादर्थे न प्रयच्छति ततो गुणो राशिः षट्पञ्चाशत्कलक्षणेऽर्द्धाक्रियते, जाता अष्टाविंशतिः, सा परिपूर्णेन सप्तकलक्षणेन गच्छेन गुरयते जातं षण्णवतं शतम् १६६ । ८५० ६ ३० । औ० । स० । प्र० । अन्त० ।

सत्तसत्तमियं भिक्खुपडिमं उवसंपजित्ता णं विहरति, पढमे सत्तए एक्कं भोयणस्स दत्ति पडिगाहेति एक्कं पाणयस्स । दोब्बे सत्तए दो दो भोयणस्स दो दो पाणयस्स पडिगाहेति । तब्बे सत्तते तिण्णिण भोयणस्स तिण्णिण पाणयस्स, चउत्थे सत्त० ४ पंचमे सत्त० ५ छट्ठे सत्तए ६ सत्तमे सत्तते सत्त२दत्तीतो भोयणस्स पडिगाहेति सत्त पाणयस्स । एवं खलु एयं सत्तसत्तमियं भिक्खुपडिमं एगूणवस्सामे राईदिहं एगेण य छन्नउणं भिक्खुसत्तेण अहामुत्ता० जाव आराहेत्ता । अन्त० ८ वर्षे ३ अ० । सत्तसत्तिकाया-सप्तसप्तिका-औ० । सप्ताभ्ययनात्मिकायां द्वितीयभुतस्कन्धस्य द्वितीयखूडायाम्, आवा० १ भु० १ अ० १ ३० । प्र० ।

सत्तसरसमआगय-सप्तस्वरसमन्वागत-त्रि० । षड्जादिसप्तस्वरान् सप्तगनुगते, ज० १ वक्ता० ।

सत्तसार-सप्तसार-पु० । इडांशे, “ सत्तसारो दुविहो—वाहो गुरुत्वं अभ्यन्तरो गालादी ” आ० खू० १ अ० ।

सत्तसीस-सप्तशीर्ष-पु० । शिखरितलपर्वतकूटस्वामिनि नागकुमारदेवे द्वी० ।

सत्तहत्तरि-सत्तसप्तति-औ० । सप्ताधिकायां सप्ततिसंख्यायाम्, स० ७६ सम० ।

सत्ता-सत्ता-औ० । सामान्ये, विशेषे । अविशेषेण सद्बुद्धिबोधेष्वपि सर्वपदार्थेषु द्रव्यादिष्वेव त्रिषु सत्तासंबन्धः स्वीक्रियते, न सामान्यादित्रयं इति महतीयं पश्यतो हरता, यतः परिभाष्यतां सत्ताशब्दार्थः । अस्तीति सन् सतो भावः सत्ता-अस्तित्वं-तद्वस्तुस्वरूपं तच्च निर्विशेषमशेषेष्वपि पदार्थेषु त्वयाऽप्युक्तम्, तत्किमिदमर्जजरतीयं यद् द्रव्यादित्रय एव सत्तायांगां नतरत्रयं इति, अनुवृत्तिप्रत्ययाऽभावाच्च सामान्यादित्रयं सत्तायोग इति चेत्, न तत्राप्यनुवृत्तिप्रत्ययस्याऽनिवार्थत्वात् । पृथिवीत्वगोत्वघटत्वादिसामान्येषु सामान्यं सामान्यमिति विशेषेष्वपि बहुत्वाद्ययमपि विशेषोऽयमपि विशेष इति, समवायं च प्रागुक्तयुक्त्या तत्तद्वच्छेदकभेदाद्—एकाकारप्रतीतेरनुभवात् स्वरूपसत्त्वसाधर्म्येण सत्ताध्यारोपात्तसामान्यादिष्वपि सत्त्ववित्यनुगम इति चेत्तर्हि मिथ्याप्रत्ययोऽयमापद्यते । अथ भिन्नस्वभावेष्वेकानुगमो मिथ्यैवेति चेद्, द्रव्यादिष्वपि सत्ताध्यानापः कृत एवास्तु प्रत्ययानुगमः । असति, मुख्येऽध्यारोपस्याऽसंभवाद्-द्रव्यादिषु मुख्योऽयमनुगतः प्रत्ययः सामान्यादिषु तु गौण इति चेत् । न, विपर्ययस्यापि शक्यकल्पनत्वात् सामान्यादिषु बाधकसंभवाच्च मुख्योऽनुगतः प्रत्ययः, द्रव्यादिषु तु तदभावात्मुख्य इति चेद्, ननु किमिदं बाधकम् ? अथ सामान्येऽपि सत्ताऽभ्युपगमेऽनवस्था विशेषेषु पुनः सामान्यसद्भावे स्वरूपहानिः, समवायेऽपि सत्ताकल्पने तद्वृत्त्यर्थं सम्बन्धान्तराभाव इति बाधकानीति चेत् । न, सामान्येऽपि सत्ताकल्पने यद्यनवस्था तर्हि कथं न सा द्रव्यादिषु तेषामपि स्वरूपसत्तायाः प्रागेव विद्यमानत्वात् । विशेषेषु पुनः सत्ताभ्युपगमेऽपि न स्वरूपहानिः स्वरूपस्य प्रत्युत्पात्तजनात्, निःसामान्यस्य विशेषस्य कश्चिदप्यनुपलब्धात् । समवायेऽपि समवायत्वलक्षणायाः स्वरूपसत्तायाः स्वीकार उपपद्यत एवाऽविष्वगभावात्मकः सम्बन्धः, अन्यथा तस्य स्वरूपाभावप्रसङ्गः, इति बाधकाभावात्तर्वाप द्रव्यादिवन्मुख्य एव सत्तासम्बन्धः, इति व्यर्थं द्रव्यगुणकर्मस्वैव सत्ताकल्पनम् । किं च—तैर्वादिभिरीं द्रव्यादित्रयं मुख्यः सत्तासंबन्धः कर्त्तव्यः सोऽपि विचार्यमाणो विशीर्येत, तथा हि—यद् द्रव्यादिभ्योऽत्यन्तविलक्षणं सत्ता तदा द्रव्यादीन्त्यसद्गुणार्थेयस्युः सत्तायोगात्मस्वरूपस्यैवेति चेद्, असतां सत्तायोगेऽपि कुतः सत्त्वः ? सतां तु निष्फलः सत्तायोगः । स्वरूपसत्त्वं भावानामस्त्येवेति चेत्तर्हि किं शिखरिण्डना सत्तायोगेन ? सत्तायोगात् प्राग्भावो न सन्, नाप्यसन् सत्तायोगात् सन्निति चेद्वाङ्मात्रमेतत् । सदसच्छिलक्षणस्य प्रकारान्तरस्याऽसंभवात् तस्मात् ‘सतामपि स्यात्कश्चिदेव सत्ता’ इति तेषां वचनं विदुषां परिषदि कथमिव नोपहासाय जायते ? स्या० । द्रव्यगुणकर्मलक्षणेषु त्रिषु प-

दार्थेषु सद्बुद्धिहेतुः सत्ता । आ० म० १ अ० । स्या० । (“त्रि पदार्थसत्करी सत्ता” इति बच्चनात् सत्ताभ्युपगमः ‘सामक्ष’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे साधयिष्यते) उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सत् । स्या० । (अत्रत्या बह्व्ययता ‘अणुगतवाय’ शब्दे प्रथमभागे ४२५ पृष्ठ गता ।) (अयमेवार्थः अर्थक्रियाकारित्व-लक्षणं सत्यमभ्युपगच्छतां क्षणिकवादिनां दूषणमुद्गाध्य-जातिलक्षणं सत्त्वं सम्प्रतितर्कं प्रपञ्चेन साधितं तत् एवा-वगन्तव्यम् ।) सम्म० । (‘समवाय’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे तत्त्व-रचनावसरे सत्ताखण्डनमण्डनं कारिष्येते) । द्रव्यगुणकर्मसु सत्ता परसामान्यम् । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । सद्भावं, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० । आ० म० । सत्तानां यत्र ग्रामं नगरं वा भाजनानि सन्तीति प्राकरणीकोऽर्थः । वृ० ३ उ० । सद्भावः सत्ता । क० प्र० १ प्रक० । कर्मपुद्गलानां बन्धसंक्रमाभ्यां लब्धात्मलाभानां निर्जरणसंक्रमकृतरूपप्रच्युत्यभोध सति सद्भावं, कर्म० ५ कर्म० । बन्धसमयात् संक्रमेणात्मलाभस-मयादारभ्य यावत्सं कर्मपरमाणी नान्यत्र संक्रम्यन्ते यावद्वा न क्षयमुपगच्छन्ति तावत्तयां स्वरूपेण सद्भावं, कर्म० ६ कर्म० ।

सत्तालक्षणम्—सत्तामाश्रित्य गुणस्थानेषु कर्मक्षपणं च ।
अथ सत्तालक्षणकथनपूर्वकं यथा तेन भगवता त्रिलोका-
धिपतिना श्रीमद्भूतमानन्वामिना सत्तामाश्रित्य गुण-
स्थानेषु कर्माणि क्षपितानि तथा प्रतिपादयद्वाह—

सत्ता कम्माण ठिई, बंधाई लद्धअत्तलाभाणं ।

संतं अडयालसयं, जा उवसमुविजिणुवियतइए ॥२५॥

सत्ता उच्यते इति शेषः, किमित्याह—कर्मणां ज्ञानाव-
रणादियोग्यपरमाणुनां स्थितिरवस्थानं सद्भाव इति पर्या-
याः । किं विशिष्टानां कर्मणामित्याह—बन्धादिलब्धात्मला-
भानां, तत्र मिथ्यात्वादिभिर्हेतुभिः कर्मयोग्यपुद्गलैरात्म-
नो बह्व्ययःपिण्डवदन्यान्यानुगमाभेदात्मकः संबन्धो-
बन्धः, आदिशब्दात्—संक्रमकरणादिपरिग्रहः । ततो
बन्धादिभिर्लब्धः—प्राप्त आत्मलाभ-आत्मस्वरूपं यैस्ता-
नि बन्धादिलब्धात्मलाभानि तेषां बन्धादिलब्धात्मलाभानां
कर्मणां या स्थितिः सा सत्ता तस्याम् । ‘संतं’ ति—सत्क-
र्माणि सत्तायामष्टावत्वारिंशं शतं प्रकृतीनां भवति । कियन्ति
गुणस्थानानि, यावदित्याह—‘जा उवसमु’ ति यावदुपशम-
मुपशान्तमोहम् । अयमर्थः, मिथ्याहृष्टगुणस्थानात् प्रभृत्यु-
पशान्तमोहगुणस्थानं यावदष्टावत्वारिंशं शतं सभायां
भर्तान्, किमविशेषेणेत्याह—‘विजिणुवियतइए’ ति—विगतं
जिननाम यस्यात्तद्विजिनं—जिननामविरहितं तद्वत्वाष्टाव-
त्वारिंशं शतं भवति, केत्याह—द्वितीये सास्वादेन तृतीय
मिषदष्टौ “सासणमिस्सरहिपसु वा तित्थमि” ति वच-
नात् सास्वादनमिधयाः सप्तचत्वारिंशं शतं भवतीत्यर्थः ।
इदमत्र इदम्—इह मिथ्याहृष्टेष्टावत्वारिंशमपि शतं सत्ता-
यां यदा हि प्राग्बद्धनरकायुःक्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम-
वाप्य तीर्थकरनाम्नो बन्धमारभते, तदाऽसौ नारकेषूपद्य-
मानः सम्यक्त्वमवश्यं वमतीति । मिथ्याहृष्टतीर्थकरना-
म्नोऽपि सत्ता सम्भवति, सास्वादनमिधयोस्तु तस्मिन्नेव
जिननामरहिते सप्तचत्वारिंशं शतं सत्तायां जिननाम स-
त्कर्मणां जीवस्य तद्भावनवास्तव्यद्वन्द्वधारम्भस्य च शुद्धस-

म्यक्त्वप्रत्ययत्वात्, यदुक्तं बृहत्कर्मस्तवभाष्ये—“ तित्थयरेण
विहीणं, सीयालसयं तु संतप होइ । सासायणम्मि उ गुणं-
सम्मामीसे य पयडीणं ॥ १ ॥ ” अविरतसम्यग्दृष्ट्यादीना-
मक्षिप्तदर्शनसप्तकानामष्टचत्वारिंशस्यापि शतस्य सत्ता स-
म्भवतीति ।

अप्पुच्चाइचउके, अणुतिरिनिरया उ विणु विआलसयं ।

सम्माइचउसु सत्तग-खयम्मि इगच्चत्तसयमहवा ॥२६॥

गाथापर्यन्तवर्त्यथवाशब्दस्य संबन्धात् पूर्वं तावदष्टच-
त्वारिंशं शतं सत्तायामुक्तम् । अथवा-अयमपरः सत्तामाश्रि-
त्य भेदः, तथा हि—अपूर्वादिवत्तुक्के अपूर्वकरणानिवृत्तिबा-
दरसूक्ष्मसंपरायोपशान्तमोहस्वरूपे ‘अण’ ति—अनन्ता-
नुबन्धित्वतुष्कम्, ‘तिरिनिरयाउ’ ति—आयुःशब्दस्य प्र-
त्ययं योगातिर्येगायुर्नरकायुश्च विना द्विचत्वारिंशं शतं
भवतीति । अयमाशयः यः कश्चिद्विसंयोजितानन्तानुबन्धित्व-
तुष्को बद्धेवायुर्मनुजायुपि वर्त्तमान उपशमभंगिमारांहति,
तस्य तिर्येगायुर्नरकायुर्नन्तानुबन्धित्वतुष्कलक्षणप्रकृतिष-
द्वृद्धितं शेषं द्विचत्वारिंशं शतं सत्तायां प्राप्यते, यदुक्तं
बृहत्कर्मस्तवभाष्ये—“ अणुतिरिनारयराहियं, बायालसयं
विमाणसंतम्मि । उवसामग्गस्स पुच्चा, नियहि सुहमाव-
संतम्मि ॥ १ ॥ ” ‘सम्माइचउसु’ ति इत्यादि, सम्यक्त्वादि
चतुर्षु अविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तेषु ‘सत्तग-
खयम्मि’ ति अनन्तानुबन्धित्वतुष्कमिथ्यात्वमिधसम्यक्त्वल-
क्षणसप्तकक्षयं सत्यकचत्वारिंशं शतम् । अथवा—सत्तायां
भवति । इहाप्यथवाशब्द आवृत्त्या योज्यते, यदुक्तं बृहत्क-
र्मस्तवभाष्ये—“ अणुमिच्छमीससम्मं, अविरयसम्माआ अ-
प्पमसत्ता । ” इति ।

खवगं तु पप्प चउसु वि, पणयालं नरयतिरिसुरा उ विणा ।

सत्तगविणु अडतीसं, जा अनियट्टी पढमभागे ॥२७॥

क्षपकं तुः पुनरर्थे, क्षपकं पुनः प्रतीत्य—आश्रित्य चतुर्ष्वपि
अविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तेषु ‘पणयालं’ ति—पञ्चचत्वारिंशं
शतम् । अथवा—भवत्यथवाशब्द इहापि संबध्यते । कथमि-
त्याह ‘नरयतिरिसुराउ विण’ ति—आयुःशब्दस्य प्रत्ययं यां-
गाक्षरकायु-स्तिर्येगायुः—सुरायुर्धनान्तर्गण । इदमुक्तं भवति—
यो जीवो नारकतिथेकसुरेषु खरमं तद्भयमनुभूय मनुष्यत-
यात्पन्नस्तस्य नारकतिथेकसुरायुषि स्वस्वभवं व्यव-
च्छिन्नसत्ताकानि जातानि पुनस्तदनवांसः । उक्तं च—
“ सुरनरतिरिय आउं, निययभवे सव्वजीवाणमिति ”
इयं चैतेषु गुणस्थानेषु सामान्यजीवानां सम्भवमाश्रि-
त्य सत्तावर्णिता न त्वधिकृतस्तवस्तुत्यस्य खरमजिन-
परिवृद्धस्यत्, अस्याः सुरनारकतिथेगायुःसंभवापेक्षणीयत्वा
जिनस्य च तद्वसंभवात् तस्यापि च प्राग्भवापेक्षया संभवो
वाक्यः, इदमेव पञ्चचत्वारिंशं शतं सप्तकमनन्तानुबन्धिमि-
थ्यात्वमिधसम्यक्त्वाख्यं विना अष्टाविंशं शतं भवति । किय-
न्ति गुणस्थानानि, यावदित्याह—‘जा अनियट्टी पढमभागु’
ति—इहानिवृत्तिबादराज्ञाया नव भागाः क्रियन्ते, ततोऽविरते
देशविरते प्रमत्तेऽप्रमत्ते निवृत्तिबादरेऽनिवृत्तिबादरस्य च
प्रथमो भागस्तावदष्टाविंशं शतं भवति, उक्तं च—“ संते
अडयालसयं, खवगं तु पप्प होइ पणयालं । आउत्तिगं न-

तिष्ठति, सत्तगलीणमि अडतीसं ॥ १ ॥ एणयासं अड-
तीसं, अविरयसम्माउ अप्पमत्तो सि । अ(प्पु)पुण्वे अडतीसं,
नवरं जवगमि बोधव्वं ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ सपकभेदमधिकृत्यानिवृत्तिवादरादिषु प्रकृति-
सत्ता वर्णने, उपशमभेदिसत्तायास्त्वह नाधिकार इति—
थावरतिरिनिरया य व, दुग्धीणतिगेगविगलसाहारं ।

सोल खम्भो दुवीससयं, वियंसि वियतियकसायंतो २८।

इहानिबृत्तिवादस्य प्रथमे भागे अष्टाविंशं शतं सत्तायां
भवति, तत्र च ‘ थावरतिरिनिरया य व दुग्’ ति-द्विकश-
ब्दस्य प्रत्येकं योगात् स्थावरद्विक-स्थावरसूत्रमलक्षणं तिर्यक्
द्विक-तिर्यग्गतितिर्यगानुपूर्वीरूपं नरकद्विक-नरकगतिनर-
कानुपूर्वीलक्षणमातपद्विकमातपद्योताख्यं ‘धीणतिग’ ति-
स्यानर्द्धिद्विक-निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्यानर्द्धिलक्षणम् ‘ए-
ग’ ति-एकेन्द्रियजातिः, ‘विगल’ ति विकलेन्द्रियजातया द्वी-
न्द्रियजातिशीन्द्रियजातिचतुरिन्द्रियजानिलक्षणाः ‘साहारं’
ति-साधारणनामस्येतासां बोधशानां प्रकृतीनां क्षयः सत्तामा-
भित्य भवति, ततोऽनिबृत्तिवादस्य द्वयंशे-द्वितीयभागे द्वि-
विंशं शतं भवति । तत्र ‘वियतियकसायंतो’ ति-कषायशब्दस्य
प्रत्येकं योगात् द्वितीयकषाया अप्रत्याख्यानावरणाः चत्वारः
तृतीयकषायाः प्रत्याख्यानावरणाश्चत्वार इत्येतासामष्टानां-
प्रकृतीनामन्तः क्षयस्ततस्तृतीयांशे चतुर्दश शतं भवतीति ।

एनदेवाह —

तइयाइसु चउदसते-र वारवणचउतिहियसयकमसो ।

नपुइत्थिहासखगर्पु-सतुरियकोहमयमायखम्भो ॥ २६ ॥

तृतीयादिषु भागेषु चतुर्दश च त्रयोदश च द्वादश च षट् च
पञ्च च चत्वारि च त्रीणि चेति द्वन्द्वस्तेरधिकं शतं ‘तिहिय-
सय’ इत्यत्राकारलोपो विभक्तिलोपश्च प्राकृतत्वात्, कमशः-क-
मण सत्तायां भवति, कथमित्याह-‘ नपुइत्थि’ इत्यादि न-
पुं च-नपुंसकवेदः स्त्री च-स्त्रीवेदः हास्यषट्कं च-हास्य-
रत्यरतिशाकभयजुगुप्ताख्यं पुमांश्च पुंवेदः नपुंस्त्रीहास्यष-
ट्कपुमांसः क्रोधश्च-कोपः मदश्च-मदो मानोऽहङ्कार इ-
ति पर्यायाः, माया च-निर्कृतः क्रोधमदमायास्तुर्याः-चतु-
र्थाः संज्वलनाः क्रोधमदमायाः, तुर्यक्रोधमदमायाः नपुंस्त्रीहा-
स्यषट्पुमांसश्च तुर्यक्रोधमदमायाश्च नपुंस्त्रीहास्यषट्पुं-
क्रोधमदमायास्तासां क्षयो नपुंस्त्रीहास्यषट्पुं-
क्रोधमदमायास्तुः ‘मायखम्भो’ इत्यत्र इत्यर्थः “ दीर्घहस्त्री मिथोवृत्तौ ”
८।१।४। इत्यनेन प्राकृतसूत्रेणैति गाथाक्षरार्थः। भावार्थस्त्वयम्-
अनिबृत्तिवादस्य तृतीये भागे द्वितीयतृतीयकषायाष्टकक्षयं
चतुर्दशाधिकं शतं चतुर्थभागे नपुंसकवेदक्षये त्रयोद-
शाधिकं शतं, पञ्चमे भागे स्त्रीवेदक्षये द्वादशाधिकं शतं,
षष्ठे भागे हास्यषट्कक्षयं षडधिकं शतं, सप्तमे भागे पुंवेदक्ष-
ये पञ्चाधिकं शतम्, अष्टमे भागे संज्वलनक्रोधक्षयं चतुरधिकं
शतं, नवमे भागे संज्वलनमानक्षयं त्र्यधिकं शतं, संज्वलनमा-
याक्षयं तु द्वषाधिकं शतं सत्तायां भवति, तच्च सूत्रमसंपरायं ।

तथा चाह—

सुदुमि दुसयलोहं तो, खीणदुचरिमेगमम्भो दुनिइखम्भो ।

नवनवइ चरमसमए, चउदंसणनाणविघंतो ॥ ३० ॥

‘सुदुमि’ ति-सूत्रमसंपराये द्विशतं द्वाभ्यामधिकं शतं
सत्तायां भवति, तत्र च लोभान्तःसंज्वलनलोभस्य क्ष-
यस्ततः ‘खीणदुचरिमेगसउ’ ति-खीणमाहृद्विचरमसमये
एकशतमेकाधिकं शतं सत्तायां, तत्र च ‘ दुनिइखम्भो’ ति-
निद्राप्रचलयोर्द्वयोः क्षयो भवति, ततो नवनवतिचरमसमये
खीणमाहृदुगुस्थानस्येति शेषः, तत्र चत्वारि च तानि दर्श-
नानि च चतुर्दशनानि चक्षुरचक्षुरवधिकेवलदर्शनावरणाख्या-
नि हानानि-ज्ञानावरणानि मतिभ्रुताधिभमः पर्यायकेवलज्ञा-
नावरणलक्षणानि पञ्च विघ्नानि-दानलाभभोगोपभोगवीर्य-
विघ्नरूपाणि पञ्च तेषामन्तो भवति ततः ।

पणसीइ सजोगी अजो-गिदुचरिमे देवखगइगंधदुगं ।

फासडुवचरसतणु-बंधणसंधायपणनिमिणं ॥ ३१ ॥

पञ्चाशीतिः सयोगिकवल्लिनि सत्तायां भवति, ततः
‘ अजोगि दुचरिमे’ ति-अयोगिकवल्लिनि द्विचर-
मसमये इत्येतासां द्विसप्ततिप्रकृतीनां क्षयो भवति, ता
एवाह-‘ देवखगइगंधदुगं’ ति-द्विकशब्दस्य प्रत्ये-
कं योगात् द्वेषद्विक-देवगतिदेवानुपूर्वीरूपम् जगतिद्विक-
शुर्भावहायांगस्यशुभविहायोगतिरूप गन्धद्विकं सुगभिगन्धा-
सुरभिगन्धाख्यं ‘ फासडु’ ति-स्पर्शष्टकं-गुदलघुमुदुल-
रशीनाप्लास्मिगधरुक्षाख्यम् ‘ वचरसतणुबंधणसंधायपण’
ति-पञ्चकशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् वर्णपञ्चकं-कृष्णमी-
ललोहितहारिद्रशुक्लाख्यम्, रसपञ्चकं-तिष्ठकटुकषायाभल-
मधुररूपम्, तनुपञ्चकम्-औदारिकवैक्रियाहारकृतेजसका-
मेणतनुलक्षणम्, एवं तनुनाम्ना बन्धनपञ्चकम्, -संधातनप-
ञ्चकं च वाच्यम् ‘ निमिण’ ति-निर्माणमिति ।

संधयणअधिरसंठा-णक्क अगुरुलहु चउ अपजत्तं ।

सायं व असायं वा, परितुवंगतिगसुसरनियं ॥ ३२ ॥

षट्शब्दस्य प्रत्येकं योगात् संहननषट् वज्रवभनाराच-
श्रूपभनाराचनाराचार्द्धनाराचकीलिकांसवात्संहननाख्यम्,
अस्थिरषट्मस्थिराशुभदुर्भगदुःखरानाद्यायाशः कीर्तिकरूपं, सं-
स्थानषट्-समचतुराख्यप्रोधपरिमण्डलसार्वाश्वाभनकुजहु-
एहसंस्थानाख्यम्, अगुदलघुचतुष्कम् अगुदलघुपघातपरा-
घाताच्छासाख्यमपयांसं सानं वा असातं वा एकतरवेदनीयं
यदनुद्यावस्थं ‘ परितुवंगतिग’ ति-त्रिकशब्दस्य प्रत्येकं
संबन्धात् प्रत्येकत्रिकं-प्रत्येकस्थिरशुभाख्यम् उपाङ्गत्रिकम्-
औदारिकवैक्रियाहारकाङ्क्षेपाङ्गकं सुस्वरम्, ‘ नियं’ ति-
नीचैर्गोत्रमिति ।

विसयरिखम्भो य चरिमे, तेरसमणुय तसतिगजमाइजं ।

सुभगजिणुषपणिदिय, सायासाएगयरळेम्भो ॥ ३३ ॥

इत्येतासां द्विसप्ततिप्रकृतीनामयोगिकेवल्लिद्विचरमसमये
सत्तामाभित्य क्षयो भवति, ततः पूर्वोक्तपञ्चाशीतेरिमा
द्विसप्ततिप्रकृतयोऽपनीयन्ते, शेषास्त्रयोदश प्रकृतयोऽयोगि-
चरमसमये क्षीयन्ते । तथा चाह-‘ विसयरिखम्भो’ ति-
स्पष्टम् । चः पुनरर्थे, व्यवहितसंबन्धश्च, चरमसमये पुनर-
योगिकेवल्लिनस्तयोदशप्रकृतीनां क्षयो भवति, ‘ मणुयतस-
तिग’ ति-त्रिकशब्दस्य प्रत्येकं योगात् मनुजत्रिकं-मनु-
जगतिमनुजानुपूर्वीमनुजाऽऽयुलक्षणम्, असत्रिकं असवाद्ग-
पर्याप्ताऽऽख्यम् । ‘ जसाइज्जंति’ यशःकीर्तिनाम आन्द्य-

नाम 'सुभगजिष्णु' ति—सुभगनाम जिननाम उच्चै-
र्गोत्रम् 'परिणित्य' ति—पञ्चेन्द्रियजातिः सत्ताऽसातयो-
रन्तरं तस्य छेदः सत्तामाभित्य क्षय इति ।

अत्रैव मतान्तरमाह—

नर अणुपुण्ड्रि विद्या वा, वारस चरिमसमयमि जो खविउं।
पत्तो सिद्धि देवि-दवंदियं नमह तं वीरं ॥ ३४ ॥

नरानुपूर्वी विद्या-मनुष्यानुपूर्वीमन्तरं वाशब्दो मता-
न्तरसूचको, द्वादशप्रकारयोगिकेवलित्तरमसमये यः
क्षपयित्वा सिद्धिं प्राप्तस्तं वीरं नमतेति संद-
र्भः । अयमत्राभिप्रायः—मनुजाऽऽनुपूर्व्या अयोगिगिहचरसमये
सत्ताव्यवच्छेद उद्याभावात् । उद्यवर्तीनां हि द्वादशानां
स्तिबुकसंक्रमाभावात्त्वानुप्रापन इलिकं चरमसमयेऽपि
दृश्यते इति युक्तस्नासां चरमसमये क्षयः । आनुपूर्वी-
नाम्नां तु चतुर्णामपि क्षेत्रविपाकिन्वाद्वास्तुरालगताव-
वादयस्तेन भवस्थस्य नास्ति तदुद्यस्तदुद्याभावाच्च-
योगिगिहचरसमये मनुजानुपूर्व्या अपि सत्ताव्यवच्छेदः ।
तन्मते योगिकवलित्ता द्विचरमसमये त्रिसप्ततिप्रकृ-
तीनां चरमसमये (च) द्वादशानां क्षय इति । ततो यो
भगवान् मातापित्रोर्दिवंगतयोः संपूर्णनिजप्रतिज्ञां भक्तिं सभा-
ग्राजिष्णुरेच्छिष्णुलोकान्तिकप्रिदशमद्यजन्मभिः पुष्पमाण-
यकैरिव "सव्यजगज्जीवहिंये, भयवं तिथं पवसाहि ।" इ-
त्यादिशब्दोभर्त्तिवदिते निष्कमणममये संवत्सरं यावन्निरन्त-
रं स्थूराामीकरधारानारैः प्रावृण्यधाराधर इयमुद्रवा-
रिद्रसंतापप्रसरमवनीमण्डलस्योपशमय्य परस्परमहमह-
मिकया समायातसुरासुरनरोरगनायकनिकरैर्जय—जीवन-
न्द-क्षत्रियवरवृषभेत्यादिवचनरचनया स्तूयमानः संप्राप्य-
ज्ञातस्वरुचनं प्रतिपन्निरवयचारित्रभारः साधिकां द्वा-
दशसंवत्सरीं यावत्परीषद्वापसर्गवर्गसंसर्गमुग्रमधिसह्य पर-
मासितध्यानाकुराडकुठारधारया सकलघनघातिघनखण्डन-
मन्त्रादुमाधाय निर्मलायकलकलबलावलोकितनिखिललो-
कालोकः श्रीगीतमप्रभृतिमुनिपुङ्गवानां तत्त्वमुपदिश्य सं-
सारसरितः सुखं—सुखं समुत्तरणाय भव्यजनानां धर्म-
तीर्थमुपदर्शययोगिकेवलित्तरमसमये त्रयोदशप्रकृतीर्द्वाद-
शप्रकृतीर्वा क्षपयित्वा सिद्धिं परमानन्दरूपां प्राप्तस्तं न-
मत—प्रणमत धीरं—धीयर्क्षमानस्वामिनम् । किं विशिष्टं ? दे-
वेन्द्रवन्दितम्—देवानां भवनपातव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका-
नामिन्द्राः स्वामिनां देवेन्द्राः तैर्वन्दितः शशधरकरनि-
करविमलतरगुणगणात्कीर्त्तनेन स्तुतः, शिरसा च प्र-
णतः, 'वदुड' स्तुत्यभिवादनयोगिति वचनात् । यद्वा—पदै-
कदेशे पदसमुदायोपचारात् देवेन्द्रेण—देवेन्द्रसूरिणा आ-
चार्येण श्रीमज्जगज्जन्दसूरिखरसुरसीरुहचञ्चरीकेण व-
न्दितः सकलकर्मक्षयलक्षणसाधारणगुणसंकीर्त्तनेन स्तुतः
कायेन च प्रणत इति, नमतेति प्रेरणायां पञ्चरूपस्तं,
क्रियापदम्, तच्छ्रुत्वा भोक्तृणां कर्त्ताद्भनाभोगवशतः प्रमा-
दसंभवेऽप्याचारेण नाद्रिजितव्यम्, किं तु—मृदु-मधुर-
बन्धोभिः शिक्षानिबन्धनैः भोक्तृणां मनांसि प्रह्लाद यथा-
हं सम्मार्गप्रवृत्तिरुपदर्शयति ज्ञापनार्थम् । कर्म० २ क-
र्म० । (अवाध्रवसत्ता 'संतकम्म' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १३७
पृष्ठे दर्शिता ।) ('कम्म' शब्दे तृतीयभागे २६६ पृष्ठे

बन्धोद्यसत्तास्थानानां सम्बन्ध उक्तः । तत्रैव सत्तास्थानानां
कालमानम् ।) (गुणस्थानकेषु सन्नोदययोजना 'गुणद्व-
य' शब्दे तृतीयभागे ६२३ पृष्ठे उक्ता ।)

सर्वासां प्रकृतीनां सत्तामाभित्य भूयस्कारादिसत्ता-
स्थानानि—

भूयस्पररा इगिचउ-वीसं जमेइ केवली छउमं ।

अजप्पो य केवलितं, तित्थपरियराव अजप्पो ॥ १६ ॥

व्याख्या—भूयस्काराः—भूयस्कारोदया एकविंशतिः, अस्पत-
रोदयाअतुविंशतिः, नोक्तसंख्यातो द्वायानामेकेऽप्यधिकाः, कुत
इत्याह—यद्यस्मात्कारणात् केवली क्षय-क्षयोदयान् याति,
नाऽप्ययतोऽविरतोऽविरतसम्यग्दृष्टिः केवलित्वं केवलित्व-
निबन्धनेषुदयस्थानेषु याति, नाप्यतीर्थकरतीर्थकरावन्त्यो-
मन्योन्यस्योदयेषु गच्छतः, तत उक्तसंख्याका एव भूयस्का-
राऽस्पतरोदयाः । इयमत्र भावना—न केवली क्षयोदयेषु
याति, न नाप्यतीर्थकरतीर्थकरावन्त्यम् । उपलक्षणमेतत्, तेन
नाप्यवर्गसंयोगिकेवलित्वमुद्यम् । तत एकादशद्वादशत्रयोविंश-
तिचतुर्विंशतिचतुश्चत्वारिंशज्जलानि पञ्च उद्यस्थानानि भू-
यस्कारतया च प्राप्यन्ते, इत्येकविंशतिरेव भूयस्कारोदयाः । त-
था अविरतसम्यग्दृष्टिर्मिथ्यादृष्टिर्वा न केवलमुद्यस्थानमधिरे-
इति, ततश्चतुर्विंशज्जलानांऽस्पतरोदया न लभ्यत । आह—चतु-
र्विंशदुद्यः स्वभावस्थस्य तीर्थकृतः केवलित्वो भवति, ततो वद
तीर्थकरः केवलित्वमासादयति, तदा चतुश्चत्वारिंशदादीना-
मन्यतमस्मादुद्यस्थानाच्चतुर्विंशदुद्यस्थाने संक्रामतीति
भवति चतुर्विंशदुद्योऽस्पतरः तदेतदसमीचीनं, सर्वथा
वस्तुतत्त्वाऽपरिज्ञानात् । केवलित्वं हि नाम सर्वोऽपि समा-
सादयति गुणस्थानकक्रमेण, नान्यथा; तत्र क्षीणमोहमुल-
स्थानकं त्रयोविंशत्प्रकृत्यात्मकमेवादयस्थानं, न शेषम् वय-
स्त्रिंशत्प्रकृतयश्चमाः—मनुष्यगतिः पञ्चेन्द्रियजातिस्त्रिसनाम
बाधरनाम पर्याप्तकनाम सुभगनाम आदयं यशःकीर्त्तिसौज-
सकार्मणं स्थिरास्थिरं शुभाशुभे वर्णादिचतुष्टयमगुरुलघुनि-
र्माणमौदारिकद्विकं प्रत्येकनाम उपघातनाम अन्यतरविहा-
योगतिः पराघातनाम सुखदुःखरयोरन्यतरत् उच्छ्वास-
नाम संस्थानपदकान्यतममेकं संस्थानं वर्णभेदनागावसंहरनं
सातासताम्यतरवेदनीयं मनुष्यायुर्लक्षेर्गोत्रमिति । ततः के-
वलित्वानोत्पत्तौ संयोगिकेवलित्वगुणस्थानं प्राप्तः तीर्थकरनाम-
कर्मण उद्यतश्चतुर्विंशज्जलानामुद्यस्थाने भूयस्कारतवैव
प्राप्यते, नास्पतरया । यदपि कैकोनषष्टिरुपमुद्यस्थानं, त-
स्यापि नास्पतरत्वसंभवः, ततोऽन्यस्य महत् उद्यस्थानस्या-
ऽसंभवात् । यदि हि ततोऽपि महद्व्युद्यस्थानं भवेत्,
ततस्तस्मात्तत्र संक्रान्तौ तदस्पतरं भवेत्, न च तदस्ति,
तस्माच्चतुर्विंशदकोनषष्टिरुपौ द्वावुद्यथावस्पतरौ न भवतः,
इति चतुर्विंशतिरस्पतराः । तदेवमुक्ताः सामान्यतः सर्वोत्तर-
प्रकृतीनामुद्यस्थानेषु भूयस्कारादयः । संप्रति प्रत्येकं ज्ञाना-
वरणीयाद्युत्तरप्रकृतीनां सामान्यतः सर्वोत्तरप्रकृतीनां च
सत्तास्थानेषु वक्तव्याः । तत्र प्रत्येकं ज्ञानावरणीयाद्युत्तरप्र-
कृतीनां स्वयमेव ज्ञातव्याः, ते वैव-ज्ञानावरणीयस्यान्तरा-
यस्य च प्रत्येकं पञ्चपञ्चप्रकृत्यात्मकमेकं सत्तास्थानम् । अत्र
द्वितीयं महद्वत्वं वा सत्तास्थानं न समस्तीति भूयस्कारा-
स्पतरत्वसंभवः, नाप्यवच्छेदयसत्कर्मता ज्ञानावरणीयस्यान्तरा-

यस्य च प्रत्येकं सर्वस्वस्रोत्तरप्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदे भूयः सत्तासंभवाऽभावात् । वेदनीयस्य हे सत्तास्थाने, तद्यथा—हे एका च । तत्र हे अयोग्यवस्थाया द्विचरमसमयं यावत्, एका चरमसमये, अत्र न भूयस्कारसत्कर्मता, एकप्रकृत्यात्मकसत्तास्थानकाद् द्विप्रकृत्यात्मकसत्तास्थाने संक्रमाऽभावात् । एकमल्पतरं, तच्चैकप्रकृत्यात्मकम् । एकं द्विप्रकृत्यात्मकमवस्थितम्, एकप्रकृत्यात्मकस्य समवमात्रावस्थायितया अवस्थितत्वाऽसंभवात् । गोत्रायुषोर्हे हे सत्तास्थानके, तद्यथा—हे एका च । तत्र यावत् हे अपि गोत्रप्रकृत्यौ सत्यौ तावत् हे, यदा पुनस्तेजोवायुभवगतेनाधैर्गोत्रमुद्भूतं भवति, नीधैर्गोत्रं वा अयोग्यवस्थाद्विचरमसमये क्षीणं, तदा एका । आयुषोऽपि यावत्तावदापि परमवायुर्भवति तावदेका प्रकृतिः सती, परमवायुर्बन्धे च हे । तत्र गोत्रस्यैकं द्विप्रकृत्यात्मकं भूयस्कारसत्कर्म, तत्र यदधैर्गोत्रमुद्भूतं नीधैर्गोत्रैकसत्कर्मा सन् भूय उधैर्गोत्रमववध्नाति तदा समवसेयम् एकमेकप्रकृत्यात्मकमल्पतरं, तदपि चाधैर्गोत्रे उद्भूतं नीधैर्गोत्रे वा क्षीणे दृष्टव्यं हे अवस्थितसत्कर्मणी द्वयोरपि सत्तास्थानयोर्भिरकालमवस्थानसंभवात्, नवरमेकप्रकृत्यात्मके सत्तास्थाने चिरकालमवस्थानमुद्भूतनाधैर्गोत्रस्य नीधैर्गोत्ररूपे द्रष्टव्यम् । आयुषोऽप्येकं द्विप्रकृत्यात्मकं भूयस्कारसत्कर्म, तत्र परमवायुर्बन्धारम्भसमये, एकमेकप्रकृत्यात्मकमल्पतरसत्कर्म, तत्त्वानुभूयमानमवायुषः सत्ताव्यवच्छेदे, परमवायु उद्यसमये हे अवस्थितसत्कर्मणी, द्वयोरपि सत्तास्थानयोर्भिरकालमवस्थानात् । यत्त्ववच्छेदं सत्कर्म, तदुभयत्रापि न विद्यते, उभयोरपि सर्वस्वस्रोत्तरप्रकृतियवच्छेदे भूयः सत्ताया अयोगात्, दर्शनावरणीयस्य त्रीणि सत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—नव वद चतस्रः, तत्र क्षपकभेदिमधिकृत्याऽनिवृत्तिबाधसंपराजायाः संख्येयान् भागान् यावदुपशमभेदिमधिकृत्योपशान्तमोदगुणस्थानकं यावत् नव, क्षपकभेदावनिवृत्तिबाधसंपराजायाः संख्येयेभ्यो भागेभ्यः परत आरभ्य क्षीणमोदगुणस्थानकस्य द्विचरमसमयं यावत् वद । चरमसमये चतस्रः, अत्र हे अल्पतरं, तद्यथा—वद चतस्रः, हे अवस्थितसत्कर्मणी, तद्यथा—नव वद, चतुःप्रकृत्यात्मकं तृतीयं सत्तास्थानम् एकसामायिकमिति न तस्याऽवस्थितत्वसंभवः भूयस्कारमवच्छेदं अत्र न समस्ति, द्वित्रादिप्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदे सर्वस्वात्तरप्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदे वा भूयः सत्तासंभवाऽभावात् । मोदनीयस्य पञ्चदश सत्तास्थानानि, तद्यथा—अष्टाविंशतिः सप्तविंशतिः षड्विंशतिः चतुर्विंशतिस्तयोर्विंशतिर्द्वाविंशतिरेकविंशतिस्तयोर्दश द्वादश एकादश पञ्च चतस्रस्तिस्रं हे एका च । तत्र सर्वप्रकृतिसमुदायोऽष्टाविंशतिः, ततः सम्यक्त्वे उद्भूतिं सप्तविंशतिः, सम्यग्मिथ्यात्वेऽप्युद्भूतिं षड्विंशतिः । अथवा—अनादिमिथ्यादृष्टः षड्विंशतिः अष्टविंशतेः अनन्तानुबन्धिचतुष्टये क्षीणे चतुर्विंशतिः, ततो मिथ्यात्वे क्षीणे त्रयोविंशतिः, ततः सम्यग्मिथ्यात्वे क्षीणे द्वाविंशतिः, सम्यक्त्वे क्षीणे एकविंशतिः, ततोऽष्टसु कषायेषु क्षीणेषु त्रयोदश, ततो नपुंसकवदे क्षीणे द्वादश, ततोऽपि स्त्रीवदे क्षीणे एकादश, ततः वदसु लोकावेषु क्षीणेषु पञ्च, ततः पुरुषवदे क्षीणे चतस्रः, ततः

संज्वलनकाये क्षीणे तिस्रः, ततः संज्वलनमाने क्षीणे द्वे, संज्वलनमायायामपि क्षीणायामेका । अत्र पञ्चदश अवस्थितसत्कर्माणि सर्वेष्वपि, सत्तास्थानेषु प्रधानतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तं यावदवस्थानसंभवात्, चतुर्विंश अल्पतराणि, तानि चाष्टाविंशतिवर्जानि शेषाणि सर्वाण्यपि द्रष्टव्यानि, एकं भूयस्कारसत्कर्म, ततोऽष्टाविंशतिलक्षणमवसेयम् । तथाहि—चतुर्विंशतिसत्तास्थानात् षड्विंशतिसत्तास्थानाद्वा षष्ठ्यष्टाविंशतिरूपं सत्तास्थानं, शेषाणि तु सत्तास्थानानि भूयस्कारतया न प्राप्यन्ते; अनन्तानुबन्धिचतुष्टयसम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वव्यतिरेकेणान्यस्याः प्रकृतेः सत्ताव्यवच्छेदे भूयः सत्ताया अयोगात्, अवच्छेदं तु न समस्ति, मोदनीयस्य सर्वोत्तरप्रकृतियवच्छेदे पुनः सत्ताया असंभवात् । नाम्नो द्वादश सत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—त्रिनवतिर्द्विनवतिरेकोननवतिरष्टाशीतिरशीतिरेकोनाऽशीतिः षट्सप्ततिः पञ्चसप्ततिः षडशीतिरष्टसप्ततिर्नव अष्टौ च । तत्र सर्वप्रकृतिसमुदायस्त्रिनवतिः, सैव तीर्थकररहिता द्विनवतिः, त्रिनवतिरेवाहारकाहारकाज्ञोपाहाराकारकवन्धनाहारकसंघातकपाहारकचतुष्टयरहिता एकोननवतिः, द्विनवतिराहारकचतुष्टयहीना अष्टाशीतिः, इदमेकं प्रथमसंज्ञं सत्तास्थानचतुष्टयम्, अस्माच्च नामत्रयोदशके त्रयमुपगते क्रमेण द्वितीयं सत्तास्थानचतुष्टयं भवति, तद्यथा—अशीतिरेकोनाऽशीतिः षट्सप्ततिः पञ्चसप्ततिश्च । इदं द्वितीयसंज्ञं सत्तास्थानचतुष्टयं, प्रथमसत्तास्थानचतुष्टयसत्काचतुर्थादष्टाशीतिलक्षणात्सत्तास्थानात् देवद्विके नरद्विके वा उद्भूतं षडशीतिः, ततोऽपि देवद्विकसंहिते नरद्विकसंहिते वा वैक्रियचतुष्टये उद्भूतिं अशीतिः, ततोऽपि मनुष्यद्विके उद्भूतिं अष्टसप्ततिः । एतानि च त्रीण्यपि सत्तास्थानानि चिरंतनग्रन्थेषु अध्रुवसंज्ञानि व्यवह्रियन्ते, नवप्रकृत्यात्मकं तीर्थकृतः, अतीर्थकृतस्त्वष्ट्रप्रकृत्यात्मकमयोग्यवस्थाचरमसमयं सुप्रतीतम् । इहाशीतिलक्षणं सत्तास्थानं द्विधा लभ्यते, तथापि संख्यातस्तुल्यमित्येकमेव गण्यते, ततो द्वादश सत्तास्थानानि भवन्ति । अत्र दश अवस्थितसत्कर्माणि, नवाष्टसत्तास्थानयोरैकसामयिकतयाऽवस्थितत्वाऽसंभवात्, दश अल्पतरस्थानानि, तद्यथा—प्रथमसत्तास्थानचतुष्टयाद् द्वितीयसत्तास्थानचतुष्टयगमनेन चत्वारि, द्वितीयसत्तास्थानचतुष्टयाच्चत्वारिगमनेन द्वे, प्रथमसत्तास्थानचतुष्टयसत्कचतुर्थस्थानात्प्रथमा, ध्रुवसंज्ञसत्तास्थानगमने । ततोऽपि तृतीया ध्रुवसत्तास्थानगमने द्वे त्रिनवतिर्द्विनवतिभ्यामाहारकचतुष्टयोद्भूत एकोननवत्यष्टाशीतिरसंक्रान्तौ द्वे, एवं सर्वसंख्यया दशाल्पतरसत्तास्थानानि भवन्ति, भूयस्कारसत्तास्थानानि वद तद्यथा—भूयो मनुष्यद्विकवन्धनेनाष्टासप्ततरशीतौ गमनं, ततोऽपि नरकद्विके देवद्विके वा वैक्रियचतुष्टयसंहिते भूयोऽपि षड्यमाने षडशीतौ, ततोऽपि देवद्विके नरकद्विके वा पुनरपि षड्यमानेऽष्टाशीतौ, ततोऽपि तीर्थकरनामबन्ध एकोननवत्यां गमनमिति चत्वारि, अष्टाशीतिरेवाहारकचतुष्टयवन्धनेन द्विनवतौ गमनं, ततोऽपि तीर्थकरनामबन्धे त्रिनवतौ, एवं सर्वसंख्यया षट्, शेषात्सत्तास्थानादप्यसिद्धं प्रभूतं सत्तास्थानं गमनसंभवः, तेन चट्ठेव भूयस्कारसत्कर्माणि, यत्त्ववच्छेदं सत्तास्थानं तद्विद न भवति, नाम्नः सर्वोत्तरप्रकृतिसत्ताव्यव-

च्छेदे भूयः सत्तापादानाऽसंभवात्, तदेवमुक्ताः प्रत्येकं ज्ञाना-
वरणीयाद्युत्तरप्रकृतीनां सत्तास्थानेषु भूयस्कारादयः ॥ १६ ॥

संप्रति सामान्यतः सर्वोत्तरप्रकृतीनां तानभिधित्तुः

प्रथमतः सत्तास्थानान्याह—

एकारवारसासीद्, इमि चउ पंचाहिया य चउणउई ।

एतो चउद्दहियसयं, पणवीसाओ य छायालं ॥ २० ॥

वत्तीसं नऽत्थि सयं, एवं अडयाल संत ठाणाणि ।

जोगिअघाहचउके, भण खिविउं धाइसंताणि ॥ २१ ॥

सामान्यतः सर्वोत्तरप्रतीनां सत्तास्थानानि अष्टवत्वारि-
शत्, तद्यथा—एकादश, द्वादश, अशीतिः, ' इमि चउ पं-

चाहिया य' कि-अत्राशीतिः संबध्यते । ततोऽयमर्थः—अ-

शीतेरनन्तरमेकचतुःपञ्चाधिका अशीतिर्वह्यः, तद्यथा—ए-

काशीतिश्चतुरशीतिः, पञ्चाशीतिः, ततश्चतुर्नवतिः ' एतां '

इत्यादि अनश्चतुर्नवतेरुर्ध्वमेकोत्तरया वृद्धया निरन्तरं

यावत्सत्तास्थानानि वाक्यानि, यावच्चतुर्दशाधिकं शतम्,

तद्यथा—पञ्चनवतिः, षड्वतिः, सप्तनवतिः, अष्टानवतिः,

नवतिः, शतम्, एकोत्तरं शतं, द्वयुत्तरं शतं, त्र्युत्तरं शतं, च-

तुदन्तरं शतं, पञ्चोत्तरं शतं, षडुत्तरं शतं, सप्तोत्तरं शतम्,

अष्टोत्तरं शतं, नवोत्तरं शतं, दशोत्तरं शतम्, एकादशोत्तरं

शतं, द्वादशोत्तरं शतं, त्रयोदशोत्तरं शतं, चतुर्दशोत्तरं शतम् ;

अत ऊर्ध्वं पञ्चविंशच्छ्रुतादारभ्य क्रमेणैकोत्तरया वृद्धया

तावदभिधातव्यानि सत्तास्थानानि, यावत् षट्चत्वारिंशतं

शतं, नवत्रिंशतिं शतं नाऽस्ति; त्रिंशतिशताऽऽत्मकसत्ता-

स्थानवर्जिताम्यभिधातव्यानीत्यर्थः, तद्यथा—पञ्चविंशतिं शतं,

षड्विंशतिं शतं, सप्तविंशतिं शतम्, अष्टविंशतिं शतम्, एकोनत्रिंशतिं

शतं, त्रिंशतिं शतम्, एकत्रिंशतिं शतं, त्रयस्त्रिंशतिं शतं, चतुस्त्रिंशतिं

शतं, पञ्चत्रिंशतिं शतं, षट्त्रिंशतिं शतं, सप्तत्रिंशतिं शतम्, अष्टत्रिंशतिं

शतम्, एकोनचत्वारिंशतिं शतं, चत्वारिंशतिं शतम्, एकचत्वारिंशतिं

शतं, द्वाचत्वारिंशतिं शतं, त्रिचत्वारिंशतिं शतं, चतुश्चत्वारिंशतिं

शतं, पञ्चचत्वारिंशतिं शतं, षट्चत्वारिंशतिं शतम् एवं सर्वसं-

ख्यया अष्टाचत्वारिंशत्सत्तास्थानानि भवन्ति, तद्यथा—(११)

१२ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ।

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ।

३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

अस्मिन् च सत्तास्थानानां यथापरिज्ञानमुपसंग-
द्यते तथोपदेशमाह—योगिनां सयोगिकेर्वालिनां यद्घाति-

प्रकृतिसत्कं सत्तास्थानचतुष्टयमशीत्यादिलक्षणं, तस्मिन्

त्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा—अशीतिः, एकाशीतिः, चतु-

रशीतिः पञ्चाशीतिः (८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ ।) तत्राशीतिरियं-

देवद्विकमौदारिकचतुष्टयं, तैजसकर्मण्यगारे, तैजसकर्म-

णवन्धने, तैजसकर्मण्यसंघाते, संस्थानपदकं, संहननपदकं,

यणादिविशतिः, अगुरुलघु, पराघातम्, उपघातनाम, व्रसनाम,

विद्यायोगतिद्विकं, स्थिराऽस्थिरे, शुभाऽशुभं, सुस्वरदुःस्वरे,

दुर्भगम्, अयशःकीर्तिः, अनादयं, निर्माणं, प्रत्येकम्, अप-

र्याप्तं, मनुष्यानुपूर्वी, नीचैर्गोत्रम्, अन्यतरवेदनीयमित्येकान-

समतिः, एकादश च प्रागुक्ताः; ततः सर्वसंख्यया अशीति-

भवति । सैव तीर्थकरनामसहिता एकाशीतिः, अशीतिरेव

आहारकचतुष्टयसहिता चतुरशीतिः, सैव तीर्थकरनामसम-

न्विता पञ्चाशीतिः । एताम्येषाऽशीत्यादीनि चत्वारि सत्ता-

स्थानानि ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतुष्टयान्तरायपञ्चक-

सहितानि यथाक्रमं चतुर्नवत्यादीनि चत्वारि सत्तास्थानानि

भवन्ति, तद्यथा—चतुर्नवतिः, पञ्चनवतिः, अष्टानवतिः, नवनव-

तिः (१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

एताम्येषां च क्षीणकषायचरमसमये नानाजी-

वानाधिकृत्य प्राप्यन्ते; एताम्येषां चतुर्नवत्यादीनि चत्वारि स-

त्तास्थानानि निद्राप्रचलासहितानि यथाक्रमं वरणवत्यादीनि

चत्वारि सत्तास्थानानि भवन्ति, तद्यथा—षड्वतिः, सप्तन-

वतिः, शतम्, एकोत्तरं शतम् (१६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

एताम्येषां च क्षीणकषायचरमसमये नानाजी-

वानाधिकृत्य प्राप्यन्ते; एताम्येषां चतुर्नवत्यादीनि चत्वारि स-

त्तास्थानानि निद्राप्रचलासहितानि यथाक्रमं वरणवत्यादीनि

चत्वारि सत्तास्थानानि भवन्ति, तद्यथा—षड्वतिः, सप्तन-

वतिः, शतम्, एकोत्तरं शतम् (१६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

एताम्येषां च क्षीणकषायचरमसमये नानाजी-

वानाधिकृत्य प्राप्यन्ते; एताम्येषां चतुर्नवत्यादीनि चत्वारि स-

त्तास्थानानि निद्राप्रचलासहितानि यथाक्रमं वरणवत्यादीनि

चत्वारि सत्तास्थानानि भवन्ति, तद्यथा—षड्वतिः, सप्तन-

वतिः, शतम्, एकोत्तरं शतम् (१६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

एताम्येषां च क्षीणकषायचरमसमये नानाजी-

तद्यथा-पञ्चविंशत्युत्तरं शतं, षड्विंशत्युत्तरं शतम्, एकोन-
त्रिंशतं शतं, त्रिंशतं शतम्, (१२५ । १२६ । १२६ । १३० ।)
ततोऽपि तस्मिंश्च गुणस्थानकं अप्रत्याख्यानावरणरूपकथा-
याष्टकप्रक्षेपऽमूर्ति चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा-त्रय-
स्त्रिंशतं शतं, चतुस्त्रिंशतं शतं, सप्तत्रिंशतं शतम्, अष्टात्रिंशतं श-
तम्, (१३३ । १३४ । १३७ । १३८ ।) तथा यानि पूर्ववत्क्षीण-
मोहसत्त्वानि षष्ठ्यतिः सप्तवतिः शतमेकोत्तरं शतमिति च-
त्वारि सत्तास्थानानि प्रतिपादितानि, तेषु मोहनीयद्वविंश-
तिस्थानार्द्धिभिक्रनामत्रयोदशकप्रक्षेपादिमानं चत्वारि सत्ता-
स्थानानि भवन्ति, तद्यथा-चतुस्त्रिंशतं शतं, पञ्चत्रिंशतं शतम्,
अष्टात्रिंशतं शतम्, एकोनचत्वारिंशतं शतम्, (१३४ । १३५ ।
१३८ । १३९) तेष्वेव क्षीणकपायसत्केषु षष्ठ्यत्यादिषु चतुर्षु
सत्तास्थानेषु मोहनीयत्रयोविंशतिनामत्रयोदशकस्थानार्द्धि-
भिक्रप्रक्षेपऽमूर्ति चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा-पञ्चत्रिंश-
तं शतं, षट्त्रिंशतं शतम्, एकोनचत्वारिंशतं शतं, चत्वारिंशतं शतम्
(१३५ । १३६ । १३६ । १४० ।) तेष्वेव षण्णवत्यादिषु मो-
हनीयचतुर्विंशतिस्थानार्द्धिभिक्रनामत्रयोदशकयोगादिमानं
चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा-षट्त्रिंशतं शतं, सप्तत्रिंशतं श-
तं, चत्वारिंशतं शतम्, एकचत्वारिंशतं शतम्, (१३६ । १३७ ।
१४० । १४१) तेष्वेव षण्णवत्यादिषु मोहनीयषड्विंशति-
स्थानार्द्धिभिक्रनामत्रयोदशकप्रक्षेपादिमानं चत्वारि सत्ता-
स्थानानि, तद्यथा-अष्टात्रिंशतं शतम्, एकोनचत्वारिंशतं शतं,
द्विचत्वारिंशतं शतं, त्रिचत्वारिंशतं शतम्, (१३८ । १३९ । १४२ ।
१४३) तेष्वेव षण्णवत्यादिषु मोहनीयसप्तविंशतिनामत्रयो-
दशकस्थानार्द्धिभिक्रप्रक्षेपऽमूर्ति चत्वारि सत्तास्थानानि, त-
द्यथा-एकोनचत्वारिंशतं शतं, चत्वारिंशतं शतं, त्रिचत्वारिंश-
तं शतं, चतुश्चत्वारिंशतं शतम्, (१३९ । १४० । १४३ । १४४)
तेष्वेव षण्णवत्यादिषु मोहनीयाष्टाविंशतिनामत्रयोदशक-
स्थानार्द्धिभिक्रप्रक्षेपऽमूर्ति चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा-
चत्वारिंशतं शतम्, एकचत्वारिंशतं शतं, चतुश्चत्वारिंशतं शतं,
पञ्चचत्वारिंशतं शतम्, (१४० । १४१ । १४४ । १४५) अमूर्ति
च मोहनीयद्वविंशत्यादिप्रक्षेपसंभवीनि चतुस्त्रिंशतशतादीनि,
पञ्चचत्वारिंशतपर्यन्तानि सत्तास्थानान्यविरतसम्यग्दृष्ट्या
दीनामप्रमत्तान्तानामवसेयानि, यन्मानन्तरमुक्तं पञ्चचत्वारि-
ंशतलक्षणं सत्तास्थानं, तदेव परमवायुर्बन्धे पदचत्वारि-
ंशतशतात्मकं सत्तास्थानं भवति, तथा यदा जन्मोत्सर्जवायु-
भवे वर्त्तमानस्य नाम्नोऽष्टसप्ततिरेकमेव च नीचैर्गोत्रलक्षणं
गात्रं सत्, तदा तस्य ज्ञानावरणपञ्चकं दर्शनावरणनवकं व-
दनीयद्विकं मोहनीयषड्विंशतिरन्तरायपञ्चकं तिर्यगायुर्ना-
म्नोऽष्टसप्ततिर्नीचैर्गोत्रमिति सप्तविंशतं शतं सत्तास्थानं त-
देव परमवतिर्यगायुर्बन्धे अष्टाविंशत्यधिकं शतं, तथा घन-
स्पतिकार्यकेषु यदा स्थितिलयाद्वैदिकनरकद्विकवैक्रिय-
चतुष्टयरूपासु अष्टासु प्रकृतिषु क्षीणासु नाम्नोऽशीतिप्र-
कृतयः सत्तायां लभ्यन्ते, तदा नाम्नोऽशीतिर्द्वै वदनीय, द्वे
गात्रे, अनुभूयमानं तिर्यगायुर्ज्ञानावरणपञ्चकं, दर्शनावरण-
नवकं, मोहनीयषट्त्रिंशतिः, अन्तरायपञ्चक, इति त्रिंशदुत्त-
रशतात्मकं सत्तास्थानं, तदेव परमवायुर्बन्धे एकत्रिंशतशता-
त्मकं सत्तास्थानम्-तदेव सत्तास्थानेषु परिभाष्यमानेषु द्वा-
त्रिंशदुत्तरशतात्मकं सत्तास्थानं नाऽवाप्यते, इति सूत्रकृता

तद्वर्जनप्रकारि । इह यद्यपि सप्तनवत्यादीनि सत्तास्थाना-
न्युक्तप्रकारेण तत्तत्प्रकृतिप्रक्षेपादभ्यर्थानेकधा प्राप्यन्ते, त-
थापि संख्यातस्तानि तुल्यानीत्येकान्येव विवक्ष्यन्ते, ततोऽ
ष्टचत्वारिंशदेष सत्तास्थानानि, नाधिकानि । अत्राऽवहृत्य-
सत्कर्म न विद्यते, सर्वप्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदे भूयः सत्तासं-
भवाऽभावान्, अवस्थितानि चतुश्चत्वारिंशत्, एकादश-
द्वादशचतुर्नवतिपञ्चनवनिरूपाणां चतुर्णां सत्तास्थानाना-
मकसामायिकतया अवस्थितत्वाऽयोगात्, सप्तचत्वारि-
ंशदल्पतराणि, सप्तदश भूयस्काराणि, यतस्तानि सप्तविं-
शतिशतादारभ्य परत एव प्राप्यन्ते, नावाक्यं, परतोऽपि
यत् त्रयस्त्रिंशतशतात्मकं सत्तास्थानं तदपि भूयस्कारतया
न लभ्यते, कस्मादिति चेदुच्यते-इह सप्तविंशतिशताद-
र्याक्यं यानि स्थानानि, यच्च त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतात्मकं
तानि लपकश्रेण्यां प्राप्यन्ते, न च लपकश्रेणः प्रतिपातः,
ततस्तथा स्थानानां भूयस्कारत्वेनाऽसंप्राप्तेः सप्तदशैव भूय-
स्काराणि ॥ २० ॥ २१ ॥ पं० सं० ५ द्वार १ प्रक० ।

सत्तागड्य-सप्तागतिक-पुं० । सप्तस्य एव-अगडजयोनिभ्यः
आगतिः-उत्पत्तिर्येषां तं सप्तागतयः । सप्तस्थानेषु उद्धर्तमा-
नेषु, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सत्ताठाण-सत्तास्थान-न० । सत्ताप्रकारे, कर्म० ६ कर्म० ।
(बन्धादयमन्ता आधित्य भङ्गाः 'कर्म' शब्दे तृतीयभागे
३०६ पृष्ठ उदाहृताः ।)

सत्तागुदपर-मत्त्वानन्दपर-पुं० । असंप्रज्ञातसमाधी, द्वा०
२० द्वा० ।

सत्ताणवद्-सप्तनवति-स्त्री० । सत्ताधिकायां नवतिसंख्या-
याम्, सं० ६६ सम० ।

सत्ताणुगह-सत्त्वानुग्रह-पुं० । जीवदशायाम्, सत्त्वानुग्रहस्य
परम्परया मोक्षावार्त्तानवन्धनत्वात् । उक्तं च- 'सर्वज्ञस्या-
पदेशनं, यः सत्त्वानामनुग्रहम् । करोति बाधबाह्यानां, स
प्राप्नोत्याचिरात् शिवम् ॥ १ ॥ ' ज्यो० १ पादु० ।

सत्तामित्त-सत्तामात्र-न० । सद्भावमात्रं, पञ्चा० ४ धिव० ।

सत्तावण्णा-सप्तपञ्चाशत्-स्त्री० । सत्ताधिकायां पञ्चाशत्सं-
ख्यायाम्, सं० ५७ सम० ।

सत्तावीसा-सप्तविंशति-स्त्री० । " दीर्घह्रस्वौ मिथोवृत्तौ " ॥८॥
१ । ४ ॥ इति मध्याकारस्य दीर्घः । सत्ताधिकविंशतिसं-
ख्यायाम्, प्रा० । जं० ।

सत्तासुय-सत्तासुक-पुं० । उत्तरपूर्वस्यां शुद्धविदग्धवाते, आ०
म० १ अ० । आ० चू० ।

सत्ति-शक्ति-स्त्री० । स्ववीर्योत्सासे, द्वा० २० द्वा० । साम-
र्थ्ये, आ० म० १ अ० । आ० चू० । " समर्थं ति वा
सत्ति ति वा पण्डा " आ० चू० १ अ० " सत्ति ति साम-
र्थ्यं ति जं जोगस्स हवन्ति पञ्चाया " । पं० सं० ५ द्वार ।
शक्तिर्द्विधा-धृति-सहननभेदान् । वृ० १ उ० २ प्रक० । धर्मं,
स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

गुणपर्याययोः शक्ति-मात्रमोघोद्भवाऽऽदिमा ।

आसन्नकार्ययोग्यत्वा-च्छक्तिः ममुचिता परा ॥ ६ ॥

सर्वेषां द्रव्याणां निर्जनजगुणपर्याययोः शक्तिमात्रम् ओ-
घोद्धवा-ओघशक्तिः, अदिमा-प्रथमभेदरूपा कथ्यते । पुनः
आसन्न-निकट शीघ्रभावि वा यत्कार्यं तस्य योग्यत्वा-
त् व्यवहारयोग्यत्वात् समुचितता शक्तिरपरा द्वितीया समु-
चितशक्तिरुच्यते इति । (एतद्भेदप्रदर्शकदृष्टान्तः 'ओसन्ति'
शब्दे तृतीयभागे १२६ पृष्ठे गतः ।)

अथ द्रव्यशक्ति व्यवहारनिश्चयनयाभ्यां दर्शयन्नाह—
कार्यभेदाच्छक्तिभेदां, व्यवहारेण दृश्यते ।

युगनिश्चयनयादेक-मनेकैः कार्यकारणैः ॥६॥

एवम्-पूर्वोक्तप्रकारेण एकैकस्य कार्यस्य ओघशक्तिमुचि-
तशक्तिरूपा शक्त्याऽनकश एकद्रव्यस्य प्राप्यन्ते, ताः पुनर्द्रव्य-
वहारनयेन व्यवहृताः सत्यः कार्यकारणभेदं सूचयन्ति । क-
थं व्यवहारनयो हि कार्यकारणभेदमेवमनुते निश्चयनयो हि
अनेककार्यकारणैर्युगापि द्रव्यमेकमेव स्वशक्तिस्वभावमस्ति
इत्यवधारयति । कदापि इत्थं नावधार्यते तदा स्वभावभे-
दात् द्रव्यभेदाऽपि संपद्यन्ते; तस्मात्तत्तद्देशकालादिकापेक्षया
एकस्यानेककार्यकारणस्वभावमङ्गीकुर्वतां न कोऽपि दोषोप-
कारणान्तरापेक्षाऽपि स्वभावान्तर्भूता एवास्ति, तेन त-
स्यापि वैकल्यं न जायते । तथा शुद्धनिश्चयमताङ्गीकारं तु
कार्यकारणकल्पनैव मिथ्या । यतः—'आदावन्ते च यत्रास्ति
वर्तमानोऽपि तत्तत्' इति वचनात् । कार्यकारणकल्पनाविरहितं
शुद्धमधिकलमर्चालतत्त्वरूपं द्रव्यमस्तीति ज्ञेयम् । द्रव्या० २
अध्या० । शब्दस्यार्थप्रातिपादनसामर्थ्ये, रत्ना० ४ परि० । सम्म० ।
त्रिशूलरूपे (प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।) प्रहरणविशेष, संथा० ।
ज० । भ० । प्रश्न० । औ० । आचा० । त्रिशूलविशेष, स० ।
आचा० । सूत्र० । शक्त्यादिषु प्रहरणेषु, सूत्र० १ श्रु० ४
अ० १ उ० । आत्मनः शक्तिरूप कर्मेति केचित्—
ये पुनरपरे प्रादुरात्मशक्तिरूप कर्मेति ते एवं प्रष्टव्याः, सा
शक्तिरात्मनः स्वाभाविकी उतान्यसंपर्कसमुद्भवा ? । तत्र
यद्याद्यः पक्षस्तदाभावप्रसङ्गः आत्मस्वरूपस्यैव तस्याः
शक्तिरपेक्षतुमशक्यत्वात् । अन्यथा निरुपाधिकत्वात्मानुप-
पत्तेरात्मस्वयम्भुवस्तुधर्मस्वभावोद्भवाऽनुपपत्तद्वत्त्व एव ।
अथ द्वितीयः पक्षस्तथा च सति यस्यापाधः संपर्कवशा-
दात्मशक्तिरात्मनो नारकादिभयभ्रमणरूपा समुपादि तद्व्या-
साकं पौष्टलिकं कर्मेति न काचित् क्षतिः । आ० म० १ अ० ।

सत्तिकुमार-शक्तिकुमार-पुं० । सातवाहननृपपुत्रे, ती० ३३ कल्प ।

सत्तिक्रय-सत्सैकक-पुं० । आचाराङ्गस्य द्वितीयश्रुतस्कन्धस्य
द्वितीयचूडारूपेऽध्ययनसप्तके, "सत् सत्तिक्रयं" स्था० ७
ठा० ३ उ० । आच० । आचा० । महापरिष्ठाऽध्ययनं सप्तोह-
शकास्तेभ्यः प्रत्येकं सप्तैकका निर्व्यूढाः । आचा० २ श्रु० १
चू० १ अ० १ उ० । प्रा० । तथा—'सत्तिक्रयं' सित-सप्त सप्तैककाः
अनुद्देशकतयैकस्मरत्वेनैकका अध्ययनविशेषा आचाराङ्ग-
स्य द्वितीयश्रुतस्कन्धे द्वितीयचूडारूपास्ते च समुदायतः
सप्तैति कृत्वा सप्तैकका अभिधीयन्ते । तेषामकोऽपि सप्तै-
कक इति व्यपदिश्यते, तथैव नामत्वात् एवं च ते सप्तैति ।
तत्र—प्रथमः स्थानसप्तैकका, द्वितीया नैपधिकीसप्तैकका,
नैपधिकी-स्वाध्यायभूमिः । तृतीय उच्चारप्रश्न (स वणविधि-
सप्तैकका, चतुर्थः शब्दसप्तैकका, पञ्चमो रूपसप्तैकका, षष्ठः प-

रिक्रियासप्तैकका, सप्तमोऽन्याऽन्यक्रियासप्तैकका इति । पा० ।
पिण्डैषणाध्ययनादारभ्य अयग्रहप्रतिमाऽध्ययनं यावदेतानि
सप्ताध्ययनानि । प्रथमा चूडा सप्तसप्तैकका, द्वितीया
भावना, तृतीया विमुक्तिः, चतुर्थी आचारविकल्पः,
निशीथः सा पञ्चमीचूडति । आचा० २ श्रु० १ चू० १ अ०
१ उ० ।

सत्तिनो-शक्तिमत्-अव्य० । शक्तिमाश्रित्य यथाशक्तीत्यर्थे,
पञ्चा० ८ विव० ।

सत्तिम-शक्तिमत्-त्रि० । सामर्थ्ययुक्ते, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।
समर्थे, पञ्चविधकृततुलने, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सत्तिय-सात्त्विक-पुं० । सत्त्वप्रधाने, सात्त्विको नाम यो मह-
त्यप्युदयं गर्भे नापयानि, न च गरिष्ठोऽपि समापतितं व्य-
सनं विषादम् । व्य० ३ उ० । "सुसमत्था व समत्था, कीरंति
अप्यसत्तिया पुरिसा । दींसन्ति सूर्यादी, णारोवसगाण ते सू-
रा ॥ १ ॥" सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।

सत्तिवर्ण-सप्तपर्ण-पुं० । सप्तच्छन्दं वृक्षविशेषे, जी० ३ प्रति०
४ आधि० । स्था० ।

सत्तु-सक्त-पुं० । अष्टयवक्षोदे, श्रु० १ उ० २ प्रक० । आच० ।

शत्रु-पुं० । अगात्रजे वैरिणि, औ० । "शत्रोरपि गुणा प्राह्या,
दोषास्त्यज्या गुरोरपी" ति । उक्त० १ अ० । पा० । ज० ।
सत्तुजय-मत्तुजय-पुं० । विमलगिरौ, ही० । तथा श्रीशत्रु-
जयस्यापरि पञ्चपाण्डवैः समं साधूनां विंशतिकोटयः सिद्धा
इति, श्रीशत्रुजयमाहात्म्यादौ प्रोक्तमस्ति, सा कोटिविंशति-
रूपा शतलक्षरूपा वेति, अत्र शतलक्षरूपा कोटिरवसीयते न
तु विंशतिरूपेति बोध्यम् ॥ ही० ३ प्रका० ।

श्रीशत्रुजयतीर्थस्य माहात्म्यम्—

"देवः श्रीपुराणरीकाख्य—भूभृच्छिखरशेखरम् ।

अलंकरिणः प्रासादं, श्रीनाभयः श्रियेऽस्तु वः ॥ १ ॥

श्रीशत्रुजयतीर्थस्य, माहात्म्यमतिमुत्तमम् ।

केवली यदुवाच प्राक्, नारदस्य श्रुतः पुरः ॥ २ ॥

तदहं लशतो वक्ष्ये, स्वपरस्मृतिहृतम् ।

भोतुमर्हन्ति भव्यास्त—त्पापनाशनकाव्यया ॥ ३ ॥

युगलम्—

शत्रुजयं पुराणरीक—स्तपोभृत्पञ्चकोटियुक् ।

चैव्यां सिद्धस्ततः सोऽपि, पुराणरीक हात स्मृतः ॥ ४ ॥

सिद्धक्षेत्रं तीर्थराजो, मरुद्वो भगीरथः ।

विमलाद्रिर्बाहुवली, सहस्रकमलस्तथा ॥ ५ ॥

तालध्वजः कदम्बश्च, शतपत्रो नगाधिराद ।

अष्टोत्तरशतं कूटः, सहस्रं यन्त्रकार्याभ ॥ ६ ॥

ढङ्गा लोहित्यः कपर्दि—निवासः सिद्धिशेखरः ।

शत्रुजयस्तथा मुक्ति—निलयः सिद्धिपर्वतः ॥ ७ ॥

पुराणरीकश्चाति नाम—ध्यानभाषेकविंशतिः ।

गीयते तस्य तीर्थस्य, कृतासुरनरार्थिभः ॥ ८ ॥

कलापकम्—

ढङ्गादयः पञ्च कूटा—स्तत्र सन्ति सदैवताः ।

रङ्गपीतृरङ्गानि—विविधौषधिर्राजिताः ॥ ९ ॥

दङ्कः कदम्बो लोहित्य-स्तालध्वजकपर्दिनौ ।
पञ्चति ते कालवशान्, मिथ्यादग्निरुदीरिताः ॥ १० ॥
अशीतियोजनाभ्याद्ये, द्वितीयके तु सप्ततिम् ।
षष्टि तृतीये तुर्ये वा-ऽरके पञ्चाशतं तथा ॥ ११ ॥
पञ्चमे द्वादशीतानि, सप्तरत्नीं तथास्मिमे ।
इत्याद्यैरवसर्पिण्यां, विस्तरस्तस्य कीर्तितः ॥ १२ ॥

युग्मम्—

पञ्चाशतं योजनानि, मूलऽस्य दश चोपरि ।
विस्तर उच्छ्रयस्त्वष्टी, युगादिशे तपत्यभूत् ॥ १३ ॥
अस्मिन् वृषभसेनाद्या, असंख्याः समवासरन् ।
तीर्थाधिराजाः सिद्धाभ्या-ऽतीते काले महर्षयः ॥ १४ ॥
श्रीपद्मनाभप्रभुश्च, भाविनो जिननायकाः ।
अस्मिन् समवसर्तारः, कीर्त्तिश्चावितविष्टपाः ॥ १५ ॥
श्रीनाभयादिवीरान्ताः, श्रीनमीश्वरवर्जिताः ।
त्रयोविंशतिरहन्तः, समवासाधुर्य च ॥ १६ ॥
हंमरूपा द्विजा द्वावि-शत्यहन्प्रतिमान्वितम् ।
अङ्कुरन्जनाभय-प्रतिमालंकृतं महत् ॥ १७ ॥
द्वाविंशतिस्तुल्यदं, कुलकायुक्तमुष्कैः ।
योजनं प्रमितं रत्न-मयमुत्पन्नकेवले ॥ १८ ॥
आदीश्वरं श्रीभरत-चक्री चैत्यमचीकरत् ।
एतस्यामवसर्पिण्यां, पूर्वमत्र पवित्रधीः ॥ १९ ॥
द्वाविंशतिजिनेन्द्राणां, यथास्वं पादुकायुताः ।
नान्यत्रायतनश्रेणी, लेप्यनिर्मितविम्बयुक् ॥ २० ॥
अकारि चात्र समव-सरणेन सहोष्कैः ।
प्रासादां मरुदवायाः, श्रीबाहुबलिभूभुजः ॥ २१ ॥
प्रथमोऽत्रावसर्पिण्यां, गणभृत् प्रथमार्हतः ।
प्रथमं प्रथमस्तत्र, सिद्धः प्रथमचक्रिणः ॥ २२ ॥
अस्मिन्मिथिनम्याख्यौ, खचरेन्द्रमहाश्रुषी ।
काटिद्वयेमहर्षीणां, सहितौ सिद्धिमायतुः ॥ २३ ॥
संप्रापुत्र द्रविड-वालिलिहयादयो नृपाः ।
काटिभिर्दशाभिगुक्ताः साधूनां परमं पदम् ॥ २४ ॥
जयरामादिराजर्षि-काटित्रयमिहागमत् ।
नारदादिमुनीनां च, लल्लको नर्वातः शिवम् ॥ २५ ॥
प्रद्युम्नशम्भुप्रमुखाः, कुमारश्चात्र निर्वृतिम् ।
प्राप्तवन्तः सार्द्धाष्ट-काटिसाधुसमन्विताः ॥ २६ ॥
मनुप्रमितलक्षादि-संख्याभिः श्रेणिभिस्तथा ।
असंख्याताभिः सर्वार्थः, सिद्धान्तरितमासद् ॥ २७ ॥
पञ्चाशत्काटिलक्षादीन्, यावन्नाभयवंशजाः ।
अत्रादित्यशोमुख्याः, सगरान्ताः शिवं नृपाः ॥ २८ ॥
भरतस्थापत्यापुत्र-श्रीशैलकशुकादयः ।
अत्र सिद्धा असंख्यात-काटाकाटिभिरायताः ॥ २९ ॥
मुनीनां काटिविंशत्या, कुन्त्या च सह निर्वृताः ।
कृताहर्तप्रथमोदाराः, अत्र ते पञ्च पाण्डवाः ॥ ३० ॥
द्वितीयषोडशायत्र, जिनशान्तिजनेश्वरा ।
वर्षारात्रचतुर्मासी, तस्थतुः स्थितिदेशिनौ ॥ ३१ ॥
श्रीनमर्वचनाद्यात्रा-गतः सर्वरुजापहम् ।
नन्दिषण्णगणेशोऽत्रा-जितशान्तिस्तवं व्यधात् ॥ ३२ ॥
याता असंख्या उदारा, असंख्याः प्रतिमास्तथा ।

असंख्यानि च चैत्यानि, महातीर्थेऽत्र जङ्घिरे ॥ ३३ ॥
अर्वाः कुल्लतडागस्था-स्तथा भरतकारिताः ।
गुहास्थाभ्यानमन् भक्त्या, स्याद्वैकाशतारभाक् ॥ ३४ ॥
सम्प्रतिर्विक्रमादित्यः, शालिवाहनवाग्भटौ ।
पावल्लिस्तान्नदस्ताभ्य, तस्योद्वारकृतः स्मृताः ॥ ३५ ॥
विन्दहृद्दीपवास्तव्याः, स्मरन्त्येनं सुदृष्टयः ।
इति श्रीकालिकाचार्यः, पुरतः स किलाब्रवीत् ॥ ३६ ॥
अत्र श्रीजाबहर्षिम्बो-झारजाने क्रमेण च ।
अजितायतनस्थाने, बभूवानुपमं सरः ॥ ३७ ॥
अत्र श्रीमरुदवायाः, श्रीशान्तेभ्यामरिष्यति ।
मेघो वाघनृपः कल्कि-प्रपौत्रो भवने सुधीः ॥ ३८ ॥
अस्याः पश्चिममुद्गारं, राजा विमलवाहनः ।
श्रीदुष्प्रसव (ह) स्रीणा-मुपदेशाद्विधास्यति ॥ ३९ ॥
तीर्थोच्छ्रंद्ऽपि श्रृषभ-कृटाख्याऽयं सुरार्चितः ।
यावत्पद्मनाभतीर्थं, पूजायुक्ता भविष्यति ॥ ४० ॥
प्रायः पापपरित्यक्ता-स्तिर्यङ्माऽप्यत्र वासिनः ।
प्रयान्ति सुगति तीर्थ-महात्म्याद् विशदाशयाः ॥ ४१ ॥
सिद्धाभिजलधिग्याल-भूपालविषयुग्बलम् ।
चोरारिमारिजं चास्य, स्मृतेनैश्वर्यं दृणाम् ॥ ४२ ॥
भरतशकृन्तलेप्य-मयस्याद्यजिनशतुः ।
ध्यायन्नुत्सङ्गशय्यास्थं, स्वं सर्वभयजिह्वेत् ॥ ४३ ॥
उग्रैर्गण तपन्मा-ब्रह्म-चर्येण (च) यदानुयात् ।
शत्रुञ्जयं तन्निवेशात्, प्रयतः पुण्यमश्नुते ॥ ४४ ॥
प्रदद्यात्कामिकाहारं, तीर्थे काटिद्वयेन यः ।
तत्पुण्यमेकोपवासे-नाप्नोति विमलाचलं ॥ ४५ ॥
भूर्भुवःस्वस्त्रये तीर्थे, र्यान्किञ्चिन्नाम विद्यते ।
तत्सर्वमेव दृष्टं स्यात्, पुण्डरीकंऽभिवन्दितं ॥ ४६ ॥
अत्राद्यापि विनारिष्टं, समपारिष्ट पक्षिणम् ।
न जातु जायते सत्र-मारभोज्येषु सत्स्वपि ॥ ४७ ॥
भोज्यदानेऽत्र यात्रायै, याति काटि शुभाशुभम् ।
यात्रायै चलिन्तेनैव, अत्रानन्तगुणं पुनः ॥ ४८ ॥
प्रतिलाभयतः संघ-महंष्ट विमलाचले ।
काटीगुणं भवेत् पुण्यं, दृष्टेऽनन्तगुणं पुनः ॥ ४९ ॥
केशलात्पत्तिनिर्वाण, यत्राभूतां महान्मनाम् ।
तानि सर्वाणि तीर्थानि, वन्दितानीह वान्दते ॥ ५० ॥
जन्मान्कमण्णानो-त्पत्तिमुक्तागमोत्सवाः ।
वैयस्यात् कापि सामस्या-जिनानां यत्र जङ्घिरे ॥ ५१ ॥
अयोध्या मिथिला-चम्पा-धावस्ती-हस्तिनापुर ।
कौशाभ्यी-काशि-काकन्दी-काम्पिल्ये-भद्रिलार्भये ॥ ५२ ॥
रत्नवाहे-शौर्यपुरं, कुण्डप्रामे ह्यपापया ।
चन्द्रानना-सिंहपुरं तथा राजगृहे पुरं ॥ ५३ ॥
अरिर्वतकसम्मेत-वैभाराष्टापदादिषु ।
यात्रा यस्मिन्तेषु यात्रा-फलाच्छ्रुतगुणं फलम् ॥ ५४ ॥
चतुर्भिः कलापकम् ।
पूजापुरयाच्छ्रुतगुणं, पुण्यं विम्बविधापने ।
वेनेत्र सहस्रगुणं, पालनेऽनन्तशोगुणम् ॥ ५५ ॥
यः कारयेदस्य मौलौ, प्रतिमां चैत्यं यश्च चा ।
भुक्त्वा भारतवर्षं, स स्वर्गाभयमश्नुते ॥ ५६ ॥

ममस्कारादिसहित-तपांसि विदधन्नरः ।
 उत्तरोत्तरतपसां, पुण्डरीकस्मृतर्त्तभेत् ॥ ५७ ॥
 तीर्थमनन्तरं नमस्त्यः, करणत्रयशुद्धिमान् ।
 षष्ठादिमांसकान्तानां, तपसां फलमाप्नुयात् ॥ ५८ ॥
 अद्यापि पुण्डरीकाऽद्वी, कृत्वाऽनशनमुत्तमम् ।
 भूत्वा शीलाविहीनोऽपि, सुखेन स्वर्गमुच्छति ॥ ५९ ॥
 छत्रचामरभृङ्गार-ध्वजस्थालप्रदानतः ।
 विद्याधरो जायतेऽत्र, चक्री स्याद्रथदानतः ॥ ६० ॥
 दशात्र पुत्रनामानि, ददानो भावशुद्धितः ।
 भुञ्जानोऽपि लभेच्चैव, चतुर्थतपसः फलम् ॥ ६१ ॥
 द्विगुणानि तु षष्ठ्या—ष्टमस्य त्रिगुणानि तु ।
 चतुर्गुणानि दशम—स्येति तानि ददन्पुनः ॥ ६२ ॥
 फलं भवेद् द्वादशस्य, ददन्पञ्चगुणानि तु ।
 तेषां यथोत्तरं वृद्ध्या, फलवृद्धिर्गपि स्मृता ॥ ६३ ॥
 पूजास्तपनमात्रेण, यत्पुण्यं विमलाचले ।
 नान्यतीर्थेषु यन्स्वर्ण-भूमिभूषणदानतः ॥ ६४ ॥
 धूपांस्तपणतः पला-पवासस्य लभेत्फलम् ।
 कपूरपूजया चात्र, मासक्षपणजं फलम् ॥ ६५ ॥
 निर्दोषरथ भक्ताद्यै-र्यः साधून् प्रतिलाभयत् ।
 फलन कार्तिके मास, क्षपणस्य स युज्यते ॥ ६६ ॥
 त्रिसंध्यं मन्त्रवाःस्नानो, मासान्ते चैत्यपूजया ।
 नमोऽर्हद्भ्यः फल ध्याय-त्रिहार्जेत्तीर्थकृत्पदम् ॥ ६७ ॥
 पादलिप्तः पुं यातः, प्रासादौ पार्श्ववीर्याः ।
 अधोभागे चास्य नेमि-नाथस्यायतनं महत् ॥ ६८ ॥
 तिस्रः काटील्लिल्लोना, व्ययित्वा वसु वाग्भटः ।
 मन्त्राश्वरो युगाधीश—प्रासादमुद्दीधरत् ॥ ६९ ॥
 दृष्ट्वैव तीर्थप्रथम—प्रवेशऽत्रादिमार्हतः ।
 विशदा मूर्तिराधत्ते, दशोऽमृतपारणम् ॥ ७० ॥
 अष्टाक्षरं वर्षशते—ऽतीति श्रीविक्रमादिह ।
 षड्द्रव्यव्याहृष्यं, जावडिः समर्चाकरत् ॥ ७१ ॥
 भास्करच्युतिमम्माण—मणिशैलतटीस्थितम् ।
 ज्यातारसाख्य यद्गते, तनेन घटितं किल ॥ ७२ ॥
 मधुमत्यां पुरि श्रेष्ठी, वास्तव्या जावडिः पुरा ।
 श्रीशत्रुञ्जयमाहात्म्यं, श्रीवैरस्वामिनाऽतरत् ॥ ७३ ॥
 गन्धोदकस्नानार्त्त—लेप्यविभ्यं शुभोऽवशः ।
 स्मृत्वा चक्रेश्वरी सैव, मम्माणाद्रिल्लीमगात् ॥ ७४ ॥
 निर्माण्येहाशमनीं मूर्तिं, रथमारोप्य चाऽचलत् ।
 विमलाद्रि सभायोऽनौ, पद्यया हृद्यया दिने ॥ ७५ ॥
 ययौ यावन्तमध्वानं, दिवसंऽप्रतिमो रथः ।
 रात्रौ तावन्तमवासी, पश्चाद् व्यावर्त्तते भुवः ॥ ७६ ॥
 खिन्नः कपर्दिने स्मृत्वा, स्पृष्टया हेतुं च तद्विधा ।
 रथमार्गेऽपनत्तिर्यग, प्रयतः सह जायया ॥ ७७ ॥
 तत्साहसप्रसन्नं, दैवतनार्थाधरोपितः ।
 रथः सविम्बोऽद्रेः शृङ्गे, दुःसाधं सार्विकेषु किम् ? ॥ ७८ ॥
 मूलनायकमुत्थाप्य, न्यस्तं बिम्बं तदास्पदं ।
 लेप्यविम्बार्दिमन्तन, पर्वतः खण्डशोऽदलत् ॥ ७९ ॥
 तन्मुक्ताऽथ तडिषधणी, बिम्बेन करमर्दिता ।
 सोपानानि द्विद्वयन्ती, निययौ शैलदशभिन् ॥ ८० ॥

आरुह्य चैव शिखरं, सकलत्रः प्रमोदतः ।
 जावडिर्नरिर्नरि स्म, चञ्चद्रोमाञ्चकञ्चुकः ॥ ८१ ॥
 अपतीर्थिकबोहन्था, नष्टाऽष्टादश आपतन् ।
 तद्द्रव्यव्ययतः श्रेष्ठी, तत्र चक्रं प्रभावनाम् ॥ ८२ ॥
 इत्थं जावडिराघार्हत—पुण्डरीककर्पदिनाम् ।
 मूर्तिं निवेश्य संजङ्ग, स्वर्विमानातिथिर्विभाक् ॥ ८३ ॥
 दक्षिणैः भगवतः, पुण्डरीक इहादिमः ।
 वामाङ्गे दीप्यते तस्य, जावडिः स्थापिताऽपरः ॥ ८४ ॥
 इदवाकुर्बुष्णवैश्याना—मसंख्याः काटिकोटयः ।
 अत्र सिद्धाः काटिकोटि—तिलकं सूचयत्यदः ॥ ८५ ॥
 पाण्डवाः पञ्च कुन्ती च, तन्माता च शिवं ययुः ।
 ख्यापयन्तीति तीर्थेऽत्र, पंडपां लेप्यमूर्तयः ॥ ८६ ॥
 गजादनश्चैत्यशाली, श्रीसंघाद्भूतभाग्यतः ।
 दुग्धं वर्षति पीयूष—मिव चन्द्रकरोत्करः ॥ ८७ ॥
 व्याघ्रीमयूगप्रमुखा—स्तिर्यञ्चो भक्तमुक्तिनः ।
 सुरलोकां मह प्राप्ताः, प्रणतादीशपादुकाः ॥ ८८ ॥
 वाम सत्यपुरस्यास्य, द्वारे मूर्त्ताजनीकसः ।
 दक्षिणे शत्रुजिह्वेत्य पृष्ठं चाष्टापदः स्थितः ॥ ८९ ॥
 नन्दीश्वरस्तम्भनकां, जयतां नाम कृच्छतः ।
 भव्येषु पुण्यवृद्धयर्थ—भवताग इहासनं ॥ ९० ॥
 आत्तासिना विनामना, नेमिना च निषेवितः ।
 स्वर्गारोहणचैत्यं च, श्रीनाभेयः प्रभासतं ॥ ९१ ॥
 तुङ्गे शृङ्गे द्वितीयं च, श्रेयांसः शान्तिनेमिर्नौ ।
 अन्येष्वुपभवीगद्या, अस्यालंकुर्वते जिनाः ॥ ९२ ॥
 मरुदेवां भगवती, भवनेऽत्र भवच्छिदाम् ।
 नमस्कृत्य कृती स्वस्य, मन्यतं कृतकृत्यानाम् ॥ ९३ ॥
 यक्षराजः कपर्दीह, कल्पवृक्षः प्रगेमुखः ।
 चित्रान् यात्रिकसंघस्य, विघ्नान् मर्दयति स्फुटम् ॥ ९४ ॥
 श्रीनिम्बादेशतः कृष्णा, दिनान्यष्टाबुधोषितः ।
 कपर्दियक्षमाराध्य, पर्वतान्तर्गुहान्तरम् ॥ ९५ ॥
 अद्यापि पूजां शक्रेण, बिम्बत्रयमगोपयत् ।
 अद्यापि ध्रुयते तत्र, किल शक्रसमागमः ॥ ९६ ॥
 युग्मम्—
 पाण्डवस्थापितश्रीम-द्वृषभोत्तरविगता ।
 सगृहा विद्यतेऽद्यापि, यावन्नुल्लनडागिका ॥ ९७ ॥
 यक्षस्यांशतस्तत्र, दृश्यन्ते प्रतिमाः किल ।
 तत्रैवाजितशान्तीशौ, वर्गारात्रमवस्थितौ ॥ ९८ ॥
 तयोश्चैत्यद्वयं पूर्वा—भिमुखे तत्र वाऽभवत् ।
 निकषाजितचैत्यं च, बभूवानुपमं सरः ॥ ९९ ॥
 मरुदेव्यन्तिके शान्ते—श्चैत्यं शैत्यकरीदृशम् ।
 भवति स्म भवभ्रान्ति—भिदुरं भव्यदेहिनाम् ॥ १०० ॥
 श्रीशान्तिचैत्यस्य पुरो, हस्तानां त्रिशतां पुनः ।
 पुरुषैः सप्तभिरधः, खनी द्वे स्थण्डिलयोः ॥ १०१ ॥
 तनो हस्तशतं गन्वा, पूर्वद्वाराऽस्ति कृपिता ।
 अधस्तादष्टभिर्हस्तैः, श्रीसिद्धरसपूरिता ॥ १०२ ॥
 श्रीपादलिप्ताचार्येण, तीर्थोद्धारकतं किल ।
 अस्ति संस्थापितं रत्नं, सुवर्णं तन्समीपगम् ॥ १०३ ॥
 पूर्वस्यामृपमविना—दधश्चर्मभकृटनः ।
 धर्नीष त्रिशतं गन्वा—पश्चात्सांखीन् समाचरेत् ॥ १०४ ॥

कृते बलिविधानादी, याराध्या स्व प्रदर्शयेत् ।
 तदाज्ञयादाद्य शिलां, रात्रौ मध्ये प्रविश्यते ॥१०५॥
 तत्रायवास्ततः सर्वाः, संपद्यन्ते च सिद्धयः ।
 तत्रर्षभं वा नमता-द्रुवेदेकावतारमाह ॥ १०६ ॥
 बुरो धनुःपञ्चशस्या, आस्ते पाषाणकुण्डिका ।
 ततः सप्तक्रमान् गत्वा, कुर्यान्नलिविद्वुधः ॥ १०७ ॥
 शिलोत्पादनतस्तत्र, कस्यचित्पुण्यशालिनः ।
 उपवासद्वयेन स्यात्, प्रत्यक्षा रसकूपिका ॥ १०८ ॥
 कल्किपुत्रा धर्मदत्ता, भार्वाशः परमाहृतः ।
 दिने दिने जिनविम्बं, प्रतिष्ठाप्य च भोजयन्ते ॥ १०९ ॥
 श्रीमच्छत्रुञ्जयोद्धारं, कर्त्ताऽथ जितशत्रुराट् ।
 द्वाविंशद्वेराजधी-र्भविष्यति तदात्मजः ॥ ११० ॥
 तत्सुनुमैघषोपाख्यः, श्रीशान्तिमरुदेवयोः ।
 कपर्दियक्षस्यावशा-च्चैत्यमत्रादरिष्यति ॥ १११ ॥
 नन्दिः सुरिरथाश्रयं, श्रीप्रभोर्मणिभद्रकः ।
 धनमित्रो यशोमित्र-स्तथा विकटधार्मिकः ॥११२॥
 सुमङ्गलः (शु.) रसेन, इत्यस्योद्धारकारकाः ।
 अथकु दुष्प्रसङ्गादन्तो, भार्या विमलवाहनः ॥ ११३ ॥
 यात्रिकान् येऽस्य बाधन्ते, द्रव्यं चापहरन्ति ये ।
 पतन्ति नरके घोरं, सान्त्वयान्तेऽहम्वा नराः ॥ ११४ ॥
 यात्रां पूजां द्रव्यरक्षां, यात्रिकाणां च सन्तुतिम् ।
 कुर्वाणो वन्सगोत्रोऽपि, स्वर्गलोके महीयते ॥ ११५ ॥
 श्रीवस्तुपालोपज्ञानं, पीथडादिकृतानि च ।
 ब्रह्मा पारं नयत्येव, धर्मस्थानानि कीर्तयन् ॥ ११६ ॥
 दुःखमार्साचिवान् म्लेच्छा-द्रुक्कं सम्भाव्य भाविनम् ।
 मन्त्रीशः श्रीवस्तुपाल-स्तेजपालाग्रजः सुधीः ॥११७॥
 मम्मणा (ममणो) पलरत्नेन, निर्माप्यान्तस्तु निर्मले ।
 न्यधाद्भूमिगृहे मूर्त्ती, आद्याहृत-पुण्डरीकयोः ॥११८॥

युग्मम्-

श्रीप्रहर्तृक्रियास्थान-संख्ये विक्रमवत्सरे ।
 जावडिस्थापितं विम्बं, म्लेच्छैर्भग्नं कलेर्वशात् ॥११९॥
 वैक्रम वत्सरे चन्द्र-हयाम्भीन्दुमिने (१३७१) सति ।
 श्रीमूलनायकोद्धारं, साधुः श्रीसमरो व्यधात् ॥१२०॥
 तीर्थेऽत्र संघपतयो, ये बभूवुर्भयन्ति ये ।
 ये भविष्यन्ति धन्यास्ते, नन्द्यासुस्ते स्मिरे भिया ॥१२१॥
 कल्पप्राप्तनतः पूर्वं, कृतं श्रीभद्रबाहुना ।
 श्रीवज्रेण ततः पाद-लिप्ताचार्यैस्ततः परम् ॥१२२॥
 इतोऽप्युद्धृत्य संक्षेपात्, प्रणीतः कामितप्रदः ।
 श्रीशत्रुञ्जयकल्पोऽयं, श्रीजिनप्रभूसूरिभिः ॥१२३॥
 कल्पेऽस्मिन् वाचिते ध्याते, व्याख्यानं पठितं भुजे ।
 स्यात्तृतीयभवे सिद्धि-र्भव्यानां शक्तिशालिनाम् ॥१२४॥
 श्रीशत्रुञ्जयशैलेः ?-लशतोऽपि गुणास्तव ।
 कैवर्ष्यवर्णयितुं नाम, पार्यन्ते विबुधैरपि ॥ १२५ ॥
 भवेद्यात्रोपनम्राणां, नृणां तीर्थानुभावतः ।
 प्रार्थो मनःपरीक्षामः, शुभ एव प्रवर्तते ॥ १२६ ॥
 यात्रार्थे प्रचलत्संघ-रथाश्वोऽनृपादजः ।
 रेणुरङ्गे लगन् भव्य-पुंसां पापं व्यपोहति ॥ १२७ ॥
 यावान् कर्मक्षयोऽन्यत्र, मासक्षणतो भवेत् ।
 नमस्कारसहितोद्-रपि तावान् कृतस्त्वपि ॥ १२८ ॥

८४

श्रीनाभेयकृतावास-वासवस्तवनेन च ।
 मनसा वक्षसा नत्वा, सिद्धिलेख ! नमोऽस्तु ते ॥ १२९ ॥
 त्वत्कल्पमेतं निर्माय, निर्माय मनसा मया ।
 यशार्जि पुण्यं तेनास्तु, विम्बं वास्तवसौख्यवत् ॥ १३० ॥
 पुस्तकम्यस्तमपि यः, कल्पमेतं महिष्यति ।
 पक्षेण कार्त्तिकमास्तस्य, सिद्धिर्भविष्यति संपदः ॥ १३१ ॥
 प्रारम्भेऽप्यस्य राजाधि-राजः संघं प्रसन्नवान् ।
 अतो राजप्रसादाख्यः, कल्पोऽयं जयताश्चिरम् ॥ १३२ ॥
 श्रीविक्रमाब्धे बाणाष्ट-विश्वेन्द्वमिते शितौ ।
 सप्तम्यां तपसः काव्य-विघ्नेऽयं समर्पितः ॥ १३३ ॥
 ती० १ कल्प । 'जाहृतः परमो देवो, न मुक्तेः परमं पदम् । न
 श्रीशत्रुञ्जयार्त्तार्थे, श्रीकल्पाज परं भुतम् ॥ १ ॥ ' कल्प० १
 आधि० १ क्षण ।

अथ परिङ्कनडाहर्षिगणिकृतप्रश्नो यथा—

“ दत्तेऽसौ सर्वमौख्यानि, त्रिशुद्धयाराधितो यतिः ।
 विराधितश्च तैरश्च्य-नरकानन्पयातनाः ॥६०॥
 चारित्रिणो महासत्त्वा, व्रतिनः सन्तु दूरतः ।
 निष्क्रियोऽप्यगुणज्ञोऽपि, न विराध्यो मुनिः कश्चित् ॥६१॥
 यादृशं तादृशं चापि, दृष्ट्वा वेषधरं मुनिम् ।
 गृही गौतमवद्भक्त्या, पूजयेत्पुण्यकाम्यया ॥ ६२ ॥
 वन्दनीयो मुनिर्वेषो, न शरीरं हि कस्यचित् ।
 व्रतिवेषं ततो दृष्ट्वा, पूजयेत्सुकृती जनः ॥ ६३ ॥
 पूजितो निष्क्रियोऽपि स्या-ल्लजया व्रतधारकः ।
 अवज्ञातः सक्रियोऽपि, व्रतेऽस्यान्धिधिलादरः ॥६४॥
 दानं दया चमा शक्तिः, सर्वमेवाल्पसिद्धिकृत् ।
 तेषां ये व्रतिनं दृष्ट्वा, न नमस्यन्ति मानवाः ॥ ६५ ॥
 आराधनीयास्तदमी, त्रिशुद्धया जैनलिङ्गिनः ।
 न कार्या सर्वथा तेषां, निन्दा स्वार्थविघातिका ॥६६॥
 कारणं तव कुष्टा(ष्टा)नां, महीपाल ! स्फुटं हृदः ।
 मा कदापि मुनीन् क्रुद्धा-नपि त्वं तु विराधयेः ॥६७॥”

इति बुद्धश्रीशत्रुञ्जयमाहात्म्यद्वितीयसर्गमध्यगतश्लोकास्ते-
 वां मध्य केवललिङ्गमात्रधरोऽपि मुमुक्षुर्वन्दनीयो गौतम-
 वत्पूजनीयश्च तत्कथं केन हेतुनेति ? , । १ । अर्थतस्य
 प्रश्नस्य प्रतिवक्षा यथा—‘ दत्तेऽसौ सर्वमौख्यानी ’ त्याद्
 शत्रुञ्जयमाहात्म्यद्वितीयसर्गमध्यगतश्लोकास्तु कारणिकवि-
 धिमाश्रित्य तीर्थोद्भावनबुद्ध्या वा कृताः संभाव्यन्ते
 इति न कश्चिदोष इति ॥ १ ॥ द्वि० २ प्रका० । ‘ पञ्चकलाण ’
 शब्दे पञ्चमभागे ८८ पृष्ठे मूलगुणप्रत्याख्यानव्याख्या—
 नावसरे उदाहृते स्वनामक्याने साकेतराज, । येन रत्नद-
 शेनव्याजेन सामायिकदिग्दध्ययनरूपाणि भावरत्नानि गृ-
 हीतानि । आध० १ अ० ।

मत्तुग-शक्तुक-पुं० । अष्टयवक्षोद्, तद्विवसकना ण पथ ज-

मत्तुग

वा भुग्मा पासाणजंतगं दलिया मंहिणा सत्तुगा भण्णंति ।
नि० चू० १ उ० ।

सत्तुचुण-मक्तुचुण-पुं० । यवमकुपु, दश० १ अ० ।

सत्तुजण-शत्रुजन-पुं० । वैगिलोके, ति० ।

सत्तुदाह-शत्रुदाह-पुं० । यत्र शत्रवो दहन्ते । तादृशे स्थाने,
नि० चू० ३ उ० ।

सत्तुमदन-शत्रुमदन-पुं० । तच्छरीरतत्सैन्यकदर्धनादिषु स-
हस्रमानमथनं, स० ।

सत्तुय-शक्तुक-पुं० । अष्टयवक्षोदं । उत्तरावहं सत्तुया अ-
श्वसु वा जं धिसण दाऊण पच्छा अण्णमवक्खा पगारा दि-
ज्जाति । नि० चू० १ उ० ।

सत्तुमेण-शत्रुमेन-पुं० । नागस्य गृहपतेः सुलसायां भार्याया-
मुत्पन्न पुत्र, अमृत० १ ध्रु० २ वर्ग १ अ० । (स च अग्निष्टेन-
मेरन्तिकं प्रवज्य शत्रुजं संस्त्यर्तात्यन्तकृद्दशाना तृतीय
वर्गे पष्ठ अध्ययने सूचितम् ।)

सत्तुसंह-समोत्संध-त्रि० । सप्तकुम्भादिषु स्थानेषून्ननं, ज्ञा०
१ ध्रु० १ अ० । सप्तहस्तप्रमाणशरीरं, च० प्र० १ पादु० । सप्त-
हस्तप्रमाणशरीरं चक्षुः, सू० प्र० १ पादु० ।

सत्थ-शस्त-त्रि० । प्रशस्ते, पो० ७ विव० ।

शस्त्र-न० । शस्यन्ते-हिंस्यन्ते अनेन प्राणिन इति शस्त्रम् ।

आचा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । जीवशासनहेतौ, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

उपघातकारिण, आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । खलुरिकाद्यन्त-

प्यायुधं, प्रअ० ४ सव० द्वार । प्रव० १ व्य० । स्था० । प्रहरणे,

सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

जं जस्स विणासकारणं तं तस्स सत्थ भण्णति । नि० चू०

१ उ० । प्रच्छन्नं नापितापकरणे, विपा० १ ध्रु० ६ अ० । शस्त्रं

द्रव्यभावभिन्नम् । तत्र द्रव्यशस्त्र-स्वकायपरकायभयरूपम् ।

भावशस्त्रं तु-असंयमो दुष्प्राणिहितमनावाङ्मायलक्षणः । आ-

चा० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । द्रव्यशस्त्रमपि समाम्बिभागमदात्

द्विधा-तत्र समासो द्रव्यशस्त्रमप्यकार्यविषयकमुत्सन्न उप-
पणादि, विभागतस्तु किञ्चित्स्वकायं परकायं वा शस्त्रम् । आ-

चा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० ।

शस्त्रनिक्षेपः—

दक्षं मत्थगि विम-गेहं विलम्बारणमादीयं ।

भावो उ दुप्पउत्ता, वाया काआ अवरिती य ॥३६॥

शस्त्रस्य निक्षेपा नामादिश्चतुर्धा-व्यतिरिक्त द्रव्यशस्त्रं ख-
ड्गाद्यग्निविषमोहाभलक्षणादिकम्, भावशस्त्रं दुष्प्रयुक्तो
भावः अन्तःकरणं, तथा वाङ्मायाव्यतिरिक्तं जीवोपघात-
कारित्वमिति भावः । आचा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । (अत्रत्या
वक्तव्यता 'पृथ्वीकाश्य' शब्दे पञ्चमभागे ६७८ पृष्ठ गता ।)
(पृथिव्यन्तजावायुवनस्पतिरसानां शस्त्राणि पृथिव्यादिश-
ब्देषुक्तानि ।)

अत्थि सत्थं परेण परं, श्णत्थि अमत्थं परेण परं ।
(सू० १२४५)

तत्र द्रव्यशस्त्रं रुपाणादि तत्पर्यायापि परमस्ति, तीक्ष्णादि-

पि तीक्ष्णतरमस्ति लोहकर्तृसंस्कारविशेषात् । यदि वा-श-
स्त्रमित्युपघातकारि; तत एकस्मात्पीडाकारिणाऽप्यत् पीडा-
कार्युत्पद्यते ततोऽप्यपरममिति । तद्यथा-रुपाणाभिधाताद्धानां-
त्कोपस्ततः शिगांसिस्तस्या ज्वरस्ततोऽपि मुखशोषमूर्च्छादि-
य इति । भावशस्त्रपरंपर्यं त्वेकसूत्रान्तरिते स्वत एव प्र-
त्याख्यानपरिहाराद्वारेण वक्ष्यति, यथा च शस्त्रस्य प्रकर्ष-
गतिरस्ति पारंपर्यं वा विद्यते अशस्त्रस्य तथा नास्तीति द-
र्शयितुमाह-'नत्थि' इत्यादि, नास्ति-न विद्यते किं तत्-श-
स्त्रं संयमस्तत्परं परमिति प्रकर्षगत्यापन्नमिति । तथाहि-
पृथिव्यादिनां सर्वतुल्यता कार्या, न मन्दतीक्ष्णभेदोऽस्तीति,
पृथिव्यादिषु समभावत्वात् सामायिकस्य । अथवा शैलेभ्यश्च-
स्थासंयमादपि परः संयमो नास्ति तदुक्तं गुणस्थानाभा-
वादिति भावः, यो हि क्रोधमुपादानतो बन्धतः स्थितितो
विपाकतोऽनन्तानुबन्धलक्षणतः क्षयमाश्रित्य प्रत्याख्यानप-
रिहया जानाति सोऽपरमनादिदर्शयतीति । आचा० १ ध्रु०
३ अ० ४ उ० ।

मत्थमेगे उ भिक्खंति । (सू० ४+)

शस्त्रम्-खड्गादिप्रहरणं शस्त्रं वा-धनुर्वेदायुर्वेदादिकं
प्राण्युपमर्दकारि नत् सुण्ड सातगारवशुद्धा एक-क-
चन शिद्धन्ते उद्यमेन गृह्णन्ति, तच्च शिद्धन्ते सत् प्रा-
णिनां-जन्तूनां विनाशाय भवति । तथाहि-तत्रोपदि-
श्यते एवाविधमालीढप्रत्यालीढादिभिर्जिह्वि व्यापादयितव्यं
स्थानं विधाय, तदुक्तम्-" मुष्टिनाऽऽच्छादयेज्ज्वरं, मु-
ष्टौ हृष्टि निवेशयेत् । हतं लक्ष्यं विजानीया-द्यादि मूर्ध्ना न
कम्पते ॥१॥ " सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । शस्त्रमिव शस्त्रम् । मृग-
वादादिकं, प्राण्युपनापकारित्वात्तत्त्वम् । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।
शास्त्र-न० । शिष्यते शिष्यते बोध्यतेऽनेनेति शास्त्रम् ।
विशे० । आ० म० । न० । सूत्र० ।

सामिज्ज तेण तहिं, व नेयमायावतो मत्थं ॥१३८॥

'शासु' अनृशिष्टौ, शास्यन्ते ज्ञेयमात्मा वाऽनेनास्मादस्मिन्निति
वा शास्त्रम्, शास्यते-कश्यते तदिति वा शास्त्रमिति गाथा-
र्थः । विशे० । ध्रुते, आ० चू० १ अ० । जैनागमं, अष्ट०
२४ अष्ट० ।

तस्मान्मदैव धर्म्मार्थी, शास्त्रयत्नः प्रशस्यते ।

लोकं मोहान्धकारेऽस्मिन्, शास्त्रालोकः प्रवर्त्तकः ॥२२४॥
तस्माद्धर्मं विधानतः परानर्थभावात् सदैव-सर्वकालमेव
धर्म्मार्थी-धर्म्मभिलाषुकः शास्त्रयत्नः-शास्त्रादरपरः प्रश-
स्यते-श्लाघ्यते । कुतः-यतः लोके-जयति मोह एवान्धका-
रस्तमो यत्र स तथा । तत्र शास्त्रालोकः-शास्त्रप्रकाशः प्र-
वर्त्तकः-प्रवर्त्तयिता परलोकक्रियासु ।

अथ शास्त्रमेव स्तुषन्नाह-

पापामयौषधं शास्त्रं, शास्त्रं पुण्यनिबन्धनम् ।

चक्षुः सर्वत्रगं शास्त्रं, शास्त्रं सर्वार्थमाधनम् ॥ २२५ ॥

पापामयौषधं-पापव्याधिशमनीयं शास्त्रम्, तथा शास्त्रं
पुण्यानबन्धनम्-पवित्रकृत्यनिमित्तम् । चक्षुः-लोचने सर्वत्र-
सूदनवाद्यादावर्थे गच्छति यत्तत्सर्वत्रगं शास्त्रम् । शास्त्रं
सर्वार्थसाधनं-सर्वप्रयोजननिष्पत्तिहेतुः ।

ततः—

न यस्य भक्तिरेतस्मिन्-स्तस्य धर्मक्रियाऽपि हि ।

अन्धप्रज्ञाक्रियातुल्या, कर्मदोषादसत्फला ॥ २२६ ॥

न यस्य—धर्मार्थिना भक्तिर्वहुमानरूपा, एतस्मिन्-शास्त्रं तस्य धर्मक्रियाऽपि हि—देववन्दनादिरूपा, किं पुनरन्यरूपे-त्यपि हि शब्दार्थः, अन्धप्रज्ञाक्रियातुल्या अन्धस्यावला-कनकृतं या प्रज्ञाकक्रिया तत्तुल्या कर्मदोषात्तथाविधमा-हेत्यादसत्फला—अविद्यमानाभिप्रेतार्था संपद्यत इति ।

एतदपि कुतः ? यतः—

यः श्राद्धो मन्यते मान्या-नहंकारविवर्जितः ।

गुणरागी महाभाग-स्तस्य धर्मक्रिया परा ॥ २२७ ॥

यः श्राद्धः—सन्मार्गश्रद्धालुः, मन्यते—बहुमानविषयीकुरुते मान्यान्-देवतादीन्, अहंकाराविवर्जितो—मुक्ताभिमानः, अत एव गुणरागी—गुणानुरागवान् महाभागः—प्रशस्याच्चिन्त्यशक्तिः, किमित्याह—तस्य-शास्त्रपरतन्त्रतया मान्यमन्तुः, धर्म-क्रिया—उत्कृष्टा-परा प्रकृष्टेति ।

व्यतिरेकमाह—

यस्य त्वनादरः शास्त्रे, तस्य श्रद्धादयो गुणाः ।

उन्मत्तगुणतुल्यत्वा-अप्रशंसास्पदं सताम् ॥ २२८ ॥

यस्य त्वनादरः—अगौरवरूपः शास्त्रं तस्य श्रद्धादयः श्रद्धा-संवर्गनिर्वेदादयो गुणाः । किमित्याह—उन्मत्तगुणतुल्यत्वा-त्-तथाविधप्रहावशात् सान्मादपुरुषशौर्यैर्द्वार्यादिगुणसह-शब्दात् प्रशंसास्पदं-न श्लाघास्थानं सतां-विर्वर्कनामिति ।

एतदपि कथम् ? यतः—

मलिनस्य यथाऽत्यन्तं, जलं वस्त्रस्य शोधनम् ।

अन्तःकरणरत्नस्य, तथा शास्त्रं विदुर्बुधाः ॥ २२९ ॥

मलिनस्य—मलवतो यथाऽत्यन्तम्-अतीव जलं—पानीयम् वस्त्रस्य-प्रतीतरूपस्य शोधनं-शुद्धिहेतुः अन्तःकरण-रत्नस्य अन्तःकरणं—मनः, तद्वत् रत्नं, तस्य चिन्ता-रत्नादिभ्योऽप्यतिशायिनः, तथा शास्त्रं विदुः—जानते शोधनं बुधाः-बुद्धिमन्तः ।

अत एव—

शास्त्रे भक्तिर्जगद्वन्द्यै-मुंक्तेदृती परादिता ।

अत्रैवेयमतो न्याया-त्तत्प्राप्त्यासम्भावतः ॥ २३० ॥

शास्त्रं भक्तिरुत्कृष्टा जगद्वन्द्यैर्जगन्त्रयपुजनीयैस्तीर्थकृद्भि-मुंक्तेदृती—अवशीभूतमुक्तिर्यापत् समागमविधायिनी परा-प्रकृष्टा उदिता-निरूपिता । अत्रैव-शास्त्र एवेयं भक्तिरतो मु-क्तिदृतिभावादिव हेतोः न्याय्या-संगता । कुत इत्याह—तत्प्रा-प्त्यासम्भावतः—मुक्तिप्राप्तेरासम्भावत् । न हि मुक्तिप्राप्ते-रनासन्नः शास्त्रभक्तिमान् संपद्यते अतः शास्त्र एवेयं न्यायेय-ति । यो० वि० “सुप्तं ति वा तंति वा गंधो ति वा पाठो ति वा सन्धं ति वा एगट्टा ” । आ० चू० १ अ० । आचा० । शास्त्रम्यादौ प्रयोजनादि उपन्यसनीयम् । आ० म० १ अ० । (अत्रत्या व्याख्या ‘आवस्मयनिज्जुति’ शब्दे द्वितीयभा-गे ४५६ पृष्ठ गता ।) (‘मंगल’ शब्दं षष्ठे भागे ५ पृष्ठ मङ्ग-लस्य शास्त्राङ्गता उक्ता ।)

स्वस्थ-त्रि० । स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्थः । अनावाधितं, हा० ३२ अष्ट० ।

सार्थ-त्रि० । अर्थशुक्ले, वृ० ।

भंडीवहिलगभरवह-ओदरिया कप्पडियसत्थो ।

सार्थः पञ्चविधस्नयथा—भगडी—गन्त्री तदुपलक्षितः प्र-थमः सार्थः, वहिलकाः—कर्मविस्मयलीवर्धप्रभृतयः तदुप-लक्षितो द्वितीयः, भारवहाः—पोद्दलिकावाहकास्तेषां सार्थ-स्तृतीयः, ओदरिका नाम—यत्रागतास्तत्र रूपकादिकं प्र-क्षिप्य समुद्दिशन्ति समुद्दिशनान्तरं भूयोऽप्यप्रतो गच्छन्ति एष चतुर्थः, कार्पेटिका-भिक्षाचरान्नैः सह भिक्षां भ-मन्तो व्रजन्ति ते सार्थाः पञ्चमः । वृ० १ उ० ३ प्रक० । नि० चू० ।

स्वास्थ्य-न० । स्वस्थस्य भावः स्वास्थ्यम् । अनावाधता-याम्, हा० ३२ अष्ट० । समाधौ, आ० म० १ अ० । हा० । आच० । स्था० ।

सत्थकोस-शस्त्रकोस-पुं० । शिखण्डादिशस्त्रसमुदाये, वृ० १ उ० ३ प्रक० । (अस्योपयोगवर्णनं ‘राइभेयण’ शब्दे षष्ठभागे ५१७ पृष्ठ गतम् ।) कुरनखरदनादिभाजनं, हा० १ अ० १३ अ० । शस्त्रकोशां नखरदच्छदनादिभाजनम् । विपा० १ अ० १ अ० ।

सत्थग्गहण-शस्त्रग्रहण-न० । शस्त्रं—कृत्राद तस्य ग्रहणं स्वीकरणम् । शस्त्रादिधारणे तेषां वधार्थं व्यापारणे, ग० २ आधि० ।

सत्थघायक-सार्थघातक-त्रि० । सार्थनाशकं, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

सत्थजत्त-शास्त्रयत्न-पुं० । शास्त्रं यत्नो यस्येति समासः । आ-गमं यतमानं, “पापामयौषधं शास्त्रं, शास्त्रं पुण्यनिबन्धनम् । चक्षुःसर्वत्रगं शास्त्रं, शास्त्रं सर्वार्थसाधनम् ॥१॥” ध० १ अधि० ।

सत्थजाय-शस्त्रजात-न० । आयुधविशेषं, आचा० २ अ० १ चू० ३ अ० २ उ० ।

सत्थजुत्तिमय-शास्त्रयुक्तिशत-न० । शास्त्रस्य युक्तयः तेषां शतम् । अनेकागमरहस्यावबोधे, अष्ट० २६ अष्ट० ।

सत्थजोग-शास्त्रयोग-पुं० । शास्त्राङ्ग योगः, “यथाशक्त्यप्रमत्त-स्य, तीव्रश्रद्धावबोधतः । शास्त्रयोगस्त्वन्नरुद्धार्था-राधनादुप-दिश्यते ॥४॥” हा० १६ हा० । (अत्रत्या व्याख्या ‘जोग’ शब्दे चतुर्थभागे १६२७ पृष्ठ गता ।)

सत्थत्थवाहण-शास्त्रार्थवाहन-न० । आगमार्थविराधने प्रा-णानिपातादिरूपे, पञ्चा० १६ विव० ।

सत्थपत्थग-सार्थपञ्चक-न० । ‘सत्थ’ शब्दोक्तानां पञ्चानां सार्थानां पञ्चतयाम्, नि० चू० १६ उ० ।

सत्थपत्थावणा-शास्त्रप्रस्तावना-स्त्री० । शास्त्रीयोपोद्धानं, स्था० १ हा० ।

सत्थपरिणामिय-शस्त्रपरिणामित-त्रि० । शस्त्रेण स्वकायप-रकायादिना निर्जीवीकृतं वर्णगन्धरसादिभिश्च परिणामि-तम् । सूत्र० २ अ० १ अ० । वर्णादीनामन्यथाकरणेनास्ती-कृते, म० ७ श० १ उ० । कृतार्थमनवपर्यायं, म० ५ श० २ उ० ।

सत्थपरिष्ठा-शस्त्रपरिष्ठा-स्त्री०। शस्त्रं द्रव्यभावभेदादनेकविधं
तस्य जीवशंसनहताः परिष्ठा-ज्ञानपूर्वकं प्रत्याख्यानं यत्रो-
च्यते सा शस्त्रपरिष्ठा । षट्जीवनिकायस्वरूपपरत्तलोपायगर्भे
आचाराङ्गस्य प्रथमभूतस्कन्धस्य प्रथमाध्ययने, स्था० ६
ठा० ३ उ। प्रश्न०। आचा०। आव०।

साम्प्रतमुद्देशार्थाधिकारः शस्त्रपरिष्ठाया अयम्—

जीवो छकायपरू-वणा य तेसि बहे य बंधो ति ।

विरईए अहिगारो, सत्थपरिष्ठाए णायव्वो ॥ ३५ ॥

तत्र प्रथमोद्देशकं सामान्यं जीवास्तित्वं प्रतिपाद्यम्, शेष-
षु षट्सु विशेषेण पृथिवीकायाद्यस्तित्वमिति सर्वेषां आव-
साने बन्धविरतिप्रतिपादनमिति । एतच्चान्ते उपात्तत्वात्प्र-
त्येकमुद्देशार्थेषु योजनीयम् । प्रथमोद्देशकं जीवस्तद्वन्धं बन्धो
विरतिश्चेत्येवमिति । तत्र शस्त्रपरिष्ठाति द्विपदं नाम । आ-
चा० १ भु० १ अ० १ उ० ।

सत्थवाह-सार्थवाह-पुं० । सार्थं वाहयतीति सार्थवाहः ।

नि० बृ० ६ उ०। सार्थनायके, प्रज्ञा० २० पद ५ द्वार । “गणि-
मं धरिमं मेज्जं, पारिच्छेज्जं च दव्वजायं तु । धेत्तुं लाभत्थं,
वच्चति जा अज्जंसे तु ॥ १ ॥ निव्वहुममो पाल्लो
दीणाऽणाहाण वच्छला पंथ । सो सत्थवाहनामं, धणो व्व
लोए समुव्वहइ ॥ २ ॥” एतज्जलणयुक्ते, अनु० ।

अथ यदुक्तमष्टौ सार्थवाहा आदियात्रिकाश्चेति तदे-
तद् व्याख्यानयति—

पुराणसावगसम्म-दिट्ठि अहाभददाण सहे य ।

अणभिग्गहिए मिच्छे,अभिग्गहे अज्जतित्थी ये ॥ ६३३ ॥

पुराणः-पञ्चाकृतः १ धावकः-प्रतिपञ्चाणुव्रतः २, सम्पगृह्यः
क्षरितसदृशनीयः ३, यथाभद्रकः-सामान्यतः दर्शनसाधुपक्ष-
पाती ४, दानभाद्रः-प्रकृत्यैव दानरुचिमान् ५, अनभिगृहीतमि-
थ्याहृष्टिः ६ अभिगृहीतमिथ्याहृष्टिः ७ अन्यनीथिकः-एते त्रयो
ऽपि प्रतीताः, एवमष्टौ सार्थाधिपतयः, आदियात्रिका अप्येव-
मेवाष्टौ भक्ता भवन्ति । बृ० १ उ० ३ प्रक०। स्था०। कल्प० । नि०
बृ० । आ० क० । रा० । आव० । ज्ञा० । यस्तु क्रयालकजातं
गृहीत्वा लोभार्थमन्यदेशं व्रजन् सार्थं वाहयति योगक्षेम-
चिन्तया पालयति स सार्थवाहः । बृ० १ उ० ३ प्रक० ।

सत्थविधान-सार्थविधान-न० । गणिमार्थभेदाच्चतुर्विधसा-
र्थभेदः, बृ०। तत्र गणिमं यदेकद्वयादिसंख्यया गणयित्वा दीयते
यथा हरीतकीपूगफलादि, धरिमं-यत्तुलायां धृत्वा दीयते-
यथा अण्डशर्करादि, मेज्जं-यत्पलादिना सतिकादिना वा भी-
यते यथा घृतादिकं, पारिच्छेज्जं नाम-यच्चक्षुषा परीक्ष्य-
ते यथा वस्त्ररत्नमौक्तिकादि । एतच्चतुर्विधमपि द्रव्यं भएडी-
सार्थादिषु प्रत्युपेक्षणीयं यथा द्रव्यक्षेत्रकालभावरपि सार्थः
प्रत्युपेक्षणीयः । बृ० १ उ० ३ प्रक० ।

सत्थयुत्तणाय-शास्त्रोक्तन्याय-पुं० । अगमाभिहितनये, ज्ञा०
२१ अष्ट० ।

सत्थभास-शास्त्राऽभ्यास-पुं० । शस्त्रयुद्धकलाभ्यासे, कल्प०
१ अधि० ७ क्षण ।

सत्थसंवेदन-स्वार्थसंवेदन-न० । स्वं चार्थश्च स्वार्थं तयोः

संवेदनं स्वार्थसंवेदनम् । शब्दार्थज्ञानं, सम्म० २ कारण ।

सत्थसच्च-स्वार्थसत्य-त्रि० । स्वस्य अर्थः स्वार्थः तस्मिन् स-
त्यः । स्वाभिमतस्थापनकुशले, अष्ट० १६ अष्ट० ।

सत्था-शास्तु-त्रि० । अनुशासितारि, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ०।
आचा० । तीर्थकरे, नि० बृ० ११ उ० ।

सत्थाइ-शास्त्रादि-पुं०। शास्त्रप्रारम्भे, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ०।

सत्थाईय-शास्त्रातीत-न०। शास्त्रादग्न्यादेरतीतमूर्तीर्णं शास्त्राती-

तम् । औ० । शास्त्रमग्न्यादिकं तेनार्तीतं प्रासुकीकृतं शास्त्राती-

तम् । सूत्र० २ भु० १ अ०। अग्न्यादिप्रासुकीकृते, भ० ५ श० ३ उ०।

सत्था(त्थ)पारगय-शास्त्रपारगत-पुं० । चतुर्वेदादिशास्त्रपार-
गामिनि, अनु० ।

सत्थि-स्वस्ति-अव्य० । माङ्गल्यं, स्था० ४ ठा० २ उ० ।

सत्थिग-सार्थिक-पुं०। सार्थो विद्यते यस्येति व्युत्पत्त्या सार्थ-
वाहे, बृ० १ उ० ३ प्रक० ।

स्वस्तिक-पुं०। तस्यैव(जिन) कल्पस्य वस्त्रधारणे पूर्वोत्तरक-

रणे, हस्ताभ्यां गृहीत्वा द्वे अपि बाहुशीर्षे यावत्प्राप्येते तद्य-

था-दक्षिणेन हस्तेन वामं बाहुशीर्षं, वामेन दक्षिणेन द्वयो-

रपि कलाचिकयोर्हृदये यो विन्यासविशेषः स स्वस्तिका-

कार इति कृत्वा स्वस्तिक इत्युच्यते । (बृ० ३ उ० ।)

इत्येवंप्रकारं विन्यासविशेषे, प्रव० २६ द्वार । महाप्रहं, कल्प०

१ अधि० ६ क्षण । सू० प्र० ।

सत्थिवारसम-स्वस्तिद्वादश-त्रि० । स्वस्ति द्वादशं यत्र तत्त्व-

स्तिद्वादशम् । द्वादशसंख्यापूरकस्वस्तिघटितसमुदाये, रा० ।

सत्थुत्तगुण-शास्त्रोक्तगुण-त्रि० । ग्रन्थोक्तधर्मकं, पञ्चा० १४

विष० ।

सत्थोवरय-शस्त्रोपरत-त्रि० । शस्त्रात् द्रव्यभावभेदादुपरते,

‘ एत्थ सत्थोवरय ’ आचा० १ भु० ३ अ० १ उ० ।

सत्थोवाडण-शस्त्रावपाटन-न० । शस्त्रेणावपाटनं विदारण-

मात्मनः । शस्त्रेण विदारणे, ज्ञा० १ भु० १६ अ० । (‘ मरण ’

शब्दे षष्ठं भागे १०६ पृष्ठे अस्य व्याख्या ।)

सत्थोवाडिय-शस्त्रावपाटित-पुं० । खड्गादिना विदारिते, वि-

पा० १ भु० ६ अ० ।

सदंसण-सदर्शन-पुं० । सह दर्शनेन वर्त्तते इति सदर्शनः ।

अव्दधानं, नि० बृ० १ उ० । शोभनागमे, ज्ञा० ३ ज्ञा० ।

सदक्खिण-सदाक्षिण-पुं० । स्वकार्यपरिहारेण परकार्यक-

रणैकरसिकान्तःकरणे, प्रव० २३६ द्वार । प्रार्थनागम्भीरके

गुणवच्छावकं, ध० १ अधि० ।

सदवच्चया-सदवाच्यता-स्त्री० । सच्चाऽवाच्यं च सदवाच्यं

तयोर्भाषौ सदवाच्यते । अस्तित्वावच्छेदव्यत्ययोः, स्था० ।

सदस-सदस्-न० । सभायाम्, धो० १४ विष० ।

सदसत्त-सदसत्त्व-न० । स्वपररूपाभ्यां विद्यमानाऽविद्यमा-

नत्वं, न० ।

सदणुष्ठान-सदनुष्ठान-न० । सुन्दराऽनुष्ठाने, धो० ४ विष० ।

शोभनानुष्ठानं, ज्ञा० २३ ज्ञा० ।

सदा-सदा-अव्य० । सर्वस्मिन् काले, ध० २ अधि० । सर्व-
दा शब्दार्थे, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

सदागम-सदागम-पुं० । आसोपदेशे, पञ्चा० १ विव० ।

सदागमविशुद्ध-सदागमविशुद्ध-त्रि० । सवर्धप्रतिपादकागमः
सदागमस्तेन विशुद्धं निर्दोषम् । सदागमसम्मतं, पा० २ विव० ।
सदाजत-सदायत-त्रि० । अप्रमादिनि, आचा० १ ध्रु० ३ अ०
२ उ० ।

सदाजय-सदाजय-त्रि० । सदा सर्वकालं जयो येषु तानि
सदाजयानि । सर्वकालं जयन्तु, जी० ३ प्रति० ३ अधि० ।

सदाचार-सदाचार-पुं० । शोभनाचारे, पा० ४ विव० । सर्वो-
पकारप्रियवचनाकृतिमोचितस्नेहादिकायां सज्जनचंप्रायाम्,
पा० ६ वि० ।

अथ सदाचारमाह—

लोकापवादभीरुत्वं, दीनाभ्युद्धरणाऽऽदरः ।

कृतज्ञता सुदाक्षिण्यं, सदाचारः प्रकीर्तितः ॥ १२६ ॥

लोकापादभीरुत्वं—यतः कृतोऽपि लोकापवादात्स्मरणात्-
विशिष्ट्यमाणाद् भीतभावः, दीनाभ्युद्धरणादरः—उपलक्षण-
त्वाद्दीनानां धापकारप्रयत्नः, कृतज्ञता-परकृतोपकारपणिज्ञान-
म्, सुदाक्षिण्यं-गम्भीरधीरचेतसा निर्मत्सरस्य च प्रकृत्यैव
परकृत्याभियोगपरता । किमित्याह-सदाचारः-प्रागुपन्यस्यः
प्रकीर्तितः—प्रज्ञप्तः ।

तथा—

सर्वत्र निन्दासंन्यागो, वर्णवादश्च साधुषु ।

आपद्यदैन्यमत्यन्तं, तद्वत्संपदि नम्रता ॥ १२७ ॥

सर्वत्र-जघन्यमध्यमांशमजनेषु निन्दासंन्यागः—परिवादा-
पनोदः, वर्णवादश्च-प्रशंसारूपः साधुषु-सदाचारेषु जनेषु, आ-
पद्यदैन्यमत्यन्तम्-अदीनभावांऽत्यन्तम्-अतीव तद्वदापद्यद-
न्यवत्, संपदि-विभवसमागमे नम्रता औचित्येन नमनशीलता,

तथा—

प्रस्तावे मितभाषित्व-मविसंवादनं तथा ।

प्रतिपक्षक्रिया चेति, कुलधर्मानुपालनम् ॥ १२८ ॥

प्रस्तावे—भाषणावसरे उपलब्धं मितभाषित्वं—मितभाष-
णशीलता, अविसंवादनं-विसंवादवतः स्ववचनस्याकरणं,
तथा प्रतिपक्षक्रिया चेति-प्रतिपक्षस्य-प्रतनियमादः क्रिया-
निर्वाहणम् । इति पदसमासौ, कुलधर्मानुपालनम्-अविरुद्ध
स्वकुलाचारानुवर्तनम् ।

असद्व्ययपरित्यागः, स्थाने चैतद्व्यक्रिया सदा ।

प्रधानकार्ये निर्वन्धः, प्रमादस्य विवर्जनम् ॥ १२९ ॥

असद्व्ययपरित्यागः-असतः पुरुषार्थानुपयोगित्वेनासुन्दर-
स्य व्ययस्य—विश्ववियोगरूपस्य परित्यागः स्थाने च-स्थाने
एव देवपूजनादावतत्क्रिया-व्ययक्रिया सदा—सर्वकालं
प्रधानकार्ये—विशिष्टफलदायिनि प्रयोजने निर्वन्धः—
आग्रहः प्रमादस्य-मद्यमानादिरूपस्य विवर्जनम्-उज्ज्वलम् ।

लोकाचारानुवृत्तिश्च, सर्वत्रौचित्यपालनम् ।

प्रवृत्तिर्गर्हितं नेति, प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ १३० ॥

लोकाचारानुवृत्तिश्च—बहुजनरूढा विरोधित्वकव्यवहारा-
नुपालनरूपा सर्वत्र-स्वपक्षे परपक्षे औचित्यपालनं-समुच्चि-
ताचाररूपं प्रवृत्तिर्गर्हितं-कुत्सितं कुलदुषणादौ न—नैवेति
प्राग्वत्, प्राणैरुच्छ्वासरूपैः कण्ठगतैरपि-गलस्थानप्राप्तैः किं
पुनः स्वभावस्थैरित्यपिशब्दार्थः । पा० ६ वि० ।

सदाचारसंग-सदाचारमङ्ग-पुं० । सम्-शोभनम् आचार इह प-
रलोकादिना प्रवृत्तिर्येषां सदाचारास्तेः सह सङ्गः-सङ्गतिः ।
सज्जनैः सह सङ्गं, ध० । असत्सङ्गं हि सपदि शीलं विलीयते ।
यदाह—“यदि सत्संगतिरतो, भविष्यसि भविष्यसि । अथाऽ-
सज्जनगोष्ठीषु, पतिष्यसि पतिष्यसि ॥१॥” इति । तथा—“स-
ङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः, स चेत्यङ्गं न शक्यते । स सङ्गिः
सह कर्तव्यः, सन्तः सङ्गस्य भेषजम् ॥ २ ॥” इति ।
ध० १ अधि० ।

सदार-स्वदार-पुं० । आत्मीयभार्यायाम्, पञ्चा० १ विव० ।

सदार-पुं० । सपत्नीके, उक्त० १४ अ० ।

सदारमंतभेय-स्वदारमन्त्रभेद-पुं० । स्वदागणां मन्त्रो विध-
म्भापितं तस्य भेदः—अन्यकथनम् । ध० १० २ अधि० ।
स्वदागणां विध्वन्धविशिष्टावस्थाभाषितस्यान्यस्मै कथने,
ध० २ अधि० । पञ्चा० । आ० । आव० ।

सदारसंतोष-स्वदारसन्तोष-पुं० । स्वदारैः सन्तोषः स्वदा-
रसन्तोषः । स्वदागसन्तुष्टौ, उपा० १ अ० ।

एयमिह-पुण्येयत्वं, मदारसंतोष मो एत्थ ॥ ११४ ॥

स्वस्य-आत्मनः स्व वा आत्मिया दाराः स्वदाराः स्वकलत्रं
तैः संतोषः-संतुष्टिः मैथुनासेवने प्रति वेश्यां दर्शय वर्जनमिति
स्वदारसंतोषः स च चतुर्थाणुवन्तमिति याजितमेव । इह च
प्रथमैकवचनलोपः प्राकृतत्वात् ‘मो’ इति निपातः पादपूर-
णार्थः, अत्रेति चतुर्थाणुवन्तं वर्जयतीत्युत्तरेण योग
इति गार्थाः । पञ्चा० १ विव० । आत्मीयकलत्रादन्यत्रेच्छा-
निवृत्तौ, स्था० ५ टा० १ उ० । “स्वकीयदारसन्तोषो, वर्जनं
चान्ययोपिताम् । भ्रमणोपासकानां त-चचतुर्थाणुवन्तं मतम्
॥ १ ॥” ध० २ अधि० । (‘आणंद’ शब्दे द्वितीयभागे १०६
पृष्ठे व्याख्या गता ।) (अन्य्यातिचाराः ‘परदारगमन’ श-
ब्दे पञ्चमभागे ५२७ पृष्ठे व्याख्याताः ।

एतद्विषये प्रथमा कथा—

“सख्योऽत्र गिरिनगरं, तिस्रः सख्यस्तोऽभवन् ।

उज्जयन्ते गता नन्तु, गृहीतास्ता मलिम्लुचैः ॥ १ ॥

नीत्वा पारसकुलेऽथ, वेश्यानां द्विरेऽधमेः ।

आसंस्ताः प्रौढगणिका—स्तपुत्राः पितृभिः पुनः ॥ २ ॥

पालिता यौवने प्राप्ता-स्तत्रैवागुः पणायितुम् ।

तासां भाटिं ददुस्तंथ, स्वप्नेपत्या विभूषिताः ॥ ३ ॥

रात्रौ तन्मन्दिं जग्मु—द्वौ रमांते स्वमानरम् ।

एकः सुभाषको रन्तु, नैच्छत्पप्रच्छ किं तु ताम् ॥ ४ ॥

कुतः कथमिहायाता, सा स्वरूपं न्यरूपयत् ।

साऽवदत्तं वयं युष्म—त्पुत्राः शिष्टं तद्व्ययोः ॥ ५ ॥

सर्वे वेगव्यमापन्ना—स्तद्वशाच्च प्रयज्जुः ।

द्वितीया कथा—

भ्रष्टी हेमपुंश्च श्रीदः, प्रियासुन्मुख्य गुर्विणीम् ।

दिगयात्रायां यथा पश्चा-ज्जायते स्म सुताऽद्भुता ॥ १ ॥

सदारमंतोम

स च व्ययहरद्याव—सावन् पुत्र्याप यौवनम् ।
 दत्ताऽन्यनगरं साऽस्ति, तत्रैयागाव तत्पिता ॥ २ ॥
 विनशन् मा क्रयाणानी—त्यस्याद्वर्षाः स तत्र च ।
 साऽसं संघाटनः पुत्र्या, न भवन्किमजानताम् ॥ ३ ॥
 वर्षागात्रं व्यतीतं च, धीदः स्वनगरं ययौ ।
 आनायिता सुता मात्रा, पितरं वीक्ष्य लज्जिता ॥ ४ ॥
 आत्मघातं व्यधानुपुत्री, पिता च व्रतमग्रहीत् ।

तृतीया कथा—

वेश्या कुबेरसेनाऽभूत्, मथुरायां तयाऽजनि ।
 अपत्ययुग्मं तन्वस्य, यौवनापहमित्यतः ॥ १ ॥
 कुबेरदत्त कुबेर-दत्ता नामाद्विमुद्रया ।
 विभूष्य न्यस्य पेटायां, यमुनायां प्रवाहितम् ॥ २ ॥
 तन्वस्य सौर्यपुंगव्याभ्यां, हृष्टकैकमुपादद ।
 तन्वधाद्विहितं युग्मं, दारकाऽपि गतोऽन्यथा ॥ ३ ॥
 मथुरायां व्यधात्तत्र, स्वकीयां जननीं जनिम् ।
 दारिका तन्वस्य दारा, धर्मं श्रुत्वाऽग्रहीद् व्रतम् ॥ ४ ॥
 साऽपि जातावधक्षणा, तत्रैव विहरन्त्यगात् ।
 तस्या पव गृहं तस्थौ, तस्याः पुत्रोऽस्ति पुत्रजः ॥ ५ ॥
 बालं विलोक्य सा साध्वी, तान् बोधयितुमवधीत् ।
 आताऽसि तनुजन्माऽसि, वरस्यावरजोऽसि च ।
 आत्त्योऽसि पितृव्योऽसि, पुत्रपुत्रोऽसि चार्धक ! ।
 यश्च ते बालक ! पिता, स मे भवति सोदरः ॥ ७ ॥
 पिता पितामहो भर्ता, तनयः भवतुगोऽपि च ।
 या च बालक ! ते माता, सा मे माता पितामही ॥ ८ ॥
 आतृजाया वधू, भवतुः, सपत्नी च भवत्यहो ।
 इत्युक्त्वा ज्ञापयामास, स्वा कुबेराय मुद्रिकाम् ॥ ९ ॥
 तां दृष्ट्वा ज्ञापितं सर्वं, जज्ञे संवन्धाविस्रवम् ।
 कुबेरदत्तः संवग—मासाद्य प्राव्रजत्तदा ॥ १० ॥
 कुबेरसेना आस्ताऽभू—दार्या च विहृताऽन्यतः ।
 (एतानिदृशान् दोषान् ज्ञात्वा परस्मै परिहार्याः ।)
 आ० क० ६ अ० ।

सदारमंतोमिय—स्वदारमन्तोपिक—पुं० । स्वदारैः सन्तोषः स्व
 दारमन्तोपः, स एव स्वदारमन्तोपिकः, स्वदारमन्तोपो वा
 स्वदारमन्तोपः । चतुर्थानुव्रते, उपा० १ अ० ।
 सदाहिम्—सदाक्षिय—त्रि० । सह दाक्षिण्येन वर्तते सदा-
 क्षियः । दाक्षिण्यगुणशालिनि, दर्श० २ तत्त्व ।
 सदिव्य—सदिव्य—त्रि० । सह दिव्यैः सदिव्यम् । गन्धर्वनगर-
 दिके दिव्यापद्रव, आत्र० ४ अ० ।
 सदुवाय—सदुपाय—पुं० । उपायाभासपरिहारं, यो० वि० ।
 सदेव—सदेव—त्रि० । अर्हत्प्रतिमालक्षणं देवं, ध० २ अधि० ।
 सदेवसूरि—सदेवसूरि—पुं० । वटगच्छप्रथमसूरि, ग० ३ अधि० ।
 सदेस—सदेश—पुं० । समानदेशजं, व्य० ३ उ० ।
 स्वदंश—पुं० । स्वावाप्तमण्डलं, पि० ।

सह—शब्द—पुं० शब्दं—प्रतिपाद्यते वस्त्वनेनेति शब्दः । आ०
 म० १ अ० । शब्दयति—भाषत इति शब्दविशेषः । सर्वत्र लव-
 रामचन्द्र ॥ ८८१ ॥ ७१॥ इति वलापः प्रा० । शपोः सः ॥ ८१२६० ॥
 इति शस्य सः । प्रा० । भोत्रिन्द्रियप्राज्ञानितयत्तमवर्णितमिति
 (हा० २६ डा० ।) ध्वनौ, दृश० १ अ० । रा० ।

एगे सहे । (सू० ४७) स्था० १ ठा० ।

वाचकं, स्था० ३ ठा० ३ उ० । उत्त० । पञ्चा० । औ० ।
 कालादिभेदेन ध्वनेरर्थाभेदं प्रतिपद्यमाने शब्दे, यथा बभूव-
 भवति—भविष्यति—स मेरुस्त्यादि । स्या० । शब्दनिक्षेपः
 नामस्थापनाद्व्यभावभेदान् चतुर्धा शब्दः । तत्र नामस्थाप-
 ने सुगमं ।

द्रव्यनिक्षेपं दर्शयितुं निर्युक्तकृत् गाथापञ्चाङ्गेनाह—

द्वयं सहपरिणयं, भावो उ गुणा य किन्ती य ॥ ३२३ ॥

द्रव्यं नोआगमतो व्यतिरिक्तं शब्दत्वेन यानि भाषाद्रव्याणि
 परिणतानि तानीह गृह्यन्ते, भावशब्दस्त्वागमतः शब्दे उपयु-
 क्तः, नोआगमतस्तु गुणाः अहिसादिलक्षणा यतोऽसौ हिमा-
 न्ततादिवर्तिलक्षणेः गुणैः श्लाघ्यते, कीर्तिश्च यथा भगवत
 एव चतुर्विंशदतिशयाद्युपेतस्य सातिशयरूपसंपरसम—
 न्वितस्येत्यर्हति लोके कृत्यानिर्गतिः,

निर्युक्त्यनुगमादन्तरं सूत्रानुगमं सूत्रं, तच्छेदम्—

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा मुहंसदाणि वा नंदीसदाणि
 वा भल्लारीसदाणि वा अन्नयराणि वा तहप्पगाराणि वि-
 रूवरूवाइं सदाइं वितताइं कन्नसोयपडियाए नो अ-
 भिसंधारिजा गमणाए । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अ-
 हावेगइयाइं सदाइं सुणेइ, तं जहा—वीणासदाणि वा
 विपंचीसदाणि वा पिप्पी (वद्धी) सगसदाणि वा तूणयस-
 दाणि वा वणयमदाणि वा तुंबवीणियसदाणि वा ढंकुणसदा-
 इं अन्नयराइं तहप्पगाराइं विरूवरूवाइं सदाइं वितताइं क-
 न्नसोयपडियाए नो अभिसंधारिजा गमणाए । से
 भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाइं सदाइं सुणेइ, तं
 जहा—तालसदाणि वा कंसतालसदाणि वा लत्तियमदाणि
 वा गांधियसदाणि वा किक्किरियासदाणि वा अन्नयराणि
 तहप्पगाराइं विरूवरूवाइं सदाइं कण्णसोय० । से भिक्खु
 वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाइं सदा० तं जहा—संखस-
 दाणि वा वेणुमदाणि वा वंससदाणि वा खरमुहिसदाणि वा
 पिगिपिरियामदाणि वा अन्नयराणि वा तहप्पगाराइं विरू-
 वरूवाइं सदाइं भुसिराइं कन्नसोय० (सू० १६८) से भिक्खु
 वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाइं सदाइं सुणेइ, तं जहा—वप्पा-
 णि वा फलिहाणि वा० जाव मराणि वा सागराणि वा स-
 रमरपंतियाणि वा अन्नयराइं तहप्पगाराइं विरूवरूवाइं
 सदाइं कन्नसोय० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावे-
 गइयाइं सदा०, तं जहा—कच्छाणि वा रूमाणि वा गहणाणि
 वा वणाणि वा वणदुग्गाणि वा पव्वयाणि वा पव्वयदुग्गा-
 णि वा अन्न० ॥ अहा० तहप्पगाराइं गामाणि वा नग-
 राणि वा निगमाणि वा रायहाणाणि वा आसमपट्ट-
 णसंनिवेसाणि वा अन्नयराइं तहप्पगाराइं नो अभिसंधा-
 रिजा गमणाए । से भिक्खु० अहावेगइयाइं आरामाणि वा

उज्जाणानि वा वणानि वा वणसंज्ञानि वा देवकुलानि वा सभाणि वा पवाणि वा अन्नयराइं तहप्पगाराइं सदाइं नो अभि० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाइं सदाइं अट्ठानि वा अट्ठालयानि वा चरियाणि वा दाराणि वा गो-पुराणि वा अन्नयराइं तहप्पगाराइं सदाइं नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाइं०, तं जहा-तियाणि वा चउक्काणि वा चच्चराणि वा चउम्मुहाणि वा अन्नयराइं वा तहप्पगाराइं सदाइं नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाइं०, तं जहा-महिसकरणट्ठाना-णि वा वसभकरणट्ठानाणि वा अस्मकरणट्ठानाणि वा इ-त्थिकरणट्ठानाणि० जाव कविजलकरणट्ठानाणि वा अन्न-यराइं वा तहप्पगाराइं नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भि-क्खुणी वा अहावेगइयाइं०, तं जहा-महिसजुद्धाणि वा० जाव कविजलजुद्धाणि वा अन्नयराइं वा तहप्पगाराइं नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाइं०, तं जहा-पुव्वजुहियट्ठानाणि वा हयजुहियट्ठानाणि, वा गयजुहियट्ठानाणि, अन्नयराइं वा तहप्पगाराइं नो अभि-संधारे० । से भिक्खु वा० जाव सुणेइ, तं जहा-अक्ख्वाइयट्ठाना-णाणि वा माणुम्माणियट्ठानाणि वा महता हयनइगीयवा-इयतंतीतलतालतुडियपडुप्पवाइयट्ठानाणि वा अन्नयराइं तहप्पगाराइं सदाइं नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भिक्खु-णी वा० जाव सुणेइ, तं जहा-कलहाणि वा डिंवाणि वा उ-मराणि वा दो रज्जाणि वा वेरज्जाणि वा विरुद्धरज्जाणि वा अन्नयराइं वा तहप्पगाराइं सदाइं नो अभिसंधारे० । से भि-क्खु वा भिक्खु० जाव सदाइं सुणेइ खुड्डियं दारियं परिभुत्त-मंडियं अलंकियं निवुज्जमाणि पेहाए एगं वा पुरिमं वहाए नीणिजमाणं पेहाए अन्नयराणि वा तहप्पगाराइं नो अभि-संधारे० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अन्नयराइं विरुवरू-वाइं महोसवाइं एवं जाणेजा, तं जहा-बहुमगडाणि वा ब-हुरहाणि वा बहुमिलक्खुणि वा बहुपञ्चताणि वा अन्नयराइं वा तहप्पगाराइं विरुवरूवाइं महोसवाइं कन्नसोयपडियाए नो अभिसंधारिजा गमणाए । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अन्नयराइं विरुवरूवाइं महोसवाइं एवं जाणिजा, तं जहा-इत्थीणि वा पुरिसाणि वा थेराणि वा उहराणि वा मज्झि-माणि वा आभरणविभूसियाणि वा गायंताणि वा वायं-ताणि वा नच्चंताणि वा हसंताणि वा रमंताणि वा मोहं-ताणि वा विपुलं असणं पाणं खाइमं साइमं परिभुंजंताणि वा परिभायंताणि वा विच्छङ्खियमाणाणि वा विगांवयमा-णाणि वा अन्नयराइं तहप्पगाराइं विरुवरूवाइं महोसवा-इं कन्नसोयपडियाए नो अभिसंधारे० । से भिक्खु० इह-

लोइएहिं सदेहिं नो परलोइएहिं सदेहिं नो सुएहिं सदेहिं नो असुएहिं सदेहिं नो दिट्ठेहिं सदेहिं नो अदिट्ठेहिं सदे-हिं नो कंतेहिं सदेहिं सज्जिआ नो गिज्झिआ नो मुज्झि-आ नो अज्झोववज्जिआ, एयं खलु० जाव जएजासि ति वेमि । (सू० १७०)

स—पूर्वोद्धिक्तो भिक्कुर्यदि विततततघनशुचिरूपांश्च-तुर्विधानां तेषां शब्दान् शृणुयात्, ततस्तच्छब्दवर्णप्रतिज्ञया नाभिसन्धारयेद्गमनाय न तदाकर्णेनाय गमनं कुर्या-दित्यर्थः । तत्र विततं—सुदृक्कनन्दीभक्त्यादि, ततम्—वीणाविपञ्चीयद्दीप्तकादितन्त्रीयाद्यं, धाणादीनां च भे-दस्तन्त्रीसंख्यातांऽवसंयः, घने तु हस्ततालकंसालादि-प्रतीतमेव, नवरं 'ललितिका'—कंशि(सि)का गाहिका-भा-एडानां कक्षाहस्तगतानोद्यविशेषः किरिकिरिका-ते-यामेव वंशादिकम्बिकातोद्यं, शुषिरं तु शङ्खं वंशवादीनि प्रतीतान्येव, नवरं खरमुही-तांहाडिका 'परिपरिय' लि-कालियकपुटावनडा वंशादिनलिका, इत्येव सूत्रवतुष्टय-समुदायार्थः ॥ किञ्च—स भिक्कुरथ कदाचिदेकतगन् कांभि-त् शब्दान् शृणुयात्, तद्यथा—'वणपाणि वे' ति—वप्रः—के-वागस्तदादिर्वा, तर्हणकाः शब्दा वप्रा एषोक्ताः, वप्रादिषु वा ध्वयगंगादयो ये शब्दास्तच्छब्दवर्णप्रतिज्ञया वप्रादीन् गच्छेदित्येवं सर्वत्राव्योज्यम् । अपिच—यावन्मादृशयुज्जानीति पठपि सूत्राणि सुषोभ्यानि । किञ्च—स भिक्कुर्यथमिति—इ-न्द्रे वधूवर्गादकं तत्स्थानं वेदिकादि, तत्र ध्वयगंगादिशब्द-अवर्णप्रतिज्ञया न गच्छेत्, वधूवर्गवर्णेन वा यत्र क्रियत तत्र न गच्छेदिति, एवं हयगजयूथादिस्थानानि द्रष्टव्या-नीति । तथा—स भिक्कुः आख्यायिकास्थानानि—कथानक-स्थानानि, तथा 'मानोन्मानस्थानानि' माने-प्रस्थकादिः उन्माने-नाराचादि, यद्विवा-मानोन्मानमित्यन्वादीनां वगा-दिपरिज्ञा तत्स्थानानि तद्वर्णनस्थानानि वा, तथा महा-न्नि च तानि आहतनृत्यगीतवादित्रतन्त्रीतलतालश्रुति-तप्रत्युत्पन्नानि च तेषां स्थानानि—सभास्तद्वर्णनानि वा अ-वर्णप्रतिज्ञया नाभिसन्धारयेद्गमनायेति । किञ्च—कलहादि-वर्णेन तत्स्थानं वा अवर्णप्रतिज्ञया न गच्छेदिति । अपि च—स भिक्कुः कुञ्जिकां—दार्दिकां डिक्कुरिकां—मांएडतालक-तां बहुपरिवृतां 'गिबुज्जमाणि' ति—अध्वादिना नीयमानां तथैकं पुरुषं वधाय नीयमानं प्रस्थाप्य तत्र किञ्चिच्छ्लेष्या-मीति अवर्णार्थं तत्र न गच्छेदिति । स भिक्कुर्यान्त्येव जा-नीयात्, महान्त्येतान्याश्रवस्थानानि—पापोपादानस्थानानि वर्तन्ते, तद्यथा—बहुशकटानि बहुरथानि बहुश्लेच्छानि ब-हुप्रात्यन्तिकानि, इत्येवंप्रकाराणि स्थानानि अवर्णप्रति-ज्ञया नाभिसन्धारयेद् गन्तुमिति । किञ्च—स भिक्कुमहोन्स-वस्थानानि यान्येवंभूतानि जानीयात्, तद्यथा—स्त्रीपुरुष-स्थावर्णालमध्यवयस्येतानि भूयितानि गायनादिकाः क्रि-या यत्र कुर्वन्ति तानि स्थानानि अवर्णच्छया न गच्छे-दिति । इदानीं सर्वोपसंहारार्थमाह—स भिक्कुः—एहिका-मुष्मिकापायभीरुः ना—नैव एहलौकिकैः—मनुष्यादिकृतैः पारलौकिकैः—पारापतादिकृतैरेहिकामुष्मिकैर्वा शब्दैः, त-था भुतैरभुतैर्वा, तथा स्वाक्षादुपलब्धैरनुपलब्धैर्वा 'न सङ्गं कुर्यात्'—न रागं गच्छेत् न गादर्थं प्रतिपद्यत न तेषु सुखेन-

नाभ्युपपन्ना भवेत्, एतत्तस्य भिन्नोः सामान्यम् । शेषं पूर्व-
वत् । इह च सर्वत्रायं दोषः—अजितेन्द्रियत्वं स्वाध्यायादि-
हानी रागद्वेषसम्भव इति, एवमन्येऽपि दोषा पेंहिकामुष्मि-
कापायभूताः स्वाध्याया समालोच्यता इति । [चतुर्थसत्तैकका-
ध्ययनमादित एकादशं समाप्तम् ।] आचा० २२५०२ सू० ४३० ।
अत्र 'अपोह' शब्दार्थ इति पूर्वम् 'आगम' शब्द २ भागे
६५ पृष्ठ उक्तम् ।

अथेहापि किञ्चिद्वक्तव्यशेषमभिधीयते ।]—भवतु वा
सामान्यं तथापि तस्य स्वभेदेभ्योऽर्थान्तरत्वे भिन्नं स्वभे-
दाध्यवसायो भ्रान्तिरेव । न हान्यनान्ये समाना युक्ता-
स्तद्वतो नाम स्मुरनर्थान्तरत्वेऽपि सामान्यस्य सर्वमेव
विश्वमेकं वस्तु परमार्थतः इति । तत्र सामान्यप्रत्ययो
भ्रान्तिरेव न ह्यकवस्तुविषयः समानप्रत्ययः भेदग्रहणपुरः-
सरत्वात्तस्य भ्रान्त्येव च सिद्धे निर्विषयत्वमपि सिद्धं स्वा-
कारार्पणन जनकस्य कस्यचिदर्थस्यालम्बनलक्षणस्य प्रा-
प्तस्याभावात् । अन्यथा वा निर्विषयत्वं, तथाहि—यत्रैव कृ-
तसमया ध्वनयस्स एव तेषामर्थो युक्तो नाम्योऽतिप्रसङ्गात् ।
नच क्वचिद्वस्तुन्येषां परमार्थतः समयः संभवतीति नि-
र्विषया ध्वनयः, प्रयोगः—यं यत्र भावनः कृतसमया न भ-
वन्ति न ते परमार्थतस्तमभिदधति यथा सास्नादिमिति पि-
रुंशऽवशश्चोऽकृतसमयः, न भवन्ति च भावनः कृतसमयाः
सर्वस्मिन्वस्तुनि सर्वे ध्वनय इति व्यापकानुपलब्धिः,
कृतसमयत्वेनाभिधायकत्वस्य व्याप्तत्वात्तस्य चहाभावः ।

[संकेता संभवसाधनाय स्वलक्षणार्थभेदेन

विकल्पपञ्चविधानम्]—

नचायमसिद्धो हेतुः । तथाहि—गृहीतसमये वस्तु श-
ब्दार्थत्वेन व्यवस्थाप्यमानं स्वलक्षणं वा व्यवस्थाप्येत, जा-
तिर्वा, तद्योगो वा, जातिमान्वा पदार्थः, बुद्धेर्वा आकारः इति
विकल्पाः । सर्वेष्वपि समयासंभावय युक्तं शब्दार्थत्वं तत्त्वतः,
सावृत्तस्य तु शब्दार्थत्वस्य न निषेध इति न स्ववचनविरोधः
प्रतिज्ञायाः । एवं हासौ स्यात्—स्वलक्षणार्थान् शब्देनाऽप्रति-
पाद्य न शक्यमशब्दार्थत्वमेवां प्रतिपादयितुं, तत्प्रतिपादयि-
षया च शब्देन स्वलक्षणार्थानुपदर्शयता शब्दार्थत्वमेषामभ्यु-
पेयं स्यात् । पुनश्च तदेव प्रतिज्ञया प्रनिषिद्धमिति स्ववचन-
व्याघातः ; नचासाधभ्युपगम्यत इति । एतेन यदुक्तमुद्धा-
तकरण-भाष्यकारण—“अवाचकत्वं शब्दानां प्रतिज्ञाहृत्यो-
र्व्याघातः, [अ० २, आ० २ सू० ६७ न्यायवा०] इति, तदपि प्रत्युक्तं
भवति; नहि सर्वथा शब्दार्थापवादेऽस्याभिः क्रियेत । आ-
गोपालेभ्योऽपि प्रतीतत्वात्तस्य, किंतु—तात्त्विकत्वं धर्मः परै-
र्यस्तत्रारोप्यते तस्यैव निषेधो न तु धर्मिणः ।

[१ स्वलक्षणे संकेतासंभवसाधनम्]—

तत्र—स्वलक्षणं नावत् समयः संभवति, शब्दस्य
समयो, हि व्यवहारार्थं क्रियेत न व्यसनितया, तेन
यत्रैव संकृतव्यवहारकालव्यापकत्वमस्ति तत्रैव स व्यवह-
र्तृणां युक्तो नान्यत्र, न च स्वलक्षणस्य संकेतव्यवहारकाल-
व्यापकत्वमस्ति तस्मात् तत्र समयः संकेतव्यवहारका-
लाऽव्यापकत्वं च शाबलयादिव्यक्तीनां देशादि भेदेन
परस्परतोऽत्यन्तव्यावृत्ततयाऽनन्वयान्नैकत्र कृतसमयस्य
पुंसोऽन्यैव्यवहारो न स्यादिति । तत्र समयाऽभावाभा-

सिद्धता हेतोः । नचाप्यनैकान्तिकत्वं, व्याप्तिसिद्धेः,
तथाहि—यद्यगृहीतसंकेतमर्थं शब्दः प्रतिपादयेत्तदा गो-
शब्दोऽप्यर्थं प्रतिपादयेत्संकेतकरणार्थक्यं च स्यात्, त-
स्मादतिप्रसङ्गापत्तिर्बाधकं प्रमाणमिति कथं न व्याप्तिसि-
द्धिः ? अयमेव वा अकृतसमयत्वादिति हेतुराचार्यदिग्भागेन
“न जातिशब्दो भेदानां बाधकः आनन्त्यात्” इत्यनेन निर्दिष्टः,
तथाहि—“आनन्त्याद्” इत्यनेन समयाऽसंभव एव दर्शितः ।
तेन यदुक्तमुद्धातकरण—“यदि शब्दाप्यक्षयसि तदा—‘आन-
न्त्याद्’ इत्यस्य वस्तुधर्मत्वाद् व्यधिकरणो हेतुः अथ भेदा
एव पक्षीक्रियन्ते तदा नान्वयी न व्यतिरेकी दृष्टान्तोऽस्ती-
त्यहेतुगान्त्यम् ।” (अ० २ आ० २ सू० ६७ न्यायवा०) इति,
तत्प्रत्युक्तम् । यत्पुनः स एवाह—“यस्य निर्विशेषणांभदाः
शब्दैरप्यभिधीयन्ते तस्यायं दोषः, अस्माकं तु सत्ताविशेष-
णानि द्रव्यगुणकर्मण्यभिधीयन्ते । तथा हि—यत्र यत्र सत्ता-
दिकं सामान्यं पश्यति तत्र तत्र सदादिशब्दं प्रयुक्ते एकमेव
च सत्तादिकं सामान्यम्, अतः सामान्योपलक्षितेषु भेदेषु
समयक्रियासंभवादकारणमानन्त्यम्” (अ० २ आ० २ सू० ६७
न्यायवा०) इति, असंवेतत्; यतो न सत्तादिकं वस्तुभूतं
सामान्यं तेषां भिन्नमभिन्नं वाऽस्तीति भवतु वा तत्तथा-
प्येकस्मिन्भेदेऽनेकसामान्यसंभवादस्माद्धर्मेण सदादिशब्दयो-
जने न स्यात् । न च शब्देनानुपदर्श्य सत्तादिकं सामान्यं स-
त्तादिना भेदानुपलक्षयितुं समयकारः शक्युयात्, न चाकृ-
तसमयेषु सत्तादिषु शब्दप्रवृत्तिरस्तीति इतरेतराश्रयदोष-
प्रसङ्गः । अथापि स्यात्स्वयमेव प्रतिपत्ता व्यवहारोपलम्भा-
द्व्यव्यतिरेकाभ्यां सदादिशब्दः समयं प्रतिपद्यते, असंवे-
तत् अनन्तभेदविषयनिःशेषव्यवहारोपलम्भस्य कस्यचिदसं-
भवात् । एकदा सत्तादिमत्सु भेदेष्वमकृद्व्यवहारमुपलभ्या-
ऽदृष्टेष्वपि तज्जातीयेषु तान् शब्दान्—प्रतिपद्यते इति चेत्, न;
अदृष्टत्वात्, नह्यदृष्टवतीतादिभेदभिन्नेष्वनन्तेषु भेदेषु सम-
यः संभवत्यतिप्रसङ्गात् । विकल्पबुद्ध्या व्याहृ (इत्य) तेषु
तत्प्रतिपत्त्याऽभ्युपगमे विकल्पसमारोपितार्थविषय एव श-
ब्दसंकेतः प्राप्तः । तथा हि—अतीतानागतयोः संस्वेनासंज्ञि-
हितत्वात्तत्र विकल्पबुद्धिर्भवन्ती निर्विषयेषु, तत्र भवन्तसमयः
कथं परमार्थवस्तुविषयो भवेदिति ? संपन्न भाषास्त्रापि हेता-
विरुद्धतेति सिद्धं स्वलक्षणाविषयत्वं शब्दानाम् । अथ स्थिरै-
करूपत्वादिमात्रादिभाषानां देशादिभेदाभावात्, संकृत-
व्यवहारकालव्यापकत्वेन समयसंभवात्पदैकदेशाऽसिद्धता-
प्रकृतहेतोः, नैतत् ; हिमाचलादीनामप्यनेकारणप्रत्ययस्वभाव-
तया उद्यानन्तरापवर्गितया च नाशेषाद्यवपरिग्रहेण सम-
यकालपरिदृष्टस्वभावस्य व्यवहारकालानुयायित्वेन च समयः
संभवतीति नासिद्धता हेतोः । अत उक्तन्यायेन समयवैयर्थ्य-
प्रसङ्गाच्च स्वलक्षणे समयः संभवति, अशक्यक्रियत्वाच्च न तत्र
समयः । तथाहि—उद्यानन्तरापवर्गिषु भावेषु समयः क्रिय-
माणः अनुत्पन्नेषु वा क्रियेत उत्पन्नेषु वा ? न तावदनुत्पन्नेषु
परमार्थतः समयो युक्तः, असतः सर्वोपाख्यारहितस्याधार-
त्वानुपपत्तेः, अपारमार्थिकवस्तुजातेऽपि पुत्रादौ समय उप-
लभ्यत इति न दृष्टविरोधः, विकल्पनिर्मितार्थविषयत्वेन त-
स्याऽपारमार्थिकत्वात् । नाप्युत्पन्ने समयो युक्तः, तस्मिन्नु-
त्पन्नोत्पत्तौ तत्पूर्वके च शब्दभेदस्मरणे सति समयः संभव-

ति नान्यथा-अतिप्रसङ्गात्-शब्दभेदस्मरणकाले च चिरनिरुद्धं स्वलक्षणमिति । अजातवजातेऽपि कथं समयः समय-क्रियाकाले द्वयोरप्यसिद्धित्वात् ? तथाहि-अनुभवावस्थायामपि तावत्तत्कारणतया स्वलक्षणं क्षणिकं न सिद्धितत्सत्ताकं भवति, किं पुनरनुभवोत्तरकालभाविनामभेदाभोगस्मरणोत्पादकाले भविष्यति ? नापि तज्जातीयं तत्सामर्थ्यबलोपजाते समयक्रियाकालभाविनिर्लक्षणं समयः संभवति तस्याऽन्यत्वात् । यद्यपि समयक्रियाकाले सिद्धितं क्षणान्तरमस्ति तथापि तत्र समयाभोगाऽसंभवाच्च समयो युक्तः, न-ह्यभ्युपलभ्य तन्नामस्मरणोपक्रमपूर्वकं समयं कुर्यात्तत्कालसिद्धिते गवादावाभोगाविपर्ययकृते 'अथः' इति समयं समयकृत्करोति । अथापि स्यात्सर्वेषां स्वलक्षणानां सादृश्यमस्ति तेनैकयमध्ययस्य समयः करिष्यते । असेवेतत् ; यतो विकल्पबुद्ध्याऽध्यासोपितं सादृश्यं, तस्य च ध्वनिभिः प्रतिपादने स्वलक्षणमवाच्यमेवेति न स्वलक्षणे समयः । नाऽपि शब्दस्वलक्षणस्य । तथाहि-स्वसमयकृतस्मृत्युपस्थापितमवनामभेदमर्थेन योजयति, नच स्मृतिर्भावतोऽनुभूतमवाभिलापमुपस्थापयितुं शक्नोति तस्य चिरनिरुद्धत्वात्, यं चोच्चारयति तस्य पूर्वमननुभूतत्वाच्च तत्र स्मृतिः, न आविषयीकृतस्तथा समुत्थापयितुं शक्यः, अतः स्मृत्युपस्थापितमनुमधीयमानं विकल्पनिर्निमित्तत्वेनास्वलक्षणमेवेति न स्वलक्षणत्वेऽस्य समयः । तस्मादव्यपदेशं स्वलक्षणमिति सिद्धम् । (सम्म०) नैयायिकास्तु-"व्यक्त्याकृतिजानयस्तु पदार्थः (न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६४) इति, प्रतिपन्नाः । तत्र व्यक्त्यशब्देन द्रव्यगुणविशेषकर्माण्याभिधीयन्ते (सम्म० ।) ('गुणविशेषासय' शब्दं तृतीयभागे ६४० पृष्ठेऽत्रत्या वक्तव्यता गता)

तथा च सूत्रम्—"आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" (न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६७) इति । अस्य भाष्यम्—"यथा जातिर्जातिलिङ्गानि च व्याख्यायन्ते तामाकृतिं विधात् सा च सत्त्वावयवानाम् । तदवयवानां च नियतो व्युहः " (न्यायद० भा० ५० २२५) व्युहशब्देन संयोगविशेष उच्यते, नियतग्रहणेन ह्यप्रमसंयोगानरासः, तत्र जातिलिङ्गानि प्राणवयवाः शिरः-पाण्यादयः तैर्हि गोन्वादि-लक्षणा जातिलिङ्गधनं, आकृत्या तु कदाचित् साक्षाज्जाति-र्भ्यज्यते यदा शिरः-पाण्यादिसंज्ञिष्यदर्शनाद् गोन्वं व्यज्यते, कदाचित्ज्जातिलिङ्गानि यदा विषाणादिभिरवयवैः पृथक् पृथक् स्थावयवसंज्ञिष्यदर्शनादिव्यक्त्यादिव्यज्यते, तेन जातेस्तलिङ्गानां च प्रख्यापिका भवत्याकृतिः । जातिशब्देनाभिधायिका-प्रत्ययप्रसवनिमित्तं सामान्याख्यं वस्तुच्यते । तथा च सूत्रम्-"समानप्रत्ययप्रसवान्मिका जातिः" (न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६८) इति समानप्रत्ययोत्पत्तिकारणं जातिरित्यर्थः । तत्र व्यक्त्याकृत्योः एतेनैव स्वलक्षणस्य शब्दार्थत्वनिराकरणेन शब्दार्थत्वं निराकृतम् । तथाहि-यथा स्वलक्षणस्याकृतसमयत्वादशब्दार्थत्वं तथा तयोरपीति 'अकृतसमयत्वात्' इत्यस्य हेतोर्नासिद्धिः, नाप्यनैकाभित-कता । अपि च-व्यक्तिर्द्रव्य-गुणविशेष-कर्मलक्षणा, आकृतिश्च संयोगात्मिका, एते च द्रव्यादयः प्रतिषिद्धत्वाद् असन्तः कथं शब्दार्थतामुपयान्ति ?

(२-४ जाति-तद्योग-तद्वत्सु संकेतासंभवप्रदर्शनम्)-

एवं स्वलक्षणवज्जाति-तद्योग-जातिमत्स्वर्वाप-जात्यादेर-सम्भवान्-समयासम्भवः । यथा च जातेस्तद्योगस्य च सम-वायस्यासम्भवस्तथा प्रागेव प्रतिपादितम्, जाति-तद्योगयोश्चाभावे तद्वतोऽप्यसम्भव एव तत्कृतत्वात् तद्व्यपदेशस्य, तद्वत्तच्च स्वलक्षणात्मकत्वात् तत्पक्षभावी दोषः समान एव । (पदवाच्यविषयाणि वाजप्यायन व्याडि पाणिनीनां मतानि)-

"जातिः पदार्थः" इति वाजप्यायनः । "द्रव्यम्" इति व्याडिः । " उभयम् " पाणिनिः । तद्व्यपनेनैव निरस्तम् जानेरयोगाद् द्रव्यस्य च स्वलक्षणत्वकत्वात् तत्पक्षभाविदोषानतिवृत्तः ।

(बुद्ध्याकारे समयासंभवसाधनम्)-

बुद्ध्याकारेऽपि न समयः सम्भवति, तस्य बुद्धितादात्म्येन व्यवस्थितत्वाद् नासौ तद्बुद्धिस्वरूपवत् प्रतिपाद्यमर्थं बुद्ध्यन्तरं वाऽनुगच्छति; ततश्च संकेत-व्यवहारकालाव्यापकत्वात् स्वलक्षणवत् कथं तत्रापि समयः ? भवतु वा तस्य व्यवहारकालान्वयस्तथापि न तत्र समयो व्यवहर्तृणां युक्तः । तथाहि-"अपि नामतः शब्दार्थक्रियार्थी पुमानर्थक्रियात्मानर्थान् विज्ञाय प्रवर्त्तिष्यते" इति मन्यमानैर्व्यवहर्तृभिर्भिधायका ध्वनयो नियोज्यन्ते न व्यसन्नितया; न चासौ-विकल्पो बुद्ध्याकारोऽभिमतशीतोऽपनोदादिकार्यं तदर्थिनः सम्पादयितुमलम् तदनुभवात्पत्तावपि तदभावात्, तेन तत्रापि समयाभावाच्चासिद्धः 'अकृतसमयत्वात्' इति हेतुः ।

('असत्यार्थादयः शब्दार्थाः' इति वादिनां पक्षसत्के-

निरूपयितव्ये प्रथमम् असत्यर्थवादमतम्)-

अथ असत्यार्थादयोऽपरे शब्दार्थाः सन्ति, ततश्च तत्र समयसम्भवादसिद्धतैव हेतोः । तथाहि-"असत्यर्थः" इति यद्वत्प्रतीयते तद्वत् सर्वशब्दानामभिधेयं न विशेषः, यथैव आपूर्वे-देवतादिशब्दा नार्थाकारं विशेषं बुद्धिषु सन्निवश्यन्ति केचलं तत्रैतावत् प्रतीयते-"सन्ति केऽप्यर्थोः ध्वेषपूर्वादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते" तथा दृष्टार्थेष्वपि गवादिशब्द-ध्वेतत् तुल्यम्, यतस्तेभ्योऽप्येवं प्रतीतिरुपजायते-"अस्ति कोऽप्यर्थो यो गवादिशब्दाभिधेयो गोन्वादिः" यस्तु तत्राकारविशेषपरिग्रहः केवाश्चिदुपजायते स तेषां सिद्धान्त-बलात् ; न तु शब्दात् ।

(समुदायार्थवादिमतम्)-

अपरे "ब्राह्मणादिशब्दैस्तपो-जाति-भुनादिसमुदायो वि-ना विकल्प-समुदायाभ्यामभिधीयते, यथा घनादिशब्द-ध्ववादयः" इत्याहुः । तथाहि-"घनम्" इत्युक्ते 'घवा (वा वा) खदिरो वा' इति न विकल्पेन प्रतीतिरुपजायते, नापि 'धवश्च खदिरो' इति समुच्चयेन; अपि तु-सामस्त्येन प्रतीयन्ते घवादयः तथा 'ब्राह्मणः' इत्युक्ते 'तपो वा जानिषी भुने वा' 'तपश्च जातिश्च भुने च' न प्रतिपत्तिर्भवति; अपि तु-साकल्येन सम्बन्ध्यन्तरव्यवच्छिन्नास्तपःप्रभृतयः संहताः प्रतीयन्ते इति । बहुवचनियनैकसमुदायभेदावधारणं विकल्पाः, एकत्र युगपदासम्बन्ध्यमानस्य नियतस्यैकस्य (तस्यानैकस्य) स्वरूपभेदावधारणं समुच्चयः, तद्व्यतिरेकेणात्र प्रतिपत्तिर्लोकप्रतीत्यैव ।

[असत्यसंबन्धपदार्थवादिमतम्]-

अपरे "द्रव्यार्थाभिर्गर्भधारितरूपैः सम्बन्धो द्रव्या-

दीनां स शब्दार्थः । स च सम्बन्धिनां शब्दार्थत्वेनासत्यत्वा-
दसत्यः इत्युच्यते । यद्वा-तपः-भृतादीनां मेघकवर्णवद्वैक्येन
भासनादेषामेव परस्परमसत्यः संसर्गः । तथा हि-एतं
प्रत्येकं समुद्रिना वा न खेन रूपणोपलभ्यन्ते किम्वलातव-
कवर्णं समूहः स्वरूपमुत्क्रम्यावभासत इति ।

[असत्योपाधिसत्यपदार्थवादितम्]—

अन्ये त्वाहुः—“यद् असत्योपाधि सत्यं स शब्दार्थः” इति ।
तत्र स (?) शब्दार्थत्वेनाऽसत्या उपाधयो विंशया वलयाऽ-
ङ्गुलीयकादयो यस्य सत्यस्य सर्वभेदानुयायिनः सुवर्णादि-
सामान्यात्मनस्तत् सत्यमसत्योपाधि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम-
भिधेयम् ।

[अभिजल्पपदार्थवादितम्]—

अन्ये तु ब्रुवन्—“शब्द एवाभिजल्पः शब्दार्थः”
इति स आभिजल्पः ‘शब्द एवार्थः’ इत्येवं शब्दार्थस्य
निवेशनम् ‘सोऽयम्’ इत्यभिसम्बन्धः, तस्माद् यदा
शब्दस्यार्थेन सहैकीकृतं रूपं भवति तं स्वीकृतार्थाकारं
शब्दमभिजल्पमन्याहुः ।

(६ बुद्धारूढाकारपदार्थवादितम्)—

अन्ये तु—“बुद्धारूढमवाकारं बाह्यवस्तुविषयं बाह्यवस्तु-
तया गृहीतं बुद्धिरूपत्वेनावभाविनं शब्दार्थम्” आहुः ।
तथाहि-यावद् बुद्धिरूपमर्थेष्वप्रत्यस्तं ‘बुद्धिरूपमेव’ इति
तत्त्वभावनया गृह्यत तावत् तस्य शब्दार्थत्वं नावसीयते त-
त्र क्रियाविशेषसम्बन्धाभावात्, न हि ‘गामानय’ ‘दधि
खाद’ इत्यादिका क्रियास्तादृशि बुद्धिरूपे सम्भवन्ति, क्रि-
यायोगसम्भवी चार्थः शब्दैरभिधीयते, अतो बुद्धिरूपत-
या गृहीताऽसौ न शब्दार्थः; यदा तु बाह्य वस्तुनि प्रत्यस्तां
भवति तदा तस्मिन् प्रतिपत्ता बाह्यतया विपर्यस्तः क्रिया-
साधनसामर्थ्यं तस्य मन्यत इति भवति शब्दार्थः । ननु चा-
पोहयादिपक्षादस्य को विशेषः ? तथाहि—अपोहवादिनाऽ-
पि बुद्ध्याकारो बाह्यरूपतया गृहीतः शब्दार्थ इतीष्यत एव-
यथाक्रमम्—“तद्रूपारोपमन्याम्य-व्यावृत्त्याधिगतैः पुनः । शब्दा-
र्थोऽर्थः स एवेति, वचनेन विरुध्यते” ॥१॥ इति, नैतदस्ति;
अयं हि बुद्ध्याकारवादी बाह्य वस्तुन्यभ्रान्तं सविषयं द्रव्या-
बु पारमार्थिकेष्वध्यस्तं बुद्ध्याकारं परमार्थतः शब्दार्थमि-
च्छति न पुनरा (न तु निरा) लभ्यते भिन्नत्वभेदाध्यवसा-
येन प्रवृत्तेर्भ्रान्तमितरेतरभेदनिबन्धनमभ्युपैति; यदा तु य-
थाऽस्माभिरुच्यते—“स सर्वो (सर्वो) मिथ्याभासोऽय-मर्थ
इतीष्यत एव यथाक्रमेण (मर्थेष्वेका) त्मकप्रहः । इतरे-
तरभेदोऽस्य, बीजं संज्ञा यदर्थिका” ॥ इति तदा सिद्धसा-
ध्वता । यद् वक्ष्यति “इतरतरभेदोऽस्य बीजं चेत् पक्ष एव
नः” ॥ (तत्त्वसं० का० ६०४) इति । न चापोहवादिना प-
रमार्थतः किञ्चिद् वाच्यं बुद्ध्याकारोऽन्यो वा शब्दानामिष्य-
ते । तथाहि—यदेव शब्दं प्रत्ययऽध्यवसीयमानतया प्रति-
भासते स शब्दार्थः, न च बुद्ध्याकारः शब्दप्रत्ययेनाध्यव-
सीयते किं तर्हि ? बाह्यमवार्थाक्रियाकारि वस्तु; न चापि
तेन बाह्यं परमार्थतोऽध्यवसीयते, यथातत्त्वमनध्यवसायाद्
यथाध्यवसायमनस्वात् अतः समारोपित एव शब्दार्थः ।
यच्च समारोपितं तच्च किञ्चिद् भावतोऽभिधीयते शब्दैः ।
यत् पुनरुक्तम्—‘शब्दार्थोऽर्थः स एवेति’ तत् समारोपि—

तमेवार्थमभिसन्धाय, बुद्ध्याकारवादिना तु बुद्ध्याकारः पर-
मार्थतो वाच्य इष्यत इति महान् विशेषः ।

(७ प्रतिभापदार्थवादितम्)—

अन्ये त्वाहुः—“अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः शब्दः न तु बाह्या-
र्थप्रत्यायकः” इति । शब्दस्य क्वचिद् विषये पुनः पुनः प्रवृ-
त्तिदर्शनमभ्यासः, नियतसाधनावच्छिन्नाक्रियाप्रतिपत्त्यनुक्-
ला प्रज्ञा प्रतिभा सा प्रयोगदर्शनावृत्तिसहितेन शब्देन जन्य-
ते, प्रतिवाक्यं प्रतिपुरुषं च सा भिद्यते; यथैव ह्यङ्गुलादि-
धानादयो हस्त्यादीनामर्थप्रतिपत्तौ क्रियमाणायां प्रतिभाहे-
तवो भवन्ति तथा शब्दार्थ- (सर्वेऽर्थे) वत्त्वसंमता वृक्षादयः
शब्दा यथाभ्यासं प्रतिभामात्रापसंहारहेतवो भवन्ति न त्वर्थे
साक्षात् प्रतिपाद्यन्ति; अन्यथा हि कथं परस्परव्याहताः
प्रवचनभेदा उत्पाद्यकथाप्रबन्धाश्च स्वविकल्पोपरचितपदा-
र्थभेदघातकाः स्युर्गिति ?

(प्रागुक्ते पक्षसप्तके प्रतिविधातव्ये प्रथमम्

अस्यर्थवादितनिरसनम्)—

अत्र प्रतिविधधति-यद्यस्यार्थः पूर्वोदितस्वलक्षणादिस्वभाव
इष्यते तदा पूर्वोदितदोषप्रसङ्गः । किञ्च-अनिर्धारितविशेष-
रूपत्वादस्त्यर्थस्य तस्मिन् केवले शब्दैः प्रतिपाद्यमानं ‘गौः’
‘गवयः’ ‘गजः’ इत्यादिभेदेन व्यवहारो न स्यात्, तस्य श-
ब्दैरप्रतिपादितत्वात् । न च गोशब्दात् गोत्वविशिष्टस्यार्थस्य
सत्तामात्रस्य शाबलेयत्वादिभेदरहितस्य प्रतीतिभेदेन व्यव-
हारो भविष्यतीति प्रतिपादयितुं शक्यम्, अभ्युपगमविरो-
धान्-गोशब्दादस्त्यर्थमात्रपरित्यागेन गवादिविशेषस्य प्रति-
पत्त्यभ्युपगमात् । अथ विधातादेर्विशेषस्य गोशब्दादप्रतीति-
रस्यार्थवाचकत्वं शब्दस्याभिप्रेतम्; नन्वेवं यदा गोत्वादिना
विशिष्टमर्थमात्रमुच्यते इति मते तदा तद्वतोऽर्थस्याभिधा-
नमङ्गीकृतं स्यात्, तत्र च जातस्तत्समवास्य च निषेधात्
तद्वतोऽर्थस्यासम्भव इति पूर्वोक्तो दोषः । किञ्च-तद्वतोऽर्थ-
स्य स्वलक्षणात्मकत्वादशक्यसमयत्वमव्यवहार्यत्वमपक्षा-
वभासप्रसङ्गश्च पूर्ववदापद्यत एव; स्वलक्षणादव्यतिरेकेणा-
न्योऽस्त्यर्थो निरूप्यमाणो न बुद्धौ प्रतिभातीत्यस्यासत्त्वमेव ।

[२ समुदायपदार्थवादितनिरसनम्]—

समुदायमभिधानपक्षे तु जातभेदानां च तपःप्रभृतीनामभि-
धानमङ्गीकृतमिति प्रत्येकमभिधानपक्षभाविनां दोषाः सर्वे
युगपत् प्राप्नुवन्तीति न तत्पक्षाभ्युपगमोऽपि धेयान् ।

[३-४ असत्यसंबन्ध-असत्योपाधिसत्यपदार्थवादितद्व-
यनिरसनम्]—

‘असत्यसंबन्ध’-‘असत्योपाधिसत्य’ इति पक्षद्वयं च संयोग-
समवायलक्षणास्य सम्बन्धस्य निषिद्धत्वात् सामान्यस्य च
त्रिगुणात्मकस्य सत्यस्याव्यतिरिक्तस्य, व्यतिरिक्तस्याप्यस-
म्भवात् नासत्यः संयोगः । नाप्यसत्योपाधि सामान्यं शब्द-
वाच्यं सम्भवति ।

(५-६ अभिजल्प-बुद्धारूढाकारपदार्थवादितद्वयनिरस-
नम्)—

अभिजल्पपक्षेऽपि यद् शब्दस्य कश्चिदर्थः सम्भवेत् तदा ते-
न सहैकीकरणं भवेदापि, स्वलक्षणादिस्वरूपस्य च शब्दार्थ-
स्यासम्भवः प्राक् प्रदर्शित इति कथं तेनैकीकरणम् ? अपि

वायमभिज्ञत्वां बुद्धिस्त एव । तथाहि-बाह्यार्थयोः (बाह्ययोः) शब्दार्थयोर्भिन्नप्रियमाह्वयवादिभ्यां भेदस्य सिद्धेस्तयोरैक्यापादनं परमार्थतोऽयुक्तमेवेति बुद्धिस्तयोरेव शब्दार्थयोरेकबुद्धिगतत्वादेकीकरणं युक्तम् । तथाहि-उपगृहीताभिधेयाकारनिरोभूतशब्दस्वभावो बुद्धौ विपरिवर्तमानः शब्दात्मा स्वरूपानुगतमर्थमभिभागनास्तः सन्निरवश्यमाभिज्ञत्वात् उच्यते ; न च बुद्धेरात्मगत एवाकारो युक्तो न बाह्यः, तस्यैकान्तेन परस्परं विविक्तस्वभावत्वात् ; ततश्च बुद्धिशब्दार्थपक्षादनन्तरोक्तादस्य न कश्चिद् भेदः, उभयत्रापि बौद्ध एवार्थः । एतावन्मात्रं तु भिद्यते-‘शब्दार्थोवेकीकृतौ’ इति । दोषस्तु समान एव-“ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं भवेत्” ? इति ।

(७ प्रतिभापदार्थवादिमतनिरसनम्)—

प्रतिभापक्षे तु यदि सा परमार्थतो बाह्यार्थविषया तदैकत्र चस्तुनि शब्दादौ विरुद्धसमयावस्थायिनां विविक्षाः प्रतिभा न प्राप्नुवन्ति, एकस्यानैकस्वभावासम्भवात् । अथ निर्विषया तदार्थे प्रवृत्ति-प्रतिपत्ती न प्राप्नुतः, अतद्विषयत्वाच्छब्दस्य । अथ स्वप्रतिभासो (सं)ऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन भ्रान्त्या ते प्रवृत्ती-प्रतिपत्ती भवतस्तदा भ्रान्तः शब्दार्थः प्राप्नोति, तस्याश्च बीजं वक्तव्यम् । अन्यथा सा सर्वत्र सर्वदा भवेत् । यदि पुनर्भाषानां परस्परतो भेद एव बीजमस्यास्तदाऽसम्पत्त एव समर्थितः स्यादिति सिद्धसाध्यता । किञ्च-सर्वमेतत् स्वलक्षणैकं शब्दविषयत्वेनाभ्युपगम्यमानं क्षणिकम् अक्षणिकं वेति ? आद्यपक्षे सङ्गतकालदृष्टस्य व्यवहारकालानन्वयात् तत्र समयः सप्रयोजनः । अक्षणिकपक्षे च “नाकामात् क्रमिणां भावः” इति शब्दार्थविषयस्य क्रमिज्ञानस्याभावप्रसङ्गः ।

(विवक्षापदार्थवादिमतमुल्लिख्य तन्निरसनम्)—

अन्ये त्वाहुः-“अर्थविषयां शब्दोऽनुमापयति” इति । यथोक्तम्-“अनुमानं विवक्षायाः शब्दादव्यञ्ज विद्यते” इति । अत्रापि यदि परमार्थतो विवक्षा पारमार्थिकशब्दार्थविषय-भ्यते तदसिद्धम्, स्वलक्षणैक्येः शब्दार्थस्य कस्यचिदसम्भवात् ; अतो न कश्चिदर्थे परमार्थे विवक्षाऽस्ति, अन्वयिनोऽर्थस्याभावात् । नापि तत्प्रतिपादकः शब्दः सम्भवति । यदाह-“क वा धृतिः” [तत्त्वसं० का० ६०७] इति । न च विवक्षायां प्रतिपाद्यायां शब्दाद् बहिरर्थे प्रवृत्तिः प्राप्नोति, तस्यांप्रतिपत्त्या अर्थान्तरवत् । न च विवक्षापरिवर्तिनो बाह्यस्य च सारूप्यादप्रतिरेऽपि तत्र ततः प्रवृत्तिर्यमलकवत्, सर्वदा बाह्ये प्रवृत्तयेर्यागात् कदाचिद् विवक्षापरिवर्तिन्यपि प्रतिरे प्रवृत्तिप्रसङ्गर्यमलकयोरिव । अथ परमार्थतः स्वप्रतिभासानुभवऽपि वक्तुं वमध्यवसायो भवति ‘मयाऽसौ बाह्य एवार्थः प्रतिपाद्यते’ भातुरप्येवमध्यवसायः ‘ममायं बाह्यमेव प्रतिपादयति’ इति; अतस्तेमिरिकद्वयवृत्तिचन्द्रदर्शनवदर्थं शब्दो व्यवहार इति । यद्येवमस्मत्पक्ष एव समाश्रित इति कथं न सिद्धसाध्यता ? शब्दस्तु लिङ्गभूतो विवक्षामनुमापयतीत्यभ्युपगम्यत एव यथा धूमोऽग्निम् ।

[वैभाषिकमते निर्दिश्य तन्निरसनम्]—

एतेन वैभाषिकोऽपि शब्दविषयं नामाख्यमर्थविह्वरूपं विप्रयुक्तं संस्कारमिच्छन्निरस्तः । तथाहि-तन्नामादि यदि क्षणिकं तदाऽन्वयायोगः । अक्षणिकत्वे क्रमिकानानुपपत्तिः, बाह्य च प्रवृत्त्यभावः; सारूप्यात् प्रवृत्तौ न सर्वदा बाह्य एव

प्रवृत्तिः । “अशक्यसमयो ह्यात्मा, नामादीनामनन्यभाक् । तेषामतो न चान्यत्वं, कथञ्चिदुपपद्यते” ॥१॥ इत्यादेः सर्वस्य समानत्वात् । तद्वचम्-‘अशक्यसमयत्वात्’ इत्यस्य हेतोर्नासिद्धता । नाप्यनैकान्तिकत्वं-विरुद्धत्वे । तत् सिद्धम् अपोहकृच्छ्रम् इति ।

[‘निषेधमात्रमेव अग्न्यापोहः’ इति मत्वा कौमारिलकृता-नामाक्षेपाणामुपस्थासः]—

अत्र परो निषेधमात्रमेव किलान्यापोहोऽभिप्रेत इति मन्यमानः प्रतिज्ञायाः प्रतीत्यादिविरोधमुक्तावयवाह-

“नन्वग्न्यापोहकृच्छ्रदो, युष्मत्पक्षे न वर्णितः ।

निषेधमात्रं नैवेह, प्रतिभासैव [सं०५] गम्यते ” ॥

[तत्त्वसं० का० ६१०]

“किन्तु गौरीवयो हस्ती, वृक्ष इत्यादिशब्दतः ।

विधिरूपावसायेन, मतिः शाब्दी प्रवर्तते ॥”

[तत्त्वसं० का० ६११]

“यदि गौरित्ययं शब्दः, समर्थोऽयमिवर्तने ।

जनको गवि गोबुद्धे-मृग्यतामपरो ध्वनिः ॥”

[भाष्यहालं० परि० ६ श्लो० १७]

“ननु ज्ञानफलाः शब्दा, न चैकस्य फलद्वयम् ।

अपवाद-विधिकानं, फलमेकस्य चः कथम्” ? ॥

[भाष्यहालं० परि० ६ श्लो० १८]

“प्रागगौरिति विज्ञानं, गोशब्दधाविणो भवेत् ।

येनागोः प्रतिषेधाय, प्रवृत्ता गौरिति ध्वनिः ” ॥

[भाष्यहालं० परि० ६ श्लो० १९]

यदि गोशब्दोऽभ्यव्यवच्छेदप्रतिपादनपरस्तदा तस्य तत्रैव चरितार्थत्वात् साक्षादिमति पदार्थे गोशब्दात् प्रतीतिर्न प्राप्नोति, ततश्च साक्षादिमत्पदार्थविषयाया गोबुद्धेर्जनकोऽभ्यो ध्वनिरन्वेषणीयः । अथैकनैव गोशब्देन बुद्धिद्वयस्य जन्यमानत्वात्परो ध्वनिर्मृत्यः, नैकस्य विधिकारिणः प्रतिषेधकारिणो वा शब्दस्य युगपद्विज्ञानद्वयलक्षणं फलमुपलभ्यते, नापि परस्परविरुद्धमपवादविधिकानं फले युक्तम्, यदि च गोशब्देनागोनिवृत्तिर्मुच्यतः प्रतिपाद्यते तदा गोशब्दध्वनानन्तरं प्रथमम् ‘अगोः’ इत्येवाध्यातुः प्रतिपत्तिर्भवेत् । यत्रैव ह्यव्यवधानेन शब्दात् प्रत्यय उपजायते स एव शब्दोऽर्थः; न चाव्यवधानेनागोव्यवच्छेदे मतिः, अतो गोबुद्ध्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् प्रथमतर्मगोप्रतीतिप्रसङ्गाच्च नापोहः शब्दार्थः । अपि च-अपोहलक्षणे सामान्यं वाच्यत्वेनाभिधीयमानं कदाचित् पर्युदासलक्षणं वाऽभिधीयते, प्रसज्यलक्षणे वा ? तत्र प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता प्रतिज्ञादायः, अस्माभिरपि गोत्वाक्यं सामान्यं गोशब्दवाच्यमित्यभ्युपगम्यमानत्वात्-यदेव ह्यगोनिवृत्तिलक्षणे सामान्यं गोशब्देनोच्यते भवता तद्वदाऽस्माभिर्भावलक्षणं सामान्यं तद्वाच्यमभिधीयते, अभावस्य भावान्तरात्मकत्वेन स्थितत्वात् । तदुक्तम्-

“क्षीरे दद्यादि यक्षास्ति, प्रागभावः स उच्यते ।”

[श्लो० बा० अभा० परि० श्लो० २]

“नास्ति वा [स्तिता] पयसो दधि, प्रध्वंसाभावलक्षणम् ।

गवि योऽन्वाद्यभावश्च सोऽभ्याम्याभाव उच्यते ॥

शिरसोऽवयवा निष्ठा, वृद्धि-काठिन्यवर्जिताः ।
शशशङ्कादिरूपेण सोऽन्यन्ताभाव उच्यते ॥
[श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० ३-४]
“ न चावस्तुन एतं स्यु-भेदास्तेनाऽस्य [वस्तुना] ।
[श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० ८] एतेन क्षीरादय एव
दध्यादिरूपेण अविद्यमानः प्रागभावादिव्यपदेशभाज इत्युक्तं
भवति ।

अगोनिवृत्तिश्चान्योन्याभावः तस्या अभाविष्यवच्छेदरूप-
त्वात्, तस्मात् सा वस्तु । तत्रैवमभावस्य भावान्तरात्मक-
त्वं कोऽयं भवति? अभादिनिवृत्तिस्वभावोऽभिप्रेत इति ।

अथ गवादिस्थलक्षणान्मैवास्मै, न; तत्र सर्वविकल्पप्रत्यया
स्वमयात् (प्रत्यस्तमयात्) विकल्पज्ञानगोचरः सामान्यमे-
वेष्ट्यते, असाधारणस्वर्थः सर्वविकल्पानामगोचरः । यथा-
क्रम-“ स्वसंवेद्यमनिर्देश्यं रूपमिन्द्रियगोचरः ” । इति य-
थैव हि भवतामसाधारणो विशेषोऽभादिनिवृत्त्यात्मा गो-
शब्दाभिधेयो नेष्टस्तथैव शाबलेयादिः शब्दवाच्यतया नेष्टः,
असामान्यप्रसङ्गतः । यदि हि गोशब्दः शाबलेयादिवाचकः
स्यात् तदा तस्यानन्वयात् सामान्यविषयः स्यात् । यतश्चा-
भादिनिवृत्त्यात्मा भावोऽसाधारणो न घटने तस्मात् सर्वेषु
सजातीयेषु शाबलेयादिपिण्डेषु यत् प्रत्येकं परिस्मासे तन्नि-
बन्धना गोबुद्धिः, तच्च गोत्वाभ्यन्तरे सामान्यम् तस्यागोऽ
पोहशब्देनाभिधानात् केवलं नामान्तरमिति सिद्धसाध्यता
प्रतिज्ञादायः ।

तथाऽऽह कुमारिलः—

“ अगोनिवृत्तिः सामान्यं, वाच्यं यैः पत्रिकल्पितम् ।
गोत्वं वस्त्वैव तैरुक्त-मगोपोहगिरा स्फुटम् ॥ ”
[श्लो० वा० अपो० श्लो० १]
“ भावान्तरात्मकोऽभावा, येन सर्वो व्यवस्थितः ।
तत्राभादिनिवृत्त्यात्माऽ-भावः क इति कथ्यताम् ? ” ॥
[श्लो० वा० अपो० श्लो० २]
“ नेष्टोऽसाधारणस्तावद्, विशेषो निर्विकल्पनात् ।
तथा च शाबलेयादि-रसामान्यप्रसङ्गतः ” ॥
[श्लो० वा० अपो० श्लो० ३]
“ तस्मात् सर्वेषु यद्रूपं, प्रत्येकं परिनिष्ठितम् ।
गोबुद्धिस्तन्निमित्ता स्याद्, गोत्वादित्यत्र नास्ति तत् ” ॥
[श्लो० वा० अपो० श्लो० १०]

अथ प्रसज्यलक्षणमिति पक्षस्तदा पुनरप्यगोऽपोहलक्षणा-
भावस्वरूपा शून्यता गोशब्दवाच्या प्रसङ्गा वस्तुस्वरूपाप-
हत्वात्, तत्र च शाब्दबुद्धीनां स्वांशप्रद्वेगं प्रसङ्गम् बाह्यवस्तु-
रूपाप्रहातः, ततश्चापोहस्य वाच्यत्वं मुर्ध्वाभ्युपगतं परेण
बुद्ध्याकारस्याम(न) पोक्षितबाह्यार्थालम्बनस्य विधिरूपस्यैव
शब्दार्थत्वापत्तेः । इत्यभ्युपगमबाधा प्रतिज्ञायाः परस्य ।

अथ बुद्ध्याकारालम्बनाऽपि सा बुद्धिर्विजातीयाऽगवा(य-
गवा) दिबुद्धिभ्यो व्यावृत्तरूपा प्रवर्तते तेनापोहकल्पना यु-
क्तैव, असद्वन्तः; यतो यद्यपि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तराद् व्यावृत्तत्वा
तथापि सा न बुद्ध्यन्तरव्यवच्छेदावसायिनी जायते, किं तर्हि?
अभादिस्वार्थेषु विधिरूपाऽध्यवसायिनी; तेन वस्त्वैव विधि-
रूपं वाच्यं कल्पयितुं युक्तिमत् ताऽपोहः, बुद्ध्यन्तरस्य बुद्ध्य-

न्तरानपोहकत्वात् । किञ्च-योऽयं भवद्भिर्पोहः पदार्थत्वेन
कल्पितः स वाक्यादगोहृत्य कल्पितस्य पदस्यार्थः इष्टः—
वाक्यार्थस्तु प्रतिभालक्षण एव । यथाक्रम-

“ अपोहारपदस्यार्थं, वाक्यार्थो विवेक्षितः ।

वाक्यार्थः प्रतिभास्योऽयं, तेनाशुपजन्यते ॥१॥ इति,
सचायुक्तः; शब्दार्थस्य विधिरूपनाप्रसङ्गः, तथापि बाह्येऽर्थे
शब्दवाच्यत्वेनासत्यपि वाक्यार्थो भवति; प्रतिभालक्षण एव
वर्ण्यते नापोहस्तदा पदार्थोऽपि वाक्यार्थवत् प्रतिभालक्षण
एव प्रसङ्ग इति द्वयोरपि पद-वाक्यार्थयोर्विधिरूपत्वम् । अथ
प्रतिभायाः प्रतिभान्तराद् विजातीयाद् व्यावृत्तत्वाऽस्तीत्यपो-
हरूपता, न सम्यगन्तः । यतो यद्यपि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तराद् व्या-
वृत्तिरस्ति तथापि न च तत्र शब्दव्यापारः । तथाहि-शब्दा-
दसाधुत्पद्यमाना न स्वरूपोत्पादव्यतिरेकेणान्यं बुद्ध्यन्तर-
व्यवच्छेदलक्षणं शब्दादवसायमानमेशं बिभ्राणा लभ्यते किं
तर्हि ? विधिरूपावसायिन्येवात्पत्तिमती । न च शब्दादनव-
सीयमानो वस्त्वशः शब्दार्थो युक्तः अनिप्रसङ्गादिति प्रती-
तिबाधनत्वं प्रतिज्ञायाः ।

अपि च-ये भिन्नसामान्यवचना गवाद्यः, ये च विशेषव-
चनाः शाबलेयादयस्ते भवद्भिर्प्रायेण पर्याया प्राप्नुवन्ति,
अर्धभेदाभावात्, वृक्ष-पादपादिशब्दवत् । स च अवस्तु-
त्वात्, वस्तुन्येव हि संसृष्ट-एकत्व-नानात्वादिविकल्पाः
सम्भवन्ति, नावस्तुन्यथापोहाख्ये परस्परं संसृष्टतादिविक-
ल्पो युक्त इति कथमेषां भेदः ? तदभ्युपगमं वा नियमेन व-
स्तुत्वापत्तिः । तथाहि-‘ य परस्परं भिद्यन्ते ते वस्तुरूपाः,
यथा स्वलक्षणानि, परस्परं भिद्यन्ते चापोहाः ’ इति स्वभाव-
हेतुः, इति विधिरेव शब्दार्थः । एतेनानुमानवाधितत्वं प्रति-
ज्ञायाः प्रतिपादितम् । अथावस्तुत्वमभ्युपगम्यतेऽपोहानां
तदा नानात्वाभावात् पर्यायत्वप्रसङ्गः इत्येकान्त एव ।
न चापोहभेदात् स्वतो भेदाभावेऽपि तस्य भेदादपर्यायत्व-
म्, स्वस्तस्य नानात्वाभावेऽभावैकरूपत्वात् परतोऽप्यसौ
भवन् काल्पनिकः स्यात् ; न हि स्वतोऽसतो भेदस्य परतः
सम्भवो युक्तः । यथाहि-संसर्गिणः शाबलेयादयः आधारत-
याऽन्तरङ्गा अपि तं स्वरूपतो भेदमुपशङ्काः—बहुधापि शाब-
लेयादिविधेयस्यागोव्यवच्छेदलक्षणस्यापोहस्य तेष्वभ्युपग-
मात्—तथा बहिरङ्गभूतैरभादिभिरपोहैरसौ भिद्यत इत्यपि
साहसम् ; न हि यस्यान्तरङ्गाऽप्यर्थो न भेदकस्तस्य बहिर-
ङ्गो भविष्यति बहिरङ्गत्वहानिप्रसङ्गात् । अथान्तरङ्गा एवा-
धारास्तस्य भेदकाः, असद्वन्तः, अवस्तुनः सम्बन्धभेदाद्
भेदानुपपत्तेः, वस्तुन्यपि हि सम्बन्धिभेदाद् भेदां नोपलभ्य-
ते किमुतावस्तुनि ‘ निस्सम्बन्धोऽसौ हि—देवहिकमेकपि ’
(निःस्वभावः । तथाहि—देवदत्तादिकमेकमपि) वस्तु युग-
पत् क्रमेण वाऽनेके [कै] रासनादिभिर [रमि] सम्ब-
ध्यमानमनासादितभेदमवोपलभ्यते किं पुनर्यदन्यथावृत्ति-
रूपमवस्तु, तत्वादेव च कश्चिदसम्बन्धं विजातीयात्वाऽ-
व्यावृत्तम् अत एवानधिगतविशेषांश तादृश सम्बन्धिभेदा-
दपि कथमिह भेदमनुवीतः, किञ्च-भवतु नाम सम्बन्धिभ-
दाद् भेदस्तथापि वस्तुभूतसामान्यानभ्युपगमं भवतां स
एवापोहादयः सम्बन्धी न सिद्धिमासादयन्ति यस्य भेदात्

तद्भेदाऽवकल्प्यते । तथाहि—यदि गवादीनां वस्तुभूतं सारूप्यं प्रसिद्धं भवेत् तदाऽप्यपोहाभ्युपगममपिशेषेण सिद्धयेन [त्] नान्यथा, अतोऽपोहविषयत्वमेषामिच्छुनाऽवश्यं सारूप्यमङ्गीकर्तव्यम्, तद्वच्च सामान्यं वस्तुभूतं शब्दवाच्यं भविष्यतीत्यपोहकल्पना व्यर्थेव । अपोहमेवाऽपि वस्तुभूतसामान्यमन्तरं न सिद्धिमासदयति । तथाहि यद्यश्वादीनामेकः कश्चित् सर्वव्यक्तिसाधारणो धर्मोऽनुगामी स्यात् तदा ते सर्वे गवादिशब्दैरविशेषेणापोह्यन् नान्यथा, विशेषापरिज्ञानात् । साधारणधर्माभ्युपगमं चापोहकल्पनावैयर्थ्यम् । अपि च—अपोहः शब्द-लिङ्गाभ्यामेव प्रतिपाद्यत इति भवद्विरिष्यते, शब्द-लिङ्गयोश्च वस्तुभूतसामान्यमन्तरं प्रवृत्तिरनुपपन्नमिति नानाऽपोहप्रतिपत्तिः । तथाहि—अनुगतवस्तुव्यतिरेकेण न शब्दलिङ्गाभ्यां [न शब्दलिङ्गयोः प्रवृत्तिः, न च शब्द-लिङ्गाभ्यां] विनाऽपोहप्रतिपत्तिः, न चासाधारणस्यान्वयः, तदेवमपोहकल्पनायां शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिरेव न प्राप्नोति, प्रवृत्तौ वा प्रामाण्यमभ्युपगमं हीयेत । तथाहि—प्रतिपाद्यार्थाव्यभिचारित्वं तयोः प्रामाण्यम्, अपोहश्च प्रतिपाद्यत्वेन भवताऽभ्युपगम्यमानोऽभावरूपत्वाच्चिःस्वभाव इति क तयोरव्यभिचारित्वम् ? न च विजातीयादर्शनमात्रेणैव शब्द-लिङ्गं अगृहीतसाहचर्येण स्वमर्थं गमयिष्यतः, विजातीयादर्शनमात्रेण गमकत्वाभ्युपगमे स्वार्थः परार्थ इति विशेषानुपपत्तेः; तथा च स्वार्थमपि न गमयत् तत्र अदृष्टत्वात् परार्थेवत् । तद्वच्च शब्द-लिङ्गयोरप्रामाण्याभ्युपगमप्रसङ्गाप्यपोहः शब्दार्थो युक्तः । यदि चा-असत्यपि सारूप्यं शाबलयादिष्वगोऽपोहकल्पना तदा गवाश्वस्यापि कस्माच्च कल्प्यतासौ अविशेषात् । तदुक्तं कुमारेण—

“अथासत्यपि सारूप्यं स्यादपोहस्य कल्पना ।

गवाश्वयोरप्येव कस्माद्वगोपोहो न कल्प्यते” ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ७६]

‘गवाश्वयोः’ इति “गवाश्वप्रभृतीनि च” (पाणि०-२-४-११) इत्येकवक्त्राखलक्षणस्मरणादुक्तम् । अविशेषप्रतिपादनार्थं स एव पुनरप्युक्तवान्—

“शाबलेयाश्च भिन्नत्वं, बाहुलेयाश्चयोः समम् ।

सामान्यं नान्यद्विष्टं चेत्, कागोऽपोहः प्रवर्त्तताम्” ॥

(श्लो० वा० अपो० श्लो० ७७)

यथैव हि शाबलयाद् वैलक्षण्यादश्वे न प्रवर्त्तते तथा बाहुलेयस्यापि ततो वैलक्षण्यमस्तीति न तत्राप्यसौ प्रवर्त्तते; एवं शाबलयादिष्वपि योज्यम्, सर्वत्र वैलक्षण्याविशेषात् । अपि च—यथा खलक्षणार्थेषु समयासम्भवाच्च शब्दार्थत्वम् तथाऽप्यपोहोऽपि । तथाहि—निश्चितार्थो हि समयकृत् समयं करोति; न चापोहः केनचिद्विन्द्वैर्यवसीयते, व्यवहारात् पूर्वं तस्याऽवस्तुत्वात् इन्द्रियाणां च वस्तुविषयत्वात् । न चान्यव्यावृत्तं खलक्षणमुपलभ्य शब्दः प्रयोक्तव्यं, अन्यापोहादभ्यन्तरं शब्दवृत्तेः प्रवृत्त्यनभ्युपगमात् । नाप्यनुमानेनापोहाध्यवसायः, “न चान्वयविनिर्मुक्ता प्रवृत्तिः शब्द-लिङ्गयोः” इत्यादिना तत्प्रतिषेधस्य तत्राकृत्वात् । तस्मान् “अकृतसमयत्वात्” इत्यस्य हेनोरनैकान्तिकत्वमपोहेन, अकृतसमयत्वेऽप्यपोह

शब्दप्रवृत्त्यभ्युपगमात् । इतश्चापोहे संज्ञेनासम्भयः अतिप्रसङ्गः । तथाहि—कथमश्वदीनां गोशब्दानभिधेयत्वम् ? सम्बन्धानुभवक्षणं ऽप्यपोहेस्तद्विषयत्वेनादोहरिति चेत्, असदेतत्, यतो यदि यद् गोशब्दसंज्ञेतकालं उपलब्धं ततोऽभ्यन्तरं गोशब्दप्रवृत्तिर्नैष्यते तदैकस्मात् संज्ञेतन विषयीकृताच्छाबलेयादिकाद् गोपिण्डादभ्यद् बाहुलेयादि गोशब्देनापोहो भवेत्, ततश्च सामान्यं वाच्यमित्येव सिध्येत् । इतरेतराभ्युपगमप्रसङ्गश्चापोहे संज्ञेनाऽशक्यक्रियः । तथाहि—अगोव्यवच्छेदेन गोः प्रतिपत्तिः, स चागौर्गोनिषेधात्मा; ततश्च ‘अगौः’ इत्यत्रोत्तरपदार्थो वक्तव्यः यो ‘न गौरगौः’ इत्यत्र नञा प्रतिषिध्यते, न ह्यनिर्ज्ञानस्वरूपस्य निषेधः शक्यते विधानुम् । अथापि स्यात् किमत्र वक्तव्यम्—अगोनिवृत्त्यात्मा गौः, नन्वेवमगोनिवृत्तिस्वभावात् गोर्गोप्रतिपत्तिद्वारेणैव प्रतीतिः, अगोश्च गोप्रतिषेधात्मकत्वाद् गोप्रतिपत्तिद्वारिकैव प्रतीतिरिति स्फुटमितरेतराभ्युपगमः । अथाप्यगोशब्देन यो गौर्निषिध्यते स विधिरूप एव अगोव्यवच्छेदमल(वत्) क्षणापोहसिद्धयर्थम् तेनैतरेतराभ्युपगमं न भविष्यति । यद्यपि ‘सर्वस्य शब्दस्यापोहार्थः’ इत्येवमपोहकल्पना वृथा, विधिरूपस्यापि शब्दार्थस्य भावात् । अतः (अतो न) कश्चिद् विधिरूपः शब्दार्थः प्रसिद्धोऽङ्गीकर्तव्यः; तद्वत्तत्कारणं चेत्तरेतराभ्युपगमो दुर्निवारः । तदुक्तम्—

“सिद्धिश्चागौरपोहेत, गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तत्र गौरैव वक्तव्यं, नञा यः प्रतिषिध्यते” ॥

“स चेदगोनिवृत्त्यात्मा, भवेदप्योऽभ्युपगमः ।

सिद्धिश्चेद् गौरपोहार्थं, वृथाऽपोहप्रकल्पनम्” ॥

“गव्यसिद्धे त्वगौर्नास्ति, तदभावेऽपि गौः कुतः ।”

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८३-८४-८५ अर्ज] इति ।

“नीलात्पलादिशब्दा अर्थान्तरनिवृत्तिरिति शिष्टानर्थानाहुः”

इत्याचार्यदिज्ञानेन विशेष्यविशेषणभावसमर्थनार्थं यदुक्तं तद्व्यक्रमेण दर्शयन्नाह भट्टः—“नाधाराध्यवृत्त्यादि-सम्बन्ध-आप्यभावयोः” ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० ८५] यस्य हि येन सह कश्चिद् वास्तवः सम्बन्धः सिद्धो भवेत् तत् तेन विशिष्टमिति युक्तं वक्तुम् । न च नीलात्पलयोरनीलानुपलब्धव्यवच्छेदरूपत्वनाभावरूपयोरधाराध्यायिः सम्बन्धः सम्भवति, नीरूपत्वात् । आदिप्रहणं न संयोगसमवायैकार्थसमवायादिसम्बन्धग्रहणम् । न चासति वास्तवे सम्बन्धे तद्विशिष्टस्य प्रतिपात्त्युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । अथापि स्यात् नैवास्माकमनीलादिव्यावृत्त्या विशिष्टाऽनुपलब्धादिव्यवच्छेदाऽभिमतः यतोऽयं दोषः स्यात्; किं तर्हि ? अनीलानुपलब्ध्यां व्यावृत्तं वस्तुवच्च तथाव्यवस्थितं तदर्थान्तरनिवृत्त्या विशिष्टं शब्दोच्यते इत्ययमर्थोऽत्राभिप्रेतः, असदेतत्; खलक्षणस्यावाच्यत्वात् तत्पक्षभाविदोषप्रसङ्गाच्च । न च खलक्षणस्यान्यान्यवृत्त्या विशिष्टत्वं सा (सि) ध्याति यतो न वस्तुवपोहः, असाधारणं तु वस्तु । न च वस्तुवस्तुनो युक्तः, वस्तुव्यवहारात् तस्य । भवतु वा सम्बन्धस्तथापि विशेषणत्वमपोहस्यायुक्तम्; न हि सत्तामात्राणां पलादीनां नीलादि विशेषणं भवति, किं तर्हि ? ज्ञानं सद् यत् स्वाकारानुरक्त्या बुद्ध्या विशेष्यं रक्षयति तद् विशेषणम्, न चापोहोऽयं प्रकारः सम्भवति, न ह्यश्वदीदुदयाऽपोहोऽध्यवसीयते, किं

तर्हि ? वस्तुवत्, अतोऽपोहस्य बोधाम्भवाद् न तेन स्वबु-
द्ध्या रज्यतेऽप्यदि । न चाज्ञातोऽप्यपोहो विशेषणं भवति,
न ह्यगृहीतविशेषणा विशेष्यं बुद्धिरुपजायमाना दृष्टा; भवतु
चाऽपोहज्ञानम् तथापि वस्तुनि तत्राकारबुद्धयभावात् तस्य
तद्विशेषणत्वमयुक्तम्, सर्वमेव हि विशेषणं स्वाकारानुरूपं
विशेष्यं बुद्धिं जनयद् दृष्टम्, न त्वन्यादृशं विशेषणमन्याद-
शी बुद्धिं विशेष्यं जनयति; न हि नीलमुत्पलं 'रक्तम्' इति
प्रत्ययमुत्पादयति, दण्डो वा 'कुण्डली' इति; न चात्राश्वादि-
ष्वभावादनुरक्ता शास्त्री बुद्धिरुपजायते, किं तर्हि ? भावाका-
राध्यवसायिनी । याद् पुनर्विशेषणानुरूपतयाऽन्यथा व्यव-
स्थितेऽपि विशेष्ये साध्या विशेषणकल्पना तथासति सर्वमेव
नीलादि सर्वस्य विशेषणमित्यवस्था स्यात् । नाप्यपो-
हेनापि स्वबुद्ध्या विशेष्यं वस्तुनुरज्यते इति वक्तव्यम्, तथा
ऽभ्युपगमे अभावरूपेण वस्तुनः प्रतीतिर्वस्तुत्वमेव न स्यात्
भावाभावयोर्विरोधात् । एतदवाह—

" न चासाधारणं वस्तु, गम्यतेऽपोहयत्तया ।

कथं वा परिकल्पेत, सम्बन्धो वस्तुवस्तुनोः ॥ "

" स्वरूपसम्बन्धेन, न स्यात् किञ्चिद् विशेषणम् ।
स्वबुद्ध्या रज्यते येन, विशेष्यं तद् विशेषणम् ॥ "

" न चाप्यश्वादिशब्देभ्यः, जायतेऽपोहबोधनम् ।
विशेष्यबुद्धिरपेक्ष, न चाज्ञानविशेषणा ॥ "

" न चान्यरूपमन्यादृक्, कुर्याज् ज्ञानं विशेषणम् ।
कथं चान्यादृशं ज्ञानं, तदुच्येत विशेषणम् ॥ "

" अथान्यथा विशेष्येऽपि, स्याद् विशेषणकल्पना ।
तथासति हि यत् किञ्चित्, प्रसज्येत विशेषणम् ॥ "

" अभावगम्यरूपं च न विशेष्येऽस्ति वस्तुता ।
विशेषितमपोहेन वस्तु वाच्यं न तेऽस्त्यतः ॥ "

[श्रु० वा० अपो० श्रु० ८६-८७-८८-८९-९०-९१] इति-
अथान्यव्यावृत्ते एव वस्तुनि शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिर्दृश्यते
नापोहरहिते अतोऽपोहः शब्द-लिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यत इत्य-
भिधीयते न प्रसज्यप्रतिषेधमात्रप्रतिपादनात् अत एव न
प्रतीत्यादिबोधाध्यावने युक्तम्, असद्वत्, यतो यदि नाम
तद् वस्तुवन्त्यतो व्यावृत्तं तथापि तत्रात्पद्यमानः शब्द-लिङ्गो-
क्तयो बोधोऽन्यव्यावृत्तिं सतीमां नावलम्बते, किं तर्हि ?
वस्तुत्वशेषाभिधायित, तत्रैवानुरागात् । य एव चांशो वस्तु-
नः शाब्देन लिङ्गकेन वा प्रत्ययेनावसीयते स एव तस्य विष-
यः तानवसीयमानः सर्वापि; न हि मालतीशब्दस्य गन्धादयो
विद्यमानतया वाच्या व्यवस्थाप्यन्ते । न चाप्यतद् (यु) क्तम्
यद् अन्यव्यावृत्तं वस्तुनि शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिः; यतोऽ
न्यव्यावृत्तं वस्तु भवतां मतेन स्वलक्षणमेव भवन् न च तत्
शब्द-लिङ्गायां बुद्धौ विपरिवर्तते इति, तस्य निर्विकल्पा-
कबुद्धिविषयत्वात् भवदभिप्रायेण शब्द-लिङ्गजबुद्धेः सामा-
न्यविषयत्वात् । न चासाधारणं वस्तु शाब्दलिङ्गजप्रत्ययाधि-
गम्यम्, तत्र विकल्पानां प्रत्यस्तमयात् । तथाहि—विकल्पो
जात्यादिविशेषणसंस्पृशेनैव प्रवर्तते न शुद्धवस्तूपग्रहणे, न
च शब्देनागम्यमानमप्यसाधारणं वस्तु व्यावृत्त्या विशिष्टमि-
त्यभिधानं शक्यम् । यतः—

" शब्देनागम्यमानं च, विशेष्यमिति साहसम् ।

तेन सामान्यमष्टयं, विषयो बुद्धि-शब्दयोः ॥

[श्रु० वा० अपो० श्रु० ९४]

इतश्च सामान्यं वस्तुभूतं शब्दविषयः यतो व्यक्तीनामसा-
धारणवस्तुरूपाणामव्यवस्थाज्ञापोहता अनुक्तस्य निराकर्तु-
मशक्यत्वात्, अपोहोत सामान्यम् तस्य वाच्यत्वात्; अ-
पोहानां त्वभावरूपतयाऽपोहत्वासम्भावात् तत्त्वं वा वस्तु-
त्वमेव स्यात्—तथाहि—यद्यपोहानामपोहत्वं भवेत् तदैषाम-
भावरूपत्वं विप्रतिषिद्धं भवेत्; प्रतिषेधं च सति अभावर-
भावरूपत्वं त्यक्तं स्यात्; ततश्चाभावानामपोहलक्षणानाम-
भावरूपत्वागाद् वस्तुत्वमेव भवेत्, तच्च न शब्दविषयः—
यद्वाऽभावानामभावाभावात् न ह्यभावस्वभावा अपोहा
अपोहा युज्यन्ते, वस्तुविषयत्वात् प्रतिषेधस्य; तस्मादश्वा-
दी गवादेरपोहो भवन् सामान्यस्यैवेति निश्चीयत इति सि-
द्धमपोहत्वाद् वस्तुत्वं सामान्यस्य । तदुक्तम्—

" यदा वा शब्दवाच्यत्वा-अ व्यक्तीनामपोहना ।

तदाऽपोहोत सामान्यं, तस्यापोहाच्च वस्तुता ॥

" नापोहत्वमभावाना-मभावाऽभाववर्जनात् ।

व्यक्ताऽपोहान्तरऽपोहस्तस्मात् सामान्यवस्तुनः ॥

[श्रु० वा० अपो० श्रु० ९५-९६] इति ।

अपि च, अपोहानां परस्परतो वैलक्षण्यमवैलक्षण्यं वा ?
तत्राद्ये पक्षे अभावस्यागोशब्दस्याभिधेयस्याभावा गोशब्दा-
भिधेयः, स चेत् पूर्वोक्तादभावाद् विलक्षणस्तदा भाव एव
भवत् अभावाविवृत्तिरूपत्वाद् भावस्य । न चेद् विलक्षणस्त-
दा गौरव्यगौः प्रसज्येत, तद्वैलक्ष्येन तादात्म्यप्रतिपत्तः ।
स्यादतन् गवाश्वादिशब्दैः स्वलक्षण्येव परस्परतो व्यावृत्ता-
न्यपोहन्ते नाभावा तनापोहत्वेन वस्तुत्वप्रसङ्गापादनं नास्ति-
ष्टम्, असद्वत्; यद्यपि सच्छब्दादन्येषु गवादिशब्देषु वस्तुन
(नः) पर्यतोऽप्यपोहता सिद्धयति सच्छब्दस्य त्वभावाक्यादपो-
हाप्रान्यदपोहामस्ति असद्व्यवच्छेदेन सच्छब्दस्य प्रवृत्तत्वा-
त्; ततश्च पूर्ववदभावाभाववर्जनाद् असतोऽपोहे वस्तुत्व-
मेव स्याद् इत्यपोहवादिनोऽभ्युपगमविरुद्धाऽसद्वस्तुत्वप्रस-
ङ्गः । अथास्वभावस्यापि वस्तुत्वम्, न; अभावस्यापि सि
(स्याऽसि) ङौ कस्यचिद् भावस्यैवासिद्धः, अभावव्यव-
च्छेदेन तस्य भवन्मतेन स्थितलक्षणत्वात् । अभावस्य वाऽ
पोहत्वं सति वस्तुत्वप्रसङ्गेन स्वरूपासिद्धेरसर्वमपि न
सिद्धयति; तस्य सत्त्वव्यवच्छेदरूपत्वात्, सत्त्वस्य च यथा-
ङ्गेन प्रकारायागात् । न चात्र—“ अपोहोः स बहिः संस्थि-
तैर्भिद्यते ” इत्यादौ “ अवस्तुत्वादपोहानां नैव भेदः ” इत्यादौ
च “ न खल्वपोहोभेदाधारभेदाद् वाऽपोहानां भेदः, अपि-
त्वनादिकालप्रवृत्तिर्वाच्यवितथार्थविकल्पवासनाभेदान्यै-
स्तत्त्वतो निर्विषयेरप्यभिधायिषयात्मिभिर्भिन्नैरिव प्रत्ययै-
र्भिन्नधर्मेषु बाह्येषु भिन्ना इवार्थात्मान इवास्वभावा
अप्यपोहाः समारोप्यन्ते; तं चैवं तथा तैः समारापता
भिन्नाः सन्तश्च प्रतिभासन्ते येन वासनाभेदाद् भेदः सद्-
पता वाऽपोहानां भविष्यति ” इत्ययं परिहारां वक्तुं
युक्तः; यतो न ह्यवस्तुनि वासना सम्भवति, वासनाहेतानि-
र्विषयप्रत्ययस्यायोगात्; तदभावाद् धितथार्थानां विक-
ल्पानामसम्भवात् आलम्बनभूत वस्तुन्यसांत निर्विषयज्ञा-

नार्योगेन वासनाधायकविज्ञानाऽभावतो न वासना; ततश्च वासनाऽभावात् कुतो वासनाकृतोऽपोहानां भेदः सद्रूपता वा ? अतो वाक्याभिमतपोहाऽभावः ।

तथा, वाचकाभिमतस्यापि तस्याभाव एव, तथापि शब्दानां भिन्नसामान्यवाचिनां विशेषवाचिनां च परस्परतो वासनाभेदनिमित्तो वा स्यात् वाक्यापोहभेदनिमित्तो वा ? ननु प्रत्यक्षत एव शब्दानां कारणभेदाद् विरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदः प्रसिद्ध एवेति प्रश्नानुपपत्तिः, असद्वत् ; यतो वाचकं शब्दमङ्गीकृत्य प्रश्नः, न च ध्यानावसेयः स्वलक्षणत्वात् शब्दो वाचकः, संकृतकालानुभूतस्य व्यवहारकाले विरविनष्टत्वात् तस्य न तेन व्यवहार इति न स्वलक्षणस्य वाचकत्वं भवदभिप्रायेण, अविवादश्चात्र । यथाङ्गम्—

“ नार्थशब्दविशेषस्य, वाक्यवाचकतेष्यते ।

तस्य पूर्वमदष्टत्वात्, सामान्यं तूपदेक्ष्यते ” ॥१॥ इति ।

तस्माद् वाचकं शब्दमधिकृत्य प्रश्नकरणादपोहः ।

“ तत्र शब्दान्तरापोहे, सामान्ये परिकल्पिते ।

तत्रैवावस्तुरूपत्वा-च्छब्दभेदो न कल्प्यते ” ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० १०४]

यथा पूर्वोक्तं विधिना ‘संस्तुष्टैकत्वनात्वं’-इत्यादिना वाक्यापोहानां परस्परतो भेदो न घटते तथा शब्दापोहानामपि नीरूपत्वात्तासौ युक्तः, यथा च वाचकानां परस्परतो भेदो न सङ्गच्छते एवं वाक्यवाचकयोरपि मिथोऽनुपपन्नः, निःस्वभावत्वात् । न चापोहभेदाद् भेदो भविष्यति, ‘ न विशेषः स्वतस्तस्य इत्यादिना प्रतिविहितत्वात् । तद्वै प्रतिज्ञायाः प्रतीत्यभ्युपेतबाधा व्यवस्थिता ।

साम्प्रतं वाक्यवाचकत्वाभावप्रसङ्गापादनादभ्युपेतबाधाविदोषं प्रतिपिपादयिषुः प्रमाणयति—यं अवस्तुनी न तयोर्गम्यगमकत्वमस्ति, यथा खपुष्प-शशशृङ्गयोः, अवस्तुनी च वाक्यवाचकापोहो भवतामिति व्यापकविरुद्धापलाधिः । ननु च मेधाभावाद् वृष्ट्यभावप्रतीतिहेतोरनैकान्तिकता, अयुक्तमेतत् ; यस्मात् तद्विवक्षाकाशाऽऽलोकात्मकं च वस्तु मत्पक्षेऽत्रापि प्रयोगां(गं)ऽस्त्येव, अभावस्य वस्तुत्वप्रतिपादनात् । भवत्पक्षे तु न केवलमपोहयोर्विवादास्पदीभूतयोर्गम्यगमकत्वं न युक्तम् अपि त्वेवदपि वृष्टिप्रवाभावयार्गम्यगमकत्वमयुक्तमेव । किञ्च-यद्वत् भवद्भिरन्यथापसर्जनयोर्व्यतिरेकप्रधानयोः स्वविषयप्रतिपादकत्वं शब्द-लिङ्गयोर्वर्ण्यते, यच्च—

“ अदृष्टैरन्यशब्दार्थे, स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात् ।

भूतः सम्बन्धसार्कयं, न चास्ति व्यापचारिता ” ॥१॥

इत्यादि वर्णितम् तदप्यपोहाभ्युपगमेऽसङ्गतम्, यतः—

“ विधिरूपश्च शब्दार्थो, येन नाभ्युपगम्यते ।

न भवद् व्यतिरेकोऽपि, तस्य तत्पूर्वको ह्यसौ ” ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] विधिनिवृत्तलक्षणत्वाद् व्यतिरेकस्येति भावः ।

किञ्च-नीलोत्पलादिशब्दानां विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यं च यद्वत्तत्प्रतीतिं तस्यापह्नवोऽपोहवादिनः प्रसङ्गः । यच्च विशेषणविशेष्यभाव-सामानाधिकरण्यसमर्थनार्थमुच्यते—

“ अपोहभेदाद् भिन्नार्था, स्वार्थभेदगतौ जडा ।

एकस्माभिन्नकार्यत्वाद्, विशेषणविशेष्यता ” ॥१॥

“ तस्मात्त्राकाङ्क्षाद् भेदः, स्वसामान्येन नाधिकृतः ।

नोपात्तः संशयात्पक्षः, सैव कैकार्यता नयोः ” ॥२॥ इति,

तदप्यमनुपपन्नम् ; यतः परस्परं व्यवच्छेदा(द्य)व्यवच्छेदकभावो विशेषणविशेष्यभावः, स च वाक्य (वाक्य) एव व्यवस्थाप्यते यथा ‘ नीलो(नीलम्)त्पलम् ’ इति । व्याधिकरणयोरपि यथा ‘ राहः पुरुषः ’ इत्यादौ । भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोस्तु शब्दयोरैकस्मिन्नर्थे वृत्तः सामानाधिकरण्यम् ; तच्च ‘ नीलोत्पलम् ’ इत्यादौ वृत्तावेव व्यवस्थाप्यते । न च नीलोत्पलादिशब्देषु शबलार्थाभिधायिषु तत्सिद्धिः, शबलार्थाभिधायित्वं च तेषाम्—“ न हि तत् केवलं नीलं, न च केवलमुत्पलम् । समुदायार्थमध्यत्वात्, ” इत्यादिना प्रतिपादितम् । यतः अनीलत्वव्युदासेऽनुत्पलव्युदासौ नास्ति, नाप्यनुत्पलप्रच्युतावनीलव्युदास इति नाऽनयोः परस्परमाधाराध्यसम्बन्धोऽस्ति नीलरूप (नीरूप) त्वात् ; न चास्ति सम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावो युक्तः अतिप्रसङ्गात् ; अतो युष्मन्मतेनाभाववाचित्वाच्छबलार्थाभिधायित्वासम्भवाच्च विशेषणविशेष्यभावो युक्तः । अभिधेयद्वारणैव हि तदभिधायिनोः शब्दयोर्विशेषणविशेष्यभाव उपचर्यते, अभिधेयं च तस्यासम्बन्धेऽभिधानेऽपि कुतस्तद्वारणः ? सामानाधिकरण्यमपि नीलोत्पलशब्दयोरने सम्भवति, तद्वाक्ययार्गनीलानुत्पलव्यवच्छेदलक्षणयोरपोहयोरभिन्नत्वात् । तच्च भवद्भिरव-‘ अपोहभेदाद् भिन्नार्था ’ इत्यादिनादवसीयते । प्रयोगः-न नीलोत्पलादिशब्दाः सामानाधिकरण्यव्यवहारविषयाः, भिन्न-विषयत्वात्, घटादि-शब्दवत् । न च यत्रैव त्रयेऽनुत्पलव्युदासो वर्तते तत्रैवा-नीलव्युदासोऽपीति नीलोत्पलशब्दवाक्ययोरपोहयोरैकस्मिन्नर्थे वृत्तेः अर्थद्वारकं सामानाधिकरण्यं शब्दयोरपीति वक्तुं युक्तम्, अपोहयोर्नीरूपत्वेन क्वचिदवस्थानासम्भवेना वास्तवाध्यतायांगाद् व्यन्यासुतस्येव । भवतु वा नीलोत्पलादिव्यर्थेषु तयोर्गम्यता तथापि सा विद्यमानापि न शब्दः प्रतिपाद्यते, यतस्तद्वत्तत्माधारणत्वाच्चोत्पलादि वस्तु न शब्दगम्यम्, स्वलक्षणस्य सर्वविकल्पानीतत्वात् तदप्रतिपत्तौ च तदधिकरणयोरपोहयोरस्तदाध्ययता कथं प्रदीतुं शक्या धर्मिप्रहणनान्तरीयकत्वाद् धर्मप्रहणस्य ? न चासाधारणवस्तुव्यतिरेकण तयोरन्यदधिकरणं सम्भवति भवदभिप्रायेण । न चाप्रतीयमान सद्रपि सामानाधिकरण्यव्यवहाङ्गम् अतिप्रसङ्गात् । न च व्यावृत्तिमद् वस्तु शब्दवाच्यम्—यतो व्यावृत्तिद्वयोपाधिकयोः शब्दयोरैकस्मिन्नपोहवति वस्तुनि वृत्तेः सामानाधिकरण्यं भवेत्-परतन्त्रत्वाद् नीलादिशब्दस्येतरभेदानाक्षेपकत्वात् ; स हि व्यावृत्त्युपसर्जनं तद्वन्तमर्थमाह न साक्षात् ततश्च साक्षादभिधानान् तद्वन्तभेदाक्षेपो न सम्भवति, यथा-मधुरशब्देन शुक्रादः । यद्यपि शुक्रादीनां मधुरादिभेदत्वमस्ति तथापि शब्दस्य साक्षादभिहितार्थगतस्यैव भेदस्यक्षेपे सामर्थ्यं न तु पाः-तन्मयेणाभिहितार्थगतस्य; ततश्च नीलादिशब्देन तद्वन्तभेदानाक्षेपात् उत्पलादीनामनङ्गत्वं स्यात् ; अतङ्गत्वे च न सामान्याधिकरण्यम् ; तेन जातिमन्मात्रपक्षे यो दोषः प्र-

निपादिना भवता "तद्वतो न वाचकः शब्दः, अस्त्वन्त्रत्वा-
त्" इति स व्यावृत्तिमन्मात्रपक्षेऽपि तुल्यः । तथाहि-जा-
तिमन्मात्रे शब्दार्थे सच्छब्दो जातिस्वरूपसर्जनं द्रव्यमाह
न साक्षादिति तद्वतघटादिभेदानाक्षेपात् अतस्त्वेव सामा-
नाधिकरण्याभावप्रसङ्ग उक्तः; स व्यावृत्तिमन्मात्रपक्षेऽपि
समानः—तत्राऽपि हि सच्छब्दो व्यावृत्त्युपसर्जनं द्रव्य-
माह न साक्षादिति तद्वतभेदानाक्षेपाऽत्राऽपि समान एव;
को ह्यत्र विशेषः जातिव्या (व्या) वृत्तिर्जातिमद्या
(जातिमान् व्या) वृत्तिर्मानिति । न च लिङ्ग-सङ्ख्या-
क्रिया-कालादिभिः सम्बन्धाऽपोहस्यावस्तुत्वाद् युक्तः एषा
वस्तुधर्मत्वात् । न च लिङ्गादिविविक्तः पदार्थः शक्यः श-
ब्देनाभिधातुम्, अतः प्रतीतिबाधाप्रसङ्गः प्रतिज्ञायाः ।
न च व्यावृत्त्याधारभूताया व्यक्तेर्वस्तुत्वाङ्गिकादिसम्बन्धात्
तद्वद्वारेणापोहस्याप्यसौ व्यवस्थाप्यः, व्यक्तेर्निर्विकल्पकज्ञान-
विषयत्वाङ्गिक-सङ्ख्यादिसम्बन्धेन व्यपदं पुमशक्यत्वात् अ-
पोहस्य तद्वद्वारेण तद्व्यवस्थाऽसिद्धः । अव्यापित्वं चापोह-
शब्दार्थव्यवस्थायाः, 'पचति' इत्यादिक्रियाशब्देष्वन्यव्यव-
च्छेदाप्रतिपक्षः । यथा हि घटादिशब्देषु निष्पन्नरूपं पटा-
दिकं निषेध्यमस्ति न तथा 'पचति' इत्यादिषु; प्रतियोगिनो
निष्पन्नस्य कस्यचिदप्रतीतिः । अथ मा भूत् पर्युदासरूपं
निषेध्यम्, 'न पचति' इत्येवमादि प्रसज्यरूपे 'पचति' इ-
त्यादिनिषेध्यं भविष्यति, असदेतत्; 'नञ् (न न) पचति'
इत्येवमुच्यमानं प्रसज्यप्रतिषेधस्य निषेध एवाङ्गः स्यात्,
नतश्च प्रतिषेधद्वयस्य विधिप्रत्ययत्वाद् विधिरस्य शब्दार्थः
प्रसङ्गः । किञ्च-'पचति' इत्यादौ साध्यत्वं प्रतीयते; यस्यां
हि क्रियायां केचिद्व्यवस्था निष्पन्नाः केचिदनिष्पन्नाः सा पू-
र्वापरीभूतावयवा क्रिया साध्यत्वप्रत्ययविषयः, तथा-'अ-
भूत्' 'भाविष्यति' इत्यादौ भूतादिकालविशेषप्रतीतिरस्ति, न
चापोहस्य साध्यत्वादिसम्भवः निष्पन्नत्वाद्भावेकरसत्वेन;
तस्मादपोहशब्दार्थपक्षे साध्यत्वप्रत्यया भूताद्विप्रत्ययश्च नि-
र्निमित्तः प्रामोतीति प्रतीतिबाधा । न च विध्यादावप्यापो-
हप्रतिपात्तरस्ति, पर्युदासरूपस्य निषेधस्य तत्राभावात् ।
'न न पचति देवदत्तः' इत्यादौ च नञा (जा) उपरेण नञो
योगे नैवापोहः, प्रतिषेधद्वयेन विधेरस्य संस्पर्शात् । अपि च-
चादीनां निपातोपसर्गकर्मप्रवक्षनीयानां पदत्वमिष्टम्, न
चैषां नञा सम्बन्धाऽस्ति असम्बन्धवचनत्वात् । तथाहि—
यथा हि घटादिशब्दानाम् 'अघटः' इत्यादौ नञा सम्बन्धेऽ-
र्थान्तरस्य पटादः परिग्रहात् तद्व्यवच्छेदेन नञा रहितस्य घ-
टशब्दस्यार्थोऽवकल्पनं न तथा चादीनां नञा सम्बन्धोऽस्ति
न चासम्बन्ध्यमानस्य नञाऽपोहने युक्तम्; अतश्चादिष्वपो-
हाभावः । अपि च-कल्माषवर्णवच्छब्दलैक्यरूपा वाक्यार्थ-
इति नान्यनिवृत्तिस्तत्त्वेन व्यपदं पुं शक्या, निष्पन्नरूपस्य प्र-
तियोगिनोऽप्रतीतिः । या तु 'चैत्र ! गामानय' इत्यादावचै-
त्रादिव्यवच्छेदरूपाऽन्यनिवृत्तिरवयवपारंप्रदेशेण वर्तते सा
पदार्थे एव स्यात् न वाक्यार्थः; तस्यावयवस्यार्थं विवेकमु-
शक्यत्वादित्यव्यापिनी शब्दार्थव्यवस्था ।
किञ्च-'न अन्यापोहः अनन्यापोहः' इत्यादौ शब्दे विधिरू-
पादन्यद् वाच्यं नोपलभ्यते, प्रतिषेधद्वयेन विधेरवावसाया-
त् । अत्र च 'नञ्चापि नञा योगे' इत्यनेनार्थस्य गतत्वेऽ-
पि 'अन्यापोहः शब्दार्थः' इत्येवंचादिनां व्यवचनेनैव विधि-

रिष्ट इति ज्ञापनार्थं पुनरुक्तम् । तथाहि—अनन्यापोहशब्द-
स्यान्यापोहः शब्दार्थो व्यवच्छेद्यः, स च विधेर्नान्या लक्ष्यते ।
ये च प्रमेय-ज्ञेयाऽभिधेयादयः शब्दास्तेषां न किञ्चिदपोहाम-
स्ति, सर्वस्यैव प्रमेयादिस्वभावत्वात् । तथाहि—यस्याम
किञ्चिद् व्यवच्छेद्यमेवां कल्प्यते तत् सर्वं व्यवच्छेद्याकारे-
णालम्ब्यमानं ज्ञेयादिस्वभावमेवावर्तयते, न ह्यविषयीकृतं-
व्यवच्छेदं शक्यम्; अतोऽपोह्याभावादव्यापिनी व्यवस्था ।
ननु हेतुमुखं निर्दिष्टम् "अज्ञेयं कल्पितं कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन
ज्ञेयऽनुमानम्" (हेतु०) इति तत् कथमव्यापित्वं कथमव्यापि-
त्वं शब्दार्थव्यवस्थायाः, नैतत्; यतो यदि ज्ञेयमप्यज्ञेयत्वेना-
पोहमस्य कल्प्यते तदा चरं वस्तुत्वं विधिरूपं शब्दार्थत्वेन
कल्पितं भवेत् यद्व्यवसीयते लोकेन; एवं ह्यष्टाध्यायोपो
दृष्टापलापश्च न कृतः स्यात् ।

(विकल्पप्रतिबिम्बार्थवादमतमुल्लिख्य तन्निरसनम्)—

ये न्वाहुः—"विकल्पप्रतिबिम्बमेव सर्वशब्दानामर्थः, तदेव
चाभिधीयते व्यवच्छिद्यत इति च" तेषां न युक्तकारिणः ।
निगकारा बुद्धिः आकारवान् बाह्योऽर्थः—“स बहिर्देशस-
म्बन्धो, विस्पष्टमुपलभ्यते” इत्यादिना ज्ञानाकारस्य
निर्पिञ्जत्वात् आन्तरस्य बुद्ध्यारूढस्याकारस्यासत्त्वान्
तदवसायकत्वं शब्दानामयुक्तम्, अत एव तस्यापो
हत्वमप्यनुपपन्नम् । ये च 'एवम्' इत्यादयः शब्दास्तेषामपि
न किञ्चिदपोहम्, प्रतियोगिनः पर्युदासरूपस्य कस्य-
चिदभावात् । अथ 'नैवम्' इत्यादिप्रसज्यरूपं प्रतिषे-
ध्यमत्रापि भविष्यति, न; उक्तास्तरत्वात् ।

“न नैवमिति निर्देश, निषेधस्य निषेधनम् ।

एवमित्यनिषेध्यं तु, स्वरूपेणैव तिष्ठति ॥१॥”

इति न्यायात् ।

(अपोहपक्षे उद्घोतकरकृतानामाक्षेपाणामुपन्यासः)—

उद्घोतकरस्त्वाह—“अपोहः शब्दार्थः इत्ययुक्तम् अव्यापक-
त्वात् । यत्र द्वैराश्यं भवति तत्रेतरप्रतिषेधादितरः प्रतीयते,
यथा-'गौः' इति पदाद् गौः प्रतीयमानः अगौर्निषिध्यमानः;
न पुनः सर्वपद एतदस्ति, न ह्यसर्वं नाम किञ्चिदस्ति यत्
सर्वशब्देन निवर्तते । अथ मन्यस एकादि असर्वं तत् सर्व-
शब्देन निवर्तते इति, तच्च; स्वार्थोपवादोपप्रसङ्गात् । एवं
होकादिव्युदासेन प्रवर्त्तमानः सर्वशब्दोऽङ्गप्रतिषेधादङ्गव्य-
तिरिक्तस्याङ्गिनाऽनभ्युपगमादनर्थकः स्यात् । अङ्गशब्देन ह्य-
कदेश उच्यते; एवं सति सर्वे समुदायशब्दा एकदेशप्रतिषे-
धरूपेण प्रवर्त्तमानाः समुदायिव्यतिरिक्तस्यान्यस्य समुदा-
यस्याऽनभ्युपगमादनर्थकाः प्राप्नुवन्ति । ह्यादिशब्दानां तु
समुदायविषयत्वादकादिप्रतिषेधं प्रतिषिध्यमानार्थानामस-
मुच्चयत्वादनर्थकत्वं स्यात्” (अ०२ आ०२ सू०६७ न्यायवा०)
“यस्यायमगोऽपोहोऽगौर्न भवतीति गोशब्दस्यार्थः; स कि-
ञ्चिद् भावः, अथाऽभावः ? भावोऽपि सन्न किं गौः, अथागौ-
रिति । यदि गौः नास्ति त्रिविधाः अथाऽगौः, गोशब्दस्यागौर्गर्थे
इत्यतिशब्दार्थकौशलम् । अथाभावः, तच्च युक्तम्; प्रैष-सम्प्र-
तिपत्त्रोरविषयत्वात् । न हि शब्दध्वन्यादभावं प्रैष-प्रति-
पादकेन श्रोतुरर्थे विनियोगः-प्रतिपादकधर्मः, सम्प्रतिपत्त-
(त्ति) अ-भ्रातृधर्मो-भवत् । अपि च-शब्दार्थः प्रतीत्या
प्रतीयते, न च गोशब्दादभावं किञ्चित् प्रतिपद्यते” (न्याय-

धा०) किञ्च—“क्रियारूपव्याप्योद्देशस्य विषयो वक्तव्यः । तत्र ‘अगौर्न भवति’ इत्ययमपवादः किं गोविषयः, अथागोविषयः? यदि गोविषयः कथं गौर्गोत्राऽभावः? अथागोविषयः कथमन्यविषयाद्गोत्राद्व्यतिरिक्तः प्रतिपत्तिः, न हि स्वदिरे क्षिप्रमात्रे पलाशे क्षिप्रा भवति । अथागौर्गोत्रं प्रतिषेधो ‘गौर्गौर्न भवति’ इति, कनागोत्रं प्रसक्तं व्यतिरिक्तं इति ” (न्यायवा०)

“इतश्चापवादोऽपवादः विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि—योऽयमगौरपवादो गौर्न स किं गोत्र्यतिरिक्तः, आहोर्भेदव्यतिरिक्तः? यदि व्यतिरिक्तः स किमाश्रितः अथाऽनाश्रितः? यथाश्रितस्तदाऽऽश्रितत्वाद् गुणः प्राप्तः, ततश्च—गोशब्देन गुणोऽभिधीयते ‘न गौः’ इति-गौस्तिष्ठति ‘गौर्गोच्छति’ इति न सामानाधिकरण्यां प्राप्नोतीति । अथानाश्रितस्तदा कनागौर्न ‘गौरगो पवादः’ इति पट्टी स्यात्? अथाव्यतिरिक्तस्तदा गौरवासाविति न किञ्चित् कृतं भवति ” [न्यायवा० पृ० ३३० पं० ८-१४]

“अयं अपवादः प्रतिवस्त्वैकः, अनेका वेति वक्तव्यम् । यद्येकस्तदानेकगोत्रव्यसम्बन्धी गोत्रमवामौ भवेत् । अथानेकस्ततः पितृवदानन्त्यादाख्यानानुपपत्तेरवाच्य एव स्यात् ” [न्यायवा० पृ० ३३० पं० १४-१७] किञ्च—“इदं तावत् प्रष्टव्यं भवति भवान्-किमपवादो वाच्यः, अथावाच्य इति । वाच्यत्वे विधिरूपेण वाच्यः स्यात्, अन्यव्याप्त्या वा? तत्र यदि विधिरूपेण तदा नैकान्तिकः शब्दार्थः ‘अन्यापवादः’ शब्दार्थः इति । अथान्यव्याप्त्या तदा पक्षस्तदा तस्याप्यन्यव्यवच्छेदस्यापरेणान्यव्यवच्छेदरूपेणाभिधानम् तस्याप्यपरेणान्यव्यवस्था स्यात् । अथावाच्यस्तदा ‘अन्यशब्दार्थपवादः’ शब्दः कर्गति इति व्याहृत्येति” [न्यायवा० पृ० ३३० पं० १८-२२]

आचार्यदिग्गमोक्तम्—“सर्वत्राभिधानाश्रयस्यानुच्छेदात् कृतार्थपरिसमाप्त्यं यथाक्रमं जातिधर्मा एकत्व-नित्यत्व-प्रत्येकपरिसमाप्तिलक्षणा अपवाद एवावतिष्ठति; तस्माद् गुणान्कर्षादर्थान्तरापवाद एव शब्दार्थः साधुः ” इत्येतदशङ्क्य कुमारिल उप(ह)सह (संहर) आह—

“अपि चैकत्व-नित्यत्व-प्रत्येकसमवायित्वाः (ताः) ।

निरूपाय्येष्वपवादेषु, कुर्वतोऽसूत्रकः पटः ” ॥

“तस्माद् येष्वेव शब्देषु, नञयोगस्तेषु केवलम् ।

भवेदन्यनिवृत्त्यंशः, स्वात्मवाम्यत्र गम्यते ” ॥

(श्रु० वा० अपा० श्रु० १६३-१६४)

‘स्वात्मैव’ इति स्वरूपमेव विधिलक्षणम् । ‘अन्यत्र’ इति नञा र्हन्तं । तत्रापवादः शब्दार्थ इति भट्टोद्देशेन कर्गव्यः ।

(स्वपक्षाक्षेपेषु प्रतिविधातव्येषु पूर्वम् अपवादव्यादिकृतं

स्वमतस्पर्ष्टीकरणम्) —

अत्र सौगताः प्रतिविधिति—द्विविधोऽस्माकमपवादः पर्युदासलक्षणः, प्रसङ्गप्रतिषेधलक्षणश्च । पर्युदासलक्षणोऽपि द्विविधः—बुद्धिप्रतिभासोऽर्थेष्वनुगतैकरूपत्वनाध्यवसितो बुद्ध्यात्मा, विजानीयव्यावृत्तस्वलक्षणार्थात्मकश्च । तत्र यथा हरीतक्यादयो बहवोऽन्तराणां सामान्यलक्षणमेकमर्थं ज्वरादिशमनं कार्यमुपजनयति तथा, शाबलयादयोऽप्यर्थाः सत्यापि भेदे प्रकृतैकाकारपरामर्शहेतवो भविष्यन्त्यन्तराणां वस्तुभूतं सामान्यम् । तदनुभवलेन यदुत्पन्नं विकल्पज्ञानं

तत्र यदर्थाकारतयाऽर्थार्थे प्रतिविम्बकं ज्ञानादभिज्ञमाभा-
ति तत्र ‘अन्यापवादः’ इति व्यपदेशः । न चासावर्थाभासो
ज्ञानतादात्म्येन व्यवस्थितः सन् बाह्यार्थाभासेऽपि तस्य तत्र
प्रतिभासनाद् बाह्यकृतः ।

न अपवादव्यपदेशस्तत्र निर्निमित्तः, मुख्य-गौर्गोत्रेदभिज्ञस्य
निमित्तस्य सङ्गात्वात् । तथाहि—विकल्पान्तरांगपितप्रति-
भासान्तराङ्गावन(प्रतिभासान्तराद् भेदेन) स्वयं प्रतिभास-
नात् मुख्यस्तत्र तद्व्यपदेशः ‘अपवादोऽपवादः’ अन्यस्माद्-
पवादः ‘अन्यापवादः’ इति व्युत्पन्नः । उपचारात् तु त्रिभिः का-
रणैस्तत्र तद्व्यपदेशः—(१)कारणं कार्यधर्मगोपाद् वा अन्य-
व्यावृत्तवस्तुप्राप्तहेतुतया, (२) कार्ये वा कारणधर्मोपचा-
रात् अन्याविविक्तवस्तुद्वारायाततया, (३) विजानीयापवाद-
पदार्थेन सहैक्येन भ्रान्तेः प्रतिपट्टिभिरन्यव्यवस्थितत्वाच्चति ।
अथस्तु विजानीयव्यावृत्तत्वाद् मुख्यतस्तद्व्यपदेशमाह । प्र-
सज्यप्रतिषेधलक्षणस्वपवादः—

“प्रसज्यप्रतिषेधस्तु, गौरगौर्न भवत्ययम् ।

इति विस्पष्ट एवाय-मन्यापवादोऽवगम्यते ” ॥

[तत्त्वसं० का० १०१०]

तत्र य एव हि शब्दे ज्ञानं साक्षाद् भासते स एव शब्दाऽ-
र्थो युक्तः । न चात्र प्रसज्यप्रतिषेधावसायः, वाच्यार्थवान-
तस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वात् । नार्पान्द्रियज्ञानवद् व-
स्तुस्वलक्षणप्रतिभासः, किं तर्हि? बाह्यार्थाध्यवसायिनां क-
वलशब्दी बुद्धिरूपजायते तेन तदवाधप्रतिविम्बकः शब्दे
ज्ञानं साक्षात् तदात्मतया प्रतिभासनाच्छब्दार्थो युक्त इति
अपवादत्रयं प्रथमोऽपवादव्यपदेशमासादयति ।

यश्चापि शब्दस्यार्थेन सह वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धः
प्रसिद्धो नास्ति कार्यकारणभावादन्योऽर्थावतिष्ठत, बाह्यरूप-
तयाऽध्यवसितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वाद् वाच्यवा-
चकलक्षणसम्बन्धः कार्यकारणभावात्मक एव; तथा च श-
ब्दस्तस्य प्रातःस्थानात्मनो जनकत्वाद् वाचक उच्यते प्रात-
विम्ब च शब्दजन्यत्वाद् वाच्यम् ।

(‘निषेधमात्रमेव अन्यापवादः’ इति मत्वा अपवादपक्षमा-

तिष्ठतः कुमारिलस्य (निराकरणम्) —

तेन यदुक्तम्—‘निषेधमात्रं नैवेह शब्दे ज्ञानेऽवभासते’ इति,
तदसङ्गतम् ; निषेधमात्रस्य शब्दार्थव्यानभ्युपगमात् । एवं
तावत् प्रतिविम्बलक्षणोऽपवादः साक्षाच्छब्दरूपजन्यत्वाद् मु-
क्तः शब्दार्थो व्यवस्थितः; शेषयोरपवादयोर्गौर्गोत्रं शब्दार्थ-
त्वमविरुद्धमेव । तथाहि—

“साक्षादपि च एकस्मिन्नेव च प्रतिपद्यते ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽपि, सामर्थ्येन प्रतीयते ” ॥

(तत्त्वसं० का० १०१३)

सामर्थ्यं च गवादिप्रतिविम्बान्तराऽपरप्रतिविम्बान्तराविवि-
क्तत्वात् तदसंयुक्ततया प्रतीयमानत्वम्, तथा तन्प्रतीतो
प्रसज्यलक्षणोऽपवादप्रतीतिरप्यवश्यं सम्भवात् ; अतस्तस्यापि
गौर्गोत्रशब्दार्थत्वम् । स्वलक्षणस्यापि गौर्गोत्रशब्दार्थत्वमुपपद्यते
एव । तथापि—प्रथमं यथावस्थितवस्त्वनुभवः, ततो विवेक्षा,
ततस्तत्त्वादापरिस्पन्दः, ततः शब्द इत्ययं परम्परया शब्दा

वर्धाप 'शब्दार्थोऽर्थानपेक्षः' इति, तत्र वच हि वारम्बर्धाद् यस्तुनि प्रतिबन्धोऽस्ति तस्य भ्रान्त्यर्थापि सता विकल्पस्य मणिप्रभायां मणिबुद्धिबन्ध बाह्यार्थानपेक्षत्वमास्ति; अतोऽ-
स्मिन्नं बाह्यार्थानपेक्षत्वम् । यच्च- 'वस्तुरूपावभासा (रूपा च
सा) बुद्धिः' इत्यादि, तत्र यर्थाप वस्तुरूपा सा बुद्धिस्तथापि
तस्यास्तेन बाह्यात्मना बुद्ध्यन्तरात्मना च वस्तुत्वं नास्तीति
प्रतिपादितम् । तेन 'बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरापोहो न गम्यते' इत्यसि-
द्धम् सामर्थ्येन गम्यमानत्वात् । 'असत्यापि च बाह्यार्थे' इति,
अत्र यथैव हि प्रतिबिम्बात्मकः प्रतिभाक्याऽपोहो वाक्या-
र्थोऽस्याभिरुपवर्णितस्तथैव पदार्थोऽपि, यस्मात् पदादपि प्र-
तिबिम्बात्मकोऽपोह उत्पद्यत एव, पदार्थोऽपि स एव; अतो
न केवलं वाक्यार्थे इति विप्रतिपत्तेरभावाद् नापि (या) लम्भो
युक्तः । 'बुद्ध्यन्तराद् व्यवच्छेदो न बुद्धेः प्रतीयते' इत्यादावपि
यत एव हि स्वरूपोत्पादनमात्रादन्यमंशं सा न विभर्ति तत
एव स्वभावव्यवस्थितत्वाद् बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद् व्यवच्छेदः प्रती-
यते; अन्यथान्यस्वरूपं विभ्रवी कथं ततो व्यवच्छिन्ना प्रती-
यते? 'मिषसामान्यवचनाः' इत्यादावपि यथैव ह्यपोहस्य निः-
स्वभावत्वाद्कृपस्य परस्परतो भेदो नास्तीत्युच्यते तथैवाऽ-
भेदोऽपि इति कथमभिप्रायीभावे पर्यायत्यासङ्गने क्रियते?
अभेदो ह्यकृपत्वम् ; तच्च नीरूपेष्वकृपत्वं नास्तीति न
पर्यायता । स्यादेतत् यदि नाम नीरूपेष्वकृपत्वं भावो ना-
स्ति तथापि कल्पानकस्य तस्य भावात् पर्यायतासङ्गने यु-

क्रमेण । नन्वेवं पर्यायाऽपर्यायव्यवस्था शब्दानां कथं पुनः ?
उक्तं च—

“रूपाभावेऽपि कैकत्वं, कल्पनानिर्मितं यथा ।

विभेदाऽपि तथैवेति, कुतः पर्यायता ततः” ? ॥

(तत्त्वसं० का० १०३२) “भावतस्तु न पर्याया, न पर्यायाश्च

वाचकाः । न ह्येकं वाच्यमेतेषामेकं चेति वर्णितम्” ॥ (तत्त्वसं० का० १०३३) इति । यदि परमार्थतो भिन्नमभिधेयं वा किञ्चिद् वाच्यं वस्तु शब्दानां स्यात् तदा पर्यायावर्थायता भवेत् वाचना-‘स्वल्पज्ञानं जानिस्तद्योगो जानिमांस्तथा’ इत्यादिना वर्णितम्—यथेषां न किञ्चिद् वाच्यमस्तीति । पर्यायादिव्यवस्था तु अन्तरंगापि सामान्यम् सामान्यादिशब्दव्यवस्था व्यवस्थापनात् । तस्य चेदं निबन्धने यद् बहु-
नामैकार्थक्रियाकारित्वम्—प्रकृत्या केचिद् भावा बहुधाऽप्येकार्थक्रियाकारिणो भवन्ति; तेषामेकार्थक्रियासामर्थ्यप्रतिपादपनाय व्यवहर्तुमिर्लाघवार्थमेकरूपाध्यापणैका-
भुतिनिवर्त्यते, यथा—बहुषु रूपादिषु मधूदकाद्याहरणलक्ष-
णैकार्थक्रियासमर्थेषु ‘घटः’ इत्येका भुतिनिवर्त्यते । कथं पुनरेकेनानुगामिना विना बहुष्वेका भुतिनिर्वाहः शक्यः ? इति न वक्तव्यम्, इच्छामात्रप्रतिबद्धत्वात् शब्दानामर्थ-
प्रतिनियमस्य । तथाहि—वस्तु—रूपाऽऽलोक—मनस्कारेषु रूपविज्ञानैकफलेषु यदि किञ्चिद् विनाप्येकेनानुगामिना सामान्यतच्छायाशब्दाः भुति निवेशयन् तत् किं तस्य किञ्चिद् प्रतिरोधा भवेत् ? न हि तेषु लोचनादित्येकं चक्षुर्विज्ञानजनकत्वं सामान्यमस्ति यतः सामान्य-स-
मवाय-विशेषा अपि भवन्ति; चक्षुर्विज्ञानजनका अभ्युपगम्य-
न्ते, न च तेषु सामान्यसमवायाऽस्ति निःसामान्यत्वात् सामान्यस्य, समवायस्य च द्वितीयसमवायाभावात् । न च घटादिकार्यस्योदकाहरणाद्वस्तुज्ञानस्य च स्वल्पज्ञानरूपत्वेन भिन्नत्वात् कथमैकार्थकारित्वम् ? इति वक्तव्यम्, यतो यद्यपि स्वल्पज्ञानभावात् तत्कार्यं भिद्यते तथापि ज्ञातव्यं ता-
वत् कार्यमेकार्थोध्यवसायिपरामर्शप्रत्ययहेतुत्वात्कम् ; त-
ज्ज्ञानहेतुत्वाच्चार्थो घटादयोऽभेदेन इत्युच्यन्ते । न च याऽस्ती परामर्शप्रत्ययस्तस्यापि स्वल्पज्ञानरूपतया भिद्यमानत्वा-
देकत्वासिद्धेरपरपरैकार्थपरामर्शप्रत्ययकार्यानुसरणतोऽ-
नवस्थाप्रसङ्गतो न (नै) ककार्यतया किञ्चिदेकभुतिनिवेशा बहुषु सिद्धिमुपगच्छतीति वाच्यम् ; यतो न परामर्श-
प्रत्ययस्यैकार्थकारित्वैकत्वमुच्यते, किं तर्हि ? एकाध्य-
वसायितया । स्वयमेव परामर्शप्रत्ययानामेकत्वसिद्धेर्ना-
नवस्थाद्वारणैकभुतिनिवेशाभावः, अत एकाकारपरामर्शहे-
तुत्वाद् ज्ञानार्थं कार्यमेकम् ; तद्धेतुत्वाद् घटादय एक-
त्वव्यपदेशभाजः । तेन विनापि वस्तुभूतं सामान्यं सामा-
न्यवचना घटादयः सिद्धिमाप्नुयन्ति । तथा—किञ्चिदेकोऽपि प्रकृत्यैव सामान्यन्तरास्तः शान्तशान्तनेकार्थक्रियाकारी भवति व्यतिरेकेणापि वस्तुभूतसामान्यधर्मभेदम्, तत्राऽतत्कार्यप-
दार्थभेदभूयस्त्वात् अनेकभुतिसमावेशः अनेकधर्मसमारो-
पात्, यथा—स्वदेशे परस्यान्पक्षिप्रतिबन्धकारित्वाद् रूपं सप्रतिघम्—सह निदर्शनं चक्षुर्विज्ञानजनकत्वेन वर्तते इति-
सनिदर्शनं च तद्वोच्यते, यथा वा शब्द एकोऽपि प्रयोजन-

न्तरज्ञानज्ञानफलतया ‘प्रयोजनान्तरः’ इत्युच्यते, भोजनम-
फलत्वाच्च भावः—भुतिः भयं भोद (त्र) ज्ञानम् तत्प्र-
तिभासनया तत्र भयः भावः, यद्वा—अवशेन युज्यते इति
भावः—एवमतत्कार्यभेदेनैकस्मिन्नप्यनेका भुतिनिवेशमा-
नाऽविरुद्धा । अतत्कारणभेदेनापि किञ्चित् तन्निवेशः, यथा-
भामरं मधु कुद्रादिकृतमधुना व्यावृत्त्या । तथा तत्कार्यकार-
णपदार्थव्यवच्छेदमात्रप्रतिपादनेच्छया अन्तरंगापि सामान्यं
भुतेभेदेन निवेशने सम्भवति—

“अभावणं यथा रूपं, विद्युद्वाऽयच्छाया यथा” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४२)

“इत्यादिना प्रभेदेन, विभिन्नार्थनिबन्धनाः ।

व्यावृत्तयः प्रकल्पन्ते, तन्निवेशः (छाः) भुतयस्तथा” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४३)

“यथासङ्केतमेवानोऽ-सङ्कीर्णार्थविधायिनः ।

शब्दा विवेकता वृत्ताः, यथावा न अवन्ति न (चः)” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४४)

भोजनज्ञानफलशब्दव्यवच्छेदेन ‘अभावणं रूपम्’ इत्युच्यते,
प्रयत्नकारणघटादिपदार्थव्यवच्छेदेन ‘विद्युदप्रज्ञा’ इत्यादि-
धीयते । अन्तरंगापि सामान्यादिकं वस्तुभूतम् व्यावृत्तिरु-
तमेव शब्दानां भेदेन निवेशने सिद्धम्, पर्यायत्वप्रसङ्गाभा-
व विभिन्नार्थनिबन्धनव्यावृत्तिनिष्ठ (छ) त्वे भुतीनां सिद्धः ।
स्यादेतत् मा भूत् पर्यायत्वमेषाम् अर्थमदस्य कल्पितत्वात् ;
सामान्यविशेषवाचित्वव्यवस्था तु विना सामान्य-विशेषा-
भ्यां कथमेषाम् ? उच्यते—

“ बह्वलपिधयत्वेन, तत्सङ्केतानुसारतः ।

सामान्य-भेदवाच्यत्व-मर्थेया न विरुध्यते” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४५)

वृक्षशब्दो हि सर्वेष्वेव धव-खदिर-पलाशादिष्वव्यव-
च्छेदमात्रानुस्यूते प्रतिबिम्बकं जनयति; तनास्य बहुविधय-
त्वात् सामान्यं वाच्यमुच्यते, धवादिशब्दस्य तु खादराद-
व्यावृत्तकार्त्तपयपादपाध्यवसायिभिरुत्पादकत्वाद् विशे-
षो वाच्य उच्यते । यदुक्तम्—‘अपोहभेदेन’ इत्यादि, तत्र—

“ताश्च व्यावृत्तयोऽर्थानां, कल्पनार्थिरूपनिर्मिताः ।

नापोहोधारभेदेन, भिद्यन्ते परमार्थतः” ॥

“ तासां हि बाह्यरूपत्वं, कल्पितं न तु वास्तवम् ।

भेदाभेदौ च तत्त्वेन, वस्तुन्येव व्यवस्थितौ ” ॥

“स्वर्गीजानकविशिष्ट-वस्तुसङ्केतशक्तिः ।

विकल्पास्तु विभिद्यन्ते, तद्रूपाध्यवसायिनः” ॥

“नैकात्मतां प्रपद्यन्ते, न विभिद्यन्ते च कदाहः ।

स्वल्पज्ञानात्मका अर्था, विकल्पः स्रजं त्वसौ” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४६-१०४७-१०४८-१०४९)

अस्य सर्वस्याप्ययमभिप्रायः—अदि हि पारमार्थिकोऽपोह-
भेदमात्रभेदेन वाऽपोहस्य भेदाभीष्टः स्यात् तदैतद् रूपं
स्यात् यावता कल्पनया सजातीयविजातीयपदार्थभेदेन
व्यावृत्तयो भिन्नाः कल्पन्ते न परमार्थिनः; ततः ताश्च कल्प-
नावशादव्यतिरिक्ता इव वस्तुनो भासन्ते न परमार्थिनः । पर-
मार्थतस्तु विकल्पा एव विभिद्यन्ते अनादिविकल्पवासनाऽन्य-

सह

विविक्तवस्तुसंज्ञतादीनिमत्ताद् व्यावृत्तवस्तुवध्यवसायिनः न त्वर्याः । तथाहि-वृक्षत्वादिसामान्यरूपेण नैकान्मतां धवा-
दयः प्रतिपद्यन्ते, नापि क्षणिकाऽनात्मकादिधर्मभेदेन खण्ड-
शा भिद्यन्ते, केवलं विकल्प एव तथा प्रवर्तते; न त्वर्यः ।
यथाक्रमम्—

“ संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते, स्वतोऽर्थाः पारमार्थिकाः ।

रूपमेकमेकं वा, तेषु बुद्धेरुपप्रवः ” ॥ १ ॥

यथाक्रमम्—‘ न चाप्रसिद्धसाक्षात् ’ इत्यादि । तत्र—

“ एकधर्मान्वयास्त्वेऽप्यपोहोऽपोहगोचराः ।

बैलक्षण्येन गम्यन्तेऽभिन्नप्रत्ययमर्शकाः ” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४०)

अपोहोऽपि अपोहगोचराश्चेति विग्रहः । तत्राप्यपोहोऽपि अपोह-
दयः गोशब्दस्य तदपोहेन प्रवृत्तत्वात्, अपोहगोचराः शाब्द-
लेयादयः तद्विपर्ययाद् अपोहोऽपि तस्य यद्यप्येकस्य सा-
मान्यरूपस्यान्वयो नास्ति तथाप्यभिन्नप्रत्ययमर्शहेतवो ये न
प्रसिद्धसाक्षात् भवन्ति, ये तु विपरीतास्ते विपरीता इति ।
स्यादितत् तस्यैकप्रत्ययमर्शस्य हेतवोऽन्तरेण सामान्यमेकं
कथमर्था भिन्नाः सिद्धयन्ति ? उच्यते—

“ एकप्रत्ययमर्शं हि, केचिदेवोपयोगिनः ।

प्रकृत्या भेदवन्तोऽपि, नान्य इत्युपपादितम् ” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४१)

प्रतिपादितमेतत् सामान्यपरीक्षायाम्—यथा धाव्यादयोऽ-
न्तरेणापि सामान्यमेकार्थक्रियाकारिणो भवन्ति तथैकप्रत्य-
यमर्शहेतवो भिन्ना अपि भावाः केचिदेव भविष्यन्ति इति ।
‘ न चान्वयविनिर्मुक्ता ’ इत्यादावाह—यद्यपि सामान्यं वस्तुभूतं
नास्ति तथापि विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणमात्रेणैवान्वयः क्रि-
यमाणा न विरुध्यते ।

“ यस्मिन्नधूमनो भिन्नं, विद्यते हि स्वलक्षणम् ।

तस्मिन्नभिन्नोऽप्यस्ति, परावृत्तं स्वलक्षणम् ” ॥

“ यथा महानसे वेद, विद्यतेऽधूमभेदि तम् ।

तस्मादभिन्नो भिन्नं, विद्यतेऽत्र स्वलक्षणम् ” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४३-१०४४)

अवयवपञ्चकर्माप्येकस्वलक्षणेनान्वये क्रियमाणे शक्योपदर्श-
नमित्येवं प्रयागप्रदर्शने कृतम्, इदं च कार्यहेतावुदाहरणम् ।
स्वावहेतवार्थापि—यद् असतो व्यावृत्तं स्वलक्षणं तद् सर्वं
स्थिरादपि व्यावृत्तम्, यथा बुद्ध्यादि, तथा चेदं शब्दादि
स्वलक्षणमसदृशं न भवतीति । अमुना न्यायेन विशेषा-
ऽसंस्पर्शात् स्वलक्षणानान्वयः क्रियमाणा न विरुध्यते । य-
दि तर्हि स्वलक्षणैवान्वयः कथं सामान्यलक्षणविषयमनु-
मानम् ? तदेव हि स्वलक्षणमविश्वकृतमेव सामान्यलक्षण-
मित्युक्तम् “ सामान्येन भेदापरामर्शेन लक्ष्यतेऽध्यवसायतः ”
इति कृत्वा । तदुक्तम्—

“ अतदुपपगवृत्त-वस्तुमात्रप्रसाधनात् ।

सामान्यविषयं प्राक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितः ” ॥ इति तेन सा-
हचर्यमपि लिङ्ग-शब्दयोः स्वलक्षणेनैव कथ्यते । न चाप्यव-
शेनमात्रेणैव सामान्यविषयं लिङ्गस्याभावोऽवसीयते, किं तर्हि ?
अनुपलम्भविशेषादिव । यथाक्रमम्—‘ शाब्दलेय ’ इत्यादि,
तत्रैव भवान् वक्तुमर्हति—‘ शाब्दलेयाद् बाहुल्येऽप्यवसाय-
स्येऽपि भेदे किमिति तुरङ्गमपरिहारेण गोचरे शाब्दलेयादी-

वर्तते नाश्वे ’ इति ? स्यादितत् किमत्र वक्तव्यम् ? गोचरस्या-
भिव्यक्तौ शाब्दलेयादिरेव समर्थो नाश्वदिः; अतस्तत्रैव तद्
वर्तते नान्यत्र । न चायं पर्यनुयोगो युक्तः ‘ कस्मात् तस्या-
भिव्यक्तौ शाब्दलेयादिरेव समर्थः ’ ? यतो वस्तुस्वभावप्रति-
नियमोऽयम् ; न हि वस्तूनां स्वभावाः पर्यनुयोगमर्हन्ति तेषां
स्यहेतुपरम्पराकृतत्वात् स्वभावभेदप्रतिनियमस्येति । नन्वेवं
यथा शाब्दलेयादिरेव गोचराभिव्यक्तौ समर्थस्तथा सत्यपि भेद-
सामान्यमन्तरेणापि तुल्यप्रत्ययमर्शोत्पादने शाब्दलेयादिरेव
शक्ता न तुरङ्गम इत्यस्मत्पक्षा न विरुध्यते एव । तेन—

“ तादृक् प्रत्ययमर्शश्च, विद्यते यत्र वस्तुनि ।

तत्राभावेऽपि गोजाते-रगोपोहः प्रवर्तते ” ॥

[तत्त्वसं० का० १०६०]

यथाक्रमम्—‘ इन्द्रियैः ’ इत्यादि, तदसिद्धम् ; तथाहि-स्वल-
क्षणमा तावदपोह इन्द्रियैरवगम्यते एव, यथार्थप्रतिबि-
म्बात्माऽपोहः स परमार्थतो बुद्धिस्वभावत्वात् स्वसंबन्ध-
प्रत्यक्षत एव सिद्धः, प्रसङ्गात्माऽपि सामर्थ्यात् प्रतीयते एव
‘ न तदात्मा परात्मा ’ इति न्यायात् ; अतः स्वलक्षणादिक-
मपोहं दृष्ट्वा लोकः शब्दं प्रयुङ्क्ते एव न वस्तुभूतं सामान्यम् ;
तस्याऽसत्त्वात् अप्रतिभासनाच्च । यद्वचं च दृष्ट्वा लोकं
शब्दः प्रयुज्यते तेनैव तस्य सम्बन्धोऽवगम्यते नान्येन अति-
प्रसङ्गात् । यच्च—‘ अगोशब्दाभिधेयत्वं गम्यतां च कथं
पुनः ’ इति, अत्र—

“ तादृक् प्रत्ययमर्शश्च, यत्र नैवास्ति वस्तुनि ।

अगोशब्दाभिधेयत्वं विस्पष्टं तत्र गम्यते ” ॥

[तत्त्वसं० का० १०६३] यथाक्रमम्—‘ सिद्धश्चागोरोपोह-
त ’ इत्यादि, तत्र, स्वत एव हि गवाद्या भावाः भिन्नप्रत्य-
यमर्शं जनयन्तो विभागेन सम्यग निश्चिताः तेषु व्यवहारार्थं
व्यवहर्तुर्भयधेयं शब्दः सिद्धः प्रयुज्यते । तथाहि—यदि भि-
न्नं वस्तु स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमन्यपदार्थग्रहणमपेक्षते तदा स्या-
दितरेतराध्यय दोषः यावताऽन्यग्रहणमन्तरंगैव भिन्नं वस्तु
संबन्धते; तस्मिन् भिन्नाकारप्रत्ययमर्शहेतुतया विभागेन ‘ गौ-
र्गीः ’ इति च सिद्धे यथेष्टं संकेतः क्रियते इति कथमितर-
तराध्ययत्वं भवेत् ? यच्चोक्तम्—‘ नाधाराध्यय ’—इत्यादि,
तत्र, न हि परमार्थतः कश्चिदपोहेन विशिष्टोऽर्थः शब्दे-
रभिधीयते । तेनैव यतः प्रतिपादितमेतत्—‘ यथा न कि-
ञ्चिदपि शब्दैर्वस्तु संस्पृश्यते, कश्चिदपि समयाभावात् ’
इति । तथाहि—शाब्दा बुद्धिरवाह्यार्थविषयाऽपि सर्वा
स्वाकारं बाह्यार्थतयाऽध्यवस्यन्ती जायते, न परमा-
र्थतो वस्तुस्वभावं स्पृशति यथातस्वमनध्यवसायात् ।
यद्येवम् कथमाचार्येणोक्तम्—“ नीलोत्पलादिशब्दा अर्था—
न्तरनिवृत्तिविशिष्टानर्थानाहुः ” इति ।

“ अर्थान्तरनिवृत्त्याह, विशिष्टानिति यत् पुनः ।

प्राक्तं लक्षणकारणं, तत्रार्थोऽयं विशिष्टतः ” ॥ १०६८ ॥

“ अन्यान्यत्वेन ये भावा, हेतुना कारणेन वा ।

विशिष्टा भिन्नजातीयै-रसङ्कीर्णा विनिश्चिताः ” ॥ १०६९ ॥

“ वृक्षादीनाह तान् ध्वान-स्तद्भावाध्यवसायिनः ।

ज्ञानस्यान्पादनादेत-ज्जात्यादेः प्रतिषेधनम् ” ॥ १०७० ॥

“ बुद्धौ येऽर्था विवर्तन्ते, तानाह जननादयम् ।

निवृत्त्या च विशिष्टत्व-मुक्तमपामनन्तरम् ” ॥ १०७१ ॥

[तत्त्वसं० का०]

अस्य तात्पर्यार्थः द्विविधो अर्थः—बाह्यो, बुद्ध्याकृतश्च । तत्र बाह्यस्य न परमार्थतोऽभिधानं शब्दैः, केवलं तदध्ययसाधिविकल्पात्पादनादुपकारादुक्तम् 'शब्दोऽर्थोनाह' इति । उपकारस्य च प्रयोजनं जात्यभिधाननिराकरणमिति । अवयवार्थस्तु—'अन्यान्यत्वेन' इति अन्यस्मादन्यत्वं व्यावृत्तिसंज्ञान्यान्यत्वेन हेतुना करणेन वा ये वृत्तादयो भावा विशिष्टा निश्चिता अन्यतो व्यावृत्ता निश्चिता इति यावत् ; एतेन 'अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टान्' इत्यत्र पदं 'निवृत्ता' इति ('निवृत्त्या' इति) स्तनीयार्थो व्याख्यातः । 'ध्यानः' इति शब्दः । यस्तु बुद्ध्याकृतोऽर्थस्तस्य मुख्यत एव शब्दैरभिधानम् । 'अयम्' इति ध्यानः । अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टत्वं कथमेवां योजनीयमित्याशङ्क्य 'निवृत्त्या विशिष्टत्वमुक्तमवामन्तरम्' इत्युक्तम् । एवमपि बुद्धिस्माकृद्धानामर्थानामन्यतो व्यावृत्ततया प्रतिभासनादित्यभिप्रायः । ननु यदि न कश्चिद्व्यवस्थंशः शब्देन प्रतिपाद्यते तत् कथमुक्तमाचार्येण—'अर्थान्तरनिवृत्त्या कश्चिद्व्यवस्थंशो वस्तुनो भागो गम्यते' इति, अर्थान्तरपरावृत्तदर्शनद्वारायातत्वात् बुद्धिप्रतिबिम्बकमर्थान्तरपरावृत्ते वस्तुनि भ्रान्तैस्तादात्म्येनाऽऽरोपितत्वाद्युपचाराद् 'वस्तुनो भागः' इति व्यपदिष्टम् । ननु अर्थान्तरनिवृत्ति-व्याख्यानस्तुगतो धर्मः, सा कथं प्रतिबिम्बाधिगमे हेतुभावं करणभावं वा प्रतिपद्यते येन 'निवृत्ता' इति ('निवृत्त्या' इति) उच्यते इति, उच्यते; यदि हि विजानीयाद् व्यावृत्तं वस्तु न स्यात् तदा न तत्प्रतिबिम्बकं विजानीयपरावृत्तवस्त्वान्मनाऽध्यवसीयते तस्मादर्थान्तरपरावृत्तेर्हेतुभावः करणभावश्च युज्यते एव । 'न चान्यरूपमन्यादृक् कुर्याद् ज्ञानं विशेषणम्' इत्यादावपि, यदि ह्यन्यव्यावृत्तिरभावरूपा वस्तुनो विशेषणान्येनाभिप्रेता स्यात् तद्वत् (तद्वैतत्) सर्वं दूषणमुपपद्येत यावता वस्तुस्वरूपैवान्यव्यावृत्तिर्विशेषणत्वेनोपादीयते तेन विशेषणानुरूपैव विशेष्यं बुद्धिर्भवत्येव । तथाहि—अगोनिवृत्तियोगौरभिधीयते सोऽभ्यादिभ्यो यदन्यत्वं तत्स्वभावेव नान्या; ततश्च यद्यप्यसौ व्यतिरेकेणागोनिवृत्तिः 'गोः' इत्यभिधीयते भेदान्तरप्रतिक्षेपेण तस्माज्जिज्ञासायाम् तथापि परमार्थतो गौरात्मगतैव सा—यथाऽन्यत्वं न हि अन्य (अन्यत्वं) नाम अन्यत्वाद् वस्तुनोऽन्यत्—अन्यथा तद्वत् वस्तु ततो भिन्नमित्येतन्न सिद्धयेत् । तस्मात् विशेषणभावोऽप्यन्यव्यावृत्तिर्दिश्यते वस्तुधीर्भवत्येव । अथ व्यतिरिक्तमेव विशेषणं लोके प्रसिद्धम् ; यथा—दण्डः पुरुषस्य, व्यावृत्तिश्चाव्यतिरिक्ता वस्तुनः; तत् कथमसौ तस्य विशेषणम् ? असद्वैतत् ; नहि परमार्थेन किञ्चित् कस्यचित् विशेषणम् अनुपकारकस्य विशेषणत्वायोगात्, उपकारकत्वे स्वाङ्गीक्रियमाणं कार्यकालं कारणस्यानवस्थानाद् अयुगपत्कालभाविनोर्विशेषणविशेष्यभावोऽनुपपन्नः, युगपत्कालभावित्वेऽपि तदानीं सर्वात्मना परिनिष्पत्तेर्न परस्परमुपकारोऽस्तीति न युक्तो विशेषणविशेष्यभाव इति सर्वभावानां स्वस्वभावव्यवस्थितैरयःशलाकाकल्पत्वात् कल्पनया अमीषां मिथीकरणम् । अतः परमार्थतो यद्यपि व्यावृत्ति-तद्व-तोरभेदस्तथापि कल्पनारहितं भेदमाश्रित्य विशेषणविशेष्यभावोऽपि भविष्यति । यद्युक्तम्—'यदा वाऽशब्दवाच्यत्वा-अव्यक्तीनामपोहता' इत्यादि, तत्र व्यक्तीनामवाच्यत्वा-

त्' इत्यसिद्धम् । तथाहि—यद् व्यक्तीनामवाच्यत्वमस्माभिर्विहितं तत् परमार्थचिन्तायाम् न पुनः संवृत्त्यापि; तथा तु व्यक्तीनामेव वाच्यत्वमविचारितरमणीयतया प्रसिद्धमिति कथं नासिद्धा हेतुः ? अथ पारमार्थिकमवाच्यत्वं हेतुत्वेनोपादीयते तदाऽपोहत्वमपि परमार्थतो व्यक्तीनां नेष्टमिति सिद्धसाध्यता । यद्युक्तम्—'तदापोहान् सामान्यम्' इत्यादि, तथापि 'अपोहत्वात्' इत्यस्य हेतोरसिद्धत्वमनैकान्तिकत्वं च, व्यक्तीनामवाच्यत्वं प्रतिपादितत्वात् । न चापोहेऽपि वस्तुता, साध्यविपर्यये हेतार्थाधिकप्रमाणाभावात् । यद्यपि—'अभावानामपोहत्वं न' इत्यादि, तत्र,

“नाभावोऽपोहते ह्येवं, नाभावो भाव इत्ययम् ।

भावस्तु न तदात्मैति, तस्यैष्टेवमपोहता” ॥

“यो नाम न यदात्मा हि, स तस्यापोह उच्यते ।

न भावोऽभावरूपश्च, तदपोहे न वस्तुता” ॥

[तत्त्वसं० का० १०८१-१०८२]

'नाभावः' इत्येवमभावो नापोहते येनाभावरूपतायास्त्यागः स्यात्, किं तर्हि ? भावो यः स विधिरूपत्वादभावरूपवि-वेकनावस्थित इति सामर्थ्यादपोहत्वं तस्याभावस्यैष्टत्वम् (एम्) तद्वत् स्पष्टीकृतम् 'यो नाम' इत्यादिशङ्कोकन । 'तदपोहे' इति तस्याभावस्यैष्टत्वमपोहे सति न वस्तुता प्राप्नोति । अत्राभयपक्षप्रसिद्धोदाहरणप्रदर्शननानैकान्तिकतामेव स्फुटयति—

“प्रकृतीशादिजन्यत्वं, न हि वस्तु प्रसिद्धयति” ॥

“नानोऽसतोऽपि भावत्व-मिति क्लेशो न कश्चन” ।

(तत्त्वसं० का० १०८३-१०८४)

तथाहि—प्रकृति-ईश्वर-कालादिकृतत्वं भावानां भवद्भिर्मीमांसकैरपि नेष्यते एव, तस्य च प्रतिषेधं सत्यपि यथा न वस्तुत्वमापद्यते तथा अपोहत्वंऽप्यभावस्य वस्तुत्वापत्तिर्न भविष्यतीत्यनैकान्तः । यद्युक्तम्—'तत्रासतोऽपि वस्तुत्व-मिति क्लेशो महान् भवेत्' इति तदप्यनैवानैकान्तिकत्वप्रतिपादनेन प्रतिविहितमिति दर्शयति—'नातोऽसतोऽपि' इत्यादिना । 'तदसिद्धौ न सत्ताऽस्ति, न चासत्ता प्रसिद्धयति' ॥ इति । अत्र अभावस्य यथोक्तं प्रकारेणसिद्धत्वाप्यभावस्य सत्ता सिद्धयत्येव, तस्य स्वस्वभावव्यवस्थितत्वात् । वा च भावस्य यथोक्तं प्रकारेण सिद्धिः सैव सत्तेति प्रसिद्धयति । एतदेवोक्तम्—

“अगोतो विनिवृत्तश्च, गौर्विलक्षण इत्यने ।

भाव एव ततो नाथं, गौरगौर्मे प्रसज्यते ” ॥

[तत्त्वसं० का० १०८५]

'भाव एव भवेत्' इति, एतन्नानिष्टापादनम् इष्टत्वात् । तथाहि—अगोरूपादभ्यादगौर्भावविशेषरूप एव विलक्षण इत्यनेनाऽभावात्मा; तेन भाव एव भवेत्, अगोतश्च गौर्विलक्षणस्यैष्टत्वादगौर्न गोत्वप्रसङ्गः । एतेन यद्युक्तम्—'अभावस्य च योऽभावः' इत्यादि, तत् प्रतिविहितम् । यद्युक्तम्—'न ह्यवस्तुनि वासना' इति, तत् असिद्धमनैकान्तिकं च । यतः—

“अवस्तुविषयेऽप्यस्ति, चेतोमात्रविनिर्मिता ।

विचित्रकल्पनाभेद-रश्मिर्नाप्यव वासना ” ॥

“ ततश्च वासनाभेदाद् भेदः सद्रूपतापि वा ।
प्रकल्प्यतेऽप्यपादानां, कल्पनार्चतेष्विव ” ॥
(तत्त्वसं० का० १०८६-१०८७)

‘ अवस्तुविषयं चेना नास्ति ’ इति, एतदस्मिद्धम् । तथाहि-
उत्पाद्यकथाविषयसमुद्भूतवस्तुवाकारसमारोपेण प्रवर्तत एव
चेतः तथा (चा) ऽनागतसजातीयविकल्पोत्पत्तये अनन्त-
रचेतसि वासनामाधत्त एव; यतः पुनरपि स्मृतानपरिपा-
कवशात् प्रबोधकप्रत्ययमासाद्य तथाविधमेव चेतः समुप-
जायत, तद्वदपोदानामपि परस्परतो भेदः सद्रूपता च क-
ल्पनावशाद् भविष्यतीत्यनैकान्तिकता । यच्च—‘ शब्दभेदे-
ऽप्यपोहनिमित्ता न युक्तः ’ इति, अत्र—

“ यादृशोऽर्थान्तरापोहः, वाच्योऽयं प्रतिपादितः ।
शब्दान्तरव्यपोहोऽपि, तादृशवाच्यगम्यते ” ॥
(तत्त्वसं० का० १०८८)

इति वाचकापोहपक्षेऽपि दूषणं विस्तरतः प्रतिपादितम-
युक्तं द्रष्टव्यम् । ‘ अगम्यगमकत्वं स्यात् ’ इति, अत्र प्रयो-
गेऽपि यदि ‘ अवस्तुवान् ’ इति सामान्येनोपादीयते
तदा हेतुर्गमिजः यतः प्रतिबिम्बात्मनोर्वाच्य-वाचकापो-
हयोर्वाच्यवस्तुत्वेन भ्रान्तेरवमितत्वात् सावृत्तं वस्तुत्वम-
स्येव । अथ पारमार्थिकवस्तुत्वमाश्रित्य हेतुर्गमिर्भायते
तदा सिद्धमाध्याता; नहि परमार्थतोऽस्माभिः किञ्चिद् वा-
च्यं वाचक चेत्त्यतः । यत उक्तम्—

“ न वाच्यं वाचकं चास्ति, परमार्थेन किञ्चन ।
क्षणभङ्गिषु भावेषु, व्यापकत्वावयोगतः ” ॥
(तत्त्वसं० का० १०९०)

क्षणिकत्वेन सङ्केतव्यवहारात्कालव्यापकत्वाभावात् स्व-
लक्षणस्यैव भावः । स्यादतत् नान्माभस्तात्त्विको वाच्य-
वाचकभावो निर्पद्यते, किं तर्हि ? तात्त्विकीमपोहयोरव-
स्तुतामाश्रित्य सावृत्तमेव गम्यगमकत्वं निर्पद्यते न भावि-
कम्; तेन (तेन न) हेतोरसिद्धतापि (ता, नापि) स्थि-
जसाध्यता प्रतिज्ञादोषो भविष्यति; द्वयोरपि हि सावृत्तत्वे
तात्त्विकत्वं वाऽऽश्रीयमाणं स्यादतद् दोषद्वयमिति, नैवम्;
हेतोरनैकान्तिकताप्रसङ्गः कल्पनार्चतेषु हि महाश्वनादि-
ष्वर्थेषु तद्वान्तेषु च शब्देषु परमार्थतो वस्तुत्वाभावेऽपि
सावृत्तस्य वाच्यवाचकभावस्य दर्शनात् । स्यादतत् तत्रापि
महाश्वनादिषु सामान्यं वाच्यं वाचकं च परमार्थतोऽस्त्येव
ततो न तैर्धर्माभ्याम्, असदतत्; सामान्यस्य विस्तरेण नि-
रस्तत्वात् न तेषु सामान्यं वाच्यं वाचकं वा महाश्वनादि-
ष्वर्तीति कथं नानैकान्तिकता हेतोः ? स्यादतत् यद्यपि त-
त्र वस्तुभूतं नास्ति सामान्यं वाच्यम् वाचकं (कं तु) महा-
श्वनादिशब्दस्वलक्षणमस्त्येव, न; सर्वपदार्थव्यापिनः क्षण-
भङ्गस्य प्रसाधनत्वाच्च शब्दस्वलक्षणस्य वाचकत्वं युक्तम्,
क्षणभङ्गित्वेन तस्य सङ्केतासम्भवात् व्यवहारकालानन्वया-
च्चेति प्रतिपादितत्वात् ।

“ तस्मात् तद् द्वयमेष्टव्यं, प्रतिबिम्बादि सावृत्तम् ।
तेषु तद् व्यभिचारित्वं, दुर्निवारमतः स्थितम् ” ॥१०९१॥
(तत्त्वसं० का०)

‘ द्वयम् ’ इति वाच्यं वाचकं च, ‘ प्रतिबिम्बादि ’ इति आदि-
शब्देन निराकारज्ञानाभ्युपगमेऽपि स्वगतं किञ्चित् प्रतिनिय-
तमनर्थैर्वाध्यवसायरूपत्वं विज्ञानस्यावश्यमङ्गीकर्तव्यमिति
दर्शयति, ‘ तेषु ’ इति कल्पनोपरचित्तैष्वर्थेषु, ‘ तद् ’ इति तस्मा-
त् तस्य वा हेतोरव्यभिचारित्वं तद्व्यभिचारित्वम् । ‘ विधिरू-
पश्च शब्दार्थो येन नाभ्युपगम्यते ’ इति, अत्रापि न ह्यस्माभिः
सर्वथा विधिरूपः शब्दार्थो नाभ्युपगम्यते-येनैतद् भवताऽ-
निष्टत्वप्रसङ्गापादनं क्रियते—किन्तु-शब्दार्थो (वादर्थो) व्यव-
सायिनश्चेतसः समुत्पादात् संवृता (सांवृता) विधिरूपः श-
ब्दार्थोऽभ्युपगम्यत एव । तत्त्वतस्तु न किञ्चिद् वाच्यमस्ति
शब्दानामिति विधिरूपस्त्वात्त्वेको निषिध्यते; तेन सावृत्तस्य
विधिरूपस्य शब्दार्थस्येष्टत्वात् स्वार्थाभिधानं विधिरूप स-
त्यन्यव्यतिरेकस्य सामर्थ्यादधिगतं वि (तेर्वि) धिपूर्वका
व्यातिरेको युज्यत एव । स्यादतत् यदि विधिरूपः शब्दार्थो-
भ्युपगम्यते कथं तर्हि हेतुमुखं लक्षणकारेण “ असम्भवो
विधिः ” [हेतु०] इत्युक्तम् ? सामान्यलक्षणाद्वैवाच्यस्य वा-
चकस्य वा असम्भवात् परमार्थतः, शब्दानां विकल्पानां च
परमार्थतो विषयासम्भवात् परमार्थमाश्रित्य विधेरसम्भव
उक्त आचार्येण इत्यविरोधः । ‘ अपोहमात्रवाच्यत्वम् ’ इत्या-
दावपि एकमेवानीलानुत्पलव्यावृत्तार्थाकारमुभयरूपं प्रतिबि-
म्बकं नीलानुत्पलशब्दादुदति नाभावमात्रम्; अतः शबलार्था-
ऽध्यवसायित्वमध्यवसायवशाच्चीलोत्पलादशब्दानामस्त्येव-
ति तदनुगोधात् सामानाधिकरण्यामुपपद्यत एव । यच्चाहम्-
‘ अथान्यापोहवद् वस्तु वाच्यमित्यभिधीयते ’ इति, तत्रापि
यदि हि व्यावृत्ताद् भावाद व्यावृत्तिर्नामान्या भवत् स्यात्
तदा तद्वत्पक्षोदितदोषप्रसङ्गः यावता नान्यतो व्यावृत्ताद्
भावादव्या व्यावृत्तिरस्ति अपि तु व्यावृत्त एव भावो भेदा-
न्तरप्रतिक्षेपेण तस्मात्प्रतिज्ञासायां तथाऽभिधीयते; तेन यथा
जातो प्राधान्येव वाक्यायां पारतन्त्र्येण तद्वतोऽभिधानात्
तद्वतभेदानाक्षेपात् नैः सह सामानाधिकरण्यादरभावप्रसङ्ग
उक्तः तद्वदपोहपक्षे नाद्यतरानि, व्यतिरेकान्यापोहवतोऽनभि-
धानात् । न ह्यस्मन्मते परपक्ष इव सामानाधिकरण्याभावः ।
तथाहि—‘ नीलम् ’ इत्युक्ते पीतादिव्यावृत्तपदार्थाध्यवसाय-
भ्रमर-कांकिलाऽजनादिषु संशय्यमानरूपं विकल्पप्रतिबि-
म्बकमुदति, तच्चात्पलशब्देन कांकिलादिभ्यो व्यवच्छिद्यानु-
त्पलव्यावृत्तवस्तुविषये व्यवस्थाप्यमानं परिनिश्चितान्मकं
प्रतीयते; तेन परस्परं यथोक्तबुद्धिप्रतिबिम्बकापेक्षयाव्यव-
च्छेद्यव्यवच्छेदकभावार्थोत्पलशब्दयोर्विशिष्टविशेषणभावो
न विरुध्यते, द्वाभ्यां वाऽनीलानुत्पलव्यावृत्तैकप्रतिबिम्बा-
त्मकवस्तुप्रतिपादनादर्थवृत्तितया सामानाधिकरण्याच्च
भवतीति; परपक्षे तु तद्व्यवस्था दुर्घटा । तथाहि—विधिशब्दा-
र्थवादिपक्षे नीलादिशब्देन नीलादिस्वलक्षणोऽभिहित ‘ किमु-
त्पलम् आहोस्विद् अज्जनम् ’ इत्येवमज्ञानं विंशषान्तरे न प्रा-
प्नोति सर्वात्मना तस्य वस्तुनः प्रतिपादितत्वात् । एकस्यैक-
दैकप्रतिपक्षेणैव ज्ञानाऽज्ञानव्यतिरोधाच्च धर्मान्तरे संशय-
विपर्यासाविन्युत्पलादिशब्दान्तरप्रयोगाकाङ्क्षा प्रयोक्तृरपि न
प्राप्नोति—यदर्थमुत्पलादिशब्दोच्चारणम्—तस्य नीलशब्देनैव
कृतत्वात् । अथापि स्यात् तद् वस्तुवैकदेशनाभिहितं नील-
शब्देन न सर्वात्मना; तेन स्वभावान्तरार्थाभिधानायापरः शब्दोऽ-

भवेत्यतः, असद्वत् ; न ह्येकस्य वस्तुनो देशाः सन्ति येनैक देशेनाभिधानं स्यात् एकत्वानेकत्वयोः परस्परपरिहारास्थित-
लक्षणत्वात्, इति यावन्तस्त एकदशास्तावन्त्येव भवता ॥
स्तुतिं प्रतिपादितानि नैकमेकं सिद्धयेत् । स्याद्वत् न
नीलशब्देन द्रव्यमभिधीयते किं तर्हि ? नीलाख्यो गुणः त-
त्समवेता वा नीलत्वजातिः, उत्पलशब्देनाप्युत्पलजातिरेवा-
च्यते न द्रव्यम् ; तेन भिन्नार्थाभिधानादुत्पलादिशब्दान्तरा-
काङ्क्षा युज्यते एव । नन्वेवं परस्परभिन्नार्थप्रतिपादकत्वेन
नितरां नीलोत्पलशब्दयोर्न सामानाधिकरण्यम् बकुलोत्पल-
शब्दयोरिवैकस्मिन्नर्थे वृत्त्यभावात् । अथ नीलशब्दे यद्यपि
गुणविशेषवचनस्तथापि तद्व्याख्या नीलगुण-तज्जातिभ्यां स-
म्बद्धं द्रव्यमप्याह, तथोत्पलशब्देनापि जातिद्वारं (द्वारं)
तदेव द्रव्यमभिधीयते इति तयोरेकार्थवृत्तिसम्भवात् सा-
मानाधिकरण्यं भविष्यति न बकुलोत्पलशब्दयोर्गति,
असद्वत् ; नीलगुण-तज्जातिसम्बद्धस्य द्रव्यस्य नील-
शब्देन प्रतिपादनात् सर्वात्मना उत्पलश्रुतवैयर्थ्यप्रस-
ङ्गात् । स्याद्वत् यद्यपि नीलशब्देन गुण-तज्जातिमद् द्र-
व्यमभिधीयते तथापि नीलशब्दस्यानेकार्थवृत्तिसिद्धान्त-
प्रतिपत्तुरुपलार्थ(र्थे)निश्चितरूपा न बुद्धिरुपजायते—कांकि-
लादृगपि नीलत्वात्—अतोऽर्थान्तरसंशयवच्छेदायात्पल-
श्रुतेः प्रयोगः सार्थक एव, तदप्यसम्यक् ; प्रकृतार्थनिभञ्ज-
नार्थाभिधानात् । विधिशब्दार्थपक्षे हि सामानाधिकरण्यं न
सम्भवतीत्यतश्च प्रकृतम्, यदि चात्पलशब्दः संशयव्यप-
च्छेदायैव व्याप्रियते न द्रव्यप्रतिपत्तये न तर्हि विधिः शब्दा-
र्थः स्यात् उत्पलशब्देन भ्रान्तिसमारोपिताकारव्यवच्छेद-
मात्रस्यैव प्रतिपादनात्, परस्परविरुद्धं चेदमभिधीयते—नी-
लशब्देनात्पलादिकं द्रव्यमभिधीयते अथ च प्रतिपत्तुस्तत्र
निश्चयो न जायते ' इति ; न हि यत्र संशयो जायते स श-
ब्दार्थो युक्तः अतिप्रसङ्गात्, नापि निश्चयेन विषयीकृतं व-
स्तुनि संशयोऽवकाशो लभते निश्चयाऽऽरोपमनसोर्वाध्यबा-
धकभावात् । स्याद्वत् यद्यपि नीलोत्पलशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे
वृत्तिर्नास्ति तदर्थोस्तु जाति-गु(योस्तु गु)णजात्योरेकस्मिन्
द्रव्ये वृत्तिरस्तीत्यतोऽर्थद्वारकमनयोः सामानाधिकरण्यं भ-
विष्यति, तदेतद्युक्तम् अतिप्रसङ्गात् : एवं हि रूप-रसशब्द-
योरपि सामानाधिकरण्यं स्यात् तदर्थो रूप-रसयोरेक-
स्मिन् पृथिव्यादिद्रव्ये वृत्तिः । किञ्च-तर्हि 'नीलोत्पलम्' इ-
त्येकार्थविषया बुद्धिर्न प्राप्नोति एकद्रव्यसमवेतयागुण-जा-
त्याङ्गाभ्यां पृथक् पृथग्गभिधानात् ; न चैकार्थविषयज्ञानानु-
त्पादं शब्दयोः सामानाधिकरण्यमस्तीत्यलमतिप्रसङ्गम् । अ-
थापि स्यात् यदेव नीलगुण-तज्जातिभ्यां सम्बद्धं वस्तु न त-
देवोत्पलशब्देनाच्यते ; तेनोत्पलश्रुतिर्यथा न भविष्यति ।
नन्वेवं भिन्नगुणजात्याश्रयद्रव्यप्रतिपादकत्वात्नीलोत्पलशब्द-
योः कुतः सामानाधिकरण्यम् ? अथ यद्यपि यदेव द्रव्यं नी-
लशब्देनाच्यते उत्पलशब्देनापि तदेव तथापि नीलशब्दे नो-
त्पलजातिसम्बन्धिरूपेण द्रव्यमभिधत्ते, किं तर्हि ? नीलगुण
तज्जातिसम्बन्धिरूपैव ; तेनोत्पलत्वजातिसम्बन्धिरूपत्व-
मस्याभिधानमुत्पलश्रुतिः प्रवर्तमानानां (ना) नर्धिका भवि-
ष्यति, असद्वत् ; न हि नीलगुण-तज्जातिसम्बन्धिरूपत्वा-
दन्यद्वोत्पलत्वजातिसम्बन्धिरूपत्वं येन नीलतज्जातिसम्ब-

न्धिरूपत्वाभिधानं द्रव्यस्योत्पलत्वजातिसम्बन्धिरूपत्वाभि-
धानं (न न) भवेत्, एकस्माद् द्रव्याद् द्वयोःपि सम्बन्धि-
रूपत्वयोरव्यतिरेकात् तयोरेकत्वंमेवत्युक्तमेकरूपाभि-
धानेऽपररूपस्यानाभिधानम् । भवतु वोत्पलत्वसम्बन्धिरूपत्वं
नीलतज्जातिसम्बन्धिरूपत्वादित्यत् तथाऽप्युत्पलश्रुतिरनर्थि-
कैव । तथाहि-यत् तद् अनेन वस्तु उत्पलजात्या सम्बद्धं
तदेव नीलगुणतज्जातिभ्यां सम्बद्ध्यते, तद्वानेनशब्दात् सर्वा-
त्मना नीलश्रुत्यैवाभिहितम् किमपरमर्नाभिहितमस्य स्वरूप-
मस्ति यदाभिधानायात्पलश्रुतिः सार्धिका भवेत् ।

उद्योतकरस्त्वाह—“ निरंशं ' वस्तु सर्वात्मना विषयीकृतं
नाशनं ' इत्येवं विकल्पो नावतरति, सर्वशब्दस्यानकारार्थवि-
षयत्वात् एकशब्दस्य आशयवृत्तित्वात् ” इति, असद्वत् ;
वाक्यार्थापरिज्ञानत एवमभिधानात् । तथाहि—‘ प्रथमेनैव
नीलशब्देन सर्वात्मना तत् प्रकाशितम् ’ इत्यस्यायमर्थो विध-
त्तितः—यादृशं तद् वस्तु तादृशमेवाभिहितम् न तस्य काश्चित्
स्वभावस्त्यक्तः यदाभिधानायात्पलश्रुतिर्व्याप्रियते निरंशत्वात्
तस्य, इति वाक्यलुप्तमन्तत्—‘ कृत्स्नैकदशविकल्पानुपपत्तिस्तत्र ’
इति, एवमन्येषामप्यनित्यादिशब्दानां प्रयोगोऽर्थकः, प्रयोगे
वा पर्यायत्वमेव स्यात् तरु-पादपादिशब्दवत् । उक्तं च—

“ अन्यर्थकेन शब्देन, व्याप्त एकत्र वस्तुनि ।

बुद्ध्या वा नान्यविषय, इति पर्यायता भवेत् ” ॥१॥ इति ।

अथ भवन्त्येकऽप्येकं शब्देनाभिहितं वस्तुनि भेदान्तरं सं-
शय-विपर्यायभावाप्रसङ्गः शब्दान्तरावृत्तिप्रसङ्गश्च कस्याश्च
भवाति ? संवृत्त्या शब्दार्थाभ्युपगमास्माकाकमयं दाषः । तथा-
हि-नीलशब्देनानीलपदार्थव्यावृत्तमुत्पलादिषूपस्यमानरूप-
तया तेषामप्रतिक्षेपकमध्यवर्तितयाद्वयं विकल्पप्रतिविम्ब-
कमुपजायते पुनरुत्पलश्रुत्या तद्वानुत्पलव्यावृत्तमारोपित-
बाह्यकवस्तुस्वरूपमुपजन्त्यते ; तदेवं क्रमेणानीलानुत्पलव्या-
वृत्तमध्यवर्तितबाह्यकं भ्रान्तं विकल्पप्रतिविम्बकमुपज-
न्यत इति तदनुगोधान् सांवृत सामानाधिकरण्यं युज्यते एव ।
यदुक्तम्—‘ लिङ्ग-सङ्ख्यादिसम्बन्धो न चापाहस्य विद्य-
ते ’ इति, अत्र वस्तुधर्मत्वं लिङ्ग-सङ्ख्यादीनामभिज्ञम्
स्वतन्त्रेच्छाविरचितसङ्गतमात्रभावितात् । प्रयोगः—यो
यदन्वय-व्यतिरेको नानुविधत्ते नासौ तद्वर्मे, यथा शीत-
त्वमग्निः, नानुविधत्ते च लिङ्गसङ्ख्यादिवस्तुनोऽन्वय-व्यति-
रेकाविनि व्यापकानुपलब्धिः । न चायमभिज्ञो हेतुः ; यतो
यदि लिङ्गं वस्तुतां वस्तु स्यात् तदैकस्मिन्सटाख्ये वस्तुनि
' तटः ' ' तटी ' ' तटम् ' इति लिङ्गत्रययोगिशब्दप्रवृत्तेरेकस्य
वस्तुनस्वरूपप्रसङ्गः स्यात् । न चैकस्य स्त्री-पुं-नपुंसका-
ख्यं स्वभावत्रयं युक्तम् एकत्वहानिप्रसङ्गात्, निरुद्धधर्मा-
ध्यासितस्याप्येकत्वं सर्वविश्वमेकमेव वस्तु स्यात् ; ततश्च
सहोत्पत्ति-विनाश-प्रसङ्गः । किञ्च-सर्वस्यैव वस्तुन एक-
शब्देन शब्दान्तरं वा लिङ्गत्रयप्रतिपत्तिदर्शनात् तद्विषया-
णां सर्वेचेतसां मेवकादिरत्नवच्छेदलाभासताप्रसङ्गः । अथ
सत्यपि लिङ्गत्रययोगित्वे सति सर्ववस्तुनां यदेव रूपं यद्गु-
मिष्टं प्रतिपादकेन तन्मात्रावभासान्यत्र विवक्षावशाच्चतांसि
भविष्यन्ति न शब्दलाभासानिः ननु यदि ' विवक्षावशादिक-
रूपाणि चेतांसि भवन्ति ' इत्यङ्गीक्रियते तदा तानि व्याप्त-
कवस्तुविषयाणि न प्राप्नुयन्ति तदाकारशून्यत्वात्, शब्दधि-

थं । योऽपि मन्यते “संस्त्यान-प्रसव-स्थितिषु यथाक्रमं स्त्री-पुं-नपुंसकव्यवस्थाति (स्था) इति” तस्यापि तत्र वृ-
क्तम् ; यतो यदि स्थित्याद्याभ्यां लिङ्गव्यवस्था तदा तट-
शृङ्खलादिवत् सर्वपदार्थेष्वभिधानेन त्रिलिङ्गनाप्रसङ्गः स्थि-
त्यादेर्विद्यमानत्वात्—अन्यथा ‘तटः’ ‘तटी’ ‘तटम्’ इत्या-
द्यापि लिङ्गत्रयं न स्यात् विशेषाभावात्—इत्यतिव्यापिता
लक्षणशेषः । व्याभिचारदर्शनाद् वाऽव्यापिता च—असत्य-
पि हि स्थित्यादिकं शशविषाणादिव्यवस्थापेसु (पु) ‘अभावः’
‘निरुपाख्यम्’ ‘तुच्छता’ इत्यादिभिः शब्दैः लिङ्गत्रयप्रतिप-
त्तिदर्शनात् । इतश्चाव्यापिनी—स्थित्यादिव्यवस्था प्रत्येकं लि-
ङ्गत्रययोगिशब्दप्रवृत्तिदर्शनात् । तथाहि—प्रसव उत्पादः, सं-
स्त्यानं विनाशः, आत्मस्वरूपं च स्थितिः; तत्र प्रसवे स्थिति
संस्त्यानयोरभावात् कथं ‘उत्पादः’ ‘उत्पत्तिः’ ‘जन्म’
इत्यादेः स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गस्य शब्दस्य प्रवृत्तिर्भवत् ?
तथा, संस्त्यानं स्थिती-प्रसवयोरभावात् कथं ‘तिरोभूतिः’
‘विनाशः’ ‘तिरोभवन्’ इत्यादिभिः शब्दैर्व्यपदिश्यते ‘सं-
स्त्यानम्’ इत्यनेन च ? तथा, स्थिती संस्त्यान-प्रसवयोर-
सम्भवात् ‘स्थितिः’ ‘स्थानम्’ ‘स्वभावः’ इत्यादिभिः शब्दैः
कथमुच्येत ? अथ स्थित्यादीनां परस्परमावयवभेदरूपत्वात् प्र-
त्येकमेव लिङ्गत्रययोगिता; ननु यद्येषां परस्परमभिभक्तं रूपं
तद्वैकमेव परमार्थतो लिङ्गं स्यात् न लिङ्गत्रयम् । अन्य-
त्वाद्—“स्त्रीत्वाद्यो गोत्यादय इव सामान्यविशेषाः” ।
तत्र पक्षे सामान्यावशेषाणामभावा (वात्) स्त्रीत्वादीनामपि
तद्रूपाणामभाव इत्यसम्भाव लक्षणम् । किञ्च—तेष्वेव सामा-
न्यविशेषेष्वन्तरेणाप्यपरं सामान्यविशेषं ‘जातिः’ ‘भावः’
‘सामान्यम्’ इत्यादेः स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गस्य प्रवृत्तिदर्शनात्
अव्यापिता च लक्षणस्य, न हि सामान्येष्वपगमि सामा-
न्यानि “निःसामान्यानि” इति वैशेषिकसिद्धान्तात् । यदा
तु सामान्यस्याप्यपराणि सामान्यानीष्यन्ते वैयाकरणैः—
यथोक्तम्—

“अर्थजात्यभिधानेऽपि, सर्वे जातिविधायिनः ।
व्यापारलक्षणा यस्मात्, पदार्थाः समवस्थिताः” ॥
(वाक्यप० तृ० का० श्लो० ११)

न हि शास्त्रान्तरपरिदृष्टा जातिव्यवस्था नियोगतो वैयाक-
रैरभ्युपगन्तव्या, प्रत्ययाभिधानाऽन्वयव्यापारकार्योच्ची-
यमानरूपा हि जातयः न हि तामाभिमयता काचित् ; अतो
यथोक्तकार्यदर्शनात् सामान्याधारा जातिः सम्प्रति ज्ञायते
तथाभूतप्रत्यय-शब्दनिबन्धनम् । ‘व्यापारलक्षणा’ इति अ-
भिधानप्रत्ययव्यापारतो व्यवस्थितलक्षणा इत्यर्थः तदाऽन-
न्तरोक्तमेव दूषणम्—‘सामान्यस्याभावात्’ इत्यादि । अपि
च, न हि असत्सु शशविषाणादिषु जातिरस्ति वस्तुधर्मत्वा-
त् तस्याः, इति तेषु ‘अभावश्चादिशब्दप्रयोगो न स्यात् ।
तस्मादव्यपिनी लिङ्गव्यवस्थाति इच्छारचितसङ्केतमात्रमावि-
न्यवर्थं लिङ्गत्रयव्यवस्थाति स्थितम् । सङ्ख्याया अपि वस्तु-
गतान्वयव्यतिरेकानुविधानाभावा नासिद्धः । तथाहि—सा
मायिक्यं (क्यं) न वास्तवी दारादिव्यवस्थापि वास्तवं भेदं
विवक्षायशेनोपकल्पितत्वात् ; अन्यथा बहुवैकत्वादिसङ्ख्या
वस्तुगतभेदाभेदलक्षणा यदि स्यात् तदा ‘आपः’ ‘दाराः’

‘सिकताः’ ‘वर्षाः’ इत्यादावस्यपि वस्तुनो भेदे बहुत्वस-
ङ्ख्या कथं प्रवर्तते ? तथा, ‘वनम्’ ‘त्रिभुवनम्’ ‘जगत्’ ‘व-
रणगरी’ इत्यादिव्यवस्थाप्यभेदोऽर्थस्यैकत्वसङ्ख्या न व्यपदि-
श्येत; अतो नासिद्धता हेतोः । नाप्यनेकान्तिकः सर्वस्य
सर्वधर्मत्वप्रसङ्गात्, सपक्षे भावाच्च न विरुद्धः ।

अत्र च कुमारिलो हेतोरसिद्धतां प्रतिपादयन्नाह—दारादि-
शब्दः कदाचित् जातो प्रयुज्यते कदाचित् व्यक्ती, तत्र यदा
जातो तदा व्यक्लिगतां सङ्ख्यामुपादाय वर्तते व्यक्त्वश्च व-
क्ष्यो योषितः, यदा तु व्यक्ती प्रयुज्यते तदा तद्व्यक्तव्यव-
नां पाणि-पादादीनां बहुत्वसङ्ख्यामुपादाय वर्तते । वनशब्देन
तु धव-खादिर-पलाशादिलक्षणा व्यक्त्वस्तत्सम्बन्धिभूतवृ-
त्तवजातिगतसङ्ख्याविशिष्टाः प्रतिपाद्यन्ते तेन ‘वनम्’ इ-
त्येकवचने भवति जातिगतैकसंख्याविशिष्टद्रव्याभिधानात्
अथवा-धवादिव्यक्तिसमाभिता जातिरेव ‘वन’ शब्देनो-
च्यते ; तेनैकवचने भवति जातिरेकत्वादिति ।

नन्वेवं ‘वृक्षाः’ ‘घटः’ इत्यादावप्येकवचनमुच्छिन्नं स्यात्
सर्वत्रैवास्य न्यायस्य तुल्यत्वात् । तथाहि—अत्रापि शक्य-
मेवं वक्तुम्—‘जातो व्यक्ती वा वृक्षादिभेत् प्रयुज्यते’ इत्या-
दि । अथ मतम्—वृक्षादौ व्यक्तेरवयवानां च संख्याविवक्षा
नास्ति; यद्येवं न तर्हि वस्तुगतान्वयाद्यनुविधायिनी संख्या,
विवक्षाया एवान्वय-व्यातिरेकानुविधानात् ; ततश्च सैव
‘दाराः’ इत्यादिषु बहुवचनस्य निबन्धनमस्तु भेदाभावेऽ-
प्येकमपि वस्तु बहुत्वेन विवक्ष्यते इति नाऽसिद्धता हेतोः ।

यथोक्तम्—‘वनशब्दो जातिसंख्याविशेषिता व्यक्तीराह’
इति, तत्र, न जातेः संख्याऽस्ति द्रव्यसमाभितत्वादस्याः ।
अथ वैशेषिकप्रक्रिया नाधीयते तदा भावं संख्यायास्तथा कथं
धवादिव्यक्तयो विंशतिता सिद्ध्यन्ति ? स्यादेतत् सम्बन्धस-
म्बन्धात् तत्सम्बन्धतो वा सिद्ध्यन्ति । तथाहि—यदा जाते-
र्व्यतिरेकिणी संख्या तदैकत्वसंख्यासम्बन्धया जात्या धवा-
दिव्यक्तीनां सम्बन्धात् पारस्पर्येण तथा धवादिव्यक्तयो वि-
शेष्यन्ते; यदा तु जातिरव्यतिरेकैव सङ्ख्या तदा साक्षादेव
सम्बन्धात् तथा विंशत्यन्त इति जातिसङ्ख्याविंशतिताः सि-
द्ध्यन्ति, असदेतत् ; यतो यदि सम्बन्धसम्बन्धात् सम्बन्ध-
तो वा धवादिव्यक्तिषु वनशब्दस्य प्रवृत्तिस्तदैकोऽपि पादपो
‘वनम्’ इत्युच्येत प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि—
बहुवोऽपि धवादयो जातिसङ्ख्यासम्बन्धादिव ‘वनम्’ इत्यु-
च्यते नान्यतः ; स च सम्बन्धः एकस्मिन्नपि पादपेऽस्तीति
किमिति न तथोच्येत अथवा—‘धवादिव्यक्तिसमाभिता’ इत्य-
त्र पक्षे एकस्यापि तरोः ‘वनम्’ इत्यभिधानं स्यात् । तथाहि
यैवासौ वनशब्देन जातिर्बहुव्यक्त्याभिताऽभिधीयते सैवैक-
स्यामपि धवादिव्यक्ती व्यवस्थिता; ततश्च वनधियो निमि-
त्तस्य सर्वत्र तुल्यत्वाद् एकत्रापि पादपे किमिति वनधीर्न
भवेत् ? क्रिया—कालादीनां त्वसत्त्वाद्वायुर्ग्रेहं वस्तुधर्मत्वम्,
भवतु वा वस्तुधर्मत्वमेषां तथापि प्रतिबिम्बलक्षणस्यापोह-
स्य भ्रान्तिर्वा (न्तैवो) व्यक्तीरूपत्वेनावसितत्वादप्यवसायव-
चशाद् व्याकृद्धारका लिङ्ग-सङ्ख्यादिसम्बन्धो भविष्यति, तेन
यदुक्तम्—‘व्यक्तीराध्यपदेश्यत्वात्, तद्दारेणापि नास्त्यसौ’
इति, तन्नैकान्तिकम्, संवृतिपक्षे चाऽसिद्धम्—

“व्याक्रिरूपावसायन, यदि वाऽपोह उच्यते ।
तत् लिङ्गाद्यभिसम्बन्धो, व्याक्रिद्वारेऽस्य विद्यते” ॥
[तत्त्वसं० का० ११४३] इति ।

‘अपोह उच्यते’ इति ‘शब्देन’ इति शेषः, ‘तद्’ इति तस्मात्, ‘अस्य’ इत्यपोहस्य । ‘आख्यातेषु न च’ इति, अत्र आख्यातेष्वन्यनिवृत्तिर्न संप्रतीयते इत्यासिद्धम् । तथाहि—जिह्वास्मिन् कस्मिंश्चिदर्थे श्रोतुं बुद्धिः (दे) निवेशाय शब्दः प्रयुज्यते व्यवहर्तुमिः न व्यस्मिनतया; तेनाभीष्टार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यादनभीष्टव्यवच्छेदः प्रतीयत एव, अभीष्टानभीष्टयोरन्यान्यव्यवच्छेदरूपत्वात् । सर्वमवाभीष्टं यदि स्यात् तदा प्रतिनियतशब्दार्थो न प्राप्नोति इति या च कस्यचिदर्थस्य परिहारेण श्रोतुः कश्चिदर्थे शब्दान् प्रवृत्तिः सा न प्राप्नोति; तस्मात् ‘सर्वमवाभीष्टम्’ इत्यनवयुक्तम्, अतः ‘पचति’ इत्यादिशब्दानामनभीष्टव्यवच्छेदः सामर्थ्यात् स्फुटमवगम्यत एव—

“ तथाहि—पचतीत्युक्ते, नोदासीनोऽवतिष्ठते ।
भुङ्क्ते दीव्यति वा नेति, गम्यतेऽन्यनियतेनम्” ॥
[तत्त्वसं० का० ११४६]

तेन ‘पर्युदासरूपे हि निषेधे तत्र न विद्यते’ इति यदुक्तम् तदस्मिद्धम् । यच्च—‘पचतीत्यानापदे तु, स्वरूपेणैव तिष्ठति’ । इति । तत्र स्ववचनव्याघातः । तथाहि—‘पचति’ इत्येतस्यार्थे ‘स्वरूपेणैव’ इत्यनेनावधारणेनावधारितरूपं दर्शयता ‘पचति’ इत्येतस्यान्यरूपनिषेधेनात्मास्थितिर्निति दर्शितं भवति; अन्यथा ‘स्वरूपेणैव’ इत्येतदवधारणं भवत्प्रयुक्तमनर्थकं स्यात् व्यवच्छेद्याभावात् । ‘साध्यत्वप्रत्ययश्च’ इति, अत्रापि यद्यपोहा भवता निरु (रु) पाठ्यस्वभावनया गृहीतस्तत्कथमिदमुच्यते ‘निष्पन्नत्वात्’ इति, न ह्याकाशात्पलादीनां काचिदस्ति निष्पत्तिः सद्योपाख्याविरहलक्षणत्वात् तेषाम् । स्यादेतत् यद्यप्यसौ निरुपाख्यः परमार्थस्तथापि भ्रान्तैः प्रतिपत्तुभिर्बाह्यरूपतयाऽध्यर्वासतत्त्वात्सौ सोपाख्यत्वेन ख्यातिः, ननु यद्यसौ सोपाख्यत्वेन ख्यातिस्तथाऽपि किमत्र प्रकृतार्थानुकूलं जातम् ? वस्तुभिस्तुल्यधर्मत्वम्, एतेन यथा वस्तु निष्पन्नरूपं प्रतीयते तथाऽपोहाऽपि वस्तुभिस्तुल्यधर्मतया ख्याति (ना) निष्पन्न इव प्रतीयत इति सिद्धे ‘निष्पन्नत्वात्’ इति वचनम् । यद्येवं भवत्ये (तै) व साध्य [ध्यत्व] प्रत्ययस्य भूताऽऽदिप्रत्ययस्य च निमित्तमुपदर्शितामिति न वक्तव्यमेतत् ‘निर्निमित्तं प्रसज्यते’ इति । यदपि ‘विध्याद्वार्धराशौ च, नाऽन्याऽपोहानिरूपणम्’ । इति पंगोक्राम्, तत्र विध्यादेरर्थस्य निषेध्यादपि व्यावृत्ततयाऽवस्थितत्वात् तन्प्रतिपत्तौ सामर्थ्याद्विधयस्तितं नास्तिताऽऽदि निषिध्यत इत्यस्येवात्र ‘अन्यापोहनिरूपणम्’ । ‘नञश्चापि नञायुक्तौ’ इति, अत्रापि—

“नासौ न पचतीत्युक्ते, गम्यते पचतीति हि ।
श्रीदासीन्यादियोगश्च, तृतीयं नञि गम्यते” ॥
“तुयं तु तद्विविक्तोऽसौ, पचतीत्यवसीयते ।
तेनात्र विधिवाक्येन, सममन्यनिवर्तनम्” ॥
[तत्त्वसं० का० ११५७-११५८]

‘तुयं’ इति चतुर्थे “अतुरश्रुयता आद्यक्षरलोपश्च” [पाणि० अ० ४ पा० २ सू० ४३, वार्ति० सिद्धान्त० पृ० २६६] इत्य-

नेन पुरणार्थे ‘यत्’ प्रत्ययविधानात् । ‘तद्विविक्तोऽसौ’ इति श्रीदासीन्यादिविविक्त (क्तः), ‘विधिवाक्येन सममन्यनिवर्तनम्’ इति यथा ‘पचति’ इत्यादौ विधिवाक्ये सामर्थ्याद्रीदासीन्यादिनिवृत्तिर्गम्यते तथा द्वितीयेऽपि नञि इति सिद्धमत्राप्यन्यानवर्तनम् । स्पष्टार्थे तु नञ्चतुष्टयोदाहरणम् । ‘चार्दीनां नञ्यागो नास्ति’ इति, अत्र—

“समुच्चयार्थेऽर्थः, कश्चिद्वार्धर्मापिनतः ।
तदन्यस्य विकल्पाद्-भवेत् तेन व्यपोहनम्” ॥
[तत्त्वसं० का० ११५६]

आदिशब्देना (न) ‘वा’ शब्दस्य विकल्पोऽर्थः, ‘अपि’ शब्दस्य पदार्थासम्भवानाऽर्थसम्भावनाऽन्वयसर्गादर्थः, ‘तु’ शब्दस्य विशेषणम्, ‘एव’ कारकस्यावधारणमित्यादिग्रहणम् । ‘तदन्यस्य’ इति तस्मात् समुच्चयार्थस्य, ‘तेन’ इति चार्दिना । ‘वाक्यार्थेऽन्यानवृत्तिश्च व्यपदष्टं न शक्यते’ इति, अत्रापि कार्यकारणभावेन सम्बन्धा एव पदार्था वाक्यार्थः यतो न पदार्थव्यतिरिक्तो निरवयवः शबलाऽऽत्मा वा कलमापवर्णप्रभयो वाक्यार्थोऽस्ति, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तादृशस्यानुपलब्धेः पदार्थस्य चापोहरूपत्वं सिद्धमेव । तथाहि—‘चैत्र ! गामानय’ इत्यादिवाक्ये चैत्रादिपदार्थव्यतिरिक्तं बुद्धौ नान्योऽर्थः पारिवर्तते चैत्रार्थगतौ च सामर्थ्याद्वैत्रादिव्यवच्छेदो गम्यते; अन्यथा यद्यन्यकर्त्रादिव्यवच्छेदो नाभीष्टः स्यात् तदा चैत्रादीनामुपादानमनर्थकमेव स्यात्; ततश्च न किञ्चित् कश्चिद् व्यवहरेदिति निरीहमेव जगत् स्यात् । ‘अनन्यापोहशब्दादौ वाच्यं न च निरूप्यते’ इति, अत्र, नञ्च भवदभिमनो जात्यादिलक्षणा विधिरूपः शब्दार्थः परमार्थतोऽवसीयते जात्यादिनिषिद्धत्वात् ।

“ किन्तु विध्यवसायस्माद्, विकल्पो जायते ध्वनः ।
पश्चादपोहशब्दार्थे-निषेधे जायते भतिः ” ॥
[तत्त्वसं० का० ११६४]

यद्यनपोहशब्दादपोहशब्दार्थनिषेधे मतिजयते इतीष्यते न तदपोहशब्दार्थोऽभ्युपगन्तव्यः तस्य निषिद्धत्वात्, असदेतत्;
“ स त्वसंवादकस्तादृग, वस्तुसम्बन्धहानितः ।
न शाब्दाः प्रत्ययाः सर्वे, भूतार्थाध्यवसायिनः ” ॥
[तत्त्वसं० का० ११६५]

‘सः’ इति अनन्यापोहशब्दादिः, ‘असंवादकः’ इति न संवदतीत्यसंवादकः, न विद्यते वा (वा) संवादे (संवादेऽस्येत्यसंवादकः । कस्मात् ? ‘वस्तुसम्बन्धहानितः’ तथा-भूतवस्तुसम्बन्धाभावात् पूर्वं हि जात्यादिलक्षणस्य शब्दार्थवस्तुनो निषिद्धत्वात् । यद्येवं तर्हि कथमनन्यापोहशब्दादिभ्याऽपोहशब्दार्थनिषेधे मतिरुपजायत इति, उच्यते; धितथ-विकल्पाभ्यासवामनाप्रभवतया हि केचन शाब्दाः प्रत्यया असंज्ञतार्थनिर्वाशिनो जायन्त एव इति न तदशाद् वस्तुनां सदसत्ता सिद्ध्यति । यच्च ‘प्रमेयं ज्ञेयशब्दादिः’ इति, अत्र कस्य प्रमेयादिशब्दस्यापोहा नास्तीत्यभिधीयते ? यदि तावदवाक्यस्य प्रमेयादिशब्दमार्थान्वोच्यते तदा सिद्धसाध्यता, केवलस्य प्रयोगाभावादेव निरर्थकत्वात् यतः श्रोतृजनानुग्रहाय प्रेक्षायाः शब्दः प्रयुज्यते न व्यस्मिनतया, न च केवलं प्रयुक्तेन श्रोतुः कश्चित् सन्देह-विपर्ययानिवृत्तिलक्षणाऽ

नुग्रहः कृतो भवेत् । तथाहि—यदि धातुः कश्चिदर्थे समुत्पन्नो संशय-विपर्यासी निवर्त्य निस्सन्दिग्धप्रत्ययमुत्पादयेत् प्र-
तिपादकः; एवं तेनाभ्यानुग्रहः कृतो भवेत् नान्यथा । न च
केवलं शब्देन प्रयुक्तं तथाऽनुग्रहः शक्यते कर्तुम्, तस्मात्
संशयादिनिवर्तने निश्चयोत्पादने च श्रोतुरनुग्रहात् शब्द-
प्रयोगसाफल्यमिति वाक्यस्थस्यैवाम्य प्रयोगः । अथ वा-
क्यस्थमेव ज्ञयादिशब्दमधिकृत्याच्यते, तद् अस्मिद्धम् ; तत्र
हि वाक्यस्थेन प्रमेयादिशब्देन यदेव मूढमतिभिः संशयस्थान
मिष्यते तदेव निवर्त्यते इत्यतोऽस्मिद्धमेतत् ' प्रमेयादिशब्दानां
निवर्त्य नास्ति ' इति; अन्यथा यदि धोता न कश्चिदर्थे
संशये तत् किमिति परस्मादुपदेशमपेक्षते ? निश्चयार्थी हि
परं पृच्छति अन्यथोक्तः स्यात् । यदि नाम श्रोतुराशङ्का-
स्थानमास्ति तथापि शब्देन तत्र निवर्त्यते इत्येतच्च न वक्तव्य-
म्, श्रोतृसंस्कारार्थेव शब्दानां प्रयोगात् तदसंस्कारकं वदतो
वक्तुः—अन्यथा—उन्मत्तताप्रसक्तिः । तथाहि—'किं क्षणिकाऽ
नात्मादिरूपेण ज्ञया भावाः, आहोऽश्विन ' ' किं सर्वज्ञत्वेनमा
प्राप्ताः उत न ' इत्यादि-संशयोद्भूतौ ' क्षणिकत्वादिरूपेण
ज्ञयाः सर्वधर्माः ' तथा ' सर्वज्ञज्ञानविज्ञयाः ' इति-संशयव्यु-
दासार्थं शब्दाः प्रयुज्यन्ते इति । यदि(द)क्षणिकत्वाऽज्ञयत्वा-
दि समारोपितं तद् निवर्त्यते, क्षणिकत्वादिरूपेण तेषां प्र-
माणसिद्धत्वात् । अथ ' किमनित्यत्वेन शब्दाः प्रमेयाः ' इति
' आहोऽश्विन ' इति प्रस्ताव ' प्रमेयाः ' इति प्रयोगं प्रकर-
णानभिज्ञस्यापि प्रतिपत्तुः ' प्रमेयाः ' इति केवलं शब्दश्रव-
णात् स्रवमानरूपा शब्दादिबुद्धिरुपजायते एव । तद् यदि
केवलस्य शब्दस्यार्थो नास्त्येव तत् कथमर्थप्रतिपत्तिर्भवति ?
नैव केवलशब्दश्रवणार्थप्रतिपत्तिः किमिति वाक्यपूषलब्ध-
स्यार्थेन शब्दस्य सादृश्येनापहतबुद्धेः केवलशब्दश्रवणा-
र्थप्रतिपत्तिरितिमानः । तथाहि—यद्येव वाक्येषु ' प्रमेय ' शब्द-
मुपलब्धवान् श्रोता तदर्थेनैव सा बुद्धिरप्रतिष्ठितार्थां स्रव-
मानरूपा समुपजायते, तच्च घटादिशब्दानामपि तुल्यम् ।
तथाहि—'किं घटेनोदकमानयाम, उताज्जलिना ' इति प्रयोगे
प्रस्तावानभिज्ञस्य यावन्तु वाक्येषु तेन ' घटेन ' इति प्रयो-
गो दृष्टावन्त्यर्थेषु आकाङ्क्षावर्ता पूर्ववाक्यानुसारादेव प्र-
तिपत्तिर्भवतीति घटादिशब्दा(शब्दा इव) विंशष्टार्थवचनाः
प्रमेयादिशब्दाः । यदुक्तम्—' अपाहकल्पनायां च ' इत्यादि,
तत्र, वस्तुवैव ह्यध्वनयवशाच्छब्दार्थत्वेन कल्पितं यद् वि-
वक्षितं नावन्तु; तेन तत्प्रतीतां सामर्थ्यादिविवक्षितस्य व्या-
वृत्तिरधिगम्यते एवेति नाव्यापनी शब्दार्थव्यवस्था । यदेव च
मूढमतेराशङ्कास्थानं तद्विधिकृत्याक्रमाचार्येण—'ज्ञ(अज्ञ)यं
काल्पते कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन ज्ञेयेऽनुमानम् ' [हेतु०] इति ।
' ज्ञानाकारनिषेधाच्च ' इत्यादौ ज्ञानाकारस्य स्वलयदनप्रत्यक्ष-
सिद्धत्वात् कथमभावः ? तथाहि—स्वप्नादिषु अर्थमन्तरेणापि
निरालम्बनमागृहीतार्थाकारसमागेपक ज्ञानमागोपालमति-
रूपुटे स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धम् । न च देश-कालान्तगावस्थि-
ताऽर्थस्तेन रूपेण संवेद्यत इति युक्तं वक्तुम् ; तस्य तद्रूपा-
भावात् ; न चान्येन रूपेणान्यस्य संवेदनं युक्तम् अतिप्रस-
ङ्गात् । किञ्च-अवश्यं भवद्विज्ञानस्यात्मगतः कश्चिद् वि-
षयोऽर्थकृतोऽभ्युपगमस्तव्यः येन बोधरूपतास्याभ्येऽपि प्रति-
विषयं ' नीलस्येदं संवेदनम् न पीतस्य ' इति विभागेन विभ-

ज्यते ज्ञानम् ; तदभ्युपगमे च सामर्थ्यात् साकारमेव ज्ञान-
मभ्युपगमे स्यात् आकारव्यतिरेकेणान्यस्य स्वभावविशेष-
त्वेनावधारयितुमशक्यत्वात्, अतो भवता ' स्वभावविशेषः '
इति स एव शब्दान्तरगोक्तः अस्माभिस्तु ' आकारः ' इति
केवलं नास्ति विवादः । ' एवमित्थम् ' इत्यादावपि ' एवमेतन्नै-
वम् ' इति वा ' प्रकारान्तर्गमार्गोपितमेवम् ' इत्यादिशब्दैर्व्यव-
च्छिद्यमान स्फुटतर्गमवसीयते चेति नाव्यापिता शब्दार्थ-
व्यवस्थायाः । एवं कुमारिलेनांङ्कं दूषणं प्रतिविहितम् ।

(उद्घोतकरोक्तानामाक्षेपाणां प्रतिविधानम्)—

इदानीमुद्घोतकरोक्तोक्तं प्रतिविधीयते—तत्र यदुक्तम्—'सर्व-
शब्दस्य कश्चार्थो व्यवच्छेद्यः प्रकल्प्यते' इति, अप्रापि ज्ञ-
यादिपदवत् केवलस्य सर्वशब्दस्याप्रयोगात् वाक्यस्थस्यैव
नित्यं प्रयोग इति यदेव मूढमतेराशङ्कास्थानं तदेव निवर्त्य-
मस्ति । तथाहि—

"सर्वे धर्मा निरात्मानः," 'सर्वे वा पुरुषा गताः' ।

सामस्यं गम्यते तत्र, कश्चिदंशस्त्वपाह्यते" ॥

(तत्त्वसं० का० १२८६)

कोऽसावंशोऽपाह्यतेऽत्र इति चेत्, उच्यते—

"केचिदेव निरात्मानो, बाह्या इष्टा घटादयः ।

गमनं कस्यचिच्चैव, भ्रान्तैर्स्वाद्भानवस्थिते" ॥

(तत्त्वसं० का० ११८७)

'एकाद्यसर्वम्' इत्यादावपि यदि हि सर्वस्याङ्गस्य प्रतिषेधो
वाक्यस्थ सर्वशब्दं विवक्षितः स्यात् तदा स्वार्थोऽपाहः प्र-
सज्यते यावता यदेव मूढधिया शङ्कितं तदेव निषिध्यत इति
कुतः स्वार्थापवादित्वदोषप्रसङ्गः ? एवं ह्यादिशब्दैर्वापि वा-
च्यम् । यच्चोक्तम्—'किं भावोऽथाभावः' इत्यादि, तत्रापि
यथाऽसौ बाह्यरूपतया भ्रान्तेरवसीयते न तथा स्थित इति
बाह्यरूपत्वाभावाच्च भावः, न चाभावो बाह्यवस्तुतयाऽव्य-
(ध्य) वसितत्वात् इति कथं 'यदि भावः स किं गौः' इत्यादि
(दे) भावपक्षभाविनः 'प्रेष-सम्प्रतिपत्त्यारभावः' इत्यादौ भा-
वपक्षभाविनो दोषस्यावकाशः ? अथ पृथक्त्वैकत्वादिल-
क्षणः कस्माच्च भवति ? व्यतिरेको (काऽ) व्यतिरेकाऽऽश्रि-
ताऽनाश्रितत्वादिवस्तुगतधर्मीणां कल्पनाश्लिषटितवि-
ग्रहोऽपाहोऽसम्भवात् । यच्चोक्तम्—'क्रियारूपत्वादोषस्य
विषयो वक्तव्यः' इति, तदसिद्धम् ; शब्दवाच्यस्यापोहस्य
प्रतिषिद्धात्मकत्वात् । तच्च प्रतिषिद्धकम् अध्यवसितबा-
ह्यवस्तुरूपत्वाद् न प्रतिषेधमात्रम् ; अत एव 'किं गोविषयः
अथाऽगोविषयतः (पयः)' इत्यस्य विकल्पद्वयस्यानुपपत्तिः
गोविषयत्वेनैव तस्य विधिरूपतयाऽध्यवसीयमानत्वात् ।
यच्चोक्तम्—'केन ह्यगोत्वमासक्तं, गोर्थेनैतदोपाह्यते' इति, अ-
त्रापि, यदि हि प्राधान्येनान्यनिवृत्तिमेव शब्दः प्रतिपादयेत्
तदैतत् स्यात् यावतार्थो (र्थ) प्रातिविम्बकमेव शब्दः करोति,
तद्वतो च सामर्थ्यादन्यनिवर्तने गम्यते इति सिद्धान्तानभिज्ञ-
तया यत् किञ्चिदभिहितम् । व्यतिरेकाऽव्यतिरेकादिविकल्पः
पूर्वमेव निरस्तः । यदुक्तम्—'किमयमपोहो वाच्यः' इत्यादि, तत्रा-
प्यापोहे 'वाच्यत्वम्' इति विकल्पो यद्यन्यापोहशब्दमधिकृत्या-
भिधीयते तदा विधिरूपेणैवासौ तेन शब्देन वाच्य इत्यभ्युपग-
माज्ज्ञानेष्टावपि । तथाहि—'किं विधिः शब्दार्थः आहोऽश्विन

पोहः ' इति प्रस्तावे 'अन्यापोहः शब्दार्थः' इत्युक्ते प्रतिपत्तु-
र्यथोक्तप्रतिबिम्बलक्षणान्यापोहाध्यवसायी प्रत्ययः समुपजा-
यते अर्थानु (र्थात् तु) विधिरूपशब्दार्थनिषेधः । अथ घटा-
दिशब्दमधिकृत्य, तत्रापि यथोक्तप्रतिबिम्बलक्षणोऽपोहः
स्वाक्षाद् घटादिशब्दैरुपजन्यमानत्वाद् विधिरूप एव तैः प्र-
तिपाद्यते, सामर्थ्यात् त्वन्यनिवृत्तैर्गम्यमान इति नानिष्टाऽऽ-
पत्तिः । न चाप्यनवस्थादोषः, सामर्थ्यादन्यनिवृत्तैर्गम्यमान-
त्वात् न तु वाक्यतया । अवाक्यपक्षस्यानङ्गीकृतत्वादेष न
तत्पक्षभाविदोषोदयावकाशः । ' अपि चैकत्व-नित्यत्व ' -
इत्यादावपि यदि पारमार्थिकैकत्वाद्युपवर्णनं कृतं स्यात् तदा
हास्यकरणं भवतः स्यात् ; यदा तु भ्रान्तप्रतिपन्नुरांघेन
कालपनिकमेव तद् आचार्येणोपवर्णितं तदा कथमिव हास्य-
करणमवतरति विदुषः किन्तु भवानेव विवक्षितमर्थमात्रमात्राय
दुपयन् विदुषामतीव हास्यास्पदमुपजायते । ' तस्माद् ये-
ष्वेष शब्देषु नड्यांगः ' इत्यादावपि, ' न केवलं यत्र नड्यां-
गस्तच्चान्यविनिवृत्त्यंशोऽवगम्यते, यत्रापि हि नड्यांगा ना-
स्ति तत्रापि गम्यते एव ' इति स्ववाचैवेनद् भवता प्रतिपादि-
तम् ' स्वात्मैव गम्यते ' इत्यवधारणं कुर्वता, अन्यथाऽवधा-
रणवैयर्थ्यमेव स्यात् यतः ' अवधारणसामर्थ्यादन्यापोहोऽ-
पि गम्यते ' इति स्फुटतरमेवावसीयते । न च वन्ध्यासुता-
दिशब्दस्य बाह्यं सुतादिकं वस्तुव्यवहारवृत्तमपोहाभयो ना-
स्तीति किमधिष्ठानोऽपोहो वाक्य इति वक्तव्यम्, यतो न
तद्विषयाः शब्दा जात्यादियाचकत्वेनाशङ्क्याः ' वस्तुवृत्तीनां
हि शब्दानां किं रूपमभिधेयम्, आहोश्वित् प्रतिबिम्बम् ' -
इत्याशङ्का स्यादपि, अभावस्तु वस्तुविधेयकलक्षण एवेति त-
द्वृत्तीनां शब्दानां कथमिव वस्तुविषयत्वाशङ्का भवेत् इति
निर्विषयत्वं स्फुटमेव तत्र शब्दानां प्रतिबिम्बकमात्रोत्पादाद-
वसीयत एव । अत एव ये संज्ञितसव्यपेक्षास्तेऽर्थशून्याभि-
जल्पाऽऽहितवासनामात्रनिर्मितविकल्पप्रतिबिम्बमात्रावधो-
तकाः, यथा वन्ध्यापुत्रादिशब्दाः, कल्पितार्थाभिधायिनः
संज्ञितसव्यपेक्षाश्च विवादास्पदीभूता घटादिशब्दा इति स्व-
भावहेतुः । यद्वा-परापगतपारमार्थिकजात्याद्यर्थाभिधायका
न भवन्ति घटादिशब्दाः, संज्ञितसापेक्षत्वात्, कल्पितार्थाभि-
धानवत् । न च हेतोरनैकान्तिकता, क्वचित् साध्यविपर्ययऽ-
नुपलम्भात् अशक्यसमयत्वात् अनन्यभाक्त्वाच्च । पूर्वं
स्वलक्षणादौ संज्ञेतासम्भवस्य संज्ञितवैफल्यस्य च प्रसाधित-
त्वाच्च हेतोः सन्दिग्धविपक्षव्यतिरेकता । अथ यथा स्वलक्ष-
णादौ संज्ञेतासम्भवः वैफल्यं च तथाऽपोहपक्षेऽपि, ततश्चा-
कृतसमयत्वात् तन्मात्रघातकत्वमपि शब्दानां न युक्तमित्य-
नैकान्तिकता प्रथमहेतोः । तथाहि-न प्रतिबिम्बात्मकोऽ-
पोहः वक्र-भ्रान्तोऽङ्गः सिद्धयति, न ह्यन्यदीयं ज्ञानमपरोऽ-
र्थादर्शनः संवेद्यते प्रत्यात्मवद्यत्वा (त्वाद्) ज्ञानस्य, अ-
ज्ञानव्यतिरिक्तश्च परमार्थतः प्रतिबिम्बात्मलक्षणोऽपोहः,
ततश्च वक्र-भ्रान्तोऽङ्गस्य संज्ञेताविषयस्याभिज्ञेः कुत्र संज्ञेताः
क्रियते गृह्यते वा ? न ह्यसिद्धं वस्तुनि वक्रा संज्ञेता कर्तुमर्शः ।
नापि भ्रान्ता प्रहीतुम् अतिप्रसङ्गात् । तथाहि-भ्रान्ता यत्-
प्रतिपद्यत स्वज्ञानारूढमर्थप्रतिबिम्बकं न तद् वक्रा संवेद्यते
यच्च वक्रा संवेद्यते न च तत् भ्रान्ताः ज्ञाभ्यामपि स्वावभा-
सस्यैव संवेदनात्, आनर्थक्यं च तत्र संज्ञेतस्य । तथाहि-

यत् संज्ञेतकाले प्रतिबिम्बकमनुभूतं भ्रान्ता वक्रा वा न तद्-
व्यवहारकालेऽनुभूयते तस्य क्षणक्षयित्वेन चिरनिरुद्धत्वात्
यच्च व्यवहारकालेऽनुभूयते न तत् संज्ञेतकालेऽदृष्टम् अन्य-
स्यैव तदानीमनुभूयमानत्वात्, न चाप्यत्र संज्ञेतादन्येन व्य-
वहारे युक्तः अतिप्रसङ्गात्, असंवेद्यतः, यतो न परमार्थतो
ज्ञानाकारोऽपि शब्दानां वाक्यतयाऽभीष्टः येन तत्र संज्ञेता-
सम्भवो दोषः प्रयतः, यतः सर्व एवायं शाब्दो व्यवहारः
स्वप्रतिभासानुरांघेन तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शनवद् भ्रान्त
इष्यते, केवलमर्थशून्याभिजल्पवासनाप्रबोधाच्छब्देभ्योऽर्था-
ध्यवसायविकल्पमात्रोत्पादनात् तत्प्रतिबिम्बकं शब्दानां
वाक्यमित्यभिधीयते जननात् न त्वभिधेयतया । तत्र यद्यपि
स्वस्यैवावभासस्य वक्र-भ्रान्त्याऽपि परमार्थतः संवेदनम् तथा-
ऽपि तैमिरिकद्वयस्यैव भ्रान्तिबीजस्य तुल्यत्वात् द्वयोरपि
वक्र-भ्रान्त्याऽपि व्यवस्थाध्यवसायः तुल्य एव । तथाहि-वक्र-
रयमभिमानो वर्तते ' यमेवाहमर्थे प्रतिपद्ये तमेवायं प्रतिपा-
द्यते ' एवं भ्रान्त्यपि योज्यम् । एकार्थाध्यवसायित्वं कथं
वक्र-भ्रान्त्याः परस्परं विदितम् इति न वाक्यम्, यतो यदि
नाम परमार्थतो न विदितम् तथापि भ्रान्तिबीजस्य तुल्य-
त्वादस्त्येव परमार्थतः स्वसंविदितं प्रतिबिम्बकम् । स्वप्रति-
भासानुरांघेन च तैमिरिकद्वयवद् भ्रान्त एव व्यवहारोऽ-
यमिति निवेदितम् ; तेनैकार्थाध्यवसायवशात् संज्ञेतकरण-
मुपपद्यत एव न चाप्यनर्थक्यं संज्ञेतस्य संज्ञेतव्यवहारका-
लव्यापक त्व (त्वं) प्रतिबिम्बे वक्र-भ्रान्तोऽध्यवसायात् न
परमार्थतः । यदुक्तम्—

“ व्यापकत्वं च तस्यैव-मिष्टमाध्यवसायिकम् ।

मिष्ट्यावभासिनो ह्येत, प्रत्ययाः शब्दनिर्मिताः ” ॥१२१॥

[तत्त्वसं० का०] ततः स्थितमेतद् न शब्दस्याकल्पितो-
ऽर्थः सम्भवति ।

(संविद्धपुरन्यापोहवादिप्राज्ञाकरमनस्य उपन्यासः)—

अपरस्यन्यथा प्रमाणयति—इह खलु यद् यत्र प्रतिभाति
तत् तस्य विषयः, यथाऽक्षं संवेदनं परस्फुटं प्रतिभास-
मानवपुरार्थात्मा नीलादिस्तद्विषयः, शब्द-लिङ्गान्वयं च द-
र्शनप्रसव्यं बहिरर्थस्वतत्त्वप्रतिभासरहितं स्वरूपमेव चकास्ति
तत् तदेव तस्य विषयः । पराकृतवर्धिरर्थस्पर्शं च संविद्धपुर-
न्यापोहः वस्तुनि शब्द-लिङ्गवृत्तयोगात् । तथाहि-जातिर्वा
तयोर्विषयः, व्यक्तीर्वा तद्विशिष्टा ? तत्र न तावदाद्यः पक्षः,
जातिरेवासम्भवात् । तथाहि-दर्शनं व्याङ्ग्यं चकास्ति, पुरः
परस्फुटतयाऽसाधारणरूपानुभवात् । अथ साधारणमपि
रूपमनुभूयते ' गौर्गौः ' इति, तदसत् ; शाबल्यार्थरूपवि-
वेकेनाऽप्रतिभासनात् । न च शाबल्यार्थरूपमेव साधारण-
मिति शक्यं वक्तुम्, तस्य प्रतिपत्तिव्यक्ति (प्रतिव्यक्ति) भि-
न्नरूपोपलम्भात् । तथा च पराकृतमिदम्—

“ सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च, व्यावृत्त्यनुगमात्मिका ।

जायते ह्यात्मकत्वेन, विना सा च न युज्यते ” ॥

“ न चात्रान्यतरा भ्रान्त-रूपचरणं दृश्यते ।

दृढत्वात् सर्वथा बुद्धे-भ्रान्तस्तद् भ्रान्तवादिनाम् ” ॥

[स्तो० वा० आकृ० स्तो० ५-७] इति ।

‘ ह्यात्मिका बुद्धिः ’ इति यदीन्द्रियबुद्धिमभिप्रत्योच्यते
तदुक्तम् ; तस्या असाधारणरूपत्वात्, नाह द्वयोर्वादिप्राज्ञा-

कारतया परिस्फुटमुद्गासमानयोस्तदभिन्नं भिन्नं वा दर्श-
नारूढं साधारण रूपमाभाति । अथ कल्पनावुद्भिर्वाकारा
अभिधीयते । तथाहि-यदि नाम अपास्तकल्पने दर्शने न जा-
तिरुद्भाति कल्पना तु तामुल्लिखन्ती व्यवसीयते ' गौगौः '
इति, एतदप्यसत् ; कल्पनाज्ञानेऽपि जातेरनवभासनात् ।
तथाहि-कल्पनाऽपि पुरः परिस्फुटमुद्गासमानं व्याक्रियरूपं
व्यवस्यन्ती हिदि चाभिजलपाकारं प्रतीयते, न च तद्व्यतिरिक्तः
वर्णाकृत्यक्षराकारश्चः प्रतिभासा लक्ष्यते वर्णादिवस्वरूपगहितं
च जातिस्वरूपमभ्युपगम्यते, तत्र कल्पनावसेयाऽपि जातिः ।
यच्च क्वचिदपि ज्ञाननावभाति तदसत्, यथा शशविषाणम्,
जातिश्च क्वचिदपि ज्ञाने परिस्फुटव्याक्रियप्रतिभास्येलायां स्व-
रूपेण नाभाति तत्र सती ।

अथापि शब्द-लिङ्गाज्ज्ञानं स्वरूपेण सा प्रतिभाति तत्र स-
म्बन्धप्रतिपक्षः, स्वलक्षणस्य च तत्रासाधारणरूपतया प्रति-
भासनावभायात् सम्बन्धग्रहणासम्भवाच्च तत्र शब्द-लि-
ङ्गभूमिः । ननु तत्रापि परिस्फुटतरो व्यक्तेरवाकारः शब्दस्य
वा प्रतिभाति न तु वर्णाकारगहितोऽनुगतैकस्वरूपः प्रयो-
जनसामर्थ्यव्यतीतः कश्चिदाकारः केनाचदपि लक्ष्यते, शब्द-
लिङ्गावयव हि दर्शनमर्थक्रियासमर्थतयाऽस्फुटदहनाकारमा-
ददानं प्रवर्तयति जनम्, तत् कथमन्यावभासस्य दर्शनस्याऽ
स्याकारो जात्यादिर्विषयः ? यदि च जात्यादिरेव लिङ्गादि-
विषयः तथा सति जातिरर्थक्रियासामर्थ्यविरहादधिगमेऽपि
शब्द-लिङ्गाभ्यां न बहिरर्थे प्रवृत्तिर्जनस्येति विफलः शब्दा-
दिप्रयोगः स्यात् । अथ जातिरर्थक्रियासामर्थ्यविरहेऽपि स्व-
लक्षणं तत्र समर्थमिति तदर्थो प्रवृत्तिरर्थिनाम्, ननु तत्
स्वलक्षणं लिङ्गादिजे दर्शने सदपि न प्रतिभाति, न चात्मान-
मनारूढेऽर्थे विज्ञानं प्रवृत्तिं विधातुमलम् सर्वस्य सर्वत्र प्र-
वर्तकत्वप्रसङ्गात् । यत् तत्र प्रतिभाति सामान्यं न तद्
दाहादियोग्यम्, यदपि ज्ञानाभिधानं तस्य फलं मतं तदपि
पूर्वमेवादितमिति न तदर्थोऽपि प्रवृत्तिः साध्या ।

अथ प्रथमं शब्द लिङ्गाभ्यां जातिरवसीयते ततः पश्चात्
तथा स्वलक्षणं लक्ष्यते तेन विना तस्या अयोगादिति ल-
क्षितलक्षणया प्रवृत्तिर्भवेत्, नैतदपि सम्यक्; न ह्यत्र क्रम-
वर्तीः—पूर्वं जातिगभाति पश्चात् स्वलक्षणमिति । किञ्च-
जात्यापि स्वलक्षणं प्रतिनियतेन वा रूपेण लक्ष्यते, साधा-
रणेन वा ? तत्र न नावदाद्यः पक्षः, प्रतिनियतरूपस्य स्वल-
क्षणस्य प्रतिपक्षरसम्भवात् ; न हि शब्दानुमान्येलायां जा-
तिपरिमितं प्रतिनियतं स्वलक्षणमुद्भाति सर्वतो व्यावृत्त-
रूपस्याननुभवात्, अनुभवं वा प्रत्यक्षप्रतिभासाविशेषः स्या-
त् । न च प्रतिनियतरूपमन्तरेण जातिर्न सम्भवति, तत् कु-
तस्तथा तस्य लक्षणम् ? अथापि साधारणेन रूपेण तथा
स्वलक्षणं लक्ष्यते ' दाहादियोग्यं वाहमात्रमास्ति ' इति तद-
प्यसत् ; साधारणस्यापि रूपस्यार्थाक्रयाऽसम्भवात् प्रति-
नियतस्यैव रूपस्य तत्र सामर्थ्योपलब्धः ; ततश्च तत्प्रतिप-
क्षावपि कथं प्रवृत्तिः ? पुनस्तेनापि साधारणेनापरे साधा-
रणं रूपं प्रत्येतव्यम् तेनाप्यपरमिति साधारणरूपप्रतिपक्षि-
परम्परा निरवधिर्भवेत् ; तथा चार्थाक्रयासमर्थरूपानधि-
गमेनैवस्यभाव एव । किञ्च-यदि नाम जातिगभाति शब्द-
लिङ्गाभ्याम् व्यक्तेः किमायातम् येन सा ता व्यनक्ति ? तयोः

सम्बन्धादिति चेत्, सम्बन्धस्तयोः किं तदा प्रतीयते, उत
पूर्वं प्रतिपक्षः ? न तावत् तदा भाव्यसौ व्यक्तेरधिगतः ;
केवलैव हि तदा जातिर्भाति यदि तु व्यक्तेरपि तदा भासत
तदा किं लक्षितलक्षणेन ? सैव शब्दार्थः स्यात् ; तदनधिग-
मे न तत्सम्बन्धाधिगतिः । अथ पूर्वमसौ तत्र प्रतीतः तथा-
पि तदैवासी भवतु; नह्यकदा तत्सम्बन्धऽन्यदापि तथैव भ-
वति अतिप्रसङ्गात् । अथ जातिरिदमेव रूपम्, यदुत विशे-
षनिष्ठता ? ननु ' सर्वदा सर्वत्र जातिर्विशेषनिष्ठा ' इति किं
प्रत्यक्षेणावगम्यते, यद्वाऽनुमानेन ? तत्र न तावत् प्रत्यक्षेण
सर्वव्यक्तीनां युगपदप्रतिभासनाज्ञेकदा तन्निष्ठता तत्र गृह्यते,
क्रमेणापि व्यक्तिप्रतीतौ निरवधेर्व्यक्तिपरम्परायाः सकलायाः
परिच्छेदमशक्यत्वात् तन्निष्ठता न जातिरधिगन्तुं शक्या ।
कादाचित्के तु जातिर्व्यक्तिनिष्ठताऽधिगमे ' सर्वदा न तन्नि-
ष्ठता ' इत्युक्तम् । तन्न प्रत्यक्षेण जातिस्तन्निष्ठता प्रतिपक्षं
शक्या । नाप्यनुमानेन, तत्पूर्वकत्वेन तस्य भावेनाप्रवृत्तेः ।
तन्न जात्यापि तदभावं व्यक्तेरधिगमः कर्तुं शक्यः ।

किञ्च-यदि जातिरभिधानगोचरः तथा सति नीलत्वजाति-
रूपलत्वजातिश्च द्वयमपि परस्परभिन्ने प्रतीतमिति न सा-
मानाधिकरण्यं भवेत् ; न परस्परविभिन्नार्थप्रतीतौ तद्व्यव-
स्था ' घटः पटः ' इति दृश्यते । अथ गुण-जाती प्रतिनि-
यतमकर्मधिकरणं विभ्रान्ते तत्तत्तद्वारेणैकाधिकरणात्ता शब्द-
योः । ननु गुणजातिप्रतीतौ शब्दजायां न तदधिकरणमाभा-
ति तस्य शब्दागोचरत्वात्, न चानुद्गासमानवपुर्गधिकरणं
संज्ञितमिति न समानाधिकरणाव्यवस्था अतिप्रसङ्गात्,
पुनरपि तदेव वक्तव्यम्—' शब्दैरनभिधीयमानमधिकरणं
तदभिहितैर्जात्यादिभिर्गतिष्यमाणं नह्यवस्थाकृति ' इति ।
तत्र च समाधिने सामर्थ्यायातमधिकरणं (अधिकरणमका-
धिकरणात्) शब्दयोः कर्तुमलम्, घट-पटशब्दयोरपि ता-
भ्यामभिहितभाष्यामकस्य भूतलादगधारस्याऽऽक्षेपादेकार्थ-
ताप्रसङ्गात् । तथा-जातिपक्षे धर्मधर्मिभावोऽप्यनुपपन्न एव,
यदि हि व्यक्तायाभिज्ञता जातिः प्रतीयते तदा तद्वमः स्यात्,
यदा तु व्यक्तिः सत्यपि नाभाति शब्दज्ज्ञानं तदा जातिरेव
केवलायाः प्रतिभासनात् कथं जाति-जातिमताधर्मधर्मि-
भावः ? नहि नीलादिः केवलं प्रतीयमानः कस्यचिच्चर्मो धर्मो
वा; यदापि प्रत्यक्षं द्वये प्रतिभाति तदाऽपि भेदप्रतिभासे
सति न धर्मधर्मिभावः, सर्वत्र तथाभावप्रसङ्गात् । अथ प्र-
त्यक्षं तादृश्यं प्रतिभाति जाति-व्यक्तयोः तेनायमवेष इति
चेत्, अत्रोच्यते-तादृश्येण विज्ञानमिति किं व्यक्तिरूपतया
जातिरधिगतिः, अथ जातिरूपतया व्यक्तेरिति ? तत्र यद्या-
द्यः पक्षः तथा सति व्यक्तेरेव गृहीता न जातिः । द्वितीय-
ऽपि जातिरूपाधिगतिरेव न व्यक्तेरिति न सर्वथा धर्मि-
धर्मभावः । तन्न जातिः शब्द-लिङ्गावयवविषयः ।

अथाकृतिविशिष्टा व्यक्तिस्तयोरर्थः, तदप्यसत् ; तस्याः
प्रतिभासाभावात्, न हि शब्द-लिङ्गप्रसवे विज्ञानं व्यक्ति(क)
रूपतया प्रतिभाति, तदभावेऽपि तस्याद्यात् अव्यक्ताकारा-
नुभावाच्च । अथापि व्यक्तेरवाकारद्वयमनन्त-व्यक्तरूपमव्यक्त्-
रूपं चेति । तत्र व्यक्तरूपमिन्द्रियज्ञानभूमिः, अव्यक्तं च श-
ब्दपथः । ननु रूपद्वये व्यक्तः केन गृह्यते ? न तावदभिधान-
जन ज्ञानेन, तत्र स्पष्टरूपानवभासनात् अस्पष्टरूपं हि तद-

नुभूयते । नापीन्द्रियज्ञानेन व्यक्तेराकारव्ययं प्रतीयते, तत्र व्यक्ताकारस्यैव प्रतिभासनात् । न हि परिस्फुटप्रतिभासेव-
त्ताव्यामविशदरूपाकारो व्यक्तिमाकटः प्रतिभाति ; तत् कथं
व्यक्तेरसावाग्मा ? अथ ' भूतं पश्यामि ' इति व्यवसायात्
दृश्य-भूतयोरैकता; ननु किं दृश्यरूपनया भूतमवगम्यते,
भूतरूपतया वा दृश्यम् ? तत्रापि पक्षे दृश्यरूपावभास एव
न भूतगतिर्भवेत् । द्वितीयेऽपि पक्षे भूतरूपावगतिरेव व्य-
क्तेः न दृश्यरूपसम्भवः, तस्मात् प्रतिभासरहितमभिमान-
मात्रमिन्द्रिय-शब्दार्थयोरव्यवसानम् न तत्त्वम्, अन्यथा
दर्शनवच्छादमपि स्फुटप्रतिभासं स्यात् । अथ तत्रेन्द्रिय-
सम्बन्धाऽभावाद् व्यक्तेरूपरूपावभासेऽपि प्रतिपत्तिविशेषः
स्यात् ; नन्वेतरेषां स्वरूपमुक्तासनीयम्, तत्र यदि शब्द-
लिङ्गाभ्यामपि तद्वत् दर्श्यते तथा सति तस्यैवाभ्युपगमि-
र-
क्तस्य स्वरूपस्याधिगमे कथं प्रतिपत्तिर्भेदः ? अन्यच्च, प्र-
त्यक्षेऽपि साक्षादिन्द्रियसम्बन्धाऽस्तीति न स्वरूपेण ज्ञातुं
शक्याऽसौ तस्यातीन्द्रियत्वात्, किन्तु-स्वरूपप्रतिभासात्
कार्यं (यात्) । तच्च वस्तुस्वरूपं यद्यनुमानेऽपि भाति तथा
सति तत्र पूर्वैन्द्रियसम्बन्धः समुचीयतामा । अथ तत्र परिस्फु-
टप्रतिभासाऽभावात्सावधनुमीयते; ननु तदभावात्तत्राक्ष-
सङ्गतिविरहात् प्रतिपाद्यते तदभावश्च स्फुटप्रतिभासाभावा-
दिति सोऽयमिदं तत्राध्यक्षः । अथ व्यक्तिरूपमकमेव नी-
लादिस्वमुभयत्र प्रतीयते व्यक्ताऽव्यक्ताकारौ तु ज्ञानस्याग्मा-
नौ, तत्रोच्यते-यदि तौ ज्ञानस्याकारौ कथं नीलप्रभृतिरूप-
तया प्रतिभातः ? तद्वृत्तया च प्रतिभासनाग्नीलाद्याकारा-
वर्णैः नहि व्यक्तरूपतामव्यक्तरूपतां च मुक्त्वा नीलादिक-
मपरमाभाति; तद्वत्त्वभासात् तस्याभाव एव । व्यक्ताव्यक्तै-
कान्तमव नीलस्य व्यक्ताकारवद् भेदः, नहि प्रतिभासभेदे-
ऽप्येकता अतिप्रसङ्गात् । तत्राक्ष-शब्दयोरेको विषयः । कि-
ञ्च-यदि व्यक्तिः शब्द-लिङ्गयोरर्थः तथा सति सम्बन्धवद्वे-
दिनैव ताभ्यामर्थप्रतीतिर्भवेत् ; नहि तत्र तत् तयोः सम्भ-
वति । व्यक्तिर्हि नियतदेशकालादशा (लदशा) परिगता न
देशान्तरादिकमनुवर्तते नियतदेशादिरूपाया एव तस्याः प्र-
तीतिः ; तथा चैकैकदा सम्बन्धानुभवेऽन्यस्यार्थस्य कथं
प्रतीतिः ? अथ व्यक्तीनामेकजात्युपलक्षितं रूपं सम्बन्धाद-
नन्तरा भविष्यति, तदपि न युक्तम् ; यतो जात्युपलक्षितम-
रूपं तासां भिन्नमेव लिङ्गादिगोचरः, तस्याभेद पूर्वोक्तदा-
पान् ; तथा च सम्बन्धानुभव एव स्यात् । किञ्च-व्यक्ती
सम्बन्धवद्वेदनं प्रत्यक्षेण, अनुमानेन वा भवेत् प्रत्यक्षेण,
तस्य पुरःस्थितरूपमात्रप्रतिभासनात् शब्दस्य वचनयोर्वा-
क्यवाचकसम्बन्धस्तेन गृह्यते । अर्थान्द्रियज्ञानाकट एव रूपं
सम्बन्धव्युत्पत्तिर्दृश्यते-‘ इदमेतच्छब्दवाच्यम् ’ अस्य ये-
दमभिधानम् ’ इति, अत्र विचारः-‘ अस्त्येवं वाचकम् ’
इति कोऽर्थः-किं प्रतिपादकम्, यदि वा-कार्यम्, कारणं
वेति ? तत्र यदि प्रतिपादकम्, तत् किमधुनैव, यद्वाऽन्यद्वा ?
तत्र यद्यधुनाच्यते शब्दरूपमर्थस्य प्रतिपादकं विशदनाका-
रेणुति, तदयुक्तम् ; अक्षय्यापरेणाधुना विशदनाकारेण नी-
लादिवत्त्वभासनात्, ततश्चाक्षय्यापार एवाधुना प्रकाशकोऽ-
स्तु न शब्दव्यापारः, तस्य तत्र सामर्थ्याधिगमेन । अथा-
न्यदा लोचनपरिस्पन्दाभावे शब्दोऽर्थानुज्ञास्यति तदा किं

तेनैवाऽऽकारेणासौ तानर्थानवभासयति, यद्वा-आकारान्त-
रेणेति विकल्पव्ययम् । यदि विशदनाकारेण प्रतिपादयतीत्यु-
च्यते, तदसत्, यतस्तदाप्यसौ अक्षुणादिभिरेव विशदना-
कारेणाज्ञास्यते न शब्देन, तस्य तत्र सामर्थ्यादर्शनात् दर्श-
नाकाङ्क्षणाच्च । यदि तु शब्देनैव सोऽर्थः स्वरूपेणैव प्रति-
पाद्यते तदाऽस्य सर्वथा प्रतिपन्नत्वात् किमर्थं प्रवृत्तिः ? न-
हि प्रतिपन्न एव तावन्मात्रप्रयोजना वृत्तिर्युक्ता, वृत्तरविरा-
मप्रसङ्गात् । अथ किञ्चिदप्रतिपन्नं रूपं तदर्थं प्रवर्तनम् ; ननु
यद्प्रतिपन्नं व्यक्तिरूपं प्रवृत्तिविषयः तत् तर्हि न शब्दार्थः,
तद्वत् च पारमार्थिकम् ततोऽर्थक्रियादर्शनात्, नाव्यक्तम्
सर्वार्थक्रियाविरहात् । अथ कालान्तरे स्फुटतरेणाकारेण
व्यक्तेरुदयोतयस्ति शब्दाः, नन्वेतदाकारस्तदा सम्बन्धव्यु-
त्पत्तिकाले कालान्तरे वा नेन्द्रियगोचरस्तत् कथं तत्र शब्दाः
प्रवर्तमाना नयनादिगोचरेऽर्थे वृत्ता भवन्ति ? तत्राध्यक्षतः
सम्बन्धवद्वेदनम् । नाप्यनुमानेन, तदभावे तदवगतात् । अ-
थाप्यर्थोपस्था सम्बन्धवद्वेदनम् । तथाहि-व्यवहारकाले शब्दा-
र्थो प्रत्यक्षे प्रतिभातः, धातुश्च शब्दार्थप्रतीतिं चष्टया प्रति-
पद्यन्ते व्यवहारिणाः तदव्ययानुपपत्त्या तयोः सम्बन्धं विद्-
न्ति । अत्रोच्यते-सिद्धयत्येवं कालपनिकः सम्बन्धः । तथा-
हि-धातुः प्रतिपत्तिः संज्ञतानुसारिणी दृश्यते, क(क)लिमा-
ऽऽर्यादिशब्देभ्यो हि द्राघिडाऽऽर्ययोर्विपरीततत्प्रतिपत्तिदर्श-
नात् नियतः सम्बन्धो युक्तः । सर्वगतं च तस्मिन् सिद्धेऽपि
न नियतार्थप्रतिपत्तिर्युक्ता । प्रकरणादिकमपि नियमहेतुः नि-
यतार्थमिदं सर्वमनुपपन्नम् । तथाहि-प्रकरणादयः शब्दध-
र्मः, अर्थधर्मः, प्रतिपत्तिधर्मो वा ? शब्दधर्मे तस्मिन् शब्दरूपं
नियतार्थप्रतिपत्तिहेतुरिष्टं स्यात्, तच्च सर्वार्थान् प्रति तुल्य-
त्वान् न युक्तम् । अर्थोऽपि न नियतरूपः सिद्ध इति न तज-
मोऽपि प्रकरणादिः । प्रतिपत्तिधर्मेऽस्तु यदीष्यतेऽसौ तदा
कालपनिक एवार्थनियमः न तार्त्तिकः स्यात् । तस्मात् सर्वं
परदर्शनं ध्यान्ध्यविजृम्भितम् मनागपि विचारात्तमत्वात् ।
तदवमवस्थितं विचारात् ' न वस्तु शब्दार्थः ' इति, किन्तु-श-
ब्देभ्यः कल्पना बहिरर्थासंस्पृशिन्यः प्रसूयन्ते, ताभ्यश्च श-
ब्दा इति । शब्दानां च कार्यकारणभावमात्रं तत्त्वम् न वाच्य-
वाचकभावः । तथाहि-न जानि-व्यक्त्यार्थाच्यत्वम्, पूर्वोक्त-
दापान् । नापि ज्ञान-तदाकारयोः, तयोरपि स्वेन रूपेण स्व-
लक्षणत्वात् अभिधानकार्यत्वाच्च । शब्दाद् विज्ञानमुत्पद्यते न
तु तत् तेन प्रतीयते, बहिरर्थाध्यवसायात् । कथं तद्व्यवसायो-
हः शब्दवाच्यः कल्प्यते ? लोकाभिमानमात्रेण शब्दार्थोऽ-
न्यापोह इत्येते, लौकिकानां हि शब्दध्वन्यात् प्रतीतिः, प्रवृ-
त्तिः, प्राप्तिश्च बहिरर्थे दृश्यते । यदि लोकाभिप्रायोऽनुवर्त्यते
बहिरर्थस्तर्हि शब्दार्थोऽस्तु तदभिमानान् नाऽन्याऽपोहः तद-
भावान् । अत्रोच्यते-बहिरर्थ एवान्यापोहः तथा आह-“ य-
एव व्यावृत्तः सैव व्यावृत्तिः ” नन्वेवं सति स्वलक्षणं शब्दार्थः
स्यात्, तद्वत् विजानीयव्यावृत्तेन रूपेण शब्दभूमिर्गम्यते-
सजानीयव्यावृत्तस्य रूपस्य शब्दे प्रतिभासाभावात्-यदि
तर्हि विजानीयव्यावृत्तं शब्देर्विकल्पेच्छोत्पत्त्येन तथा सति
तदव्यातिरेकात् सजानीयव्यावृत्तमपि रूपमधिगमे भवेत्, न;
विकल्पानामविद्यास्वभावात्वाच्च हि ते स्वलक्षणसम्पर्शभाजः,
यतस्तः सर्वाऽऽकारप्रतीतिर्दापः-कथं लमभिमानमात्रम्

बहिर्थाध्यवसायस्तर्थाप्रयोग वाच्यवाचकभावः शब्दार्थ-
योगित्यन्यापेक्षः शब्दभूमिर्गृह्यः । परमार्थतरु शब्द-लि-
ङ्गाभ्यां बहिर्गर्थस्पर्शव्यतीतः प्रत्ययः केवलं क्रियत इति
तन्मस्पर्श (शां) भावेऽपि च पारम्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धाद्-
विसेवाद् । तथाहि पदार्थस्यास्तित्वात् प्राप्ति न दर्शनात् ।
केशेन्दुकादेर्दर्शनेऽपि प्राप्त्यभावात् । अथ प्रतिभासमन्तरेण
कथं प्रवृत्तिः ? ननु प्रतिभासेऽपि कथं प्रवृत्तिः ? तस्मि-
न्प्रत्ययनिमित्ते तदभावात् अर्थित्वे च सति दर्शनविरहेऽपि
आन्तेः सङ्गावात् । प्रतिबन्धाभावात् तत्र विसेवाद् ।
यदा तु विकल्पानां स्वरूपनिष्ठत्वात्तत्र प्रतिबन्धसिद्धि-
स्तदा स्वसंवेदनमात्र परमार्थ(सत)त्वम्, तथापि कथं
समयपरमाऽर्थावस्तरः । तस्मिन् १ काण्ड । (अधिक
'सामगलविसेस' शब्दे वक्ष्यते ।) स्वाथेनावगतसम्ब-
न्धः शब्दः स्वार्थं प्रतिपादयति । तस्मिन् १ काण्ड । (शब्द-
स्य पौर्णलिकत्वम् 'आगम' शब्दे द्वितीयभागे ७१ पृष्ठ ग-
तम् ।)

शब्दस्य बहिर्गर्थं प्रति प्रामाण्यम्-

एतेन यत्कैश्चित् शब्दस्य बहिर्गर्थं प्रति प्रामाण्यमपाक्रियते
तदपास्त द्रष्टव्यम्, तथाहि-ते एवमाहुः-प्रमेयं वस्तु
परिच्छिन्नं प्रापयत्प्रमाणमुच्यते, प्रमेयं च विषयः प्रमा-
णस्येति प्रामाण्यं विषयवत्तया व्याप्तम्, ततो यदि विषयवत्त्व
भवति न तत्प्रमाणं, यथा-गगनेन्द्विज्ञानं, न भवति च
विषयवत् शब्दं ज्ञानमिति, न चायमभिप्रेक्षा हेतुः, यतो-
द्विविधा विषयः-प्रत्यक्षः, परेक्षश्च । तत्र न प्रत्यक्षः शा-
ब्दज्ञानस्य विषयो, यस्य हि ज्ञानस्य प्रतिभासेन स्फुटा-
भनीलाद्याकाररूपेण योऽर्थोऽनुकृतान्वयव्यतिरेकः स तस्य
प्रत्यक्षः, तस्य च प्रत्यक्षस्याधिस्यायमेव प्रतिपत्तिप्रकारः
संभवदशामश्नुते, नापरः, तद्विषयं च तद्व्यव्यतिरेका-
नुविधायि स्फुटप्रतिभासे ज्ञानं प्रत्यक्षम्, प्रत्यक्षज्ञानत्वात्
तत्र प्रत्यक्षोऽर्थोऽनेकप्रकारप्रतिपत्तिविषयो यः शब्दाप्रमा-
णस्यापि विषया भवेत् । नापि परेक्षः, तस्यापि
हि निश्चयनतद्व्यव्यतिरेकानन्तरीयकदर्शनात् प्रति-
पत्तिः, यथा धूमदर्शनात् वृक्षः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।
न च शब्दस्यार्थेन सह निश्चितान्वयव्यतिरेकता प्रति-
बन्धाऽभावात् । तादात्म्यतदुपस्थानुपपत्तेः, तथाहि-न
बाह्यार्थो रूपं शब्दानां नापि शब्दा रूपमर्थानाम्, तथाप्रती-
तेरभावात्, तत्कथमेव तादात्म्यम् ? येन व्यावृत्तिकृतव्यव-
स्थामेदं नान्तरीयकता स्यात्, कृतकत्वात्तद्व्यव-
स्थापि च-यदि तादात्म्यमेव भवेत्ततोऽनलाञ्छल्युक्तिका-
दिशब्दोच्चारणे वदनदहनपूरणपाटनादिदोषः प्रसज्येत ।
न चैवमस्ति, तत्र तादात्म्यं नापि तदुपपत्तिः, तत्रापि
विकल्पद्वयप्रसङ्गः । तथाहि-वस्तुनः किं शब्दस्योपपत्तिः
उत शब्दाद्वस्तुनः ? तत्र वस्तुनः शब्दात्पलायकृतसंकेतस्या-
ऽपि पुनः प्रथमपनसदर्शनं तच्छब्दोच्चारणप्रसङ्गः, शब्दाद्व-
स्तुपत्तौ विश्वस्याद्विद्वताप्रसङ्गः, तत एव कटक-
कुण्डलाद्युपपत्तेः, तद्वै प्रतिबन्धाभावाच्च शब्दस्यार्थेन सह
नान्तरीयकतानिश्चयः, तदभावाच्च न शब्दानिश्चितस्यार्थ-
स्य प्रतिपत्तिः, अपि तु-आनवर्तितशङ्कतया अस्ति न चेति

विकल्पितस्य, न च विकल्पितमुभयरूपं वस्तुवस्ति, यत्प्रा-
प्यं सङ्घट्टयः स्यात्, प्रवर्तमानस्य तु पुरुषस्य तस्य तस्या-
र्थस्य पृथिव्याममज्जनादवश्यमन्यत् ज्ञानान्तरे प्राप्तिनिमि-
त्तमुपजायते, यतः किञ्चिद्व्याप्यते इति शाब्दज्ञानस्य विष-
यवत्त्वाभावः, तद्वद्, विषयवत्त्वाभावासिद्धेः, परेक्षस्य
तद्व्यवस्थाभ्युपगमात् । यत्पुनरुक्तं न शब्दस्यार्थेन सह-
निश्चितान्वयव्यतिरेकता, प्रतिबन्धाभावादिति तद्वसमीची-
नम् ; वाच्यवाचकभाववत्त्वेन प्रतिबन्धान्तरेण नान्तरीय-
कतानिश्चयात्, शब्दे हि बाह्यवस्तुवाचकत्वभावतया न-
आन्तरीयकः, ततस्तत्तान्तरीयकतायां निश्चितार्थां शब्दाद्
निश्चितस्यैवार्थस्य प्रतिपत्तिर्न विकल्पितरूपस्य निश्चयं
च प्रापयत् विषयवदेव शब्दं ज्ञानमिति । स्याद्वतत्-यदि वा-
स्तवसम्बन्धपरिहारितमूल्यः शब्दास्तर्हि समाधायतु निर-
र्थकतामिदानीं संकेतः, स खलु सम्बन्धो यतोऽर्थप्रतीतिः,
स चेद्वास्तवो निरर्थकः संकेतः, तत एवार्थप्रतीतिसिद्धेः, त-
देतद्व्यवस्थाप्रमाणमार्गानिभक्तवन्मूलकम्, यतो न विद्यमान
इत्येव सम्बन्धोऽर्थप्रतीति निवन्धनम्, किन्तु-स्वात्मज्ञानसह-
कारी, यथा प्रदीपः, तथाहि-प्रदीपो रूपप्रकाशनस्वभावाऽ-
पि यदि स्वात्मज्ञानसहकारिकृतसाहायकस्ततो रूपं प्रकाश-
यति, नान्यथा, ज्ञापकत्वात्, न खलु धूमादिकमपि लिङ्गं
वस्तुवृत्त्या वृक्षादिप्रतिबद्धमपि सत्तामात्रेण वृक्षादिगमक-
मुपजायते, यदुक्तमन्यैरपि-“ज्ञापकत्वाद्धि सम्बन्धः, स्वात्म-
ज्ञानमपेक्षते । तेनास्मै विद्यमानोऽपि, नागृहीतः प्रकाशकः”
॥१॥ सम्बन्धस्य च परिज्ञाने तदावरणकर्मक्षयक्षयापशमा-
भ्याम्, तौ च संकेततपश्चरणभाषनाद्येनकसाधनमाध्याः
ततः तपश्चरणभावनासंकेतादिभ्यः समुपपन्नदावरण-
कर्मक्षयक्षयापशमानां शब्दार्थाश्च केवलादप्येवपरीत्येन
वाच्यवाचकभाववत्त्वेन सम्बन्धोऽवगमपथमृच्छति, तथा-
हि-सर्वे एव सर्ववेदिनः सुमेरुजम्बूद्वीपादीनिर्गृही-
तसंकेता अपि तत्तच्छब्दवाच्यानेव प्रतिपद्यन्ते, तैरेव
तथाप्ररूपणान्, कल्पान्तरवर्तिभिरन्यैरेव प्ररूपिता, इति
तैरपि तथा प्ररूपिता इति चेत्, ननु तेषामपि कल्पा-
न्तरवर्तिनां तथा प्ररूपणं को हेतुरिति वाच्यम् ? तद-
न्यैरेव प्ररूपणादित्त्वं, अत्रापि स एव प्रसङ्गः । समाधि-
रपि स एवेति चेत्, ननु तर्हि मित्रः सुमेरुद्वीपादीनां
तद्विधायकानां च वास्तवः सम्बन्धः सर्वकल्पवर्ति-
भिरपि सर्ववर्तिभिरन्तेषां सुमेरुद्वीपशब्दवाच्यतया प्ररू-
पणात्, अनादिवात्संसारस्य, कदाचित् कैश्चिदन्यथापि
सा प्ररूपणा कृता भविष्यतीति चेत् न, अतीन्द्रियत्वे-
नात्र प्रमाणाभावात्, सर्वैरपि तथैव सा प्ररूपणा कृतव्य-
त्रापि न प्रमाणास्ति चेत्, अत्र प्रमाणापपत्तेः, तथा-
हि-शाक्यमुनिना संप्रति सुमेरुद्वीकोऽर्थः सुमेरुद्वीपश्च
प्ररूपितः, सच सुमेरुद्वीपः सुमेरुद्वीपश्च प्रसांगः संकेत-
ङ्कारणाप्येतत् स्वभावात्तयां तयोर्नोपपद्यते, तत्स्वभावता-
भ्युपगमं च निजं नः समीहितम्, अनादावपि कालं तथा-
स्तत्स्वभावत्वात्, तत्तत्मानपरिणामस्य प्रवाहो नित्य-
त्वात्, तत्र सम्बन्धाभ्युपगमात्, इत्थं चेत्तद्वर्तिकस्यम्,
अन्यथा अनादिवात्संसारस्य कदाचिदन्यतोऽपि धूमा-
देभावा, भविष्यतीत्येवं व्यभिचारशङ्का धूमधूमध्यजादिषु प्र-

सरन्ती कुर्मियोग्यत्वं दुर्मतिविस्पन्दिनेषु प्रयासेन । ननु यदि पारमार्थिकसम्बन्धनिवृत्त्यस्वरूपत्वादित्यं शब्दास्तात्त्विका-
र्थाभिधानप्रविशेषः तर्हि दर्शान्तरनिवेशिपुरुषपरि-
कल्पितेषु वाक्येष्वेतेषां प्रवृत्तिर्नोपपद्येत, परस्परविह-
स्तत्वेन तेषामर्थानां स्वरूपनोऽभावात् । यदापि च वि-
नष्टमुत्पन्नं वा तदापि स्वरूपेण न समस्तीति तत्राऽ-
पि वाचो न प्रवर्त्तते । अपि च-यदि वाचां सङ्ग-
तार्थमन्तरं न प्रवृत्तिः तर्हि न कस्याश्चिदपि वाचोऽ-
लोकता भवेत्, नञेतत् दृश्यते, तस्मात्सर्वमपि पूर्वोक्तं
मिथ्या । तदप्ययुक्तम्, इह द्विधा शब्दाः—मृषा-
भाषावर्गलोपादानाः, सत्याभाषावर्गलोपादानाश्च । तत्र यं
मृषाभाषावर्गलोपादानाः ते तु तीर्थान्तरियपरिकल्पिताः
कुशास्त्रसंपर्कवशसमुत्थयासनासंपादितसत्ताकाः प्रधानरू-
पे जगत् ईश्वरकृते विश्वम्, इत्येवमाकाशस्तऽनर्था
एवाभ्युपगम्यन्ते । ते हि बन्ध्याऽजला इव तदर्थप्राप्त्या-
दिप्रसवविकलाः केवलं तथाविधसंवेदनभोगफला इति
न तैर्व्यभिचारः । अथ तेऽपि सत्याभिमतशब्दा इव प्र-
तिभासन्ते तत्कथमयं सत्यासत्यविवेको निर्धारणी-
यः ? ननु प्रत्यक्षाऽऽभासमपि प्रत्यक्षमिवाऽऽभासते तत-
स्तत्रापि कथं सत्याऽसत्यप्रत्यक्षविवेकनिर्धारणम्? स्वरूपवि-
षयपर्यालोचनेत्येति चेत्, तथाहि—अभ्यासदशामापन्नाः
स्वरूपदर्शनमात्रादेव प्रत्यक्षस्य सत्यासत्यत्वमवधारय-
न्ति, यथा मणिपरीक्षका मणः, अनभ्यासदशामापन्नास्तु
विषयपर्यालोचनया यथा किमयं विषयः सत्य उताहो
नेति ? , तथार्थक्रियासंबाददर्शनतः तद्वतस्वभावलिङ्गद-
र्शनतो वा सत्यत्वमवगच्छन्ति अन्यथा त्वसत्यत्व-
मिति । तदेतत् स्वरूपविषयपर्यालोचनया सत्यासत्यत्व-
विवेकनिर्धारणमिहापि समानम् । तथाहि—दृश्यन्ते ए-
व केचित् प्रज्ञानिशयसमन्विताः शब्दध्वन्यमात्रादेव
पुरुषाणां मिथ्याभाषित्वममिथ्याभाषित्वं वा सम्यक्-
अवधारयन्तः, विषयसत्यासत्यत्वपर्यालोचनायां तु कि-
मपि वक्ता यथावदात्त उत नेति । तत्र यदि यथावदात्त इति नि-
श्चितं ततो विषयसत्यत्वमितरथा त्वसत्यत्वम् । आन्तर-
विवेकोऽपि परिशीलनं लिङ्गतो वा कुतश्चिदवमेयो निपु-
णेन हि प्रतिपन्ना भवितव्यम् । यद्युक्तं यदापि च-विनष्टमुत्प-
न्नं वा तदापि न स्वरूपेण समस्तीत्यादि, तत्रापि य-
दि विनष्टानुत्पन्नयोर्वात्तमानिकविद्यमानरूपाभिधायकः श-
ब्दः प्रवर्त्तते तर्हि स निरर्थकोऽभ्युपगम्यते एव, ततो न
नेन व्यभिचारः । यदा तु तेऽपि विनष्टानुत्पन्नं विनष्टा-
नुत्पन्नतयाऽभिधत्ते शब्दस्तदा तद्विषयसावर्ण्यज्ञानमिव स-
ङ्गतार्थविरयत्वात् सप्रमाणम् । इत्थं चेत्तद्वर्णकसंख्यम् ।
अन्यथाऽतीतकल्पान्तरवर्तिपार्थादिसर्वज्ञदशना भविष्य-
च्छ्वेदश्चक्रवर्त्यादिदेशना च सर्वथा नोपपद्येत । त-
द्विषयज्ञानं शब्दप्रवृत्त्यभावात् । अथोच्यते, अनलेऽनल-
शब्दः तदभिधानस्वभावतया यमभिधेयपरिणाममाश्र-
त्य प्रवर्त्तते; स जले नास्ति जलाऽनलयोरभेदप्रसङ्गा-
त् । अथ च प्रवर्त्तते संकेतवशाज्जलेऽप्यनलशब्दः तत्क-
थं शब्दार्थयोर्व्यतिरेकः सम्बन्धः ? , तद्वत्, शब्दस्यान-

कशङ्किसमन्वितत्वेनोक्तशेषानुपपत्तेः, तथाहि—नाऽनलशब्द-
श्चाऽनलवस्तुगताभिधेयपरिणामापेक्षी तदभिधानविषय ए-
वैकः स्वभावः, अपि तु—समयाधानतस्मिन्पुरुषक-
तया विलम्बितादिप्रतीतिनिबन्धनत्वेन जलवस्तुगताभि-
धेयपरिणामापेक्षी तदभिधानस्वभावोऽपि, तथा तस्यापि
प्रतीतिः, अन्यथा निर्हेतुकत्वेन तत्प्रतीत्यभाषप्रसङ्गात् । ननु
कथमेतं शब्दा वस्तुविषयाः प्रतिपद्यन्ते ? , चक्षुरादी-
न्द्रियसमुत्पन्नबुद्धाविव शाब्दे ज्ञानं वस्तुनोऽप्रतिभासनात्,
यदेव चक्षुरादीन्द्रियबुद्धौ प्रतिभासते व्यक्तवस्तराननुयायी
प्रतिनियतदशकालं तदेव वस्तु, तस्यैवार्थक्रियासमर्थत्वा-
त्, नेतरत्परपरिकल्पितं सामान्यं विपर्ययात्, नच तदर्थक्रि-
यासमर्थं वस्तु शाब्दे ज्ञानं प्रतिभासते, तस्माद्वस्तुविष-
या एते शब्दाः । तथा चात्र प्रमाणम्—योऽर्थः शाब्दे ज्ञानं
येन शब्देन सह संपृष्टो नावभासते न सः तस्य शब्दस्य
विषयः, यथा गोशब्दस्याश्वः । नावभासते चेन्द्रियगम्योऽ-
र्थः, शाब्दे ज्ञानं शब्देन संपृष्ट इति । यो हि यस्य शब्द-
स्यार्थः स तेन शब्देन सह संपृष्टः शाब्दे ज्ञानं प्रतिभा-
सते, यथा गोशब्देन गोपिण्डः, एतावन्मात्रनिबन्धनत्वा-
द्वाच्यत्वस्येति । तदेतदस्मीचीनम्, इन्द्रियगम्यार्थस्य शा-
ब्दे ज्ञानं शब्देन सहानवभासासिद्धेः, तथाहि—कृष्णं
महान्तमखण्डं मस्तुगमपूर्यमपवरकात् घटमानं यत्पुनः कश्चि-
त्तज्ज्ञानावरणक्षयोपशमयुक्तः तमर्थं तथैव प्रत्यक्षमिव
शाब्दे ज्ञानं प्रतिपद्यते, तदन्यघटमध्ये तद्वानयनाय तं प्रति-
भेदेन प्रवर्त्तनात्, तथैव च तत्रास्ति । अथ तत्राप्यस्फुट-
रूप एव वस्तुनः प्रतिभासोऽनुभूयते, स्फुटाभञ्ज प्रत्यक्षम्,
तत्कथं प्रत्यक्षगम्यं वस्तु शाब्दज्ञानस्य विषयः ? , नैव दोषः,
स्फुटास्फुटरूपप्रतिभासभेदमात्रेण वस्तुभेदायोगात्, तथाहि-
एकस्मिन्नेव नीलवस्तुनि दुरासन्नवर्तिप्रतिपन्नज्ञाने स्फुटास्फु-
टप्रतिभासे उपलभ्यते, नच तत्र वस्तुभेदाभ्युपगमः, द्वयो-
रपि प्रत्यक्षप्रमाणतयाऽभ्युपगमात्, तथैवात्येकस्मिन्नापि
वस्तुर्नान्द्रियजशाब्दज्ञाने स्फुटास्फुटप्रतिभासे भविष्यतः ।
नच तदोच्यते वस्तुभेदः । अथ वस्त्वभावेऽपि शाब्दज्ञानप्रति-
भासाविशेषात्, सत्यापि वस्तुनि शाब्दज्ञानं न तथाथात्स्य-
संस्पर्शि तद्भावाभावयोरननुविधानात्, यस्य हि ज्ञानस्य
प्रतिभासो यस्य भावाभावावनुविधत्ते तत्तस्य परिच्छेदकम्,
नच शाब्दज्ञानप्रतिभासो वस्तुनो भावाभावावनुविध-
त्ते, वस्त्वभावेऽपि तद्विशेषात्, तत्र वस्तुनः परिच्छेदकं
शाब्दज्ञानम्, रसज्ञानमिव गन्धस्य । प्रमाणं चात्र,
यज्ज्ञानं यदन्यव्यतिरेकानुविधायि न भवति न तर्त्तद्विष-
यम्, यथा रूपज्ञानं रसविषयम्, न भवति चेन्द्रियगम्यार्था-
न्यव्यतिरेकानुविधायि शाब्दे ज्ञानमिति व्यापकानुपलब्धेः,
प्रतिनियतवस्तुविषयत्वं हि ज्ञानस्य निमित्तवत्तया व्यापकम्,
अन्यव्यतिरेकानुविधानाभावे च निमित्तवत्त्वाभावः स्यात्,
निमित्तान्तगमंभवात्, तेन तद्विषयवत्त्वं निमित्तवत्त्वाभावात्
विपक्षाद् व्यापकानुपलब्ध्या व्यापक्यमानमन्यव्यतिरेका-
नुविधानेन व्याप्यते इति प्रतिबन्धमिदं । तदयुक्तम्—प्रत्य-
क्षज्ञानेऽप्येवमविषयत्वप्रसङ्गः, तथाहि—यथा जलवस्तुनि
जलोच्छ्विप्रत्यक्षमुद्दयपदवीमासादयति, तथा जलाभावेऽपि
मयी मध्याह्नमार्तेण्डमरीचिकास्वच्छजलप्रतिभासमुद्दयमा-

नमुपलभ्यते ततो जलाभावेऽपि जलज्ञानप्रतिभासाऽवि-
शेषात् । सत्यपि जले जलप्रत्यक्षं प्रादुर्भवन्न तथाप्यस्यसं-
स्पृष्टिः, तद्भावाभावायाः अननुकारादित्यादि सर्व्वे समान-
मेव । अत्र देशकालस्वरूपपर्यालोचनया तस्याप्यभावादिना
च मरुमरीचिकासु जलोच्छ्विजनः प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वम-
वसीयते, भ्रान्तं चाप्रमाणम् , ततो न तेन व्यभिचारः,
प्रमाणभूतस्य च वस्तुव्यतिरेकानुविधायित्वात् व्य-
भिचार एव, तदेतद्व्यतिरेकं समानम् , तथा हि-यथार्थव-
शीनादिगुणयुक्तः पुरुष आत्तः, तत्प्रणीतशब्दसमुत्थं च ज्ञा-
नं प्रमाणम् , नच तस्य वस्तुव्यतिरेकानुविधायित्वव्य-
भिचारसंभवः । यत्पुनरनासप्रणीतशब्दसमुत्थं ज्ञानं तदप्र-
माणम् । अप्रमाणत्वाच्च न तेन व्यभिचारः ।
यदपि च प्रमाणमुपन्यस्तं तदपि हेतोरसिद्धत्वाच्च
साध्यसाधनायालम्, असिद्धता च हेतोरनासप्रणीतशब्द-
स्य वस्तुव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यसंभवात् । यत्पुनरिवमुच्यते—
शब्दः भूयमाणो वक्षप्रभिप्रायविषयं विकल्पप्रतिबिम्बं
तत्कार्यनया धूम इव बह्विधमनुमापयति, तत्र स एव ब-
ह्वा विशिष्टार्थोभिप्रायशब्दयोगाभयो धर्मी अभिप्रायवि-
शेषः साध्यः, शब्दः साधनमिति । तदाह—“ वक्रुरभिप्रेतं तु
सूचयेयु” रिति स एव तथा प्रतिपद्यमान आधयोऽस्त्व-
ति, तस्यापात्तापीयः, तथा प्रतीतिरभावात् । न कलु-
काश्चिदिह धूमादिव चङ्किं तत्कार्यनया शब्दादभिप्रायवि-
षयं विकल्पप्रतिबिम्बमनुमिमीते, अपि तु वाचकत्वेन बा-
ह्यमर्थं प्रत्येति, देशान्तर कालान्तरं च तथा प्रवृत्त्या-
दिवशीनात् । नच देशान्तरादावपि तथा प्रतीतावन्यथा प-
रिकल्पनं ध्रुवः, अतिप्रसङ्गप्राप्तः नाभिधूमं जनयति किं
त्वदहः पिशाचादिरित्यस्याः अपि कल्पनायाः प्रसङ्गा-
त् । अपिच-अर्थक्रियार्थो प्रज्ञावान् प्रमाणमन्वेपयति, नचा-
भिप्रायविषयं विकल्पप्रतिबिम्बं विवक्षितार्थक्रियासमर्थम्,
किंतु-बाह्यमेव वस्तु, नच वाच्यम्—अभिप्रायविषयं वि-
कल्पप्रतिबिम्बं ज्ञात्वा बाह्ये वस्तुनि प्रवर्त्तिष्यते तनायम-
द्योष इति, अन्यस्मिन् ज्ञातेऽन्यत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, नहि
घटे परिच्छिन्नं पटे प्रवृत्तिर्युक्ता, एतेन विकल्पप्रतिबि-
म्बकं शब्दवाच्यमिति यत्प्रतिपन्नं तदपि प्रतिलिखितमवसेयम् ।
तत्रापि विकल्पप्रतिबिम्बके शब्देन प्रतिपन्नं वस्तुनि प्रवृत्त्य-
नुपपत्तेः । दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्य वस्तुनि प्रवर्त्तते इति
चेत्, तथाहि-तदेव विकल्पप्रतिबिम्बकं बह्वी रूपतयाऽप्यव-
स्यति ततो बहिः प्रवर्त्तते, तनायमद्योष इति, न तयो-
रेकीकरणसिद्धेः, अत्यन्तवैलक्षण्येन साधर्म्यायोगात्,
साधर्म्यं ऐकीकरणनिमित्तम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अपि
च कश्चेतावेकीकरणीति वाच्यम्, स एव विकल्प इति
चेत्, न, तत्र बाह्यस्वरूपलक्षणानयभासात्, अन्य-
था विकल्पत्वायोगादनयभासितेन ऐकीकरणसंभवात्,
अतिप्रसङ्गः । अथ विकल्पादन्य एव कश्चिद्विकल्पमेवा-
र्थं दृश्यमित्यव्यवस्यति, इन्त तर्हि स्वदर्शनपरित्यागप्रस-
ङ्गः, एवमभ्युपगमे सति बलादान्मास्तिप्रसङ्गः, तथा-
हि—निर्विकल्पकम् न विकल्पमर्थं साक्षात् करोति
तदंगोचरत्वात्, ततो न तत् दृश्यमर्थं विकल्पेन सहैकीक-
र्तुमलम्, नच देशकालस्वभावव्यवहितार्थवर्णयु शब्द-

विकल्पेषु तद्विषये निर्विकल्पकसंभवः, तत्कथं तत्र तेन
दृश्यविकल्पावर्थावेकीकरणम् ? , ततो विकल्पादन्यः स—
र्वत्र दृश्यविकल्पावर्थावेकीकुर्वन् बलादान्मावेवोपपद्यते ? ,
नच सोऽभ्युपगम्यते, तस्माच्छब्दो बाह्यस्यार्थस्य वा-
चक इत्यकामेनापि प्रतिपत्तव्यम् । इत्येष प्रतिपत्त-
व्यम्, अन्यथा संकेतस्यापि कर्तुमशक्यत्वात्, तथाहि—
येन शब्देन इदं तदित्यादिना संकेतो विधेयः तेन किं संके-
तितेन उताऽसंकेतितेन, न तावत्संकेतितेन अनवस्थाप्रस-
ङ्गात्, तस्यापि हि येन शब्देन संकेतः कार्यः तेन किं
संकेतितेन उतासंकेतितेनेत्यादि तदेवावर्त्तते । अथासं-
केतितेन सिद्धस्तर्हि शब्दार्थयोर्वास्तवः सम्बन्ध इति ।
नं० । आद्या० ।

एगे सुब्भिसहे, एगे दुब्भिसहे । (सू० ४७ ×)

‘ सुब्भिसहि ’ नि शुभशब्दा मनोक्षा इत्यर्थः ‘ दुब्भि ’ ति
अशुभो-मनोक्षो यो न भवतीति । एवं च शब्दान्तरमन्त-
र्भूतमवसेयम् । स्था० १ डा० ।

द्विविधः शब्दः—

दुविहे महे पणत्ते, तं जहा-भासासहे चेव, नो भासामहे
चेव । भासामहे दुविहे पणत्ते, तं जहा-अक्खरसंबद्धे चेव,
यो अक्खरसंबद्धे चेव । यो भासासहे दुविहे पणत्ते,
तं जहा-आउज्जसंह चेव, यो आउज्जसंह चेव ।
(सू० ८१ +)

‘ दुविहे ’ त्यादि अस्य च पूर्वसूत्रेण सहायमभिसम्बन्धः ।
इहानन्तरोद्देशकान्यसूत्रे देवानां शरीरं निरूपितं तद्वांश्च
शब्दादिप्राहको भवतीत्यत्र शब्दस्तावन्निरूप्यते इत्येवं
सम्बन्धायातस्यास्य व्याख्या, सा च लुकरैव-नयरे भाषाश-
ब्दो-भाषापूर्यातिनामकर्मोदयापादितो जीवशब्दः इतरन्तु
नोभाषाशब्दः, अक्षरसम्बद्धो वस्तुव्यक्तिमान्, नो अक्षरसं-
बन्धस्त्वितर इति । आतोद्यं-पटहादि तस्य यः शब्दः स तथा
नोआतोद्यशब्दो-वंशस्फोटादिशब्दः । स्था० २ डा० ३
डा० । (आतोद्यशब्दभेदाः ‘ आउज्ज ’ शब्द द्वितीयभागे २६
पृष्ठे गताः ।)

दुविहा सहा पणत्ता, तं जहा-अत्ता चेव, अणत्ता चेव ।
एवमिद्धा ० जाव मणामा । (सू० ८३ ×) स्था० २
डा० ३ डा० ।

दशविधः शब्दः—

दसविहे सहे पणत्ते, तं जहा—“ नीहारि पिडिमे लुक्खे,
भिभे जजरिण इय । दीहे (र) हस्से पुहत्ते य, काकणी
खिखिणिस्सरे ॥ १ ॥ ” (सू० ७० ×)

‘ दसविहं ’ त्यादि—‘ नीहारिसिलो गो ’ । निर्हारी-
घोषवाक् शब्दो घण्टाशब्दवत्, पिण्डेन निवृत्तः पिण्ड-
मो घोषवर्जितः, ङकादिशब्दवत्, कलः काकादिशब्दवत्,
भिन्नः कुष्ठाद्युपहतशब्दवत्, अर्भगितो जर्जरितो वा सत-
न्त्रीककटिकादिबाद्यशब्दवत्, वीधेः—दीर्घवर्णीभितो कुर-

अभ्यो वा मेघादिशब्दवत्, इत्यो-इत्यवर्णाभ्यो विवक्षया लघुर्वा बीणादिशब्दवत् । 'पुहनेय' इति—पृथक्त्वं अनेक-त्वं, कोऽर्थो ? नानासूर्यादिव्यययोगे यः स्वरो यमलशब्दादि-शब्दवत् स पृथक्त्व इति, 'काकली' इति—सूक्ष्मकण्ठगीत-ध्वनिः काकलीति यो रूढः । 'सिखिणी' इति—किङ्किणी शुद्धघण्टिका तस्याः स्वरो-ध्वनिः किङ्किणीस्वरः । स्वा० १० टा० ३ उ० । (एकस्य शब्दस्य बहुवोऽर्थाः ते च 'वचहार'शब्दे षष्ठभागे प्रतिपादिताः ।) नो मनोज्ञान् शृणुयात् नो मनोज्ञेषु शब्देषु रज्यतेति परिग्रहविरतः प्रथमा भावना । आच्चा० २ ध्रु० ३ झू० । शब्दश्चाकाशस्य गुणो न भवति; तस्य पीडलिकत्वात् आकाशस्यामूर्त्तत्वात् । सूत्र० १ ध्रु० १२ झ० । शब्दस्य हि गुणत्वसिद्धौ निराश्रयस्य गुणस्याऽ-संभवाद्—अयभूतेन गुणिना भवितव्यं पृथिव्यादेश्च तद्-गुणत्वनिषेधात्, परिशेषादाकाशाध्यः शब्दस्तस्य चैकत्वं शब्दलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्च ततो गुणत्वसिद्धौ शब्दस्यैकद्रव्यत्वसिद्धिः । ततश्च यथोक्तविशेषणात् गुणत्व-सिद्धिरिति तत्राश्रयत्वाच्च शब्दस्य दृष्टान्तत्वसिद्धिः । (अथ नामन प्रकारणैकद्रव्यत्वं शब्दस्य साध्यते, किन्तु—कादाचि-त्कत्वाच्छब्दः कार्यम्, कार्यस्य च सागिकत्वनिषेधे अना-धारस्यासंभवात् समवायिकारणेन भवितव्यम्, पृथिव्यादे-श्च समवायिकारणत्वनिषेधे आकाशस्यैव समवायिकारण-त्वं तस्यैकत्वं पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । अत एकद्रव्यत्वं शब्दस्य सिद्धमिति प्रतिषिद्धममानकर्मत्वं एकद्रव्यत्वात् रूपादिवद् गुणः शब्दः सिद्ध इति न दृष्टान्तत्वसिद्धिः । प्रतिषिध्यमान-कर्मत्वं च शब्दः कर्म न भवति शब्दान्तरहेतुत्वादाकाशवत्-शब्दान्तरहेतुत्वं चाशब्दस्य कार्यत्वाव्यापकत्वाभ्यां सिद्धम् कार्ये हि पूर्ववत्, समवायिकारणापेक्षं पृथिव्यादेश्च समवायिकारणत्वनिषेधात्, व्योम्नस्तं प्रति समवायिका-रणता शब्दस्य च प्रत्यक्षतान्यथानुपपत्त्या, सन्तानकल्पना सन्तानश्च शब्दान्तरहेतुत्वमन्तरणानुपपन्न इति नासिद्धौ हेतुदृष्टान्तौ । प्रतिषिध्यमानकर्मत्वं चेच्छादीनां कर्मत्वा-नाधिकरणतयाऽध्यक्षप्रतिपात्त एव सिद्धम् । एकद्रव्यत्वं च यत्तद्वच्छादीनां देवदत्तादावनुभवाभावतो व्यवस्थितमेव) असद्वन्तः । कार्यत्वस्य समवायिकारणप्रभत्वेन शब्दादाव-सिद्धेर्न पूर्वोक्तप्रक्रिययाऽध्यक्षद्रव्यत्वसिद्धिः, अत एव शब्दा-न्तरहेतुत्वाच्च कर्मत्वप्रतिषेधः शब्दस्य हेतुदृष्टान्तयोर-सिद्धेः, नहि शब्दलक्षणस्य कार्यस्य निराधारस्य संभवे व्योम्नः समवायिकारणत्वेन शब्दान्तरहेतुत्वं शब्दस्य वा समवायिकारणत्वेन शब्दान्तरहेतुत्वं, तदपृक्तम् । न च शब्दप्रत्यक्षताऽन्यथाऽनुपपत्त्या सन्तानकल्पना युक्तिसङ्गता, तामन्तरणापि शब्दप्रत्यक्षतापपत्तेः प्रतिपादनात्, एकद्रव्य-त्वस्य प्रतिषिध्यमानकर्मत्वस्य चेच्छादिष्वध्यक्षत एव सिद्धौ गुणसमवायात् गुणरूपताया अपि तत एव सिद्धे रनुमानोपपत्त्यास्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् ! न चाध्यक्षासिद्धेऽपि गुणत्वयोगे व्यवहारासाधनार्थं तदुपन्याससाफल्यं तद्गु-णत्वस्य समवायस्य वाऽध्यक्षप्रतिपत्तौ कदाचिद्व्यति-भासनाद् एतेन 'गुणत्वयोगात् रूपाग्रयो गुणा' इति निर-स्तम् । सम्म० २ काण्ड १ गाथाव्या० । अने० । "पोगलकृवा सहो, तदन्धवत्ता तदा पयइण उ । सत्ताइ विस्तधम्मा, तेणिह

वचहारसिद्धि सि ॥ १ ॥ " अने० १ अधि० । नित्यः शब्दः । विंश० । (अत्रत्या वक्तव्यता 'णमुकार' शब्दं स्वतुर्थभागे १८२२ पृष्ठ गता) । (आभ्यां स्थानाभ्यां शब्दा उत्पद्यन्ते इति 'सहृण्पा-य' शब्दे वक्ष्यते ।) अथवा—शब्दे पुष्पशालाङ्गद्वारा ननाश । आच्चा० १ ध्रु० ३ झ० १ उ० । (प्रतिषिद्धशब्दायां स्वर्यादि-शब्दं धृत्वा कस्यचिन्मोह उत्पद्यत इत्यतो न साधुस्तत्र ति-ष्ठत इति 'पडिबडासिद्धा' शब्दे पञ्चमभागे २२० पृष्ठ गतम् ।) (शब्देषु राग इति 'इदिय' शब्दे द्वितीयभागे ५६६ पृष्ठ उक्तम् ।) "अनेकमेकात्मकमेव वाच्यं, द्वयात्मकं वा-चकमप्यवश्यम् । अतोऽन्यथा वाचकवाच्यकलता—वताव-कानां प्रतिभाप्रमादः॥१४॥" इति सामान्यविंशोपभयात्मकस्य वस्तुनो वाच्यत्वम् । इति । स्या० । ('आगम' शब्दे ६६ पृष्ठ दर्शितम् ।) (भाषाद्रव्यग्रहणनिसर्गो 'भासा' शब्दे ५ भागे गतः ।) ('पुडुं सुणइ सइ' इति 'इदिय' शब्दे ५६५ पृष्ठ द्वितीयभागे व्याख्यातम् ।)

छुअस्य आतोऽप्यमानान् शब्दान् शृणोति—

छउमत्थे णं भंते ! मणूमे आउडिजमाणां सहाइं सुणइ, तं जहा-संखसहाणि वा सिंगसहाणि वा सं-खिय० खरमुहिय० पोया० पिरिपिरियासहाणि वा पणव० पडह० भंभा० हांभसहाणि वा भेरि० झल्लरि० दुंदुभिमहा-णि वा तयाणि वा वितयाणि वा घणाणि वा भुमिराणि वा ? , हंता गोयमा !, छउमत्थेणं मणूमे आउडिजमा-णां सहाइं सुणइ, तं जहा-संखसहाणि वा ० जाव भुमिराणि वा । ताइं भंते ! किं पुड्डां सुणइ ? , अपु-ड्डां सुणइ ? , गोयमा ! पुड्डां सुणइ, नो अपुड्डां सु-णइ ० जाव नियमा छदिसि सुणइ । तहा णं भंते ! छउ-मत्थे णं मणूमे किं आरगयाइं सहाइं सुणइ, पारगयाइं सहाइं सुणइ ? , गोयमा ! आरगयाइं सहाइं सुणइ, नो पार-गयाइं सहाइं सुणइ । जहा णं भंते ! छउमत्थे मणू-मे आरगयाइं सहाइं सुणइ णो पारगयाइं सहाइं सुणइ । तहा णं भंते ! केवली मणूमे किं आरगयाइं सहाइं सुणइ पार-गयाइं सहाइं सुणइ ? , गोयमा ! केवली णं आरगयं वा पा-रगयं वा सव्वदूरमूलमणंतिंयं सइं जाणइ पासइ, से केणऽट्ठेणं तं चेव केवली णं आरगयं वा पारगयं वा ० जाव पामइ ? , गोयमा ! केवली णं पुरच्छिमेणं मियं पि जाणइ अमियं पि जाणइ, एवं-दाहिणेणं पच्चत्थिमे-णं उत्तरेणं उडुं अहे मियं पि जाणइ, अमियं पि जा-णइ, सव्वं जाणइ केवली, सव्वं पासइ केवली, स-व्वमो जाणइ पासइ, सव्वकालं जाणइ पामइ, सव्वे भावे जाणइ केवली, सव्वभावे पासइ केवली, अणंते गाणे के-वलिसस, अणंते दंसणे केवलिसस, निव्वुडे नाणे केवलि-स्स निव्वुडे दंसणे केवलिसस मे तेणंट्ठणं० जाण पामइ । (सू० १८५)

‘कुडमत्थे लामि’ त्यादि ‘आउडिजमाणाई’ ति-कुड व-
न्धने इति वचनान् आजोड्यमानेभ्यः—आन्ध्रवन्धमाने-
भ्यो मुखहस्तद्वगादिना सह शङ्खपट्टझङ्कार्यादिभ्यो वा
वाचिशेषेभ्यः आकुट्यमानेभ्यो वा एभ्य एव वे जानाः
शब्दान्ते आजोड्यमाना आकुट्यमाना एव वा
उच्यन्ते अतस्तानाजोड्यमानानाकुट्यमानान्वा शब्दान्
भृणोति । इह च प्राकृतत्वेन शब्दशब्दस्य नपुंसकनिर्दे-
शः । अथवा—‘आउडिजमाणाई’ ति—आकुट्यमानानि
परस्परंणाभिधन्यमानानि, ‘सद्दाई’ ति—शब्दानि—श-
ब्दद्रव्याणि शङ्खस्वादयः प्रतीताः नवरं ‘संख्य’ स्ति-
शङ्खिका इत्यः शङ्खः ‘खरमहि’ स्ति—काहला पोया—म-
हती काहला, ‘पिरिपोरय’ स्ति—कालिकपुटकाय-
नञ्मुखा वाद्यविशेषः । ‘पणव’ स्ति—भाण्डपट्टहा लघु-
पट्टहा वा तद्व्यस्तु पट्टहा इति, ‘भेभ’ स्ति—ढका, ‘होर-
भ’ स्ति—रुदिगम्बा, ‘भेगि’ स्ति—महाढका, ‘झझारि’ स्ति-
चलयाकारो वाद्यविशेषः, ‘दुंदुहि’ स्ति—देववाद्यविशेषः ।
अथाज्ञानुक्तसंग्रहद्वाराह—‘तनारिण वे’ त्यादि त-
नानि—वाक्पादवाद्यानि तज्जनितशब्दा अपि तताः, एव-
मन्यदपि पदत्रयं, नवरमयं विशेषस्तनादीनाम्—“तत्तं धी-
णादिकं ज्ञेयं, धितत्तं पट्टहादिकम् । अने तु कांस्यतालादि,
घंशादि शुपरं मतम्” ॥ १ ॥ इति ‘पुट्टाई सुणई’ इत्यादि
तु प्रथमशते आहाराधिकारचद्वसेयमिति ‘आरगयाई’
ति—आराङ्गागम्यनानिन्द्रियगोचरमागतानित्यर्थः, ‘पार-
गयाई’ ति—इन्द्रियविषयापरतोऽवस्थितानिति, ‘सव्य-
दूरमूलमणितयं’ ति—सर्वथा दूरं विप्रकृष्टं मूलं च
निकटं सर्वदूरमूले तद्योगाच्छब्दाऽपि सर्वदूरमूलोऽतस्त-
म् । अत्यर्थं दूरवर्तनमत्यन्तासन्नं चेत्यर्थः । अन्तिकम्—आ-
सन्नं तक्षिपधादन्तनिकम्, नञोऽल्पाध्यात् नात्यन्तमन्ति-
कम्—अदूरासन्नमित्यर्थः, तद्योगाच्छब्दाऽप्यन्तिकोऽतस्तम्
अथवा—‘सव्य’ स्ति, अनेन ‘सव्यओ समता’ इत्युपलक्षितम्,
‘दूरमूलं’ ति—अनादिकमिति हृदयम् ‘अणितयं’ ति—अन-
न्तिकमित्यर्थः, ‘मितयं पि’ स्ति—परिमाणवत् । यमञ्जमनुष्य-
जीवद्रव्यादि, ‘अमितयं पि’ स्ति—अनन्तमसंख्येयं वा, वनस्प-
तिपृथिवीजीवद्रव्यादि । ‘सव्यं जाणई’ इत्यादि । द्रव्याद्युप-
सयाक्रमम् । अथ कस्मात् सर्वं जानाति केवलीत्याद्युच्यते ।
इत्यत आह—‘अणितं’ त्यादि अन्तं ज्ञानमन्तार्थविषयत्वात्,
तथा—‘निवृण्ड नाण केवलस्स’ स्ति—निवृत्ते—निराघराज्ञानं
केवलिनः सायिकत्वाच्छुद्धमित्यर्थः, वाचनान्तरे तु—‘निवृण्ड
चित्तिमिरे विसुण्ड’ स्ति—विशेषणत्रयं ज्ञानदर्शनयोरभिधीयते,
तत्र च—निवृत्ते—निष्ठागतं चित्तिमिरं—क्षीणावरणमत एव चि-
च्छुद्धमिति । भ० ५ श० ४ उ० । (याग्यद्रव्याणामादानम्,
उत्सर्गो वा ‘भासा’ शब्दं पञ्चमभागे विरतो गतम् ।)
‘आउडिमाण सहण घोसण’ आकुट्यञ् अयोधनघात-
प्रभवेण ध्वनिना पुरुषहृत्कारुरूपेण वा तस्यैवानुनादन ।
भ० ६ श० १ उ० ।

सद्दाई अणगरूवाई अहिआसण । (भू० ×)

शब्दा अनंकरूपाः—वीणावेणुसङ्गादिजनिताः । तथा क्रमे-
लकारमिताद्युत्थापितास्तांश्चाधिकृतमना अध्यासयान्ति—अ-

धिसहते । आवा० १ भू० १ अ० २ उ० । सूत्र० । प्रज्ञा० ।
प्रसिद्धौ, ज्ञा० १ भू० १ अ० । एकत्रिभ्यापिनि वल्ले, स्था०
१० ठा० ३ उ० । शब्दोते—प्रतिपाद्यते वस्त्वनेनेति शब्दः,
शब्दस्य यो वाक्योऽर्थः स एव येन तत्त्वतो गम्यते स
नय उपचारात् शब्दः इत्युच्यते । नयभेदं, विशे० ।
(शब्दनयमर्तामहैवानुपपन्नं ‘सहस्य’ शब्दे वक्ष्यते ।)
शब्दमपि न सर्वं प्रमाणम्, किं तर्हि ? आत्मप्रणीतस्यैवान-
मस्य प्रामाण्यात् । न त्वार्हद्व्यतिरेकेण अपरस्यासता युक्ति-
युक्ता । सूत्र० १ भू० १२ अ० ।

सहस्य—सहर्शन—न० । शोभनं दर्शनं सहर्शनम् । सम्यग्दर्श-
ने, दर्श० २ तत्त्व ।

महकर—शब्दकर—पुं० । राज्ञौ महता शब्देनोच्चारणे, स्वाध्या-
यादिकारके गृहस्थभाषाभाषके, असमाधिस्थानप्राप्ते च ।
स० २० सम० । आ० चू० । सहं करोति असंखडसहं करोति ।
आवा० ४ अ० ।

सहकरण—शब्दकरण—न० । शब्दः क्रियते यस्मिन् तत् श-
ब्दकरणम् । आ० म० १ अ० । उदात्ताऽऽदिस्वरविशेषे,
विशे० । सहकरणं नाम—जं सहहि पगडन्धं कीरति न पुण
गाधितं संकेतिगं, तं जधा—उत्पण्णे स्ति वा भूतं स्ति वा
विगते स्ति वा परिणति स्ति वा । उदात्ता अनुदाताश्च ।
गिसीई पच्छरणमोधितसंकेतितं । आ० चू० १ अ० ।
आ० म० । शब्दः क्रियते यस्मिन् तत्—शब्दकर-
णम् । उक्तं च—‘उत्ती उ सहकरणं, वगासपाठं च
सरविसेसो वा । तं निशीथं ति निशीथं भवति । इयमत्र
भावना—यत् उपादाद्यर्थप्रतिपादकः । तथा महताऽपि
शब्देन प्रतिपाद्यं तत् प्रकाशपाठात् प्रकाशोपदेशाच्च शब्द-
करणं नाम । आ० म० १ अ० ।

सहज्जक्यण—शब्दाध्ययन—न० । शब्दशक्तिप्रतिपादके आ-
खाराङ्गाध्ययनस्य द्वितीयशतस्कन्धस्य चतुर्थसूक्तकाव्यय-
ने, आवा० २ भू० २ चू० ४ अ० । आवा० ।

सहस्य—शब्दनय—पुं० । शप आक्रोशे, शप्यते अवधीयते व-
स्त्वनेनेति शब्दः । तमेव गुरीभूतार्थमुख्यतया यो मन्यते
स नयोऽप्युपचाराच्छब्दः, स चासौ नयश्च । अनु० । श-
पनं शपति वा असौ शप्यते वा तेन धास्त्विति शब्दः, तस्या-
र्थपरिग्रहादभेदोपचारात् नयोऽपि शब्द एव । स्था० ७ ठा०
३ उ० । सप्तसु नयेषु अन्यतमं नयं, न० ।

शब्दनयं लक्षयति—

विशेषिततरः शब्दः, प्रत्युत्पन्नाभयो नयः ।

तरप्रत्ययनिर्देशा—विशेषिततमे गतिः ॥ ३३ ॥

‘विशेषिततर’ इति—विशेषिततरः प्रत्युत्पन्नाभयश्चतुस्त-
भिमतप्राही नयः शब्द इत्याख्यायते, यत्सूत्रम्—‘इच्छइ विस्-
सियतरं पच्छुप्पणं णओ सहो’ स्ति । अत्र तरप्रत्ययनिर्दे-
शाद्विशेषिततमाधोवर्तिविषयत्वलाभाद्विशेषिततमे समभि-
रुद्धं एवंभूतं वा गतनातिव्याप्तिः ।

श्रुजुसूत्रादिशेषमस्य स्वपृथगिति—

श्रुजुसूत्रादिशेषोऽस्य, भावमात्राभिधानतः ।

सप्तमङ्गपर्यायाभिज्ञ-भेदादेर्वाऽर्थभेदतः ॥३५॥

श्रुजुसूत्रादिति-अस्य-शब्दनयस्य श्रुजुसूत्रादिशेषः-उत्कर्षो भावमात्रस्याभिमानान्, अयं हि पृथुबुद्धोदगाद्याकारक-
स्तिनं शुभमयं जलाहरणादिक्रियाक्षमं प्रसिद्धं भावघटमेषेच्छु-
ति, शब्दार्थप्रधानत्वात्, 'घट' चेष्टाव्याप्तिनि शब्दार्थस्य भा-
वघट एव योगाच्चतु नामस्थापनाद्रव्यरूपांस्त्रीस्तत्राक्तायेषो-
णात् ।

तथा चैतत्संवाधाह भाष्यकारः-

“यामादयो य कुम्भा, तज्ज्जा करणञ्च पडाह एव ।

पक्वकृच्छविरोहाम्रो, तज्जिगाभायञ्चो वाऽपि ॥ १ ॥”

नामस्थापनाद्रव्यघटाः घटत्वेन न व्यवहर्त्तव्याः, घटाधे-
क्रियाकारित्वाभावाद्घटत्वेन प्रतीयमानत्वात्, घटव्यव-
स्थापकधर्माभावाच्चेत्येतदर्थः । यद्वा-सप्तमङ्गपर्यायादस्य
विशेषः, श्रुजुसूत्रस्य हि प्रत्युत्पन्नोऽविशेषित एव कुम्भोऽ-
भिमतः, शब्दनयस्य तु (स एव सज्जावादिभिर्विशेषिततरांऽ
भिमतइत्येवमनयोभेदः, तथाहि-स्वपर्यायैः पर (विशेषा व-
च्यकवृत्तितः) पर्यायैरुभयैर्वाऽपि तं कुम्भाकुम्भाभ्य-
व्यामयरूपादिभेदेन सप्तमङ्गी प्रतिपद्यत इति । यज्ज्ञान्यम्-

“अहवा पञ्चुप्पणो, उज्जुसुत्तसाविससिञ्चो वेव ।

कुम्भो विसेसिञ्चतरा, सज्जावादीहि” सहस्स ॥ १ ॥

सज्जावासाज्जावा-भयप्पिञ्चो सपरपज्जवाभयवो ।

कुम्भाकुम्भायत्त-व्वाभयरूवाभेवो सो ॥ २ ॥” इति ।

इह “कुम्भाकुम्भ” त्यादि । गाथापञ्चाज्जेन षड् भक्ताः सा-
क्षादुपात्ताः सप्तमस्त्वादिशब्दात्, तथा-कुम्भः १ अ-
कुम्भः २ अवक्रव्यः ३ ‘उभय’ त्ति संज्ञाऽसंज्ञेत्युभयम् ४
सज्जवक्रव्य इत्युभयं ५ तथाऽसज्जवक्रव्य इत्युभयम् ६ आ-
दिशब्दसंयुद्धीतस्तु सप्तमः सज्जसज्जवक्रव्य इति ७, अत्राभ-
यपदस्य समभिध्याद्वत्पदार्थनायच्छेदकद्वयप्रकारकवृत्ति-
विषये शक्तावपि समभिध्याद्वत्त्वैविध्यात् आवृत्त्या त्रिवि-
धाभयबोध इति न्यायमार्गः । सामान्यशक्तावप्युभयप-
दादेकदैव, समभिध्याद्वत्त्वविशेषमहिम्ना त्रिविधविशेषप्र-
कारको बोध इत्यनुभवमार्गः, तदेव स्याद्वाद्वृत्तसंभेद
घटादिकमर्थे यथाविधितमकेन केनापि भङ्गेन वि-
शेषिततरमसौ शब्दनयः प्रतिपद्यते, नयत्वाद्श्रुजुसूत्रादि-
शेषिततरवस्तुप्राहित्वाच्च । स्याद्वादिनस्तु संपूर्णसप्तम-
ङ्गयात्मकमपि प्रतिपद्यन्त इति विशेषावश्यकवृत्तावुक्तम् ।
तत्रायं विचारावकाशः-किमयं सप्तमङ्गी अर्थनयाभिधा, उत
शब्दनयाभिधा ? आद्ये तद्वक्तृतरमङ्गविशेषणे कथमृजुसूत्रा-
च्छब्दस्य विशेषिततरत्वम् अर्थतयाऽऽभिमतमङ्गस्य शब्दस्य
नयाविशेषकत्वादुभययां विषयविभागस्य दूरान्तरत्वात् ।
द्वितीयविकल्पे च श्रुजुसूत्राभिमतार्थपर्यायाविषयवेनाशु-
ब्यजनपर्यायप्राद्वयः कुतः शब्दस्य विशेषिततरार्थत्वम्,
नहि तद्विषयविषयकत्वं विशेषितशब्दार्थः, किंतु-ताद्विष-
यताव्याप्यविषयकत्वमिति । नच श्रुजुसूत्राभिमतसस्वमुप-
मुद्यासत्वाख्यद्वितीयमङ्गात्थापनाच्छब्दस्य श्रुजुसूत्रादिशेषित-
तरत्वं वक्तुं युक्तम्, एवं सति श्रुजुसूत्राभिमतं सस्वमुपमुद्या-
सस्वग्रहणव्यावृत्तस्य व्यवहारस्यापि ततो विशेषिततरार्थ-
त्वापत्तेर्विशेष्यकभङ्गानिर्धारकवचनापत्तेरिति, तत्रायमस्माकं

मनीषांशेषः यद्यप्यर्थपर्यायाभिधा सप्तमङ्गी संप्रहृष्यवहारशु-
स्त्रैर्यजनपर्यायाभिधा सप्तमभिक्तैर्बभूवै. “सम्मती”
(ग्रन्थे) सूचिता तथाऽप्यतत्प्रकारव्याभिधानमर्थव्यवजन-
साधारणं पर्यायसामान्याभिमतसप्तमङ्गस्या अनुपलब्धत्वं,
सा च स्वपरपर्यायाणां क्रमयुगपद्विवक्षावशाच्चयद्वयेन शुद्ध-
शुद्धतरपर्यायवक्षया च नयत्रयणापि संभवतीति श्रुजुसू-
त्रशब्दप्रयुक्तसप्तमङ्ग्यां द्वितीयादिना व्यवहारशुस्त्रप्रयुक्त-
यां च तस्यां तृतीयादिना भङ्गेन श्रुजुसूत्राच्छब्दस्य विशेषितत-
रार्थत्वं युक्तम् । नचैवम्-श्रुजुसूत्रकृतसत्त्वापेक्षया सताप्रा-
हिणो व्यवहारस्यापि ततो विशेषिततरार्थत्वप्रसङ्गवृत्तानु-
द्धारः संप्रदायाविरुद्धभङ्गविषयीभूतेनार्थेन विशेषिततरत्व-
स्याभिधित्सितत्वात्, संप्रदायश्चोत्तरेत्तरमङ्गप्रवृत्तावुत्तरो-
त्तरनयावलम्बनैव दृष्टो नान्यथेति न कश्चिदोष इति । वा-
अथवा-लिङ्गभेदादर्थभेदाभयणादस्य-शब्दनयस्य श्रुजुसू-
त्रादिशेषः, तथाहि-(तटः तटी तटम् इत्यादौ) अन्यलिङ्ग-
वृत्तिशब्दस्य नाम्यलिङ्गभेदलक्षणेन गुरुः गुरुव इत्यादौ च
वचनभेदलक्षणेन वैधर्म्येणार्थभेदः स्पष्ट एवानुभवात्, एव-
मन्यकारकयुक्तं वचनैवाप्य मतेऽपरकारकसम्बन्धं नानुभव-
ति इत्याधिकरणत्वाद् ग्रामोऽधिकरणार्थाभिधानावर्भाक्तावय
एव न कर्माभिधानविभक्त्यभिधेय इति, ग्राममभिधेयं इति
प्रयोगोऽनुपपन्नः । तथा पुरुषभेदोऽपि नैकं वीर्यवति, यदि
मन्य रथेन यास्यसि नाह यास्यसि यातस्ते पितेति च प्र-
योगो न युक्तोऽपि त्वेह मत्यसे यथाह रथेन यास्यामीत्येवं
परभावेनैतन्निरुद्धव्यम्, एवमुपग्रहणंभेदोऽपि विरमतीत्या-
दिर्न युक्त आत्माधेतया हि विरमत इत्यस्यैव प्रयोगस्य सं-
गतने चैवं लोकशास्त्रविलापः सर्वत्रैव नयमते तज्ज्ञापस्य स-
मानत्वादिति सम्मतवृत्तौ व्यवस्थितम्, यद्यापि ग्राममधि-
शेते इत्यादौ ग्रामोत्तरद्वितीयादिपदाधिकरणत्वादिप्रकार-
कप्रतीत्यर्थमधिकरणत्वादिविशिष्टं लक्षणैव स्वीकार्या नास्ति
तन्निरुद्धत्वसमानार्थमेवं च विशेषानुशासनमिति वक्तुं शक्यते,
तथाप्युक्तविपरीतप्रयोगप्रामाण्यात्-‘उपपदविभङ्गः कारक-
विभक्तिर्विधीयसी’ इत्यादिन्यायसाम्राज्यवानयं विशेष इति
विद् ।

उक्तयुक्त्या यथा अनेन श्रुजुसूत्रमतं दूर्यते ।

तथाऽऽह-

सामानाधिकरण्यं चे-अ विकारापराधयोः ।

भिन्नलिङ्गवचःसंख्या-रूपशब्देषु तत्कथम् ॥ ३५ ॥

सामानाधिकरण्यमिति-चत्-यदि विकारापराधयोः विकार-
ाधिकाराधिकशब्दयोः पलालं दहतीत्यादौ सामानाधिकरण्य-
मकार्थान्वयजननयोग्यत्वं नेष्टमृजुसूत्रनये चेत् ? तर्हि भिन्ना-
नि लिङ्गवचःसंख्यारूपाणि येषां नादृशेषु तटस्तटी तटे गु-
रुः गुरुवः स च त्वं च वास्यथः कुरुते कराति इत्यादिषु
कथं सामानाधिकरण्यं, न कथंचिदित्यर्थः । यथाहि-‘ त्व-
याऽपिष्टमयाजी पुत्रोऽस्य जनिता’ इत्युक्तं स्वीक्रियते का-
लंभदात् तथा लिङ्गादिभेदादर्थभेदः सुतरां स्वीकर्तव्य इ-
त्युपदेशः । नयो० । स्या० ।

शब्दनयमाह-

मवखं सपइ स तेखं, व सप्यए वत्थु जं तओ महो ।

तस्सत्थपरिग्गहओ, नओ वि सओ ति हेउ व्व॥२२७॥

‘शप’ आक्रांश, शपनम्—आह्वानमिति शब्दः, शपतीति वा आ-
ह्वयतीति शब्दः, शप्यते वा आह्वयते वस्त्वनेनेति शब्दः,
तस्य शब्दस्य यो वाक्योऽर्थस्तत्प्रतिग्रहात्प्रधा-
नत्वाज्जयोऽपि शब्दः, यथा कृतकत्वादित्यादिकः पञ्च-
भ्यन्तः शब्दोऽपि हेतुः । अर्थरूपे हि कृतकत्वमनित्यगमक-
त्वान्मुख्यतया हेतुरुच्यते, उपचारतस्तु—तद्वाचकः कृतक-
त्वशब्दोऽपि हेतुरभिधीयते, एवमिहापि शब्दवाच्यार्थ-
प्रतिग्रहानुपचारेण नयोऽपि शब्दो व्यपदिश्यते इति भावः ।
“ इच्छइ विसेसियतरं, पञ्चुप्पञ्चं नञ्चो सङ्गो ” इति

निर्युक्तिगाथादलव्याख्यानमाह—

तं चिय रिउसुत्तमयं, पञ्चुप्पञ्चं विसेसिययरं सो ।

इच्छइ भावघडं चिय, जं न उ नामादञ्चो तिञ्चि ॥ २२२८ ॥

तद्वच्चञ्चुसूत्रनयस्य मतमभीष्टं प्रत्युत्पन्नं वर्तमानं व-
स्त्वच्छत्यसौ शब्दनयः । कथंभूतं तदित्याह—विशेषितत-
रम् । कुत इदं ज्ञायते ? इत्याह यद्—यस्मात्पृथुबुधोदगाद्याका-
रकलितं सूत्रमयं जलाऽऽहरणाऽऽदिक्रियाक्षमं प्रसिद्धघट-
रूपं भावघटमवच्छत्यसौ न तु शेषान् नामस्थापना-
द्रव्यरूपांस्त्रीन् घटानिति शब्दप्रधानो ह्येष नयः, चेष्टाल-
क्षणश्च घटशब्दस्यार्थः, घटचेष्टायाम्, घटने इति घटः इति
व्युत्पन्नः, ततश्च य एव जलाहरणादिक्रियार्थमाचष्टे प्रसि-
द्धो घटस्तेमेव भावरूपे घटमिच्छत्यसौ शब्दार्थोपपत्तेर्ननु ना-
मादिघटान् घटशब्दार्थानुपत्तेः । अतश्चतुरोऽपि नामादिघ-
टानिच्छन् अञ्जुसूत्राद्विशेषिततरं वस्त्वच्छत्यसौ एकस्यैव
भावघटस्यानेनाभ्युपगमादिति ।

नामादिघटनिर्गकर्णार्थमेव प्रमाणयन्माह—

नामादञ्चो न कुंभा, तक्काकरणञ्चो पडाइ व्व ।

पञ्चक्खविरोहाञ्चो, तङ्गिगाभावञ्चो वाऽवि ॥ २२२९ ॥

नामस्थापना द्रव्यरूपाः कुम्भा न भवन्तीति प्रतिज्ञा जलाह-
रणादित्कार्यकरणपटादिवत्, तथा प्रत्यक्षाविरोधात्, घ-
टालङ्घनदर्शनाच्चति । अघटरूपास्त प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते इ-
ति प्रत्यक्षाविरोधः, जलाहरणादिकं घटलिङ्गं च तेषु न
दृश्यते इति ततोऽनुमानविरोधाऽपीति ।

कथं ते नामादिघटव्यपदेशभाजो भवयुरिति अञ्जुसूत्र-
शिक्षणार्थमाह—

जइ विगयाऽणुप्पञ्चा, पञ्चोयणाभावञ्चो न ते कुंभा ।

नामादञ्चो किमिद्धा, पञ्चोयणाभावञ्चो कुंभा ॥ २२३० ॥

यदि विगताः अनुत्पन्नाश्च त्वयाऽहं अञ्जुसूत्रकुम्भा नेष्टाः
प्रयोजनाभावात्, तर्हि नामादयोऽपि कुम्भाः किमिष्टाः, प्रयो-
जनाभावस्य समानत्वान्, न खलु तैरपि कुम्भप्रयोजनं कि-
मपि विधीयते इति ।

तदेवञ्जुसूत्राच्छब्दनयस्य विशेषिततरमुक्तम् । अथवा-
अन्यथा तद् द्रष्टव्यं कथमित्याह—

अहवा पञ्चुप्पञ्चो, रिउसुत्तस्माविसेसिञ्चो चेव ।

कुंभो विसेसियरो, सम्भावाइहि सद्दस्स ॥ २२३१ ॥

सम्भावासम्भावो, भयप्पिञ्चो सपरपञ्चोभयञ्चो ।

कुंभाकुभावत्त—व्वाभयरूवाइमेञ्चो सो ॥ २२३२ ॥

अथवा प्रत्युत्पन्नः अञ्जुसूत्रस्याविशेषित एव सामान्येन
कुम्भोऽभिमतः शब्दनयस्य तु स एव सङ्गावादिभिर्विशेषि-
ततरोऽभिमत इत्यवमनयोर्भेदः । तथाहि—स्वपर्यायैः परप-
र्यायैः उभयपर्यायैश्च सङ्गावेन असङ्गावेन, उभयेन चार्पितो
विशेषितः कुम्भः—कुम्भाकुम्भाऽवक्लव्याभयरूपादिभेदो भ-
वति—सप्तभङ्गी प्रतिपद्यते इत्यर्थः, तद्यथा—ऊर्ध्वग्रीवकपाल-
कुम्भाध्वजादिभिः स्वपर्यायैः सङ्गावेनार्पितो विशेषितः कुम्भः
कुम्भो भवत्येव, ‘ सन् घट ’ इति प्रथमो भङ्गो भवतीत्यर्थः ।
तथा पटादिगतैस्त्वक्त्राणादिभिः परपर्यायैरसङ्गावेनार्पितो
विशेषितोऽकुम्भो भवति सर्वस्याऽपि घटस्य परपर्यायै-
रसत्त्वविद्यतायाम्, असन् घट इति द्वितीयो भङ्गो भवती-
त्यर्थः । तथा—सर्वोऽपि घटः स्वपरोभयपर्यायैः सङ्गावाऽस-
ङ्गावाभ्यां सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामर्पितो विशेषितो युगपद्वक्तु-
मिष्टोऽवक्लव्यो भवति, स्वपरपर्यायसत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामर्पितो
केनाऽप्यसांकेतिकेन शब्देन सर्वस्यापि तस्य युगपद्वक्तुम-
शक्यत्वादिति । एते त्रयः सकलादेशाः । अथ चत्वारोऽपि
पिकलादेशाः प्रोच्यन्ते । तत्रैकस्मिन्देशे स्वपर्यायसत्त्वेनाभ्यत्र
तु देशे परपर्यायासत्त्वेन विवक्षितो घटः संश्चासंश्च भवति
घटो घटश्च भवतीत्यर्थः । तथा—एकस्मिन् देशे स्वपर्यायैः
सङ्गावेन सत्त्वेनार्पितो विशेषितोऽन्यत्र तु देशे स्वपरोभयक-
र्यायैः सङ्गावासङ्गावाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यां युगपदसांकेतिके
नैकेन शब्देन वक्तुं विवक्षितः कुम्भः संश्चावक्लव्यश्च भवति,
घटोऽवक्लव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्य घटत्वात्, देशे चाव-
क्लव्यत्वादिति । तथा एकदेशे परपर्यायैरसङ्गावेनार्पितो वि-
शेषितोऽन्यस्मिन् देशे स्वपरपर्यायैः सङ्गावासङ्गावाभ्यां
सत्त्वासत्त्वाभ्यां युगपत्सांकेतिकेनैकेन शब्देन वक्तुं विव-
क्षितः कुम्भोऽसञ्चवक्लव्यश्च भवति—अकुम्भोऽवक्लव्यश्च
भवतीत्यर्थः, देशे तस्याकुम्भत्वात्, देशे चावक्लव्यत्वादिति ।
तथा एकदेशे स्वपर्यायैः सङ्गावेनार्पितः एकस्मिन् देशे
परपर्यायैरसङ्गावेनार्पितः, अन्यस्मिन् देशे स्वपरो—
भयपर्यायैः सङ्गावासङ्गावाभ्यां युगपदेकं शब्देन वक्तुं
विवक्षितः कुम्भः संश्चासंश्चावक्लव्यश्च भवति घटो-
ऽघटोऽवक्लव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्य घटत्वात्, देशे-
ऽघटत्वात्, देशे चावक्लव्यत्वादिति । इह च ‘ कुम्भ
कुम्भ ’ त्यादिना गाथाज्जेन एव भङ्गाः साक्षादुपात्ताः सप्त-
मस्त्वादिशब्दाद् । तद्यथा—कुम्भः अकुम्भः अवक्लव्यः
‘ उभय ’ सि संश्चासंश्चन्युभयं, तथा सञ्चवक्लव्यक इत्युभयं
तथा असञ्चवक्लव्यक इति चोभयम्, आदिशब्दसंप्रहीतस्तु
सप्तमः सप्तसञ्चवक्लव्यक इति । एवं सप्तभेदो घटः, एवं पटा-
दिगपि प्रष्टव्यः । तद्वच्च स्याद्वाददृष्टं सप्तभेदं घटादिकमर्थं
यथाविषयमेकेन केनापि भङ्गेन विशेषिततरमसौ शब्द-
नयः प्रतिपद्यते, नयत्वात्, अञ्जुसूत्राद्विशेषिततरवस्तुमा-
दित्वाच्च, स्याद्वादिनस्तु संपूर्णसप्तभङ्गात्मकमपि प्रतिपद्य-
न्ते इति । अलं विस्तरेणेति ।

अथवा लिङ्गवचने समाश्रित्य विशेषिततरं वस्त्वच्छति
शब्दनय इति दर्शयन्माह—

वत्थुमविसेसञ्चो वा, जं भिञ्चाऽभिन्नलिङ्गवयणं पि ।

इच्छइ रिउसुत्तनञ्चो, विसेसिययरं तयं सङ्गो ॥ २२३३ ॥

‘ वा ’ इति—अथवा भिन्नाऽभिन्नलिङ्गवचनमप्यविशेषतो यद्वस्तिवच्छति अशुसूत्रनयः, तद्विशेषिततरामिच्छति अप्यनय इति ।

कुतः ? इत्याह—

अणिभेयाओ भेओ, थीपुलिगाभिहाणवच्चाणं ।

पडकुंमाणं व जओ, तेणाभिन्नत्थमिदं तं ॥ २२३४ ॥

यतो-यस्मात्कारणात् स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गाभिधानवाच्याना-
अर्थानां तटादीनां भेद एव न पुनरकत्वं तटीत्यभिधानस्या-
ऽन्योऽर्थो वाच्यः, तट इत्यभिधानस्य त्वन्यः, तटमित्यभि-
धानस्य त्वपरः । कुतः ? ध्वनिभेदात्तथा गुरुगुरुच इत्याद्य-
कवचनयद्वयवचनवाच्यानामर्थानां ध्वनिभेदादेव भेदः । केपा-
मिवेत्याह पटकुम्भाऽऽदिध्वनिभेदात्पटकुम्भाद्यर्थानामिव तेन
तस्मात्कारणात्तलिङ्ग वचनं चाभिधायमेवेष्टं यादृशा ध्वनि-
स्तादृश एवार्थोऽस्येष्ट इत्यर्थः । अन्यलिङ्गवृत्तस्तु शब्दस्य
नान्यलिङ्गमर्थवाच्यमिच्छत्यसौ नाप्यन्यवचनवृत्तः शब्द-
स्यान्यवचनवाच्यं वस्त्वभिधेयमिच्छत्येव इति भावः ।

अथ यदसौ मन्यते तन्मन्वेमुपसंहृत्य दर्शयति—

तो भाववुच्चिय वत्थुं, विसेसियमभिन्नलिगवयणं पि ।

बहुपञ्चायं पि मयं, सहस्रवसेण सहस्स ॥ २२३५ ॥

ततः तस्माच्चामादिनिर्वाणे भावघटादिको भाव एव वस्तिवच-
नार्थावच्छति, तदपि पूर्वाङ्कनीत्या सद्भावादिभिर्विशेषितमभि-
न्नलिङ्गवचनं चाभ्युपैति, स्ववाचकध्वनीनामभिन्न लिङ्गवचनं
यस्य तदाभिन्नलिङ्गवचनं वस्त्वसावभ्युपगच्छति, न पुनर-
कस्यैवार्थस्य लिङ्गत्रयवृत्तिशब्दवाच्यत्वम्, एकवचनबहु-
वचनवृत्तिशब्दवाच्यत्वं वा मन्यत इत्यर्थः । समभिरुद्धेन स-
हस्य मतभेदं दर्शयति-इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादि बहुपर्या-
यमप्यकमिन्द्रादिकं शब्दनयस्य मतेन भवति । केन ? शब्द-
रूपेन्द्रादेरिन्द्रनादिको योऽर्थस्तद्वशेन एकस्मिन्नपीन्द्रादिके
वस्तुनि यावन्त इन्द्रनशकनपूरीरणादयोऽर्थो घटन्ते तद्वशे-
नेन्द्रशक्रादिवहुपर्यायमपि तद्वस्तु शब्दनयो मन्यत इत्यर्थः ।
समभिरुद्धस्तु नैवं मंस्यत इत्यनयोर्भेद इति । उक्तः शब्द-
नयः । विशेषः । सम्मः । आः मः । आः नूः । सूत्रः । शब्द-
प्रधानो नयः शब्दनयः । शाकपार्थिवादिवत् समासः । शब्द-
प्राधान्येन अर्थमस्तु, सूत्रः २ ध्रुः ७ अः । शब्दसमभिरु-
द्धैवंभूतेषु नयेषु, उक्तः २ अः । आः मः । सम्मः । स्याः ।
अष्टः । अनुः । विशेषः । रत्नाः ।

सहस्र-शब्दार्थ-पुं० । वाच्यवाचकयोः, विशेषः ।

सहस्रवसेद-शब्दद्रव्यभेद-पुं० । शब्दद्रव्याणां भेदेन, प्रज्ञा०
११ पद । (व्याख्या ‘भासा’ शब्दे पञ्चमभागे गता ।)

सहपरिणाम-शब्दपरिणाम-पुं० । शब्दनया पुद्गलानां परि-
णामं, स्था० १० ठा० ३ उ० । शब्दपरिणामस्ततधिततघनशु-
षिरभेदाच्चतुर्था । सूत्रः १ ध्रुः १ अः १ उ० ।

सहपरियारग-शब्दपरिचारक-पुं० । शब्दादेवोपशान्तवेदोप-
तापे, स्था० २ ठा० ४ उ० । (“दासु कण्ठसु देवा सहपरिया-
रगा ” इति ‘कण्ठ’शब्दे तृतीयभागे २३२ पृष्ठ गतम् ।)

सहपरियारणा-शब्दपरिचारणा-स्त्री० । शब्दश्रवणात् वेदो-
पशमने, प्रज्ञा० ।

संप्रति शब्दपरिचारणां भावयितुकाम आह—

सत्थं णं जे ते सहपरियारगा देवा तेसि णं इच्छामणे
समुप्पज्जइ, इच्छामो णं अच्छराहिं सद्धिं सहपरियारणं
करिस्सण, तए णं तेहिं देवेहिं मण्णमीकए समाखे तह्व
० जाव उत्तरवेऽव्वियाइं रुवाईं विउव्वंति विउव्विप्ता
जेणामेव ते देवा तेणामेव उवागच्छंति उवागच्छित्ता तेसिं
देवाणं अदूरसामंते ठिच्चा अणुत्तराइं उच्चावयाइं सहाइं
समुदीरेमाणीओ समु० २ चिट्ठंति, तए णं ते देवा ताहिं
अच्छराहिं सद्धिं सहपरियारणं करेति सेसं तं चव ० जाव
भुओ भुओ परिणमंति । (मू० ३२६ +)

‘ तत्थ णमि ’ त्यादि कण्ठ्यम्, नवरमदूरसमीपे स्थित्वा
अनुत्तरान् सर्वमनःप्रज्ञादजनकतया अनन्यसदृशान् उच्चा-
वचान्—प्रथमप्रथमतर्मन्मयोद्दीपकसंभ्याऽसंभयरूपान् श-
ब्दान्, सूत्रे नपुंसकनिर्देशः प्राकृतत्वात्समुदीरयन्त्यस्तिष्ठ-
न्ति, शेषे तथैव । प्रज्ञा० ३४ पद ।

सहस्रभ-शब्दब्रह्मन्-न० । पदभाषावाङ्मये ब्रह्मणि, अष्ट० २६
अष्ट० ।

सहस्रभवाह-शब्दब्रह्मवादिन्-पुं० । शब्दसन्मात्रमिच्छति
वैयाकरणः, न०। सम्म०। अत्राऽऽह वैयाकरणः-न वाक्यसंस्पर्श-
रहिता काचित् प्रतिपत्तिरस्ति शब्दाऽनुविद्धायास्तस्याः प्र-
तिभासनात् । यदि तु-तत्संस्पर्शविकला साऽभ्युपगम्येत
प्रकाशरूपताऽपि तस्या हीयन् वाग्रपता हि शाश्वती प्रत्य-
वमर्शिनी च तदभावे न तस्याः किञ्चिदपरं रूपमवशि-
ष्येत् । तदुक्तम्-“वाक्यरूपता चेत् व्युत्क्रामे-द्वबोधस्य
शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेन, सा हि प्रत्यवमर्शिनी” (वा-
क्य० प्र० का० श्लो० १२४) इति । न च निरस्ताल्लेखं स्वसंवेदनं
व्यवहारविरचनचतुरमिति सचिकरूपमभ्युपगन्तव्यम् ।

अभेदतत् ; यतोऽध्यक्षे पुरः सन्निहितमेव भावात्मानमव-
भासयति तत्रैवास्तुनेर्वागुरूपता च न पुरः सन्निहितेति न
सा तत्र प्रतिभाति । न च व्यापितया पदार्थात्मतया वा अ-
र्थदेशे सन्निहिता यागिति तद्वृत्तिने साऽप्यवभाति, वाचा-
मर्थदेशे सन्निधेरयोगात् । तथाहि-यदाऽज्ञात्वयं संवेदने पु-
रस्थं नीलादिराभाति न तदा तद्वद एव शब्दात्मा वक्त्रमु-
खादेशस्य तस्यावभासनात् । नचान्यदेशतयापलभ्यमानोऽ-
र्थदेशोऽभ्युपगन्तुं युक्तो नीलादिरपि तथाभावप्रसङ्गः । अतो
यागविविक्तस्य नीलादेरवभासनाच्चार्थदेशे वाक्यसन्निधिरिति
न तत्संस्पर्शवत्यक्षमिति न च पदार्थात्मता वाचोयुक्ता, तस्य ना-
प्रतिभासनात् । स्तम्भादिर्हि शब्दाऽकारविविक्तः पुरः प्रतिभा-
ति शब्दोऽप्यर्थविविक्तस्वरूपेण श्रोत्रज्ञानेऽवभातीति, न तयो-
रैक्यं प्रतिभासभेदतो भेदात् । तथाऽप्यभेदं न कश्चित् भेदो म-
वेदन्यध्यक्षे शब्दविविक्तरूपादिविषयं न वागुरूपतासंस्पृष्टम् ।
तत्र तस्य-असन्निधानात्, व्यवहिताया अपि वाचः प्रतिभा-
से सकलव्यवहितभावपरंपरा, प्रतिभासताम् अर्थसन्निधाने-
ऽपि वा वाचो लोचनमनावयं प्रतिभासेन तस्याः प्रतिभासस्त-
द्विषयत्वात्, नहि या यद्विषयः स सन्निहितोऽपि तत्र प्रति-
भाति, यथा आभ्युपगम्यति तद्वत्सः अविषयश्च लोचनबुद्धेः

शब्द इति । लोचनबुद्धिर्वाऽर्थमनुसरन्ती स्वविषयमेवाऽवभा-
सयति नैन्द्रियान्तरविषये साभिहितमपि, यथा रसनसमुद्भवा
मधुरादिप्रतिपत्तिस्तद्वत् न परिमलादिकं, लोचनप्रभवप्रत्य-
येनैव धृतिविषयशब्दप्रतिपत्तौ नयनबुद्धिरेव सर्वास्त्रविषयप्रा-
प्तिका इतीन्द्रियान्तरपरिकल्पनावैयर्थ्यं शब्दान्मकेऽपि पदा-
र्थेऽभ्युपगम्यमाने ध्यातरेव शब्दपरिणतिमधिगच्छति लोचने
च रूपविचर्त्तयेतीत्यभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथैकमेवास्त्रं
विषयपञ्चकं विषयीकरतीति तत्राप्यस्त्रपञ्चककल्पना वि-
फलतामनुभवेत् । तत्सकलमक्षेपदने वाचकविकल्पं स्ववि-
षयमेवावलोकयतीति निर्विकल्पकम् । न-चार्थ-सन्निधानाद्वा-
चः-सन्निधावप्यज्ञान्तरवैफल्यप्रसङ्गः-लोचनमती यदि
नाम न शब्दसाभिधिजनिता शब्दाऽऽकारता तथाऽप्युपादा-
नाद् बाधरूपतैव वागरूपताऽपि वाचकस्मृतिजनिता
तत्र भविष्यति यतो यदि स्मरणजनिता वागरूपतोऽस्त्व-
स्तदा स्पष्टलोचनप्रभवदृशो भिन्न एव भवेत् कारण-वि-
षयभेदात् । तथाहि-लोचनव्यापारानुसारिणी दृग् वर्त्तमान-
कालं रूपमात्रं विशदयत्याऽवभासति । विकल्पस्तु शब्दस्म-
रणप्रभवोऽस्त्राभिहितो वागरूपतामध्यवस्यति कथं न हेतुवि-
षयभेदात्तयोर्भेदः? अथ वाक्परिष्वक्कं रूपमधिगच्छद् 'रूपमि-
दम्' इत्येकं संवेदनमध्यवस्यति जन इति कथं न तयोरे-
क्यम्?, नैतद्, यतः-“ रूपमिदम् ” इति ज्ञानेन वागरूप-
ताऽऽपन्नाः पदार्था गृह्यन्, भिन्नवागरूपताविशेषणार्थाशेषा
वा?, प्रथमपक्षे लोचन वागरूपतायां न प्रभवतीति तदनु-
सारिण्यध्यक्षमतिरपि न तत्र प्रवृत्तिमती ततः कथमसा-
वर्थरूपापन्नां वाग्रूपतामधिगन्तुं क्षमेत्यन्यैवाक्षमतिर्नामोक्ते-
खात् । अथ द्वितीयः पक्षस्तदापि नयनदृग् तद्विषये शुद्ध
एव पुरो व्यवस्थितं प्रवर्त्तते न वाचि, तत्र चावर्त्तमाना
कथं तद्विशिष्टं स्वविषयमुद्घोतयितुं समर्था, न हि
विशेषणं भिन्नमनवभासयति तद्विशिष्टतया विशेष्यमव-
भासयति दण्डाग्रहण इव दण्डनम् । न च यद्यपि वाक्
दृशि न प्रतिभाति, तथापि स्मृतौ प्रतिभातीति विशे-
षणमर्थस्य भिन्नज्ञानप्राप्त्यापि विशेषणत्वापत्तरिति वक्तुं
शक्यम् संवेदन्तरप्रतीतस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिभासनात्,
तदन्तरप्रतीयमानविशेषणत्वानुपपत्तिः । यतो नैककालमे-
ककालं वा शब्दस्वरूपं स्वतन्त्रतया स्वप्राप्तिणि ज्ञाने
प्रतिभासमानं विशेषणभावं प्रतिपद्यते सर्वत्र तस्य त-
द्भावापत्तेः । नच शब्दानुरूपरूपाद्यध्यक्षमतिरुदतीति शब्द-
स्य विशेषणत्वं रूपादेश्च विशेष्यत्वं, यतो यदि तदनुरूपता
तत्प्रतिभासस्तदा शब्दस्यास्त्रबुद्ध्यावप्रतिभासनात् तदनुरूप-
ता । अथ रूपादिदेशे शब्दवेदनं तदनुरूपता, तदापि न युक्तं;
निरस्तशब्दसाभिधानां रूपादीनां स्वज्ञानं प्रतिभासनात् ।
अथ तत्कालशब्दप्रतिभासस्तदनुरागः, न; नयनदृशि रूपादि
व्यतिरिक्तशब्दप्रतिभासाऽभावात्, यतो न तुल्यकालमपि श-
ब्दं लोचनसंघट्टनवभासयितुं क्षमा तस्य तद्विषयत्वात् । अथ
शब्दानुरूपरूपस्मृतिदर्शनाद् तद्रूपस्य तस्य प्राक् दर्शनमु-
पेयते । तर्हि शब्दविचक्रमर्थरूपं प्रत्यक्षमधिगच्छति; वाचक
तु स्मृतिरुल्लिखतीति न तत्संस्पर्शमध्यक्षमनुभवतीति निर्वि-
कल्पकमासङ्गम्; अन्यथा शब्दस्मरणान्भवाद्ध्यक्षाभावा
भवेत् । तथाहि-यदि वाक्संस्पृष्टस्य सकलार्थस्य संवेदनं तथा

सत्यर्थदर्शनं तद्वाक्स्मृतिस्तत्र च तत्परिकरितार्थदर्शनम्
नच काश्चिद् वाक्संस्पर्शविकल्पमर्थमवगच्छति तमन्तरेण च न
वाक्स्मृतिः तां चान्तरेण न वागनुषङ्गार्थदर्शनमित्यर्थदर्शना-
ऽभावा भवेत् । ततोऽर्थदर्शनाभिर्विकल्पकमेव तदभ्युपग-
न्तव्यम् । यदि च-वाक्संस्पृष्टस्यैवार्थस्य ग्रहणं तदाऽ-
गृहीतसंकेतस्य बालकस्य तद्ग्रहणं न भवेत् । अथ
तस्यापि 'किम्' इति वागुल्लेखोऽस्तीति तदनुपक्रतद्ग्रहणं
सविकल्पकम्, नैतद्युक्तम्; तस्य किमपीति सामान्यस्यैव
ग्रहणं भवेन्न विशेषस्येति न विशदवाचभासस्यार्थसंवेद-
नसंभवः । यदा च अश्वं विकल्पयतो गोदर्शने परिण-
मति तदा तदा तद्वागपरिच्छेदात् कथमवबोधस्य शास्त्री
वागरूपता? नहि तदा गोशब्दोक्तेस्तदवबोधस्य संभव-
ति । तत्संवेदनाभावाद्युगपद्विकल्पद्वयानुपपत्तेः । ततोऽ-
ध्यक्षमर्थसाक्षात्करणेन वागयोजनामुपस्पृशतीति निराकृ-
तम् । “वागरूपता चेत् व्युत्क्रामत्” इत्यादि लोचनाद्यध्यक्षे
वाक्संस्पर्शायांगान् । यतः श्राव्यप्राज्ञां वैखरी वाचं न ताव-
द्वयनजसंवेदनमुपस्पृशति तस्यास्तद्विषयत्वात्, नापि स्मृ-
तिविषयां मध्यमां तामवगमयति । तामन्तरेणापि शुद्धसंवेदो
भावात् । संहतांशवर्णादिविभागा पश्यन्ती वागेव न भव-
ति, बोधरूपता (पत्वात्) वर्णपदाद्यनुक्रमलक्षणत्वात् वाचः
न तद्युक्ताप्रतिपत्तिर्विकल्पिका, अपि तु-निर्विकल्पिकैव
धृतिस्मृतिविषयवर्णपदानुक्रमोऽल्लेखश्चान्यत्वात् । यदि-चाऽ-
विकल्पकं संवेदनं किञ्चिन्नाभ्युपयते तदा वाक्संस्मरणा-
संभवाद्विकल्पस्याप्यसंभव एव स्यात् । अथ प्रथमं सं-
वेदनं तदा वाचकस्मृतेरभावाद्विकल्पकं तज्जनितवाचक-
स्मृतिसहकारिन्द्रियप्रभवं त्वभिधानाऽनुरक्तार्थावभास द्वि-
तीयं सविकल्पकम्, नैतदस्ति; यतः स्मृतिसचिवमपि
लोचनं न वाचकं तत् संकेतसमयभाविनि प्रवृत्तिमदिति
कथं तद्विषये स्मृतिदर्शितेऽपि वाचकानुपक्राध्यक्ष-
प्रवृत्तिः, यतो न गन्धस्मृतिसहकारिलोचनमविषयं परि-
मलादौ संवेदनं जनयत् दृष्टं किं तु-साभिहित एव
मलयजरूपे दर्शनं तु तत्सहचारिणि परिमलाऽऽदौ स्मृति
जनयतीति न तत्तद्रूपसंवेदो रूपं हेतुविषयभेदात् ।
तथाऽत्रापि नयनसंवेदनं रूपमात्रसाक्षात्कारिभिर्ज्ञं तद्दर्शना-
पजनितं तु विकल्पज्ञानं वचनपरीताऽर्थाऽध्यवसायस्वभाव-
भिन्नमेवेत्यविकल्पकमध्यक्षं सिद्धम् ।

(नैयायिकादिसंमतं केवलसविकल्पकवादमुपन्यस्य नि-
र्विकल्पकवादिना तस्याऽपि दूषणम्)—

स्यादतत् यद्यपि वाचो नयनजप्रतिपत्त्यविषयत्वात् तद्वि-
शिष्टार्थदर्शनमध्यक्षं तथापि द्रव्यादर्शनयनाविविषयत्वात् तद्वि-
शिष्टार्थाध्यक्षप्रतिपत्तिः सविकल्पिका भविष्यति । तथाहि नि-
यतदेशादितया वस्तु परिदृश्यमानं व्यवहारोपयोगि अन्यथा
तदसंभवाद् देशादिसंस्पर्शरहितस्य च तस्य कदाचिद्व्यननु-
भवात् यच्च देशादिविशिष्टतया नामोऽल्लेखाभावेऽपि वस्तु सं-
गृह्णाति, तत्सविकल्पकं विशेषणविशेष्यभावेन हि प्रतीतिः
कल्पना देशादयश्च नीलादिवत् तदवच्छेदका दर्शने प्रतिभा-
न्तीति न तत्र शब्दसंयोजनापक्षभावीदोषः । एतद्व्यसत्,
यतः-अध्यक्षं पुरावर्त्ति नीलादिकमवलोकयितुं समर्थं त-
दवच्छेदं भूतलं तदनवभासे च कथं तद्विशिष्टमर्थं तदवगन्तुं

प्रभुः (भु) । यद्यपि तदनवष्टयं तत्र प्रतिभाति तदपि न तद्विशेषणमिति शुद्धस्यैव सकलस्य प्रतिभासनाच्च विशेषणविशेष्यभावग्रहणम् । तथाहि—दर्शने रूपमात्मो-
क्तञ्च स्वस्वरूपव्यवस्थितं द्वितयमाभाति, न तद्व्यतिरिक्तं काल-दिगादिकमिति । कथमप्रतिभासमानं तद्विशेषणं भवति सर्वत्र तदभावप्रसङ्गः, तेन 'दशादिभिर्विशिष्टस्य सर्व-
स्यार्थस्य संवेदनम्' इति निरस्तम्-विशेषणभूतस्य कस्य-
चिदप्रतिभासनात् । यत्रापि स्थिराधेयदर्शनादधस्तादाद्या-
रमनुमिष्यन्ति तत्रापि नाऽनुमानावसंयमधिकरणमिन्द्रि-
यविज्ञानविषयविशेषणम्, नाऽपि तद्व्यसायोऽक्षबुद्धेः स्व-
रूपमिति न विशेषणविशिष्टप्रतिपत्तिरक्षबुद्धिः । किं च-
समानकालयोर्वा भावयोर्विशेषणविशेष्यभावं भिन्नकालयो-
र्वा अक्षबुद्धिरवमानयति ?, न तावद्विभक्तकालयोः तयोर्गु-
णपक्षत्राऽप्रतिभासनात्-यथाहि विशेषणं स्वादिकं पूर्वमव-
भाति न तदा स्वाभ्यादिकं विशेष्यं, यदापि चास्मरकालं
तदवभाति न तदा स्वादिकम् असंज्ञिधानादिति न तद्विशिष्ट-
तयाऽध्यक्षेण तस्य ग्रहणम् । तथाहि-चक्षुर्व्यापारे पुरोव्य-
वस्थितश्चैत्र एव परिस्फुटमाभातीति तन्मात्रग्रहणा-
च्च तद्विशिष्टत्वप्रतीतिः । न चाऽसंज्ञिहितमपि विशेष-
णं स्मरणसंज्ञिधापितमक्षबुद्धिराधगच्छति स्मरणान्मा-
गिव तदुत्तरकालमपि विशेषणासंज्ञिधेस्तुल्यत्वाच्च तत्र
तदाऽप्यध्यक्षबुद्धिप्रवृत्तिरित्यपास्तविशेषणस्यार्थस्य साक्षा-
त्करणं युक्तियुक्तम् । नापि तुल्यकालयोर्भावयोर्विशेषणविशे-
ष्यभावमध्यक्षमधिगन्तुं समर्थं तस्यानवस्थितिः ।
तथाहि-आर्वाशिष्टेऽपि दण्डपुरुषसंयोगे कश्चिद्दण्डार्वाशिष्टत-
या पुरुषं दण्डाति प्रतिपद्यते । अपरस्तु-तत्रैव पुरुषार्वाशिष्ट-
तया दण्डोऽस्येति प्रतिपद्यते । असंकीर्तितविशेषणविशे-
ष्यभावस्तु 'दण्ड-पुरुषौ' इति स्वतन्त्रं द्वयमधिगच्छति ।
वास्तवे तु तस्मिन्योग्यदेशस्यप्रतिपत्तौ दण्ड-पुरुषरू-
पयोर्गिव तुल्याकारतयाऽवभासा भवेत् न चैवम् । तेन दण्ड-
पुरुषस्वरूपमेव स्वतन्त्रमध्यक्षावसंयं विशेषणविशेष्यभावस्तु
कल्पनाविरचित एव । येन हि दण्डोपकृतपुरुषजनिता-
ऽर्थक्रिया प्रागुपलब्धा तदर्थी च, स तत्र विशेषणत्वेन द-
ण्डं विशेष्यत्वेन च पुरुषं प्रतिपद्यते प्रधानत्वात् येन च पु-
रुषोपकृतदण्डेन फलमभ्युपेतं स तत्र दण्डं प्राधान्याद्विशे-
ष्यमध्यवस्यति । अपरिगतफलोपकारस्य प्रथमदर्शने स्वरू-
पमात्रनिर्भासात् ततोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यामवगतसामर्थ्यं
द्वयमासाद्य विशिष्टत्वप्रतिपत्तिः, प्रागवगते च सामर्थ्ये नेन्द्रि-
यस्य व्यापारस्तस्यासंज्ञिहितत्वात् । न च व्यापाराऽविषय
तत्प्रतिपत्तिजननसमर्थम् न च पुरःसंज्ञिहितेऽर्थेऽप्रवर्तमानामि-
न्द्रियं तत्रापि प्रतिपत्तिमुपजनयितुं समर्थं वर्तमानकालालीढ-
नीलादिदर्शनप्रवृत्तस्य चिराऽतीतभाषणरं परादर्शनप्रवृत्तिप्र-
सङ्गः सकलातीतभावविषयस्मृतेरध्यक्षता भवेत् । तथा—
स्वगात्रचरिणी स्मृतिरपि स्फुटमर्थं वर्तमानसमयमु-
द्भासयिष्यतीति सर्वाऽक्षमतिः स्मृतिर्भवेत् । न च व-
र्तमानमर्थमध्यक्षमेवोद्भासयतीति किं तत्र स्मृत्या ?, यत्र हि
दर्शनाऽनवतारस्तत्र स्मृतिपरिकल्पना फलवती स्पष्टदर्शना-
वतारं तु वर्तमानसमयभाविनि रूपादौ स्मृतिप्रवृत्तिरसं-
भविनी विफला चेति न तत्परिकल्पना ; तन्वचमतीते

विशेषणादौ स्मृतिरेव प्रवर्तयित इति किं तत्र विशदसं-
विद्वतारण ?, सा हि संज्ञिहितमेवार्थमवतरति, न च तदा
विशेषणादयः संज्ञिहितास्तानवलम्बमाना निरालम्बनैव
भवेत् ततो विशुद्धरूपमात्रप्रतिभासादध्यक्षसंज्ञिधिरस्तविशे-
षणमर्थमवगमयति । विशेषणयोजना तु स्मरणावुपजायमाना
अपास्ताक्षार्थसंज्ञिधिमानीसी । न च स्पष्टप्रतिभासाद्वर्तमा-
नार्थप्राप्तिणीति वक्तव्यम्, तामन्तरंगापि स्फुटमर्थप्रतिभा-
सात् न च स्मृतिमन्तरंगाऽपि यदि विशदतनुरर्थात्मा प्रति-
भातीति न तस्य प्रादिका स्मृतिः तर्हि व्यापारसद्भावं सु-
खमन्तरंगापि विषयावगतिरस्तीति सुखमपि विषयप्राप्ति न
स्यात् यतो निरस्तबहिरर्थसंज्ञिधयो भावनाविभूततनवः
सुग्राह्या नार्थवेदकाः स्वग्रहणपर्यवसितस्वरूपत्वात्तन्मा-
त्रान्वयव्यतिरेकानुविधायिन्या विशदसंविद एव बहिरर्था-
वभासिकाः पृथगवसीयन्ते सुखादध्यस्ता एव तदवभासि-
कास्तद्विकल्पोऽपि नार्थसाक्षात्करणस्वभाव इति ।

ननु यदि न पुरःस्थितार्थप्राप्तिं विकल्पः कथं ततस्तत्र
प्रवृत्तिर्भवेत् ? यदेव विशेषणादिकं प्राक् तेनानुभूतं तत्रैव
ततः प्रवृत्तिर्भवेत्, न हि स्वात्मानमनारुढेऽर्थे प्रवृत्तिविधा-
यि विज्ञानमुपलब्धम् अन्यथा शुक्लमर्थमवतरन्ती संविज्ञी-
लार्थे प्रवृत्तिका भवेत् । न च निर्विकल्पकमव संवेदनं वर्त-
मानेऽर्थे प्रवृत्तिविधायि, विकल्पमन्तरंगापि सर्वत्र प्रवृत्ति-
प्रसङ्गः । न च सुखसाधनत्वनिश्चयमन्तरंगं पुरः प्रकाशनमा-
त्रेण कश्चिन्प्रवर्तत इति विकल्प एव पुरोव्यवस्थितार्थप्राप्तिं
प्रवर्तकत्वात् अज्ञानुसारितया च स एवाऽध्यक्षमिति युक्तम्,
पूर्वदण्डनामादिविशेषणप्राप्तिं निश्चय इति, एतदप्यसंगतम् ;
धूमप्राद्याध्यक्षव्यतिरेका स्पष्टावभासाभ्यामनुमानाकारस्यैव
विशददर्शनभूताऽर्थाकाराद् व्यतिरेकविकल्पमन्युल्लिख्यमा-
ना स्पष्टाकारस्य तदाऽननुभवान् । ततो बहिरर्थप्राप्तिर्यो
विकल्पमतयोऽभ्युपगन्तव्या न पुनस्तदा विकल्पमतिः पूर्व-
दण्डविशेषणमात्राध्यवसायिनी अपरा पुरोवर्तिविशदार्था-
वभासाध्यक्षसंविदपरैव भेदप्रतिभासाभावादि, असं-
तत् ; यतो यदि नाम पुरोवर्तिनमर्थं विकल्पमतिरुद्धो-
र्तायतुं प्रभवति तथाऽपि न तत्र प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिविरचना
चतुरार्थक्रियासमर्थरूपानवभासनात्तदवभासेन ह्यर्थक्रिया-
र्थिनां प्रवृत्तिर्युक्ता । नचाऽर्थक्रियासम्बन्धं वर्तमानसमयस-
म्बन्धिन्त्यर्थे ताः प्रदर्शयितुं समर्थस्तदानीं तस्या असंज्ञि-
धानात् असंज्ञिधौ च न तत्र सामर्थ्याऽवगतिः पदार्थस्वरू-
पमात्राऽवसायात् । न च तत्स्वरूपमात्रावसायादेव सामर्थ्या-
ऽवगतिः अतिप्रसङ्गात् । ततः पुरोवर्तिनि प्रवर्तमानोऽपि न
विकल्पः प्रवर्तकः । न च यतः पूर्वमर्थक्रियाप्रभवन्ती दृष्टा
संप्रत्यापि तदर्थक्रियाऽर्थिनया तदध्यवसायात् प्रवृत्तिर्भवि-
ष्यति, यतो येन प्रागर्थक्रियानिर्वर्तिता तदेव पुरः प्रती-
भातीति तन्निर्भासाऽभावे कुतः सिध्यति ? न च कल्पनैव
तदध्यवसायिनि तन्निर्भासः । यतो न कल्पनावुद्ध्यव-
सितं तन्व परमार्थसद्व्यवहारमवतरति प्रत्यक्षप्रतिभा-
तस्यैव तद्व्यवहारावताराद् । तदभावे तदभावात् । नचाऽ
ध्यक्षबुद्धेस्तस्यावसायः प्रथमाऽक्षमन्निपातवलायामेव नीला-
दिरूपतावत् तन्निर्भासोदयप्रसङ्गः । अतो न कल्पनाध्यक्षवि-
षयस्तत्त्वमाद्यदर्शनानाधिगतत्वात् ।

अथ—सहकारिवैकल्याद् यद्यपि आद्यदर्शनाऽवभासि

न तत्त्वं तथापि न तज्जास्ति, न हि तीक्ष्णांशुकरणिकरा-
पहतदृशां गर्भगृहाद्यनुप्रवेशानन्तरमप्रतिभासमाना अपि
घटादयो भावाः स्वस्तीभूतनत्राणां न प्रातिमान्ति, न च
प्रागप्रतिभासनाश्च सन्ति यथा च सहकारिवशात् पूर्वमप्र-
तिभाता अपि पश्चात्प्रतिभासन्ति । तथाऽत्राप्याद्यदर्शने शुद्धा-
र्थोपभासि यद्यपि तत्त्वं नानुभवति स्मरणसहायकप्रभवा
तु प्रत्यभिज्ञा तदनुभवव्यतीति । न-तत्त्वस्याऽस्तत्त्वम् ना-
प्यक्षाव्यव्यतिरेकानुविधायिनी प्रत्यभिज्ञा न प्रत्यक्षमिति ।

अत्रोच्यते-यद्यक्षप्रभवा संविदाद्या न तत्त्वमवभासयति प-
श्चादपि तद्विषयत्वात्ताऽवभासयन्तु । यथा ह्यक्षमविषयत्वा-
क्षेकत्वे प्रतिपत्ति विदधाति तथा स्मरणसहकृतमपि न तत्र
तां विधास्यति आविषयत्वाऽविशेषात्, न हि पश्चिमलस्मरण-
सहायमपि लोचने गन्धे प्रतिपत्तिरुदुपलब्धमिति न तत्त्व-
ग्रहणमध्यक्षात् । किं च—किं कुर्वाणा स्मृतिरिन्द्रियस्य स-
हकारित्वं प्रतिपद्यते ? पूर्वापरस्य ढौकनमिति चेत् ; ननु वि-
नष्टेऽप्यर्थे स्मृतिरुदयन्ती दृष्टेति कथं तत्संविधापिने पौर्वा-
पर्ये प्रवर्तमाना अध्यक्षार्थाः सत्यार्था भवेत् ? अथ यदुपरतं
यन्तु तदप्राहिणी बुद्धिर्न सत्याऽर्थप्राहिणीति युक्तम्, अनुपरतं
त्वर्थमवगच्छन्ती कथं सा न सत्यार्था ? अयुक्तमतः ; यतः—
स्मर्यमाणस्यार्थस्यानुपरतिः कुतोऽवगता ? न स्मरणाद् व्यु-
परतेऽपि स्मृतिपरत्वे प्रवृत्तेरित्युक्तत्वात् । नच स्मरणोपनी
तपौर्वापर्यस्य दर्शने प्रतिभासनात्तदप्रच्युतिः इतरतगाध्य-
क्षोपप्रसङ्गः । तथाहि—स्मर्यमाणस्यार्थस्यानस्तमयसिद्धेस्त-
दुपनीत तत्र दर्शनप्रवृत्तिः सिद्धयति । तस्मिंश्चैव स्मरणो-
पनीतस्याऽनस्तमयसिद्धिरिति कथं नेतरतगाध्यक्षत्वम् ? अथ
स्मृतिः संप्रति प्रतिभासविषयादर्थान्निष्ठं विषयमध्यवस्यन्ती
निरालम्बना स्यात् । प्रतिभासविषयं तमेवार्थमुल्लिखन्ती तु
कथमसदर्थविषया ? नः दर्शनगृहीतमेवार्थमुल्लिखन्तीत्यत्र प्रमा-
णाभावाच्च स्मरणोपनीतकत्वाऽवभासिन्यध्यक्षमतिः सत्या-
र्थप्राहिणी सिद्धा । न च पूर्वदर्शनमेव पूर्वरूपसंगतमर्थमनु-
भवदेकत्वे प्रमाणं यतो यदि पूर्वरूपतामर्थस्याद्यदर्शनमे-
वावभासयति तथा सति पूर्वापरैकत्वं तदवायगमयिष्य-
तीति तत्र स्मृतिः प्रवर्तमाना व्यर्था । न च तदपि पूर्वरू-
पतां तस्याऽवभासयितुं क्षमं तस्य सन्नहितमात्रविषयत्वात् ।
पूर्वरूपता हि पूर्वदेश-काल-वशासम्बन्धिता पूर्वदेशादीनां च
तद्दर्शने अप्रतिभासनात् न तत्संस्पर्शिरूपप्रतिभासस्तत्र संभ-
धी न हि तदप्रतिभासे तत्संबन्धिपदार्थरूपप्रतिभासः अन्यथा
नीलताऽप्रतिभासेऽपि पीतं नीलमम्बन्धिताऽवगतिर्भवेत् ।
तत्रैकत्वप्राहिण्यध्यक्षमतिः । यच्च 'दृष्टता प्रत्यक्षप्राह्या' इति प-
रैरुच्यते तत्र दृष्टता यदि तद्दर्शित प्रतिभातता तदा वर्तमान-
तैव । अथ पूर्वदर्शित प्रतिभातता तदा पूर्वदर्शितोऽप्रतिभासेन
कथं तत्प्रातिभातताऽवभासः संप्रति संबन्धेन ? तत्र हि स्वदृ-
ष्टतया सन्नहितं रूपमाभातीति सैव तत्र युक्ता, पूर्वदर्शने तु
प्रत्यक्षमिति तददृष्टताऽपि व्युपरतं वर्तते कथं सा वर्त-
मानदृशित प्रतिभासेन ? तदभ्युपगमे या तद्दर्शिता निराल-
म्बनप्रसङ्गः । न च पूर्वदृश्यमानता तत्र व्युपरता, दृष्टता तु
तदेवात्पन्नैति कथमसती येन तां प्रतीयती प्रत्यक्षमिति निरा-
लम्बना भवेत् ? यतो यदि दृष्टता तत्र सन्नहितता भवेत् तदा
प्रथममागतं नीलाऽऽदिरूपतामिव तामप्याधगच्छन् न चा-

ऽधिगच्छतीति ज्ञानस्वभावाऽसाधारणतयाऽसौ नार्यस्वरूप-
मिति कुतोऽध्यक्षताऽवसेया ? तथाहि—पूर्वदर्शनमनुस्मरणेव
पूर्वदृष्टतां व्यवहारी तत्राध्यागोपयति विस्मरणे तद्वन्ध्यव-
सायात् यच्च स्मृतिरध्यवस्यति स्वरूपं न तद्दर्शनपथापप्रयु-
क्तम् आकारमेवात् । न च तद्दर्शन-स्मरणे एकं विषयं विभ्रतः
'पूर्वदृष्टं पश्यामि' इत्यध्यवसायात् । यतः—किं स्मर्यमाणं दृश्य-
मानतया रूपं प्रतीयते, आहोस्विद् दृश्यमानं स्मर्यमाणतयेति
विकल्पद्वयम् ? । तत्र यद्याद्यः पक्षस्तथा सति स्मर्यमाणं
परिस्फुटतया रूपमाभातीति कथं तस्य परोक्षता ? अथ
द्वितीयस्तत्रापि दृश्यमानं स्मर्यमाणेन रूपेणाऽवभातीति सर्वे
परोक्षं भवेदिति न काचिदध्यक्षमतिः सत्याऽर्था स्यात् ।
अतोऽक्षाधीवर्तमानमेव रूपं प्रत्यति, स्मृतिरपि तदसंस्पर्शं
परोक्षं रूपमिति न तयोरैक्यं प्रतिभासभेदस्य सर्वत्र भेदक-
त्वात् । तस्य च विशदाऽविशदरूपतयाऽवभासमानयोर्दृश्य-
स्मर्यमाणयोः सद्भावात् कथं न भेदः ? किञ्च—यदि शुद्धमेव
दर्शने स्मृतिनिरपेक्षं पूर्वरूपताप्राहिः नन्वेव भाविरूपताप्रा-
हि प्रथमदर्शने किं नोपयते ? नहि भाविभूतयोरसन्नहितत्वे
विशेषः, येनैकत्राध्यक्षवृत्तिरपरत्र नेति भवेत् ? नच 'पूर्वदृष्टं
पश्यामि' इति व्यवसायात् पूर्वरूपं एव दर्शनव्यापारः । 'पूर्व-
मेवं मया दृष्टम्' इत्यध्यवसायाद् भाविरूपेऽपि दर्शनव्या-
पारप्रसङ्गः । अतोऽपाकृतम् "इदानीं तनमस्तत्त्वं न हि पूर्वधि-
या गतम्" इति । न च पूर्वदृशा तदाभाविकालताया अस-
न्निधानादग्रहणं संप्रति दर्शनकालं पूर्वरूपताया अप्यसन्नि-
धेस्ततो ग्रहणप्रसङ्गः । यदि पुनर्भावरूपतामप्यध्यक्षमनुभ-
वति, 'पूर्वमेवं मया दृष्टम्' इति व्यवहृतिदर्शनात् तर्हि प्र-
थममेवंममेव भवणावधिरूपपरंपरामाधगच्छतीति तद्वैव
मृतो भवेत् । न च मृतसद्भावे मृतो भवत्युत्पत्तिसमये तु
नासाविं कुतोऽयं दोषः । यतो यदि तदाऽसौ नाऽस्ति क-
थमसती सा दर्शने प्रतिभाति ? तदप्रतिभासेन तु कथं भा-
विरूपपरिगता भावाऽवभाता भवेत् ? यदेव तत्र वर्तमानं
रूपमाभाति तदेवाध्यक्षमस्तु न भावि । यदि तु तदपि तदा-
ऽध्यक्षं तदाद्याऽध्यक्ष एव मृत्युपाधेः सकलाविषयस्य प्रति-
भातस्याऽस्तमयात् तद्विषयात्तदुत्तरकालभाविनी सर्वा मति-
निर्विषया भवेत् । किं च—भाविभूतयोरध्यक्षाविषयत्वे भिन्न-
मपि तदध्यक्षाविषयं भवेदिति सर्वास्मकालदर्शी भवेदिति
" भविष्यद्वैषोऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्तीति न प्रतिभाति " इति
निराकृतं द्रष्टव्यम् । भावि-भूतकालं तावद् भाविष्यता धर्माऽऽ-
देदर्शनकालेऽसताऽपि प्रातिभासनात् । न चाभिन्नयोर्भावि-
भूतरूपयोः प्रतिभासेऽपि भाविधर्मादिभिन्नत्वाच्च प्रतिभा-
सः । भेदनाध्यक्षप्रतिभासनाऽविरोधात् । दृश्यन्त एव हि भि-
न्नरूपा घट-पटाऽऽद्याऽध्यक्षप्रतिभासमाध्यानास्तत्र भा-
विभूतरूपताऽध्यक्षावसेयेति स्मृतिविषयः । पूर्वरूपतादर्श-
नावभासिनोऽर्थस्य भाविरूपता चानुमानावसेया । तेन—

“ नच स्मरणतः पश्चाद्विन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ॥ ”

“ वार्यते कर्माचिन्नापि, तद्विदानीं प्रदुष्यति । ”

(श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३५।२३६ ।)

इति निरस्तं, यतो यदि स्मरणादुर्ध्वं वर्तमानरूपे इन्द्रियस्य
प्रवर्तनमभिप्रेतं तथा सति वर्तमानमात्रपरिच्छेदान्न
स्मरणोपदेकितकत्वग्रहः । अथ पूर्वरूपं तत्राऽपि यथा प्राक्

स्मृतेश्च दर्शने पूर्वकृततायामविषयत्वात् प्रवर्त्तते तथा तदुत्तरकालमपि अविषयत्वाऽविशेषात् । “तदा प्रवर्त्तने चक्षुर्यो न दोषः” इत्यत्रापि यद्यस्मिन्निहिते स्मरणोपहौकिते नयने प्रवर्त्तते तर्ह्यविषयमानविषयत्वात्तदालम्बने ज्ञाने निर्विषये भवेदिति कथं न दोषः ? निमित्तोपहृतदृशोऽप्यसत्यदर्शनमेव दोषः । तच्चाऽत्राऽपि समानमिति कथं न दोषः ? अथ वर्त्तमाने-स्मृत्युत्तरकाले तत्प्रवर्त्तमानमवुद्धे तर्हि नैकत्वप्रतीतिः । न च यद्वच वर्त्तमानं तदेव पूर्वमिति भेदाभावात्तत्त्वग्रहः अभेदस्यासिद्धेः—न हि दृश्यमानस्मर्यमाणयोरेकसिद्धिः दृश्यमाने स्मृतः स्मर्यमाणे च दृशोऽनवतारात् । न च स्मरणोपनीते पूर्वकृते दोषाभावेऽपीन्द्रियप्रवर्त्तने युक्तं धूमदर्शनात्तरकाले स्मृत्युपस्थापिते पावकेऽपि दोषाभावादिन्द्रियप्रवृत्तिप्रसङ्गः । शक्यं यत्रापि वक्तुम्—

“नचाऽपि लिङ्गता यच्चा-दिन्द्रियस्य प्रवर्त्तनम् ।

चार्यते केनचिन्नापि, तदिदानीं प्रदुष्यति” ॥ १ ॥

अथ प्रत्यक्षप्रतिभाता धूमात् स्पष्टावभासाद् व्यतिरिक्ता स्मृतिप्रभवाऽनुमितिभिन्नाकाराऽग्निमुल्लिखतीति न तत्र दृगवतारस्तर्हि विशददृश्यसेयाद् रूपादस्पष्टतया पूर्वकृतमुल्लिखन्ती स्मृत्युपजनिता प्रतिपत्तिर्न दृशुपदर्शितं रूपमवतरनीत्यभ्युपगम्य ततः स्मृतः पूर्वमुत्तरकाले वा पीर्वापर्यविविक्तं वर्त्तमानकालमर्थे दृगवतरनीति नैकत्वप्रतिहारी । ततो विकल्पविकलाध्यक्षमतिः सिद्धा । एकत्वप्रतिपत्तिस्तु स्मृतिरुक्तोदया पृथगेव पृथोपरविविक्तरूपावभासिस्पष्टदृशः ।

अथ पीर्वापर्ये दृशोऽप्रवृत्तने नदप्रहात् सविकल्पाध्यक्षमतिः जातिगुणाक्रियादीनां तु दर्शनाविषयत्वात् तद्विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः सविकल्पिका भविष्यति, नः जात्यादः स्वरूपानवभासनात् न हि व्यक्रियव्यतिरिक्त्युपप्राप्ताकारतां बहिर्बिम्बाणां विशददर्शने जानिराभातीति न तद्योजनादव्यक्षमतिः सविकल्पिका । न चात्र-वकुलारिषु “तदुत्तरः” इत्युल्लिखन्ती बुद्धिराभातीति नास्ति जातिविकल्पाङ्गित्वमा-नतयाऽपि बहिर्प्राप्ताकारतया जानिरनुज्ञासनाद् प्रतीतिरेव तत्रापि तुल्याकारतां वचनं वा विभर्ति । न च शब्दः प्रतीतिर्वा जातिमन्तरं तुल्याऽऽकारतां नावुभवति ‘जातिजातिः’ इत्यपरजातिव्यतिरेकणापि गोत्याऽऽदिसामान्येषु तयास्तुल्याऽऽकारतादर्शनात् । न च तेष्वप्यपरा जातिः इति ? अनवस्थाप्रसङ्गः । अथ तुल्याऽऽकारा प्रतिपत्तिर्यदि निर्निमित्ता तदा सर्वदा भवेत् न वा क्वचित् व्यक्रिनिमित्तत्वे व्याप्ताद्विषय घटादिष्वपि ‘तदुत्तरः’ इति प्रतिपत्तिर्भवेत् व्यक्रिरूपताया अत्राऽपि समानत्वाद्, असदेतत्, व्यक्रिनिमित्तत्वेऽपि प्रतिनियतव्यक्रिनिमित्तत्वात्तातिप्रसङ्गः । यथा हि—ताः प्रतिनियता एव कुतश्चिन्नामितात् प्रतिनियतजातिव्यक्तत्वं प्रतिपद्यन्ते तथा प्रतिनियतां तुल्याऽऽकारां प्रतिपत्तिं तत एव जनयिष्यन्तीति किमपरजातिकल्पनया ? यथा वा गुह्यव्यादयो भिन्ना एकजातिमन्तरणापि ज्वरादिशमनमेकं कार्यं निर्वर्त्तयन्ति तथाऽऽप्राद्यस्तत्त्वमन्तरणापि तत एव “तदुत्तरः” इति प्रतिपत्तिं जनयिष्यन्ति, नान्य इति व्यर्थं तेषु तदुत्तरजातिकल्पना, तच्च जातिदर्शने कल्पनाज्ञाने वा बहिर्गाकारमाविभजनी स्वेन वपुषा प्रतिभाति कल्पना, बुद्धावप्यविशदाकारव्यक्रिरूपमन्तःश-

ब्दोद्भवं वाऽपहाय चरणसंस्थानव्यतिरिक्तजातिस्वरूपानवभासनात् । तच्चाऽप्रतीयमाना जातिः सती । नापि कस्यान्वि-विशेषणमिति न तद्योजनाविधायिनी अध्यक्षमतिरिति न सविकल्पिका । एवं गुण-क्रियादीनामप्रतिभासनादसस्त्वमिति न तद्विशिष्टार्थग्रहाऽप्यक्षं सविकल्पकतामनुभवति । अथ निर्विकल्पकत्वेऽप्यङ्गणं शुद्धवस्तुग्रहात् कथं ततो व्यवहृतिः सा हि हेयोपादेययोर्दुःख-सुख-साधनत्वनिश्चये हानोपादानार्था दृष्टा न च निर्विकल्पकमध्यक्षं तन्निश्चयरूपम्, असदेतत्, यतो यद्यपि सविकल्पकमध्यक्षं तथापि कथं तदर्थिनां तत्र ततः प्रवृत्तिर्न हि निश्चयमात्रात् फलार्थिनः प्रवर्त्तन्ते अपि तु-तज्जननयोग्यतावसायात् सा चाऽसिद्धि-तफलानिश्चये न निश्चिन्तुं शक्या । न च परोक्षं सुखसाधनत्वं निश्चिन्वती मतिरप्यक्षतामनुभवति, अनुमतेरप्यक्षताप्रसङ्गः । परोक्षनिश्चयरूपताया अविशेषात् । न च निश्चयात्मकेनाध्यक्षेण वस्तु निश्चियते । तत्प्रतिबद्धा च प्रागर्थक्रियापलब्धः ततः पुरस्कारार्थवसायात् । तत्र स्मृतिः प्रादुर्भवन्ती तत्राभिलाषजननात् प्रवृत्तिमुपजनयति निर्विकल्पकऽप्यस्य समानत्वात् । तथाहि-प्रत्यक्षप्रतिभाते वस्तुनि पूर्वमर्थक्रियावगतेति तत्स्मरणाव (गाद) भिलाषेण प्रवृत्तिर्भविष्यतीति कः स्व-परपक्षयोर्विशेषः ? अथ वस्तुस्वरूपप्रतिभासे दर्शनमर्थक्रियासम्बन्धाऽननुभवात् प्रवृत्तिमुपरचयितुं क्षमम् । तत्सम्बन्धानुभवे वा सविकल्पकं तद् भवेत् । न चाऽप्रवर्त्तकस्य प्रामाण्यम्—“प्रामाण्यं व्यवहारण” इत्यत्र “व्यावहारिकस्य चैतन्यप्रमाणस्य लक्षणमुक्तम्” इत्यभिधानात्, असदेतत्, यतो न दर्शने केवलं प्रमाणं क्षाणिकत्वादावपि तस्य भावात् किं तु-अभ्यासपाटवादिसव्यपेक्षं यत्राऽंशं विधिप्रतिषेधविकल्पद्वयं जनयत् पुरुषं प्रवर्त्तयति तत्रास्य प्रामाण्यमिति निश्चयापेक्षस्य प्रत्यक्षस्य व्यवहारसाधकत्वात् न प्रामाण्यकृतिः नन्वेवमपि यदि निश्चये सति प्रवृत्तिः तद्भावे च नेत्यभ्युपगमस्तर्हि प्रवृत्तिकरणनिश्चय एव प्रमाणं भवेत् । न च दर्शनगृहीतं नीलं निश्चिन्वन्नुपजायमानो विकल्पो गृहीतप्रादितया अप्रमाणम्, यतोऽर्थक्रियासम्बन्धितामुल्लिखन्ती दर्शनाऽवगतस्यार्थस्य कल्पना प्रवृत्तिमारचयति । न च विशददृशार्थक्रियासाधकता तस्यावगतेति कथं कल्पना न भिन्नविषया ? सर्वत्र च कल्पनैव प्रवृत्तिं विरचयति दर्शनाभावेऽप्यनुमानात्प्रवृत्तिदर्शनाद् दर्शनसङ्गावऽपि क्षणिकादी व्ययसायामावात् । प्रवृत्तेरभावाद् व्यवहारमुपरचयन्ती मतिः प्रमाणमिति न निर्विकल्पिका सा प्रमाणम्, किं तु-विकल्पिकैव । ननु न विकल्पस्याऽप्रामाण्यं किं त्वसी प्रत्यक्षं न भवति अनुमाननाऽभ्युपगमात् । अथ लिङ्गजत्वाभावादपरोक्षमर्थे निश्चिन्वन् कथमनुमानं विकल्पः ? नैतत्, यतो नापरोक्षमेवार्थमसौ निश्चिनोति, अर्थक्रियासम्बन्धित्वस्य परोक्षस्याप्यध्यवसितेस्तद्भावे च प्रवृत्तेरयोगात् । सा च फलसंगतिः परोक्षानुमानप्राप्ता दृश्यमान इव प्रदक्ष परोक्षदहनसंगतिः । न च तत्र धूमलिङ्गसङ्गादादनुमानावतारऽपि फलसम्बन्धितायां लिङ्गाभावात्ताऽनुमानप्रवृत्तिः प्रतिभासमानरूपस्यैव लिङ्गत्वात् । तथाहि-उपलभ्यमाने जलरूपे शीतरुपाद्व्यस्तस्सहचारिणो यदि निश्चिन्तुं शक्याः कालान्तरस्थायितया तदा तत्र प्रवृत्तिर्युक्ता, रूपप्रतिभासमात्र-

इयं तु तद्वैवाद्यास्य तदर्थो प्रवृत्तिः संगता प्रवृत्तौ वा तद्विचरितप्रसङ्गः स्पर्शादीनां चैकस्वाम्यधीनतावलम्ब्यमानं रूपं हेतुः स्वयं चापलम्ब्यमानं कालान्तस्थितौ लिङ्गमिति कथं न निश्चयोऽनुमानम् ? न च स्वसंवेदनसमयवर्तमानत्वनिश्चयादुपजायमानमनुमानमनुभूयते अत्र तु त्रैक्यपर्यालोचनमन्तरेणापि नीलानुभवानन्तरं 'नीलमेतत्' इति निश्चयो भगिन्युद्गीर्तितं नानुमानताऽप्ययतो न सर्वदाऽनुमितित्वैक्यपर्यालोचनमपेक्ष्य प्रवर्तते अत्यन्ताभ्यासात् कदाचित्संवेदनस्मरणानेपल्लिङ्गस्वरूपदर्शनमात्रादुद्देशनात् धूमोपलम्भाद्भ्यासदशायां प्रतिप्रतिपत्तिवत् । अथाऽत्राविनाभायपर्यालोचनं प्रागासीदन्वगतसम्बन्धस्य धूमदर्शनाद्याप्रतीतिस्तर्हि मन्दाभ्यासे प्रकृतेऽपि पर्यालोचनमस्त्येव—'एवंजातीयं पूर्वमप्यर्थक्रियोपलम्भा इदमप्येवं जातीयं प्रतिभासमानं रूपम्' इति । अभ्यासदशायां तु रूपदर्शनादेव पर्यालोचनमन्तरेणापि भगिति फलयोग्यता प्रतीयते इति व्यवस्थितमेतत् दृश्यमानं रूपं धर्मि तत्फलयोग्यता साध्या तद्रूपसामान्यं लिङ्गमिति न प्रतिज्ञाधिकदशत्वमपि हेतोः अतो निश्चयः स्वरूपावभासादुद्देशमासाद्यन्परोक्षमर्थक्रियायोग्यत्वं निश्चयश्च अनुमानमेव । व्यवहारेऽप्यत एव न प्रत्यक्षात् । आह च—

"तद् दृष्टावेव दृष्टेषु, संविस्सामर्थ्यभाविनः ।

स्मरणादभिलाषेण, व्यवहारः प्रवर्तते ॥१॥ "

इति स्मरणादनुमानरूपाव्यवहारः प्रवर्तते इति अयमर्थः न स्वन्वगतत्वेनसाऽभ्यस्तं परिमलादावविकल्पाक्षमतेः प्रवृत्तिदर्शनात्कथं न निर्विकल्पकं प्रवर्तकम् ? किञ्च—यद्यनुमितेरेव बाह्यं सधेदा प्रवृत्तिमात्रमयति तर्हि तत्र नाध्यक्षं प्रमाणमिति स्वसंवेदनमात्रमवैकमध्यक्षं भवेत् तथा च—"रूपादिव्यवस्थानुविषयान्द्रियज्ञानम् आर्यसत्यचतुष्टयगोचरं योगिज्ञानम्" इत्यादि चतुर्विधाध्यक्षोपबन्धनमसंगतमनुपप्येत । अथ निर्विकल्पकमध्यक्षं नार्थस्वार्थक्रियायोग्यतामधिगच्छति तदभावे न प्रवृत्तिरित्यप्रवर्तकत्वाच्च बाह्यं प्रमाणम्, तर्ह्यनुमानमपि नार्थक्रियासंगतिमवभासयति तस्याऽवस्तुविषयत्वात् तथा च तदपि कथं प्रवर्तकम् ? अथ तदध्यवसायितया तस्योत्पत्तिरर्थप्राप्तिरभावेऽपि प्रवर्तकता, असदेतत् : तदध्यवसायित्वस्याप्यनुपपत्तेः । तथाहि—तदध्यवसायित्वं, तस्य किं प्राहकाकारः, उत प्राह्याकार इति वक्तव्यम् ? यदि प्राहकाकारस्तदा तस्य प्राहकं स्वरूपं न बाह्यमर्थं सन्निधापयतीति न तदध्यवसायोऽनुमानसाध्यः । अथ प्राह्याकारः सोऽपि नार्थस्वरूपसंस्पर्शीति कथं तदवगमं बाह्यार्थाध्यवसितिर्नुमानफलम् ? तदेवमनुमितेः स्वसंवेदनमात्रपर्यवसितत्वाच्चार्थप्रदर्शनद्वारेण प्रवर्तकता युक्ता । नन्वनुमाने सति प्रवृत्तिर्दृष्टा तदभावं सा न दृष्टेति तत्कार्याऽसौ निश्चीयते तर्ह्यभ्यासदशायां विकल्पविकले दर्शनं सति प्रवृत्तिर्दृष्टा प्रतिपदोच्चारं तत्र विकल्पना संवेदनंऽपि पुरःपरिस्कृष्टप्रतिभासमात्रादेव प्रवृत्त्युपपत्तेस्तत्कार्याऽसौ किं न व्यवस्थाप्यते ? अथानुमानादनभ्यासदशायां प्रवृत्तिरूपलब्धेति तदन्तरेण सा कथं भवेत् ? न ; मन्दाभ्यासे अनुमानादेव प्रवृत्तिः, अभ्यासदशायां तु पर्यालोचनलक्षणानुमानव्यतिरेकेणापि वस्तुदर्शनमात्रादेव समस्तु, तथा दर्शनात्,

अन्यथा नभ्यासदशायां अनुमानात् प्रवृत्तिर्दर्शनात्सर्वदाऽनुमानस्यैव व्यवहृतिजनकत्वे प्रत्यक्षेण लिङ्गप्रणाऽभावतस्मिन्निश्चयकृत्परमनुमानमभ्युपगम्यतं तथाऽप्यनुमानान्तराङ्गिनिश्चय इति तर्हि निश्चयकृत्परमनुमानास्यनवस्थाप्रसङ्गतो न कदाचित् व्यवहृतिर्भवेत् । ततोऽविकल्पकं दर्शनमभ्यासदशायां व्यवहारकृदभ्युपगम्यतम्, अन्यथा चूर्ध्वोक्तप्रकारेणानुमानाऽनवतारात् । न च चूर्ध्वोक्तप्रवृत्तिमत् सन्निहितमात्रावभासस्यैव कथं तादृग् लिङ्गग्रहणमयतोऽनभ्यासाऽवस्थायां अनुमानाभावाव्यवहारः एवास्त्वध्यवसादभ्यासदशायांमिति प्रवेष्टुं ? यतः संवृत्त्या लिङ्गप्रतिबन्धबाहिं प्रत्यक्षमभिमतं, लोकस्य ह्यवर्माभिमानः तदेव—"साध्यप्रतिषेधं लिङ्गमहं पश्यामि" इति तदभिमानाच्च लिङ्गप्रतिबन्धप्राप्त्यक्षं व्यवहारकृदभ्युपगमनं । परमार्थपर्यालोचनया तु न प्रत्यक्षानुमानभेदः नापि व्यवहारः संवेदनमात्रत्वात्सर्वप्रपञ्चस्य । स्वसंवेदनं च सकलविकल्पविकलमिति कथं स्वार्थनिर्णयस्वभावं ज्ञानं प्रमाणं सिद्धिमासादयेत् ? ।

(निर्विकल्पकमवाध्यक्षमिति मतं प्रतिविधाय सविकल्पस्याप्यस्त्यनुपपाद्य च सिद्धान्तिना स्वार्थनिर्णयस्वभावज्ञानस्य प्रमाणसामान्यलक्षणव्यवस्थापनम्)—

अत्र प्रतिविधीयते—'स्वार्थनिर्णयस्वभावं प्रत्यक्षं न भवति' इत्येतत् किं तद्व्याहकप्रमाणाभावाद्भिधीयते, आहोस्वित्तद्वाधकप्रमाणसद्भावात् ? तत्र न तावदाद्यः पक्षोऽभ्युपगमाहिः स्थिरस्थूलसाधारणस्य स्तम्भादर्थस्य बहिरन्तश्च सद्द्व्यचेतनत्वाद्यनैकधर्माक्रान्तस्य ज्ञानस्यैकदा निर्णयान्तांशस्वार्थनिर्णयतात्मनोऽध्यक्षस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, तद्व्याहकप्रमाणाभावाऽसिद्धः । (तथाहि—अन्तर्बहिश्च स्थूलक्षणे पश्येच्छाकः स्थूलमेकं स्वगुणाऽवयवात्मकं ज्ञानं घटाऽऽदिकं च सकृत् प्रतिपस्याऽध्यवस्यति, न चेत् प्रतिपत्तिरनध्यक्षा, विश्वस्वभावतयाऽनुभूतः । न च विकल्पाऽविकल्पयोर्मनसाऽनुपपद्यते, क्रमभावितानां ध्रुवत्वेनैव एकत्वमध्यवस्यति जनः तत्रत्यविकल्पाऽध्यक्षगतं वैशद्यं विकल्पं सांश (स्वांश) स्वार्थाध्यवसायिन्यध्यागोपयतीति वैशद्यावगातिः, एकस्यैव तथाभूतस्वार्थनिर्णयाऽऽत्मनो विशदज्ञानस्यानुभूतरनुभूयमानस्याप्यपरनिर्विकल्पकस्य परिकल्पनं बुद्धिस्तन्वस्यापरस्वपरिकल्पनाप्रसङ्ग इति सांख्यमतमप्यनिषेधं स्यात् । किञ्च—सविकल्पाऽविकल्पयोः कः पुनरेक्यमध्यवस्यति ? न तावदनुभवं विकल्पेन आत्मन एक्यमध्यवस्यति, व्यवसायविकल्पतयाभ्युपगमात्, तस्याप्यथा भ्रान्तताप्रसङ्गात् । नापि विकल्पो विकल्पेन स्वस्यैक्यमध्यवस्यति तेनाविकल्पस्वाविषयीकरणात्, अन्यथा स्वलक्षणगोचरताप्राप्तेः अविषयीकृतस्य चाऽन्यत्राऽप्यारोपाऽभावात्, न ह्यप्रतिपन्नजतः शुद्धिकायां रजतमप्यारोपयितुं रजतमेतदिति समर्थः । न च यथेश्वरादिविकल्पस्तद्विषयीकरणेऽप्यध्वर्वासिततद्भाष्य उपजायते तथाऽत्राध्यवसायिता विकल्पस्वभावां विकल्पः सनुपजायते इति स तयोरेक्यमध्यवस्यति, उक्तोत्तरत्वात् । तथाहि—न तावदनुभव एवैक्यमात्रमवगच्छति तेनाऽस्याऽर्थस्थाऽविषयीकरणात् 'तद्रूपतया तस्यासिद्धेः । न हि मरीचिका जलरूपतयाऽध्वर्वासिता तद्रूपतयाऽसिद्धार्थक्रियापयोगिण्युपलम्भा, एवमनुभवोऽपि विकल्परूपतयाऽध्यवसि-

तत्तथाऽसिद्धो नार्थक्रियोपयोगिः नाऽनः किञ्चित्सिध्यति । नाऽपि विकल्पस्तस्याऽवस्तुविषयत्वाऽभ्युपगमात् । यदि पुनर्विकल्पस्तद्वपमानमध्यवस्येत् तर्हि परमार्थविषयता तस्येति । “विकल्पोऽवस्तुनिर्भासा-द्विसंवादानुपपन्नः” इति असंगतं स्यात् । अत एव न विकल्पान्तरमपि तमध्यवस्येत् तस्याऽपि तुल्यदापत्वात् । किं च-तयोरैक्यं व्यवस्यतीत्यत्र यदि विकल्पं निर्विकल्पकतया मन्यन्त व्यवहारी तदा निर्विकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति विकल्पव्यपहारोच्छेदादनुमानप्रमाणाऽभावः । अथाऽविकल्पं विकल्पनया तत्रा सविकल्पकमेव सर्वं प्रमाणमिति अविकल्पप्रत्यक्षत्वाद्वा विधीयेत । यथाहि—प्रज्ञाकराभिप्रायेण मणिप्रभायां मणिज्ञानं, ‘य एव मणिर्मया दृष्टः स एव प्राप्तः’ इत्याभिमानिनः प्रत्यक्षं प्रमाणम् अन्यथाऽभ्यासदशायां भाविनी दृश्य-प्राप्ययोरैकत्वाध्यवसायात्प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति न भवेत् । अन्यस्य तस्मिन्मनस्य तत्राऽप्यभावान्-तथा सर्वं निर्विकल्पं विकल्पत्वेन निश्चित्य सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति यो व्यवहरति तस्य किमिति तद्वै न प्रमाणम् ? यथाहि-दृश्यं प्राप्यारोपात्प्राप्यं तथा अविकल्पो विकल्पाऽऽरोपाविकल्पो भवेत्, स्यादस्य समानत्वात् । अथ यथा-प्राप्यमणिप्रभा-मणिप्रतिभासयोरैकत्वाध्यवसायेऽपि न मणिप्रसौ तत्प्रतिभास-स्याभावः-अन्यथा मणिः प्रतिभातो न प्राप्तः स्यात्-तथा सविकल्पाऽविकल्पयोरैकत्वाध्यवसायेऽपि निर्विकल्पकस्य नाऽभावः नन्वेवं सांशस्थूलैकरूपप्रतिभासव्यतिरिक्तस्य निर्गुणैकरूपप्रमाणेऽप्रतिभासलक्षणनिर्विकल्पकानुभवस्य तद्वै निरर्णयप्रसङ्गः । अथ विकल्पेनाविकल्पस्य सहकांशना तारानिकरस्यैव तिरस्काराच्च तथा निर्विकल्पस्यैव स्यादविकल्पेन तिरस्कारात्प्रतिभासनिर्णयो न स्यात् ।

अथ विकल्पस्य बलीयस्त्वादविकल्पस्य च दुर्बलत्वात् तेन तस्य तिरस्कारः । ननु कुतो विकल्पस्य बलीयस्त्वम् ? प्रचुरविषयत्वात् इति चेत्, न, अविकल्पाविषय एव प्रवृत्त्यभ्युपगमाद् अन्यथाऽस्य गृहीतप्रादिह्याऽसंभवात् । निर्णयात्मकत्वात्तस्य तदात्मकत्वमिति चेत्, ननु तस्य किं स्वरूपे निर्णयात्मकत्वम् उतार्थकम् ? न तावत्स्वरूपं “सर्वचित्तवैज्ञानामात्मसंबन्धेन प्रत्यक्षम्” (न्यायि० १-१० इत्यस्य विरोधात् । एवमपि तत्र तस्य निर्णयात्मकत्वं चक्षुरादिज्ञाने स्वपरयोस्तदात्मकं किं न भवेत् ? तथा च स्वार्थाकाराध्यवसायाभिगमश्चक्षुरादिचेतसां सिद्ध इति केन कस्य तिरस्कारः ? तत्र विकल्पः स्वरूपे निर्णयात्मकोऽभ्युपगन्तव्यः । अथार्थे तस्य निर्णयात्मकत्वम् ; नन्वेवमेकस्य विकल्पस्य निर्णयाऽनिरण्यस्वभावं रूपद्वयमायातम् । तत्र परस्परं तद्वतश्च यद्येकान्ततो भिन्नमभ्युपगम्यन्तं समवायादेरनभ्युपगमात्सम्बन्धाऽसिद्धेः ‘बलवान् विकल्पो निर्णयात्मकत्वाद्’ इत्यस्यासिद्धिः । न च रूपादीनामिष परस्परमेकसामर्थ्यान्तालक्षणस्तयोः संबन्धः तद्वता चाऽप्रिधूमयोरिव तदुत्पत्तिलक्षण इति वक्तव्यं स्वाऽभ्युपगमविरोधात् । किं च-यदा विकल्पस्य कारणत्वं निर्णयाऽनिरण्ययोश्च कार्यत्वं तदा विकल्पस्य पूर्वकालत्वं, तयोश्चांतरकालत्वं, प्रज्ञाकराभिप्रायेण विषयेषांऽपि भरणलक्षणस्याविष्टावेस्तत्कार्यतया प्राक् भाविनस्तेनाभ्युपगमात् । तथा च भिन्न-

कालस्य विकल्पस्य न निर्णयाऽनिरण्योऽऽत्मकत्वमिति स्वरूपतावा अप्यभावः तद्विकल्पस्य गत्यन्तरमावात् तयोश्च विकल्पस्वभावविकल्पतया निःस्वभावता । ज्ञानाद् भिन्नयोरनुपलम्भत्वेन गत्यन्तरमावात् । स्वयं तयोरुपलम्भे विकल्पाद्विज्ञानं ज्ञानं स्याताम् । एवं च यदनिर्णयात्मकं तत्तद्वै, यत्न निर्णयस्वरूपं तदपि तद्वै । तथा च निर्विकल्पकस्य पृथगुपलम्भनिरण्यः स्यादिति पूर्वोक्तमेव पुनरापत्तिः, निर्णयात्मकोऽपि चक्षुरादिज्ञानमपि तथैव स्यादिति पूर्वोक्त एव दोषः । तत्रापि रूपद्वयकल्पनायां प्रकृतौ दोषः, अनवस्था च । तत्र परस्परं तद्वतश्च भेदकान्तो युक्तः । अभेदकान्तेऽपि तद्व्ययमेव तद्वान् वा भवेत् । तथा च न प्रकृतिसिद्धिः । अथ निर्णयाऽनिरण्यस्वभावयोरभ्यास्यं तद्वतश्च कथं-चित्तादात्म्यम् तर्हि यत् स्वात्मनि अनिरण्ययात्मकं बहिरर्थे च निरर्णयस्वभावरूपं तत्साधारणमात्मानं प्रतिपद्यते चेद्विकल्पः स्वरूपेऽपि सविकल्पकः प्रसङ्गः, अन्यथा निरर्णयस्वभावतादात्म्याऽयोगात् । न च स्वरूपमनिश्चिन्तन् विकल्पोऽर्थे निश्चिन्ताने इतरथा गृहीतस्वरूपमपि ज्ञानमर्थप्राप्तकं भवेदिति न नैयायिकमतप्रतिषेधः । न च नैयायिकाभ्युपगमेन परगृहीतस्य स्वगृहीततादोषः, भवम्भन्तेऽपि पर्वाभिन्नस्य स्वनिश्चितत्वप्रसङ्गः । यथा च परज्ञानमनुभूतत्वात्तत्मानो विषयस्तथा विकल्पस्य स्वरूपमनिश्चितत्वात्ताऽऽत्मनो विषय इति समानं पश्यामः । न च तस्याऽपि विकल्पान्तरण निश्चयः तस्याऽपि विकल्पान्तरण निश्चयाऽऽपत्तेरनवस्था-प्रसङ्गः । न च विकल्पस्वरूपमनुभूतमपि क्षणिकत्वादिवद्विनिश्चितमर्थनिश्चायकं युक्तम् । अनिश्चितस्यानुभवेऽपि क्षणिकत्ववत् स्वयमव्यवस्थितत्वात् । अव्यवस्थितस्य च शश-भृङ्गाद्विज्ञानव्यवस्थापकत्वाऽयोगात् । यथा च विकल्पस्य स्यादर्थनिर्णयात्मकत्वं तथा चक्षुरादिबुद्धीनामपि तद् युक्तम् अन्यथा तासां तदप्राप्तकत्वाऽयोगात् । अथ विकल्पस्य बहिरर्थे प्रवृत्तिरेव नास्तीति कथं तन्निरर्णयात्मकः ? न हि नीलज्ञाने पीताऽप्रवृत्तिकं तन्निरर्णयात्मकं वक्तुं शक्यम्, प्रतिपन्नभिप्रायवशान् बाँडैर्बाँड्यव्यवसायाऽऽत्मकत्वं विकल्पस्य परमार्थतो निर्णययत्वेऽपि व्याघर्षते, तदयुक्तम् ; यतः किमिदं विकल्पस्य परमार्थतो निर्णययत्वं ? यथात्मविषयत्वं तर्ह्यात्मविषयं निर्विकल्पकमपि ज्ञानं निर्णयमित्यर्थ-निर्णयाऽऽत्मकत्वाद्वलवान् विकल्प इति निर्विकल्पकानुभवस्य निर्णयस्तिरस्कारक इत्यसङ्गतं स्यात् सविकल्पकस्यैव कस्याचिद्भावादात्मविषयस्य निर्विकल्पकस्यापि विकल्पवत्सविकल्पकस्यैव वा भावात् न चैवं कस्यचित्प्रतिपत्तिरभिप्रायः । अथ साधारणस्यास्पष्टस्य स्व-परयोरविद्यमानस्याकारस्य शब्दसंज्ञयोश्च विषयीकरणं निर्णययत्वं, न ; तस्य तत्र सम्बन्धाऽभावतो विषयीकरणाऽसंभावत्, तथापि तद्विषयीकरणं सर्वमपि ज्ञानं तथैव स्वाविषयं विषयीकुर्यादिति, तदुत्पत्त्यादिसम्बन्धकल्पनमनर्थकमाप्त्यत । न च तादात्म्यलक्षणस्तत्र तस्य सम्बन्धस्तदाकारं अधिकल्पकत्वस्याऽविकल्पकत्वे वा तदाकारत्वस्य प्रसङ्गः । तदुत्पत्तिसम्बन्धवशात् तेन तद्वग्रहणम् इत्यतदप्ययुक्तं तदा-कारस्य तज्ज्ञानात्पादकत्वेन स्वलक्षणत्वप्रतिज्ञानस्य सविषयताप्रसङ्गिदोषात् । न च स्वासनाप्रवृत्तिविधमव-

शायनदुत्पन्नमतदाकारं च तत्तद्विषयीकराणि अक्षयम-
नन्तरविशेषात्, अन्यस्याप्युपजातस्य तथा स्वविषयीकर-
णप्रसङ्गः सर्वत्र तदाकारतदुत्पत्तिप्रतिबन्धकल्पनावैयर्थ्यप्र-
सङ्गः । अतस्तदाकारविषयीकरणासंभवात्त्रिकल्पार्थाभावनो-
दश्य-त्रिकल्पार्थविषयीकृत्य प्रवर्तते इत्युक्तमभिधानम् । ततो
न चलवान् विकल्प इति कथं तेनाऽविकल्पनिरस्कार इति
अविकल्पकनिश्चयस्तद्वै भवेत् नचैवम्—अतो नाऽवि-
कल्पस्य विकल्पेन एकत्वाऽध्यवसायः । किंच—विक-
ल्पेऽविकल्पकस्यैकत्वेनाधारोप इति कुतो निश्चीयते ?
अप्युपस्थाऽस्वल्क्षणप्राहिणो स्पष्टस्वल्क्षणप्राहित्वस्य प्रतीति-
स्तद्व्यापारोपावगतिरिति चेत्, ननु यदि नाम तत्र तत्प्रती-
तिः अविकल्पारोपस्तु कुतः ? स्पष्टत्वाद्वैततत्त्वस्य, तत्र दर्श-
नादिति चेत् ; तद्वैतः स्पष्टत्वादित्येतदेव कुतः ? तत्र दर्श-
नादिति चेत् ; अत एव विकल्पधर्मोऽप्यस्तु अन्यथा विक-
ल्पस्यापि मा भूत् । न च विकल्पव्यतिरेकेणाविकल्पमपरम-
नुभूयते यस्य स्पष्टत्वाद्वैतधर्मः पारिकल्पेन एवमपि तत्र त-
त्पारिकल्पेन ततोऽप्यपरममनुभूयमानं विशदत्वाद्वैतधर्मोपा-
रिक्त्वनीयमिति अनवस्थाप्रसङ्गः । अथ किंचित् ज्ञानं स-
विकल्पकमपरं निर्विकल्पकं राश्यन्तराभावात्त्रिकल्पस्य चाऽ-
र्थसामर्थ्योद्भूतत्वासंभवात् विशदत्वाद्वैतधर्मयोगः, अविक-
ल्पस्यापि तद्योगाभावे विशदत्वादिकं न कचिदापि भवेदि-
त्यविकल्पस्यैव तदभ्युपगमनव्ययम् । भवेदन्तर्गत्यर्थसामर्थ्य-
प्रभवत्वेन वैशद्याद्वैतसिद्धिः स्यात्तदभावे तत्र भवेत् । न चै-
वम्—अर्थसामर्थ्योद्भूतेऽपि दुरस्थितपादपादिकान् वैशद्याद-
वभावाद् योगिप्रत्यक्षं चार्थप्रभवत्वाभावेऽपि च भावात् । न
च तदप्यर्थसामर्थ्योद्भूतं तत्समानसमयस्य चिरातीतत्वाद्-
नुपपन्नस्य चार्थस्य तद्व्यवहणानुपपत्तेः । तथाहि—प्रागसर्वज्ञः
सन् सुगतो विवक्षितक्षणे सर्वज्ञतामासादयैस्तत्समानसमय-
भाविनां भावानाम्—तज्ज्ञानं प्रति अजनकत्वात्तेषां—प्राहकां
न स्यात्, एवमुत्तरोत्तरतद्विज्ञानक्षणा अपि स्वसमयार्थप्रा-
हका न भवेयुः । चिरतरविनष्टस्य च भावकलापस्यासत्त्वेन
तदकारणत्वात् तं प्रति प्राहकता भवेत् । अनुत्पन्नस्य च
पदार्थसमूहस्य कारणत्वाऽसंभवात्, तं प्रति प्राहकता तस्य
दुरात्सारित्वेन । अथ चिरातीतं भावि च तत्कारणमभ्युप-
गम्यत इति नायं दोषः, नन्वप्राऽप्यऽभ्युपगमं येन स्वभावेन
तत्तदनन्तरभावि कार्यमुत्पादयति तेनैव यदि सुगतज्ञानमि-
दानीतनकालभावि जनयति तदैकस्वभावात्वाक्षित्यादिवत् कार-
यक्रमयोगात् पूर्वमेवैतदनुत्पद्यत । अथ समनन्तरप्रत्ययस्य
सुगतज्ञानहेतारिदानीमेव भावात् पूर्वमुत्पत्तिः, असदेतत्,
यत आलम्बनकारणं चिरातीतसमयभावि तदैव तत्कार्यमु-
त्पादयितुं प्रभवति समनन्तरप्रत्ययस्त्वदानीमिति विकल्पा-
रणसामर्थ्यानुविधायिनः कार्यस्योत्पत्तिरेव न भवेत् । अ-
थान्येन स्वभावेन तर्हि सांशं तत्प्रसज्यत इति तद्व्याहिणोऽ-
पि ज्ञानस्य सांशैकवस्तुप्राहकत्वेन सविकल्पकताप्रसङ्गः ।
एवं भाविकारणेऽपि वक्तव्यम् । तत्र योगिप्रत्यक्षमर्थसाम-
र्थ्यप्रभवमभ्युपगमनव्ययम्, अन्यथा पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । तच्च
तदप्रभवमपि यथा विशदम्—अन्यथा प्रत्यक्षानुपपत्तेः—
तथा विकल्पज्ञानमर्थसामर्थ्याप्रभवमपि यदि विशदं भवेत्
तदा को विरोधः ? विकल्पस्य वैशद्यमव विरोधः । तदुक्तम्

“ न विकल्पानुबुद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिता ।

स्वमपि स्मर्यते स्मार्त्तं, न च तत्ताविरोधकत् ॥ १ ॥ ”

इति चेत् ; ननु स्वभावस्थायां पुरोवर्त्तिहस्त्याद्यवभासमेकं
ज्ञानमनुभूयते, अपरं तु स्मरणज्ञानम् । तत्र पूर्वोक्ततयो-
पजायमानस्य—यदि वैशद्यवैकल्यं नैतावता सर्वविकल्पस्य
पुरोवर्त्तिस्त्वभावाद्युक्तवता वैशद्याभावस्तत्र तस्य स्वसंवेदना-
ध्यक्षतः प्रतीतेः । न चाविकल्पकं तदिति वक्तव्यं स्थिरस्थूर-
पुरोव्यवस्थितहस्त्याद्यवभासिनः स्वप्नदशाज्ञानस्याविकल्प-
कत्वं अनुमानस्यापि सांशवस्यध्यवसायिनां निर्विकल्पक-
त्वप्रसङ्गः विकल्पवार्त्ताविरतिरेव स्यात् । अत एव—प्रथमं
निर्विकल्पकं निरंशवस्तुप्राहकं तदर्थसामर्थ्योद्भूतत्वात् तदु-
त्तरकालभावि तु निर्विकल्पज्ञानप्रभवमर्थनिरपेक्षं सांशव-
स्यध्यवसायि सविकल्पकमशयिदम्, लघुवृत्तस्तु निर्विक-
ल्पकज्ञानवैशद्याध्यारोपात्, तत्राध्यक्षत्वाभिमानो लोक-
स्य इति, एतदपि निरस्ते द्रष्टव्यम् । विकल्प एव पूर्वो-
क्तन्यायिन वैशद्योपपत्तेः, निर्विकल्पकस्य च निरंशक्षणिक-
परमाणुमात्रावसायिनः कदाचिदप्यनुपलब्धस्तत्र वैशद्यक-
ल्पनाया दूरापास्तत्वात् । अथ संवृतसकलविकल्पावऽस्या-
यां पुरोवर्त्तिवस्तुनिर्भासि विशदमक्षप्रभवं ज्ञानमविकल्प-
कं संवेद्यत एव तथा चाध्यक्षसिद्ध एव ज्ञानानां कल्पनावि-
रह इति नात्र प्रमाणान्तरगन्धेषणमुपयोगि । तदुक्तम्—‘प्रत्यक्षं
कल्पनापादे, प्रत्यक्षैव सिध्यति ॥’ इत्यादि । तथा पुनर-
प्युक्तम्—

“ संवृत्य सर्वतश्चिन्तां, स्तिमितेनान्तरात्मना ।

स्थिताऽपि चक्षुषा रूपं, वीक्षते साऽक्षजा मतिः ॥ १ ॥ ”

न ह्यस्यामवस्थायां नामादिसंयोजितार्थोक्तो विकल्पस्वरू-
पोऽनुभूयते । न च विकल्पानां स्वसंवेदिनरूपतयाऽननु-
भूयमानानामपि संभव इति विकल्पविकला साऽवस्था
सिद्धा, असदेतत् ; यतस्तस्यामवस्थायां स्थिरस्थूरस्वभा-
वशब्दसंसर्गयोग्यपुरोव्यवस्थितगद्यादिप्रतिभासस्याऽनुभूतेः
सविकल्पकज्ञानानुभव एव । न हि शब्दसंसर्गप्रतिभास एव
सविकल्पकत्वं तद्योग्यावभासस्यापि कल्पनात्वाभ्युपग-
मात्, अन्यथा व्युत्पन्नसंकेतस्य ज्ञानं शब्दसंसर्गाविरहात्
कल्पनावयव स्यात् । न च पूर्वकालदृष्टवस्य वर्तमानसमयभा-
विनि संयोजनाच्छब्दोक्तत्वाभावेऽप्यसदर्थप्राहितयाऽविशद-
प्रतिभासत्वात् तत् सविकल्पकम्, पूर्वकालदृष्टवस्य पूर्व-
दर्शनाप्रतीतावपि व्यापकाप्रतीतौ व्याप्यस्यैव प्रतीतिरसत्त्वा-
ऽसिद्धेः तत्सम्बन्धित्यप्राहिणोऽसदर्थसिद्धेर्वैशद्याभावस्य
तत्रानुपपत्तेः । शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभासस्य विशदतया विक-
ल्परूपस्याप्यध्यक्षनोपपत्तेः शब्दयोजनामन्तरणापि स्थिरस्थू-
रार्थप्रतिभासं निर्णयात्मकं ज्ञानमध्यक्षमभ्युपगमनव्ययम्, अन्य-
था तस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्नं भवेत् । तथाहि—यत्रैवांशं नीला-
ऽऽदी विधिप्रतिषेधाविकल्पज्ञं पाश्चात्यं तज्जनयति तत्रैव त-
स्य प्रामाण्यं तदाकारोत्पत्तिमात्रेण प्रामाण्यं क्षणिकत्वादाव-
पि तस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः क्षणक्षयानुमानवैकल्यमन्यथा भवेत्
विकल्पश्च शब्दसंयोजितार्थप्रदम् तत्संयोजना च शब्द-
स्मरणमन्तरणासंभविनी तत्स्मरणं च प्राक्जनसन्धिपुल-

कार्यवर्धनमन्तरेणानुपपत्तिमत्, तदर्थं च आध्यक्षतः कति-
कत्वाप्राविष निश्चयजननमन्तरेणाऽसंभवि, निश्चयश्च श-
ब्दयोजनाप्यतिरेकेण नानुपपत्तय इत्यध्यक्षस्य कचिदप्य-
र्थप्रदर्शकत्वाभसंभवात् प्रामाण्यं न भवेत् । तस्माच्छब्दयो-
जननमन्तरेणाप्यर्थनिरणीयात्मकमप्यज्ञमभ्युपगन्तव्यम् अ-
न्यथा विकल्पाऽप्यज्ञेन लिङ्गस्याप्यनिरणीयात् । अनुमानात्
तत्त्वार्थे अनवस्थाप्रसङ्गे, अनुमानस्याप्यप्रवृत्तितः सकलप्र-
माणादिष्ववधारणिलोपः स्यात् । अत एव—“अर्थं विक-
ल्पयतो गोदर्शनात् न तदा गोशब्दसंयोजना तस्यास्तथाऽ-
ननुभवात् युगपद्विकल्पद्वयानुत्पत्तेश्च । निर्विकल्पकग-
दर्शनसदभावस्तदा” इति निरस्तम् गोशब्दसंयोजनामन्त-
रेणापि तदर्थनस्य निश्चयात्मकत्वात्, अन्यथाऽविकल्प-
नाद् व्युत्पत्तस्य गतिरक्षिकत्वं च शब्दस्मरणसंभवतः
स्मृतिर्न भवेत् । अभ्युपगमनीयं चैतत् अन्यथा गोशब्दस्म-
रणस्यापि विकल्परूपत्वादपरतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तदयो-
जनारूपस्य तस्याऽसंभवात् तत्स्मरणमभ्युपगन्तव्यं तस्या-
ऽपि आपरतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तथाभूतस्याऽनुपपत्तेरपर-
तच्छब्दस्मरणमित्यनवस्थानात् न प्रथमशब्दस्मरणमिति न क-
चिद् विकल्पप्रसङ्गो भवेत्, अथापरशब्दस्मरणमन्तरेणापि
शब्दस्मरणसंभवात् तदवस्था तर्हि प्रथमशब्दस्मरणं तदयो-
जनं च व्यतिरेकेणाप्यविकल्पनसमवे गोदर्शनस्य नि-
र्णयाऽऽत्मनः संभवात् कथमस्या विकल्परूपतासिद्धिमु-
पगच्छेत् ? । यदपि—‘निरंशवस्तुसामर्थ्याद्भूतत्वात् प्रथमाक्ष-
सन्निपातजं निरंशवस्तुप्राहि निर्विकल्पकम्’ इति तदप्यसं-
गतम् ; निरंशस्य वस्तुनाऽभावेन तत्सामर्थ्याद्भूतत्वस्य नि-
र्विकल्पकत्वेतास्तत्राऽसिद्धेः । न च र्थाश्रयप्रभवं तत्त्व-
शप्राहि, निरंशरूपज्ञप्रभवस्याप्युत्तररूपज्ञस्य तदप्राहि-
त्वाऽदर्शनात् । न च ज्ञानत्वे ‘सति’ इति विशेषणाच्चायं शेषः
प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य ज्ञानत्वेऽपि तद्भावानुपपत्तेः उपपत्तौ
वा हिंसाविरतिदानाच्चित्तस्वसंबन्धनाध्यक्षप्रभवनिराग्येन तद-
ग्रहणोपपत्तेः निश्चयविषयीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभा-
वान् स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादपि तद्गतस्य निश्चयान्, तत्र
विप्रतिपत्तिर्न भवेत् अथानुभवस्यैवायं यथावस्थितवस्तु-
ग्रहणलक्षणः स्वभावविशेषो न विकल्पस्य तेनायमदोषस्तर्हि
यथा दानचित्तानुभवः स्वसंबन्धनाध्यक्षलक्षणः तद्गतं सद्द्र-
व्यचैतनादिकं विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि
तत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वाद्विषयीकुर्यात्तत्तच्च सद्द्रव्यचैतन-
त्वादाविष तत्राऽपि विधादो न भवेत् । न चासौ नास्तीति श-
क्यं वक्तुं चार्थाकांक्षस्तत्र विप्रतिपत्तिदर्शनात् । तथाहि—“या
वज्जीवितुर्लुब्धो जीव” इत्याद्यभिधानाच्च स्वर्गः नापि तत्प्राप्तिहेतुः
कचिद् भाव इति चार्थाकाः । नैव दानादिविज्ञात् स्वर्गः
यदि ततो भवेत् तदनन्तरमेवासौ भवेत् अन्यथा मृतात्
शिखिनः केकावितं भवेत्तस्मात्ततो धर्मस्तस्माच्च स्वर्ग इति
नैयायिकादयः । “इष्टाऽनिष्टाऽर्थसाधनयोग्यतालक्षणौ धर्मा-
ऽधर्माभौ” इति मीमांसकाः । उक्तं च—‘शाबरे—“य एव
श्रेयस्करः स एव धर्मशब्दोच्यते,” (मीमांसा २-१-२
शाब० पृ० ४) जनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधनयोग्यता धर्म
इति कतिपादितं शबरस्वामिना । मृष्टाऽप्येतदेवाह—
“श्रेयो हि पुत्रप्रीतिः, सा द्रव्यशुद्धकर्मभिः ।

चोदनालक्षणैः साध्या, तस्मादप्येव धर्मता ॥ १ ॥

एवामिच्छियत्वंऽपि, न तादृश्येव धर्मता ॥

अथःसाधनता ज्ञाना, नित्यं वेदान्तप्रीयत ।

तादृश्येव च धर्मत्वं, तस्माच्चन्द्रियगोचरः ।”

(श्रु० वा० सू० २ श्रु० १६१-१३-१४) इति ।

एवमेतदपि विधाददर्शनाच्च विधादाभावः । स च स्वर्ग-
प्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादभेदे वस्तुस्वरूपप्राप्तिना च-
स्वसंबन्धनाध्यक्षेणाऽनुभवं सद्द्रव्यचैतनत्वादाविष न युक्तः ।
अथ तच्चित्तसाधुभिर्न तत्प्रापणसामर्थ्यं तद्गृहं गृहीतम-
व, किं तु—स्वसंबन्धनस्य “सर्वचित्तचैतानामात्मसंबन्ध-
नं ‘प्रत्यक्षमविकल्पकम्’” इति वचनात् अविकल्पाध्यक्ष-
त्वामिति तद्गृहीतस्यागृहीतकल्पाद्विधादसंभवः तत्र आह
च कीर्तिः—“पश्यन्नापि न पश्यति” इत्युच्यते । असंवे-
तत् ; यतो यदि तत्सामर्थ्यं निर्विकल्पाध्यक्षविषयत्वाद्
गृहीतमप्यगृहीतकल्पं तर्हि तच्चित्तमाप तत एव तथा भवे-
दविशेषात् तथा च—‘यद्दानादिविज्ञं तद्गृहजनसंबन्धना-
बन्धने यथा त्यागिनरपतिचित्तं, दानादिविज्ञं च विवक्षित-
म्’ इत्याद्यनुमानमगमकम्—आभ्यासिज्ञत्वादिदंभात्—प्र-
सज्येत । अथात्र विकल्पोत्पत्तिर्न दापः, असंवेतम्, यतो य-
द्येतुका विकल्प-चित्तवत् तत्सामर्थ्येऽपि भवेत् । अथ न,
तत्र चित्तेऽपि मा भूत् अविशेषात् । अनुभवाविकल्पोत्पत्ति-
र्नानिमित्तेति चेदुभयत्र स्यात् न वा कचिदप्यनुभवस्या-
ऽप्यविशेषात् न च चेतोविकल्पप्रभव एवानुभवः समर्थः
न तत्सामर्थ्यविकल्पोत्पत्ताविति वक्तव्यं यतो येन स्वभावेन
तच्चित्तचैतनादिकं स्वसंबन्धनाध्यक्षमनुभवति, तेनैव चेतु त-
त्सामर्थ्यं तद्गृहभयत्रापि विकल्पस्ततः प्रादुर्भवेत् । अथ रू-
पांतरं तद्गृहभयरूपतैकस्यानुभवस्यत्याविकल्पकैकान्तत्वा-
दव्याघातः, न चैकैव स्वभावोभयानुभवेऽपि तत्सामर्थ्यं
न विकल्पमुत्पादयत्यनुभवः अशङ्क्यत्र तदुत्पादयति
विपर्ययाविति वक्तव्यम्, एकस्य शक्तिरूपद्वयायागात् । न
चैकत्र शक्तिरेवान्यत्राशक्तिस्तस्येतीश्वरस्यापि क्रमभायिका-
र्यविधायनः एकत्र शक्तिरेवापरत्राशक्तिरिति, स्वभावोद्देशो न
भवेदिति न नित्यकारणप्रातिक्षेपो भवेत् । अथ मानुभवमा-
त्राविकल्पप्रभवः अन्यथा निरणीयात्मकानुभववादिनोऽपि वि-
स्तीर्णप्रघट्टकादौ वर्षपदवाक्यादेः सकलस्य निरणीयात्म-
नाऽध्यक्षेणानुभवत् स्मरणविकल्पानुदया न भवेत् । अथात्र
दर्शनपाटवाभ्यासप्रकरणाद्यप्येता मह्यन्त्रापि सातुर्व्यति ।
एतदप्यसद् ; यतो दर्शनस्य पाटवं सकलचैतनाऽऽदौ, तद्-

१ अत्र धर्मकीतिकृते न्यायविन्दो—“सर्वचित्तचैतानामात्मसंबन्धनम्”

इतितावदेव सूत्रं दृश्यते—प० १ सू० १० पृ० ११ । ततः—“प्रत्यक्षम-
विकल्पकम्” इत्येतास्तत्पुत्रटीकानुसारी सङ्गृह्यते बोद्धव्यः । सा च टीकेयम्
वर्तते—“तच्च ज्ञानरूपं वेदनमात्मनः साक्षात्कारा निर्विकल्पकमभ्रान्तं न
तस्मात् प्रत्यक्षम्”—पृ० ११ पं० १४ । तटीकाटिप्ययपि यथा—“तत्
प्रत्यक्षं स्वसंबन्धनरूपं निर्विकल्पकं तत्र शब्दादियोजनाभावात् । कुतः । शब्द-
संकेताभावात् । अभ्रान्तं च तद्विज्ञानं स्वरूपेऽविषयस्तत्वाद् वाक्याभावाच्चे-
ति”—पृ० १३ पं० ५-६ “सर्वचित्तचैतानामात्मसंबन्धनं प्रत्यक्षं निर्वि-
कल्पकमिति”—सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ५१ पं० २० ।

प्रहणयोग्यता तन्सामर्थ्यं । अपाटवं तदप्रहणयोग्यता तच्छब्द-
दर्शनस्य दृश्यस्य च सांशतायामुपपत्तिर्मादिति कथं न सर्व-
कल्पकता ? विकल्पजननाऽजनने तत्पटवाऽपाटवं अपि ना-
भ्युपगमनीयं सांशतापत्तिर्मादिव । अथाभ्यासादिसहायं
दर्शने विकल्पमुत्पादयति; नन्ययमपि यद्व सञ्चतनादौ द-
र्शने तद्व चेतुः, अन्यत्रोभयत्र विकल्पोत्पत्तिर्भवेत्, अन्य-
था 'नित्यस्यापि सहकारिसन्निधेमकदैकत्र यद्व तस्याऽ-
न्यत्रान्यदा सद्भावेऽपि न तत्कार्यकरणं तदा तत्र' इति त-
स्य यद् दृष्टं तदसंगतं भवेत् । किं च—यदपरमपेक्ष्य का-
र्यजनकं क्वचिद् दृष्टं तत् तत्सहकृतं कार्यं निर्वर्त्यतीति युक्तं
मृदादिवत् कुम्भकाराद्युपकृतम् । तच्चाभ्यासादिसहायम-
विकल्पकं कदाचिद्विकल्पमुपजनयद् दृष्टमिति कथं तस्य
सहकारिसन्निधेयस्य विकल्पजनकताभ्युपगमः ? । अथ सञ्च-
तनादिविकल्पमविकल्पकमुत्पादयत् दृष्टमिति तदभ्युपगमः;
स्यादितत् यदि क्लमभाविहेतुफलभूतमविकल्पसर्विकल्पकं
ज्ञानद्वयमवसीयत न च तदवसीयतं सांशयिकविकल्पस्व-
भावस्य सामान्यविशेषात्मकवस्तुग्राहिणः प्रथममपेक्षजाय-
मानस्यैकस्यैव निश्चयात् । तथाऽप्यप्रतीयमानस्य पूर्वकाल-
भावितोऽपरस्याविकल्पस्याभ्युपगमं तत्राप्यपरस्य तथा-
भूतस्याभ्युपगम इत्यनवस्थाप्रसङ्गः ।

यदप्यविकल्पकस्याभ्यासादिसहायविकल्पजनने प्रघट्ट-
कास्तरणं दृष्टान्तत्वेनापन्यस्तं, तदप्ययुक्तम् ; यतो वगणादीनां
तत्त्वज्ञानानां च व्यक्रिभेदात् दृढसंस्काराण्येव निश्चयान्म-
कान्यपि ज्ञानानि स्मृतिजनकानि नाऽपराणीति प्रातिनियत-
विषयस्मृतिसंभवाच्च सकलप्रघट्टकास्तरणदोषः । अनिश्च-
यात्मकं तु ज्ञानं क्षणिकत्वादाविव न क्वचिद्विकल्पहेतुर्भवेत् ।
इत्युक्तं प्राक् । न च भवत्पक्षे सञ्चतनाऽऽविस्वर्गप्रापणश-
क्त्यादीनां परस्परं तदनुभवानां च भेदः येनदमुत्तरं समानं
भवेत् । तथाहि—सञ्चतनादितत्सामर्थ्ययोगभेदं तदनुभवा-
देकरूपादुभयत्र संस्कारः स्मरणं वा भवेत् न वा क्वचिदिति
अन्यथा अनुभवस्य सांशतापत्तिरिति सर्विकल्पकत्वं भवेत् ।
तस्मादान्वितत्वाद् सञ्चतनत्वादिकमनुभूयते न स्वर्गप्राप-
णसामर्थ्यमित्यभ्युपगमन्तव्यम् । अथ सञ्चतनां मूर्धिकाऽलक-
विषयविकारवदनन्तरं फलस्यानुपलम्भात्, अतत्फलसाध-
र्यादिसामर्थ्यसमारोपाद्वा, तदनुभवेऽपि न विकल्पः । तदुक्तम्—

“एकस्यार्थस्वभावस्य, प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्या—द्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥ १ ॥

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तं, संयोज्येत गुणान्तरम् ।

शुक्लो वा रजताकारो, रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥ २ ॥” इति ।

अत्र च तात्पर्यार्थः—यद् यतोऽभिज्ञं तस्मिन्नुभूयमाने
तदनुभूयते यथा तस्यैव स्वरूपम् अभिज्ञं च । सञ्चतनादः
चेतसः स्वर्गप्रापणसामर्थ्यं तस्य ततो भेदं सम्बन्धासिद्धेः
सामर्थ्यादिव तत्प्राप्तेत्येतत्सस्तत् प्राप्तिं प्रत्यकारकत्वं च भ-
वेत् निरशस्य च वस्तुनोऽध्यक्षेणानुभवे अननुभूतापरांशा-
भावाच्च तत्र प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः प्रयोजनवर्ता । अयं च नि-
श्चयात्मकाध्यक्षवादिनो दोषः, निश्चितं विपरीतसमारो-
पाभावात्, निश्चयानुपमनसार्थाध्यक्षाधकभावात् । अथि-
कल्पदर्शनानुभूतं तु वस्तुम्यानिश्चयात् भ्रान्तिनिमित्तगुण-

न्तराऽऽरोपसंभवात्तद्व्यवच्छेदार्थं प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः सप्र-
योजनैवेति । एतदप्ययुक्तम्, —यतस्तत्सामर्थ्यस्य यत्फलं स-
ञ्चेतसां तद्व, उताऽन्यदिति ? । प्रथमपक्षे उभयत्र निश्चया-
भावः फलादर्शनस्याविशेषात् । द्वितीयपक्षे घट पटवत्
तद्वेदः । यदप्यसामर्थ्यसमारोपात्तद्विश्चयानुत्पत्तिरिति
तत्रापि तत्सामर्थ्यानुभवो यद्यनिश्चितोऽप्यस्ति सर्वे सर्व-
त्राऽनिश्चितमपि भवेत् इति सांख्यमताऽप्रातिक्षेपः । न च
तत्सामर्थ्यं तच्चेतसोऽभिज्ञमिति तदनुभवे तस्याप्यनुभव-
श्चन्द्रप्रहणेऽपि तदेकत्वाप्रहणतः तैमिरिकदर्शनेन व्यभिचा-
रात्, तस्यापि प्रहणमिति चेत्, न; भ्रान्तरभावप्रसङ्गतः
“कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम्” (म्यायर्षि०१-४) इत्यत्रा-
भ्रान्तप्रहणाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गेत्यवच्छेदाभावात् । चन्द्रप्रहण-
मपि तत्र नास्तीति चेत्, न; एकत्वाप्रतिपत्तावपि तत्र-
तिभासदर्शनात् । एकस्य द्वित्वविशिष्टतया तस्य प्रहणात्म-
रीत्तिकाजलज्ञानवत् भ्रान्तं तदिति चेत्, न; द्वित्वं यथा वि-
संवादाभिप्रायात्तद्वान्तं तथा चन्द्रमसि संवादाभिप्रायात्कि-
मिति तत्रा(त्रा)भ्रान्तं प्रमाणेतरव्यवस्थाया व्यवहार्यनुरोधतः
समाश्रयणात् प्रमाणं व्यवहारेण, शास्त्रं मोहनिवर्तनम् ।
इति भवतैवाभिहितत्वात् । नचैकत्र ज्ञानं भ्रान्तेतररूपद्वयम-
युक्तं व्यवहारिणा तथाऽऽभ्ययणाद् अन्यधिकचन्द्रदर्शनस्यापि
‘चन्द्ररूपं प्रमाणता क्षणिकत्वे अप्रमाणता’ इति रूपद्वयं
न स्यात् क्षणिकत्वेऽपि तत्प्रमाणत्वे प्रमाणान्तरा प्रवृत्ति-
र्भवेत् । चन्द्रमस्यप्यप्रमाणत्वे न किञ्चित् कान्तिप्रमाण-
भवेदिति सर्वप्रमाणव्यवहारलोपो भवेत् यस्य तु मतं
दृश्य-प्राप्ययोरैकत्वे अविशेषादाभिमानिनः प्रत्यक्षं प्रमा-
णम्, इतरस्य तयोर्विषये सत्यनुभूतेऽपि न प्रमाणं तस्य
चन्द्रदर्शने चन्द्रप्राप्यभिमानिनः किमिति चन्द्रमात्रं तत्र
प्रमाणम् ? , विवेकानध्यवसायिनस्तु यदि तदनुभूतेऽप्येकत्वं
प्रमाणं तर्हि यद्यथाऽवभासते तत्तथैव परमार्थसद्व्यवहारा-
वतारि, यथा नीलं नीलतयाऽवभासमानं तथैव सद्द्वय-
वहारावतारि अवभासन्ते च क्षणिकतया सर्वे भावा इत्यनु-
मानप्रसंगतं हेतोरसिद्धताप्राप्तेः । अथ तं प्रत्येतदनुमानमेव
नापादीयते तर्हि कं प्रत्येतदुपादेयम् ? , यस्तयोर्विवेकं मन्यते
तं प्रतीति चेत्, न ; तं प्रत्यनुमानानर्थक्यात् तदन्तरेणापि
तदर्थनिष्पत्तेः । यच्च तं प्रति भाविनि प्रवर्तकत्वादनुमानं प्र-
माणं युक्तम् तत् “ सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षम् ”
इति वचनात्स्वरूपं भ्रान्तं बहिरर्थं “ भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः
प्रमा ” इति वचनाद् भ्रान्तमित्येकमेव कथं द्विरूपम् ? किं
च—यदि तस्य न प्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति कथमनुमानप्रादुर्भावः ?
अस्ति चेत् तत्किं विषयमिति वाच्यम् ? साधनावभासि ज-
लादिसाधनविषयं प्राप्यावभासि प्राप्यार्थक्रियाविषयमिति
चेत्, ननु तदपि जलादिमात्रं प्रमाणं स्वविषयकार्यजननसाम-
र्थ्यादावप्रमाणम् अन्यथा विवादाभावात् शास्त्रप्रामाण्येन तद-
र्थमनर्थकं भवेदिति तदप्यंशेनैव प्रमाणम् ।

यत्पुनरप्यधायि—‘दृश्यप्राप्ययोरैकत्वे विसंवादादुक्तिं प्रति
प्रत्यक्षाऽऽभासम्’ इति तत्र दृश्यादिमात्रे तदाभासत्वे वस्तु-
दर्शनमुच्छिद्येत । अथात्र प्रमाण-तदाभासधर्मद्वयमेकत्राप्य-
भ्युपगम्यते प्रकृतेऽप्यभ्युपगम्यताम् । अथ तैमिरिकज्ञाने-
नाप्रतीयमानमेकत्वं तस्यति कथं ? ननु निश्चिते शब्दे अवि-

श्रिता क्षणिकता तस्येत्यपि कथम् ? अनुमानेन तत्रैव निश्च-
यात् तस्येत्येतदव्यत्रापि समानम् । तदेवं निरंशत्वं वस्तुनः
तत्त्वित्प्रहणे तत्सामर्थ्यस्यापि प्रहणप्रसङ्गविधावभाषस्तत्रै-
व भवेत् । न चैवमिति सांशं वस्तु तथाभूतवस्तुप्राहकं प्र-
माणमपि सांशं सत्सर्विकल्पकम् अपि च-यदि निरंशवस्तु
सामर्थ्योद्भूतत्वात्कल्पनापादमध्यक्षं स्वसंवेदनं तथाभूतवस्तु
प्रभवत्वाभावात् संवेदनप्राप्तिं निर्विकल्पकं च न भवेत्, अथ
तादात्म्यं तत्र तन्निमित्तं, न, संवेदनान्दरिब स्वर्गप्रापण-
सामर्थ्यादेरपि प्रहणप्रसङ्गस्तद्विशेषात् । अथ न तादात्म्या-
द् प्रहणमेवाभिन्नस्य, किं तु-तादात्म्यादेव, असदेतत् ; ता-
दात्म्यादेव स्वरूपस्य प्रह इत्यत्र प्रमाणाऽभावात् । अधिक-
ल्पकं दर्शनं प्रमाणमिति चेत्, न, सुषुप्ताऽवस्थायां तत्प्रसङ्गात्
तत्रापि चैतन्यसद्भावात् । अन्यथा प्रबोधावस्थाविज्ञानमनु-
पादानम् अचेतनोपादाने वा भवेत् । न च तदनु रूपप्रबोधदेश-
नाज्जाग्रद्विज्ञानोपादानं तद्विप्रकृष्टदशकालस्यापि कारणत्वे
तैमिरिकज्ञानस्यापि विप्रकृष्टदशकालकारणप्रभवत्वसंभवात्
निरालम्बनता न भवेत् । अतोऽव्यवहितं कारणमभ्युपगन्त-
व्यम् । न च सुषुप्तावस्थायां विकल्पानुत्पत्तेर्न तत्प्रसङ्गो विक-
ल्पवशात् तादात्म्ये सत्यपि तद्व्यवस्थायां बाह्यार्थेऽपि नत
एव तद्व्यवस्थोपपत्तेर्विकल्प एव प्रमाणं भवेत् ।

किञ्च-यद्यर्थप्रभवत्वात् ज्ञानमर्थसंप्राहकं तद्दीन्द्रियादरपि
तत एव प्राहकं भवेत् तद्विनिर्गन्तव्यार्थप्राहकत्वं च त-
स्याभ्युपगमे । तथाहि-“ प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसा-
मर्थ्यादर्शवत् प्रमाणम् ” (वात्स्या० भा० पृ० १ पं० १) इत्यत्र
भाष्ये प्रमातृप्रमेयाभ्यामर्थान्तरमर्थसहकार्यार्थवत् प्रमाणं नै-
र्यायिकैर्व्याख्यातम् । तेन न तत्प्रभवत्वं तन्निमित्तम् । तदभ्यु-
पगमे वा शब्दज्ञानं शब्दवत् तत्समवायिकारणकर्णशक्त्य-
वच्छिन्नभेदशाल्यश्रोत्रिन्द्रिय-तत्समवाययोरपि प्रतिभासः
स्यादित्याकाशसमवायविषयानुमानोपन्यासो वैयर्थ्यमनु-
भवेत्, अभ्यक्षसिद्धेऽनुमानोपन्यासप्रयासस्य वैफल्यत् । न
च समवायविषयाध्यस्तस्याऽविकल्पत्वेन तद्गृहीतस्याऽगृ-
हीतरूपत्वात्सांशं दोषः, शब्दोऽप्यस्य समानत्वात् यतो नैक-
मेकत्र निर्णयात्मकमपरत्रान्यथेत्येकान्तवादिनां वक्तुं युक्तम् ।
एवं रूपत-त्सामान्य-समवायेष्वपि वाच्यम् । अथ न कार-
णमित्येवार्थप्रहः, किन्तु-योग्यतातः, नन्वेवं किंनिमित्तमर्थस्य
ज्ञानं प्रति कारणता परिकल्प्यते ? अथ न तद्ग्रहणान्यथाऽ-
नुपपत्तस्तत्प्रति तत्कारणतापरिकल्पनं किञ्चिद्व्यव्यतिरेका-
भ्याम्-“ अर्थे सति तद्वभासं ज्ञानमुपलब्धं तदभावे च न ” इत्य-
व्यव्यतिरेकनिबन्धनोऽन्यत्रापि हेतुफलभाव इति, असद-
तत्, योगिज्ञानस्य सकलातीतानागतपदार्थसाक्षात्कारिणोऽ-
तीतानागततत्पदार्थाभावेऽपि भावाभ्युपगमात् । न च सर्वेऽ-
प्यतीताऽनागता भावास्तत्रा सन्ति सर्वभावाणां नित्यताप्रस-
ङ्गः । न च तद्विषयं तज्ज्ञानं न भवति ‘ सदसद्वर्गः कस्य-
चिदेकज्ञानायलम्बनः अनेकत्वात्पञ्चाङ्गुलिवत् ’ इत्यनुमान-
विरोधात् । एतेन “ यस्य ज्ञानं प्रतिभासस्तस्य तत्र तत्कार-
णत्वं निमित्तमभिधीयते, नत्वप्रतिभासमानस्य समवायाद-
स्तन्निमित्तः प्रतिभासो भवतु इत्यासज्जयितुं युक्तम् ” इत्यभ्य-
नादिमतं निरस्तं योगिज्ञानोऽकारणस्यापि प्रतिभासप्रतिपा-
दनात् । ‘ तैजसं चक्षुः रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशक-

त्वात् प्रदीपवत् ’ तथा ‘ प्राप्तार्थप्रकाशकं चक्षुः तैजसत्वात्
प्रदीपवत् ’ इति, एतद्व्यतिरेक एव निरस्तम् रूपप्रकाशकत्वं हि
रूपज्ञानजनकत्वं तच्च प्रदीपस्याऽसिद्धं तस्य रूपैकज्ञानसं-
गित्वात् । प्रयोगश्चात्र-प्रदीपस्तद्विज्ञानकारणं न भवति
विषयत्वात् यो हि यद्विषयो नासौ तत्कारणं यथा त्रिका-
लांशवभाषविषययोगिज्ञानस्यातीतादिकांशः, तथा च प्र-
दीपो विषयो यथाङ्गरूपज्ञानस्य तस्माच्च कारणमिति । तैज-
सत्वाऽसिद्धौ च चक्षुषः प्राप्तार्थप्रकाशकत्वं दूरात्सारितमेव ।
अत एव-“ नाऽननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाऽकारणं
विषयः ” इति सौगतमतमप्यपास्तम् । तथाहि-किं कारणम्
विषय एव, उत कारणमेव विषयः ? प्रथमपक्षे रूपादिसं-
विदां चक्षुराद्यपि विषयो भवेत्, तथा च-‘ यस्मिन् सत्यपि
यत्र भवति तत्तदतिरिक्तहृत्त्वं यथा कुलालाऽभावं सत्य-
प्यपरकारकसमूहे अभवन् घटः कुलालापेक्षः, सत्यपि च
रूपादौ कदाचिन्न भवति ‘ रूपाद्विज्ञानम् ’ इत्यनुमानोप-
न्यासो व्यर्थः अभ्यक्षत एव चक्षुराद्यधिगतः । द्वितीयपक्षेऽपि
‘ भविष्यति रोहिण्युदयः कृत्तिकोदयादतीतक्षयायामिव ’
इत्यस्यानुमानस्य भावी रोहिण्युदयोऽकारणत्वात् विषयो
न स्यात् न हि भावी रोहिण्युदयः कृत्तिकोदयस्य परंपरया-
ऽपि कारणम् । अथ भावी रोहिण्युदयः प्राग्भाविनः कृत्ति-
कोदयस्य कारणं प्रज्ञाकराभिप्रायण कार्यस्य प्राग्भाविन्या-
त् तर्हि-‘ अभूद्भरण्युदयः कृत्तिकोदयात् ’ इत्यनुमानमविषयं
भवेत् । अथ भरण्युदयोऽपि कृत्तिकोदयस्य कारणं तेनाय-
मदोषः, ननु येन स्वभावेन भरण्युदयात् कृत्तिकोदयस्तेनैव
यदि शकटोदयादपि तदा भरण्युदयादिव पश्चात्ततोऽपि
भवेत् यथा वा शकटोदयात्प्राक् तथैव भरण्युदयादपि प्राग्
भवेत् । अथान्यतरकार्यं कृत्तिकोदयस्तर्ह्यन्यतरस्यैव ततः
प्रतीतिर्भवेत्, न चैवमिति न युक्तम्-‘ कारणमेव विषयः ’
इति पक्षाध्ययणम् । अथ कारणं स्वाकाराधायकं विज्ञानं वि-
षय एवेति पक्षः अयमप्ययुक्तः, यतः किं कारणमेव तदाधा-
यकं तत्र, आहोस्वित् तत् तदाधायकमेवेति विकल्पद्वयान-
तिवृत्तिः । प्रथमविकल्पे केश(शा)न्दुकादिज्ञानं कुतः कारणम्
तदाकारमुपजायते ? न तावदध्यात्मस्य तत्कारणत्वानभ्युपग-
मात्, अभ्युपगमे वा तस्याभ्रान्ततापेक्षः । न समनन्तरप्र-
त्ययात्, तस्य तदाकारता (ताऽ) योगात् नेन्द्रियादेः,
अत एव हेतोः । तत्र कारणमेव तदाधायकमिति पक्षाभ्यु-
पगमः क्षमः । नापि तत्तदाधायकमेवेति पक्षाऽभ्युपगन्तुं यु-
क्तः, इन्द्रियस्यापि तदाधायकतापेक्षेस्तज्ज्ञानविषयताप्रस-
ङ्गः । अर्थस्य च सर्वाऽऽत्मना तत्र स्वाकाराधाने ज्ञानस्य ज-
डताप्रसङ्गः, उपरार्थक्षणवदेकदेशेन तदाधायकत्वं सांशता-
प्रसङ्गः, समनन्तरप्रत्ययस्य तत्र स्वाऽऽकाराधायकत्वात् ज-
डतापत्तिलक्षणो दोष इति चेत्, न, समनन्तरप्रत्ययार्थक्षण-
योः द्वयोरपि स्वाकारार्पकत्वे तज्ज्ञानस्य चेतनाऽन्वतनरूप-
ज्ञयाऽऽपेक्षः । प्राक्तनज्ञानक्षणस्यैव तत्र स्वाकाराधायकत्वं स-
र्वात्मना तदाधाने तस्य पूर्वरूपताप्रसङ्गिनि कारणरूपनैव
स्यात् तथा च पूर्वपूर्वक्षणानामप्येवं प्रसङ्गेरैकक्षणवर्ती
सर्वः सन्तानो भवेदिति प्रमाणादिव्यवहारलोपः ।
किञ्च-तदाकारं तन उपपन्नं च यदि समनन्तरप्रत्यये न तत्प्र-
माणं तदुत्पत्तिसाक्ययोर्व्यभिचारः इति नार्थेऽपि तत्प्रमाणं

भवेत् । तथा च-“अथैनं वदत्येवेनां, नहि मुक्त्वाऽर्थरूपताम् । तस्मात्प्रमेयाधिगतेः, प्रमाणं मेयरूपता” ॥ १ ॥ इत्यसंगतमभिधानम् । सम्म २ काण्ड २ गाथाध्या० ।

अत्र च द्रव्यार्थिकमतावलम्बी शब्दब्रह्मवाद्याह ब्रह्महसिः—
 “अनादिनिधनं ब्रह्म, शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
 विवर्त्ततेऽर्थभावेन, प्रक्रिया जगतां यतः ॥”

(वाक्यप०श्लो०१ प्रथमका०) इति । अत्र च आदिरुपादः, निधन विनाशः, तदभावाद् 'अनादिनिधनम् । 'अक्षरम्' इत्यकाराक्षरस्य निमित्तत्वात्नेन च विद्वत्तोऽभिधानरूपतया निवृत्तिः । 'अर्थभावेन' इत्यादिना त्वभिधेयो विवर्तः । 'प्रक्रिया' इति भेदानामेव संकीर्तनम् 'ब्रह्म' इति पूर्वापरादिद्विग्विभागरहितम् अनुत्पन्नमविनाशि यच्चक्षुर्दमयं ब्रह्म तत्त्वैवायं रूपादिभावग्रामपरिणाम इति श्लोकार्थः । एतच्च शब्दस्वभावात्मकं ब्रह्म प्रणयस्वरूपम्, स च सर्वेषां शब्दानां समस्तार्थानां च प्रकृतिः । अयं च वरीश्रमरूपो वेदस्तदधिगमोपायः प्रतिच्छन्दकन्यायेन तस्यावस्थितत्वात्, तच्च परमं ब्रह्म अभ्युदयनिःश्रेयसफलधर्मानुगृहीतान्तःकरणैरधिगम्यते । अत्र च प्रयोगो—ये यदाकारानुस्यूतास्ते तन्मयाः, यथा घटशराबादञ्जनादयो मृद्दीकागानुगता मृगमयत्वेन प्रसिद्धाः शब्दाऽऽकारानुस्यूताश्च सर्वे भावा इति स्वभावेहेतुः । प्रत्यक्षत एव सर्वभावाणां शब्दकारानुगमाऽनुभूयते । तथाहि—अर्थेऽनुभूयमाने शब्दोल्लेखानुगता एव सर्वे प्रत्यया विभाव्यन्ते । उक्तं च—

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके, यः शब्दानुगमादते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं, सर्वं शब्देन भासते ॥ ”

(वाक्यप० श्लो० १२४ प्रथमका०) इति ।

न च बाधप्रताऽननुषंधे बाधस्य प्रकाशरूपताऽपि भवेत्
तस्यापरादर्शरूपत्वात् तद्भावे तु तस्याभावात् बाधस्याप्य-
भावाः, परामर्शाभावे च प्रवृत्ता(स्या)विषयवहाराऽपि विशी-
र्येत इति । आह च—

“वायुपता चेद् व्युत्क्रामे-द्वयबाधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशत, सा हि प्रत्यवर्शिनी ॥ ”

(वाक्यप० श्रु० १२५ प्रथमका०) इति ।

ज्ञानाकारनिवन्धना च यस्तूनां प्रकृतिरिति तैषां शब्दाका-
 शानुत्पूतत्वमसिद्धे, तत्सिद्धे च तस्मात्प्रभावित्वात्तन्मयत्वस्य
 तन्मयत्वमपि सिद्धमेव । अत एव 'अयं घटः' इत्यभेदेन श-
 ब्दार्थसंबन्धो वैयाकरणैः- 'सोऽयमित्यभिसंबन्धाद्गुणमेकी-
 कृतम्' इत्यादिनाऽभिजल्पस्वरूपं दर्शयद्भिः प्रतिपादितः ।

अत्र च पर्यायास्तिकमतेन प्रतिकादिदोष उद्भाष्यते—किमत्र जगतः शब्दपरिणामरूपत्वाद्बहुवचनमयत्वं साध्यते, उत शब्दास्तस्योपपत्तेः शब्दमयत्वं यथा— 'अक्षमयाः प्राणाः' इति हे-
तो 'मयद्' विधानात् ? न तावदाद्यः पक्षः परिणामानु-
पपत्तेः । तथाहि—शब्दात्मकं ब्रह्म रूपाद्यात्मकतां प्रतिपद्य-
मानं स्वरूपपरित्यागेन वा प्रपद्येत, अपरित्यागेन वा ? यदि
परित्यागेनेति पक्ष आर्भयते तदा 'अनादिनिधनम्' इत्य-
नेन यद्विनाशित्वमभ्युपगतं तस्य हानिप्रसङ्गः पौरस्त्य-
स्वभावश्चंसात् । अथाऽपरित्यागेनेति पक्षस्तदा रूपसंबन्धन-
समये बाधिरस्य शब्दसंबन्धनप्रसङ्गस्तत्त्वव्याप्तिरकात् नीलादि

वत् । तथाहि—यद् यद्व्यतिरिक्तं तत्संवेदेन संवेद्यते, यथा
तत्स्वरूपम्, कृपाद्यव्यतिरिक्तस्य शुद्धात्मसि स्वभावहेतुः ।
अन्यथा—भिन्नयोगक्षेमस्वभावसत्तात्मकमेव न स्यादिति वि-
पर्यये बाधकं प्रमाणम् । सम्म० १ काण्ड ६ गाथाख्या० ।

अथ यदाकारं यदुत्पन्नं यद्व्यवस्थस्यति तत्र तत्प्रमाणं नञ्-
चापि यदाकारं यदुत्पन्नं विज्ञानमेवार्थाध्यवसायं जनयति,
उत तत्तमेव, आहोस्विजनयत्येवेति कल्पनाप्रयम् । आद्य-
कल्पनायां कारणान्तरनिषेधाद्विकल्पवासनाऽपि तत्कारणं
न भवेत् एवं च निर्विकल्पकबोधाय यथा सामान्याऽवभासी
विकल्पस्तथाऽर्थान्वेष तथाभूताद् भविष्यतीति किमन्तर-
लवर्त्तनिर्विकल्पदर्शनकल्पनया ? नचाऽविकल्परूपतावि-
शेषऽपि दर्शनादेव विकल्पोत्पत्तिर्नार्थाद्वस्तुस्याभावादिस्तु-
त्तरं तस्य स्वरूपेणैवाऽसिद्धः । किं च-यथा(थाऽ)विकल्पा-
दर्थाद्विकल्पदर्शनप्रभवस्तथा दर्शनादपि तथाभूतात् तथा-
भूतस्यैवाविकल्पस्य प्रसव इति विकल्पवार्ताऽप्युपरितेव भ-
वेत् । किं च-स्थिरस्थूराऽवभासि स्तम्भादिज्ञानं यद्यविकल्पकं
कोऽपरो विकल्पो यस्तज्जन्या भवेत् ? । अथ 'स्तम्भः स्तम्भोऽ-
यम् ' इत्यनुगताकारावभासि ज्ञानं विकल्पः सामान्यावभा-
सित्वात् तद्व्याघ्रमप्यनेकावयवसाधारणस्थूलैकाकारस्तम्भा-
वभासाविकल्पः किं न भवेत् सामान्यावभासस्याऽत्राऽपि
तुल्यत्वात् ? अस्यापलापऽपरस्याऽप्रतिभासनात् प्रतिभा-
साविकलं जगत्स्यात् । न च स्तम्भप्रतिभासान्नाम् निरंशक-
णिकैकपरमाऽणुगोचरमविकल्पकं ज्ञानं पुरुषप्रतिभाति त-
थाऽपि तत्कल्पनं पुरुषपरिकल्पनाऽपि भवेदिति न सौगत-
पक्षस्यैव सिद्धिः । किं च-निरंशकणिकानेकस्तम्भादिपर-
माणवाकाराद्यनेकं तद्विभर्ति स्वाऽऽत्मनि तदा सवि-
कल्पकमासज्यत अनेकानुविधानस्य विकल्पनान्तरीय-
कत्वात् । अथ भिन्नं प्रतिपरमाऽणु तद्विष्यते भवेदेवम-
विकल्पकम् किंतु-एकपरमाणुग्रहणव्यापारवन्नाऽपरपरमा-
णुग्रहणाय व्याप्तिरिति तेषां परलोकप्रत्ययताप्रसङ्गः,
तद्वदनैव तस्यावेदनमिति तस्याप्यभावः । न वैकैकपरमा-
णुमनयतभिन्ने वेदनमविकल्पकम् अन्यविविक्कैकपरमाणुंर-
चांग इति अप्रतिभासनाद्विधादंगोचरस्य तज्ज्ञानस्य विक-
ल्पजनकत्वासिद्धेः । तन्न प्रथमपक्षो युक्तिसंगतः इतच्चाय-
मसङ्गतो यतो येन स्वभावेनाविकल्पकं दर्शने स्वजातीयमु-
त्तरं जनयति तेनैव यदि विकल्पं तद्व्यविकल्पां विकल्पः प्र-
सज्येत विकल्पो वाऽविकल्पः अन्यथा कारणभेदः कार्यभेद-
विधायी न भवेत्, स्वभावान्तरेण जनने सांशतापत्तिरिति ।
अथ तत्तमेव जनयति तथा सति धाराबाहिर्निर्विकल्पसंतति-
र्न भवेत् । अथ तत् तं जनयत्येवेति तृतीयपक्षाभयणं तथा सति
क्षणभङ्गादावपि निश्चय इति न ज्ञानसन्ततौ सत्त्वसमारोपः
नच रागाद्यस्तीक्ष्णबन्धना इति तद्व्यवच्छेदार्थमनुमितिर्नै-
रर्थक्यमनुभवत् । किं च-यदि व्यवसायवशात् निर्विकल्पक-
स्य प्रामाण्यव्यवस्था तर्हि तदुत्पत्तिसाकष्याधर्मग्रहणमन्तरे-
णाध्यवसाय एव प्रमाणं भवेत् । अथ तथाभूतानुभवमन्तरं
विकल्प एव न भवेत्, असद्वगतः, तस्य तज्जन्यत्वाऽसिद्धे-
रुक्तविकल्पदोषानतिक्रमात् । किं च-यदि तदाकाराद् दर्शना-
भिर्धायप्रभवस्तदा स्वलक्षणगोचरो निर्धेया भवेत्, निर्धेयवद्वा
सामान्यविषयमविकल्पकमासज्येत अन्यथा स्मृतिसाकष्या-

दर्शनस्य सारूप्यसाधनमयुक्तं भवेत् । अथार्थलेशमात्रानु-
कारि स्मरणं तथापि स्वलक्षणविषयत्वं स्मरणस्य सर्वथा
तदनुकारित्वमधिकल्पकस्याप्यसिद्धम् , अन्यथा तस्य जड-
तापत्तिरिति प्रतिपादनात् । तथा च—‘विकल्पो वस्तुनिर्भा-
सा-द्विसंवादादुपपन्नः’ इत्ययुक्ततया व्यवस्थितम् । अथ न
लेशतोऽपि परमार्थस्तदनुकारी विकल्पः प्रतिपन्नमिषायव-
शात् तदभिधानमिति न स्वलक्षणगोचरत्वं निर्विकल्पक-
स्यापि व्यवहार्यभिप्रायवशात्तदनुकारित्वं न परमार्थतः
“ सर्वमालम्बने भ्रान्तम् ” इत्यभिधानात् ।

ननु किमिति न परमार्थतोऽपि तदनुकारि तत्? सामान्या-
वभासादिति चेत् , नन्वसावपि कुतः? अनाद्यसत्यविकल्प-
वासनातः, नन्वयं न दर्शनं विकल्पजनकमिति , “ यत्रैव
जनयेदनां, तत्रैवाऽस्य प्रमाणता ” इत्यसंगतं वचो भवेत् ।
नच तद्भासनाप्रबोधविधायकत्वेन तदपि तेजतुः इन्द्रियाध-
संनिधानस्यैव तत्प्रबोधहेतुत्वात् । नच वासनाप्रभवत्वेना-
लजस्य भ्रान्त्यैव भवेत् अर्थस्यापि कारणत्वेनानुमानवत्
प्रमाणत्वात् । नच निर्विषयत्वाद् व्यवसायस्याऽप्रामाण्यम्
अनुमानस्यापि तत्प्रसङ्गे प्रत्यक्षप्रभवविकल्पवत् तस्याप्य-
वस्तुसामान्यगोचरत्वात् । न च तद्ग्राह्यविषयस्यावस्तुत्वेऽ-
प्यध्यवसायस्य स्वलक्षणत्वात् । दृश्यविकल्पा (लप्या) वर्या-
वेकीकृत्य ततः प्रवृत्तेरनुमानस्य प्रामाण्यं, प्रकृतविकल्पेऽ-
प्यस्य समानत्वात् । अन्यथा—“ पक्षधर्मेतानिभ्यः प्रत्यक्षतः
कचित् ” इति कथं वचो युक्तं भवेत्? , न च गृहीतप्रहणाद्वि-
कल्पोऽप्रमाणं क्षणक्षयानुमानस्यापि तत्प्रसङ्गः , शब्दस्व-
रूपावभास्यध्यक्षावगतक्षणक्षयविषयत्वात् । नचाध्यक्ष-
धर्मिस्वरूपप्रादिना शब्दप्रहणेऽपि न क्षणक्षयप्रहणं वि-
रुद्धधर्माध्यासतस्तदभेदप्रसङ्गः । प्रज्ञाकराभिप्रायेण तु-लि-
ङ्ग-लिङ्गिनाः साकल्येन योमिप्रत्यक्षतो व्याप्तिप्रहणे अनभ्या-
सदशायां प्राप्य भाविन्यनिधिगतार्थाधिगन्तृत्वाभावादनुमानं
प्रमाणं न भवेत् । अधानिर्णीतमनुमेयं निश्चिन्वत् प्रमाणम-
नुमानं तद्विनिश्चितं नीलं निश्चिन्वन् विकल्पस्तथाविधः
किं न प्रमाणम्? । अथ समारोपव्यवच्छेदकरणादनुमानं
प्रमाणं तर्हि नीलविकल्पोऽपि तत एव प्रमाणं भवेत् ।
न च सादृश्यादेव समारोपो—येन तत्राऽनीलसमारोपो
न भवेत् किं तु—स्वागमाद्वितविकल्पाभ्यासवासनानोऽपि
यथा—‘सर्वं सर्वात्मकम्’ इति साङ्ख्यस्य एवं च नीलेऽनीला-
त्मकत्वसमारोपं व्यवच्छिन्नादानीं विकल्पः क्षणक्षयानुमानवत्
कथं न प्रमाणम्? दृश्यन्ते हि शुक्लिकारज्ज्वादिषु रजतस-
र्पादिसमारोपास्तथाभूतविकल्पवशाद्विज्ञानुस्मरणमन्तरेणा-
ऽपि निवर्त्तमानाः ।

अथ भवत्वसौ विकल्पः प्रमाणम्, न च प्रमाणान्तरम्
अनुमानेऽन्तर्भावात्, न; अनभ्यासदशायां भाविनि प्रवर्त्त-
कत्वादनमानं प्रमाणमिष्टम्, तच्च निश्चितप्रिकृपाज्ञिज्ञादुप-
जायते, निश्चयस्य चानुमानान्तर्भावे त्रैक्यनिश्चयोऽप्यनु-
मानं तदपि निश्चितत्रैक्यज्ञिज्ञात्प्रवर्त्तत इत्यनवस्थानात्
अनुमानाप्रवृत्तिरेवेति कुतो विकल्पस्य तत्रान्तर्भावः? अथ
पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकनिश्चायकं लिङ्गस्य नानुमानं तर्हि प्र-
माणान्तरस्याभावादध्यक्षं निर्णयात्मकं पक्षधर्मत्वादिनिश्च

यः सिद्धः । अत एव—‘अनभ्यासदशायामानुमानम्’ अभ्यास-
दशायां तु दर्शनमेव प्रमाणम् न च तृतीयादशा विद्यते य-
स्यां विकल्पः प्रमाणं भवेत्’ इति निरस्तम् अनभ्यासदशा-
यामनुमानस्यैवतमन्तरेणाऽप्रवृत्तस्तदपेक्षस्यैव तस्य प्रमाण-
त्वात् । न च भवतु प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तो विकल्पः तथापि
न तदपेक्षं दर्शने प्रमाणं स्वत एव तस्य प्रमाणत्वात् । अन्य-
था विकल्पस्यापि विकल्पान्तरापेक्षया प्रमाणत्वादनवस्था
दुष्परिहारा । अर्थविषयीकरणाद्विकल्पस्यान्यनिरपेक्षस्य प्रा-
माण्यं निर्विकल्पस्यापि तथैव प्रामाण्यं भविष्यतीति किं
विकल्पापेक्षयति वक्तव्यम्?, यतः—संशयविषयं तात्पर्यक्रमपि
दर्शनमेव प्रमाणं स्यात् । तथा च—तत्राप्यर्थक्रियार्थी प्रव-
र्त्तत । अथ ‘जले जलमतत्’ इति निर्णयविधायि प्रमाणं तर्हि
सिद्धं विकल्पापेक्षयं तस्येति वरं विकल्प एव प्रमाणमभ्यु-
गतस्तस्यैव प्रवृत्त्यादिव्यवहारसाधकतमत्वात् । यदपि ‘अ-
भ्यासदशायां दर्शनमेव विकल्पनिरपेक्षं प्रमाणम्’ इति तत्र
वक्तव्यं क तत्प्रमाणम्?, प्राप्य भाविनि रूपादविति चेत् त-
स्याविषयीकरणे तेनाऽयुक्तम् अन्यथा नीलज्ञानं पीते प्रमाणं
स्याद्विषयीकरणे भाविविषयत्वं तस्यैव भवेत् तथा च—‘वर्त्त-
मानावभासि सर्वे प्रत्यक्षम्’ इति विरुध्यत । अथ वर्त्तमानवि-
षयमपि भाविनि प्रवृत्तिविधानप्रमाणं, न; अविषयीकृते प्रव-
र्त्तकत्वासंभवात् प्रवर्त्तकत्वे वा, शब्दमपि सामान्यमात्रविषयं
विशेषं प्रवृत्तिं विधास्यतीति न मीमांसकमतप्रतिक्षेपो युक्तः ।
यदि वा(चा)—विषयेऽपि कुतश्चिन्मिताद् ज्ञानं प्रवर्त्तकं तर्हि
प्रत्यक्षपृष्ठभाविंसामान्यमात्राध्यवसायविकल्पस्य विशेषे प्र-
वर्त्तकत्वं भविष्यतीति न युक्तम् ‘दृश्य-विकल्प(लप्य)योरर्थयो-
रेकीकरणं तत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्’ इत्यभिधानम् । तच्च प्राप्य त-
त्प्रमाणम् दृश्य-प्राप्ययोरैकत्वे तत्प्रमाणमिति चेत्कुत एतत्?
व्यवहारिणां तत्राऽविसंवादाभिप्रायाद् अविसंवादि च ज्ञान
प्रमाणम् । तदुक्तम्—“प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थक्रियास्मृति-
रविसंवादनम्” इति चेत्, ननु तदैकत्वं कस्य विषयः? दर्शन-
स्येति चेत्, न; तस्य सामान्यविषयतया सविकल्पकत्वप्र-
सङ्गः । विकल्पस्येति चेत्, न; अभ्यासदशायां विकल्पस्या-
ऽनभ्युपगमात् । कथं च दृश्यप्राप्ययोरैकत्वं विकल्पस्यैव वि-
षया नाविकल्पस्य एकत्वस्यायोगादिति चेत् कथं विकल्प-
विषयः? अवस्तुविषयत्वात्तस्येति चेत्, दर्शनस्य को वि-
षयः?, दृश्यमानक्षणमात्रमिति चेत् ननु यदि तत्संचितप-
रमाऽणुस्वभावं तत्र दर्शने प्रतिभाति तदा सविकल्पत्वमिति
प्राक् प्रतिपादितम् । विविक्तैकैकपरमाणुरूपं चेत्सर्वशून्यता-
प्राप्तं काचिदभ्यासदशा यस्यां दर्शने प्रमाणं विकल्पविकले
भवेत् । यथा खानेकपरमाण्वाकारमेकं ज्ञानं तथा-दृश्यप्रा-
प्ययोर्घटादिकमकमिति तद्विषयं परमार्थतोऽभ्यासदशायां
सविकल्पमध्यक्षं किमिति नाभ्युपगम्यते? अथाऽशक्यविधे-
चनत्वाच्चित्रप्रतिभासाऽप्येकैव बुद्धिः घटादिकस्तु चित्रो नैक-
स्तद्विपर्ययात् ननु किमिदं बुद्धेरशक्यविधेचनत्वम्? यदि स-
होत्पत्तिविनाशौ तदव्याननुभवा वा तदभ्युपगम्यते तदैकक्ष-
णभाविसन्तानान्तरज्ञानेषु भिन्नरूपतयोपगतेष्वपि तस्य भा-
वादित्यनैकान्तिको हेतुः । अथ सन्तानान्तरागमपि नाभ्यु-
पगम्यन्ते कथमवस्थाद्वयाभ्युपगमः?, व्यवहारं तदभ्यु-
पगमं तथैव सन्ताननानान्वोपगमादनेकान्तिकत्वं तदवस्थ-

सहस्रभवाइ

मेव । न च प्रतिभासाऽहेतवादीपगमात्तान्यपि पक्षीक्रियन्त इति नाऽनेकान्तिकः एकशाखाप्रभवत्वहेतोरपि विपक्षविषयपक्षीकरणान्नैकान्तिकत्वाऽभावप्रसङ्गः । न चाऽत्राऽऽमता-प्राह्यक्षेपणं पक्षबाधनाच्च पक्षीकरणसंभवः प्रकृतोऽपि युग-पद्वाचिनां नानाचित्सन्तानानां भेदाऽवभासिस्वसंवेदनाऽध्यक्षेण बाधनादस्य समानत्वात् । अथाऽनन्यवेद्यत्वमशक्य-विवेचनत्वं तर्दापि सुखादिभिः क्रमेणैकसन्तानभाविभिर्भय-भिचारि । अर्थपरामपि पक्षीकरणम् ; नन्वेवं परिणाम्यात्म-सिद्धिः ' यद्यथाऽवभासेन ' इत्याद्यनुमानमयुक्तं हेतोरसिद्ध-ताप्रमेः । अथ भेदाऽभेदात्मकत्वेन प्रतिभासनं तदभिमतं तर्हि दृश्यप्राप्ययोगेण तद्वर्तते कथं नैकत्वम् ? , अथ नीलाद-प्रतिभासानां नैकत्वं चित्रप्रतिभासात् न नानात्वं तदात्मक-स्य (अतदात्मकस्य) वा तद्ग्राहकस्याभावात् , सर्वविकल्पा-तीतं तु तत्त्वमिति । अत्रापि यद्येकत्वस्यैकान्तेन निषेधः सा-ध्यस्तदा सिद्धसाध्यता । अन्यथा चित्रप्रतिभासाऽभावात् कथंचिदेकत्वस्य तु निषेधोऽसिद्धश्चित्रप्रतिभासादिति हेतुः , यतः पीतादीनां नीलप्रतिभासेनाविषयीकरणे सन्तानान्तर-यदवभासस्तथापि भावे न सन्तानान्तरनिषेधः , तेषां च क्ष-णक्षयं साधने प्राह्यप्राहकभाव इति न सर्वविकल्पाऽतीतं त-त्त्वम् । विषयीकरणे तदाकारणापि तद्ग्राहकाभावात् नाऽपि नानात्वमित्यस्य विरोधः स्वपरग्राहकस्यैव तद्ग्राहकत्वात् , सर्वथा तदाकारत्वं नीलमात्रं पीतमात्रं वा भेदादिति न चि-त्रप्रतिभासः । कथंचित्तदाकारत्वं सिद्धं सर्वविकल्पदर्शनम् । अथ सर्वविकल्पाऽतीते तस्यैव इदमप्यवक्तव्यं तर्हि न परस्या-ऽपि परतो गतिः , किं तु- ' स्वरूपस्य स्वतो गतिः ' इत्येतद-पि न वक्तव्यं तथा च-विज्ञानाद्वैतमपि कुतः ? , नचा-न्यग्रहणविमुखज्ञानसंवेदनादेवमुच्यते अन्यप्राप्यस्य स-मानत्वात् । तद्वै चित्रप्रतिभासमभ्युपगच्छता चित्रमकं ज्ञानमभ्युगन्तव्यमिति । अभ्यासदशायामपि व्यवसायात्म-कमध्यक्षे सिद्धिमासादयेत् ।

यद्यपि- ' यद्यर्थग्रहणे व्यवसायोऽविकल्पे तथा नामकरण-जात्यादिविशिष्टार्थग्रहणे तत्पक्षे, संभाव ' इत्युच्यते, तर्दापि निरस्तं द्रष्टव्यम् ; अर्थग्रहणस्य विकल्पस्वभावान्तरीयक-त्वात् । यदि ह्येकैकपरमाणुनियताभिन्नदर्शनं, तन्नाम क्रियेत तदा स्यादितत् , न चेवं भूलैकप्रतिभासाभावप्रसङ्गः । यद्यपि जात्यादिविशिष्टग्रहणे प्रत्यक्षेऽसंभाव्ये तर्दापि सदृशपरिणाम-सामान्याभ्युपगमे सिद्धम् , तथाभूतस्य तस्याऽध्यक्षे प्रति-भाससंवेदनात् तथाभूतस्याऽपि तस्य निराकरणे "नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तं" इत्यादिस्तथा "अर्थेन घटयेदनाम्" इत्यादि-श्रुत्याभिधानमसंगतं भवेत् । तथाहि-शुक्रिका-रजतयोः कथं-चित्सदृशपरिणामाभाव रूपसाधर्म्यदर्शनाभावाद् अन्यथा-तिप्रसङ्गात् । अथ मरीचिकासु यथा जलाभावेऽपि तद्दर्शनं तथा तयोर्भाविष्यति न च तथास्तद्दर्शनं सत्यं तत्परिणामस्य परमार्थतत्त्वभावात् इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । तथाहि-तत्परिणामस्य परमार्थतत्त्वत्वात् सत्यं तद्दर्शनस्य सत्यता तत-श्च तत्परिणामस्य परमार्थिकत्वमिति व्यक्रामितरेतराश्रय-त्वमिति चेत् ? , असद्वैतत् ; सर्वभावेधवमव्यवस्थाप्रसङ्गात् । तथाहि-स्वसंवेदनमविकल्पमध्यक्षे तथा प्रतीत्यर्थे सिद्धि-मासादयति तत एव सदृशपरिणामोऽपि सत्स्थिति अनवग-

तसम्बन्धस्यापि खण्डमुण्डादिषु समानप्रत्ययोत्पत्तेः , तस्य भ्रान्तत्वे संवेदनेऽपि तत्प्रसङ्गः । अथ सत्येव स्वसंवेदने तद्दर्शनमिति न भ्रान्तम् , न ; इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । तथाहि-स्वसंवेदनस्य सत्यत्वे तद्दर्शनमभ्रान्तम् अतश्च त-त्सत्यत्वमिति कथं नेतरेतराश्रयदोषः ? , अथ बाधकासङ्गा-वात्राऽयं दोषः । सदृशपरिणामस्य किं बाधकमिति वक्तव्य-म् ? , विशेषेभ्यस्तस्य भेदं सम्बन्धासिद्धिः अभेदं विशेषा एव न तत्सङ्गाव इति बाधकमिति चेत् , न ; एकान्तभेदाऽ-भेदपक्षस्य तत्रानिष्टे एव विशेषाः कथाश्चत् परस्परं स-मानपरिणतिभाजः इत्यसदभ्युपगमात् । न च चित्रैकविज्ञान-यत् समानाऽसमानपरिणतिरकत्वविरोधः ' यदेवाहमद्राक्षं तदेव स्पृशामि आस्वादयामि जिघ्रामि ' इति प्रतीतेः , गुणि-गुणनोरकत्वप्रतीतेः , न च यद्वै रूपं दृष्टं तद्वै कथं स्पृ-श्यते ? , इन्द्रियविषयसङ्करप्रसङ्गेति वक्तव्यं अलुप्राह्यता-स्वभावस्यैकस्य स्पर्शनादिविषयता स्वभावाविरोधात् । तथाहि-दूरादिदेशं सहकारिणमासाद्यैकोऽपि भूकृदो विशद-तयेन्द्रियजं प्रत्ययं प्रतिभासति स एव निकटादिदेशसंचिदा विशदतयेत्युपलब्धम् । न चाऽविशदं दर्शनमवगन्तुविषयं तस्य वस्तुविषयतया प्रतिपादितत्वात् । न च अलुप्राह्यः प्रत्यये रूपमेव चकास्ति नाऽपरस्तद्वानिति वक्तव्यं , यतोऽत्रापि स्तम्भव्यपदेशार्हे रूपं किमेकं प्रतिभाति, उताऽनेकांशपरमा-णुसंचयमात्रम् ? , प्रथमपक्षे-अधोमध्ययोर्धामैकैकरूपयद्-साद्यात्मकैकस्तम्भप्रसिद्धिः । द्वितीयपक्षेऽपि किमेकमेकप-रमाणुकारं अलुप्राह्यम् , उतैकैकपरमाणुकारमेकम् ? , प्रथमपक्षे रूपाद्यात्मैकवस्तुसिद्धिप्रसङ्गः चित्रैकज्ञानवत् । द्वितीयेऽपि विविक्तज्ञानपरमाणुप्रतिभासस्यासंवेदनात् स-कलशून्यताप्रसङ्गिरिति प्रतिपादितम् । एतेन क्रियावतोऽपि भावस्याध्यक्षविषयताप्रतिपादिता । न चैकस्य देशाद्देशान्तर-प्राप्तिहेतुः क्रिया न केनचिन्प्रमाणेनावसानं शक्येति वक्तव्यं पूर्वपथायग्रहणपरिणामममुञ्चताऽध्यक्षेणोत्तरपर्यायग्रहणात् , यथा स्तम्भादवधोभागग्रहणमत्यजतोर्ध्वादिभागग्रहणेन अ-न्यथा सकलशून्यतयुक्तत्वात् यद्यपि-

"विशेषणे विशेष्यं च, संबन्धे लौकिकी स्थितिम् ।

गृहीत्वा संकलस्यतत् , तथा प्रत्येति नान्यथा ॥१॥ "

इत्युक्तं तद्यपि निरस्तं द्रष्टव्यम् , चित्रपतङ्गस्यैवैकान्तकान्त-नो वस्तुनः प्रथमतयैव प्रतिभासनात् एवेकल्पनाया दूराऽ-पास्तत्वाद् । यद्यपि-

"संकेतस्मरणोपायं, दृष्टं संकल्पनात्मकम् ।

पूर्वापरपरामर्श-शून्ये तच्छाक्तुं कथम् ॥२॥ "

इत्यभिधानं तदप्यसंगतं, संकेतकालानुभूतशब्दस्मरणम-न्तेरणापि व्यवसायात्मकस्य ज्ञानस्याक्षप्रभवस्य प्रतिपाद-नात् । अन्यथा विकल्पानुत्पत्तेरित्युक्तत्वात् । तस्मात्पुणेव-र्त्तिस्थिरस्थुरस्वगुणपर्यायसाधारणस्तम्भादिप्रतिभासस्या-क्षप्रभवस्य निर्णयात्मनः स्वसंवेदनाध्यक्षतोऽनुभूतः स्वार्थनि-र्णयात्मकमध्यक्षे सिद्धम् । न चेदं मानसमेतद्व्यतिरेकेण नि-रंशैकपरमाणुप्राहिणो विकल्पस्य कदाचिदप्यनुभवात् । यदि चायं स्तम्भादिप्रतिभासो मानसो भवेद्विकल्पान्तरतोऽस्य निर्वृत्तिर्भवेत् । न चेवं क्षणक्षयित्वमनुमानाग्निश्चिन्वतोऽश्वार्थादिकं वा विकल्पयतस्तदैवायं प्रतिभाससंवेदनात् ।

ततोऽध्यक्षप्रमाणमिदं त्वात्र सविकल्पकत्वं साधकप्रमाणा-
भावः । तथा अनुमानादपि सविकल्पकत्वमध्यक्षस्य नाऽसि-
द्धम् । तथाहि-यज्ज्ञानं यद्विषयीकरंति तत्तन्निर्णयतात्मकत-
या अनुमानमिवाग्न्यादिकं विषयीकरंति च स्वार्थमध्यक्ष-
मिति । न स्वास्याध्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन
कालात्ययापदिष्टत्वं पक्षस्य चाऽध्यक्षबाधः साध्यविपरी-
तार्थोपस्थापकाध्यक्षस्य निषिद्धत्वात् । न च स्वार्थविषयी-
करणं विज्ञानस्यासिद्धं प्राक् तस्य प्रसाधितत्वात् अतो नाऽ-
सिद्धो हेतुः । न च सपक्षावृत्तित्वाद्वाधाराणाऽनैकान्तिकः
स्वार्थानिर्णयतात्मकत्वेन प्रसिद्धेऽनुमानेऽस्य वृत्तिनिश्चयात् ।
न चानुमानस्याप्यर्थविषयीकरणमन्तरेण तन्निश्चयस्वरूपता
संभवति समागमपक्षच्छेदकत्वाद्वाधः प्रामाण्यनिमित्तस्य
तत्र निषिद्धत्वात् । तदन्तरेण प्रामाण्यस्यैवायोगात् । न च
निर्णयतात्मकार्यविषयीकरणयोरनुमाने साहचर्यदर्शनेऽपि
विषयं साधकप्रमाणाभावतः । संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिक-
त्वादनैकान्तिकः तदुत्पत्तिसारूप्यादेर्निर्णयस्वभावता व्य-
तिरिक्तस्यैकान्तबाधे अर्थविषयीकरणनिषेधनस्य विज्ञानेऽ
संभवात् । तदसंभवस्य च प्राक् प्रतिपादितत्वात् । ततो न
संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकोऽपि । अत एव न विरुद्धः विपक्ष-
वृत्तेरेव विरुद्धत्वात् । ततोऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिकादिदो-
षविकलात् भवत्यतः साधनाद्विज्ञानसाध्यसिद्धिरिति न
तत्साधकभावाभिर्णयतात्मकाध्यक्षाऽभावः ।

नाऽपि तद्वाधकप्रमाणसद्भावात्तस्यैवासिद्धेः । तथाहि-
तद्वाधकमध्यक्षम् अनुमानं वा प्रकल्पेत् प्रमाणाऽन्तरानभ्यु-
पगमात् । न तावदध्यक्षं तद्वाधकं संभवति अविकल्पप्रसाध-
कस्य तस्य तद्वाधकत्वात् । न च निर्गुणत्वैकपरमाणुसंघ-
दने स्वसंवेदनाध्यक्षतः सिद्धमिति प्राक् प्रतिपादितमिति ना-
ध्यक्षं तद्वाधकम् नाऽप्यनुमानं तद्वाधकं संभवति अध्यक्षाप्र-
वृत्तौ तत्पूर्वकस्य तस्यापि तत्राऽप्रवृत्तेः । यदपि यद् यथा
प्रतिभाति तत्तथा सद्द्वयवृत्तिमन्तरेण इत्यादिनिर्विकल्प-
काध्यक्षप्रसाधकमनुमानमुपन्यस्य, तत्रापि प्रत्यक्षानुमाननि-
राकृतत्वं पक्षदोषः, नामादिविशेषणोक्तेर्विविक्ततया नाऽक्षम-
निरुद्धातीति हेतोरसिद्धता च जातिगुणाक्रयाद्येनैकविशेषण-
विशिष्टस्थिरस्थूराकारस्तम्भादिविषयाक्षजप्रत्ययस्यैकान्त-
स्वभावस्य विशेषणविशिष्टतया स्वसंवेदनाध्यक्षतो निर्णयात्,
अस्य च प्राक् प्रसाधितत्वात् । यदपि 'विशेषणपरिष्वक्तवपुषः
संविदाऽध्यक्षत्वाविरोधात् इत्युक्तं तदपि प्रलापमात्रं, स्वसंवेद-
नाध्यक्षप्रसिद्धे स्वरूपे विरोधाऽयोगात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।
सम्म० २ काण्ड १ गाथाया० । स्था० । ('पगावाह' शब्दे
तृतीयभागे ३७ पृष्ठ शब्दे ब्रह्मत्यस्मिन्विषये भर्तृहृन्मनमुप-
दर्शितम् ।) (पुनर्वाधकं 'सामरणविसस' शब्दे वक्ष्यते ।)

सद्बुद्धि-शब्दबुद्धि-पुं० । शब्दनिश्चयं, विशेष० ।

सहमहपगास-शब्दमहाप्रकाश-पुं० । शब्दैर्महान् प्रकाशः
प्रसिद्धिर्यस्य स शब्दमहाप्रकाशः । शब्दात् प्रसिद्धे, सूत्र०
१ ध्रु० ६ अ० ।

सहमुच्छ्रिय-शब्दमूर्च्छित-त्रि० । शब्दगुणः, दश० ८ अ० ।

सहल-शाहल-न० । हरितं, "हरिञ्च सहलं" पा०
ना० २३७ गाथा ।

सहवनिक्तेवपरिहारि-सहवनिक्तेवपरिहारिन्-पुं० । सहवस्य
निक्षेपः सहवनिक्षेपस्तत् परिहर्तुं शीलं येषां ते सहव-
निक्षेपपरिहारिणः । द्रवाऽग्राहिषु, ओघ० ।

सहवेहि-शब्दवेधिन्-पुं० । शब्दं लक्ष्यकृत्य विध्यति यः
स शब्दवेधी । शब्दमनुसृत्य लक्ष्यवेधके, ज्ञा० १ ध्रु०
१८ अ० । आचा० । 'तत्थ लग्गं आराहिजं कुलंदययं,
भणिञ्चो य कुलंदवयाए पुत्त । सहवेही भविस्ससि' द-
श० १ तत्त्व ।

सहसत्तिकय-शब्दमसैकक-पुं० । शब्दशक्तिप्रतिपादके आ-
चाराद्वितीयधुनस्कन्धस्य ससैककानां चतुर्थे आदितः
पञ्चदशे अध्ययनं, स्था० ७ डा० ३ उ० । (तच्च 'सह'
शब्देऽस्मिन्नैव भागे दर्शितम् ।)

सह-श्रद्धा-धा० । अस्तीत्यात्मनः परिणामे, "अदो धो
दहः" ॥ ८ । ४ । ६ ॥ अदः परस्य वधानेर्दह इत्या-
देशो भवति । सहहह । "सहहमाणो जीवो" अहधाति । अह-
धानो जीवः । प्रा० ४ पाद ।

सहहण-श्रद्धान-न० । "स्वराणां स्वराः" ॥ ८ । ४
२३८ ॥ धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवन्ति । स-
हहणं । सहहाणं । प्रा० सम्यक्त्वं, ध० २ अधि० ।
आ० म० । सामान्यतः (सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।) प्रमा-
णीकरणं, संथा० । स्था० । अस्तीत्येवं प्रतिपन्नौ, ज्ञा०
१ ध्रु० १ अ० । सम्यग्दर्शने, पञ्चा० ११ विष० । नि०
चू० । आ० म० । दशा० । विशेष० ।

सहहणाकल्प-श्रद्धानकल्प-पुं० । श्रद्धानत्सामाचार्याम्, पं०
भा० । "सहहणा वि य द्रविहा आहनिस्सिंहं तथा विभागं य"
पं० भा० ५ कल्प । ('गिस्सिहकल्प' शब्दे चतुर्थभागे २१४१
पृष्ठ एव कल्प उक्तः ।)

सहहमाण-श्रद्धान-त्रि० । स्वमतावतिशयेन गन्धयति,
सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । प्रतीयमानं, आचा० २ ध्रु० १ चू० २
अ० २ उ० । ध० । प्रतिपद्यमानं, ध० २ अधि० । आ०
म० । सूत्र० ।

सहहाण-श्रद्धान-त्रि० । 'न श्रुदोः' ॥ ८ । १ । १२ ॥
इत्यन्त्यव्यञ्जनस्य न लुक् । प्रा० । "स्वराणां स्वराः" ॥ ८ । ४ ।
२३८ ॥ इति दीर्घः । सम्यक्त्वं, प्रा० ४ पाद ।

सहहाणमुद्धि-श्रद्धानमुद्धि-न० । अवितथमन्तविति श्रद्धा-
शुद्ध, आ० चू० ६ अ० ।

अस्याः बहुविधत्वमुपदर्शनाह-

सा पुण सहहाणा जा-णणा य विणयाऽणुभामणा च ।
अणुपालणा विसोही, भावविसोही भवे छट्ठा । १५८६ ।

सा पुनः शुद्धिर्गन्धं षड्विधा, तद्यथा-श्रद्धानशुद्धिः, ज्ञा-
नशुद्धिश्च, विनयशुद्धिः, अनुभाषणाशुद्धिश्च, तथा अनु-
पालनाविशुद्धिश्च भावशुद्धिर्भवति षष्ठी । पाठान्तरं वा-
'सोही सहहाणे' त्यादि, तत्र शुद्धिशब्दाः उपापलक्षणार्थः,
निर्युक्तिगाथा चयमिति गाथासमासाद्यः । आच० ६ अ० ।
सहहि-शब्दधि-पुं० । कर्णं, हे० ।

सहस्रिय-श्रद्धाय-अव्य० । सूत्रार्थाभ्यां सामान्येन प्रतिपद्ये-
त्यर्थे, उक्त० २६ अ० ।

सहाऽऽउल-शब्दाकुल-त्रि० । शब्देनाकुलं शब्दाकुलम् । गृह-
च्छब्दे, स्था० १० ठा० ३ उ० । भ० । घ० ।

सहाणुरववाय-शब्दाणुरूपपात-पुं० । शब्दाणूनां रूपस्य च
पातः शब्दाणुरूपपातः । आह्वानीयस्य श्रोत्रे दृष्टौ च शब्दा-
ऽणूनां रूपस्य च पातने, पञ्चा० १ विव० ।

सहाणुवाई-शब्दानुपातिन्-पुं० । शब्दं मन्मनभाषितादिक-
माभिव्यक्तुमनुपतत्यनुसरति इत्येवंशीलः शब्दानुपाती ।
शब्दानुपतनशीलः, स्था० ६ ठा० ३ उ० । आव० ।

सहाणुवाय-शब्दानुपात-पुं० । शब्दस्य-भुतकाशितादेरनु-
पातने-श्रोत्रणाद्यतारणं शब्दानुपातनम् । यथाविहितस्व-
गृहवृत्तिमाकारादिव्ययच्छिन्नभूतप्रदेशाभिप्रेते, घ० २ आधि० ।
वैशाखकाशिकवृत्तातिचारे, उपा० ' सहाणुवाय ' ति-
स्वगृहवृत्तिमाकाराद्यवच्छिन्नभूतप्रदेशाभिप्रेते-बहिः प्रयो-
जनात्पत्तौ, तत्र स्वयं गमनायोगात् वृत्तिमाकारादि-
प्रत्यासन्नवर्तिनां बुद्धिपूर्वकं तमभ्युत्काशितादिशब्दकरणेन
समवसितकान् बोधयतः शब्दानुपातः, शब्दस्यानुपातन-
मुच्चारणं तादृग् यत्न परकीयध्वन्यविवर्तनमुपनत्यसा-
धिति । उपा० १ अ० । (' वैशाखवासिय ' शब्दं चतुर्थभागे
२६३३ पृष्ठे गताऽयमभिप्रेतः ।)

सहाऽऽभास-शब्दाभास-पुं० । शब्दनयाभासे, रत्ना०७ परि० ।
(एतदाभासयत्नव्यता ' लयाभास ' शब्दं चतुर्थभागे १६०३
पृष्ठे गता ।) यथा कालादिभेदेन ध्वन्यर्थभेदं प्रतिपद्यमानः
शब्दः । यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुगत्यादिः,
तद्वद्वेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः, यथा-बभूव
भवति भविष्यति सुमेरुगत्याद्यां भिन्नकालाः शब्दाभिन्न-
मेवार्थमभिधत्तुं भिन्नकालशब्दत्वात्, तादृक् सिद्धान्त-
शब्दवत् इत्यादिः । स्था० ।

सहाऽऽययण-शब्दायतन-न० । बौद्धपरिभाषिते शब्दाधये,
सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

सहाल-शब्दाल-त्रि० । नृपुं, " महालं सिञ्जिरं कण्ठिरं "
पाद० ना० १४० गाथा ।

सहालपुत्त-महालपुत्र-पुं० । पोलासपुरवासिनि कुम्भकारे,
स्था० । ' सहालपुत्त ' ति-सहालपुत्रः पोलासपुरवासी कु-
म्भकारजातीयो गोशालकोपासको भगवता बोधितः पुनः
स्वमनग्राहणोद्यतेन गोशालकेन (अ) लोभितान्तःकरणः प्र-
तिपक्षप्रतिमश्च परीक्षकदेवेन भार्यामारणदर्शनतो भग्नप्रति-
ज्ञः पुनरपि कृतालोचनस्तथैव दिवं गत इति वक्तव्यताप्रति-
बद्धं सहालपुत्र इत्यध्ययनम् । स्था० १० ठा० ३ उ० । उपा० ।

पोलासपुरे नामं नयरे, महस्संवयणे उज्जाणे, जिय-
सत्तू राया । तत्थं शं पोलासपुरे नयरे सहालपुत्ते नामं
कुम्भकारे आजीविओवासए परिवसइ । आजीवियसम-
यंसि लद्धइ गहियइ पुच्छियइ विणिच्छियइ अभिगयइ
अट्ठिमिजपेमाणुरागरत्ते य अयमाउमो ! आजीवियसमए

अट्ठे अयं परमट्ठे सेसे अण्णट्ठे, ति आजीवियसमएणं अ-
प्पाणं भावेमाणे विहरइ । तस्स शं सहालपुत्तस्स आजी-
विओवासगस्स एका हिरण्णकोडी निहाणपउत्ता, एक्का
बुद्धिपउत्ता, एक्का पवित्थरपउत्ता, एके वए दस गोसाह-
स्मिएणं वएणं, तस्स शं सहालपुत्तस्स आजीविओवा-
सगस्स अग्गिभित्ता नामं भारिया होत्था । तस्स शं स-
हालपुत्तस्स आजीविओवासगस्स पोलासपुरस्स नगरस्स
बहिया पंच कुम्भकारावणसया होत्था । तत्थं शं बहवे
पुरिसा दिस्सभइभत्तवेयणा कल्लाकल्लिं बहवे करए य
वारए य पिहडए य घडए य अद्धघडए य कलसए य
अलिज्जरए य जंबूलए य उट्ठियाओ य करेन्ति । अन्ने
य से बहवे पुरिसा दिस्सभइभत्तवेयणा कल्लाकल्लिं तेहिं
बहूहिं करएहि य० जाव उट्ठियाहि य रायमग्गंसि वित्तिं
कप्पमाणा विहरन्ति । (सू० ३६)

सप्तमं सुगममेव । नवरम् ' आजीविओवासए ' ति-आ-
जीविकाः-गोशालकशिष्याः तेषामुपासकः आजीविकोपा-
सकः, लब्धार्थः भवणतो गृहीतार्थो बोधितः पृष्ठार्थः
संशये सति विनिश्चितार्थ उत्तरलाभे सति, ' दिग्गभइ-
भत्तवेयण ' ति-दत्तं भूतिभूतकूपं-द्रव्यभोजनलक्षणं धे-
तनं-मूल्यं येषां ते तथा, ' कल्लाकल्लि ' ति-प्रतिप्रभातं
बहुन् करकान्-वार्धटिकाः वारकांश्च-गडुकान् पिठरकाः-
स्थालीः घटकान्-प्रतीतान् अर्द्धघटकांश्च-घटार्द्धमानान्
कलशकान्-आकारविंशधतो बृहद्घटकान् अलिज्जराणि
च-महतुदकभाजनविंशयान् जम्बूलकांश्च-लोककल्याण-
सेयान् उट्ठिकांश्च-सुरानैलादिभाजनविंशयान् ।

तए शं से सहालपुत्ते आजीविओवासए अन्नया क-
याइ पुव्वावरणहकालसमयंसि जेणव असोगवणिया ते-
णेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता गोसालस्स मंखलिपुच-
स्स अन्तियं धम्मपप्पत्ति उवसम्पजित्ता शं विहरइ ।
तए शं तस्स सहालपुत्तस्स आजीविओवासगस्स एगे
देवे अन्तियं पाउम्भवित्था, तए शं से देवे अन्तलि-
क्खपडिवक्के सखिखिणियाइ० जाव परिहिए सहाल-
पुत्तं आजीविओवासयं एवं वयासी-एहिइ शं देवाणु-
प्पिया ! कल्लं इहं महामाहणे उप्पन्नणाणदंसणधरे ती-
यपडुप्पन्नमणागयजाणए अरहा जिये केवली सच्चरण
सच्चदरिसी तेलोक्कवहियमहियपूइए सदेवमणुयासुरस्स
लोगस्स अच्चणिये वन्दणिये सक्कारणिये संमाणणि-
ये कल्लाणं मज्जलं देवयं षेइयं ० जाव पज्जुवासणि-
ये । तच्चकम्मसम्पयासंपउत्ते, तं शं तुमं वन्देआहि ०
जाव पज्जुवासेआहि । पाडिहारिएणं पीढफलगसिआसं-
धारणं उवनिमन्तेआहि, दोब्बं पि तब्बं पि एवं वयइ एवं

वइत्ता जामेव दिसं पाउब्भूए तामेव दिसं पडिगए ।
तए णं तस्स सहालपुत्तस्स आजीविआवासगस्स तेणं
देवेणं एवं वुत्तस्स समाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए० ४
समुप्पन्ने-एवं खलु ममं धम्मायरिए धम्मोवएसए गो-
साले मंखलिपुत्ते से णं महामाहणे उपपन्नणाणदंसणधरे
० जाव तच्चकम्मसंपयासंपउत्ते से णं कल्लं इह हव्व-
मागच्छिस्सइ । तए णं तं अहं वंदिस्सामि ० जाव पज्जु-
वासिस्सामि पाडिहारिएणं ० जाव उवनिमन्तिस्सामि ।
(सू० ४०)

‘ एहिइ ’ ति—एव्यति, ‘ इहं ’ ति—अस्सिन्नगरे, ‘ महा-
माहणे ’ ति—मा हन्मि-न हन्मीत्यर्थः, आत्मना वा हनन-
निवृत्तः परं प्रति मा हन इत्येवमाचष्ट यः स माहनः, स
एव मनःप्रभृतिकरणादिभिराजन्म सूक्ष्मादिभेदभिन्नजीव-
हनननिवृत्तत्वात् महान्माहनो महामाहानः, उत्पन्न—आद्य-
रणक्षयणादिभूते ज्ञानदर्शने धारयति यः स तथा, अत एवा-
तीतप्रत्युत्पन्नानागतजायकः ‘ अरह ’ ति—अरहन्, महाप्रा-
तिहार्यरूपपूजार्हत्वात्, अविद्यमानं वा रहः—एकान्तः सर्व-
ज्ञत्वाद्यस्य साऽरहाः, जिने रागादिजट्टत्वात् केवलानि—
परिपूर्णानि शुद्धान्यनन्तानि वा ज्ञानादीनि यस्य सन्ति स
केवली, अतीतादिज्ञानं ऽपि सर्वज्ञानं प्रति शङ्का स्यादित्याह
सर्वज्ञः साकारापयोगसामर्थ्यात्, सर्वदर्शी अनाकारापयो-
गसामर्थ्यादिति, तथा ‘ तेलोक्कवहियमहियपूए ’ ति—त्रै-
लोक्येभ्यः त्रिलोक्यकारिणो जनन ‘ वहिय ’ ति—समग्रैश्च-
र्याद्यतिशयसन्दीहदर्शनेसमाकुलत्वेतसा हर्षभरनिर्भरेण प्रव-
लकुतूहलबलादनिमिषलाञ्छनेनावलोकितः ‘ महिय ’ ति—
मेध्यतया चाच्छ्रितः, पूजितश्च—पुष्पादिभिर्यः स तथा, एत-
देव ध्यनक्रि-सद्वा मनुजासुरा यस्मिन् सदेवमनुजासुरस्त-
स्य लोकस्य—प्रजायाः आर्चनीयः पुष्पादिभिः, बन्धनीयः
स्तुतिभिः, सत्करणीयः—आदरणीयः सन्माननीयोऽभ्युत्था-
नादिप्रतिपत्तिभिः, कल्याणं मङ्गलं दैवतं चैत्यमित्येवं बुद्ध्या-
पर्थपासनीय इति, ‘ तच्चकम्म ’ ति—तथ्यानि-सत्फलानि-
अव्यभिचारितया यानि कर्माणि-क्रियास्तत्सम्पदा—तत्
समुद्भवा यः सम्प्रयुक्तो-युक्तः स तथा, ‘ कल्लं ’ मित्यत्र या-
वत्कृत्वात् ‘ पाउप्पभायाए रयणीए ’ इत्यादिः ‘ जलन्ते सूरिए ’
इत्येतदन्तः प्रभातवर्णकां दृश्यः, स चोत्प्लिसङ्घातवद् व्या-
ख्येयः ।

तए णं कल्लं ० जाव जलन्ते समणे भगवं महावीरे०
जाव समोसरिए, परिसा निग्गया ० जाव पज्जुवासइ ,
तए णं से सहालपुत्ते आजीविआवासए इमीसे कहाए
लद्धेइ समाणे-एवं खलु समणे भगवं महावीरे ० जाव
विहरइ, तं गच्छामि णं समणं भगवं महावीरं वन्दामि
० जाव पज्जुवासामि, एवं सम्पेहेइ संपेहेइत्ता एहाए०
जाव पायच्छित्ते सुदुप्पावेसाइं ० जाव अप्पमहग्घाऽऽभर-
णालङ्कियसरीरे मणुस्सवग्गुरापरिगए साओ गिहाओ
पडिणिकखमइ साओ गिहाओ पडिणिकखमिच्चा पोला-

सपुरं नयरं मज्झं मज्झेणं निग्गच्छइ शिग्गच्छित्ता जे-
णेव सहस्सम्भवणे उज्जाणे जेणेव समणे भगवं महावीरे
तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता तिक्खुत्तो आयाहिणं
पयाहिणं करेइ करेइत्ता वन्दइत्ता नमंसइ नमंसइत्ता ० जाव
पज्जुवासइ । तए णं समणे भगवं महावीरे सहालपुत्तस्स
आजीविआवासगस्स तीसे य महइ ० जाव धम्मकहा स-
मच्चा, सहालपुत्ताइसमणे भगवं महावीरे सहालपुत्तं
आजीविआवासयं एवं वयासी-से नूणं सहालपुत्ता ! कल्लं
तुमं पुन्नावरणहकालसमयंसि जेणेव असोगवणिया ० जाव
विहरसि । तए णं तुम्भं एगे देवं अन्तियं पाउब्भविन्था ।
तए णं से देवं अन्तलिक्खपडिवक्खे एवं वयासी-हं भो
सहालपुत्ता ! तं चेव सच्चं ० जाव पज्जुवासिस्सामि, मे
नूणं महालपुत्ता ! अट्टे समट्टे ! हंता अन्थि, नो खलु
सहालपुत्ता ! तेणं देवेणं गोसाले मंखलिपुत्तं पणिहाय
एवं वुत्ते, तए णं तस्स सहालपुत्तस्स आजीविआवास-
यस्स समणेणं भगवया महावीरेणं एवं वुत्तस्स समाण-
स्स इमेयारूवे अज्झत्थिए० ४ एस णं समणे भगवं
महावीरे महामाहणे उपपन्नणाणदंसणधरे ० जाव तच्चक-
म्मसंपयामम्पउत्ते, तं मेयं खलु ममं समणं भगवं महावीरं
वन्दिच्चा नमंसित्ता पाडिहारिएणं पीढफलग ० जाव उवनिम-
न्तिच्चाए, एवं सम्पेहेइ संपेहेइत्ता उट्टाए उट्टेइ उट्टेइत्ता ममणं
भगवं महावीरं वन्दइ नमंसइ वन्दइत्ता नमंसइत्ता एवं
वयासी-एवं खलु भंते ! ममं पालामपुरस्स नयरस्स
बहिया पञ्चकुम्भकारावणसया, तत्थ णं तुम्भे पाडि-
हागियं पीढ ० जाव संथारयं ओगिहिच्चा णं विहरइ ।
तए णं समणे भगवं महावीरे सहालपुत्तस्स आजी-
विआवासगस्स एयमट्टं पडिसुणेइ पडिसुणेइत्ता सहा-
लपुत्तस्स आजीविआवासगस्स पंचकुम्भकारावणसएसु
फासुएसणिजं पाडिहारियं पीढफलग ० जाव संथारयं
ओगिहिच्चा णं विहरइ । (सू० ४१) तए णं स
सहालपुत्ते आजीविआवासए अन्नया कयाइ वायाहययं
कोलालमण्डं अन्तोसालाहितो बहिया नीणेइ नीणेइत्ता
आयवंसि दलयइ । तए णं समणे भगवं महावीरे
सहालपुत्तं आजीविआवासयं एवं वयासी-सहालपुत्ता !
एस णं कोलालमण्डं कओ ? , तए णं से सहालपुत्ते
आजीविआवासए समणं भगवं महावीरं एवं वयासी-
एस णं भन्ते ! पुठ्वि मड्डिया आसी , तओ पच्छा
उदएणं निगिजइ निगिजइत्ता छारेण य करिसेण य
एगयओ मीसिजइ मीसिजइत्ता चक्के आरोहिजइ , त-
ओ बहवे करगा य० जाव उट्टियाओ य कज्जति ।

तए शं समणे भगवं महावीरं महालपुत्तं आजीवि-
आवासयं एवं वयासी—सहालपुत्ता ! एस शं कोला-
लभण्डे किं उट्ठाणं ० जाव पुरिसकारपरकमेणं कज-
ति उदाहु अणुट्ठाणं ० जाव अपुरिमकारपरकमेणं
कजति ? , तए शं से महालपुत्ते आजीविआवासए
समणं भगवं महावीरं एवं वयासी—भन्ते ! अणुट्ठाणं
० जाव अपुरिकारपरकमेणं, नऽन्थि उट्ठाणं इ वा ० जाव
परकमे इ वा , नियया सच्चभावा । तए शं समणे भ-
गवं महावीरं महालपुत्तं आजीविआवासयं एवं वयासी-
महालपुत्ता ! जइ शं तुब्भं केइ पुरिमं वायाहयं वा
पकेल्लयं वा कोलालभण्डं अवहरेजा वा विक्खिरंजा वा
भिन्देजा वा आच्छिन्देजा वा परिट्ठवेजा वा अग्गि-
मित्ताए वा भारियाए मद्धि विउलाइं भोगभोगां
भुजमाणे विहरेजा , तस्स शं तुमं पुरिसस्स किं
दण्डं वत्तेजामि ? , भन्ते ! अहं शं तं पुरिसं आ-
आसेजा वा हण्णेजा वा बन्धेजा वा गहेजा वा त-
जेजा वा तालेजा वा निच्छोडेजा वा निब्भच्छेजा
वा अकाले चव जीवियाओ ववरंवेजा । महालपुत्ता !
नो खलु तुब्भं केइ पुरिमं वायाहयं वा पकेल्लयं वा
कोलालभण्डं अवहरइ वा ० जाव परिट्ठवेइ वा अ-
ग्गिमित्ताए वा भारियाए सद्धि विउलाइं भोगभोगां
भुजमाणे विहरइ, नो वा तुमं तं पुरिसं आआसे-
जमि वा हण्णिजमि वा ० जाव अकाले चव जीविया-
ओ ववरंवेजामि, जइ नन्थि उट्ठाणं इ वा ० जाव परकमेइ वा
नियया सच्चभावा । अहं शं तुब्भं केइ पुरिमं वायाहयं ० जाव
परिट्ठवेइ वा अग्गिमित्ताए वा ० जाव विहरइ तुमं ता तं
पुरिमं आआसेमि वा ० जाव ववरंवेसि तो जं वदसि
नऽन्थि उट्ठाणं इ वा ० जाव नियया सच्चभावा तं ते मि-
च्छा, एन्थ शं महालपुत्ते आजीविआवासए सम्बुद्धे ।
तए शं से महालपुत्ते आजीविआवासए समणं भगवं
महावीरं वन्दइ नमंसइ वंदित्ता नमंमिच्छा एवं वयासी-
इच्छामि शं भंते ! तुब्भं अन्तिए धम्मं निसामेत्तए ।
तए शं समणे भगवं महावीरं महालपुत्तस्स आजीविआ-
वासगस्स तीसं य० जाव धम्मं परिकहेइ । (सू० ४२)
' वायाहयं ' ति—वाताहतं वायुनपच्छाषमानीतमित्यर्थः
' कोलालभण्डं ' ति—कुलालाः—कुम्भकारा तेषामिदं को-
लालं तच्च तद्भाण्डं च—पण्य भाजनं वा कोलाल-
भाण्डम्, एतन्किं पुरुषकारेणतरथा वा क्रियेत इति
भगवता पृष्टे स गोशालकमतेन नियतिवादलक्षणं भा-
वितत्वात्पुरुषकारेणेत्युत्तरदाने च स्वमतज्ञातिपरमताभ्य-
नुज्ञानलक्षणं दापमाकलयन् अपुरुषकारेण इत्येवाक्षत् ।

ततस्तदभ्युपगतनियतिमतनिरासाय पुनः प्रश्नयन्नाह—
' महालपुत्त ' इत्यादि, यदि तव कश्चित्पुरुषो वाताहतं वा
आममित्यर्थः, ' पकेल्लयं व ' ति पकं वा अग्निना कृत-
पाकम् अपहरेद्वा—खारयन् विकिरेद्वा—इतस्ततो विक्षिपन्
भिन्धाद्वा काण्ठाकरणेन, आच्छिन्धाद्वा हस्तादुद्धारणेन,
पाठान्तरं विच्छिन्धाद्वा विविधप्रकारैश्चैवं कुर्यादित्यर्थः,
परिष्ठापयद्वा बहिनीत्वा त्यजेदिति ' वत्तेजामि ' ति—निय-
सयसि ' आआसेजा व ' ति—आक्रोशयामि वा मृतोऽसि-
त्वमित्यादिभिः शार्पेरभिषयामि इमि वा दण्डादिना ब-
ध्नामि वा रज्ज्वादिना, तर्जयामि वा ह्वास्यस्तिरे दुष्टा-
खार ! इत्यादिभिर्बन्धनविशेषैः, ताडयामि वा खण्डादिना,
निच्छोटयामि वा धनादित्याजनेन, निभत्सेयामि वा पर-
षवचनैः, अकाल एव च जीविताद्वा व्यपरोपयामि, मार-
यामीत्यर्थः । इत्येवं भगवांस्ते महालपुत्तं स्ववचनेन पुरुष-
काराभ्युपगमं ग्राहयित्वा तन्मतविषयतायाह—' महाल-
पुत्त ' इत्यादि, न खलु तव भाण्डं कश्चिदपहरति न च
त्वं तमाक्रोशयसि यदि सत्यमेव नास्त्युत्थानाऽऽदि । अथ
कश्चित्तदपहरति त्वं च तमाक्रोशयसि तत एवमभ्युप-
गमे सति यद्वदसि—नास्त्युत्थानादि इति तत्तं मिथ्याः
असत्यामित्यर्थः ।

तए शं से महालपुत्ते आजीविआवासए समणस्स भ-
गवओ महावीरस्स अन्तिए धम्मं सोच्चा निम्मम हट्ठ-
तुट्ठ० जाव हियए जहा आणंदो तहा गिहिधम्मं पडि-
विज्जइ, नवरं एगा हिरण्णकोडी शिहाणपउत्ता एगा
हिरण्णकोडी बुद्धिपउत्ता एगा हिरण्णकोडी पवित्थर-
पउत्ता एगे वए दसगोसाहस्सिएणं वएणं० जाव
समणं भगवं महावीरं वन्दइ नमंसइ वंदित्ता नमंमिच्छा
जेणव पोलासपुरे नयरे तेणव उवागच्छइ उवागच्छित्ता
पोलासपुरं नयरं मज्झं मज्जेणं जेणव सए गिहे जेणव
अग्गिमित्ता भारिया तेणव उवागच्छइ उवागच्छित्ता
अग्गिमित्तं भारियं एवं वयासी—एवं खलु देवाणुप्पिए
समणे भगवं महावीरं ० जाव समोसेदे, तं गच्छाहि शं
तुमं समणं भगवं महावीरं वन्दाहि ० जाव पच्चुवासाहि,
समणस्स भगवओ महावीरस्स अन्तिए पंचाणुव्वइयं
सत्तसिक्खावइयं दुवालसविहं गिहिधम्मं पडिवजाहि ।
तए शं सा अग्गिमित्ता भारिया महालपुत्तस्स समणो-
वासमस्स तह ति एयमट्ठं विणएण पडिसुणंइ । तए शं
से महालपुत्ते समणोवासए कंडुच्चियपुरिसे सदांइ स-
दावेहत्ता एवं वयासी—खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! लहु-
करणजुत्तजोइयं समसुरवालिहाणसमलिहियसिगएहिं जं-
बूणयामयकलावजोत्तपइविसिद्धएहिं रययामयणटसुत्त-
रज्जुगवरकअणखइयनत्थापग्गहोग्गहियएहिं नीलुप्पल-
कयामेलएहिं पवरगोणजुवाणएहिं नाणामणिकणग-
घण्टयजालपरिगयं सुजायजुगजुतउज्जुगपसत्थसुविर-

इयनिम्मियं पवरलक्खणोववेयं जुत्तामेव धम्मियं जाण-
प्पवरं उवट्ठवेह उवट्ठवेहिता मम एयमाणत्तियं पच्चप्पि-
ण्ह । तए णं ते कोदुम्बियपुरिसा ०जाव पच्चप्पिण्णन्ति ।
तए णं सा अग्गिमित्ता भारिया एहाया ०जाव पाय-
च्छित्ता सुद्धप्पावेमाइं ०जाव अप्पमहग्घाभरणालंकियस-
रीरा चेडियाचक्कवालपरिकिप्पा धम्मियं जाणप्पवरं दुरु-
हइ दुरुहइत्ता पोलासपुरं नगरं मज्झं मज्झेणं निग्गच्छइ
निग्गच्छित्ता जेणेव सहस्सम्भवणे उज्जाणे जेणेव समणे
भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता धम्मियाओ
जाणाओ पच्चोरुहइ पच्चोरुहिता चेडियाचक्कवालपरिवुडा
जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ उवाग-
च्छित्ता तिक्खुत्तो ०जाव वन्दइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता
नच्चासन्ने नाइदरे ०जाव पज्जलीउडा ठि(इ)या चेव पज्जु-
चासइ । तए णं समणे भगवं महावीरे अग्गिमित्ताए तसि
य ०जाव धम्मं कहेइ । तए णं सा अग्गिमित्ता भारिया
समणस्स भगवओ महावीरस्स अन्तिए धम्मं सोच्चा
निसम्म हततुट्ठा समणं भगवं महावीरं वन्दइ नमंसइ
वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी-सहहामि णं भंते ! नि-
ग्गन्थं पावयणं ०जाव मे जहेयं तुब्भे वयह, जहा णं
देवाणुप्पियाणं अन्तिए बहेवे उग्गा भोगा ०जाव पव्व-
इया नो खलु अहं तहा संचाएमि, देवाणुप्पियाणं अन्तिए
मृण्डा भवित्ता ०जाव अहं णं देवाणुप्पियाणं अन्तिए
पंचाणुव्वइयं सत्तमिक्खावइयं दुवालमविहं गिहिधम्मं
पडिबजिस्सामि, अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिबन्धं
करेह । तए णं सा अग्गिमित्ता भारिया समणस्स भगव-
ओ महावीरस्स अन्तिए पंचाणुव्वइयं सत्तमिक्खावइयं
दुवालसविहं सावगधम्मं पडिबज्जइ पडिबजित्ता सम-
णं भगवं महावीरं वन्दइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता
तमेव धम्मियं जाणप्पवरं दुरुहइ दुरुहिता जामेव दिसं
पाउब्भूया तामेव दिसं पडिगया । तए णं समणे भगवं
महावीरे अन्नया कयाइ पोलासपुराओ नयगओ सहस्स-
म्बवणाओ पडिनिग्गच्छइ पडिनिग्गच्छित्ता बहिया ज-
णवयविहारं विहरइ । (सू० ४३)

‘ तए णं सा अग्गिमित्ता ’ इत्यादि, ततः सा अग्गिमित्ता
भार्या सहालपुत्तस्य भ्रमणापासकस्य तथेति एतमर्थं
विनयेन प्रतिश्रुणोति, प्रतिश्रुत्य च स्नाना ‘ कृतबलि-
कर्मा—शलिकर्म लोकरूढं, कृतकौतुकमङ्गलप्रायश्चित्ता—
कौतुकं-मर्षापुराणादि मङ्गलं दध्यस्तनखन्दनादि एते एव प्रा-
यश्चित्तमेव प्रायश्चित्तं पुःस्वप्नादिप्रतिघातकत्वेनावश्यंका-
र्यत्वाविति, शुद्धात्मा, वैषिकाशि-वैषाह्वाणि मङ्गल्यानि प्रव-
रवस्त्राणि परिहिता, अल्पमहार्घाभरणालंकृतशरीरा चे-

टिकाचक्रवालपरिकीर्णा, पुस्तकान्तरं यानवर्णको दृश्यते,
स चैव सध्याख्यानाऽवसयः—‘ लघुकरणजुत्तजोइयं ’ लघुक-
रणेन-दृष्टात्वेन ये युक्ताः पुरुषास्तेर्योजनं यन्त्रयूपादिभिः
सम्बन्धितं यत्तत्तथा, तथा—‘ समसुरवालहाणसमलि-
हियसिगणहि ’ समसुरवालधानौ—तुल्यशफपुच्छौ समे
लिखिते इव लिखितं शृङ्गे यथास्तौ तथा ताभ्यां गोयुव-
भ्यामिति सम्बन्धः, ‘ जम्बूणयामयकलाजोत्तपइविंसट्टएहि ’
जाम्बूनवमयी कलापौ श्रीवाभरणविंशधौ योक्त्रे च-कण्ठ-
बन्धनरज्जु प्रतिविशिष्टे-शोभने यथास्तौ तथा ताभ्यां, ‘ रय-
यामयघण्टसुत्तज्जुगवरकञ्जणखइयनथापग्गाह्मगहियए-
हि ’ रजतमय्यौ-रूप्यविकारी घण्टे यथास्तौ तथा सुत्तज्जुके-
कार्पासिकसूत्रमय्यौ ये वरकाञ्चनखचिते नस्ते—नासारज्जु
तयोः प्रभंरण—रश्मिना अवगृहीतकौ च-वस्त्रौ यौ तौ तथा
ताभ्याम्, ‘ नीलुप्पलकयामलएहि ’ नीलात्पलकृतशेखराभ्याम्,
‘ पवरणोणजुवाणएहि ’ नाणामणिकणगघण्टयाजालपरि-
गयं सुजायजुगजुत्तज्जुगपसत्थसुविहरइयनिम्मियं ’ सुजातं-
सुजातदारुमयं युगं-यूपः युक्तं-सङ्गतम् श्रृङ्गकं—सरलं
(प्रशस्तं) सुविरचितं—सुघटितं निर्मितं—निवेशितं यत्र
तत्तथा, ‘ जुत्तामव धम्मियं जाणप्पवरं उवट्ठवेह ’ युक्तेमव-
सम्बद्धमव गोयुवभ्यामिति सम्बन्ध इति ।

तए णं से सहालपुत्ते समणोवासए जाए अभिगयजी-
वाजीवे ०जाव विहरइ । तए णं से गोसाले मंखलि-
पुत्ते इमीसे कहाए लट्ठइ समणे-एवं खलु सहालपुत्ते
आजीवियसमयं वमित्ता समणाणं निग्गन्थाणं दिट्ठि पडि-
वन्ने, तं गच्छामि णं सहालपुत्तं आजीविओवास-
यं समणाणं निग्गन्थाणं दिट्ठि वामेत्ता पुणरवि
आजीवियदिट्ठि गेण्हावित्तए त्ति कइ एवं संपंहइ संपे-
हत्ता आजीवियसंघसम्परिवुडे जेणेव पोलासपुरं नयरे
जेणेव आजीवियसभा तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता
आजीवियसभाए भएडगनिकलेवं करेइ आजीवियसभाए
भंडगणिकलेवं करेइत्ता कयवएहि आजीविएहि सद्धि जे-
णेव सहालपुत्ते समणोवासए तेणेव उवागच्छइ । तए णं
से सहालपुत्ते समणोवासए गोसालं मंखलिपुत्तं एज्जमाणं
पासइ पासित्ता णो आढाई नो परिजाणइ अणादाय-
माणे अपरिजाणमाणे तुसिखीए संचिद्धइ । तए णं मे
गोसाले मंखलिपुत्ते सहालपुत्तेणं समणोवासएणं अणा-
दाइजमाणे अपरिजाणजमाणे पीढफलगमिज्जामंथारट्ठ-
याए समणस्स भगवओ महावीरस्स गुणकित्तणं करेमाणं
सहालपुत्तं समणोवासयं एवं वयासी-आगए णं देवाणु-
प्पिया ! इहं महामाहणे ? तए णं से सहालपुत्ते समणो-
वासए गोसालं मंखलिपुत्तं एवं वयासी-के णं देवाणु-
प्पिया ! महामाहणे ? तए णं से गोसाले मं-
खलिपुत्ते सहालपुत्तं समणोवासयं एवं वयासी-स-
मणे भगवं महावीरे महामाहणे । से केणइहेणं दे-

बाणुप्पिया ! एवं बुच्चइ—समणे भगवं महावीरे महामाहणे !, एवं खलु सहालपुत्ता ! समणे भगवं महावीरे महामाहणे, उप्पन्नयादंसणधरे० जाव महियपूइए० जाव तच्चक-
म्मसम्पयासम्पउत्ते, से तेण्डुणं देवाणुप्पिया एवं बुच्चइ
समणे भगवं महावीरे महामाहणे । आगए णं देवाणु-
प्पिया ! इहं महागोवे !, के णं देवाणुप्पिया ! महागोवे !,
समणे भगवं महावीरे महागोवे । से केण्डुणं देवाणुप्पि-
या ! ० जाव महागोवे !, एवं खलु देवाणुप्पिया ! स-
मणे भगवं महावीरे संसाराडवीए बहवे जीवे नस्समा-
णे विणस्समाणे खज्जमाणे छिज्जमाणे भिज्जमाणे लुप्पमा-
णे विलुप्पमाणे धम्ममएणं दण्डेणं सारक्खमाणे सं-
गांवमाणे निव्वाणमहावाडं साहत्थि सम्पावेइ, से
तेण्डुणं सहालपुत्ता ! एवं बुच्चइ—समणे भगवं महा-
वीरे महागोवे । आगए णं देवाणुप्पिया ! इहं महास-
त्थवाहे !, के णं देवाणुप्पिया ! महासत्थवाहे !, सहा-
लपुत्ता ! समणे भगवं महावीरे महासत्थवाहे, से केण-
डुणं० !, एवं खलु देवाणुप्पिया ! समणे भगवं म-
हावीरे संसाराडवीए बहवे जीवे नस्समाणे विणस्स-
माणे ० जाव विलुप्पमाणे धम्ममएणं पंथेणं सारक्ख-
माणे० निव्वाणमहापट्ठणाभिमुहं साहत्थि सम्पावेइ, से
तेण्डुणं सहालपुत्ता एवं बुच्चइ समणे भगवं महावीरे महा-
सत्थवाहे । (उपा०) (भगवान् महावीरः महाधम्मकही इति
'महाधम्मकही' शब्दे षष्ठे भागे १६७ पृष्ठे उक्तम् ।) आगए
णं देवाणुप्पिया ! इहं महानिज्जामए !, के णं देवाणुप्पिया
महानिज्जामए !, समणे भगवं महावीरे महानिज्जामए,
से केण्डुणं० !, एवं खलु देवाणुप्पिया ! समणे भगवं म-
हावीरे संसारमहासमुदं बहवे जीवे नस्समाणे विणस्समा-
णे० जाव विलु० बुद्धमाणे निबुद्धमाणे उप्पियमाणे धम्म-
मईए नावाए निव्वाणतीराभिमुहं साहत्थि सम्पावेइ से
तेण्डुणं देवाणुप्पिया ! एवं बुच्चइ—समणे भगवं महावीरे
महानिज्जामए । तए णं से सहालपुत्ते समणोवासए
गोसालं मङ्खलिपुत्तं एवं वयासी—तुम्भे णं देवाणु-
प्पिया ! इयच्छेया० जाव इय निउणा इय नयवादी इय उव-
एसलद्धा इय विष्ठाणपत्ता, पभू णं तुम्भे मम धम्मा-
यरिएणं धम्मावएसएणं भगवया महावीरेणं सद्धिं वि-
वादं करेत्तए !, नो तिण्डे समदु । से केण्डुणं देवाणु-
प्पिया ! एवं बुच्चइ—नो खलु पभू तुम्भे मम धम्मा-
यरिएणं ० जाव महावीरेणं सद्धिं विवादं करेत्तए !,
सहालपुत्ता ! से जहा नामए केइ पुरिसे तरुणे जुगवं-
० जाव निउणसिप्पोवगए एणं मई अयं वा एत्तरं वा

सूरं वा कुकुडं वा तिसिरं वा वट्ठयं वा सावर्यं वा क्खोर्यं
वा कविज्जलं वा वायसं वा सेणयं वा हत्थंसि वा पायंसि
वा खुरंसि वा पुच्छंसि वा पिच्छंसि वा सिङ्गंसि वा विसा-
णंसि वा रोमंसि वा जहिं गियहइ तहिं तहिं निम्बलं
निप्फंदं धरेइ, एवामेव समणे भगवं महावीरे ममं
बहूहिं अदुइ य हेऊहि य० जाव बागरमाणेहि य जहिं
जहिं गियहइ तहिं तहिं निप्पट्ठपसिणवागरणं करेइ, से
तेण्डुणं सहालपुत्ता ! एवं बुच्चइ—नो खलु पभू अहं
तव धम्मायरिएणं० जाव महावीरेणं सद्धिं विवादं
करेत्तए । तए णं से सहालपुत्ते समणोवासए गोसालं
मङ्खलिपुत्तं एवं वयासी—जम्हा णं देवाणुप्पिया !
तुम्भं मम धम्मायरियस्स ० जाव महावीरस्स संतेहिं
तच्चेहिं तहिण्हिं सञ्भूण्हिं भाव्हिं गुणकित्तणं करेइ
तम्हा णं अहं तुम्भे पाडिहारिएणं पीढ० जाव संथार-
एणं उवनिमन्तेमि, नो चेव णं धम्मो त्ति वा तवो त्ति
वा तं गच्छह णं तुम्भे मम कुम्भारावणेसु पाडि-
हारियं पीढफलग० जाव ओगिण्हित्ता णं विहरह ।
तए णं से गोसाले मङ्खलिपुत्ते सहालपुत्तस्स समणो-
वासयस्स एयमदुं पडिसुणेइ पडिसुणिता कुम्भारा-
वणेसु पाडिहारियं पीढ० जाव ओगिण्हित्ता णं विहरह ।
तए णं से गोसाले मङ्खलिपुत्ते सहालपुत्तं समणोवासयं
जाहे नो संचाएइ बहूहिं आधवणाहि य पस्सव-
णाहि य सणवणाहि य विस्सवणाहि य निग्गन्था-
ओ पावयणाओ चालित्तए वा खोभित्तए वा वि-
परिणामित्तए वा ताहे सन्ते परितन्ते पालासपुराओ
नयराओ पडिणिक्खमइ पालासपुराओ नगराओ प-
डिणिक्खमित्ता बहिया जणवयविहारं विहरइ । (सू० ४४)

'महागोवे' त्यादि, गोपो—गोरत्तकः स चैतरंगार-
त्तकेभ्योऽतिविशिष्टत्वान्महानिति महागोपः । 'नश्यत'
इति सम्मार्गाक्यव्रमानान् 'विनश्यत' इत्यनेकशो
जियमाणान् खाद्यमानान्—मृगादिभावे व्याघ्रादिभिः छि-
द्यमानान्—मनुष्यादिभावे खड्गादिना भिद्यमानान् कुत्तादिना
लुप्यमानान् कर्णनासादिच्छेदनेन विलुप्यमानान् बाह्याप-
श्यपहारतः गा इवेति गम्यते, 'निव्वाणमहावाडं'
ति—सिद्धिमहागोस्थानविशेषं 'साहत्थे' ति—स्वहस्ते-
नेव स्वहस्तेन, साक्षादित्यर्थः । महासार्थवाहालापकानन्तरं,
पुस्तकान्तरं इदमवतरमधीयत—“आगए णं देवाणुप्पिया !
इहं महाधम्मकही !, के णं देवाणुप्पिया ! महाधम्मकही !,
समणे भगवं महावीरे महाधम्मकही । से केण्डुणं समणे
भगवं महावीरे महाधम्मकही !, एवं खलु सहालपुत्ता !
समणे भगवं महावीरे महइमहालयंसि संसारंसि बहवे
जीवे नस्समाणे० जाव विलुप्पमाणे उम्मणपडिधक्के सप्प-
हविण्णण्डे मिच्छककलाभिभूए अदुविहकम्मसमपडलपडा-

च्छेदं बहुहिं अट्टेहि य हेजुहि य पसिणेहि य कारणेहि य वागरेणेहि य वाउरन्ताओ संसारकन्ताराओ साहन्थि नि-
रथारं, मे तेणंदुणं सदालपुत्ता ! समणे भगवं महावीरे म-
हाधम्मकहिं' ति, कएत्थोऽयं, नवरं जीवानां नश्यदादिवि-
शेषणहेतुदर्शनायाह—' उम्मग्गे ' त्यादि, तत्रोम्मार्गप्रति-
पन्नान्—आश्रितकुट्टिशासनान् सत्पथविप्रनष्टान्—त्यक्त-
जिनशासान्, एतदेव कथामन्याह—मिथ्यानवबलाऽभि-
भूतान्—तथा अष्टविधकर्मैव तमःपटलम्—अन्धकारसमू-
हः तेन प्रत्यवच्छन्नानिति । तथा निर्यामकालापके ' बुद्ध-
माणे ' ति—निमज्जतः ' निबुद्धमाणे ' ति—नितरां नि-
मज्जतः जन्ममरणादिजले इति गम्यते, ' उप्पयमाणे ' ति—उत्प्लाव्यमानान् । ' पभु ' ति—प्रभवः—समर्थः, इति-
च्छेकाः—इति एवमुपलभ्यमानाद्भूतप्रकारेण, एवमन्यत्रापि
छेकाः—प्रस्तावज्ञाः, कलापरिहृता इति वृद्धा व्याचक्षते,
तथा इति दक्षाः—कार्याणामवलम्बितकारिणः तथा इति
प्रष्टाः—दक्षाणां प्रधाना वारिगमन इति वृद्धैरुक्तं, कचित्—' पत्त-
ट्टा ' इत्यधीयते, तत्र प्राप्ताः—रुतप्रयाजनाः, तथा इति नि-
पुणाः—सूक्ष्मदर्शिनः कुशला इति च वृद्धाः, इति नयवादि-
ना—नीतिवक्त्राः, तथा इत्युपदेशलब्धा लब्धात्तापदेशाः,
वाचनान्तरं इति मेधाविनः अपूर्वधृतग्रहणशक्तिमन्तः इ-
ति विज्ञानप्राप्ताः—अवाप्तसद्बोधाः । ' स जहे ' त्यादि, अ-
थ यथा नाम कश्चित्पुरुषः ' तरुणे ' ति—वर्धमानवयाः व-
र्णादिगुणोपचित इत्यन्ये, यावत्करणादिदं दृश्यम्—' बलवं '
सामर्थ्यवान् ' जुगवं ' युगं—कालविशेषः तन्प्रशस्तमस्याऽ-
स्तीति युगवान्, दृष्टकालस्य बलहानिकरत्वात्पद्व्यच्छे-
दार्थमिदं विशेषणम्, ' जुवाणे ' ति—युवा—वयःप्राप्तः, ' अ-
प्पायङ्के ' ति—नारोगः ' धिरग्गहन्धे ' ति—सुलेखकवद् अस्थि-
रप्रहस्तो हि न गाढग्रहो भवतीति विशेषणमिदम् ' दढ-
पाणिपाए ' ति—प्रतीति ' पासपिट्ठन्तरं परिणय, ति—पार्श्वौ
च पृष्ठान्तरं च—तद्विभागौ ऊरु च परिणतौ—निष्पत्तिप्रक-
र्षावस्थां गतौ यस्य स तथा, उत्तममंहनन इत्यर्थः, ' त-
लज्जमलजुयलपरिघनिबबाहु ' ति—तलयोः—तालाभिधानवृत्त-
विशेषयोः यमलयोः—समश्रणिकयोर्यद्युगलं परिघञ्च—अर्गला
तर्जिभौ तत्सदृशौ बाहु यस्य स तथा, आयतबाहु इत्यर्थः,
' घणानिचियवट्टपालिखन्धे ' ति—घनानिचितः—अत्यर्थं निविडो
वृत्तञ्च—वर्तुलः पालिघट्ट—तडागादिपालाव इकन्धौ—अश्वं-
शौ यस्य स तथा, ' चम्मदुग्गदुहणमोहियसमाहयानिचिय-
गायकाए ' ति चर्मैष्टका—इष्टकाशकलादिभूतचर्मकुतपुरुषा
यदाकर्पणेन धनुर्धरा व्यायामं कुर्वन्ति द्रुघणा—मुद्रां मौष्टि-
का—मुष्टिप्रमाणः प्रातश्चर्मैरज्जुकाः पापाणगोलकस्तैः समाह-
तानि—व्यायामकरणप्रवृत्तौ सत्यां ताडितानि निचिन्तानि गा-
त्राणि—अङ्गानि यत्र स तथा स एवविधः कायो यस्य स तथा,
अनेनाभ्यासजनितं सामर्थ्यमुक्तं, ' लङ्कणपवणजइणवायामस-
मत्थे ' ति—लङ्कणं च—अतिक्रमणं प्लवने च—उत्प्लवने
जथिनव्यायामश्च—तदन्यः शीघ्रव्यापारस्तेषु समर्थो यः स
तथा, ' उरस्सवलसमागए ' ति—अन्तर्गतसाहवीर्ययुक्त इत्यर्थः
' छेए ' ति—प्रयागङ्गः ' दक्खे ' ति—शीघ्रकारी ' पत्तट्ट ' ति—
अधिकृतकर्माणि निष्ठाकृतः प्राप्ताः, प्रज्ञ इत्यन्ये, ' कु-
सले ' ति—आलोचितकारी ' महावि ' ति—सहृद् दृष्टभुक्त-

मैः ' निउत्ते ' ति—उपायारम्भकः ' निउत्तसिप्पोषगए ' ति—
सूक्ष्मशिल्पसमन्वित इति, अजे वा छुगलम् एलकं वा—
उग्गं शूकरं वा—वराहं कुकुटानिस्तरवर्तकलायककपोतक-
पिञ्जलवायसश्येनका' पत्तिविशेषा लोकप्रसिद्धाः, ' हत्थंसि
य ' ति—यद्यप्यजातीनां हस्तो न विद्यते तथाप्यभेतनपादौ
हस्त इव हस्त इति कृत्वा हस्ते वेत्तुं, यथाममभवे चै-
षां हस्तपादक्षुरपुच्छपिच्छशृङ्गाविषाणरामाणि योजनीयानि,
पिच्छः—पलाययवविशेषः, शृङ्गमिहाजैडकयोः प्रतिपत्तव्यं,
विषाणशब्दो यद्यपि गजदन्ते रूढस्तथाऽपीह शूकरदन्ते प्रति-
पत्तव्यः, साधर्म्यविशेषादिति, निश्चलम्—अचलं सामान्यतो
निष्पन्दं—किञ्चिच्चलनेनापि रहितम्, ' आघयणाहि य '
ति आख्यायैः प्रज्ञापनाभिः—भेदना वस्तुप्ररूपणाभिः ' स-
ञ्ज्ञापनाभिः—सञ्ज्ञानजननैः विज्ञापनाभिः—अनुकूलभणितैः ।

तए णं तस्स सदालपुत्तस्स समणोवासयस्स बहुहिं
सीलं जाव भावमाणस्स चादस्स संवच्छरा वइक्कन्ता,
पण्णसमस्स संवच्छरस्स अनन्तरा वट्टमाणस्स पुब्बर-
त्तावरत्तकाले जाव पांसहसालाए समणस्स भगवओ
महावीरस्स अन्तियं धम्मपण्णत्ति उवसम्पज्जित्ता णं
विहरइ, तए णं तस्स सदालपुत्तस्स समणोवासयस्स
पुब्बरत्तावरत्तकाले एगे देवे अन्तियं पाउम्भवित्था, तए
णं से देवे एगे महं नीलुप्पल जाव असिं गहाय स-
हालपुत्तं ममणोवासयं एवं वयासी—जहा चुलणीपियस्स
तंहव देवो उवसग्गं करइ, नवरं एकैके पुत्ते नव मंस-
सोल्लए करइ जाव कणीयसं घाएइ घायइत्ता जाव आ-
यइइ । तए णं से महालपुत्तं समणोवासए अभीए जा-
व विहरइ । तए णं से देवे सदालपुत्तं समणोवासयं अ-
भीयं जाव पामित्ता चउत्थं पि महालपुत्तं समणोवासयं
एवं वयामी—हं भो ! महालपुत्ता ! ममणोवामया अपन्थि-
यपन्थिया जाव न भञ्जसि तओ ते जा इमा अग्गि-
मित्ता भारिया धम्ममहाइया धम्मविइजिया धम्माणुग-
गरत्ता समगुहदुक्खमहाइया तं ते साओ गिहाओ
नीणमि नीणमित्ता तव अग्गओ धाएमि घायइत्ता नव-
मंससोल्लए करेमि करत्ता आदागभरियंसि कमाहयंमि
अइहेमि अइहत्ता तव गायं मंसण य साणिएण य
आयआमि, जहा णं तुमं अट्टदुहइ जाव ववरं विज्जसि ।
तए णं से सदालपुत्ते समणोवासए तेणं देवणं एवं वुत्ते
ममाणे अभीए जाव विहरइ । तए णं से देवे सदाल-
पुत्तं समणोवामयं दोब्बं पि तच्चं पि एवं वयामी—हं भो !
सदालपुत्ता ! ममणोवासया ! तं चैव भणइ, तए णं त-
स्म महालपुत्तस्म ममणोवामयस्म तेणं देवणं दोब्बं पि
तच्चं पि एवं वुत्तस्म समागस्म एयअज्झन्थिए ०४ समुप्पअ
एवं जहा चुलणीपिया तंहव चिन्तइ जे णं ममं जइं पुत्तं

जे शं ममं मज्झिमयं पुत्तं जे शं ममं कल्लियं पुत्तं जाव
आयश्च जाव यि यं ममं इमा अग्निमिता भारिया सम-
सुहृदुक्खमहाइया तं पि य इच्छइ साओ गिहाओ नीयं-
ता ममं अग्निमिता घाएत्तए, तं सेयं खलु ममं एयं पुत्तं
गिहत्तए ति कहु उदाइए जहा सुलसीपिया तहेव
मव्वं भाणियव्वं नवरं अग्निमिता भारिया कोलाहलं
सुणित्ता भणइ । ममं जहा सुलसीपियावत्तव्वया, नवरं
अग्निमिता विमाणे उव्वमे० जाव महाविदेहे वासे सि-
ज्झिहिइ, निक्खेवओ । (सू० ४५) उपा० ७ अ० ।

सहालु-शब्दवत्-त्रि० । “ आत्विज्जालाल-वन्त-मन्तेत्तेर-
मणा मताः ” ॥ ८ । २ । १५६ ॥ इति मताः स्थाने आलु आ-
देशः । शब्दयुक्ते, प्रा० । औ० ।

सहावाह-शब्दापातिन-पुं० । द्वैमवतवर्षवृत्तवैताल्यवर्षेन,
स्था० १० ठा० ३ उ० । अ० । देवविशेषे, स्था० ।

दो सहावाती देवा । (सू० ६२+) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सहावायवासी-शब्दापातिवामिन-पुं० । देवविशेषे, स्था० ।

दो सहावायवासी माती देवा (सू० ६२×) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सहिट्टी-सदृष्टि-पुं० । सती-समीचीना दृष्टिरस्यासौ सदृ-
ष्टाष्टः । सम्यग्दृष्टौ, प्रति० । स्थिरादिषु योगदृष्टिषु, द्वा०
२३ द्वा० ।

सहिय-शब्दित-त्रि० । शब्दः प्रसिद्धिः संज्ञानो यस्य तच्छ-
ब्दितम् । प्रसिद्धे, द्वा० १ अ० १ अ० । औ० । आकरिते,
का० १ अ० १ अ० ।

शाब्दिक-पुं० । शब्दक, अनु० ।

जो जं जाणइ । तं जहा-सहं सहिओ, गणियं गणिओ ।
अनु० ।

सहस्रश्च-शब्दोच्चतिक-त्रि० । उच्चतशब्दकं, द्वा० १ अ० १
अ० । जी० ।

सहस्रस्य-शब्दोद्देशक-पुं० । शब्दोपलक्षित उद्देशकः शब्दो-
द्देशकः । द्विस्थानकस्य तृतीय उद्देशके, स्था० ५ ठा० १ उ० ।

सहृप्पाय-शब्दात्पाद-पुं० । शब्दात्पत्नी, स्था० ।

दं हि ठागे हिं सहृप्पाए मिया । तं जहा-साहसं-
तस्यं चैव पांगलाणं सहृप्पाए सिया, भिजंतस्यं चैव
पांगलाणं सहृप्पाए मिया । (सू० ८१ ×)

‘ बोद्धी ’ त्वादि द्वाभ्यां स्थानाभ्यां कारणाभ्यां श-
ब्दोत्पादः स्याद्-भवेत् संहन्यमानानां च संघातमापद्य-
मानानां सतां कार्यभूतः शब्दोत्पादः स्यात्पञ्चम्यर्थे वा
पञ्चानि संहन्यमानाभ्य इत्यर्थः । पुद्गलानां-बाधपरिणामानां
वथा घटदण्डमलयोरर्थं भिद्यमानानां वियुज्यमानानां च
वथा केशदलानामिति । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सहूल-शाहूल-पुं० । सिंहपर्याये आटव्ये पशौ, आव० १

अ० । “ इमी पुली बम्भे खहुलो पुंडरीको व । ” काइ० ना०
५४ गाथा । व्याघ्रविशेषे, प्रस० १ अ० १ द्वार ।

सह-आह-न० । पितृक्रियायाम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
रा० । स्थालीपाकमृतपिण्डनिवेदने, जं० २ वक्ष० ।

सहम्मजाय-सहर्मयान-न० । सहर्मरूपे यानपात्रे, पं०
ब० ५ द्वार ।

सहम्मबुद्धिजनम-सहर्मबुद्धिजनक-त्रि० । सुन्दरधर्मस्तु-
त्पादक, पञ्चा० ६ विव० ।

सहम्मपरिमुह-सहर्मपराहमुख-त्रि० । कुर्मलै पतन्तमात्मनं
धारयतीति धर्मः, संज्ञासौ धर्मश्च सहर्मः । तान्त्यादिक-
अरण्यकरणधर्मो गृह्यते, तत्पराहमुखः । धर्मविमुखे, आव०
४ अ० । जी० ।

सहम्मपरिक्खा-सहर्मपरीक्षा-स्त्री० । सम्यग्धर्मपरीक्षा-
याम्, पं० १ विव० । “ बालः पश्यति लिङ्गं, मध्यमबुद्धि-
धिचारयति सद्वृत्तम् । आगमतस्त्वं तु बुधः, परीक्षत स-
र्वयत्नेन ॥ १ ॥ ” इति । पं० १ अधि० । (‘ धम्म ’ शब्दे चतुर्थभागे
२६ पृष्ठ व्याख्या गता ।)

सहम्मपरिणाम-सहम्मपरिणाम-पुं० । सहजपरिणामे, अ-
ष्ट० ८ अष्ट० ।

सहा-अद्धा-स्त्री० । “ अद्धिं मूर्धाऽर्धेऽन्ते वा ” ॥ ८ । २ ।

४१ ॥ इति संयुक्तस्य दो वा । सहा । पक्षे-सहा । अद्धा । प्रा० ।

“ न अद्धाः ” ॥ ८ । १ । १२ ॥ अद् उद् इत्येतयोस्त्यव्यञ्जन-
स्य लुप्त । प्रा० । इच्छायां, “ इहा इच्छा वच्छा सहा

कामां च आसंसा ” पाइ० ना० ७० गाथा । स्वकीय-अभिला-
षे, पञ्चा० २ विव० । प्रवर्धमानानुष्ठानकरणे, आवा० १

अ० १ अ० ३ उ० । विशुद्धचित्तपरिणामे, आव० ६ अ० ।

तत्सङ्गामिलाषे, दश० ६ अ० । मिथ्यात्वमोहनीयकर्मल-
योपशमाविज्जन्त्योदकप्रस्तादकमतिवृत्तसः प्रस्तादज्ज्याम्,

अ० २ अधि० । तत्त्वअज्ञाने, संयमयोगविषये निजाभिला-
षे, प्रस० १ संव० द्वार । धर्मकरणाभिलाषे, उत्त० ३ अ० ।

अथ अद्धाप्रवरं धर्मे इति द्वितीयं भाषसाधोसिद्धमुपदेहन्

प्रज्ञापनीयलक्षणं तृतीयं भाषसाधुल्लिखं संवन्धवद्वाह-

एसा पवरा सहा, अनुबद्धा होइ भावसाहुस्त ।

एई सन्भाव, पन्नवणिओ हवइ एसो ॥ १०५ ॥

एषा-चतुरङ्गा प्रवरा-वरण्या अद्धा-धर्माभिलाषोऽनु-

बद्धा-अव्यवच्छिन्ना भवति-सम्पद्यते भावसाधोः-प्र-

स्तुतयतेः एतस्याः-अद्धायाः सद्धावे-सत्तायां प्रज्ञापनीयः-

असद्ग्रहावकलो भवत्येष साधुनिर्गतिः ।

ननु किं चरित्रवतोऽप्यसद्ग्रहः सम्पद्यति ? सत्यं सैभ-

वत्यपि मतिमोहमाहात्म्यात्-मतिमोहोऽपि कुत

इति चेदुच्यते-

विहिउजमववयभय, उस्सग्गववायतदुभयगयाइ ।

सुत्ताइ बहुविहाइ, समए गंभीरभावाइ ॥ १०६ ॥

विधिश्च-उद्यमश्च-अथ चैतस्मिंश्चापवादश्च तदुभयं

चेति द्वन्द्वस्तस्य च स्वपदप्रधानत्वाद्, गतामिति प्रत्येकम-

भिसंबन्धते, सूत्राणि च विशेष्याणि ततश्चैव याज्यते-

कानिचिद्विचिन्तयन्ति सुखं चिन्तयन्ति, यथा—“ संवत्से वि-
चिन्तयन्तकानि, असंभंता अमुच्छिन्ना । इमेण कमलोभात्,
भक्त्यायं यथेष्टम् ॥ १ ॥ ” इत्यादीनि, कानिचिदुपमन्वयन्ति
यथा—“ दुमपत्तये पंडुप जहा, निवडइ राहणाया अकम्प । एवं
मणुयाण जीवियं, समयं गेयम् ! मा पमायप ॥ १ ॥ ” इत्यादी-
नि, वरुणसूत्राणि—“ रिखत्थमियसमिद्धा ” इत्यादीनि प्रायेण वा-
ताधर्मकथायुक्तेषु, भयसूत्राणि—नरकेषु मांसरुधिरादिकथन-
रूपाणि, उक्तं च—“ नरपसु मंसरुहिराह—वक्कलं जं पमिच्छिमि-
सेल्ल । अयहेड इहर तेल्लि, वज्जिवियभाक्कलं न तयं ॥ १ ॥ ” इ-
त्यादीनि, जलसूत्राणि । यथा—“ इत्थेसि कुवइ जीवन्निज-
याणं नेव सवें दंडं कमावभिज्जा ” इत्यादि । बह्वीर्यविकार-
रूपाणि प्रायः कानि, कल्पसूत्राणि प्रायः कुलप्रवृत्त्यानि,
यथा—“ मय्य कम्मिज्जा निज्जलं सुहायं, सुहाहिंयं वा सु-
आ समं वा । इत्तां वि पावाइ विवज्जयंतां, विहरिज्ज कामे-
सु असज्जमाणे ॥ १ ॥ ” इत्यादीनि, तदुभयसूत्राणि—येषु
त्सर्गापवादौ युगपत्कथ्येते, यथा—“ अट्टमाणाभावं, सम्मं-
अहियासियव्वओ वाही । तथ्भायम्मि उ विहिणा, पडिया-
रपवत्तयं नेयं ॥ १ ॥ ” इत्यादीनि एवं सूत्राणि बहुविधा-
नि स्वस्वमय—एवमय—निश्चय—व्यवहार—ज्ञानक्रियादिना
नयमतप्रकाशकानि समयं—स्तिष्ठान्ते मन्त्राभावादिनि—महा-
मतिगम्याभिप्रायानि सन्तीति शेषः ।

ततः किमित्याह—

तेसि विसयविभागं, अणुसंतो नास्यवरसकम्मुदया ।

मुज्जइ जीवा तत्तां, सपेरिसिमसग्गइ जणइ ॥ १०७ ॥

तेषां सूत्राणां विषयविभागमकम्मुदयं सूत्रस्य विषयोऽयं
अमुप्यंत्यंकरुपमनुयन्—असक्यन् ज्ञानावरणकर्मण उदया-
देतोमुद्भवत—मोहमुपयाति जीवः—प्राणी ततः स्वपरयो-
रात्मनः परस्य च पर्युपासकस्यासद्ग्रहमसद्बोधं जनयति,
जमालियत् । तत्कथा चातिप्रतीतत्वाच्च श्रितन्यत इति ।

ततश्च—

तं पुण संविग्गगुरु, परहियकरणुज्जयाणुकंपाए ।

बोहिति सुत्तविहिणा, पक्कवणिजं वियाणंता ॥ १०८ ॥

तं मूढं पुनः शब्दादर्थिनं विनीतं च संविग्गाः—प्रतीतार्था
श्रवः—पूज्याः परहितकरणाद्यतः—पण्यकारसंज्ञिका अनु-
कम्पया—मा गमत् एव पुनर्विभित्यनुग्रहबुद्ध्या प्रेरिता बोध-
यन्ति ब्रह्मपत्तिं सूत्रविधिना आगमोक्तबुद्धिभिः प्रकाशनीयं
ब्रह्मपत्तेर्भावत्वं विजानाना सत्यन्तस्तदितस्तस्य सर्वज्ञेनार्प
बोधयितुमशक्यत्वादिति ।

ततः—

सोऽवि असग्गहचाया, सुत्तिसुद्धं दंसयं चरिसं च ।

आराहिउं समत्था, होइ सुद्धं उज्जुआवत्ता ॥ १०९ ॥

सोऽवि असग्गहचाया—सुत्तिसुद्धं दंसयं चरिसं च ।
आराहिउं समत्था, होइ सुद्धं उज्जुआवत्ता—सुत्तिसुद्धं दंसयं चरिसं च ।
गार्जजपरिहृत्पतबोधमोक्षनात् सुत्तिसुद्धमतिविमलं दर्शन-
सम्यक्त्वं चाग्रिं—संयमं यशब्दात्—ज्ञानतपसी चाराध-
यितुं समर्थो भवति सुखं यथाभवत्येवमुज्जुआवत्ता—उज्जुआ-
वति । ध० १०३ अर्थ० ३ लक्ष० ।

सदाजस्रं—अज्ञानम—न० । अज्ञाने, अज्ञानमज्ञानं इति वा
अज्ञानं इति वा यगुह । वि० सू० १ उ० ।

सदाधिरया—अज्ञास्थिरता—स्त्री० । अज्ञास्थिरं, य० व० १ इत्य० ।

सद्भामंग—अज्ञाभङ्ग—पुं० । भङ्गिनाशे, जी० १ प्रथि० ।

सद्भामत्त—अज्ञामात्रत्वं—न० । अज्ञा—रुचिः सैव सामान्य-
भावं अज्ञा कार्यरहिता अज्ञामात्रं तद्भामत्तरत्वं । केवल-
अज्ञायाम्, पञ्चा० १३ धिव० ।

सद्भालु—अज्ञालु—पुं० । धर्मानुष्ठानं निरन्तरं कार्यमेवेति अज्ञा-
साहेत, धर्मानुष्ठानं निरन्तरं कार्यमेव कितु तत्कुर्वता सर्वश-
क्त्या विधी यतनीयम्, इदमेव च अज्ञालोर्लक्षणम् । आहु-
अ-

“ विहिसारं चिञ्च सेवइ, सद्भालु सत्तिसं कणुदाणं ।

दब्बाइ दास निहओ, वि पक्कवायं बहइ तम्मि ॥ १ ॥

धरणाणं विहिजांगो, विहिपक्कवाराहगा सया धरणा ।

विहिबहुमाणी धरणा, विहिपक्कवदुसगा यथा ॥ २ ॥

आसवसिञ्चिञ्चणं, विहिपरलाओ उ होइ सय्कालं ।

विहिचाओ ऽविहिभत्ती, अन्नवज्जिअदूरअवत्ता ॥ ३ ॥ ”

य० २ अर्थ० ।

सद्धि—सार्द्धम्—अव्य० । समानं युगपत् । एकत्रेत्यर्थे, नि० सू०

२ उ० । संहत्यर्थे, भ० २ श० ५ उ० । आचा० । हा० । औ० ।

सद्देअ—अद्देय—त्रि० । नात्यवेत्यादीति भावतया हेये, आक०

४ अ० ।

सन्तमस—सन्तमस—न । अन्धकारे “ सन्तमसे अंधयारं धेतं
तिमिरं तमिस्सं च ” । पा० ना० ४८ गाथा ।

सन्तय—सन्तत—न० । अत्रिरामं, “ सइ आविरयं अविग्रमं
अणुवंलं संतयं सया निचं ” । पा० ना० ८७ गाथा ।

सन्दख—सन्दख—पुं० । खेय, “ संखणे खेय ” । पक्क० ना०
२२३ लथा ।

सन्दाणिअ—सन्दानित—त्रि० । बद्धं, “ बद्धं सन्दाणिअं निज्जलि-
अ च ” । पा० ना० १६७ गाथा ।

सन्दिट्ट—सन्दिट्ट—न० । आगमहितं, “ सन्दिट्टं अण्णाहिअं ” ।
पा० ना० १८५ गाथा ।

सन्दिद्ध—सन्दिग्ध—त्रि० । संशयितं, “ सन्दिद्धं संसहअं ” ।
पा० ना० १८५ गाथा ।

सन्दुमिअ—प्रदीप्त—त्रि० । उदीचिने, “ उदीचिअं उज्जालिअं
पलीविअं जणं सन्दुमिअं ” । पा० ना० १९ गाथा ।

सन्दोह—सन्दोह—पुं० । गले, संशयो मिउरम्भो । पा०
ना० १८ गाथा ।

सन्दुकिअ—प्रदीप्त—त्रि० । उज्ज्वलितं, “ सन्दुकिअं उदी-
चिअं उज्जालिअं पलीविअं जणं ” । पा० ना० १६ गाथा ।

सुख—सुख—त्रि० । क्लान्ते, “ सखं किञ्च सुठिअं उव्वायं
नीसहं किलंनं च ” । पा० ना० ७६ गाथा ।

सुख—सुख—स्त्री० । तमनि, “ सुखा गुणं च तमं अदि-
हाणं ” । पा० ना० १६१ गाथा ।

सञ्ज्ञाम-आ-ट-धा०। आदरे, “आदरेः सञ्ज्ञामः” ॥८॥८॥३॥
 आद्वियतेः सञ्ज्ञाम इत्यादेशो वा भवति । सञ्ज्ञामह । आदरेह ।
 आद्वियते । प्रा० ४ पाद ।
 सन्नुम-छाद-धा०। अपवारणे, ‘छन्दर्गैर्लुम-नूम-सन्नुम-ढकौ-
 म्बाल-पडालाः’ ॥८॥८॥२॥ छन्दर्गन्तस्यैते षडादेशा वा भ-
 वन्ति । सन्नुमह । छादयति । प्रा० ४ पाद ।
 सपणम-सप्रदेश-पुं० । सविभागे, भ० ६ श० ३ उ० । (‘पपस’
 शब्दे तृतीयभागे २२ पृष्ठ सप्रदेशाऽप्रदेशत्वे ढगङकः ।)
 सपंचचूल-सपञ्चचूड-पुं० । सह पञ्चभिश्चूडाभिर्वर्तत इति
 सपञ्चचूडः । चूडापञ्चकसहिते आचाराङ्के, आचा० १ भू०
 १ अ० १ उ० ।
 सपंसुलक-सपांसुलक-त्रि० । सपांश्चास्त्रि, प्रअ० ३ आअ०
 द्वार ।
 सपक्व-सपक्ष-न० । समानाः पक्षाः पार्श्वा दिशो यस्मिन्
 तत् सपक्षम् । स्था० ४ ठा० ३ उ० । समानपक्षे, समपांश्च,
 यथा भवति समध्वजया गच्छतीत्यर्थः । स० ३२ सम० । स-
 र्वेषु पार्श्वेषु—पूर्वापरदिक्षोऽक्षरूपेणित्यर्थः । सू० प्र० २०
 पादु० । सम्म० ।
 स्वपक्ष-पुं० । निहवपार्श्वस्थादिषु, वृ० १ उ० २ प्रक० ।
 सपक्व-सपक्ष-त्रि० । समानाः पक्षाः पार्श्वा दिशो यस्मिन्
 तत्सपक्षम् । इहकारः प्राकृतप्रभवः । स्था० ४ ठा० ३ उ० । पक्षा-
 णां दक्षिणधामादिपार्श्वानां सदृशता समता सपक्षमित्यव्य-
 यीभावः । समपार्श्वतया समं, स्था० ३ ठा० १ उ० । महौषधि-
 भेद, स्त्री० । ती० ६ कल्प ।
 सपञ्चवाय-सप्रत्यपाय-पुं० । संभाव्यमानाऽपाये, पिं० ।
 स्था० ।
 सपञ्चवसि-सपर्यवसित-त्रि० । शान्ते, सपर्यवसितो लोको
 जगन्प्रलये सर्वस्य विनाशसङ्गात् । आचा० १ भू० ८ अ०
 १ उ० ।
 सपञ्जाय-सपर्याय-त्रि० । नास्तिभावे, सपञ्जाय त्ति वा श-
 त्तिभावां त्ति वा अविज्जमाणभावां त्ति वा एगट्टा । आ०
 चू० १ अ० ।
 सपडाग-सपताक-त्रि० । सह पताकया वर्तत इति सप-
 ताकम् । पताकया सहिते, ज्ञा० १ भू० १ अ० ।
 सप(प)डिकम्म-सप्रतिकर्मन्-न० । प्रतिकर्मसहितेऽनशने,
 “भक्तपरिआऽणसणं तिचउविहाहारचायनिष्फणं । स(प)प-
 डिकम्मं नियमा, जहा समाही विणिहिट्ठं ॥१॥” इति । स्था० २
 ठा० ४ उ० ।
 सपडिकमण-सप्रतिक्रमण-पुं० । उभयकालकरणीयप्रतिक्र-
 मणसहिते, सह प्रतिक्रमणेनोभयसन्ध्यामावश्यकं यः स
 तथा, अन्यथा तु कारणाजानप्रतिक्रमणमिति । उक्तं च—“सप-
 डिकमणो धम्मो, पुग्गिस्स य पच्छिमस्स य जि(णस्स)णाणं ।”
 स्था० ६ ठा० ३ उ० ।
 सपडिदिसि-सप्रतिदिश-स्त्री० । प्रतिदिशां विदिशां सह-
 शनायाम्, समप्रतिदिक्षायाम्, स्था० ४ ठा० २ उ० ।

सपमज्जिय-सप्रमृज्य-अव्य० । सम्प्रमार्जनं कृत्वेत्यर्थे, प्र-
 अ० १ संव० द्वार ।
 सपरकम-सपराक्रम-न० । पराक्रमः—सामर्थ्यं सह पराक्रमे-
 ण वर्तत इति सपराक्रमः । पराक्रमयुक्ते अनशने, आ-
 चा० १ भू० ८ अ० १ उ० । (इदं च ‘मरण’ शब्दे षष्ठभागे
 ११४ पृष्ठ व्याख्यातम् ।)
 सपरसुय-स्वपरश्रुत-न० । स्वसमयपरसमययोः, ज्ञा० ६ ज्ञा०
 सपरिगाह-सपरिग्रह-त्रि० । सह परिग्रहेण—द्विपदचतुष्पद-
 धनधान्याऽऽदिना वर्तत इति सपरिग्रहः । सूत्र० २ भू० १
 अ० । धनधान्यद्विपदचतुष्पदादिना वर्तमाने, तदभावेऽपि
 शरीरपकरणार्थं मूर्च्छावति च । सूत्र० १ भू० १ अ० ४ उ० ।
 सपरिमाण-सपरिमाण-त्रि० । सह परिमाणेन वर्तत इति
 सपरिमाणम् । सपरिच्छेदे, सूत्र० १ भू० १ अ० ४ उ० ।
 सपरियण-सपरिजन-त्रि० । सह परिजनैर्वर्तत इति सपरि-
 जनः । भृत्यादिवर्गसहिते, उक्त० २० अ० ।
 सपरिया-सपर्या-स्त्री० । सेवायाम्, स्था० ।
 सपरिवार-स्वपरिवार-त्रि० । स्वकीयपरिवारयोग्यासनप-
 रिक्रिते, भ० २ श० ४ अ० ।
 सपरिसाग-सपर्यत्क-त्रि० । सह पर्यदा वैर्येषां वा ते स-
 पर्यत्काः । सदस्येषु, आ० म० १ अ० ।
 सपरावधाय-स्वपरोपधात-पुं० । आत्मन्यसंक्षेपे, जी० १
 प्रति० ।
 सपाउरण-सप्रावरण-त्रि० । सप्राच्छादने, ग० १ अधि० ।
 सपाडुगभंडधारि-सप्रादुकभाण्डधारिन्-पुं० । यावन्मात्रमुप-
 करणमुपयुज्यते तावन्मात्रं धरति शेषं परिष्ठापयति साधौ,
 व्य० ८ उ० ।
 सपाण-सप्राण-त्रि० । सह प्राणैर्वर्तते इति सप्राणम् । स-
 चिन्त, दशा० २ अ० ।
 सपाय-स्वपात्र-न० । आत्मनः संज्ञामात्रके, अप्पणिज्जो
 सञ्ज्ञामत्तञ्चो सपायं भणयति । नि० चू० ३ उ० ।
 सपायच्छित्त-सप्रायश्चित्त-त्रि० । सह प्रायश्चित्तेन वर्तत इ-
 ति सप्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तयुक्ते, स्था० ५ ठा० २ उ० । व्य० ।
 सपाव-सपाप-त्रि० । “ क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो
 लुक् ” ॥ ८ । १ । १७७ ॥ सपावं । अत्र प्रायोऽग्रहणाच्च लुक् ।
 पापसहिते, प्रा० १ पाद ।
 सपासंडि-स्वपाप(स्व)ण्डिन्-पुं० । जैनपापण्डिनि, पाण्डेस-
 णचारित्ताणि परुर्वति जिणवयणे खोरति सो सपा-
 संडी चेव । नि० चू० १६ उ० ।
 सपिसल्लय-सपि(शाच)सल्लय-त्रि० । सह पिसल्लयेन-पिशा-
 चेन वर्तत इति सपिसल्लयाः । पिशाचेन सहितेषु, प्रअ० १
 आअ० द्वार ।
 सपुरजणजाणवय-सपुरजनजानपद-त्रि० । सह पुरजनेन
 जानपदेन च जनपदसम्बन्धिजननेन वर्तते यः स तथा । पुरज-
 नजनपदजनसमेते, भ० ११ श० ११ उ० ।

सपुरोहित्य-सपुरोहित-पुं० । शान्तकर्मकारिसहिते, प्रश्न० ४ आध० द्वार ।

सपुष्पाऽवर-सपूर्वापर-त्रि० । सह पूर्वेषु-पूर्वाह्नकर्त्तव्येन अपरेण वा अपराह्नकर्त्तव्येन । यद्विधा-पूर्वं यत्क्रियते अत्रादिकं तथा अपरं यत्क्रियते विलपनभोजनादिकं तेन सह वर्त्तत इति स-पूर्वापरम् । दशा० १० अ० । पूर्वेषाऽपरेण च सहिते, ख० प्र० १६ पाङ्गु । सह पूर्वेषु गङ्गादिना यदपरं महागङ्गादि तत्स-पूर्वापरम् । गोशालकरीत्या पूर्वापरसहिते, भ० १५ श० ।

सपेहा-स्वप्रेक्षा-स्त्री० । स्वच्छायाम्, भ० ३ श० ३ उ० ।

सपोगल-सपुद्गल-पुं० । कर्मादिपुद्गलवति जीवे, स्था० २ टा० १ उ० ।

सप्य-सर्प्य-पुं० । सर्पेर्नाति सर्प्यः । भुजङ्गे, आ० म० १ अ० । विशेषः । यथाऽसावेकदृष्टिर्भवत्येवं गोचरगतं संय-मैकदृष्टिना भवितव्यम् । दश० १ अ० । (सर्प्यवर्णकः 'गोसालग' शब्दे तृतीयभागे १०१६ पृष्ठे गतः ।) तथा सप्य इति यथाऽसावेकदृष्टिर्भवत्येवं गोचरगतं संयमैकदृष्टिना भ-पितव्यमित्यर्थमृचकत्वादिति, अथवा—यथा द्राक् स्पृशन् सर्पो विलं प्रविशत्येवं साधुनाऽप्यनास्वादयता भोक्तव्यमिति । दश० १ अ० । अश्वेषानक्षत्राधिपतां देवं, ज० ७ पक्ष० । ख० प्र० । अनु० । जी० ।

सप्यइमत्त-सत्प्रतिज्ञत्व-न० । प्रतिपन्नक्रियानिर्वाहणे, द्वा० १२ द्वार ।

सप्यकाल-स्वल्पकाल-पुं० । मुहूर्त्तप्रहरादिकेऽहोरात्रान्ते काले, धर्म० २ अधि० ।

सप्यच्छत्त-सर्प्यच्छत्र-न० । अहिच्छत्राके, आचा० १ ध्रु० १ अ० ५ उ० ।

सप्यडक-सर्प्यदष्ट-त्रि० । सर्प्यदशनमारिते, सप्यडको मारि-तकांठो विसृणु भाविस्सति । नि० चू० १ उ० ।

सप्यडिदंड-सप्रतिदण्ड-पुं० । संहितीयदण्डे, प्रश्न० ४ आध० द्वार ।

सप्यत्तदाणपुष्प-सत्पात्रदानपूर्व-न० । सत्पात्रं साध्यादिः तस्मिन् दानपूर्वम् । साध्यादिभ्यां दानं दत्तव्यर्थे, (क्रियाधि-शेषणमिदम्) ध० २ अधि० ।

सप्यदद्द-सर्प्यदष्ट-न० । सर्प्यदशने, वृ० ५ उ० । (सर्प्यदशने 'मोक्षपानविधिः' 'मोय' शब्दे पष्ठे भागे ४४६ पृष्ठे दर्शितः ।)

सप्यभ-सप्रभ-त्रि० । सप्रभावे, स० । प्रभायुक्ते, स० ।

स्वप्रभ-त्रि० । स्वेन—आत्मना प्रभान्ति-शोभन्ते-प्रकाशन्ते चेति स्वप्रभाणि । स्वस्वरूपतः प्रभावस्तु, स० ।

सत्प्रभ-त्रि० । सती-शोभना प्रभा-कान्तिर्यस्य स सत्प्रभः । स्वरूपतः प्रभावति, दशा० ६ अ० । ज० । रा० । प्रज्ञा० । जी० । आ० म० । देवानन्दकत्वादिप्रभावयुक्ते, स्था० ४ टा० २ उ० ।

सप्यभावसोहित्य-स्वप्रभावसौहित्य-न० । स्वस्य—आत्मनो भावः—तद्वत् सौहित्यं वृत्तिः । परमासक्तौ, द्रव्या० ५ अध्या० । ६६

सप्यमाण-शप्यमान-त्रि० । स्याद्वादे, द्रव्या० ५ अध्या० । आक्रोश्यमाने, प्रश्न० २ आध० द्वार ।

सप्यलोढी-सर्प्यलुब्धिन्-पुं० । सर्प्यग्राहके, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

सप्यविज्जा-सर्प्यविद्या-स्त्री० । सर्पप्रधानायां परित्राजकवि-द्यायाम्, आ० म० १ अ० ।

अन्तरंजिया नाम पुरी, तत्थ भूयगुहं नाम खेतियं, तत्थ सिग्गुत्ता नाम आर्याग्या ठिता । तत्थ बलसिरे नाम गया, तेसि सिग्गुत्ताणं धेराणं संहियरो रोहउत्तां नाम सीसो, अण्णगांम ठितत्ता । ततो सो उवज्जायं वं-दत्ता एति, एगो य पग्गिवायत्ता पाट्टं लोहपट्टेण, बंधिउं जंबुडालं गहाय हिडइ । पुच्छितो भणइ—नाणं पाट्टं फुट्टइ, तो लोहपट्टेण बद्धं, जंबुडालं च जहा एत्थ जंबुदीधं णत्थि मम पडिवादिं सि, ततो तेण पड-हत्तां णीणावितो—जहा सुण्णा परण्णवादा, तत्थ लोणं पाट्टसालो च्च नामं कत्तं । सो पडइत्ता रोहगुत्तं वा-रित्ता, अहं वादे देमि सि । ततो सो पडिसेहिता गतो आ-र्याग्यसगासे, आलोएइ—एवं मय पडइत्तां विलिवाग्गिन्नां । आर्याग्या भग्गति—दुट्ठ कयं, जतो सो विज्जाबलिन्नां वादे पराजितोऽपि विज्जाहिं उवट्ठाइ सि तस्स इमात्तां सत्त विज्जात्तां, तं जहा—

विच्छुय सप्य मूमग, मिई वराही य कायपोआइ ।

एयाहिं विज्जाहिं, सो उ पग्गिवायत्ता कुसलो ॥ ३७ (भा०)

व्याख्या—तत्र वृश्चिकेति वृश्चिकप्रधाना विद्या गृह्यते, सर्पेति सर्पप्रधाना, 'मूमग' इति मूमकप्रधाना, तथा मृगी नाम विद्या, मृगीरूपेणापघातकारिणी, एवं वाराही च, 'कागपोआइ' इति—काकविद्या पोताकीविद्या च, पोताक्यः सकुनिका भण्यन्ते, एतासु विद्यासु, एताभिर्वा विद्याभिः स परित्राजकः कुशल इति गार्थाः ॥ आच० ४ अ० ।

सप्यवित्तिपयावहा-सत्प्रवृत्तिपदावहा-स्त्री० । प्रभाष्ययोग-दष्टो, द्वा० ।

अस्यां व्यवस्थिता योगी, त्रयं निष्पादयत्यदः ।

ततश्चयं विनिर्दिष्टा, सत्प्रवृत्तिपदावहा ॥ २५ ॥

अस्यामिति—अस्यां प्रभागां व्यवस्थिता योगी त्रयमदो-निर्गन्धसमाध्यकाप्रतालक्षणं निष्पादयति, साधयति ततश्चयं प्रभा सत्प्रवृत्तिपदावहा विनिर्दिष्टा सर्वैः प्रकारैः प्रशान्तवा-हिताया एव निष्ठः । द्वा० २४ द्वा० ।

सप्यसुगंधा-सर्प्यसुगन्धा-स्त्री० । अनन्तजीववनस्पतिभेदे, प्रज्ञा० १ पक्ष ।

सप्यह-सत्पथ-पुं० । सप्पार्गे, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

सप्यहविष्यगद्द-सत्प्रभविप्रनष्ट-न० । त्यक्तजिनशासने, उ-त्त० ४ अ० ।

सप्याडिहर-सत्प्रातिहार्य-न० । देवकृते तीर्थकृतानां शोभ-नप्रातिहार्ये, "अशोकवृक्षः सुरपुष्पवृष्टि—दिव्या ध्वनिश्चा-मरमासने च । भामण्डलं वृन्दुभिरातपत्रं, सत्प्रातिहार्या-णि जिनेश्वराणाम्" ॥ १ ॥ कर्म० १ कर्म० ।

सप्यि-सर्प्यिस्-न० । घृते, स्था० ४ टा० १ उ० । सूत्र० ।

प्रश्न० । दश० । आचा० । आ० । आ० म० । विकृतिभेद ,
स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सर्पि-पुं० । देव. पुनर्वसुनक्षत्रे स्था० ।

दा० सप्पी । (सू० ६०+) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सर्पिआमव-सर्पिराश्रव-पुं० । सर्पिपरतिशायिगन्धादिघृतम्
एतत्स्वादापमानवचना वैरम्बाम्यादिवत्तदाश्रयाः । लब्धिम-
न्पुरुषविशेषेषु , पा० । आ० ।

सर्पिवास-सर्पिपाम-त्रि० । “समासे वा” ॥ ८ । २ । ६७ ॥
शेषाऽऽदेशयोः समासे द्वित्वं वा भवति । सर्पिवासा । स-
र्पिवासो । सत्पुं० , प्रा० २ पाद ।

सप्पी-सर्पि-स्त्री० । सर्पिस्त्रियाम् , दशा० १ अ० । स० ।

सत्पुर-सत्पुर-न० । स्वनामख्याते पुरे , यत्र वीरजिनप्रतिमा
पूज्यते । ती० ४३ कल्प ।

सत्पुरिम-सत्पुरि-पुं० । संश्रामौ पुरुषश्च सत्पुरिपुः । आ-
सत्पुरि, सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० । तीर्थकरादिके , व्य० १०
उ० । महासत्त्वं, पं० य० १ द्वार । “ न तद् दुल्लहलभं, वि-
ज्जलताचंचलं मरुसत्तं । लङ्गणं जां पमायइ, सो कापु-
रिमो न सत्पुरिमो । ” आ० म० १ अ० । दाक्षिणात्यानां किं

पुरुषाणामिन्द्रे , स्था० २ ठा० ३ उ० । प्रज्ञा० । म० ।
सफल-सफल-त्रि० । सह फलेन कर्मबन्धन वर्तते इति
सफलम् । सकर्मणि, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । चरितार्थे, जी० ।

१ प्रति० । फलवति , पा० ८ वि० ।
सफाय-सफाय-न० । अनन्तजीववनस्फर्तिभेद, प्रज्ञा० १ पद ।

सफिह-सस्पृह-त्रि० । अभिलाषासहितं, द्वा० २२ द्वा० ।

सबर-शबर-त्रि० । अनार्यदशभेद, तद्देशवासिनि स्लेच्छे ,
प्रज्ञा० १ आ० ७ द्वार । सूत्र० । द्वा० । प्रज्ञा० । आ० म० ।
प्रव० । आचा० । स्वनामख्याते जैमिनिप्रणीतसूत्रोपरि-

व्याख्याभाष्यकारके प्रधानमीमांसके , सम्म० २ काण्ड ।
सबल-शबल-पुं० । परमाऽधार्मिके, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १
उ० । प्रायश्चित्तशुक्ले, दशा० ।

सुपं मे आउसंतणं भगवया एवमक्खायं इह-खलु
थेरहिं भगवंतेहिं एकवीसं सबला पणत्ता, कयरे खलु तं
थेरहिं भगवंतेहिं एकवीसं सबला पणत्ता, इमे खलु थेरहिं
भगवंतेहिं एकवीसं सबला पणत्ता, तं जहा- हत्थकम्मं
करेमाणं सबले १ मेहुणं पडिसेवमाणं सबले २ रातीभा-
यणं भुंजमाणं सबले ३ आहाकम्मं भुंजमाणं सबले ४
रायपिंडं भुंजमाणं सबले ५ कीर्यं पाभिच्चं अच्छिजं अणि-
मिड्डं आहट्टं दिजमाणं भुंजमाणं सबले ६ अभिक्खणं
अभिक्खणं पडियाइक्खिताणं भुंजमाणं सबले ७ अंतो
छएहं मासाणं गणत्ता गगं मंक्रममाणं सबले ८ अंतो
मासस्म तओ दगलेवं करेमाणं सबले ९ अंतो मासस्म
ततो माइट्ठाणं करेमाणं सबले १० मागारियपिंडं भुंज-
माणं सबले ११ आउट्टियाए पाणाइवायं करेमाणं सबले

१२ आउट्टियाए मुसावायं करेमाणं सबले १३ आउ-
ट्टियाए अदिष्सादाणं गिण्हमाणं सबले १४ आउट्टियाए
अणंतरहिताए पुढवीए ठाणं वा नीमीहियं वा चेतेमाणं
सबले १५ एवं ससणिट्ठाए पुढवीए ममरक्खाए पुढवीए
१६ एवं आउट्टियाए चित्तमंताए सिलाए चित्तमंताए
लेलुए कोलावासंसि वा दारुए जीवपइट्टिए सअडे
सफणं सबीए सहरिणं सउस्से सउत्तिंगं पणभद्वणम-
ट्टियमक्कडासंताणए तहप्पगारं ठाणं वा सिअं वा निमी-
हियं वा चेतेमाणं सबले १७ आउट्टियाए मूलभोयणं
वा कंदभोयणं वा खंघभोयणं वा तयाभोयणं वा पवा-
लभोयणं वा पत्तभोयणं वा पुप्फभोयणं वा फलभोयणं वा
वीयभोयणं वा हरियभोयणं वा भुंजमाणं सबले १८
अंतो संवच्छरस्स दस दगलेवं करेमाणं सबले १९ अंतो
संवच्छरस्स दस माइट्ठाणं करेमाणं सबले २० आउ-
ट्टियाए सीतादगरउट्ठाइएणं हत्थेण वा पत्तेण वा दब्बीए
वा मायणेण वा अमणं वा पाणं वा खाइमं वा माइमं वा
पडिगाहत्ता भुंजमाणं सबले २१ एते खलु थेरहिं भग-
वंतेहिं एकवीसं सबला पणत्ता त्ति वेमि ॥ २ ॥

अस्माधस्थानानि चाऽऽसेवमानः शबलो भवति । अथ-
वा-शबलत्वस्थानेषु वर्तमानस्यासमाधिर्भवति अतोऽसमा-
धिस्थानपरिहरणाय शबलस्थानानि-शबलत्वकरणानि
परिहृत्स्वयानि इत्यनेन संबन्धेनाऽऽयातव्यास्य शबलाध्य-
यनस्य व्याख्या प्रस्तुयते-‘सुयं मे आउसंतणमि’त्यर्थाद्,
व्याख्या प्राग्वत् । तत्र शबलं-कबुरं चार्थिकं यैः क्रिया-
विशेषैर्निमित्तभूतैर्भवति ते शबलास्तथागात्साधवाऽपि
शबला इति व्यपदिश्यन्ते । तत्र शबलो द्रव्यभावभेदाद्
द्विधा , तत्र द्रव्यस्यानुपयुक्त्याङ्गावशबलत्वेनाधिकारः ;
स चैवम-एकैकस्मिन् अपराधपदं मूलगुणवजै आधाक-
मोदी अतिक्रमो-व्यतिक्रमोऽतिचाराऽनाचारश्च, ततः स-
र्वैरप्येतैः शबलो भवति । तत्रातिक्रमादीनां स्वरूपमि-
दम्-यथाऽऽधाकमोदिसदोपयस्तुपरिभोगनिमन्त्रणे कृतं
सति तत्प्रतिश्रवणे प्रथमः, तदर्थं मार्गे गच्छति द्वितीयः,
तत्र गृहीत, तृतीयः, भोजनार्थं कवलप्रदणं सति चतुर्थः, एवं
यथाहंप्रतिसंवान्तरं प्वप्युह्यम्, मूलगुणेषु तु आदिभक्ते-
स्त्रिभिः शबलो भवति । चतुर्थभेदेन तु सर्वभक्तेः तत्रानि-
गिर एव भवति शुक्लपट्टदृष्टान्तवत् । यथा शुक्लपट्ट एक-
स्मिन् देशे मलिनो भवति तदा तावन्मात्र एव धाव्य-
ते, यदा च सर्वोऽपि मलिनो भवति तदा तु सर्वो-
ऽपि स क्षारादिभिः सन्मिश्रः कृत्वा धाव्यते, यतो-
मलिनः पट्टः शोभतेऽपि न । अथ च शीतत्राणमपि
न भवति, एवं क्षारित्रपटोऽपि देशसर्वमलिनः सन्न मा-
क्षसाधको भवति, इति कृतं प्रसङ्गः । प्रस्तुतमनुसंगमः,
तद्यथा-‘‘ हत्थकम्मं करेमाणं सबले १ ति-हत्थकम्मं-वेद-
विकारविशेषमुपशमं कुर्वन् उपलक्षणत्वात्कारयश्चनुजानन्
वा शबलो भवतीत्येकः १ । तथा-‘‘मैथुनं प्रतिसेवमानोऽ-

निकमव्यतिक्रमानिचारेस्त्रिभिः प्रकारैर्विद्यादित्रिविधं से-
वमानः शबलो भवति । २। अनाचारमालम्बनस्तत्सर्वी तु वि-
राधक एव सालम्बनपरवशादिना यतनया सेवमानो भवति
शबलः, आलम्बनानि तु छुदप्रन्थटीकादिभ्योऽवसेयानि, परं
तत्रापि 'न किञ्चिदुपार्जय' इति वचनात्तत्पदेशप्र-
वर्त्तकोऽत एव शबलः । तथा रात्रिभोजनं दिवा गृहीतं
दिवा भुक्तमित्यादिभिश्चतुर्भङ्गकैरतिक्रमादिभिश्च भुजानः श-
बलः एवं सालम्बने यतनया सञ्चिध्यादिसेव्यपि शबलः ३।
तथा—आधाकर्म आधाय साधुप्रणिधानेन यत्सचेतन-
मचेतनं क्रियते, अचेतनं वा पच्यते बीयते वा गुहादिकं बीयते
वा वस्त्रादिकं तदाधाकर्म भुजानः शबलः ४। तथा—'रायपिंड'
स्ति—राजपिण्डो-नृपाहारः ५। 'कीर्तयामिच्छं' त्यादि की-
र्तं द्रव्यादिना, साध्वर्थमुद्धारानीतं प्रामित्यम्, आच्छिद्यते
ऽनिरुद्धतोऽपि पुत्रादेः सकाशात् साधुदानाय गृह्यते तदा-
च्छिद्यं, नानुष्ठानं सर्वस्वामिभिः साधुदानाय इत्यनिसृष्टं भ-
क्तम् आहत्य दीयमानं स्वस्थानात् साध्वर्थमभिसुखमानीय
दानं भक्तादः, उपलक्षणत्वात् परिवर्त्तनादिकमपीह द्रष्टव्यं
तद्भुजानः ६। तथा—'अभिक्लृण' स्ति—अभीक्ष्णमसकृ-
त्प्रत्याख्यायाऽशनादि भुजानः ७। तथा—'अंतो' स्ति-
अन्तः पण्णां मासानामकतो गणादयं गणं संक्रामन्
शबलो निरालम्बन इत्यर्थः, सालम्बनस्तु ज्ञानादिपुष्टा-
लम्बनयुक्ता गणान्तरं संक्रामेत् ८। तथा—'अंतो' स्ति-
अन्तः मासस्य त्रीन् उदकलेपान् कुर्वन् उदकलेपश्च नाभि-
प्रमाणजलावगाहनमिति ९। तथा—'अंतो' स्ति-अन्तर्मध्ये
मासस्य त्रीणि मासास्थानानि तथाविधप्रयोजनमन्तरंगान्ति-
गूढमातृस्थानानि (स्थानभेदाः) कुर्वन् १०। तथा—'सामा-
रिय' स्ति-सागारिका--वसनिदाता तत्पिण्डम् ११। तथा
'आउट्टियाप पाणानिघायं करमाणे सवल' आकुट्टनमिति
जानन् करोति आपद्रुहितो वा यत्करोति पृथिवीगुण्डितेन
हस्तादिना भिषां गृह्णाति उदकक्लिआभ्यां वा हस्ताभ्यां भिषां
गृह्णाति अग्निसंस्त्रिष्ट वाऽऽहारं गृह्णाति आत्मानं परं च वा-
युना बीजांत सच्चित्तफलबीजं कन्दादिकं वा गृह्णाति द्वी-
न्द्रियादिसंस्त्रे पथि व्रजति तन्मिभ्रमाहारादिकं वा गृ-
ह्णाति, एवं सर्वत्र आकुट्टया इत्युपेत्यति द्रष्टव्यम् १२। तथा
'आउट्टि' स्ति-आकुट्टया मृषावादं वदन् १३। तथा-आकुट्टया
अदत्तादानं गृह्णन् १४। तथा-आकुट्टया अनन्तरितायां पृथि-
व्यां स्थाने वा नैपेधिकीं वा चेतयन् कार्यात्सर्गे स्वा-
ध्यायभूमि वा कुर्वन्त्यर्थः १५। तथा-एवमाकुट्टया सस्नि-
ध्यायां पृथिव्याम्, एवं सरजस्कायां पृथिव्यां १६। तथा आकुट्टया
'चित्तमंताप' स्ति-चित्तं जीवलक्षणं तदस्त्यस्यामिति चित्तव-
ती सचित्ता सजीवित्यर्थः, तस्याम् एवंविधायां शिला-
यां; शिला नाम-महाप्रमाणः पाषाणः, एवं सर्वत्र नवरं
'लोल्ह' स्ति-काष्ठा लांकप्रसिद्धः स्त्रीत्वं प्राकृतत्वात्, 'कोला-
वासंति' स्ति-कोला-धुणास्तषामावासः कोलायासस्तस्मिन्
कोलावासे शरी-काष्ठ जीवप्रतिष्ठितं द्वीन्द्रियादिजीवाध-
र्यभूते, 'समंड' स्ति-सह अण्डैर्वर्तत इति सारण्डं तस्मिन्
सारण्ड अण्डानि कीटिकादीनाम्, तथा-'सपाण' स्ति-सह प्रा-
णैर्वर्तत इति सपाणं तस्मिन् सपाणे प्राणा द्वीन्द्रियादयः,
तथा-'सबीप' स्ति-सह बीजैर्वर्तत इति सबीजं तस्मिन्

सबीजे बीजानि-बीजारश्यामाकादीनि, तथा-सह हरितैर्व-
र्तत इति सहरितं तस्मिन् सहरितानि बुर्वाप्रवालादीनि
'सउसे' स्ति-सहावश्यायनं वर्त्तत इति सावश्यायं तस्मिन्
सावश्याये अवश्यायां नाम-नीहारः, तथा-'सउदंग' स्ति-सह
उदकेन वर्त्तत इति सोदकं तस्मिन् सोदकं उदकं भीमान्त-
रिक्षभेदादेनकप्रकारम् तथा-'सोसिंगे' त्यादि उत्तिङ्गपनको-
दकमृत्तिकामर्कटसन्तानेन सह वर्त्तत इति सोसिङ्गपनको-
दकमृत्तिकामर्कटसन्तानं तस्मिन् सोसिङ्गपनकोदकमृत्ति-
कामर्कटसन्तानं, तत्र उत्तिङ्गः-पिपीलिकासन्तानकः पन-
को-भूम्यादी उल्लीविशेषः उदकमृत्तिका-अधिरादकाया-
द्रीकृता मृत्तिका मर्कटसन्तानको-लूतान्तनुजालं तदेवभूते
स्थाने इति गम्यं तत्र स्थानकायात्सर्गे उपवेशनं वा 'सि-
जं व' स्ति-शयनम्, 'निसीहियं व' स्ति-स्वाध्यायस्थानं कुर्वन्
शबलः १७। तथा-'आउट्टियाप' स्ति मूलेत्यादि मूलानि प्र-
तीतानि तेषां भोजनं-भक्षणं परिभोगो वा मूलभोजनम्, ए-
वं कन्दभोजनं कन्दा उत्पलकन्दादयः, त्वक् पिप्पलादीनां,
प्रवालानि करीरादीनां, पत्राणि ताम्बूलपत्राणि नागवल्ल्या-
दीनां, फलानि आम्रादीनां, बीजानि शाल्यादीनाम्, हरिता-
नि पत्रशाकादीनाम्, 'भुजमाण' स्ति-भोजनं कुर्वन्
शबलः १८। तथा-'अंतो' स्ति-अन्तर्मध्यं संवत्सरस्य द-
शोदकलेपान् कुर्वन् १९। तथा-'अंतो' स्ति-अन्तः संवत्सरस्य
दश मासास्थानानि कुर्वन् २०। तथा-'आउट्टि' स्ति-आकु-
ट्टया सातोदकव्याप्तं हस्तं गलाद्गुदुना वा मात्रकेण वा
वर्ष्या वा भाजनं वा 'असणं वा' इति-अत्र वाशब्दोपा-
दानात् अशनं वा इत्यनेन पदेन सह चतुष्टयस्य सूचना-
त्तानि चामूनि अशनं पानं खादित्वं स्वादित्वम्, तत्र अश-
नम् आदनादि पानं द्राक्षापानादि खादित्वं कर्जूरफ-
लादि स्वादित्वं सुरण्यादि, वा सर्वत्र समुच्चयं, प्रगुह्य भु-
जानः शबल इत्येकविंशतितमः २१। एवं स्वस्वित्यादि
निगमनघाक्यं पूर्ववद्व। इति ब्रह्मावरचिनायां जनहितायां
भौदशाश्रुतस्कन्धटीकायां शबलनामकं द्वितीयमध्ययनं स-
माप्तम् । दशा० २ अ० ।

"वरिसंतो दस मास-स्स तिभि दगलेवमाइठाणाइं ।

आउट्टिया करेता, बहालियादिगणमेदुण ॥ १ ॥ "

निसि भक्तम्मनिवपि-इ कीयमाई अभिक्लसंचरिप ।

कंदाइं भुजंत, उदु (दु) जहन्थाइगहणं च ॥ २ ॥

सञ्चित्तसलाकोलं, परियाणवाई (स) सिणिइ ससरक्खो ।

कुम्मासंतो गणसं-कमं च करकम्ममिइ सवलं ॥ ३ ॥

आव०४ अ० ।

सवालवच्छा-सवालवत्त्वा-स्त्री० । सह बालेन स्तनपायिना
वत्सेन वर्त्तते इति सवालवत्त्वा । बालसहितायां स्त्रियाम्,
ध० ३ अधि० ।

सबाहिरिय-सबाहिरिक-त्रि० । प्राकारबाहिर्वर्त्तिगृहपञ्चति-
रूपया बाहिरिकया सहिते, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सबीय-सबीज-न० । बीजैः सह वर्त्तमाने, दशा० २ अ० । सह

बीजैः-शालिगोधूमादिभिर्वर्त्तन्त इति सबीजकाः । एतं स-
र्वेऽपि वनस्पतिकायाः । सूत्र० १ भू० ११ अ० ।

सम्बोध-सम्बोध-पुं० । निर्मलज्ञाने, पा० १३ विव० ।

सम्भक्ति-सङ्गति-स्त्री० । सतां चातुर्वर्ण्यस्थितानां भक्तिः ।
बाह्यप्रतिपत्तौ, प्रति० ।

सम्भाव-सद्भाव-पुं० । सतां भावः सद्भावः । भाव० ३ अ० ।
विद्यमानभावे, न० । अस्तित्वे, सम्म० । काण्ड । पञ्चा० । भाव० ।
सत्त्वे, सम्यग्दर्शने, आघ० । परमार्थे, सूत्र० १ भु० १२ अ० ।
निष्ठायाम्, आ० चू० १ अ० । पदार्थे, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।
सन्मार्गे, सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० । सत इव विद्यमानस्यैव
भावः सद्भावः, स्थाप्यमानस्येन्द्रादङ्गनुरूपाङ्गापाङ्गचिह्नवाहन-
प्रहरणादिपरिकररूपा य आकारावशेषो यद्दर्शनात् साक्षात्
विद्यमान इवन्द्रादिलक्ष्यते स सद्भावः । पि० । हादं, तं० ।
अन्तर्भासाभिप्राये, तं० । अन्तर्वासनायाम्, 'इं साङ्गसु
सम्भाव' । प्रा० २ पाद ।

सम्भावद्वावणा-सद्भावस्थापना-स्त्री० । काष्ठकर्मादिषु, आ-
वश्यकक्रियां कुर्वतः एकादिसाध्याविस्थापनायाम्, अनु० ।
सम्भावदंमण-सद्भावदर्शन-न० । सत्-जिनाभिहितं प्रवचनं
तस्य भावः सद्भावस्तस्य दर्शनम्-उपलब्धः सद्भावदर्शन-
म् । सम्यक्त्वे, विशेष० ।

सम्भावण-सद्भावन-त्रि० । प्रतिव्रतं पञ्चभिरीयांसमित्या-
दिभिर्भावनाभिः सहिते, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सम्भावदायण-सद्भावदापन-न० । शल्योद्धरणे, आलोच-
नायाम्, आघ० ।

सम्भावपडिमेह-सद्भावप्रतिषेध-पुं० । नास्त्यात्मा नास्ति
पुरणं पापं चेत्यादिरूपे मृगवावभेदे, दश० ४ अ० ।

सम्भाविक-सद्भाविक-त्रि० । पारमार्थिके, दश० १ अ० ।
सद्भाविक, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सम्भिन्नतरवाहिरिय-साभ्यन्तरबाह्य-न० । सहाभ्यन्तरं बाह्यं
यस्य येन वा तत्साभ्यन्तरबाह्यम् । अभ्यन्तरेण बाह्ये-
न च सह वर्तमानं, सर्वाभ्यन्तरान् मण्डलात् परत-
स्तावन्मण्डलेषु संक्रमणं यावत्सर्वबाह्यमण्डलं, सर्वबाह्या-
च्च मण्डलादवाक् मण्डलेषु तावत् संक्रमणं यावत्सर्वा
भ्यन्तरमिति । मण्ड० । सहाभ्यन्तरेण विभागेन बाह्येन
च वर्तमानं, भ० १४ श० ।

सम्भिक्षु-सद्भिक्षु-पुं० । अन्यव्यजनस्य ॥ ८ । १ । ११ ।
इति अन्यव्यजनस्य लुक् । सद्भिक्षुः । सम्भिक्षुः । उत्त-
मसाधौ, प्रा० १ पाद ।

सम्भूकडक्व-सद्भूकटाक्ष-पुं० । चक्षुर्वीर्यभेदे, महा० ३ अ० ।

सम्भूय-सद्भूत-त्रि० । विद्यमाने वस्तुनि, विशेष० । अननूते,
भाव० ४ अ० । आ० म० । उपा० । स० । सतां प्रकारेण
भूते, ज्ञा० १ भु० १३ अ० ।

सम्भूयगुणकिञ्च-सद्भूतगुणकीर्त्तन-न० । संवेगात्सद्भूता-
नां विद्यमानानां च गुणादीनां कीर्त्तने, बो० १ विध० ।
विद्यमानप्रदणस्वभावे, पञ्चा० ४ विध० ।

सम्भूयगुणकिञ्च-सद्भूतगुणकीर्त्तन-न० । स्वकीयमा-
ण्डमात्राभाजनरूपपरिच्छेदे शय्यादि गृहीत्वैत्यर्थे, सह भा-
ण्डमात्रया यदुपकरणं तत्तथा इति वृत्त्यर्थः । भ० १३
श० ६ उ० ।

समय-समय-पुं० । त्राणरहिते अरण्यप्रदेशे, सूत्र० २ भु०
२ अ० ।

सम(ह)री-शफरी-स्त्री० । "को भ-हौ ॥ ८ । १ । २३६ ॥ स्वरा-
त्परस्यानादेः फस्य भ-हौ भवतः । समरी । सहरी । म-
त्स्ये, प्रा० १ पाद ।

सम(ह)ल-सफल-त्रि० । "को भ-हौ" ॥ ८ । १ । २३६ ॥ इ-
ति फस्य भहौ । समलं । सहलं । फलेन सहिते, प्रा० १ पाद ।

समा-समा-स्त्री० । सद्गुणः स्थानं समा । नि० चू० १२ अ० ।

आस्थायिकायाम्, भ० ६ श० ३१ उ० । महाजनस्थाने, प्रश्न०
३ संव० द्वार । बहुजनोपवेशनस्थाने, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

चातुर्वेद्यादिशालायाम्, आचा० २ भु० १ चू० २ अ० २ उ० ।

भरतादिकथाविमोदेन यत्र लोकस्तिष्ठति सा समा । अनु० ।

जनोपवेशनस्थाने, ज्ञा० १ भु० २ अ० । सूत्र० । समा नाम
ग्रामनगरादीनां तद्वासिलोकाऽऽस्थायिकार्थमागन्तुकशय-
नार्थं च कुण्याद्याकृतिः क्रियते । आचा० १ भु० २ अ० २ उ० ।

सन्तो भजन्ते तामिति समा । पुस्तकवाचनभूमौ, बहुजनसमा-
गमस्थाने च । अनु० ।

सभाव-स्वभाव-पुं० । स्वो भावः स्वभावः । सहजभावे,
नि० चू० १ उ० । स्वभावस्यापर्थनुयोज्यत्वाद्देशेयस्याधिनिग-
मनात् उक्तम्-“अतोऽग्निः क्रूदयन्त्यश्वं, सन्निधौ दहतीति च ।

अग्निः सन्निधौ तत्स्वा-भावादिद्युदिते तयोः” ज्ञा० २३३ अ० ।
“निर्माय एव भावेन, मायावांस्तु भवेत्कचित् । पश्येत्स्व-
परयोर्यत्र, सानुबन्धहितोदयः ॥ १ ॥ ” पं० सू० ३ सूत्र ।

सभाव-समापति-पुं० । प्रज्ञासौख्यक्षमामाध्यस्थसंपन्ने
समेश्वरे, रत्ना० ८ परि० । ('वाद्' शब्दे षष्ठ्य भागे विस्त-
रो गतः ।)

सभाव-समापति-पुं० । पुद्गलाननां मूर्तत्ववत् स्वकी-
याङ्गावावित्यर्थे, भ० १२ श० २ उ० ।

सभावसंपाप्न-स्वभावसम्पन्न-त्रि० । स्वभावेन पाकं विना
सम्पन्नः-सिद्धः । स्वभार्यासिद्धे द्राक्षादौ, स्वा० ४ ठा० २ उ० ।

सभावहीण-स्वभावहीन-न० । यत्र स्वभावोऽन्यथा स्थि-
तोऽन्यथाऽभिधीयते तत्स्वभावहीनम् । सूत्रदोषभेदे, अनु० ।

यस्य योऽयं चात्मीयः स्वभावस्तेन तच्छून्यमभिधीयते
यथा स्थितो वायुरिति । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सम्भिक्षुग-सम्भिक्षु-न० । पञ्चदशे उत्तराध्ययने, स० ३१ सम० ।

सम-शम-पुं० । रागादिनिग्रहे, विशेष० । स० । भस्मच्छन्नाऽन्-
त्रिवानुदयावस्थायाम्, कर्म० ४ कर्म० । अनन्तानुबन्धिनां
कषायाणामनुदये, ध० ।

(१) समस्य स्वरूपनिरूपणम्-

शमः-प्रशमः अनन्तानुबन्धिनां कषायाणामनुदयः स च
प्रकृत्या कषायपरिणमेः कटुफलावलोकनाद्वा भवति, यदाह-
“पयईप कम्माणं, नाऊणं वा विवागमसुहंति । अवरहे वि न
कुप्पइ, उवसमआ सव्वकालं पि ॥ १ ॥ ” इति । अन्यं तु क्रोधक-
ण्डूविषयतृणोपशमः शम इत्याहुः । आधिगतसम्यग्दर्शनो हि
साधूपासनावात् कथं क्रोधकण्डू विषयतृणया च तरली-
क्रियेत । ननु क्रोधकण्डूविषयतृणोपशमश्चेच्छमस्तर्हि ध-

शिककृष्णादीनां सापराधे निरपराधेऽपि च परे क्रोधवतां विषयवृत्त्यान्तरलितमनसां च कथं शमः ? तदभावे च कथं सम्यक्त्वसम्भवः इति चेत् ? मैवम्, लिङ्गिनि सम्यक्त्वं सति लिङ्गवश्यं भाष्यमिति नायं नियमः, दृश्यते हि धूमरहितोऽप्ययस्कारगृहेषु बहिः, भस्मच्छस्य वा बर्धने धूमलेशोऽपीति । अयं तु नियमः सुपरीक्षितो लिङ्गे सति लिङ्गी भवत्येव । यदाह—“ लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव, लिङ्गिन्येवतरत्पुनः । नियमस्य विपर्यये, सम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ॥ १ ॥ ” इति । संज्वलनकषायाद्या कृष्णादीनां क्रोधकण्डविषयवृत्त्ये । संज्वलना अपि केचन कषायास्तीव्रतया अनन्तानुबन्धिसदृशविपाका इति सर्वमवदातम् ॥१॥ ध० २ अधि० । च०म० ।

(२) अष्टकेन शमस्य गुणकथनम्—

ज्ञानी हि ज्ञानात् क्रोधादिभ्य उपशम्यति, अतः शमाष्टकं विस्तार्यते, तत्र आत्मनः क्षयोपशमाद्याः परिणतयः स्वभावपरिणामेन परिणमन्ति न तत्तादपरिणतौ स शमः, नामशमस्थापनाशमौ सुगमौ, द्रव्यशमः परिणतयसमाधौ प्रवृत्तिसंक्रांत्वा द्रव्यशमः आगमतः, शमस्वरूपपरिणतौ अनुपयुक्तो नोऽगमतः मायया लब्धिसिद्ध्यादिविद्ययाऽप्यथम् उपकारापकारविपाकतमादिक्रोधोपशमत्वम् इत्यपि द्रव्यशमः । भावनः उपशमस्वरूपोपयुक्त आगमतः, नोऽगमनो मिथ्यात्वमपहाय यथार्थभासनपूर्वकचारित्र्यमोहाद्व्याभावात् क्षमादिगुणपरिणतिः—शमः, सोऽपि लौकिकलोकांतरभवाद् द्विविधः । लौकिकं वेदान्तवादिनाम्, लोकांतरं जैनप्रवचनानुसारिशुद्धस्वरूपपरमशैकत्वम्, आनयचतुष्टयं भावक्षमादिस्वरूपगुणपरिणमनहेतुः मनोवाकायसंक्रांत्वा—विपाकाचन्तन—तत्त्वज्ञान—भावनादिः, अन्त्यनयत्रयं क्षयोपशमक्षमादिः, शब्दनेयन लपकधेयमध्यस्थिसूक्ष्मकषायवतः, समभिरूढनयेन क्रोधादिशमः लीणमोहादिषु एवंभूतनयेन कषायशमः । अत्र भावना—चिन्तास्मृतिविपाकभयादिकारणतः । क्षयोपशमभावादिसाधनतः क्षायाशमः साध्यः, एवं शमपरिणतिः करणीया आत्मनो मूलस्वभावात्, मूलधर्मपरिणमनं हि तेनैव कारणेन शुद्धात्मपदप्रवृत्तिः सङ्ख्यागात्रमभ्याससंवरीचञ्चरीकत्वं करणीयम्—

विकल्पविषयोत्तीर्णः, स्वभावालम्बनः सदा ।

ज्ञानस्य परिपाको यः, स शमः परिकीर्तितः ॥ १ ॥

विकल्प इति—विकल्पः—चित्तविभ्रमः, तस्य विषयो विस्तारः, तेन उन्नीयो—निवृत्तः आत्मस्वादनो व—र्णोदिषु निवृत्तविषयः स्वभावः अनन्तगुणपर्यो—यस्यगङ्गानदर्शनचारित्र्यस्वरूपः, तस्य आलम्बनः स्वभावालम्बन इत्यनेन आत्मस्वभावादर्शी, आत्मस्वभावज्ञानी, आत्मस्वभावमणी, आत्मस्वभावविभ्रामी, आत्मस्वभावाऽऽस्थादी, शुद्धतत्त्वपरिणतः, ज्ञानस्य आत्मोपयोगलक्षणस्य यः परिपाकः प्रौढावसरः स शमः—शमभावलक्षणः परिकीर्तितः । अत्र योगस्य पञ्चविधत्वं प्रोक्तं हरिभद्रपूज्यैः—अभ्यासयोगः १ भावनायोगः २ ध्यानयोगः ३ समतायोगः ४ वृत्तिक्षययोगः ५ । तत्र अनादिपर- १००

भाषम् औदयिकभावमस्वीयताधर्मत्वेन निर्धार्य तत्पुष्टिहेतुक्रियां कुर्वन् अधर्मं धर्मवृत्त्या इच्छन् प्रवृत्तः स पश्य निरामयः निस्सङ्गः शुद्धात्मभावनाभाविन्मातःकरणस्य स्वभाव एव धर्म इति योगवृत्त्या अभ्यासयोगः १ । सर्वपरभावान् अनित्यादिभावनया विबुध्य अनुभवभावनया स्वरूपाभिमुख्ययोगवृत्तिमध्यस्थ आत्मानं मोक्षोपाये युजन् भावनायोगः २ । स पश्य पितृदृश्य-पदस्थ-रूपातीत-ध्यानपरिणतरूपैकतया ध्यानयोगी भवत्येव ३ । ध्यानबलेन मस्मीभूतमोहकर्मा तप्तत्वादिपरिणतिरहितः समतायोगी उक्तः ४ । तथा योगाधीनकर्मोदयाधीना अनार्तावृत्तिः जीवस्य तस्याः क्षयः—अभावः स्वरूपवृत्तिः वृत्तिक्षययोगी उच्यते ५ । एवं पञ्चयोगेषु समतायोगी साधने परिष्ठ इति ज्ञानस्य पूर्णावस्था शमः ।

अनिच्छन् कर्मवैषम्यं, ब्रह्माशेन शमं जगत् ।

आत्माऽभेदेन यः पश्ये—दसौ मोक्षजमी शमी ॥ २ ॥

अनिच्छन् कर्मेति—कर्मवैषम्यम् उनाधिकत्वम् अनिच्छन् गतिजानिर्वर्त्यसंस्थानब्रह्मणक्षत्रियादिवैषम्यं ज्ञानवीर्यक्षयोपशमकार्यवैषम्यम् अनिच्छन् उदयतः आवरणातः क्षयोपशमभेदे सत्यपि ब्रह्माशेन चेतनालक्षणं, अधवा—द्रव्यास्तिकाऽस्तिव्यवस्तुत्वसत्त्वाऽगुरुलघुत्वप्रमथत्वचतनत्वाऽमूलत्वाऽसंख्येयप्रदेशत्वपरिणत्या जगत्—चराचरम् आत्माभेदेन—आत्मतुल्यवृत्त्याः समानत्वेन यः पश्येत् सर्वजीवेषु समत्वं कृत्वा अरक्तद्विष्टत्वेन वर्तमानः असौ योगी मोक्षगामी सकलकर्मजलक्षणावस्थां गच्छतीत्येवंशीलो भवति । यो हि सर्वजीवेषु जीयत्वतुल्यवृत्त्या रागद्वेषपरिणामपहाय आत्मस्वभावानुपगच्छी असौ योगी मोक्षजमी भवति ।

आरुरुक्षुर्मुनिर्योगं, श्रयन् बाह्यक्रियामपि ।

योगारूढः शमादेव, शुद्धयत्यन्तर्गतक्रियः ॥ ३ ॥

आरुरुक्षुरिति—आरुरुक्षुः—आरोहणेच्छुः मुनिः—भावसाधकः, मीतिभक्तिवचनरूपशुभसंकल्पेन अशुभसंकल्पान् वारयन् आराधको भवति, सिद्धयोगी तु रागद्वेषभावेन उपशमी—कृतार्थः, बाह्यां क्रियां—बाह्याचारप्रतिपत्तिं—श्रयन् अपि—अङ्गीकुर्वन् अपि शमादेव शुद्धयति शमात्—क्रोधाभावात् शुद्धयति—निर्मलीभवति । कथंभूतो मुनिः ?—योगारूढः योगे—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्ये आत्मीयसाधनरक्षणशीलक्षणे आरूढः, पुनः कथंभूतो मुनिः ? अन्तर्गतक्रियः अन्तर्गता वीर्यगुणप्रवृत्तिरूपा क्रिया यस्य सः अन्तर्गतक्रियः, एवमभ्यन्तरक्रियावान् रक्षणपरिणतः शमात्—क्षमाया माद्वैवाज्वमुक्तिपरिणतिपरिणतो निर्मलो भवति ।

ध्यानवृष्टेर्दयानद्याः, शमपूरे प्रमर्पति ।

विकारतीरवृक्षाणां, मूलादुन्मूलनं भवेत् ॥ ४ ॥

ध्यानवृष्टेरिति—ध्यानवृष्टेः ध्यानं—धर्मशुक्लाख्यम्, अन्तर्मुहूर्तं यावत् चित्तस्य एकत्रावस्थानं ध्यानम् । उक्तं च—“अनामसुहृत्समिक्तं, चित्तावस्थानमेवमवस्थुमि । कुडमथाणं भागं, जोगमिराहं जिगार्णं तु ” ॥ १ ॥ अत्र च निमित्तरूपं

वेद्यशुद्धिरूपे अद्भुततादिवृत्तचित्तैकत्वे धर्मध्यानमा-
त्राऽपारविपाकस्थानात्वं, तत्र आकाशा निर्धारः सत्य-
दर्शनम् आकाशा अमन्तव्यपूर्वापराविरोधित्वान्निवृत्त्ये क-
मत्कारपूर्वकचित्तविभ्रामः आकाशविषयधर्मध्यानम् स्वयं-
वाचादिकेष्वपि । निर्धारभासनपूर्वसाधुभवचित्तविभ्रान्तिः
ध्यानम्, एवं शुद्धाऽपि ईदृशध्यानकृष्टः मेधात् दया—स्व-
वभावप्राणावातनरूपा भावदया, तद्वृद्धितल्लक्षणहेतुभावात्
स्वपरद्रव्यप्राणावातनिर्विषयत्वेन प्रव्यवस्थाऽपि दयात्वे
न आरोपिता, जीविशेषावश्यकं गणधरवादाधिकारे इति ।
अतो द्रव्यदया तु कारणरूपा, भावदया तु दयाधर्मः सर्ववि-
धाया दयानद्याः समपूर्व लक्षककषादपरिणतिशान्तिः—शमः
रागद्वेषाभावः लक्षणधर्मरूपः—शमः तस्य पूरः, तस्मिन् प्रस-
र्यति—वृद्धिमति सति विकाराः—कामक्रोधादयः अशुद्धात्म-
परिणामाः त एव तीरवृक्षाः तेषां मूलात् उन्मूलनं भवेत्
उच्छेदने भवेत् । अभाव इत्यनेन ध्यानयोगता दयानदीपूरः
प्रवर्द्धते, वर्द्धमानपूरश्च विकारवृत्ताणामुच्छेदने करोत्येव ।
अथ हि आत्माविषयकवायविकारविप्लुता स्वशुक्लावरक-
कर्मोदयतः परिश्रमति । स एव स्वरूपोपादानताः तस्यैकत्व-
तया प्रवर्द्धमानशमपूरा विकारान् मूलात् उन्मूलयति ।

ज्ञानध्यानतपःशील—सम्यक्त्वतर्हितीऽप्यहो ।

तै नाऽऽप्नोति गुणं साधु—यमाप्नोति शममन्वितः ॥ ५ ॥

ज्ञानध्यानेति—ज्ञानं—तत्त्वावबोधः, ध्यानं—परिणामस्थि-
रतारुचम्, तपः—इच्छानिराधः, शीलं—प्रवृत्त्यर्थं सम्यक्त्वं-
तत्त्वअज्ञानम्, पदानाम् उत्कमता इन्द्रसमासात्, इत्यादि-
श्रुणोपतः साधुः साधयति रक्षयकरेण मोकै स साधुः
तं निरावरणगुणं केवलज्ञानादिशुभं नामोति न प्राप्नोति यं
गुणं शममन्वितः—शमताचरित्रमय आप्नोति—प्राप्नोति ;
लभते इत्यर्थः । अत्र ज्ञानादया गुणा निरावरणाऽमलकेवल-
ज्ञानत्वेन वरंपराकारणे शमः कषावाभावः, यथास्वातन्त्र्यमः
केवलज्ञानस्वातन्त्र्यकारणम् अस्वकारसुखमीकरणकिङ्कीकरण-
वर्धयेत् सुखमलोभं खण्डयः कृत्वा ज्ञेयं नीते सति निर्विकल्प-
समाधौ अमदगन्तव्यीपरिश्रुतिः क्षीयमाद्वयस्वायां यथा-
स्थानचारित्री परमशममन्वितः ज्ञानाधरखदर्शनाधरणास्तस-
वक्ष्यं नयति, लभते च सकलामलकेवलज्ञानं केवलवर्द्धनं
धर्मदानादिधीः, अत एव साधुपशमिकज्ञानी यं न प्राप्नो-
ति तं परमशममन्वितः प्राप्नोति, अत अत्र धीरा दर्शनज्ञान-
निष्ठया अभ्यस्यन्ति पूर्वाभ्यासम्, आभ्यस्यन्ति मुमुक्षुलभासं
रमन्ते निजने वने तेन आत्मविभूत्यधीं शमपूरणं उच्यते ॥५॥

स्वयम्भूरक्षणस्पर्धि—वर्द्धिष्णुशमतारसः ।

शुनिर्येनोपमौयेत, कोऽपि नासौ वराचरे ॥ ६ ॥

स्वयम्भू इति—स्वयम्भूरमणः—अर्द्धरज्जुप्रमाणः प्रान्त-
समुद्रः, तस्य स्पष्टीं स्पष्टीकारी, वर्द्धिष्णुः—वर्द्धमानः
शमतारसः, शमता—रागद्वेषाभावः तस्या रसो वक्ष्यं स
वर्द्धिधो शुनिः, त्रिकालाविषयी—अतीतकालरमणीय-
विषयस्मरणाभाववात्, वर्द्धमानान्निवृत्तावरणातपिषयस्म-
रणाभाववात्, अतीतकालमनोविवर्धयेच्छाऽभाववात् शुनिः
येन उपमानेन उपमीयेत वराचरं विश्वं असौ कोऽपि

न जगति, यतस्तत्सर्वम्, अयेननपुत्रसत्कम्पद्वी धर्मे च,
तत् शमतारसेन सहजात्यन्तिकमिदमवधिरितशमता-
वत्कषेण कथमुपमीयेत, तुल्यो हि शमतारसः विश्वविश्व-
सुभाशुभभावे वराचरेण वरकृत्तिष्ठनवा वृत्तिः सुजात्या-
शुभम् । उक्तं च—“वेदिकामात्रा न समुज्जसेति, हीलिज-
मात्रा न समुज्जसेति । देवेषु विश्वेन वसेति धीरा, सुणी
समुग्धाश्चराणोऽसौ ॥ १ ॥ बालाभिरामेषु तुहावहेसु, न
तै सुहं कामगुणेषु रावै । विरसकामाण तवोधणाली, जे-
भिकसुणो लीलगुणै रयावै ॥ २ ॥ ” इति । शमतास्वादिनां
नरेशभोगा रोगाः, विमतामणिसमूहाः कर्करव्यूहाः, वृ-
न्दाका दारका इव भासन्ते अतः संयोगजा रनिदुःखे,
शमतैव महानन्दः ॥

शमसूक्तमुधासिद्धं, येषां नर्द्धदिनं मनः ।

कदाऽपि ते न दहन्ते, रागोरगविषोर्मिभिः ॥ ७ ॥

शमसूक्त इति—येषां महात्मनां मनः—चित्तं शमः क-
षायाभावः कारित्रपरिक्रमः तस्य सूक्तानि—सुभाषितानि
ताम्येव सुधा—अमृतं तेन सिद्धम्—अभिषिक्तं नर्द्धदिन-
म्—अहोरात्रं ते रागोरगविषोर्मिभिः रगाः—अभिष्वङ्गल-
क्षणः स एव उरमः—सर्कः तस्य विषस्य उरमः तैः
शमता सिक्ता न दहन्ते, जगद्वीवा रागादिदृष्टाः, वि-
षोर्मिधूर्मिनाः, अमन्नि इहसंयोगानिष्टविषोणविस्तया,
विकल्पयन्ति बहुविधाद् जगद्वीवादिक्लेशमलकालान्,
संघृष्टमिति अनेकान् जगद्विष्विषान् पुद्गलसकम्पान्, वा-
चयन्ति अनकान् धनार्जनोपायान्, प्रविशन्ति कूपेषु,
विशन्ति वानपात्रेषु, प्रत्यावर्तिन्ति दिनवत् न्ययमावाः, ज-
गद्विषकारितीर्ध्वरवाक्वधवशमस्तशमताधनाः स्वस्वपान-
व्यभोगिनः स्वभावभासकस्वभावजनस्वभावजानुभवेन स-
दा असकम्पमन्त्र विचरन्ति आत्मशुक्लानन्दनन्दने, अनः
सर्वपरमावैकत्वं विहाय रागद्वेषविषयमपहाय शमताव-
स्थेन जगदीवम् ।

गजज्ञानगजोत्तुङ्ग—रङ्गध्यानतुरङ्गमाः ।

अवन्ति शुनिरजस्य, शमताप्राज्वसम्पदः ॥ ८ ॥

गजं ज्ञानमिति—शुनिराजस्य शमताप्राज्वसम्पदो जयन्ति ।
कथंभूताः संपदः ?—गजज्ञानगजोत्तुङ्गरङ्गध्यानतुरङ्गमाः ग-
जं—स्फुरद् ज्ञानं—स्ववराचमस्तनकत्वं तत्पूष धजाः तैः
उत्तुङ्गा—उच्यते रङ्गि—तु चत् ध्याने तद्गुणस्तुरङ्गमा—अश्वा
यासु ताः, इत्यनेन भासनगजध्यानभ्रशोभिना रास्य-
संपदो निग्रेयस्वरूपभूपस्य जयन्ति, अतः शमतास्पदशु-
नीनां महाराजत्वं सदैव जयति, अतः शमाभ्यासवता
भवितव्यम् इत्युपदेशः । अष्ट० ६ अष्ट० । “ उपभोगापायपरा,
धाड्यति यः शमयितुं विषयमृगतृणाम् । धावत्याक्रीमिमुसौ,
पुरोऽपराहे निजच्छायाम् ॥ १ ॥ ” आत्रा० १ श्रु० २ अ० ४४० ।
अम—पुं० । अदे, विश० । रा० । अश्वादिच्छेदे, विषा० १ श्रु०
४ अ० ।

सम—पुं० । रागद्वेषरहिते, मातु० । अष्ट० । विशे० । समो—रा-
घंक्षयिषुक्तो यः सर्वभूतान्वात्मकत्ववति । अष्ट० ६ अ० ।
अश्वत्थं, निम्बायां पूजायां च सुखे, अष्ट० ६ अ० ३ अ० ।

मिथ्या च, असमिथ्या च । तत्थं खं जे ते समिथ्या ते ते
बहावेयका, तत्थं खं जे ते असमिथ्या ते ते अपवेयका—
तरागा, ते तेण्डुलं भोजमा ! इहं पुच्छं नेरइया जो सखे
समवेयका० जाव निस्सासा । नेरइया सखे समकिरि-
या ? , गोयमा ! नी इण्डे समंडे, से केण्डेण्डं ? , भोजमा !
नेरइया तिनिहा वणत्ता । तं जहा—सम्मादिट्ठी मिच्छादिट्ठी
सम्मादिच्छादिट्ठी, तत्थं खं जे ते सम्मादिट्ठी तेति ते वणारि-
किरियाओ वणत्ताओ, तं जहा—आरंभिया ? परिग्राहिया ?
मायत्तवणिया ? अप्पच० ४, तत्थं खं जे ते मिच्छा—
दिट्ठी तेति ते वं च किरियाओ कर्जंति—आरंभिया० जाव
मिच्छादंसकवणिया, एवं सम्मादिच्छादिट्ठीं पि, ते
तेण्डुलं भोजमा ! ० । नेरइया खं भंते ! सखे समाउया
सखे समोववणगा, गोयमा ! नो इण्डे समंडे, से केण-
डुलं ? भोजमा ! नेरइया चउत्थिहा वणत्ता , तं जहा—
अत्थेगइया समाउया समोववणगा ? अत्थेगइया समा-
उया विसमोववणगा ? अत्थेगइया विसमाउया समोववणगा
? अत्थेगइया विसमाउया विसमोववणगा ४ ते तेण्डुलं
भोजमा ! एवं० । असुरकुमारा खं भंते ! सखे समाहारा
सखे समसरीरा, जहा नेरइया, तहा भाणियव्वा, जवरं
कम्मवण्णोस्साओ परिवण्णोयव्वाओ, पुण्णोवण्णगा
महाकम्मतरागा अबिसुद्धवन्नतरागा अबिसुद्धसेसतरागा,
पण्णोवण्णगा पत्तया, तेसं तीव्व, एवं० जाव व-
णियकुमाराणं । पुटविकाइयां आहारकम्मवण्णोस्सा
जहा नेरइयाणं । पुटविकाइया खं भंते ! सखे समवेय-
का ? , इता समवेयणा , से केण्डेण्डं भंते ! समवेय-
का ? , गोयमा ! पुटविकाइया सखे अमग्गी अमग्गी-
भूया अग्गिदाए वेयणं वेदेति से तेण्डुलं० । पुटविका-
इया खं भंते ! सखे समकिरिया ? , इता ? समकिरिया ,
से केण्डेण्डं ? , गोयमा पुटविकाइया सखे माई मिच्छा
दिट्ठी, ताणं शिवयाओ पंच किरियाओ कर्जंति , तं
जहा—आरंभिया० जाव मिच्छादंसकवणिया, से तेण्डुलं
समाउया समोववणगा, जहा नेरइया तहा भाणियव्वा ,
जहा पुटविकाइया तहा० जाव चउत्थिहा । पंचिदिय-
किरिक्खजोशिया जहा नेरइया वाक्खं किरियाओ, पंच-
चिदियतिरिक्खजोशिया खं भंते ! सखे सयकिरिया ? ,
गोयमा ! खं अतिण्डे सखे । से केण्डेण्डं , गोयमा !
पंचिदियतिरिक्खजोशिया तिनिहा वणत्ता , तं जहा—
सम्मादिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मादिच्छादिट्ठी, तत्थं खं जे ते
सम्मादिट्ठी ते दुविहा वणत्ता , तं जहा—अस्संजया च, सं-
जयासंजया च । तत्थं खं जे ते संजयासंजया तेति ते तिनि

किरियाओ कजंति, तं जहा-आरंभिया परिग्गहिया माया-
वत्तिया, अमंजयाणं चत्तारि, मिच्छादिट्ठीणं पंच, सम्मा-
मिच्छादिट्ठीणं पंच, मणुस्सा जहा नेरइया नाणत्तं जे महा-
सरीरा तं बहुतराए पोग्गले आहारेंति आहच्च आहारेंति, जे
अप्पसरीरा अप्पतराए आहारेंति अभिक्खणं आहारेंति
संसं जहा नेरइयाणं जाव वेयणा । मणुस्सा खं भंते ! सव्वे
समकिरिया ? , गोयमा ! खो ऽतिण्हे समहे, से के-
ण्हेणं ? , गोयमा ! मणुस्सा तिविहा पन्नत्ता, तं जहा-
सम्महिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी । तत्थ खं जे ते
सम्महिट्ठी ते तिविहा पप्पत्ता, तं जहा-संजया, अस्संजया,
संजयामंजया य । तत्थ खं जे ते संजया ते दुविहा गप्पत्ता, तं
जहा-सरागसंजया य, वीयरागसंजया य । तत्थ खं जे ते वी-
यरागसंजया ते खं अकिरिया, तत्थ खं जे ते सरागसंजया
ते दुविहा पप्पत्ता, तं जहा-पमत्तसंजया य, अप्पमत्त-
संजया य । तत्थ खं जे ते अप्पमत्तसंजया तेमि खं एगा
मायावत्तिया किरिया कज्जइ, तत्थ खं जे ते पमत्तसंजया
तेसि खं दो किरियाओ कजंति, तं जहा-आरंभिया य, मा-
यावत्तिया य । तत्थ खं जे ते संजयासंजया तेसि खं आह्वा-
आं तिक्खि किरियाओ कजंति, तं जहा-आरंभिया परिग्ग-
हिया २ मायावत्तिया ३ । अस्संजयाणं चत्तारि किरियाओ
कजंति-आरंभिया १ परिग्गहिया ३ मायावत्तिया ३ अ-
प्पच्च ० ४, मिच्छादिट्ठीणं पंच-आरंभिया १ परिग्गहि-
या २ मायावत्तिया ३ अप्पच्च ० ४, मिच्छादंसण ० ५,
सम्मामिच्छादिट्ठीणं पंच किरियाओ ५ । वाणमंतरजो-
तिमवमाशिया जहा असुरकुमारा, नवरं वेयणाए ना-
णत्तं-मायिमिच्छादिट्ठी उववन्नगा य अप्पवेदणतरा, अ-
मायिसम्महिट्ठी उववन्नगा य, महावेयणतरागा भा-
णियच्चा, जातिमवमाशिया । अलेस्सा खं भंते !
नेरइया सव्वे समाहारगा ? , ओहियाणं सलेस्साणं सुक-
लेस्साणं, एएसि खं तिण्हं एको गमो, कएहलेस्साणं
नीललेस्साणं पि एको गमो नवरं वेदणाए मायिमिच्छा-
दिट्ठी उववन्नगा य अमायिमम्महिट्ठी । उववन्नगा भाशि-
यच्चा । मणुस्सा किरियासु सरागवीयरागपमत्तापमत्ता-
णं भाणियच्चा । काउलेसाए वि एसेव गमो, नवरं ने-
रइए जहा ओहिए दएडए तहा भाणियच्चा, तेउलेस्सा
पम्हेलेस्सा जस्स अत्थि जहा ओहिओ दएडओ तहा भा-
णियच्चा । नवरं मणुस्सा सरागा वीयरागा य न भा-
णियच्चा । गाहा-“दुक्खाउए उदिक्खं, आहारे कम्म-
वज्जलंस्सा य । समवेयण समकिरिया, समाउए चेव बो-
द्धच्चा ॥ १ ॥” (सू०-२१)

‘नेरइए’ इत्यादि व्यङ्ग्यं, नवरं ‘महासरीरा य अप्पस-
रीरा य’ इत्यादि, इहाल्पत्वं महत्त्वं चापेक्षिकं, तत्र जघ-
न्यम् अल्पत्वमङ्गुलासंख्येयभागमात्रत्वम्, उत्कृष्टं तु महत्त्वं
पञ्चधनुःशतमानत्वम्, एतच्च भवधारणीयशरीरापेक्षया,
उत्तरवैक्रियापेक्षया तु जघन्यमङ्गुलमसंख्यातभागमात्रत्वम्,
इतरत्तु धनुस्सहस्रमानत्वमिति, एतेन च किं समशरीरा
इत्यत्र प्रश्न उत्तरमुक्तम्, शरीराविषमताऽभिधाने सत्याहा-
रोच्छ्वासयोर्वैषम्यं सूक्ष्मप्रतिपाद्यं भवतीति शरीरप्र-
श्नस्य द्वितीयस्थानोक्त्यापि प्रथमं निर्वचनमुक्तम् ।
अथाहारोच्छ्वासप्रश्नार्थनिर्वचनमाह-‘तत्थ खं’ मित्यादि
ये यतो महाशरीरास्ते तदपेक्षया बहुतरान् पुद्गलान्
आहारयन्ति, महाशरीरत्वादेव, दृश्यते हि तांके बृह-
च्छरीरो ब्रह्माशी स्वल्पशरीरआल्पभाजी, इस्तिशशक्यत्,
बाहुल्यापेक्षं चेदमुच्यते अन्यथा बृहच्छरीरोऽपि कश्चिदल्प-
मश्नाति अल्पशरीरोऽपि कश्चिद्भूति भुङ्क्ते, तथाविधमनुप्यवत्,
न पुनर्यमिह, बाहुल्यपक्षस्यैवाश्रयणात्, ते च नारका
उपपातादिसद्वेद्यानुभवाद्व्यवसायं द्यवर्तिन्वेनैकान्तेन य-
था महाशरीरा दुःखितास्तीमाहाराभिलाषाश्च भवन्तीति ।
‘बहुतराए पोग्गले परिणामेति’ ति-आहारपुद्गलानुसा-
रित्यात्परिणामस्य बहुतरानित्युक्तं, परिणामश्चापृष्टोऽप्याह-
कार्यमिति कृत्योक्तः । तथा ‘बहुतराए पोग्गले उस्ससंति’ ति-
उच्छ्वासनया गृह्णन्ति, ‘निस्ससंति’ ति-निःश्वासतया वि-
मुञ्चन्ति, महाशरीरत्वादेव, दृश्यते हि बृहच्छरीरस्तज्जाती-
येतरापेक्षया बहुच्छ्वासनिःश्वास इति, दुःखिताऽपि तथैव
दुःखिताश्च नारका इति बहुतरास्तानुच्छ्वसन्तीति । तथा
ऽऽहारस्यैव कालकृतं वैषम्यमाह-‘अभिक्खणं आहारेंति’
ति-अभीक्षणं पौनःपुन्येन यो यतो महाशरीरः स त-
दपेक्षया शीघ्रशीघ्रतराहारग्रहण इत्यर्थः, ‘अभिक्खणं ऊ-
ससंति अभिक्खणं नीससंति’ एते हि महाशरीरत्वेन
दुःखिततरत्वात् अभीक्षणम्-अनवरतमुच्छ्वासादि कुर्व-
न्तीति । तथा ‘(तत्थ खं) जे ते’ इत्यादि ये ते, इह
‘ये’ इत्यन्तावनैवार्थेऽसिद्धौ यस्ते इत्युच्यते तद्भाषामा-
त्रमेवेति, ‘अप्पसरीरा अप्पतराए पोग्गले आहारेंति’ ति-
ये यतोऽल्पशरीरास्ते तदाहरणीयपुद्गलापेक्षयाऽल्पतरान्
पुद्गलानाहारयन्ति, अल्पशरीरत्वादेव ‘आहच्च आहारेंति’
ति-कदाचिदाहारयन्ति कदाचिदाहारयन्ति, महाशरी-
राहारग्रहणान्तरालापेक्षया बहुतरकालान्तरालतयेत्यर्थः,
‘आहच्च ऊससंति नीससंति’ ति-एते ह्यल्पश-
रीरत्वेनैव महाशरीरापेक्षयाऽल्पतरदुःखत्वाद् आहत्य
कदाचित् सान्तरमित्यर्थः उच्छ्वासादि कुर्वन्ति, यच्च
नारकाः सन्ततमेवोच्छ्वासादि कुर्वन्तीति प्रागुक्तं त-
न्महाशरीरापेक्षेत्यवगन्तव्यमिति । अथवा-अपर्याप्तका-
लेऽल्पशरीराः सन्तो लोमाऽऽहारापेक्षया नाऽऽहारयन्ति
अपर्याप्तकत्वेन च नोच्छ्वसन्ति, अन्यथा आहारयन्ति उच्छ्व-
सन्ति चेत्तत आहत्याहारयन्ति आहत्योच्छ्वसन्ति इ-
त्युक्तम्, ‘से तेण्हेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ-नेरइया सव्वे
नो समाहार’ इत्यादि निगमनमिति । समकर्मसूत्रे-‘पुद्वा-
ववन्नगा य पक्खोववन्नगा य’ ति-पूर्वोत्पन्नाः प्रथमतरमुत्पन्ना-
स्तदन्ये तु पश्चादुत्पन्नाः, तत्र पूर्वोत्पन्नानामायुषस्तदन्य-

कर्मणां च बहुतरवेदनादल्पकर्मत्वम्, पश्चादुत्पन्नानां च नारकाणामायुष्कादीनामल्पतराणां वेदितव्यान् महाकर्मत्वम्, एतच्च सूत्रं समानस्थितिका ये नारकास्तानङ्गीकृत्य प्रणीतम्, अन्यथा हि रत्नप्रभायामुत्कृष्टस्थितेनारकस्य बहुन्यायुषि क्षयमुपगते पल्योपमावशेषे च निष्ठिति तस्यामेव रत्नप्रभायां दशवर्षसहस्रस्थितितारकाऽन्यः कश्चिदुत्पन्न इति कृत्वा, प्रागुत्पन्नं पल्योपमायुष्कं नारकमपेक्ष्य किं वक्तुं शक्यं महाकर्मैति ? । एवं वर्णसूत्रं पूर्वोत्पन्नस्याल्पं कर्म ततस्तस्य विशुद्धो वर्णः, पश्चादुत्पन्नस्य च बहुकर्मत्वादविशुद्धतरो वर्ण इति । एवं लक्ष्यासूत्रेऽपि, इह च त्वश्राशब्देन भावलक्ष्याग्राह्या, बाह्यद्रव्यलक्ष्या तु वर्णवर्णरूपेणोक्तं । 'समवेयण' इति—समवेदनाः—समानपीडाः । 'संज्ञिभूय' इति—संज्ञासम्यग्दर्शने नञ्छन्तः संज्ञिनः संज्ञिभूता भूताः—संज्ञित्वं यताः संज्ञिभूताः । अथवा—असंज्ञिनः संज्ञिनो भूताः संज्ञिभूताः, इवप्रत्यययोगात्, मिथ्यादर्शनमपहाय सम्यग्दर्शनजन्मना समुत्पन्ना इति यावत्, तेषां च पूर्वकृतकर्मविषाकर्म—नुस्मरनामहो महद्दुःखसङ्कटम्, इवमकस्मादस्माकमापतितं न कृतं भगवद्दत्तप्रणीतः सकलदुःखक्षयकरः विपर्ययविषमविषमभोगविप्रलम्बचेतोभिर्जर्म इत्येता महद्दुःखं मानसमुपजायते अतो महावेदनास्ते, असंज्ञिभूतास्तु मिथ्यादृष्टयः, ते तु स्वकृतकर्मफलमिदमित्येवमजानन्तोऽनुपतप्तमानसा अल्पवेदनाः स्युरित्येकं, अन्ये त्याहुः—संज्ञिनः—संज्ञिपञ्चद्विधाः सन्तो भूता—नारकत्वं गताः संज्ञिभूताः, ते महावेदनाः तीव्राशुभाध्यवसायनाशुभतरकर्मवन्धनेन महानरकेपत्पादान्, असंज्ञिभूतास्त्वनुभूतपूर्वासंज्ञिभवाः, ते चासांज्ञित्वादेवात्यन्ताशुभाध्यवसायाभावात् रत्नप्रभायामनतिताम्रवेदनरकेपत्पादादल्पवेदनाः, अथवा—'संज्ञिभूताः' पर्याप्तकीभूताः, असंज्ञिनस्तु अपर्याप्तकाः, ते च क्रमेण महावेदना इतरे च भवन्तीति प्रतीयत एवेति । 'समक्रिय' इति—समाः—तुल्याः क्रियाः—कर्मनिबन्धनभूता आरम्भिकयादिका येषां ते समाक्रियाः, 'आरंभिय' इति—आरम्भः—पृथिव्याणुपमवैः स प्रयोजनं—कारणं यस्याः साऽऽरम्भिकी १, 'परिग्राह्य' इति—परिग्रहो—धर्मोपकरणवर्ज्यस्तुस्वीकारो धर्मोपकरणमुच्छ्रां च स प्रयोजनं यस्याः सा पारिग्राहिकी २, 'मायावर्त्तिय' इति—माया—अनाजयम उपलक्षणत्वात्क्रोधादिर्गपि च; सा प्रत्ययः—कारसं यस्याः सा मायाप्रत्यया ३, 'अपपञ्चवर्त्तिय' इति—अप्रत्याख्यानं—निवृत्त्यभावेन क्रिया—कर्मवन्धादिकरणम् । अप्रत्याख्यानं क्रियात् ४, 'पंच क्रियाभ्यां कर्जति' इति—क्रियन्ते, कर्मकर्त्तरि प्रयोगोऽयं तेन भवन्तीत्यर्थः, 'मिच्छादंसणवर्त्तिय' इति—मिथ्यादर्शने प्रत्ययो—हेतुर्थस्याः सा मिथ्यादर्शनप्रत्यया । ननु मिथ्यावर्थावगतिकपाययोगाः कर्मवन्धहेतव इति प्रसिद्धः, इह तु आरम्भादयस्तर्जिमाहता इति कथं न विरोधः ? , उच्यते—आरम्भपरिग्रहशब्दाभ्यां योगपरिग्रहो योगानां तदुपपत्त्यात्, शेषपदेस्तु शेषवन्धहेतुपरिग्रहः प्रतीयत एवेति, तत्र सम्यग्दर्शनां चनस्य एव, मिथ्यात्वाभावात् शेषाणां तु पञ्चापि सम्यग्मिथ्यात्वस्य मि-

ध्यात्वेनैवं विवक्षितत्वादिति । 'सत्त्वे समाउया' इत्यादिप्रश्नस्य निर्वचनचतुर्भङ्गा भावना क्रियते, निवृत्तदशवर्षसहस्रप्रमाणायुषो युगपच्छ्रोतव्या इति प्रथमभङ्गः १, तेष्वेव दशवर्षसहस्रस्थितिषु नरकावके प्रथमतस्तमुत्पन्ना अपरे तु पश्चादिति द्वितीयः २, अन्यविषममायुर्निवृत्तं काश्चिद्वर्षसहस्रस्थितिषु कैश्चित्च पञ्चदशवर्षसहस्रस्थितिषु उत्पत्तिः पुनर्युगपदिति तृतीयः ३, केचित्सागरोपमस्थितयः काचित् दशवर्षसहस्रस्थितय इत्येवं विषममायुषो विषममेव श्रोतव्या इति चतुर्थः ४, इह संग्रहगान्धा—“आहारासु समा, कस्मे वन्नं तदहं लेसाप । वि-यणाप किरियाप, आउयउयव ति चउमंगी ॥ १ ॥” ‘असुरकुमाराणं भन्त’ इत्यादिना असुरकुमारप्रकरणमाहारादिपदनवर्कापने सूचितं, तच्च नारकप्रकरणवर्णयम्, एतदेवाह—‘जहा नरहया’ इत्यादि, तत्राहारकसूत्रं नारकसूत्रसमानेऽपि भावनाविशेषेण लिख्यते—असुरकुमाराणामल्पशरीरत्वं मयधारणीयशरीरपक्षेण जघन्यतोऽङ्गुलासंकेयमानमानत्वं, महाशरीरत्वं तृकर्तः सप्तहस्तप्रमाणत्वम्, उत्तरवैक्रियापक्षेण त्वल्पशरीरत्वं जघन्यतोऽङ्गुलसंकेयभागमानत्वं महाशरीरत्वं तृकर्तः योजनलक्षमानमिति, तत्रैते महाशरीरा बहुतरान पुद्गलानाहारयन्ति, मनाभक्षणलक्षणाहारापेक्षया, देवानां ह्यसौ म्यात् प्रधानश्च, प्रधानापक्षेण च शास्त्रं निर्देशो पस्तूनां विधीयते, ततोऽल्पशरीरग्राह्याहारपुद्गलापक्षेण बहुतरास्त तानाहारयन्तीत्यादि प्राग्वत्, अभीक्षणमाहारयन्ति अभीक्षणमुच्छ्रंसन्ति च इत्यत्र ये चतुधावेकपर्याहारयन्ति स्तोकात्मकाश्चोपयुच्छ्रंसन्ति तानाश्रित्याभीक्ष्णामत्युच्यते, उक्तपतो ये सान्ते कवर्षसहस्रस्यापि आहारयन्ति सान्तेकपक्षस्य चोपर्युच्छ्रंसन्ति तानङ्गीकृत्य एतेषामल्पकालीनाहाराच्छास्त्रेण पुनः पुनराहारयन्तीत्यादिव्यपदेशविषयत्वादिति, तथाऽल्पशरीरा अल्पतरान् पुद्गलानाहारयन्ति उच्छ्रंसन्ति च अल्पशरीरत्वादेव, यत्पुनस्तथा कादाचित्कत्वमाहाराच्छास्योत्तममहाशरीराहाराच्छासान्तगलापक्षेण बहुतरान्तरालत्वात्, तत्र हि अन्तराले ते नाऽऽहारादि कुर्वन्ति तदस्य च कुर्वन्तीत्येवविपक्षणादिति, महाशरीराणामप्याहाराच्छास्योत्तमगलमस्ति, किन्तु—तदल्पामत्यविपक्षणादेवाभीक्ष्णामत्युक्त्वा, सिद्धं च महाशरीराणां तेषामाहाराच्छास्योत्तरान्तरत्वम्, अल्पशरीराणां तु महान्तरत्वं, यथा सौधर्मदेवानां सप्तहस्तमानतया महाशरीराणां तयोरन्तरं क्रमेण वर्षसहस्रद्वयं पक्षद्वयं च, अनुत्तरसुराणां च हस्तमानतया अल्पशरीराणां त्रयस्त्रिंशद्वयसहस्राणि त्रयस्त्रिंशद्वयं च पक्षा इति । एषां च महाशरीराणामभीक्ष्णाऽऽहाराच्छासाभिधानेनालपांस्थितिकत्वमवर्त्तयते, इतरपां तु विपर्यया धैमानिकवदेवेति, अथवा—लोमाहारापक्षेणोऽभीक्षणम्—अनुसमयमाहारयन्ति महाशरीराः पर्याप्तकायस्थायां, उच्छ्रास्तु यथाक्रमेणानाप भघनं पारिपूर्णमवोपक्षया पुनः पुनरित्युच्यते, अपर्याप्तकायस्थायां त्वल्पशरीरा लोमाहारतो नाहारयन्ति ओजआहारतः पवाहरणान् इति कदाचित् आहारयन्तीत्युच्यते, उच्छ्राणापर्याप्तकायस्थायां च नोच्छ्रान्तस्यम्यदा तृच्छ्रान्तीत्युच्यते आहत्याच्छ्र-

सन्तीति 'कम्मवज्जलेस्माञ्चो (वि)परिवर्जयत्वाञ्चो' ति-
कर्मादीनि नारकापक्षया विपर्ययेण वाच्यानि ।
तथाहि-नारका ये पूर्वोत्पन्नास्तेऽल्पकर्मशुद्धतरवर्णशुभ-
तरलश्या उक्ताः, असुरास्तु ये पूर्वोत्पन्नास्ते महाकर्माणोऽ-
शुद्धवर्णा अशुभतरलश्याश्चेति । कथम् ? ये हि पूर्वोत्पन्ना
असुरास्तेऽतिकल्पद्वर्पाध्मातचित्तत्वाभारकाननकप्रकारया
यातनया यातयन्तः प्रभूतमशुभं कर्म संचिन्वन्तीत्यतोऽभि-
धीयन्ते ते महाकर्माणः । अथवा-ये बद्धायुषस्ते तिर्यगा-
दिप्रायोरथकर्मप्रकृतिबन्धनान्महाकर्माणः, तथा अशुभवर्णा
अशुभलश्याश्चेते, पूर्वोत्पन्नानां हि क्षीणत्वात् शुभकर्माणः
शुभवर्णादयः शुभा वर्णा लश्या च इमतीति, पश्चादुत्पन्ना-
स्त्ववज्जायुषोऽल्पकर्माणो बहुतरकर्मणामवन्धनादशुभकर्म-
णामर्त्तान्वाञ्छ शुभवर्णादयः स्युरिति । वेदनासूत्रं च यद्य-
पि नारकाणांमयासुरकुमाराणामपि तथापि तज्ज्ञावना-
यां विशेषः, स चायम्-यं सञ्ज्ञिभूतास्ते महावेदनाः, चा-
रित्राविराधनाजन्मचित्तसन्नापात्, अथवा-सञ्ज्ञिभूताः सं-
ज्ञिपूर्वभवाः पर्याप्ता वा ते शुभवेदनामाभित्य महावेदना
इतरं त्वल्पवेदना इति । एवं नागकुमागादयोऽपि ६ औचि-
त्येन वाच्याः ॥ 'पुढविक्काइया णं भंते ! आहारकम्मवज्जले-
स्सा जहा नेरइया णं ति-चन्धार्यपि सूत्राणि नारकसूत्रा-
णां पृथिवीकार्यकाभिलाषनार्थायन्त इत्यर्थः, केवलमा-
हारसूत्रं भावनयम्-पृथिवीकार्यकानामकुलासंख्येय-
भागमात्रशरीरत्वेऽप्यल्पशरीरत्वम् । इतरञ्चेत आगम-
बन्धनादयसेयम् । 'पुढविक्काइयस्स आगाहणदुयाए चउ-
ट्ठाणवाडए' ति-ते च महाशरीरा लोमाहाराणां बहुतरा-
न् पुद्गलानाहारयन्तीति उच्युसन्ति च अभीक्ष्णं महाश-
रीरत्वादेव, अल्पशरीराणामल्पाहाराच्छ्लासत्वमल्पशरीर-
त्वादेव, कादाचित्कत्वं च तथाः पर्याप्तकतरावस्थापेक्षम-
वसेयम् ॥ तथा कर्मादिसूत्रेषु पूर्वपश्चादुत्पन्नानां पृथि-
वीकार्यकानां कर्मवर्णलश्याविभागो नारकैः सम एव,
वेदनाक्रिययोस्तु नानात्वमत एवाह- 'असञ्चि' ति-मि-
थ्यादृष्टयोऽमनस्का वा 'असञ्चिभूय' ति-असञ्चिभूता
असंज्ञिनां या जायन्ते तामित्यर्थः, एतदेव व्यनक्ति-
'अणिदाए' ति-अनिर्द्वारणया वेदनां वेदयन्ति, वेदनाम-
नुभवन्तोऽपि न पूर्वोत्पन्नाशुभकर्मपरिणतिरित्यभिहित-
मिथ्यादृष्टत्वाद्भगच्छन्ति, विमनस्कत्वाद्वा मत्तमूर्च्छिता-
दिषादिति भावना । 'माईमिच्छादिट्ठि' ति-मायावन्तो
हि तेषु प्रायणोत्पद्यन्ते, यदाह- 'उम्मग्गदेसञ्चो म-ग्ग-
णासञ्चो गूढइययमाइल्लो । सदसीलो य ससल्लो, तिरियाउं
बंधए जीवो ॥ १ ॥' ति, ततस्ते मारियन उच्यन्ते । अथ-
वा-मायहानन्तानुयन्धिकपायापलक्ष्यम्, अतोऽनन्तानुब-
न्धिकपायोदयन्तोऽत एव मिथ्यादृष्टयो-मिथ्यात्वोदयवृ-
त्तय इति । 'ताणु णियइयाञ्चो' ति-तेषां पृथिवीकार्य-
कानां नैयतिकया-नियता न तु त्रिप्रभृतय इति, पञ्चव-
त्यर्थः, 'से तेणुट्ठेणं समकिरिय' ति-निगमनम्, 'जाव चउरि-
दिय' ति-इह महाशरीरत्वमितरञ्च स्वस्वावगाहनाऽ
नुसारणावसेयम्, आहारश्च जीन्द्रयादीनां प्रक्षेपलक्षणाऽ
पीति । 'पेविदियतिरिक्कजोणिया जहा नेरइय' ति-
प्रतीते, नवरमिह महाशरीरा अभीक्ष्णमाहारयन्ति उच्यु-

सन्ति चेति यदुच्यते तत्संख्यातवर्णायुषोऽपेक्षेत्यवसेयं, तथै-
व दर्शनात्, नासंख्यातवर्णायुषः, तेषां प्रक्षेपाहारस्य
पष्ठस्योपरि प्रतिपादितत्वात्, अल्पशरीराणां त्वाहाराच्छ्ला-
सयाः कादाचित्कत्वं वचनप्रामाण्यादिति, लोमाहारापक्ष-
या तु सर्वेषामप्यभीक्ष्णमिति घटत एव, अल्पशरीराणां तु
यन्कादाचित्कत्वं तदपर्याप्तकत्वं लोमाहाराच्छ्लासयोरभवने-
न पर्याप्तकत्वे च तज्ज्ञावनावसेयमिति ॥ तथा कर्मसूत्रे य-
त्पूर्वोत्पन्नानामल्पकर्मस्वमितरणां तु महाकर्मत्वं तदापु-
ष्कादितद्भववेद्यकर्मोपक्षयाऽवसेयम् ॥ तथा वर्णलश्यासूत्र-
योर्यत्पूर्वोत्पन्नानां शुभवर्णाद्युक्तं तत्कारुण्यात् पश्चादुत्पन्ना-
नां चाशुभवर्णादिवाल्यावसेयम्, लोकं तथैव दर्शनादिति ।
तथा 'संजयासंजय' ति-देशविगताः स्थूलात् प्राणाति-
पानादेर्निवृत्तत्वादिनरस्मादिनवृत्तत्वाच्चेति । 'मणुस्साणं
जहा नेरइय' ति-तथा वाच्या इति गम्यम्,
'नारकं' ति-नानात्वं, भद्रः पुनरयम्-तत्र 'मणुस्सा णं
भंते ! सव्वे समाहारगा ?' इत्यादि प्रश्नः, 'नो इणुट्ठे स-
मट्ठे' इत्याद्युत्तरं 'जाव दुविहा मणुस्सा पक्खा, तंजहा-
महासरीरा य, अप्पसरीरा य । नत्थ णं जे ते महासरीरा ते
बहुतराए पोग्गले आहारोति, एवं परिणामेति ऊससंति
नीससंति' इह स्थानं नारकसूत्रे 'अभिक्खणं आहारो-
ति' इत्यधीतम्, इह तु 'आहं' त्यधीयते, महाशरीरा
हि देशकुर्वादिमिधुनकाः, ते च कदाचिदेवाहारयन्ति
कावलिकाहारण, 'अट्टमभत्तस्स आहारो' ति वचनात्,
अल्पशरीरास्त्वभीक्ष्णमल्पं च, बालानां तथैव दर्शनात्
संमूर्च्छिममनुप्याणामल्पशरीराणामनवरतमाहारसम्भवाच्च,
यच्चह पूर्वोत्पन्नानां शुभवर्णादि तत्कारुण्यात् संमूर्च्छि-
मापक्षया वेति । 'सगगसंजय' ति-अक्षीणानुपशान्त-
कथायाः 'वीयरगसंजय' ति-उपशान्तकथायाः क्षीण-
कथायाश्च, 'अकिरिय' ति-वीतरागत्वेनारम्भादीनामभा-
वादाङ्कयाः, 'एगा मायावत्तिय' ति-अप्रमत्तसंयताना-
मेकैव मायाप्रत्या 'किरिया कज्जइ' ति क्रियते-भव-
ति कदाचिदुद्गाहरक्षणप्रवृत्तानामक्षीणकषायत्वादिति, 'आ-
रम्मिय' ति-प्रमत्तसंयतानां च 'सर्वेः प्रमत्तयोग आरम्भ'
इति कृत्वाऽऽरम्भिकी स्यात्, अक्षीणकषावत्त्वाच्च मा-
याप्रत्येयति । 'बाणमंतरजोइसवेमाणिया जहा असुरकु-
मार' ति-तत्र शरीरस्याल्पत्वमहत्त्वे स्वावगाहनामुसारे-
णावसेयं । तथा वेदनायामसुरकुमाराः 'सञ्चिभूया य अस-
ञ्चिभूया य, सञ्चिभूया महावेयणा असञ्चिभूया अप्पवेयणा'
इत्येवमधीताः, व्यन्तरा अपि तथैवाप्येतद्व्याः, यतोऽसुरा-
दिषु व्यन्तरान्तेषु देवेषु असञ्चिन् उपपद्यन्ते, यतोऽवैवादे-
शकं वक्ष्यति- 'असञ्चीणं जहंसेयं भवणवासीसु उक्तासेयं
बाणमंतरेसु' ति, ते चासुरकुमारप्रकरणोक्तयुक्तेरल्पवे-
दना भवन्तीत्यवसेयं, यच्च प्रागुक्तं सञ्ज्ञिभूतः सम्यग्दृष्ट-
योऽसञ्ज्ञिनास्त्वितरे इति तद्वृद्धस्याख्यानुसारेणैवान्, ज्यो-
तिष्कवैमानिकेषु त्वसञ्ज्ञिनो नाप्यद्यन्ते अतो वेदनापक्षे ते-
ष्वधीयन्ते- 'दुविहा जातिसिया-मारियमिच्छादिट्ठि उववज्ज-
गा ये' त्यादि, तत्र मारियमिथ्यादृष्टयोऽल्पवेदना इतरं च
महावेदनाः शुभवेदनामाभित्येति, एतदेव दर्शयिमाह-न
वरं 'वेवणाए' इत्यादि । अथ अनुविशतिदण्डकमेव ले-

श्याभेदविशेषणमाहारादिपदैर्निरूपयन् दण्डकसप्तकमाह—
‘सलेस्साणं भंते ! नेरइया सव्वे समाहारणं’ सि-अनेनाहा-
रशरीरोच्छ्वासकर्मवर्णलेख्यावेदनाक्रियोपपाताख्यपूर्वोक्त-
नपदेधेतनारकादिचतुर्विंशतिपददण्डको लेख्यापदविशेषि-
तः सूचितः, तद्वन्मेव कृष्णलेख्यादिविशेषिताः । पूर्वोक्त-
वचनपदेतेषा एव यथासम्भवे नारकादिपदात्मकाः षड् दण्ड-
काः सूचिताः । तदेवमेतेषां सप्तानां दण्डकानां सूत्रसङ्के-
पार्थे यो यथा अभ्यन्तव्यस्तं तथा दर्शयन्नाह—‘ओहिवाणं’
मित्यादि, तत्रौघिकानां पूर्वोक्तानां निर्विशेषणानां नारका-
दीनां तथा सलेख्यानानामधिकृतानामेव शुक्ललेख्यानां तु सप्त-
मदण्डकवाच्यानांमेषां त्रयाणामेको गमः—सदृशः पाठः, स-
लेख्यः शुक्ललेख्येभ्योऽप्यधिकविशेषणकृत एव तत्र भेदः, औ-
घिकदण्डकसूत्रवदनयोः सूत्रमिति हृदयम् । तथा ‘जस्सन्धि’
इत्येतस्य वचनमात्रपदस्येह सम्बन्धाद्यस्य शुक्ललेख्याऽस्ति
स एव तदण्डकेऽप्येतव्यः, तेनह पञ्चमिन्द्रियतिथिञ्चा मनु-
ष्या वैमानिकाश्च वाच्याः नारकादीनां शुक्ललेख्याया अभा-
वादिति, ‘किण्हलेस्सनीललेसाणं पि एणां गमो’ औघि-
क एवेत्यर्थः, विशेषमाह—नवरं ‘वेयणा’ इत्यादि, कृष्णले-
ख्यादण्डके नीललेख्यादण्डके च वेदनासूत्रे—‘दुविहा येरइ-
या पञ्चत्ता—सन्धिभूया य असन्धिभूया य’ सि, औघिकदण्ड-
काधीनं नाभ्यन्तव्यम्, असंज्ञिनां प्रथमपृथिव्यामेवात्पादात्,
‘असरणी जलु पढमम्मि’ सि वचनात्, प्रथमायां च कृ-
ष्णनीललेख्ययोरभावात्, तर्हि किमभ्यन्तव्यमित्याह—‘मा-
यिमिच्छादिद्वि उववज्जगा य’ इत्यादि, तत्र मायिनो मि-
थ्यादृष्टयश्च महावेदना भवन्ति, यतः प्रकर्षपर्यन्तवर्ति-
नी स्थितिमद्युभां ते निर्वसंयन्ति, प्रकृष्टायां च तस्यां महती
वेदना संभवति, इतरेषां तु विपरीतति । तथा मनु-
ष्यपदे क्रियासूत्रे यद्यप्यौघिकदण्डके ‘तिविहा मणुस्सा
पञ्चत्ता, तं जहा—संजया ३, तत्थं जं तं संजया तं दु-
विहा पञ्चत्ता, तं जहा—सरागसंजया य, वीयरगसंजया य ।
तत्थं जं तं सरागसंजया तं दुविहा पञ्चत्ता, तं जहा-
पमत्तसंजया य अप्पमत्तसंजया य’ सि पठितं, तथाऽपि कृ-
ष्णनीललेख्यादण्डकयोर्नाऽप्येतव्यं, कृष्णनीललेख्योदयं सं-
यमस्य निषिद्धत्वात्, यच्चोच्यते—‘पुव्वपाडवज्जग्गो पुण
अज्जयरीप उ लेस्साप’ सि, तत्कृष्णादिद्रव्यरूपां द्रव्यल-
क्ष्यामङ्गीकृत्य न तु कृष्णादिद्रव्यसाधिव्यज्जनितात्मपरिणा-
मरूपां भावलक्ष्याम्, एतच्च प्रागुक्तमिति, एतदेव दर्श-
यन्नाह—‘मणुस्से’ इत्यादि, तथा कापातलोख्यादण्डकोऽपि
नीलादिलेख्यादण्डकवद्व्येतव्यो, नवरं नारकपदे वेदना-
सूत्रे नारका औघिकदण्डकवदेव वाच्याः, तं वैषम्यं—
‘नेरइया दुविहा पञ्चत्ता, तं जहा—सन्धिभूया य, असन्धि-
भूया य सि, असंज्ञिनां प्रथमपृथिव्यादेन कापात-
लेख्यासम्भवादत्त आह—‘काउलेस्साणं वी’ इत्यादि । तथा
तेजोलेख्या पञ्चलेख्या च यस्य जीवविशेषस्यास्ति तमा-
भित्य यधौघिको दण्डकस्तथा तयोर्दण्डको भवितव्यो,
तदास्तता वैषम्यं—नारकाणां विकलेन्द्रियाणां तेजोवायू-
नां चाद्यास्तिस्र एव, भवनपतिपृथिव्यम्बुवनस्पतिव्यन्त-
राणामाद्यास्तिस्रः पञ्चेन्द्रियतिथिगमनुष्याणां षड्, ज्यो-
तिषां तेजोलेख्या, वैमानिकानां तिस्रः प्रशस्ता इति,

आह च—

“किण्हवा नीला काऊ—तेउलेसा य भवणवंतरिया ।
जोइससोहम्मीसा—ण तेउलेसा मणोवव्वा ॥ १ ॥
कण्णे सणकुमारं, माहिंरे खव वंभलोने व ।
एएसु पम्हलेसा, तेण परं सुक्कलेस्सा उ ॥ २ ॥”

तथा—

“पुडवीआउवणस्सइ—वायरपत्तंयलेस वत्तारि ।
गम्भयतिरियनरेसुं, छल्लेसा तिप्पि सेसाणं ॥ ३ ॥”

केवलमौघिकदण्डके क्रियासूत्रे मनुष्याः सरागवीतराग-
विशेषणा अधीताः, इह तु तथा न वाच्याः, तेजःपञ्चलेख्य-
ययोर्वीतरागत्वासम्भवात् शुक्ललेख्यायामेव तत्सम्भवात्,
प्रमत्ताप्रमत्तास्तुच्यन्त इति, एतदेव दर्शयन्नाह—‘तेउलेसा
पम्हलेसे’ इत्यादि । ‘गाह’ सि—उद्देशकादितः सूत्रार्थसङ्ग्रह-
गतार्थाऽपि सुखबोधार्थमुच्यन्ते—दुःखमायुष्मादीर्णं वेद्यती-
त्येकत्वबहुत्वाभ्यां दण्डकचतुष्टयमुक्तम्, तथा ‘आहारं सि-
‘नेरइया किं समाहाराः ?’ इत्यादि, तथा ‘किं समकम्मा ?’
तथा ‘किं समवन्ना ?’ तथा ‘किं समलसा ?’ तथा ‘किं
समवण्णा ?’ तथा ‘किं समकिरिया ?’ तथा ‘किं समाउ-
या समाववन्नग’ सि गाथार्थः । भ० १ श० २ उ० । (सर्वे
हीपकुमाराः समाहारा इति ‘वीवकुमार’ शब्दे चतुर्थभाग
२५४२ पृष्ठे गतम् ।) (बाणमन्तराः सर्वे समाहाराः इति
‘बाणमन्तर’ शब्दे षष्ठे भागे गतम् ।)

नैरयिकादीनां समाहारत्वादिपृच्छाविषयकाणि सूत्राणि
भगवतीसूत्रवद्वसेयानि तानि चैवैवाङ्गानि, अथ प्रज्ञा-
पमाटीकायां विशेष इति कृत्वा सा प्रदर्शयन्ते—

समशब्दः पूर्वार्द्धे प्रत्येकमपि सम्बध्यते, उत्तरार्द्धे प्रतिपदे
साक्षात्सम्बन्धित एवास्ति, ततोऽयमर्थः—प्रथमोऽधि-
कारः सर्वे समाहाराः सर्वे समशरीराः सर्वे समोच्छ्वासा
इति प्रश्नोपलक्षितः, द्वितीयः समकम्माण इति तृतीयः
समवण्णा इति, चतुर्थः समलक्ष्याका इति, पञ्चमः समवेद-
नाका इति, षष्ठः समक्रिया इति, सप्तमः समायुष इति । अथ
लेख्यापरिणामविशेषाधिकारं कथममीषामर्थानामुपन्यासो-
पपत्तिः?, उच्यते—अनन्तरप्रयोगपदे उक्तम्—‘कतिविहे णं भंते!
गहण्पवाप पञ्चत्ते, गोयमा ! पंचविहे गहण्पवाप पञ्चत्ते तं जहा
पयोगगई तत्तगई बंधखंछुदखगई उववायगई विहायोगगई ।
तत्थ जा सा उववायगई सा तिविहा—खित्तोववायगई भवो-
ववायगई नोमवोववायगई, तत्थ मवोववायगई खउत्तिविहा-
नेरइयमवोववायगई दवमवोववायगई तिरिक्खजोणियमवो-
ववायगई मणुस्समवोववायगई’ इति । तत्र नारकत्वादिभव-
त्वेनोत्पन्नानां जीवानामुपपातसमथादारभ्य आहाराद्यर्थस-
म्भवाऽवश्यंभावी ततो लेख्याप्रक्रमेऽपि तेषामुपन्यासम्-
ब्रम् ‘यथोद्देशं निर्देश’ इति न्यायान्, प्रथमं समाहारा इ-
त्यादिप्रश्नोपलक्षितमर्थाधिकारमाह—‘नेरइया णं भंते’ इ-
त्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—‘गोयमा’ इत्यादि नाय-
मर्थः समर्थः—नायमर्थो युक्त्युपपन्न इति भावः, पुनः प्रश्नय-
ति—‘से केणहेणमि’ इत्यादि, सशब्दोऽथशब्दार्थः । अथ केनार्थे-
न—केन प्रयोजनेन केन प्रकारेणेति भावः, भदन्त ! एवमुच्यते
नैरयिकाः सर्वे समाहारा इत्यादि ? भगवानाह—‘गोयमं’

त्यादि, इहाल्पत्वे महत्त्वं चापेक्षिकं, तत्र जघन्यमल्पत्वम् अङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रत्वम्, उत्कृष्टं महत्त्वं पञ्चधनुःशत-मानत्वम्, एतच्च भवधारणीयशरीरापेक्षया, उत्तरवैकि-यापेक्षया तु जघन्यमल्पत्वम् अङ्गुलसङ्ख्यातभागमात्रत्वम् इतरद् धनुःसहस्रमानत्वम्, एतावता च किं समशरीरा इ-त्यस्य प्रश्नस्यान्तरमुक्तम् । अथ शरीरप्रश्नो द्वितीयस्थानो-क्तः तत्कथमस्य प्रथमत एव निर्वचनमुक्तम् ? , उच्यते—श-रीरावपमताभिधाने सति आहाराच्छ्वासयोर्वैषम्यं सुप्रति-पादितं भवतीति द्वितीयस्थानोक्तस्यापि शरीरप्रश्नस्य प्र-थमं निर्वचनमुक्तम् । इदानीमाहाराच्छ्वासयोर्निर्वचनमाह-‘तन्ध रं’मित्यादि, तत्र—अल्पशरीरमहाशरीररूपराशि-द्वयमध्ये ‘रं’मिति वाक्यालङ्कारं ये यतो महाशरीरास्ते तदपेक्षया बहुतरान् पुद्गलानाहारयन्ति महाशरीरत्वादेव, दृश्यन्ते हि लोकं बृहच्छरीरां बह्वाशी यथा हस्ती, अल्प-शरीराऽल्पभोजी शशकवत्, बाहुल्यापेक्षं चेदमुदाहरणमु-पन्यस्यते, अन्यथा कोऽपि बृहच्छरीरोऽप्यल्पमस्तीति क-श्चिदल्पशरीरोऽपि भूरि भुङ्क्ते तथाविधमनुष्यवत्, नारकाः पुनरुपपातादिसद्व्यनुभावाद्व्यत्रासद्व्यद्योदयवर्त्तित्वाद्-कान्तेन यथा महाशरीराः दुःखितास्तीमाहाराऽभिलाषाश्च भवन्ति तथा नियमाद् बहुतरान्पुद्गलानाहारयन्ति तथा बहु-तरान् पुद्गलान् परिणामयन्ति, आहारपुद्गलानुसारित्वात् परिणामस्य, परिणामश्चाप्युपेक्ष्याहारकार्यामन्युक्तः, तथा ‘बहुतराण् पुद्गलं उन्मसन्ति’ इति—बहुतरान् पुद्गलान् उच्छ्वासतया गृह्णन्ति ‘नीसन्ति’ इति—निःश्वासान्तया मु-ञ्चन्ति, महाशरीरत्वादेव, दृश्यन्ते हि बृहच्छरीरास्तज्जा-तीयतरापेक्षया बहुचक्षुःसनिःश्वासा इति, दुःखिता अपि तथैव, दुःखिताश्च नारका इति । आहारस्यैव कालकृतं वैषम्यमाह—‘अभिषङ्गं’मित्यादि, अभीक्ष्णं—पानःपु-न्यन्तहास्यन्ति, ये यतो महाशरीरास्ते तदपेक्षया शीघ्रशीघ्र-तराहारग्रहणस्यभावा इत्यर्थः, अभीक्ष्णम् उच्छ्वासन्ति अ-भीक्ष्णं निःश्वासन्ति, महाशरीरत्वेन दुःस्विततरत्वादनवर-तमुच्छ्वासादि कुर्वन्तीति भावः, ‘तन्ध रं जे ते’ इत्या-दि, ‘जे ते’ इति इह ये इत्येतावन्तैवार्थसिद्धौ ये ते इति (यद्) उच्यते तद्भाषामात्रमेव, अल्पशरीरास्ते अल्पत-रान् पुद्गलानाहारयन्ति, ये यतोऽल्पशरीरास्ते तदाहार-र्याप्यपुद्गलापेक्षया अल्पतरान् पुद्गलानाहारयन्ति, अल्पश-रीरत्वाद्वातं भावार्थः, ‘आहच्च आहारयन्ति’ इति—क-दाचिदाहारयन्ति कदाचिन्नाहारयन्ति, महाशरीराहारप्र-हणान्तगलापेक्षया बहुतरकालान्तरतयत्यर्थः, ‘आहच्च ऊ-न्मसन्ति आहच्च नीसन्ति’ एत हि अल्पशरीरत्वेनैव महाशरी-रापेक्षया अल्पतरदुःस्वत्वात्, ‘आहच्च’ कदाचित् सान्तरमि-त्यर्थः, उच्छ्वासादि कुर्वन्तीति भावः, अथवा अपर्याप्तिकाले अल्पशरीराः सन्तो लोमाहारापेक्षया नाहारयन्ति उच्छ्वा-सापर्याप्तकत्वेन च मोच्युमन्ति, अन्यथा त्वाहारयन्ति उच्छ्वासन्ति चेत्पुन आह—‘आहच्च आहारयन्ति आ-हच्च ऊन्मसन्ति’ इत्युक्तम् । ‘स एणण्डुणमि’ स्याद-निगमनवाक्यं सुगमम् । संप्रति समकर्मत्वाधिकारमाह—‘नेरइयाणं’मित्यादि ‘पुच्चाववज्जग य णच्छेववज्जग य’ इति पूर्व-प्रथमम् उपपन्नाः पूर्वोपपन्नाः तत एव स्वाधिकारः क-

इति कप्रत्ययविधानात् पूर्वोपपन्नाः, एवं पश्चादुपपन्नाः, तत्र पूर्वोत्पन्नपश्चादुत्पन्नानां मध्यं ये पूर्वोत्पन्नास्तैर्नारकायु-नेरकगत्यसातवेदनीयादिकं प्रभूतं निर्जीर्णमल्पं विद्यत इ-ति अल्पकर्मतरकाः, इतरं तद्विपर्ययात् महाकर्मतरकाः, एतच्च समानस्थितिका ये नारकास्तानाधिकृत्य प्रणीतम-वसेयम्, अन्यथा हि रक्षप्रभायाम् । उत्कृष्टस्थितेर्नारकस्य-बहुन्यायुषि क्षयमिने पक्षोपमावशेषे च तिष्ठति तस्या-मेव रक्षप्रभायां दशवर्षसहस्रास्थितेर्नारकाऽन्यः कश्चि-दुत्पन्नः स किं प्राशुत्पन्नं पक्षोपमावशेषायुषं नारकमपे-क्ष्य वक्तुं शक्यं यथा महाकर्मति ? , वर्णसूत्रं—विशुद्धव-र्णतरका इति—विशुद्धतरवर्णा इत्यर्थः, कथमिति चेद्, उच्यते—इह यस्माच्चैर्याकाणामप्रशस्तवर्णनामकर्मणोऽ-शुभस्तीव्रोऽनुभागादया भवापेक्षः, तथा चाङ्गम्—‘कालम-वस्वन्नवकक्षा उदग्ना सविवागश्चाविवागो ।’ नन्यायुषि तत्र भवाविपाकानि उक्तानि तत्कथमप्रशस्तवर्णनामकर्मण उदया भवापेक्षो वग्यते ? , सत्यमेतत् तथाप्यसौ वर्णनाम-कर्मणोऽप्रशस्तस्योदयस्तीव्राणुभागाऽध्वबध् भवापेक्षः पू-र्वाचार्यैर्व्यवहृतः, स पूर्वोत्पन्नः प्रभूतो निर्जीर्णः स्तोकाव-शेषोऽयतिष्ठते, पुद्गलाविपाकि च वर्णनाम, तेन पूर्वोत्पन्ना विशुद्धतरवर्णाः, पश्चादुत्पन्नेषु नाद्यापि प्रभूता निर्जीर्णा इति ते आविशुद्धतरवर्णाः, एतदपि समानस्थितिनैरयिक-विषयमवसेयम्, अन्यथा पूर्वोत्पन्ना व्यभिचारसंभवात् ‘एवं जहं व यस्मै भणिया’ इत्यादि, एवम्—उक्तं प्रकरणं यथैव वर्णो भणितस्तथैव लेख्यास्वपि वक्तव्याः, तद्यथा—‘ने-रइयाणं भंते ! सत्वं समंलस्सा ? , गोयमा ! ना इण्डु समंढु’ इत्यादि, सुगमं चैतत्, नयरं पूर्वोत्पन्ना विशुद्धलेख्याः यस्मा-त्पूर्वोत्पन्नैः प्रभूतान्यप्रशस्तलेख्याद्रव्याण्य अनुभूय अनुभूय क्षयं नीतानि तस्मात्तं विशुद्धलेख्याः, इतरं पश्चादुत्पन्नत-या विपर्ययादिविशुद्धलेख्याः, एतदपि लेख्यासूत्रं समान-स्थितिकनैरयिकापेक्षमवसेयम्, समंभवनपदापेक्षाक्षितार्थाधि-कारप्रतिपादनार्थमाह—‘नेरइयाणं भंते !’ इत्यादि, समंभ-दनाः—समानपीडाः ‘सन्निभूया य’ इति संज्ञिनः—संज्ञिपञ्चेन्द्रि-याः सन्तो भूता-नारकत्वं गताः संज्ञिभूताः ते महावेदनाः तीव्राशुभाध्यवसायेनाशुभतरकर्मबन्धनेन महानरकवृत्त्यादा-त्, असंज्ञिनः—असंज्ञिपञ्चेन्द्रियाः सन्तो भूता असंज्ञि-भूताः, असंज्ञिनो हि स्वतस्त्वपि गतिपूषयन्ते, तद्यो-ग्यायुर्बन्धसंभवात्, तथा चाङ्गम्—‘कडविहे रं भंते ! अस-न्निआउए पञ्चे ? , गोयमा ! चउच्चिहं असन्निआउए पञ्चे ? , ते जहा—नेरइयअसन्निआउए, निरिक्खजोणिय-असन्निआउए मणुस्सजोणियअसन्निआउए देवअसन्नि-आउए, इति, तत्र देवेषु नैरयिकेषु च असंज्ञियायुषो जघन्यतः स्थितिर्दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतः पक्षोपमा-संख्येयभागः, तिर्यक्तु मनुष्येषु च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तम् उत्कर्-षतः पक्षोपमासंख्येयभागः, एवं चासंज्ञिनः सन्तो ये नर-केषुत्पद्यन्ते तेऽतितीव्राशुभाध्यवसायाभावात् रत्नप्रभाया-मनतितीव्रवेदनेषु नरकेषुत्पद्यन्ते अल्पस्थितिकाश्चैत्यलपवे-दनाः, अथवा—संज्ञिभूताः—पर्याप्तकीभूतास्ते महावेदनाः पर्याप्तत्वादेव, असंज्ञिनस्तु अल्पवेदनाः अपर्याप्ततया प्राया वेदनाया असंभवात् । यादवा—‘सन्निभूय’ति संज्ञा-

सम्यग्दर्शने सा पचामस्तीति संज्ञिनः संज्ञिनो भूता-याताः संज्ञीभूताः, संज्ञित्वं प्राप्ता इत्यर्थः ते महावेदनाः, तेषां हि यथावस्थितं पूर्वकृतकर्मविपाकमनुस्मरतामहो महदुः-
खसंकटमिदमस्माकमापतितं न कृतो भगवद्दत्तप्रणीतः सकलदुःखक्षयं करोऽतिविषमविषयविषपरिभोगविप्रलुब्ध-
तोभिर्धर्मे इत्येवं महदुःखं मनस्युपजायते, ततो महा वेदनाः, असंज्ञिनस्तु मिथ्यादृष्टयः, ते तु स्वकृतकर्मफ-
लमिदमित्येवं न जानते, अजानानाभ्यानुपतप्तमानसा अल्प-
वेदना इति। अधुना समकिरिया इत्यधिकारं विभावयिषुराह-
' नैरह्या एं भंत ! सर्वे समकिरिया ' इत्यादि, समाः—
तुल्याः क्रियाः—कर्मनिबन्धनभूता आरम्भिक्यादिका येषां
ते समक्रियाः ' अक्षरि किरियाओ कजंति ' इति-क्रियन्ते
इति कर्मकर्त्तरि प्रयोगः तेन भवन्तीत्यर्थः, आरम्भः—
पृथिव्याद्युपमर्दनं स प्रयोजनं-कारणं यस्याः सा आरम्भिकी
' परिग्राह्य ' ति—परिग्रहा-धर्मोपकरणवर्जवस्तुस्वी-
कारः, धर्मोपकरणमूर्च्छा वा, स च प्रयोजनं यस्याः सा
पारिग्रहिकी ' मायावात्सया ' इति-माया-अनाज्यमुपलक्षण-
त्वात् क्राधादिरपि स च प्रत्ययः-कारणं यस्यास्मा मायाप्रत्य-
या ' अप्यवकाशाकिरिया ' इति-अप्रत्याख्यानेन-निवृत्त्यभा-
वेन क्रिया-कर्मबन्धकारणम्, अप्रत्याख्यानाक्रियति, ' निय
इयाओ ' इति नैयतिकयोःनियता इत्यर्थः अवश्यंभाविन्यात्,
सम्यग्दृष्टीनां त्वनियताः, संयतादिषु व्यभिचारात्,
' मिच्छादंसणवर्त्तय ' ति- मिथ्यादर्शने प्रत्ययः—कार-
णं यस्याः सा मिथ्यादर्शनप्रत्यया, ननु मिथ्यात्वा-
धिरतिकषाययोगाः कर्मबन्धहेतव इति प्रसिद्धिः, इह
तु आरम्भिक्यादयस्तेऽभिहिता इति कथं न विरोधः?,
उच्यते-इहार्थभारप्रदशब्दाभ्यां योगः परिगृहीतायोगानां
तद्रूपत्वात्, शेषपदैस्तु शेषा बन्धहेतव इत्येवम्, ' सर्वे स-
माज्जा ' इत्यादिः प्रश्नस्य या निर्वचनचतुर्भङ्गी तद्भावना
क्रियत-निबद्धदशवर्षसहस्रप्रमाणायुषो युगपञ्चात्यन्ता इति
प्रथमो भङ्गः, तेषु एव दशवर्षसहस्रस्थितिषु नरकेषु एकं
प्रथमतरमुत्पन्नाः अपरं पश्चादिति द्वितीयः, अन्यैर्विषम-
मायुर्निबद्धं कैश्चिदशवर्षसहस्रस्थितिषु कैश्चिच्च पञ्चदश-
वर्षसहस्रस्थितिषु, उत्पत्तिः पुनर्युगपदिति तृतीयः, केचित्
सागरोपमस्थितयः, केचित्पु-दशवर्षसहस्रस्थितय इत्येवं वि-
षममायुषां विषममेव चोत्पन्ना इति चतुर्थः। संप्रति असुर-
कुमारादिषु आहारादिपदनवकं विभावयिषुरिदमाह—' अ-
सुरकुमारा एं भंत ! ' सर्वे समाहारा ' इत्यादि, त-
त्रास्मिन् सूत्रे नारकसूत्रसमानेऽपि भावना विशेषण लि-
ख्यते—असुरकुमाराणामल्पशरीरत्वं भवधारणीयशरीरा-
पेक्षया जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागमानत्वं महाशरीरत्वं
तत्कर्षतः सप्तहस्तप्रमाणत्वम्, उत्तमैक्रियापेक्षया तु अ-
ल्पशरीरत्वं जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागमानत्वम्, उत्कर्ष-
तो महाशरीरत्वं योजनलक्षमानत्वमिति । तत्रैतं महाश-
रीरा बहुतरान् पुद्गलानाहारयन्ति, मनोभक्षणलक्षणाहा-
रापेक्षया, देवानां हि असौ संभवति, प्रधानश्च। प्रधा-
नापेक्षया च शास्त्रं निर्देशो घस्त्वनां, ततोऽल्पशरीरप्राज्ञा-
हारपुद्गलापेक्षया ये पुद्गला बहुतरास्ते तानाहारयन्ति,
अतुतरान्परिणामयन्तीत्यादिपदत्रयव्याख्यानं प्राग्वत्, त-

थाऽभीक्ष्णमाहारयन्ति अभीक्ष्णमुच्छ्वसन्ति, अत्र ये चतु-
र्थांशपर्याहारयन्ति स्तोकसप्तकादंशोपर्युच्छ्वसन्ति ताना-
भित्याभीक्ष्णमुच्यते, ये सार्धतरकवर्षसहस्रस्योपर्याहारय-
न्ति सातिरकपक्षस्य शोपर्युच्छ्वसन्ति तानङ्गीकृत्येतेषाम-
ल्पकालीनाहारोच्छ्वासत्वेन पुनः पुनराहारयन्तीत्यादि-
व्यपदेशविषयत्वात्, तथाऽल्पशरीरा अल्पतरान् पुद्गला-
नाहारयन्ति उच्छ्वसन्ति च अल्पशरीरत्वादेव, यत्पुनस्ते-
षां कादाचित्कत्वमाहारोच्छ्वासयोस्तन्महाशरीराहारोच्छ्वा-
सान्तरालापेक्षया बहुतमान्तरालत्वात्, तत्र हि अन्तरा-
ले ते आहारादि न कुर्वन्ति तद्व्यपन्नं ते कुर्वन्तीत्येवं वि-
वक्षणांमहाशरीराणामप्याहारोच्छ्वासयोरन्तरालमस्ति किं
तु तदल्पमित्यविवाचित्तयाऽभीक्ष्णमित्युक्तं, सिद्धं च महा-
शरीराणां तेषामाहारोच्छ्वासयोरल्पान्तरत्वम्, अल्पशरी-
राणां तु महान्तरत्वं, यथा मीधर्मादिदेवानां सप्तहस्त-
मानतया महाशरीराणां तयोरन्तरं वर्षसहस्रद्वयं पक्षद्वयं
च अनुत्तरसुराणां च हस्तमानतयाऽल्पशरीराणां त्रयस्त्रिंश-
द्वर्षसहस्राणि त्रयस्त्रिंशद्वयं च पक्षा इति, एषां च महाश-
रीराणामभीक्ष्णमाहारोच्छ्वासाभिधानेनाल्पस्थितिकत्वमवसी-
यते इतराणां तु विपर्ययः वैमानिकवदेवति, अथवा-लोमाहा-
रापेक्षयाऽभीक्ष्णम्-अनुसमयमाहारयन्ति महाशरीराः पर्या-
सकावस्थायामुच्छ्वसन्तु यथोक्तमानेनापि भवन् परिपूर्णभा-
वपेक्षया पुनः पुनरित्युच्यते, अपर्यासकावस्थायां त्वल्पशरी-
रा लोमाहारानां नाहारयन्ति आज्ञा (जज्ञा) हारत ए-
वाहरणात् न तस्ते कदाचिदाहारयन्तीत्युच्यते, अपर्यास-
कावस्थायां च नोच्छ्वसन्ति अन्यथा तूच्छ्वसन्ति तत उ-
च्यते आहृष्टोच्छ्वसन्तीति ॥ कर्मसूत्रमाह—' असुरकुमा-
रा एं भंत ! सर्वे समकम्मा ' इत्यादि, अत्र नैयिकसूत्रा-
पेक्षया विपर्यासः, नैयिका हि पूर्वोत्पन्ना अल्पकर्मा-
ण उक्ता इतरं तु महाकर्माणः असुरकुमारास्तु ये पू-
र्वोत्पन्नास्ते महाकर्माणः इतरऽल्पकर्माणः, कथमिति
चेद्, उच्यते—इहासुकुमाराः स्वभावाद्बुद्धतास्तिर्यक्ष्य-
यन्ते मनुष्येषु च, तिर्यक्ष्यत्पद्यमानाः कचिद्वेकेन्द्रियेषु
पृथिव्यवचनस्फुटितपृथ्ययन्ते कचित् पञ्चेन्द्रियेषु, मनुष्य-
ेष्वपि चोत्पद्यमानाः कर्मभूमिकर्गभ्युत्क्रान्तिकमनुष्य-
पृथ्ययन्ते न शेषेषु, परमासावशेषायुपश्च सन्तः पारभ-
विकमायुर्वधन्ति, पारभविकमायुर्वधकालं च या एका-
स्ततिर्यग्यानिर्कयोग्या एकान्तमनुष्ययोग्या वा प्रकृतय-
स्ता उपचिन्वन्ति, ततः पूर्वोत्पन्ना महाकर्मतराः, ये
तु पश्चादुत्पन्नास्ते नाद्यापि पारभाविकमायुर्वधन्ति नापि
तिर्यगमनुष्ययोग्याः प्रकृतीरुपचिन्वन्ति ततस्तऽल्पकर्म-
तराः, एतदपि सूत्रं समानस्थितिकसमानभवपरिमिता-
सुरकुमाराविषयमवसेयं, पूर्वोत्पन्नका अपि बद्धपारभ-
विकायुषः पश्चादुत्पन्ना अपि अबद्धपारभविकायुषः स्तो-
ककालान्तरिता प्राज्ञाः, अन्यथा तिर्यगमनुष्ययोग्यप्रकृति-
बन्धेऽपि पूर्वोत्पन्नात् पश्चादुत्पन्न उच्छ्वस्यतीति काऽभि-
नवोत्पन्नोऽनन्तसंसारिकश्च महाकर्मतर एव भवति ।
वर्णसूत्रे ये ते पूर्वोत्पन्नास्ते अविशुद्धवर्णतराः, कथ-
मिति चेदुच्यते—एतेषां हि भवोपेक्षः प्रशस्तवर्णनाम्नः शु-
भस्तीमानुभाग उदयः, स च पूर्वोत्पन्नानां प्रभूतः क्षय-

सुपगत इति ते अविशुद्धतरवर्णाः, इतरे तु पश्चादुत्पन्न-
तया नात्रापि प्रभूता निर्जीर्ण इति विशुद्धवर्णाः, एतच्च
समानस्थितिकासुरकुमारविषयं सूत्रम्, ' एवं लेस्सा-
ए वी ' ति एयं वर्णसूत्रवत् लेश्यासूत्रमपि वक्तव्यं, पूर्वो-
त्पन्नाः अविशुद्धलेश्या वक्तव्याः पश्चादुत्पन्ना विशुद्धले-
श्या इति भावः, काऽत्र भावनेति चेदुच्यते—इह देवा-
नां नैरयिकाणां च तथा भवस्वाभाव्यात् लेश्यापरिणा-
म उपपातसमयात् प्रभूत्याभयक्षयाद् भवति, यतो व-
क्ष्यति तृतीये लेश्यादेशके—' स दूरां भते ! कण्ठलेस्से
नेरइए कण्ठलेस्सेसु नेरइएसु उववज्जइ कण्ठलेस्से उव-
इइ ? " जस्से उववज्जइ तस्से उववइइ ? " इति । अस्या-
यं भावार्थः—पञ्चन्द्रियनिर्यम्यानि कां मनुष्या वा नरकेषु-
न्यक्षमानो यथाक्रमं निर्यगायुषि मनुष्यायुषि वा क्षी-
णे नैरयिकायुःसंघद्यमान आहुसूत्रनयदर्शनेन विप्रदेऽपि
वर्तमानो नारक एव लभ्यते तस्य च कृष्णादलेश्योदयः
पूर्वभवायुषि अन्तर्मुहूर्तादेशपायुष्ये एव वर्तमानस्य भ-
वति, तथा चाक्रम—' अन्तर्मुहूर्तमि गण, अन्तर्मुहूर्तमि-
सेसए चैव । लेस्साहि परिणयाहि, जीवा वञ्चति परल्ल-
ये ॥१॥ " एवं देवेष्वपि भावनीयं, तथा लेश्याध्ययने नैरयि-
कादिषु कृष्णादिलेश्यानां अध्ययान्कृष्टा च स्थितिरियमुक्ता-

“ दसवाससहस्साइ, काऊए ठिई जहजिया होइ ।
उक्कोसा तिन्नुदही, पलियस्स असंखभागं च ॥ १ ॥
नीलाए जहजियाई, तिन्नुदही असंखभागपलियं च ।
इम उदही उक्कोसा, पलियस्स असंखभागं च ॥ २ ॥
कण्हाए जहजियाई, दस उदही असंखभागपलियं च ।
तित्तीससागराई, सुहुत्तअटियाई उक्कोसा ॥ ३ ॥
एसा नेरइयाणं, लेसाणं ठिई उ वञ्जिया इण्णो ।
लेस परं वोच्छामि, निरियाणं मणुस्सेद्वयाणं ॥ ४ ॥
अन्तोमुहुत्तमज्जा, लेसाणं ठिई जहिं जहिं जा उ ।
निरियाणं नराणं वा, यज्जित्थं केवलं लेसं ॥ ५ ॥ ”

अस्या अक्षरगमनिका-अन्तर्मुहूर्तं कालं यावत् लेश्यानां
स्थितिजंज्ञानात्, एषा च भवति, कासारमित्याह—' जहिं जहिं
जा उ ' यस्मिन् यस्मिन्-पृथिवीकायिकादौ समूर्च्छितमनु-
ष्यादौ च याः—कृष्णाद्या लेश्यास्तासाम्, एता हि कश्चित्
कार्श्व भवन्ति, पृथग्व्यव्यनस्पतीनां कृष्णनीलकापोतन-
जाकपाभतयो लेश्याः, तज्जोवाचुत्तित्रचनुगिन्द्रियसंज्ञित-
अतिर्यक्पञ्चन्द्रियमनुष्याणां कृष्णनीलकापोतरूपास्तिष्ठः,
गर्भजन्यर्यक्पञ्चन्द्रियाणां गर्भजमनुष्याणां च षडपीलं,
मन्थवं शुक्ललेश्याया आप अन्तर्मुहूर्तमेव स्थितिः आमाती-
त्याशुक्तायामुक्तं—वर्जयित्वा केवलां शुक्ललेश्यां-शुक्ललेश्या-
मिति भावः । तस्या इयं स्थितिः—

“ सुहुत्तज्जं तु जहजा, उक्कोसा होइ पुव्वकोडी उ ।
नवाहं वरिसेहिं उणा, नायव्वा सुक्कलेस्साए ॥ १ ॥
एसा निरियनराणं, लेसाणं ठिई उ वञ्जिया होइ ।
लेस परं वोच्छामि, लेसाणं ठिई उ देवाणं ॥ २ ॥
दसवाससहस्साइ, कण्हाइ ठिई जहजिया होइ ।
पल्लासंखियभागो, उक्कोसा होइ नायव्वा ॥ ३ ॥
जा कण्हाइ ठिई खलु, उक्कोसा चैव समय-सम्भट्टिया । ”

नीलाइ जहजिया, पलियासंखं च उक्कोसा ॥ ४ ॥
जा नीलाइ ठिई खलु, उक्कोसा चैव समयसम्भट्टिया ।
काऊइ जहजिया, पलियासंखं च उक्कोसा ॥ ५ ॥
लेस परं वोच्छामि, लेसस्से जह्हा सुरमस्साइ ।
भवणवइवाणमंतर-जोइसंवेमाणियाणं च ॥ ६ ॥
दसवाससहस्साइ, कण्हाइ ठिई जहजिया होइ ।
उक्कोसा हो उदही, पलियस्स असंखभागं च ॥ ७ ॥
जा तेऊइ ठिई खलु, उक्कोसा चैव समयसम्भट्टिया ।
पण्हाइ जहजिया, दसमुहुत्तहियाइ उक्कोसा ॥ ८ ॥ ”
दशमागोपमागयन्तर्मुहूर्ताभ्यधिकान्युत्कृष्टेति भावः, अ-
न्तर्मुहूर्तं चाभ्यधिकं यत्प्राग्भवभाष्यन्तर्मुहूर्तं यच्चोत्तर-
भवभाषि तद् द्वयमप्येकं विवक्षित्वाहं, देवनैरयिकाणां हि
स्वस्तेलेश्या प्रागुत्तरभवान्तर्मुहूर्तं द्रव्यनिजायुःकालप्रमाण-
वस्थाना भवति, तथा—“ जा पण्हाइ ठिई खलु, उक्कोसा
चैव समयसम्भट्टिया । सुक्काए जहजिया, तेत्तासुक्कासम्भ-
ट्टिया ॥१॥ ” इति । ततोऽस्याल्लेश्यास्थितिपरिमाणात् प्रा-
गुक्ताद्य तृतीयलेश्योद्देशवक्ष्यमाणसूत्रादवसीयते देवानां नैर-
यिकाणां च लेश्याद्रव्यपरिणाम उपपातसमयाद्गर्भ्याऽऽभ-
वक्ष्यात् भवति इति पूर्वोत्पन्नैश्चासुरकुमारेः प्रभूतानि ती-
वानुभागानि लेश्याद्रव्याणि अनुभूयानुभूय तयं नीतानि
स्तोकानि मन्दानुभाषान्यवतिष्ठन्ते, ततस्तं पूर्वोत्पन्ना अवि-
शुद्धलेश्याः पश्चादुत्पन्नास्तु तद्विपर्ययाद्विशुद्धलेश्याः ।
' वेषणाए जह्हा नेरइया ' इति वेदनायां यथा नैरयिका उक्ता-
स्तथा वक्तव्याः, तत्राप्यसंज्ञितोऽपि लभ्यमानत्वात्, तत्र
यद्यपि वेदनासूत्रं पाठते नारकास्त्रिमासुरकुमाराणामपि
तथापि भावनायां विशेषः, स चात्रम-ये सञ्जीभूतास्त स-
भ्यगृहिष्ठत्वात् महावेदनाः चारित्रचिराधनाजन्यचित्तसन्ता-
पात्, इतरे तु असञ्जीभूता मिथ्यादृष्टिवादल्पवेदना इति,
' अवसेसे जह्हा नेरइयाणं ति—अवशेषं क्रियासूत्रमायुःसूत्रं
च यथा नैरयिकाणां तथा वक्तव्यम्, एतच्च सुगमत्वात् स्वयं
परिभाषनीयम् । ' एवमि ' त्यादि, एवमसुरकुमारोक्तं प्रमाणे-
न नागकुमारादयोऽपि तावद्वक्तव्याः यायस्तनितकुमाराः ।
' पुढविकाइया ' इत्यादि, पृथिवीकायिका आहारकर्मवर्ण-
लेश्याभिर्यथा नैरयिका उक्तास्तथा वाच्याः, पृथिवीकायि-
कानामाहारादिविषयाणि चत्वारि सूत्राणि नैरयिकसूत्राणीव
पृथिवीकायिकाभिलाषना भिधातव्यानीति भावः, कषलमाहा-
रसूत्रं भावनैवम्—पृथिवीकायिकानामकुलासंख्यभागमात्र-
शरीरत्वेऽप्यल्पशरीरत्वमहाशरीरत्वे आगमवचनादवसेये,
स चायमागमः—“ पुढविकाइए पुढविकाइयस्स ओगाइ-
णदुयाए चउट्ठाण्णइए ” इत्यादि, तत्र महाशरीरा लो-
माहारता बहुतराज् पुद्गलानाहारयन्त्युच्छसन्ति च अमी-
हणमाहारयन्त्यभीषणं चाच्छसन्ति, महाशरीरत्वादेव, अ-
ल्पशरीराणामल्पाहाराच्छासत्वम् अल्पशरीरत्वादेव, का-
नाचित्कत्वं चाहारोच्छासयोः पर्याप्तनरावस्थापेक्षमिति ।
वेदनासूत्रमाह—' पुढविकाइया णं भेते । सव्वे समवेयण्ण ' इत्यादि,
' असञ्जी ' ति-मिथ्यादृष्टयोऽमनस्का वा ' असञ्जिभू-
यं ' ति-असंज्ञिभूता असंज्ञितानां या जायते तामित्यर्थः, एतदेव
व्यनक्ति—' अणिययं ' ति-अनियताम्-अनिर्धारितां वेदयन्तं,
वेदनामनुभवन्तोऽपि न पूर्वोपात्ताशुभकर्मपरिणतिरियमि-

स्वयमगच्छन्ति, मिथ्याहृष्ट्यादन्तस्तत्कालात् अस्मिन्निष्ठता-
दिव्यवृत्ति भावः । किञ्चान्वय- 'मार्गमिच्छादिदि' 'सि-माका-
चन्तो हि तेषु प्रत्येकान्वयस्ते, अत्राह- 'किञ्चान्वयस्ते-
" उन्मगदसञ्ज्ञा अ-स्मान्मसञ्ज्ञा गृह्ययन्माह- । सञ्ज्ञा-
नीतो य ससञ्ज्ञो, निरियाउं बंधं जीवो ॥ १ ॥ " तत-
स्ते मायिन उच्यन्ते । अथवा-माया इह समस्तानन्तानु-
बन्धिकषायोपलक्षणं ततो मायिन इति, किमुक्तं भवति ?-
अनन्तानुबन्धिकषायोदयवन्तः, अत एव मिथ्याहृष्टयः,
'तस्मिन् गिर्याहो' इति-तथा-पृथिवीकायिकानां नैयति-
कषो-नियताः पञ्चयः न तु त्रिप्रभृतय इत्यर्थः 'स ए-
षण्डुण' मित्यादि, निगमनम् 'जाय अउरिदिया' इति,
इह महाशरीरमालपशरीरस्य स्वस्वव्यवहाराभ्यामुपेक्षा-
संये, आहारश्च द्वान्द्रव्यादीनां प्रत्येकलक्षणोऽपीति, 'पं-
चिद्विद्यतिगिखजोगिया जहा नरह्या' इति प्रतीते,
नवरमिह महाशरीरा अभिज्ञमाहारयन्ति अभिज्ञमु-
च्छसन्तीति यदुच्यते तत्संख्यातवर्णयुगोऽपेक्ष्य तथैव
दर्शनात्, नासंख्यातवर्णयुगः, तेषां प्रत्येकपाहारस्य पण्ड-
स्योपरि प्रतिपादितत्वात्, अल्पशरीराणां स्वाहारोच्छ्वास-
योर्यत् कादाचित्कत्वं तदपर्याप्तावस्थायां लोमाहारोच्छ्वा-
सयोरभवनेन पर्याप्तावस्थायां तद्भवनेन चावसंय, कर्मसूत्र
यत् पूर्वोपज्ञानामल्पकर्मत्वम् इतरां तु महाकर्मत्वं तदा-
युष्कादि तद्भवेऽवयवकर्मपेक्षं, वर्णलेख्यसूत्रयोरपि यत्पूर्वो-
पज्ञानां शुभवर्णयुक्तं तत्तद्व्याप्य पश्चादुत्पन्नानां चाशु-
वर्णादि बाल्यव्यवसंय, लोके तथा दर्शनाविति । तथा 'सं-
जयासंजया' इति-देशविरताः स्थूलात् प्राणानिपाताद-
निवृत्तत्वात् इतरस्मादनिवृत्तत्वात् । मनुष्यविषयं सूत्रमाह
'मणुस्सा एं भंते ! सर्वे समाहारा' इत्यादि, सुगमं
नवरम् 'आहृच आहारैति आहृच ऊससेति आहृच
नीससंति' इति-महाशरीरा हि मनुष्या वैयकुण्ठादिमि-
थुनकास्ते अ कदाचिदेवाहारयन्ति कावलीकाहारयन्ति "अद्रुम-
भक्तस्स आहारो" इति वचनात् उच्छ्वासनिःश्वासावपि तेषां
शेषमनुष्यापेक्षया अतिस्त्रुल्लभ्यात् कादाचित्कौ, अल्पशरी-
रमन्वर्मीषणमल्पे आहारयन्ति, बालानां तथादर्शनात्, संमू-
र्च्छिममनुष्याणामल्पशरीराणामनवरमाहारसंभवाच्च, उ-
च्छ्वासनिःश्वासावप्यल्पशरीराणामभीक्ष्णं प्राये दुःखबहु-
लत्वात्, 'संसं जहा नरह्या' इति-शेष-कर्मवर्णादिविषयं
सूत्रं यथा नैरयिकाणां तथाऽवसंय, नवरमिह पूर्वोप-
ज्ञानां शुभवर्णादित्यं तादृश्याद् मायनीय, क्रियासूत्र वि-
शेषमाह-नवरम् 'किरियादि मणुया तिविहा' इत्यादि,
तत्र सरागसंयता-अज्ञाणानुपशान्तकषाया वीतराग-
संयता-उपशान्तकषायाः क्षीणकषायाश्च 'अकिरिया' इति
क्षीणकषायास्तत्कालात् क्रियास्तत्कालात्, 'यथा मणु-
वाचित्या' इति-अप्रमत्तसंयतानां सर्वे मणुवाचित्या क्रिया
'कज्ज' इति-क्रियते भवति, कदाचिदुद्धाहरणप्रवृत्ता-
नाम् अक्षीणकषायत्वात् 'आरंभिया मायावसित्या' इति
प्रमत्तसंयतानां हि सर्वः प्रमत्तयोग आरम्भ इति भव-
त्यारम्भकी क्रिया अक्षीणकषायत्वाच्च मायाप्रत्ययेति,
'संसं जहा नरह्या' इति-शेषमायुर्विषयं सूत्रं यथा
नैरयिकाणां तथा वक्रव्यं, तच्च सुगमत्वात् सर्वं भावनी-

यम् । 'बालमेतरास्ते जहा असुरकुमारा' इति-मिथ्यादि, यथा
'असुरकुमारा सकिभूया अस्मिन्निभूया य तत्त ए जे
सकिभूया ते महावेयत्ता अस्मिन्निभूया अप्येवेयत्ता' इत्ये-
वमयीता अन्तरा अवि तथैवाध्येतव्याः, यतोऽसुरादि-
षु अन्तरास्तेषु वेवेयत्तैस्तेषु उच्यन्ते, तथा लोके व्या-
क्यामकसौ प्रथमशतं द्वितीयोदशके- "असन्नी एं जहा-
स्तेषं मवल्वासीषु उच्छेपिणं बालमेतरसु" इति-ते चासु-
रकुमारप्रकरणसंज्ञकस्येवमवस्थाना मवल्वासीष्वसंय, यत्तु प्राग्-
व्याख्यां कृतं संज्ञितः सम्प्रगृह्योऽसंज्ञितस्त्वल्पे
इति, तदेवमर्थं घटते इति कुलव्याख्यानुसरतः कृत-
मित्येवमर्थः 'इह' मित्यादि, एवमसुरकुमारोच्छ्वासे
ज्यातिभवेमानिकानामपि वक्रव्यं, नवरं तं वेवकायामेव-
मध्यतव्याः- 'वृद्धिा ओऽसिया एवस्ता, तं जहा-मावि-
मिच्छादिद्वी उववन्नगा य' इत्यादि, अथ कस्माद्वमधी-
कत वाचता असुरकुमारवत्, 'अस्मिन्निभूया य' इति-
किन्माधीयते?, उच्यते-तत्त्वमिच्छान् उत्पादाभावात्, इ-
तदपि कथमवसंयम् इति चेत्? उच्यते-वृद्धिदशात्, तथाहि-
असंख्यातुषु उच्छ्वासा स्थितिः पल्लोपमासंख्येयमागः,
ज्योतिष्काणां च जघन्याऽपि स्थितिः पल्लोपमसंख्येयमागः,
वैमानिकानां पल्लोपमं, ततोऽवसीयते नास्ति तत्त्वमिच्छा,
तदभावाच्चापदर्शितप्रकारेणैवाध्येतव्या नासुरकुमारोच्छ्वा-
कारेणैति, तत्र मायिमिथ्याहृष्टयोऽल्पवेदना इतरं महावेदनाः
शुभवेदनामाधित्येति । अथ चतुर्विंशतदण्डकमेव सत्त्वेश्य-
पदविशेषितमाहारादिपदैर्निरूपयति- 'संलसा एं भंते ! न-
रह्या' इत्यादि, यथा अनन्तरमौघिका-विशेषणरहितः
प्राक् गम उक्तस्तथा सत्त्वेश्यगमोऽपि निरवशेषो वक्रव्यः
यावदैमानिकः-वैमानिकविषयं सूत्रं, सत्त्वेश्यपदरूपवि-
शेषणमन्तराण्यस्य विशेषणस्य क्वचिदध्यभावात् । अथु-
ना लेश्यामेदृश्यादिविशेषितान् पददण्डकानाहारादिप-
दैर्विभक्तिपुगाह- 'कगहलसा' भंते ! नरह्या' इत्यादि,
यथा औघिका-विशेषणरहिताः आहारशरीराच्छ्वासकर्म-
वर्णलेख्यावेदनाक्रियापपाताख्यैर्नैवभिः पदैः प्राग् नैरयिका
उक्तास्तथा कृष्णलेश्याविशेषिता अपि वक्रव्याः, नवरं वेद-
नापदे नैरयिका एवं वक्रव्याः 'मार्गमिच्छादिद्वी उववन्नगा
य अमायिसम्मादिद्वी उववन्नगा य' इति, न औघिकसूत्रे इव
'सन्निभूया य' इति, कस्मादिति चेद्, उच्यते इहासंज्ञितः
प्रथमपृथग्व्यामेवोत्पद्यन्ते "असन्नी खलु पढम" इति
वचनात्, प्रथमायां च पृथिव्यां न कृष्णलेश्या, यत्र
च पञ्चम्यादिषु पृथिव्यां कृष्णलेश्या न तत्रासंज्ञि-
न इति, तत्र मायिनो मिथ्याहृष्टयश्च महावेदना भ-
वन्ति, यतः प्रकर्षपर्यस्तवर्तिनी स्थितिमश्रुतां ते निर्वर्त-
यन्ति, प्रकृष्टायां च तस्यां महती वेदना इतरेषु विप-
रीता । असुरकुमारादयो यादत् अन्तरास्तावद्यथा औ-
घिका उक्तास्तथा वक्रव्याः, नवरं मनुष्याणां क्रियाभि-
र्द्विषयः, तमेव विशेषं दर्शयति- 'तत्त ए जे ते' इत्यादि
तत्र तेषु सम्यग्गृह्ययादिषु मध्ये ये ते सम्यग्गृह्ययन्ते
त्रिविधाः प्रकृष्टाः, तद्यथा-संयता असंयताः संयतासंयता-
श्च, 'जहा ओहिवा' इति-येतथा यथौघिकानामुक्तं त-
था कृष्णलेश्यावद्विशेषितानामपि वक्रव्यं, तद्यथा-संय-

नानां द्वे क्रिये-आरम्भिकी, मायाप्रत्यया च । कृष्णलेश्या हि प्रमत्तसंयतानां भवति नाप्रमत्तसंयतानां, तेषां तु यथोक्तं रूपं एव द्वे क्रिये, संयतासंयतानां तिस्रः-आरम्भिकी, पारिप्राहिकी, मायाप्रत्यया च । असंयतानां चतस्रः-आरम्भिकी, पारिप्राहिकी, मायाप्रत्यया, अप्रत्याख्या-नक्रिया चेति । ज्योतिष्कवैमानिकास्तु आद्यास्तु तिसृषु लेश्यास्तु न पृच्छन्ते, किमुक्तं भवति ?-तद्विषयं सूत्रं न वक्तव्यं, तासां तेष्वभावात्, यथा च कृष्णलेश्याविषयं सूत्रमुक्तं तथा नीललेश्याविषयमपि वक्तव्यं, नानात्वाभावाद् । एतदेवाह-‘एवं जहा किरणलेसा विचारिया त-हा नीललेस्सा विचारयव्या’ नीललेश्याविषयोऽपि सूत्रदण्डक एवमेव, केवलं कृष्णलेश्यापदस्थानं नीललेश्यापदमुच्चारितव्यमिति भावः, ‘कापोतलेस्सा’ इत्यादि, कापोतलेश्या हि सूत्रतो नीललेश्येव नैराविकस्य आरभ्य यावद्व्यन्तरास्तावद्वक्तव्या, नवरं कापोतलेश्यायां नैरयिका-वेदनासूत्रे यथौघिकास्तथा वक्तव्याः-‘नरेश्या दुविहा पञ्चत्ता-सन्निभूया य असन्निभूया य’ इत्येवं वक्तव्या इति भावः, असन्निभूयामपि प्रथमपृथिव्यामुत्पादात् तत्र च कापोतलेश्याभावात्, तेजोलेश्याविषयं सूत्रमाह-‘तेज-लेस्सा खं भेते ! असुरकुमारा’ इत्यादि, इह नारकतेजोवायु-विकलेन्द्रियाणां तेजोलेश्या न संभवति ततः प्रथमत एवासुर-कुमारविषयं सूत्रमुक्तम्, अत एव तेजोवायुविकलेन्द्रियसू-त्रमपि न वक्तव्यम्, असुरकुमारा अपि यथा प्रागोद्यत उक्ता-स्तथा वक्तव्याः, नवरं वेदनापदे यथा ज्योतिष्कास्तथा व-क्तव्याः, ‘सन्निभूया य असन्निभूया य’ इति न वक्तव्याः, किं तु ‘माहमिच्छादिद्वि उववन्नगा अमाहसम्महिद्वि उववन्नगा’ इति वक्तव्या इति भावः, असन्निभूयां तेजोलेश्यावत्सूत्रा-दाभावात्, पृथिव्यव्यवस्थतयः तिर्यक्पञ्चेन्द्रिया मनु-ष्याश्च यथा प्रागोद्यतस्तथा वक्तव्याः नवरं मनुष्याः क्रियाभिरे संयतास्ते प्रमत्ताश्चाप्रमत्ताश्च भ्रूणीयाः, उ-भयेषामपि तेजोलेश्यायाः संभवात्, ‘सरागा वीथरागा य नत्थि’ इति ‘सरागसंजया वीथरागसंजया य’ इति न व-क्तव्या इत्यर्थः, वीथरागाणां तेजोलेश्याया असंभवेन वी-थरागपदोपन्यासस्य तेजोलेश्यायाः सरागत्वाव्यभिचा-रात् सरागपदोपन्यासस्य चायागात्, ‘वाणमंतरा तेज-लेसाए जहा असुरकुमारा’ इति तेऽपि ‘माहमिच्छादि-द्वि उववन्नगा अमाहसम्महिद्वि उववन्नगा य’ इत्येवं व-क्तव्याः न, तु-‘सन्निभूया य असन्निभूया य’ इति, तेष्वपि तेजोलेश्यावत्सु मध्येऽसंनिभूयामुत्पादाभावात् ‘एवं प-म्हलेसा वि भाणयव्या’ इति, एवं-तेजोलेश्यां प्रकारेण पञ्चलेश्याऽपि वक्तव्या, किमविशेषेण सर्वेष्वपि ?, नेत्या-ह-‘नवरं जेसि अत्थि’ इति-नवरम्-अयं विशेषः य-ेषां पञ्चलेश्याऽस्ति तेष्वेव वक्तव्या, न शेषेषु तत्र पञ्च-न्द्रियातिरञ्चां मनुष्याणां वैमानिकानां चास्ति न शेषाणा-मिति तद्विषयमवर्तनस्याः सूत्रं, शुक्ललेश्याऽपि तत्रैव व-क्तव्या यथा पञ्चलेश्या, साऽपि येषामस्ति तेषां वक्तव्या सर्वमपि सूत्रं तथैव यथौघिकानां गम उक्तः, पञ्चलेश्या शुक्-लेश्या च येषामस्ति तान् साक्षादुपदर्शयति-‘नवरं पम्हले-ससुकलेसाओ’ इत्यादि सुगमम् । प्रज्ञा १७ पद २ उ० ।

समनुगते, रा० । सर्वशब्दार्थे, भ० १ श० ६ उ० । पदैर-क्षरैश्च समे, स्था० ७ डा० ३ उ० । पूर्णे, सू० प्र० १० पाहु० । निम्नोन्नतत्वाभावात् समम् । आकाशे, भ० २० श० २ उ० । उक्त० । संहत्यर्थे, उक्त० १६ अ० । आचा० ।

विषयसूचना-

(१) शमस्य स्वरूपनिरूपणम् ।

(२) अष्टकेन शमस्य गुणकथनम् ।

(६) नैरयिकादीनां समाहारसमशरीरादिविषये पृच्छा ।

समइकमंत-समतिक्रामत्-त्रि० । नानाप्रदेशान् उल्लङ्घयति, उक्त० १४ अ० । कल्प० । भ० ।

समइमा-समतिमा-स्त्री० । शुष्कमण्डके, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

समइय-समयिक-न० । सम्यक्शब्दार्थे, समित्युपसर्गः सम्यक् अयः समयः सम्यग्-दयापूर्वकं जीवेषु प्रवर्तनं सोऽस्यास्ती-ति । अतोऽनेकस्वरात् ॥७॥२॥६॥ इति इकप्रत्ययः । सामायि-के, आ० म० १ अ० । विंश० ।

“हस्तिनागपुरं तेन, परितः परिवेष्टितम् ।

आत्पातिकाभ्रवलये-नेव मार्सण्डमण्डलम् ॥ ८ ॥

निर्यान्ति न बहिस्तेऽथ, दमदन्तोऽभ्यधत्त तान् ।

भीरवः फेरव इव, शून्यं खैरधरा अहो ॥ ९ ॥

अस्ति जीवितमन्तश्च-सन्निःसरत संप्रति ।

कर्षितुं विक्रमस्वर्षे, निकषाऽहं स एष वः ॥ १० ॥

निर्मर्त्सिता अपि न ते, निर्जीवा इव निर्ययुः ।

दमदन्तो बलित्वाऽथ, निजं नगरमागमत् ॥ ११ ॥

अथान्यथा स निर्विघ्नः, कामभोगेऽग्रहीद् व्रतम् ।

निर्ममत्वेन विहरं-आययौ हस्तिनापुरं ॥ १२ ॥

तस्थौ बहिः प्रतिमया, सुमेरुरिव निश्चलः ।

राजवाटधागतैर्दृष्टः, पाण्डवैः पञ्चभिर्नतः ॥ १३ ॥

तत्र दुर्योधनोऽन्वागाद्, ज्ञापितः केनचिच्च सः ।

स एष दमदन्तोऽह-न्मातुलिङ्गन सोद्यतम् ॥ १४ ॥

सैन्यैरकैकशः क्षिप्तः, सोऽश्मराशीकृतोऽश्मभिः ।

राक्षः कोऽप्याख्यन्माद्रयो, ह्यद्राशिममुं व्यधात् ॥ १५ ॥

राक्षा विरूपे सोऽभाणि, प्रस्तरास्तेऽर्पनन्यिरे ।

महिताऽभ्यज्य तेलैर्न, क्षमितश्चातिभक्तिः ॥ १६ ॥

भक्त्यु पाण्डपुत्रेषु, धार्तराष्ट्रे च हन्तरि ।

समा भावोऽभवत्तस्य, राजपैरुपरि द्वयोः ॥ १७ ॥

आ० क० १ अ० ।

समइविकल्प-समतिविकल्प-पुं० । निजबुद्धपुत्रेणैव, पञ्चा० १४ विष० ।

समउल्ल-समतुल्य-त्रि० । सदृशार्थे, स्था० २ डा० ३ उ० ।

समंजस-समजस-त्रि० । समीचीने, आचा० १ अ० २ अ० ३ उ० ।

समंतओ-समंततस्-अव्य० । सर्वासु दिक्ष्वित्यर्थे, आ० म०

१ अ० । जी० । सूत्र० । प्रश्न० । विपा० । रा० । ज्ञा० ।

समंतभद्-समन्तभद्र-पुं० । बुद्धे शाक्यसिंह, स्वानामख्याते-

विदुषि, द्वा० ४ डा० । स्था० ।

समंता-समन्तात्-अव्य० । सर्वत इत्यर्थे, भ० ७ श० ६ उ० ।

विनिश्चितार्थे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

समंश-समांश-पुं० । समच्छेदे, स० १७ सम० ।

चंदमंडले खं एगसहि विभागविभाइए समंसे पखने, एवं
खरस्स वि । (सू०-६१+)

‘चन्द्रमण्डले’ चन्द्रविमानं समित्यलंकृतौ ‘एगस-
हि’ ति—योजनस्यैकपादितमैर्भागेर्विभाजितं—विभागेर्ध्व-
वस्थापितं समांशं-समविभागं प्रकृतं, न विषमांशं, यो-
जनस्यैकपादविभागानां षट्पञ्चाशद्भागप्रमाणत्वाच्चस्याष्टांश-
ष्टस्य च भागस्याविद्यमानत्वादिति, ‘बवं खरस्स वि’ ति-
मवं सूर्यस्यापि मण्डलं वाच्यम्, अष्टचत्वारिंशदेकप-
दिभागमात्रं हि तत् न चापरमंशान्तरं तस्याप्यस्तीति
समांशतेति । स० ६१ सम० ।

समंसु-श्मश्रु-न० । कुर्वरोमणि, प्रश्न० ३ आभ० द्वार ।

समकडग-समकटक-न० । खनामख्याते नगरे, उत्त० १३
अ० ।

समकम्म-समकर्मन्-त्रि० । कर्मसमे, अ० १ श० २ उ० ।

समकरण-समकरण-पुं० । भोषे, “भोसि ति वा समकर-
ण ति वा एमट्टा” व्य० १ उ० ।

समकरणी-समकरणी-स्त्री० । तुल्यरेखाभेदे, यत्र प्रदेशे ध-
न्यकसहिता तुला धियमाणा समा भवति तत्र प्रदेशे स-
मतापरिज्ञानार्थमकारेणा भवतीत्यर्थः । ज्यो० २ पादु० ।

समकिरिय-समकिरि-वि० । समानाक्रिये, अ० १ श० २ उ० ।
(अत्र द्वाङ्कः ‘सम’ सङ्घे, अस्मिन्नेव अने विस्तरतो मतः ।)

समकल-समक-वि० । सम्मुख, आ० अ० १ अ० । आच० ।
स्था० ।

समकलाय-समाख्यात-पुं० । कथिते, संथा० । प्रतिपादिते,
समिक्खिय-समीक्षित-पुं० । समीहिते, पूर्वं बुद्ध्या पयोला-
चितं, प्रश्न० २ संव० द्वार ।

समखुर-समखुर-त्रि । तुल्यशर्फ, ‘समखुरवालिहाणं’
समखुरवालिधानी तुल्यशफपुच्छौ । उपा० ७ अ० ।

समखेत-समक्षेत्र-न० । सम-स्थूलं न्यकमात्रित्य विशिष्टमु-
द्धतभागं क्षेत्रमाकाशलक्षणं येषां तानि । स्था० ६ टा० ३
उ० । यावत्प्रमाणं क्षेत्रमहोरात्रेण गम्यते तत्रैस्तावत्
क्षेत्रप्रमाणं चन्द्रेण सह योगं यान्ति गच्छन्ति तानि समक्षेत्र-
त्राणि । च० प्र० १० पादु० । सू० प्र० । इह यावत्प्रमाणं
क्षेत्रमहोरात्रेण गम्यते सूर्येण तावत्प्रमाणं चन्द्रेण सह
योगं यान्ति गच्छन्ति तानि समक्षेत्राणि । सममहा-
नामप्रमितं क्षेत्रं (ज्यो० ६ पादु० ।) चन्द्रयोगमाधि-
कृत्याऽस्ति येषां तानि समक्षेत्राणि । तथाविधेषु ज्योति-
रकचारक्षेत्रेषु, सू० प्र० १० पादु० ।

समग-समक-न० । सार्द्धशब्दार्थे, व्य० २ उ० । युगपदेककाले,
दश० ४ अ० । प्रज्ञा० । ज्ञा० । आ० म० । पुं० । वैताक्यपर्यते-
षु विद्याधरमनुष्येषु, आ० सू० १ अ० ।

समगवोच्छिद्यमानाबंधोदया-समकव्युच्छिद्यमानबन्धोदया-
स्त्री० । समकं-समकाले इत्यच्छिद्यमाना बन्धोदया यास्यां ताः
१०३

समकव्युच्छिद्यमानबन्धोदयाः । मुगपद्बन्धोदयशालिनीषु
कर्मप्रकृतिषु पं० सं० ३ द्वार ।

समगम्भसत्थ-समगर्भशास्त्र-न० । प्रथमगर्भशास्त्रं, पो० ४
विष० ।

समग-समग्र-त्रि० । सम्पूर्णे, तं० । समस्ते, वृ० १ उ० १ प्र-
क० । परिपूर्णे, पञ्चा० १४ विष० । श्री० । दश० । प्रव० । दर्श० ।
प्रश्न० । सू० प्र० । समन्वितं, उत्त० ८ अ० । निरवशेषं, अनु० ।

समचउरंम-समचतुरस्र-न० । समं-नाभेरुपर्यधश्च सकलबु-
रुपलक्षणोपनायकतया तुल्यम्, अन्यूनाधिकाभ्यनक्रोऽ-
स्रयो यस्य तच्चतुरस्रं, समं च तच्चतुरस्रं च समचतुरस्रम् ।
त० । तुल्यारोहपरिणाहि, सम्पूर्णाकावयवस्वाकुलापशताच्छ्रय,
तुल्यारोहपरिणाहित्वेन समत्वात् पूर्णावयवत्वेन चतुरस्र-
त्वास्य चतुरस्रं सकृत्तमिति पर्यायी । अ० १४ श० ७ उ० ।
प्रज्ञा० । कर्म० । जी० । च० प्र० । अनु० । समाः-शरीरलक्षणा-
क्रममाणाविसंवादिन्यभ्यतक्रोऽस्रयो यस्य तत्समचतुरस्र-
म्, अस्त्रयास्त्वह चतुर्दिग्विधानोपलक्षिताः शरीरावयवास्त-
तश्च सर्वेऽप्यवयवाः शरीरलक्षणाक्रममाणाव्यभिचारिणो
यस्य न तु न्यूनाधिकप्रमाणाः । तुल्यशरीरलक्षणापतावयव-
युक्तेषु, स्था० ६ टा० ३ उ० ।

समचउरंसंमंठास्त्र-समचरसंस्थान-न० । समाः-शास्त्रोक्त-
लक्षणाविसंवादिन्यभ्यतक्रोऽस्रयो यस्य तत्संस्थानं पर्यङ्कास-
नोपविष्टस्य आनुनोरन्तरम् । संस्थानभेदे, कर्म० १ कर्म० ।
स० । च० प्र० । उत्त० ।

समचउरंसंमंठासंमंठिय-समचतुरस्रसंस्थानसंस्थित-त्रि० ।
समचतुरस्रं च तत्संस्थानं च समचतुरस्रसंस्थानं तेन
संस्थिताः । समचतुरस्रसंस्थानवस्तु, जी० ३ प्रति० ४ अ-
धि० । रा० । मू० प्र० ।

समचक्रवालसंमंठिय-समचक्रवालसंस्थित-त्रि० । समचक्रवा-
लं समचक्रवालरूपं संस्थितं संस्थानं यस्य स तथेति
विग्रहः । धृत्त, च० प्र० ४ पादु० ।

समच्छेय-समच्छेद-पुं० । भङ्ग, आचा० १ ध्रु० १ अ० ५ उ० ।

समज-भ्रमज-न० । शरीरजले, प्रश्न० ४० द्वार ।

समजोद्भूय-समज्योतिर्भूत-पुं० । समः-तुल्यो ज्योतिषाऽग्नि-
ना भूतो जानां यः स तथा । अग्निकल्पाभूत, विपा० १ ध्रु० ६
अ० । म० । विश० ।

समज्जुणिसु-समार्जिवत्-क्रिया । गृहीतवति, अ० २८ श०
१ उ० ।

समजिगित्ता-समर्ज्य-अभ्य० । शुभकर्मोपस्य कृत्वेत्यर्थे,
सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

समजिग-समर्जित-त्रि० । रागद्वेषाभ्यामुपागते, उत्त० २६
अ० । कचवगपनयनं, अ० ११ श० १० उ० ।

समष्टि-समर्थ-वि० । प्रतिपत्तं योस्य, सूत्र० २ ध्रु० ४ अ० ।
च० प्र० । ज्ञा० । उपपन्नं, जी० ३ प्रति० १ आधि० २ उ० ।
म० । सकृते, कर्मपुद्गलानां सान्निध्यं ज्ञानगम्यत्वान् । श्री० ।

समद्विह-समस्थिति-त्रि० । सममेवात्पञ्च, भ० ३४ श० १ उ० ।

समण-शमन-पुं० । चिकित्सायाम्, आच० ४ अ० । रोग-प्रशमनं, नि० सू० २० उ० । औषधं, व्य० ३ उ० ।

समण-पुं० । समिति समतया शत्रुमित्रादिषु अणानि प्रवर्तते इति समणः प्राकृततया सर्वत्र 'समण' इति । स्था० ४ टा० ४ उ० । अणत्यनेकार्थत्वाद्वातूनां प्रवर्तते इति समणो निरुक्तवशात् । सर्वत्र तुल्यप्रवृत्तिमति, भ० १ श० १ उ० । स्था० । सूत्र० । अनु० ।

जह मम ण पिअं दुक्खं, जाणिआ एमेव सव्वजीवाणं ।

न हणइ न हणावेइ अ, सममणई तेण सो समणो ॥३॥

यथा मम-स्वात्मनि हननादिजनितं दुःखं न प्रियमेवमेव सर्वजीवानां तन्नाभीष्टमिति ज्ञात्वा—संतसि भावयित्वा समस्तानपि जीवान् हन्ति स्वयं, नाप्यन्येषां त्यजति, चशब्दात्—प्रतश्चान्यान् समनुजानीत इत्यनेन प्रकारेण 'सममणति' इति—सर्वजीवेषु तुल्यं वर्तते यतस्तेनासौ समण इति गार्थार्थः । अनु० ।

समनस्-पुं० । सह मनसा शोभनेन निदानपरिणामलक्षण-तापरहितेन च वर्तते इति समनाः तथा—समानं स्वजनपर-जनादिषु तुल्यं मनो यस्य सः समनाः । सर्वत्र समभावेषु, स्था० ४ टा० ४ उ० ।

तद्वं सर्वजीवेषु समन्वेन समणतीति समण इत्येकः पर्यायो दर्शितः । एवं समं मनोऽभ्येति समना इत्यन्योऽपि पर्यायो भवत्येवेति दर्शयन्नाह—

एण्णि य मे कोइ वेसो, पिअो अ सव्वेसु चैव जीवेसु ।

एण्ण होइ समणो, एसो अओऽवि पज्जाओ ॥ ४ ॥

नास्ति च 'मे' तस्य क्वचिद् द्रव्यं प्रियो वा, सर्वेष्वपि जीवेषु सममनस्याद् अनेन भवति समं मनोऽभ्येति निरुक्तविधिना समना इत्यन्योऽपि पर्याय इति गार्थार्थः । अनु० ।

अमण-पुं० । आभ्यतीति अमणः । सार्धं, स्था० ४ टा० ४ उ० । आभ्यति—अममानयति पञ्चन्द्रियाणि मनस्वेति अमणः । दर्श० ३ तस्य । पं० सू० । आभ्यति—संसारविषय-स्त्रिंशो भवति तपस्यतीति वा नन्दादित्यात् कर्तर्य-नट् । अमणः । ध० २ अधि० । "कृत्यल्युटो बहुलमिति" यच्चनात् कर्तरि ल्युट् । दर्श० १ अ० । अमु तपसि खेदे च । आ० सू० ३ अ० । आय । आभ्यतीति अमणः । विंश० । उक्त० । स्था० । आचा० । सूत्र० ।

तद्वं पूर्वोक्तप्रकारेण सामान्यकवतः साधोः स्वरूपं निरूप्य प्रकारान्तरेणापि तन्निरूपणार्थमाह—

उरगगिरिजलणमागर-नहतलतरुणण समो अ जो होइ ।

भमरभियधरणिजलरुह-रविपवणसमो अ सो समणो ॥५॥

स अमणो भवतीति सर्वत्र संबध्यते, यः कथंभूतो भवतीत्याह-उरगः—सर्पस्तत्समः परकृताभयनिवासादित्येवं समशब्दोऽपि सर्वत्र योज्यते, तथा गिरिसमः परीषदाप-सर्गनिष्प्रकम्पत्वात्, उवलनसमस्तपस्तेजोमयत्वात्, त-

णादिष्विव सूत्रार्थेष्वुक्तैः, सागरसमो गम्भीरत्वाद् ज्ञानादिरत्नाकरत्वात् स्वमर्यादानतिक्रमाच्च, नभस्तल-समः सर्वत्र निगलम्वनत्वात्, तरुणसमः सुखदुःख-योरनुदर्शितविकारत्वात्, भ्रमरसमोऽनियतवृत्तित्वात्, मृ-गसमः संसारभयोद्विग्नत्वात्, धरणसमः सर्वस्वदस-हिष्णुत्वात्, जलरुहसमः कामभोगोद्भवत्वेऽपि पङ्कजला-भ्यामिव तदूर्ध्वं वृत्तः, रविसमः धर्मास्तिकायादिलो-कमधिकृत्याविशेषेण प्रकाशकत्वात्, पवनसमश्च सर्वत्राप-तिवद्धत्वात्, स एवभूतः अमणो भवतीति गार्थार्थः ।

यथाऋणुणविशिष्टश्च अमणस्तदा भवति यदा शोभनं मनो भवति दि दर्शयति—

सो समणो जइ सुमणो, भावेण जइ ण होइ पावमणो ।

सयणं अ जणे य समो, समो अ भाणाऽवमाणेसु ॥६॥

ततः अमणो यदि द्रव्यमन आश्रित्य सुमना भवेत्, भा-वमनश्चाश्रित्य यदि न भवति पापमनाः । सुमनस्त्वचि-द्वान्येव अमणगुणत्वेन दर्शयति-स्यजनं च—पुत्रादिके ज-ने च—सामान्यं समो—निर्दिशेषः मानापमानयोश्च सम इति गार्थार्थः । अनु० । पञ्चा० । दर्श० । "यः समः सर्वभू-तेषु, त्रसेषु स्थावरेषु च । तपश्चरति अद्वात्मा, अमणोऽ-सौ प्रकीर्तितः" ॥ १ ॥ इति । दर्श० १ अ० ।

अमणनिरूपः—

समणस्स उ निक्खेवो, चउक्कओ होइ आणुपुव्वीण ।

दव्वे सरीरभविओ, भावेण उ संजओ समणो ॥१५३॥

अमणस्य तु—तुशब्दोऽन्यथा च मङ्गलादीनामिह तु अमणेनाधिकार इति विशेषणार्थः, निरूपणतुर्विधो भवत्या-नुपूर्व्या नामाऽऽदिकमेण । नामस्थापनं पूर्ववत् । द्रव्यअमणो द्विधा—आगमतो, नोआगमतश्च । आगमतो ज्ञातानुपयुक्तः, नोआगमतस्तु ज्ञातरीरभयशरीरतद्वर्तारिक्ताऽभिज्ञाप-देन द्रुमवदवसंयस्तं चानेनापलक्षयति । 'दव्वे सरीरभविओ' इति—भावअमणोऽपि द्विविध एव—आगमतो ज्ञातानुपयुक्तः, नोआगमतस्तु चारित्रपरिणामवान् यतिः । तथा चाह-भा-वतस्तु संयतः अमण इति गार्थार्थः ।

अस्यैव स्वरूपमाह—

जह मम न पियं दुक्खं, जाणिअ एमेव सव्वजीवाणं ।

न हणइ न हणावेइ य, सममणई तेण सो समणो ॥१५४॥

नत्थि य मे कोइ वेसो, पिअो व सव्वेसु चैव जीवेसु ।

एण्ण होइ समणो, एसो अओ वि पज्जाओ ॥ १५५ ॥

तो समणो जइ सुमणो, भावेण य जइ न होइ पावमणो ।

सयणं य जणे य समो, समो उ भाणावमाणेसु ॥१५६॥

उरगगिरि जलण सागर-णहयलतरुणसमो य जो होइ ।

भमरभिगधरणिजलरुह-रविपवणसमो जओ समणो ॥१५७॥

(गार्थाच्चतुष्टयं सुगमम् ।)

विसतिणिसवापवंजुल-कणियारुप्पलसमेण समणेणं ।

भमरुंदुरुण्डकुण्ड-अद्वागमणेण होयव्वं ॥ १ ॥ (प्र०)

अमणेन विषसमेन भवितव्यं भवितः सर्वरसानुपातित्व-
मधिकृत्य तथा निमिशसमेन मानपरित्यागतो मञ्जण वात-
समेनेति पूर्ववत् । वञ्जुलो-वेनसस्तत्समेन कोधादिबिषा-
भिभूतजीवानां तदपनयनेन । एवं हि ध्रुयते—किल वतस-
मवाप्य निर्विषा भवन्ति सर्पा इति । कणिकारसमेनेति
तत्पुष्पघटप्रकटेन अशुचिगन्धापेक्षया च निर्गन्धेनेति । उत्प-
लसदंशन प्रकृतिधवलतया सुगन्धिस्थेन च, अमरसमेनेति
पूर्ववत् । उन्दुरुसमेन उपयुक्तदेशकालचारितया, नटसमेन
तेषु तेषु प्रयोजनेषु तत्सद्व्यकरणेन, कुकुटसमेन संविभाग-
शीलतया, स हि किल प्राप्तमाहारं पात्रेन विसृज्यान्वैः सह
भुङ्क्ते इति, आदर्शसमेन निमलतया तरुणाद्यनुवृत्तिप्रति-
विम्बभावेन च । उक्तं च—“ तरुणमि हाइ तरुणा, धेरो
धेरहि उहरण उहरो । अहामो यिव रुवं, अणुयत्तइ जस्म
जं सीलं ” ॥ १ ॥ एवंभूतं अमणेन भवितव्यमिति गा-
थार्थः ।

इयं किल गाथा भिन्नकर्तृकी अतः पवनाऽऽदिषु न पुन-
रुक्त्या इति । सांप्रतं तत्त्वभेदपर्यायव्याख्येति न्यायाच्छ-
मणस्यैव पर्यायशब्दानभिधानसुराह—

पवइय अणगारं, पासंडे चरग तावमे भिक्खू ।

परिवाइए य समणे, निर्गमं सेंजए मुत्ते ॥ १५८ ॥

प्रकर्षेण व्रजितो-गतः प्रव्रजितः । आग्न्भपरिग्रहादिति ग-
म्यते । अगारं-गृहं तदस्यास्तीत्यगारं-गृही न अगारोऽनगारः ।
द्रव्यभावगृहहरहित इत्यर्थः । पाखण्डं—घनं तदस्यास्तीति
पाखण्डी । उक्तं च—“ पाखण्डं घनमित्याहु-स्तदस्यास्त्यमलं
भुवि । स पाखण्डी वदन्त्यन्यं, कर्मपाशाद्विनिर्गतः ॥ २ ॥ ”
चरतीति चरकस्तप इति गम्यते । तपोऽस्यास्तीति ता-
पसः । भिक्षणशीलो भिक्षुः, भिनति वाऽष्टप्रकारं कर्मेति
भिक्षुः । परि समन्तात्पापवर्जनेन व्रजति—गच्छतीति परि
व्राजकः । चः समुच्चयः । अमणः पूर्ववत् । निर्गमो ग्रन्था-
भिर्ग्रन्थः बाह्याभ्यन्तरग्रन्थरहित इत्यर्थः । समेकीभावे-
नादिसादिषु यतः—प्रयत्नवान् संयतः । मुक्ता बाह्या-
भ्यन्तरं ग्रन्थेनैवति गाथार्थः ।

तिक्कंताई दविए, मुणी य खंते य दंतविरए य ।

लुंहे तीरेण्डे वि य, हवंति समणस्स नामाई ॥ १५९ ॥

तीर्णवांस्तीर्णः संसारमिति गम्यते । आयन इति आ-
ता धर्मकथादिना संसारदुःखेभ्य इति भावः, रागा-
दिभावहरितत्वाद् । द्रव्यम्—द्रव्यति गच्छति तांस्तान् क्वा-
नादिप्रकारानिति द्रव्यम् । मुनिः पूर्ववत् । चः समुच्चयः ।
क्षाम्यतीति क्षान्तः—क्रोधविजयी एवमिन्द्रियादिदमना-
हान्तः, विरतः—प्राणातिपातादिनिवृत्तः, स्नेहपरित्यागाद्
रुक्तः, तीरेणार्थोऽस्येति तीरार्थी संसारस्येति गम्यते । ती-
रस्थो वा सम्यक्त्वादिप्राप्तः संसारपरिमाणात् एतानि
भवन्ति अमणस्य नामानि-अभिधानानिति गाथार्थः ।
निरूपितः अयणशब्दः । दश० २ अ० । स० । आ०
म० । न० । उक्त० । सूत्र० । अनु० । स्था० । रा० । ज० । द-
श० । सर्वत्राऽरुहद्विष्टचित्तं, उक्त० १२ अ० । स्था० । आवा० ।
सर्वत्र वासीचन्द्रनकरं, सूत्र० १ अ० १६ अ० । निर्गम-

य सकं तावम-गेरुय आजीव पेचहा समणा । इति शब्दानां
पञ्चपाखण्डाभ्यामितं साधौ, अनु० । सूत्र० । ज० । पि० ।
प्रश्न० ।

इदानीं 'समण' इति चतुर्नेयनं द्वारमाह—

निगमंथ सक तावम, गेरुय आजीव पंचहा सगणा ॥

सम्मि य निगमंथा ते, जे जिणसामणभवा मुखिणो ॥ ३८ ॥

सका य सुगयसिस्सा, जे जमिला ते उ तावसा गीया ।

जे धाउरत्तवत्था, तिदंडिणो गेरुया ते उ ॥ ३९ ॥

जे गोसालगमयमणु-संगति भवति ते उ आजीवा ॥

समणचणेण भुवणे, पंच वि पत्ता पसिद्धिमिमे ॥ ४० ॥

निर्ग्रन्थाः शाक्यास्तापसा गेरुया आजीवाश्च पञ्चधा
पञ्चभेदाः अमणा भवन्ति 'सम्मि' इति प्राकृतत्वादेकव-
चने, ततस्तेषु निर्ग्रन्थानां मध्ये निर्ग्रन्थास्ते भगवन्तं ये
जिनशासनभवाः—प्रतिपन्नपारमेश्वरप्रवचना मुनयः—सा-
धवः, तथा शाक्याः सुगतशिष्या बौद्धा इत्यर्थः, ये च
जटिला-जटाधारिणो वनवासिपालगिह्नस्ते तापसा गी-
ताः—कथिताः, ये धानुरक्तवस्त्रास्त्रिदण्डिनस्ते तु गेरुकाः—
परिव्राजका इत्यर्थः, तथा ये गोसालकमतमनुसरन्ति
भगवन्तं ते तु आजीवका इति । एते पञ्चापि अमणत्वेन
भुवने प्रशस्तिं प्राप्ता इति । प्रश्न० ६४ द्वार । दश० । आवा० ।
तपस्विनि, सूत्र० १ अ० २ अ० । स्था० । अनु० ।

सांप्रतं अमणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमुद्गाढयन्माह—

एत्थ वि समणे अणिसिए अणियाणे आदाणं च अ-
तिवायं च मुसावायं च बहिद्वं च कोहं च माणं च लोहं च
पिजं च दोमं च इत्थेव । जमो जमो आदाणं अप्पणो
पदोसहेऊ ततो तमो आदाणातो पुक्वं पडिविरंत पाणाइ-
वाया सिआ दंते दविए वोणहुकाए समणे ति वञ्च ॥ २ ॥

अत्राप्यनन्तरं विरत्यादिकं गुणसमूहं वर्तमानममणो
ऽपि वाच्यः । एतद्गुणयुक्तेनापि भाव्यमित्याह-निश्चयेनाधि-
क्येन वा धितो निर्धतः, न निर्धतोऽर्निधतः कच्चिच्छरीरा-
दायव्यप्रतिवृत्तस्तथा न विद्यते निदानमस्येत्यानिदानो-नि-
राकाङ्क्षाऽशपकर्मक्षयार्थी संयमानुष्ठाने प्रवर्त्तते, तथा दीयते-
स्वीक्रियतेऽष्टप्रकारं येन तदादाने कपायाः परिग्रहः सा-
धयानुष्ठानं वा, तथाऽतिपातनमतिपातः प्राणातिपात इत्य-
र्थः, तं च प्राणातिपातं कपरिग्रहा ज्ञात्वा प्रत्याक्यानपरि-
ग्रहा परिहरेद्व्यमन्यत्रापि क्रिया योजनीया । तथा मृयावा-
दोऽलीकयादस्तं च, तथा 'बहिद्वं' ति-मथुनपरिग्रही तौ
च सम्यक् परिहाय परिहरेत् । उक्ता मूलगुणाः, उत्तरगुणा-
नधिकृत्याह क्रोधम्-अप्रीतिलक्षणं मानं-स्तम्भात्मकं मायां
च परवञ्चनात्मिकां लोभं-मूर्च्छास्वभावं तथा प्रेम-अभिष्वङ्गल-
क्षणं तथा द्वेषं-स्वपरात्मनोर्बोधारूपमित्यादिकं संसारायतर-
णमार्गं मोक्षाध्वनोऽप्यध्वंसकं सम्यक् परिहाय परिहरेदिति ।
एवमन्यस्मादपि यतो यतः कर्मोपादानाद्-इहामुत्र चानर्थहे-
तोरात्मनोऽप्यायं पश्यति प्रवृत्तं नृपं नतस्ततः प्राणातिपाता
दिकादनर्थदण्डादानात् पूर्वमेव अनागतमेवात्महितमिच्छ-

समण

इ प्रतिविरतो भवेत्—सर्वस्मात्सर्वधेनुभूतादुभयलोकविर-
तादा साधयानुष्ठानानुमुखाविरतिं कुर्यात् । एवंभूतो
दान्तः शुद्धा द्रव्यभूतो निष्प्रतिकर्मनया व्युत्पत्तिकायः स
अमणो वाच्यः । सूत्र० १ भू० १६ अ० । 'अहिंसा सत्यम-
स्तेयं ब्रह्मचर्यमसुधना ।' इत्यतश्चमणलक्षणम् । सूत्र० २ भू०
१ अ० । तीर्थिके, सूत्र० २ भू० ४ अ० । यत्नी, सूत्र० २ भू० १
अ० । अनु० । स्वा० । आवा० । तपस्युत्पत्तेः, निश्चलमर्गसि,
आवा० १ भू० ६ अ० २ उ० सूत्र० । इतिप्रकारेणोपनिष्ट-
देह, सूत्र० २ भू० ६ अ० । कल्प० । ज० । स्वा० । तपःश्रीसमा-
लिङ्गित, स० । महानपरिस्वनि, औ० । परमसमाध्युपेत, आ० म०
१ अ० । परिभाजकविशेषे, सूत्र० १ भू० १ अ० २ उ० । त्रिद-
विभ्रमहीनो, सूत्र० १ भू० १ अ० ३ उ० । मुक्त्वर्थे विद्यमान
साधौ, सूत्र० १ भू० ४ अ० १ उ० । मन्त्रिजने, सूत्र० १ भू०
२ अ० ३ उ० । आ० म० । कृतमहाभित्तीकार, तपः संसार-
क्षेपकूपे 'अमू' खेदतपसोरिति धान्वधेन युक्तं (आनु० ।)
साधौ, अनु० । सूत्र० । उत्त० । द्वा० । पञ्चा० । ग० । जी० ।
मुनी, उत्त० १ अ० । (पञ्चभिः स्थानैः अमणो महा-
निर्जरो महापर्यवसानो भवतीति ' महाशिक्षर '
शब्दं पञ्च भागे ऽप्युच्यते मतम् ।) तथाचिध्वजुलोक-
सम्पत्त्या गृहस्थपर्यायं ऽपि लब्धअमणार्थभिधाने चार-
स्यामिति, अन० १ अधि० । भ० । ज० । विश० ।
कल्प० । " समणे भीमभयभरवं आरालं अचलतयं परी-
सहं सहइ ति कट्टु देवेहि से णामं कये समणे भगवं
महावीर ।" आवा० २ भू० ३ चू० । अमणनिक्षेपः—देवस-
मणा निन्दगादि भावसमणा ज सव्यविरपसु अहिंसा-
दिभु येतन्ति । आ० चू० ४ अ० । स्थानपाठका इव चार-
मन्त्रकादयः स्वप्रकले कथयन्ति नयेति प्रश्नः । अत्रोत्तरम-
यथा स्वप्रपाठकाः स्वप्रकले कथयन्ति तथा चारणअमणा
अपि, यथा—' मज्झिमउत्तरमंगवि—ज्जनाउ तो चविअ
नदिसेणपुरो । अवयारिओ तग्गमे, तौ सा चउदस नि-
बंद सुमिणे ॥ ३६ ॥ पत्थनरम्मि नाणी, चारणसमणा स-
मागमा तत्थ । विहिणा पुट्टे रण्णा, सुमिणा कलं कइइ
एवं ॥ ३६ ॥' इति ॥ ३६ ॥ संन० ।

अवयव-पुं० । विष्णुनक्षत्राके नक्षत्रभेदे, ख० प्र० १० वाहु० ।
समनम्-पुं० । मनःपर्यायज्ञानसाहिते, कर्म० ४ कर्म० । भा-
वसाहिते, प्रश्न० ४ संव० द्वार ।

समणम-अमणक-पुं० । अमण एव अमणकः । साधौ, औ० ।
समणमपइ-अमणकपति-पुं० । साधुसंस्थाधिपतौ, औ० ।
समणगुण-अमणगुण-पुं० । अमणानां गुणाः अमणगुणाः ।
मूलगुणात्तरगुणेषु, तत्र पञ्च महाव्रतानि मूलगुणाः उन्नमा-
त्पार्षदेषणादयः अष्टादश शिलाकसहस्राणि च उत्तरगुणाः ।
नि० चू० १६ उ० ।

समणगुणमुक्कजोमि-अमणगुणमुक्कजोमि-पुं० । अमणानां
गुणा मूलोत्तरगुणरूपाः अमणगुणस्त्वैमुक्ताः परित्वज्ञास्ते-
द्राहता य यांगा मनावाकायइयायास्ते यस्य सन्ति स
अमणगुणमुक्कजोमि । संयमदुर्बलं व्य० २ उ० ।

समणगुणविउ-अमणगुणविउ-पुं० । अमणगुणान् वेत्ती-

ति, विद--ज्ञाने, अमणगुणविद । मूलोत्तरगुणात्तरि, नि०
चू० १६ उ० ।

समणघाय-अमणघात-पुं० । साधुमारके, "एस समणघाय"
अमणघातको (गोशालकः) अमणयोस्तेजोलेप्यात्तपलक्षण-
घातदानात् । भ० १५ श० ।

समणच्छस-अमणच्छस-पुं० । अमणवेषधारिणि अमणो ।
नि० चू० १६ उ० ।

समणजोगमुक्कधुर-अमणयोगमुक्कधुर-पुं० । परित्यक्तअमण-
व्याघारं, हु० १ उ० २ प्रक० ।

समणत्त-अमणत्त-न० । साधुत्वे, उत्त० १६ अ० ।

समणधम्म-अमणधर्म-पुं० । आभ्यन्तीति अमणाः-साधव-
स्तेषां धर्मः साध्यादिलक्षणः अमणधर्मः । पा० । आवा० ।
ध० । साधुधर्मे, आ० चू० ४ अ० । औघ० ।

दमविहे समणधम्मे पसत्ते, तं जहा-खंती १ मुत्ती ३ अ-
जंवे ३ महवे ४ लाघवे ५ संवे ६ मयमे ७ तंवे ८ विधाए
६ वंभंचेरवासे १० । (सू० १४)

स० १० सम० । स्वा० । न० । पञ्चा० । ल० । दश० । भ० ।
नि० । सेधा । प्रश्न० । (' समण ' शब्दे ऽस्मिन्नेव भागे अनु-
पक्रमेव पञ्चविधा अमणधर्मे उक्तः ।)

समणपञ्जुवासणा-अमणवर्षुपासना-स्त्री० । अमण (सा-
धु) शुभ्रपाचाम्, भ० ।

तद्वाचं भेत ! समणं वा माहणं वा पञ्जुवाममाणस्स किं
फला पञ्जुवासणा १, मायमा ! समणफला, स णं भंत !
समणे किं फले १, जाणफले, स णं भंत ! माणे किं फले ?
विणाणफले, स णं भंत ! विन्नाणे किं फले १, पक्कसा-
णफले, स णं भंत ! पक्कसाणे किं फले १, संजमफले,
स णं भंत संजमं किं फले १ अणहयफले, एवं अणहय
संफले, तवे बोदाणफले, बोदाणं अकिरियाफले, स णं
भंत ! अकिरिया किं फला १, सिद्धिपजवसाणफला प-
णत्ता, गोयमा १, गाहा- "सवणे खणे व विण्णुणो,
पक्कस्साणे य संजमे १ अणहय तवे वेव, बोदाणे
अकिरिया सिद्धी " ॥ १ ॥ (सू० ११२)

' तद्वाचं ' इत्यादि तथारूपम्—उच्चित्तस्वभावं कञ्चन
पुरुषं अमणं वा तपोयुक्तम्, उपलक्षणत्वादस्यात्तरगुण-
वन्तमित्यर्थः, माहणं वा-स्वयं हनमनिवृत्तत्वात्परं प्र-
ति मा हनेति वाचिनम्, उपलक्षणत्वादेव मूलगुणयुक्त-
मिति भावः, याशब्दौ समुच्चये, अथवा—अमणः—सा-
धुः माहणः—आयकः "सवणफले"ति—सिद्धान्तअवणफला,
"जाणफले"ति—भुतज्ञानफलम्, अथवा—भुतज्ञानमवाप्यते,
"विणाणफले"ति—विशिष्टज्ञानफलं भुतज्ञानादि हेया-
पाद्व्यावधिककारिणिज्ञानमुत्पद्यते एव, ' पक्कस्साणफले '
ति—विनिवृत्तिफलम्, विनिवृत्तानो हि पापं प्रत्याक्याति,
' संजमफले'ति—कृतप्रत्याक्यामन्ये हि संयमो भवत्येव, 'अ-
णहयफले'ति—अनाधवफलः, संयमेवान् किल नव कर्म-

नापादत्ते, 'तवफले' ति—अनाभवो हि लघुकर्मत्वात्तप-
स्यतीति, 'वादाणफले' ति—व्यवधानं कर्मनिर्जराय तपसा
हि पुरातनं कर्म निर्जरायति, 'अकिरियाफलं' ति—योग-
निरोधफलं, कर्म निर्जरानो हि योगनिरोधं कुरुते, 'सि-
द्धिपञ्चवसाणफले' ति—सिद्धिलक्षणं पर्यवसानफलं—स-
कलफलपर्यन्तवर्ति फलं यस्यां सा तथा । 'गाह' ति—
संमहगाथा, एतल्लक्षणं चैतद्—“विषमाक्षरपादं वा” इत्यादि
लुम्पःशास्त्रप्रसिद्धमिति । भ० २ श० ५ उ० ।

समणमह-अमणमह-पुं० । अस्यायां जितशत्रुनृपस्य पुत्रे
बुधराजं, उक्तं २ अ० । (दंसमसगपरि(री)सह' शब्दे चतुर्थे-
भागे २४३६ पृष्ठे कथा ।)

समणभूय-अमणभूत-पुं० । अमणः—साधुः स इव यः सः
अमणभूतो भूतशब्दस्योपमानार्थत्वाच्चक्रमणो निर्मग्नस्तद्व-
द्यस्तदनुष्ठानकरणात् स अमणभूतः । साधुकल्पे, स० ११
सम० । एकादशीमुपासकप्रतिमां प्रतिपद्ये भावकं, प्रअ० ५
संव० द्वार । घ० । उपा० । आ० म० ।

समणमाहणपडिलाभ-अमणब्राह्मणप्रतिलाभ-पुं० । अमणे-
भ्यां ब्राह्मणभ्यश्च प्रतिलाभेन, भ० ७ श० १ उ० । (तत्फलम्
'आउ' शब्दे द्वितीयभागे १३ पृष्ठे उक्तम् ।)

समणोवासगस्स णं भंते ! तहारुवं समणं वा माहणं वा
फासुणसण्णिजेणं असणपाणस्साइमसाइमणं पडिलाभे-
मायस्स किं कज्जति?, गोयमा! एगंतसो निजरा कज्जइ,
नत्थि य से पावे कम्मे कज्जति । समणोवासगस्स णं
भंते ! तहारुवं समणं वा माहणं वा अफासुणं अणे-
सण्णिजेणं असणपाण० जाव पडिलाभेमाणस्स किं
कज्जइ?, गोयमा! बहुतरिया से निजरा कज्जइ अप्पत-
राए से पावे कम्मे कज्जइ । समणोवासगस्स णं भंते !
तहारुवं अस्संजयअविरयपडिहयपक्कसायपावकम्मं फा-
सुणं वा अफासुणं वा एसणिजेणं वा अणेस-
ण्णिजेणं वा असणपाण० जाव किं कज्जइ?, गोयमा!
एगंतसो से पावे कम्मे कज्जइ नत्थि से काइ निजरा
कज्जइ । (सू० ३३२)

'समणं' त्यादि, 'किं कज्जइ' ति—किंफलं भवतीत्यर्थः,
'एगंतसो' ति—एकान्तेन तस्य अमणोपासकस्य । 'नत्थि
य से' ति—नास्ति चैतद् यत् 'से' तस्य पापं कर्म क्रि-
यते—भवति अप्राप्तुकदां इवेति, 'बहुतरिय' ति—पाप-
कर्मापेक्षया, 'अप्पतराय' ति—अल्पतरं निर्जरापेक्षया,
अयमर्थः—गुणवते पात्राय अप्राप्तुकादिद्रव्यदाने चारित्र-
कायापष्टम्भा जीवघातो व्यवहारतस्तच्चारित्रबाधा च भव-
ति, नतश्च—चारित्रकायापष्टम्भाच्चिर्जरा जीवघातादेव पापं
कर्म, तत्र च स्वहेतुसामर्थ्यात्पापपेक्षया बहुतरा निर्ज-
रा निर्जरापेक्षया चाल्पतरं पापं भवति । इह च विषय-
का मन्यन्ते, असंस्तरणादिकारणत एवाप्राप्तुकादिदाने
बहुतरा निर्जरा भवति नाकारणे, यत उक्तम्—“संथर-

लुम्भि असुद्धं, वारह वि गणहंतदितयाण हियं । आउ-
रविदुंतेणं, तं चैव हियं असंथरणं ॥ १ ॥” इति । अ-
न्यं त्वाहुः—अकारणंऽपि गुणवत्पात्रायाप्राप्तुकादिदा-
ने परिणामवशाद्बहुतरा निर्जरा भवत्यत्यन्तरं च पापं
कर्मैति, निर्बिंशणत्वात् सूत्रस्य परिणामस्य च प्रमाण-
त्वात् । आह च—“परमरहस्समिमीणं, समत्तगण्णिपिडग-
अरियसाराणं । परिणामियं पमाणं, निच्छयमवलंबमा-
णाणं” ॥ १ ॥ यत्प्रोक्तं—“संथरणम्भि असुद्धं” मित्या-
दिनाऽशुद्धं द्वयंगपि दातृगृहीतोरहिनायति तद्प्रादक-
स्य व्यवहारतः संयमविगाधनात्, दायकस्य च लुब्धक-
दृष्टान्तभाषितत्वेनाव्युपगम्येन वा दत्तः शुभाल्पायुष्क-
तानिर्मितत्वात्, शुभमापि चायुर्ग्रहणमहितं विषयया,
शुभाऽल्पायुष्कतानिर्मितत्वं चाप्राप्तुकादिदानस्याल्पायुष्क-
ताफलप्रतिपादकसूत्रं प्राक् चर्चिनं, यत्पुनरिह तस्य त-
त्कवल्लिगम्यमिति । तृतीयसूत्रे 'अस्संजयअविरयं' त्या-
दिनाऽगुणवान् पात्रविशेष उक्तः । 'फासुणं वा अफासु-
णं वा' इत्यादिना तु प्राप्तुकाऽप्राप्तुकादेर्दानस्य पापकर्म-
फलता निर्जराया अभावश्चोक्तः, असंयमोपष्टम्भस्याभ-
यत्रापि तुल्यत्वात्, यश्च प्राप्तुकादौ जीवघाताभावेन अ-
प्राप्तुकादौ च जीवघातसद्भावेन विशेषः सोऽत्र न वि-
चक्षितः, पापकर्मणो निर्जराया अभावस्यैव च विवक्षि-
तत्वादिति, सूत्रत्रयणापि चानेन मोक्षार्थमेव यद्दानं त-
च्चिन्तितम्, यत्पुनरनुकम्पादानमौचित्यदानं वा तन्न
चिन्तितम्, निर्जरायास्तत्रानपेक्षणीयत्वाद्, अनुकम्पाच-
त्ययोरप्य चापेक्षणीयत्वादिति । उक्तञ्च—“मोक्खन्थं जं
दाणं, तं पइ एसो विही समक्खाप्पा । अणुकेपादाणं पुण,
जिणेहि” न कयाइ पडिसिद्धं” ॥१॥ इति । भ० ८ श० ६ उ० ।
समणलिंग-अमणलिंग-न० । साधुलिंगं, आव० ३ अ० ।

समणवरगंधहत्थि-अमणवरगन्धहस्तिन्-न० । अमणगजक-
लभानां यथाधिपत्यपदमुद्धमाने, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

समणविदपरिवद्धय-अमणवृन्दपरिवर्द्धक-पुं० । अमणा एव
अमणकास्तेषां वृन्दस्य परिवर्द्धका—वृद्धिकारी अमणवृ-
न्दपरिवर्द्धकः । अमणसमुदायवर्द्धकं, श्री० ।

समणव्वय-अमणव्रत-न० । साधुव्रतं, सूत्र० १ भु० ७ अ० ।

समणसंघ-अमणसंघ-पुं० । साधुसंघं, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

समणसिज्जा-अमणशय्या-स्त्री० । साधुवसती, घ० २ अधि० ।

समणसीह-अमणसिंह-पुं० । मुनिपुंगवं, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

समणी-अमणी-स्त्री० । प्रतिन्याम्, प्रश्न० १ द्वार । नि० चू० ।

आर्यिकायां संवत्थाम्, जी० १ प्रति० । “इदूनाईस्वः”
॥ ८ । ३ । ४२ ॥ आमन्त्रणे सौपरंऽनेनात्रेकारस्य हस्वः । हे
समणि ॥ प्रा० ३ पाद् ।

समणुजाणणा-समनुज्ञापना-स्त्री० । अनुमोदने, पा० । “सम-
णुजाणमाणा” आचा० १ भु० ८ अ० १ उ० ।

समणुत्त-समनोज्ञ-त्रि० । एकसामाचारीप्रतिबद्धे, श्री० । आ-
चा० । वय० । सांभोगिके, नि० चू० ५ उ० । आचा० । वृ० । चा-
रित्रवति संविज्ञे, आचा० १ भु० ८ अ० २ उ० । अनुमोदिने,
पा० । आचा० ।

समनुवृत्त

स्वमनोऽङ्ग-पुं० । स्वमनोऽङ्गमात्रविशेषाद्भेदविहितं तत्सम-
कमयन्तुम् ।

समनुज्ञ-पुं० । संविज्ञविहारिभाषिते, आवा० १ ध्रु० ८ अ०
१ उ० । स्या० ।

समनुवृत्त-समनुवृत्ता-स्त्री० । परस्परसंगति, इय० ४ उ० ।

समनुपमा-समनुमा-स्त्री० । समिति संगता औत्सर्गिकमु-
पयुक्त्येनेतिना आचार्यनिर्दिष्टा अनुमा समनुमा । आ-
चार्यनिर्दिष्टेन समनुमाये, इय० ३ डा० ३ उ० ।

तिविधा समनुना पमात्ता, तं जहा-आयरियत्ताते,
उक्तमप्यत्ताते, सक्षित्ताते । (सू० १७४ +)

‘अनुप’-सि-अनुज्ञानमनुमा-अधिकारदानम्, आचार्यने-
मर्यादावृत्तितया सेव्यम् इत्याचार्यः, आचार्य वा पञ्चमकमे-
नापुरित्याचार्यः, आह च-“पंचविधं आचारं, आचार-
भान्तं तदा पयस्विना । आचारं देहेभ्यः, आचार्येभ्यः तेषां कु-
र्वन्ति ॥ १ ॥” तथा “सुत-अधिकृतं सवत्स-जुतो समनुस-
मेदिभूषां यः । गणनासिद्धिप्रमुखा, अर्थं वाच्य आचरि-
ओ ॥ २ ॥” ननुपस्तथा तथा, उत्तरत्र गणाचार्यप्रवृत्त-
दनुयोगाचार्यनयत्यर्थः, तथा उच्येत्याधीयन्तऽस्मादित्युवा-
च्यते, अह च-“सम्पत्तनागदंस्वरा-जुतो सुसन्धतनुभय-
विहिन्तु । आयरियतागुजोभो, सुतं वाप्य उच्यते ॥ १ ॥”

इति । ननुप उपाध्यायना तथा, तथा गणः-माधुसमु-
दायो यस्यास्ति स्वस्वामिन्सम्पत्तनासौ गणी-गणात्वा-
र्थस्मद्भाष्यतत्ता तथा, गणनायकत्वमेति भाव इति, तथा
समिति-सङ्गता औत्सर्गिकमुपयुक्त्येनेतिना आचा-
र्यनिर्दिष्टा अनुमा समनुमा, तथाहि-अनुयोगाचार्यनयै-
त्सर्गिकगुणाः-“तथा वयसंपन्ना कर्त्तव्यमस्मिन्निष्पन्न-
कुलत्वा । अयुजोमायुष्य, जेमा भगिया जिपिदेहि ॥ १ ॥
इह पर (रहा) मोसावाओ, पययणिसा य होइ लोय-
मि । सेसाण वि गुणदानी, तित्थुच्छओ य भावेण
॥ २ ॥” इति, गणाचार्योऽप्यौत्सर्गिक एवम्-“सुतये नि-
श्माओ, पियदधम्मोऽणुवत्तणाकुसलो । जाइकुलसंगओ,
गंभीरो लज्जिमो य ॥ १ ॥ संगहुवग्गहनिग्गओ, कयकणो
पययणालुरागी य ॥ पयविहो उअसिओ, अणसमी
जिणयिदेहि ॥ २ ॥” अथैवंविधगुणभावे अनुमाया अप्य-
भावात् कथमन्या समनुमा त्रयिष्यतीति १, अत्रोच्यते-
उक्तगुणानां मध्यात् अन्यतमगुणभावंऽपि कारणविशेषान्
सम्भवत्येवास्ती, कथमन्यथा विधीयते-“जे या वि मेदि
ति गुणे विइत्ता, उहरे इमे अप्पसुए नि नत्ता । ही-
लंति मिच्छं पडिअजमाणा, कर्हेत आसायए ते गु-
क्कं ॥ २ ॥” इति । अतः कथाश्रुत् गुणानामभावंऽप्यनुमा,
समप्रगुणभावं तु समनुवृत्तिं स्वतम् । अथवा-स्वस्य
मनोहाः-समानतामाचारीकतया अभिविधिताः स्वमनोहाः
सह वा मनोहैकानादिभिरिति समनोहाः-एकसामानिक-
काः साधका, कथं त्रिविधा इत्याह-“आचार्यतये” त्वानि
मिच्छुञ्जकार्त्तमेदाः सन्तोऽपि न विधित्ताः, त्रिस्थान-
कार्त्तिकारादिति । स्या० ३ डा० ३ उ० । मनोहाऽऽहारतया
लम्पट, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

समनुवृत्त-समनुवृत्त-स्त्री० । अवयवविज्ञे, ओक्ता० प्रत्य० । ११० ।
समनुवृत्तवेरि-समनुवृत्तवेरिन्-त्रि० । अवयवविज्ञेवैरिभाषे,
अ० १३ अ० ६ उ० ।

समनुपयसि-समनुपयसि-स्त्री० । संयम्यत्यर्थे, नि० वृ० १ उ० ।

समनुवासना-समनुवासना-स्त्री० । विधाने, आवा० १ ध्रु०
२ अ० १ उ० । सम्यन्विधाने, आवा० १ ध्रु० २ अ० ४ उ० ।

समनुमद-समनुमद-त्रि० । दत्ते, आवा० २ ध्रु० १ वृ० १ अ०
१ उ० ।

समनुसुविहिय-समनुसुविहित-त्रि० । शोभने विहितमनुपन्नं
येषां त सुविहिताः, अमणाय त सुविहिताश्च अमणसुविहि-
ताः । अमणशब्दस्य सह विशेषणसमासः । अमणसुविहि-
कस्तु स्वसुवि, अ० १ उ० । इय० ३ डा० ३ उ० ।

समणोपासक-अमणोपासक-पुं० । अमणानुपासने सेवक इति
अमणोपासकः । दशा० १ अ० । देशविरतेन सह यः अम-
णोपासनमहिम्ना प्रतिदिनप्रवर्द्धमानसंवेगो यावज्जीवं सू-
चकत्वादायिभक्त्यभिप्रेतमात्रं करोति । अ० ८ अ० ३ उ० । सू० ४
अ० ३ डा० ३ उ० । अत्राह, इय० ३ डा० ३ उ० ।

चत्तारि समणोपासगा पणत्ता, तं जहा-रायणिए सम-
शोवासए महाकम्मे तहेव ४ । (सू० ३२०)

अमणोपासकअमणोपासकासूत्राणि ‘चत्तारि गम’-सि-
विष्वाप सूत्रेषु चत्तार आत्मवक्ता भवन्तीति । स्या० ४
डा० ३ उ० । (उपपदानां व्याख्या स्वच्छन्दम् ।)

चत्तारि समणोपासगा पणत्ता, तं जहा-अमणोपास-
माणे अहसमणं मितसमाणे सबसिस्समणे । (सू० ३२१)

‘अमणोपासमाणे’-सि-मत्तामिहसमानः, उच्यते विष्वा-
सासुपु एकान्तैकं वत्सलत्वात्, अहसमानः अहमतरम-
त्वात्तदविवचाराद्वा निष्ठुरवचनादप्युक्तेः तथाविधप्रयोजने
त्वत्यन्तवत्सलत्वाच्चेति मित्रसमानः सोपचारवचनादिना
प्रीतिसन्तः, तत्त्वतः चाप्युपेक्षकत्वविवेकि समानः-साधारणः
वकिरत्ताः सः स्वयत्नी, यथा सा स्वमन्वा ईष्यामस्तुपरा-
भम् वीक्षते एवं यः सः सः स्वमन्वा ईष्यामस्तुपरा-
भम् सः सपत्नीसमानोऽभिधीयत इति । स्या० ४ डा० ३ उ० ।

चत्तारि समणोपासगा पणत्ता, तं जहा-अहागसमाणे पहा-
मसमाणे खाणुसमाणे खरकंटकसमाणे । (सू० ३२१X)

‘अहाग’-सि-आर्क्षसमानो यो हि साधुभिः प्रहाप्य-
मानानुत्सर्गापवादादीनागमिकान् आवात् वधायत्तात्तवचनं
सर्वादितादर्थनादर्शकत्वं स आर्क्षसमानः, वत्सलवत्सल-
तां बाधो विनिर्जन्मस्य साधुस्य सर्वतोऽप्यहमसम्भत्
पताकव स पनाकासमान इति, यस्तु कुतोऽपि कदा-
प्रहाप्य गीतार्थेदेयतया साधयते सोऽवमतस्वभावोऽव-
त्थनाप्रहापनीयः खाणुसमाण इति, यस्तु प्रहाप्यमानो
न कवलं स्वाप्रहाप्य व्रजति अपि तु प्रहापकं तुर्वचन-
कण्टकं विधायति स खरकण्टकसमानः, खरा-निरन्तरा
निष्ठुरा वा कण्टाः-कण्टका यस्मिन्तत् खरकण्टक-
न-

समतलपट्ट्या-समतलपट्टिका-खी० । लम्बतले डबदारंग धु-
वि विन्यस्तस्थापदे पादौ यस्याः सा समतलपट्टिका । का-
भ्यामपि बाह्याभ्यां भूषि लम्बायाम् , का० १ धृ० १ ख० ।

समता-समता-स्त्री० । इष्टानिष्टेषु वस्तुषु विवेकेन तत्त्व-
धियाम् , पं० व० १ द्वार । द्वा० ।

व्यवहारकुट्टयोज्यै-रिष्टानिष्टेषु वस्तुषु ।

कल्पितेषु, विवेकेन, तत्त्वधीः समताच्यते ॥ २२ ॥

व्यवहारकुट्टया अनादिमत्या वितथगोचरया कुट्यव-
हारवासनयाऽविद्यापराभिधानया उच्चरतीव कल्पितेषु इष्टा-
निष्टेषु इन्द्रियमनःप्रमोददायिषु तदितरेषु च वस्तुषु शब्दा-
दिषु विवेकेन नानेवार्थान् द्विवचनस्तानेवार्थान् प्रतीयमानस्य
निश्चयतां नानिष्टं न विद्यते किंचिदिष्टं वेत्यादि निश्चया-
लोचनेन तत्त्वधीरिष्टानिष्टत्वपरिहारं तुल्यताधीरुपेक्षाल-
क्षणा समताच्यते । यदुक्तम्-“अविद्याकल्पितेषुचै-रिष्टानि-
ष्टेषु वस्तुषु । संज्ञानात्तद्व्युदासेन, समता समताच्यते ॥१॥ ”
द्वा० १८ द्वा० ।

समताल-समताल-त्रि० । समशब्दः प्रत्येकं संबध्यते तेन
समास्ताला-हस्तताला उपचारात्तद्वच्चोऽस्मिन्स्तत्समता-
लम् । तालैः समं, स्था० ७ ठा० ३ उ० । गीतादिमानकलि-
तानां समोऽन्युनाधिकमातृकत्वेन यस्माद् ज्ञायते तत्सम-
तालविज्ञानम् । कलाभेदे, जं० २ वक्ष० । स० ।

समतिगमणिलेङ्गकचण-समत्यगमणिलेङ्गकाञ्चन-त्रि० । स-
मानि तुल्यानि तृणमणिलेङ्गकाञ्चनानि यस्य स तथा ।
निःस्पृह, कल्प० १ अधि० ६ क्षण ।

समतिपवित्ति-स्वमतिप्रवृत्ति-स्त्री० । आत्मबुद्धिपूर्विकायां
चेष्टायाम् , पञ्चा० ७ विष० ।

समतीरा-समतीरा-स्त्री० । समं-गर्त्ताभावात् अविषमं तीरं-
तीरजलापूरितं स्थानं यासां ताः समतीराः । अविषमनटासु
नद्यादिषु, रा० । जी० ।

समस्त-समस्त-त्रि० । “स्तस्यथोऽसमस्त-स्तम्बे” ॥८॥२॥४॥
अत्रासमस्तप्रहणात् समस्तशब्दस्य न स्तस्य थकारः
स्यात् । समस्ता । सम्पूर्णं, प्रा० । आ० म० । उत्त० । प्रव० ।
प्रश्न० । संघा० । विशेष० ।

समाप्त-त्रि० । सम्यक् प्रकारेण संपूर्णमधीतम् । पूर्णतां नीते,
उत्त० २६ अ० । घ० । द्वा० । सूत्र० । संथा० ।

समत्तकप्य-समाप्तकल्प-पुं० । व्यवस्थाभेदे, ध० ३ अधि० ।
साधुपञ्चकविहारं, पं० व० ४ द्वार ।

समत्तकप्य-समाप्तकल्पित-त्रि० । पृथक्कल्पोपेतं, व्य० ४ उ० ।

समत्तगणिपिडगभत्तसार-समस्तगणिपिटकाभ्यस्तसार-
पुं० । परिपूर्णद्व्यंशाङ्गज्ञानतत्त्वं, जी० १ प्रति० ।

समत्तगोल-समस्तगोल-पुं० । संपूर्णगोलं, भ० ११ श० ११
उ० ।

समत्तदंसि(श्)-सम्यक्त्वदर्शिन्-त्रि० । रागद्वेषरहिते,
आच्चा० १ भु० २ अ० ६ उ० ।

समत्तपइक्ष-समाप्तप्रतिज्ञ-त्रि० । समाप्ताभिप्रेते, भ० १५ श० ।

समत्थ-समर्थ-पुं० । शक्ते , आच्चा० १ भु० १ अ० ७
उ० । जं० । रा० । स्था० । स्था० । भ० । विशेष० ।

समत्थया-समर्थना-स्त्री० । विधौ, विशेष० ।

समर्थय-समर्थित-त्रि० । उपपादिने , प्रति० ।

समदंसि-समदर्शिन्-त्रि० । समानदृष्टौ, “विद्याविनयसंपन्नं,
ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च , परिहृताः
समदर्शिनः ॥ १ ॥ ” सूत्र० २ भु० ५ अ० ।

समपत्थर-समप्रस्तर-पुं० । समपाषाणे, प्रश्न० ३ आध०
द्वार ।

समपद-समपद-न० । द्वयोरपि पादयोः समत्वेन नैरन्तर्येण
स्थापने योऽवस्थानभेदे, द्वावपि पादौ समौ नैरन्तर्येण
स्थापयति । उत्त० ४ अ० ।

समपदुक्त्वेव-समप्र(तिष्ठे)त्युक्त्वेप-न० । समः प्रत्युक्त्वेपः प्रति
क्षेपा वा मुरजकसतालाद्याताद्यानां यो ध्वनिस्तत्क्षणो नृत्य-
पादक्षेपलक्षणो वा यस्मिन्स्तत्समप्रत्युक्त्वेपं समप्रनिक्षेपञ्चेति ।
गेयभेदे, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

समपाद-समपाद-न० । युद्धस्थानभेदे, “समपादद्वितो जुजु-
क्षि तं समपादं । अरण्ये भणंति जं पतेसि चेष ठाणां जहा-
संभवं क्षलिय ठितो पासतो पिद्रुतो वा जुजुक्षति । नि०
चू० १ उ० ।

समपायपुया-समपादपुता-स्त्री । यस्यां पादौ पुतौ च स्पृ-
शतः सा समपादपुता । स्था० ५ ठा० १ उ० । समौ समन-
या भूलग्नौ पादौ च पुतौ च यस्यां सा । निषद्याभेदे,
स्था० ५ ठा० १ उ० ।

समपासि-समदर्शिन्-पुं० । समम्-अविपरीतं पश्यतीत्येवं
शीले , ग० १ अधि० ।

समप्यभ-समप्रभ-त्रि० । समा-सदृशी प्रभा दीनिर्यत्र तत्तथा ।
सन्तकुमारदेवलोके स्वनामक्याते विमाने, स० ७ सम० ।
प्रश्न० ।

समप्यय-समर्पित-त्रि० । दौकिते, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

समभंग-समभङ्ग-त्रि० । समो-दन्तुरो भङ्गरक्षेत्रं यस्य भ-
वति तत्समभङ्गम् । अदन्तुरक्षेत्रे पत्रादौ, प्रव० ४ द्वार ।

समभरघटता-समभरघटता-स्त्री० । समो न विषमो घटैकदे-
शमनाश्रितत्वेन भंग-जलसमुदायो यत्र स समभरः । सर्वथा
भूतो वा समभरः । समशब्दस्य सर्वशब्दार्थत्वात्, समभरश्चा-
सौ घटश्चेति समासः । समभरघट इव समभरघटस्तद्भाव-
स्तत्ता । सर्वथा भूतघटाकारतायाम् , भ० १ श० ६ उ० । जी० ।

समभाव-समभाव-पुं० । रागादिविहितवैषम्यविरहितपरि-
णामे, पञ्चा० ५ विष० । मध्यस्थाद्यवसाये, पञ्चा० ११ वि-
ष० । रागद्वेषमध्यवर्तिनि, आच० ५ अ० ।

समभिआवक्ष-समस्यापक्ष-त्रि० । अभिमुखं समापत्ते, सूत्र०
१ भु० ४ अ० २ उ० ।

समभिरूपाण-समभिज्ञान-न० । सम्यगाभिमुख्येन परिच्छेदे,
आच्चा० १ भु० ६ अ० ३ उ० । गुरुसाक्षिगृहीतप्रतिज्ञानिर्वाहे,
आच्चा० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।

समभिभूय-समभिभूत-वि० । परिभूय, प्रभ० ४ आध० द्वारा ।
समभिरूढ-समभिरूढ-पुं० । वाचकं वाचकं प्रति वाच्यभेदं
समभिरोहयत्याध्यायति यः स समभिरूढः । स्या० ३ डा० ३ उ० ।
पर्यायशब्देषु निकृष्टिभेदेन भिन्नार्थे समभिरोहयन् समभि-
रूढः । स्या० । पर्यायशब्दानां प्रविभक्त्यर्थो भिन्नस्तर्हि नयभेदः,
स्या० । विवे० ।

अथ समभिरूढनयमाह—

जं जं सखं भासइ, तं तं चिब समभिरोहए जम्हा ।

सखं तत्त्वविमुहो, तथो तथो समभिरूढो सि ॥ २२३६ ॥

यां यां संज्ञां घटादिलक्षणं भाषणे—अवति तां तामव
यस्मात् संज्ञान्तरार्थविमुखः कुटकुम्भादिशब्दवाच्यार्थ-
निर्गमः समभिरोहति समध्यास्तेन तत्तद्वाच्यार्थविषय-
त्वेन प्रमाणीकरोति, ततस्तस्माद् नानार्थसमभिरोहणात्
समभिरूढो नयः । या घटशब्दवाच्योऽर्थस्तं कुटकुम्भा-
दिपर्यायशब्दवाच्यं नेच्छत्यसावित्यर्थः इति ।

यदुक्तं निर्युक्तिकृता 'वन्थुओ संकमणं, हाइ अवन्यु-
नए समभिरूढ' इति, तद्व्याख्यानार्थमाह—

दचं पजाओ वा, वन्थं वयसंतराभिधेयं जं ।

न तदवन्थुभावं, संकमए संकरो मा भू ॥ २२३७ ॥

न हि सहंतरवचं, वन्थुं सहंतरव्यतमेइ ।

संसयविवजणग-तसंकराइप्पसंगाओ ॥ २२३८ ॥

द्रव्यं-कुटादि, पर्यायस्तु तद्वतो वर्णादिस्तल्लक्षणं प्रस्तु-
तघटादिवचनाद् यत्-कुटादि वचनान्तरं तदभिधेयं यद्
वस्तु न तदन्यवस्तुभावं घटादिशब्दाभिधेयवस्तुभावं
संक्रामति । कुतः ? इत्याह—वस्तुनो वस्तुवन्तरसं-
क्रमे मा भूत् संकरादिवोच इति । एतद्वै भावयति—
नाह शब्दान्तरवाच्यं वस्तु शब्दान्तरवाच्यार्थरूपनामेति ।
एवं हि घटादौ पटाद्यर्थसंक्रमे किमर्थं घटः पटादि-
वो ? इति संशयः स्यात् । विपर्ययो वा भवेत्, घटा-
दावपि पटादिनिश्चयात्, पटादौ वा घटाद्यध्यवसायाद-
कत्वं वा घट-पटाद्यर्थानां प्राप्नुयात् । मेवकमणिवत्
संकीर्णरूपता वा घटपटाद्यर्थानां भवेदिति । इयमत्र
भावना—घटः कुटः कुम्भ इत्यादिशब्दात् पटस्तम्भा-
दिशब्दादिव भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद् भिन्नार्थगोचरानेव
समभिरूढनयो मय्यतः । तथाहि—घटनाद् घट
इति विशिष्टवेष्टावानर्थो घट इति गम्यतः, तथा
'कुट' कौटिल्यं, कुटनात् कौटिल्ययोगात् कुटः, तथा 'उम'
'उम्भ' पूरणं, कुम्भनात् कुत्सितपूराणात् कुम्भ इति भि-
न्नाः सर्वेऽपि घट-कुटाद्यर्थः । ततश्च यथा घटाद्यर्थे कु-
टादिशब्दः प्रयुज्यते तथा वस्तुनः कुटादेस्तत्र संक्रान्तिः
कृता भवति, तथा च सति यथोक्तसंशयादिवोच इति ।

ततो घटकुटाद्यर्थानां भेदसाधनार्थैव प्रमाणयन्माह—

घटकुडसइत्थाणं, जुसो भओऽभिहाण भओओ ।

घटपडसइत्थाण व, तथो न पजायवयणं ति ॥ २२६६ ॥

घटकुटकुम्भादिशब्दवाच्यानामर्थानां भेद एव परस्परं यु-
क्त इति प्रतिपत्तिः । अभिधानभेदाद्—वाचकव्यभिचारादिति
१०५

हेतुः । घटपटस्तम्भादिशब्दवाच्यानामिवार्थानामिति दृष्टा-
न्तः । तत एतदभिप्रायेण घटादः कुटकुम्भकलशादिकं
पर्यायवचनं नास्त्येव, एकस्मिन्नेकशब्दप्रयुक्त्यनभ्युप-
गमादिति ।

अतिक्रान्तशब्दनयशिक्षणार्थमाह—

अथिमेयाओ भओ, ऽणुमओ जइ लिंग वयसभिभाणं ।

घटपडवचाणं पिव, घटकुडवचाण किमणिहो ॥ २२४० ॥

हन्त ! यदि लिंगवचनभिन्नानां घटपटस्तम्भादिश-
ब्दवाच्यानामिवार्थानां ध्वनिभेदाद् भेदस्तथा नुमतः, तर्हि
घटकुटकुम्भकलशादिशब्दवाच्यानामर्थानां किमिति भेदो
नेष्टः, ध्वनिभेदस्यात्रापि समानत्वात् । तस्मादस्मत्पक्ष-
तित्वं भवतोऽपि बलादापतितमिति ।

वसतिप्रस्थकादिचिन्तारऽप्यस्य पूर्वनेयभ्यो भेद

इति दर्शयन्माह—

आगासे वसइति य, भखिए भणइ किह अन्नमन्नम्मि ।

मोत्तुणायसहावं, वसंज वन्थुं विहम्मम्मि ? ॥ २२४१ ॥

वन्थुं वमड सहावं, मत्ताओ चयणा व जीवम्मि ।

न विलक्खणत्तणाओ, भिन्ने आयातव चव ॥ २२४२ ॥

'काऽसौ साध्यादिवसति ?' इति पृष्ठं 'लोकप्रामवस-
त्यादौ वसति' इति नैगमादिनयथादिनो वदन्ति । अजुल-
न्नयवादी तु वदन्ति—' यत्रावगादस्तत्राकाशखण्डे वस-
ति' । ततश्च अजुलसूत्रेणैवं भणितं भणति समभिरूढः—
नभ्यात्मस्वभावं मुक्त्वा कथमन्यद् वस्तुवन्त्यस्मिन् विधर्मक
आत्मविलक्षणं वस्तुनि वसेत् ? न कथं श्रद्धित्यर्थः । तर्हि
कथं वसति ? इत्याह—सर्वभूतं वस्तुवात्मस्वभावं वसति,
सत्त्वात्, जीवे चेतनावत् । भिन्ने त्याग्मविलक्षणरूपे
वस्तुवन्त्यन्यद् न वसति, यथा छायाऽऽनप इति । एव चा-
णामपि शब्दनयानामभिप्राय इति ।

अथ प्रस्थकविचारमधिकृत्याह—

माणं पमाणमिहुं, नाणमहावो स जीवओऽणुओ ।

कह पत्थयाइभावं, वणज मुत्ताइरुवं सो ॥ २२४३ ॥

नहि पत्थाइ पमाणं, घडो व्य भुवि चयणाइ विरहाओ ।

केवलमिव तत्माणं, पमाणमिहुं परिच्छेओ ॥ २२४४ ॥

इह यद् मानं तत् प्रमाणमेवेष्टम् । प्रमीयने-परिच्छेद्यं
वस्तुवनेनेति कृत्वा । प्रमाणं च परिच्छेदात्मकं जीवस्वभाव
एव, स च जीवादनन्यः, अतः कथं मृतादिस्वभावम्,
आदिशब्दादचेतनस्वभावं प्रस्थकादिस्वभावं प्रजदमौ,
येन नैगमादयः काष्ठमयं प्रस्थादिकमानमिच्छन्ति ? । तर्हि
शब्दनयानां किं प्रस्थकादि प्रमाणम्, किं वा न प्रमाणम् ?
इत्याह—नहि-नैव काष्ठघाटने प्रस्थादिकं प्रमाणम् । चेत-
नादिवहितत्वात् घटपटलोपादिवत् ; किन्तु-तस्य प्रस्थकस्य
ज्ञानं तज्ज्ञानं तदुपयोगस्तःपरिच्छेदः प्रमाणं मानमिष्टम् । न-
नैव तत्त्वतः प्रमीयमाणत्वात् । 'परिच्छेद्या' इति पाठान्तरं
वा, तन्नैव परिच्छेद्यात् । केवलज्ञानवत् । तस्मात् प्रस्थक-
ज्ञानमेव प्रस्थक इति स्थितम् ।

अथ परमनारायणस्य परिहृयमाह—

पन्थादश्यां वि तक्का रणं ति मार्णं भई न तं तेसु ।

जमयंतसु वि बुद्धी, कामइ संतेसु वि न बुद्धी ॥२२४५॥

तक्कारणं ति वा जइ, पमाणसिद्धं तस्यो पमयं पि ।

मन्वं पमाणमेवं, किमप्यमाणं पमाणं वा ॥२२४६॥

प्रस्थादयोऽपि मानामिति प्रतिज्ञा, तत्कारणात्—प्रस्थ-
कज्ञानकारणत्वात्, यथा 'नहुले वादरोग' इत्येवंभूता प-
रस्थ मतिः स्यात् । तदेतद् न, यतस्तेषु प्रस्थकारादप्यसत्त्वापि
कस्यापि धाम्बगशयकलोकनमात्रेणापि कलनशक्तिरप्यन्यस्य
अतिशयज्ञानिनो वा प्रस्थकारिच्छेदबुद्धिरुपजायते । क-
स्यापि पुनर्नोलिकेच्छीपाद्यायातस्य सत्त्वापि तेषु प्रस्थक-
परिच्छेदबुद्धिर्न संघटते, इत्यनैकान्तिका एव काष्ठमयप्र-
स्थकादयः प्रस्थकज्ञानजननं, इति कथं तत्कारणत्वात् ते
प्रस्थकादिमानरूपा भवेयुः ? , यादृ चा-भयन्तु ते तत्का-
रणम्, तथापि न तत्कारणत्वेन तेषां प्रस्थादिमातरूपता, अ-
तिप्रसङ्गादिनिर्दर्शयति—'तक्कारणं ति वे' त्यादि, यदि प्रस्थ-
कज्ञानकारणतामात्रेणापि ते काष्ठमयप्रस्थकादयः प्रमाण-
मिष्टाः, तर्हि प्रमेयमपि प्रमाणं प्राप्नोति, प्रमाणज्ञान-
कारणत्वात् । एवं च सति दधिभक्षणादीनामपि पर-
स्परस्या तत्कारणत्वेन प्रमाणत्वात् किं नामाप्रमाणं स्या-
त् ? । यदि च सत्यापि तत्कारणत्वेऽप्यत्र सर्वं दधि-
भक्षणादिकं न प्रमाणम्, तर्हि काष्ठमयप्रस्थकादयोऽपि न
प्रमाणम्, अतः किं नाम प्रमाणं भवेत् ?—न किञ्चित् ।
ततो विशीर्णा प्रमाणाप्रमाणाव्यवस्था । तस्मात् प्रस्थक-
ज्ञानमेव प्रस्थकप्रमाणं त्रयाणामपि शब्दनयानामिति ।

तथा—पञ्चानां—धर्माऽधर्माऽकाशजीवपुद्गलास्तकायानां
देशप्रदेशकल्पनायामस्य पृष्ठात्मसाक्षादि नेष्टम् । किं तर्हि ?
देशी स्वासी देशश्चेत्यादि कर्मधारयमेव मन्यतेऽसौ नय-
कुतः ? इत्याह—

देशी चैव य देशो, नो कथुं वा न वन्थुणो भिन्नो ।

भिन्नो व न तस्स तस्यो, तस्स व जइ तो न सो भिन्नो ॥२२४७॥

एतो चैव समाणा-हिमरण्या जुजए पयाणं पि ।

नीलुपलाइयाणं, न रायपुरिसाइसंसग्गो ॥२२४८॥

धर्मास्तकायादिको देशेय हि देशो न पुनस्तस्माद् घ-
टादिधारणद्वयाऽप्यन्तर्भिन्नं स्वतन्त्रवस्तुदेशः । अथ न स्व-
तन्त्रवस्तुदेशः ; किन्तु तत्संबन्धित्वाद्यस्वतन्त्रोऽपि देशितो
भिन्नो देश इति चेत् । तदप्ययुक्तम् । कुतः ? इत्याह—
न वा देशिलक्षणाद् वस्तुनो भिन्नोऽसौ देशः । अथ भिन्न-
स्तस्मादित्यतः सः, तन्नान्यस्थान्यत्र विन्ध्यहिमवदादी-
नामिव सर्वथा संबन्धायागाद् न तस्य देशिनस्तकोऽसौ
देशः । यदि पुनस्तस्य देशिनः संबन्धी देशोऽभ्युपगम्यते
तर्हि घटादः स्वस्वरूपवद् न स देशस्तस्माद् देशिनो भि-
न्नः किन्तु तदात्मक एवेति । अत एव विशेषणविशेष्यभू-
तानां सर्वेषां पदानां समानाधिकरण्यात्—कर्मधारय एव
समासो युज्यते इत्यर्थः, यथा नीलोपलादीनाम्, उपल-
क्षणं चैव—ध्रुवस्तद्विपलाशादीनां द्रव्योऽपि स्यात्, न
तु राक्ष. पुराणं राजपुराण इति वण्ठ्यादिसमासः, यतो

भिन्नानामन्योर्भ्यं संबन्धः संबन्धो न घटते, तथाहि—सं-
बन्धवस्तुद्वयात् संबन्धो भिन्नो वा स्यादभिन्नो वा ? । यदि
भिन्नः, तर्हि संबन्धवस्तुद्वयाद् भिन्नं स्वतन्त्रं तृतीयमेव वस्तु
तत् स्याद् नतु संबन्ध इति कथं तद्वशात् वण्ठ्यादिविभ-
क्तिः ? । यदि विन्ध्यहिमवदादिभ्यो भिन्नो घटादिः संब-
न्धो भवत्यतः । नापि तद्वशात् तेषां वण्ठ्यादिविभक्तिः प्रकृते
ते । अथ संबन्धवस्तुद्वयादभिन्नः संबन्धः, तर्हि नासौ वण्ठ्या
दिहेतुः, संबन्धवस्तुद्वयादप्यतिगिहत्वात्, तत्स्वरूपवत्,
इत्यादि बह्वत्र वक्तव्यम्, तत् नोक्त्यतः, ग्रन्थगहनताप्रस-
ङ्गादिति ।

अपरमपि समभिरूढनवाभिप्रायंमई दर्शयमाह—

घडकारविवक्खाण, कतुरणत्थंतरं जसो किरिया ।

न तदन्तंतरभूण, समवाओ तो मओ तीसे ॥२२४९॥

कुम्भमि वन्थुपजा-यसंकराइपमंगदोसाओ ।

जो जेण जं व कुरुए, तेणभिन्नं तयं भव्वं ॥२२५०॥

'घटं करोति' इति घटकार इत्यस्यां विवक्षायां प्ररूप-
णायां यस्मान् तस्य घटककर्तृगतान्तरात्मन्यतिगिहत्वा घटक-
रणाक्रिया, कर्तव्येव घटकार तस्याः समवायात् । 'तो'
ति तस्माद् न तदर्थान्तरभूते कर्तृव्यतिगिहं कु-
म्भे घटे तस्याः समवायः संश्लेषो मतः । कुतः ? । वस्तुपर्याय-
संकरादिदोषप्रसङ्गात्—वस्तुनां च पर्याया—धर्मास्तेषां पर-
स्परं संकरः संकीर्णमेकत्वं वा स्यात्, कर्तृगतक्रियायाः
कुम्भेऽपि समवायाभ्युपगमात् । ततश्च यः कुम्भकारा-
दित्येन क्रियाविशेषणं यत् कुम्भादिकं कुरुते तेन क्रिया-
विशेषणं तत्क्रियारूपतयत्यर्थः, सर्वं तत् कर्तृकर्माद्याभिन्नं
स्यात् तस्मात् कर्तृगतक्रियाया न कर्मणि संक्रमः, किन्तु
कुर्वन् कारकः, कुम्भनादिभ्य एव कुम्भादय इति मन्यते
समभिरूढ इति । उक्तः समभिरूढनयः । विशे० । न० । आ०
बू० । आ० म० । (समभिरूढनयव्याख्या 'एव' शब्देऽपि चतुर्थ-
भागे १२५७ पृष्ठे गता ।) (एतद्वाभासव्याख्या 'एवाभास'
शब्दे चतुर्थभागे १६०३ पृष्ठे गता ।) द्विषावस्य सूत्र-
भेदः, स० । अष्ट० । सूत्र० । अनु० । सम्म० । स्या० ।

समभूमि-समभूमि-सो० । अविषमक्षिततलं, आव० ५ अ० ।

समय-समक-न० । सममेव समकम् । सरसधिरसादिष्व-

भिष्वक्कादिविशेषणहिते, उक्त० १ अ० । सहायं, उक्त० ४

अ० । सुगमार्थे, इय० २ उ० । एककालं, प्रज्ञा० १ एव ।

विशे० । अ० । ज्ञा० । सम्यगीयेते परिच्छिद्यते इति समयः ।

सम्म० १ काण्ड । सम्यक् प्रमाणांतराधिसंबादिस्वेनायं

परिच्छिद्यते इति समयः । सम्म० २ काण्ड । सम्यगधिपरीत्य-

नायन्ते जायन्ते जीवाद्योऽर्था अननेति समयः, सम्यग-

र्थांत गच्छन्ति जीवाद्यः पदार्थाः स्वस्मिन् रूपं प्रतिष्ठां

प्राप्नुवन्ति अस्मिन्निति समयः । स्या० । सूत्र० । आ० म० ।

आगमं, आवा० २ सू० २ बू० ५ अ० । सूत्र० । अनु० ।

सिद्धान्ते, न० । इय० । विशे० । जैनागमं, विशे० । जिनादि-

सिद्धान्ते, स्या० ३ टा० ४ उ० । सम्म० । जी० । संथा० । स्वसम-

योऽहंमत्तानुसाक्षात्सात्मकः, परसमयः कपिलार्थभिप्राया-

नुवृत्तिग्रन्थरूपः, उभयसमयस्त्वयमयमतानुगतशास्त्रसमयः,

तत्रस्य स्वसमयवृत्तयतायामेवावतारः, स्वसमयपदार्थानामे-

अथ कोऽयं समय इति पृष्ठं सत्साह-समयस्य प्रकृपाणां-
विस्तरवती व्याख्यां करिष्यामि, सूक्ष्मत्वात् संक्षेपतः क-
थितोऽपि नासौ समयकृ प्रतीतिपथमवतर्गतीति भावः, त-
देवाह—‘स जहानामए’ इत्यादि, स कश्चित् यथानामका-
यत्प्रकारनामा देवकृत्तादिनामव्यर्थः, ‘तुभागदम्ए’ सूक्ष्म-
इत्यर्थः, स्यात्—भवेत्, यः, किमित्याह—तरुणादिविशेषण-
विशिष्टः पटसाटिकां पट्टसाटिकां वा गृहीत्वा ‘सयराहं’
क्रीडति कृत्वा हस्तमात्रमपसारयेत्—पाटयेदिति सहट्टः,
अथवा—‘स’ इति पूर्ववत् ‘यथे’ न्युपदर्शने, ‘नामे’ इति सम्भा-
वनायाम्, ‘ए’ इति वाक्यालङ्कार, ततश्च स कश्चिदेव
तावत्संभाष्यते तरुणागदारकां यस्तरुणादिविशेषणः,
स्यात्—कदाचित् पटसाटिकां पट्टसाटिकां वा गृहीत्वा क्री-
डति हस्तमात्रमपसारयेत्—पाटयेदिति तथैव सस्यन्धः,
तत्र तरुणः—प्रयत्नमानवयाः, आह—दारकः प्रयत्नमान-
वयाः एव भवति, किं विशेषणं ?, नैवम्, आसन्नमृत्याः
प्रयत्नमानवयस्वाभावात्, तस्य आसन्नमृत्युन्धेन विशि-
ष्टसामर्थ्यानुपपत्तः, विशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनायभ्यायमारम्भः
अन्ये तु वर्णादिगुणोपचिताऽभिनयस्तरुण इति व्याचक्षते,
बलं—सामर्थ्यं तदस्यास्तीति बलवान्, युगं—सुषमदृष्टमा-
दिकालः सोऽदुष्टो—निरुपद्रवो विशिष्टबलहेतुर्यस्यास्त्यसौ
युगवान्, कालोपद्रवोऽपि सामर्थ्यविभ्रहेतुर्गिर्नाथं विशि-
षणम्, ‘जुवाणा’ इति—युवा—यौवनस्थः प्राप्तवया एव इत्ये-
वम् अर्णाति—व्यपदिशति लोको यमसौ निरुक्त्यशात्
युवानः, बाल्यादिकालेऽपि दारकाऽभिधीयन्ते अतो विशि-
ष्टवयोऽवस्थापरिग्रहार्थमेतद्विशेषणम्, अल्पशब्दाऽभाषय-
न्तः, अल्प आतङ्का—रोगा यस्य स तथा, निरातङ्क इत्य-
र्थः, स्थिरः—प्रकृतपटे पाटयतोऽकस्पोऽग्रहस्तो हस्ताग्रं
यस्य स तथा, दृढं पाणिपादे यस्य, पार्श्वीं पृष्ठपन्तरं च ऊरु-
श्च परिणतं—परिनिष्ठिततां मेने यस्य स तथा, सर्वावयव-
कृतमलं हवन इत्यर्थः, ‘तलजबलपुस्तलपरिग्राहिभवाङ्क’ तलौ
तालपुस्तौ तयोर्मलं—समभ्यर्णिकं यद् युगलं—द्वयं परि-
ग्रह्य—ग्रहणा तन्निधौ—तत्सदृशौ दीर्घसरत्नपीनत्वादिना बाहू-
यस्य स तथा, आगन्तुकोपकरणजं सामर्थ्यमाह—चर्मैह-
काङ्क्षन्मुष्टिकसमाहृतनिश्चितगात्रकायः—चर्मैहकषा कुश-
लेन मुष्टिकेन च समाहृतानि प्रतिदिनमभ्यासप्रकृतस्य
निश्चितानि—निश्चितीकृतानि आवाणि स्कन्धेऽरुप्रादीनि
यत्र स तथाविधः कायो—देहो यस्य स तथा, चर्मैहकाद-
यश्च लोकप्रतीतिः एव, अत्रैरस्यबलसमस्वागतः—आन्तरा-
स्ताहवीर्ययुक्तः, व्यायामवर्णां दर्शयति—तुल्यनयवनजवन-
व्यायामसमर्थः—जवनशब्दः शीघ्रचञ्चलः, कुकः—प्रयोग-
शः दक्षः—शीघ्रकारी प्राप्तायेः—अधिकृते कर्मणि निष्ठां
गतः, बाहू इत्यन्ये, कुशलः—आलोकितकारी मेधावी-
सकृच्छ्रुतदृष्टकर्मिणः निपुणः—उपायारम्भकः निपुणशिल्पो-

पगतः—सूक्ष्मशिल्पसमन्वितः, एवंविधो ह्यस्यैव कालेन साटिकां पाटयतीति बहुविशेषणोपादानम् स इत्थं-
 भूत एकां महतीं पटसाटिकां पटसाटिकां वा पटसाटिकाया इयं कृद्गणनेनेति भेदेनोपादानम्, गृहीत्वा 'सथ-
 गह' इति सकृन् कृत्ति कृत्वेत्यर्थः, हस्तमात्रमपसारयेत्—पाटयित्वेत्यर्थः, तत्रैवं स्थिते प्रेरकः—शिष्यः प्रज्ञापयतीति प्रज्ञापको—गुरुस्तेमधमवादीत्, किम् ?—येन कालेन तेन तुल्यगद्वारकेण तस्याः पटसाटिकायाः पटसाटिकाया वा सकृद्वस्तमात्रमपसारितं—पाटितमसौ समयो भवति ?, प्रज्ञापक आह—नायमर्थः समयः—नैतद्वचमप्युक्तं भवति, कस्मादिति पुष्ट उपपत्तिमाह—यस्यात्संख्ययानां तन्मूनां समुद्यत्समिति समागमेनेति पूर्ववद्, एकां वा सर्वेऽप्यभी समुदायवाचकाः, पटसाटिका निष्पद्यते तत्र च 'उपरि' इति—उपरितनं तस्मात् आच्छिन्ने—अविदारिते 'हेट्टिले' इति—आधस्त्यनभुर्न क्षिप्यते अतोऽन्यास्मिन् काले उपरितनस्तन्तुः क्षिप्यते अन्यस्मिन् काले आधस्त्यः, तस्मात्सौ समयो न भवति—एवं वदन्ते प्रज्ञापकं प्रेरक एवमवादीत्—येन कालेन तेन तुल्यगद्वारकेण तस्याः—पटसाटिकाया उपरितनस्तन्तुश्छिन्नः स समयः ?, किं भवतीति शेषः, अत्र प्रज्ञापक आह—न भवतीति, कस्मात् ?, यस्मात्संख्ययानां पक्षमां लोकं प्रतीतस्वरूपाणां समुदायव्याप्तिं सर्वे तथैव यावत्तस्मात्सौ समयो न भवति, एवं वदन्ते प्रज्ञापकमित्याद्युपरितनपक्षमत्रमपि तथैव व्याख्येयम्, नवरमनन्तानां परमाणूनां विशिष्टैकपरिणामापात्तः सङ्घातः, तेषामनन्तानां यः समुद्यः—संयोगक्षेपं समुदायानां वा अन्याऽन्यासुगतिरसौ सामितिः, तासां समागमेन—एकवस्तुनिवर्तनाय मीलनेन उपरितनपक्षमोत्पद्यते, समुदायवाचकत्वेनैकार्था वा समुदायव्ययः, तस्मात्सावुपरितनैकपक्षच्छेदनकालः समयो न भवति, कस्मादिति समय इत्याह—'एतोऽपि अगण' इत्यादि, एतस्माद् उपरितनैकपक्षच्छेदनकालात् सूक्ष्मतरः समयः प्रज्ञां हे भ्रमण ! आयुष्मन्निति, अत्राह—ननु यद्यनन्तैः परमाणुसङ्घातैः पक्षम निष्पद्यते ते च सङ्घाताः क्रमेण क्षिप्यन्ते, तद्येकस्मिन्नपि पक्षमणि विदीर्यमाणे अनन्ताः समवा लगेयुः, एतद्व्यागमेन सह विरुध्यते, तत्रासंख्ययास्वप्युत्सर्पित्यवसर्पिणीषु समयासंख्येयकरूपेण प्रतिपादनात्, यंत उक्तम्—“ असंख्येयासु णं भंते ! उस्सप्पिणीअवसप्पिणीसु केवइया समया पणुत्ता !, गायमा !, असंख्येया ! अणुतासु खं भंते ! उस्सप्पिणीअवसप्पिणीसु केवइया समया पणुत्ता !, गायमा !, अणुता ” तदेतत्कथम् ?, अत्रोच्यते—अस्त्येतत्, किन्तु—पाटनप्रवृत्तपुरुषप्रयत्नस्याविन्ययशक्तिश्चात् प्रतिसमयमनन्तानां सङ्घातानां ह्रदः संपद्यते, एवं च सत्येकस्मिन् समये यावत्तः सङ्घाताश्छिद्यन्ते तैरनन्तैरपि स्थूलतर एक एव सङ्घातो विषद्यते, पक्षमूताः स्थूलतरसङ्घाता एकस्मिन्पक्षमाणे असंख्येया एव भवन्ति, तेषां च क्रमेण ह्रदं असंख्येयैः समयैः पक्षम क्षिद्यते, अतो न कश्चिद्विरोधः, इत्थं च विशेषतः सूत्रे अनुक्रमव्यवस्थं प्रतिपत्तव्यम्, अन्यथा ग्रन्थान्तरेः सह विरोधमसङ्गत्स्वभा-

वां च सूक्ष्मात्रत्वादिति, ततोऽसंख्येयैरेव समयैर्यथोक्तपक्षमणो विदीर्यमाणत्वाच्छ्रवणानुभवविषयस्य च समयप्रसाधकस्य विशिष्टक्रियाविशेषस्य कस्यचिद्विशेषितमशक्यत्वाद् 'एतोऽपि अगणं सुक्ष्मतराय समय' इति सामान्यनैवोक्तवानिति, एकस्मादुपरितनपक्षमच्छेदनकालात्संख्याततमोऽयः समय इति स्थितम् युगपदन्तसङ्घातविदारणे हेतुपूर्वोक्तप्रवृत्तविशेषसिद्धिश्च नगरादिप्रस्थानावतरप्रवृत्तपुरुषादः प्रयत्नविशेषात् प्रतिक्षणं बहुभ्रमःप्रदेशान् विलक्षणाविशेषेणैव देशप्राप्तिर्भावनीया, यदि पुनरसौ क्रमेणैकेकं व्यामप्रदेशं लक्ष्येत् तथा असंख्येयोत्सर्पित्यवसर्पिणीभिर्वेद्येदेशं प्राप्नुयाद् 'अंगुलंसर्दीमसं उस्सप्पिणीउ असंख्येया' इत्यादिवचनादिति भावः । नवानीन्द्रियेष्वर्थेषु एकात्मन युक्तिनिर्णयस्य सर्वज्ञवचनप्रामाण्याद्, उक्तं च—
 “ आगमध्यापयति, संपूर्णं विद्धि लक्षणम् ।

अनीन्द्रियाणामर्थानां, सङ्गावप्रतिपत्तये ॥ १ ॥

आगमश्चासवचन—मातं दासक्याद्विदुः ।

धीतरागाऽनृतं वाक्यं, न ह्याहंस्वसम्भवात् ॥ २ ॥

उपपत्तिर्भवत्युक्तं—यां सङ्गावप्रमाधिका ।

साऽन्यथ्यतिरकादि—लक्षणा सूरिभिः कृता ॥ ३ ॥ ”

इति, निदर्शितं चेदोभयमपीत्यतं विस्तरण । अनु० । स्या० ।

एणे समय । (सू० ४४ ×)

परमनिकृष्टकाल उत्पलपत्रशतव्यतिभेददृष्टान्ताज्जरत्पट-
 साटिकापाटनदृष्टान्ताद्वा समयप्रसिद्धादवबोद्धव्यः, स चैक एव वर्तमानस्वरूपोऽनीतानागतयोर्धिनष्टानुत्पन्नत्वेनाभावात् । अथवा—असावेकस्वरूपेण निरंशत्वादिति । स्या० १ टा० । आवा० । कल्प० । नि० । स० । जी० । तं० । राजनीतिशास्त्रं, वृ० ३ उ० । सङ्कते, आ० म० १ अ० । पं० व० । सू० प्र० । चं० प्र० । का० । विश० । कर्म० । समिति-सम्यक्शब्दार्थे उपसर्गः, सस्यगयः समयः । सस्यगं व्यापूर्वकं जीवेषु विषये प्रवर्तनं, विश० । आचारं, अनुष्ठाने, आवा० १ भू० ३ अ० १ उ० । मुक्तिमार्गप्रवर्तनं, विश० । नास्ति—कादिसमयप्रतिपादनपरमध्ययनं समय एवति । स० १६ सम० । सूत्रकृताङ्गस्य प्रथमोऽवयवः, आवा० ४ अ० ।

सारप्रति निष्पावसरः, स च त्रिधा—आधनिष्पन्नो, नामनिष्पन्नः, सूत्रालापकनिष्पन्नश्च । तत्रौघनिष्पन्नोऽवयवम्, तस्य च निक्षेप आधश्यकादौ प्रवर्धनेनाभिहित एव, नामनिष्पन्ने तु समय इति नाम, तन्निक्षेपार्थं निर्गुणकार आह—

नामं ठवद्या दविण, खेते काले कुतित्थसंगारे ।

कुलगणसंकरगंडी, बोधव्यो भावसमय य ॥ २६ ॥

'नामं ठवद्या' इत्यादि, नामस्थापनाद्रव्यसंज्ञकालकुतीर्यसंगारकुलगणसंकरगंडीभावभेदात् द्वादशधा समयनिक्षेपः, तत्र नामस्थापने कुले, द्रव्यसमयो द्रव्यस्य सस्यगयनं—परिणतिविशेषः स्वभाव इत्यर्थः, तद्यथा—जीवद्रव्यस्थोपयोगः पुद्गलद्रव्यस्य मूर्तत्वं धर्मधर्माकाशवां गतिस्थित्यवगाहदानलक्षणः । अथवा—यो यस्य द्रव्यस्यावसरो—द्रव्यस्यापयोगकाल इति, तद्यथा—'वर्षासु लवणममृतं, शरदि जलं गोपयत्य हेमन्ते । शिशिरे चातमलकरसां, घृतं वसन्ते शुद्धं भान्ते' ॥ १ ॥ क्षेत्रसमयः—क्षेत्रम्—आकाशं तस्य समयः—

स्वभावः, यथा ' एणेण वि से पुणेण, वेहि वि पुणेण सयं पि मापज्जा । लक्खसस्येण वि पुणेण, कोडिसहस्सं पि मापज्जा ' ॥ १ ॥ यद्विधा—देवकुरुप्रभृतीनां जन्माणामीदृशाऽनुभाषो यदुत तत्र प्राणिनः सुरूपा नित्यसुखिनो निर्वैराश्च भवन्तीति, क्षेत्रस्य वा परिकर्मणावसरः क्षेत्रस्य इति, कालसमयस्तु सुप्रमादरनुभावविशेषः उत्पलपत्रशतमदाभिव्यक्तयो वा कालविशेषः कालसमय इति, अत्र द्रव्यक्षेत्रकालप्राधान्याविवक्षया द्रव्यक्षेत्रकालसमयता द्रष्टव्येति कुतीर्थसमयः पाष्ठादिङ्कानामात्मीय आगमविशेषः । तदुक्तं वाऽनुष्ठानमिति, संगारः—संकेतस्तद्रूपः समयः संगारसमयः यथा सिद्धार्थसारधिदेवेन पूर्वकृतसंगारानुसारेण पृथीतहरिशब्दो—बलदेवः प्रतिशोधित इति, कुलसमयः—कुलाचारो यथा शकानां पितृशुद्धिः, आभीरकालां मस्थनिकाशुद्धिः, गणसमयो यथा मल्लानामयमाचारो—यथा यो ज्ञानार्थो मल्लो ज्ञियते स तैः संस्कियते, पतितधोदभियत इति संकरसमयस्तु संकरो—भिन्नजातीयानां मीलकस्मिन् च समयः—एकवाक्यता, यथा वाममार्गादावनाचारप्रवृत्तावपि गुप्तिकरणमिति, गरडीसमयो—यथा शाक्यानां भोजनावसरं गरडीताडनमिति, भावसमयस्तु नोआगमन इदमेवाध्ययनम्, अनेनैवात्राधिकारः शेषाणां तु शिष्यमतिवि-काशार्थमुपन्यास इति । सूत्र० १ श्रु० २ अ० ।

समयंतरं—समयान्तरं—न० । परसमये, पं० ब० ५ द्वार ।

समयकल्प—समयकल्प—पुं० । सिद्धान्तविचारणायाम्, संथा० ।

समयकयपिंडणाम—समयकृतपिण्डनामन्—न० । समयकृतपिण्डनाम्नि, पिं० । (व्याख्या 'पिंड' शब्दं पञ्चमभागं ६१७ पृष्ठे ।)

समयक्षेत्र—समयक्षेत्र—न० । समयः कालस्तद्विशिष्टं क्षेत्रं समयक्षेत्रम् । मनुष्यक्षेत्रे, स्था० ३ टा० ४ उ० । मनुष्यलोकं, स्था० ३ टा० १ उ० । स० ।

किमिदं भंते ! समयक्षेत्रे चेति पबुद्धिः, गोयमा ! अङ्गाइजा दीवा दो य समुहा एस णं पव्वइए समयक्षेत्रे चेति पबुद्धिः । तत्थ णं अयं जंबुदीवे सव्वदीवे सव्वदीवसमुहायं सव्वभितरे एवं जीवाभिगमवत्तव्वया नेयव्वा ० जाव अतरपुक्खरद्धं जोइसविहूयं ॥ ६ ॥

'किमि'त्यादि । तत्र समयः कालस्तेनोपलक्षितं क्षेत्रं समयक्षेत्रं, कालो हि दिनमासादिरूपः सूर्यगतिसमभिव्यक्तयो मनुष्यक्षेत्र एव न परतः, परतो हि मानित्याः सञ्चरिण्यव इति । 'एवं जीवाभिगमवत्तव्वया नेयव्व' इति । एषा चैवम्—'एवं जोयणसयसहस्सं आयामविकसंभेणमि'त्यादि । 'जोइसविहूयं' इति—तत्र जम्बूदीपादिमनुष्यक्षेत्रवत्त्वयतायां जीवाभिगमाङ्गायां ज्यातिष्कवत्त्वयताऽप्यस्ति, ततस्तद्विहीनं यथा भवत्येवं जीवाभिगमवत्त्वयता नेतव्येति, वाचनान्तरे तु—'जोइसअट्टविहूयं' इत्यादि बहु दृश्यते, तत्र—जंबुदीवे णं भंते ! कइ खंदा पभासिंसु वा पभासिनि वा पभासिस्संति वा, कति सूरिया तविंसु वा० ३ कइ णक्खत्ता जोयं जोइंसुवा' इत्यादिकानि प्रत्येकं ज्यातिष्कसूत्राणि, तथा—'से केणट्टेयं भंते ! एवं बुद्धिं जंबुदीवे दीवे गोयमा !

जंबुदीवेणं दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं लवणस्स दाहिणेणं० जाव तत्थ २ बह्वे जंबुदक्खा जंबुवणा० जाव उवसोभेमाणा च्चिहुंति से तण्डुणं गोयमा ! एवं बुद्धिं जंबुदीवे दीवे' इत्यादीनि प्रत्येकमर्थसूत्राणि च सन्ति, ततश्चतद्विहीनं यथा भवत्येवं जीवाभिगमवत्त्वयतया नेयमस्योद्देशकस्य सूत्रम् । 'जाव इमा गाह' इति—समग्रगाथा । सा च—'अरहंतसमयवायर—विज्जुथणिया वलाहगा अगणी।आगरनिहि नइउवरा—गनिगंमं बुद्धिवयणं च' ॥ १ ॥ अस्याच्चाथस्तत्रानेन सम्बन्धेनायातां जम्बूदीपादीनां मानुषात्तरान्तानामर्थानां वर्णकस्यान्ते इदमुक्तम्—'जावं च णं माणुसुत्तरे पव्वए तावं च णं अस्सि लोए ति पबुद्धि' । मनुष्यलोक उच्यते इत्यर्थः । तथा 'अरहंते'ति जावं च णं अरहंता चक्खव्ही ० जाव सावियाओ मणुया पगइभइया विणीया तावं च णं अस्सि लोए ति पबुद्धि, समय ति, जावं च णं समयाइ वा आवलियाइ वा० जाव लोए ति पबुद्धि, एवं जावं च णं वायरं विज्जुयारे वायरं धाणयसहे जावं च णं बह्वे उराला वलाहया संसय ति, अगणि ति, जावं च णं वायरं तेडयाए जावं च णं आगराइ वा निहीइ वा नइइ वा उवराग ति, चंदोवरागाइ वा सूरोवरागाइ वा, तावं च णं अस्सि लोए ति पबुद्धि । उपरागा—प्रहणम् । 'निगंमं बुद्धिवयणं व'ति—यावन्नर्गमादीनां वचनं प्रहापनं नायन् मनुष्यलोक इति प्रकृतम्, तत्र—'जावं च णं चंदिमसूरियाणं ० जाव ताराकूवाणं अइगमणं निगमणं बुद्धिमिबुद्धी आघविज्जइ, तावं च णं अस्सि लोए ति पबुद्धि अतिगमनमहात्तरायणं, निर्गमने दाक्षिणायने, बुद्धिर्दित्यवर्जनं, निर्वृद्धिस्तस्यैव हानिः । भ० २ श० ६ उ० ।

समयचजा—समयचर्चा—स्त्री० । समयपरिभाषया उपक्रमे, विशेषे ।

समयज्झयण—समयाध्ययन—न० । समयाख्ये सूत्रकृताङ्गस्य प्रथमे अध्ययने, सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० । आ० चू० ।

समयणा(त्ता)य—समयन्याय—पुं० । आगमप्रामाण्ये, पञ्चा० १२ विव० ।

समयणिबद्ध—समयनिबद्ध—न० । मनसा निबद्धे संकेते, ज्ञा० १ श्रु० ६ अ० ।

समकनिबद्ध—त्रि० । संहितैरुपाणे ज्ञाताङ्गसूत्रे, ज्ञा० १ श्रु० ६ अ० ।

समयणीइ—समयनीति—स्त्री० । सिद्धान्तव्यवस्थायाम्, आच० १ अ० ।

समयणु—समयज्ञ—त्रि० । सिद्धान्तविधि, पं० ब० २ द्वार । आगमज्ञ, पं० १५ विव० । आच० ।

समयपरमन्थविन्थर—समयपरमार्थविन्थर—पुं० । सस्यगीयसं परिच्छिद्यसंतऽनार्था इति समय आगमस्तस्य परमः अकल्पितश्चासावर्थश्च समयपरमार्थस्तस्य विस्तरं रचनाविशेषः । सिद्धान्तस्याकल्पितार्थस्य परमार्थरचनयाम्, सम्म० ३ काण्ड ।

ममयपरिसुद्ध—ममयपरिशुद्ध—त्रि० । शिष्टव्यवहारविशुद्धे, पञ्चा० ४ वि० १० ।

समयबाहुड-समयप्राप्त-न० । स्वनामख्याते ग्रन्थविहसं ,
अष्ट० १३ अष्ट० ।

समयभणिय-समयभणित-न० । सिद्धास्तप्रणिपादिते, दर्श०
१ तत्त्व ।

समयय-समयज-न० । अन्वर्थ-हिते समय एव प्रसिद्धे ना-
मनि, पि० ।

समयलुप्तया-समयरूपाता-खी० । कालरूपातायाम्, म०
७ श० ६ उ० ।

समयविज्ञ-समयविद्-त्रि० । आत्मवेदिनि, को० १२ विष्णु० ,
भद्रबाहुप्रभूतिषु सिद्धान्तवैदेषु, पञ्चा० ४ विष्णु० ।

समयविरुद्ध-समयविरुद्ध-प्र० । स्वसिद्धान्तविरुद्ध, विशेष० ।
यथा सांख्यस्यासत्कारणम्, कार्यं सद्द्वैशाधिकस्येत्यदि ।
आ० म० १ अ० । अनु० । यथा वैशेषिका ब्रूत प्रथमं कारणं
नैनां व्यक्ति नास्ति आदि इत्यादि । बृ० १ उ० १ प्रक० ।

समयविहाय-समयविधान-न० । सिद्धान्तनीती , पं० ख० ४
द्वार ।

समयसंज्ञा-समयसंज्ञा-स्त्री० । आगमपरिभाषायाम्, ६०
१ उ० ३ प्रक० ।

समयसङ्भाव-समयसङ्भाव-पुं० । सिद्धांताधे, भाव०५ अ० ।
समयसागर-समयसागर-पुं० । समयः-अथमस्तस्य सागर

इव राजाकरः । स्वनामख्यातिं ग्रन्थेभ्यै, स्था० २ टा० ३ उ० ।
समयसिद्ध-समयसिद्ध-त्रि० । आगमोक्ते, पञ्चा० १६ विव० ।

समयसुन्दर-समयसुन्दर-पुं०। सकलचन्द्रगणेशिष्ये, येन
१६८६ संवत्सरे साक्षात्प्राप्त्यै सिद्धावस्थानं प्राप्तव्यमित्यर्थः।

समयसो-समयशय-अव्यय० । समयेत्यर्थ० क० प्र० ३ एक० ।

समया-समता-^{१०१}। समो रागद्वयमध्यस्थस्तद्भावस्तत्ता ।

३०। सूत्र०। आ० सू०। आत्मपरतुल्यतायाम्, सूत्र०।
अ० २ अ० ३ उ०। अग्रहार्दित्यायाम्, अष्ट० १४ अष्ट०।

सामायिके, गणपेक्षाविम्बे, सूत्र० १ शु० १४ अ० । अं०
खू० । आत्मा० । माध्यस्थे, आत्मा० १ शु० ८ अ० २ ख० ।

समयाजोगि-समतायोगिन्-पुं० । ध्यानवलेन भस्मीभूतमो-

हकमातसत्त्वादिपरिणतिरहिते योगिनि, अष्ट० ६ अष्ट० ।
समताणुपेहि(ण)-समतानुपेदिन-त्रि० । समतया प्रेक्षितं

शीलमस्यति समनानुप्रक्षा । प्रियद्वेष्यराहिते, सूत्र० १ सु०
१० अ० ।

समयातीय-समयानीत-त्रि० । आगमादतिक्रान्ते, सूत्र० १
श्रु० ६ अ० ।

समयाद्युभाव-समतानुभाव-पुं० । कालविशेषसामर्थ्ये, य०
७ श० ६ अ० ।

समेर-शहर-भि० । “शहरं यं भिः” ॥ अ० १ । २५८ ॥ इत्यने-
नायं संकारस्य संकारः । समरे । अ० । अथानुपपत्ति-
तिथेः, की० । अहं ।

समर-पुं० । जनमरकयुक्त, प्रज्ञा ३ भाषा० द्वार । ली-
ग्रामं, ज्ञा० १ भु० १ ज्ञ० । उत्त० ।

सम-नि० । समस्तेन युक्त, रकारः प्राकृतत्वात् । उक्त० २३० ।
शुभं जयपर्वतस्य भूलनायकोद्धारकर्त्तरि स्वयम्भवाते समर्प्य,

सं० १ कवच ।
समरवर्धन-समरव्ययित-प्रि० । संग्रामे होते, भ० ७ श० ६७० ।

समरमेढ-समरमेढ-पुं० । सौम्यमेव, प्रश्न० ३ आद्य० द्वार ।
समरमेढ-समरमेढ-स्त्री० । समे भाव रसोऽभिलाषो

वर्षा ला समरला ला बासनापनिश्च क्षतिरधिगतिरधि-
 नम इत्यनर्थान्तरम् । को० ६ विध० । समतापनौ, क्षा-
 य-

प्राहितसर्वकपोपयोगोपकुलस्व नपोयोगान्धकुतैः परमा-
र्धतः सर्वकपोपयोगान्धनाकारोपकुलस्व न मनसो ध्या-

संमरसीह-संमरसीह-पुं० । लक्ष्मणव्यासे मेघवाट (मेघाड) रे-

शाधिपती, ती० १६ कल्प ।
समराह्व-समरादित्य-पु० । द्व्यनामक्याते गर्जान, तस्य-

रित्रं धर्माहरिभद्रसूरिकृतं समरार्द्रन्यस्तारिजाद्वसेयम् । ध०
२ अ० ।

समरीह्य-समरीखिक-त्रि० । अहित्रिभनैतकिरयआलस-
हिते. जी० ३ प्रति० । स० । रा० । प्री० ।

समद्वीग-समालीन-प्र० । आसन्न, का० १ कु० १ का० १
का० प्र० ।

समलोत्स-समलोत्थ-प्र० । लक्ष्यया तुल्ये, भ० १ श्ल० २ उ० ।
(अत्र ईदृशकः 'सम' शब्देऽसिद्धेयं भवति नतः ।)

समवाह-समवर्ष-प्रि०। वसंतस्तुत्ये, अ० १ श० २ व०।
(अत्र वृत्त्यर्थः 'सम' शब्दे प्रसिद्धमिति व्यक्तः।)

समवर्ता-समवर्ता-बु० । लक्ष्यगवतारतो, वि० अ० १ उ० ।
समवर्ता-समवर्ता-बि० । लक्ष्यगवता, सु० १ अ० १९ अ० ।

समवसरण-समवसरण-न० । अथसरणकरणे, ही० २ प्रका० ।
औपपातिकवेवतानिमित्ते जिनधर्मदेशने पञ्चा० ३ विम० ।

('समसत्त्व' शब्देऽस्मिन्नेव भागे व्याख्यां कृत्यामि ।)

जिमधर्मदेशमार्थमीपयातिक्रिद्वेकानिमित्तानि तस्यैव विद्वा-
नि-प्रतिष्ठतयस्तेषामिव रूपं स्वभावी यस्य स सर्ववशरण-

विष्णुरूपः । विशिष्टरूपे अनुसृत्य, पञ्चा० २ वि० ।
समवायिकारक-समवायिकारक-न० । सम्-एकभावे अत्र-

शब्दः अप्रुथक्त्वे, अत्र गती इप् गती वा । ततश्चैकीभावेन
अप्रुथक्त्वात् समवायः-संस्थेयः स विद्यते येषां ते समवायः-

यिनस्तान्तवा, यस्मात्तनु पदः समवैति इति । समवायिनश्च त

कारणं च लक्षणविकारयम् । तन्मुक्तयोगास्तु कारयद्विपक्ष-
न्तरधर्मात्वेन पदस्य कार्यद्वयान्तरवर्जितत्वात्प्रत्यक्षपिनस्त
एव कारणम् । कारणमेवे, विद्ये० । आ० सू० । (' कारण '
शब्दे तृतीयभागे ४६५ पृष्ठे इदमुक्तम् ।)

[illegible]

से किं तं समवायः १, समवायस्य समवायस्य स्रज्जति प-
 रसमवाय स्रज्जति स्रज्जति परसमवाय स्रज्जति • जाय
 स्रज्जति स्रज्जति । समवायस्य स्रज्जति स्रज्जति स्रज्जति ए-
 गुणतिये परिपुष्टौ ए दुवालसंगस्य य वाशिपिहगस्य पद्म-
 गे समगुगाइजइ, टाणगस्यस्य य वारसविहवित्थरस्य सु-
 ययाणस्य जगजीवहियस्य भगवओ सममेणं सममपरे
 समहिवसि, जत्थ य वासवविहवस्यस्य वीवावीसा य व-
 विसा वित्थरेण, अवरे वि व वहुविसा वित्थरेण नमसि-
 रिममलुअमुरवस्यस्य आहवस्यस्यस्यसा आवासस्यस्यसा-
 यप्पमायउववायचवणउग्गहयोविहविययाविहाणउवओण-
 जोगा इदियकसाया विविहा य जीवजोणी विससिह-
 स्सेहपरियप्पमायं विहिवित्थरेण य मंदरादीणं महीधराणं
 कुलंगरतित्थगरगहाहराणं सम्मत्तमरहाहिवस्यस्य वीवी वेष
 चकहरहलहराणं य वासाय य निगमा य समाप एए अ
 मे य एवमाह एत्थ वित्थरेण अत्था समाहिज्जति । सम-
 वायस्य स्रज्जति वायणा • जाव से स्रज्जति स्रज्जति चउत्थे
 अंगे एगे अज्जयस्य एगे सुयस्यस्य एगे उहेसस्यकाले एगे
 समुहेसनकाले एगे चउत्थले पदसहस्ये पदमोखं पदम-
 यम, स्रज्जति अज्जयस्य • जाव चउत्थले पदसहस्ये पदमोखं
 पदमविज्जति । स्रज्जति समवायः । (अ. १३६) स. १

“समवायवचच्छेदो, तस्मिन् हि होहिति.....वालात् । मा-
 न्तरागोचरस्य ह्यह, संभूतलिङ्गस्य चरकस्मि” ति० ।
 संवत्सराधिशेषे, अ० म० १ अ० । समुत्तलिङ्गानामकार्या-
 धारभूतानाम् इहेति प्रत्ययहेतौ सम्बन्धे, सम्म० ३ कातह ।
 सूत्र० । क्या० । (अत्रत्या क्यास्या 'धम्म' शब्दे
 अतुर्थमग्ने २६६४ पृष्ठतो द्रष्टव्या ।

समविसम-समविषम-त्रि० । अनुकूलप्रतिकूल शय्यासनादी,
स्व० १ शु० २ अ० २ उ० ।

समवेद्य-समवेदन-त्रि० । वेदनया तुल्ये, अ० १ श० २ उ० ।

समसंख्य-समसंज्ञ-त्रि० । तुल्यबुद्धौ, भाष० ५ अ० ।

समसहस्र-समस्यमात्र-कुं० । समः-सुखः-समस्य-समस्यं
यस्य समसा । मुख्यार्थे, स० २३ समः ।

समसार-शमसार-वि० । समप्रधाने, प्रा० २३ प्रा० ।

समशील-शमशील-चि० । समस्तवर्णने, काष्ठ० ३ काष्ठ० ।

समसुहृदुःख-समसुखदुःख-त्रि० । विगतशाने, पं० सू० ३
कल्प ।

सममुहाकिरा-शममुधाकिरा-स्त्री० । कौचादिभिरित्यम् । क-
मस्तत्रेव सुधा-शमृत् तस्याः किरणं किरा-सेवर्गं वस्याः सा
तथा । श्रजतामृतमर्थां ह्यसौ, अह० २ अह० ।

समसेदि-समश्रेणि-ली० । अविषमभरणौ, न० ।

समस्सा-समस्या--स्त्री० । समस्यते-संक्षिप्यतेऽवयवा । सम-
ग्रस-कृत् । संक्षेपेण कृत्स्न वस्तुवचनार्थः । परकृतं स्वक-
तेन वा अयस्येण अयमान्तेण संश्रुतार्थं कृतं ग्रहणं, वाच० ।
आ० न० १ अ० ।

समा-समा-स्त्री० । आत्मपरबुद्धतायाम्, वर्य० १ तत्त्व ।
 संसृष्टराशये कालविशेषे, इय० ३ उ० । स्थ० ।

दो समाग्रो पञ्चनाग्रो, तं जहा-उस्सप्पिणी समा केव,
ओस्सप्पिणी समा केव । स्था० २ ठा० १ उ० १

('लोक' शब्दे एते आर्ये विस्तरो मतः ।)

समाह्वय-समाधीर्ण-वि० । आद्रपदसुखसुधीर्णयुष्माव-
र्षदाचरिते, जी० १ प्रति० ।

समाउ-समायुष्-त्रि० । उदयापेक्षया समकालायुष उदये,
अ० ६६ श्र० १ उ० ।

संयोजक-समायुक्त-त्रि०। युक्त, स्व० १ शु० १ अ० ३
क०। अ० १।

समाउव-समायुक्त-न०॥ आयुषा तुल्ये, अ० ६ ख० १ उ० ।

(अथ दण्डकः 'सम' शब्देऽस्मिन्नेव भागे उक्तः ।)

समाउल-समाकुल-वि० । सम्मिश्रे, जी० ई अर्थतः ४ अक्षि० ।
जं० । रा० । उत्त० ।

समाजोग-समायोग-पुं०। सम्यग् आयोजः समाजोः। आय०
१ अ०। तं०। स्थिरीभावे, स्या० ४ ठा० ४ उ०।

समागम-समागम-पुं० परस्पर संबन्धका विविध प्रकारका-
मलमुवाये, अनु० । संयोगे, एकीभवे, समुवाये, अनु० ।
संघर्षे, द्व्य० ६ उ० । प्राप्ते, सूत्र० १ कु० ७ अ० ।

समागत-समागत-वि० । एकस्मिन्ने, पं० व० ३ द्वार । कथा० ।

समाप्त-द्वय-प्रा० । जयते, "भुजो-भुज-जिम-जम-कम्मा-
 तह-समाप्त-कमह-वदुः" ॥ ८ । ४ । ११० ॥ इति भुजः
 समाप्तदेशः । समाप्त । भुजे । प्रा० ४ पाद ।

समाप्-धा० । समाप्ती, "समापेः समाचः" ॥८॥१४२४॥

इत्यनेनात्र समाप्तांतर्नैकलिपकः समान आदेशः । समासः ।
समासेः । भा० ४ पाठः ।

समान-वि० । सम, जि० ४ उ० । उच० । रा० । सहये,
उच० ३२ अ० । का० ।

सत्-त्रि० । विद्यमाने, स्था० ३ डा० १ उ० । आ० । आ० ।
 प्रश्न० । औत्तराह आत्मिकेन्द्रे, स्था० २ डा० ३ उ० ।
 समाणइता-समाप्य-अव्य० । समाप्ति नीत्वेत्यर्थे, आ० ५ अ० ।
 समाणकल्प-समाणकल्प-पुं० । तुल्याध्यवसाये, कल्प० १
 अधि० ६ क्षण ।
 समाणी-सती-स्त्री० । विद्यमानायाम्, प्रश्न० १५ पद । जं० ।
 समाणु-समम्-अव्य० । “ एवं-परं-समं-भुवं-मा-मना-
 क-एम्ब-पर-समाणु भुवु मं-मणाडे ”, ॥ ८ । ४ । ४१ ॥ अ-
 नेन अपभ्रंशेऽर्थे सममः समाणु इत्यादेशः । सहाय्ये, समा-
 णु । समम् । प्रा० ४ पाद ।
 समादहमाण-समादहत्-त्रि० । शीतस्पर्शे सहमाने, आ०
 १ भु० ६ अ० २ उ० ।
 समादाण-समादान-न० । ग्रहणे, सूत्र० २ भु० २ अ० ।
 समादाय-समादाय-अव्य० । गृहीत्वेत्यर्थे, आ० १ भु० ३
 अ० १ उ० । सूत्र० ।
 समादेज-समादेय-त्रि० । ग्राह्ये, विशेष० ।
 समादेस-समादेश-पुं० । निग्रन्थानां साधूनां कृते औद्देशि-
 कभेदे, य० ३ अधि० ।
 समाय-सयवाय-पुं० । समवायने समवायः, प्राकृतत्वेन व-
 कारलोपः । सम्यक्कारणहेतु सञ्जतौ, ग्रन्थे च ।
 समो रागद्वेषरहितत्वादयो-गमने समायः । आ०
 म० १ अ० । समो रागद्वेषवियुक्तो यः सर्वभूतान्यात्म-
 वत्पश्यति, अयो-लाभः-प्राप्तिरिति पर्यायाः । सम-
 स्थायः समायः । समो हि प्रतिक्षणमपूर्वज्ञानदर्शनचरणप-
 र्यायैरिहपमसुखहेतुभिः अधःकृताचिन्तामणिकल्पद्रुमैर्युज्य-
 ने स एव समायः, आ० ६ अ० । अनु० । सामायिकं,
 आ० ६ अ० । सूत्र० । स्था० । चतुर्थेऽङ्के, स० १३६ सूत्र ।
 समा(म)क-न० । युगपदित्यर्थे, म० २६ श० १ उ० । मृषा-
 वाद, सूत्र० १ भु० ८ अ० ।
 समायकरण-समायकरण-न० । समतासमागमपरिज्ञाननि-
 मिच्छरत्नाकरणे, ज्या० २ पादु० ।
 समायरत-समाचरत्-त्रि० । संवमाने, पं० व० १ द्वार । कुर्व-
 ति, स्था० ६ डा० ३ उ० ।
 समायरण-समाचरण-न० । करणे, सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।
 समायरित्ता-समाचर्य-अव्य० । कृत्वेत्यर्थे, विपा० १ भु० १ अ० ।
 समायरियव-समाचरितव्य-त्रि० । संव्ये, आ० ६ अ० ।
 समायाण-समादान-न० । ग्रहणे, आ० १ भु० ५ अ० ३ उ० ।
 समायार-समाचार-पुं० । समाचरणं समाचारः । अनुष्ठाने,
 आ० १ भु० १ अ० ५ उ० । सूत्र० । स्था० । शिष्टाज्जनाच-
 रितं क्रियाकलाप, अनु० । स्था० ।
 समायारग-समाचारक-त्रि० । समाचरतीति समाचारकः ।
 कर्त्तरि, न० । आ० म० ।
 समायारी-समाचारी-स्त्री० । समाचरणे, पं० व० ५ द्वार ।
 व्य० । ती० । जी० । उत्त० । हा० । (‘समायारी’ शब्दे अ-
 स्मिन्नेव भागे दशधा सामाचारी वक्ष्यते ।)

समार-सम् आ रच्-धा० । निर्माणे, “समारचैरुषहृत्थ-सार-
 व-समार-केलायाः” ॥ ८ । ४ । ६५ ॥ अनेन समारचः समा-
 रादेशः । समारइ । समारचयति । प्रा० ४ पाद ।
 समारंभ-समारम्भ-पुं० । उपादानं हती, आ० १ भु० १
 १ अ० १ उ० । परितापकरो व्यापारे, व्य० १ उ० । व्यापाद-
 ने, सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० । परपीडाकरोष्वाटनादिनि-
 बन्धनध्याने, दशा० । त्रिविधः समारम्भः मानसिकवाचिक-
 कायिकभेदात्, तत्र मानसिकः मन्त्रादिध्यानम्, परमारण-
 हतोः प्रथमः समारम्भः परपीडाकरोष्वाटनादिनिबन्ध-
 नध्यानम् । वाचिको यथा आरम्भः परव्यापदनसमस्तु-
 विधादिपरावर्तनासंकल्पसुखका ध्वनिरेव समारम्भः । पर-
 परितापकरमन्त्रादिपरावर्तनम् । कायिको यथा आरम्भोऽ-
 भिघाताय यष्टिमुष्ट्यादिकरणं, समारम्भः परितापकरो मु-
 प्त्वाद्यभिघातः । दशा० ६ अ० । अङ्गारकर्मणि, पं० सू० १ सूत्र ।
 “संकल्पो संरम्भो, परितापकरो भव समारम्भो ।” म० ३ श० ३
 उ० । स्था० । नि० सू० । आ० । उत्त० । सूत्र० । जीवाप-
 मर्दे, सूत्र० १ भु० ११ अ० । प्रस्थापने, विशेष० । सवने, सूत्र० १
 भु० ८ अ० । आ० । ताडने, सूत्र० १ भु० ५ अ० २ उ० ।
 आ० । स्था० ।
 समारंभमाण-समारम्भमाण-त्रि० । समारम्भं कुर्वति, स्था०
 १० डा० ३ उ० । जीवानां विनाशके, औ० । व्यापादयति,
 स्था० ६ डा० ३ उ० । संघट्टादीनां विषयीकुर्यति, स्था० ५
 डा० २ उ० ।
 समारंभावण-समारम्भण-न० । समनुष्ठाने, आ० १ भु० १
 अ० २ उ० ।
 समारंभि(न्)-समारम्भिन्-त्रि० । कृतसमारम्भे, कर्त्तरि,
 आ० १ भु० १ अ० ५ उ० ।
 समारंभित्ता-समारम्भ्य-अव्य० । प्रज्ज्वालयेत्यर्थे, सूत्र० १
 भु० ५ अ० १ उ० ।
 समारोव-समारोप-पुं० । अतस्मिन् तद्व्यवसाये, अतत्प-
 कारं पदार्थे तत्प्रकारतानिर्णये, (रत्ना० १ परि० ।) यथा क्ष-
 णिके अक्षणिकज्ञानम् । सम्म० १ कारण ।
 समारोह-समारोह-पुं० । सम्यक् क्रेशेनोर्ध्वगमने, आ० ५ अ० ।
 समालवण-समालपन-न० । अतिविषमत्वाद्दल्पाक्षरैरसम्य-
 गवशांघे, सूत्र० १ भु० १४ अ० ।
 समाव-समाप-धा० । समाप्तियने, “ समापेः समाणः ”
 ॥ ८ । ४ । १४२ ॥ अनेन पालिकः समाणादेशः । तत्पक्षे-स-
 मापइ । समापयति । प्रा० ४ पाद ।
 समावडिय-समापतित-त्रि० । समापने, औ० । प्रश्न० ।
 समावण-समापञ्ज-त्रि० । निष्ठानयने, आ० ३ अ० । म० ।
 आ० । समागते, सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० । सम्यगाप-
 न्ने, प्राप्ते, आ० १ भु० ५ अ० ५ उ० ।
 समावत्ति-समापत्ति-स्त्री० । अवधानेन मनस्तादात्म्यापादने,
 डा० २२ डा० । प्रति० । षो० ।

मनोविश्वप्रतिष्ठाया, समासं पश्यामः ।

शीणवृत्तिर्मेवेव ध्याना-दन्तरात्मनि निर्मितम् ॥ १ ॥

द्वा० २२ द्वा० ।

(' ओम् ' शब्दे चतुर्थभागे १६३० पृष्ठे व्याख्यातमिदम् ।)

समावर्त-समावर्त-त्रि० । एकीभावेनाभिमुखं पतति, दश०
६ अ० ३ उ० ।

समाविभाग-समाविभाग-पुं० । कालविभागे, ज्यो० ६ पादु० ।

समास-समास-पुं० । असुक्ष्मेण, असमस्तः क्षेप इत्यर्थः ,

शोभनमस्य समासः । संसाराद्द्विजीवात् कर्मणो वा क्षे-
पणं, आ० म० १ अ० । संक्षेपं, सामान्ये, संक्षेपं सामाधिकं,
विशेषः । संशब्दः प्रशंसायाम्, असु क्षेपणे, शोभनमस्य
संसाराद्द्विजीवस्य जीवात्कर्मणो वा क्षेपणं समासः ।
अथवा-संशब्दः सम्यगर्थः सम्यगाक्षः समासः । रागद्व-
परहितस्य स्वस्य वा आसः समासः । विशे० । ' अप्यक्षरं
समासो ' ति-महार्थत्वेऽन्यत्पाक्षरत्वात्सामाधिकं समास
उच्यते । ' अहसाऽऽसो सण ' ति-अथवा-असु क्षेपण इ-
त्यस्य धातोर्व्युत्पादनं । आकारश्च प्रश्लेषो द्रष्टव्यः, ततश्च
अस्य समासो जीवात्कर्मणः क्षेप इत्यर्थः । शकारस्यानुस्वार-
श्च लुप्तो दृश्यः । समशब्दार्थमाह-'महासणं सर्वं' ति-अस्य-
यानामनेकार्थत्वात्समहत्कर्मणोऽस्य समस्य समासः । वा इति
अथवा, सच्छोभनमस्य समासः कर्मक्षेपणस्य शोभन-
त्वादिति । अथवा--सम्यगर्थे समर्थे वा संशब्दः । तत्कि-
मित्याह-'समं समस्तं वाऽऽसो ' ति-सम्यक् समस्य वा
रागद्वपरहितस्यासः कर्मक्षेप इति कृत्वा सामाधिकं स-
मासो भवति । विशेषः आ० चू० । (कथा ' विलसिषु '
शब्दे चतुर्थभागे ११८८ पृष्ठे गता ।) संक्षेपं ,
न० । आनु० । आवा० । आ० म० । वञ्चा० । रा० । विशेषः
उत्त० पा० । स्या० । अनु० । ' समास ' ति-संशब्दः प्रशं-
सायामसु क्षेपणे । शोभनमस्य सम-क्षेपेण विस्तरजनः सं-
कोचनं समासः । पदानामेकीकरणं, प्रश्न० २ संख० द्वार ।

ते किं तं समासि ? समासि सत् समासा भवन्ति, तं
ब्रूया-“दंद् अ बहुव्रीही, कम्मधारण दिग्गू अ । तत्पुरिसे
अव्वईभावे, एकसेसे अ सत्तमे ” ॥ १ ॥ अनु० ।

द्वयोर्बहुनां पदानां वा समसन्-समीक्षणं समासः । अनु० ।
(द्वन्द्वादिपदानां व्याख्या स्वस्वस्थाने ।)

समासश्च-समासतस्-अव्य० । संक्षेपेणेत्यर्थे, नि० चू० १
उ० । कर्म० ।

समासज-समासाद्य-अव्य० । प्राप्तेत्यर्थे, आवा० १ ध्रु०
८ अ० ८ उ० ।

समासश्च-समासन-न० । समानोपवेशने, आवा० ४ अ० ।

समासत्थ-समासार्थ-पुं० । संक्षितार्थे, आ० म० १ अ० ।

समासदोष-समासदोष-पुं० । समासव्यत्यये, आ० म० १
अ० । यत्र समासविधिः प्राप्तं समासं न करोति, व्यत्य-
येन वा करोति, तत्र समासदोषः । अनु० । विशेषः ।
१०७

समासिय-समासित-त्रि० । अभ्युपगमनि, आ० म० १ अ० ।

समासिक-न० । द्वयोर्बहुनां वा पदानां समसन्-सं-
लीनं समासस्तत्तद्वृत्तं समासिकम् । समासजं नामनि,
अनु० । यथा राज्ञुषोऽर्थमिति । अत्र तत्तुल्यं समास कर्त-
व्ये विशेषणसमासकरणं बहुव्रीहिसमासकरणम् । यद्विवा-
अत्र समासकरणं, यथा-राज्ञः पुरुषोऽर्थमिति । आ० म०
१ अ० ।

समाहृ-समाहृत्य-अव्य० । सम्यगुपादेशेत्यर्थे, सूत्र० १
ध्रु० ८ अ० ।

समाहृ-समाहृत-त्रि० । शृङ्गे, आवा० २ ध्रु० १ चू० १ अ०
३ उ० । अङ्गीकृते सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

समाहृ-समाहृत-त्रि० । परस्परशोपहतं, प्रश्न० ३ आवा०
द्वार । अभिभूत, प्रश्न० ४ आवा० द्वार । रा० । असमोक्ष, प्रश्न०
३ आवा० द्वार ।

समाहृ-समाहृत-न० । शोपणे, उपसंहरणे, सूत्र० १
ध्रु० ८ अ० । विज्ञानसिकाराहित्येनाशनं, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

समाहृ-समाधान-न० । विषयाद्यौत्सुक्यनिवृत्तिसङ्के-
स्थे, अनु० । आव० । सम्यगाख्याने, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।
अनादिकालात्संहत्यावस्थाने, धातूनामनेकार्थत्वात् । वि-
शे० । वित्तसमाधानं, आ० चू०

तत्रोदाहरणम्—

खयरं सुदंमणपुरं, सुसुखाणं सुजसं सुन्वणं चैव ।

पञ्चज्ज सिक्खमादी, एगविहारे य कासखया ॥ १२६८ ॥

सुदंमणं पुरं नगरं, सुसुखाणं गाढावर्षं, सुजसा
ने भज्जा, सङ्गणि ताणं सुवत्ता पुत्ता कामं सुहणं
गम्भं अचिक्खतां, सुहणं जानां, एवं बह्विनां, एवं आव
जावणत्थो संवुद्धां, आपुच्छितां पव्वइतां पडितां,
एगव्विहारपडिमं पडिवत्तां । सक्कपसंसा, देवहिं
परिक्खितां । अणुकुलेण धरणां, कुमारवन्धपारी एकेण,
विनिण्णं का एआआ कुलसंताणच्छुद्दगाओ अधवो-
त्ति ? सो भगवं समो । एवं मातापिनाणि से विसवपस-
त्ताणि देसितारणं । पच्छा माग्गिज्जंतगाणि कलुणं कुव्वेति, त-
हा वि समो । पच्छा सर्वं तुट्ठा विउव्वत्ता दिव्वाए हाण्य-
गाए सधिम्ममं, पलाइयं मुक्करीहर्नासाममवग्गुदो तहा वि
संजमे समाहितनरो, जानो णाणं उप्पणं आव सिद्धो । आ०
चू० ४ अ० । आव० ।

समाहार-समाहार-पुं० । समानाहारं, प्रश्न० १७ पद १
उ० । (अत्र दण्डकः ' सम ' शब्देऽसिद्धं भागं गतः ।)

समाहारा-समाहारा-स्त्री० । द्वावृत्त्यां गर्वितशौ, जं० ७ व-
त्त० । ज्यो० । दक्षिणचक्रवास्तव्यायां दिक्कुमारीमहसरिका-
याम्, आ० चू० १ अ० । आ० म० । द्वी० । जं० । आ०
क० । स्या० । सं० प्र० ।

समाहि समाधि-पुं० । समाधानं समाधिः । सम्यग्मोक्षमा-
र्गावस्थाने, स० २० सम० । रागद्वेषपरित्यागरूपे धर्मव्या-
ने, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । स्तस्थे, आ० म० २ अ० ।

चत. स्वास्थ्ये, स० ३२ सम० आत्मा० । आ० ५० । आ० ५० । नीरोगतायाम्, व्य० १ उ० । उत्त० । इन्द्रियप्रणिधानं, आ० १ थु० ६ अ० ४ उ० । योग, उत्त० २ अ० । धर्म-
ध्यानादिकं, सूत्र० १ थु० २ अ० ३ उ० । सम्यगवस्थानं, सू-
त्र० १ थु० १४ अ० । सम्यग्दर्शनादिकायां मोक्षपद्धतौ, सूत्र०
१ थु० १३ अ० । प्रशमनादितायां ज्ञानादौ च । स्था० ४ ठा०
१ उ० । एकाग्रं निरुद्धं चित्तं समाधिरिति । ठा० ११ ठा० ।
ज्ञानदर्शनचार्त्तरात्मकं चित्तस्वास्थ्यं, आ० १ थु० ४ अ०
४ उ० । प्रशस्तभावे, स्था० २ ठा० ३ उ० । समाधानं समा-
धिः, स च द्रव्यभावंभदात् द्विविधः । तत्र द्रव्यसमाधिर्य-
दुपयोगात् स्वास्थ्यं भवति, यथा वा विरोध इति, भावस-
माधिस्तु ज्ञानादिसमाधानमेव, तदुपयोगादेव परमस्वास्थ्य-
योगादिति, यतश्चार्त्तामर्थं द्विधा, अतो द्रव्यसमाधिव्यवच्छे-
दार्थमाह-चरं-प्रधानं भावसमाधिमस्यर्थः, (इदम्) । आ०
२ अ० । प्रव० । सन्मार्गानुष्ठानं, ध० ३ अधि० । ठा० ।

प्रशान्तवाहिता वृत्तेः, संस्कारात् स्यान्निराधजात् ।

प्रादुर्भाव-तिरोभावौ, तद्व्युत्थानजयोरप्यम् ॥ २३ ॥

प्रशान्तेति-प्रशान्तवाहिता परिहृतविक्षेपतया सहशप्र-
वाहपरिणामिता, वृत्तेवृत्तिमयस्य चित्तस्य निराधजात् सं-
स्कारात् स्यात्, तदाह-“ तस्य प्रशान्तवाहिता संस्का-
रात् ” (३-१०) । कोऽयं ? निरोध एवत्यत आह-तद-
व्युत्थानजयोरितिरोधजव्युत्थानजयोः संस्कारयोः प्रादुर्भाव-
तिरोभावौ-वर्त्तमानाध्वाभिध्याक्कार्यकरणासामर्थ्यवस्था
नलक्षणा, अयं निरोधः चलत्वाऽपि गुणवृत्तस्योक्ताभयक्षय-
वृत्तिस्त्वाव्ययं चित्तस्य तथार्थधर्मेयमादाय निरोधपरि-
णामशब्दव्यवहारात् । तदुक्तम्-“ व्युत्थाननिरोधसंस्कार-
योगाभभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणाच्चत्वाऽप्येव निरोधपरिणाम-
म् ” इति (३-६) ।

सर्वार्थतैकाग्रतयोः, समाधिस्तु क्षयादयौ ।

तुल्यावेकाग्रताशान्तो-दिता च प्रत्ययाविह ॥ २४ ॥

सर्वार्थतैति-सर्वार्थता-चलन्वाज्ञानाविधार्थग्रहणम् । चित्त-
स्य विक्षेपा-धर्मः, एकाग्रता-एकस्मिन्ध्याऽऽलम्बने सहशपरि-
णामिता तयोः क्षयादयौ तु अत्यन्ताभिभवाभिध्याक्ल-
क्षणा, समाधिरुद्रिक्तमस्वचित्तान्वयितयाऽवस्थितः, समा-
धिपरिणामोऽभिधीयते । तदुक्तम्-“ सर्वार्थतैकाग्रतयोः
क्षयादयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ” इति (३-११) ।
पूर्वत्र विक्षेपस्याभिभवमात्रम्, इह त्वत्यन्ताभिभवाऽनुप-
त्तिरूपोऽतीताध्वप्रवश इत्यनयोर्भेदः । इहार्थकृतदर्शने तु-
ल्यावेकरूपालम्बनत्वेन सहशा शान्तोदिता अतीताध्वप्रवि-
ष्टवर्त्तमानाध्वस्फुरितलक्षणा च प्रत्ययौ एकाग्रता उच्यते स-
माहितचित्तान्वयिनी । तदुक्तम्-“ शान्तोदिता हि तु (तौ तु)
ह्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ” (३-१२) । तच्चैव-
मन्वयव्यतिरेकव्यवस्थेः, यतोऽन्यत्रापि धर्मलक्षणाव-
स्थापरिणामा दृश्यन्ते । तत्र धर्मिणः पूर्वधर्मानवृत्तावुत्तरध-
र्मापत्तिर्धर्मपरिणामः, यथा-सूक्ष्मलक्षणस्य धर्मिणः परिहृ-
पधर्मपरित्यागेन घटरूपधर्मान्तरस्वीकारः । लक्षणपरिणा-
मश्च यथा-तस्यैव घटस्यानागताऽध्यपरित्यागेन वर्त्तमाना-
ध्वस्वीकारः, तत्परित्यागेन वाऽताताध्वपरिग्रहः । अवस्था-

परिणामश्च यथा-तस्य घटस्य प्रथमद्वितीययोः क्षणयोः
सहशयोरस्वास्थ्यत्वेन चलत्पुणवृत्तीनां गुणपरिणामनं धर्मी-
व शान्तोदितासु शक्तिरूपेण स्थितेषु सर्वत्र सर्वस्मिन्कवच-
पदेशेषु धर्मेषु कर्थाश्चाङ्गप्रवन्वयी दृश्यते, यथा-परिहृ-
ष्टादिषु मृदेव प्रतिक्षणमन्यान्यत्वाद्विपरिणामान्यत्वम् । तत्र
केचित्परिणामाः प्रत्यक्षेणैवोपलक्ष्यन्ते, यथा-सुखादयः सं-
स्थानादयो वा । केचित्तानुमानगम्या, यथा-कर्मसंस्कार-
शक्तिप्रभृतयः । धर्मिणश्च भिन्नाभिन्नरूपतया सर्वत्रानुगम
इति न काचिदनुपपत्तिः । तद्विदुर्मुक्तम्-“ एतेन भूतेन्द्रियेषु
धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ” (३-१३) । “ शा-
न्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपपत्तौ धर्मी ” (३-१४) “ कमा-
न्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुर्गति ” (३-१५) ॥२४॥ । ठा० (२५)
श्लोकः “ संप्रविशतिपयावहा ” शब्दोऽस्मिन्नेव भागे गतः ।)
(२६ श्लोकः “ परा ” शब्दोऽस्मिन्नेव भागे २४१ पृष्ठे अतः ।)

स्वरूपमात्रनिर्भासं, समाधिर्ध्यानमेव हि ।

विभागमनतिक्रम्य, परे ध्यानफलं विदुः ॥२७॥

स्वरूपेति-स्वरूपमात्रस्य ध्येयस्वरूपमात्रस्य निर्भासो यत्र
तत्तथा । अर्थाकारसमावेशेन भूतार्थरूपतया न्यभूतज्ञा-
नस्वरूपतया च ज्ञानस्वरूपशून्यतापत्तेः ध्यानमेव हि
समाधिः । तदुक्तम्-“ तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यामि-
व समाधिः ” इति । (३-३) विभागमष्टाङ्गा योगः इति प्रसि-
द्धमनतिक्रम्यानुज्ञाप्य परे ध्यानफलं समाधिर्गतिं विदुः ।

निराचारपदा ह्यस्या-मतः स्यान्नातिचारभाक् ।

चेष्टा चास्याखिलाभुक्त-भोजनाभाववन्मता ॥२८॥

निराचारिति-अस्यां दृष्टौ योगी नातिचारभाक् स्यात् तस्मिन्-
बन्धनाभावात् । अतो निराचारपदः प्रतिक्रमाद्यभावात्,
चेष्टा चास्यैतद्विप्रमनोऽखिलाभुक्तभोजनाभाववन्मता आ-
चारज्येयकर्मभावात्, तस्य भुक्तप्रायत्वात्, सिद्धत्वेन तदि-
च्छाधिप्रटनात् ।

कथं तर्हि भिक्षाटनाद्याचारोऽवेत्यत आह-

रत्नशिक्षादग्न्या हि, तन्नियोजनदृश्यथा ।

फलभेदात्तथाचार-क्रियाऽप्यस्य विभिद्यते ॥२९॥

रत्नेति-रत्नशिक्षादृशोऽग्न्या हि यथा शिक्षितस्य सनस्त-
न्नियोजनदृक्, तथाऽऽचारक्रियाऽप्यस्य भिक्षाटनादिलक्षण-
फलभेदाद्विभिद्यते । पूर्वं हि साम्प्रतिककर्मक्षयः फलम्,
इदानीं तु भवोपग्राहिकर्मक्षय इति ।

कृतकृत्यो यथा रत्न-नियोगाद्रत्नविज्ञेयः ।

तथाऽयं धर्ममन्यास-विनियोगान्महासुनिः ॥३०॥

कृतकृत्य इति-यथा रत्नस्य नियोगात् शुद्धदृष्ट्या यथेच्छ-
व्यापाराद्विनिर्गन्तव्यकारि कृतकृत्यो भवति तथाऽय-
मधिकृतदृष्टिस्थो धर्मसंन्यासविनियोगात् द्वितीयापूर्वक-
रणे महासुनिः कृतकृत्यो भवति ।

केवलश्रियमामाद्य, सर्वलब्धिफलान्विताम् ।

परंपरार्थं संपाद्य, ततो योगान्तमश्नुते ॥ ३१ ॥

केवलान्ति-केवलश्रियं-केवलज्ञानलक्ष्मीमात्राद्य-प्राप्य सर्व-
लब्धिफलान्वितां सर्वानुकर्यान्वृत्त्या परंपरार्थं यथा भव्यं
सम्यक्त्वादिलक्षणं संपाद्य ततो योगान्तं-योगपर्यन्तमश्नुते

प्राप्नोति ।

तत्रायोगाद्योगमुख्या-द्रवोपग्राहिकर्मणाम् ।

क्षयं कृत्वा प्रयात्युच्चैः, परमानन्दमन्दिरम् ॥ ३२ ॥

तत्रेति—तत्र योगान्ते शैलशयवस्थायाम् अयोगादवस्था-
पानात् योगमुख्यात् भवोपग्राहिणां कर्मणां क्षयं कृत्वा
उच्चैर्लोकान्ते परमाऽऽनन्दमन्दिरं प्रयाति । द्वा० २४ छा० ।
सांप्रते समाधिरुच्यते तत्रापि नामस्थापने सुगुणत्वाद्-
नाहत्य द्रव्यादिसमाधिमाह—

दृवं जेण व दृवे-ण समाही आहिअं च जं दृवं ।

भावसमाहि चउविह-दंसखनाणे तवचरिते ॥३२७॥

द्रव्यमिति—द्रव्यमेव समाधिः द्रव्यसमाधिर्यथा मात्र-
कम्, अविरोधि वा क्षीरगुडादि, तथा येन वा द्र-
व्येणोपयुक्तं समाधिः फलदायिना तद् द्रव्यसमाधि-
रिति । तथा आहितं वा यद् द्रव्यं समतां करोति तु-
लारोपितपलशनादिवत् स्वस्थानं तद् द्रव्यं समाधिरिति ।
उक्ता द्रव्यसमाधिः ॥ भावसमाधिमाह—भावसमाधिः प्रश-
स्तभावविरोधलक्षणश्चतुर्विधः, चातुर्विध्यमेवाह—दर्शनज्ञान-
तपश्चारित्र्येषु एतद्विषया दर्शनादीनां व्यस्तानां समस्तानां
वा सर्वथा अविरोध इति गार्थः । दृ० १ अ० १ उ० ।
पा० । उक्त० । मोक्षं, सम्यग्ध्यानं, सद्गुणं च । सूत्र०
१ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । म्या० ।

दमविहा समाही पणत्ता, तं जहा-पाणाहवायवेरमणे
मुमावायवेरमणे अदिण्णादाणवेरमणे मेहुणवेरमणे प-
ग्गिगह्वेरमणे इरियाममिई भासासमिई एमणासमिई आ-
याणउच्चारपासवणखेत्तमिवाणगपाग्गिवाणियासमिई ।
(सू० ११५)

समाधानं समाधिः, समता सामान्यतो रागाद्यभावा इ-
त्यर्थः, स चोपाधिभेदात् दर्शयति । स्था० १० छा० ३ उ० ।
मंथा० । अनुष्ठानं, सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० । सम्यग्मार्गानुष्ठाने,
सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० । गुणादीनां कार्यकारणद्वारेण चित्त-
स्वास्थ्यान्वाहने, द्वा० १ ध्रु० ८ अ० । आ० क० । ('समाहाण'
शब्द अस्मिन्नेव भागे कथानकम् ।) शुभलश्याध्यव-
सायं, दृ० २ चू० । भारते वर्षे उत्सर्पितया भावप्राप्ति
सप्तदशे तार्थकरे, स० ८४ सम० । ति० । सत्तरसा रेवइजी-
षो समाही । ती० २ कल्प । समतायाम्, प्रज्ञ० १ संव० छार ।
धर्मे समाधिः कर्तव्यः, सम्यग्गार्थायनं व्यवस्थाप्यते
मोक्षं तन्मार्गं वा प्रति येनात्मा धर्मध्यानादिना स
समाधिः धर्मध्यानादिकः । स च सम्यग् ज्ञात्वा स्पर्शनी-
यः । नामनिष्पन्नं तु निक्षेपमाधिकृत्य निर्युक्तिरुदाह—

आयाणपदेणाऽऽधं, गोखं नामं पुणो समाहि चि ।

शिक्षिखविऊण समाहिं, भावसमाहीइ पगयं तु ॥१०३॥

णामं ठवणा दविण, खंते काले तहेव भावे य ।

एसो उ समाहीण, शिक्षेखो छविहो होइ ॥ १०४ ॥

पंचसु विसणसु सुभेसु, दृवम्मि ता भवे समाहि चि ।

खेत्तं तु जम्मि खेत्ते, काले कालो जहि जो उ ॥१०५॥

भावसमाही चउविह, दंसखनाणे तवे चरिते य ।

चउसु वि समाहियप्पा, सम्मं चरणद्धिओ साहू ॥१०६॥

आदीयते—गृह्यते प्रथमम्—आदौ यत्तदादानम् आदानं च
तत्पदं च सुबन्तं तिङन्तं वा तदादानपदं तेन 'आधे' ति
नामास्याध्ययनस्य, यस्मादध्ययनादविद् सूत्रम्—“आधे
मईमं मणुवीइधम्मं” इत्यादि, यथोत्तराध्ययनेषु चतुर्थ-
मध्ययने प्रमादाप्रमादाभिधायकमप्यादानपदेन 'असंख्य'
मित्युच्यते, गुणनिष्पन्नं पुनरस्याध्ययनस्य नाम समा-
धिरिति, यस्मात्स एवात्र प्रतिपाद्यते, तं च समाधि
नामादिना निक्षेप्य भावसमाधिर्नाह प्रकृतम्—अधिका-
र इति । समाधिनिक्षेपार्थमाह—नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रका-
लभावभेदात्, एष तु समाधिनिक्षेपः षड्विधो भवति । तु-
लान्ते गुणनिष्पन्नस्यैव नाम्ना निक्षेपो भवतीत्यस्यार्थस्या-
विभावनार्थ इति । नामस्थापने सुगमत्वाद्नाहत्य द्रव्या-
दिकर्माधिकृत्याह—पञ्चस्थापि शब्दादिषु मनोवेषु विषयेषु
ओत्रादीन्द्रियाणां यथास्थे प्राप्तां सत्यां यस्तुष्टिविशेषः
स द्रव्यसमाधिः, तदन्यथा त्वसमाधिरिति । यदिवा-द्र-
व्ययोर्द्रव्याणां वा साम्यध्याणमविरोधिनां सतां न र-
सोपघातो भवति, अपितु रसपुष्टिः स द्रव्यसमाधिः ।
तद्यथा—क्षीरशर्करयादधिगुडचातुर्जातकादीनां चेति, येन वा
द्रव्येणोपयुक्तं समाधिपानकादिना समाधिर्भवति तद् द्रव्यं
द्रव्यसमाधिः । तुलादायारोपितं वा यद् द्रव्यं समतामुपै-
तीत्यादिका द्रव्यसमाधिरिति । क्षेत्रसमाधिस्तु यस्य य-
स्मिन् क्षेत्रे व्यवस्थितस्य समाधिरुत्पद्यते स क्षेत्रप्राधान्या-
त् क्षेत्रसमाधिः । यांस्मिन् वा क्षेत्रे समाधिव्याप्यते इति ।
कालसमाधिर्नाह यस्य यं कालमवाप्य समाधिरुत्पद्यते तद्य-
था—शरदि गवां नक्तमुलूकानामहनि बलिभुजां, यस्य वा
यावन्ते काले समाधिर्भवति यस्मिन् वा काले समाधि-
व्याप्यते स कालप्राधान्यात् कालसमाधिरिति । भा-
वसमाधि त्वाधिकृत्याह—भावसमाधिस्तु दर्शनज्ञानतप-
श्चारित्र्यभेदाच्चतुर्धा, तत्र चतुर्विधमपि भावसमाधि स-
मासतो गार्थापश्चार्थेनाह—मुमुक्षुणा चर्यते इति चरणं
तत्र सम्यक् चरणं चारित्र्ये व्यवस्थितः समुद्युक्तः सा-
धुः—मुनिश्चतुर्विधं भावसमाधिभेदेषु दर्शनज्ञानतपश्चारि-
त्र्येषु सम्यगाहिता-व्यवस्थापित आत्मा येन स समाहि-
तात्मा भवति । इदमुक्तं भवति—यः सम्यक्चरणे व्यवस्थितः—
स चतुर्विधभावसमाधिसमाहितात्मा भवति । यो वा
भावसमाधिसमाहितात्मा भवति, स सम्यक्चरणे व्य-
वस्थितो द्रष्टव्य इति । तथाहि—दर्शनसमाधौ व्यवस्थितो-
जिनवचनभाषितान्तःकरणो निघातशरणप्रदीपवन्न कुमनि-
घायुभिर्भ्राम्यते, ज्ञानसमाधिना तु यथा यथाऽपूर्वं धृतमधीते
तथा तथाऽतीव भावसमाधावुद्युक्तो भवति । तथा चोक्तम्—
“जह जह सुयमवगाहइ, अइसयरसपसरसंजुयमउठव ।
तह तह पदहाइ मुणी, गवणवसंवगसजाण ॥ १ ॥”
चारित्र्यसमाधावपि विषयसुखानिःस्पृहयति निष्कलना-
ऽपि परं समाधिमप्राप्ति, तथा चोक्तम्—“तण संथार-
णिसज्जो, ऽवि मुणिवरो भट्टरागमयमोहो । जं
पावइ मुत्तिसुहं, कसो तं चक्कयट्ठी वि ? ॥ १ ॥ नै-
वास्ति राजराज—स्य तत्सुखं नैव देवराजस्य । पत्सुख-
मिहैव साधो—लोकव्यापाररहितस्य ॥ २ ॥ इत्यादि,

तपःसमाधनाऽपि विकृष्टतपसाऽपि न ग्लानिर्भवति तथा
लुप्तपणादिपरीषदेभ्यो नोद्विजते , तथा अभ्यस्ताभ्यन्त-
रतपोध्यानाधिनमनाः स निवर्तमान इव न सुखदुःखाभ्यां
बाध्यत इत्येवं सतुर्विधभावसमाधिस्थः सम्यक्चरणैर्य-
वस्थितो भवति साधुरिति ।

गतो मामधिपक्षो नित्यः , स्वाप्नं सूत्रानुगमंऽस्त्वलि-
तादिगुणोपगमे सूत्रमुच्चरणीयं , तच्छेदम्-

आधं सर्वं मणुवीय धम्मं ,

अजं समाहिं तमिणं सुणेह ।

अपडिअ भिक्खु उ समाहिपत्ते ,

अखियाअभूतेसु परिव्वएजा ॥ १ ॥

उहुं अहेयं तिरियं दिसामु ,

तसा य जे धावर जे व पासा ।

हरुवेहिं पाएहिं व संजमिणा ,

अदिसममेसु य णो गहेजा ॥ २ ॥

मुयक्खायधम्मे वितिगिच्छतिण्णे ,

लाढे चरे आयतुले पयासु ।

आयं न कुजा इह जीवियद्दी ,

चयं न कुजा सुतवस्सि भिक्खु ॥ ३ ॥

सत्विदिवाभिनिव्वुडं पयासु ,

चरे मुणी मव्वतो विप्पमुके ।

पासाहि पाणे य पुढो वि सत्ते ,

दुक्खेण अट्टे परिपप्पमाणे ॥ ४ ॥

अस्य चायमन्तरस्तुत्रेण सह सम्बन्धः , तद्यथा--अ-
श्वगारवपरिहारेण मुनिर्निर्वाणमनुसन्धयेदित्येतद्भगवानु-
त्पन्नाद्व्यज्ञानः समाख्यातवान् , एतच्च वक्ष्यमाणमाख्यातवा-
निति , ' आधं ' ति--आख्यातवान् कोऽसौ ?-- म-
निमात्रं--मननं मतिः--समस्तपदार्थपरिज्ञानं तद् विद्यते
यस्यासौ मतिमान् केवलज्ञानीत्यर्थः , तत्रासधारणावशेष-
गोपादानार्त्तार्थकृद् गृह्यते , असावपि प्रत्यात्मत्वेर्विषय-
मानस्वामी गृह्यते , किमाख्यातवान् ?-- धर्म--भूतचा-
रित्राख्यं , कथम् ?--अनुवर्तिन्य--केवलज्ञानेन ज्ञात्वा-
प्रज्ञापनायोग्यान् पदार्थानाभिन्य धर्मं भाषते , यदि वा--
प्राहकमनुवर्तिन्य कस्यार्थस्यायं ग्रहणसमर्थः ? , तथा-
कोऽयं पुरुषः ? कञ्च नतः ? किं वा दर्शनमायकः ? इत्ये-
वं पर्यालोच्य , धर्मशुद्धपक्षो वा मन्यन्ते , यथा--प्रत्येक-
मस्मर्त्तमायमनुविचिन्त्य भगवान् धर्मं भाषते , युगप-
त्सर्वेषां स्वभावापरिणत्या संशयापगमादिति , किं भूतं
धर्मं भाषते ?--अजुम्--अवक्तुं यथावस्थितवस्तुस्वरूपानि-
रूपणतो , न यथा शाक्याः सर्वं जगत्कभ्युदगस्य कृतनाशा-
कृताभ्यागमदोषभयात्मस्तानाभ्युपगमं कृतवन्तः , तथा वज-
रूपानमचेतत्वेनाभ्युपगम्य स्वयं न छिन्दन्ति तच्छब्दना-
दाशुपदेशं तु वदन्ति , तथा कार्यापणादिकं हिरण्यं स्वतो
न स्पृशन्ति अपरेण तु तत्परिग्रहः क्रयविक्रयं कारय-
न्ति , तथा सांख्याः सर्वमग्रदुतानुपगमस्थिरैकत्वभावं
नित्यमभ्युपगम्य कर्मबन्धमोक्षाभावप्रसङ्गदोषभयादाविर्भा-
वतिरोभावावाधितवन्त इत्यादिकौटिल्यभावपरिहारेणावकं

तथ्यं धर्ममाख्यातवान् , तथा सम्यगाधीयते--मोक्षं तस्मात्
वा प्रत्यात्मा योग्यः क्रियते--व्यवस्थाप्यते येन धर्मेणासी
धर्मः समाधिस्ते समाख्यातवान् । यदिवा--धर्ममाख्यातवा-
स्तत्समाधिं च धर्मध्यानादिकमिति । सुधर्मस्माभ्याह--
तमिमं--धर्मं समाधिं वा भगवदुपदिष्टं गृह्यत वृथम् ।
तद्यथा न विद्यते ऐहिकामुष्मिकरूपा प्रतिज्ञा--आकाङ्क्षा
तपोऽनुष्ठानं कुर्वतो यस्यासावप्रतिज्ञा , भिक्षुशीलो भिक्षुः
तुर्विशेषणं भावभिक्षुः , असावेव परमाधतः साधुः , धर्मं
धर्मसमाधिं च प्राप्तोऽस्मावेवंति । (' अणिगणभूतसु परि-
व्वएजा ' अस्य पदस्य व्याख्या ' अणिगणभूय ' शब्दे
प्रक्रममाणे ३३४ वृत्ते गता ।) तथा प्रज्ञानिपतादीनि तु
कर्मणो निदानानि वसन्त , प्राप्तातिपातोऽपि द्रव्यैकत्रका-
सभावमेवावतुर्धोः तत्र कर्मप्राप्तिकान्तमधिकृत्याह--सर्वो-
ऽपि प्राप्तातिपातः क्रियमाणः प्रज्ञापकापेक्षया धर्मवर्त्तित्व-
क्रियते । यदिवा--ऊर्ध्वाधस्तर्यगुरुषु त्रिषु लोकेषु तथा
प्राच्यादिषु दिषु विदिषु चति , द्रव्यप्राप्तातिपातसम्बन्ध-
प्रत्युत्पत्तिरिति वसा--ईन्द्रियादयो व व स्वावगाः कृषि-
व्यादयः , चकारः स्वगतभेदसंस्पर्शनार्थः , कालप्राप्तातिपा-
तसंस्पर्शनार्थो वा दिवा रात्रौ वा प्रात्याः--प्राप्तिः , भावमा-
कर्मतिपातं त्वाह--एतान् प्रायुक्तान् प्राणिनो हस्तपादाभ्यां सं-
यम्य--बद्धा उपलक्ष्यार्थत्वात्स्यान्वया वा कर्त्तर्यत्वा यत्वं-
वा दुःखोत्पादने तत्र कुर्यात् । यदिवा--एतान् प्राणिनो हस्तौ
बाहौ च संयतकायः सज्ज हिस्वात् । वक्ष्यन्नुच्च्वासनिःश्वा-
सकासितस्तुतवातनिसर्गादिषु सर्वत्र मनोवाक्कायकर्मसु सं-
यतो भवन् भावसमाधिमनुपालयेत् । तथा परैरदत्तं न
गृहीयादिति तृतीयमतोपस्थापः , अदत्तादाननिषेधाख्या-
धतः परिग्रहो निषिद्धो भवति , अपारिगृहीतमासेन्यत इति
मैथुननिषेधोऽप्युक्तः । समस्तव्रतसम्यक्पालनोपदेशात् नृ-
पाशादोऽप्यर्थतो निरस्त इति ॥२॥ ज्ञानदर्शनसमाधिमधिक-
त्वाह--सुदृढास्वातः श्रुतचारिषाख्ये धर्मो येन साधुनाऽ-
सौ स्वाख्यातधर्मो , जनेन ज्ञानसमाधिचक्षुषे भवति , न हि
विशिष्टपरिज्ञानवन्तरेण स्वाख्यातधर्मत्वमुपपद्यत इति भावः ।
तथा विशिष्टात्मना--चित्तचित्तुनिर्बिडज्जुगुप्सा वा ता[वि]
तीर्णः--अतिक्रान्तः ' तदेव च निःशङ्कं यज्जनैः प्रवेदिन '
मित्येवं निःशङ्कतया न कञ्चिद्विस्तारित्युक्तिं विधत्त इत्यनेन
दर्शनसमाधिः प्रतिपादिता भवति , येन केनचित्प्राप्तुकाहा-
रापकरणदिगतेन विधिनाऽऽप्मानं यापयति--पालयतीति
लाढः , स एवम्भूतः संयमानुष्ठानं खरं--अनुतिष्ठत् ,
तथा प्रजायन्ते इति प्रजाः--पृथिव्यादयो जन्तवस्तास्वा-
त्मातुल्यः , आन्मवत्सर्वप्राणिनः पश्यतीत्यर्थः , एवम्भूत एव
भावसाधुर्भवतीति । तथा चोक्तम्--" उह मम ए पियं दुक्खं ,
जालिअ धमेअ सव्वजीकाणं । उ हणेअ उ हणावेअ य , सममणई
तेअ सो समणो ॥ १ ॥ " यथा च ममाऽऽकुरुष्यमानस्या-
भ्यः कथायमानस्य वा दुःखमुत्पद्यते एवमन्येषामपीत्येवं म-
त्वा प्रजास्वात्मसमो भवति । तथा इहासंयमर्जाविताथी
प्रभूतं कालं सुखेन जीविष्यामीत्येतदव्यवस्थावी वा ' आयं '
कर्मोपलक्षणं न कुर्यात् । तथा--अयम्--उपलब्धमाहानोप-
करणादर्थनवान्यादिपदवस्तुष्वन्वयो परिग्रहलक्षणं संख्य-
माख्यर्थं सुष्ठु तपस्वी सुतपस्वी--विकृष्टतपानिष्ठतद्वा भि-

सुर्न कुर्यादिति ॥ ३ ॥ (गायत्रीर्वाङ्मयाक्या ' इत्थी ' शब्दे द्वितीयभागे ११४ पृष्ठे गता ।) स एवम्भूतः सर्वव्यवधानविप्र-
भुक्तः सन् पश्य-अवलोक्य पृथक् पृथिव्यादिषु कार्येषु स्व-
यमवाप्तरपर्याप्तिकापर्याप्तिकमेवमिदं सस्वान्-प्राणिनः अपि-
शब्दाद्वनस्पतिकां साधारणशरीरिणाऽनन्तानप्यकत्वमा-
गतान् पश्य, किं भूतान् ?-दुःखेन-असातवेदनीयोदयकूपेण
दुःखयतीति वा दुःखम् अष्टप्रकारं कर्म तेनार्त्तान्-पीडितान्
परिसमन्तारसंसारकटाहोदरे स्वकृतनेष्टनेन परिपश्यमानान्-
कथ्यमानान्, यद्विवा-दुःप्रसिद्धितेन्द्रियानार्त्तध्यानो-
पगतान्मनोवाक्कायैः परितप्यमानान् पश्येति सम्बन्धो ल-
गनीय इति ।

अपि च—

एतेषु बाले य पकुण्वमाणे,
आवद्वृत्ती कम्मसु पावणसु ।
अतिवायतो कीरति पावकम्मं,
निउंजमाणे उ करेइ कम्मं ॥ ५ ॥
आदीणविभीव करेति पावं,
मंताउ एगंतसमाहिमाहु ।
बुद्धे समाही य रते विवेगे,
पाणातिवाता विरते ठियऽप्पा ॥ ६ ॥
सर्वं जगं तु समयाणुपेही,
पियमपियं कस्सइ सो कोजा ।
उट्ठाय दीणो य पुणो विसमो,
संपूयणं चेव सिलोयकामी ॥ ७ ॥
आहाकडं चेव निकाममीणे,
नियामचारी य विसएणमेसी ।

एतेषु प्राण निर्दिष्टेषु प्रत्येकसाधारणप्रकारेषूपतापक्रियया
बालवत् बालः अज्ञश्चन्द्रादितरोऽपि संघट्टनपरिनापनाप-
द्रावणादिकेनानुष्ठानेन पापानि-कर्माणि प्रकर्षेण कुर्वाणस्तेषु
च पापेषु कर्मसु सत्सु एतेषु वा पृथिव्यादिजन्तुषु गतः संस्त
नेव संघट्टनादिना प्रकारेणानन्तशः आयस्यते-पीडयते दुःख-
भाग्यवर्तते । पाठान्तरं वा-एवं तु बाले-एवमित्युपदर्शने
यथा कीरः पारदारिका वा असदनुष्ठानेन हस्तपादच्छेदान्
बन्धवधादीश्चंहावाप्त्येवं सामान्यदृष्टेनानुमानेनाभ्याऽपि
पापकर्मकारी इहामुत्र च दुःखभाग्यवर्तते, 'आवद्वृत्ति' इति
कचित्पाठः, तत्राशुभान् कर्मविपाकान् दृष्ट्वा भुत्वा ज्ञात्वा
वा तेभ्योऽसदनुष्ठानेभ्यः 'आवद्वृत्ति' इति-निवर्त्तनं, कानि
पुनः पापस्थानानि येभ्यः पुनः प्रवर्त्तते निवर्त्तते वा इत्या-
शङ्क्य तानि दर्शयति-अतिपाततः-प्राणानिपाततः प्राणव्य-
परोपणादितोस्तथाशुभम्-ज्ञानावरणादिकं कर्म क्रियते-
समाधीयते, तथा पराश्व भुत्वादीन् प्राणातिपातादौ नि-
योजयन्-व्यापारयन् पापं कर्म करोति, लुशब्दान्मृपावा-
दादिकं च कुर्वन् कारयन् पापकं कर्म समुच्चिनातीति ॥ ५ ॥
किं चान्यत्-आ-समस्ताहीना-कल्याणरूपं वा कृत्तिः-
अनुष्ठानं यस्य कृपणवशीपकादेः स भवत्याहीनकृत्तिः, एव-

म्भूतोऽपि पापं कर्म करोति, पाठान्तरं वा (आदीनभोजयति
पापं करोतीति 'आईणभोइ' शब्दे द्वितीयभागे ७
पृष्ठे गतम् ।) इत्यसमाधयो हि स्पर्शविसुखोत्पादका
अनेकान्तिका अनात्यन्तिकाश्च भवन्ति, अनेन चावश्य-
मसमाधिमुत्पादयन्ति, तथा चोक्तम्-“ यद्यपि निवेष्ट्यमाणा,
मनसः परितुष्टिकारका विषयाः । किम्पाकफलादनव-ज्जव-
न्ति पञ्चाद्विदुग्गमाः ॥ १ ॥ ” इत्यादि, तदेवं बुद्धः-अव-
गततस्वः स चतुर्विधेऽपि ज्ञानादिकं एतो-व्यवस्थितो
विवेकं वा आहारापकरणकषायपरित्यागरूपे ब्रह्मभावा-
त्मके एतः सत्त्वैवभूतश्च स्यादित्याह-प्राणानां दशप्रकारा-
णामप्यतिपातो-विनाशस्तस्माद् विरतः स्थितः सम्यग्मार्गेषु
आत्मा यस्य सः, पाठान्तरं वा-‘ठियणि’ इति-स्थिता शु-
द्धस्वभावात्मना अर्चिः-लेख्या यस्य स भवति स्थितार्चिः,
सुविशुद्धस्थिरलेख इत्यर्थः ॥ ६ ॥ किञ्च-सर्व-चराचरं
जगत्-प्राणिसमूहं समनया प्रोक्षतुं शीलमस्व स समता-
नुपेक्षी समतापश्यको वा, न कश्चित्प्रियो नापि द्वेष्य इत्यर्थः
तथा चोक्तम्-“ नाथ य सि कोइ वि(दि)स्सो, पिओ व सव्वे-
सु चेव जीवेसु । ” तथा-‘ जइ मम ण पियं दुःख ’ मित्यादि-
समतोपेतश्च न कस्यचित्प्रियमप्रियं वा कुर्वाञ्चिःसङ्गतया
विहरद्, एवं हि सम्पूर्णभावसमाधियुक्तो भवति । कश्चिन्नु
भावसमाधिना सम्यग्गुणानेनात्माय परीषडापसर्गैस्तर्जि-
तो दीनभावमुपगम्य पुनर्निषण्णो भवति, विषयाधी वा
कश्चिद्वाइस्वमप्यवलम्बते, रससातागौरवगुहो वा पूजा
सत्काराभिलाषी स्यात्, तदभावे दीनः सन् पार्श्वस्थादि-
भावेन वा विषण्णो भवति, कश्चित्था सम्पूजनं वक्ष्या-
त्वादिना प्रार्थयेत्, श्लोककामी च-श्लाघाभिलाषी च व्या-
करणगणितज्यातिषनिमित्तशास्त्राद्यधीन कश्चिदिति ॥ ७ ॥
किञ्चान्यत्-साधूनाधाय-उद्दिश्य कृतं निष्पादितमाधाक-
मैत्यर्थः, तदेवम्भूतमाहारापकरणादिकं निकामम्-अत्यर्थं
यः प्रार्थयते स 'निकाममीणे' इत्युच्यते । तथा-निकामम्-अ-
त्यर्थम् आधाकर्मादीनि तन्निमित्तं निमग्नतादीनि वा सर-
ति-चरति तच्छीलश्च स तथा, एवम्भूतः पार्श्वस्थावसककु-
शीलानां संयमोद्योगे विषयानां विषयणभावेन भवते, सवन्नुष्ण-
निविषण्णतया संसारपङ्कावसन्नो भवतीति यावत्, ('इत्थीसु'
इत्यारभ्य 'परिग्गह' शब्दे पञ्चमभागे ४४६ पृष्ठे गतम् ।)
तथा 'वेराणुविडे' इत्यादि 'धम्म' शब्दे ४ भागे २६७६
पृष्ठे गतम् ।)

किञ्चान्यत्—

आयं स कुजा इह जीवियद्धी,
असज्जमाणो य परिव्वएजा ।
शिसम्मभासी य विणीय गिद्धि,
हिमन्नियं वा ण कहं करेजा ॥ १० ॥
आहाकडं वा ण शिकामएजा,
शिकामयंते य ण संथवेजा ।
धुणे उगलं अणुवेहमाणे,
चिन्हा ण सोयं अणुवेक्खमाणो ॥ ११ ॥

आगच्छन्तीत्यायो-ब्रह्मादेर्लोभस्तीक्ष्णमिन्नपादितोद्वेगकार-

कर्म लाभो वा तम् । इह—अस्मिन् संसारे असंयमजीवि-
तार्थी भोगप्रधानजीवितार्थीत्यर्थः । यदिवा—आर्जी-
विकाभयान् द्रव्यसञ्चयं न कुर्यात् । पाठान्तरं वा—'छ-
न्दः कुञ्जा' इत्यादि, छन्दः—प्रार्थनाभिलाष इन्द्रियाणां स्व-
विषयाभिलाषो वा तत् न कुर्यात्, तथा असंजमानः-
सङ्गमकुर्वन् गृहपुत्रकलत्रादिषु परिग्रहेत्—उत्पन्नविहारी भ-
वेत्, तथा 'गृहि—गार्ह्ये विषयेषु शब्दादिषु विनीय-
अपनीय निशम्य—अवगम्य पूर्वोक्तं पर्यालोच्य भाषको
भवेत्, तद्वद्दर्शयति—हिंसया—प्राणयुपमद्वैतया अन्विता-
युक्ता कथा न कुर्यात्—न तत् श्रूयात् यत्परात्मनोरुभ-
योर्वा बाधकं च्छ इति भावः । तथा—अज्ञानं पिबत
स्वादनं मोदनं हनं क्षिप्तं प्रहरतं पञ्चनत्यादिकथां पापो-
पादानभूतां न कुर्यादिति ॥ १० ॥ अपि च—साधनाधाय
कृतमाधाकृतमौद्दृशिकमाधाकर्मैत्यर्थः, तद्वद्भूतमाहारजातं
निश्चयेनैव न कामयेत्—नाभिलषेत् तथाविधाहारादिकं
च निकामयतः—निश्चयेनाभिलषतः पार्श्वस्थादीन्तत्सम्य-
कदानप्रतिग्रहसंवासासंभाषणादिभिः न संस्थापयेत्—नो-
पवृहयेत्, तैर्वा साधं संस्तवं न कुर्यादिति । किञ्च—'उ-
रालं' ति—औदारिकं शरीरं—विकृष्टतपसा कर्मनिजंरामनु-
प्रेक्षमाणो धुनीयात्—कुरु कुर्यात् । यदि वा—'उरालं' ति
बहुजन्मान्तरमञ्चिने कर्म तदुदारे मोक्षमनुप्रेक्षमाणो धु-
नीयाद्—अपनयेत्, तस्मैश्च तपसा धूयमाने कुरीभव-
ति शरीरकं कदाचित् शोकः स्यात्, तं त्यक्त्वा याचितोप-
करणवदनुप्रेक्षमाणः शरीरकं धुनीयादिति सम्बन्धः । सूत्र०
१ ध्रु० १० अ० ।

किञ्चाऽन्यत्—

इत्थीसु या आऽन्य महुणाउ,
परिग्रहं चैव अकुर्वमाणं ।

उच्चावयुं विमणसु तर्हि,

निस्संसयं भिक्षु समाहिपते ॥ १३ ॥

विद्यमानुपतिपेयगुणसु त्रिविधास्वपि स्त्रीषु विषयभू-
तासु यत् मैथुनम्—अग्रहं तस्माद् आ—समन्तान्
रतः—अरता निवृत्त इत्यर्थः, तुशब्दात्प्राणातिपातादिनिवृ-
त्तश्च, तथा परि—समन्ताद् गृह्यते इति परिग्रहो धनधान्यादि
पदचतुष्पदादिग्रहः तथाऽऽत्माऽऽत्मीयग्रहस्तं स्वबाहुर्वा-
णः सन्नुच्चावचेषु—नानारूपेषु विषयेषु यदिवेच्छा—उत्कृष्टा
अथवा जघन्यास्तत्परकृष्टाः आर्या—अपरेषां च त्राणभूता
विशिष्टापदेशदानतो निःसंशय—निश्चयेन परमार्थतो भि-
क्षुः—साधुरवभूतो मूलोत्तरगुणसमन्वितो भावसमाधि
प्राप्तो भवति, नापरः कश्चिदिति । उच्चावचेषु वा विष-
येषु भावसमाधि प्राप्तो भिक्षुः संशयं याति नानारूपान्
विषयान् न संशयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ (१४ गाथा 'परिसह'
शब्द पञ्चमभागे ६४७ पृष्ठ उक्ता ।)

किञ्चाऽन्यम्—

गुप्तो वर्ह्ये य समाहिपतो,
लमं समाहृत् परिचण्डा ।

गिहं न छाए थ वि छायेजा,

संमिस्सभावं पयेहे पयासु ॥ १४ ॥

वाचि वाचा वा गुप्तो वागुप्तो—मौनव्रती सुपर्यालोचितध-
र्मसम्बन्धभाषी वेत्येवं भावसमाधि प्राप्तो भवति, तथा शुद्धां
लेश्यां तैजस्यादिकां समाहृत्य—उपादाय अशुद्धां च कृष्णादि
कामपट्टत्यपरि—समन्तान्संयमानुष्ठाने व्रजेत् गच्छेदिति ।
किञ्चाऽन्यत्—गृहम्—आवसथं स्वतोऽन्येन वा न छादये-
दुपलक्ष्यार्थत्वादस्यापरमपि गृहादंकरगवत्परकृतविलानिवा-
सित्वात्संस्कारं न कुर्यात् । अन्यदपि गृहस्यकर्तव्यं परि-
जिहीर्षुगृह—प्रजायन्त इति प्रजास्तासु—तद्विषये येन
कृतेन सम्मिश्रभावो भवति तत्प्रजह्यात् । एतदुक्तं भवति—
प्रमज्जितोऽपि सन् पचनपाचनदिकां क्रियां कुर्यन् कार-
यैश्च गृहस्थैः सम्मिश्रभावं भजते । यदि वा—प्रजाः—
स्त्रियस्तासु ताभिर्वा यः सम्मिश्रभावस्तमधिकलसंयमार्थी
प्रजह्यात्—परित्यजेदिति ॥ १४ ॥ ('जंकेइ' इत्यादि १६—
गाथा 'अकिरियाआय' शब्दे प्रथमभागे १२६ पृष्ठे गता ।)

किञ्चाऽन्यत्—

पुढो य छंदा इह माणवा उ,

किरियाकिरियं च पुढो य वायं ।

जायस्स बालस्स पकुव्व देहं,

पवहुती वेरमसंजतस्स ॥ १७ ॥

पृथक्—नाना छन्दः—अभिप्रायो येषां ते पृथक्छन्दा इह
अस्मिन्मनुष्यलोके मानवा-मनुष्याः, तुरवधारणे, त-
मेव नानाभिप्रायमाह—क्रियाऽक्रिययोः पृथक्त्वेन क्रिया-
वादमक्रियावाद् च समाधिताः, तथा—'क्रियैव फलदा
पुंसां, न ज्ञानं फलदं मतम् । यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो, न ज्ञानान्नु
स्त्रितो भवेत् ॥ ११ ॥' इत्येवं क्रियैव फलदायित्वेनाभ्युप-
गताः क्रियावादमाधिताः, एवमेतद्विषयेयणाक्रियावादमा-
धिताः, एतयोश्चात्तरत्र स्वरूपं न्यक्षेण वक्ष्यते ते च नाना-
भिप्राया मानवाः क्रियाऽक्रियादिकं पृथग्वादमाधिता मो-
क्षहेतुं धर्ममजानाना आरम्भेषु सक्ता इन्द्रियवशगारससा-
तागौरवाभिलाषिण एतत्कुर्वन्ति, तथा—'ज्ञानस्य—उत्प-
न्नस्य बालस्य—अज्ञस्य सदसद्विवेकविकलस्य सुखैषि-
णो देहम्—शरीरं 'पकुव्व' ति—खण्डशः कृत्वाऽऽत्म-
नः सुखमुत्पादयन्ति, तद्वत् परोपघातक्रियां कुर्वन्तोऽसंयत-
स्य कुतोऽप्यनिवृत्तस्य जन्मान्तरशतानुबन्धि वरं परस्य-
रूपमदकारि प्रकयेण वर्धने । पाठान्तरं वा—'जायार्हे बा-
लस्स पगम्भणाए' बालस्य—अज्ञस्य हिंसादिषु क-
र्मसु प्रवृत्तस्य निरनुकम्पस्य या जाता प्रगल्भता-
धाप्यं तथा वैरप्रव प्रवर्धते इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥
(१८ गाथा 'आउक्खय' शब्दे द्वितीयभागे २७ पृष्ठे गता ।)

किञ्चाऽन्यत्—

जहाहि वित्तं पसवो य सव्वं,

जे बंधवा जं य पिया य मित्ता ।

लालप्पवी सेऽवि य एह मोहं,

अक्खे जत्ता तंसि हरंति वित्तं ॥ १८ ॥

सीहं जहा खुडुमिगा चरंता ,
दूरे चरंती परिसंकमाणा ।
एवं तु मेहावि समिक्ख भम्मं ,
दूरेण पावं परिवज्जएज्जा ॥ २० ॥

चित्तं-द्रव्यजाते तथा पशवो-मोमहिष्यादयस्तान् सर्वान् जहाहि-परित्यज तेषु ममत्वं मा कृथाः, ये बान्धवा-मातापि-प्रादयः श्वशुरादयश्च पूर्वापरसंस्तुता ये च प्रिया मित्राणि सह पांसुकीडिनादयस्ते एते मातापिप्रादयो न किञ्चित्तस्य परमार्थतः कुर्वन्ति, सोऽपि च चित्तपशुबान्धवमित्रार्थी अत्यर्थं पुनः पुनर्वा लपति लालप्यते तद्यथा-हे मातः ! हे पितरि-त्येवं तदर्थं शोकाकुलः प्रलपति, 'तदज्जनपरश्च' माहमुपैति । केष्वपि कण्डरीकवत्, घनवानपि मम्मणवणिग्वत् धान्य-वानपि तिलकभेष्टिवद्, इत्येवमसाध्व्यसमाधिमान् मुह्यन्ते (ति) यच्च तेन महता क्लेशेनापरप्राण्युपमर्दनोपाजितं चित्तं तदन्ये जनाः 'से' तस्यापहरन्ति जीवन् एव मृतस्य वा, तस्य च क्लेश एव क्वलं पापक-भक्षेत्येवं मत्वा पा-पानि कर्माणि परित्यजन्तपश्चेदिति ॥ १६ ॥ तपश्चरण-पायमधिकृत्याह-यथा खुदमुगाः-खुद्राटव्यपशवो ह-रिणजात्याद्याः चरन्तः-अटव्यामटनः सर्वेते विध्यन्तः परिशङ्कमानाः सिंहं व्याहं वा आत्मोषद्रवकारिणं दूरेण परिहृत्य चरन्ति-विहरन्ति, एवं मेधावी-मर्यादावान्, तु-विशेषणं सुतरां धर्मं समीक्ष्य-पर्यालोच्य पापं कर्म-अ-सदनुष्ठानं दूरेण मनोवाक्यायकर्मभिः परिहृत्य परि-समन्ताद् अजंत् संयमानुष्ठायी तपश्चारी च भवंदिति, दूरेण वा पा-पं-पापहेतुत्वात्सावधानुष्ठानं सिंहमिव मृगः स्वहितमिच्छन् परिवर्जयेत्-परित्यजेदिति ॥ २० ॥

अपि च-

संबुज्जमाणे उ शरे मतीमं,
पावाउ अप्पाण निवडुएज्जा ।
हिंसप्पसुयाई दुहाई मत्ता,
वेराणुबंधीणि महम्मयाणि ॥ २१ ॥
मुसं न बूया मुणि अत्तगामी,
णिब्बाणमेयं कसिणं समाहिं ।
सयं न कुजा न य कारवेजा,
करंतमन्नं पि य णाणुजाणे ॥ २२ ॥

मनने मतिः सा शोभना यस्यास्त्यसौ मतिमान्, प्रशंसायां मतुप, तद्वं शोभनमतियुक्ता मुमुक्षुर्नरः सत्यक-भृतचारित्राख्यं धर्मं भावसमाधिं वा बुध्यमानस्तु-वि-हितानुष्ठाने प्रवृत्तिं कुर्याणस्तु पूर्वं तावन्नविद्यावरणात् निवर्त्तेत, अतस्तद्वर्त्तयति-पापात्-हिंसानृतादिरूपाक-मेण आत्मानं निवर्त्तयेत्, निदानोच्छेदेन हि निदानिन उच्छेदो भवतीत्यतोऽंशकर्मस्यमिच्छन्नाश्वेव आभवद्वा-राणि निरुन्ध्यादित्यभिप्रायः । किं चान्यत्-हिंसा-प्राणव्य-पणोपणं तथा ततो वा प्रसूतानि-जातानि यान्यश्रुमानि क-र्माणि तान्यत्यन्तं नरकादिषु यातनास्थानेषु दुःखानि-दुःखो-

त्पादकानि वसन्ते, तथा वैरभनुबध्नन्ति तच्छीलानि च धै-रानुबन्धीनि-जन्मशतसहस्रदुर्मोक्षानि, अत एव महद्भयं येभ्यः सकाशात्तानि महाभयानीति, एवं च मत्वा मतिमा-नात्मानं पापाच्चित्तवर्त्तयति । पाठान्तरे वा 'निब्बाणभूष' च परिवर्त्तयन् 'अस्यायमर्थः-यथाहि निर्वृत्तो निर्व्यापार-त्वात्कस्यचिदुपघाते न वर्त्तते एवं साधुरपि सावधानुष्ठा-नरहितः परि-समन्ताद् अजंदिति ॥ २१ ॥ तथा आसो-मास-मार्गस्तद्वामी-तद्वमनशील आत्महितगामी वा, आसो वा प्र-क्षीणदोषः सर्वज्ञस्तदुपदिष्टमार्गगामी मुनिः-साधुः मृषा-वांश्च-अनृतमयथार्थं न ब्रूयान् सत्यमपि प्राण्युपघातकमि-ति, 'एतदेष मृषावादवर्जनम्' कृत्स्नं-संपूर्णं भावसं-माधि विवर्गं चाहुः, सांसारिका हि समाधयः-स्नानभोज-नादिजनिताः शब्दादिष्वयसंपादिता वा अनेकान्तिका नात्यन्तिकत्वेन दुःखप्रतीकाररूपत्वेन वा असंपूर्णा वर्त्त-न्ते, तदेवं मृषावाद्मन्येषां वा प्रतानामतिचारं स्वयमा-त्मना न कुर्यात्प्राण्यपरेण कारयेत्तथा कुर्वन्तमप्यपरं मनो-वाक्यायकर्मभिर्नानुमन्येत इति ॥ २२ ॥ सूत्र० १ ध्रु० १० अ० । आ० ७० । सामर्थ्ये, आव० ६ अ० । शीले, स्था० ४ डा० १ उ० । (आहारविषयकसमाधिष्वक्षयता 'आहार' शब्दे द्वितीयभाग १२२ पृष्ठे गता ।) (समाधिद्वारं 'समाहाण' शब्देऽस्मिन्भागे गतम् ।)

समाहिंदिय-समाहितेन्द्रिय-पुं० । संयतेन्द्रिये. सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

समाहिकाम-समाधिकाम-त्रि० । समाधिमभिलषति, व्य० १ उ० ।

समाहिजाय-समाधियोग-पुं० । समाधिः-धर्मध्यानं तदर्थं त-त्प्रधानो योगः-मनोवाक्यायव्यापारः । मनोवाक्यायव्यापारेण धर्मध्यानं, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

समाहिट्ठाण-समाधिस्थान-न० । समाधे-रागादिरहितचि-त्तस्य स्थानानि-आश्रयाः समाधिस्थानानि । पा० । प्रश-न्ताश्रयेषु, स० १० सम० । दशा० । चित्तसमाधिस्थानानि 'चित्तसमाहिट्ठाण' शब्दे तृतीयभागे ११२३ पृष्ठे गतानि ।) (ब्रह्मचर्यसमाधिस्थानान्यपि स्वस्थानानि ।)

समाहिट्ठाप-समाधिष्ठातृ-त्रि० । प्रभौ, आवा० । गृहपतौ, आ-वा० २ ध्रु० १ ध्रु० ७ अ० १ उ० ।

समाहिपडिमा-समाधिप्रतिमा-स्त्री० । समाधिः भुतचारि-त्रं च तद्विषया प्रतिमा-प्रतिष्ठाभिप्रदः समाधिप्रतिमा । प्र-तिमाभेदे, स्था० ३ डा० १ उ० । समाधिप्रतिमा दशा-भुतस्कन्धोक्ता द्विभेदा-भुतसमाधिप्रतिमा, सामायिका-दिवारित्रसमाधिप्रतिमा च । स्था० २ डा० ३ उ० ।

चत्तारि पडिमाओ पसत्ताओ, तं जहा-समाहिपडिमा, उवहाणपडिमा, विवेगपडिमा, विउसगपडिमा । (सू० २४१×)

(व्याख्या 'पडिमा' शब्दे पञ्चमभागे ३३२ पृष्ठे गता ।)

समाहिबहुल-समाधिबहुल-त्रि० । चित्तस्वास्थ्यप्रचुरं, प्रश्न० ३ सव० द्वार । समाधिस्तु प्रश्नमवाहिता ज्ञानमिदं वा । त्रय-चुरे, स्थ० ३ डा० ४ उ० ।

समाहिमरण-समाधिमरण-न० । अक्षपरिज्ञेयमरणपादपो-
पगमनामम्यतमास्त्रन् मरणभेदे, आचा० १ ध्रु० ८ अ०
१ उ० ।

समाहिय-समाधित-त्रि० । शोभने, बीभत्से, दुष्टे च । सूत्र०
१ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

ममाहित-त्रि० । सम्यगाहिते व्यवस्थापिते च । सूत्र० १ ध्रु०
५ अ० १ उ० । समापिते, विशेष० । शुभाध्यवसायासहिते,
मूल० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० । सम्यगाख्याने, सूत्र० १
ध्रु० ६ अ० । धर्मादिध्यानयुक्तं, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।
उपयुक्तं, आचा० २ ध्रु० ४ अ० । समाधि प्राप्ते, सूत्र० १
ध्रु० ३ अ० ४ उ० । आचा० । व्य० । आ० म० । समाधियुक्तं,
संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।

समाहित-त्रि० । गृहीत, आचा० १ ध्रु० ८ अ० ५ उ०,
सम्यग्यवस्थापिते, आचा० १ ध्रु० ८ अ० ६ उ० । आ० म०
समाहियच्च-समाहितार्च-त्रि० । सम्यगाहिता-व्यवस्थापि-
ता अर्चा-शरीरं येन स समाहितार्चः । नियमितकायव्यापा-
रे, अर्चा-लेख्या सम्यगाहिता लेख्या येन स समाहितार्चः ।
अतिविशुद्धाध्यवसायं, यदि वा-अर्चा-क्रोधाध्यवसायात्मि-
का ज्वाला । समाहिता-उपशमिता अर्चा येन स तथा ।
अक्रोधने, आचा० १ ध्रु० ८ अ० ६ उ० ।

समाहियप्प-समाहितात्मन्-त्रि० । सम्यक्चरणे, चारित्र्ये
व्यवस्थितः समुद्युक्तः साधुर्मुनिश्च चतुर्वर्षि भावसमाधि-
भेदेषु दर्शनज्ञानतपश्चारित्र्यरूपेषु सम्यगाहितो व्यवस्थापित-
आत्मा येन स समाहितात्मा । ध्यानापादकगुणेषु उपयुक्ता-
त्मनि, दश० १० अ० ।

समाहियमण-समाहितमनस्-त्रि० । समं-तुल्यं रागद्वेषाक-
लितमाहितमुपनीतमात्मनि मनो येन स तथा । समाहिता-
त्ममनस्के, प्रश्न० १ संघ० द्वार ।

समाहिरय-समाधिरत-त्रि० । ऐकान्तिकात्यन्तिकसुखोत्पाद-
कं समाधौ रते, सूत्र० १ ध्रु० १० अ० ।

समाहिराय-समाधिराज-पुं० । सर्वयोगाग्रेसरत्वात् (बी-
जमनेन) नैराभ्युदयेन, द्वा० २४ द्वा० ।

समाहिवीरिय-समाधिर्वीर्य-न० । मनश्चादीनां समाधाने,
नि० सू० १ उ० ।

समि-शमिन्-त्रि० । शमोऽस्यास्तीति शमी । जितमनोभेगे,
आचा० १ ध्रु० ५ अ० ३ उ० ।

समिह-समिति-स्त्री० । सम् पूर्वस्येण गताधित्यस्य क्लिप्त्य-
यान्तस्य समितिर्भवति । समेकीभावेनेति-समितिः । शोभ-
नैकाग्रपरिणामस्य चक्षायाम्, आचा० ४ अ० । उक्त० । सूत्र० ।
दश० । सम्यक् प्रवृत्तौ, प्रश्न० १ संघ० द्वार । संघा० ।
समितिरिति पञ्चानां चक्षानां ताम्रिकी संज्ञा । घ० २
अधि० । नि० सू० । प्रव० । दश० । चतुर्विंशतिसङ्ख्या-
के उत्तराध्ययने, स० ३६ सम० । उक्त० । सम्यग्बोधने,
प्राणातिपातवर्जने, ओघ० । स० । आचा० । स्था० । आच० ।
द्वा० । सम्यग्गमने, सम्यक् प्रवर्त्तने, उक्त० २५ अ० । स-
मागमे, स० ।

पंच समिहो पञ्चसत्ताओ, तं जहा-ईरियासमिहं भा-
सासमिहं एसणासमिहं आयाणमंडमत्तनिकखेवणास-
मिहं उच्चारपासवणखेलसिंघाणजल्लपारिद्धावणियास-
मिहं । (सू० ५ +)

तथा समितयः-सङ्गताः प्रवृत्तयः, तत्रयांसमितिः-ग-
मने सम्यक् सत्त्वपरिहारतः प्रवृत्तिः, भाषासमितिः-
निरवधवचनप्रवृत्तिः, पञ्चसत्तासमितिः-त्रिचत्वारिंशदाप-
जनेन भक्तादिग्रहणं प्रवृत्तिः, आदाने-ग्रहणे भाण्डमा-
त्रयोरुपकरणपरिच्छेदस्य निक्षेपणं व्यवस्थापने समितिः-
सुप्रत्युपेक्षितादिमाङ्गन्येन प्रवृत्तिश्चतुर्थी, तथोच्चारस्य-
पुरीषस्य प्रध्वणस्य-मूत्रस्य खेलस्य-निष्टीवनस्य शि-
ङ्गास्य-नासिकाश्लेष्मणो जलस्य-देहमलस्य परिष्ठाप-
नायां-परित्यागं समितिः-स्थण्डिलादिशेषपरिहारतः प्र-
वृत्तिरिति पञ्चमी । स० ५ सम० ।

अट्ट समितितो पञ्चसत्ताओ, तं जहा-ईरियासमिती भा-
सासमिती एसणासमिती आयाणमंडमत्तनिकखेवणास-
मिती उच्चारपासवणखेलसिंघाणजल्लपारिद्धावणियासमि-
ती मणसमिती वइसमिती कायसमिती । (सू० ६०३)

‘अट्ट समिहं’ इत्यादि, सम्यगितिः-प्रवृत्तिः समितिः, ईर्या-
यां-गमने समितिश्चतुर्थीपारपूर्वतयेतीर्यासमितिः, एवं
भाषायां निरवधवचनतः, पञ्चसत्तायामुद्गमादिशेषवर्जनतः,
आदाने-ग्रहणे भाण्डमात्रायाः-उपकरणमात्राया भाण्ड-
स्य वा-वस्त्राद्युपकरणस्य मृन्मयादिपात्रस्य वा पात्रस्य
च-साधुभाजनविशेषस्य निक्षेपणायां च समितिः सुप्रत्यु-
पेक्षितसुप्रमाजितक्रमेणेति, उच्चारप्रध्वणखेलशिङ्गाणजल्ल-
नां पारिष्ठापनिकायां समितिः स्थण्डिलविशुद्धादिक्रमेण,
खेलो-निष्टीवनं शिङ्गाणां-नासिकाश्लेष्मणं, मनसः कुशल-
तायां समितिः, आचाऽकुशलत्वनिरोधे समितिः, कायस्य
स्थानादिषु समितिरिति । स्था० ८ डा० ३ उ० ।

अट्टसु वि समिहसु अ, दुबालसंगं अमोअरइ जम्हा ।

तम्हा एवयणमाया, अजम्हयणं हाइ नायव्वं ॥ ४५६ ॥

‘अष्टास्वपि’ अष्टसंख्यास्वपि समितिषु द्वादशाङ्ग-प्र-
वचनं समवतरति-संभवति यस्मात्, ताश्चेहाभिधीय-
न्त इति गम्यते, तस्मात्प्रवचनमाता प्रवचनमातरो
वोपचारन इदमध्ययनं भवति ज्ञातव्यमिति गार्थः ।
गतो नामनिष्पन्नो निक्षेपः । उक्त० । (यः समितः स
शुप्तः इति ‘अम्भुद्वाण’ शब्दं, प्रथमभागे ६६३ पृष्ठे
उक्तम् ।)

पञ्चसत्तासमितिमाह-

गवेसणाए गहणे य, परिभोगेसणा य जा ।

आहारमुवहिसिजाए, एए तिषि विसोहिए ॥ ११ ॥

उग्गमुप्पायणं पढमे, बिहए सोहेज एसणं ।

परिभोगम्मि चउकं तु, विसोहेज्ज जणं जई ॥ १२ ॥

गवेसणायाम्-अन्वेषणायां ग्रहणे च-स्वीकारे, उभयत्र
प्रकृतस्वादिपणोति संबध्यते, सतो गवेसणायांमणया ग्रहणे

वैषणा परिभोग—आसेषने तद्विषयैषणा परिभोगैषणा च या, 'आहारोपधिसिञ्जय' ति—वचनव्यत्ययात् आहारोपधिसिञ्जयासु प्रतीतास्वेता-उक्तरूपा एषणाः सूत्रत्वा-ल्लङ्घ्यस्यार्थान्नो विशेषयेत्-निर्दोषा विद्ययात्, पठ्यते च—“ गवेषणा गहणेण, परिभोगैषणाणि य । आहार-मुबहिं सेज्जं, एष तिलि थिसोहिय” ॥१॥ ति । इति अस्य च गवेषणादिभिराहारादीनि त्रीणि विशेषयेदिति संक्षेपार्थः, कथं विशेषयेत् ? इत्याह—उद्गमोत्पादना च उद्गमोत्पादनामिति, समाहारस्तत्किमित्याह—विशोधयेदित्युत्तरं सम्बन्धः । किमुक्तं भवति—आधाकर्मोद्देशोपपादनात् उद्गमं धा-व्यादिदेशपरित्यागतोत्पादनां शुद्धिमादधीत 'पदम' ति—प्रथमायां गवेषणायां 'वोप' ति—द्वितीयायां गहणैषणायां शोधयेत् शङ्कितोद्देशोपपादनात् एषणां—ग्रहणकालभाविप्राप्त गतवेषान्वेषणात्मिकां, परिभोगैषणायां चतुष्कं पितृशय-वक्ष्यान्नात्मकम्, उक्तं हि—'पिंडं सेज्जं च वत्थं च, चउत्थं पायमेव य' ति—विशोधयेद्विह चतुष्कशब्देन तद्विषय उप-भोग उपलब्धतः, ततस्ते विशेषयेदिति । कोऽर्थः ? उद्गमादि-देशोपपादनात् शुद्धमेव चतुष्कं परिभुञ्जीत, यदि बोद्धमादनां दोषोपलक्षणात्वात्, 'उद्गम' ति—उद्गमोद्देशान् 'उत्पायणे' ति—उत्पादनादोषान् 'एसण' ति—एषणादोषान् विशेषयेत्, चतुष्कं च संयोजनाप्रमाणाङ्कारधूमकारणात्मकम्, अङ्कार-धूमयोर्मोहनीयान्तगतं चनैकतया विवक्षितत्वाद् विशेषये-दुभयत्र शोधनमपनयने 'जयं' ति—यतमानो यतस्तपस्वी । व्याख्याद्वयऽपि च पुनस्तस्या एव क्रियाया अभिधानमति-शयल्यापनार्थमिति सूत्रद्वयार्थः ।

इदानीमादानानक्षेपणसमितिमाह—

ओहोवहुवग्गहियं, भंडगं दुविहं सुणी ।

गिएहंतो विक्खित्तंतो य, पउंज्ज इमं विहिं ॥१३॥

चक्खुमा पडिलेहिता, पमज्जिआ जयं जई ।

आईए निक्खिविजा वा, दुहआ व समिए सया ॥१४॥

'आहोवहुवग्गहियं' ति—उपधिशब्दा मध्यानिर्दिष्टत्वात् उमरुक्कगुणप्रस्थितवदुभयत्र संबध्यते, तत आहोपधिमौपप्र-दिकोपधि च भाण्डकमुपकरणं रजोहरणदण्डकादि द्विविध-म्—उक्तभेदां द्विभेदं मुनिः गृह्णाददानां निक्षेपश्च क-चित् स्थापयन् प्रयुञ्जीत व्यापारयेदिसं-वक्ष्यमाणं विधि-म्यायम् । तमेवाह—चक्खुमा—दृष्ट्या 'पडिलेहिता' ति—प्रत्युपे-क्ष्यावलोक्य प्रमार्जयेत्—रजोहरणादिना विशेषयेत् यतमानो यतस्ततः 'आईए' ति—आदधीत—गृह्णीयात् निक्षेपे वा स्थापयेत् 'दुहआ व' ति—आवाप प्रक्रमादौषिकोपप्रादिकोप-धा, यादवा—द्विधाऽपि द्रव्यतो भावतश्च समितः प्रक्रमादौषा-ननिक्षेपणासमितिमान् सन् सदा—सर्वकालमिति सूत्रद्वया-र्थः । उक्तं २४ अ० । नैरन्तर्येण मीलनायाम्, अनु० । समुद्भूय, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

समिहजोग—समितियोग—पुं० । सत्प्रवृत्तिसम्बन्धे, प्रश्न० ४ संव० द्वार ।

समिहवा—समितिमा—स्त्री० । समिता कणिका तथा निष्प-जा समितिमा । मण्डकं, पूषणिकायां च । वृ० १ उ० २ प्रक० ।

समिक्ख—समीक्ष्य—अव्य० । पर्यालोच्येत्यर्थे, आच० ४ अ० । सूत्र० । केवलज्ञाननार्थम् परिहायेत्यर्थे, सूत्र० १ भु० १ अ० । समिक्ख समेत्य—अव्य० । ज्ञात्येत्यर्थे, सूत्र० १ भु० १२ अ० । मिलित्वेत्यर्थे, आ० म० १ अ० । आचा० ।

समि(दु)ह—समृद्ध—त्रि० । धनधान्यादिविभूतियुक्तं, वं० प्र० १ पाहु० ॥१॥ । नि० । वृद्धिमुपगते, प्रश्न० १ पद । उक्त० । पा० । ४५० । रा० । प्रश्न० । आ० म० । चन्द्रगुप्तसमये पाटलिपुत्रे नगरे स्थितानां सुस्थिताभिधमूरीणां शिष्यं, पि० । ('सुम्' शब्दे तृतीयभाग ११६६ पृष्ठे कथा ।)

समिह्वय—समृद्धक—पुं० । पक्षस्य षष्ठं दिवसे, ज्यो० ४ पाहु० ।

समिह्वयर—समृद्धतर—पुं० । विशिष्टतरसंपाद, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

समि(हु)दि—समृद्धि—स्त्री० । "अतः समृद्ध्यादौ वा" ॥१॥ । १ । ४४ ॥ अनेनादरतः पालिका दीर्घादेशः । तदभावे—समि-र्जा । प्रा० । "इत्कपादौ" ॥२॥ । १२८॥ अनेन श्रुत इत्यम् । प्रा० । अहिंसायाम्, समृद्धिहेतुत्वेन समृद्धिरवोच्यते । प्रश्न० १ संव० द्वार । सम्यक् प्रकारेण श्रुत्वा, संपाद, विभूतां च । आच० ४ अ० । स्था० ।

समिय—शमिक—पुं० । शम एव शमिकः । शमभावे, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

समिय—समित—त्रि० । सम्यगिति—प्राप्ते ज्ञानादिकं मोक्षमा-र्गमसौ समितः । प्राप्तज्ञानादिकं, सूत्र० १ भु० १६ अ० । स-मितिभिः सहितं, सदायत्नं, आचा० १ भु० ६ अ० ४ उ० । ज्ञा० । संयते, आचा० २ भु० १ चू० १ अ० १ उ० । शुभेतेषु रा-गद्वेषादिहेतु, आच० १ अ० । सम्यक् प्राप्ते, आच० ४ अ० । युक्तं, आचा० १ भु० ५ अ० ४ उ० । सदाचारानुष्ठायिनि, सूत्र० १ भु० १४ अ० । समायुक्तं, वृ० ६ उ० । उक्त० । प्रमाणोपताङ्गं, पि० । ज्ञा० । दशा० । भ० । 'समिया णं' ति—सम्यगिति प्र-शंसार्थो निपातस्तेन सम्यक्त्वं व्याकर्तुं वर्तन्ते, अविपर्या—सास्त इत्यर्थः, सम्यक्, समञ्जस्तीति वा समिता वा स-म्यक् प्रवृत्तयः । भ० २ श० ५ उ० । समिता णाम पंचहिं समितीहिं समिता । नि० चू० २ उ० । उपयुक्तं, जं० २ वक्ष० । प्रश्न० । सं-म्यक्त्वा मोक्षमार्गे गते, आचा० १ भु० ३ अ० २ उ० । आ-च० । अट्टकं, ध० ३ अत्रि० । वृ० । सप्रमाणं, भ० ३ श० ८ उ० । निरन्तरं, स्था० १० ठा० ३ उ० । पुं० । गवेषणायामुदाहृतं उपशमं नीतं (आचा० १ भु० ६ अ० ५ उ० ।) स्वामख्यातं आचार्ये, पि० । वज्रस्वामिनां मातुलके, आ० म० १ अ० ।

श्रमित—त्रि० । अभ्यासवत्सु, भ० २ श० ५ उ० ।

समियदर्शन—समितदर्शन—पुं० । सम्यग् इतं—गतं दर्शनं यस्य स समितदर्शनः । सम्यग्दृष्टौ, आचा० १ भु० ६ अ० २ उ० ।

समिया—शमिता—स्त्री० । उपशमननायाम्, आचा० १ भु० ५ अ० ५ उ० । सम्यक् समञ्जसं, आचा० १ भु० ६ अ० २ उ० । (अत्रत्या वक्तव्यता 'असमिय' शब्दे प्रथमभागे ८४४ पृष्ठे । तथा 'लोगसार' शब्दे षष्ठे भागे गता ।)

शमिता—स्त्री० । शमिना भावः शमिता । शमे, आचा० १ भु० ८ अ० ८ उ० ।

साम्य-न०। सर्वत्र समरूपतायाम्, आचा० १ भू० ८ अ० ८ उ०।
म(श)मि(ता)का-स्त्री०। उच्चमन्वेन स्थिरप्रकृत्या समवती
स्वप्रभावा कापोन्मुक्यादिभावात् समयन्युपादयवचनतयेति
शमिका। शमिता या। सर्वेषामिन्द्राणामभ्यन्तरपर्यादि, भ० ३
श० १० उ०।

समियाचार-सम्यगाचार-पुं०। सम्यग-स्वशास्त्रविहितानु-
ष्ठानाद्विपरीत आचारः—अनुष्ठानं येषां ते सम्यगाचाराः।
सदाचारेषु साधुषु, सूत्र० २ भू० ५ अ०।

समिताचार-पुं०। सम्यग् वा इतो व्यवस्थितः आचारो येषां
ते समिताचाराः। सदाचारेषु भिक्षुषु, सूत्र० २ भू० ५ अ०।

समियापरियाय-शमितापर्याय-पुं०। शमिता शमोऽस्यास्ती-
ति शमी, तद्भावः शमिता, पर्यायः—प्रव्रज्या शमितया पर्यायः
प्रव्रज्याऽभ्यति बहुव्रीहिः। तथाविधे सुधर्मणे, आचा० १ भू०।
सम्यक्पर्याय-पुं०। सम्यक् पर्यायोऽभ्यति सम्यक्पर्यायः।

साधुपर्यायवति साधौ, आचा० १ भू०।

समिला-समिला-स्त्री०। शकटोपकरणभेद, आ० म० १ अ०।

समिमंगलिया-शमीसङ्कलिका-स्त्री०। शमी वृक्षविशेषस्त-
स्य सङ्कलिका-फलिका। शमीवृक्षफलिकायाम्, अणु०।

समिहा-समिधा-स्त्री०। काष्ठखण्ड, पि०। काष्ठिकायाम्, भ०
११ श० ६ उ०। इन्धनभूते काष्ठे, अन्त० १ भू० १ धर्म ८ अ०।
आचा०। नि०। आ० म०।

समी-शमी-स्त्री०। वृक्षविशेष, अणु०।

समीकृत-समीकृत-त्रि०। सम्यग व्यवस्थापिते, सुदेयत्वेन
व्यवस्थापिते, सूत्र० १ भू० ३ अ० २ उ०।

समीकरण-समीकरण-न०। समानतानयने, विशेष०।

समीखल्लय-शमीखल्लक-न०। शमीसम्बन्धिनि पत्रपुटे, वृ०
१ उ० ३ प्रक०।

समीर-समीर-पुं०। वायौ, को०।

समीरण-समीरण-न०। सम्यगीरणं समीरणम्। प्रेरणे, आ-
चा० १ भू० ८ अ० ८ उ०।

समीरिय-समीरित-त्रि०। प्रेरिते, आचा० १ भू० ८ अ० ८
उ०। पापेन कर्मणा चोदिते, सूत्र० १ भू० ५ अ० २ उ०।

समीव-समीव-पुं०। सन्निधाने, षो० १६ विव०।

समीहा-समीहा-स्त्री०। सम्यगुद्यमे, सूत्र० १ भू० ८ अ०।

समीहिय-समीहित-त्रि०। इष्टे, सूत्र० १ भू० १४ अ०। मी-
मांसिते, व्य० ३ उ०।

समुद्-समुद्-पुं०। स्वभावे, व्य० ७ उ०।

समुद्-देशी-अभ्यासकरणे, वृ० १ उ० २ प्रक०।

समुद्ध्य-समुदित-त्रि०। समुदायाकृताप्राप्ते, विशेष०।

समुद्ध्यमत्ति-समुदितशक्ति-स्त्री०। अनन्तरकारणमध्ये वि-
द्यमानायां द्वितीयायां सामान्यशक्तौ, द्रव्या० १ अध्या०। (समु-
दितशक्तिः 'सत्ति' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गता।)

समुकरिसण-समुत्कर्षण-न०। उत्सर्के, सूत्र० १ भू० २
अ० २ उ०। आ० म०। उत्कृष्टताविधाने, स्था० ३ ठा० १
उ०। मनने, व्य० ४ उ०। स्था०।

समुक्कितण-समुत्कीर्तन-न०। समुच्चारणे, अनु०। आ०
चू०। संशब्दने, विशेष०।

समुक्खित-समुत्क्षिप्त-त्रि०। निसर्गाद्यै समुत्क्षिप्ते, व्याप्ते, वि-
पा० १ भू० ३ अ०।

समुक्खिया-समुत्क्षिका-स्त्री०। प्रातर्गृहाङ्गणे जलच्छिदकदा-
यिकायाम्, ज्ञा० १ भू० ८ अ०।

समुग्ग-समुद्ग-पुं०। पात्रविशेष, जी० ३ प्रति० २ उ०। पक्षि-
विशेष, जी० ३ प्रति० ४ अ०।

समुग्गनिमग्गगूढजाणु-समुद्गनिमग्गगूढजाणु-त्रि०। समुद्ग-
स्येव समुद्गकर्पाक्षिण इव निमग्ग—अन्तःप्रायेष्ट गूढे मांसल-
त्वाद्गुह्यत जाणुनी अग्नीधन्तौ येषां ते तथा। समुद्गकर्पाक्षिण
इव निगूढजाणुनां पुरुषादौ, जी० ३ प्रति० ४ अधि०।

समुग्गपक्खि-समुद्गपक्षिण-पुं०। समुद्गकवत्पक्षौ येषां ते स-
मुद्गकर्पाक्षिणः। समासान्त इन्प्रत्ययः। पक्षिभेदे, स्था० ४ ठा०
४ उ०। प्रज्ञा०। सूत्र०। जी०। “सं किं तं समुग्गपक्खी ?,
समुग्गपक्खी पग्गागारा पणत्ता, तेणं एऽस्थि इहं बाहिरणसु
दीवसमुद्गसु भवति। सेत्ते समुग्गपक्खी।” जी० टी० १ प्रति०।

समुग्गय-समुद्गक-न०। अभिघ्रावस्थे कार्पासीफले, ज्ञा० १
भू० १७ अ०। समुद्गक लायाः—उपकरणभक्तिकागृहे, जी०
३ प्रति० ४ अधि०। जम्बू मृन्मयादिपात्राधारविशेष, उक्त
च जीवाभिगममूलटीकां निरूपयन्तं समुद्गकौ सुगन्धिन्ला-
धारौ। रा०।

समुग्घाय-समुद्घात-पुं०। वेदनादिभिः सह एकीभावेन प्रा-
यस्यतया निर्जरणे, प्रज्ञा०।

वियपसूचना-

- (१) गतिपरिणामविशेषः संप्रवृत्तिगाथया चिन्त्यते।
- (२) संप्रवृत्तिगाथोक्तमर्थं स्पष्टयन् प्रथमतः समुद्घातसं-
ख्याविषयं प्रश्नसूत्रम्।
- (३) अतुर्विशतिदण्डकमधिकृत्य एकैकस्य जीवस्य कति
वेदनादयः समुद्घाता अतीताः कति भाविन इति
चिन्तनम्।
- (४) नैरयिकादयः प्रत्येकसमुद्घातरूपेण समुद्घातचिन्तनम्।
- (५) अतुर्विशतिदण्डकसूत्रैः कथायसमुद्घातं चिन्तयति।
- (६) भारणान्तिकसमुद्घातचिन्तनम्।
- (७) नैरयिकाणां वेदनासमुद्घातचिन्तनम्।
- (८) समुद्घातानां परस्परमल्पबहुत्वम्।
- (९) कथायसमुद्घातगता विशेषवृत्त्ययता।
- (१०) क्रीडावत्समुद्घातैः शेषसमुद्घातैश्च समवहता-
नामसमवहतानां च परस्परमल्पबहुत्वचिन्तनम्।
- (११) यस्मिन् समुद्घाते वर्तमाना यावत् क्षेत्रं समु-
द्घातवशतो यैः पुद्गलैर्व्याप्नोति तन्निरूपणम्।
- (१२) वैक्रीयसमुद्घातविषयचिन्तनम्।
- (१३) समुद्घातद्वारविस्तरः।

(१) गतिपरिणामविशेष एव समुद्घातमभिस्यते, तत्र समुद्घातवक्रव्यवस्थाविषये इयमादौ संप्रहर्षिणाथा—

वेयणकसायमरणे, वेडम्बियंतयए य आहारे ।

केवलिए चेष भवे, जीवमणुस्साण सत्तेष ॥ १ ॥

‘वेयण’ त्यादि, इह समुद्घाताः सप्त भवन्ति, तद्यथा—‘वेयणकसायमरणे’ इति, वेदनं च कषायाश्च मरणं च वेदनकषायमरणं समाहारा इन्द्रस्तस्मिन् विषये त्रयः समुद्घाता भवन्ति, तद्यथा—वेदनासमुद्घातः कषायसमुद्घातो मरणसमुद्घातश्च, ‘वेडम्बिय’ इति—वैक्रियविषयश्चतुर्थः समुद्घातः, तैजसः पञ्चमः समुद्घातः, षष्ठ आहार इति—आहारकशरीरविषयः, सप्तमः केवलिकः—केवलिषु भवति, ‘जीवमणुस्साण सत्तेष’ इति—सामान्यतो जीवचिन्तायां मनुष्यद्वारचिन्तायां सप्तैव—सप्तपरिमाणाः समुद्घाता वक्रव्याः, न न्यूनाः, सप्तानामपि तत्र सम्भवात्, ‘सत्तेष’ इति—एवकारोऽत्र परिमाणे, वसन्ते च परिमाणे एवशब्दः, यदाह शाकटायनन्यासकृत्—‘एयोऽवधारणपृथक्त्वपरिमाणेष्विति, शेषद्वारचिन्तायां तु यथासम्भवे वाच्याः, ते चाप्रे स्वयमेव सूत्रकृताऽभिधास्यन्ते इत्येष संप्रहर्षिणाथासंज्ञार्थः । अथ समुद्घात इति कः शब्दार्थः? उच्यते—समिति—एकीभावं, उपाख्ये, एकीभावेन प्राख्येन घातः समुद्घातः किं सह एकीभावगमनमिति चेत्, उच्यते—अर्थाद्विनाशार्थः, तथाहि—यदाऽऽत्मा वेदनादिसमुद्घातगतो भवति तदा वेदनाद्यनुभवज्ञानपरिणत एव भवति, नान्यज्ञानपरिणतः, प्राख्येन कथं घात इति चेत्, उच्यते—इह वेदनादिसमुद्घातपरिणतो बहून् वेदनीयादिद्वैतप्रदेशान् कालान्तरानुभवयोग्यानुवीरणाकरणानाकृष्यादयावलिफायां प्राक्षेप्यानुभूय च निर्जग्यति, आत्मप्रदेशैस्त्वह संक्षिप्तान् सातयतीति भावः, ‘पुष्पकयकम्मसाइणं तु निज्जग’ इति वचनात्, तथाहि—वेदनासमुद्घातोऽसंख्यकर्मार्थयः कषायसमुद्घातः कषायान्यचारित्रमोहनीयकर्मार्थयः, मार्गान्तिकसमुद्घातः अन्तर्मुहूर्ते शेषायुःकर्मार्थयः, वैकुर्विकतैजसाहारकसमुद्घाता यथाक्रमं वैक्रियशरीरतैजसशरीराहारकशरीरनामकर्मार्थयः, केवलिसमुद्घातः सदसद्वेषुभाशुभनामकर्मार्थयः, केवलिसमुद्घातः सदसद्वेषुभाशुभनामकर्मार्थयः, (प्रज्ञा०) (तत्र वेदनासमुद्घातगताऽऽत्मवक्रव्यवस्था ‘वेयणसमुद्घाथ’ शब्दे षष्ठ भागे गता ।) कषायसमुद्घातसमुद्घातः कषायाख्यचारित्रमोहनीयकर्मपुद्गलपरिणतं विधत्ते, तथाहि—कषायाद्यसमाकुलो जीवः प्रवेशान् बहिर्विनिष्पति तैः प्रवेशैर्वेदनोद्वादिगन्ध्राणि कलस्काद्यान्तरालानि चापूर्यायामतो विस्तरतश्च देहमार्ग क्षेत्रमभिधाय्य वर्तते, तथाभूतश्च प्रभूतान् कषायकर्मपुद्गलान् परिणतयति । (प्रज्ञा०) (इतो मे ‘मरणेतियसमुद्घाथ’ शब्दे षष्ठे भागे २४४-२४५ पृष्ठे गतम् ।) (वैक्रियसमुद्घातवक्रव्यवस्था ‘वेडम्बियसमुद्घाथ’ शब्दे षष्ठ भागे गता ।) एवं तैजसाहारसमुद्घातावपि भावमीयौ, नथरं तैजससमुद्घातस्तेजोलेखादिनिर्गमकाले तैजसनामकर्मपुद्गलपरिणतहंतुः, आहारकसमुद्घातगतस्वाहारशरीरनामकर्मपुद्गलान् परिणतयतीति, केवलिसमुद्घातगतः केवली सदसद्वेषादिकर्मपुद्गलपरिणतं करोति, स च यथा कुरुते तथा विनेयज-

नानुप्रहाय भाष्यते इति, केवलिसमुद्घातोऽऽसामयिकः, तं च कुर्वन् केवली प्रथमसमये बाहस्यतः स्वशरीरप्रमाणमूर्ध्वमधश्च लोकास्तपर्यन्तम् आत्मप्रदेशानां दृग्दमारब्धयति, द्वितीयसमये पूर्वोपरं दक्षिणोत्तरं वा कषाटं, तृतीये मन्थाने, चतुर्थेऽवकाशान्तराणां पूरणे, पञ्चमेऽवकाशान्तराणां संहारे, षष्ठे मन्थः, सप्तमे कषाटस्य, अष्टमे स्वशरीरस्था भवति, ध्वज्यति च—“ एतं समयं वेडं करेइ, बीए कषाडे करेइ ” इत्यादि, तत्र दृग्दसमयात् प्राक् या पल्यापमासङ्ख्येयभागमात्रा वेदनीयनामगोत्राणां स्थितिरासीत् तस्या बुद्ध्या असंख्येयभागाः क्रियन्ते, ततो दृग्दसमये दृग्दं कुर्वन् असंख्येयान् भागान् हन्ति, एकाऽसंख्येया भागोऽवतिष्ठते, यश्च प्राक्क्रमेणस्यापि रसस्तस्याप्यनन्ता भागाः क्रियन्ते, ततस्तस्मिन् दृग्दसमये असातवेदनीय १ प्रथमवज्रसंस्थान ६ संहननपञ्चका ११ प्रशस्तवर्णादिचतुष्टया १५ पक्षाता १६ प्रशस्तविहायोगति १७ कुःस्वर १८ दुर्भगा १९ स्थिरा २०ऽपर्यातका २१ऽशुभा २२ऽनांद्या २३ऽयशःकीर्ति २४ नीचैर्गोत्ररूपाणां २५ पञ्चविंशतिप्रकृतीनामनन्तान् भागान् हन्ति, एकाऽनन्तभागाऽवशिष्यते, तस्मिन्नेव च समये सातवेदनीय १ वेचगति २ मनुष्यगति ३ देवानुपूर्वी ४ मनुष्यानुपूर्वी ५ पञ्चन्द्रियजाति ६ शरीरपञ्चका ११ पाङ्गत्रय १४ प्रथमसंस्थान १५ संहनन १६ प्रशस्तवर्णादिचतुष्टया २० ऽगु-रुलघु २१ पराघातो २२ च्छास २३ प्रशस्तविहायोगति २४ त्रस २५ वादर २६ पर्याप्त २७ प्रत्यकाऽऽतपो २८ द्योत ३० स्थिर ३१ शुभ ३२ सुभग ३३ सुस्थग ३४ ऽऽव्य ३५ यशःकीर्ति ३६ निर्माण ३७ तीर्थकरा ३८ चैर्गोत्ररूपाणां ३९ मेकानचत्वारिंशतः प्रकृतीनामनुभागोऽप्रशस्तप्रकृत्यनुभागमध्यप्रवेशनेनापहन्यते, समुद्घातमाहात्म्यमतम् । तस्य चाद्वितस्य स्थितेरसंख्येयभागस्यानुभागस्य चानन्तभागस्य पुनर्यथाक्रमसंख्येया अनन्ताश्च भागाः क्रियन्ते, ततो द्वितीय कषाटसमये स्थितेरसंख्येयान् भागान् हन्ति एकाऽवशिष्यते, अनुभागस्य चानन्तान् भागान् हन्ति एकं मुञ्चति । अत्राप्यप्रशस्तप्रकृत्यनुभागमध्यप्रवेशनेन प्रशस्तप्रकृत्यनुभागघातो द्रष्टव्यः, पुरण्यतत् समयेऽवशिष्टस्य स्थितेरसंख्येयभागस्यानुभागस्य चानन्ततमभागस्य पुनर्बुद्ध्या यथाक्रमसंख्येया अनन्ताश्च भागाः क्रियन्ते ततस्तृतीये समये स्थितेरसंख्येयान् भागान् हन्ति, एकं मुञ्चति, अनुभागस्य चाऽनन्तान् भागान् हन्ति, एकमनन्तभागं मुञ्चति । अत्रापि प्रशस्तप्रकृत्यनुभागघातोऽप्रशस्तप्रकृत्यनुभागमध्यप्रवेशनेनावसेयः । ततः पुनरपि तृतीयसमयावशिष्टस्य स्थितेरसंख्येयभागस्यानुभागस्य चानन्ततमभागस्य बुद्ध्या यथाक्रमसंख्येया अनन्ताश्च भागाः क्रियन्ते, ततश्चतुर्थसमये स्थितेरसंख्येयान् भागान् हन्ति, एकमितिष्ठति, अनुभागस्याप्यनन्तान् भागान् हन्त्येकाऽवशिष्यते, प्रशस्तप्रकृत्यनुभागघातश्च पूर्ववत्त्वसेयः । एवं च स्थितिघातादि कुर्वन् चतुर्थसमये स्वप्रवेशापूरितसमस्तलोकस्य भगवतः केवलिनो वेदनीयादिकर्मत्रयस्थितिरायुषः संख्येयगुणा जाता, अनुभागस्त्वद्याप्यनन्तगुणः, चतुर्थसमयावशिष्टस्य च स्थितेरसंख्येयभा-

गस्यानुभागस्य चानन्ततमभास्य भूयोऽपि बुद्ध्या यथाक्रमं संख्यया अनन्ताश्च भागाः क्रियन्ते , ततोऽवकाशान्तर-संहारसमयं स्थितः संख्येयभागान् हन्ति, एकं संख्येय-भागं शेषीकरोति , अनुभागस्यानन्तान् भागान् हन्ति एकं मुञ्चति । एवमन्तेषु पञ्चसु दण्डादिसमयेषु प्रत्येकं स्वार्थायकं कण्डकमुत्कीर्णं, समयं समयं स्थितिकण्डकानु-भागकण्डकघातनात्, अतः परं पञ्चमपयादारभ्य स्थितिक, कण्डकमनुभागकण्डकं आन्तर्मुहूर्तेन कालेन विनाशयति, प्रयत्नमन्दीभावात्, षष्ठादिषु च समयेषु कण्डकस्य प्र-तिसमयमेकैकं शकलं तावदुत्कीर्णं यावन्तर्मुहूर्तसंहर-समये सकलमपि तत्कण्डकमुत्कीर्णं भवति । एवमान्त-र्मुहूर्तिकानि स्थितिकण्डकान्यनुभागकण्डकानि च घातयन् तावद्विदितव्यः यावत् सयोग्यवस्थाचरमसमयः, सर्वा-र्यापि चामूनि स्थित्यनुभागकण्डकान्यसंख्येयान्यवगन्त-व्यानीति कृतं प्रसङ्गम् । प्रकृतं प्रस्तुतम् ।

(२) तत्र संप्रहणित्वाक्रमार्थं स्पष्टयन् प्रथमतः समु-
द्घातसंख्याविषयं प्रश्नसूत्रमाह—

कति शं भंते ! समुग्धाया पण्यता, गायमा ! सत्त समुग्धा-
या पण्यता, तं जहा—वेदणामसमुग्धाते ? कसायसमुग्धाते २
मारणंतियसमुग्धाते ३ वेउव्वियमसमुग्धाते ४ तयासमुग्धाते
५ आहारसमुग्धाते ६ केवलिसमुग्धाते ७ । वेदणामसमुग्धाए
शं भंते ! कति समइए पण्यते ? , गायमा ! अमंखंजसमइए
अतोमुहुत्तिते पण्यते, एवं० जाव आहारसमुग्धाते । केवलि-
समुग्धाए शं भंते ! कति समइए पण्यते ? , गायमा !
अट्ट समइए पण्यते । नेरइया शं भंते ! कति समुग्धाया
पण्यता ? , गायमा ! चत्तारि समुग्धाया पण्यता ,
तं जहा—वेदणामसमुग्धाए कसायमसमुग्धाए मारणंतियमसु-
ग्धाए वेउव्वियमसमुग्धाए । असुरकुमारणं भंते !
कति समुग्धाया पण्यता ? , गायमा ! पंच
समुग्धाया पण्यता, तं जहा—वेदणामसमुग्धाए कसायस-
मसुग्धाए मारणंतियमसुग्धाए वेउव्वियमसमुग्धाए तयासमु-
ग्धाए एवं जाव थणियकुमारं गं । पुढविकाइया शं भंते !
कति समुग्धाया पण्यता ? , गायमा ! तिण्ण समुग्धाया
पण्यता, तं जहा—वेदणामसमुग्धाए कसायसमुग्धाए मारणं-
तियसमुग्धाए, एवं० जाव चउरिंदियाणं, नवरं वाउकाइ-
याणं चत्तारि समुग्धाया पण्यता, तं जहा—वेदणामसु-
ग्धाए कसायसमुग्धाए मारणंतियसमुग्धाए वेउव्विय-
समुग्धाए पंचिंदियतिरिक्खजंणियाणं ० जाव वेमा-
णिया शं भंते ? कति समुग्धाया पण्यता ? , गायमा ! पंच
समुग्धाया पण्यता, तं जहा—वेदणामसमुग्धाए कसायसमुग्धाए
मारणंतियसमुग्धाए वेउव्वियमसमुग्धाए तयासमुग्धाए नवरं
मणुस्माणं सत्तविंदि समुग्धाए पण्यते, तं जहा—वेदणाम-
समुग्धाए कसायसमुग्धाए मारणंतियसमुग्धाए वेउव्विय-

समुग्धाए तयासमुग्धाए आहारसमुग्धाए केवलिसमुग्धाए ।
(सू० ३३१)

' कइ ग ' मित्यादि, कति-किपरिमाणा गमिति वाक्याऽ
लंकारः, ' भवन्ते ' ति-भगवतो वर्द्धमानस्वामिन आम-
न्त्रणं, भवन्तत्वं च भगवतः परमकल्याणयोगित्यात्,
यदिवा-भवन्तेति, द्रष्टव्यं, सकलसंसारपर्यन्तवर्तित्यात्,
अथवा—भवन्त ! इहपरलोकादिभेदभिक्षममप्रकारमयवि-
नाशकत्वात्, समुद्घाताः—उक्तशब्दार्थाः प्रवृत्ताः, भगवा-
नाह—' गायमे ' त्यादि, गौतम ! सत्त समुद्घाताः प्र-
वृत्ताः, तथा—वेदनासमुद्घात इत्यादि, वेदनायाः
समुद्घातो वेदनासमुद्घातः, एवं यावदाहारकसमु-
द्घात इति, केवलिसमुद्घात इति—केवलिनः समु-
द्घातः केवलिसमुद्घातः । सप्रति कः समुद्घातः, कि-
यन्तं कालं यावद्भवतीत्येतावन्निरूपणार्थमाह—' वेयणे '
त्यादि, सुगमं, नवरं ' जाये ' त्यादि, एवमुक्तप्रकारा-
भिलाषेनान्तर्मुहूर्तप्रमाणतया च समुद्घाताः क्रमेण ताव-
दाक्याः यावदाहारकसमुद्घातः, एतं षडप्याद्या आन्त-
र्मुहूर्तिकाः, केवलिसमुद्घातस्य षडसमाधिकः, स चानन्त-
रभव माधितः, एतावच्च समुद्घातान् चतुर्विंशतिदण्ड-
क्रमेण चिचिन्तयिषुराह—' नेरइयाण ' मित्यादि, नै-
रयिकाणामाद्याश्चत्वारः, तेषां तेजालब्ध्याऽऽहारकलब्धि-
केवलित्वाभावनः शेषसमुद्घातत्रयासम्भवात्, असुरकु-
मारादीनां दशानामपि भवनपतीनां तेजालब्ध्यालब्धिभावात्
आद्याः पञ्च समुद्घाताः, पूर्वाधिकायिकाप्यधिकतैजस्का-
यिकवनस्पतिकार्यकक्षिचतुरिन्द्रियाणामाद्याः, त-
ेषां वैक्रियादिलब्धभावनः उत्तरेषां चतुर्णामपि समुद्घा-
तानामसम्भवात्, वायुकायिकानामाद्याश्चत्वारस्तेषां वैक्रि-
यलब्धिसंभवनं वैक्रियसमुद्घातस्यापि सम्भवात्, पञ्चिन्द्रि-
यनिर्यग्योनिकानामाद्याः पञ्च, केषांचित्तेषां तेजालब्धेरपि
भावात्, मनुष्याणां सप्त मनुष्येषु सर्वसम्भवात् ध्यन्तर-
ज्योतिष्कवैमानिकानामाद्याः पञ्च, वैक्रियतेजालब्धिभावात्
उत्तरा तु द्वौ न सम्भवतः आहारकलब्धिकेवलित्वाऽप्या-
गात् ।

(३) सप्रति चतुर्विंशतिदण्डक्रमधिकृत्य एकैकस्य जीव-
स्य कति वेदनादयः समुद्घाता, अतीताः कति आचिन्त इति
चिचिन्तयिषुराह—

एगमेगस्स शं भंते ! नेरइयस्स केवइया वेदणास-
मुग्धाया अतीता ? , गायमा ! अणंता, केवइया
पुरेक्खडा ? , गायमा ! कस्सइ अत्थि, कस्सइ नऽत्थि ।
जस्सऽत्थि तस्स जहणोणं एको वा दो वा तिस्सि वा
उकोसेणं संखेआ वा असंखेआ वा अणंता वा एवं
असुरकुमारस्स वि निरंतरं० जाव वेमाणियस्स, एवं० जा-
व तेयगमसुग्धाए एवमंते पंच चउवीसा दंडगा । ए—
गमेगस्स शं भंते ! नेरइयस्स केवइया आहारसमु-
ग्धाया अतीता ? , कस्सइ अत्थि कस्सइ नऽत्थि,
जस्स अत्थि तस्स जहणोणं एको वा दो वा उ-

कोसेणं तिष्ठि, केवइया पुरेक्खडा, कस्सइ अ-
त्थि कस्सइ नऽत्थि, जस्सऽत्थि जहसेणं एको वा
दो वा तिणिण वा उकोसेणं चत्तारि, एवं निरंतरं
० जाव वेमाणियस्स, नवरं मण्णस्स अतीता वि पुरे-
क्खडा वि जहा नेरइयस्स पुरेक्खडा । एगमेगस्स खं भंते !
नेरइयस्स केवतिया केवलिसमुद्रघाया अतीता ? ,
गोयमा ! नऽत्थि, केवइया पुरेक्खडा !, गोयमा ! कस्स-
इ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि एको, एवं ० जाव
वेमाणियस्स, नवरं मण्णस्स अतीता कस्सइ अत्थि,
कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि एको, एवं पुरेक्खडा वि ।
(सू० ३३२ ×)

‘एगमेगस्स खं भंते !’ इत्यादि, एकैकस्य सूत्रं मका-
रोऽल्लाङ्गणकः, भवन्त ! नैरयिकस्य सकलमतीत काल-
मधिकृत्य ‘केवइय’ नि—कियन्तो वेदनासमुद्रघाता अ-
तीता—अतिक्रान्ताः ? , भगधानाह—गौतम ! अनन्ताः, ना-
रकादिस्थानानामनन्तशः प्राप्तत्वादेकैकस्मिन् नारकादि-
स्थानप्राप्तिकालं प्रायाऽनेकशो वेदनासमुद्रघातानां भावात्,
एतच्च बाहुल्यापेक्षयोच्यते, बहवो हि जीवा अनन्तका-
लमसंख्यहारशकृन्ना वर्त्तन्ते, तनस्तद्वैषया एकैकस्य
नैरयिकस्थानान्ता अतीता वेदनासमुद्रघाता उपपद्यन्ते ।
अतु स्तोकाकालमसंख्यवहारशकृन्नास्तेषां यथासम्भवं
संख्यया असंख्यया वा प्रतिपद्य्याः, केवलं ते कतिपये
इति न विवक्षिताः । ‘केवइया पुरेक्खडा’ नि इदं सूत्रं पाठ-
सूत्रामात्रं, सूत्रपाठस्वेवम्—‘एगमेगस्स खं भंते ! नेरइयस्स
केवइया वेमाणिसमुद्रघाया पुरेक्खडा’ इति, सुगमं, नवरं पुरे अ-
त्रे कृताः—तत्प्राप्तिसामप्राप्तियोग्यतया व्यवस्थापिताः, साम-
र्थ्यात् तत्कदैर्जीवेर्नात गम्यते, पुरस्कृता अनागतकाल-
भाविन इति तात्पर्यार्थः । अत्र भगधानाह—कस्यापि स-
न्ति कस्यापि न सन्ति, यस्यापि सन्ति, तस्यापि जघ-
न्यत एको द्वौ वा त्रयो वा, उत्कर्षतः संख्येया वा अ-
संख्येया वा अनन्ता वा । इयमत्र भावना—यो नाम वि-
वर्त्ततप्रश्नसमयानन्तरं वेदनासमुद्रघातमन्तरेणैव नरकादु-
द्घृत्वानन्तरमनुष्यभवे वेदनासमुद्रघातमप्राप्त एव सत्स्वति
तस्य पुरतो वेदनासमुद्रघात एकोऽपि नास्ति, यस्तु
विवर्त्ततप्रश्नसमयानन्तरमायुःशेषं कियत्कालं नरकभवे
स्थित्वा तदनन्तरं मनुष्यभवमागत्य संत्स्यति तस्य एकादि-
सम्भवः, संख्यातकालसंसारवस्थापिनो संख्याताः, असं-
ख्यातकालसंसारवस्थापिनोऽसंख्याताः, अनन्तकालसंसा-
रावस्थापिनोऽनन्ताः, ‘एव’ मित्यादि, एवं नैरयिकेक-
प्रकारणासुरकुमारस्यापि यावत् स्तनितकुमारस्य वाच्यम्,
ततश्चतुर्विंशतिदशकक्रमेण निरन्तरं तावद्वाच्यं यावद्द्वै-
मानिकस्य । किमुक्तं भवति ?—सर्वेष्वपि असुरकुमारा-
दिषु स्थानेषु अतीता वेदनासमुद्रघाता अनन्ता वाच्याः,
पुरस्कृतास्तु कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, यस्या-
पि सन्ति तस्यापि जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा उत्क-
र्षतः संख्येया असंख्येया अनन्ता वा इति वाच्याः । भा-

वनाऽपि पूर्वोक्तानुसारेण स्वयं परिभाषनीया, एवं चतुर्विं-
शतिदशकक्रमेण कषापसमुद्रघातो मारणात्मिकसमुद्रघा-
तो नैरयिकसमुद्रघातस्तज्जसमुद्रघातश्च प्रत्येकं, तत एव
चतुर्विंशतिदशकसूत्राणि भवन्ति । तथा आह—
‘एवं जाव तेयगसमुद्रघाए’ इत्यादि, एवं वेदनासमुद्रघा-
तप्रकारेण शेषसमुद्रघातेष्वपि प्रत्येकं तावद्वाच्यं यावद्द्वै-
मानिकसमुद्रघातः, शेषं सुगमम्, ‘एगमेगस्स खं’ मित्यादि,
एकैकस्य भवन्त ! नैरयिकस्य यावद्वाच्यं सकलमतीत काल-
मधिकृत्य कियन्त आहारकसमुद्रघाता अतीताः ? , भगधा-
नाह—गौतम ! कस्यापि ‘अत्थि’ ति—अस्तीति निघातः
सर्वलिङ्गवचना, यदाह शतकटायमन्यासकृत्—“अस्मीति
निघातः सर्वलिङ्गवचनेति” ति, ततोऽवमर्षः—कस्यापि
अतीता आहारकसमुद्रघाताः सन्ति कस्यापि न सन्ति,
येन सर्वं मानुष्यं प्राप्य तथाविधसामर्थ्यभावतश्चतुर्विंश-
त्वाणि नाधीतानि, चतुर्विंशत्पूर्वाधगमे वा आहारकसंख्य-
भावनः तथाविधप्रयोजनाभावतो वा आहारकशरीरं न
कृतं तस्य न सन्तीति, यस्यापि सन्ति तस्यापि जघ-
न्यतः एको वा द्वौ वा उत्कर्षतस्तु त्रयो, न तु चत्वारः,
चतुष्कृत्यः कृताहारकशरीरस्य नरकगमनाभावात्, आह
च मूलटीकाकारः—“आहारसमुद्रघाया उकोसेणं तिन्नि,
तदुच्चरि नियमा नरमं न गच्छइ जस्स अत्तारि भवन्ति”
इति, पुरस्कृता अपि कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति,
तत्र यो मानुष्यं प्राप्य तथाविधसामर्थ्यभावतश्चतुर्विंश-
त्वाधिगममाहारकसमुद्रघातं चान्तरण संत्स्यति तस्य
न सन्ति, शेषस्य तु यथासम्भवं जघन्यत एको द्वौ
वा त्रयो वा उत्कर्षतश्चत्वारः, तत ऊर्ध्वमवश्यं गत्यन्तरा-
संक्रमेणाहारकसमुद्रघातमन्तरेण च सिद्धिगमनभावात्,
‘एव’ मित्यादि, एवं नैरयिकोक्तं प्रकारेण चतुर्विंश-
तिदशकक्रमेण निरन्तरं तावद्वाच्यं यावद्द्वैमानिकस्य सू-
त्रम्, नवरं मनुष्यस्यातीता अपि पुरस्कृता अपि यथा—
नैरयिकस्य पुरस्कृतान्तथा वाच्याः, अतीता अपि चत्वारः
पुरस्कृता अपि चत्वार उत्कर्षतो वाच्या इत्यर्थः । सूत्र-
पाठश्चेवम्—‘एगमेगस्स खं मण्णस्स भंते ! केवइया
आहारसमुद्रघाया अतीता ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि
कस्सइ नत्थि, जस्स अत्थि जहसेणं एको वा दो
वा तिन्नि वा उकोसेणं चत्तारि, केवइया पुरेक्खडा ? , गो-
यमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि जस्स अत्थि जहसेणं
एको वा दो वा तिन्नि वा उकोसेणं चत्तारि’ अत्र भावना-
इह यश्चतुर्विंशतमाहारकशरीरं करोति स नियमात् तद्वै
एव मुक्कमासावयति, न गत्यन्तरं, कथमेतदवसीयते इति-
चेत् ? , उच्यते—सूत्रपूर्वाधपर्यालोचनात्, तथा—यन्नि चतु-
र्विंशतमाहारकशरीरं कृत्वा गत्यन्तरं संक्रामत ततो
नैरयिकावचन्यतरस्यां गतौ उत्कर्षतश्चत्वारोऽप्याहारक-
स्य समुद्रघाता उच्यन्त, न चोच्यन्ते, ततोऽवसीयते-
चतुर्विंशतमाहारकशरीरं कृत्वा नियमात् तद्वै एवमु-
क्ता भवति, न गत्यन्तरगामी, तत्र यः प्राणाहारकशरीरं
कदाचनपि न कृतवान् तस्यातीतमाहारकसमुद्रघातो
नास्ति, तनस्तद्वैषयोक्तं ‘कस्सइ नत्थि’ नि—यस्यापि
सन्ति सोऽपि यदि पूर्वमेकवारमाहारकशरीरं कृतवान्

समुग्घाय

तस्यैकोऽतीत आहारकस्य समुद्घातः द्वौ वागौ कृतवतो द्वौ, त्रीन् वागान् कृतवतस्त्रयो, यश्चतुर्थेऽवलमाहारकशरीरं कृत्वा आहारकसमुद्घातान्चतुर्थोऽप्रतिनिवृत्तो वर्त्तते न चाद्यापि मनुजभवं विजहानि तस्य चत्वारः, पुरस्कृता अपि समुद्घाताः कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति । तत्र यश्चतुर्थेऽवलमाहारकशरीरं कृत्वा आहारकसमुद्घातान् प्रतिनिवृत्तो, यदिवा-पृथमकृताहारकशरीरोऽपि, अथवा-एकवारकृताहारकशरीरोऽपि, यदिवा-द्विप्लवः कृताहारकशरीरोऽपि, यदिवा-त्रिप्लवः कृताहारकशरीरोऽपि तथाविधसामग्र्यभावात् उत्तरकालमाहारकशरीरमहत्त्वेन मुक्तिमवाप्स्यति तस्य पुरस्कृता आहारकसमुद्घाता न सन्ति, यस्यापि सन्ति तस्यापि जघन्यत एका वा द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतश्चत्वारः तत्र एकादिसम्भवः पूर्वोक्तभावनानुसारं स्वयं भावनीयः यस्तु पूर्वकालमेकवारमात्रं आहारकशरीरं न कृतवान्, अथ उत्तरकाले तथाविधसामग्रीभावेन यावत्सम्भयमाहारकशरीरकर्त्ता तस्य चत्वारो न शेषस्य । सम्प्रति केवलिसमुद्घातविषयं दृग्दृक्स्मृत्माह-‘ एगमेगस्स ण ’ मित्यादि, एकैकस्य भदन्त ! नैरयिकस्य निरवधिकमनीतं कालमधिकृत्य कियन्तः केवलिसमुद्घाता अतीताः ?, भगवानाह-‘ नत्थि ’ ति-नास्त्यतीत एकोऽपि केवलिसमुद्घातः, केवलिसमुद्घातानन्तरं ह्यन्तर्मुहूर्त्तेन नियमतो जीवाः परमपद्मशुचन्ते, ततो यद्यभिविध्यकेवलिसमुद्घातस्तर्हि नरकमेव नागमिष्यद्; अथ च सम्प्रति नरकगामिनो वर्त्तन्ते तस्मान्नास्त्येकस्याप्यतीतः केवलिसमुद्घातः, ‘ केवइया पुरेक्खडा ’ ति-कियन्तः पुरस्कृताः केवलिसमुद्घाता इति प्रश्नः, भगवानाह-‘ गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि ’ ति-इह केवलिसमुद्घात एकस्य प्राणिन आकालमेक एव भवति, न द्वित्राः, ततोऽस्तीति निपातोऽत्र एकवचनान्तो वेदितव्यः, ततश्चायमर्थः-कस्यापि केवलिसमुद्घातः पुरस्कृतोऽस्ति, यो दीर्घतरेणापि कालेन मुक्तिपदप्राप्त्यवसरे विषमस्थितिकर्मा इति, कस्यापि नास्ति, यो मुक्तिपदमवाप्तुमयोग्यो योग्यो वा केवलिसमुद्घातमन्तरं-सैव मुक्तिपदं गन्ता, तथा च वक्ष्यति-“ अगंतूण समुग्घाय-मणता केवली जिण्णा । जरमरणविण्णमुक्का, सिद्धिं वरगइ गया ॥ १ ॥ ” इति, इह अस्तीति निपातः सर्वलिङ्गवचन इत्यादिदत्तमित्यन्तस्य बहुवचशङ्कापि कस्याचित् स्यात् ततस्तदपनोदार्थमाह-‘ जस्स अत्थि ’ एको यस्यास्ति पुरस्कृतः केवलिसमुद्घातस्तस्य एको, भूयः संसाराभावात्, ‘ एवं जाव वेमाणियाणं ’ ति एवं-नैरयिकगताभिलाषप्रकारेण चतुर्विंशतिदण्डकक्रममनुसृत्य तावद् वक्तव्यं यावद्वैमानिकस्य सूत्रम्, तच्छब्दम्-एगमेगस्स णं भंते ! वेमाणियस्स केवइया केवलिसमुग्घाया अतीता ?, गोयमा ! नत्थि, केवइया पुरेक्खडा ?, गोयमा ! कस्सइ अत्थि, कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि एको ’ इति, तत्रैव विशेषमाह-‘ नवर ’ मित्यादि नवरमयं विशेषः-मनुष्यस्य केवलिसमुद्घातस्य चिन्तायामतीतः कस्याप्यस्ति कस्यापि नास्तीति वक्तव्यः, तत्र यः केवलिसमुद्घातान् प्रतिनिवृत्तो वर्त्तते न चाद्यापि मुक्तिपदमवाप्नोति तस्यास्त्यतीतः केवलिसमुद्घातः, ते च सर्वसंख्यया उत्कर्षपदे शतपृथक्त्व-

प्रमाणा वेदितव्याः, कस्यापि नास्ति अतीतः केवलिसमुद्घातः, यो न समुद्घातं गतवान्, ते च सर्वसंख्यया असंख्यया द्रष्टव्याः, शतपृथक्त्वव्यतिरेकतान्येषां सर्वेषामप्यसम्भ्रामकवैलिसमुद्घातान्वात्, अत्राप्यस्तीति निपातस्य सर्वलिङ्गवचनत्वात्, ‘ कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि ’ इत्युक्ता बहुवचशङ्का स्यात्, ततस्तदप्यवच्छेदार्थमाह-यस्य मनुष्यस्यातीतः केवलिसमुद्घातस्तस्य नियमादंका न द्वित्राः एकैनेव केवलिसमुद्घातेन प्रायः समस्तघातिकर्मणां निर्मूलकापेक्षितत्वात्, ‘ एवं पुरेक्खडा वि ’ ति-एवम्-अतीतगतेन प्रकारेण पुरस्कृता अपि केवलिसमुद्घाता वाच्याः, ते चैवम्-‘ कस्सइ अत्थि, कस्सइ नत्थि जस्सत्थि एको ’ इति । अत्र भावना पूर्वोक्तानुसारं स्वयं भावनीया । (४) तदेवमतीतमनागतं च कालमधिकृत्य एकैकस्य नैरयिकादवेदनादिसमुद्घातचिन्ता कृता, सम्प्रति नैरयिकादः प्रत्येकं समुदायरूपस्य तच्चिन्तां त्रिकीर्तुंगाह-

‘ नेरइयाणं भंते ! केवइया वेदणासमुग्घाया अतीता ?, गोयमा ! अणंता, केवइया पुरेक्खडा ? गोयमा ! अणंता, एवं ० जाव वेमाणियाणं, एवं ० जाव तेयमसमुग्घाए, एवं एने वि पंच चउवीसदंडगा, नेरइयाणं भंते ! केवइया आहारसमुग्घाया अतीता ?, गोयमा ! असंखेज्जा, केवइया पुरेक्खडा ?, गोयमा ! असंखेज्जा, एवं ० जाव वेमाणियाणं, शवरं वणस्सइकाइयाणं मणूसाणं य इमं णाणत्तं-वणस्सइकाइयाणं भंते ! केवइया आहारसमुग्घाया अइया ?, गोयमा ! अणंता मणूसाणं भंते ! केवइया आहारसमुग्घाया अइया ?, गोयमा ! सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा, एवं पुरेक्खडा वि । नेरइयाणं भंते ! केवइया केवलिसमुग्घाया अइया ? गोयमा ! अत्थि, केवइया पुरेक्खडा ?, गोयमा ! असंखेज्जा, एवं ० जाव वेमाणियाणं, शवरं वणस्सइमणूसेसु इमं नाणत्तं-वणस्सइकायाणं भंते ! केवइया केवलिसमुग्घाया अतीता ?, गोयमा ! अत्थि, केवइया पुरेक्खडा ?, गोयमा ! अणंता, मणूसा णं भंते ! केवइया केवलिसमुग्घाया अतीता ?, गोयमा ! सिय अत्थि सिय नत्थि, जइ अत्थि जइसेणं एको वा दो वा तिप्पि वा, उकोसणं सत्तपुहुत्तं, केवतिया पुरेक्खडा ?, सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा । (सू० ३३२)

‘ नेरइयाणं ’ मित्यादि, नैरयिकाणां विवक्षितप्रश्नसमयभाषिनां सर्वेषां समुदायेन भदन्त ! कियन्तो वेदनासमुद्घाता अतीताः ?, भगवानाह-गौतम ! अनन्ता, बहुनामनन्तकालसंख्यबहाराशेरुद्वृत्तत्वात्, कियन्तः पुरस्कृता ?, अत्रापि प्रश्नसूत्रपाठः परिपूर्ण एव द्रष्टव्यः-‘ नेरइयाणं भंते ! केवइया वेदणासमुग्घाया पुरेक्खडा ’ इति, भगवानाह-गौतम ! अनन्ताः, बहुनामनन्त-

कालभाषिसंस्तरावस्थानभावात्, एवं चतुर्विंशतिदण्डक-
मेण तावद् वक्रणं यावद्द्वैमानिकानां यथा च वेदनासमु-
द्भातचतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण चिन्तितः तथा कषायमर-
णवैक्रियतैजससमुद्घाता अपि चिन्तनीयाः, तथा चा-
ह—' एवं जाव तयमसमुद्घात ' एवं च सति—
एतान्यपि बहुत्वविषयाणि पञ्च चतुर्विंशतिदण्डकसूत्रा-
णि भवन्ति, एतदेवाह—'कथमेव वि च पंच चउत्वीस-
वङ्गा' इति, आहारकसमुद्घातचिन्तां कुर्वीकाह—'नेर-
हयस'मित्यादि, अत्र प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौ-
तम ! असंख्येयाः । इयमत्र भाषना-इह नैरयिकाः सर्व-
दाऽपि प्रश्नसमयभाविनः सर्वसंख्येयाऽप्यसंख्येयाः, तथा-
मपि मध्ये कतिपयाः संख्येयतीताः कृतपूर्वाहारकसमु-
द्घातास्ततोऽसंख्येया एव तेषामतीताहारसमुद्घाता
घटन्ते, अनन्ता नापि संख्येयः, एवं पुरस्कृता अपि
भावनीयाः । एवं चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण तावद्वाक्यं या-
वद्द्वैमानिकानाम्, आह च—'एवं जाव वेमाणियाणं' अत्रैव
या विशेषस्तं दिदर्शयिषुगाह—'नवर'मित्यादि, नवरं वन-
स्पतिकार्यिकचिन्तयन् मनुष्यचिन्तयां च नैरयिकापक्षया
नानात्वमवसेयम्, तदेव नानात्वमाह—'वण्णकइकायाण'
मित्यादि, अत्र प्रश्नसूत्रं सुगमम्, भगवानाह—गौतम !
अनन्ताः, अनन्तानामभिगतचतुर्दशपूर्वाणां कृताहारकस-
मुद्घातानां प्रमादवशतः उपाचितसंस्तराणां वनस्पतिषु
भावत्, पुरस्कृता अनन्ताः अनन्तानां वनस्पतिकायापु-
द्गत्य चतुर्दशपूर्वाभिगमपुरस्सरं कृताहारकसमुद्घातानां
आविसिद्धिगमनभावात्, 'मणुस्सा णं भंते !' इत्यादि, अ-
त्रापि प्रश्नसूत्रं प्रतीतम्, भगवानाह—गौतम ! स्यादिति
निपातोऽनेकान्तद्योती, ततोऽयमर्थः—कदाचित् संख्येयाः,
कदाचिदसंख्येयाः, कथमिति चेत्, उच्यते—इह सम्मू-
र्द्धिमगर्भव्युत्क्रान्तसमुदायचिन्तायाम् उरुपदे मनुष्या
अकुलमात्रक्षेत्रं यावान् प्रदर्शराशिस्तस्य यत्प्रथमं वर्गमूलं
तत् तृतीयवर्गमूलेन गुणितं सत् यावत्प्रमाणं भवति ए-
तावत्प्रदेशप्रमाणानि खण्डानि धनीकृतस्य लोकस्य एक-
प्रदेशिक्यां भूमी यावन्ति भवन्ति एतावत्प्रमाणा एकही-
नाः, ते चानीव शेषनारकादिजीवराश्यपेक्षया स्लोकाः,
तत्रापि ये पूर्वभवेषु कृताहारकशरीरास्ते कतिपयाः, ते
च कदाचित् विवक्षितप्रश्नसमये संख्येयाः, कदाचिदसंख्ये-
याः, तत उक्तम्—'सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा' इति, अ-
नागतेऽपि काले विवक्षितप्रश्नसमयभाविनां मध्ये कति
संख्या एवाहारकशरीरमारप्स्यन्ति तेऽपि कदाचित् संख्ये-
याः कदाचिदसंख्येयाः, नत आह—' एवं पुरेक्खडा वि'न्ति
एवं अतीतगतेन प्रकारेण वनस्पतिकार्यिकानां मनुष्याणां च
पुरस्कृता अपि आहारकसमुद्घाता वेदितव्याः, ते वैवम्-
' वण्णकइकाया णं भंते ! केवइया आहारगसमुग्घाया
पुरेक्खडा ? गोयमा ! अणंता । मणुस्सा णं भंते !
केवइया आहारसमुग्घाया पुरेक्खडा ? , गोयमा ! सिय
संखेज्जा सिय असंखेज्जा' इति केवलिसमुद्घातविषयं प्रश्न-
सूत्रमाह—' नेरइयाणं भंते !' इत्यादि सुगमम्, भगवा-
नाह—गौतम ! न सन्ति केवनानीता नैरयिकाणां केवलिसमु-
द्घाताः, कृतकेवलिसमुद्घातानां नारकादिगमनासम्भवात्,

कियन्तः पुरस्कृता इति प्रश्नः, भगवानाह—गौतम ! अ-
संख्येयाः, सर्वदा विवक्षितप्रश्नसमयभाविनां मध्येऽसंख्ये-
यानां भाषिकेवलिसमुद्घातत्वात्, तथा केवलवेदसोपल-
ब्धेः, एवं चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण निरन्तरं तावद्वाक्यं
यावद् द्वैमानिकानां सूत्रं, तथा आह—' एवं जाव वेमा-
णियाणं' अत्रैव विशेषमाह—' नवर ' मित्यादि, नवरं-
वनस्पतिकार्यिकेषु मनुष्येषु चैवं वक्ष्यमाणलक्षणं नानात्वम्,
तदेवाह—' वण्णकइकायाण ' मित्यादि, अत्र प्रश्नसूत्रं
सुप्रतीतम्, उरुसूत्रं निर्वचनम्—अनन्ताः, अनन्तानां भाषि-
केवलिसमुद्घातानां तत्र भावात्, ' मणुस्साण ' मित्यादि,
अत्रापि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! स्यात् स-
न्ति स्यान्न सन्ति । किमुक्तं भवति ?—यदा प्रश्नसमये स-
मुद्घाताभिपृष्टाः प्राप्यन्ते तदा सन्ति, शेषकालं न स-
न्ति, तत्र ' जइ अत्थि ' ति—यदि प्रश्नसमये कृतकेवलि-
समुद्घाता मनुष्यत्वमनुभवन्तः प्राप्यन्ते तदा जघन्यत एको
द्वौ त्रयो वा उत्कर्षतः शतपृथक्त्वम्, एतावतामेककालमु-
त्कृष्टपदे केवलानां केवलिसमुद्घातान्नादनात् ' केवइया
पुरेक्खडा ' ति—कियन्ता मनुष्याणां केवलिसमुद्घाताः
पुरस्कृताः ? , भगवानाह—स्यात् संख्येयाः स्यादसंख्येयाः,
मनुष्या हि सम्मूर्द्धिमा गर्भव्युत्क्रान्ताश्च सर्वसमुदिता
उत्कृष्टपदे प्रागुक्तप्रमाणास्तत्रापि विवक्षितप्रश्नसमयभावि-
नां मध्ये कदाचित्केवलिसमुद्घाताः संख्येयाः, बहुनामस-
व्यानां भावात्, कदाचिदसंख्येयाः, बहुनां भाषिकेवलिसमु-
द्घातानां भावात् ।

(४) सम्प्रति एकैकस्य नैरयिकत्वादिभाषेषु वर्तमानस्य
प्रत्येकं कति वेदनासमुद्घाता अनीताः कति
भाषिन इति निरूपयितुकाम आह—

एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स नेरइयत्ते केवइया वेदणा-
समुग्घाया अतीता ? , गोयमा ! अणंता, केवइया पुरेक्ख-
डा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्स अत्थि
जहसेणं एको वा दो वा तिप्पि वा, उकोसेणं संखेज्जा वा
असंखेज्जा वा अणंता वा, एवं असुरकुमारत्ते ०जाव वे-
माणियत्ते । एगमेगस्स णं भंते ! असुरकुमारस्स नेरइयत्ते
केवइया वेदणासमुग्घाया अतीता ? , गोयमा ! अणंता, के-
वइया पुरेक्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि,
जस्सत्थि तस्स सिय संखेज्जा सिय अणंता । एगमेगस्स
णं भंते ! असुरकुमारस्स असुरकुमारत्ते केवइया वेदणास-
मुग्घाया अतीता ? , गोयमा ! अणंता, केवइया पुरेक्खडा ? ,
गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि
जहसेणं एको वा दो वा तिप्पि वा उकोसेणं संखेज्जा
वा असंखेज्जा वा अणंता वा, एवं नागकुमारत्ते वि ०जाव
वेमाणियत्ते, एवं जहा ० वेयणासमुग्घाएणं असुरकुमारे
नेरइयाऽऽदिवेमाणियपजवसाणेसु भणितो तहा नागकुमा-
राऽऽदिवा अवसेसेसु सङ्गाणेसु परङ्गाणेसु भाणितत्वा ०जाव

वेमाखिवस्स वेमाखियत्ते । एवमेते चउष्णीसा-चउष्णीसिं
दुडभा भवन्ति । (सु० ३३३) ।

‘एगमेगस्स ए’ मित्यादि, एकैकस्य भदन्त ! नैरयिक-
स्य सकलमतीतकालमवधीकृत्य तदा तदा नैरयिकत्वे वृत्त-
स्य सतः सर्वसंख्यया कियन्तो वेदनासमुद्घाता अतीताः ?
भगवानाह—गौतम ! अनन्ताः, नरकस्थानस्थानन्तः प्रा-
प्त्यादेकैकस्मिन् नरकमवे जघन्यपदेऽपि संख्येयानां वेद-
नासमुद्घातानां भावात्, ‘केवइया पुरेक्खडा’ ति-किन्तो
भदन्त ! एकैकस्य नैरयिकस्याऽऽसंसारभोक्तृमनागतं काल-
मवधीकृत्य नैरयिकत्वे भाविनः सतः सर्वसंख्यया पुरस्कृ-
ता वेदनासमुद्घाताः, भगवानाह—‘गौतम ! कस्सइ अत्थि’
इत्यादि, तत्र य आसन्नसृज्युवेदनासमुद्घातमप्राप्यान्तिकम-
ग्रेण नरकादुद्भूत सेत्स्यति तस्य नास्ति, नैरयिकत्वे माघी
एकोऽपि पुरस्कृतो वेदनासमुद्घातः शेषस्य तु सन्ति, त-
स्यापि जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा, एतच्च क्षीणशेषा-
धुर्यो तद्भवजानामनन्तरं सेत्स्यतां द्रष्टव्यम्, न भूयो नरके-
भूत्पत्स्यमानामां, भूयो नरकेभूत्पत्ती जघन्यपदेऽपि संख्येया-
नां प्राप्यमाणत्वात् । यदाह मूलटीकाकारः—“नरकेषु
जघन्यस्थितिषूपत्स्य नियमनः संख्येया एव वेदनासमु-
द्घाता भवन्ति, वेदनासमुद्घातप्रचुरत्वाच्चारकाणामिति, उ-
त्कर्षतः संख्येया असंख्येया वा अनन्ता वा, तत्र सङ्क-
नरकेषु जघन्यस्थितिषूपत्स्यमानस्य संख्येयाः, अनेकशो-
दीर्घस्थितिषु असङ्कटा उपत्स्यमानस्य असंख्येयाः, अन-
न्तशः उत्पत्स्यमानस्य अनन्ताः । ‘एव’ मित्यादि, एवम्-नैर-
यिकमन्तर्भाविताप्रकाराणां पुरस्कृतात्वेन तदनन्तरं चतु-
र्विंशतिदण्डकक्रमेण निरन्तरं तावद्वाक्यं यावद्द्वैमानिकत्वे
तत्त्वम्—‘एगमेगस्स ए’ भन्ते ! नैरयस्स असुरकुमाराओ
केवइया वेयणासमुद्राया अतीता ? , गोयमा ! अनन्ता,
केवइया पुरेक्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि,
जस्स अत्थि जहणं एक्को वा दो वा तिक्कि वा ठक्केभेण
संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणेतो वा ’ तत्रातीतत्वं अनन्त-
शोऽसुरकुमारत्वस्य प्राप्त्यानुपपद्यते तद्वाच्यमावस्थ-
नन्ता अतीता वेदनासमुद्घाताः, पुरस्कृतचिन्तायां
योऽनन्तरमेव नरकादुद्भूतां मानुष्यं प्राप्य सेत्स्यति
प्राप्तो वा पश्यत्यस्य सङ्कटसुरकुमारमवे न वेदनासमुद्घाते
गतिर्यास तस्य नास्त्येकोऽपि पुरस्कृतोऽसुरकु-
मारत्वेन वेदनासमुद्घातः । यस्तु सङ्कटसुरकुमारत्वं
प्राप्तः सङ्कटस्य वेदनासमुद्घाते गन्ता तस्य
जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा शेषस्य शेषस्यसङ्ख्येयान्
चारान् असुरकुमारत्वे वास्तवतः संख्येयाः, असंख्य-
त्वेन चाराण् असंख्येया, अनन्ता चाराण् अनन्ताः । एवं
चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण नागकुमारत्वादिषु स्थानेषु निर-
न्तरं स्रजपाठस्तावद् वक्रव्यां यावद्द्वैमानिकत्वाविषयं सूत्रम्,
‘एगमेगस्स ए’ मित्यादि, एकैकस्य भदन्त ! असुरकुमा-
रस्य पूर्वं नैरयिकत्वेन वृत्तस्य सतः सकलमतीतं काल-
मवधीकृत्य सर्वसंख्यया कियन्तो वेदनासमुद्घाता अतीताः ? ,
भगवानाह—गौतम ! अनन्ता अतीताः, अनन्तमेव नैरयिक-
त्वस्य भवत्वात्, एकैकस्मिन् नैरयिकत्वे जघन्यप-

देऽपि संख्येयानां वेदनासमुद्घातानां भावात्, कियन्तः
पुरस्कृताः ? , स्यात् सन्ति स्वाद्य सन्ति, कस्यचित्स-
न्ति कस्याचित्स सन्ति इति भावः । अत्रापीयं भावना-
याऽसुरकुमारभवादुद्भूतो न नरकं यास्यति किन्वनन्तरं
परम्परया वा मनुजभवं प्राप्य सेत्स्यति तस्य नैरयि-
कत्वावस्थाभविनः पुरस्कृता वेदनासमुद्घाता न सन्ति,
नैरयिकत्वावस्थाया एवासम्भवात् । यस्तु तद्भवादूर्ध्वं पादश-
येण नरकं गमिष्यति तस्य सन्ति, तथापि कस्यचित्सं-
ख्येयाः, कस्यचिदसंख्येयाः, कस्यचिदनन्ताः । तत्र चः स-
ङ्कटजघन्यस्थितिषु मध्ये समुत्पत्स्यते तस्य जघन्यपदेऽपि
संख्येयाः, सर्वजघन्यस्थिताद्यापि नरकेषु संख्येयानां वेद-
नासमुद्घातानां भावात् । वेदनाषु सत्त्वाच्चारकाणाम् । अस-
ङ्कट जघन्यस्थितिषु, दीर्घस्थितिषु सङ्कटसङ्कटा गमने असं-
ख्येयाः, अनन्तशो नरकगमने अनन्ताः । तथा एकैकस्य
भदन्त ! असुरकुमारस्यासुरकुमारत्वे स्थितस्य सतः सक-
लमतीतकालमवधीकृत्य कियन्तो वेदनासमुद्घाता अती-
ताः ? , भगवानाह—गौतम ! अनन्ताः, पूर्वमप्यनन्तशस्त-
त्वावस्य प्राप्तत्वात्, प्रतिभयं च वेदनासमुद्घातस्य प्रायो
भावात्, पुरस्कृतचिन्तायां कस्यचित्स सन्ति कस्यचित्स
सन्ति, यस्य प्रश्नसमयादूर्ध्वमसुरकुमारत्वेऽपि वर्तमान-
स्य न भावी वेदनासमुद्घातो नापि तत उद्भूत्य भूयोऽ-
प्यसुरकुमारत्वं प्राप्स्यति तस्य न सन्ति, यस्तु सङ्क-
टप्राप्स्यति तस्य जघन्यपदे एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षनः
संख्येया असंख्येया अनन्ता वा, संख्येया चाराण् उत्प-
त्स्यमानस्य संख्येयाः, असंख्येयान् चाराण् असंख्येयाः,
अनन्तान् चाराण् अनन्ता, एवं चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण
नागकुमारत्वादिषु स्वस्थानेष्वसुरकुमारस्य निरन्तरं ताव-
द्वाक्यं यावद्द्वैमानिकत्वे, तथा चाह—‘एवं नागकुमारत्वे
चि’ इत्यादि, तदेवमसुरकुमाराणां वेदनासमुद्घातश्चिन्तितः,
सम्प्रति नागकुमारविशतिदेशमाह—‘एव’ मित्यादि,
उपदर्शिताभिलापेन यथा चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण असुरो
नैरयिकादिषु वैमानिकपर्यवसानेषु भणितस्तथा नागकुमा-
रादयोऽवशेषेषु समस्तेषु स्वस्थानपरस्थानेषु भणितस्य या-
वद्द्वैमानिकस्य वैमानिकत्वं, एव चैतानि नैरयिकचतुर्विंश-
तिदण्डकसुवादीनि वैमानिकचतुर्विंशतिदण्डकसुपर्यवसा-
नानि चतुर्विंशतिः सूत्राणि भवन्ति । तदेवं चतुर्विंशत्या
चतुर्विंशतिदण्डकसुवैवेदनासमुद्घातश्चिन्तितः ।

(५) सम्प्रति चतुर्विंशत्यैव चतुर्विंशतिदण्डकसुवैः कषाय-
समुद्घातं चिन्तितयिपुरिद्माह—

एगमेगस्स ए भन्ते ! वेरइयस्स मेरइयत्ते केवइया क-
सायसमुद्राया अतीता ? , गोयमा ! अणेतो, केवइया
पुरेक्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि
जस्सत्थि एगुचरियाते० जाव अणेतो । एगमेगस्स ए भं-
ते ! नैरयस्स असुरकुमारत्ते केवइया कसायसमुद्राया
अतीता ? , गोयमा ! अणेतो, केवइया पुरेक्खडा ? ,
गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्स अत्थि
सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिय अणेतो, एवं० जाव

नेरइयस्स थणियकुमारस्से, पुढविकाइयस्से एगुत्तरियाए नेतव्वे, एवं० जाव मणुयस्से, वाणमंतरस्से जहा असुरकुमारस्से, जोइसियस्से अतीता अणंता, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि सिय असंखेज्जा सिय अणंता । एवं वेमाणियस्से वि सिय असंखेज्जा सिय अणंता, असुरकुमारस्स नेरइयस्से अतीता अणंता, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि जस्सत्थि सिय संखेज्जा सि- य असंखेज्जा सिय अणंता । असुरकुमारस्स असुरकुमारस्से अतीता अणंता पुंस्सक्खडा एगुत्तरियाए, एवं नामकुमा- रस्से० जाव निरंतरं वेमाणियस्से जहा नेरइयस्स भणितं त- हव भाणितव्वं, एवं० जाव थणियकुमारस्स वि वेमाणि- यस्से, नवरं सव्वेसं सट्ठाण्णे एगुत्तरियाए परट्ठाण्णे जडेव असुरकुमारस्स, पुढविकाइयस्स नेरइयस्से० जाव थणियकु- मारस्से अतीता अणंता, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि क- स्सइ नत्थि, जस्सत्थि सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा सि- य अणंता । पुढविकाइयस्स पुढविकाइयस्से० जाव मणुयस्से अतीता अणंता पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि जस्स अत्थि एगुत्तरियाए, वाणमंतरस्से जहा नेरइयस्से । जोइसियवेमाणियस्से अतीता अणंता, पुरेक्ख- डा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्स अत्थि सिय असं- खेज्जा सिय अणंता, एवं० जाव मणुयस्से वि नेयव्वं । वाण- मंतरजोइसियवेमाणिया जहा असुरकुमारा, नवरं सट्ठाण्णे एगुत्तरियाए भाणितव्वे० जाव वेमाणियस्स वेमाणियस्से, एवं एते चउवीसं चउवीसा दंडगा । (सू० ३३४)

‘एगमंगस्स ण’ मित्यादि, तत्र नैरयिकस्य नैरयिकत्वविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमम्, पुरस्कृतचिन्तायां तु कस्यचित्सन्ति कस्य चित्सन्ति, तत्र यः क्षीणशेषाद्युः प्रश्नसमये भवपर्यन्ते वर्त- मानः कस्यसमुद्घातमप्राप्त एव नरकभवादुद्घातानन्तरं वादपर्यन्तं वा सन्त्यति न भूयो नरकवासगामी तस्य न सन्ति पुरस्कृता नैरयिकत्वे कषायसमुद्घाताः, शेषस्य तु सन्ति, तस्यापि जघन्यत एकां द्वी वा त्रयो वा, ते च क्षीणाद्युःशेषाणां तद्भवभाजामयसेयाः । उत्कर्षतः संख्येया असंख्येया वा अनन्ता वा, तत्र संख्येयवर्षाद्युःशेषाणां संख्ये- याः, असंख्येयवर्षाद्युःशेषाणामसंख्येयाः । यदि वा-सकृद् जघन्यस्थितौ उत्पत्त्यमानानां संख्येयाः, असकृद् जघन्य- स्थितौ सकृदसकृद् द्वीर्वस्थिताः उत्पत्त्यमानानामसंख्येयाः, अ- नन्तस्य उत्पत्त्यमानानामनन्ताः, तत्र नैरयिकस्येवासुरकु- मारत्वविषयंऽतीतसूत्रं, तथैव पुरस्कृतसूत्रे ‘कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि’ इति—यो नरकादुद्घातोऽसुरकुमारत्वं न प्रा- प्यति तस्य न सन्ति पुरस्कृता असुरकुमारत्वविषयाः कषायसमुद्घाताः, यस्तु आप्त्यति तस्य सन्ति, ते च जघन्यपदे संख्येया जघन्यस्थिताः अप्यसुरकुमारणां संख्येयानां कषायसमुद्घातानां प्राप्ताः, तेषां दिक्कषाय-

वदुत्तत्वात् तेषाम्, उत्कर्षपदेऽसंख्येया अनन्ता वा, तत्र स- कृद् द्वीर्वस्थिताः कषायसमुद्घातानामनन्ताः । एवं नैरयिक- स्य नामकुमारत्वादिषु स्थानेषु निरन्तरं तावदसंख्येयां यावत् स्तमितकुमारत्वं, तथा चाह—‘एवं जाव’ इति, पृथि- वीकायिकत्वेऽतीतसूत्रं तथैव, पुरस्कृतचिन्तायां तु कस्य- चित्सन्ति कस्यापि सन्ति, तत्र वा नरकादुद्घाते न पृथिवीकायिकत्वमस्तीत्यस्य न सन्ति, योऽपि वन्ता जस्सा- पि जघन्यपदे एकां द्वी वा त्रयो वा उत्कर्षतः संख्येया असंख्येया वा अनन्ता वा, ते चेत्—तिर्यक्पञ्चैन्द्रियभवनं मनुष्यभवनं इव मया कषायसमुद्घातसमुद्घातः सन्त्य- एकवारं पृथिवीकायिकेषु वन्ता तस्मै एकां द्वी वा त्रयो वा- न्तु द्वी, त्रीन् वारान् वयम्, संख्येयान् वारान् संख्येया, अ- संख्येयान् वारान् असंख्येया, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । तथा चाह—‘पुढविकाइयस्से एगुत्तरियाए नेयव्वं’ इति— तथा—‘एवं ताव मणुयस्से’ इति—एवं पृथिवीकायिकग- तेनाभिलाषप्रकारेण तावद् वक्तव्यं यावन्मनुष्यत्वं, तत्रै- चम्—‘एगमंगस्स णं भंते ! नेरइयस्स आउकाइयस्से केय- हया कसायसमुद्घाता अहिया ? गोयमा ! अणंता, केयहया पुरेक्खडा ?, ययमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्स- त्थि जडरण्णे एकां (वा) वा वा तिरिण वा उक्कासेण संख- ज्जा असंखेज्जा वा अणंता वा’ एवं यावन्मनुष्यत्वं, त- चापकायादिवनस्पतिपर्यन्तसूत्रभावना पृथिवीकासूत्रवत्, द्वीन्द्रियसूत्रे पुरस्कृतचिन्तायां जघन्यत एकां द्वी वा त्र- यो वाति सकृत् जघन्यस्थितिकं द्वीन्द्रियभवं प्राप्तुकामस्य- संख्येयान् वारान् प्राप्तुकामस्य संख्येया, असंख्येयान् संख्ये- या, अनन्तान् अनन्ताः । एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियसूत्रे अपि भावनीये, तिर्यक् पञ्चैन्द्रियमनुष्यसूत्रविषया त्वेव भावना- सकृत्पञ्चैन्द्रियभवं प्राप्तुकामस्य स्वभावेन एवाह्यकषा- यस्य जघन्यत एकां द्वी त्रयो वा शेषस्य संख्येयान् वारान् तिर्यक्पञ्चैन्द्रियभवं प्राप्तुकामस्य संख्येया, असंख्येयान् वारान् असंख्येया, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । मनुष्यसूत्र- तु पुरस्कृतविषया भावनीयम्—यो नरकभवानुद्घातोऽत्यक- षायः सन् मनुष्यभवं प्राप्य कषायसमुद्घातमप्राप्त एव स्ति- जिपुरं गन्ता तस्य न सन्ति, शेषस्य सन्ति, तस्यापि एकं द्वी त्रीन् वारान् कषायसमुद्घातान् प्राप्य सेतस्यत एकां द्वी त्रयो वा संख्येयान् भवान्, यदि वा-एकस्मिन्नपि भवे संख्येयान् कषायसमुद्घातान् गन्तुः संख्येया, असंख्येयान् भवान् प्राप्तुकामस्यासंख्येयाः, अनन्तान् अनन्ताः । ‘वाण- मंतरस्से जहा-असुरकुमारस्से’ माणुक्कम् । किमुक्कं भवति ?- पुरस्कृतचिन्तायाम् एवं वक्तव्यम्—‘जस्सत्थि सिय संखे- ज्जा सिय असंखेज्जा सिय अणंता वा’ इति नत्वेकांत्तिरि- का वक्तव्याः, व्यन्तराणामप्यसुरकुमाराणामिव जघन्यस्थि- तावपि संख्येयानां कषायसमुद्घातानां लभ्यमानत्वात्, अ- संख्येयानन्तभावनाऽप्यसुरकुमारवत्, ‘जोइसियस्से’ इत्या- दि, ज्यातिष्कत्वेऽतीता अनन्ता वक्तव्याः, पुरस्कृतास्तु कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, एतदपि प्राग्बद् भाव- नीयं, यस्यापि सन्ति तस्यापि कस्यचिदसंख्येयाः कस्य- चिद्वन्ताः, ननु स्यात्-संख्येया इति वक्तव्यम् । कुत इति

वेत्त ? , उच्यते—उप्योतिष्काणां जघन्यपदंऽप्यसंख्येयका-
लायुक्तया जघन्यताऽपि अनेख्येयानां कषायसमुद्धानां
लभ्यमानत्वात् , अनन्तशो जगमिषोरनन्ताः , एवं वै-
मानिकत्वेऽपि पुरस्कृतचिन्तायां स्यादसंख्येयः स्यादनन्ता
इति वक्तव्यम् । भावना प्राग्वत् । तदेवं नैरयिकस्य स्वस्थानं
परस्थानं च कषायसमुद्धानाभिन्तताः , सम्प्रत्यसुरकुमा-
रेषु तान् विचिन्तयिषुगह—‘ एगमेगस्स ण ’ मित्यादि,
एकैकस्य असुरकुमारस्य नैरयिकत्वे कषायसमुद्धाना अ-
तीता अनन्ता भाविनः कस्यचित्सन्ति कस्याचिन्न सन्ति,
तत्र योऽसुरकुमारभवादुद्वृत्तो नरके न यास्यति तस्य न
सन्ति, यस्तु यास्यति तस्य सन्ति । तस्यापि जघन्यतः
संख्येयाः , जघन्यस्थितावपि संख्येयानां कषायसमुद्धानां
नरकेषु भावात् , उत्कर्षतोऽसंख्येयाः अनन्ता वा , तत्र
जघन्यस्थितिव्यसकृद्दीर्घस्थितिषु सकृदस्वकृदा जगमिषोर-
संख्येयाः , अनन्तशो जगमिषोरनन्ताः , असुरकुमारस्यासु-
रकुमारत्वे अतीता अनन्ता । ‘ पुरेक्खडा एगुत्तरिया ’ इत्या-
दि, पुरस्कृतास्तु कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, तत्र
योऽसुरकुमारभवं पर्यन्तवर्त्तौ न च कषायसमुद्धानं याता,
नापि तत्र प्रप्रष्टो भूयोऽसुरकुमारभवं लब्धा किन्त्यनन्तरं
पारम्पर्येण वा सेव्यतां तस्य सन्ति, शेषस्य तु न सन्ति ।
यस्यापि सन्ति तस्यापि जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा
उत्कर्षतः संख्येयाः असंख्येया अनन्ता वा । तत्र एकादयः
क्षीणायुःशेषाणां तद्भवभाजां भूयस्तत्रैवानुगत्यमानाना-
मवगन्तव्याः , संख्येयादयो नैरयिकत्वे इव भावनीयाः । एव-
मित्यादि, एवम्—उक्तेन प्रकारेण नागकुमारत्वे तत ऊर्ध्वं
चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण निरन्तरं यावद्वैमानिकत्वे वैमानि-
कत्वाविषयं सूत्रं, यथा नैरयिकस्य भगितं तथैव भगित-
व्यम् । किमुक्तं भवति ? ,—नागकुमारत्वादिषु स्तनितकुमार-
पर्यवसानेषु पुरस्कृतचिन्तायां ‘ कस्सइ अत्थि कस्सइ
नत्थि, जस्स अत्थि सिय संखेज्जा सिय अनेखेज्जा सिय
अण्णता ’ पृथिवीकायिकत्वादेषु मनुष्यत्वपर्यवसानेषु ‘ जस्स
अत्थि जहण्णं एक्को वा दो वा तिप्पि वा उक्कोसेणं संखे-
ज्जा वा असंखेज्जा वा अण्णता वा ’ व्यन्तरत्वे ‘ जस्स अ-
त्थि सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिय अण्णता ’ उप्योति-
ष्कत्वे—‘ जस्स अत्थि सिय असंखेज्जा सिय अण्णता ’
वैमानिकत्वेऽप्येवमवर्त्तान् वक्तव्यमिति, ‘ एवं जाव ’ त्यादि,
एवम्—उक्तेन प्रकारेण असुरकुमारवधनागकुमारस्य याव-
त्स्तनितकुमारस्य प्रत्येकं यावद् वैमानिकत्वे—वैमानिकत्व-
विषयं सूत्रं तावद्वक्तव्यम् । अत्रैव विशेषमाह—नवरं सर्वेषां
नागकुमारादीनां स्तनितकुमारपर्यवसानानां स्वस्थानं नि-
यमतः पुरस्कृता एकोत्तरिकाः , परस्थानं यथैवासु-
रकुमारस्य तथैव वक्तव्याः , ‘ पुढाधिकारस्स नेरइयत्ते ’
इत्यादि, पृथिवीकायिकस्य नैरयिकत्वे यावत् स्तनित-
कुमारत्वे अतीता अनन्ताः । अत्र भावना प्राग्वत्, पुरस्कृ-
ताः कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, तत्र यः पृथिवीका-
यभवादुद्वृत्तो नरकेष्वसुरकुमारेषु यावत् स्तनितकुमारेषु
न गमिष्यति किन्तु मनुष्यभवे प्राप्य सिद्धिं गन्ता तस्य
न सन्ति, शेषस्य तु सन्ति, यस्यापि सन्ति तस्यापि
जघन्यतः संख्येयाः , जघन्यस्थितावपि नरकादिषु संख्ये-

यानां कषायसमुद्धानां भावात् , उत्कर्षतोऽसंख्येया
अनन्ता वा , तत्र प्राग्वद् भावयितव्याः , पृथिवीकायिकत्वे
यावन्मनुष्यत्वेऽतीतास्ते तथैव , भाविन एकोत्तरिकया
वक्तव्याः , तथैवम्—‘ कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि जस्स अत्थि
जहण्णं एक्को वा दो वा तिप्पि वा उक्कोसेणं संखेज्जा
वा असंखेज्जा वा अण्णता वा ’ तत्र नैरयिकस्य पृथिवी-
कायिकत्वे इव भावनीयाः , ‘ वाणमंतरत्ते जहा नेरइयत्ते ’
इति, व्यन्तरत्वे यथा नैरयिकत्वे तथा वक्तव्यम् । किमुक्तं भ-
वति ?—एकोत्तरिका न वक्तव्याः—किन्तु ‘ सिय संखेज्जा
सिय असंखेज्जा सिय अण्णता ’ इति वक्तव्यं, ‘ जोइसिय ’
इत्यादि, उप्योतिष्कत्वे वैमानिकत्वे अतीतास्तेतथैव, पुरस्कृ-
ता यावत् सन्ति ततो जघन्यपदं असंख्येयाः उत्कृष्टपदं अन-
न्ताः , एवमप्ययिकस्य यावन्मनुष्यत्वे नेतव्यं , व्यन्त-
रज्योतिष्कवैमानिकानां यथा असुरकुमारस्य , नवरं पुर-
स्कृतचिन्तायां सर्वं स्वस्थानं एकोत्तरिकया वक्तव्यम् ,
परस्थानं यथा असुरकुमारस्य सूत्रम् । सूत्रपर्यन्तं दर्शयति—
‘ जाव वेमाणियस्स वेमाणियत्ते ’ इति—यावद्वैमानिकस्य वै-
मानिकत्वे—वैमानिकत्वविषयं सूत्रम् , एवमेतं कषायसमुद्धान-
तगताश्चतुर्विंशति—चतुर्विंशतिसंख्याश्चतुर्विंशतिदण्डकाः—
२४ भगितव्याः । तदेवमुक्तश्चतुर्विंशत्या चतुर्विंशतिदण्डक-
सूत्रः कषायसमुद्घातः ।

(६) सम्प्रति चतुर्विंशत्यैव चतुर्विंशतिदण्डकसूत्रैर्मार-
णान्तकसमुद्घातमाह—

मारणंतियसमुग्धाआं सट्ठाणे वि परट्ठाणे वि एगुत्तरि-
याए नेयव्वो० जाव वेमाणियस्य वेमाणियत्ते, एवमेते
चउवीसं चउवीसा दंडगा भाणियव्वा । (प्रज्ञा०) तेय-
गसमुग्धाए जहा मारणंतियसमुग्धाए , णवरं जस्सऽत्थि
एवं एते वि चउवीसं चउवीसा दंडगा भाणितव्वा ।
एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स नेरइयत्ते केवइया आ-
हारसमुग्धाया अतीता ! , गोयमा ! णत्थि, केवइया
पुरेक्खडा ! , गोयमा ! णत्थि, एवं० जाव वेमाणि-
यत्ते, नवरं मणूसत्ते अतीता कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि,
जस्सत्थि जहण्णं एक्को वा दो वा उक्कोसेणं तिप्पि,
केवइया पुरेक्खडा ! , गोयमा कस्स अत्थि कस्सइ नत्थि,
जस्सत्थि जहण्णं एक्को वा दो वा तिप्पि वा उक्कोसेणं
चत्तारि, एवं सव्वजीवाणं मणुस्साणं भाणियव्वं, मणूसस्स
मणूसत्ते अतीता कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि-
जहण्णं एक्को वा दो वा तिप्पि वा उक्कोसेणं च-
त्तारि, एवं पुरेक्खडा वि, एवमेते चउवीसं चउवीसा
दंडगा० जाव वेमाणियत्ते । एगमेगस्स णं भंते ! ने-
रइयस्स नेरइयत्ते केवइया केवलिसमुग्धाया अतीता ! ,
गोयमा ! णत्थि, केवइया पुरेक्खडा ! , गोयमा !
नत्थि, एवं० जाव वेमाणियत्ते , णवरं मणूसत्ते अती-
ता नत्थि, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि,

जस्सत्थि इको , मणूस्स मणूस्से अतीता कस्सइ
अत्थि कस्सइ नत्थि , जस्सत्थि एको , एवं पुरेक्ख-
डा वि । एवमेते चउवीसं चउवीसा दंडगा । (सू०३३५)

‘मारणंतिप’ स्ति—मारणान्तिकसमुद्घातः पुरस्कृत-
चिन्तायां स्वस्थाने परस्थाने वा एकोनरिकया नेतव्या
यावद्भैमानिकस्य वैमानिकत्वे—वैमानिकत्वविषयं सूत्रम्—
तच्चैवम्—‘एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स नेरइयस्स के-
वइया मारणंतिपसमुग्घाया अतीता ? , गोयमा ! अणंता ,
केवइया पुरेक्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ न-
त्थि , जस्सत्थि जइअणं एको वा दो वा तिणि वा उक्कासे-
णं संखेआ वा असंखेआ वा अणंता वा ’ तत्र यो मा-
रणान्तिकसमुद्घातमन्तरेण कालं कृत्वा नरकादुद्भूतः अ-
नन्तरं पारम्पर्येण वा मनुष्यभवं प्राप्य सेत्स्यति न भूयां नर-
कगामी तस्य न सन्ति पुरस्कृता मारणान्तिकसमुद्घाताः , यः
पुनस्तद्भवे वर्त्तमानो मारणान्तिकसमुद्घातेन कालं कृत्वा नर-
कादुद्भूतः सेत्स्यति तस्यैकः पुरस्कृतो मारणान्तिकसमुद्घा-
तः , यः पुनर्भूयोऽपि नरकमागत्य सर्वसंख्यया द्वौ मारणान्तिक-
समुद्घातौ गन्ता तस्य द्वौ , एवं त्रिप्रभृतयोऽपि भावनीयाः ,
संख्ययान् वारान् नरकमागन्तुः संख्ययाः , असंख्ययान्
वारान् असंख्ययाः , अनन्तान् वारान् अनन्ताः , एव-
मसुरकुमारत्वे आलापको वाक्यः , नवरमन्त्रं भावना-
यो नरकादुद्भूतो मनुष्यभवं प्राप्य सेत्स्यति , यदिवा-तस्मिन्
मन्त्रे मारणान्तिकसमुद्घातमगत्वा मृत्युमासाद्य ततोऽन्य-
भवे सिद्धिं गन्ता तस्यैव न सन्ति , शपथस्य न्येकादिभा-
वना प्रागिह , व्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकेषु यथा नैरयिकस्य ,
(यथानैरयिकस्य) नैरयिकादिषु चतुर्विंशतिस्थानेषु चि-
न्ता कृता तथा असुरकुमारादीनां वैमानिकपर्यवसानानां
चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण कर्त्तव्या , तदेवमन्यान्यपि चतुर्विंश-
तिदण्डकसूत्राणि भवन्ति । तथा आह—‘ एवं एए चउ-
वीसं चउवीसा दंडगा भाणियव्वा ’ इति , उक्ता मारणान्तिक-
समुद्घातचतुर्विंशतिदण्डकसूत्रैः । (वैकुण्ठिकसमुद्घातव-
क्रयता ‘वेउच्चियसमुग्घाय’ शब्दे षष्ठं भागं गता ।)
सम्प्रति तैजससमुद्घातमतिवेशन आह—‘ तेयगं ’ त्यादि,
तैजससमुद्घातो यथा मारणान्तिकसमुद्घातस्तथा व-
क्रयः । किमुक्तं भवति ?—स्वस्थाने परस्थाने च एकोन-
रिकया स वक्रय इति , नवरं यस्य नास्ति—न सम्भव-
ति तैजसमुद्घातस्तस्य न वक्रयः , तत्र नैरयिकपृथिव्यन्ते-
जोवायुवनस्पतिर्दिग्निचतुर्गिन्द्रियेषु न सम्भवतीति न वक्र-
यः , शेषेषु तु वक्रयः , स चैवम्—‘ एगमेगस्स णं भंते !
नेरइयस्स नेरइयस्स केवइया नेउसमुग्घाया अतीता ? , गो-
यमा ! नत्थि , केवइया पुरेक्खडा ? , गोयमा ! नत्थि , एग-
मेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स असुरकुमारत्वे केवइया तेयग-
समुग्घाया अतीता ? , गोयमा ! अणंता , केवइया पुरे-
क्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि , जस्सत्थि
जइअणं एको वा दो वा तिणि वा उक्कासेणं संखेआ वा
असंखेआ वा अनन्ता वा ’ इत्यादिसूत्रोक्तं विंशत्प्रमुपजीव्य स-
यं परिभाषनीयम् । अत्रापि सूत्रसंख्यामाह—‘ एव ’ मित्यादि,
एवम्—मारणान्तिकसमुद्घातगतेन कश्चित् सर्वथा निषेधक-

पेण च प्रकारेण एतेऽपि—तैजससमुद्घातगता अपि च-
तुर्विंशतिः चतुर्विंशतिका—दण्डका भणितव्याः । सम्प्रत्या-
हारकसमुद्घातं चिन्तयन्नाह—‘ एगमेगस्स णं ’ मित्यादि ,
इह सर्वेष्वपि स्थानेषु मनुष्यत्वचिन्तायामतीता जघन्यत—
एको द्वौ वा उत्कर्षतश्चयश्च , पुरस्कृता जघन्यत एको वा
द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतश्चत्वारः , शेषेषु स्थानेषु अतीताः
पुरस्कृताश्च प्रतिषेद्धव्याः , मनुष्यस्य मनुष्यत्वचिन्ताया-
मतीताः पुरस्कृताश्च जघन्यत एको वा द्वौ वा त्रयो वा
उत्कर्षतश्चत्वारः । अत्रार्थे च कारणं प्रागेवोक्तम् , अत्रापि सू-
त्रसंख्यामाह—‘ एव ’ मित्यादि , एवम्—उपदर्शितेन प्रका-
रेण एते आहारकसमुद्घातविषयाश्चतुर्विंशतिसंख्याका द-
ण्डका वक्रय्याः , कियद् दूरं यावदित्याह—यावद्भैमानिकस्य
वैमानिकत्वे—वैमानिकत्वविषयं सूत्रम् , तच्चैवम्—‘ एगमे-
गस्स णं भंते ! वैमाणियस्स वैमाणियस्स केवइया आ-
हारगसमुग्घाया अतीता ? , गोयमा ! नत्थि , केवइया पु-
रेक्खडा ? , गोयमा ! नत्थि ’ इति । अधुना केवलिसमुद्घा-
तमभिधित्तुराह—‘ एगमेगस्स णं भंते ! ’ इत्यादि , अत्रा-
प्ययं तात्पर्यार्थः—‘ सर्वेष्वपि स्थानेषु मनुष्यत्वचिन्ताव्य-
तिरेकणातीताः पुरस्कृताश्च प्रतिषेद्धव्याः , मनुष्यवर्जेषु
मनुष्यत्वचिन्तायामतीताः प्रतिषेद्धव्याः , पुरस्कृतस्तु क-
स्याप्यस्ति कस्यापि नास्ति , यस्याप्यस्ति तस्याप्येक एव-
ति वक्रयः , मनुष्यस्य मनुष्यत्वचिन्तायामतीतः कस्यापि-
नास्ति कस्यापि नास्ति , यस्याप्यस्ति तस्याप्येक एव
एतच्च प्रश्नसमयं केवलिसमुद्घातादुत्तीर्णं केवलिनमधि-
कृत्य , पुरस्कृतोऽपि कस्यापि नास्ति कस्यापि नास्ति , य-
स्याप्यस्ति तस्याप्येक इति वक्रयम् । अत्रापि सूत्रसंख्या-
माह—‘ एवमित्यादि एवम्—उपदर्शितेन प्रकारेण एते केव-
लिसमुद्घातविषयाश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिसंख्याका दण्डका
भवन्ति । तदेव सर्वसंख्यया एकत्वविषयाणां चतुर्विंश-
तिदण्डकसूत्राणामष्टषष्ट्याधिकं शतं जातम् । एतावत्सं-
ख्याकाम्येव बहुत्वविषयाण्यपि सूत्राणि भवन्ति ।

(७) तान्युपदिदर्शयिषुगाह—

नेरइयाणं भंते ! नेरइयस्स केवइया वेदणासमुग्घाया
अतीता ? , गोयमा ! अणंता , केवइया पुरेक्खडा ? ,
गोयमा ! अणंता , एवं जाव वेमाणियस्से , एवं सव्वजी-
वाणं भाणितव्वं जाव वेमाणियाणं वेमाणियस्से , एवं जा-
व तेयगसमुग्घाए , णवरं उवउज्जिउण नेयव्वं जस्सत्थि-
वेउच्चियतेयगा । नेरइयाणं भंते ! नेरइयस्स केवइया आ-
हारगसमुग्घाया अतीता ? , गोयमा ! नत्थि , केवइया
पुरेक्खडा ? , गोयमा ! नत्थि , एवं जाव वेमाणियस्से ,
णवरं मणूस्से अतीता असंखेआ पुरेक्खडा अमंखेआ
एवं जाव वेमाणियाणं । णवरं वणस्सइकाइयाणं मणूस्से
अतीता अणंता पुरेक्खडा अणंता , मणूमाणं मणूस्से अती-
ता सिय संखेआ सिय असंखेआ , एवं पुरेक्खडा वि , से-
सा सव्वे जहानेइया , एवं एते चउवीसं चउवीसा दंडगा ।
नेरइयाणं भंते ! नेरइयस्स केवइया केवलिसमुग्घाया अ-

तीता ? , गोयमा ! नत्थि , केवइया पुरेक्खडा ? गो-
यमा ! नत्थि , एवं ० जाव वेमासियसे , रापर
मरुमसे अतीता नत्थि , पुरेक्खडा अमंखिज्जा , एवं ०
जाव वेमासिया , नवरं वणस्सइकाइयाणं मरणसत्ते अती-
ता नत्थि , पुरेक्खडा अणता , बणसाणं मरणसत्ते अती-
ता मिय अत्थि मिय नत्थि , जइ अत्थि जइएखेखं इको
वा दो वा तिमि उकोसेण ततपुक्कत्तं , केवइया पुरेक्ख-
डा ? , गोयमा ! मिय संखेज्जा मिय अमंखिज्जा , एवं एते
चउन्वीसं चउन्वीसा दंडगा सव्वे पुच्छाए भाणितव्वा
० जाव वेमासियासं वेमासियसे । (सू ३३६)

‘नेरइयाणं’ मित्यादि, नैरयिकाणां विवक्षितप्रश्नसमय-
भाषिणीं सर्वेषां भदन्त ! पूर्वं सकलमतीतं कालमवधीकृत्य
यथासम्प्रवे नैरयिकत्वे कृतानां सतां समुदायेन सर्व-
संख्यया कियन्ता वेदनासमुदाता अतीताः ? , भगवा-
नाह—गीतम ! अनन्ताः , बहुनामनन्तकालमसंख्यवहाररा-
शेनदृष्टत्वात् , कियन्तः पुरस्कृताः ? , एतच्च सूत्रं सूत्रा-
मात्रे परिपूर्णस्तु पाठ एवम्—‘नेरइयाणं भन्ते ! नेरइयसे
केवइया वेयणासमुदाया पुरेक्खडा ?’ इति । भगवानाह-
गीतम ! अनन्ताः , बहुनामनन्तशो भूयाऽपि नैरक्याग-
मनसम्भवात् , ‘एवं’ मित्यादि, एवमुक्तेन प्रकारेणासुर-
कुमारत्वादेषु स्थानेषु क्रमेण तावद् वक्तव्यं यावद्वैमानिक-
त्वे—वैमानिकत्वविषयं सूत्रम् । तच्चदम्—‘नेरइयाणं भन्ते !
वेमासियसे केवइया वेयणासमुदाया अतीता ? , गोयमा !
अणता , केवइया पुरेक्खडा ? , गोयमा ! अणता’ इति,
अत्र अतीता अनन्ताः सुप्रतीताः , सर्वसांख्यवहारिक-
जीवैः प्रायाऽनन्तशो वैमानिकत्वस्य प्राप्तत्वात् , पुरस्कृता-
स्त्वनन्ताः , प्रश्नसमयभाषिणां नैरयिकाणां मध्ये बहुभिर-
नन्तशो वैमानिकत्वस्य प्राप्त्यमानत्वात् , एवमपान्तराल-
वर्तिष्वपि असुरकुमारत्वादेषु स्थानेषु भावना भावनीया,
यथा च नैरयिकाणां नैरयिकत्वादेषु चतुर्विंशतिदण्डकक-
र्मणातीताः पुरस्कृताश्च वेदनासमुदाता भणिताः , एवं सर्व-
जीवानामसुरकुमारादीनां भणितव्याः , किंयद् दूरं यावदि-
त्याह—यावद्वैमानिकानां वैमानिकत्वे—वैमानिकत्वविषयाः ,
ते चैवम्—‘वेमासियाणं भन्ते ! वेमासियसे केवइया वेयणा-
समुदाया अतीता ? , गोयमा ! अणता , केवइया पुरेक्ख-
डा ? , गोयमा ! अणता’ इति, एवं कथायमरणवैक्रियतेजस-
समुदाता अपि नैरयिकादीनां वैमानिकपर्यवसानानां सर्वेषु
नैरयिकत्वादेषु स्थानेषु चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण वक्तव्याः ,
तथा चाह—‘एवं जाव’ त्यादि, एवं—वेदनासमुदातगत-
न प्रकारेण कथायामसमुदाता अपि तावद्वक्तव्याः या-
वत्तजससमुदातः , किमाद्यशेषेण वक्तव्याः ? , नित्याह—
‘नवर’ मित्यादि, नवरूपपुण्य—उपयोगं कृत्वा सर्वं सू-
त्रं बुद्ध्या नेतव्यम् । किमुक्तं भवति ? ,—ये यत्र समुदाता
घटन्त ते तत्रातीताः पुरस्कृताश्च अनन्ता वक्तव्याः ,
शेषे च स्थानेषु प्रतिषेद्धव्याः । एतद्वचं वैविक्त्यनाह—
‘जस्स अत्थो’ त्यादि, यस्य जीवराशेनैरयिकोदरसुरकु-

मनेनेवञ्च सन्ति नैरयिकसमुदातगतं तस्य वक्तव्याः
केषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु असंख्यव्या इति सामर्थ्यल-
भ्यम् , कथायमारणान्तकसमुदाताः पुनः सर्वत्रापि वेदना-
समुदातवदविशेषणातीताः , पुरस्कृताश्चानन्ता वक्तव्याः ,
नतु कोपि निषेद्धव्याः । सम्प्रति आहारसमुदातविषयं सू-
त्रमाह—‘नेरइयाणं’ मित्यादि, आहारकसमुदातो आहार-
कलब्धौ सत्यामाहारकशरीरपरम्पराकाले भवति , नान्यथा
आहारकलब्धौप्राप्तयते , चतुर्दशपूर्वाधिगमे तेन चतु-
र्दशानां पूर्वाणामधिगमो मनुष्यत्वावस्थायां नैरयिकत्वव-
स्थायांमिति मनुष्यत्ववर्जोऽसु शेषास्त्ववस्थास्तस्मात् पु-
रस्कृतानां आहारकसमुदातानां प्रतिषेधः , मनुष्यत्वव-
स्थायांमपि पूर्वमतीता असंख्ययाः , प्रश्नसमयभाषिणां ना-
रकाणां मध्ये बहुनामसंख्येयानां नारकाणां पूर्वं तदा तदा म-
नुष्यत्वमवाप्य अधिगतचतुर्दशपूर्वाणां प्रत्येकं सङ्कटं द्विषि-
या कृताहारकसमुदातत्वात् , पुरस्कृता अपि असंख्येयः ।
प्रश्नसमयभाषिणां नारकाणां मध्ये बहुभिरसंख्येयैरनारकेन-
रकादुदवृत्त्यानन्तर्येण पारम्पर्येण वा तदा मनुष्यत्वावा-
प्तौ चतुर्दश पूर्वाध्याधीत्य प्रत्येकमाहारकसमुदातानमेकशो
द्विषिष्यतुर्वा करिष्यमाणत्वात् , ‘एवं जाव वेमासियाणं’
मिति, नैरयिकाणां चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण चिन्ता कृता,
एवमसुरकुमारादीनामपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण
तावद्वक्तव्या यावद्वैमानिकानां , केषलं यत्रास्ति विंशपस्ते
दर्शयति—‘नवर’ मित्यादि, नवरं वनस्पतिकारिणानां म-
नुष्यत्वचिन्तायामतीताः पुरस्कृताश्च प्रत्येकमनन्ता वक्तव्याः ,
अनन्तानां पूर्वमधिगतचतुर्दशपूर्वाणां यथायोगमेकशो द्विषि-
या कृताहारकसमुदातानां वनस्पतिव्यवस्थानात् अनन्तरमेव
वनस्पतिकायाबुद्धस्यानन्तर्येण पारम्पर्येण वा मातृवत्त्वमवाप्य
यथायोगमेकशो द्विषिष्यतुर्वाऽऽहारकसमुदातानां निषेध-
विष्यमाणत्वात् , मनुष्याणां मनुष्यत्वावस्थायाधर्मात्ततः पुर-
स्कृताश्च स्यात्संख्येयाः स्यादसंख्येयाः , कथमिति चेत् , उच्य-
ते—ते हि प्रश्नसमयभाषिणः उत्कर्षपर्यंऽपि सर्वस्तोकाः , अतय-
संख्येयप्रसंगगतप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् , ततो विवक्षितप्रश्न-
समयभाषिणां मध्ये कदाचिदसंख्येयाः—यथायोगं प्रत्येक-
मेकशो द्विषिष्यतुर्वा कृतकरिष्यमाणआहारकसमुदाताः प्रा-
प्यन्ते । उपसंहारमाह—‘एवं’ मित्यादि, एवम्—उक्तं प्रकारेण
एते आहारकसमुदातविषयाश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिसंख्या-
का दण्डका वक्तव्याः । सम्प्रति केवलिसमुदातो विस्तृत्यति-
‘नेरइयाणं’ मित्यादि, केवलिसमुदातोऽपि मनुष्यत्वाव-
स्थायां भवति , न शेषास्त्ववस्थासु , नच कृतकेवलिसमुदातः
संसारं पर्यटति , केवलिसमुदातानन्तरमनन्तमुहूर्त्तनावश्यं
निःश्रयसपदाधिगमात् , ततो नारकाणां मनुष्यत्ववर्जोऽसु श-
ेषास्त्ववस्थास्त्वतीताः पुरस्कृताश्च केवलिसमुदाताः असंख्य-
व्याः , मनुष्यत्वावस्थायाभिप्यतीताः प्रतिषेद्धव्याः , कृतके-
वलिसमुदातानां नरके गमनाभावात् , भाषिणश्च अधिष्य-
न्ति , प्रश्नसमयभाषिणां मध्ये बहुनामसंख्येयानां नारकाणां
मुक्तिपदगमनयोग्यत्वात् , ततः पुरस्कृता असंख्येया इत्यु-
क्तम् , ‘एवं’ मित्यादि, यथा नैरयिकाणां केवलिसमुदात-
चिन्ता कृता एवमसुरकुमारादीनामपि कर्तव्या , सा च ता-
वत् यावत् वैमानिकानां । अत्रैव विंशपमाह—‘नवर’ मि-

स्यादि, नवरं वनस्पतिकायिकानां मनुष्यत्वावस्थाचिन्ता—
यामतीताः प्रतिषेद्धयाः, कृतकवलिस्समुद्घातानां संसा-
राभावात्, पुरस्कृतास्त्वन्मता वाक्याः, प्रश्नसमयभाविनां
वनस्पतिकायिकानां मध्ये बहुनामनस्तानां वनस्पतिका-
यिकानां वनस्पतिकायादुद्वृत्त्यानन्तर्येण पारम्पर्येण वा कृत-
कवलिस्समुद्घातानां सत्स्यमानत्वात्, मनुष्याणां मनुष्य-
त्वावस्थाचिन्तायामतीताः कदाचित्सन्ति कदाचिन्न सन्ति,
कृतकवलिस्समुद्घातानां सिद्धत्वभावादन्त्येषां आद्यापि केव-
लिस्समुद्घाताप्रतिपत्तेः, यदाऽपि सन्ति तदाऽपि जघन्यत ए-
को द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतः शतपृथक्त्वं, पुरस्कृताः स्या-
रसंख्ययाः स्यादसंख्ययाः, प्रश्नसमयभाविनां मनुष्याणां
मध्ये कदाचित्संख्ययानां कदाचिदसंख्येयां यथायागमान-
न्तर्येण पारम्पर्येण कृतकवलिस्समुद्घातानां सत्स्यमान-
त्वात् । सूत्रसर्वसंख्यामाह—एवमुक्तेन प्रकारेण यत् केव-
लिस्समुद्घाताधिपयाश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिदण्डकाः, ते च
सर्वेऽपि पृच्छायां पृच्छापुरस्सरं भक्षितव्याः, कियद्दूरं या-
वदित्याह—वैमानिकानां वैमानिकव्यवस्थयं सूत्रम् । तच्चैवम-
'वैमाणियाणं भंते ! वैमाणियसं केवहया केवलिसमुद्घा-
या अनीता ?, गोयमा ! नत्थि, केवहया पुरस्सडा ?, गो-
यमा ! नत्थि ' इति । तदेवमुक्ता नैर्गयिकादिषु वैमानिक-
व्यवस्थान्त्येकत्वविशिष्टेषु बहुत्वविशिष्टेषु च भूतभावविदना-
दिस्समुद्घातसम्भवाऽसम्भवापुरस्सरं संख्याप्रमाणप्रकरणम् ।

(=) सम्प्रति तेन तेन समुद्घातेन यावत् केवलि-
समुद्घातेन समुद्घातानामसमुद्घातानां च
परस्परमन्तव्यबहुत्वमभिधित्पुराह—

एतेसि णं भंते ! जीवाणं वेदणासमुद्घाणं कसायसमु-
ग्घाणं मारणंतियसमुग्घाणं वेउव्वियसमुग्घाणं ते-
यगसमुग्घाणं आहारगसमुग्घाणं केवलिसमुग्घाणं
समोहयाणं असमोहयाणं य कयरे कयरेहिंता अप्पा वा
बहुया वा तुट्ठा वा विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! सव्व-
त्थोवा जीवा आहारसमुग्घाणं समोहया केवलिसमु-
ग्घाणं समोहया संखेज्जगुणा तेयगसमुग्घाणं समो-
हया असंखेज्जगुणा वेउव्वियसमुग्घाणं समोहया असंखे-
ज्जगुणा मारणंतियसमुग्घाणं समोहया अणंतगुणा कसा-
यसमुग्घाणं समोहया असंखिज्जगुणा वेदणासमुग्घाणं
विसेसाहिया असमोहया असंखिज्जगुणा । (सू० ३३७)
एतेसि णं भंते ! नेरइयाणं वेदणासमुग्घाणं कसायसमुग्घा-
णं मारणंतियसमुग्घाणं वेउव्वियसमुग्घाणं असमोहयाणं
य कयरे कयरेहिंता अप्पा वा० ४ ?, गोयमा ! सव्वत्थो-
वा नेरइया मारणंतियसमुग्घाणं समोहया वेउव्वियस-
मुग्घाणं समोहया असंखिज्जगुणा, कसायसमुग्घाणं
समोहया संखिज्जगुणा, वेदणासमुग्घाणं समोहया सं-
खिज्जगुणा असमोहया संखेज्जगुणा । एतेसि णं भंते !
असुरकुमारणं वेदणासमुग्घाणं कसायसमुग्घाणं मा-

रणंतियसमुग्घाणं वेउव्वियसमुग्घाणं तेयगसमुग्घा-
णं समोहयाणं असमोहयाणं य कयरे कयरेहिंता अप्पा
वा० ४ ?, गोयमा ! सव्वत्थोवा असुरकुमारा तेयगसमु-
ग्घाणं समोहया मारणंतियसमुग्घाणं समोहया असं-
खिज्जगुणा वेदणासमुग्घाणं समोहया असंखिज्जगुणा
कसायसमुग्घाणं समोहया संखिज्जगुणा वेउव्वियसमु-
ग्घाणं समोहया संखेज्जगुणा असमोहया असंखिज्जगुणा
एवं जाव थणियकुमारा । एएसि णं भंते ! पुढविका-
इयाणं वेदणासमुग्घाणं कसायसमुग्घाणं मारणंतिय-
समुग्घाणं समोहयाणं असमोहयाणं य कयरे कयरेहिंता
अप्पा वा० ४ ?, गोयमा ! सव्वत्थोवा पुढविकाइया मार-
णंतियसमुग्घाणं समोहया कसायसमुग्घाणं समोहया
संखिज्जगुणा वेदणासमुग्घाणं समोहया विसेसाहिया
असमोहया असंखिज्जगुणा, एवं जाव वणस्सइकाइया,
णवरं सव्वत्थोवा वाउकाइया वेउव्वियसमुग्घाणं समो-
हया मारणंतियसमुग्घाणं समोहया असंखेज्जगुणा क-
सायसमुग्घाणं समोहया संखिज्जगुणा वेदणासमुग्घाणं
समोहया विसेसाहिया असमोहया असंखेज्जगुणा । वेइदिया
णं भंते ! वेदणासमुग्घाणं कसायसमुग्घाणं मारणंतिय-
समुग्घाणं समोहयाणं असमोहयाणं य कयरे कयरेहिंता
अप्पा वा० ४ ?, गोयमा ! सव्वत्थोवा वेइदिया मारणं-
तियसमुग्घाणं समोहया वेदणासमुग्घाणं समोहया
असंखेज्जगुणा कसायसमुग्घाणं समोहया असंखेज्ज-
गुणा असमोहया संखेज्जगुणा, एवं जाव चउरिंदिया ।
पंचिंदियतिरिक्खजेणियाणं भंते ! वेदणासमुग्घाणं
समोहया कसायसमुग्घाणं मारणंतियसमुग्घाणं वेउ-
व्वियसमुग्घाणं तेयगसमुग्घाणं समोहयाणं असमोह-
याणं य कयरे कयरेहिंता अप्पा वा० ४ ?, गोयमा ! सव्व-
त्थोवा पंचिंदियतिरिक्खजेणिया तेयगसमुग्घाणं स-
मोहया वेउव्वियसमुग्घाणं समोहया असंखिज्जगुणा
मारणंतियसमुग्घाणं समोहया असंखिज्जगुणा वेदणा-
समुग्घाणं समोहया असंखिज्जगुणा कसायसमुग्घाणं
समोहया संखेज्जगुणा असमवहता संखेज्जगुणा । मणु-
स्ताणं भंते ! वेदणासमुग्घाणं समोहयाणं कसायसमु-
ग्घाणं मारणंतियसमुग्घाणं वेउव्वियसमुग्घाणं तेय-
गसमुग्घाणं आहारगसमुग्घाणं केवलिसमुग्घाणं स-
मोहयाणं असमोहयाणं य कयरे कयरेहिंता अप्पा वा० ४ ?,
गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुस्सा आहारगसमुग्घाणं समोह-
या केवलिसमुग्घाणं समोहया संखिज्जगुणा तेयगसमुग्घा-
णं समोहया संखेज्जगुणा वेउव्वियसमुग्घाणं समोहया

संख्येयगुणा म रस्यति समुद्राणं ममेहया असंख्येयगुणा
वेदनासमुद्राणं समाहया असंख्येयगुणा कषायसमुद्रा-
णं समाहया संख्येयगुणा असमोहया असंख्येयगुणा
वायुमंतरजोसिख्येयमाश्रित्या जहा असुरकुमारम् ।

(सू० ३३८)

‘एषानि ण’ मित्यादि, एतेषां प्राक् नमवहताऽसमवहनत्वेन
निर्दिष्टानां भवन्त ! सामान्यतो जीवानां वेदनासमुद्धानेन
यावत् केवलसमुद्धानेन समवहतानामसमवहतानां च भये
कतरं कतरंभ्याऽत्याः कतरं कतरंभ्या बहुकाः—संख्येयाऽसं-
ख्येयादिगुणतया प्रयुताः, कतरं कतरैस्तुल्याः समसंख्याकाः ।
अत्रायं सूत्रं विभक्तिपरित्यागः स्वयं योजनीयः, कतरं
कतरंभ्या विशेषाधिकारः—मनार्गाधकाः, वाशब्दाः सर्वेऽ-
पि विकल्पार्थाः, भगवानाह—गौतम ! सर्वलोका जीवा
आहारकसमुद्धानेन समुद्भूताः, आहारकशरीरिणो हि
कदाचिद्विहताके पगमासान यावन्न भवन्त्यपि, यदापि
मयस्मि तदापि जघन्यत एका द्वौ त्रयो वा उत्कर्षतः
सहस्रपृथक्त्वं, केवलमाहारकसमुद्धान आहारकशरीर-
मारम्भकाले न शेषकाले ततः स्लोका एव कुपपदा-
हारकसमुद्धानाः प्राप्यन्ते इति सर्वलोका आहारकसमु-
द्धानेन समुद्भूताः, तेभ्यः केवलसमुद्धानेन समुद्भूताः
संख्येयगुणाः, तेषामेककाले शतपृथक्त्वेन प्राप्यमाणत्वात्,
मद्यप्याहारकशरीरिणः सत्तया समकालम् एका द्वौ
वा त्रयो वा उत्कर्षतः सहस्रपृथक्त्वमनाः प्राप्यन्ते अ-
थाप्या (पि स्लोकानामा) हारकसमुद्धानसम्भवात् ए-
ककालमतिस्लोकाः प्राप्यन्ते इति न तेभ्यः केवलसमुद्-
धानसमुद्भूतानां संख्येयगुणत्वविरोधः, केवलसमुद्-
धानसमुद्भूतेभ्यः नैजससमुद्धानेन समवहताः ? अ-
संख्येयगुणाः, प्रज्ञेन्द्रियातयेश्चोक्तकलां अनुस्यन्तां वेदा-
नामपि च तैजससमुद्धानसम्भवात्, तेभ्योऽपि वैक्रि-
यसमुद्धानेन समुद्भूताः असंख्येयगुणाः तारकवातका-
यिकानामपि वैक्रियसमुद्धानसम्भवात्, वातकायिकाश्च
वैक्रियलब्धिमन्ता न स्लोकाः किन्तु देवभ्याऽप्यसंख्येय-
गुणाः । कथमेतदिति चेत्, कथ्यते—इह वायुपयोतवा-
युकार्याकाः स्थलचरणेन्द्रियभ्याऽसंख्येयगुणाः, महावृक्ष-
के तथा पाठितत्वात्, स्थलचरणेन्द्रियाश्च देवभ्याऽप्यसं-
ख्येयगुणाः, ततो यद्यपि वायुपयोतवायुकार्याकानां सं-
ख्येयभागमात्रस्य वैक्रियलब्धिसम्भवः । यत उक्तम्—“ति-
शब्दं ताव शस्त्राणि घेर्जिह्वयलक्ष्णी खड्ग मथि, वायुपय-
स्तापि संख्येयभागमेताणं” इति, तथापि संख्येयभा-
गमात्रा वैक्रियलब्धिमन्ता देवभ्याऽप्यसंख्येयगुणा भवन्ति,
ततो नैरयिकाणां वायुकार्याकानां च वैक्रियसमुद्धान-
सम्भवाद्युपपन्ने नैजससमुद्धानसमुद्भूतेभ्यो वैक्रियसमु-
द्धानेन समुद्भूताः असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि मारणा-
न्तिकसमुद्धानेन समुद्भूता असंख्येयगुणाः, कथम् ? उ-
च्यते, इह निगादजीवानामनन्तानामसंख्येया भूताः सदा
विप्रहगती वर्तमानाः प्राप्यन्ते, न च प्रायो मारणान्ति-
कसमुद्धानसमुद्भूता इति पूर्वभ्याऽनन्तगुणाः, तेभ्योऽपि

कषायसमुद्धानसमुद्भूता असंख्येयगुणाः, निवेद्यजीवानां-
मेषानन्तानां विप्रहगतीवर्तमानाऽसंख्येयगुणानां कषायसमु-
द्धानसमुद्भूतानां सदा मारणान्तिकत्वात्, तेभ्योऽपि वेद-
नासमुद्धानेन समुद्भूता विशेषाधिकाः, तेषामेव निगा-
दजीवानामनन्तानां कषायसमुद्धानसमुद्भूतेभ्यो मारण-
विशेषाधिकानां सदा वेदनासमुद्धानेन समुद्भूतानां मार-
णान्तिकत्वात्, तेभ्योऽपि एकैकस्य समुद्धानेन समुद्भूता
असंख्येयगुणाः, वेदनाकषायमरणासमुद्धानसमुद्भूतेभ्यो
निगादजीवानामेतासंख्येयगुणानामसमवहतानां सदा लभ्य-
मानत्वात् । सम्प्रत्येतदेवाहपदद्वयं जीवविशेषेषु वैर्य-
कादिषु अनुविशतिद्वन्द्वकर्मण यथायोगं त्रिविधमपि पु-
नरि—‘वेदयासु’ मित्यादि प्रत्यक्षं, अत्रानाह—
सर्वस्वोका नैरयिका मारणान्तिकसमुद्धानेन समुद्भूताः, मा-
रणान्तिको हि समुद्धानेन मरणकाले भवति, मरणं च
शेषजीवधारकराश्यपेक्षयाऽतिस्लोकाणां, न च सर्वेषां
स्त्रियमाणानामविशेषेण मारणान्तिकसमुद्धानः, किन्तु
कतिपयानाम्, ‘समाहया वि मरंति असमाहया वि मरंती’
इति वचनात् । अतः सर्वलोका मारणान्तिकसमुद्धान-
समुद्भूताः, तेभ्योऽपि वैक्रियसमुद्धानेन समुद्भूताः
असंख्येयगुणाः, सतस्यपि पृथिवीषु प्रत्येकं बहूनां ए-
रस्परवेदनादीरण्याय निरन्तरमुत्तरवैक्रियसमारम्भसम्भवात्
तेभ्योऽपि कषायसमुद्धानेन समुद्भूताः संख्येयगुणाः,
कृतोत्तरवैक्रियाणामकृतोत्तरवैक्रियाणां च सर्वसंख्येयोत्त-
रवैक्रियारम्भकभ्याऽसंख्येयगुणानां कषायसमुद्धानसमु-
द्धानेन प्राप्यमाणत्वात्, तेभ्योऽपि वेदनासमुद्धानेन स-
मुद्भूताः संख्येयगुणाः, यथायोगं क्षेत्रजपरमाधार्मिकादी-
र्गजवरक्षरोर्ध्वरिखंडवत्तमिः प्रायो बहूनां सदा समुद्भूत-
त्वेन प्राप्यमाणत्वात्, तेभ्योऽप्येकैकानपि समुद्धानेन स-
मवहताः संख्येयगुणाः, वेदनासमुद्धानमन्तरेणाप्यतिब-
हूनां सामान्यतो वेदनामनुभवतां सम्भवात् । सम्प्रत्यसु-
रकुमारणामहयबहुयमाह—‘एषानि ण’ मित्यादि प्रश्न-
सूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वलोकाः अहं-
कुमारास्तैजससमुद्धानेन समुद्भूताः, तैजसा हि स-
मुद्धानो महति कोपावेशे कचित् कदाचित्केषाञ्चिद्भवति,
ततस्तेन समुद्धानेन समुद्भूताः सर्वलोकाः, तेभ्यो मा-
रणान्तिकसमुद्धानेन समुद्भूताः असंख्येयगुणाः, तेभ्यो-
वेदनासमुद्धानेन समुद्भूताः असंख्येयगुणाः, परस्परं सु-
जादौ बहूनां वेदनासमुद्धानेन समुद्भूतानां सम्यग्मास-
त्वात्, तेभ्योऽपि कषायसमुद्धानेन समुद्भूताः संख्येय-
गुणाः, येन तेन वा कारणेन बहूनां कषायसमुद्धानग-
मनसम्भवात्, तेभ्योऽपि वैक्रियसमुद्धानेन समुद्भूता सं-
ख्येयगुणाः, परिष्काराद्येवमिन्द्रियमतिबहुनामुत्तरवैक्रि-
यकरणारम्भसम्भवात्, तेभ्योऽप्यसमवहता असंख्येयगुणाः
बहूनामुत्तमजातीनां सुकसागराधगादानां पूर्वोक्तभ्याऽसंख्य-
ेयगुणानां केनापि समुद्धानेन समवहतानां सदा लभ्यमान-
त्वात् । ‘अव’ मित्यादि, यथा असुरकुमारणामहयबहुय-
मुक्तमेव सर्वेषां भवतप्रसंगो द्रष्टव्यं, यत्तन् कतिनित्यमा-
रणाभिहितं ॥ सम्प्रति पृथिवीकायिकमत्स्यबहुयमाह—
‘एषानि ण मित्यादि, अत्र कषायसमुद्धानसमुद्भूतानां

‘क्राइण’ मित्वादि, इदं सामान्यतः कषायसमुद्घातविषयं चतुर्विंशतिद्वयङ्ककक्रमगतं च सूत्रं सुप्रतीतं, सस्प्रत्येकैकस्य नैरयिकविषयचतुर्विंशतिद्वयङ्ककक्रमेण वैमानिकपर्यवसानस्य तद्वक्तव्यतामाह—‘पगमेगस्स णं भूते !’ इत्यादि, अत्रातीतसूत्रं सुप्रतीतम्, पुरस्कृतसूत्रे—‘कस्सइ अरिण कस्सइ नत्थि’ इति—यो तरकमयप्राप्ते वर्त्तमानः कभाषत एषस्तपकषायः कषायसमुद्घातमन्तराय कालं कृत्वा नरकादुद्बुधो मनुष्यभवं प्राप्य कषायसमुद्घातमगत एव संस्थाप्य तस्य नास्ति पुरस्कृत एकाऽपि कषायसमुद्घाता, यस्यापि सन्ति तस्यापि जघन्यत एका ही जया वा, ते च मायूकलक्षकस्य सङ्कल्पमयसमुद्घातनामिना अर्दितव्याः, इत्येतः संख्येया असंख्येया

अनन्ता वा, तत्र संख्येयं कालं संसारावस्थायिनः सं-
ख्ययाः, असंख्येयं कालमसंख्ययाः, अनन्तकालमनन्ताः ।
एवमसुरकुमारविद्वक्त्रेण तावद् वाक्यं यावद् वैमानिकस्य,
'एव' मित्यादि, एव—चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण मानादि-
कषायसमुद्घातसमुद्घातस्तावद्वाक्यं यावद् वैमानिकस्य ।
एवमेतं चत्वारः चतुर्विंशतिदण्डका भवन्ति, एते चैकै-
कनैरयिकादिष्वपि उक्ताः । सम्प्रत्येतानेव चतुर्विंशतिद-
ण्डकान् सकलनारकादिविषयानाह—'नैरयिका' मित्यादि,
अतीतसूत्रं सुप्रतीतिं, पुरस्कृता अनन्ताः, प्रश्नसमयभा-
विनां नारकाणां मध्ये बहुनामनन्तकालमवस्थायित्वात् ।
एवं—नैरयिकोक्तं प्रकारेण तावद्वाक्यं यावद् वैमानिकानां
यथा चैवः क्रोधसमुद्घातश्चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेणोक्तः एवं
मानादिसमुद्घाता अपि तावद् वाक्यं यावद् वैमानिकस्य
मुद्घातः । एवमेतदपि सकलनारकादिविषयानाम्भवारश्चतुर्विं-
तिदण्डका भवन्ति । साम्प्रतमेकैकस्य नैरयिकादेर्नैरयिका-
दिषु भाष्येषु घनेमानस्य कति क्रोधसमुद्घाता अतीताः
कति भाविन इति निरूपयितुकाम आह—'एगमगस्स
ण' मित्यादि, एकैकस्य भवन्ति ! नैरयिकस्य विवक्षित-
प्रश्नसमयकालात् पूर्वं सकलमतीतं कालमवधीकृत्य त-
दा तदाऽस्य नैरयिकत्वं प्राप्तस्य सतः सर्वसंख्यया किं
यन्तः क्रोधसमुद्घाता अतीताः ?, भगवानाह—गौतम !
अनन्ताः, नरकगतेरनन्तशः प्राप्तत्वात्, एकैकस्मिँश्च नर-
कभवे जघन्यपदेऽपि संख्ययानां क्रोधसमुद्घातानां भावा-
त्, 'एवं जहं' त्यादि, एवमुपदर्शितेन प्रकारेण यथा घ-
दनासमुद्घातः प्रागभूतस्तथा क्रोधसमुद्घातोऽपि भूत-
व्यः, कथं भूतव्यः ?, इत्याह—निर्वच्यं, क्रियाविशेषण-
मेतत्, सामर्थ्येनेत्यर्थः । कियद् यावद् भूतव्यमित्याह-
यावद् वैमानिकत्वे, वैमानिकस्य वैमानिकत्वं इत्यालापकम् ।
यावदित्यर्थः, स चैवम्—'केवइया पुरेक्खडा ? , गोयमा ।
कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहणेणं एक्को
वा दो वा तिणिण वा उक्कोसेणं संखेज्जा वा असंखेज्जा
वा अणंता वा, एवमसुरकुमारस्स० जाव वेमाणियत्ते,
'एगमगस्स णं भंते ! असुरकुमारस्स नैरयत्ते केवइया
क्रोधसमुग्धाया अतीता ? , गोयमा ! अणंता, केवइया पु-
रेक्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, ज-
स्सत्थि तत्थ सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिय अणंता ।
एवमेगस्स णं भंते ! असुरकुमारस्स असुरकुमारस्स केव-
इया क्रोधसमुग्धाया अतीता ? , गोयमा ! अणंता, केव-
इया पुरेक्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि-
जस्सत्थि जहणेणं एक्को वा दो वा तिणिण वा उक्कोसे-
णं संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा, एवं नागकु-
मारस्स० जाव वेमाणियत्ते, एवं जहा असुरकुमारस्सु-
नैरइया वेमाणियपज्जवसाणेसु भणिया तहा नागकुमारा-
दिया सट्ठाणपट्ठाणसु भाणियव्वा० जाव वेमाणियत्ते' इति,
अस्यार्थः—कियन्तो भवन्ति ! एकैकस्य नारकस्या-
संसारमोक्षमननं कालं मर्यादीकृत्य नैरयिकत्वे भाविनः
स(न्तः)तः सर्वसंख्यया पुरस्कृताः क्रोधसमुद्घाताः ?, भगवा-
नाह—'कस्सइ अत्थि' इत्यादि, य आसन्नमरणः क्रोध-
समुद्घातमनासाद्यात्यन्तिकमरणेन नरकादुद्घातः सेरस्यति

तस्य नास्ति नैरयिकत्वभाविन एकोऽपि पुरस्कृतः क्रो-
धसमुद्घातः, शेषस्य तु सन्ति । यस्यापि सन्ति तस्या-
पि जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा, एतच्च क्षीणशेषायुषं
तद्भवस्थानां भूयो नरकेषु उ (ष्वनु) त्पद्यमानानां वे-
दितव्यं, भूयो नरकेषु तस्यै हि जघन्यपदेऽपि संख्ययाः
प्राप्त्यन्ते, नैरयिकाणां क्रोधसमुद्घातप्रचुरत्वात्, उत्कर्षतः
संख्येया वा असंख्येया वा अनन्ता वा । तत्र सकृद्वरके-
षु जघन्यस्थितिकेषु पत्त्यमानस्य संख्यया अनकशः, य-
दि वा—दीर्घस्मृतिकेषु सकृदपि उत्पत्त्यमानस्यासंख्येयाः,
अनन्तशः उत्पत्त्यमानस्यानन्ताः, 'एव' मित्यादि, एवं
नैरयिकोक्तप्रकारेणासुरकुमारत्वं तदनन्तरं चतुर्विंशति-
दण्डकक्रमेण तावद्वाक्यं यावद् वैमानिकत्वविषयं सूत्रम्,
तच्चैवम्—'एगमगस्स णं भंते ! नैरयस्स वेमाणियत्ते
केवइया क्रोधसमुग्धाया अतीता ? , गोयमा ! अणंता,
केवइया पुरेक्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ
नत्थि, जस्सत्थि जहणेणं एक्को वा दो वा तिणिण वा उक्को-
सेणं संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा ' अत्राप्ययं भा-
वार्थः—अतीतचिन्तायामनन्ताः, अनन्तशो वैमानिकत्वस्य
प्राप्तत्वात्, पुरस्कृतचिन्तायां योऽनन्तरं नरकादुद्घातो
मानुष्यमवाप्य सेरस्यति, प्राप्नो वा परम्परया सकृद्वैमा-
निकमवे न क्रोधसमुद्घातं गन्ता तस्यैकोऽपि पुरस्कृतः
क्रोधसमुद्घातो वैमानिकत्वे न विद्यते, यस्त्वसकृद्वैमा-
निकत्वं प्राप्तः सन् सकृद्वै क्रोधसमुद्घातं याता तस्य—
जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा, शेषस्य संख्यातान्
वारान् वैमानिकत्वं प्राप्स्यतः संख्येयाः, असंख्येयान्
वारान् असंख्येयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । 'एगम-
गस्स णं' मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, 'गोयमा ! अ-
णंता' इति, अनन्तशो नैरयिकत्वं प्राप्तस्य, एकैकस्मिँ-
श्च नैरयिकभवे जघन्यपदेऽपि संख्ययानां क्रोधसमुद्घाता-
नां भावात्, पुरस्कृताः कस्यचित्सन्ति कस्यचिन्न स-
न्ति । किमुक्तं भवति ? , योऽसुरकुमारमवाद्घातो न
नरकं यास्यति किन्त्वनन्तरं परम्परया वा मनुष्यमवम-
वाप्य सेरस्यति तस्य नैरयिकावस्थाभाविनः पुरस्कृताः
क्रोधसमुद्घाताः न सन्ति नैरयिकत्वावस्थाया एवासम्भ-
वात्, यस्तु तद्वाक्यपूर्वं परम्पर्येण नरकगामी तस्य
सन्ति, तस्यापि कस्यचित्संख्येयाः, कस्यचिदसंख्येयाः,
कस्यचिदनन्ताः । तत्र यः सकृज्जघन्यस्थितिकेषु नरकमध्येषु
समुत्पत्त्यन्ते तस्य जघन्यपदेऽपि संख्येयाः दशवर्षसहस्रप्र-
माणायामपि स्थितौ संख्ययानां क्रोधसमुद्घातानां भावात्
क्रोधबहुलत्वात्तारकाणाम्, असकृदीर्घस्थितिषु सकृदा गम-
नेऽसंख्येयाः, अनन्तशो नरकगमनेऽनन्ताः । तथा एकैकस्य
भवन्ति ! असुरकुमारस्य असुरकुमारत्वे स्थितस्य सतः
सकलमतीतकालमधिकृत्य कियन्तः क्रोधसमुद्घाता अ-
तीताः ?, भगवानाह—अनन्ताः अनन्तशोऽसुरकुमारभा-
वस्य प्राप्तत्वात्, प्रतिभवे च क्रोधसमुद्घातस्य प्रायो
भावात्, पुरस्कृतचिन्तायां कस्यापि सन्ति कस्यापि न-
सन्ति, यस्य प्रश्नकालादुद्घातमसुरकुमारत्वेऽपि वसमा-
नस्य न भावी क्रोधसमुद्घातो नापि तत उद्घातो भूयो-
ऽप्यसुरकुमारत्वं याता तस्य न सन्ति, यस्तु सकृद्वै-

रकुमारत्वमागामी तस्य जघन्यपदे एको वा द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षितः संख्येया असंख्येया अनन्ता वा, संख्येयान् वाराण् आगामिनः संख्येयाः, असंख्येवान् वाराण् असंख्येयाः, अनन्तान् वाराण् अनन्ताः । एवं चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण नागकुमारत्वादिषु स्थानेषु असुरकुमारस्य निरन्तरं तावद्भक्ष्यं तावद्भैमानिकत्वे, तथा आह—‘ एवं नागकुमारस्तेषां ’ इत्यादि, तदेवमसुरकुमारेषु क्रोधसमुद्भातमिदं ॥ सम्प्रति नागकुमारादिष्वतिदेशमाह—‘ एवं ’ इत्यादि, एवमुक्तेनाभिलाषगतेन प्रकारेण यथा चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण असुरकुमारो नैरयिकादिषु वैमानिकपर्यवसानेषु भणितः तथा नागकुमारादयः स्वमस्तेषु स्वस्थानपरस्थानेषु भणितव्याः यावद्भैमानिकत्वं वैमानिकत्वे अलापकः, एवमन्तानि नैरयिकचतुर्विंशतिदण्डकादिस्त्राणि वैमानिकचतुर्विंशतिदण्डकपर्यवसानानि चतुर्विंशतः स्त्राणि वेदितव्यानि । तदेवं चतुर्विंशतिदण्डकसूत्रं क्रोधसमुद्भातमिदं ॥ सम्प्रति चतुर्विंशत्यं चतुर्विंशतिदण्डकसूत्रं मानसमुद्भातं मायासमुद्भातं चाभिधत्तुर्निर्दिशमाह—‘ माणसमुद्रघाट मायासमुद्रघाट निरवतंसं जहा मार्कतचममुद्रघाट ’ इति—यथा—प्राक् मार्कतचममुद्भातं निर्भातं सूत्रं तथा मानसमुद्भातं मायासमुद्भातं च निरवशेषमभिधानव्यम् । तच्चैवम्—‘ एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स नेरइयस्स केवइया माणसमुद्रघाया अतीता ?, गोयमा ! अणंता, केवइया पुण्णवडा ?, गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहणंणं एको वा दो वा तिग्गि वा उक्कोसेण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा, एवं नागकुमारस्ते जाव वेमाणियस्से, एगमेगस्स णं भंते ! असुरकुमारस्स नेरइयस्स केवइया माणसमुद्रघाया अतीता ?, गोयमा ?, अणंता, केवइया पुण्णवडा ?, गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहणंणं एको वा दो वा तिग्गि वा उक्कोसेण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा, एवं नागकुमारस्ते जाव वेमाणियस्से, एवं जहा असुरकुमार नेरइया वेमाणियपज्जवसाणंसे सुभणिया तहा नागकुमाराया सट्ठाणपरट्ठाणेषु भाणियव्वा जाव वेमाणियस्स वेमाणियस्से ’ अस्यायमर्थः—अतीतेषु स्थानेषु सर्वत्राप्यनन्तरं सुप्रतीतं, नैरयिकत्वादिस्थानानि प्रत्येकमनन्तरं प्राप्तत्वात्, पुरस्कृतचिन्तायां त्वं नैरयिकस्य नैरयिकत्वे भावना—यो नैरयिकः प्रश्नकालापूर्वं मानसमुद्भातमन्तरेण कालं कृत्वा नरकादुद्भूतोऽनन्तरं पारम्पर्येण वा मनुष्यभक्ष्यमवाप्य सेत्स्यति न भूयो नरकमागता तस्य न सन्ति पुरस्कृता मानसमुद्भाताः, यः पुनस्तद्भवे वर्तमानो भूयो वा नरकमागत्यैकं वा मानसमुद्भातं गत्वा कालकथ्येन नरकादुद्भूतः सेत्स्यति तस्यैकः पुरस्कृतो मानसमुद्भातः । एवमिव कस्यापि द्वौ कस्यापि त्रयः संख्येवान् वाराण् नरकमागन्तुः संख्येयाः, असंख्येवान् वाराण् असंख्येयाः, अनन्तान् वाराण् अनन्ताः । नैरयिकस्वीयासुरकुमारस्ते पुरस्कृतचिन्तायामियं भावना—यो नरकादुद्भूतो असुरकुमारत्वं न आह्वयति तस्य न सन्ति पुरस्कृता मानसमुद्भाताः, यत्वेकं वारं गन्ता

तस्य एको द्वौ त्रयो वा संख्येयान् वाराण् गन्तुः संख्येयाः, असंख्येयान् वाराण् असंख्येयाः, अनन्तान् वाराण् अनन्ताः । एवं तावद् भक्ष्यं तावद् निर्यक्यं त्रिप्रयत्नं पुरस्कृतचिन्ता, मनुष्यचिन्तायां त्वं भावना—यो नरकादुद्भूतो मनुष्यभक्ष्यं त्रयं मानसमुद्भातमवाप्य सेत्स्यति तस्य नास्त्येकोऽपि पुरस्कृतो मानसमुद्भातः, यस्तु मनुष्यत्वं गतः सन्नेकं वारं मानसमुद्भातं गन्ता तस्यैकोऽपरस्य द्वायस्यैव त्रयादयः संख्येयान् वाराण् गन्तुः संख्येयाः, असंख्येयान् वाराण् असंख्येयाः, अनन्तान् वाराण् अनन्ताः । अन्यतरज्योतिष्कवैमानिकत्वेषु भावना यथा असुरकुमारत्वे यथा च नैरयिकस्य नैरयिकत्वादिषु चतुर्विंशतिस्थानेषु भावना कृता तथा असुरकुमारादीनामपि वैमानिकपर्यवसानायां चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण कर्तव्या, यथा च मानसमुद्भातस्य चतुर्विंशतिः स्त्राणि चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेणाह्वानं तथा मायासमुद्भातस्यापि चतुर्विंशतिस्त्राणि चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण वक्ष्यन्ति, तुल्यगमकत्वात् ॥ अधुना लोभसमुद्भातमतिदेशत आह—‘ लोभसमुद्रघाटो जहा कलायसमुद्रघाटो, नवरं सख्जीवा असुराई नेरइयसु लोभकसाएणं पणुत्तरियाए नेतव्वा ’ इति । यथा प्राक् कलायसमुद्भात उक्तस्तथा लोभकलायाऽपि वक्ष्यः, नवरं तत्रासुरकुमारादीनां नैरयिकत्वं पुरस्कृतचिन्तायां स्यात् संख्येयाः, स्यादसंख्येयाः, स्यादनन्ता इत्युक्तम्, अत्र तु सर्वे जीवा असुरकुमारादयो नैरयिकेषु पुरस्कृतचिन्तायां चिन्त्यमाना एको नैरयिकया ज्ञातव्याः, एकास्तरस्य भाव एकास्तरिका इत्युच्यते इत्यादिरूपं तया, एकास्तरतया इत्यर्थः । नैरयिकाणां निर्गतिशयदुःखवेदनाभिभूततया नित्यमुद्विग्नानां प्राया लोभसमुद्भातासम्भवात्, सूत्रालापकचैवम्—‘ एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स नेरइयस्स केवइया लोभसमुद्रघाया अतीता ?, गोयमा ! अणंता, केवइया पुण्णवडा ?, गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहणंणं एको वा दो वा तिग्गि वा उक्कोसेण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा, एवं नागकुमारस्ते जाव वेमाणियस्से, एगमेगस्स णं भंते ! असुरकुमारस्स नेरइयस्स केवइया माणसमुद्रघाया अतीता ?, गोयमा ?, अणंता, केवइया पुण्णवडा ?, गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहणंणं एको वा दो वा तिग्गि वा उक्कोसेण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा, एवं नागकुमारस्ते जाव वेमाणियस्से, एवं जहा असुरकुमार नेरइया वेमाणियपज्जवसाणंसे सुभणिया तहा नागकुमाराया सट्ठाणपरट्ठाणेषु भाणियव्वा जाव वेमाणियस्स वेमाणियस्से ’ अस्यायमर्थः—अतीतेषु स्थानेषु सर्वत्राप्यनन्तरं सुप्रतीतं, नैरयिकत्वादिस्थानानि प्रत्येकमनन्तरं प्राप्तत्वात्, पुरस्कृतचिन्तायां त्वं नैरयिकस्य नैरयिकत्वे भावना—यो नैरयिकः प्रश्नकालापूर्वं मानसमुद्भातमन्तरेण कालं कृत्वा नरकादुद्भूतोऽनन्तरं पारम्पर्येण वा मनुष्यभक्ष्यमवाप्य सेत्स्यति न भूयो नरकमागता तस्य न सन्ति पुरस्कृता मानसमुद्भाताः, यः पुनस्तद्भवे वर्तमानो भूयो वा नरकमागत्यैकं वा मानसमुद्भातं गत्वा कालकथ्येन नरकादुद्भूतः सेत्स्यति तस्यैकः पुरस्कृतो मानसमुद्भातः । एवमिव कस्यापि द्वौ कस्यापि त्रयः संख्येवान् वाराण् नरकमागन्तुः संख्येयाः, असंख्येवान् वाराण् असंख्येयाः, अनन्तान् वाराण् अनन्ताः । नैरयिकस्वीयासुरकुमारस्ते पुरस्कृतचिन्तायामियं भावना—यो नरकादुद्भूतो असुरकुमारत्वं न आह्वयति तस्य न सन्ति पुरस्कृता मानसमुद्भाताः, यत्वेकं वारं गन्ता

केवइया लोभसमुद्गाया अतीता ? , गोयमा ! अणेता , केवइया पुरेक्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहणेण एक्को वा दे वा तिणि वा उक्कोसेण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणेता वा । एगमेगस्स ण भंते ! असुरकुमारस्स असुरकुमारस्से केवइया लोभसमुद्गाया अतीता ? , गोयमा ! अणेता , केवइया पुरेक्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहणेण एक्को वा दे वा तिणि वा उक्कोसेण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणेता वा । एगमेगस्स ण भंते ! असुरकुमारस्स नागकुमारस्से पुट्ठ्ठा ? , गोयमा ! अणेता , केवइया पुरेक्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिय अणेता, एवं ० जाव धम्मियकुमारस्से । पुट्ठिकाइयस्से ० जाव वेमाणियस्से जहा नेरइयस्स भणितं तहव भणियस्से, एवं ० जाव धम्मियकुमारस्स वेमाणियस्से । एगमेगस्स ण भंते ! पुट्ठिकाइयस्स नेरइयस्से केवइया लोभसमुद्गाया अतीता ? , गोयमा ! अणेता , केवइया पुरेक्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि सिय संखेज्जा वा सिय असंखेज्जा वा सिय अणेता, एवं ० जाव धम्मियकुमारस्से पुट्ठिकाइयस्से अतीता अणेता, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहणेण एक्को वा दे वा तिणि वा उक्कोसेण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणेता वा, एवं ० जाव मणुसस्से । धाणमेतरस्से जहा असुरकुमारस्से, जोइसियस्से वेमाणियस्से अतीता अणेता पुरेक्खडा, कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि जस्सत्थि सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिय अणेता । एवं ० जाव मणुसस्स वेमाणियस्से । धाणमेतरस्स जहा असुरकुमारस्स एवं जोइसियवेमाणियाणं पि अस्यायमर्थः—नैरयिकस्य नैरयिकत्वं अतीता लोभसमुद्गाता अनन्ताः अनन्तशो नैरयिकत्वस्य प्राप्तत्वात्, पुरस्कृतचिन्तायां कस्यचिन्नन्ति कस्यचिन्न सन्ति, तत्र यः प्रश्नसमयादूर्ध्वं लोभसमुद्घातमप्राप्त एव नरकभवादुद्वृत्त्यानन्तरं पारम्पर्येण वा सत्स्यति न च भूयो नरकमागामी नखागतो ऽपि लोभसमुद्घाते गन्ता तस्य नैकोऽपि पुरस्कृतो लोभसमुद्घातः, शेषस्य तु भावी तस्यापि कस्यचिदेकः कस्यचिद् द्वौ, कस्यचित् त्रयः । एतच्च प्रश्नसमयादूर्ध्वमपि तद्भवभाजां सकृन्नरकभवगामिनां वा वेदितव्यम्, उत्कर्षतः संख्येया वा असंख्येया वा अनन्ता वा । तत्र संख्येयान् वारान् नरकभवमागामिनः संख्येयाः, असंख्येयान् वारान् असंख्येयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । तथा नैरयिकत्वस्यासुरकुमारत्वविषयेऽतीतसूत्रं तथैव भावनीयम्, पुरस्कृतसूत्रे—'कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्स अत्थि सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिय अणेता' इति, न त्वेकांशरिका वक्तव्या, व्यन्तराणामप्यसुरकुमाराणामिव जघन्यस्थितावपि संख्येयानां लोभसमुद्घातानां भावात् । 'जोइसियस्से' इत्यादि ज्योतिष्कत्वं अतीता अनन्ताः, अनन्तशो ज्योतिष्कत्वस्य प्राप्तत्वात्, पुरस्कृताः कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, एतद् प्राग्बद् भावनीयम् । यस्यापि सन्ति तस्यापि कस्यचिद् संख्येयाः, कस्यचिद्वन्नन्ताः, न तु जातुचित् संख्येयाः, ज्योतिष्काणां जघन्यपदं ऽप्यसंख्येयवर्षायुक्तया जघन्यतोऽप्यसंख्येयानां लोभसमुद्घातानां भावात् लोभबहुलत्वात्तज्ज्ञानेः । एवं धैमानिकत्वंऽपि पुरस्कृतचिन्तायां वक्तव्यम्, तद्वत् स्वस्थाने परस्थाने च लोभसमुद्घातश्चित्ततः । सम्प्रत्यसुरकुमारस्य तं चिन्तित्यिषुर्दिमाह—'एगमेग-

हर्दार्थस्थिताय सकृज्जघन्यस्थितिषु दीर्घस्थितिषु वा उत्पन्न्यमानानामवसेयम्, अनन्तशो उत्पन्न्यमानानामनन्ताः, एवं नैरयिकस्य नागकुमारत्यादिषु स्थानेषु निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावत्स्तनिकुमारत्वं, तथा चाह—'एवं जाव धम्मियकुमारस्से' पृथिवीकायिकत्वंऽतीतसूत्रं तथैव । पुरस्कृतचिन्तायां तु कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, तत्र नरकादुद्वृत्तो यो न पृथिवीकायिकत्वं प्राप्स्यति तस्य न सन्ति, योऽपि गन्ता तस्य जघन्यपदं एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतः संख्येया असंख्येया अनन्ता वा । न चैवम्—तिर्यक्पञ्चिन्द्रियभवात् मनुष्यभवाद्वा लोभसमुद्घातेन समुद्गतः सन् य एकं वारं पृथिवीं गन्ता तस्य एकः द्वौ वा त्रौ गन्तुर्द्वौ, त्रीन् वारान् गन्तुस्त्रयः, संख्येयान् वारान् संख्येयाः, असंख्येयान् वारान् असंख्येयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः, 'एवं ० जाव मणुसस्से' इति, एवं—पृथिवीकायिकगतेनाभिलाषप्रकारेण तावद्वक्तव्यम्, यावन्मनुष्यत्वे । तच्चैवम्—'एगमेगस्स ण भंते ! नेरइयस्स आउकाइयस्से' इत्यादि, यावन्मनुष्यसूत्रं, तत्राण्कायिकादिवनस्पतिपर्यन्तसूत्रभावेना पृथिवीकायसूत्रवत्, द्वीन्द्रियसूत्रं पुरस्कृतचिन्तायां जघन्येन एको द्वौ वा त्रयो वति, एतत् सकृत् द्वीन्द्रियभवं प्राप्तुकामस्य वेदितव्यम्, उत्कर्षेण संख्येया असंख्येया अनन्ता वा, तत्र संख्येयान् वारान् द्वीन्द्रियभवं प्राप्तुकामस्य संख्येयाः, असंख्येयान् वारान् असंख्येयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । एवं त्रीन्द्रियचतुर्गिन्द्रियसूत्रेऽपि भावनीयं, तिर्यक्पञ्चिन्द्रियसूत्रविषया त्वेवं भावना—सकृन्पञ्चिन्द्रियभवं मनुक्तुकामस्य स्वभावेन पयाल्लोभस्य जघन्यतः एको द्वौ त्रयो वा, शेषस्य तु उत्कर्षतः संख्येयान् वारान् तिर्यक्पञ्चिन्द्रियभवं गन्तुः संख्येयाः, असंख्येयान् वारान् असंख्येयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । मनुष्यसूत्रे तु पुरस्कृतविषया भावना मूलत एवमयो नरकभवादुद्वृत्तोऽल्पलोभकपायः सन् मनुष्यभवं प्राप्य लोभसमुद्घातमगत्वा सिद्धिपुरं यास्यति तस्य न सन्ति पुरस्कृता लोभसमुद्घाता, शेषस्य तु सन्ति । यस्य सन्ति तस्यापि जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा, न च एकं द्वौ त्रीन् वा लोभसमुद्घातान् प्राप्य सत्स्यतो वेदितव्याः । संख्येयाः प्राग्बद् भावनीयाः । 'धाणमेतरस्से जहा असुरकुमारस्से' इति यथा नैरयिकस्यासुरकुमारत्वे पुरस्कृतविषयं सूत्रमुक्तं तथा व्यन्तराणां वक्तव्यम् । किमुक्तं भवति—पुरस्कृतचिन्तायां भव वक्तव्यम् 'कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्स अत्थि सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिय अणेता' इति, न त्वेकांशरिका वक्तव्या, व्यन्तराणामप्यसुरकुमाराणामिव जघन्यस्थितावपि संख्येयानां लोभसमुद्घातानां भावात् । 'जोइसियस्से' इत्यादि ज्योतिष्कत्वं अतीता अनन्ताः, अनन्तशो ज्योतिष्कत्वस्य प्राप्तत्वात्, पुरस्कृताः कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, एतद् प्राग्बद् भावनीयम् । यस्यापि सन्ति तस्यापि कस्यचिद् संख्येयाः, कस्यचिद्वन्नन्ताः, न तु जातुचित् संख्येयाः, ज्योतिष्काणां जघन्यपदं ऽप्यसंख्येयवर्षायुक्तया जघन्यतोऽप्यसंख्येयानां लोभसमुद्घातानां भावात् लोभबहुलत्वात्तज्ज्ञानेः । एवं धैमानिकत्वंऽपि पुरस्कृतचिन्तायां वक्तव्यम्, तद्वत् स्वस्थाने परस्थाने च लोभसमुद्घातश्चित्ततः । सम्प्रत्यसुरकुमारस्य तं चिन्तित्यिषुर्दिमाह—'एगमेग-

स्स ए' मित्यादि एकैकस्य असुरकुमारस्य नैरयिकत्वं लोभसमुद्घाता अतीता अनन्ताः, नैरयिकत्वस्यानन्तशः प्राप्तत्वात्, पुरस्कृताः कस्यचित्सन्ति कस्यचिन्न सन्ति, तत्र योऽसुरकुमारभवादुद्बुतो न नरकं याता नापि स-
 कृद् गतोऽपि लोभसमुद्घातं गन्ता तस्य न सन्ति, य-
 स्तु यास्यति तस्य जघन्यन एको द्वौ त्रयो वा उत्कर्ष-
 तः संख्यया असंख्यया अनन्ताः । तत्र सकृन्मरकगामिनः
 एकादयो नैरयिकाणामिष्टद्रव्यसंयोगाभावात् प्रायो लो-
 भसमुद्घातस्यासंभवत् । उक्तं च मूलटीकायाम्—“ नैर-
 इयाणं लोभसमुग्धाया धावा खेव भवन्ति, तस्मिन्मिष्ट-
 द्रव्यसंयोगाभावाद्वा एगादिसंभव ” इति । संख्ययान् धा-
 वान् नरकं गन्तुः संख्येयाः, असंख्ययान् वारान् असं-
 ख्येयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । असुरकुमारस्यासुर-
 कुमारत्वे अतीता अनन्ताः सुप्रतीताः, पुरस्कृताः कस्या-
 पि सन्ति कस्यापि न सन्ति, तत्र योऽसुरकुमारभवे प-
 र्यन्तवर्ती न च लोभसमुद्घातं याता नापि तत् उद्बुतो
 भूयोऽप्यसुरकुमारत्वं याता किन्त्वनन्तरं पारम्पर्येण वा
 संस्थिति तस्य न सन्ति, यस्य तु सन्ति तस्यापि जघ-
 न्यन एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतः संख्येया असंख्येया
 अनन्ताः । तत्र एकादयः लीलायुःशेषाणां तद्वचभाजां भूयस्त-
 येवानुपपद्यमानानामवगन्तव्याः, संख्येयादयो नैरयिकस्यैव
 भावनीयाः । असुरकुमारस्य नागकुमारत्वेऽतीताः प्राग्वत् ।
 पुरस्कृताः कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, तत्र योऽसुरकु-
 मारभवादुद्बुतो न नागकुमारभवं गन्ता तस्य न सन्ति,
 शेषस्य तु सन्ति यस्यापि सन्ति तस्यापि स्यात् संख्येयाः,
 स्यादसंख्येयाः, स्यादनन्ता । तत्र सकृन्नागकुमारभवं
 प्राप्तुकामस्य संख्येयाः, जघन्यस्थितायपि संख्येयानां लो-
 भसमुद्घातानां भावात्, असंख्येयान् वारान् प्राप्तुकाम-
 स्य असंख्येया, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । एवं यावत्
 स्तनिकुमारत्वे, पृथिवीकायिकत्वे यावद्वैमानिकत्वे यथा
 नैरयिकस्य भागं तथैव भगितव्यम् । एभमसुरकुमारस्य-
 च नागकुमारस्य तावद्वक्तव्यं यावत्स्तनिकुमारस्य ।
 वैमानिकत्वे-वैमानिकत्वविषयं सूत्रम्, तच्चैवम्—‘एगमेग-
 स्स ए’ भंते ! धर्णिकुमारस्स वैमाणियस्से केवइया लो-
 भसमुग्धाया अतीता ?’ इत्यादि, एवं एगमेगस्स ए भ-
 ते ! पुढविकाइयस्स नेरइयस्से ’ इत्यादिपि सूत्रं पूर्वोक्तभा-
 वनानुसारं स्वयं भावनीयम्, तदेवं नैरयिकादेरेकत्ववि-
 षयाः क्रोधादिसमुद्घाताः प्रत्येकं चतुर्विंशत्या चतुर्विंश-
 तिवृण्डकसूत्रैर्विचित्रिताः ॥ सम्प्रति तानेव नैरयिकादिव-
 हुत्वविषयान् त्रिचिन्तयिषुरिदमाह—‘ नेरइयाणं भंते !’
 इत्यादि, नैरयिकाणां भदन्त ! नैरयिकत्वे कियन्तः क्रो-
 धसमुद्घाता अतीताः ?, भगवानाह—गौतम ! अनन्ताः,
 अनन्तशो नैरयिकत्वस्य सर्वजीवैः प्राप्तत्वात्, कियन्तः
 पुरस्कृताः ?, गौतम ! अनन्ताः, प्रथमसमयभाविनां मध्ये
 बहूनामनन्तशो नैरयिकत्वं प्राप्तुकामत्वात्, ‘एव’ मि-
 त्यादि, एवं—नैरयिकगतेनाभिलापप्रकारेण चतुर्विंशत्या
 चतुर्विंशतिवृण्डकसूत्रैर्मिश्रितं तावद्वक्तव्यं यावद्वैमानिक-
 स्य वैमानिकत्वे—वैमानिकविषयं सूत्रम्, तच्चैवम्—‘वैमा-
 णियाणं भंते ! वैमाणियस्से केवइया क्रोहसमुग्धाया अ-

तीता ?, गौयमा ! अणंता, केवइया पुरेक्कडा ?, गौय-
 मा ! अणंता ’ भावना प्राग्वद् । यथा च क्रोधसमुद्घाताः
 सर्वेषु जीवेषु स्वस्थाने परस्थाने आतीताः पुरस्कृताश्चा-
 नन्तत्वेनाभिहिताः तथा मानादिसमुद्घाता अपि वाक्याः,
 तथा चाह—‘एव’ मित्यादि, एवं—क्रोधसमुद्घातगतेन
 प्रकारेण चत्वारोऽपि समुद्घाताः सर्वत्रापि स्वस्थानपर-
 स्थानेषु वाक्याः, यावन्नामसमुद्घातो वैमानिकत्वविषय
 उक्तो भवति । स चैवम्—‘वैमाणियाणं भंते ! वैमाणि-
 यस्से केवइया लोभसमुग्धाया अतीता ?, गौयमा ! अणं-
 ता, केवइया पुरेक्कडा ?, गौयमा ! अणंता ’ सुगमम् ।
 तदेवं नैरयिकादिवहुत्वविषया अपि क्रोधादिसमुद्घा-
 ताः प्रत्येकं चतुर्विंशत्या चतुर्विंशतिवृण्डकसूत्रैर्विचित्रिताः ।
 (१०) सम्प्रति क्रोधादिसमुद्घातैः शेषसमुद्घातैश्च समग्रहना-
 नामसमग्रहनात्मां च परस्परमहणबहुत्वमभिधत्तुः प्रथमतः
 सामान्यतां जीवविषयं तावदाह—

एतेसि ए’ भंते ! जीवाणं क्रोहसमुग्धाएणं माणसमुग्धा-
 एणं मायासमुग्धाएणं लोभसमुग्धाएणं य समोहयाणं
 अकसायसमुग्धाएणं समोहयाणं असमोहयाणं य कयरे
 कयरेहितो अप्पा वा ०४ ?, गौयमा ! सव्वत्थोवा जीवा अ-
 कसायसमुग्धाएणं समोहयाणं माणसमुग्धाएणं समो-
 हया अणंता ०, क्रोहसमुग्धाएणं समोहया विसंसाहिया
 मायासमुग्धाएणं समोहया विसंसाहिया लोभसमुग्धाएणं
 समोहया विमेषाहिया असमोहया संखेज्जगुणा । एतेमि
 ए’ भंते ! नेरइयाणं क्रोहसमुग्धाएणं माणसमुग्धाएणं
 मायासमुग्धाएणं लोभसमुग्धाएणं समोहयाणं असमो-
 हयाणं य कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा
 विसंसाहिया वा ?, गौयमा ! सव्वत्थोवा नेरइया लोभ-
 समुग्धाएणं समोहया, मायासमुग्धाएणं समोहया संखे-
 ज्जगुणा वा, माणसमुग्धाएणं समोहया संखेज्जगुणा, क्रो-
 हसमुग्धाएणं संखेज्जगुणा, असमोहया संखेज्जगुणा ।
 असुरकुमाराणं पुच्छा, गौयमा ! सव्वत्थोवा असुरकुमा-
 राणं, क्रोहसमुग्धायाएणं समोहया माणसमुग्धाएणं समो-
 हया संखेज्जगुणा, मायासमुग्धाएणं समोहया संखेज्ज-
 गुणा । लोभसमुग्धाएणं समोहया संखेज्जगुणा असमोहया
 संखेज्जगुणा, एवं सव्वदेवा ० जाव वैमाणिया । पुढवि-
 काइयाणं पुच्छा, गौयमा ! सव्वत्थोवा पुढविकाइया
 माणसमुग्धाएणं समोहया, क्रोहसमुग्धाएणं समोहया,
 विसंसाहिया मायासमुग्धाएणं समोहया विसंसाहिया
 लोभसमुग्धाएणं य समोहया विसंसाहिया असमोहया
 संखेज्जगुणा, एवं ० जाव पंषिदियतिरिक्खज्जाणिया, मणुस्सा
 जहा जीवा, खवरं माणसमुग्धाएणं समोहया अयंखे-
 ज्जा । (सू० ३४०)

‘एषसि ए’ मित्यादि, वृत्तं भवन्त । जीवानां क्रोधसमुद्राते न मानसमुद्रातेन मायासमुद्रातेन लोभसमुद्रातेन च समवहतानाम् अकषायेणेति—कषायव्यतिरेकेण शेषेण समुद्रातेन समवहतानामसमवहतानां च कतरं कतरंभ्यः आह्वय वा बहवो वा ? , ‘अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम’ इति व्याख्या पञ्चमाः स्थाने तृतीयापरिणामनाम् कतरं कतरंस्तु ह्य वा, तथा कतरं कतरंभ्यो विशेषाधिकाः, एवं गौतमेन वृष्टं भगवानाह—मौनम् ! सर्वस्तोका जीवा अकषायसमुद्रातेन कषायव्यतिरिक्तेन शेषवदनाविसमुद्रातपदेन समवहताः, कषायव्यतिरिक्तसमुद्रातमुद्रता हि कश्चित् कदाचित् कश्चिदेव प्रतिनियता लभ्यन्ते, ते चात्कर्षपदेऽपि कषायसमुद्रातसमवहतापक्षया अनन्तभागे वर्तन्ते, ततः स्तोकाः, तेभ्यो मानसमुद्रातसमवहता अनन्तशुभाः, अनन्तानां वनस्पतिजीवानां पूर्वमवसंस्कारानुद्घाततो मानसमुद्राते वर्तमानानां प्राप्यमाणत्वात्, तेभ्यः क्रोधसमुद्रातेन समवहता विशेषाधिकाः, मानापक्षया क्रोधिना प्रचुरत्वात्, तेभ्यो मायासमुद्रातेन समवहता विशेषाधिकाः, क्रोधपक्षया मायाविना प्रचुरत्वात्, तेभ्योऽपि लोभसमुद्रातेन समवहता विशेषाधिकाः, मायाविभ्यो लोभवत्तममतिप्रभूतत्वात्, तेभ्योऽपि केनाप्यसमवहताः संख्येयगुणाः, अतस्तृष्वपि गतिषु प्रत्येकं समवहतेभ्योऽतसमवहतानां सदा संख्येयगुणतया प्राप्यमाणत्वात् । सिद्धास्त्वैकैन्द्रियापेक्षयाऽनन्तभागवर्तिन इति ते स्तोकोऽपि न विवक्षिताः । एतद्वदपेक्षद्वयं चतुर्विंशतिवद्वक्त्रकर्मणश्चिन्तयन्नाह—‘एषसि ए’ मित्यादि सुगमं, नवरं सर्वस्तोका नैरयिका लोभसमुद्रातेन समवहता इति, नैरयिकागामिष्टद्वयसंयोगाभावात् प्राप्य लोभसमुद्रातस्तावत्प्रपद्यते, येषामपि च कषाद्विभक्तिरिति शेषसमुद्रातसमवहतानापक्षया सर्वस्तोकाः, असुरकुमारविषयारूपवद्वक्त्राचिन्तायां सर्वस्तोकाः क्रोधसमुद्रातसमुद्रता इति, देवा हि स्वभावता लोभबहुलान्ततोऽल्पतरा मानादिमन्तः, ततोऽपि कदाचित्कतिपये क्रोधवन्त इति शेषसमुद्रातसमवहतानापक्षया सर्वस्तोकाः, ‘एवं संख्येयवञ्जो जाव वेमाणिषा’ इति, एवञ्ज-असुरकुमारगतेनास्पष्टद्वयप्रकारेण सर्वे देवा नागकुमारादयस्तावद्वक्त्राया यावद्वैमानिकाः । पृथिवीकायिकचिन्तायां सामान्यता जीवपदे इव भावना भावनीया, सामान्यत्वात् । ‘एवं जावे’ स्यादि, एवं-पृथिवीकायिकोक्तेन प्रकृतेण तावद्वक्त्राया यावत् तिर्यक्पञ्चैन्द्रियाः, मनुष्या यथा जीवाः, नववक्त्रकषायसमुद्रातसमवहतानापक्षया मानसमुद्रातेन समवहता असंख्येयगुणा वक्त्रायाः । (वाचस्पतिकसमुद्रातवक्त्रव्यता ‘वाउमन्थियसमुद्राय’ शब्दे तृतीयभागे १३४४ पृष्ठे गता ।)

(११) सम्प्रति यस्मिन् समुद्राते वर्तमाना यावत्

क्षेत्रं समुद्रातवशतस्तेभ्यैः पुद्गलेभ्यो-

भात तदेतच्चिरूपयति—

अवि शं भंते ! वेदणासमुद्राणं समोदते समोदयिता जे पोग्गले निच्छुमति तेहिं शं भंते ! पोग्गलेहिं केवइए खेत्ते अफुसे केवतिते खेत्ते फुडे !, गोयमा ! सरीरप्यमाणमेते विक्खंभवाहल्लेणं नियमा छदिहिं एवतिते खेत्ते

अफुसे एवतिते खेत्ते फुडे ! से शं भंते ! खेत्ते केवतिकालस्स अफुसे केवइए फुडे !, गोयमा ! एगसमइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा विग्गहेण एवतिकालस्स अफुसे एवइयकालस्स फुडे ! से शं भंते ! पोग्गले केवइकालस्स निच्छुमति !, गोयमा ! जहण्णं अंतो भुट्ठस्स उक्कोसेणं वि अंतोभुट्ठं । ते शं भंते ! पोग्गला निच्छुदा समाखा जातिं सत्थ पाणातिं मूयातिं जीवातिं मचातिं अयिहणंति वसेंति लेसेंति संघाएंति संघहेति परिसावेहिं किस्समेति उद्वेति वेहिते शं भंते ! से जीवे कतिकिरिए ? गोयमा ! सिय तिकिरिए सिय चउकिरिए सिय पंचकिरिए । ते शं भंते ! जीवा तातो जीवाओ कतिकिरिया !, गोयमा ! सिय तिकिरिया सिय चउकिरिया सिय पंचकिरिया । से शं भंते ! जीवे ते य जीवा अस्सेसि जीवाणं परंपराघाएणं कतिकिरिया !, गोयमा ! तिकिरिया वि चउकिरिया वि पंचकिरिया वि । नेरइए शं भंते ! वेदणासमुद्राणं समोदते, एवं जहेव जीवे, शवरं शेरइयाभिलावो, एवं निरवसेसं जाव वेमाणिते एवं कसायसमुद्राओ वि भाणिताओ । जीवे शं भंते ! मारणंति यममुद्राणं समोदते समोदयिता जे पोग्गले निच्छुमति तेहिं शं भंते ! पोग्गलेहिं केवतिते खेत्ते अफुसे केवतिते खेत्ते फुडे !, गोयमा ! सरीरप्यमाणमेते विक्खंभवाहल्लेणं आयामेणं जहण्णं अंतोभुट्ठं अमंखेज्जभाणं उक्कोसेणं असंखेज्जाइं जावणाइं एगदिमिं एवतिते खेत्ते अफुसे एवतिते खेत्ते फुडे । से शं भंते ! खेत्ते केवइकालस्स अफुसे केवइकालस्स फुडे !, गोयमा ! एगसमइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा चउसमइएण वा विग्गहेण एवतिकालस्स अफुसे एवतिकालस्स फुडे, सेसं तं चेव जाव पंचकिरियाओ । एवं नेरइए वि, शवरं आयामेणं । जहण्णं साहेरं जायसहस्सं उक्कोसेणं असंखेज्जाइं जावणाइं, एगदिमिं एवतिते खेत्ते अफुसे एवतिते खेत्ते फुडे । विग्गहेण एगसमइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा चउसमइएण वा मचाति, सेसं तं चेव जाव पंचकिरिया वि । असुरकुमारस्स जहा जीवपदे, शवरं विग्गहो तिसमइओ जहा नेरइयस्स, सेसं तं चेव जहा असुरकुमारे एवं जाव वेमाणिए, शवरं एगिदिए जहा जीवे निरवसेसं । (सू० ३४२)

‘जीवे शं भंते !’ इत्यादि, जीवो यमिति वाक्यालङ्कारे, केवनासमुद्राते वर्तमानः तस्मिन् समवहतो मर्यात, समजहण्य च यावत् पुद्गलाश्च केवनासमुद्रात् स्वशासीराज्यगतान्

'निष्कृष्ट' इति—विश्वकर्मा आत्मविश्लेषणं करोतीत्यर्थः, 'तेहि स' इति—तैः पुद्गलैः कियत् क्षेत्रमापूर्यम्, आपूर्यम्—मपस्तृप्तये कियत्काशप्रदेशाः संस्पर्शेनऽपि व्यवहारत उपपन्ने, तत्र आह—कियत् क्षेत्रं स्पृष्टे—प्रतिप्रदेशापुरणेन स्वात्मम्, एवं गौतमेन ग्रहणे कृते सति जगदानाह—'सरीरे' त्यागि विभक्तात्—नियमेन 'कृद्वि' ति—कृद्विशो यत्राचूरे स्वर्णेन वा कृद्विषु तद्यथा भवति एवं विभक्त-भक्तेः—विभक्तेरु कृद्विषुतः—विभक्तः शरीरप्रमाणाभावे, कृद्विषुतः कृद्विषुतस्य विभक्तयो यावत् प्रमाणां वा वा-हृद्विषु यत्रावन्मात्रमापूर्य स्पृष्टे चेति वाक्यशेषः, तदेव निगमनप्रारम्भ—'एवम' सेते अणुगणैः एवम' सेते पुटे' इति, इह वेदनासमुदातो वेदनामिश्रयात्, वेदनातिरुच्य लौ-किकनिष्कृष्टेषु जीवानां न भवति, निरुपद्रवस्थानवर्तित्वात् तेषां, किन्तु—कलनाख्या क्रमः, तत्र शरीरसंलक्षणात्, तत्र च कृद्विषुसम्भव इति नियमाकृद्विषुसिन्धुयुक्तम्, अन्यथा 'सिय तिकिय' सिय चउद्विषि सिय पेचविमि'मित्वाचुक्येन । अथ स्वशरीरप्रमाणविभक्तप्रमाणाहृत्यमेव क्षेत्रमापूर्य स्पृष्टे च विभक्तगती जीवस्य गतिमधिकृत्य कियद्दूरं यावद्भवति कियन्ते च कलामित्येन विभक्तप्रमाणाह—'सं सं भंते !' इ-त्यादि, ननुसकत्वे पुंस्त्वे प्राकृतत्वात्, तत्—अनन्तरोक्त-प्रमाणं कर्मिन्त प्रावद्, भवन्त ! सत्र कालस्य इति—प्राकृ-तत्वात् तृतीयाये षष्ठी, कियता कालेन पूर्णं कियता का-लेन स्पृष्टम् । किमुक्तं भवति ?—कियन्ते काले यावत् स्व-शरीरप्रमाणविभक्तप्रमाणाहृत्ये क्षेत्रं निरन्तरं विभक्तगती जीव-स्य गतिमधिकृत्या पूर्णं स्पृष्टे च लभ्यते इति ? , भगवानाह—जीनम ! एकसमयेन वा द्विसमयेन वा त्रिसमयेन वा विभक्तेन यावन्मात्रं क्षेत्रं व्याप्यते इत्यद्दूरं यावत् स्वशरी-रप्रमाणविभक्तप्रमाणाहृत्ये क्षेत्रं वेदनाजननयोः पुद्गलैरापूर्-यते जीवस्य गतिमधिकृत्या व्याप्यते, तत्र पतन्मतमुरुकृतास्त्र-सामयिकेन विभक्तं यावन्मात्रं क्षेत्रमभिप्रेक्ष्यतं यत्रावन्-समविश्लेषवेदनाजननयोः पुद्गलैरापूर्णे लभ्यते । इह चतुः-समयिकः पञ्चसामयिकश्च विभक्तो यद्यपि सम्भवति तथापि वेदनासमुदातः प्रायः परोक्षीरितवेदनावशत उपजायते यतोक्षीरिता च वेदना असन्नाख्यां व्यवस्थितस्य च बहिः, असन्नाडीव्यवस्थितस्य च विभक्त उक्तर्षतोऽपि त्रिसामयिक इति उक्तर्षतोऽपि त्रिसामयिकेन विभक्तेर्युक्तं, न चतुःसाम-यिकेन पञ्चसामयिकेन चेति । उपसंहारवाक्यमाह—'एव-म' कालस्य अणुगणे एवम' कालस्य कुटे' कलानता उ-क्तर्षतोऽपि त्रिसमयप्रमाणेनेत्यर्थः, कालमापूर्णेमेनावता-कालेन स्पृष्टम् । किमुक्तं भवति ?—विभक्तगतामुक्तर्षतः त्रीन् समयान् यावत् विभिन्न समयैः यावन्मात्रं व्याप्यते, इय-स्तीं सीमामभिप्रेक्ष्य स्वशरीरप्रमाणविभक्तप्रमाणाहृत्य क्षेत्रं वेदनाजननयोः पुद्गलैरापूर्णे कृतं च जीवस्य गतिमधि-कृत्य व्याप्यते । अथवा—'केवद्वकालस्य' इति—कृद्विषु व्याप्यते, ततः स्वशरीरप्रमाणविभक्तप्रमाणाहृत्य क्षेत्रं वेद-नाजननयोः पुद्गलैरापूर्णे कृतं च जीवस्य विभक्तगति-मधिकृत्य कियतः कालस्य सम्बन्धि, कियन्ते काले या-वन्व्याप्यते इत्यर्थः । भगवानाह—एकसमयेन द्विसमयेन

त्रिसमयेन वा विभक्तेर्युक्तं स्पृष्टं च लभ्यते इति वाक्य-शेषः, तत्र यत्रावन् उक्तर्षतः—त्रिसमयप्रमाणस्य कालस्य सम्बन्धि यत्रावन्मात्रं क्षेत्रं वेदनाजननयोः पुद्गलैरापूर्-येमेनावता कालस्य सम्बन्धि स्पृष्टमिति ॥ सम्प्रति वाच्यते काले वेदनाजननयोः पुद्गलान् विक्षिपति तावत्कालम्—अव्यतिचार्यमात्रमाह—'तं सं भंते !' इत्यादि, तत्र वेदना-जननयोः पुद्गलान्, क्षमिति वाक्यालङ्कारं, भवन्त ! क-रमकल्याणयोगिन् ! परमसुखयोगिन् ! वा पुद्गलान् क्षिपन्तः कालस्य सम्बन्धिनो विक्षिपति ? , कियत्कालं वेदनाजनन-योः पुद्गलान् विक्षिपतीति भावः । भगवानाह—अव्यतिचार्य-मनुष्यस्य सम्बन्धिन उक्तर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्तस्य, केषलं मनाकृद्दृष्टस्य सम्बन्धिनः विक्षिपति । किमुक्तं भवति—वे पुद्गला जगन्मत उक्तर्षतश्चान्तर्मुहूर्तं यावद्द्वेदनाजनन-समयाः तान् तथा तथा वेदनातः सत्र स्वशरीरप्रमाणा-स्व-शरीराहृत्यप्रमाणाहृत्योऽपि विश्लेषान् विक्षिपति, यथाऽ-स्वन्तदाहउत्तरपीडितः सन् स्वमपुद्गलान्, प्रत्यक्षानिर्द्ध-तदिति, 'तं सं भंते !' इत्यादि, तं क्षमिति पूर्ववत्, भवान्त ! पुद्गला विक्षिप्ताः सन्तः शरीरसम्बद्धा असम्बद्धा वा 'जहं तत्थे' त्यागि प्राकृतत्वात् पुंस्त्वेऽपि नपुंसकता, यावत् तत्र वेदनासमुदातगतपुरुषसंस्पृष्टे क्षेत्रं प्राणान्—विभक्तवतुरिन्द्रि-यान् शङ्खकीटिकादिवादीन् मृतान् वनस्पतीन् जीवान्—पञ्चन्द्रियान् गृहमाधिकालपर्यायान् सत्त्वान्—शेषपृथिवीका-यिकादीन् अभिप्रवृत्ति—अभिसुप्तमागरुक्षन्तो प्रसिन् वसंत्यस्ति आचरन्तेति तान् कुर्वन्ति लेशयन्ति—मनाकृद्दृष्टमिति सङ्गातयन्ति—परस्परं तान् संघातमापन्नान् कुर्वन्ति सङ्-घटयन्ति—अतीव सङ्घातवशमपादितान् कुर्वन्ति परिताप-यन्ति—पीडयन्ति कलमयन्ति—मूर्च्छापन्नान् कुर्वन्ति अवद्वा-धयन्ति—जीवितात् व्यपरोपयन्ति तेष्यः पुद्गलेभ्यः तेषां प्राणादीनां विषये भवन्त ! सः—अधिकृता वेदनासमु-दातगतो जीवः कतिक्रियः प्रवृत्तः ? , भगवानाह—गौ-तम ! 'सिय तिकिय' इति, स्वात् शब्दः कथञ्चि-त्पर्यायः, कथञ्चित् कदाचित् कौञ्चिच्च जीवानधिकृत्ये—त्यर्थः क्रियः । किमुक्तं भवति ?—यदा न केषाञ्चित् सवेद्या परितापवै जीविताद् व्यपरोपणं वा कर्णाति त-त् सर्वथा विक्रियं भव, यद्यपि केषाञ्चित्परितापे मर-त्ये वा आपाद्यति तदापि येषां नावाधामुपाद्यति त-त्पेक्षया विक्रियः, 'सिय चउद्विषि' इति—केषाञ्चि-त्परितापकर्त्तुं तदपेक्षया चतुष्क्रिय इति, 'केषाञ्चिदपद्रा-वत्यु तदपेक्षया पञ्चक्रिय इति ॥ सम्प्रति तमेवार्थकृतं वेदनासमुदातगतं जीवमधिकृत्य तेषां वेदनासमुदातगत-तपुरुषपुद्गलस्पृष्टानां जीवानां क्रिया निरूपयति—'तं सं भंते !' इत्यादि, ते—वेदनासमुदातगतपुद्गलस्पृष्टा र्णामिति पूर्ववत्, भवन्त ! जीवास्ततो—वेदनासमुदातपरिणताद् जीवान् अत्र 'स्थानियवः कर्माधारयोः' इति स्था-निकं यथार्थकृत्य पञ्चमीयम्, अयमर्थः—तं वेदनास-मुदातपरिगतं जीवमधिकृत्य कतिक्रियाः प्रवृत्ताः ? , भ-गवानाह—गौतम ! स्यात् क्रियाः, यदा न काञ्चित्स्या-वाधामापाद्यति प्रमथिष्यन्तः, स्याच्चतुष्क्रियाः, यदा तं-कतिक्रियन्ति । इत्यन्ते शरीरेण स्पृष्टवमवाः परिताप-

यन्तो वृद्धिकादयः, स्यात् पञ्चक्रिया. ये ते जीविता-
दपि व्यपरोपयन्ति, सिद्धाश्च प्रत्यक्षतः शरीरेण स्पृश्य-
माना जीविताश्च व्यावयन्तः सर्वादय इति । सम्प्रति तेन
वेदनासमुद्धान्तगतं जीवनं व्यापाद्यमानैर्जीविष्येऽस्य जीवा-
व्यापाद्यन्त ये चान्यैर्जीविष्यैर्व्यापाद्यमाना वेदनासमुद्धान्तग-
तेन जीवेन व्यापाद्यन्ते तानधिकृत्य तस्य वेदनासमु-
द्धान्तपरिगतस्य तेषां च समुद्धान्तगतजीवसम्बन्धिपुद्गल-
स्पृष्टानां जीवानां क्रियानिरूपणार्थमाह—' से गे भे-
ने ! जीवे ते य जीवा ' इत्यादि, स—अधिकृतो वे-
दनासमुद्धान्तगतो जीवः, ते च वेदनासमुद्धान्तपरिगतजी-
वसम्बन्धिपुद्गलस्पृष्टाः अन्येषां जीवानामपदर्शितेन प्रका-
रेण यः परस्परघातस्तेन परस्परघातेन कारिकायाः प्र-
क्षमाः ? , भगवानाह—गौतम ! स्यात् त्रिक्रिया इत्यादि-
पूर्ववत् भावयितव्यः, एनमेव वेदनासमुद्धान्तमुक्तेन प्रका-
रेण नैरयिकादिषु चतुर्विंशतिस्थानेषु चिन्तयन्नाह—' नै-
रइ गे भेने ! ' इत्यादि, एवम्—उक्तेन प्रकारेण यथैव
प्राक् सामान्यतो जीवो वेदनासमुद्धान्तमाधिकृत्य चिन्ति-
तः तथा नैरयिकोऽपि चिन्तयितव्यः, नवर जीवाभि-
लापस्थाने नैरयिकाभिलापः कर्तव्यः । यथा 'नैरइ गे
भेने ! वेदनासमुग्राएणे समोहए समोहणिता जे पो-
गले निच्छुभइ ' इत्यादि, ' एवं निरवसेसं जाव
वेमाणिए ' इति—एवं—नैरयिकोक्तेन प्रकारेण शेषेष्वपि
स्थानेषु स्वस्याभिलापपूर्वकं निरवशेषं तावत्कृत्य यावद्वै-
मानिकाः—वैमानिकाभिलापः । तदेवमुक्त्वा वेदनासमुद्धान्तः ॥
सम्प्रात कपायसमुद्धान्त समानवक्रव्यन्वादिदेशतोऽभि-
धिसुराह—' एवं कसायसमुग्राओ वि भाणियव्वा ' इति
एवं—वेदनासमुद्धान्तगतं प्रकरणेण सामान्यतो
जीवपदे चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण च कपायसमुद्धान्तोऽपि
वक्रव्यः, स चेवम्—' जीव गे भेने ! कसायसमुग्रा-
एणे समोहए समोहणिता जे पोगले निच्छुभइ ' यान्
पुद्गलान् शरीरान्तर्गतान् कपायसमुद्धान्तवशसमुत्थप्रयत्न-
विशेषतः स्वशरीराद् बहिर्गमप्रदेशेभ्योऽपि विश्लेषान् क-
रोति, ' तेहि गे भेने ! पोगलेहि केवइए खेत्ते अ-
प्फुत्तेण केवइए खेत्ते फुडे ? , गायमा ! सरीरूपमाणमेत्तं
विक्खंभवाहल्लेण नियमा छुहिंसि एवइए खेत्ते अ-
प्फुत्तेण एवइए खेत्ते फुडे ' कपायसमुद्धान्तो हि प्रथम-
मुद्भवति असजीवानां, तेषामेव तीक्ष्णराध्यवसायसम्भवा-
द्, एकैन्द्रियाणां तु पूर्वभवानुवृत्तितः, असजीवाश्च त्र-
सनाख्यां न ततो बहिः, त्रसनाख्यां च व्यवस्थितः स्व-
शरीरप्रमाणं विष्कम्भवाहल्य क्षेत्रमात्मविश्लेषैः पुद्गलैः
भूतं षड्विक्रमवर्षमुपपद्यते इति ' नियमा छुहिंसि ' इत्युक्तम्,
' एवइए खेत्ते अप्फुत्तेण एवइए खेत्ते फुडे ' इत्यादि, सर्वे समानम् ॥ सम्प्रात मरणसमुद्धान्तमधिकृत्य-
राह—' जीव गे भेने ! मारुणितयसमुग्राएणे ' इत्यादि, इति
पूर्ववत्, भदन्त ! कश्चिन्मात्रान्तिकसमुद्धान्तं समवहतः
समवहत्य च यान् पुद्गलान् तैजसादिशरीरान्तर्गतान् ' नि-
च्छुभइ ' इति—विश्लेषात्, आत्मप्रदेशेभ्यो विश्लेषान् क-
रोति तैर्भवन्त ! पुद्गलैः कियत् क्षेत्रमापूर्णं कियत् क्षेत्रं
भूतम् ? , भगवानाह—गौतम ! विष्कम्भवाहस्यतः श-

रीरप्रमाणमायामतो जघन्यतः स्वशरीरान्तरेकाकुलासंख्ये-
यभागमात्रं यदा तावन्मात्रं क्षेत्रं उत्पद्यते उत्कर्षतोऽसंख्ये-
यानि योजनानि एतच्च यदा तावन्ति क्षेत्रे अन्यथा वा
द्रष्टव्यम् । एकदिशि—एकस्यां दिशि न तु विदिशि स्वभाव-
तो जीवप्रदेशानां दिशि गमनसम्भवात्, एतावत् क्षेत्रमापू-
र्णमेतावत् क्षेत्रं स्पृष्टं, जघन्यतः उत्कर्षतो वा आ-
त्मप्रदेशेऽपि एतावत् क्षेत्रस्य पूरणसम्भवात् ॥ स-
म्प्रति विग्रहगतिमधिकृत्यापूरणविषयं स्पर्शनविषयं च
कालप्रमाणमाह—' से गे भेने ! ' इत्यादि, तत उत्क-
र्षेणायामतोऽनन्तराक्षप्रमाणं भदन्त ! क्षेत्रं विग्रहगति-
मधिकृत्य ' केवइएकालस्स ' ति—तृतीयार्थे षष्ठ्या भा-
वात् क्रियता कालनापूर्णं क्रियता कालेन स्पृष्टम् । किमु-
क्ते भवति ?—विग्रहगतिमधिकृत्य क्रियता कालेनात्कर्ष-
तोऽसंख्येययोजनप्रमाणं क्षेत्रमायामतः पुद्गलैरापूर्णं स्पृ-
ष्टं भवतीति, भगवानाह—गौतम ! एकसमयेन वा द्विस-
मयेन वा त्रिसमयेन वा चतुःसमयेन वा विग्रहेणापूर्णं
स्पृष्टम्, इह पञ्चसामयिकोऽपि विग्रहः सम्भवति प्र-
स कादाचित्क एव इति न विवक्षितः । इयमत्र
भावना—उत्कृष्टपदे आयामतोऽसंख्येययोजनप्रमाणं क्षेत्रं
विग्रहगतिमधिकृत्यात्कर्षतः चतुर्भिः समयैरापूर्णं स्पृष्टं
वा भवतीति । अथ कथं चतुःसामयिकः पञ्चसामयिका
वा विग्रहः सम्भवति ? , उच्यते—त्रसनाख्या बहिर्धस्तन-
भागादुपरितनं भागं, यद्वा—उपरितनभागादधस्तनं भागं
समुपपद्यमानो जीवो विदिशो वा दिशि दिशो वा विदि-
शि यदात्पद्यते तदा एकेन समयेन त्रसनाडी प्रविशति,
द्वितीयोऽपि अधो वा गमनं, तृतीयं बहिर्निःसरणं,
चतुर्थेन दिशि उत्पत्तिदेशप्राप्तिः अयं चतुःसामयिको
विग्रहः । एवं पञ्चसामयिकस्तु त्रसनाख्या बहिर्धे विदि-
शो विदिशि उत्पत्तौ लभ्यते, तद्यथा—प्रथमसमये त्रस-
नाख्या बहिर्धे विदिशो दिशि गमने, द्वितीयं त्रसना-
ख्या मध्ये प्रवेशः, तृतीयं उपर्यधो वा गमने, चतुर्थे ब-
हिर्निःसरणं, पञ्चमे विदिशुत्पत्तिदेशगमनमिति । उपसं-
हारमाह—' एवइएकालस्स अप्फुत्ते एवइएकालस्स फुडे ' इति—एतावता कालनापूर्णमेतावता कालेन स्पृष्टमिति,
' सेसं तं चेव जाव पंचाकरिए ' इति—अत ऊर्ध्वं शेषं
तदेव सूत्रम्—' ते गे भेने ! पुग्गला निच्छुभइ समोणा जाइ
तत्थ पाणाइ ' इत्यादि यावत् ' पञ्चक्रिया ' इति पदम् ।
तदेव सामान्यतो जीवपदे मारणान्तिकसमुद्धान्तश्चिन्ति-
तः, सम्प्रति एनमेव चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण चिन्तयन्
प्रथमतो नैरयिकातिदेशमाह—' एवं ' इत्यादि, एव सामा-
न्यतो जीवपदे च नैरयिकोऽपि वक्रव्यं नवरमयं विशेषः,
सामान्यतो जीवपदे क्षेत्रमायामतो जघन्येनाकुलासंख्येय-
भागमात्रमुक्तम्, इह तु जघन्यतः सान्तरेक योजनसह-
स्रम् । किमत्र कारणमिति चेत् ? , उच्यते—इह नैरयिका
नरकादुद्भूताः स्वभावत एव पञ्चैन्द्रियतयैश्च मध्ये
उत्पद्यन्ते मनुष्येषु वा नान्यत्र, सर्वजघन्याचिन्ता चात्र क्रि-
यते, ततो यदा पातालकलशसमीपवर्ती नैरयिकः पातालक-
लशमध्ये द्वितीयं तृतीयं वा त्रिभागे मत्स्यतयात्पद्यते तदा
पातालकलशादिक्रियाया योजनसहस्रमानत्वात्, यथाक्ते

जघन्यमानं नानोऽपि न्यूनतरं कथंचनेति, उत्कर्षतो-
ऽसंख्येयानि योजनानि, तानि सप्तमपृथिवीगतनारकापे-
क्षया भावनीयानि । अत्रैवोपसंहारमाह—‘एगदिसि एवइए’
इत्यादि, एकस्यां दिशि जघन्यत उत्कर्षतश्च कृतावत्
अनन्तरोक्तप्रमाणं क्षेत्रमापूर्णमेतावत् क्षेत्रं स्पृष्टं, विग्रह-
गतिमधिकृत्य विशेषमाह—‘विग्रहणं’ स्यादि, विग्रहणा-
पूर्णं स्पृष्टं वा वक्रव्यमेकसामयिकेन, द्विसामयिकेन त्रि-
सामयिकेन वा, नञ्वेतत् सामान्यतो जीवपदेऽप्युक्तं त-
त्कोऽत्र विशेषस्तत आह—‘नवरं चउसमइएण वा ण भ-
एणइ’ इति—नवरमत्र सामान्यजीवपद इव चतुःसामयि-
केनेति न भयर्धेन, नैर्यिकाणामुत्कर्षतोऽपि विग्रहस्य
त्रिसामयिकत्वात्, ते च त्रयः समया एवं भवन्ति, इह
कश्चिन्नैर्यिको वायव्यां दिशि वर्तमानो भरतक्षेत्रे पू-
र्यस्यां दिशि तिर्यकपञ्चन्द्रियतया मनुष्यतया घान्पिप्पुः
प्रथमसमये ऊर्ध्वभागवत्कृति, द्वितीयसमये वायव्या दिशः
पश्चिमदिशं तृतीयं ततः पूर्वादिशमिति । एवमसुरकुमाराद-
पि यथायोगं त्रिसमयविग्रहभाषना कार्या । ‘समं तं
केव जाव पंचकिरिया वि’ इति—शेषं सूत्रं तदेव वेदना-
समुद्घातगतं, ‘ते णं भंते ! पोग्गले केवइया कालस्स नि-
च्छुभंति ?’, गोयमा ! जहणं वि अतोमुहुत्तस्स उक्कोसे-
ण अतोमुहुत्तस्स’ त्यादि तावद्वक्तव्यं यावदन्तिमं पदं ‘पं-
चकिरिया वि’ इति । असुरकुमारविषये अतिदेशमाह—
‘असुरकुमारस्स जहा जीवपदे’ इति, यथा सामान्यतो जी-
वपदेऽभिहितं तथा असुरकुमारस्याप्यभिधानव्ययम् । ए-
तावता किमुक्तं भवति ?—यथा जीवपदे आयामतः क्षेत्रं
जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागमात्रम्, उत्कर्षतोऽसंख्येयानि
योजनानि तथा अत्रापि वक्तव्यम् । कथं जघन्यतोऽङ्गुला-
संख्येयभागमात्रमिति चेत्, उच्यते—इहासुरकुमारादय-
इशानदेशपर्यन्ताः पृथिव्यम्बुवनस्पतिष्वप्युत्पद्यन्ते, ततो
यदा कोऽप्यसुरकुमारः संक्रिष्टाध्यवसायी स्वकुण्डलाद्य-
कदेशे पृथिवीकार्यकत्वेनोत्पिप्पुसुमरणसमुद्घातः । इदानीं
तदा जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागप्रमाणमवाप्यते
इति यथा जीवपदे इत्युक्तं, ततोऽत्रापि विग्रहगतिश्चतुःसा-
मयिकी प्राप्नोति, तत आह—नवरं विग्रहत्रिसामयिकं
यथा नैर्यिकस्य । शेषं सूत्रं तदेव यत् सामान्यतो जी-
वपदे । नागकुमारादिष्वतिदेशमाह—‘जहा असुरकुमार’
इत्यादि, यथा असुरकुमारेऽभिहितमेवं नागकुमारादिषु
नावद् वक्तव्यं यावद्वैमानिकविषयं सूत्रम्, नवरमेकन्द्रि-
ये पृथिव्यादिरूपं यथा जीवं सामान्यतो जीवपदे तथा
निरयशेषं वक्तव्यम् । किमुक्तं भवति ?—यथा जीवपदे चतुः-
सामयिकोऽपि विग्रह उक्तः तथा पृथिव्यादिष्वपि पञ्चसु
स्थानेषु वक्तव्यः शेषं तथैवति । तदेवमुक्ता मारणान्तिक-
समुद्घातः ।

(१२) साम्प्रतं वैक्रियसमुद्घातमभिधत्तुमाह—

जीवे णं भंते ! वेउन्वियसमुग्धाएणं समोहये समोहणि-
त्ता जे पुग्गले निच्छुभंति तेहि णं भंते ! पोग्गलेहि केव-
तिते खेत्ते अफुप्पे केवतिते खेत्ते फुडे ? , गोयमा ! सरी-
रप्पमाणमेत्ते विक्खंभवाहल्लेणं आयामेणं जहणं अंगुल-

स्स मंखेज्जतिभागं उक्कोसेणं संखिजाइं जेअणाइं एगदि-
सि विदिसि वा एवइए खेत्ते अफुप्पे एवतिते खेत्ते फुडे ।
से णं भंते ! केवतिकालस्स अफुप्पे केवतिकालस्स फुडे ? ,
गोयमा ! एगसमइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा
विग्गेहणं एवतिकालस्स अफुप्पे एवतिकालस्स फुडे,
सेमं तं चेव० जाव पंचकिरिया वि, एवं नइए वि,
णवरं आयामेणं जहणं अंगुलस्स असंखेज्जति-
भागं उक्कोसेणं संखिजाइं जेअणाइं एगदिसि, एव-
तिते खेत्ते, केवतिकालस्स ? , तं चेव जहा जीवपदे, एवं
जहा नेरइयस्स तथा असुरकुमारस्स, नवरं एगदिसि वि-
दिसि वा, एवं० जाव थणियकुमारस्स । वाउकाइयस्स जहा
जीवपदे, णवरं एगदिसि पंचिदियतिरिक्खजाणियस्स नि-
रवेसें जहा नेरइयस्स, मणूयवाणमंतरजंइमियवेमाणि-
यस्स निरवेसें जहा असुरकुमारस्स । जीवे णं भंते ! तेय-
गसमुग्धाएणं समोहये समोहणित्ता जे पोग्गले निच्छुभंति
तेहि णं भंते ! पोग्गलेहि केवतिते खेत्ते अफुप्पे केवइए खेत्ते
फुडे, एवं जहेव वेउन्विते समुग्धाते तहेव, णवरं आयामेणं
जहणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं सेमं तं चेव एवं० जाव
वेमाणियस्स, णवरं पंचिदियतिरिक्खजाणियस्स एकदिसि
एवतिते खेत्ते अफुप्पे एवइखित्तस्स फुडे । जीवे णं भंते !
आहारगसमुग्धातेणं समोहये समोहणित्ता जे पोग्गले नि-
च्छुभंति तेहि णं भंते ! पोग्गलेहि केवइए खेत्ते अफुप्पे
केवइए खेत्ते फुडे ? , गोयमा ! सरीरप्पमाणेत्ते विक्खंभ-
वाहल्लेणं आयामेणं जहणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं
उक्कोसेणं मंखेजाइं जेअणाइं एगदिसि एवतिते खेत्ते एग
समइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा विग्गेहणं एव-
तिकालस्स अफुप्पे एवतिकालस्स फुडे, ते णं भंते ! पोग्गला
केवतिकालस्स निच्छुभंति ? , गोयमा ! जहणं अतोमु-
हुत्तस्स उक्कोसेणं अतोमुहुत्तस्स, ते णं भंते ! पोग्गला नि-
च्छुढा समाणा जातिं तत्थ पाणातिं भूयातिं जीवातिं मं-
सातिं अभिहणंति० जाव उद्वेति, ते णं भंते ! जीवे कति-
किरिए ? , गोयमा ! मिय तिकिरिए मिय चउकिरिए
मिय पंचकिरिए ते णं भंते ! जीवाओ कतिकिरिया
गोयमा ! एवं चेव, से णं भंते ! ते य जीवा अम्मंमि जीवाणं
परंपराघाएणं कतिकिरिया ? , गोयमा ! तिकिरिया वि चउ-
किरिया वि पंचकिरिया वि, एवं मणूमे वि । (सू० २४३)

‘जीवे णं भंते ! वेउन्विय’ इत्यादि प्राग्वद्, नवरमायामत
उत्कर्षतः संख्येयानि योजनानि । एतच्च वायुकार्यकवज्ज-
नैर्यिकाद्यपेक्षया द्रष्टव्यं, ते हि वैक्रियसमुद्घातमारभमाण-
स्तथाविधप्रयत्नविशेषभावतः संख्येयान्येव योजनान्युत्कर्ष-
तोऽप्यात्मप्रदेशानां हण्डमारब्धयन्ति, नासंख्येयानि योज-

मानि । यद्युक्तमिकास्तु जघन्यतो वा उत्कर्षतो वा अङ्ग-
लासंख्येयभागं, तावत्प्रमाणं चोत्कर्षतो वदन्मार्गवन्त-
स्तावति प्रदेशे नैजसाविशरीरपुद्गलान् आत्मप्रदेशेभ्यो वि-
क्षिपन्ति, ततस्तैः पुद्गलैर्भूत क्षेत्रमायामत उत्कर्षतोऽपि
संख्येयमन्येव योजनान्यथाप्यन्ते । एतच्च क्षेत्रप्रमाणं क-
र्त्तुं वैकियसमुद्घातसमुद्घातं त्रयन्मधिकृत्योक्तम्, यथा तु
कोऽपि वैकियसमुद्घातमधिकृतो मरणमुपश्लिष्टः कथम-
प्युक्तप्रदेशेन त्रिसामयिकेन विप्रहणोत्पत्तिदेशमभिरक्ष्य-
न्ति तथा संख्यातीतामपि योजनानि यावदायामक्षेत्रमवसे-
कम् तावत्प्रमाणं क्षेत्रापूर्वकं मरणसमुद्घातप्रत्यक्समुद्घा-
तमित् सन्ति न विपरिणतम् । 'एकविंशति विंशति वा' इति-
तत जघन्यत उत्कर्षतो वा यथोक्तप्रमाणमायामक्षेत्रमेक-
स्यां दिशि विदिशि वा द्रष्टव्यम्, तत्र नैरयिकाणां पञ्च-
न्द्रिवातिरक्षां वायुकायिकानां च नियमादिकदिशि नैरयि-
का हि परवशा अल्पार्थेयश्च निर्वेकपञ्चन्द्रियाभ्यात्पर्यय एव
वायुकायिकर विक्षिप्तचेतनार्थकलास्ततस्तेषां वैकियस-
मुद्घातमारभमाणानां यदि परं तथा स्वाभाव्याद्यात्मप्रदे-
शदण्डविनिर्गमस्तेभ्यस्वात्मप्रदेशेभ्यो विक्षिप्य पुद्गलानां
च स्वाभाव्यतोऽनुभवेणगमने न तु विधेयिनः ततो दिश्येव नै-
रयिकतिर्वेकपञ्चन्द्रियावायुकायिकानामायामतः क्षेत्रं द्रष्टव्य-
म्, न तु विदिशि, ये तु भवनपतिव्यन्तरज्योतिषकधैमानिका
मनुष्याश्च ते स्वेच्छान्तरांशो विक्षिप्तस्थितस्तस्याश्च भव-
न्ति ततस्तं कदाचित्प्रत्यक्षविशेषतोः विदिश्यन्त्यात्मप्रदेशानां
दण्डं विक्षिपन्तस्तत्र तेभ्य आत्मप्रदेशेभ्यः पुद्गलान् वि-
क्षिपन्तीति तेषामेकस्यां दिशि विदिशि वा प्रत्येनव्यम् ।
वैकियसमुद्घातगतम् कोऽपि कालमपि करोति, किञ्च-
िहण चोत्पत्तिदेशमभिसर्पन्ति ततो विप्रहणान्तराधिकृत्य
कालनिरूपणार्थमाह—'सं गे भंते !' इत्यादि, तत् भदन्त !
क्षेत्रं विप्रहणतिमधिकृत्योत्पत्तिदेशं यावत् 'कवकाल-
स्त' इति-तृतीयाधेयं, किमता कालेनपूरणं कियता कालेन
स्फुटम्, ? भगवानाह-नैतम् । एकसामयिकेन वा द्वि-
सामयिकेन वा त्रिसामयिकेन वा विप्रहण आत्मीयं स्फुटमिति
गम्यते । किमुक्तं भवति ?-विप्रहणतिमधिकृत्य मरणदशाया
आरभ्य उत्पत्तिदेशे यावत् क्षेत्रस्यापूरणमुत्कर्षतः त्रिभिः
समवैरवाप्यते न चतुर्थेनापि समयेन, वैकियसमुद्घातगतो
हि वायुकायिकोऽपि प्रायस्सन्तान्त्रासंघातयुतं, जलान्त्रां
च विप्रह उत्कर्षतोऽपि त्रिसामयिक इति । उपसंहारमाह-
'एवकालस्त' इत्यादि सुगमम्, 'सं सं तं चेव त्यादि
ज्ञान ऊर्ध्वं शेषं सूत्रं तदेष यत्प्राक् वेदनासमुद्घाते उक्तम्,
तच्च तावत् यावदन्तिमपदे 'पैर्वाकिया वि' इति 'एवं
नैरयिण वि' इत्यादि सूत्रं तु स्वयं भावनीयम् । यस्तु
द्विविधविशेषकया विंशः स प्रागेव दर्शितः ॥ सद्यपि तैज-
ससमुद्घातमधिकृत्यसुराह-'जीवे सं भंते ! तेयमसमगम-
णम्' इत्यादि, सुगमं, नवरम्यं तैजससमुद्घातश्चतुर्वैक-
कायतिर्वेकपञ्चन्द्रियमनुष्याणां सभ्यति न शवाणां, ते च
महाप्रयत्नवन्त इति तेषां तैजससमुद्घातमारभमाणानां ज-
घन्यतोऽपि क्षेत्रमायामतोऽङ्गुलसंख्येयभागप्रमाणं भवति,
न तु संख्येयभागमानम्, उत्कर्षतः संख्येययोजनप्रमाणम् ।
तच्च जघन्यत उत्कर्षतो वा यथोक्तप्रमाणं क्षेत्रं निर्यक्ष्य-

क्षेत्रद्वयवर्जानामेकस्यां दिशि विदिशि वा कालम्, तिर्य-
कपञ्चन्द्रियाणां तु विषयेव । अत्र युक्तिः प्रासुक्तैवानुसर्ज्या,
तथा चाह—'एवं अहं वेदधियसमुगधाप' इत्यादि । त-
देवमुक्तस्तैजससमुद्घातः ॥ साम्प्रतमाहारकसमुद्घातं प्रति-
पिपादयिपुराह—'जीवे सं भंते !' इत्यादि, एतच्च सूत्रं
तैजससमुद्घातवद्भाषनीयं, नवरम्यमाहारकसमुद्घातो
मनुष्याणां तत्राप्यधीनचतुर्वैकपूर्वाणां तत्रापि केषाञ्चिदे-
वाहारकस्थिततां न शेषाणां, ते आहारकसमुद्घातमास्-
धमात्ता जघन्यत उत्कर्षतो वा यथोक्तप्रमाणमायामतः क्षेत्र-
मन्तिमप्रदेशविशेषतः पुद्गलैरापूरयन्त्येकस्यां दिशि, न तु-
विदिशि । विदिशि तु प्रयत्नान्तरविशेषादात्मप्रदेशकृदधिकृतः
पुद्गलैरापूरणं च । नच ते प्रयत्नान्तरमारभते प्रयोजनभा-
वात्, मर्मीरस्थावेति । आहारकसमुद्घातगतोऽपि च को-
ऽपि कालं करोति विप्रहणं चोत्पद्यते विप्रहणोत्कर्षत-
स्त्रिसामयिक इति 'एकविंशति एवैव केने पुं' तथा
'एकसमहण्य वा दुसमहण्य वा' इत्याद्युक्तम् । तथा
मनुष्याणामेवावमाहारकसमुद्घात इति चतुर्वैकनिदण्डक-
विस्तोपक्रमे 'एवं मणुसे वि' इत्याद्युक्तम्, अस्यायमर्थः-एवं
सामान्यतो जीवपदे इव मनुष्येऽपि-मनुष्यचित्तायामपि
सूत्रं कालम्, जीवपदे मनुष्यानेवाधिकृत्य सूत्रस्य प्रवृत्त-
त्वात्, अन्यथा माहारकसमुद्घातासम्भवात् । तद्वेव परात्मा-
मपि द्वाष्टस्थिकानां समुद्धानाकामारम्भे जघन्यत उत्क-
र्षतो वा तावत्प्रमाणं क्षेत्रमायामविश्लष्टैः पुद्गलैरेवायाम-
मौदारिकविशरीरायन्तमतेरापूरितं भवति तावत्प्रमाणमा-
वेदितम् । प्रका० ३६ पद । विशेष० । अ० । स० । आ० अ० ।
आ० म० । पं० सं० ।

(१३) अधुना समुद्धानाहारविस्तरः—

तेसि सं भंते ! जीवाणं कति समुगधाया पण्यता ?,
गोयमा । तत्रो समुगधाया पण्यता, तं जहा-वेयणास-
मुगधाप कसमसमुगधाप सारखंतियसमुगधाप । (स० १३+)

तत्र समुद्धाताः सन्त, तद्यथा—वेदनासमुद्घातः १ क-
वायसमुद्घातः २ मारकसमुद्घातः ३ वैकियसमुद्घातः
४ तैजससमुद्घातः ५ आहारकसमुद्घातः ६ केषालि-
समुद्घातः ७ । तत्र वेदनायाः समुद्धानो वेदनासमु-
द्घातः, स चास्मात्वेदनीयकर्माश्रयः १, कषायसु—कषा-
वादेन समुद्घातः कषायसमुद्घातः, स च कषायवा-
दिश्रमोहनीयकर्माश्रयः २, मरके भवो मारकः, चासौ
समुद्घातश्च मारकसमुद्घातः ३, वैकिये प्रारब्धमरणे समु-
द्घातो वैकियसमुद्घातः, स च वैकियशरीरानामकर्माश्रयः
४, (तैजसेन हेतुभूतेन समुद्घातस्तैजससमुद्घातः तैज-
सशरीरानामकर्माश्रयः) ५, आहारके प्रारब्धमाणे समुद्घा-
तः आहारकसमुद्घातः, स आहारकशरीरानामकर्माश्रयः ६,
केषालिति अन्तर्मुहूर्तभाविपरमपदे समुद्घातः केषालिसमु-
द्घातः ७।(जी०)तत्र वेदनासमुद्घातगत आत्मा वेदनीयकर्म-
पुद्गलपरिश्रातं करोति, तथाहि-वेदनाकरालितो जीवः स्वप्न
वेदनाकलनाकलकर्मपरमाणुवेष्टिनाम् शरीराद्बहिरपि विक्षिप-
ति, तैजसं जघन्यतैजससमुद्घातदिग्भाति कर्त्तृकमन्त्रायनकरालानि
थापूर्यावामतो विस्तरतश्च शरीरमात्रं क्षेत्रमभियान्यातस्तु-

हर्षं वाचयन्निहने, तस्मिन्माम्भूदने प्रसूनास्तातवनीचकर्म पुद्गलपरिशानं करोति, कषायसमुद्घातसमुद्घातः कषायाव्य-
चारिप्रमोहनीयकर्मपुद्गलपरिशानं करोति । तथाहि-कषाया-
द्वेयसमाकुलो जीवः स्वप्रदेशान् बहिर्विस्तृत्य तैवेदमोहनादिर-
न्ध्राणि कर्मेन्द्राद्यन्तरालानि चापूर्यायामविलग्नान् देहमा-
त्रं क्षममभिव्याप्य वर्तते, तथाभूतस्य प्रभूतकषायकर्मपुद्गलप-
रिशानं करोति, एवं मरणसमुद्घातगत आयुःकर्मपुद्गलप-
रिशानं करोति । वैक्रियसमुद्घातगतः पुनर्जीवः स्वप्रदेशान्
शरीराद्विहिनैकाग्र्यं शरीरावच्छिन्नबाह्यमानमायामतः
संख्येययोजनप्रमाणे दण्डे निरुज्जति, निरुज्ज्य च यथास्थू-
लान् वैक्रियशरीरनामकर्मपुद्गलान् प्राग्वजान् शानयति ।
तथा चोक्तम्—“ वेडविषयसमुद्घातस्य समोहणं समोहणि-
त्वा संक्षिप्तज्वाहं जेषणाहं दंडं निःसह, निलिखिता अहावा-
यं पुद्गले परिसाडह” इति, तैजसाहारकसमुद्घातौ वैक्रिय-
समुद्घातवद्वयमानव्यौ, केवलं तैजससमुद्घातगतस्तैजसश-
रीरनामकर्मपुद्गलपरिशानं करोति, आहारकसमुद्घातगत
आहारकशरीरनामकर्मपुद्गलपरिशानं करोति, कर्वालसमु-
द्घातसमुद्घातस्तु केशलो सदस्येद्वेयशुभाशुभनामांश-
नीचगोत्रकर्मपुद्गलपरिशानं (करोति), कर्वालसमुद्घात-
वर्जोः शेषाः षडपि समुद्घाताः प्रत्येकमान्तमौहृत्तिका, क-
र्वालसमुद्घातः । पुनरष्टनामिक, उक्तं च प्रज्ञापनायाम्—
“ वेद्यग्राह्यसमुद्घातस्य कसमहप पणसं ? , गोवमा ! अ-
संख्येयसमहप अंतमुहुते, एवं ० जाव आहारसमुद्घात ।
केवलसमुद्घातस्य अंतं ! कसमहप पणसं ? , गोवमा !
अदुसमहप पणसं । ” इति, तदेवमनेकसमुद्घातसम्भवं
सूक्ष्मप्राथम्यकार्यकानां, नाना पृच्छति—“ तसि गे जेने !,
इत्यादि सुगमं, नवरं वैक्रियाहारकतैजसकेवलसमुद्घाता-
भावा वैक्रियादिलब्धभावात् । जी० १ प्रति० विशे० भ० ।

समुच्चयकर्म-समुद्घातकर्मन्-न० । समुद्घातस्य कर्म
समुद्घातकर्म । समुद्घातरूपक्रियायाम्, विशेष० ।

समुच्चय-समुच्चय-पुं० । द्वयोः कोट्योरेकत्रान्वये, “ अयं न
संशयः कोटि-रेकयात्र च समुच्चयः । ” नयो० ।

समुच्चयबंध-समुच्चयबन्ध-पुं० । संगत उच्चयापलया वि-
शष्टतर उच्चयः समुच्चयः स एव बन्धः समुच्चयबन्धः । अङ्गि-
कापनबन्धभेदे, भ० ८ श० १ उ० ।

समुच्छलित-समुच्छलित-त्रि० । ऊर्ध्वमुत्थितं, आ० भ०
१ अ० । रा० ।

समुच्छिन्न-समुच्छिन्न-त्रि० । क्षीणं, स्था० ४ डा० १ उ० ।

समुच्छिन्नक्रिय-समुच्छिन्नक्रिय-त्रि० । समुच्छिन्ना-क्षीणा
क्रिया-कायिकयादिका शैलशीकरणे निरुद्धयोगत्वेन यस्मिन्-
स्तत्तथा । तथाविधे शैलशीकरणे, स्था० ४ डा० १ उ० ।
श० । भ० ।

समुच्छेद-समुच्छेद-पुं० । उत्पत्त्यनन्तरं सं-सामस्येन
उत्-प्रावृत्त्यन प्रकरणे छेदः-विनाशः समुच्छेदः । सर्वथा
विनाशे, आ० भ० १ अ० ।

समुच्छेदवाह-समुच्छेदवादिन्-पुं० । समुच्छेदं प्रतिफलं वि-
रन्ध्रवाशं वर्तते यः स समुच्छेदवादी । आक्रियावादिभेदे,
स्था० । तथाहि-वस्तुनः सत्त्वं कार्यकारित्वं कार्याकारिणोऽपि
वस्तुत्वे स्वर्गवपाणस्यापि सत्त्वप्रसङ्गात्, कार्यं च नित्यं व-
स्तु क्रमेण न करोति नित्यस्यैकस्वभावतया कालान्तरभा-
विमकलकार्यभावप्रसङ्गात्, न केवेवं प्रतिफलं स्वभावात्तयो-
त्पत्त्या नित्यत्ववर्दान्तिरिति । योगपक्षेणापि न करोति अध्य-
क्षात्सद्वाद्योगपक्षाकरणस्य । तस्मात् क्षणिकमेव वस्तु का-
र्यं करोतीति । एवं च-अर्थक्रियाकारित्वान्तराधिकं वर्तस्त्विति ।
आक्रियावादी चायमित्यमवसेवः, निरन्ध्रवाशाभ्युत्थनं हि
परलाकाभावः प्रसजति, फलाधिनां च क्रियास्वप्रवृत्तिरिति,
तथा सकलक्रियासु प्रवर्तकस्यासंख्येयसमयनेमध्यमे-
कयलोल्लवधतो विकल्पस्य प्रतिसमयक्षयित्वे एकाभि-
सन्धिप्रत्ययाभावात् सकलव्यवहारपञ्चदः स्यात्, अत एवै-
कान्तक्षणिककारकुलालाहः सकाशादर्शक्रिया न घटत इति ।
तस्मात्प्रायतना वस्तुसमुच्छेदवत् द्रव्यतस्तु न वर्तते ।
स्था० ८ डा० ३ उ० । स० ।

समुजलस-समुज्वलन-न० । कोपाग्नप्रकटनं, आ० भ० १ अ० ।

समुजाय-समुधात-त्रि० । निर्गते, विशेष० । सम्यक् च पु-
नरावृत्त्या ऊर्ध्वं यातं, कल्प० १ अघि० ६ क्षण । ज० ।

समुद्राह(न्)-समुत्थायिन्-पुं० । सम्यगुत्थातुमभ्युद्यन्तुं,
थालमन्वेत समुत्थाय । सम्यगुद्यते, आचा० १ भु० २ अ०
१ उ० ।

समुद्राय-समुत्थान-न० । सम्यक् संगतं चासिद्धं समा-
दातं समुत्थानम् । निर्मितं, विशेष० । समुद्रायं नाम-समं
उद्गाणं सममाचार्यादीनामुपस्थापनम् । आ० भु० १ अ० ।
समुपस्थापने भूयस्तत्रैवाऽऽवासने, न० ।

समुद्रायसुय-समुत्थानश्रुत-न० । सम्यगुत्थानं समुत्थानं-
समुपस्थापनं भूयस्तत्रैवाऽऽवासनं तत्रेतुः श्रुतमुपस्थापन-
श्रुतम् । समुत्थानश्रुती श्रुतभेदे, पा० । न० । तत्र कार्यं
निष्पन्नं समुत्थानश्रुते परावृत्त्यमानं ते कुलवामदेशादयः
स्वस्थाभूय पुनर्नीयन्ते । व्य० १० उ० ।

समुद्राय-समुत्थाय-अन्य० । सम्यक्-संयमानुष्ठानेनोत्था-
येत्यर्थे, आचा० १ भु० ६ अ० ४ उ० । अभ्युपगमेत्यर्थे,
आचा० १ अ० १ अ० ४ उ० ।

समुद्रिय-समुत्थित-वि० । आश्रितं, ज० ४ वक्षः । स० । उपपन्नं,
स्था० ३ डा० ३ उ० । सम्यक्-सत्संयमानुष्ठानेनोत्थिताः
समुत्थिताः । सत्साधुषु उद्युक्ताविहारषु, सूत्र० १ अ०
१४ अ० । सम्यगारम्भपात्र्यागनात्थिते, सूत्र० १ भु० २ अ०
२ उ० । अनुष्ठितं, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० । प्रज्ञा० ।
मांसं, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ० । संयमक्रियानुष्ठाने प्रयुज्यते,
उत्त० १६ अ० । आचा० । सम्यक्-सततं संगतं वा संय-
मानुष्ठानेनोत्थितः । नामाधिपशास्त्रकर्मसमारम्भोपरते, आ-
चा० १ भु० २ अ० ४ उ० । सत्पयोगात्रिकयोत्थितं,
आचा० १ भु० ३ अ० २ उ० ।

समुदाय-समुदायित-त्रि० । गर्हित, पि० ।

समुजालाकुलाभिराम-समुजालाकुलाभिराम-पुं० । मु-
क्ताफलयुक्त यज्जालं गवाक्षलेन आकुला व्याप्तोऽभिराम-
श्च । तस्मिन् , कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

समुत्थ-समुत्थ-त्रि० । उद्धूत , आव० ४ अ० ।

समुत्थिय-समुत्थित त्रि० । सम्यगुत्थितः समुत्थितः । चारि-
त्रस्थ, पं० चू० १ कल्प ।

समुदय-समुदय-पुं० । उदयवर्तितत्वे, प्रश्न० ३ आश्र० छाग ।

समुदाय-पुं० । पारिवारोदितसमुदाय, औ० । पौरादिमीलनं,
ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । समूह, स० ४४ सम० । त्रिचतुरा-
दिमेलके, उयो० २ पाहु० । भ० । विशेष० ।

समुदाण-समुदान-न० । प्रयोगाक्रियैकरूपतया गृहीतानां
कर्मवर्गगणानां सम्यक् प्रकृतिवन्धादिभेदेन देशसर्वोपघाति-
रूपतया च आदानं-स्वीकरणं समदानं निपातनात्माधुः ।
स्था० ३ ठा० ३ उ० । स्पृष्टनिधत्तनिकाचितावस्थया स्वीकरणं,
आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । आव० । भिक्षाटनं, नि० १ ध्रु० ३ वर्ग
४ अ० । उच्चावचकुलेषु भिक्षाचरणे, वृ० १ उ० २ प्रक० ।
भिक्षासमूह, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । वृ० । अणु० । आचा० ।
भिक्षायाम् , सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

समुदाणकम्म-समुदानकर्मन्-न० । स्पृष्टनिधत्तनिकाचितावस्थ
या स्वीकरणं समदानं तद्वय कर्म समदानकर्म, संपूर्वादाङ्गपु-
र्वाच्च दाधातेत्युङ्गन्तात्पृषोदरादिपाठेन आकारस्याकारोद-
शेन रूपम् । कर्मभेद, आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

समुदाणकिरिया-समुदानक्रिया-स्त्री० । कर्मोपादाने क्रिया-
भेद, स्था० । ('किरिया' शब्दं तृतीयभागे ४३३ पृष्ठे वक्तव्य-
ता गता) समगमपादानं समदाणं समुदाओ-अदु कम्मणि
नेसि जं उपादाणं कज्जइ,सा समुदाणाकिरिया,सा दुविहा-दे-
सोवघाया समुदाणकिरिया, सव्वावघाया समुदाणकिरिया ।
आव० ४ अ० । समदानक्रिया तु यत्कर्मप्रयोगगृहीतं समु-
दायावस्थं सत्प्रकारास्थित्यनुभावप्रदेशरूपतया यया व्य-
वस्थाप्यते सा समुदानक्रिया, सा च मिथ्यादण्डरारभ्य सू-
क्ष्मसंपरायं यावद्भवति । सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

समुदाणचरण-समुदानचरक-पुं० । समुदानन शिक्षया त-
थाविधाभिग्रहप्रहितं साधो, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

समुदाणिय-सामुदानिक-पुं० । समुदानं नाम-उच्चावचकुलेषु
भिक्षाग्रहणे तत्र लब्धः सामुदानिकः । "अध्यात्मादिभ्य इक-
ण ॥६। ३। ७८॥ (सू० नि०) । इति इकण प्रत्ययः । वृ० १ उ० २
प्रक० । आ० चू० । भैक्षणे-याज्ञायां भवः सामुदानिकः । स्था०
४ ठा० २ उ० । इतस्ततो भिक्षाग्रहणे, भ० ७ श० १ उ० ।

समुदाय-समुदाय-पुं० । स्वामियोग्यादिसमस्तपारिवारं,
ग० । समूह, आ० चू० १ अ० । स्था० । इतस्ततो भिक्षा-
याम्, भ० ७ श० १ उ० ।

समुदायार-समुदाचार-पुं० । यत्किञ्चनानुष्ठानं, विपा० १ ध्रु०
३ अ० । ज्ञा० । सूत्र० । औ० ।

समुदिण-समुदीर्ण-न० । सम्यगुदयं प्राप्ते, व्य० ६ उ० ।
विश० ।

समुद्-समुद्र-पुं० । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति समुद्रः ।
अनु० । स० "द्वेरो न वा" ॥ ८। २। ८० ॥ अस्य पालिकत्वाच्च
रेफस्य लोपनिषधो न । प्रा० । लयणादिके सागरे, को० । स० ।
प्रज्ञा० । जी० । सूत्र० । जलधौ, उत्त० ७ अ० । जलगणौ ।
अनु० ।

समुद्रस्थानकमाह—

अतोमणुस्सखेत्तस्स दो समुद्हा पणत्ता, तं जहा-लवणे
चेव कालोदे चेव । (सू० १११) । स्था० २ ठा० ४ उ० ।

अथः समुद्राः—

तओ समुद्हा पण्णिए उदगरमेणं पणत्ता, तं जहा-का-
लोदे पुक्खरोदे सयंभुरमणे । तओ समुद्हा बहुमच्छकच्छ-
भाऽऽइहा पणत्ता, तं जहा-लवणे कालोदे सयंभुरमणे ।
(सू० १४६)

प्रकृत्या स्वभावेनोदकरसेन युक्ता इति, क्रमणं चैते द्विती-
यतृतीयान्तिमाः प्रथमद्वितीयान्तिमाः समुद्रा बहुजलचराः,
अन्ये त्वल्पजलचरा इति । उक्तं च—

" लवणे उदगरसेसु य, महोरया मच्छकच्छहा भणिया ।
अण्णा सेसेसु भवे, न य ते निम्मच्छया भणिया ॥ १ ॥ "

अन्यच्च—

" लवणे कालसमुद्दे, सयंभुरमणे य हुंति मच्छाओ ।
अवसेससमुद्देसुं, न हुंति मच्छा य मयरा वा ॥ १ ॥
नन्थि ति पउग्भावे, पडुच्च न उ सव्वमच्छपाडिमेहो ।
अण्णा सेसेसु भवे, न य ते निम्मच्छया भणिया ॥ २ ॥ "

इति । स्था० ३ ठा० १ उ० ।

चत्वारः समुद्राः—

चत्तारि समुद्हा पत्तेयरमा पणत्ता, तं जहा-लवणोदए १
वारुणोदे २ खीरोदे ३ घओदे ४ । (सू० ३८४)

समुद्रसूत्रं व्यक्तं, नवरं एकमेकं प्रति भिक्षो रसो येषां ते
प्रत्यकरसाः । अतुल्यरसा इत्यर्थः, लवणरसादकत्याल्लवणः ।
पाठान्तरे तु लवणमिवोदकं यत्र स लवणोदः, निपात-
नादिति प्रथमः । वारुणी-सुरा तथा समान वारुणं वारुण-
मुदकं यस्मिन् स वारुणोदः चतुर्थः, क्षीरवत्तथा घृतघटु-
दकं यत्र स क्षीरोदः पञ्चमः, घृतोदः षष्ठः, कालोदपुष्करा
दख्यम्भुरमणा उदकरसाः, शेषास्तु इक्षुरसा इति । उक्तञ्च—
" वारुणिक्खीरवरां, घयवर लवणा य हुंति पत्तेया ।
कालो पुक्खरउदही, सयंभुरमणो य उदगरसा ॥ १ ॥ "

इति । स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

सप्तसमुद्राः—

णंदीमरवरस्स णं दीवस्स अतो सत्त समुद्हा पणत्ता,

तं जहा-लवणे कालोदे पुक्खरोदे वारुणोदे खीरोदे व-
आदे खोतोदे । (सू० ५८०×) स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सर्वद्वीपसमुद्राणामभ्यन्तरवर्ती जम्बूद्वीपस्तत्परिच्छेपी ल-
वणसमुद्रस्तदन्तरं धातकीखण्डाभिधानो द्वीपस्ततः कालो-
दः समुद्रः तदन्तरं पुष्करवरो द्वीपः, अत ऊर्ध्वं द्वीपसदृश-
नामानः समुद्राः, ततः पुष्करवरसमुद्रः, तदन्तरं वरुणवरो
द्वीपो वरुणवरः समुद्रः, क्षीरवरो द्वीपः क्षीराक्षः समुद्रः, घृ-
तवरो द्वीपो घृतोदः समुद्रः, इक्षुवरो द्वीपो इक्षुवरः समुद्रः,
वन्दीश्वरो द्वीपो वन्दीश्वरः समुद्रः, एतेऽष्टावपि च समुद्रा
एकप्रत्यवताराः, एकैकरूपा इति भावः । अत ऊर्ध्वं द्वीपाः
समुद्राश्च त्रिप्रत्यवताराः, तद्यथा—अरुण इति—अरुणोऽ-
रुणवरः अरुणवरावभासः, कुण्डलः कुण्डलवरः कुण्डल-
वरावभासः, रुचको रुचकवरो रुचकवरावभास इत्यादि ।
एष चात्र क्रमः—तन्दीश्वरसमुद्रानन्तरम् अरुणो द्वीपो-
ऽरुणः समुद्रः, ततोऽरुणवरो द्वीपोऽरुणवरः समुद्र इत्या-
दि, कियन्तः खलु नामग्राहं द्वीपसमुद्रा वक्तुं शक्यन्ते ?
ततस्तन्नामसंग्रहमाह—‘आभरणवत्थ’ इत्यादि, गाथाद्वयम्,
यानि कानिचिदाभरणनामानि—हारार्जहाररत्नावलिकन-
कावलप्रभृतीनि, यानि च वस्त्रनामानि—चीनांशुकप्रभृतीनि,
यानि च मन्थनामानि—कण्टपुटादीनि, यानि चान्पल-
नामानि—जलरुहचन्द्रादधानप्रसृजानि, यानि च तिलकप्र-
भृतीनि वृक्षनामानि, यानि च पद्मनामानि—शतपत्रसहस्र-
पत्रप्रभृतीनि, यानि च पृथिवीनामानि—पृथिवीरत्नशंकराश-
लुकेत्यादीनि, यानि च नवानां निर्धानां चतुर्दशानां चक्रव-
र्तिरत्नानां चुल्हादिमयदादिकानां वर्षधरपर्वतादीनां पद्मादीनां
हृदानां गङ्गासिन्धुप्रभृतीनां नदीनां कच्छादीनां विजयानां
माल्यवदादीनां वल्गुस्कारपर्वतानां सौधर्मादीनां कल्पानां
शकादीनामिन्द्राणां देवकुलतन्मन्त्राणामावासानां-शका-
दिस्वर्वाधिनो मेरुप्रत्यासन्नादीनां कूटानां चुल्हादिमयदादि-
सर्वाधिनो नक्षत्राणां कृत्तिकादीनां चन्द्राणां सूर्याणां च
नामानि तानि सर्वाण्यपि द्वीपसमुद्राणां त्रिप्रत्यवताराणि
वक्तव्यानि । यद्यथा—हारो द्वीपो हारः समुद्रः, हारवरो
द्वीपो हारवरः समुद्रः, हारवरावभासो द्वीपो हारवरावभा-
सः समुद्र इत्यादिना प्रकारेण त्रिप्रत्यवतारास्मावद् वक्त-
व्याः यावत् सूर्यो द्वीपः सूर्यस्समुद्रः, सूर्यवरो द्वीपः
सूर्यवरस्समुद्रः सूर्यवरावभासो द्वीपो सूर्यवरावभासः
समुद्रः । उक्तं च जीवाभिगमचूर्णौ—‘अरुणोऽक्षीवस-
मुद्रा तिपडोयारा’ यावत् सूर्यवरावभासः समुद्रः, ततः
सूर्यवरावभासपरिच्छेपी देवो द्वीपस्ततो देवः समुद्रः, तद-
न्तरं नागो द्वीपो नागः समुद्रः, ततो यक्षो द्वीपो य-
क्षः समुद्रः, ततो भूतो द्वीपो भूतः समुद्रः, स्वयम्भू-
मणो द्वीपः स्वयम्भूमणः समुद्रः, एते पञ्च देवादयो द्वी-
पाः पञ्च देवादयः समुद्राः एकैकरूपाः, न पुनरुपां प्रत्यवतारः,
उक्तं च जीवाभिगमचूर्णौ—एते पञ्च द्वीपाः पञ्च समुद्रा ए-
कप्रकारा इति, जीवाभिगमसूत्रेऽप्युक्तम्—“देवे नागे
जकंक्ष भूये सयंभूरमणे य एकैका चैव भागिन्यवो,
तिपडोयारे नत्थि ति” इति । प्रश्ना० १५ पद १ उ० ।
अष्टमबलदेववासुदेवयो रामनारायणयोः पूर्वभवधर्माचार्ये,

स० । ति० । अन्धवृष्णधोरिणीकुक्षिजे पुत्र, स्था० १० ठा०
३ उ० । (स चारिष्टनेमरन्तिकं प्रवृज्य शत्रुजयऽनशनेन मृत्या
शत्रुजये सिद्ध इत्यन्तकृद्दशानां प्रथमधर्मे द्वितीयाध्ययनं
सूचितम् ।) स्वनामख्याते शारिङ्गल्यशिष्ये, न० । नमि—
नाथस्व पिनरि, पूर्णे नामास्य समुद्राविजय इति । कल्प० १
अधि० ७ क्षण ।

समुद्रघोस-समुद्रघोष-पुं० । स्वनामख्याते सूरौ, पि० ।

समुद्रजाणी-समुद्रयानी-स्त्री० । अधिगायां नावि, समुद्र-
जाणी चैव णावाप । नि० चू० १ उ० ।

समुद्रतरण-समुद्रतरण-न० । समुद्रलङ्घने, “तपःप्रसादा-
इवसः प्रसादा ऋतुश्च ते देवि ! तव प्रसादात् । साधुप्रसा-
दाच्च पितुःप्रसादा-सीर्णो मया गोपद्वत्समुद्रः ॥१॥” ग०२
अधि० ।

समुद्रदगपूरग-समुद्रदकपूरक-पुं० । जलाधिबेलावर्धके चन्द्रे,
कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

समुद्रदत्त-समुद्रदत्त-पुं० । शौर्यपुरनगरवासिनि शौर्यदत्तपि-
तरि स्वनामख्याते मत्स्यबन्धके, विपा० १ अध० ८ अध० । च-
तुर्थवासुद्वयस्य पूर्वभवे जीवे, ति० । स० । ‘माया’ शब्द
उदाहृतं स्वनामख्याते सर्वाङ्गसुन्दरीभ्रातरि, आ० क० १
अ० । आ० म० । आ० चू० । धातकीखण्डभरते हरिपण्ड्य
राज्ञो भार्यायाः समुद्रदत्तायाः सुत, उत्त० ६ अध० ।

समुद्रपाल-समुद्रपाल-पुं० । स्वनामख्याते पालितपुत्रे, उत्त०
२१ अध० ।

समुद्रपालनिलेपाभिधानायाह निर्युक्तिरु-
-

समुद्रेण पालियम्मि अ, निक्खेवो चउकओ दुहा दव्वे ।

आगमनोआगमओ,नो आममओ य सो तिविहो ॥४२३॥

समुद्रपालियाऊ, वेयंतो भावओ उ नायव्वो ।

ततो समुद्रियमिणं, समुद्रपालिजमज्झयणं ॥ ४२४ ॥

गाथाद्वयं प्रतीतार्थमेव नवर समुद्रपालनिलेपप्रस्ताव य-
त्समुद्रेण पालित इत्युक्तं तत्समुद्रपाल इत्यत्र समुद्रेण पाल्य-
ते स्मति समुद्रपाल इति व्युत्पत्तिरूपनापनार्थमिति गाथा-
द्वयार्थः । गतो नामनिष्पन्ननिक्षेपः ।

सम्प्रति सूत्रालापकनिलेपावसरः स च सति ‘सूत्र’
इति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयम् । तच्चेदम्—

चंपाए पालिए नामं, मावए आसि वाणिए ।

महावीरस्स भगवओ, सीसो सो उ महप्पणो ॥ १ ॥

निर्गंथे पावयणो, सावए से वि कोविए ।

पोणण ववहारंते, पिहुंडं नगरमागए ॥ २ ॥

पिहुंडे ववहरंतस्स, वाणिओ देह भूअरं ।

तं ससत्तं पइगिज्झ, सदेमं अह पत्थिए ॥३॥

अह पालियस्म घरेणी, समुहम्मि पसवई ।

अह दारए तई जाए, समुद्रपालि ति णामए ॥ ४ ॥

खमेण आगए चंपं, सावए वाणिए घरं ।

संवहुइ घरे तस्स, दारए से सुहोइए ॥ ५ ॥

सावत्तरी कलाभो, सिक्खिण् नीहकोविद ।

जीव्ययोगे य अप्पुणे, सुरुवे पियदंसणे ॥ ६ ॥

तस्म रुववहं मज्जं, पिया आणेइ रुविणि ।

वासए कीलय रम्भे, देवो दोगुंदभो जहा ॥ ७ ॥

अह अणया कयाइ, पासायालायणे ठिओ ।

वज्जमंमसंगोभो, वज्जं पासइ वज्जमं ॥ ८ ॥

तं पामिऊण संधिगे, समुद्रपालो (६) वज्जमं ॥

अहांसुभाण कम्माखे, मिजाखे पावए इमं ॥ ९ ॥

संबुद्धो सो तहिं भगवं, परं संवेगमाणं ॥

आपुच्छ अण्मापियगे, पवइए अण्गारियं ॥ १० ॥

सूत्राणि दश इदमुत्तरं चाध्ययनं क्वचित्सोपकारतया व्याख्यास्यत-अस्यायां-अस्याभिधानायां पुनरपालितो नाम सायवाहः श्रावकः भ्रमणपासकः आसीद्-अभूद् । वज्जिभय याणिजां-वज्जिजातिर्महावीर्यस्य भगवतः शिष्या-विनेयः 'स' इति सः तृतीयपणं, महात्मनः-प्रशस्त्यात्मनः स च कीदृशः ? इत्याह-'निर्गथ' ति-नैर्ग्रन्थे-निर्ग्रन्थसम्बन्धिनि 'पावयणि' ति-प्रवचने श्रावकः 'स' इति-पालितो विशेषेण कोविदः-परिदुतो विकारविदः, कोऽर्थः, चिद्विज्जीवा-दिपदार्थः पोतेन व्यवहरन् प्रवहणयाणिज्यं कुर्वन् 'पिहुंडं' पिहुगडनामकं नगरमागतः-प्राप्तः, तत्र च पिहुगडं व्यवहर-ते तद्गुणाकृष्टताः कश्चिद्भागो ददाति-वच्छति 'धूरं' ति-दुहतरमुदुदवांश्च तामसौ स्थित्वा च तत्र कियन्तमपि कालं तां स्वस्वार्थान्यापन्नसत्त्वां परिगृह्य-आदाय स्वदेशम-धामन्तरं प्रस्थितः-संस्थितः, तत्र चागच्छन्तोऽथ पालितस्य गृहिणी समुद्रे-जलधौ प्रसूत-गर्भे विमुञ्चति स्मति शेषः । 'अथ' त्युपन्यासे, श्रावकः सुतस्तस्मिन्निति प्रसवने जातः-उत्पन्नः 'समुद्रपाले' इति नामतो नामाश्रित्य क्रमेण चाग-च्छन् लभेण-कुशलेनागमन्नमप्यायां श्रावको वज्जिजां 'घरं' ति वस्य गम्यमानम्वद् गृहं च स्वकीयं कृतं च तत्र वर्द्धापन-कादि संवर्द्धनं च गृह-देशमानं तस्येति पालिताभिधानवज्जि-जा श्रावकः स सुखोत्थितः सुकुमारः, एवं च प्राप्तः कलाग्रह-णयोग्यतां द्विसप्तति कलाश्च शिक्षितः शिक्षितं वा पाठान्तर-तः । जालइव नीलकांघरो-नयाभिः 'आव्येणं य अ-प्पुणे' ति-अथ भिक्षकमत्वात् सांवेगतापूर्वकं परिपूर्ण-रारब्ध, पश्यते च-'आव्येणं य संपणं' ति-तत्र च संप-णं-युक्तोऽत एव सुरुपः सुसंस्थानः प्रियदर्शनः-सर्वस्थान-न्दनाता परिणयनयोग्यतां च तस्य विज्ञाय रूपवती-विशि-ष्टाकृतिं भार्या पत्नी पिता पालितवर्णिगानर्थी तथाविध-रूपिणी कुलादागमयति, रूपिणीनाम्नी परिणयितव्य ता-मसौ प्रासादं कीडति-रमते तया सह रम्भे-(अ) रतिहंतो देवो दुग्न्दका यथा, अथ अन्यथा कवाचित् प्रासादालो-कनं उल्लरूपं स्थितः सन् वधमर्हति वध्यस्तस्य मण्ड-नान्-रक्तचन्दनकरवीरादीनि तैः शोभा-तत्कालोचित-पद्ममण्डलान्वा यस्यासौ वध्यमण्डनशोभाकस्तं वध्यं-व-धार्हं कंचन तत्तद्विधाकार्यकारणं पश्यति काष्ठं-अथवाहि-र्धसिप्रदं गच्छन्तीति बाह्यगते कोऽर्थो बहिर्निष्क्राम्यम् ।

यथा-वध्यगमिह वध्यमण्डनोपचाराद्वध्यभूमिद्वया तथाविधं वध्यं दृष्ट्वा संवेगः संसारवैमुख्यतो मुख्यभिलाषस्तदेतुत्वात् सोऽपि संवेगस्तं समुद्रपाल इदम्-वक्ष्यमाणमवधीत्, यथा-अहां अण्माभं कम्मखा-पासानामनुष्ठानानां नियमम्-अव-सावं पापकम् अण्माभम्-प्रत्यक्षं यदसौ बराको वधार्थमित्यर्थं नीयते इति भावः, एवं परिभाषयन् संबुद्धः-अवयततस्यः स वसिष्ठपुत्रस्तनेति तस्मिन्नेव प्रासादालोकने भगवान्माहा-त्म्यवाक् माहात्म्येऽपि भगवच्छब्दस्य वृक्षेनात्वरं-प्रकृतं संवे-गमागतस्ततश्चापृच्छ्य मातापितरौ 'पम्पय' ति-प्राप्य-जात्-प्रकर्षेण मतवान्, कोऽर्थः ? प्रतिपन्नवाद्, अनयारि-तां-मिःसङ्कतामिति सूत्रवशकार्थः ।

समस्तसुवाकोऽपि स्पष्टमाहेतुर्वाक्याकृतिमिति स्वार्थोक्त्यैवो-क्तमेवाथेयमुच्यते विशिष्य च वदन्नाह मिथुनकृतम्-

चंपाए सत्थवाहो, नामेणं आसि पालगो नामं ।

वीरवरस्स भगवओ, सो सीसो खीयमोहस्स ॥ ४२५ ॥

अह अन्नया कयाइ, पांणं मखिमभरिम-भरिणं ।

तो नगई संपत्तो, पे (पि) हुंडं नामनामेणं ॥ ४२६ ॥

ववहरमाणस्स तहिं, पेहुंडे देइ वाणिओ धूरं ।

तं पि य पत्तिं घेत्तू-य खिग्गओ सो सदेसस्स ॥ ४२७ ॥

अह सा सत्थाइसुया, समुदमज्जम्मि पसवई पुत्तं ।

पियदंसणसव्वणं, नामेणं समुद्रपालि ति ॥ ४२८ ॥

खेमेणं संपत्तो, सो पालिय सावओ घरं निययं ।

धाइदसदपरिहुंडो, अह वहुइ सो उदहिनामो ॥ ४२९ ॥

वावत्तरी कलाभो, य सिक्खिओ नीहकोविदो जाहे ।

तो जोव्वणमप्पुओ, जाओ पियदंसणो अहिं ॥ ४३० ॥

अह तस्स पिया पत्तिं, आणेइ रुविणि ति नामेणं ।

चउसद्विगुणोवेयं, अमरवहुणं सरिसरुवं ॥ ४३१ ॥

अह रुविणी य सहितो, कीलइ सो भवणपुंदरीवम्मि ।

दोगुंदगु व्व देवो, किंकरपरिवारिओ निव्वं ॥ ४३२ ॥

अह अणया कयाइ, ओलोयणसेठिओ सदेवीओ ।

वज्जं नीणिजंतं, अन्निजंतं जणसण्हिं ॥ ४३३ ॥

अह भणइ सन्निनाणी, भीओ संसारियाण दुक्खाणं ।

नीयाण पावकम्मा-ख हा जहा पावणं इणमो ॥ ४३४ ॥

संबुद्धो सो भगवं, संवेगमणुत्तरं च संपत्तो ।

आपुच्छिऊण जणए, निक्खंतो खायजसकिची ॥ ४३५ ॥

नाथा वकादस्य व्याख्यातमाया एव, मवरं 'वीरवरस्स' ति-नामतोऽप्येऽपि शीराः सज्जमणि, स तु भगवान् भावतोऽपि 'वीर' इति प्राधान्यवशात्कं वरप्रदत्तम्, अनेन भगवत्समकालनामप्यस्य वृक्षयति-गणिसधरिभ-रिणं' ति-गणिसं-वृक्षलादि धारमं-सुवर्णादि प्रियदर्श-मणि-सकलजनप्रियताकलोकनादि स्वार्थवद्भावि शिरः-प्रभृतीन्वयेति प्रियदर्शनस्यार्थकत्वं 'आतोदसज्जसुद्ध' ति दसार्थभावीपरिवृता दसार्थं च पश्य ताव वीरमज्जम-

रुडनकीडनाङ्गा चाड्यः उदधिनामा उदधिसमानार्थसमुद्रप-
क्षोपलक्षिताभिधानः समुद्रपालनामेति यावत् ' जोडवणम-
प्युण' स्ति—मकारोऽलाक्षणकः जानः प्रियदर्शनोऽधिक-
मिथ्यानिर्णयन सर्वशेषलावण्येदंतुत्वाद् यावनस्य चतु-
र्चाष्टशुका अभ्यशिक्षादिकलाष्टकरहिताः कला एव विद्या-
नापरनामिका उच्यन्ते, भवनपुरणरीक-भवनप्रधानं पुरण-
रीकशब्दस्येह प्रशंसावचनत्वाद् यथं पश्यन्तीति शेषः । 'नी-
लिज्जंतं' ति—नीलमानं ' अशुज्जंतं ' ति—अन्वीय-
मानम्—अनुगम्यमानं जनशून्यैर्गवेषाकभिरिति गम्यते, च-
ठन्ति च—' वज्रं नीलिज्जंतं, पेच्छति तो सो जगवर्णहि ' ति
रूपद्वयं संज्ञा—सम्यग्दृष्टिः स चासौ ज्ञानी च संज्ञिज्ञानी
भीनस्त्रस्तः सन् संसारिकेभ्यो दुःखेभ्य इति आर्पत्वाच्च
सुख्यत्ययः, किं भणति, इत्याह—नीचानां—निरुष्टानां,
पापकर्मणां—पापहःसमुष्टानानां नीचादीनां ' हा ' इति शब्द
यथा पापकं फलमिति गम्यते, ' इणमां ' स्ति—इदं—प्रत्य-
क्षम्, किमुक्तं भवति—यथाऽस्य कोरस्यामिष्टं कलं पापकर्म-
णां तथाऽस्मादशमपीति नियुक्तिगाथैकादशकार्थः ।

प्रज्यय च यदसौ कनधास्तदाह सूत्रकृत्—
जहाय सङ्गतमहाकिलेसं,
महंतमाहं कसिणं भयाण्णं ।
परियायधम्मं च भिरोयण्णं,
वयाहं सीलाहं परिस्महे य ॥ ११ ॥
अहिसं मच्चं च अतेखणं च,
तत्तां अबंभं अपरिगहं च ।
परिवज्जिया पंच महव्वयाहं,
चरिज्ज धम्मं जिण्णदेसियं विज्ज ॥ १२ ॥
सव्वहि भूण्हि दयाखुक्कंप,
खेतिकखमे संजयं वंभचारी ।
सावज्जोमं परिवज्जयंतो,
चरिज्ज भिक्खू सुसमाहि इदिण ॥ १३ ॥
कालेण कालं विहरिज्ज ग्हे,
बलाबलं जाणिय अप्पणो य ।
सीहो व सदेण ग्ग संतसेज्जा,
वयजोम सोच्चा ख असव्वमाहु ॥ १४ ॥
उवेहमाणो उ परिव्वण्णं,
पियमप्पियं सव्वं तितिकखण्णं ।
ए सव्व मव्वत्थं उभिरोयण्णं,
न यावि पूयं गरिहं च संजण ॥ १५ ॥
अथोगल्लंदा मिहमाणवेहि,
जे भावओ से पक्केति भिक्खू ।
भव भेग्वा तत्थ उक्किंति भीमा,
दिक्का मल्लुक्का अदुवा तिरिक्का ॥ १६ ॥
परिक्कमाहा दुक्किमहा अगोमे,
११६

सीयंति जत्था बहुकायरा नरा ।
से तत्थ पत्ते न वहिज्ज भिक्खू,
संमामसीमि इव नागराया ॥ १७ ॥
सीयोसिम्मा इंसमममा य फामा,
आतंका विविहा फुसंति देहं ।
अकुक्कुओ तत्थ हि आसएजा,
रयाइ खेवेज्ज पुरा कडाहं ॥ १८ ॥
पहाय रागं च तहव दोमं,
मोहं च भिक्खू सययं वियक्खणे ।
मेरु व्व वाएण अक्कपमाणे,
परीसहे आयगुत्ते सहेजा ॥ १९ ॥
अणुक्खे नावण्णं महेमी,
नेया वि पूयं गरहं च संजण ।
से उज्जुभावं पडिंज्ज संजण,
णिव्वाणमग्गं विण्णं उव्वह ॥ २० ॥
अरइरइमहं पहीणमंथवे,
विण्णं आयहिण पहाणवं ।
परमट्टपहे हि चिट्ठइ,
छिम्मसोणं अममं अकिंचणे ॥ २१ ॥
विवित्तलयणाहं भइजताहं,
निरोवलेवाहं असंथडाहं ।
इमीहि चिएणाहं महाजसेहि,
काएण फामेज्ज परीमहाहं ॥ २२ ॥
सयणाणणाणावण्णं महेसी,
अणुत्तरे चरिउं थम्मसंखयं ।
अणुत्तरे णाणधरे जसेसी,
ओहावई सुणिणं वंतलिकखे ॥ २३ ॥

त्रयोदश सूत्राणि प्रायः सुगमाम्येष, नवरं हिंसा—त्यक्त्वा
संज्ञासौ प्रत्यक्षं स्वप्नस्थः प्राकृत्याद् बिन्दुलोपस्तं, पठ-
न्ति च—'जहिल्लु संगं च' ति 'जहाय संगं च' ति वा उभयत्र
हिंसा सङ्गं स्वजनातिप्रतिबन्धे चः पूरणं निपातः, महान्
क्लेशो यस्याद्यस्मिन् वा ते महाक्लेशम् ' महंतमाहं ' ति—
माहान्मोहः—अभिष्वङ्गा र्यास्मिन् यतो वा ते तथाविधं 'कसिणं'
ति—कस्मिन् कृष्णं वा कृष्णलक्ष्यापरिणामहेतुत्वेन भयानकं
महाक्लेशादिरूपत्वादेव विवेकिनां भयावहम् । 'परियाय' ति—
प्रक्रमात्प्रज्ययापर्यायस्त्वत्र धर्मः पर्यायधर्मस्तं, अशब्दः पाद-
पूरणे, 'अभिरोयण्णं' ति—आर्पत्वाद् हस्तन्यये सप्तमी-
ततोऽप्यशेषत—आभिरुचितवौस्तदनुष्ठानविषया प्रीति क-
तवान् उपदेशरूपतां च तस्य न्यायेन व्यापयितुमिच्छं प्रयोगः
यद्वा—आत्मानमेवायमनुशास्ति यथा हे आत्मन् ! नङ्गं त्य-
क्त्वा प्रवाज्याधर्ममभिरुच्यद् अधानयमुत्तराक्रियाभ्यपि य-
थात्मभवं मायसीयम् । प्रज्ययापर्यायधर्मस्य विशेषण आह—

मनानि-महामनानि शालानि-पिण्डविशुद्धाद्युत्तरगुणरूपा-
णि परीपहानिन्ति श्रीमन्मनन्यायेन परिपहसहनानि च । एत-
दभिरुच्य तदनन्तरं च यत्कृतवान्महाह-अहिंसां सत्यमस्तै-
न्यकं च 'तत्ता य बंभे अपरिगहं च' 'सि-ततश्च ब्रह्मचर्य-
मपरिग्रहं च प्रतिपद्य-अङ्गीकृत्य 'अवभपरिगहं च' इति तु
पाठे परिगह्यं चेत्यध्याहार्यं पञ्च महामनानि-उक्तरूपाणि
'चरिज' 'सि-प्राग्बद्धचरत् नाङ्गीकृत्यैव तिष्ठति' भावः । धर्म-
भ्रतचारित्र्यरूपं जिनदेशनं 'विउ' 'सि-विद्वान् जानानः ।
'सर्वेहि भूतहि' 'सुव्यवस्थात् सर्वेश्वरपेषु प्राणिषु दयया-
हितोपदेशाददानात्मिकया रक्षणरूपया वा अनुकम्पनशीलो
दयानुकम्पी पाठान्तरतो दयानुकम्पी वा क्षान्त्या न त्यशक्त्या
क्षमते प्रत्यनीकाद्यदीरितदुर्वचनार्थकं सहन इति क्षान्तिक्षमः,
संयत इति संयतः, स चासौ ब्रह्मचारी च संयतब्रह्मचारी पूर्वं
ब्रह्मप्रतिपस्यागन्तेऽपि ब्रह्मचारीत्यभिधानं ब्रह्मचर्यस्य दुर्गु-
चरत्वव्यापनार्थम्, अनेन च मूलगुणरक्षणोपाय उक्तः । 'काल-
ण कालं' 'ति-रूढितः काले-प्रस्तावे, यद्वा-कालेन-पा-
दानपौरुष्यादिना कालमिति कालोचितं प्रत्युपेक्षणं किं-
र्षाज्जित शेषः, 'गष्टे-मण्डले बलाबलं सहिष्णुत्वासहिष्णु-
त्वलक्षणं ज्ञान्वाऽऽत्मनो यथा यथा संयमयोगहानिर्न जाय-
ते तथा तथेत्यभिप्रायः, अस्यैव सिंहवत्कुम्भेन-प्रस्तावा-
द्भूयोपादकेन न समप्रत्यक्षं सस्याक्षलितवान्, सिंह-
दृष्टान्ताभिधानं च तस्य सार्वत्रिकत्वेनातिस्थिरत्वात् न पथ-
वाग्योगम्-अर्थाद् दुःखोपादकं 'सोच्च' 'सि-भ्रुत्वा न-नैया-
सभ्यमश्लीलरूपम् 'आहु' 'सि-उक्तवान् । तर्हि किमयमकरो-
दित्याह-उपेक्षमाणस्तमवधारयन् पर्यवजत् तथा प्रियमनुकू-
लमप्रियमननुकूलं 'सर्वं तितिक्षणञ्च' 'सि-सर्व-
मतिक्षित-सादवान् । किञ्च 'न सर्व' 'सि-सर्वं वस्तु
सर्वत्र स्थानेऽभ्यगच्छयत् न यथा दृष्टाभिलाषुकोऽभूति
भावः । यदि वा-यदकत्र पुष्टालभ्यनतः सेवितं न तत्सर्वमभि-
मताहारादि सर्वत्राभिलषितवान्, नचापि पूजां गह्रां वा
ऽभ्यगच्छयतेति सम्बन्धः, इह च गह्रिनाऽपि कर्मक्षय इति
कश्चिदन्तस्तन्मन्यवत्कुम्भार्थं गह्राग्रहणं, यद्वा-गह्रां-परा-
पथादरूपा, ननु भिक्षुरपि किमन्यथाभावः सम्भवति?, येन
तर्थात्थं च तद्गुणाभिधानमित्याह-'अनेग' 'सि-वृत्तादे-
तत्र च 'अनेग' 'सि-अनेकं कुन्दाः अभिप्रायाः सम्भव-
न्तीति गम्यते, 'मिह' 'सि-मकारोऽलाक्षणिकः, इह जगति
'माणेवहि' 'ति-सुव्यवस्थायान् मानवेषु 'ये' इति याननेकान्
कुन्दानुभावतस्तत्त्ववृत्त्यौदयिकादिभावतो वा स प्रकारो-
ति भृशं विधत्ते 'भिक्षु' 'सि-अपिशब्दस्य गम्य
मानत्वात् भिक्षुरपि-अनगारोऽपि सन् अत इत्थमित्थं
च तद्वृत्तिभिधानमिति भावः । अपरं च-'भयभरवा'
भयोपादकत्वेन भीषणास्तत्रेति ब्रह्मप्रतिपक्षा 'उद्गति'
'सि-उद्गति उद्गं यान्ति पठ्यते च-' उर्वेति 'सि-उपयान्ति
भयभरवा इत्यनेनापि गते-भीमा इति पुनरभिधानमतिरौ-
द्रताख्यापनायाङ्कः दिव्या इत्यादिषुपसर्गा इति गम्यते । 'ति-
रिच्छ' 'सि-तैरभ्याः तथा 'परीसह' 'सि-परीषदाश्च उद्यन्तीति
सम्बन्धः, सिद्धि-संयमं प्रति शिथिलीभवन्ति 'जय' 'सि-
यत्र येषूपसर्गेषु परीषदेषु च सत्सु 'स' इति-स तत्र तेषु 'पते'
'सि-वचनशक्त्यान्, प्राप्तु प्राप्तं वानुभवनद्वारेणायातां न

(व्यथेत्, स्यात्) व्यथाभीतश्चलितो वा सत्त्वाद् भिक्षुः सन्
संग्रामशोभे-युद्धप्रकर्षे इव नागराजो-हस्तिराजः स्पर्शात्-
गम्पशादयः आतङ्काः-गंगाः स्पृशन्ति-उपतापयन्ति 'अकु-
य' 'सि-अर्थत्वात् कुस्मितं कृजति-पीडितः सन्नाक्रन्दति कु-
कृजो न तथेत्यकुक्कुजः, पठ्यते च-'अककरि' 'सि-कदाचिद्वद-
नाकुलितोऽपि न कर्करायितकारी, अनेन ज्ञानस्तरस्त्रोक्त ए-
वार्थो विस्पष्टतार्थमन्वयनोक्तः, एवंविधश्च सरजांसीव रजांसि
जीवमालिन्यहेतुतया कर्माणि 'केवञ्च' 'सि-अक्षिपत् परी-
षदसहनार्थाभिः क्षिप्तवान्, 'मोह' '(म) इति-मिथ्यात्वहा-
स्याद्वरूपोऽज्ञानं वा गृह्यते, आत्मना गुप्त आत्मगुप्तः कर्म-
वत् संकुचितसर्वाङ्गः अनेन परीषदसहनोपाय उक्तः, किञ्च-
'न याव पुरं गरहं च संजेय' 'सि-न चापि पूजां गह्रां च
प्रतीति शेषः असजत्-सङ्गं विहितवान्, तत्र च अनुजतत्त्व-
मनवनतत्वं च हेतुर्भावत उक्तता हि पूजां प्रति अधनतश्च ग-
ह्रां प्रति सङ्गं कुर्यान्नत्यन्तं भवः, पूर्वत्राभिर्वाचिर्निषेध
उक्तः इह तु सङ्गस्येति पूर्वस्माद्विशेषः, स इति-स एवंगुणः
श्रुतुभायम्-आर्जवं प्रतिपद्य-अङ्गीकृत्य न्यतः निर्वाणमार्गं
सम्यग्दर्शनादिरूपं विरतः सन्नुपैति विशेषणं प्राप्नोति, व-
र्त्तमाननिर्देशः इहास्तरत्र च प्राग्बद्धतः स तदा कीदृशः किं
करानित्याह-अगतिरती संयमासंयमविषयं सहते न ताभ्यां
वाध्यत इत्यगतिरतिसहः 'पहीणसंश्वे' 'सि-प्रक्षीणस्मन्तवः
संस्तवप्रहीणो वा संस्तवश्च पृथपश्चात्संस्तवरूपो वचनसंश्र-
मरूपो वा गृहार्थः सह, प्रधानः स च संयमो मुक्तिहेतुत्वा-
त् यस्यास्त्यसौ प्रधानवान् परमः प्रधानोऽर्थः पुरुषार्थो वा-
ऽनयोः कर्मधारयं परमार्थो मोक्षः, स पद्यते-गम्यते येस्तानि-
परमार्थपदानि सम्यग्दर्शनादीनि सुख्यत्ययात् तेषु तिष्ठति
अविग्राधकतयाऽऽस्ते 'क्षिप्तमोय' 'सि-क्षिप्तशाकः क्षिप्ता-
नि वा भोतांसीव भोतांसि-मिथ्यादर्शनादीनि येनासौ
क्षिप्तधोता, अत एव अममो-ऽकिञ्चनः, इह च संयमवि-
शेषालामानस्त्याक्तद्विधाधिपदानां पुनः पुनर्वचनेऽपि न
पौनरुक्त्यं, तथा विविक्कलयनानि-स्यादिविरहितोपाध-
यरूपाणि विविक्कल्यादेव च 'निरोधलेयाह' 'ति-निरुपलेपा-
नि-अभिष्वङ्गरूपोपलपवर्जितानि भावतो द्रव्यतस्तु तदर्थं
नोपलक्षितानि असंस्तुतानि-बीजादिभिरव्याप्तानि अत एव
च निर्दोषतया श्रुतिभिः-मुनिभिश्चीरान्यान्निधितानि,
चीरेशब्दस्य तु सुचीर्यं प्रोषितव्रतमिति वत्साधुता 'फा-
सिञ्ज' 'सि-अस्पृशत्-सोढवानित्यर्थः पुनः पुनः प-
रीषदस्पर्शनाभिधानमतिशयव्यापनार्थम्, ततः स कीदृश-
भूतिर्याह 'स' इति समुद्रपालनामा मुनिर्जीर्णमिह श्रुत-
ज्ञानं तेन ज्ञानम्-अवगमः प्रक्रमाराधावत् क्रियाकलाप-
स्य तेनोपगतो युक्तो ज्ञानज्ञानोपगतः, पाठान्तरतः स-
न्ति-शोभनानि नानत्यनकरूपाणि ज्ञानानि सङ्ख्यागपर्या-
यधर्माभिरुचिन्त्याद्यवबोधात्मकानि तैरुपगतः सन् ज्ञा-
नाज्ञानोपगतः धर्मसञ्चयं-क्षान्त्यादियतिधर्मसमुद्दयम् 'अणु-
त्तरं शाण्डार' 'सि-एकारस्यालाक्षणिकत्वाद् अनुत्तरज्ञानं-क-
षलाख्यं तद्वारयत्यनुत्तरज्ञानधरः, पठ्यते च-'गुणोत्तरं शा-
ण्डार' 'सि-तत्र च गुणोत्तरं-गुणप्रधानो ज्ञानं प्रस्तावात्
केवलज्ञानं तद्वरः, एकारस्यालाक्षणिकत्वाद् गुणोत्तरं यज्ज्ञानं
तद्वरं वाऽन एव यशस्वी 'ओभासद्य' 'सि-अवभासते-प्र-

काशत सूर्यवदन्तरिक्षे यथा नभसि सूर्योऽवभासत तथा
अस्मावप्युत्पन्नकेवलज्ञान इति त्रयोदशसूत्रार्थः ।

सम्प्रत्यध्ययनार्थमुपसंहरन्तस्यैव फलमाह—

दुविहं स्ववेऊण य पुञ्जपावयं,

निरंजणे सञ्चओ विष्णुमुक्ते ।

तरित्ता समुहं व महाभवोघं,

समुद्रपाले अपुणागमं गण ॥ २४ ॥

द्विविधं—द्विभेदं धातिकर्मभयोपप्राहिभेदेन पुण्यपापं-शु-
भाशुभप्रकृतिरूपं निरञ्जनः-कर्मसङ्गरहितः पठ्यते च-‘निरं-
जणो’ ति—अग्रेगम्यर्थेनवाश्रितः—प्रस्तावात् संयमं प्रति
निश्चलः शैलेष्वयवस्थाप्राप्त इति यावत्, अन एव सर्वत
इति बाह्यादान्तराच्च प्रक्रमाद्भिस्वङ्गहतास्तीत्या-उल्लङ्घ्य
समुद्रमिव अतिदुस्तरतया महाभ्रातृ भयोघञ्च देवादिभ-
वसमूहन्तं शेषं स्पष्टमिति सूत्रार्थः ।

अमुमेवार्थं स्पष्टयितुमाह निर्युक्तिरुक्त—

काऊण तवचरणं, बहुणि वासाणि सो धुयकिलेसो ।

तं ठाणं संपत्तो, जं संपत्ता न सोयंति ॥ २५ ॥

सुगममेव, ‘इति’ परिसमाप्तौ, अवीर्मीति पूर्ववत् । उक्ताऽ-
नुगमः, संप्रति नयास्तर्जप प्राग्वद् । उक्त० २१ अ० ।

समुद्रवभूय-समुद्रवभूत-त्रि० । जलधिश्च प्राप्तं, विपा० १
श्रु० ३ अ० । म० ।

समुद्रलिक्त्वा-समुद्रलिक्त्वा-स्त्री० । इन्द्रियजीवभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

समुद्रवायग-समुद्रवाचक-पुं० । वाचकवरे समुद्राख्य आचा-
यं, आ० चू० १ अ० ।

समुद्रवायस-समुद्रवायस-पुं० । चर्मपाणिभेदे, जी० १ प्रति० ।

समुद्रविजय-समुद्रविजय-पुं० । सौर्यपुंश्च दशदशाराणां मध्ये
ज्येष्ठ दशारं नेमिनाथस्वामिनः पितरि, उक्त० २२ अ० । आ०
चू० । स० । आव० । आ० म० । अन्त० । आ० क० । दश० ।

अट्टारसयसहस्सा, सीसाणं आसि रिद्धनेमिस्त ।

कण्ठेण पणमियम्मि य, सिवा समुदेण तणयस्स ॥ २८ ॥

ति० । प्रव० । कल्प० । वासुदेवपितरि, आ० १ अ० ।

समुद्रवीह-समुद्रवीहि-स्त्री० । सागरतरङ्गे, तं० ।

समुद्रसुरि-समुद्रसुरि-पुं० । स्वनामक्याते कस्यचित्प्रतिष्ठाक-
ल्पविशेषस्य कर्त्तरि आचार्ये, जी० १ अ० १३ गाथा टी० ।

समुद्रिस्स-समुद्रिश्य-अव्य० । सम्यगुद्दिश्य प्रतिज्ञायत्यर्थे,
आ० २ अ० १ श्रु० २ अ० १ उ० । अधिकृत्येत्यर्थे,
(आ० २) आभित्येत्यर्थे, आ० १ श्रु० ८ अ० २ उ० ।

समुद्रिस्सलए-समुद्रिष्टुम्-अव्य० । योगसामाचार्यैव स्थिरप-
रिचितं कुर्विदमिति बहुमिन्त्यर्थे, स्था० २ ठा० १ उ० ।

समुदेस-समुदेश-पुं० । व्याख्यायाम्, व्य० १ उ० । आ० म० ।
जी० । शिष्येण दीनादिलक्षणोपेते अधीते गुरोर्मिवेदिते स्थि-
रपरिचितं कुर्विदमिति गुरुवचनविशेषे, अनु० । समुदेशवि-

धिः-अज्ञादिसमुदेशोऽप्ययमेव विधिवर्धकयो नवरं पूर्व प्रवेदि-
ते योगं कुर्वित्युक्तमत्र तु स्थिरपरिचितं कुर्विति वदति योगोक्ते-

पकायोत्सर्गो नन्वाकर्षणं प्रक्षिणात्रयविधिरिव न क्रियते,
शेषः सप्तवन्दनकादिका विधिस्तथैव । अनु० दश० (अधिकं
‘जोगविहि’ शब्दे चतुर्थभागं १६४५ पृष्ठ उक्तम्) भोजने, ग० ।
जत्थ समुदे(ह) भकाले, साहूणं मंडलीह अजाओ ।
गोअम ! ठवेति पाए, इत्थीरजं न तं गच्छं ॥ ६६ ॥

यत्र-गणे समुदेशकाले—भोजनसमये साधूनां मण्डल्या-
म् आर्याः—संयत्यः पादौ स्थापयन्ति मण्डल्यां समाग-
च्छन्तीत्यर्थः, हे इन्द्रभूते ! तत् स्वीराज्यं जानीहि, न तं ग-
च्छम् । अत्र समुदेशशब्देन भोजनमुच्यते, यत उक्तमोघ-
निर्युक्तिरुक्तौ । तथाहि—

“ जह पुण विआलपत्ता, य एव पत्ता उवस्सया ण लभे ।

सुअघरं देउलं वा, उज्जाणं वा अपरिभोगं ” ॥ १ ॥

यदि पुनर्विकाल एव प्राप्तास्ततश्च तेषां विकालवेलायां
वसन्ती प्रविशतां प्रमादकृतां दोषो न भवति, ‘य एव
पत्ता’ नि-यैवाप्रत्युपस्थेय प्राप्ताः किं तु उपाध्यं न लभन्ते
ततः क समुद्दिशन्तु ? शून्यगृहं देवकुलं वा उद्यानं वा
अपरिभोगं लोकपरिभोगरहितं समुद्दिशन्तीति क्रियां वक्ष्यति
“आवायच्चिलिमिलाए, रस्स वा शिष्मए समुद्दिशन्तु ।

सभए पच्छुआऽसह, कमठगकुटया य संतरिया ॥ १ ॥ ”

अथ शून्यगृहादौ सागारिकाणामपातो भवति ततः आ-
पाते सात चिलिमिली जवनी च दीयते, ‘रस्स व’ ति—अ-
थ शून्यगृहादि सागारिकाक्रान्ते ततोऽग्रये निर्भये समुद्दि-
शनं क्रियते, सभये अग्रये प्रच्छुअस्य वा अस्ति-अभावे
ततो वसतिसमीप एव कमठकेषु शृङ्गेन लेपेन सबाह्या-
भ्यन्तरेषु लिप्तेषु भुज्जतोऽकुरुकुत्वा पादप्रक्षालनादि क्रियते,
सान्तराः—सायकाशा बृहदन्तराला उपविश्य इदानीं भुक्त्या
बाहः पुनर्विकाल वसतिमन्विषन्तीत्यादि गाथाच्छन्दः ॥ ६६ ॥
ग० २ अधि० ।

समुद्दिय-समुद्धृत-त्रि० । सम्-एकीभावेनाविप्रतिपत्त्या उद्धृता
समुद्धृताः । वा० १६ विव० । उत्क्षिप्तेषु, प्रश्न० ४ आ० ४ द्वार ।

समुपविट्ठ-समुपविष्ट-त्रि० । सम्यक् परस्परानावाधया उप-
विष्टाः समुपविष्टाः । सम्यक्स्थितेषु, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

समुपेहिय-समुपेक्ष्य-अव्य० । सम्यग् हन्त्यर्थे, दश० ७ अ० ।

समुप्पण्ण-समुत्पन्न-त्रि० । जातं, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।
नि० । सिद्धे, प्रव० ३५ द्वार । प्राप्तं, कल्प० १ अधि० १ क्षण ।

समुप्पत्तुकाम-समुत्पत्तुकाम-त्रि० । उत्पत्तुमिच्छौ, स्था० ४
ठा० २ उ० । भावतुकामे, स्था० ५ ठा० १ उ० ।

समुप्पाय-समुत्पाद-पुं० । प्रादुर्भावं, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

समुप्येक्खमाण-समुत्प्रेक्षमाण-त्रि० । निरूपयति, ज्ञा० १
श्रु० १ अ० ।

समुपगय-समुपगत-त्रि० । समीपमुपगतं, व्य० ४ उ० ।

समुप्भव-समुद्भव-पुं० । उत्पत्तौ, विशेष० । दश० ।

समुद्भूय-समुद्धृत-त्रि० । अतिप्रबलतयात्पन्ने, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

समुदाण-समुदान-न० । भैक्षणे, याज्ञायाम्, स्था० ४ ठा० २ उ० ।

समुदाय-समुदाय-पुं० । वृन्दे, अनु० ।

समुल्लाव-समुल्लाव-पुं० । जहये, जा० १ भु० ३ अ० । प्रमाणितं,
विपा० १ भु० ७ अ० । आ० म० ।

समुवद्विय-समुपस्थित-त्रि० । सम्यगुपस्थिते, उक्त० २४ अ० ।

समुवसंपन्न-समुपसंपन्न-त्रि० । समिति-सम्यग्गृहपृत्त्या सर्वथा

समर्पणरूपया उपपन्नः । सम्यक् सामीप्यमागतं, घ० ३ अधि० ।

समुवागय-समुपागत-त्रि० । समायातं, भ० ११ श० १२ उ० ।

समुवेदमाय-समुपेक्षमाय-त्रि० । पश्यति, आचा० १ भु० ५ अ० ।

समुसरय-समवसस्थ-न० । तीर्थकृतां सदेवमनुजासुरायां
पयस्वि, पि० । (अत्रत्या वक्तव्यता ' पिंड ' शब्दं वक्ष्यमाणे
गता ।)

समुस्सय-समुच्छ्रय-पुं० । काये, आव० ५ अ० । सूत्र० । क-
मोपचये, आचा० १ भु० ४ अ० ४ उ० ।

समुस्सिय-समुत्सृत-त्रि० । सम्यगुर्ध्वीकृतं, रा० ।

समुह-सन्मुख-न० । "मांसावेर्वा" ॥ दा१।२६ ॥ इत्यनुस्वारस्य
पालिकां लोपः । समुहं । प्रा० । अभिमुखे, रा० ।

समुहा-श्वमुखिका-स्त्री० । शुनो मुखं श्वमुखं, तस्यैवाचरणं
श्वमुखिका । कौल्यकस्यैव भरणं, ' समुहिं तुरियं चवलं ध-
मेतं ति ' शुनो मुखं श्वमुखं तस्यैवाचरणं श्वमुखिका-कौल्य-
कस्यैव भरणं त्वरितचपलम्-अतिचटुलतया धमन् शब्दं
कुर्वन्नित्यर्थः । जा० १ भु० ७ अ० ।

समुहागय-समुखागत-त्रि० । उद्भटवपर्वति, " समुहागयं
आसरिम् " पा१० ना० १८५ माथा ।

समुसिय-समुच्छ्रित-त्रि० । सम्यगुर्ध्वं धितः समुच्छ्रितः ।
ऊर्ध्वं व्यवस्थिते, सूत्र० २ भु० ३ अ० ।

समुसियरोमकूब-समुच्छ्रितरोमकूप-त्रि० । समुच्छ्रितानि रो-
माणि कुपेषु यस्येति समुच्छ्रितरोमकूपः । रोमाञ्जितं, जा० १
भु० १ अ० । कल्प० ।

समूह-समूह-पुं० । द्वित्रादिपरमाख्यानां संयोगं, आ० म० १
अ० । समुदायं, विशे० । स्कन्धे, अनु० । सङ्घे, स्या० ३ डा०
४ उ० । समूहीभूतानि बहुनीत्यर्थः । कल्प० १ अधि० ३ कृष्ण ।

समेक्ष-समेत्य-अव्य० । क्रांत्येत्यर्थे, आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

समेमाय-समयत्-त्रि० । समागच्छति, आचा० १ भु० ८ अ० ।

समेय-समेत-त्रि० । मिश्रितं, विशे० ।

समेडहमाय-समुपदहत्-त्रि० । मससात्कुर्वति, भ० ८ भु० ।

समोणय-समवन्त-त्रि० । ईषद्वन्तं, आ० म० १ अ० । रा० ।

समोयरंत-समवतरत्-त्रि० । सर्वतो विस्तरति, तं० ।

समोयार-समवतार-पुं० । सम्यग् अवरोधेन वर्तमानं समव-
तारः । अविराधवृत्ततायाम्, अनु० । (' आणुपुब्धी ' श-
ब्दे द्वितीयभागे १२४ पृष्ठं गता वक्तव्यता ।)

समवतारं निरूपयितुकाम आह—

से किं तं समोयारे ?, समोयारे छविहे पस्यते, तं ज-
हा-आयसमोयारे उवआयमोयारे दव्वसमोयारे खेत्तस-
मोयारे कालसमोयारे भयसमोयारे । नमस्समायारे पुत्तं

वसिआओ जाव से तं भविषसरीरदव्वसमोयारे । से किं
तं जाणगसरीरभविषसरीरवहरिसे दव्वसमोयारे ?, दव्व-
स० तिविहे पस्यते, तं जहा-आयसमोयारे परसमोयारे तदु-
मयसमोयारे । सव्वदव्वा वि शं आयसमोआरेणं आयभा-
वे समोयारंति, परसमोयारेणं जहा कुंढे वदराणि, तदुभय-
समोयारंणं जहा घरे खंमो आयभावे अ, जहा थंढ गीवा
आयभावे अ । अहवा जाणगसरीरभविषसरीरवहरिसे
दव्वसमोयारे दुविहे पस्यते, तं जहा-आयसमोयारे अ, त-
दुभयसमोयारे अ । चउसट्ठिआ आयसमोयारेणं आयभावे
समोअइ, तदुभयसमोयारेणं वत्तीसिआए समोअइ, आयभावे अ वत्तीसिआ आयसमोयारेणं आयभावे समो-
तरइ, तदुभयसमोयारेणं सोलसिआए समोअइ आयभा-
वे अ, सोलसिआ आयसमोयारेणं आयभावे समोअइ, तदुभयसमोयारेणं अट्ठभाइआए समोअइ आयभावे अ, अट्ठभाइआ आयसमोयारेणं आयभावे समोअइ तदुभय-
समोयारेणं चउभाइआए समोअइ आयभावे अ, चउभा-
इआ आयसमोयारेणं आयभावे समोअइ, तदुभयसमोयारेणं अट्ठमासीए समोअइ आयभावे अ, अट्ठमासी आ-
यसमोयारेणं आयभावे समोअइ, तदुभयसमोयारेणं मा-
लीए समोअइ आयभावे अ, से तं जाणगसरीरभविषसरी-
रवहरिसे दव्वसमोयारे । से तं खोआगमओ दव्वसमोयारे ।
से तं दव्वसमोयारे । से किं तं खेत्तसमोयारे ?, खेत्तसमोयारे
दुविहे पस्यते, तं जहा-आयसमोयारे अ, तदुभयसमोयारे
य । मरहे वासे आयसमोयारे य आयभावे समोयारे अ, तदु-
भयसमोयारेणं जंबुहीवे समोयारेणं आयभावे य, जंबुही-
वे आयसमोयारेणं आयभावे समोतरइ, तदुभयसमोयारेणं
तिरियलोए समोतरइ आयभावे अ, तिरियलोए आयस-
मोयारेणं आयभावे समोअइ तदुभयसमोयारेणं लोए
समोतरइ आयभावे अ । से तं खेत्तसमोया (आ) रे । से
किं तं कालसमोयारे ? कालस० दुविहे पस्यते, तं जहा-
आयसमोयारे अ, तदुभयसमोयारे य । समए आयसमो-
यारेणं आयभावे समोअइ, तदुभयसमोयारेणं आवलि-
याए समोअइ आयभावे अ, एवमाआपण्ण थंवे लंवे
मुहुत्ते अहोरेत्ते पक्खे मासे ऊऊ अयत्ते संवच्छरे जुगे
वाससते वाससहस्से वाससतमहस्से वा पुब्बगे पुब्बे तुडि-
अंगे तुडिए अडडंगे अडडे अववंगे अववे हूहअंगे हूहए
उप्पलंगे उप्पले पउमंगे पउमे णालिणंगे णालिणे अत्थनि-
उरंगे अत्थनिउरे अउअंगे अउए नउअंगे नउए पउअंगे
पउए चूलिअंगे चूलियां सीसपहेल्लिअंगे सीसपहेल्लिया प-
ल्लिओवगे समोअइ आयसमोयारेणं आयभावे समोअइ

35

षष्टिका चतुष्टयपलमाना पूर्वं निर्णीता ततश्चैषा लघुप्रमाणत्वाद्-
ष्टपलमानत्वेन बृहत्प्रमाणायां ऋग्भिषजिकायां समवतरतीति
प्रतीतमेव, एवं ऋग्भिषजिकाऽपि षोडशपलमानायां षोडशि-
कायां षोडशिकाऽपि ऋग्भिषजपलमानायां मष्टभांगिकायामष्ट-
भांगिकाऽपि चतुःषष्टिपलमानायां चतुर्भांगिकायां चतुर्भांगि-
काऽप्यष्टाविंशत्याधकशतपलमानायां मर्द्धमालिकायाम्, एषा-
ऽपि षट् पञ्चाशदाधकपलशतद्वयमानायां माणिकायां समवत-
रति, आत्मसमवतारस्तु सर्वत्र प्रतीत एव। समाप्ता द्रव्यसमव-
तारः ॥ अथ क्षेत्रसमवतारं विर्भाषिषुगृह—‘स किं तं क्षेत्रसमा-
यारे’ इत्यादि, इह भरतदीनां लोकपर्यन्तानां क्षेत्रविभागानां
यथा पूर्वं लघुप्रमाणस्य यथात्तरे बृहत्क्षेत्रं समवतारं भावनी-
यः। एवं कालसमवतारोऽपि समयाद्ः कालविभागस्य लघु-
त्वाद्वावर्लकादां बृहतीं कार्यविभागे समवतारः सुबोध एव।
आत्मसमवतारस्तु सर्वत्र स्पष्ट एव ॥ अथ भावसमवतारं
विचक्षुगृह—‘स किं तं भावसमायारं’ इत्यादि, इहोद-
यिकभावरूपत्वात्क्रोधादयो भावसमवतारोऽधिकृतास्तत्रा-
हङ्कारमन्तरंगं कषासम्भवात्मानवानेव किल कुप्यतीति कौ-
पस्य मानं समवतार उक्तः क्षणकालं च मानदर्लकं मायायां
प्रक्षिप्य क्षण्यतीति भावस्य मायायां समवतारः, मायदर्ल-
कमाप क्षणकालं क्षेत्रं प्रक्षिप्य क्षण्यतीति मायया क्षेत्रं
समवतारः, एवमन्यदपि कारणं चरम्परन्तर्भावेऽभ्युद्य सुख-
या वाच्यं लोभात्मकत्वात् रागस्य लोभा रागे समवतरति,
रागोऽपि मोहेभदत्वात् मोहे, मोहोऽपि कर्मप्रकारत्वाददस्तु
कर्मप्रकृतौ, कर्मप्रकृतयोऽप्यौदयिकोपशमकादिभाववृत्त-
त्वात्पटसु भावेषु, भवोऽपि जीवाध्रतत्वाज्जीवं, जीवोऽपि
जीवास्तिकायंभदत्वात् जीवास्तिकाये, जीवास्तिकाये—
ऽपि द्रव्यभदत्वात्समस्तद्रव्यसमुदाये समवतरतीति,
तदेव भावसमवतारो निरूपितः। अत्र च प्रस्तुतं आ-
वश्यकं विचार्यमाणं सामायिकाध्ययनमापि ज्ञायोपश-
मिकभावरूपत्वात्पूर्वोक्तानुपूर्व्यादिभेदेषु क समवतार—
तीति निरूपणीयमेव, शास्त्रकारमवृत्तरन्यत्र तथैव
दर्शनात्, तच्च सुखाचनेयःकारिकाकारणाःसूत्रेण निरूपितं सां-
पयागत्वात्स्थानाशून्यत्वाथे किञ्चिद्वयमेव निरूपयामः। तत्र
सामायिकं चतुर्विंशतस्त्व इत्याद्युत्कीर्तनविषयत्वात्सामा-
यिकाध्ययनमुत्कीर्तनानुपूर्व्यो समवतरति, तथा गणनानु-
पूर्व्यो च। तथा हि—पूर्वोक्तानुपूर्व्या गण्यमानांभेदप्रथमस्यपश्चा-
नुपूर्व्या तु षष्ठम्, अनानुपूर्व्या तु द्वयोर्दस्थानवृत्तित्वादिनि-
यतामिति प्राग्वोक्तम्, नास्मिन् च औदयिकादिभावभदत्वात्प-
णामपि प्रागुक्तम्। तत्र सामायिकाध्ययनं श्रुतज्ञान-
रूपत्वेन ज्ञायोपशमिकभाववृत्तित्वात् ज्ञायोपशमिकभाव-
नास्मिन् समवतरति, आह च भाष्यकारः—“लृत्वह-
नामे भावे, स्वभावस्यापि सुखं समोयइ। जं सुयनाणा—
वरण—कृत्स्नोयसमर्थं तथं सव्यं ॥ १ ॥” प्रमाणं च
द्रव्यादिभेदः प्राङ्निर्णीतं जीवभावरूपत्वाद् भावप्रमाण इव
समवतरतीति। उक्तं च—“द्रव्यादिच उभेयं, पर्यायेण जणं तं प-
माणं ति। इणमज्झयणं भावो—जि भावमाणं समोयइ ॥१॥”
भावप्रमाणं च गुणनयसूच्याभेदतस्त्रिधा प्राङ्कम्, तत्रास्य
गुणसंख्याप्रमाणयोरवावतारो नयप्रमाणं तु यद्यपि—‘आनञ्ज-
उ मायार, नण नयाधिसारओ बुया।’ इत्यादि वचनात्प्राङ्नि-

अयसमवतार उक्तः, तथाऽपि साम्प्रतं तथाविधनयविचारमावाहस्तुवृत्त्याऽनवतार एव. यत इदमप्युक्तम्—'मूढनश्यं सुयं कालियं तु न तथा समायगेत' इहमित्यादि महामतिनाऽप्युक्तम्—'मूढनयं तु न संपद्य नयपमाणावधारां स' ति-गुणप्रमाणमपि जीवाजीवगुणभेदो द्विधा प्रोक्तः, तत्रास्य जीवापयोगरूपव्याजीवगुणप्रमाणं समवतारस्तस्मिन्नापि ह्यनवतारव्याप्यभेदतस्यात्मके अस्य ज्ञानरूपतया ज्ञानप्रमाणं एवतारस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमानोपमानागमभेदाच्चतुर्विधं प्रकृताध्ययनस्याप्तोपदेशरूपतया आगमेऽन्तर्भावस्तस्मिन्नापि लौकिकलोकोत्तरभेदभिन्ने परमगुरुप्रणीतत्वेन लोकोत्तरिके तत्रापि आत्मागमानन्तरागमपरस्पररागमभेदतस्त्रिविधेऽप्यस्य समवतारः, संख्याप्रमाणेऽपि नामादिभेदभिन्ने प्रागुक्तं परिमाणसंख्यायामस्यावतारः, वक्रव्यतायामपि स्वसमयवक्रव्यतायामिदमवतरति, यत्रापि परोभयसमयवर्णने क्रियते तत्रापि निश्चयतः स्वसमयवक्रव्यतैव परोभयसमययोरपि सम्यग्दृष्टिपरिशुद्धीतत्वेन स्वसमयत्वात्. सम्यग्दृष्टिर्हि परसमयमपि विषयावभागेन योजयति न त्वेकान्तपक्षानिर्देशेणेत्यतः सर्वोऽपि तत्परिशुद्धीतः स्वसमय एव, अत एव परमार्थतः सर्वोध्ययनानामपि स्वसमयवक्रव्यतायामेवावतारः, तदुक्तम्—'परसमग्रो उभय वा, सम्महिद्विस्म ससमग्रो जेण । ता सव्यज्जयणाहं, ससमयवत्तव्यनिययाहं' ॥ १ ॥ एवं चतुर्विंशतिस्तवादिष्वपि वाच्यमित्यलमतिविस्तरंति समाप्तः समवतारः । अनु० ।

उत्सर्गं सव्वसुयं, ससमयवत्तव्यं समोयारइ ।

अहिगारो कप्पणाए, समोयारो जो जहि एस ॥२७१॥

उत्सर्ग—सर्वकालं सर्वभूतं स्वसमयवक्रव्यतायां समवतरति, अथाधिकारो मूलगुणवृत्तरगुणेषु वा अपराधमापन्नानां प्रायश्चित्तकल्पनायाम् ।

सम्प्रति यदुक्तं स्वसमयवक्रव्यतायां समवतरति तद्विद्वान्निर्दिष्टावलोकितापवदति—

परपक्खं दूमिप्ता, जम्हा उ मपक्खमाहणं कुणइ ।

गो खलु अदूमियम्मि, परं सपक्खंजसा सिद्धी ॥२७२॥

परसमयवक्रव्यतायामप्यवतरति, यस्मात् परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षसाधनं करोति, न खल्वदूषितं परपक्षं स्वपक्षस्याजसा व्यक्ता प्रधाना वा सिद्धिर्भवति । ततः परसमयवक्रव्यतायामवतारः, तद्वर्धमदं कल्पाध्ययनमुपक्रमे आनुपूर्व्यादौ यत्र यत्र समवतरति तत्र तत्र समवतारितम् । इ० १ उ० १ प्र० ।

सम्प्रति निक्षेपमाह—

इकिक्कं तं चउहा, गामाऽऽईयं विभासितुं ओहे ।

भावे तत्थ उ चउसु वि, कप्पज्जयणं समोयारइ ॥२७४॥

एकैकमध्ययनादिकं यथाऽनुयोगद्वारं नामादीनां भेदतश्चतुर्धा विभाष्य चतुर्विधं तत्र तेष्वध्ययनादिषु भावे भावविषयं तु कल्पाध्ययनमिदं समवतरति । इ० १ उ० १ प्र० ।

समोववरणग-समोपपन्नक-पुं० । विवक्षितायुष्कक्षये, समकमेव भवान्तरे उपपन्नाः समोपपन्नाः । (भ०) विषम-

कालायुष्कादयसमकालभवान्तरोत्पत्तिमत्सु, भ० २६ श० १ उ० ।

समोसद-समवसृत-त्रि० । स्थिते, धर्मदेशनार्थं प्रवृत्तं, दश० ४ अ० २ उ० । सू० प्र० । आ० म० ।

समोसरण-समवसरण-न० । सु-गती सम्यगेकत्र गमनं समवसरणम् । निश्चये, सञ्चये, ओष० । समवसरण्यवतरन्त्येति समवसरणानि । विविधमतमीलकेषु, स्था० ४ ठा० ४ उ० । सूत्र० । समवसरन्ति नाना परिणामा जीवाः कथञ्चित्पुच्छन्तया येषु तानि समवसरणानि । समवसृतयो वाऽन्याऽन्यभिन्नेषु क्रियावादादिमतेषु कथञ्चित्पुल्यत्वेन क्वचित्केषाञ्चिद्वादिनामवताराः समवसरणानि । भ० ३० श० १ उ० । (चत्वारि वादिसमवसरणानि 'थासमवसरण' शब्दे षष्ठभागं गतानि ।)

विषयसूचना—

- (१) नामनिर्णयं तु निक्षेपे समवसरणमित्येतन्नाम तन्निक्षेपार्थं नियुक्तिः ।
- (२) समवसरणविषये सूत्रानुगमेऽस्मल्ललितादिगुणोपेतं सूत्रम् ।
- (३) समवसरणवक्रव्यताद्वारागथा ।
- (४) यत्र भगवान् धर्ममाच्छेदं तत्र समवसरणं नियमतो भवति उत नेत्याशङ्कापनादमुखेन प्रथमद्वारव्याख्यानम् ।
- (५) यत्र समवसरणं भवति तत्र सर्वत्रापि पूर्वोक्त एव नियोग उत न ? इत्यतच्छङ्कासमाधानम् ।
- (६) समवसरणे भुवनगुरुस्य त्रैलोक्यगतकूपभ्यः सुन्दरतरत्वात् त्रिदशकृतप्रतिरूपकाणां किं सामान्यासामान्य (न्यत्वे वन्त्या) चेत्याशङ्कानिरासः ।
- (७) समवसरणे स्थितानां देवनराणां मर्यादाप्रतिपादनम् ।
- (८) समवसरणविषये द्वितीयद्वारप्रतिपादनम् ।
- (९) समवसरणे किर्यन्ति सामाधिकारान् मनुष्यादयः प्रति पश्यन्ते ।
- (१०) कृतकृत्या भगवान् समवसरणे नीर्धप्रणामं करोतीति किमिति शङ्कानिरासः ।
- (११) क केन साधुना क्रियतो वा भूभागान्समवसरणे आगन्तव्यम् ? अनागच्छतो वा किं प्रायश्चित्तम् ? ।
- (१२) समवसरणे रूपपृच्छाद्वारप्रकटनम् ।
- (१३) अस्मातां वदनीयाद्याः प्रकृतयो नाम्नो वाऽप्रशस्ताः कथं भगवतः दुःखदा न भवन्ति ? इति शङ्कोच्छेदः ।
- (१४) समवसरणे युगपत्सर्वशङ्कोच्छेदे गुणनिर्देशनम् ।
- (१५) समवसरणे सर्वसंशयिनां पारमेश्वरीवागशेषसंशयोन्मूलनेन स्वभाषया परिणामतः ।
- (१६) भगवान् येषु प्रामनगरादिषु विहरति तेभ्यो वार्ता ये आनयन्ति तेभ्यो यत्प्रयच्छन्ति वृत्तिदानं प्रीतिदानं च स्रक्वर्त्यादयस्तदुपदर्शनम् ।
- (१७) समवसरणे भगवान् प्रथमां संपूर्णपौरुषीं धर्ममाच्छेदं, अत्रान्तरे बलिः प्रविशति, कस्तं करोति ? इति निर्देशनम् ।

(१८) समवसरणे मगवत्युत्थिते द्वितीयस्यां पौरुष्यामा-
द्यगणधरोऽन्या वा गणधरो धर्ममाद्ये स्यान्मर्तः
किं कारणं द्वितीयस्यामपि पौरुष्यां तीर्थकर एव
धर्मं न कथयतीति ? शङ्का तत्समाधाननिरूपणम् ।

(१९) समवसरणकल्पः ।

(२०) समवसरणरचनानिर्देशनम् ।

(२१) समवसरणस्तवार्थनिर्देशनम् ।

(२२) समवसरणे रचनाभूमिप्रमाणम् ।

(२३) प्रकीर्णकथानां ।

(१) नामनिष्पन्नं तु निक्षेप समवसरणमित्येतज्ज्ञाम तन्नि-
क्षेपार्थं निर्युक्तिरुदाह—

समवसरणे वि छकं, सच्चित्ताचित्तमीसगं दन्वे ।

खेत्तम्मि जम्मि खेत्ते, काले जं जम्मि कालम्मि ॥११६॥

‘ समवसरण ’ मित्यादि, समवसरणमिति सुगताचित्य-
तस्य धातोः समवापसर्गपूर्वस्य ल्युङ्नस्य रूपम्, सम्य-
गेकीभावेनावसरणमेकत्र गमनं-मेलापकः समवसरणं त-
स्मिन्नपि न केवलं समाधौ पञ्चविधौ नामादिकौ निक्षेपस्त-
त्रापि नामस्थापने क्षुरणे द्रव्यविषयं पुनः समवसरणं नो
आगमनो जशीरभयशरीरव्यतिरिक्तं सच्चित्ताचित्तामश्रमे-
दात् त्रिविधम् । सच्चित्तमपि द्विपदचतुष्पदाऽपदभेदाद् त्रिवि-
धमेव, तत्र द्विपदानां साधुप्रभृतीनां तीर्थकृज्जननिष्क्रमणप्रदे-
शादौ मेलापकः, चतुष्पदानां गवादीनां निपानप्रदेशादौ,
अपदानां तु वृक्षादीनां ज्वतो नास्ति समवसरणं वि-
द्यतया तु काननादौ भवत्यपि, अस्मिन्नानां तु उषणुका-
द्यादीनां तथा मिथ्याणां सेनादीनां समवसरणसङ्गावो
ऽवगन्तव्य इति क्षेत्रसमवसरणं तु परमार्थतो नास्ति,
विद्यतया तु यत्र द्विपदादयः समवसरन्ति व्याख्यायन् वा
समवसरणं यत्र तत्क्षेत्रमाधान्यादेवमुच्यते । एवं कालस-
मवसरणमपि द्रष्टव्यमिति ।

इदानीं भावसमवसरणमधिकृत्याह—

भावसमोसरणं पुण, णायव्वं छन्विहम्मि भावम्मि ।

अहवा किरियअकिरिया, अआणी चव वेणइया ॥११७॥

‘ भावसमवसरण ’ मित्यादि, भावानामौद्यिककादीनां
समवसरणम्—एकत्र मेलापका भावसमवसरणम् । तत्रौ-
द्यिको भाव एकविंशतिभेदः, तद्यथा—गतिश्चतुर्धा—
कषायाश्चतुर्विधा एवं लिङ्गं त्रिविधं, मिथ्यात्वाज्ञा-
नाऽन्वयतःखाऽसिद्धत्वादि प्रत्येकमेकैकविधानि, लक्ष्याः
कृष्णादिभेदेन षड्विधा भवन्ति, औपशमिको द्विवि-
धः, सम्यक्त्वचारित्रोपशमभेदात् । ज्ञायोपशमिकोऽप्य-
ष्टादशभेदभिन्नः, तद्यथा—ज्ञानं मतिभ्रुतावधिमनःपर्यायभेदा-
श्चतुर्धा, अज्ञानम्—मत्यज्ञानभ्रुताज्ञानविभक्तभेदात् त्रिविधं,
दर्शनं—चक्षुरक्षुब्धविदर्शनभेदात् त्रिविधमेव, लब्धिर्दाना-
भोगोपभागीर्यभेदात्पञ्चधा, सम्यक्त्वचारित्रसंयमासं-
यमाः प्रत्येकमेकप्रकारा इति । ज्ञायिको नवप्रकारः, त-
द्यथा—केवलज्ञानं केवलदर्शनं दानादिलब्धयः पञ्च सम्य-
क्त्वे चारित्रं चेति । जीवत्वभयस्याभत्वादिभेदात्पारिणा-
मिकस्त्रिविधः, साक्षिपातिकस्तु द्वित्रिचतुःपञ्चकसंयोगैर्भेद-

ति, तत्र द्विकसंयोगः सिद्धस्य ज्ञायिकपारिणामिकभावद्वय-
सङ्गावाद्भवगन्तव्यः, त्रिकसंयोगस्तु मिथ्यादृष्टिसम्यग्दृष्ट-
विरतानामौद्यिकज्ञायोपशमिकपारिणामिकभावसङ्गावाद्-
वगन्तव्यः, तथा भवस्थकेवलिनोऽप्यौद्यिकज्ञायिकपारिणा-
मिकभावसङ्गावाद्भवेत्येव इति, चतुष्कसंयोगोऽपि ज्ञायिकस-
म्यग्दृष्टीनामौद्यिकज्ञायिकज्ञायोपशमिकपारिणामिकभाव-
सङ्गावात्तथौपशमिकसम्यग्दृष्टीनामौद्यिकौपशमिकज्ञायोप-
शमिकपारिणामिकभावसङ्गावच्चेति, पञ्चकसंयोगस्तु ज्ञायि-
कसम्यग्दृष्टीनामुपशमभेदयोः समस्तोपशान्तचारित्रमोहानां
भावपञ्चकसङ्गावाद्भवेत्येव इति । तदेवं भावानां द्विकत्रिकच-
तुष्कपञ्चकसंयोगात्सम्भविनः साक्षिपातिकभेदाः षड् भव-
न्ति, अत एव त्रिकसंयोगचतुष्कसंयोगगतिभेदात्पञ्चदशधा
प्रदेशान्तरैर्भविता इति, तदेवं षड्विधं भावं भावसमवसर-
णं भावमीलनमभिहितम् । अथवा अन्यथा भावसमवसरणं
निर्युक्तिरुद्वेदं दर्शयति, क्रियां जीवादिपदार्थोऽस्तीत्यादिकां व-
दितुं शीलं येषां ते क्रियावादिनः, एताद्विपर्यस्ता अक्रियावादि-
नः, तथा अज्ञानिनो ज्ञाननिवृत्तवादिनस्तथा वैतनिका विनय-
न चरन्ति तत्प्रयोजना वा धैर्याकाः, एषां चतुर्णामपि
सम्प्रदानामापेक्षं कृत्वा यत्र विक्षेपः क्रियन्ते तद्भावावस-
मवसरणमिति, एतच्च स्वयमेव निर्युक्तिकारोऽन्त्यगाथया कथ-
यिष्यति ।

साम्प्रतमेतेषामेवाभिधानान्वर्धतादर्शनद्वारेण

स्वरूपमाविष्कुर्वन्नाह—

अतिथि किरियवादी, वयंति खत्थि अकिरियवादी य ।

अआणी अआणं, विणइत्ता वेणइयादी ॥ ११८ ॥

‘ अतिथि की ’ त्यादि, जीवादिपदार्थसङ्गावोऽस्त्येवंत्येवं
सावधारणक्रियाभ्युपगमो येषां ते अस्तीति क्रियावादिनस्त-
थैवं वादित्वान्मिथ्यादृष्टयः, तथाहि—यादि जीवोऽस्त्येवंत्येवम-
भ्युपगम्यते ततः सावधारणत्वात् न कथंचिन्नास्तीत्यतः स्व-
रूपसत्तावत्पररूपापत्तिरपि स्यात्, एवं च नानेकं जगत् स्या-
त् अचेतद् दृष्टमिष्टं वा । तथा नास्त्येव जीवादिकः पदार्थ इत्येवं
वादिनोऽक्रियावादिनः, तेऽप्यसङ्गताधर्मात्तत्पदान्मिथ्याद-
ृष्टय एव, तथा ह्येकान्तं जीवास्तित्वप्रतिषेधं कर्तुं भावा-
न्नास्तीत्येतस्यापि प्रतिषेधस्याभावः, तद्भावाच्च सर्वास्त-
त्वमनिवारितमिति तथा न ज्ञानमज्ञानं तद्विद्यते येषां ते—आ-
नितः, ते ह्यज्ञानमेव धेय इत्येवं वदन्ति, एतदपि मिथ्यादृष्टय
एव, तथा ‘ अज्ञानमेव धेय ’ इत्येतदपि न ज्ञानमृतं भणितुं
पार्यते, तदभिधानाच्छावश्यं ज्ञानमभ्युपगमे तैरिति । तथा
वैतनिका विनयादेव केवलात्स्वर्गमोक्षावाप्तमभिलषन्तो मि-
थ्यादृष्टयो यतो न ज्ञानक्रियाभ्यामन्तरेण मोक्षावाप्तिर्गतिः ।
एषां च क्रियावाद्यादीनां स्वरूपं तन्निराकरणं चाऽऽचारटी-
कायां विस्तरेण प्रतिपादितमिति नेह प्रन्यते ।

साम्प्रतमेतेषां भेदसंख्यानिरूपणार्थमाह—

असियसयं किरियाणं, अकिरियाणं च होइ चुलसीति ।

अआणी सत्तट्टी, वेणइयाणं च वत्तीसा ॥ ११९ ॥

‘ असिये ’ त्यादि, क्रियावादिनामशीत्यधिकं शतं भवति,
तज्ज्ञानया प्रक्रियया, तद्यथा—जीवादयो नव पदार्थाः प-

पिपाटया स्थाप्यन्ते, तदधः स्वनः परत इति भेदद्वयं, ततोऽप्यधो नित्यानित्यभेदद्वयं, ततोऽप्यधस्तात्परिपाटया कालस्वभावनियतीश्वरात्मपदानि पञ्च व्यवस्थाप्यन्ते, ततश्चैवं चारुणिकाप्रक्रमः, तद्यथा आन्ति जीवः स्वतोऽनित्यः कालतः, तथा आन्ति जीवः स्वतोऽनित्यः कालतः पञ्च, एवं परतोऽपि भङ्गकद्वयं सर्वेऽपि च चत्वारः कालेन लब्धाः, एवं स्वभावनियतीश्वरात्मपदान्यपि प्रत्येकं चतुर एव लभन्ते, ततः पञ्चाऽपि चतुष्कका विंशतिर्भवान्त, साऽपि जीवपदार्थेन लब्धा, एवमर्जाद्यादयोऽप्यष्टौ प्रत्येकं विंशतिं लभन्ते, ततश्च नव विंशतयो मालताः क्रियावर्गादिनामर्शात्युत्तरं शनं भवतीति । इदानीमक्रियावादिनां न सन्त्येव जीवाश्च पदार्था इत्येवमभ्युपगमवतामनेनोपायेन चतुरशीतिरवगन्तव्या, तद्यथा—जीवादीन् पदार्थान् सप्तभिर्मालस्य तदधः स्वपरभेदद्वयं व्यवस्थाप्यं, ततोऽप्यधः कालयदृच्छानियतिस्वभावं श्वरात्मपदानि पञ्च व्यवस्थाप्यानि भङ्गकानयनोपायस्थयम् नास्ति जीवः स्वनः कालतः, तथा नास्ति जीवः परतः कालतः, एवं यदृच्छानियतिस्वभावं श्वरात्मभिः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भङ्गका लभ्येते, सर्वेऽपि द्वादश, तेऽपि च जीवादिपदार्थसप्तकेन गुणितश्चतुरशीतिरिति । तथा चोक्तम्—'कालयदृच्छानियतिस्वभावश्चरात्मतश्चतुरशीतिः । नास्तिकवर्गादिगणमते, न सन्ति भाषाः स्वपरसंस्थाः' ॥ १ ॥ सांप्रतमज्ञानिकानामज्ञानं विविक्षितकार्यासिद्धिमच्छ्रुतां ज्ञानं तु सदापि निष्फलं बहुदोषवन्त्येवमभ्युपगमवतां सप्तपञ्चनेनोपायेनावगन्तव्या, जीवाजीवादीन् नव पदार्थान् परिपाटया व्यवस्थाप्य तदधोऽमी सप्त भङ्गकाः संस्थाप्याः, सन् असत् सदसद् अवक्लव्यम् सद् अवक्लव्यम् असदवक्लव्यं सदसदवक्लव्यमिति । अभिलाषस्त्वयम्—सन् जीवः को वेत्ति ?, किं वा तेन ज्ञातेन ? १, असन् जीवः, को वेत्ति ?,—किं वा तेन ज्ञातेन ? २, सदसन् जीवः, को वेत्ति ? किं वा तेन ज्ञातेन ? ३, अवक्लव्यो जीवः, को वेत्ति ?, किं वा तेन ज्ञातेन ? ४, सदवक्लव्यो जीवः, को वेत्ति ?,—किं वा तेन ज्ञातेन ? ५, असदवक्लव्यो जीवः, को वेत्ति ?,—किं वा तेन ज्ञातेन ? ६, सदसदवक्लव्यो जीवः, को वेत्ति ?,—किं वा तेन ज्ञातेन ? ७, एवमर्जाद्यादयःपि सप्त भङ्गकाः, सर्वेऽपि मालतास्त्रिपष्टौ । तथाऽपरंऽमी चत्वारो भङ्गकाः, तद्यथा—सती भावात्पत्तिः को वेत्ति ?,—किं वा अनया ज्ञातया ? १, असती भावात्पत्तिः को वेत्ति ?, किं वा अनया ज्ञातया ? २, सदसती भावात्पत्तिः को वेत्ति ?, किं वा अनया ज्ञातया ? ३, अवक्लव्य भावात्पत्तिः को वेत्ति ?, किं वा अनया ज्ञातया ? ४, सर्वेऽपि सप्तपञ्चिर्गता उत्तर भङ्गकत्रयमुपपन्नभावावयवोपपत्तिमह भावात्पत्तौ न रुक्मवतीति नोपन्यस्तम् । उक्तं च—'अज्ञानिकवादमतं, नव जीवादीन् सदादि समविधान् । भावात्पत्तिः सदसद्, द्वेधा यावत्ता को वेत्ति ॥ १ ॥' इदानीं वैतथ्यिकानां विनयादेव, केवलत्वात् परलोकमर्पाच्छ्रुता द्वित्रिशदनन प्रक्रमेण याज्या—तद्यथा—सुरनृपतिर्यातज्ञानस्थाविराघममार्तापटुपु मनसा वाचा कायन दानन चतुर्विधो विनयो विधेयः, सर्वेऽप्यष्टौ चतुष्कका मालता द्वाविंशतिः । उक्तं च—'वैतथ्यिकमतं विनय—'व्यतोवाक्कायदाननः कायः । सुरनृपतिर्यातज्ञान—'ज्ञानाधनमार्तापटुपु सदा । सर्वेऽप्येत क्रियाक्रियाज्ञान-

वैनयिकवादिभेदा एकीकृतास्त्रिणि त्रिषष्ट्यधिकानि प्रायाहुः
कमतशनानि भवन्ति । (सूत्र०) (क्रियावादिनां विषयः
माथाङ्ग्येन 'क्रियावाद्' शब्दे तृतीयभागे ५५६ पृष्ठे उक्तः ।)

(२) साम्प्रतं सूत्रानुगमं ऽस्त्वलितादिगुणोपेतं
सूत्रमुच्चारयिष्यं, तच्छेदम्-

चत्वारि समोत्तराणि माणी,

पात्राणि जाडं पुढो वयंति ।

किरियं अकिरियं विणियंति तइयं,

अन्नाणमाहंसु चउत्थमेव ॥ १ ॥

‘नत्तारि’ इत्यादि, अथ च प्राक्कनाध्ययनेन सहाऽयं सम्बन्धः, तद्यथा—साधुना प्रतिपन्नभाष्यमार्गेण कुमार्गाश्रिताः पद्मादिनः सम्यग परिज्ञाय परिहर्तव्याः, तत्स्वरूपाधिष्करणं चानेनाध्ययनेनोपदिश्यन्त इति, अनन्तरसूत्रस्यानेन सूत्रेण सह संबन्धोऽयं, तद्यथा—संश्रुतां महाप्रज्ञां धीरां दत्तैरणां चरन्नाभिनिवृत्तः सन् मृत्युकालमभिकाङ्क्षेदतत्क-
र्वालनो भाषितं, तथा परतीर्थिकपरिहारां च कुर्यात्, एतच्च केवलिनो मतम्, अतस्तत्परिहारार्थं तत्स्वरूपनिरूपणमेव क्रियते ‘चत्वागी’ति संख्यापदमपरमं स्थानान्वृत्यर्थं समवसरणानि परतीर्थिकाभ्युपगमसमूहरूपाणि यानि प्रायादुकाः पृथक् पृथक् सन्ति, तानि चामूनि अन्वथाभिधा-
र्याभिः संज्ञापदनिर्दिश्यन्ते, तद्यथा—क्रियामन्तीत्यादिकां वादितुं शीलं येषां ते क्रियावादिनस्तथाऽक्रियां नास्तीत्यादि-
कां वादितुं शीलं येषां तेऽक्रियावादिनः, तथा तृतीया धैर्यिकाश्चतुर्थ्यास्त्वक्षानिका इति । सूत्र० १ अ० १२ अ० । (अक्षानिन ‘अकारण्य’ शब्दे प्रथमभागे ५८६ पृष्ठे उक्ताः ।) (धैर्यायकादिनां ‘वेणुहय’ शब्दे षष्ठभागे उक्ताः ।) (अक्रियावादिनः ‘आकारयवाह’ शब्दे प्रथमभागे १२८ पृष्ठे गताः ।) (आदित्यवक्रव्यता ‘आहृच्च’ शब्दे द्वितीयभागे ३ पृष्ठे गताः ।) (अष्टाङ्गनिमित्तवक्रव्यता ‘अष्टाङ्गनिमित्त’ शब्दे प्रथमभागे २३६ पृष्ठे उक्ताः ।) (क्रियावक्रव्यता ‘किरि-
या’ शब्दे तृतीयभागे ५५६ पृष्ठेऽस्ति ।) (प्रत्यक्षव-
क्रव्यता ‘पयत्थ’ शब्दे पञ्चमभागे ५०४ पृष्ठे प्रतिपा-
दिताः ।) (मनसो वक्रव्यता ‘मण’ शब्दे षष्ठभागे ७४ पृष्ठे उक्ताः ।) (हेतुवक्रव्यता ‘हेतु’ शब्दे वक्ष्यते ।) (द्रव्यवक्रव्यता ‘द्रव्य’ शब्दे चतुर्थभागे २४६५ पृष्ठे उक्ताः ।) (अस्मिन् विषये बौद्धमतप्रतिपादनम् ‘बुद्ध’ शब्दे पञ्चमभागे गतम्) तीर्थकृतां सदैवमनुजासुपायां पर्यादि, ५० । अ० । समवसरणं नाम पुष्पफलासवागर-
सयादिभिर्मगधतो विभूती । आ० चू० १ अ० । तद्विधि-
भ्यम्—

(३) साम्प्रतं समवसरणदृढव्यतां प्रपञ्चतः प्रति-

पिपादायिषुंरमा द्वारगाथामाह—

समोसरंश्च कवइया, रूव पुच्छ वागरण सोयपरिणामे ।

दाणं च देवमल्ले, मल्लाण्यणे उवरि तित्थं ॥ ५४३ ॥

प्रथम समवसरणावपया विधिधक्कन्यः, य देवा यत्माको-
रादि यद्धिं यथा कुर्यान्त तथा ब्रह्मदेवामिति भावः, 'कव-
इय' सि-कियन्तः सामायिकानि भगवांत कथयति मनु-

प्यादयः प्रतिपद्यन्ते, कियतो वा भूभागादपूर्वं समवसरणं
दृष्टपूर्वं वा साधुना आगन्तव्यम्, 'रुव' ति-भगवतो
रूप व्यावर्णनीयं 'पुच्छ' ति-किमुच्छृष्टरूपतया भगवतः
प्रसाजनमिति पृच्छा कार्या, उत्तरं च वक्ष्ये, कियन्तो वा
हृदयं संशयं पृच्छन्तीति 'वागरणं' ति-व्याकरणं
भगवतो वक्ष्ये, यथा युगपदेव संख्यातीनानामपि पृच्छा-
तां व्याकरोतीति 'पुच्छवागरणं' ति-एकं वा द्वारं पृच्छा-
यां व्याकरणं तद्वक्ष्ये 'सायपरिणामो' ति-धोतुपरि-
णामः धोतुपरिणामः, स च वक्ष्ये, यथा सर्वधोतूणां भाग-
वती वाक् स्वभाषया परिणामते, 'दानं च' ति-वृत्तिदानं प्री-
तिदानं च कियत्प्रयच्छन्ति चक्रवर्त्यादयस्तीर्थकरप्रवृत्ति-
कथकंभ्य इति वक्ष्ये, 'देवमल्लं' ति-गन्धप्रक्षेपाद्वानां
सम्बन्धिमाल्यं देवमाल्यं बल्यादिकं कर्तानि, कियत्परिमाणं
वेत्यादि । 'मल्लायणं' ति-माह्वयनयने यो विधिः असां
वक्ष्ये, 'उर्वारं तिथं' ति-उपरि-पौरुष्याः, किमुक्तं भव-
ति-पौरुष्यामनिक्रान्तायां तीर्थमिति प्रथमगणधरोऽन्यो
वा तदभावे देशनां करोतीत्येष द्वारगाथासमासार्थः । वि-
स्तृतार्थं प्रतिद्वारं वक्ष्यामः । तत्र ।

(४) नन्विदं समवसरणं यत्र भगवान् धर्ममाचष्ट तत्र
नियमतो भवत्युत नत्याशङ्कापनोदमुखेन प्रथमं द्वारं
व्याचिख्यासुग्दिमाह—

जत्थ अपुच्छासरणं, जत्थ व देवो महिद्धिओ गइ ।

वाउदयपुष्फवहल-पागारतियं च अभिआगा ॥५४४॥

यत्र क्षेत्रं ग्रामं नगरं वा अपूर्वमभूतपूर्वं समवसरणं भवति,
तथा यत्र वा भूतपूर्वसमवसरणं क्षेत्रं देवो महिद्धिको प-
ति-आगच्छति, तत्र किमित्याह-वार्तं रणवाद्यपनोदाय उदक-
बाहलं भाविरेणुमन्तापोपशान्तये, पुष्पवाहलं पुष्पवृष्टिनि-
मित्तं तत्तत्क्षितिर्विभूषणाय, वाहलशब्द उदकपुष्पयोः प्रत्ये-
कमभिसंबध्यते । तथा प्राकारत्रिकं च सर्वमतत् अभियाग-
महेन्तीत्याभियाग्या देवाः, कुर्वन्तीति वाक्यशेषः । अन्यत्र
स्वनियमः । एवं तावत् सामान्येन समवसरणविधिरुक्तः ।

सम्प्रति विशेषणं प्रतिपादयति—

मणिकणगरयणचित्तं, भूमीभागं समंततो सुरभिं ।

आयोयणंतरेणं, करेति देवा विचित्तं तु ॥ ५४५ ॥

इह यत्र समवसरणं भवति तत्र योजनपरिमण्डलक्षे-
त्रमाभियोग्या देवाः संवर्तकवातं विकुर्वित्वा तेन विशु-
द्धरजः कुर्वन्ति, ततः सुरभिगन्धोदकवृष्ट्या निहतरजस्ततः
आयोजनान्तरेण योजनपरिमाणं भूमिभागं मणयश्चन्द्रका-
स्तादयः कनकं—देवकाश्च रत्नानि—इन्द्रनीलादीनि, अ-
थवा—स्थलसमुद्रवा मणयो जलसमुद्रवानि—रत्नानि,
तैश्चैत्रं समन्ततः—सर्वासु दिक्षु सुरभि-सुगन्धिगन्धयुक्तं म-
णीनां सुरभिगन्धोदकस्य पुष्पाणां वाऽतिमनोहारिगन्धयु-
क्त्वात् विचित्रम्-अपूर्वं देवाः-आभियोग्याः कुर्वन्ति ।

विट्ठुइं सुरभिं, जलथलयं दिव्यकुसुमनीहारिं ।

पहरंति समंतरेणं, दमद्वयं कुसुमवासं ॥ ५४६ ॥

आभियोग्या देवाः प्रकीरन्ति समन्ततः सर्वासु दिक्षु वि-
दिक्षु च दशाक्षेवर्गं कुसुमवर्षं, किंविशिष्टमित्याह-वृन्तस्था-
यि वृन्तमवोभागं पत्राण्युपरि इत्येवं स्थानशीलं सुरभि-

गन्धोपेतत्वात् दिव्यकुसुमनिर्हारि-दिव्यः-प्रधानः-कुसुमा-
नां निर्हारी प्रबला गन्धप्रसरा यस्मात्तद्दिव्यकुसुमनिर्हारि ।

मणिकणगरयणचित्ते, चउदिसिं तारणे विउव्वन्ति ।

सच्छतमालभंजिय-मकरद्वयविधमंठाणे ॥५४७॥

चतसृष्वपि दिक्षु मणिकणमणिचित्राणि तोरणानि व्य-
न्तरवेधा विकुर्वन्ति । किं विशिष्टानीत्याह—कुत्रं प्रतीतं, शा-
खमञ्जिकाः—स्तम्भपुत्तलिका 'मकर' ति मकरमुखोपलक्ष्यं
ध्वजाः प्रतीताः चिह्नानि-स्वस्तिकादीनि संस्थानमत्यद्भु-
तो रचनाविशेषः सन्ति-शोभनानि कुत्रशालमञ्जिकामकर-
ध्वजचिह्नसंस्थानानि येषु तानि तथोच्यन्ते ।

तिन्नि य पागारवरे, रयणविचित्ते तहिं सुरगणिंदा ।

मणिकंचणकविसीसग-विभूमिए तं विउव्वन्ति ॥५४८॥

तत्र समवसरणं ते वक्ष्यमाणाः सुगगणन्द्रास्त्रिन् प्रकार-
वरान् रत्नविचित्रान् मणिकाश्चनर्कापशीर्षकावभूषितान् वि-
कुर्वन्ति । भावार्थ उक्तगाथायां व्याख्यास्यते ।

सा चयम्—

अभिभतर मज्झ बहिं, विमाणजोइभवणाहिबकयाओ ।

पागारा तिन्नि भवे, रयणे कणगे य रयए य ॥५४९॥

अभ्यन्तरे मध्ये बाहर्विमानज्योतिर्भवनविपक्वताः प्रा-
कारास्त्रयो भवन्ति, रत्ने कनकं रजतं च । यथाक्रमं रत्न-
मयः कनकमयो रजतमय इत्यर्थः । एष भावार्थः । अभ्यन्त-
रप्राकारो रत्नस्तं विमानाधिपतयः कुर्वन्ति, मध्यमः कनक-
भवः कानकस्तं ज्योतिर्यासनः कुर्वन्ति, बाह्यां रातजस्तं
भवनपतयः कुर्वन्ति ।

मणिरयणहेमयावि य, कविसीमा सव्वरयणिया दारा ।

सव्वरयणमय धिय, पडागधयतोरणविचित्ता ॥५५०॥

यथाक्रमं मणिरत्नहेममयानि कपिशिर्षकाणि, तद्यथा-
प्रथमप्राकारं पञ्चवर्णमणिमयानि कपिशिर्षकाणि तानि वैमा-
निकाः कुर्वन्ति, द्वितीये रत्नमयानि तानि ज्योतिष्का वि-
दधन्ते, तृतीये हेममयानि तानि भवनपतयः कुर्वन्ति, त-
था सर्वरत्नमयानि द्वाराणि तानि भवनपतयः कुर्वन्ति,
तथा सर्वरत्नमयान्येव मूलदलापेक्षया पताकाध्वजप्रधानानि
तोरणानि विचित्राणि कनकस्वस्तिकादिमञ्जिप्रकराणि
तानि व्यन्तरवेधाः कुर्वन्ति ।

ततो य समंतरेणं, कालागुरुकुंदुरुकमीसेणं ।

गंधेण मणहरेणं, धूवषडीओ विउव्वन्ति ॥ ५५१ ॥

ततः समन्ततः—सर्वासु दिक्षु कृष्णागुरुकुन्दुरुकमभेण ग-
न्धेन मनोहारिणा युक्ताः किं धूपघटिका विकुर्वन्ति, व्य-
न्तरवेधाः ।

उकिट्ठिसीहनायं, कलयलसेहेण सव्वओ सव्वं ।

तिन्थयरपायमूले, करेति देवा निवयमाणा ॥ ५५२ ॥

तीर्थकरपायमूलं निपतन्तो देवा उत्कीर्णमिहनादं कुर्व-
न्ति, उत्कीर्णद्वेषविशेषेतिता ध्वनिविशेषस्तत्प्रधानः सिंह-
नादः उत्कीर्णमिहनादस्तं तथा कलकलशब्देन समन्ततः—
सर्वासु दिक्षु युक्तं सर्वमशेषं कुर्वन्ति ।

चैश्वर्यपीठद्वन्द्वं, आमण्डलं च चामराग्रौ य ।

जं चऽमं करणिजं, करेति तं वाणमंतरिया ॥ ५५३ ॥

अभ्यन्तरप्राकारस्य रत्नमयस्य बहुमध्यदेशभागे अशोक-
वरपादयो भवति, स च भगवतः प्रमाणात् द्वादशगुणस्त-
स्याधस्तात्सर्वरत्नमयं पीठं तस्य पीठस्योपरि चैत्यवृक्ष-
स्याधो देवच्छन्दकं तस्य अभ्यन्तरे सिंहासने सपादपीठं स्फ-
टिकमयं तस्योपरि लुत्रानिच्छन्नम् । चशब्दः समुच्चये, चामरं
च उभयोः पार्श्वयोः यत्सहस्रगतं, चशब्दात्—धर्मचक्रं प-
रप्रतिष्ठितं यच्चान्यद्वातादकादि करणीयं तद् व्यन्तरं देवाः
कुर्वन्ति, एव सर्वार्थकृतां सर्वसमवसरणन्यायोऽस्ति-
भगवतः समवसरणं अशोकपादपं लुत्रानिच्छन्नमीशानो
विकुर्वितवान्, चामरं चामरधारिं बलिचमराविति सम्प्र-
दायः,

(५) आह यत् (त्र) यत् समवसरणं भवति तत्र सर्वत्रापि-
पूर्वाङ्ग एव नियोग उत नेत्यत आह—

साहाय्यं आमरणं, एवं जन्तिष्ठिमे तु आमण्ड ।

एकं चियं तं मव्वं, करेण भयणा उ इयरेमि ॥ ५५४ ॥

साधारणं सामान्यं यत्र सर्वे देवेन्द्रा आगच्छन्ति तस्मिन्
साधारणसमवसरणे एवम्—उक्तप्रकारेण नियोगः (नियमः)
यत्र पुनः अद्रिमान् इन्द्रसामानिकादिः समवसरति तत्र
एक एव तत् प्राकारादि सर्वे करोति ' भयणा उ इयरे-
मि ' ति—यद् इन्द्रा इन्द्रसामानिका वा केचिन्महर्षि-
का नायन्ति ततो भवनवास्यादय इतरं समवसरणं कुर्व-
न्ति, वा नेत्येवं भजना इतरंगाम् ।

सूक्तयपच्छिमाए, आगाहंतीणं पुव्वओ एइ ।

दाहि पउमहि पाया, मग्गण य होन्ति सत्तञ्च ॥ ५५५ ॥

एवं देवेर्निष्पादते समवसरणं सूर्योदये प्रथमायां पौरुष्या-
म् अन्यदा पश्चिमायाम् ' आगाहंतीति—अवगाहमानायामा-
गच्छन्त्यामिति भावः, पूर्वतः—पूर्वद्वारेण एति—आगच्छति;
प्रावेशनात्यर्थः, कथमित्याह—इयोः पञ्चयोः सहस्रपत्र-
योर्देवपरिकल्पितयोः पादौ स्थापयन्ति वाक्यशेषः,
' मग्गण य होन्ति सत्तञ्च ' ति—मार्गतः पृष्ठतो भगवतः स-
प्तान्यानि पञ्चानि भवन्ति, तेषां च यत् पश्चिमं तत् पा-
दन्यासे कुर्वतो भगवतः पुरतस्तिष्ठतीति ।

आयाहिणपुव्वमुहो, तिदिमि पडिरुवगा उ देवकया ।

जेडुगणी अन्नो वा, दाहिणपुव्वं अदूरम्मि ॥ ५५६ ॥

स एव भगवान् पूर्वद्वारेण प्राविश्य ' आयाहिण ' ति—चै-
त्यद्वयप्रदक्षिणां कृत्वा पूर्वार्धमुख उपविशति, शेषास्तु ति-
सृषु दिक्षु प्रतिरूपकारिणं तीर्थकराकृतानि सिंहासनादियुक्ता-
नि देवकृतानि भवन्ति । शेषदेवादीनामप्यस्माकं कथयतीति
प्रतिपत्त्यर्थं भगवतश्च पादमूलमेकेन गणधरेणाधिष्ठितमव ।
स च ज्येष्ठोऽन्यो वा ? प्रायो ज्येष्ठ इति भावः, स च ज्येष्ठगणी
अन्यो वा दक्षिणपूर्वे दिग्भागे अदूरं प्रत्यासन्नं भगवतो भ-
गवन्तं प्रणश्य निपीदति इति क्रियाध्याहारः, शेषा गणधरा
अप्येवमव भगवन्तमभिवन्द्य तीर्थकरस्य मार्गतः पार्श्वतश्च
निपीदन्ति ।

(६) भुवनगुरुरूपस्य त्रैलोक्यगतं रूपं भूयः सुन्दरतरत्वात्,
त्रिदशकृतप्रतिरूपकारिणं किं साम्यमसा-
स्यं वेत्याशङ्कानिरासार्थमाह—

जं तं वेदेहि कया, तिदिमि पडिरुवगा जिगवरस्स ।

तेमि पि तप्पभावा, तयाणुरुव्वं हवइ रुव्वं ॥ ५५७ ॥

यानि तानि देवैः कृतानि जिनवरस्य तिसृषु दिक्षु प्रतिरूप-
कारिणं तेषामपि तत्प्रभावान्तीर्थकरप्रभावान्तदनु रूपं तीर्थक-
ररूपानुरूपं भवति रूपमिति ।

तिन्थातिमेसमंजय—देवीविमाणिशाण समणीओ ।

भवणवइवाणमंतर—जाहमियाणं च देवीओ ॥ ५५८ ॥

तीर्थं गणधरः पूर्वद्वारेण प्राविश्य तीर्थकरं त्रिकृत्या वन्दि-
त्वा दक्षिणपूर्वे दिग्भागे निपीदति, एवं शेषगणधरा अपि,
नवरं तं तीर्थस्य मार्गतः पार्श्वेषु च निपीदन्ति । तदनन्तरं
अतिशेषस्यता अतिशायिनः—केवलयादयः संयता एव
निपीदन्ति । किमुक्तं भवति—ये केवलानस्ते पूर्वद्वारेण प्र-
विश्य भगवन्तं त्रिकृत्यः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्तीर्थार्थेति
भक्तिंवा तीर्थस्य प्रथमगणधरस्य शेषगणधराणां च पृष्ठ-
तो निपीदन्ति, येष्वंशपा अतिशायिनो मनःपर्यवह्रा-
निनोऽवधिज्ञानिनश्चतुर्दशपूर्वधरास्त्रयोदशपूर्वधरा यावद्दश-
पूर्वधराः नवपूर्वधराः खलौषधय आमर्षोपधया जल्लोप-
ध्यादयश्च तेषां पूर्वद्वारेणा प्राविश्य भगवन्तं प्रदक्षिणीकृत्य
वन्दित्वा नमस्तीर्थार्थं प्रथमगणधररूपाय नमः केवलभ्य
इत्युक्त्वा केवलिनः पृष्ठतो यथाक्रमं निपीदन्ति, येष्वंश-
पा अनतिशायिनः संयतास्तेऽपि पूर्वद्वारेणैव प्राविश्य त्रि-
कृत्या भगवन्तं प्रदक्षिणीकृत्य वन्दित्वा नमस्तीर्थार्थं नमः
केवलभ्यो नमोऽतिशायिभ्य इत्युक्त्वा अतिशायिनां पृष्ठतो
निपीदन्ति । धैमानिकानां देव्यः पूर्वद्वारेण प्राविश्य भगवन्तं
त्रिकृत्यः प्रदक्षिणीकृत्य वन्दित्वा नमस्तीर्थार्थं नमः केवल-
भ्यो नमोऽतिशायिभ्यो नमः साधुभ्य इति भक्तिंवा निर-
तिशायिनां पृष्ठतस्तिष्ठन्ति, न तु निपीदन्ति । श्रमणयः पूर्व-
द्वारेण प्राविश्य तीर्थकरं त्रिकृत्यः प्रदक्षिणीकृत्य वन्दित्वा
नमस्तीर्थार्थं नमः केवलभ्यो नमोऽतिशायिभ्यो नमः शेष-
साधुभ्य इति इत्युक्त्वा धैमानिकदेवीनां पृष्ठतस्तिष्ठन्ति न
तु निपीदन्ति । भवनवासिन्यो व्यन्तर्यो ज्योतिष्कयश्च दक्षि-
णद्वारेण प्राविश्य त्रिकृत्यः तीर्थकरं प्रदक्षिणीकृत्य वन्दित्वा
दक्षिणपश्चिमायां दिशि नैऋतकोणे इत्यर्थः, तिष्ठन्ति न तु
निपीदन्ति, भवनवासिनीनां पृष्ठतो ज्योतिष्कदेव्यस्तासां पृ-
ष्ठतो व्यन्तर्यः ।

एतद्वयं सर्वशेषं निर्दिष्टपादयिषुरिदमाह—

केवलिणो निउण जिणं, तिथपणामं च मग्गओ तस्स ।

मणमाई वि नमंता, वयंति सङ्गाणमङ्गाणं ॥ ५५९ ॥

केवलिनस्त्रिगुणं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य जिनं—तीर्थकरं तीर्थप्र-
णामं च कृत्वा तस्य गणधरस्य मार्गतः पृष्ठतो निपीदन्ति
क्रियाध्याहारः, ' मणमाई वि ' न्यादि, मन आदयोऽपि
मनः—पर्यायज्ञान्यर्थाध्यानिचतुर्दशपूर्वधरा यावन्नवपूर्वधराः
खलौषध्यादीनरतिशयसंयतधैमानिकदेवीश्रमण्यस्तथा ज्यो-
तिष्कभवनपातव्यन्तरदेव्यः पूर्वक्रमेण तीर्थकरादीन् नमस्तथा
व्रजन्ति स्वस्थानं—स्वैः स्वैः स्थानमित्यर्थः, भावार्थः प्राग्वार्हाः ।

भवणवई जोइसिया, बोधवा वाणमंतरसुरा य ।

वेमाणिया य मणुया, पयाहिणं जं च निस्साए ॥५६०॥

भवनपतयो ज्योतिष्का व्यन्तरसुरा एते पश्चिमद्वारेण प्रविश्य भगवन्तं त्रिःप्रक्षिणीकृत्य चन्दित्वा नमस्तीर्थाय नमः केषालिभ्यो नमोऽतिशायिभ्यो नमः शेषसाधुभ्यः इति मणि-
त्वा यथापन्यासमुत्तरपश्चिमं दिग्भागे निर्वाहन्ति, तद्यथा-
भवनपतीनां पृष्ठतो ज्योतिष्कास्तेषामपि पृष्ठतो व्यन्तरा-
इति, तथा वैमानिका मनुष्याश्चशब्दात् स्त्रियश्च । अस्य च श-
ब्दस्य व्यवहित उपन्यासः, किं 'पयाहिणं' ति-उत्तरद्वारेण प्र-
विश्य प्रक्षिणोः कृत्वा तीर्थकरादीनामिव न्य उन्तरपूर्वे दि-
ग्भागे यथापन्यासं निर्पादन्ति, तद्यथा-वैमानिकानां पृष्ठ-
तो मनुष्यास्तेषामपि पृष्ठतो मनुष्यास्त्रियः । इहैव सम्प्र-
दायः-द्वयः सार्था एव न निर्पादन्ति देव मनुष्या मनुष्य-
स्त्रियश्च निर्वाहन्ति इति, तथा विवृतं, 'जं च निस्साए'
यः पविषागे यां च निश्चां कृत्वा समायातः स तत्पार्श्वे
एव तिष्ठति नान्यत्र । आ० म० १ अ० ।

अत्रान्तरं भाष्यादर्शेषु केषुचिदेता गाथा दृश्यन्ते-

अणगारा वेमाणिय, वरं गणो सो गणी य पुब्बेणं ।

पविमंति विविहमणिरय-णकिरणनिकरेण दागणं ॥१॥

जोइसियभवणवणयर-दयितालायत्तरूवकलियाओ ।

पविमंति दक्खिणेशेणं, पडायकयपंति कलिणं ॥ २ ॥

जोइसियभवणवणयर-संसभमा ललियकुंडलाहरणा ।

पविमंति पच्छिमंणं, वितुंगदिप्पंतसिहरेणं ॥ ३ ॥

समहिंदा कप्पावग-देवा राया नरा य नारीओ ।

पविमंति उत्तरेणं, परमणियओहओहेणं ॥ ४ ॥

एताश्च द्वयोरपि चतुर्थोऽगृहीतत्वात्प्रज्ञेय (प्रक्षिप्त) गाथाः
सम्भाव्यन्ते । उक्ताः । ५० १ उ० २ प्र० ।

साम्प्रतर्भाहितमवार्थं भाष्यकारः पूर्वद्वारादि-

प्रवेशविस्तृष्टे स्पष्टतरं प्रतिपादयति—

संजय वेमाणित्थी, संजयपुब्बेण पविमिउं वीरं ।

काउं पयाहिणं पु-ब्बदक्खिणेशेणं ठंति दिसिभागे ॥११६॥

संयता वैमानिकस्त्रियः संयतः पूर्वो-पूर्वद्वारेण प्रवि-
श्य वीरं प्रक्षिणोः कृत्वा पूर्वदक्षिणं दिग्भागे तिष्ठन्तीति ।

जोइसियभवणवंतर-देवीओ दक्खिणेशेण पविमंति ।

चिहुंति दक्खिणावर-दिमिम्मि तिगुणं जिणं काउं ॥११७॥

ज्योतिष्कभवनव्यन्तरदेव्या दक्षिणेन द्वारेण प्रविश्य त्रि-
गुणं प्रक्षिणं जिने कृत्वा दक्षिणापरदिग्भागे पूर्वक्रमेण
तिष्ठन्ति ।

अवरेण भवणावासी, वंतरजोइससुरा य अतिगंतुं ।

अवरुत्तरदिमिभागे, चिहुंति जिणं नमंसिता ॥ ११८ ॥

अपरेण-पाश्चिमद्वारेण भवनवामिन्या व्यन्तरज्योतिष्कसु-
राश्च अभिगत्य--प्रविश्य जिने नमस्कृत्यापरोत्तरदिग्भागे
आयव्यकांश्च इत्यर्थः, पूर्वक्रमेण तिष्ठन्ति ।

समहिंदा कप्पसुरा, राया नरनारीओ उदिणेशेणं ।

पविसिचा पुब्बुत्तर-दिसीए चिहुंति पंजलिया ॥११९॥

समहन्द्रा महहिंमिग्न्दैः सहिताः कल्याणपक्षा देवा राजा-
ना नराः सामान्यपुरुषा नार्यश्च उदीक्येनात्तरेण द्वारेण प्रविश्य
भगवन्तं प्रणम्य प्राञ्जलयः पूर्वोत्तरदिग्भागे तिष्ठन्ति ।

अभिहितार्थोपसंग्रहमाह-

एकेकिए दिमाण, तिगं तिगं होइ सन्निविहुं तु ।

आइचरमे विमिस्सा, थीपुरिसा मेसपत्तेयं ॥ ५६१ ॥

एकेकस्यां पूर्वदक्षिणादिकायां दिशि त्रिकं २ भवति सन्नि-
विष्टं 'तद्यथा-पूर्वदक्षिणस्यां संयतवैमानिकदेवीश्रमणी-
रूपं, दक्षिणापरस्यां भवनवासिज्योत्कव्यन्तरदेवीरूपम्,
अपरोत्तरस्यां भवनपतिज्योतिष्कव्यन्तरदेवरूपम्, उत्तरपूर्व-
स्यां वैमानिकमनुष्यमनुष्यस्त्रीरूपमिति । आदिमं च त्रिकं पू-
र्वदक्षिणादिगते चरमे च त्रिकं पूर्वोत्तरदिगते विमिश्रा भव-
न्ति, स्त्रियः पुरुषाश्च तिष्ठन्तीति भावः । शेषं त्रिकत्रयं प्र-
त्येकं भवति, अपरादक्षिणं दिग्भागं केषलाः स्त्रियः एव
अपरोत्तरं च दिग्भागं पुरुषा एवेति भावार्थः ।

(७) तेषां चत्थं स्थितानां देवनराणामियं मर्यादा-

एतं महिद्धियं पणि-वयंति ठियमवि वयंति पणमंता ।

ण वि जंतणा न विकहा, न परोप्परमच्छगे न भयं ॥५६२॥

ये अल्पर्जयो भगवतः समवसरणे पूर्वनिषण्णास्तं आ-
गच्छन्तं महर्जिकं प्रणिपतन्ति । अथ महर्जिकाः प्रथमं सम-
वसरणे निषण्णास्ततः पश्चात् ये अल्पर्जिकाः समागच्छ-
न्ति ते तान् पूर्वस्थितान् महर्जिकान् प्रणिपतन्ता व्रज-
न्ति । तथा तेषां स्थितानां नापि यन्त्रणा, आयत्तना नापि
विकथा, न च परस्परं मत्सरो, नापि विरोधिनामपि सत्यानां
परस्परं भयं भगवतोऽनुभावात् । एतत् सर्वं प्रथमप्राका-
रान्तरे व्यवस्थितम् ।

अथ द्वितीयप्राकारान्तरे तृतीयप्राकारान्तरे च किं-

व्यवर्तिष्ठते इत्याह-

विइयम्मि होति तिरिया, तहण पागारमंतरे जाण ।

पागारजडे तिरिया, वि होति पत्तयमीसा वा ॥ ५६३ ॥

द्वितीय प्राकारान्तरे भवन्ति तिर्यश्चस्तथा तृतीय प्राका-
रान्तरे यानानि, प्राकरहितः बहिर्गन्त्यर्थः । तिर्यश्चोऽपि
भवन्ति, अपिशब्दात्-मनुष्यदेवा अपि । ते च प्रत्येकं कदा-
चिद्भवन्ति कदाचिन्निर्यश्च एव, कदाचिन्नमनुष्या एव, कदाचि-
देवा एव, तथा कदाचिन्मिश्रा वा । एतं च प्रत्येकं, मिश्रा वा
प्रविशन्तो निर्गच्छन्तश्च वादितव्याः । गतं समवसरणद्वारम् ।

(८) अधुना द्वितीयद्वारप्रतिपादनार्थमाह-

सत्वं च देमविरतिं, सम्मं धेच्छइ व होइ कहणा उ ।

इहण अमूढलक्खो, न कहइ भविस्सइ न तं च ॥ ५६४ ॥

विराजितशब्द उभयत्रापि सम्बध्यते, सर्व-सर्वविरतिं देशवि-
रतिं सम्यक्त्वं वा प्रदीप्यति । आशब्दस्य व्यवहितं सम्बन्धः,
ततः कथना-कथनं भगवतः प्रवर्तते 'इह' ति इतश्चा अ-
मूढलक्ष्याः समस्तज्ञयावपरीतवदनाः किं न कथयति? आह-
यद्यपि समवसरणकरणप्रयासो विबुधानामनर्थकः, इतिऽपि
नियमनो कथनादित्यत्र आह-भविष्यति न तच्च यद्भवति
कथयति अग्न्यतमोऽप्यन्यतमस्मागार्थिकं न प्रतिपद्यते इति
भविष्यत्कालनिर्देशस्त्रिकांशोपलक्षकः ।

(६) अथ कियन्ति सामायिकानि मनुष्यादयः
प्रतिपद्यन्ते ? इत्येतद्वाह—

मणुण चउमन्नयरं, तिरिए तिमि व हुंव व पडिवजे ।

जइ नत्थि नियममो च्चिय, सुरेसु सम्मत्तपडिवत्ती ५६५

मनुष्यं प्रतिपत्तिरि चतुर्णां सामायिकानामन्यतरत्-अन्य-
तरन्मासायिकप्रतिपत्तिर्भवति, पाठान्तरं-‘ मणुआ चउमन्न-
यरं ’ तत्र मनुष्यश्चतुर्णामन्यतरत् प्रतिपद्यते इति व्याख्ये-
यम्, तिर्यङ् त्रीणि वा सर्वविगतिवर्जानि द्वे वा सम्यक्त्वधु-
तसामायिकं प्रतिपद्यते इति । यदि नास्ति मनुष्यतिरश्चां
कश्चित्प्रतिपत्ता ततो नियमत एव सुरेषु सम्यक्त्वप्रति-
पत्तिर्भवति ।

स च भगवानित्थं धर्ममाचष्टे—

तित्थपणामं काउं, कहंइ साहारणं सदेणं ।

सव्वेसिं सक्कीणं, जायणणीहारिणा भयवं ॥ ५६६ ॥

नमस्तीर्थार्थं प्रवचनरूपार्थं भाषायां प्रणामं च कृत्वा कथ-
यति प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य साधारणं शब्देन अर्द्धमागधभा-
षात्मकेन । केषां साधारणेत्याह-सर्वेषाममरनरतिरश्चां सं-
क्षिप्तानाम् । किं विशिष्टेन योजनानर्हाणि-योजनव्यापिना
भगवान्, किमुक्तं भवति-भगवता ध्वनिरशेषसमवसरणस्य-
संक्षिप्तजिज्ञासितार्थप्रतिपत्तिनिबन्धने भवति भगवतः साति-
शयत्वादिति ।

(१०) ननु कृतकृत्यो भगवान् ततः किमिति तीर्थप्रणामं
कराति ? उच्यते—

तत्पुडिवया अग्रहया, पूइमपूया य विणयकम्मं च ।

कयकिखो वि जह कहं, कहए नमए तहा तित्थं ॥ ५६७ ॥

तत्पूर्विका—प्रवचनरूपतीर्थपूर्विका अर्हता—तीर्थकरता
प्रवचनविषयाभ्यासवशतस्तीर्थकरत्वज्ञातः । यश्च यत् उप-
जायते स तं प्रणमतीति भगवान् तीर्थं प्रणमति । तथा पूजि-
तेन पूजा पूजितपूजा, सा चास्य कृता भवति । पूजितपूजका
हि लोकः भगवोऽपि भुवनत्रयेऽपि पूज्यस्ततो यदि भगव-
न्ता पूजितं भवति ततः सकलेऽपि जगति तत्पूजितं भव-
तीति प्रणमति, तथा विनयकर्म च वक्ष्यमाणैर्नयिकधर्म-
मूलं कृतं भवति । किमुक्तं भवति ?-विनयमूलो धर्मो भगवता
प्रज्ञापनीयस्तर्थाद् प्रथमं स्वयमेव भगवान् विनये प्रयुङ्क्ते
ततो लोकः सम्यग विनये प्रज्ञाप्यमानं अजस्रं कराति ।
अथवा—यथा कृतकृत्योऽपि भगवान् कथां कथयति तथा
तीर्थमपि नमति । आह-नन्विदमपि धर्मकथनं भगवतः
कृतकृत्यस्यायुक्तमेव, न, तस्य तीर्थकरनामकर्मविपाकप्रभाव-
त्वात् । उक्तं च प्राक्—‘ तं च कहं चइज्जइ ’ इत्यादि ।

(११) क केन साधुना कियतो वा भूभागान्समवस-
रणं खलवागन्तव्यम् ? अनागच्छतो वा किं
प्रार्थयिष्यति तस्य आह—

जत्थ अपुव्वोसरणं, न दिट्ठपुव्वं व जेण समणेणं ।

बारसहिं जोयणेहिं, मो एइ अणागए लहुगा ॥ ५६८ ॥

यत्र तत्तीर्थकरापेक्षया अपूर्वम्-अभूतपूर्वं समवसरणं न
दृष्टपूर्वं वा येन श्रमणेन स द्वादशभ्यो योजनेभ्यः आगच्छ-

ति । अथ नागच्छति अथवा ततोऽनागते सति ‘ लहुय ’
सि—चतुर्लघवः प्रायश्चित्तम् । गतं ‘ केवइय ’ सि—द्वारम् ।

(१२) अधुना रूपपृच्छाद्वारप्रकटनार्थमाह—

सव्वसुरा जइ रुवं, अंगुठुपमाणयं विउव्वेजा ।

जिणपादंगुठुं पइ, न सोहए तं जहिंगालो ॥ ५६९ ॥

अथ कीदृश भगवतो रूपम् ? उच्यते-सर्वे सुरा अशेषसुख-
रूपनिर्माणशक्त्या यदि अङ्गुष्ठप्रमाणकं रूपं विकुर्वीरन्
तथापि तज्जिनपादाङ्गुष्ठं प्रति न शोभते यथा अङ्गारः ।

साम्प्रतं प्रसङ्गतो गणधरादीनां रूपसंपदमभिधत्तुमाह—

गणहर आहार अणु-त्तरा य जाव वणचक्खिवासुवला ।

मंडलिया जा हीणा, छट्ठाणगया भवे सेसा ॥ ५७० ॥

तीर्थकररूपाङ्गणधराणां रूपमनन्तगुणहीनं भवति; तीर्थकरे-
भ्यो गणधरा रूपगान्तगुणहीना भवन्तीति भावः । गण—
धरेभ्यो रूपेण खलवाहारकं द्वा अनन्तगुणहीना आहारकं द-
हेभ्यो रूपगान्तगुणहीनाः—‘ अणुत्तरा ’ अनुत्तरवैमानिका,
एवं प्रैवेयकाऽच्युतारणप्राणतानतसहकारमहाशुक्लान्तक-
ब्रह्मलोकमाहन्द्रसनत्कुमारशानसौधमभयनवासज्योतिष्क-
व्यन्तरचक्रवर्तिवासुदेवबलदेवमहामाण्डलिकानामनन्तरान-
न्तरापक्ष्या रूपगान्तगुणहीना अवगन्तव्याः । तथा
चाह—‘ जाव वणचक्खिवासुवला । मंडलिया जा-
हीणा ’ सि—यावद् व्यन्तरचक्रवर्तिवासुदेवबलदेवमाण्ड-
लिकाः तावदनन्तगुणा हीनाः, ‘ छट्ठाणगया भवे सेस ’
सि—शेषा राजानां जनपदलोकाश्च पदस्थानगता भवन्ति ।
अनन्तभागहीना वा असंख्यभागहीना वा संख्ययभा-
गहीना वा संख्ययगुणहीना वा असंख्ययगुणहीना वा
अनन्तगुणहीना वा इति ।

उत्कृष्टरूपतायां भगवतः प्रतिपादयितुं प्रक्रान्तार्यामिदं
प्रासाङ्गिकं रूपसौन्दर्यनिबन्धने संहननादिप्रतिपाद्यमाह—

संघयणरूपसंठा-खवण्णगइ सत्तसारऊमासा ।

एमाइऽणुत्तराई, भवन्ति नामोदया तस्स ॥ ५७१ ॥

संहननं-वज्रभनाराचं रूपमुक्कलक्षणं संस्थानं-समचतुरस्रं
बर्णो-वैदृच्छाया गति-गमन सस्वे-वीर्यान्तरायकर्मक्षयोपश-
मादिजन्य आत्मपरिणामः, सारो द्विधा—बाह्यः, आन्त-
रश्च । बाह्यो गुरुत्वम्, आन्तरो ज्ञानादि, उच्छ्वासः प्रतीतः,
तत् एतेषां पदानां द्वन्द्वमेवमादीनि वस्तूनि आदिशब्दाद्-
कधिरं गोक्षीराभमित्यादिपनिग्रहः, अनुत्तराणि तस्य भगव-
तो नामोदयाश्चामकर्मोदयाद् भवन्ति ।

आह-अन्यासां प्रकृतीनां वेदना गोत्रादयो नास्नां वा ये
इन्द्रियादयः प्रशस्ता उदया भवन्ति ते किमनुत्तरा भगवतः
कुशस्थकाले केवलिकाले वा भवन्ति किं वा नेति ? उच्यते—
पण्डीणं अन्नासु वि, पसत्थउदया अणुत्तरा होति ।

खयउवममे वि य तहा, खयम्मि अविकप्पमाहंसु ॥ ५७२ ॥

‘ अन्नासु वि ’ सि-पण्णयर्थे सममी, अन्यासामपि प्रकृतीनाम्
अपिशब्दाच्चाहोऽपि प्रशस्ता उदया वा उच्चैर्गोत्रादयो भवन्ति,
किम् इतरजनस्येव ? नेत्याह अनुत्तरा-अनन्यसदृशा इत्यर्थः ।
‘ खओवसमे वि य ’ सि—क्षयोपशमे सति ये दानलाभादयः
कार्षीवशेषा अपिशब्दादुपशमेऽपि ये केचन तेऽपि अनुत्तरा

भगवन्तीति किमर्थो गस्तथा कर्मणः क्वये आत्यन्तिककर्मण्ये
स्वनि सायिकानादिविगुणसमुद्भयमविकल्प—स्यावर्गनादिक
रूपनातीतं सर्वोत्तममाख्यातवन्तस्तीर्थकरणधराः ।

(१३) आह—अस्मानवेदनीयाद्याः प्रकृतयो नाम्ना वाऽप्रश-
स्ताः कथं तस्य दुःखदा न भवन्ति ? उच्यते—

अस्सायमाइयाओ, जा वि य असुभा ह्वन्ति पयडीओ ।

निंवरसलवो न्व पण, न होति ता असुइया तस्स ॥५७३॥

अस्मानाद्या या अपि च प्रकृतयोऽसुभा भवन्ति, अपि नि-
म्बरसलव इव लयां बिन्दुः पयसि क्षीरं न भवन्ति ता असु-
खदास्तस्य भगवन्तस्तीर्थकृतः । तस्मानुपपत्तिकम् ।

प्रकृतं द्वारमधिकृत्य प्रोच्यते । तत्र कश्चिदाह उत्कृष्टरूप-
तया भगवतः किं प्रयोजनमत आह—

धम्मोदण रुवं, करेति रुवस्सिणो वि जइ धम्मं ।

गिज्भवतो य सुरुवो, पसंसिमे तेण रुवं तु ॥५७४॥

धर्मम्योदया धर्मोदयस्तेन रूपं भवतीति धोतारांऽपि धर्मे
प्रवर्तन्ते, तथा कुर्वन्ति रूपस्वनांऽपि रूपवन्तो यदि धर्म-
ततः स शेषः सुतरां कलस्य इति धोतुदुष्टिः प्रवर्तते । तथा
प्राज्ञवाक्यस्य सुरुपं भवति, कश्चिदाह आत्मां रूप-
धाभमानापहारी अत एतैः कारणैर्भगवतो रूपं प्रशंसामः ।

अथवा—पृच्छन्ति भगवान् देवमन्त्रिणां प्रभृतसंशयिनां

कथं व्याकरणं कुर्वन् संशयव्यच्छिन्ति करोती-

त्युच्यते—युगपत् । किमित्याह—

कालेण असंखेण वि, संखाइयाण संसईणं तु ।

मा समयवाच्छिन्ती, न होज्ज कमवागरणदोसा ॥५७५॥

यदि एकैकस्य परिपाट्या एकैकं संशयं छिन्त्यात् ततः
संख्यानीतानां देवानां संशयिनां संशयेयनापि कालेन सं-
शयव्यच्छिन्तिर्न स्यात्, कुत इत्याह—क्रमेण व्याकरणं क्रम-
व्याकरणेन स एव दोषः क्रमव्याकरणदोषस्तस्मात्ततो युग-
पद् व्याकरणीत ।

(१४) युगपद्व्याकरणे गुणमुपदर्शयति—

सव्वत्थ अवि समत्तं, रिद्धिविंससो अकालहरणं च ।

सव्वण्युपपन्नो वि य, अचित्तगुणभूइओ जुवगं ॥५७६॥

सर्वत्र—सर्वरूपेषु समन्वय—अविपमत्वं युगपत्कथनन भ-
गवतो रागद्वेषादितस्य प्रथितं भवति, अन्यथा तुल्यकाल-
संशयिनां युगपज्ज्ञासुतर्योपस्थितानां कालभेदकथने राग-
तरगोच्चरचित्तवृत्तिप्रसङ्गः, सामान्यकवलिनां तत्प्रसङ्ग इति
केचन तेषामित्थं दशनाकरणायोगात् । तथा अरिद्धिविंशे प-
च तावत् प्रथितो भवति यत् युगपत्सर्वेषामेव संशयिना-
मशेषसंशयव्यच्छिन्ति करोति । तथा अकालहरणं भवति
भगवता युगपत् संशयोपनादात् । क्रमेण कथनं तु क-
स्याचित् संशयिनोऽनिवृत्तसंशयव्यैव मरणं स्यात्, न च
भगवन्तमप्यवाप्य संशयनिवृत्त्यादिफलरहिताः प्राणिनो भव-
न्तीति युक्तम् । सर्वज्ञप्रत्ययोऽपि तेषामेवमुपजायते, यथा स-
र्वज्ञोऽयं ह्युक्ताऽशेषसंशयापनोदात् । न अस्त्यसंज्ञक एकका-
लमशेषसंशयापनोदायात्मनि । क्रमव्याकरणे तु कस्याचित्
नपगतसंशयस्य सर्वज्ञप्रतीत्यभावः स्यात् । तथा अचित्तगु-
११६

भूतिरचित्त्या गुणसम्पन्नगवतः स्वभाविकी, ततो यस्मा-
देते गुणा अतो युगपत्कथयति, गतं पृच्छा द्वारम् ।

(१५) अधुना ओत्तरिणामः पर्यालोच्यते, तत्र यथा स-

र्वसंशयिनां सा पारमेश्वरी वागशेषसंशयोन्मूलनम्

स्वभाषया परिणमते तथा प्रतिपादयति—

वासोदयस्स व जहा, वजाई होति भायणविंससा ।

सव्वेमि वि सभासा, जिणभामापरिणमं एवं ॥५७७॥

वर्णोदकस्य—वृष्ट्युदकस्य वाशब्दादस्यस्य वा यदैककूपस्य
सतो भाजनावेशपात् वर्णादयो भवन्ति, कृष्णसुरभिभूति-
कायां स्वच्छं सुगन्धि रसवच्च भवति ऊपरं तु विपरीतम् ।
एवं सर्वेषामपि आत्मां स्वभाषया जितभाषापरिणमते ।

तीर्थकरवाचः सौभाग्यगुणप्रतिपादनार्थमाह—

साधारणासवसे, तदुवओगां उ गाहगगिराए ।

न य निन्विज्जइ सोया, किट्ठिवाणियदासिओहरसा ॥५७८॥

साधारणा भगवतो वाणी अनेकप्राणिषु स्वभाषात्वेन
परिणमनात्, नरकादिभयरक्षणपरत्वात् असपत्ना—अ-
सदृशी—अडितीया, साधारणा चासां असपत्ना साधारणाऽ-
सपत्ना तस्यामुपयोगस्तदुपयोग एव भवति धोतुः तु-
शब्दस्यावधारणार्थत्वात् कस्याम् ? प्राहयतीति प्राहका सा
चासौ गीश्च प्राहकगीस्तस्यां प्राहकागारि, उपयोगे सत्यपि
अन्यत्र निवेदा दृश्यत, तत आह—न च निर्विधेयं धोता, कथ-
मयमर्थः स्वत्वयगन्तव्य इत्याह—किट्ठिवाणियदास्यु(को)दाहर-
णात्, तच्छेदम्—एगस्स वाण्यस्स एगा किट्ठी दासी, किट्ठी
नामधेयी, सा गोस कट्टाणि गया, तद्वहाहुहाकलंता मज्झाह
आगया । अतिथेयाणि कट्टाणि आणियानि ति पिट्ठिता,
भुक्त्स्वयतिमिया पुणो पट्टावया । सा य दड्ढ कट्टभारं गहाय
आगाहतीए पोरिणीए आगच्छति, कालो य जट्टमासां, अह
ताए धेरीए कट्टभाराओ एगं कट्टं पड्डियं, ताह ताए ओ(किम-
त्ता) त गहियं । तं समयं च जायगनीहारिणा सेरेण भयवं
तिथ्ययरे धम्मं कहेइ । सा धेरी तं सहं सुगंती तदेव ओणता-
साउमादत्ता, उगहं खुहं पिवासं परिस्समं च न विदइ । सूर-
त्थमणो तिथ्ययरो धम्मं कहेउमुट्ठितो, धेरी गया । एवं—

सम्वाउयं पि सोया, सिवेज्ज जइ हु समयं जिणो कहेए ।

सीउगहस्सुपिवासा, परिस्समभववि अविगसंतां ॥५७९॥

भगवति कथयति भगवत्समीपस्थैश्च सन् सर्वयुष्कजापि
धोता क्षपेत्, यदि हु सन्तममवर्तने जिनः कथयेत्, किं वि-
शिष्टः सन् इत्याह—शीतोष्णक्षुत्पिपासापि श्रमसमाभ्याव-
गलयम् । गतं ओत्तरिणामद्वारम् ।

(१६) सम्प्रति दानद्वारं भाष्यम्, तत्र भगवान् येषु प्राप्तमगरा

विषु विहरति तेभ्यो वार्तो य खल्वानयन्ति

तेभ्यो यत्प्रयच्छन्ति वृत्तिदानं प्राणिदानं

अत्रत्यन्यादयस्तदुपदर्शयन्माह—

विची उ सुवणस्स, वारसअद्धं च सयसहस्साइ ।

तावइयं चिय कोडी, पीईदाणं तु चकीणं ॥ ५८० ॥

वृत्तिस्तु वृत्तिरेव नियुक्तपुरुषस्यः सुवर्णस्य द्वादशशतस-
हस्राणि अर्द्धं च अर्द्धत्रयादशसुवर्णलता इत्यर्थः, अक्षवर्तिना
वीर्येन तथा वृत्तावस्थ एव कोटयः प्रीतिदानं अक्षवर्तिनः ।

तत्र वृत्तिर्या कालमानेन परिभाषिता नियुक्तपुरुषेभ्यो दीयन्त, प्रीतिदाने यद्भगवदागमन निवेदिने परमहर्षाभिर्युक्तेभ्यो दीयते, तथा वृत्तिः—संवत्सरनियता प्रीतिदानमनियतमिति ।

एयं चैव पमाणं, नवरं रययं तु कमग दैति ।

मंडलियाण महस्मा, वित्ती पीड(दारुणं)भयमहस्मा ॥५८१॥

एतदेव प्रमाणं वृत्तिप्रीतिदानयोः केशवानां नवरं रजतं रूप्यं केशवा-वासुदेवा ददाति, तथा-माण्डलिकानां राज्ञामर्द्धयया-दशमंख्यानि सहस्राणि रूप्यस्य वृत्तिदानं प्रीतिदानं शत-सहस्राणि लक्षानि अर्द्धययादशमंख्यानि ।

किंमेत एव महापुरुषाः प्रयच्छन्ति नेत्याह—

भक्तिविहवाणुरूपं, अन्ने वि य दैति इक्ष्ममाईया ।

सोऊण जिणागमणं, नियुत्तमणिआइएमुं वा ॥ ५८२ ॥

इभ्यां महाधनपतिरादिशब्दाभ्रगरग्रामभागिकारिपरिग्रहः, अन्येऽपि च इभ्यादयो भक्तिविभवानुरूपं भुत्वा जिनागमन ददाति, कभ्यः ? इत्याह-नियुक्तभ्याऽनियोजनेभ्यो वा ।

अथ तेषामित्थं प्रयच्छतां के गुणाः ?, उच्यते—

देवाणुवित्तिभक्ती, पूयाथिरकरणमत्तअणुकंपा ।

सातादयदाणगुणा, पभावणा चैव तित्थस्स ॥५८३॥

देवानुवृत्तिः कृता भवति, देवा अप्यनुवर्तिता भवन्ति, कथम्?, यतो, देवा भगवत्पूजां कुर्वन्ति, प्रवृत्तकथं कभ्यश्च दानं ददाति, अतस्तऽनुवर्तिता भवन्ति, तथा भक्तिभगवतः कृता भवति, पूजा च । तथा अभिनवभ्रावकाणां स्थिरकरणं, तथा वार्त्तानिधेदकस्य सत्त्वस्यानुकम्पा कृता भवति, तथा सातादय सातावेदनीयं कम ए-वमुपवीयते एत वृत्तिप्रीतिदानगुणा भवन्ति, तथा प्रभा-वना तीर्थस्थैव कृता भवतीति, गतं दानद्वारम् ।

(१७)अधुना माल्यद्वारमाधकृत्य प्रोच्यते, तत्र भगवान् प्रथमां सपूर्णपौरुषीं धर्ममाचष्टे, अत्रान्तरं देवमाल्यं प्रविशति;

बलिरित्यर्थः । अथ कस्ते बलिं करोतीत्यत आह—

राया व गयमच्चो, तस्साऽसइ पउरजणवओ वा वि ।

दुब्बलिखंडियबलिछुडिय-तंदुलाणादयं कलमा ॥५८४॥

राजा—चक्रवर्त्तिमाण्डलिकादि-राजामात्यो वा अमात्या-मन्त्री तस्य राज्ञाऽमात्यस्य वा असति—अभावे नगरनिवासिनिविशष्टलोकममुदायः पौरं तत् करोति । ग्रामादिषु जनपदो वा । अत्र जनपदशब्देन तक्षिवासी लोकः परिगृह्यते, स बालः किंविशिष्टः किंपरिमाणो वा क्रियते ? इत्याह—‘दुर्बलि’ इत्यादि, दुर्बलकया ख(क)गिडितानां बलीति बलिकया छुडितानां तन्दुलानां, ‘कलमा’ इति—प्राकृतशै-ल्या कलमानाम् आढकं चतुःप्रस्थप्रमाणं करोति ।

किंविशिष्टानामित्याह—

भाइय पुणाऽऽणियाणं, अखंडकुडियाण कलगसरियाण ।

कीरइ बली सुरा वि य, तन्थेव छुहंति गंधाई ॥ ५८५ ॥

भाजिता—ईश्वरादिगुहेषु वीननाथमपिताः स्तभ्यः प्र-या-नीताः पुनरानीता भाजिताश्च ते पुनरानीताश्च, तेषां कि-चिशिष्टानाम् ? इत्याह—अखण्डा-सम्पूर्णावयवाः अस्फुटिता-राजीरहिता अखण्डाश्च ते अस्फुटिताश्चानि विशेषण-स-

मासस्तेषाम्, ‘फलकसरिताणं’ ति-फलकानिनामानाम् एवं-भूतानामाढकः क्रियते । बलिः सिद्धः, सुरा अपि च तत्रैव बलीं प्रक्षिपन्ति गन्धादीन् । गतं देवमाल्यद्वारम् । आ० म० १ अ० ।

अधुना माल्यानयनद्वारम्, तमित्थं तन्दुलाढकपरिमाणं सि-द्धं बालमुपादाय राजादिस्त्रिदशगणपरिघृता महता पट्टपट्ट-हादितूर्यानिनादेन सकलमाप दिग्मण्डलमापूरयन्नागत्य पूर्व-द्वारेण प्रवेशयति । आह च चूर्णिकृत्—“तं आढकं तंदुलाणं सिद्धं देवमल्लं राया वा रायमच्चो वा गामो वा जणवच्चो वा गदाय महया तूरियरखणं देवपरिघुडो पुरच्छिमिण्णं दारिणं पविसइ” इति । वृ० १ उ० २ प्रक० ।

तस्मिन् प्रवेश्यमाने भगवानपि धर्मदेशना-

मुपसंहरतीत्याह—

बलिपविसणसमकालं, पुब्बदारेण ठाई परिकहणा ।

तिगुणं पुरओ पाडण, तस्सद्धं अवडियं देवा ॥५८६॥

पूर्वद्वारेण बलेरभ्यन्तरे-प्राकाराभ्यन्तरे प्रवेशनं बलिप्रवेशनं तत्समकालं तिष्ठति-उपरमते धर्मकथना-धर्मकथा । किमुक्तं भवति-अभ्यन्तरे प्राकाराभ्यन्तरे यदा बलिः प्रविशति तदा भगवान् धर्मकथामुपसंहृत्य तूर्णिकोऽवतिष्ठते ततः स राजादिर्बलिव्यग्रहस्तो देवपरिघृता भगवन्तं तीर्थकरं त्रिः कृत्या प्रदक्षिणीकृत्य तं बलिं तत्पादान्तिके पुरतः पानयति तस्यार्द्धमर्पितं दत्त्वा गृह्णाति ।

अद्धद्धं अहिवइणो, अवसेसं होइ पागयजणस्स ।

सव्वामयप्पसमणी, कुप्पइ नओ य छम्मासे ॥ ५८७ ॥

शेषस्य अर्द्धस्यार्द्धमर्द्धार्द्धं तत् अधिपतेर्भवति; राज्ञ इत्यर्थः, अवशेषं यद्वलेरास्ते तद्वर्थात कस्य? प्रकृतिषु भवः प्राकृतः स चामौ जनस्तस्य, स चैवेरूपसामर्थ्यः, यत्कर्मणि सिक्थं तत्सं बन्धि यस्य शिरसि प्रक्षिप्यते तस्य पूर्वोत्पन्ना व्याधिः क्षत्पशमं याति, अपूर्वश्च परमात्मान् यावद् न भवति । तथा चाह-सर्वामयप्रशमनः, सूत्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देशः प्राकृतत्वात् कुप्यति नान्यश्च परमात्मान् यावद्बन्धं बलीं प्रक्षिप्तं भगवान् प्रथमप्रकारादुत्तरद्वारेण निर्गत्य द्वितीयं प्राकारान्तरे पूर्व-स्यां दिशि देवच्छुम्बकं यथासुखं समाधिना व्यधातिष्ठते ।

(१८) सम्प्रति ‘उपरि तित्थे’ ति द्वारमाभिधीयते । भगवत्यु-त्थिते द्वितीयस्यां पौरुष्यामाद्यगणधरोऽन्यो वा गणधरो धर्ममाचष्टे स्यान्मतिः किं कारणं द्वितीयस्यामपि पौरुष्यां तीर्थकर एव धर्मं न कथयति ?, तथा आह—

खेयविणोओ भीसगु-णदीवणा पच्चओ उभयओ वि ।

सिस्सायरियकमो वि य, गणहरकहणे गुणा होति ॥ ५८८ ॥

खेयविनाशः परिभ्रमविनाशो भगवतो, भवति, तथा शिष्य-गुणदीपना-शिष्यगुणप्रख्यापना च कृता भवति, तथा प्रत्यय उभयतोऽपि भोक्तृमुपजायते, यथा भगवताऽभ्यधाय तथा गणधरेणापि, यदिवा—गणधरं तदभ्यन्तरे तदुक्तानुवादिनं प्रत्ययः भोक्तृणां भवति, यथा नान्यथावाच्यमिति, तथा शिष्याचार्यक्रमोऽपि दर्शितो भवति, आचार्यादुपभुत्य योग्य-शिष्येण तदर्थान्वाक्यामं कर्त्तव्यमिति । एते गणधरकथने गुणा भवन्ति ।

आह स गणधरः कथयति ? उच्यते-

रात्रावणीयसीहा-सणे गिविहो व पायपीठे ।

जेष्ठो अक्षयरो वा, गणहारी कहेइ बीयाए ॥५८६॥

रात्रा उपनीते-राजोपनीते तच्च तत् सिंहासने च राजो-
पनीतसिंहासने तत्र तदा उपाविष्टस्तद्भावे तीर्थकरपादपीठे
वा उपविष्टः स च ज्येष्ठः अस्यतरो वा गणम्-साध्वादिसमु-
दायलक्षणं धारयितुं शीलमस्येति गणधारी द्वितीयायां पौ-
रुष्याम् कथयति ।

आह-स कथयन् कथं कथयतीति ? , उच्यते-

संखातीते वि भवे, साहइ जं वा परो उ पुच्छिजा ।

नयणं अण्णहसेसी, वियाण्है एस छउमत्थो ॥५८७॥

संख्यातीतानपि असंख्ययानपीत्यर्थः , भवान् 'साहेइ'
इति देशीयचनमेतत् कथयति , किमुक्तं भवान् ? ,—असं-
ख्येषु भवेषु यद्भवत् भविष्यात् ; यद्वा-वस्तुज्ञानं परः
पृच्छत् तत्सर्वं कथयति , अनेनाशेषाभिलाष्यपदार्थप्रतिपा-
दनशक्तावेतिना. किं बहुना ? , नच--नैव गमिति वाक्या-
लंकारः , 'अनतिशयी' अनतिशयी अवध्याद्यतिशयरहित
इत्यर्थः , विज्ञानानि यथा एष गणधरश्छुद्वास्व इति अशेष-
प्रश्नोत्तरप्रदानमर्थव्याप्तस्य । एवं तावत्समवसरणवक्तव्य-
ता सामान्येनाह । आ० म० १ अ० । ४० । आव० ।

(१६) समवसरणकल्पः ।

नमिऊण जिणं वीरं, कप्पं सिरिसमवसरणगयणाए ।

पुच्चायरियकयाहिं, गाहाहिं चेव जंपमि ॥ १ ॥

वाऊ मेहा कममो, जोअणभूमीहि सुरहिजलबुद्धिं ।

मुणिरयणभूमिरयणं, कुणंति पुण कुसुमवट्टिवणा ॥२॥

पायारंति अ कमसो, कुणंति वररुपकणययणमयं ।

कंचणवसुमणिकविसी-ससोहिआभवणजोइवणा ॥३॥

गाउयमेगं छस्सय-धणुहपरिछिन्नमंतरं तेसि ।

अट्टंगुलिकरयणी, तिचीसं धणुहबाहल्लं ॥ ४ ॥

पंचसयधणुल्लं, चउदारविराइयाण वप्पाणं ।

सव्वप्पमाणमेयं, नियनिअहत्थेण य जिणाणं ॥ ५ ॥

सोवाणदससहस्सा, भूमीओ गंतु पढमपायारो ।

पप्पासधणुहपयरो, पुणो वि सोवाणपणसहस्स ॥ ६ ॥

तत्थ वि बीओ वप्पो, पुव्वुत्तविही तयंतरं नेया ।

तत्तो तइओ एवं, वीससहस्सा य सोवाणो ॥ ७ ॥

दस पंच पंच सहस्सा, सव्वं हत्थु व्व हत्थवित्थिणा ।

बाहिरमज्झमंतर, वप्पाण कमण सोवाणं ॥ ८ ॥

तम्मज्जे माणपीठं, भूमीओ सद्धुत्ति कोसुलं ।

दोधणुसयवित्थिअं, चउदारं धणुजिणधणुसमुहं ॥९॥

सिंहासणाइचउरो, मणियडिछिआइ तेसु चउरूवो ।

पुव्वमहे ठाइ सयं, छत्तत्तयभूमिओ भव्वं ॥ १० ॥

समहिअजोयणपिहुलो, तहा असोगो दुसोलसधणुओ ।

पडिबिचत्तयपमुहं, किअं तु कुणंति नंतरिया ॥ ११ ॥

परिसाअग्गे आइसु, मुणिवरवेमाणिणीउ समखीओ ।

भवणवइजोइदेवी, देवा वेमाणियनरित्थी ॥ १२ ॥

जोअणसहस्सदंढो, धम्मभओ फुडइ केउसंकिओ ।

दो जक्खचामरधरा, जिणपुरओ धम्मचक्क च ॥१३॥

ऊमिअधयमणितारण-अडमंगलपुअकलसदामाई ।

पंचालिअळआई, पइदारं धुवघडियाओ ॥१४॥

हेमसिअरत्तसामल-वणासरवयणजोइभवणवइ ।

पइदारं वसुवप्पे, पव्वाइ सुणंति पडिवारा ॥१५॥

जयविजयादि अ अवरा, जिअगोरा रत्तकणयनीलाभा ।

देवी पुव्वकमेणं, सत्थकरा वंतिकसयमए ॥१६॥

जडमउडमंडिआ तह, तुंवखंडंगपुरिससिरिमाली ।

बहिवप्पदारदंसु वि, पांसुं ठंति पइवप्पं ॥ १७ ॥

बहिवप्पे जाणाई, बीए स तु विभिअभावगया ।

तिरिआगमणमयत्थं, देइ स पुण रयणवप्पवहिं ॥१८॥

बहिवप्पयारमज्जे, दो दो वावी वि हुंति वट्ठंति ।

चउरंससमोसरणं, इग इग वावीउ काणंसुं ॥ १९ ॥

उकिट्ठिमीहनायं, कलयलसंहण सव्वओ सव्व ।

तित्थयरपायमूले, करंति देवा निवयमाणा ॥२०॥

चेइदुमपीठळंदग, आमणल्लं च चामराओ य ।

जं च णमं करणिजं, करंति ते बाणमंतरिया ॥२१॥

साहारणचउसरणे, एवं जच्छिद्धिमतं आमरइ ।

इक्खिअ तं सव्वं, करेइ भयणा उ इअरंसि ॥२२॥

सूरुदय पच्छिमाए, उग्गाहंतीइ पुव्वओ एइ ।

दोहि पउमेहि पाया, मग्गेण य हुंति सत्तअं । २३ ।

आदाइण पुव्वमुहं, तिदिसिं पडिरुवगाउ देवकाया ।

जिहुगणी अओ वा, दाहिणिपुव्वे अदूरम्मि ॥२४॥

जे तं देवेहि कया, तिदिसिं पडिरुवगा जिणवरस्स ।

तेसिं च तप्पमावा, तयाणुरूवं हवइ रूवं ॥२५॥

इड्ढि महड्डिय पडिवयं-ति विअमवि जंति पणमंता ।

न वि जंतणा न विकहा, न परुप्परमच्छरां न भयां ॥२६॥

तित्थपणामं काउं, कहेइ साहारणेण सदेणं ।

सव्वेसिं सखीणं, जोअणनीहारिणा भयवं ॥ २७ ॥

जत्थ अपुव्वोसरणं, अदिट्ठपुव्वं व जेण समणेणं ।

बारसहि जायणेहिं, सो एइ अणागमो लहुआ ॥२८॥

साहारणासवंते, तदुवओगो अ गाहगमिगए ।

न य निव्विअइ सोया, किडिवाणिअदासिआहरणा ॥२९॥

सव्वाउअं पि सोआ, भविज्ज जइ हु सययं जिणो कइइ ।

सीउणहसुप्पिवासा, परीमहे अविगणंतो य ॥ ३० ॥

विसिउ सवणस्स, बारस अट्ठं च सयसहस्साइ ।

तावइयं चिय कोडि, पौइदाणं तु चकिस्स ॥३१॥

एवं चैव वमार्ण, नवर रयणं तु केसवा देति ।
मंडलित्राण सहस्रा, पीडदाणं समसहस्रा ॥ ३२ ॥
भक्तिविमवाणुरुवं, अनेऽवि य देति इभमार्णवा ।
मोऊण जिशागमणं, निउचमणिओइएसुं वा ॥ ३३ ॥
राया य रायमचो, तस्मासइ पवरजलनओ वावि ।
दुन्मलिखेडिअबलिछडिअ-तंदुलाणाडणं कलमा ॥ ३४ ॥
भाहअमुखाणिआणं, अखंड कुडिआण फलगसरियाणं ।
कीइ बलि सुरा वि अ, तत्थेव खुभेति गंधाई ॥ ३५ ॥
बलिपविसलसमकालं, पुव्वहारणं ठाई परिकहणा ।
तिपुणं पुरओ पाडण, तस्मइ अवडिअं देवा ॥ ३६ ॥
अद्धद्ध अहियइणां, अवमेसं होइ पागयज्जणस्स ।
सम्भामयप्पममणी, कुप्पइ नऽमं अ छम्मासा ॥ ३७ ॥
राओवणीअसीहा-सणोवविट्ठो व पायपीढम्मि ।
जिट्ठो अन्नयरो वा, गणहारी करइ वीआए ॥ ३८ ॥
इअ समवसरणरयणा, कप्पो सुत्ताणुमारओ लिहिओ ।
ऐसुदेमेण इमो, जिणपहसरीहिं पडिअव्वो ॥ ३९ ॥
ती० ४४ कल्प । आ० चू० । वृ० । जिनप्रतिमाऽयं तत्प्रतिकृ-
त्यलुकरणे, पञ्चा० ।

(२०) स च समवसरणादिरचनादिरूपः, अतः समवसर-
णरचनां तावद्दर्शयन्नाह—

वाउकुमाराईणं, आहवणं गियणिण्हि मंतेहि ।

मुत्तामुत्तीण किल, पच्छा तक्कम्मकरणां तु ॥ १२ ॥

वायुकुमारादीनामागमप्रतिजैर्देवयिशेषागामादिशब्दान्मेघ-
कुमारादिपरिग्रहः, आह्वानं-संशब्दनं कार्यमिति शेषः । कै-
रित्याह-निर्जनजैः स्वर्गायस्वर्गायमन्त्रैः प्रणवनमःपूर्वकत्वा-
हान्ततन्नामरूपैर्यथासम्प्रदायमागतैः, मुक्ताशुक्या मुक्ताफल-
यान्याकारया हस्ताधिन्यासमुद्रया, किलेत्याप्तसम्प्रदायसु-
चकमाह्वानस्य वा अतास्त्रिकत्यसूचकं, तदन्तास्त्रिकं आह्वानं-
ऽपि तेषां प्रायः आगमनात्मन्मवात् तत्संस्मरणस्यैव विधे-
यत्वादिति । पश्चादाह्वानानन्तरं तत्कर्मकरणे तु तेषां प्रायः
वायुकुमारमंघकुमारादिदेवानां यत्कर्म भूषमाज्जनादकमेव-
नादिरूपो व्यापारस्तस्य विधानमेव । तुशब्द एवकारार्थः,
पुनः शब्दार्थो वा । स चैव इत्यः पश्चात्पुनः । इति गाथार्थः ।
एतद्वै दर्शयितुमाह—

वाउकुमाराहवणे, पमज्जणं तत्थ सुपरिसुद्धं तु ।

गंधादगदाणं पुणे, मेहकुमाराहवणपुव्वं ॥ १३ ॥

वायुकुमाराह्वानं-मरुत्कुमारदेवसंशब्दनं कृते सर्तीति गम्यं
प्रमाज्जनं-भूमिशुद्धिरूपं कर्तव्यं भवतीति गम्यम् । 'तत्र' इति
समवसरणभूमौ, सुपरिशुद्धं तु सर्वकचवराद्यपहरणेनानि-
शुद्धमेव, एते किल मयाऽऽहता वायुकुमारदेवा भगवत्समव-
सरणभूमौ शोधयन्तीति कल्पयेति हृदयम् । गन्धोदकानं सु-
र्वमजलवर्णं पुनःशब्दः पूर्ववाक्यार्थापेक्षयास्तरवाक्यार्थस्य
विलक्षणताप्रतिपादनार्थः मंघकुमाराह्वानपूर्वं मंघकारिदेव-
संशब्दनपुरस्सरं स्वयमेव कार्यं, भगवत्समवसरणे हि वा-
उकुमारभूमिशुद्धौ कृतायां रजःप्रशमनायै मंघकुमारागंधो-

दकवर्णं कुर्वन्तीति स्थितिः । कल्पना तु पूर्वपदेवेति भाथार्थः ।
तथा—

उउदेवीणाहवणे, गंधाद्वा होइ कुसुमवुद्धिं ति ।

अग्निकुमाराहवणे, धूपं एगे इहं वेति ॥ १४ ॥

ऋतुदेवीनां वसन्तप्रीत्यवर्षाशरद्धेमन्तशिशिराभिधानदेवता-
नामाह्वानं-संकीर्तनं कृते सति गन्धाद्या-सङ्गन्धगुणसमुद्रा,
भवांत-वर्तंत विधेयति गम्यं, कुसुमवुद्धिर्देशार्द्धवर्णपुष्प-
वर्णः । इतिशब्दः समाप्त्यर्थः । ततश्च कुसुमवर्णकरणेनैव ऋतु-
देवीकर्म परिसमाप्तं भवतीति भाणते भवति । अग्निकुमारा-
ह्वानं तैजसदेवसंकीर्तनं कृते सति धूपं-कालागुरुभूतिकम् ।
एकं-कचन आचार्या इह-समवसरणव्यतिकरं, ब्रुवते-अ-
भिभाजनप्रत्येतया प्रतिपादयन्ति, अन्ये तु सामान्यतो
देवाह्वाने एत आवश्यकटीकाकृतोक्तं धूपघटिका विकुर्वन्ति
त्रिदशा एवेति गाथार्थः ।

तथा—

वेमाणियजोइसभव-णवासिया इवण पुव्वगं तत्तो ।

पागारतिगम्भासां, मणिक्कचनरुपवत्ताणं ॥ १५ ॥

वैमानिकाश्च-सौधमिकाद्या उज्यातीषि च-चन्द्राद्या
भवनवासिनश्चासुरादयस्तेषामाह्वानं-संशब्दनं पूर्व-प्रथमं
यत्र प्राकारप्रत्यन्यासकरणे तत्तथा, क्रियाविशेषणमिदं, ततो
धूपदानानन्तरं प्राकाराणां-शालानां त्रिकस्य-त्रयस्य न्यासा-
न्यसनं प्राकारत्रिकन्यासः, कर्तव्यो भवतीति शेषः । किंभू-
तानां प्राकाराणाम् ? इत्याह-मणिकाश्चनरुप्याणामिव-रत्न-
स्वर्गकलधौतानामिव वर्णश्रृङ्गाया येषां न तथा तेषाम्, भगव-
तो हि समवसरणे वैमानिकाद्या देवा अन्तर्मध्ये बहि-
श्च क्रमेण मणिमयादीन् श्रीन् प्राकारान् कुर्वन्तीति ।
इह च प्राकार इत्यस्य पदस्य समाप्तान्तर्भूतस्याप्यन्त-
र्बर्हिषष्ठ्यन्ततामाधित्य मणिकाश्चनरुप्यवर्णानामन्यतत्पदं
विशेषणतया संबध्यते । अथवा-मणिकाश्चनरुप्यवर्णानां
द्रव्याणां सत्कः प्राकारप्रत्यन्यास इति गाथार्थः ।

तथा—

वंतरगाहवणाओ, तोरणमार्इण होइ विष्ठासो ।

चितितरुसीहासणछ-त्तचकधयमाइयाणं च ॥ १६ ॥

व्यन्तरा एव व्यन्तरकास्तदाह्वानात्-संशब्दनात्, 'तो-
रणमार्इण' इति-इह मकारः प्राकृतशैलीप्रभवस्तेन तोरणदी-
नां हारावयविशेषप्रभृतीनाम् आदिशब्दात्-पीठेद्वच्छन्द-
कपुष्करिण्यादिपरिग्रहा भवति-जायत-विन्यासा-रचना, त-
था चैत्यतरुसिंहासनच्छत्रचक्रध्वजादीनां च, तत्र चैत्यतरु-
शोकवृक्षः, अथवा-अचैत्यानि जिनप्रतिबिम्बानि तरुशोकवृ-
क्षः सिंहासनं-सिंहाकृतियुक्ताविष्टरं छत्रागयानपत्रयं चक्रं-
धर्मचक्रं, ध्वजाः-सिंहध्वजचक्रध्वजमहन्द्रध्वजगोपुरादि-
ध्वजाश्च, आदिसंज्ञात्-पञ्चामरपरिग्रहः, एतानि हि व्यन्त-
राः समवसरणे विदधन्ति । यदाह-वेइहुमपीदच्छंदग, आसण-
कृते च चामराणां य । जं चऽकं करणजं, करेति तं वाण-
मंतरिया ॥ १ ॥ इति गाथार्थः ।

तथा—

धुवनधुक्खो य ठवणा, सयलजगपियामहस्स तो सम्मं ।

ठकिडुवण्णोधरि, समवसरणविचरुवस्स ॥ १७ ॥

भुवनगुरोः-त्रिभुवननायकस्य पुनः स्थापना-अर्हतः स्थापनाभ्यासः कर्तव्य इति शेषः । किंभूतस्य लोके पिता पूज्यः पितामहस्तु पूज्यतरः पितुरपि पूज्यतास्ततः सकलजगतः-समस्तभुवनजनस्य पितामह इव पितामहः सकलजगत्पितामहः । अथवा-सकलजगतो धर्मः पिता पालनाभिष्कृत्याप्तइयामि भगवान् पिता भगवत्प्रभवत्वाद्धर्मस्येति, पितुः पिता पितामहः, सकलजगतः पितामहः इति विग्रहः, अतस्तस्य 'तो' ति-तत्त्वैत्यतःसिद्धासनादिन्यासान्तरं सम्यग्-अवैपरीत्यम्, क स्थापना कार्या ? इत्याह-उत्कृष्टवर्णकस्य प्रधानवन्दनस्योपरि उपरिष्ठात्-उत्कृष्टवर्णकोपरि, किंभूतस्य भुवनगुरोः ? समवसरणे जिनधर्मदेशनाभूमौ यामि देवतानिर्मितानि तस्यैव विस्थानि-प्रतिकृतयस्तेषामिव रूपं स्वभावो यस्व स समवसरणविम्बरूपोऽतस्तस्य चतुर्मुखस्य विशिष्टरूपस्यैवेति गाथार्थः ।

तथा—

एयस्म पुव्वदक्खिण-भागेणं मग्गओ गलधरस्स ।

मुणिवसभाणं वेमा-णिणीणं तह साहुणीणं च ॥१८॥

एयस्म-भुवनगुरोः पूर्वदक्षिणाया आभ्यासदशो भागः एकदशः पूर्वदक्षिणादिभागस्तेन करणभूतेन-इतुभूतन या मार्गतः-पृष्ठतो गलधरस्य-गणनायकस्य मुनिवृषभाणां सा-निशयादियातपुष्पानाम्, तथा यिमानिकदेवास्तेषामेता वैमानिन्यः अतस्तासां वैमानिनीनां देवीनां, तर्धति समुच्चयार्थस्तेन स्थापना कार्येति संबध्यते । सार्वभौमा-तपस्विनीनां चशब्दः समुच्चयार्थे इति गाथार्थः ।

तथा—

इय अवरदक्खिणेशं, देवीणं ठावणा मुण्येयव्वा ।

भवणवइवाणमंतर-जोइससंबंधिणीणं ति ॥ १९ ॥

इति-एवमेव यथा मुनिवृषभादिदेवस्यासंकीर्णतया स्थापना कृता एवं भवनपत्यादिदेवीप्रत्यस्यापि सा कार्येत्यर्थः, अपरदक्षिणेन अपरदक्षिणस्यां दिशि सप्तम्यर्थे अयंमनप्रत्ययः, देवीनां-सुरवधूनां स्थापना-न्यासः 'मुण्येयव्वा' ति-ज्ञातव्या कर्तव्यतयेति शेषः, भवनपत्या-देवालयविशेषनाया असुरादयः, 'वाणमंतर' ति-वनानाम्-उद्यानानामन्तर्याणि कुहराणि विशेषा वा वनान्तराणि तेषु भवा प्रकारवर्णनागमाह-नमन्तरा व्यन्तराः, ज्योतिषि ज्योतिष्कं भवा ज्योतिषा ज्योतीषि वा ज्योतिष्कदेवाः, एतेषां द्वन्द्वोऽतस्तेषां सम्यन्धिन्यः सत्कायास्तास्तथा तासाम्, इतिशब्दो द्वितीयपर्वदसमाप्तिप्रदर्शनार्थे इति गाथार्थः ।

तथा—

भवणवइवाणमंतर-जोइसियाणं व एय्य देवाणं ।

अवरुत्तरणं शवरं, निदिट्ठा समयकेऊहि ॥ २० ॥

भवनपतिवानमन्तरा उक्तानिर्वचना 'जोइसिय' ति-ज्योतिषि-ज्योतिष्कं जाता ज्योतिषिजा ज्योतिषि वा भवा ज्योतिषास्त एव ज्योतिषिकाः एषां द्वन्द्वोऽतस्तेषां भवनपतिवानमन्तरज्योतिषिकाणां वा, वाशब्दः समुच्चये, तद्भावना वैयम्-भवनपत्यादिदेवीनां स्थापना मन्तव्या, भवनपतिवानमन्तरज्योतिषिजाणां च । अथ समवसरणं देवानां-सुराणां किंविशिष्टयुग्मवैपरीत्यत आह-अपरोत्तरणापरोत्तरस्यां

दिशि । शवरं केवलं निर्दिष्टा अभिहिताः । समयकेतुभिः-अथवनचिह्नभूतैरिति गाथार्थः ।

तथा—

वेमाणिण्यदेवाणं, शराणं शारीगणाणं य पसत्था ।

पुव्वुत्तरणं ठवणा, सव्वेसि णियगवप्पेहि ॥२१॥

विमानेषु भवा वैमानिकास्ते च ते देवाश्च शरा इति सम-साऽतस्तेषाम्, तथा नगराणां नृणां, नारीगणानां मनुष्य-स्त्रीसमूहानामहं च गणशब्दोपादानं पुरुषापेक्षया स्त्रीजनस्य बहुत्वव्यापनार्थं, चशब्दः समुच्चये, प्रशस्ता-मङ्गलया पूर्वोत्तराणां-पूर्वोत्तरस्यां दिशि स्थापना-न्यासः कार्येति शेषः । स्थापनाया एव विशेषार्थमाह-सर्वेषां-समस्तानां मनुष्येषु वर्गविशेषाभायाद्भवनपत्यादिदेवानां निजवर्णैः स्वकीय रशरीरच्छायार्थाः तत्र भवनपतिव्यन्तराः पञ्चवर्णा ज्योतिष्कारकवर्णाः, वैमानिकाः पुनरुक्तवर्णाः, विशेषः पुनः, काला-असुरकुमारा इत्यादिगणमादवसेयम् । इति गाथार्थः ।

तथा—

अहिणउलमयाहिव-ममुहाणं तह य तिरियसत्ताणं ।

वितियंतरम्मि एसा, तइए पुण देवजाणाणं ॥२२॥

अहिनकुलमृगमृगाधिपप्रमुखाणां-भुजगबभ्रुहरिणसिंहप्रभृतिकानां, प्रमुखप्रहणावश्यमहिषादिपारंग्रहः 'तहय' ति-समुच्चये, अथवा-तथैव तेनैव प्रकारेण देवानामिव निजवर्णाविशिष्टतालक्षणेन, परस्परविरोधलक्षणेन वा तिर्यक्संस्थानां तिर्यग्योनिजन्तूनां द्वितीयावन्तरे-द्वितीयप्रकारमध्य एषा स्थापना कार्येति शेषः, तृतीये-तृतीयप्रकारान्तरे पुनः-शब्दो विलक्षणताव्यापनार्थः, देवयानानां-देववाहनानां करिमकरंकरकलपिकलहंसाद्याकारधारिणामिति गाथार्थः ।

अथ समवसरणविधि निगमयन् शेषदीक्षाविधि दर्शयन्नाह-इयम्मि समोसरणे, एवं भत्तिविहवाणुसारेणं ।

सुइभूओ उ पदोसे, अहिगयजीवो इहं एइ ॥२३॥

रचितं-स्थापिते समवसरणे-समयसिद्धे, एवम्-उक्तनीत्या भक्तिविभवानुसारेण-बहुमानश्रद्धयानुरूप्येण शुचिभूतस्तु शौचमास एव द्रव्यतो भावतव्य, तत्र द्रव्यतः ज्ञातः श्रीचन्दनानुलिप्तगात्रः सितवसननिवसनः शुचिविद्याकृतसगात्रः, भगवतस्तु विशुद्धमानमानसः । प्रदोष-दिवसाऽवसाने उपलक्षणात्वादस्य प्रशस्तिर्वाच्यकरणवारनक्षत्रयोगवन्दनलक्षणादौ अधिकृतजीवः प्रस्तुतसत्त्वो दीक्षणीय इत्यर्थः, इहाधिभूतसमवसरणदेशे पति-आगच्छतीति गाथार्थः ।

ततश्च—

भुवनगुरुगुणवराणं, तम्मीसं जायतिव्वसद्धस्म ।

विहिसामणमोहेणं, तओ पवेसो तहिं एवं ॥२४॥

भुवनगुरोः-त्रिभुवननायकस्य जिनस्य ये गुणा रागादिवैरि वारिषदारकत्वसमस्तवस्तुस्तोमविषयविज्ञायकर्तृनिष्कलमांकिनिकायकाभिनयत्वस्मृजतपदार्थप्रकाशकारी वाग्वादिशिवसुखनायकत्वतद्दानसामर्थ्यादयस्तेषां यदाख्यानम्-अभिधानं तत्तथा तस्माद्भुवनगुरुगुणाख्यानादतोः । तस्मिन्

भुवनगुरौ संजाननीप्रधस्य समुत्पन्नोत्कटगुरुचैर्देव-
तान्त्रेन प्रतिपत्तिं प्रतीतिं गम्यते अधिकृतजीवस्येति । प्रकृतं
विधिसाधनमनुष्ठानप्रकाशनं, यदुत जिनदीक्षायां प्रतिपन्ना-
यां न तव कल्पते अन्यतीर्थिकंदधानामन्यतीर्थिकानां च
वन्दनादि, कल्पते च जिनानां जैनमुनीनां जैनागमस्य च
वन्दनादि कर्तुमित्याह । अथवा-तथाञ्जली पुष्पाणि दान्य-
म्ने आक्षिप्त्यगने च वस्त्रेण करिष्यते, तानि च पुष्पाणि
त्वया अक्षुभिनेन समवसरणमध्यस्थापितजिनाभिमुख नि-
क्षेप्तव्यानि, आत्मा च ससुतधनादिगुरुं निवेदनीय इति,
विधिः, आधन-सामान्येन विशेषतस्तु दीक्षादानावसरा-
त्पूर्वमेव तद्विषयविधेराख्यातत्वात् । नतो विधिसाधनान-
न्तरं प्रवेशः—प्रवेशने तस्मिन् समवसरणे, एवं वक्ष्यमा-
णस्यायेनेति गाथार्थः ।

ततश्च—

वरगंधपुष्पदानं, सियवन्धेणं तह च्छिठयणं च ।

आगइगइविण्णाखं, इम्मस्स तह पुष्पपाएण ॥२५॥

वरगन्धपुष्पदानं सुगन्धिकुसुमानाम्, अथवा प्रधानानां वा-
सानां पुष्पाणां च दानं चितरणं वरगन्धपुष्पदानमञ्जलीं कर्त-
व्यमस्येति यागः । तथा सितवस्त्रेण शुद्धवाससा । तथा तेन
प्रकारेण अपीडात्पादनलक्षणं चित्प्रसिद्धेन वाक्योपक्षेपमा-
त्रा वा तथाशब्दः, आक्षिप्त्यगने लोचनावरणं कार्यं, चशब्दः स-
मुच्चये, ततश्चासौ तानि कुसुमान्यावृताश्च एव जिनना-
थाभिमुखं प्रक्षेपयितव्यः, गुरुणा चाधिकृतपुष्पपातलक्षण-
निमित्तानुसारं यथासम्प्रदायं शुभादितरस्माद्वा भवादा-
गताऽयं, तथा दीक्षाराधनविराधनाभ्यां शुभनरा वा गतिरस्य
भविष्यतीति दीक्षादानार्थं तत्परिहारार्थं च परिज्ञानं विधे-
यम् । एतद्व्याह-आगतिगतिविज्ञानं शुभाशुभपूर्वजन्मानागत-
जन्मनां निर्णयनं कार्यम् । अथवा-गत्या-गमनेनास्त्वलित-
रादियुक्तं गतिविज्ञानमागामिभयज्ञानमागतिगतिविज्ञानम् ।
इह व्याख्याने समासितमपि गतिविज्ञानमित्येतत्पदं प्राकृ-
तत्वेनोक्तं स सम्बन्धनीयमिति, 'इम्मस्स'ति-अन्य दीक्षाधि-
कृतजायस्य, नयेति समुच्चये । अथवा-तथा-तत्प्रका-
रेण साम्प्रदायिकं पुष्पपातनं—कुसुमपतनेन दीक्षणीयन-
रविहितेन । एतदर्थमेव पूर्वं पुष्पदानं तदञ्जली कृतमासी-
तिदि । इह च समवसरणमध्ये पुष्पपातादीक्षाराधनाजनि-
ता सुगतिस्तद्विधिः पाताञ्च तद्विराधनाजनिता कुग-
तिरस्यत्यन्तावन्मात्रमना ग्रन्थावसीयते । शेषं तु ग्रन्थान्त-
राद्विशिष्टसम्प्रदायाद्वाऽवसेयमिति गाथार्थः ।

अथ शुभाशुभगतिविज्ञानविषये मतान्तरं दर्शयन्नाह—

अभिवाहरणा अण्णे, शियजोगपवित्तिओ य केइ ति ।

दीवाइजलणभेया, तहुत्तरसुजोगओ चंवे ॥ २६ ॥

अभिवाहरणात्-संशब्दनात् दीक्षणीयेनान्येन वा दीक्षाव-
सरे विहितात् शुभाशुभार्थसंस्वरकात् सिद्धिबुद्धीत्यादिरू-
पाद्, अथवा—'इच्छाकारेण तुम्हं अम्हं वंसणपडिं सम्म-
त्तसामाहयं वा आरोवह' इत्यादि, दीक्षणीयाभिव्याहागात्
'आरोवमि क्षमासमणायं इत्थेण आरोविण'मित्यादयोऽवा
र्थाभिप्रायाद्गादस्त्वलित्वादिगुणदोषानुगताद्, अन्ये-अपरे सु-

रयो दीक्षाराधनविराधनाजन्यशुभाशुभगतिपरिज्ञानमस्या-
धिकृतस्य कर्तव्यमित्याहुर्गतिं गम्यम्, तथा निजयोगानामा-
चार्यसत्कमनःप्रभुतीनां प्रवृत्तिः—प्रवर्तने निजयोगप्रवृत्तिस्त-
तो निजयोगप्रवृत्तिः, चशब्दः समुच्चये, इतिशब्दस्याभरस्येह
दर्शनादिति, एतत् केचिदपरं प्राहुरिति गम्यम् । इदमुक्तं भव-
ति-तदा यद्याचार्यस्य क्रोधलोभमोहभयादिभिरव्याकुलं मनो
यद्यदा बाध्यं तद्विषयाभ्याङ्गवादिगुणा च बाह्यं साध्वसाद्य-
नुपहतश्च कायः प्रवर्तते तदा शुभा गतिरिति । अन्यथा-आ-
शुभा गतिरस्य कायत इति । तथा दीपादीनां दीपवन्प्रता-
रकादीनां यज्ज्वलनं-दीपनं तस्य यो भवे-विशेषः, स त-
था तस्मात् । इदमुक्तं भवति-यदि तदा दीपादयः प्रवृत्तं जलो
भवन्ति तदाऽस्य शुभम्, अन्यथा त्वशुभमिति । तर्थात् समु-
च्चये, उत्तरे—दीक्षात्तरकालभाविनो ये सुयोगाः—शुभव्या-
पारा दीक्षितगतास्ते उत्तरसुयोगास्तेभ्य एव कैवशब्दस्या-
वधारणार्थत्वात्केचिदिति प्रकृतमिति गाथार्थः । पञ्चा० २
विष० । सूत्रार्थमेलने, अङ्गे भुतस्कन्धे, अध्ययने, नि० चू० ।

ज भिक्खु उदेसे हेट्ठिन्नाइं समोसरणाइं अवाइत्ता उव-
रिमं सुयं वाएइ वायंतं वा साइअइ ॥१७॥ नि० चू० १६ उ० ।

जिनस्तवनरथानुयानपट्टयात्रादिषु बहूनां साधूनां भेलने,
स० १२ सम० । (समवसरणे सम्भागाविसम्भोगौ 'संभोग'
शब्देऽस्मिन्नैव भागं २०६ पृष्ठे उक्तौ ।) ('अनुयाण'शब्दं प्रथ-
मभागं ३७५ पृष्ठं साधूनां संमेलक उक्तः ।) समवसरणं
नाम कुलसमवायां गणसमवायः संघसमवायो वा । चू० १
उ० १ प्रक० ।

(२६) अथ समवसरणप्रस्तायात्समवसरणस्तवमाह—

धुणिमो केवलिवत्थं, वरविजाणंदधम्मकित्तिऽत्थं ।

देविदनयपयत्थं, तित्थयरं समवसरत्थं ॥ १ ॥

अवचूरिः—वयं 'धुणिमो' स्तुमः । कम् ? तीर्थङ्करं,
केवलिनाऽवस्था यस्य स केवल्यवस्थस्तम् । वराः—प्र-
धाना विद्यामन्धर्मकीर्तिरूपा अर्था यस्य स वरविद्या-
मन्धर्मकीर्त्यर्थस्तम् । अथवा—किमर्थं स्तुमः ? वरवि-
द्यामन्धर्मकीर्त्यर्थम् । पुनः कथं भूतम् ? देवैर्नैतत् यत्पदं
तीर्थंकरपदवीरूपं तत्र तिष्ठतीति देवैर्नतपदस्थस्तम् ।
समवसरणं तिष्ठतीति समवसरणस्थस्तम् । अथवा—समव-
सरणे आस्था स्थितिर्यस्य स समवसरणस्थस्तम् तथा ।

पयडिअसमत्थभावो, केवलिभावो जिणाण जत्थ भवे ।

सोइति सव्वओ तहिं, महिमाजोयणमनिलकुमरा ॥२॥

अवचूरिः—प्रकाटिताः—समस्ता भावास्त्रिभुवनान्तर्वातेनः
स्तम्भकुम्भाम्भोरुहादिपदार्था येन स तथा । केवलिभावः—
केवलित्वं जिनानां यत्र स्थानं भवेत् तस्मिन् स्थाने
शोधयन्ति सर्वतः महीं—पृथिधीम् आयोजनं—या-
जनमभिव्याप्य अनिलकुम(मा)रा—वायुकुमाराः ।

वरिसंति मेहकुमरा, सुरहिजलं उउसुरा कुसुमपसरं ।

विरयंति वणा मणिकण-गरयणचित्तं महिअलं तो ॥३॥

अवचूरिः—मेहकुमारास्तत्र सुरभिजलं वर्षन्ति । 'उउ-
सुरा' इति—अनुसुराः वणामृतनामभिष्ठातारः सुराः—
व्यन्तरा इत्यर्थः कुसुमपसरं वर्षन्ति, अधोमुखकृतान्

पुण्यप्रकरणं कुर्वन्तीत्यर्थः । ततः ' वल्गा ' इति—वा-
नमन्त्राः मलयध्वजकान्ताद्याः, इन्द्रनीलादीनि रत्नानि ।
अयं भावः—मणिकनकरत्नैश्चित्रं महीतलं रचयन्ति—पीठ-
मध्ये कुर्वन्तीत्यर्थः ।

(२२) समवसरणरचनामाह—

अभिभूतमज्झ बहि, तिवप्प मणि-रयण कणय-कविसीसा
रयणज्जुणकप्पमया, वेमाणिअजोइभवणकया ॥४॥

अवचूरिः—अयं भावः—अभ्यन्तरो वप्पो वैमानिककृतो
रत्नमयो मणिकपिशिर्षकः १ । मध्यमः प्राकारो ज्यो-
तिष्ककृतोऽर्जुनसंज्ञसुवर्णमयो रत्नकपिशिर्षकः २ । बहि-
र्वप्पो भवनपतिकृतो रूपमयः कनककपिशिर्षकः ३ ।

चडुम्मि दुतीसंगुल, तिस्सीमणुपिहुल पयसयधणुवा ।

छदणुसयइगकोसे—तरा य रयणमयचउदारा ॥ ५ ॥

अवचूरिः—अयं समयसरणे द्विधा स्यात्, वृत्तं चतुरस्रं
वा । तत्र वृत्ते समयसरणे चप्रत्यभिन्नयः प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशद्
(३३) धनुर्द्विंशति (३२) दङ्गुलपृथुला भवन्ति । तथा त्र-
यस्त्रिंशदपि वप्पोरामन्तराणि उभयपार्श्वान्तरमिलनेन एक-
जं ग (१) पदशत (६००) धनुःप्रमाणानि भवन्ति ।
अत्र च चतुर्थिशत्याऽङ्गुलैर्हस्ता ज्ञेयः । चतुर्भिर्हस्तैर्धनुः ।
धनुःसहस्रद्वयं क्रोशः । क्रोशश्चतुर्भिस्तु योजनम् ।
तथा बहिर्वर्त्तानि सोपानानि दशसहस्र (१००००) मितानि
योजनमध्ये न गणयन्ते । ततः प्रथमवप्राक्षे पञ्चाशद्
(५०) धनुःप्रत्ययः । ततोऽग्रे पञ्चसहस्र (५०००)
सोपानानि तेषां च हस्तमानत्वाच्चतुर्भिर्भागे लब्धानि
पञ्चाशदधिकानि द्वादशशतानि (१२५०) धनूषि । ततो
द्वितीयवप्राक्षे पञ्चाश (५०) धनुः प्रत्ययः, ततः पुनः
पञ्चसहस्र (५०००) सोपानानां पञ्चाशदधिकानि द्वा-
दश शतानि धनूषि भवन्ति । ततस्तृतीयो वप्राक्षः, ततः त्र-
योदश शतानि (१३००) धनूषि गत्वा पीठमध्यम् । अथ
तिस्रोऽपि वप्राभिन्नयः प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशद् (३३) धनुरेक-
(१) हस्ताऽष्टाङ्गुल (८) पृथुला भवन्ति । तत्र स-
र्वेषां धनुषां मिलने नवनवत्यधिकानि एकानवत्वारिंश-
च्छतानि (३६६६) धनूषि जातानि । तथा शेषाणि
द्वात्रिंशदङ्गुलानि त्रिगुणीक्रियन्ते भित्तित्रयभावात्, यण-
वस्थ (६६) ङ्गुलानि जातानि । यणवस्थाऽङ्गुलैश्चैकं
धनुर्भवति, हस्तचतुष्टयमितत्वाद्धनुषः । एवं चत्वारि
सहस्राणि (४०००) धनुषां जातानि । इत्येकस्मिन्
पार्श्वे क्रोशद्वयमेव द्वितीयोऽपि क्रोशद्वयमिति मिलितं
वृत्तसमवसरणं योजनम् ॥ ५ ॥

चउरसे इगधणुसय—पिहुवप्पा सङ्गकोसअंतरिया ।

पढमविआ विअतइआ, कोसंतरपुव्वभिव सेसं ॥६॥

अवचूरिः—चतुरस्रे समयसरणे चप्रत्यभिन्नयः प्रत्येकं
शतधनुः पृथुला ज्ञेयाः, तथा—'सङ्ग' ति—प्रथमद्वितीयव-
प्राक्षेऽन्तरमुभयपार्श्वमिलनेन सार्द्धक्रोशः । ' विअतइय' ति-
द्वितीयतृतीययोश्चान्तरमुभयपार्श्वमिलनेन क्रोशः । पुव्वभिव
सेसं' ति—अत्र मध्यमियोरन्तरमेक (१) क्रोशपदशत-

(६००) धनुःप्रमाणं पूर्ववद् वृत्तसमवसरणवद् ज्ञेयम् । अ-
थात्रापि एकपार्श्वे योजनार्थं मीलयन्ते । तथा—चतुरस्रे
बाह्यवप्राभित्तिर्योजनमध्ये न गणयन्ते । ततश्च बाह्यवप्रा-
मध्यवप्रायोरन्तरं दश शतानि (१०००) धनूषि । द्विती-
यवप्राभित्तिः शत (१००) धनूषि । अभ्यन्तरवप्राप्रमध्यव-
प्रायोरन्तरं पञ्चदशशत (१५००) धनुर्मानम् । अभ्य-
न्तरवप्राभित्तिः शत (१००) धनुर्मानम् । अभ्यन्तरव-
प्राक्षे त्रयोदशशतानि (१३००) धनूषि गत्वा पीठम-
ध्यम्, एवम् एतन्मिलने चतुस्सहस्राणि धनूषि जातानि ।
तथा च क्रोशद्वयं भवति । एवं यथैकत्र पार्श्वे क्रोशद्वयं
भवति तथा द्वितीयोऽपि । एवं चतुरस्रसमवसरणेऽपि योज-
नं मिलति स्म ॥ ६ ॥

सोवाणसहसदस कर—पिहुव गंतुं भुवो पढमवप्पो ।

तो पन्नाधणुपयरो, तम्पो अ सोवाण पणसहसा ॥ ७ ॥

अवचूरिः—सोपानानि दश सहस्राणि करपृथुलानि उच्चा-
नि च हस्तमात्रपृथुलाञ्चानीत्यर्थः । भुवो—भूमितो गत्वा
प्रथमो वप्राक्षः । ततः पञ्चाशद् (५०) धनूषि प्रतरो रमणभूमिः,
समा भूमिरित्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ ७ ॥

तो वियवप्पो पन्नाध—णुपयरसोवाणसहसपण तत्तो ।

तइम्पो वप्पो छस्सय—धणुइगकोसेहि तो पीठं ॥ ८ ॥

अवचूरिः—ततस्तृतीयो वप्रास्तस्य चान्तः पञ्चधनुःशत-
नाधिकैकक्रोशेन प्रामर्तामति गम्यम् । एक (१) क्रोशप-
दशत (६००) धनुःप्रमाणमित्यर्थः । पीठं समा-
भूमिरस्ति ॥ ८ ॥

चउदार तिसोवाणं, मज्जे मणिपीठयं जिणतणुवं ।

दोधणुसयपिहुदीहं, सङ्गुकोसेहि धरणिअला ॥ ९ ॥

अवचूरिः—चतुर्द्वारं त्रिसोपानं सोपानत्रयान्वितम् । स-
मवसरणस्य मध्यं मणिमयं पीठं जिमंदहपरिमाणेनोक्तं
द्विशत (२००) धनूषि पृथुले दीर्घे च, तच्च धरणिजललात्
सार्द्धक्रोशद्वयेन भवति ॥ ९ ॥

जिणतणुवारगुणुवो, समहिअ जोयणपिहु असोगतरु ।

तयहो य देवछंदो, चउसीहासणसपयपीठा ॥ १० ॥

अवचूरिः—'तिअेव गाऊआहं, चेइअरुक्खां जिणस्स पढ-
मस्स । सेसाण वारसगुणां, वीरे वप्पीस य धरणि ॥ १ ॥'
वीराद् द्वादशगुण एकविंशतिर्धनुःप्रमाणां (२१) भवति क-
वलोऽशोकस्तदुपरि शालवृक्ष एकादश (११) धनूषि ।
एवमुभयोरमिलने द्वात्रिंशदधनूषि (३२) वीत्यहुमो भवति,
वीरस्येति सम्प्रदायः । अत्र शालश्च श्रीवीरस्वामिनोऽभूत् ।
अन्येषां तीर्थकृतां म्यप्रोधादयः । उक्तं च समवायाङ्गे—'चउ
वीसाय तिन्ययराणं खउवीसें खइअरुक्खां हुन्था । तं जहा-

“ निग्गोह सत्तधे, साले पिअप पिअंगु सुआहो ।

सरसे अ नागरुक्खं, माली अ पिअंगुरुक्खं अ ॥ १ ॥

तंदुग पाडल जंभू, आसत्थे कलु तइव दधिवत्ता ।

मंदीरुक्खां तिलआ, अयंगरुक्खां असेगो अ ॥ २ ॥

अपय चउसां अ तहा, वेइसरुक्खां तहेव धवरुक्खां ।

सालो अ वज्रमाणस्स, चेइअरुक्खा जित्ठवारो ॥ ३ ॥”

“ वनस्सिं धणुआइं, चेइअरुक्खो अ वज्रमाणस्स ।

निच्छोअगो, उच्छुआं सालरुक्खेण ॥ १ ॥

सच्छुत्ता सपडागा, सवेइया तोरणेहि उयवेआ ।

सुरअसुरगलमाइया, चेइअरुक्खा जित्ठवारो ॥ २ ॥”

इदं प्रवचनसाराङ्कारे सविस्तरमभिहितमस्ति । नित्यमृतु-
रेव पुष्पादिकालो यम्येति नित्यतुल्यः । अयच्छुअशालवृक्षेण-
ति वचनादशोकापरि शालवृक्षोऽपि कथाञ्चिदस्तीति ज्ञायत
इति । तथाऽशोकवृक्षस्याधस्ताद्वच्छुन्दके सत्त्वारि सिंहा-
सनानि सपादपीठानि ॥ १० ॥

तदुपरि च उच्चतिआ, पडिरूवतिगं तहडुचमरधरा ।
पुरआं कणयकुसेसय-ठिअफालिअधम्मचकचऊ ॥ ११ ॥
अवचूरिः—तेषामुपरि चत्वारि कुत्रात्रिकाणि कुत्रातिच्छ-
न्नरूपाणि । तथा प्रतिरूपात्रकं च व्यन्तरन्दुकं प्रभु-
प्रभावान्मुख्यरूपतुल्यमेव भवति । तथाऽष्टौ चामरधरा
भवन्ति । एकैकरूपं प्रति द्वयोर्द्वयोश्चामरधारकयोः सङ्गा-
वात् । तथा कनककुशेशयस्थितानि स्फाटिकानि धर्म-
अक्राण चत्वारि सिंहासनपुरतो भवन्ति ॥ ११ ॥

अयच्छतमयरमंगल—पंचालीदामवेइवरकलसे ।

पइदारं मणितोरण—तिअध्वघडी कुणंति वणा ॥ १२ ॥

अवचूरिः—यंप्रभु प्रतिहारं ध्वजच्छत्रमकरमुखमङ्गलपा-
ञ्चालीपुरपदामवेदपूर्णकलशान्, मणिमयतोरणत्रिकाणि
धूपघटीश्च कुर्वन्ति वानव्यन्तरा—व्यन्तरसुराः ॥ १२ ॥

जोयणमहम्मसदंडा, चउज्झया धम्ममाणगयसीहा ।

ककुभाइजुया सव्वं, माणमिणं निअनिअकरेणं ॥ १३ ॥

अवचूरिः—धर्मध्वज १ मानध्वज २ गजध्वज ३ सिंह-
ध्वज ४ नामान्ध्वजारे ध्वजाश्चतुर्दिक्षु चतुर्ग- (चत्वारो ग)
जसिंहलाङ्कता इत्यर्थः । ‘ ककुभाइजुय ’ इति—लघुलघुत-
वध्वजादियुताः । ककुपशब्देन घण्टिकापताकिकाद्युच्यते ।
सर्वं चैतन्मानं निजनिजहस्तेन ॥ १३ ॥

पविसिअ पुव्वाइ पडू, पयाहिणं पुव्वआमण निविट्ठो ।

पयपीठठवियपाओ, पणमिअतित्थां कहइ धम्मं ॥ १४ ॥

अवचूरिः—प्रवक्ष्यामि प्रविश्य ‘ पणमिअतित्था ’ इति-
‘ नमो तित्थस्स ’ इत्यादि जीतमर्यादया प्रणमितं तीर्थं च-
तुविधः सङ्गा येन सः प्रमावाणी योजने यावत्प्रसरति यतो
अप्राणामधस्ताद्वच्छुन्तो जनाः शृण्वन्ति ॥ १४ ॥

मुणि वेमाणिणि समणी, मभवणजोइवणदंविदेवतिअं ।

कप्पसुरनरित्थितिअं, ठंति गैयाइविदिसासु ॥ १५ ॥

अवचूरिः—आग्नेर्यानिर्ऋतीवायवीशानीविदिक्षु यथोक्तं
समाश्रयं यथाक्रमं पूर्वस्यां दक्षिणायां (रास्यां) पश्चि-
मायमुत्तरायां प्रविश्य प्रवक्ष्यामि तस्मात्तिष्ठति ॥ १५ ॥

चउदविसमणि उद्ध-ट्टिआ निविट्ठा नरित्थिसुरसमणा ।

इय पण ५ सगअपरिस मुणं—ति देसणं पढमवप्पंतो ॥ १६ ॥

इय आवस्सयवित्ती—वुत्तं चुन्नीइ पुण मुणि निविट्ठा ।

दो वेमाणिणिसमणी, उट्ठा सेसा ठिआ उ नव ॥ १७ ॥

अवचूरिः—गाथाद्वयं स्वप्नम् । (नवरं) मुनयो नि-
विट्ठा उत्कुकुकासनेनेति शेषः । वैमानिका देवी अमणी-
द्वयमूर्ध्वस्थिताः शेषा नव सर्वास्थिता उपविष्टाः । तथा
चैतयो (गाथयोः) रत्नराणि (ग्यंजम्)—“ अवसेला
संजया निरइसेसिआ पुरच्छिमणं चव दारेणं पविसिआ
भययंतं तिपयाहिणं काउं वंदिसा नमो अइसेसिआणं ति
भणिआ अइसेसिआणं पिट्ठो निसीयंति । वेमाणिआ
(यी) देवीओ पुरच्छिमणं चव दारेणं पविसिआ भ-
ययंतं तिपयाहिणीकरिआ नमो तित्थस्स नमो अइसेसि-
आणं नमो साइणं ति भणिआ निरइसेसिआणं पिट्ठो
ठायंति न निसीयंति । समणीओ पुरच्छिमणं चव द-
ारेणं पविसिआ तित्थयरं तिपयाहिणं करिआ वंदिसा नमो
तित्थस्स नमो अइसेसिआणं नमो साइणं ति भणिआ
वेमाणिआणं देवीणं पिट्ठो ठायंति न निसीयंति । भवण-
वासिणीओ देवीओ जोइसिणीओ धंतरीओ दाहिणदारे-
ण पविसिआ तित्थयरं तिपयाहिणीकरिआ दाहिणपच्छि-
मणं ठायंति भवणवासिणीणं पिट्ठो जोइसिणीओ ता-
सि पिट्ठो धंतरीओ । भवणवासिदेवा जोइसिआ देवा
वाणधंतरा देवा एए अवरदारेणं पविसिआ तं चव विहिं
काउ उत्तरपच्छिमणं ठायंति जहासंखं पिट्ठो । वेमाणिआ
देवा मणुस्सा मणुस्सीओ अ उत्तरेणं दारेणं पविसिआ
उत्तरपुरच्छिमणं ठायंति जहासंखं पिट्ठो ” । एषा चूर्णीः ।
अथ वृत्तिः । अत्र च मूलटीकाकारेण भवणपतिप्रभृतीनां
स्थानं निपीदने वा स्पष्टाक्षरैर्नोक्तम्, अवस्थानमेव प्रतिपाद-
तम् । पूर्वाचार्योपदेशेन लिखितपाटिकादिचित्रकर्मबलेन तु स-
र्वाभ्यस्त एव देव्यो न निपीदन्ति, देवाभ्यन्तारः पुरुषाः त्वयिअ
निपीदन्तीति प्रतिपादयन्ति केचनत्यलं प्रसङ्गः ॥ १३१७ ॥

बीअंतो तिरि ईसा—सि देवछंदो अ जाण तइअंतो ।

तह चउरंसे दु दु वा—वी कोणओ वडि इकिआ ॥ १८ ॥

अवचूरिः—द्वितीयध्वजप्रान्तस्तिथिः तत्रैवशानकोणं प्रभो-
विधामार्थं देवच्छन्दको रत्नमयः ‘ जाण ’ इति—यानानि बाह-
नानि भवन्ति तृतीयध्वजप्रान्तः । तथा चतुरस्रे समवसरणे
कोणं कोणं द्वे द्वे वाप्यौ । वृत्ते च समवसरणे कोणं कोणं
एकैका वापी । ‘ बहिषप्पदारमज्जे, दो दो वावी अ हुति
कोणसु । ’ इति च स्तोत्रान्तरे पाठः ॥ १८ ॥

पीअ-सिअ-रत्त-सामा, सुर-वण-जोइ-भवणा रयणवप्पे ।

धणु दंड-पास-गयह—त्थ सोम-जस-वरुण-धणयक्खा ॥ १९ ॥

अवचूरिः—अथ रत्नमये प्रथमवप्रे पूर्वोद्दिष्टारचतुर्केऽपि
क्रमेण द्वारपालदेवानां नामादिकमाह—सोम १ यम २ वरु-
ण ३ धनवाक्याः ४ । यथाक्रमं पीतादिवर्णाः । सुरादयः ।
धनुर्देगडपाशगदाहस्ता द्वारपालाः ॥ १९ ॥

जय-विजया-ऽजिय-अपरा—

जिअ सिसिय अरुणा-पीअ नीलाभा ।

बीए देवी जुअला,

अभयंकुस-पास-मगरकरा ॥ २० ॥

तइअ बहि सुरा तुं(धु)वरु, खड्गि-कन्नाखड्डसउडधारी ।

कुम्भवाहदरवाला, तं च हरेदो अ वाहदरारो ॥ २१ ॥

सामभसमोसरणे, एस वि. १ एह जइ महिङ्गिमुणे ।

सध्वमिणं एगोऽविहू, स कुणइ भयलेवरसुरेसु ॥ २२ ॥

अवचूरिः—गाथाद्वयं स्पष्टम् । 'सामभसमोसरणे'ति-य-
ष विधिः सामान्यसमवसरणे भवः ॥ यदि महर्दिकः कश्चि-
द्देव एतन्-आगच्छति तदा स एकाऽपि सर्वमिदं करोति,
यस्मिन्ना नागच्छन्ति तदा प्रथमपत्यादयः समवसरणे कु-
र्वन्ति वा न वा ? इत्याह—'भयलेवरसुरेसु' ति-इतरसुरेषु
भजना, कोऽर्थः ? कुर्वन्त्यपि न कुर्वन्त्यपीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

पुम्बमजायं जत्थ उ, जत्थेइ चुरो महिङ्गिमषवाई ।

तन्धोसरणं नियमा, सययं पुण याडिहेराई ॥ २३ ॥

अवचूरिः—यत्र च तत्तीर्थद्वारापेक्षयाऽभूत्पूर्व-समवसरणं
यत्र च महर्दिको देव इन्द्रादिव्यां समति समागच्छति त-
त्र समवसरणरचना नियमाश्रयथाद्भवति । अष्टमहा-
प्रतिहार्यादिकं पुनः सततं भवत्येवेत्यर्थः ।
तथा येन च श्रमणेन समवसरणमष्टपूर्वं तेन
तत्र द्वादशयाजनेभ्य आगमनं स्यात् । अनागमनं तु
तस्य चतुर्लघवः प्रायश्चित्तं भवति । तदुक्तम्—“ जत्थ अ-
पुध्वोसरणे, अदिहपुध्वं च जण समणेण । बारसहिं जोअ-
णहि, स एह अणागए लहुआ ॥ १ ॥ ” तथा प्रभुः प्रथम-
पौरुषी संपूर्णा यावद्वर्त्ममाचष्ट । अचान्तरं बालः प्राय-
शति, तं च बलिं प्रक्षिप्यमाणं देवादयः सर्वेऽपि यथाचितं
गृह्णन्ति, सर्वामयप्रशमनश्च सः, तेन च परमासान्तरं नान्यः
प्रकुर्यात् रोगः । बालोपादानु प्रभुराद्यवप्रादुत्तरेण निर्गत्य-
शान्तादाश देवकृष्णकर्मोति, गणधरश्च द्वितीयपौरुष्यां धर्म-
माचष्टऽसंख्यभक्त्यधिता इत्यादिवस्तरः श्रीआवश्यक-
दा प्राक्ताऽस्तीति ॥ २३ ॥

दुत्थिअसमत्थअत्थिअ-जणपत्थिअअत्थसत्थसुममत्थो ।

इत्थं पुओ लहु जणं, तित्थयरो कुणउ सुपयत्थं ॥ २४ ॥

अवचूरिः—दुःस्थिता-दुःखिता ये समस्ता आर्थिकजना-
याचकलाकास्तेषां ये प्रार्थिता अर्थास्तेषां सार्थाः समूहास्तेषु
समर्थः, सर्वमन्तरथपूरकत्वात् । इत्थं स्तुतो लघु-शोभ जन
भयलोकं तीर्थकरः सुपदस्यं मोक्षपदस्यं स्वपदस्यं वा करो-
त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीसमवसरणस्तवस्यावचूरिः समाप्ता ॥

(२३) श्रीतीर्थकृतां समवसरणामां व्याख्यानाद्यसरे चतु-
मुखत्वं स्याज्ज्वति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—तीर्थकृतां दानशीलतपो-
भावं ति श्लोकवृत्त्यनुसारेण समवसरणे देशनावसरं चतु-
मुखत्वं संभाव्यत इति ॥ २६ ॥ सेन० २ उल्ला० । ' बारस-
जाअणउसहं ' इत्येतादृशानुसारेण श्रीवृषभादितीर्थकृतां
समवसरणमानमुत्सधाङ्गुलनिष्पन्नयाजनेकव्ययंऽप्यथा वे-
ति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—' बारसजाअणउसहं ' इत्यनया गा-
थयोत्सेधाङ्गुलयाजनेवृषभादितीर्थकृतां समवसरणमानं प्र-
तान्तरेणोक्तं दृश्यते, परमस्या गाथायाः पारम्पर्यं न ज्ञा-
यते इति समवसरणावचूर्णाविति ॥ २६ ॥ सेन० ३ उल्ला० ।
श्रीवर्जज्ञानजिनस्य प्रथमसमवसरणे सालवृत्त ऊर्ध्वमभू-
त्किं वा सर्वदाऽपि सार्थेऽञ्जलिविति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—
यत्र भगवत्तस्तिष्ठति यत्र च निषीदन्ति तत्र देवा अशो-
कवृत्तिं विवर्षन्तीति समवायाङ्गादावभिप्रायोऽस्ति, तेन
१२१

तदुपरिचरितः सालवृत्तस्यापि तथैव सम्भवना, न तु
सार्धं चलनं प्रथमसमवसरण एव वा तद्विधानमिति ॥ १७६ ॥
सेन० ३ उल्ला० । तीर्थकृतां समवसरणामां चतुर्मुखत्वा-
भावं च कथं द्वादशपर्यदां व्यवस्थितिरिति, प्रश्नः—अत्रो-
त्तरम्—समवसरणामांऽपि तीर्थकृतां द्वादशपर्यदामवस्थि-
तिर्यथा समवसरणे तथैवेत्यवसीयते ॥ १८१ ॥ सेन० ३ उल्ला० ।

समोसरणतव-समवसरणतपस्-न० । भाद्रपदपौडशमिरका-
शनान्विकृतिकाचाम्लोपवासंयथाशक्तिकृतैः समवसरणपू-
जान्वितं तपोभेदं, पञ्चा० १६ विव० ।

समोसवेइता-समवसृत्य-अव्य० । खण्डशः कृत्वेत्यर्थे, सूत्र०
१ ध्रु० ५ अ० २ उ० ।

समोहय-समवहत-त्रि० कृतसमुद्धानं, भ० १७ श० ६ उ० । स्थानं
(अविशुद्धलेश्यः समवहता देवा विशुद्धलेश्यं आकाशं न
वा इति ' विभंगणान् ' शब्दं पञ्चमांश उक्तम् ।)

सम्पक्खलि-संप्रक्षालिन्-त्रि० । संप्रक्षालयति कर्मरजः शो-
धयति इत्येवं शीलः संप्रक्षाली कर्ममलशोधकः, पा० ।

सम्म-शर्मन्-न० । लोमं, नि० १ ध्रु० १ वगं १ अ० । लोमदाम-
शिरो ननः ॥ ८ । १ । ३२ ॥ इति पुरुषं बाहुलकादत्र न । प्रा०
सम्यक्-त्रि० । समञ्जर्तात सम्यक् । अविपरीत, स्था०
३ ठा० ४ उ० । सुसाधुनि, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । उत्त० ।
शोभनं, युक्तिसंगतं, सूत्र० २ ध्रु० ४ अ० । आचा० ।
उत्त० । अधिपत्यां, आचा० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० । प्रशो-
सायाम्, प्रव० ६ ठा० । विशेष० । न० । आव० । आ० म० ।
अचिन्त्ये, स्था० ५ ठा० १ उ० । यथावस्थितं, कल्प० ३
अधि० ६ क्षण ।

तिविहे सम्मे पणुत्ते, तंजहा-णाणसम्मं दंसणसम्मं
चरित्तसम्मं । (सू० १६४४)

सम्यग्—अविपरीत मोक्षसिद्धिं प्रतीत्यानुगुणमित्यर्थः ।
स्था० ३ ठा० ४ उ० । रा० अष्टा० ज० । (जं सम्मे ति पासह
तं मोणं ति पासह त्ति ' मुणि ' शब्दं षष्ठमांशं व्याख्यातम् ।)
साम्य-न० । समस्य भावः साम्यम् । समतायाम्, आनु० ।
आ० म० । इष्टानिष्टतारहितं तुल्यत्वं, अष्ट० २१ अष्ट० ।

सात्म्य-न० । " पानाहारादयो यस्या-विच्छेदाः प्रकृतेरपि ।
सुखित्वाय च कल्पन्ते, तस्मात्सम्यग्मात्रं गीयते " ॥ १ ॥ इत्यु-
क्तलक्षणं मोक्षनादौ, ध० १ अधि० ।

सम्मअ-सम्मत्-त्रि० । इष्टं, स० ।

सम्मअणुपालणा-सम्यगननुपालना-स्त्री० । पोषधन्नस्य
सम्यगनां संचने, आव० ६ अ० ।

सम्मइ-सम्मति-पुं० । स्वनामख्याते सिद्धसेनविद्याकरचि-
ते अभयदेवसूक्तवृत्तिरचलितं प्रकरणग्रन्थे, आचा० ।
" स्फुरद्भाग्यशुचिध्वस्त—माहान्धनमसौ द्यम् । वज्रमाना-
कमभ्यर्च्य, यते सम्मतिवृत्तये ॥ १ ॥ " सम्म० १ का-
ण्ड । मिथ्यात्वकलङ्करितायां शोभनायां मत्याम्,
स्त्री० । आचा० । प्रश्न० । विशिष्टाभिनिबोधिकज्ञाने, ध्रु-
तज्ञानं, अवधिज्ञानं वा । सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । ' पामिच्छ'—
शब्दं पञ्चमांशं ८५४ पृष्ठं उदाहृताया देवराजकुटुम्बिनो
दारिकायाम्, पि० ।

सम्भारग-सन्मार्ग-पुं० । सम्यगविपरित मार्गे, सूत्र० १ भृ० ११ अ० ।

“ ब्रह्मा लूनगिरा हरिर्हृदि सरुग व्यालुप्तशिशो हरः,
सूर्योऽयुष्मिन्निनाऽनलोऽप्यखिलभुक् सोमः कलङ्काकृतः ।
स्वर्नाथोऽपि विमेषुलः खलु वपुः संस्पर्शपूर्णः कृतः,
सन्मार्गस्खलनाद्वायान्त विपदः प्रायः प्रभूणामपि ॥ १ ॥ ”
सूत्र० २ भृ० १ अ० ।

सम्भारगपड्डिय-सन्मार्गप्रतिष्ठित-त्रि० । आतोक्रमार्गप्रवृत्ते,
ग० १ अधि० ।

सम्भारगपड्डिय-सम्यक्चरणस्थित-त्रि० । सम्यक्चरणे चा
विभे व्यवस्थितः समुद्युक्तः । संयमसमुत्थितः, सूत्र० १ भृ० १० अ० ।

सम्भार-सम्भर्द-पुं० । “सम्भर्दं चित्तिं विरुद्धं छुर्दि कपहं-
महिंते दृश्य” ॥ ८ । २ ३६ ॥ अनेन दृश्य उकारः ।
सम्भर्दो । जनसंकुलत्वे प्रा० २ पाद ।

सम्भारिअ-सम्भर्दित-त्रि० । “सम्भर्द-चित्तिं”-॥ ८ । २ ३६ ॥
इत्यादिना उकारः । सम्यग् मर्दिने, प्रा० २ पाद ।

सम्भारोह-सन्मनोरथ पुं० । उद्यतविहारविशेषसूत्राध्य-
यनाद्यभिलाषः, ध० ३ अधि० ।

सम्भार-सम्यक्त्व-न० । सम्यगित्यस्य भावः सम्यक्त्वम् ।
सम्यक् शब्दः प्रशंसार्थोऽविरुद्धार्थो वा । सम्यग्-जीवः त-
द्भावः सम्यक्त्वम् । कर्म० ४ कर्म० । वि० ० । आचा० । दर्श० ।
‘सम्भ’ इति सम्यक् शब्दः प्रशंसार्थोऽविरुद्धार्थो वा । सम्य-
ग्जीवस्तद्भावः सम्यक्त्वं प्रशंसो मोक्षविशेषार्थो वा । प्रशम-
संवेगादलक्षण आत्मधर्म इति यावत् । यदाहुः श्रीमद्-
बाहुस्वामिपादाः— “संय समत्ते एतन्धम्मसम्भारोहणीय-
कम्माणुवयणोयममकम्बयसमुत्थो (त्वे) पसमसंवेगादलिंगे
सुहं आयपरिणाम ॥ ” इत्यादि । कर्म० ४ कर्म० । दर्श० ।
सम्यग्भावः, भ० ६ श० ३१ उ० । तत्त्वार्थश्रद्धान्,
आध० ६ अ । तत्त्वप्रतीतिः, ध० ३ अधि० । सम्यग्दर्शने,
प्रश्न० ४ संय० द्वार । स्या० । मिथ्यात्वमोहनीयज्ञापशमादि-
समुत्थे जीवपरिणामे, प्रश्न० ४ संय० द्वार । स्या० । प्राति० ।
उत्त० । आय० । अष्ट० । ज्ञानदर्शनचार्वाकाणां यत्परस्यां प्र-
योजनं तदात्मकत्वात् सामयिकं, आ० म० १ अ० । आचा० ।
“तत्तत्प्रसहहाण सम्भार” तत्त्वार्थानां सर्वविदुषादिष्टतया
पारमार्थिकानां जीवादिपदार्थानां श्रद्धानम् एतदेव सम्य-
क्त्वम् । पञ्चा० १ विव० ।

विषयसूचना—

- (१) एकविधादिसम्यक्त्वप्रतिपादककारणनिरूपणम् ।
- (२) सम्यक्त्वं कतिविधम् ।
- (३) पञ्चविधादिसम्यक्त्वनिरूपणम् ।
- (४) ज्ञायकसम्यग्दर्शनविषयकसम्यक्त्वानिरूपणम् ।
- (५) नामनिष्पन्ननिक्षपायातस्य सम्यक्त्वविधानस्य नि-
क्षेपः ।
- (६) भावसम्यक्त्वप्रतिपादनम् ।
- (७) सम्यक्त्वप्राप्तिकयाजना ।
- (८) कर्मान्तिकं जनुमना सम्यग्दर्शनं प्रयत्नेनैति निदर्शनम् ।

(६) गृहिधर्मः सम्यक्त्वमूलक इत्यवसरं सम्यक्त्वानिरू-
पणम् ।

(१०) सम्यक्त्वफलम् ।

(११) कर्मक्षेत्रादिप्रपञ्चसारविचारपरिण्यागेन सम्यक्त्व-
स्वरूपस्यैव प्रकाशने हेतुनिर्दर्शनम् ।

(१२) सम्यक्त्वं मोक्षबीजम् ।

(१३) सम्यक्त्वमिति किं कर्तव्यमिति सूत्रेण निदर्शनम् ।

(१४) सम्यक्त्वावाप्तौ यद्विधेयं तद्विदर्शनम् ।

(१५) यस्य चैषा लोकैषणा नास्ति तस्यान्याप्यप्रशस्ता
मर्तिर्नास्ति । अन्योऽपि तदनुसारी चतुर्दशपुत्र-
विदादिः सत्यहिताय परंभ्य आवेद्यतीति नि-
रूपणम् ।

(१६) परमतव्युदासद्वारेण सम्यक्त्वमविवक्षितम् ।

(१७) यदि नामकर्मपरिष्कारमुदाहरन्ति ततः किं कार्यम् ।

(१८) दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकगनमर्थनिरूपणम् ।

(१९) किं विगणय्येतत् कुर्यादिति निरूपणम् ।

(२०) भावतर्मास यत्तमानस्य सम्यक्त्वं नास्तीत्, ना-
स्ति, न भावीति निरूपणम् ।

(२१) सर्वेषां तीर्थकराणामयमाशय इति निरूपणम् ।

(२२) श्रावकधर्मस्य मूलं सम्यक्त्वम् ।

(२३) अधुना प्रकृतयोजना ।

(२४) प्रकृतयोजनाव्यतिरेकनिर्दर्शनम् ।

(२५) सम्यक्त्वातिचाराः ।

(२६) श्रावकधर्मस्य सम्यक्त्वं मूलम् ।

(२७) कथं सम्यक्त्वं भवतीति निदर्शनम् ।

(२८) जीवदर्शनेऽपि सम्यग्दर्शितः ।

(२९) ज्ञायिकं सम्यक्त्वं विशुद्धतरम् ।

(३०) निसर्गादधिगमाद्वा सम्यक्त्वात्पादः ।

(३१) सम्यक्त्वेनः सप्तमनःकपृथिव्या गमनागमने नि-
षिद्धे ।

(३२) स्वरूपतः फलतश्च सम्यक्त्वनिरूपणम् ।

(३३) आत्मपरिणामरूपत्वेन क्षणस्थेन दुर्लभमिति क्षण-
स्थलक्षणम् ।

(३४) सम्यक्त्वस्य प्रशमादिलक्षणम् ।

[१] इदानीम् ‘एगविहाइदसविहं सम्भारं’ ति
एकोनपञ्चाशदधिकशततमं द्वारमाह—

एकविहं द्विविहं त्रिविहं, चतुर्वा पंचविहं दसविहं सम्भारं ।

द्विवाइकारगाई, एवमभेएहि वा सम्भारं ॥ ६५६ ॥

एकविधं द्विविधं त्रिविधं चतुर्धा पञ्चविधं दशविधं सम्य-
क्त्वं भवतीति शेषः । तत्र एकविधं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं
सम्यक्त्वम्, एतच्चानुक्रमण्ययिवाक्षितोपाधिभेदेन सामा-
न्यरूपत्वादवसीयते इत्यस्यां गाथायां न विवृते, द्विविधादि
तु न ज्ञायते इत्युल्लेखमाह— ‘द्विवाइ’ इत्यादि, त्रिविधं
द्रव्यादिभेदतः, तत्र च ‘द्वय’ इति-सूत्रामात्रत्वाद् द्रव्यतो
भावतश्च । द्रव्यतो विशेषाधिदेशेण विशुद्धिकृता मिथ्यात्वपु-
द्गला एव भावतस्तु तदुपपद्यमानोपजानतो जीवस्य जिनाकृतस्व-
रूपपरिणामः । आदिशब्दः प्रकारान्तरेण द्विविधत्वदर्शना-
र्थः तेन नैक्यिकव्यावहारिकभेदतः पौद्गलिकाऽपौद्गलिकभेद-

तो नैसर्गिकाधिगमिकभेदोऽपि च द्विविधमिति । तत्र यद्-
शकालसंहननानुरूपं यथाशक्ति यथावत्संयमानुष्ठानरूपं मौ-
नम्-अधिकलं मुनिवृत्तं तत्रैवाधिकं सम्यक्त्वं व्यावहारिकं तु
सम्यक्त्वं न केवलमुपशमादिप्रसङ्गस्यः शुभात्मपरिणामः,
किं तु-सम्यक्त्वं हेतुर्गर्भः । अहंरुद्रासनप्रात्यादिः कारणे
कार्योपचारात्सम्यक्त्वं तदपि हि पारंपर्येण शुद्धचेतसा-
मपवर्गप्राप्तिहेतुर्भवतीति, उक्तं च—“ जे मोक्षं ते सम्मं,
तस्मिह होइ मोक्षं तु । निच्छयओ इयरस्स तु, सम्मं सम्म-
त्तहंऊ वि ॥ १ ॥ ” व्यावहारिकनयनमपि च प्रमाणं तद्वलेनैव
तीर्थप्रवृत्तेः, अन्यथा तदुच्छेदप्रसङ्गात्, तदुक्तम्—“ जइ जिण-
मयं पयउज्जह, ता मा वयहार निच्छयं सुयह । वयहारनयोउच्छेप,
निच्छेओओ हु ओवस्सं ॥ १ ॥ ” इति तथा अपेक्षातमिध्यास्वभाव-
सम्यक्त्वपुञ्जगतपुद्गलवेदनस्वरूपं क्षायापशमिकं पौद्गलिकं
सर्वथा मिध्यात्वमिध्यासम्यक्त्वपुञ्जपुद्गलानां क्षायापशमाज्ज्ञानं
केवलजीवगर्णारूपं क्षायिकमापशमिकं क्षायापशमिकं, नै-
सर्गिकाधिगमिकं पुनरपि वक्ष्येते, तथा त्रिविधं कारणं
कारकगोचरकदीपकभेदतः “ उचसमभेपहिं व ” इति—वाशब्दः
त्रैविध्यस्यैव प्रकारान्तरप्रदर्शनार्थः बहुवचनं च गुणार्थं,
ततन्निविधं चतुर्विधं दशविधं सम्यक्त्वमुपशमादभेद-
भवतीति, इदमुक्तं भवति—आपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिक
भेदात् त्रिविधम्, आपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसमाख्या-
नभेदाच्चतुर्विधम्, आपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसमा-
ख्यानवेदकभेदात्पञ्चविधम्, एतद्वयं प्रत्येकं निसर्गाधिगमभे-
दाद्दशविधमिति । कथं पुनर्द्विविधादिभेदं सम्यक्त्वमित्याह-
सम्यग्-अपेक्षितेन आगमोक्तप्रकारेण न तु स्वमतिपरि-
क्षितभेदोदरति भावः ।

अथैनामेव गाथां स्फुटतरं व्याख्यायन्माह—

एगविहं सम्मरुई, निसग्गभिगमेहि तं भवे दुविहं ।

तिविहं तं खइयाई, अहवा वि हु कारगाई य ॥ ६५७ ॥

एकविधम्-एकप्रकारमुपार्चभेदाधिवक्ष्यता निर्भेदमित्यर्थः,
सम्यगवृत्तिः सम्यगज्ञानसशयविपर्यासनिर्गमन इदमेव त-
त्त्वमिति निश्चयपूर्विका जिनोदितजीवादिपदार्थेष्वभिधीतिः
जिनोक्तानुसारितया तत्त्वार्थश्रद्धानुरूपमेकविधं सम्यक्त्व-
मिति भावः । तथा निसर्गाधिगमाभ्यां तत्सम्यक्त्वं भवेद्
द्विविधं, तत्र निसर्गः स्वभावो गुरुपदेशादिनिर्गन्तस्तस्मा-
त्सम्यक्त्वं भवति, यथा नारकादीनामाधिगमो गुरुपदेशादि-
स्तस्मात्सम्यक्त्वं भवतीति प्रतीतमेव । अयमभिप्रायः— तीर्थ-
कराद्युपदेशानन्तरं स्वत एव जन्तोर्थत्कर्मोपशमादिभ्यां
जायते तन्निसर्गसम्यक्त्वम् । यन्पुनस्तीर्थकराद्युपदेशाज-
नप्रतिमादर्शनादिबाह्यनिमित्तोपपद्यते कर्मोपशमादिना प्रा-
दुर्भवति तदधिगमसम्यक्त्वमिति, तथा त्रिविधं तत्सम्यक्त्वं
क्षायिकादि, अथवा-त्रिविधं कारणकादि ।

तत्र क्षायिक-क्षायोपशमिकं व्याख्यातुमाह—

सम्मत्तमीसमिच्छ, त्कम्मखयओ भणंति तं खइयं ।

मिच्छत्तखओवसमा, खाओवसमं ववइसंति ॥ ५८ ॥

सम्यक्त्वमिध्यामिध्यात्वकर्मक्षायोपशमितीर्थकरगणधराः
क्षायिकं सम्यक्त्वं त्रिविधस्यापि दर्शनमोहनीयस्य क्षयेण-

निर्मूलोच्छेदेन निवृत्तं क्षायिकम्, अयमर्थः—अनन्तानुबन्धि-
कषायचतुष्टयानन्तरं मिध्यात्वमिध्यासम्यक्त्वपुञ्जक्षणे त्रि-
विधं दर्शनमोहनीयकर्मणि सर्वथा क्षीणे क्षायिकं सम्यक्त्वं
भवतीति, तथा मिध्यात्वमोहनीयकर्मणि उदीर्णस्य क्षयादनु-
दीर्णस्य क्षोपशमात्सम्यक्त्वपुञ्जगतपुद्गलक्षणाद्विष्काभभताव-
यस्वरूपाश्च क्षायापशमिकसम्यक्त्वं व्यपदिशन्ति-कथयन्ति ।
इदमुक्तं भवति—यदुदीर्णमुदयमागतं मिध्यात्वं तद्विष्काभ-
क्षयेन वेदितव्यात् क्षीणे—निर्जीर्णं, यच्च क्षोपसत्तायामनुद-
यागतं धर्मे तदुपशान्तम् । उपशान्तं नाम-विष्कम्भितोद-
यमपनीतमिध्यास्वभावं च । मिध्यात्वमिध्यापुञ्जावाभ्रस्य वि-
ष्कम्भितोदयं, शुद्धपुञ्जमाभ्रस्य पुनरपनीतमिध्यात्वस्वभाव-
मित्यर्थः । तद्वदुदीर्णस्य मिध्यात्वस्य क्षयेण, अनुदीर्णस्य
क्षोपशमनं निवृत्तत्वात् स्फुटतरं शुद्धपुद्गलक्षणे मिध्यात्व-
मपि क्षायापशमिकं सम्यक्त्वमुच्यते । शाधिता हि मिध्या-
त्वपुद्गला अतिस्वच्छवत्प्रमिव इष्टं यथास्थिततत्त्वकृत्य-
व्यवसायरूपस्य सम्यक्त्वस्यावारका न भवन्ति अतस्तेऽ-
प्युपचारतः सम्यक्त्वमुच्यन्ते इति । प्रव० १४६ द्वार । आ० ।

(२) अथ तत्सम्यग्दर्शनं कतिविधमत आह—

उवसामग सासायण, खओवसमियं च वेदगं खइयं ।

सम्मत्तं पंचविहं, जह लब्भइ तं तहा वोच्छं ॥ ६४ ॥

सम्यक्त्वं पञ्चविधम्, तद्यथा—आपशमिकं सासादनं
क्षायोपशमिकं वेदकं क्षायिकं च । एतत्पञ्चप्रकारमपि यथा
लभ्यते तथा वक्ष्यामि । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

(३) संप्रति पञ्चविधं सम्यक्त्वमाह—

वेययसम्मत्तं पुण, एयं चिय पंचहा विगिहिइं ।

सम्मत्तचरिमपोगल-वेयणकालं तयं होइ ॥ ६६२ ॥

एतदेव-पूर्वाक्तं चतुर्विधं सम्यक्त्वं वेदकसंयुक्तं पुनः पञ्च-
धा-पञ्चविधं विनिर्दिष्टं-विशेषतः कथितं वीतरागः । ~~सम्य-~~
वेदकसम्यक्त्वं सम्यक्त्वपुञ्जस्य बहुतरक्षपितस्य चरमपुद्-
गलानां वेदनकाल-प्राप्तसमयं भवति । वदयति-अनुभवति
सम्यक्त्वपुद्गलानीति वेदकोऽनुभवित्वा तदनर्थान्तर्भूतत्वा-
त्सम्यक्त्वमपि वेदकम्, यथा आह्वित इत्याहारकं तथा व-
द्यत इति वेदकम् । इदमत्र तात्पर्यं-क्षपकभेगे प्रतिपक्षस्या-
नन्तानुबन्धिकषायचतुष्टयमपि क्षयित्वा मिध्यात्वमिध्यापुञ्ज-
पु सवंधा क्षपितेषु सम्यक्त्वपुञ्जमप्युदीर्णोदीयानुभवतं निजं-
ग्यतो निष्ठितोदीरणीयस्य चरमप्राप्तोद्यातधुमानोद्यापि स-
म्यक्त्वपुञ्जपुद्गलानां कियतामपि वेद्यमानत्वाद्देदकं सम्य-
क्त्वमुपजायते इति । अत्राह—नन्वेवं सति क्षायापशमिकेन
सहास्य को विशेषः ? सम्यक्त्वपुञ्जपुद्गलानुभवस्योभयत्रा-
पि समानत्वात्, सन्त्यं, किंचेत्तदशेषादनपुद्गलानुभूतिमत्प्रा-
क्तम् । इतरं तु उदितानुदितपुद्गलस्येतन्मात्रः प्रकृतो विशेषः,
परमार्थतस्तु क्षायापशमिकमेवेदं चरमप्राप्तसशयाणां पुद्ग-
लानां क्षयाच्चरमप्राप्तवृत्तिनां तु मिध्यास्वभावापगमलक्ष-
णस्यापशमस्य सङ्गावादिन ।

अथ दशविधं सम्यक्त्वमाह—

एयं चिय पंचविहं, निसग्गभिगमभयओ दमहा ।

अहवा निसग्गरुई, इवाइ जमागमं भणिअं ॥ ६६३ ॥

एतदेवावन्तरोदितं पञ्चविधं सम्यक्त्वं नित्यगोचिन्मभे-
काभ्यां वृत्तधा भवति । सायिकसायिकमिहोपसमिकसा-
स्वादनवेदकानां प्रत्येकं नित्यगोचोऽधिगमस्तथा जायमानत्वा-
द्वाक्यधर्ममित्यर्थः । अथर्वान्तं प्रकारान्तरोपदर्शनार्थः । नित-
गोचरुपदर्शकविरित्यादिकवचनाया बदधानं प्रकापकादी प्र-
तिपादितं तत्र च दशविधस्वयमन्तव्यम् ।

तदेवाह—

नित्यगुपसर्क, आश्वरुहसुत-बीज-रुहमेव ।

आहिमधित्थारुह, किरियासंखेवधम्मरुह ॥ ६६४ ॥

अत्र रुचिशब्दः प्रत्येकं योज्यते, ततो नित्यगोचरुपदर्श-
कविरिति द्रष्टव्यम् । अत्र नित्यगोचरभावस्तेन रुचिर्जनप्र-
णीततत्वाभिप्रायरूपा यस्य स नित्यगोचरः, उपदर्श-गुणा-
दिभिर्वस्तुनश्चकथनं, तेन रुचिरुक्त्यरूपा यस्य स उप-
दर्शकः, आह—सर्वज्ञत्वनात्मिका, तस्यां रुचिरभिप्रायो
यस्य स आह्वारुचिः, 'सुतवीयहृदमेव' ति—अत्रापि रुचिश-
ब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, सूत्रमाचाराद्यङ्गप्रविष्टम्, अङ्गवाह्यं
चावश्यकदर्शकालिकादि, तेन रुचिर्यस्य स सूत्ररुचिः,
बीजास्य बीज-पदेकमप्यनेकाधेयप्रबोधोत्पादकं बलः, तेन
रुचिर्यस्य स बीजरुचिः, अनयोश्च पदयोः समाहारद्वन्द्वः,
तेन नपुंसकनिर्देशः । एवंति समुच्चयः । 'आदिगमवित्थारुह-
इ' ति अत्रापि रुचिशब्दस्य प्रत्येकमभिसंबध्यः, ततोऽधि-
गमरुचिर्विस्ताररुचिश्च । तत्राधिगमो—विशिष्टं परिज्ञानं
तेन रुचिर्यस्यासावधिगमरुचिः, विस्तारो—व्याप्तः सक-
लद्वादशाङ्गस्य नैः पर्यालोचनमिति भावः, 'तेनापवृहिता
रुचिर्यस्य स विस्ताररुचिः, किरियासंखेवधम्मरुह' ति—रु-
चिशब्दस्यात्रापि प्रत्येकमभिसंबध्यात् क्रियारुचिः, संक्षेप-
रुचिर्धर्मरुचिरिति द्रष्टव्यम् । तत्र क्रिया-सम्यक्संयमासुष्ठाने,
तत्र रुचिर्यस्य स क्रियारुचिः, संक्षेपः—संप्रहस्तत्र रुचिर्य-
स्य, विस्तारार्थापरिज्ञानात् संक्षेपरुचिः, धर्मोऽस्ति कायधर्मे
श्रुतधर्मादी वा रुचिर्यस्य स धर्मरुचिः, यदिह सम्यक्त्वस्य
जीवानन्वयनाभिधानं तद्गुणगुणिनोः कथंचिद्वन्मत्त्वस्या
पनार्थमिति गाथासंक्षेपाधेः । प्रव०६३ द्वार । संघा० सम्म० ।
(वेदकसम्यक्त्वं 'वेदग' शब्दे पष्ठभागोऽस्ति ।)

(४) सम्प्रति सायिकदर्शनमाह—

दंसणमाहे स्त्रीणे, खयदिट्ठी होह निरवसेसम्मि ।

केण उ सम्मो मोहो, पडुष पुव्वं तु पणवणं ॥ १२६ ॥

दर्शनमाहे निग्यशेष विप्रकारोऽपि स्त्रीणे लयदृष्टिः सा-
यिकं सम्यग्दर्शनं भवति, आह—यन्मिध्यात्वदर्शनं तन्मोहः
स्यात्तस्य सम्यग्दर्शनमाहकत्वात्, यत्सम्यग्दर्शनं तत्केन
कारणेन मोहः ?, सूरिगह—पूर्वा प्रकापनां प्रतीत्य । किमुक्तं
भवति—यथा मदनकोद्ववाणां निर्मदनीकृतानामप्योदनः स
पि मदनकोद्ववौदन इति व्यपदिश्यते तथा पूर्वं सगदमत्वा-
देवं तेऽपि सम्यक्त्वपुत्रताः, पूर्वं मिध्यात्वपुत्रता आसीरन्
ते च दर्शनमाहकाः, अतः पूर्वभावप्रकापनामधिकृत्य तेऽ-
पि दर्शनमाह इति व्यपदिश्यन्ते । वृ० १ उ० १ प्रक० ।
सम्यग्दर्शनयुक्तोऽयमिति । अत्र च पञ्चलक्षणप्रदर्शनेन
वत्सद्व्यवहाराः सतषष्टिरपि भेदाः सूचिताः, सत्य-
त्वं च तैर्विशुद्धं स्याद्, यदाह—

अउसइहणतिसिगं, दसविणयतिसुखिपंचययरोसं ।

अहुपभावसुभूसण-लकसणपंचविहसंजुतं ॥ १ ॥

हण्वहजयणाऽऽगारं, सुभावाभाविअं च कुट्ठाणं ।

इयसत्तसिद्धिदंसण-भेअविसुद्धं तु सम्मतं ॥ २ ॥

“अउसइहण” ति—

परमत्थसंयवो अलु, सुमुणोअपरमत्थजइजणतिसेवा ।

वावअकुट्ठीण य, वज्जणो सम्पत्तसइहणा ॥ ३ ॥

‘तिसिगं’ ति—

सुसुसधम्मराओ, गुरुदेवाणं जइ समाहीय ।

वेयाचकं नियमो, सम्महिट्ठिस्स सिगाइ ॥ ४ ॥

‘दसविणयं’ ति—

अरिहंतसिद्ध चेअइ, सुए अउधम्मं अइसाहुवणो अइ

आयारिअउवज्जापए, पवयणेइंसणे०विणया ॥ १ ॥

भक्तीपुआवअ, (स्स) जणणं नासणमवअघायस्स ।

आसायणपरिहारो, दंसणविणयो समासंणं ॥ ६ ॥

‘तिसुद्धिं’ ति—

मुत्तण जिणं मुत्तण, जिणमयं जिणमयट्ठिण मुत्त ।

संसारकत्तवारं, चित्तिज्जंतं जगं संसं ॥ ७ ॥

‘पंचगयदोसं’ ति—

संका०कंअ०विगिच्छा ३, पसंसं ४ तह संयवोऽकुलिगीसुं ।

सम्मत्तस्सऽइयारा, परिहणिअया पयसेणं ॥ ८ ॥

‘अहुपभावणं’ ति—

पावयणी धम्मकही २, वारं नेमिस्सिओ ४ तवस्सी अ ५ ।

विज्जा ६ सिज्जा अ ७ कई ८, अहुव पभावणा भणिआ ॥ ९ ॥

‘भूसणं’ ति—

जिणसासणे कुसलया१, पभावणा२निन्धसेअणा३धिरका४ ।

भक्तीअ ५ गुणा सम्म—सदीयया उत्तमा पंच ॥ १० ॥

‘लकसणपंचविहसंजुतं’ ति—लक्षणान्युक्तान्येवात्र गाथाऽपि ।

संवेगो विअ १ उयसम २, निव्येअो३तह य होइ अणुकेपा४ ।

अन्धिकं विअ ५, सम्पत्त लकणाणा पच ॥ ११ ॥

‘कुट्ठीहजयणं’ ति—

नो अअतिथिए अ-अतिथिदेव २ य तह सदेवार्ह ।

गहिए कुतिथिएहि, वेदामि १ न वा नमस्सामि २ ॥ १२ ॥

नेव अणालसो आ-लसामि ३ नो संलसमि ४ तह संसि ।

दाम न असणार्हं ५, पेसमि न गंधपुप्फार्हं ६ ॥ १३ ॥

‘कु आगारं’ ति—

सायामिओ य गणाभिओगो, बलाभिओगो अ सुराभिओगो ।

कंतारविओ गुरुनिग्गहो अ, कुट्ठीइआऊ जिणसासणम्मि ॥

‘सुभावाभाविअं’ ति—

मूलं १ द्वारं २ पट्टाणं ३, आहारो ४ भायणं ५ निही ६ ।

उकुक्कसाविधम्मस्स, सम्मतं परिकित्तिअं ॥ १४ ॥

‘कुट्ठाणं’ ति—

अतिअ १ णिच्छो२कुण्ठो३, कयंअ ४ पण५अतिथि सिव्वाअं ५ ।

अतिअ अ मुक्खो वाओ३, कुस्सम्मत्तस्स ठाण्णं ॥ १६ ॥

अधेनासां विपमपकाथो यथा—

परमार्था जीवावयस्तेषां संस्तवः—परिचयः १, सुमुनि-

तवरमार्था यतिजना आचार्यादयः, तेषां संस्तवं २, व्याप-

कदर्शना-निहवावयः ३ कुदर्शनाः—शाक्यादयः ४ तेषां व-

ज्जनं—त्यागः ‘सम्मत्तसइहणा’ इति—सम्यक्त्वं, अही-

त्रिविधं भावसम्यक्-दर्शनज्ञानव्याप्तिभेदान्, पुनरप्येकैकं भेदन आच्छेद-तत्र दर्शनसम्यग् प्रत्येकं त्रिविधं, तद्यथा-

अनादिमिध्यादृष्टकृतात्रपुञ्जस्य यथाप्रवृत्तकरणकर्तृशेषक-
र्मणा देशान्तरागरोपमकोटिकोटिकस्थितिकस्यापूर्वकरणभि-
न्नमन्थमिध्यात्वानुदयलक्षणमन्तरकरणं विधायानिवृत्तक-
रणेन प्रथमं सम्यक्त्वमुत्पादयत औपशमिकं दर्शनम् १,
उक्तं च—“ उत्तरदेशं दृष्ट्वा ज्ञेयं च विजम्भाय वक्ष्यते पण ।
इयं मिच्छतास्तु दृष्ट्वा उच्यते सम्यं लहइ जीवा ॥ १ ॥ ” उप-
शमधेत्यां औपशमिकमिति २, तथा सम्यक्त्वपुत्रलोपष्ट-
म्भजननाध्यवसायः क्षायोपशमिकं २, दर्शनमोहनीयक्षयात्
क्षायिकं ३, चारित्र्यमन्युपशमधेत्यामौपशमिकं १, कषाय-
क्षयोपशमात् क्षायोपशमिकं चारित्र्यं २, चारित्र्यमोहनीयक्ष-
यात्क्षायिकं ३, ज्ञानं तु भावसम्यग् विधा ज्ञानव्यं, तद्यथा-
क्षायोपशमिकं क्षायिकं च । तत्र अतुर्विधज्ञानावगतीयक्षयो-
पशमात् मत्यात्र अतुर्विध क्षायोपशमिकं ज्ञानं, समस्तक्ष-
यात्क्षायिकं केवलज्ञानमिति । तद्वयं त्रिविधेऽपि भावस-
म्यक्त्वे दर्शितं सति परस्त्रोदयति—यद्ययं त्रयाणामपि
सम्यग्वादसम्भवं कथं दर्शनस्यैव सम्यक्त्ववादा रुढा ?
याद्वाध्ययने व्यावर्ग्यते, उच्यते—तद्भावभाविन्यादितर-
योः, तथाहि—मिध्यादृष्टं न स्तः, अत्र च सम्यक्त्वप्रा-
धान्यव्यापनाय अन्धतराजकुमारद्वयेन बालाङ्गनाद्यववा-
धार्थं दृष्टान्तमाचक्षते—तद्यथा—उदयसेनराजस्य वीरसेन-
सूरसेनकुमारद्वयं, तत्र वीरसेनोऽन्धः, स च तत्प्रायोग्या
गांधर्वादिकाः कला प्राहितः, इतरस्यभ्यस्तधनुर्वेदा लो-
कन्यायां पदवीमगमत्, एतच्च समाकर्ण्य वीरसेनतापि
राजा विज्ञप्ता यथाऽहमपि धनुर्वेदाभ्यासे विदधे, राज्ञा-
ऽपि तदाग्रहमवगम्यानुज्ञातः । ततोऽभौ सम्यग्प्राध्यायाप-
देशात् प्रज्ञानशयादभ्यासविशेषाच्च शब्दवर्धा सज्जम् ।
तत्र चारुदयावलन स्वभ्यस्तधनुर्वेदविज्ञानक्रियणागणित-
चक्षुर्दर्शनमदसद्भावेन शब्दवर्धनवायष्टम्भात्परवलोपस्थाने
सति राजा युद्धायां दशं याचितः । तेनापि याच्यमानेन
धितरं । वीरसेनं च शब्दानुवोधितया परानीकं जजृम्भे,
परिभ्रातगतकुमारान्धभावमूकतामारुह्यतामौ जगृह, सूर-
सेनेन च विदितवृत्तान्तेन राजानमापृच्छ्य निशितशरशत-
जालावपृच्छपरानीकेन मोचितः । तद्वयमभ्यस्तविज्ञानक्रिया-
ऽपि चक्षुर्विकलत्वाञ्जालमभिप्रतकार्यसिद्धये इति ।

एतद्वयं निर्युक्तिकारां गाथयोपसंहारमाह—

कुणमाणां वि य किंर्यं, परिचयंतां वि सयणधणभोए ।

दितां वि दुहस्म उरं, न जिगइ अंधो परानीयं ॥१६॥

कुर्वन्नपि क्रिया परित्यजन्नपि स्वजनधनभोगान् दददपि
दुःस्वस्यारः न जयत्यन्धः परानीकमिति गाथार्थः ।

(७) तद्वयं दृष्टान्तमुपदर्श्य दार्ष्टान्तिकमाह—

कुणमाणां वि नियसि, परिचयंतां वि सयणधणभोए ।

दितां वि दुहस्म उरं, मिच्छदिद्वी न मिजम्ह उा ॥२५॥

कुर्वन्नपि निवृत्तिम्—अन्यदर्शनार्थमिहनां, तद्यथा—पञ्च यमाः,
षष्ठं नियमा इत्यादिकां तथा परित्यजन्नापि स्वजनधनभो-
गान् पञ्चाग्निनपञ्चादिना दददपि दुःस्वस्यारः मिध्यादृष्टेन
सिध्यति । तुरघधारणे, नैव सिध्यति, दर्शनविकलत्वाद्,
अन्धकुमारवत् अरुमर्षः कार्यरिद्धये । आचा० १ भु० ४
अ० १ उ० । कर्म० । तद्वयं येन कर्मणा मुनिर्नव तत्त्वानि

अवधाति तत् सम्यक्त्वं, किंविशिष्टं ? ‘अस्याइवदुमेवं’
ति—क्षायिकमाशौ येषां ते क्षायिकाद्या बहवो भेदाः—प्रकारा-
यस्य तत्क्षायिकादि बहुमदम् । इहाविशब्दाद्वैकौपशमि-
कसास्त्रादन्तरायापशमिकमहणम् । एतद्व्याख्यानामाथाः—

‘जीवो दंसजमोहे, निविठम्मि वि आइयं भवं सम्यं ।

वेयर्गामह स्वयोइय, वरांमल्लयपुग्गलसासं ॥ १ ॥

उच्यते सम्येहिगयस्स उ. होइ हु उच्यसामियं तु सम्यत्तं ।

जा वा अकयनिपुंजा, अक्खियमिक्खं लहइ सम्यं ॥ २ ॥

उच्यते सम्यत्ताउ, अइउं मिच्छं अपावमाणस्स ।

सासायणसम्यत्तं, तयंलराजम्मि छावसियं ॥ ३ ॥

मिच्छत्तं जमुइयं, तं खीणं अणुइयं च उच्यत्तं ।

मीसाभासपरिणयं, बहज्जेतं कम्माइसमं ॥ ४ ॥ ”

इत्युक्तं सम्यक्त्वम् । कर्म० १ कर्म० । दर्श० । आ० म० ।

त्रिविधं सम्यक्त्वं क्षायिकं क्षायोपशमिकमौपशमिकं च ।
कल्प० १ आधि० ३ क्षण । कर्म० ।

[८] यत् एवं ततः किं कर्तव्यमन आह—

तम्हा कम्माणीयं, जे तु मणोदंसणम्मि पयण्जा ।

दंसणवर्मा हि मफलाणि होति तवनाणचरणाइं २२२ ।

सम्पत्तुप्पत्ती सा—वए य विरए अणंतकम्मसे ।

दंसणमोहस्ववण, उवसामंते य उवसंते ॥ २२३ ॥

खवए य खीणमोहे, जिणे य सेही भवे असंखजा ।

तच्चिवरीमो कालां, संखिजगुणाइमेहीण ॥ २२४ ॥

आहारउवहिपूआ—इड्डीसु य गारवेसु कहतवियं ।

एमेव वारसविह, तवम्मि न उ कहतव समणां ॥२२५॥

यस्मात्सिद्धिमार्गमूलात्पदे सम्यग्दर्शनमन्तरणं न कर्म-
लयः स्यात्तस्मात्कारणात् कर्मानां जलुमताः सम्य-
ग्दर्शने प्रयतंत, तस्मिन् सति यज्ज्वरति तद् दर्शयति—दर्श-
नवतो हिदेतो, यस्मात् सम्यग्दर्शननः सफलानि—अर्वात्त
तपोज्ञानचरणान्यनस्तत्र यत्नवता भाव्यमिति गाथार्थः ।
प्रकारान्तरणापि सम्यग्दर्शनस्य तत्पूर्वकारणां च गुणस्थानका-
ना गुणमात्रमात्रवियुतामाह—‘सम्पत्तुप्पत्ति’ इति सम्यक्त्वस्यो-
त्पत्तिः सम्यक्त्वात्पत्तिस्तस्यां विवर्तिततायामनस्येयगुणध-
र्मावर्धन्युत्तरगाथाद्वान्ते क्रियामपदय संबन्धो लगयि-
तव्यः । कथमनस्येयगुणा धर्मावर्धनं ?, अत्रोच्यते—इह
मिध्यादृष्टयः देशान्तरागरोपमकोटिकोटिकस्थितिकाप्रान्तिकसत्त्वास्त
कर्मनिर्जराभासित्य तुल्याः धर्मप्रच्छन्नात्पन्नसंज्ञास्तेभ्योऽ-
संख्येयगुणनिर्जराः ततोऽपि पिपृच्छिषुः सन् साधुसमीपे
जिगमिषुस्तस्मादपि क्रियाविष्टः प्रच्छंस्ततोऽपि धर्मं प्रतिपि-
त्सुस्तदपि क्रियाविष्टः प्रतिपद्यमानस्तस्मादपि पूर्वप्रतिपन्नो
ऽसंख्येयगुणनिर्जरा इति सम्यक्त्वात्पत्तिव्याख्याता, तदन-
न्तरं चिरताविरतिं प्रतिपित्सुः प्रतिपद्यमानपूर्वप्रतिपन्नानामु-
त्तरान्तरस्यासंख्येयगुणा निजरा योज्या, एवं सर्वविरतावधि-
ति ततोऽपि पूर्वप्रतिपन्नसर्वविरतेः सकाशात् ‘अणंतकम्मसे’
इति पदकदेशे पदप्रयोग इति, यथा भीमसेनो भीमः सत्य-
भामा भामा, एवमनस्तशब्दापलक्षिता अनन्तानुवर्धनः ।
ते हि मोहनीयस्यांशाः भागाः, तांश्चक्षुष्यपिबुवसंख्येयगु-
णनिर्जरक, ततोऽपि लपकः, तस्मादपि क्षीणान्तानुवर्धक-

वायः। एतदेव दर्शयन्मोक्षमीचमनेऽभिमुक्तपराकृष्टावर्गव्य-
वायेष्वं, ततोऽपि सीतलमपरात् सीतलमनक दकोपकम-
रणाकरोऽसीचयेपुनर्मिर्जकस्तनोऽप्युगमन्तमोहलज्जापि
अतिरिक्तमोहसीतलमकलनांरपि सीतलोहः, अत्र नाभिमुक्ता-
दि चक्रे चत्वारसंभवासांजनीयमस्मादपि जिनां भवत्येकवली
तस्मादपि हैलियमयस्योऽसंकेपयगुलमिर्जरकस्तदेवं कर्मजि-
राथै असंकेपयसंकाकाशमयंममावलिम्यादित्यसंयमस्याव-
म्यबोपासनेतिः सोसरोसंरकामसंकेपयगुला, उक्तोसंर-
वर्धमसाध्यवसाकव्यकापयसेति । काजन्तु मद्रिपरितो
उवेमिकेवल्लिभ आरभ्य प्रमिन्नोमत्तया संरंयगुलया भेदया
वेया, इदमुक्तं भवति-कायम्यासेन स्ववत्कर्मयोमिकेवली क-
पयति तन्मभ्याचं कर्म स्योगिकेवली संकेपयगुलं कासेन
कपयति, एवं प्रतिज्ञाततया यावज्जर्मीपिपृच्छिपुस्तवमेव-
मिति मन्वाह्वयार्थः ।

वचमन्मोक्षपा मित्या दर्शयन्तः सफलाति तपोकावसर-
कम्यभिहितानि, येषु पुनः केनचिदुपाधिना विद्वन्ति
ततः सफलाभावाः । कथासाधुपाधिलभाह—

आहारउवहिपूजा, इष्टीसु य गारवेसु कइतवियं ।

एमेव वारमविहे, तवस्मि न हु कइतवे समणो ॥२२५॥

आहारश्च उपविश्य पूजा च ऋद्धिआमर्षीपण्यादिका आ-
हारोपधिपूजर्जयस्तासु निमित्तभूतासु ज्ञानवरणाक्रिया क-
रोति । तथा गारवेषु त्रिषु प्रतिबद्धा यत्करोति तत् कृति-
मिन्मुच्यते, यथा च ज्ञानवरणयोराहाराद्यधेनमुत्थानं कृ-
त्तिमे सक्त फलवद्भवत्येवं सवाह्याभ्यन्तरे द्वादशप्रकारे तप-
स्यतीति । न च कृत्तिमानुष्ठायिनः भ्रमणभावां न चाभ्रमण-
वामुत्थानं गुणवति । तद्वं निरुपधेर्दर्शनवतस्तपोज्ञान-
वरणानि सफलानीति स्थितमतो दर्शने यत्तित्यम् । दर्शने
च तत्त्वार्थभ्रजानं, तत्त्वं चाप्यपगतकलङ्काशपदार्थस-
त्ताव्यापकानिस्तीर्थ—दुर्धर्मियेदभाषि । आचा० १ धु० ४
अ० १ उ० । कर्म० । प्रात० ।

(६) साम्प्रतं विंशतौ गृहिधर्मव्याख्यानावसरः, स
च सम्यक्त्वमूलक इति प्रथमं सम्यक्त्व प्रस्तूय तदेव
लक्षयति—

न्याय्यश्च सति सम्यक्त्वे-ऽणुप्रवप्रमुखग्रहः ।

जिनोक्ततत्त्वेषु कचिः, शुद्धा सम्यक्त्वमुच्यते ॥२१॥

कचि-विद्यमानं स्वयम्भवं-सम्यग्दर्शनं चकारोऽसौकारार्थो
भिक्षुकश्च, ततः सम्यक्त्वं स्वयमेवार्थो लभ्यते । अ-
सुखतमुसुखतमिच्छामतानां अतोऽभ्युपगमो न्याय्यः-उप-
पन्नः, वत्सम्यथा—सम्यक्त्वेऽसति, निष्फलत्वप्रसङ्गात्,
यथोक्तम्—“ स्वस्याहीवापरसेत्रं, विस्मिन्नि कषायक । न
मतानि प्ररोहन्ति, जीवं मिश्रयात्ववासिते ॥ १ ॥ संय-
मा नियमाः सर्वे, वाश्यन्ते तेन प्रायणाः । तयकालान-
लेनेष, पावपाः फलशालिवः ॥ २ ॥ ” इति । सम्य-
क्त्वमेव दर्शयति—‘ जिनोक्तं ’ इत्यादि, जिनोक्तसु तत्त्वेषु
जीवाजीवादिपदार्थेषु या शुद्धा—अज्ञानसंशयविपर्यास-
मिराकरणेन निर्मला कचिः—अज्ञानं सा ‘ सम्यक्त्वमु-
च्यते ’ जिनैरिति शेषः । तद्विशेषतो गृहिधर्म इति,
पूर्वप्रतिज्ञातं सर्वत्र योज्यम् । नन्वित्ये तत्त्वार्थभ्रजानं

सम्यक्त्वमिति सर्वत्रसम्भवं, अत्र अज्ञानं च तथेति
प्रत्ययः, स च मानसोऽभिसन्धः । तस्मात्सम्यक्त्वो-
कावत्तस्यायमिच्छते, सम्यक्त्वं तु तस्मात्तपीष्टं, कद्वचि-
सागरोपमकपायाः साद्यपर्यवसितकालकपायाश्च तस्मात्क-
द्वस्थितेः प्रतिपादनादिति कथं नायमर्थविराधः ? इत्यत्रो-
च्यते—तत्त्वार्थभ्रजानं सम्यक्त्वस्य कार्यं, सम्यक्त्वं तु सि-
ध्यात्वत्तयोपशमादिजन्यः शुभ आत्मपरिणामविशेषः । आह
च—“ स अ संमत्त, पसत्तसंमत्तमोहणीअकम्माणुवेअ-
योवसमकलयसमुत्थे पसमसंवेगाइल्लिहे सुहं आयपरिणामे
पणुत्ते । ” इदं च लक्षणममनस्केषु सिद्धादिष्वपि
व्यापकम् । इत्थं च सम्यक्त्वं सत्येव यथोक्तं भ्रजानं
भवति, यथोक्तभ्रजाने च सति सम्यक्त्वं भवत्येवेति
भ्रजानघतां सम्यक्त्वस्यावश्यमभाविषोपपदशनाय कार्ये कार-
णोपचारं कृत्वा तत्त्वेषु कचिर्गित्यस्य तत्त्वार्थभ्रजानमि-
त्यर्थपर्यवसानं न दोषाय । तथा चोक्तम्—“ जीवाइनवपय-
त्थं, आ जाणइ तस्स होइ सम्मत्तं । भावणं सहइत्ते,
अयाणमाणे वि सम्मत्तं ॥ १ ॥ ” इति । नन्वेवमपि
शास्त्रान्तरे—तत्त्वत्रयाध्यवसायः सम्यक्त्वमित्युक्तम् ।
यतः—“ अग्निहं वेधां गुरुणो, सुसाहुणो जि-
णमयं पमाणं च । इच्छासुहो भावो, सम्मत्तं विति
जगगुरुणो ॥ १ ॥ ” [इति] कथं न शास्त्रान्तरवि-
रोधः ? इति चेन्न, अत्र प्रकरणं जिनोक्ततत्त्वेषु कचि-
रिति यतिभावकाणां साधारणं सम्यक्त्वलक्षणमुक्तं,
शास्त्रान्तरे तु गृहस्थानां देवगुरुधर्मेषु पूज्यत्वापास्यत्वा-
नुष्ठयत्वलक्षणोपयोगवशाद्देवगुरुधर्मतत्त्वप्रतिपत्तिलक्षणं स-
म्यक्त्वं प्रतिपादितं, तत्रापि वेधां गुरुवच्च जीवनत्वे,
धर्मे शुभाभवे संवरं चान्तर्मेवतीति न शास्त्रान्तरवि-
रोधः । सम्यक्त्वं चाहर्द्धर्मस्य मूलभूतं यतो द्विविधं
त्रिविधंनेत्यादिप्रतिपत्त्या आहर्द्धर्मश्रवणीं सम्यक्त्वोत्तर-
गुणरूपभेदद्वययुतामाश्रित्य त्रयोदशकोटिशतानि चतुर-
शीतिकोत्थः सप्तविंशतिः सहस्रमणं द्वे कते च द्व्यु-
त्तरे भङ्गाः स्युः । एषु च [केवलं] सम्यक्त्वं विना
च नैकस्यापि भङ्गस्य संभवः, अत एव ‘ मूलं दार ’ मि-
त्यादि, वद्भावना वक्ष्यमाण युक्ता एवेति । ध० २ अर्थ० ।

[१०] एतस्य फलं वैवमाहुः—

अतोहुत्तमिच्छं, पि फासिच्चं हुज्ज नेहिं सम्मत्तं ।

तेहिं अवहुपुग्गल-परिअहुो चेव संमारो ॥ १ ॥

सम्मदिही जीवो, गच्छइ नियमा विमाणवामीसु ।

जइ न विगयसम्मत्तो, अहव न वद्धाउओ पुत्ति ॥२॥

जं सकइ तं कीरइ, जं च न सकइ तवस्मि सहइया ।

सहइमाणो जीवो, वक्खइ अवरामरं ठाणं ॥ ३ ॥

शिवद्वयुपादनार्थं केन्यमुपाधिभेदेन सम्यक्त्वभेदनि-
र्देशः, तेन कचित्केषांश्चदन्तर्भावोऽपि न क्षान्तिरित्युक्त-
राध्ययकबुद्धौ । यथा च नान्तर्भावस्तथाङ्गमस्माभिः, त-
थापि नैतद्व्यतिरिक्तं सम्यक्त्वलक्षणं, कर्त्तव्यां तत्तद्विषय-
भेदेन परिगणनस्याशक्यत्वाम्, कचिः प्रीतिरूपं च न बीन-
रागसम्यक्त्वेऽव्याप्तम् । ‘ वसविहे सगुगसम्मत्तवसेण पण-

से' इति स्थानाङ्गसूत्रस्य स्वारस्येन सरागसम्यक्त्वस्यैव ल-
क्ष्यत्वेन च रागस्याननुगतत्वेन लक्ष्यभेदाङ्गत्वाभेदोऽप्यस्यम-
नुसरणीय इति । वस्तुतो लक्षणमिह लिङ्गं व्यञ्जकमिति यावत्
व्यञ्जकस्य च वाङ्मन्यञ्जकधूमाङ्गकवदननुगमोऽपि न दोषः ।
अत एव च- 'नागं च दंसणं च' इत्यादिना ज्ञानदर्शनचारिप्र-
तपःप्रभृतीनामननुगतानामेव जीवस्वरूपव्यञ्जकत्वकृपजीव-
लक्षणत्वम् । उक्तालङ्कं विनाऽपि लैङ्गिकसदभावेऽप्यविरोध-
श्च । यदाहुरध्यात्ममनोपरीक्षायामुपाध्यायधीयशोयिजयगग-
यः- ' जं च जिअलक्खणं तं, उवइदं तत्थ लक्खणं तिङ्गं ।
तेण विणा सो जुज्झइ, धूमेण विणा इअसु व्व ॥ १ ॥ ''
सि । एवं च रुच्यभावेऽपि धीतरागसम्यक्त्वसमूहायाश्च
क्षतिः । व्यङ्ग्यं त्यक्तमनावलसकलज्ञानादिगुणैकरसस्वभा-
वं शुद्धात्मपरिणामरूपं परमार्थेनाऽनाख्ययमनुभवगम्यमेव
सम्यक्त्वम् । तदुक्तं धर्मबीजमधिकृत्योपदेशपदं- ' पायमण-
क्खंअमिणं, अणुहवगमं तु सुद्धभावाणं । भवखयकरं ति
गरुअं, बुद्धाहं' सयमेव विण्णयं ॥ १ ॥ '' नि । स्वयमिति
निजापयोगतः, इच्छुलीरादिरसमाधुर्यविशेषाणामिवानुभवेऽ-
प्यनाख्येयत्वात् । उक्तं च- ' इच्छुलीरगुडादीनां, माधुर्यस्या-
न्तरं महत् । तथापि न तदाख्यातुं, सरस्वत्याऽपि पार्थिव
॥ १ ॥ '' इति । यदि च धर्मबीजस्याप्येवमनुभवैकगम्यत्वं,
का वाक्ती तर्हि भवशनसहस्रदुर्लभस्य साक्षात्मांलफलस्य
आग्निर्भूतप्राणस्य सम्यक्त्वस्य ? इति शुद्धात्मपरिणानिस्वरू-
पे हि तत्र नातिरिक्तप्रमाणानां प्रवृत्तिः । उक्तं च शुद्धात्मस्व-
रूपमधिकृत्याचारसूत्रं- ' सर्वं सराणि अहंति, तस्मा जत्थ ण
विज्झइ, मइ तत्थ ण गाहइआ '' इत्यादि, तदेतद् ज्ञा-
नादिगुणसमुदायाङ्गभेदादिना विवेचयितुमशक्यमनुभ-
वगम्यमेवेति स्थितम् । अत्र पद्यं- ' न भिन्ने नाभिन्ने
ह्युभयमपि नो नाप्यनुभयं, न वा शब्दव्यायाङ्गवति भ-
जनाभाजनमपि । गुणासीने लीने निरर्वाधाविध्वज्जनपदं,
यदेतत्सम्यक्त्वं तदनुकुरुते पानकरसम् ॥ १ ॥ न के-
नाप्याख्याते न च परिचितं नाप्यनुमितं, न चार्थादापन्न
कचिदुपमित नापि विबुधैः । विशुद्ध सम्यक्त्वं न च
हृदि न नालिङ्गितमपि, स्फुरत्यन्तर्ज्योतिर्निहपधिसमाधा
समुद्भूतम् ॥ २ ॥ '' इत्यलं प्रसङ्गः । प्रकृतमनुसरामः ।
निसर्गाधिगमयोरुभयोरप्येकमन्तरङ्ग कारणमाह- ' मि-
थ्यात्वपरिहाण्येव- ' मिथ्यात्व जिनप्रणीततत्त्वविपरीत-
अज्ञानलक्षणं, तस्य परिहाण्येव सर्वथा त्यागं त्रिविधं
त्रिविधं प्रत्याख्यानेनेति यावत् । आह च- ' मिच्छुल-
पडिकमणं ' निविहं निविहंण नायव्व ' ति । ध० २ अधि० ।
देवा दुर्लभाः सम्यक्त्वपरिणाम इह इत्युक्तं तद्भाष्ये यत्प्र-
तिपत्त्या मनागसन्नपि भवति तत्प्रतिपत्त्या येषां प्रतिपत्ति-
विधेया तज्जि बन्धकत्वेन बाधबुध्य हेयास्तानुपदिदर्शयिषुः
सर्वस्यास्य शास्त्रस्य मूलबीजकल्पां देवादिद्वारपञ्चकप्रति-
पादिकमिमां गाथामाह-

देवो धम्मो मग्गो, साहु तत्ताणि खेव सम्मत्तं ।

तव्विवरीयं मिच्छु-त्तदंसणं देसियं समए ॥ ५ ॥

दीव्यन्त-स्तूयते च कश्चिपूर्वभवशुभपरंपरोपात्ततीर्थकृष्ण-
मकर्मोद्यता नमन्, त्रिविष्टपाधिपसुरेश्वरमर्त्याधिपति-

भिरिति देवः, सम्यक्त्वमिति-पूर्वपदस्येह संबन्धादेवकारस्य
च पूर्वपदस्य ततश्च भव्यमानविशेषणकदम्बकयुक्त इ-
व सम्यक्त्वं भवतीति गम्यते इत्थंभूतव्यवताविशेषप्रति-
पत्तौ च प्रायः सम्यक्त्वमुद्देश्यतः कारणे कार्योपचारादि-
त्यमुपन्यास इत्येवं सर्वपदेष्वपि भावनीयम् । दुर्गतिगर्तादिप्र-
पतनाद्वारयतीति धम्मः सर्ववित्प्रणीता हिंसादिलक्षणाः
साऽपि सम्यक्त्वमिति-मांललक्षणमहानगरस्य मार्ग इव
पन्था इव मार्गः सम्यग्ज्ञानादि, साऽपि सम्यग्ज्ञानदर्-
शनचरित्रैर्मांलं, साधयन्तीति साधयः तेषां च सर्व-
दिदुर्षादपत्तेन यथावस्थितवस्तुस्तोमस्वरूपाविर्भावकानि
तत्कारि जीवादीनि तानि च सम्यक्त्वं भवतीति याज्यम् ।
सर्वत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । एवकारोऽवधारणार्थस्तौ
च योजितार्थव । तद्विपरीतं मिथ्यात्वदर्शनमिति-इत्थंभूत-
देवधर्ममार्गसाधुतत्वाविपरीतं-विपर्ययार्थं स चाक्षप्रणीत-
त्वेन शिवसौख्यसाधनं प्रत्यनहन्वात् मिथ्यादर्शनं-विपरी-
तदर्शनमिति यावदिति, दर्शितं सम्य- ' तद्विज्ञानं तार्थकृद्-
णधरादिर्भगति आद्यद्वारगाथासमासार्थः । दर्श० ४ तत्त्व ।
प० सं० । कर्म० ।

औपशमिकसम्यक्त्वं तूपशमभ्रतयां प्रथमसम्यक्त्वलाभे वा
भवति जीवस्य । उक्तं च- ' उवसामगसेद्विगय-स्स हाइ उध-
सामियं तु सम्मत्तं । जा वा अकयतिपुजा, अखवियमिच्छो
लहइ सम्मं ॥ १ ॥ '' ननु ज्ञायोपशमिकौपशमिकसम्यक्त्वयोः
कः प्रतिविशेषः ? उच्यते ज्ञायोपशमिके मिथ्यात्वदलिकवदने
विपाकतो नास्ति प्रदेशतः पुनरिदं, औपशमिके तु प्रदेश-
तोऽपि नास्तीति विशेषः । कर्म० ३ कर्म० । सूत्र० । (' कि-
रियावाइ' शब्द तृतीयभाग ५५६ पृष्ठ कालादिव्यादिनां
वक्तव्यता गता ।)

(११) कर्मज्ञादिप्रपञ्चेसारविचारपरित्यागेन सम्यक्त्व-
स्वरूपस्थैव प्रकाशनं हेतुमाह-

सुयसायरो अपारो, आउं थोवं जिया य दुम्मेहा ।

तं किं पसिक्खियव्वं, जं कज्जरं व थोवं च ॥ ३ ॥

श्रुतमज्ञादिभेदभिन्नं जिनागमः तदेव सागरः श्रुतसागरः,
अपारोऽपर्यन्तोऽतिबहुत्वात् आयुर्जीवितं स्तोत्रं-स्वरूपम्,
जीवाः-प्राणिनः चशब्दः पुनरर्थस्ततः किमित्याह-तत् किम-
पि शिक्षितव्यमभ्यसनीयं यत् कार्यकरमप्यवृत्त्यैव प्रयोजन-
निष्पादकं तत्, अयमर्थः-श्रुतसागरोऽपारा निःसीमा आयु-
रपि तदधिगमहेतुकं स्वरूपं, सांप्रतपुरुषापेक्षया प्रायो वर्ष-
शतान्तर्गतत्वात्, जीवाश्च पुनस्तद्वतोर दुर्मेधसः तद्व-
गमहेतुबुद्धिभिकलाः पूर्वपुरुषापेक्षयाऽल्पमतिव्यादित्यवधार्य
यदेवार्थाक्रियाकारि अल्पं च तदेवाङ्गीकार्यमिति गाथार्थः ।

सम्यक्त्वस्यैव दुर्लभत्ववर्णनद्वारलौकान्ततः

कार्यकारितामाह-

मिच्छुत्तमहामोहोऽन्धयारमूढाण एत्थ जीवाणं ।

पुणेहि कइ वि जायइ, दुद्धं सम्मत्तपरिणामा ॥ ४ ॥

महामोहो मोहश्च महामोहो मिथ्यात्वमेव महामोहः त-
स्मात्तन् वाऽन्धकारं सम्यक्त्वस्यावरणं तस्मिन्नेन च मूढाः
मिथ्यात्वमहामोहान्धकारमूढास्तेषाम्, अत्रत्यस्मिन् जिन-
शासने अनुईशरज्ज्वात्मके वा लोके जीवानां भव्यप्राणिनां पु-

एतैः सम्यग्दर्शनावरणक्षयोपशमसमुत्थैः कथमपि महता कष्टेन जायते-समुत्पद्यत दुर्लभो-दुराप एव सम्यक्त्वपरिणामो मिथ्यात्वापममेन यथावस्थितवस्तुस्वरूपानुष्ठान-लक्षणः, अयमभिप्रायः-अनाद्यनन्तके पर्यटतां भव्यप्राणिना-मपि मिथ्यात्वमाहमोदितानां सकलमलकलङ्कविकल्पाशव-सुक्ष्मरुबीजं ततः सम्यक्त्वपरिणाम एव दुर्लभः, यतः-“रा-जन्ति भूतिविपुलं सुरसंपदम्, नागेन्द्रचन्द्रपदमुत्तमसौ-क्यहेतुः । मानङ्गतुरगारथमन्ततिष्ठ, नायौ वराश्च कुञ्जकुम्भ-भरावलिजाः ॥ ६ ॥ अन्यच्च चारु यन्निहास्ति शुभं शुभानां, संसारपारगमनैककरं विमुक्त्य । सदृशेन जिनगुरुप्रतिपत्तिहे-तुः, नैवास्ति दुर्लभमहो भुवनेऽस्मिन् ॥ ७ ॥” दर्श० ४ तत्त्व ।

इदमेव निदर्शनमस्तीकृत्योपदिशन्नाह—

इय सन्वेष्ट वि सम्मं, सकं अप्पत्तियं सइ जणस्स ।

नियमा परिहरियव्वं, इयरम्मि सतत्तचित्ता तु ॥ १७ ॥

इति—भ्रामहरीवर्जमानत्वाभिना खेत्यर्थः सर्वेणापि-सम-हेतनापि जिनभवनाभि विधानार्थिना—संयमार्थिना या न कतरसैवेत्यर्थः अप्रीतिकं परिहर्तव्यमिति योगः, कथं सम्यग्भावशुद्ध्या, किंभूते तदित्याह-शक्यं शक्यपरिहारमेव न त्वशक्यमपि तस्य परिहर्तुमशक्यत्वादवाशक्यानुष्ठानापदे-शुरुपत्वात् ‘अप्पत्तियं’-ति अप्रीतिरेवाप्रीतिकं सकृत् सदा सर्वकालं जनस्य-लोकस्य नियामाकच तथा परिहर्तव्यं वर्जनीयमितरसिञ्चशक्यपरिहारं प्रीतिके स्वतस्वाचिन्ता तु स्वस्वभावपर्यालाचनमेव विधेयम् । दर्श० १ तत्त्व ।

इदानीं सम्यक्त्व एक आद्राधानाय दृष्टान्तदार्ष्टान्तिको-पदर्शनपूर्वकं सम्यक्त्वमाहात्म्यवर्णनद्वारेणापदिशन्निमां गा-थामाह—

कुणमाणो विहिकिरियं, परिचयंतो वि सयणधणभोए ।

दितो वि दुहस्स उरं, न जयइ अंधो पराप्पीयं ॥ १८ ॥

व्याख्या—कुर्वन्नपि—विदधानोऽपि क्रियां-प्राणापहार-कारिप्रहरणप्रक्षेपादिकां परित्यजन्नपि स्वजनधनभोगान्-तत्प्रतिबन्धे हि सम्यग्दृष्ट्यापारासंभवाच्च साध्यसिद्धिः संभ-वति, ततस्तत्प्रतिहार इहाच्यते, दद्वपि दुःखस्योरः न जयत्यन्धः परानीकं परसैन्यं परम्पराभवकारि समरमूल-कारणनयनरहितत्वात्सत्येत्यस्यार्थः । दर्श० ४ तत्त्व ।

(१२) सम्यक्त्वं मोक्षबीजम्—

सम्मं च मोक्खवीअ, तं पुण भूअत्थसइहणरूवं ।

पसमाइलिंगम्मं, सुहाय परिणामरूवं तु ॥ १०२८ ॥

सम्यक्त्वं च मोक्षबीजं वर्तते, तत्पुनः स्वरूपेण भूतार्थ-अज्ञानरूपं तथा प्रशमादिलङ्गगम्यमेतत् । शुभात्मपरिणा-मरूपं जीवधर्म इति गार्थार्थः ।

तम्मि सइ सुइ नेअ, अकलुसभावस्स इंदि जीवस्स ।

अणुबंधो य सुहो खलु, धम्मपवत्तस्स भावेण ॥ १०२९ ॥

तस्मिन् सति सुखं त्रयं-सम्यक्त्वं कलुषभावस्य इन्द्रि-जीपस्य शुद्धाशयस्य, अनुबन्धश्च शुभः खलु तस्मिन् सति धर्मप्रवृत्तस्य भावेन—परमार्थेनिति गार्थार्थः ।

भूअत्थसइहाणं, च होइ भूयत्थवायगा पायं ।

१२३

सुअधमाओ सो पुण, पहीणदोसस्स वयखं तु ॥ १०३० ॥

भूतार्थअज्ञानं च सम्यक्त्वं भवति भूतार्थबाधकात् प्राय इति भूतधर्माद्-प्रागमात् । स पुनः प्रक्षीणदोषस्य वचनमेवे-ति गार्थार्थः । पं० व० ४ द्वार । (नयेषु मिथ्यात्वसम्यक्त्वं ‘णय’ शब्दे चतुर्थभागे १८६७ पृष्ठे उक्तम् ।) अनभिक्रान्तसंयोगस्य भावतमसि वर्तमानस्य सम्यक्त्वलाभो नास्तीत्युक्तम् ।

(१३) तदेव सूत्रानुगमायातेन सूत्रेण दर्शयति—

सव्वे पाणा सव्वे भूया सव्वे जीवा सव्वे सत्ता न इंतव्वा न अजावेयव्वा न परिधिच्चवा न परियावेयव्वा न उद्वेयव्वा, एस धम्मे सुद्वे निइए समिच्च लोयं खेयस्से-हिं पवेइए, तं जहा-उट्टिएसु वा अणुट्टिएसु वा उवाट्टिएसु वा अणुवट्टिएसु वा उवरयदंडेसु वा अणुवरयदंडेसु वा सोव-ट्टिएसु वा अणोवट्टिएसु वा संजोगरएसु वा असंजोगरएसु वा, तच्चं चेयं तहा चेयं अस्सिं चेयं पवुच्चइ । (सू० १२६५)

सर्वेऽपि प्राणिनः पर्यायशब्दांश्चिन्ता न हन्तव्याः द-एकशब्दादिभिः नाज्ञापयितव्याः प्रसङ्गाभियोगदानतः, न परिग्राह्या भृत्यदासदास्यादिममत्वप्राग्ग्रहतः, न परिता-पयितव्याः शारीरमानसपीडात्पादनतः, नापद्रावयितव्याः प्राणव्यपरापणतः एव—अनन्तराज्ञा धर्मः, दुर्ग-त्यगलासुगतिसोपानदेश्यः । अस्य च प्रधानपुरुषार्थत्वा-द्विशेषणं दर्शयति—शुद्धः—पापानुबन्धरहितः न शा-क्याधिगजातीनामिदिकेन्द्रियपञ्चेन्द्रियवधानुमतिकलङ्काहितः तथा नित्यः—अप्रच्युतिरूपः, पञ्चस्वपि धिंदेहेषु स-दाभवनात्, तथा शाश्वतः शाश्वतगतिहेतुत्वात्, य-द्विवा नित्यत्वाच्छाश्वता, न तु नित्यं भूत्वा न भवति, भव्यत्ववत्, अभूत्वा च नित्यं भवेति घटाभाववदिति, अयं तु त्रिकालवस्थार्थीति, अमुं च लोकं—जन्तु-लोकं दुःखसागरावगाहं समेत्य—ज्ञात्वा तदुत्तरणाय खेदकैः—जन्तुदुःखपरिच्छेदार्थः प्रवर्तितः—प्रतिपादित इति, एतच्च गौतमस्वामी स्वमनीषिकापरिहारेण शिष्यमतिस्थै-र्यार्थं वभाषे ।

एनमेव सूत्रोक्तमर्थं निर्युक्तकारः सूत्र-

संस्पशेकन गाथाद्वयं न दर्शयति—

जे जिणवरा अइया, जे संपइ अणामए काले ।

सव्वे वि ते अहिंसं, वदिसु वदिहिंति वि वदिति ॥ २२६ ॥

क्षुप्पिय जीवनिकाए, सो वि हणे सोऽवि अ इणाविअ ।

नोऽवि अ अणुसन्निआ, सम्मतस्सेस निज्जुत्ती ॥ २२७ ॥

गाथाद्वयमपि कण्ठ्यम् । तीर्थकरोपदेशश्च परापकारितया तत्स्वाभाव्यादेव प्रवर्तमानो मास्करादय इय प्रबोध्य विशेष-निरपेक्षतया प्रवर्तते, तद्यथेत्यादिना दर्शयान्—‘तं जहा-उ-ट्टिएसु वा’ इत्यादि, धर्मस्वरणायाद्यना उत्थिता-ज्ञान-दर्शनस्वारित्राद्योगवन्तः, तद्विपर्ययेणानुत्थिता, तेषु नि-मित्तभूतेषु तानुद्दिश्य भगवता सर्ववर्तना त्रिजगत्पतिना धर्मः प्रवर्तितः, एवं सर्वत्र लगयितव्यम्, यद्विवा-उत्थि-

ज्ञानुपस्थितेषु द्रव्येनां निवृत्त्यानिवृत्तेषु , तत्रैकान्यस्य ग-
णधरवृत्तिरन्वयं वीरवर्जमानस्वामिना धर्मः प्रवर्तितः ,
तत उपस्थिता धर्मं शुभ्रवर्णा जिघृक्षुषो वा तद्विपर्ययानुप-
स्थितास्तत्स्थितिः । निमित्तसप्तमी ज्ञेयम्-यथा ' चर्मणि द्वी-
पिने हन्ती ' ति, ननु च भावोपास्थितेषु चित्तातिपुत्रादि-
ष्विव धर्मकथा युक्तमनी अनुपस्थितेषु तु कं गुणं
पुष्पाति ? अनुपस्थितेष्वपीन्द्रनागादिषु विचित्रव्यात्मकम्
परिणतः क्लोपशमापकनाद् गुणवत्त्वं वेति यत्किञ्चिदतत् .
प्राणिन आत्मानं वा द्वाद्वर्ताति द्वादः, स च मनावाका
यलक्षणः, उपरतां द्वादो येषां ते तथा, तद्विपर्ययानुप-
रताः, तेषुभयरूपेष्वपि । तत्रोपरतद्वादेषु तत्स्थैर्यगुणात्म-
शब्दार्थं देशना, इतरेषु त्परतद्वादःवार्थमिति । उपर्य-
वत्-संमृष्टान इत्युपधिः, द्रव्यतां हिरण्यादिः, भावतो
मया । सह उपधिना वर्तन्ते इति सापधिकास्तद्विपर्ययानु-
पधिकास्तत्स्थितिः, संयोगः-सम्बन्धः पुत्रकलत्रमित्रादि-
जनिस्तत्र रताः संयोगरतास्तद्विपर्ययेणैकत्वभावनाभा-
धिता असंयोगरतास्तत्स्थितिः, तद्वत्सुभयरूपेष्वपि यद्भव-
वता धर्मदेशनाऽकारि तत् तथे-सत्यमेतदिति, चश-
ब्दा नियमाथः, तथ्यमेवैतद्भगवद्भवनम् । यथाप्रकृतवस्तु-
सङ्गावाच्यता वचसा भवतीत्यनो वाच्यमाप तथैवाति
दर्शयति-तथा चैतद्वस्तु यथा भगवान् जगात् । यथा-सर्वे
प्राणा न इतस्या इत्यादि, एवं सम्यग्दर्शनं भ्रष्टानं विधे
यम्, एतच्छास्त्रमन्त्रं मौनीन्द्रप्रवचनं सम्यग्मात्सर्गावि-
धायिनि समस्तद्रव्यप्रवचनं प्रकर्मणाच्यत प्राच्यत
इति, न तु यथा अन्यत्र ' न हि स्यात्सर्वभूतानी ' त्याभि-
धायान्यत्र यार्क्य यद्भवशुभधाभ्यनुज्ञानात् पूर्वोक्तगर्वाति ।

(१४) तद्वत् सम्यक्त्वस्वरूपमभिधाय तदवाप्तां वद्विधेयं
तद्दर्शयितुमाह-

तं ब्राह्मं न निवे न निर्विषये जाणितु धर्मं जहा तद्वा,
दिद्विहि निवेयं गच्छिजा, नो लोगस्मेमणं चरा। (सू० १२७)

तत्-तत्त्वार्थभ्रष्टानलक्षणं सम्यग्दर्शनमादाय-गृहीत्वा
तत्कर्तार्यकरणतो ' न निवे ' ति-न गोपयेत् तथाविधसं-
र्गादिनिमित्तोत्थापितमिथ्यास्योऽपि जीवनामर्थगुणाश्च त्य-
ज्जदपि, यथा वा शैवशाक्त्यादीनां गृहीत्वा व्रतानि पुनरपि
व्रतेश्वरयानादिविधिना गुरुसमीपे निक्षिप्योत्प्रजजनम्, एवं
गुर्वादः सकाशाद्वाप्य सम्यग्दर्शनं न निक्षिपत्-न त्य-
जत्, किं कृत्वा ?-यथा तथाऽवस्थितं धर्मं ज्ञात्वा भु-
तचारित्रात्मकमवगम्य, वस्तुनां वा धर्म-स्वभावमनु-
वृत्तिः । तद्वगमे तु किं चापरं कुर्यादित्याह-' दिद्विहि ' इत्यादि
कृत्वा निर्विषये निवेयं गच्छिद्-धिराणं कुर्यादित्यर्थः, तथा-
हि-शब्देऽभ्युतः रसेगम्यादितेगन्धैराद्यानैः स्पृष्टैः स्पृष्टैः
सङ्गिरवं भावयत्-यथा शुभेतरतापरिणामवशाद्भवती-
त्यतः कस्तेषु रागो द्वेषो वेति । किं च-' नो लोयस्स ' इत्या-
दि, लोकस्य-प्राणिगणस्यैवणा-अन्वेषणा इष्टेषु-शब्दादिषु
प्रवृत्तिरितिषु तु हेयवृत्तिस्तां न चरेत्-न विदध्यात् ।

(१५) यस्य चैवा लोकैषणा नास्ति तस्यान्याप्यप्रशस्ता
मतिर्मास्तीति दर्शयति-

जस्सं नत्थि इमा जाई अणा तस्स कम्मो सिया ? दिद्वं

सुयं मथं विस्सियं जं एयं परिकहिज्जइ, समेमाणा पल्लेमाणा
पुणो पुणो जाई पकप्पंति । (सू० १२८)

यस्य मुमुक्षोरणा ज्ञातिः-लोकैषणाबुद्धिः नास्ति-न
विद्यते, तस्यास्या सावधारणप्रवृत्तिः कुतः स्यात् ? इदं-
मुक्तं भवति-भोगेच्छारूपां लोकैषणां परिजिहीर्षां च
सावधानुष्ठानप्रवृत्तिरुपजायते, तदर्थत्वात्तस्या इति, यदिवा-
हमा-अनन्तरोक्तत्वात् प्रत्यक्षा सम्यक्त्वज्ञातिः प्राणिनो
न हन्त्या इति वा यस्य न विद्यते तस्यास्या आविर्देकिनी
बुद्धिः कुमार्गसावधानुष्ठानपरिहाराङ्गरेण कुतः स्यात् ? ।
स्थिरमनस्यैर्यार्थमाह-' दिद्वं ' मित्यादि, यद्वत्तम्यो परिक-
र्यते तत्सर्वज्ञैः कथलज्ञानावलोकनं दृष्टं ततः शुभं पुत्रिः अतः,
लघुकर्मणा भव्यानां मतं, ज्ञानावस्थायत्तयापशमादिशे-
षेण ज्ञानं विज्ञातम्, अतो भवताऽपि सम्यक्त्वादिकं म-
त्कर्तितं यत्नवता भवितव्यमिति । ये पुनर्यथाङ्गकारिणो न
स्युः न कथम्भूता भवयुगित्वाह-' समेमाणा ' इत्यादि, त-
स्मिन्नेव मनुष्यादिजन्मनि शास्त्रेणा-गाथैनात्यर्थमासेवां
कुर्वन्तः, तथा प्रलीयमानाः-मनाङ्गन्धियाथेषु पौनःपुन्ये-
नैकैन्द्रियहान्द्रियादिकां जातिं प्रकल्पयन्ति-संसारोद्धिच्छि-
त्तिं विदधतीत्यर्थः ।

यद्येवमविदितवैद्याः साम्प्रतेक्षिणो यथा जन्मकुनरतय
इन्द्रियार्थेषु प्रलीनाः पौनःपुन्येन जन्मादिकुनसन्धाना ज-
न्तवस्ततः किं कर्तव्यमित्याह-

अहो ज राओ य जयमाणे धीरे सया आयथपेणणो
पमत्ते बहिया पास अप्यमत्ते सया परिकमिजासि ति
वेमि । (सू० १२९)

अहो रात्रि च यतमान एव यत्नवानेव मोक्षाध्वनि धीरः-
परीपहापसर्गात्ताभ्यः सया-सर्वकालम् आगतं-स्वीकृतं
प्रज्ञानं-सर्वसाक्ष्यको यस्य स तथा, प्रमत्तान्-असंख-
तान् परतीर्थिकान्या धर्माद्वाहिव्यवस्थितान् पश्य, तांश्च
तथाभूतान् दृष्ट्वा किं कुर्यादित्याह-' अप्यमत्त ' इत्यादि,
अप्रमत्तः सन् निद्राधिकथादिप्रमादरहितोऽस्तिनिमेषो-
पादावपि सर्वोपयुक्तः पराक्रमेधाः कर्मणिपुन मोक्षाध्वनि
वा । इतिरधिकारसमाप्ता, ब्रवीमीति पूर्ववत् । इति सम्य-
क्त्वाध्ययनं प्रथमैहिककटीका परिसमाप्ता । उक्तः प्रथमो-
द्देशकः ।

साम्प्रतं द्वितीयध्याख्या प्रतन्यते, अस्य चायमभि-
सम्बन्धः-इह अनन्तरोद्देशके सम्यग्त्वाद् प्रतिपादितः,
स च प्रत्यनीकमिथ्यावादव्युदासेनात्मलाभं लभने,
व्युदासश्च न परिज्ञानमन्तरणः, परिज्ञानं च न विद्या-
रमृतं, अतो मिथ्यावादभूततीर्थिकमतविचारणायैदमुपक्रम्य-
ते, अनेन सम्बन्धेनायातस्यास्योद्देशकस्येदमादिसूत्रम्-' जे
आसेवा ' इत्यादि, यदिवेह सम्यक्त्वमधिकृतं, तच्च स-
प्तपदार्थभ्रष्टानात्मकम्, तत्र मुमुक्षुणाऽधमतेऽक्षपरिहाराजीवा-
जीवपशूथेन संसारमोक्षकारणं निर्णेतव्यं, तत्र संसार-
कारणमात्रवस्तुहृणाश्च वर्णप्रहणे, मोक्षकारणे तु निर्ज-
रा तद्गुणान् च संवरस्तर्कैर्भूतं मोक्षः सूचितो भव-

सीत्यत आश्रयनिर्जरे संसारमोक्षकारणभूते सम्यक्त्वावि-
चारोपाते दर्शयितुमाह—

जे आसवा ते परिस्सवा जे परिस्सवा ते आसवा, जे अ-
णासवा ते अपरिस्सवा जे अपरिस्सवा ते अणासवा,
एए एए संबुज्झमाणे लोयं च आणाए अभिसमिञ्चा पु-
ढो पवेइयं । (सू० १३०)

‘ व ’ इति सामान्यनिर्देशः, आश्रयत्वप्रकारं कर्म यैर-
रम्भेस्ते आसवाः, परिः—सम्यक्तास्त्वति—गतानि यैरनुष्ठा-
नविशेषेस्ते परिस्सवाः, च एवास्सवाः—कर्मबन्धस्थानानि
त एव परिस्सवाः—कर्मनिर्जरास्पृशानि । इदमुक्तं भवति—या-
नि इतरजनाचरितानि अगङ्गनादीनि सुखकारकतया तानि
कर्मबन्धहंतुत्वादासवाः, पुनस्तान्येव तत्त्वविदां विषयसुख
पराङ्मुखानां निःसारतया संसारसरणिदृश्यानीति कृत्यं वै
राम्यजनकानि अतः परिस्सवाः—निर्जरास्थानानि । सर्ववस्तु-
नामनैकान्तिकतां दर्शयितुमतेदेव विपर्ययणाह—‘ जे परिस्स-
वा ’ इत्यादि, य एव परिस्सवाः—निर्जरास्थानानि—अहंत्वा-
धृतपञ्चदशविधचक्रवालसामान्यनुष्ठानादीनि तान्येव
कर्मोदयावच्छिद्यभाष्यवसायस्य दुर्गतिमार्गप्रवृत्तसार्धवा-
हस्य जन्तोर्महाशतनाथतः सातद्विरसगारवप्रयणस्यासवा
भवन्ति—पापोपादानकारणानि जायन्ते । इदमुक्तं भवति—
यावन्ति कर्मनिर्जरार्थं संयमस्थानानि तद्वन्धनायासंयम-
स्थानान्यपि तावन्त्येव, उक्तं च—“ यथाप्रकाशं यावन्तः, संसा-
रावशेहतवः । तावन्तस्तद्विपर्यासा—अर्वाणसुखहेतवः ॥१॥ ”
तथाहि—रागद्वेषवासितान्तःकरणस्य विषयसुखान्मुखस्य दु-
ष्टाशयत्वात्सर्वं संसाराय, पिबुमन्दस्वसासितस्यस्य दुग्ध-
शर्करादिकद्रुक्त्वापत्तिवदिति । सम्यग्दृष्टस्तु विदितसंसार-
दन्वतः न्यकृताविषयाभिलाषस्य सर्वमशुचि दुःखकारणमिति
च भावयतः सञ्जातसंलग्नस्यतरजनसंसारकारणमपि मोक्षा-
येति भावार्थः । पुनरुक्तं गतप्रत्यागतसूत्रं सप्रतिषेधमाह—
‘ जे अणासवा ’ इत्यादि, प्रसज्यप्रतिषेधस्य क्रियाप्रतिषेधप-
र्यवसानतया परिस्सवा इत्यनेन सह सम्बन्धाभावात् पर्यु-
दासाऽयम्, आश्रयभ्योऽयं ऽनासवाः—अतविंशताः, तऽ-
पि कर्मोदयादशुभाध्यवसायिनोऽपरिस्सवाः कर्मणः, कोङ्क-
णार्थप्रभृतीनामिवति, तथाऽपरिस्सवाः—पापोपादानकारणा-
नि कर्माचदुपाधिना प्रवचनोपकारादिना क्रियमाणाः कण-
वीरलताभ्रामककुल्लकस्यवानासवाः—कर्मबन्धनानि न भ-
वन्ति, यदिवा—आश्रयन्तीत्यासवाः, पञ्चाद्यन् एवं परिस्स-
वन्तीति परिस्सवाः, अत्र चतुर्भङ्गिका—तत्र मिथ्यात्वाविर-
तिप्रमादकपाययोगैरेव कर्मणामासवाः—बन्धकाः त
एवापरेषां परिस्सवाः—निर्जराकाः, एते च प्रथमभङ्गपतिताः
सर्वेऽपि संसारिणश्चतुर्गताकाः, सर्वेषां प्रतिक्षणमुभयसङ्गा-
वात्, तथा ये आसवास्तेऽपरिस्सवा इति शून्याऽयं द्वितीय-
भङ्गको, बन्धस्य श्रुताविनाभावित्वाद्, एवं येऽनासवास्ते
परिस्सवाः, एते चार्थागिकवलिनस्तृतीयभङ्गपतिताः, चतुर्थ
भङ्गपतितास्तु सिद्धाः, तेषामनासवत्वात्परिस्सवत्वाच्चति,
अत्र चाद्यन्तभङ्गको सूत्रोपासौ, तदुपादानं च मध्योपादान-
स्यावश्यभाषित्वात् मध्यभङ्गकद्वयमहणं द्रष्टव्यमिति । यद्येवं
ततः किमित्याह—‘ एए एए ’ इत्यादि, एतानि—अनन्तरोहानि

पद्यन्ते—गम्यन्ते यभ्योऽयंस्तानि पदानि, तद्यथा—ये आस-
वा इत्यादीनि, परस्य चार्थावगत्यर्थे शब्दप्रयोगादेतत्पदार्थ-
स्यानर्थोऽयं सम्बन्ध—अविपर्ययसिद्धं बुध्यमानस्तथा लोके-
जन्तुगणमाश्रयवहारायातेन कर्मणा वश्यमानं तपश्चरेणादि-
ना च मुख्यमानमाश्रया—तीर्थकरप्रणीतागमानुसारैर्लोकि-
समेत्य—आभिमुख्येन सम्यक् परिच्छिद्य अशब्दो भिन्नक्रमः
पृथक् प्रवेदितं चाभिसमेत्य पृथग्वक्तव्योपादानं निर्जरोपादानं
वेत्येतच्च ज्ञात्वा को नाम धर्मचरणं प्रति नोचच्छेदिति !,
कथं प्रवेदितमिति चेत् !, तदुच्यते, आश्रयस्त्वावज्ञानप्रत्य-
नीकतया ज्ञाननिर्ह्वेन ज्ञानान्नरायेण ज्ञानप्रवेष्टेण ज्ञानार्था-
ज्ञाननया ज्ञानविसंवादेन ज्ञानावरणीये कर्म बध्यते, एवं
दर्शनप्रत्यनीकतया यावदर्शनावसंवादेन दर्शनावरणीयं क-
र्म बध्यते, तथा प्राणिनामनुकम्पनतया भूतानुकम्पनतया
जीवानुकम्पनतया सत्त्वानुकम्पनत्वेन बहुनां प्राणिनामनु-
रूपान्नतया अशोचनतया अजूरणतया अपीडनतया अप-
विनापनतया सन्तोषदनीयं कर्म बध्यते, एतद्विपर्ययस्त्व-
सानायेदनीयमिति । तथाऽनन्तानुबन्धकटनया तीव्रदशी-
नमोहनीयतया प्रवृत्तचारिषमोहनीयसङ्गाधान्मोहनीयं क-
र्म बध्यते, महारुभनतया महापरिग्रहतया पञ्चमिद्वयकथान्
कुणिमाहारणं तरकायुक्तं बध्यते, मायाधिनया अनृतवाक्चन
कूटमुलाकूटमानद्वयवहारास्थिगाथुर्बध्यते, प्रकृतिविनीतन-
या सानुक्राशतया अमानसयात्मनुष्ठायुक्तं, सरागसंय-
मेन देशविरत्या बालनपत्ता अकार्मान्तरया देवायुक्तमिति,
कायजुतया भावजुतया भागजुतया अविसेवादनयागलं शु-
भनाम बध्यते, विपर्ययाच्च विपर्यय इति, जातिकुलबल-
रूपतयः श्रुतलाभिभ्यमदाभावात्तुर्गतां, ज्ञानाविरमदात् प-
रपरिवादाच्च नीचगोत्रं, दानलाभभोगोपभोगवर्ग्यान्तगायवि-
धानादान्तराधिकं कर्म बध्यते । एते आसवाः ॥ सम्प्रतं प-
रिस्सवाः प्रतिपाद्यन्ते—अनशनादि सवाणाभ्यन्तरे तप इ-
त्यादि, एवमाश्रयकनिर्जराकाः सप्रभेदा जन्तवा वाक्याः,
सर्वेऽपि च जीवादयः पदार्था मोक्षाधसानाः वाक्याः ॥ ए-
तानि च पदानि सम्बुध्यमानैस्तीर्थकरणधैर्यलोकमभिस-
मेत्य पृथक् पृथक् प्रवेदितम् ।

(१४) अन्योऽपि तदाज्ञानुसारी चतुर्दशपूर्वधदादिः सत्यहि-
ताय परस्य आवेदयनीत्यतदर्शयितुमाह—

आधाइ नार्णी इह माणवाणं संसारपडिवणणं संबु-
ज्झमाणायं विञ्जाणपत्ताणं, अट्ठावि संता अट्ठा पम-
त्ता अट्ठा सच्चमिणं ति वेमि । (सू० १३१)

ज्ञानं सकलपदार्थविर्भावकं विद्यते यस्यासौ ज्ञानी स
आख्याति—आखण्ट इति प्रवचनं कथं ?—मानवानां, स-
र्वसंवरचारिषादेत्वासेषाम्, अथवापलक्षणं चैतदेवादीनां,
तत्रापि केवलयादियुदासाय विशेषणमाह—‘ संसार ’ इत्या-
दि, संसार—चतुर्गतिलक्षणं प्रतिपन्नाः संसारप्रतिपन्नाः, त-
त्रापि ये धर्मं भोक्तव्यन्ते ग्रहीष्यन्ते च सुनिस्तुतस्वामि-
घोडकट्टणान्तेन तेषामवाक्यातीत्येतद्दर्शयति—‘ सम्बुध्यमा-
नानां ’ यथापदिष्टं धर्मं सम्यगबुध्यमानानां, बुध्यन्ते-
न त्वज्ञातबुध्यमानंतरविशेषणं यादृग्भूतानां कथयितव्यं
ताम् सूत्रयोग्यं दर्शयति—‘ विज्ञानमाप्तानां ’ हिताहितप्रतिप-
रिहाराध्यवसाया—विज्ञानं तत्प्राप्ता विज्ञानप्राप्ताः, समस्त-

पर्याप्तिभिः पर्याप्ताः, संक्षिप्त इत्यर्थः, नागार्जुनीयास्तु प-
ठन्ति—“आद्याधम्मं कलु से जीवाणं, तं जहा-संसार-
पांडिबजाणं माणुसभवथाणं आरंभविण्णं दुक्खुव्वंअसु-
हेसगाणं धम्मसवणगवंसयाणं सुस्ससमाणाणं पांडिपुच्छ-
माणाणं विण्णाणपत्ताणं” एतच्च प्रायो गताद्येभ्यः, नव-
रमारम्भविनयिनामित्यारम्भविनयः—आरम्भाभावः स वि-
द्यते येषामिति मत्वर्थीयस्तेषामिति । यथा च ज्ञानी ध-
म्ममाचष्ट तथा दर्शयति—‘अहं वि’ इत्यादि, विज्ञानं प्रा-
प्ता धर्मे कथ्यमानं कुर्वाभिमित्तादार्ता अपि सन्तः वि-
ज्ञानिपुत्रादय इव, अथवा-प्रमत्ता विषयाभिष्यक्तादिना शा-
लिभद्रादय इव तथाविधकर्मक्षयोपशमापत्तयथा प्रातिप-
द्यन्ते तथाऽऽचष्टे—यदिवाऽऽत्ताः—दुःखिनः प्रमत्ताः—सु-
खिनः, तेऽपि प्रतिपद्यन्ते धर्मं किं पुनरपरं ? अथवा-
आत्ताः—रागद्वेषोदयं प्रमत्ता विषयैः, ते च तार्थिका शु-
द्धा वा संसारकान्तारं विशन्तः कथं भवतां विज्ञातव्य-
यानां करुणारूपदानां रागद्वेषविषयाभिलाषोन्मूलनाय न प्रभ-
वन्ति । एतच्चान्यथा मा मंस्था इति दर्शयितुमाह—‘अहं-
सञ्च’मित्यादि, इदं यस्मया कथितं कथ्यमानं च तद्यथा-
सत्यं याथातथ्यमित्यर्थः इत्येतदहं प्रथामि, यथा तुल्यभ्रम-
वाप्य सम्यक्त्वं चारित्र्यपरिणामं वा प्रमादो न कार्यः ।
आत्ता० १ सु० ४ अ० २ उ० । (धर्मविषयवस्तुव्यता ‘धम्म’
शब्दे चतुर्थभाग २६=७ पृष्ठ उक्ता ।)

(१३) परमतव्युदासद्वारेण सम्यक्त्वमविवक्षितं प्रतिपादयता
तत्सहचरितं ज्ञानं तत्फलभूता च विरतिर्गर्भाहिता, सत्यपि
चास्मिन्मये न पूर्वोपासकम्मणो निरवद्यतपोऽनुष्ठानमन्तरेण
ज्ञयो भवतीत्यतस्तदधुना प्रतिपाद्यत इत्यनेन सम्बन्ध-
नायतस्यास्योद्देशकस्यादि सूत्रम्—

उवेहि णं बहिया य लोगं, से सव्वलोगम्मि जे केइ वि-
एणु, अणुवीए पास निक्खित्तदंडा, जे केइ सत्ता पलियं
चर्यति, नरा म्रुयवा धम्मविउ त्ति अंजू, आरंभजं दुक्ख-
मिण्णति णव्वा, एवमाहु मम्मत्तदंसिणो, ते सव्वे पावाइया
दुक्खस्स कुसला परिममुदाहरंति इय कम्मं परिमयाय
सव्वसो । (सु० १३४)

योऽयमन्तरं प्रतिपादितः पाषाण्डलोक एनं धर्माद्विहित्य-
वस्थितमुपेक्ष्य—तदनुष्ठानं मा अनुमंस्थाः, चशब्दोऽनुक-
समुच्चयार्थः, तदुपदेशमभिगमनपर्युपासनज्ञानसंस्तर्वादकं च
मा कृथा इति । यः पाषाण्डलोकोपेक्षकः स कं गुणमवाप्नु-
यादित्याह—‘से सव्वलोए’ इत्यादि, यः पाषाण्डलो-
कमनार्थवचनप्रवगम्य तदुपेक्षां विधत्ते स सर्वस्मिंल्लोक-
मनुष्यलोकं ये केचिद्विद्वांसस्तेभ्योऽप्रणीयिद्विस्तम इति स्या-
त्, लोकं केचन विद्वांसः सन्ति ? येभ्योऽधिकः स्या-
दित्यत आह—‘अणुवीइ’ इत्यादि, ये केचन लोके
निक्षिप्तदण्डाः—निधयेन क्षितो निक्षिप्तः—परित्यक्तः का-
येमनोबाह्यमयः प्राण्युपघातकारी दण्डा यैस्ते विद्वांसो
भवन्त्येव एतदनुविचिन्त्य—पर्यालोच्य पश्य—अवगच्छ ।
के चोपरतदण्डा इत्यत आह—‘जे केइ’ इत्यादि, ये
केचनावगतधर्माणः सत्त्वाः—प्राणिनः ‘पलित’ मिति
कम्मं तस्यजन्ति, ये चोपरतदण्डा भूत्वाऽष्टप्रकारं कम्मं

प्रति ते विद्वांस इत्येतदनुविचिन्त्य—अक्षिनिमीलनेन प्र-
र्यालोच्य पश्य—विवेकिन्या मत्वाऽवधारय । के पु-
नरशेषकर्मक्षयं कुर्वन्ति ? इत्यत आह—‘नरे’ इत्यादि,
नराः—मनुष्यास्त एवाशेषकर्मक्षयायालं नाम्ये, तेऽपि
न सर्वे अपि तु मृतार्त्ता—मृतेव मृता संस्काराभावादूर्त्ता
शरीरं येषां ते तथा, निष्पतिकर्मशरीरा इत्यर्थः, य-
दिवा—अर्त्ता—तेजः, स च क्रोधः, स च कषायापल-
क्षणार्थः, ततश्चायमर्थो—मृता—विनष्टा अर्त्ता कषायकषा-
येषां ते मृतार्त्ताः, अकषायिण इत्यर्थः, किं च—ध-
र्मम्—भुतचारित्राख्यं विद्वतीति धर्मविदः, इति हेतौ,
यत एव धर्मविदोऽन एव अजवः—कौटिल्यरहिताः ।
स्यादेतत्—किमालम्ब्येतद्विधयमित्यत आह—‘आरंभज’
मित्यादि, सावद्यक्रियानुष्ठानमारम्भस्तस्माज्जातमारम्भजं,
किं तद् ?—दुःखमिदमिति सकलप्राणिप्रत्यक्षं, तथाहि—ह-
विलेखावाणिज्याचारम्भप्रवृत्ता यच्छारीरमानसं दुःखमनु-
भवति तद्वान्नामगाचरामित्यतः प्रत्यक्षाभिधायिनंदमुक्तम् ।
‘इतिः’ उपप्रदर्शनं, इत्येतदनुभवासजं दुःखं क्वात्वा
मृतार्त्ता धर्मविद आजवश्च भवन्तीति । एतच्च सम-
स्तवदिना भाषन्त इति दर्शयति—‘एव’ मित्यादि, एवम्-
पूर्वोक्तप्रकारेण आहुः—उक्त्वन्तः, के एवमाहुः ?—सम-
त्वदर्शिनः—सम्यक्त्वदर्शिनः समस्तदर्शिनां वा, यदुद्देशका-
द्वाराभ्यां तदेवमूचुरित्यर्थः, कस्मात् उचुरित्याह—‘ते
सव्वे’ इत्यादि, यस्मात्ते सर्वेऽपि सर्वविदः ‘प्रावादि-
काः’ प्रकर्षेण मर्यादया वदितुं शीलं येषां ते प्रावादिनः
त एव प्रावादिकाः—यथावस्थितार्थस्य प्रतिपादनाय वा-
चकाः, दुःखस्य-शारीरमानसलक्षणस्य तदुपादान-
स्य वा कर्मणः कुशला-निपुणास्तदपनोदोपायवेदिनः
सन्तः ते सर्वेऽपि ज्ञापरज्ञया परिज्ञाय हेयार्थस्य प्रत्या-
ख्यानपरिज्ञामुदाहरन्ति, ‘इतिः’ उपप्रदर्शनं, इत्येवं
पूर्वोक्तनीत्या कर्मबन्धोदयसत्कर्मताविधानतः परिज्ञाय
सर्वशः—सर्वैः प्रकारैः कुशलाः प्रत्याख्यानपरिज्ञामु-
दाहरन्ति, यदिवा—मूलोत्तरप्रकृतिप्रकारैः सर्वैः परिज्ञायेति
मूलप्रकारा अष्टौ उत्तरप्रकृतिप्रकारा अष्ट पञ्चाशदुत्तरं श-
तम्, अथवा—प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशप्रकारैः, यदिवा उ-
दयप्रकारैर्बन्धसत्कर्मताकार्यभूतैरागाभिबन्धसत्कर्मताका-
रणैश्च कम्मं परिज्ञायेति, ते चामी उदयप्रकाराः, त-
द्यथा—मूलप्रकृतीनां त्रीण्युदयस्थानानि, अष्टविधं सप्त-
विधं चतुर्विधमिति, तत्राष्टापि कम्मप्रकृतीर्यौगपद्येन वे-
द्यतोऽष्टविधं, तच्च कालतोऽनादिकमप्येवसितमभ्युपगमां,
भ्युपगमां त्वनादिसपर्यवसितं सार्धसपर्यवसितं चेति, मो-
हनीयोपशमे क्षये वा सप्तविधं, घातिसंये चतुर्विधमिति ॥
साम्प्रतमुत्तरप्रकृतीनामुदयस्थानान्युच्यन्ते—तत्र ज्ञानावर-
णीयान्तराययोः पञ्चप्रकारं एकमुदयस्थानं, दर्शनावरणी-
यस्य द्वे, दर्शनचतुष्कस्याद्याद्वयत्वारि अन्यतरनिद्रया
सह पञ्च, वेदनीयस्य सामान्येनैकमुदयस्थानं सातमसातं
वेति, विरोधाद्यौगपद्योदयाभावः, मोहनीयस्य सामान्येन
नवोदयस्थानानि, तद्यथा—दश नव अष्टौ सप्त षट् पञ्च
चत्वारि द्वे एकं चेति, तत्र—दश मिथ्यात्वं ? अनन्तानु-
बन्धी कोधोऽप्रत्याख्यानः प्रत्याख्यानानवरणः, संव-

कनकोत्पेतकोचचतुष्टयम् ६ एवं—आत्माऽऽविचलुष्टम-
पि बोध्यम् अन्तरतो यदः ६ इत्यस्ति चतुष्टयम् अस्ति-
शोकयुग्मं वा ८ भवे ६ जुगुप्सा १० चेति । भयजुगुप्सयोर-
न्यतरमात्रे न च । इवाभावेऽही, अनन्तानुबन्धभावे सप्त,
मित्र्यात्वाभावे षट्, अप्रत्याख्यानादयाभावे पञ्च, प्रत्याख्या-
कावरणाभावे चत्वारः, परिवर्तमानयुगलामात्रे संज्ज्वलना-
न्तरवेद्ये सति द्वे, वेदाभावे एकमस्ति, जायुषोऽप्येक-
मेवादयस्त्वामं चतुर्णामायुषामन्यतरमिति, नाम्ना द्वादशो-
दयस्थानानि, तद्यथा—विशतिः एकविंशतिः चतुर्विंशतिः
पञ्चविंशतिः षड्विंशतिः सप्तविंशतिः अष्टाविंशतिः एका-
विंशतिश्चिंशत् एकविंशत् न च अष्टौ चेति, तत्र संसार-
स्थानां संयोगिनां जीवानां क्लेशोदयस्थानानि नाम्ना भवन्ति
अयोगिनां तु चरमद्वयमिति । अत्र च द्वादश भुवोदयाः कर्म-
प्रकृतयः, तद्यथा—तैजसकर्मण्यं शरीरे १-२ ब्रह्मगन्धरसस्व-
यंचतुष्टयम्, ६ अगुरुलघु ७ स्थिरम् ८ अस्थिरं ९ शुभम् १०
अशुभं ११ निर्माण १२ मिति । तत्र विशतिरतीर्थकरकव-
लिनः समुद्रातगतस्य कर्मण्यशरीरयोगिनो भवति, तद्यथा-
मनुष्यगतिः १ पञ्चान्द्रियजातिः २ ब्रह्म ३ वाक् ४ पर्याप्तकं ५
सुभगम् ६ आदयं ७ यशःकीर्तिरिति ८ भ्रवाद्यं १२
सहिता विशतिः २०, एकविंशत्यादीनि दृश्यस्थानानि एक-
विंशत्पर्यन्तानि जीवयुगस्थानभेदादनेभेदानि भवन्ति,
तानि चेह ग्रन्थगौरवभयात् प्रत्येकं बोध्यन्त इत्यत्र एकै-
कभेदावदने कियते, तथैकविंशतिः गतिः १ जातिः २ आ-
नुपूर्वी ३ ब्रह्म ४ वाक् ५ पर्याप्तापर्याप्तयोरन्यतरत् ६ सुभग
दुभगयोरन्यतरत् ७ आदयातादययोरन्यतरत् ८ यशःकी-
र्त्यशःकीर्त्योरन्यतरत् ९, एताश्च न च भ्रवाद्यं १२ सहि-
ता एकविंशतिः २१, चतुर्विंशतिस्तु तिर्यगतिः १ एकान्द्र-
यजातिः २ औदारिकं ३ दुष्टसंस्थानम् ४ उपधातं ५ प्रत्ये-
कसाधारणयोरन्यतरत् ६ स्थावरं ७ सूक्ष्मवावरयोरन्यतरत्
८ दुर्भगम् ९ अनादयम् १० अपथाप्तकं ११ यशःकीर्त्यशःकी-
र्त्योरन्यतरत् १२ इति । तत्रैवापर्याप्तकापनयनं पायाप्तकपरा-
घाताभ्यां प्रसिद्धाभ्यां पञ्चविंशतिः २५, पक्षिंशतिस्तु याऽसौ
केवलिनो विशतिरभिहिता सैवौदारिकशरीराङ्गापाङ्गद्वय-
न्यतरसंस्थानाद्यसहजनेपघातप्रत्येकसहिता वेदितव्या मि-
श्रकाययोगे वर्तमानस्य २६, सैव तीर्थकरनामसहिता केव-
लिसमुद्घातवता मिश्रकाययोगिन एव सप्तविंशतिः २७,
सैव प्रसृष्टविहायोगतिसमन्विताऽष्टाविंशतिः २८ तत्र ती-
र्थकरनामपनयने उच्छ्वास १ सुख २ पराघात ३ प्रक्षेप
कति त्रिंशद्भवति ३० तत्र सुखे निकञ्जे एकान्विशत् २६
सैव त्रिंशतीर्थकरनामसहिता एकविंशत् ३१, नवोदयस्तु
मनुष्यगतिः १ पञ्चान्द्रियजातिः २ ब्रह्म ३ वाक् ४ पर्याप्तकं ५
सुभगम् ६ आदयं ७ यशःकीर्ति ८ स्तीर्थकरमिति ९, एता
अयोगितीर्थकरकवलिनः, एता एव तीर्थकरनामसहिता
अष्टाविनि ८, गात्रस्थैकमेव सामान्यनोदयस्थानम्, उच्छ्वा-
सयोरन्यतरत् योगपक्षनोदयाभावे विरोधाविति । तद्व-
मुदयभेदेनैकप्रकारतां कर्मण्यः परिहाय प्रत्याख्यानपरि-
हामुदाहरन्तीति ।

(१७) यद्वा नाम कर्मपरिहामुदाहरन्ति ततः किं कार्यमित्याह-
इह आत्माकंखी पंडिह अग्निह, एवमप्यथा संपदप्य भुशो
१२४

सरीरं, कसेहि अग्नाह, जरेहि अग्नाह, जहा सुभाह
कहाह इववाहो पमत्थह । एवं अतसमाहिह अग्निह,
विगिच कोह अविक्केपमाह । (२० १३५)

इह—अस्मिन् प्रथमं आत्माकाकाङ्क्षितं शीलमस्येति आ-
काङ्क्षी—सर्वज्ञोपशुशुषी, यश्चैवभूतः स परिहृता
विविधवयः अस्मिन् भवति, अस्मिन्— निवृत्त्यतऽष्टमका-
रेण कर्मण्येति अस्मिन् न अस्मिन्ऽस्मिन्, यद्वा—अस्मिन्तीति
अस्मिन् रागवान् यो न तथा सोऽस्मिन्ऽस्मिन् उपलक्ष्यार्थत्वात्—
स्य रागद्वेषरहित इत्यर्थः । अथवा—निवृत्त्यतऽन्यत इति
निवृत्तः अवशिष्टपुत्रिर्निवृत्त्यवकायकर्मभिः, यो न तथा सो-
ऽन्यतः इह प्रवचने आकाङ्क्षी परिहृतो भावरिपुत्रि-
रहितो, नाम्यत्र, यश्चैवभूतः स परमार्थतः कर्मण्यः प-
रिहृता । यश्चैवभूतः स किं कुर्वीत्याह—'एवमप्यथा',
नित्यादि, सोऽन्यतऽस्मिन् या आत्मानमेकं धनधान्यहि-
रण्यं प्रकलत्रशीरादिव्यतिरिक्तं भवेद्य—पर्याप्तोक्तं भु-
नीयाच्छरीरकं, सम्भावनायां लिङ्, सर्वस्मादात्मानं व्यति-
रिक्तं पश्यतः सम्भाव्यत एतच्छरीरविधूतमिति । तत्र
कुर्यता संसारस्थायैकत्वमावर्तनं कृपा भाषयितव्यमिति—

“संसार एवायमनर्थसारः,

कः कस्य काऽत्र स्वजनः परे वा ? ।

सर्वे अमस्तः स्वजनाः परे च,

भवन्ति मृत्वा न भवन्ति भूयः ॥ १ ॥

विचिन्त्यमेतद्भवताऽहमेकं,

न मेऽस्ति कश्चित्पुरतो न पश्चात् ।

स्वकर्मभिर्भ्रांतिरियं ममैव,

अहं पुरस्तादहमेव पश्चात् ॥ २ ॥

सर्वैकोऽहं न मे कश्चित्, नाहमन्यस्य कस्यचित् ।

न तं पश्यामि यस्याहं, नासौ भावीति यो मम ॥ ३ ॥”

तथा—

“एकः प्रकुरुते कर्म, भुनक्त्येकं तत्फलम् ।

जायते म्रियते चैक, एको याति भवान्तरम् ॥ १ ॥”

इत्यस्मिन्, किं च—‘कसेहि अग्नाहं जरेहि अग्नाहं’
परव्यतिरिक्त आत्मा शरीरं तत् कष्टतपश्चरणादिना
कुर्यं कुरु, यद्वा—कप—कर्म कर्मण्येऽस्मिन्त्येव पर्या-
प्तान्य यच्छ्रुत्वा तत्र निबोज्येतित्यर्थः, तथा जव-
क्षीरकं जरीकुरु, तपसा तथा कुरु तथा जरीजीर्णमिय
प्रतिभासते, विकृतिपरित्यागद्वारेणात्मानं निःसारतामात्र-
वर्तित्वार्थः, किमर्थमित्येतदिति । वेदाह—‘जहा’ इत्यादि,
यथा जीर्णानि-निःसारणं काष्ठानि इववाहो कुने-
मुकप्रमर्शति—शीघ्रं भस्मसात् करोति, इष्टान्तं प्रक्षर्य
दाष्टान्तिकमाह—‘एवं अतसमाहिह’ एवम्—अनन्तरं-
इष्टान्तप्रकारणात्मना समाहितः आत्मसमाहितः, ज्ञानशरी-
नचार्थोपयोगेन सर्वोपयुक्त इत्यर्थः, आत्मा वा समाहितो-
ऽस्येत्यात्मसमाहितः, सदा शुभव्यापारवानित्यर्थः, आहि-
ताग्न्यादिदर्शनादार्थत्वाद्वा निष्ठातस्य परिपातः, यद्वा—
प्राकृतबुद्धौत्तरनिपातोऽतन्त्रः, समीहितार्थमित्यर्थः । अस्मिन्-
कसेहि अग्नाहं संस्तपोऽग्निना कर्मकाष्ठं दहतीति भावार्थः ।

(१८) एतदेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकगतमर्थं निर्युक्तिकारो गाय-
योगसंज्ञपुत्राह—

जह खलु भुसिरं कटुं, सुचिरं सुकं लहुं डहइ अग्गी ।
तह खलु खवंति कम्मं, सम्मच्चरणे ठिया साहु ॥२३४॥
गतार्था । अत्र आलस्यपदेन गगनिवृत्तिं विधाय छेष-
निवृत्तिं विधानसुराह—‘विगिच्च कोह’ मित्यादि, कारणे-
ऽकारणे वाऽनिकुराध्यवसायः क्रोधः तं परित्यज्य, तस्य
च कार्यं कम्पनं तत्प्रतिषेधं दर्शयति—अधिकम्पमानः ।

(१९) किं विगणय्यतत्कुर्यादित्याह—

इमं निरुद्धाउयं मेवेहाए, दुक्खं च जाण अदु आग-
मेस्सं, पुढो कामाहं च कामे, लोयं च पास विक्कदमा-
णं, जे निव्वुडा पावेहिं कम्मेहिं अणियाणा ते वियाहि-
या, तम्हा अतिविज्जां नो पडिसंजलिज्जासि ति वेमि ।
(सू० १३६)

इदं-मनुष्यत्वं निरुद्धायुष्कं—निरुद्धं—परिगलितमायुष्कं
सम्पत्त्य-पर्यालोच्य क्रोधादिपरित्यागं विदध्यात्, किं च-
‘दुक्ख’ मित्यादि क्रोधादिना दन्द्यमानस्य यन्मा-
नसं दुक्खमुत्पद्यते तज्जानीहि, तज्जनितकर्मविपाका-
पादितं चागामि दुःखं सम्पत्त्य क्रोधादिकं प्रत्याख्यान-
परित्यागं जानीहि, परित्यज्येत्यर्थः, आगामिदुःखस्वरू-
पमाह—‘पुढो’ इत्यादि, पृथक् सप्तपन्नकपृथिवीसम्भव-
शीतोष्णवदनाकुम्भीपाकादियातनास्थानेषु स्पर्शान्—दु-
ःखानि, चः समुच्चये, न कवलं क्रोधाध्मातस्त्वास्त्रैव क्ष-
णे दुःखमनुभवतीत्यगामीनि पृथक् दुःखानि च स्पृशद्—
अनुभवेत्, तेन चातिदुःखेनापराऽपि लोका दुःखित इत्य-
तदाह—‘लोयं च’ इत्यादि, न कवलं क्रोधादिविपाका-
दात्मा दुःखान्यनुभवति, लोकं च शरीरमानसदुःखापन्नं
विस्पन्दमानमस्वतन्त्रमित्येतच्च दुःखप्रतीकाराय धाव-
न्तं पश्य—विषयचक्षुषाऽवलोक्य । यत्वेवं न ते किम्भू-
ता भयन्तीत्यत आह—‘जे निव्वुडा’ इत्यादि, ये तीर्थक-
रोपदेशवासितान्तःकरणाय विषयकपायान्नुपशमाद्विधृताः-
शीतीभूताः पापेषु कर्मसु अनिदानाः—निदानगद्दिनास्ते
परमसुखास्पदतया व्याख्याताः, औपशमिकसुखभाक्त्वेन
प्रसिद्धा इत्यर्थः, यत एव ततः किमित्याह—‘तम्हा’ इ-
त्यादि, यस्माद्भागद्वेषाभिभूता दुःखभाग्भवति तस्मादति-
विद्वान्-विदितागमसद्भावः सन्न प्रतिपद्यते—क्रोधादि-
नाऽऽत्मानं नोद्दीपयेत्, कषायोपशमं कुर्वित्यर्थः । इतिरधि-
कारपरिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत्, सम्यक्त्वाप्ययं तृती-
योद्देशकटीका समाप्ताते । उक्तस्तृतीयोद्देशकः ।

साम्प्रतं चतुर्थं आरभ्यते, अस्य व्यायमभिसम्बन्धः—इ-
हानन्तरोद्देशकं निरवद्यं तपोऽभिहतं, तच्चाधिकं सत्त्वं-
यमध्यवस्थितस्य भवतीत्यतः संयमप्रतिपादनाय चतुर्थो-
द्देशक इत्यनेन सम्बन्धनायातव्याम्योद्देशस्यादि सूत्रम्—

आवीलए पवीलए निप्पीलए जहिता पुव्वसंजोगं हि-
या उवसमं, तम्हा अविमणे वीरे, सारए समिए सहि-
ए मया जए, दुरणुचगं मग्गो वीराणं अनियदुगामिणं,

विगिच्च मेससोणियं, एस पुरिसे दविण वीरे, आयाणिजे
वियाहिण, जे धुणाइ समुस्सयं वसित्ता वंमचेरंसि ।
(सू० १३७)

आर्क्षपदर्थे, ईषत्पीडयेद् अविकृष्टं तपसा शरीरकमा-
पीडयेद्, एतच्च प्रथमप्रवृत्त्याऽवसरं, तत ऊर्ध्वमधीतागमः
परिणतार्थसद्भावः सन् प्रकर्षेण विकृष्टतपसा पीडयेत्प्रपी-
डयेत्, पुनरध्यापितान्नेवासिबर्गः संक्रामितार्थसारः शरीरं
तितिक्षुर्मांसार्द्धमासक्षपणादिभिः शरीरं निश्चयेन पीडये-
क्षिणीडयेत्, स्वात्—कर्मक्षयार्थं तपोऽनुष्ठीयते । स च
पूजालाभक्यात्ययेन तपसा न भवत्यन्ता निरर्थक एव श-
रीरपीडनोपदेश इत्यन्ताऽप्यथा व्याख्यायन्त—कर्मैव कर्म-
णशरीरं वा आपीडयेत्प्रपीडयेत्क्षिणीडयेत्, अत्रापीडयतीति-
का प्रकर्षगतिरवसेया, यदिवा—आपीडयेत्कर्म अपूर्वकर-
णादिकेषु सम्यग्दृष्ट्यादिषु गुणस्थानकेषु, ततोऽपूर्वकर-
णानिवृत्तिबादरथाः प्रपीडयेत्, सूक्ष्मसम्परायावस्थायाम् तु
निष्पीडयेत्, अधवा—आपीडनमुपशमभेदया, प्रपीडनं क्षप-
भेदया, निष्पीडनं तु शैलेश्यवस्थायामिति । किं कृत्वैतत्कु-
र्यादित्याह—‘जहिता’ इत्यादि, पूर्वः संयोगः पूर्वसंयोगो-
धनधान्यहिरण्यपुत्रकलत्रादिकृतस्तं त्यक्त्वा, यदिवा—पूर्वः
असंयमोऽनादिभवाभ्यासात्तेन संयोगः पूर्वसंयोगस्तं त्य-
क्त्वा ‘आवीलये’ इत्यादिसम्बन्धः, किं च—‘हिहा’ इत्या-
दि, हि गतावित्यस्मात् पूर्वकालं क्त्वा हिहा—गत्वा किं-
तत् ?—उपशमम्—इन्द्रियनोद्विज्यजन्यरूपं संयमं वा गत्वा-
प्रतिपद्यापीडयेदिति वसन्ते । इदमुक्तं भवति—असंयमं त्य-
क्त्वा संयमं प्रतिपद्य तपश्चरणादिनाऽऽत्मानं कर्म वा-
ऽऽपीडयेत् प्रपीडयेत्क्षिणीडयेदिति, यतः कर्मापीडनार्थ-
मुपशमप्रतिपत्तिस्तत्प्रतिपत्तौ चाविमनस्कतयाह—‘तम्हा’
इत्यादि, यस्मान्कर्मक्षयायासंयमपरित्यागस्तत्परित्यागे
आवश्यंभावी संयमस्तत्र च न चिसंयमनस्यमिति, तस्मा-
दविमना विगतं भोगकषायादिष्वन्तौ वा मनो यस्य स
विमना यो न तथा सोऽविमनाः, कोऽसौ ? वीरः—कर्म-
विदारणसमर्थः, । अविमनस्कत्वाच्च यस्यात्तदाह—‘सारए’
इत्यादि, सुष्ट्वा—जीवनमर्यादया संयमानुष्ठानं रतः स्वारं-
तः, पञ्चभिः समितिभिः समितः, सह हितेन सहितो
ज्ञानादिसमाश्रितो वा सहितः, सदा—सर्वकालं सकदा-
रोपितसंयमभारः संस्तत्र यतन—यत्नवान् भवेदिति ।
किमर्थं पुनः—पौनःपुन्येन संयमानुष्ठानं प्रत्युपदेशो दीय-
ते ? इत्याह—‘दुरणुचरा’ इत्यादि, दुःखेनानुचर्यते इति दु-
रनुचरा, कोऽसौ ?—मार्गः—संयमानुष्ठानार्वाधः, कथा ?—
वीराणाम्—अप्रमत्तयतीना, किम्भूतानामित्याह—‘अणि-
यइ’ इत्यादि, अनिवर्तो—मोक्षस्तत्र गन्तुं शीलं येषां त
तथा तेषामिति, यथा च तन्मार्गानुचरणं कृतं भवति
तद्वर्शयति—‘विगिच्च’ इत्यादि, मांस-शोणित-वर्षकारि
विकृष्टतपोऽनुष्ठानादिना विषयचक्षुः—पृथक्कुरु, तज्ज्ञासं वि-
धेहीति यावत्, एवं वीराणां मार्गानुचरणं कृतं भवतीति
भावः । यक्षैवम्भूतः स कं गुणमवाप्नुयादित्याह—‘एस’ इ-
त्यादि, एष—मांसशोणितयोरपन्नता पुरि शयनात् पुरुषः
द्रवः—संयमः स विद्यते यस्यासौ प्रविकः मन्वर्थीयष्टम्,

द्रव्यभूतो वा मुक्तिगमनयोग्यत्वात्, कर्मविपुविदारणसाह-
ष्णत्वाद्धीर इति, मांसशोणितपचयप्रतिपादनाच्च तदुत्ते-
षामपि भेदआदीनामपचय उक्त एवं द्रष्टव्यः, तद्भावभा-
वित्वात्तेषामिति । किं च—‘आयागिजे’ इत्यादि, स चीरा-
णां मार्गे प्रतिपन्नः मांसशोणितयोरपेक्षा मुमुक्षुणामादा-
नीयो—प्राज्ञ आद्यवचनञ्च व्याख्यात इति । कश्चयभूत
इत्याह—‘ज भुण्ण’ इत्यादि, ‘ब्रह्मचर्ये’ संयमे भवनप-
रित्यागे वापित्वा यः समुच्छ्रय-शरीरकं कर्मोपचयं वा
तपश्चरणादिना धुनानि-कृशीकरोति स आदानीय इति
विविधमाख्यातो व्याख्यात इति सम्बन्धः ।

(२०) उक्त अप्रमत्ताः, तद्विधर्मणस्तु प्रमत्तानभिधित्तुराह-

निचेहि पलिच्छिन्नेहि आयागसोयगदिए बाले, अन्वो-
च्छिन्नबंधणे अणभिकंतसंजोए तमंसि अविषाणमां आ-
णाए लंभो नत्थि सि वेमि । (सू० १३८)

नवत्यर्थदेशम्—अर्थक्रियासमर्थमर्थमाविर्भावयन्तीति ने-
त्राणि—चक्षुर्गादीनीन्द्रियाणि तैः परिच्छिन्नेः—यथासं वि-
षयग्रहणं प्रति निरुद्धैः सङ्गरादानीयोऽपि भूत्वोपित्वा
ब्रह्मचर्ये पुनर्मोहोदयादादानेनां गृहः—आदीयते—साव-
द्यानुष्ठानेन स्वीक्रियत इत्यादानं—कर्म संसारबीजभूतं त-
स्य स्मृतांसि—इन्द्रियविषया मिथ्यात्वाच्चिरतिप्रमादकषाय-
योगा वा तेषु गृहः—अभ्युपपन्नः स्यात्, कोऽसौ ?—‘बालः’
अज्ञः रागद्वेषमहामोहाभिभूतान्तःकरणः । यस्यादानेनां-
गृहः स किम्भूतः स्यादित्याह—‘अन्वोच्छिन्नबंधणे’ इत्या-
दि, अन्ववाच्छिन्न जन्मशतानुवृत्त बन्धनम्—अप्रकारं क-
र्म यस्य स तथा, किं च—‘अर्णाभिकंत’ इत्यादि, अनभि-
क्रान्तः—अनर्तलङ्घितः संयोगा—धनधान्यद्विरत्यपुत्रक-
लत्रादिकृतेरऽसंयमसंयोगां वा येनासायनाभिक्रान्तसं-
योगः तस्य जैवभूतस्योन्म्रयानुकूल्यरूपे मोहात्मकं
वा तर्मास वर्त्तमानस्यान्माहृत मोक्षोपाय वाऽविज्ञा-
नत आज्ञायाः—तीर्थकरोपदेशस्य लाभो नास्तीत्येत-
दहं प्रवीमि तीर्थकरवचनोपलब्धसद्भाव इति, यदि वा-
आज्ञा—बोधिः सम्यक्त्वम्, अस्तिशब्दभावे निपातस्त्रि-
कालाविषयी, तेनायमर्थः—तस्यानभिक्रान्तसंयोगस्य भा-
वतमसि वर्त्तमानस्य बोधिलाभो नास्तीत्यास्ति न भावीति ।

एतदेवाह—

जस्म नत्थि पुरा पच्छा मज्जे तस्स कुओ सिया ? ,
से हु पन्नाणमंते बुद्धे आरंभोवरण , संममेयं ति पासह ,
जेण बंधं वहं चोरं परियावं च दारुणं पलिच्छिदिय बा-
हिरगं च सोयं, निक्कम्मदंसी इह मणिएहिं, कम्माणं सफलं
ददुसु तओ निजाइ वेयवी । (सू० १३९)

यस्य कस्यचिदर्थशेषितस्य कर्मादानेनांतोगृहस्थ बा-
लस्याप्यवच्छिन्नबन्धनस्यानभिक्रान्तसंयोगस्य ज्ञानतमसि
वर्त्तमानस्य पुरा—पूर्वजन्मनि बोधिलाभो नास्ति—स-
म्यक्त्वं नासीत् ‘पन्नादपि’ एष्येऽपि जन्मनि न भावि
मध्यं—मध्यजन्मनि तस्य कुतः स्यात् इति ? , एत-
दुक्तं भवति—यस्यैव पूर्वं बोधिलाभः सवृत्तो भविष्यति
वा तस्यैव वर्त्तमानकाले भवति, येन हि सम्यक्त्वमा-

स्वादिने पुनर्मिथ्यात्वोदयात्तत्प्रत्ययने तस्यापादं पुनरुपरा-
वर्त्तनापि कालेनावश्यं तत्सद्भावात्, न ह्ययं सम्भवोऽ-
स्ति प्रत्युतस्य सम्यक्त्वस्य पुनरसम्भव एवेति । अथवा-
निरुद्धेन्द्रियोऽपि आदानेनांतो गृह इत्युक्तः, तादृपर्ययभू-
तस्य त्वनिक्रान्तसुखस्मरणमकुर्वतः आगामि च दिव्याङ्ग-
नाभोगमनभिकाङ्क्षतो वर्त्तमानसुखाभिष्वङ्गाऽपि नैव स्याद-
त्यंतदृशीयितुमाह—‘जस्म नत्थि’ इत्यादि, यस्य भोग-
विपाकबन्धिनः पूर्वभुक्तानुस्मृतांस्ति नापि पाश्चात्यकाल-
भोगाभिलाषिता विद्यते तस्य व्याधिर्वाकित्सारूपान् भो-
गान् भावयतां मध्ये—वर्त्तमानकाले कुतो भोगेच्छा
स्यात् ? , मोहनीयोपशमाक्षेप स्यादित्यर्थः । यस्य तु त्रि-
कालविषया भोगेच्छा निवृत्ता स किम्भूतः स्यादित्याह—
‘स हु’ इत्यादि, ‘हुः’ यस्यादर्थे, यस्मान्निवृत्तभोगाभि-
लापस्तस्यान्तः प्रज्ञानवान्—प्रकृष्ट ज्ञानं प्रज्ञानं—जीवाजी-
वादिर्परिच्छेष्टु तद्विद्यत यस्यान्तो प्रज्ञानवान्, यत एव
प्रज्ञानवानत एव बुद्धः—अवगततस्त्वे, यत एवभूतोऽत
एवाह—‘आरंभोवरण’ सावद्यानुष्ठानमारम्भस्तस्मादुप-
रत आरम्भोपरतः । एतच्छास्त्रोपरमणं शोभनार्मात
दर्शयन्नाह—‘सम्म’ मित्यादि, यदिदं सावद्यारम्भो-
परमणं सम्यगेतत्—शोभनमतत् सम्यक्त्वकार्यत्वाद्वा स-
म्यक्त्वमेतदित्येवं पश्यत—एवं गृहीतं युयमिति । किमि-
त्यारम्भोपरमणं सम्यगिति चेदाह—‘जेण’ इत्यादि,
येन कारणेन सावद्यारम्भप्रवृत्तो बन्धे निगडादिभिः बंधं
कशादिभिः घोरं—प्राणसंशयरूपं परितापं—शारीरमा-
नसं दारुणम्—असह्यमवाप्नोत्यत आरम्भोपरमणं सम्य-
गभूतं कुर्यात् । किं कृत्वेत्याह—‘पलिच्छिन्दि’ इ-
त्यादि, पारिच्छिन्दि—अपनीय, किं तत् ?—स्मृतः-
पापोपादानं, तच्च बाह्यं धनधान्यादिरत्यपुत्रकलत्रादि-
रूपं हिंसाद्याभयद्वारात्मकं वा, चशब्दादान्तरं च रागद्वे-
षात्मकं विपर्ययपासारूपं वेति, किं च—‘निक्कम्मदंसी’
त्यादि, निष्क्रान्तः कर्मणा निष्कर्मा—मोक्षः संवरो वा
तं द्रष्टुं शीलमस्येति निष्कर्मदर्शी, इदंति—संसारं
मर्त्येषु मध्यं य एव निष्कर्मदर्शी स एव बाह्याभ्यन्त-
रस्मान्तसंछेत्तेति स्यात् । किमभिसन्ध्य स बाह्याभ्यन्त-
रसंयोगस्य छेत्ता निष्कर्मदर्शी वा भवेत् इत्यत आह—
‘कम्माणं’ इत्यादि, मिथ्यात्वाच्चिरतिप्रमादकषाययोगैः
क्रियन्ते—बध्यन्ते इति कर्माणि—ज्ञानावरणीयादीनि त-
यां सफलत्वं दृष्ट्वा स वा निष्कर्मदर्शी चेदावच्छा क-
र्मणां फलं दृष्ट्वा, तेषां च फलं—ज्ञानावरणी-
यस्य ज्ञानावृत्तिः दर्शनावरणस्य दर्शनाच्छादनं चेदनी-
यस्य विपाकादयजानता चेदनेत्यादि, ननु च न सर्वेषां
कर्मणां विपाकादयमिच्छन्ति, प्रदेशानुभवस्यापि सद्भा-
वात् तपसा च क्षयोपपत्तेरित्यतः कथं कर्मणां सफल-
त्वं ? , नैव देवा, नात्र प्रकारकात्स्न्यमभिप्रेतम्, अपितु द्र-
व्यकात्स्न्यं, तच्चास्त्येव, तथाहि—यद्यपि प्रतिबन्धव्यक्ति-
न विपाकादयस्तथाप्यष्टानामपि कर्मणां सामान्येन साऽ
स्त्येवेत्यतः कर्मणां सफलत्वमुपलभ्यते, तस्मात्—कर्म-
णस्तदुपादानादक्षवाद्या निश्चयनं याति नित्यात-निर्ग-
च्छति, तच्च विधत्त इति यावत्, कोऽसौ ?—‘वेददिद्’ ये-

सुते सकलं करणसमेकं वेदः—आगमस्य वेत्तिति वेद-
वित्, सर्वज्ञादेशकर्त्तात्यर्थः ।

[२१] न केवलस्य प्रमैवायमभिप्रायः, सर्वेषामेव तीर्थकरा-
णामयमाशय इति दर्शयितुमाह—

जे खलु भो ! वीरा ते समिया सहिया सयाजया संघडदं-
सियो आओवरया अहातहं लोयं उवेहमाया पार्श्वं पत्ती-
वं दाहिसं उईयं इय सवंसि परि (चिए) चिहिसु ,
साहिस्सामो नाणं वरिणं समियाणं सहियाणं सयाजया-
णं संगडदंसीणं आओवरयाणं अहातहं लोयं समुवेहमा-
याणं किमत्थि उवाही १, पासमस्स न विज्झं नत्थि चि-
वेमि । (सू० १४०)

यदिवा उक्तः सत्यस्यादां निरवयं तपश्चारिषं च, अधुना त-
त्फलमुच्यते—‘जे खलु’ इत्यादि, खलुशब्दा वाक्यालङ्कारः,
ये केचनानातिनागतवतमानाः ‘भो’ इत्यामन्त्रणं, वीराः—
‘कर्मविदारणसहिष्णुवः समिताः समित्तामः सदिता हा-
मावामिः सदा यताः सत्संयमेन ‘संघडदंलणा’ ति—निरन्त-
रदर्शिनः शुभाशुभस्य आत्मोपरताः पापकर्मभ्यां यथा
तथा अवस्थितं लोकं चतुर्दशरज्ज्वात्मकं कर्मलोकं वा-
पेक्षमाणाः—पश्यन्तः सद्योसु प्राक्यादिषु दिक्षु व्यवस्थिता
इत्येवंप्रकाराः ‘सत्य’ मिति—श्रुते तपः संयमा वा तत्र
परिचितं—स्थिरं तस्थुः—स्थितवन्तः, उपलक्ष्यार्थत्वात्
त्रिकालावपयता, द्रष्टव्या तत्रातीति काले अनन्ता अपि
सत्ये तस्थुः, वर्त्तमानं पञ्चदशसु कर्मभूमिषु सङ्कल्प-
यास्तिष्ठन्ति अनागते अनन्ता अपि स्थावयन्ति, तथा चा-
तीतानामयत्नसमानानां सत्यवतां यज्जानं—याऽभिप्रायस्त-
दहं कथयिष्यामि भवतां शृणुत यूयं, किम्भूतानां तेषां ?—
वीराणामित्यादीनि विशेषणानि गताधानि । किम्भूतं का-
वामिति चेदहं—किं भवेत् आस्त—विद्यतं ? , कोऽसौ ?—
उपाधिः—कर्मजानितं चिन्मयं, तद्यथा—नारकस्तिर्यग्यो-
नः सुखी दुःखी सुभगा दुर्ममः पर्याप्तकोऽपर्याप्तक इत्या-
दि, आहोस्वन्न विद्यत इति परमतमपहृष्टक्यं त ऊचुः
पश्यकस्य—सम्पत्त्यादादिकप्रार्थं पूर्वोपासं पश्यतीति पश्यः
स एव पश्यकस्तस्य कर्मजानतोपाधिर्न विद्यत, इत्येत-
दनुसारं हर्मपि प्रवीमि न स्वमनीविक्रयति । गतः स्वरा-
जुगमः । तद्वतौ न समासश्चतुर्थोद्देशको नयविचारातिदेशा-
त् समासं सत्यक्त्वाध्ययनं चतुर्थमिति । आचा० १ सु० ४
अ० ४ उ० । [‘तए खं स आणंदं गाहावर्’ इत्यारभ्य पाठः
‘आणंद’ शब्द द्वितीयभागे ११० पृष्ठे गतः ।] [पसत्थे
चित्ते’ इत्यादि पाठः ‘अणुववय’ शब्दं प्रथमभागे ४६७ पृष्ठे
गतः ।] [‘अहाहं’ शब्दे प्रथमभागे ८६४ पृष्ठे यथासुन्वाच-
रणस्य कवफलमुक्तम् ।]

[२२] यस्मात् भावकधर्मस्य तावत् मूलं सत्यकवं तस्मात्
तद्यतमं च विधिमभिधातुकाम आह—

तस्य समणोवासओ पुवामेव मिच्छताओ पडिकमइ,
सम्मत्तं उवसंपज्झ । (आच०) नअत्थ रायाभिओ—

मेहं मणाभिओगलं वलाभिओगेहं देवयामिओगेहं
गुरुनिगहेहं वित्तिकंतारेणं से अ सम्मत्ते पसत्थसम्मत्त
याइणीअकस्माणुवेअणोवसमखयसमुत्थे पसमसंवेसाइ-
त्तिगे सुवे आपपरिकामे पक्कत्ते ।

अमणामुपासकः भमणोपासकः भावक इत्यर्थः, भमणो-
पासकः पूर्वमेव आशयं भमणोपासको भवन्—मिथ्यात्वात्
तत्त्वार्थभ्रान्तरूपप्रतिकामति-निवर्तते न तच्चित्तिसमाश्र-
मत्राभिप्रेतं किं तर्हि ? तच्चित्तित्वादेण सत्यकत्वं तत्त्वार्थ-
भ्रान्तरूपम्, उप-सामीप्येन प्रतिपद्यते, सत्यकत्वमुप-
संपन्नस्य सतः न ‘से’ तस्य कल्पते—युज्यते अद्यप्रभृति
सत्यकत्वप्रतिपत्तिकालादारभ्य किं न कल्पते अन्वतीर्थि-
कांश्चरकपरिमात्रकमित्तुभौतादीन् अन्वतीर्थिकैवैवतानि
रुद्रविष्णुसुमतादीनि अन्वतीर्थिकपरिगृहीतानि वा अहंत्वं
चैत्यानि वा अहंप्रतिमालक्षणानि यथा भीतपरिगृहीतानि
यंग्रभद्रमहाकाशादीनि वान्धुं वा नमस्कृतुं वा । तत्र वन्द-
नम्—अभिवादनं नमःकरणं—प्रणामपूर्वकं प्रशस्तध्वनिर्गुणा-
त्कीर्तनं को दोषः स्यात् ? अन्यथा तद्वक्तानां मिथ्यात्वादिस्थि-
रीकरणादिति, तथा पूर्वम्—आशयनालप्येन सता अन्वती-
र्थिकैस्तान्बालपुत्रं वा संलपन्तु वा, तत्र सकृत् संभाष-
णमालापनं पौनःपुन्येन संलपनम् । को दोषः स्यात् हि तत्त-
तरायांगालककल्पाः अस्वात्मनादिक्रियायां नियुक्ता भवन्ति
तत्प्रत्ययः कर्मवन्धः, तथा तेन वा प्रत्ययनं सुहागमनं कुरुः
अथ न भावकस्य स्वजनः पारजनो वा अयुधीनसमसस्त-
लौस्त्वहं संबन्धं यामर्षद्वयादि प्रथमतस्तेन त्वसंभवे लो-
कापवादाभ्यान्कीदृक्स्वमित्यादि वाच्यमिति, तत्र तत्सम्ब-
न्धमधिकानामग्र्यम्—पुनर्पूर्वमिदं पानं—इच्छावन्तानि कर्तव्यं
अपुन्यकत्वादि लोभितं—कलसलकत्वादि कर्तुं वा अनुमदानुं वा-
न कल्पते इति । तत्र सकृत् वाकं पुनः पुनरनुमदमिति, किं स
कैवेयं न कल्पत इति ? , न अन्यथा राजाभिजेनांवेति—राजा-
भियोनं मुक्त्वा कलसलकत्वात् मुक्त्वा वेत्ताभियोगं
मुक्त्वा गुरुनिगहेण मुक्त्वा मुक्त्वा ‘वित्तिकंतरे’ .
ति—वृत्तिकान्ताहं मुक्त्वा । इत्युक्तं यद्यति—राजाभि-
योगादिना व्यवसि न धर्ममभिप्रेतमिति इह जोकाहरमा-
नि ‘कहं रायाभियोगेण वेत्ते नतिवरानि धम्मं’ तत्रा-
दाहरणम्—‘ इत्थिणवुरे कयरे अिसणू राया कलिसिओ
सेट्टी वेगमसइसपडमाससिण्णे सावयवकये कं कालो
ववइ, तथ य परिववयगो मासं मासेण अमतिंतं सम्बलांये
आइइ, कलिसिओ नादाइ । ताइ से सो गेरुओ पओसमावओ
विइणि मणइ, अमनय राणाए निमंतिओ पारणए नेच्छइ ।
वइसा राया विवोइ लोके मणइ—अइ नवरे यइ कलिसिओ
परिवेसइ ते नवरे अेममि । राया अणेइ एवं करेमि । राया
समणुसो कलियस्स घरं गअे । कलिसिओ मणइ सेविस्सइ,
राया मणइ—गेरुयस्स परिवेसइ । कलिसिओ मणइ न कइइ
अइइ तुमं विसयवालि ति करेमि चित्ते य—अइ पणइअं हो
नो तो न एवं अथं पच्छांणं परिवेसियं । स पत्तेवेसिअंतं
अंगुलीं चालेइ । किं ते ? , पच्छां कलिसिओ तणं निव्वेयं पणइ-
आं । नयमसइसपरिवारां सुखिसुख्यसमिंके वारसं गंगासि

पद्मिनी वारस वरिसाणि पद्मिनीयो स्नेहमे कल्पे सको
जाओ सो परिवायमे तेषु अभिधोगेय अभिधोगिओ प-
रावलो जाओ । पेरिद्वय सके पलाइओ, सहितं सको विल-
गो । दो सीसाणि कयाणि । सको वि दो जाया । एवं जाव-
इयाणि सीसाणि विडवइ तावइयाणि सको वि सकरुपाणि
विडवइ । ताहे नाहिउसारको सकेवाइओ पच्छा विओ ।
एवं रायाभिधोगेय देना नाइकमइ, किंसाया ववारिसया
होहिनि जे पवइस्सेति तम्हा न दायव्वं । गणाभिधोगेण
यकणे रइमुसले निउसो एवं को वि सावगो गणाभिधोगेण
भसं ववाविओ देती वि सो नातिवरइ धम्मं बलाभिधोगो
वि एवंमेव, देवयोभिधोगेय देतो नाइकमइ । उहा—एगा
विहउयो सावगो जाओ, नेण वाणमेतरीणि चिरपरिचियाणि
उज्झयाणि एगा तत्थ वाणमेतरी पओसभावणा भावीर-
कणो पुओ तीए बाकमेतरीए भावीहि समे जवइविओ ।
ताह उइओ साहइ नजंती—किं ममं उज्झसि क्वं सि । सा-
वगो भणति—ववरि मा ममं धम्मविहउणा भवउ । सा भणइ
ममं भवेहि । सो भणइ—जिलपडिमाणं अवसाणे ठाहि आमं
ठाहि । तल ठाहि । ताहे दारणे भावीओ न जाकीयाओ
वरिसा कंसिया होहिनि तम्हा न दायव्वं इवाविजंता ना-
इवरति । गुरुनिगइण भिक्खुवासणपुत्तो सावगं धूय
अगइ । ताह ताहि न देति सो कवइसइ तलेण लाधू सेवइ ।
तस्स भावतो उद्यगं पच्छा सहइ । एएण कारेण पुवं
तुंकिमि इयाणि सम्भाओ सावगो । साइ पुच्छइ तेहिं कहियं,
ताह विओ धूय । सो सावगो जुयगं धरं कइ । अकया
तस्स मायापियगे भसं भिक्खुगण करेति । ताहं भणति
अज्ज एकंसि ववाहि । सो गतो भिक्खुगहिं विजाए अभि-
मंतिऊण फले दिअं । ताए वाणमेतरीए भाविदुओ धरं ममा
तं सावसधूयं भणइ—भिक्खुगण भसं देमो । सो जेक्खुइ,
वाजाणि सव्वेण य आरउओ सजेतु । सविआ आयरियाणं
गंतुं कइइ । तेहिं ओपपडिओ विओ, सं. स पाणिण्य दि
अ । सा वाणमेतरी वट्ट । साभसिओ जाओ पुच्छइ, कहं
क्वं सि ? सहइ पडिउंइ । अणं भणति—तीए मयणमिआए
सो वाकिओ तो सभावितो जाओ । भणइ—अम्मापउकु-
लेय मया विवंचितुसि किं फासुयं साइणं दिअं परिसया
केमिया आयरिया होहिनि तम्हा परिहरेओ । विसिंका-
मेयं देओ—सोअहुओ सहेण उओणि ववइइ तुकोल तव-
विपहिं समं तस्स पाययसं कीणं । भिक्खुगहिं ववइ—अवइ
पहिं ववइहि पत्थायसं तो तुज्ज वि निजिइति तेषु पडिउं
अववा तस्स सोइसरखी जाया । सो चीवरहिं वेदिओ केहि
अनुकवाए सो भट्टारगासं नमोकारं करेतो कालगमं देवा
वेमाणो जाओ । आहिण तवनिजसरीरं पच्छा ताहे स
भूसेणण इत्थेण पडिउंइ, सहायोहावणा आयरियाण आ-
गमणं कहणं क्व, तेहिं भणियं जाइ अगइत्थं गेहिइऊण
भणइ—नमो अरइताणं नि बुज्जगुज्जगा २ तेहिं गंतूण भणियो
संबुओ वंदित्ता लोगस्स कहइ जहइ नत्थि क्वं धम्मो त-
म्हा परिहरेओ । आ० ६ अ० । आ० ७ । ध० १ ।

(२३) अधुना प्रवृत्तं योजयति—

एयमिह सद्वृत्तो, सम्महिद्धी तओ अ नियमेण ।

अवशिष्टेयगुणाओ, पत्तमाइगुणासओ होति ॥ ८५ ॥

१२५

एतद्वन्तरादितं जीवाजीवादीह लोके प्रवृत्तमे वा अइथान प्र-
वृत्तमेवमित्याहोस्तःकरुतवा अतिवचमानः सम्यग्दर्शित-
मिधीयंत आविपरीतदशेनादिति तदप्र नियमनात्सवव-
त्तया भवनिर्वेदगुणात्—संसारनिर्वेदगुणेन प्रशमादिगुणा-
भयो भवति, उक्तलक्षणानां प्रशमादिगुणानाभावाये भवति ।
भवति चेत्थं ज्ञान संसारनिर्वेदगुणास्तस्या प्रशमनः प्र-
सीतमेतदिति ।

(२४) अस्यैव व्यतिरेकमाह—

विवरीयसहहासे, मिच्छाभावाउ गत्थि केइ गुणा ।

अणभिणिवेसो तु कया—इ होइ संमचेऊ वि ॥ ८५ ॥

विपरीतध्यान उक्तलक्षणानां जीवादिपदार्थानाम् अन्यथा अ-
ज्ञाने मिथ्याभावात् सन्नि कचन गुणाः सर्वत्रैव विपर्ययादि-
ति भावः, विपरीतध्यान इत्यनामयशस्तु एवमेवैतदित्यनध्य-
वसायस्तु कदाचित्कस्मिंश्चित्काले यदा कदाचित् नियमेनैव
भवति—सम्यक्त्वहेतुर्नपि जायंत, सम्यक्त्वकारणमपि कथेन्द्र-
नमार्हन्मिति । आ० ।

(२५) पञ्चातिशयाः—

सम्पत्तस्य समणोवासणं इमे पंच अइआरा अविअ-
वा न समायरियवा, तं जहा—संका १ कंसा २ विति-
गिच्छा ३ परपासंडपसंसा ४ परपासंडमंथवे ५ ।

‘सम्पत्तस्य समणोवासणं’ इत्यादि सूत्रम् । अस्य व्या-
ख्या—सम्यक्त्वस्य प्राग्विकपतस्वरूपस्य भ्रमणोपासकेन—
भावकेण एते वक्ष्यमाणलक्षणाः, अथ वा—अभी ये प्रकास्ताः
पञ्चेति संख्यावाचकः, अतिचारा—मिथ्यात्वमोहनीयकर्मोद्-
यादात्मनोऽपुमाः परिणामविशेषा इत्यर्थः । वैः स्वस्वत्व-
मस्तिष्कपति कातव्याः उपरिहया, न सम्पत्तित्तयाः—नास्तेत्या
इति भावार्थः । तद्यथेत्युदाहरणप्रदर्शनाथः । सङ्ख काकुता
विचिकित्सा परपापउडंशला परपापउडसंस्तवइति ।
आ० ६ अ० । ध० । (शङ्कादयो स्वस्वस्थानं व्याख्याताः ।)

(२६) धावकधर्मस्य सम्यक्त्वं मूलम्—

समणोवासमधम्मस्स मूलवत्थं सम्मतं ।

अमणोपासकधर्मस्य किं पुनर्मूलवस्तु इति ?, अत्रोच्यते
सम्यक्त्वं, तथा चाह प्रत्यक्षकारः—‘एयस्सं’ इति सूत्रम्
अस्य पुनः अमणोपासकधर्मस्य पुनः शब्दोऽप्यवसरणार्थः, अ-
स्यैव शाक्यादिभ्रमणोपासकधर्मं सम्यक्त्वाभावात् न मूल-
वस्तु सम्यक्त्वं, वसन्त्यस्मिन्नपुत्रादये गुणलक्षणमभिधे-
नेति वस्तु मूलभूतं आरभूतं च तद्वस्तु च मूलवस्तु, तथा चा-
हम्—‘इतरं मूलं प्रातस्थान—माधारे भाजनं निधिमिदं फल-
स्थस्य धर्मस्य, सम्यक्त्वं परिकीर्तितम् ॥ १॥’ सम्यक्त्वं प्र-
थमादिलक्षणम् । उक्तं च—‘प्रशमलं धर्मनिर्वेदानुत्कर्षात्कया-
भिव्यक्तिलक्षणे सम्यक्त्वं’ इति (तस्मा० भा० १ अ० २ सू०)

(२७) कथं पुनरितं भवतीत्यत आह—

तस्मिन्नेयं वा, अविमयेण वा इमं च सम्मतं ।

‘तस्मिन्नेयं वा अविमयेण वे’ इति सूत्रम्, अस्य व्या-
ख्या—तस्मिन्नेयवस्तुभूतं सम्यक्त्वं निश्चयेण वा अविमयेन-
वा भवति इति क्रियते । तत्र निश्चयः—स्वभावः अविमयेन-
वा वाविकित्यपदार्थपरिकल्पे इति, आह—मिथ्यात्वमोहनीयक-
-

मक्षयोपशमादिदिग् भवान्, कथमुच्यते निसर्गो धन्यादि ?, उच्यते-स एव क्षयोपशमादिनिसर्गाधिगमज्जमेति न दोषः उक्तं च-‘ऊर्ध्वदेवं दक्षि-क्षयं च विज्झाह वगद्वेषो पण । इय मिच्छस्स अणुवप, उवसमसम्मं लहइ जीवां ॥१॥ जीवादीण-माधिगमो, मिच्छत्तस्स तु खओवसमभाग । अधिगमसम्मं जीवां, पायइ विसुज्जपरिणामो ॥२॥’ इति । अलं प्रसङ्गेति । इह भयोदधां दुष्पापां सम्यक्त्वादिभाववन्नावाप्तिं विज्ञा-यापलब्धाजिनप्रवचनसारेण भावकं नितरामप्रमादपरणा-तिचारपरिहास्यता भावितव्यामित्यस्यार्थस्योक्तस्यैव विशेष-वक्ष्यापनायानुक्तशेषस्य चाभिधानायद्माह ग्रन्थकारः-‘प-ञ्चातिचारविशुद्ध’मित्यादि सूत्रम्, इदं च सम्यक्त्वं प्राग् निरूपितशुद्धादिपञ्चातिचारविशुद्धमनुपालनीयमिति शेषः । आध० ६ अ० । आ० सू० । ति० ।

(२८) क्षीणदर्शिनोऽपि सम्यग्दृष्टिः । प्रेरकः प्राह-

स्वीणस्मि दंसणतिए, किं होइ तओ ति दंसणईओ ।

भणइ सम्महिट्ठी, सम्मतस्वए कओ सम्मं ॥ १३१८ ॥

ननु मिथ्यात्वादिकदर्शनत्रिके क्षीणे किं तकोऽसौ क्षपक-स्त्रिदर्शनार्तातो भवति ?, न मिथ्यादृष्टिः, मिथ्यात्वस्य क्षीण-त्वात् ; न मिथः सम्यग्मिथ्यादृष्टिः सम्यग्मिथ्यात्वाभावा-त् न च सम्यग्दृष्टिः सम्यक्त्वासत्त्वादित्येवं प्रामांति ? इत्यर्थः । आचार्य आह-भगवतेऽत्रालम्-दर्शनत्रिके क्षीणे विशुद्धस-म्यग्दृष्टिः भवत्यसौ । पुनरपि परः प्राह-ननुक्तं मया सम्य-क्त्वक्षये सति कुतोऽयं सम्यग्दृष्टिः ? न घटत पदेत्यर्थः ।

सुगिराह-

निव्वलियमयणकोइव-रुवं मिच्छत्तमेव सम्मतं ।

स्वीणं न तु जां भावां, मइहणालक्खणो तस्स ॥ १३१९ ॥

सो तस्म विमुद्धयो, जाणइ सम्मतपोगलक्खणओ ।

दिट्ठि व्व सुहहसुद्ध-अपटलविगमे मणूस्स ॥ १३२० ॥

जह सुद्धजलाणुगयं, वत्थं सुद्धं जलक्खए सुतरं ।

सम्मतसुद्धपांगल-परिक्खए दंसणं चेवं ॥ १३२१ ॥

हस्त । यः सम्यक्पदार्थश्रद्धानुक्तो जीवस्य भावः-परिणा-मः स एव तावन्मुच्यते सम्यक्त्वमुच्यते, यस्तु शोधिनामि-थ्यात्वपुद्गलपुञ्जः स तत्त्वतो मिथ्यात्वमेव केवलं सम्यक्त्वा-स्वश्रद्धानरूपस्य जीवभावस्याशुद्धमिथ्यात्वपुञ्जवदनावारक-त्वादुपचारतः सम्यक्त्वमुच्यते । एवं च सति यदाच्छादित-मदनकोद्भवरूपं मिथ्यात्वमेव रुदुपचारतः सम्यक्त्वं प्रसि-द्धम्, तद्वत् तस्य क्षपकस्य क्षीणं न तु यस्तत्त्वश्रद्धानल-क्षणो जीवस्य भावः । स च तस्य तत्त्वश्रद्धानभाव औपचा-रिकसम्यक्त्वरूपं सम्यक्त्वपुद्गलपुञ्जं क्षपिते प्रत्युत विशु-द्धतरं जायते, यथा इलक्खणशुद्धाऽअपटलविगमे मनुष्यस्य लाञ्छनद्वयकृपा दृष्टिः, स्वच्छाअपटलसदृशो हि सम्यक्त्वपु-द्गलपुञ्जः, स च क्षपितोऽअपटलमिष दृष्टेर्यच्च यावच्च तत्त्वश्रद्धानपरिणामस्य विघातक एव, ततोऽनर्थरूपं तस्मिन् क्षपितेऽअपटलविगमे लाञ्छनद्वयीव तत्त्वश्रद्धानपरिणतिर्नि-र्मलतरैव भवति । दृष्टान्तान्तरमाह-‘जहे’त्यादि । यथा लुघीनं शुद्धं निर्मलीकृतं जनानुमनं किञ्चिदार्द्रं वस्त्रम्

आतपशोषस्समस्तजनक्षये सुतरामेव शुद्धं भवति; एवमौ-पचारिकसम्यक्त्वरूपा ये शुद्धपुद्गलास्तत्परिणायान्पारमार्थि-करुचिरूपं सम्यग्दर्शनमपि सुतरां निर्मलं भवति ।

अपरमपि दृष्टान्तमाह-

सेसआणावगमे, सुद्धयरं केवलं जहा नाणं ।

तह स्वाइयसम्मत्तं, खओवसमसम्मविगमस्मि ॥ १३२२ ॥

येथह शेषस्य क्षायोपशमिकस्य मत्यादिकानचतुष्टयस्या-पगमेऽप्यस्यत् क्षायिकं शुद्धतरं केवलज्ञानलक्षणं ज्ञानान्तरं प्रादुरस्ति न पुनरज्ञो भवति जीवः, तद्वत् क्षायोपशमिकसम्य-क्त्वावगमोऽप्यपरं विशुद्धतरं क्षायिकं सम्यग्दर्शनान्तरमुप-जायते, तत्त्वदर्शनी भवति जीवः ।

(२९) ननु कथं पुनः क्षायिकं सम्यक्त्वं विशुद्धतरं, क्षायोपश-मिकं त्वविशुद्धमित्याह-

निव्वलियमयणकोइव-भत्तं तिच्चाइ मीसियं मदए ।

न तु सोऽवाओ निव्वलि-यमीसमयकोइवच्चाए ॥ १३२३ ॥

तह सुद्धमिच्छसम्म-त्त पुग्गलामिच्छमीसिया मिच्छं ।

होअ परिणामओ वा, सोऽवाओ स्वाइए नत्थि ॥ १३२४ ॥

इह निर्वलिता-निर्मदनीकृताः शोधिता ये मदनकोद्भवास्त-त्त्वं यद्भक्तमोदनस्तत्सैत्तादिविरुद्धद्रव्यामिश्रितं भुज्यमानं भक्ष्यार्थक्रियां गमयेदेव भोक्तागम् । न पुनः सोऽपायोऽस्ति क सति ? निर्वलितमिश्रमदनकोद्भवत्यागं सति । इदमुक्तं भ-वति-यः शोधितान् शुद्धाशुद्धस्वरूपान् वा मदनकोद्भवाश्च भुक्ते तस्यांशस्वरूपो मदनलक्षणोऽपायो न भवत्येव, तथा तेनैव प्रकारेण शुद्धं च तस्मिन्मिथ्यात्वं शुद्धमिथ्यात्वम् अप-र्यकरणायवन्नायेनापनीतमिथ्यात्वभावादिमिथ्यार्थः । तद्वेदा-पचारतः सम्यक्त्वं शुद्धमिथ्यात्वसम्यक्त्वं तस्य पुद्गलाः शुद्धमिथ्यात्वसम्यक्त्वपुद्गलाः शोधितमदनकोद्भवस्यानीयाः विरुद्धतैलादिद्रव्यकल्पेन मिथ्यात्वेन मिथिनाः सन्तस्त-त्क्षण एव मिथ्यात्वं भवति, कुनीधिकसंसर्गतद्वयः भव-णादिजनिनपरिणामाद्वा क्लिष्टबहुव्रीहिकृता मिथ्यात्वरूपतां प्रतिपद्यन्ते । ततस्तथैव मिथ्यादृष्टिभूत्वा पुनः संसारकीर-धि बन्धमिति । स बन्धभूतोऽपायः क्षायिकसम्यक्त्वं नास्ति, सर्वानर्थमूलानां शुद्धानामशुद्धानां वा मिथ्यात्वपुद्गलानां क्ष-पितत्वेनासत्त्वात् । तस्मात् शुद्धतरं क्षायिकसम्यक्त्वम्, मली-मनं च क्षायोपशमिकम् । अत एतदपमोऽपि क्षायिकसम्य-क्त्वभावाच्चादर्शनी जीवः, किं तु प्रत्युत विशुद्धसम्यग्दर्श-नीति स्थितम् । विशेष० । ध० ।

(३०) अथ तस्य शोत्पादे द्वयी गतिर्निसर्गः, अधिगमश्चेति ।

तांस्तद्गदौध्माह-

निमर्गाद्वाऽधिगमतो, जायते तच्च पञ्चधा ।

मिथ्यात्वपरिहायैव, पञ्चलक्खणलक्षितम् ॥ २२ ॥

निसर्गाधिगमाद्वा तत् सम्यक्त्वं जायते-उत्पद्यते, तत्र निसर्गः-स्वभावो गुरुपदेशादिनिरपेक्ष इति भावः । अधि-गमः-गुरुपदेशः यथावस्थितपदार्थपरिच्छेद इति यावत् ।

तथाहि—योगशास्त्रवृत्तौ-

“ अनाद्यनन्तसंसार-ऽऽवर्तवर्तितु देहिषु ।
ज्ञानदृष्ट्यावृत्तिवेव-नीया-तरायकर्मणाम् ॥ १ ॥
सागरापमकाटीनां, कोटयस्त्रिशत्परा स्थितिः ।
धिर्शतगोत्रनाम्नोश्च, मोहनीयस्य सप्ततिः ॥ २ ॥
ततो गिरिसरिद्धमाव-घोलनान्यायतः स्वयम् ।
एकाधिकोऽटिकोटयुता, प्रत्येकं क्षीयते स्थितिः ॥ ३ ॥
शेषाधिकोऽटिकोटयन्तः, स्थितौ सकलजन्मिनः ।
यथाप्रवृत्तिकरणा-द्विधिवेशं समिधति ॥ ४ ॥
रागद्वेषपरीणामां, दुर्भेदां प्रस्थिरुच्यते ।
दुरुच्छेदो दहतः, काष्ठदेर्विव सर्वदा ॥ ५ ॥
अन्विदेशं तु संप्राप्ता, रागादिप्रेरिताः पुनः ।
उत्कृष्टवन्धयान्ताः स्युः-अतुर्गतिज्जुपाऽपि च ॥ ६ ॥

गुग्मम्—

तेषां मध्ये तु ये भव्याः, भाविभद्राः शरीरिणः ।
आधिष्कृत्य परं वीर्यं—मपूर्यकरणे कृते ॥ ७ ॥
अतिक्रामन्ति सहसा, तं प्रस्थिं दुरतिक्रमम् ।
अनिक्रान्तमहाऽध्वानो, घट्टभूमिर्मवाध्वगाः ॥ ८ ॥
अथानिवृत्तिकरणा-दन्तरकरणे कृते ।
मिथ्यात्वं धिरलं कुर्यु-वेदनीयं यदप्रतः ॥ ९ ॥
आन्तर्मुहूर्तिकं सम्य-दर्शने प्राप्नुवन्ति यत् ।
निसर्गहेतुकमिदं, सम्यग्भञ्जानमुच्यते ॥ १० ॥
शुरुपदशमालप्य, सर्वेषामपि देहिनाम् ।
यत् सम्यक्त्वभञ्जानं, तत्स्यादधिगमं परम् ॥ ११ ॥
यमप्रशमजीवातु-बीजं ज्ञानचरित्रयोः ।
हेतुस्तपःश्रुतादीनां, सहशैलमुदीरितम् ॥ १२ ॥
त्राण्यं हि चरणज्ञान-विमुक्तमपि दर्शनम् ।
न पुनर्ज्ञानचरित्रं, मिथ्यात्वविषयकूपेन ॥ १३ ॥
ज्ञानचरित्रहीनाऽपि, भूयते धौणिकः किल ।
सम्यग्दर्शनमहात्म्या-स्तीर्थकृत्वं प्रपत्स्यते ॥ १४ ॥
इति अत्राह—मिथ्यात्वमोहनीयकर्मक्षयोपशमादिरिदं भवति,
कथमुच्यते निसर्गाधिगमाद्वा तज्जायत इति?, अत्रोच्यते—स
एव क्षयोपशमादिनिसर्गाधिगमजन्ममिति न दोषः । उक्तं च—
“ ऊसरदेशं दहिं ज्ञये च विज्झाद्वेषद्वयो पण्य । इय मिच्छ-
स्साणुदप, उवसमसम्मं लहइ जीवां ॥ १ ॥ जीवादीणम-
धिगमां, मिच्छुत्तस्स उ क्खोवसमभावं । अधिगमसम्मं जी-
वां, पावइ विमुदपरिणामां ” ॥ २ ॥ इति । कृतं प्रसङ्गेति ।
अ० २ अ० १० । प० १० । अ० १० ।

(३१) सप्तमनरकपृथिव्यां सम्यक्त्वविनो गमनागमने निषिद्धे-
आगमणं पि निसिद्धं, चरिमा उ एइ जं तिरिक्खेसु ।

सुरनारगा य सम्म-दिद्धी जं यन्ति मणुएसु ॥ ४३१ ॥
चरमायाः—सप्तमपृथिव्या न केवलं गमनमापत्वागमनमपि
गृहीतसम्यक्त्वस्यागमे निषिद्धम्, यतस्तस्या उद्भूत्यं सर्वो-
ऽप्येत्यागच्छति तिर्यक्त्व न मनुष्येषु “सप्तममाह्नरेया त-
ऊ वाऊ अण्ठरुव्वहा । न य पावे मणुस्सं” इति वचनादिति
सुरनारकाश्च सम्यक्त्वसहिता यस्मान्मनुष्येष्वेवायान्ति
अतः सामर्थ्यात्तिर्यग्गतिर्नामिनः सप्तमपृथिवीनारका-
मिथ्यात्वसहिता एवागच्छन्तीति गार्थार्थः । विशेषः । अ० ।

(३२) सम्यक्त्वादिभावकर्म वक्ष्य इत्युक्तं, तत्र—

सम्यक्त्वं तावत् स्वरूपतः फलतश्च निरूपयन्नाह—

तत्तत्तमद्वाणं, सम्मतमसंगमो वा एयम्मि ।

मिच्छत्तत्त्वोवसमा, सुस्सस्साई उ होति ददं ॥ ३ ॥

व्याख्या—तत्त्वार्थानां सर्वविदुषादिपुत्रतया पारमार्थिकानां
जीवादिपदार्थानां भञ्जानमेतद्व्यमर्शेति प्रत्ययः । तत्त्वेन वा
भावतोऽर्थानां भञ्जानं तत्त्वार्थभञ्जानम् । तत्किमित्याह—
सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः, सम्मतीति वा सम्यक्,
तद्भावः सम्यक्त्वमित्यस्य स्वरूपमभिहितम् । अथास्यैव
दोषविशेषनिवृत्तिकरं फलमाह—अथवा तत्त्वार्थभञ्जानं
निह्वाननामप्यस्तीति तेषामपि सम्यक्त्वं स्यादित्याशङ्क्या-
ह—असद्ग्रहोऽशोभनाभिनिवेश आसवचनवर्धनाधेयपक्षपात
इत्यर्थः । ‘न’ नैव, यथोक्तभञ्जानविरुद्धत्वात् असद्ग्रहस्य
भवतीति गम्यते । एतस्मिन्ननन्तराभिहितलक्षणं सम्यक्त्वं
सति । ततो निह्वानानां कथं नदिति । अथ कस्मादयमिह
सति न भवतीत्याह—मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वमोहनीयकर्मद-
लिकस्य क्षयेणादीर्णस्य विनाशेन सहोपशमां विपाकाद्या-
पेक्षया विष्कम्भितोऽयत्वं मिथ्यात्वक्षयोपशमस्तस्माद्वतोः ।
उपलक्षणस्यास्य क्षयादुपशमाकृत्यार्थः प्रष्टव्यम् । मि-
थ्यात्वादयो ह्यसङ्गदहेतुः । मिथ्यात्वाकर्मोऽयत्वं सम्य-
क्त्वं सति नास्तीत्यसद्ग्रहाभावोऽर्थात् भावः । के पुनरिह
सति गुणा भवन्तीत्याह—शुद्धाद्यां धर्मशास्त्रभरणकुञ्जा-
प्रभृतयो वक्ष्यमाणाः । तुशब्दः पुनःशब्दार्थः । भवन्ति
जायन्ते । मिथ्यात्वक्षयोपशमाद्वर्धनानापि सम्यक्त्वस्य
फलमभिहितम् । ननु मिथ्यात्वादयोऽपि ते केचन संभव-
न्तीत्याह—इदमतिशयेन यादृशैस्तैः सम्यक्त्वमभिधेय्यत
इति भावः । अतिशायिनां च तेषां दर्शयिष्यामः । ननु
तत्त्वार्थभञ्जानं सम्यक्त्वमित्युक्तम् । भञ्जानं च
तथेति प्रत्ययः । स च मानसोऽभिलाषः । न
चायमपर्याप्तकाष्ठवस्थायामिष्यते । सम्यक्त्वं तु त-
स्यामर्माह, षडर्षिसागरापमरूपायाः साद्यपयं वसि—
तकालरूपायाश्च तस्योत्कृष्टस्थितेः प्रतिपादनादिति कथं
मागमविरोधः ? इत्यत्रोच्यते—तत्त्वार्थभञ्जानं सम्य-
क्त्वस्य कार्यं, सम्यक्त्वं तु मिथ्यात्वक्षयोपशमादिज-
न्या रुषिरूप आत्मपरिणामविशेषः । आह च—“ से य स-
म्मसे पमस्यसम्मत्तमाहणीयकस्माणुवयणायसमत्तयसमुत्थं
पसमसंवेगाहलिंगं सुहे आयपरिणामं पण्णत्तं ” । अत्र एवाम-
नस्कानां सिद्धादीनां तादृश्येन । इह च सम्यक्त्वं सत्यं
यथोक्तं भञ्जानं भवति, यथोक्तभञ्जाने च सति सम्यक्त्वं भव-
त्येति भञ्जानयतां सम्यक्त्वस्यावश्यंभावित्वोपदर्शनाय का
ये कारणोपचारं कृत्वा तत्त्वार्थभञ्जानं सम्यक्त्वमात । ननु
मिथ्यात्वादयजन्यत्वेनासद्ग्रहस्य सम्यक्त्वं सति तत्क्षयो-
पशमाद्युक्तोऽसद्ग्रहाभावः, शुद्धादिगुणानां तु ज्ञानचा-
रित्राश्रुपत्वेन ज्ञानावरणीयचरित्रमोहनीयधीरान्तरायक-
मेक्षयोपशमलभ्यत्वाच्च युक्तः सम्यक्त्वसङ्गाधमात्रं तद्भाव
इति । अत्रोच्यते—सम्यक्त्वेहेतोर्मिथ्यात्वक्षयोपशमस्या-
वसरे ज्ञानावरणान्तानुबन्धिकषायलक्षणचरित्रमोहनीया-
दिकर्मणामपि क्षयोपशमावश्यमेव भवतीति कृत्वा सम्य-
क्त्वं सति ते भवन्तीत्यभिधीयते यथा कथलज्ञानावरण-

‘सम्भ’ ति-सूचनात्सुप्रमिति न्यायात्, सम्यक्कृत-
ध्यायन्त्वरं पदयोपमानाभागमप्रसिद्धावां कालपरिमाणवि-
शेषलक्षणानां पृथक्त्वं द्विप्रवृत्तिनवान्तसंख्यालक्षणं पदयो-
पमपृथक्त्वं तस्मिन् । अपगते-अपेते वेदित इत्यर्थः ।
केषां पदयोपमपृथक्त्वमित्याह—कर्मणां ज्ञानावरणादीनाम् ।
इह च कर्मस्थितेरिति वाच्यं स्थितेः-स्थितिमतां चाभे-
दविषयतया कर्मणामित्युक्तम् । यतो मोहनीयादिकर्मणां
सागरोपमकोटीकांटीसत्तयादिकायाः स्थितेर्मध्यात्कांटीको-
ट्यादिकां स्थितिं यथाप्रवृत्तिकरणेन क्षपयति तावद्यावदे-
का पदयोपमासंख्येयभागानां सागरोपमकोटीकांटीशेष ।
ततो ग्रन्थिभेदेन सम्यक्त्वं लभते । ततः शेषकर्मस्थितेः पदयो-
पमपृथक्त्वं क्षपितं सत्यस्तुप्रतानि लभत इत्यागममुद्रा । ततः
किमित्याह-भावनः परमार्थवृत्तिमाश्रित्य , द्रव्यतः पुनर-
तिर्यर्थितयाप्राप्तये कर्मस्थितौ महाव्रतान्प्रापि भवन्ति । त-
दुक्तम्—‘सम्भविषाणं उग्रहा, सुते भविकजंगल उग्रवायो ।
मल्लिख्यो जिवंहि स्ते न य, किं मोक्षं उग्रो भविकं ॥ १ ॥
अर्द्धसङ्गमवल्गुता, क्षिगग्राहकं कर्मिणि सामके । नेमि पि
च उग्रवायो, उक्तायो जाय गेविका ॥ २ ॥’ ‘ह्येति शि-
भवान्त-जायते । कानीत्यह-वृत्तप्रवृत्तीन्यमुक्ततादीनि ।
सकवनः किञ्चिन्नानि नर्मित्याह—अपार्थक्यरहिततुल्यनि-
संसारसामयेत्युक्तं । किञ्चिदसमि । निरसं नानावर्णमवेत ।

दृष्टा प्राणनिवहं-जीवसंघातं क भीम-भयानकं भवसा-

करं—संसारसमुद्रं दुःखानि—शारीरमानसैर्दुःखैर्मिथुनमि-
त्यर्थः । आदेशः—सामान्यतया ज्ञेयतरविचारार्थायैवैतत् ।
अनुकम्पाम्—यथा द्विधापि-द्रव्यतां, भावनम् । द्रव्यतः
प्राशुक्यपिण्डादिवानेन, भावतां-मार्गमोज्ज्वलां सामर्थ्यतः
स्वशक्त्यनुरूपं करोतीति ।

मम इ तमेव सखं, निम्नैकं जं जिगेहि पञ्चतं ।

सुहृपरिणामो सखं, कंसाद्विमुक्तियारहिभ्यो ॥ ५६ ॥

मन्यते-प्रतिपद्यते तद्वत् सखं निःशङ्कं-सुहृद्विरहितं यजिनः
प्रसक्तं-यत्कीर्तिकरैः प्रतिपादितं शुभपरिणामः सखं सख-
हेयमानस्तरादिनसमस्तगुणान्वितः सखं-समस्तं मन्यते, न तु
किञ्चिन्मन्यते किञ्चिद्विभक्तं भगवत्पवित्रासायोगात् । पुनरपि
स खं विशिष्यते । किञ्चिशिष्टः सखः काङ्क्षादिबिभ्रान्तसका
वहितः काङ्क्षा कस्यान्यदर्शनमाह इत्युच्यते, अर्पदशब्दा-
द्विजिह्वित्सापरिग्रहः, विभ्रान्तसका तु संयमशक्त्यमङ्गीक-
र्याध्यवसायसलिलस्य विभ्रान्तो-गमनामिति ।

उपसहरमाह—

एवंविहपरिणामो, मम्महिद्वी जिगेहि पञ्चतो ।

एसो य भवसमुद्रं, लघुश्च थावेण कालेण ॥ ६० ॥

एवंविधपरिणाम इत्यनन्तरादितप्रशमादिपरिणामः सम्य-
गृह्यजिज्ञैः प्रकृत इति प्रकटार्थः । अस्यैव फलमाह-एष ख
भवसमुद्रं लङ्घयति-अतिक्रामति स्तोकेन कालेन । प्रा-
मवीज्ज्वालादुत्कृष्टताऽप्यपार्थपुद्गलपरावर्तान्तिस्त्रिजिह्वित्सापि
(भा० ।) [एवंविधमेव सम्यक्तत्वं इत्येतत्प्रतिपादितम्
' मउख ' शब्दे पष्ठ भागे ।] " जइ जिगमयं
पञ्चजह, ता मा यवहारनिच्छुण मुयह । यवहारनयु-
च्छुण, तित्थुच्छुणो जअओऽवमसं ॥ १ ॥ " इत्यादीनि । यावत्क-
मुख्येनोक्तम्—" तत्त्वार्थभ्रष्टानं सम्यग्दर्शनं " [तत्त्वा-
र्थाधिगमसूत्रम् १-२] ।

(३५) तदपि प्रशमादिलिङ्गमेवेति दर्शयन्माह—

तत्त्वत्तसहसां, सम्मत्तं तस्मि प्रसममाईया ।

षट्मकसाधोवसमा-दविक्रतवा हुति नियमेण ॥ ६२ ॥

तत्त्वार्थभ्रष्टानं-सम्यक्तत्वं तस्मिन्प्रशमादयोऽनन्तरादि-
ताः प्रथमकथायोपशमाद्यपेक्षया भवन्ति निश्चयेन । अत्र-
मत्र भाषायाः—न ह्यनन्तानुबन्धक्षयोपशमादिमन्तरां त-
त्त्वार्थभ्रष्टानं भवति । सति च तत्त्वार्थोपशमे तदुद्य-
वङ्गः सकाशादपेक्षयाऽस्य प्रशमादयो विद्यन्ते एव-
ति तत्त्वार्थभ्रष्टानं सम्यक्तत्वाप्रयुक्तम् । भा० । तच्च
सम्यक्तत्वं शुभात्मपरिणामरूपमस्मदीयानामप्रत्यक्षं के-
वलं लिङ्गैर्लक्ष्यते । अत आह--सम्यक्तत्वं कीदृशं
भवति ?, पञ्चेति—पञ्चभिः शमसंवेगनिर्घेदानुकम्पादि-
क्यरूपैर्लक्ष्यैर्लिङ्गैर्लक्षितम्-उपलक्षितं भवति परमिलक्ष्यैः प-
रस्य परोक्षमपि सम्यक्तत्वं लक्ष्यते इति भावः । घ०२ अधि० ।
सम्यक्तत्वाद्गारं निश्चयव्यवहारनयाभ्यां विचारस्तत्र व्यव-
हारनया मन्यते मिथ्यादृष्टिज्ञानी च सम्यक्तत्वाज्ञानयोः प्र-
तिपद्यमानको भवति, ननु 'सम्यक्तत्वाज्ञानसहितः निश्च-
यनयस्तु कृतं सम्यग्दृष्टिज्ञानी च । सम्यक्तत्वाज्ञानं प्रतिपद्यते न
तु मिथ्यादृष्टिज्ञानी च । भा० म० १ अधि० । (केचु

द्रव्येषु मध्ये पर्यायेषु वा सम्बन्धमिति 'सामाहय' शब्दे व-
क्ष्यते ।) सहर्शनं तथैवास्य सम्यक्तत्वं सति जायते । कर्म०
५ कर्म० । याः प्रथमसम्यक्तत्वं लाभकाले अन्तरकरण-
प्रविष्टस्यावस्थिताध्यवसायस्य सम्यक्तत्वादिलक्ष्यो भव-
न्ति ता अनाकाशोपयोगेऽपि भवन्ति । विज्ञे० । (सम्यक्तत्वं-
पालनाद् दृष्टान्तीकृतसंप्रतिनृपाख्यातकं ' सपर ' शब्देऽ-
स्मिन्नेव भागे उक्तम् ।)

मिच्छतं दमिऊयं, सम्मत्तस्मि धर्णिअं आहिगारो ।

कायत्वे बुद्धिमया, मरुत्तसमुद्रायकालस्मि ॥ ६० प० ।

सम्यक्तत्वं च कथावार्ताक्रियामूलं प्रकीर्तितम् । इत्या० ६
अध्या० । "सम्यक्तत्वंशीलतुम्भायां, मवाक्किञ्चिन्नीयेने सुखम् ।
ते कथानां मुनिजम्बुः, स्त्रीमदीषु कथं बुद्धे ॥ १ ॥ " कल्प०
२ अधि० ८ कथ । (सम्यक्तत्वादिमध्यादृष्टिमे इण्डकः
' विट्टि ' शब्दे चतुर्थभागे २५११ वृत्त यतः ।) दर्शनमाह-
नीयकमेवेति, बहुवचनपुनः सम्यक्तत्वाप्रकीर्तं तद्वत् अज्ज्ञे
तदिति । कर्म० ६ कर्म० । प० सं० । सम्यक्तत्वंफलं विभ्र-
म्, च तापसावीनां कष्टतपःसेविनामष्टगुलैर्भयमुदीक्य द-
ष्टिमोहः कार्य इति प्रतिपादयते (स्वा०) आचारप्रथमभूत-
स्कन्धस्य चतुर्थेऽध्यायने, स्वा० ६ टा० ३ उ० । सं० । आच० ।
यथा सिद्धपञ्चाशिकावामनन्तकालच्युतसम्यक्तत्वादिविश-
पणविशिष्टा एवैकस्मिन् समयेऽष्टोत्तरं शतं निध्यन्तीत्यु-
क्तं, तथा च सति श्रुत्वाद्यः सर्वेऽष्टोत्तरशतमनन्तका-
लच्युतसम्यक्तत्वादिविशेषणविशिष्टा एव अन्यथापि वा ?,
विशिष्टा एव चेत्तदा श्रुत्वाभवेदस्यानन्तकालच्युतसम्यक्तत्वं-
ममथा वा ? अनन्तकालच्युतसम्यक्तत्वं चेत्तदा श्रुत्वाभवे-
कस्य त्रयोदश भवा एव कथं ? पूर्वमपि सम्यक्तत्वाभावात्,
अन्यथापि चेति पञ्चमेकदा सिद्धपञ्चाशिकादिप्रत्येकसह
कथं संवादः ? आश्चर्यकृत्येन चेत्तदा तदाश्चर्यं किमुत्कृष्टाव-
साहयया तीर्थकृत्येन वा संख्यातकालवर्तनत्वादिना वा ?
विधाऽपि चेति ध्यक्त्या प्रसाधमिति, प्रश्नः ?, अत्रोत्तरम्-
वक्तव्यं समयेऽष्टोत्तरं निष्पन्नस्त्वर्थेऽप्यनन्तकालच्युत-
सम्यक्तत्वादिविशेषणविशिष्टा एव सिध्यन्तीत्युत्तराणि यदि
सिद्धपञ्चाशिकादिषु भवन्ति तदा बाहुबलैः पञ्चलक्षपूर्वप्र-
माणापुण्येऽप्युत्तरि च श्रीश्रुत्वाभवेदस्यापि सिद्धिराश्चर्य-
कृत्येन समर्थनीया, एवं तदाधकारं यद्यदसंभवं तत्सर्व-
माश्चर्य एवात्मनोपनीयम् ॥ ६३ ॥ सेन० २ उक्ता० । सि-
खानां ज्ञानदर्शनकारिष्वपीयांशमन्तानि प्रोक्तानि तत्कथं
घटते तेषां पृथक् पृथगेकैकसङ्ख्यात् तद्वक्त्या प्रसाधमिति
प्रश्नः ?, अत्रोत्तरम्—ज्ञानशीलां चतुर्थ्यां तदावरणकर्म-
ज्ञानानामन्तानां क्षयात्तदवस्थानस्य घटन एव, बहुकम्—

" ज्ञानाद्यस्तु भाषाः, प्राणमुक्तोऽपि जीवति स तैर्हि ।

तस्मात्तज्जीवत्वं, नित्यं सर्वस्य जीवस्य ॥ १ ॥

अनन्तं केवलज्ञानं, ज्ञानावरणसङ्ख्यात् ।

अनन्तं दर्शनं चापि, दर्शनावरणक्षयात् ॥ २ ॥

कार्यकं शुद्धसम्यक्तत्वं—कारिणं संज्ञानिष्ठात् ।

अनन्तसुखदीये च, वेदाविघ्नक्षयात् कमात् ॥ ३ ॥

आयुषः क्षीयभावत्वात्, सिद्धानामक्षया स्थितिः ।

नाममोक्षसंख्या-ऽनन्तऽमूर्त्तऽवगाहना ॥ ४ ॥ "

इति ॥ २७ ॥ सेन० ३ ॥ ३३० ॥ दर्शनसम्यक्त्वयोः कः प्रति-
विम्बः ? येन द्वयोरप्यतीकासः, परमाद्येन परस्परं केचन
सम्यक्त्वा एव दृश्यन्ते, तेन तयोर्व्यक्त्या भेदः प्रसज्य इति
प्रश्नः । अत्रोत्तरम्—दर्शनसम्यक्त्वयोर्वस्तुगतत्वादेऽपि क-
थाश्रित्यः शङ्क्याभावात् एव सम्यक्त्ववतिवत् उच्यते,
शङ्कादसङ्गात्सु दर्शनातिवारे इति शङ्कं प्रसक्तताशे-
कारवृत्तौ पक्ष द्वार ॥ ३२० ॥ सेन० ३ ॥ ३३० ॥

सम्यक्त्वज्ञ-सम्यक्त्वज्ञान-न० । सम्यक्त्वज्ञानस्य ज्ञानीभूते स-
म्यक्त्वफलमेव फलवत्त, इति० ।

सम्यक्त्वज्ञ-सम्यक्त्वज्ञान-वि० । सम्यक्त्वं कश्चिद-
व्यति । सम्यक्त्वज्ञानं, पं० सं० १ ॥ ३३० ॥

सम्यक्त्वज्ञान-सम्यक्त्वज्ञान-ज्ञी० । सम्यक्त्वं—तत्त्व-
भूतत्वं तदेव जीवस्यापारत्वात्क्रिया सम्यक्त्वस्य क्रिया
सम्यक्त्वक्रिया । सम्यक्त्वज्ञाने वा सति क्रिया सम्यक्त्व-
क्रिया । त्या० २ टा० १ उ० । क्रियाभेदः, यथा सम्यक्त्वज्ञानयो-
ग्याः कर्मप्रकृतीः सततसतिसङ्ख्याः वदन्ति सा सम्यक्त्व-
क्रिया अभिधीयते । सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

सम्यक्त्वज्ञानचरणानुपातिन्—
वि० । सम्यक्त्वं—सदर्शनं ज्ञानं—सद्वोधकं चरणम्—आग-
मानुपाति क्रियानुपातं सम्यक्त्वं च ज्ञानं चेति एकवद्भा-
वात्तानुपातनीत्यर्थः शीलः सम्यक्त्वज्ञानचरणानुपाती ।
अष्टावक्रानुपाते, दृष्ट० ४ तत्त्व ।

सम्यक्त्वज्ञान-सम्यक्त्वज्ञान-वि० । सम्यक्त्वं कश्चिद-
व्यति । परमाद्येति, सम्यक्त्वं १ ध्रु० २ अ० ६ उ० ।

सम्यक्त्वज्ञान-सम्यक्त्वज्ञान-पु० । सम्यक्त्वज्ञानपरिणामविशेष,
ज्ञा० १ ध्रु० १३ अ० ।

सम्यक्त्वज्ञान-सम्यक्त्वज्ञान-न० । सम्यक्त्वे सति य-
जमानगुणैः कर्मशत्रुजलक्षणः पराक्रमा—बले यसि-
स्तत् सम्यक्त्वज्ञानक्रमः । उत्तराख्ययनानामेकोनविंशेऽध्या-
ये, उक्त० १८ अ० ।

ज्ञानादीनि मुक्तिमार्गसंवेद्यानि संवेद्यादिमुक्त्यानि अकर्त-
तावसानानि तानीहोच्यन्ते । अस्याध्ययनस्य कर्तव्यनु-
योगद्वाराणि व्यावर्त्य नामनिष्पन्नानिष्पत्तिऽभिधेयः, स च ना-
भ्यर्थक इत्येतन्नामनिर्देशावाह निर्मुक्तकृत्—

अत्राद्येकपक्षे, सम्यक्त्वज्ञानमिति अन्वयः

मुक्तं तु अप्यमार्गं, एते पुनः बीवरामसुर्य ॥ ५०३ ॥

आद्यायत इत्याद्यनम्—आदिः प्रथममित्यर्थः, नञ् कल्प-
यं च—मिराकाङ्क्षयाऽर्थगतकत्वेन अकथ्येष्टानामप्यं तेन,
उपचारतश्च तदभिहितमपि तथोक्तं 'तत आदानपदा-
भिहितेन प्रक्रमाज्ञात् 'इद' मिति प्रस्तुतं सम्यक्त्वपरा-
क्रमम् इति—उपप्रदर्शनं, उच्यते इति शेषः, 'अध्ययनं' आ-
शुक्रनिरुक्तं, वक्ष्यति हि—'इह खलु सम्यक्त्वपराक्रमे याम-
ऽऽत्मन्ये परणते' इति, गुणैर्हि निर्बुतं गौणम्, तु—अव-
धारणे गौणमेव, अप्रमाद इत्युपलक्षणत्वाद् अप्रमादभूतम्,
एक पुनर्वीतरागभूतं, कोऽर्थः?—संवेगादयोऽत्र वक्ष्यन्ते,
तदुप एव च तद्वत्तात्प्रमाद इति तदभिधायि भूतरूपत्वा-
त्प्रमादभूतमिति ज्ञायते, अन्ये स्वप्रमादोऽपि बीतरागता-

कल, इति तत्राभ्यास्यभ्यस्तो बिनिरासुतमिति यावत्—
र्थः । अत्र आदानपदानां सूत्रान्तर्गतत्वात् सूत्रस्पर्शकनि-
युक्तेषु तत्र व्यापार इति तदुपेक्ष्य बीतरागभूतनाम च
तस्य कथाश्रित्याभिमतत्वात् 'अप्रमादमेव कथाश्रितौ सूत्री-
तायेव भवत' इति न्यायतो वा त्रयमप्यनादृत्याप्रमादभूत-
निरागमभिधातुमाह—

निरागमो अप्रमाद, चउचिहो दुविहो उ होइ दव्वमि ।

आयम नोआगमतो, नोआगमतो य सो तिविहो ॥ ५०४ ॥

जातगमविषयसरीरे, तव्वइरित्ते अमित्तमाईसु ।

भावे अत्राणमसं-वराईसु होइ नायव्वो ॥ ५०५ ॥

निरागमो अ सुअमि, चउकथो दुविहो य होइ दव्वमि ।

आयम नोआगमतो, नोआगमतो य सो तिविहो ॥ ५०६ ॥

जातगमविषयसरीरे, तव्वइरित्ते अ सो उ पंचविहो ।

अंडयवोडयव्वाल्ल-वामव तह कीडए चव ॥ ५०७ ॥

भावसुखं पुनः दुविहं, सम्यक्त्वं च त्र होइ मिच्छसुयं ।

अहियारो सम्यक्त्वं, इहमज्झयणमि नायव्वो ॥ ५०८ ॥

गाथापञ्चकं प्रायः प्रतीतार्थमेव, नवरम् 'अमित्तमाईसु' ति-
अमित्राः—शत्रवः आदिशब्दाद्—व्यालादिपरिग्रहस्तेषु याऽ-
प्रमादः स तद्व्यतिरिक्तोऽप्रमाद उच्यते, द्रव्यार्थं चास्य त-
थाविधायप्रमादकार्यप्रसाधकत्वात् द्रव्यविषयत्वाद्वा, भाव
इति—भावे विचार्ये अज्ञानं—मिथ्याज्ञानमसंवरः—अनिकृता-
धवता, आदिशब्दात्—कथापरिग्रहः, एतेषु प्रक्रमादप्रमादः—
एतज्जयं प्रति सदा साधधानत्वरूपो भवति ज्ञानव्यः । तथा
'सो उ पंचविहो' ति—स इति तत्—तद्व्यतिरिक्तसुखं
तु—पुनरपि पञ्चविधं—पञ्चप्रकारं, पञ्चविधधर्ममेवाह—
अण्डजं—हंसाण्डकंभ्यो यज्जायते यथा कचित्पट्टम्,
पीण्डकं (वोरण्डजं) यद्मनिनिन्दुकोद्भवं यथा कपाससू-
त्रम्, बालजं यद्गुणकादिकेशोत्पन्नं यथोष्णीसूत्रम्, वाकजं—स-
ना—तस्यादिवाक्येभ्यो यज्जायते यथा मनसूत्रम्, कीटजं च य-
त्तथाविधकीटभ्यो लालात्मकं प्रभवति यथा पट्टमूत्रम्, तथा
सम्यक्भूतम्—अङ्गप्रविष्टाद् मिथ्याभूतं—कनकसतत्वादि,
अधिकारः—प्रकृतं सम्यक्भूतम्, सुख्यस्ययासृतीत्यर्थे
सप्तमी, इह—अध्ययने ज्ञातव्यः—अवबोधव्यः, तदुप-
त्वाद्स्यति गाथापञ्चकार्यः ।

सम्प्रातः गौणनामवाच्यं नाम्नो वक्तुमाह—

सम्यक्त्वज्ञानमज्ञो, इहमज्झयणमि वणिक्को जेसं ।

तम्हेयं अज्झयणं, आयव्वं अप्यमायसुअं ॥ ५०९ ॥

'सम्यक्' ति—सुख्यस्ययासृतीत्यर्थे उपलक्षणव्याज्ज्ञानादिषु
आयमात् उक्त्यायेन संवेगादिफलोपपत्तिनतः काका तदनु-
ष्ठानं प्रत्युद्यमदर्शनेन वा 'इहमज्झयणमि' ति इहाध्ययने
वर्णितो यन तस्मादतद्व्ययने ज्ञातव्यम्, अप्रमादभूतम्—
अप्रमादभूतनामकमिति गाथार्थः । गतो नामनिष्पन्ननिक्षेपः ।

सम्प्राति सूत्रानुगमे सूत्रमुक्त्याणीयं, तथेदम्—

सुर्यं मे आउसेतेण भगवया एवमकथार्यं—इह खलु सम्यक्त्व-
पराक्रमे नामज्झयणे समयेण भगवया महावीरेण कामदेणं
पूर्वेह्यं जं सम्मं सहइत्ता पत्तइत्ता रायइत्ता फासिच्चा पाल-

सम्मतपरकम्

इत्ता तीरिता कितइत्ता सोहइत्ता आराहिता आणा-
ए अणुपालइत्ता बहवे जीवा सिज्झंति बुज्झंति पुच्छंति
परिनिव्वारयंति सच्चदुक्खसामंते करेति ॥ १ ॥

भुतम्—आकर्तितं मे—मया आयुष्मन्निति शिष्यामन्त्र-
णम्, एतच्च सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिने प्रत्याह, तेनेति—
यः सर्वजगत्प्रणीतः, तनापि कादृशेनस्याह-भगवता—सम-
प्रैश्वर्यादिमता प्रक्रमान्महावीर्येण एवमिति—वक्ष्यमाणप्र-
कारेण आख्यातं—कथितं, तमेव प्रकारमाह—इह—अ-
स्मिन् जगति जिनप्रवचने वा, खलु—निश्चितं सम्यक्त्वमि-
ति गुणगुणनोरन्यस्वात्मसम्यक्त्वगुणान्वितो जीवस्तस्य
सम्यक्त्वं बोद्धव्यं सति पराक्रमः—उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्त्या
कर्माग्निज्यसामर्थ्यलक्षणो वर्ण्यतेऽस्मादिति सम्यक्त्वपरा-
क्रमे नामाध्ययनमस्तीति मन्वते । नन्वेवमिदमपि गौणमेव
नाम तान्कामानि नियुक्ताकृताऽऽदानपदनेन दुष्कम् ? इतरं
तु गौणं इति, सत्यमेतत्, किन्तु नाम्नाऽनेकविधत्वसूचना-
र्थं नियुक्ताकृत्यमुक्तं न त्वस्य गौणत्वव्यवच्छेदार्थम्,
तच्च केन प्रणीतमित्याह—भ्रमणेन—भ्रामत्यमनुचरता
धर्मकायावस्थामास्थितेनेत्यर्थः, भगवता महावीर्येण का-
श्यपेन प्रवर्तितं—स्वतः प्रवर्तितमेव भगवता ममेदमा-
ख्यातमित्युक्तं भवति । अनेन वक्तृद्वारेण प्रस्तुताध्ययनस्य
माहान्यमाह । ननु सुधर्मस्वामिनोऽपि भुतकथालिखित-
द्वारेणाप्यस्य प्रामाण्यं सिध्यत्येव तान्कमेवमुपन्यासः ?
उच्यते—लब्धप्रतिष्ठेर्नापि गुरुपादद्वन्द्वं गुरुमाहान्यं च कथा-
पयस्वि, सूत्रमर्थश्चाख्येय इति कथापनाथमेवमुपन्यासः । इत्थं
वक्तृद्वारेणास्य माहान्यमभिधाय संप्रति फलद्वारेणाह—
यदिदं—प्रस्तुताध्ययनं सम्यग-अवैपरीत्येन भद्राय—
शब्दार्थोभयरूपं सामान्येन प्रतिपद्य प्रतीत्य—उत्तरूपमेव
विशेषत इत्थमर्थानि निश्चित्य, यद्वा—संयोगादिजननफलानु-
भवलक्षणेन प्रत्ययेन प्रतीतिपथमवधार्य, रोजयित्वा-
नर्दभिहितार्थानुष्ठानविषये तदध्ययनाविषये वाऽभिला-
षमात्मन उत्पाद्य, संभवति हि कश्चिद् गुणवत्तयाऽवधा-
रितेऽपि कदाचिद्दृक्चिदित्येवमभिधानं, ' फासित्त ' ति-
तदुक्तानुष्ठानतः स्पृष्ट्वा गालयित्वा—तद्विहितानुष्ठानस्या-
र्तान्धारयत्वेन तीरयित्वा—तदुक्तानुष्ठानं पारं नीत्वा
कीर्त्तयित्वा—स्वाध्यायविधानतः संशुद्धय—शोधयित्वा
तदुक्तानुष्ठानस्य तत्तद्गुणस्थानावस्थित उत्तरोत्तरशुद्धिप्रा-
पणेन आराध्य—यथावदुत्सर्गापवादकुशलमया यावज्जीवं
तदर्थोत्पन्नं, एतत् सर्वं स्वमनीषिकानोऽपि स्यादत आ-
ह—आख्या—गुरुनियोगात्मिकया अनुपाल्य—सततमा-
सेव्य, यद्वा—स्पृष्ट्वा योगप्रिकेण मनोवाक्कायलक्षणेन, तत्र
मनसा—सुत्रार्थोभयान्वितेन वक्षसा-वचनादिना कायेन-
भङ्गकरचनानिना, एवं पालनाराधनयोरपि योगत्रयं वाच्यम्,
पालयित्वा—परावर्त्तनादिनाऽभिरक्ष्य तीरयित्वा—अध्य-
यनादिना परिसमाप्य कीर्त्तयित्वा—गुरोर्विनयपूर्वकमिदमि-
त्थं मयाऽधीतमिति निवेद्य शोधयित्वा—गुरुवदनुभाषणा-
विधिः शुद्धं विधाय आराध्य-उत्सूत्रप्रकरणदिपरिहारे-
णावाभयित्वा शेषं प्राग्वक्ष्यम् आख्यायति जिनाख्या, उक्तं
हि—“ फासित्त जोगालपणं, पालयमविराहिणं च एमेव ।

तीरियमंतं पाविय, किट्टिय गुरुकहणं जिनमाणा ॥ १ ॥ ”
एवं च कृत्वा किमित्याह—बहवः—अनेक एव जीवाः—
प्राणिनः सिद्धयन्ति—इहैवागमसिद्धत्वादिना, बुध्यन्ते—
धानिकर्मक्षयेण, विमुच्यन्ते—भवापप्रादिकर्मचतुष्टयेन,
ततश्च परिनिर्वोन्ति—कर्मशान्तापशमनं अत एव
सर्वदुःखानां—शारीरमानसानाम् अन्त-कर्मन्तं कुर्वन्ति
मुक्तिपदायाप्येति सूत्रार्थः । उक्तं पार् ० २६ अ० ।

सम्प्रति धिनेयानुमाहार्थं सम्बन्धाभिधानपुरस्सरं प्रस्तु-
ताध्ययनार्थमाह—

तस्स वां अयहे एवमाहिज्झइ, तं जहा—संवेगे १
निव्वेए २ धम्मसद्धा ३ गुरुसाहम्मियसुस्ससणया
४ आलोअणया ५ निंदणया ६ गरहणया ७ सा-
माए ८ चउवीसत्थए ९ वंदणे १० पडिकमणे
११ काउस्सग्गे १२ पच्चक्खण्णे १३ थयपुड्मंगले
१४ कालपडिलंहणया १५ पायच्छित्तकरणे १६ खमाव-
यणे १७ सज्झाए १८ वायणया १९ पडिपुच्छणया २०
परियट्ठणया २१ अणुप्येहा २२ धम्मकहा २३ सुत्तस्स-
आराहणया २४ एगगमणसंनिवेसणया २५ संजमे
२६ तवे २७ वोदाणे २८ सुहसाए २९ अपडिब-
द्धया ३० विचित्तमयणासणसेवणया ३१ विणिचट्ठ-
णया ३२ मंभोगपच्चक्खण्णे ३३ उवहिपच्चक्खण्णे ३४
आहारपच्चक्खण्णे ३५ कसायपच्चक्खण्णे ३६ जोगपच्च-
क्खण्णे ३७ सरीरपच्चक्खण्णे ३८ सहायपच्चक्खण्णे ३९
भत्तपच्चक्खण्णे ४० सवभावपच्चक्खण्णे ४१ पडिरुवणया
४२ वेयावच्चे ४३ सच्चगुणसंपुअया ४४ वीयरगया ४५
खंती ४६ मुत्ती ४७ महेवे ४८ अज्जे ४९ भावसच्चे ५०
करणसच्चे ५१ जोगसच्चे ५२ मणुत्तया ५३ वयगुत्तया
५४ कायगुत्तया ५५ मखसमाहारणया ५६ वयसमाहा-
रणया ५७ कायसमाहारणया ५८ नाणसंपअया ५९
दंसणसंपअया ६० चरित्तसंपअया ६१ सोहंदियनिग्गेहे
६२ च्चिंखदियनिग्गेहे ६३ धाणिदियनिग्गेहे ६४ जि-
न्मिदियनिग्गेहे ६५ फासिदियनिग्गेहे ६६ कोहविज्जए ६७
माणविज्जए ६८ मायाविज्जये ६९ लोभविज्जए ७० पिअदो-
समिच्छादंसणविज्जए ७१ सेलेसि ७२ अकमया ७३ ।

एतस्य सम्यक्त्वपराक्रमाध्ययनस्य श्रीमहावीर्येण यथानु-
क्रममर्थो व्याख्याते, तद्यथा—संवेगो मोक्षाभिलाषः १,
निर्वेदः संसाराद्विरक्तता २, धर्मे भद्रा धर्मे कश्चिः ३, गु-
हस्तस्वोपदेष्टा, तस्य गुरोः, साधर्मिणः समानधर्मकर्तुश्च
शुभ्रवर्णा—सेवा ४, आलोचना—गुरोरपि पापानां प्रकाशनम्
५, निन्दना—आत्मसाक्षिकमात्मनो निन्दा ६, गर्हणा—अपर
लोकानां पुरतः स्वदोषप्रकाशनम् ७, सामायिकं—शत्रौ मित्रे
साध्यम् ८, चतुर्विंशतिस्त्वो ' लोमस्सुजायगरे ' इत्यादि च-
तुर्विंशतिजिननामपठनम् ९, वन्दनं—द्वन्द्वशायर्त्तवन्दनेन गुरो-

ध्वेना १०, प्रतिक्रमणं-पापाक्षयर्जनम् ११, कायोत्सर्गोऽती-
चारशुद्धयर्थं कायस्य व्युत्सर्जनं कायममत्ववर्जनम् १२, प्रत्या-
ख्यानं-मूलगुणोत्तरगुणधारणम् १३, स्तवस्तुतिमङ्गलं, स्तवः
शक्तस्तवपाठः, स्तुतिरुर्ध्वीभूय जघन्येन चतुष्टयस्तुतिकथनं,
मध्यमनाष्टस्तुतिकथनं, उत्कृष्टेन १०८ अष्टोत्तरशतस्तुतिकथ-
नम्, स्तवश्च स्तुतयश्च स्तवस्तुतयः, स्तवस्तुतय एव मङ्गलं
स्तवस्तुतिमङ्गलम् १४, कालप्रतिलेखना कालस्य व्याघाति-
प्रभृतिकालचतुष्टयस्य प्रतिलेखना प्ररूपणा कालग्रहणरूपा
कालप्रतिलेखना १५, प्रायश्चित्तकरणं-लग्नस्य पापस्य नि-
वृत्त्यर्थं तपसः करणम् १६, क्षमापना अपराधक्षामणम् १७,
स्वाध्यायश्चतुर्विधो वाचनादिकः १८, वाचना-गुरुसमीपे
सूत्राक्षराणां ग्रहणम् १९, प्रतिपृच्छना-गुरोः पुरतः संदेह-
स्य पृच्छनम् २०, परिचर्येना सुप्रपाठस्य भुङ्मुद्गुणनम् २१,
अनुपेक्षा-सुप्तस्य चिन्तनम् २२, धर्मकथा-धर्मसंवेद्याया वा-
त्ताया कथनम् २३, धृतराधना-सिद्धान्तस्याराधना २४,
एकाग्रमनःसंनिवेशना, चित्तस्यैकामनः प्रधानं ध्येयवस्तुनि
स्थिरीकरणम् २५, संयम-आश्रयाद्विग्निरूपः २६, तपो-
द्वादशविधम् २७, व्यवदानं-विशेषणावदानं कर्मशुद्धिव्यव-
दानं कर्मणां निर्जरा २८, सुखशान्त-सुखस्य विषयसुखस्य
शान्त-शान्तं स्पृष्टानिवारणम् २८, अप्रतिवृद्धता-नीरागत्वम्
३०, त्रिविक्रशयनामनसंघना-स्त्रीपशुपण्डकाद्विग्रहतशय-
नामनानामासंघना ३१, विनिवर्त्तना-पञ्चैन्द्रियाणां विष-
येभ्यो विशेषेण निवर्त्तनम् ३२, संभोगप्रत्याख्यानं-सं-
भोग एकमण्डलीभोक्तृत्वं, तस्य प्रत्याख्यानं, गीतार्था-
वस्थायां ज्ञानकल्याणग्रहणं पारिहारः संभोगप्र-
त्याख्यानम् ३३, उपाधिप्रत्याख्यानं-रजोहरणमुखव-
स्त्रिकां विहायाऽन्योपाधिपरिहारः ३४, आहारप्रत्याख्या-
नं-सदोपाहारपरिहारः ३५, कषायप्रत्याख्यानं-क्रोधादि-
परिहारः ३६, योगप्रत्याख्यानं-मनोवाक्कायानां व्यापारं
योगस्तस्य प्रत्याख्यानं परिहारः ३७, शरीरप्रत्याख्यानं-
प्रस्तावे समागतं शरीरस्यापि व्युत्सर्जनम् ३८, साहाय्यप्र-
त्याख्यानं-साहाय्यकारिणा परिहारः ३९, भक्षणप्रत्या-
ख्यानमनशनग्रहणम् ४०, सङ्काधप्रत्याख्यानं-सङ्काधेन पुनर-
करणेन परमार्थवृत्त्या प्रत्याख्यानं सङ्काधप्रत्याख्यानम् ४१,
प्रतिरूपता-प्रतिः सादृश्यं, ततः प्रतिः स्थिरकल्पिमुनिम-
दृशो रूपं घेपो यस्य स प्रतिरूपः, प्रतिरूपस्य भावः प्रति-
रूपता, स्थिरकल्पिमाधुन्यायवैधर्मात् ४२, वैयवृत्त्य-
व्याधृता गुर्वादिकार्येषु व्यापारवान्, तद्भावो वैयवृत्त्यं सा-
धूनामाहाराद्यानयनसाहाय्यम् ४३, सर्वगुणसंपन्नता-ज्ञाना-
दिगुणसहितत्वम् ४४, धीतरागता-रागद्वेषनिवारणम् ४५,
क्षान्तिः-क्षमा ४६, मुक्तिर्निर्लोभता ४७, मार्दवं-मानपरिहारः
४८, आर्जवं-सरलत्वं ४९, भावसत्यमन्तरात्मनः शुद्धत्वम्
५०, करणसत्यं-प्रतिलेखनादिक्रियाविषयं निरालम्बम् ५१,
योगसत्यं-मनोवाक्काययोगेषु सत्यं योगसत्यम् ५२, मनोशु-
स्तिवं-मनसोऽशुभपदार्थोद्घातनम् ५३, वचोशुस्तिव-वचनो-
ऽशुभपदार्थोद्घातनम् ५४, कायशुस्तिवं-कायस्याशुभव्यापा-
राद्घातनम् ५५, मनःसमाधारणा-मनसः शुभस्थानं स्थिरत्वं
न स्थापनम् ५६, वचः समाधारणा-वचनस्य शुभकार्यं स्था-
पनम् ५७, कायसमाधारणा-कायस्य शुभकार्यं स्थापनम् ५८,
१२७

ज्ञानसंपन्नता धृतज्ञानसहितत्वम् ५९ दर्शनसंपन्नत्वं सम्यक्त्वस-
हितत्वम् ६०, आरिषसंपन्नत्वं यथाख्यातचारित्र्ययुक्तत्वम् ६१,
ओत्रेन्द्रियनिग्रहः ६२, खलुर्गिन्द्रियनिग्रहः ६३, आगोन्द्रियनिग्र-
हः ६४, जिह्वेन्द्रियनिग्रहः ६५, स्पर्शेन्द्रियनिग्रहः ६६, क्रोधवि-
जयः ६७, मार्तण्डविजयः ६८, मायाविजयः ६९, लोभविजयः
७०, प्रत्यङ्गवामिध्यादर्शनविजयः, प्रत्य-प्रमरागरूपं, द्वेषोऽ-
र्मीतिरूपः, मिध्यादर्शन-सांशयिकादि, तेषां विजयः, प्रत्यं
च द्वेषश्च मिध्यादर्शने च प्रत्यङ्गवामिध्यादर्शनानि, तेषां
विजयः प्रत्यङ्गवामिध्यादर्शनविजयः ७१, शैलेशी चतुर्वि-
शगुणस्थानस्थायित्वम् ७२, अकर्मता-कर्मणामभावः ७३ ।
उत्त० २९ अ० ।

अथ संवेगादिधर्मान् फलतोऽभिधित्तुर्दिमाह-

अहं भंत ! संवेग निर्वेगं गुरुमाहम्मियमुस्समणया आ-
लोयणया निंदणया गरहणया खमावणया सुयसहायता
विउमणया भावं अप्पडिवद्वया विणिवद्वणया विवित्त-
सयणासणसंवणया माइंदियमंवरं ० जाव फासिंदियमंवरं
जोगपच्चक्खाणे सरीरपच्चक्खाणे कसायपच्चक्खाणं मं-
भोगपच्चक्खाणे उवहिपच्चक्खाणे भत्तपच्चक्खाणे ख-
माविणया भावसच्चं जोगसच्चं करणमच्चं मणस-
मणहरणया वयममन्नाहरणया कायममन्नाहरणया कौह-
विवेगे ० जाव मिच्छादंमणसद्विवेगे शाणमंपन्नया दंसण-
संप० चरित्तसंप० वेदणअहियामणया मारणतियअहियास-
णया एण णं भन्ते ! पया किंपज्जवमाणफला पणत्ता !,
समणाउसो ! गोयमा ! संवेगे निर्वेगे ० जाव मारणतिय-
अहियामणया एण णं सिद्धिपज्जवमाणफला पणत्ता ,
समणाउसो ! । (सू० ६००)

‘अहं’त्यादि, अर्थात् पारंप्रत्यर्थः ‘संवेग’ इति संवेजनं संवेगो-
मोक्षामिलापः ‘निर्वेग’ इति-निर्वेदः--संसारविरक्तता शु-
रुनाहम्मियमुस्समणय ‘ इति-गुरुणा--दीक्षाद्याचार्याणां
साधर्मिकाणां च--सामान्यसाधूनां या शुश्रूषणता-संवा-
सा तथा ‘आलोयण’ इति-आ--अभिधाधना सकलवै-
पाण्या लोचना--गुरुपुरतः प्रकाशना आलोचना सैवालो-
चनता ‘निंदणय’ इति--निन्दनम्-आत्मनैवात्मदोषपरिकु-
त्सनं ‘गरहणय’ इति-गर्हणं--परसमस्तमात्मदोषोद्घातनं
‘खमावणय’ इति परस्यासन्तोषवतः क्षमापनादनम् ‘विउम-
णय’ इति-व्यवशमनता--परस्मिन् प्राध्याय्यवर्त्तयति सति
क्रोधोद्भूतम्, एतच्च कथञ्चिद् दृश्यते, ‘सुयसहायय’ इति-
श्रुतमेव सहायो यस्यासौ श्रुतसहायस्तद्भावस्तत्ता, ‘भावं
अप्पडिवद्वय’ इति-भावं--हासादावप्रतिवृद्धता--अनुबन्ध-
वर्जनं ‘विणिवद्वणय’ इति-विनिवर्त्तने-विरमणमसंयमस्थाने-
भ्यः ‘विविक्तसयणासणसंयणय’ इति-विचिह्नानि-स्वार्थ-
संसङ्गानि यानि शयनासनानि उपलक्षणं वादुपाश्रयश्च तेषां
या संयना सा तथा ओत्रेन्द्रियसंवेगादयः प्रतीताः ‘जोगपच्च-
क्खाणे’ इति-कृतकारितानुमानलक्षणानां मनःप्रभृतिव्यापा-
राणां प्राणातिपातादिषु प्रत्याख्यानं--निराधप्रतिज्ञानं योग-
प्रत्याख्यानं, ‘सरीरपच्चक्खाणे’ इति-शरीरस्य प्रत्याख्या-

नम्-अभिप्रेतप्रतिवर्तनपरिज्ञानं शरीरप्रत्याख्यानम्, 'कसा-
यपञ्चकक्षाणं' ति-क्राधाप्रत्याख्याने-तान् न करोमीति
प्रातिज्ञानम् 'संभोगपञ्चकक्षाणं' ति-समिति-संकरेण स्व-
परलाभमीलनात्मकेन भोगः सम्भोगः-एकमण्डलीभोक्तृ-
कत्वमित्येकोऽर्थः तस्य यत् प्रत्याख्याने-जिनकल्पादिप्रतिप-
स्या परिहारस्तत्तथा, 'उपाद्वपञ्चकक्षाणं' ति-उपधेरधिकस्य
नियमः भक्तप्रत्याख्याने व्यक्रमं, 'स्वयं' ति-ज्ञान्तिः 'विग-
गय' ति वातरागता-रागद्वेषापगमरूपा 'भावसम्भ' ति-
भावसत्यं-शुद्धान्तरात्मतारूपं पारमार्थिकावितथत्वमि-
त्यर्थः 'जागसत्त्वं' ति-योगाः-मनोवाक्कायास्तेषां सत्यम्-
अवितथत्वं योगसत्यम्, 'करणसम्भ' ति-करणे-प्रतिलेखनादौ
सत्यं-यथोक्तत्वं करणसत्यम्, 'मणसमन्नाहरणय' ति-मनसः
समिति-सम्यक् अन्विति-स्वायम्भानुरूपेण आकृति-म-
योदया आगमाभिहितभावार्थाभिव्याख्या वा हरण-सङ्क-
पणं मनःसमन्नाहरणं तद्वच मनःसमन्नाहरणता, एवमितरे
अपि, 'कोहविदेग' ति-कोधविदेकः-कोपत्यागः तस्य
दुरन्ततादिपरिभावेनेनोदयनिरोधः 'वेयगअहियासणय' ति-
क्षुधादिपीडासहनम्, 'मारणेनियअहियासणय' ति-
कल्याणमित्रबुद्ध्या मार्गान्तिकोपसंगमहनर्मात् । म० १७
श० ३ उ० ।

एव खलु सम्मतपरक्रमस्य अङ्गयणस्य अट्टं समणेणं
भगवया महावीरेण आधविण पञ्चविण परुविण दंमिण
निदंसिण उवदंसिण ति वेमि । सम्मतपरक्रमअङ्ग-
यणं सम्मतं ।

एव-अनन्तराक्तः खलु-निश्चये-सम्यक्त्वपराक्रमस्या-
ध्ययनस्य अर्थः-अभिधयः श्रमणेन भगवता महार्यरेण
'आधविण' ति-आपत्त्याद् आख्यातः-सामान्यविशेषप-
र्यायाभिव्याप्तिकथनेन प्रकाशितः-हेतुफलादिप्रकाशना-
त्मकप्रकर्षज्ञापनेन प्रकाशितः-स्वरूपकथनेन दर्शितः-
नानाविधभेददर्शनेन निदर्शितः-दृष्टान्तोपन्यासेन उपद-
र्शितः उपसंहारद्वारेण, इदमपि क्षूर्णिमार्गश्रतमव । इति-
परिसमाप्तिः, प्रथमार्था पूर्वेवत्, गतोऽनुगमः, सम्प्रति
नयाः, तेषां तथैव । उत्त० पाई० २६ अ० ।

सम्मतवाय-सम्यक्त्ववाद-पु० । परम्परसम्यक्त्वकालाविरूप
सम्यक्त्वे, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

सम्मतविमुद्धया-सम्यक्त्वविमुद्धता-स्त्री० । स्थिरत्वे, सम्य-
क्त्वाविमुद्धौ, स० ।

सम्मतसहृण-सम्यक्त्वश्रद्धान-न० । सम्यक्त्वं धर्मीयतेऽ-
स्तीति प्रातिपद्यतेऽनेनति सम्यक्त्वश्रद्धानम् । सम्यक्त्वा-
स्तिक्ये, ध० २ आध० ।

सम्मतसामाहय-सम्यक्त्वसामायिक-न० । सम्यक्त्वमुक्तरूप-
भेद सामायिकं सम्यक्त्वसामायिकम् । सामायिकभेदे, विशेष० ।

इमं च तत्पर्यायाः-

सम्मादिद्धि अमोहा, सोही सम्भावदंसणं बोही ।

अविवज्जओ सुदिद्धी-एवमाई निरुत्ताई ॥ २७८४ ॥

विश० । (एषां पदानां व्याख्या तत्तच्छब्देषु ।) (अस्य स-
र्वो वक्तव्यतां 'सामाहय' शब्दे वक्ष्यामि ।)

सम्मतसुद्धि-सम्यक्त्वशुद्धि-स्त्री० । सम्यक्त्वशौचे,
आव० ।

योगाः संगृह्यन्ते, तत्थ उदाहरणगाहा-

सागेयम्मि महाबल, विमलपहं, चव चित्तकम्मे य ।

निष्फत्ति छट्टमासे, भूमीकम्मस्स करणं च ॥१२६७॥

अस्या व्याख्या कथानकाद्वसंथा, साएण महबलो राया
अन्थाणीए वृत्रो पुच्छिआ-किं नत्थि मम उं अस्सेसि राया-
णं अत्थि ति ? चित्तसभ ति, कारिया, तत्थ दो वि चित्त-
करावप्रतिमौ चित्तातौ-विमलः, प्रभाकरश्च । तस्मिं अट्टंजं
अपिया, जवणियेतारिया चित्तं, एगण निम्मविद्यं, एगण
भूमी कया, राया तस्स तुट्ठो, पूरयो य पुच्छिआ य । प्रभा-
करो पुच्छिआ भणइ-भूमी कया, न ताव चित्तेमि ति,
राया भणइ-केस्सिया भूमी कय ति ? जवणिया अधणी-
या, इयरं चित्तकम्मं निम्मलयर दीसइ, राया कुविआ,
विज्जावआ-एभा एत्थ संकतं ति, तं छाइथं, नवरं कुट्टं
तुट्ठेण एवं चव अट्टउ ति भणिआ, एवं सम्मतं
विसुखं कायध्वं, तेनैव योगाः संगृहीता भवन्ति १२ ।
आव० ४ अ० । आ० क० ।

सम्मतवारि-सम्यक्त्वापरि-अव्य० । सम्यक्त्वलाभकाल-
स्याध्वं, पञ्चा० १० विव० ।

सम्मह-सम्मर्द-पु० । संघर्षे, स्था० ३ डा० ४ उ० । म० ।

सम्महंसण-सम्यग्दर्शन-दर्शनमोहनीयभेदानां क्षयजन-
स्यक्त्वलक्षणं दर्शनभेदः, स्था० ७ डा० ३ उ० । मि-
थ्यात्वमोहनीयकर्माणुवदनापशमक्षयक्षयापशमसमुत्थ आ-
त्मपरिणामे, म० ८ श० २ उ० । आ० म० । ('हं-
सण' शब्दं चतुर्थभागं २४२६ पृष्ठे अस्य भेदद्वयं गतम् ।)
तत्त्वार्थश्रद्धानं, स्था० ।

स्वप्रदर्शनकाले भगवान् सरागसम्यग्दर्शनीति सरागसम्य-
ग्दर्शने निरूपयन्नाह-

दमधिधे सरागसम्महंसणे पक्कत्ते, तं जहा-“निसग्गु १ वंते
सरुई २, आणरुती ३ मुत्त४वीतरुतिमव ५ । अभिगम ६
वित्थाररुती ७, किरिया ८ संखेव ९ धम्मरुती १० ॥१॥”
(सू० ७५१)

'दसविधे' स्यात्, सरागस्य-अनुपशान्ताक्षीणमोहस्य
यत्सम्यग्दर्शने-तत्त्वार्थश्रद्धानं तत्तथा, अथवा-सरागं च
तत्सम्यग्दर्शने चेति विग्रहः, सरागं सम्यग्दर्शनमस्येति
वेति, 'निसग्ग' गाहा कांचशब्दः प्रत्येकं याज्यते, ततो
निसग्गः-स्वभावस्तेन कश्चिः-तत्त्वाभिलाषरूपाऽस्येति नि-
सर्गकश्चिर्निसर्गतो वा कश्चरिति निसर्गकश्चिः, यां हि जा-
तिसरणप्रतिभादिरूपया स्वमत्याऽवगतान् सद्गतान् जी-
वादीन् पदार्थान् अहधाति स निसर्गकश्चरिति भावः, य-
दाह-“जां जिणदिट्ठं भावे, अउविधे (द्रव्याविभिः) स-
द्दाह सयमेव । एमेव नञ्जति य, निसग्गइ ति नायव्यो

॥ १ ॥ ” इति । तथोपदेशा-सुव्यादिना कथनं तेन रुचिर्यस्य-
त्युपदेशरुचिः तत्पुरुषपक्षः स्वयमूहः सर्वत्राति, यो हि जि-
नाहानेव जीवादीनर्थान् तीर्थकराशयादिनोपदिष्टान् भजते
स उपदेशरुचिरिति भावः । यत आह—“ एष च उ भावे,
उवाहो जो परेण सहह । कुउमत्थेण जिणेण च, उवणस-
रई मुणेयव्वा ॥ १ ॥ ” इति । तथाऽऽह—सर्वज्ञवज्जनात्मि-
का तथा रुचिर्यस्य स तथा, यो हि प्रतनुरागद्वेषमाध्याह्ना-
नतथाऽऽचार्यादीनामाह्वयं कुप्रहाभावाज्जीवादि तथेति
रोचते माषतुवादिवत् स आहाराचिरिति भावः, भणितं
च—“ रागो दासो मोहा, अज्ञाणं जस्स अवगयं होइ ।
आणाए रायंतां, सो खलु आणारई होइ ॥ १ ॥ ” इति ।
‘ सुत्तवीयरईमेव ’ ति—इहापि रुचिरशब्दस्य प्रत्येकमाभ-
सम्बन्धात् सूत्रेण—आगमन रुचिर्यस्य स सूत्ररुचिः, यो
हि सूत्रागममर्थायानस्तेनैवाङ्गप्रविष्टादीनां सम्यक्त्वं लभते
गोविन्दवाचकवत् स सूत्ररुचिरिति भावः, अभिहितं च—
“ जो सुत्तमाहजंतां, सुएण अगाहई उ सम्मत्तं । अंगण
वाहिंण च, सो सुत्तरई ति नायव्वा ॥ १ ॥ ” इति ।
तथा बीजमिव, बीजं यद्वैकल्पिकार्थप्रतिपाद्यत्वादकं च-
खस्तेन रुचिर्यस्य स बीजरुचिः, यस्य ह्येकनापि जीवा-
दिना पदेनावगतेनानेकेषु पदार्थेषु रुचिरुपैति स बीजरु-
चिरिति भावः, गदितं च—“ एगपपणेगाई पपाई, जो प-
सरई उ सम्मत्तं । उदए व्व तिह विदु, सो बीयरई ति
नायव्वा ॥ १ ॥ ” इति, ‘ एव ’ ति समुच्चये, । तथा ‘ अभि-
गमवित्थारई ’ ति—इहापि प्रत्येक रुचिरशब्दः सम्बन्ध-
नीयः, तत्राभिगमा—ज्ञान ततो रुचिर्यस्य सोऽभिगमरु-
चिः, येन ह्याचारादिकं धृतमर्थेनाऽधिगतं भवति सोऽभि-
गमरुचिः, अभिगमपूर्वकत्वात्तद्वेगिति भावः, गाथाऽत्र—
“ सो होइ अभिगमरई, सुअनाणं जस्स अथआ दिट्ठ ।
एक्कास अगाई, पइअयं दिट्ठवाआं य ॥ १ ॥ ” इति ।
तथा विस्तारो—व्यासस्ततो रुचिर्यस्य स तथेति, येन
हि धर्मास्तिकायादिव्याणां सर्वपर्यायाः सर्वैरेवप्रमाणै-
र्ज्ञाता भवति स विस्ताररुचिः, ज्ञानानुसारिरुचित्वादि-
ति, न्यगादि च—“ दव्वाण सव्वभावा, सव्वपमाणेहि ज-
स्स उवलज्जा । सव्वाहं नयविहीहि, वित्थारई मुणेय-
व्वा ॥ १ ॥ ” इति । तथा क्रिया—अनुष्ठानं रुचिरशब्दयोगात्
तत्र रुचिर्यस्य स क्रियारुचिः । इदमङ्गं भवति—दर्शना-
द्याचारानुष्ठानं यस्य भावता रुचिरस्तीति स क्रियारुचिरि-
ति, उक्तं च—“ नाणेण दंसणेण य, तव चारत्तं य स-
मिइगुत्तीसु । जो किरियाभावरई, सो खलु किरियारई
होइ ॥ १ ॥ ” इति । तथा संज्ञपः—संग्रहस्तत्र रुचिरस्येति
संज्ञपरुचिः, यो ह्यप्रतिपक्षकार्पादिदर्शना जिनप्रवचना-
नभिज्ञश्च संज्ञपरेण चित्तातिपुत्रवदुपशमादिपद्वयेण त-
त्त्ववृत्तिमयामोति स संज्ञपरुचिरिति भावः । आह च—
“ अणमिगहियकुदिट्ठी, संज्ञेयरई ति होइ नायव्वा । अवि-
सारआ पवणे, अणमिगहियां य सेसेसु ॥ १ ॥ ” इति ।
तथा धर्म—भुतादौ रुचिर्यस्य स तथा, यो हि धर्मा-
स्तिकायं भूतधर्मं आग्निधर्मं च जिनाहं भजते स
धर्मरुचिरिति ज्ञेयः, यद्गादि—“ जो अग्निधायधम्मं,
सुयधम्मं खलु चरित्तधम्मं च । सहह जिणाभिहिंयं, सो

धम्मरई ति नायव्वा ॥ १ ॥ ” इति । स्था० १० ठा० ३ उ० ।
सूत्र० । न० । आ० म० । (‘ सम्मत्त ’ शब्दोऽस्मिन्नेव भागे
भेदा उक्ताः ।) “ द्वारमूलं प्रतिष्ठान—माधारा भाजनं निधिः ।
पदकस्यास्य च धर्मस्य, सम्यग्दर्शनमिष्यते ॥ १ ॥ ” आ०
सू० ६ अ० । आवा० ।

दृष्ट्वा ज्ञात्वा च सम्यक् पन्थानमासेव्य च कृतं
नाम्यथा, तथा चाऽऽह—

सम्महंसणदिट्ठो, नाणेण य सुदु तेहि उवलदो ।

चरणकरणेण पहओ, निव्वाणपहो जिणिदेहि ॥ ६१० ॥

व्याख्या—सम्यग्दर्शनेन—अधिपरीतदर्शनेन दृष्टः, ज्ञानेन
च सुदु—यथाऽवस्थितः तैरर्होऽङ्गज्ञानः, चरणे च करणे
चत्येकवद्भाषस्तत्र प्रवृत्तः—आस्थितः निर्वाणपथः—
मोक्षमार्गो जिनर्हः । तत्र ज्ञातृ-चरणं, परिहृयिष्युज्जधादि
च करणं, यथाह—“ वयसमणधम्मसंजम—वयाधरुचं
च बभगुत्ताआं । आणादितयं तव को-व निग्गहाई चरण-
मेयं ॥ १ ॥ पिडविसोही सांमई, भावणं पडिमा य इंदियान-
रोहो । पडिमेहणगुत्तीआं, अभिगगा चव करणं तु ॥ २ ॥ ”
इति गाथार्थः । आव० १ अ० ।

सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायमाह—

बंधद्वितीपमाणं, सामितं चव सव्वपगडीणं ।

को केवइयं बंधइ, खवेइ वा केत्तियं होइ ॥ ६५ ॥

सम्यक्त्वं कर्मणां क्षयत उपशमतः क्षयोपशमतश्चोपजा-
यते, क्षयादयश्च त्रयः प्रकारा वज्जानां कर्मणां नावज्जाना-
मिति प्रथमता बन्धनस्थितिप्रमाणं जघन्यत उत्कर्षतश्च
वक्तव्यम् । तच्चयम्—ज्ञानावरणदर्शनाव-गवदनीयान्तरायाणां
त्रिशस्तागरोपमकोटीकांठ्या उत्कृष्टं स्थितपरिमाणं मोहनीय-
स्य सप्ततिसागरोपमकोटीकांठयः, नामगोचरोविंशतिभागा
पमकोटीकांठयः आयुषस्त्रिशस्तागरोपमाणि तथा जघन्यं
वेदनीयस्य द्वादशमुहूर्ता नामगोचरोऽष्टौ शेषाणामन्तर्मु-
हूर्तम्, तथा सर्वप्रकृतीनां सत्तामधिकृत्य स्वामित्वं वक्तव्यं,
तच्चयम्—मिथ्यादृष्टिस्वात्मानमभ्रावृतसम्यग्दृष्टिदेश-
धिरतप्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानिर्बुतवाद्यसूक्ष्मसंपरायापशा-
न्तमोहा अष्टानामपि प्रकृतीनां स्वामिनः मोहनीयवज्ज्यानां
सत्तानां क्षीणमाहं च आयुर्नामगोचराणां सयोग्ययोगिकवलिनः
तथा कः कियत् बध्नातीति वक्तव्यं तत्र मिथ्यादृष्ट्याऽप्र-
मत्तान्ताः समावधबन्धका वा अष्टावधबन्धका वा अपू-
र्वकरणानिर्बुत्तिबाधराः सप्तविधबन्धकयः, सूक्ष्मसंपरायाः
षड्विधबन्धकाः उपशान्तमोहक्षीणमोहसयोगिकवलिनः
सानायवनीयैकबन्धका अबन्धका अयोगिकवलिनः, तथा
को वा कियान् क्षपयतीति वक्तव्यं तत्र मिथ्यादृष्ट्य उपशा-
न्तमोहपर्यन्ता अक्षीणाष्टप्रकृतिकाः, क्षीणमोहाः क्षीणं मो-
हनीयमिदं अक्षीणसप्तप्रकृतिकाः सयोग्ययोगिकवलिनः
क्षीणघातिकर्माणः ।

अथ कस्य कर्मणः उत्कृष्टायां स्थितौ कस्य नियमत उ-
त्कृष्टा स्थितः कस्य वा भजनयत्यत आह—

आउयवजा तु ठिई, मोहोकोमम्मि होइ उक्कोसो ।

मोहविषज्जुकोसो, मोहो संसो उ भय्यज्जो ॥६६॥

मोहोत्कर्षे मोहनीयस्योत्कृष्टायां स्थितौ सत्यां नियमनः आ-
युर्वर्जन्त्यान् शेषाणां कर्मणामुत्कृष्टा स्थितिर्भवति, मोह विषजं
स्य ज्ञानावरणीयादेरुत्कर्षे-उत्कृष्टायां स्थितौ मोहो-मोहनीयं
शेषाश्च प्रकृतयो भङ्गाः-विकल्पिताः कदाचिदुत्कृष्टस्थितिका
भवन्ति कदाचिन्निति भावः । तत्र सर्वेषां कर्मणामुत्कृष्टस्थितौ
यन्मानः प्रकृतमोहाऽऽच्छादितत्वाच्च किमपि सम्यग्दर्शने ल-
भते, उक्तं च-“अदृष्टं वि पगङ्गाणं, उक्कासिद्धिणं उ वट्टमाणो
उ । न तमति सम्महसण-मिच्छुत्तेणं वि मोहा उ॥१॥” किं
तु सप्तानामायुर्वर्जानामभ्यन्तरकोटीकोट्या वर्त्तमानाः ।

तथा आह--

अंतिमकोडाकोडी-ए होइ मव्वामिँ कम्मपगडीणं ।

पलियाममंगभागे, मीणे सेमे हवइ गंठी ॥६८॥

आयुर्वर्जानां सर्वाणां कर्मप्रकृतीनामन्तिमायां कोटीकोट्यां
स्थितायां तत्रापि पर्योपमस्यासंख्ययन्तमे भागे क्वाणं शेष
स्थितौ न दलितं सति सम्यग्दर्शनलाभो भवति, केवल न-
दानीं सम्यग्दर्शनलाभान्तरायात्ततः कक्षघनरूढगुणिलय-
एकप्रान्थार्य दृष्टेर्दो घनगगडेपरिणामरूपा प्रस्थिर्भवति ।
ततस्तस्मिन् भिन्ने प्रतिपत्त्यै, तस्य च भेदः करणवशात् ।

अथ करणवृत्त्यन्तामाह--

तिविहं च होइ करणं, अहापवत्तं तु भव्वभव्वणं ।

भवियाण इमे अन्ने, अपुण्यकरणं नियत्ती य ॥६९॥

करणं नाम परिणामविशेषस्तत्रिभिधे-त्रिप्रकारं भवति ।
तद्यथा-प्रथमं यथाप्रवृत्ताख्यं भव्यानाम्, अमव्यानां च सा-
धारणम् । भव्यानां पुनरग्रे द्वे अन्ये करणे अपूर्वकरणम्-
निवृत्तश्चानिवृत्तकरणं च ।

सांप्रतमेतन्नामय त्रयाणां करणानां कालविभाषणह-

जा गंठी तप्पठमं, गंठीमसतित्थतो भवे वीयं ।

अनियट्ठी करणं पुण्ण, सम्मत्तपुण्णवडे जीव ॥१००॥

यावद् प्रान्थस्तावत् प्रथमं यथाप्रवृत्ताख्यं करणं ग्रन्थि सम-
तिक्रामतो भिन्दनस्येत्यर्थः पुनरपुर्वकरणम्, अनिवृत्तकरणं
तु सम्यक्त्वपूरकत्वे यत् सम्यक्त्वपूरकत्वात्तस्मिन् जीव्य स-
म्यक्त्वाभिमुख इत्यर्थः । अथ यावत् प्रान्थस्तावद्विगुणस्य
व्यतः कथं कर्मशाशे, क्षणम्? उच्यते गिरिसरित्प्रस्तरहृष्टा-
न्तात् ।

ततस्तमेव हृष्टान्तं तत्प्रसङ्गतः शेषकरणयोरपि ।

हृष्टान्तानामभिधत्तुर्द्वारागामाह--

नदिपहजरवन्धजलं, पिपीलिया पुरिसकोद्वा चेव ।

सम्महसणलंभं, एतं अट्ठ उ उदाहरणा ॥१०१॥

करणवशात्सम्यग्दर्शनलाभे एतान्यष्टाबुदाहरणानि, तद्य-
था-‘नदी’ ति-गिरिनदीप्रस्तरादाहरणं पथहृष्टान्तः ज्यरोदा-
हरणं यत्कोदाहरणं जलोदाहरणं पिपीलिकोदाहरणं पुरु-
षोदाहरणं कोट्योदाहरणम् ।

तत्र प्रथमतो गिरिसरित्प्रस्तरादाहरणं भाषयति-

गिरिसरियपत्थरेहिं, आहरणं होइ पढमए करणे ।

एवमणामोगियकरण-सिद्धितो खवण जा गंठी ॥१०२॥

गिरिसरित्प्रस्तरैरुदाहरण-हृष्टान्तः प्रथमं यथाप्रवृत्ताख्यं
करणं भवति, तत्त्वैवम्-यथा गिरिसरित्प्रस्तरा-गिरिस-
वुपला-वेगतो वर्षणक्षोलादिना कञ्चिदुत्तुला भवन्ति क-
चित्प्रस्ता एवमणामोगियकरणसिद्धितो यथाप्रवृत्तकरणप्र-
भावतः सुदीक्षाया अपि कर्मस्थितेस्तावत् क्षणं यावत्
प्रान्थारिगति । अथानिवृत्तिकरणं सम्यक्त्वपूरकत्वे जीव्य
भवतीत्युक्तम्, तत्सम्यक्त्वं कथं लभते?, उच्यते-उपवशतः
स्वयं वा ।

तथा चात्र पथहृष्टान्तः--

उवण्णेष सयं वा, नट्टपहो कोइ मग्गमोतरति ।

जरितो य ओसहेहिं, पउणाइ कोइ विणा तेहिं ॥१०३॥

नट्टपथः कोऽपि पुरुष उपवेशनान्यं हृष्टा तस्यापदेशेन
मार्गमवतरति कश्चिन्मार्गानुसारं प्रकृतया स्वयमेवोदापोहं
कृत्वा, एवमिहापि सम्यग्दर्शनमाचार्यादीनामुपदेशतो
लभते । कश्चित् स्वयमेव जातिस्मरणदिना अत्रैव ज्वरह-
ृष्टान्तमाह-ज्वरितोऽपि कश्चिदपथे, प्रगुणान्-प्रगुणीभवति
कश्चिदपुनस्तैरीषधेदिना एवमेव । एवमत्रापि कस्यचिद्विश-
नमोह आचार्याद्युपदेशतोऽपगच्छति, कस्याचपुनरवमेव
मार्गानुसारितया तत्त्वपर्यालोचनतः । इह ज्वरस्थानीयां दर्श-
नमोहः औषधस्थानीय आचार्याद्युपदेशः । इह यस्तत्प्रथमत-
या क्षायापशामकसम्यक्त्ववर्द्धापुरुषजायते सोऽप्युपकरणवशा-
त् मिथ्यात्वदर्शकं त्रिधा करोति, तद्यथा-मिथ्यात्वम्, स-
म्यग्मिथ्यात्वम्, सम्यक्त्वं च ।

अथ वस्त्रहृष्टान्तं जलहृष्टान्तं चाह--

मइलदरमुद्धमुद्धं, जह वन्थं होइ किंचि मलिलं च ।

एसेव य दिट्ठतो, दंसणमोहम्मि ति विट्ठम्मि ॥१०४॥

यथा किंचिदन्धं मलिलं वा मलिनं भवति, किंचिद् दूर-
शुद्धमीषद्विशुद्धं, किंचित् शुद्धम्, एष एव हृष्टान्तो दर्शन-
मोहे त्रिविधे भावनीयः । तदप्यपूर्वकरणवशात्किञ्चित् शुद्धं
सम्यक्त्वरूपं, किञ्चिदीषद्विशुद्धं सम्यग्मिथ्यात्वरूपं, किञ्चि-
तथैव मलिनं मिथ्यात्वरूपं स्थितमिति भावः ।

अत्राह कथममव्यास्तस्मिन् पार्थ देशेऽर्थानिष्ठत्वे कथं वा
ततः प्रतिपन्नं, भव्या वा कथं ग्रन्थि विभिन्नं ततः परतो
गच्छन्ति उच्यते । पिपीलिकाहृष्टान्तात् तमेवाह--

अहभावेण पसरिया, अपुण्वकरणेण खाणुमारूढा ।

चिट्ठन्ति तन्थ काइ, पिपीलिया काइ उट्ठन्ति ॥१०५॥

पक्षोरुहणद्वा खाणु, आतो चिट्ठन्ति तन्थ एवादि ।

पक्षविविह गतां पिपी-लिया उ उट्ठन्ति उ सपक्खा ॥१०६॥

काश्चित्पिपीलिका यथामायेन अनाभोगतः प्रसरिता-
धित्वाक्षिगत्य इतस्ततो गन्तुं प्रवृत्ताः । काश्चित्पुनरपुर्व-
करणेन खाणुमारूढास्तामामाष मध्ये काश्चित्तत्र स्थाने
कथं तिष्ठन्ति याः पक्षविहीना । काश्चित्पुनरपुनस्तत्तत् उडु-
यन्ते-ऊर्ध्वमाकाशेन गच्छन्ति । उत्तरार्जस्यैव व्याख्याना-
यमवन्तरगाया ‘पक्षोरुहणद्वा’ इत्यर्थाद्, काश्चित्पक्षविविहाः,

पिपीलिकाः स्वार्थोऽप्यवरोहकार्यं तत्रैव स्थाप्यतेव
तिष्ठति, अविच्छेदात्प्रत्यवरोहयति च । वास्तु सवसास्ता उ-
च्यन्ते । इह पिपीलिकानामित्यतः प्रसरणं यथा प्रवृ-
त्तकरणम्, स्वार्थवरोहकार्यपूर्वकरणम्, उच्यते नमिषुसकर-
णम् । एवमत्रापि ग्रन्थिदशगमने यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थि-
भेदमप्युक्तकरणतः, सत्यग्रदशनमनिवृत्तिकरणम् । यथा च
काश्चित् पिपीलिकाः पक्षविहीनत्वात् स्थाणां च स्थिताः
स्थित्वा च ततः प्रत्यवरोहं कृत्वा कोऽपि मन्दाध्यवसा-
यत्वा स्तम्भविशोधिर्द्वितीयापूर्वकरणेन ग्रन्थिभेदमाधा-
तुमुच्यते । समुच्छ्रितधनराजद्वयपरिणामस्तत्रैव तिष्ठति
स्थित्वा च पुनः पञ्चास्तः प्रवृत्तिवर्तते ।

अस्मिन्नेषां च पुनरुद्घातमाह—

जह वा तिष्ठि मरुता, सभयं पथं भण्य क्वंता ।
बेलाइकमरुरिया, ययंति पत्त य दो चोरा ॥ १०७ ॥
सत्वेमो उ निउत्तो, एवो बहो अ तिस्सितो हको ।
कममसिअहापयत्तं, भिअत्तं धावणं तहए ॥ १०८ ॥

वाशब्दो दृष्टान्तस्त्वस्य, यथा जहो मरुत्या सभयं
पथान् भयं पाठान्तरक्रमेण जहन्तो बेलाइकमरुरिताः
संध्यासमाप्तत्वेन गमनं बेलाइकमस्तस्वरमण्णा जहन्ति ।
अत्रान्तरे स्वाभयपथतः आसौ पाण्डुपाणकरासौ द्वौ चो-
रौ तौ च इहयन्तावेवमाक्षिपतः क वास्यथ सूर्यं जरणमेव
मुष्माकमिवानीं समापाततमिति । तत्रैकः पुरुषस्तौ समा-
पतन्तौ दृष्ट्वा प्रथमत एव निवृत्तः, एकः पुनर्द्वितीयो इहाभव-
णत उद्गीर्णकपाणदर्शनतश्च भयं शोचंस्तत्रैव स्थितः, एक-
स्तृतीयः पुनः परमसाहसिकः प्रत्युद्गीर्णकगस्तां द्वावपि
चोरी पञ्चात्कृत्य तत्स्थानमतिक्रान्ती । इह या त्रयाणामपि
पुरुषाणां प्रथमतः क्रमेण गतिः सा यथाप्रवृत्तिकरणं यत्पु-
नस्तद्वयं भिन्नं तत इतरवपूर्वकरणपूर्वकरणम्, यत्पुनः तत्प-
रां धावनं तत् तृतीये निवृत्ताख्यं करणं द्रष्टव्यम् ।

तद्वं दृष्टान्तद्वयमपि विधाय सांप्रतमुपनयमाह—

एवं संसारीणं, जोएअव्वाइ तिन्नि करण्णइ ।

भवसिद्धिसलदीय य, पक्खालपिपीलिया उवसा ॥ १०९ ॥
एवम्-अमुना दृष्टान्तमनेन प्रकारेण यानि वीक्ष्य करणानि
प्रागर्भाहृतानि तानि सर्वाणि संसारिणं योजयितव्यानि
तत्र पिपीलिकादृष्टान्तमधिकृत्य प्रागेव योजिताः, नवरं याः
पञ्चवत्यः पिपीलिका उक्तास्ताभिरुपमा भवसिद्धिसलधिका-
नां द्रष्टव्या । भवेः सिद्धिर्येषां ते भवसिद्धिकाः कतिपयभ-
वभोक्तृगामिन इत्यर्थः, तेऽपि कदाचित्प्रतिपतन्ति, तत आह-
सलध्विः-उत्तरोत्तरविशुद्धाध्यवसायप्राप्तिर्येषां ते सलध्वि-
कास्तनो विशेषणसमासस्तेषाम् । किमुक्तं भवति-सपक्षपिपी-
लिका इव केचित्संसारिणो भवसिद्धिकाः सलध्विकाः स्था-
णारिव ग्रन्थिदशादपि परतो गच्छन्ति, केचित्पुनरमस्या भ-
व्या वा केचन पक्षविहीनपिपीलिका इव स्थाणारिव ग्रन्थि-
दशाप्रतिपतन्ति । पुरुषदृष्टान्तमधिकृत्यैवं योजना-पुरुष-
स्थानीयाः संसारिणीयाः, कर्मक्षपणस्थानीयाः पञ्चाः, भय-
स्थानीयाः ग्रन्थिः, द्वौ चोरी रागद्वेषौ, यस्तु मन्दपराक्रमो न
पुरतो न मार्गतः किं तु भयेन तत्रैव स्थितस्तत्कदृशे ग्रन्थिदेशे

वर्तमानो भव्योऽभव्योऽवा । स च तत्र भव्येऽभव्येऽभवे वा
कालं तिष्ठति । तत्र स्थितस्य च साध इति चेत् ? उच्यते-
भुतलामः ।

तथा आह—

दृष्ट्वा जिह्ववराणं, पृथं अक्षेण वाचि कजेण ।

मुयलंभो उ अमब्बे, हविज्ज थंभेण उवणीत्तं ॥ ११० ॥

यस्तम्भेन उपनीतं उपनयं प्रापिनस्तस्मिन् अमब्बे तु-
शब्दाङ्गये च भवति भुतलामो द्रष्टृभुतलामः । कथमिति
चेदत आह—‘दृष्ट्वा’ इत्यादि, स हि ग्रन्थिकसत्त्वो भ-
व्योऽभव्यो वा भगवतां जिह्ववराणां पूजां दृष्ट्वा अहो की-
दृशं तपसः फलमिति परिग्राह्य तदधिकतया अन्येन
का कार्येन कर्मसुकार्थित्वादिना प्रज्ज्यामभ्युपगच्छति, ततः
लाभायिकादृष्ट्यभुतलामः, ग्रन्थौ चैव किमर्थं कालं
स्थित्वा पुनः पञ्चाप्रतिनिवर्तते, यनाप्यनिवृत्तिकरणतः
सम्यक्त्वमासादितं तस्यापि द्वौ प्रकारौ केचित्परिणा-
मतो वर्धन्ते केचित् द्वानिमुपगच्छन्ति । तत्र ये द्वानि
गच्छन्ति ते प्रतिपतन्ति, इतरं धावकत्वादीनि लभन्ते । तत्र
जघन्यतः समकमेव, यत उक्तम्—“सम्मत्तवरिण्णइं जुणवं
पुवं च सम्मत्तं” ।

उत्कर्षतः पुनरेवम्—

समत्तम्मि उ लदे, पद्धुहत्तेण सावमो होजा ।

चरयोवसमत्तवार्थं, सायरसंखंतरा होसि ॥ १११ ॥

एवं अप्पडिवडिण, सम्मत्ते देवमण्युयजम्मेसु ।

अभयरसेदिवज्जं, एमभंवणं च सव्वाइ ॥ ११२ ॥

सम्यक्त्वं लब्धं पश्यपृथक्त्वेन-पश्योपमपृथक्त्वेन अत्रको
दर्शयितो भवति, ततश्चरयोपशमसमागमस्तदर्थं सं-
ख्यातानि सागरापमाणि भवन्ति । इयमत्र भाष्य-देश-
विरतिप्राप्त्यनन्तरं संख्यातेषु सागरापमेषु गतेषु स्वरण-
लाभस्तदनन्तरं भूयः संख्यातेषु सागरापमेषु गतेषु पश-
मभ्राणलाभस्ततोऽपि परतः संख्यातेषु सागरापमेष्ववस्थिता-
न्तेषु क्षपकधेयिस्ततस्तद्वेव मोक्षः, एवममुना प्रकारेणाप्र-
तिपाततसम्यक्त्वं देवमनुजजन्मसु वर्तमानस्य प्रतिपत्त-
व्यम् । यद्विधा-अन्यतरभाण्यजमुपशमंअपिचर्मे क्षपकधे-
यिचर्जे वा एकभवेन सर्वाणि देशविरत्यादीनि लक्षिष्यते । भ-
गिद्वयप्रतिपत्तिस्तथैकास्मिन् भवे न भवति, अत उक्तम् “मोहा-
पशम एकस्मिन्, भवे द्विः स्वादसंततः । सस्मिन् भवे
तूपशमः, स्या मोहस्य तत्र न” ॥ १ ॥

संप्रति यदुक्तं प्राक् मिथ्यात्वमपूर्वकरणेन विधा-
करोति तत्र कोद्रवदृष्टान्तमाह—

अपुब्बेण तिपुंजं, मिच्छं काउण कोहवोवमया ।

तिभि वि अवेदयंतो, उवसासगसम्मदिट्ठीउं ॥ ११३ ॥

कोद्रवोपमया-कोद्रवदृष्टान्तेन अपूर्वकरणेन मिथ्यात्वं वि-
पुञ्जं कृत्वाऽनिवृत्तिकरणेन तत्-प्रथमतया सायोपशमिकं स-
म्यक्त्वमासादयति, ततः परिणामवशतः कालान्तरेण मि-
च्छं मिथ्यात्वं वा गच्छति, यत्पूर्वकरणमाकरोऽपि मन्दाध्य-
वसायतया मिथ्यात्वं विपुञ्जीकर्तुमसमर्थः न तिष्ठति क-

रणमुपगतोऽन्तरकरणं कृत्वा तत्र प्रविष्टो न किञ्चिदपि वेद्-
दयते, स च अग्नयपि त्रयाणामभ्यन्तमध्यवर्धयमानो उप-
शमकः । सम्यग्दृष्टिरुच्यते कोद्रवापमयन्युक्तम् ।

अतस्तामेव कोद्रवापमां भावयति—

जह मयणकोद्वा उ, दरनिव्वलिया य निव्वलीया य ।
एमेव मिच्छ मीमं, मम्मं वा होति जीवाणं ॥ ११४ ॥

यथा कोद्रवास्त्रिविधा भवन्ति, तद्यथा—मदनकोद्रवा दग्-
निर्वलिता—ईषदपगतमदनभावा निर्वलिताः—संवधापगतमद-
नभावाः, एवं जीवानां मिथ्यात्वं त्रिधा भवति—मिथ्यात्वम्,
मिथम्—सम्यग्मिथ्यात्वं, सम्यक्त्वं वा ।

कालेणुवकंमण य, जह नामति कोद्वाल् मद्भावो ।
अहिगममम्मं नेम—गियं च तह होइ जीवाणं ॥ ११५ ॥

यथा कोद्रवाणां मदनभावः केषांचित्कालेन एवमेषापग-
च्छति केषांचित् गोमयादिभिरुपक्रमतः, एवं केषांचित्
जीवानामुपक्रमसदृशमधिगमसम्यक्त्वं भवति, के-
षांचित् कालेन स्वत एवापगतमदनभावे कोद्रवाणां स-
दृशं नैसर्गिकसम्यक्त्वम्, किमुक्तं भवति—केषांचित्दधिग-
मतो मिथ्यात्वपुद्गलाः सम्यक्त्वाभवन्ति, केषांचित् स्वत ए-
व तथापि त्वाविशेषभावतः ।

एतदेव स्पष्टयति—

सोऊण अहिममेव्वा, करेइ सोवदुमाणपरिणामो ।
मिच्छे सम्मामिच्छं, मीमे त्रि य पोग्गले समयं ॥ १२६ ॥

श्रुत्वा केषांचित्प्रभृतीनां वाक्कोऽभिस्मृत्य वा जानिस्मर-
णादिना सम्यक्त्वमवगम्य सोऽपूर्वकरणं वर्तमानो वर्ज-
मानपरिणामः समकम्—एककालं मिथ्यात्वपुद्गलान् त्रि-
धा करोति । तद्यथा—‘मिच्छं’ इति—मिथ्यात्वपुद्गलान्,
सम्यग्मिथ्यात्वपुद्गलान्, सम्यक्त्वपुद्गलानिति । अथेषां पुद्ग-
लानां परस्परं संक्रमा भवति किं वा नेति ? उच्यते—भवति
इति श्रुतः ।

तथा चाह—

मिच्छत्ताओ मीसां, मीमस्स उ होइ संकमो दोसुं ।
संमे मिच्छे वामं, सम्मामिच्छं च पुण मीम ॥ ११७ ॥

मिथ्यात्वात्—मिथ्यात्वदलिकान् सम्यग्दृष्टिः प्रवर्जमा-
नपरिणामः पुद्गलानाहुष्य मिथे उपलक्षणमेतत् सम्य-
क्त्वं च संक्रमयति, मिथस्य पुद्गलानां संक्रमा इयोर्भवति,
यद्यथा—सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं च । तत्र सम्यग्दृष्टिः स-
म्यक्त्वं संक्रमयति, मिथ्यादृष्टिमिथ्यात्वं सम्यक्त्वान्—स-
म्यक्त्वदलिकान् पुनः पुद्गलान् मिथ्यात्वं संक्रमयति । न
पुनः मिथमिति ।

सांप्रतममुमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह—

मिच्छत्ताओ अहवा, मीसं सम्मं च कोइ संक्रमति ।
मीसाओ वा सम्मं, गुणवुडी हायतो मिच्छं ॥ ११८ ॥

अथवैयुक्त्यैवार्थस्य भगवत्प्रकारान्तरेणाह—
मिथ्यात्वदलिकान् पुद्गलानाहुष्य कश्चिन्मिथ् सम्यक्त्वं च सं-

क्रमयति । यद्विवा—कश्चिन् पुद्गलैर्दृष्टिर्यस्य स गुणवृद्धिः प्रव-
र्जमानपरिणामः सम्यग्दृष्टिरित्यर्थः, मिथान्—मिथ्यादलिका-
न् पुद्गलानादाय सम्यक्त्वं संक्रमयति, हायतो—हीनपार-
णामो मिथ्यादृष्टिरित्यर्थः, मिथान् पुद्गलानाहुष्य मिथ्या-
त्वं संक्रमयति ।

मिच्छत्ता संकंती, अविरुद्धा होति सम्ममीसे तु ।
मीसातो वा दुस्सि वि,ण उ सम्मा परिणमे मीसं ॥ ११९ ॥

मिथ्यात्वात् पुद्गलसंक्रान्तिः सम्यक्त्वमिथ्यात्वावच्छेदा,
मिथतो वा सम्यग्मिथ्यात्वतो वा पुद्गलानादाय त्वाप सं-
क्रमयति, तद्यथा—मिथ्यात्वं सम्यक्त्वं च यथाक्रमनन्तरे
सम्यक्त्वात्सम्यक्त्वदलिकान् पुनः पुद्गलानादाय न मिथे
मिथभावं परिणमति ।

हायंते परिणामे, ते पुण मीमे उ पोग्गले सम्मा ।
न य सोहिया सि विज्जति, केइ जे दाणि वेएजा ॥ १२० ॥

सम्मत्तपोग्गलानं, न च देउं सो य अतिमं मासं ।
पच्छाकडसम्मत्तो, मिच्छत्तं च संक्रमति ॥ १२१ ॥

यस्य तु सम्यग्दर्शनलाभे हीयमानपरिणामः स तस्मिन्
हीयमाने परिणामे न मिथान् पुद्गलान् तुशब्दात्—मिथ्यात्व-
पुद्गलाश्च सम्यक्त्वपुद्गलान् करोति, न च ‘सं’ तस्य शो-
धिताः केचिदस्य पुद्गला विद्यन्ते यानिधानीमिथिहृतसम्य-
क्त्वपुद्गलनिष्ठाकाले वेद्येत, ततः सम्यक्त्वपुद्गलानामन्त-
मप्राप्तं वेद्यित्वा पश्चात्कृतसम्यक्त्वाऽपि मिथ्यात्वमेव
संक्रामति ।

मिच्छत्तम्मि अखीणे, ते पुंजी सम्मदिद्धियो नियमा ।
खीणम्मि उ मिच्छत्ते, दुपकपुंजोवस्खवगो वा ॥ १२२ ॥

अखीणे मिथ्यात्वे यं सम्यग्दृष्टयस्ते नियमात् त्रिपुञ्जिनः
खीणे तु मिथ्यात्वे द्विपुञ्जी मिथ्यात्वपुञ्जस्य खीणत्वात्, एक
पुञ्जी वा मिथपुञ्जस्य, यदिवा—क्षपकः सम्यक्त्वं पुञ्जस्या-
पि क्षये तद्वत् त्रयाणामपि पुञ्जानां दृष्टान्तेन निर्णयः स्वतः
स्वरूपं च व्यावर्धयताम् ।

सांप्रतं पुञ्जत्रयस्थाप्यवर्धनतः औपशमिकसम्यग्दृष्टिमाह—
उवममसंदिगयस्म, होति उ उवसामियं तु सम्मत्तं ।

जो वा अकयतिपुंजो, अखवियमिच्छो लहइ सम्मं ॥ १२३ ॥
उपशमकध्रुविगतस्य भवति सम्यक्त्वमौपशमिकम्, यो
वा अकृतत्रिपुञ्जः—अपूर्वकरणे पुञ्जत्रयकरणतस्तत्र क्षपको-
ऽपि दर्शनसप्तकस्यापूर्वकरणमारुहः पुञ्जत्रयं न करोति ।
ततस्तद्व्यवच्छेदार्थमाह—अक्षपितमिथ्यात्वा यत्नभते सम्य-
क्त्वं तदौपशमिकं सम्यक्त्वमिति । एतौ हायप्यौपशमिक-
सम्यग्दृष्टी सम्यक्त्वमौपशमिकमन्तर्मुहत्तमनुभूय तद्वन्त-
रमवश्यं प्रतिगततः ।

तत्र दृष्टान्तद्वयमाह—

वाही अमव्वल्लिओ, कालावक्खंऽकुरु व्व दड्ढुदुमो ।
उवसामगाण दाणह त्रि, एते खलु होति दिहुंता ॥ १२४ ॥

यथा व्याधिरसर्वच्छिन्नः कालापेक्षं क्रियाविशेषणमेतत् का-
लमपेक्ष्यत्यर्थः पुनरुद्भवति । दग्धो वा श्रुतः कालापेक्षं यथा—

कुरुं सुखं । एवमुपशमितमपि मिथ्यात्वं कालमपेक्ष्य पुन-
रपि भवतीति द्वयोरपि प्रतिपालः । तथा चाह—द्वयोरप्यु-
पशमिकयोरनौ भवतो दृष्टान्तौ, तत्रोपशमभंगिगत औप-
शमिकसम्यग्दर्शनी देशप्रतिपानेन वा प्रतिपतति सर्वप्र-
पितानेन वा, इतरोऽप्ययमव सर्वप्रतिपानेन प्रतिपतति मि-
थ्यात्वं गच्छति इत्यर्थः ।

तत्र दृष्टान्तमाह—

अलंबसमलहति, जह सद्भावं न मुंचे इत्यादि ।

एवं अकयतिपुंजो, मिच्छं चिय उवसमी एति ॥ १२५ ॥

इह या तृणादिषु सुखप्रदेशेन सर्वतोऽग्रतः स्थानं पार-
क्यतोऽग्रतः स्थानं संक्रामति, अन्यथा पश्चाद्वर्तते, स
श्लिका यथा पुनरालम्बनमलभमाना स्वस्थानं न मु-
ञ्चति एवमकृतत्रिपुञ्जा गत्यन्तराभावात् मिथ्यात्वमेवोपश-
मयति । इयमत्र भावना—द्विविधस्तत्प्रथमतया सम्यग्दर्शन-
प्रतिपत्ता अतिविशुद्धो मन्दविशुद्धः । तत्र यः अतिवि-
शुद्धः सोऽपूर्वकरणमाकरो मिथ्यात्वं त्रिपुञ्जीकरोति कृ-
त्वा जानिबुत्तिकरणे प्रविष्टस्तत्प्रथमतया क्षायापशमिकं
सम्यग्दर्शनमासादयति सम्यक्त्वपुञ्जादयात् । यस्तु मन्द-
विशुद्धः सोऽपूर्वकरणमप्याकरोस्तीव्राध्ययमायाभावात् न
मिथ्यात्वं त्रिपुञ्जीकर्तुमलम्, ततो-निबुत्तिकरणमुपगतोऽत्र
करणं कृत्वा तत्र प्रविष्टस्तत्प्रथमतया औपशमिकसम्यग्द-
र्शने न भवति, अन्तरकरणं चान्तर्मुहूर्तप्रमाणमतस्तदङ्गा-
त्वेन अन्येषां पुद्गलानामभावतो मिथ्यात्वमेति ।

एतदवाह—

क्षीणमि उदिसमि, अणुइजं ते य सेसमिच्छते ।

अंतोमुहुत्कालं, उवसमसम्मं लहइ जीवो ॥ १२६ ॥

अनिबुत्तिकरणे प्रविष्टस्य यत् मिथ्यात्वमुदीर्यमुद्याव-
लिकाप्रविष्टं तस्मिन् क्षीणे शेषे च मिथ्यात्वोपान्तराले
उत्तरकरणतोऽनुदीयमानेऽन्तर्मुहूर्तकालमापशमिकं सम्य-
क्त्वं जीवो लभते मिथ्यात्वदर्शनवदनाभावात् ।

सोऽपि कथमित्यत्र आह—

ऊमरदेसं दङ्गि-छयं च विज्झाइ वणदवो पप्प ।

इय मिच्छत्त(म्म)अणुदए, उवसमसम्मं मुणेयव्वं ॥ १२७ ॥

यथा वनद्वयः ऊपरं देशं-तृणादिरहितं प्रदेशं वृक्षं वा
प्राप्य विष्मापयति, इति-एवमन्तरकरणे प्रविष्टस्य मि-
थ्यात्वपुद्गलाभावात् मिथ्यात्वस्य-मिथ्यादर्शनस्याऽनुद्याव-
द्वनं ततस्तस्मिन्सत्यौपशमिकं सम्यक्त्वं ज्ञातव्यम् ।

किंच—

जिह्वा(म्ही)भवति उदया, कम्माणं अत्थि सुत्तउवदेमो ।

उववायादी सारं, जह नेरइया अणुभवति ॥ १२८ ॥

द्विविधेऽप्यौपशमिकसम्यग्दर्शौ शेषाणामपि कर्मणामुद्यात्
जिह्वाभवति न चैतद्वचनमात्रं यतोऽस्त्येव तत्र ग्रन्थान्तर-
रूपं साक्षादुपदेशो यथा-नैरगिका उपपातादौ सातमनुभ-
वन्तीति ।

एनामेव दर्शयति—

उववाएण व सारं, नेरइओ देवकम्मुणा वावि ।

अज्जभवसाणनिमित्तं, अहवा कम्माणुभावेण ॥ १२९ ॥

नैरगिक उपपातेन सातमनुभवति, किमुक्तं भवति-उपपात-
काले सातं वेदयते तदानीं हि न तस्य क्षत्रजा वेदना न वर-
रूपेणोद्गीरितानपि परमाधार्मिकोद्गीरितेति । अथवा-देवक-
मेणा-देवकियया सातमनुभवति, देवो हि कश्चित् महर्षिकः
पूर्वभवच्छेदतः तत्र गन्वा कस्यापि किञ्चित्कालं वेदनामु-
पशमयति ततः सातं वेदयते । अथवा-अध्ययमाननिमित्तं त-
र्थावधशुभाध्ययसायप्रवृत्तिनिमित्तं सातमासादयति यथा
सम्यग्दर्शनं लभमानः, सम्यग्दर्शनलोभे हि जात्यन्धस्य
खकुलीभ इव जायते महान् प्रसाद इति । 'अहवा कम्माणु-
भावेण' इति, अथवा-तीर्थकरजन्माद्यधिकृत्य यः कर्मणां
सातवेदनीयप्रवृत्तीनां शुभानामनुभवः-अनुभवनमुद्यमेन वे-
दने तेन सातमनुभवति, तथाहि-भगवतां तीर्थकृतां जन्मनि
दीक्षादिन च तत्प्रभावेन मरकेऽप्यालोका जायते, नैरगि-
काणामपि शुभकर्मोदये प्रसरति सातमिति ॥ अथ मिथ्या-
दौर्घ्येण सम्यक्त्वं संक्रामति तदा स तत्समयं कालज्ञाना-
नि लभते-उच्यते द्वे त्रीणि वा ।

तथा चाने—

विभङ्गी उ परिणमं, सम्मत्तं लहति मतिसुतोहीणि ।

तयभावमि मतिसुते. सुतलंभं केइ उमयं ति ॥ १३० ॥

विभङ्गी-विभङ्गज्ञानी सम्यक्त्वं परिणमयन् तत्समये मति-
धृतावधीन् लभते, तदभावे-तस्य विभङ्गस्याभावे मिथ्याद-
र्शनी सम्यक्त्वं परिणमयन् तत्कालं मतिधृते-मतिज्ञानधृत-
ज्ञाने लभते, केचित्पुनः धृतलाभे भजन्ति-विकल्पयन्ति य-
स्याधीतं धृतं स लभते धृतज्ञानमित्रेण न लभते इत्याचक्ष-
ते इति भावः । तथाहि—ये स्वयंभूरमणसमुद्गे मरस्यास्ते
प्रतिमासं स्थितान् मरस्यान् उत्पलांत वा दृष्टेहापोहाद्
कुर्वन्तो जानिस्मरणतः सम्यक्त्वमासादयन्ति आर्भाभिवा-
धिकज्ञाने च, ये तु धृतज्ञाने तत्रासादयन्त्यनधीतधृतत्वात्
य त्वधीतधृतास्ते त्रीत्यपि युगपदासादयन्ति ।

एतद् दुर्पायतुमाह—

अन्नाणमती मिच्छे, जहमि मतिणाण तं जहा एति ।

एमेव य सुयलंभा, सुयअन्नाणे परिणयमि ॥ १३१ ॥

यथा मिथ्यात्वं त्यक्तं मतिरज्ञानस्वरूपा मतिज्ञानतामेति
एवमेव धृतज्ञाने परिणतोपगतं धृतलाभो भवति । किं च ते
प्रवृत्त्याः सम्यक्त्वलाभसमये धृतज्ञानमस्ति किं वा न ? तत्र
यथायः पक्षस्तर्हि तस्याज्ञानित्वात्मिथ्यादृष्टित्यप्रसक्तः ।
अथ नास्ति तर्हि धृतज्ञानमपि केवलमाभिनिर्वाधिकज्ञानं
स्यात् जैनदुपपन्नं धृतज्ञानमन्तरं केवलस्याभिनिर्वाधिक-
ज्ञानस्याभावात् "जन्थ मतिनाणं तत्थ सुयनाणं, जन्थ सुय-
नाणं तत्थ मतिणाणं । दा चि सयाइ अस्सोअसमणुगयाइ"
इति वचनादिति । तदेवमुक्तमौपशमिकं सम्यक्त्वम् । वृ० १
उ० १ प्रक० । आ० सू० ।

सम्महसणजोग-सम्यग्दर्शनयोग-पुं० । तत्पार्थश्रद्धानसं-
न्धे, पो० ११ विव० ।

सम्महा-सम्मही-स्त्री० । दुष्प्रत्युपेक्षणाभेदे, यत्र च वक्ष्य-
मध्यप्रदेशं सधर्तना कोणा भवन्ति यत्र वा प्रत्युपेक्षणीयो-
पधिर्वेतिटकायांवेवोपाविश्य प्रत्युपेक्षयन्ते सा सम्महेति । स्था०
६ ठा० ३ उ० । ध० । प० ब० । उत्त० ।

सम्महिट्टि—सम्यग्दृष्टि—पुं० । सम्यगिति प्रतीत्यर्थः दर्शनम्-
दृष्टिः पदार्थपरिच्छिन्नाः । सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । म्या० । प्रश्न० ।
आय० । सम्यग्-अविपरीता दृष्टि-जिनप्रणीतवस्तुप्रतिपत्ति-
र्यस्य स सम्यग्दृष्टिः । न० । सम्यग्दर्शनार्थं, पञ्चा० ८ विध० ।
आतु० । प्रात० । सम्यग्दर्शनिनि, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

सम्यग्दृष्टिस्वरूपं लिङ्गन आह—

सुस्मसधम्मराओ,, गुरुदेवाणं जहासमाहीए ।

वेयावचे स्थियो, सम्महिट्टिस्स लियाइ ॥ ५ ॥

आतुमिच्छा सुभूषा धर्मशास्त्रविषया नेवरागिभरकिन्नरगेय-
शुभ्रपाधिका लिङ्गसोत्तरकालमाधिनी । इह च इत्येता-
व्याहृतत्वात् । तथा धर्मरागः—कुशलाबुद्धानानुरागः सामग्री-
वैकल्यात्तदकरणेऽपि चतस्रोऽनुबन्धः कान्तारतीतदरिद्र-
आलशयविः पूर्णभोजनमिच्छासतिरिक्तः । तथा गुरुदेवा-
णां—धर्माचार्यपरमात्मात्मानाम्, यथासमाधि—ससमाधा-
नानतिक्रमणं न पुनरसद्वहणं वैयावृत्यं व्यावृ (५) त-
स्यां नन्मर्गि वा नित्यमेव लिङ्गेनोऽवश्यं मयैतद् गुरुकार्यं दे-
वकार्यं वा कर्तव्यमित्यभिनिवेशलक्षणां शुभ्रपाध्यालु-
मनुष्यान्वितामणिवैयावृत्यानायमाधिकः । इह चशब्दो लुप्तो
द्रष्टव्यः । किमित्याह—सम्यग्दृष्टेर्गवतसम्यग्दर्शनिना जी-
वस्य लिङ्गानि—लक्षणानि भवन्ति ग्रन्थिभेदेन तत्त्वे तीव्र-
भावात् । इति गाथार्थः । पञ्चा० ३ विध० ।

संप्रति सम्यग्दृष्टिः स्वरूपमाह—

सम्महिट्टी जीवां, उवइइ पवयणं तु सइइइ ।

सइइइ असम्भावं, अजाणमाणो गुरुनियोगा ॥ २४ ॥

‘सम्महिट्टि’ सि-सम्यग्दृष्टिजीवां गुरुभिरुपदिष्टं प्रवचनं
नियमान्—यथावत् भ्रजन्, एवं तुरेवकारार्थो, भिन्नकमया यः
पुनः सम्यग्दृष्टिरपि असद्भावम्—असद्भूतं प्रवचनं भ्रदधाति
सोऽवश्यमजानन् स्वयं सम्यक्परिज्ञानविकलाः सन् । यदा-
गुरोस्तथाविधसम्यक्परिज्ञानाधिकलस्य मिथ्यादृष्टेर्वा जमा-
लिप्रवचस्य नियोगाद्वापापारतन्त्र्यात्, नाम्यथा । क० प्र०
६ प्रक० ।

अपुनर्बन्धकोत्तरं सम्यग्दृष्टिर्भवतीति तत्स्वरूपमाह—

लक्ष्यते ग्रन्थिभेदेन, सम्यग्दृष्टिः स्वतन्त्रतः ।

शुभ्रपाधर्मरागाभ्यां, गुरुदेवादिपूजया ॥ १ ॥

लक्ष्यते इति—ग्रन्थिभेदेन—आगतीधर्मरागद्वेषपरिणामवि-
चारयोगेन स्वतन्त्रतः—सिद्धास्तनीत्या सम्यग्दृष्टिः लक्ष्यते ।
सम्यग्दर्शनपरिणामात्मनाऽप्रत्यक्षोऽप्यनुमीयते । सुभ्रपाधर्म-
रागाभ्यां तथा गुरुदेवादिपूजया विभिरतेर्लिङ्गैः, यथाह—
“ सुभ्रपाधर्मरागश्च, गुरुदेवादिपूजनम् । यथाशक्ति विनि-
विष्टं, लिङ्गमस्य महात्माभिः ॥ १ ॥ ”

भोगिकिन्नरगेयादि-विषयाधिक्यमीयुषी ।

शुभ्रपाऽस्य न सुप्पेश-कथार्थविषयोपमा ॥ २ ॥

भोगीति—भोगिनां—यौवनवैदग्ध्यकान्तासंनिधानवतः क-
मिनः किन्नरादीनां गायकविशेषाणां गेयादी—गीतवर्णप-
रिचर्ताभ्यासकथाकथनादी विषयः—अवसरसस्तस्मादा-
धिक्यम्—अतिशयम् इयुषी—प्राप्तवती किन्नरगेयाकिन्नरो-
क्त्योर्हेत्यास्तुच्छवमहत्वाभ्यामतिभवेपलम्भात् । अस्य स-

व्यगृह्यः सुभ्रपा अधिति । न च सुप्पेशस्य सुतमृषवच कथार्थ-
विषयः समुच्चयकार्यमवसाभिप्रायस्तथाः तदुपमा तत्तद्वर्गी-
असंबद्धतत्तद्वर्गीभक्ततायास्तस्या दीर्घदग्ध्यवीकृतत्वात् ।

अप्राप्ते भगवद्वाक्ये, धावत्वस्य मनो धर्मा ।

विशेषदर्शिनोऽर्थेषु, प्राप्तपूर्वेषु नो तथा ॥ ३ ॥

अप्राप्त इति—अस्व-सम्यग्दृष्टः अप्राप्त—पूर्वमश्नुते भ-
गवद्वाक्ये—वीतरागवचनं यथा मनो धारयति—अनुमनु-
परतेच्छं भवति । यथा विशेषदर्शिनः सतः प्राप्तपूर्वेष्वर्थेषु
धनकुटुम्बादिषु न धावति । विशेषदर्शनेनापूर्वत्वमस्य
वाक्यस्य चोच्छेदात् ।

धर्मरागोऽधिको भावा ज्ञोगिनः स्यादिरागतः ।

प्रवृत्तिस्त्वन्यथापि स्या-त्कर्मणो बलवत्तया ॥ ४ ॥

धर्मराग इति—धर्मरागधारित्रधर्मस्पृहाकूपः अधिकः-
प्रकर्षवान् भावतः—अस्तःकरयपरिणत्य भंगिभ्यो—भोगशा-
लिनः स्यादिरागतो भामिन्याद्यभिलाषात् । प्रवृत्तिस्तु-
कायचेष्टा तु अन्यथापि—चारित्रधर्मप्राप्तिकल्पेतापि व्या-
पाराविना स्यात् । कर्मण्यधारित्रमाहनीयस्य बलवत्तया
नियतप्रबलविपाकतया ।

तद्वत्त्वाभेऽपि तद्भावा-बलवत्त्वं न दुर्वचम् ।

पूयिकाद्यपि यमुक्ते, घृतपूर्णप्रियां द्विजः ॥ ५ ॥

तर्हि—तद्वत्त्वाभेऽपि कथञ्चिदन्यथाप्रवृत्त्या चारित्राप्ता-
सावपि । तद्भावाबलवत्त्वं चारित्रिकेच्छाप्रार्थनं स्वहेतुलिङ्गम् ।
न-नैव दुर्वचं—दुरभिधानम् । यद्-यस्मात्तथाविधविषयप्रघट्ट-
कवशात् । पूयिकाद्यपि पूयं—नाम कुथितो रसस्तद्वत्त्वास्तीति
पूयिकम् । आविशिष्टाद्-रसं वर्युषनं च बलवत्तयादि । किं
पुनरितरदित्यादिशब्दार्थः । घृतपूर्णाः प्रिया-बलवत्ता यस्य स
तथा । द्विजा—आज्ञायां मुक्ते—अस्मात् यद् द्विजप्रहणं
कुनं तदस्य ज्ञानिप्रत्ययार्थं अन्यत्र भोगमिच्छाया अभा-
वाति । अन्यच्छाकांश्चऽपि प्रबलच्छाया कालान्तरमात्रेण न
नाश इति तात्पर्यम् ।

गुरुदेवादिपूजाऽस्य, त्यागात्कार्यान्तरस्य च ।

धावसारा विनिर्दिष्टा, विजशक्त्यनतिक्रमात् ॥ ६ ॥

वृत्ति—अस्य सम्यग्दृष्टः गुरुदेवादिपूजा च का-
र्यान्तरस्य—त्यागभोगादिकरणीयस्य त्यागात्—परिहारात्
विजशक्तः स्वसामर्थ्यस्यानति (क्रमात्) लङ्घनादिनि-
गूहनात् । भावसारा भोक्तुः स्वीरजगोचरगौरवादनन्तगु-
णेन बहुमानेन प्रधाना विनिर्दिष्टा प्रकृतिना परमपुरुषैः ।

स्यादीदृक्करसे अन्त्ये, सत्त्वानां परिणामतः ।

विधा यथाप्रवृत्तं त-दपूर्वं जानिबर्ति च ॥ ७ ॥

स्यादिति—इहगुपदर्शितलक्षणं सम्यक्त्वं जान्ये करणे
“ अतः सतीति ” गम्यम् । स्याद्-भवत् तत् करणं स-
त्त्वानां—प्राणिनां परिणामतः विधा—विप्रकारं यथाप्र-
वृत्तम् अपूर्वम् अनिवर्ति चेति ।

ग्रन्थि यावज्जवेदाद्यं, द्वितीयं तदतिक्रमे ।

भिक्षग्रन्थेस्तृतीयं तु, योविनायैः प्रदर्शितम् ॥ ८ ॥

अभियमिति—अप्यं यथाप्रवृत्तकरणं ग्रन्थि यावज्जवेत्,

द्वितीयमपूर्वकरणं तदतिक्रमे—ग्रन्थमुल्लङ्घने क्रियमाणं, तृतीयं स्थानिवर्तिकरणं भिन्नग्रन्थेः कृतग्रन्थभेदस्य योगिना-
द्यैस्तीर्थकरैः प्रदर्शितम् ।

पतितस्यापीति नामुष्य, ग्रन्थमुल्लङ्घय बन्धनम् ।

स्वाशयो बन्धभेदेन, सतो मिथ्यादृशोऽपि तत् ॥ ६ ॥

पतितस्यापीति—अमुष्य-भिन्नग्रन्थः पतितस्यापि तथा-
विधनं कृतात् सम्यक्त्वात् परिग्रहस्यापि । न—नैव ग्रन्थ-
ग्रन्थभेदकालभाविनी कर्मस्थितिम् उल्लङ्घ्यातिक्रम्य सप्त-
निकाटीकाद्व्यादिप्रमाणस्थितिकतया बन्धनं—आवावरणा-
दिपुद्गलप्रहणे तत्सम्मान्मिथ्यादृशोऽपि सतो भिन्नग्रन्थः
बन्धभेदेनाल्पस्थित्या कर्मबन्धावशेषेण । स्वाशयः शोभनः
परिणामः बाह्यासदनुष्ठानस्य प्रायः साम्येऽपि बन्धाल्पत्व-
स्य सुन्दरपरिणामनिबन्धनत्वादिति भावः ।

तदुक्तम्—

“ भिन्नग्रन्थेऽस्मृतीयं तु, सम्यग्दृष्टेरतो हि न ।

पतितस्याप्यतो बन्धो, ग्रन्थमुल्लङ्घय देशितः ॥ १ ॥

एवं सामान्यतो ज्ञेयः, परिणामोऽस्य शोभनः ।

मिथ्यादृष्टेरपि सतो, महाबन्धविशेषतः ॥ २ ॥

सागरापमकाटीनां, काट्या मोहस्य सप्ततिः ।

अभिन्नग्रन्थबन्धोऽयं न त्वकोऽपीतरस्य तु ॥ ३ ॥

तदत्र परिणामस्य, भेदकत्वं नियोगतः ।

बाह्यं त्वसदनुष्ठानं, प्रायस्तुल्यं द्वयोरपि ॥ ४ ॥ ”

“ बन्धेण न बालः कयाह ” इत्यादिष्वनानुसारिणां सै-
र्ज्ञान्तिकानां मतमेतत् । कर्मग्रन्थिकाः पुनरस्य मिथ्यात्व-
प्राप्तावुल्लङ्घ्यस्थितिवन्धमपीच्छन्ति, तेषामपि मते तथावि-
धरसाभावात्तस्य शोभनपरिणामत्वं न विप्रतिपत्तिरिति
ध्येयम् ।

एवं च यत्परैरुक्तं, बोधिसत्त्वस्य लक्षणम् ।

विचार्यमाणं सञ्जीत्या, तदप्यत्रोपपद्यते ॥ १० ॥

एवं ज्ञाति—एवं च—भिन्नग्रन्थमिथ्यात्वदृशायामपि शो-
भनपरिणामत्वं च यत् परैः—सौगतैः बोधिसत्त्वस्य
लक्षणमुक्तं, तदपि सञ्जीत्या—मध्यस्थवृत्त्या विचार्यमाणम्
अत्र सम्यग्दृष्टानुपपद्यते ।

तत्तलोहपदन्याम-तुल्या वृत्तिः क्वचिदिति ।

इत्युक्तेः कायपात्येव, चित्तपाती न स स्मृतः ॥ ११ ॥

तत्तन्ति—तत्तलोहं यः पदन्यासस्तत्तुल्याऽनिसकम्प-
त्वात् वृत्तिः—कायचञ्चलं क्वचिद् गृहारम्भादौ यदि परम्
इत्युक्तेः इत्थं वचनात्, कायपात्येव स सम्यग्दृष्टिः न
चित्तपाती स्मृतः । इत्थं च ‘ कायपातिन एव बोधिसत्त्वा ’
इति लक्षणमत्रोपपन्नं भवति । तदुक्तम्—“ कायपातिन
एवंह, बोधिसत्त्वाः परावृत्तम् । न चित्तपातिनस्ताव-देतद-
त्रापि युक्तिमत् ॥ १ ॥ ”

परार्थरसिको धीमान्, मार्गगामी महाशयः ।

गुणरागी तथेत्यादि, सर्वं तुल्यं द्वयोरपि ॥ १२ ॥

परार्थंति-परार्थरसिकः-परापकारचित्तः . धीमान्—बु-
द्धयनुगतः मार्गगामी-कल्याणप्रापकपथयायी महाशयः-
स्फीतचित्तः गुणरागी-गुणामुरागवान् तथेति—बोधि-
१२६

सत्त्वगुणान्तरसमुच्चयार्थः । इत्यादि शास्त्रान्तरोक्तम् सर्वं
तुल्यं-समम् द्वयोरपि-सम्यग्दृष्टिबोधिसत्त्वयोः ।

अन्वर्थतोऽपि तुल्यतां दर्शयति—

बोधिप्रधानः सत्त्वो वा, सद्बोधिर्भावितीर्थकृत् ।

तथामभ्यत्वतो बोधि-सत्त्वो हन्त सतां मतः ॥ १३ ॥

बोधीति—बोधिः-सम्यग्दर्शनं तेन प्रधानः सत्त्वो वा ।
सताम्-साधूनाम्, हन्तेत्यामन्त्रणं, बोधिसत्त्वो मतः-इष्टः ।
तदुक्तम्—“ यत्सम्यग्दर्शनं बोधि-स्तत्प्रधानो महाशयः ।
सत्त्वोऽस्तु बोधिसत्त्वस्त-सत्त्वाज्जनेति पूर्ववत् ॥ १ ”
वा-अथवा सद्बोधिः-तीर्थकरणप्रयाग्यसम्यक्त्वसमेतः ।
तथा भव्यत्वतो-भावितीर्थकृद्-यस्तीर्थकृद्विपर्ययति स बो-
धिसत्त्वः । तदुक्तम्—“ वरबोधिसमेतो वा, तीर्थकृद्यो भवि-
ष्यति । तथा भव्यत्वतोऽस्मौ वा, बोधिसत्त्वः सतां मतः
॥ १ ॥ ” भव्यत्वं नाम-सिद्धिममनयोग्यत्वम् अनादिपारि-
णामिको भावः । तथा भव्यत्वं चैतदेव कालाने-
यत्यादिना प्रकारेण यन्निष्ठमापन्नं एतज्जद एव च
बीजसाध्यादि (सिद्ध्यादि) फलभेदापपरिणतः । अ-
न्यथा तुल्यायां योग्यतायां सहकारिणोऽपि तुल्या
एव भवेयुः तुल्ययोग्यतासामर्थ्याक्षिप्तत्वात्सर्वार्थमिति सद्बो-
धयोग्यताभेद एव पारंपर्येण तीर्थकरत्वनिबन्धनमिति
भावनीयम् ।

तत्तत्कल्याणयोगेन, कुर्वन् सत्त्वार्थमेव मः ।

तीर्थकृत्त्वमवामांति, परं कल्याणसाधनम् ॥ १४ ॥

तत्तदिति—तस्य तस्य कल्याणस्य परिशुद्धप्रवचनाधिग-
मानिशाधिधर्मकथाऽविस्मर्त्तानिमित्तादिलक्षणस्य योगेन-
व्यापारेण कुर्वन्—विदधानः । सत्त्वार्थमेव मोक्षबीजाधा-
नादिरूपं तत्त्वात्मभारपरि स सद्बोधिमान् तीर्थकृ-
त्त्वमवामांति-लभेत परं-प्रकृतम् कल्याणसाधनं भव्य-
सत्त्वशुभप्रयोजनकारि स्वजनादिभर्त्तादीर्धर्षणया सद्बो-
धिप्रवृत्तिस्तु गणधरपदसाधनं भवतीति द्रष्टव्यम् ।
यत उक्तम्—“ चिन्तयत्येवमेवैत-त्स्वजनादिगतं तु यः ।
तथाऽनुष्ठानतः सोऽपि, धीमान् गणधरो भवेत् ॥ १ ॥ ”

संविग्नो भवनिर्वेदा-दात्मनिःसरणं तु यः ।

आत्मार्थसंप्रवृत्ताऽसौ, सदा स्यान्मुण्डकेवली ॥ १५ ॥

संविग्न इति—संविग्नः “ तथ्ये धर्मे द्यस्तहिंसाप्र-
बन्ध, देवे रागद्वेषमाहादिमुक्ते । सार्था सर्वग्रन्थसंदर्भ-
हीने, संवेगोऽस्मौ निश्चलो योऽनुरागः ॥ १ ॥ ” इति
कार्योक्तलक्षणसंवेगभाक् । भवनेर्गुण्यात्—संसारवैर-
स्यात् । आत्मनिःसरणं तु—जगमरणादिदाकणदहनान्य-
निष्कासनं पुनः र्याश्चिन्तयतीति गम्यते । आत्मार्थसंप्रवृत्तः
क्षप्रयोजनमात्रप्रतिबद्धचित्तोऽसौ सदा—निरन्तरं स्या-
द्-भवेत् । मुण्डकेवली-द्रव्यभावमुण्डनप्रधानस्तथाविध-
बाह्यानिशयशून्यः केवली पीठमहापीठवत् । (द्वा०) (स-
म्यग्दृष्टाविव शिष्टत्वमिति ‘ सिद्ध ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
वक्ष्यते ।)

एतदेवाह—

मिथ्यादृष्टिगृहीतं हि , मिथ्यासम्बन्धगणि भूतेषु ।

सम्यग्दृष्टिगृहीतं तु, सम्बन्धमिष्येति नः स्थितिः ॥२६॥

मिथ्यादृष्टान्ति-मिथ्यादृष्टिगृहीतं हि सम्यगपि भूतमाचार-
ादिकं मिथ्या भवति , तं प्रति तस्य विपरीतबोधनिमित्त-
त्वात् । सम्यग्दृष्टिगृहीतं तु मिथ्यापि भूतं वेदपुरा-
णादिकं सम्यक् , तं प्रति तस्य यथार्थबोधनिमित्त-
त्वात् । इति नः—अन्त्याकं स्थितिः—सिद्धान्तमयादा ।
प्रमानिमित्तत्वमाश्रमेतदभ्युपगमं न तु प्रमाकरणात्मि-
ति चेन्न , त्वदुक्तं प्रमाकरणात्ममेव प्रमाणात्ममिति
सर्वेषां प्रमातृत्वमभ्युपगमात् ।

तात्पर्यं वः स्वभिदान्तो-पजीव्यमिति चेन्मतिः ।

ननु युक्त्युपजीव्यत्वं , द्वयोरप्यविशेषतः ॥ ३० ॥

तात्पर्यमिति-वा—युष्माक स्वसिद्धान्तोपजीव्यं—स्वसि-
द्धान्तपुरस्कारि तात्पर्यम् , तथा चान्यागमानुपजीव्यतात्प-
र्यं सकलवेदप्रामाण्याभ्युपगमनिवेशाच्च दास्य इति चेद्-यदि
तव मतिः , ननु तदा द्वयोरप्यावयोरविशेषतो युक्त्युपजी-
व्यत्वम् , अयं भावः—अन्यागमानुपजीव्यत्वं ह्यन्यागमा-
(न) संवादित्वं चेत्तत्संवादिनि स्वाभिप्रायेऽव्याप्तिरयौ-
क्रिका तदसंवादित्वं चेदस्माकमपि तात्पर्यमयौक्रिकागमा-
संवाद्येव , सर्वस्यैव भगवद्वचनस्य युक्तिर्नातिष्ठितत्वात् मि-
थ्याभूततात्पर्यस्यापि स्याद्वादसंगुक्त्यैव गृह्यमाणत्वात् ।

यतः—

उद्भावनमभिप्रायं , युक्तेरेव हि यौक्तिकं ।

प्रमाणे च न वेदत्वं , सम्यक्त्वं तु प्रयोजकम् ॥ ३१ ॥

उद्भावनमिति-यौक्तिके द्वये युक्तेरेवोद्भावनमभिप्रायम-
भिप्रेक्ष्यमाणम् अन्यथा निप्रदाभिधानात् । यद्वाही—“ नो
हेतुर्वायं कश्चिन्मि हेतुश्चो आगमो अ आगमिश्चो । तं सम्य-
त्प्रमाणं , सिद्धान्तविग्राहो अस्मा ॥१॥ ” इति अथ वेदत्वमे-
व प्रामाण्यप्रयोजकमित्यभ्युपगमे यावदेवप्रमाणभ्युपगमः
स्यादित्यत आह—प्रमाणं च वेदत्वं न प्रयोजकं किं तु स-
त्यत्वमेव , लोकशब्दस्याप्यविवक्षितेन प्रमाणत्वादिति अज्ञा-
माश्रमेतदिति न किञ्चिदन्तम् ।

शिष्टत्वमुक्तमत्रैव , भेदेन प्रतियोगिनः ।

संभानुभाविकं विप्रत् , परमानन्दवत्त्वतः ॥ ३२ ॥

शिष्टत्वमिति-अतः पराक्रुशिष्टलक्षणनिरासात् । अत्रैव स-
म्यग्दृष्टावेव उक्तम् अंशतः क्षीणशेषत्वम् । शिष्टत्वम् । परमा-
नन्दवति दुर्भेदमिष्यत्वाच्चमोहमीयभेदसमुद्धानिरतिशयानन्-
दाजने । शिष्टत्वलिङ्गाभिधानमेतत् । प्रतियोगिनो दास्य क्षी-
यमायस्य भेदेन तं अज्ञानानुभाषिकं सकलजनानुभवसिद्धं
विप्रत् । अर्थात् हि अयमस्मात् शिष्टतराऽयमस्माच्छिष्टतम
इति सार्वजनीनो व्यवहारः । स चाधिकृतापेक्षयाऽ—
धिकृततराधिकृतमदोषस्यविषयतयाऽनुपायते । परेषां
तु न कर्माद्यत् तद्वैरा वेदप्रामाण्याभ्युपगमादौ विशेष-
बाधकत्वात् । एतेन वेदविहितार्थानुष्ठानं शिष्टत्वमित्यापि
निस्तरम् । यावत्तदकदेशविकल्पाभ्यामसंभवानिव्याप्त्याः

प्रसङ्गाच्च । वेदप्रामाण्याभ्यामिवयकमिष्यत्वात्ताभावेवैवै-
शिष्टलक्षणमुत्पद्यते तत्त्वस्मदुक्तमिष्यत्वाच्चकमेव युक्तमा-
भाति , न तु परनीत्या स्वतन्त्रलक्षणमेव । गङ्गाजले कूप-
जलत्वारोपानन्तरमिदं कूपजलं नादृष्टसाधनमिति अमथतः
कूपजल एव गङ्गाजलत्वारोपानन्तरमिदं गङ्गाजलमदृष्टा (ए)
साधनमिति अमथतो गङ्गाजले उच्छिष्टत्वात्वारोपानन्तरं ना-
दृष्टसाधनमिति अमथतश्चाशिष्टत्वात्तत्वात्तादृष्टसाधनत्वव-
च्छेदककूपपुरस्कृतेण भिषेद्यमुक्तेनादृष्टसाधनताविरोधरूप-
पुरस्कृतेण तादृष्टसाधनताविषयकत्वविषयतायामपि स्वापा-
दिदशार्था बीडादावतिष्ठोत्पत्तेतावदप्रोऽपि सर्वत्र शमादि-
लिङ्गेन शिष्टत्वव्यवहाराच्चेति किमनया कुसृष्ट्या । द्वा०
१५ द्वा० । यो० वि० । दृश० ।

संप्रति सम्यग्दृष्टिस्वरूपमाधिर्भावयैस्तस्य फलमाह—

एवंविहपरिणामो, सम्मदिष्टी जिणेहि पन्नतो ।

एमो उ भवत्समुद्, लोचह भावेख कासेख ॥ ५१ ॥

एवंविहपरिणामः—उपशमादिलिङ्गयुक्तः तथा—विशुद्ध-
बुद्धिनया सम्यग्दृष्टिजिनेः प्रवृत्तः—प्रकथितः , एष एव च
भवत्समुद्—संसारार्थं लक्षयति स्तोकेनापि कालेनेति
गाथार्थः ।

एवं सम्यक्त्वस्याप्येकस्य शिवसुखसाधनाध्ययर्णनायां
कस्यचिदित्यन्तप्रमादवत एकान्तनात्रैवास्यावस्थां मा
भवत्विति बुद्ध्या सम्यग्दृष्टेरपि तदसंवाद्बहुफलत्वप्रति-
पादनाय गथाद्वयमाह—

समदिष्टिस्स वि अवि-रयस्स न तयो बहुफलो होइ ।

हवइ हु इत्थिन्हाणं, बुद्धं जिययं व तं तस्स ॥ ५२ ॥

सम्यग्दृष्टेरपि न केवलं मिथ्यादृष्टेरित्यपिशब्दार्थः ,
अविरतस्य—विरतिरहितस्य तेनेव तपो बहुफलं भवति—
जायते । हिशब्दार्थार्थः , ततो इतिस्नापमिव—बुद्धं
क्षितमिष्ये च । यथाहि—इस्ती प्रथमं जलन स्नापनं विधाय
पुनर्बुद्ध्यावगृह्यते बुद्ध्याक्षितं पुनरंकेन देशनाकृष्य पुन-
र्क्षितोक्तं पृथक् एवं सम्यग्दृष्टेरपि विरतिरहितस्थे-
कतन्तवर्णापाक्षितं बुद्धमन्यतोऽविरतस्या सावद्यस्वरूपया
दार्थ्यते जीवापमर्हादिगुरुकर्मभयंभदन्तुत्यादिति ।

तथा च—

वरयकरसेहि रदिओ, न सिज्भई सुद्धसम्मदिष्टी वि ।

जेखाममम्म सिद्धो, रहंभपंगूख दिहुत्तो ॥ ५३ ॥

वरयकरलभ्यां—वस्वमायस्वरूपाभ्यां रहितस्यक्ता न सि-
ध्यन्ति—न कर्माभावं करोति सुद्ध—अतिशयेन सम्यग्दृष्टेरपि
येन कारणेनाश्रमे भगवदावश्यकनिर्मुक्तौ शिष्टः—प्रतिपादितः,
रथान्धकृष्णादिदृष्टान्त-उदाहरणम् । दृश० ५ तस्व । सम्य-
गान्नप्रशस्नायाम् , सम्यक्—प्रशस्ता माक्षाविरोधित्वात् वक्ष्यते
दृष्टिर्दृष्टानां जीवादीनामिति गम्यते सम्मदिष्टिः । आ० म०१
अ० । सम्यगिति प्रशस्तार्थः, दर्शनं—दृष्टिः सम्यग्—अविपरीता
दृष्टिः सम्यग्दृष्टिः । सम्यक्त्व, स्त्री० । विसे० । स्था० ।

सम्मदिष्टिगुणद्वय—सम्यग्दृष्टिगुणस्थान—न० । द्वितीयगुण-
स्थाने, अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानत्वेनेदं व्याख्यातम् ।
आभा० १ सु० ३ अ० ४ उ० ।

समकालीन हिंदुत्व

सम्यग्द्विहिदेव--सम्यग्बृहद्देव-पुं० । सम्यग्बृहस्पत्य देवाश्च-
 देवस्यैवेत्येकशेषाद्व्याः । ब्रह्माभ्यामवृत्तिषु कार्यत्वासक्तिकेषु दे-
 वेषु, यः २ अक्षिः ।

सम्प्रदिष्टुव-सम्प्रगृहिक-पुं० । सम्प्र-प्रविपरीता इष्टि-
दर्शने हावसत्त्वानि प्रति येषां ते सम्प्रगृहिकाः । मिथ्यात्व-
मोहनीयत्वायेप्यशमजसम्प्रगृही, स्यात् १ उ० ।

सम्मप्यणीयमग्न-सम्यक्प्रणीतमार्ग-पुं० । सम्यग्ज्ञोद्धि-
गणधर्मादिभिः सम्यग्ज्ञा यथावस्थितवस्तुतया च निरूपणया
प्रणीते सम्यग्ज्ञानं दर्शने च्छास्त्रिं चेति त्रिविधे भावमार्गे,
“तत्रसज्जमप्यहाणा,गुणधारी ज वयन्ति सम्भाव । सर्वजगज्जी
वहियं, तमाहु सम्मप्यणीयमिणे ॥१॥” सूत्र १ भु० ११ अ० ।

सम्प्रभावाद्युगत-सम्यग्भावाद्युगत-त्रि० । अविपरिततवै-
दपर्यसंगते, पञ्चा० १६ विधे० ।

सम्ममिच्छद्दिट्ठि--सम्यग्मिध्यादिष्टि--पुं० । सम्यक् च मिध्या
 च दृष्टिर्देवां ते सम्यग्मिध्याहृष्टयः । येनामेकस्मिन्नपि वस्तु
 नि नत्पर्याये वा मतिद्वैतेत्यादिना एकान्तेन सम्यक्परि-
 ज्ञानमिध्याज्ञानाभावतां न सम्यक् भूदधानं तथैकान्ततां
 विप्रतिपत्तिस्तन्तु, नै० । शतकवृद्धचूणी--“ जडा ना-
 लिकेन्द्रीवचासिस्स खुहाइयस्स वि एत्थ समागयस्स ओ-
 थलाइए अणंगविहे ढाइए, तस्स उवरि न रुई न य मिक्ख,
 जज्झो तए स्या अंअणगाइज्झो आडारा न कखाणि बिट्ठो नाधि
 सुज्झो एवं सम्ममिच्छद्दिट्ठिस्स वि जीवाइपयट्ठाणं उवरि न
 य रुई नाधि निद ” ति । नै० । स० । स्था० । आय० ।

सम्प्रत्यय-सम्प्रत्यय-नि० । अप्रतिपिद्ये, आचा० १ अ० ८ अ०
१ उ० । तेषु तेषु कार्येषु प्रयोजनेषु इष्टे, व्य० ३ उ० ।
तत्कृतकार्येषु सम्प्रत्ययात्, नि० १ अ० १ वर्ग १ अ० ।
अ० । जी० । 'पामिष' शब्दे पञ्चमभागे ८५४ पृष्ठे उक्तस्य
देवराजनाम्नः कुटुम्बिनो भाग्यार्थः सार्वकायाः पुत्र, पि० ।
सम्प्रत्ययसत्ता-सम्प्रत्ययसत्ता-स्त्री० । सकललोकसम्प्रत्ययतया
प्रसिद्धे भाषाभेद, अ० ३ अधि० । प्रज्ञा० । सम्प्रत्ययसत्ता
या सकललोकसामान्येन सत्यतया प्रसिद्धा, कुसुमकुण्डल-
कात्पल्लवामरसानां समानेऽपि पङ्कसंभवत्वे आगोपालजन्य
अरविन्दमेव पङ्कजं मन्यन्ते न शेषामित्यरविन्दं पङ्कजमिति ।
प्रज्ञा० ११ पद ।

सम्प्ररुह-सम्यग्रुचि-स्त्री० । सम्यग्ज्ञाने, संशयविमर्शास-
ङ्गिगणन इदमव तत्त्वमिति निश्चयपूर्विकायां जिनादित-
जीवादिपदार्थेष्वभिप्रीती, जिनाक्रानुसारितया तत्त्वार्थभ-
सानकूप सम्यक्त्व, प्रव० १४६ छर ।

सम्यक्सुद्ध-सम्यक्सुद्ध-वि० । तत्पता विर्यलो, प्रज्ञा० २
विष० ।

सम्मसुय-सम्मकश्रुत-न० । सम्यग्दृष्टिपरिगृहीते यथावस्थि-
तार्थे वा भूतज्ञान, विशेष० ।

अंगारांगपरिवर्तं, सम्मसुयं लोहयं तु सिन्धुसुयं ।

आसन्न उ सामिन्नं, लोह्यं लोउचरे ययणा ॥५२७॥

इहाङ्गप्रयिष्टमाचारादि भुतम् अनङ्गप्रयिष्टं स्वस्वार्थमादि
भुतम्, यत्तत् द्वितयमपि स्वस्वमिच्छिन्तानिरपेक्षं स्व-

भाषेन साध्यश्च्युतम् । लौकिकं तु भारतस्यैव सकृत्वा मिथ्या-
 धृतम् । स्वामित्वमाप्तया स्वामित्वविनिर्मुक्तया पुनर्लौकिकै-
 वाप्यदौ लोकोत्तरे तत्कारणदौ भजना-विशेषना उपेतया ।
 सर्वव्यापिहृत्परिपूहीनं भारतस्यैव साध्यश्च्युतं साध्यमात्रि-
 त्वमकहेतुत्वस्यैव तत्कारणत्वस्वरूपकौशलतो विषयविधा-
 येन योजनान् , मिथ्याहृत्परिपूहीनं तत्कारणस्यैव मिथ्या-
 धृतम् अयथास्थितबोधनो वैधर्ग्येन योजनार्थेति भावार्थ-
 इति । शिरो० । कर्म० । आ० सू० । वृ० । सं० ।

ते किं तं सम्मसुर्यं १ २, जं इमं अरहंतेहिं भगवंतेहिं उप्प-
 साणाणंदसणधरेहिं तेलुक्कनिरिक्खियमहियपूहणहिं तीयप-
 ड्ढप्पस्यप्रयाययज्जाणएहिं सच्चरणएहिं सच्चदरिसीहिं पणी-
 यं दुवालसंगं गणिषिडगं, तं जहन-आचारो १ सुयगलो २
 ठाणं ३ समवाओ ४ विवाहपञ्चती ५ नापाधम्मकहाओ
 ६ उवासयदसओ ७ अंतगडदसाओ ८ अणुत्तरोववा-
 हयदसाओ ९ प्रयदावागरणां १० विवागसुभं ११ दिह-
 वाओ य १२ इत्थेअं दुवालसंगं गणिषिडगं आंसणुम्बि-
 स्स सम्मसुर्यं अभिषदसणुव्विस्स सम्मसुर्यं तेण तेण परं
 भिण्णेषु भयणा सेत्तं सम्मसुर्यं । (सू. ४०)

अथ किं तत्सम्यक्कथ्यमाह-सम्यक्कथ्यते यदि-
दमर्हद्भिः अशोकाद्यष्टमहापातित्वायैकपां पूजामर्हन्तीत्यर्ह-
न्तः तीर्थकराः तैर्दमर्हद्भिः तैर्चाहन्तः कैश्चित् शुद्धद्रव्यास्ति-
कनयमतानुसारिभिरनादिसिद्धा एव मुक्तात्मानोऽभ्युपग-
म्यन्ते । तथा च ते पठन्ति-“ ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्यं च
जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥१॥ ” इ-
त्यादि एवंप्रकाराभ्यापि ते बहव इष्यन्ते-स्थापनादिद्वाराणां च
मिश्रिष्टां पूजामर्हन्ति ततोऽर्हन्तोऽप्युच्यन्ते ततस्तद्व्यवच्छे-
दार्थं विशेषणान्तरमाह-भगवद्भिः भगः-समग्रैश्वर्यादिरूपः ।
उक्तं च-“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य रूपस्य यशसः धियः । धर्मस्याऽ-
थ प्रयत्नस्य, यथा भग इतीकृता ॥ १॥ ” भगो विद्यते चेतां ते
जगत्पतेः तैर्भगवद्भिः । इहानादिसिद्धानां रूपमात्रमपि नोप-
पद्यते किं पुनः समग्रं रूपम् अशरीरत्वात्, शरीरस्य च रा-
गादिकार्यतया तेषां रागादिरहितानामसंभवात्, ततो भग-
वद्भिर्हित्यनेन परपरिकल्पितानादिसिद्धाईव्यवच्छेदमाह ।
अथ मन्त्रधाः अनादिशुद्धा अप्यर्हन्तो यदा स्वच्छया समग्र-
रूपादिशुद्धोपेतं शरीरमारचयन्ति तदा तैर्ऽपि भगवन्त्वं भव-
न्ति, ततः कथं तेषां म्युदास इत्याशङ्क्यपनोदनायै भूयोऽपि
विशेषणान्तरमाह-उत्पन्नज्ञानदर्शनधरैः-उत्पन्न ज्ञानं--कल-
लज्ञाने दर्शनं--केवलदर्शनं धरन्तीत्युत्पन्नज्ञानदर्शनधराः,
“ त्तिहादिभ्य ” इत्यच् प्रत्ययः । न च येऽनादिशुद्धाः ते
उत्पन्नज्ञानदर्शनधरा भवन्ति, “ ज्ञानमप्रतिघं यस्य ” त्यादि
वचनविरोधात्, तत उत्पन्नज्ञानदर्शनधरैरिति विशेषण-
न तेषां व्यवच्छेदा भवति, ननु यद्यपि तर्हि उत्पन्नज्ञान-
दर्शनधरैरित्येतावद्वास्तामलं भगवद्भिरिति विशेषणोपादा-
नेन तदयुक्तम्-उत्पन्नज्ञानदर्शनधरा हि सामान्यकवलैनाऽपि
भवन्ति, न च तेषामवश्यं समग्ररूपादिसंभवस्ततस्तत्क-
ल्पानर्हता मा हासिसुरमो विनयजना इति समग्ररूपादिशु-
ण्मतिष्वर्थं भगवद्भिरिति विशेषणोपादानम्, तदयं शुद्ध-

द्रव्यास्तिकनयमनानुसारिकल्पितमुक्तव्यवच्छेदः कृतः । संप्रति पर्यायास्तिकनयमनानुसारिकल्पितमुक्तव्यवच्छेदार्थं विशेषणान्तरमाह—त्रैलोक्यान्निरीक्षितमहितपूजितैः त्रयो लोकाः त्रिलोकाः भयनपान्थयन्तरविद्याधरज्योतिष्कवैमानिकाः त्रिलोका एव त्रैलोक्यं भयजादित्वात् स्वार्थे व्युत्पत्त्यः, निरीक्षिताश्च ते महिताश्च ते पूजिताश्च ते निरीक्षितमहितपूजिताः, त्रैलोक्येन निरीक्षितमहितपूजिताः त्रैलोक्यनिरीक्षितमहितपूजिताः तत्र निरीक्षिता मनोरथपरंपरासंपत्तिसंभवादिभिर्भयसमुत्थसम्पदविकारशलोचनैरालोकिताः महिता यथावास्थिताऽनन्यसाधारणगुणात्कीर्तनलक्षणैर्भाषस्तवेनाचिताः—पूजिताः सुगन्धिपुष्पप्रकरप्रक्षेपादिना द्रव्यस्तवेन, तत्र सुगमता अपि पर्यायास्तिकनयमनानुसारिभिः त्रैलोक्यान्निरीक्षितमहितपूजिता इत्यन्त, तथा चाह स्वयंभूः—“ द्वागमनभोयान-जामगद्विभूतयः । मायाविष्पि दृश्यन्ते, नातस्त्वमसि नो महान् ॥ १ ॥ ” इति । ततस्तद्द्रव्यवच्छेदार्थं विशेषणान्तरमाह—अनीतप्रत्युत्पन्नानागतज्ञैर्नचाऽतीतानागतज्ञाः सुगताः संभवन्ति तेषामेकान्तक्षणकत्वाभ्युपगमनं संध्यातीतानागतयोरसत्त्वाद्, असतां च प्रहणासंभवात् इत्यत्र बहु धर्मात् न च प्रायः प्रागेवाक्रम्यत्र च धर्मसंप्रदाणि टीकादायितं नोच्यते, इह व्यवहारनयमनानुसारिभिः कैश्चित् श्रव्याऽप्यतीतप्रत्युत्पन्नानागतज्ञा इत्यन्त तथा च तद् ग्रन्थः—“ श्रुतयस्संयतात्मानः, फलमूलानिलाशनाः । तपसैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥ ” अतीतानागतान्भावान् यत्नेमानांश्च भारत ! । ज्ञानालोकनं पश्यन्ति, त्यक्तसङ्गा जितेन्द्रियाः ॥ २ ॥ ” इत्यादि । ततः तद्द्रव्यवच्छेदार्थमाह—सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः—ते तु श्रुतयः सर्वज्ञाः—सर्वदर्शिनश्च न भवन्ति, ततस्तथा व्युदासः । तद्वयं द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयमनव्यवच्छेदफलतया विशेषणसाफल्यमुक्तम्, विचित्रनयमताभिज्ञेन तु अन्यथापि विशेषणसाफल्यमुक्तम्, न कश्चिद्विरोधः । प्रणीतम्—अर्थकथनद्वारेण प्ररूपितम्, किं तदित्याह—द्वादशाङ्गं श्रुतरूपस्य परमपुरुषस्याज्ञानीनावाज्ञानं द्वादशाङ्गान्याचारादीनि यस्मिन् तत् द्वादशाङ्गं ‘गणिपिटकं’ इति—गणो गच्छो गुणगणो वाऽस्यास्तीति गणी—आचार्यः तस्य पिटकमिव पिटकं सर्वस्वमित्यर्थः, गणिपिटकम् । अथवा—गणिशब्दः परिच्छेदवचनोऽप्यस्ति । तथा चोक्तम्—‘आचारमि अहीण, जं नात्रो हाइ समणधम्मो उ । तम्हा आचारधरो, भण्ड पढमं गणिद्वारो ॥ १ ॥ ’ ततश्च गणिनां पिटकं गणिपिटकं, परिच्छेदसमूह इत्यर्थः । तद्यथा—‘आचारो’ इत्यादि पाठसिद्धं यावद् दृष्टिवादः अनङ्गप्रविष्टमप्यावश्यकदि तत्त्वतोऽर्हप्रणीतत्वात्परमार्थतो द्वादशाङ्गातिरिक्तार्थाभावाच्च द्वादशाङ्गप्रहणं गृहीतं द्रष्टव्यम्, एवं च द्वादशाङ्गादि सर्वमेव द्रव्यास्तिकनयमतापक्षया तदभिधेयपञ्चास्तिकायभावधर्मात् स्वाम्यसंबन्धचिन्तायां च स्वरूपेण चिन्त्यमानं सम्यक्भूतं, स्वामिसंबन्धचिन्तायां तु सम्यग्गृहेः सम्यक्भूतं मिथ्यागृहं मिथ्याभूतम्, एतदेव भूतपरिमाणतो व्यक्तं दर्शयति—इत्येतद् द्वादशाङ्गं गणिपिटकम् । यच्चतुर्दशपूर्वी तस्य सकलमपि सामायिकादिविन्दुनारपर्यवसानं नियमात्सम्यक्भूतम्, ततोऽधोमुखपरिहान्या नियमतः सर्वं सम्यक्भूतं तावद्वक्तव्यं यावदभिज्ञदशपूर्विणः संपूर्णदशपूर्वधरस्य, संपूर्णदशपूर्वधरत्वादिकं हि

नियमतः सम्यग्गृहेरेव न मिथ्यागृहेः तथास्वाभाव्यात्, तथाहि—यथाऽभय्या अग्निदेशमुपागताऽपि तथास्वाभाव्याच्च ग्रन्थेभ्यमावातुमलम्, एवं मिथ्यागृहं अपि भूतमवगाहमानः प्रकर्षतोऽपि तावदवगाहते यावत्किञ्चिन्म्यूतानि दशपूर्वाणि भवन्ति, परिपूर्णानि तु तानि नावगाहं शक्नोति तथास्वाभाव्यादिति, ‘तत् परं भण्ड भयता’ अत्र ‘तत्’ इति—व्यत्ययोऽप्यासामिति प्राकृतलक्षणवशात्पञ्चम्यर्थे तृतीया, ततोऽयमर्थः—ततः संपूर्णदशपूर्वधरत्वात्पञ्चानुपूर्व्याः परं भिन्नेषु दशसु पूर्वेषु भजना—विकल्पना कदाचित्सम्यक्भूतं कदाचिन्मिथ्याभूतमित्यर्थः । इयमत्र भावना—सम्यग्गृहेः प्रशस्त्रादिगुणगणोपेतस्य सम्यक्भूतं यथावस्थितार्थतया तस्य सम्यक्परिणमनात्, मिथ्यागृहेस्तु मिथ्याभूतम्, विपरीतार्थतया तस्य परिणमनात्, ‘सत्त’ मिथ्यादि, निगमनं तदतत् सम्यक्भूतम् । न० ।

सम्मान—सम्मान—पुं० । स्तुत्यादिभिर्गुणोन्नतिकरणे, आ० ५ अ० । प्रति० । ध० । तथाविधे उचितप्रतिपत्तिकरणे, भ० १४ श० ३ उ० । ज्ञा० । स्था० । दशा० । वस्त्रपात्रादिपूजने, स्था० ७ ठा० ३ उ० । पञ्चा० । ध० । प्रथ० । औ० ।

सम्मानइत्ता—सम्मानयित्वा—अव्य० । प्रतिविशेषणं सम्मानं कृत्वेत्यर्थे, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

सम्मानशिञ्ज—सम्माननीय—त्रि० । जिनोचितप्रतिपत्तिविशेष, भ० १० श० ४ उ० । च० प्र० । बहुमानविशेषे, औ० । वस्त्रादिभिर्वा पूजनीय, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

सम्मानवृत्तिय—सम्मानप्रत्यय—पुं० । स्तुत्यादिगुणोन्नतिकरणं सम्मानः, तथा मनसः प्रीतिविशेष इत्यग्रे सुख्यस्ययो निमित्तं यस्यात् । सम्माननिमित्तं, ल० । रा० ।

सम्मानिय—सम्मानित—त्रि० । तथाविधया वचनादिप्रतिपत्त्या पूजितं, औ० । अभ्युत्थानादिभिः पूजितं, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सम्मानियदोहला—सम्मानितदोहदा—स्त्री० । प्राप्तस्याभिलाषितार्थस्य भोगात् (भ० ११ श० ११ उ०) वाञ्छितार्थसम्माननात् (विपा० १ ध्रु० २ अ० ।) सम्प्राप्ताभिलाषायामन्तर्वत्स्याम्, कल्प० १ अधि० ५ क्षण ।

सम्मानुसन्वविरइहहक्खायचारित्तघायकर—सम्यगणुसर्वविरतियथाख्यातचारित्रघातकर—पुं० । ‘सम्म’ इति—सम्यक्त्वं च ‘अणुसन्वविरइ’ इति—विरतिशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् अणुविरतिश्च—देशविरतिः सर्वविरतिश्च, यथाख्यातचारित्रे च सम्यगणुसर्वविरतियथाख्यातचारित्राणि तेषां घाता—विनाशः सम्यगणुसर्वविरतियथाख्यातचारित्रघातस्तं कुर्वन्ती—स्येवंशीलाः सम्यगणुसर्वविरतियथाख्यातचारित्रघातकराः । कषायेषु, कर्म० १ कर्म० । (अनन्तानुबन्धिः कषायाः सम्यक् घातकरा इति ‘कषाय’ शब्दे तृतीयभागे ३६८ पृष्ठे गतम् ।)

सम्मानिच्छत्—सम्यग्मिथ्यात्व—न० । सम्यक्त्वमिथ्यात्व—

मिथे, कर्म० १ कर्म० । पं० सं० । मिथ्यास्वपुद्गला एव ईषद् वि-
श्रुः । सम्यग्मिथ्यात्वव्यपेक्षमात्रः । कर्म० ६ कर्म० । यदु-
त्पात्तुर्जितप्रवृत्तं तस्यैव सम्यक् अज्ञाने नापि निवृत्तिरिति
दौर्बल्यादिना सम्यक् असम्यक् वा एकान्तेन निश्चयाकर-
णतः सम्यक् अज्ञानैकान्तविप्रतिपत्त्ययोगात् तत्सम्यगमि-
थ्यात्वम् । कर्म० ६ कर्म० । प्रज्ञा० । (इष्टान्तोपस्थासः इद्वैव
'सम्मामिच्छुर्हि' शब्दोऽस्ति ।)

सम्मामिच्छादंसम्भ-सम्यग्मिथ्यादर्शन-न० । सम्यग्मिथ्या-
स्वरूपं दर्शयन्ने, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सम्मामिच्छादिद्विगुणद्वारा-सम्यग्मिथ्याद्विगुणस्थान-न० ।
सम्यक् च मिथ्या च द्विष्यस्यासौ सम्यग्मिथ्याद्विष्यस्तस्य गु-
णस्थानं सम्यग्मिथ्याद्विगुणस्थानम् । द्वितीयगुणस्थान-
वर्तिनि साधौ, कर्म० । इहानन्तराभिहितविभिना लक्षणेनाप-
शमिकसम्यक्त्वेन औपधिधिशेषकत्वेन मदनकाद्रवस्थानी-
यं मिथ्यात्वमोहनीयं कर्म शोधयित्वा त्रिधा करोति,
तद्यथा-शुद्धमर्जविशुद्धमविशुद्धं चेति । स्थापना-तत्र त्रयाणां
पुञ्जानां मध्यं यदाऽर्जविशुद्धः पुञ्ज उदेति तदा तदुदया-
ज्जीवस्यार्जविशुद्धं जितप्रणीततत्त्वभञ्जानं भवति, तेन तदा-
सौ सम्यग्मिथ्याद्विगुणस्थानमन्तर्मुहूर्तं कालं स्पृशति,
तत ऊर्ध्वमेवमर्थं सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं वा गच्छतीति । कर्म० २
कर्म० । पं० सं० । दर्श० ।

सम्मावाइ-सम्यग्वादिन्-पुं० । सम्यग् वादिन् शीलं स्वभा-
वो यस्य स सम्यग्वादी । सम्यग्वादीशैले, प्रति० ।

सम्मावाय-सम्यग्वाद-पुं० । सम्यग्-रागद्वेषपरिहारणं यदने-
वादः सम्यग्वादः । रागादिपरित्यागेन यथार्थवदेन, आ०
म० १ अ० । ध० । सामायिक, तस्य तथात्वात् । आ०
चू० १ अ० । सम्यक् यथास्थितवदनात् । आ० ।

सामाहयं समहयं, सम्मावाञ्चो समाम संखेवो ।

अणवजं च परिष्ठा, पञ्चकवाणे य ते अट्ट ॥ ८६४ ॥

'सामायिकम्' इति-रागद्वेषान्नराजवर्ती समः-म-
ध्यस्थ उच्यते, 'अय' गताविति, अयनम् अयः-गमन-
मित्यर्थः, समस्य अयः समायः, स एव विनयादिपाठात्
स्वाधिकठकप्रत्ययोपादानात् सामायिकम्, एकान्तोपशान्ति-
गमनामित्यर्थः, समयिक-समिति सम्यक्शब्दार्थ उपसर्गः,
सम्यगयः समयः-सम्यग्-दयार्पणकं जिविषु गमनामित्यर्थः,
समयोऽस्यास्तीति, 'अत इतिठनी (पा० ४-२-११५)
इति ठन् समयिकं सम्यग्वादः-रागादिविरहः सम्यक्
तेन तत्प्रधानं वा यदने सम्यग्वादः, रागादिविरहेण यथा-
यद् वदन्मित्यर्थः । समासः-'असु' लोपण इति, असनम्
आसः-लोप इत्यर्थः, संशब्दः प्रशंसार्थः शोभनममनं स-
मासः, अपवर्गे गमनमात्मनः कर्मणो वा जीवात् पदत्रय-
प्रतिपत्तिवृत्त्या लोपः समासः । संक्षेपः-संक्षेपणं-संक्षेपः
स्लोकाऽन्तरं सामायिकं महार्थं च द्वादशाक्षरपितृदार्थत्वात् ।
अनवद्यं चेति-अवद्यं-पापमुच्यते नास्तिअवद्यमस्तीत्यन-
वद्य सामायिकमिति, परिः-समन्ताज्ज्ञानं पापपरित्यागेन
१३०

परिष्ठा सामायिकमिति । परिहरणीयं वस्तु वस्तु प्रति-
आख्याने प्रत्याख्यानं च, त एतं सामायिकपर्याया अष्टा-
धिति गाथाधेः । आ० १ अ० ।

अथ सम्यग्वादं कालिकाचार्यकथा—

"पुगी तुरगिमिणी तत्र, जितशत्रुर्नर्गाधपः ।

भद्राङ्गो द्विजा दत्तः, कालिकाचार्ययामजः ॥ १ ॥

दत्तश्च मद्यपा धूर्तः, प्रारंभे सर्वितुं नृपम् ।

अभवद्वाहको राउयं, भदयित्वाऽथ सर्वाधिम ॥ २ ॥

राजान पञ्जरं क्षिप्त्वा, स्वयं राजा बभूव सः ।

अनेकानिष्टवान् यायान्, कालिकायौऽन्यदाऽगमत् ॥ ३ ॥

प्रणन्तुं तमगाहत्तो-पृच्छुद्यागफलं ततः ।

गुरुराक्यदहो धर्मः, कारुण्यादपरो न हि ॥ ४ ॥

वृनः पुष्टं गुरुः स्माह, द्विसा दुर्गतिहेतव ।

सर्पे मत्तोऽवददत्तः, स्पष्टदुष्टाशयो गुरुन् ॥ ५ ॥

यदि वेत्सि तदाचार्य !, प्रश्नस्य धितरासरम् ।

निःशङ्कोऽथ गुरुः स्माह, यागानां नरकः फलम् ॥ ६ ॥

ततो दत्तः क्रुधाऽवादी-वाचाय ! प्रत्ययोऽत्र कः ।

गुरुकृचं प्रत्ययोऽस्मा-धितः सप्तमधाम् ॥ ७ ॥

पश्यंसं शुनकुम्भ्यां त्वं, दत्तोऽथ सर्वाशेषद ।

ऊच कः प्रत्ययोऽत्रापि, गुरुकृचं निशम्यताम् ॥ ८ ॥

कुर्वतो राजपाटीं तं, वदने सप्तमे दिने ।

तुरङ्गमखुराङ्गितः, प्रवेद्यत्यशुचलवः ॥ ९ ॥

सोऽथातिकुपितोऽवादी-सवाचार्य ! कथं मृतिः ।

गुरुकृचं चिरे कृत्वा, व्रतं यास्याम्यहं द्विधि ॥ १० ॥

अधोत्तस्थौ गुरोः पश्वा-दन्तश्चैव व्याचन्तयत् ।

यम्ममाख्यदस्वावस्य, तत्करिष्येऽष्टमंऽहानि ॥ ११ ॥

ततः प्रविश्य सौधान्त-दत्तस्तस्थौ दिनानि षट् ।

षष्ठोऽपि दिवलस्तेन, ज्ञातः सप्तम इत्यथ ॥ १२ ॥

मार्गानशोधयन् सायं, तलारक्षरार्क्ष यत् ।

निशान्ते मालिकः काऽप्या-गच्छन् संज्ञातुरोऽभवत् ॥ १३ ॥

व्युत्सृज्य राजमार्गे द्राणं, पिपाय कुसुमेरुगान् ।

दत्तोऽपि निधेयौ राज-पाटिकां सप्तमंऽहानि ॥ १४ ॥

मार्गे चाभवत्तुराङ्गित-स्तस्यास्येऽगाल्लयो शुचः ।

तेनाभिज्ञानतो ज्ञाते, मृत्युरद्य स्फुटं मम ॥ १५ ॥

प्रधानैश्चेति संकेतः, कृतोऽग्रंऽस्तीति दुर्मदम् ।

धृत्वाऽमुं स्थापनीयोऽत्र, राजा प्राकृत पञ्च सः ॥ १६ ॥

दत्तः सौधान्तरे नष्टुं, वचसेऽथ सपथपि ।

मनःसंकेतमज्ञासी-त्प्रधानैरिति शङ्कितम् ॥ १७ ॥

ततः सौधे विशंस्तेरा-धृतो मौलः कृतो नृपः ।

राज्ञा तनाथं पुष्टः स, क्षितः कुम्भ्यां शुनैः सह ॥ १८ ॥

अथः प्रज्वालितो वह्नि-स्त्वापार्निग्न स भ्वाभिः ।

अष्टममनोऽभवन्मृत्वा, रौद्रध्यानेन नारकः ॥ १९ ॥ "

आ० क० १ अ० । ("सम्मावाये केहेइ" इत्यादिस्त्रुत्रम्
'चिक्खेवणी' शब्दं पद्यभागे गतम् ।) सम्यग् अविपरी

लो वादः सम्प्रदायः । यथापस्थितवस्तुविधाने, आचा० १ भू० ४ अ० १ उ० । (एतच्छास्त्राद्विपर्ययसम्प्रदाय-
ध्ययन उक्तमस्माभिः 'सम्प्रदाय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ई-
शितम् ।) सम्प्रदाय—अभिपरीतो वादः सम्प्रदायः ।
दृष्टिवादः, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सम्मिस्स—सम्मिस्स—त्रि० । विस्फुटितत्ववि, आचा० २ भू०
१ चू० १ अ० ८ उ० ।

सम्पूदसक—सम्पूदमनस्—त्रि० । तस्यान्तरं आत्माचित्ते, आचा०
४ अ० ।

सम्मिस्सभाव—सम्मिस्सभाव—पुं० । अस्तित्वनास्तित्वाद्यमं,
सूत्र० १ भू० १२ अ० ।

सम्पूद—सम्पूकि—पुं० । महापद्मनीधेकृतसमकालिकैरुक्त-
जतीरुक्तः सिद्धार्थस्य पितरि, नि० ।

समुच्छ—सम्पूर्ज—पुं० । सम्पूर्जनं सम्पूर्जः । गर्भोपपातव्यातिरे-
कैश्चमव प्राणिनामुत्पादं, जी० १ प्रति० ।

सम्पूच्छय—सम्पूर्जज—पुं० । सम्पूर्जनाजानः सम्पूर्जजाः । श-
लभपिपीलिकामक्षिकाशालिकादिषु, आचा० १ भू० १
अ० ६ उ० । त्रसेषु, दश० ४ अ० । स्था० । पणिनीश्टकाट-
कपाठाशैवलादिषु वनस्पतिषु, आचा० १ भू० १ अ० ५ उ० ।

सम्पूच्छिम—सम्पूर्जिम—पुं० । 'मूर्द्धा' मोहसमुच्छाययोः,
संमूर्जनं सम्पूर्जमा भावे प्रत्ययः तेन निवृत्ताः सम्पूर्जिमाः ।
नं० । संमूर्जन्ति इति संमूर्जिमाः । प्रसिद्धीजाभावेन पृथि-
वीवर्षादिसमुद्भवास्तथाविधतृणादयः, नर्चते न संभव-
न्ति दग्धभूमावपि संभवात् । दश० ४ अ० । दग्धभूमौ बीजा-
सत्त्वेऽपि ये तृणादय उपपद्यन्ते ते संमूर्जिमाः । स्था० ६ ठा०
३ उ० । सम्पूर्जिमास्तथाविधकर्मोदथाद् गर्भमन्तरेणैवा-
त्पद्यन्ते इति सम्पूर्जिमाः । अनु० । अगमव्युत्क्रान्तिजेषु,
प्रज्ञा० २१ पद । सम्पूर्जिमाना स्थाविर्भवा नास्ति । स्था०
३ ठा० १ उ० । अनु० । भ० । व्यजनार्दजस्य वायु-
कायं, स्था० ५ ठा० ३ उ० । आ० म० ।

सम्पेदेसेल—सम्पेदशैल—पुं० । स्वनामक्याने विन्ध्यगिरि-
शिखरभेदः, यत्र अथमश्वसुपूज्यर्चनीयस्वर्ग्यस्तीर्थकराः
विंशतिः सिद्धाः, आ० म० १ अ० । आ० ।

सम्पेयसेलसिहर—सम्पेदशैलशिखर—पुं० । पर्वतत्रिलोककूटे,
पञ्चा० १६ विष० ।

सम्पेल—सम्पेल—न० । परिजमसम्मानभक्तं, गोष्ठीभक्ते, आचा०
२ भू० १ चू० १ अ० ४ उ० । गोष्ठ्यां च । नि० चू० ११ उ० ।

सम्पेह—सम्पेह—पुं० । मूढतायाम्, स्था० ४ ठा० । कि-
कर्तव्यतामूढतायाम्, अनु० । विशेष० । आचा० । सं-
निपातोपहतस्येय सर्वतोऽनध्यवसायं, द्वा० १३ द्वा० ।
संमुद्यतीति सम्पेहः । मूढात्मनि देवविशेषं, स्था० १ ठा० ।

सम्पेही—साम्पेही—स्त्री० । संमुद्यन्तीति सम्पेहाः मूढात्मानो
देवविशेषास्तेषामिदं साम्पेही । भावनाभेदे, भ० ३ अधि० ।

संप्रति सामोहीमाह—

उम्मगदेसणाम—ग्गदसणाममविष्यडिप्पिती ।

मोहेण य मोहिता, संमोहं भावणं कुण्ढं ॥४६१॥

उन्मार्गदेशना १ उन्मार्गवृषणा २ मार्गविप्रतिपत्तिकथ-
नमतीति वाक्यशेषः, मोहेन च यः स्वयं मुह्यति एवं ह-
त्वा च परं मोहयित्वा सामोही भावनां करोति । इति नि-
युक्तिगाथासमासार्थः । वृ० १ उ० २ प्रक० । ग० । प्रव० ।

चउहिं ठाणेहिं जीवा सम्मोहसाणं कम्मं वणरेति, तं
जहा—उम्मगदेसणाए मग्गंतणएणं कामासंसपपञ्जाणं
भिज्जा नियाणकरणेणं । (सू० ३५४ +)

संमुह्यतीति संमोहो मूढात्मा देवविशेष एव तद्भाषस्त-
त्ता तस्यै सम्मोहनायै सम्मोहनाय सम्मोहनाय वेति
उन्मार्गदेशनया सम्यग्दर्शनादिरूपभावमार्गातिक्रान्तधर्मप्र-
कथनेन मार्गान्तरायेण मोक्षाध्वप्रवृत्ततद्विप्रकरणेन कामा-
शसाप्रयांगण—शब्दादावभिलाषकरणेन 'भिज्जा' सि-
लाभा—ग्राह्यस्तेन निदानकरणमेतस्मात्तपःप्रभृत्यधकवर्त्या-
दित्वं मे भूयादिति निकाचनाकरणं तेनति । स्था० ४८ठा० ४८उ० ।
सय—शत—न० । दशावृतदशसंख्यायाम्, तत्संख्येयं चाग्रनु० ।

स्वक—त्रि० । आत्मीये, विशेष० । सूत्र० । आ० । आचर० । भ० ।
म्यकीये, विशेष० । देहवृहादी, सूत्र० १ भू० ८ अ० ।

सयओवभोग—सनतोपभोग—पुं० । नैरन्तरेणोपभोगं, नि०
चू० १ उ० ।

सयं—स्वयम्—अन्य० । आत्मनेत्यर्थे, सूत्र० १ भू० १ अ० । आचा० ।
आचा० । पञ्चा० । उत्त० । स्था० । परंपदशमन्तरेणेत्यर्थे,
सूत्र० १ भू० १३ अ० । स० । पा० । नि० चू० । भ० । प्रअ० ।
विपा० । आचा० ।

सयंकड—स्वयंकृत—त्रि० । आत्मना कृते, भ० ।

जीवाः स्वयंकृते दुःखं वेदयन्ति—

रायगिहे नगरे समोसरणं, परिसा निग्गया० जाव एवं
वयासी—जीवि णं भंते ! मयंकडं दुक्खं वेदेइ ? , गो-
यमा ! अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइयं नो वेएइ, से
केणहेणं भंते ! एवं बुद्धइ अत्थेगइयं वेएइ अत्थे-
गइयं नो वेएइ ? , गोयमा ! उदिन्नं वेएइ अणु-
दिक्कं नो वेएइ, से तेणहेणं एवं बुद्धइ—अत्थेगइयं वेएइ
अत्थेगतियं नो वेएइ, एवं चउव्वीसदंडएणं० जाव वेमा-
णिए ॥ जीवा णं भंते ! सयंकडं दुक्खं वेएण्ति ? , गोय-
मा ! अत्थेगइयं वेयन्ति अत्थेगइयं णो वेयन्ति, से क-
णहेणं ? , गोयमा ! उदिक्कं वेयन्ति नो अणुदिक्कं वेयन्ति
से तेणहेणं, एवं० जाव वेमाणिया ॥ जीवि णं भंते ! सयं-
कडं आडयं वेएइ ? गोयमा ! अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइ-
यं नो वेएइ जहा दुक्खेणं दो दडंगा तथा आउ-
इण वि दो दंडगा एगत्तपुहुत्तिया, एगत्तेणं० जाव वे-
माणिया पुहुत्तेण वि तदेव ॥ (सू० २०)

‘रायगिरे’ इत्यादि पूर्ववत् । ‘जीवे च’ मित्यादि तत्र ‘संयं-
कं’ दुष्कृतं, ति यत्परकृतं तत्र वेदयतीति प्रतीतमेवातः । स्व-
कृतमिति पृच्छन्ति स्म ‘दुष्कृतं, ति सांसारिकं सुकृतमपि वस्तु-
नो दुःखमिति दुःखहेतुत्वाद् दुःखं—कर्म वेदयतीति, काकु-
पाद्यात् प्रभः, निर्वचनं तु यदुदीर्णं तदेव्यति, अनुदीर्णस्य
हि कर्मणो वेदयमेव बाह्यं तस्मादुदीर्णं वेदयति नादुदी-
र्णं, न च बन्धान्तरमवोदति अतोऽवश्यं वेदयत्येकं वेद-
यत्येकं च वेदयति इत्येवं व्यपदिश्यते, अथयं वेदयमेव च
कर्म “कदाच कस्मात् ए मोक्षो अयि” इति वचनादि-
नि । एवं ‘जाव वेमाणिप’ इत्यनेन अनुदीर्णनिर्वाहकः सू-
चितः, स चैवम्—‘नेरइयं मेने । संयंकड’ मित्यादि । इ-
त्येकत्वेन दण्डकः, तथा बहुत्वेनाभ्यासः, स चैवम्—‘जीवा च
मेने । संयंकडं दुष्कृतं वेदती’ त्यादि तथा ‘नेरइया च मेने ।
संयंकडं दुष्कृतं मित्यादि, नन्वेकत्वे योऽर्थो बहुत्वेऽपि स ए-
वेति किं बहुत्वप्रश्नेन ? इति, अत्रोच्यते—कश्चिद्वस्तुनि एक-
त्वं बहुत्वयोर्यविशेषो दृष्टो यथा सस्यकृत्वादेः एकं जीवमा-
श्रित्य वदयति सागरोपमायि साधकानि स्थितकाल उक्ता
नामाजीवानाश्रित्य पुनः सर्वाद्या इति, एवमत्रापि संभवेदि-
ति शङ्कायां बहुत्वप्रश्नो न दुष्टः, अयुत्पन्नमांशित्ययुत्पा-
दनार्थत्वादेति ॥ अथायुःप्रधानत्वाच्चारकादिव्यपदेशस्यायु-
राश्रित्य दण्डकप्रत्यय—एतस्य वेदं वृद्धाह्वयान्ना-यदा स-
त्तमक्षितायायुर्जं पुनश्च कालान्तरे परित्यज्य वंशपातनीय-
धरणीप्रायोग्य निर्वर्तितं वासुदेवेनेव तत्तादृशमङ्गाकृत्याच्य-
ते—पूर्ववजं कश्चिन्न वेदयति, अनुदीर्णत्वात्तस्य, यदा पुन-
र्यत्रैव वजं तत्रैवांशपचनं तदा वेदयतीत्युच्यते, तथैव तस्यो-
दितत्वादिति । अ० १ श० २ उ० ।

संयंकरण—स्वयंकरण—न० । साक्षात्परं च कारणे, संयंकरणं
नाम—कारणमित्यर्थः । नि० सू० १ उ० । आत्मनः कम्बजि-
ह्वसंज्ञितस्य कार्यस्य निर्वर्तनं, उक्त० २६ अ० । नि० सू० ।

संयंगहिय—स्वयंगृहीत—त्रि० । आत्मना प्रतिपन्नं, पञ्चा० ५
वि० ।

संयंगहियलिङ्ग—स्वयंगृहीतलिङ्ग—स्त्री० । केनाप्याचार्येण अ-
वतलिङ्ग आत्मनोवाचसाधुवेष, आच० ४ उ० ।

संयंगह—स्वयंग्राह—पुं० । स्वयमात्मना गृह्णातीति स्वयंग्राहा-
स्वयंग्रहस्तु, ए० १ उ० । प्र० ।

संयंजय—शतैजय—पुं० । लोकोत्तररीत्या त्रयोदश दिक्से, जी०
७ पक्ष० । कल्प० ।

संयंजल—शतैजल—न० । ऐश्वर्ये वर्तमानं अनुदीर्णे जिने, प्र० ७
द्वार । जं० । शकलोकपालस्य वरुणस्य विमानं, अ० ३
श० ७ उ० ।

कहि यं मेने! सकस्स देविदस्स देवरस्सो वरुणस्स महारस्सो
संयंजले नामं महाविमाणे पक्खे, गोममा ! तस्स यं सां-
हम्मवडिंसयस्स महाविमायस्स पक्खिमेणं सोहम्मं कप्पे
असंखेजाइं जहा सोमस्स तहा विमायरायहायोओ भा-

खिस्साम्माओ० जाव पात्तायवहेंसया सहरं नामं नायचं ।
(सू० १६७५) अ० ३ श० ७ उ० ।

अम्बुदीपे द्वीपेऽतीतायामुत्सर्पिण्यां जाते प्रथमे कुलकरे,
स्था० १० डा० ३ उ० ।

संयंत—श्रवमाण—त्रि० । प्रतिपत्तं लभमाने, अ० १३ श० ६ उ० ।

संयंपम—स्वयंप्रम—त्रि० । स्वयमादिस्वादिनिर्गतेरान्यदुक्त-

तथा प्रमा—प्रकाशो वस्तु स स्वयंप्रमः । ईमपर्वने, सू० प्र०
५ पादु० । सू० प्र० । जं० । क० । वदवदितमे महाप्रहे, स्था०

२ डा० २ उ० । कल्प० । सू० प्र० । वं० प्र० । भारते वर्षेऽती-

तायामुत्सर्पिण्यां जाते चतुर्थे कुलकरे, स्था० ७ डा० ३
उ० । स० । भारते वर्षे अधिप्यति चतुर्थे कुलकरे, स्था०

७ डा० ३ उ० । स० । चित्रकनकावर्णादिकुमार्याषासे दिग्
गजिन्द्रवर्णिकृते, टी० । भारते वर्षे उत्सर्पितया मन्विष्यति

चतुर्थे लीधकरे, ‘अउयो पोहिलजीयो सवे वमां’ नी० ५०
कत्व । तुरिमिण्यां नययीं सितसुवराजस्य कलावाकनके

राजनि, ति० । कल्प० । आ० सू० । कल्प० । श्रुतमपूर्वमथजी-

वस्य ललिताङ्गदेवस्य भार्यायाम्, सू० । आ० म० १ अ० ।
संघा० । आ० ।

संयंपरिहार—स्वयंपरिहार—पुं० । स्वयमाचारकथनेन अस्वय-

चारस्य परिहारः, अ० १ आ० । (स्वयंपरिहार इति अस्य
कथनेन परिहारोऽस्वकारस्य संपादनीयः स च ‘अमव-

यार’ शब्दे प्रथमभागेऽपि पृष्ठे यतः ।)

संयंपवजा—स्वयंप्रव्रज्या—स्त्री० । आचार्यमस्तरेण स्वयमेव
लिङ्गग्रहणे, अ० ।

तन्निषेधो यथा—

परं जे जंभू ! पच्चावणविहीणं गहिया जे इ गिरह्या अ-
स्थसाभिलासिएहिं पासत्थेहिं सुत्तत्थं गहिया वेरगभइया ।
परंपरागपसाहण साहुणीखं बहुअरे पमाए दइय सयमेव
पचइस्संति, सयमेव मुंडाविस्संति, सयमेव वत्थपत्ताइ
मिणहस्संति, गुरूयां अणुणुसाए सिरे लोअं करिस्संति,
सयमेव तवाकम्मं उवसंपजिताखं विहरिस्संति, सय-
मेव भिक्खाए भिक्खं करिस्संति । ते जंभू ! पासंडमइया
दिडिणं वि विड्डा महामिच्छचकारिखो मिच्छतपरियायव-
ड्डया सम्मत्तपरियायहायगा । दुरायारा निद्वंभमा भासिखो
अइ नाणपअा अइ संजमाराहमा अम्हे गुणसंपक्का अम्हे
सुदजिणमइया एवं भासंता मम परंपरामयसाहुसा-
हुणियां हीलंता निदंता खिंसंता बहुभवपरंपराऽणुवड्डा
अणंतखुत्तो संसारे भमिहिस्संति । पावमइया तेसि निणह-
वाखं सावयसाविवा कुमवमई दिड्डिराएयां गहिया संता अ-
बोहिपविड्डा अणंतखुत्तो संसारे सुसुद्धं व परिअडिस्संति।अ-
बुं।वात्थत्थि संदेहो। तए यं अज्जजंभू जायसंसय जायकोउइ-
ले उट्ठाय उट्ठिता एवं वप्पासी—कइं यं मेने ! तेसि संजम-
किरिया तवोक्कम्मे निप्फसे होइ । संजमं पासंता वि संजम-
विराहमा मयिया । एवं खलु जंभू ! ते अभिमायवड्डिका

एवं पुच्छिया मम साहूहि एवं भासिस्संति । परंपराण्णं साहुणो । तेसिं पाविट्ठमइयाणं सुमहुराण्णं भासाण्णं एवं पुच्छिस्संति-भो भो महाणुभागा ! तुम्हाणं को गणो ? का साहा ? किं कुलं ? को गुरु ? कस्स धम्मायरियस्स परंपराण्णं तुमं संजमो गहिओ ? केण दिक्खिया ? कस्स अणुष्णाण्णं उद्दमसमुद्देसे संदिमंति ? यं सुत्तत्थधारणा जाया केण महाणुभागाण्णं कालग्गहणविही दंसिया ? कस्स गुरुणो अंगीकारेणं दुवालसावत्तवंदणं विहियं ? कस्स य परियाण्णं से णं विहारो वड्डइ ? केणायरिण्णं दुविहसिक्खं गाहिया ? तओ ते एवं भासिस्संति-तुम्हारिसाणं अम्हारिसेहिं आलावो मंलावो न कप्पइ-तुम्हे हीणारिया पंडुरपडपाउरणा पासत्थविहारिया ओसअविहारिया धणकणगाइधारणा अम्हे एगंतसाहू सुद्धायाण्णालगा अम्हाणं का य पडिसिद्धी, जहा-हंसकागाणं तुरगखराणं महिमगइंदाणं सरकायराणं समवाओ ण हांति, तहा तुम्हाणं अम्हेहिं पडिवादो कओ । तओ तुम्भं तिया वि सावयमाविया एयं वइस्संति-सव्वे एए संजया महाणुभागा मलमल्लिणमरीरा निळोहा अरमविरसाहारिणो एए पामत्था इट्ठा वलियसरीरा अवियारभासगा एएसिं का पडिसिद्धी, तेसिं पुरओ एवं कहित्ता चिड्ढिस्संति । पुणो जंबू ! मम परंपराण्णं पोसहसालाए पमायं चइत्ता एकं महाणुभावसरिणो गणपडिधारणा संजमेसु वड्डता पुच्छिस्संति-तेमिं रिसिवेमे दइण भो भो महाणुभागा ! तुम्हाणं को गुरु ? को गणो ? का साहा ? किं कुलं ? जाव केणायरिण्णं दुविहं सिक्खं गाहिया ? जंबू ! एवं ते पुच्छिया कंवेणं धमधमंता मिमिमिमेमाणा सम्मुहं वइस्संति-तुम्हाणं को गणो ? जाव केणायरिण्णं दुविहसिक्खं तुमं गाहिया । तओ ते जंबू ममाओ परंपरा गहिऊण कहिस्संति । देवाणुप्पिया ! अम्हाणं अमुगाअमुगे जाव अमगाऽऽयरिण्णं दुविहसिक्खं गाहिया । तेसिं महाणुभागाणं मयहरणं परंपराण्णं अहमेव धम्मं वयमाणा विहरामो । तओ जंबू ! ते परंपराऽऽगमरहिया एवं कहिस्संति-जाणिया भो तुम्हे, तुम्हाणं गणो वि जाणिओ जाव दुविहसिक्खा वि गाहिया सा वि जाणिया । ते पमादपरा अम्हेहिं दिट्ठा पंडुरपडपाउरणा परिग्गहधारिणो गया इव निरंकसा घट्ठा मट्ठा चिड्ढंति, ते तुम्हेहिं कहां मोइया ? तेसिं मंडलिए तुम्हे आवस्सयाइं करणीयं कहां न कुणह ? आहारं पुढो कहां कुणह ? कहां सेयपडधारणा ? तुमे कहां मलमल्लिणगत्ता ? तिहिं पासत्थविहारीहिं दिक्खिया कओ तुम्हे साहू ? कओ तुम्हे संजमाराहणं ? कओ तुम्हाणं किरियाफले ? किं भिवरुक्खे अंफलानि होतीति ? एवं भासेमाणा परूवेमाणा जंबू ! महाभि-

च्छन्ननिवेसियदिट्ठिया बहु पावं समअणिता बहुणं सावयसा वियाणं मिच्छते ठावयंता अयंतकाले संसारे परियडिस्संति । तओ पुणो वि मम परंपरागया एवं कहिस्संति-तो तुम्हाणं को गणो ? तुमं समं पुच्छिया कहां विसमं बूहओ, अम्हाणं जारिती परंपरा अत्थि सा पच्छा कहिस्सामो तुमे वज्झरहत्थ तओ ते मणिस्संति-अम्हाणं सीमंधरो गुरु सीमंधरसामिस्स सम्मुहं होऊण वयाणि पडिवज्जियाणि । सव्वे केवलियां गुरु, सव्वे सिद्धा गुरुणो, सव्वेसिं सिद्धाणं सव्वेसिं केवलिसमक्खं अम्हं सामाइचरित्तं पडिवज्जियं । चतुदसरज्जुहिं पाममाणेहिं अम्हं वि पासिया अम्हाणं संजमकिरिया वि पामिया, सुत्तपरक्खं पवड्डामो, अम्हाणं सुविसुद्धा किरिया, णो एयारिसाणं हीणायरियाणं सामायारीए अम्हे वड्डामो । एगंतसो सव्वन्नुभासियं करिस्सामो णो केसिं पि गणसामायारीए अम्हे वड्डामो, एगंतसो सव्वन्नुभासियं करिस्सामो णो केसिं पि गणसामायारीए अम्हाणं पओअणं । सुत्तस्स पक्खं आराहेमो मोक्खमग्गं पयडीकरिस्सामो, जिणाणाए आराहगा भविस्सामो जहा पत्तेयबुद्धेहिं करकंडुअनग्गतित्थो सम्मुहनमिपमुहंहिं केसिं गुरुणं समीवं संजममागहियां पत्तेयबुद्धाणं को गणो ? का साहा ? किं तुम्भं ? त कहां कुलगणगुरुवाहिरा विराहिया वियाहिया भगवया तं वज्झरहत्थ । तओ पुणो वि जंबू ! मम परंपरागया अणगारा तेसिं पाविट्ठाणं पडुत्तरदाणेणं मलिमुहे करिस्संति । जहा रे रे पासंडिया तुमं पत्तेयबुद्धाणं सयंसंबुद्धाणं महाणुभागाणं पाडिमिद्धि कुणह । तुमं तत्तुलणाए वयाइं पालह । तेसिं महाणुभागाणं देवयाहिं रयहरणाइलिंगे दिओ पुव्वभवअम्भसियं सुअं तेसिं पयडीहूअं । जाइसरणं पुव्वभवसंभरित्ता पुव्वभवगुरुपायमूलं संजमं गहियं, तमेव संजमुच्चायेणं तमेव पुव्वगुरुं अंगीकरित्ता संजमं पालियं । पुव्वभवे धम्मायरियाणं समीवं उद्देस-समुद्देस-अणुष्णा-अणुओगा संदिसाविआ । अंगोवंगाणं कालियसुअस्स उकालियसुयस्स जाव दिट्ठिवायस्स जागोवहाणेणं आसायणाविरहियाणं तेसिं पुव्वभवअम्भसियं पुव्वभवाओ अहियरं सुअं लहिऊण पव्वइया । अक्खलियस्स अणाणोवओगेणं तमेव गुरुं मणसीकरेमाणा ते कहां विराहिया होति ? परं एरिसा वि लिंगपवयणेणं असाहम्मिया बूइया साहम्माओ परंपरधारणा गणी ते महाभागा संजमिया संता एगे चउम्मुहचेइयहरे परोप्परं मिलिया वि परतत्तिनिवारणा जाया । अप्पगवेसियो णो गणपडिणीगधारणा णो सिस्ससिस्मणीणं दिक्खाए पयड्डा—

खे । आयरियउवज्जायवायणायरियथेरपवत्तगरायणि-
यपूआपरमपूआसिरिपूआइ पइहायणाए बूइआ अ-
कखलिअचरित्ता, खो गिहत्थीयं आवज्जा, खो लोअस्म
रंजणाए उड्डिया, खो अप्पपसंसं परनिदं कुणंता,
खो परधररक्खणपरा, खो शिन्नादेमणाकुमला, खो
अप्पथुतिकारगा । तेसि महाणुभागायं पाडिसिद्धं कि-
यमाणा तुमे तुम्हायं सावयसाविपाइ सव्वं भिच्छा-
दिद्धिया भवह । अनाथिहरिकेसिपमुहा अन्नं देवया-
दत्तलिङ्गा पवइया खो तेहि गणद्धिती भंडिया । एया-
रिसायं मयहरायं तुलणा पवइमाणा एगंतपावदि-
द्धिया तुमं ति निद्धाडिया संता मिसमिसमाणा
सायारसगारविया कुमयमयालिवाभियो संमारं प-
रिवडंति अवाहिकलुमकदा चिद्धंति । पुणरवि ते एवं
भासिस्संति अम्हायं वायपडिवाए न किं पि पओ-
ययं । अम्हे पावभीरू, अप्पयो कज्जं सहोमो किं वाएण
किं जुइवाए कियमाणे अ किंचि कुसलत्तयं हवइ । एवं
भासंता ते आयरियायं पडिक्कला अणारिया एव भ-
वंति । कलहकांडणमीला ते सीलं पालंता वि कु-
सीला । अज्जमग्गं मुहं बूअमाणा वि अणज्जा, उम्म-
ग्गपइआ तेसि दमयं पि दिद्धिमिच्छत्तजणयं । एवं
जंबू ! ते पामंडिया पुव्वायरियपडणीया उवज्जाय-
पडणीया आयरियउवज्जायायं परंपराए पडि-
णीया । चाउव्वस्स समणसंघस्स पडिणीया, एरि-
सायं महाणुभागायं गीयत्थायं अणवकंखा अय-
सका अकित्तिकारका बहूहि असम्भावणाहि मि-
च्छत्ताभिणिवेत्तेहि य अप्पायं च परं च तदुभयं
च वुग्गाहमाणा, उप्पाएमाणा तवत्तेणिया सुत्त-
तेणिया अत्थतेणिया तदुभयतेणिया समणस्स भग-
वओ महावीरस्स आणाए बहिया संघबहिया सयमेव
मुहं भवित्ता मम गणपरंपरायं साहूयं साहुणीयं आ-
धारवंतायं आयारं वड्डयं पुच्छित्ता सिक्खित्ता तेणियं
करंता अभिमायं धरंता य वाहका भविस्संति । कहिस्संति
अम्हायं अमुगो गच्छंते तेसि सीसस्स सीमा वइस्संति अ-
म्हायं धम्मयारिणं निदिद्धं तं करिस्सामो । अम्हायं
अमुगरिमीहितां गणपरंपरा पवड्डिया । तस्स पदाणुक्रमेणं
अम्हे वि पुव्वपडुधारगा अम्हे वि जोगवाहगा अलोअ-
णादायगा चाउव्वस्स समणसंघस्स अणो वि गणवासी
आयरियउव्वज्जायसीसां जो अम्हायं मिलिस्सइ । अम्हा-
यं भंडलीए पवंसं करिस्सइ सो त्रि जिणाणाए आ-
राहगा भविस्सइ । एयं बुअंतायं य को वि ता-

रिसे तित्थयरस्स समो आयरिआ । सारणचोयणकु-
सलो भविस्सिचा तेसि पाविट्ठाणं निद्धाडिस्सइ । तेसि
सावण कलहकरे दड्डयं तुमिणीए चिद्धिस्संति । खो पमा-
यमवि वइस्संति । तेसि पाविट्ठाणं सुत्तत्थे अत्थलोभेण दा-
इस्संति । ते वि विराहमा भविस्संति । अविहीए सुत्तत्थपा-
ट्ठाणं बाहिनामां ति । परं जंबू ! विक्रमवच्छराओ पच्छा
सोत्तसवामसए वइकंते पत्तासवासमज्जे गंख एगे केइ
महाणुभागा सूरिणो पमायं पमुत्तयं संजमधरा भारवस-
हा इव जिणपन्नते मग्गे उड्डिस्संति । तेसि अ बलं महिऊ
ण निरासंबणायं निच्छाडिस्संति । कओ रे पाविट्ठा ? तु-
म्हायं गणो कओ ? कहिं तुमे पाडिया ? कहिं तुमं अणु-
णा महिऊण जोगे वहणे ? केहिं तुम्हायं उदेससमुदेसं
संदिसाविण ? आगासे कुत्तुमं केरिमं होइ ? , वज्जाए
पुचा केरिसा हुंति ? । मसविसाये केरिमे होइ ? । तहा तुमं
वि गुरुपरंपरावाहिरा कओ माहू ? । तया के वि तच्चत्तिया
सावयसाविचा तेसि सूरिणं नाऊण नियणियगणपरंपराए
सामायारिं ठाडिस्संति । के वि दूरभविया तेसि पम्मुहां हो-
ऊण परगणस्स सामायारिं गहिस्संति । के वि कुग्गाहग्गाह-
गहिया अणंतकालदुक्खगमणमीला खो तेसि मोइस्संति
खो परिहरिस्संति सेवं भंते ! सेवं भंत तमेव सव्वं शिस्संकं
जं शिणेहिं पवेइयं । हंता जंबू ! तमेव सव्वं निस्संकं जं जि-
णेहिं पवेइयं । कहं आगामभंडलाओ निवड्डिया इव
भासह अम्मापिउयं संजोए अ संताणं भवति किं अन्न-
हा वि भवति हि ? पवेइयं हंता जंबू ! तमेव सव्वं
निस्संकं जं जिणेहिं पवेइयं । कहं यं भंत ! तेसि
सावयसाविया सम्मत्तमूला ण दुवालस वयाइं धरि-
स्संति खो वा ते वयधारगा आराहगा वा हविज्जा ।
एवं खलु जंबू ! पुव्वि जेसिं पासे वयाणि पडि-
वज्जियाणि तेमि पासे वयाणि गत्थि, तेसि आलोयणा
खो तेसि सम्मत्तधारणं तओ सावयसावियायं कहं स-
मत्तगुणे भवति ? वयगुणे भवति ? , आलोयणगुणे भवति ? ,
कओ एगवीसगुणे सावयायं भवंति तेहिं सावएहिं प-
रंपरागयं सावयकुलं भंडियं । एवं खलु जंबू ! महाणु-
भावेहिं सूरिवरंहिं मिच्छत्तकुलाओ उस्सग्गववाएणं प-
डिवाह्मिऊण जिणमए ठाविया, वत्तीमअणंतकायभक्खणा-
ओ वारिया महूमज्जमसाड वावीमं अभक्खणाओ शिसेहि-
या सम्मत्तमूलाइं दुवालस वयाइं गाहिया जीवाऽजीवाइं
नवपरुवणा सिक्खाविया चाउदसट्ठपुष्पामिणीसु पोमह-
पडिपुष्पपालणा य ठाविया । कुंदवकुगुरुकुधम्माओ वारिया
लोइयलोउत्तरदेवगुरुसंबंधमिच्छत्ताओ शिसेदिया । शि-

यणियगणमामायारीए समणमेषमज्जे आरोविया । तेसि
अज्जयपज्जहिं सा सामारी सुसेविया पालिया फासिया
तीरिया किट्टिया सा सेवमाणा ण कयावि दड्ढा । परं जंबू !
तेसि मंताणिएहिं महाभमाणं मूणीणं निरीहाणं पट्टपरं-
पराए केइ गणणायगे मिटिलकिरिए दइण सगसामाया-
रिं चइस्संति । ताणं पासंडियाणं किरियाण फडाडोवं पा-
सित्ता तेसि दुट्ठवयणेणं अणुमोदणं कंता हु कुलकमं
लंघित्ता पमादपराणं पमादे आलोइत्ता तं गणं हीलं-
ता शिंदता खिसंता गरिहत्ता । कहं ते कुलकमओ मड्डा
आराइया हवंति ? । कहं तेसि पासंडियाणं किरियाए
फडाडोवं अणुमभिऊण कुलकमागयगणमामायारी लंघि-
या ! कहं ते वि पासंडिया णिक्कालं तारिमी किरिया पवडुं-
ता चिड्डिस्संति । जंबू ! ते वि पासंडिया पुव्वकिरियाडम्परं
दंसित्ता तेसि सुद्धरूवयाणं विमोहइत्ता पुरिसदुगं ति ।
तिगं० जाव किरिया फडाडोवं करिस्संति । पच्छातीया
हसणसीला कांडलसीला कलहसीला भूइकम्मसीला ।
जोइयविज्जामंतंतमीला कम्मणमाहणवसीकरणाइपआ-
गणं सावयसावियाणं आवज्जगा गीयनायनइविहीए ना-
रीजणमाहगा मव्वपाणाइवायमुमावायअदत्तादाणमेहुण-
परिग्गहकोहमाणमायालांभपिज्जदोमकलहअभक्खणअर
इपसुन्नपरिवायमायामांसमिच्छादंसणसल्लइवेइयाइं अट्टा-
रस पावट्टाणाइं मेवमाणा भविस्संति । अप्पत्थुतिं पमं-
समाणा परंसे शिंदणपरा सड्डमंगहं कुमला एवं जं-
बू ! जहा सुअगडंगस्स वीयए सुअकखंधं पुंडरीकज्जकयणे
चत्तारि पुरिसा पुंडरियं धत्तकम्मा णो पराए णो हव्वा-
ए ० जाव तहा ते वि जयभामाभासयमाणा जाणियव्वा ।
जंबू ! जदिआहो तेसि सामायारी पयडिस्सइ तदिआहो
इहं व भारहे वासे पडोयोर भविस्सइ । महारायमरणाणि
अभक्खभक्खणाणि धणकणगरयणसंतमारमावतेयनाम-
णाणि कुलवहुण मिच्छकुलं गमणाणि णिस्संततीआं उ-
च्छालिस्संति । एवमाइए उवह्वे उट्टिस्संति भरहे ।
तए णं से जंबू अज्जसुहम्मं एवं वयामी—कहं णं
मंते ! तब्भत्तियाणं एवं भविस्सइ ! ? अन्नंति—
मवि एवं भविस्सइ ? । एवं खलु जंबू ! तब्भत्ति-
याण वि अभ्भत्तियाण वि । से केणट्ठणं मंते ! एवं
बुद्धइ । जंबू ! जहा केइ गामागरणगरणिगमखंडकवड-
मडंबदोणमुपट्ठणं मिया तव्वाभिएणं एगेणं पररट्टे
विणासे कए तहांभणं पररट्टिया गयाणां सबद्धव-
द्धकवया चाउरंगिणीए मेणाए सन्निहिया आगया । जुज्जे-
जिणित्ता तव्वामिया सव्वे विणासिज्जेति । तहा

तेसि कुमयमईणं संसग्गाओ वि बहूणं चित्ते मलित्ते भ-
विस्सइ । जइ वि संठाणसामायारीसु दड्ढवा तह वि मणे
कलुसभावणाए परिग्गहिवा संता अप्पणो आ-
यारे हीलंता पासंडियाऽऽयारे पसंसंता ते वि तारिसा
चेव, जहा पासत्थाणं संसग्गीए सुमाहू विणस्सइ तहा
चोरपट्टीए वसंता माहणा वि हीणगा विणयं मुंचंति ।
तहा तेसि संसग्गीए बहुलोगाणं उवह्वो भविस्सइ । जम्मि
रायकुले तब्भत्तिया वि सावया पहाणपुरिसे किजंति,
अणुकमेणं तं रायकुलमविकखयं भविस्सइ । एणं जहा
पदमा बाही कोटपट्टहा उववज्जमाणा तं सरिरं भासुरं दी-
स ते तओ पच्छा अणुकमेणं हत्थंगुलिया आंगलंति पायं-
गुलिया आंगलंति नासा आंगलति पूअरुहरे कलेवरे छ-
रति तहा तब्भत्तिअणुराणं धणकणगाइरिदिमंता भवंति
पच्छा ते वि असंभाणिया दाणहमक्खाणिया अपसंखाणि-
या भवन्ति । जंबू ! तेसि संसग्गीए णो कल्लाणे भविस्सइ ।
तब्भत्तियाणं सेवं मंते ! सेवं मंते ! । अङ्ग० ।

संयंपालण-स्वयंपालन-न० । आत्मनैव संघायाम्, पञ्चा० ५
वि० ।

संयंपालणा-स्वयंपालना-स्त्री० । आत्मनैव प्रत्याख्याताहार-
पालनायाम्, पञ्चा० ५ वि० ।

संयंबुद्ध-स्वयंबुद्ध-पुं० । स्वयमात्मनैव बुद्धस्तत्त्वं ज्ञातवान् ।
पा० । अपरोपदेशेन सस्यगवरयोधिप्राप्त्या मिथ्यात्वनिद्राप-
गमन सम्बोधने प्राप्तं, रा० । कल्प० । आ० म० । औ० (प्र-
त्येकबुद्धेभ्य एषां बोध्युपधिभ्रुतलिङ्गतां विशेषः ' पत्तय-
बुद्ध ' शब्दे पञ्चमभागे ४२४ पृष्ठ उक्तः ।)

संयंबुद्धसिद्ध-स्वयंबुद्धसिद्ध-पुं० । स्वयंबुद्धेषु सत्सु सिद्धेषु,
पा० । आ० । ध० । प्रज्ञा० । ल० । न० ।

स्वयंभु-स्वयं(भु)भू-पुं० । स्वयं भवतीति स्वयंभूः । विष्णौ,
ब्रह्मणि, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । देवेषु, सूत्र० १ ध्रु० ६
अ० । न० । स्वयं भवनात् स्वयंभूः । जीव, भ० ६० श० २ उ० ।
स्वयम्-आत्मनैव परापरदर्शानरूपकतया ऽवगततत्त्वा भवतीति
स्वयंभूः । स्वयंसम्बुद्ध, स्या० । भारते चर्षेऽवसर्पिण्यां जाते
तृतीयवासुदेवे, ति० । प्रच० । तृतीयदेवलोकस्थे स्वनामख्याते
विमानं, नपुं० । स० ६ सम० ।

संयंपकड-स्वयम्भु(म्भू)कृत-त्रि० । स्वयं भवतीति स्वयम्भु-
विष्णुरन्यो वा तत्कृतः । विष्णुकृते, ' संयंपुणा कडे
लाए ' सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । (अस्य व्याख्या
' कडवाइ ' शब्दे तृतीयभागे २०४ पृष्ठ गता ।)

स्वयंभूनिमित्तजगद्वादिनां भणन्ति-

“ आसीदिदं तमाभूत-मप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमधिक्यं, प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ १ ॥

तस्मिन्नकार्णवीभूते, नष्टस्यावरजज्जे ।

नष्टामरनरे चैव, प्रणष्टोरगगक्षणे ॥ २ ॥

केवलं गह्वरीभूते, महाभूतविचर्जिते ।

अविस्मयात्मा विभुस्तत्र, शयानस्तप्यते तपः ॥ ३ ॥
तत्र तस्य शयानस्य, नाभः पक्ष विनिर्गतम् ।
तद्वत्परिवर्तमानं, हृद्यं काञ्चनकर्णिकम् ॥ ४ ॥
तस्मिन् पक्षे स भगवान्, दृष्टी यक्षोपवीतसंयुक्तः ।
अह्ना तत्रोत्पन्न—स्तन जगन्मानसः सृष्टाः ॥ ५ ॥
अदितिः सुरसंघानां, दिनिरसुगणां मनुर्मनुष्याणाम् ।
विनता विहङ्गमानां, माता विश्वप्रकाशणाम् ॥ ६ ॥
कद्रुः सरीसृपाणां, सुलसा माता च नागजातीनाम् ।
सुरभिश्चतुष्पदाना-मिला पुनः सर्ववीजानामिति ॥ ७ ॥
एवमुक्तकर्ममदनन्तरोदितं वस्तु अलीकं आन्तका-
नादिभिः प्रकृपितत्वात् । प्रश्न० २ आश्व० द्वार ।
स्वयंभूदत्त-स्वयम्भु(म्भू)दत्त-पुं० । स्वनामधेयात् काञ्चनपु-
रवास्तव्ये अष्टिनि, ध० १० ।

स्वयंभूदत्तकथा पुनरेवम्—

“ जलहिजलनेहपुत्रं-सुमेरुदंडं सुजोहकंतिह ।
जंबुद्वीपे क्षीपे, इहऽस्थि कंचलपुत्रं नयरे ॥ १ ॥
तस्यासि वानिष्ठां जित्वा-मरण सिद्धी सयंभूदत्तु नि ।
पायं पर्वताज्जय पड-र तित्त्वभारंभसंभो ॥ २ ॥
उल्लसितगिरंतरं अ-तरायवसभो न तस्म संपदह ।
आर्जोविद्या वि निरव-ज अप्पमावज्जविर्त्तीप ॥ ३ ॥
तत्ता अनिव्यहंतो, आरंभह जाव करिस्सणं एसा ।
कुरंगहदंसेणं, ता जाया तन्ध एणावुट्ठा ॥ ४ ॥
ताप वसण अविस्स-गल्लालाउलियह्मसंभोहं ।
जगियजगदुक्खलक्खं, दुष्मिक्खं निर्वड्यं घारं ॥ ५ ॥
तन्ध य सयंभूदत्तां, तयणु अकामो अनिव्यहंतो य ।
यसहाण वाहणं, आरंभह जीवणावायं ॥ ६ ॥
तेण वि दुष्मिक्खवसा, जाय न निव्वहह ताव कणावि ।
महया सत्थण समं, चलिओ दंसतराभिमुहं ॥ ७ ॥
वूरपहभइकंते, सत्थ आयाभिप अरन्निमि ।
ता मुक्कपक्कहक्का-चिलायधाडी समावडिया ॥ ८ ॥
तां भज्जसिक्खवायल-पमहप्पहरणकग समग्धीरा ।
सत्थसुहडा वि तीप, सद्धि जुज्झमि संलग्गा ॥ ९ ॥
संजियपयंडसुहड-विडाडयरणहसनस्मिरनराहं ।
उप्पिच्छ सत्थनाहं, दारुणमाओहणं जायं ॥ १० ॥
पवलवल्लन खणं, तेण सुमहम्मिन्ननिवहण ।
कलिकालेण व धम्मो, सत्थो गलहन्थिओ सयलो ॥ ११ ॥
धित्थ सारमत्थं, सुकथरामाजणं मणुस्सं य ।
वंदिग्गहण य तओ, चिलायंसणा गया पडि ॥ १२ ॥
सो वि हु सयंभूदत्तां, गयसव्यस्सो पलायमाणो य ।
धणवणु सि विचितिय, गहियो भिल्लेहिं दुट्ठहि ॥ १३ ॥
निहयकसवायनिवाय-बंधणार्हहि ताडिओ वि द्दं ।
सो इच्छह जाव न किं, सि देयहव्यं तओ नेहि ॥ १४ ॥
पडिण पुज्जावाइय, चिलायकीरंत तप्पणविहीप ।
खामुंडाप पुरओ, उवहारत्थं स उवणीओ ॥ १५ ॥
रे रे वणिगा ! जइ जा-धियव्वमहिलससि ता वहुं दविणं ।
अज्जायि मज्जसु अहं, कालमुहं जासि किमकाले ॥ १६ ॥
एवं ते जंपता, सयंभूदत्तं न जाव खणेण ।
निहयंति ताव सहसा, समुट्ठिओ वल्लहलबालो ॥ १७ ॥

मो अयह अयह एयं, वरगमसुमरह वेरिवारमिणं ।
थीवालकुडुविजं-सकारिणं मा विगंवेह ॥ १८ ॥
एसा इम्मह पड्डी, उज्झति इमाहं सयलंगहाह ।
इय उज्जावं सोउं, सयंभूदत्तं विमुक्कण ॥ १९ ॥
पवणजइणा जवणं, सुमगिय विरवइरिसुहडसंपाया ।
खामुंडाभवणाओ, त भिज्जा भसि नीहारिया ॥ २० ॥
जाओ अज्जव अहं, अज्जव य सयलसंपयं पसो ।
इय चित्तं तो तुरियं, सयंभूदत्तो अवकंतो ॥ २१ ॥
भीसखचिलायमयतर-लिओ य गारकुहरमज्जमज्जेणं ।
वल्लनरुवणिपडला-उल्लेण अपहण वणतो ॥ २२ ॥
कसिणभुयणं उक्का, उप्पआ वेयणा महाघोरा ।
परिचित्तं च तेण, इताहं नणु विणस्सामि ॥ २३ ॥
जइ कह वि चिलापहि, परिमुक्का ता कयंतनुज्जेण ।
उसिओ भुयंगमणं, अलघणुजं अहह दिव्वं ॥ २४ ॥
अहवा जम्मा मरणं, जुव्वणं सह जगइसयरहं ।
संजोओ य विओगे-ण जायए किमिह संगेणं ॥ २५ ॥
इय चित्तं तो जा किं न, सणियं सणियं स अगगओ जाइ ।
ता तिलयनरुस्म अहं, खारणसमणं मियच्छेह ॥ २६ ॥
धिसमभुयंगमावस विहु रियस्स सरणं तुमं मम मुणिह ! ।
इय भाणरा मुणिपुरओ, विव्वयणो भसि सो पडिओ ॥ २७ ॥
मुणिवांहयगल अज्जयण, सरणवसजायआसणपक्कं ।
मुणिओ वरदाणपणे, गरुलवई तन्ध संपसो ॥ २८ ॥
ता निमिरं पिय दिवसयर-किरणहणियं तयं महार्हविसं ।
तह सुत्तविज्जु व्व, उट्ठिओ सो वि पडदेहो ॥ २९ ॥
अह अज्जयणसमताह, गरुलनाहो पयंप पडिहो ।
मुणिपव्वरंसु वरं, आह इमा धम्मलाहो ते ॥ ३० ॥
ते दट्ठ मुणिमणीहं, नमिय सडाणं गओ गरुलनाहो ।
तुट्ठो सयंभूदत्तां, वि ते मुणि पइ इमं भणइ ॥ ३१ ॥
भयवं ! भमत भीमन्ध, सावयकुलसंकुडाह अडवीप ।
गुरुपुत्रं नूणं, तुह जाओ मह इहं जाओ ॥ ३२ ॥
जइ मुणिवग्गि ! न तुमं, इह हुंता फुरियगुरुयकाठओ ।
अइदुट्ठुविस्सहर-विस्सविसो तो मरंते हं ॥ ३३ ॥
ता मह पसिज्जण मुणि-इ चंदसयग्गिद्विद्वयवरण ! ।
आरंभदंभसरं-भवज्जयं देसु पव्वज्जं ॥ ३४ ॥
ता समयभाणयविहिणा, गुरुण, पव्वाविओ इमा सुइरं ।
पालियवयं सुहम्मं, पसो गमिही सिधं कमसां ॥ ३५ ॥

हृपालोर्जीवानां तनिषु हृदयालोर्जिनमंत,

स्वयंभूदत्तस्य प्रकटमिति बुद्ध्या सुचरितम् ।

निरारम्भे भावे कुरुत मनसो वृत्तिमनुलां,

सदा तीम्राग्भान् परिहरत हे भावकजनाः ॥ ३६ ॥

इति स्वयंभूदत्तकथा । ध० २० २ अधि० ६ लक्ष० ।

सयं (भू) भूमह-स्वयं (भू) भूमभद्र-पुं० । स्वयंभुग्मण्डी-
पदेवे, सू० प्र० १६ पाहु० । खं० प्र० ।

सयं (भू) भूमहामह-स्वयं (भू) भूमहामभद्र-पुं० । स्वयंभू-
रमण्डीपदेवे, खं० प्र० २० पाहु० । सू० प्र० ।

सयं (भू) भूमहावर-सयं (भू) भूमहावर-पुं० । स्वयंभूरम-
णममुद्राधिपती देवे, सू० प्र० १६ पाहु० । खं० प्र० ।

सयंभूरमण-स्वयंभूरमण-पुं० । स्वयं भवन्तीति स्वयंभुवो
देवास्तं यत्रागस्य गमन्तीति स्वयंभूरमणः । उत्त० ११ अ० ।
स्था० । अनु० । उत्त० । संथा० । आव० । अर्जरज्जुप्रमाणे
प्रान्तसमुद्र, अष्ट० ६ अष्ट० । सू० प्र० । जी० ।

सयंभूरमणे दीवे सयंभूरमणमहसयंभूरमणमहामहा य
इत्थ दो देवा महिष्ठिया । (सू० १८५४)

स्वयंभूरमणे द्वीपे स्वयंभूभद्रस्वयंभूरमणमहामहौ स्वयंभू-
रमण समुद्रे स्वयंभूवरस्वयंभूमहावरी । जी० ३ प्रति० २
उ० । प्रज्ञा० ।

सयंभूरमणोद-स्वयंभूरमणोद-पुं० । स्वयंभूरमणस्वामिनः
समुद्र, जी० ।

सयंभूरमणं शं दीवं सयंभूरमणां दे नामं मधुदे वद्वे वलया०
जाव असंखेजाइं जायगमतसहस्साइं परिकखेणं जाव अ-
ट्टो गोयमा ! सयंभूरमणादए उदये अत्थे पत्थे जखे तणुए
फलहवत्ताभे पगतिए उदगरसेणं पप्पत्ते, सयंभूरमणव-
रसयंभूरमणमहावरा इत्थ दो देवा महिष्ठिया ससं तंहव०
जाव असंखेजाओ तारागणकांडिकांडीओ सोमं सोमिसु
वा सोमंति वा सोमिस्संति वा । (सू० १८५४)

स्वयंभूरमणसमुद्रस्यादकं पुष्करोदसदृशम् । जी० ३ प्रति०
४ अधि० ।

सयंभूवर-स्वयंभूवर-पुं० । स्वयंभूरमणोदसमुद्रस्य स्व-
नामकं देवं, सू० प्र० १६ पादु० । चं० प्र० ।

सयंवर-स्वयंवर-पुं० । स्वयमात्मना घरो वरणम् । कन्यया
आत्मनैव स्वपतेर्वरणे, वाच० । आ० म० । (द्रौपद्याः स्वयंवर-
घक्त्वयना 'दुवई' शब्दं चतुर्थमागं २५८६ पृष्ठ गता ।)

सयंवाह-स्वयंवादिन्-पुं० । तृतीयदेवलाकधिमानभेदे, स० ६
मम० । विशालपुराजस्य सोमप्रभस्य पुत्र, दर्श० १ तत्त्व ।

सयंस-शतांश-पुं० । शतभागस्य वस्तुनः शततमोऽंश, सूत्र०
१ ध्रु० ७ अ० ।

सयंसंबुद्ध-स्वयंसंबुद्ध-पुं० । स्वयमपरोपदेशेन सम्यग्बोध-
प्राप्त्या बुद्धा मिथ्यात्वनिद्रापगमसम्बोधेन स्वयंसंबुद्धाः ।
जी० १ प्रांत० । तीर्थकुम्भु, ल० । 'सयंसंबुद्धाणं' । तथा भव्य-
त्वादिस्वामिप्रापकाः प्रथमसम्बोधेऽपि स्वयोन्यताप्रा-
प्त्यान् अलोक्त्याधिपत्यकारणाच्चिन्त्यप्रभावतीर्थकरनाम-
कर्मयोगेन चापरोपदेशेन स्वयम्-आत्मनैव सम्यग्बोध-
प्राप्त्या बुद्धा मिथ्यात्वनिद्रापगमसम्बोधेन स्वयंसंबुद्धाः ।
न वै कर्मणो योग्यताऽभावे तत्र क्रिया क्रिया, स्वफला-
प्रसाधकत्वात्, अश्वमायादौ शिलापक्याद्यपेक्षया । सक-
ललोकसिद्धमंतर्वाति नाभवे सदाशिवानुग्रहः, सर्वत्र त-
त्प्रसङ्गाद्, अभव्यत्वाविशेषादिति भावनीयम् । ल० । औ० ।
कल्प० ।

सयकम्म-स्वकर्मन्-न० । स्वानुष्ठिते पापं कर्मणि "जय
पाणा विसर्जानि, किञ्चंती सयकम्मणा" सूत्र० १ ध्रु०
२ अ० १ उ० ।

सयकम्मकप्पिय-स्वकर्मकप्पित-त्रि० । स्वकीयं ज्ञाना-
वरणीयादिना कर्मणा व्यवस्थापितं, सूत्र० १ ध्रु० २ अ०
३ उ० ।

सयकित्ति-शतकीर्त्ति-पुं० । भारतं वर्षे उत्सर्पित्या भविष्य-
ति दृशं, शतकीर्त्तिं तार्थकरे, ती० २० कल्प । प्रथ० । स० ।

सयकउ-शतक्रतु-पुं० । शतं क्रतूनां-प्रतिमानाम्-अभिग्रह-
विशेषाणां धर्मणापासकपञ्चमप्रतिमा रूपाणां वा यस्याऽन्यौ
शतक्रतुः । भ० ३ श० २ उ० । उपा० । प्रज्ञा० । द्वि० । शक्रेन्द्र,
'वज्रजपाणी पुरंदर सयकउ सहस्सकखं' शतं क्रतवः
आज्ञपञ्चमप्रतिमा रूपा यस्य स शतक्रतुः । इदं हि कार्त्तिक-
कथेष्टभवापेक्षया, तथाहि--पृथिवीभूषणनगरं प्रजापालो
नाम राजा कार्त्तिकनामा धेष्टी । तेन आज्ञप्रतिमानां शतं
कृतं ततः शतक्रतुर्गति र्व्यातिः । कल्प० १ अधि० १ क्षण । जी० ।

सयग-शतक-पुं० । पुष्कलीत्यपरनामके आचके, स्था० ६
ठा० ३ उ० । ती० । प्रथ० । ('संख' शब्दऽस्मिन्नेव भागे
३८ पृष्ठ कथाक्रा ।) शतप्रमाणप्रस्थे, पटसु कर्मप्रस्थेऽप्येतमे
शतकं, कर्म० ।

" यो विश्वविश्वमधिनां भयवीजभूतं,

कर्मप्रपञ्चमवलोक्य कृपापरांतः ।

तस्य क्षयाय निजगाद् सुदर्शनादि-

रज्ज्वयं स जयतु प्रभुवर्धमानः ॥ १ ॥

अप्रायणीयपूर्वा--दुष्टृत्य परोपकारसार्धया ।

येनाभ्यधासि शतकः, स जयतु शिवशर्मस्तरवरः ॥ २ ॥

अनुयोगधरान् पूर्वान्, धर्माचार्यान्मूर्त्तिस्तथा नत्वा ।

स्वोपज्ञशतकसूत्रं, विवृणोमि यथाश्रुतं किञ्चित् ॥ ३ ॥

कर्म० १ कर्म० ।

सम्प्रति शतगाथाप्रमाणत्वेन यथार्थनामकं

शतकशास्त्रं समर्थयन्माह-

देविदसूरिलिहियं, सयगमिणं आयसरणद्धा ॥ १०० ॥

देवेन्द्रसूरिणा करालकलिकालपातालनलायमज्जद्विष्ट-
धर्मधुरादरण्यधुरीण-ध्रीमज्जगच्चन्द्रसूरिचरणसरस्तीकट-
चञ्चरीककलेन लिखितमक्षरविन्यासीकृतं कर्मप्रकृतिप-
ञ्चसंग्रहबृहच्छ्रुतकादिशास्त्रेभ्य इति शेषः । किमित्या-
ह--शतकं शतगाथाप्रमाणमिदमभुनैव व्याख्यानस्वरूपम् ।
किमर्थमित्याह--आत्मस्मरणार्थमात्मस्मृतिनिमित्तमिति ॥
॥ १०० ॥ (कर्म०) श्रीमद्देवेन्द्रसूरिविरचिता स्वोपज्ञशतक-
टीका समाप्ता । कर्म० ५ कर्म० ।

सयगसो-शताग्रशम्-अव्य० । शतसंख्येभ्यैरित्यर्थे, वृ०
१ उ० ३ प्रक० । सूत्र० । शतपरिमाणेनेत्यर्थे, भ० २५
श० ६ उ० ।

सयगु-शतगु-पुं० । सुरभिनामके वनस्पतिभेदे, आच्चा०
२ ध्रु० १ चू० १ अ० ८ उ० ।

सयग्वी-शतग्वी-स्त्री० । महायष्टौ, महाशिलासु या उपरि-
ष्ठात् पातिताः सत्यः शताभि पुरुषाणां गन्तीति । का० १
ध्रु० १ अ० । औ० । प्रज्ञा० । प्रज्ञा० । रा० । जी० । शतक्यो
हि यत्राविशेषरूपाः । उत्त० ६ अ० ।

सयण-शयन-न० । शयने एष्विति शयनानि । वसतिषु, आचा० १ भु० १ अ० १ उ० । शयने स्थापिते उत्कुटुकासनानि-भिरस्मिन् । आश्रयस्थानं, आचा० १ भु० १ अ० १ उ० । खट्वा-याम्, आचा० १ भु० १ अ० १ उ० । पर्यङ्गादौ, स्था० २ डा० ३ अ० । शय्यायाम्, उत० १ अ० । प्रश्ना० १ । वातूलीप-र्यङ्गे, प्रवरपटोपधानयुक्तं, सूत्र० १ भु० १ अ० ३ उ० । त-लादिशयनीये, स्था० १ भु० १ अ० । संस्तारकं, सूत्र० १ भु० १ अ० । स्था० । आचा० । स्थाप, प्रश्न० ४ संव० द्वार । उत० । तं० । ('संथार' शब्दस्मिन् भागे १४० पृष्ठे संस्तारपौरीषी-प्रस्तावे शयनविधिरुक्तः ।) ('अज्ञा' शब्द प्रथमभागे २०१ पृष्ठे च गता ।)

साम्प्रते भावकस्य गतिविषयं यद्विधेयं तद्दृश्यमाह—

गत्वा गृहस्थ कालेऽर्ह-वृगुरुस्मृतिपुरस्सरम् ।

अल्पनिद्रोपासनं च, प्रायेणाब्रह्मवर्जनम् ॥ ६७ ॥

अथेति—स्वाध्यायानन्तरं, गृहे गत्वा काले—अवसरे रात्रिः प्रथमे यामेऽर्हं वा शरीरसान्ध्यं, निजगृहे स्वकीयपुत्रादीनां पुरतः धर्मदर्शनाकथनेन निद्रावसरे जान इत्यर्थः । अल्पनिद्राया उपासनं—स्वप्नं, विशेषतः गृहि-धर्मो भवतीति संस्वप्नः । यतो दिनकृत्ये—“काङ्क्ष स-यणवर्गस्त, उतमं धम्मदेशं । निज्जाठानं तु गंतुं, त-आ अले करं इमं ॥ १ ॥” इति । अत्र निद्रायां विशेष्य-म्, अल्पेति विशेषणं, विशेषणस्य चात्र विधिः, सावि-शेषणं हि विधिविषयी विशेषणमुपसंक्रामत इति न्याया-त्, निद्रायां विशेष्ये, तेन न तत्र विधिः, दर्शनाचरणक-मोक्षेन निद्रायाः स्वतः सिद्धत्वात् । ‘अप्राप्तं १६ शास्त्र-मर्थं दिति (निद्राया अल्पत्वे विधिरित्यवसेयम् ।) कथं निद्रां कुर्यादित्याह—अर्हदिति—अर्हन्तः—तीर्थकरा गुरुवा-धर्माचार्योत्तमां स्मृतिः—मनस्यापोषणं पुरस्सरपूर्वं यस्य तत्तथा, क्रियाविशेषणमिदम्, उपलक्षणं चैतत् चतुः-शरणगमनकुतगतां सुकृतानुमादना सर्वजीवक्षमण-प्रत्याख्यानकरणाष्टादशपापस्थानवर्जनपञ्चनमस्कारस्मरण-प्रभृतीनां—न ह्यतद्विना भावकस्य शयने युक्तम्, तत्र दे-वस्मृतिः—‘नमा धर्माचार्याय, सव्यवर्णाय तलोकपू-इयाय जहद्विश्वेश्वराय’ इत्यादि । गुरुस्मृतिश्च—‘धन्यास्तं प्रामनगरजनपदाद्यां, येषु मदीयधर्माचार्या विहरन्तीत्यादि, ‘चैत्यवन्दनादिना वा नमस्करणं स्मृ-तिः, यदाह दिनकृत्ये—“सुमरित्ता भुवणमाह” इति, वृत्तौ—स्मृत्वा धातूनामनकार्यत्वाद्वाहन्त्वा, भुवनना-थान्—जगत्प्रभून्, चैत्यवन्दनां कृत्वत्यर्थः । (४०) (चतुःश-रणगमनम् ‘चउसरण’ शब्दं तृतीयभागे १०५८ पृष्ठे गतम् ।) सुकृतानुमादनं चैत्यम्—‘अहम्वा सर्वं विद्म धी-अग-यवयणाणुसारि जं सुकृतं । कालक्षप वि निविहं, अणुमो-एमां तथं सर्वं ॥ १ ॥’ इत्यादि । सर्वजीवक्षमणं यथा—‘आमेमि सर्वजां, सर्वे जीवा अमंतु मे । मिती मे स-व्यभूपसु, वरं मज्जे न केण ॥ १ ॥’ इत्यादि । प्रत्या-ख्यानं च चतुर्विधाहारविषयं ग्रन्थिमुद्धितेन सर्वजनस-ङ्क्षेपपूर्वकशायकाशिकव्रतस्वीकरणं च, यदुक्तं दिनकृत्ये—

“पाणिबहुमुसाऽर्हत्” इत्यादि गाथाद्वयं प्राग् लिखितमेव, तथा शयनापस्थानवर्जनं यथा—

‘तद्वा कोहं च माणं च, मायं लोभं तदेव य ।

पिण्डं दोसं च यज्जेमि, अभयस्समाणं तदेव य ॥ १ ॥

अरई रइणसुखं, परपरिवायं तदेव य ।

मायामोसं च मिच्छसं, पाण्डूणाणि यज्जिमो ॥ २ ॥’ इति

तथा—

‘जइ मे हुज्ज पमाओ, इमस्स देहस्सिमाइ रवणीए ।

आहारमुयाहइहं, सब्बं तिविहणं वोसिारअं ॥ १ ॥’

नमस्कारपूर्वकमनया गाथया त्रिःसाकारगणनस्वीकरणं पञ्चनमस्कारस्मरणं च स्वापावसरे कार्यं, ततो विविक्का-यानेव शय्यायां शयितव्यं, नतु स्त्रयादिसेसङ्ख्यायाम्, तथा सति सतताभ्यस्तन्याद्विषयप्रसङ्गस्योक्तत्वाच्च वेदोक्त-स्य पुनरपि तद्वासनया बाध्यत जन्तुः, अतः सर्वथाप-शासनमोहन धर्मवैराग्यादिभावनाभायितेनैव च निद्रा का-र्येति स्वार्थाविधिः । तथा ‘प्रायेण’ इति बाहुल्येन, गृह-स्थत्वादस्य अब्रह्म—मधुने तस्य वर्जनं—व्यजनं, गृहस्थेन हि यावज्जीवं ब्रह्मव्रतं पालयितुमशक्नोतीति पर्याप्तध्यादि-वह्निनेषु ब्रह्मचारिण्येव भाव्यम् । ध० २ अधि० ।

मदन-न० । अङ्गलानौ, ध० १ अधि० । गृह, रा० ।

स्वजन-पुं० । मातापितृभ्रात्रादिके, आचा० १ भु० १ अ० ७

उ० । आ० म० । पुत्रपितृभ्रात्रादौ, स्था० १ भु० १ अ० । औ० ।

स० । आचा० । पूर्वापरसंस्तुते मातापितृव्यश्वशुभ्रादिके,

आचा० १ भु० २ अ० १ उ० । पितृमातृपत्नीपक्षाङ्गवाः

पुंसां स्वजनाः । ध० २ अधि० । सूत्र० प्रश्न० ।

सयणकाल-शयनकाल-पुं० । स्वापावसरे, सूत्र० २ भु० १ अ० ।

सयणकिडग-स्वजनकीडक-पुं० । अजनादिना कीडाकारके,

सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० ।

सयणवर्ग-स्वजनवर्ग-पुं० । स्वकीयलोके, पञ्चा० २ विष० ।

सयणविरहिय-स्वजनविरहित-त्रि० । भ्रात्रादिष्वनुविवाञ्जि-

ते, पं० व० ४ द्वार ।

सयणविधि-शयनविधि-पुं० । शयने स्थापः तद्विषयको विधिः ।

स्थमावधा, जे० (शयनविधिः ‘कला’ शब्दे तृतीयभागे

३७७ पृष्ठे उक्तः ।)

सयणाहजुत-स्वजनादियुक्त-त्रि० । स्वजनहिरण्यादिसम-

न्वितं, पं० व० १ द्वार ।

सयणासण-शयनासन-न० । पल्यङ्गादीनि शयनानि पीठि-

कादीनि आसनानि । पल्यङ्गपीठिकादिषु, वृ० १ उ० २

प्रक० । प्रश्न० । जीन० ।

सयणिज-शयनीय-त्रि० ४ पर्यङ्गे, कल्प० १ अधि० २ क्षण ।

सू० प्र० । जं० । विपा० ।

सयणद्वार शतद्वार-न० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे वैशाखमि-

रिपावसूत्रं पुण्ड्रजनपदप्रधानं नगरं, यत्र महापद्मस्तीर्थ-

कृत्तुपश्यते । स्वा० ६ डा० ३ उ० । अन्त० १ ती० । ति० । अ० ।

सयधनु-शतधनुष-पुं० । जम्बूद्वीपे ऐरवते वर्षे आश्वि-
प्यन्त्यामुत्सर्पित्यां भविष्यति अष्टमे कुलकरे, स० । ति० ।
जम्बूद्वीपे भारते वर्षे उत्सर्पित्यां भविष्यति नवमे कुलकरे .
स्था० १० ठा० ३ उ० । बलद्वयस्य रेवत्यां जातं पुत्रं, ति० १
ध० ५ वर्ग १० अ० । (स चारिष्टनेमेरात्मिकं प्रवृत्त्य सिद्ध
इति निरयार्थालकायाः पञ्चमे वर्षे दशमेऽध्यायने सूचितम् ।)
सयपद्या-शतपदिका-स्त्री० । स्वदजजन्तुभेदे, आचा० १
धु० १ अ० ५ उ० ।

सयपत्त-शतपत्र-न० । पत्रशतसंख्योपेते पद्मे । खं० प्र०
१ पादु० । आ० प्र० । ती० । जं० । रा० । ओघ० । प्रज्ञा० । श-
शुद्धये, ती० १ कल्प । सू० प्र० । प्रज्ञा० । स० । आ० । रा० ।
सयपर्व-शतपर्वन्-न० । बहुपर्वे वंशजार्ताये वनस्पतौ, आ-
चा० १ धु० १ अ० ५ उ० ।

सयपाग-शतपाक-न० । शतकृत्वा यत्पक्वं पणवरीषधै रसेन
सह शनेन वा कार्षापणानां पक्वमे, आ० १ धु० १ अ० १ औ० ।
शतं पाकानामौषधिकाधानां वा पाका यस्य, औषधिशनेन वा
सह पक्यते यत् शतकृत्यः पाका यस्य, शनेन वा रूप-
काणां मूल्यतः पक्यते यत् तच्छतपाकम् । स्था० ४ ठा० १
उ० । शतवारं नवनवौषधरसेन पक्वानि । अथवा-यस्य
पाके शतं सौवर्णा लग्नानि तत् । शतद्रव्यैः पक्वं तैलादौ ,
कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सयपोरागकिमिय शतपर्वककुमिक-पुं० । इषुपर्वकमिषु, जी०
३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

सयवल-शतवल-पुं० । ऋषभपूर्वभवजीवस्य वैताक्यपर्वने
गाभ्यारविषये जातस्य महावलस्य राक्षः पितामहः, आ०
खू० १ अ० । आनु० । आ० प्र० ।

सयभिसय-शतभिषज्-स्त्री० । शततारे वरुणदेवताके स्व-
नामख्यातं नक्षत्रभेदे, जं० ७ वक्ता० । स्था० । सू० प्र० । स० ।
सयमाण-स्वपत्-त्रि० । शयाने, "अजयं सयमाणो य पाणा
भूयाँ हिंस्र" । दश० ४ अ० । आचा० ।

सयमारंभवजण-स्वयमारम्भवर्जन-न० । अष्टम्यां प्रति-
माया आशककर्त्तव्यं, साक्षादारम्भनिषेधे, 'वज्रस्य सय-
मारंभे सावज्जं कारयेति पेसेहि । विनिर्णयितं सुव्यय-
गुणजुक्तो अट्ट जा मासा " इति । उपा० १ अ० ।

सयमास-स्वकमास-पुं० । स्वकीयमासे, ति० खू० २० उ० ।

सयमुह-शतमुख-न० । सनामख्याते नगरं, यत्र गुण-
खन्त्रः श्रेष्ठा चन्द्रिकया भार्यया सहानीत् । पि० ।

सयय-शतत-न० । अनवरते, आचा० १ धु० ८ अ० ५ उ० । उक्त० ।

शतक-पुं० । उत्सर्पित्यां भविष्यतां दशमतीर्थकृतः पूर्व-
भवजीवे स्वनामख्याते आधिकं, * स० ८५ सम० । ति० ।

सययबंध-सततबन्ध-पुं० । शततं बन्धः सततबन्धः । नाम-
नामधत्तास्काश्चैः समाप्तो बहुलामिति समासः । यथा वि-
रूपं पद्मः विरूपपद्मद्वित्यादौ । निरन्तरबन्धकाले बन्धे,
कर्म० ५ कर्म० ।

सययमास-सतताभ्यास-पुं० । नित्यमेव मातार्तिपुस्तिक-
यादिपुस्तौ, ख० १ अधि० ।

सयरह-शतरथ-पुं० । भारते वर्षे प्रतीनायामवसरपित्यां जा-
ते दशमे कुलकरे, स० ।

सयराह-देशी-युगपदर्थे, स्वार्ते ख । आ० प्र० १ अ० । अ-
टिस्यर्थे, अनु० । आ० प्र० । प्रज्ञ० ।

सयारि-सप्ताति-स्त्री० । सप्ताहृतदशसंख्यायाम्, 'सयारि
मासाणं' महा० १ खू० ।

सयरिसह-शतवृषभ-पुं० । त्रयोविंशतितमे अहोरात्रमुद्धर्ते,
खं० प्र० १० पादु० ।

सयल शकल-त्रि० । सम्पूर्णे, विंश० 'सयलजगज्जीव-
हियं' । कल्प० १ अधि० ५ क्षण ।

सयलजगप्पियामह-सकलजगत्पितामह-पुं० । सकलजगतः
समस्तभुवनजनस्य पितामह इव पितामहः सकलजगत्पिता-
महः । अथवा-सकलजगतो धर्मः पिता पालनानियुक्तवात्त-
स्यापि भगवान् पिता भगवत्प्रभवत्वाद्धर्मस्येति पितुः पिता-
पितामहः । सकलजगतः पितामह इति विग्रहः । तीर्थकृति,
" भुवश्चगुरुणा य ठवणा सयलजगत्पियामहस्त तो सम्मं "
पं० सं० ।

सयलसमाहियसिद्धि-सकलसमाहितसिद्धि-स्त्री० । निर्विले-
प्तिस्तार्थनिष्पत्तौ, पञ्चा० ६ विव० ।

सयलादेश-सकलादेश-पुं० । समग्ररूपतया प्रतिपादने, रत्ना०
५ परि० । (सकलादेशस्वरूपम् 'सत्तभंगी' शब्देऽस्मिन्नेव
भागे गतम् ।)

सयलिदिविसयभोगपबन्त-सकलेन्द्रियविषयभोगप्रत्यन्त-
पुं० । अंशभोगपर्यन्तं, धा० ।

सयवसह-शतवृषभ-न० । अहोरात्रस्य त्रयोविंशे मुद्धर्ते, क-
ल्प० १ अधि० ६ क्षण । जं० । ज्यो० ।

सयवार-शतवार-पुं० । शतश इत्यर्थे, 'तं किहि' वंकेहि' लौ-
अणेहि जोइज्जउ सयवार' प्रा० ४ पाद ।

सयसहस्र-शतसहस्र-न० । लक्षे, आ० १ धु० ५ अ० ।
स्था० । आ० । जं० । अनु० ।

सयसहस्रपत्र-शतसहस्रपत्र-न० । लक्षदलोपेते पत्रे, औ० ।

सयसामत्थाणुरूप-स्वकसामर्थ्यानुरूप-त्रि० । निजशक्त्यनु-
सारे, पञ्चा० १८ विव० ।

सयसाहस्रिय-शतसाहस्रिक-त्रि० । लक्षप्रमाणे, कल्प०
१ अधि० ५ क्षण ।

सया-सदा-अव्य० । सर्वकाले, आचा० १ धु० १४ अ० १
उ० । स्था० । दश० । सूत्र० । अथ० । नित्यं शब्दार्थे, अ० ३
श० ३ उ० । स्था० । सातस्ये, खं० प्र० २० पादु० । प्रवक्त-
तोऽपर्यवसिते काले, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सयाउ-सुतायुष-पुं० । जम्बूद्वीपे भारते केचि अतीतायस्य-
त्सर्पित्यां जाते द्वितीये कुलकरे, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

ति० । स० । सुराविशेषे शनवारः मषि सोधिनाऽपि वा स्व-
रूपं न जहानि । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । जं० ।

सयागुप्त-सदागुप्त-त्रि० । सर्वकालं प्रहरणादभी राक्षिते, जी०
३ प्रति० ३ अधि० ।

सयाज(य)य-सदायत-त्रि० । सर्वकालं प्रयत्नपरे, दश० ४
अ० । आचा० । दश० । आचा० ।

सयाजला-सदाजला-स्त्री० । सदा-सर्वकालं जलम् उदक
वस्यां सदा तथा । सदा जलाभिधानार्थां नरकनयाम् ।
“सयाजला नाम नदी भिदुग्या पथिजला लोटाविली-
कतता ।” सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० ।

सयाखिय-शतानीक-पुं० । कौशाम्या नगर्याः स्वनामक्याते
राजानि उद्यनपिनरि, विपा० १ भु० १ अ० । आचा० । विशेष० ।
अत्रैव भरतक्षेत्रे यमुनानदीकूले पूर्वदिग्धूकण्डनिवेशित-
मुक्ताफलकण्टिके कौशाम्यी नाम नगरी । तत्र च सहस्रानी
कराजस्तुः स्वकुलमहासरः सरसि जायमानः शतानीका
नाम राजा । तस्य च चेटकराजवृद्धिना धीमहावीरगजनक-
मकुलमपुत्री च भुवनानिशायक्या मृगापतिनाम-
पट्टमहादेयी । अन्यथा च शतानीकनरपतिना निजमनःकु-
विकल्पसंभाविताऽलीकापराधेन स्वनगरीनिवासिनस्तो-
षितसाकेतपुरप्रतिष्ठितसुरप्रियाभिधानयक्षावासरस्य नि-
रपरागस्यैवैकस्य चित्रकरस्याऽङ्गुष्ठप्रदेशान्यारंभं हेत्वि-
तम् । ततस्तेन ‘निरर्थकमपमानिनाऽहम्’ इति गाढं प्र-
कुपितेनोपायं विमृश्य स्त्रीलोलत्वादतिवलिष्टत्वाच्चाञ्जयि-
नीनिवासिनश्चण्डप्रघातनरनाथस्य चित्रफलके वरलब्ध-
तया यथावस्थितं मृगापतिरूपं प्रदर्शितम् । ततस्तेनाति-
मदनपरायणं तयाचमाय शतानीकान्तिकं दूतः प्रेषितः ।
स च शतानीकेन बाहमपमान्य निर्भर्त्स्य च विसर्जितः
ततस्तद्वचनाकणेन प्रकुपितश्चण्डप्रघातो महाबलैरनकभट-
काटिस्वामिभिर्बज्रमुकुटैश्चतुर्दशभिर्भूषालैः, महता स्वबलेन
च सह प्रचलितः शतानीकस्योपरि । तं च तथा महाबल-
भरेणाऽऽगच्छन्नेन ध्रुत्वा, आत्मानं चालपसामग्रीकं ज्ञात्वा
हृदयसङ्घट्टनं संजातार्तासाररोगः पञ्चत्वमुपगतः शतानी-
कः । ततो मृगापत्या चिन्तितम्—धिक् मम रूपम्, यद्यं
मद्भर्तृस्तावद् मरणमागतम् । न चैतावता रोगास्यतीक्ष्णम्,
किन्तु भयकाटीष्वप्यनिवृत्तापं धीमन्महावीरोपदेशतः सु-
चिरमनुपलितं मम स्त्रीलाभरणमपि चिक्षुष्येत लग्नम् । त-
स्मादुपायमत्र चिन्तयामि, इति विमृश्यन्त्याः स्ववृद्धि-
लब्धसम्यगुपायया चण्डप्रघातस्यागच्छतो दूरस्थितस्यैव
निर्दूषितः सम्मुखो दूतः । तेन च गत्वा मृगापतिवच-
नीत् प्रोक्तम्, यथा—राजन् ! मृगापतिर्भाणयति—यद्-म-
र्त्तरं मृतं स्वाधीनैकं तावत् तवाहम्, परं किन्त्वद्यापि
राजा बाल एवायमुदायननामा मत्पुत्रः । ततो यद्यस्य
सुस्थमकृत्वेवाऽहं त्वया सह गच्छामि, तदा सीमालरा-
जादिभिरन्यो परिभूयते । तस्मादिदं दूरे स्थितोऽहं सु-
स्थं कुद । अथास्मिन्नकृतेऽप्येवमेवाऽवां महेशसीमायां स-
मेष्यसि, तदा विद्यादिप्रयोगतो मरिष्यामि । ततश्चण्डप्र-
घातेनोक्तम्—मषि चित्रमाने न कोऽप्यस्व संमुखोऽप्येवतो-

कविष्यति । ततो दूतेनोक्तम्—मैवम्, यत् उच्छिष्यस्थित-
विषयस्य बाञ्जनशतस्यापि वैद्यः किं कुर्वते !, न—
स्वाद् सुस्थं कुद । तेनोक्तम्—कथं पुनरतत् संग-
ते ! । ततो दूतेनोक्तम्—उज्जयिनीनगरीस्तथा बलिष्ठा
इहका अवन्ति, ताभिः कौशाम्याः प्राकारं कारय ।
उज्जयिन्याश्चातिर्दूरे कौशाम्यी, ततो गन्ध्यादिवाहनैरिहका
आगतुं न शक्यन्ते । अतः पदातिपुरुषप्राप्त्युपचरणप्र-
घातेन तान् परस्परया व्यवस्थाप्य हस्ताद् हस्तसंघारे-
ण इहका आनाय्य कारितः कौशाम्याः प्राकारः । ततो मृगा-
पत्या प्रोक्तम्—धाम्बजलसुगादिकं यथा नगरीमध्ये प्रचुरं
भवति तथैव कारय । ततो रागान्धत्वेन नष्टवृद्धिना तेन
सर्वं तत् तथैव कारितम् । ततो रोधकशस्यायां तस्यां नगर्यां
संजातायां व्यभिचरिता मृगापतिश्चण्डप्रघातस्य । ततो
नगरीद्वारं समायातो विलक्ष्यभूतस्तिष्ठत्यसौ । ततो मृगा-
पत्या चिन्तितम्—पुत्रराज्योपद्रवस्यतिकरे निश्चिन्ता सं-
जाताऽहं तावत्, ततो धम्यास्ते ग्रामनगरादिप्रदेशा बहु
भगवान् महावीरो विचरति, अन्यथा स एव लोकां यस्त-
त्पादरजोराजतभालतलः सततं तदस्तिफापासीनस्तद्वचः—
पीयूषवृष्टिर्भनिर्वाप्यमानः कालं निर्वाहयति, तद् यद्यत्र
कथमपि भगवान् समागच्छति, ततोऽवलांकितानिपुरस्त-
सेसारवैरस्याऽहमप्येतत् करोमि प्रव्रज्यां चाऽभ्युपगच्छा-
मि । पतच्च तदाकूतं विज्ञाय समागतस्तत्र भगवान् । मृगा-
पतिश्चण्डप्रघातश्च तत्र वन्दनार्थमुपगतः । धर्मकथावसाने
च मृगापत्या वनप्रहरार्थं चण्डप्रघातं मुक्तलापितः । ते-
नापि भगवन्नृजया तस्याश्च संद्वेषमत्तोऽसुरायाः परिषदा
लज्जमानेन सा मुक्तलिता, प्रव्रजिता च । विशेष० । भ० ।
कल्प० । ती० । आ० क० । वासजनपदे कौशाम्या राज्ञः
शतानीकस्य जयन्तीनाम भगिन्यासीत् । वृ० २ उ० ।
संघा० । आच० । आ० चू० ।

सयाथिमिय-सदास्तिमित-स्त्री० । अविरहितं प्रशान्ते, पं०
सू० ४ सूत्र ।

सयामग-श्यामक-पुं० । गर्दभिन्नराजादनन्तरशकराजावच्छ
पूर्वर्भाषके भारतप्रधानराजे, ति० ।

सयालि-सदालि-पुं० । भारत आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां
भाविष्यताऽष्टादशतीर्थकरस्य संवरस्य पूर्वभवजीवे, ती०
२० कल्प । स० ।

सयावरी-शतावरी-त्रि० । बङ्गीभेदे, ध० ३ अधि० । प्रथ० ।
श्रीन्द्रियजीवभेदे, उक्त० ३६ अ० ।

सयावियडभाव-सदाविकटभाव-पुं० । सर्वकालं प्रकटभावे,
‘सयावियडभावे असंसर्गे जिह्दिप ।’ दश० ८ अ० ।

सयासव-सदाश्रव-त्रि० । आश्रयतीपत्तरति जलं यैस्ते
आश्रवाः—सूक्ष्मरन्ध्राणि सन्तो विद्यमानाः सदा वा-सर्वदा
वा आश्रवा यस्य स सदाश्रवः । आश्रवैः सदा सहितं,
भ० १ श० ६ उ० ।

शताश्रव-त्रि० । शतसंख्या आश्रवा यस्य सः । शतसंख्य-
काश्रवोपेते, भ० १ श० ६ उ० ।

सयासिव-सदाशिव-पुं० । न० । सदा शिवमस्येति सदाशि-
वम् । ल० । को० । परब्रह्मणि, शैवोपाख्ये परतत्त्वे, द्वि० २ ब्रा० ।

सयामोक्त्व-सदासौख्य-न० । नित्यसुखं, अपवर्गं, आव०६
अ० । पञ्चा० ।

सह-सह-त्रि० । 'हृत् स्तोः' ॥ ८ । २ । १२४ ॥ इति ह्यशब्दे-
हकार्यकारयोर्द्वययो वा । सहनीये , प्रा० २ पाद ।

सयोग-सयोग-पुं० । योगेन सहितः । संमारी जीवभेद, स्था०
२ ठा ४ उ० ।

सर-शर-पुं० । शारे, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० १ उ० । अन्ते, प्रव०
द्वार । ध० । संथा० । आ० म० । औ० । सूत्र० । स० ।

सरस्-न० । स्वयं सम्भूते जलाशये, अनु० । स्था० । प्रज्ञा० ।
नि० चू० । भ० । औ० । रा० । प्रज्ञ० । उत्त० । ज्ञा० । बहुनि
केवलानि पुण्यायकीर्णानि सर्वास्मिन्नुच्यन्ते, प्रज्ञा० २ पद ।
स्वर-अव्य० । स्वलोके, देवलोके, गा० ।

स्वर-पुं० । शुद्धव्यकाराद्यक्षरेषु, पुं० । "अक्षरसरणेण सरा"
'स्वृ' शब्दापतापयोः, कक्षराणां व्यञ्जनानां स्वरणेन संश-
ब्देन स्वरः अकारादयः प्रोच्यन्ते । अथवा—अक्षरस्य चै-
तन्यस्य स्वरणात् संशब्दनात् स्वराः, शब्दाधारणमन्तरणाऽ-
न्तर्विज्ञानस्य बाहुमशक्यत्वात्, शब्दश्च स्वरसङ्गाधा-
दिति । विशेष० ।

सुद्धा वि सरंति मयं, मारंति य वंजणार्हं जं तेणं ।

होति सरा न कयाह वि, तेहिं विणा वंजणं सरइ ॥ ४६२ ॥

वंजिज्जइ जेणत्थो, घडो व्व दीवेण वंजणं तो तं ।

अत्थं पायेण सरा, वंजंति न केवला जेणं ॥ ४६३ ॥

शुद्धाः कथला व्यञ्जनगहिता अपि अकारादयः स्वराः स्वय-
मेव स्वरन्ति-शब्दथन्ति विष्णुप्रमुखं धस्तु, व्यञ्जनानि चेत-
संयुक्ताः सन्तः स्वरयन्ति उच्चारणयोर्यानि कुर्वन्ति यतः,
तेन कारणेन स्वरा भवन्त्येते । न हि क्वापि तैः स्वरेभिर्ना व्यञ्ज-
नस्य स्वरणम्-अर्धप्रतिपादनं दृश्यते । नापि परगमने पिण्डी-
भूतानि व्यञ्जनानि स्वरेभिर्नोच्चारयितुं शक्यन्ते, अतो व्यञ्ज-
नस्वरणादप्येते स्वरा उच्यन्ते इति भावः । व्यञ्जने प्रकटी-
क्रियते प्रदीपने च घटादिरथोऽननति कृत्वा व्यञ्जनमभिधीयते
व्यञ्जनमाहाय्यविगहिता यतः कथलाः स्वरा प्राया न कदा-
चिद् बाह्यमर्थं व्यञ्जयन्ति, अपनीतव्यञ्जने हि वाक्यं न विव-
क्षितार्थप्रतिपादनायाऽलं दृश्यते, यथा—'सम्यग्दर्शनज्ञान-
चारित्राणि' इत्यत्र वाक्यं व्यञ्जनापगमे एते स्वरा समवति-
ष्ठन्ते—'अ-अ-अ-अ-अ-आ-अ-आ-इ-आ-इ' । न चैनं वि-
वक्षितमर्थं प्रतिपादयितुं समर्थाः । अकारकारादयः क-
थला अपि विष्णुप्रमथ्यादिकमर्थं प्रतिपादयन्तीति प्रायोग्रह-
णम् । अत्राह-नन्वकारादयो विष्णुप्रभृतीनां संज्ञा एव । एवं
च सति यथा केवलं स्वरेण संज्ञा, तथा संकेतवशात् केव-
लेन व्यञ्जनेनाप्यसौ भविष्यति तत्कथं पूर्वगाथायामुक्तम्—
'न कयाह वि तेहिं' विणा वंजणं सरइ' इति ? सत्यम्, तत्राऽ-
यमभिप्रायः—स्वरैः केवलैरपि कान्चित् कान्चित् संज्ञा दृश्यते,
व्यञ्जनेस्तु सर्वथा तद्वदितैर्न कान्चित् संज्ञा यद्यत इति ।
तदेवमक्षरं वर्ण इति पर्यायौ सामान्यवर्णवाचकौ, स्वरो व्य-
ञ्जनमित्यसौ तु प्रत्यङ्कं वर्णवर्णवाचकौ कान्तिविशेषः, सकल-
जनादयवप्रकृतिगम्भीरतादिगुणाद्यलंकृतं ध्वनौ, अनु० ।

विशे० । सूत्र० । स्था० । तं० । रा० । जं० । 'स्वृ' शब्दापता-
पयोः, स्वरणं सरः । ध्वनिविशेष, अनु० ।

सराः—

सत्त सरा पणत्ता, तं जहा—“सजे रिसभे गंधारे, मज्झिमे
पंचमे सरे । धेवते चैव णिसाते, सरा सत्त वियाहिता ॥ १॥”
एणसि णं सत्तयहं सराणं सत्त सरट्ठाणा पणत्ता, तं जहा—

सजं तु अग्गजिम्भाते, उरेण रिसभं सरं ।

कंदुग्गतेण गंधारं, मज्झजिम्भा तु मज्झिमं ॥ २ ॥

यासाए पंचमं दूया, दंतोड्डेण य धेवतं ।

मुद्धाणेण य णिसातं, सरट्ठाणा वियाहिता ॥ ३ ॥

सत्त सरा जीवनिस्सिता पणत्ता, तं जहा—

सजं रवति मयूरो, कुकुडो रिसहं सरं ।

हंसो णदति गंधारं, मज्झिमं तु गवेलगा ॥ ४ ॥

अह कुसुमभंभं कालं, कंडला पंचमं सरं ।

छट्ठं च सारसा कौचा, णिमायं मत्तमं गता ॥ ५ ॥

सत्त सरा अजीवनिस्सिता पणत्ता, तं जहा—

सजं रवति मुहंगा, गोमुही रिसभं सरं ।

संखो णदति गंधारं, मज्झिमं पुण भल्लरी ॥ ६ ॥

चउचलणपतिट्ठाणा, गोहिया पंचमं सरं ।

आडंबरो र्वतितं, महाभेरी य मत्तमं ॥ ७ ॥

एतेमि णं सत्तयणं सत्त सरलक्खणा पणत्ता, तं जहा—

सजेण लभति विनि, कवं च ण विणस्सति ।

गावो भित्ता य पुत्ता य, शारीणं चैव वल्लभो ॥ ८ ॥

रिसभेण उ एमजं, सेणावच्च धलाणि य ।

वत्थगन्धमलंकारं, इत्थिओ मयणाणि य ॥ ९ ॥

गंधारे गीतजुत्तिस्सा, वज्रविची कलाहिता ।

भवन्ति कतिणो पप्पा, जे अज्जे मत्थपाग्गा ॥ १० ॥

मज्झिमस्सरसंपप्पा, भवन्ति मुद्धजीविणो ।

स्वायती पीयती देती, मज्झिमं सरमस्सितो ॥ ११ ॥

पंचमस्सरसंपप्पा, भवन्ति पुद्धवीपती ।

सूरा संगहकत्तारो, अग्गगगणातगा ॥ १२ ॥

रेवतस्सरसंपप्पा, भवन्ति कलहपिया ।

साउखिता वग्गुरिया, सोयरिया मच्छवन्धा य ॥ १३ ॥

चंडाला मुट्टिया सेवा, जे अग्गे पावकम्मिणो ।

गोघातगा य जे चोरा, णिसायं सरमस्सिता ॥ १४ ॥

एतेसि सत्तयहं सराणं तओ गामा पणत्ता, तं जहा—स-
ज्जगामे मज्झिमगामे गंधारगामे । सज्जगामस्स णं सत्त
मुच्छणातो पणत्ताओ, तं जहा—

मंगी कोरव्वीया, हरी य रयणी य सारकंता य ।

छट्ठी य सारसी शाम, सुद्धसज्जा य सत्तमा ॥ १५ ॥

मज्झिमगामस्स णं सत्त मुच्छणातो पणत्ताओ, तं जहा—
उत्तरमदा रयणी, उत्तरा उत्तरासमा ।

आसोक्तं य सोवीरा , अमीर इवति सत्तमा ॥ १६ ॥
 गंधारगामस्स शे सत्त मुच्छणातो पण्णाओ तं जहा-
 खं दीति खुदिमो पूरि-मा य चउत्थी य सुदुगंधारा ।
 उत्तरगंधारा तिप्प , पंचमिता इवति मुच्छा उ ॥ १७ ॥
 सुदुत्तरमायामा, सा छट्ठी णियमसो उ आधव्वा ।
 अह उत्तरायता को-डिमातसा सत्तमी मुच्छा ॥ १८ ॥
 सत्त सराओ कओ सं-भवति ? गेयस्स का भवति जोखी ?
 कति समता उस्सासा ? , कति वा गेयस्स आगारा ? ॥ १९ ॥
 सत्त सरा आभीतो, भवति गीतं च रु(रु) यजोखीतं ।
 पादसमा ऊमासा, तिप्पि च गीयस्स आगारा ॥ २० ॥
 आइमिउ आरभंता , समुच्चहंता य मज्झगारम्मि ।
 अवसाखं तज्ज बिंता, तिप्पि च गेयस्स आगारा ॥ २१ ॥
 छट्ठेसे अट्ठगुणे , तिप्पि च विचाई दो च भण्णितीओ ।
 जाणहि ति सो गाहिइ, सुसिक्खिओ रंगमज्झम्मि ॥ २२ ॥
 भीतं दुतं रहस्सं , गायंते मा तगाहि एत्तालं ।
 काकस्सरमणुनासं च होति गेयस्स छट्ठासा ॥ २३ ॥
 पुन्नं १ रत्तं २ चअलं-कियं ३ च वत्तं ४ तहा अविग्गुहं ५ ।
 मधुरं ६ मम ७ सुकुमारं ८, अट्ठ गुणा होति गेयस्स । २४ ।
 उरकंठमिरपसत्थं , च गेज्जते मउ रिभिअपदवदं ।
 समतालपट्टकवेवं , सत्त सरसीहरं गीयं ॥ २५ ॥
 निहोसं सारवंतं च, हेउजुत्तमलं कियं ।
 उवणीयं सोवयारं च, मियं मधुरमेव य ॥ २६ ॥
 सममदसमं चैव, सव्वत्थ विसमं च जं ।
 तिप्पि विचप्पयाराइं, चउत्थं नापलब्धती ॥ २७ ॥
 सकता पागता चैव, दुहा भण्णितीउ आहिया ।
 सरमंडलम्मि गिज्जंते , पसत्था इसिभासिता ॥ २८ ॥
 केमी गायति मधुरं , केसी गायति खरं च रुक्खं च ॥
 केसी गायति चउरं , केसि विलंबं दुतं केसी ॥ २९ ॥
 विस्सरं पुणं करिसि ? ।
 सामा गायइ मधुरं , काली गायइ खरं च रुक्खं ज ।
 गोरी गायति चउरं , काण विलंबं दुतं अंधा ॥ ३० ॥
 विस्सरं पुणं पिगला ।
 तंतिसम तालसमं , पादसमं लयसमं गहसमं च ।
 नीससिऊससियममं , संचारसमा सरा सत्त ॥ ३१ ॥
 सत्त सरा य ततो गामा, मुच्छणा एकवीसती ।
 ताणा एगूणपण्णासा , सम्मत्तं सरमंडलं ॥ ३२ ॥
 (सू० ५५३) इति सरमंडलं समत्तं ॥
 सुगमं चेदं , नवरं स्वरणाणि स्वराः—शब्दविशेषाः,
 'सज्ज' त्यादि श्लोकाः, षड्भ्यो जातः षड्जः, उक्तं हि-
 "नासां कण्ठसुरस्तालु, जिह्वां दन्ताश्च संश्रितः । षड्भिः
 सजायन्त यस्मा—तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥ १ ॥ "

तथा ऋषभो—वृषभस्तद्वद् यो वर्तते स ऋषभ इति ।
 आह च—“ वायुः समुत्थितो नाभेः, कण्ठशीर्षसमाहृतः,
 नद्वृषभवद् यस्मात् , तस्माद्वृषभ उच्यते ॥ १ ॥ ”
 तथा गन्धा विद्यन्ते यत्र स गन्धारः स एव गान्धारो,
 गन्धवाहविशेष इत्यर्थः । अभाणि हि—“ वायुः समु-
 त्थितो नाभेः , कण्ठशीर्षसमाहृतः । नानागन्धावहः पुण्या,
 गान्धारस्तेन हेतुना ॥ १ ॥ ” तथा मध्ये कायस्य भवो
 मध्यमः , यद्वान्वि—“ वायुः समुत्थितो नाभे-कण्ठोद्दि-
 समाहृतः । नाभिं प्राप्ता महानादो , मध्यमत्वं समश्नुत
 ॥ १ ॥ ” तथा पञ्चाणां षड्जादिस्वराणां निर्देशक्रममाध-
 त्य पूरणः पञ्चमः । अथवा--पञ्चसु नाभ्यादिभ्यानेषु मा-
 तीति पञ्चमः स्वरः , यदध्यधाति—“ वायुः समुत्थितो
 नाभे—कण्ठः (हृत्) कण्ठशीर्षोद्गतः । पञ्चस्थानान्स्थितस्याऽस्य,
 पञ्चमत्वं विधीयते ॥ १ ॥ तथा अभिसम्पद्यते--अनुस-
 न्धयति शेषस्वरानिति निदर्शित्वाद् धैवतः , यदुक्तम्-
 “ अभिसम्पद्यते यस्मा-देतान् पूर्वोन्धितान् स्वरान् ।
 तस्मादस्य स्वरस्यापि , धैवतत्वं विधीयते ॥ १ ॥ ”
 पाठान्तरं रैवतश्चेति , तथा निर्वाहन्ति स्वरा यस्मिन्
 स निर्वाहः , यतोऽभिहितम्—“ निर्वाहन्ति स्वरा यस्मा-
 श्रियादस्तेन हेतुना । सर्वाश्चाभिभवन्त्येव , यदादित्योऽस्य
 रैवतम् ॥ १ ॥ ” इति , तद्वं स्वराः सप्त ' विर्याहय '
 स्ति--व्याख्याताः । ननु कार्यं हि कारणाद्यत्तं जिह्वा च स्व-
 राणां कारणं सा चासंख्ययत्तु ततः कथं स्वराणां संख्या-
 तव्यमिति , उच्यते-असंख्याता अपि विशेषतः स्वराः
 सामान्यतः सर्वेऽपि सप्तस्वन्तर्भवन्ति । अथवा--स्थ-
 लस्वरान् गीतं--चाऽऽश्रित्य सप्त उक्ताः , आह च--“ क-
 ज्ज करणायत्तं, जीहा यं सरस्स ता असंखेज्जा । स-
 रसंखमसंखेज्जा, करणस्सासंखयत्ताओ ॥ १ ॥ सत्त य सुत्त-
 निबद्धा, कह न विगंढा ? तओ गुरु आह । सत्तयुवाइ
 सव्वं, वायरगहणं च गेयं वा ॥ २ ॥ ” इति । स्वराक्षामता-
 ऽभिधाय कारणतन्त्ररूपेण यापक्रमेण--“ एणसि णं मि-
 त्यादि , तत्र नाभिसमुत्थः स्वरोऽधिकारी आभोगेन अना-
 भोगेन वा यं प्रदंशं प्राप्य विशेषमानादयति तत्स्वरस्योप-
 कारकमिति स्वरस्थानमुच्यते , 'सज्ज' मित्यादि श्लोकद्वयं
 ध्यायित्वा सर्वत्र क्रिया, षड्जं तु प्रथमस्वरेभ्यः अग्रभूता
 जिह्वा अग्रजिह्वा जिह्वाग्रमित्यर्थः , तथा यद्यपि षड्जभ-
 रान् स्थानान्तराण्यपि व्याप्रियन्ते अग्रजिह्वा वा स्वरास्तेषु
 व्याप्रियन्ते तथापि सा तत्र बहुतरव्यापारयतीति कृत्वा
 तथा तमेव ध्यायित्वाभिहितम् , उगे--वृक्षस्तेन ऋषभमन्व-
 रं , ' कंदुगगणं ' ति--कण्ठश्चासाधुप्रकश्च--उक्तं । कण्ठो-
 प्रकस्तेन कण्ठस्य वोप्रत्वं यत्तेन कण्ठोप्रत्वेन कण्ठोद्गा-
 यदुद्गतम्--उद्गतिः स्वराद्गमलक्षणा क्रिया तेन कण्ठोद्गतेन
 गन्धारं, जिह्वाया मध्या भागो मध्यजिह्वा तथा मध्यमं,
 तथा दन्ताश्च ओष्ठौ च दन्तोष्ठे तेन धैवत रैवते वेति ।
 'जीवनिस्मय' स्ति--जीवाश्रिताः जीवेभ्यो वा निःसृता-
 निर्गताः , 'सज्ज' मित्यादि श्लोकाः , 'नदति--रानि 'गवे-
 लग' स्ति--गावश्च प्लकाश्च--ऊरुका गवेलकाः , अथ-
 वा--गवेलका ऊरुका एव इति , 'अहं कुसुम' इत्यादिक-
 पकं गाथाभिधानम् , 'विषमाक्षरपादं वा, पादरसमं दशध-

मेवत् । तन्त्रेऽस्मिन् यदस्मिन्, गाथेति तत् परिहृतैवेत्यम् ॥ १ ॥ " इति घञनात्, 'अथ' ति—विशेषार्थः, विशेषार्थना चैवम्—यथा गवेलका अविशेषण मध्यमं स्वरं नदन्ति न तथा कौकिलाः पञ्चमम्, अपि तु कुसुमसम्भवे काल इति, कुसुमानां बाहुल्यतो यनस्पतिषु सम्भवे यस्मिन् स तथा तत्र, मध्यावित्यर्थः । 'अजीर्णानिस्सय' ति—तथैव नवरं जीवप्रयोगादेत इति । 'सज्ज' मित्यादि श्लोकाः, मृदङ्गा-मर्दलः गौमुक्ती-काहला यतस्तस्या मुखे गो-भृङ्गमन्यद्वा क्रियत इति, 'चउ' इत्यादि श्लोकाः चतुर्भिर्धरैः प्रतिष्ठानं भाव यस्याः सा तथा, गोधा चर्मणा अवनद्धेति गाधिका वाद्यविशेषा द्द्वैरिकेति यत्पर्यायः आङ्गस्वरः-पटहः सप्तमामित् निषादम् । 'एयसि य मि' त्यादि, 'सप्त' ति—स्वरभेदात् सप्तस्वरलक्षणानि यथा स्वफलं प्रति प्रापणाव्यभिचारीणि स्वररूपाणि भवन्ति, तान्येव फलत आह—'सज्जेण' त्यादि श्लोकाः सप्त, षड्-जेन लभेत् वृत्तिम्' अयमर्थः—षड्जस्यैवं लक्षणं—स्वरूपमस्ति येन वृत्ति—जीवनं लभेत् षड्जस्वरयुक्तः प्राणी, तत्तच्च मनुष्यापक्षया लक्ष्यते, मनुष्यलक्षणत्वादस्येति, कृतं च न विनश्यति तस्येति शेषः निष्फलारम्भो न भवतीत्यर्थः, गावा मित्राणि च पुत्राश्च भवन्तीति शेषः । 'एसज्ज' ति—ऐश्वर्यं गन्धारे गीतयुक्ताः वयंवृत्तयः—प्रधानजीविकाः कलाभिरधिकाः कवयः—काव्यकारिणः प्राज्ञाः—सद्बोधाः, ये च उक्तभ्यो गीतयुक्तादिभ्योऽन्ये-शास्त्रपारगाः—धनुर्वेदादिपारगामिनस्ते भवन्तीति, शकुनेन-द्रव्येनलक्षणेन चरन्ति—पापडि कुर्वन्ति शकुनान् वा ध्वनन्ति शाकुनिकाः, वागुरा—मृगबन्धने तथा चरन्तीति वागुरिकाः, शूकरेण शूकरवधार्थं चरन्तीति शूकरान् वा ध्वनन्तीति शौकरिकाः, भौष्टिका मल्ला इति, 'एतेषा' मित्यादि, तत्र व्याख्यानगाथा—'सज्जाइ तिहा गामो, सप्तमूढो मुच्छनाण विसेषो । ता सप्त एकमेकं, तो सप्त सगण इगधीसा ॥ १ ॥ अज्जसरयिसेसे, उणायंतस्स मुच्छणा भाणिया । कत्ता य मुच्छिआ इय, कुणई मुच्छं ष सा य ति ॥ २ ॥ ' कर्त्ता वा मूर्च्छित इव करोति, मूर्च्छित इव वा स कर्त्तव्यार्थः, इह च मङ्गीप्रभृतीनामेकविंशतिमूर्च्छनानां स्वरविशेषाः पूर्वगते स्वरप्राप्तं भाणताः, अधुना तु तद्विनिर्गतेभ्यो भरतवैशाखिलादिशास्त्रेभ्यो विज्ञेया इति । 'सप्त सरा कम्पो' गाहा, इह चत्वारः प्रश्नाः, तत्र कुत इति व्यानात् का योर्निरति का जातिः तथा कति समया येषु ते कतिसमयाः, उच्छासाः किंपरिमाणकाला इत्यर्थः, तथाऽऽकाराः आकृतयः स्वरप्राणीत्यर्थः, 'सप्तसरा' गाहा प्रश्नान्येवना-र्था स्पष्टा, नवरं र्हादने योनिः—जातिः समानरूपतया यस्य तद् र्हादितयोनिकं, पादसमया उच्छासा यावद्भिः समयैः पादौ वृत्तस्य नीयते तावत्समया उच्छासा गीते भवन्तीत्यर्थः । आकारानाह—'आई' गाहा आई-प्राथम्ये मृदु-काम-लमार्दमृदु गीतमिति गम्यते, आरभमाणाः, इह समुदातत्र-यापक्ष बहुवचनमन्यथा एक एव आकारो ह्यन्यद् वक्ष्यमाणलक्षणमिति, तथा समुद्धततश्च महता गीतध्वनिरिति गम्यते, मध्यकारे—मध्यभाग, तथा अवसाने च क्षपयन्तो गीतध्वनिं मन्त्रीकुर्वन्त्येव गीतस्याकारा भवन्ति, आदिमध्या-

वसानेषु गीतध्वनिः मृदुभारमन्त्रस्वभावः क्रमेण भवन्तीति भावः । किं चाप्यत्—'सुहोसे' दारगाहा, षट् दोषा वज्जी-याः, तानाह—'भीयं' गाहा-भीति-त्रस्तमानसं १ दृते-त्वारि-तं २ 'रहस्से' ति—ह्रस्वस्वरं लघुशब्दमित्यर्थः, पाठान्तरेण 'उत्पच्छं' आसयुक्तं त्वरितं चेति उत्तालम्-उत्प्रावह्यार्थे इत्यनितालमस्थानतालं वा, तालस्तु कंसिकादिशब्दविशेष इति ४ । काकस्वरं—सुवणाव्यस्वरम् अनुनासं च—सानु-नासिकं नासिकाकृतस्वरमित्यर्थः, किमित्याह—गायन् गा-नप्रवृत्तस्त्वं हेगायन ! मा गासीः, किमिति !, यत एनं गेय-स्य षट् दोषा इति । अष्टौ गुणानाह—'पुञ्जं' गाहा—पूर्णे स्वरकलाभिः १ रक्तं गयरागेणानुरक्तस्य २ अलङ्कृत-मन्यान्यस्वरविशेषाणां स्फुटशुभानां करणात् ३ व्यक्त-मस्वरस्वरस्फुटकरत्वात् ४ 'अधिपुट्टं' विक्रोशनमिव यच्च विस्वरं ५ मधुरं—मधुरस्वरं कौकिलारुतवत् ६ स-मं—तालवंशस्वरादिसमनुगतं ७ सुकुमारं ललितं ललतीव यत् स्वरघोलनाप्रकारेण शब्दस्पर्शनं भ्रात्रेन्द्रियस्य सुखा-त्पादनादिति ८, एभिर्घ्राभिर्गुणैर्युक्तं गेयं भवति । अन्यथा विदम्बना । किंचान्यत्—'उर' गाहा-उरःकण्ठशिरःसु प्र-शस्तं-विशुद्धम्, अयमर्थो—यद्युगमि स्वरा विशालस्तत उगं विशुद्धं, कण्ठ यदि स्वरा वर्तिताऽस्फुटितश्च ततः क-ण्ठाविशुद्धं, शिरसि प्राप्तां यदि सानुनासिकस्ततः शिरा-विशुद्धम्, अथवा—उरः कण्ठः शिरः सुखेष्मणा अ-भ्याकुलेषु विशुद्धेषु—प्रशस्तेषु यत्सत्येति, चकारां गेय-गुणान्तरसमुच्चये, गीयते-उच्चार्यते गेयमिति सम्बध्य-ते, किं विशिष्टमित्याह ?—मृदुकं-मधुरस्वरं रिभितं-यत्रा-क्षरेषु घोलनया संचरन् स्वरो रङ्गनीव घोलनाबहु-लमित्यर्थः, पद्बद्धं—गेयपदैर्निबद्धमिति, पद्त्रयस्य कर्म-धारयः, 'समतालपद्बद्धमे' ति—समशब्दः प्रत्यकं स-म्बध्यते तेन समास्ताला-हस्तताला उपचारात् तद्रवो यस्मिन्स्तत्समताले, तथा समः प्रत्युत्क्षेपः प्रतिक्षेपो वा—मुरजकशिकाद्यानोद्यानां यो ध्वनिस्तत्तत्तत्तत् नृत्यत्पादले-पलक्षणे वा यस्मिन्स्तत्समप्रत्युत्क्षेपं समप्रतिक्षेपं वेति, तथा—'सप्तसरसीभरं' ति—सप्तस्वराः 'सीभरं' ति—अ-क्षरादिभिः समा यत्र तत् सप्तस्वरसीभरं, ते चामी—'अ-क्षरसमं १ पयसमं २ तालसमं ३ लयसमं ४ गहसमं च ५ नी-ससिऊमसियसमं ६ सञ्चारसमं ७ सरा सप्त ॥१॥' ति, इयं च गाथा स्वरप्रकरणोपान्ते 'ततिसम' मित्यादिरधीताऽपि इहाक्षरसममित्यादि व्याख्यायते, अनुयागद्वारटीकायामेव-मेव दर्शनादिति, तत्र दीर्घे अक्षरे दीर्घः स्वरः क्रियते, ह्रस्वे ह्रस्वः, प्लुते प्लुतः, सानुनासिके सानुनासिकः तदक्षरस-मं, तथा यद्गयपदं—नामिकादिकमन्यतरबन्धेन बद्धं यत्र स्वरं अनुपाति भवति तत्तत्रैव यत्र गीते गीयते तत्पदसममि-ति, यत्परस्परानुगतहस्ततालस्वरानुवर्ति भवति तत्तालस-मं, मृदुद्वार्याद्यन्यतरमयेनाङ्गलिकोशकेनाहतायास्तन्त्याः स्वरप्रकारा लयस्तमनुसरतो गातुर्ध्वजं तल्लयसमं, प्रथमतो वंशतन्त्यादिभिः स्वरां गृहीतस्तत्समं गीयमानं ग्रहस-मं निःश्वसिताच्छ्रुतितमानमनतिक्रामतो यद्वेयं तन्निःश्व-सिताच्छ्रुतितसमं, तैरेव वंशतन्त्यादिभिर्ध्वजलसञ्चारस-मं गीयते तत्सञ्चारसमं, गेयं च सप्त स्वरास्तदात्मकमि-य-

र्थः । यां गेये सूत्रबन्धः स एवमष्टमुख एव कार्ये इत्याह—
 'मिहोसं सिलोगो'—तत्र निर्होचम्—“अतियमुचवायजय-
 यं” इत्यादि द्वात्रिंशत्सूत्रदोषादितं । सग्वक् अर्थेन युक्तं
 हेतुयुक्तम् अर्थेगमककारयुक्तम् ३ अलङ्करणं—काव्याल-
 ङ्कारयुक्तम् ४ उपनीतम्—उपसंहारयुक्तं ५ सोपचारम्—अनि-
 दुरा-विकृष्टा लज्जनीयाभिधानं सोप्रासं वा ६ मितं प-
 दपादाक्षरैः नापरिमितमित्यर्थः ७ मधुरं त्रिधाशब्दा-
 र्थाभिधानतो ८ गेयं भवतीति शेषः । 'तस्मिन् य
 चित्तां' ति—यदुक्तं तद्व्याख्या—'समं' सिलोगो,
 तत्र—समं पादैरक्षरैश्च, तत्र पादैश्चतुर्भिरेक्षरैस्तु—
 शुक्लपुभिः अर्द्धसमं त्वेकतरसमं, विषमं तु सर्वत्र
 पादाक्षरापेक्षेत्यर्थः, अन्य तु व्याचक्षते—समं—यत्र च-
 तुर्ध्वेषि पादेषु समान्यक्षराणि, अर्द्धसमं यत्र प्रथममृतीय-
 योद्वितीयचतुर्थयोश्च समत्वं, तथा सर्वत्र—सर्वपादेषु वि-
 षमं च—विषमाक्षरं—यद् यस्माद् वृत्तं भवति तन्मूर्त्तिणि वृ-
 त्तप्रजातानि—पद्यप्रकाराः, अत एव चतुर्थे नापलभ्यत
 इति । 'दोषि य भविष्यो' ति—अस्य व्याख्या—'स-
 क्तया' सिलोगो, भगितिः—भाषा 'आह्वया'—आह्वया-
 ता स्वरमण्डल-पञ्चजादस्वरसमूह, शेषे कण्ठ्यम् । की-
 दृशी स्त्री कीदृशं गायतीति प्रश्नमाह—'कस्ती' गाहा—
 'कसि' ति—कीदृशी 'स्वर' ति—स्वरस्थानं कलं—प्र-
 सिद्धं चतुरं—दक्षं विलम्बं—परिमन्धरं द्रुतं—शीघ्रमिति, वि-
 स्सरं पुण्य 'कसि' ति—गाथाधिकमिति, उत्तरमाह—
 'सामा' गाहा कण्ठ्या, 'पिगल' ति—कपिला,
 'तंति' गाहा तन्त्रीसमं—वीणादिनन्वीशब्देन तुल्यं मि-
 लितं च, शेषे प्राग्वत्, नवरं पादो—वृत्तपादः, तन्त्री-
 सममित्यादिषु गेयं सम्बन्धनीयं तथा गेयस्य स्वरान-
 र्थान्तरत्वादुक्तम् 'संचारसमा सरा सत्' ति—अन्यथा
 सञ्चारसममिति वाच्यं न्यात्, 'तंसिसमा तालसमे' त्यादि
 चेति अर्थे च स्वरमण्डलसङ्केपार्थः, 'सत् सरा' सिला-
 गो, तता तन्त्री तानां भ्रमयते, तत्र पञ्चजादिः स्वरः प्र-
 त्येकं सप्तभिस्तानैर्गीयत इत्येवमेकानपञ्चाशत्तानां सप्तत-
 त्रिकायां वीणायां भवन्तीति, एवमेकतन्त्रीकायां तितन्त्रिका-
 यां च कण्ठेनापि गीयमाना एकानपञ्चाशदेवेति । स्था० ७
 डा० ३ उ० । उक्त० । आ० म० । प्रब० । जी० । तं० । प्रज्ञा० ।
 जीवाजीवधिनस्वरस्वरूपफलाभिधायक शास्त्रे, नपु० । स०
 ३१ सम० ।

स्मर—पुं० । "पञ्चम-श्म-प्प-स-झां ऋः" ॥ ८२ । ७४ ॥ इति
 क्वाचित्कत्वाद् न । स्मरः । सरः । प्रा० । "अधो म-न-याम्"
 ॥ ८२ । ७८ ॥ इति मलोपः । प्रा० । कन्धर्पे, अष्ट० २२ अष्ट० ।
 सु—धा० । गतौ, "श्रुवर्थस्यारः" ॥ ८२ । २३४ ॥ इति सुधा-
 ताः श्रुवर्थस्यारः । सरः । प्रा० ४ पाद ।

स्मृ—धा० । आध्याने, "स्मरः कर कूर०" ॥ ८२ । ७४ ॥
 इत्यस्य पक्षः । सग्वः । स्मरसि । प्रा० ४ पाद ।

सरभ—पुं० स्त्री० । शरव—स्त्री० । "शरवादेवत्" ॥ ८२ । १८ ॥ इति
 क्वाचित्कत्वाद् न । सरः । प्रा० । "प्रावृद्ध-शरकरणयः पुंसि"
 ॥ ८२ । १ । ३१ ॥ इति वा पुंस्त्वम् । आश्विनकार्तिकमासात्मके
 श्रुती, प्रा० १ पाद ।

सरउ—सरयु—स्त्री० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य दक्षिणस्यां भारते
 कर्णे गङ्गासङ्गतायां महानद्याम् । दृष्टा० १० डा० ३ उ० ।
 या अयोध्यायाः सन्निकटे वहति । स्था० ५ डा० ३ उ० ।

सरस्व—सरजस्क—त्रि० । सत्कारं, वृ० ३ उ० । दक्षिणेपशुभिः-
 तं, उक्त० १७ अ० । समस्मनि, ओष० ।

सरस्व—त्रि० । रक्षा-भस्म, सह रक्षया वर्तत इति सरस्वम् ।
 समस्मनि, पि० । आ० म० ।

सरस्वधूलि—सरस्वधूलि—स्त्री० । सह रजसा श्लक्ष्णधूलिकृपेण
 वर्तत इति सरजस्का, वा चासौ धूलिभेनि । रजःसहितधूलौ,
 सरस्वामोस—सरजस्कामर्श—पुं० । सह पृथिव्यादिरजसां यु-
 क्तं यद्वस्तु तस्य आमर्शः—तत्संस्पर्शः । रजोयुक्तवस्तुस्पर्शे,
 आच० ४ अ० ।

सरग—शरक—पुं० । अग्निनिर्मन्थनदारुणि, द्वा० १ ध्रु० १६ अ० ।
 शरिकाभिः कृते शृपांश्च, आच० २ ध्रु० १ ध्रु० ११ उ० ।

सरगय—स्वरगत—न० । गीतमूलभूतानां षड्जश्रुपभादिस्वरा-
 णां ज्ञानं, जं० २ वक्ष० । डा० । स० ।

सरघ—सरघ—पुं० । मधुमक्षिकायाम्, सूत्र० २ ध्रु० ३ अ० ।

सरङ्गाण—स्वरस्थान—न० । नाभिसमुत्थस्वरोऽधिकारी आ-
 भोगेन अनाभोगेन वा यं प्रदेशे प्राप्य विशेषमासादयति तत्
 स्वरस्योपकारकमिति स्वरस्थानम् । स्वराणां विशेषापावके
 स्थाने, स्था० ८ डा० ३ उ० । अनु० । "नासाप पञ्चमं ब्रूया,
 दंतोद्वेण य धेवयं । मुद्राण्य य णसायं, सरङ्गाणा विद्या-
 । ह्या" (इर्नायं 'सर' शब्देऽस्मिन्नेव भागे व्याख्याता ।)

सरड—शरट—पुं० । कुलाश, आच० । प्रज्ञा० । आ० क० ।
 प्रश्न० । 'सरडकयमालियाय' शरटैः कुलाशैः कृता माला
 अगं मुण्डे वर्तन्ति वा येन तत्तथा । उपा० २ अ० ।

सरडुअ—सरडुक—न० । अबद्धास्थिकफले, आच० २ ध्रु० १
 ध्रु० १ अ० ८ उ० । वृ० ।

सरडुफल—सरडुफल—न० । अबद्धास्थिकफले, ध० २ अधि० ।
 आच० । नि० । ध्रु० ।

सरण—शरण—न० । आधये, उक्त० १ अ० । रागादिपरिभूताभि-
 तसत्त्ववात्सल्ये, आच० २ ध्रु० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । तं० ।
 प्रश्न० । नानाविधोपद्रवोपुतानां रक्षास्थानं, प्राणे, भ० १
 श० १ उ० । कल्प० । प्रश्न० । सूत्र० । संसारकान्तरगततात्ता-
 मतिप्रबलरागादिपीडितानां समाश्वासनस्थानकल्पे तत्त्व-
 चिन्तारूपेऽप्यवसानं, रा० । आच० । "जन्मज्जरा मरणमयै-
 रभिभूते व्याधिधेदनामस्ते । जिनवरवचनादन्य-न्नास्ति शर-
 णं कच्चिज्ज्ञाके ॥ १ ॥" स्था० ४ डा० १ उ० । जी० । तुणमयवास-
 रिकारी, अनु० । भ० । प्रश्न० । गृहं, आच० १ ध्रु० ५ अ० ५
 उ० । सूत्र० ।

सरण—न० । गमने, उक्त० १६ अ० । आच० ।

स्मरण—न० । पूर्वोपलब्धार्थानुस्मृती, डा० १६ अष्ट० ।
 सूत्र० । मनसि धारणे, पञ्चा० १ विव० डा० ।

सरणय—शरणद—पुं० । शरणं प्राणमज्ञानोपद्रवोपश्रुतानां
 तद्रक्षा—न० तच्च परमार्थतो निर्वाणे तद्वर्ततीति शरणदः ।

तीर्थकृति, स० १ म० १ ग० । म० । जी० । ध० । 'शरण-
देभ्यः' इह शरणे-भयार्त्तत्राणं तच्च संसारकान्तारगताना-
मतिप्रवृत्तगार्गादीर्षितानां दुःखपरंपरासंक्रान्तविशोभनः
समाश्रयसमस्थानकल्पं तत्त्वचिन्तारूपमध्यवसानम्, त्रिष-
दिपत्यस्य, अस्मिन् सति तत्त्वगोचराः शुद्धपात्रवत्-
ग्रहणधारणाविज्ञानहापोहतस्वाभिनिवशाः प्रज्ञागुणा भ-
वन्ति, तत्त्वचिन्तामन्तरेण तेषामभावात् । संभव-
न्ति तामन्तरेणापि तदाभासाः न पुनः । स्वार्थसाध-
कत्वेन भावसाराः । तत्त्वचिन्तारूपं च शरणं भगवद्भ्य एव
भवतीति शरणं वदन्तीति शरणदाः । ध० २ अधि० ।

सरणिञ्ज-स्मरणीय-त्रि० । कुद्रेपद्रवविद्रावणादिकृते तद्-
गुणानुविन्तनादिनोपबृंहणीयं, संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।
आ० म० ।

सरणी-सरणी-स्त्री० । मार्गे, " पंथो मग्गो सरणी " पार्सो
ना० ५२ गाथा ।

सरस्-शरण्य-त्रि० । शरणं साधुः शरण्यः । शरण्यवातरि,
ध० ३ अधि० ।

सरतल-सरस्तल-न० । पानीयेन धृतं तडागं सरस्तस्य त-
लम्-उपरितनोभागः सरस्तलम् । जी० ३ प्रति० ४ अ-
धि० । उपरिभागावच्छिन्नं सरस्मि, म० ६ श० ७ उ० ।
' पुष्करं वा सरतलं वा करतलं वाति " वृत्तवर्णकः ।
अत्र व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति निर्वातं जलपूर्णं
सरो प्राह्यमन्यथा चानोद्भूयमाना वा जलत्वेन विवक्षितः
समभावो न स्यादित्यर्थः । ज० १ वक्त० । रा० ।

सरद-पु० ।-शरद-स्त्री० । प्राकृते पुंस्त्वम् । कार्तिकमार्गशी-
र्ष्याः, म० ७ श० ३ उ० । अनु० । आ० । आश्विनकार्तिक-
मासान्तकं ऋतां, वाच० । प्रावृ० ८ । १ । ३१ । प्रा० १ पाद ।

सरदहतलायसोसणया-सरोद्दतडागशोषणता-स्त्री० । सर-
सः-स्वयं रुम्भृतजलाशयविशेषस्य हृदय-नद्यादिषु नि-
म्नतरप्रदशलक्षणस्य तडागस्य-हृत्प्रमजलाशयविशेषस्य
परिशोषणं यत्कतथा तद्वत् प्राकृतत्वात् स्वार्थिकताप्रत्यये
सरोद्दतडागपरिशोषणता । आ० । उपा० । म० । गोधू-
मादिषापनार्थं सरादिशोषणकं करणेन उपभोगपरिभा-
गवृत्तातिचारलक्षणे कर्मादाने, आव० ६ अ० । ध० । सरसः
शोषः सरःशोषः धान्यादिषपनार्थं सरलीकर्षणं, सरोद्ग्रहणं
जलाशयान्तराणामुपलक्षणं तेन सिन्धुहृदतडागादिपरि-
ग्रहः । यतः सरःशोषः सरःसिन्धुहृदशरम्बुत्पलवस्तत्र
अन्तानं सरः, स्वातं तु तडागमित्यनयोर्भेदः । इह हि जलमय
तद्गतानां प्रसानां तत्प्लावितानां च वृणो जीवनीकायानां
वध इति दावः । ध० २ अधि० । पञ्चा० । ध० २० ।

सरपति-सरःपङ्क्ति-स्त्री० । एकपङ्क्त्यां व्यवस्थितेषु बहुषु
सरःसु, रा० । आचा० । म० । प्रज्ञा० । सरसां पङ्क्तौ, न० ।
यत्रैकस्मात् सरसोऽन्यस्मिन् अन्यस्मादन्यत्र संस्कारकपा-
टकमोदकं संचरति सा सरःपङ्क्तिः । प्रज्ञा० ५ संव० द्वार ।
नि० खू० । जी० । ज० । अनु० । आ० । आ० ।

सरपणी-शरण्य-स्त्री० । मुञ्ज, स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

सरपाय-शरपात-पुं० । शरा-इषवः पारपन्ते-क्षिप्यन्ते येन

इति शरपातः । धनुषि, स० १ अ० ४ अ० २ उ० ।

सरपाहुड-स्वरप्राभृत-न० । पूर्वगते स्वराधिकारप्रतिपादके-
ऽधिकारविशेषे, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सरपमाश-सरःप्रमाश-न० । सर एवाङ्गलकलं प्रमाशं महा-
कल्पादर्थानं सरःप्रमाशम् । गोशालकमतप्रसिद्धे कालमान-
भेदं, म० १५ श० । (' गोशालग ' शब्दे तृतीयभागे १०२३
पृष्ठे वक्तव्यमोक्षा ।)

सरम-शरभ-पुं० । परासरेति पर्याये अष्टापदे महाकायाद-
व्यपशुविशेषे, यो हस्तिनमपि पृष्ठे समारोपयति । प्रश्न० १
आ० ४ द्वार । रा० । ज० । प्रश्न० । कल्प० । म० । आ० । व्य० ।
सरमम-सरमस-त्रि० । सहर्षे, प्रश्न० ३ आ० ४ द्वार ।

सरमंडल-स्वरमण्डल-न० । षड्जातिस्वरसमूहं, अनु० ।
स्था० । (' सर ' शब्देऽस्मिन्नेव भागेऽस्य स्वरूपं गतम् ।)

सरमह-सरोमह-पुं० । विशिष्टे काले सरसः पूजायाम्, आ० १
२ अ० १ खू० १ अ० ३ उ० ।

सरमाश-स्मरत्-त्रि० । अयमीदृश इति जानाने, व्य० ४ उ० ।
आचा० ।

सरय-सरक-पुं० । गुडधानकीसंज्ञे मधे, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।
शरक-पुं० । निर्मन्थनकाष्ठं, नि० १ अ० ३ वर्ग ३ अ० ।

शरद-स्त्री० । कार्तिकमार्गशीर्ष्याः, आ० १ अ० ६ अ० ।
उपा० । म० । स्था० । सू० प्र० । सरयरणीकरसो-
मवयणा ' कल्प० १ अधि० ३ कल्प ।

सररुह-सरोरुह-न० । " ओतोऽद् वाऽन्योन्यप्रकोष्ठार्ताद्यशि-
रांधदनामनोहरसरोरुहे क्ताश्च यः ॥८॥१५६॥ इति ओतोऽन्वे
वा । सररुहं सरोरुहं । कमले, प्रा० १ पाद ।

सरल-सरल-त्रि० । देवशठवृत्ते, ज० २ वक्त० । आ० १
प्रज्ञा० । म० । अवके, आ० क० १ अ० । " सरलास्तत्र क्षि-
यन्ते, कुञ्जास्तिष्ठन्ति पादपाः । " ध० २० २ अधि० ।

सरलकलण-स्वरलक्षण-न० । यथास्वरकलं प्रति प्रापलाव्य-
भिचारिणि स्वरस्वरूपं, स्था० ६ ठा० ३ उ० । (तानि च सप्त
' सर ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे दर्शितानि ।)

सरवण-शरवन-न० । स्वनामक्याने शरप्रधाने सन्निवेशे, यत्र
गावदुलस्य ब्राह्मणस्य गोशालायां गोशालका जन्म लेभे ।
म० १५ श० । संघा० । आ० म० । आ० खू० । स्था० ।

सरवत्-शरपत्र-न० । बृहद्विषिकायाम्, आ० १ अ० १
अ० ५ उ० ।

सरवर-सरोवर-न० । महति सरसि, " सरिहिं न सरवरेहिं न
वि उज्जालयणेहि, " प्रा० पुं० ४ पाद ।

सरविजय-स्वरविजय-पुं० । स्वरः पादकीशिवादीकृतकपस्त-
स्थ विजयस्तत्सम्बन्धी शुभाशुभनिरूपणाभ्यासः । स्वरवि-
द्यायाम्, यथा- " गतिस्तारास्वरो धामः, पादक्याः शुभदः
स्मृतः । विपरीतः प्रवेशे तु, स एवाभीष्टदायकः ॥१॥ " इत्यादि,
तथा " दुर्गास्वरत्रये स्यात्, ज्ञातव्यं शाकुनेन वैपुण्यात् । अलि-
विलशब्दः सकलः, सुमध्यमो वर्षत्तो विफलः ॥१॥ " इत्यादि ।
' सरस्स विजयं जो विज्याहिं न जीयहं से भिक्खू । ' उत्त० १५
अ० । आव० ।

सरस-शरस-वि० । सरसस्य, डा० १७ डा० १७० । अ० ।
सरस-सरस-वि० । कथिरादियुक्ते, प्र० ३ अ० ३० डा० ।
रा० । रसापेते, स० । रसमन्त्रविशेषे, डा० १ अ० १ अ० ।
“सरसस्यैव शक्तिरिति,” सरसस्य सूर्यमित्रा च कोटी-
पेयमन्त्रे च अनुक्तिं गानं च सत्यं च तथा । कल्प० १
अधि० ३ स० । सप्तमके, कल्प० १ अधि० १ स० । आच० ।
‘सरसकहिरमंसावलिनयते’ सरसाम्यां कथिरमंसाभ्याम-
बलितं गानं च सत्यं च तथा । उ० २० अ० ।

सरसंनित-शरसञ्चित-वि० । शरजालसंनिते, सरसताकुले,
सू० १ अ० ३ अ० १ उ० ।

सरसपारिजायग-सरसपारिजातक-न० । अम्लानसुरकुम्भ-
शेषकुम्भे, अ० १ अ० ३ वर्ग ५ अ० ।

सरसय-शरशत-वि० । शराणां शतं प्रत्येकं येषु ते शरःश-
तानि । प्रत्येकं शराणां शतेन परिपूर्णे, रा० । ‘सरसय-
संस्तारणपरिमंडिया’ शराणां शतं प्रत्येकं येषु तानि
शरशतानि तानि च तानि द्वाविंशत्शतानि च वाणाभ्याः
शरशतद्वाविंशत्शतानि तैर्मण्डिताः सूर्यशतद्वाविंशत्श-
तमण्डिताः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । अ० ।

सरसर-सरसर-पुं० । सर्पमतेरमुकरणे, अ० १५ अ० ।
डा० । लौकिकानुकरणभाषायाम्, उपा० २ अ० ।

सरसरपति-सरःसरःपङ्क्ति-स्त्री० । परस्परं संलग्नेषु बहुषु
सरस्तु, आच० २ अ० १ अ० ३ अ० ३ उ० । येषु सरस्तु
पङ्क्त्या व्यवस्थितेषु एकस्मात् सरसोऽस्मिन् तस्मा-
दन्यत्र च संस्कारकपाटकनोदकं सञ्चरति । जं० १ स० १ जी०
नि० अ० । प्र० १ अ० १ अ० ।

सरसी-सरसी-स्त्री० । महति सरसि, जी० । महान्ति सरा-
सि सरसीत्युच्यते । जी० । वि० । “पुष्करिणीं व्रीहिया
सरसी” पा० ना० १३० गाथा ।

सरसई-सरस्वती-स्त्री० । अग्रजन्तुमारमानरि, श्रुचभपुर-
नगरराजस्य धनवाहस्य भार्यायाम्, विपा० २ अ० २ अ० ।
भारत्याम्, का० । अग्नितौ, उपा० २ अ० १ दश० । “यस्याः
संस्तुतिमात्राद्, भवन्ति मतयः सुदृष्टपरमार्थः । वाचश्च
वाचविकलाः, सा जयतु सरस्वती देवी ॥१॥” का० १ विष० ।
स्था० ४ डा० १ उ० । अ० । “सर्वसुयसमूहमती, वामकरे
गह्विवास्थया देवी । जम्बुकुंडुडीसहिया, दंतु अविगंधं
ममं नायं ।” पं० भा० ५ कल्प । अंतरत्तेनमिगन्धर्व-
न्द्रस्याग्रमहिष्याम्, “नमः जीवजमानाय, अविपाध्व-
प्रभं नमः । नमः अमिस्वरस्वत्यै, सहाय्यया नमो नमः” ।
॥१॥ डा० १ अ० ४ वर्ग १ अ० । सनामक्याते नदीभेदे, ती०
२५ कल्प ।

सरसईकंठाभरण-सरस्वतीकंठाभरण-न० । विंशतिव्याक-
रणेष्वन्यतमं व्याकरणं, कल्प० १ अधि० १ स० । इन्द्रमूर्तिस-
हगते विदुषि, पुं० । कल्प० १ अधि० ६ स० ।

सरसईलङ्घ्यसाय-सरस्वतीलङ्घ्यप्रसाद-पुं० । इन्द्रमूर्तिस-
हगते परिडते, कल्प० १ अधि० ६ स० ।

सरसो-सरशो-पुं० । अस्माभ्यस्येव, अ० २ अधि० ।
(‘सरसइतलाभलोसक’ शब्दे इदं व्याख्यानम् ।)

सरहस्त-सरहस्त-नि० । रहस्ययुक्ते, ‘सरहस्तायै वैयाख्ये’
कल्प० १ अधि० १ स० ।

सरहा-सरहा-स्त्री० । मधुनक्षिकानाम्, “अरण्यमगंधं कथंकी,
कूरं सरहां नदीं च नदं सुद्रां” इति । स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सरहि-शरधि-पुं० । तूषीर, डा० १ अ० १८ अ० ।

सराग-सराग-पुं० । स्रग् रागेणभिन्वृत्तकलेन यः स सरागः ।
स्था० ८ डा० ३ उ० । अनुपममन्त्रकीर्णमोहे, स्था० १० डा०
३ उ० । मायालोभलक्षणं रागेण स्तब्धं, अ० १७ अ० २
उ० । अपरिज्ञाकामास्योगं, अ० २ अधि० । सू० ।

सरागस्य-सरागस्य-पुं० । स्रग् रागेण बर्त्तन इति सम्प्रगः-
स्वभावस्तास्मिन् तिष्ठतीति तत्तथा । स्वभावस्ये, सू० १
अ० ३ अ० ३ उ० ।

सरागसंज्ञाऽऽरि-सरागदर्शनार्थ-पुं० । स्रग् रागेणभिन्वृ-
त्तकलेन यः स सरागः, स एव संयमः सरागस्य वा
साधोः संयमो यः स तथा कर्मधारयः । स्था० ६ डा० ३ उ० ।
सरागदर्शनार्थं, प्र० १ आच० द्वारा ।

सरागसंज्ञम-सरागसंयम-पुं० । सन्ध्यायचारित्र्ये, स्था० ४
डा० ४ उ० (सरागसंयमं द्विविधमिति ‘चरित्रधर्म’ शब्दे
तृतीयभागे ११४६ पृष्ठे गतम् ।)

सरागसंज्ञमसंज्ञ-सरागसंज्ञदर्शन-सरागस्य अनुपमस्ता-
स्त्रीणामाहस्य यत्संयमदर्शनं तत्त्वार्थप्रदानं तत्तथा । अथवा
सरागं च तत्संयमदर्शनं चेति विग्रहः । सरागं संयमदर्शन-
मस्येति चेति । संयमदर्शनभेदे, स्था० १० डा० ३ उ० ।
(‘संज्ञमसंज्ञ’ शब्देऽस्मिन् भागे दशविधत्वमस्य गतम् ।)

सराव-शराव-पुं० । मल्लके, वृ० ३ उ० । आच० ।

सरासण-शरासन-पुं० । न० । शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते अ-
स्मिन्निति शरासनः । इषुधौ, जी० ४ प्रति० १ उ० । धनुषि,
रा० । जी० । जं० “कोयंइ गेडीवं धम्मं धण्डं सरासणं
चावं” पा० ना० ३७ गाथा ।

सरासणपट्टिया-शरासनपट्टिका-स्त्री० । धनुर्यष्टौ, बाहुपट्टि-
कायां च । विपा० १ अ० २ अ० ।

सरिआ-सरित्-स्त्री० । नद्याम्, ‘स्त्रीयामाद्विभूतः’ ॥२॥
१५ ॥ इति अन्ते आत्वम् । प्रा० । नद्याम्, ‘सरिआ तरंगि-
णी शिखया खई’ पा० ना० २८ गाथा ।

सरिउं-स्मृत्वा-अध्य० । अनुचिन्त्यत्यर्थे, पञ्चा० ५ विष० ।
जं० । नि० अ० ।

सरिकल्प-सहकल्प-पुं० । समानस्थितकल्पस्थापनाकल्पादि-
विधिवकल्पकसरि, वृ० ६ उ० ।

आहारउवहिसेजा, उगमउप्पादसेसणा सुद्धा ।

जो परिगिएहति शिययं, उत्तरगुणकपिओ स खल्लु ३६६

यः आहारोपविशत्या उद्गमोत्पादनेष्वगाशुद्धा-नियतं नि-
श्चितं परिगृह्णाति स सत्तु उत्तरशुण्कालिको भवत्ययः ।

एतेषु सदृशकल्पेन हि किं कर्तव्यमित्याह—

सरिकप्ये सरिच्छंदे, तुल्यचरिते विसिद्धतरए वा ।

साहृहिं संधवं कुजा, खाणीहिं चरितगुत्तहिं । ३६७।

सदृशकल्पः—स्थितकल्पः स्थानिककल्पादिविबिधः, कल्प-
कर्ता सदृशकल्पः—समानसामान्यकारीकः तुल्यचांग्रः समा-
नसामान्यकारिद्वयमः, विशिष्टतरा वा तीव्रतरशुभाप्यव-
सायविशेषणोक्तपुत्रेषु संयमस्थानकगणकेषु वर्तमाना ईदृ-
शा ये ज्ञानिनश्चारित्र्यगुणाश्च नैः संस्तवं—सूत्रपरिचयमकत्र
संभासादिकं कुर्यात् ।

सरिकप्ये सरिच्छंदे, तुल्यचरिते विमिद्धतरए वा ।

आदिज्ज भत्तपाणं, मत्तस्य लाभेण वा तुज्जं । ३६८॥

यः सदृशकल्पः सदृशकल्पस्तुल्यचारित्र्या विशिष्टतरा वा त-
स्यैवविधेन साधुना आनीतं भक्षणम आदधीत । स्वकीयेन
वा आर्ज्यायलाभेन तुल्यत् हीनतरमस्त्वं न गृह्णीयात् । तदेव
मुक्ता छेदोपस्थापनायकत्वास्थितिः । वृ० ६ उ० ।

सरिच्छ-सदृश-त्रि० । “ दशः क्षिप्-टकमकः ” ॥ ८१। १५२॥

इति दशधातोः ऋवर्गस्य रिरादेशः । प्रा० । “ छोऽप्यादौ ”
॥ ८२। १७॥ इति लस्य छत्वम्, प्रा० । “ अतः समुद्रया-
दौ वा ” ॥ ८१। ४४॥ इति आदेशकारस्य दीर्घो वा । सारिच्छं ।
सरिच्छं । समानं, प्रा० । “ सरिसो समो सरिच्छो ”
पा० १० ना० ७४ गाथा ।

सरिच्छंद-सदृशकल्प-पुं० । समानसामान्यकारीकः, वृ० ६ उ० ।

सरित्तय-सदृशकल्प-त्रि० । सदृशी-सदृशवर्णा स्वम् येषाम्ने
तथा । रा० । सदृशकल्पविषु, भ० ११ श० ११ उ० । सदृ-
शविषु, अन्त० १ भु० ३ वर्ग ८ अ० ।

सरित्ता-स्मर्तु-त्रि० । चिन्तयितरि, “ नो पुंश्चर्यं पुंश्चिन्द-
कीलियं सरित्ता भवइ । ” स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सरिरूप-सदृशरूप-त्रि० । “ दशः क्षिप्-टकमकः ” ॥ ८१। १।
समानरूपे, प्रा० १ पाद ।

सरिचक्ष-सदृशवर्ण-त्रि० । “ दशः क्षिप्-टकमकः ” ॥ ८१। १।
१५२॥ इति दशधातोः ऋनो रिरादेशः । समानवर्णो, प्रा० ।

सरिचक्ष-सदृशवर्ण-त्रि० । सदृश-समानं वर्णं येषां त-
था । रा० । सवयस्कं, अन्त० १ भु० ३ वर्ग १ अ० ।

सरिस-सदृश-त्रि० । समानं, सूत्र० २ भु० ५ अ० । विशेषः
भ० । पञ्चा० । नि० वृ० । आ० । समानाकारं, रा० । तु-
ल्यं, उत्त० १ अ० । अनु० । वृत्तिहेतुसामान्यरूपं, स्था० २
ठा० २ उ० । जं० । “ सरिसभेदमन्तायगणे ” सदृशी भ-
वद्भावा प्रहरणा शोकादरूपा उपकरणं च कङ्कटादिकं
यस्य स तथा । भ० ७ श० ६ उ० । “ सरिसो समो ” पा०
ना० ७४ गाथा० ।

सरिसय-सदृशक-पुं० । समानं, भ० ७ श० ८ उ० । अन्त० ।

सरिसव-सरीमृष-पुं० । उरःपरिसर्पभुजपरिसर्पभेदाद् द्विवि-
धे पञ्चन्द्रियतिरिक्ते, ल० ३४ सम० ।

सर्षप-पुं० । सिद्धार्थकः, भ० ६ श० ७ उ० । स्था० १० ना० ।
प्रज्ञा० । नि० । प्रज्ञ० ।

सरिसवमाणचलण-सदृशोपमानचरण-त्रि० । सदृशं युक्त-
मुपमानं येषाम्ना सदृशोपमानौ । एवंविधौ चरणौ यस्य स
तथा । तुल्योपमानपदं, कल्प० १ अधि० २ कण ।

सरिमवय-सर्षपक-पुं० । सिद्धार्थकः, वृ० ।

सरिमवया तं भंते ! किं भक्सेयव्वा, अभक्सेयव्वा ?।

गोयमा ! भक्सेयव्वा वि अभक्सेयव्वा वि ।

एकत्र सदृशवयसः—समानवयसः अन्यत्र—सर्वथाः—मि-
श्रार्थकाः । वृ० १ भु० ५ अ० । शुकशब्दं, अनु० ।

सरिमिया-सदृशी-स्त्री० । समानायाम्, भ० ११ श० ११ उ० ।

सरिसु—देशी-पुं० । वृत्तिविशेषः, कल्प० १ अधि० ३ कण ।

सरिहा-सरिका-स्त्री० । मुक्तावल्याम्, प्रज्ञ० ४ आश्र० द्वार ।

शरिका-स्त्री० । लघुशरपत्रं, शरपत्राप्र च । आचा० २ भु०
१ चू० १ अ० ११ उ० ।

सरीर-शरीर-न० । शरीरं प्रतिक्षणं विशागकभावं विभर्त्तति
शरीरम् । प्रज्ञा० २१ पद । “ वृषपूषभामाजिकुटिपटिकहि-
शोण्डिसिप इरः ” इति ईरप्रत्ययः । आ० म० १ अ० । देहः,
आ० म० १ अ० । कायं, आ० वृ० ५ अ० । शरीरपर्यायाः—
शरीरं वक्ता कायो देहः कलेवर्गमन्यादयः । विश० । यो-
न्विस्तनुः शरीरमित्यनर्थान्तरम् । आ० म० १ अ० । प्रज्ञ० ।
कर्म० । पं० म० । प्रज्ञा० । आच० ।

विषयसूची—

- (१) केषां कति शरीराणि ।
- (२) आहारिकादशरीराणां नैरयिकादिषु संभवत—
श्चिन्मनम् ।
- (३) औदारिकशरीरमधिकृत्य वज्र—मुक्तशरीरनिरु-
पणम् ।
- (४) वैकुण्ठिकशरीरनिरूपणपृच्छा ।
- (५) कति आहारकशरीराणि ।
- (६) तैजसशरीरविषयं सूत्रम् ।
- (७) नैरयिकादिविशेषणविशेषितानि शरीराणि ।
- (८) असुरकुमाराणां पृथिवीकायिकानां च शरीराणि ।
- (९) संग्रहगाथा ।
- (१०) शरीरमूलभेदानां विधिद्वारेण प्रतिपादनम् ।
- (११) जीवस्पृष्टानि वैक्रियादिशरीराणि ।
- (१२) कतिमहालयानि पृथ्वीशरीराणि ।
- (१३) औदारिकशरीरस्य जीवजातिभेदतः, अवस्थाभेद-
तश्च भेदनिरूपणम् ।
- (१४) एकन्द्रियादीनां क्रमेण वैक्रियशरीरनिरूपणम् ।
- (१५) वैकुण्ठिकादिशरीराणां संस्थानप्रतिपादनम् ।
- (१६) आहारकशरीरस्य पृच्छादिः ।
- (१७) तैजसशरीरपृच्छादिः ।
- (१८) औदारिकशरीरस्य पुद्गलचयनम् ।
- (१९) द्रव्यप्रदेशाभयरूपबहुत्वम् ।
- (२०) नैरयिकादीनां शरीरोत्पत्तिः ।

- (२१) शरीराधिकारात् दण्डकेन शरीरोत्पत्तिरूपत्वम् ।
 (२२) लोकश्च शरीरिशरीराणां सर्वत्र आभयस्वरूपः ।
 (२३) शरीरबन्धनप्रकारः ।
 (२४) शरीरनिर्माणस्वरूपं तत्र नाड्यादिसंख्या वेदकानु-
 भवप्रकारश्च ।
 (२५) शरीरस्यासुन्दरत्वम् ।
 (२६) विशेषतः शरीराशुभत्वम् ।
 (२७) शरीराणां वर्णादि ।
 (२८) आत्मा शरीरं स्पृष्ट्वा निर्याति ।

(१) केषां कति शरीराणि—

कति खं भंते ! सरीरा पणत्ता ? , गोयमा ! पंच सरीरा
 पणत्ता, तं जहा-ओरालिए वेउन्विए आहारए तेयए क-
 म्मए । (सूत्र०-१७६ ×)

‘कइ खं भंते ! सरीरा पणत्ता,’ इत्यादि उत्पत्तिसमयादार-
 भ्य प्रतिक्षणं शीर्यन्ते इति शरीराणि तानि भदन्त !
 कति-कियत्संख्याकानि, क्वमिति याक्यालङ्कारे, प्रकृतानि,
 भगवानाह-पञ्च शरीराणि प्रकृतानि तान्येव नामत आह—
 ‘ओरालिए’ इत्यादि, अमीषां शब्दार्थमात्रमपेक्ष्य-
 मस्तथाऽपि स्थानाश्रयार्थं किञ्चिदुच्यते—उदारं प्रधानं
 प्राधान्यं चास्य तीर्थकरगणधरशरीरापेक्षया, ततोऽन्यस्या-
 नुत्तरसुखशरीरस्याप्यनन्तगुणहीनत्वात् । अथवा—ओरालं
 नाम विस्तारवत्, विस्तारवत्ता चास्यावस्थितस्वभावस्य सा-
 निरेकधोऽनसहस्रमानस्यात्, वैक्रियं चैतायदवस्थितप्रमाणं
 न लभ्यते, उत्कर्षतोऽप्यवस्थितप्रमाणस्य पञ्चधनुःशतप्र-
 माणात्वात्, तच्च तावत्प्रमाणं सप्तम्यां नान्यत्र, यत्तत्त्व-
 क्रियं योजनलक्षप्रमाणं न तदवस्थितमाभवतिस्वाभावात्,
 ततो न तदपेक्षा, आह च श्रीगुरुः—“ओरालं नाम वि-
 स्थगलं विमालं ति जं भणियं होइ, कइ ? साइरंगजोयण-
 सहस्रमयट्टियणमाणमोरालियं अन्नमंहमं नथि सि,
 थिउडियं होआ, नं तु अणयट्टियणमाणं ; अवाट्टियं पुण
 पंचभणुमयाइ अहे सत्तमाए, इमं पुण अवाट्टियणमाणं
 साइरेणं जोयणसहस्रं ” वनस्पतीनामिति । अथवा-उरलं-
 विरलप्रदेशं न तु घन स्वरूपप्रदेशोपचितत्वात् बृहत्त्वाच्च भे-
 दवत् । यदिवा ओरालं—समयपरिभाषया मांसास्थिस्ना-
 द्वाद्यवयवं, सर्वत्र स्वार्यिक इकप्रत्ययः । इहादारमव औ-
 दारिकं पूर्वाद्रादित्वादिरूपनिष्पत्तिः । प्राकृतत्वात्—‘ओरा-
 लिय’ मिति । उक्तं च—

“ तत्थोदारमुरालं, उरलं ओरालमेव विषेवं ।
 ओरालियं ति पढमं, पडुच्च तित्थसरसरीरं ॥ १ ॥
 भणइ य तहारालं, वित्थरवणं वणस्सइ पण ।
 पगईए नत्थि अण, पइहमिणं विमालं ति ॥ २ ॥
 उरलं थथपणसां-वाचियं ति महज्जणं जहा भिएइ ।
 मंसाट्टिहावयवं, ओरालं समयपरिभासा ॥ ३ ॥ ”

तथा विविधा विशिष्टा वा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैक्रि-
 यम् । उक्तं च—“ विविद्धा विंसिद्धा वा, किरिया तीए उ जं
 भव तमिह । वेउडियं तयं पुण, नारगवेवाण पगईए ॥१॥ ”
 अथवा-वैकुर्धिकामिति शब्दसंस्कारः, तत्र विकुर्वे इति सिद्धा

न्तप्रसिद्धोऽयं धातुः विकुर्वेणं विकुर्वेः । विविधा क्रिया इत्य-
 र्थः । नन निवृत्तं वैकुर्धिकम् २. तथा चतुर्दशपूर्वविधा कार्यो-
 त्पत्तौ योगबलेनाहियं इत्याहारकम् ३. तज्जसां विकारस्तै-
 जसम् ४. कर्मलो ज्ञानं कर्मजमिति ५ । जन्मौदारिकादीनां
 शरीरात्मिकसुखस्यासे किञ्चिदस्ति प्रयोजनमुत यथाकथं-
 किञ्च प्रकृत इति !, उच्यते—अस्तीति ह्यमः । किं तदिति
 चेत् !, उच्यते—परस्परप्रदेशलौक्यं परस्परं वर्णानामु प्रदे-
 शवाहुत्वं च, तथा हि-औदारिकाद् वैक्रियस्य प्रदेशलौ-
 क्यं, वैक्रियादप्याहारकस्य, आहारकादपि तैजसस्य, तै-
 जसादपि कर्मणस्य, तथा-औदारिकाद् वैक्रियस्य वर्णाना-
 मु प्रदेशवाहुत्वं, वैक्रियादाहारकस्याहारकादपि तैजसस्य,
 तैजसादपि कर्मणस्येति ।

(२) एतामेव शरीराणि नैरयिकादिषु
 सम्भवतश्चिन्तयन्—

नेरइयाखं भंते ! कति सरीरया पणत्ता ? , गोयमा !
 तओ सरीरया पणत्ता, तं जहा-वेउन्विए तेयए कम्मए,
 एवं असुरकुमाराण वि० जाव थणियकुमाराणं । पुढवि-
 काइयाखं भंते ! कति सरीरया पणत्ता ? , गोयमा ! त-
 ओ सरीरया पणत्ता, तं जहा-ओरालिए तेयए कम्मए,
 एवं वाउकाइयवजं० जाव चउरिदियाखं । वाउकाइयाखं
 भंते ! कति सरीरया पणत्ता ? , गोयमा ! चत्तारि सरी-
 रया पणत्ता ? , तं जहा-ओरालिए वेउन्विते तेयए क-
 म्मए । एवं पंचिदियतिरिक्खजोणियाखं वि । मणुस्माखं
 भंते ! कति सरीरया पणत्ता ? , गोयमा ! पंच सरीरया
 पणत्ता, तं जहा-ओरालिए वेउन्विते आहारए तेयए
 कम्मए, वाणमंतरजोइसियवेमाणियाखं, जहा नारगाखं ।
 (सू० १७६ ×)

‘नेरइयाखं भंते ! कवइया सरीरा पणत्ता’ इत्यादि, पाठ-
 सिद्धं, शरीराणि च जीवानां क्रियाधानि, तद्यथा-बज्जानि,
 मुक्कानि च । तत्र यानि चिन्ताकालं जीवैः परिपृहीतानि
 वसेस्त तानि बज्जानि, यानि च पूर्वभवेषु परित्यक्तानि ता-
 नि मुक्कानि, तेषां बज्जानां मुक्कानां च परिमाणमिदानीं
 द्रव्यलक्षकालैः प्रकथयिष्यम्, तत्र द्वयैरभ्युपगम्यैः क्षेत्रेण
 धर्मप्रतरादिना कालनायलिकादिना ।

(३) तत्रौदारिकशरीरमधिकृत्याह—बज्जानि मुक्कानि
 सरीराणि—

केवइया खं भंते ! ओरालियसरीरया पणत्ता ? , गो-
 यमा ! दुविहा पणत्ता ? , तं जहा-बडिइया, य मुक्किइया
 य । तत्थ खं जे ते बडेइया ते खं असंखेज्जा असंखेज्जा-
 हि उस्सपिणीओसपिणीहि अवहीरंति कालतो, खेततो
 असंखेज्जा लोगा, तत्थ खं जे ते मुक्केइया ते खं अणंता
 अणंताहि उस्सपिणीओसपिणीहि अवहीरंति कालतो,
 खेततो अणंता लोगा अभवसिद्धिण्हितो अणंतगुणं सि-
 द्धा (ख) खंतभागो । (सू० १७७ ×)

इत्थो होतुं तज्ज्ञा न कल्पमाकारं, तो किं तसि हिदु
होञ्जा कचिद्दोञ्जा ? , अह-कथाइ हेतु कथाइ उचरि हो-
ति कथाइ तुझाइ न निरुचकालं तत्पमाकारं " इति । अ-
परः प्राह-कथं मुक्कानि यथोक्तान्तसंख्यापरिमाणान्युपपद्य-
न्ते ? , यतो यदि तावदौदारिकादिशरीराण्य यावदवि-
कलानि तावद् गृह्यन्ते ततस्तेषामवन्तकालमवस्थाना-
भावादनन्तरं न घटते, यदि ज्ञानन्तमपि कालमवस्थानं
प्रवेत् ततोऽनन्तेन कालेन तत्सङ्ख्यरीरण्यन्यवस्थानानि भ-
वेयुः यावताऽनन्तं कालमवस्थानं नास्ति, पुत्रलानामुक्त-
यतोऽप्यसंख्यकालावस्थानाभिधानात् । अथ च यं पु-
त्रला जीवैर्नौदारिकत्वेन गृहीत्या मुक्ता जतीताद्यायां ते-
षां प्रहणं तर्हि सर्वेऽपि पुत्रलाः सर्वैरपि जीवैः प्रत्येक-
मौदारिकत्वेन गृहीत्या मुक्ता इति सर्वपुत्रलप्रहणमपेक्ष्य,
तथा च सति यदुक्तम्—अभवासिद्धिकभ्याऽनन्तगुणानि
निदानामनन्तभागमात्राणीति तद् विरुध्यते, सर्वजीवै-
र्याऽनन्तानन्तगुणकारणानन्तगुण-वस्य प्रसक्तत्वादिति चत् ?
उच्यते—इह मुक्कानामौदारिकशरीराणां नाविकलानामेव
केवलानां प्रहणं नाप्यौदारिकत्वेन गृहीत्या मुक्ताः पुत्रलाः,
तेषामुक्तदोषप्रसक्तात्, किं तु यच्छरीरमौदारिकं जीविन
गृहीत्वा मुक्तं तत् विशगरुमात्रं विभ्राणमनन्तभेदभिन्नं भ-
वति ते चानन्ता भेदा भवन्तो यावत्ते पुत्रला औदारिक-
परिमाणं न जहति तावत्प्रत्येकमौदारिकशरीरव्यपदेशं ल-
भन्त, ये पुनरौदारिकपरिणामं त्यक्तवन्तस्ते न गत्यन्ते,
तत एवमेकस्यापि शरीरस्यानन्तानि शरीराणि जानानि,
एवं सर्वशरीरेष्वपि भावनीयम् । तथा च सत्यैकस्य
शरीरस्यानन्तभेदभिन्नत्वादेकस्मिन्पि समये प्रभूताम्यनन्ता-
नि शरीराण्यवाप्यन्ते, तेषां चानसंख्यकालमवस्थानम्,
तत चानसंख्येन कालेनान्यानि जीवैर्विप्रमुक्कान्यसंख्यया-
न्यवाप्यन्ते, तान्यापि च प्रत्येकमनन्तभेदभिन्नानि, तेषु च
मध्ये तावता कालेन यान्यौदारिकशरीरपरिणामं विजहति
तानि परित्यज्यन्ते शेषाणि गत्यन्ते । तत एवं मुक्का-
नि यथोक्तप्रमाणानन्तसंख्याकान्यौदारिकशरीराण्युपपद्यन्ते
इति । न चैतत्स्वमनीषिकाविजृम्भितं, यत आह श्रीगणेश-
" न वि अविगलामेव केवलाणं पि गहणं एवं न य आ-
रालियगहणमुक्ताणं सव्यपुगलाणं, किन्तु जं सरीरमोरा-
लिकं जीविण मुक्तं तं चैव अणेतंभयभिन्नं च होइ जाव ते पु-
गला तं जीवानववसियं ओरालियसरीरकायपप्योगं न मुंचं-
ति न ताव अणपरिणामेणं परिणमंति नाइ पत्तेयं सरीराइभ-
रणान्ति एयमेकैकस्स ओरालियसरीरस्स अणेतंभयभिन्नस-
णओ अणेतनाइ चैव ओरालियसरीराइ भवंति" इत्यादि. आह-
कथमेकैकशरीरव्यपदेशः शरीरत्वेन व्यवहियते ? , उच्यते-
लवणहृष्टान्तं, तथाहि-आर्यपि लवणमुच्यति द्रोणाऽपि
लवणमादकोऽपि लवणं यावदंकाऽपि शर्करा लवणम्, एवं-
मिहापि सकलमप्यौदारिकशरीरमुच्यते तदर्थमपि तदेकं द-
शोऽपि यावदनन्तभागाऽपि शरीरमिति । कांश्चामिप्राय
इति चेत् ? , उच्यते—इह यथा लवणपरिणामपरितः स्तो-
को-बहुर्वा. पुत्रलसंख्यातो लवणमुच्यते तथौदारिकशरी-
रान्यपुत्रलसंख्यातोऽपि औदारिकत्वेन परिणतः स्तोको-वा
बहुर्वा औदारिकशरीरव्यपदेशं लभते । अथवा-भवति स-

सुदायैकदेशऽपि समुदायशब्दोपचारः, यथा—अङ्गुल्यप्र-
स्पृष्टं स्पृष्टं मया देवदत्त इत्यादौ, तत्र उपचारात् काश्च-
द्वापः । ननु यद्येवं कथं तान्यनन्तलोकाकाशप्रदेशप्रमाण-
भ्यौदारिकशरीराण्येकस्मिन् लोकेऽवगाढानि ? , उच्यते—
प्रक्षीपप्रकाशवत्, तथाहि—यद्येकस्यापि प्रक्षीपस्यार्चीपि सक-
लभयनावभासीति भवन्ति, अन्येषामनेकेषां प्रक्षीपानामर्चीपि
तत्रैवानुप्रविशन्ति, परस्परमाधारेणात्, तथौदारिकाण्य-
पि, एवं शेषशरीरेष्वपि मुक्तेष्वव्योज्यम् । ननु द्रव्यक्षेत्रं वि-
हाय किमिति प्रथमतः कालेन प्ररूपणा कृता ? , उच्यते—
कालान्तरावस्थायितया पुद्गलेषु शरीराण्यचारे नान्यथा
ततः कालो गरीयान् इति प्रथमतस्तेन प्ररूपणा । उक्ता-
भ्यौदारिकाणि ।

(४) सम्प्रति वैक्रियसूत्रमाह—

केवतिया शं भंते ! वेउज्वियसरीरया, पणत्ता !, गोयमा !
दुविहा पणत्ता, तं जहा—बद्धेल्लया य, मुक्केल्लगा य । तत्थ
शं जे ते बद्धेल्लगा ते शं असंखेज्जा असंखेज्जाहिं उस्स-
प्पिणीओमप्पिणीहिं अवहीरंति कालतो, खत्ततो असंखे-
जातो सेढीओ पयस्स असंखेज्जतिभागा । तत्थ शं जे ते
मुक्केल्लगा ते शं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणीओमप्पिणी-
हिं अवहीरंति कालतो जहा अंरालियस्स मुक्केल्लया तंहव
वेउज्वियस्स वि भाणियव्वा । (सू०—१७७ +)

‘केवतिया शं भंते !’ इत्यादि, बडान्यसंख्ययानि, तत्र काल-
तः परिमाणं प्रति समयमकैकशरीरापहारं सामान्येनासंख्य-
यामिदं तत्परिणयवसर्पिणीमिरपहियन्ते । किमुक्तं भवति ?—
असंख्ययासूत्रपरिणयवसर्पिणीषु यावन्तः समयास्तावत्-
प्रमाणानीति, क्षेत्रतोऽसंख्ययाः श्रेण्यस्तासां श्रेण्यानां प-
रिमाणं प्रतरस्यासंख्यया भागः । किमुक्तं भवति ?—प्रत-
रस्यासंख्ययनमे भागे यावन्त्य, श्रेण्यस्तासु च श्रेणिषु
यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणानि बडानि वैक्रियश-
रीराण्येति । अथ श्रेणिरिति किमभिधीयते ? , उच्यते—
घनीकृतस्य लोकस्य सर्वतः सत्तरज्जुप्रमाणस्यायामतः
सर्वरज्जुप्रमाणा मुक्तावलिरेवैकाकाशप्रदेशवत्क्रिः । कथं पु-
नर्लोकं घनीक्रियते ? कथं वा सत्तरज्जुप्रमाणो भवति इति
चेत् ? , उच्यते—इहलोकं ऊर्ध्वाधश्चतुर्दशरज्जुप्रमाणाऽध-
स्ताद्विस्तरतो देशानसत्तरज्जुप्रमाणः एकरज्जुमध्यभागे ब्रह्म
लोकप्रदेशं बहुमध्यदेशभागं पञ्च-ज्जुरुपरि एका रज्जुलोकान्ते,
रज्जोश्च परिमाणं स्वयम्भूरमणसमुद्रस्य पूर्ववेदिका-
न्तादारभ्यापरवेदिकान्ते यावत्, एवं प्रमाणस्य लोकस्य
देशास्त्रस्थानस्थकटिस्थकरयुग्मपुरुषाकारस्य बुद्ध्या प्रस-
नाडया दक्षिणभागवर्त्यधोलोकस्त्रयमधोदेशानात्ररज्जुवि-
स्तारमार्तरिक्तसत्तरज्जुच्छ्रयं परिगृह्य प्रसनाडया उत्तरपा-
श्वे ऊर्ध्वाधोभागधपर्यासिन सङ्घात्यते, ऊर्ध्वभागोऽधः कि-
यते अधोभागस्तूर्ध्वमिति सङ्घात्यते इति । तत ऊर्ध्वलोके
प्रसनाडया दक्षिणभागवर्तिना ये द्वे खण्डे कूर्पराकारसं-
स्थिते प्रत्येकं देशानार्द्धचतुष्टयरज्जुच्छ्रये तं बुद्ध्या समा-
हृत्य वैपरित्यक्तोत्तरपाश्वे सङ्घात्यते, एवं च किं जातम् ? ,

अधस्तनं लोकार्धं देशानसत्तरज्जुविस्तारं सातिरेकसत्त-
रज्जुच्छ्रयम् । उपरिमनमर्द्धं त्रिरज्जुविस्तारं देशानसत्त-
रज्जुच्छ्रयं, तेन उपरिमनमर्द्धं बुद्ध्या गृहीत्वाऽधस्तनस्या-
र्द्धस्यात्तरपाश्वे सङ्घात्यते, तथा च सति सातिरेकसत्त-
रज्जुच्छ्रयो देशानसत्तरज्जुविस्तारो घनो जातः, अतः सत्त-
रज्जुनामुपरि यदधिकं तत्परिगृह्य ऊर्ध्वाध आयातमुत्तरपाश्वे
सङ्घात्यते, ततो विस्तरतोऽपि परिपूर्णाः सप्त रज्जवो
भवन्ति, एवमेव लोकां घनीक्रियते, घनीकृतश्च सत्त-
रज्जुप्रमाणो भवति । यत्र च कचन घनत्वेन सत्तरज्जुप्रमा-
णानां न पूर्यते तत्र बुद्ध्या परिपूर्णायाम् एतच्च परिष्का-
दौ लिखित्वा दर्शयितव्यम् । सिद्धान्तं च यत्र कचनापि श्रेणः
प्रतरस्य वा ग्रहणे तत्र सर्वत्राप्येवं घनीकृतस्य लोकस्य
सत्तरज्जुप्रमाणस्यावसातव्यं, मुक्ताभ्यौदारिकवद् भावनी-
यानि ।

(५) कति आहारकशरीराणि—

केवतिया शं भंते ! आहारगमरीरया पणत्ता !, गोयमा !
दुविहा, पणत्ता, तं जहा—बद्धेल्लया य, मुक्केल्लया य । तत्थ
शं जे ते बद्धेल्लगा ते शं भिय अत्थि भिय नत्थि, जह
अत्थि जहमेणं एक्का वा दो वा तिणिण वा उक्कासेणं स-
हस्मपुहुत्तं । तत्थ शं जे ते मुक्केल्लगा ते शं अणंता जहा
ओरालियस्स मुक्केल्लया तंहव भाणियव्वा । (सू०—१७७ +)

आहारकरिपयं सूत्र ‘केवतिया शं भंते ! आहारगमरीर-
गा’ इत्यादि, ‘ बडानि भिय अत्थि भिय नत्थि ’ इति
अस्तीति निपातो बहुवचनगर्भः कदाचित् सति । कदा-
चित् न सन्तीत्यर्थः । यस्मादन्तरमाहारकशरीरस्य जघन्य-
त एकः समयः उत्कर्षतः पणमासा, उक्तं च—“ आहारगाहं
लोप, लुप्मानं जा न होति वि कयाइ । उक्कासेणं नियमा,
एक्कं समयं जहमेणं ॥ १ ॥ ” इति । यदाऽपि भवन्ति तदार्थापि
जघन्यतः एकं द्वे वा उत्कर्षतः सहस्रपृथक्त्वं, मुक्ताभ्यौदा-
रिकवत् ।

(६) तैजसशरीराधपयं सूत्रमाह—

केवतिया शं भंते ! तेयगमरीरया पणत्ता !, गोयमा !,
दुविहा पणत्ता, तं जहा—बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य । तत्थ
शं जे ते बद्धेल्लगा ते शं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणि-
ओमप्पिणीहिं अवहीरंति कालतो, खत्ततो अणंता लोगा,
दव्वओ सिद्धेहितो अणंतगुणा सव्वजीवाणंतभागूणा ।
तत्थ शं जे ते मुक्केल्लगा ते शं अणंता अणंताहिं उस्स-
प्पिणीओमप्पिणीहिं अवहीरंति कालतो, खत्ततो अणं-
ता लोगा, दव्वओ सव्वजीविहितो अणंतगुणा जीववग्ग-
म्माणंतभागे । एवं कम्ममरीराणि वि भाणितव्वाणि ।

‘केवतिया शं भंते ! तेयगमरीरया’ इत्यादि, तत्र बडा-
न्यनन्तानि, अनन्तन्यं कालक्षेत्रद्रव्यनिरूपयानि—‘ अणंता-
हिं ’ इत्यादि, कालतः परिमाणमनन्तान्सर्पिण्ययसर्पिणी-
समयप्रमाणानि क्षेत्रतोऽनन्तलोकप्रमाणाकाशस्त्रयप्रदेश-

परिमाणानि, द्रव्यतः परिमाणं सिद्धेभ्योऽनन्तगुणानि । ते-
जसं हि शरीरं सर्वसंसारजीवानां प्रत्येकं, संसारिणश्च
जीवाः सिद्धेभ्योऽनन्तगुणाः, ततस्तेजसशरीराण्यपि सि-
द्धेभ्योऽनन्तगुणानि भवन्ति । 'सर्वजीवशरीरभाषणा' इति
सर्वजीवानां योऽनन्ततमा भागस्तेनोनानि । इयमत्र भाव-
ना-सिद्धानां तेजसशरीरं न विद्यते, सर्वशरीरातीतत्वात्,
तेषाम्, सिद्धाश्च सर्वजीवानामनन्तभाग, ततस्तेनोनानि
सर्वजीवानामनन्तभागोनानि भवन्ति । मुक्तानि अनन्तानि ।
तदेवानन्तत्वं कालक्षेत्रद्रव्यैः प्ररूपयति—'अणताहि' इत्यादि
कालक्षेत्रद्रव्यं प्राग्वत् द्रव्यतः परिमाणं सर्वजीवभ्योऽन-
न्तगुणानि । कथमिति चेत् ? उच्यते—इह एकैकस्य स-
सारिजीवस्य एकैकं तेजसशरीरं, तानि च जीवैर्विप्रमु-
क्तानि सन्ति प्रागुक्तयुक्तनन्तमेदभिन्नानि भवन्ति, तेषां
चासंख्येयं कालं यावदवस्थान तावता च कालेन जीवैर्वि-
प्रमुक्तान्यन्यानि तेजसशरीराणि प्रतिजीवमसंख्येयानि अ-
धाप्यन्त, तेषामपि प्रत्येकं प्रागुक्तयुक्त्या अनन्तमेदभिन्न-
तेति भवन्ति सर्वजीवभ्योऽनन्तगुणानि । तर्हि जीववर्ग-
प्रमाणानि भवेयुर्न आह—'जीववर्गस्य अणतभागे'
इति—जीववर्गस्यानन्तभागप्रमाणानि, जीववर्गप्रमाणानि
कस्माच्च भवन्तीति चेत् ? उच्यते—यदि एकैकस्य जीवस्य
सर्वजीवराशप्रमाणानि किञ्चित्समाधकानि वा भवेयुर्न
सिद्धानन्तभागपूर्णं भवति ततो जीववर्गप्रमाणानि भव-
न्ति, वर्गो हि तेनैव राशिना तस्य राशेगुणन भवति,
यथा चतुष्कस्य चतुष्केन गुणेन षोडशात्मका वर्ग इति ।
न चैकैकस्य जीवस्य सर्वजीवप्रमाणानि किञ्चित्समाध-
कानि वा तेजसशरीराणि किञ्चित्वातन्ताकानि, तान्यापि
असंख्येयकालावस्थानीनीति, तावता कालेन तान्यन्यन्यानि
भवन्ति तान्यापि स्तोकानिः कालस्य स्तोकत्वात्, ततो
जीववर्गप्रमाणानि न भवन्ति ; किन्तु जीववर्गस्यानन्त-
भागमात्राणि । अनन्तभागप्रमाणतायां च पूर्वाचार्यप्रदर्शि-
तामिदं निदर्शनम्—सर्वजीवास्तरावृत्त्या अनन्ता अपि अस-
त्कल्पनया दशसहस्राणां, तेषां च दशसहस्राणां वर्गो
दश कोटयः, तेजसशरीराणि च मुक्तान्यसत्कल्पनया द-
शनक्षप्रमाणानि, ततः सर्वजीवैः किल दशनगुणा-
नीति सर्वजीवभ्योऽनन्तगुणान्युक्तानि । जीववर्गस्य च
शततम भागवत्तन्तं, ततो जाववर्गस्यानन्तभागमात्रा-
णि । एवं कामेश्वरीराग्यापि वृद्धानि मुक्तानि च भावनी-
यानि, तेजने, सह समानांख्यत्वात् । उक्तान्यौघकानि
पञ्चापि शरीराणि ।

(७) संप्रति नैरायकादिविषयविशेषितानि शरीराणि
चिन्तयन्त—

नेरइयाणं भंते ! केवतिया आंगलियमरीरा पण-
त्ता ? , गीयमा ! दुविहा पणत्ता, तं जहा-बद्धेल्लागा
य, मुकेल्लागा य । तत्थ णं जे ते बद्धेल्लागा ते णं स-
त्थि, तत्थ णं जे ते मुकेल्लागा ते णं अमंता ज-
हा आंगलियमुकेल्लागा तहा भाणियव्वा । नेरइयाणं
भंते ! केवइया वउवियमरीरा पणत्ता ? , गीयमा !

दुविहा पणत्ता, तं जहा-बद्धेल्लागा य, मुकेल्लागा य ।
तत्थ णं जे ते बद्धेल्लागा ते णं अमंखेजा, अमं-
खेजाहिं उस्मप्पिणीआमप्पिणीहिं अवहीरंति कालतां,
खेत्ततो अमंखिजाओ सेहीओ पयरस्म अमंखेजह-
भागो । तामि णं सेहीणं विक्खंभसुइअंगुलपदमवग्गमूलं
वितियवग्गमूलपडुप्पत्तं अह व णं अंगुलवितियवग्गमूलव-
णप्पमाणेत्ताओ सेहीतो । तत्थ णं जे ते मुकेल्लागा
ते णं जहा आंगलियस्स मुकेल्लागा तहा भाणियव्वा ।
नेरइयाणं भंते ! केवइया आहारगमरीरा पणत्ता ? ,
गीयमा ! दुविहा पणत्ता, तं जहा-बद्धेल्लागा य, मुकेल्लागा य ।
एवं जहा आंगलिय बद्धेल्लागा मुकेल्लागा य भणिया त-
हेव आहारगा वि भाणियव्वा तेषाकम्मगाइं जहा एएस्मि
चेव वउवियव्वाइं । (सू० १७८)

'नेरइयाणं भंते !' इत्यादि, नैरायकाणां वृद्धान्यौघारिक-
शरीराण्यन सन्ति, भवप्रत्ययतन्तपामोदारिकशरीराण्य-
स्त्वान्, मुक्तान्यौघकमुक्तोदारिकशरीराण्य-
वृद्धानि यावन्तो नैरायकास्तावत्प्रमाणानि, तान् चासं-
ख्येयानि । तद्व्यासंख्येयत्वं कालक्षेत्राभ्यां प्ररूपयति—'अम-
खेजाहिं' इत्यादि, कालतः परिमाणं प्रतिमयमेकैकशरी-
रापहोरे सामंख्येयतामरूपयाभक्त्यपिगयवसपिणीमिग-
हियन्त । किमुक्तं भवति ?—आसंख्येयान्स्वसपिण्यवसपिणीषु
यावन्तः समयास्तावत्प्रमाणानि, तत्रताऽसंख्येयाः धेणयः,
असंख्येयासु धेणुषु यावन्त आकाशप्रदेशस्तावत्प्रमाणा-
नीति भावः । अथ प्रतरेऽपि सकले असंख्येयाः धेणयो
भवन्ति प्रतरेऽपि सकेले असंख्येयाः धेणयो
कास्ताः धेणय इत्याशङ्कायां विंशतिनिर्धारणार्थमाह—प्रत-
रस्यासंख्येयभागः । किमुक्तं भवति ?—प्रतरेऽस्यासंख्येयतमे
भागे यावत्यः धेणयस्तावत्यः परिगृह्यन्त, इदमन्याद्विशेष-
तरपरिमाणम्—'तामि णं सेहीणं विक्खंभसुइ' इत्यादि,
तासां धेणीनां विक्खम्भतो—विस्तारमधिकृत्य सूचिः—एक-
प्रादेशिकी धेणिरङ्गुलप्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्गमूलगुणितम् ।
इयमत्र भावना—इह प्रज्ञापकेन वर्णाकृतः सप्तउज्जुप्रमाणा
लोकः पट्टिकादौ स्थापनीयः, धेणिश्च रेखाकारेण दर्शनीया,
दर्शयित्वा चैवं प्रमाणं वक्तव्यम्—अङ्गुलप्रमाणमात्रस्य प्रदे-
शस्य क्षेत्रस्य यावान् प्रदेशराशिस्तस्यासंख्येयानि वर्ग-
मूलानि भवन्ति, तद्यथा—प्रथमं वर्गमूलं, तस्यापि यद्वर्ग-
मूलं तद् द्वितीयं वर्गमूलं, तस्यापि यद् वर्गमूलं तत् तृतीयं
वर्गमूलम्—प्रथमसंख्येयानि वर्गमूलानि भवन्ति । तत्र प्रथमं
यद्वर्गमूलं तद् द्वितीयेन वर्गमूलेन गुणयन्तं, गुण्यन्तं च
सति यावन्त, प्रदेशा भवन्ति तावत्प्रदेशात्मिका सूचिषु-
द्धया क्रियन्ते, कृत्वा च विक्खम्भतो दक्षिणोत्तरायततया
स्थापनीया, तथा च स्थाप्यमानया यावत्यः धेणयः स्पृश्य-
न्त तावत्यः परिगृह्यन्त । तत्रैवं निदर्शनम्—अङ्गुलमात्रक्षे-
त्रप्रदेशराशिस्तस्यतोऽसंख्येयतोऽप्यसत्कल्पनया पदपञ्चा-
शदधिक द्वे शते कल्प्यन्ते, तयोः प्रथमं वर्गमूलं षोडश
द्वितीयं चत्वारस्तृतीयं द्वौ । तत्र द्वितीयेन वर्गमूलेन चतु-

द्व्याणं अणंतभागे । पुढविकाइयाणं भंते ! केवतिया वेउच्चियमरीरगा पप्पत्ता ? , गोयमा ! दुविहा पप्पत्ता , तं जहा बंदेल्लगा य मुकेल्लगा य । तत्थ णं जे ते बंदेल्लगा ते णं गन्थि । तत्थ णं जे ते मुकेल्लगा ते णं जहा—एएमि चेव ओरालिया तहेव भाणियन्था । एवं आहारगमरीरा वि । तेयाकम्मगा जहा एएमि चेव ओरालिया । एवं आउकाइयतेउकाइया वि । वाउकाइयाणं भंते ! केवतिया ओरालियमरीरा पप्पत्ता ? , गोयमा ! दुविहा पप्पत्ता , तं जहा बंदेल्लगा य मुकेल्लगा य, दुविहा वि जहा पुढविकाइयाणं ओरालिया । वेउच्चियाणं पुच्छा, गोयमा ! दुविहा पप्पत्ता, तं जहा—बंदेल्लगा य, मुकेल्लगा य । तत्थ णं जे ते बंदेल्लगा ते णं अमंखेज्जा समणं समणं अमहीरमाणा अमहीरमाणा पलियोवमस्स अमंखेज्जइभागमेतेणं कल्लेणं अमहीरंति नो चेव णं अमहिया भिया । मुकेल्लगा जहा पुढविकाइयाणं , आहारयतेयाकम्मा जहा पुढविकाइयाणं । वणप्फहकइयाणं जहा पुढविकाइयाणं गवरं तेयाकम्मगा जहा ओहिया तेयाकम्मा । वेइंदियाणं भंते ! केवइया ओरालिया मरीरगा पप्पत्ता ? , गोयमा ! दुविहा पप्पत्ता, तं जहा बंदेल्लगा य, मुकेल्लगा य । तत्थ णं जे ते बंदेल्लगा ते णं अमंखेज्जा अमंखेज्जाहिं उस्मप्पणीअमप्पणीहिं अमहीरंति कालतो , खेत्ततो अमंखेज्जाओ मदीओ पयरस्स अमंखेज्जइभागो, तासि णं सेदीणं विक्खंभमई अमंखेज्जाओ जायगकोडीकोडीओ अमंखेज्जाइं मेदवग्गमूलइं । वेइंदियाणं ओरालियमरीरहिं बंदेल्लगेहिं पयरो अवहीरति , अमंखेज्जाहिं उस्मप्पणीअमप्पणीहिं कालतो , खेत्ततो अंगुलपयरस्स ओरालियांत य अमंखेज्जतिभागपलिभागेणं । तत्थ णं जे ते मुकेल्लगा ते जहा ओहिया ओरालियमुकेल्लगा , वेउच्चिया आहारगा य बंदेल्लगा गन्थि । मुकेल्लगा जहा ओहिया ओरालियमुकेल्लगा , तेयाकम्मगा जहा एतेमि चेव ओहिया ओरालिया , एवं ०जाव चउगिंदिया । पंचिंदियतिरिक्खजोगियाणं एवं चेव , नवरं वेउच्चियमरीरणमु इमो विनमो । पंचिंदियतिरिक्खजोगियाणं भंते ! केवइया वेउच्चियमरीरया पप्पत्ता ? , गोयमा ! दुविहा पप्पत्ता, बंदेल्लगा य, मुकेल्लगा य । तत्थ णं जे ते बंदेल्लगा ते णं अमंखेज्जा , जहा असुरकुमारानं , गवरं ताभि णं सेदीणं विक्खंभमई अंगुलपदमवग्गमूलस्स अमंखेज्जइभागो , मुकेल्लगा तहेव ।

मणुस्साणं भंते ! केवइया ओरालियमरीरगा पयणत्ता ? , गोयमा ! दुविहा पणत्ता, तं जहा बदेल्लगा य, मुकेल्लगा य । तत्थ णं जे ते वदेल्लगा ते णं सिय मंखिआ भिय अमंखिआ । जहणपदे संखेआ संखेआओ कांडाकोडीओ तिजमल-
पयस्स उवरिं चउजमलपयस्स हिट्ठा, अहव णं छट्ठा वग्गो अहव णं छमउईछेयणगदाइरासी, उकोसपए अमंखिआ । असंखिआहिं उस्सपिणीओसपिणीहिं अवहीरंति का-
लतो, खेत्ततो रूपपक्खिस्सेहिं मणुस्सेहिं सेढी अवहीरइ । तीसे सेढीए आकासखेत्तेहिं अवहारो मग्गिजइ अमंखेआ असं-
खेआहिं उस्सपिणीओसपिणीहिं कालतो, खेत्ततो अंगुलप-
दमवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पणं, तत्थ णं जे ते मुकेल्लगा ते जहा ओरालिया ओहिया मुकेल्लगा । वेउव्वियाणं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! दुविहा पणत्ता, तं जहा बदेल्लगा, मुकेल्लगा । तत्थ णं जे ते बदेल्लगा ते णं संविज्जा, ममए ममए अ-
वहीरमाणं २ संखेजेणं कालेणं अवहीरंति, नो चव णं अवहीरिया सिया, तत्थ णं जे ते मुकेल्लगा ते णं जहा ओरालिया ओहिया, आहारगसरीग जहा ओहिया, तेयाकम्मगा जहा एतेसि चव ओरालिया । वाणभं-
राणं जहा नेरइयाणं ओरालिया आहारगा य । वेउव्वि-
यसरीरगा जहा नेरइयाणं, नवरं तासि णं सेढीणं वि-
क्खंभसूई असंखेज्जोअणसयग्गपलिभागो पयरस्स, मुकेल्लगा जहा ओरालिया, आहारगसरीग जहा असुर-
कुमाराणं तेयाकम्मया जहा एतेसि णं चव वेउव्विता । तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई वि छप्पन्नंगुलमयवग्गपलि-
भागो पयरस्स, वेमाणियाणं एवं चव, नवरं ताभि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलवितियवग्गमूलं तइयवग्गमूल-
पडुप्पणं अहव णं अंगुलतइयवग्गमूलघणपमाणमेत्ताओ सेढीओ, सेसं तं चव । (सू-१८० ×) सरीरपयं सम्मत्तं ॥ १२ ॥

असुरकुमाराणामौदारिकशरीराणि नैरयिकवत्, वैक्रि-
याणि बद्धान्यसंख्येयानि, तदेवासंख्येयत्वं कालक्ष-
त्राभ्यां प्ररूपयति—तत्र कालसूत्रं प्राणवत्, क्षेत्रतो-
ऽसंख्येयाः श्रेणयः, असंख्येयासु श्रेणिषु यावन्त आ-
काशप्रदेशास्तावत्प्रमाणानीत्यर्थः, ताश्च श्रेणयः प्रतर-
स्यासंख्येयो भागः, प्रतरासंख्येयभागप्रमिता इत्यर्थः, तत्र
नारकचिन्तायामपि प्रतरासंख्येयभागप्रमिता उक्ताः । ततो
विशेषतरं परिमाणमाह—‘तासि णं’ मित्याह, तासां श्रे-
णीनां परिमाणाय या विष्कम्भसूचिः सा अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्र-
देशराशेः संबन्धिनः प्रथमवर्गमूलस्य संख्येया भागः ।
किमुक्तं भवति ?—अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेरन्तर्कल्पनया
पदपञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणस्य यत्प्रथमवर्गमूलं षोड-
शलक्षणं तस्य संख्येयतमे भागे यावन्त आकाशप्रदेशा

असन्कल्पनया पञ्च षड् वा तावत्प्रदेशात्मिका श्रेणिः प-
रिमाणाय विष्कम्भसूचिरसंख्येयगुणहीना । तथाहि—नैर-
यिकाणां श्रेणपरिमाणाय विष्कम्भसूचिरङ्गुलप्रथमवर्गमूलं
द्वितीयवर्गमूलप्रत्युत्पन्नं यावद् भवति तावत्प्रदेशात्मिका
द्वितीयं च वर्गमूलं तत्त्वं ऽऽसंख्येयान्प्रदेशात्मकं ततोऽसं-
ख्येयगुणप्रथमवर्गमूलप्रदेशात्मिका । नैरयिकाणां च सूचिर-
मीणां त्र्यङ्गुलप्रथमवर्गमूलसंख्येयभागप्रदेशात्मिकं । युक्तं
चेन्नत्, यस्मान्महादण्डक सर्वेऽपि भवनपतयो रत्नप्रभा-
नैरयिकभ्यांऽप्यसंख्येयगुणहीना उक्तास्ततः सर्वनैरयिका-
पक्षेया सुतरामसंख्येयगुणहीना भवन्ति, मुक्कान्यौघकमु-
क्तवत्, आहारकाणि नैरयिकवत्, तैजसकर्मणानि बद्धा-
नि बद्धवैक्रियवत्, मुक्कान्यौघकमुक्तवत्, यथा चासुरकुमा-
राणामुक्तं तथा शयाखामपि भवनपतीनां यावत्, याव-
न्तनितकुमाराणाम् । पृथिव्यपतेज सूत्रेषु बद्धान्यौदारिक-
शरीराणि असंख्येयानि, तत्रापि कालतः परिमाणचिन्ता-
यां प्रति समयमकंकशरीरापहारे सामस्येयानां संख्येयानि भू-
त्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपहियन्ते, क्षिप्रतः परिमाणचिन्ता-
यामसंख्येया लोकाः—आत्मीयावगाहनाभिरसंख्येया लोका
व्याप्यन्ते, मुक्कान्यौघकमुक्तवत्, तैजसकर्मणानि
बद्धानि बद्धौदारिकवत्, मुक्कान्यौघकमुक्तवत्, वानका-
यम्याप्यौदारिकशरीराणि पृथिव्यादिवत्, वैक्रिया-
णि बद्धान्यसंख्येयानि, तानि च प्रति समयमकंकशरी-
रापहारे पल्योपमासंख्येयभागेन निःशेषतोऽपहियन्ते । कि-
मुक्तं भवति ?—पल्योपमासंख्येयभागे यावन्तः समयास्ता-
वत्प्रमाणानीति न पुनरभ्यधिकानि भूयुः, तथाहि—वा-
युकार्यकाश्चतुर्भिधाः, तद्यथा—सूक्ष्मा, बादराश्च पक्कं द्वि-
धाः—पर्याप्ता, अपर्याप्ताश्च । तत्र बादरपर्याप्तव्यातिरिक्ताः शु-
वास्त्रयोऽपि प्रत्येकमसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः, ये तु
बादरपर्याप्तान्ते प्रतरासंख्येयभागप्रमाणाः, तत्र त्रयाणां
राशीनां वैक्रियवर्तिनो नास्ति, बादरपर्याप्तानामपि स-
ंख्येयभागमात्राणां लब्धः न शयाणाम् । आह च चूर्णै-
कृत्—“ तिग्दं ताव राशीणं वेउव्वियलद्धी चव नयि, वायरपज्जत्ताणं पि संखेज्जभागमेत्ताणं लद्धी अयि ”
ति । ततः पल्योपमानसंख्येयभागसमयप्रमाणा एव पृच्छास-
मयं वायवो वैक्रियवर्तिनोऽवाप्यन्ते नाधिका इति । इह
केचिदान्वदन्त—सर्वे वायवो वैक्रियवर्तिन एव, अवैक्रियाणां
चेष्टाया एवासम्भवात्, तदसमीचीनं, वस्तुगतं परिज्ञा-
नात्, वायवो हि स्वभावाच्चलास्ततोऽवैक्रिया अपि ते वा
न्ति इति प्रतिपत्तव्यं वाताह्वायुर्गति व्युत्पत्तः । आह च
चूर्णैकृत्—“ जण सव्वेसु चव लागागासेसु चला वायवो वायंति तम्हा अवेउव्विया वि वाया वायतीति घितव्व ”
मिति, मुक्कानि वैक्रियाण्यौघकमुक्तवत्, तैजसकर्मणानि
बद्धानि बद्धौदारिकवत् मुक्कान्यौघकमुक्तवत्, वनस्पति-
कायिकचिन्तायामादौरिकाणि पृथिव्यादिवत्, तैजसका-
र्मणान्यौघकतैजसकर्मणवत् । द्विन्द्रियसूत्रं बद्धान्यौ-
दारिकशरीराणि असंख्येयानि, ततः कालतः परिमाण-
चिन्तायामसंख्येयानि भूत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपहियन्ते—अ-
संख्यातासूत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समयास्तावत्

प्रमाणानीति भावः । क्षेत्रतोऽसंख्येयाः क्षेत्रयोऽसंख्यातासु क्षेत्रेषु यावन्तः आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणानीत्यर्थः, तासां क्षेत्रीनां परिमाणविशेषनिर्धारणार्थमाह—प्रतरासंख्येयभागः प्रतरस्यासंख्येयभागप्रमिता असंख्येयाः क्षेत्रयः परिगृह्यन्ते इति भावः । प्रतरासंख्येयभागो नैरयिकभवनपतीनामपि प्रतिपादितस्ततो विशेषतरपरिमाणनिरूपणार्थं सूचीयमानमाह—‘तासि खं सेदीण’ मित्यादि, तासां क्षेत्रीनां परिमाणाधधारणाय या विष्कम्भसूची सा असंख्येयायोजनकोटीकोट्यः) द्वी असंख्येयायोजनकोटीकोटिप्रमाणा इत्यर्थः । अथयेदमन्यद्विशेषतः परिमाणम्—‘असंख्येयां सेदिवरगमूलं’ इति—एकस्याः परिपूर्णयाः क्षेत्रयः प्रदेशाशस्तस्य प्रथमं वर्गमूलं द्वितीयं तृतीयं च वर्गमूलं यायदसंख्येयतमं वर्गमूलम् । एतानि सर्वाण्यप्येकत्र सङ्कल्पन्ते, तेषु च सङ्कल्पितेषु यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रदेशात्मिका विष्कम्भसूचिरवसेय । अत्र नि—दर्शनम्—क्षेत्री किल प्रदेशा असंख्याता अप्यसत्कल्पनया वञ्च्यप्रायः सहस्राणि पञ्चशतानि षट्त्रिंशदधिकानि ६४३६, तेषां प्रथमं वर्गमूलं ८३ ज्ञेयं षट्पञ्चाशदधिकं २५६ द्वितीयं षोडश १६ तृतीयं चत्वारः ४ चतुर्थे द्वौ २, एतेषां च सङ्कल्पने ज्ञेये द्वे शतं अप्रसक्त्याधके २७८, एतद्यना किलासत्कल्पनया प्रदेशानां सूचिरिति । अथैनं द्वीन्द्रियाः किं प्रमाणाभिरवगाहनाभिरवर्त्तयन्मात्राः कियता कालेन सकलं प्रतरमापूरयन्ति ? उच्यते—अङ्गुलासंख्येयभागप्रमाणभिरवगाहनाभिः प्रत्यावलिक्ताऽसंख्येयभागमेकैकावगाहनारचननासंख्येयाभिरुत्सर्पित्यवसर्पिणीभिरापूर्यन्ते । इयमत्र भावना—एकैकस्मिन्प्रायलिकायाः असंख्येयतमं भागं एकैका अङ्गुलासंख्येयप्रमाणा अवगाहन् रच्यते, ततोऽसंख्येयभिरुत्सर्पित्यवसर्पिणीभिः सकलमपि प्रतरं द्वीन्द्रियशरीरैरपूर्यते । एतद्व्यापहारद्वारेण सूत्रकृदाह—‘वह्निद्वियाण’ मित्यादि द्वीन्द्रियाणां सम्बन्धिभिरौदारिकशरीरैर्बद्धैः प्रतरमसंख्येयाभिरुत्सर्पित्यवसर्पिणीभिरपूर्यन्ते, अत्र प्रतरमिति क्षेत्रतः परिमाणम्, उत्सर्पित्यवसर्पिणीभिरिति कालतः । किंप्रमाणेन पुनः क्षेत्रेण कालेन वा अपहरणमत आह—‘अङ्गुलपयस्स आवलियाय य असंख्येयज्जभागपलिभागेण’ इति अङ्गुलमात्रस्य प्रतरस्य एकप्रादेशकक्षेत्ररूपस्य असंख्येयभागप्रतिभागप्रमाणेन खण्डनं, इदं क्षेत्रविषयं परिमाणम् । कालपरिमाणमावलिक्ताया असंख्येयभागप्रतिभागेनासंख्येयतमं प्रतिभागन । किमुक्तं भवति ?—एकेन द्वीन्द्रियेणाङ्गुलासंख्येयभागप्रमाणं खण्डमावलिक्ताया असंख्येयतमं भागेनार्पाइयते, द्वितीयेनापि तावत्प्रमाणं खण्डं तावता कालेन, पञ्चमपहियमाणं प्रतरं द्वीन्द्रियैः सर्वैरसंख्येयाभिरुत्सर्पित्यवसर्पिणीभिः सकलमपूर्यते इति, मुक्ताभ्यौधिकमुक्तवत्, तैजसकामेणानि वज्जानि वज्रौदारिकवत्, वैक्रियाणि पुनर्वज्जानि तेषां न सन्ति, मुक्ताभ्यौधिकमुक्तवत्, एवं त्रिचतुरिन्द्रियाणामपि तिर्यकपञ्चेन्द्रियाणां वज्जानि मुक्तानि चौदारिकाणि द्वीन्द्रियवत् वैक्रियाणि वज्जानि असंख्येयानि । तत्र कालतः परिमाणचिन्तायामसंख्येयाभिरुत्सर्पित्यवसर्पिणीभिरपूर्यन्ते, क्षेत्रतोऽसंख्येयासु क्षेत्रेषु यावन्तः आकाशप्रदेशास्तावत्प्र-

माणानि, तासां च क्षेत्रीनां परिमाणं प्रतरस्यासंख्येया भागः । तथा आह—‘जहा असुरकुमाराण’ मिति, यथा असुरकुमाराणां तथा वक्रव्यं, नवरं विष्कम्भसूचिपरिमाणचिन्तायां तत्राङ्गुलप्रमाणवर्गमूलस्य संख्येया भाग उक्तः, इह त्वसंख्येया भागा वक्रव्यः । किमुक्तं भवति ?—अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेः यत् प्रथमं वर्गमूलं तस्यासंख्येयतमं भागं यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रदेशात्मिका सूचिः परिगृह्यते, तावत्या च सूच्या याः क्षेत्रयः स्पृष्टास्तासु क्षेत्रेषु यावन्तः आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणानि तिर्यकपञ्चेन्द्रियाणां वज्जानि वैक्रियशरीराणि । उक्तं च—अङ्गुलमूलासंख्येय—मागप्यमिषा उ होति सेदीया । उत्सर्गवउड्वियाणं, निरियाणं सचिपज्जाणं ॥ १ ॥ ” मुक्ताभ्यौधिकमुक्तवत्, तैजसकामेणानि वज्जानि वज्रौदारिकवत्, मुक्ताभ्यौधिकमुक्तवत् । मनुष्याणां वज्जान्यौदारिकशरीराणि स्यात्—कदाचित् संख्येयानि कदाचित्संख्येयानि । काऽत्राभिप्रायः इति चेत्, उच्यते—इह द्वये मनुष्याः—गर्भव्युत्क्रान्तिकाः, सम्मूर्च्छिमाश्च । तत्र गर्भव्युत्क्रान्तिकाः सदावस्थायिन्याः, न स कश्चित्कालोऽस्ति यां गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यरहिता भवति, सम्मूर्च्छिमाश्च कदाचिद्विद्यन्ते कदाचित्सर्वथा तेषामभावा भवति, तेषामुत्कर्षतोऽन्तर्मूर्च्छावृत्तवत्, उत्पत्त्यन्तरस्य व्योत्कर्षतश्चतुर्थिश्चित्तमूर्च्छाप्रमाणत्वात्, ततो यदा सर्वथा सम्मूर्च्छिममनुष्या न विद्यन्ते किन्तु केवला गर्भव्युत्क्रान्तिका एव तिष्ठन्ति तदा स्यात् संख्येयाः, संख्येयानामेव गर्भव्युत्क्रान्तिकानां भावात्, महाशरीरत्वे प्रत्येकशरीरत्वे च सति परिमितक्षेत्रवसित्वात् । यदा तु सम्मूर्च्छिमास्तदा असंख्येयाः, सम्मूर्च्छिमानामुत्कर्षतः अत्रसंख्येयभागवसितमः प्रदेशराशिप्रमाणात्, तथा आह—‘जहणपदे संखेज्जा’ इत्यादि, जघन्यपदं नाम—यत्र सर्वस्तोकाः मनुष्याः प्राप्यन्ते, आह—किमत्र सम्मूर्च्छिमानां ग्रहणमुत गर्भव्युत्क्रान्तिकानाम् ? उच्यते गर्भव्युत्क्रान्तिकानाम्, तेषामेव सदाऽवस्थायिन्याः सम्मूर्च्छिमविरहं सर्वस्तोकनया प्राप्यमाणत्वात्, उक्तपदे तुभयपामपि ग्रहणं, यदाह मूलटीकाकारः—“सतराणां ग्रहणमुक्तपदे, जघन्यपदे गर्भव्युत्क्रान्तिकानामेव केवलानां ग्रहणं” मिति, अस्मिन् जघन्यपदे संख्येया मनुष्याः तत्र संख्येयकं संख्येयभेदभिन्नमिति न ज्ञायते कियन्तस्ते इति विशेषसंख्यां निर्धारयति—संख्येयाः कोटीकोट्यः, अथवा—इदमन्यत् विशेषतरं परिमाणम् ‘निजमलपयस्स खरि चउजमलपयस्स डेट्ठा’ इति, इह मनुष्यसंख्याप्रतिपादकान्येकोनत्रिंशदङ्गुस्थानानि, घट्यमाणानि, तत्र समयपरिभाषया अष्टानामष्टानामङ्गुस्थानानां यमलपदमिति संज्ञा । अतुर्थिश्चिता चाङ्गुस्थानैः त्रीणि यमलपदानि लब्धानि, उपरि पञ्चाङ्गुस्थानानि तिष्ठन्ति । अथ च यमलपदमर्द्धभरङ्गुस्थानैस्ततश्चतुर्थं यमलपदं न प्राप्यते तत उक्तं त्रयाणां यमलपदानामुपरि पञ्चभिरङ्गुस्थानैर्वर्द्धमानत्वात् अतुर्थस्य च यमलपदस्याधस्तात्—त्रिभिरङ्गुस्थानैर्हीनत्वात् । अथवा—द्वौ द्वौ वर्गौ समुदिता एके यमलं, अवारो वर्गाः समुदिता द्वे यमले षड् वर्गाः समुदिताश्चैत्रिणि यमलपदानि, अष्टौ वर्गाः समुदिताश्चत्वारि

यमलपदानि । तत्र यस्मात् पर्याप्तं वर्गाणांमुपरि वर्तन्ते
सप्तमस्य च वर्गस्याधस्तात् तत्र उक्तम्-त्रियमलपदस्यो-
परि चतुर्थमलपदस्याधस्तादिति । त्रियमलपदस्येति-त्रि-
मयानां यमलपदानां समाहारश्चतुर्थमलपदं तस्य, तथा
चतुर्थो यमलपदानां समाहारश्चतुर्थमलपदं तस्य, सप्तम-
ति स्पष्टतरं संख्यातमुक्तं यति- 'अथ यं चतुर्थमल-
पदमवगमपदप्राप्ता' इति-अथवेति पदान्तरे, यामिति-
वाक्यालङ्कारः । यथा वर्गः पञ्चमवर्गेण प्रत्युत्पन्नो-गुणितः
सन् यावान् भवति तावत्प्रमाणा जघन्यपदं मनुष्याः, त-
त्र एकस्य वर्गं एक एव, स च बुद्धिं न गत इति क-
र्त्तुं न शक्यते, द्वयोर्वर्गभेदात् एव प्रथमो वर्गः ४
चतुर्थो वर्गः षोडश एव द्वितीयो वर्गः १६, षोडशानां
वर्गो द्वे शतं षट्पञ्चाशदधिकं एव तृतीयो वर्गः २५६,
द्वयोः शतसं षट्पञ्चाशदधिकयोर्वर्गः पञ्चाशत्तुः सहस्राणि
पञ्च शतानि षट्त्रिंशदधिकानि, एव चतुर्थो वर्गः ६५५३६,
एतस्य वर्गभेदात् कोटीशतानि एकानविंशत्कोटयः
ह्रस्वानपञ्चाशत्तुः सप्तषष्टिः सहस्राणि द्वे शतं
सप्तषष्ट्यधिकं एव प्रथमो वर्गः ४२६४६६७२६६,
उक्तं च- "चत्वारि य कोटिनया, अउणतीसं च ह्रस्व-
कोटीशो । अउणायनं लक्ष्मा, सप्तद्वी चैव य सहस्त्रा
॥ १ ॥ दो य सया छणउया, पंचमवर्गो समानश्चो द्वे ।
प्रयस्स कनो वर्गो, छट्ठा जो ह्रादं नं वाच्यं ॥ २ ॥ " एतस्य
प्रथमस्य वर्गस्य यो वर्गः स षष्ठा वर्गः, तस्य परिमाणमकं
कोटीकोटीशतमहसं चतुर्गुणितः कोटीकोटीसहस्राणि
अत्वारि सप्तषष्ट्याधिकानि कोटीकोटीशतानि चतुर्गुण-
यित्वा कोटीलक्षाणि सप्तकोटीसहस्राणि त्रीणि सप्तषष्टि-
कानि कोटीशतानि पञ्चतन्वितं लक्षः एकपञ्चाशत्सहस्रा-
णि षट् शतानि षोडशत्तराणि, १८४६७५५०७३७०६५५१
६१६ एव षष्ठा वर्गः, उक्तं च-

‘ लक्षं कोटिकोटी, अष्टासीदशे सहस्रम् ।
चत्वारि य सप्तद्वी, ह्रस्वि सया कोटिकोटीशं ॥ १ ॥
अउणालं लक्ष्मा, कोटीशं सप्त चैव य सहस्त्रा ।
तिरिण सया सप्तवरी, कोटीशं हुंति नायस्या ॥ २ ॥
पंचालउई लक्ष्मा, एकायकं भवे सहस्त्रम् ।
छसोलसुत्तरसया, एनां छट्ठा ह्रस्व वर्गो ॥ ३ ॥ " इति ।

एव षष्ठा वर्गः पञ्चमवर्गेण गुण्यते, गुणितं च सति
यावान् राशिरभवेति तावत्प्रमाणा जघन्यपदं मनुष्याः, त-
त्र य पतावन्ता भवन्ति, ७६-२८१६२५१४-६५३३७५६३५५३
६५०३३६ एतान्येकानविंशत्सहस्रानाम् । एतानि च कोटी-
कोट्यादिद्वाराण्य कथमपि आगच्छन्ते न शक्यन्ते, ततः पर्य-
न्तवर्त्तितोऽङ्कस्यानाश्रयस्य अङ्कस्थानसंग्रहमात्रं पूर्वपुरुष-
प्रणीतं गाथाद्वयेनाभिधायितं- 'छ तिरिण तिरिण सुखं, पंचव य
नव य तिरिण चत्वारि । पंचेव तिरिण नव पंच सप्त ति-
रिणव (तिरिण) नि चउछट्ठा ॥ १ ॥ दो चउ इका पंच, दो
छकपकणं च अट्टव । दो दो एव सप्तव य, टाणाई
उचरि हुंताई ॥ २ ॥ " छ तिरिण तिरिण सुखं, पंचेव य नव
य तिरिण चत्वारि । पंचेव तिरिण नव पञ्च सप्त तिरिण
तिरिणव ॥ १ ॥ अथ छट्ठा अउ एको, एव छकेक ने य चट्टव ।

छे छे नव सकेक य, अङ्ककणं एव हुंता ॥ २ ॥ " इत्यु-
क्तं (अङ्ककणं) अथवाऽङ्ककणं अथवाऽङ्ककणं अथवाऽङ्ककणं
तिरिण एव नव नि च, पञ्चवयस नि ति चउ छट्ठा । च (एव)-
उ दो छु प अत्रेव-सप्तमवर्गसंज्ञितं यद्वया ॥ १ ॥ ' एतेषामेव
कोटान्वितसहस्रानाम् पूर्वपुरुषः पूर्वपुरुषः अत्रि-
संख्यात्वं कृतं चतुर्गुणयति-तत्र चतुर्गुणितसंख्याणि पु-
त्राहं चतुर्गुणितसंख्याश्चतुर्गुणितसंख्यागुणयन्ते ततः पूर्व
भवति, तस्य परिमाणम्-संख्याः कोटिलक्षाणि षट्पञ्चा-
शत्कोटिसहस्राणि ७०५६००००००००००, एतन् भामो
द्विषत तत्र इदमायतम्-एकादश पूर्वकोटीकोटयो द्वा-
विंशतिः पूर्वकोटिलक्षाणि चतुर्गुणितः पूर्वकोटी-
सहस्राणि अष्टादशसंख्याणि पूर्वकोटीशतानि, एकाशी-
तिः पूर्वलक्षाणि पञ्चतन्वितः पूर्वसहस्राणि त्रीणि षट्-
पञ्चाशदधिकानि पूर्वशतानि, अत्र ऊर्ध्वं पूर्वभागो न
लभ्यते, ततः पूर्वार्द्धमात्रं न, तत्र इदमायतम्-एकविंशतिः
पूर्वाहलक्षाणि सप्ततिः पूर्वाहलक्षाणि षट् एकादशष-
ष्ट्याधिकानि पूर्वाहशतानि, तत ऊर्ध्वं च इदमन्यत् उद्धरित-
मवान्ते- 'अत्रिणिलक्षाणि पञ्चाशत् सहस्राणि त्रीणि
शतानि षट्त्रिंशदधिकानि मनुष्याणां यति ११२२८११८ ।
८१६५३५६ । २१७०६५६ । तथा च पूर्वार्धायप्रणीता अत्र
गाथा-

" मणुयाण अहसपदे, एकादश पुत्रकोटिकोटीउ ।
वाचीसकोटिलक्ष्मा, कोटिसहस्राई छुलसीई ॥ १ ॥
अट्टव य कोटिसया, पुत्राय दसुत्तरा तत्रा ह्रस्वि ।
एकासीलक्ष्मा, पंचालउई सहस्त्राई ॥ २ ॥
छणपण्ठा तिरिण सया, पुत्राय पुत्रायणया अरणे ।
एतां पुत्रं गाई, इमाई अहियाई अरण्णई ॥ ३ ॥
लक्ष्माई एगवीसं, पुत्रं गणं सयिरसहस्त्रा य ।
छणवेगुण्टा, पुत्रं गणं सया ह्रस्वि ॥ ४ ॥
तेसीयसप्तसहस्त्रा, पणालं अल्ल भवे सहस्त्राई ।
तिरिण सया छुलसीसा, एवया अविगला मणुया ॥ ५ ॥ " इति, इमांभवे संख्यां विंशपोपलम्भनिमित्तं प्रकारान्तरे-
णाह- 'अथ य छणउई छणउगादी रासी' इति 'अ-
हयणे-ति-मायवत्, अणवतिच्छन्दनकानि यो राशिर्द-
दाति स अणवतिच्छन्दनकदायी राशिः । किमुक्तं भवति ?-
यो राशिरङ्गेनाङ्गं द्विषमानः अणवति चारात् छेदं सह-
ते पर्यन्तं च सकलमकं रूपं पर्यवसितं भवति स अणवति-
च्छन्दनकदायी राशिरिति, कः पुनर्वर्धयति इति चेत् ? उच्य-
ते-एव एव षष्ठा वर्गः पञ्चमवर्गेण गुणितः, कोऽत्र प्रत्यय इति
चेत् ? उच्यते-इह प्रथमवर्गे द्विष्यमानो द्वे छन्दनकं ददाति,
तद्यथा-प्रथमच्छन्दनकं द्वौ द्वितीयमेकमिति, द्वितीयो वर्गश्च-
त्वारि छन्दनकानि, तत्र प्रथममष्टौ द्वितीयं चत्वारि-
तीयं द्वौ चतुर्थमेक इति, एवं तृतीयवर्गेऽष्टौ छन्दनकानि प्र-
यच्छति, चतुर्थः षोडश, पञ्चमा द्वाविंशतं, षष्ठश्चतुर्षष्टम् ।
स चैव पञ्चमवर्गेण गुणितः अणवतिः, कथमेतद्व्यसय-
मिति चेत् ? उच्यते-इह यो यो वर्गो येन येन वर्गेण गुण्य-
ते तत्र तत्र तयोर्द्वयोरपि छन्दनकानि प्राप्यन्ते, यथा प्रथम-
वर्गेण गुणिते द्वितीयवर्गेण षट्, तथाहि-द्वितीयो वर्गः षोड-
शलक्षः प्रथमवर्गेण चतुष्करोपेण गुण्यते जाता चतुर्षष्टिः,

अथमेतत्तु वाङ्मयि, तच्छा विकल्पमसूत्रं विभक्तित्वा प्र-
त्येकजगत्तुल्यतायाः च भागित्वम् ' इति, ननुप्रति प्रति-
भाया उच्यते—प्रतिभाया नाम अक्षयं ' संवेदनोपपत्ति-
संवेदनोपपत्तिभाया परस्परम् ' इति संवेदनोपपत्तिभाया-
प्रतिभायाः प्रतिभायाः प्रत्यक्षं परस्परं अपहर्तुं च ' इति
वाच्यम् । इदमत्र भावना—असंख्ययोगजनशतवर्गप्रमा-
णं अतिवर्ण्ये यदि एकैका उपपत्तिः स्यात्तर्हि ततस्त-
त्सकलमपि प्रत्यक्षपर्यन्ति, यदि वा—यद्येकैकजगत्तुल्यता-
द्वारे एकैकं संख्ययोगजनशतवर्गप्रमाणं अतिवर्ण्ये पर-
हिते तेन एकत्र स्वप्नराः निद्रां याप्ति परतः सैकलं
प्रत्यक्षम् । मुक्तान्यौघिकमुक्तवत् आहारकाणि नैर्गयक-
वत्, नैर्जसकाम्यानि ब्रह्माणि वैश्वैकियवत्, मुक्तान्यौ-
घिकमुक्तवत् । उपातिष्काणामीदारिकाणि नैर्गयिकवत्,
वैकियाणि ब्रह्मान्यसंख्यया । तत्र कालतो मग्नकाया
प्रतिप्रत्यक्षमेकैकापहारं सामान्यवासंख्ययाभिहस्त्यपि य-
वन्निष्ठाभिरपिहियते । इत्यतोऽसंख्ययाः भूतः, त-
च्च भूतः प्रत्यक्षसंख्येयभागप्रतिभाः । तत्र वाह-
' जोहान्ययायं एवं च ' इति, नवरमिस्त्रादिना विवे-
चं दृश्यात्—नवरं तामां भूतानां तत्त्वकम्भसूत्रवर्ण्य-
नि शेष । इयमपि सुप्रसिद्धतायाः, कथामयं सुप्रसि-
द्धति चेत् ? । उच्यते—यस्मात्सहादृशकं उपपत्तिरूपं
उपातिष्काः संख्येयगुणा उक्तास्तत एतेषां तत्त्वकम्भसू-
त्रवत् तेषां तत्त्वकम्भसूत्रः संख्येयगुणा दृष्टव्या ।
तथा वाह—सूत्रदीकाकारः— ' जह्वा साधनमग्नं
जोहान्यया साधनजगुणा वाङ्मयि, तच्छा विकल्पमसूत्रं
वि तान् तद्विदा संवेदनजगुणा च भवत, ' इति तत्र
प्रतिभाया स्पष्टतया विशेषस्तत्तथाह— ' विदुषाम्गुण-
यवगपतिभाया परस्परम् ' इति पदपञ्चाशदधिकशत-
याङ्गुलवर्गप्रमाणः प्रतिभागः प्रत्यक्षं पूर्णपहर्तुं च ।
अत्रापीयं भावना—पदपञ्चाशदधिकशतयाङ्गुलवर्गप्रमा-
णं अतिवर्ण्ये यद्येकैका उपातिष्काऽवस्थप्यन्त ततस्त-
त्सक-
लमपि प्रत्यक्षपर्यन्ति, यदि वा—यद्येकैकजगत्तुल्यतापहार-
ेण एकैकं पदपञ्चाशदधिकशतयाङ्गुलवर्गप्रमाणं अतिवर्ण्ये
रुडमपिहियन्त तत एकत्र उपातिष्काः परिसमाप्तिमुपया-
न्ति अपरत्र सकलं प्रत्यक्षम्, यद्यं च उपातिष्काणां
स्वप्नरेभ्यः संख्येयगुणहीनः प्रतिभागः संख्येयगुणाभ्यधिक-
सूत्रः । पञ्चसहस्रं पुनः पदपञ्चाशदधिकशतवर्गप्रमाणं
एव प्रतिभाग उक्ता न तु पदपञ्चाशदधिकशतवर्गप्रमाणः,
तथा च मध्यस्थः "सुप्रसिद्धतायाः सूर्यस्यसेहि" अथैवं प-
रं । जोहान्यदि हीरह" इति, मुक्तान्यौघिकमुक्तवत्, आ-
हारकाणि नैर्गयिकवत्, नैर्जसकाम्यानि ब्रह्माणि वैश्वैकिय-
वत्, मुक्तान्यौघिकमुक्तवत् । वैमनिकानामीदारिकाणि नैर्-
गयिकवत्, वैकियाणि ब्रह्मानि असंख्येयानि, तत्र कालतो
मार्मण्य उपातिष्कवत्, कालतो मार्मण्योऽसंख्येयः भूतः
किमुक्तं भवति ?—असंख्येयान् भूतान् यावन्त आकाश-
मदृशस्तत्त्वप्रमाणानीति, तानां च भूतानां परिमाणं प्रत्य-
क्षसंख्येया भागः, प्रत्यक्षसंख्येयभागप्रतिभा प्राप्ता इत्यर्थः ।
तत्र प्रत्यक्षसंख्येयभागो नैर्गयिकादिमार्मण्यायामपि गृहीत इति
विशेषतः परिमाणं प्रतिपादयति— ' तासि च ' इत्यादि

सासां भ्रूणीनां विष्कम्भसूत्ररङ्गलक्ष्मीयवर्गमूलं तृतीयवर्ग-
मूलप्रत्युत्पन्नम् । एतदुक्तं भवति—अङ्गुलमात्रेण प्रवेशशरीर-
सत्कल्पनया षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणस्य यद् द्विती-
यं वर्गमूलम्, असत्कल्पनया चतुष्कलक्षणं, तन्मृतीयेन
वर्गमूलं, असत्कल्पनया द्विकल्पेण शुरुयते गुणाने च
सति यावान् प्रवेशशरीरमेवति, असत्कल्पनया अष्टौ तावे-
त्प्रवेशात्मिकया विष्कम्भसूत्रा परिमिताः भ्रूणयः परि-
प्राप्ताः । तत्रापि ता एव अष्टौ भ्रूणय इति प्रकारद्वयेऽप्यर्था-
भेदः । आहारकारिणैर्यिकवत्, तैजसकर्मणामि बद्धाणि
बद्धवैक्रियवत्, मुक्तान्यौधिकमुक्तवत् । प्रश्ना० १२ पद । भ० ।

(६) संप्रहः—

विहसिंठाणपमाणे, पोगलचिण्णया सरीरसंजोगो ।

द्वयपएसऽप्यवहुं, सरीरभोगाहणऽप्यवहुं ॥ १ ॥

‘विहसिंठाणपमाणे’ इत्यादि प्रथमं विधया—भेदाः शरी-
राणां वक्तव्याः, तदनन्तरं संस्थानानि, ततः प्रमाणानि,
तदनन्तरं, कतिभ्यो दिग्भ्यः शरीराणां पुद्गलोपचयो भव-
तीत्येवं पुद्गलचयनं वक्तव्यं, ततः कस्मिन् शरीरे सति
किं शरीरमवश्यंभावीत्येवरूपः परस्परसंयोगो वक्तव्यः,
ततो द्रव्याणि च प्रवेशाश्च द्रव्यप्रवेशाः ते च द्रव्याणि च
प्रवेशाश्च द्रव्यप्रवेशाः । ‘समानानामेकशेषः’ इत्येकशेषस्तैर-
ल्पबहुत्यं वक्तव्यम् । किमुक्तं भवति ?—द्रव्यार्थतया प्रवेशा-
र्थतया द्रव्यार्थप्रवेशार्थतया च पञ्चानामपि शरीराणाम-
ल्पबहुत्वमभिधातव्यमिति, ततः पञ्चानामपि शरीराणाम-
वगाहनाविषयमल्पबहुत्यं वाच्यमिति गाथासंक्षेपाथः ।

(१०) तत्र यथादेशं निर्देश इति प्रथमतः विधिद्वारमभिधि-
स्तुरादौ शरीरमूलभेदान् प्रतिपादयति—

कति णं भंते ! सरीरया पसत्ता ? गोयमा ! पंच सरी-
रया पसत्ता, तं जहा—ओरालिए १ वेउव्विए २ आहा-
रणे ३ तेयए ४ कम्मए ५ । (२६७ ×)

‘कइ णं भंते !’ इत्यादि, कति—किंपरिमाणानि णमि-
ति वाक्यालङ्कारे, भदन्त ! शीर्यन्ते—प्रतिक्षणं विश-
राट्भावं विभज्यतीति शरीराणि शरीराण्येव शरीरकाणि,
तथा स्वार्थे कप्रत्ययः, भगवानाह—गौतम ! पञ्च शरीराणि
प्रसृतानि मया अन्यैश्च शेषैः तीर्थहृद्भिः, तान्येव नामत
आह—‘ओरालिए’ इत्यादि उदारं प्रधानं, प्राधान्यं चास्य
तीर्थकरगणधरशरीराण्यधिकृत्य, ततोऽन्यस्यानुसरशरीर-
स्याप्यनन्तगुणहीनत्वात्, यद्वा—उदारं सातिरकयोजनस-
हस्रमानत्वात् शेषशरीरापक्षया बृहत्प्रमाणं, बृहत्ता चास्य
वैक्रियं प्रति भवधारणीयसहजशरीरापक्षया द्रष्टव्या, अन्य-
था उत्तरवैक्रियं योजनलक्षमानमपि लभ्यते । उदारमेव
औदारिकं धिनयादिपाठादिकण, तथा विविधा विशिष्टा
वा क्रिया विक्रिया तस्यां भयं वैक्रियम् । तथाहि—तदेकं
भूत्वा अननकं भवति, अननकं भूत्वा एकं, तथा अणु भूत्वा
महद्भवति महद् भूत्वा अणु, तथा कचरं भूत्वा भूमि-
चरं भवति भूमिचरं भूत्वा कचरं, तथा दृश्यं भूत्वा
अदृश्यं भवति अदृश्यं भूत्वा दृश्यमित्यादि, तच्च त्रि-
विधम्—औपपातिकं, लब्धिप्रत्ययं च । तत्रौपपाति-
कमुपपातजन्मनिर्मितं तच्च देवनारकाणां, लब्धिप्रत्य-

यं तिर्यग्मनुष्याणां, तथा ‘आहार्य’ इति—आहारकं च-
तुर्वशपूर्वाविद्या तीर्थकररूपतिदृशनादिकं तथाविधप्रयोजनो-
त्पत्तौ सत्यां विशिष्टलब्धिवशादाह्रियते—निर्वर्त्यते इत्याहा-
रकम्, ‘हृद्बहुल’ इति भवनात् कर्मणि बुद्धि, यथा पाद-
हारक इत्यत्र । उक्तं च—“ कज्जाम् समुप्पसे, सुयकेवल-
णा विसिद्धलब्धीए । जं एत्थ आहारिज्जइ, भणिंते आहा-
रणं तं तु ॥ १ ॥ ” कार्ये चेदम्—“ पाणिद्वयपरिजिदंसण-सु-
द्धमपयत्थावगहणेउं वा । संसयवांच्छयत्थं, गमणं जि-
णाययमूलमि ॥ २ ॥ ” तच्च वैक्रियशरीरापक्षया अत्यन्त-
शुभं स्वच्छस्फटिकशिलेव शुभ्रपुद्गलसमूहघटनात्मकं, तेज
इति—तैजसं तेजसः—तेजःपुद्गलानां विकारस्तेजसं ‘वि-
कार’ इत्यण्, तत्र ऊष्मलक्ष्णं मुक्ताहारपरिणमनकारणं, त-
द्वशाच्च विशिष्टतपःसमृत्थलाब्धिविशेषस्य पुसस्तेजोले-
ख्याधिनिर्गमः । उक्तं च—“ सव्वस्स उम्हसिद्धं, र-
साइआहारपाकजणं च । तेयगलज्जिनिमित्तं, च तेयगं
होइ नायव्वं ॥ १ ॥ ” ‘कम्मए’ इति—कर्मणां जातं क-
र्मजम् । प्रश्ना० २१ पद ।

(११) जीवस्पृष्टानि वैक्रियादीनि शरीराणि—

चत्तारि सरीरया जीवफुडा पसत्ता, तं जहा—वेउव्विए
आहारए तेयए कम्मए ।

‘चत्तारी’ त्यादि व्यक्तं, किन्तु जीवन स्पृष्टानि—व्याप्तानि
जीवस्पृष्टानि, जीवेन हि स्पृष्टान्येव वैक्रियादीनि भवन्त,
न तु यथा औदारिकं जीवमुक्तमपि भवति मृतावस्थायां
तथैतानीति । स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

(१२) कति महालयानि पृथ्वीशरीराणि—

के महालय णं भंते ! पुढविसरीरे पसत्ते ! गोयमा ! अ-
णंताणं सुहुमवणस्सइकाइयाणं जावइया सरीरा से एगे
सुहुमवाउसरीरे, असंखेज्जाणं सुहुमवाउसरीराणं जावतिया
सरीरा से एगे सुहुमतेउसरीरे, असंखेज्जाणं सुहुमतेउकाइ-
यसरीराणं जावतिया सरीरा से एगे सुहुमे आउसरीरे, अ-
संखेज्जाणं सुहुमआउकाइयसरीराणं जावइया सरीरा से एगे
सुहुमे पुढविसरीरे, असंखेज्जाणं सुहुमपुढविकाइयसरीराणं
जावइया सरीरा से एगे बादरवाउसरीरे, असंखेज्जा-
णं बादरवाउकाइयाणं जावइया सरीरा से एगे बा-
दरतेउसरीरे, असंखेज्जाणं बादरतेउकाइयाणं जावतिया
सरीरा से एगे बादरआउसरीरे, असंखेज्जाणं बादर-
आउसरीरे जावतिया सरीरा से एगे बादरपुढविसरीरे,
एमहालए णं गोयमा ! पुढविसरीरे पसत्ते । (सू० ६५२×)

‘के महालय णं’ इत्यादि, ‘अणंताणं सुहुमवणस्सइकाइयाणं
जावइया सरीरा से एगे सुहुमवाउसरीरे’ इति—इह यावद्ग्रह-
णेनासंख्यातानि शरीराणि प्राह्याणि अनन्तानामपि धनरूप-
तीनामेकाद्यसंख्येयान्तशरीरत्वाद् अनन्तानां च तच्छरीराणा-
मभावात् प्राक्च सूक्ष्मवर्णकपञ्चानाङ्गोपेक्षया सूक्ष्मवर्ण-
वगाहनायाः असंख्यतगुणान्वेनोक्तत्वादिति, ‘असंखेज्जाणं’ मि-

त्यादि, 'सुहृमवाउसरीराणं'ति-वायुरेव शरीरं येषां ते तथा सूक्ष्माश्च ते वायुशरीराश्च—वायुकार्यकाः सूक्ष्मवायुशरीरास्तेषामसंस्थानां 'सुहृमवाउकाइयाणं'ति-कश्चित्पाठः स च प्रतीत एव, 'जावइया सरीर'ति-यावन्ति शरीराणि प्रत्येकशरीरत्वात्तेषामसंस्थानान्येव 'स एवे सुहृमे तेउसरीरे'ति-तदेकं सूक्ष्मतेजः शरीरं तावच्छरीरप्रमाणमित्यर्थः । अ० १६ श० ३ उ० ।

(१३) संप्रत्यौदारिकशरीरस्य जीवजातिभेदतो-
ऽवस्थाभेदतश्च भेदानभिधित्सुगाह—

ओरालि,सरीरे णं भंते ! किंसंठिते पणत्ते !, गोयमा !
शाणासंठाणसंठिते पणत्ते, एगिंदियओरालियसरीरे
किंसंठिते पणत्ते !, गोयमा ! शाणासंठाणसंठिते
पणत्ते, पुढवेकाइयएगिंदियओरालियसरीरे किंसंठितं
पणत्ते !, गोयमा ! मसूरचंदसंठाणसंठितं पणत्ते, एवं
सुहृमपुढवेकाइयाण वि, वादराण वि एवं चैव, पञ्ज-
त्तापञ्जत्ताण वि एवं चैव । आउकाइयएगिंदियओरालि-
यसरीरे णं भंते ! किंसंठिते पणत्ते !, गोयमा ! थि-
बुकबिंदुमंठाणसंठिते पणत्ते, एवं सुहृमवादरपञ्जत्ता-
पञ्जत्ताण वि, तेउकाइयएगिंदियओरालियसरीरे णं भंते !
किंसंठितं पणत्ते ! गोयमा ! सूईकलावसंठाणसंठिते
पणत्ते !, एवं सुहृमवादरपञ्जत्तापञ्जत्ताण वि, वाउ-
काइयाण वि, पडागासंठाणसंठिते, एवं सुहृमवादरपञ्ज-
त्तापञ्जत्ताण वि, वणप्फइकाइयाण शाणासंठाण-
संठिते पणत्ते, एवं सुहृमवादरपञ्जत्तापञ्जत्ताण वि ।
बेइंदियओरालियसरीरे णं भंते ! किंसंठाणसंठिते पणत्ते !,
गोयमा ! हुंडसंठाणसंठितं पणत्ते, एवं पञ्जत्तापञ्ज-
त्ताण वि, एवं तेइंदियचउगिंदियाण वि । पंचिंदियतिरि-
क्खजोणियपंचिंदियओरालियसरीरे णं भंते ! किंसंठाण-
संठितं पणत्ते, !, गोयमा ! छ्विहसंठाणसंठितं पणत्ते,
तं जहा-समचउरंमसंठाणसंठितं० जाव हुंडसंठाणसंठिते
वि, एवं पञ्जत्तापञ्जत्ताण वि ३, संमुच्छिमतिरिक्खजोणि-
यपंचिंदियओरालियसरीरे णं भंते ! किंसंठाणसंठिते पण-
त्ते !, गोयमा ! हुंडसंठाणसंठितं पणत्ते, एवं पञ्जत्ताप-
ञ्जत्ताण वि, गम्भवकंतियतिरिक्खजोणियाण वि पंचि-
दियतिरिक्खजोणियओरालियसरीरे णं भंते ! किंसंठा-
णसंठितं पणत्ते !, गोयमा ! छ्विहसंठाणसंठितं पणत्ते,
तं जहा-समचउरं० जाव हुंडसंठाणसंठितं, एवं
पञ्जत्तापञ्जत्ताण वि ३, एवमेते तिरिक्खजोणियाणं
आहियाणं णव आलावगा जलयरपंचिंदिय-तिरिक्ख-
जोणियाणं ओरालियसरीरे णं भंते ! किंसंठाणसंठितं
पणत्ते !, गोयमा ! छ्विहसंठाणसंठितं पणत्ते, तं

जहा-समचउरंसे ० जाव हुंडे, एवं पञ्जत्तापञ्जत्ताण वि,
संमुच्छिमजलयरा हुंडसंठाणसंठिता, एतंसे चैव पञ्जत्ता
वि अपञ्जत्ता वि, एवं चैव गम्भवकंतियजलयरा छ्वि-
हसंठाणसंठिता, एवं पञ्जत्तापञ्जत्ताण वि, एवं थलय-
राण वि णव सुत्ताणि, एवं चउप्पयथलयराण वि,
उरपरिमप्पयथलयराण वि, भुयपरिमप्पयथलयराण वि,
एवं खहयराण वि णव सुत्ताणि, नवरं सच्चत्थ सम्मु-
च्छिमा हुंडसंठाणसंठिता भासितत्वा, इयरे छसु वि ।
मण्णपंचिंदियओरालियसरीरे णं भंते ! किंसंठाणसं-
ठितं पणत्ते !, गोयमा ! छ्विहसंठाणसंठितं पणत्ते,
तं जहा-समचउरंमे ० जाव हुंडे, पञ्जत्तापञ्जत्ताण वि
एवं चैव, गम्भवकंतियाण वि एवं चैव, पञ्जत्तापञ्जत्ताण
वि एवं चैव । सम्मुच्छिमाणं पुच्छा गोयमा ! हुंडसंठा-
णसंठिता पणत्ता । (सू० २६८)

'ओरालियसरीरे णं भंते !' इत्यादि, नानासंस्थानसं-
स्थितं जीवजातिभेदतः संस्थानभेदभावात्, एकैन्द्रियौदा-
रिकशरीरं नानासंस्थानसंस्थितता पृथग्व्यादेषु प्रत्येकं
संस्थानभेदात्, तत्र पृथग्वाक्यिकानां सूक्ष्माणां वाद-
राणां पर्याप्तानामपर्याप्तानां औदारिकशरीराणि मसूरचन्द्र-
संस्थानसंस्थितानि, मसूरे—धान्यावेशः तस्य चन्द्रः—
चन्द्राकारमण्डलं तस्यैव धान्यस्थानं तेन संस्थितानि,
अपकारिकानां सूक्ष्मादिभेदतः अनुभेदानामौदारिकशरीरा-
णि स्निबुकविन्दुसंस्थानसंस्थितानि, स्निबुकाकारे यो
विन्दुर्न पुनरितस्ततो वातादिना विक्षिप्त स्निबुकविन्दु-
स्तस्यैव यत्संस्थानं तेन संस्थितानि, तैजसकार्यिकानां
सूक्ष्मादिभेदतः अनुभेदानामौदारिकशरीराणि सूक्ष्मकलापसं-
स्थानसंस्थितानि, वायुकार्यिकानां सूक्ष्मादिभेदतः अनुभेदाना-
मौदारिकशरीराणि पताकासंस्थानसंस्थितानि, वनस्प-
तिकार्यिकानां सूक्ष्माणां वादराणां पर्याप्तानामपर्याप्तानां च
प्रत्येकमौदारिकशरीराणि नानासंस्थानसंस्थितानि, देश-
कालजातिभेदतः तेषां संस्थानानामनेकभेदभिन्नत्वात्, द्वि-
त्रिचतुर्वारिन्द्रियाणां प्रत्येकं पर्याप्तानामपर्याप्तानामौदारिक-
शरीराणि हुण्डसंस्थानसंस्थितानि, तिर्यक्पञ्चैन्द्रियौदारिक-
शरीरं सामान्यतः पञ्चसंस्थानसंस्थिततम्, तदेवापदर्श-
यति—'समचउरंमसंठाणसंठिण' इत्यादि, यावत्कर-
णात्—'नगोहपरिमण्डलसंठाणसंठिण साइसंठाणसंठिण
वामणसंठाणसंठिण खुज्जसंठाणसंठिण हुण्डसंठाणसंठिण'
इति पारग्रहः, तत्र समाः—सामुद्रिकशास्त्राक्रमण-
लक्षणाविसंवादिन्यस्तत्रोऽख्यः—चतुर्दिग्बभागोपलक्षिताः
शरीरावयवा यस्य तत्समचतुरस्रं, समास्तान्तोऽष्टप्र-
त्ययः, समचतुरस्रं च तत्संस्थानं च समचतुरस्रसंस्था-
नं तेन संस्थितं समचतुरस्रसंस्थानसंस्थितं, तथा न्यघो-
धचपरिमण्डलं यस्य तत् न्यघोधपरिमण्डलं, यथा न्यघोध-
उपरि सम्पूर्णप्रमाणोऽधस्तु हीनः तथा यत्संस्थानं नाभरूप-
रि सम्पूर्णप्रमाणम् अधस्तु न तथा तत् न्यघोधपरिमण्ड-
लम्, तथा आदिदिहात्संघाहयो नाभरूपस्ततो देहभागो-

शुद्धते, ततः सह आदिना—नाभेरक्षस्तनभागेन यथो-
क्तप्रमाणलक्षणैर्न वर्तते इति सादि, यद्यपि सर्वे
शरीरमादिना सह वर्तते तथापि सादिश्रविशे-
षणान्यथानुपपत्त्या विशिष्ट एव प्रमाणलक्षणोपपन्नः आ-
दिरह लभ्यते, तत उक्तं यथोक्तप्रमाणलक्षणमिति ।
इदमुक्तं भवति—यत् संस्थानं नाभेरक्षःप्रमाणोपपन्नमुपरि च
हीनं तत्सादिरिति, अपरं तु साचीति पठन्ति, तत्र साची-
प्रवचनवादिना शास्त्रमलीतकमाचक्षते, ततः साचीव यत्सं-
स्थानं तत्साचिसंस्थानं, यथा शास्त्रमलीतरोः स्कन्धः का-
ण्डमनिपुष्टमुपरितना तदनुकूपा न महाविशालता तद्वद-
व्याप्य संस्थानस्याधोभागः परिपूर्णो भवति उपरितनभा-
वस्तु नेति । तथा यत्र शिरो ग्रीवं हस्तपादादिकं च यथोक्त-
प्रमाणलक्षणोपेतम् उरउद्रादि च मध्यं तत्कुक्ष्यसंस्थानं,
यत्र पुनरुरउद्रादिप्रमाणलक्षणोपेतं हस्तपादादिकं हीनं त-
न्नाभसंस्थानं, यत्र तु सर्वेऽप्यवयवाः प्रमाणलक्षणपरिभ-
द्रास्तद् दुरण्डसंस्थानं, समासः सर्वत्रापि पूर्ववत्, एवं 'प-
ञ्जत्तापञ्जत्ताणि वि' इति, एवम्—उक्तप्रकारेण सामान्यतस्ति-
यैकपञ्चद्विद्याणामिव पर्याप्तानामपर्याप्तानां च प्रत्येकं सूत्रं व-
क्तव्यं, तदेवमेतानि त्रीणि सूत्राणि, एवमेव च सामान्यतः
सम्पूर्णिमतिर्यकपञ्चद्विद्याणामपि त्रीणि सूत्राणि वक्तव्या-
नि, नद्यं तेषु त्रिष्वपि सूत्रेषु दुरण्डसंस्थानमस्थितमि-
ति वक्तव्यम्, सम्पूर्णिमाणांमविशेषणं सर्वेषामपि दुरण्ड-
संस्थानभावात् । त्रीणि सामान्यतः गर्भजनितिर्यकपञ्चद्विद्या-
णामपि, नद्यं तेषु त्रिष्वपि सूत्रेषु "द्विविहसंठाणसंठाण
पणणत्ते' इत्यादि वक्तव्यम् । गर्भजेषु समन्वितुरक्षादिमंस्था-
नानामपि सम्भवात्, तद्वधमेतं सामान्यतस्तयैकपञ्चद्वि-
यविषया नव आलापकाः, अनेनैव क्रमेणैव जलचरतिर्यक-
पञ्चद्विद्याणां सामान्यतः स्थलचराणां चतुष्पदस्थलचराणां-
मुरःपरिसर्पस्थलचराणां भुजपरिसर्पस्थलचराणां स्वचर-
तिर्यकपञ्चद्विद्याणां च प्रत्येकं नव २ सूत्राणि वक्तव्यानि ।
सर्वसंख्यया तिर्यकपञ्चद्विद्याणां त्रिषष्टिः ६३ सूत्राणि मनु-
ष्याणां नव सर्वत्र सम्पूर्णिमेषु दुरण्डसंस्थानं च वक्तव्य-
मितरत्र षडपि संस्थानानि । तद्वधमुक्तान्यौदारिकभेदानां
संस्थानानि । प्रश्ना० २१ पद (अवगाहना 'आगाहणा' शब्द
प्रथमभाग ६०२ पृष्ठ गता ।)

(१४) सम्प्रति क्रमेण वैकियस्य शरीराण्यभिधित्सुगाह-

वेउव्वियसरीरे णं भंते ! कतिविधे पण्णत्ते ?
गोयमा ! दुविधे पण्णत्ते, तं जहा—एग्गिदियवेउव्वि-
यसरीरे य, पंचिदियवेउव्वियसरीरे य । जति एग्गिदिय-
वेउव्वियसरीरे किं वाउकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे,
अवाउकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे ? गोयमा ! वा-
उकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे नो अवाउकाइयएग्गिदियवे-
उव्वियसरीरे । जइ वाउकाइयएग्गिवेउव्वियसरीरे किं सुहु-
मवाउकाइयएवेउव्वियसरीरे वायरवाउकाइयएवेउव्वि-
यसरीरे ? गोयमा ! नो सुहुमवाउकाइय-एग्गिदिय-वेउव्वि-
यसरीरे वादरवाउकाइय-एग्गिदिय-वेउव्वियसरीरे । जइ

वादरवाउकाइय-एग्गिदिय-वेउव्वियसरीरे किं पञ्जत्त-
वादरवाउकाइय-एग्गिदिय-वेउव्वियसरीरे, अपञ्जत्तवाद-
रवाउकाइय एग्गिदिय-वेउव्वियसरीरे ? गोयमा !
पञ्जत्तवादरवाउकाइय-एग्गिदिय-वेउव्वियसरीरे नोअप-
ञ्जत्तवादरवाउकाइय—एग्गिदिय-वेउव्वियसरीरे, जति
पंचेदियवेउव्वियसरीरे किं नेरइयपंचिदियवेउव्वियसरीरे
० जाव किं देवपंचिदियवेउव्वियसरीरे ? गोयमा ! नेर-
इयपंचिदियवेउव्वियसरीरे ० जाव देवपंचिदियवेउ-
व्वियसरीरे वि, जइ नेरइयपंचिदियवेउव्वियसरीरे किं
रयणप्पभापुढविनेरइयपंचिदियवेउव्वियसरीरे वि ० जाव
किं अघेसत्तमापुढवि-नेरइय-पंचिदिय-वेउव्वियसरीरे ?
गोयमा ! रयणप्पभापुढविनेरइयपंचिदियवेउव्वियस-
रीरे वि ० जाव अघेसत्तमापुढविनेरइयपंचिदियवेउव्वियस-
रीरे वि, जइ रयणप्पभापुढविनेरइय-वेउव्वियसरीरे किं
पञ्जत्तगरयणप्पभापुढविनेरइयवेउव्वियसरीरे अपञ्जत्तगर-
यणप्पभापुढविनेरइयपंचिदियवेउव्वियसरीरे ? गोयमा !
पञ्जत्तगरयणप्पभापुढविनेरइय—पंचिदिय—वेउव्वियस-
रीरे अपञ्जत्तगरयणप्पभापुढविनेरइयपंचिदियवेउव्वियस-
रीरे, एवं ० जाव अघेसत्तमाए दुगतो भेदो भासि-
तव्वो । जइ तिरिक्खजोशियपंचिदियवेउव्वियसरीरे किं
संमुच्छिमपंचिदियतिरिक्खजोशियवेउव्वियसरीरे गम्भव-
कंतियपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे ? गोयमा ! नो सं-
मुच्छिमपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे गम्भवकंतियपं-
चिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे, जति गम्भवकंतियपंचिदि-
यतिरिक्खवेउव्वियसरीरे किं संखेजवासाउयगम्भवकंति-
यपंचिदियवेउव्वियसरीरे असंखिजवासाउयगम्भवकंति-
यपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे ? गोयमा ! संखेजवासा-
उयगम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे, नो असं-
खिजवासाउयगम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियस-
रीरे । जइ संखिजवा० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्खवे-
उव्वियसरीरे किंपञ्जत्तगसंखि० गम्भवकंतियपंचिदियतिरि-
क्खवेउव्वियसरीरे अपञ्जत्तगसंखिज० गम्भवकंतिय-
पंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे ? गोयमा ! पञ्जत्तग-
संखिज० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे
नो अपञ्जत्तगसंखिज० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्खवे-
उव्वियसरीरे, जइ संखेजवासा० किं जलयरगम्भवकंति-
यपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे थलयरसंखिज० ग-
म्भवकंतियपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे खहयरसं-
खिजवा० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्खजो० वेउव्वियस-
रीरे ? गोयमा ! जलयरसंखिज० गम्भवकंतियपंचिदि-

यतिरिक्त्व० वेउव्वियसरीरे वि थलयरसंखिज्ज० गम्भवकं-
तियपंचिदियतिरिक्त्व० वेउव्वियसरीरे वि खहयरसंखि-
ज्ज० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्व० वेउव्वियसरीरे वि ,
जइ जलयरसंखिज्जवासाउयग० किंपज्जत्तगजलयरसंखिज्ज०
गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्वजो० वेउव्वियसरीरे अप-
ज्जत्तगजलयरसंखिज्जवा० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्व०
वेउव्वियसरीरे य ? , गोयमा ! पज्जत्तगजलयरसंखिज्ज०
गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्व० वेउव्वियसरीरे नो अ-
पज्जत्तगसंखिज्ज० जलयरगम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्व०
वेउव्वियसरीरे । जति थलयरपंचिदिय० जाव सरीरे किं च-
उप्पय० जाव सरीरे किं परिसप्प० जाव सरीरे ? , गोयमा !
चउप्पय० जाव संखिज्ज० परिसप्प० जाव सरीरे , एवं
सव्वेसिं गोयव्वं० जाव खहयराणं पज्जत्ताणं नो अपज्ज-
त्ताणं । जति मणूसपंचिदियवेउव्वियसरीरे किं संमुच्छि-
ममणूसपंचिदियवेउव्वियसरीरे गम्भवकंतियमणूसपंचिदि-
यवेउव्वियसरीरे ? , गोयमा ! गो संमुच्छिममणूसपंचिदि-
यवेउव्वियसरीरे गम्भवकंतियमणूसपंचिदियवेउव्वियस-
रीरे । जइ गम्भवकंतियमणूसपंचिदियवेउव्वियसरीरे किं
कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसपंचिदियवेउव्वियसरीरे अक-
म्मभूमग० गम्भवकंतियमणूसपंचिदियवेउव्वियसरीरे अंतर-
दीवगगम्भवकंतियमणूसपंचिदियवेउव्वियसरीरे ? , गोयमा !
कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसपंचिदियवेउव्वियसरीरे गो-
अकम्मभूमग० गो अंतरदीवग० जइ कम्मभूमगगम्भवकंति-
यमणूसपंचिदियवेउव्वियसरीरे किं संखेज्जवामाउयकम्म-
भूमगगम्भवकंतियमणूसवेउव्वियसरीरे , असंखिज्ज० कम्म-
भूमगगम्भवकंतियमणूसपंचिदियवेउव्वियसरीरे ? , गोयमा !
संखेज्ज० कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसपंचिदियवेउव्वियस-
रीरे नो असंखेज्ज० कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसपंचिदिय-
वेउव्वियसरीरे , जति संखेज्ज० कम्मभूमगगम्भवकंतियमणू-
सपंचिदियवेउव्वियसरीरे , किं पज्जत्तयसंखेज्ज० कम्मभूम०
मणूसपंचिदियवेउव्वियसरीरे अपज्जत्तगसंखिज्ज० कम्मभू-
मगगम्भवकंतियमणूसपंचिदियवेउव्वियसरीरे ? , गोयमा !
पज्जत्तगसंखिज्ज० कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसपंचिदियवे-
उव्वियसरीरे नो अपज्जत्तगसंखेज्ज० कम्मभूमगगम्भवकंति-
यमणूसपंचिदियवेउव्वियसरीरे । जइ देवपंचिदियवेउव्विय-
सरीरे किं भवणवासिदेवपंचिदियवेउव्वियसरीरे० जाव
वेमाशियंदेवपंचिदियवेउव्वियसरीरे ? , गोयमा ! भवण-
वासिदेवपंचिदियवेउव्वियसरीरे वि० जाव वेमाशियंदेव-
पंचिदियवेउव्वियसरीरे वि । जइ भवणवासिदेवपंचिदि-

यवेउव्वियसरीरे किं असुरकुमारभवणवासिदेवपंचिदि-
यवेउव्वियसरीरे० जाव थणियकुमारभवणवासिदेवपंचि-
दियवेउव्वियसरीरे ? , गोयमा ! असुरकुमार० जाव
थणियकुमारवेउव्वियसरीरे वि । जइ असुरकुमारदेव-
पंचिदियवेउव्वियसरीरे किं पज्जत्तगअसुरकुमारभवणवा-
सिदेवपंचिदियवेउव्वियसरीरे अपज्जत्तगअसुरकुमारभवणवा-
सिदेवपंचिदियवेउव्वियसरीरे ? , गोयमा ! पज्जत्तगअसुर-
कुमारभवणवासिदेवपंचिदियवेउव्वियसरीरे वि अपज्ज-
त्तगअसुरकुमारभवणवासिदेवपंचिदियवेउव्वियसरीरे वि ,
एवं० जाव थणियकुमाराणं दुगतो भेदो , एवं बाणमं-
तराणं अट्टविहाणं जोतिसियाणं पंचविहाणं । वेमाशिया
दुविहा-कप्पावगा , कप्पातीता य । कप्पावगा वारसविहा
तेसिं पि एवं चेव दुहतो भेदो , कप्पातीता दुविहा गे-
वेज्जगा य , अणुत्तरोववाइया य । गेवेज्जगा णवविहा अ-
णुत्तरोववाइया पंचविहा , एतेसिं पज्जत्तापज्जत्ताभिलांशं
दुगतो भेदो भाणियव्वो । (सू०-२७०)

‘वेउव्वियसरीरे णं भंते !’ इत्यादि , वैकियशरीरं मूलनो
द्विभेदम्—एकान्द्रियपञ्चन्द्रियभेदात् , तत्रैकान्द्रियस्य घात-
कायस्य तत्रापि वादरस्य तत्रापि पर्याप्तस्य , शेषस्य वै-
कियलक्ष्यसम्भवात् । उक्तं च—“ तिरहं ताव राभीणं वेउ-
व्वियलक्षी चेव नत्थि , वायरपज्जत्ताणं पि संखेज्जभागा-
मत्ताणं ” अत्र ‘ तिरहं ’ ति—त्रयाणां पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्माप-
र्याप्तवावरूपाणाम् । पञ्चन्द्रियचिन्तायामपि जलचरश्चतु-
ष्पक्षोः परिसर्पभुजपरिसर्पश्चरान् मनुष्याश्च गर्भेऽनु-
त्क्रान्तकान् संख्ययवर्षायुषो मुक्त्वा शेषाणां प्रतिषेधो ,
भवस्वभावतया तेषां वैकियलक्ष्यसम्भवात् । उक्ता भेदाः ।

(१५) संस्थानान्यभिधित्तुराह—

वेउव्वियसरीरे णं भंते ! किंसंठितं पण्णत्ते ? , गोयमा !
आणासंठाणसंठिते पण्णत्ते , वाउकाइयएगिदियवेउव्विय-
सरीरे णं भंते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! पडागा-
संठाणसंठिते पण्णत्ते , नेरइयपंचिदियवेउव्वियसरीरे णं
भंते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! नेरइयपं-
चिदियवेउव्वियसरीरे दुविधे पण्णत्ते , तं जहा-भवधार-
णिज्जे य , उत्तरवेउव्विये य । तत्थ णं जे से भवधारणि-
जे से णं हुंडसंठाणसंठिते पण्णत्ते , तत्थ णं जे से उत्तर-
वेउव्विते से वि हुंडसंठाणसंठिते पण्णत्ते । रयणप्पभा-
पुढविनेरइयपंचिदियवेउव्वियसरीरे णं भंते ! किं संठाण-
संठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! रयणप्पभापुढविनेरइयाणं
दुविधे सरीरे पण्णत्ते , तं जहा-भवधारणिज्जे य , उत्तरवे-
उव्विये य । तत्थ णं जे से भवधारणिज्जे से णं हुंडसंठाण-
संठिते , जे से उत्तरवेउव्विते से वि हुंडे , एवं ० जाव

अधेसत्तमापुढावेनैरुयवेउव्वियसरीरे । तिरिक्खजो-
णियपंचिदियवेउव्वियमरीरे णं भंते ! किं मंठाणसंठिते
पण्णत्ते ? , गोयमा ! णाणांमंठाणसंठिते पण्णत्ते , एवं
जलयरथलयरखहयराण वि , थलयराण वि चउ-
प्ययपरिसप्पाण वि उरपरिमप्यभुयपरिमप्याण वि ।
एवं मणूयपंचिदियवेउव्वियसरीरे वि । असुरकुमार-
भवणवासिदेवपंचिदियवेउव्वियसरीरे णं भंते ! किं-
संठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! असुरकुमाराणं देवाणं दुविहे
मरीरे पण्णत्ते , तं जहा-भवधारणिज्जे य , उत्तरवेउ-
व्विते य । तत्थ णं जे मे भवधारणिज्जे से णं समचउरं-
समंठाणसंठिते पण्णत्ते , तत्थ णं जे से उत्तरवेउव्विते से
णं णाणांमंठाणसंठितं पण्णत्ते एवं ० जाव थणियकुमार-
देवपंचिदियवेउव्वियमरीरे । एवं वाणमंतराण वि , ण-
वरं ओहिया वाणमंतरा पुच्छिजंति , एवं जोतिसियाण
वि ओहियाणं , एवं मोहम्मे कप्पे ० जाव अच्चुयदेवसरीरे ,
गेवेज्जकप्पातीतवेमाणियदेवपंचिदियवेउव्वियमरीरे णं
भंते ! किंसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! गेवेज्जगदेवाणं
एगे भवधारणिज्जे सरीरे , से णं समचउरंसंठाणसंठिते
पण्णत्ते , एवं अणुत्तरोववाइयाण वि । (सू० २७१)

‘ वेउव्वियमरीरे णं भंते ! ’ इत्यादि सुगमं , नवरं नैरुय-
काणां भवधारणीयमुत्तरवैक्रियं च हुण्डसंस्थानमत्यन्ताक्ल-
ष्टकमौदश्यशात् , तथाहि—तथा भवधारणीयं शरीरं भव-
स्वाभयन एव निर्मूलविलुप्तपक्षात्पाटनसकलप्रीवादिरोम-
पक्षिसंस्थानवदनीच बीभर्त्सं हुण्डसंस्थानं , यद्युत्तरवैक्रियं
नदपि ययं शुभे कारिण्याम इत्यादिस्वार्थना कर्तुमारब्धमपि त-
थाविधात्यन्ताक्लृप्तनामकमौदश्यशाद्वर्तायाशुभतरमुपजाय-
ते इति हुण्डसंस्थानम् । तिर्यक्पञ्चन्द्रियाणां मनुष्याणां च
वैक्रियं मानासंस्थानसंस्थितमिच्छावशतः प्रवृत्तेः दशविधभ-
वनपतिव्यस्तरज्ज्यातिक्लृप्ताधमांशव्युत्पत्त्यवसानवैमानिका-
नां भवधारणीयं भवस्वभावतया तथाविधशुभनामकमौदश्य-
वशात् प्रत्येकं सर्वेषां समचतुरस्रसंस्थानम् , उत्तरवैक्रियं
त्विच्छानुरोधतः प्रवृत्तेर्नानासंस्थानसंस्थितं , प्रैवेयकाणाम
नुत्तरापगतानां चान्तरवैक्रियं न भवति , प्रयाजनाभावाद् ।
उत्तरवैक्रियं ह्यत्र गमनागमननिमित्तं परिचरणाभिनिमित्तं वा
क्रियते , न चैतेषामतदस्ति । यत्तु भवधारणीयमेतेषां तत्सम
चतुरस्रसंस्थानसंस्थितमिति । उक्तानि स्थानानि । (वैक्रिय-
शरीरस्यावगाहना ‘ आगाहणा ’ शब्द ३ भाग ७८ पृष्ठ गता ।

(१६) संप्रत्याहारकशरीरस्य प्रतिपिपादयिषुगह—

आहारगसरीरे णं भंते ? कतिविधे पण्णत्ते ? , गोयमा !
एगागारे पण्णत्ते , जइ एगागारे किं मणूयआहारगसरीरे ,
अमणूयआहारगसरीरे ? , गोयमा ! मणूयआहारगसरीरे
नो अमणूयआहारगसरीरे जइ मणूयआहारगसरीरे किं
सम्मुच्छिमणूयआहारगसरीरे गम्भवकंतियमणूयआहा-

रगसरीरे ? , गोयमा ! नो सम्मुच्छिमणूयआहारगसरीरे ,
गम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे । जइ गम्भवकंतियमणू-
यआहारगसरीरे किं कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूयआहा-
रगसरीरे अकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे
अंतरदीवगगम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे ? , गोयमा !
कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे नो अकम्मभू-
मगगम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे , नो अंतरदीवगग-
म्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे , जइ कम्मभूमगगम्भव-
कंतियमणूयआहारगसरीरे , किं संखेज्जवासाउयकम्मभूम-
गगम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे , अमंखेज्जवासाउयक-
म्मभूमग-गम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे , गोयमा !
संखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूयआहारगस-
रीरे , नो अमंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणू-
यआहारगसरीरे , जति संखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भव-
कंतियमणूयआहारगसरीरे , किं पजत्तसंखेज्जवासाउयक-
म्मभूमगगम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे ? , अपजत्तसंखे-
ज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे ? ,
गोयमा ! पजत्तसंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियम-
णूयआहारगसरीरे , नो अपजत्तकम्मभूमगगम्भवकंतियम-
णूयआहारगसरीरे , जइ पजत्तगमंखेज्जवासाउयकम्मभूमग-
गम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे ? किं सम्महिट्ठिपजत्तगसं-
खेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे
मिच्छहिट्ठिपजत्तगमंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंति-
यमणूयआहारगसरीरे , सम्मामिच्छहिट्ठिपजत्तगसंखेज्जवा-
साउय-कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे ? , गो-
यमा ! सम्महिट्ठिपजत्तगसंखेज्जवासाउय-कम्मभूमगगम्भ-
वकंतियमणूयआहारगसरीरे , मिच्छहिट्ठिपजत्तसंखेज्जवा-
साउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे नो स-
म्मामिच्छहिट्ठिपजत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भव-
कंतियमणूयआहारगसरीरे जइ सम्महिट्ठिपजत्तगसंखेज्जवा-
साउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे , किं सं-
जयसम्महिट्ठिपजत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकं-
तियमणूयआहारगसरीरे , संखेज्ज० कम्मभूमगगम्भवकंति-
यमणूयआहारगसरीरे , अमंजतसम्महिट्ठिपजत्तसंखेज्जवासा-
उयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूयआहारगसरीरे संजयासं-
जयसम्महिट्ठिपजत्तसंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकं-
तियमणूयआहारगसरीरे ? , गोयमा ! संजयसम्महिट्ठिप-
जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूयआ-
हारगसरीरे , नो अमंजतसम्महिट्ठिपजत्तगसंखेज्जवासाउ-
यमणूयआहारगसरीरे , नो मंजतासंजतसम्महिट्ठिआहा-

रससरीरे जह संजतसम्महिट्टिपजतगसंखेजवासाउयकम्म-
भूमगगम्भवकंतियमणूसआहारगसरीरे, किं पमत्तसंजतस-
म्महिट्टिमणूसआहारगसरीरे, अप्पमत्तसंजतसम्महिट्टिसंखे-
जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसआहारगसरीरे ? ,
गोयमा ! पमत्तसंखेजवासाउयसम्महिट्टिपमत्तसंखेजवासा-
उयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसआहारगसरीरे, नो अप्प-
मत्तसंखेजवासाउयसम्महिट्टिपमत्तसंखेजवामाउयकम्मभू-
मगगम्भवकंतियमणूसआहारगसरीरे, जह अप्पमत्तसंखे-
जवासाउयसम्महिट्टिपमत्तसंखेजवासाउयकम्मभूमगगमणू-
सआहारगसरीरे, किं इट्टिपत्तपमत्तसंखेजवासाउयसम्म-
हिट्टिकम्मभूमगसंखेजवासाउयगम्भवकंतियमणूसआहार-
गसरीरे, अण्णिट्टिपत्तपमत्तसंखेजवामाउयकम्मभूमगसंखे-
जवामाउयगम्भवकंतियमणूसआहारगसरीरे, गोयमा ! इट्टि-
पत्तपमत्तसंखेजवामाउयसम्महिट्टिपमत्तसंखेजवासाउयक-
म्मभूमगगम्भवकंतियमणूसआहारगसरीरे, नो अण्णि-
ट्टिपत्तपमत्तसंखेजवासाउयसम्महिट्टिपमत्तसंखेजवामाउय-
कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसआहारगसरीरे, आहारगस-
रीरे णं भंते ! किं संठितं पप्पते । गोयमा ! समचउरंम-
संठासंसंठितं पप्पते । (सू० २७३+)

‘ आहारगसरीरे णं भंते ! कइविहे पप्पते ’ इत्यादि
सुगमं, नवरं ‘ संजय ’ ति—‘ यम् ’ उपरंमं, संय-
च्छन्ति स्म सर्वसावययोगस्यः सस्यशुपरमन्ति स्मेति संय-
ताः, ‘ गत्यर्थो बन्धकर्मका ’ इति कर्त्तरि कृप्रत्ययः,
सकलचार्याश्च, असंयता-अविरतसम्यगदृष्टयः संयता-
संयत-देशविरतिमन्तः, तथा ‘ पमत्त ’ ति—प्रमा-
यन्ति स्म मोहनीयादिकर्मोदयप्रभाषतः सञ्जयलनकपायनि-
द्राद्यन्यतमप्रमादयोगतः संयमयोगेषु सीदन्ति स्म प्रमत्ताः,
पूर्ववत्कर्त्तरि कृप्रत्ययः, ते च प्रायो गच्छन्वासिनस्तेषां
कस्मिन्दुपयोगमभ्यधात्, तद्विपरीता अप्रमत्ताः, ते च
प्रायो जिनकल्पिकपरिहाराविशुद्धिकथथालन्दकल्पिकप्रति-
माप्रतिपञ्चालेषां सततोपयोगसम्भवात् । इह जिनकल्पि-
कादयो लब्धिनोपजीवन्ति, तेषां तथाकल्पत्वात्, येऽपि
च गच्छन्वासिन आहारकशरीरं कुर्वन्ति तेऽपि तदानीं
लब्ध्युपजीवननौत्सुक्यभावनः प्रमादवन्तो, मोचनेऽपि
च प्रमादवन्तः, आत्मप्रदेशानामौदारिकसरीरे सर्वात्मनोप-
संहरणेन व्याकुलीभावात् । आहारकशरीरे चान्तर्मुहूर्ता-
वस्थानं, ततो यद्यपि तत्तन्मध्यभागे कियत्कालं मनाक् विशुद्धि-
भावनः कर्मप्रवृत्तिकरप्रमत्ततापवर्त्यते तथापि सलब्ध्युपजी-
वनेन प्रमत्त एवेत्यप्रत्यक्षं ‘ नो अपमत्तसंजय ’ इत्यादिना प्र-
तिषेधः कृतः । ‘ इट्टिपत्त ’ ति—श्रुद्धिः—आमर्षोपध्यादिल-
क्षणः प्राप्तः श्रुद्धिप्राप्तस्तद्विपरीताऽनुद्धिप्राप्तः, श्रुद्धिश्च
प्राप्नोति प्रथमतो विंशष्टमुत्तरोत्तरमपूर्वापूर्वाधप्रतिपादकं
धृतमवगाहमानः धृतसामर्थ्यतस्तीव्रतात्तरशुभभाषनाम-
धिगोहन् अप्रमत्तः सन् । उक्तं च—

“अवगाहते च स धृत-जलधिः प्राप्नोति चावधिमानम् ।

मानसपर्याये वा, ज्ञानं कोष्ठादिबुद्धिर्वा ॥ १ ॥

चारणवैक्रियसर्वी—वधिनाद्या याऽपि लब्धयस्तस्य ।

प्राप्नुम्यन्ति गुणानां, बलानि वा मानसादीनि ॥ २ ॥ ”

अत्र ‘ स ’ इति—अप्रमत्तसंयतः, मानसपर्यायमि-
ति—मानसाः—मनसः सम्बन्धिनः पर्याया—विषया यस्य
तन्मानसपर्याये मनःपर्यायज्ञानात्मिकस्य, कोष्ठादिबुद्धिर्वा
इत्यात्राविशेषात् पदानुसारिबीजपरिग्रहः । निष्ठा हि बुद्धयः
परमातिशयरूपाः प्रवर्त्तन्ते प्रतिपाद्यन्ते, तथा—कोष्ठबु-
द्धिः १, पदानुसारिबुद्धिः २, बीजबुद्धिः ३ च । तत्र को-
ष्ठक इव धान्यं वा बुद्धिराचार्यमुखादिनिर्गतौ तदवस्थानौ
च सूत्रार्थो धारयति न किमपि तयोः कालांतरं गतमि-
त्ता कोष्ठबुद्धिः १, या पुनरुक्तमपि सूत्रपदमवधार्य शेषम-
धृतमपि तदवस्थामव धृतमवगाहते सा पदानुसारिणी २,
या पुनरुक्तमर्थपदे तथाविधमनुसृत्य शेषमधृतमपि यथा-
वस्थितं प्रभूतमर्थमवगाहते सा बीजबुद्धिः ३, सा च सर्वो-
त्तमप्रकर्षप्राप्ता भगवतां गणभूताम् । ते हि उत्पादादिपद-
त्रयमवधार्य सकलमपि द्वावशास्त्रात्मकं प्रवचनमभिसूत्रयन्ति
तथा, चारणाश्च वैक्रियं च सर्वोपध्याश्च तद्भावश्च चारण-
वैक्रियसर्वोपधिना, तत्र चरणं—गमनं तद्विद्यते येषां ते
चारणाः ‘ उपोक्तादिभ्योऽण् ’ इति मन्वर्थीयोऽणप्रत्ययः,
तत्र गमनमन्येषामपि मुनीनां विद्यते ततो विशेषणान्य-
थानुपपत्त्या चरणमिह विंशष्टं गमनमभिगृह्यते, अत एव
जातिशायने मन्वर्थीयः, यथा—रूपवती कन्या इत्यर्थः ।
ततोऽयमर्थः—अतिशयिचरणसमर्थाधारणाः, आहं च
भाष्यकृत् स्वकृतभाष्यटीकायाम्—“ अतिशयचरणाधारणाः ।
अतिशयगमनावस्थित्यर्थः, ” ते च (ते) द्विविधा-जङ्गाचार-
णाः, विद्याचारणाश्च । तत्र ये चारित्रतपोविशेषप्रभावनः
समुद्भूतगमनविषयलब्धिविशेषास्ते जङ्गाचारणाः, ये पु-
नर्विद्यावशतः समुत्पन्नगमनलक्ष्यतिशयास्ते विद्याचारणाः,
जङ्गाचारणाश्च रुचकचरद्वीपं यावत् गन्तुं समर्थाः, विद्या-
चारणा नन्दीश्वरम् । तत्र जङ्गाचारणा यत्र कुत्रापि गन्तु-
मिच्छुवस्तत्र रविकरानपि निश्चकृत्य गच्छन्ति, विद्याचा-
रणास्त्वैवमव । जङ्गाचारणश्च रुचकचरद्वीपं गच्छन् एक-
नैवात्पातेन गच्छति, प्रतिनिवर्त्तमानस्त्वैकेनोत्पातेन नन्दी-
श्वरमायानि द्वितीयं स्वस्थानम्, यदि पुनर्भेदशिकरं जि-
गमिषुस्तर्हि प्रथमनैवात्पातेन पण्डकवनमधिरोहति प्रति-
निवर्त्तमानस्तु प्रथमोत्पातेन नन्दनवनमागच्छति द्वि-
तीयं स्वस्थानमिति, जङ्गाचारिणो हि सा-
रिप्रातिशयप्रभावनो भवन्ति, ततो लब्ध्युपजीवनेन
आत्सुक्यभाषतः प्रमादसम्भवाच्चारिप्रातिशयनिबन्धना-
लब्धिः परिहीयते, ततः प्रतिनिवर्त्तमानो द्वाभ्यामुत्पाता-
भ्यां स्वभुवमायाति, विद्याचारणः पुनः प्रथमोत्पातेन मा-
नुषोत्तरं पर्वतं गच्छति द्वितीयं तु नन्दीश्वरं, प्रान्तनिवर्त्त-
मानस्त्वैकेनोत्पातेन स्वस्थानमायान्तिता तथा स एवोत्तम-
गच्छन् प्रथमोत्पातेन नन्दनवनं गच्छति द्वितीयोत्पातेन प-
ण्डकवनं, प्रतिनिवर्त्तमानस्त्वैकेनोत्पातेन स्वस्थानमायान्ति-
ति विद्याचारणो विद्यावशतो भवति, विद्या च परिशील्यमा-
ना स्फुटा स्फुटनरोपजायते अतः प्रतिनिवर्त्तमानस्य शक्त्य-

तिशयसम्भवादेकनोप्यानेन स्वस्थानाऽऽगमनामिति । उक्तं च—
“अहस्यखरणसमस्था, जंघाविज्जाहि चारणा मुण्णो ।
जंघाहि जाह पदमा, नीस काउं रविकरं वि ॥ १ ॥
एगुप्पाएण गञ्जा, कयववरस्मि उ तञ्जा पडिनिथत्ता ।
विहएणं नंदीसर—मिहं तञ्जा पड तएणं ॥ २ ॥
पदमेणं पंडगवणं, विहउप्पाएण नंदणं पड ।
तहउप्पाएण तञ्जा, इह जंघाचारणा पड ॥ ३ ॥
पदमेणं माणुसांतर-नगं स भंदिस्सरं तु विहएण ।
पड तञ्जा तहएणं, कयवेइयवदणो इहं ॥ ४ ॥
पदमेणं नंदणवणे, वियउप्पाएण पंडगवणस्मि ।
पड इहं तहएणं, जो विज्जाचारणा होइ ॥ ५ ॥”

तथा सर्व-विहमूत्रादिकमोषधं यस्य स सर्वोषधः । किमुक्तं भवति ?—यस्य * मूत्रं विटं कुरुमा शरीरमलो वा रोगोपशम-समर्थो भवति स सर्वोषधः, आदिशब्दादामर्षोषध्यादिलाब्ध-परिग्रहः । एताश्च शृङ्गीरप्रमत्तः सन् प्राप्य पञ्चान् प्रमत्तां भवति, तेनैवेह प्रयोजनम्, तत्र उक्तम् ‘इह पक्षपमत्तसंज्ञं’ त्या-
दि, आह—मनुष्यस्याहारकशरीरमित्युक्तं सामर्थ्यादमनुष्यस्य नाहारकशरीरमित्यवसीयते ततः कस्मादुच्यते ‘नो अमणु-
स्साहारगसरीरे’ इत्यादि ? निरर्थकत्वात्, उच्यते इह त्रिवि-
धा विनयाः, तद्यथा—उर्ध्वाटितज्ञा, मध्यमबुद्धयः, प्रपञ्चितज्ञा-
श्च । तत्र ये उर्ध्वाटितज्ञा मध्यमबुद्धयो वा ते यथोक्तं साम-
र्थ्यमवबुध्यन्ते, य पुनरुपपन्नत्वात् न यथोक्तसामर्थ्या-
वगमकुशलास्ते प्रपञ्चितमवावगन्तुमीशते नान्यथा, ततस्ते-
षामनुग्रहाय सामर्थ्यलब्धस्यापि विपक्षनिषेधस्याभिधानं, म-
र्ह्यासां हि परमकरुणापरीतत्वात् अविशेषणं सर्वेषामनुग्र-
हाय प्रवर्तन्ते, ततो न कश्चिदोपः । (प्रश्ना०) (आहारकशरी-
रस्य कतिमहालायाऽवगाहनेन ‘ओगाहणा’ शब्दे तृतीयभागे
८१ पृष्ठे उक्तम् ।) * (अत्रार्थे ‘मायपडिमा’ शब्दे द्रष्टव्याः ।)

(१७) सम्प्रति तैजसस्य तान्यभिधिसुराह—

तेयगसरीरे णं भंते ! कतिविधे पण्णत्ते ? , गोयमा !
पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा—एगिदियतेयगसरीरे ० जाव
पंचिदियतेयगसरीरे । एगिदियतेयगसरीरे णं भंते ! कइ-
विहे पण्णत्ते ? , गोयमा ! पंचविधे पण्णत्ते, तं जहा—
पुढविकाइय ० जाव वसास्मइकाइय—एगिदियसरीरे, एवं
जहा ओरालियसरीरेस्स भेदो भणितो तहा ते-
यगस्स वि० जाव चउरिंदियाणं । पंचिदियतेयग-
सरीरे णं भंते ! कतिविधे पण्णत्ते ? , गोयमा !
चउच्चिहे पण्णत्ते, तं जहा—नेरइयतेयगसरीरे ० जाव
देवतेयगसरीरे । नेरइयाणं दुगतो भेदो भाणितव्वो, जहा
वेउच्चियसरीरे । पंचिदिययिरिक्खजोणियाणं मणूमाणं य
जहा ओरालियसरीरे भेदो भाणितो तहा भाणियव्वो ।
देवाणं जहा वेउच्चियसरीरे भेदो भाणितो तहा भाणितव्वो,
० जाव सव्वइसिद्धदेवं ति । तेयगसरीरे णं भंते ! किंसंठिए
पण्णत्ते ? , गोयमा ! गाणासंठाणसंठिए पण्णत्ते, एगिदि-
यतेयगसरीरे णं भंते ! किंसंठिए पण्णत्ते ? , गोयमा ! गा-

णासंठाणसंठिए पण्णत्ते, पुढविकाइयएगिदियतेयगसरी-
रेणं भंते ? , किंसंठिए पण्णत्ते गोयमा ! मसूरचंदसंठाण-
संठिते पण्णत्ते, एवं ओरालियसंठाणसुरेण भाणितव्वं
० जाव चउरिंदियाणं वि । नेरइयाणं भंते ! तेयगसरीरे किं
संठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! जहा वेउच्चियसरीरे, पंचिदि-
यतिरिक्खजोणियाणं मणूमाणां जहा एतेसिं चव ओरालि-
यं ति, देवाणं भंते ! किंसंठिते तेयगसरीरे पण्णत्ते ? , गो-
यमा ! जहा वेउच्चियस्स ० जाव अणुत्तरोववाइयं ति ।
(सू० २७४)

‘तेयगसरीरे णं भंते !’ इत्यादि, इह तैजसशरीरं सर्वेषाम-
वश्यं भवति ततो यथा एकस्मिन्निचतुरिन्द्रियगत औदारिक-
शरीरभेदो भणितस्तथा चतुरिन्द्रियान् यावत् तैजसशरी-
रभेदोऽपि वक्तव्यः पञ्चिन्द्रियतैजसशरीरचिन्तायां चतुर्विधं प-
ञ्चिन्द्रियतैजसशरीरम्, नैरयिकतियंमनुष्यदेवभेदात्, तत्र
नैरयिकतैजसशरीरचिन्तायां यथा प्राक् वैक्रियशरीरं पर्या-
साऽप्योक्तविषयतया द्विगता भेद उक्तस्तथाऽत्रापि वक्तव्यः, स
चैवम्—‘जइ नेरइयपंचिदियतेयगसरीरे किं रयणप्पभापुढवि-
नेरइयपंचिदियतेयगसरीरे ० जाव किं अहेससमापुढविनेरइ-
यपंचिदियतेयगसरीरे ? , गोयमा ! रयणप्पभापुढविनेरइय-
पंचिदियतेयगसरीरे वि० जाव अहेससमापुढविनेरइयपंचि-
दियतेयगसरीरे वि, जइ रयणप्पभापुढविनेरइयपंचिदियते-
गसरीरे किं पज्जसगरयणप्पमं’ इत्यादि, पञ्चिन्द्रियतियंया-
निकानां मनुष्याणां च यथा प्रागौदारिकशरीरभेद उक्तस्तथा
अत्रापि वक्तव्यः, स चैवम्—‘तिरिक्खजोणियपंचिदियतेयग-
सरीरे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?’ इत्यादि, देवानां यथा वै-
क्रियशरीरभेद उक्तस्तथा भणितव्यः, स चैवम्—‘जइ देव-
पंचिदियतेयगसरीरे किं भवणवासिदेवपंचिदियतेयगसरीरे’
इत्यादि, यावत् सर्वार्थमिच्छंश्च सूत्रम् । उक्तं भेदः ॥ सम्प्रति
संस्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘तेयगसरीरे णं भंते ! किंसंठिए
पण्णत्ते ?’ इत्यादि, सुगमम्, इह जीवप्रदेशानुरोधितैजसं
शरीरं ततो यदेव तस्यां २ योना औदारिकशरीरानुरोधेन वै-
क्रियशरीरानुरोधेन च जीवप्रदेशानां संस्थानं तदेव तैजस-
शरीरस्यापि इति प्रागुक्तमकस्मिन्नचतुरिन्द्रियतियं कपञ्चिन्द्रि-
यमनुष्यगतमौदारिकसंस्थानं नैरयिकदेवेषु वैक्रियसंस्थानम-
निर्दिष्टमिति । गत संस्थानम् । (तैजसानामवगाहनामानम्
‘ओगाहणा’ शब्दे तृतीयभागे ८१ पृष्ठे गतम् ।)
(कति कामणशरीराणि इति ‘कम्मय’ शब्दे तृतीयभा-
गे ३४० पृष्ठे गतम् ।)

(१८) सम्प्रति पृष्ठलव्यनमाह—

ओरालियसरीरस्स णं भंते ! कतिदिसिं पोग्गला चि-
जंति ? , गोयमा ! निव्वाघाएणं छदिसिं वाचायं पडुच
मिय तिदिसिं सिय चउदिसिं सिय पंचदिसिं । वेउच्चिय-
सरीरस्स णं भंते ! कतिदिसिं पोग्गला चिजंति ? , गो-
यमा ! शियमा छदिसिं । एवं आहारगसरीरस्स वि । तेया-
कम्मगाणं जहा ओरालियसरीरस्स । ओरालियसरीरस्स

शं भंते ! कतिदिशि पोग्गला उवचिञ्जंति ! , गोयमा ! एवं चेव० जाव कम्मगसरीरस्स , एवं उवचिञ्जंति , अवचिञ्जंति । जस्स शं भंते ! ओरालियसरीरं तस्स वेउव्वियसरीरं , जस्स वेउव्वियसरीरं तस्स ओरालियसरीरं ! , गोयमा ! जस्स ओरालियसरीरं तस्स वेउव्वियसरीरं सिय अत्थि सिय नत्थि, जस्स वेउव्वियसरीरं तस्स ओरालियसरीरं सिय अत्थि सिय नत्थि । जस्स शं भंते ! ओरालियसरीरं तस्स आहारगसरीरं, जस्स आहारगसरीरं तस्स ओरालियसरीरं ! , गोयमा ! जस्स ओरालियसरीरं तस्स आहारगसरीरं सिय अत्थि सिय नत्थि, जस्स पुण्ण आहारगसरीरं तस्स ओरालियसरीरं शियमा अत्थि । जस्स शं भंते ! ओरालियसरीरं तस्स तेयगसरीरं जस्स तेयगसरीरं तस्स ओरालियसरीरं ! , गोयमा ! जस्स ओरालियसरीरं तस्स तेयगसरीरं नियमा अत्थि, जस्स पुण्ण तेयगसरीरं तस्स ओरालियसरीरं सिय अत्थि सिय नत्थि, एवं कम्मगसरीरं पि । जस्स शं भंते ! वेउव्वियसरीरं तस्स आहारगसरीरं, जस्स आहारगसरीरं तस्स वेउव्वियसरीरं ! , गोयमा ! जस्स वेउव्वियसरीरं तस्स आहारगसरीरं अत्थि, जस्स वि आहारगसरीरं तस्स वि वेउव्वियसरीरं अत्थि । तेयाकम्मगतिं जहा ओरालिएण समं तदेव आहारगसरीरेण वि समं तेयाकम्मगतिं चारयेव्वणि । जस्स शं भंते ! तेयगसरीरं, तस्स कम्मगसरीरं, जस्स कम्मगसरीरं तस्स तेयगसरीरं ! , गोयमा ! जस्स तेयगसरीरं तस्स कम्मगसरीरं शियमा अत्थि, जस्स वि कम्मगसरीरं तस्स वि तेयगसरीरं शियमा अत्थि । (सू० २७६)

'ओरालियसरीरस्स शं भंते !' इत्यादि, औदारिकशरीरस्य ' शं ' इति वाक्यालङ्कारे, भदन्त ! 'कइ दिशि' इति पञ्चम्यर्थे द्वितीया बहुवचनं वैक्यवचनं प्राकृतत्वात्, ततोऽयमर्थः—कतिभ्यो दिग्भ्यः समागत्य पुद्गलाभ्यामन्तः । कर्मकर्त्तर्ययं प्रयोगः, स्वयं चयनमागच्छन्तीत्यर्थः । भगवानाह—निर्व्याघातन-व्याघातस्याभावां निर्व्याघातमव्ययीभावः ' तेन वा तृतीयाया' इति विकर्तनाभिधानाज्जात्राम् भावः ' कुद्विस्ति ' ति-षड्भ्यो दिग्भ्यः । किमुक्तं भवति ?—यत्र वसनाख्या मध्ये बहिर्वा व्यवस्थितस्यौदारिकशरीरिणो नैकापि दिग् अलोकेन व्याहृता वर्त्तते तत्र निर्व्याघाते व्यवस्थितस्य नियमात् षड्भ्यो दिग्भ्यः पुद्गलानामागमनं व्याघातम् अलोकेन प्रतिस्फलनं प्रतीत्य ' सिय निद्विस्ति ' ति-स्यात्-कदाचित्तिसुभ्यो दिग्भ्यः स्यान्नसुभ्यः स्यात् षड्भ्यः, कथमिति चेत् ? उच्यते—सूक्ष्मजीवस्यौदारिकशरीरिणो यत्रार्ध्वं लोकाकाशं न विद्यते नापि निर्येक पूर्वदिशि नापि दक्षिणदिशि तस्मिन् सर्वोर्ध्वप्रतरे आप्रेयकोण-कूप लोकास्ते व्यवस्थितस्याधः पश्चिमोत्तररूपाभ्यस्ति-

सुभ्यो दिग्भ्यः पुद्गलापञ्चः, शेषदिग्भ्यस्तस्यालोकेन व्याहृतत्वात्, पुनः स एव सूक्ष्मजीव औदारिकशरीरी पश्चिमां दिशमनुसृत्य तिष्ठति तदा पूर्वदिग्भ्योऽधिका जानेति जतः सुभ्यो दिग्भ्यः पुद्गलानामागमनम् । यदा पुनरधो द्वितीयादिप्रतरे जतः पश्चिमदिशमवलम्ब्य तिष्ठति तदा ऊर्ध्वदिग्भ्योऽधिका लभ्यते केवला दक्षिणैव दिगलोकेन व्याहृतं ति षड्भ्यो दिग्भ्यः पुद्गलानामागमनं, वैक्रियशरीरमाहारकशरीरं च वसनाख्या मध्ये एव सम्भवति नाम्यत्रेति तयोरेपि पुद्गलचयो नियमात् षड्भ्यो दिग्भ्यः । तैजसकामेण सर्वसंसारिणां ततो यथौदारिकस्य निर्व्याघातेन षड्भ्यो दिग्भ्यो व्याघातं प्रतीत्य पुनः स्यात् त्रिदिग्भ्यः स्यान्नतुर्दिग्भ्यः स्यात् षड्भ्यो दिग्भ्यः तथा तैजसकामेणोरपि षड्भ्यः । यथा वयस्तथा उपस्योऽपचयश्च षड्भ्यः । तत्र उपचयः—प्राभूत्येन वयः अपचयो—हासः शरीरेभ्यः पुद्गलानां विच्छेदनमिति यावत् । उक्तं पुद्गलचयनम् । इदानीं शरीरसंयोगमाह—' जस्स शं भंते !' इत्यादि यस्यौदारिकं तस्य वैक्रियं स्यादस्ति स्यान्नास्ति । य औदारिकशरीरी सन् वैक्रियलाब्धिमान् वैक्रियमारभ्य तत्र वर्त्तते तस्यास्ति, शेषस्य नास्तीति भावः । यस्य वैक्रियशरीरं तस्यौदारिकशरीरं स्यादस्ति स्यान्नास्ति, देवनास्काणां वैक्रियशरीरवचनामौदारिकशरीरं नास्ति, तिर्यग्मनुष्याणां तु वैक्रियशरीरवचनमस्तीति भावार्थः, आहारकशरीरेणापि सह चिन्तायां यस्यौदारिकशरीरं तस्याहारकशरीरं स्यादस्ति स्यान्नास्ति, य औदारिकशरीरी अनुदेशपूर्वधर आहारकलाब्धिमान् आहारकशरीरमारभ्य वर्त्तते तस्यास्ति शेषस्य नास्तीत्यर्थः । यस्य पुनराहारकशरीरं तस्यौदारिकशरीरं नियमादस्ति, औदारिकशरीरविरहे आहारकलब्धे रण्यसम्भवात् । तैजसशरीरेण सह चिन्तायां यस्यौदारिकशरीरं तस्य नियमात्तैजसशरीरं, तैजसशरीरविरहे औदारिकशरीरासम्भवात् । यस्य पुनस्तैजसशरीरं तस्यौदारिकं स्यादस्ति स्यान्नास्ति, देवनेरायकाणां नास्ति तिर्यग्मनुष्याणांमस्तीति भावः । एवं कर्मणशरीरेणापि सह चिन्ता कर्त्तव्या, तैजसकामेणोः सहचारित्वात् ॥ सम्प्रति वैक्रियशरीरस्याहारकशरीरादिभिः सह संयोगचिन्तां कुर्वन्नाह—' जस्स शं भंते !' इत्यादि, यस्य वैक्रियशरीरं न तस्याहारकशरीरं तस्याहारकशरीरं न तस्य वैक्रियशरीरं, समकालमनयोरकस्यासम्भवात्, तैजसकामेण यथौदारिकशरीरेण सह चिन्तिते तथा वैक्रियशरीरेणापि सह चिन्तयितव्यं, आहारकशरीरेणापि सह तथैव । तैजसकामेणोस्तु परस्परमविनाभावित्वात्, यस्य तैजसं तस्य नियमात् कर्मणं यस्य कर्मणं तस्य नियमात् तैजसम् । गतं संयोगद्वारम् ।

(१६) इदानीं द्रव्यप्रदेशोभयैरहणबहुत्वमभिधित्तुराह—

एतेसि शं भंते ! ओरालियवेउव्वियआहारगतेयग-कम्मगसरीराणं दब्बहुयाए पदेसहुयाए दब्बहुपएसहु-याए कपरे कपरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुप्पा वा बिसेसाहिया का ? , गोयमा ! सञ्चत्थोवा आहारगसरीरा दब्बहुयाते वेउव्वियसरीरा दब्बहुयाए अ-

संखेजगुणा, ओरालियसरीरा दब्बदुयाए असंखेजगुणा
तेयाकम्मगमरीरा दो वि तुल्ला दब्बदुयाते अणंत-
गुणा, पदेमदुयाए सव्वत्थोवा आहारगसरीरा पदे-
मदुयाए वेउव्वियसरीरा पदेसदुयाए असंखेजगुणा,
ओरालियसरीरा पदेसदुयाए असंखेजगुणा, तेयगम-
रीरा पदेसदुयाए अणंतगुणा, कम्मगमरीरा पदेसदुयाए
अणंतगुणा, दब्बदुपदेसदुयाए सव्वत्थोवा आहारगसरीरा
दब्बदुयाते वेउव्वियसरीरा दब्बदुयाए असंखेजगुणा । ओ-
रालियसरीरा दब्बदुयाए असंखेजगुणा ओरालियसरीरे-
हितो दब्बदुयाएहितो आहारगसरीरा पदेमदुयाए अणंत-
गुणा वेउव्वियसरीरा पदेसदुयाए असंखेजगुणा, ओरालिय-
सरीरा पदेमदुयाए असंखेजगुणा । तेयाकम्मा दो वि
तुल्ला दब्बदुयाए अणंतगुणा, तेयगसरीरा पदेमदुयाए
अणंतगुणा, कम्मगसरीरा पदेमदुयाए अणंतगुणा । (सू-
२७७) एतसि णं भंत ! ओरालियवेउव्वियआहा-
रगतयगकम्मगमरीराणं जहणियाए ओगाहणाए उ-
कोमियाए ओगाहणाए जहणुकोसियाए ओगाहणाए
कतरे कतरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेया-
हिया वा ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा ओरालियसरीर-
स्म जहणिया ओगाहणा, तेयाकम्मगाणं दोएह वि
तुल्ला जहणिया ओगाहणा विसेसिया वेउव्वियसरीर-
स्म जहणिया ओगाहणा असंखेजगुणा, आहारगस-
रीरस्म जहणिया ओगाहणा असंखेजगुणा, उको-
सियाए ओगाहणाए सव्वत्थोवा आहारगसरीरस्म उ-
कोमिया ओगाहणा ओरालियसरीरस्म उकोमिया ओ-
गाहणा संखेजगुणा, वेउव्वियसरीरस्म उकोसिया ओ-
गाहणा संखेजगुणा, तेयाकम्मगाणं दो वि तुल्ला
उकोसिया ओगाहणा असंखेजगुणा, जहणुको-
सियांत ओगाहणांत सव्वत्थोवा ओरालियसरीरस्म
जहणिया ओगाहणा तेयाकम्माणं दोएह वि तुल्ला
जहणिया ओगाहणा विसेसिया वेउव्वियसरीरस्म ज-
हणिया ओगाहणा असंखेजगुणा । आहारगसरीरस्म
जहणियाहितो ओगाहणाहितो तस्म चेव उको-
मिया ओगाहणा विसेसिया, ओरालियसरीरस्म उकोसिया
ओगाहणा संखेजगुणा, वेउव्वियसरीरस्म णं उकोसिया
ओगाहणा संखेजगुणा, तेयाकम्माणं दोएह वि तुल्ला
उकोसिया ओगाहणा असंखेजगुणा । (सू० २७८)

‘ एतसि णं भंत ! ’ इत्यादि, सर्वस्वोक्तान्याहारक-
शरीराणि द्रव्यार्थतया, शरीरमात्रद्रव्यसंख्यया इत्यर्थः,
उक्तपदेष्वपि तेषां सहस्रपृथक्त्वस्य प्राप्यमाणत्वात्,

‘ उक्तोक्तेषु उ जुगर्थ पुटुत्तमेत्तं सहस्साणं ! मिति वच-
नात्, तेषांऽपि वैक्रियशरीराणि द्रव्यार्थतया असंख्य-
गुणानि, सर्वेषां नैरधिकारणां सर्वेषां च देवानां कतिप-
यतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्यबाह्वरायुकाधिकानां च वैक्रियश-
रीरसम्भवात्, तेषांऽप्यौदारिकशरीराणि द्रव्यार्थतया
असंख्यगुणानि, पृथिव्यस्तेजोवायुवनस्पतिजिह्वितुरि-
न्द्रियतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्याणामौदारिकशरीरमायात्, पृ-
थिव्यस्तेजोवायुवनस्पतिशरीराणां च प्रत्येकमसंख्ययत्ना-
काकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, तेषांऽपि तैजसकर्मणश-
रीराणि द्रव्यार्थतयाऽनन्तगुणानीति, सूक्ष्मबाह्वरानिगो-
दजीवानामनन्तानन्तानां प्रत्येकं तैजसकर्मणशरीरमा-
यात्, स्वस्थाने तु परम्परं तुल्यानि, परम्परवि-
नाभावान्वाङ्कस्याभावेऽन्यस्याप्यभावात् । प्रदेशार्थान्-
न्त्यां सर्वस्वोक्तान्याहारकशरीराणि सहस्रपृथक्त्वमात्र-
शरीरप्रदेशानामल्पत्वात्, तेषांऽपि वैक्रियशरीराणि प्र-
देशार्थतया असंख्यगुणानि । इह यद्यपि वैक्रियशरीर-
याव्यवर्गणाभ्यः आहारकशरीरवर्गणाः परमाणवपेक्षया अ-
नन्तगुणान्वापि स्तोकाभिधर्गणाभिराहारकशरीरं निष्प-
द्यन्त इत्यत्रात्रादितिप्रभृतानि वैक्रियशरीरवर्गणाभिधैक्रि-
यम् उत्कर्षतः सातिरकलक्षयाजनप्रमाणत्वात्, अनिस्ता-
कानि आहारकशरीराणि सहस्रपृथक्त्वेन प्राप्यमाणत्वा-
त् अनिप्रभृतानि वैक्रियशरीराणि असंख्यगुणानिगता-
काशप्रदेशादिप्रमाणत्वात् नत उपपद्यन्ते आहारकशरी-
रेभ्यः प्रदेशार्थतया वैक्रियशरीराण्यसंख्येयगुणानि, त-
ेषांऽप्यौदारिकशरीराणि प्रदेशार्थतया असंख्यगुणानि,
असंख्येयस्तोकाकाशप्रदेशप्रमाणतया तेषां लभ्यमानत्वं
तत्प्रदेशानामितिप्रभृतानां सम्भवात्, तेषांऽपि तैजस-
शरीराणि प्रदेशार्थतया अनन्तगुणानि, द्रव्यार्थतयाऽपि
तेभ्यस्तेजोवामनन्तगुणत्वात्, तेषांऽपि कर्मणशरीराणि प्र-
देशार्थतया अनन्तगुणानि, तैजसवर्गणाभ्यः कर्मणवर्ग-
णानां परमाणवपेक्षयाऽनन्तगुणत्वात् । द्रव्यार्थप्रदेशार्थान्-
न्त्यां ‘ सव्वत्थोवा आहारगसरीरा दब्बदुयाए वेउव्वि-
यसरीरा दब्बदुयाए असंखेजगुणा ओरालियसरीरा दब्बदु-
याए असंखेजगुणा ’ इत्यत्र भावना प्रागुक्ताऽनुसर्त्तव्या,
तेभ्यो द्रव्यार्थतयौदारिकशरीरेभ्य आहारकशरीराणि प्र-
देशार्थतयाऽनन्तगुणानि, औदारिकशरीराणि सर्वसंख्यया-
ऽप्यसंख्ययत्नाकाशप्रदेशप्रमाणानि, आहारकशरीरयो-
व्यवर्गणायां त्वेकैकस्यामप्यभवेभ्योऽनन्तगुणाः परमाणव
इति, तेषांऽपि वैक्रियशरीराणि प्रदेशार्थतया असंख्ये-
यगुणानि, तेषांऽप्यौदारिकशरीराणि प्रदेशार्थतया अ-
संख्यगुणानि । अत्र भावना प्रागेव कृता, तेषांऽपि तै-
जसकर्मणानि द्रव्यार्थतया अनन्तगुणानि अनिप्रभृतान-
स्तत्कथंयपितत्वात्, तेषांऽपि तैजसशरीराणि प्रदेशार्थ-
तयाऽनन्तगुणानि, अनन्तपरमाणवात्मिकाभिरनन्ताभि (व-
र्गणाभि) रैकैकस्य तैजसशरीरस्य निष्पाद्यत्वात्, तेषां-
ऽपि कर्मणशरीराणि प्रदेशार्थतयाऽनन्तगुणानि । अत्र का-
रणं प्रागेवोक्तम् । तत्रैव पञ्चानामपि शरीराणां द्रव्यप्र-
देशोभयैरल्पवहुत्वमुक्तम् ॥ तदानीं जघन्यात्कृष्टाभयावगा-
हनाविषयमस्यबहुत्वमाह— ‘ एतसि णं ’ इत्यादि स-
र्वस्वोक्ता औदारिकशरीरस्य जघन्या, ओगाहणा, अकुला-

संख्येयभागमात्रप्रमाणात् , तैजसकर्मण्योर्जघन्या-
वगाहना द्वयोरपि परस्परं तुल्या । औदारिकजघ-
न्यावगाहनातो विशेषाधिका । कथमिति चेत् ? ,
उच्यते-इह मारणात्मिकसमुद्घातेन समग्रहतस्व पू-
र्यशरीरात् यद्विनिर्गते तैजसशरीरं तस्याऽऽयामबाहस्य-
विस्तारैरवगाहना विन्यते इत्युक्तं प्राक् , तत्र वक्षिन् प्र-
वेशे उत्पत्त्यन्ते सोऽपि प्रवेश औदारिकशरीरावगाहना-
प्रमितोऽङ्गुलासंख्येयभागप्रमाणो व्याप्तः , यद्यप्यप्यग्राह्यम-
तिस्तोकं तदपि व्याप्तमित्यौदारिकजघन्यावगाहनातो वि-
शेषाधिका , ततोऽपि वैक्रियशरीरस्य जघन्यावगाहना च
संख्येयगुणा , अङ्गुलासंख्येयभागस्यासंख्येयभेदमिच्छत्वात् ,
ततोऽप्यौदारिकशरीरस्य जघन्यावगाहनाऽसंख्येयगुणा , व-
शानहस्तप्रमाणत्वात् । उक्त्यावगाहनाविन्यायां सर्वस्तो-
का औदारिकशरीरस्योत्कृष्टाऽवगाहना हस्तमात्रत्वात् ,
ततोऽप्यौदारिकशरीरस्य उत्कृष्टावगाहना संख्येयगुणा ,
सारितरकयोजनसंक्रमणत्वात् , ततोऽपि वैक्रियशरीर-
स्योत्कृष्टावगाहना संख्येयगुणा , सान्निरेकयोजनलक्षमान-
त्वात् , तैजसकर्मण्योर्जघन्यावगाहना द्वयोरपि परस्परं
तुल्या वैक्रियशरीरावगाहनातोऽसंख्येयगुणा , चतुर्द-
शरज्ज्वात्मकत्वात् , जघन्योत्कृष्टावगाहनाविन्यायाम्—आ-
हारकशरीरस्य ' जहसिगयाहिनां अंगाहनाहिनां तस्स चेव
उक्तांसया ओगाहना विस्मसाहिता' इति, देशेन समधिकत्वा-
त् शेषं सुगमम् , अनन्तरमेव भाविनत्वात् । प्रज्ञा० २१ पद ।
(अल्पबहुत्वम् ' अण्णाबहुय ' शब्दे प्रथमभागे २७१ पृष्ठे
गतम् ।) (शरीरमेवात्मानं ' तज्जीवनकुरीरवाह (व) '
शब्दं चतुर्थभागे २१७२ पृष्ठे उक्तम् ।) (शरीरमाभित्याहा-
रकत्वानाहारकत्वविन्यतम् ' आहार ' शब्दं द्वितीयभागे
५१५ पृष्ठे गतम् ।)

(२०) नैरयिकादीनां शरीरोत्पत्तिः—

शेरइयाणं चउहिं ठाणेहिं सरीरुपत्ती सिता, तं जहा-
कोहेयं मायेयं मायाए लोभेयं, एवं ० जाव वेमाखियाणं ।
शेरइयाणं चउहिं ठाणेहिं निव्वत्तिते सरीरे पणत्ते, तं
जहा-कोहनिव्वत्तिए ० जाव लोभनिव्वत्तिए, एवं ० जाव
वेमाखियाणं । (सू० ३७१)

शरीरस्योत्पत्तिनिवृत्तिसूत्राणां दण्डकद्वयं, कण्ठ्यं चैतत्,
नवरं क्रोधादयः कर्मवन्धहतयः, कर्म च शरीरोत्पत्ति-
कारणमिति कारणकारणे कारणोपचारात् क्रोधादयः शरी-
रोत्पत्तिनिमित्ततया व्यपदिश्यन्ते इति । ' चउहिं ठाणेहिं
सरीरे' त्याज्यम्, क्रोधादिजन्मकर्मनिर्बलितत्वात् क्रोधा-
दिभिर्निर्बलितं शरीरमित्युपादिष्टम्, इह चोत्पत्तिरारम्भ-
मात्रं, निवृत्तिस्तु निष्पात्तरिति । स्था० ४ डा० ४ उ० ।

(२१) शरीराधिकारात् शरीरोत्पत्ति दण्डकेन
निरूपयन्नाह—

नेरइयाणं दोहिं ठाणेहिं सरीरुपत्ती सिता, तं जहा-
रागेयं चेव, दोसेयं चेव ० जाव वेमाखियाणं, नेरइयाणं
इह्माणनिव्वत्तिए, सरीरगे पणत्ते, तं जहा-रागनिव्वत्तिए
१३६

चेव, दोसनिव्वत्तिए चेव० जाव वेमाखियाणं । (सू० ७५५)
' नेरइयाणं ' मित्यादि, कण्ठ्यं, किन्तु या रागद्वेषजनि-
तकर्मणा शरीरोत्पत्तिः सा रागद्वेषाभ्यामेवेति व्यपदि-
श्यंत, कार्ये कारणोपचारादिति, ' जाव वेमाखियाणं ' ति
दण्डकः सूचितः । शरीराधिकारात् शरीरनिर्वर्तनसूत्रं, तद-
प्येवं, नवरमुत्पत्तिः आरम्भमात्रं निर्वर्तना तु निष्ठानयन-
मिति । स्था० २ डा० १ उ० । (केषां शरीराणां कतिचित्
करणमित्युक्तम् ' करण ' शब्दे तृतीयभागे ३६० पृष्ठे ।)
(शरीरतया द्वयप्रद्वयं ' द्वय ' शब्दे चतुर्थभागे २५६५
पृष्ठे गतम् ।) (' जीव ' शब्दे चतुर्थभागे १५२६ पृष्ठे सुरा
नैरयिकाश्च तिसृषु शरीरेषु वर्तन्ते इत्युक्तम् ।)

(२२) लोकश्च शरीरं शरीराणां सर्वत्र आभ्यस्वरूप इति
मारकादिशरीरिदण्डकेन शरीरप्रकरणयाह—

शेरइयाणं दो सरीरगा पणत्ता, तं जहा-अरुभंतरगे
चेव, बाहिरगे चेव । अरुभंतरगे कम्मए, बाहिरगे वेउडियए ।
एवं देवाणं भाखियणं । पुढविकाइयाणं दो सरीरगा
पणत्ता, तं जहा-अरुभंतरगे चेव, बाहिरगे चेव । अरुभंत-
रगे कम्मए, बाहिरगे ओरालियगे, ० जाव वणस्सइका-
इयाणं । बेइदियाणं दो सरीरगा पणत्ता, तं जहा-अरुभंतरगे
चेव, बाहिरगे चेव । अरुभंतरगे कम्मए, अड्डिमंससोखितव-
द्धे, बाहिरगे, ओरालिए ० जाव चउरिंदियाणं । पंचिदिय-
तिरिक्खजंणियाणं दो सरीरगा पणत्ता, तं जहा-अरुभं-
तरगे चेव, बाहिरगे चेव । अरुभंतरगे कम्मए, अड्डिमं-
ससोखियएहाकखिगबद्धे, बाहिरगे ओरालिए । मणुस्साण
वि एवं चेव । विग्गहगइसमावक्खगाणं नेरइयाणं दो स-
रीरगा पणत्ता, तं जहा-तेयए चेव, कम्मए चेव । नि-
रंतरं ० जाव वेमाखियाणं । (सू० ७५५)

' शेरइयाणं ' मित्यादि, प्रायः कण्ठ्यं, नवरं शीर्यते—
अनुक्षणं चयापचयाभ्यां विनश्यतीति शरीरं तदेव शट-
नादिधर्मतयाऽनुकम्पितत्वात् शरीरकं ते च द्वे प्रज्ञे जिनैः,
अभ्यन्तः—मध्यं भवमाभ्यन्तरम्, आभ्यन्तरत्वं च तस्य
जीवप्रदेशैः सह क्षीरनारण्यायनं लोलीभवनात् । भवान्तर-
गतावपि च जीवस्यानुगांसप्रधानत्वात्पवरकाद्यन्तःप्रवि-
ष्टपुरुषवदतिशायनामप्रत्यक्षत्वाच्चैति, तथा बहि-
र्भवं बाह्यम्, बाह्यता चास्व जीवप्रदेशैः कस्यापि के-
षुचिदवयवेष्वव्याप्तं भवान्तराननुयायित्वाक्षिरनिशयानामपि
प्रायः प्रत्यक्षत्वाच्चैति । तत्राभ्यन्तरं ' कम्मए ' ति—
कर्मण्यशरीरनामकर्मोदयनिर्वर्त्यमशेषकर्मणां प्रवेशभूमिना-
धारभूतम्, तथा संज्ञायौत्थनां नित्यनिरन्तरमणं साधक-
तमं तत् कर्मण्यवर्गणात्स्वरूपम्, कर्मैव कर्मकमिति, क-
र्मकप्रद्वये च तैजसमपि पृथीतं इह्मव्यम्, तयोऽव्यभिचार-
रित्येनैकत्वस्य विवक्षितत्वादिति । ' एवं देवाणं भाखियणं '
ति—अयमर्थो—यथा नैरयिकाणां शरीरद्वयं भवितमेवं देवा-
नाम् असुरादीनां वैमानिकान्ताणां भवितव्यम्, ' कर्मण्यवै-
क्रिययोरेव तेषां भावात्, चतुर्दिशतद्वयकस्य च विवक्षि-

तत्त्वादिति । 'पुढवी' त्यादि-पृथिव्यादीनां तु बाह्यमौदारिक-
म-श्रौदारिकशरीरनामकमौदयादुदारपुद्गलनिवृत्तमौदारिकं
केवलमकेन्द्रियाणामस्थ्यादिवरहितम् वायूनां यैकियं यत्त-
न्न विवर्तितं प्रायिकत्वात् तस्येति । 'वह्निदियाण' मि-
त्यादि, अस्थिमांसशोणनैर्बद्ध-नञ् यत्तत्तथा, ह्येन्द्रियादी-
नामौदारिकत्वेऽपि शरीरस्यायं विशेषः । 'पंचैदिष' त्या-
दि, पञ्चैन्द्रियतियेकमनुप्याणां पुनरयं विशेषो यदस्थिमां-
सशोणितस्नायुशिखवद्धमां । अस्थ्याद्यस्तु प्रतीता इति,
प्रकारान्तरं चतुर्विंशतदण्डकेन शरीरप्ररूपणमिवाह-
'वि-
ग्गह' त्यादि, विग्रहगति-—वक्रगतित्येदा विभेक्षणव्यवस्थि-
तमुत्पत्तिस्थाने गन्तव्यं भवति तदा या स्यात्तां समाप-
न्ना विग्रहगतिस्मापन्नास्तयां ह शरीरे, इह तैजसकाम-
ण्योर्भेदेन विवर्तति, एवं दण्डकः शरीराधिकारात् ।
स्था० २ डा० १ उ० । अनु० ।

(२३) शरीरवन्धनप्रकारः—

नेरुदयाणं तओ सरीरगा पम्पता, तं जहा-वेउच्चिते तेयए
कम्मए । अरुकुमाराणं तओ सरीरगा पम्पता, तं जहा-
एवं चेव, एवं मच्चंमि देवाणं, पुढवीकाइयाणं ततो सरी-
रगा पम्पता, तं जहा-अंरालिते तेयए कम्मते, एवं वाउ-
काइयवज्जाणं ० जाव चउरिंदियाणं । (सू० २०७)

'नेरुदयाण' मित्यादि, दण्डकः कण्ठश्च, किन्तु एवं 'मच्च-
देवाणं' ति—यथा अमुगणां श्रीणि शरीराणि एवं ना-
गकुमारादिवधनपतिव्यन्तः स्यात्तत्कर्ममानिकानाम्, एवं
वाउकाइयवज्जाणं' ति—वायूनां हि आहाराकवर्जानि
चत्वारि शरीराणीति तद्वर्जनेनैव पञ्चैन्द्रियातिरश्चामाप-
न्त्याणि मनुप्याणां तु पञ्चापीति त इह न दर्शिताः । स्था०
२ डा० ४ उ० ।

(२४) शरीरनिर्माणस्वरूपं तत्र नाड्यादिवन्ध्यां सरी-
रापलया दर्शयतीत्याह—

आउसो ! जं पि य इमं सरीरं इट्ठं कंतं पियं मणुअं मणा-
मं मणभिरामं शिज्जं वेमासियं संमयं बहुमयं अणुमयं
भंडकरंडगममाणं रयणकरंडओ विव सुमंगोवियं चलंप-
डा विव सुमंपरिवुडं तिळ्पडा विव सुमंगोवियं
मा णं उएहं मा णं भीयं मा णं वाला मा णं खुहा
मा णं पिवासा मा णं चोग मा णं देसा मा णं
ममगा मा णं वाइयपित्तियसंनिवाइयविविहा गंगायंका
फुमंति ति कट्ट एवं पियाई अधुवं अनिययं अमा-
मयं चयावचइयं विप्पणामधम्मं पच्छा व पुग व अव-
स्म विप्पचइयव्वं । एयस्म वि याई आउसो ! आणुपु-
व्वंणं अट्टारम य पिडुकरंडगमंधीओ बारम पंसलिया क-
रंडा छपंपमुलिय कडाहे विहन्थिया कुच्छी चउ-
रंगुलिया गीवा चउपलिया जिब्भा दुप्पलियाणि अ-
च्छीणि चउकवालं शिरं वत्तीमं दंता सत्तंगुलिया जी-

हा अट्टुपलियं हिययं पणवीसं पलाई कालिजं दो
अंता पंच वामा पम्पता, तं जहा-थूलंते य तणुयंते य ।
तत्थ णं जे से थूलंते ते णं उच्चारे परिणमइ ,
तत्थ णं जे से तणुयंते ते णं पासवणे परिणमइ ।
दो पामा पम्पता, तं जहा-वामे पासे य , दाहिणे
पासे य । तत्थ णं जे से वामे पासे से सुहप-
रिणामे , तत्थ णं जे से दाहिणे पासे से दु-
हपरिणामे । आउसो ! इमम्मि सरीरए सट्ठि संधि-
सयं सत्तुत्तरं धम्मसयं तिन्नि अट्ट दामसयाई नव एहा-
रुयाई सत्त भिरासयाई पंच पेसीमयाई नव धमणीओ न-
वनउं च रोमकूवमयसहस्माई विणा केममंसुगा सट्ठ
केममंसुगा अट्टुआ रोमकूवकोडीओ आउसो ! इमम्मि
सरीरए सट्ठि निरामयं नाभिप्पभवणं उट्टुगामिणीणं
भिरमुवगयाणं जओ रसहरणीओ ति वुच्चंति , जा-
णंति निरुवघाणं चक्खुमोयघाणजीहावलं च
भवइ, जाणं ति उवघाणं चक्खुमोयघाणजीहावलं उव-
हम्मइ । आउसो ! इमम्मि सरीरए सट्ठिनिरामयं ना-
भिप्पभवणं अहांगामिणीणं पायतलमुवगयाणं जाणं ति
निरुवघाणं जंघवलं भवइ, ताणं चेव से उवघा-
णं भीमवेयणा अट्टभीमवेयणा मत्थयसुले अच्छी-
णि अधिज्जंति ॥ (सू० २४)

'आउसो ! जं' इत्याद्यालापकसूत्रम्, 'हं आयुष्मन् ! यद-
पि च इदं शरीरं-वपुः इष्टम् इच्छाविषयत्वात् कान्तं
कमनीयत्वात् प्रियं प्रमत्तवन्धनत्वात् मनसा ज्ञायतं-
उपादीयत इति मनोज्ञम् मनसा अस्थितं गम्यत इति म-
नोम मनसोऽभिगमं मनोभिगमं मनस्कृमार्त्वाक्यत्
स्थैर्यं स्थैर्यगुणयोगात् वैश्वात्मिकं-विश्वासस्थानं संमतं त-
त्कृतकार्याणां संमतत्वात् बहुमते बहुव्यपि कार्येषु बहुधा
उत्पद्यतयाऽस्तोकतया मते बहुमतं अनु विप्रियकरणात्
पञ्चात्मनमनुमते भगवद्वक्त्रकलमानम्-आभरणभाजनतु-
ल्यमादेयमित्यर्थः । रत्नकरणक इव सुसंगोपितं यस्मादिभः
चेलंपटेव-वस्त्रमज्जूपव सुष्ठु संपरिवृतं निरुपद्रवे स्थाने नि-
वेशितं गृहस्थावस्थास्थशालभद्रवपुर्वत् तैलंपटेव-तैल-
गोलिकेव सुसंगोपितं भङ्गमयात् 'तैलकता इव सु-
संगोपिय' ति—पाठान्तरं तैलकला-तैलाश्रयो भाजन-
विशेषः—संगोप्यप्रमिजः सा च सुष्ठु संगोप्या संगो-
पनीया भवत्यन्यथा लुडति ततश्च हानिः स्यादिति,
सूत्रेणैव हेतुन दर्शयतीत्याह—'मा णं' माशब्दो निवेद्यार्थः, णं
वाक्यालङ्कारः । अथवा—'मा णं' ति मा इदं शरीरमिति व्या-
ख्ययम्, ततः सर्वेऽपि उष्णादयो मा स्पृशन्तु लुपन्तु ; भव-
न्निवन्त्यर्थः 'ति कट्ट' इति कृत्वा, अथवा-इत्याभिसंधाय पालि-
तमिति शेषः, तत्राप्यन्यत्वं श्रीष्मादाबुष्णात्वं शान्तं-शीतकालं
शान्त्यं व्यालाः-स्वापदाः सर्पा वा कुधा-बुमुक्ता पिपासा-
दृषा चौरा-निशाचराः दंशाः-मशकाः एतं विकलैन्द्रियज-

स्तुविशेषाः, वार्तिकपैलिकश्चैधिमकसानिपानिका विविधाः
 रोधातद्वाः रोगाः-कालसहा व्याधयः आतद्वास्त एव स-
 द्योधातितः 'एवं पियाई' ति-एवम्-उक्तप्रकारेण अपि चेति
 अभ्युच्ये, 'आई' ति-वाक्यालङ्कारे, इदं शरीरं न भुवम्
 अभुव सूर्योदयश्च प्रतिनियतकालेऽवश्यंभावि, अनियत सु-
 रूपादपि कुरुपादिदशनात् हरितिलकराजसुतविक्रमकु-
 मारशरीरवत्, अशाश्वतं क्षणं क्षणं प्रति चित्तभ्रमत्वात् स-
 नत्कुमारशरीरवत्, 'अयावन्नश्यं' ति-इष्टादारेणभोगत-
 या धृत्युपद्रुमादौदारिकवर्गणापरमाणुपञ्चयाकचयः त-
 दभावं तद्विचटनादपचयः चयापचयौ विद्येते यस्य तच्चया-
 पचयिकं, पुष्टिगलनस्यभावमित्यर्थः । करकण्डूप्रत्येकपुष्प-
 चैराग्येहेतुवृषभशरीरवत्, विप्रणाशो-विनश्वरा धर्मः-
 स्वभावो यस्य तद् विप्रणाशधर्मम् 'पच्छा व' ति-
 पश्चाद्विचलितकालात् परतः 'पुरा व' ति-विचलितकालात्
 पूर्वञ्च, यद्वा-पच्छा पुरा व' ति पाठे तु विचलितकालस्य
 पश्चात्पूर्वं च; सधैवेत्यर्थः, अवश्यम् 'विपचइयस्व', ति-
 विप्रत्यक्षत्वं, त्याज्यामित्यर्थः । 'एवस्व वि याई' ति-एतस्य
 यत्तस्मिन्नाप च वा वपुः वपुषि वा 'आई' ति-वाक्यालङ्कार
 'आउमो' हे आयुष्मन् ! आयुपूर्व्या-अनुक्रमेण अष्टादशपृष्ठि
 करकण्डूकस्य-पृष्ठिप्रशस्य संध्यो ग्रन्थिरूपा भवन्ति, यथा वं
 शस्य पर्व्याण तेषु अष्टादशसु सन्धिषु मध्ये द्वादश-
 भ्यः सन्धिभ्यो द्वादश पांशुलका निर्गत्याभयपार्श्व्यावाहू-
 र्य वक्षःस्थलमध्योर्ध्वस्यस्थीनि लगित्वा पञ्चकाकारतया
 पारिणमन्ति, अन आह- 'बारस०' शरीरं द्वादश पांशुलि-
 कारूपाः करकण्डका-वंशका भवन्ति, तथा 'क्षुपंसु०' त-
 र्स्मिन्नेव पृष्ठिवेशे शयनदसन्धिभ्यः षट् पांशुलका निर्गत्य
 पार्श्वद्वयमावृत्य हृदयस्योभयतो वक्षःपञ्चगदधस्ता-
 दिव्वायलकुक्षिन्तूपरिष्ठात्परस्परसामलितास्तिष्ठन्ति । अयं
 च रुढाह इत्युच्यते इति यत्स्ती कुक्षिर्भवति अतुङ्ग-
 लप्रमाणा ग्रीवा भवति, तद्वयन-मगधं दशरसिद्धपलन
 सन्धारि पलानि जिह्वा भवति, अक्षिमांसगालका द्वे पले भ-
 वतः, अतुभिः कपालेगस्थिखण्डरूपे शिरो भवति, मुक्चऽशु-
 चिपूर्णे प्रायो द्वात्रिंशदन्ता-अस्थिखण्डानि भवन्ति, 'सत्संशु०'
 जिह्वा मुखोभ्यन्तरवर्तिमांसखण्डरूपा वैध्यैणाभ्याङ्गुतः स
 साङ्गुता भवति, 'अद्धु' इत्यान्तरवर्तिमांसखण्डे सार्जपलत्रये
 भवति, 'पणवि' कालिज्जं वक्षोऽन्तर्गुहमांसांशपरूपे पञ्चविं-
 शतिः पलानि स्युः, इ अन्त्रे प्रत्येकं पञ्चपञ्चमप्रमाणे प्रकृत
 जिते, तद्यथा-स्थूलान्त्रं तन्वन्त्रं (५) । तत्र यत् स्थूलान्त्रं
 तेनाधारः परिणमति, तत्र अ यत् तन्वन्त्रं तेन प्रभवणं मूत्रं
 परिणमति, 'दा पा०' हे पार्श्वे प्रकृते तद्यथा-वामपार्श्वे, दाक्षि-
 णपार्श्वे च । तत्र तयोर्मध्ये यत् वामपार्श्वे तत् शुभपरिणामं
 भवति । तत्र च यत् दाक्षिणपार्श्वे तत् दुःखपरिणामं भवति ।
 तथा 'आउमो' हे आयुष्मन् ! अस्मिन् शरीरे षष्ठः संधिशतं
 ज्ञातव्यं, तत्र संधयः-अङ्गुलाद्यस्थिखण्डमलापकस्थानानि
 'सन्धे' सन्धेनरं मर्मशतं भवति, तत्र-मर्मोष्णि शङ्खानि
 कावियरकादीनि 'तिष्ठि' त्रीणि अस्थि दामशतानि हड्डमाला-
 शतानि भवन्ति नव न्धारुपसयाई ति-स्नायूनाम्-अस्थिबन्ध-
 नशिखाणां नव शतानि 'सत्स०' सप्त शिखाशतानि-स्नसा-
 शतानि, पञ्च पसीशतानि 'नव घ०' नव धमन्यो रवस-

इनाडयः 'नव०' नवनयनिः रोमकूपं शतसहस्राणि रो-
 म्णां-तनूकडाणां कृपा इव कृपा रोमकृपाः; रोमरन्ध्राणीत्यर्थः
 तेषां नवनयनितिलक्ष इति यिना केशश्मश्रुभिः, केशश्मश्रुभिः
 सह पुनः सार्जोस्तिस्त्रो रोमकूपकाटयो भवन्ति मनुष्यशरीर
 इति । अथ पूर्वोक्तानि शिरासस्तशतानि कथं भवन्ति
 इति सूत्रेणैवाह- 'आयुसो०' ! हे आयुष्मन् ! शरीरे
 'सद्धि०' इह पुरुषशरीरे नाभिप्रभव्याणि शिराणां खलानां
 सप्त शतानि भवन्ति, तत्र षष्ठ्यधिकं शतं शिराणां नाभिप्रभ-
 वाणाम् ऊर्ध्वगामिनीनां शिरस्युपागतानां भवन्ति, यास्तु रस-
 हरिण्य इत्युच्यन्ते 'जागंसि' ति यासामूर्ध्वगामिनीनां शिरा-
 णां 'से' तस्य जीवस्य निरुपघातेनानुप्रेक्ष्य चक्षुः श्रोत्रघ्राण-
 ३ जिह्वा वलं च भवति, यासां 'मे' त-य उपघातेन-विघातेन
 चक्षुः श्रोत्रघ्राणजिह्वावलमुपहन्यते । तथा 'आउमो०' हे आ-
 युष्मन् ! अस्मिन् शरीरे षष्ठ्यधिकं शतं १६० शिराणां नाभिप्र-
 भावणां नाभिरुपघातानामित्यर्थः अर्धगामिनीनां पादतले उपग-
 तानां प्राप्तानां भवति यासां निरुपघातेन जङ्घावलं भवति ता-
 सां चैव 'मे' तस्य जीवस्य उपघातेन विकारप्राप्तेन शीर्षवेदना-
 सर्वमस्तकर्णीडा अर्धशीर्षवेदना मस्तकशूने च भवति 'अ-
 र्द्धुणि', ति-अक्षिणी-लोचनं 'अर्धक्षन्ति' ति-अ-
 र्धोभवत इत्यर्थः ।

आउमो ! इमस्मि सरीरेण सद्धिमिरामयं नाभिप्प-
 भवाणं तिरियगामिणीणं हत्थतलमुवगवाणं जाणं सि
 निरुववाणं बाहुवलं हवइ ताणं चेव मे उवघाणं
 पासवेयणा पुद्धिवेयणा कुच्छिवेयणा कुच्छिमुलं हवइ ।
 आउमो ! इमस्म जंतुस्म सद्धिमिरामयं नाभिप्पभवा-
 णं अहोगामिणीणं गुदपविट्ठाणं जाणं मि निरुववाण-
 णं मुत्तपुरीमावाउकम्मं पवत्तइ ताणं चेव उवघाणं
 मुत्तपुरीसावाउनिरोहेणं अरिमा खुम्भंति पंडुरोगो भवइ ।
 आउमो ! इमस्म जंतुस्म पणवीसं सिराआं पित्तधारिणी-
 आं सिंभधारिणीआं दम सिराआं सुकधारिणीआं सत्त
 सिरामयाई पुरिमस्स तीसुणाई इत्थियाए वीसुणाई पंड-
 गस्स, आउमो ! इमस्म जंतुस्म रुहिरस्स आदयं व-
 साए अद्धादयं मत्थुलिगस्स पत्थो मुत्तस्स आदयं पुरिम-
 स्स पत्थो पित्तस्स कुडओ सिंभस्म कुडवो सुकस्म अद्धकु-
 डवो जं जाहे दुट्ठं भवइ तं ताहे अइप्पमाणं भवइ, पंच-
 कोट्टे पुरिसे छकोट्टा इत्थिया नवसाए पुरिसे इक्का-
 रसमोया इत्थिया, पंचपेसीमयाई पुरिमस्स तीसुणाई
 इत्थियाए वीसुणाई पंडगस्स । (५० १६)

तथा 'आउमो !' हे आयुष्मन् अस्मिन् प्रत्येक श-
 रीरे षष्ठ्यधिकं शतं शिराणां नाभिप्रभवाणां तिर्यग्गामि-
 नीनां हस्ततले उपागतानां भवन्ति यासां निरुपघातेन-निरुप-
 द्रवेण बाहुवलं भवति, तासां चैव 'से' तस्य उपघातेन-उपद्र-
 वेण पार्श्ववेदना पृष्ठवेदना कुक्षिवेदना कुक्षिभूतं च भवति,
 तथा 'आउमो०' हे आयुष्मन् ! अस्य जन्तोः षष्ठ्यधिकं शतं

शिरसां नाभिप्रमथालाम् अधोगामिनीनां शुद्धं प्रविष्टानां भवति, यासां निरुपधानेनोपद्रवाभावेन मूत्रपुरीषवातक-
श्च प्रभवणकर्म विष्टाकर्म वायुकर्म प्रवर्तते; मूत्राधिकं सुक्ते-
न कर्तुं शक्यत इत्यर्थः, तासां केव शुद्धप्रविष्टशिराकामुपधा-
तेन मूत्रपुरीषवातनिरोधो भवति, निरोधेन अशीसि शुदा-
हुराहरस' इति लोकोक्तिः शुभ्यन्ति क्षोभं याप्सि; परमपीडा-
करं रुधिरं मुञ्चन्तीत्यर्थः भवभावनोक्तकालविषयं यादुराग-
श्च भवति, तथा 'आउसो' हे आपुष्पम् । अस्य जन्तोः पञ्च-
विंशतिः शिराः 'सिधधारिणि' ति-क्लृप्पधारिण्यो भवन्ति,
'पंच' पञ्चविंशतिः शिराः पित्तधारिण्यः, दश शिराः शुक्रधा-
रिण्यः, 'सप्त सि' पुरुषस्योक्तप्रकारेण सप्तशिराकृतानि भ-
वन्ति, कथं ? शरीरे ऊर्ध्वं गामिन्यः १६० अधोगामिन्यः १६०
तिर्यग्गामिन्यः १६० अधोगामिन्यो शुद्धप्रविष्टाः १६०
क्लृप्पधारिण्यः २५ पित्तधारिण्यः २५ शुक्रधारिण्यः १०
एवं सर्वाः ७०० शिरा भवन्ति पुरुषाणां शरीरे इति ।
'तीसू' पुरुषाणां याप्ताः विशदूनाः स्त्रिया भवन्ति;
सप्तत्यधिकानि षट्शतानि भवन्तीत्यर्थः ६७० 'बीसू' पुरुषाणां
याप्ताः विशदूनाः पण्डकस्य; अशीत्यधिकानि
षट्शतानि भवन्तीत्यर्थः ६८० ॥ अथ शरीरं रुधिरादिमा-
नेमाह- 'आउ' हे आपुष्पम् । अस्य जन्तोः रुधिरस्यादकं
भवान्, वसाया अर्द्धादकं, 'मथुलिगस्स' ति-मस्तकभेज्जकस्य
किष्किसादीनां प्रस्थः मूत्रस्यादकं पुरीषस्य प्रस्थः पित्तस्य-
कुडवः क्लृप्पणः कुडवः शुक्रस्यादकं कुडवो भवति, एतच्छाद-
कप्रस्थादिमानं बालकुमारतटणादीनाम् 'दा' असह्यो पसई,
दो पसईओ य सेइया हाइश्वणरि सेइयाओ कुलओ चणारि-
कुलओ पण्यो चणारि पण्यो आहणं इत्यात्मीयान्मीयहस्तेना-
नेनभ्यमिति, 'जं जाहं' यत् रुधिरादिकं यदा पुष्टं भवति तत्त-
दाऽतिप्रमाणं भवति । अयमाशयः—उक्तमानस्य शुक्रशोणि-
तांहीनाधिक्यं स्यात्तत्तत्र वानादिदूषणतत्वेनावसेयमिति ।
'पंच' पञ्च कोष्ठ, पुरुषः पुरुषस्य पञ्च कोष्ठकाः भवन्तीत्यर्थः,
षट्कोष्ठा स्त्री, कोष्ठकस्वरूपं सप्तपदायाद्वगन्तव्यमिति । नव
कोष्ठः पुरुषः तत्र कर्गद्वयश्चक्षुर्द्वयश्च प्राणद्वयश्च सुक्ष्म ७ पादू =
प्रस्थ ६ लक्षणं पुरुषः स्यात् । एकादशभोजा स्त्री भवति
दुधोक्तानि नव स्तनद्वयमुक्तानि एकादश भोजाणि स्त्रीणां भ-
वन्तीति एतन्मानुषीणामुक्तं गवादीनां तु चतुस्तनीनां त्रयो-
विंश १३शुक्रयादीनामष्टस्तनीनां सप्तदश निर्व्याधाने, एवं स्या-
द्भासे पुनरेकस्तन्य अजाया दश १० निस्तन्याश्च गोव्रादशेति,
'पंच' पुरुषस्य पञ्चपशीशतानि भवन्ति ५०० विशदूनानि
स्त्रियाः ४७० विशदूनानि पञ्चपशीशतानि नपुंसकस्य ४८०।
३६० शरीरस्वरूपम् ।

(२५) अधास्येवासुन्दरत्वं दर्शयन्माह—

अर्द्धमतरंसि कुशिमं, जो परियसेउ बाहिरं कुजा ।

॥ असुइं दइयं, सया वि जयणी दुगुंछिजा ॥१॥ (८३)

'अर्द्धमतरंसी' ति-शरीरमध्यप्रदेशे 'जो' ति-यत् कुशिमम्-
अपवित्रं मांसं वर्तते तस्मात् 'परियसेउ' ति-परावस्थं परा-
वर्धं कृत्वा यदि बाहिरं-बाहिर्भागे कुर्यात्, यदा तस्मांसम्-अ-
र्द्धं अशुचि—अपवित्रं दइया स्वका आपि—आत्मीया

अपि अस्या आस्तां स्वजननी-स्वाम्या 'दुगुंछिजा' ति—
दुगुप्सां कुर्यात् इति । किं मयाऽपवित्रं दइमिति ।

माणुस्सवं सरीरं, पूइयमं मंससुकहइयं ।

परिसंठविंयं सोइइ, अच्छाययणगंधमण्णं ॥२॥ (८४)

'माणुस्सवं' मानुष्यकं—मनुष्यसंबन्धि शरीरं-वपुः 'पू-
इयमं' ति-पूतिमत्, अयावन्नमित्यर्थः । 'परि' परि-स-
मन्तात् सर्वत्र सम्यग् स्थापितं-गच्छितं केन मांसशुद्धिद्वेन
इदं देश्यमस्तिवाचीति 'परिसंठविंयं' ति-विभूषितं सत्
'सोइइ' इति—शोभते, केन आच्छादनगन्धमाह्वय-
तत्राच्छादनं-वस्त्रादि गन्धः-कर्पूरादिः माह्वं-पुष्पमास्तादि ।

इमं चेव य सरीरं सीसषडीमेयमजमंसद्वियमत्पुलुंगसो-
शियवालुंइयचम्मकोसनासिधसिधाययणीमलालयं अम-
णुक्कगं सीसषडीभंजियं गलतनयणं कन्नुदुगंउतालुयं
अवालुयाखिक्कचिकणं चिलिचिलियं दंतमलमइलं बी-
मच्छदरिसणिज्जं अंससलग्गहुलग्गंगुली अंगुदुगनहसं-
धिसंधायसंधियमिणं बहुरसियागारं नालखंधच्छिरा-
अणेगएहारुवहुधमशिसंधिनदं पागडउदरक्कवालं क-
क्कविक्कसुडं कक्कसगकलियं दुरंतं आइधिमणि—
संताणसंतयं सव्वओ समंता परिसवंतं च रोम-
कूवंदि सयं असुइं सभावओ परमदुग्गंधि कालिजयअंतपि-
त्तजरहिययफोप्फसफेकसपिलिहोदरगुज्जकुक्षिमनवच्छि-
इधिविधिवंतहिययं दुरहिपित्तिसिंभमुत्तोसहाययणं स-
व्वओ दुरंतं गुम्भोरुजाणुजंभापायमंधायसंधियं असुइं
कुशिमगंधि, एवं चित्तिजमाणं बीमच्छदरि-
सणिज्जं अधुवं अनिययं असाययं सडणपडणविदं-
सणधम्मं पच्छा व पुरा व अयस्स चइव्वं निच्छयओ सुइं
जाणएणं आइनिहं एरिसं सव्वमणुयाख देहं एस परम-
स्थओ समावो । (८०—१७)

'इमं चेव य' इत्यादि गद्यम्, इयमेव च मनुजशरीरं-वपुः शीर्ष-
षटीव मस्तकहड्डं मेदश्च अस्विकृत् चतुर्यो धातुरित्यर्थः ।
मज्जा च शुक्रकरः पट्टो धातुरित्यर्थः, आसं च पललं वृत्तीयो
धातुरित्यर्थः, अस्ति च कल्पं पञ्चमो धातुरित्यर्थः, मस्तुलुङ्गश्च
मस्तककोष्ठः शोणितं च रुधिरं द्वितीयो धातुरित्यर्थः, बालु-
एकश्च अन्तरशरीरावयवविशेषः चर्मकोशश्च त्रिविकाशः
नाशिकासिङ्गाणश्च आसुमण्णविशेषः धिप्पलं च अन्यदपि
शरीरोद्भवं निम्नमलं तानि तेषामालयं दृढमित्यर्थः, अमना-
दकं मनोज्ञभाषवर्जितं शीर्षषटीकरोटिका तथा भञ्जि-
तम्—आकान्तमित्यर्थः, गलधयनं यत्र तद् गलधयनं
करणोद्भूतगण्डनालुकम् 'अवालुया इति-लोकोक्त्या अवा-
लुक्कित्वा 'खिल' इति जनोक्तिः ताभ्यां चिकणं (१८६-
लमित्यर्थः, 'चिलिचिलियमि' ति-चिणचिणायमानं अ-
र्मावस्थान्नी दन्तानां मलं दन्तमलं तेन 'मइल' ति—मलि-
नं मलीमसमित्यर्थः, बीमत्सं-भयंकरं दर्शनमाकृतिरवलोका-

ये वा रोगादिना कशावस्थायां यस्य वपुषस्तद् बीभत्स-
दर्शनम् 'अंसलग' ति—अंशयोः स्कन्धयोः 'बाहुलग' ति
दाहोभुजयोः अङ्गुलीनां-करशालायां 'अङ्गुलग' ति-अ-
ङ्गुल्योरङ्गुलभोजनानां महाराजानां ये संध्यस्तेषां संघातेन
समूहेन सन्धितमिदं वपुः, 'बहु' बहुवचसि कागारम् 'मालखं'
आलन स्कन्धशिराभिः-अंसधमनीभिः 'अङ्गगन्हाक' ति-अन-
कस्नायुभिः अस्थिधमनाशिराभिः बहुधमनिभिरनकशिरा-
भिः संधिभिरस्थिमलापकस्थानैश्च, 'बद्धं' ति-नियन्त्रितं
प्रकटं स्ववज्रदृश्यमानम् उदरकपालं अठकडहकं यत्र तत्
प्रकटोदरकपालं कलेव दाम्निमेव निष्कुटम्—कोटं जीष्-
शुष्कवृक्षवद् यत्र तत्कक्षविकुटं कक्षायां गच्छन्तीति क-
क्षागा अधिकारात्तद्वनकुत्तिसनवालास्तैः कलितं सदा स-
हितं कक्षागकलितम्, यद्वा-कक्षायां भवाः कक्षाकास्तद्व-
तकलिततास्ताभिः कलितं, 'दुरन्तं' ति-दुष्टोऽन्तो विनाशः
प्राप्तो वा यस्य तद् दुरन्तं दुष्टं वा अस्थिधमन्याः सन्तानेन
परंपरया 'संतयं' ति-इयांते यत्तदस्थिधमनिसन्तानसन्त-
तं, संवतः-सर्वप्रकारैः समस्ततः-सर्वत्र रोमकूपैः-रोमरन्ध्रैः
परिभ्रवत् गलगलत् सन्धेयं सन्धिवृद्धवत् चशब्दादभ्यैरपि
आनिकादिगन्धैः परिभ्रवत्, 'सय' ति-स्वयमेव अशुचि-
अपवित्रं 'समावृतं' ति-स्वभावेन परमदुष्टगन्धीति 'कलि-
जयभंतपितजरद्विषयफाफसफेकसपिलिह' ति-प्लीहा-
गुल्मः 'उदर' ति-अलोदरे गुल्मकुत्तिसं मांसं-नवक्षिद्राणि
यत्र तत्तथा(धि)धिवि(धि)धिवंत' ति-द्रिगद्रिगायमानं हिय-
य' ति-इदं यत्र तत् परम-यावत् इदं, नव क्षिद्राणि तु-न
यवइवकक्षिद्रयनान्कक्षिद्रयजिह्वाशिश्नागानलक्षणानि 'दुराहं'
ति-दुग्धानां पित्तमिभममूलक्षणां मांसपधानां मायननं-
शुद्धं सर्वोपधायनं रोगादावस्मिन् संधोपधप्रक्षेपात्, सर्वत्र-
सर्वभागे दुष्टोऽन्तो विनाशः प्राप्तो यस्य तत् सर्वतो दुरन्तम्
'गुज्झो' गुह्योरुजानुजहापाद्संघातसंघातमुपस्थसकृत्थिन
लकीलनलकीकमणपरस्परमीलनसमूहसीधितम् अशुचि-
कुत्तिसस्य-अपवित्रमांसस्य गन्धो यत्र तदशुचिकुत्तिसगन्धि,
'एवं ति०' एवम्—पूर्वोक्तप्रकाशं चिन्त्यमानं बीभत्स-
दर्शनं-भयंकररूपम् 'अधुवं अनियय असाभयं चे' ति-
पदत्रयव्याख्या पूर्ववत्, 'सङ्ग' शटनपननाध्वंसनध-
मेम् तत्र शटने कुष्ठदिनाऽङ्गुल्याः, पनने बाह्यादेः कङ्क-
दादिना विध्वंसनं सवथा लयः एत धर्माः--स्वभावा य-
स्य तत्तथा 'पञ्चा व पुरा व अवस्त सद्यश्च' ति-पूर्व-
वत् 'निष्ठ' ति-निष्ठयतः सुप्तु भृशं त्वं 'जाण' ति-जानी-
हि एतन्मनुष्यशरीरम् 'आदानहरी' ति-आदिनिधने सा
दिसान्तामत्यथः इदं पूर्ववर्तिनं वक्ष्यमाणं वा सर्वमनु-
जानां समस्तमनुष्याणां देहः-शरीरम् एषः पूर्वोक्तः शरी-
रस्य परमार्थः-तद्वतः स्वभावः ।

(२६) अथ विंशतः शरीरादः अशुभत्वं दर्शयति—

सुकम्भि सोष्टियम्भि य ,

संभूओ जणणिकुच्छिमज्जम्भि ।

तं चेव अमिज्झसं ,

नवमासे पुटियं वंतो ॥ ८५ ॥

१५०

'सुकम्भि' इत्यादि 'सुखं०' जननीकुत्तिसध्वे-मातृजठ-
राग्नरे शुक्रं बीर्यं शोणिन-साहितं कशश्चादिकं मिलितं सति
प्रथमं संभूतः उत्पन्नः तद्वामं धरसं—विष्टारसं 'पुटियं'
ति-पिबद् सन् नव मासान् यावत् स्थित इति ।

जोसीपुहनिष्किडिओ, बलुगच्छीरेण वडिओ जाओ ।

वयई अमिज्झमइओ, कह देहो धोइउं सको ॥ ८६ ॥

योनिमुक्कनिष्काटनः-स्मरमान्द्रकुत्तडनगतः 'बलुगं' ति-
प्राकृतत्वादनुस्वारः स्तनकक्षीरेण यद्वित्तः-पर्योधरदुग्धेन वृ-
द्धि गतः प्रकृत्याऽमध्यमया जातः, एवंवाधो बृहः कथं
'धोइउं' ति-धीतुं-कालयितुं शक्यः ? । तं० । (शेषवक्तव्य-
ता 'इत्थी' शब्दं द्वितीयभागे ६०४ पृष्ठं गता ।) 'इसा-
सुगमांसमेदोऽस्थि-मज्जाशुक्रान्धयन्नेसाम् । अशुचीनां पद-
कायः, शुचित्वं तस्य तत् कुतः ॥ १ ॥ अष्ट १६ अष्ट० ।

नारकादिशरीराणि बीभत्सान्नुदागणि च दृष्ट्वापि न केव-
लदर्शनं स्कन्धातीति शरीरप्रकरणाय 'नरइयाण' मि-
त्यादिस्त्रयप्रपञ्चः—

लोइयाणं सरीरया पंचवस्सा पंचरसा पसत्ता, तं जहा-
किएहा० जाव सुकिष्सा, तित्ता० जाव मधुरा, एवं निरंतरं०
जाव वेमाणियाणं । सू० (३६५×)

'नरइयाण' मित्यादि, कएण्यं नयरं पञ्चवर्त्तन्वं नारकादि-
वैमानिकान्तानां शरीराणां निश्चयनयान्, व्यवहारतन्मुपक-
र्षणप्राप्त्यर्थं कृष्णादिप्रतिनियतवर्णैर्नैर्धनं 'जाव सुकि-
ष्सा' ति 'किष्सा नीला लोहिता हालिहा सुकिष्सा य०
जाव मधुर' ति 'तित्ता कटुया कसाया अंबिला मधुरा
जाव वेमाणियाणां' ति । अतुविंशतिदण्डकसूत्राणि ।
स्था० ५ डा० १ उ० ।

(२७) शरीराणां वर्णादि-

ओरालियमरीरे पंचवस्से पंचरसे पसत्ते, तं जहा-कि-
शहे० जाव सुकिष्से, तित्ते० जाव मधुरे एवं० जाव कम्म-
गसरीर सन्वे वि शं बादरवोदिधरा कलेवरा पंचवस्सा
पंचरसा दुग्धा अट्टफासा । (सू० ३६५+)

तथा सर्वाण्यपि बादरवोन्दिधराण्य पर्याप्तकथेन स्थूगकार-
धारीण कलेवराणि शरीराणि मनुष्यादीनां पञ्चादिवर्णादी-
न्यवयवभेदेनेति आक्षेपालकादिषु नथैवापलब्धः 'वो गंध' ति
सुरभिदुर्गभिभेदात् 'अट्टफासा' ति-काठनमृदुशीतोष्णगुहल-
पुष्पाङ्गधरुलभेदादति, अवाद्रवोन्दिधराण्य तु न नियतव-
र्णाद्व्यपदेश्यानि, अपर्याप्तत्वेनावयवविभागाभावादिति ।
स्था० ५ डा० १ उ० । (कसादीदागकादः शरीरान्कति
क्रियाः इति 'कारिया' शब्दे तृतीयभागे ५३६ पृष्ठं गतम् ।)

" पाणीयसर्थागसंभमं हि च देहं तसंकमणं करेह
जीवो मुहुत्तणं । " महा० ६ अ० (आदनादयो वनस्पतयोऽ-
प्रिकायत्वेन वक्तव्याः स्युरिति 'अगणिजीवसरीर' शब्दं प्रथ-
मभागे १५६ पृष्ठे गतम् ।) (निग्रन्थानां शरीरद्वारम् 'णिग्गंथ'
शब्दं चतुर्थभागे २०३६ पृष्ठं गतम् ।) ('सम' शब्देऽस्मि-
न्नत्र भागे ३६३ पृष्ठे नैरायिकायः समाह्वयः समशरीरा
इत्युक्तम् ।) (पृथिवीकायस्य सूक्ष्मबाह्वशरीराणि 'पुडवी-

काय' शब्दे पञ्चमभाग उक्तानि ।) " शरीरं धर्म-
संयुक्तं, रक्षणीयं प्रयत्नतः । शरीराच्छ्रवणे धर्मः, प्र-
वर्तमानलिलं यथा ॥ १ ॥ " इति शरीरस्य धर्मो-
पमाहिता । स्या० ५ ठा० ३ उ० । सूत्र० । अ० । आत्मा० ।
(शरीराध्ययन जीवभेदः ' जीव ' शब्दे चतुर्थभाग १५२४
पृष्ठ उक्तः ।)

(२=) आत्मा शरीरं स्पृष्ट्वा निर्याति निर्जगते च कर्मणा
देशतः संवत्सा वा भयान्तरं मित्रो वा गच्छतः शरीराभि-
र्यागे भवतीति सूत्रपञ्चकेन तदाह—

दाहिं ठाणेहि आता मरीरं फुमिन्ता गं णिजाति, तं ज-
हा-देसेण वि आता मरीरं फुमिन्ता गं णिजाति, सर्व्वेण
वि आया मरीरं फुमिन्ता गं णिजाति एवं फुमिन्ता,
एवं फुडित्ता, एवं संवत्तित्ता, एवं निव्वट्ठित्ता । (सू० ६७)

' दाही ' त्यादिकं कण्ठ्य, नवरं डाभ्यां प्रकाराभ्यां देशेण-
चित्ति—देशेनापि कतिपयप्रदेशलक्षणं वे.पांञ्चनप्रदेशानां
मिलिकागत्यान्पादस्थानं गच्छता जीवन् शरीराद्वहिः क्षिप्त-
त्वात् ; आत्मा-जीवः—शरीर-देहं स्पृष्ट्वा—स्त्रिष्ट्वा निर्याति
शरीरान्मरणकाले नि.सरतीति, ' सव्वेण वि' ति-सर्व्वेण-स-
र्वात्मना सर्व्वजीवप्रदेशैः कन्दुकगत्यान्पादस्थानं गच्छता श-
रीराद् बहिःप्रदेशानामप्रक्षिप्तत्वादिनि. अथवा-देशेनापि-दे-
शतोऽप्यपिशब्दः सर्व्वेणापीत्यपेक्षः, आत्मा-शरीरं कोऽर्थः ?
शरीरदेशं पादादिकं स्पृष्ट्वाऽवयवान्तरेभ्यः प्रदेशसंहाराभि-
र्याति, स च संसारी, ' सर्व्वेणापि' सर्व्वतयाऽपि, अपिदेशना-
पीत्यपेक्षः, सर्व्वमपि शरीरं स्पृष्ट्वा निर्यातीति भावः, स च
सिद्धः, वक्ष्यति च—' पायणिज्जाणु गिरिणसु उचयज्जती' त्या-
दि. यावत् ' सव्वेणाज्जा. सिद्धेमु' ति—आत्मना शरीरस्य
स्पर्शेन सति स्फुरणं भवतीत्यत्र उच्यते—' एवं मित्यादि, ' एवं-
मिति—' दाहिं ठाणेहि' त्याद्यभिलाषसंभूतार्थः, तत्र देशेना
पि कथाङ्कुरात्मप्रदेशैर्गलकागतिकाले ' सव्वेण वि' ति-
सर्व्वेणापि गन्दुकगतिकाले शरीरं ' फुमिन्ता गं' ति—स्फोरयि-
त्वा सम्पन्दं कृत्वा निर्याति, अथवा—शरीरकं देशतः शरी-
रदेशमित्यर्थः, स्फोरयित्वा पादादिनिर्गणकाले, सर्व्वतः—स-
र्व्वं शरीरं स्फोरयित्वा सर्वाङ्गनिर्याणावसर इति । स्फोरणा
कृत्वा सात्मकत्वं स्फुटं भवतीत्याह—' एवं मित्यादि, ' एवं' मि-
ति—तथैव देशेन-आत्मदेशेन शरीरकं ' फुडित्ता गं' ति-सर्व्व-
तया स्फुरणालङ्कृतं स्फुटं कृत्वा इलिकागतां, सर्व्वेण सर्वा-
त्मना स्फुटं कृत्वा गन्दुकगताविति । अथवा—शरीरकं
देशतः—सात्मकतया स्फुटं कृत्वा पादादिना निर्याणकाले-
सर्व्वतः सर्वाङ्गनिर्याणप्रस्ताव इति । अथवा—' फु-
डित्ता ' स्फोटयित्वा विशीर्णं कृत्वा, तत्र देशतोऽप्या-
दिबधनेन, सर्व्वतः सर्व्वविशरणेन देवदीपादिजीवविनि ।
शरीरं सात्मकतया स्फुटिकृत्यैव सर्व्वसंयत्नमपि कश्चित्करो-
तीत्याह—' एवं' मित्यादि ' एवं' मिति-तथैव ' संवत्तित्ता-
गं' ति-संवत्स्य-सङ्कोच्य शरीरकं देशेनलिकागतां शरीर-
स्थितप्रदेशैः, सर्व्वेण सर्वात्मना गन्दुकगतां सर्वात्मप्रदेशानां
शरीरस्थितस्वाभिर्यातीति । अथवा-शरीरकं शरीरानुमुप-
काराद्वययोमाद्वयदुपयवत्, तत्र देशतः संवत्सने संसार-

लो क्षियमाणस्य पादादिगतजीवप्रदेशसंहारात्, सर्व्वतस्तु नि-
द्यागं गन्तुमिति । अथवा-शरीरक देशतः संवत्स्य-इत्याह-
सङ्कोचनेन, सर्व्वतः सर्व्वशरीरसङ्कोचनेन विपालिकाविश्वद्वारत
आत्मनश्च संवत्सने कुर्यन् शरीरस्य निवत्सने करानीत्याह-
वत् ' निवत्तित्ता गं' ति-तथैव निवत्स्य-जीवप्रदेशस्य । शरी-
रक पृथक्कृत्यत्यर्थः, तत्र देशेनलिकागतां, सर्व्वेण गन्दुकग-
ता । अथवा-देशतः शरीरं निवत्स्यैव निवत्स्यैव पादादिनिर्गणकाले-
न, सर्व्वतः सर्वाङ्गनिर्याणप्रस्तावमिति । अथवा-पञ्चावधशरीरस-
मुदायापेक्षया देशतः शरीरं औदारिकादि निवत्स्यैव नैजसका-
मेण त्वादायैव, तथा सर्व्वेण सर्व्वं शरीरानुमुदायं निवत्स्यैव नि-
र्याति, मिध्यतीत्यर्थः । स्या० २ ठा० ४ उ० ।

पुट्ठि पेयं पच्छा पेयं भिउरधम्मं विट्ठमणधम्मं अधुव
अणितियं अनासयं चयोवइयं विपरिणामधम्मं पामह ।
(सू० १४७ +)

आत्मा० १ थु० ५ अ० २ उ० । (इदं ' लोमसार'
शब्दे पष्ठ भागे व्याकृतम् ।) " आत्मानं सर्व्वतः
रच्ये, प्रादुर्धमेनिदे जनाः । यदिदं चैव शरीरं,
धर्मम्याद्यं हि साधनम् ॥ १ ॥ जीवन् भट्टारययान्ताति,
जीवनं पुण्यं करोति च । मृतस्य देहनाशोऽस्त, धर्म-
व्युत्पन्नमनसा ॥ २ ॥ " संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० । वत्समा-
नचतुर्विंशतितीर्थकृतां ' पउमाऽऽमा यासुपुजा रसे' ति रक्षा-
द्विगणीविभागः किं शरीरेषु दृश्यमान उत ध्यानाद्यर्थं कल्प-
नामात्रमात्रं प्रश्नः ? अत्रांतरम्—एतद्वायोऽक्षयर्णविभागस्ती-
र्थकृतां शरीरगतं ज्ञेयं इति ॥ ३४६ ॥ मन० ३ उक्ता० ।

शरीरकाय-शरीरकाय-पुं० । कायभेदे, आच० १ अ० । (स च
' काय ' शब्दे तृतीयभाग ४४५ पृष्ठ औदारिकादिभेदात्प-
ञ्चधाः ।)

शरीरम-शरीरक-न० । शरीरमेव शरीरकं स्वार्थे कः ।
आत्मनो भावायतने, स्या० १ ठा० । (पञ्चधा शरीरानि
' शरीर ' शब्दे आत्मसंज्ञ भागे उक्तानि ।) अ-
नुकम्पनादिधर्मोपेतं शरीरं, स्या० १ ठा० । अ० । अनु० ।

शरीरजड-शरीरजड-पुं० । शरीरक्रियायामनिपुणं, इय० १०
उ० । आच० । अ० । अनु० । (' जड ' शब्दे चतुर्थभाग
१३८६ पृष्ठेयं विस्तरणाः ।)

शरीरणाम-शरीरनामन्-न० । शरीरनिबन्धनं नामकर्मभेदे,
यदुदयादौदारिकादिशरीरं करोति । तच्च पञ्चधा औदा-
रिकादिक्रियाहारकनैजसकर्मणशरीरभेदात् । प्रब० २१६ द्वार ।
आ० । कर्म० । स० । शरीरपर्याप्त्यैव सिद्धे, स० । (एतत्प्र-
योजनं ' सामकर्म ' शब्दे चतुर्थभाग १६६६ पृष्ठ उक्तम् ।)

शरीरणिवृत्ति-शरीरनिवृत्ति-स्त्री० । औदारिकादिपञ्चवि-
धशरीरनिपत्तौ, अ० १६ श० ८ उ० । (चतुर्थभाग २१२०
पृष्ठ उक्तेषा ।)

शरीरथामावहारविजड-शरीरस्थामापहाररहित-त्रि० । शरी-
रस्य स्वाभ-प्राणस्तथाऽपहारोऽपलपने तेन विजडो-रहितः
शरीरं स्वाभपहाररहितः । दैहिकबलाद्ययुक्तं, इय० ३ उ० ।
शरीरदोषवृत्त-शरीरदोषवृत्त-न० । अपुणो दोषवृत्तं, दर्श० ३ तत्त्व ।

शरीरदोष-शरीरदोष-पुं० । अन्तर्यामिनिभिः शरीरदोषैः,
३० २७ अ० ।

शरीरपञ्चमगन्ध-शरीरप्रयोगबन्ध-पुं० । औदारिकादिशरी-
राणां धीरान्तराद्ययोपशयादिजनितस्यापारेण शरीरपुद्ग-
लोपादाने 'शरीरप्रयोगस्य' बन्धे च । अ० ८ श० ६ उ० ।

शरीरपञ्चमगन्ध-शरीरप्रत्याख्यान-न० । शरीरस्याभिध्व-
जपरीवजनप्राप्तज्ञाने , अ० १७ श० ३ उ० । प्रस्तावे
समागमे शरीरस्यापि व्युत्सजने , उक्त० ।

शरीरपञ्चमगन्धेयं भंते ! जीवे किं जगद्यह !, शरीर-
पञ्चमगन्धेयं सिद्धाहं सयगुणतं निव्वसेह । सिद्धाहमयगुण-
संपन्नेयं जीवे लोगगगद्गवण परमसुद्धी भवह ॥ ३८ ॥

हे भगवान् ! शरीरप्रत्याख्यानन-शरीरव्युत्सजनन जीवः किं
लाभं जनयति ? , शुद्धराह-शरीरप्रत्याख्यानन मया-
तिशयगुणत्वं निर्धनेयान-काऽर्थः ? सिद्धानां ये आनशय-
गुणाः-सर्वोत्कृष्टगुणास्तेषां भावः सिद्धानतिशयगुणत्वं यतो
हि सिद्धा न नीलाः न लोहनाः न हस्तिनाः न शुक्रा
इत्यादय एकविंशद्गुणास्तद्वत्त्वं प्राप्तोतीत्यर्थः । प्राप्तमिद्धा-
तिशयगुणी जीवो लाकाग्रं मोक्षमुपगतः सन्
सुखी भवति । यद्यपि योगप्रत्याख्यानन शरी-
रप्रत्याख्यानः समागतः तथापि ममांघाक्योगशरीरस्य
प्राधान्यख्यापनार्थं पृथक् उपादानम् । उक्त० २६ अ० ।
(एतत्फलम् ' मरण ' शब्दे षष्ठभागे ११ पृष्ठे विरूप-
पटीकृतम् ।)

शरीरपञ्जति-शरीरपर्याप्ति-स्त्री० । यथा शीर्नाभूतमाहारं
रसास्त्वमांसमंदाऽस्थिमज्जाशुक्लक्षतलसप्तधातुकपतया प-
रिणामयति, प्रब० ३१ द्वार । प्रज्ञा० । कर्म० । प० सं० । न० ।

शरीरबन्ध-शरीरबन्ध-पुं० । समुद्रघाते सात विस्तारित-
सङ्क्रान्तजीवप्रवृत्तसम्बन्धविशेषवशात् जसादिशरीरप्रदेशा-
नां बन्धविशेषः , अ० ८ श० ६ उ० ।

शरीरबन्धनाम-शरीरबन्धनामन्-न० । औदारिकादिशरीरपुद्ग-
लानां पृथक्ज्ञानां वक्ष्यमानानां च सम्बन्धकारणं नामकर्म-
भेदः , अ० ४२ सम ।

शरीरमेय-शरीरभेद-पुं० । शरीरस्य-भेदो विनाशः । (तस्मि-
न्) शरीरविनाशः, उक्त० ३६ अ० । आन्वा० ।

शरीरवर्कसि-शरीरव्युत्क्रान्ति-स्त्री० । विद्यशरीरस्याग्रे, "भ-
ववर्कनीय शरीरवर्कनीय कुञ्जितसि अन्धस्ताए वक्ते
कल्प० १ अधि० १ क्षण ।

शरीरवर्गगा-शरीरवर्गगा-स्त्री० । औदारिकादिशरीरमा-
यंगयवर्गगायाम् , प० सं० ५ द्वार । ('वर्गगा' शब्दे षष्ठभागे
साऽनर्शि ।)

शरीरविउत्सग-शरीरव्युत्सर्ग-पुं० । नारकायुक्तादिहेतूनां
मिश्रार्थाद्विवादीनां त्यागः, औ० ।

शरीरवोच्छेय-शरीरव्यवच्छेदन-न० । देहत्यागे, स्था० ६
ठा० ३ उ० ।

शरीरसंघाय-शरीरसंघातन-न० । औदारिकादिशरीरपुद्ग

लानां पृथक्ज्ञानां शरीरव्यवगायाम् , अ० ४२ सम० ।

शरीरसंपदा-शरीरसंपद्-स्त्री० । विशिष्टशरीरसाक्षे लक्षि-
संपदभेदे, स्था० ८ ठा० ३ उ० । ('गणिसंपदा' शब्दे सूती-
यभागे ८२६ पृष्ठे गता वक्तव्यता ।)

शरीरसकार-शरीरसत्कार-पुं० । देहविभूषायाम् , पञ्चा०
६ वि० ।

शरीरसकारपोम-शरीरसत्कारपौषध-पुं० । देशतः शरीरस-
त्कारस्यैकतरस्याकरणं , सबतस्तु सर्वस्यापि तस्याकरणे,
अ० २ अधि० । अथ० ।

शरीरसकारसंग-शरीरसत्कारसङ्गत-त्रि० । देहविभूषाजु-
गते, पञ्चा० ६ वि० ।

शरीराणुग-शरीरानुगत-त्रि० । व्यञ्जनादिजन्ये शरीराग्रे
वायुकाये, स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

शरीरि-शरीरिन्-पुं० । शरीरमस्यास्तीति शरीरी । संसारि-
जीवभेदे, स्था० २ ठा० ४ उ० ।

शरीरागाहना-शरीरावगाहना-स्त्री० । शरीरगामाधारभूतै-
कत्वे, स्था० ४ ठा० १ उ० । येषु प्रदेशेषु शरीरमवगाहम् ।
स० । अ० ।

प्रकारान्तरेण पृथिवीकायिकावगाहनाप्रमाणमाह-

पुढविकाइयस्स गं भंते ! कमहालिया शरीरागाहना प-
ञ्चत्ता !, गोयमा ! से जहानामए रओ चाउरंतचकवहि-
स्स वधगपेसिया तरुणी बलवं जुगवं जुवाणी अप्पायंका
वधओ० जाव निउणमिप्पोवगया नवरं चम्मदुदुहणमुट्ठिय-
समाहयणिचियगत्तकाया न भत्तति सेमं तं चव ० जाव
निउणमिप्पोवगया तिक्खाए वहरामईए सवहरणीए
तिक्खेणं वहरामएणं वट्टावरणं एगं महं पुढविकाइयं
जतुगोलाममाणं गहाय पडिसाहरिय २ पडिमंखिविय प-
डिसंखिविय ० जाव इणामेव सि कट्टु तिसत्तक्खुत्तो उप्पी-
सेजा तत्थ गं गोयमा ! अत्थेगतिया पुढविकाइया आ-
लिद्धा अत्थेगइया पुढविकाइया नो आलिद्धा अत्थेगइया
संघाट्टु (ट्टि) या अत्थेगइया नो संघाट्टु (ट्टि) या अत्थे-
गइया परियाविया अत्थेगइया नो परियाविया अत्थेग-
इय उद्विया अत्थेगइया नो उद्विया अत्थेगइया पिट्ठा
अत्थेगइया नो पिट्ठा, पुढविकाइयस्स गं गोयमा ! एम-
हालिया शरीरागाहना पणत्ता । (सू०-६५३ X)

'पुढयी' त्यादि, 'वधगपेसिय' स्ति वधनपेशिका तरु-
णीति प्रवर्द्धमानवयाः 'बलवं' नि सामर्थ्यवती 'जुगवं'
नि सुषमकुलमादिविशिष्टकालवती 'जुवाणी' स्ति वयःप्रा-
सा 'अप्पायंका' स्ति नीरोगा 'वधओ' नि अनेनेदे सुचि-
कम्- 'चिम्मदुदुहणमुट्ठिय' इत्यादि, 'समाहयणिचियगत्तकाया न भत्तति'
इह वधके 'चम्मदुदुहण' त्याद्यर्थधीनं तादृह न वाक्यम्,
एतस्य विशेषणस्य स्त्रिया अलम्भवात्, अत एवाह-
'चम्मदुदुहणमुट्ठिय' इत्यस्यमाहयनिचियगत्तकाया न भत्तति' स्ति,
तत्र च 'चम्मदुहणी' इत्याद्याक्रियायामुपकरणानि तैः स-

माहानानि व्यायामप्रवृत्तावत एव निश्चितानि च—घनीभू-
तानि गात्राणि—अङ्गानि यत्र स तथा, तथाविधः कार्यो
यस्याः सा तथेति, 'तिकक्षा' इति पुरुषायां 'वहरामई-
ए' इति वज्रमय्या सा हि नीरग्ना कठिना च भवति 'स-
हकरणी' इति श्रवणानि—वृक्षरूपाणि द्रव्याणि क्रिय-
न्ते यस्यां सा श्रवणकरणी—पयशिला तस्यां 'वह्वाव-
रणं' इति वस्त्रकवरण—लोष्टकप्रधानेन 'पुढाविकाइयं' इति
पृथिवीकायिकसमुद्रं 'जनुगोलात्ममाणं' इति हिम्भरूपकी-
डनकजनुगोलकप्रमाणं; नातिमहान्मन्मन्त्यर्थः, 'पडिसाहरि-
ए' इत्यादि इह प्रतिमंहरणं शिलायाः शिलापुत्रकाच्च संह-
स्य पिण्डीकरणे प्रतिमंहरणं तु शिलायाः पतनः संरक्ष-
णम् । 'अन्धेगइयं' इति सन्नि एके—केशव 'आलिद्ध' इति
आलङ्घ्याः शिलायां शिलापुत्रके वा लग्नाः 'संघट्टिय' इति
सङ्घट्टिताः 'परिताविय' इति पीडिता 'उहविय' इति मारि-
ताः, कथम्? , यतः 'पिडु' इति पिष्टाः 'एमहालिय' इति
एवं महतीति महती चानिमूढमेति भावः, यथा विशष्टा-
यामपि पयशसामग्र्यां कश्चिन्न पिष्टा नैव च क्षुप्ता अपी-
ति । 'अन्धेगइया संघाट्टिय' इति प्रागुक्तम् । अ० १६ श० ३३० ।
शरीरोपहि—शरीरोपधि—पुं० । शरीररूपायामुपधौ, स्था०
१ डा० ।

शरीसिव—शरीसुप—पुं० । गोधात्रिषु भुजोरुभ्यां सर्पणशी-
लेषु तथैव, स्था० १ धु० १ अ० । आचा० । सूत्र० ।

सरूप—स्वरूप—त्रि० । आत्मरूपे, हा० ३१ अष्ट० । स्वभावे, प-
ञ्चा० १६ चिच० ।

सरूपि(ण्)—सरूपिन्—पुं० । सह रूपेण मूर्त्या वर्त्तत इति
समालान्त इत्यन्त्ये सरूपी । संस्थानवर्णादिमति सशरीरे
जीवे, स्था० २ डा० १ उ० । अ० ।

सरोरुह—सरोरुह—कमले, " सरोरुहं पुंडरीकं " पाइ० ना०
१० गाथा ।

मरोस—मरोष—त्रि० । कुंड, सूत्र० १ धु० ५ अ० २ उ० ।

सलक्षण—स्वलक्षण—न० । लक्ष्यं तदन्यव्यपेदेनावधार्यते
वस्त्वनेनेति लक्षणम् । स्यञ्च तल्लक्षणं च स्वलक्षणम् । असा-
धारणधर्मे, यथा जीवस्यापयोगः, यथा वा प्रमाणस्य स्वप-
रायभासकज्ञानत्वम् । स्था० १० डा० ३ उ० ।

सलक्षण—पुं० । लक्षणं कवी, दश० २ अ० ।

सलक्षणकारणहेउदांस—स्वलक्षणकारणहेतुदोष—पुं० । हेतु-
दोषावशेष, स्था० ।

सलक्षणकारणहेउदांसे । (सू० ७३ ×)

तथा लक्ष्यं तदन्यव्यपेदेनावधार्यते वस्त्वनेनेति ल-
क्षणम्, एवं च तल्लक्षणं च स्वलक्षणं यथा जीवस्या-
पयोगो यथा वा प्रमाणस्य स्वपरायभासकज्ञानत्वम् &,
तथा करोति कारणं पराक्षार्थनिर्णयनिमित्तमुपपत्तिमात्रं
यथा निरुपमसुखः सिद्धो ज्ञानाभावाधप्रकर्षात्, नात्र किल
सकललोकप्रतीतः साध्यसाधनधर्मानुगतो दृष्टान्तोऽस्ती-
त्युपपत्तिमात्रता, दृष्टान्तसद्भावेऽस्यैव हेतुव्यपदशः स्यात् ।
तथा—हिनाति गमयतीति हेतुः साध्यसद्भावभावतदभावा-

भावलक्षणः, ततश्च स्वलक्षणार्थिनां दृष्टः, तेषां दोषः,
स्वलक्षणकारणहेतुदोषः । इह कारणशब्दः कृद्भावेऽर्थे
द्विवचनो ध्येयः । अथवा—सह लक्षणेन यौ क्त—
रणहेतु तयोर्दोष इति विग्रहः । तत्र लक्षणदोषोऽध्या-
सितिव्याप्तिर्वा, तत्राध्यासित्यथा—यस्यार्थस्य साक्षिधर्मास-
क्षिधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभासभेदस्तत्स्वलक्षणमिति, इदं स्वल-
क्षणलक्षणम्, इदं चेन्द्रियप्रत्यक्षमेवाश्रित्य स्यात् न योगिज्ञा-
नम्, योगिज्ञानं हि न साक्षिधर्मासक्षिधानाभ्यां प्रतिभासभे-
दोऽस्तीत्यतस्तदपेक्षया न किञ्चित्स्वलक्षणं स्यादिति । अति-
व्याप्तिर्यथा अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणम्, इह
चार्थोपलब्धिहेतुभूतानां चक्षुर्दृष्ट्याद्विभोजनादीनामनभ्यं
प्रमाणयत्ता न स्यात् । अथवा—वाचान्तिकाऽर्थो लक्ष्यतऽननेति
लक्षणं—दृष्टान्तस्तदोषः—साध्यविकलत्वादिः, तत्र साध्य-
विकलता यथा—नित्यः शब्दो मूर्तत्वाद् घटवद् । इह घटे नि-
त्यत्वं नास्तीति कारणदोषः । साध्यं प्रति तद्व्यभिचारो य-
था—अपौरुषेयो वेदो वेदकारणस्याश्रयमाणत्वादिनि, अ-
श्रयमाणत्वं हि कारणान्तरादपि सम्भवतीति । हेतुदोषोऽ-
न्यविदुद्वानैकान्तिकत्वलक्षणः, तत्रासिद्धो यथाऽनित्यः
शब्दश्चाक्षुषत्वाद् घटवदिति, अत्र हि चाक्षुषत्वं शब्दं न सि-
द्धं, विरुद्धं यथा—नित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवद्, इह घटे
कृतकत्वं नित्यत्वाविरुद्धमानत्यन्त्यमेव साध्ययतीति, अनैका-
न्तिका यथा—नित्यः शब्दः प्रमेयत्वाद् काशवद् । इह हि प्र-
मेयत्वमनित्येष्वपि वर्तते ततः संशय एवाति । स्था० १० डा०
३ उ० ।

सलद्धिजोग—स्वलद्धियोग—पुं० । स्वकीयायाः प्राप्तेऽर्हे, ध० ।

अथ स्वलद्धियोग्यतामाह—

दीक्षावयःपरिणतो, धृतिमाननुवर्त्तकः ।

स्वलद्धियोग्यः पीठादिज्ञाता पितृद्वैषणादिवित् । १३६ ।

दीक्षावयवभ्यां परिणतः समाप्तश्चरप्रवर्जितः पूर्णपथायत्ये-
त्यर्थः । धृतिमान् संयमे सुस्थः अनुवर्त्तकः सर्वमनोऽनुवृत्ति-
कर्त्ता पीठादिज्ञाता कल्पपीठानयुक्ताज्ञाता पितृद्वैषणादिवित्-
प्रतीतार्थः इह शः स्वलद्धियाग्यः स्वस्य स्वकीया लद्धिः—
प्राप्तित्तस्या योग्यः—अर्हो भवति, पूर्वं गुरुपरीक्षिता वस्त्रादि
लद्धिरासीत् इदानीं स्वयं वस्त्रादिप्राप्तितुं योग्यो जात
इति भावः ।

अस्यैव विहारविधिमाह—

एषोऽपि गुरुणा सार्द्धं, विहरेद्वा, पृथग्गुरोः ।

तद्वार्हपरिवारो—ऽन्यथा वा पूर्णकल्पभाक् ॥ १४० ॥

एषोऽपि—स्वलद्धिमान् आस्तां गुरुलद्धिपरतन्त्र इत्य-
पिशब्दार्थः, गुरुणा—स्वलद्ध्यनुज्ञाचार्येण सार्द्धम्—
अमा विहरेत्—ग्रामाङ्गामान्तरं गच्छेत् । अप्रापवाद्-
माह—गुरोः पूर्वोक्ताव् वेति पक्षान्तरे पृथक् भिन्नतया विहरे-
त्, कीदृशः साक्षित्याह—तद्वार्हपरिवारस्तेन—गुरुणा द-
त्तः—अर्पितः अर्हो—योग्यः परिवारः—परिच्छेदो यस्य
स तथा, तत्रापवाद्माह—अन्यथेति गुरुदत्तयोग्यपरिवा-
भावे, वेति पक्षान्तरे, पूर्णकल्पभाक् पूर्ण—समाप्तं कल्पं
व्यवस्थाभेदं भजतीति तथा समाप्तकल्पेन विहरतीत्यर्थः ।
अ० ३ अधि० ।

सलभ-शलभ-पुं० । पतङ्गः, स्था० ६ डा० ३ उ० । आचा० ।

सलभपर्ववडाइ(ण)-शलभमदीपवादिन्-पुं० । वादिनः शलभ-
तुल्यान कुवात्र प्रदीपकत्वं प्राप्तवादान्, यथैक प्रतप्तामेष्ट-
भूतिना सह गतः । कल्प० १ आध० ६ कृष्ण ।

सललिय-सललित-न० । यत् स्वरप्रोलनाप्रकारेण ललतीष
तत् सह ललितेनानि सललितम् । यन्त्रिचा-यत् श्रोत्रद्वयस्य
शब्दस्यैवमतीव सूक्ष्ममुपादयति सुकुमारमिव च प्रति-
भासन्तं तत् सललितम् । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० । स-
माधुये, (त्रि०) आध० । लालित्योपेतं, औ० सुप्रसन्नतोपेतं,
विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

सलह-शलभ-पुं० । पतङ्गः, पाह० ना० २६२ गाथा ।

सलागा-शलाका-स्त्री० । नेत्रादौ (नि० चू० १ उ० । गणन-
रकटुर्घटना सलागा । ग० २ अधि० । स० । नि० चू० ।)
अज्ञानार्थवर्त्तौ, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० । शब्दे,
' पथमा सलागा पक्षिविज्जह ' प्रथमा शलाका-
एकः सर्वपः प्राक्ष्यते । अनु० । कस्यचिद् वस्तुनोऽ-
नेकभेदज्ञापनार्थं कोष्ठकरत्रासु २४ तीर्थकराः १२ चक्रिणः
६ बलदेवाः ६ वासुदेवाः ६ प्रतिवासुदेवाश्चेति त्रयः पाष्टः
शलाकापुरुषाः । ती० २० कल्प ।

सलाघण-श्लाघन-न० । प्रशंसायाम्, ' उवबूहणं चि या प-
संसं चि वा सदाजणं चि वा सलाघणं चि वा पगढा '
नि० चू० १ उ० ।

सलाहा-श्लाघा-स्त्री० । " वमा-श्लाघा-रत्नेऽन्त्यव्यञ्जनात् "
॥ ८ । २ । १०१ ॥ इति लकारात् पूर्वोऽकारः । प्रशंसायाम्,
प्रा० २ पाद ।

सलाहणिक-श्लाघनीय-त्रि० । श्लाघ्ये, प्रशस्ये, विपा० १
ध्रु० ६ अ० ।

सलिंग-स्वलिङ्ग-न० । रजोहरणगोच्छुकादिधारित्वे, भा० ।
रजोहरणमुहूर्त्तयापडिगहादिधारणं सलिंगं भवति । नि०
चू० १ उ० ।

सलिंगसिद्ध-स्वलिङ्गसिद्ध-पुं० । स्वलिङ्ग-रजोहरणादिकेप
व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धास्ते स्वलिङ्गसिद्धाः । न० । प्र-
ज्ञा० । द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य रजोहरणगोच्छुकादिधारिषु सि-
द्धेषु, पा० । ध० ।

सलिल-सलिल-न० । उदके, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । पाह० ना० ।
जलं, ज्ञा० १ ध्रु० ४ अ० । बा० । प्रश्न० । दर्श० । औ० ।
" लो लः " ॥ ८ । ४ । ३०८ ॥ इति पैशाच्यामाप लस्य
ल एव । सलिलं । प्रा० ४ पाद ।

सलिलकुंड-सलिलाकुण्ड-न० । पृष्ठीतत्पुरुषः, गङ्गादिनदीनां
प्रपातकुण्डेषु, प्रभवकुण्डेषु च । स्था० ।

सर्वे वि णं सलिलकुंडा दस जेयणाइं उब्बेहेणं पणत्ता ।
(सू० ७७६५)

' सलिलकुंड ' ति-सलिलानां-गङ्गादिनदीनां कुण्डा-
नि-प्रपातकुण्डानि प्रभवकुण्डानि च सलिलाकुण्डानीनि ।
स्था० १० डा० ३ उ० ।

सलिलरासि-सलिलराशि-पुं० । समुद्रे, " द्रव्यराशे स-
लिलरासि । " पाह० ८ गाथा ।

सलिलविल-सलिलाविल-न० । निर्मलः, म० ७ ध्रु० ६३० ।

सलिला-सलिला-स्त्री० । गङ्गादिमहानदीषु, स० १३३ स-
म० । (जम्बूद्वीपे वासस्यः सलिलास्तावस्यः ' जम्बूद्वीप '
शब्दे कतुर्थभागं १३७५ पृष्ठे दर्शिताः ।)

सलिलावई-सलिलावती-स्त्री० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पश्चि-
मे सीतोदाया महानद्या दक्षिणे वक्रवर्तिविजयं, स्था० ८ डा०
३ उ० । जम्बूद्वीपे अपरविदेहे सलिलावतीविजये वीतशो-
कायां राजधान्यां महाबलाभिधानां राज्ञा । स्था० ७ डा० ३
उ० । ज्ञा० । आ० म० ।

सलिलुच्छय-सलिलोत्सव-पुं० । साधिते, " पञ्चालिङ्गं आञ-
घालिङ्गं च सलिलुच्छयं जाण " पाह० ना० ७८ गाथा ।

सलिलोदगवासि-सलिलोदकवर्षि-पुं० । सलिलाः शीता-
दिमहानद्यास्तामामिव यदुदकं रसादिगुणसामर्थ्यात् तस्य
वर्षः । महानदीजलकल्पो वृष्ट्युदकं, दिव्य सलिलोदमे वानं
वासह । म० १५ श० ।

सलेस-सलेस्य-त्रि० । लक्ष्यया सहितः । संसारिणि, स्था०
२ डा० ४ उ० ।

सल्ल-शल्य-न० । शल्यते-वाध्यतेऽनेनेति शल्यम् । द्रव्य-
तस्तामरादौ, भावतां मायादौ, स्था० ।

तत्रो सल्ला पणत्ता, तं जहा-मायासल्ले णियाण-
सल्ले मिच्छादंसणसल्ले । (सू० १४२५)

शल्यते-वाध्यते अनेनेति शल्यं द्रव्यतस्तामरादि, भाव-
तस्तु इदं त्रिविधं-माया-निकृतिः । सैव शल्यं मायाशल्यम्,
एवं सर्वत्र नवरं नितरां दीयते-लूयते मोक्षफलमनिन्द्य-
ह्यस्योदिसाध्यं कुशलकर्मकल्पनरुचनमनेन देवद्वार्यादिप्रार्थ-
नपरिणामनिशिताशिनानि निदानं, मिथ्या-विपरीतं दर्शनं
मिथ्यादर्शनमिति । स्था० ३ डा० ३ उ० । (' मरण '
शब्दे पष्ठे भागे १३६ पृष्ठे १४२ पृष्ठे च एतद्विस्तर उक्तः ।)
पापानुष्ठानं, तज्ज्ञानेन कर्मणि, सूत्र० १ ध्रु० १५
अ० । उ० । अपराधलक्षणे मोक्षगमनव्याघातकारिजाते
कर्मणि च । व्य० १ उ० ।

शल्यभेदाः-

अत्यन्ते गोयमा ! पाणी, जेरिसमवि कोडिं गए ।

ससल्ले चरती धम्मं, आयहिंयं नावबुज्झह ॥ १६ ॥

समल्लो जह वि कटुग्गं, घोरीरं तवं चरे ।

दिव्वं वाससहस्सं पि, ततो वी तं तस्स निप्पलं ॥ १६ ॥

सल्लं पि भवई पावं, जलालोह्यनिदियं ।

न गरहिंयं न पच्छित्तं, कयं जं जह य भाणियं ॥ १७ ॥

मायाहंभमकत्तव्वं, महापच्छलपावया ।

अवजमाणायारं च, मल्लं कम्मट्ठमंगहो ॥ १८ ॥

अमंजमं अहम्मं च, निसीलवत्तभावियं ।

सकलुमत्तमसुद्धी य, सुकयनासो तदेव य ॥ १९ ॥

दुग्गङ्गमणमणुनारं, दुक्खे सारीरमाणसे ।
अव्वोच्छिन्नं यं संमारं, विगोवणया महंतिया ॥२०॥
केमिं विरुवरुवत्तं, दारिदं दोग्गहं गया ।
हाहा भूयं सवेयणया, पाग्भूयं पि जीवियं ॥ २१ ॥
निग्घिणत्तं सकूरत्तं, निदयनिकमिया वि य ।
निस्सज्जं गूढदहियत्तं, वंक्खिवरीयचित्तया ॥ २२ ॥
रागदोसो यं मोहो यं, भिच्छत्तं घणचिकणं ।
संमग्गणासो यं तहा, एगे संसित्तमेव यं ॥ २३ ॥
आणाभंगमवोही यं, मसल्लत्तं भवे भवे ।
एवमादी यं मल्लस्स, नांम एगद्धिए बहु ॥ २४ ॥
जेणं सल्लिपहियस्स, एगस्सि बहु भवंतरे ।
सव्वंगोवंगमंधीओ, पसल्लंती पुणो पुणो ॥ २५ ॥
से यं दुविहे समक्खाए, सल्ले सुहुंमं यं बायरे ।
एकेके ति विहे शेए, घोरग्गुगतेरं तहा ॥ २६ ॥
घेरा चउव्विहा माया, घोरग्गं माणमंजुयं ।
माया लोभे यं कोहे यं, घोरग्गुगतेरं मुणं ॥ २७ ॥
सुहुपवायरभेएणं, मप्पभयं पि तं मुणी ।
अरुहं समुद्धरे खिप्पं, मसल्लो शेव मो खणं ॥ २८ ॥
खुडुलणि ति अहिपोए, सिद्धत्थतुल्ले सिही ।
संपलगो खयं शेइ, गणपुरे विज्झाडई ॥ २९ ॥
एवं तणु तणुयं, पावमल्लमणुडिं ।
भवभवंतरकोडीओ, बहुमंतावपदं भवे ॥ ३० ॥
भयं ! सुदुद्धरे एम, पावमल्ले दुहप्पए ।
उद्धरियं पि ॥ याणंती, बहवे जह उद्धरिजई ॥३१॥
गोयम ! निम्मूलमुद्धरण, नियमे तस्म भासियं ।
सुदुद्धरिस्स वि मल्लस्स, सव्वंगोवंगभेदिणो ॥ ३२ ॥
मम्मइसणं पढमं, सम्मन्नाणं विइजियं ।
तइयं च सम्मचरित्त-मेगभूपमिमं निगं ॥३३॥
खंतीभूते वि जं जित्तं, जे गूढे दंमणं गए ।
जे अट्ठीमुं ठिए केई, जे त्थिमज्झंतरे गए ।
सव्वंगोवंगमंजुत्तं, जे अन्धितरवाहिरे ।
मल्लंती जेण मल्लंती, तं निम्मूलं समुद्धरे ॥३५॥ (महा०)
ताणि मल्लं भवित्ताणं, सव्वसत्तं विवज्जिए ।
जे धम्ममणुचिंदुज्जा, मव्वभूयप्पकंपिया ॥३६॥
तस्म तं सफलं हां ज्ञा, जम्मजम्मंतरेसु वि ।
विउला सायरिद्धी यं, लोभे ज्ञा सासयं सुहं ॥ ४० ॥
महा० १ अ० ।
तिभि सत्ता महागाय !, अस्सि देहे समुट्ठिया ।
वायमुत्तपुरीमाणं, पत्तं वेगं न धारए ॥ ओष० ।

“त्रयः शल्या महागज !, अस्मिन् देहे समुत्थिताः । वायु-
मूत्रपुरीषाणां, प्राप्तं वेगं न धारयन् ॥ १ ॥ पं० चू० १ कल्प ।
“उद्धरियसव्वसल्लो, मिज्झइ जीवा धुयकिल्लसा ” २० पं०
नि० चू० । (‘मरण’ शब्दे षष्ठभागे १३५ पृष्ठे विस्तरः ।)
सल्लइ-सल्लकी-ली० । स्कन्धशीजवनस्पतिभेदे, सूत्र० १
ध्रु० १ अ० ३ उ० । स्था० । आचा० । आ० म० । उत्त० ।
गजप्रियाख्ये वृक्षविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।
सल्लइपत्त-सल्लकीपत्र-न० । शल्यस्याख्यवृक्षविशेषवत्ते, ज्ञा०
१ ध्रु० ७ अ० ।
सल्लकत्तण-शल्यकर्त्तन-न० । कृन्तनीति कर्त्तनं शल्यानि-मा-
याशल्यादीनि तेषां कर्त्तनं शल्यकर्त्तनम् । मायाशल्या-
च्छेदकं, आय० ४ अ० । तद्भाषितानां हि भाष्यशल्यानि
व्युच्छेदमायान्तीति । श्री० । आ० म० । भ० । ज्ञा० । उपा० ।
ध० । शल्यं—पापानुष्ठानं न उज्जानत वा कर्म तत्कर्त्तयति-
क्षिन्ति तच्छल्यकर्त्तनम् । सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० ।
सल्लग-सल्लग-न० । रगे लगे संघरणे । शोभने लगने संघरण-
मिन्द्रियमयमरूपं सल्लगस्तद्भावः । इन्द्रियसंघरणे, सूत्र० २
ध्रु० २ अ० ।
शल्यग-न० । शल्यच्छेदयं मायानुष्ठानकार्यं गायति-कथ-
यति शल्यगम् । मायापारिहाने, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । आ०
म० । प्रश्न० ।
सल्लगहत्त-शल्यकहस्य-न० । शल्यस्य हत्या—हननमुच्चार-
इत्यर्थः । शल्यहत्या तत्प्रतिपादकम् शल्यहस्यम् । शल्या-
ङ्गवैद्यकशास्त्रं, विपा० १ ध्रु० ७ अ० । स्था० ।
सल्लुद्धरण-शल्योद्धरण-न० । शल्यानां मायाशल्यादीनां
समुद्धरणकरणव्याच्छेदोद्धरणम् । पा० । शल्यकर्त्तनं, क-
ण्टकाद्युद्धार, पञ्चा० १६ विव० भा० । आलोचनायाम्, आद्य० ।
आलोचना विचक्षणं, सोढी सम्भावदायणा च ।
निंदण गरिह विउद्धण, सल्लुद्धरणं ति एगद्धा ॥७६१॥
आलोचना विचकटना शुद्धिः सम्भावदायणा निंदण ग-
रहणा विउद्धणं सल्लुद्धरणं चेत्यकाधिकानीति ।
एनो सल्लुद्धरणं, बुच्छामि धीरपुरिसपन्नत्तं ।
जं नाऊण सुविहिया, करेति दुक्खक्खयं धीरा७६२ओष० ।
(अत्रत्या चक्रवर्त्ता ‘आलायणा’ शब्द द्वितीयभागे
४०५ पृष्ठे गता ।) (कण्टकोद्धरणम् ‘कण्टयाइउद्धरण’
शब्दे तृतीयभागे १७० पृष्ठे गतम् ।) (अन्यथाकरणे प्राय-
श्चित्तं ‘पच्छित्त’ शब्दे पञ्चमभागे १३० पृष्ठे प्रतिपादितम् ।)
(प्रतिमेषनां कृत्वाऽऽलोचयन् इति ‘पडिसेवणा’ शब्दे
पञ्चमभागे ३६३ पृष्ठे गतम् ।)
भोगो अणोसणाणीए, समियत्तं भावणाण भावणया ।
जह सत्तिं चाकरणं, पडिमायं पडिग्गहाणं च ॥३३॥
भोगो भोजनम् अनेषणीयं कल्पेऽशनादी विषयभूतं इत्य-
ष पिण्डावशुद्धिलक्षणं उत्तरगुणोऽतिचारः । तथा अस-
मितत्वमप्रयत्न इति शेषममितत्वमुपयं भावनानां महा-
व्रतवृत्तानां पायभूतानां पञ्चविंशतस्तनुवृत्तानां वा द्वादशानां
कामत्याह-अभावना प्राकृत-वेन ताप्रत्ययस्य स्वार्थिक-

स्वाभावना अभावनास्य वाऽविद्यमानभावनास्य भावोऽभावनाऽनास्वेवमिति भावनानिचारः । तथा यथाशक्ति च यथाबलं च अकरणमसंघा, प्रतिमानां भिन्नप्रतिमानां मानिक्यादीनाम् अभिप्रहाणां च द्रव्यादिनियमानां च-शब्दाद्विविधनपञ्चेति ततः प्रतिमाभिप्रहाणानिचार इति ।

एते इत्थऽइयारा, ऽसहृणादी य गुरुर्यभावाणं ।

आभोगाणाभोगा—दि सेविया तह य ओहेणं ॥ ३४ ॥

एतेऽनन्तरोक्ताः 'एत' ति-एतेषु यथाक्रमं मूलगुणो-त्तरगुणेषु अतिचारा-अतिक्रमाः, तथा अश्रद्धनादयश्च-अश्रद्धान-विपरीतप्रकरणादयश्च भावानां जीवादिपदार्थानाम् अतिचारा इति प्रकृतम् । किंविधा इत्याह—'गुरुग' ति-गुरुकाः पृथिवीसंघटनादिभ्यः सकाशान्महान्तः, सत्त्वम-हाद्रममूलकत्वमभ्यक्त-वद्वरकत्वावेषाम् । एतं च सर्वेऽपि आभोगानाभोगादिभिरभिना आभोगानाभोगादिहताः, त-आभोगोऽकृतव्यमिदमिति ज्ञानम्, अनाभागस्त्वज्ञानम्, आदिशब्दात्सहसाकारमयगगद्वयादिर्वाग्रहः । तथा चेति समुच्चयः । आधेनाभोगानाभोगादिचेशाभावेनापयुक्तगम-नागमनादिना । अथवा-आधेन-लोकप्रवाहण । अथवा—त-था चेत्यवस्थिते, आधेन—सामान्येन सामस्येनेति यावत् आलोचयति याग इति गाथार्थः ।

ततः किमन्याह—

संवेगपरं चित्तं, काऊणं तेहिं तेहिं सुनेहिं ।

सङ्गाणुद्वरणविवा-गदंसगादीहिं अलोए ॥ ३५ ॥

संवेगपरं-भवभयप्रधान, मोक्षं प्रति प्रचलनवद्वा चित्तं-मनः कृत्वा-विधाय । कैरित्याह—तेस्तेः प्रवचनप्रसिद्धैः । सूत्रै-र्वाक्यविशेषैः । किंविधैः ? शल्यानुद्वरणेऽकृत्यकरण-भावशल्याप्रकाशने यां विपाका—दुष्टपरिणामस्तु दर्शयन्ति यानि तानि तथा, तदार्द्राभिः—तत्प्रभृतिभिः आदिशब्दा-च्छ्रुत्योद्वरणगुणसंदर्शकसूत्रपरिग्रहः आलोचयद् गुरुव निवे-दयन् । आलोचकातिचारानिति प्रकृतम्, अथवा-आलोच-येदिति आलोचयद् गुरुः शिष्यमिति गाथार्थः ।

अथ शल्यस्यैव लक्षणमाह—

सम्मं दुच्चरितस्म, परमक्खिगमप्पगासणं जं तु ।

एयमिह भावसल्लं, पसत्तं वीथरागेहिं ॥ ३६ ॥

सम्यग्भावतः दुश्चरितस्य-दुष्कृतस्य परसार्क्षकं-गीता-र्थाध्यक्षम् अप्रकाशनम्-अप्रकटनम्, यन्-यत्पुनः एतद् दुश्च-रितप्रकाशनम् इह शल्यविचारं भावशल्यं द्रव्यशल्येतरत् प्रकृतं—प्रकृतिं वीतरागैः—जिनैरिति गाथार्थः ।

शल्यानुद्वरणविपाकदर्शकादिभिः सूत्रैरित्युक्तमथ

तद्दर्शनाय गाथाद्वयमाह—

ण वि तं सत्थं व विसं, दुप्पउत्तो व कुणति वेतालो ।

जं तं व दुप्पउत्तं, सप्पो व पमादिओ कुद्धो ॥ ३७ ॥

जं कुणइ भावसल्लं, अणुद्धितं उत्तिमदुकालम्मि ।

दुल्लहबोहीयत्तं, अणंतसंसारियत्तं च ॥ ३८ ॥

नापि-नैव तमपा-कराताति यागः । शल्यं वा अज्ञा-वि कवभूतम् विषं वा इलाहलं दुष्प्रयुक्तं वा दुःसाधितं

वा करोति—विधत्ते । वेतालः—पिशाचः यम्बं वा शतध्या-दि दुष्प्रयुक्तं—दुर्व्यापारितम्, सर्पो वा भुजङ्गः प्रमादितोऽवगीतः कुड—कुपितं सन्नितं वाशब्दा विकल्पार्थः । यमपायं करोति—विधत्ते भावशल्यं—दुश्चरितम् । अ-नुद्धतमनाकृष्टं जीवदहान् उक्तमर्थः—प्रधानप्रयोजनं-परिह-तमरणं समस्तानुष्ठानशस्त्रकल्पत्यालस्य कालः-अवसर उ-त्तमार्थकालस्तामिन् । शल्यादीनि ह्येकभधिकमेव मरणं कु-र्वन्ति, एतन्मानसजन्ममरणपरम्पराम्, अत एवाह-दुर्लभ-बोधित्वमसुलभाजनधर्मताम् । अनन्तसंसारिकत्वमनन्तभ-भाक्त्वम् । चः समुच्चयः । सम्यक्प्रचरणभ्रष्टा ह्युत्कर्षेणापार्थ-पुद्गलपगवत्प्रमाणसंसारभाजनं भवतीति, भावशल्योद्वार-गुणसंदर्शकसूत्राणि पुनरेवम्—“आलोचयणापरिणामो सम्मं काऊण सुविहंओ कालं । उक्कोसं तिणिण भवे, गंतुण लभेज्ज निव्वाणं ॥ ३॥” इत्यादीनि गाथाद्वयार्थः । पञ्चा० १५ वि० ।

सल्लमुद्धरिउकामेणं, सुपमत्थे य सोहणे दिणे ।

तिहिकरणमुद्धत्तनक्खत्तं, जंगे लगे समीबले ॥ ४१ ॥

कायव्वायं विलक्खमणं, दस दिणे पञ्च मङ्गले ।

परिजवियव्वं अट्टसयं, सयहा तदुवरिं अहयं करं ॥ ४२ ॥

अट्टमभत्तेण पारित्ता, काऊणायं विलं ततो ।

चेइयसाह य वेदिता, करिज्ज क्वत्तमरिसियं ॥ ४३ ॥

जे केइ दुडु संलत्ते, जस्सुवरिं दुडु चितियं ।

जस्म य दुडु कयं जेण, परिदुडु व कयं भवे ॥ ४४ ॥

तस्म सव्वस्स तिविहेणं, वाया मणमा य कम्पुणा ।

णीमल्लं मव्वभावेणं, दाउं मिच्छा मि दुक्कडं ॥ ४५ ॥

पुणो वि वीयरागाणं, पडिमाओ चेइयालए ।

पत्तेयं संधुणे वंदे, एगगो भत्तिनिब्भरो ॥ ४६ ॥

वंदितुं चेइए सम्मं, छट्टभत्तेण परिजवे ।

इमं सुयदेवयं विजं, लक्खहा चेइया लहे ॥ ४७ ॥

उवमंतो सव्वभावेणं, एगचित्तो मुनिच्छओ ।

आउत्तो अव्ववक्खित्तो, रागरइअरइवज्जिओ ॥ ४८ ॥

महा० १ अ० ।

सव-शव न० । मृतशरीरे, 'कुणवं सवं च मडयं' पा३० ना० १५८ गाथा ।

सवण-शपन-न० । अभिधाने, आक्रोशे, स्था० ३ टा० ३ उ० ।

अवण-न० । वाक्यवाचकभावपुरस्तरिकाकरणं शब्दसंस्पृष्टा-र्थप्रदणकं उपलब्धिधिशेषं, आ० म० १ अ० । अभिलापसा-वितार्थप्रदणकं उपलब्धिधिशेषं, अनु० । आ० म० । क-रणं, "सवणा कणा" पा३० ना० २५१ गाथा । (द्वाभ्यां स्था-नाभ्यामात्मा शब्दं श्रुत्यांत इति 'द्विदय' शब्दे द्विती-यभागे ५५६ पृष्ठे गतम् ।) अवणविषयीकरणं, प्रव्या० १० अध्या० । आकर्णनं, पञ्चा० १ वि० । साधुसमीपे जिनागमाकरणेन, पञ्चा० १ वि० । ध० । सूत्र० । उत्त० ।

सम्प्रति भवणविधिवर्तनपादनार्थमाह—

निहाविगहापरिव-जिह्वि^१ गुलेहि^२ पंजलिउडेहि ।

भक्तिबहुमाणपुर्वं, उवउतेहि सुखयत्नं ॥ ७०७ ॥

अभिकंतेहि^३ सुभा-सियाह^४ वयसाह^५ अत्यसाराह^६ ।

विभिद्यमुहेहि^७ हरिसा-गएहि^८ हरिस्सिं जयंतेहि । ७०८ ॥

विद्राविकथापरिवर्तितैः, परित्यजितनिद्राविकवैनिश्चयैः,
कुलैः-मनोषःकायगुणैः पंजलिउडेहि^१ इति-निद्रास्तस्य प्राकृत-
त्वात् परित्यजत इति कृतप्राञ्जलिभिः भक्तिः यथाचिन्ता बाह्या
प्रतिपत्तिर्बहुमानम्-आन्तरः प्रीतिविशेषस्तत्पूर्वम् उपयुक्तैः
अवशैकनिष्ठैस्ततो गुरुमुखाद्विनिगताम् वचनानि सुभा-
षितानि शब्दार्थदोषरहितानि तथा अर्थसाराणि विपुला-
र्थसमन्वितानि अभिकाङ्क्षितपूर्वापूर्ववचनानि हर्षाननैरा-
गतकर्मैरित्यर्थः, हर्षोत्कर्षवशादेव विस्मितमुखैस्तथा अन्ते-
षां संवगकरणान्ना हर्षं जनयद्भिः श्रोतव्यम् । एवं च तैः
भूयवाहसुरारतीव पारतोपप्रकारेण प्रकृष्टेन आपाद्यते ।

ततः किमित्याह—

गुरुपरितोसगणं, गुरुभक्तीए तहेव विगमणं ।

इच्छियसुत्तथाणं, खिप्यं पारं समुवयंति ॥ ७०९ ॥

गुरुपरितावगतेन-गुरुपरितोषप्रकारेण प्रकृष्टम् गुरुपरिता-
वेगान्यर्थः, साऽपि कथमित्याह-गुरुभक्त्या-आन्तर्प्रीति-
विशेषरूपया तथैव विनयेन च देशकालाद्यपेक्षया यथाचि-
तप्रतिपत्तिकरणालक्षणेन, किमित्याह-सम्यक् सद्भावपद-
कण्ठया इत्थितसूत्राध्यायः क्षिप्यं-शीघ्रं पारं समुपयान्ति ।
आ० म० १ अ० । स्था० । पं० व० । विशेष० ।

भवणविधिमाह—

मूयं हुंकारं वा, बाढकारपडिपुच्छवीमंसा ।

ततो पसंगपारा-यणं च परिखिहुसत्तमए ॥ ५६५ ॥

मूकामात-मूकं शृणुयात् । इदमुक्तं भवति-प्रथमवाराधव-
णे मयतगात्रः सन् तूष्णीमाश्रितः सर्वमवधारयेत् । द्वितीय-
वारया तु हुंकारं वाद्यद्बन्धनं कुर्यादित्यर्थः, तृतीयं भवणे
बाढकारं कुर्यादेयमतश्चान्यथेति ब्रूयादित्यर्थः, चतुर्थे तु गृ-
हीतपूर्वापरसूत्राऽभिप्रायो मनाक् प्रतिपूरुषां कुर्यात्कथमेत-
त् ? इति, पञ्चमे तु मीमांसां विदध्यात्तत्र मातुमिच्छा मीमा-
सा प्रमाणजिज्ञासंति यावत्, ततः षष्ठे तदुत्तरात्तरगुणप्र-
सङ्गः पारगमने चाऽस्य भवति, सप्तमे भवणे परिनिद्रा भव-
ति । एतदुक्तं भवति-गुरुवन्दनभाषत एव सप्तमवारायामि-
ति । तद्वै शिष्यगतः भवणविधिरुक्तः । विशेष० न० । चं० प्र० ।

जिनवचनश्रवणस्य सारतामुपदर्शयन्माह—

न वि तं करेइ देहा, ण य सयणो णय वित्तसंघाओ ।

जिणवयणसवणजणिया, जं संवेगाइया लोए ॥ ४ ॥

नापि तत्करोति देहा न च स्वजनो न च वित्तसंघातः जिन-
वचनश्रवणजनता यत्संवेगाद्यो लोके कुर्वन्ति । तथा श्वा-
शाश्वतः प्रतिक्षणमङ्गुरो देहः शोकायासकारणं क्षणिकसं-
गमश्च स्वजनः अनिष्टतायासव्ययसायास्पर्शश्च वित्तसंघात
इत्यसारता तीर्थकरभाषिताकर्षणाद्वाच्यं संवेगाद्यो जा-
तसंज्ञामरण्यरागशोकाद्युपद्रवघातगर्हतापवर्गहेतव इति सा-
रता, अतः श्रोतव्यं जिनवचनमिति

अथवा—

होइ दहं अपुराओ, जिणवयणे वरमनिच्छुकरमि ।

सवणहिं गोयरो तह, सम्मदिट्ठिस्स जीवस्स ॥ ५ ॥

यद्वा-किमनेन निर्गतः एव भवति-जायते दहम्-अत्यर्थम-
जुगः-प्रीतविशेषः कः ? जिनवचन-तीर्थकरभाषिते किञ्चि-
शिष्टं परमनिर्मुक्तिकरे-उत्कृष्टसमाधिकरणशीले किं नीचरा-
ऽनुरागो भवति इत्यन्नाह-आवसादिवेत्तरः-अवशङ्कता-
नानुष्ठानावयव इत्यर्थः, तथा तेन प्रकारेण कस्येत्यन्नाह-
सम्यग्देहेः जीवस्य प्रकान्तत्वात् भावकस्येत्यर्थः, अ-
ताऽसौ अवशं प्रवर्त्तत एव, ततश्च शृणोति इति भा-
वक इति युक्तमिति गाथाभिप्रायः । आ० । द-
शा० । आचा० । 'सवणं नाणफले' प्रव० २ द्वार ।
कर्णे, भोत्रापलब्धिरूपे निर्मुक्तिरूपे च शब्दप्रदण्डिन्प्रिये,
ग० ३ अधि० । औ० । स्वनामकयाते विष्णुदेवताक (अ-
नु०) प्रितारे नक्षत्रभेदे, स्था० ३ डा० ४ उ० । ज्यो० । सू-
त्र० । जं० । स० । सू० प्र० ।

सवन-न० । कर्मसु प्रेरणे, 'बू' प्रेरण इति वचनात् । सू० प्र०
१० पाहु० ।

सवण्या-भवणता-स्त्री० । भूयतेऽनेनेति भवणमेकसामधिकः ।
सामान्यार्थवप्रदरूपोऽर्थवप्रदरूपो बोधपरिणामस्तद्भाष-
्य भवणता । भवणभावे, भवणार्थे, भ० ६ श० ३१ उ० ।
स्था० । औ० ।

सवणसंवच्छर-सवनसंवत्सर-पुं० । सवनं कर्मसु प्रेरणम् 'बू'
प्रेरणे इति वचनात्, तत्प्रधानः संवत्सरः सवनसंवत्स-
रः । कर्मसंवत्सरापरनामके संवत्सरभेदे, 'कम्मो सि स्याव-
णो सि य, इउ सि य तस्स नामाणि' । सू० प्र०
१० पाहु० ।

सवस-सवर्ष-त्रि० । सदृशे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सवत्ती-सपत्नी-स्त्री० । समानः-साधारणः प्रतिरस्याः सा
सपत्नी । स्वपत्युद्धिनीयभार्यायाम्, स्था० ४ डा० ३ उ० ।

सवध-सपथ-पुं० । इदमित्थमेव करिष्यामि इति निश्चित-
वाक्यं, प्रा० ४ पाद् ।

सवयणशिराकय-स्ववचननिराकृत-त्रि० । आत्मीयवचनैरे-
व खण्डिते वाक्यं, यथा यदहं वक्षि तन्मिदंयति । स्था०
१० डा० ३ उ० ।

सवस-स्ववश-त्रि० । स्वतन्त्रे, प्र० १ अ० । द्वार ।

सवसयण-शवशयन-न० । श्मशानं, नि० सू० १२ उ० ।

सवह-शपथ-पुं० । "पो वः" ॥ ८ । १ । २३१ ॥ इति पस्य वः ।
प्रा० । "वाषणोत्पः" ॥ ८ । १ । ७६ ॥ इति पस्य लुक् च भवति ।
सवहो । प्रा० । वाक्यविशेषः, ज्ञा० १ भू० १ अ० ।

सवहसाविय-शपथश्चा(शा)पित-त्रि० । शपथान् देवगुरुद्रो-
हिका भविष्यास त्वं याव् विकल्पं नाक्यासीत्यादिकान् वा-
क्यावशेषान् धाविता आधेन्द्रियोपसमभिहिताः, शपथैर्वा
आपिताः शपथभापिताः, शपथसापिता वा । शस्तेषु आमुष्टे-
षु, ज्ञा० १ भू० १ अ० ।

सवाय-सवाद-पुं० । सह वादेन सवादः । वाक्सहिते , सू-
त्र० २ अ० ७ अ० ।

सद्वाद-पुं० । शोभनभारत्याम् , सूत्र० २ अ० ७ अ० ।

सद्वाच्-स्त्री० । शोभनवचने , सूत्र० २ अ० ७ अ० ।

सवार-सवार-न० । प्रभाते , सू० १ उ० २ प्र० ।

सवित-शपयत्-त्रि० । इदं चेदं परुपरारि वा भविष्यति
इत्येभूतवत्तांसि आवयति , औ० ।

सविज्जिज्ञाणुगय-स्वविद्यविद्यानुगत-पुं० । स्वा आन्मीया
विद्या स्वविद्या परलोकोपकारिणी केवलभूतरूपा तथा
स्वावद्यया अनुगता-युक्ताः न पुनः परविद्यया इहलोको-
पकारित्येति । लोकोत्तरागमयुक्तेषु , ' सप्रोवसंता अममा
आकचणा , सविज्जिज्ञाणुगया जसंसिणो । ' दश० ६ अ० ।

सविट्टा-अविट्टा-स्त्री० । धनिष्ठापरपर्याये नक्षत्रभेद , चं० प्र०
१० पादु० । सू० प्र० ।

सवित्तिय-सवृत्तिक-त्रि० । चैत्यप्रतिष्ठसदृशेष्टादिचिन्ता-
गिषु , सू० १ उ० २ प्र० ।

सवियप्पसमाहि-सविकल्पसमाधि-पुं० । संप्रकृतसम्पद्धौ ,
ठा० २० ठा० । (' जोग ' शब्द चतुर्थभागे १६२६ पृष्ठे वि-
स्तरा गतः ।)

सविया-सवित्-पुं० । आदित्य , अम० अ० १ अ० । (आदि-
त्वादेव दिव्यभाग इति ' दिमा ' शब्द चतुर्थभागे २५२३ पृष्ठे
दर्शितम् ।) हस्तनक्षत्रे , हस्तनक्षत्रस्य स्मृतता देव इति
हस्ताऽपि स्मृता । अनु० ।

दो सविया । (सू० ६० +) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सवियार-सविचार-पुं० । विचरणं विचारः । अर्थाद् व्यञ्जनं
व्यञ्जनादर्थे मनःप्रभृतिगोचरानां चान्यस्याद्वयस्मिन् विच-
रणम् । म० २५ श० ७ उ० । आव० । सह विचारणं वर्तन-
इति स्मचचारः । अर्थव्यञ्जनयोगसंक्रम , आव० ४ अ० ।
दर्श० । सविस्तेर , आह च चूर्णिकृत्-सवियारां सि वि-
स्तिष्ठां' सू० १ उ० २ प्र० ।

सविकार-त्रि० । अन्वष्टादिसहितं , तं० ।

सवियारवचनवज्जण-सविकारवचनवर्जन-न० । सष्टकार-
भणितानां वजनं , ध० ।

सवियारजंपियई, नूणमुईरंति रागगिग ॥ ४० ॥

सविकारजालपतानि-सष्टकारभणितानि नूनं-निश्चितमुदी-
रयन्त्युदीपयन्ति रागाग्निमतस्नानि न घ्नन् इति शेषः ।
उक्तं च-“ जं सुगमाणस्स कदं, सुदुहयं जलं मागं मय-
गो । समणं सावणं पि , न मा कदा होर कडियव्वा
॥ १ ॥ ” उपलक्षणं चैतन् उपायलक्षणमुदीपयन्ति केषांनिदि-
त्यतोऽनर्थदायकानि मित्रमेवसंयव सविकारजालपतानि न
भाषणीयानि । ध० २० २ अ० २ लक्ष० । (मित्रमेवसंयव
' मित्रमेव ' शब्दं चतुर्थभागे गता ।)

सवियारसमाहि-सविचारसमाधि-पुं० । सावच्छेदश्चालम्बने
समाधौ , ठा० । (स च ' जोग ' शब्द चतुर्थभागे १६२६ पृष्ठे ।)

सवियारि (अ)-सविचारिन्-न० । सविचारणं वर्तनं इति
१४२

सावचारि । सर्वधनादिस्वादिन् समासात् । अर्थव्यञ्जनयो-
गसंक्रान्ते , स्था० ४ ठा० १ उ० । ग० ।

सविमाश-सविषाण-त्रि० । समृद्धं , निर्वन्धीभिः सविषाणे
अस्मिन्ने नोपेवृत्त्यम् । तत्र साविषाणे नाम , तथा कपाट-
स्योभयतः शृङ्गं भवतः यत्र भिसिकादौ पीठफलकं वा
विषाणं शृङ्गं भवति । सू० ५ उ० ।

सविसेस-सविशेष-त्रि० । सह विशेषणं वर्तते इति सविशे-
षम् । सांत्तरगुणे , उत्त० ७ अ० । नि० सू० ।

सविसेतर-सविशेषतर-त्रि० । बृहत्तरं , नि० सू० १ उ० ।

सविहोड-सविहोड-त्रि० । सज्जगुप्तबीजे , सू० १ उ० २
प्र० ।

सवीरिय-सवीर्य-त्रि० । वीर्यशक्त्युपेते , सूत्र० १ अ० ८ अ० ।

सवेटय-सवृन्तक-त्रि० । नालयुक्तं , सू० ५ उ० ।

सवेयग-सवेदक-पुं० । स्यादिवेदयुक्ते , म० १७ श० २ उ० ।
स्मिन्नेष्टाद्युपेते , स्था० २ ठा० ३ उ० । संसारिणि , स्था० २
ठा० ४ उ० ।

सव्व-शर्व-पुं० । शिंशं रंद्रं , वाच० ।

सर्व-त्रि० । सृ गतौ स्त्रियतेऽनौ स्त्रियतेऽनेनेति वा स-
र्वम् , विशेष० । " सर्वत्र लवगमचन्द्रं " ॥ ८८ ॥ ७६ ॥ इति ।
ग्लोपं द्विरुत्तरम् । प्रा० । अयो , सू० १ अ० ११ अ० ।
उत्त० । अपविशेषं , नि० सू० १ उ० । आचा० । स-
मस्ते , पा० । पञ्चा० । दश० । औ० । प्रश्न० । आ० म० ।
दर्श० । सकले , आ० सू० १ अ० । विश्वशब्दार्थे ,
स्था० १० ठा० ३ उ० ।

चतारि सव्वा पणता, तं जहा-शामसव्वए ठवणम-
व्वए आपमसव्वए शिरवसेसव्वए । स्था० ४ ठा० १ उ० ।
(व्याख्या ' सर ' शब्दे) सर्वत्र ककारः स्पर्धाकारो
द्रष्टव्यः । विशेष० ।

अथ सर्वशब्दं व्याचिख्यासुगाह—

किं पुण तं मामहयं, मव्वसावज्जजोगविग्ग ति ।

सिय एम तेण सव्वो, तं सव्वं कद्विहं सव्वं ? । ३४८४ ।

किं पुनस्तद् यथाज्ञशब्दार्थं सामायिकम् । इत्यत्राह—स-
र्वसावद्योगयिगतांगत । अथ सर्वं इति क शब्दार्थः ?
उक्तं च-“ सृ गतौ ” इत्यस्य धातोः स्त्रियते स इति स्त्रियतेऽ-
नेनेति आंगादिके वप्रत्यये सर्वे पदार्था वस्तुनि तु वाच्यं
तन् सर्वं वास्त्वति भवति कतिविधं पुनरिदं सर्वं भवति ? ।
इति गाथार्थः ।

अथ ' कतिविधं सर्वम् , ' इति प्रश्नोत्तरमाह—

नामं ठवणा दविण, आपमे च्वेव निरवसेमं च ।

तह सव्वधत्ता सव्वं, च भाव सव्वं व सत्तमयं । ३४८५ ।

नामसर्वम् , स्थापनासर्वम् , द्रव्यसर्वम् , आवेशसर्वम् ,
निरवशेषसर्वम् , तथा सव्वधत्तासर्वम् , भावसर्वं च
सत्तमकम् , इति निर्मुक्तिगाथार्थः ।

तत्र नामस्थापनासर्वं सुगमम् , द्रव्यसर्वं तु
अभयशरीरव्यतिरिक्तं व्याप्तिरूप्यासुराह—
कमिणं द्रव्यं सव्यं, तद्देमो वा विवस्वयाऽभिममो ।
द्रव्ये तद्देममि य, सव्या सव्यं चउभमंगा ॥ ३४८६ ॥
सव्यामवे द्रव्ये, देसमि य नायमंगुलीद्रव्यं ।
संपुण्यं देमोणं, पव्यं पव्येगदेमो य ॥ ३४८७ ॥
इहाकुल्यादिद्रव्यं यदा कृत्स्नं सर्वैरपि निजावयवैः प-
रिपूर्णं विवक्ष्यते तदा सर्वमुच्यते । एवं तस्याकुल्यादि-
द्रव्यस्य पर्वदिको देशो निजावयवपरिपूर्णत्वविवक्षया
सर्वोऽभिमनः । वाशब्दाऽत्रापिशब्दार्थे व्याख्यातः । ए-
तद्व च आकुल्यादिद्रव्यं तद्देशो वा यदाऽपरिपूर्णतया वि-
वक्ष्यते तदा प्रत्येकमसर्वत्वं द्रष्टव्यम् । ततश्च द्रव्ये
तद्देशे च सर्वासर्वत्वेन विवक्षितं चतुर्भङ्गा—भङ्गचतुष्टयं
भवति . तद्यथा—द्रव्यसर्वं देशोऽपि सर्वः , द्रव्यं सर्वं
देशोऽसर्वः , देशः सर्वो द्रव्यमसर्वम् , देशोऽसर्वो द्र-
व्यमप्यसर्वमिति । अत्र द्रव्यस्य सर्वत्वेऽसर्वत्वं च दे-
शस्यापि सर्वत्वेऽसर्वत्वं च यथाक्रमं ज्ञातमुदाहरणम् ,
तद्यथा—अकुलिद्रव्यं संपूर्णं विवक्षितं द्रव्यसर्वमुच्यते ,
तद्व देशान् विवक्षितं द्रव्यासर्वमभिधीयते , पर्व पुनः
संपूर्णं विवक्षितं देशसर्वं विवक्षितम् , पर्वकदेशस्तु द-
शासर्वमिति । उक्तं द्रव्यसर्वम् । (विशे० ।) (आदेशवक्र-
व्यता 'आपससव्य' शब्दे द्वितीयभागे ४७ पृष्ठे उक्ता ।)

निरवशेषसर्वमाह—

दुविहं तु निरवसेसं, सव्यासेसं तदेकदेसो य ।

सव्यासेसं सव्ये, अणिमिसनयणा जहा देवा ॥ ३४८८ ॥

तद्देमा परितेमं , सव्ये अनुरा जहा असिबवला ॥

अह जोहसालया वा, सव्ये किर तेउलेस्सागा ॥ ३४८९ ॥

निरवशेषं पुनर्विवक्ष्य—विवक्षितसर्ववस्तुनिरवशेषं , त-
द्देशनिरवशेषं च । तत्र सर्वनिरवशेषं यथा—सर्वेऽनिमिष-
नयना देवाः । इहानिमिषनयनमपि शेषवस्तुषु वर्त्तत
सर्वाभिमपत्वस्य तेष्वभावादिति । तद्देशपरिशेषं तु यथा
सर्वेऽवसितवर्णी-कृष्णा असुराः , यथा वा ज्योतिष्का-
लया देवाः सर्वे किल तेजोलेखाकाः । इहासुरा ज्योति-
ष्कालयाश्च देवाः समस्तदेवानां प्रत्येकमकदेशं वर्त्तन्ते ,
तेषु सर्वेषु यथासंख्यं कृष्णवर्णत्वं तेजोलेखायुक्तत्वं च
वर्त्तते इति देशपरिशेषं मन्तव्यमिति ।

अथ सर्वधत्तासर्वमाह—

जीवाजीवा सव्यं, तं धत्ते तेण सव्यधत्तं ति ।

सव्ये वि सव्यधत्ता, सव्यं जममो परं णञ्जं ॥ ३४९१ ॥

इह सर्वस्मिन्नपि लोकं यदस्ति तत् सर्वं जीवाश्चाऽजी-
वाश्च , तत् सर्वं धत्ते धार्यान् येन करणेन तेन मा वि-
वक्षा निपातनात् सर्वधत्ता , सैव चेह जीवाजीवरूपा वि-
वक्षा सर्वधत्ता सर्वमुच्यते । यस्माद्यतो जीवाजीवराशद्व-
यात् परं नाम्यत् किञ्चिदस्तीति ।

आह—तनु द्रव्यसर्वस्यादेशसर्वस्य निरवशेषसर्वस्य-

सर्वधत्ता सर्वस्य च कः प्रतिविशेषः ? इत्याह—

अह दव्यसव्यमेगं, दव्याधारं ति भिन्नमभेहि ।

पशासोगाधारो—वयारभण्ण आदेसं ॥ ३४९२ ॥

भिन्नमसेसं जभिहे—गजाइविसयं ति सव्यधत्तामो ।

भिन्ना य सव्यधत्ता, सव्याधारो ति सव्येति ॥ ३४९३ ॥

अथ 'द्रव्यसर्वादीनां भेद उच्यते' इति शेषः । तत्र द्र-
व्यसर्वं तावदेकद्रव्याधारमुक्तमित्यभ्येभ्यो भिन्नम् , तेषां त-
द्वत्वाभावात् । आदेशसर्वं त्वकानेकद्रव्याधारमिति कृत्वा
तथापचारभेदेन च 'भिन्नमन्येभ्यः' इति वर्तते इति ।
अंशसर्वमात्रं सर्वधत्ता सर्वस्यात् पूर्वोक्ताभ्यां च भिन्न-
म् , यस्मादेकजातिविषयं तदिति । सर्वधत्ताऽपि सर्वै-
भ्यः पूर्वभ्यो भिन्ना सर्ववस्त्वाधारत्वादिति ।

अथ भावसर्वमाह—

कम्मोदयस्सहावो, सव्यो असुहो सुहो य ओदइमो ।

मोहोवममसहावो, सव्यो उवसामिमो भावो ॥ ३४९४ ॥

कम्मस्वयस्सहावो, खइमो सव्यो व मीसमो मीसो ।

अह सव्यदव्यपरिणइ—रुवो परिणाभिन्ना सव्या ३४९५ ॥

ननु सप्तविधसर्वमभ्यात् कनात्राधिकारः ? इत्याह—

अहिगयमसेससव्यं, विसेममो सेमयं जहाजोगं ।

मरहियमवज्जुत्तं, पारं सह तेण सावज्जं ॥ ३४९६ ॥

'इह सर्वसावजं योगं प्रत्याख्यामि' इति संबन्धाद् निर-
वशेषसर्वं विवक्षितोऽधिकृतम् , शेषकं तु पञ्चविधं सर्वं य-
थायोगं यद् यत्र युज्यते तत् तत्र योजनीयमिति । तदे-
वं 'करणे भव य अंत सामादयसव्य' इत्याह । विशे० ।
आवा० । आ० म० । आ० चू० । ने० । स्या० ।

सव्यअंजणगमय—सर्वजनकमय—त्रि० । अजनकः कृष्णरत्न-
विशेषस्तन्मयाः सर्व एवानन्यमयत्वेन सर्वैवाजनमयाः
सर्वोजनमयाः । परमकृष्णेषु. स्या० ४ डा० २ उ० ।

सव्यउय—सर्वतुक्—त्रि० । सर्वतुसम्भवे , औ० । स० ।

सव्यओ—सर्वतुक्—अव्य० । सर्वैः प्रकरित्यर्थे , स्या० ३
डा० ४ उ० । आवा० । सूत्र० । जी० । दशा० । कल्प० । रा० ।
विपा० । 'सव्यओ समन्ता सपरिक्खुते' सर्वतः सर्वासु
दिक्षु समन्तात् सर्वैर्यात्मप्रदेशैः सर्वैर्वा विमुक्षस्पर्द्धकैः ,
उक्तं च चूर्णौ—'सव्यओ नि सव्यासु दिसि विविन्नासु स-
मन्ता इति' सव्यायण्यण्यसु सव्येसु वा विमुक्षस्पर्द्धकसु'
इति अत्र तृतीयार्थे सप्तमी । ने० ।

सव्यओगुत्त सर्वतोगुत्त—त्रि० । सर्वप्रकारतयेन्द्रियनोद्भिद्य-
रूपयोः गुतागुत्तं, आवा० १ ध्रु० ५ अ० ५ उ० ।

सव्यओभइ—सर्वतोभइ—न० । सर्वावस्थसुखे, "बहणि सव्य-
ओ इह परलोप भइ वा सव्यओ भइ" पं० चू० १ कल्प ।
वशमद्वयकल्पेन्द्रस्याव्युत्तस्य पारियानिकं विमाने, स्या०
१० डा० ३ उ० । प्रथ० । जं० । औ० । महाशुकदेवलाके स्व-
नामक्यान्ते (स० १३ सम० ।) यत्सर्वे, पुं० । प्रजा० १
पद । इष्टिवाक्यस्य स्वनामकं सूत्रे , स० । १-सर्वतो
भइणि मुक्कानि यस्य । चतुर्द्वारयुक्तं गृहभेदे, न० । प्र-
तिष्ठादौ पूज्यदेवतानां मण्डलभेदे ज्योतिषोक्ते शुभाऽशुभ-

कमनीयपर्यायाः विकृत्याद्या विद्यन्ते यत्र तत्तथा । रूपरस-
गन्धस्पर्शलक्षणाः सन्तः संजाता वा यत्र तत्सर्वकामगु-

गितम् । आ० १ श्रु० ८ अ० । सर्वे कामगुणा—अभिला-
षाविषयभूता रमादयः संजाता यत्र तत्सर्वकामगुणितम् ।
भ० १५ श० । आ० म० । आ० क० । सर्वोभिलाषणी-
यरमादिमग्नं, 'जहा सर्वकामगुणियं पुरिसो मांस्-
णं भोयणं को इ' औ० ।

सर्वकामविरतया—सर्वकामविरक्तता—स्त्री० । सर्वाभिलाष-
निवर्तनं, आ० खू० १ अ० । समस्तविषयवैमुख्यं, स० ३२
सम० । आव० ।

सर्वकामविरक्ततामाह—

उज्जणी देवलासुय, अणुरत्नालोभणा य पउमरहो ।

संगयआं मणुमइआ, अभिअगिरिअद्धसंकासा । १३०६ ।

अभुदुज्जयिनीपुर्यां, भूपतिदेवलासुतः ।

तस्याप्रमहिषी राज्ञो, नाम्नाऽनुकूलोचना ॥ १ ॥

केशान विन्यस्तयन्ती सा, राज्ञः पलितमन्यदा ।

र्षादय साऽऽक्षपमाचर्यौ, स्वामिन् ! दूतः समागतः ॥ २ ॥

राजा ससंभ्रमः स्माह, कासौ पश्याम्यहं न किम् ? ।

साऽवदद्धमेदुनोऽय, पालतायां निरीक्ष्यताम् ॥ ३ ॥

तं निरीक्ष्याधुतं चक्र, राजाऽस्मत्पूर्वजाः पुरा ।

ऋहृपलिताः प्रापु—दीक्षां चिन्मा प्रमद्वम् ॥ ४ ॥

सुते पञ्चरथं राज्यं, न्यस्याभूतापसः स्वयम् ।

देवी संगतको दासः, प्रेत्याणुनातका तथा ॥ ५ ॥

सर्वाण्यप्यनितगिरि, प्रययुस्तापसाधमम् ।

दाना दाना च कालेन, तावुत्प्रमज्य जग्मतुः ॥ ६ ॥

गर्भं सन्नपि नाख्यातो, देव्या वृद्धिं गताऽथ सः ।

अयशाभीरुणा राज्ञा, प्रच्छन्नं धारिताऽथ सा ॥ ७ ॥

प्रसुवाना मृता देवी, जाना तु दुहितऽङ्गता ।

पित्रन्ती स्तन्यमन्यासा, तापनीनामवर्द्धत ॥ ८ ॥

सोक्ता नाम्नाऽर्द्धसंकाशा, क्रमाद्यौवनमासदत् ।

विश्राम्यति स्म पितरं, साऽटवीतः सदागतम् ॥ ९ ॥

यौवनऽस्याः स रक्ताऽथ, विपमा विषयाः स्तु ।

दध्यावन्यशुराक्षेपं, चस्वालोऽजदार्काण ॥ १० ॥

पतिं ताऽचिन्तयन्पाप-मर्त्यं कलितं हहा ।

नामुष्मिन् ज्ञायते स्म, द्रुहो जातिमस्मरत् ॥ ११ ॥

सर्वकामविरक्तस्य, रमण्यऽध्ययनं तथा ।

दत्ता सुताऽपि साध्वीनां, स सिद्धः साऽपि निवृत्ता ॥ १२ ॥

पथं सचविरक्तैर्योगाः संगृह्यन्ते । आ० क० ४ अ० । प्रअ० ।

सर्वकामविरतय—सर्वकामविरत—त्रि० । समस्तशब्दादिष्वपे-
क्ष्या निवृत्ते, औ० ।

सर्वकामसमिद्ध—सर्वकामसमृद्ध—त्रि० । पक्षस्य पञ्चदशानां
द्विवसानां षष्ठं दिवसं, ज० ७ वक्ष० । रुचकपर्वतद्वं, ख०
प्र० १० पाहु० । स्त्री० ।

सर्वकामसमर्पित—सर्वकामसमर्पित—पुं० । सर्वे कामा अ-
भिलाषा अपिताः सम्पन्ना यस्य स सर्वकामसमर्पितः । इ-
च्छामात्रेऽभिलषितोपाजके, स हि यान्यान् कामान् काम-
यते तऽस्य सर्वे सिद्धयन्तीति यावत् । सूत्र० १ श्रु० १
अ० ३ उ० ।

सर्वकाल—सर्वकाल—पुं० । अतीतानागतवर्तमानकालेषु,
रा० । प्रश्न० ।

सर्वकालिया—सर्वकालिका—स्त्री० । सर्वकालेषु भवा सार्व-
कालिका । ध० २ अर्ध० । अतीतादिना कालेन निवृत्ता-
याम्, आव० ३ अ० ।

सर्वकिरिया—सर्वक्रिया—स्त्री० । धर्मलोकाश्रिते समस्तव्या-
पारं, "वित्तवोच्छ्रयाम् य, गिह्णो सीर्यात सर्वकिरिया-
ओ ।" पञ्चा० ४ विव० ।

सर्वकसुद्धि—सर्वकसुद्धि—स्त्री० । शोभनायामात्मीया-
यां वाक्यशुद्धौ, दश० ८ अ० । "सर्वकसुद्धिं समुपेक्ष्या
मुणी, गिरं तु दुष्टं परिगृह्य स्या ।" दश० ७ अ० ।

सर्वकस्वरसन्निवाह—(ण) सर्वाक्षरसन्निपातिन्—पुं० । सर्वे
च ते अक्षरसन्निपाताश्च तत्संयोगाः, सर्वेषां वाऽक्षराणां
संज्ञपाताः सर्वाक्षरसन्निपाताः अन्तः अभिलाषानन्त-
त्वात् यस्य ज्ञेयतया सन्ति स सर्वाक्षरसन्निपाती । सर्वाक्षर-
संयोगार्थाद्, भ० १ श० १ उ० ।

अव्याक्षरसन्निवादिन्—पुं० । अव्याक्षि—अव्यक्तसुखकारीणि
अक्षराणि साङ्गत्वेन नितरां चर्तुं शीलमस्येति अव्याक्षर-
सन्निवादी । भ० १ श० १ उ० । स्थानं । अक्षरादिभ्योऽङा
विद्यन्ते येषां ते तथा स्वार्थिक इत्यव्ययोपादानात् । विदित-
सकलवाङ्मये, स्था० ८ ठा० ३ उ० । सकलप्रज्ञापनीयभाव-
परिज्ञानकुशले, ज० १ वक्ष० । रा० । औ० ।

सर्वकस्वरसन्निवाह्या—सर्वाक्षरसन्निपातिका—स्त्री० । सर्वाक्ष-
राणां संज्ञपाताऽवतारा यस्यामस्ति, सर्वे वाऽक्षरसन्निपाताः
संयोगाः सन्ति यस्या सा सर्वाक्षरसन्निपातिका । सकलवा-
ङ्मयधर्माज्जनवाच्यम्, उपा० २ अ० । औ० ।

सर्वसुहाय—सर्वसुदृक—त्रि० । सर्वेभ्यः सुदृकः सर्वसुदृकः ।
दीप्तस्य प्राकृतत्वात् । सर्वलघौ, "अयं च ण जंभुदीपं सर्व-
सुहाय" । औ० । जी० ।

सर्वग—सर्वग—त्रि० । सर्वं गच्छति—जानातीति सर्वगः । सर्वज्ञे,
सर्वं गत्यर्था ज्ञानार्था इति वचनात् । स्या० ।

सर्वगुणपमाहण—सर्वगुणप्रसाधन—न० । सकलगुणावहे त-
पाविशेषं, पञ्चा० १ विव० । ('तव' शब्दं चतुर्थभागे
००३ पृष्ठं गता वक्ष्यता ।)

सर्वगुणसंप्रमया—सर्वगुणसम्पन्नता—त्रि० । ज्ञानादिगुणस-
हितत्वे, उक्त० २६ अ० ।

सर्वगुणसमिद्ध—सर्वगुणसमृद्ध—स्त्री० । शौर्योपशमादिभिः स-
र्वगुणैः स्फूर्तिः, रा० ।

सर्वगा—सर्वगा—स्त्री० । उत्तररत्नकवरपर्वतस्य रुचकोत्तमकू-
टवास्तव्यायां दिक्कार्याम्, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सर्वगोत्तावगय—सर्वगोत्रापगत—त्रि० । सप्तसाधुष्वैर्गोत्राद्वरप-
गते, सूत्र० १ श्रु० १३ अ० ।

सर्वग—सर्वग—न० । सर्वसंख्यायाम्, उयो० २ पाहु० । आवा० ।
सर्वग—सर्वग—न० । सर्ववर्तमानं, तच्च, केवलज्ञानाद्वरं के-
वलदर्शनावरणं च । पं० सं० ३ द्वार ।

सर्वव्याह—सर्वधातिन्—त्रि० । सर्वधात्यं केवलज्ञानादिलक्षणं गुणं सर्वथा घातयन्तीत्येवं शीलानि सर्वधातीनि णिन् । ज्ञानदर्शनादरणीयसस्पष्टकेषु, पं० सं० ५ द्वार । स० ।

सर्वव्याहणी—सर्वधातिनी—स्त्री० । सर्वस्वविषयधातिनीषु कर्मप्रकृतिषु, कर्म० ५ कर्म० । (एताश्च 'कर्म' शब्दे तृतीयभागे २६५ पृष्ठे स्वप्नश्चमभिहितः ।)

सर्वव्याहरम—सर्वरमधाति—त्रि० । स्वविषये ज्ञानादिकं सकलमपि घातयति स्वकार्यनाशने प्रत्यसमर्थं करोति इति सर्वरमधाति । ज्ञानादिगुणनाशक, पं० सं० ३ द्वार ।

सर्वजंशूण्यामय—सर्वजाम्बूनदमय—त्रि० । सर्वात्मना जाम्बूनदमय, जी० ३ प्रांत० ४ अधि० ।

सर्वजगवच्छल—सर्वजगद्वत्सल—त्रि० । पृथिव्यादीनां सर्वभूतानां रक्षणार्थं घातयत्युत्तरि, प्रश्न० ५ संब० द्वार ।

सर्वजगहिय—सर्वजगद्धित—पुं० । सर्वस्मिन् जगति ये जीवास्तेभ्यः हितं पथ्यम् तद्वत्तु तत्पदंशदानतो वा । सूत्र० १ श्रु० ११ अ० । उपदेशनात् सर्वप्राणलोकस्य हितकारिणि, पा० १४ विव० ।

सर्वजगुज्जोयग—सर्वजगदुद्योतक—पुं० । सर्वं समस्तं जगत्—लोकाऽलोकात्मकमुद्योतयति—प्रकाशयति केवलज्ञानदर्शनाभ्यामिति सर्वजगदुद्योतकः । तस्य ' भद्रायुष्यक्षेमसुखहितार्थहितैराशिर्या ' इति विकल्पेन चतुर्थीविधानात् पष्ठपि भवति । यथा आयुष्यं देवताय आयुष्यं देवदत्तस्य, अनेन ज्ञानान्तर्गममाह । तनु विशरणं तदृषादीयेत यत्सम्भवति । ' सम्भवे व्यभिचार च विशेषण ' इति वचनात्, न च सर्वजगदुद्योतकत्वं सम्भवति, प्रमाणनाशकत्वात् । तथाहि—सर्वजगदुद्योतकत्वं भगवतः किं प्रत्यक्षेण प्रतीयते ? उतानुमानेन, आहोशिवद्भागमेन, उताहो उपमानेन, अथवा—अथापत्या ? तत्र न तावत्प्रत्यक्षेण—भगवत्प्रतीतिरित्याह । अपि च—परविज्ञानं सर्वैव प्रत्यक्षाविषयः, अतीन्द्रियत्वात्, ततस्तदाह्येऽपि न प्रत्यक्षेण ग्रहणम् । नाप्यनुमानेन—तद्वत् लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणपुरस्सरमेव प्रवर्त्तते । लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणं च किं प्रत्यक्षेण उतानुमानेन ? तद्वत् लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणपुरस्सरमेव प्रवर्त्तते, लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणं च किं प्रत्यक्षेणानुमानेन वा ? तत्र न प्रत्यक्षेण, सर्ववदनस्यात्यन्तपराक्षतया प्रत्यक्षेण तस्मिन्नुद्दिष्टे तेन सह लिङ्गस्याधिनाभायानिश्चयायोगात् । न चानिश्चितविनाभावं लिङ्गं लिङ्गिनो गमकम्, अतिप्रसङ्गात्, यतः कुतश्चिदस्य तस्य वा प्रतिपत्तिप्रसङ्गः । नाप्यनुमानेन लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणम्, अनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाहि—तदप्यनुमानं लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणतां भवेत्, ततस्तत्रापि लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणमुपमानान्तर्गतकर्मण्यम्, तत्रापि चेत्यमेव वाच्येत्यनवस्था । नाप्यागमतः सर्ववदनविनिश्चयः, स

सर्वजगुज्जोयगम् । (३)

“ सर्वजगदुद्योतकस्य ” सर्व—समस्तं जगत्—लोकालोकात्मकमुद्योतयति—प्रकाशयति केवलज्ञानदर्शनाभ्यामिति सर्वजगदुद्योतकः । तस्य ' भद्रायुष्यक्षेमसुखहितार्थहितैराशिर्या ' इति विकल्पेन चतुर्थीविधानात् पष्ठपि भवति । यथा आयुष्यं देवताय आयुष्यं देवदत्तस्य, अनेन ज्ञानान्तर्गममाह । तनु विशरणं तदृषादीयेत यत्सम्भवति । ' सम्भवे व्यभिचार च विशेषण ' इति वचनात्, न च सर्वजगदुद्योतकत्वं सम्भवति, प्रमाणनाशकत्वात् । तथाहि—सर्वजगदुद्योतकत्वं भगवतः किं प्रत्यक्षेण प्रतीयते ? उतानुमानेन, आहोशिवद्भागमेन, उताहो उपमानेन, अथवा—अथापत्या ? तत्र न तावत्प्रत्यक्षेण—भगवत्प्रतीतिरित्याह । अपि च—परविज्ञानं सर्वैव प्रत्यक्षाविषयः, अतीन्द्रियत्वात्, ततस्तदाह्येऽपि न प्रत्यक्षेण ग्रहणम् । नाप्यनुमानेन—तद्वत् लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणपुरस्सरमेव प्रवर्त्तते । लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणं च किं प्रत्यक्षेण उतानुमानेन ? तद्वत् लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणपुरस्सरमेव प्रवर्त्तते, लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणं च किं प्रत्यक्षेणानुमानेन वा ? तत्र न प्रत्यक्षेण, सर्ववदनस्यात्यन्तपराक्षतया प्रत्यक्षेण तस्मिन्नुद्दिष्टे तेन सह लिङ्गस्याधिनाभायानिश्चयायोगात् । न चानिश्चितविनाभावं लिङ्गं लिङ्गिनो गमकम्, अतिप्रसङ्गात्, यतः कुतश्चिदस्य तस्य वा प्रतिपत्तिप्रसङ्गः । नाप्यनुमानेन लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणम्, अनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाहि—तदप्यनुमानं लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणतां भवेत्, ततस्तत्रापि लिङ्गलिङ्गसम्बन्धग्रहणमुपमानान्तर्गतकर्मण्यम्, तत्रापि चेत्यमेव वाच्येत्यनवस्था । नाप्यागमतः सर्ववदनविनिश्चयः, स

हि पौरुषेयो वा स्यात्पौरुषेयो वा ? , पौरुषेयोऽपि सर्ववद्वृत्ता, रथ्यापुरुषकृता वा ? । तत्र न तावत् सर्ववद्वृत्तः, सर्ववद्वृत्तौ सर्ववद्वृत्तव्यस्यैवाधिनिश्चयात् । अपि च—एवमभ्युपगमे सतीतं तदाभ्यवधारप्रसङ्गः, तथाहि—सर्ववद्वृत्तौ तत्कृतागमासिद्धिः, तत्कृतागमसिद्धौ च सर्ववद्वृत्तसिद्धिः । अथ रथ्यापुरुषरणीत इति पक्षस्तर्हि न स प्रमाणसम्बन्धकप्रतीतिरित्याह, अप्रमाणाच्च तस्माच्च सुनिश्चितसर्ववद्वृत्तसिद्धिः, अप्रमाणाप्रमेयासिद्धेः, अन्यथा प्रमाणपर्येषणं विशीयेत । अथापौरुषेय इति पक्षस्तर्हि श्रूयमः सर्ववद्वृत्तं वदमानस्वामी सर्ववद्वृत्त इत्यादिर्गर्थवादः प्राप्नोति, श्रूयमाद्यभावेऽपि भावात् । तथाहि—सर्ववद्वृत्तस्थायी आगमः, श्रूयमाद्यस्त्वधुनातनकल्पवर्तिनः । ततः श्रूयमाद्यभावेऽपि पूर्वमप्यस्यागमस्यैवमेव भावात्कथमेतपाश्र्वभादीनामभिधानं तत्र परमार्थसत् ? , तस्मादर्थवाद एव, न सर्ववद्वृत्तप्रतिपादनमिति । अपि च—यद्यपौरुषेयगमाभ्युपगमस्तर्हि किमिदानीं सर्ववद्वृत्त ? , आगमादेव धर्माधर्मादिव्यवस्थासिद्धेः, तस्मात् नागमगम्यः सर्ववद्वृत्त, नाप्युपमानगम्यः, तस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् । तथाहि—प्रत्यक्षप्रसिद्धगोपणस्य यथा गौः तथा गवय इत्यागमाहितसंस्कारस्याटव्यां पर्यटने गवयदर्शनानन्तरं तस्मात्प्रतिपत्तिरुपमानं प्रमाणं वर्ग्यते, न चैकोऽपि सर्ववद्वृत्तः प्रत्यक्षसिद्धो येन तत्सादृश्यावष्टम्भनान्यस्य विवक्षितपुरुषस्यापमानप्रमाणतः सम्यक् इति प्रतीतिर्भवेत् । नाप्यथोपत्तिगम्यः, सा हि प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरीकृतार्थान्यथानुपपत्त्या प्रवर्त्तते, न च कोऽप्यर्थः सर्ववद्वृत्तमन्तरेण नोपपद्यते, तत्कथमर्थोपत्तिगम्यः ? , तदेव प्रमाणपञ्चकवृत्तरभाषप्रमाणमेव सर्ववद्वृत्तं कोऽपि करोति । उक्तं च—“ प्रमाणपञ्चकं यत्र, वस्तुरूपं न जायते । वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभाषप्रमाणात् ॥ १ ॥ ” अपि च—सर्वं वस्तु जानाति भगवान् केन प्रमाणेन ? , किं प्रत्यक्षेण उत यथासम्भवं सर्वैरेव प्रमाणैः, तत्र न तावत्प्रत्यक्षेण, दशकालावप्रकृष्टेषु सूक्ष्मवस्तुषु च तस्याप्रवृत्तः, इन्द्रियाणामगोचरत्वात् । यदि पुनस्तत्रापीन्द्रियं व्याप्यते तर्हि सर्वः सर्ववद्वृत्त भवेत्, अथिन्द्रियप्रत्यक्षादव्यवतीन्द्रियं प्रत्यक्षं तस्यास्ति तेन सर्वं जानातीति मन्येथाः, तदप्ययुक्तम्, तस्यास्ति प्रमाणाभावात् । न च प्रमाणमन्तरेण प्रमेयसिद्धिः, सर्वस्य सर्वैरेव सिद्धिप्रसङ्गः । अथवा—अस्तु तदपि तथापि सर्वमेतावदेव जगति यस्तु इति न निश्चयः, न स्वत्वतीन्द्रियमप्यवधिज्ञानं सर्ववस्तुविषयं सिद्धम्, तदपार्गच्छिज्ञानामपि धर्माधर्मास्तिकायादीनां सम्भवाद्, एवं केवलज्ञानादपार्गच्छिज्ञानमपि किमपि वस्तु भाविष्यतीत्याशङ्काऽनास्तवृत्तेन सर्वविषय केवलज्ञानं वक्तुं शक्यम् । तथा च कुतः सर्ववद्वृत्त्यापि स्वयमात्मनः सर्ववद्वृत्तविनिश्चयः ? , अथ यथायथं सर्वैरेव प्रमाणैः सर्वं वस्तु जानातीति पक्षः, नन्वेवं सति य एवगमे कृतपरिधमः स एव सर्ववद्वृत्तं प्राप्नोति, आगमस्य प्रायः सर्वार्थविषयत्वात्, तथा च कः प्रतिविशेषो वर्जमानस्याद्यादी ? येन स एव प्रमाणमिष्यते न जीमनिर्गति । अन्यच्च—यथाऽर्थस्थितमकलवस्तुवेदी सर्ववद्वृत्त इष्यते, ततोऽशुभ्यादिरसानामपि यथावस्थिततया संवेदनादशुभ्यादिर-

सास्यादप्रसङ्गः, आह च—“अशुच्यादिरसास्यादप्रसङ्गश्चानि
धारितः” किं च—कालतोऽनाद्यनन्तः संसारः, जगति च
सर्वदा विद्यमानान्यपि वस्तुन्यनन्तानि, ततः संसारं वस्तु-
नि च क्रमेण विदन् कथमनन्तेनापि कालेन सर्वेवरी
भाविष्यति ?, उक्तं च—“क्रमेण वेदने कथं” मिति, अत्र प्र-
तिविधीयते—तत्र यत्तावदुक्तम्—“सर्वजगदुद्योतकत्वं भगव-
तः केन प्रमाणेन प्रतीयते ?” इत्यादि, तत्रागमप्रमाणादिति सू-
च्यते । स चागमः कथाश्चिन्त्यः प्रवादतोऽनादित्वात्, तथा-
हि यामेव षाडशाङ्गी कल्पलताकल्पां भगवान् श्रुतमस्वामी
पूर्वभवेऽधीतवान्, अर्थान् च पूर्वभवे इहभवे च यथा-
वर्तयुपास्य फलभूते केवलज्ञानमवाप्तवान्, तांमवोपश-
क्यलक्षणः सन् शिष्येभ्य उपदिशति, एवं सर्वनीधकर-
व्यपि द्रष्टव्यम्, ततोऽसावागमोऽर्थरूपापत्त्या नित्यः । तथा
च वक्ष्यति—“एसा दुवालसङ्गी न कयावि नासी न क-
यावि न भवइ न कयावि न भाविस्सइ, धुवा नीया सा-
सया अकल्लया अव्यया अवावाहा अवाट्टया निष्ठा” इ-
ति, अस्मिन्नागमे यथा संसारी संसारं पर्यटति यथा
कर्मणामभिमतमागमः । यथा च तपःसंयमादिना क-
र्मणामपगमे केवलाभिव्यक्तिः तथा सर्वं प्रतिपाद्यते, इति
सिद्ध आगमात्सर्वज्ञः । यदप्युक्तम्—“स पौरुषेया वा” इ-
त्यादि, तत्रार्थतोऽपौरुषेयः, स च न सर्वज्ञप्रकाशितत्वादे-
व प्रमाणं, किन्तु कथाश्चतुस्त्वतोऽपि, निश्चिताविपरीत-
प्रत्ययोत्पादकत्वात्, ततो न तरेतराभ्युपगमप्रसङ्गः, सर्व-
प्रणीतत्वावगमाभावोऽपि निश्चिताविपरीतप्रत्ययान्ता-
दकृतया तस्य प्रामाण्यनिश्चयात्, ततः सर्वज्ञ-
मिद्धिः, अथैवमागमात् सर्वज्ञः सामान्यतः सिद्धयति न
विशेषनिर्देशेन यथाऽयं सर्वज्ञ इति, ततः कथं सर्वज्ञका-
लेऽपि सर्वज्ञोऽयमिति व्यवहारः ?, उच्यते—पृष्टान्ति-
सकलपदार्थप्रकाशनात् । तथाहि—यद् यद् भगवान् पृच्छ-
ते यच्च यच्च स्वचिन्तसि पृष्टा चिन्तयति तत्तत्सर्वे प्र-
त्ययपूर्वमुपदिशति, ततोऽसौ ज्ञायते यथा सर्वज्ञ इति ।
तेन यदुच्यते भट्टेन—“सर्वज्ञोऽस्माविति ज्ञातम्, तत्कालेऽ-
पि बुभुक्षुभिः । तज्ज्ञानज्ञेयाविज्ञान-रहितैर्गम्यते कथम् ?
॥ १ ॥” इति, तदपास्त द्रष्टव्यम्, पृष्टान्ति-
सकलपदार्थ-
प्रकाशनेन तस्य सर्वज्ञत्वनिश्चयात् । नन्वेवं व्यवहारतो
निश्चयो न निश्चयतः, निश्चयतो हि तदा सर्ववेदी विद्व-
तो भवति यदा तज्ज्ञेयं सर्वं विदित्वा सर्वत्र संवादां
शृण्वन्, न चैतत्कर्तुं शक्यम् । अथैकत्र संवाददर्शनादन्यत्रापि
संवादी द्रष्टव्यः, एवं तर्हि मायावी बहुजल्पाकः सर्वोऽ-
पि सर्वज्ञः प्राप्नोति, तस्याप्येकदेशसंवादादर्शनात् । आह च—
“एकदेशपरिज्ञानं, कस्य नाम न विद्यते ? । न ह्येकं ना-
स्ति सत्यार्थं, पुरुषे बहुजल्पिनि ॥ १ ॥” तदुक्तम्, व्यव-
हारतोऽपि निश्चयस्य सम्यगनिश्चयत्वात्, वैयाकरण-
निश्चयवत् । तथाहि—वैयाकरणः कतिपयपृष्ठशब्दव्याकर-
णादयं सम्यग्वैयाकरण इति निश्चीयते, एवं पृष्टान्ति-
तार्थप्रकाशनात् सर्वज्ञोऽपि । न चैव मायाविनोऽपि सर्व-
ज्ञत्वप्रसङ्गः, मायाविनि सर्वेषु पृष्ठेषु चिन्तितेषु चार्थेषु सं-
वादायोगात्, निपुणेन च प्रतिपत्त्रा भावितव्यम् । अथ वै-
याकरणोऽन्येन वैयाकरणेन सकलव्याकरणशास्त्रार्थसं-

वादननिश्चयतोऽपि ज्ञातुं शक्यते । ननु सर्वज्ञोऽप्यन्येन स-
र्वज्ञेन यथावत् ज्ञातुं शक्यते एवेति समानम् । अथ त-
दानीमन्येन सर्वज्ञेन निश्चयतो विज्ञायताम् इदानीं तु स-
कथं ज्ञायते ?, उच्यते—इदानीं तु सम्प्रदायादव्याहृतप्रवच-
नार्थप्रकाशनाच्च । यदप्यवादीत्—श्रुतमः सर्वज्ञो धर्ममान-
स्वामी सर्वज्ञ इत्यादिर्गर्थवादः प्राप्नोतीत्याद तदप्यसारम्,
आगमो ह्ययं कलाः—यो यः सर्वज्ञः उत्पद्य-
ते तेन तेन तत्तत्कल्पवर्तिनां तीर्थकुतां सर्वेषामप्य-
वश्यं चरितानि धर्माव्यानि, ततो, न श्रुतभाष्यभिधानम-
र्थवादः । यदप्यभिहितम्—“नाप्युपमानप्रमाणगम्य” इत्यादि,
तदप्ययुक्तम्, एकं सर्वज्ञं यदा व्यवहारतो यथावद्विनिश्चि-
त्यान्यमपि सर्वज्ञं व्यवहारतः परिज्ञाय एषोऽपि सर्वज्ञ इति
व्यवहरति तदा कथं नोपमानप्रमाणविषयः ?, अर्थापत्ति-
गम्योऽपि भगवान्, अन्यथाऽऽगमार्थस्य परिज्ञानासम्भ-
वात्, न खल्वतीन्द्रियार्थदर्शनमन्तरेणागमस्यार्थोऽतीन्द्रियः
पुरुषमात्रेण यथावदवगन्तुं शक्यते, तत आगमार्थपरि-
ज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्या सर्वज्ञोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः । एतेन
यदुक्तं प्राक्—“किमिदानीं सर्वज्ञेन ?, आगमादेव धर्मी-
धर्मव्यवस्थामिदं” इति, तत्प्रतिज्ञितमवश्यं सर्वज्ञमन्त-
रेणागमार्थस्यैव सम्यक् परिज्ञानासम्भवात् । यथाऽपि—
“सर्वं वस्तु जानाति भगवान् केन प्रमाणेन” त्यादि, तत्र
प्रत्यक्षेणेति पक्षः, तदपि च प्रत्यक्षमतीन्द्रियमवसेयम्, ननु
तत्राप्युक्तम्—“तस्यास्ति त्वे प्रमाणाभावादि” इति, उक्तं
मिदमयुक्तं तूक्तम्, तदस्ति त्वेऽनुमानप्रमाणसङ्गावाद्, त-
च्चानुमानमिदं—यत्तारतम्यवत् तत्सर्वान्तिमप्रकर्षभाक्, यथा
परिमाणं, तारतम्यवत् ज्ञानमिति । न चायमसिद्धो हेतुः,
तथाहि—इत्येते प्रतिप्राणिप्रज्ञाध्यादगुणपाटवतारतम्यं
ज्ञानस्य, ततोऽवश्यमस्य सर्वान्तिमप्रकर्षेण भावितव्यम्,
यथा परिमाणस्याकाशं, सर्वान्तिमप्रकर्षश्च ज्ञानस्य सकल-
धस्तुल्यमप्रकाशकत्वम् । अथ यद्विषयः तरतमभावः सर्वा-
न्तिमप्रकर्षोऽपि तद्विषय एव युक्तः, तरतमभावश्चेन्द्रिया-
श्चित्तस्य ज्ञानस्यापलब्धः, ततः सर्वान्तिमप्रकर्षोऽपि तस्यै-
वेति कथमतीन्द्रियज्ञानसम्भवः ?, इन्द्रियाश्चित्तस्य च ज्ञा-
नस्य प्रकर्षभावेऽपि न सर्वविषयता, तस्य स्वमादावप्र-
वृत्तेः । अथोच्यते—मनोज्ञानमप्यतीन्द्रियज्ञानमुच्यते, तस्य
च तरतमभावः शास्त्रादौ दृष्ट एव । तथाहि—तद्वै शास्त्रं
कश्चित् भट्टित्येव पठति अवधारयति च, अपरस्तु मन्दं,
बोधतोऽपि कश्चिन्मुकुलितार्थबोधमपरो विशिष्टावबोधः
एवमन्यास्वपि कलासु अथायोगं मनोविज्ञानस्य तारतम्यं
परिभाष्यते, ततः तस्य सर्वान्तिमः प्रकर्षः सर्वविषया भ-
विष्यति । तदसद्, यतो मनोविज्ञानस्यापि तरतमभावः
शास्त्राद्यालम्बन एवोपलब्धः, ततः प्रकर्षभावेऽपि तस्य
शास्त्राद्यालम्बन एव युक्त्योपपद्यते न सर्वविषयः, न खल्व-
न्यविषयोऽभ्यासाऽन्यविषयं प्रकर्षभावमुपजनयति, तथा—
ऽनुपलब्धः । उक्तं च—“शास्त्राद्यभ्यासतः शास्त्र-प्रभृत्य-
वावगच्छतः । साकल्यबद्धं तस्य, कुत एवागमिष्यति ?
॥ १ ॥” अप्राच्यते—इह तावदिन्द्रियज्ञानाभूतः तरतम-
भावो न प्राक्, अतीन्द्रियस्य ज्ञानसाधनाय हेतोरुपन्या-
सान्, तथाहि—सकलवस्तुविषयमतीन्द्रियप्रत्यक्षमिदानीं

साधयितुमिष्टं, ततः तरतमभावोऽपि हेतुत्वनोपपन्नस्तोऽ-
तीन्द्रियज्ञानस्यैव वेदितव्यः, अन्यथा मित्राधिकरणस्य
हेतोः पक्षधर्मत्वायोगात्, साक्षाच्चातीन्द्रियग्रहणं न कृतं,
प्रस्तावार्थे लब्धत्वात् । अतीन्द्रियं च ज्ञानमिन्द्रियाना-
भितं सामान्येन द्रष्टव्यम्, तेन मनोज्ञानमपि श्रुयते । यद-
प्युक्तम्—' मनोज्ञानस्यापि तरतमभावः, शास्त्राद्यात्मन
एवंति प्रकर्षभावोऽपि तद्विषय एव युक्तः ' इति, तदप्य-
समीचीनं, शास्त्राद्यतिक्रान्तस्यापि तरतमभावस्य सम्भ-
वात् । तथाहि—योगिनः परमयोगमिच्छन्तः प्रथमतः
शास्त्रमभ्यसितुमुद्यतन्ते, यथाशक्ति च शास्त्रानुसारेण
सकलमप्यनुष्ठानमनुनिष्ठन्ति, मा भूत्किमपि क्रियावै-
शुष्यं प्रमादाद्योगाभ्यासयोग्यताहानिवेति कृत्वा, ततो
निरन्तरमेव यथोक्तानुष्ठानपुरस्सरं शास्त्रमभ्यस्यतां शुद्धचेत-
सां प्रतिदिवसमभिवर्द्धन्ते प्रज्ञामेधादिगुणाः, ते चाभ्यासाद-
भिवर्द्धमाना अद्यापि स्वसंवेदनप्रमाणेनानुभूयन्ते ततो नासि-
द्धाः, ततः शूनैः शूनैरभ्यासप्रकर्षं जायमानं शास्त्रसन्दर्शिनां-
पायाः ब्रह्मगोचरातीताः शेषप्राप्तिगणसंवेदनागम्याः सि-
द्धिपदसम्पदेतवः सूक्ष्मसूक्ष्मतरार्थविषया मनाक् समुल्लसत्
स्फुटप्रतिभासा ज्ञानविशेषा उत्पद्यन्ते, ततः किञ्चिदुनात्य-
न्तप्रकर्षसम्भवे मनसोऽपि निरपेक्षमत्यादिज्ञानप्रकर्षपर्य-
न्तोत्तरकालभावि केवलज्ञानादधीकृतं सवितुकदायात् प्राक्
तदालोककल्पमंशेषरूपादिवस्तुविषयं प्रातिभं ज्ञानमुद्यते,
तच्च स्पष्टाभतयेन्द्रियप्रत्यक्षाधिकतरं, न च द्रष्टव्यं, स-
र्ववर्धनस्यैव व्यात्मशास्त्रेषु तस्याभिधानात् । अथ प्रथमतो
मनःसापेक्षमभ्यासमारब्धवान्, अभ्यासप्रकर्षं तूपजायमा-
नं कथं मनोऽपि नालम्ब्यते ? , उच्यते—अत्यन्ताभ्यास-
प्रकर्षवशतो मनोनिरपेक्षमपि शक्नुयात् । तथाहि—तरण-
शिक्ततुकामः प्रथमं तरणमंगच्छते, ततोऽभ्यासप्रकर्ष-
योगतः तरणनिष्ठातस्तरणमपि परित्यजति, एवं योग्य-
पि वेदितव्यः । ततः सर्वोत्कृष्टप्रकर्षसम्भवेऽतीव स्फुटप्र-
तिभासं सकललोकालोकविषयमनुपममबाध्यं केवलज्ञान-
मुद्यते, ततो यदुक्तम्—' शास्त्राद्यभ्यासनः शास्त्र—प्रभृत्ये-
वापगच्छतु ' इत्यादि, तदत्यन्तमध्यात्मशास्त्रयाथात्म्यवदि-
शुद्धसम्पर्कवर्द्धिर्भूतत्वसूचकमवसेयम् । स्याद्वन्तु तारतम्यव-
शेनादेस्तु ज्ञानस्य प्रकर्षसम्भवानुमानं, स तु प्रकर्षः स-
कलवस्तुविषय इति कथं भिद्यम् ? , न खलु लङ्घनम-
भ्यासतः तारतम्यवदप्युपलभ्यमानं सकललोकविषयमुपल-
भ्यते, तदसद्, दृष्टान्तवादीन्तिकयावैषम्यात् । तथाहि—न
लङ्घनमभ्यासादुपजायते, किन्तु बलविशेषतः, तथाहि—
समानेऽपि गद्यमच्छास्त्रासृगशावकयोरभ्यासे न समानं
लङ्घनम्, उक्तं च—' गद्यमच्छास्त्रासृगयो-लङ्घनाभ्यासस-
म्भवं । समानेऽपि समानत्वं, लङ्घनस्य न विद्यते ॥ १ ॥ "
अपि च—पुरुषयोरपि द्वयोः समानप्रथमयौवनयोरपि स-
मानेऽप्यभ्यासे एकः प्रभूतं लघयितुं शक्नोति, अपरस्तु
स्तोकम्, तस्माद्बलनापेक्षं लङ्घनं नाभ्यासमात्रहेतुकम्,
अभ्यासस्तु केवलं देहवैभूत्यमात्रमपनयति, तच्छ बलं
वीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमात्, क्षयोपशमश्च जातिभेदापेक्षी
प्रपञ्चप्रापेक्षी च । ततो यस्य यावद्बलं तस्य तावदेव
लङ्घनमिति तत्र सकललोकविषयं, अविश्रुतं यथाह न

स्वरूपेण सकलजगत्प्रकाशनस्वभावः, केवलमायरण-
नपटलनिरस्तुनप्रभावत्वात् न तथा प्रकाशने । उक्तं च—
" स्थितः शीतांशुवज्जीवः, प्रकृत्या भावशुद्धया । चन्द्रि-
कावच्च विज्ञानं, तदावरणमभवत् ॥ १ ॥ " ततो य-
था प्रचण्डनैर्भूतपवनप्रवृत्ता घनपटलपरमाणुषः शूनैः श-
ूनैर्निःस्नेहीभूयापगच्छन्ति, तदपगमनानुसारेण च चन्द्र-
स्य प्रकाशो जगति वितनुते, तथा जीवस्यापि रागा-
दिभ्यः चित्तं विनिवर्त्य कायवाक्चक्षुषां संयतस्य सम्य-
कशास्त्रानुसारेण च यथावस्थितं वस्तु परिभाषयतो ज्ञा-
नादिभावनाप्रभावतो ज्ञानावरणीयादिकर्मपरमाणुषः शूनैः
शूनैर्निःस्नेहीभूयात्मनः प्रच्यवन्ते, कथमनन्तप्रत्ययमिति चेत् ? ,
उच्यते—इहाज्ञानादिनिमित्तकं ज्ञानावरणीयादि कर्म, ततः
तत्प्रतिपक्षज्ञानाद्यासंवेनेऽवश्यं तदात्मनः प्रच्यवन्ते । उक्तं च—
" वंध इ जडं कर्म, अत्राणुर्हृदि कलुषियमयो उ । तद्देवं त
स्विषकसे, सदावन्नो मुच्ये जेण ॥ १ ॥ " ज्ञानावरणीयकर्मप-
रमाणुप्रच्यवनानुसारेण चात्मनः शूनैः शूनैर्ज्ञानमधिकमधि-
कतरमुल्लसति, यदा तु ज्ञानादिभावनाप्रकर्षवशेनाशेषज्ञाना-
वरणीयादिकर्मपरमाणुवपगमः तदा सकलाभ्रपटलाविनिर्मु-
क्तशशाङ्क इव आत्मा लब्धयथावस्थितात्मस्वरूपः सकलस्या-
पि जगताऽवभासकः, ततो ज्ञानस्य प्रकर्षः सकललोकवि-
षयः । अथवा—सर्वं वस्तु सामान्येन शास्त्रेऽपि प्रतिपाद्यते
यथा पञ्चास्तिकायात्मको लोकः, आकाशास्तिकायात्मक-
श्चालोकः, किञ्चिद्विशेषतश्च ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गोलाकाशानां स-
विस्तरं तत्राभिधानात्, शास्त्रानुसारेण च ज्ञानाभ्यासः । ततः
तरतमभावोऽपि ज्ञानस्य सकलवस्तुविषय एवेति प्रकर्षभावः
तद्विषयो न विरुध्यते, लङ्घनं तु सामान्यतोऽपि न सकल-
लोकविषयमिति कथमभ्यासतः तत्प्रकर्षः सकललोकविषयो
भवेत् ? , स्याद्वन्तु यद्यपि सामान्यतः शास्त्रानुसारेण सकल-
वस्तुविषयं ज्ञानमुपजायते तथाऽप्यभ्यासतः तत्प्रकर्षः सक-
लवस्तुगताशेषविशेषविषय इति कथं ज्ञायते ? , न ह्यत्र किञ्चि-
त् प्रमाणमस्ति, न चाप्रमाणकं वच्चा विपश्चितः प्रतिपद्यन्ते,
विपश्चित्ताक्षतिप्रकात् । तदसत्, अनुमानप्रमाणसङ्गत्वात्
तच्चानुमानमिदम्—जलाधिजलपलप्रमाणादयो विशेषाः कस्य-
जितप्रत्यक्षाः, इत्यत्वात् घटादिगतरूपादिविशेषवत्, इत्यत्वं
हि ज्ञानविषयतया व्याप्तम्, न च जलाधिजलपलप्रमाणा-
दिरूपेषु विशेषेषु प्रत्यक्षमन्तरं शेषानुमानादिज्ञानसम्भवः,
तथाहि—न ते विशेषा अनुमानप्रमाणगम्याः, लिङ्गाभावात् ।
नाप्यागमगम्याः, तस्य विधिप्रतिषेधमात्रविषयत्वात् । ना-
प्युपमानगम्याः, तस्य प्रत्यक्षपुरस्सरत्वाद् । उक्तं च—' न
जागमेन यदसौ, विभ्यादिप्रतिपादकः । अप्रत्यक्षत्वतो नैवा-
पमानस्यापि सम्भवः ॥ १ ॥ " नाप्यर्थापत्तिविषयाः, सा हि
दृष्टः श्रुतो वाऽर्थो यदन्तरं नोपपद्यते यथा काष्ठस्य भस्म-
विकाराऽग्नेर्दाहकशास्त्रमन्तरं तद्विषया वर्ण्यते, न च दृष्टः
श्रुतो वा कोऽप्यर्थः तान् विशेषान्तरं नोपपद्यते, ततो
नार्थापत्तिगम्याः । न चैते विशेषाः स्वरूपेण न सन्ति, विशे-
षान् विना सामान्यस्यैवासम्भवात्, न च वाक्यमत एव
सामान्यस्यान्यथानुपपत्तेरर्थापत्तिगम्याः, नियतरूपतयाऽन-
वगमात्, प्रातिनैयत्यमेव च विशेषाणां स्वरूपम्,
अन्यथा विशेषहानेः सामान्यरूपताप्रसङ्गात् । न च

तेषां ज्ञेयत्वमेवासिद्धमिति वाच्यम्, अभावप्रमाण—
व्यभिचारप्रसङ्गात् । तथाहि—यदि केनापि प्रमाणेन न ज्ञाय-
न्ते तर्हि—‘प्रमाणपञ्चकं यत्र, वस्तुरूपे न जायते । वस्तुवस्तु-
वयोधार्थं, तत्राभावप्रमाणता ॥ १ ॥’ इति वचनादभावप्रमा-
णविषयाः स्युः, अभावाख्यं च प्रमाणमभावसाधनमिष्यते ।
अथ च ते विशेषाः स्वरूपेणैवावतिष्ठन्ते, ततोऽभावप्रमाण-
व्यभिचारप्रसङ्गः, तस्माद्विपक्षव्यापकानुपलब्ध्या विशेषाणां
ज्ञेयत्वं प्रत्यक्षविषयतया व्याप्यत इति प्रतिबन्धसिद्धिः । स्या-
देतत्—ज्ञेयत्वादिनि हेतुविशेषविरुद्धः, तथाहि—घटादगता
रूपादिविशेषा इन्द्रियप्रत्यक्षेण प्रत्यक्षा उपलब्धाः, ततः त-
ज्ज्ञेयत्वमिन्द्रियप्रत्यक्षविषयतया प्रत्यक्षत्वेन व्याप्तं निश्चितं
सत् जलधिजलपलप्रमाणादिष्वपि विशेषेषु प्रत्यक्षत्वमिन्द्रि-
यप्रत्यक्षविषयतां साधयति, तच्चानिर्घामिति । तदयुक्तम्,
विरुद्धलक्षणसम्भवात्, तथाहि—विरुद्धां हेतुः तदा भवति
यदा बाधकं नोपजायते, ‘विरुद्धोऽसति बाधके’ इति
वचनाद्, अत्र च बाधकं विद्यते, यदि हि इन्द्रियप्रत्यक्षवि-
षयतया प्रत्यक्षत्वं भवेत् ततोऽस्मादृशामपि ते प्र-
त्यक्षा भवेयुः, न च भवन्ति, तस्मादस्मादृशैः प्र-
त्यक्षत्वनासंबन्धमेव तेषामिन्द्रियप्रत्यक्षविषयत्वसाधने
बाधकमिति न विशेषविरुद्धः । अन्यः प्राह—न वि-
शेषविरुद्धता हेतोर्दूषणम्, अन्यथा सकलानुमानोच्छे-
दप्रसङ्गात्, तथाहि—यथा धूमाऽग्निं साधयति, अग्निप्र-
तिबद्धतया महानसे निश्चितत्वात्, तथा तस्मिन् साध्य-
धर्मेत्यन्यभावमपि साधयति, तेनापि सह महानसे प्र-
तिबन्धनिश्चयात्, तद्यथा—नाश्रयेनाग्निना अग्निमान् पथ-
तो धूमवत्त्वात्, महानसवत्, ततश्चैवं न कश्चिदपि हेतुः
स्यान्, तस्मात् न विशेषविरुद्धता हेतोर्दोषः । आह च
प्रज्ञाकरगुप्ताऽपि—“यदि विशेषविरुद्धतया क्षिति—नेनु न हे-
तुर्गृह्णास्ति न दूषितः । निखिलहेतुपराक्रमगोचिनी, न हि न
सा सकलत्वेन विरुद्धता ॥ १ ॥” यच्चाहुः—“अथवा अस्तु
तदपि तथापि, सर्वमतावेदं जगति वसिष्वति न निश्च-
यः’ इत्यादि तदण्यस्मिन्, यतोऽर्थाध्यानं तदावरणकर्मदे-
शक्षयोत्थं ततोऽतीन्द्रियमपि तत्र सकलवस्तुविषयं, के-
वलज्ञानं तु निर्मूलसकलज्ञानावरणकर्मपरमावपगमसमु-
त्थं ततः कथमप्यत्र सकलवस्तुविषयं भवेत् ? न
ह्यतीन्द्रियस्य देशादिवप्रकर्षाः प्रातिबन्धकाः, न च केवल-
प्रादुर्भावे आवरणवृत्तस्यापि सम्भवः, ततो यदस्तु तत्स-
र्वं भगवतः प्रत्यक्षमेवेति भवति सर्वज्ञस्यैवमात्मनो निश्च-
यः—एतावदेव जगति वसिष्वति । यद्युक्तम्—“अशुच्या-
दिरसास्वादप्रसङ्गः’ इति, तदपि दुरन्तदीर्घपापादयथिजृम्भि-
तम्, अज्ञानतो भगवत्यधिज्ञेयकरणात्, या हि यादृग्भूतो-
ऽशुच्यादिरसा येषां च प्राणिनां यादृग्भूतां प्रातिमुपाद-
यति येषां च विविधं तत्सर्वं तदवस्थतया भगवान् वासि,
ततः कथमशुच्यादिरसास्वादप्रसङ्गः ? । अथ यदि तट-
स्थतया वासि तर्हि न सम्यक्, सम्यक् चेत् यथास्वरूपं
चेत्ता तर्हि नियमात् तदास्वादप्रसङ्गः । उक्तं च—“तट-
स्थत्वेन वेद्यत्वे, तत्त्वेनाऽवेदने भवेत् । तदागमना तु वे-
द्यत्वे-ऽशुच्यास्वादः प्रसज्यते ॥ १ ॥” तदसत्, भवान् हि
सकम्मा करणाधीनज्ञानः ततो रसे यथावस्थितमवश्यं

जिह्वेन्द्रियव्यापारपुरस्सरमास्वादत एव जानाति, भगवा-
स्तु करणव्यापारनिरपेक्षोऽतीन्द्रियज्ञानी ततो जिह्वेन्द्रिय-
व्यापारसम्पाद्यास्वादमन्तरंगैव रसे यथावस्थितं तटस्थ-
तया सम्यग् वेत्तीति न कश्चिदोषः । एतेन पररागादिवे-
दने रागान्वादिप्रसङ्गापादनमप्यपास्तमवसेयं, पररागादीना-
मपि यथावस्थिततया तटस्थेन सत्तावेदनात् । यदप्युक्तम्—
‘कालतोऽनादिरन्तः संसारः’ इत्यादि तदप्यसम्यग्, यु-
गपत्सर्ववेदनाद्, न च युगपद् सर्ववेदनमसम्भवि, दृष्टत्वा-
त् । तथाहि—सम्यग्जानागमाभ्यासप्रवृत्तस्य बहुशो वि-
चारितधर्माधर्मास्तिकायादिस्वरूपस्य सामान्यतः पञ्चा-
स्तिकायविज्ञानं युगपदापि जायमानमुपलभ्यते, एवमशेष-
विशेषकलितपञ्चास्तिकार्याविज्ञानमपि भविष्यति । तथा चा-
यमर्थोऽन्यैरप्युक्तः—“यथा सकलशास्त्रार्थः, स्वभ्यस्तः प्र-
तिभासते । मनस्यैकक्षणेनैव, तथाऽनन्तादिवेदनम् ॥ १ ॥”
यदप्युच्यते—“कथमतीतं भावि वा वसि ? विनष्टानुप-
क्षत्वेन तयोरभावा’ इति, तदपि न सम्यक्, यतो यद्य-
पीदानीन्तनकालोपलभ्यते असती, तथापि यथाऽतीतम-
तीतं कालोऽवसिष्टं यथा च भावि (वास्त्यति) वसिष्यते
तथा ते साक्षात्करोति ततो न कश्चिदोषः । स्यादेतत्—
यथा भवद्भिन्नस्य तारतम्यदर्शनात्प्रकर्षसम्भवाऽनुमी-
यते तथा तीर्थान्तराथैरपि, ततो यथा भवत्सम्मततीर्थ-
करोपदर्शिताः पदार्थराशयः सत्यतामश्नुवन्ते तथा तीर्थो-
त्तरीयसम्मततीर्थकरोपदर्शिता अपि सत्यतामश्नुवीरन्, वि-
शेषाभावाद्, अन्यथा भवत्सम्मततीर्थकरोपदर्शिता अपि
असत्यतामश्नुवीरन् । अथ तीर्थान्तराथैरपि, ततो यथा भवत्सम्मततीर्थ-
करोपदर्शिताः पदार्थराशयाऽनुमानप्रमाणेन बाध्यन्ते ततो न ते
सत्याः, तदयुक्तम्, अनुमानप्रमाणेनातीन्द्रियज्ञानस्य बा-
धितुमशक्यत्वात्, आह च—“अतीन्द्रियानसंबन्धान्,
पश्यन्त्यावेण चक्षुषा । ये भावान् वचने तेषां, नानुमानेन
बाध्यते ॥ १ ॥” अथ सम्भवति जगति प्रज्ञालयांमषदु-
र्विदग्धाः कुतर्कशास्त्राभ्याससम्पन्नो वाचालाः तथाधि-
धातुतन्द्रजालकांशलवशन दर्शितद्विधागमनभायानन्वामरादि-
विभूतयः कीर्त्तिपूजादिरुप्युक्तमाः स्वयमसर्वज्ञा अपि सर्व-
ज्ञा वयमिति मुवाणाः तत एतावदयं न ज्ञायते यद्युत—तेषां
सर्वोत्तमप्रकर्षरूपमतीन्द्रियज्ञानमभूत्, यदि पुनर्थोक्तस्वरू-
पमतीन्द्रियज्ञानमभाव्यत् तर्हि वचनमपि तेषां नाथाधि-
प्यत, अथ च दृश्येन बाधा ततस्ते केतवभूमयो न सर्वज्ञा
इति प्रतिपक्षव्यम् । तदेतदर्थेति समानम्, न समानम्, अर्ह-
द्वचसि प्रमासंवाददर्शनात् । उक्तं च—“जेनश्वरे हि वचसि,
प्रमासंवाद इत्येत । प्रमाणबाधा त्वन्येषा—मतो द्रष्टा जिने-
श्वरः ॥ १ ॥” अथ पुरुषमात्रसमुत्थं प्रमाणमतीन्द्रियावि-
षये न साधकं नापि बाधकमवश्यत्वात्, समानकक्षता-
यां हि बाध्यबाधकभावः, तथा चाहुः—“समानविषया
यस्माद्बाध्यबाधकसंस्थितिः । अतीन्द्रियं च संसारी, प्रमाणं
न प्रवर्त्तते ॥ १ ॥” ततः कथमुच्यते—अर्हतो वचसि
प्रमासंवाददर्शने प्रमाणबाध्यत्वमन्यव्यामिति ? तदपि न
सम्यक्, यतो न भगवान् केवलमतीन्द्रियमस्मादृशामश-
क्यपरिच्छेदमेवोपदिशति, यदि पुनः तथाभूतमुपविशेत्
तर्हि न कोऽपि तद्वचनतः प्रवर्त्तेन, अतीन्द्रियार्थं वचः

सर्वेषामेव विद्यते परस्परविरुद्धं च, ततः कथं तद्वचनतः प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः ? ततोऽवश्यं पगन् प्रतिपादयता भगवता परैः शक्यपरिच्छेदमप्युपदेष्टव्यं, शक्यपरिच्छेदेषु कार्येषु भगवदुक्तेषु यत्तथाप्रमाणेन संबन्धनं तत्तद्विषयं साधकं प्रमाणमुच्यते, विपरीतं तु बाधकम् । अस्ति च भगवदुक्तेषु शक्यपरिच्छेदेष्वर्थेषु प्रमासेवादः । तथाहि—घटादयः पदार्था अनेकान्तात्मका उक्ताः, ते च तथैव प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा निश्चीयन्ते मोक्षोऽपि च परमानन्दरूपशाश्वतिकसौख्यात्मक उक्तः, ततः सोऽपि युक्त्या सङ्गतिमुपपद्यते, यतः संसारप्रतिपक्षभूतो मोक्षः संसारे जन्मजरामरणादिदुःख-इत्येषा रागादयः ते च निर्मूलमपगता मोक्षावस्थायामिति न मोक्षे दुःखलक्षण्यापि सम्भवः । न च निर्मूलमपगता रागादयो भूयोऽपि जायन्ते, ततः तस्मैक्यं शाश्वतिकमुपपद्यते, ननु यदि न तत्र रागादयस्तर्हि न तत्र मत्सका-मिनीगाढालिङ्गनपीनस्तनापीडनवदनचुम्बनकराघातादिप्र-भवं रागनिबन्धनं सुखं, नापि द्वेषनिबन्धनं प्रबलवैरिनिर-स्कारापादनप्रभवं, नापि मोहनिबन्धनमहङ्कारसमुत्थमा-स्मीयावनीतपुत्रभ्रातृप्रभृतिबन्धुवर्गसहवाससम्भवं च, ततः कथमिव स मोक्षो जन्मनामुपादयो भवति ? आह च—“ धीतरागस्य न सुखं, योषिदालिङ्गनादिजम् । धीतद्वेषस्य च कुतः, शत्रुसेनाविमर्दजम् ? ॥ १ ॥ धीतमोहस्य न सुख-मास्मीयाभिनिबन्धजम् । नतः किं तादृशा तेन, कृत्यं मोक्षेण जन्मनाम् ? ॥ २ ॥ ” अपि च—कुदादयोऽपि तत्र सर्वथा निवृत्ता इत्यन्ते, ततोऽत्यन्तबुद्ध्याक्षामकुक्ष्यैश्च विशिष्टाहारभोजनेन यथा ग्रीष्मादौ पिपासापीडितस्य पाटलाकुसुमादिवासितसु-गन्धिशीतमलिलपानेनोपजायते सुखं तदपि तत्र दूरतोऽप्या-स्तप्रसरमिति न कार्यं तेन, तदेतदनीवासमीचीनम्, यतो यद्य-पि रागादयः प्रथमतः क्षणमात्रसुखदायितया रमणीयाः प्र-तिभ्रमन्ते तथापि ते परिणामपरम्परयाऽनन्तदुःखसहननर-कादिदुःखसम्पानहेतवः, ततः पर्यन्तद्वारुणतया विषादभोज-नसमुत्थमिव न रागादिप्रभवं सुखमुपादये प्रेक्षावतां भव-ति । प्रेक्षावन्तो हि बहुदुःखमपहाय यदेष बहुसुखं तदेष प्रतिपद्यन्ते । यस्तु स्नोकसुखनिमित्तं बहुदुःखमाप्तिर्यतः स प्रेक्षावानेव न भवति, किन्तु कुबुद्धिः, रागादिप्रभवमपि च सुखमुक्तनीत्या बहुदुःखं हतुकम्, अपवर्गसुखं चैकान्ति-कात्यन्तिकपरमानन्दरूपं, ततः तद्वच तत्त्वविदनामुपादेयं, न रागादिप्रभवमिति । यदि पुनर्यदपि तदपि सुखमभिलष-णीयं भवतः तर्हि पानशौण्डानां यत् मद्यपानप्रभवं यच्च गर्त्ताश्रकराणां पुरीषभक्षणसमुत्थं यच्च रक्तसां मानुषमां-साभ्यवहारसम्भवं यच्च वासस्य सतः स्वामिप्रमादादिहेतु-कं यदपि च पारसीकदेशवासिनो मात्राविध्याणीसङ्गमनि-बन्धनं तत्सर्वं भवतो द्विजातिभवे सति न सम्पद्यते इति पानशौण्डाद्यभिलषणीयम् । अपि च—नरकदुःखमप्राप्तस्य न तद्वियोगसम्भवं सुखमुपजायते ततो नरकदुःखमप्यभि-लषणीयम् । (अथ—विशिष्टमेव सुखमभिलषणीयमिति ' मोक्षकमग ' शब्दे षष्ठभागे गतम् ।) तद्वच भगवदुप-दिष्टेषु शक्यपरिच्छेदेष्वनुमेषु च यथाक्रमं प्रपञ्चाऽनुमा-नसेवाददर्शनात् मोक्षाऽदिषु च युक्त्योपपद्यमानत्वाद्भगवा-नेव सर्वज्ञो न सुगतादिरिति स्थितम् । न० ।

सञ्चजिह्व-सर्वजिन-पुं० । सर्वतीर्थकृति, दश० ४ तत्त्व ।

सञ्चजिह्वसासखग-सर्वजिनशासनक-त्रि० । सर्वजिनैः शि-ष्येभ्यः प्रतिपाद्यन्ते यानि तानि सर्वजिनशामनानि तान्येव सर्वजिनशासनकानि । सर्वतीर्थकरप्रज्ञतेषु, प्रश्न० १ संब० द्वार ।

सञ्चजिह्वाणाविमुह-सर्वजिनाङ्गाविमुह-त्रि० । सकलसर्व-विदुषं दर्शविराधकं, दश० ४ तत्त्व ।

सञ्चजोग-सर्वयोग-पुं० । समस्तव्यापारे, पञ्चा० ७ विष० ।

सञ्चजोणिय-सर्वयोनिक-त्रि० । सर्वा योनय उत्पत्तिस्था-नानि येषां सत्त्वानां ते सर्वयोनिकाः । सर्वगतिभाषु, आत्मा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० । सर्वा हि योनयः-संघृतविवृतो-भयशीतोष्णोभयसञ्चित्ताचित्ताभयरूपाः । सूत्र० २ ध्रु० ४ अ० ।

सञ्चज-सर्वज्ञ-त्रि० । “ ज्ञा अः ” ॥ ८ । २ । ८३ ॥ इति अस्य लुक् । केवलज्ञानिन, प्रा० २ पाद ।

सञ्चज्जुह-सर्वद्युति-स्त्री० । आभरणसम्बन्धिन्यां सम-स्तद्युती, विषा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सर्वजुति-स्त्री० । उच्चिनेष्टवस्तुघटनायाम्, विषा० १ ध्रु० ६ अ० । कल्प० । ग० । भ० ।

सञ्चज्जुय-सर्वजुक्-पुं० । सर्वैः प्रकारैः शृङ्खः प्रगुणो विष-क्षितमोक्षगमने प्रयुक्तुलः । सर्वजुसंयमे, सङ्गमे च । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० ।

सञ्चज्जु-सर्वार्थ-पुं० । सर्वे च तेऽर्थाश्च सर्वार्थाः । आत्मा० १ ध्रु० ८ अ० ८ उ० । अशेषप्रयोजनेषु, आत्मा० २ ध्रु० २ सू० । बाह्याभ्यन्तरे धनधान्यकलत्रममत्वादी अशेषप्रयोजनीय-वस्तुनि, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । एकानविंशत्तमेऽहो-रात्रमुहर्त्ते, ज्या० २ पाद० । ज० । सू० प्र० । कल्प० ।

सञ्चज्जुसिद्ध-सर्वार्थसिद्ध-पुं० । पञ्चानामनुत्तरविमानानां म-ध्यमे, अणु० । स० । स्था० । पञ्चा० । एकानविंशेऽहोरात्रमुह-र्त्ते, स० ३० सम० । कल्प० ।

सञ्चज्जुसिद्धिय-सर्वार्थसिद्धिक-पुं० । सर्वार्थसिद्धविमानवा-सिनि देव, स० । औ० । परवन्ते येषं भाष्यति षष्ठ तीर्थ-कर, प्रथ० ७ द्वार ।

सञ्चज्जुग-सर्वस्थान-न० । शय्याभोजनमन्त्रादिस्थानेषु, विशे० ।

सञ्चज्जुह-सर्वनष्ट-त्रि० । सर्वप्रकारैर्विनाशमापके, विशे० ।

सञ्चज्जुय-सर्वनय-पुं० । सर्वेषु नैगमादिनयेषु, उत्त० २ अ० ।

सञ्चज्जुयमय-सर्वनयमत-न० । द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकज्ञा-ननयक्रियानयसंमते, पञ्चा० १२ विष० ।

सञ्चज्जुयविमुह-सर्वनयविमुह-त्रि० । सर्वे निरवशेषास्ते च ते नयाश्च सर्वनयास्तेषां विशुद्धं निर्दोषतया संमतम् । उत्त० । २ अ० । सर्वनयसंमते, दश० १ अ० । “ तं सञ्चज्जुयविमुहं, जं चरणगुणादिभ्यां साहह ” आच० ६ अ० ।

संवर्णयसमूहमय-सर्वनयसमूहमय-त्रि० । द्रव्यास्तिकादिन-
यसंघातात्मके, दर्श० ४ तत्त्व ।

संवर्णाडय-सर्वनाटक-पुं० । समस्तनाटककर्तृषु, कल्प० १
अधि० ४ क्षण ।

संवर्णाण-सर्वज्ञान-न० । सर्वे जानातीति सर्वज्ञानम् । केव-
लज्ञानं, विशेष० । सर्वपरिपूर्णज्ञानम् । क्षाधिकज्ञाने केवलज्ञाने,
विशेष० ।

संवर्णाणावरणीज-सर्वज्ञानावरणीय-न० । सर्वज्ञानं केवला-
व्यमाबुगातीति सर्वज्ञानावरणीयम् । केवलज्ञानावरणे, आ-
दित्यकल्पकेवलज्ञानरूपस्य जीयस्याच्छादकतया सान्द्रमे-
घवृन्दकल्पं हि तत् । स्था० २ डा० ४ उ० ।

संवर्णास-सर्वनाश-पुं० । सर्वात्मना नाशे, विशेष० । प्रश्न० ।

संवर्णीह-सर्वनीति-स्त्री० । समस्तनैगमादिनये, हा० १ अष्ट० ।

संवर्णगु-सर्वज्ञ-पुं० । सर्वे जानातीति सर्वज्ञः । ल० । पं०
भे० १ द्वार । ध० । सर्व-समस्त ; द्रव्यप्रदेशपर्यायरूपं वस्तु
जानाति विशेषप्रवृत्तः समस्तावरणक्षयाधिर्भूतकेवलं सं-
घेदनेनावबुध्यत इति सर्वज्ञः । ल० । " हो ण्वेऽभिज्ञादौ "
॥ ८ । १ । ५६ ॥ इति कृतणस्वस्य ज्ञस्य अत उत्त्वम् । प्रा० ।
अनु० । वस्तुस्तेनामस्य विशेषतयाऽनुज्ञापकं, भ० १ श० १
उ० । विशेष० । सूत्र० । उपा० । आच० । स्था० । (पत-
द्विष्यं ' अस्थिवाय ' शब्दं प्रथमभाग ५२२ पृष्ठ
' अत ' शब्दे च ४६६ पृष्ठे गता वक्तव्यता ।) " रा-
गाद्वाद्देशाद्वा, मोहाद्वा वाक्यमुच्यते ह्यनृतम् । यस्य तु नैते
दोषा-स्तस्यानृतकारणे किं स्यात् ॥ १ ॥ " इति वचनात् । प्रणे-
तुश्च निर्दोषत्वमुपपादितमेवेति सिद्धं आगमादप्यात्मा । " एगे
आया " इत्यादिवचनात्, तदेव प्रत्यक्षानुमानागमैः सिद्धः प्रमा-
ता प्रमेयं चानन्तरमेव बाह्यार्थसाधने साधितम्, तत्सिद्धौ च
' प्रमाणं ज्ञानम् ' तच्च प्रमेयाभावे कस्य ग्राहकमस्तु निर्वि-
षयत्वात्, इति प्रलापमात्रम् कारणमन्तरं क्रियासिद्धर-
योगाद्, लवनादिषु तथादर्शनात् । यच्च अर्थसमकालमि-
त्याद्युक्तम् तत्र विकल्पद्वयमपि स्वीक्रियत एव । अस्मदा-
दिप्रत्यक्षं हि समकालार्थाऽऽकलनकुशलं स्मरणमतीतार्थ-
स्य ग्राहकम् शब्दानुमानं च त्रैकालिकस्याऽऽप्यर्थस्य परि-
च्छेदकं निराकारं चैतद् द्वयमपि । नचानिप्रसङ्गः स्वज्ञा-
नावरणधीर्यान्तरायक्षयापशमविशेषवशादेवास्य नैयत्यन
प्रवृत्तेः शेषविकल्पानामस्वीकार एव निरस्कारः । प्रमि-
तिस्तु प्रमाणस्य फलं स्वयंवदनमिदं । नह्यनुभवेऽ-
प्युपदेशापेक्षा फलं च द्विधा, आनन्तर्यपारम्पर्यभेदात्,
तत्राऽऽनन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम्, पा-
रम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत्फलमादासीन्यम्, शेषप्रमाणानां
तु हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः । इति सुव्यवस्थितं प्रमात्रादिचतु-
ष्टयम् । ततश्च ' नासन्नमन्नसदस-अचाप्यनुभयात्मकम् । चतु-
ष्कोटिविनिर्मुक्तं, तत्त्वमाध्यात्मिका विदुः ॥ १ ' इत्युक्तं
भाषितम् । किञ्च-इदं प्रमात्रादीनामवास्तवत्वं शून्यवादिना
वस्तुषुस्या तावदेष्टव्यम् । तच्चप्रसौ प्रमाणात् अभिमन्यते,
अप्रमाणाद्वा ? । न तावदप्रमाणात्, तस्याऽकिञ्चित्क-

रत्वात् । अथ प्रमाणान्, तत्र । अवास्तवत्वग्राहकं प्र-
माणं सांबुतम्, असांबुतम् वा स्यात् ? । यदि सांबुत-
म्, कथं तस्मादवास्तवाद् वास्तवस्य शून्यवादस्य सि-
द्धिः ? , तथा तदसिद्धौ च वास्तव एव समस्तोऽपि
प्रमात्रादिव्यवहारः प्राप्तः । अथ तद् ग्राहकं प्रमाणं स्वय-
मसांबुतम्, तर्हि कीणा प्रमात्रादिव्यवहाराऽवास्तवत्वप्र-
तिज्ञा, तनैव व्यभिचारात् । तदेवं पक्षद्वयेऽपि ' इतो-
व्याप्त इतस्तटी ' इति न्यायन व्यक्त एव परमार्थतः
स्वाभिमर्तासिद्धिबिरोधः । स्था० । स्था० । न० ।
वीर एव सर्वज्ञः-सुगतादयोऽपि सौगतादिभिः
सकलवस्तुस्तोमसाक्षात्कारिण इष्ट्यन्ते, तत्किं सुगता-
दिः सकलवस्तुस्तोमसाक्षात्कारीति प्रतिपद्यतामस्माभिः,
किं वा भगवद्ब्रह्ममानस्वामीति तदवस्थ एव निश्चयाभा-
वः ? , स्यादतत्-किमत्र संशयेन ? , यस्य पादारावन्दयुगलं
प्रणिनसंवा द्विचौकसः परस्परमहमहमिकया विंशष्ट-
विंशष्टरविभूतिद्युतिपरिकलिताः शतसहस्रसङ्ख्येन वि-
माननिवहने सकलमपि नभोमण्डलमाच्छादयन्तो महीमव-
तीयं पूजादिकमातन्वन्ति स्म स भगवान् वर्जमानस्वामी
सर्वज्ञा न शेषाः सुगतादयः, मनुष्या हि मूढमनस्का अ-
पि सम्भाव्यन्ते न देवाः, ततो यदि शेषा अपि सुग-
तादयः सर्वज्ञा अभविष्यन् तर्हि तेषामपि देवाः पूजा-
मकरिष्यन्, न च कृतवन्तस्तस्मात् ते सर्वज्ञाः । तदन्त-
त्स्वदर्शनानुगागतरलितमनस्कतामूलकम्, यतो वर्जमान-
स्वामिनो दिवः समागत्य देवास्तथा पूजां कृतवन्त इत्ये-
तदपि कथमवसीयते ? , भगवन्धिरातीतन्येनदानीं तद्ग्रा-
हग्राहकप्रमाणाभावात् । सम्प्रदायादवसीयते इति चेत्,
ननु सोऽपि सम्प्रदायो न धूर्तपुरुषप्रवर्तितः-किन्तु सत्य-
पुरुषप्रवर्तित एवेति कथमवशान्तव्यम् ? , तद्ग्राहकप्रमा-
णाभावात्, नचाप्रमाणकं वयं प्रतिपत्तुं क्षमाः, मा प्रा-
पदंप्रदायताप्रसङ्गः । अन्यच्च मायाधिनः स्वयमसर्वज्ञा
अपि जगति स्वस्य सर्वज्ञभावं प्रचिकटयिषवस्तथाविधे-
न्द्रजालवशाद्दर्शयन्ति देवानिनस्ततः सञ्चरतः, स्वस्य च
पूजादिकं कुर्वतः, ततो देवागमदर्शनादपि कथं तस्य स-
र्वज्ञत्वनिश्चयः ? । तथा चाह भावक एव स्तुतिकारः
समन्तभद्रः- ' देवागमनभाषान-आमरादिविभूतयः । मा-
याविष्वपि दृश्यन्ते, नातस्त्वमसि नो महान् ॥ १ ॥ '
भयतु वा वर्जमानस्वामी सर्वज्ञः तथापि तत्सत्कांऽयमा-
चारादिक उपदेशो न पुनः केनापि धूर्तेन स्वयं विरच्य
प्रवर्तित इति कथमवसेयम् ? , अतीन्द्रियत्वेनैतद्विषये
प्रमाणाभावात् । अथवा-भवत्वेषांऽपि निश्चयो यथा अ-
यमाचारादिक उपदेशो वर्जमानस्वामिन इति, तथापि
तस्यापदेशस्यायमर्थो नाम्य इति न शक्यः प्रत्येक्षम्, ना-
नार्था हि शब्दा लोके प्रयस्यन्ते, तथादर्शनात्, ततोऽन्य-
थाऽप्यर्थसम्भावनायां कथं विषयितार्थनियमनिश्चयः ? ,
अथ मन्येथास्तदात्वे तत एव सर्वज्ञात् साक्षाच्छ्रवणतो
गौतमादर्थनियमनिश्चयोऽभूत् तत आचार्यपरस्परयदानी-
मपि भवतीति, तदप्युक्तम्, यतो नाम गौतमादिरपि छु-
द्यन्तः, छुद्यन्तस्य च परचेतोवृत्तिरप्रत्यक्षा, तस्या अती-
न्द्रियत्वेनैतद्विषये चक्षुरादीन्द्रियप्रत्यक्षप्रवृत्तेरभावात्, अ-

प्रत्यक्षायां च सर्वज्ञस्य विवक्षायां कथमिव ज्ञायते एव सर्वज्ञस्याभिप्रायोऽनेन चाभिप्रायेण शब्दः प्रयुक्तो नाभिप्रायान्तरः ? , तत्र एवं सम्यक् परिहाराभावात् यामेव चरणविस्तीर्णवान् भगवान् तामेव कचलां पृष्ठतो लभ्य गौतमादिरभिभाषते , न पुनः परमार्थतत्त्वस्योपदेशस्यार्थमवबुध्यते । न० । (प्रपञ्चनः-सर्वज्ञाक्षेपप्रतिक्षेपो 'कचलणा' शब्दे तृतीयभागे ६४३ पृष्ठे प्रतिपादितौ ।)
“ वीतरागादि सर्वज्ञा, न मिथ्या ब्रुवन्ते ततः । यस्मात्सस्माद् ब्रुवन्तेषां, तथ्यभूतार्थदर्शनम् ॥१॥ ” ॥ ७० ॥ ३० ॥ प्रक० ।
तथा च तद्वचनम्— “ सर्वे पश्यतु वा मा या , तत्त्वमिदं तु पश्यतु । कीदृशेन्यापरिहारे, तत्त्व नः कोपयुज्यते ॥ १ ॥ ”
तथा— “ तस्मादनुष्ठानगतं, ज्ञानमस्य विचार्यताम् । प्रमाणं दूरदर्शी च—देने गृह्यानुपासह ॥ १ ॥ ” तस्मात्त्वपादार्थमनन्तविज्ञानमित्युच्यते । विज्ञानास्य विना एकस्याऽप्यर्थस्य यथावत्परिहाराभावात् । तथा चार्थम्— “ जे ए-गं जाणइ से सब्बं जाणइ । जे सब्बं जाणइ से एगं जाणइ । ” तथा “ एका भावः सर्वथा येन दृष्टः , सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः । सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा, एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥ १ ॥ ” इति । ननु तर्हि अथाभ्यासिद्धान्तमित्यपार्थक्यं यथाऽऽगुणयुक्तस्याव्यभिचारित्वं चान्वेन तदुक्तसिद्धान्तस्य बाधाऽयागात् । न । अभिप्रायाऽपरिहारात् । निर्दोषपुरुषप्रणीत एव अबाध्यः सिद्धान्तो नापरऽपौरुषेयाद्याः , असम्भवादिदोषाघातत्वात् इति ज्ञापनार्थम् , आत्ममात्रतारकमूकाऽन्तर्कत्वेवत्यारिरूपमु-दङ्कवलिना यथाऽऽसिद्धान्तप्रणयनाऽसमर्थस्य व्यवच्छेदार्थं वा विशेषणमेतत् । स्या० । (“ सर्वज्ञा मुख्य एवैकस्त-प्रतीतिश्च यावताम् । सर्वेऽपि ते तमापन्ना , मुख्यं , सामान्यतो बुधाः ॥ १ ॥ ” इति सर्वेतीर्थिकसंमतानां सार्थस्य 'कुनङ्क' शब्दे तृतीयभागे ५८२ पृष्ठे साधितम् ।)
सर्वं सर्वतत्त्वस्वरूपाभिज्ञमात्मानं जानाति वेत्तीति सर्वज्ञः । आत्माज्ञानं, अष्ट० ४ अष्ट० ।

अथ सर्वज्ञतां साधयति—

तथाहि—ये देशकालस्वभावविप्रकर्षवन्तः सदुपलम्भक-प्रमाणविषयभावमनापन्ना भावा न ते प्रज्ञावतां सद्व्यवहारपथावतारिणः यथा नाकपृष्ठादयस्तथात्वेनाभ्युपगमविषयाः । तथा च समस्तवस्तुविस्तारव्यापिज्ञानसंपत्समन्वितः पुरुष इति सद्व्यवहारप्रतिषेधफलानुपलब्धिः । नचासिद्धौ हेतुः । तथाहि—सकलपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानाऽङ्गनाऽऽलिङ्गितः पुरुषः प्रत्यक्षसमधिगम्यो वा अभ्युपगम्यत, अनुमानादिसंवेद्यो वा ? , न नावद्व्यक्तगोचरः , प्रतिनियतसंनिहितरूपादिविषयनियमितसाक्षात्करणस्वभावा हि चक्षुरादिकरणव्यापारसमासादितात्मलामा ज्ञमयो न परस्य संवेदनामात्रमपि तावदालम्बितुं क्षमाः किमिह ! पुत्रनाशनन्तानीतानागतवर्त्तमानसूक्ष्मादिस्वभावसकलपदार्थमासात्कारि संवेदनविशेषं , तद्व्यासितं वा पुरुषम् । अविषये चक्षुरादिकरणप्रवर्तितस्य ज्ञानस्य प्रवृत्त्यसम्भवात् ? , सम्भवं वाऽन्यतमकरणप्रवर्तितस्यापि ज्ञानस्य रूपादिसकलविषयग्राहकत्वेन सम्भवात् , शेषेन्द्रियपरिहृणो व्यर्था । नच सूक्ष्मादिसमस्तपदार्थग्रहणमन्तरेण प्रत्य-

क्षेण तत्साक्षात्करणप्रवृत्तज्ञानग्रहणम् । ग्राह्याग्रहणं तद्व्या-हकत्वस्यापि तद्गतस्य तनाग्रहणात् । तदग्रहं च त-ज्ज्माभ्यासितसंवेदनसमन्वितस्यापि न प्रत्यक्षतः प्र-तिपत्तिः । नाप्यनुमानतः सकलपदार्थज्ञप्रतिपत्तिः , अनुमानं हि निश्चितस्वसाध्यधर्म—धर्मिसंबन्धाद् हे-तोरुपमासादयत्प्रमाणतामाप्नोति ; प्रतिबन्धश्च सं-मस्तपदार्थज्ञसत्त्वेन स्वसाध्यतया हेतोः किं प्रत्यक्षे-ण गृह्यते, उतानुमानेन । न तावद्व्यक्षेण, अध्यक्षस्यात्य-क्षज्ञानवत्सर्वसाक्षात्करणाक्षमत्वेन तद्व्यगतिनिमित्तहेतुप-तिबन्धग्रहणेऽप्यक्षमत्वात् । नञानवगतसंबन्धना तद्गतसं-बन्धावगमो विधातुं शक्यः । नाप्यनुमानेन तद्गतसंबन्धा-वगमः । तथाभ्युपगमेऽनवस्थेतेतदाध्यक्षोपद्वयानतिवृत्तेः । नचागृहीतप्रतिबन्धादेनोरुपजायमानमनुमानं प्रमाणतामा-सादयति । तथा धर्मिसंबन्धावगमोऽपि न प्रत्यक्षतः । अ-नक्षज्ञानवत्प्रत्यक्षेऽक्षप्रभयस्याध्यक्षस्याप्रवृत्तेः । प्रवृत्तौ वा-ऽध्यक्षेणैव सर्वविदः संवेदनात् , अनुमाननिबन्धनहेतुव्या-पारं व्यर्थम् । नचानुमानतोऽप्यनक्षज्ञानवतोऽवगमः । हे-तुपक्षधर्मतावगममन्तरेणानुमानस्यैव धर्मिग्राहकस्याप्रवृत्तेः । नचाप्रतिपक्षपक्षधर्मत्वो हेतुः प्रतिनियतसाध्यप्रतिपत्ति-हेतुरिति नानुमानतोऽपि सर्वज्ञप्रतिपत्तिः । किञ्च—सर्वज्ञ-सत्तायां साध्यायां त्रयी दोषजाति हेतुर्नातिवर्त्तने आत्म-विच्छिन्नैकान्तिकलक्षणम् । तथाहि—सकलज्ञसत्त्वे सा-ध्ये किं भावधर्मो हेतुः , उताभावधर्मः , आहोस्वित्त्वमय-धर्मः । तत्र यदि भावधर्मः , तदाऽसिद्धः । अथाभावधर्मः तदा विरुद्धः । भावे साध्य अभावधर्मस्याभावाव्यभिचा-रित्वेन विरुद्धत्वात् । अथाभयधर्मः , तदाभयाव्यभिचारि-त्वेन सत्तासाधनं नैकान्तिकत्वमिति न सकलज्ञसर्वसा-धनं कश्चित् सम्यग हेतुः सम्भवात् । अपि च—यद्यन-यतः कश्चित् सकलपदार्थज्ञः साध्योऽभिप्रेतः , तदा तत्क-तप्रतिनियतागमाध्यक्षेणोपपन्नं भवताम् । अथ प्रतिनियत एक एवाहेन सर्वज्ञोऽभ्युपगम्यते, तदा तत्साधने प्रयुक्त-स्य हेतोरपरसर्वज्ञस्याभावेन दृष्टान्तानुवृत्त्यसंभवात्साधा-रणनैकान्तिकत्वादसाधकत्वम् । किञ्च—यत एव हेतोः प्रतिनियतोऽहेन सर्वज्ञः तत एव बुद्धोऽपि स स्यादिति कुतः प्रतिनियतसर्वज्ञप्रणतागमाध्यक्षमुपपत्तिमत् ? इति न कश्चित् सर्वज्ञसाधको हेतुः । अथ सर्वे पदार्थाः कस्य-चित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वादग्न्यादिर्वाति तत्साधनहेतुसद्भावः तद्वत् ; यतोऽत्र किं सकलपदार्थसाक्षात्कार्येकज्ञानप्रत्य-क्षत्वं सर्वपदार्थानां साध्यत्वेनाऽभिप्रेतम् , आहोस्वित् प्रति-नियतविषयानेकज्ञानप्रत्यक्षत्वमिति कल्पनाद्वयम् । यथायः पक्षः ; स च युक्तः ; प्रतिनियतरूपादिविषयग्राहकानेक-प्रत्यक्षप्रत्यक्षत्वेन व्याप्तस्याग्न्यादिदृष्टान्तधर्मिणि , प्रमेयत्व-लक्षणस्य हेतोरुपलम्भादेतुयिदञ्चत्वाध्यक्षिकलक्षणतद्वा-च्यग्रातत्वात् । अथ द्वितीयः , सोऽप्यमङ्गतः ; सि-द्धसाध्यतादोषप्रसङ्गात् । तथा प्रमेयत्वमपि हेतुत्वेनोपमेय-स्यमानं, किमंशेषेभ्योपिप्रमाणप्रमेयत्वव्यापिलक्षणमेभ्यु-पगम्यते, उत अस्मदादिप्रमाणप्रमेयत्वव्यापिलक्षणम् , आ-होस्वित् उभयव्यक्तिसाधारणसामान्यस्वभावमिति विक-ल्पाः । तत्र यदि प्रथमः पक्षः , स न युक्तः ; विवादाध्या-

सितपदार्थेषु तथाभूतप्रमाणप्रमेयत्वस्यासिद्धत्वात् । सिद्ध-
त्वे वा साध्यस्यापि हेतुवत् सिद्धत्वात् व्यर्थं हेतुपादानम् ।
तथाभूतप्रमाणप्रमेयत्वस्य दृष्टान्तऽन्यादिलक्षणेऽसिद्धः सं-
दिग्धान्वयश्च हेतुः स्यात् । अथास्मदादिप्रमाणप्रमेयत्वं
हेतुः, तदा तथाभूतप्रमाणप्रमेयत्वस्य विवादागोचरेष्व-
तीन्द्रियेष्वसंभवादसिद्धो हेतुः । सिद्धौ वा ततस्तथाभूत
प्रत्यक्षत्वसिद्धिरिव स्यात् ; तत्र आधिवाद इति न हेतुप-
न्यासः सफलः । अथोभयप्रमेयत्वव्याक्रिसाधारणं प्रमेय-
त्वसामान्यं हेतुरिति पक्षः, सोऽप्यसङ्गतः । अत्यन्तविल-
क्षणतीन्द्रियान्द्रियविषयप्रमाणप्रमेयत्वव्याक्रियसाधारणस्य
सामान्यस्यासंभवात् ; नहि शाबलेयककैवल्याक्रियसाधा-
रणमेकं गोत्वसामान्यमुपलब्धमिति प्रमेयत्वसामान्यलक्ष-
णो हेतुरसिद्ध इति नानुमानादपि सर्वज्ञसिद्धिः । नापि-
शब्दात् । यतः शब्दोऽपि तत्प्रतिपादकोऽभ्युपगम्यमानः
किं नित्यः, उतानित्य इति कल्पनाद्वयम् । न तावत्
नित्यः, सर्वज्ञबोधकस्य नित्यस्यागमस्याभावात् । भावेऽपि
तत्प्रतिपादकत्वेन तस्य प्रामाण्यासंभवात् ; कार्येऽर्थे त-
त्प्रामाण्यस्य व्यवस्थापितत्वात् । अथानित्यस्तत्प्रतिपादक
इति पक्षः, सोऽपि न युक्तः । यतोऽनित्योऽपि किं तत्प्र-
णीतः स तद्वबोधकः, अथ पुरुषान्तरप्रणीत इति विक-
ल्पद्वयम् । तत्र न सर्वज्ञप्रणीतः स तद्वबोधक इति पक्षो
युक्तः इतरन्तराभ्युपगमसङ्गात् । तथाहि—तत्प्रणीतत्वं
तस्य प्रामाण्यम्, ततः तस्य तत्प्रतिपादकत्वमिति व्य-
क्रमितेतराभ्युपगमः । नापि पुरुषान्तरप्रणीतस्तद्वबोधकः
तस्योन्मत्तवाक्यवदप्रमाणत्वात् । तत्र शब्दादपि तस्य
सिद्धिः । नाप्युपमानात् तत्सिद्धिः । यत उपमानोपमेय-
धारण्यत्वे सादृश्यालम्बनं तदभ्युपगम्यते । नचोप-
मानभूतः कश्चित् सर्वज्ञत्वेन प्रत्यक्षतः सिद्धः, येन
तत्सादृश्यादप्यस्य सर्वज्ञत्वमुपमानात् साध्यते । सि-
द्धौ वा प्रत्यक्षत एव सर्वज्ञस्य सिद्धत्वाद्युपमानादपि तत्सि-
द्धिः । सर्वज्ञसङ्गावमन्तरेणानुपपद्यमानस्य प्रमाणपदकविज्ञा-
तस्यार्थस्य कस्यचिदभावात् नार्थोपनंतरपि सर्वज्ञसर्वसि-
द्धिः । नचागमप्रामाण्यलक्षणस्यार्थस्य तमन्तरेणानुपपद्यमा-
नस्य तत्परिकल्पकत्वम् । अतीन्द्रिये स्वर्गाद्यर्थे तत्प्रणीतत्व-
निश्चयमन्तरेण तस्य प्रामाण्यानिश्चयात् । अपौरुषेयत्वादपि
तत्प्रामाण्यसंभवात् कुतस्तस्य तमन्तरेणानुपपद्यमानताः, त-
त्कार्थोपपत्तिरिति तत्सिद्धिः । अभावात्तस्य तु प्रमाणस्या-
भावसाधकत्वेन व्यापारात् न तत्सङ्गावसाधकत्वम् । न
चोपमानार्थोपमेयभावप्रमाणानां भवता प्रामाण्यमभ्युपगम्य-
ते इति न तस्यस्तत्सिद्धिः । तदुक्तम्—

“ सर्वज्ञो दृश्यते ताव-अदानीमस्मादिभिः ।

दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति, लिङ्गं वा योऽनुमापेयत् ॥ ११७ ॥

न चागमविधिः काश्च-अन्यः सर्वज्ञसाधकः ।

नच मन्त्रार्थवादानां, तात्पर्यमवकल्पते ॥ ११८ ॥

नचागमेन सर्वज्ञ-स्तदीयेऽन्योन्यसंश्रयात् ।

नरान्तरप्रणीतस्य, प्रामाण्यं गम्यते कथम् ॥ ११९ ॥ ”

(२५० वा० सू० २)

इत्यादि । ततो ' ये दशकाल ' इत्यादिप्रयोगे नासिद्धो हेतुः ।

स्वव्यवहारनिषेधश्च, अनुपलम्भमात्रनिमित्तः । अनैकधाऽ-
नेन अन्यत्र प्रवर्तित इत्यादिपि तन्निमित्तसङ्गात् प्रवर्त-

यितुं युक्तः । अथ ' यथाऽस्माकं तत्सङ्गावावेदकं प्रमाणं
नास्ति तथा भवतां तदभावावेदकमपि नास्तीति सङ्ग-
वहारवद्भावव्यवहारोऽपि न प्रवर्तयितव्यः । तथा—
हि—सर्वविदोऽभावः किं प्रत्यक्षसमधिगम्यः, प्रमाणास्त-
रगम्यो वा ? तत्र न तावत्प्रत्यक्षसमधिगम्यः ' यतः प्रत्यक्षं
सर्वज्ञाभावावेदकमभ्युपगम्यमानम्, ' किं सर्वत्र सर्वदा सर्वः
सर्वज्ञो न ' इत्येवं प्रवर्तते, उत ' कश्चित्कदाचित् कश्चित्
सर्वज्ञो नास्तीत्येवमिति कल्पनाद्वयम् । तत्र यदि सर्वत्र
सर्वदा सर्वः सर्वज्ञो नेति प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिः, तर्हि न स-
र्वज्ञाभावः, तज्ज्ञानवत् एव सर्वज्ञत्वात् । नहि सकलदेश-
कालव्यवस्थितपुरुषपरिषत्साक्षात्करणमन्तरं तदाधारम-
सर्वज्ञत्वमवगन्तुं शक्यम् । तत्साक्षात्करणं च कथं न
तज्ज्ञानवतः सर्वज्ञत्वमिति, नाद्यः पक्षः । द्वितीयोऽपि पक्षे
न सर्वथा सर्वज्ञाभावासिद्धिरिति न प्रत्यक्षात् सर्वज्ञाभाव-
सिद्धिः । अथ न प्रवर्तमानं प्रत्यक्षं सर्वज्ञाभावसाधकम्
किंतु निवर्तमानम् । ननु यदि निखिलदेशकालाधारसकल-
पुरुषपरिषदाभितानस्तपदार्थसंबन्धव्यापकम्, कारणं वा तत्
स्यात्, तदा तन्निवर्तमानं तथाभूतं सर्वज्ञत्वं व्यावर्तयेत्,
नान्यथा । तथाभूतनिवृत्तौ तन्निवृत्तरसिद्धेः । तथाभ्युपगमे
वा स एव सर्वज्ञ इति न तेन तन्निषेधः । किञ्च-प्रत्यक्ष-
निवृत्तिर्यादि प्रत्यक्षमेव, तदा स एव बोधः । अथ-
प्रत्यक्षादन्या तदाऽसौ प्रमाणमप्रमाणं वा । अप्रमाणत्वे,
नातः सर्वज्ञाभावासिद्धिः । प्रमाणत्वे नानुमानत्वम् ; सर्वोत्तम-
संबन्धिन्याः तन्निवृत्तेर्यथासक्यमसिद्धानैकान्तिकत्वबोध-
द्वयसङ्गावान् । नच तुच्छा तन्निवृत्तिः तदभावज्ञापिका ।
तुच्छायाः केनचित् सहप्रतिषेधाभावेन सर्वसामर्थ्याविरहेण
च ज्ञापकत्वमसंभवात् । तन्न प्रवर्तमानं, निवर्तमानं वा
प्रत्यक्षं तदभावं साधयति । प्रमाणान्तरगम्यत्वेऽपि तद-
भावं न तावदनुमानगम्यः । तदभावसाधकानुमानाभावात् ।
अथ विवादाध्यासितः पुरुषः सर्वज्ञो न भवति, वक्तृ-
त्वात्, रथ्यापुरुषवदित्यमानं तदभावसाधकम् । नन्वत्र
किं प्रमाणान्तरसंबन्धिनोऽर्थस्य वक्तृत्वं हेतुः, उत तद्वि-
परीतस्य, आहोस्वित् वक्तृत्वमात्रमिति वक्तव्यम् । यदि
प्रमाणान्तरसंबन्धिनोऽर्थस्य वक्तृत्वादिति हेतुः, तदा विरुद्धो
हेतुः । तथाभूतवक्तृत्वस्य सर्वज्ञ एव भावात् । अथ प्रमा-
णान्तरविसंबन्धिनोऽर्थस्य वक्तृत्वादिति हेतुः, तदा-
सिद्धसाधनम् । तथाभूतस्य वक्तुरसर्वज्ञत्वेनास्माभिरभ्यु-
पगमात् । अथ वक्तृत्वमात्रं हेतुः । न । तस्य साध्यविपर्य-
येण सर्वज्ञत्वेनानुपलब्धेन सहानवस्थानलक्षणस्य तदव्य-
वच्छेदस्वभावेन च परस्परपरिहारस्वरूपस्य च विरोध-
स्याभावात् न ततो व्यावृत्तिसिद्धिरिति न स्वसाध्यनियत-
त्वम् ; तदभावान्न स्वसाध्यसाधकत्वम् । अथ सर्वज्ञो वक्त्रा ना-
पलब्ध इति ततो व्यावृत्तिसिद्धिः, न ; सर्वसंबन्धिनोऽ-
नुपलम्भस्यासंभवात् । सर्वज्ञ एव वक्तृत्वमात्रमभ्यु-
पगम्यते, सर्वज्ञान्तरं वा तत्र संबन्धितं इति न
सम्भवः सर्वसंबन्धिनोऽनुपलम्भस्य । अथ सर्वज्ञस्य कस्य
चिदभावात् सर्वसंबन्धिनोऽनुपलम्भस्य संभवः । ननु
सर्वज्ञाभावः कुतः सिद्धः । अन्यतः प्रमाणा-
त् चेत् । तत एव तदभावासिद्धेरस्य वैयर्थ्यम् । ' अत

एषानुमानादिति न वक्तव्यम् । इतरेतराभ्ययोषप्रसङ्गात् ।
सिद्धेऽतोऽनुमानात् सर्वज्ञाभावे, सर्वसंबन्धनुपलम्भसं-
भवसामर्थ्यात् हेतोर्विपक्षतो व्यावृत्तिः स्यात् तस्य च
विपक्षाद्यावृत्तस्य तत्साधकत्वमिति व्यक्रामितरेतराभ्य-
त्यम् । भवतु वा सर्वसंबन्धनुपलम्भसंभवः, तथापि सक-
लपुरुषवन्तावृत्तिविशेषाणामसर्वज्ञेन ज्ञातुमशक्तरनिष्ठः स-
र्वसंबन्धनुपलम्भ इति न ततो विपक्षव्यावृत्तिनिश्चयो
चकृन्वस्यति कुतः संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिनाहं हेतोस्तद-
भावसिद्धिः । नापि स्वसंबन्धिनोऽनुपलम्भात् तद्व्यतिरे-
कनिश्चयः, तस्य स्वपितृव्यपदेशहेतुनाऽप्यनैकान्तिक-
त्वात् । नचैवंभूतादपि हेतोः साध्यसिद्धिः तथाऽभ्युपगमे न
कश्चित्सर्वज्ञाभावमवबुध्यते वक्तव्यात्, रथ्यापुरुषवदिति
तदभावावगमाभावस्यापि सिद्धिः स्यात् । अथान्यत्रापि
हेतावयं दोषः समान इति सर्वानुमानोच्छेदः । तदयुक्तम् ।
अन्यत्र विपक्षस्य वृत्तिनिमित्तस्यानुपलम्भव्यतिरेकेण बा-
धकप्रमाणस्य सङ्गात् । नचात्रापि तस्य सङ्गाद्य इति
शक्यं वक्तुम् । तदभावस्य हेतुलक्षणप्रस्तावे वक्ष्यमाण-
त्वात् । किञ्च—सर्वज्ञप्रतिपादकप्रमाणाभावे तस्यासिद्ध-
त्वात् तदभावसाधनायोपन्यस्यमानः सर्वोऽपि हेतुराभ्य-
यासिद्ध इति न तस्मादभावसिद्धिः । अथ तद्भाहकत्वेन
प्रमाणं प्रवर्त्तते इत्याशयासिद्धत्वाभावः, तर्हि तत्साधक-
प्रमाणबाधितत्वात् पक्षस्य न तत्साधनाय हेतुप्रयोगसा-
फल्यमिति नानुमानावसेयः सर्वज्ञाभावः । अपौरुषेयत्व-
स्य प्राक्तनन्यायनासिद्धत्वात्, सर्वज्ञप्रणीतत्वाभ्युपगमे
शब्दस्य पुरुषदोषसंक्रान्त्याऽप्राप्त्यानात् न ततोऽपि तद-
भावसिद्धिः । नच तदभावाभिधायकं किञ्चिद्वैदिक्यं धूयते,
कथलं तद्भावावेदकवेदयन्नापलब्धिर्गतिगानेन समस्ति—
'अपाणिपादा जघनो ग्रहीता, पश्यत्यन्तुः स शृणोत्यकर्णः ।
स चेक्षि विध्वं नहि तस्य वेत्ता, तमाहुरस्यं पुरुषं महान्तम्' ।
(ईदनाथ्य० ३ । १६)

तथा हिरण्यगर्भं प्रकृत्य "सर्वज्ञ" इत्यादि । नच स्वकूपेऽर्थे
तस्याप्राप्त्यर्थम् ; तत्र तत्प्राप्त्यर्थस्य प्रतिपादयिष्यमा-
णत्वात् ; तत्र शब्दादपि तदभावसिद्धिः । नाप्युपमानास-
दभावावगमः । यत उपमानमुपमानोपमेययोरभ्युपगम-
सादृश्यालम्बनमुदेति ; अन्यथा—

" तस्माद्यत् स्मर्यते तत्स्यात्, सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य, सादृश्यं वा तदन्वितम् " ॥

(श्लो० वा० सू० ५ उपमान० श्लो० ३७)

इत्याभिधानात् प्रत्यक्षेणोपमानोपमेययोरग्रहणे उपमेये स्व-
रणासंभवात् ; कथं स्मर्यमाणपदार्थविशिष्टं सादृश्यं, सा-
दृश्याविशिष्टं वा स्मर्यमाणं वस्तु उपमानविषयः स्यात् ।
तस्मादिदानींतनोपमानभूताशेषपुरुषप्रत्यक्षत्वम्, उपमेया-
शेषान्यकालमनुपपन्नवर्गसाक्षात्करणं चावश्यमभ्युपगमनी-
यम् । तदभ्युपगमे च स एव सर्वज्ञ इति कथं उपमानात् त-
दभावावगमो युक्तः । अतो यदुक्तम्—

" यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु, यज्जातीयार्थदर्शनम् ।

दृष्टं संप्रति लोकस्य, तथा कालान्तरंऽप्यभूत् " ॥ इति ।

(श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११३)

तन्निरस्तम् । उपमानस्योक्त्यायेनात्र वस्तुव्यप्रवृत्तेः ।

नाप्यर्थोपसितस्तदभावावगमः, तस्याः प्रमाणत्वेऽनुमा-
नेऽन्तर्भूतत्वात् । तथाहि—'दृष्टः धनो वाऽर्थोऽन्यथा नोपप-
द्येत' इत्यदृष्टार्थकल्पनाऽर्थोपसिः । नचासावर्थोऽन्यथानुप-
पद्यमानत्वानवगमे अदृष्टार्थपरिकल्पनानिमित्तम् । अन्यथा
स येन विनोपपद्यमानत्वेन निश्चितस्तमपि परिकल्पयेत् ;
येन विना नोपपद्येत तमपि वा न कल्पयेत् । अनवगतस्यान्य-
थाऽनुपपन्नत्वेनार्थोपस्युत्थापकस्यार्थस्यान्यथाऽनुपपद्यमान-
त्वे सत्यदृष्टार्थपरिकल्पकत्वासंभवात् । संभव वा लिङ्ग-
स्याप्यनिश्चितनियमस्य परोक्षार्थानुमापकत्वं स्यादिति,
तत्रापि नार्थोपस्युत्थापकादर्थोद्भूतः । स चान्यथाऽनुपप-
द्यमानत्वावगमः, तस्यार्थस्य न भूयो दर्शननिमित्तः संपक्षे ।
अन्यथा लोहलक्ष्यं वज्रं पार्थिवत्वात्, काष्ठवदित्यत्रापि सा-
ध्यसिद्धिः स्यात् । नापि विपक्षे तस्यानुपलम्भनिमित्तोऽ-
सौ । व्यतिरेकनिश्चायकत्वेनानुपलम्भस्य पूर्वमेव नि-
षिद्धत्वात्, किन्तु—विपर्यये तद्बाधकप्रमाणनिमित्तः ।
तच्च बाधकं प्रमाणमर्थोपसिप्रवृत्तः प्रागेवानुपपद्यमा-
नस्यार्थस्य तत्र प्रवृत्तिमदभ्युपगमन्तव्यम् । अन्यथाऽर्थो-
पस्या तस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगमंऽभ्युपगम्यमानं याव-
त्तस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वं नावगतम्, न तावदर्थोपसिप्रवृ-
त्तिः ; यावच्च न तत्प्रवृत्तिः, न तावदर्थोपस्युत्थापकस्यार्थस्या-
न्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगम इतीतरेतराभ्यत्याज्यार्थोपसिप्र-
वृत्तिः । अत एव यदुक्तम्—

" अविनाभाविता चात्र, तदैव परिगृह्यते ।

न प्रागवगतत्वं, सत्यप्येवा न कारणम् ॥

तेन संबन्धवेलायां, संबन्धन्यतरो भूवम् ।

अर्थोपस्यैव मन्तव्यः, पश्चादस्त्वनुमानता " ॥

(श्लो० वा० सू० ५ अर्थोपसि० श्लो० ३० । ३३) इत्यादि ।

तन्निरस्तम् । एवमभ्युपगमेऽर्थोपसिपरनुत्थानस्य प्रतिपादि-
तत्वात् । स च तस्य पूर्वमन्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगमः किं
दृष्टान्तधर्मिप्रवृत्तप्रमाणसंपाद्यः, आहोस्वित् स्वसाध्यध-
र्मिप्रवृत्तप्रमाणसंपाद्य इति । तत्र यथायः पक्षः तदाऽत्रा-
पि वक्तव्यम् । किं तत् दृष्टान्तधर्मिणि प्रवृत्तं प्रमाणम्, साध्य-
धर्मिण्यपि साध्यान्यथाऽनुपपन्नत्वं तस्यार्थस्य निश्चाययति,
आहोस्वित् दृष्टान्तधर्मिण्येव । तत्र यथायः पक्षः तदाऽ-
र्थोपस्युत्थापकस्यार्थस्य लिङ्गस्य वा स्वसाध्यप्रतिपादनव्या-
पारं प्रति न कश्चिद्विशेषः । अथ द्वितीयः स न युक्तः । नहि
दृष्टान्तधर्मिणि निश्चितस्वसाध्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वंऽर्थो-
न्यत्र साध्यधर्मिणि तथा भवति । नच तथात्वेनानिश्चितः स
साध्यधर्मिणि स्वसाध्यं परिकल्पयतीति युक्तम्, अतिप्रस-
ङ्गात् । अथ लिङ्गस्य दृष्टान्तधर्मिप्रवृत्तप्रमाणत्ववशात्सर्वोप-
संहारिण स्वसाध्यनियतत्वनिश्चयः, अर्थोपस्युत्थापकस्य त्व-
र्थस्य स्वसाध्यधर्मिण्येव प्रवृत्तात्प्रमाणात्सर्वोपसंहारेणादृ-
ष्टार्थान्यथाऽनुपपद्यमानत्वनिश्चय इति लिङ्गार्थोपस्युत्थापक-
योर्भेदः । नास्माद्भेदादर्थोपसिपरनुमानं भेदमासादयति । अनु-
मानेऽपि स्वसाध्यधर्मिण्येव विपर्ययाद्वेत्यावत्संभवेन प्र-
वृत्तं प्रमाणं सर्वोपसंहारिण स्वसाध्यानियतत्वनिश्चायकमभ्यु-
पगमन्तव्यम् । अन्यथा सर्वमनैकान्तात्मकं सत्त्वादित्यस्य हेतोः
पक्षीकृतवस्तुव्यतिरेकेण दृष्टान्तधर्मिणाऽभावात्कथं तत्र प्र-

वर्त्तमानं बाधकं प्रमाणमनेकान्तरमकत्वानियतत्वमवगमयेत् सत्त्वस्य ? नच साध्यधर्मिणि दृष्टान्तधर्मिणि च प्रवर्त्तमानेन प्रमाणनार्थापर्युत्थापकस्यार्थस्य, लिङ्गस्य च यथाक्रमं प्रति-
बन्धो गृह्यत इत्येतावन्मात्रेणार्थापस्यनुमानयोर्मोहाऽभ्युपग-
न्तुं युक्तः । अन्यथा पक्षधर्मत्वसहितहेतुसमुत्थादनुमानात्-
द्रहितहेतुसमुत्थमनुमानं प्रमाणान्तरं स्यादिति प्रमाणपट्टवा-
दो विधीयन्ते । नियमवतो लिङ्गात्पराक्षार्थप्रतिपत्तेरविशेषात्
न तनस्ताद्भ्रममित्यभ्युपगमं, स्वसाध्याविनाभूतादर्थार्थप्र-
तिपत्तेरविशेषादनुमानादर्थार्थपत्तेः कथं नाभवः ? तद्वत् प्रमा-
णत्वेऽर्थोपत्तेरनुमानेऽन्तर्भावात् ; अनुमानस्य च सर्वज्ञाभा-
वप्रतिपादकस्य निषेधात्तत्त्वनिषेधे चार्थापत्तेरपि तदभावप्रा-
हकत्वेन निषेधात्तार्थापत्तिस्मर्धगम्याऽपि सर्वज्ञाभावः ।
अभावाख्यं तु प्रमाणमप्रमाणत्वादेव न तदभावसाधकम् ।
प्रमाणत्वेऽपि किमात्मनोऽपरिणामलक्षणं तत्, अहोस्विद-
न्यवस्तुविज्ञानलक्षणमिति । तत्र यद्यात्मनोऽपरिणामलक्षणं
तदभावसाधकमिति पक्षः स न युक्तः, तस्य सत्त्वेना-
भ्युपगते परंचेतानुनिवर्त्तयेऽपि सत्त्वंनानैकान्तिकत्वात् ।
अथान्यविज्ञानलक्षणमिति पक्षः, सोऽप्यसंबन्धः । यतः सर्व-
ज्ञत्वाद्व्यवहारी किञ्चिज्ज्ञत्वं तद्विषयज्ञानं तदव्ययज्ञानं, तदाऽ-
त्रापि वक्तव्यम् ; किं सकलदेशकालव्यवस्थितपुरुषाधारं कि-
ञ्चिज्ज्ञत्वम् अभ्युपगम्यते, अहोस्विन् कतिपयपुरुषव्यक्ति-
समाश्रितमिति ? तत्र यदि समस्तदेशकालाश्रितपुरुषाधारं
किञ्चिज्ज्ञत्वं तद्विषयं ज्ञानं तदव्ययज्ञानं तत्सर्वज्ञाभावप्रमाध-
कम्, तदयुक्तम् । सकलदेशकालव्यवस्थितपुरुषपरिण-
साक्षात्करणव्यापारेकेण तदाधारस्य किञ्चिज्ज्ञत्वस्य विषयी-
कर्तुमशक्तेर्न तद्विषयस्य तदव्ययज्ञानस्य सर्वज्ञाभावावगमनि-
मित्तत्वं युक्तम् । सर्वदेशकालव्यवस्थितशेषपुरुषसाक्षात्क-
रणे च स एव सर्वदर्शीति न तदभावाभ्युपगमः श्रयान् ।
अथ कतिपयपुरुषव्यक्तित्ववस्थितं किञ्चिज्ज्ञत्वं तदव्ययत् त-
द्विषयं ज्ञानं तदव्ययज्ञानं सर्वज्ञाभावावधकम्, तदयुक्तम् ।
तज्ज्ञानात् तदभावावगमं कतिपयपुरुषव्यक्तित्ववस्थितस्यैव
सर्वज्ञत्वस्याभावः सिद्धयेत्, न सर्वत्र सर्वदा सर्वपुरुषेषु । त-
था च निजसाधनम् । अस्माभिरपि कुत्रचित्कस्यचिद्रथ्या-
पुरुषाद्वैतसर्वज्ञत्वेनाभ्युपगमात् । अथ सर्वज्ञत्वादव्ययस्तद-
भावस्तद्विषयं ज्ञानं तदव्ययज्ञानम् ; तदाऽत्रापि किं सर्वदा
सर्वत्र सर्वः सर्वज्ञो न इत्येवं तत्प्रवर्त्तते, उत कुत्रचित्कदा-
चित्कश्चित् सर्वज्ञो न इत्येवम् । तत्र नाद्यः पक्षः । सक-
लदेशकालपुरुषसाक्षात्करणे तदाधारस्य तदभावस्याव-
गन्तुमशक्यत्वात्, प्रदेशप्रत्यक्षीकरणे तदाधारस्य घटा-
भावस्यैव, तत्साक्षात्करणे च तद्वत् सर्वज्ञत्वमिति न
तदभार्यासिद्धिः । अथ द्वितीयः पक्षः । तदा न सर्वत्र सर्व-
दा सर्वज्ञाभावासिद्धिरिति तद्वत् सिद्धसाधनम् । प्रमाणप-
ञ्चकनिवृत्तस्तदभावज्ञानमित्यादि सर्वं प्रतिविहितमिति ना-
भावप्रमाणादपि तदभावावगमोऽभ्युपगन्तुं युक्त इत्यादि
यत्, तदप्याविद्वन्पराभिप्रायस्य सर्वज्ञत्वादिनोऽभिधानम् ।
यतो नास्माकमतीन्द्रियसर्वज्ञादिपदार्थबाधकं प्रत्यक्षादिप्र-
माणं स्वतन्त्रं प्रवर्त्तते इत्यभ्युपगमः । अतीन्द्रियेषु स्वत-
न्त्रस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य भवदाभिहितप्राक्तनदावदुष्टत्वेन
प्रवृत्त्यसंभवात् । किन्तु-प्रसङ्गसाधनाभिप्रायेण सर्वमेव स-

र्वज्ञप्रतिपक्षप्रतिपादकं युक्तिजालमभिहितं यथार्थमभिधान-
मुद्वहद्भिर्मिमांसकैः । अत एव तदभिप्रायप्रकाशनपरं भग-
वतो जैमिनेः सूत्रम्—‘सत् सप्रयोगे पुरुषस्यन्द्रियाणां बु-
द्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्॥५॥’ इति । यतो नाननापि सूत्रेण स्वात-
न्त्र्येण प्रत्यक्षलक्षणमभ्युपगम्यते भगवता । किन्तु-लोकप्रसि-
द्धलक्षणलक्षणप्रत्यक्षानुवादेन तस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वं
विधीयते । नचैतदत्रापि वक्तव्यम्, कतरस्य प्रत्यक्षस्य धर्मं
प्रत्यनिमित्तत्वं विधीयते, अस्मादादिप्रत्यक्षस्य, सर्वज्ञप्रत्य-
क्षस्य वा । अस्मादादिप्रत्यक्षस्य तदनिमित्तत्वप्रतिपादने
सिद्धसाधनम् । सर्वज्ञप्रत्यक्षस्य भवन्मतेनाप्रसिद्धत्वाच्छ-
विषाणस्यैव कथं न प्रत्यनिमित्तताविधिः । अथापि स्यात्
परेण तस्याभ्युपगतत्वात्, न प्रत्यनिमित्तत्वं तत्प्रसिद्धयैवा-
च्यते । तदयुक्तम् । परीक्षापूर्वकत्वेनाभ्युपगमस्य स्थितत्वा-
त् । तत्पूर्वकत्वं परस्याभ्युपगमः, तदा भवतोऽपि तस्य
तद्भावः, परीक्षायाः प्रमाणरूपत्वात् । प्रमाणसिद्धं च न प-
रस्यैव सिद्धम् । प्रमाणसिद्धस्य सर्वैरेवाभ्युपगमनीयत्वात् ।
अथ प्रमाणव्यतिरेकेण परेण सर्वज्ञप्रत्यक्षमभ्युपगतम्,
तदाऽसौ प्रमाणाभावादेव नाभ्युपगमो युक्तः । नच प्रमा-
णाभ्युपगतस्यास्मादादिप्रत्यक्षविलक्षणस्य सर्वावतप्रत्यक्षस्य
तं प्रत्यनिमित्तत्वं विधानं युक्तम् ‘यतोऽस्मादादिप्रत्यक्षवि-
लक्षणत्वं सर्ववित्प्रत्यक्षस्य धर्मादिप्राहकत्वेनैव, तच्चप्र-
माणतोऽभ्युपगते, कथं तस्य तं प्रत्यनिमित्तत्वमुपपद्यते ।
तद्प्राहकप्रमाणबाधितत्वात् । किञ्चायं परस्परविरुद्धोऽपि
वाक्यार्थः स्यात्, प्रमाणतो धर्मादिप्राहकं सर्ववित्प्रत्यक्षं
यत्प्रसिद्धं तद् धर्मादिप्राहकं न भवतीति । यतो न प्रस-
ङ्गसाधने आध्यासिद्धत्वादिकृपणं क्रमेत । नहि प्रमाणमू-
लपराभ्युपगमपूर्वकमेव प्रसङ्गसाधनं प्रवर्त्तते । किं तर्हि य-
द्यर्थाभ्युपगमदर्शनपूर्वकम् । अत एव प्रसङ्गसाधनस्य वि-
पर्ययफलत्वम् । विपर्ययस्य च अतीन्द्रियपदार्थविषयप्रत्यक्ष-
निषेधफलत्वम्, तद्विषये च किं प्रत्यक्षस्य धर्मिणो निषेधः,
अथ तद्वैतस्य प्रत्यक्षत्वस्येति ? पूर्वस्मिन् पक्षे हेतुनामाध्या-
सिद्धतेति प्रतिपादितम्, उत्तरत्र प्रत्यक्षत्वनिषेधे प्रमाणा-
न्तरत्वप्रसङ्गः, विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानलक्षणत्वा-
त्, इति न प्रथम् । यतो विशेषनिषेधे तस्य विशेषरूपत्वेन
सत्त्वस्यैव प्रतिषेधः । नच धर्मसिद्धत्वादिदोषः । यद्यर्थ-
स्याभ्युपगतत्वात् । कथं पुनरत्र प्रसङ्गः, विपर्ययो वा क्रिय-
ते इति चेत् । तदुच्यते—सर्वज्ञं प्रत्यक्षं यद्यभ्युपगम्यते
तदा तत् धर्मप्राहकं न भवति, विद्यमानोपलम्भत्वात् ।
नचासिद्धो हेतुः । तथाहि—विद्यमानोपलम्भनमतीन्द्रिया-
र्थप्रत्यक्षं, सत्संप्रयोगजत्वात्, अस्याप्यसिद्धनोद्भावेन एवं
वक्तव्यम् । विवाद्गतत्वं प्रत्यक्षं सत्संप्रयोगजं, प्रत्यक्षत्वा-
त् । तच्छब्दवाच्यत्वाद्वाऽस्मादादिप्रत्यक्षं सर्वत्र दृष्टान्त इति
प्रसङ्गः । विपर्ययत्वेतम्—तद्वैतप्राहकं चेत् न विद्यमानो-
पलम्भनम्, अधिद्यमानत्वात् धर्मस्य । अधिद्यमानोपलम्भ-
नत्वं न सत्संप्रयोगजम् । असत्संप्रयोगजत्वे न प्रत्यक्षं, नापि
तच्छब्दवाच्यम् । प्रसङ्गसाधनाभिप्रायेणैव यद्यर्थापक्षेण
वार्तिककृताऽप्यभिहितम्—

“यदि यदभिः प्रमाणैः स्यात्, सर्वज्ञः केन वार्यते ॥

एकेन तु प्रमाणेन, सर्वज्ञो येन कल्प्यते ।

नूनं स चक्षुषा सर्वान्, रसादीन् प्रतिपद्यते ॥

यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु, यज्जातीयार्थदर्शनम् ।
दृष्टं संप्रति लोकस्य, तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ”
(श्लो० वा० सू० २ श्लो० १११ । ११३)

पुनरव्युक्तम्—

“ येऽपि सातिशया दृष्टाः, प्रज्ञामेधादिभिर्नराः ।
स्तोकस्तोकान्तरत्वेन, नत्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥ १ ॥
यत्राप्यतिशयो दृष्टः, स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।
वृत्तसूक्ष्मादिदृष्टौ स्या-ज रूपे भ्रात्रवृत्तिता ॥
(श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११४)

इत्यादि तेनात्रापि स्वतन्त्रानुमानाभिप्रायेणाध्यासिद्धत्वा-
द्विदूषणम्, उपमानोपन्यासबुद्ध्या वा शेषोपमानांप्रमेयभू-
तपुरुषपरिषत्साक्षात्करणे उपमानं प्रवर्त्तते इत्यादि
दूषणाभिधानं च । सर्वज्ञत्वादिनाः स्वज्ञास्याविस्करण-
मात्रकमेव । अतोऽतीन्द्रियसर्वविदेशं न प्रत्यक्षं प्रवृ-
त्तिद्वारेण निवृत्तिद्वारेण वा भावसाधनमित्यादि सर्व-
मभ्युपगमवादाच्चिरस्तम् ।

यज्जानुमानेन सर्वज्ञाभावसाधनं दूषणमभिहितम् । किं प्रमा-
णान्तरसंवाद्यर्थस्य वक्तृत्वादित्यादि ; तद्वन्माद्वन्यनुमानेऽ-
पि समानम् । तथाहि-तत्रापि यत्कुं शक्यते, किं साध्यधर्मि-
संबन्धी धूमा हेतुत्वेनोपन्यस्तः, उत दृष्टान्तधर्मिसंबन्धी ? ।
तत्र यदि साध्यधर्मिसंबन्धी हेतुः, तदा तस्य दृष्टान्तेऽसं-
भवादन्वयदोषः । अथ दृष्टान्तधर्मिसंबन्धी, सोऽसिद्धः । दृ-
ष्टान्तधर्मिधर्मस्य साध्यधर्मिण्यसंभवात् । अथोभयसाधार-
णं धूमत्वसामान्यं हेतुः, तदा तस्य विपक्षेऽनग्नौ विरोधासि-
द्धिः, सन्निधिविपक्षव्यावृत्तिकत्वेन स्वसाध्यागमकत्वम् । अ-
थ विपक्षेऽग्नौ धूमस्यानुपलम्भाद्विरोधासिद्धेः न सन्निध-
विपक्षव्यावृत्तिकत्वम् ।

नन्वत्रापि यत्कुं शक्यम् । सर्वसंबन्धिनोऽनुपलम्भस्यामम्भ-
वादनग्नौ देशान्तरं कालान्तरं वा केनचित् धूमस्योपल-
म्भात्, तदुपलम्भमतः कस्यचिद्भावात् सर्वसंबन्धिनोऽ-
नुपलम्भस्य संभव इति चेत्, केन पुनः प्रमाणानग्नौ
धूमसत्त्वग्राहकपुरुषाभावः प्रतिपन्नः । यद्यन्यतः प्रमाणात्,
तत एवानग्नधूमस्य व्यावृत्तिसिद्धेर्व्यर्थं सर्वसंबन्धन्यनुपल-
म्भलक्षणस्य विपक्षे धूमविरोधसाधकस्य प्रमाणस्याभि-
धानम् । अथ तथाभूतानुपलम्भात् तद्भावावगमः । ननु
तथाभूतपुरुषाभावे तदनुपलम्भसंभवस्तत्संभवाच्च तथाभू-
तपुरुषाभावसिद्धिरितीतरतगम्यत्वात् न सर्वसंबन्धिनोऽ-
नुपलम्भस्य संभवः । संभवेऽपि तस्यासिद्धेर्न विपर्यये
विरोधसाधकत्वम् । अथात्मसंबन्धिनोऽनुपलम्भस्य धूम-
त्वलक्षणहेतोर्विपक्षात् व्यावृत्तिसाधकत्वम् । न तस्य पर-
त्वेतोर्वृत्तिविशेषैरनैकान्तिकत्वात् । अथानुपलम्भव्यतिरिक्तं
धूमलक्षणस्य हेतोर्विपर्यये बाधकं प्रमाणमस्ति, ननु व-
क्तृत्वलक्षणस्य । किं पुनस्तदिति वक्तव्यम् । अग्निधूम-
योः कार्यकारणभावलक्षणप्रतिबन्धग्राहकमिति चेत्, कः
पुनरसौ कार्यकारणभावः?, किं वा तद्ग्राहकं प्रमाणम् ? । अ-
ग्निभाव एव धूमस्य भावस्तद्भावे चाभाव एवासौ ; त-
द्ग्राहकं च प्रमाणं प्रत्यक्षानुपलम्भस्वभावम् । ननु कि-
ञ्चिज्ज्ञत्वस्य तद्व्यापकस्य वा रागादिमस्त्वस्य भावे एव

वक्तृत्वस्य भावः स्वात्मन्येव दृष्टस्तद्भावे वाऽभाव ए-
वापलादावविगानेनानुपलम्भतो ज्ञान इति कथं न विप-
र्यये सर्वज्ञत्वे, धीतरगात्वे वा वक्तृत्वलक्षणस्य हेतोर्बा-
धकं कार्यकारणभावलक्षणप्रतिबन्धग्राहकं, प्रत्यक्षानुपल-
म्भात्वं प्रमाणम्, दर्शनादर्शनशब्दात्वं युक्तम् । नच दर्श-
नादर्शनशब्दात्वं स्यात्सदभ्युपगतप्रमाणस्य प्रत्यक्षानुपल-
म्भशब्दात्पस्य वा भवदभिप्रेतस्य कश्चिद्विशेषः प्रकृत-
हेतुसाध्यप्रतिबन्धसाधने उपलभ्यते । अथ किञ्चिज्ज्ञत्व-
रागादिमस्त्वसद्भावेऽपि स्वात्मनि न तद्वेतुकं वक्तृत्वं प्रति-
पन्नम्, किन्तु वक्तुकामताहेतुकम्, रागादिसद्भावेऽपि वक्तु-
कामताऽभावेऽभावावचनस्य । नन्वेवं व्यभिचारः, विवक्षा-
ऽपि न वचने निमित्तं स्यात्, तत्राप्यन्यविवक्षायामन्य-
शब्ददर्शनात् । अन्यथा गोत्रस्खलनादरभावप्रसङ्गात् । अ-
थार्थविवक्षाव्यभिचारेऽपि शब्दविवक्षायामन्यव्यभिचारः । न
स्वप्नावस्थायामन्यगतचित्तस्य वा शब्दविवक्षाभावेऽपि
वक्तृत्वसंवेदनात् । न च व्यवहिता विवक्षा तस्य नि-
मित्तमिति परिहारः । एवमभ्युपगमं, प्रतिनियतकार्यका-
रणभावाभावप्रसङ्गात् सर्वस्य तत्प्राप्तः, तत्र वक्तुकामता-
निमित्तमप्येकान्ततो वचनं सिद्धम् व्यतिरेकासिद्धेः ।
अन्वयस्तु किञ्चिज्ज्ञत्वेन, रागादिमस्त्वेन वा वचनस्य सि-
द्धो न वक्तुकामतया । अथ किञ्चिज्ज्ञत्वाद्यभावे, सर्वत्र
वक्तृत्वं न भवतीत्यत्र प्रमाणाभावात्सर्ववक्तृत्वयोः
कार्यकारणभावलक्षणः प्रतिबन्धः सिद्धयति । तर्हि व-
क्तृत्वभावे धूमः सर्वत्र न भवतीत्यत्रापि प्रमाणाभावस्तु-
ल्य इति न प्रतिबन्धग्रहः । अथाग्न्यभावेऽपि यदि धूमः
स्यात्तदाऽसौ तद्वेतुक एव न भवेदिति सकृदप्यहेतार-
ग्नेस्तस्य न भावः स्यात् । दृश्यते च महानसादावग्नित
इति नानग्नधूमसद्भावे इति प्रतिबन्धसिद्धिः । ननु यथ-
न्धनादरेकदा समुद्भूतोऽपि वह्निर्न्यदाऽरणिता मर्यादेर्वा-
भवनुपलभ्यते, धूमा वा वह्नि उपजायमानोऽपि गो-
पालघटिकादी पावकोद्भूतधूमादप्युपजायते इत्यवगमस्तदा
कदाचिदग्न्यभावेऽपि भाविष्यतीति कुतः प्रतिबन्धसिद्धिः ।
अथ यादृशो वह्निरिन्धनादिनामग्नौ उपजायमानो दृष्टो
न तादृशोऽरणिता मर्यादेर्वा, धूमाऽपि यादृशोऽग्नित
उपजायते न तादृश एव गोपालघटिकादावग्नितप्रभवधू-
मात् । अन्यादृशात्तादृशभावे तादृशत्वमहेतुकमिति न त-
स्य कश्चिदपि प्रतिनियमः स्यात् । अहेतोर्वैशकालस्वभावनि-
यमायोगादिति नाग्नजन्मधूमस्य तत्सदृशस्य वाऽनगने-
भावः । भावे वा तादृशधूमजनकस्याग्नित्वभावतैवेति न
व्यभिचारः तदुक्तम्—

“ अग्निस्वभावः शक्यः, मूर्द्धा यद्यग्निर्येव सः ।

अथानग्नित्वभावोऽसौ, धूमस्तत्र कथं भवेत् ” ॥१॥ इत्यादि ।

तदेतद्वक्तृत्वेऽपि समानम् । तथाहि—यदि सर्वज्ञ धीत-
रागं वा वचनं स्यात्सर्वज्ञाद्रागादियुक्ताद्या कदाचिदपि न
स्यादहेतोः सकृदप्यसंभवात्, भवति च तत्ततः । अतो न
सर्वज्ञे तस्य तत्सदृशस्य वा संभव इति प्रतिबन्धसि-
द्धिः । अथ देशान्तरे, कालान्तरे वाऽसर्वज्ञकार्यमथ वचनं
न सर्वज्ञप्रभवमिति न दर्शनादर्शनप्रमाणगम्यम् । दर्शनस्य-
यद्व्यापारासंभवाद्, अदर्शनस्य च प्रागेवैवभूतार्थग्राहकत्वं-

न निषिद्धत्वात् । तर्हि सर्वदाऽग्निप्रभव एव धूमोऽग्न्य-
भावे कदाचनापि न भवतीत्यत्रापि प्रत्यक्षस्य सन्निहित-
वर्तमानार्थप्राहकत्वेनाप्रवृत्तेः, अनुपलम्भस्यापि तद्विधिक-
प्रदेशविषयप्रत्यक्षस्वभावस्यात्र वस्तुनि व्यापारसंभवात्,
न कार्यकारणभावलक्षणः प्रतिबन्धः प्रत्यक्षानुपलम्भसा-
धनः स्यात् । नाप्यनुमानतोऽपि प्रकृतः प्रतिबन्धः सिद्धि-
मासादयति इतरतराश्रयानवस्थादोषप्रसङ्गस्य प्रदर्शित-
त्वात् । न चान्यतः प्रतिबन्धप्रसाधकं प्रमाणमस्तीति प्रसि-
द्धानुमानस्यापि सर्वज्ञाभावावदकानुमाननिरासयुक्त्युपलक्ष-
मिच्छन्तोऽत्राभावः प्रसङ्गः । अथ प्राप्तज्ञानुमाने साध्यसाध-
नयोः प्रतिबन्धः, तत्प्रसाधकं च प्रमाणं किञ्चिदस्ति; तर्हि स
एव प्रतिबन्धः किञ्चिज्ज्ञत्ववक्तृत्वयोः, तत्प्रसाधकं च तदेव
प्रमाणं भविष्यतीति सिद्धः प्रतिबन्धः किञ्चिज्ज्ञत्ववक्तृत्व-
योग्यनिधूमयोरिवात्रत एव व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्यु-
पगमनान्तरीयको यत्र दृश्यते तत्प्रसङ्गसाधनमिति तल्ल-
णस्य युष्मदभ्युपगमेनात्र सद्भावात् भवत्येवातोऽनुमानात्
सर्वज्ञाभावात्सिद्धिः । पक्षधर्मताभावप्रतिपादनं च यत्प्रकृत-
प्रसङ्गसाधने प्रतिपादितं, तदभ्युपगमवादाच्चिरस्तम् । तत्र
पक्षधर्मताया हेतोरभावेऽपि गमकत्वस्य सिद्धत्वात् । श-
षस्तु पूर्वपक्षग्रन्थोऽनभ्युपगमाच्चिरस्त इति न प्रत्युच्चार्य
दूषितः । अतोऽयुक्तमुक्तं सर्वज्ञत्वादनां यथा तत्साधकप्र-
माणाभावात् न तादृश्यः सद्व्यवहारः, तथा तदभाववा-
दिनां मीमांसकादीनां तदभावप्राहकप्रमाणाभावादेव न त-
दभावव्यवहार इति प्रसङ्गसाधनस्य तदभावसाधकस्य
समर्थितत्वात् । अथ यदभ्यासविकलचक्षुरादिजनितं प्रत्यक्षं
तद्वर्मादिप्राहकं न भवतीति प्रसङ्गसाधनात्सिद्धमिति, न
पुनरन्यादृग्भूतम् । चादनावद्व्याहृतस्य धर्मप्राहकत्वावि-
राधात् । ननु किं तज्ज्ञानं प्रतिनियतचक्षुरादिजनितं धर्मा-
दिप्राहकम्, उताभ्यसज्जनितं, आहोस्वित् शब्दजनितं,
किंवाऽनुमानप्रभावितम् । तत्र यदि चक्षुरादिप्रभवम् । त-
दयुक्तम् । चक्षुरादीनां प्रतिनियतरूपादिविषयत्वेन तत्प्रभ-
वस्य तज्ज्ञानस्य धर्मादिप्राहकत्वायोगात् । अत एव 'यदि-
वक्ष्ये' इत्याद्युक्तं दूषणमत्र पक्षे । अथाभ्यासजनितं त-
दिति पक्षः । तथाहि—ज्ञानाभ्यासात्प्रकर्षतरतमादिप्रक्रमे-
ण तत्प्रकर्षसम्भवे तदुक्तगोचराभ्याससमन्वयात्सकलभा-
वातिशयपर्यन्तं संवेदनमवाप्यत इति । तदपि मनोरथमा-
त्रम् । यतोऽभ्यासो हि नाम कस्यचित्प्रतिनियतशिल्पक-
लादौ प्रतिनियतोपदेशसद्भाववतो जन्मतो जनस्य संभाव्य-
ते, न तु सर्वपदार्थविषयोपदेशसंभवः । नच सर्वपदार्थवि-
षयानुपदेशप्रानसंभवः येन तज्ज्ञानाभ्यासात्सकलज्ञानप्राप्तः ।
तत्संभवे वा सकलपदार्थविषयज्ञानस्य सिद्धत्वात्किमभ्या-
सप्रयासेन । किञ्च—तदभ्यासप्रवर्तकं ज्ञानं यदि चक्षुरा-
दिप्रतिनियतकरणप्रभवमप्यन्येन्द्रियविषयसंसादिगोचरम्,
अतीन्द्रियार्थगोचरं च स्यात्, तदा पदार्थशक्तेः प्रतिनियत-
त्वेन प्रमाणसिद्धाया अभावात्, प्रतिनियतकार्यकारणभा-
वाभावप्रसङ्गसिद्धावात् सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अ-
थाभ्याससहायानां चक्षुरादीनामपि सर्वज्ञावस्थायामतीन्द्रि-
यदर्शनशक्तेः, नच व्यवहारोच्छेदः, अस्मद्विचक्षुरादीना-
मभ्यासदशायां शक्तिप्रतिनियमावसदाद्य एव व्यवहारि-

ण इति । एतदप्यसमीचीनम् । न खल्वभ्यासे सत्यप्यन्य-
तो वा हेतोः कस्यचिदतीन्द्रियदर्शनं चक्षुरादिभ्य उपल-
भ्यते, दृष्टानुसारिण्यश्च कल्पना भवन्तीति । किञ्च—सर्व-
पदार्थवेदेन चक्षुरादिजनितज्ञानात्तदभ्यासः, तत्सहायं च
चक्षुरादिकं सर्वज्ञावस्थायां सर्वपदार्थसाक्षात्कारज्ञानं जन-
यतीति कथमितरतराश्रयमनक्तपनागोचरचारि चतुरत्वे-
तस्य भवत इति न द्वितीयाऽपि पक्षो युक्तिसक्तः । अथ
शब्दजनितं तज्ज्ञानम् । ननु शब्दस्य तत्प्रणीतत्वेन प्रमा-
ण्यं सर्वपदार्थविषयज्ञानसंभवः, तज्ज्ञानसंभवे च सर्वज्ञस्य
तथाभूतशब्दप्रणुत्वमितीतरतराश्रयदोषानुपपन्नः । अत एवा-
क्तम्—'नते तद्गममात् सिद्धयेत् नच तेनागमो विना' इति ।
(श्लोक० वा० सू० २ श्लोक० १४२)

नच शब्दजनितं स्पष्टाभिमिति न तज्ज्ञानयान् सकलज्ञ
इत्यभ्युपगम्यते । एवं च प्रणयजनितज्ञानयतो धर्मज्ञत्वम् ।
अत एवाक्तम्—'चादना हि भूते भवन्तम्' इत्यादि । तन्न
तृतीयपक्षोऽपि युक्तिसक्तः । अनुमानजनितज्ञानेन तु सर्व-
विषये न धर्मज्ञत्वम् । धर्मादिरतीन्द्रियत्वेन तज्ज्ञापकालङ्क-
नाभ्युपगम्यमानस्यार्थस्य तेन सह संबन्धासिद्धेः । आस-
दसंबन्धस्य चाज्ञापकत्वाच्च ततो धर्माद्यनुमानम्, इत्य-
नुमानजनितं ज्ञानं न सकलधर्मादिपदार्थावदकम् । किञ्च—
तथाभूतपदार्थज्ञानेन यदि सर्वविदभ्युपगम्यते, तदाऽस-
दादीनामपि सर्वविष्वमनिवारितप्रसरम् । भावाभावोभयरू-
पं जगत् प्रमेयत्वादित्यनुमानस्यास्मदादीनामपि भावात्,
अस्पष्टं वाऽनुमानमिति तज्जनितस्याप्यवैशद्यसंभवाच्च त-
ज्ज्ञानवान् सर्वज्ञा युक्तः । अधानुमानज्ञानं प्रागविशदमपि
तदेवांशपदार्थविषयं पुनः पुनर्भाष्यमानं भावनाप्रकर्षपर्यन्ते
योगिज्ञानरूपतामासादयद्वैशद्यभाण भवति । दृष्टं चाभ्यास-
बलाज्ज्ञानस्यानक्षयस्यापि कामशोकभयान्मादौर्वास्वमाद्यु-
पप्लुतस्य वैशद्यम् । नन्वेवं तज्ज्ञानवदतीन्द्रियार्थविधिज्ञा-
नस्याप्युपप्लुतत्वं स्यादिति तज्ज्ञानवतः कामाद्युपप्लुतपु-
रुषवद्विपर्यन्तत्वम् । अथ यथा रजोनीहाराद्यावरणवृत्त-
त्वादिदर्शनमविशदम्, तदावरणापां वैशद्यमनुभवति, एवं
रागाद्यावरकाणां विज्ञानावैशद्यं तूनामपां सवज्ञानं वि-
शदनामनुभविष्यतीति । असद्वतत् । रागादीनामावरणत्वा-
सिद्धेः । कुप्यादीनामव ह्यावरकत्वं लोके प्रसिद्धं, न रा-
गादीनाम् तथाहि—रागादिसद्भावेऽपि कुप्याद्यावरणकाभा-
वे विज्ञानमुत्पद्यमानं दृष्टम्, रागाद्यभावेऽपि कुप्याद्यावा-
रकसद्भावे न विज्ञानोदय इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कुप्या-
दीनामवावरणत्वावगमो, न रागादीनामिति न रागाद्य आ-
वारका इति न तद्विगमोऽपि सर्वविधिज्ञानस्य वैशद्यं हतुः ।

किञ्च—सर्ववेदेन सर्वज्ञज्ञानेन किं समस्तपदार्थग्रहणम्,
उत शक्तियुक्तत्वम्, आहोस्वित् प्रधानभूतकतिपयपदार्थग्रह-
णम् । तत्र यथाद्यः पक्षः तत्रापि वक्तव्यम् । किं क्रमेण तज्ज्ञ-
हणम्, आहोस्वित् यौगपद्येन । तत्र यदि क्रमेण तज्ज्ञहणम् ।
तदयुक्तम् । अतीतानागतवर्तमानपदार्थानामपरिसमाप्त-
ज्ञानस्याप्यपरिसमाप्तिः सर्वज्ञताऽयोगात् । अथ युगपत्
अनन्तानीतानागतपदार्थसाक्षात्कारि तज्ज्ञेनमभ्युपगम्यते ।
तदप्यसत् । परस्परविरोधानां शीतोष्णादीनामेकज्ञाने प्रति-

भासासंभवत् । संभवे च न कस्यचिदर्थस्य प्रतिवि-
षतस्य तद्भासकं स्यादिति किं तज्ज्ञानेन, असहादिभ्योऽपि
व्यवहारिभ्यो हीनतर इति कथं सर्वज्ञः । किञ्च—यदि युग-
पत् सर्वपदार्थसाक्षात्कर्तृत्वं तज्ज्ञानं, तदैकक्षणे एव सर्वपदार्थ-
अद्वयत्, द्वितीयक्षणे किञ्चिज्ज्ञ एव स्यात्, ततश्च किं
तेन तादृश किञ्चिज्ज्ञेव सर्वज्ञत्वेन । अज्ञानाद्यनन्तसंवेद-
नस्य परिसमाप्तिः, परिसमाप्ती वा कथमनाद्यनन्तता । कि-
ञ्च—सकलपदार्थसाक्षात्करणे परस्परतयाऽऽविसंज्ञात्करण-
मिति रागादिमानसि च स्याद्विद्वत् इव । अथ रागादिसंवे-
दनमव बांस्ति, न तर्हि सकलपदार्थसाक्षात्करणम् । तत्र
प्रथमः पक्षः । अथ शक्तियुक्तत्वेन सकलपदार्थसंवेदनं त-
ज्ज्ञानमभ्युपगम्यते । तदपि न युक्तम् । सर्वपदार्थावेदने त-
च्छब्देर्ज्ञातुमशक्तेः, कार्यदर्शनानुमयत्वाच्छङ्कीनाम् । किञ्च—
सर्वपदार्थज्ञानपरिसमाप्तावपीयदेव सर्वमिति कथं परिच्छे-
दशक्तिः । अथ वेदनाभावादभावाऽपरस्येति सर्वसंवेदनम् ।
अवेदनादभावाऽपरस्येति कुतो निश्चयः । तदपेक्षया तस्योप-
लब्धिलक्षणमात्रत्वात् । तथाभूतानुपलब्ध्याभावानिश्चय इति
चेत् । एवं सति स एवेतरेनवाभ्युपगम्यते । सर्वज्ञत्वनिश्चय
तदभावनिश्चयः, तदभावनिश्चय च सर्वज्ञत्वनिश्चय इति नै-
कस्यापि सिद्धिः । तत्र द्वितीयाऽपि पक्षः । अथ यावदु-
पयोगि प्रधानभूतपदार्थज्ञाते नावशसौ वेत्तीति तत्पार-
क्षानात्सकलज्ञः, तदपि सर्वपदार्थावेदने नियमेन न संभव-
ति । सकलपदार्थव्यवच्छेदेन तेषामेव प्रयोजननिर्वर्तकत्व-
मिति सकलपरिज्ञानमन्तराशाशक्यसाधनमिति न तृतीयाऽ-
पि पक्षो युक्तः ।

किञ्च—नित्यसमाधानसंभवे विकल्पाभावात्कथं ज्ञानम् ।
ज्वने वा विकल्पसंभवात् समाधानविरोधाच्च समाहित-
त्वमिति भ्रान्तकृष्णस्थिकज्ञानयुक्तः स स्यात् । कथं वाऽ-
तीतानागतप्रवृत्तम् अतीतादेः स्वरूपस्यासंभवात् । असदा-
कारप्रहणे च तैमिरिकज्ञानवत्प्रमाणात्वं न स्यात् । अथाती-
तादिकमप्यस्ति, एवं सत्यतीतादित्वाद्रूप्यमात्र एव इति
सर्वज्ञव्यवहारोच्छेदः । अथ प्रतिपाद्यापक्षया तस्याभावः ।
तदप्ययुक्तम् । नहि विद्यमानमेवापक्षया तदैवाविद्यमानं भ-
वति । तस्यानुपध्वरविद्यमानत्वमेवेति चेत् । तदनुपलब्धिर-
वास्तु कथमविद्यमानम् । नह्यन्यस्याभावेऽन्यस्याप्यभावः ।
अतिप्रसङ्गात् । तस्यासाधविद्यमानत्वेन प्रतिभ्रमतीति चेत् स
तर्हि भ्रान्तः । असद्विकल्पसंभवात् । तस्यासद्विकल्पस्य वि-
पर्ययकरणान्तर्वहोऽपि भ्रान्त एवेति कथं सर्वज्ञः । अथ
विकल्पस्यापि स्वरूपभ्रान्तत्वमेव, तेन तस्य वेदने सर्व-
ज्ञज्ञानमभ्रान्तम् । एवं तर्हि स्वरूपसाक्षात्करणमेव केवलं,
कथमतीताद्यविद्यमानसाक्षात्करणम् । ततश्चातीतानाग-
तपदार्थाभावात्संज्ञात्करणसंभवाच्च तदप्रवृत्त्यात्सर्वज्ञः ।
किञ्च—स्वरूपमात्रवेदने तन्मात्रस्यैव विद्यमानत्वाच्छे-
दनेऽद्वैतवेदनात् न सर्वज्ञव्यवहारः । तद्भावे वा सर्वः
सर्वज्ञः स्यात् । अथापि स्यात्, सत्यस्वप्नदर्शनवदतीता-
नागतादिदर्शनम्, ततो व्यवहार इति । तदप्ययुक्तम् । सत्य-
स्वप्नदर्शनस्य स्वरूपमात्रवेदने न सत्यासत्यविभागाः, कि-
न्वानुमानिकः । सत्यस्वप्नस्वरूपसंवेदनस्य तन्मात्रपर्य-
वसितत्वात् । किञ्च—अतीतानागतकालसंबन्धित्वात्पदा-

र्शनामतीतानागतत्वम्, तद्वि भवन्किमपरातीतानागत-
कालसंबन्धादतीतानागतत्वमभ्युपगम्यते, आहोस्वित् स्वत-
एव । यद्यपरातीतानागतकालसंबन्धात्कालस्यातीतानागत-
त्वम्, तदा तस्याप्यपरातीतानागतकालसंबन्धादतीताना-
गतत्वं, तस्याप्यपरस्मादित्यनवस्था । अथातीतानागत-
पदार्थक्रियासंबन्धात्कालस्यातीतानागतत्वम्, तेनायमदो-
षः । ननु पदार्थक्रियाणामपि कुतोऽतीतानागतत्वम् । यद्य-
परातीतानागतपदार्थक्रियासद्भावात् ; तदाऽत्रापि सैवानव-
स्था । अतीतानागतकालसंबन्धात्पदार्थक्रियाणामतीतानाग-
तत्वं तर्हि कालस्याप्यतीतानागतपदार्थक्रियासंबन्धादतीता-
नागतत्वमिति व्यकृतिविरतराश्रयत्वम् । तत्र प्रथमः पक्षः ।
अथ स्वरूपत एव कालस्यातीतानागतत्वं, तदा पदार्था-
नामपि स्वत एवातीतानागतत्वमस्तु, किमतीतानागत-
कालसंबन्धित्वेन । तच्च पदार्थस्वरूपमस्मदादिज्ञानेऽपि
प्रतिभातीति नानीतानागतपदार्थग्राहित्वेनास्मदादिभ्यः स-
र्वज्ञस्य विशेषः । अपिच—संबन्धस्यान्यत्र विस्तरतो-
निविद्धत्वाच्च कस्यचित्केनचित्संबन्ध इत्यतीतानागतादि-
संबन्धपदार्थग्राहिकज्ञानमसदर्थविषयत्वेन भ्रान्तं स्यादिति
न भ्रान्तज्ञानवान् सर्वज्ञः कल्पयितुं युक्तः । भवतु वा स-
र्वज्ञः, तथाप्यसौ तत्कालेऽप्यसर्वज्ञज्ञातुं न शक्यते । तद्भा-
वात्पदार्थज्ञाने तद्ग्राहकज्ञानवनः केनचित्प्रमाणेन प्रतिपत्तु-
मशक्तेः । तदुक्तम्—

“ सर्वज्ञोऽयमिति ह्येत—तत्कालेऽपि बुभुक्षुभिः ।

तज्ज्ञानज्ञयविज्ञान-रहितैर्गम्यते कथम् ? ॥

कल्पनीयास्तु सर्वज्ञा, भवेयुर्बहवस्तव ।

य एव स्यादसर्वज्ञः, स सर्वज्ञ न बुध्यते ” ॥

(श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४ । १३५ ।) नच तदपरिज्ञाने
तत्प्रणीतत्वेनागमस्य प्रामाण्यमवगन्तुं शक्यम् । तदनवगमं
च तद्विहितानुष्ठानं प्रवृत्तिरप्यसङ्गता । तदुक्तम्—

“ सर्वज्ञो नावबुद्धश्चे-द्येनैव स्यान्न तं प्रति ।

तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं, मूलाज्ञानेऽन्यथाकथञ्च ॥ इति ।

(श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३६)

तद्वै सर्वज्ञसद्भावग्राहकस्य प्रमाणस्याभावात्, तन्मद्भा-
वबाधकस्य चानेकधा प्रतिपादितत्वात्, सर्वज्ञाभावव्यव-
हारः प्रवर्तयितुं युक्तः । तथाहि—य बाधकप्रमाणगोचरता-
मापन्नास्ते असर्वाति व्यवहर्तव्याः, यथा अङ्गुल्यग्रे करिषू-
धादयः, बाधकप्रमाणगोचरापन्नश्च भवदभ्युपगमविषयः
सकलपदार्थसार्थसाक्षात्कारीत्यसद्यवहारविषयत्वं सर्वविदो
ऽभ्युपगन्तव्यमिति पूर्वपक्षः ।

(उत्तरपक्षः सर्वज्ञसत्तासाधनम्)—

अत्र प्रतिविधीयते यत्तावदुक्तम्—‘ ये देशकालसम्भाष-
व्यवहिताः प्रमाणविषयतामनुपपन्ना न ते सद्यवहारगोच-
रचारिणः ’ इत्यादि । तदुक्तम् । सर्वविदि प्रमाणविषय-
त्वस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् असिद्धो हेतुस्तदविषयत्व-
लक्षणः । यदप्यभ्यधायि । न तावदसंभेदज्ञानसंबन्धस्त-
द्भावः अज्ञायां प्रतिनियतविषयत्वेन तत्साक्षात्करणव्या-
पारसंभवात् । तत् सिद्धमेव साधितम् । यदप्युक्तम् । ना-
प्यनुमानस्य तत्र व्यापारः । तद्वि प्रतिबन्धप्रवृत्तं पक्षध-

मेताग्रहणं च हेतोः प्रवर्तते । नच प्रतिबन्धग्रहणं प्रत्यक्ष-
तस्तत्र संभवतीत्यादि । तद् धूमादेरग्न्यादिप्रभवत्वानुमा-
नेऽपि समानम् । अथाग्न्यादेः प्रत्यक्षत्वात्त एव तत्प्रभ-
वत्वकार्यविशेषत्वयोर्धूमादौ प्रतिबन्धसिद्धिः । ननु धूम-
स्य किमग्निस्वरूपग्राहकप्रत्यक्षेण पावकपूर्वकत्वमवगम्यते,
उत धूमस्वभावग्राहिणेति कल्पनाद्वयम् । तत्र न ताव-
दाद्यः पक्षः पावकरूपग्राहिप्रत्यक्षं तत् स्वभावमात्र-
ग्रहणपर्यवसितमेव, न धूमरूपप्रवेदनप्रवणम् । त-
दप्रवेदने च न तदपेक्षया तेन बह्वः कारणत्वाव-
गमः । नहि प्रतियोगिस्वरूपाऽग्रहणे तं प्रति कर्माचिका-
रणत्वमन्यद्वा धर्मान्तरं प्रदीतुं शक्यम् । अतिप्रसङ्गात् ।
अथ धूमस्वरूपप्रतिपत्तिमता प्रत्यक्षेण तस्य चित्रभानुं
प्रति कार्यत्वस्वभावं तत्प्रभवत्वं गृह्यते । ननु तस्यापि
पावकस्वरूपग्राहकत्वेनाप्रवृत्तेस्तदग्रहणे तदपेक्षं कार्यत्वं
धूमस्य कथमवगमविषयः । अथाग्निधूमद्वयस्वरूपग्राहिणा
प्रत्यक्षेण तयोः कार्यकारणभावनियमः । तदप्यसङ्गतम् ।
द्वयग्राहियपि ज्ञानं तयोः स्वरूपमेव भाति, न पुनरे-
धूमं प्रति कारणत्वम् ; धूमस्य वा तं प्रति कार्यत्वम् । नहि
पदार्थद्वयस्य स्वस्वरूपनिष्ठस्यैकज्ञानप्राप्तभासमात्रेण का-
र्यकारणभावप्रतिभासः । अन्यथा घटपटयोरपि स्वस्वरूप-
निष्ठयोरैकज्ञानप्रतिभासः क्वचिदस्तीति तयोरपि कार्य-
कारणत्वावगमप्रसङ्गः । अथ यस्य प्रतिभासानन्तरं य-
त्प्रतिभास एकज्ञाननिबन्धनस्तयोस्तद्वगम इति नायं
दोषः । तदपि घटप्रतिभासानन्तरं पटप्रतिभासं क्वचित्
ज्ञानं समानम् । नच क्रमभाविपदार्थद्वयप्रतिभासमन्वय्येकं
ज्ञानमिति शक्यं वक्तुम् । प्रातिभासभेदस्य भेदनिबन्धन-
त्वात् । अन्यत्रापि तद्भेदव्यवस्थापितत्वाद्भेदस्य । स च
क्रमभाविप्रतिभासद्वयाध्यासितज्ञाने समस्तीति कथं न
तस्य भेदः । नचैकमेव ज्ञानं जन्मानन्तरक्षणादिकालमास्त-
इति भवतामभ्युपगमः । तदुक्तम्—‘कारिका हि सा, न
कालान्तरमास्ते’ इति । अथ बह्विधधूमस्वरूपद्वयग्राहिकान-
द्वयानन्तरभाविसरसहकारिन्द्रियं सविकल्पकज्ञानं ज-
नयति, तत्र तद्वयस्य पूर्वापरकालभाविनः प्रतिभासात्
कार्यकारणभावनियमो भविष्यति । तदप्यसङ्गतम् । पूर्व-
प्रवृत्तप्रत्यक्षद्वयस्य तत्राव्यापारात्तुत्तरस्मरणस्य च
पदार्थमात्रग्रहणेऽप्यसामर्थ्याच्चक्षुरादीनां च तद्वगमज्ञा-
नजननेऽशङ्कः । शङ्कौ वा प्रथमाक्षसंज्ञिपातवेलायांमव
तद्वगमज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गात्, अकिञ्चित्करस्य स्मरणान्तर-
पेक्षणीयत्वात् । परिमलस्मरणसव्यपेक्षस्य लोचनस्य सुरभि-
चन्दनमित्यविषयं गन्धादौ ज्ञानजनकत्वस्यैव, तत्रापि
तज्जनकत्वविरोधात् । अथ तत्स्मरणसव्यपेक्षलोचनव्यापा-
रानन्तरं कार्यकारणभूते एतं वस्तुनी इत्येतदाकारज्ञान-
संवेदनात्कार्यकारणत्वावगमः सविकल्पकप्रत्यक्षनिबन्ध-
नो व्यवस्थाप्यते । नन्वेवं परिमलस्मरणसहकारिचक्षुर्या-
पारानन्तरभावी सुरभि मलयजमिति प्रत्ययः समनुभूयत
इति परिमलस्यापि अक्षुब्धप्रत्ययविषयत्वं स्यात् । अथ
परिमलस्य लोचनाविषयत्वात् नायं प्रत्ययस्तज्जः, किन्तु-
गन्धसहचरितरूपदर्शनप्रभवानुमानस्वभावः । तदेतत्प्रकृते-
ऽपि कार्यकारणभावं लोचनाविषयत्वं समानम् । प्रत्ययस्य

तु तद्व्यवसायिनोऽपरं निमित्तं कल्पनीयम् तत्र प्रत्यक्षतः
सविकल्पकादपि धूमपावकयोः कार्यकारणत्वावगमः । मा-
नसप्रत्यक्षं तु तद्वगमनिमित्तं भवता नाभ्युपगम्यते ।
अपि च—कार्यकारणभावः सर्वदेशकालावस्थिताखिलधूम-
पावकव्याक्रिकोडीकरणेनावगतोऽनुमाननिमित्ततामुपगच्छ-
ति । नच प्रत्यक्षस्येयति वस्तुनि सविकल्पकस्य, निर्विक-
ल्पकस्य वा व्यापारः संभवतीत्यसकृत्प्रतिपादितम् । किञ्च-
न कारणस्य प्राग्भावित्वमात्रमेव बौद्धानामिव कारणत्वं,
येन तस्य कारणस्वरूपाभेदात्तत्वरूपग्राहिणा प्रत्यक्षेण
तदभिन्नस्वभावस्य कारणत्वस्याऽप्यवगमः, केवलं कार्यदर्श-
नादुत्तरकालं तन्निश्चीयते, किन्तु-कारणस्य कार्यजननशक्तिः
कारणत्वम् । सा च शक्तिं प्रत्यक्षावसेया, अपि तु कार्यदर्-
शनसमवगम्या भवता परिकल्पिता । तदुक्तम्—‘शक्त्यः सर्व-
भावनां कार्यार्थापत्तिगोचराः’ (॥ स्तो० वा० सू० ५ शून्य० स्तो०
२५४) ततः कथं प्रत्यक्षात्कारणस्य कारणत्वावगमः । अथ
कार्यादेव कारणस्य कारणत्वावगमो भवतु, किं नश्चिद्वयम् ।

ननु कार्यात्कारणस्य कारणत्वावगमेऽनुमानाच्छक्त्यवग-
मः, तत्र च तदपि कार्यं लिङ्गभूतं यदि कारणशक्तिमवगमय-
ति, तदाशक्तिकार्ययोः प्रतिबन्धग्रहणमभ्युपगन्तव्यम् । सच
प्रतिबन्धावगमो न प्रत्यक्षादिति प्रतिपादितम् । अनुमाना-
त्तद्वगमे इतरतराश्रयानवस्थादोषावनारोऽत्रापि समानः ।
अर्थापत्तेस्त्वनुमानेऽन्तर्भावः प्रतिपादित इति न प्रसिद्धा-
नुमानस्यापि प्रवृत्तिर्भवद्भिप्रायेण । अथ बह्विधगतधर्मा-
नुविधानात् धूमस्य तत्पूर्वकत्वं कुतश्चित्प्रमाणात्प्रसिद्धमिति
धूमत्वस्य तत्पूर्वकत्वव्याप्तिसिद्धिः । अन्यथा धूमादेरग्न्यसि-
द्धः सकललोकप्रसिद्धव्यवहाराभावः । अनुमानाभावं प्रत्य-
क्षतोऽपि व्यवहारासम्भवात् । तर्हि वचनविशेषस्यापि यदि
विशिष्टकारणपूर्वकत्वं तत एव प्रमाणात्प्रसिद्धम् ; विवादा-
ध्यासिते वचने वचनविशेषत्वात्साध्येत तदा कोऽपराधः ।
तदप्युक्तम्—‘पक्षधर्मत्वनिश्चये सति हेतोरनुमानं प्रवर्तते,
नच सर्ववित् कुतश्चित्प्रमाणात्सिद्धः’ इत्यादि । तदप्यु-
क्तम् । यतो यदि सर्वविशेषं धर्मित्वं क्रियेत, तदा तस्या-
सिद्धत्वात्स्यादप्यपक्षधर्मत्वलक्षणं दूषणम् । यदा तु वच-
नविशेषस्य धर्मित्वं तस्य विशिष्टकारणपूर्वकत्वं साध्यत्वे-
नोपलक्ष्यम्, तदा तत्र तद्विशेषत्वादिलक्षणो हेतुरपादीय-
मानः कथमपक्षधर्मः स्यात् । नचापक्षधर्मादपि हेतोरुप-
जायमानमनुमानं प्रमाणं भवताऽभ्युपगच्छता पक्षधर्म-
त्वाभावलक्षणं दूषणमासञ्जयितुं शक्नुम् । अन्यथा—

“पिबोश्च ब्राह्मणत्वेन, पुत्रब्राह्मणताऽनुमा ।

सर्वलोकप्रसिद्धा न, पक्षधर्ममपेक्षते ॥ १ ॥”

इत्याद्यपक्षधर्महेतुसमुत्थानुमानप्रामाण्यप्रतिपादनं भवतो-
ऽप्युक्तं स्यात् । यदप्यभ्यधायि—‘सर्वज्ञसत्तायां सा-
ध्यायां त्रयीं दोषजाति हेतुर्नातिवर्तते’ इत्यादि । तत्र
स्यादप्ययं दोषः, यदि तत्सत्ता साध्यत्वेनाभ्युपगम्यते,
यावता पूर्वोक्तप्रकारेण वचनविशेषस्य विशिष्टकारणपूर्व-
कत्वं साध्यमित्युक्तम् ; तत्र चास्य दोषस्योपलक्षोऽप्युक्तं
एव । यदप्यभ्यधायि—यद्यनियतः कश्चित्सकलपदार्थकः
साध्योऽभिप्रेत इत्यादि । तदप्यसङ्गतमेव । यतो ना-
स्माभिः प्रतिनियत एव कश्चित्सर्वज्ञोऽनुमानात्साध्यते,

किन्तु—विशिष्टकारणपूर्वकत्वं विशिष्टशब्दस्य । तच्च स्व-
साध्यव्याप्तहेतुबलात्साध्यधर्मिणि सिद्धिमासादयद्हेतुपक्ष-
धर्मत्वबलात्प्रतिनियतसर्वज्ञपूर्वकत्वेनैव सिद्धिमासादयति ।
नञ् तत एव हेतोरन्यस्यापि सर्वज्ञस्य सिद्धेः, अन्यागमाध-
यणमपि भवतां प्रसज्यते इति वृण्वम् । अन्यागमानां
दृष्टविषय एव प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनाप्रामाण्यस्य
व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्, कथं तत्प्रणेतृणामपि सर्वज्ञ-
त्वसिद्धिः । यच्चान्यदभिहितम् । न कश्चित्सर्वज्ञप्रति-
पादकः सम्यग् हेतुः संभवति । तदप्यसङ्गतम् । तत्प्र-
तिपादकस्य सम्यग्हेतोर्वचनविशेषत्वादेः प्रतिपादयिष्य-
माणत्वात् । यच्चान्यदभिहितम् । सर्वे पदार्थाः कस्यचि-
त्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वादन्यादिवदित्यत्र यदि सकलपदार्थप्रा-
प्तिप्रत्यक्षत्वं साध्यमित्यादि । तदप्यसङ्गतम् । एवं सा-
ध्यविकल्पनेऽन्यादेरप्यनुमानाच्च सिद्धिः स्यात् । तथाहि—
अत्राप्येवं वक्तुं शक्यते । यदि प्रतिनियतसाध्यधर्मिधर्मो वक्तिः
साध्यत्वेनाभिप्रेतस्तदा तद्विरुद्धेन दृष्टान्तधर्मिणि तद्वि-
धर्मेण पादकेन व्याप्तस्य धूमलक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वात्
विरुद्धो हेतुः स्यात्, साध्यविकलञ्च दृष्टान्तः । अथ
दृष्टान्तधर्मिधर्मः साध्यधर्मिणि साध्यते, तदा प्रत्यक्षादि-
विरोधः । अथोभयगतं वक्तुं सामान्यं, तदा सिद्धसाध्यता-
दोषः । तथा प्रमेयत्वमपि हेतुत्वेनोपन्यस्यमानमित्यादि
यदुक्तम् ; तद् धूमत्वलक्षणेऽपि हेतौ समानम् । तथाहि—
अत्रापि किं साध्यधर्मिधर्मो हेतुत्वेनोपासः, उत दृष्टान्त-
धर्मिधर्मः, अथोभयगतं सामान्यम् । तत्र यदि साध्यध-
र्मिधर्मो हेतुः स दृष्टान्तधर्मिणि नान्वेनीत्यनन्वयो हेतु-
दोषः । अथ दृष्टान्तधर्मिधर्मः स साध्यधर्मिण्यसिद्ध इत्य-
सिद्धताहेतुदोषः । अथोभयगतं सामान्यं, तत्रापि प्रत्यक्षाऽ-
प्रत्यक्षमहानसर्पवतप्रदेशविलक्षणव्यक्रियमितं न संभव-
तीति हेतोरसिद्धता तदवस्थिता । अथ पर्वतप्रदेशाभिता-
गिनतद्धूमव्यक्रियत्वरकालभाविप्रत्यक्षप्रतीयमानत्वेन न महा-
नसोपलब्धधूमव्यक्त्याऽत्यन्तवैलक्षण्यमिति नोभयगतसा-
मान्याभावः । ननुभयगतसामान्यप्रतिपत्तौ ततोऽनुमानप्र-
वृत्तिस्तत्प्रवृत्तौ च तदर्थक्रियार्थिनस्तत्र प्रवर्तमानस्य प्र-
त्यक्षप्रवृत्तिस्तस्यां च सत्यामत्यन्तवैलक्षण्यभावास्तद्व्यक्रि-
तत्सङ्गावे चाभयगतसामान्यसिद्धितस्तदनुमानप्रवृत्तिरिति
वक्रकदूषणावकाशः । अथ कण्ठलीयतादिलक्षणधर्मकलाप-
साध्यर्थाच्च महानसर्पवतप्रदेशसङ्गतधूमव्यक्त्योरत्यन्तवैलक्ष-
ण्यमित्युभयगतसामान्यसिद्धौ न धूमानुमाने हेत्वसिद्धता-
विदोषः, तर्हि वाक्याविसंवादादिधर्मकलापसाध्यस्य व-
चनविशेषव्यक्रियेऽप्यत्यन्तवैलक्षण्यनिवर्तकस्य सङ्गावेन
कथं न तद्विशेषत्वसामान्यसंभवः । प्रमेयत्वं तु यथा
प्रकृतसाध्ये हेतुर्भवति तथा प्रतिपादयिष्यामः, आस्तां ता-
वत् । यत्तु नापि शब्दान्तसिद्धिरित्यादि प्रतिपादितम् ।
तत्सिद्धसाध्यतादोषाभावात्तत्वाच्चिरस्तम् । यदप्युक्तम्—ये
देशकालेत्यादिप्रयोगे नासिद्धो हेतुरिति । एतदप्युक्तम् ।
अनुमानस्य तदुपलम्भस्वभावस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वेना-
नुपलम्भलक्षणस्य हेतोः परप्रयुक्तस्यासिद्धत्वात् । अत
एव सङ्गवद्धारनिषेधश्चानुपलम्भनिमित्तोऽनेनेत्याद्यसारतया
स्थितम् । अथ यथाऽस्माकं तत्सङ्गावावेदकं प्रमाणं नास्ति,

तथा भवतां तदभावावेदकमपि नास्तीत्यादि यावत्प्रसङ्गसा-
धनाभिप्रायेण सर्वमेव सर्वज्ञप्रतिज्ञप्रतिपादकं युक्तिजालम-
भिहितमिति, यदुक्तम् । तदप्युक्ताह । यतः—‘सर्वज्ञो दृश्यते
ताव-चेदानीम्’ (श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११७) इत्या-
दिना तत्सङ्गावोपलम्भकप्रमाणपञ्चकनिवृत्तिप्रतिपादनद्वारेण
यदभावाव्यप्रमाणप्रवृत्तिप्रतिपादनं, तत् तद्भावावे-
दकस्वनन्त्राभावाव्यप्रमाणाभ्युपगमव्यातिरेकेणासंभवज्ञवतां
मिथ्यावादितां सूचयति । यदप्युक्ताह । तथाच-प्र-
सङ्गसाधनाभिप्रायेण भगवतो जैमिनः सूत्रमित्यादि ।
तदप्यसङ्गतम् । यतः प्रसङ्गसाधनस्य, तत्पूर्वकस्य च
विपर्ययस्य व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ यत्र व्याप्याभ्युपगमो
व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयकः, व्यापकनिवृत्तितां व्याप्यानि-
वृत्तिरवश्यंभाविनी च प्रदर्श्यते, तत्र यथाक्रमं प्रवृत्तिः ।
अत्र तु प्रत्यक्षत्वस्य सत्संप्रयोगजत्वेन, तस्य च विघमा-
नोपलम्भनत्वेन, तस्यापि धर्मादिकं प्रत्यनिमित्तत्वेन क
व्याप्यव्यापकभाववगमः, येन प्रसङ्गतद्विपर्यययोः प्रवृत्तिः
स्यात् । ननुक्रमवैतत् स्वात्मन्येव सत्यमुक्तम्, ननु युक्तमु-
क्तम् । अयुक्तता च सर्वं चक्षुरादिकरणप्रामप्रमवं प्रत्यक्षं स-
न्निहितदेशकालपदार्थान्तरस्वभावाविप्रकृष्टप्रतिनियतकृपा-
दिप्राहकं सर्वत्र सर्वत्रा चेति न व्याप्यव्यापकभावप्राहकं
प्रमाणमस्ति, विपर्ययश्चोपलभ्यते । योजनशतविप्रकृष्टस्या-
र्थस्य प्राहकं संपातिगृध्राजप्रत्यक्षं रामायणभारतादौ
भवत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगंत भूयंत, तथेदानीमपि गृध्रवराह-
पिपीलिकादीनां चक्षुःश्रोत्रघ्राणजस्य प्रत्यक्षस्य यथाक्रमं
रूपशब्दगन्धादिषु देशविप्रकृष्टेषु प्रवृत्तिरुपलभ्यते । तथा
कालविप्रकृष्टस्याप्यतीतकालसंबन्धित्वस्य, पूर्वदर्शनसंब-
न्धित्वस्य च स्मरणसंबन्धित्वलान्छनादिजन्यप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्ष-
प्राप्तत्वं पुरो व्यवस्थितेऽर्थे भवताऽभ्युपगम्यते । अन्यथा—

“देशकालादिभेदेन, तदाऽस्त्यवसरो मितेः । (श्लो० वा०
सू० ४, श्लो० २३३) “ इदानींतनमस्तित्वं, नहि
पूर्वविधा गतम् ” ॥ (श्लो० वा० सू० श्लो० २३४)
इत्यादिवचनसंदर्भेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्यागृहीतार्थाधिग-
न्तृत्वं पूर्वापरकालसंबन्धित्वलक्षणानित्यत्वप्राहकत्वं च प्र-
तिपाद्यमानमसङ्गतं स्यात् । अथातीतातीन्द्रियकालसंबन्धि-
त्वं, पूर्वदर्शनसंबन्धित्वं वा वर्तमानकालसंबन्धिनः पुरोव्य-
वस्थितस्यार्थस्य यदि चक्षुरादिप्रमथप्रत्यभिज्ञानेन गृह्यते,
तदा—“संबन्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिभिः” । (श्लो०
वा० सू० ४ श्लो० ८५) इति वचनं विरुद्धार्थं स्यात् । तथाऽ-
तीन्द्रियकालदर्शनोर्ध्वसमानार्थविशेषणत्वेन ग्रहणेऽतीन्द्रिय-
धर्मादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् प्रसङ्गसाधनतद्विपर्यययोरप्रवृत्तिः
स्वयमेव प्रतिपादिता स्यात्, नत्वयमेवात्र दोषः । कालवि-
प्रकृष्टप्राहकत्वेन इन्द्रियजप्रत्यक्षस्य प्रतिपादयितुमस्मा-
भिरभिप्रेत इति कस्यात्रोपलम्भः । अथ, वर्तमानकालसं-
बन्धे विशेष्ये पुरोवर्तिनि व्यापारवत्त्वस्तद्विशेषणभूतेऽ-
तीन्द्रियेऽपि पूर्वकालदर्शनादौ प्रवर्तते । अन्यथा चक्षुर्व्या-
पारानन्तरं पूर्वदृष्टं पश्यामीति विशेष्यालम्बनं प्रत्यभिज्ञानं
नोपपद्येत । नागृहीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरपजायते, द-
ण्डाग्रहण इव दण्डबुद्धिः । नञ् धर्मादावयं न्यायः सं-
भवतीति चेत् । ननु धर्मादेः किमतीन्द्रियत्वाच्चक्षुरादिना-

ऽग्रहणम्, उत अविद्यमानत्वात्, आहोस्वित् अविशेषण-
त्वात् । तत्र नाद्यः पक्षः । अतीन्द्रियस्याप्यतीतकालादग्रह-
णाभ्युपगमात् । नाप्यविद्यमानत्वात् भाविधर्मादेरिवातीत-
कालादग्रविद्यमानत्वेऽपि प्रतिभासस्य भावात् । अथावि-
शेषणत्वाद्धर्मादेरप्रतिभासः । तदप्यसङ्गतम् । सर्वदा पदार्थ-
जनकत्वेन, द्रव्यगुणकर्मजस्यत्वेन च धर्मादेः सर्वपदार्थवि-
शेषणभावसंभवात् । अतीतातीन्द्रियकालादेरिव तस्यापि
विशेष्यग्रहणप्रवृत्तचक्षुरादिना ग्रहणसंभव इति कथं धर्म-
प्रत्यभिनिमित्तप्रसङ्गसाधनस्य, तद्विपर्ययस्य वा संभवः । त-
था प्रभाविमन्त्रादिद्वारेण संस्कृतं चक्षुर्यथा कालविप्रकृष्ट-
पदार्थग्राहकमुपलभ्यते, तथा धर्मादेरपि यदि ग्राहकं क-
स्यचित्तस्यात्, तदा न कश्चिद्दोषः । अपि च—अनालोकान्ध-
कारव्यवहितस्य मूर्षिकादेर्नङ्कञ्चरवृषदंशादेश्चक्षुर्यथा ग्राह-
कमुपलभ्यते, तथा यद्यतीन्द्रियातीतानागतधर्माद्विपर्यय-
साक्षात्कारि कस्यचित्तदेव स्यात्, तदाऽत्रापि को दोषः ।
नच जात्यन्तरस्यान्धकारव्यवहितरूपादिग्राहकं चतुर्दष्टं,
न पुनर्मनुष्यधर्मण इति पतिसमाधानमत्राभिधानं युक्तम् ।
मनुष्यधर्मणोऽपि निजीविकाद्रेव्यविशेषादिसंस्कृतं चक्षुः
समुद्रजलमादिव्यवहितपर्वतादिग्रहणे समर्थमुपलभ्यते इति
धर्मादेरपि देशकालसम्भावविप्रकृष्टस्य कस्यचित्पुरुषविशे-
षस्य पुर्यादिसंस्कृतं चक्षुरादि ग्राहकं भविष्यतीति न
कश्चित् दृष्टस्वभावव्यतिक्रमः । अथ चक्षुरादेः करणस्य
प्रतिनियतरूपादिविषयव्यनान्यकरणविषयग्राहकत्वे स्वा-
र्थान्तिकमो व्यवहारविलोपी स्यात् । ननु भूयत एव चक्षु-
षा शब्दश्रवणं प्राणिविशेषाणाम्, 'चक्षुःश्रवणो भुजङ्गा'
इति लोकप्रसङ्गान् । मिथ्या स प्रवाद इति चेत् । नैतन् ।
प्रवादबाधकस्याभावात्, कर्णश्चक्षुरानुपलब्धम् । नच
दृष्टशूकचक्षुषो जात्यन्तरत्वादित्युत्तरमत्रापयोगि । अ-
न्यत्रापि प्रकृष्टपुण्यसंभारजनितसर्वविषयचक्षुषि समानत्वात् ।
तदेवं धर्मादिमत्तपदार्थग्राहकत्वेन चक्षुरादिजनितप्रत्य-
क्षस्य विरोधात्, न प्रत्यक्षत्वसत्त्वं प्रयोगजत्वादव्याप्यव्या-
पकभाषास्तिङ्गिति न प्रसङ्गावपर्ययोः प्रवृत्तिरिति न
ततस्तत्प्रसङ्गः । एतेन 'यदि यद्धमिः प्रमाणीः स्यात्
सर्वज्ञः' इत्यादि धार्मिककृतप्रतिपादनं प्रसङ्गसाधनाभि-
प्रेयस्य शुक्तिजालमाखलं निरस्तम् । व्याप्तिप्रतिषेधस्य पूर्वो-
क्तप्रकारेण विहितत्वात् । यच्च किं प्रमाणान्तरसंवाध-
्यस्य वक्तृत्वादित्यादि; तद् धूमाश्मन्यनुमानेऽपि समानम् ।
तथाहि—अत्रापि वक्तुं शक्यम्, किं साध्यधर्मिसंबन्धी
धूमो हेतुत्वनोपन्यस्त इत्यादि यावत्सिद्धः प्रतिबन्धोऽ-
सर्वज्ञत्ववक्तृत्वयोरान्नधूमयोरिवेति पर्यन्तम् । तदप्ययुक्तम् ।
यतोऽसर्वज्ञत्ववक्तृत्वयोरिव नाग्निधूमयोः कार्यकारणत्वप्र-
तिबन्धस्य, तद्ग्राहकप्रमाणस्य वा भावः । नहि यत्तिसङ्गावे
धूमो दृष्टस्तदभावं च न दृष्ट इत्यनावता धूमस्याग्निकार्य-
त्वमुच्यते, किन्तु "कार्यं धूमो हुतभुजः, कार्यं धर्मानुष्ठातः" ।
नचासौ दर्शनादर्शनमात्रगम्यः, किन्तु विशिष्टाप्रत्यक्षा-
नुपलम्भाभ्याम्प्रमाणात् । प्रत्यक्षमव प्रमाणं प्रत्यक्षानुपल-
म्भशब्दाभिधेयम्, तद्वच कार्यकारण्यभिमतपदार्थविषयं
प्रत्यक्षम्, तद्विधिविज्ञान्यवस्तुविषयमनुपलम्भशब्दाभिधेयम्,

कदाचिदनुपलम्भपूर्वकं प्रत्यक्षं तद्भाषसाधकं, कदाचि-
त्प्रत्यक्षपुरासरोऽनुपलम्भः । तत्राद्येन येषां कारणाभि-
मतानां सञ्चिधानात् प्रागनुपलब्धं सद् धूमादि, तत्सञ्चि-
धानानुपलभ्यते, तस्य तत्कार्यता व्यवस्थाप्यते । तथाहि-
एतावन्निः प्रकर्तुं धूमोऽग्निजन्यो न स्यात्, यद्यग्निसञ्चिधाना-
त्प्रागपि तत्र देशे स्यात्, अन्यतो वाऽऽगच्छेत् तदभ्यन्ते-
तुको वा भवेत्, तदेतत्सर्वमनुपलम्भपुरस्सरस्य प्रत्यक्षेण
निरस्तम् । एतेन प्रागनुपलब्धस्य रासभस्य कुम्भकारस-
ञ्चिधानानन्तरमुपलभ्यमानस्य तत्कार्यता स्यादिति निर-
स्तम् । तथाहि—तत्रापि यदि रासभस्य तत्र प्रागस्तस्य,
अन्यदेशादनागमनम्, अन्यकारणत्वं च निश्चयं शक्येत,
तदा स्यादेव कुम्भकारकार्यता, केवलं तदेव निश्चेतुमश-
क्यम् । एवं तावदनुपलम्भपुरस्सरस्य प्रत्यक्षस्य तत्सा-
धनत्वमुक्तम् । तथा प्रत्यक्षपुरस्सरोऽनुपलम्भोऽपि तत्सा-
धनो येषां सञ्चिधानं प्रवर्तमानं तत्कार्यं दृष्टं, तेषु ग्रन्थे
यदैकस्याप्यभावा भवति तदा नापलभ्यते तत्तस्य कारण-
मितरत्कार्यम् । नचाग्निकाष्ठादिसञ्चिधानं भवतो धूमस्याप-
नाने कुम्भकारादावनुपलम्भोऽस्ति अन्यथा त्वपनीत भव-
त्यनुपलम्भः । एवं परस्परसिद्धौ प्रत्यक्षानुपलम्भाद्यभिमत-
व्यव कार्यकारणेषु निःसन्देहं कार्यकारणभावं साधयतः ।

सर्वकालं चाग्निसञ्चिधानं भवतो धूमस्याग्निरजन्यत्वं क-
दाचित्सदस्तारजन्यत्वेनाहेतुकत्वेनादृश्यहेतुकत्वेन वा भ-
वेत् । तत्र न तावत्प्रथमः पक्षः । असतो जन्मत्वात् । सद्वच
च न जन्यते इति त्वदभिप्रायात्, सत एव जन्यमानत्वानु-
पपत्तेः, कार्यत्वस्य च कदाचित्कत्वेन सिद्धत्वात् । नाप्यहेतु-
कत्वम् । कदाचित्कत्वेनैवाहेतुत्वं तदयोगात् नाप्यदृश्यहे-
तुकत्वम् धूमस्याग्न्यादिसामग्र्यव्यवधानेरेकानुविधानात् ।
अथापि स्यात्, अदृश्यस्यायं स्वभावाद् यद्गन्धादिसञ्चिधा-
न एव धूमं कर्पूरेणादिग्राहकाले सुगन्धादियुक्तं च करोति
मान्येदति, तत्किमग्निमन्तरेण कदाचिद् धूमात्प्राप्तदृष्टा, येनै-
वमुच्यते । निति चेत्, कथं नाग्निकार्यो धूमः तद्भावे भावात् ।
धूमात्प्राप्तिकालं च सर्वदा प्रतीयमानोऽग्निः, काकतालीयन्या-
येन व्यवस्थित इत्यलौकिकम् । अथ स एवादृश्यस्वभावाद् यद्-
ग्निसञ्चिधान एव धूमं करोति । ननु यद्यग्निना नासाद्युपक्रि-
यते, किमग्निसञ्चिधानात् न पूर्वं पश्चात् वा धूमं सिद्धयति,
नचान्यथा करोतीति तस्य तज्जन्यस्वभावसव्यपेक्षस्य धूम-
जनने तदेवं पारंपर्येणाग्निरजन्यत्वं धूमस्य । किञ्च—यथा दे-
शकालादिकमन्तरेण धूमस्यानुपलप्तेस्तदपेक्षा प्रतीयते, तथा-
ऽग्निमन्तरेणापि धूमस्यानुपलप्तिदर्शनात्पेक्षा केन वार्यते,
तदपेक्षा च तत्कार्यतैव । यथा आदृश्यभावं एव धूमस्य
भावाद् तज्जन्यत्वमिष्यते, तथा सर्वदाग्निराव एव धूमस्य
भावदर्शनात्तज्जन्यता किं नेष्यते, यावता च सञ्चिधानं
भावो दृश्यते तावता हेतुत्वं सर्वेषामित्यगन्धादिसामग्री-
जन्यत्वाद् धूमस्य कुनोऽग्निरजन्यत्वमिति । नचान्यं प्रका-
रोऽसर्वज्ञत्ववक्तृत्वयोः संभवति । असर्वज्ञत्वधर्मानुविधा-
नस्य नञ्चने अदर्शनात् । तथाहि—यदि सर्वज्ञत्वाद्गन्धत्पदु-
दासवृत्त्या किञ्चिज्ज्ञत्वमसर्वज्ञत्वमुच्यते, तदा तददर्शानुविधा-
नादर्शनात् तज्जन्यता नञ्चवत्य । नहि किञ्चिज्ज्ञत्वान-
त्यभावात् नञ्चनस्य तरतभाव उपलभ्यते । तथाहि—

किञ्चिज्ज्ञत्वं प्रकृतमत्यल्पविज्ञानेषु दृश्यादिषु । नच तेषु वचनप्रवृत्तैरुत्कर्ष उपलभ्यते । अथ प्रसज्यप्रतिषेधवृत्त्या सर्वज्ञत्वाभावेऽसर्वज्ञत्वं तत्कार्यं तु वचनम्, तदा ज्ञानरहितं मृतशरीरं तस्योपलम्भः स्यात् ; नच कदाचनपि तत्त्वोपलभ्यते । ज्ञानान्तर्गतयवस्तु च सकलशास्त्रव्याख्यातृषु वचनस्यातिशयभावो दृश्यते इति ज्ञानप्रकर्षतरतमाद्यनुविधानदर्शनात् तत्कार्यता तस्य ; धूमस्येवाग्न्यादिसामग्रीगतसुरभिगन्धानुविधायिनो यथाकृत्यज्ञानुपलम्भाभ्यां व्यवस्थाप्यते । अत एव कारणगतधर्मानुविधानमवकार्यस्य तत्कार्यतावगमनिमित्तं, न पुनरव्यवस्थितैरानुविधायिनाम् ।

तदुक्तम्—

“ कार्यं धूमो हुतभुजः, कार्यं धर्मानुवृत्तितः ” । इति ।

यच्च यत्कार्यत्वेन निश्चितं तत् तदभावे न कदाचिदपि भवति ; अन्यथा तदनुक्रमेण तन्न स्यादिति सकृदपि ततो न भवेद् भवति च ; यद्यत्र निश्चितावसंवादे वचनं, तत् तदावसंवादिज्ञानविशेषादित्यात्मन्येवासकृदभिहितमिति नान्यतस्तस्य भावः ॥

तत्र—

“ यद्यस्यैव गुणदोषा-प्रियमेनानुवर्तते ।

तज्ज्ञान्तरीयकं तस्या-दतो ज्ञानोद्भवं यच्चः ” ॥ १ ॥

अथ यदि नामावसंवादिज्ञानधर्मानुकरणतोऽविसंवादि वचनमेकं तत्प्रभवं यथाकृत्यज्ञानुपलम्भतोऽवगतं, तदन्यतो न भवति ; तथाप्यन्यवचनस्य तदधर्मानुकरणतो न तत्कार्यत्वसिद्धिरिति तस्यान्यतोऽपि भावसंभवात्कुतो व्यभिचारः । न । ईदृग्भूतं वचनमीदृजज्ञानतः सर्वत्र भवतीति सकृत्प्रवृत्तप्रत्यक्षतोऽवगमात् । ननु सकलव्यक्त्यनुगतनिर्यक्सामान्यानभ्युपगमं यावान्तं तथाभूतवर्चासं तानि सर्वाणि प्रत्यक्षीकरणीयानि तथाभूतज्ञानकार्यतया । अन्यथैकस्यापि वचस्तद्व्यासतयाऽप्रत्यक्षीकरणे तेनैव व्याभिचारी हेतुः स्यात् । नचैतावत्प्रत्यक्षीकरणसमर्थं प्रत्यक्षम् । तस्य सांप्रतिहितविषयत्वात् । नचान्येषां स्वलक्षणानामनुमानात् साध्यधर्मेण व्याप्तिप्रदणम् । अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदुक्तम् । यतः प्रत्यक्षं तथाभूतज्ञानसांप्रधानं एव तथाभूतवचनमवात् प्रतिषेधवत्तथाभूतवचनव्यावृत्तं रूपमतथाभूतज्ञानव्यावृत्तज्ञानजन्यमित्यवधारयति यथाऽत्र ; तथाऽन्यत्रापि देशकालादौ तथाभूतज्ञानजन्यमेवेत्यवधारयति । अन्यथात्रापि तथाभूतज्ञानजन्यतया न प्रत्यक्षणावधार्येत । एवं हि तथाभूताऽतथाभूतज्ञानजन्यतया तथाभूतवचनस्य प्रतीतिः स्यात् । न तथाभूतज्ञानजन्यतयैव । प्रतीयते च तथाभूतज्ञानजन्यतया तथाभूतं वचनम्, तस्मादन्यत्रान्यदा च तथाभूतज्ञानादेव तथाभूतवचनमिति कुतो व्यभिचारः । यच्च तद्वपमन्यतो व्यावृत्तमवधारयितुं शक्नोति तस्यैव तदनुमानम्, यथा वाष्पादिविलक्षणधूमावधारणेऽभ्यनुमानम् । किंच तिर्यक्सामान्यवादिनोऽपि गोपालघटिकादौ धूमसामान्यस्याग्निमन्तरणापि दर्शनात् व्यभिचाराशङ्क्याऽग्निनियतधूमसामान्यावधारणेनैव तदनुमानम् । अग्निनियतधूमसामान्यावधारणं चाग्निमन्तरधूमव्यवधारणपु-

रस्सरमेव । नच सर्वदेशादावग्निमन्तरधूमव्यवधारणविशिष्टस्य धूमसामान्यस्य कनचिन्प्रमाणतावधारणं संभवति । नच महानसादावग्निनियतधूमव्यवधारणविशिष्टं धूमसामान्यं प्रतिपन्नमन्यत्रानुयायि व्यक्तरनन्वयात् । यच्च धूमसामान्यमनुयायि, तज्ज्ञानव्यभिचारि । तस्मात् सामान्यव्याप्तिप्रदणवादिनामपि कथं विशिष्टधूमसामान्यं सर्वत्राग्निना व्याप्तं प्रतिपन्नमिति तुल्यं चोच्यम् । अथ विशिष्टधूमस्यान्यत्राग्निजन्यत्वं न किञ्चिद्वाधकमस्ति तद्वदमिति च प्रतीतिः तत्सामान्यं प्रतीतिमिष्यते । अस्माकमपि तद्वदं वचनमिति प्रत्ययस्यान्तस्तत्प्रतिपन्नमिति सहशपरिणामलक्षणसामान्यवादिनो जैनस्य, भवतो वा को विशेषोऽत्र वस्तुनीति र्यात्किञ्चिदेतत् । तनाग्निगमकत्वेन धूमस्य यो न्यायः सोऽत्रापि समान इति विशिष्टज्ञानगमकत्वं विशिष्टशब्दस्याभ्युपगन्तव्यम् ।

अथ ज्ञानविशेषप्रदणं प्रवृत्तं सन्निकल्पकं, निर्विकल्पकं वा ततो भिन्नमभिन्नं वा ज्ञानं न वचनविशेषं प्रवर्तते । तस्य तदानीमनुपपन्नत्वेनासत्त्वात् । तद्वपृत्तेन च ज्ञानविशेषस्वरूपमेव तेन गृह्यते, न तदपेक्षया तस्य कारणत्वम् । वचनविशेषप्रदणं कणापि तत्स्वरूपमेव गृह्यते, न पूर्वं प्रति कार्यत्वम् कारणस्यातीतत्वेनाप्रदणत् । नाप्युभयप्राहिणा भिन्नकालत्वेन तयोरेकज्ञानं प्रातभासनायागात् । अत एव स्मरणमपि न तयोः कार्यकारणभावोपपन्नम् । अनुभवानुसारं तस्य प्रवृत्त्युपपन्नः अनुभवस्य चात्र वस्तुनि निषिद्धत्वात् । असद्वत् । यतः कार्यस्य न तावद्साधनानुपपन्नस्यैव कार्यत्वं धर्मः । असत्त्वात् तदानीम् । नाप्युत्पन्नस्यात्यन्तभिन्नं, तत्तज्जन्मत्वादेव । तथा कारणस्यापि कारणत्वं कार्यनिष्पत्त्यनिष्पत्त्यवस्थायां न भिन्नेव । नापि तयोः कार्यकारणभावः संबन्धोऽन्योऽस्ति, भिन्नकालत्वादेव संबन्धस्य च द्विष्टत्याभ्युपगमात् । ततस्तत्स्वरूपप्राहिणा प्रत्यक्षेण तदभिन्नस्वभावधर्मरूपं कारणत्वं कार्यत्वं च गृह्यते एव क्षयापशमवशात् । यत्र तु स नास्ति तत्र कार्यदर्शनादपि न तन्निश्चीयते, यतो नाकार्यकारणयोः कार्यकारणभावः संभवति । नापि तेनाभिज्ञा उत्तरकालं तयोः कार्यकारणता कर्तुं शक्या पिराधात् । नापि भिज्ञा तयोः स्वरूपेण कार्यकारणताप्रसङ्गात् । नापि स्वरूपेण कार्यकारणतारधान्तरभूतकार्यकारणभावस्वरूपसंबन्धपरिकल्पनेन प्रयोजनम् । तद्व्यातिरेकेणापि स्वरूपेणैव कार्यकारणरूपत्वात् । नच भिन्नपदार्थप्राहि प्रत्यक्षद्वयं, द्वितीयाप्रदणं तद्वत्सं कार्यत्वं कारणत्वं वा प्रहीतुमशक्नोति वक्तुं युक्तम् । क्षयापशमवतां धूममात्रदर्शनेऽपि वद्विजन्यतावगमस्य भावात् । अन्यथा बाष्पादिविलक्षणं तस्यानवधारणात्, ततोऽनलावगमाभावेन सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । कारणाभिमतपदार्थप्रदणपरिणामापरित्यागवता, कार्यस्वरूपप्राहिणा च प्रत्यक्षेण कार्यकारणभावावगमे न किञ्चिदोषः । न च कारणस्वभावावभासं प्रत्यक्षं न कार्यस्वरूपावभासयुक्तम्, प्रतिभासभेदेन भेदोपपन्नोक्तिरिति प्रेरणीयम् । चित्रप्रतिभासज्ञानस्य नीलप्रतिभासापरित्यागप्रवृत्तपरीतादिप्रतिभास्यकत्ववत्प्रकृतज्ञानस्यापि तदविरोधात् । नच चित्रज्ञानस्याप्येकत्वमस्ति कर्तुमिति यच्च युक्तम् । तथाऽभ्यु-

धर्मे नीलप्रतिभासस्यापि प्रतिपरमाणुभिन्नप्रतिभासत्वेन भिन्नत्वात्, एकपरमाणुव्यवभासस्य चाऽसंबन्धनाप्रतिभासमात्रस्याप्यभावप्रसङ्गात्सर्वव्यवहाराभावः स्यात् । अतः प्रत्यक्षमेव यथोक्तप्रकारेण सर्वोपसंहारेण प्रतिबन्धप्राहकमनुमानवादिनाऽभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा प्रसिद्धानुमानस्याप्यभावः स्यात् । अथेत्यतो व्यापारान् प्रत्यक्षं कर्तुमसमर्थम्, तस्य सन्निहितविषयबलोत्पत्त्या तस्मात्प्राहकत्वात् । तर्हि प्रत्यक्षेण प्रतिबन्धग्रहणाभावेऽनुमानेन तद्वग्रहणऽनवस्थितं तदग्रयदोषसद्भावादानुमानाप्रवृत्तिप्रसङ्गो व्यवहाराच्छेदभयादवश्यमनुमानप्रवृत्तिनिबन्धनाविनाभावनिश्चायकमपरमस्पष्टस्यैव पदार्थविषयमूढाख्यं प्रमाणांतरमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा सर्वमुभयान्मकं वर्तयति कुतोऽनुमानप्रवृत्तिर्मीमांसकस्य । ततोऽसर्वज्ञत्वरगादिमत्त्वमाधने वक्तृत्वलक्षणस्य हेतोः प्रतिबन्धस्य, तस्मात्प्रमाणस्य च प्रसिद्धानुमान इवाभावात् प्रसङ्गमाधनानुमानप्रवृत्तिः सर्वज्ञाभासिद्धिः । विपर्ययेण वचनविशेषस्य व्यासत्वं दर्शनाद्विपर्ययसिद्धिर्य ततो युक्तम् ।

यच्च सर्वज्ञज्ञानं किं चक्षुरादिजनितमित्यादि पक्षचतुष्टयमुत्थाप्य चक्षुरादिजन्यत्वेन चक्षुरादीनां प्रतिनियतरूपादिविषयत्वेन धर्मादिप्राहकत्वायोगस्तज्ज्ञानस्य दूषणमभ्यधाति । तदप्यसङ्गतम् धर्मादिप्राहकत्वाविरोधस्य चक्षुरादिज्ञाने प्राक् प्रतिपादितत्वात् । अभ्यासपक्षे तु यत् दूषणमभ्यधाति न सकलपदार्थविषय उपदेशः संभवति, नापि समस्तविषयोऽभ्यास इति । तदपि न सम्यक् । “उत्पादय्यधौभ्ययुक्तं सत्” (त० अ० ४ सू० २६) इति सकलपदार्थविषयस्योपदेशस्य सामान्यतः संभवात् । नचास्याप्रामाण्यम्, अनुमानादिप्रमाणसंवादतः प्रामाण्यसिद्धेः । अनुमानादिप्रवृत्तेन तद्वर्गाभ्यासं कथं न सकलविषयाभ्याससंभवः । यदपि, नच समस्तपदार्थविषयमनुपदेशज्ञानं संभवतीत्युक्तम् । तदप्यच्चारु । सर्वमनेकान्तात्मकं सर्वत्रादित्यनुमाननिबन्धनव्याप्तिप्रसाधकप्रमाणस्य सकलपदार्थविषयस्य संभवात् । अन्यथाऽनुमानाभावस्य प्रतिपादितत्वात् । नच तज्ज्ञानेन एव सर्वज्ञत्वाद् व्यर्थोऽभ्यासः । सामान्यविषयत्वेनास्पष्टरूपस्यैव ज्ञानस्य भावान् । अभ्यासजस्य च सकलतद्वर्गविशेषविषयत्वेन स्पष्टत्वाच्च तदभ्यासो विफलः । यदपि तदभ्यासप्रवृत्तकं चक्षुरादिजनितं यद्यतीन्द्रियविषयमित्याद्येति तदपि प्रतिक्षिप्तम् । अतीन्द्रियार्थप्राहकत्वस्यान्येन्द्रियविषयप्राहकत्वस्य च प्राक् प्रतिपादनाद्यवहाराच्छेदाभावस्य च दर्शितत्वात् । अतीन्द्रियेऽपि च कालादौ विशेषणभूते चक्षुरादेः प्रवृत्तिप्रतिपादनाच्चेतरेतराग्रयदोषस्याप्यनवकाशः पूर्वपक्षप्रतिपादनस्य । शब्दज्ञानजनितज्ञानपक्षे तु इतरेतराग्रयदोषप्रसङ्गापादनमप्ययुक्तम् कारणपक्षे तदसंभवात् । अभ्यसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वेन ज्ञानस्य कथमितरेतराग्रयत्वम् । तदागमप्रणेतुरप्यन्यसर्वज्ञप्रणीतागमपूर्वकत्वेऽनवस्था स्यात् । सा चैव्यत एव, अनादिवादागमसर्वज्ञपरम्परायाः । यदप्येति । शब्दजनितं ज्ञानमस्पष्टार्थं, तज्ज्ञानवतः कथं सकलज्ञत्वमिति । तदप्यसङ्गतम् । नहि शब्दजनितेन ज्ञाननाभ्यासानासादित्यं शब्देन सकलज्ञोऽ-

भ्युपगम्यते, येनायं दोषः स्यात्, किन्त्वभ्यासासादितसकलविशेषसाक्षात्कारित्वलक्षणमैर्मह्यवता । अत एव पराजितं ज्ञानमस्मदादीनामप्यतीतानागतसूक्ष्मादिपदार्थविषयमस्तीति सर्वज्ञत्वं स्यादिति यदुक्तम्, तदपि निरस्तम् । अभ्यासजस्य स्पष्टविज्ञानस्य सकलपदार्थविषयस्यास्मदादीनामभावात्, लिङ्गजनितत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यातीन्द्रियधर्मादिपदार्थसंबन्धानवगमात् । लिङ्गस्यानवगतसाध्यसंबन्धस्य च तस्य, धर्मादिसाध्यानुभाषकत्वासंभवादित्यादि, यत्, तदप्यसङ्गतम् । अवगतधर्माधीनान्द्रियसाध्यसंबन्धस्य हेतोः प्रसिद्धत्वात् । तथाहि—स्वविषयग्रहणक्षमस्य ज्ञानस्य तद्वग्राहकत्वं विशिष्टद्रव्यसंबन्धपूर्वकम्, पीतहृत्पुरुषरक्षा-नस्येव । सर्वमनेकान्तात्मकमिति सकलसामान्याविषयस्य च ज्ञानस्य तद्वगताशेषविशेषप्राहकत्वं च सुप्रसिद्धमिति भवति पौद्गलिकानीन्द्रियधर्मादिसिद्धिरतो हेतोः । यदप्युक्तम् । अनुमानज्ञानेन सकलज्ञत्वाभ्युपगमोऽस्मदादीनामपि तत्त्वात्, भावनाबलान्तद्वैशद्ये तु कामादिविप्लुतविशदज्ञानवत इवासंबन्धत्वं तज्ज्ञानस्य तद्वदुपप्लुतत्वप्रसङ्गिति । तदप्यच्चारु । यतो भावनाबलाज्ज्ञानं वैशद्यमनुभवतीत्येतावन्मात्रेण दृष्टान्तस्यापान्त्यान् न सकलदृष्टान्तधर्माणां साध्यधर्मिण्यासजनं युक्तम् । तथाऽभ्युपगमं सकलानुमानाच्छेदप्रसङ्गः । नचानुमानगृहीतस्यार्थस्य भावनाबलान्तद्वैशद्यं, तत्प्रतिभासस्यभ्यासजे ज्ञानेऽनुभवतो वैपरीत्यसंभवः, येन तदवभासिनो ज्ञानस्य कामाद्युपप्लुतज्ञानस्यैवोपप्लुतत्वं स्यात् । यदप्यभ्यधाति । रज्जोर्नीहाराद्यावर्णापाये वृक्षादिदर्शनवद्वागाद्यावर्णाभावे सर्वज्ञज्ञानं वैशद्यभाग भविष्यति, नच रागादीनामाधारकत्वं निजमित्यादि । तदप्यसङ्गतम् । कुल्यादीनामप्यन्वयव्यापारकाभ्यामाधारकत्वासिद्धिः । तथाहि—सन्त्यस्तप्रतिभासस्यार्थग्रहणं, न कुल्यादीनामाधारकत्वम् । निश्चिद्रूपवत्कमध्यस्थितेनापि भाव्यतीन्द्रियार्थस्यान्तरावरणाभावे प्रमाणान्तरसंवादिन उपलब्धात् । कुल्यादीनां त्वावरणत्वे तद्वर्शनमसंभाव्यं स्यात् । तथा प्रातिभासेनादृष्टार्थेऽपि कुल्यादीनां नावारकत्वम् । यच्च प्रातिभं ज्ञानं जाग्रदवस्थायां, शब्दलिङ्गाक्षय्यापाराभावेऽपि भ्रंशं आताम आगन्ता इत्याद्याकारमुत्पद्यमानमुपलभ्यते तत्र कुल्यादीनां कथमाधारकत्वं, कथं वा विज्ञानस्य नानीन्द्रियविशेषभूतत्वस्तनकालाद्यवभासकत्वम्, अर्निन्द्रियजस्य च ज्ञानस्य बाह्यसूक्ष्मादिपदार्थसाक्षात्कारित्वं न सिद्धम् । येन सर्वज्ञज्ञानस्यानलजत्वे बाह्यातीन्द्रियादिसकलपदार्थसाक्षात्करणं स्पष्टत्वं च न स्यादित्यादि प्रेर्यते । अत एव सकलपदार्थग्रहणस्वभावस्य ज्ञानस्य इन्द्रियादिजन्यत्वकृत् एव प्रतिनियतरूपादिप्राहकत्वनियमोऽवसीयते । प्रतिभादौ तदजन्ये तस्याभावात् सकलज्ञज्ञानं चानीन्द्रियमिति कथं ‘ये-’ऽपि सातिशया दृष्टाः’ इत्यादिः, तथा ‘यत्राप्यतिशयो दृष्टः’ (श्रौ० धा० सू० २, श्रौ० ११४) इत्यादि च दूषणं तत्र कमते । नहि शब्दज्ञानस्याशेषज्ञानस्वभावस्य कश्चित्प्रतिनियतो रूपादिकः स्वार्थः संभवति इत्यसङ्गादेदितम् ।

अथ रागादीनामाधारकत्वेऽपि कथमात्यन्तिकः, कथं वाऽभ्यस्यमानमप्यविशदं ज्ञानं, लक्ष्मोदकतापादिवत्प्रकृष्टप्रकर्षावस्थां वैशद्यं वाऽप्राप्नोतीति । नैतदप्येवम् । यदि रागादी-

नामाधारकत्वादित्स्वरूपं न ज्ञायेत नित्यत्वमाकस्मिकत्वं वा तेषां स्यात्, तद्वृत्तानां वा स्वरूपापरिज्ञानं नित्यत्वं वा सं-
भाष्येत, तद्विपक्षस्य वा स्वरूपतोऽज्ञानम् अनभ्यासश्च
स्यात् । तदेतन्न स्यादपि, यावता रागादीनां ज्ञानावरणहेतु-
त्वेनावरणस्वरूपत्वं सिद्धम्, नच तेषां नित्यत्वम् । तत्सद्भावे
सर्वज्ञज्ञानस्य प्रतिपादयिष्यमाणप्रमाणनिश्चितस्याभावप्रस-
ङ्गात् । नाप्याकस्मिकत्वम्, अत एव । न चैयामुत्पादको
हेतुर्नाशयतः । मिथ्याज्ञानस्य तज्जनकत्वेन सिद्धत्वात् । नच
तस्यापि नित्यत्वम् । अन्यथाऽविकलकारणस्य मिथ्याज्ञानस्य
भावे प्रसङ्गप्रवृत्तरागादिदोषसद्भात् तदावृत्तत्वेन सर्वविद्धि-
ज्ञानस्य भावः स्यादिति एव न दोषः । आकस्मिकत्वेऽपि मि-
थ्याज्ञानस्य हेतुव्यतिरेकत्वापि प्रवृत्तस्तत्कार्यभूतरागादी-
नामापि प्रवृत्तिरिति पुनरपि सर्वज्ञज्ञानाभावाऽहेतुकस्य च
मिथ्याज्ञानस्य देशकालपुरुषप्रतिनियमाऽभावाऽपि स्यादिति
न चेतनाचेतनविभागः । नच तत्प्रतिपक्षभूतस्योपायस्याप-
रिज्ञानम् । मिथ्यात्वाविपक्षत्वेन सम्यग्ज्ञानस्य निश्चितत्वा-
त् । तदुत्कर्षे मिथ्याज्ञानस्यात्यन्तिकः क्षयः । तथाहि—य-
दुत्कर्षतारतम्याद् यस्यापचयतारतम्यं तस्य विपक्षप्रक-
र्षावस्थागमने भवत्यात्यन्तिकः क्षयः, यथापणस्पृशस्य
तथाभूतस्य प्रकर्षगमने शीतस्पृशस्य तथाविचस्पृशस्य स-
म्यग्ज्ञानापचयतारतम्यानुविधायी च मिथ्याज्ञानापच-
यतरतमादिभाव इति तदुत्कर्षेऽस्यात्यन्तिकक्षयसद्भा-
वात् तत्कार्यभूतरागाद्यनुत्पत्तरागराभावाः सिद्धाः । रा-
गादिविपक्षभूतवैराग्याभ्यासाद्वा रागादीनां निर्मूलतः क्षय
इति कथं नावरणाभावः ।

नच लङ्घनोदकतापादिद्वयस्यमानस्यापि सम्यग्ज्ञानवै-
राग्यादेन परप्रकर्षप्राप्तिरिति कुतस्तद्विषये मिथ्याज्ञानाभा-
वाद्वागादरात्यन्तिकोऽनुत्पत्तिलक्षणः क्षयलक्षणो वाऽभाव
इति वक्तुं युक्तम् । यतो लङ्घनं हि पूर्वप्रयत्नसाध्यं यदि व्यव-
स्थितमेव स्यात् तदोत्तरप्रयत्नस्यापरापरलङ्घनानि शयतोत्पत्तौ
व्यापारात्, भवन्नङ्घनस्याप्यनपेक्षितपूर्वातिशयसद्भावप्रय-
त्नान्तरस्य प्रकर्षावाप्तिः । न चैवम् । अपरापरलङ्घनानि श-
यप्रयत्नस्य पूर्वपूर्वातिशयोत्पादन एवोपक्षीणशङ्कत्वात् ।
अथैनत्स्यात्, यदि तत्रापि पूर्वप्रयत्नोत्पादिनोऽतिशयो न
व्यवस्थितः स्यात्, तत्किमिति प्रथममेव यावन्नङ्घयितव्यं
तावन्न लङ्घयति; तल्लङ्घनाभ्यासापेक्षणां पूर्वप्रयत्नाहिता-
तिशयसद्भावेऽपि न लङ्घनप्रकर्षप्राप्तिरिति यथा तस्य व्यव-
स्थितोत्कर्षता तथा ज्ञानस्यापि भविष्यति । न । यतः श्रे-
ष्ठादिना प्राक् शरीरस्य जाड्याद् यावन्नङ्घयितव्यं न ताव-
द्भ्यायमानपनीतश्रेष्ठाऽनासादितपदुभावाः कार्यो लङ्घयते ।
अभ्यासासादितश्रेष्ठाक्षयपदुभावस्तु यावन्नङ्घयितव्यं ताव-
न्नङ्घयतीत्यभ्यासस्तत्र सप्रयोजनः । ज्ञानस्य तु योऽभ्याससमा-
सादितोऽतिशयः सोऽतिशयान्नगत्पत्तौ पुनः प्राङ्गनाभ्या-
सापेक्षो न भवतीत्युत्तराभ्यासानामपरापरानि शयो-
त्पादनं व्यापारात्, न व्यवस्थितोत्कर्षतेति भवति ज्ञान-
स्य परप्रकर्षकाष्ठा । उदकतापे तु अतिशयेन क्रियमाणे
तदाश्रयस्यैव क्षयात् नातिताप्यमानमप्युदकमग्निरूपता-
मासादयति । विज्ञानस्य त्वाश्रयोऽत्यभ्यस्यमानोऽपि न-
सिद्धि न क्षयमुपयातीति कथं तस्य व्यवस्थितोत्कर्षता ।

नच विज्ञानमपि प्राङ्गनाभ्यासादासादितानि शयं पूर्वमेव
विनष्टम्; अपराभ्यासादभ्यस्यतिशयवदुत्पन्नमिति कथं पूर्वा-
भ्याससमासादिनोऽतिशयो नाभ्यासान्तरापेक्षः, येन व्यव-
स्थितोत्कर्षता तस्यापि न स्यादिति वक्तुं युक्तम् । तत्र
पूर्वाभ्यासजनितसंस्कारस्योत्तरत्रानुवृत्तेः । अन्यथा शास्त्र-
परावर्त्तनादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि यदुपचयतारतम्या-
नुविधायी यदपचयतरतमभावास्तस्य तद्विपक्षप्रकर्षगम-
नाशत्यन्तिकः क्षय इत्यत्र प्रयोगे श्रेष्मणा व्यवभिचार
उद्भावयितुं शक्यः किल । निम्बाद्यौषधोपचारयोगात्प्र-
कर्षतारतम्यानुभवधनतरतमभावापचीयमानस्यापि श्रेष्म-
णो नात्यन्तिकक्षय इति । यतस्तत्र निम्बाद्यौषधोपयो-
गस्यैव नोत्कर्षनिष्ठा आपादयितुं शक्या । तदुपयोगेऽपि
श्रेष्मणुष्टिकारणानामपि तद्वैवासेवनात् । अन्यथोपधोप-
योगाधारस्यैव विनाशः स्यात् । चिकित्साशास्त्रस्य च
धातुदोषसाध्यापादनाभिप्रायेणैव प्रवृत्तेः, तत्प्रतिपादितौ-
पधोपयोगस्योद्विक्कधातुदोषसाम्यविधानेन एव व्यापारो, न
पुनस्तस्य निर्मूलने । अन्यथा दोषान्तरस्यात्यन्तक्षये म-
ग्नावाप्तिरिति न श्रेष्मणा तथाभूतनानैकान्तिको हेतुः ।
नच सम्यग्ज्ञानसात्मीभावेऽपि पुनर्मिथ्याज्ञानस्यापि संभ-
वां भविष्यति तदुत्कर्षे इव सम्यग्ज्ञानस्येति वक्तुं यु-
क्तम् । यतो मिथ्याज्ञानं, रागादौ वा दोषदर्शनात्, त-
द्विपक्षे च सम्यग्ज्ञानवैराग्यलक्षणे गुणदर्शनात् पुन-
रभ्यासप्रवृत्तिसंभवात् प्रवृत्तेऽपि मिथ्याज्ञानरागादावृत्त्यंत
एव सम्यग्ज्ञानवैराग्ये । नैवं तयोः प्रकर्षावस्थार्थां दोष-
दर्शनं, तत्र तद्विपर्ययं वा गुणदर्शनं, येन पुनस्तत् सा-
त्मीभावेऽपि मिथ्याज्ञानरागादरुत्पत्तिः संभाव्यत । नचा-
नक्षत्रस्य ज्ञानस्य सर्ववित्तसंयन्धनः कथं प्रत्यक्षशब्दवा-
च्यतेति वक्तुं युक्तम् । यतोऽक्षजत्वं प्रत्यक्षस्य शब्दव्युत्प-
त्तिनिमित्तमेव; न पुनः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तन्नमित्तं हि त-
देकार्थाश्रितमर्थसाक्षात्कारित्वम् । अन्त्याद्ध शब्दस्य व्युत्पत्तौ
निमित्तम्, अन्यच्च प्रवृत्तौ । यथा गोशब्दस्य गमने व्युत्पत्तौ,
गोपिशब्दाश्रितगोत्वं प्रवृत्तौ निमित्तम् । अन्यथा यदि यद्व
व्युत्पत्तिनिमित्तं तद्व प्रवृत्तावाप; तदा गच्छन्त्यामेव
गवि गोशब्दप्रवृत्तिः स्यात्; न स्थितायाम् । माहृष्यादौ
च गमनपरिणामयति गोशब्दः प्रवृत्तैत । तथाऽत्रापि प्रवृत्ति
निमित्तसद्भावात्प्रत्यक्षव्यपदेशः संभवत्येव । यथा—यद्व
व्युत्पत्तिनिमित्तं तद्व प्रवृत्तावप्यस्तु, तथापि तच्छब्द-
वाच्यतायास्तत्र नाभावः । तथाहि—अश्नुत सर्वपशूनां
ज्ञानात्मना व्याप्नोतीति व्युत्पत्तिशब्दसमाश्रयादस्य आ-
त्मा, तमाश्रितमुत्पाद्यत्वेन तं प्रति गतमिति प्रत्यक्षमिति
व्युत्पत्तेः, अभ्युपगमवादेन चाभ्यासवशात्प्राप्तप्रकर्षेण ज्ञानेन
सर्वज्ञ इति प्रतिपादितम् । नत्वस्माकमयमभ्युपगमः, कि-
न्तु ज्ञानाद्यावारकघातिकर्मचतुष्टयक्षयोद्भूताशेषव्यवस्थाप्य-
मिन्द्रियशब्दालङ्घनात्कारिज्ञानवतः सर्वज्ञत्वमभ्युपगम्यत ।
यच्चोक्तम्—यद्यनीतानागतवर्त्तमानां शेषपदार्थसाक्षात्कारि-
ज्ञानेन सर्वज्ञस्तदा क्रमेणातीतानागतपदार्थवदने पदा-
र्थानामानन्त्यात् न ज्ञानपरिसमाप्तिरिति । तदयुक्तम् ।
तथाऽनभ्युपगमात् । शास्त्रार्थं क्रमेणानुभूतंऽप्यत्यन्ता-
भ्यासान्न क्रमेण संवेदनमनुभूयत; तद्वदत्रापि स्या-

त् । यदप्यभ्यर्थाय । अथ युगपत्सर्वपदार्थवेदकं तज्ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा परस्परविरुद्धानां शांताण्णादीनामेकज्ञानं प्रतिभासासंभवात् ; संभवेऽपीत्यादि । तदप्ययुक्तम् । यतः परस्परविरुद्धानां किमेकदाऽसंभवः, किंवा संभवेऽप्येकज्ञानेऽप्रतिभासेन भवता प्रतिपादयितुमभिप्रेतम् । नत्र यद्याद्यः पक्षः स न युक्तः । जलाऽनलादीनां छायाऽऽनपादीनां चैकदा विरुद्धानामपि संभवात् । अथैकत्र विरुद्धानामसंभवः ; तदाऽसंभवादिव नैकत्र ज्ञानं तेषां प्रतिभासा ; न पुनर्विरुद्धत्वात् । विरुद्धानामपि तेषामेकज्ञानं प्रतिभाससंवेदनात् । एतेन विरुद्धार्थप्राहकस्य च तज्ज्ञानस्य न प्रतिनियतार्थप्राहकत्वं स्यादित्याद्यापि निरस्तम् । छायाऽऽनपादिविरुद्धार्थप्राहिणोऽपि ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थप्राहकत्वं संवेदनात् । यच्चोक्तम्—यदि युगपत्सर्वपदार्थप्राहकं तज्ज्ञानं तदैकज्ञानं एव सर्वपदार्थवेदनात् द्वितीयार्थज्ञानं किञ्चिज्ज्ञ एव स स्यादित्यादि । तदप्यत्यन्तासंवेदम् । यतो यदि द्वितीयज्ञेयं पदार्थानां तज्ज्ञानस्य चाभावः स्यात्, तदा स्यादप्येतत्, नचैनत्संभवति तथाऽभ्युपगमं द्वितीयज्ञेयं सर्वपदार्थाभावात्सकलसंसारोच्छेदः स्यात् । यदप्यभ्यर्थाय । अनाद्यनन्तपदार्थसंवेदने तत्संवेदनस्यापरिसमाप्तिरित्यादि । तदप्ययुक्तम् अत्यन्ताभ्यस्तशास्त्रार्थज्ञानस्यैव युगपदनाद्यनन्तार्थप्राहिणस्तज्ज्ञानस्यापि परिसमाप्तिरिति संभवात् । अन्यथा भूतभविष्यत्सूक्ष्मादिपदार्थप्राहिणः प्रेरणार्जनतज्ज्ञानस्यापि कथं परिसमाप्तिः । तत्राप्यपरिसमाप्त्यभ्युपगमे, 'चोदना भूतं भवन्तं भविष्यन्तम्' इत्यादिवचनस्य नैरर्थक्यं स्यादिति । यदपि, परम्यरागादिसंवेदनं सरागः स्यादित्यादि । तदप्यसङ्गतम् । नहि परम्यरागादिसंवेदनाद्रागादिमानं भवति । अन्यथा श्रोत्रियाद्विजस्यपि स्वप्नज्ञानेन मद्यपानादिसंवेदनान्मद्यपानदोषः स्यात् । अथाप्यरसनन्द्रियजं तज्ज्ञानमिति नायं दोषः, तर्हि सर्वज्ञज्ञानमपि नन्द्रियजमिति कथमशुचिरसास्वादोपस्तत्रासज्येत । नच रागादिसंवेदनाद्रागीति लोकं व्यवहारः, किन्त्वङ्गनाकामनाद्यभिलाषस्वसंवादिदस्याशिष्टव्यवहारकारिणः स्वात्मस्वभावस्यात्पत्तः । नचासौ तत्रति कथं स रागादिमान् । यदापि, अथ शक्रियुक्तत्वेन सर्वपदार्थवेदनमित्यादि । तदप्यचारः । यथोपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्निहितं श्लाघावनुपलब्धपरमत्र नास्तीति इदानींतनानामियत्ता निश्चयः, तथा सर्वज्ञस्यापि स्वशक्तिपरिच्छेदात् । अन्यथा घटादीनामपि क्वचित् प्रदेशेऽभावनिश्चयेऽपरप्रकारासंभवात्सकलव्यवहारविलोपः स्यात् अथ यावदुपयोगिप्रधानपदार्थजातमित्याद्यप्ययुक्तम् । सकलपदार्थज्ञत्वप्रतिपादनात् । अत एव—

“ज्ञो ज्ञेयं कथमज्ञः स्यादस्ति प्रतिबन्धरि ।

सत्येव दाहो नह्यग्निः, क्वचित् दृष्टो न दाहकः ॥१॥” इति ।

अत्र यदुक्तम्, किं सर्वज्ञत्वात्, अथ किञ्चिज्ज्ञत्वादिति, नोभयथापि हेतुः । यदि तावत् सर्वज्ञत्वादिति हेत्वर्थः परिकल्प्यते, तदा प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुरसिद्ध एव । कथं हि तदेव साध्यं तदेव हेतुः । अथ किञ्चिज्ज्ञत्वादिति हेतुः, तदा विरुद्धता स्यात् । कथं हि किञ्चिज्ज्ञत्वं सर्वज्ञत्वेन विरुद्धं सर्वज्ञत्वं साध्यत् । अथ ज्ञत्वमात्रं हेतुः, तदाऽनैकान्तिकः । ज्ञत्वमात्रस्य किञ्चिज्ज्ञत्वेनाप्यधिगोधादिति । तदपि

निरस्तम् । सामान्येन सर्वज्ञत्वादित्यस्य हेतुत्वात्, विशेषणं तज्ज्ञत्वस्य साध्यत्वात्, सामान्यविशेषयोश्च भेदस्य कथञ्चित्प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । सामान्येन सर्वज्ञत्वस्य चानुमानव्यवहारिणं प्रति साधितत्वात् एतेन सूक्ष्मान्तरितद्वाराः कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वादित्यत्र प्रयोगं प्रमेयत्वेहेतोर्थाद् दूषणमुपन्यस्तं पूर्वपक्षवादिना तदापि निरस्तम् । सर्वसूक्ष्मान्तरितपदार्थानां व्याप्तिप्रसाधकेनानुमानप्रमाणेन वा एकेन सामान्यतः प्रमेयत्वस्य प्रमाधितत्वात् । यच्च प्रधानपदार्थपरिज्ञानं सकलपदार्थज्ञानमन्तरणं संभवतीति तत् सर्वज्ञवचनामृतलवाखादसंभवे भवतोऽपि कथञ्चित्संपन्न इति लक्ष्यते । तथाहि तद्वचः—“जो एगं जाणइ” (आद्या० १ ध्रु० ३ अ० ४ उ० १२२ सू०) इत्यादि । तस्मैतानुसारिभिः पूर्वचार्थैरप्ययमर्थो न्यगादि—

“एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः, सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः । सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा, एको भावस्तत्त्वतस्तेन दृष्टः” ॥ १ ॥ अस्यार्थमर्थः—नह्यसर्वथा कश्चिदकोऽपि पदार्थस्तत्त्वतो द्रष्टुं शक्यः । एकस्यापि पदार्थस्यानुगतव्यावृत्तधर्मद्वारणं साक्षात्पारंपर्येण वा सर्वपदार्थसंबन्धिस्वभावत्वात् । तत्स्वभावावेदने च तस्यावेदनमेव परमार्थतः ततस्तज्ज्ञानं स्वप्रतिभासमेव वेत्तीति नाथो विदितः स्यात्, केवलं तत्राभिमानमात्रमेव लोकस्य । अथ संबन्धिस्वभावता पदार्थस्य स्वरूपमेव न भवति ; यत्केवलं प्रत्यक्षप्रतीतिं सन्निहि—तमात्रं स एव वस्तुस्वभावः । संबन्धिता तु तत्र परिकल्पितैव पदार्थान्तरदर्शनसंभवतया । तथा चोक्तम्—

“निष्पत्तेरपराधीन—मपि कार्यं स्वहेतुना ।

संबध्यते कल्पनया, किमकार्यं कथञ्चन ?” ॥ १ ॥ इति । तदेतदयुक्तम् । एवं हि परिकल्प्यमानं स्वरूपमात्रसंवेदनाद्वैतमेव प्राप्तम् ततः सर्वपदार्थाभावं व्यवहाराभावः । अथ व्यवहारेच्छादभवात् पदार्थसद्भावोऽभ्युपगम्यते, तर्हि सर्वपदार्थसंबन्धिताऽपि साक्षात् पारंपर्येण च पदार्थस्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा साक्षात्पारंपर्येण वाऽन्यपदार्थजन्यजनकतालक्षणसंबन्धिताऽभ्युपगमं, तद्व्यावृत्त्यनुगतिरसंबन्धिताऽनभ्युपगमं च पदार्थस्वरूपस्याप्यभावात् तत्पदार्थपरिज्ञानं च तद्विशेषणभूता तत्संबन्धिताऽपि ज्ञानैव । अन्यथा तस्य तत्परिज्ञानमेव न स्यात्, तत्परिज्ञाने च सकलपदार्थपरिज्ञानमसदादीनामनुमानतः, सर्वज्ञस्य च साक्षात् तज्ज्ञानेन सकलपदार्थज्ञानम् । लोकस्तु प्रत्यक्षेण कथाञ्चित् कस्याचित् प्रतिपत्ता । तथाहि—धूमस्याप्यग्निजन्यतया प्रतिपत्तौ बाष्पादिव्यावृत्तधूमस्वरूपप्रतिपत्तिः, अन्यथा व्यवहाराभावः । तथा नीलादिप्रतिभासस्य बाष्पादिसंबन्धितयाऽप्रतिपत्तौ बाष्पार्थप्रतिपत्तौ बाष्पार्थप्रतिपत्तिरिव स्यात् । तस्मात् संबन्धितयैव पदार्थस्वरूपप्रतिपत्तिः । तच्च संबन्धित्वं प्रमेयमनुमानेन प्रतीयतेऽभ्यासदशायामस्मदादिभिः, यत्र क्षयोपशमलक्षणोऽभ्यासस्तः तस्य प्रत्यक्षतोऽपि प्रतिपत्तिरिति कथं न प्रधानभूतपदार्थवेदने सकलपदार्थवेदनम् । एकवेदनेऽपि सकलवेदनस्य प्रतिपादितत्वात् । विकल्पाभावेऽपि मन्त्राविष्टकुमारिकादि वचनव्यभिचयसमाहितस्यापि वचनसंभवाद् ; विकल्पाभावात् कथं वचनमित्यादि निरस्तम् । दृश्यते चात्यन्ताभ्या

विषये व्यवहारिणां विकल्पमन्तरेणापि वचनप्रवृत्तिरिति कथं ततः सर्वज्ञस्य छात्रस्थिकज्ञानासङ्गं युक्तम् । यन्पुङ्ग-
म-अतीतादिसत्त्वात् कथं तज्ज्ञानेन ग्रहणम्, ग्रहणे वाऽस-
दर्थग्राहित्वात् तज्ज्ञानघातं भ्रान्तः स्यादित्यादि । तदप्ययु-
क्तम् । यतः किमतीतादेरतीतादिकालसंबन्धित्वेनासत्त्वम्,
उत तज्ज्ञानकालसंबन्धित्वेन । यद्यतीतादिकालसंबन्धित्वेन-
ति पक्षः । स न युक्तः । वर्त्तमानकालसंबन्धित्वेन वर्त्तमानस्य-
च तत्कालसंबन्धित्वेनातीतादेरपि सत्त्वसंभवात् । अथा-
तीतादेः कालस्याभावात् तत्संबन्धिनोऽप्यभावः, तदस-
द्वं च प्रतिपादितं पूर्वपक्षवादिनाऽनवस्थेनरेतराश्रयादि-
दोषप्रतिपादनेन । अतः प्रतिपादितं न च सम्यक् । तथाहि-
नास्माभिरपरातीतादिकालसंबन्धित्वादस्यातीतादित्वमभ्यु-
पगम्यते, येनानवस्था स्यात्, नापि पदार्थानामतीतादि-
त्वेन कालस्यातीतादित्वम्, येनतरेतराश्रयदोषः, किं तु-
स्वरूपत एवातीतादिसमयस्यातीतादित्वम् । तथाहि-
अनुभूतवर्त्तमानत्वसमयोऽतीत इत्युच्यते, अनुभविष्यव-
र्त्तमानत्वश्चानागतः, तत्संबन्धित्वात् पदार्थस्याप्यतीता-
नागत्वे अविरुद्धे । अथ यथाऽतीतादेः समयस्य स्वरू-
पेणैवातीतादित्वं तथा पदार्थानामपि तद्विषयतीति व्य-
र्थस्तदभ्युपगमः । एतच्चाऽत्यन्तासङ्गतम् । नह्यकपदार्थ-
मस्तदन्यत्राप्यासञ्जयितुं युक्तः । अन्यथा निम्नादिस्तिक्तता
गुडादावस्यासङ्गनीया स्यात्, नच साऽत्रैव प्रत्यक्षासिद्धे-
त्यन्यत्रासङ्गे तद्विरोध इत्युत्तरम् । प्रकृतेऽप्यस्योत्तरस्य
समानत्वात् । भवतु पदार्थधर्म एवातीतादित्वं, तथापि
नास्माकमभ्युपगमकृतिः । विशिष्टपदार्थपरिणामस्यैवातीता-
दिकालत्वेनष्टे, "परिणामवर्त्तनाद् (वर्त्तना विधि) परा-
रत्वं" (प्रश्न मर० प्र० अ० १०२८) इत्याद्यागमात् । तथाहि-स-
रणविषयत्वं पदार्थस्यातीतत्वमुच्यते । अनुभवविषयत्वं वर्त्त-
मानत्वं, स्थिरावस्थादर्शनलिङ्गबलोत्पद्यमानकालान्तरस्था-
वयं पदार्थ इत्यनुमानविषयत्वं धर्मोऽनागतकालत्वमिति ।
तेन यदुच्यते-यदि स्वत एव कालस्यातीतादित्वं, पदार्थ-
स्यापि तत् स्वत एव स्यादिति परेण तत्सिद्धे साधितम् ।
तदतीतादिकालस्य सत्त्वाच्च तत्कालसंबन्धित्वेनातीतादेः
पदार्थस्याऽसत्त्वम् । वर्त्तमानकालसंबन्धित्वेन त्वती-
तादिसत्त्वप्रतिपादनेऽभिमतमेव प्रतिपादितं भवति । न-
ह्यतीतकालसंबन्धित्वसत्त्वमेवैतज्ज्ञानकालसंबन्धित्वमस्मा-
भिरभ्युपगम्यते । नचैतत्कालसंबन्धित्वेनासत्त्वं स्वकाल-
संबन्धित्वेनाप्यतीतादिसत्त्वं भवति । अन्यथैतत्कालसं-
बन्धित्वस्याप्यतीतादिकालसंबन्धित्वेनासत्त्वात् सर्वाभावः
स्यादिति सकलव्यवहारोच्छेदः । अथापि स्यात्,
भवत्वतीतादेः सत्त्वं, तथापि सर्वज्ञज्ञाने न तस्य प्र-
तिभासः, तज्ज्ञानकाले तस्यामज्ञितत्वात् । सञ्ज्ञिघाने
वा तज्ज्ञानावभासिन इव वर्त्तमानकालसंबन्धिनोऽतीता-
देरपि वर्त्तमानकालसंबन्धित्वप्राप्तेः । नहि वर्त्तमानस्यापि
सञ्ज्ञितत्वेन तत्कालज्ञानप्रतिभासित्वं मुक्त्वाऽन्य-
द्वर्त्तमानकालसंबन्धित्वम् । एवमतीतादेस्तज्ज्ञानावभासि-
त्वं वर्त्तमानत्वमेवैति वर्त्तमानमात्रपदार्थज्ञानवानसदावि-
श्व सर्वज्ञः स्यात् । किञ्च-अतीतादेस्तज्ज्ञानकालेऽसञ्ज्ञि-
तत्वेन तज्ज्ञानेऽप्रतिभासः । प्रतिभासे वा स्वज्ञानसंबन्धि-

त्वेन तस्य ग्रहणात् तज्ज्ञानस्य विपरीतक्यातिरूपताप्रस-
ङ्गः । एतद्वन्वक्तव्यम् । यतो यथाऽस्मदादीनामसञ्ज्ञितका-
लोऽप्यर्थः सत्यस्वप्नज्ञानं प्रतिभाति । नन्वासञ्ज्ञितस्य त-
स्यातीतादिकालसंबन्धिनो वर्त्तमानकालसंबन्धित्वं, नापि
स्वकालसंबन्धित्वेन सत्यस्वप्नज्ञाने तस्य प्रतिभासनात् त-
द्ग्राहिणो ज्ञानस्य विपरीतक्यातिरूपत्वम् । यत्र ह्यन्यदशका-
लोऽर्थोऽप्यदशकालसंबन्धित्वेन प्रतिभाति सा विपरीत-
क्यातिः । अत्र त्वतीतादिकालसंबन्धित्वतीतादिकालसंबन्धि-
त्वेनैव प्रतिभातीति न तत्प्रतिभासिनोऽर्थस्य तत्कालसं-
बन्धित्वेन वर्त्तमानत्वं ; नापि तद्ग्राहिणो विज्ञानस्य वि-
परीतक्यातिरूपत्वम् । तथा सर्वज्ञज्ञानेऽपि यथाऽतीतादिका-
लोऽर्थोऽतीतादिकालसंबन्धित्वेन प्रतिभाति, तदा कथं त-
स्यार्थस्य वर्त्तमानकालसंबन्धित्वम् ; कथं वा तज्ज्ञानस्य
विपरीतक्यातिरूपत्वमिति । यथा वा विशिष्टमन्त्रसंस्कृतचक्षु-
षामङ्गुष्ठादिनिरीक्षणान्यदेशा अपि चौरादयो गृह्यमाणा-
न तद्दशा भवन्ति, नापि तज्ज्ञानं तद्दशादिसंबन्धित्वमनु-
भवति, तथा सर्वविद्वज्ज्ञानमप्यसञ्ज्ञितकालं यद्यर्थमव-
भासयति, स्वात्मना तत्कालसंबन्धित्वमनुभवदपि, तदा
का विरोधः ; कथं वा तस्यातीतादिरर्थस्य तज्ज्ञानकाल-
त्वमिति । नच सत्यस्वप्नज्ञानेऽप्यतीताद्यर्थप्रतिभासे सभा-
नमेव दूषणमिति न तद्दृष्टान्तद्वारेण सर्वज्ञज्ञानमतीता-
द्यर्थग्राहकं व्यवस्थापयितुं युक्तमिति वक्तुं युक्तम् । अत्र
संवादघनोऽपि ज्ञानस्य विसंवादविषये विपरीतपदभ्युप-
गमे, स्वसंवेदनमात्रेऽपि विप्रतिपत्तिसङ्गावादिस्त्वमज्ञि-
क्या तस्यापि तत्स्वरूपत्वासेभवात्सर्वशून्यताप्रसङ्गात् ;
तांश्वेधस्य च प्रतिपादयिष्यमाणत्वादतो न युक्तमुक्तम् ।
अथ प्रतिपाद्यापत्त्येत्यादि न भ्रान्तज्ञानवान् सर्वज्ञः कल्पयितुं
युक्त इति पर्यन्तम् । यदप्युक्तम्-भवतु वा सर्वज्ञस्तथा-
प्यसौ तत्कालेऽप्यसर्वज्ञेर्ज्ञातुं न शक्यत इत्यादि । तदप्य-
संगतम् । यतो यथा शकलशास्त्रार्थपरिज्ञानेऽपि व्यवहा-
रिणा सकलशास्त्रज्ञ इति काश्चित्पुरुषा निश्चीयते ; तथा
सकलपदार्थापरिज्ञानेऽपि यदि केनचित् काश्चित् सर्वज्ञत्वे-
न निश्चीयते, तदा का विरोधः । युक्तं चैतत् । अन्यथा यु-
ष्माभिरपि सकलवेदार्थापरिज्ञाने कथं जैमिनिरन्यो वा वे-
दार्थज्ञत्वेन निश्चीयते । तदनिश्चये च कथं तद्व्याख्यातार्था-
नुसरणादिप्रहोत्रादावनुष्ठानं प्रवृत्तिरिति यत्किञ्चिदेतत् 'स-
र्वज्ञोऽयमिति ज्ञातत्' इत्यादि । तदेवं सर्वज्ञसङ्गावग्राहक-
स्य प्रमाणस्य ज्ञत्वप्रमेयत्ववचनविशेषत्वाद्दर्शितत्वात् त-
दभावप्रसाधकस्य च निरस्तत्वात् ; ये बाधकप्रमाणगोच-
रतामापन्नास्तेऽसिद्धिर्न व्यवहर्त्तव्या इति प्रयोगहंतोरसिद्धि-
त्वात् ; ये तु निश्चितासेभवद्बाधकप्रमाणत्वे सति सदुपल-
म्भकप्रमाणगोचरास्ते सिद्धिर्न व्यवहर्त्तव्या, यथोभयवा-
द्यप्रतिपत्तिविषया घटादयः, तथाभूतश्च सर्ववित् इति
भवन्त्यतः प्रमाणात्सर्वज्ञव्यवहारप्रवृत्तिरिति । अथापि स्या-
त् स्वावयवाविसंवादिबचनविशेषस्य तद्विषयाविसंवादिज्ञा-
नपूर्वकत्वमात्रमेव भवता प्रसाधितम् । नचैतावतानन्तार्थ-
साक्षात्कारिज्ञानवान् सर्वज्ञः सिद्धिमासादयति । सकलसू-
चमादिपदार्थसार्थसाक्षात्कारिज्ञानविशेषपूर्वकत्वे हि वचन-
विशेषस्य सिद्धे तज्ज्ञानवतः सर्वज्ञत्वसिद्धिः स्यात् । नच

तथाभूतज्ञानपूर्वकत्वं वचनविशेषस्य सिद्धम् । अनुमानादि-
ज्ञानादपि स्वविषयाविसंवादिबन्धनविशेषस्य संभवात् ।
नच तथाभूतज्ञानवान् सर्वज्ञा भवद्विरभ्युपगम्यत इत्यतद्
हृदि कृत्वाऽऽह सूरिः—“ कुसमयविसासणं ’ इति । सम्य-
क प्रमाणान्तराविसंवादिबन्धनेन-परिच्छिद्यन्ते इति सम-
याः, नष्टमुष्टिचिन्तालाभालाभसुखासुखजीवितमरणप्रहोप-
रागमन्त्रोपशमश्चादयः पदार्थाः तेषां विविधमन्यपदार्थका-
रणत्वेन कार्यत्वेन चानेकप्रकारं शासनं प्रतिपादकम् । य-
तः शासनं कुः—पृथ्वी तस्या इव ।

अयमभिज्ञायः—हन्वप्रमयन्वादेरनेकप्रकारस्य प्रतिपादि-
तन्यायेन सर्वज्ञसत्त्वप्रतिपादकस्य हेतोः सङ्गत्वेऽपि त-
त्कृतत्वेन शासनप्रामाण्यप्रतिपादनार्थं सर्वज्ञोऽभ्युपग-
म्यते, तस्य चान्यतो हेतोः प्रतिपादनेऽपि तदागम-
प्रणेतृत्वं हेत्वन्तरान्पुनः प्रतिपादनीयं स्यादिति हेत्व-
न्तरमुत्सृत्य प्रतिपादनगौरवपरिहाराय वचनविशेष-
लक्षण एव हेतुस्तत्सङ्गावायेदक उपन्यसनीयः । स चा-
नेन गाथासूत्रावयवेन सूचितः । अत एव संस्कृत्य हे-
तुः कर्तव्यः । तथाहि—यो यद्विषयाविसंवाद्यलिङ्गानुप-
शानन्वयव्यतिरेकपूर्वका वचनविशेषः, स तत्साक्षा-
त्कारिज्ञानविशेषप्रभवः । यथाऽस्मदादिप्रवर्तितः पृथ्वी
काठिन्यादिविषयस्तथाभूतो वचनविशेषः । नष्टमुष्टिवि-
शेषादिविषयाविसंवाद्यलिङ्गानुप-
शानन्वयव्यतिरेकपूर्वकव-
चनविशेषश्चायं शासनलक्षणोऽर्थ इति ।

न चात्राविसंवादिबन्धनविशेषत्वलक्षणस्य हेतोर्विशेष-
णमसिद्धम् । नष्टमुष्ट्यादीनां वचनविशेषप्रतिपादितानां प्र-
माणान्तरतत्त्वार्थवापलब्धविसंवादसिद्धः । योऽपि क-
चिद्वचनविशेषस्य तत्र विसंवादो भवता परिकल्प्यते,
सोऽपि तदर्थस्य सम्यगपरिज्ञानात् सामग्रीवैकल्याच्च पुन-
र्वचनविशेषस्यासत्यार्थत्वात् । नच सामग्रीवैकल्यादिकत्रा-
सत्यार्थत्वे सर्वत्र तथान्वं परिकल्पयितुं युक्तम् । अन्यथा
प्रत्यक्षस्यापि द्विचन्द्रादिविषयस्य सामग्रीवैकल्येनापजा-
यमानस्यासत्यत्वसंभवात् समप्रसामग्रीप्रभवस्याप्यसत्यत्वं
स्यात् । अथाविकलसामग्रीप्रभवं प्रत्यक्षं विकलसामग्रीप्र-
भवान्साक्षिलक्षणमिति नायं दोषः । तदत्रापि समानम् ।
तथाहि—सम्यगज्ञानतदर्थोद्वचनाद् यन्नष्टमुष्ट्यादिविषयं
विसंवादिज्ञानमुत्पद्यते तत्सम्यगवगततदर्थवचनोद्वया-
ङ्गिलक्षणमेव । यथा च विशिष्टसामग्रीप्रभवस्य प्रत्यक्षस्य
न कचिद् व्यभिचार इति तस्याविसंवादिबन्धनं तथाऽवग-
तसम्यगर्थवचनोद्ववस्यापि नष्टमुष्ट्यादिविषयविज्ञानस्येति
सिद्धमत्राविसंवादिबन्धनं विशेषणं प्रकृतहेतोः ।

नाप्यलिङ्गपूर्वकत्वं विशेषणमसिद्धम् । नष्टमुष्ट्यादीनामस-
दादीन्द्रियाविषयत्वेन तल्लिङ्गत्वेनाभिमतस्याप्यर्थस्यासदा-
द्यक्षाविषयत्वाच्च तत्प्रतिपात्तः । प्रतिपत्तौ वाऽस्मदादीनाम-
पि तल्लिङ्गदर्शनाद्वचनविशेषमन्तरेणापि ग्रहोपरागादिप्रतिप-
त्तिः स्यात् । नाह साध्यव्याप्तिलिङ्गनिश्चयऽग्न्यादिप्रति-
पत्तौ वचनविशेषापेक्षा दृष्टा, न भवति चास्मदादीनां
वचनविशेषमन्तरेण कदाचनपि प्रतिनियतद्विकप्रमाणफ-
लाद्यविनाभूतग्रहोपरागादिप्रतिपत्तिरिति तथाभूतवचन-

प्रणेतुरतीन्द्रियार्थविषयं ज्ञानमलिङ्गमभ्युपगन्तव्यमित्यलि-
ङ्गपूर्वकत्वमपि विशेषणं प्रकृतहेतोर्नासिद्धम् ।

नाप्ययमुपदेशपरम्पराऽतीन्द्रियार्थदर्शनाभावेऽपि प्रमाण-
भूतः प्रबन्धेनानुवर्तत इत्यनुपदेशपूर्वकत्वविशेषणासिद्धिरि-
ति वक्तुं युक्तम् । उपदेशपरम्पराप्रभवत्वे नष्टमुष्ट्यादिप्रति-
पादकवचनविशेषस्य वक्तुरज्ञानदुष्टाभिप्रायवचनाकौशलदो-
षैः श्रोतुर्वा मन्दबुद्धित्वविपर्यस्तबुद्धित्वगृहीतविस्मरणैः प्रति-
पुरुषं हीयमानस्यानादौ काले मूलतश्चिरोच्छेद एव स्यात् ।
तथाहि—इदानीमपि केचित् ज्यातिःशास्त्रादिकमज्ञानदो-
षादन्यथापदिशन्त उपलभ्यन्ते, अन्ये सम्यगवगच्छन्तोऽ-
ऽपि दुष्टाभिप्रायतया, अन्ये वचनदोषादव्यक्रमस्य चेति ।
तथा श्रोतारोऽपि केचिन्मन्दबुद्धित्वदोषादुक्तमपि यथा
वञ्चावधारयन्ति, अन्ये विपर्यस्तबुद्धयः सम्यगुपदिष्टमप्य-
न्यथाऽवधारयन्ति, केचित् पुनः सम्यकपरिज्ञानमपि वि-
स्मरन्तीत्येवमार्थाभिः कारणैः प्रतिपुरुषं हीयमानस्य, एता-
वन्तं कालं यावदागमनमेव न स्याद्विरागच्छिन्नत्वं नागच्छति
च । तस्मादन्तराऽन्तरा विच्छिन्नं सूक्ष्मादिपदार्थसाक्षात्का-
रिज्ञानवता केनाचिदभिध्यक्त इत्यन्तं कालं यावदागच्छतीत्य-
भ्युपगमनीयमिति नानुपदेशपूर्वकत्वविशेषणासिद्धिः ।

नाप्यन्वयतिरेकाभ्यां नष्टमुष्ट्यादिकं ज्ञाना तद्विषयवचन-
विशेषप्रवर्तने कस्यचित् संभवति, येनानन्वयव्यतिरेकपूर्व-
कत्वविशेषणासिद्धिः स्यात् । यतो नान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्र-
होपरागाव्यवधकस्यादया ज्ञातुं शक्यन्ते । प्राबुद्धमये शिली-
न्धोऽङ्गेदधत् ग्रहोपरागादीनां विक्रमप्रमाणकालादिषु निय-
माभावात् । द्रव्यशक्तिपरिज्ञानाभ्युपगमऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां
यावन्ति जगति द्रव्याणि तान्येकत्र मीलितत्वा एकस्य रस-
कल्कादिभेदेन, कर्मादिमात्राभेदेन, बालमध्यमाद्यवस्थाभेदेन,
मूलपत्राद्यवयवभेदेन, प्रक्षेपोजाराभ्यामेकोऽपि योगो युग-
सहस्रेणापि न ज्ञातुं पायेत, किमुतानेक इति कुतस्ताभ्यामौ-
षधशक्त्यवगमः । तेन नान्वयव्यतिरेकपूर्वकत्वविशेषण-
स्यासिद्धिः । नापि नष्टमुष्ट्यादिविषयवचनविशेषस्यापौरुषे-
यत्वात् विशिष्टज्ञानपूर्वकत्वस्यासिद्धिरसिद्धः प्रकृतो हेतुः ।
अपौरुषयस्य वचनस्य पूर्वमेव निषिद्धत्वात् । नाप्यसाक्षा-
त्कारिज्ञानपूर्वकत्वेऽपि प्रकृतवचनविशेषस्य संभवादनेका-
न्तिकः । सविशेषणस्य हेतोर्विपक्षे सत्त्वस्य प्रतिषिद्धत्वात् ।
अत एव न विरुद्धः । विपक्ष एव वर्तमानो विरुद्धः । नचा-
स्य पूर्वोक्तप्रकारेणावगतस्वसाध्यप्रतिबन्धस्य विपक्षे वृत्ति-
संभवः । अथ भवतु ग्रहोपरागाभिधायकवचनस्य तत्पूर्वक-
त्वसिद्धिः, अतो हेतोः । तत्र तस्य संवादात् । धर्मादिपदार्थ-
साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वांसिद्धिस्तु कथम् ? तत्र तस्य संवा-
दाभावात् । न । तत्रापि तस्य संवादात् । तथाहि—ज्योतिः-
शास्त्रादेर्ग्रहोपरागादिकं विशिष्टवर्णप्रमाणद्विविधागादिवि-
शिष्टं प्रतिपद्यमानः प्रतिनियतानां प्रतिनियतदेशवर्तिनां प्रा-
णिनां प्रतिनियतकाले प्रतिनियतकर्मफलसंसृचकत्वेन प्रति-
पद्यते । उक्तं च तत्र—

“ नक्षत्रग्रहपञ्चर—महर्निशं लोककर्मविक्षिप्तम् ।

अमर्ति शुभाशुभमखिलं, प्रकाशयत् पूर्वजन्मकृतम् ॥ १ ॥”

अतो ज्योतिःशास्त्रं ग्रहोपरागाऽऽदिकमिव धर्मोऽधर्मावपि

प्रमाणान्तरसंवादतोऽवगमयति । तेन प्रहोपरागादिवचनवि-
शेषस्य धर्मोऽधर्मसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमपि सिद्धम्, त-
त्सिद्धौ सकलपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमपि सिद्धिमा-
सादयति । नहि धर्मोऽधर्मयोः सुखदुःखकारणत्वसाक्षात्क-
रणं सहकारिकारणशेषपदार्थतदाधारभूतसमस्तप्राणिग-
णसाक्षात्करणमन्तरेण संभवति । सर्वपदार्थानां परस्परप्रति-
बन्धादकपदार्थसर्वधर्मप्रतिपत्तिश्च सकलपदार्थप्रतिपत्तिना-
न्तरीयका प्राक् प्रतिपादिता । अतो भवति सकलपदार्थसा-
क्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वसिद्धिरतो हेतोर्वचनविशेषस्य । तत्सि-
द्धौ च तत्प्रणेतुः सूक्ष्मान्तरितदूरानन्तार्थसाक्षात्कार्यतीन्द्रिय-
ज्ञानसम्पत्सामान्यत्वस्य कथं न सिद्धिः । नाप्येतद्वक्तव्यम् ।
साध्योक्तिनदावृत्तिवचनयोरनभिधानान् न्यूनतानामाऽत्र
साधनदोषः । प्रातिज्ञावचनं प्रयोजनाभावात् । अथ विष-
यनिर्देशार्थं प्रतिज्ञावचनम् । ननु स एव किमर्थः । साध-
र्म्यवत्प्रयोगादिप्रतिपत्त्यर्थः । तथाहि—अस्मिन् साध्यनिर्देश-
यो वचनविशेषः स साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्ते किम-
र्थं साध्यमिवान् प्रयोगः, उत वैधर्म्यवानिति न ज्ञायत ।
उभयं ह्यप्राशङ्क्यं वचनविशेषत्वेन साक्षात्कारिज्ञानपूर्व-
कत्वं साध्ये साध्यमिवान्, असाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वेन व-
चनविशेषत्वं साध्ये वैधर्म्यवानिति हेतुविरुद्धानैकान्तिक
प्रतीतिश्च न स्यात् । प्रातिज्ञापूर्वकं तु प्रयोगं शब्दविशेषः
साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकः शब्दविशेषत्वादिति हेतुभावः प्रती-
यते । असाक्षात्कारिज्ञानपूर्वको वचनविशेषत्वादिति विरु-
द्धता । चक्षुरादिकरणजनितज्ञानपूर्वको वचनविशेषत्वादि-
त्यनैकान्तिकत्वम् । हेतोश्च प्रैरूप्यं न गम्येत । तस्य साध्यगि-
क्षया व्यवस्थितः । सति प्रातिज्ञानिर्देशोऽवयव समुदायोप-
चारात् साध्यधर्मी इति पक्ष इति तत्र प्रवृत्तस्य वचन-
विशेषत्वस्य पक्षधर्मत्वम् ; साध्यधर्मसामान्येन च समानो-
ऽर्थः सपक्ष इति तत्र वर्तमानस्य सपक्षे सत्यम्, न सपक्षो-
ऽसपक्ष इत्यसपक्षेऽप्यसत्त्वं प्रतीयते तदिदमनलोचिताभिधा-
नम् । तथाहि—यो वचनविशेषः स साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इति
एतावन्मात्रमभिधाय नैव कश्चिदास्ते, किन्तु हेतोर्धर्मिण्यु-
पसंहारं करोति । तत्र यदि वचनविशेषश्चायं न प्रमुखादिवि-
षयो वचनसंदर्भ इति ज्ञातुं, तदा साध्यवत्प्रयोगप्रतीतिः ।
अथासाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकश्चेत्यभिधेयात्, तदा वैधर्म्यवत्
इति संबन्धवचनपूर्वकात्पक्षधर्मत्ववचनात् प्रयोगद्वयावग-
तिः, विवक्षितसाध्यावगतिश्च । हेतुविरुद्धानैकान्तिका अ-
पि पक्षधर्मत्ववचनमात्रेण न प्रतीयन्ते ; तदा तु संबन्ध-
वचनमपि क्रियते तदा कथमप्रतीतिः । तथाहि—यो वचन-
विशेषः स साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्ते हेतुवगम्यते
विधीयमानेनानुद्यमानस्य व्याप्तिः । यो वचनविशेषः सोऽ
साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्ते विरुद्धः । विपर्ययव्याप्तिः
यो वचनविशेषः स चक्षुरादिजनितज्ञानपूर्वक इति अनै-
स्तिकाध्यवसायः व्यभिचारात् । तथा प्रैरूप्यमपि हेतोर्ग-
म्येत एव । यतो व्याप्तिप्रदर्शनकालं व्यापको धर्मः साध्य-
तया अवगम्यते । यत्र तु व्याप्यो धर्मो विवादास्पदीभूते
धर्मिण्युपसंह्रियते स समुदायैकदेशतया पक्ष इति तत्रो-
पसंहृतस्य व्याप्यधर्मस्य पक्षधर्मत्वावगतिः । सा च व्या-
प्तिरत्र धर्मिण्युपदर्श्यते स साध्यधर्मसामान्येन समानोऽ

र्थः सपक्षः प्रतीयत इति सपक्षे सत्यमप्यवगम्यते । सा-
मर्थ्यात् (च) हि व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिर्यत्रावसीयते
सोऽसपक्ष इति असपक्षेऽप्यसत्त्वमपि निश्चीयते इति
मार्थः प्रतिज्ञावचनेन । तदाह धर्मकीर्तिः यदि प्रतीतिर-
न्यथा न स्यात् सर्वं शोभत, दृष्टा च पक्षधर्मसंबन्धव-
चनमात्रात् प्रतिज्ञावचनमन्तरेणापि प्रतीतिरिति कस्त-
स्योपयोगः । यदा च प्रतिज्ञावचनं नैरर्थक्यमनुभवति तदा
तदावृत्तिवचनस्य निगमनलक्षणस्य सुतरामनुपयोग इति
न प्रातिज्ञावचनमपि प्रस्तुतसाधनस्य न्यूनतादोषः, केवलं
तत्प्रतिपाद्यस्यार्थस्य स्वसाध्याविनाभूतस्य हेतोः स्व-
साध्यधर्मिण्युपसंहारमात्रादेव सिद्धत्वात् । अर्थादापक्षस्य
स्वशब्देन पुनर्गभिधानं निग्रहस्थानमिति प्रातिज्ञावचनं
वाक्यार्थां क्रियमाणं तद्वक्तुर्निग्रहमापादयति उपनयवचनं
तु हेतोः पक्षधर्मत्वप्रतिपादनादेव लब्धमिति तस्यापि ततः
पृथक् प्रतिपादने पुनरुक्ततालक्षण एव दोष इति न
तदनभिधानेऽपि न्यूनं साधनवाक्यम् ; ततः सर्व-
दोषगहितत्वात् साधनवाक्यस्य भवत्यतः प्रकृतसाध्य-
मिद्धिः । स्वसाध्याविनाभूतश्च हेतुः साध्यधर्मिण्युपदर्श-
यितव्यो वाक्यार्थामित्यभिप्रायतया आचार्येण गाथासू-
त्रावयवेन तथाभूतहेतुप्रदर्शने कृतमिति । तथाहि—‘स-
मयविशासनम्’ इत्यनेन गाथासूत्रावयववचनेन स्वसाध्य-
व्याप्तस्य हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहारः सूचितः । हे-
तोश्च स्वसाध्यव्याप्तिः प्रमाणतः सर्वोपसंहारेण प्रद-
र्शनीया । तच्च प्रमाणं व्याप्तिप्रसाधकं कदाचित्
साध्यधर्मिण्येव प्रवृत्तं तां तस्य साधयति, कदाचित्
दृष्टान्तधर्मिणि । यत्र हि सर्वमनकान्तात्मकं सत्त्वा-
दित्यादौ प्रयोगं न दृष्टान्तधर्मिसद्भावाः, तत्र व्याप्तिप्रसा-
धकं प्रमाणं प्रवर्त्तमानं साध्यधर्मिण्येव सर्वोपसंहारेण
हेतोः स्वसाध्यव्याप्तिं प्रमादयति । यत्र तु प्रकृतप्रयोगादौ
दृष्टान्तधर्मिणोऽपि सत्त्वं तत्र दृष्टान्तधर्मिण्यपि प्रवृत्तं
तत्प्रमाणं सर्वोपसंहारेणैव तस्याः प्रसाधकमभ्युपगन्त-
व्यम् । अन्यथा दृष्टान्तधर्मिणि हेतोः स्वसाध्यव्याप्तावपि
साध्यधर्मिणि तस्य तदव्याप्तौ न ततस्तत्र तत्प्रतिपत्तिः
स्यात् । दृष्टान्तधर्मिण्येव तेन तस्य व्याप्तत्वात्, बहि-
व्याप्तिर्विद्यमानाया अपि साध्यधर्मिणि साध्यप्रतिपत्ता-
वनुपयोगात् सादृश्यमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा शु-
क्लं सुवर्णं सत्त्वाद्वजनवदित्यत्रापि शुक्लत्वप्रतिपत्तिः स्यात् ।
अथात्र पक्षस्य प्रत्यक्षबाधनं, प्रत्यक्षबाधितकर्मनिर्देशान-
न्तरप्रयुक्तत्वेन हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वं वा दोषः । तद-
युक्तम् । बाधाऽविनाभावयोर्विरोधात् । तथाहि—सत्येव
साध्यधर्मिणि साध्ये हेतुवर्त्तत इति तस्य तदविनाभावः,
तत्प्रतिपादितसाध्यधर्माभावश्च प्रमाणतो बाधा । साध्य-
धर्माभावाऽभावयोश्चैकत्र धर्मिण्येकदा विरोध इति नैतदोपा-
दस्य साधनस्य दुष्टत्वम्, किन्तु साध्यधर्मिणो साध्य-
धर्माविनाभूतत्वेनानिश्चयः । स च बहिर्व्याप्तिमात्रेण हेतोः
साध्यसाधकत्वाभ्युपगमेऽन्यत्रापि समान इति नानुमा-
नात् कश्चिदपि साध्यनिश्चयः स्यात् । अतो दृष्टान्तधर्मिणि
प्रवृत्तेन प्रमाणेन व्याप्त्या हेतोः स्वासाध्याविनाभावो नि-
श्चयः । स च निश्चिताविनाभावो यत्र धर्मिण्युपलभ्यते तत्र

स्वसाध्यमविद्यमानप्रमाणान्तरबाधने निश्चाययति, यथाऽ-
त्रैव सर्वज्ञमात्रलक्षणं साध्यं वचनविशेषलक्षणं साध्यधर्मिणि
तद्विशेषलक्षणं हेतुः । प्रतिबन्धप्रसाधकं चास्य हेतोः
प्रामेयं दृष्टान्तधर्मिण्य प्रमाणं प्रदर्शितमित्यभिप्रायवसैवाचा-
र्येणापि 'कुसमयविसासणं' इति सूत्रं कुरित्यनेन दृ-
ष्टान्तसूचनं विहितम्, न च पक्षवचनाधुपक्षेः सूचितः ।
ननु भवत्वस्माद्वैतार्थयोक्तृप्रकारेण सर्वज्ञमात्रसिद्धिर्न पुन-
स्तद्विशेषसिद्धिः । तथाहि—यथा नष्टमुष्ट्यादिविषयवच-
नविशेषस्याहैतत्सर्वज्ञप्रणीतत्वं वचनविशेषत्वात् सिद्ध-
ति, तथा बुद्धादिसर्वज्ञपूर्वकत्वमपि तत् एव
सेत्स्यतीति कुतस्तद्विशेषसिद्धिः । नच नष्टमु-
ष्ट्यादिप्रतिपादका वचनविशेषोऽहेतुत्वात् एवेति वक्तुं यु-
क्तम् । बुद्धशासनादिवपि तस्यापलम्भादित्याशङ्क्याह
सूरिः—“सिद्धन्थात्” इति आस्थायमभिप्रायः—प्रत्यक्षा-
नुमातादिप्रमाणविषयत्वेन प्रतिपादिताः शासनं ये ते त-
द्विषयत्वेनैव तैर्निश्चिता इति सिद्धास्ते च—अर्थ्यन्त इत्यर्था
उच्यन्ते, तेषां शासनं प्रतिपादकमहैतत्सर्वज्ञशासनमेव, न बु-
द्धादिशासनम् । अतो वचनविशेषलक्षणस्य हेतोस्तत्त्व-
सिद्धत्वात् कुतस्तेषामपि सर्वज्ञत्वम् ; येन विशेषसर्वज्ञत्व-
सिद्धिर्न स्यात् । यथा चागमान्तरण प्रत्यक्षादिविषयत्वेन
प्रतिपादितानामर्थानां तद्विषयत्वं न संभवति, तथाऽत्रैव
यथास्थानं प्रतिपादयिष्यते । अथवा—सिद्धार्थानामित्यनेन
हेतुसंज्ञनं विहितमाचार्येण । सिद्धाः प्रमाणान्तरसंवा-
दा निश्चिता यऽर्थो नष्टमुष्ट्यादयस्तेषां शासनं प्रतिपाद-
कम्, यतो द्वादशाङ्गं प्रवचनमतो जिनानां कार्यत्वेन सं-
बन्धि, तेनायं प्रयोगार्थः सूचितः । प्रयोगश्च प्रमाणान्तर-
संवादि यथोक्तनष्टमुष्ट्यादिसुखमान्तरितदूरार्थप्रतिपादकत्वा-
न्यथाऽनुपपत्तेर्जिनप्रणीतं शासनम् । अत्र च सूत्रमाद्यर्थ-
प्रतिपादकत्वान्यथाऽनुपपत्तिलक्षणस्य हेतोर्जिनप्रणीतत्वल-
क्षणेन स्वसाध्यं व्याप्तिः साध्यधर्मिण्येव निश्चिनन्ति त-
न्निश्चायकप्रमाणविषयस्येह दृष्टान्तस्य प्रदर्शनमाचार्येण न
विहितम् । तदर्थस्य तद्विधितरेकेणैव सिद्धत्वात् । यथा चा-
र्यापन्नः साध्यधर्मिण्येव व्याप्तिविश्वयाद् दृष्टान्तव्यतिरेके-
णापि तदुत्थापकादार्थादुपजायमानायाः सर्वज्ञप्रतिज्ञपवा-
दिभिर्मीमांसकैः प्रामाण्यमभ्युपगम्यन्त, तथा प्रकृतादन्यथा-
ऽनुपपत्तिलक्षणाहेतोरुपजायमानस्याऽस्याऽनुमानस्य तत्
किं नश्यते ? प्रतिपादितधार्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावः प्राप्ति-
ति भवत्यतो हेतोः प्रकृतसाध्यसिद्धिः । अत एव पूर्वाचार्यै-
र्हेतुलक्षणप्रणेतृभिरेकलक्षणो हेतुः—

“अन्यथाऽनुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किम् ।

नाऽन्यथाऽनुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किम् ॥ १ ॥”

इत्यादिवचनसंदर्भेण प्रतिपादितम् इति मन्वानेनाचार्येणा-
पि न दृष्टान्तसूचनं विहितमत्र प्रयोगे । 'कुसमयविशा-
सनमिति' चात्र व्याख्यानं बुद्धादिशासनानामसर्वज्ञप्रणीत-
त्वप्रतिपादकत्वेन व्याख्येयम् । तथाहि—कुत्सिताः प्रमा-
णबाधितैकान्तस्वरूपार्थप्रतिपादकत्वेन, समयाः कपिलादि-
प्रणीतसिद्धान्तास्तेषां “सन्ति पञ्च महद्भूयाः ७” इत्यादि-

वचनसंदर्भेण दृष्टेष्टविषये विरोधाद्युक्तावकत्वेन विशासनं
विध्वंसकं यतोऽतो द्वादशाङ्गमेव जिनानां शासनमिति भ-
वत्यतो विशेषणात् सर्वज्ञविशेषसिद्धिरिति । सम्म० १ कार० ।

सम्बन्धगुण-सर्वज्ञत्व-न० । सर्वेषां शान्तेदिवाद्यपेक्षयधर्म-
त्वेन स्थितानां यथावद्विवेकज्ञाने, तदुक्तम्—“सत्त्वपुरु-
षान्यथाख्यातिमात्रस्य सर्वभाषाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वम्” ।
सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिमात्रस्वभावाधिष्ठातृत्वे, द्वा० २६ द्वा० ।

सम्बन्धगुणदंश-सर्वज्ञदर्शन-न० । सर्वज्ञागमे, सूत्र० १ ध्रु० २
अ० ३ उ० ।

सम्बन्धगुणपवाय-सर्वज्ञप्रवाद-पुं० । सर्वज्ञवाक्ये, आचा० १
ध्रु० ४ अ० ६ उ० ।

सम्बन्धगुणभासि-सर्वज्ञभाषित-त्रि० । समस्तवित्प्रणीते, द्वा०
२६ अ० । तीर्थकराभिहिते, द्वा० १७ द्वा० ।

सम्बन्धगुणमय-सर्वज्ञमत-न० । सर्ववेदिप्रवचनविषये, पञ्चा० ७
विष० । जिनशासनविषयं, पञ्चा० ६ विष० ।

सम्बन्धगुणवय-सर्वज्ञवचन-न० । सत्यवस्तुवीतरागवचने,
दश० ४ अ० ।

सम्बन्धतत्सिद्धत-सर्वतन्त्रसिद्धान्त-पुं० । सर्वतन्त्राऽधिकृते
स्वतन्त्राधिकृतेऽर्थे, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । यथा स्पर्शना-
दीर्नान्द्रियाणि स्पर्शव्य इन्द्रियार्थाः प्रमाणैः प्रमेयस्य ब्र-
ह्मं समानम् । तथा चाङ्गम्—

“सन्ति पमाणाऽपमे-यसाहगाऽतु सम्बन्धतो उ ।

भेजवई वसुमई, आपा य दवा चलो वाऊ ॥ १ ॥”

सन्ति प्रमाणानि—प्रत्यक्षादीनि प्रमेयसाधकानि यथा—स्थैर्य-
वती पृथ्वी, आपो द्रवाः, चलो वायुरेव सर्वतन्त्रसिद्धान्तः
सर्वेषु तन्त्रेषु अस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । दृ० १ उ० १ प्रक० ।

सम्बन्धवशिष्टमय-सर्वतपनीयमय-त्रि० । सर्वान्मना तपनी-
यरूपसुखमयं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० । दशा० ।

सम्बन्धतुरियसदसिधाय-सर्वतुर्यशब्दसन्निनाद-पुं० । सर्वतु-
र्यशब्दानां मूलं महाघोषं, अ० १ श० १ उ० ।

सम्बन्धतूर-सर्वतूर-पुं० । समस्तकषायद्रव्ये, रा० ।

सम्बन्धतया-सर्वात्मता-स्त्री० । सर्वेष्व्वात्मनः परिणामेषु, उ-
पा० २ अ० । सर्वसामर्थ्ये, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

सम्बन्ध-सर्वत्र-अव्य० । समस्तदेशे इत्यर्थे, पञ्चा० ६ विष० ।
समस्तकालं, सर्वस्यामवस्थायामपीत्यर्थे, सूत्र० १ ध्रु० ३
अ० ४ उ० । समस्तेषु द्रव्यसंज्ञादिषु, पञ्चा० ६ विष० ।

सम्बन्धतया-सर्वार्थता-स्त्री० । चलत्वाद्यानाविधार्थग्रहणे “स-
र्वार्थतैकाग्रतयोः, समाधिस्तु क्षयोदयौ ।” द्वा० २४ द्वा० ।

सम्बन्धविसम-सर्वत्रविद्यम-न० । सर्वपादेषु विषमाक्षरे कृते,
स्था० ७ द्वा० ३ उ० ।

सम्बन्धमय-सर्वदर्शन-न० । सर्व-सम्पूर्णं दर्शनं सर्वदर्शनम् ।
साधिकसम्यक्त्वे, विशेष० ।

१-पृथ्व्याः चलाऽन्तर्वाचिनारः 'मूल' शब्दे पञ्चे भागे गतः । 'लोक'
शब्दे च पञ्चमे भागे गोलकं करपना च ।

सम्बद्धसि(त्)-सर्वदर्शिन्-पुं० । सर्वं जगत् चराचरं सामा-
न्येन द्रष्टुं शीलमस्येति सर्वदर्शी । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० १ भ० ।
रा० । अनाकारोपयोगमात्राभ्याम् । (उपा० ७ अ० । सर्वस्य
यस्तुस्तोमस्य सामान्यकृतया हृष्टरि, भ० १ ध्रु० १ उ० ।
स्था० । कल्प० । कवलदृश्येन एकान्द्रयद्वीन्द्रियजीवादिवा-
तरि, अनु० । सूत्र० । सर्वं प्राणिमणमात्मवत्पश्यतीति सर्व-
दर्शी । आत्मसाध्यदर्शिन, उक्त० १५ अ० ।

सम्बद्धरिसि-सर्वदर्शिन्-पुं० । सर्वज्ञ, ध० २ अधि० ।

सम्बद्धव-सर्वद्रव्य-न० । धर्मास्तिकायादिषु भ० १२ श० ५३० ।

सम्बद्धा-सर्वदा-स्त्री० । सर्वकाल इत्यर्थे, ल० । भ० ।

सम्बद्धिसाग-सर्वदिक-त्रि० । सर्वा दिशो यच्च तत्सर्वदिक-
म् । सर्वदिग्बन्धु, विशेष० ।

सम्बद्धी(द्)वममुद्-सर्वद्वीपमुद्-पुं० । अशेषद्वीपसमुद्रेषु,
मू० प्र० १ पादु० ।

सम्बद्धुख-सर्वदुःख-त्रि० । समस्तशरीरमानसादिभेदभि-
न्नेषु अमानेषु, ध० ३ अधि० ।

सम्बद्धुखप्पहीण-सर्वदुःखप्रहीण-पुं० । प्राकृतन्यान्प्रकर्षेण
हीनानि-हानि गतानि प्रहीणानि वा सर्वदुःखानि यस्मिन्,
यत्रा-सर्वदुःखानां प्रहीणं प्रहीणं वा यस्मिन्स्तथा ।
सिद्धत्वेन, उक्त० २८ अ० । दुःखानि शरीरमानमानि तानि
प्रहीणानि यस्य स तथा । कल्प० १ अधि० ६ क्षण । मुक्तं,
मोक्षं च । ध० ३ अधि० । आतु० । ज० ।

सम्बद्धुखप्पहीणमग-सर्वदुःखप्रहीणमार्ग-पुं० । सर्वदुःख-
प्रहीणा मोक्षस्तत्कारणं मार्गः-पन्थाः । ध० ३ अधि० । आ-
व० । औ० । सकलाशर्मक्षयापाये, भ० ३३ श० ६ उ० ।

सम्बद्धुखविमोक्ष-सर्वदुःखविमोक्ष-पुं० । सर्वाण्यशेषाणि
बहुभिर्भवेदुपचितानि दुःखकारणत्वाद् दुःखानि कर्माणि
तेभ्यो विमोक्षो-विमोक्षणं; विमोक्षणम् । सूत्र० १ ध्रु० ११
अ० । निर्वाण, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० । कर्मक्षयं, स० ।

सम्बद्धुखहर-सर्वदुःखहर-त्रि० । मोक्षहेतौ, पं० व० ४ द्वार ।
सम्बद्धुह-सर्वदुःख-न० । समस्तशरीरमानसदुःखं, दश०
२ सू० ।

सम्बद्धमूल-सर्वदूरमूल-न० । सर्वथा दूरं-विप्रकृष्टं मूलं च
निकटं सर्वदूरमूलं तद्योगाच्छब्दोऽपि सर्वदूरमूलः । अत्य-
र्थदूरवर्तिनि अत्यर्थासन्ने च । 'सर्वदूरमूलमर्णतियं सर्वं जा-
गह पासह' । भ० ५ श० ४ उ० ।

सम्बद्धेवसरि-सर्वदेवसरि-पुं० । वृद्धगच्छप्रथमसुरौ, ग० ३
अधि० ।

सम्बद्धेसधाइणी-सर्वदेशघातिनी-स्त्री० । सर्व-समस्तं देश-
स्वाधीन्यशुणं घ्नन्तीत्येवंशीला सर्वदेशघातिभ्यः । तथाविधा-
सु कर्मप्रकृतिषु, कर्म० ४ कर्म० ।

सम्बद्धा-सर्वाद्धा-स्त्री० । अतीतप्रागतवर्तमानकालस्वरूपे
अज्ञाकालभेदे, अलु० ।

सम्बद्धता-सर्व(हिता)घता-स्त्री० । सर्वजीवाजीवाक्यं वस्तु
घतं निहितमस्यां विवक्षायामिति सर्वहिता । मनु दधातेहीति
शब्दादशाद् हितं भवितव्यं कथं घतमित्युच्यते प्राकृतं देशी-
पदस्याविकृतत्वाच्च दोषः । अथवा-घत इति हितपदव्यु-
त्पन्न एव यद्वच्छाशब्दः । अथवा-सर्वदधातीति सर्वधं नि-
रवशेषवचने सर्वधमात्ममागृहीतं यस्यां विवक्षायां सा सर्व-
घता । एवमपि निष्ठान्तस्य न पूर्वनिपातः । " जातिकाल-
सुखादिभ्यः परवचनम् " इति परनिपात एव । सर्वप्रादिकं,
सर्वप्रहीतरि, आव० १ अ० ।

सर्वघातृ-त्रि० । सर्वधमात्ता सर्वघाता । निरवशेषे, आव० १
अ० । आ० म० ।

सम्बद्धतासर्व-सर्वधत्तामर्व-पुं० । जीवाजीवविवक्षारूपे
सर्वशब्दायै, विशेष० । आ० म० ।

सम्बद्धम्म-सर्वधर्म-पुं० । समस्तेषु अनुष्ठानरूपेषु स्वभावेषु,
सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । सर्वेषु क्षान्त्यादिषु धर्मेषु, उपा० १ अ० ।

सम्बद्धम्मपरिभट्ट-सर्वधर्मपरिभट्ट-त्रि० । सर्वधर्मैभ्यः-क्षा-
न्त्यादिभ्यः आमेवित्तेभ्योऽपि यावत् प्रत्यननुपालनात् लौ-
किकेभ्योऽपि गौर्वादिभ्यः परिभट्टः-सर्वतश्च्युतः । कृत-
धर्मान्पारच्युतं, दश० १ सू० ।

सम्बद्धम्माणुवत्तण-सर्वधर्मानुवर्त्तन-त्रि० । सर्व धर्मं क्षा-
न्त्यादिरूपमनुवर्त्तत इति तदनुकूलाचारतया स्वीकृत
इत्येवंशीला यः स तथा । समस्तक्षमादिधर्माऽऽचरणशीलं,
उक्त० ७ अ० ।

सम्बद्धगद्-सर्वप्रकृति-स्त्री० । राक्षोऽष्टादशसु नैगमादिनगर-
वास्तव्यप्रजायाम्, कल्प० १ अधि० ५ क्षण ।

सम्बद्धपत्थार-सर्वप्रस्तार-पुं० । समस्तसङ्गापद्रवीभूते, व्य० १ उ० ।

सम्बद्धपरिष्ठाचारि (ग्)-सर्वपरिष्ठाचारिन्-पुं० । सर्वतः स-
र्वकालं सर्वपरिष्ठाया द्विविधयापि चरितुं शीलमस्येति सर्व-
परिष्ठाचारी । विशिष्टज्ञानान्वितं, सर्वसंवरचारित्रोपेतं च ।
आचा० १ ध्रु० २ अ० ६ उ० ।

सम्बद्धपाणभूयजीवसत्सुहावह-सर्वप्राणभूतजीवसत्सुखावह-
त्रि० । सर्वे धिष्व ते प्राणाश्च द्वीन्द्रियादयो भूताश्च तेषां
जीवाश्च पञ्चेन्द्रियाः सत्त्वाश्च पृथिव्याद्य इति द्वन्द्वे सति
कर्मधारयस्ततस्तेषां सुखं शुभं वा आवहतीति सर्वप्राण-
भूतजीवसत्सुखावहम् । सर्वेषां प्राणादीनां संयमप्रतिपाद-
कत्वात्सुखहेतौ, आव० ४ अ० । म्या० ।

सम्बद्धपाणिवित्ति-सर्वपापनिवृत्ति-स्त्री० । अशेषावद्यानुष्ठा-
नव्युपरतौ, हा० २५ अष्ट० ।

सम्बद्धपापरिवर्जित-सर्वपापपरिवर्जित-त्रि० । सर्वाऽमङ्गलै-
रहिते, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सम्बद्धपुष्पवत्तगंधमलालङ्कार-सर्वपुष्पवत्तगन्धमालालङ्कार-
पुं० । गन्धाः-वासा माल्यानि-पुष्पशामानि अलङ्कारा आभ-
रणविशेषाः ततः समाहारो द्वन्द्वस्ततः सर्वशब्देन सह विश-
ेषणसमासः । समस्तपुष्पादौ, ग० ।

सव्यपग-सर्वात्मक-पुं० । सर्वत्राप्यात्मा यस्यासौ सर्वात्म-
कः । लोभः सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० । सर्वस्वरूपे, सूत्र० १ ध्रु०
१ अ० २ उ० ।

सव्यपगुण-सर्वात्मगुण-पुं० । येषां परमाणुनां समस्तानां
परमाण्वपेक्षया अल्प गुणाः स्तोका अंशा विभागास्तेषु पर-
माणुषु, क० प्र० १ प्रक० ।

सव्यपभा-सर्वप्रभा-स्त्री० । उत्तररुचकपर्वतवास्तव्यायां दि-
क्कुमार्याम्, आ० क० १ अ० । जं० । आ०चू० । आ० म० ।

सव्यफलहमय-सर्वस्फटिकमय-त्रि० । सर्वात्मना स्फटिक-
मयं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सव्यफामसह-सर्वस्पर्शसह-त्रि० । परीषद्दूपाणां सर्वेषां
शीतोष्णदेशमशकृत्णादिस्पर्शानां सहिष्णौ, सूत्र० १ ध्रु० ४
अ० २ उ० ।

सव्यबंध-सर्वबन्ध-पुं० । सर्वात्मना बन्धे, यथा क्षीरनीरयोः ।
भ० ७ श० १ उ० ।

सव्यबल-सर्वबल-न० । समस्तहस्त्यादिभ्ये, जी० ६ प्रति०
४ अधि० । भ० । रा० । कल्प० । विपा० ।

सव्यबाहाविणिम्भुत-सर्वबाधाविनिर्मुक्त-त्रि० । एकान्तसुख-
संगतं, हा० ३१ अष्ट० ।

सव्यबुद्ध-सर्वबुद्ध-त्रि० । सर्वनीर्थकरं, दश० ६ अ० ।

सव्यबन्तर-सर्वाभ्यन्तर-त्रि० । सर्वमध्यवर्तिनि, सू० प्र० १
पादु० । औ० । न० ।

सव्यभक्ति-सर्वभक्ति-स्त्री० । सर्ववस्तुप्रकारं, सर्वा भक्तयः-
प्रकारा येषां तानि तथा । सर्वप्रकारोपेतेषु, स्या० ६ ठा० ३ उ० ।

सव्यभाव-सर्वभाव-पुं० । सर्वपरिणामे, स्या० ६ ठा० ३ उ० ।
शक्त्यनुरूपं स्वरूपसंरक्षणादौ, दश० ८ अ० । सर्वप्रकारे
स्पर्शरसगन्धरूपज्ञानं, "सव्यभावेण जाणइ पासइ" स्या०
१० ठा० ३ उ० । केवलज्ञानसाक्षात्कारं, भ० ८ श० २ उ० ।
स्या० ।

सव्यभावविउ-सर्वभाववित्-पुं० । भारते वर्षे आगमिष्यन्त्या-
मुत्सर्गित्या भविष्यात् द्वादश तीर्थकरं, स० ।

सव्यभावाहिद्वि-सर्वभावाधिष्ठायित्व-न० । सर्वेषां गुणप-
रिणामानां स्वाभिधदाक्रमणं, सत्यपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य
सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं च । द्वा० २६ द्वा० ।

सव्यभासाणुगामि(ण)-सर्वभाषानुगामिन्-त्रि० । सर्वभाषा
आर्याऽनार्या अमरवाचाऽनुगच्छन्ति-अनुकुर्वन्ति तद्भाषा-
भाषित्वात् स्वभाषयैव वा लब्धविशेषात् तथाविधप्रत्यय-
जननात् । अथवा-सर्वभाषाः संस्कृतप्राकृतमागध्याद्या अनु-
गमयन्ति-व्याख्यान्तीत्येवं शीला ये ते तथा । समस्तभा-
षाविशारदेषु, औ० । रा० ।

सव्यभियार-सव्यभिचार-त्रि० । सह व्यभिचारेण वर्तते इति
सव्याभिचारः । व्यभिचाराख्यहेतुदोषसहितं, दश० १ अ० ।

सव्यभूद्-सर्वभूति-स्त्री० । सर्वसम्पत्ति, विपा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सव्यभूमिया-सर्वभूमिका-स्त्री० । सर्वप्रासादभूमिकासु,
विपा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सव्यभूय-सर्वभूत-पुं० । सर्वेषु त्रसेषु स्थावरेषु च जीवेषु, उ-
त्त० २० अ० । आतु० ।

सव्यभूयप्पभूय-सर्वभूतात्मभूत-त्रि० । सर्वभूतत्वात्मभूतः स-
र्वभूतात्मभूतः । सर्वभूतानामात्मवद्दर्शके, दश० ४ अ० ।

सव्यभूयसुहावह-सर्वभूतसुखावह-त्रि० । सर्वप्राणिहितं, दश०
६ अ० ।

सव्यभौम-सार्वभौम-पुं० । सर्वासु क्षिप्राद्यासु चित्तभूमिषु संभ-
वन्ति इति सार्वभौमाः । तदुक्तम-एतं तु जातिदेशकालसमया-
नवाच्छ्रुताः । सार्वभौमा महाव्रतेषु यमादिषु, द्वा० २१ द्वा० ।

सव्यमंगलभेय-सर्वमङ्गलभेद-पुं० । सकलकल्याणप्रकारं, क-
ल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सव्यमिच्छावयारा-सर्वमिथ्योपचारा-स्त्री० । सर्व एव मिथ्यो-
पचारा मातृस्थानगर्भाः क्रियावशेषा यस्यां सा सर्वमिथ्यो-
पचारा । सर्वांशेन मिथ्योपचारयुक्तायामाशातनायाम्, ध०
२ अधि० ।

सव्यमिच्छ-सर्वमित्र-पुं० । अपश्चिमदशपूर्वधेर साधौ, ति० ।
सव्यय-सद्व्यय-पुं० । पुरुषार्थोपयोगिनि चित्तविनियोगं,
द्वा० १२ द्वा० ।

सद्व्रत-पुं० । शोभनव्रतं, स्या० ३ ठा० २ उ० ।

सव्यरयण-सर्वरत्न-पुं० । महानिधिभेदे, स्या० ६ ठा० ३
उ० । जं० । प्रव० । आ० चू० । दर्श० । (रयणां सव्यरयेण
च उद्गमपथगं चक्रवर्तिस्म उप्पज्जति य एमिदिद्याइ पंचिदि-
याइ ति तल्लक्षणं 'णिदि' शब्दं चतुर्थभागे २१५१ पृष्ठे
व्याख्यातम् ।)

सव्यरयणकूड-सर्वरत्नकूट-न० । मानसोत्तरपर्वतस्य स्वना-
मख्यातं तृतीयं कूटं, स्या० ४ ठा० २ उ० ।

सव्यरयणा-सर्वरत्ना-स्त्री० । उत्तरपाश्चात्यस्य रतिकरपर्व-
तस्य पश्चिमादिश ईशानाग्रमहिष्या बसुमित्रायाः राजधा-
न्याम्, स्या० ४ ठा० २ उ० । ती० । जी० । द्वा० ।

सव्यरयणामय-सर्वरत्नामय-त्रि० । सर्वरत्नाः सामस्त्येन
रत्नमया नव्येकदेश इति सर्वरत्नमयाः । समस्तरत्नमयेषु,
जी० ३ प्रति० ४ अधि० । सर्वात्मना रत्नमयं, जी० ३ प्रति०
४ अधि० । दर्श० ।

सव्यरम-सर्वरम-न० । सचिकित्ते, पञ्चा० १६ विव० ।

सव्यराग-सर्वराग-पुं० । समस्तविषयाभिमुख्यहेतुभूतात्मप-
रिणामविशेषे, औ० ।

सव्यरी-सर्वरी-स्त्री० । रात्रौ, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

सव्यल-सर्वल-पुं० । भलं, प्रश्न० १ आश्च० द्वार ।

सव्यलोय-सर्वलोक-पुं० । सर्वः-खल्वधस्तिर्यगूर्ध्वभेदभिन्नः
सर्वश्चासौ लोकश्च सर्वलोकः । त्रैलोक्यं, ल० । ध० । आब० ।
त्रसस्थावरभेदेभिन्नं प्राणिगणे, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० २ उ० ।
सर्वजने, स० ३० सम० ।

सव्यलोयपर-सर्वलोकपर-पुं० । सर्वजनात्मकृष्टे, 'सव्यलोयपरे
तेणे महामाहं पकुब्बइ' स० ३० सम० ।

सर्वलोयपरियावस्य-सर्वलोकपर्यापन्न-त्रि० । उपपातसमुद्धानस्वस्थानैः सर्वलोकैः वर्तमानं, भ० ३४ श० १ उ० ।
 सर्वलोयसारंग-सर्वलोकसारङ्ग-न० । सर्वस्मिन्नपि लोके सारमङ्गं स्वरूपं यस्य तत् सर्वलोकसारङ्गम् । चतुरङ्गे, तस्य सर्वलोकसारङ्गत्वात् । “ नासेह अर्गायत्थो, चउरंगं सर्वलोय-सारंगे । ” इय० ३ उ० ।
 सर्ववद्वरामय-सर्ववज्रमय-त्रि० । सर्वात्मना वज्रमये, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
 सर्ववाह-सर्ववादिन्-पुं० । कपिलकणादाक्षपादसौख्योदनिर्जमिनिप्रभृतिमतानुसारिषु समस्तवादिषु, सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।
 सर्ववाय-सर्ववाद-पुं० । सर्वस्मिन् बीजादिके वादे, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।
 सर्ववार-सर्ववार-न० । बहुशः शब्दार्थे, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।
 सर्वविग्रहिय-सर्वविग्रहिक-पुं० । विग्रहो यत्र लघु इत्यर्थस्तदस्यास्तीति विग्रहिकः । सर्वथा विग्रहिकः सर्वविग्रहिकः । सर्वसंज्ञितं, भ० १३ श० ४ उ० ।
 सर्ववित्थाराणतय-सर्वविस्तारानन्तक-न० । सर्वाकाशास्तिकायरूपऽनन्तकभेदे, स्था० १० ठा० ३ उ० ।
 सर्वविभूह-सर्वविभूति-स्त्री० । समस्तस्वस्वाभ्यन्तरवैक्रियकरणादिवाह्यरक्षादिसर्पदि, रा० । कल्प० । भ० । जी० । समस्तशोभायाम्, कल्प० १ अधि० ५ क्षण ।
 सर्वविभूसा-सर्वविभूषा-स्त्री० । यावच्छास्त्रप्रकारोदाशृङ्गाकरणं, रा० ।
 सर्वविमुक्त-सर्वविमुक्त-पुं० । सिद्धे, आचा० २ श्रु० ४ चू० ।
 सर्वविरह-सर्वविरति-स्त्री० । सर्वसंयमं, कर्म० १ कर्म० ।
 सर्वविरहवाह-सर्वविरतिवादिन्-पुं० । आत्मानं सर्वविरतिमत्वेन व्यापकं, विशेष० ।

एतदेवाह—

सर्वं ति भाणिऊगं, विरहं खलु जस्स सव्विया नत्थि ।

सो सर्वविरहवाहं, चुक्कति देसं च सर्वं च ॥२६८४॥

‘सर्वं’ ति—अभ्योपलक्षणत्वात्सर्वं सावद्ययोगं प्रत्याख्यामि त्रिविधं त्रिविधेनेत्यर्थं भणित्वा—अभिधाय विरतिः—सावद्ययोगाजिह्वितः खलु यस्य सर्विका सर्वा नास्ति प्रवृत्तकर्म्मरम्भानुमतिसङ्गायान्सर्वविरतिवादी ‘चुक्क’ ति नाशयति देशं च ‘सर्वं च’ ति—देशविगतिं सर्वविगतिं च प्रतिज्ञाताकरणादिति निर्युक्तगाथार्थः । विशेष० ।

सर्वविरहसामाहय-सर्वविरतिसामायिक-न० । सर्वविरतिरेव सामायिकमिति । सामायिकभेदे, विशेष० ।

तत्पर्यायाः—

सामाहयं समहयं, सर्वभावाभ्यां समाससंखेवो ।

अणवजं च परिभा, पञ्चकखाणं च ते अट्ठा ॥ विशेष० ।

(वद्यन्ते एषां पदानां तत्तच्छब्देषु व्याख्या । सर्वैश्च यङ्ग्यता ‘सामाहय’ शब्दं वदन्ते ।)

सर्वविसनिवारणी-सर्वविषनिवारणी-स्त्री० । सर्वप्राणानिपातविरतिप्रभृतिसेपूर्णपापनिवारिण्यां विद्यायाम्, “ सर्वप्राणाहवायं पञ्चकखाह अलियवयणं च । सर्वमादन्नादाणं, सर्वभपरिगहं स्वाहा ॥ १२७० ॥ ” इति तन्मन्त्रः, आच० ४ अ० । (अस्य मन्त्रस्य व्याख्या ‘पण्डिकमण’ शब्दं पञ्चमभागं २६७ पृष्ठं गता ।)

सर्ववेह(त्)-सर्ववेदिन्-पुं० । सर्वज्ञ, ने० ।

सर्ववेरामय-सर्ववज्रमय-त्रि० । सर्वात्मना वज्रमये, रा० ।

सर्वस्व-सर्वस्व-न० । सर्वसारं, बो० २ विव० । नि० चू० ।

सर्वसंकम-सर्वसंक्रम-पुं० । ‘चर्मद्विर्हणं रहयं, पदसमयमसंख्यं पयसगं । तावुभह अंतपगहं, जाध त्ति य सर्वसंकम-आ’ इत्युक्तलक्षणं संक्रमभेदे, पं० सं० ४ द्वार ।

सर्वसंका-सर्वशक्ता-स्त्री० । सर्वविषये शक्ताभेदे, यथाऽ—स्ति वा धर्मो नास्ति वा यथा वा सर्वमिदं प्राकृतनिवृद्ध-स्यान्सर्वमिदं शास्त्रमसमञ्जसमित्यादि । प्रव० ६ द्वार । नि० चू० । (‘संका’ शब्दोऽस्मिन्नेव भागे ३४ पृष्ठस्य वर्गेनमुक्तम् ।)

सर्वसंगम-सर्वसङ्गम-पुं० । समस्तस्वजनमेलापके, कल्प० १ अधि० ४ क्षण ।

सर्वसंगातीत-सर्वसङ्गातीत-त्रि० । वीतरागे, औ० ।

सर्वसंगावगय-सर्वसङ्गापगत-त्रि० । अपगतद्रव्यभावसङ्गं, दश० १ अ० ।

सर्वसंजम-सर्वसंयम-पुं० । सर्वात्मना मनोवाक्यायसंयमनं, रा० । “सर्वसंजमतवसुचरित्यफलनिष्वाणमग्नेनेति” सर्वसंयमः सर्वात्मना—मनोवाक्यायसंयमनं तस्य सुचरितस्य वा आशसादिदोषगर्हितस्य तपसा यत्फलं निर्वाणं तन्मार्गेण । किमुक्तं भवति—सर्वसंयमनं सुचरितं च तपसा निर्वाणग्रहणमनयोः निर्वाणफलत्वख्यापनार्थम् । रा० ।

सर्वसंपया-सर्वसम्पत्-स्त्री० । समस्तसम्पद्विधायां देव्याम्, यत्तदर्थं तपः क्रियते कृदितां तत् गम्यम् । पञ्चा० १६ विव० ।

सर्वसंपयाकरी-सर्वसम्पत्करी-स्त्री० । भिक्षाचर्याभेदे, हा० ।

यतिर्ध्यानादियुक्तं यो, गुर्वीज्ञायो व्यग्रस्थितः ।

सदानारम्भशस्तस्य, सर्वसम्पत्करी मता ॥ २ ॥

यतिः—साधुस्तस्य सर्वसम्पत्करी मतेति क्रिया, तदा तस्मिन् काले भिक्षाकाले इत्यर्थः । उपयोगं कालोचनप्रशस्तव्यापारं कृत्वा—विधाय निर्दोषा गोचरगोचरणादिदोषगर्हिता सर्वसंपत्करीत्यर्थः । हा० ५ अष्ट० । ध० । पञ्चा० ।

सर्वसंभम-सर्वसम्भ्रम-पुं० । सर्वोत्कृष्टे सम्भ्रमे, सर्वोत्कृष्ट-सम्भ्रमश्च स्वनायकविषयकबहुमानख्यापनपरा स्वनायकसंपादनाय यावच्छास्त्रप्रवर्तिता त्वरितवृत्तिः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० । समस्तप्रमोदकर्तासुक्ये, भ० ८ श० ३३ उ० । कल्प० ।

सर्वसत्त्व-सर्वसत्त्व-पुं० । सर्वप्राणिषु, ध० ३ अधि० । समस्तदेहिषु, पञ्चा० ६ विव० ।

सर्ववत्सलेष्वभाववाङ्-सर्वसत्त्वैर्वभाववादिन्-पुं० । नास्तीह क-
श्चिद् भाजनं सर्व इति वचनात्सर्वजीवानां मोक्षयोग्यता-
वादिषु, ल० ।

सर्वसमन्वागतप्रज्ञान-सर्वसमन्वागतप्रज्ञान-पुं० । सर्वाणि
समन्वागतानि प्रज्ञानानि यस्यात्मनः स सर्वसमन्वागतप्र-
ज्ञानः । सर्वावबोधविशेषानुगते सर्वेन्द्रियज्ञानैः पट्टाभय-
थावस्थितविवर्तप्राहिभिरावपरीतरपुणनं, आश्वा० १ ध्रु० १
अ० ७ उ० । रा० ।

सर्वसमाधिप्रत्ययाकार-सर्वसमाधिप्रत्ययाकार-पुं० । पौरुषी-
प्रत्याख्यानापवादः, घ० । कृतपौरुषीप्रत्याख्यानस्य समुत्प-
त्तीप्रश्लादिदुःखतया सेजातयोरार्तगतद्रव्यान्वयोः सर्वथा
निरासः सर्वसमाधिप्रत्ययाकारः प्रत्ययः कारणं स एवाकारः—
प्रत्याख्यानापवादः सर्वसमाधिप्रत्ययाकारः । समाधिनिमि-
त्तमोषधपथ्यादिप्रवृत्त्यापूर्व्यामपि पौरुष्यां भुङ्क्ते तदा न भ-
ङ्ग इत्यर्थः, वैद्यादिर्वा कृतपौरुषीप्रत्याख्यानोऽन्यस्यातुरस्य स-
माधिनिमित्तं यदा अपूर्व्यामपि पौरुष्यां भुङ्क्ते तदा न भङ्गः,
अर्द्धभुङ्क्ते त्वातुरस्य समाधी मरणे चेत्पुनः सति तथैव
भाजनस्य त्यागः साक्षात्पौरुषीप्रत्याख्यानं पौरुषीप्रत्याख्यान
पयान्तभूतम् । घ० २ आध० । पञ्चा० ।

सर्वसमिद्धि-सर्वसमृद्धि-स्त्री० । परब्रह्मत्वप्राप्तौ, अष्ट० ।

सर्वा-समप्रा समृद्धिः—संपदा सर्वसमृद्धिः । तत्र नामस-
मृद्धिः उल्लापनरूपा जीवस्याजीवस्य । स्थापनासमृद्धिः
शक्तिरूपा । द्रव्यसमृद्धिः धनधान्यादिरूपा । शक्तचक्रादी-
नां लौकिका, लोकात्तरा पुनः मुनिर्लब्धसमृद्धिरूपा ।

“आमोर्साहविष्णोर्साहि, खलोर्साहजल्लमोर्साहि च । संभिन्न-
मोयउज्जुमई, सर्वोर्साहि चैव बोधव्वा ॥ १ ॥ चारुणआसी-
धिसके-बला य मणनाणिणां व पुद्वधरा । अरिहन्ता चक्र-
धरा, बलदेवा वामुदेवा य ॥ २ ॥” इत्यादिलब्धयः—अद्वयः
तत्र केवलज्ञानादिशक्तलोकोत्तरा भावद्विः, स—सम्यक्
प्रकारेण श्रुतिः समृद्धिः सर्वा चासौ समृद्धिश्च सर्वस-
मृद्धिः । अत्र साधनानर्वाच्छात्मनस्त्वसंपन्नमानां या तादा-
त्म्यानुभवयोग्या समृद्धिः अवसरः नयाश्च प्रत्यक्षदृष्टान्त-
भावनया तत्कारणेषु तद्योगेषु तदुच्यते ; तेषु तपोयोगि-
षु आद्याः, तद्गुणेषु सांप्लेषु अत्या इति । अत्र प्रथमम्
आत्मनि समृद्धिपूर्णात् भासते तथा कथयति—

बाह्यदृष्टिप्रचारषु, मुद्रितेषु महात्मनः ।

अन्तरवावभासन्ते, स्फुटाः सर्वाः समृद्धयः ॥ १ ॥

बाह्यदृष्टिप्रचारषु इति—महात्मनः—स्वरूपपररूपभेदज्ञा-
नपूर्वकशुद्धात्मानुभवलीनस्य सर्वसमृद्धयः स्फुटाः—प्र-
कटाः अन्तरव—आत्मान्त एव—स्वरूपमध्य एव भासन्ते,
यतः स्वरूपानन्दमयोऽहं, निर्मलाऽस्वराइसर्वप्रकाशकज्ञानवा-
नहम् इन्द्राद्यर्ज्य श्रौतचारिकाः अक्षयानन्तपर्यायसंपत्त्या-
श्चाऽहम्, इति स्वसंज्ञानोपयुक्तस्य स्वात्मनि भासन्ते ।
कीदृशेषु सन्तु ? बाह्यदृष्टिप्रचारषु—मुद्रितेषु सन्तु, बाह्या
दृष्टिः—विषयसंचारात्मिका तस्याः प्रचाराः—विस्तारा-
मुद्रितेषु—रोधितेषु न हि इन्द्रियप्रचारस्वल्लोपयोगैः क-
भेमलपटलावगुणितान्यात्मसंपद् ज्ञायते इत्यनेन बहि-
र्गमनमुपयोगस्य न कर्तव्यमिति ।

समाधिनिन्दनं धैर्यं, दम्भोलिः समता शची ।

ज्ञानं महाविमानं च, वासवश्रीरियं मुनेः ॥ २ ॥

समाधिरिति—मुनेः—स्वरूपज्ञानानुभवलीनस्य साधोः इय-
म्—उच्यमाना वासवस्य—इन्द्रस्य श्रीः—लक्ष्मीः, शोभा व-
र्तते । अत्र मुनेः पवित्ररत्नययीपात्ररूपेन्द्रस्य समाधिः—
ध्यानध्यानाध्ययैकत्वेन निर्विकल्पानन्दरूपः समाधिः स एव
नन्दनं वनं, हरः नन्दनयनक्रीडा सुखाय उल्ला, साधोः समा-
धिक्रीडा सुखाय, तत्राप्यापाधिकार्यायुक्तानां महान् भेदः ।
स च अध्यात्मभावनाङ्कः । अस्य धैर्यं वीर्याकम्पता औद-
यिकभावाद्युत्थनालक्षणं वज्रं—दम्भोलिः पुनः समता—इष्टानि-
ष्टेषु संयोगेषु अरक्षाद्वृष्टता सर्वेऽपि पुद्गलाः कर्करचिन्ताम-
यवादिपरिणताः जीवाश्च भक्ताऽभक्तातया परिणताः ते सर्वे न
मम भिन्नाः, एतेषु का रागद्वेषपरिणतिरित्यवलोकनेन समप-
रिणतिः—समता सा शची स्वधर्मपत्नी ज्ञानं—स्वपरभावयथा-
र्थावबोधरूपं विमानं—सर्वावबोधकरं महाविमानम्, इत्यादि-
परिवृत्तः मुनिः वज्रवि भासते । उक्तं च योगशास्त्रे—“पुंसा-
मयत्नलभ्यं, ज्ञानवतामव्ययं पदं भूतम् । यद्यात्मन्यात्मज्ञान-
मात्रमन्तस्समाधिहृतम् ॥ १ ॥ अयं सुवर्णभावं, सिद्धिरसम्प-
रीता यथा लोहम् । आत्मध्यानादात्मा, परमात्मत्वं तथाऽऽ-
प्नोति ॥ २ ॥”

विस्तारितक्रियाज्ञान—चर्मच्छत्रो निवारयन् ।

मोहस्तेच्छमहावृष्टिं, चक्रवर्ती न किं मुनिः ॥ ३ ॥

विस्तारितेति—मुनिः—समस्ताग्रधिरतः द्रव्यभावसंवे-
रतः किं चक्रवर्ती न ? अपि तु अस्वैव । किं भूतः ?
विस्तारितक्रियाज्ञानचर्मच्छत्रः, क्रिया च ज्ञानं च क्रि-
याज्ञानं चर्म च छत्रं च चर्मच्छत्रे क्रियाज्ञाने एव
चर्मच्छत्रे क्रियाज्ञानचर्मच्छत्रे विस्तारिते क्रियाज्ञानच-
र्मच्छत्रे येन सः, विस्तारित इत्यनेन सर्वाकार्यतः—
सम्यग्ज्ञानोपयुक्तः । मोह एव स्तेच्छः तस्य महती वृष्टिः तां
निवारयन् मोहस्तेच्छा उत्तरस्वराद्यास्तत्प्रयुक्तमिध्यात्व-
दैत्यकृता कुवासनावृष्टिः स्वशुद्धसम्यग्दर्शननिवारितकुवा-
समाचयः मुनिः भावचक्रवर्तीव भासते ।

नवब्रह्मसुधाकुरण्ड—निष्ठाधिष्ठायको मुनिः ।

नागलोकेशवद्भाति, क्षमां रक्षन् प्रयत्नतः ॥ ४ ॥

नवब्रह्मेति—मुनिः—भेदज्ञानगृहीतात्मध्यानः, नाग—
लोकेशवत्—उरगपतिवत् भाति । किं कुर्वन् ? क्षमा—
पृथ्वी—क्रोधापहरणपरिणतिः यत्नधर्मात्मिका क्षमा तां र-
क्षन् धारयन् इति । उरगपतेः क्षमाधारकत्वं लोकोपचा-
रतः, नहि रत्नप्रभाद्या भूमयः कर्माचत् धृता, उपमा तु मह-
त्वज्ञापिका सामर्थ्यज्ञापिका च । पुनः कथं भूतो मुनिः ?
नवं यद् ब्रह्मज्ञानं तदेव सुधा तस्याः कुरण्डः, निष्ठा—स्थितिः
तस्या अधिष्ठायकः, इत्यनेन तत्त्वज्ञानामृतकुरण्डस्थैर-
त्नक इति ।

मुनिरध्यात्मकैलाशे, विवेकवृषभस्थितः ।

शोभते विरतिज्ञप्ति-गङ्गागौरीयुतः शिवः ॥ ५ ॥

मुनिरध्यात्मति—अत्र श्लोकत्रयं महादेवकृष्णब्रह्मा—
पमानम् औपचारिकम् । नहि ते कैलाशगङ्गासुन्दरशोभताः

किंतु लोकोक्तिरपि, तेन स्वप्राप्तकारार्थं हि वाक्यप्रवृत्तिः, न सत्या । मुनिः—तत्त्वज्ञानी अस्यात्मम्-आत्मस्वरूपैकत्वं तदपे कैलाश आस्थाने, विवेकः—स्ववर्गविवेकं स एव बु-
धमः—बुद्धीबर्धः, तत्र स्थितः, विरतिः—स्वार्तित्रफलाकांक्ष-
निवृत्तिः, कसिः—ज्ञानकला शुद्धोपयोगता एव गङ्गागौरी, ता-
भ्यां युतः शिवः—निरुपद्रवः, उपचारात्-शिवः—रुद्रा भा-
सने, रुद्रस्य गङ्गायुगलं विद्याधरस्य सार्वभौमनारायणस्य
विक्रियाकाले वाक्यम् ।

ज्ञानदर्शनचन्द्रार्क-नेत्रस्य नरकच्छिदः ।

सुखसागरमग्नस्य, किं न्यूनं योगिनो हरेः ॥ ६ ॥

ज्ञानदर्शनेति—योगिनः—रज्जवत्परिणतस्य हरेः—कु-
ण्डलात् किं न्यूनं?, न किमपि । किंभूतस्य योगिनः?—ज्ञानद-
र्शनचन्द्रार्कनत्रस्य, ज्ञानं—सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि वि-
शेषावबोधः, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्या-
वबोधः दर्शनं, ते एव चन्द्रार्कौ भेदे यस्य स तत्त्व ।
हरेः चन्द्रार्कनत्रत्वं तु लोकोक्तिरेव । पुनः किंभूतस्य योगि-
नः?—नरकच्छिदः—नरकगतिनिवारकस्य, हरेस्तु—नर-
काभिधानशत्रुविदारकस्य, सुखसागरमग्नस्य—कुण्डलात् हिन्दु-
यजसुखलीलासमुद्रमग्नत्वं, योगिनः सुखं सम्यग्ज्ञानद-
र्शनस्वार्तित्रसमाधिनिष्पन्नं तस्य सागरः तत्र मग्नस्य,
आध्यात्मिकसुखपरिणामभाजनस्य साधोः केव सह न्य-
मता?, न केनापि इति ।

या सृष्टिर्ब्रह्मणो बाह्या, बाह्यपेक्षावलम्बिनी ।

ब्रूतेः परानपेक्षान्त-गुणबृष्टिस्ततोऽधिका ॥ ७ ॥

या सृष्टिर्ब्रह्मण इति—या सृष्टिः—रचना ब्रह्मणो वि-
धातुः सा बाह्या—लोकांशिरूपा असत्या, पुनः बा-
ह्या वा अपेक्षा तस्या अवलम्बिका, मुनेः—स्वरूपसा-
धनसिद्धिमग्नस्य अन्तः—मध्ये आत्मनि व्यापकरूपा, गु-
णानां सृष्टिः—रचना गुणप्रागभाषप्रवृत्तिर्प्रागणतिकरूपा, बा-
ह्यभावतः अधिका । कथंभूता गुणसृष्टिः? परानपेक्षा,
परंभाम् अनपेक्षा अपेक्षारहिता पराभ्यालम्बनविमुक्ता स्व-
रूपावलम्बनपरा गुणरचना सा सर्वतोऽधिका इति ।

रत्नैस्त्रिभिः पवित्रा या, स्रोतोभिरेव जाह्नवी ।

सिद्धयोगस्य साऽप्यर्ह-त्पदवी न दवीयसी ॥ ८ ॥

रत्नैस्त्रिभिरेति—सिद्धयोगस्याष्टाङ्गयोगसाधनसिद्धस्य सा-
ध्याः, साऽपि अर्हत्पदवी ज्ञानाद्यनन्तचतुष्टयान्मिका-
ष्टप्रातिहार्यान्विता जगद्धर्मोपकारिणी न दवीयसी, न
दूरा इत्यर्थः । किंभूता पदवी?—त्रिभिः रत्नैः सम्यग्ज्ञान-
वृत्तस्वार्तित्रैः पवित्रा । का इव? स्रोतोभिः—प्रवाहैः जा-
ह्नवी—गङ्गा इव, इति त्रैलोक्याद्भूतपरमार्थवाक्यत्वाद्य-
तिशयोक्तेया अर्हत्पदवी साधकपुरुषस्य यथार्थमार्गोपेतस्य
न दवीयसी, आसन्ना एव इति । एवं सर्वमपि औपाधिकं
अपहाय स्वीयस्मरणं साधना विधेया, येन स्वर्गा अद्भुतो
निष्पद्यन्ते । अष्ट० १० अष्ट० ।

सर्वसिद्धय-सर्वसमुदय-पुं० । स्ववर्गप्रयोगादिसमस्तपरि-
चारे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० १० । पौरादिमीलने, भ० ६ श०
३१ उ० । महाजनमेलके, कल० १ अधि० ५ श्रव० । विषा० ।
१५०

सर्वसरीरग-सर्वशरीरगत-त्रि० । सर्वदेहसापके, पद० ४
तत्त्व ।

सर्वसर्वसुखसंभ-सर्वसर्वसुखसंभ-त्रि० । सर्वेषां सर्वज्ञानां
संभतम्—इष्टं सर्वसर्वसंभतम्, सर्वं च तत् सर्वसंभतं
च सर्वसर्वसंभतम् । प्रयत्नतत्त्वं, स० ।

सर्वसुह-सर्वसुह-त्रि० । परिषदापसर्गसहिष्णौ, आचा० २
भु० ४ च० ।

सर्वसावजविरय-सर्वसावजविरत-त्रि० । सर्वसावजयोगनि-
वृत्ते, भ० १० १ श्रव० ।

सर्वसाहयणाबंध-सर्वसंहननाबन्ध-पुं० । सर्वेषां सर्वस्य वा
कीर्त्तनीराक्षीनामिष बन्ध, भ० ८ श० ६ उ० ।

सर्वसाहु-स(सा)श्रव्य(व्य)वसाधु-पुं० । स्वविरकल्पिका-
दिभेदाभिज्ञेषु मांसासाधकेषु मुनिषु, ध० २ अधि० ।

नमो लोए सर्वसाहस्य ।

‘साहस्य’ नि-साधयन्ति ज्ञानादिशक्तिभिर्मोक्षमिति साधयः
समतां च सर्वभूतेषु ध्यायन्तीति निकृष्टव्यापारसाधयः, य-
द्वाह-‘निष्वाणसाहयं ज्ञानं, जम्हा साहेति साहय्या । समा य
सर्वभूतेषु, तद्वा ते भावसाहय्या ॥ १ ॥’ सहायकं वा
संयमकारिणां धारयन्तीति साधयः निर्दोषत्व, सर्वं च ते
सामयिकादिविशेषणाः प्रमत्तादयः पुलाकादयो जिनकल्पि-
कप्रतिमाकारिकयथालकम्बकल्पिकपरिहारविशुद्धिकल्पिक-
स्थविरकल्पिकस्थितकल्पिकस्थितास्थितकल्पिककल्पाती-
तभेदाः प्रत्येकबुद्धस्य बुद्धबुद्धावधितभेदाः भारतादिभेदाः
सुखमदुःखमार्गादिवर्णयताः वा साधयः सर्वसाधयः । सर्व-
प्रदणं च सर्वेषां गुणवतामविशेषनमनीयताप्रतिपादना-
र्थम्, इदं चाहेहादिपदेष्वपि बोध्यं न्यायस्य समानत्वा-
दिति । अथवा-सर्वेषां जीवेषां हिता साक्षात्ते च ते साध-
यश्च, सार्वस्य वाऽहेतो न तु बुद्धादेः साधयः सार्वसाधयः, स-
र्वान् वा शुभयोगान् साधयन्ति-कुर्वन्ति साधयस्वाऽहेतः सा-
धयन्ति तदाज्ञाकरणादाराधयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति वा दुर्नय-
निराकरणादिति सर्वसाधयः सार्वसाधयः वा । अथवा—
अव्ययेषु अव्ययार्हेषु वाक्येषु । अथवा—सर्वानि-वक्षिणा-
न्यनुकूलानि यानि कार्याणि तेषु साधयो निपुणाः अव्य-
साधयः सव्यसाधयो वाऽनन्तस्यः “ नमो लोए सर्व-
साहयमिति ” कश्चित्पाठः तत्र सर्वशब्दस्य देशसर्वता-
यामपि दर्शनादपरिशेषसर्वतोपदर्शनार्थमुच्यते, लोके-मनु-
ष्यलोके न तु गच्छादी ये सर्वसाधयन्तभ्यो नम इति । एषां
च नमनीयता मांसासाधयककरणोपकारित्वात् ।
आह च—“ असहायं सहायसं, करोति मे संजमं करोतस्व ।
एषां कारणेण, नमामि हं सर्वसाहयं ॥ १ ॥ ” इति । भ० १
श० १ उ० । दक्षा० ।

सर्वसाहवन्दन-सर्वसाधुवन्दन-न० । स्वमस्तसाधुवन्दनं,
पर्युक्ताणां सर्वसाधुवन्दनं कर्मव्यम् । कल० १ अधि० १ श्रव० ।
सर्वसिद्धेह-सर्वसुह-पुं० । मांसादिसम्बन्धहेतो स्तब्धे, श्री० ।

सर्वसिद्ध-सर्वसिद्ध-पुं० । सर्वं च ते सिद्धाश्च, सर्वं वा सिद्धं
साध्यं येषां ते सर्वसिद्धाः । तीर्थङ्करसिद्धादिभेदाभिज्ञेषु नि-
देषु, भाव० ५ अ० । आ० ५० । ल० । दश० । ज० । ध० ।
आचा० । सू० प्र० ।

सर्वसिद्धा-सर्वसिद्धा-स्त्री० । पञ्चम्यां दशम्यां च रात्रि-
तिथौ, ज्यो० ४ पादु० । अ० प्र० ।

सर्वमिरी-सर्वश्री-स्त्री० । वीरनीये अपश्चिमधाविकायाम्,
“दुष्पसहो सृगी, फग्गुसिगी अज्जा, नाइलो सावओ, सर्वसि-
री साविद्या, एस अपचिद्धमो सहो ।” ती० २० कल्प । ति० ।

सर्वसुह-सर्वशुचि-त्रि० । सर्वतः शुचौ, (पवित्रं सर्वशुचिः
भावकः (आ० क० ४ अ० ।) ‘सुह’ शब्द उदाहरिष्यंत ।)

सर्वसुख्या-सर्वशून्यता-स्त्री० । सर्वेषां भावानामभावे, सा
च बीजानां संमता । अनु० ।

सर्वसुविण-सर्वस्वप्न-पुं० । समस्तस्वप्नमहास्वप्नोभयेषु,

कइ णं मंते ! सर्वसुविणा पसता, गोयमा ! वावत्तरि
सर्वसुविणा पसता । (सू०-५७८X)

हाचत्वारिंशत्स्वप्नाः, त्रिंशत्स्वप्नाः, सम्मिलिता हास
मतिः सर्वस्वप्नाः । अ० १६ श० ६ उ० । कल्प० ।

सर्वसुहृत्पभव-सर्वसुखप्रभव-पुं० । सर्वस्य सुखस्योत्पाद-
कारणे, द्य० १० उ० ।

सर्वसूयग-सर्वसूचक-पुं० । सूचकानुसूचकादिकथितस्य
स्वयमुपलब्धस्य च अमात्यकथकं सामन्तराजपुरुषे, द्य०
१ उ० ।

सर्वसुहुम-सर्वसूक्ष्म-त्रि० । सर्वथा सूक्ष्मे, अ० १६ श० ३ उ० ।

सर्वसुहुमतर-सर्वसूक्ष्मतर-त्रि० । सर्वेषां मध्ये अतिशयेन
सूक्ष्मे, स्वार्थिककप्रत्यये सूक्ष्मतरकोऽप्यत्र । अ० १६ श० ३ उ० ।

सर्वसेदु-सर्वश्रेष्ठ-त्रि० । सर्वप्रधाने, सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।

सर्वसेय-सर्वश्वेत-त्रि० । सर्वात्मना श्वेतं, रा० ।

सर्वसो-सर्वशस्-अव्य० । सर्वैः प्रकारैरित्यर्थे, उत्त० ६ अ० ।
नि० सू० । आचा० सूत्र० ।

सर्वमोक्ख-सर्वमौख्य-त्रि० । आनन्द, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

सर्वमोक्खा-सर्वसौख्या-स्त्री० । समस्तसौख्यदाय्यां स्वना-
मख्यानायां देव्याम्, यस्याः समस्तगृहिसौख्यविवृद्धयर्थं त-
पः क्रियते तच्च रुढिगम्यम् । पञ्चा० १६ वि० ।

सर्वस्व-सर्वस्व-न० । समस्तद्रव्ये, स्था० ३ ठा० १ उ० ।
सर्वस्वसहर्गं कयं । नि० सू० १ उ० ।

सर्वहा-सर्वथा-अव्य० । सर्वैः प्रकारैरित्यर्थे, पञ्चा० ६ वि० ।
द्वा० । वि० । प्रश्न० । ‘सर्वहि’ इत्यापि भवति । सर्वथा ।
सर्वस्मिन्निति वा तदर्थः । क० प्र० २ प्रक० ।

सर्वहाकयकिञ्च-सर्वथाकृतकृत्य-पुं० । सर्वथा सर्वैः प्रकारैः
कृतं कृत्यं येन स तथा । निर्दिष्टार्थे । पं० सू० २ सूत्र ।

सर्वागास-सर्वाकाश-पुं० । सर्वे च तदाकाशे च सर्वाकाश-
म् । लोकाऽलोकाऽऽकाशः, विशे० । अ० ।

सर्वागामपणमग-सर्वाकाशप्रदेशाग्र-न० । सर्वाकाशस्य-

लोकालोकाकाशस्य प्रदेशाः—निर्विभागा भागाः सर्वाकाश-
प्रदेशाः तेषामग्रं—परिमाणं सर्वाकाशप्रदेशाग्रम् । सर्वाका-
शप्रदेशैरनन्तशो गुणितं, न० ।

सर्वागामसेदि-सर्वाकाशश्रेणि-स्त्री० । सर्वाकाशस्य बुद्ध्या
चतुरङ्गप्रतर्गीकृतस्य प्रदेशपङ्क्तौ, अ० १२ श० १ उ० ।

सर्वाणुभूह-सर्वानुभूति-स्त्री० । भारते वर्षे भविष्यति प-
ञ्चमं तीर्थकरं, ति० । “पदमो ददाउजीयां सर्वाणुभूह”
ती० २० कल्प । प्रव० । गोशालेन भस्मसात्कृते श्रीवीराजन-
शिष्ये, स्था० १० डा० ३ उ० । (‘गोशालग’ शब्दे तृतीयभाग
१०२४ पृष्ठं वक्तव्यता गता ।)

सर्वाणुलोमया-सर्वानुलोमता-स्त्री० । गुरोः सर्वेषूपदेशेषु
अप्रतिफलतायाम्, द्य० १ उ० । (‘विणय’ शब्दे षष्ठं भागं
११५२ पृष्ठं गता वक्तव्यता ।)

सर्वाणुवत्तय-सर्वानुवर्त्तक-पुं० । सर्वाननुवर्त्तयतीति सर्वो-
नुवर्त्तकः । सर्वमनोऽनुवृत्तिकर्त्तार, ध० २ अधि० ।

सर्वातिहि-सर्वातिथि-पुं० । साधौ, अनु० ।

सर्वादर-सर्वादर-पुं० । समस्तयावच्छक्तिनेलानं, रा० । जी० ।
सर्वोन्नतकृत्यकरणे, विपा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सर्वादि-सर्वादि-पुं० । समस्तवस्तुस्तोममूलं, नि० सू० ११ उ० ।

सर्वादिन्-पुं० । सन् शोभनो वादी सद्वादी । आत्मास्ति-
त्ववादिनि, नि० सू० ११ उ० ।

सर्वावाहारद्विय-सर्वावाधारहित-त्रि० । शारीरमानसावा-
धामुक्तं, वा० १५ वि० ।

सर्वागमगन्ध-सर्वामगन्ध-पुं० । आमं च गन्धश्च आम-
गन्धं समाहारद्वन्द्वः सर्वे च तदामगन्धं च सर्वागम-
गन्धम् । कान्त्सेनापरिशुद्धे, पूतिवोषणे दुष्टे च । “सर्वा-
गमगन्धं परित्याग्य तिरामगन्धं परिवर्ज्जता ।” आत्मा० १ ध्रु०
२ अ० ५ उ० । (‘आमगन्ध’ शब्दे द्वितीयभागं २८६ पृष्ठं
व्याख्या गता ।)

सर्वाभरपूश्य-सर्वाभरपूजित-त्रि० । सकलदेवमहिने, ध०
२ अधि० ।

सर्वाय-सर्वाद्-पुं० । सन्-शोभनो वाद् सद्वाद् । परैः सह
शोभने वाद्, “काऊण पोतणम्मि सर्वायं णिषुत्तो भगवं”
वृ० ६ उ० ।

सर्वाविक्षय-सर्वारक्षिक-पुं० । सर्वाः प्रकृतयो रक्षति यः स
सर्वारक्षिकः । राज्ञः कुम्भकारादीनां प्रकृतीनां रक्षकं, नि०
सू० ४ उ० ।

सर्वा(वंति)वसि-सर्वापसि-स्त्री० । सर्वेणातेपनापसि-व्याप-
सिर्यस्य क्षेत्रस्य सा सर्वापसिः । सर्वातपद्याते, सर्वापसि
स्पृशन् किं क्षेत्रं स्पृशति । अ० ।

से नृणं मंते ! सर्व्वंति सर्वावंति फुसमाणकालसमयंसि
जावतियं खेत्तं फुसइ तावतियं फुसमाणे पुष्टे ति वत्तव्वं
सिया ? इता गोयमा ! सर्व्वंति० जाव वत्तव्वं सिया । तं

भंते ! किं पुष्टं कुसह्य अपुष्टं कुसह्य ? , ० जाव नियमा
छदिसि । (सू० ५० X)

‘सं गुण’मित्यादि ‘सं वन्ति’ति-प्राकृतत्वात्, सर्वतः-सर्वा-
स्तु विष्णु । ‘सञ्ज्ञावन्ति’ति-प्राकृतत्वात् सर्वोत्तमना सर्वेण वाऽऽ
तपनापत्तिः-व्याप्तिर्यस्य क्षेत्रस्य तत्सर्वापत्तिः । अथवा-सर्वे
क्षेत्रम्, इति शब्दो विषयभूतं क्षेत्रं सर्वं न तु समस्तमेवेत्य-
स्यार्थस्योपप्रदर्शनार्थः तथा सर्वेणाऽऽतपनापो-व्याप्तिर्यस्य
क्षेत्रस्य तत्सर्वापत्तिः, इति शब्दः ‘सामान्यतः सर्वेणातपेन
व्याप्तिर्न तु प्रतिप्रदेशं सर्वेणेत्यस्यार्थस्योपप्रदर्शनार्थः । अ-
थवा-सह व्यापेन-आतपव्याप्त्या यत्तत्सर्वस्यापत्तिः, इति-
शब्दस्तु तत्रैव ‘कुसमाणकालसमय’ति-स्पृश्यमानक्षणे । अ-
थवा-स्पृशतः-सूर्यस्य स्पर्शनायाः कालसमयः स्पृश-
तकालसमयस्तत्र आतपेनिति गम्यते, यावत्क्षेत्रं स्पृशति सूर्य
इति प्रकृतं तावत्क्षेत्रं स्पृश्यमानं स्पृष्टमिति वक्तव्यं स्यादिति
प्रश्नः, इन्तन्त्याद्युत्तरम्, स्पृश्यमानस्पृष्टयोश्चैकत्वं प्रथमसूत्रा-
दवगन्तव्यमिति । भ० १ श० ६ उ० ।

सञ्ज्ञावत्था-सर्वावस्था-स्त्री० । सरागवीतरागादिसमस्त-
पर्यायेषु, पञ्चा० १६ विव० ।

सञ्ज्ञाऽवरोह-सर्वाऽवरोध-पुं० । सर्वान्तःपुरे, औ० । कल्प० ।

सञ्ज्ञासि(ण्)-सर्वाशिन्-पुं० । सर्वमश्नाति इत्येवंशीलः सर्वा-
शी । बहुभक्तक, व्य० १ उ० ।

सञ्ज्ञाहिवह-सर्वाधिपति-पुं० । स्वदेशेऽन्यत्र वा सर्वत्र प्रभव-
ति । सार्वभौम, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

सर्व्विदियकायजोगुंजणया-सर्व्वेन्द्रियकाययोगयोजनता-
स्त्री० । सर्व्वेन्द्रियाणां काययोगस्य च योजनता-प्रयोजनव्या-
पारणं सर्व्वेन्द्रियकाययोगयोजनता । कार्याविनयभेदे, ग०
१ अधि० ।

सर्व्विदियगायपल्हायणिज-सर्व्वेन्द्रियगात्रप्रह्लादनीय-त्रि० ।
सर्वाणीन्द्रियाणि गात्रं च प्रह्लादयतीति सर्व्वेन्द्रियगात्रप्रह्ला-
दनीयम् । वैशद्यहृत्, ज० २ वक्त० । जी० । समस्तेन्द्रियशरी-
रव्यापारकारिणि, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सर्व्विदियजोगुंजणया-सर्व्वेन्द्रिययोगयोजनता-स्त्री० ।
सर्व्वेषामिन्द्रियाणां योगा व्यापारः सर्व्वे वा ये इन्द्रिययोगा-
स्तेषां योजनता कारणं सर्व्वेन्द्रिययोगयोजनता । कार्याविनय-
भेदे, स्था० ७ ठा० ३ उ० । सर्व्वेषामिन्द्रियाणां प्रयोग, भ०
३५ श० १ उ० ।

सर्व्विदियणिव्वति-सर्व्वेन्द्रियनिव्वृत्ति-स्त्री० । सर्व्वेषामिन्द्रि-
याणां निव्वृत्तौ, भ० १६ श० ८ उ० । (‘णिव्वति’ शब्दे
अतुर्थभागे २१२० पृष्ठे वक्तव्यता गता ।)

सर्व्विदियसमाहिय-सर्व्वेन्द्रियसमाहित-त्रि० । शब्दादिभिर-
नाल्लिप्तं, दश० ५ अ० १ उ० । शब्देषु रागद्वेषावगच्छति,
दश० ८ अ० ।

सर्व्विदियाभिणिव्वुड-सर्व्वेन्द्रियाभिनिव्वृत्त-पुं० । सर्वाणि च
तानि इन्द्रियाणि च स्पर्शनादीनि तैरभिनिव्वृत्तः । संबृते-
न्द्रिये, जिनेन्द्रिये च । सूत्र० १ ध्रु० १० अ० ।

सञ्ज्ञि-सर्व्विद्धि-स्त्री० । समस्तच्छब्दादिराजसिद्धरूपाया-
माभरणादिसंबन्धिन्यां वा कान्तौ, कल्प० ५ अधि० ५
क्षण । भ० । रा० । औ० ।

सञ्ज्ञिया-सर्व्विका-स्त्री० । सर्वा स्वार्थेऽकच् । सर्वाशब्दार्थे,
विशे० ।

सञ्ज्ञुकड-सर्व्वोत्कट-पुं० । प्रकृष्टदण्डराज्यस्तेन देशादिके स-
र्व्वोत्तमे, स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

सञ्ज्ञुकिट्ट-सर्व्वोत्कृष्ट-त्रि० । स्वभावेन सुन्दरे, दश०
७ अ० ।

सञ्ज्ञुत्तमद्वारा-सर्व्वोत्तमस्थान-न० । परमपदे, पं० व० १ द्वार ।
सञ्ज्ञुत्तमपुष्पणिम्माण-सर्व्वोत्तमपुष्पनिर्माण-न० । निर्माणे-
ऽननेति निर्माणम् । सर्व्वोत्तमं पुष्पनिर्माणमस्वेति । सर्व्वो-
त्तमपुष्पनिर्मितं, पा० १५ विव० ।

सञ्ज्ञुत्तमपुष्पमञ्जुत्त-सर्व्वोत्तमपुष्पसंयुक्त-त्रि० । अत्यन्तप्रकृ-
ष्टतीर्थकरनामादिलक्षणशुभकर्मसंयुक्ते, पञ्चा० ७ विव० ।

सञ्ज्ञेय-सर्व्वैजम्-त्रि० । सर्व्वतश्चले, भ० २५ श० ४ उ० ।

सञ्ज्ञेसणा-सर्व्वैषणा-स्त्री० । सर्वाहाराद्युद्गमोत्पादनप्राप्तौ-
षणायाम्, आचा० १ ध्रु० ६ अ० २ उ० ।

सञ्ज्ञोउय-सर्व्वर्तुक-न० । कुसुमसंज्ञे, विपा० १ ध्रु० १ अ० ।

“ सञ्ज्ञोउयसुरभिः कुसुमपरिधरिण्यसिरया ” सर्व्वर्तुकसुरभि-
कुसुमैर्वृता वेष्टिता शिंगेजा यस्याः सा तथा । भ० ६
श० ३ उ० । जी० । प्रज्ञा० ।

सञ्ज्ञोदग-सर्व्वोदक-न० । सर्व्वतीर्थनद्याद्युदके, जी० ३ प्रनि०
४ अधि० । सर्व्वतीर्थसम्भवे जले, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

सञ्ज्ञोवयार-सर्व्वोपचार-पुं० । सर्व्वेषु प्रकारेषु, पा० ६ विव० ।

सञ्ज्ञोसह-सर्व्वोषध-न० । सर्व्वस्मिन् विरमत्रादिके औषधे, न० ।

सञ्ज्ञोसहि-सर्व्वोषधि-पुं० । सर्व्वे विरमत्रकेशनस्वादयः उ-
क्ताऽनुक्ताश्च औषधयो यस्य स तथा । ग० २ अधि० । सर्व्व-
एव विरमत्रकेशनस्वादयोऽवयवाः सुरभयो व्याप्यपनयन-
समर्थत्वादौषधयो यस्यासौ सर्व्वोषधिः । अथवा-सर्वा
आमर्षोषधादिका औषधयो यस्यैकस्यापि साधोः स
तथा । ऋजिविशेषशालिनि, विशे० । आ० म० । प्रय० ।
आ० चू० ।

सस-शश-पुं० । शशनं शशः । घञि प्रत्यये तथारूपम् । चं०
प्र० २० पादु० । सू० प्र० । आटव्ये खतुष्पदजातिविशेषे,
प्रश्न० २ आध० । द्वार । रा० । ज्ञा० ।

ससंक-शशाङ्क-पुं० । चन्द्रे, ध्रु० १ उ० ३ प्रक० ।

ससंकिय-सशङ्कित-त्रि० । शङ्कने शङ्कितं सह शङ्कितं
यस्य येन वा स तथा । किं ब्रजामि किं वा नैत्येवंरूप-
शङ्कापेन, व्य० २ उ० ।

ससंधिय-ससंधित-त्रि० । उपहते सीयिते, कृतधिंगले ख-
खे, आ० म० १ अ० ।

‘ता कहे ले’ इत्यादि, ता इति पूर्यवत्, कथं-केन प्रका-
रेण केनान्वर्थेनेति भावः, चन्द्रः शशीत्याख्यात इति ध्वेत् ?
अणवानाह- ‘ता चन्द्रस्य श’मित्यादि, ता इति पूर्यवत् ।
चन्द्रस्य ज्योतिश्चन्द्रश्च ज्योतिर्वराजस्य भृगावे, भृगाचिह्न

विमाने अधिकारभूते कान्ताः कमनीयकथा इवा कान्त
केशः कान्तानि च कान्तकथयन्तस्मिन्मात्रमात्रोपकरणानि
आत्मनाऽपि चन्द्रं देवो ज्योतिषम्-ज्योतिषराजः सौम्यः-
अरीद्राकारः कान्तः-कान्तिमान् सुभगः-सौभाग्ययुक्त-
त्वात् वक्ष्यो जनस्य प्रियं-प्रेमकारि दक्षं यस्य स प्रि-
यदर्शनः शोभनम्-अतिशयिरूपम् अङ्गप्रत्यङ्गाययससिचि-
चिशो यस्य स सुकथः । 'ता' ततः एवं क्लृप्तं चानेन कारणेन
चन्द्रः शशी चन्द्रः शशीत्याख्यात इति वदेत् । किमुक्तं
भवति ?-सर्वात्मना कमनीयत्वलक्षणमन्वर्थमाश्रित्य चन्द्रः
शशीति व्यपदिश्यते । कथा व्युत्पत्त्येति, उच्यते-इदं 'शश' का-
न्तायिनि धातुरदन्तधौगादिकोऽस्ति, चुरादयो हि धातवोऽ
परिमिता न तेषामित्याऽस्ति, केवलं यथास्त्वमनुसर्त्तव्याः ।
अत एव चन्द्रगामी चुरादिगणस्यापरिमिततया परमार्थेन
यथास्त्वमनुसर्त्तव्यमवगम्य द्विगन्धं चुरादिधातुं च-
रितवान् न भूयसः । ततो स्निग्धस्य शशने शश इति अत्र
प्रत्यय शश इति भवति । शशोऽस्यास्तीति शशी स्वविमान-
यास्तव्यदेवदेवाशयमासनादिभिः सह कमनीयकान्तिक-
लित इति भावः । अन्ये तु व्याचक्षते-शशीति सह धिया
चर्त्तेति इति सधीः प्राकृतान्याच्च शशीति रूपम् । जं० प्र० २०
पाहु० । सू० प्र० । औ० । आ० चू० । म० । स्था० । चान्द्रमासे,
नि० चू० २० उ० ।

समिकूट-शशिकूट-न० । जम्बूद्वीपे दक्षिणरुचकवरपर्वतस्य
पञ्चमं कूटं, स्था० १ टा० ३ उ० ।

समिगिद्ध-सस्निग्ध-त्रि० । सह स्निग्धेन वर्त्तत इति सस्नि-
ग्धः । स्निग्धता चह विन्दुरादृता तनु रोहिनीद्रुक्मण्य सस्नि-
ग्धता । दृश० ४ अ० । अगलदुदकविन्दुके, आचा० २ ध्रु० १
चू० १ अ० ७ उ० ।

ससित्थ-ससिक्थ-त्रि० । भद्रपुलकापेते, पञ्चा० ५ वि० ।

ससिभूषण-शशिभूषण-पुं० । प्रभासतीर्थे श्रीचन्द्रप्रभप्रतिमा-
याम्, प्रभासं शशिभूषणः श्रीचन्द्रप्रभश्चन्द्रकान्तिमणिमयः ।
ती० ४३ कल्प ।

समिया-शशिका-स्त्री० । शशास्त्रियाम्, प्रभ० १ सं० द्वार ।

ससिराय-शशिराज-पुं० । स्वनामक्यान् राजनि, यो हि म-
नोवाक्कायैः क्वं कृत्वा नरकं गतः । श० । चन्द्र, औ० ।

ससिरिय-सश्रीक-त्रि० । सशोभे, आ० १ ध्रु० १ अ० । जी० ।
जं० । रा० । सू० प्र० । स० ।

समिसयल-शशिशकल-न० । चन्द्रखण्डे, औ० । तं० । जी० ।

ससिसोमाकार-शशिसौम्याकार-त्रि० । शशिवत् सौम्याकारे,
म० ११ श० ११ उ० । आ० । शशिवदरीप्राकारे, 'ससिसो-
माकारकंताप्ययं' शशिवत् सौम्य आकारः कान्तं-कमनीयं
प्रियं-प्रेमावहं च दर्शने च येषां ते तथा । तं० ।

ससिह-सशिख-पुं० । कशानां धारके, द्य० ४ अ० । अमु-
लिङ्गलशिखके, द्य० १ उ० । पि० ।

ससुह्य-सश्रुतिक-पुं० । हेयापादेयपरिहारप्रवृत्तिके, आचा०
१ ध्रु० ५ अ० ३ उ० ।

ससुय-ससुत-त्रि० । सुवसहिते, उक्त० १४ अ० ।

ससुर-अशुर-पुं० । अस्त्रीयतिरि, प्रतिघतिरि च । आनु० ।

ससुरकुलरक्षिषा-अशुरकुलरक्षिता-स्त्री० । अशुरकुले पा-
रक्षितायां स्थियाम्, औ० ।

ससोदगगुलसमुक्षिप-ससौभाग्यगुलसमुक्षिप-त्रि० । स-
सौभाग्यं गुलसमुक्षिपन् च ससौभाग्यगुलसमुक्षिपन् ।
सौभाग्यगुल्युक्ते, म० ६ श० ३३ उ० ।

सस्म-शस्व-न० । कलकवर्त्तिनि शक्तिर्नीत्याविधान्ये, सू०
२ अ० २ उ० । वृ० । स्था० ।

सस्मवर्द-शस्यवती-स्त्री० । शस्यं यस्यां भूमौ विद्यते सा
शस्यवती । शस्यसंपन्नायां धरिण्याम्, नि० चू० २० उ० ।

सस्सामिवायस्व-स्वस्वामिवाचन-न० । स्वम्-आत्मीयं स-
चित्तादि स्वामी-राजा तयोर्वचनम् । स्वस्वामिनाः सम्यन्ध-
प्रतिपादने, "कट्टी सस्सामिवायस्व" अनु० । स्था० ।

सस्सिय-सास्यिक-पुं० । सस्येन चरन्तीति सास्यिकः । क-
र्षावले, वृ० ३ उ० ।

सस्मिरीय-सश्रीक-त्रि० । सह धिया वचनार्थशोभया य-
त्तसश्रीकम् । स्था० ८ टा० ३ उ० । शोभायुक्ते, म० ६ श० ३३
उ० । औ० । आ० । जी० । कल्प० । अनुप्रासाद्यलङ्कारोपेत-
स्वान्मशोभे, जं० २ वत्त० । अन्त० ।

सस्तिरीयरूपा-सश्रीकरूपक-त्रि० । सश्रीकारिणं रूपकणि-
यत्र तानि सश्रीकरूपकारिणि । जी० ३ प्रति० ३ अचि० । स-
शोभरूपकेषु, म० ६ श० ३३ उ० ।

सह-सह-अव्य० । सार्जं शब्दार्थे, पो० ८ वि० । उक्त० ।
आचा० । आव० । स्था० । जी० । युगपच्छब्दार्थे, स० ।
सम्यन्धेन सहशब्दः सम्यन्धवाची । आचा० १ ध्रु० १
अ० १ उ० । त्रि० । सर्वप्रकारैः समर्थं, जी० । सूत्र० ।
औ० । युगलिकमनुष्यजानिभेदे, म० ६ श० ७ उ० । जं० ।

सहभासित-सहामित-न० । स्त्रीभिः सहकासने निषद्वं,
नि० चू० १ उ० ।

सहकर-सहकर-पुं० । संघाते, रा० ।

सहकार-सहकार-पुं० । चूते, कल्प० १ अचि० ३ अण ।

सहकारि(ण)-सहकारिन्-पुं० । कारणसहायके, सम्म० २
काण्ड । आव० ।

सहज-सहज-त्रि० । स्वाभाविके, आ० ।

सहजपमलत-सहजान्पमलत-न० । सहजं-स्वाभाविकं
यत्पमलत्वं तदिति । गाढतरमिथ्यात्वे, आ० १२ आ० ।

सहजबुद्धिपरिणाम-सहजबुद्धिपरिणाम-पुं० । स्वाभावसम्प-
न्नकुसमयधरणसंपन्ने अनिस्वभावे, स० । सहजात्-स्वाभाव-
सम्पन्नाद् कुसमयधरणसम्पन्नाद् बुद्धिपरिणामान्मनिस-
भावात् संशयो जातो येषां ते सहजबुद्धिपरिणाममंशयिताः,
सन्वेहजाताश्च सहजबुद्धिपरिणामसंशयिताश्च ये ते तथा ।
तेषां धमणानामिति प्रक्रमः । स० १३७ सम० ।

सहजभाव-सहजभाव-पुं० । स्वभाव, द्रव्या० १२ अ० ।
 सहण-सहन-न० । भयाभावात्प्रवृत्ते, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० ।
 सहत्थ-स्वहस्त-पुं० । स्वकीय करे, स्था० २ ठा० १ उ० ।
 सहत्थपाणाइवायकिरिया-स्वहस्तप्राणातिपातक्रिया-स्त्री० ।
 स्वहस्तेन स्वप्रमाणाभिधेदादिना परप्राणान् वा क्रोधादिना
 निपातयतः स्वहस्तप्राणातिपातक्रिया । स्वहस्तेन प्राणिघा
 तक्रियायाम्, स्था० २ ठा० १ उ० ।
 सहत्थपारियावणिया-स्वहस्तापरितापनिकी-स्त्री० । स्वहस्ते-
 न स्वस्य परस्य तदुभयस्य वा परितापना दशा बोदी-
 रणाद्या क्रिया परितापनाकारणमेव वा सा स्वहस्त-
 पारितापनिकी । भ० । स्वहस्तेन स्वदेहस्य परदेहस्य वा
 परितापने कुर्वतः स्वहस्तपारितापनिकी । पारिताप-
 निक्याः क्रियाया भेदे, भ० ३ श० ३ उ० । स्था० ।
 आ० चू० ।
 सहदेव-सहदेव-पुं० । माद्र्यां जाते पाण्डुपुत्रे, ज्ञा० १ श्रु०
 १६ अ० ।
 सहदेवी-सहदेवी-स्त्री० । औषधिभेदे, ती० ६ कल्प । अव-
 सर्पिण्यां जातस्य चतुर्थचक्रिणः सन्तकुमारस्य मातरि,
 स । आव० ।
 सहभुक्त-सहभुक्त-न० । स्त्रीभिः सहैकभाजने भुक्ते, नि० चू०
 १ उ० ।
 सहमाण-सहमान-त्रि० । गुरुके, अनतिपातिनि च । 'सह-
 माणेसु य कमेण कायव्यं' । व्य० १ उ० ।
 सहम्म-सधर्म-पुं० । समानधर्मशीलतायाम्, व्य० ५ उ० ।
 सहय-सहज-त्रि० । स्वभावसम्पन्ने, स्व० । उत्पत्त्या सहैव
 जाते, आच्चा० १ श्रु० २ अ० ३ उ० । ज्ञा० ।
 सहयर-सहचर-पुं० । सहाय, स्था० ४ ठा० ३ उ० । स्त्रियाम्
 सहचरी । ज्ञा० १ श्रु० ६ अ० ।
 सहरिय-सहरित-त्रि० । सह हरितैर्वर्तत इति सहरितम् । दू-
 र्वाप्रवालादिसहिते, दशा० २ अ० । आच्चा० ।
 सहरिस-सहर्ष-त्रि० । सप्रमोदे, पञ्चा० ६ वि० ।
 सहवासिय-महवामिक-त्रि० । एकगृहवासिनि, सूत्र० २ श्रु०
 २ अ० ।
 सहसंभवण-सहस्राभवन-न० । समस्तचतुर्वृत्तसमुदाये, मथुरा-
 या नगर्या बहिः सहस्राऽऽभवनमुद्यानम्, ज्ञा० २ श्रु० १६ अ० ।
 नागपुरस्य बहिः सहस्राभवनमुद्यानम् । ज्ञा० २ श्रु० ५ वर्ग
 १६ अ० । 'कार्त्तिकपुरं सहसंभवणं उज्जाणं' उपा० ६ अ० ।
 'पोलामपुरं णाम नगरं सहसंभवणं उज्जाणं' उपा० ७ अ० ।
 अन्त० । वीरजिनवर्जाः सर्वे तीर्थकराः सहस्राभवनं उद्यानं
 निष्क्रान्ताः । आ० म० १ अ० । आ० चू० ।
 सहसंबुद्ध-सहसंबुद्ध-पुं० । सह आत्मनैव सार्द्धमनन्यापदेशन
 इत्यर्थः, सम्यक्-यथावद् बुद्धः । हेयोपादेयापेक्षणीयवस्तुत-
 स्वविदितबादिनि जिने, भ० १ श० १ उ० ।

सहसंमद्-सहसंमति-स्त्री० । सहात्मना या संगता मतिः सा
 सहसंमतिः । परापदेशनिरपेक्षायां जातिस्मरणप्रतिभादिक-
 पायां मतौ, प्रज्ञा० १ पद । 'सह संमदयाए' आच्चा० १ श्रु०
 १ अ० १ उ० ।

सहसंमद्-सहसंमति-पुं० । आकस्मिकक्रियायाम्, भ० २५
 श्रु० ८ उ० । अविमृश्य कारित्वं, 'पुष्टि अपासिऊणं' छंद
 पायमि जं पुणो पास । नय तरइ निअसेउं, पायं सहसाक-
 रणमेयं ॥१॥ इति तल्लुणात् । ध० २ अधि० । व्य० । स्था० ।
 (सहसाकारप्रतिसेवनावक्रयता 'मूलगुणपाडिसेवणा' शब्दे
 षष्ठं भागं पञ्चसु समितेषु समितिषु भाविता ।) (सहसाका-
 रभोगादिषु प्रायश्चित्तम् 'पडिक्कमणारिह' शब्दे पञ्चमभागं
 ३२० पृष्ठ उक्तम् ।)

सहसकारपडिसेवणा-सहसाकारप्रतिसेवना-स्त्री० । प्रतिसे-
 वनाभेदे, नि० चू० १ उ० । (सहसाकारप्रतिसेवनावक्रय-
 ता 'मूलगुणपाडिसेवणा' शब्दे षष्ठं भागं गता ।)

सहसम्भक्खाण-सहमाभ्याख्यान-न० । सहसाऽनालोच्य
 अभ्याख्यानम् । असहोपाध्यायपणं चौराऽयमित्याद्यभि-
 धाने सहसाभ्याख्यानम् । ध० २ अधि० । आव० । ध० २० ।
 अविमृश्य कलङ्कनरूपे मृदावादविरते द्वितीयेऽतिचारे, ध०
 २ अधि० । उपा० । पञ्चा० ।

सहसा-सहसा-अव्य० । अकस्मादर्थे, ज्ञा० १ श्रु० ६ अ० । ग० ।
 प्रव० । स्था० । अनुपयोगे, व्य० १ उ० । पूर्वापरमपर्यालो-
 च्येत्यर्थे, व्य० १ उ० ।

सहसाकलङ्कण-सहसाकलङ्कन-न० । सहसाऽनालोच्य कल-
 ङ्कनं कलङ्कस्य करणम् । सहसाऽभ्याख्यानं असहोपस्यारो-
 पणं, प्रव० ६ ठार ।

सहसागर-सहसाकार-पुं० । सहसा करणं सहसाकारः । अ-
 निप्रवृत्तयोगानिवर्त्तनं, पं० व० २ ठार । अकस्मात्करणे,
 स्था० १० ठा० ३ उ० । आव० । आ० । 'आलुपमहसाकारं
 विणिग्विदुच्चित्ते पन्थ सन्थे पुणो पुणो' आच्चा० १ श्रु० ३
 अ० १ उ० । (एकव्ययता 'लोगविजय' शब्दे षष्ठं भागं
 गता ।)

सहसामव-सहसाशव-न० । स्वनामख्याते उज्जयच्छेलोपरिशै-
 ले, 'सहसासवं' इति तिन्धे करं जरुक्खेण मणहरं समं । तत्थ
 य तुरयायारा, पाहाणा तेमि दा भाया ॥१॥ ती० ३ कल्प ।

सहसुदाह-सहसोदाह-पुं० । सहसा-अकस्मादुदाहः प्रहृष्टो-
 दाहः सहसोदाहः । सहस्राणां वा लोकस्योदाहः सहस्रोदा-
 हः । अकस्मादुत्पन्नं बहुलोकादाहः, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सहस्स-सहस्स-न० । दशशतसंख्यायाम्, तत्संख्येयेषु च ।
 अनु० । नि० चू० । प्रज्ञा० । जं० । प्राचुर्ये, स्था० ८ ठा० ३
 उ० । कल्प० । सहस्रात्परं यावदमन्तसंख्यायाम्, आ०
 म० १ अ० ।

सहस्संतरिय-सहस्रान्तरित-त्रि० । सहस्रेण कृतान्तरे, सू-
 त्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

सहस्सकमल-सहस्रकमल-पुं० । विमलगिरौ, ती० १ कल्प ।

सहस्रमन्त्र-सहस्राक्ष-पुं० । सहस्रमन्त्राणां यस्यासौ सहस्राक्षः । शक्र, इन्द्रे, इन्द्रस्य हि किल मन्त्रिणां पञ्च शतानि सन्ति तदीयानां आचरणमिन्द्रप्रयोजनं व्यावृत्ततया इन्द्रसम्बन्धि-त्वेन विवक्षणात् सहस्राक्षत्वमिन्द्रस्य । प्रज्ञा० २ पद् । आ० म० । कल्प० । भ० । उपा० ।

सहस्रजोहि-सहस्रयाभिन्-पुं० । मज्जानां सहस्रेण सहैका-किन्येव युज्यकारकं, आय० ४ अ० ।

सहस्रपत्त-सहस्रपत्र-न० । सहस्रदलकलिते महापत्रे, जं० १ वक्ष० । रा० । कल्प० । आ० म० । जी० । प्रज्ञा० । औ० । श-कुञ्जपर्वते, ती० १ कल्प ।

सहस्रपाग-सहस्रपाक-न० । सहस्रे कृत्वाऽपरापरौषधीरसेन सह शनेन वा कार्पापणानां पके तैलघृतादौ, औ० । उपा० ।

सहस्रफणि(त्)-सहस्रफणिन्-पुं० । त्रैकारपर्वते फणसहस्र-कलिते पार्श्वनाथे, ती० ४३ कल्प ।

सहस्ररस्मि-सहस्ररश्मि-पुं० । यद्यपि सहस्रशब्दो दशशतस-ङ्ख्यायां वर्तते तथापीहानन्तसंख्यायां वर्तते । आ० म० १ अ० । सहस्रे रश्मयो यस्य सः । सूर्ये, अनु० । वा० । रा० ।

सहस्रहृत्-सहस्रकृत्वम्-अव्य० । “ कृत्वसो हुन् ” ॥ ८ । २।१५८॥ इति वारार्थस्य कृत्वसुच् प्रत्ययस्य स्थाने हुत्तादेशः । सहस्रवारं, प्रा० २ पाद् ।

सहस्रमाउल-सहस्राकुल-त्रि० । सहस्रेषु मन्मथभावेन परि-भ्रममाणे, तं० ।

सहस्रमाणीय-सहस्रानीक-पुं० । स्वनामख्याते कौशाम्बीन-गरीराजं, विश० ।

सहस्रार-सहस्रार-पुं० । सहस्रमुखे, आ० सू० ६ अ० । स्था-नशब्दोक्तमस्तवक्रद्वयताके अष्टमन्दल्लोके, स्था० १० ठा० ३ उ० । तदिन्द्रे च । विश० । प्रज्ञा० । उत्तराहाणां सहस्रारक-ल्पस्यन्द्रे, स्था० २ ठा० ३ उ० । अनु० । औ० ।

सहस्रारवर्दिसय-सहस्रारावतंसक-न० । अष्टमन्दल्लोकस्थे स्वनामख्याते विमाने, स० १८ सम० ।

सहस्रिक-साहसिक-पुं० । सहसा-अवितर्क्य भाषणे ये व-र्तन्ते ते साहसिकाः । अविमृश्य कारिषु, प्रभ० २ आभ० ठार ।

सहा-सभा-स्त्री० । “ स-व-ध-ध-भाम् ” ॥ ८ । १ । १८७ ॥ इति भस्य इः । प्रा० । प्रामजनसमवायस्थाने, व्य० १ उ० । (अस्य वर्णकः ‘लवणसमुद्’ शब्दे षष्ठभागे गतः ।)

सखा-सखिन् सुविभक्तिः । बालवयस्य, स्था० ३ ठा० ४ उ० । समानभोजनपाने गाढतमस्नेहे, जी० ३ प्रति० ४ अर्ध० । सखिशब्दो नाम्नः सुविभक्तौ सखन्ति रूपम् । ततः सस्य हत्वं । “ टा-ऊस-ऊरदादिदेशा तु ऊसेः ” ॥ ८ । ३ । २६॥ इति-स्त्रियां वर्तमानास्मान् परेषां टाऊसूङ्गीनां स्थाने प्रत्येकम् अत् आत् इत् एत् इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति । सहीअ । सहीआ । सहीइ । सहीए । प्रा० ३ पाद् ।

स्वधा-अव्य० । पितृभ्यां दांते, प्रति० ।

सहाय-सहाय-त्रि० । शिष्ये, उक्त० ३२ अ० । सहाचारिणि, वा० १ शु० २ अ० । परलोकसाधनद्वितीये, दश० २ सू० ।

सहायकिञ्च-सहायकृत्य-न० । मित्रादिकृतं सहायकर्मणि, वा० १ शु० १५ अ० ।

सहायग-सहायक-पुं० । परस्परं साहाय्यकारिणि, भ० १० श० ४ उ० ।

सहायपञ्चक्खाय-सहायप्रत्याख्यान-न० । साहाय्यकारिणां परिहारं, उक्त २६ अ० ।

तत्फलम्—

सहायपञ्चक्खाण्येयं भते ! जीवे किं जणयइ ? सहायपञ्च-क्खाण्येयं एगीभावं जणयइ । एगीभावभूए यं यं जीवं ए गतं भावेमाणे अप्पसदे अप्पभंभे अप्पकलहे अप्पकसाए अप्पतुमंतुंभे संजमबहुले संवरबहुले समाहिए यावि भवइ ॥ ३६ ॥

सहायाः—साहाय्यकारिणः सङ्घाटकस्य साधवस्तेषां प्र-त्याख्यानं साहाय्यप्रत्याख्यानं तेन साहाय्यप्रत्या-ख्यानेन हे भगवान् ! जीवः किं फलं जनयति । गुरु-राह—हे शिष्य ! साहाय्यप्रत्याख्यानेन एकीभावं जनयति एकीभावभूतश्चैकत्वं प्राप्ता जीवः एकाग्रं भाषयन् एकावलम्बनत्वं चाभ्यस्यन् अल्पशब्दः—अल्पजल्पकां भवति । अल्पभङ्गो भवति—अविद्यमानभङ्गोऽविद्यमानवाक्कलहो भवति । पुनरल्पकयायां भवति, अल्पकलहोऽविद्यमानराय-शब्दकवचनां भवति, तथा—अल्पतुमंतुंभो भवति—अवि-द्यमानं तुमंतुमम् इति त्वं त्वम् इति वाक्यं यस्य स अल्पतु-मंतुमः, त्वम् एव एतत्कार्यं कृतवान् त्वम् एव सदा अकृत्य-कारी वर्तसे इत्यादि प्रलपनं न करोति । पुनः साहाय्यप्रत्या-ख्यानेन संयमबहुलो भवति । संयमः सप्तदशविधः स बहुलः प्रचुरो यस्य स सम्वरबहुलस्तादृशो भवति । स च पुनः स-माधिबहुलो भवति समाधिश्चित्तस्वास्थ्यं तेन बहुलः स-माधिबहुलः समाधिप्रधानो भवति । पुनः समाहितश्चापि भवति ज्ञानदर्शनवाँश्च भवतीत्यर्थः । उक्त० २६ अ० ।

सहाव-स्वभाव-पुं० । स्वाभावः । आत्मीये भावे, न० । सूत्र० । नि० सू० । धम्मो ति सहावो ति एगट्ठा । नि० सू० २० उ० । यो० वि० । अनु० । धर्मे, स्था० ६ ठा० ३ उ० । आच० । विश० । स्वकीयो-त्पत्तौ, सूत्र० १ शु० १ अ० ३ उ० । उत्पादद्वयभौत्यपरिणामे, विश० । अनं० । निसर्गे, स्था० २ ठा० १ उ० । पं० व० । सूत्र० । सहभावे धर्मे, द्रव्या० ११ अध्या० । स्था० । द्रव्याणां प्रकृती, द्रव्या० १२ अध्या० । ‘वन्धू वसइ सहावे, सत्ताओ वयण व्व जीवाँम्म । न विलक्कणम्मि तण्णओ, भिन्नं छायातवे व्व ॥ २॥ स्था० ३ ठा० ३ उ० । (स्वभावादेव जगत् इति ‘किरियावाइ’ शब्दं तृतीयभागे ५५५ पृष्ठे दर्शितम् । या० वि० ।

अत्रैव परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

स्वभाववादापत्तिश्चे—दत्र को दोष उच्यताम् ।

तदन्यवादाभावश्चे—अ तदन्यानपोहनात् ॥ ७८ ॥

स्वभाववादापत्तिः—“ कः कण्टकाणां प्रकरोति तैरण्यं, विविचभावं मृगपक्षिणां च । स्वभावतः सर्वथावद् प्र-वृत्तं, न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥ १ ॥ ”

एवंलक्षणो यः स्वभाववादस्तस्यापत्तिः प्रसङ्गस्तत्त्वम्—
धातकार्यात्पश्यभ्युपगमे चेद्यदि ब्रूष आचार्य । अत्र—
स्वभाववादापत्तौ कां दोषः ? उच्यताम्—भगवताम् । तद-
न्यथादाभावः—कालादिशेषकारणापलापः चेत्—यदि ब्रूष
आचार्य !, न—नैव, तत्—परोक्षम् । कुत इत्याह—तदन्या-
नपोहनात्—तस्मात्स्वभावाभ्याद्येऽन्ये कालादयस्तेषामनपो-
हनाद्—अनिराकरणात्, तेषामपि कारणत्वेनाभ्युपगमात् ।

एतदेव भावयन्नाह—

कालादिसविवश्चाय—मिष्ट एव महान्माभिः ।

सर्वत्र व्यापकत्वेन, न च युक्त्या न युज्यते ॥ ७६ ॥

कालादिसविवश्च—कालादिसहावः पुनः अयम्—स्व-
भावः इष्ट एव—संमत एव महात्माभिः—मिष्टत्वेनमल्ल-
विप्रभृतिभिरस्मत्स्वयूथैः । कथमित्याह—सर्वत्र कार्ये व्या-
पकत्वेन कार्त्स्न्यवृत्त्या सम्प्रतिप्रभृतिशस्त्रेषु न चेष्टमा-
त्रमेवदं किं तु युक्तियुक्तमपीत्याह—नच—नैव युक्त्या—उप-
पत्त्या न युज्यते किन्तु पुज्यत एव ।

तथाहि—

तथात्मपरिणामात्, कर्मबन्धस्ततोऽपि च ।

तथा दुःखादि कांसेन, तत्स्वभावाद्देते कथम् ॥ ८० ॥

तथात्मपरिणामात्—तत्प्रकारात्मपरिणतरेव कर्मबन्धः—
कर्मोपादानं संपद्यते ततोऽपि च—कर्मबन्धाच्च तथा
दुःखादि—तत्प्रकारस्तुलदुःखलक्षणं कार्यमुज्जृम्भते । कांसेन—
प्रीत्यर्थंदिक्षणं तत्स्वभावाद्देत—तत्स्वभावं विना क-
थम्—कत प्रकारेण ? नैवन्वर्थः । तत्स्वभावाच्च तु सति
स्वपरिणामादेषोपासकर्मनवाविधकालबलेन सुखदुःखमा-
नात्मा भवतीति ।

एवं च तत्स्वभावाध्याधीने सति सर्वस्मिन् कार्ये—

बुधाकालादिवादश्चे—अ तद्धीजस्य भावतः ।

अकिंचित्करमेतच्च—अ स्वभावोपयोगतः ॥ ८१ ॥

बुधा—बिफलः कालादिवादस्तत्स्वभावाध्याधिलक्षणकारणा-
भ्युपगमः चेद्—यदि ब्रूष, न—नैव एतद्युक्तं परेण । कुत
इत्याह—तद्धीजस्य—कालादिबीजस्य तच्छक्तिरूपस्य भा-
वतः सत्त्वात् तत्स्वभावाध्याधीनतायामपि कार्याणाम् अ-
किंचित्करम्—कार्याकारि । एतच्छब्दादिबीजं चेत्-
यद्युच्यते परेण न—नैव । एतत्कुत इत्याह—स्वभावोपयो-
गतः—स्वभावे सर्वभावानां कार्येषु स्वत एव प्रवर्तमाने
उपयोगतः कालादिबीजानां सहकारित्वेन व्यापारान्मृद इव
घटपरिणतौ चक्रावरादीनामिति ।

एतदेव भावयति—

सामान्याः कार्यहेतुत्वं, तदन्याभावतोऽपि हि ।

तदभावादिति ज्ञेयं, कालादीनां नियोगतः ॥ ८२ ॥

सामान्याः—सामान्ययोगलक्षणायाः कार्यहेतुत्वं सामान्येन
घटादिसाध्यनिमित्तकम् । तदन्याभावतोऽपि हि तस्य परि-
णामिकारणस्य सामान्यानि सहकारिकारणानि तेषामभाव-
तोऽभावात् किं पुनः परिणामिहेतोरभाव इत्यपि हि शब्दार्थः ।

१- 'काल' शब्दाद्व्युत्पत्तिः ।

तदभावात्—कार्याभावात् इति—अस्मात्कारणात् अयम्—
अवगन्तव्यम्, अस्तुतमपि कार्यं कालादीनां सहकारिणां नि-
योजनतो—व्यापारात् तत्स्वभावाच्च सत्यापि न पुनरन्यथेति ।

अस्तुतमेवास्ति—

एतच्चान्यत्र महता, प्रपञ्चेन निरूपितम् ।

नेह प्रतन्यतेऽत्यन्तं, लेशतस्तुमेव हि ॥ ८३ ॥

एतच्च—एतत्पुनः सामान्याः—कालादिकायाः कार्यहेतु-
त्वम् । अन्यत्र—शास्त्रवार्तादिसमुच्चवादिषु महता—बृहता
प्रपञ्चेन निरूपितं—स्वर्धितं यतः, ततो न नैवेह शास्त्रे प्र-
तन्यते—विस्तार्यते अत्यन्तमतीव । लेशतस्तु संक्षेपेण पुन-
रुक्तमेव हि—दक्षिणमेव हि । यो० वि० ।

सहावपुल्ल—स्वभावपुल्ल—वि० । स्वभावसिद्धे विकसिते, द-
ष्ट० १ अ० ।

सहाववाइ—स्वभाववादिन्—पुं० । अस्ति स्वभावः कारण-
त्वेनाद्यस्य जगतः स्वभावः, स्वभाव इति कृत्वा, तेन हि
जीवाजीवभयत्वमूल्यादीनां स्वरूपानुविधानात् इत्येवं
स्वभावकारणिकवादिषु, सूत्र० १ अ० ११ अ० । स्या० ।
(पुण्यपापे अनभ्युपगच्छतः स्वभाववादिना मतं 'तज्जीवत-
च्छरीरवार (ए)' शब्दे ४ भागं २१७२ पृष्ठं विस्तरतो गतम् ।)
इह सर्वे भावाः स्वभाववशादुपजायन्ते, तथाहि—मृदः कुम्भो
भवति न पटादिः, तन्तुभ्योऽपि पट उपजायते न कुम्भादिः,
एतच्च निर्णयनमभवेन न तथा स्वभावतामन्तरं ब्रह्माका-
टीसत्पट्टमाटीकते, तस्मात् सकलमिदं स्वभावकृतमव-
सेयम् । अपिच—आस्तामन्यत् कार्यजातम् इह मुद्रपांक्ररपि
न स्वभावमन्तरं भवितुमर्हति, तथाहि—स्थानी—धनका-
लादिसामग्रीसम्भवेऽपि न काष्ठदुकमुद्रानां पक्रिपलभ्यते,
तस्माद्—यद् यद्भावे भवति यद्भावे च न भवति तत्तदन्यथ-
व्यातिरेकानुविधायि तत्कृतमिति स्वभावकृतामुद्रपांक्ररप्ये-
ष्टव्या । ततः सकलमेवदं अस्तुजातं स्वभावहेतुकमवसेय-
मिति । न० ।

यद्वाहुः स्वभाववादिनः—

इह सर्वे भावाः स्वभाववशादुपजायन्ते इति, तदपि प्र-
तिज्ञितमवगन्तव्यम्, उक्तपाणां प्रायस्तत्रापि सामान्यत्वा-
त्, तथाहि—स्वभावो भावरूपो वा स्यादभावरूपो वा ?
भावरूपोऽप्येकरूपोऽनेकरूपो वेत्यादि सर्वे तद्व्यवस्थेना-
जापि कुत्रणजालमुपदर्शकते । अपि च—यः स्वाभावः स्व-
भावः, आत्मीयाभाव इत्यर्थः, स च कार्यगतो वा हेतु-
र्मेवेत् कारणगतो वा ? न तावत्कार्यगतो, यतः कार्ये प-
रिनिष्पन्नं सति स कार्यगतः स्वभावो भविष्यति, ना-
निष्पन्नं, निष्पन्नं च कार्ये कथं स तस्य हेतुः ? यो हि
यस्यालब्धलाभसम्पादनाय प्रभवति स तस्य हेतुः, कार्ये
च परिनिष्पन्नतया लब्धान्मलाभम्, अन्यथा तस्मैव स्व-
भावस्याभावप्रसङ्गात्, ततः कथं स कार्यस्य हेतुर्भवे-
ति ? कारणगतस्तु स्वभावः कार्यस्य हेतुरस्माकमपि स-
म्मतः, स च प्रतिकारणं विभिन्नस्तेन मृदः कुम्भो
भवति न पटादिः, मृदः पटादिकरणस्वभावाभावात् ।
तन्तुभ्योऽपि पट एव भवति न घटादिः, तन्तुनां घटादि-
करणस्वभाववादात् । ततो नकुच्यते—'मृदः कुम्भो भव-

नि न पटादि' रित्यादि तत्सर्वं कारणगतस्वभावाभ्युपगमे
सिद्धसाध्यतामप्यथासीनमिति न नो बाधामादधानि । य-
द्यपि चोक्तम्—'आस्तामन्यत्कार्यजात' मित्यादि; तद्यपि का-
रणगतस्वभावाङ्गीकारेण समीचीनमेवावनेयम् । तथाहि—ते
काङ्क्षुकमुद्राः स्वकारणवशातस्तथारूपा एव जाता ये
स्थालीन्धनकालादिसामग्रीसम्पद्धेऽपि न पाकमश्नुवन्ते
इति । स्वभावश्च कारणदाभिन्न इति सर्वे सकारणमेवेति
स्थितम् । उक्तं च—'कारणगमो उ हेऊ, कण व निटो ति नि-
ययकजस्स ? । न य सो तत्रो वि भिषो, सकारणं सवधमेव
तत्रो' ॥१॥ न० । सूत्र० । ('णियई' शब्देऽपि चतुर्थभागे
२०=५ पृष्ठे वक्तव्यता ।)

सहावसुह-स्वभावसुख-न० । सहजात्यन्तिकैकान्तानन्दे, अष्ट०
२ अष्ट० ।

सहावहीण-स्वभावहीन-न० । वस्तुनः प्रत्यक्षादिप्रसिद्धे स्व-
भावमतिरिक्त्यान्यभाववन्ने, यथा शीतोऽग्निमूर्त्तिमदाकाश-
मित्यादि । आ० म० १ अ० । विशेषः ।

सहावावेयगामि(ण)-स्वाभावाद्वैतगामिन्-त्रि० । स्वभावस्य
यत् अद्वैतमेकत्वं स्वभावाद्वैतम् । तत्र गमनशीले, अष्ट०
१७ अष्ट० ।

सहिण-श्लक्ष्ण-त्रि० । सूक्ष्मे, नि० चू० ७ उ० । आचा० ।
मसृणे, नि० चू० २० उ० ।

सहिणकल्याण-श्लक्ष्णकल्याण-न० । श्लक्ष्णानि—सूक्ष्माणि
च तानि वर्णच्छब्दादिभिश्च कल्याणानि शोभनानि वा सू-
क्ष्मकल्याणानि । सूक्ष्मे शोभने च वर्णे, आचा० २ ध्रु० १
चू० ५ अ० १ उ० ।

सहिणहु-सहिणु-पुं० । सोढुं समर्थे, नि० चू० ४ उ० । आव० ।

सहिय-सहित-त्रि० । मिलिते, आचा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० ।
समन्विते, आचा० १ ध्रु० ५ अ० ४ उ० । आ० । आचा० ।
युक्तं, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० । स्था० । भ० । सह हितेन वर्त्तते
इति सहितः । परमार्थभूतैर्हितैः (सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० ।) ज्ञाना-
दिभिः समन्विते, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । आचा० । आ० चू० ।
इन्द्रियचतुष्टयेऽपेते, प्रश्न० १ आक्ष० द्वार । आचा० । त्रयोदशे
महाप्रश्ने, स्था० । नं० प्र० । कल्प० । सू० प्र० । ज० । सूत्र० ।

दो सहिया, स्था० २ ठा० ३ उ० ।

स्वहित-त्रि० । स्वस्मै हितः स्वाहितः । परमार्थानुष्ठानवि-
धारिण, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । आत्महितं, सूत्र० १
ध्रु० २ अ० २ उ० ।

सहियव्व-सोढव्य-त्रि० । मर्षणीयं, आचा० १ ध्रु० २ अ० ६ उ० ।

सहिवाय-सखिवाद-पुं० । सखेत्येवंपादे, सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।

सहिहेउ-सखिहेतु-पुं० । मित्रनिमित्तं, स० ३० सम० ।

सहु-सह-त्रि० । समर्थे, नि० चू० १ उ० ।

सहेउ-सहेतु-त्रि० । सह हेतुमाऽन्वयव्यतिरेकरूपेण वर्त्तते
इति सहेतुः । सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । सकारणे, नि० चू०
२० उ० ।

सहेउ-सहित्वा-अव्य० । समर्थो भूत्वेत्यर्थे, दश० ३ अ० ।

सोढुम्-अव्य० । समर्थो भवितुमित्यर्थे, 'सक्ता सहेउ' दश०
६ अ० ३ उ० ।

सहोद-सहोद-त्रि० । सहेश, नि० चू० १५ उ० । समोपे, आ०
१ ध्रु० २ अ० । वृ० ।

सहोपर-सहोदर-पुं० । समातृकं भ्रातरि, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । अन्त० । आ० म० ।

सहोपरी-सहोदरी-स्त्री० । समातृकायां भगिन्याम्, जी० ३
प्रांत० ४ अधि० ।

सा-आ-पुं० । भ्राति-पत्न्यति तत्त्वार्थभ्रष्टानं निष्ठां नयतीति-
भाः । आक्षिपति, " भ्रष्टालुतां भ्राति पदार्थचिन्तना-ज्ञानानि
पात्रेषु वपत्यनारतम् । " स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

स्वा-स्त्री० । स्वर्कायायाम्, आ० १ ध्रु० १ अ० ।

स्यु-पुं० । कुक्कुरे, भ्वन्शब्दस्य सा साणौ इति प्रयोगौ
भवतः, प्रा० ।

साअहु-कृष-धा० । विलेखने, " कृषेः कहु--साअहुआण-
च्छायच्छाहच्छाः " ॥ ८॥ ४ । १८७॥ इति कृषेः साअहुआऽदेशः ।
साअहुइ । कर्षति । प्रा० ४ पाद ।

साअर-सागर-पुं० । समुद्रे, 'साअरे व्व खीरोआ' । प्रा० ।

साइ-साति-पुं० । सातिशयं द्रव्यं परस्य हीनगुणस्य
द्रव्यस्य संयोगं, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । भ० ।

सादि-न० । आदिरहोत्सेवाक्यनाभेरधस्तनो देहभागो गृ-
ह्यते । सहादिना नाभेरधस्तनकायलक्षणेन वर्त्तते इति सादि ।
अनु० । उत्सधबहुले संस्थानभेद, न० । स्था० । यदि
नाभितोऽधश्चतुरक्षलक्षणयुक्तमुपरि च तदनु रूपं न भवति ।
भ० १४ श० ७ उ० । इह यद्यपि सर्वशरीरमादिना सह वर्त्तते
तथाऽपि सादित्वविशेषणान्यथाऽनुपपत्त्या विशिष्ट एव
प्रमाणलक्षणोपपन्न आदिरिह लभ्यते, तत उक्तम्—उ-
त्सेधबहुलमिति । इदमुक्तं भवति—यत्संस्थानं नाभेरधः प्रमा-
णोपपन्नमुपरि च हीने तत्सार्वात् । जी० १ प्रति० । पं० सं० ।

साचि-न० । अपरं तु साचीति पठान्त, तत्र साचीति प्रव-
चनवेदिनः शास्त्रमलीतकमाचक्षते, ततः साचीव यत्संस्था-
नम्, यथा शास्त्रमलीतरोः स्कन्धकाण्डमतिपुष्टमुपरि च न
तदनु रूपा महाविशालता तद्वदस्यापि संस्थानस्याधोभागः
पारंपूर्णो भवति उपरितनभागस्तु हीन इति । जी० १ प्रति० ।
पं० सं० ।

स्वाति-पुं० । वायुदेवताके (जी० १ प्रति० ।) नक्षत्रभेदे, स्था०
२ ठा० ३ उ० । हारीतगात्रं बलिसहशिष्यं श्यामार्थगुनं, " हा-
रियगात्र साइ च वंदामो " बलिसहस्यापि शिष्यं हारीतगात्रं
स्वातिनामानं वन्दे । तं । हैमयतनामकर्मभूमिवृत्तवेत्ताख्य-
पर्वतस्य अडावतीनाम्नाऽधिष्ठायकं देव, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

साइजोग-सातियोग-पुं० । अविश्रम्भसम्बन्धे सातिशयं
वा द्रव्यं निरतिशयस्य योगं तत्प्रतिरूपकरणं, भ० १२ श०
५ उ० ।

साइजणा-स्वादना-स्त्री० । सेवायाम्, स्था० ३ ठा० ३ उ० ।

अभिधयज्ञेन, प्रानयन्धाविधान, विशेष० । अभ्युपगमे, आच्चा० २
ध्रु० १ चू० १ अ० ३ उ० । कर्मबन्धास्वादेन, सातिज्ञाना दु-
विहा-अणुमायण, कागवण, य । नि० चू० १ उ० ।

साइजत्तण-स्वादयितुम्-अव्य० । मोक्षमित्यर्थे, औ० ;

सइजमाण-स्वादमान-त्रि० । अनुमतेन व्य० १ उ० ।

सइजिया-स्वादि(साइजि)ता-स्त्री० । साइज धातुगस्वादेन,
ततः उपभुज्यमाना यस्तस्मिन्बन्धन्यां प्रमार्जनायाम्, "साइ
जिया पमज्जण" इति । कल्प० ३ अधि० ६ क्षण ।

साइर्या-शाकिनी-स्त्री० । व्यस्तगीभेदे, प्रति० । सूत्र० ।

साइदत्त-स्वातिदत्त-पुं० । चम्पावास्तव्ये स्वनामक्याते ब्राह्म-
णे, आ० म० १ अ० । आ० चू० । ('वीर' शब्दे पष्ठभागे
स्वातिदत्तब्राह्मणवक्रयता गता ।)

साइपुत्त-स्वातिपुत्र-पुं० । शौद्रोदनि ध्वर्जाकृत्यासम्भार्गप्रका-
शक आचार्ये, आच्चा० १ ध्रु० २ अ० ५ उ० ।

साइबन्ध-सादिबन्ध-पुं० । यः पूर्वे व्यवच्छिन्नः पश्चात्पुनरपि
भवति सः सादिबन्धः । कर्मबन्धभेदे, कर्म० ५ कर्म० ।

साइवहुल-सातिवहु-त्रि० । सातिशयेन द्रव्येण परस्य ही-
नगुणस्य द्रव्यसंयोगः सातिस्तद्वहुलः । तत्करणप्रचुरं,
सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

साइबुद्ध-सातिबुद्ध-पुं० । भगवत्पर्ये उन्मर्षिण्यां भविष्यति
चतुर्विंशे तीर्थकरं, स० ।

साइम-स्वादिम-त्रि० । स्वद आस्वादन इत्यस्य च स्वाद्यते
इति स्वादिमम् । आच० ६ अ० । स्वदनं स्वादस्तेन निर्वृत्तं तथे-
वेदिमिति स्वादिमम् । एलाफलकपूरलवङ्गपूरीफलहरीतकी-
नागरादिके आहारभेदे, प्रव० ४ द्वार । पि० । स्था० ।
आच्चा० । आ० चू० । पञ्चा० । ('स्वादिमस्वरूपं 'पञ्च-
कलाण' शब्दे पञ्चमभागे १०५ पृष्ठ गतम् ।)

साइय-सादिक-न० । सहाऽऽदिना वर्तन्त इति सादिकम् ।
आदिना साहिते, उक्त० ४ अ० । सादिको लोक इति
प्रपञ्चना । तथा साहुः-"आसीदित् तमाभूत-मप्रज्ञात-
मलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविकल्पं, प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥१॥ तस्मि-
न्नेकार्णवीभूते, नष्टे स्थावरजङ्गमे ।" इत्यादि । आच्चा० १
ध्रु० ८ अ० १ उ० ।

साइरेग-सातिरेक-त्रि० । साधिकं, स्था० १ ठा० ३ उ० ।

साइसंठाण-सादिमंस्थान-न० । सह आदिना नाभेगध-
स्तनभागरूपेण यथाक्रमप्रमाणयुक्तेन वर्तन्त इति सादि । सर्व-
मपि हि शरीरे सादि, ततः सादित्वविशेषणान्यथानुपपत्ते-
रादिरिह विशिष्टो ज्ञातव्य । तच्च संस्थानं चेति । संस्था-
नभेदे, यथाभेदा यथाक्रमप्रमाणयुक्तमुपायं च हीनं तत्सा-
दिसंस्थानम् । कर्म० १ कर्म० । पं० स० ।

साइसंपओय-सातिमंप्रयोग-पुं० । सातिशयेन द्रव्येण क-
रतृरिकादिना अपरस्य द्रव्यस्य संप्रयोगः । ग० । सहाति-
शयेन संप्रयोगः-आगः । यदेवा-सातिशयेन द्रव्येण
कस्तूरिकादिनाऽपरस्य द्रव्यस्य संप्रयोगः सातिसंप्रयोगः ।

दशा० ६ अ० । ज्ञा० । लोकवञ्जनार्थं द्रव्यान्तरसंयोगे, 'सा
हाइ साइजोगो, दव्वं जं बुद्धियअरणदव्वंस्तु । दोसगुणा थय-
णस्तु य, अन्धविमंवायण कुणह' ॥ १ ॥ ग० । दशा० ।

साइमपञ्जवमिय-सादिपर्यवसित-त्रि० । सहादिना वर्तन्त
इति सादि । तथा पर्यवसानं पर्यवसितं भावे क्तः प्रत्ययः ।
सह पर्यवसानेन वर्तन्त इति सपर्यवसितम् । न० । आद्य-
न्तसाहिते श्रुतभेदे, न० ।

साइसुय-सादिश्रुत-न० । पर्यायास्तिकनयमते सादिसहिते
श्रुतभेदे, विशेष० ।

साउ-स्वादु-त्रि० । रसनासुखं, उक्त० ३२ अ० ।

साउणिय-शाकुनिक-पुं० । शकुनेभ्यर्गति शाकुनिकः । प्रति० ।
शकुनान् हन्तीति शाकुनिकः । शकुनिबधोपजीर्वात, अ-
नु० । प्रश्न० । स्था० ।

साउफल-स्वादुफल-त्रि० । स्वादूनि फलानि येषां ते स्वादु-
फलाः । ग० । मिष्टफलेषु, ज्ञा० १ अ० १ अ० । औ० । जी० ।
साउय-स्वादुक-त्रि० । स्वादुभोजनवति, सूत्र० १ ध्रु० ७
अ० । अनु० ।

सायुप्-पुं० । सहायुषा वर्तन्त इति सायुषः । संसारिजी-
वेषु, स्था० २ ठा० १ उ० ।

साण्य-माकेत-पुं० । अयोध्यायाम्, स्था० १० ठा० ३ उ० ।
'कोसलासु साकेयं नाम नगरं' । प्रज्ञा० १ पद । आ० क० ।
आ० म० । साकेतं नगरं कोशलाजनपदः । प्रव० २७४ द्वार ।
आ० म० । सूत्र० । ('अउज्झा' शब्दे प्रथमभागे ३४ पृष्ठ
कल्प उक्तः ।)

साक्खिण-साच्चिन्-पुं० । गौणादित्वाद्पनिष्पत्तिः । प्रा० ।
अनुभवकारिणि, पा१० ना० ।

साग-शाक-पुं० । पूर्वदेशप्रसिद्धे पकवस्तुलादिके, सूत्र० १
ध्रु० ४ अ० २ उ० । स्था० । नि० चू० । सू० प्र० । शाकस्तक-
सिद्ध इति । भ० ७ श० १० उ० ।

सागडायण-शाकटायन-पुं० । शकटर्षिगोत्रापत्यं, न० ।
कल्प० । ('आगम' शब्दे द्वितीयभागे ५३ पृष्ठे विस्तरेण
गतः ।)

सागडि-शाकटि-पुं० । शकटनन्दने स्थूलभेदे, सू० १ उ० ३
प्रक० ।

सागडिय-शाकटिक-पुं० । शकटानां गन्त्रीविशेषाणां समूहः,
भ० १५ श० । शकटेभ्यर्गति शाकटिकः । शकटवहनोपजी-
विनि, आ० चू० ६ अ० । गन्त्रीवाहके, उक्त० ५ अ० । स्था० ।

सागणिवस्सय-सागिकोपाश्रय-पुं० । अग्निसहिते उपाश्रये,
आच्चा० २ अ० १ चू० २ अ० १ उ० ।

सागपत्त-शाकपत्र-न० । वृक्षविशेषपत्रे, प्रश्न० १ आध०
द्वार ।

सागपाग-शाकपाक-पुं० । मूलादिशाकपचने, "सुफणि च
सागपागायं, आमलगाइ वगाहरणं ।" सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० ।

सागमापेक-स्वागमापेक-त्रि० । स्वागमानुकारिणि, ध०१ अधि० ।

सागय-स्वागत-न० । शोभनमागमने, भ०२ श०१ उ० । आ० म० । आ० चू० ।

सागर-सागर-पुं० । समुद्रे, न० । औ० । प्रअ० । दर्श० । द्वी० । अन्त० । ओघ० । आव० । ' एगं च खं महं सागरांश्च वीरं-सहस्रमकालयं । स्था० १० ठा० ३ उ० । अन्धकवृष्णेर्धारायां जाते पुत्रे, अन्त० । स्था० । (स च अरिष्टनेमरन्तिकं प्रवृ-उय शत्रुक्षये सिद्ध इत्यन्तकृद्दशानां प्रथमवर्गस्य तृतीयेऽध्ययने सूचितम् ।) धातुर्काखण्डभरतक्षेत्रजं हरिवेणुस्य रा-क्षः समुद्रदत्तासम्भवे पुत्र, उत्त० ६ अ० । जिनदत्तस्य भ-द्रायां भार्यायां जाते आत्मजे, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । परचन-वर्षे भविष्यति पञ्चमे तीर्थकरे, प्रव० ७ द्वार । जम्बूद्वीपे मा-लवद्वयत्तम्कारपर्वतस्य पञ्चमकूटं, जं० ४ वक्त० । समभव-लदेवयासुदेवयोः पूर्वभवधर्मोच्चार्ये, स० । ति० ।

सागरकूड-सागरकूट-न० । जम्बूद्वीपे मन्दरपर्वतस्य नन्दन-वनस्य सप्तमे मालयवतश्च पञ्चमे कूटं, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सागरचन्द-सागरचन्द्र-पुं० । द्वावस्यां नगर्यां निषधस्य पु-त्र बलदेवपौत्रे, विश० । आ० म० । दर्श० । आ० चू० । रा० । साकेतनगरे चन्द्रावतंस्कस्य राज्ञः सुदर्शनागर्भज पुत्र, आ० म० १ अ० । दर्श० । (' अणुगुञ्जाग ' शब्दे प्रथमभागे २८८ पृष्ठे कथा गता ।) मुनिचन्द्रपुत्र स्वनामख्याते साधौ, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

सागरदत्त-सागरदत्त-पुं० । चम्पायां नगर्यामुदुम्बरदत्तस्य पितरि स्वनामख्याते सार्धवाहे, विषा० १ ध्रु० ७ अ० । स्था० । कौशाम्यां कुकूटयुद्धदर्शके स्वनामख्याते अष्टिपुत्र, उत्त० १३ अ० । (' बभदत्त ' शब्दे पञ्चमभागे कथाक्ता ।) जिनदत्तसार्धवाहार्त्तं स्वनामख्याते सार्धवाहे, ज्ञा० १ ध्रु० २ अ० । (' अड ' शब्दे प्रथमभागे ५१ पृष्ठे कथाक्ता ।) सुकु-भालिकापत्नी ध्राष्टिनि, पि० । (' उर्दास्य ' शब्दे द्वितीयभागे ८२८ पृष्ठे कथाक्ता ।) भारते वर्षे पश्चिमीखण्डनगरं स्वना-मख्याते सार्धवाहे, ती० ६ कल्प । (' अस्साववाहि ' शब्दे प्रथ-मभागे ८६० पृष्ठे कल्पेऽयं दर्शितः ।) साकेतं नगरं शाकदत्तस्य स्वनामख्याते पुत्र, आ० क०१ अ० । (' माया ' शब्दे षष्ठभागे २५१ पृष्ठे कथाक्ता ।) तृतीयबलदेवस्य पूर्वभवजीव, स० ।

सागरदत्ता-सागरदत्ता-स्त्री० । पञ्चदशस्य तीर्थकरस्य नि-ष्क्रमणशिविकायाम्, स० ।

सागरपविभक्ति-सागरप्रविभक्ति-न० । सागराकाराप्रविभाग-दर्शके नाट्यभेदे, रा० ।

सागरपांय-सागरपेत-पुं० । ' पञ्चकलाण ' शब्दे पञ्चमभागे ११७ पृष्ठे उदाहृतं स्वनामख्याते सार्धवाहे, आव० ६ अ० । आ० चू० ।

सागरमह-सागरमह-पुं० । सागरोद्देशके उन्सवे, आखा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सागरय-सागरक-पुं० । ' नितिकक्षा ' शब्दांके चतुर्थभागे २२५१

पृष्ठे अग्निकपर्वतकसहचरदारके, आव० ४ अ० । आ० चू० । सागरवट-सागरवड-पुं० । मत्स्यविशेषे, जी० १ प्रति० ।

सागरवर-सागरवर-पुं० । स्वयम्भूरमणे, आव० २ अ० ।

सागरवरमंभीर-सागरवरगम्भीर-पुं० । सागरवरः—स्वयम्भु-रमणाख्यसमुद्रः परीषदापसर्गाद्यक्षाभ्यन्त्यालसादपि ग-म्भीरः । परीषदाद्यक्षाभ्ये सागरवद्गम्भीर, ' सागरवरगं-म्भीरा, सिद्धा सिद्धि मम विमेतु । ' ध० २ अधि० । दर्श० । सागरवरमेहलाहिवइ-सागरवरमेखलाधिपति-पुं० । सागर ए-व धरा मेखला काञ्ची यस्याः सा सागरवरमेखला पृथ्वी तस्या अधिपतयो ये ते तथा । राजसु, भ० १२ श० ६ उ० । सागरसेण-सागरसेन-पुं० । मुनिसेनभ्रातरि स्वनामके मु-नां, आ० चू० १ अ० । (' उसभ ' शब्दे तृतीयभागे ११३७ पृष्ठे ललिताङ्गदेवचक्रव्यतायामुक्ताऽस्य वक्रव्यता ।)

सागरोपम-सागरोपम-न० । सागरेणोपमाऽस्मिस्तत् । स्था० २ ठा० ४ उ० । दशभिः कोटिकोटिभिर्गुणिते पल्योपम-काले, आ० म० १ अ० । अन्त० । विश० । स्था० । प्रव० । जी० । प्रअ० । जं० । "पणसि य पल्लानं, कांडाकांडी हवे-ज्ज दमग्गुणश्चा । तं सागरोपमस्स उ , एगस्स भवे परी-माणं॥१॥" जं०२ वक्त० । उदाहराऽञ्जालेवभेदात् त्रिधा । ति० । ज्यो० । भ० । अनु० । स्था० । (पल्योपमस्वरूपं ' पलि-आवम ' शब्दे पञ्चमभागे ७२३ पृष्ठे गतम् ।)

सागवच्च-शाकवर्चस्-न० । यत्र शाकः शटित्वा वर्चोरूपं विभर्ति तस्मिन् स्थाने, नि० चू० ३ उ० । आचा० ।

सागविहि-शाकविधि-पुं० । शाकप्रकारे, उपा० १ अ० । (' आ-ण्द ' शब्दे द्वितीयभागे ११० पृष्ठेऽस्य सूत्रम् ।)

सागार-साकार-न० । सह आकारैर्ग्राह्यमर्धवर्त्तनं इति साकार-मासविशेषे ज्ञाने, सम्म० १ कारणविशेषग्रहणप्रवणे ज्ञाने, 'सा-गारं से णाणे अणागारं दंसणे' सम्म० २ कारण । भ० । दर्श० । कर्म० । महाकारणं जातिवस्तुप्रतिनयनग्रहणपरिणामरूपेण "आगारे उ विसंसा" इति वचनाद्विशेषेण वर्तन्त इति सा-काराणि । अयमर्थः—वक्ष्यमाणानि चत्वारि दर्शनान्यना-काराणि, अमूनि च पञ्च ज्ञानानि साकाराणि । तथाहि-सामान्यविशेषात्मकं हि सकलं ज्ञेयं वस्तु, कथमिति चेदु-च्यते—दुरादव हि शालतमालतालवकुलाशाकचरपककर्म-जम्बूनिम्बादिविशिष्टव्यक्तरूपतयाऽनवधारितं तर्कान्तरम-वलोक्यतः सामान्येन वृत्तमात्रप्रतीतिजनकं यदपरिस्फुटं किमपि रूपं चकारस्ति तत्सामान्यरूपमनाकारं दर्शनमुच्यते । "निर्विशेषं विशेषाणामग्रहो दर्शनमुच्यते" इति वचनप्रा-माण्यात् । यत्पुनस्तस्यैव निकटीभूतस्य तालतमालशाला-दिव्यक्तरूपतयाऽवधारितं तमेव महीकृद्समूहमुपपश्यतो वि-शिष्टव्यक्तिप्रतीतिजनकं परिस्फुटं रूपमाभाति तद्विशेषरूपं साकारं ज्ञानम् । अप्रमेयप्रभावपरमेष्ठ्वरप्रवचनप्रवीणचेतसः प्रतिपाद्यन्ति, सह विशिष्टाकारेण वर्तन्त इति कृत्वा । त-देवं प्रातिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणाबाधितप्रतीतिवशात् सर्वमपि वस्तुजातं सामान्यविशेषरूपद्वयात्मकं भावनीयमिति ॥१॥ कर्म० ४ कर्म० ।

साकारमिदानीमाह—

महतरयागाराई, आगारेहि जुअं तु सागारं ।

आगारविगहिअं पुण, भणियमणागारनामं ति ॥१६७॥

किं तु अणाभोगो इह, साऽऽगारो अहव दुअं भणियअवो ।

जेण तिणाइ खिविजा, मुहम्मि निवडिअ वा कहवि ॥१६८॥

इय कयआगारदुगं, पि मेसआगाररहिअमणोगारं ।

दुअं भिक्खुविसिकंता-र गादरोगाइए कुआ ॥ १६९ ॥

आ-मर्यादया मर्यादाख्यापनार्थमिन्त्यर्थः, क्रियन्ते—विधी-
यन्ते इत्याकाराः, अनाभोगसहसाकारमहत्तराकारादयः,
अयं महानयमतिशयेन-महान्महत्तरः अतिशयेन तरपतमपा-
विति । महत्तर एवाकारो महत्तराकारः, स आदित्येपां, ते च
ते आकाराश्च, तैर्युक्तं साकारमभिधीयते । कोऽर्थः ? भुजि-
क्रिया प्रत्याख्यानेन मया निषिद्धा, परमन्यत्र महत्तराकारा-
दिभिर्हेतुभूतैरेतेभ्योऽन्यत्रेत्यर्थः । एतेषु सन्तु भुजिक्रियाम-
पि कुर्यता न भङ्ग इति । यत्र भङ्गपरित्यागं करोति तत्
साकारमिति । प्रव० ४ द्वार । आ० चू० । अणभदेवस्य एका-
दशे पुत्र, कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

सागार-पुं० । सह अगारेण गृहेण वर्तते इति सागारः । गृ-
हस्य, आ० म० १ अ० । प्रव० । स्था० । सर्वोत्तरगुणप्रत्या-
ख्यानभेदे, भ० ७ श० २ उ० ।

सागारकड-साकारकृत-त्रि० । प्रत्याख्यानभेदे, आव० ।

साम्प्रतं साकारद्वारं व्याचिख्यासुराह—

मयहरगागारेहि, अन्नथ वि कारणम्मि जायम्मि ।

जो भत्तपरिच्चायं, करइ सागारकडमयं ॥ १५७४ ॥

अथ च महानयं च महान् अनयोरतिशयेन महान् महत्त-
रः, आक्रियन्त इत्याकाराः । प्रभूतैर्विधाकारसत्ताख्याप-
नार्थं बहुवचनमनो महत्तराकारहेतुभूतैरन्यत्र वा—अन्य-
सिद्धानाभोगादौ कारणजाते स्म भुजिक्रियां करिष्येऽ
हमित्येवं यो भङ्गपरित्यागं करोति साकारकृतमेतदिति
गाथार्थः । “अवयवत्थो पुण-सह आभोगेहि सागारं, आगा-
रा उवरि सुत्ताणुगमे भणिएहि । तत्थ महत्तरगागारेहि
महत्तरपाययोगेहि, तण अमत्तट्ठा पञ्चकस्सतो । ताहे आयरि-
एहि भणएति-अमुगं गामं गंतव्यं । तेण निवइयं जथा म-
म अज्ज अमत्तट्ठा, जति ताव समत्थो करंतु जातु य ।
ए तर्ति अणो भत्तट्ठितो अमत्तट्ठितो वा, जो तर्ति सो
वञ्चतु । एतत्थ अणो तस्स वा कज्जस्स अ समत्थो ताहे
तस्स चव अमत्तट्ठियस्स गुरू विसज्जयन्ति । एरिसस्स
तं जेमंतस्स अणमिलासस्स अमत्तट्ठितणिउज्जरा जा सा से
भवति गुरूणिओपण । एवं उस्सुरलंभे वि विणस्सति अ-
न्नं विभासा । जति थोवं ताथे ज णमोक्काइत्ता पोरुसि-
इत्ता वा तेसि विसज्जेज्जा, जेण वा पारणइत्ता जे वा अ-
रुहू विभासा । एवं गिलाणकज्जेसु अणएतरे वा कारणे
कुलगणरुक्कज्जादिविभासा । एवं जो भत्तपरिच्चायं करे-
ति सागारकडमेतं” इति । गते साकारद्वारे । आव० ६ अ० । य-
स्यथा नात्मास्मिन् किन्वाचार्या एतस्य विज्ञायका इति
बुद्ध्या परिगृहीतं तत्साकारकृतम् । व्य० ७ उ० ।

सागारिअग्गह-सागारिकावग्रह-पुं० । सहागारेण-गेहनं वर्तते

इति सागारः स-एव सागारिकः, तस्यावग्रहः । वसतिदातु-
गेहं, भ० १६ श० ३ उ० । प्रति० । आचा० ।

सागारिय-सागारिक-पुं० । अगारं-गृहं सह तेन वर्तते,
स सागारिकः । शय्यातरं, स्था० ४ ठा० ३ उ० । नि० चू० ।
‘नामस्थापनाद्रव्यभावभेदाच्चतुर्विधः सागारिकनिक्षेपः, स च
सागारिकनिक्षेपः ‘वसहि’ शब्दे षष्ठ्यां सागारिकाणां-
अवयवसतिप्रस्तावे दर्शितः ।) मैथुनं, आचा० १ भ्रु० ६
अ० ३ उ० ।

सागारिकेन भाटकप्रदानेन कीर्तिऽवग्रहः—

सागारिए उवस्सयं वक्कणं पउंजेज्जा, से य वक्कइयं वए-
ज्जा-इमम्मि य इमम्मि य ओवासे समणा शिग्गंथा परिवसं-
ति । मे सागारिए पारिहारिए, से य णो वएज्जा, वक्कइए व-
एज्जा इमम्मि य २ ओवासे समणा निग्गंथा परिवसंति । से
सागारिए पारिहारिए दो वि ते वंदेज्जा-अयंसि अयंसि ओ-
वासे समणा शिग्गंथा परिवसंतु । दो वि ते सागारिया
परिहारिया ॥१८॥ सागारिए उवस्सयं विकिणिज्जा । से य
वक्कइयं वंदेज्जा-इमम्मि य इमम्मि य ओवासे समणा
निग्गंथा परिवसंति । से सागारिए पारिहारिए, से य नो एवं
वएज्जा, वक्कइए य वएज्जा-अयंसि अयंसि ओवामे समणा
शिग्गंथा परिवसंतु, से सागारिए पारिहारिए । दो वि ते
वएज्जा-अयंसि अयंसि ओवामे समणा शिग्गंथा परिवसंतु
दो वि ते सागारिए पारिहारिए ॥ १९ ॥ व्य० ७ उ० ।

सागारिकः शय्यातर उपाश्रयमवकथय कियत्कालं भाटक-
प्रदानेन प्रयुज्जीत-व्यापारयत् । स च सागारिकोऽवक्रयिकं
भाटकेन प्रतिग्राहिकं वदेत्-अस्मिन् अस्मिन् अवकाशे भ्रम-
णा निर्ग्रन्थाः परियस्मन्ति, तस्मादेतत्परिहारणं त्वया भाटके-
न प्रहीतव्यम्, एवमुक्ते-स सागारिकतया परिहार्यः परिह-
तव्यः । अथ तेन पूर्वस्वामिना सागारिकेण सर्वमपि भाटकेन
प्रदत्तं ततो न किमपि वदेत्, कथलमवक्रयिको वदेत्-अस्मि-
न् अस्मिन् अवकाशे भ्रमणा-निर्ग्रन्थाः वसन्तु तदा अवक्र-
यिकः सागारिकः-शय्यातर इति परिहार्यः-परिहर्तव्यः ।
अथ द्वावपि वदेतां यथा पूर्वस्वामिनोक्तमेतावत्येकदेशे भ्रमणा
वसन्तु तावत्येकदेशे साधून दृष्ट्वाऽवक्रयिको ब्रूयादतावति
मदीयऽपि प्रदेशे तिष्ठन्तु । एवमवक्रयिकसूत्रमपि भावनीयं
तदा द्वावपि भावनीयं । तदा द्वावपि तौ सागारिकौ-शय्या-
तरावति परिहार्यावति सूत्रद्वयान्वयार्थः ।

सम्प्रति भाष्यकारः—

वक्कइयसालठाणे, चउरो मासा हवंतऽणुग्घाया ।

दियरातो अमिवा पुण, भिक्खुगते भुंजणगिलाणे ॥१७७॥

वैक्रयण-कियत्कालं भाटकप्रदानेन निर्बुद्धा वैक्रयिकी सा
चासौ शाला च वैक्रयिकशाला तद्वत् स्थानं । शालाग्रहणमु-
पलक्षणेन तनापहारिकास्थानं वा गृहं वा इत्यपि द्रष्टव्यम् ;
यत्र तिष्ठन्ति साधवस्तदा तेषां प्रायश्चित्तं चत्वारो मा-
सा अनुदाता-गुरवो भवन्ति । यतस्तत्र इमे दोषाः—सा
शाला अपहारिका वा पूर्वं संयतानां दत्त्वा पश्चात्कोऽपि प्र-

हृणाय रूपकान् ददाति । ममेमांशालामपद्धारिकां गृहं वा कि
थम्कालं भाटकेन प्रयच्छ । ततः स रूपकलोभेन संयतान् नि
ष्काशयेत् । यदि वा-रात्रौ वा उभयत्रापि निष्काशने स्पष्टकय-
लेन स्थापयेत् वा प्रत्येकं प्रायश्चित्तं अनुगृह्यन्, रात्रौ निष्काश-
ने च स्थापदक्षिणदिशेन ततोऽधिरावृत्तं-विनाशमाप्तिरित्यर्थः,
अन्यां च वसतिं मन्त्रयन्नामप्यलभमानानां जनगर्हा, यत्रो-
त्तेषां शुभं कर्म ततः पूर्वोपाध्यायपि न निष्काशयेत्, अ-
न्यां वा वसतिं लभेत् । ' भिक्षुत्वय ' ति-संयता एकं
वसतिपालं मुक्त्वा शेषा भिक्षार्थं मत्ताः पश्चात् स एकाकी
वसतिपालो निष्काशयेत् ' भुञ्जन् ' ति-भोक्तृकामा वा नि-
ष्काशयेत्, तत्र आभयत्रापि जनगर्हा । ग्लानो वा कोऽपि व-
सतिं सोऽकारणं निष्काशितः कथं क्रियेत । तदेवं शाला-
मधिकृत्याहम् ।

इदानीमुपलक्षणव्याख्यामनुचितापद्धारिकां गृहं च
कार्यकमधिकृत्याह्वाययोजनां साक्षादाह-

ओचरिं व गिहं वा, विकण्ण पउंजए ।

पउचे तत्थ वाघातो, विस्सासगरहा धुवा ॥ ४७८ ॥

अपद्धारिकां सागारिकगृहं वा यत् शय्यातरो विक्रयेण प्र-
योजयति तत्र स्थानं तदेव पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् । यतो विक्र-
येण प्रयुक्तं तत्र गृहादौ बलादकारणं निष्काशने सूत्रार्थव्या-
घातो । रात्रौ निष्काशने स्थापदस्तेनैर्विनाशः अन्यवसत्त-
लाभे भिक्षागतानि निष्काशने वा भुवा लोकं गर्हा । एतच्च
सर्वं प्रागव भाषितमिति न भूयो भाष्येत ।

एगदेसम्मि वा दिम्मे, तन्निस्सा होज्ज तेणगा ।

रमालओ व्व गिद्धा वा, सेहमादी उ जं करे ॥ ४७९ ॥

शालाया अपद्धारिकाया गृहस्य वा एकदेशे दत्ते अन्तरा
कटकं प्राप्ते यदि तिष्ठन्ति तदा तान्निश्रयाः-संयतनिश्रयाः
स्तेनकाः-चौरा भवेयुः । संयतपु कार्थिकभूमिगतेषु स्तेनाः
प्रतिपद्य गृहस्थानां भाण्डकमपहरयुः । अथवा-रसालं रसव-
त् यत् तत्र द्रव्यं तद्गृहाः शैलकादयो वा यत्कृत्यं तत्कुर्युः,
ततो गृहस्थेन संयता वा शक्यन्त, यथा-नूनमेतैस्सद्भाग-
मपहृतम् । अथवा-एतेषां द्वारेण स्तेनैरपहृतम्, यदि वा-ए-
तैरेव-संयतैः कस्यापि दुःस्थितस्य सम्प्रदत्तमिति एवं शङ्का-
यां स विनाशं वा कुर्यात् । यदि वा-राजकुले अन्यत्र वा
मीत्या ग्रामगृहपुरुषपार्श्वे कर्षणे तत्र भूयसी जनगर्होत् ।

पेहावियारसउम्मादि, जे य दोसा उदाहिया ।

अच्छते वे भवे तत्थ, वयए भिक्कप्पता ॥ ४८० ॥

य दोषाः पूर्वं कल्पाध्ययनं-मद्योदकधान्यशालादिषु सागा-
रिके वा उपाश्रयं प्रेक्षायां विचारभूमौ स्वाध्यायादौ वा
अभिहितास्ते तत्र शालादीनामकदेशे तिष्ठति भवेयुः । अथै-
तद्दोषभयादन्यत्र व्रजति तर्हि भिक्षुकल्पनादोषो मासकल्प-
वर्षाकालकल्प वा अपरिपूर्व एव सति निर्गमात् ।

सम्प्रति भिक्षागतं चेतव्याख्यानाथमाह-

भिक्षुं गतेसु वा तसु, निगते वेति गीह मे ।

गीणिए वावि पाले यं, उवहि स्साऽसिमावणा ॥ ४८१ ॥

भिक्षां गतेषु वा तेषु साधुषु अवकयी भाटकेन प्रहीतश-
लादिकां भूने यथा निर्गच्छत ययं मम गृहात्तदा भिक्षादन-
व्याघातः, तत्कालमन्यवसत्यलाभे गर्हा, सूत्रार्थव्याघातश्च ।

भिक्षां गतेषु पश्चादाप्यवसतिपालं निष्काशयन्ति, त-
स्मिन् निष्काशने समितिं वाक्यान्तद्वारे, रूपं कथं-
शिवपानं-स्तेनैरपहरणं विस्मरणतां वाऽनशनमिति ।

अहवा परिससणा उ, आयते जइ शिच्छुमे ।

भत्तपाणविणामो उ, भुञ्जाणे सागते इमे ॥ ४८२ ॥

अथ भक्तभूतभाजनान् आगतान् यदि निष्काशयति तदा
गृहीतभक्तपानविनाशः । गतं भिक्षागतद्वारम् । अधुना
भाजनद्वारमाह । अथ भुज्जानेषु स विकयी समागतस्तदा
इमे वक्ष्यमाणा दोषाः ।

तानेवाह-

जिता अट्टिसरक्खा वि, लोगो सच्चो विवोहितो ।

पगासि से य अभेसि, हीला होइ पवयणे ॥ ४८३ ॥

साधून् साधुक्रियया भुज्जानान् दृष्ट्वा स विपरिणतभावो
भूत-जिता एतैरस्थिरजस्का अपि कापालिकास्तेभ्यो-
ऽप्यमी हीनाचारा इति भावः । तथा लोभकः सच्चोऽप्येतेः
पारणकैरिधैकत्र भुज्जानैर्वाटितो विट्पालितो न केवलं स एवं
तत्र भूते किं त्वन्येषामपि जनानां न प्रकाशयति । प्रकाशितं
चाऽन्येषां प्रवचनस्य हीला भवति । तदेवम् ' भुञ्जन् ' ति-
व्याख्यातम् ।

अधुना ग्लानद्वारमाह-

मीयवायाभितवेहिं, गिलाणो जं तु पावई ।

अमंगलं मउक्खित्ते, ठाणमणे वि नो दए ॥ ४८४ ॥

शीतेन वानेन अभितापन वा ग्लानो यत् आगाढादिपरि-
तापनं प्राप्नोति तन्निष्पन्नम् स्पष्टकपतेराचार्यस्य वा प्रा-
यश्चित्तम् । तथा तैर्निष्काशितैर्ग्लानं उत्क्षिप्तस्तस्मिन् उ-
त्क्षिप्तं वसतिमन्यां मार्गयतां मृताऽयमित्यमङ्गलमिति कृ-
त्या मारिस्पृष्टोऽयमिति भयं वा अन्याऽपि कश्चित् स्थानं
न ददाति ।

गहिते उत्थाणरोगेणं, अच्छंते गीणियम्मि वा ।

वोसिरंतम्मि उड्डाहो, धरणे चाऽस्तविराहया ॥ ४८५ ॥

तथा ग्लानं उत्थानरोगेण-अनीसाररोगेण गृहीतं ति-
ष्ठति निष्काशितं वाऽनीसारदोषः । तथा चाह--
व्युत्सृष्टं उड्डाहः । धरणे चात्मविराधना-मरणं गाढतर-
ग्लानस्य वा भवत् ।

उपसंहारमाह--

एए दोसा जम्हा, तहि यं होति उ ठायमाणणं ।

तम्हा नो ठायव्वं, वकयसालाए समणेहिं ॥ ४८६ ॥

यस्मात्तत्र वक्रयशालादौ तिष्ठतामेत-अनन्तरोदिता दाषा
भवन्ति तस्मात्तस्या वक्रयशालायामुपलक्षणमेतत् वक्रया-
पद्धारिकायां वक्रयगृहे वा अमर्त्येन स्यात्तव्यम् ।

अत्र परस्यावकाशमाह-

एवं सुचं अफलं, सुचनिवातो उ असति वसहीए ।

कहिया वि य असिवादी, कारणे तो न वञ्चति ॥ ४८७ ॥

यदि नाम वक्रयशालादौ न स्थानस्य तर्हि सूत्रमधिक-
तमफलम् । सूत्रं वक्रयऽपि अमर्त्यानामवस्थानानुज्ञावात् । न
रिराह नदं सूत्रमफलं यतोऽस्य सूत्रस्य निपातावकाशो

वसन्तेरन्यस्या अभावे बहिरागि निर्गच्छतामशियादिकं कारणं ततो न ब्रजन्तिः किं तु तत्रैव वक्रयशालादौ तिष्ठन्ति ।

तत्र यतनामाह—

एण्हिँ कारणेहिँ, ठायंताणं इमो विही तत्थ ।

छिंदंति तत्थ कालं, उदुबद्धं वासवासं वा ॥ ४८८ ॥

एतैः—अनन्तरादिनैरन्यवसत्यलाभे बहिराशिवादिलक्षणैस्तत्र वक्रयशालादौ तिष्ठतामयं वक्ष्यमाणो विधिः । तमेवाह-तत्र कालं छिन्दन्ति ऋतुवज्जं वर्षावासं वा । इयमत्र भावना-ऋतुवज्जं शय्यातरं प्रति भग्यते—यदि संपूर्णं मासं ददासि, वर्षाकालं भग्यते—यदि चतुरंगं मामान् ददासि तर्हि तिष्ठामोऽथ न ददासि तर्हि न तिष्ठामः ।

एतदेवाह—

मासचउमामियं वा, न वि निच्छेहव्वो अहं नियमेणं ।

एवं छिन्नठियाणं, वक्कतां आगतो हुआ ॥ ४८९ ॥

ऋतुवज्जं कालं मासं, वर्षाकाले चतुर्मासं नियमनं वयं न निष्काशयितव्याः । एवं छिन्नकालं शय्यातरं तथैव प्रतिपक्षे तिष्ठन्ति । तेषां च तथा तिष्ठतां वक्रयिकः—कथेण प्राप्ती आगता भवति ।

दिश्रां व सूनणं, अहवा लोभा मयं पि देजाहि ।

अणुलोमिज्जं ताहं, अदेति अणुलोमिँ वक्कतं ॥ ४९० ॥

शय्यातरं वसतिं दत्त्वा प्रवसितः, पश्चात्पुत्रस्य सर्मापि वक्रयी समागतः । स ब्रूते—यत्र संयतास्तिष्ठन्ति तां भाटकेन प्रयच्छ, सा वसतिदत्ता सूनकेन—पुत्रेण । अथवा—शय्यातरं प्रभूतभाटकलोभेन स्वयमपि वक्रयिणो दद्यात्, दत्त्वा च निष्काशयत् । तत्र यद्यन्या वसतिर्लभ्यते तर्हि न तत्र स्थातव्यम् । अन्यत्र स धर्मकथया अनुलोम्यते—अनुकुलः क्रियते । अथ स धर्मकथयाऽनुलोमा न भवति, तर्हि यस्तस्याऽहंतां गरीयान् पितामहमातामहप्रभृतिकस्तेनानुलोमीक्रियते । अथैवमपि स न ददाति स्थातुं तर्हि तास्मिन्नददाति वक्रयिकमुक्कप्रकारिणानुलोमयत् ।

तम्मि वि अदेति ताहं, छिन्नमछिन्नं व यंति उदुबद्धे ।

वामासु य ववहारो, उदुबद्धे कारणे जाते ॥ ४९१ ॥

तास्मिन्नप्यवक्रयिणि पूर्वप्रकारिणानुलोम्यमानेऽप्यददति ऋतुवज्जं कालं छिन्नं वा परिपूर्णं अपरिपूर्णं वा अवधौ निर्गच्छन्ति । वर्षाकालं यद्यन्यः कोऽपि साधूनामनुकम्पको न विद्यते यो वसतिं प्रयच्छति तर्हि गत्वा राजकुलं व्यवहारः कर्तव्यः, न केवलं वर्षासु किं तु ऋतुवज्जंऽपि कारणं जाते सति कर्तव्यः ।

कारणजातमेव पृच्छति—

किं पुणं कारणजातं, अमिवोमादी उ बाहि होजाहि ।

एण्हिँ कारणेहिँ, अणुलोमऽणुसद्धिपुचं तु ॥ ४९२ ॥

किं पुनः कारणजातं यद्विदुः ऋतुवज्जंऽपि कालं व्यवहार आश्रीयते ? आश्रयीमादिर्यादिकमादशब्दात्—स्तेच्छप-रवक्रादिभयपरिग्रहः, बहिः कारणजातं भवत् । तत एतैः कारणैः ऋतुवज्जंऽपि कालं पूर्वमनुशिष्ट्याऽप्यनुलोमनं क्रियते ।

कथं क्रियते इत्याह—

सग्गि जंपंति रायाणो, सग्गि जंपंति धम्मिया ।

सग्गि जंपंति देवा वि, तुं पि ताव सग्गि वद ॥ ४९३ ॥

सकृज्जल्पन्ति राजानः, सकृज्जल्पन्ति धार्मिकाः, सकृज्जल्पन्ति देवा अपि, स्वमपि तावन्सकृद्वद । ततः स्वयमुक्त्वा कथमकस्मादस्मान् निष्काशयामि ।

अणुलोमिए ममाणे, तं वा अन्नं व जइ उ देजाहि ।

अस्मां वऽणुकंपाण, देजाही वक्कयं तस्स ॥ ४९४ ॥

एवमुक्कप्रकारिणानुलोमिने सति तामन्यां वा यदि वसतिं दद्यात् । यदि वा—अन्याऽनुकम्पया तस्य वक्रयं—भाटकं दद्यात् ।

अन्नं व देज वसहिँ, सुद्धमसुद्धं च तत्थ ठायंति ।

अमती फरुमा विज्जहं, न णिमां दाऊण को तंसि ॥ ४९५ ॥

अन्यां वा वसतिमन्याऽनुकम्पया दद्यात् किं विशिष्टाभि-त्याह—शुद्धामशुद्धां वा शुद्धां विशुद्धं विशुद्धिकोटिगृहिणाम् शुद्धां विशुद्धं विशुद्धिकोटिगृहिणतां वा तत्र तिष्ठन्ति अथ स तामन्यां वा वसतिं न ददाति, नापि कोऽप्यन्यो भाटकं शुद्धामशुद्धां वसतिम्, तदा अस्मिन् एकस्याप्युक्क-पस्य प्रकारस्याभावे स परुष्यते परुषीक्रियते । कथमन्याह—त्वं छिन्नकालां वसतिं दत्त्वा संप्रत्यसंपूर्णं एव कालं अस्मान् निष्काशयामि न निर्गच्छामः कस्य वसतिं दत्त्वा सांप्रतम-मि ? “वत्त्वा दानमनीश्वर ” इति वचनात् । अथ किञ्चिद-कृत्यं तर्हि राजकुलं गच्छामः, एवं परुषितां यदि तिष्ठति ततः सुन्दरम् । अथ न तिष्ठति तदा राजकुलं गन्तव्यम् ।

तथा चाह—

राजकुले ववहारे, चाउम्मासं तु दाउ निच्छुमति ।

पच्छाकडो य तहियं, दाऊणमणीमरो होति ॥ ४९६ ॥

राजकुलं गत्वा व्यवहारः क्रियते । कथमन्याह—चातुर्मासं दत्त्वा एषाऽस्मां निष्काशयति । तत्र राजपुरुषैः “दत्त्वा दान-मनीश्वरां भवति” इति न्यायमनुसरन्तिः पश्चात्कृतः ।

पच्छाकडो मणेजा, अच्छउ भंडइ इहं निवायमि ।

अहं यं करोमि अस्सं, तुहं अहवा वि तेमि तु ॥ ४९७ ॥

स उक्कप्रकारेण राजकुलं पश्चात्कृतः सन् द्रूयात्—इह यत्र यूयं तिष्ठथ तत्र निवाते भागदक्याणकं तिष्ठतु ; अन्यथा कोपिष्यति, युष्माकं पुनरन्यां वसतिं करोमि । अथवा—तेषां कयाणकानां याव्यमन्यत् स्थाने करोमि ।

अमती अस्सते जं, तोहं उवेहा न पक्खीयसं ।

ठायंति जत्थ जंपति, चोए कस्मादि तहि दासा ॥ ४९८ ॥

एवमुक्कं यदाऽन्या वसतिः प्राप्यते तदा तत्र गन्तव्यम् । अथान्या वसतिनास्ति तदा अन्यस्या वसन्तेरभावे उपेक्षा कर्तव्या । किमुक्कं भवति—तद्व्यां वसतिं कृत्वा वदति अ-विश्राधिकोटिकृतां वा तदा तत्रापि स्थातव्यं, न पुनस्तत्रैवा-स्माभः स्थानव्यामित्याग्रहपरतया तस्य प्रत्यनीकत्वमुत्पा-दनीयम् । स हि प्रत्यनीकीकृतः सन् साधूनामन्यवस-निदायकस्य वा प्रतिकूलमाचरेत् । अत्र चादका जल्पन्ति-यत्र तिष्ठन्ति साधयस्तत्र कर्मादयः—आधाकर्मादयो दायाः, आदिशब्दास्मिन्नक्रीतादिवोषपरिग्रहः ।

अत्र सूरिराह—

भस्मइ मितान् बहि, बहिया दासा बहूतरा हुंति ।

वासासु हरियपाणा, संजमे आयादकंठादी ॥ ४६६ ॥

भस्मते—अत्रोत्तरं दीयते—अनुषङ्गे काले निर्गच्छतां तत्र यदि बहिर्यद्गुतरा दासा अशिवाद्युपद्रवलक्षणा भवन्ति । वर्षाकाले निर्गच्छतां संयमधिराधना, आत्मविग्राधना । स तत्र यत् हरितकायोपमर्दने क्षीन्प्रियादिप्राणाक्रमणे वा सा संयमे संयमस्य विग्राधना । कण्टकादिभगात्मविग्राधना । तदंशे क्षिप्ते काले तिष्ठतां विधिरुक्ताः । अथ कालच्छेदे न कृतः, अथ च वर्षाकालो वर्तते, अथवा—अनुषङ्गे काले बहिराशिवादि आगाढं कारणं तदा अन्यस्यां वसन्तौ गन्तव्यं, न पुनः शय्यातरं प्रति किमपि वक्तव्यम् । अथान्या शुद्धा वसन्ति न प्राप्यन्ते तदा विशेषाधिकारदूषितायां स्थानव्यम्, तस्या अप्यलाभे अविशेषाधिकारदूषितायामपि स्थानव्यमिति ।

सम्प्रति सागारिकावक्रयिकयोश्शय्यातरव्यञ्जितां कुर्वन्नाह—
सो चत्र होइ इतरा, तेसि वा गंतु मोत्तु जइ दिखो ।

अह पुग मव्वं दिखं, तो देतो वक्कयी इतरा ॥ ५०० ॥

उच्यते—शालगृहस्य वा अपद्राविकाया वा अर्द्धत्रिभागा वा विक्रयेण दत्तशेषं संयतानां दत्तम्, यथा—अत्र यूयं तिष्ठथेति, तत्र च साधवः सर्वेऽपि, मान्ति न एव स्वामी शय्यातरा भवति । अथ पुनः तेन पूर्वस्वामिना सर्वमपि शालादि भाटकेन प्रदत्तं तदा निर्गच्छतः साधून् दृष्ट्वा यदि वक्रयिकां द्रुते मा निर्गच्छत यूयमहं युष्माकमवकाशं दास्यामि तर्हि साऽवकाशं दद्यान् वक्रयिका इतरा—शय्यातरः ।

अह पुण एगपदेसे, भणेज्ज अच्छह तहिं न मायंति ।

वक्कति उ बेति इत्थं, अच्छह नो खित्तभंडेण ॥ ५०१ ॥

अथ ते पूर्वस्वामी भणेत, यथा—यूयमस्मिन्नेके प्रदेशे तिष्ठथ तत्र च साधवो न मान्ति, ततोऽमातः साधून् दृष्ट्वा तत्र वक्रयिकांऽनुकम्पया द्रुते—अत्र तिष्ठत यूयं न किमपि नः—अस्माकं भारडेन क्षिप्तं प्रयोजनम् ।

तहियं दो वितराऊ, अहवा गेहंज्ज गागयं कोइ ।

दुल्लह अश्वघतरं, णाउ तहिं संकमइ तस्स ॥ ५०२ ॥

तत्रानन्तराङ्गे प्रकारं द्वावपि शय्यातरौ । अथवा—कोऽपि चिन्तयति यदा भारडमर्पयति तदा बहवः क्रयिका भविष्यन्ति, ततोऽत्यर्धतरा महार्घशाला भविष्यति । यदि बहुकनाऽपि अल्पेन दुस्वेन लप्स्यते ततो दुस्वेनामत्यर्धतरां च शालां ज्ञात्वा अनागतं साधूनामनागमनकाले एव भाटकप्रदानेन गृह्णाति। एतच्च साधुभिर्गातैर्ज्ञातम्, यथा—शाला भाटकेनामुकस्यायत्ता जाता । ततस्तं गत्वायाचन्त, सोऽपि द्यात्—

जाव नागच्छते भंडं, ताव अच्छह साहवो ।

एवं वक्कतो साह, भणतो होइ सारितो ॥ ५०३ ॥

यावन्नागच्छति भारडं तावत्साधवो यूयं तिष्ठथ, एवं वक्रयिकशय्यातरा भवति ।

देसं दाऊण गतो, गलमाणं जइ छएज्ज वक्कतो ।

असो अ पुकंण, ताहे मागारितो सो सि ॥ ५०४ ॥

पूर्वस्वामी शालादेशेऽशमेकं दत्त्वा काप्यन्यत्र गतः, वर्षाकाले च स देशो गलति । ततस्तं गलन्तं प्रदेशं वक्रयिकांऽप्यो वाऽनुकम्पया छादयति तदा स तेषां साधूनां सागारिकः—शय्यातरः ।

एतद्वै सायिस्तरं भाषयति—

मुत्तुणं साधूणं, गहियत्थो वा गहिउ पउमियम्मि ।

हेट्ठा उवरिम्मि ठिते, मीमम्मि पडालिववहारो ॥ ५०५ ॥

साधूनामवकाशं मुक्त्वा तेन पूर्वस्वामिना शय्यातरेण वक्रयिकां—भाटकं गृहीतः, गृहीत्वा च प्रोषितः । तस्मिन् प्रोषिते अधस्ताद्वक्रयिकस्य भारडमुपरिमांलं साधवः, अथवा अधस्तात् शालायां स्थिताः साधवः उपरिमांले वक्रयिकस्य दत्तम् एतन्मिधमुच्यते । एवं मिधे रूपं मिधे स्थितानां यदा अधस्तात् शालायां साधव उपरिमांले वक्रयिकस्य भारडं तदा पडाली गलति, भारडस्योपरि गति न कार्चित्तसाधूनां क्षतिः । अथ वक्रयिकस्य भारडमधस्तात् शालायाम्, उपरिमांले तिष्ठन्ति साधवः पडाली च गलति तदा वक्रयिकश्चिन्तयन्ता उपरिमांले पडाली गलति तत्र साधूनां कष्टम्, मम तु भारडमधस्तात् शालायां ततो न चिन्तयतीति एवं चिन्तयन्ता पडाली न छादयति । तत्र यद्यन्योऽपि कश्चित् न छादयति तदा व्यवहारः कर्तव्यः । व्यवहारेण छादयितव्या इति ।

एतद्वैवाह—

हेट्ठाकयं वक्कण्ण भंडं,

तस्मोवरिं वावि वसंति साह ।

भंडं न मे उल्लह मालवद्धे,

ना ते छयंतम्मि भवे विवातो ॥ ५०६ ॥

अधस्तात् शालायां कृतं वक्रयिकेण भारडं, तस्य भारडस्योपरि मांले वसन्ति साधवः, ततो न मे भारडमस्मिन् मालवद्धे आद्रुते तेनेति गम्यते इति चिन्तयन्त न तां पडाली छादयतीति भवद्विवादो—व्यवहारो जायते ।

कर्त्तव्यमत्याह—

वक्कइयल्लएयवे, व्यवहारकयम्मि वक्कइं बेति ।

अकयम्मि य माहीणं, बेति तरं दाइयं वावि ॥ ५०७ ॥

यदि पूर्वं वक्रयिककाले एवं वार्गान्तका व्यवहारः कृतः यः वक्रयिकेण छादयितव्यमिति तदा वक्रयिकं साधवोऽनुकूलं प्रतिफलं वा वचसा ब्रुवन्, यथा—त्वया छादयितव्या पडालीति । अथ न कृतस्तथारूपो वार्गान्तकव्यवहारस्तत्राह—अहमे यथाङ्गरूपं वार्गान्तके व्यवहारं स्याधीने शय्यातरं ब्रूते, यथा—छादयत पडालीमिति । अथ स शय्यातरः कोपि प्रोषिता भवेत् तदा तस्य शय्यातरस्य दायाहं वा गोत्रिणं ब्रुवते—

मज्जयंते (अज्जयंते) च दाऊणं, मयं मेजाये घरं ।

अणुमट्ठाई अण्णिच्छंतं, ववहारेण छायए ॥ ५०८ ॥

अथ शय्यातरः मर्द्यात न छादयति तदा अन्यः कश्चिदभ्यर्थयते, ततो येन सा पडाली छादिता सोऽपि शय्यातरा भवति । अथान्यः कश्चित् छादयिता न विद्यते तदा शय्यातरः स्वयं गृहं दत्त्वा प्रमादेन नाच्छादयतीति अनुशिष्टगनुशासने क्रिय-

ते, आदिशब्दात्-धर्मकथा च । तथापि छादयत्तुमनिच्छन्तं व्यवहारेण येन गृहं दत्तं तेन छादनमपि कर्तव्यम् । न च पूर्वमाच्छादनं विचारितं न चास्माकमकिञ्चनानां किंचिदस्ति येन छादयाम् इत्यत्र राजकुलंऽपि गत्वा व्यवहारकरणेन छादयत् । तदेवमवश्यसूत्रं भावितम् ।

इदानीं क्रियकसूत्रमतिदेशतो व्याख्यानयति—

एसेव कमो नियमा, कइयम्मि वि होइ आणुपूव्वीए ।

नवरं पुण शाणत्तं, उव्वत्ता गेएहती सो उ ॥ ५०६ ॥

य एव कमोऽवक्रियकऽभिहितः स एव क्रमो नियमात् क्रियके, यथाऽवक्रियकश्रव्यान्तरव्यचिन्ता कृता तथा तथैव रीत्या क्रियकेऽपि कर्तव्यति, नवरं पुनर्वक्रियकात् क्रियकस्य नानात्वमिव—वक्रियकः कियत्कालं मूल्यप्रदानतो गृह्णाति, स तु क्रियकः पुनरुपत्येन गृह्णानि यावज्जीवं मूल्यप्रदानत आत्मसत्ताकीकरोति । ४५० उ ३० ।

सागारियपिंड-सागारिकपिण्ड-५० । सइ अगारेण—गृहेण वर्तत इति साऽगारः, स एव सागारिकः, सागारिकः—श्रव्यान्तरस्तस्य पिण्ड आहारः । श्रव्यान्तरपिण्ड, सुतकगृहपिण्ड च । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । “सागारियं च पिण्डं च, तं विज्जं परिज्जाणिया” । सागारिकः श्रव्यान्तरः तस्य पिण्डं जुगुप्सित् हीनं वर्णयितुं वा तदेतत्तन्वं विज्ञानं परिहरेत् । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । “सागारियपिंडं भुजमाणे अणुघादो भवइ” । स्था० २ टा० १ उ० । स० ।

यत्र बहवः सागारिकास्तत्रैकः कल्याणत्वेन स्थापनीयः—

एगे मागारिए पस्सिहारिए दो तिन्नि चत्तारि पंच मागारिया पारिहारिया, एगं तत्थ कप्पामं ठवइत्ता अवमेसे निव्विसेज्जा ॥ १३ ॥

अथास्य सूत्रस्य कः संबन्ध इत्याह निर्युक्तिकारः—

जहुत्तदंसेहिं विवज्जिया जे,

उवस्सगा तेसु जता वसंता ।

एगं अखेये व अणुन्नविचा,

वसंति सामिं अह सुत्तजोगे ॥ २४३ ॥

यथेकैः—बीजावकटादिभिरभ्रावकाभ्युतापर्यन्तैर्दोषैर्बिंबजितः स उपभ्रयास्तेषु सतयो वसन्त एकं वा अनेकान् वा गृहस्वामिनोऽनुष्ठाप्य वसन्तीत्यनेन सूत्रेण प्रतिपाद्यते । अर्थाय पूर्वसूत्रैः सहास्य सूत्रस्य योगः—संबन्धः । अनेन संबन्धेनायानस्यास्य (१३सूत्रस्य) व्याख्या—एकः सागारिको—वसन्ति स्वामी परिहारं पारत्यागमहतीति व्युत्पत्त्या पारिहारिको भिक्षाग्रहणं परिहर्तव्य इत्यर्थः । यथा चैकः सागारिकः पारिहारिकस्तथा द्वौ त्रयश्चत्वारः पञ्च सागारिकाः पारिहारिकाः न तेषां बहुनामपि गृहेषु प्रवष्टव्यमिति भावः । अथ सूत्रेण सूत्रमपवदति—“एगं तत्थ कप्पामं” इत्यादि बहुजनसाधारणं देव कुलादौ स्थिताः सूत्रं तेषु बहुषु सागारिकेषु मध्ये, येन सागारिकतया स्थापितेन शेषगृहेषु प्रवष्टुं कल्पते, तमेकं कल्पकं स्थापयित्वा शेषेषु सागारिककुलेषु निर्धिसंयुगिति सूत्रसंज्ञापार्थः ।

विस्तरार्थं भाष्ये द्विभणितपुराह—

सागारिओ चि को पुण, कइ वा कतिविहो व से पिंडो ।

असिज्जायरो व काहे, पस्सिहियम्भो व से तस्स ॥ २४३ ॥

दोसा वा के तस्स, कारसाज्जा व कप्पती कम्मि ।

जयमाणे वा काए, एगमयेगेसु धेत्तव्वो ॥ २४४ ॥

सागारिक इति पदमकार्षिकनामभिः प्रकृष्यीयम् । कः पुनः सागारिको भवतीति चिन्तनीयम् ? । कदा वा श्रव्यान्तरो भवति ? , कतिविधो वा ‘ से ’ तस्य पिण्डः अश्रव्यान्तरो भवति ? । कदा भवति ? । कस्य वा संबतस्य संबन्धी स सागारिकः परिहर्तव्यः ? । , कं वा तस्य सागारिकपिण्डस्य ग्रहणं दोषः ? । कस्मिन् वा कारणे जातेऽसौ कल्पते ? । कदा वा यतनया स पिण्ड एकस्मिन् वा सागारिके अनेकेषु वा द्वित्र्यादिषु सागारिकेषु प्रहीतव्य इति द्वारगथादयस्समासार्थः ।

सागारिकस्य नामादिप्रकरणं । अथ व्यासार्थं प्रति-

द्वारमभिधत्सुराह—

सागारियस्स णामो, एगड्ढा णाखवज्जया पंच ।

सागारिय संजायर-दाता य तरं धरे चव ॥ २४५ ॥

सागारिकस्य नामानि—शक्रन्द्रपुरन्दरादिवदेव कार्याणि नानाव्यञ्जनानि पृथगक्षराणि पञ्च भवन्ति, तद्यथा—१ सागारिकः, २ श्रव्याकरः, ३ श्रव्यादाता, ४ श्रव्यान्तरः, ५ श्रव्यान्तरश्चति ।

अधेनेपामेव व्याख्यातमाह—

अगम करणादगारं, तस्स ह जोगेण हाइ माऽगारी ।

सेज्जाकरणा संजा-करो उ दाता तु तदाणा ॥ २४६ ॥

गोवाइऊण वमहिं, तन्थ वि तेणाइरक्खिओ तरइ ।

तदाणेण भवोघं, तरति य सेजातरो तम्हा ॥ २४७ ॥

जम्हा धारइ सिज्जं, पडमाणि छज्जलेपमाईहिं ।

जं वा तीणं धरंती-तरगा आयंधरो तम्हा ॥ २४८ ॥

न गुरुकुन्तीत्यगमा वृक्षान्तःकृतमगारं पृषोदरादित्वात् कृ-पनिष्पत्तिः । तनाऽगारं सद्यस्य योगो विद्यते स सागारिकः । , स्वधनादेराकृतिगणत्वान्मत्वर्थीयः एकप्रत्ययः । य-तश्चार्तो श्रव्यां प्रतिश्रयं करोति अतः श्रव्याकरः । तस्याः श्रव्याया दानाच्च श्रव्यादाता भवत्येव । यतश्च अशिवं सति गोपायितुं-संरक्षितुं तरति शक्नोति ततः श्रव्यान्तरः । यथा-तत्र तस्यां श्रव्यायां स्थितान् साधून् स्तनादिप्रत्यपाया-त् रक्षितुं तरति ततोऽसौ श्रव्यान्तरः । अथवा—तस्याः श्रव्याया दानेन भवोघं-संसारं प्रवाहन्ति अतः श्रव्यान्तर उच्यते । यस्माच्च श्रव्यां पतन्ती छादनलेपनाभ्यामादश-व्यात्—स्थूणादानादिभिः धारयति अतः श्रव्याधरः , य-द्वा—तया श्रव्याया साधूनां वितीर्षया नरकादात्मानं धा-रयतीति श्रव्याधरः । गते सागारिकद्वारम् ।

अथ कः पुनः साऽगारिको भवतीति प्रश्नस्य निर्वचनमाह—

सेज्जामरो पभू वा, पभुसंदिट्ठो व होइ कायम्भो ।

एगमयेगे च पभू, पभुसंदिट्ठो वि एमेव ॥ २४९ ॥

श्रव्यान्तरः प्रभुर्यो प्रभुसंदिष्टो वा कर्त्तव्यो भवति । तत्र प्रभु-रुपाभयस्वामी प्रभुसंदिष्टस्तु तेनैव प्रभुणा यः कृतः प्रमाण-तया निर्दिष्टो यः प्रभुः स एको वा स्यादनेको वा भवति ।

अमुमेवार्थं विशेषत आह—

सागारियसंदिष्टे, एगमणेगे चउकभयणा तु ।

एगमणेगे वज्रा, णेगेसु उ वज्रए एकं ॥ २५० ॥

सागारिकं संदिष्टं च एकानेकपदनिष्पन्ना चतुष्कभजना कर्त्तव्या । सा चैयम्-एकः प्रभुरेकं सन्दिशति पञ्च प्रथमो भक्तः । एकः प्रभुरनेकान् सन्दिशति इति द्वितीयः, अनेके प्रभव एक सन्दिशन्ति इति तृतीयः, अनेके प्रभवाऽनेकान् सन्दिशन्ति इति चतुर्थः । अत्र चैतषु वा अनेके वा शय्यातरा वर्ज्याः, अप-चादपेक्ष पुनरनेकेषु शय्यातरेष्वेकं सागारिकं स्थापयित्वा वर्जयेत्, शेषेषु तु प्रावेशेत् । एतदुपनिष्ठाद्वयकीकरिष्यते ।

अथ कदा सागारिको भवतीति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—

अणुन्नयिय उवग्गहं, गुरुपायगयस्स अतिगते विन्ने ।

मज्झाए भिक्खत्ते, णिक्खत्ते भाणे एकेको ॥ २५१ ॥

अत्र नैगमनयाश्रिता बहव आदेशाः, सूत्रके आचार्यदे-शी घृते । तत्र प्रत्युपपन्नं सति यदाऽवप्रहाऽनुज्ञापनस्तदा सागारिको भवति । अपरो घृते-यदा गुरुणा पार्श्वे उप-योगं कृत्वा भिक्षां पर्यटितुं लग्नाः, अपरो घृते-यदा भोक्तु-मारब्धम्, अन्यो भणति-भाजनेषु विक्षिप्तेषु एको घृते यदा दैवसिकमावश्यकं कृतम् ।

पदमे बितिए ततिए, चउन्थ जामे य होज वाघातो ।

निव्वाघाए भयणा, मो वा इतरो व उभयं वा ॥ २५२ ॥

अपरो भणति राज्ञौ प्रथमं यामं गते सति शय्यातरो भव-ति, तदपरो द्वितीयं यामं गते, अन्यस्तृतीयं यामं गते, अ-परोऽभिधत्ते चतुर्थं यामं गते सति । आचार्यः प्राह-एते स-र्वेऽप्यनादेशाः कुत इत्याह-अनुज्ञापितावग्रहा निक्षिप्ताः तेषु दिवस एव व्याघातो भवेत्, व्याघाताभ्यां वर्ज्यताम् अ-न्यथा क्षेत्रं गताः कस्यासौ शय्यातरो भवतु ? । आवश्यक-दिषु चतुर्थयामपर्यन्तेषु वसतिव्याघातेन बोधकस्तेनादि-भयं वा अन्यत्र संक्रामतः कः शय्यातरो भवितुमर्हति ? । आदेशः पुनरय-निर्व्याघाताभावं यद्यन्यां वसति न गताः तत्रैव रात्रावुपिताः ततो भजना कर्त्तव्या । स च शय्यातरो भवेत्, इतरा वा, अन्यतरो वा, उभय वा ।

इदमेव भावयति—

जइ जग्गंति सुविहिया, करेति आवासगं च अन्नत्थ ।

सेजातेरण हांती, सुत्ते व कए व सो हांती ॥ २५३ ॥

यदीत्यभ्युपगमं एतांश्चतुरोऽपि प्रहरान् सुविहताः-शोभना-नुष्ठानाः साधवो यदि जाग्रतं प्राभातिकं चावश्यकमन्यत्र ग-त्वा कुर्वन्ति तदा स मूलापाध्यस्वामी शय्यातरो न भवति किं तु सुप्तं वा शयने कृतं सति, कृतं वा प्राभातिकावश्यकं शय्यात-रो भवति । अथ शय्यातरगृहं रात्रौ सुप्त्वा प्राभातिकप्रात-क्रमणं तत्रैव कुर्वन्ति तदा परिस्फुटं स एव शय्यातर इति ।

अन्नत्थ वसेऊणं, आवासगचरममणहिं तु करे ।

दोन्नि वि तरा भवति, मत्थादिसु इहरहा भयणा ॥ २५४ ॥

अन्यत्र स्थानेषु सुप्त्वा चरमं-प्राभातिकप्रतिक्रमणमन्यत्र कुर्व-न्ति तदा यस्यावग्रहं रात्रौ सुप्ता यद्यवग्रहं च प्राभातिकप्रतिक्र-

मणं कृतं तौ द्वावपि शय्यातरौ भवतः । इदं प्रायः सार्थादिषु प्रभवति आदिशब्दाच्चौगऽवस्कन्दभयादिपरिग्रहः । इतरथा तु प्रामादिषु वसतां भजना-विकल्पना ।

तामिवाह—

असइ वमहीए वीसं, वममाणं तहिं तु भयितव्वा ।

तत्थ ण तत्थ व वामं, छत्तच्छायं तु वज्जति ॥ २५५ ॥

यत्र संकीर्णयां वसतौ सर्वेऽपि साधवो न मान्ति तत्र विषयग अन्यस्यां वसतौ वसतां साधूनां शय्यातरा भक्त-व्याः । तत्र हि साधवः पृथक् वसतौ उषित्वा द्वितीयदिने सूत्रपौरुषीं कृत्वा समागच्छन्ति, ततो द्वावपि शय्यातरौ । अथ मूलवर्सानमागम्य तत्र पौरुषीं कुर्वन्ति, तत एक एव मूलवर्सानदाता शय्यातरः । लाढाचार्याभिप्रायः पुनरयम्-शेषाः साधवः तथा मूलवसतां, अन्यत्र वा प्रतिवसन्तु न तेषां संवन्धिनां सागारिकेन हार्त्तकारः, किन्तु सकलगच्छस्य क्षुद्र-कल्पस्वाचार्यस्तस्य छायां वर्जयन्ति मौलशय्यातरगृहमित्य-र्थः, इति विशेषचूणिनिशीथचूणेरभिप्रायः । मूलचूण्यभिप्राय-स्तु पुनस्तत्र विस्तीर्णया वसतेरभावं विषयकं वसतौ वसतां शय्यातरा भजनीयाः, यदि संस्तरन्ति ततः सर्वेऽपि शय्यात-राः परं ह्रियन्ताम् । अथ न संस्तरन्ति तत एकं शय्यातर-कुलं निर्दिशन्ति शेषाणि परिहरन्ति । तत्राप्यसंस्तरणे द्वि-व्यादिक्रमणं तावद्वक्तव्यं यावत्तस्य वसतावाचार्यः स एकां वर्जनीयः, शेषाः सर्वेऽपि निवेशनीयाः । तथा—‘त-त्थ व वासे’ इत्यादि कलैकस्याचार्यस्य बहव आचार्याः श्रु-त्यर्थमुपसंपन्नास्तत्रैकस्यां वसतायमानाः पृथक् पृथक् व-सतिषु स्थिताः सन्तस्तत्र मूलाचार्यसमीपे अन्यत्र वा आ-त्मीयासु वसतिषु वसन्ति, सर्वेषामपि शय्यातराः परिह-र्त्तव्याः । असंस्तरणे तु पूर्वोक्तप्रकारेण तावद्वक्तव्यं यावच्छ-त्रच्छायां वर्जयन्ति मूलाचार्याः शय्यातरमित्यर्थः । गते कदा सागारिक इति द्वारम् ।

अथ कतिविधः शय्यातरपिण्ड इति द्वारमाह—

दुविह चउविह छविह, अद्विहो हांति बारसविहो उ ।

मिजातरम्म पिंडो, तव्विवरीतो अपिंडो अ ॥ २५६ ॥

द्विविधो वा चतुर्विधो वा पञ्चविधो वा अष्टविधो वा द्वाद-शविधो वा शय्यातरस्य पिण्डो भवति । तद्विपरीतः शय्या-तरपिण्डो न भवति ।

अथैनामेव गाथां विवृणोति—

आहारोवहि दुविहो, विदु अणं पाणओ उवग्गहिओ ।

असणादी चउरो ओ-दुवग्गोहे छविहो एमो ॥ २५७ ॥

अमणे पाणे वन्थं, पादे सेजादिया य चउरहुं ।

असणादि वन्थदोसुं, वादिचउकति वारसगं ॥ २५८ ॥

द्विविधः शय्यातरपिण्डो भवति, तद्यथा—आहारः, उपधिष्य । ‘विदुञ्जि’ द्विगुणितौ चत्वारो भवन्तीति कृत्वा चतुर्विधः शय्यातरपिण्डः पुनरयम्—अन्नं पानम् औपग्रहिकोपकरणं चेति । तथा—अशनाद्यन्नान्वाग् औ-पिकोपधिगौपग्रहिकोपधिश्चेति पञ्चविधः । अन्नं पानं वस्त्रं पात्रं शय्यादयः शूचीपिप्पलकनस्त्रयनिकाकरीशोधनरूपा-

अन्वार इत्यर्थाध्यात्मना अशनादीनि वस्त्रादीनि शू-
क्यादीनि चेति त्रीणि चतुष्कानि द्वादश भवन्ति । त
द्यथा अशन १ पान २ स्नादिम ३ स्नादिम ४, वस्त्रं ५ पात्रं ६
कम्बलं ७ पादपोच्छ्रुतं ८ शूची ९ पिप्पलको १० नखच्छेदनकं
११ कर्णशोधनकं १२ चेति ।

तृणङ्गलत्वारमल्लग-संज्ञामन्थारपीडलेवादी ।

मिज्जातरपिण्डो मा.णु होति मेहे य सो अहिओ ॥२५६॥

तृणङ्गलत्वारमल्लकशय्यास्तारकपीडलेपादिशब्दात्—त-
त्प्रमुखादिकं च एष शय्यातरपिण्डो न भवति । यदि शय्या
तरस्य पुत्रादिः शैक्षो वस्त्रपात्रसहितः प्रव्रजितमुपनिष्ठो
तदा सागारिकपिण्डो न भवति । अपरः प्राह—यदा निर्मन्तु-
कामैः पात्राद्युपकरणमुद्धाहितं तदा अशय्यातरः । अन्यो ब्रू-
ते—यदा वसन्तेनिर्गता भवन्ति तदा, परो भणति—यदा
सागारिकस्याचग्रहा निर्गताः, एको ब्रूते—सूर्योद्गमे निर्गतानां
प्रथमपौरुष्यां गतायाम्, अपरो ब्रूते—तृतीयस्याम्, तद्व्यः प्राह
यार्वाहवसं दिवससंस्काश्चतस्र पौरुष्यस्तावतः कालादूर्ध्व-
मशय्यातरः । एते सर्वेऽप्यनादिशः ।

मिहान्तः पुनरयम्—

आपुच्छिय उग्गाहिय, वसहीओ निग्गतोग्गे एगो ।

पहमादीया दिवमं, बुच्छे वज्जज्जहारत्तं ॥२६०॥

‘बुच्छे वज्जज्ज होरत्तं’ ति—यस्यां वसन्तो उ-
चितास्ततो यस्यां बेलायां निर्गताः तत ऊर्ध्वमहो-
रात्रं यावद् गृह अशनादिकं वर्जयेयुः ततः परन्तु क-
ल्पते, आपुच्छादिषु तु सागारिकावग्रहनिर्गताः तेषा-
म्वेशेषु यदि कथमपि गमनविघ्नमुत्पन्नं ततो भूयोऽपि तस्या-
मेव वसन्तो स्थितेषु कथमशय्यातरं भवितुमर्हति ? ये पुनः
प्रथमादप्रहरविभागनाशय्यातरमच्छान्तिं तेषां सूर्यास्तम-
नविनिर्गतानां रात्रौ प्रथमादिपौरुष्याविभागनाशय्यारः
प्राप्नोति, तच्च न प्रयुज्यते ।

कुत इति चेदुच्यते—

अग्गहणं जेषा गिसि, अणंतंगंतरे दुहिं च ततो ।

गहणं तु पोरिमीहिं, चोदग एते अमादेया ॥ २६१ ॥

येन हन्तुना निशिरजन्यामस्माकं भक्षणानादग्रहणं, तथा किं
चिदनन्तरमेकान्तरादिभिर्वा पौरुष्याभिः शय्यातरपिण्डस्य
ग्रहणमिच्छन्ति । हे नादक ! ते एते सर्वेऽप्यनादिशः । आदिशः
पुनरयम्—संध्यायां दिवा निर्गतानां रजन्याश्चतुरे यामान् श-
य्यातरस्ततः परं सूर्योद्गमे अशय्यातरः । एवं जघन्यतः उक्तम् ।

उत्कर्षतः पुनरित्थम्—

सुरत्थमनगयाणं, दोणहं रयणीणं अट्ट जाम भवे ।

देवसियमज्ज चउ दिण-शिग्गेत्तं वित्तिथम्मि सा बेला २६२

सूर्यास्तमनसमये रात्रौ निर्गतानामेषां परं यं चाहोरात्रं
शय्यातरं भवति, ततो द्वयो रजन्योरष्टौ यामाः देव-
सिकाश्च, रजनीद्वयमध्यवर्तिनश्चत्वारो यामाः, एवं डा-
दशानां यामानामन्ते उत्कर्षतः अशय्यातरं भवति । एष एक
आदेशः । द्वितीयः पुनरयम्—‘दिणानगय वित्तिथम्मि सा बेला’

ति-सूर्योदये दिवा यदि निर्गतास्तथा द्वितीये दिने तस्या-
मेव बेलायां शय्यातरः एवमहोरात्रं वर्जितं भवति । गतं
शय्यातरः कंदति डारम् ।

अथ शय्यातरः कस्य परिहर्तव्य इति द्वारनिरूपणायाह—

लिगत्थस्म उ वज्जो, तं परिहरतो व भुजतो वा वि ।

जुत्तस्म अजुत्तस्म व, रसावणो तत्थ दिट्ठतो ॥२६३॥

लिङ्गस्थस्य—साधुलिङ्गधारिणस्तं शय्यातरपिण्डं परिहरता
वा भुजानस्य वा साधुगुणैर्युक्तस्य वा अयुक्तस्य वा शय्या-
तरं वर्जयेत्—वर्जनीयः, तत्र रसावणो मद्यहृष्टो दृष्टान्तः । यथा-
महाराष्ट्रदेशे रसावणे मद्यं भवतु वा मा वा तथापि तत्प-
रिहान्त्यै तत्र ध्वजो मध्य आरोप्यते तं ध्वजं दृष्ट्वा सर्वे भि-
क्षाचरादयः परिहरन्ति । एवमस्माकमपि साधुगुणैर्युक्तो वा
भवतु मा वा परं रजोहरणध्वजो दृश्यते इति कृत्वा लिङ्ग-
स्थस्यापि शय्यातरः परिहियते ।

अथ के दोषा इति डारमाह—

तिन्धंकरपडिकुट्ठो, आणा अन्नायउग्गमे न सुज्जे ।

अविमुत्ति अलाघवया, दुल्लभमिजाए बुच्छेओ ॥२६४॥

तीर्थङ्करः प्रतिकुष्ठो निषिद्धः शय्यातरपिण्डः । अथ तं
गृह्णतीति तेषामाज्ञा न कृता भवति ‘अन्नाय’ ति—आज्ञातो-
ऽयं मांसं निवासवशात् आज्ञा—स्वरूपतया न शुद्धश्चेति प्रत्या-
सन्नतया तत्रैव पुनः पुनः भक्षणानादिनिमित्तं प्राविशत उद्ग-
मोऽपि न शुद्धयति । अविमुक्तिर्नाम—स्वाध्यायश्रवणादिना
आवर्जितः शय्यातरं कुर्वन्ध्यादिप्रणीतं द्रव्यं ददाति, त-
द्ग्रहणलोलुपतया तद्गृहं न विमुञ्चति । अलाघवता तु वि-
शिष्टाहारलाभनोपनिगलकपोलतया शरीरलाघवं प्रचुरव-
त्त्वादिलाभनोपकरणलाघवं च न भवेत्, दुर्लभा च शय्या
भवति । यन किल शय्या दत्ता तेनाहाराद्यां व्यामिति भया
द्भूयः शय्यामगारिणो न प्रयच्छन्तीति भावः । व्यवच्छेदश्च-
विनाशः शय्यायाः क्रियते । अथवा—भक्षणानादिप्रतिषेध इह
व्यवच्छेदशब्देनोच्यते, एष निर्युक्तिगाथात्ममासाधः ।

अथैनमेव प्रतिपदं विवृणोति—

पुरपच्छिमवज्जहिं, अविकम्मं जिगवेहि लेमेणं ।

भुत्तं विदेहपच्छिय, य सागारियस्स पिण्डो उ ॥२६५॥

पूर्वस्तीर्थंकरः ऋषभस्वामी पश्चिमः श्रीमन्महावीरस्तर्ज्जैः
आजितविभिर्मध्यमजिनवर्गैर्विदेहजैः तीर्थकरैराधाकर्म्मवि-
लेशेन सुधावशतो भुक्त भोक्तृमनुजानामिति भावः । नच—नेव
सागारिकस्यानुज्ञातम् । इयमत्र भावना—मध्यमतीर्थकुलां च
यं साधवस्तेषां यस्यैव योग्यमाधाकर्म कृतं तस्यैव न कल्प-
ते, शयाणां तु कल्पते इति, तैराधाकर्म भोजनमपि कथंचि-
दनुज्ञातं न पुनः शय्यातरपिण्डः “सेज्जायरपिण्डो वा,
उत्तमं वा य पुरिमाज्जिडं य । किइकम्मस्स य करणा, च-
त्तारि अनाहिया कप्पा ॥१॥” इति तैर्वचनान् ।

अथाज्ञाद्वारमज्ञातद्वारं चाह—

मव्वेसिं तेमिं आणा, तप्परिहारी ण गेयहती ण कया ।

अप्पायं च ण जुज्जति, तहिं वि तो गेयहती तत्थ ॥२६६॥

सर्वेषामपि तेषां नीर्यहतां तत्पिहारिणां शय्यांतरपिण्ड-
प्रतिबंधकारिणामाज्ञा तत्पिण्डं गृह्णता न कृता भवति । तथा
यत्रैव गृहे स्थितस्तत्रैव भिक्षां गृह्णतो न युज्यते-न घटते-न शु-
द्धयतीत्यर्थः । अर्हतास्य नस्य यदुक्तं भिक्षाग्रहणं नदक्षानमि-
ति व्युत्पत्तेः ।

अथ शुद्धिद्वारमाह-

बाहुंश्चा गच्छेत्स उ, पदमालियपाणागादिकजैसु ।

संज्ञाय करणं आउ-द्विपाकरणं उगमेगंतरे ॥२३॥

गच्छेत्स यद् बाहुस्य-साधूनां प्राचुर्ये तस्माद्धतोः प्रथमा-
लिकापानकौषादिकार्येषु पुनः पुनः प्रविशन्तस्तथा स्वा-
ध्यायश्चर्चणं करणेन च यथाकृत्याकलापानुष्ठानेन
आवर्तिता आवर्जिता उर्ध्वदेवापाणामेकतगनं कुर्युः । (२५)

अथ दुर्लभशय्याद्वारमाह-

भिक्षवापरणगृहणं, दोगचं अम आगमं ण देमो उ ।

पयरणं णत्थि ण कप्पति, असाहु तुच्छे य पसवणा ॥२७॥

यस्यापि ध्रुष्टितां गृहे पञ्चशान्का गच्छेत्सु वर्षासु स्थितः ।
स च शय्यांतरं गृहमनुष्याणामादिशान्ति-यदि साधवो
गृहाणुच्छेभोजनैर्निगच्छन्ति ततो महदमकलं स्यात्, अतो
दिने दिनेऽमीषां प्रथममेव भिक्षा दातव्या, ततस्त साधवः
सर्वेऽपि तस्मिन् गृहे प्रतिदिनं प्रथमतः प्रतर्गमिष्यां
गृह्णन्ति, ततश्च शय्यांतरस्य कालान्तरं दोगचं-द्वि-
प्रांता । अन्येषां च साधूनां तत्र गमनं ध्रुष्टितम्, चरन्ति-याच-
ते । स प्राहि-विशते वसति परं न प्रयच्छामः । साधुभिरुक्त-
किं कारणं न प्रयच्छन्ति, स प्राह-प्रतर्गमं प्रथमदातव्यभि-
क्षारूपं नास्ति । साधवां ब्रुवते-न कल्पते अस्माकमचरणं
प्रहीनुम् । स प्रतिब्रुवते-असाधु-अमकलमिदं यन्मम गृहा-
णुच्छेभोजनैर्निगच्छन्ति । ततस्तस्य साधुभिः प्रज्ञापना कृता
आयुष्मन्निदमेव भवतः परममकलं यद्वं साधूनां वस-
तिरुपयुज्यते अनेया हि दत्तया भवता सर्वेषामपि भक्ष्या-
नादिकं दत्तमेव भवति । इत्थं प्रज्ञापितः स तेषां वसति
प्रदत्तवान्, एवं दुर्लभा शय्या भवति ।

अथ व्यवच्छेदद्वारमाह-

थल देउलिया ठाणं, मति कालं दद्दु दद्दु तहिं गमयं ।

निग्गए वसही भंजणं, अण्ण उब्भामगा उद्धा ॥२७२॥

कस्यापि ग्रामस्य मध्यं स्थलम्, तत्र ग्रामं मालत्वा दे-
वकुलिका कारिता, तत्र साधवः सन्ति । ते च तत्रोच्चतरं
देवकुलं स्थितास्तत्कालं भिक्षायां देवकुलं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तत्र
तेषु कुलेषु भिक्षार्थं गच्छन्ति तत्रैकमपि कुलं ते तां भिक्षां गृ-
ह्णन्ति समुद्धरन्ति, एवं च निर्दिष्टाः सर्वेऽपि गृहस्थाः । ततो
निर्गतेषु साधुषु वसन्तदेवकुलिकायास्तैर्भोजनं क्रियते, माम् अ-
न्येऽप्यगतास्नापयिष्यन्तीति । इतश्चान्यस्मिन्कीदृशे स्थलग्रा-
मे अनेके साधवां देवकुलिकायां स्थिताः, ते च भगवन्तो
निःस्पृहा बहिर्गामी चोद्धामकभिक्षाचर्यां गच्छन्ति स्वाध्याय-
पराश्च तिष्ठन्ति । ततस्ते गृहस्था आवृत्ताः संभूय तान्
साधून्निमन्त्रयन्ति । साधवो ब्रुवते-बालवृद्धादीनां कार्यं
प्रहीष्यामः, एवं घृतादिदुर्लभद्रव्यमपि सुलभं भवति । नच
शय्याया व्यवच्छेदो जायते-गते दापो वा के तस्येति द्वारम् ।

अथ कारणजाते कस्मिन् कल्पते इति द्वारगाथामाह-

दुविहे गल्लगम्भी, निर्मतणे देवदुल्लभि अमिषे ।

आमोअरियपमासे, भवे य गहणं अणुआयं ॥ २७३ ॥

द्विबधे-आगाढं, अनागाढं च १ ग्लानत्वे, तथा मिमन्त्रणे
२ दुर्लभद्रव्यं ३ अशिवं ४ अवमौढ्यं ५ प्रह्वं वा राजद्विष्टं ६
भयं वा बाधिकस्तेनादिसमुत्थं ७ एवं सप्तसु कारणेषु स-
व्यातराण्डस्य ग्रहणमनुज्ञातम् । एष निर्युक्तगाथार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव विवृणोति-

तिपरिरयमणागादे, आगादे विप्पमेव गहणं तु ।

कज्जम्म बंदिया ज, छिर्यति ण य बिंति उ अकप्पं ॥ २७४ ॥

त्रिपरिरयं-धीनं घागन् परिभ्रमणं तदनागाढं अग्लान-
त्वं कर्त्तव्यं, यदि तथापि ग्लानप्रायास्यं न लभ्यते ततः परमं क-
परिहास्या मासलघुप्राप्ताः शय्यातराण्डं गृह्णन्ति । आगाढं
तु ग्लानत्वे क्षिप्रमेव ग्रहणं कार्यम् । तथा शय्यांतरं भक्ष-
पानमस्मद्गृहे गृह्णीत एवं चरन्ति-निमन्त्रिताः सन्तो
भगन्ति कार्ये समुत्पन्ने प्रहीष्यामः न च ब्रुवते शुभमदीयं
भक्षपानमस्माकं न कल्पते ।

जं वा अमहीणं तं, भणंति तं देहि तेण णे कजं ।

खिच्चंधे चेव मयं, घेत्तूण पसंगे वारेंति ॥ २७५ ॥

यद्वा यद्द्रव्यं तस्य गृहं अस्वाधीनं नास्तीत्यर्थः, तद्वृणन्ति;
याचन्ते इत्यर्थः । यथा अमुकं द्रव्यं प्रयच्छन् तनास्माकं शु-
कतरं कार्यम् । अथ शय्यांतरं निर्वन्धमतीवाग्रहं करान्ति ततः
सकृद् एकवारं गृहीत्वा भूयः प्रसक्तं निवारयन्ति ।

दुल्लभद्वयं च सिया, संभारघयादि षेपसी तं तु ।

आमसिषे पणगादिसु, जतिऊणममंथरे गहणं ॥ २७६ ॥

दुर्लभद्रव्यं वा संभारघृतादिकं शय्यातरगृहं स्यात्, संभा-
रा बहुद्रव्यसंयोगस्तत्प्रधानं घृतं संभारघृतम् । आदिश-
ब्दान्-शतपाकनैलादि, तच्च ग्लानादीनामसं शय्यातरगृहं
गृह्णन्ति अयमौढ्याऽशिवयोरसंस्तरणं पञ्चकहान्या यन्तिवा
मासलघुप्राप्ताः शय्यातरकुले ग्रहणं कुर्वन्ति ।

उवसमण्डं पदुद्धे, सत्थो जा लब्धते व ताणं व ।

अच्छंता पच्छणं, गेहंति भये वि एमेव ॥ २७७ ॥

प्राद्विष्टस्य राज्ञ उपशमनार्थं तिष्ठन्तो, यद्वा-राज्ञा निर्दिष्टया
आज्ञताः सन्तो याचकत्र साधो न लभ्यते तावत्पच्छन्ति ति-
ष्ठन्तः शय्यातरकुले भक्षपानं गृह्णन्ति; मा पर्यटतो राजा वा
राजकीया वा ह्येर्गभति कृत्वा, भयं बाधिकस्तेनादिप्रभवं
तत्र बहिर्गमेषु भिक्षां गन्तुं न शक्यते, स्वग्रामं च न लभ्यते ।
अत एवमेष शय्यातरकुले गृह्णन्ति ।

अथ कया यतनया ग्रहीतव्यम् इति द्वारमाह-

तिक्खुत्तो सक्खेत्ते, चउहिमि मग्गिऊण कडयोगी ।

दव्वस्स य दुल्लभया, सागारियसेवणा दव्वे ॥ २७८ ॥

स्वक्षेत्रे सक्कोशयाजनाभ्यन्तरे स्वग्रामपरग्रामयोस्त्रिकृत्य-
स्नानं वागन् चतसृष्वपि दिक्षु 'पुटं ति' भैक्षं दुर्लभद्रव्यं वा
मार्गयित्वा यदि न प्राप्नोति ततः कृतयोगी गीतार्थं द्रव्यस्य
शुद्धभक्षपानाद् दुर्लभतां मत्वा सागारिकद्रव्यस्य सेवना-
शय्यातरावपया विधिः ।

अथानेकशय्यातरविषयं विधिमाह-

शेगेसु पियापुत्ता, सवसि वणिण् घडो वण् चैव ।

एणसि णाणत्तं, वोच्छामि अहाणुपुव्वीए ॥ २७६ ॥

अनेकेषु शय्यातरविषयमी भेदाः-पितापुत्रौ सपत्न्यौ वा वणिजो वा घटावा-गोष्ठी वज्रो वा-गोकुलम् एतेषां द्वाराणां नानात्वं विभागं वक्ष्यामि-प्ररूपयिष्यामि यथानुपूर्व्या ।

प्रतिज्ञानमेव निर्वाहयति-

पितपुत्ते थरया य, अप्पद्दोसा य तम्मि उ पउमिण् ।

जेट्ठाहअणुप्पवणा, पाहुणए जं विधिग्गहणं ॥ २८० ॥

यदि पिता पुत्रश्च द्वार्यापप्रभु तत उभावप्यनुज्ञापयितव्यौ । अथ पिता स्वधिर इति कृत्या चशब्दात्पुत्रोऽप्यतिबाल इति कृत्या यदाऽप्रभुस्तदा नानुज्ञापनीयः । दायाश्चानुज्ञापनायां निष्काशनादयः प्रभुकृता भवन्ति । अथ स प्रभुः प्रोषितस्तनस्तस्यैव यो ज्येष्ठादिः आदिशब्दादनुज्येष्ठादयो वा तेषामनुज्ञापना कर्त्तव्या । प्राधूणको वा यस्तस्याभ्यर्हितः सोऽनुज्ञापनीयः सर्वत्र । यद्विधाना ग्रहणं तद्वानुज्ञातं भगवद्भिर्नाविधिनेति अर्थनामेव व्याख्यानयति-

हुप्पविइपिया पुत्ता, जीहं होति पभू ततो भणइ मव्वं ।

णातिकमंति जं वा, अपभुं व पभुं व तं पुव्वं ॥ २८१ ॥

द्विप्रभृतयः अनियताः पिता पुत्रा यत्र प्रभया भवन्ति तत्र सर्वेऽपि तान् मिलितान् भणन्ति अनुज्ञापयन्ति । यं वा प्रभुमप्रभुं वा नातिकामन्ति-प्रमाणयन्ति तं पूर्वमनुज्ञापयन्ति ।

अप्पहु लहुओ दियणिमि, पभुणिच्छूढे विणामगरिहा य ।

असहीणम्मि पभुम्मि उ, साहीणेजेट्ठादणुप्पवणा ॥ २८२ ॥

यद्यप्रभुमनुज्ञापयन्ति ततो मामलघु, प्रभुश्च समागतो द्विवा निष्काशयति चतुर्गृह, रात्रौ निष्काशिता स्तेनस्वापदादिभिर्विनाश प्राप्नुवन्त, अन्यत्र वर्त्तमानमलभमाना लोकतो गर्हामासादयन्ति । तथा किं यूयं शोभनैः कर्माभिर्निर्धाटिता, प्रथममपि न प्रयच्छाम इति । प्रभुः पिता न स्वाधीनः किं तु प्रोषितस्ततो यः स्वाधीनो ज्येष्ठादपुत्रः आदिशब्दादनुज्येष्ठादिकोऽपि यः प्रभुः स अनुज्ञापयितव्यः । अथ सर्वे प्रभवः ततो युगपत् सर्वेऽप्यनुज्ञापनीयाः ।

पाहुणयं च पउत्थे, भणंति मित्तं व णातगं वा मे ।

तं पि य आगतमेत्तं, भणंति अमुण्णं दत्तं ॥ २८३ ॥

प्रभौ प्रोषिते सति प्राधूणको यस्तस्याभ्यर्हितः समायातः स च मित्रं वा तदीय ज्ञातकं वा-स्वजनं भणन्ति-अनुज्ञापयन्ति । न च प्रभुमागतमात्रमेव भणन्ति-अमुकेन युष्मन्मित्रादिना अस्माकमिदं दत्तम् । स चाभीष्टनामग्रहणं कृतं न निर्धाटयति ।

अप्रभुविषयं विधिमाह-

अप्पभुणा उवदिष्से, भमति अच्छासु जा पभू एति ।

पत्ते उ तस्स कहणं, सो उ पमाणं न ते इतरे ॥ २०४ ॥

अप्रभुमनुज्ञापितो भणति-अहं न जानामि, ततः साधवो भणन्ति यावत्प्रभुरागच्छति तावद्वयं तिष्ठामः, एवमनुज्ञापिते-नाप्रभुणा विनीर्णे प्रतिश्रये यदा प्रभुः प्राप्ता भवति तदा तस्याप्ययथाभूतं कथयितव्यम् । कथितं च स ददाति वा निष्काशयति, एवमत्र प्रमाणं न ते पूर्वानुज्ञापिता इतरे अप्रभवः । एवमुक्तेन स्वामिना यद्वसन्तं ग्रहणं तद्वानुज्ञातमिति ।

इय एसाऽणुप्पवणा, जतणा पिंडो पभुम्म उववजे ।

सेमाणं तु अपिंडो, सो वि य वज्जो दुविहदोसा ॥ २८५ ॥

सा चैवमुक्तप्रकारेण एषा प्रतिश्रयानुज्ञापनायां यतना प्रोक्ता अथ शय्यातरपिण्डपरिहारणं यतनाऽभिधीयते-यः प्रभुः शय्यातर इति कृत्या तद्गृहं पिण्डो वर्ज्यः, शेषाणामप्रभुणाम् अपिण्डः-शय्यातरपिण्डो न भवति परं सोऽपि द्विविधदोषात् भद्रकप्रान्तकृता दोषपरिहारार्थं वर्जनीयः । गतं पितापुत्रद्वारम् ।

अथ सपत्नीद्वारमाह--

एगे महाणमम्मि, एकतो उक्खित्तं सेसपडिणीए ।

जेट्ठाए अणुप्पवणा, पउत्थेसुं य जेट्ठ जाव पभू ॥ २८६ ॥

शय्यातरं प्रोषिते सति यास्तदीयाः पत्न्यस्तासां यद्वोजने तत्र चतुर्भङ्गी एकत्र राजमेकत्र भुङ्क्ते १ एकत्र राजं विष्वक् भुङ्क्ते २ विष्वक् राजमेकत्र भुङ्क्ते, ३ विष्वक् राजं विष्वक् भुङ्क्ते । ४ तत्र 'एगं महाणमम्मि एकतो' ति-एकस्मिन् महानसे एकतो भुङ्कमिति प्रथमभङ्गो गृहीतः, 'उक्खित्तं' ति-एकत इति पदमनुवर्त्तते एकतः-एकस्मिन् स्थाने उक्तं भोजनभूमिकां नीतं भुङ्कमिति यावत् अर्थादापन्नं विष्वक् राजम्, एतेन तृतीयभङ्ग उपात्तः । द्वितीयचतुर्थभङ्गौ पुनरवर्जनीयार्थानि कृत्या न गृहीतौ । 'सेसपडिणीए' ति-यदेकत्र राजमेकत्र भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते यद्यपि शेषसपत्नीभिः स्वगृहं प्रत्यानीतं तथापि भद्रकप्रान्तदोषपरिहारार्थं वर्जनीयम् । प्रभौ प्रोषिते मदीया ज्येष्ठभार्या वर्त्तमाननुज्ञापयते । अथ सा न सुतमती ततो ज्येष्ठा प्रिया पुत्रवती, द्वयौर्वा पुत्रवत्यौर्वा ज्येष्ठपुत्रा यः पुत्रो वा प्रभुर्यो वा स्वयं गृहं प्रभुः-प्रामाणभूता सा अनुज्ञापनीया । एषा चिरन्तनगाथा ।

अर्थेनामेव विवृणोति--

तम्मि य अस्माहीणे जेट्ठेपुत्तमाया व जा व मे इट्ठा ।

अह पुत्त माय मव्वा, वी(इ)ट्ठा जेट्ठा पभू वा वि ॥ २८७ ॥

तस्मिन् गृहस्वामिन्यस्वाधीनऽसंनिहिते ज्येष्ठा भार्या पुत्रमाता वा या वा 'से' तस्य गृहपतेरिष्टा वल्लभा सा वर्त्तमाननुज्ञापनीया । अथ सर्वा अपि पुत्रमातरः अभीष्टाश्च ततो यस्याः पुत्रो ज्येष्ठस्तामनुज्ञापयन्ति । अथ ज्येष्ठपुत्रा न प्रभुः ततः कनिष्ठोऽपि यस्याः पुत्रः प्रभुः सा अनुज्ञापयितव्या ।

पिण्डग्रहणे विधिमाह-

अमहीणे पभुपिंडं, वज्जिती सेमए तु भहादी ।

साहीणे जहिं भुंजइ, सेससु वि भहपेतेहि ॥ २८८ ॥

अस्वाधीने गृहस्वामिनि या पत्नी प्रभुस्तस्याः पिण्डं साधवो वर्जयन्ति । शेषसपत्नीगृहेषु न शय्यातरपिण्डं परं भद्रकप्रान्तकृता दोषा भवन्ति; अतस्तासामपि पिण्डः परिहर्तव्यः । अथ स्वाधीनः शय्यातरः ततो यस्या गृहं भु-

इह तत्र शय्यातरपिण्ड इति कृत्वा वर्जयन्ति, शेषाण्य-
पि सपत्नीगृहाणि भद्रकप्रान्तदोषपरिहारार्थं वर्जयन्ति ।

एगन्थ रंधणे भुं-जणे य वर्जंति भुत्तमेमं पि ।

एमेव वीमु रद्धे, भुंजंति जहिं तु एगट्ठा ॥ २८६ ॥

एकत्र रन्धनम् एकत्र भुक्तमित्यादि चतुर्भेदकृपां यत्रैकत्र र-
न्धने भोजने वा तत्र भुक्तशेषमपि वर्जयन्ति । प्रथमभेद इत्य-
र्थः, एवमेव विष्वक्कृपादेऽपि यत्रैकत्र भुज्जते तत्र भुक्तशेषमपि
न गृह्णन्ति तृतीयभेद इति भावः । एवमस्थार्धानमर्तृका-
णां विधिभेदः ।

अथ स्वारधीनभर्तृकाणां यो विधिस्तमाह—

गिययं च अगिययं वा, जहिं तरो भुंजती उ तं वर्जं ।

ममासु वि ग य गिएहति, मा छोभममादि भदाह ॥ २८७ ॥

नियतं वा यत्र शय्यातरं भुङ्क्ते तद्गृहं वर्जनीयम्, नियतं ना-
म-यदकस्य एव गृहं प्रतिदिनं भुङ्क्ते, अनियतं तु वारकेण
सर्वास्मामपि गृहं भुङ्क्ते, शेषपत्नीगृहेषु यद्यपि शय्यातरपि-
ण्डो न भवति तथापि न गृह्णन्ति । मा भद्रकप्रान्तकृतान्छोभ-
कादयो दोषा भवेयुः स च प्रज्ञापकः, भोजनं शेषपत्नीगृहं न
भद्रकशय्यातरः कुर्यात् । मम गृहं तावदमी न गृह्णन्ति अतः
मममपि दत्त्वा पुण्यमुपाजंयामीति बुद्ध्या, यस्तु प्रान्तः स
ह्येप यायात् अहो दुष्टधर्माण इमं, याद मदीयगृहं न कल्पते
तत एतासा मदीयपत्नीनां गृहं कथं कल्पते इति प्रतिष्ठश्च
प्रतिधयात् निष्काशयेत् । गत सपत्नीगृहम् ।

अथ वर्गगट्टारमाह—

दासु वि अक्खोच्छिमा, सव्वं जं तम्मि जं च पाउमं ।

खंधे संखडि अडवी, अमती य घरम्मि मो चव ॥ २८९ ॥

कोऽपि शय्यातरं देशान्तरं गन्तुकामो नगरादेशिहः
स्थितो वर्जते, तस्य च द्वयोरपि गृहयोरन्तर्गृहाद्विगृहं
बहिर्गृहाद् बाह्याभ्यन्तरगृहं भद्रादिकमव्यवच्छिन्नं यदा-
नीयते तत् न कल्पते । अथासौ शय्यातरस्ततः स्थानान्
प्रस्थितः ततो यो निर्गच्छति तस्मिन् सर्वं तद्विष-
यसमीतमन्यदिवसनीतं च भद्रपानं कल्पते । सर्व-
स्वस्वपि त्यक्तं मा भुर्दानप्रसक्तं इत्याशङ्क्याह—यच्च प्रायो-
ग्य-प्रान्तजनयाम्यं तत्प्रापणीयं प्राप्तुं चेत्यर्थः, 'खंधे'
नि-स्कन्धप्रदेशयोग्यं कृत्वा बहिर्ग्रामेषु व्यवहरन् शय्यातरः
साधूनां दधिदुग्धादिकं दद्यात्, 'संखडि' ति—संखडिं
कुर्यात् साधूनामपि दद्यात्, 'अडवी' ति—अटवीं या काष्ठ-
च्छेदनादिनिमित्तं गृहीतशम्बलो गच्छन् साधून् दृष्ट्वा त-
न्मध्यात् तेषामपि दद्यात्, एतेषु त्रिष्वपि न कल्पते । 'अ-
सई य घरम्मि मो चव' ति—याद शय्यातरः सपुत्रपशुवा-
न्ध्वो गृहं नास्ति किं तु देशान्तरं प्रापितः तदा देशान्तर-
स्थितोऽपि स एव तत्र शय्यातरं नान्य इति निर्युक्ति-
गाथासमासार्थः ।

अर्थनामैव विवरीपुराह—

निगमगाह, वहिद्विण्, अंतोखत्तस्य वज्र सव्वं ।

बाहिं तदिहणीए, संसु पमंगदोसेण ॥ २९२ ॥

शय्यातरं वाणिज्येन देशान्तरं गन्तुकामो निर्गमकः,
१४५

प्रस्थानं च शुभमुद्गते क्रियते, इत्यादिकारणेन नगरादेशिह-
गत्वा सकाशयोजनेष्वभ्यन्तरे बहिर्वा स्थितो भवेत् ।
यद्यतः क्षेत्राभ्यन्तरे स्थितः तदा सर्वं तद्विषयान्यदिवस-
नीतं शय्यातरपिण्ड इति कृत्वा वर्जयेत् । अथासौ क्षेत्राद्विहः
स्थितः ततस्तद्विषयसमीतं शय्यातरपिण्डः, शेषदिवसनीतं
तु यत्परिवाहितम्, यथा—तत्रैवापस्कृतं तत्र शय्यातरपिण्डः
परं तदापि प्रसक्तदोषेण मा भद्रकप्रान्तकृतदोषाणां प्रसक्ता
भवेदिति कृत्वा न ग्रहीतव्यम् ।

ठितो जया खेसबहिं मगारो,

भत्तादियं तस्म दिणे दिणे च ।

अच्छिमाणिज्जति शिज्जती य,

गिहा तदा होति तहिं वि वर्जं ॥ २९३ ॥

यदा क्षेत्राद्विहः स्थितस्तदा तस्य भद्रादिकमव्यवच्छिन्नं
दिने दिने गृहाद्विहगर्जायते, बहिःस्थानाच्च गृहं नीयते; त-
त्सर्वमपि सागारिकपिण्डो भवति तत्र स्थितस्य वर्जनात् ।

बहिद्विण् पट्टिमां य, मयं व संपत्थिया उ गेरहंति ।

तन्थ उ भद्गदोमा, ग होति ग य पंतदोसाओ ॥ २९४ ॥

शय्यातरः क्षेत्राद्विहः स्थितो यस्यां वेलायामग्रतो गन्तुं
प्रस्थितः स्वयं वा साधु, पूर्णो मासकल्पे संप्रस्थिताः त-
द्विषमात् यद्यन्यत्र वर्जन्ति तदा सर्वमपि प्रायोग्यं भद्रं पानं
गृह्णन्ति । कुत इत्याह—तत्र तस्यां वेलायां गृह्यमाणे भद्रक-
दोषाः प्रान्तदोषाश्च न भवन्ति । पुनर्ग्रहणाभावादिति भावः ।
अथ स्कन्धपदं संखडिपदमटवीपदं च व्याख्यातम्—

अंतो बहि कच्छउडिया--दि ववहरंतो पमंगदोसाओ ।

देउल जन्नममादी, कट्टा दंडं विवचंत ॥ २९५ ॥

क्षेत्रस्यान्तं बहिर्वा शय्यातरः कक्षापुटिकादिः—कक्षा प्रदेश-
पुटा यस्य स कक्षापुटिको-गृहीतोभयमादक इत्यर्थः । आ-
विशब्दात्—कौतुकिकादिर्वा, बहिर्ग्रामेषु व्यवहरन् साधूनां
दधिदुग्धादिकं दापयति तत्र क्षेत्रस्यान्तस्तद्विहनीतमन्यदि-
ननीतं च शय्यातरपिण्डः । बहिः पुनस्तद्विषयसमीतं श-
य्यातरपिण्डः, शेषदिवसनीतं न शय्यातरपिण्डः परं भूयः
प्रसक्तदोषाश्च गृह्यते । एवं तद्देवकुलनडागयक्षादिकं संखडिं
कुर्यात्, काष्ठादिनिमित्तं शम्बले गृहीत्वा अटवीं व्रजतः, क्ष-
त्रान्तर्दीयमानं शय्यातरपिण्डः । क्षेत्रबहिस्तद्विषयसमीतं श-
य्यातरपिण्डः, न द्वितीयदिवसनीतं, परं तदापि न ग्रहीत-
व्यम्, मा भूयः संखडिकाकरणमटवीगमनं वा साधूनां दानार्थं
कुर्यादिति कृत्वा ।

अथ गृहं असन स एव शय्यातर इति पदं व्याख्यातम्—

मुत्तूण गेहं तु सपुत्तदारो,

वाणिज्जमातिज्जति करणेहिं ।

मयं च अमं च वएज दमं,

मेज्जातरो तन्थ म एव होति ॥ २९६ ॥

मुक्त्वा-परित्यज्य गेहं साधूनामर्पायत्येत्यर्थः, सपुत्रदारः
शय्यातरं वाणिज्यादिभिः कारणैर्वादि स्वकमन्यं वा देश-
व्रजति तत्रापि स एव शय्यातरं भवति न पुनर्दृशान्तर-
स्थितस्य शय्यातरव्यमपगच्छतीति । गत वाणिज्यद्वारम् ।

घटाङ्गारमाह--

महतरअणुमहतर, ललियामणकडुयदंडपति ए य ।

एतेहि परिग्गहिया, होंति घडा तो तदा काले ॥२६७॥

महतराऽणुमहतरका ललितासर्निक. कटुको दण्डपतिक-
श्चांत, एतैः पञ्चाम. परिगृहीतास्तदा पूर्वकाल गोष्ठ्या भ-
वन्ति बभूवुरित्यर्थः ।

अथामूनेव महतरादीन व्याख्यानयानि-

मवत्थ पुच्छणिज्जो, महतरो जिट्टमामणधुरे य ।

ठड्यं तु अपभिहिण्, ऽणुमहतरो धुरे वाति ॥२६८॥

सर्वत्र सर्वेषु गोष्ठिकायेषु पश्यमानेषु सर्वैरपि गोष्ठैः पुरुष प्र-
च्छनीयः, यस्य च ज्येष्ठ महतरत्वमासीनानां धुरि च सर्वैरपि
स्थाप्यन्ते स महतरस्ततस्मात्सन् मूलमहतर अस्मान्नाहते
यस्तत्र सर्वैरपि प्रच्छनीयः धुरि च प्रथमं तिष्ठति, सः अ-
णुमहतरः । (वृ०) (' ललितासर्निक ' शब्दं पष्ठ भागे गता
ललितासर्निकव्याख्या ।)

एतथां महतरादीनां यद्वयकुलं सत्तार्थादकं तस्य

कथमनुज्ञापना विधेयं त्याह--

उल्लोमाणुसवणा, अपभदोमा य एकआं पढमं ।

जिट्टादिअणुसवणा, पाहुण्णं जं विहिग्गहणं ॥३००॥

महतरक्रममुल्लङ्घ्य यद्यल्लामं व्यातक्रमणानुज्ञापनां क-
र्मांत तदा मासलघु प्रभुदाषाश्च निष्काशनादयो भवेयुः ।
अतः सर्वेऽप्येकतोर्मिलिताः प्रथममनुज्ञापनीयाः । अथ सर्वे
र्मिलिता नावाप्यन्ते ततो ज्येष्ठमहतरस्य, तत्रभावे यथा-
क्रमं महतरादीनामनुज्ञापना विधेया । अथ महतरादी-
नामकोऽपि गृहं न प्राप्यत ततो यस्तपामभ्यर्हितः प्राधू-
र्णकस्तमवज्ञापयान्ति । एवंविधेन हि विधिना यदुपाश्रयस्य
ग्रहणं तदेवानुज्ञापना विधिग्रहणम् ।

अमुमेवार्थं स्पष्टतरमाह--

उल्लोम लहु यदि पणम्मि, तेणेक्कहि पिण्डिण् अणुसवणा ।

अमहीणे जिट्टादि व, जइ व समाणा महतरं वा ॥३०१॥

याद महतरादिक्रमव्यत्यासेनानुज्ञापयति तदा मासलघु,
तेनैकत्र पिण्डितानां र्मिलितानां पञ्चानामप्यनुज्ञापना कर्त्त-
व्या । अथ सर्वेऽप्येकतोर्मिलिता अस्वाधीना न प्राप्यन्ते
इत्यर्थः, ततो ज्येष्ठमहतरादंगृहे तु गत्वा अनुज्ञापना विधेया ।
यदिवा-यांस्त्रिप्रभृतिन् तत्र समस्वाधीनान् पश्यान्त तावन्तेषा-
मनुज्ञापनां कुर्वन्ति । महतरं वा एकमप्यनुज्ञापयन्ति, अस्य
प्रमाणभूततया सर्वेषामनार्तकमर्णीयत्वात् । गते घटाङ्गारम् ।

अजङ्गारमाह--

बाहिं दोहणवाडग, दुद्धदहीमप्पितकणवणीति ।

आमअम्मि ग कप्पति, पंचयण् उप्परिं वुच्छं ॥३०२॥

कस्यार्चाद्ध शय्यातरस्य सेवन्थी ग्रामाद्धावा दौहनया-
टको भवेत्, तस्मिन् दुग्धदाधमर्षिस्तकनवनीताख्यानि
पञ्चकानि द्रव्याणि भवन्ति । एतत्पञ्चकमासञ्च क्षत्रा-
भ्यन्तरे दीयमानं न कल्पते शय्यातरपण्डित्वात् । अथैता-
नि दुग्धादीनि क्षत्रस्यापरि बहिर्वत्तन्ते ततस्तद्विषयं
ग्रहणविधिमहं वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयानि-

निज्जंतं मोसूणं, वारगभयादिवसए भवे गहणं ।

छिम्मं भती य कप्पति, अमती य घरम्मि सो चेवा ॥३०३॥

गोकुलानि दधिदुग्धादिपञ्चकं शय्यातरगृहं यस्मीयते स श-
य्यातरपण्डो भवति । अतस्तद् दुग्धादि नीयमानं मुक्त्वा
यदन्यत्तत्रैव गोकुलं परिभुज्यते तत्र भवति शय्यातरपण्डः,
परं तद्विधिं भद्रकप्रान्तदोषपरिहाराधिना गृह्यते, यास्मिन् पु-
नर्दिवसे भूतकस्य-गोपालस्य चारकस्तास्मिन् दुग्धादिकं
शय्यातरस्यापश्यतो ग्रहणं भवेत्, न पश्यतः । तथा भूति-
र्नाम गोपालकस्य दुग्धचतुर्थभागादिपरिभाषणार्थात् च
सर्वैरपि वैवस्विकी भूतिः, तथा छिन्न-विभक्तं यद्-दुग्धादिकं
तद्गोपालसत्कमिति कृत्वा कल्पते ग्रहीतुं याद्वि शय्यातरा
न पश्यति । तथा याद्वि साधूनां शय्यां समप्ये शय्यातरः-
सपुत्रदारां ब्रजिकायां गच्छन्तु ततो गृहं अविद्यमानोऽपि
स एव शय्यातरा भवति ।

अथास्या एव विषमपदानि विवृणाति-

बाहिरखेत्ते छिम्मं, वारगदिवसे सती य छिम्मं य ।

सो व ग मागारिपिण्डो, वज्जो पुण दिट्ठिभदादि ॥३०४॥

स क्रोशयो जनक्षेत्रस्य बाह्व्यर्वाच्छिम्ना विभागः शय्यातरगृ-
हे न नीयते, गोपालकवारकदिवसे वा यः सर्वोऽपि गोपसत्कः
प्रातिदिवसलभ्यो वा वृत्त्या छिम्ना यो दुग्धचतुर्थभागादिरूपो
विभागः स एव सर्वोऽपि सागारिकपिण्डो न भवति, परं भद्र-
कप्रान्तदोषा दृष्टं सति मा भूत्तर्धानं शय्यातरस्य पश्यतः-
सोऽपि वज्जनीयः ।

अथ यदुक्तं सूत्रे 'एगं तत्थ कप्पागं ठयइत्ता अवमेसे नि-

व्वमेज्जा' तद्विभावायपुगाह-

एगं ठवेति विमए, दोमा पुण भदि ए पंते य ।

शिस्माए वा छुभणं, विणामगरहं च पारवति ॥३०५॥

यद्यनेकेषु शय्यातरेषु इतरं एकं सागारिकं स्थापयान्ति
शेषान्निर्विशान्ति-उपभुज्यते ततो भद्रकप्रान्तावषया दोषा
भवन्ति । भद्रको निर्दिश्यमानशय्यातरस्य निश्चया तर्वाय-
भक्तपानमध्य प्रक्षेपयति, मम गृहं तावदमी न गृह्णन्ति
अतो मदीर्यामिदं भर्ताद्धिः संयताय दातव्यामिति कृत्वा । यस्तु
प्रान्तः स एक एव अस्थाप्यमानः प्रक्षेपं यायात्, प्रद्विष्ट-
श्च वसन्तेनिष्काशने कुर्यात् । निष्काशिताश्च स्तेनस्थापदा-
दिभिर्विनाशं लोकाद्धा गृहामासादयन्ति । कारणं पुनरेक-
मापि स्थापयन्तो निर्दोषाः ।

किथामत्याह-

सदेहि वा वि भणिया, एगद्ध वि ताण निविसेमाणं ।

गणंदउलमादीसु तु, दुक्खं सु विवज्जिउं बहुगा ॥३०६॥

'वा' शब्दः उत्सर्गपदं तावन्न कल्पते एकः सागारिकः
स्थापयितुम्, द्वितीयपदं तु कल्पते । आपशब्दः पक्षान्तरस्य
सूत्रनाथः । य आद्धाः साधु-नमाचारीकोविदास्तैः साधवां
भणितः, 'आयाः ! एकं शय्यातरं स्थापयित्वा शेषान्नि-
र्विशतं, मा सर्वानपि परिहरत, एवमुक्त्वा एकं स्था-
पयित्वा शेषान्निर्विशन्ति । अथवा-गणं बहुजनसमूह
गत्वा सामान्याद देवकुलसभादीं स्थिताः अनुक्तं अप्येकं

स्थापयित्वा शेषाभिर्विशन्ति । कुत इत्याह—' पुक्त्वं ' दु-
ष्करं नत्र बह्वन् वञ्जयितुम् ।

गिएहन्ति वारणं, अणुगहत्थीसु जहरूहे तेमि ।

एकेऽस्थ परीमाणं, संतमसंते य मे दव्वे ॥ ३०७ ॥

यद्वा—ते सर्वेऽपि शय्यातरा अनुग्रहायिनः ततो यथा ते-
षां रुचिरपजायेत तथा वारके गृह्णान्ति, तत्र च एक उपस्कृ-
ते अत्र परिमाणं ज्ञातव्यम् । किं परिमितायामुपांस्कृतं
उतापरिमितायामिति । तदपि द्रव्यं तस्य गृहं तत्र देशे वा
सद्-विद्यमानं यत् पूर्वपरिणामेण द्रव्यमुपस्कृतिं तत्रा क-
ल्पते अन्यथा भजनीयम् । एवं तस्य शय्यातरस्य द्रव्यं स-
म्यगुपयोगो दातव्यः ॥ ३०७ ॥

सागारिकपिण्डं गृह्णाति भुङ्क्ते च—

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा सागारियपिंडं गिएहइ
गिएहंतं वा साइअइ ॥ ४५ ॥ जे भिक्खु वा भिक्खुणी
वा सागारियपिंडं भुंजइ भुंजंतं वा साइअइ ॥ ४६ ॥

'सागारिओ संजातरा तस्स पिण्डो ण भोत्तव्यो, जो वा
भुंजति तस्स मासलहु ।' नि० चू० २ उ० ।

सागारिककुलमन्त्रान्वाऽनुप्रविशति—

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा सागारियकुलं अजाणिय
अपुच्छिय अगंवमिय पुच्चामेव पिण्डवायपडियाए अणु-
पविमइ अणुपविमंतं वा साइअइ ॥ ४८ ॥ जे भिक्खु
वा भिक्खुणी वा सागारियणीसाए अमणं वा पाणं
वा खाइमं वा साइमं वा ओभामिय जाइय जायंतं वा
साइअइ ॥ ४९ ॥

'सागारिओ पुव्वयणिगओ कुलं—कुलकुट्टं भिक्खा—
कालाओ पुव्वं—पुव्वविट्ठं पुच्छा अपुव्वगवेसणं ते साहु-
समीवे अपुच्छिऊण पविमन्तस्स मासलघु ।' नि० चू० २ उ० ।

सागारिकपिण्डो बहिर्निर्हृतः संस्पृष्टः—

नो कप्पइ निगन्थाण वा निगन्थीण वा सागारियपिंडं
बहिया अनीहडं अममंठुं वा पडिगाहित्थ ॥ १४ ॥ नो
कप्पइ निगन्थाण वा निगन्थीण वा सागारियपिण्डं
बहिया अनीहडं संमंठुं पडिगाहित्थ ॥ १५ ॥

अथास्य (सूत्रद्वयस्य १४-१५) सम्बन्धमाह—

अतो नूणं न कप्पइ, णिककासिओ कपई उ मा एवं ।
पत्तेयविमिस्स वा, पिण्डं गएहअ तो मुत्तं ॥ ३०८ ॥

नूनमन्तगृहाभ्यन्तरे पिण्डो न कल्पत, गृहाहर्निष्का-
शितस्तु कल्पत, एवं विचिन्त्य मा प्रत्येकं संस्पृष्टविमिश्रं
वा संस्पृष्टं पिण्डं गृहीयात् । अत एतन्मूत्रमागम्यते । वक्ष्य-
माणसूत्रद्वयस्याप्ययमत्र संबन्धो द्रष्टव्यः, अनेन संबन्ध-
नायातस्यास्य (मू० १४-१५) व्याख्या । नो कल्पते निगन्थीणां
वा निगन्थीणां वा सागारिकपिण्डं बहिर्वाटकादनिर्हृतमनि-
ष्काशितमसंस्पृष्टं वा अन्यदीयपिण्डंः सङ्गामीलितं, संस्पृष्टम्-
अन्यदीयपिण्डंः संमीलितं प्रतिग्रहीतुमिति सूत्रार्थः ।

१- 'साइअ' आवादेन पाठः ।

अथ भाष्यतिसारः—

वाडगंदउलियाण, इच्छादंतस्मि गहणे तह चेव ।

णीसट्टमणीमट्टे, गहणागहणे इमे दोसा ॥ ३०६ ॥

शय्यातरवाटकस्य मध्ये काचिहवकुलिका, तस्यां यद्वा-
नमन्तरं तदर्थं वाटकवास्तव्या अगारणः संखडी कुर्वन्ति ।
तत्र च भिक्षाचरेभ्यो दातुं तर्षामिच्छा समजान, तत्रा वाट-
कवास्तव्यजने ददाति दातुमुपस्थितं ग्रहणं तथैव मन्तव्यं
यथा पूर्वसूत्रे अभिहितम् । तथा तिसृष्टं नाम-यद् बल्यादिकं
वानमन्तरस्य निवेदितम् । अनिसृष्टं तु तद्विपरीतं तयो-
र्ग्रहणं अग्रहणं चासी वक्ष्यमाणा दोषा भवन्तीति सं-
ग्रहणायासमासार्थः ।

अथेनामंथ विवृणोति—

उप्पत्तिं वा वि धुवं च भोअं,

तस्सेव मज्झस्मि उवागडस्स ।

समस्मिते सागौरचोलगस्मि,

अस्सहिँ सो चेव उ तस्स पिण्डो ॥ ३१० ॥

तस्यैव—सागारिकस्य वाटकस्य मध्ये वानमन्तरमु-
द्दिश्य भोज्यं-संखडिर्भवेत्, तच्छान्पात्तकं वा स्यात् धुवं वा ।
और्पात्तकं नाम-पर्वतार्थमन्तरणाकस्मिकम्, धुवं तु पर्वत-
ार्थमात्रं । अथ नवम्यां दशम्यां वा तत्रान्येभ्योऽङ्गकः सम-
मपि धिता यः सागारिकोऽङ्गकस्तस्मिन् संखड्यां दीयमाने
स एव शय्यातरस्य पिण्डो भवति ।

अस्य निवेदितस्य वा ग्रहणं तावदमं दोषाः—

भदो तन्नीसाए, पंतो धेप्पति दइणं भणइ ।

अतोघरे ण इच्छइ, ऽहो गमणं दुट्ठधम्मो त्ति ॥ ३११ ॥

यः सागारिको भद्रकः स तत्रिध्रया वानमन्तरान्वेद-
नाद्याजेनान्यदप्यात्मीयमाहारजाते तत्र प्राक्षिपेत् । यस्तु
प्राप्तः स तथा गृह्यमाणं हृष्टा भवति-अन्तर्गृहे-गृहाभ्यन्त-
रे दीयमानं तदीयं पिण्डं नेच्छथ, इह पुनरेव दीय-
मानस्य ग्रहणं कुरुष्वम्, अहो दुष्टधर्माणो यूयमिति
तथैतदोपभयान्न गृह्णाति ।

ततः किं भवतीत्याह—

तेसु अगिएहंतसु य, चिता परिसाए मे समुप्पेजा ।

को जाणइ कि एते, साहु धेत्तुं ण इच्छंतं ॥ ३१२ ॥

तेषु साधुषु तं शय्यातरमङ्क--निवेदनापिण्डमगृह्यमाणेषु
तस्याः संखडीकारिण्याः पर्यायं चिन्ता समुत्पद्यत, यथा का
जानाति-को नामामुमर्थं सस्यगं धात्त किमेतं साधय इदं
शय्यातरमङ्कमाहारजातं ग्रहीतुं नेच्छन्ति ।

नूणं से जाणंति कुलं व गोत्तं,

आगतुओ सो य तहिँ मोगागे ।

भूणग्घ मोयं च ततो घण्वए,

जे अम्ह इच्छंति ण मेज्ज दातुं ॥ ३१३ ॥

नूनं 'से' तस्य शय्यात्त्वामिनो जानन्त्यमी कुलं वा गोत्रं वा,
यथायं नीचकुलोत्पन्नो हीनगोत्रो धनि । स च सागारिकस्तत्र
प्रामादावागन्तुकः अतो न तदीयं कुलादि तत्र कोऽपि घेत्ति ।

यद्वा ते गृहस्थाश्चिन्तयेयुः—अप्राप्ता बालमारकोऽयं शुभं वा
शुचि समाचरता रूपमस्य नास्ति ; तत एव तदीयं पिण्डं त्य-
क्त्वा यदमी अस्माकं चाल्लकं ग्रहीतुमिच्छन्ति न शक्यादानुः
सम्बन्धि तत् ।

ततः सागारिक इत्थं चिन्तयेत्—

आभासिओ रोहि स वासमज्जे,

चंडालभूतो य कतोऽहमेहि ।

गृहं वि शिच्छंति अमाधुममा,

अतो परं किं च करेज्ज अमां ॥ २१४ ॥

अपभ्राजितोऽहममीभिः धमरुक्कैः स्ववासमध्ये-स्वकीयम-
हवासजनमध्ये चण्डालभूतश्च कृतोऽहममीभिः मुरङ्गैः, गेह-
ऽपि च मदीये नेच्छन्त्यमी अमाधुममाणाः पिण्डं ग्रहीतुम्,
अतः परं किंचान्यदपरं कुर्युः । यत्कर्तुं योग्यं तदमीभिः कृत-
मिति भावः ।

ततश्च—

राओ दिया साहू वि निगमैजा,

एगस्स रोगाण व मेज्जेदं ।

अट्ठाण गितिं व अलंभे जं तु,

पावेज्ज तं वा वि अगिणहमाणो ॥ २१५ ॥

रात्रौ दिया वा साधून् प्रतिश्रयान्निष्काशयेत्, एकस्य वा त-
स्यैव गच्छस्य अनेकानां वा बहूनां गच्छानां शक्यादानस्य व्य-
यच्छेदं कुर्यात् । ततोऽध्वनि वहमाना निर्गच्छन्तो वा साधव-
स्तदीयदोषेण वर्सातमलभमाना यत् परितापनादिकं प्राप्नुयुः
ततस्ते शक्यातरचाल्लकमगृह्णानाः यत्परितापनादि प्राप्नुव-
न्ति, तांश्च पश्यन्ते तेषां प्रायश्चित्तमिति भावः । एवमसंस्पृष्ट-
पिण्डविषयशेष उक्तः ।

अथ संस्पृष्टपिण्डविषयानाह—

मंसदुस्म गहणं, तदियं दोसा इमं पमज्जंति ।

तस्मीमाणं अभिक्खं, संखडिकारावणं होज्जा ॥ २१६ ॥

यद्यन्यदीयचाल्लकं संस्पृष्टं सागारिकपिण्डं गृह्णन्ति तदा
तत्रेतं दोषाः प्रसज्जन्ति । तान्निश्चया यद्यन्यदीयपिण्डसं-
स्पृष्टं मदीयपिण्डोऽमीषां कल्पन्तं तत् इत्थं कृत्वा भूयो
दायापिण्यामीत्यालस्येन वाटकवास्तव्यं जनेरभीक्ष्णं संखडी-
काराणं भवेत् ।

अलं म्ह पिण्डेण इमेण अज्जा !,

भुंजेण आणति जहा स इत्थं ।

साहू वि नेच्छंति इमस्म दोसा,

अमं वि वज्जेसु ग को वि एसो ॥ २१७ ॥

अथ भूयो यथैष सागारिकः अत्र पिण्डमानयनीत्येवमर्थं
साधयो गृहस्थाश्च ब्रूवन्त-आर्थ ! अलमस्माकमनेन संस्पृष्टपि-
ण्डेनेति, ततस्ते अगारिणाश्चिन्तयेयुः—अस्य सागारिकस्य
दोषाः, यदि साधयोऽमुं पिण्डं नेच्छन्ति ततो वयमापि दा-
नग्रहणादिव्यवहारमनेन सह वर्जयामः, यतो न कोऽप्येष
विशयतो ज्ञायते आगन्तुकत्वात् ।

अगममगामी किलवोऽहवाऽयं,

बोदी व हुज्जा मि मुणादिणा वा ।

दोसा बहू तेण जहिं सगारा,

पिंडं णए तत्थ उ णाभियच्छे ॥ २१८ ॥

अथवा योऽगम्यगामी क्लीबो वा नपुंसको वा भविष्यति को-
न्दा-कायादिपालनासंज्ञस्य शक्यातरपिण्डस्य शुनकार्दना
कृता भवेत्, एवमादयो बहवो दोषा यतो भवन्ति, तेन
यत्र संखडीकरणे सागारिकः स्वकीयं पिण्डं नयति तत्र
प्रथमत एव नैयाभिगच्छेत् ।

बहिर्निर्गतः सागारिकपिण्डः बहिर्निर्द्दोऽसंस्पृष्टः—

नो कप्पइ निगंथाणं वा निगंथीणं वा सागारियपि-
ण्डं बहिया नीहडं अमंसदुं पडिग्गाहित्थ ॥ १६ ॥ क-
प्पइ निगंथाणं वा निगंथीणं वा सागारियपिण्डं बहिया
नीहडं मंसदुं पडिग्गाहित्थ ॥ १७ ॥

अस्य व्याख्या प्राग्वत् नवरं सागारिकपिण्डो वाटका-
द्वहिर्निष्काशितोऽसंस्पृष्टोऽन्यपिण्डेन सममसंमीलितो न
कल्पन्तं, संस्पृष्टस्तु कल्पन्तं इति ।

अथ भाष्यम्—

बहिया उ अमंसदुं, दोसा न हु चेव मोत्तु मंसदुं ।

मंसदुमणुआयं, पच्छउ सागारिओ मा वा ॥ २१६ ॥

सागारिकवाटकाद्वहिर्निष्काशिते असंस्पृष्टे गृह्यमाणे न
एव पूर्वसूत्राङ्गा भद्रकप्रान्तदोषाः, परं मुक्त्वा संस्पृष्टं, तत्र
दोषा न भवन्तीति भावः । अत एव यद्वाटकाद्वहिर्निष्का-
शितं तदत्र सूत्रे अनुज्ञातम्, सागारिकः पश्यतु वा मा वा
इदं पुरस्ताद्व्यङ्गीकरिष्यते ।

नीसदुममंसदुो, वि य पिण्डो किमु परं हि मंसदुो ।

अप्पत्तिपरिहारी, सागारदिदुं परिहरंति ॥ २२० ॥

निस्पृष्टो नाम—बहिर्निष्काश्य यानपन्तरस्य निवेदितः,
यस्य वा याचकादेश्चाय निष्काशितस्तस्मै प्रवृत्तः, स य-
द्यन्यैश्चाल्लकैरसंस्पृष्टस्तथाऽन्यपिण्डो न सागारिकपिण्डः
किं पुनः परैरन्यैश्चाल्लकैः समं संस्पृष्टः, स सुतरां सागा-
रिकपिण्डो न भवनीत्यर्थः । परम् अभीतिकपरिहारिणः
सन्तः सागारिकदृष्टं परिहरन्ति ।

इदमेव सापवादमाह—

अदिदुस्म उ गहणं, असती तच्चजितेण दिदुस्स ।

दिदु वि पत्थियाणं, गहणं अतो व बाहिं वा ॥ २२१ ॥

प्रथमं सागारिकेण सकुटुम्बेनादृष्टस्य ततोऽन्तर्नि-
भस्तरणाभाव तद्वर्जितं तमेकं सागारिकं वर्जयित्वा
शेषकुटुम्बेन दृष्टस्य संस्पृष्टस्य पिण्डस्य ग्रहणमनुज्ञातम् ।
अथ ते साधयो ग्रामान्तरं ग्रान्थितास्ततः सागारिकणापि
दृष्टस्य संस्पृष्टस्य वा तस्यान्तर्बहिर्वा सर्वत्र ग्रहणमनुज्ञातम् ।
पुनर्ग्रहणाभावेन भद्रकप्रान्तदोषाणामभावात् ।

पाहुणगा वा बाहिं, घेतुममंसदुगं च वच्छंति ।

अतो वा उभयं पी, तत्थ पसंगादओ णत्थि ॥ २२२ ॥

अथवा प्राघूर्णकाः साधवः केचित्तत्र समायाताः, ते च
ते ग्रामं व्यतीत्यामृतो गन्तुकामा वाटकाद्वहिर्निष्काशिते

निस्तृप्तमसंस्तृप्तमपि गृहीत्वा समुद्दिश्य च व्रजन्ति, तदभावे
अन्तर्घाटकाभ्यन्तरे वर्त्तमानमुभयमपि प्राधुर्गुणाः साध-
या गृह्णाति । प्रथमे संस्तृप्ते तदप्रामो च असंस्तृप्तमपीत्यर्थः ।
कुत इत्याह-तथैवविधे प्राधुर्गुणानां ग्रहणे प्रसङ्गादयो दोषाः
भद्रकप्रान्नकृताः पुनर्ग्रहणाभावाच्च सन्ति । तान्निध्या भूयः
संखडीकारापणम् आदिशब्दात्-निष्काशनादिपरिग्रहः ।

अथ 'संस्तृप्तमपि' इत्यादिपदानां भावार्थं गाथात्रयेणाह-
जां उ महाजणपिंडे-ए मेलितो बाहि सागारियपिंडो ।
तस्म तदि अपभुत्ता, ए हांति दिदु वि अवियत्तं ॥३२३॥
जं पुण तमि चिय भा-यणेमु अविमिम्मियं भवे दव्वं ।
तं दिस्समाणगहियं, करेअ अप्पत्तियं पहुणे ॥३२४॥
जं पुण तण अदिदु, दुघाय गहणं तु हांति भंसदु ।

तहियं ताणि कहंजा, ए यावि ए य आयरो तत्था ॥३२५॥

यस्तु सागारिकपिण्डो महाजनपिण्डेन सह घाटकाद् याद्व
मीलितः स साधुनां कल्पते । कुत इत्याह-तस्य सागा-
रिकस्य तत्राप्रभुत्वात्, महाजनस्यैव च प्रभुत्वात् । दृष्ट्वापि
सागारिकस्य नाप्रीतिकं भवति । यत्पुनर्द्रव्यं तत्रामेव
शय्यातरमानुषाणां भाजर्त्तावति मिश्रतमसंस्तृप्ते भवति
तत् दृश्यमानं गृही संस्थापयति भावः । यद्वा-साधु-
भिर्गृह पावत्राकृतमिति मत्वा भद्रकास्तस्याशब्दः स्वगृह
स्थापनं कुर्युः । अथ ते प्रान्ताः ततो घातं वा बन्धं वा कृ-
पिताः सन्तः संयतानां कुर्युः । एते तावत् स्वयंकरणे दोषा
अभिहिताः ।

अथ स्वयं संस्तृप्ते कर्तुमसमर्थाः अन्यैः कारयन्ति, यो वा
काऽप्यन्यत्प्राप्तिपति तन्नुमोदयन्ति तत् इमे दोषाः—

कारावणमन्नेहिं, अणुमोदणउग्गमादिणां दोमा ।

दुविहं वतिकमम्मि, पायच्छित्तं भवे तिविहं ॥३२६॥

अन्यैः कारापणे कुर्वतां वा अनुमोदने ऊष्मादयो दोषा
भवन्ति, ऊष्मा नाम-तनात्युष्णद्रव्येण तस्य रागिणा हस्ता-
दां परितापः । आदिशब्दाद्यादि द्रव्यमस्ती तत्र प्राप्तिपति स
तेन सहान्मुखं कुर्यात्, तस्मात् मदीयं स्पृशत्ययमादयो
दोषाः । अत्र च द्विविधे व्यातक्रम लौकिकलोकात्तरिकम-
र्यादातिक्रमरूपं प्रायश्चित्तं त्रिविधं भवति । तथैक स्वयं
करणे, द्वितीये कारापणे, तृतीयमनुमताविति ।

इदमवोत्तराहं व्याचष्टे—

लोउत्तरं च मेरं, अतिचरं लोइयं च मेलत्ता ।

अहवा सयं परेहि य, दुविहा उ वतिकमो हांति ॥३२७॥

पढमिन्नुगम्मि ठाणे, दोहि वि गुरुगा तवेण कालणं ।

वितियम्मि य तव गुरुगा, कालगुरु हांति ततियम्मि ३२८

सागारिकचोक्षकमित्रेणां चोक्षकैः समं मीलितान् लोको-
त्तरिकीं मर्यादाम् " न कल्पते सागारिकपिण्डोऽसंस्तृप्तः
कर्तुमिति भगवदाल्लङ्घनी " लौकिकी च न मीलनीया अस्मा
कं चाक्षका इत्येतरूपं मर्यादामतिचरति-अतिक्रामतीत्य-
र्थः । अथवा-स्वयंकरणे परैश्च क्रियमाणस्य स्वादर्शनमित्येव
द्विविधा व्यतिक्रमो भवति तत्र प्रथमस्थाने स्वयंकरणाल्लङ्घ-
णे चत्वारो गुरुकाः, द्वितीयमपि गुरुकाः, तृतीया-तृपया-

कालेन च । द्वितीये कारापणे न एव चत्वारो गुरुवस्तपागु-
रुकाः, तृतीये अनुमोदनाल्लङ्घनस्थाने न एव चतुर्गुरुकाः
कालगुरुवा भवन्ति ।

किंच—

अमहत्त्वयं छुदमिगं किमिहा ,

तं कण उते कहिते जतीहिं ।

ते चेव तायादिपवत्तणेया ,

अमिदुत्तेणेव अ संखडादी ॥ ३२६ ॥

अस्मदीयं तादृशं द्रव्य एकमर्थेकेनान्यत्र प्रतिपत्तम्, इत्थं
संखडकार्गभिः साक्षपमुक्ता रक्षपालो ब्रवीति-याताभिर्गृह-
मकत्र मीलितम् . एवं कथितं सति त एव स्पर्शादय उदक-
स्पर्शनभगडनादयो दोषाः । अथ ते भद्रकास्ततः साधु-
हस्तेन पवित्राभूतामिदमिति मत्वा प्रवर्त्तनं कुर्युः । अ-
थान्नो रक्षपालो न कथयति ततोऽशब्द-अर्थात् तं तेन-
च रक्षपालेन समं संखडं कुर्युः । आदिशब्दाद् वधा वा ब-
न्धं वा ते तस्य कुर्यान्ति । यत एते दोषाः ततो नासंस्तृ-
प्ते कर्त्तव्यं कारयितव्यं क्रियमाणमनुमोदयितव्यं चेति ।

अथ द्वितीयपदमाह—

अद्वाणणिग्गयादी, पविमंता वावि अहव आमम्मि ।

अणुमोदणकारावण, पणुणिकस्यंतस्म वा करणं ॥३२७॥

अध्वनो निगताः आदिशब्दाद्-अशिवादिर्नगताः, अध्वानि
वा प्रविशन्ति, अथवा-अवमोदये वर्तमानाः संस्तृप्ते पिण्डे कु-
र्वन्तः अनुमोदने ततः कारापणमपि प्रतिपद्यन्ते । यो वा प्र-
भुर्वलवान् राजगणसम्मतो वा निष्कान्तः—प्रतिपद्गति-
तस्ततः स्वयमपि कारणं भवतीति समग्रहाथानुमासार्थः ।
अथ विस्तरार्थोऽभिधीयते-साधवो विप्रकृष्टाध्वनो नि-
गतास्तं वा प्रविशन्तोऽवमोदये वा अन्यत्र पर्याप्तमलभमा-
नास्तन्सागारिकसत्क द्रव्य स्निग्धं शरीरापष्टमकं मत्वा
प्रथमं तावदन्य संस्तृप्ते कुर्वन्तमनुमोदयन्ति । अथान्यः सं-
स्तृप्ते कुर्वन् प्राप्यते तत् कारयेयुरपि ।

कथमित्याह—

पुराण मागं च महत्तरं वा ,

अन्नं व गाहेति तहिं च वोहुं ।

सागारिओ वा वि विगावितो जा ,

मपिंडमण्णेषु तु संदधाति ॥ ३२९ ॥

पुराणं—पश्चात्कृतं, तदप्रामो प्रतिपद्वाणुवन आवकं, तद-
भावे यस्तत्र महत्तरस्तमन्यं वा प्रमाणभूतं तच्चान्यपिण्डेषु
सागारिकपिण्डे प्रक्षेप्ये प्राहयन्ति-प्रक्षेपयन्तीत्यर्थः । यो
वा सागारिका विकारवदा—विशेषण साधुसमाचारीकु-
शलस्य स्वकीय पिण्डमन्येषु संदधाति—मिश्रयतीत्यादि ।

संमिस्सियं वाऽवि अमिस्सियं वा ,

गिणहंति गीता इतरं विमिस्सं ।

कारेतादिदुं च अगावितेसु ,

दिदुं व तप्पच्चयकारि गीता ॥ ३३२ ॥

यदि सर्वेऽपि गीतायाः ततः सान्माश्रितं सागारिकपि-
ण्डे गृह्णाति नासंस्तृप्तम् । अथवा—संस्तृप्ते न प्राप्यते
विकारवदाश्च गीतार्थास्तत्र न सन्ति ततोऽदृष्टे यथा

ते न पश्यन्ति तथा पुराणादिना संसृष्टं कारयन्ति ।
अथाहं कार्यमाणं तेषामप्रत्यय उत्पद्यते, यथैतैः सागा-
रिकापिण्ड एवासंसृष्ट आनीतः ततस्तत्प्रत्ययकारिणा गी-
तार्थान्तर्दृष्टमाप संसृष्टं कारयन्ति ।

अथ 'प्रभुनिकृत्तस्स वा करण' मिति पदं व्याख्याति—

जो उज्जिओ आमि य भूतपुरुवं,

तप्पक्खिओ गयगगच्छिओ वा ।

सवीरिओ पक्खिवती इमं तु ,

वांचूण किं अन्धइ एम वीरुं ॥३३३॥

यस्मिन् प्रामे पूर्वमूर्जितो-बलवान् प्रभुर्वाऽधिपतिरस्मीत् ,
तत्प्राप्तिको वा—तस्य हितेषा राजगणान्वितो वा राजसं-
मतो मल्लादिगणसम्मतो वा आसीत् : एवंविधोऽपि यः
सर्वीर्यः-शार्कमान् भाजनभेदादयो दायास्तस्य न भवन्तीति
भावः, स एव सागारिकापण्डितमन्यापण्डितेषु प्राक्षपति । पर-
मिदं चक्षन्मममुक्त्वा, यथा किमपि पृथक् पृथक् तदुच्यते ।

सागारिकापण्डिताहान्तकामुत्रम्—

सागारियस्म आहडिया सागारिणं पडिग्माहिता त-
म्हा दावण नो मे कप्पइ पडिग्महेत्तण ॥ १६ ॥
सागारियस्म आहडिया सागारिणं अपडिग्माहिता,
तम्हा दावण एवं मे कप्पइ पडिग्महेत्तण ॥ २० ॥

अथास्य सूत्रस्य कः संबन्ध इत्याह—

नीहडमोगारिपिंड-स्म विवक्खो आहडो अहउ जंगो ।

गीहडसुत्ते पुगगवि, जंगो मंसदुओ गाम ॥ ३३४ ॥

'नीहड'नाम-पूर्वसूत्र निहृतः सागारिकापण्ड उक्तः इह तु
तद्विपक्ष आहृत उच्यते-अथैव प्रस्तुतसूत्रस्य योगः-संब-
न्धः, तथा इतः सूत्रादन्तरं पुनरपि निहृतसूत्रं भविष्यति,
ततोऽयं सूत्रत्रयस्य संबन्धः संदेशको नाम मन्तव्यः ।
किमुक्तं भवति-आहडो निहृतस्तत्र अवसानं भूयोऽपि निहृ-
तसूत्रम् । एष इदंशः संबन्धः संदेशः पूर्वापरसूत्रद्वयन संदेश
केन च गृहीतव्यात् संदेशक इत्याभिधीयते । अनेन वक्ष्यमाण-
सूत्रस्याप्यत्र संबन्धाऽभिहित इत्यनेन संबन्धेन आयात-
स्यास्य (१६-२०) व्याख्या-आहृतिका प्रादुर्गकं सागारिकस्य
गृहं कुतोऽपि गृहान्तर्गदागता सा च सागारिकेण प्रतिगृही-
ता-स्वीकृता । ततस्तस्या मध्याद् दद्यात् नो'स'तस्य साधोः
कल्पते प्रतिगृहीतुम् ॥१६॥ सागारिकस्याहृतिस्सागारिकेणा-
प्रतिगृहीता न स्वीकृता तस्या मध्यादद्यादेव 'स' तस्य
कल्पते प्रतिगृहीतुमिति सूत्र (२०) संक्षेपार्थः ।

सांप्रतं निर्युक्तिविस्तरः—

आहडिया उ अभिधग, कुलपुत्तगभगिणिमद्विगालिते ।

दवं खेत्ते कालं, भावम्मि य होह आहडिया ॥३३५॥

अभिधशब्दः पृथगर्थवान्तरकः ततश्चार्थगृहादपरस्माद्विश्र-
मो यदि शिष्टं स्वाद्यकद्रव्यमागत सा आहृतिका भग्य-
ते । सा चैवं संभवति—कार्ष्णत् कुलपुत्रकः कचिद् ग्रामे प-
रिधसति । तस्य चान्यदा प्राधूर्गकः समायातः, तदर्थं विधि

धम-अतिशायि द्रव्यमुपस्कृतम्। कुलपुत्रस्य च भगिनी तत्रैव
ग्रामे परिणीता तदर्थं स्वकीयभार्याहस्त घृतपूरादिकं प्रेषय-
ति, सा च भगिनी तदानीं मृत्तिकाफलसहस्ता नतस्तां आ-
तृजायां ब्रवीति स्थापय त्वमिदममुकत्र प्रदेशेऽहमिदानीमक्ष-
णिका निष्ठासीति । सा आहृतिका चतुर्धा, तद्यथा-द्रव्या-
हृतिका क्षत्राहृतिका कालाहृतिका भावाहृतिका चेति ।

अथैनामेव निर्युक्तिगाथां विवरीपुराह—

आण्मद्विमेसे, सति काले भगिणि संभरित्ता गं ।

भजि भजाहत्थे, कुलओ पमेति भगिणी ॥ ३३६ ॥

आदेशः-प्राधूर्गकस्तदर्थं घृतपू(र)पलपनर्थाप्रभृतं स्वाद्यक-
द्रव्यस्य विशेषं संजाते काले-भाजनदेशकाले भगिनी स्वसारं
स्मृत्वा भार्याहस्तैर्भर्जिकां प्राधूर्गकं कुलज-कुलपुत्रको भगि-
नीतिमिदं प्रेषयति, एषा आहृतिकोच्यते । अस्यां च चत्वारो
भङ्गास्तद्यथा—द्रव्यतः प्रतिगृहीता न भावतः, भावतः प्र-
तिगृहीता न द्रव्यतः, द्रव्यतोऽपि भावतोऽपि प्रतिगृहीता,
नार्थं द्रव्यता नार्थं भावतः प्रतिगृहीता ।

अथ यथाक्रम भावनामाह—

उच्छंगे अगिच्छाण, ठविया दव्वगहिताण पुग भावे ।

एत्थ पुग भदपंता, अवियत्तं चव घप्पंते ॥ ३३७ ॥

वावाग्मद्वियऽमुई, लिने हत्थं उ विडयओ भंगो ।

दोसु वि गहिण तइओ, चउत्थभंग उ पडिमहो ॥३३८॥

यदर्थं सा भर्जिका प्रापता सा भगिनी तत्रान्तर्गमपि के-
नापि कारणेन च रुष्टा सती आतृजायया समर्प्यमाणामपि तां
न गृह्णाति, ततस्तया तदुत्सङ्गं अनिच्छयापि सा भ-
र्जिका स्थापिता, एषा द्रव्यतः प्रतिगृहीता न पुनर्भावनतः ;
इयं च शक्यातरपिण्डो न भवति, भावतोऽत्र अगृहीत-
व्यात्, परमत्र भद्रकप्रान्तदोषा भवन्ति । भद्रकस्तद्विधया प्र-
क्षेपे, प्रान्तस्तु निष्काशनं वसांतव्यवच्छेदादि कुर्यादिति भा-
वः । अप्रतिगतं चैवं गृह्यमाणं भवति, किमपि मदीयं पिण्डो न
भवति येनैवं मम इदं गृह्णाति । तथा सा भगिनी यदा क-
र्माप दलनेपयणादिव्यापारं कुर्वाणा मृत्तिकया वा अ-
शुच्या वा लिप्तहस्ता भवति, तदा ब्रवीति स्थापय त्व-
ममुकत्र प्रदेशे एषा भावतः प्रतिगृहीता, न द्रव्यत इति द्वि-
तीया भङ्गः । तृतीया तु भङ्गं द्वाभ्यामपि द्रव्यभावाभ्यां प्रति-
गृहीता । चतुर्थभङ्गं द्वाभ्यामपि द्रव्यभावाभ्यां प्रतिषेधः । कि-
मुक्तं भवति—सा भगिनी रुष्टा सती बलादप्यमाणा अपि तां
भर्जिकां हस्ताभ्यामपि न स्पृशति । सा आहृतिका द्रव्य-
क्षेत्रकालभावभेदाच्चतुर्विधा । पुनरेकैका द्विविधा-त्रि-
विधा-च ।

अथैता एव भाषयति—

संकप्पियं च दवं, दिट्ठा खेत्तेण कालतो छिन्नं ।

दोसु उ पमंगदोसा, सागारिणं भावतो दुविहो ॥३३९॥

यद् द्रव्यं संकल्पितं यथा अमुकं घृतपूरादिकं तत्र गृहे नेत-
व्यम्, वाशब्दस्यानुक्तप्रकारान्तरद्योतकत्वात्तत्र गृहे यतनार्थं
पृथक् स्थापितं तदुभयमपि द्रव्यतश्छिन्नम् । या पुनराहृतिका
स्वगृहमानीयमाना सागारिकेन हृष्टा सा क्षत्रतश्छिन्ना । तथा

अमुकस्यां वेलायां नेतव्यमिति निर्दिष्टं द्रव्यं कालतश्छिन्नम् । उपलक्षणमिदं तेन नेण्यामीति तत्र भावो निवृत्तस्तद्भावाच्छिन्नम् । अचिच्छिन्ना त्वाहृतिका चतुर्धाप्येतद्विपरीता । तथा ज्ञयोभङ्गयोः—द्रव्यतः प्रतिगृहीता न भावतः, नापि द्रव्यतो नापि भावतः प्रतिगृहीतित्येवंलक्षणयोर्न सागारिकपिण्डः, परं प्रसङ्गदोषाश्च गृह्यन्ते । 'भावश्चा'स्ति भावतः प्रतिगृहीता न द्रव्यत इत्येवंरूपा यो भङ्गः, पश्चाद् द्रव्यतोऽपि भावतोऽपि प्रतिगृहीता इत्येवंलक्षणो द्विविधः प्रतिगृहीता भङ्गः—एतयोः सागारिकपिण्ड इति कृत्वा न कल्पते ।

अथैनामेव निर्युक्तगाथां व्याचष्टे—

संकल्पियं वा अहवेगपासे,

सागारिदिदं अमुगं तु वेलं ।

नियद्भावेन मुगं अदिदं,

कालं न निर्देमे अल्लिभभावे ॥ ३४० ॥

यत् घृतपुरादि तत्र गृहे नयनाय संकल्पितम् । अथवा—यदेकपाशे विषयकं स्थापितं तदतत् द्रव्यतश्छिन्नम् । सागारिकेण स्वगृहमानीयमानं यत् दृष्टं तत् क्षेत्रतश्छिन्नम् । अमुकस्यां मध्याह्नादलक्षणायां वेलायां नेतव्यमिति निर्दिष्टं कालतश्छिन्नम् । यत्र न तेषामिति भावो निवृत्तस्तद्भावतश्छिन्नं व्याख्यातम् । अथाचिच्छिन्नं व्याख्याति—'अमुगं' इत्यादि, यद् द्रव्यममुकं नेतव्यमिति न संकल्पनं न वा पृथक् स्थापितं तद् द्रव्यतोऽचिच्छिन्नम् । या वाऽऽहृतिका सागारिकेण नीयमाना न दृष्टा तत्क्षेत्रतोऽचिच्छिन्नम् । काले अचिच्छिन्नं यत् प्रानिनयनायां वेलायां निर्देशो नास्ति । भावं अचिच्छिन्नं तु यदद्यापि नेण्यामीति भावः अव्यवच्छिन्नो न निवर्त्तते इत्यर्थः ।

अथात्रैव ग्रहणविधिमाह

भावो जाव न ल्लिभइ, विपरिणतो गेहहमां ति खेत्तं तु ।

खेत्ते वि हांति गहगं, अदिदं वि विपरिणतमि ॥ ३४१ ॥

भावो यावदद्यापि न व्यवच्छिद्यते, तावन्न कल्पते, यदा तु न नेण्यामीति भावो विपरिणतो व्यवच्छिन्नस्तदा क्षेत्राच्छिन्नं तु न कल्पते इति भावः । अथेतद्वै भावयति—'खेत्तं वि' इत्यादि क्षेत्राच्छिन्नस्यापि ग्रहणं भवति, यदि स तद् द्रव्यं नयन्नपान्तगालं न नेण्यामीति परिणतो भवति, तत्त्वसागारिकेणादृष्टमदृश्यमानं ग्रहीतव्यम् ।

ततः—

पुरतो पसंगपंता, अवियत्तं चैव पुव्वभणियं तु ।

वितियततियाउ पिंडो, पढमचउत्था पसंगेहि ॥ ३४२ ॥

अथ सागारिकस्य पुरतो गृह्यन्ति ततो भद्रकः प्रसङ्गं तन्निश्चया तत्र प्रक्षेपं, प्रान्तस्थ निष्काशनादिकं कुर्यात् । अप्रीतिकं च पूर्वभणितं तस्य तथा पश्यतो गृह्यमाणं भवति, ततः पुरतो न ग्रहीतव्यम् । तथा द्वितीयतृतीयौ भङ्गी शय्यातरपिण्ड इति कृत्वा परिहर्त्सव्यौ, प्रथमचतुर्थौ तु शय्यातरपिण्डः परं प्रसङ्गदोषभयास्तावपि परिहर्त्सव्यौ ।

अथाचार्यो विनयवर्गव्युत्पादनाधमाक्षेपपरिहारौ

निरूपयितुकाम इदमाह—

कप्पइ अपरिग्गहिया, शिक्खेवे चउदुगं अजाणंता ।

जाणंता वि य केई, संमोहं कातु लोभा वा ॥ ३४३ ॥

केशिवाचार्यो निक्षेपचतुष्कस्य द्रव्यतः प्रतिगृहीता न भावत इत्यादिलक्षणं भङ्गचतुष्टयस्य द्विकं प्रथमचतुर्थभङ्गद्रव्यमाश्रित्य इदं सूत्रप्रवृत्तमित्येवंविधमवज्ञानतोऽपि तदर्थं केशिवाचार्यार्थानां समोहं कृत्वा लोभात् भ्रुवते कल्पते सागारिकेणापरिगृहीता आहृतिका ।

इदमेव स्पष्टयति—

जं आहडं होइ परस्म हत्थे,

जं नीहडं वावि परस्स दिभं ।

तं सुत्तं देण वयंति केई,

कप्पं ण मं सुत्तमसुत्तमेवं ॥ ३४१ ॥

यदाहृतं प्राचूर्णकं शय्यातरगृहमानीय परस्य हस्ते भवति, एतेन प्रस्तुतमेव सूत्रं गृहीते सागारिकगृहान्निष्काशितं परस्य दत्तम् । अनेन वक्ष्यमाणसूत्रमुपात्तम् । तदेवंविधं द्रव्यं सूत्रच्छन्दन-सूत्राभिप्रायेण कल्प्यं-कल्पनीयं न—नैव, खद्यदि आचार्य एवमस्मदुक्तं मन्यसे ततः सूत्रमसूत्रमेव प्राप्नोति अप्रमाणामित्यर्थः, एवं केशिवाचार्यदर्शया वदन्ति ।

अत्र सूरः प्रान्तवचनमाह—

सुत्तं पमाणं जति इच्छितं ते,

ण सुत्तमत्थं अतिरिक्ख जाति ।

अत्थो जहा पस्मति भूतमत्थं,

तं सुत्तकारीहिं तहा शिवदं ॥ ३४२ ॥

यदि ते तव सूत्रं प्रमाणत्वेनेष्टमनुमतं तत इदमप्यक्षिणी निमील्य विचारयन्तु दयानांप्रियाः सूत्रं तावदर्थं—व्याख्यानमतिरिक्त्य न याति—न प्रवर्त्तते, तावदुच्यते इत्यर्थः । एष एवार्थो निर्युक्तिभाष्यादिरूपो यथा—येन प्रकारेण भूतं-सद्भूतमर्थमभिधेयं पश्यति, सूत्रकारिभिर्वापि गणधरस्थितैः सूत्रं तथा—तैर्नैवाभिप्रायेण नियच्छमवसानव्यम् ।

अमुमं वार्थं दृढयति—

छाया जहा छायावतो शिवदो,

संपट्टिण जाति ठिते य ठाति ।

अत्थो जहा गच्छति पज्जंवेसु,

सुत्तं पि अत्थाणुचरं तेहव ॥ ३४३ ॥

छाया प्रतीता सा यथा छायावतः पुरुषादनिवृद्धा परतन्त्रा सती तस्मिन् संप्राप्यते याति, स्थितं च तस्मिन् साऽपि तिष्ठति, यथाऽत्रापि । पुरुषस्थानीयाऽर्थो येषु भङ्गादिविषयेषु प्रकारेषु गच्छति । सूत्रमापि छायास्थानीयं तस्यैवार्थस्यानुचरं सत्तथैव तेषु तेषु पर्यायेषु गच्छति ।

इदमेव स्पष्टतरमाह—

जं केणई इच्छइ पज्जंवेण,

अन्थेण मेमेहिं उ पज्जंवेहिं ।

विहीव सुत्तं तहि वारणा वि,

उभे य इच्छंति विकोवणदो ॥ ३४४ ॥

अर्थो—व्याख्यानविधिर्येन कश्चित् पर्यायेण यन्सूत्रग्रहीतुमिच्छति न शक्यं परैः पर्यायैस्तत्र स एव प्रमाणीयतव्यो

न शेषा इति वाक्यशेषः । यथेहैव सूत्रे यथा भावेन परि-
णते अनन्तरं यदि सागारिको न पश्यति ततः कल्पते
प्रांतगृहीतुं द्रव्यम् । एतेन पर्यायणार्थम्—आहूति-
कार्मच्छ्रुति न शेषरूपं परिणतक्षेत्राच्छ्रुतादिभिः
पर्यायैः । एवमत्रापीप्सितेऽनीप्सिते च वस्तुनि सूत्रकारः
कथं सूत्रं बध्नीयादित्याह—विधिर्वा तत्र सूत्रं वक्तव्यः ।
यथात्रैवाहूतिकसूत्रं द्वितीये आलापके शरणा वा प्रति-
षेधः यथेवह वधवन्ध आलापके उभयं वा विधिप्रतिषेधरूपं
कच्चिदकत्रापि सूत्रं शिष्यमतिविकाशनार्थं सूर्य इच्छन्ति ।
यथा—“कप्पइ निग्गथीणे पक्के तालपल्ले भिंसे पडिग्गाहत्तिथे
से वि विंहाभेजे, नां चैव गे अविंहाभेजे” ॥ ५ ॥ (वृ)
(सूत्रस्यास्य व्याख्या पल्लवशब्दे पञ्चमभागे ७१४पृष्ठे गता ।)

अपि च—

उस्मग्गओ णेव सुतं पमाणं ,

ण वाऽपमाणं कुमला वयंति ।

अंधो हि पंगुं वहते स वावि ,

कहेइ दोएहं पि हिताय पंथं ॥ ३४५ ॥

तत्र उत्सर्गतः—सामान्येन श्रुते—सूत्रं नैव प्रमाणं न वा अ-
प्रमाणम्, किंतु—पूर्वापरविकृष्टवृद्धसंप्रदायागतेनार्थेन युक्तं
प्रमाणम्, अन्यथा पुनरप्रमाणाभित्यं कुशलास्तीर्थङ्करगण-
धरा वर्तन्ते । तथाहि—यथा किल कश्चिदन्धो देशान्तरं गन्तु-
मनाः स्वयं मार्गमपश्यन् पङ्क्तं गन्तुमशक्तं चक्षुष्मत्तया स्कन्धे
विन्यस्य वर्तते, स चापि पङ्क्तुर्द्वयोरप्यात्मनस्तस्य वा हिताय
गर्ताप्रपाताद्युपद्रवक्षणाया पन्थानं मार्गं कथयति । एवमर्थ-
नाप्रबोधितं सद्धन्धस्थानीयं सूत्रम्, तद्यदि पङ्क्तुस्थानीयमर्थ-
मात्मन उपरि कृते वर्तते, तदा सोऽप्यर्थः सूत्रनिश्चयागतान्
सम्यग् विषयाद्यभागदर्शनतया निष्प्रत्ययायं मुक्तिमार्गमुपादि-
शति । इत्यतोऽर्थसम्यक्पेक्षमेव सूत्रं प्रमाणमिति स्थितम् ।

अथ ‘जायता वि य केइ, संमोहं कातु लोभा वा’ इति
पञ्चाङ्गं व्याचष्ट—

अप्पमुया जे अविकंविआ वा ,

ते मोहइत्ता इमिणा सुएण ।

तेमि पगामो वि तमंतमेति ,

निमाविहंगसु व सूरपादा ॥ ३४६ ॥

ये अल्पश्रुता अधीतस्वल्पमूवा ये वा अविकोविदा अगीता-
र्थास्तान् अनन्तं सूत्रेण मोहयित्वा विजानन्तोऽपि लोभबहु-
लतया सागारिकस्याहूतिकार्पणं ग्राहयन्तीति वाक्यशेषः ।
तेषां चैवं मोहयितानां प्रकाशप्रस्तुतसूत्रार्थः कथ्यमानोऽपि
तमस्तमायते प्रयलान्धकारतया परिणमते, यथा निशाविहंगा-
उल्काद्यास्तेषु सूर्यस्य पादाः—किरणाः प्रकाशरूपा अतिमहा-
न्धकाराभवन्ति । आह—यद्येव ततः कल्पते सागारिकेणापरि-
गृहीता आहूतिकेति प्रस्तुतसूत्रं कथं नीयते ? ।

अत्राच्यते—

अह भावविपरिणए, अदिदं सुयं तु तम्मि उ पउत्थे ।

नीहडियाए पुरओ, संछोभगमाइणो दोमा ॥ ३४७ ॥

यस्तमोहूतिका प्रहिणोति—नयति वा तस्मिन् भावं स्वय-
मेव विपरिणते न प्रदृश्यामि न नयामीति वा विपरिणाम-

मापके कल्पते । यद्वा—तेन तथा गच्छता श्रुते यस्य सकाशम-
हमिदं नयामि स प्रोषितो ग्रामान्तरं गतः ततस्तस्मिन् प्रोषि-
ते सति स मेता न नयामीति परिणतं, अत्रान्तरं साधवः स-
मायाताः, ततः सागारिकेणाहृष्टं कल्पते प्रांतगृहीतुम् । अत्र
सूत्रनिपातः । तथा वक्ष्यमाणसूत्रं मणिष्यमाणायां निहूति-
कायां सागारिकस्य पुरतो गृह्यमाणायां संछोभकः प्रक्षेपक
आदिशब्दांश्चकाशनशय्याव्यवच्छेदाद्यश्च दाया भवन्ति;
अतः सागारिकस्य पुरतः सा न गृहीतव्या ।

अथ कथं स तत्राहूतिकानयनं विपरिणमतीत्युच्यते—

नीयं पि मे ण पेच्छिति, धम्मो व जतीण होति दितम्म ।

वमणब्धुदओ वा मि, भंडणकम्मं य अट्ठसा ॥ ३४८ ॥

मया तत्र नीतमप्येतत् घृतपूर्णादिकं स न गृहीष्यति,
यद्वा—यतीनामेवावधं द्रव्यं ददतो मम धम्मो महान् भ-
वांत । अथवा—येषां समीपे तस्मात्तेषां स्वजनमरणधनहर-
णादिकं व्यसनं शोककारणमजनिष्ट, अभ्युद्यो वा कोऽ-
प्युत्सवविशेषमतेषां वर्त्तने, भण्डने—वाक्कलह इदानीं मह-
ता भरणं वर्त्तते । कर्मणि कृप्यादौ ते अथ (न्या) ना—
अक्षणिक्काः सन्ति, ततो नीतमपि नामी गृहीष्यन्ति ।

इति भावस्मि श्रियते, तेहिँ अदिदुस्म कप्पती गहणं ।

छेत्तादिणिग्गतेसु व, कप्पति गहणं जहिँ सुत्तं ॥ ३४८ ॥

इत्यनन्तरेण प्रकारेण भावे निवृत्ते सति येषां समीपे त-
स्मात्तेः शय्यातरमानुषैरहस्य कल्पते ग्रहणम् ।
यद्वा—क्षेत्रकालादौ निर्गतेषु ग्रहणं कल्पते, एव यत्र सूत्रमथ-
तर्गति स एव विषयस्तूक्त इति ।

सागारियस्स नीहडिया परेण—अपरिगृहीता तम्हा
दावए नां मे कप्पइ पडिग्गाहत्तिए ॥ २१ ॥ सागा-
रियस्स नीहडिया परेण पडिग्गहत्ता तम्हा दावए एवं
से कप्पइ पडिग्गहत्तिए ॥ २२ ॥

अस्य संबन्धस्य प्रांगवोक्तत्वात् व्याख्याऽपि प्राग्वत्, नवरं
सागारिकद्रव्यं यदस्यत्र नीयते सा निहूतिकेत्युच्यते । सा
यस्य समीपे प्रापिता तेन प्रांतगृहीता न कल्पते ।

अथ भाष्यविस्तरः—

पढमचउत्थो पिंडो, चित्तिओ ततिओ य होति तु अपिंडो ।

पुरतो वि विवजेजा, भद्गपंतंहिँ दोमेहिँ ॥ ३५० ॥

निहूतिकायामपि द्रव्यतः प्रांतगृहीता न भावत इत्याद्यश्च-
त्वारो भङ्गाः नवरमत्र प्रथमचतुर्थौ भङ्गौ शय्यातरपिण्डः, ए-
कत्र भावतोऽपरत्र तु द्रव्यतो भावतश्च प्रांतगृहीतत्वात् ।
द्वितीयस्तृतीयश्च भङ्गा न भावति शय्यातरपिण्डः, सागारि-
कस्य पुरस्तादपि द्वितीयस्तृतीयभङ्गौ भद्रकमान्तकभयात्
वर्जयेयुः । तत्र भद्रकस्तस्मिन्प्रया प्रक्षेपं कुर्यात् ।

यस्तु प्रान्तकः स इदं ध्यात्—

केणावि अभिप्पाए—ण दिजमाणं पि सेच्छियं पुट्ठि ।

अम्हं ओभावेंता, पुरओ वि य णे पडिच्छंति ॥ ३५१ ॥

किं तं न होति अम्हं, खंत्तंनरियं व किंचि मम दोसं ।

सुष्वचसोसिगादि व, चरेति जतिशो वि डंभेयं ॥३५२॥

किमवमिदानीमस्माकं सत्कं न भवति चेन्नान्तरमागतमिति कृत्वा कल्पते, तदप्यसङ्गतम्, यत् क्षेत्रान्तरितमपि सदापं भवति, तदमी सुव्यक्तधोत्रिणा इव—विषमजातीया इव यतयाऽपि सन्तो दम्भेन चरन्ति । किमुक्तं भवति—धिग्जातीयाश्च अशूद्राश्चनमिति कृत्वा शूद्रगृहे न समादृशन्ति परं तन्बुलादीनि गृह्णन्ति, तथा तेषामशूद्राश्चनं दम्भः, एवममीषामपि शय्यातरपिण्डपरिहाराद्वर्जितं न भद्रकं लक्ष्यते ।

अथाहुनिका निहंतिका वा पापकारिण्यं गृह्यत इत्याह-

दुविहे गेलसम्मि, शिमंतणा दन्वदुल्लभे असिवे ।

आमोदरिणं पञ्चोसे, भण य गहणं अणुमायं ॥ ३५३ ॥

अस्य व्याख्या प्राग्वत् ।

अथ निमन्त्रणापद विशेषतो भाषयति—

गिब्वंधशिमतंते, भणति भजि दलाहि जा एमा ।

तं पुण अविगीतेसुं, गीया इतरं पि गेएहति ॥ ३५४ ॥

शय्यातरं महता निबन्धन निमन्त्रयमाण साधवो भणन्ति, यत्तं चैषा भजिका प्रहेणका आहुनिका वा तां प्रयच्छु तत्पुनराहुनिकाया निहंतिकाया वा प्रहेणमगीतार्थाः कुर्वन्ति । ये तु गीतार्थान् इतरमपि—सागारिकपिण्डमपि गृह्णन्ति । शेच्छंतमगीतं ते—शेव य मुत्तेण पत्तिए वेति ।

सच्छंदेण ण भणिमो, फुडवियडमिणं भणति सुचं ॥ ३५५ ॥

अथ गीतार्था आहुनिकां निहंतिकां वा नेच्छन्ति प्रहीतुं ततः तेनैव सूत्रेण प्रत्यये ब्रुवन्ति । अथ आचार्या ययं स्वच्छन्दन-स्वाभिप्रायेण न भणामः किं तु स्फुटविकटमनीव व्यक्ताक्षर-मिवमव सूत्रं भणति । यथा कल्पते सागारिण्यः प्रातगृहीता आहुनिका परेण च प्रतिगृहीता निहंतिकेति ।

अपि च—

जं तं जगप्पदीवे-हिं पणीयं सव्वभरवपण्वणं ।

ण कुणति सुतं पमाणं, ण मो पमाणं पवयणम्मि ॥ ३५६ ॥

ततः सकलांशलोकीप्रमिदं जगत्प्रदीपैर्भगवद्भिस्तार्थकैः प्रणीतं सर्वेषामुत्सर्गापवादिनिश्चयव्यवहारादीनां भावप्रका-पना—प्रकरणं । यस्तथाविधं श्रुतं यः कश्चित्प्रमाणं न क-रोति नासौ प्रवचनं चतुर्वर्णसङ्गमध्वे प्रमाणं भवति ।

अमुमयार्थमन्याक्रिभङ्गया दृढयति—

जस्सेव पभावुम्मि-स्रिताई तं चव हयकतग्घाई ।

कुमुदाई अप्पसंभा-विपाई चंदं उवहसंति ॥ ३५७ ॥

यस्यैव प्रभाषणोन्मीलितानि—प्रबुडानि तमेव चन्द्रं कुमु-दान्युपहसन्ति इति संदृक् । कथंभूतानीत्याह—इतकृतमानि, इतशब्दा निन्दावाचकः, कृतघ्नतया पापानीत्यर्थः । आत्मानं संभावयन्ति, ययमेव शोभनानि नामीत्यभिमत्यन्ते तच्छीलानि च यानि तान्यात्मसंभाषितानि, एवंविधानि परमोपकारि-ण्यमपि चन्द्रं ययमनीवावधानानि भवांस्तु सकलकृत्वाश्च तथैति स्वकीयश्रेयप्रभाषणलेनोपहसन्तीत्युच्यते । एवं मार्था भवन्तोऽपि यस्यैव प्रभाषणोन्मीलितविषयकलोचनाः संज्ञाताः तदेव श्रुतं सांप्रतमप्रमाणयन्तो हतकृतघ्ना इव

लक्ष्यन्ते । ते एवं प्रज्ञापिताः सन्तः प्रतिपद्यन्ते, सूत्राशातना-पातकतया अगीतार्थाः ।

अथाहुनिकादिप्रहेणसूत्रम्—

सागारियस्स असियाओ अविभत्ताओ अन्वोच्छिआओ अन्वोमडाओ अनिज्जूडाओ तम्हा दावए, नो से कप्पइ पडिग्गाहितए ॥ ३६ ॥ सागारियस्स असियाओ विभत्ताओ वांच्छिआओ वोगडाओ निज्जूडाओ तम्हा दावए, एवं से कप्पइ पडिग्गाहितए ॥ ३४ ॥

अथास्य सम्यन्धमाह—

छिअममत्तो कप्पति, अच्छिअ ण कप्पति अह तु जेगे ।

पुवेणं वा भणितो, इयाणि साहारणं भणिमो ॥ ३५८ ॥

आहुनिका निहंतिका पिण्डवद्दशिका पिण्डोऽपि सागा-रिकेण छिअममत्तो न ममायमिति न भाषास्मिन्नितिः कल्पते आच्छिअममन्वस्तु न कल्पते । अथैव योगः संबन्धः । यद्वा-प्रत्येकमैकैकस्यैव सागारिकस्य सत्कं पिण्डमाश्रित्य वि-धिर्भविष्यति, इदानीं तु सागारिकस्यान्वेषां च साधारणं पि-ण्डमधिकृत्य विधिं भणामः, अनेन संबन्धेनायातस्यास्य (३३-३४) व्याख्या-सागारिकस्य या अशिका तस्य अन्येषा-मशिकाभ्यांऽधिभङ्गाया अव्यवच्छिन्नाया अव्यवच्छिन्नाया अ-निगूढाया मध्यान्काभिद्रूपाने दद्यात्, नो 'स' तस्य साधाः कल्पते प्रतिप्रहीतुम् ॥ सागारिकस्य अशिकादिभङ्गव्यव-च्छिन्ना व्याकृता निर्गूढा च यस्माद्राशेर्भवति तस्माद् द-द्यात् एवं 'स' तस्य कल्पते प्रतिप्रहीतुमिति सूत्रसंज्ञे-पार्थः ।

अथ निर्युक्तिविस्तरः—

सागारियस्स असिय, अविभत्ता खेतजं ततो जेसु ।

खीरे मालाकारं, सागारिदिहं परिहरंति ॥ ३५९ ॥

सागारिकस्यांशिका अविभक्ता न कल्पते । सा च क्षेत्र वा भोज्येषु वा खीरे वा मालाकारं वा संभवति । अत्र सागारिक-दृष्टे सर्वत्रापि परिहरन्तीति निर्युक्तिगतासमासार्थः ।

अथैनामेव धिवरीषुः सूत्रस्य विषयपदानि तावद्विबुधानि-

अमो चि व भागो चि व, एगदं पुंज एव अविभत्तं ।

कयभागो वि ण सव्वो, विच्छिज्जति सा अत्रोच्छिआ ३६०

अंश इति वा भाग इति वा एकार्थपदौ अंश एवांशिका स्वायें कः प्रत्ययः । तत्र यावान् सागारिकादीनां साधारणवाञ्छकैरु-पस्कृतः तावान्याप्यस्यैव पुञ्ज एव । अथांशेन भागाद्-विवक्षा कृता सा अशिका—अविभक्त्युच्यते । यत्र सुभागा परं मूलराशिकृतो भागोऽपि न सर्वो व्यवच्छिद्यते सा व्यवच्छिन्ना ।

अव्वगडाओ तुक्के, ममं तु वा जा ण ताव शिदिमसि ।

तथेव अल्लगुमाणी, होति अणिच्छूहिया अंसा ॥ ३६१ ॥

सर्वेषामपि भागाः स्थापिताः परमेष भागस्तव एव पुनर्म-मत्येव यत्र भागं न निर्दिशति सा अव्यवच्छिन्नाऽभिधीयते । या

तु विविधा प्रत्याद्यापि न ततोऽन्यत्र मीयते सा आशका,
तत्रैव तिष्ठन्ती आननूदा भवति । एवंविधा न कल्पेन प्र-
तिप्रदीतुर्मात ।

अथ क्षेत्रद्वारं व्याचष्ट—

मीताइजम्भो पट्टभादि मा वा,
जे कप्पणिजा जतिगो मवन्ति ।
अलीफलादीण व विक्रयम्मि,

पट्टेज तेल्लं लवणं गुलो वा ॥३६२॥

सागारिकस्यान्ये पञ्च साधारण क्षेत्रे सीताया-दलपदति-
देयताया यज्ञः-पूजा भवन्, तत्र शाल्यादिद्रव्यं यदुपभृते पृ-
कादयो वा ये तत्र क्षेत्रे ते यतीनां कल्पनीया भवन्ति । यद्वा-
तत्र शालीनां-कल्माषादीनां फलादीनां-चिभेटादीनाम्,
आदिशब्दान्-गोधूमादिप्रभृतीनां धान्यानां विक्रीयमाणानां
विक्रयं तैले वा लवणे गुडो वा पतत् एषा सर्वाऽपि क्षेत्र-
विषया सागारिका ।

अथाशिकायन्त्रद्वारमाह—

जंते रमो गुलो वा, तेल्लं चक्रम्मि तेमु वा जं तु ।
विक्रिजंते पडितं, पवत्तगंतं य पगयं वा ॥३६३॥

यन्त्रमपि सागारिकस्यान्यैः सह साधारणं स्यात्, तच्च
द्विधा इच्छुयन्त्रं तैलयन्त्रं च । तत्र च इच्छुयन्त्रं कोल्ले कांस्थरस्यो
गुडो वा भवेत्, तिलयन्त्रं चक्रमुच्यते, तत्र तैले तिलातसीम-
र्यादीनां भवेत् । तैस्तदा रसदेवु विक्रीयमाणेषु यत् तन्दुल-
धृतवत्त्वादिकमापन्ति । अथवा-यन्त्रस्य प्रवर्तने प्रथमप्रा-
रम्भे अन्ते वा-परिसमाप्ते यत् संभूय प्रकृतं-प्रकरणं
कुर्वन्ति एषा यन्त्रविषया आशिका ।

अथ भोज्यक्षीरद्वारं व्याख्यानयति—

गणगांडिमादिभोजा, भोत्तुवरितं च तत्थ जं किंचि ।
भातुगमादीण पओ, अविभत्तं जं च गोवंणं ॥३६४॥

गणो-मल्लादगणरूपः गोष्टी-महत्तगादिपुरुषपञ्चकपरि-
गृहीता यज्ञः-यागः आदिशब्दाद्-अन्यस्यापि महाजनस्य
साधारणानि यानि भोज्यानि संखड्यः, यद्वा-किंचित् मो-
दकप्रभृतिक तत्र भुक्ताङ्गारंते द्रव्यम् एषा भोज्यविषया सा-
गारिकाऽशिका । तथा सागारिकसंबन्धनां आतृव्यादीनां
पयो-दुग्धं यावदद्यापि सागारिकेण सहाविभक्तम्, यद्वा-
दुग्धं-वृत्त्यच्छिद्रं सागारिकदुग्धमध्याद्यापि गोपेनाविभ-
क्तम् । एषा क्षीरविषया सागारिकाशिका ।

मालाकारद्वारमाह—

पुप्फपणिण्ण आरा-मिगाण पडियेण जाव उ विरिक्कं ।
पक्खेवगादिभैमुहं, अविंयत्तादी य पुव्वुत्ता ॥३६५॥

पुष्पाणां पणितन-विक्रयेण यदागमिकाणां मालिकानां
धृतादिकं पतितं तदागमस्वार्थिना सागारिकेण यावदद्यापि
ने विरिक्कं भवेदेषा अपि सागारिकाशिका । अथवा-क्षेत्रा-
दिमालाकारान्तरपु द्वारेषु यदि सागारिकस्य समुल्लं
पश्यतस्तदीयायामाशकायामविभक्तायां साधयो भक्ता-
दिकं गृह्णन्ति, तदा भद्रकृताः प्रक्षेपकादयः, प्राप्त-
कृताः पुनरप्रीतिकादयः पूर्वोक्ता दोषा मन्तव्याः ।

मालाकारद्वारं प्रकाशन्तरंगाऽऽह—

अहवा वि मालकार-स्स अंसियं अविणयंति भोजेसु ।

सो य मोगारो तेमि, तं पि य इच्छंति अविभत्तं ॥३६६॥

अथवा-मालाकारस्य पुष्पावचयमार्दान्मयाज्ञपामाशकां
भोज्येषु शालिदास्यानिषु यावत्तस्याभावं तावन्मात्रमगारि-
णः प्रागवापनयति, स च मालाकारस्तथा साधूनां सागारि-
काऽतो यावत्सौ मालाकारांशका अविभक्ता तावत्ता-
मपि प्रदीतुं नेच्छन्ति ।

द्वितीयपदमाह—

गलभमार्इसु उ कारणसु,

मादिप्पमंगा ण य मन्ने मीता ।

गिण्हंति पुंजा अवरेडियातो,

तस्मऽपतो वा वि विरेडियाओ ॥ ३६७ ॥

गलान्वयायमौदर्यादिषु कारणेषु संस्तरणाभावं मा प्र-
थमत एव शय्यातर्गपिण्डग्रहणं अनिप्रसक्तं भवेदिति क-
त्वा न चैत सर्वेऽपि गीतार्थं अतः प्रथममविरक्तादन्यैः समं
साधारणान्पुञ्जान् ततोऽन्यस्मादपि विरक्तात्तस्य सागारि-
कस्य सत्त्वान् पुञ्जान् गृह्णन्ति । वृ० २ उ० । (चैत्यवक्रव्यता
'पुया' शब्दे पञ्चमभागे गता ।)

शय्यातर्गपण्डस्तीर्थकृद्भिः प्रतिकृष्ट इति शय्यातर्ग—

पिण्डद्वारमाह—

तित्थंगरपडिकुट्टो, आणाअप्पात उग्गमो ण सुज्जे ।

अविमुत्ति अलाघविता, दुल्लभमेज्जा विउच्छेदो ॥३६८॥

आद्यन्नचर्जेर्मध्यमैर्विदेहजैश्च तीर्थकराणां धर्मकर्म कथाचक्रवर्तु-
मनुज्ञातम्, पुनः शय्यातर्गपिण्डस्तु स्तेरपि प्रातिकृष्ट इति कृत्वा
वर्जनीयोऽयम् आणत्ति तं गृह्णता तीर्थकृतामाज्ञा कृता न भ-
वति 'अलाघे' ति-यत्र स्थितस्तत्रैव भिक्षां गृह्णता आज्ञा तेषां
संविता न स्यात्, 'उग्गमा न सुज्जे' ति-आमन्त्रादिभावनः
पुनः पुनस्तत्रैव भक्षणानकादिनिमित्तं प्रविशत उद्गमदोषा
न शुद्धयुः स्वाध्यायश्चमणादिना च प्रीतः शय्यातर्गः क्षीरा-
दिस्निग्धद्रव्यं ददाति । तच्च गृह्णताऽविमुक्तिगाडयाभावं
न कृतः स्यात्, शय्यातर्गतपुत्रपुत्रपुत्रादिभ्यो बृहत्करणं
स्निग्धाहारं च गृह्णतः उपकरणशरीर्यालोच्यं न स्यात्,
तत्रैव वाऽऽहारादि गृह्णतः शय्यातर्गमनस्यादिकरणात् श-
य्या दुर्लभा स्यात्, सर्वथा तद्व्यवच्छेदो वा स्यात्, ततस्त-
त्पिण्डो वर्जनीयः ।

अथ द्वितीयपदमाह—

दुविहे गेलणम्मि, निमंतणे दव्वदुल्लभे अभिवे ।

आमोदरियपओसे, भए य गहणं अणुत्तात् ॥ ३६९ ॥

द्विचित्र-आगाढानागाढगलान्व शय्यातर्गपण्डोऽपि ग्राह्यः ।
तत्रागाढं, क्षिप्रमव, अनागाढं पञ्चकपरिहाण्या मासलक्षुं
प्राप्तं स्यात् निमन्त्रणे शय्यातर्गनिर्बन्धे सकृत् गृहीत्वा पुनः
पुनः प्रसक्ता निवारणीयः । दुर्लभं च क्षीरादिद्रव्यं अन्य-
त्रालभ्यमानं, तथा अशिवं अवमौदर्यं राजप्रद्वेषं तस्करादि-
भयं च शय्यातर्गपण्डस्य ग्रहणमनुज्ञातम् ।

अथ दुर्लभद्रव्यग्रहणविधिमाह—

तिक्खुतो मक्खेत्ते, चउदिसिं जोयणम्मि कडजोगी ।

दव्वस्स य दुल्लभता, सागारिखिवेमत्ता तह ॥३०३॥
अत्र कृत्यः स्वस्तेन चतुर्षु दिक्षु सक्तोऽयोजनेन वदेवित्तस्या-
पि धृताद्वैद्यस्य अथवा-दुल्लभता भवति तदा सागारि-
कपिण्डनिषेधं कर्तव्यम् । गतं सागारिकापिण्डद्वयम् । ३०
६ उ० । ४० । पञ्चा० ।

सागारिकस्य आदेशान्तर्वगडायां विधिमाह—

मागारिखस्म आप्मे अंतोवगडाए भुंजइ शिड्डिण्णि सिमि-
ड्डे पाडिहारिण्णि; तम्हा दावए, णो मे कप्पति पडिगाहित्तए
॥१॥ सागारिखस्म आप्मे अंतोवगडाए भुंजइ शिड्डिण्णि सि-
मिड्डे अपाडिहारिण्णि; तम्हा दावए, एवं मे कप्पति पडिगा-
हित्तए ॥२॥ सागारिखस्म आप्मे बाहिं वगडाए भुंजइ शि-
ड्डिण्णि सिमिड्डे पाडिहारिण्णि, तम्हा दावए, एवं मे नां कप्प-
ति पडिगाहित्तए ॥३॥ सागारिखस्म आप्मे बाहिं व-
गडाए भुंजइ शिड्डिण्णि सिमिड्डे अपाडिहारिण्णि तम्हा दावए
एवं मे कप्पति पडिगाहित्तए । ४ ॥ सागारिखस्म दा-
सेइ वा पेमेइ वा भयएइ वा भतिस्सए वा अंतोवगडाए
भुंजइ शिड्डिण्णि सिमिड्डे पाडिहारिण्णि तम्हा दावए णो मे क-
प्पति पडिगाहित्तए ॥ ५ ॥ सागारिखस्स दामेइ वा पेसे-
इ वा भयएइ वा अंतोवगडाए भुंजइ शिड्डिण्णि सिमिड्डे
अपाडिहारिण्णि तम्हा दावए से कप्पति पडिगाहित्तए
॥ ६ ॥ सागारिखस्स दामेइ वा पेसेइ वा भयएइ वा
बाहिं वगडाए भुंजति णो शिड्डिण्णि सिमिड्डे पाडिहारिण्णि तम्हा
दावए णो मे कप्पति पडिगाहित्तए ॥ ७ ॥ सागारिखस्स
दामेइ वा पेमेइ वा भयएइ वा बाहिं वगडाए वा भुंजइ
शिड्डिण्णि सिमिड्डे अपाडिहारिण्णि तम्हा दावए एवं मे
कप्पति पडिगाहित्तए ॥ ८ ॥ ४० ६ उ० ।

सागारिका नाम शय्यातस्तस्यां दश आयासकर आ-
देशः । यदि वा-आदेशानि इति आदेशः । अथवा-आदेशानि
इति शब्दसंस्कारस्तस्य व्युत्पत्तिमयं वक्ष्यामः । स च ना-
यको मित्रं प्रभुः परतीर्थिका वा इष्टव्यः । वगडा नाम परि-
क्षेपस्तस्यान्तर्मध्ये भुङ्क्ते पदार्थान्-आवनादीन्, किंविशिष्टा-
नित्याह-निष्ठानान्-निष्ठां नीतान् निस्पृष्टान्-प्रातिहारिकान्
सागारिकान्-सागारिकभुङ्क्तेषाम् तस्मात्-परिनिष्ठानादि-
मध्यान् दापर्यायं न 'सं' तस्य कल्पने प्रतिग्रहीतुम् ॥१॥ एवं
शेषाण्यपि त्रीणि सूत्राणि भावनीयानि एवं चत्वारिदशवि-
ध्याणि स्मृत्वारि दासार्थविषयाणि । इह यत्र यत्र प्रातिहा-
रिकं तत्र तत्र सागारिकापिण्ड इति न कल्पने । यत्र यत्र पु-
नरप्रातिहारिकं तत्र तत्र न सागारिकापिण्ड इति कल्पने ।
प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमसूत्रेषु सागारिकापिण्ड इति कृत्वा न
कल्पने । द्वितीयचतुर्थषष्ठ्यष्टमसूत्रेषु न भवति सागारिकापि-
ण्ड इति कल्पने । केवलं भद्रकप्रान्तदोषतो वर्ज्यते इति
सूत्राष्टकभावार्थः । ४० ६ उ० । ('आएस' शब्दे द्वितीयभा-
गे ४६ पृष्ठे भाष्यकृत्कृता विषमपदव्याख्या गता ।)

१-निमिडे इति पुस्तकान्तरे ।

संप्रात निर्युक्तिविस्तरः—

आएसदामभणए, अट्टहिं सुत्तेहिं मग्गत्ता जत्थ ।

सागारियदोमेहिं, पमंगदोमेहिं य अगज्झो ॥ ३ ॥

आदेश-यथाकृत्वा दामः-आजन्मायाधि किंकरः, मृतकः-
कियत्कालं मृत्येन धृतः । आदेशश्च दासश्च भृतकश्च आदेश-
दासभृतकं तत्र च पिण्डव्याप्तयः सूर्यः मार्गणा कृता । यत्र
सागारिकदोषैः प्रसक्तदोषश्च भद्रकप्रान्तककृतेर्ग्राह्या भवति ।

सांप्रतमष्टानामपि सूत्राणां विभागमाह—

तत्थादिमाइं चउरां, आप्मे सुत्तमादिआ ।

दो चव पाडिहारी, अपाडिहारी भवे दोसि ॥ ४ ॥

तत्र तेषामष्टानां सूत्राणां मध्ये आदिमार्गानि चत्वारि सू-
त्राणि आदेशं प्राचुर्यस्वरूपे आख्यातानि । तत्रापि द्वे सूत्रे
प्रातिहारिकाण्यष्टव्यं द्वे च सूत्रे अप्रातिहारिके । प्रथमतृ-
तीय प्रातिहारिके, द्वितीयचतुर्थे अप्रातिहारिके ।

अन्तो वहिं वा पि निवेसस्सस्स,

आवस्सणं ठविण्ण सगारो ।

भत्तं न एयस्स विस्सजुत्तं,

तम्मी दल्लंते णलु सुत्तवंधो ॥ ५ ॥

निवेशनं—गृहं तस्यान्तर्बहिर्वा स्थितं सागारिकं—
शय्यातं यद् आदेश एव आदेशकः—प्राचुर्यकस्तेन वा
सह स्थितं यज्जगं विंशत्ययुक्तं—विशेषतो निष्ठां नीतं
तत्र एतस्य प्राचुर्यकस्य संबन्धिः, किंतु सागारिक-
स्य-ततस्तस्मिन् ददति सूत्रसंबन्धः—सूत्रोपनिपातः । प्रा-
तिहारिकभोजितया तस्मिन् ददति प्रथमं तृतीयं च सूत्रं न
कल्पने सागारिकापिण्डत्वात्, द्वितीयं चतुर्थं चाप्रातिहा-
रिकभोजितया कल्पने । तदायत्थात्कवलं भद्रकप्रान्तदोष-
प्रसक्ततां न गृह्यते ।

एतदेवाह—

दोसइ मागायरियस्स, दोसा दोसइ पमंगतो दोसा ।

भद्दपंतादीया, होन्ति य इमे उ मुग्गयव्वा ॥ ५ ॥

द्वयोः प्रथमतृतीययोः सूत्रयोः सागारिकस्य दोषान् शय्या-
तर्गपण्डव्यान् कल्पने इति भावः । द्वयाद्वितीयचतुर्थयोः
प्रसक्ततां दोषाः भद्रकप्रान्तादिकाः आदेशद्वयादिति भद्रका-
निप्रान्तार्दिपाग्रहः, ते च इमे-वक्ष्यमाणा भवन्ति ।

तन्निवाह—

एग्ग उवाएणं, मेहंति भदे उग्गमेगतं ।

पंतो दुदिद्धम्ममा, विणामगरिहादि य निमि वा ॥ ६ ॥

भद्रकश्चिन्तयति-साधवः एतन्नापायेन मदीये पिण्डे गृ-
ह्णात । तत एव चिन्तयित्वा उद्गमदोषाणामेकतरं दोषं
कुर्यात् । यस्तु प्राप्तः स पाषाणान् दुर्दृष्टधर्मा नदुर्दृष्टं पिण्ड-
ग्रहणतो दिवा निशि वा कोपावशतो विनाशं कुर्यात्,
गर्हो वा दिवानिशमिति ।

सुत्तम्मि कप्पइ ति य, बुत्ते किं अत्थतो निमिहेह ।

एगयरदोसे कालिय, सुत्तनिवातो इमेहिं तु ॥ ७ ॥

सूत्रे कल्पते इत्युक्ते किं यूयमर्थतो निषेधयत ?, सुत्तरा-

इ-एकतरदाषात्-भद्रकदाषात्, प्रान्तदोषप्रसङ्गाद्वा इत्यर्थः । यद्येवं सूत्रं कस्मात्कल्पते इत्युक्तमत आह-अधिकृतस्य-कालिकसूत्रस्य निपातः प्रवर्तमानमभिर्धेयमाद्यैः कारणैः य-तच्च ज्ञायते व्याख्यानानात् कालिकसूत्रं च व्याख्यानप्रधानम् ।

तथा चाऽऽह—

जं जह सुप्ते भणियं, तेहव तं जइ विआलणा नत्थि ।
किं कालियाणुओगो, दिट्ठो दिट्ठप्पहाणेहि ॥ ८ ॥

यद्यथा सूत्रे कालिके भणितम् । तद्यदि तथैव प्रतिपत्तव्यं न पुनर्विचारणा कार्यावदस्ति तर्हि दृष्टिप्रधानैः युगप्रधानै-रित्यर्थः, किं कस्मात्कालिकानुयोगो दृष्टः, तस्मादस्ति वि-चारणा, सा चात्र प्रागुक्तस्यरूपेति ।

तत्र यदुक्तेऽस्माभिः कारणैः कालिकसूत्रनिपात इति
तानि कारणान्याह—

अदिट्ठस्स उ गहणं, अहवा सागारियं तु वजेत्ता ।
अओ पेच्छउ मा वा, पेच्छंते वावि वर्रत्ता ॥ ९ ॥

यदि केनापि सागारिकसन्केन तत् दीयमानं न दृश्यते तद्व्यावृत्तस्य ग्रहणं भवति । अथवा-सागारिकं-शक्यतारं वर्जयित्वा अन्यो दीयमानं प्रेक्षतां वा मा वा । अथवा-सागा-रिकं प्रेक्षमाणे वज्जन्तो न निष्ठास्ति, केवलं दानवेलायां तद्दृष्टिः पारंग्रह्यते । तत् उक्तं सूत्रं कल्पते इति ।

तदेवमादेशविषयं सूत्रचतुष्टयं भाषयति—

दासभइगाण दिअइ, उक्खित्तं जत्थ भत्तयं निययं ।
तम्मि वि सो चेव गमां, अंतोबाहिं वदे तम्मि ॥ १० ॥

दासभूतकादिसूत्रचतुष्टयंऽपि प्रथमसूत्रं तृतीयसूत्रे च प्रातिहारिकभजना तस्मिन् दापयति सागारिकपिण्ड इति कृत्वा न कल्पते । यत्र पुनर्द्वितीयं चतुर्थं च सूत्रं दा-सभूतकानामुत्तिष्ठत इत्योपाटितं नियतं भक्तकं दीयते द-त्तं च तैः स्वगृह नीयते, तस्मिन्नापि दासभूतकादौ निव-शनस्यान्तर्यद्विर्वा ददति तत्र सूत्रे न एव गमः—प्रकारः कल्पते वस्तुतः, परं भद्रकप्रान्तादिदोषप्रसङ्गतो न गृह्यते । यदा तु केनापि सागारिकः सत्केन दृश्यते, यदि वा सागारिकं मुक्त्वा अन्यः प्रेक्षतां वा तदा गृह्यते । यद्येवं तर्हि “सागारियस्स आदसे वा (पैसे या) दासे वा भयगे वा” इत्यनेन प्रकारेण अन्वयैव सूत्राणि कस्माच्च कृतानि ।

उच्यन्ते—

निययाऽनिययविसेसो, आएसो होइ दासभयगाणं ।

अवियमणच्चिए वा, विसेसकरणं पयत्तो वा ॥ ११ ॥

आदेशदासभूतकानां भवति नियतानां नियतकृता वि-शेषः । तथा आदेशः कांऽपि कदाचिदागच्छति, तत-स्तस्यानियतं दीयते, दासभूतकानां नियतम् । तथा आदेशस्थार्थितं—सत्कारपुरस्कृतं दीयते, दासभूतकानां सत्कारकरणतांऽनर्चितम्, तथा आदेशस्य भोजनार्थाभिसपा-दनाय महाप्रयत्नः संभ्रमगभूतं विधीयते, दासभूतकानां तु न तादृशः प्रयत्न इति, दासभूतकसूत्रचतुष्टयादेशस्तच्चतुष्टया-द्विभेदकरणं—पृथक्करणम् ।

सागारिकस्य एकचुल्लयां पक्काअग्रहणे त्रिधिमाह—

सागारियणायए सिया सागारियस्स एकवगडाए अंतो एगपयाए सारियं चोपजीवइ तम्हा दावए, नो से कप्पइ प-डिगाहित्तए ॥ ९ ॥ सागारियनायए सिया सागारियस्स एग-वगडाए अंतो अभिनिपयाए सागारियं च उवजीवइ तम्हा, दावए गो से कप्पति पडिगाहित्तए ॥ १० ॥ सागारिय-णायए सिया सागारियस्स एगवगडाए बाहिं सागा-रियस्स एगपयाए सागारियं च उवजीवइ तम्हा दावए गो से कप्पति पडिगाहित्तए ॥ ११ ॥ सागारियणाय-ए सिया सागारियस्स एगवगडाए बाहिं सागारियस्स अभिनिपयाए सागारियं च उवजीवइ, तम्हा दावए गो से कप्पति पडिगाहित्तए ॥ १२ ॥ सागारियस्स णायए सिया सागारियस्स अभिणिक्खवगडाए एगदुवाराए एग-निक्खमणपवेमाए अंतो सागारियस्स एगपयाए सागा-रियं च उवजीवइ, तम्हा दावए, गो से कप्पति पडि-गाहित्तए ॥ १३ ॥ सागारियस्स णायए सिया सागा-रियस्स अभिणिक्खवगड ए एगदुवाराए एगनिक्खमणप-वेसाए सागारियस्स अभिनिपयाए सागारियं च उवजीवइ, तम्हा दावए गो से कप्पति पडिगाहित्तए ॥ १४ ॥ सागारियस्स णायए सिया सागारियस्स अभिणिक्खवग-डाए एगदुवाराए एगनिक्खमणपवेमाए बाहिं एगपयाए सारियं चोवजीवइ, तम्हा दावए नो से कप्पइ पडिगाहित्तए ॥ १५ ॥ सागारियस्स णायए सिया सागारियस्स अभिनिक्खवगडाए एगदुवाराए एगनिक्खम-णपवेसाए बाहिं अभिणिप्पयाए सागारियं च उवजीवइ, तम्हा दावए, नो से कप्पति पडिगाहित्तए ॥ १६ ॥

‘सागारियस्स’ इत्यादि अस्य संबन्धप्रातिपादनार्थमाह—

नीसइ अपडिहारी, ममणुष्साओ ति मा अइपसंगा ।

एगपए परपिंडं, गेणहे परसुत्तसंबंधो ॥ १३ ॥

निस्सृष्टे-दत्तोऽप्रातिहारिपिण्डः, समनुज्ञात इति विचिन्त्य मा अतिप्रसङ्गत एकस्यां चुल्लयां शय्यातगद्वयति-रिक्तस्यापिण्डं गृहीयादिति परसूत्रस्य-परविषयमप्येकस्य संबन्धः । अनेन संबन्धेनायातस्यास्य (९) व्याख्या—सागा-रिकज्ञातकः—सागारिकस्वजनः स्यात्, सागारिकस्य ‘एगवगडाए’ एकस्मिन् गृहे सागारिकस्यान्तरे तस्यां प्र-जायां-चुल्लयां सागारिकं चापजीवति तस्मादापयत् न ‘से’ तस्य साधोः कल्पने प्रतिग्राहयितुं सागारिकास्तकचुल्लया-हारलवणाद्युपजीवनतस्तस्य शय्यातरपिण्डस्य शय्यातर-स्तकत्वात् ॥ ९ ॥ एवं शेषाण्यपि सप्त सूत्राणि भाषनीयानि ।

पाठः पुनस्तेषामेवम्—

“सागारियनायए सिया सागारियस्स एगवगडाए अंतो ए-गपयाए सागारियं चोवजीवइ, तम्हा दावए, नो से कप्पइ प-

डिगाहेत्तए १ । सारियनायए सिया सारियस्स एगवग-
डाए अन्तो अभिनिपयाए सारियं चोवजीवइ, तम्हा दावए,
नो से कप्पइ पडिगाहेत्तए १० । सारियनायए सिया सारि-
यस्स एगवडाए बाहि एगपयाए सारियं चोवजीवइ, त-
म्हा दावए, नो से कप्पइ पडिगाहेत्तए १ । सारियनायए
सिया सारियस्स एगवगडाए बाहि अभिनिपयाए सारिय
चोवजीवइ, तम्हा दावए, नो से कप्पइ पडिगाहेत्तए १२ ।
सारियनायए सिया सारियस्स अभिनिवगडाए एगदुवारा-
ए एगनिकम्मणपवेसाए अन्तो एगपयाए सारियं चोवजी-
वइ, तम्हा दावए, नो से कप्पइ पडिगाहेत्तए १३ । सारिय-
नायए सिया सारियस्स अभिनिवगडाए एगदुवाराए एग-
निकम्मणपवेसाए अभिनिपयाए सारियं चोवजीवइ, तम्हा
दावए, नो से कप्पइ पडिगाहेत्तए १४ । सारियनायए सिया
सारियस्स अभिनिवगडाए एगदुवाराए एगनिकम्मणपवे-
साए बाहि एगपयाए सारियं चोवजीवइ, तम्हा दावए, नो
से कप्पइ पडिगाहेत्तए १५ । सारियनायए सिया सारिय-
स्स अभिनिवगडाए एगदुवाराए एगनिकम्मणपवेसाए
बाहि अभिनिपयाए सारियं चोवजीवइ, तम्हा दावए, नो
से कप्पइ पडिगाहेत्तए १६ । अत्र अभिनिवगडाए पृथग्गृह
एकद्वारे एकनिकम्मणप्रवेशे एकनिवेशनान्तर्वर्तिन्यात्तथा ।
'अभिनिपयाए' इति अभि—प्रत्येकं नियता—विधिज्ञा
प्रजा—बुद्धी अभिनिप्रजा तस्यां शेषं सुगमम् ।

संप्रति भाष्यविस्तरः—

पुरपच्छामंधुतो वा, वि नायगो उभयमंधुतो वावि ।

एगवगडाए धरं तु, पयाउ चुल्ली समकखाया ॥ १४ ॥

ज्ञातको नाम-पूयस्सस्तुता, याद वा-पश्चात्संस्तुतः । अथवा-
उभयसंस्तुतः स्वजनपूयसंस्तुतः, स्वजनपूर्वसंस्तुतो नाम-
मानापितृपक्षवर्ती पश्चात्संस्तुतो भायापक्षगतः उभय-
संस्तुतः—तथाविधनात्रासबन्धावेशपभावतः उभयपक्षवर्ती
एकवगडा नाम-एकं गृह प्रजा तु-बुद्धी समान्याता प्रक्षेपेण
जायत पार्कान्पात्तरस्यामिति प्रजति व्युत्पत्तः ।

एगपए अभिनिपए, अड्डहिं सुत्तेहिं मग्गणा जत्थ ।

सागारियदोसेहिं, पसंगदोसेहिं य अग्गज्झं ॥ १५ ॥

एकस्या प्रजायामभिनिप्रजायां प्रत्येकं विविक्तायां प्रजा-
यामर्थाः सूत्रैः पिण्डस्य मार्गणा यत्र येषु सूत्रेषु प्रथमतृती-
यपञ्चमसप्तमरूपेषु सागारिकदोषैर्द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमरू-
पेषु अथ प्रसङ्गदोषैर्महत्प्रान्तमग्राह्यम् ।

आइल्ला चउरो सुत्ता, चउस्सालगविककतो ।

पिहगरसुं चत्तारि, सुत्ता एकनिवेशणे ॥ १६ ॥

आदिमानि चत्वारि सूत्राणि एकगृहविषयाणि चतु-
शाल्याद्यपेक्षतः चतुःशालादोषश्च द्वयोः कुटुम्बयोरवस्थान-
घटनान् । अन्तिमानि चत्वारि सूत्राणि पृथग्गृहेषु तान्यप्ये-
कस्मिन् निवेशने एकस्मिन्परिक्षेपे ।

सागारियस्स दोसा, चउसुं चउसुं पसंगदोसा य ।

भहगपतादीया, चउसुं पि कमेण नायव्वा ॥ १७ ॥

चतुर्थे प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमरूपेषु सूत्रेषु सागारिकस्य

१-पुनरान्तरे सागारिय इति पाठः ।

दोषाः शय्यातरपिण्डग्रहणे ते दोषास्तत्र ज्ञातव्या इत्यर्थः ।
चतुर्थे द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमादिरूपेषु सूत्रेषु प्रसङ्गदोषाश्चतु-
र्थेऽपि सूत्रेषु यथोक्तक्रमेण ज्ञातव्याः, भद्रकप्रान्तादिकाः—भद्र-
कप्रान्तादिकृता आदिशब्दस्तरतमविशेषपरिग्राहकः ।

अथ कथं प्रथमतृतीयादिषु चतुर्थे सूत्रेषु शय्यातरदोषाः

कथं वा अत्र प्रसङ्गदोषास्तत्र आह—

दारुगलोणे गोरम, सूवोदगभिल्ले य सागफले ।

उवजीवइ जं सागा-रि एगपणें वा वि अभिनियए ॥ १८ ॥

दारु—काष्ठे लक्षणं गोरमे च प्रतीते सुषोदकं मुद्राद्यु-
दकमाम्लशाकफलानि च प्रतीतानि च, यस्मात् सा-
गारियमिति पष्ठयर्थे द्वितीया प्राकृतत्वात्, सागारिकस्य
सत्का अनकस्यां प्रजायां प्रत्येकं विविक्तायां वा प्रजायामु-
पजीवति तेन कारणेन सागारिकदोषाश्च प्रसज्यन्ते । एतेन
'सागारियं च उवजीवति' इति व्याख्यानम् ।

कस्मादंकां चुल्लीं प्रतिपद्यन्त तत आह—

भीयाइं करभयस्स, अतो बाहिं च हांज एगपया ।

अभिनियए वि न कप्पइ, पक्खवगमादिणो दोसा ॥ १९ ॥

भीतानि चुल्लीकरणभयान् गाथायां पष्ठौ पञ्चम्यर्थे संबन्ध-
विवक्षायां वा पष्ठौ यस्माच्चुल्लीकरणभयात्तानि तेन कारणे-
नान्तर्बाह्यान् तेषामेका प्रजा-बुद्धी भवति । अभिनिप्रजायां तु
सत्यां यद्यपि सागारिकसत्कमुपजीव्यते तथापि निर्भिन्नबु-
द्धीकतया यत् गृह्यते तत्तेषामेव भवतीति सागारिकदोषा न
भवन्ति । तथा प्रसङ्गदोषतो न कल्पते । तथा च आह-
अभिनिप्रजायामपि न कल्पते, यतो भद्रकप्रान्तकृताः प्रक्षे-
पादया दोषाः भद्रकः प्रक्षेपादीन् दोषान् कारणेत्, प्रान्तो-
धिनाशप्रभृतीन् दोषान् कारणेत् ।

तानेवाह—

जं देमी तं देमां, एण घत्तुं न इच्छन्ते अम्हं ।

अहवा वि अकुलजां ति य, गणहंति अदिट्ठमादीयां २० ।

भद्रका मृषते-त्वं साधुभ्यः प्रभूतं दाहि यद्वदामि तद्वयं तव
दास्यामि । यत एतेऽस्माकं गृहं नेच्छन्ति प्रहीतुम्, गाथायामे-
कवचनं प्राकृतत्वात् । एवं भद्रककृताः प्रक्षेपादया दोषाः । अ-
थवा-प्रान्तो मृते-अकुलजा एते इति कृत्वा अहष्टादिकं गृह-
न्ति एव गृहीतवन्ति प्रान्तो विनाशमपि ।

अत्रैवापवादमुपदर्शयान्—

विइयपेदे ऽदिट्ठगहणं, अमती तं वज्जिएण दिट्ठस्स ।

दिट्ठे वि पत्थियाणं, गहणं अन्तो व बाहिं वा ॥ २१ ॥

द्वितीयपदेन-अपवादपदेन यदि न केनापि दीयमानं दृष्टं त-
दाऽस्य दृष्टस्य ग्रहणम् । अथ सर्वथा कताप्यदृष्टं न प्राप्यते
तदा तदभावे तद्वर्जितेन दृष्टस्य ग्रहणम् । तथा प्रस्थितानां
गन्तुं चालतानां सागारिकेण दृष्टेऽपि दर्शनेऽपि अन्तर्बाह्या
ग्रहणं भवति ।

सागारिकस्य चक्रिकादशालाविषयमाह—

सागारियस्स चक्रियामाला माहारणवक्यपउत्ता, त-
म्हा दावए, गो से कप्पति पडिगाहेत्तए ॥ १७ ॥ सागा-
रियस्स चक्रियासाला शिस्साहारणवक्यपउत्ता दावए

एवं से कप्पति पडिगाहित्तए ॥१८॥सागारियस्म गोलि-
यसाला साहारणवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, नो से कप्प-
ति पडिगाहित्तए ॥१९॥सागारियस्म गोलियसाला निस्मा-
हारणवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से कप्पति पडिगाहि-
त्तए ॥२०॥सागारियस्स बांधियमाला साहारणवक्कयपउत्ता
तम्हा दावए, नो से कप्पति पडिगाहित्तए ॥२१॥सागारियस्स
बांधियमाला निस्माहारणवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से
कप्पइ पडिगाहित्तए ॥ २२ ॥ सागारियस्स दोसियमा-
ला साहारणवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, नो से कप्पइ पडि-
गाहित्तए ॥२३॥सागारियस्स दोमियमाला निस्माहारणव-
क्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से कप्पइ पडिगाहित्तए ॥२४॥
सागारियस्स सोत्तियसाला साहारणवक्कयपउत्ता तम्हा दा-
वए, नो से कप्पइ पडिगाहित्तए ॥ २५ ॥ सागारियस्स
सोत्तियसाला निस्माहारणवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं
से कप्पइ पडिगाहित्तए ॥२६॥ सागारियस्स बांडियमाला
साहारणवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, नो से कप्पइ पडिगाहि-
त्तए ॥ २७ ॥ सागारियस्स बांडियमाला निस्माहारण-
वक्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से कप्पइ पडिगाहित्तए ॥२८॥
सागारियस्स गंधियमाला साहारणवक्कयपउत्ता तम्हा दा-
वए, नो से कप्पइ पडिगाहित्तए ॥२९॥सागारियस्स गं-
धियमाला निस्माहारणवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से
कप्पइ पडिगाहित्तए ॥ ३० ॥ सागारियस्स सोडियसा-
ला निस्माहारणवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, नो से कप्पइ
पडिगाहित्तए ॥३१॥सागारियस्स सोडियसाला निस्मा-
हारणवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से कप्पति पडिगाहि-
त्तए ॥३२॥सागारियस्स चक्कियमाला साहारणवधुयपउत्ता
तम्हा दावए, नो से कप्पइ पडिगाहित्तए ॥३३॥सागारियस्स
चक्कियसाला निस्माहारणवधुयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से
कप्पति पडिगाहित्तए ॥ ३४ ॥

अस्य सूत्रस्य संबन्धमाह—

साधारणमेगपय—त्ति किञ्च तहियं निवारियं गहणं ।

इदमत्रि समासं चिय, साहारणसालसुयजोगो ॥ २२ ॥

अनन्तरसूत्रेष्वेकस्यां प्रजायां साधारणमिति कृत्वा तच्च
प्रहणं निवारितम् । इदमपि च वक्ष्यमाणं साधारणशा-
लासु सामान्यशालासु सामान्यं—साधारणमतो निषि-
ध्यते अनन संबन्धनायातस्यास्य (सू०-१७) व्याख्या—सागा-
रिकस्य शब्दान्तस्य चाक्रिकाशाला—तैलविक्रयशाला
इत्यर्थः, सागारिकेणात्मना सह साधारणा वक्कयप्रयुक्ता
यस्तस्यां शालायां प्रक्षिप्यते, यच्च तस्य लाभान्नागा-
रिकेण साधारण इत्यर्थः । तस्मात्—शालाया मध्यात्
यत्साधुचितं तैलादिकमन्या दापयति तन् 'से' तस्य

साधोर्न कल्पते इति प्रथमसूत्रार्थः ॥१७॥ तथा सागारिकस्य
चाक्रिकाशाला—तैलयन्त्रशाला सा निस्साधारणवक्कय-
प्रयुक्ता न किमपि सागारिकसाधारणं तत्र भाण्डं प्रक्षि-
प्यतीति भावः, तस्मात् निस्साधारणवक्कयशाला-
मध्यात् दापयति एवं 'से' तस्य साधोः कल्पते प्रति-
प्रहीतुम्, एष द्वितीयसूत्रार्थः ॥१८॥ एवं कोशलकशाला-बोध-
कशाला-दौषिकशाला-सौत्रिकशालागन्धिकशालासूत्रार्थपि
भावनीयानि । (व्य० ।)

संप्रति चाक्रिकादिशब्दव्याख्यानार्थमाह—

तिल्लियगोलियलोखिय, दोमिय सुत्तियबोडिय कप्पासे ।

गंधिय सोडियसाला, जा अस्सा एवमादीओ ॥ २३ ॥

चाक्रिका नाम—तैलिकास्तैलविक्रयकारिणः, एवं गोलिका
लावणिका दौषिकाः सौत्रिकाः बांधिका कार्पासाः गन्धिका-
शालाः शौण्डिकशाला अस्या अपि च या एवमादिका गन्ध-
प्रधाना सा गन्धिकशालेत्युच्यते ।

ववहारं उद्दम—मिम नवमए जत्तिया भवे साला ।

तामि परिपिडियाणं, साहारणवजिए गहणं ॥ २४ ॥

व्यवहारं नवमे उद्देशके यावन्त्यः शालाः—शालासूत्राणि
भयान्त-विद्यन्ते तासां सर्वासां परिपिडितानामयं तात्पर्यार्-
थः, यत्र साधारणमविभक्तं कयाणकं तत्र प्रतिबंधः साधार-
णवर्जितं तु प्रहणम् ।

संप्रति साधारणशब्दशालाशब्दव्याख्यानार्थमाह—

साहारणसामन्नं, अविभक्तमल्लिन्नं संघडेगट्टं ।

साल ति आवणो त्तिय, पणियगिहं चं व एगट्टं ॥ २५ ॥

साधारण—सामान्यम्—अविभक्तमल्लिन्नं संस्कृतांमति एका-
र्थम्, एते सर्वेऽपि शब्दा एकाधिका इत्यर्थः, शाला इति
वा आपण इति वा पणितगृहमिति वा एकार्थः ।

साहारणा उ माला, दव्वं मीसम्मि आवणे भंडे ।

साहारणओ पत्ते, ल्लिन्नं वोळ्ळं अल्लिन्नं वा ॥ २६ ॥

साधारणा तु शाला भण्यन्ते, मिधं द्रव्ये सति । किमुक्तं
भवति—अन्यस्यापि तिला एकत्र मिश्रयित्वा पीलयन्ति
पीलयित्वा च एकत्र विक्रीणन्ति । अथवा—साधा-
रणेनावक्येण युक्तं आपणं भाण्डं वा कयाणकं साधा-
रणशाला भवति । तथा ल्लिन्नमल्लिन्नं वा वक्ष्ये एष गाथा-
संक्षेपार्थः ।

सांप्रतमेनामेव चिबरीषुः प्रथमतो द्रव्यमिधं इति

व्याख्यानयति—

पीलंति एकतो वा, विक्रंति य एकतो करिय तेल्लं ।

अहवा वि वक्कणं, साहारणवक्कं जाण ॥ २७ ॥

अन्यस्यान्यस्य तिलान् एकत्र संमीलयित्वा पीलयन्ति ततो
विक्रीणन्ति । अथवा—पृथक् पृथक् तिलान् पीलयित्वा—तैलं
कृत्वा एकत्र विक्रीणन्ति, तद्वं द्रव्ये मिधं साधारणव-
क्कयप्रयुक्ता शाला व्याख्याता । अथवा—अन्यथा साधारणव-
क्कयप्रयुक्तेति व्याख्यानयति । अथवा—वक्कयेण—भाण्डकेन वा
साधारणशाला प्रयुक्ता—व्यापरिता तत्र तल्लभ्यते भाण्डकं—

तत् शय्यातरस्यान्येषां च साधारणमिति साधारणव-
क्रयप्रयुक्तं जानीहि ।

अत्र यथा कल्पते यथा वा न कल्पते तथा
प्रतिपादयति—

पीलिय वरेडियम्मि, पुव्वगमेणं तु गहणमहिट्टे ।

एगत्थ विकयम्मी, अमेलिया दिट्ठमसत्थ ॥ २८ ॥

अन्यस्यान्यस्य तिलानेकत्र मीलयित्वा पीलयित्वा च
तैले घिरंश्चिन्ते-विभक्तीकृते पूर्वगमेन-पूर्वप्रकारेण शय्यातर-
णादृष्टे प्रहणं भवति, दृष्टं तु न कल्पते । मा प्रक्षेपकं कु-
र्यादित्ता हेतोः, अन्यत्र ज्ञानं तु कल्पते एव, तथा पृथक् ति-
लान् पीलयित्वा च एकत्र विक्तीकृतिस्त तत एकत्र विक्रयं
यावन्मूल्यं मिलितम्-अविभक्तामित्यर्थस्तावन्न कल्पते इत्य-
र्थः । अमीलितं मूल्यकरणेन विभक्तीकृते सागारिकेण अदृष्टे
स तु कल्पते । दृष्टे प्रक्षेपक्षेपसंभवात् । अन्यत्र पुनः स्व-
योगेन नीतं निःशङ्कं कल्पते ।

साम्प्रतमापणं साधारणवक्रयप्रयुक्तं व्याख्यानयति—

जां उ लाभगभागेण, पउत्तो होति आवणो ।

सो उ साहारणो होइ, तत्थ धेत्तुं न कप्पइ ॥ २९ ॥

यस्तु सागारिकेण लाभभागेन त्रिभागादिना आपणः
प्रयुक्ता भवति साधारणो भवत्यापणस्ततस्तत्र ग्रहीतुं न
कल्पते ।

साम्प्रतं भाण्डं साधारणं वक्रयप्रयुक्तं व्याख्यानयति—

छेदे वा लाभे वा, सागारितो जत्थ होइ आभागी ।

तं तु साधारणं जाण, सेसमसाहारणं होइ ॥ ३० ॥

यत्र भाण्डच्छेदे लाभे वा सागारिकोऽर्धेन त्रि-
भागादिना वा आभागी भवति । तत् भाण्डं
साधारणं—साधारणवक्रयप्रयुक्तं जानीयात्, एतद्व्य-
तिरिक्तं शेषं भाण्डमसाधारणं भवति । साधारणं वा
भाण्डं यावत् तं न विभज्यते तावत्सागारिकपिण्डः, विभ-
क्तं तु कल्पते । तत्रापि प्रक्षेपक्षेपप्रसङ्गता दृष्टे न कल्पते,
अदृष्टे तु कल्पते। यदा तु सा शाला भाटकप्रदानेन गृहीता का-
लेन मया तथैतावत् दातव्यं नच भाण्डं शय्यातरं सह-
च्छन्दे लाभे वा त्रिभागादिना साधारणम् । तत्राप्यसाधारणं
अदृष्टे कल्पते, दृष्टे तु प्रक्षेपक्षेपप्रसङ्गता नेति ।

सम्प्रति 'क्षिप्ते वोरुद्धं अक्षिप्ते वे' ति व्याख्यानार्थमाह—

सच्चित्ते अच्चित्ते, मीसेण य जा पउंजए साला ।

तं दव्वमभदव्वे-ण होइ साहारणं तं तु ॥ ३१ ॥

सच्चित्तं सच्चित्तं गाथायां सप्तमी तृतीयार्थे प्राकृतत्वेन
मिश्रेण च प्रयुज्यते शाला । किं विशिष्टेन सच्चित्तादिनेत्यत
आह-द्रव्येण, तावद् द्रव्यं नाम-यत् शालायां प्रक्षिप्तमस्ति ।
अन्यत् द्रव्यं-तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यम् । इयमत्र भावना—यत्
शालायां प्रक्षिप्तं सच्चित्तं मिश्रं वा कर्पासादि तस्य त्रि-
भागादि दातव्यम् । यदि वा—यज्ञपथं कर्पासादिभ्यो
वस्त्रादिकमन्यत्तस्य त्रिभागादि दातव्यमिति तद् भवति
साधारणमक्षिप्तं द्रव्यम्, तन्न कल्पते । सम्प्रति क्षिप्तं द्रव्यं
तत् कल्पते ।

सम्प्रति क्षिप्तमाह—

तद्व्वमभदव्वे-ण वा वि क्षिप्ते वि गहणमहिट्टो ।

मा खलु पमंगदोसा, संखोभमयं व मुंचेजा ॥ ३२ ॥

तद् द्रव्यं यत् शालायां प्रक्षिप्तम्, अन्यद्रव्यं-तद्व्यतिरि-
क्तम् एतावता कालेन द्रव्यं मयैतावदातव्यमित्येवं तद्
द्रव्येण अन्यद्रव्येण क्षिप्तेऽपि-विभक्तीकृतंऽपि प्रहणमदृष्टे श-
य्यातरं कल्पते, न तु दृष्टे । कुत इत्याह-मा खलु प्रसङ्गदोषाः
स्युरिति कृत्वा । एतदेव संखोभो नाम-प्रक्षेपस्तं कुर्यात्, भूति
वा मूल्यं मुञ्चेत् यावदुपयुज्यते साधूनां तावद् दत्तं द्रव्यं
भूतिमध्यात् पाननीयमिति ।

जं पि य न एइ गहणं, फलकप्पासो सुरादि वा लोणं ।

फासं पि उ सामन्नं, न कप्पए जं तहिं पडियं ॥ ३३ ॥

यदिषि चाप्राप्तुकतया प्रहणं नागच्छति, तद्यथा-फलमाप्ता-
दि । कर्पासः सुरादिरादिशब्दात्सरजस्कादिप्रहणं लक्षणम्,
एतान्यप्राशुकान्यपि कदाचित्कारणे गृह्यन्ते । तत एवमुक्तं
प्राशुकमपि तु वस्त्रादि यन्नत्र शालायां शय्यातरं सह
साधारणं तत् तु कल्पते ।

तदेव दीपिकशालामाधकृत्य दर्शयति—

अण्डजबोडजवालज, वागज तह कीडजाण वत्थारणं ।

नाणादिमागयाणं, साधारणवज्जितं गहणं ॥ ३४ ॥

अण्डजानां-अण्डजसूत्रमयाणां बोण्डजानां-कर्पासिकसू-
त्रमयाणां बालजानां-कम्बलानां बल्कलजानां-शण्डव-
मयाणां कीटजानां वत्थारणां नानादिशागतानां प्रयोजनं
समापानतं साधारणवज्जितं सागारिकेण सह साधा-
रणरहिते आपणे प्रहणं भवति दोषाभावात् । दृष्टादृष्ट-
विभाषा प्राप्यत् । (व्य०)

सागारिकस्यौषधयः—

सागारियस्म ओसहीओ संथडाओ तम्हा दावए, यो
से कप्पति पडिगाहितए ॥ ३७ ॥ सागारियस्म ओस-
हीओ असंथडाओ तम्हा दावए, एवं स कप्पति पडि-
गाहितए ॥ ३८ ॥ (व्य०)

सागारिकस्य-शय्यातरस्य औषधयो गोरसवत्यां संस्तुताः
साधारणास्तस्य तन्मध्यादापर्याप्तं स्फुराणे नो कल्पते 'स'
तस्य साधोः प्रतिग्रहीतुम् ॥ ३७ ॥ तथा सागारिकस्यौषधयः
असंस्तुता असाधारणास्तस्मादापर्याप्तं एवं 'स' तस्य क-
ल्पते प्रतिग्रहीतुमयमात्रफलसूत्रद्वयमपि भावनीयम् ।

सम्प्रति भाष्यप्रपञ्चस्तत्रौषधप्रतिपादनार्थमाह—

गोरसगुलेतल्लघता-दिओसहीतो व होति जा अम्मा ।

सूयस्स कट्टलेण तु, ता मंथडसंथडा हुंति ॥ ३६ ॥

सूतस्य काष्ठलयनं इन्धनगृहे ये गोरसगुलेतल्लघताद्या
औषधयोऽन्या वा याः सन्ति ता द्विविधाः सागारिकेण
सह संस्तुताः साधारणा असंस्तुता वा असाधारणा वा
भवन्ति ।

कथं पुनः साधारणास्तत आह—

धुव आवाह विवाहे, जप्पे सङ्कु य करडुगे चेव ।

विविहाओ ओमहीओ, उवणीता भत्तसूवम्म ॥ ३७ ॥

जं दद्विदद्वं वा, जो वा तह भत्तमेम उद्धारो ।

लभइ जइ सूवकारो, अविरिकं तं पि हु न लद्धा ॥३८॥

धुवं-सर्वकालमुपस्कृतं करोति सूपकारं भोजिकानाम्, आ-
वाहो दारकपाक्षिणां वीवाहो वधूपक्षिणां यज्ञो नाग—यज्ञादि।
आहं-धिग्जानिजनप्रतीतं करदुकं-मृतकभक्षणम् इन्द्रमहा-
दिरेतेषु सूपकारा आनीयते । तस्य भक्षणस्य सूपकारस्य वि-
विधा औषधयः पूर्वभणिता उपनीता-दौकितास्तत्र यत् दग्ध-
मीषत् दग्धं विदग्धं वा-प्रभूतं दग्धं यो वा तत्र भक्षणस्यो-
क्तं भक्षणं यत्तत्रोद्धृतमित्यर्थः । तद्यदि लभते सूपका-
रस्ततस्तत्कल्पते । अविरिकम्-अविरिकीकृतं तदपि दग्धवि-
दग्धादि हु-निश्चितं ग्रहीतुं शक्नुते वा न लभते ततस्तत् न कल्पते-
एतद्व्याह—

अविरिको खलु पिंडो, सो चैव विरेहो अपिंडो उ ।

भृगुपतादीया, धुवा उ दोमा विरिक्ते वि ॥ ३९ ॥

अविरिकः-अविरिकीकृतः खलु भवति पिण्डः सागारिक-
पिण्डः, स चैव विरिक्तः-विरिकीकृतः भवति अपिण्डः-सा-
गारिकपिण्डो न भवति, इति भावः । यद्येवं तर्हि स ग्राह्यः, तत
आह विरिक्तेऽपि, धुवा भद्रकप्रान्तादिका द्रोपास्तम्भान्नापि
सागारिकसत्त्वा असागारिकेण सह संस्तुतास्ताः खलु न कल्प-
न्ते, (२७७ व्या०) । यास्त्यसंस्तुता सूनस्य सूपकारस्य संब-
न्धितया जातास्ताः कल्पन्ते । तदयमौषधिसूत्रद्वयं भाषितम् ।

अधुना आम्रफलसूत्रद्वयं भाषयामि—

सागारियस्स अंबफला संथडाआं तम्हा दावए, णो मे
कप्पति पडिगाहितए ॥३१॥ सागारियस्स अंबफला अमं-
थडाआं तम्हा दावए, एवं से कप्पति पडिगाहितए ॥३२॥

वल्ली वा रुक्खो वा, सागारियमंतिओ भइज परं ।

तेसिं परिमाणकाले, समणाय तहिं कहं भणियं ॥४०॥

वल्ली वा सागारिकसत्त्वा वृक्षा वा सागारिकसंबन्धी
परस्यावग्रहं भजेत । तत्र तेषां वल्लीवृक्षाणां फलपरिमा-
णकाले भ्रमणानां कथं भणितम् ? किं कल्पते किं वा न कल्प-
ते ? इति एष गाथासंक्षेपार्थः ।

सांप्रतमनामेव व्याचिख्यासुः प्रथमतो

वृक्षवर्णाव्याख्यानमाह—

फणसंवाचिचतलना-लिंकरमादी हवंति फलरुक्खा ।

लोममिय तउसमुद्दिय, तंबोलादी य वल्लीतो ॥४१॥

पनस आम्रश्चिञ्चा—चिञ्चनिका 'ऑबिली' इत्यर्थः तत-
स्ताला नालिकरी इत्येवमादिका भवन्ति फलवृक्षाः । लोम-
सिका श्रुपिका ताम्बूलिका इत्येवमादिका वल्लयः । तदेव
वृक्षा वल्लयश्चोक्ताः ।

संप्रति एतत्पत्रपरिमितस्य व्याख्यानमाह—

परोग्गहं तु सालेणं, अक्कमेज्ज महीरुहो ।

छिंदामि त्ति य तेणुत्ते, ववहारो तहिं भवे ॥४२॥

महीरुहो—वृक्ष आम्रादि सागारिकसत्त्वाः शालया—शालया,
गाथायां पुस्त्वं प्राकृतत्वात् । चिचिदमानः परगृहमाक्रमेत्,

तत्र परोवृते—इयं शाखा मदीयं गृहमाक्रमति ततश्छिन्नश्च
एवं तेषां व्यवहारस्तत्र भवेत् ।

कथमित्याह—

सागारियस्म कहियं, केवतिओ उग्गहो मुणेयव्वो ।

ववहारो तह छिन्नो, पामायगडे बिती तिरिए ॥ ४३ ॥

सागारिकस्य-शय्यातरस्य कियान् अवग्रहो आतव्य इति
व्यवहारकार्गमिच्छन्ति तम्, ततः शाखं परिभाष्य व्यवहारं
ऊर्ध्वधस्तिर्यग्भेदतश्छिन्नः, ततः ऊर्ध्वतोऽवग्रहस्य परिमाणं
प्रासादो यावत्प्रमाणमूर्ध्वं प्रासादस्योक्तं तावदूर्ध्वमवग्रह इत्य-
र्थः अथोऽवग्रहप्रमाणं पालनीयं प्रमाणमित्यर्थः, तिर्यग् वृत्तिः ।

एतद्व्याह—

उहुं अहो य तिरियं, परिमाणं तु वत्थेणं ।

खायमूमिय मीसं वा, तं वत्थु तिविहोदियं ॥ ४४ ॥

ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्परिमाणं वास्तूनां भवति, तच्च वास्तु त्रि-
धादितम् । तद्यथा-खातमुच्छ्रितं मिश्रं च—खातोच्छ्रितम् ।
(व्य०) (अत्रत्या व्याख्या 'पान्नाय' शब्द पञ्चमभागे गता ।)

एवं छिन्नं उ ववहारं, परो भणइ सारियं ।

कप्पेमि हंते सालाई, ततो भणइ सारिते ॥ ४७ ॥

एवम्—उक्तं प्रमाणं व्यवहारं छिन्नं परः सागारिकं भ-
णति-कल्पयामि छिन्नं अहं तवाभ्रादिवृक्षसत्त्वं शाखादि
आदिशब्दात्—प्रशाखापल्लवादिपरिग्रहः ।

तत आह सागारिकः—

मा मे कप्पेहि सालाई, दाहं ते फलनिकर्यं ।

तत्थ छिन्ने अच्छिन्ने वा, सुत्तसाफल्लमाहितं ॥ ४८ ॥

ममावृक्षस्य शाखादि मा कल्पयत ते फलानि निष्कुर्यं
दास्यामि । तत्र एतावन्ति फलानि दातव्यानीति छिन्नं सा-
मान्यतः फलानि दातव्यानि इत्याहुः तत्र छिन्ने अच्छिन्ने
वा यथायोगं सूत्रद्वयस्य साफल्यमाख्यातम् ।

तत्र पर आह—

माहणं व न कप्पइ, सुत्तमाहु निरत्थयं ।

गेलद्धाणओमेसु, महणं तेसि देसियं ॥ ४९ ॥

काचिदाहुः सूत्रद्वयमिदं निरर्थकं यतः साधूनामाम्राणि स-
चित्तव्याप्तं कल्पन्ते । आचार्य आह-तेषामाम्रफलानां ग्लान-
त्वे अर्धानि शेषाभक्ष्याया अलाभे अवमौदार्ये च ग्रहणं देशि-
तं-कथितं महर्षिभिर्गतां न निरर्थकमिति ।

अविरिकमारिपिंडो, विरिका वि य सारिदिहु न वि कप्पे ।

अहिद्वुमारिणं, कप्पंति य ताहे वत्तुं जे ॥ ५० ॥

आचार्यकान्यापि च सागारिकेण दृष्टानि न वैकल्पन्ते, ततो-
दृष्टानि सागारिकेण ग्रहीतुं कल्पन्ते 'ज' इति पादपूरणे ।

उपसंहारमाह—

एवं अत्तङ्गाए, मयं परुद्धाण वा वि भणियमिणं ।

इणमणो आरंभो, ममणद्धा वा वि एतम्मि ॥ ५१ ॥

एषमुक्तप्रकारेणात्मार्थमार्गापतानां स्वयं वा प्रकृतानामिद-
मनन्तराहं भणितम् । व्य० ६ उ० । (अत्रत्या विशेषधक्कन्यता
'आधाकस्म' शब्दे द्वितीयभागे २४२ पृष्ठे गता ।)

सागारियागार-सागारिकाकार-पुं० । सहागारं-गृहस्थं वर्तते इति सागारः स एव सागारिको गृहस्थः । स एवाकारः प्रत्याख्यानं हतुः सागारिकाकारः । सागारिकं वज्र-यिस्त्वैस्यर्थे, पञ्चा० ५ विव० । 'सागारियागारेण' सहागारेण वर्तते इति सागारः, स एव सागारिको गृहस्थः, स एवाकारः प्रत्याख्यानपवादः सागारिकाकारस्तस्मादभ्यत्र, गृहस्थसमकं हि साधूनां भोक्तुं न कल्पते, प्रवचनाद्यप्य-घानसंभवात् । यत उक्तम्—“छुकायद्यावेतो, वि संजभा दुल्लहं कुण्ड बोहि । आहार नीहार, दुगं(गुं)छिप पिङ्गहणे य ॥ १ ॥” ततश्च भुजानस्य यदि सागारिकः कश्चिदा-याति, स च यदि चलस्तदा क्षणं प्रतीक्षते, अथ स्थि-रस्तदा स्वाध्यायादिव्याघातो मा भूदति ततः स्थानादभ्य-त्रोपविश्य भुजानस्यापि नैकाशनभङ्गः । गृहस्थस्यापि यत दृष्टं भोजनं न जीर्यति तत्प्रमुखः सागारिको ज्ञातव्यः । प्रव० ४ द्वार । ध० ।

सागारोवभोग-साकारोपयोग-पुं० । आकारसहिते, प्रज्ञा० । २८ पद । (व्याख्या 'उवभोग' शब्द २ भागे ८६० पृष्ठे गता ।)

साडग-शाटक-न० । परिधानवस्त्रे, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । व-त्समात्रे, विपा० १ ध्रु० ७ अ० । भ० । ज्ञा० ।

साडग-सातन-न० । अङ्गापाङ्गानां विशरणे, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

साडगा-साटना-स्त्री० । उत्सर्गे त्याजनं, भाव० ५ अ० ।

साडिया-साटिका-स्त्री० । परिधानवस्त्रे, अनु० ।

साडी-शाटी-स्त्री० । शटति गच्छति इति शाटी । पयसि, प्रव० ४ द्वार ।

साडीकम्म-शाकटिककर्मन्-न० । शकटानां घटनविक्रयवा-हनरूपं, उपा० १ अ० । भ० । शाकटिकत्वेन जीवने, तत्र गवादीनां बन्धवधाद्यां दोषा इति कर्म न उपभोगपरिभो-गव्रतातिचारत्वे तस्य । पञ्चा० १ विव० । भ० । आ० । आ-च० । शकटानां तदङ्गानां चक्राध्यादीनां स्वयं परेण वा वृ-त्तिनिमित्तं निष्पादने, विक्रयवाहने च । ध० २ अधि० । “शक-टानां तदङ्गानां, घटने छेदने तथा । विक्रयार्थात् शकट-जी-विका पारकीर्तिता ॥ १ ॥” प्रव० ६ द्वार ।

साडोल्लय-शाटोल्लक-न० । उत्तरीयवस्त्रे, ज्ञा० १ ध्रु० १८ अ० ।

साण-धन्-पुं० । ध्वन्यशब्दस्य साणादेशः । कुङ्कुंर, उक्त० १ अ० । आचा० । अनु० । उक्त० । दश० । नि० चू० । भ० । आचा० । साण-पुं० । लुटिकादिनैस्यांसेजके मसृणपाषाण, अष्ट० १५ अष्ट० । आ० म० । पाद० ना० ।

साणंदसमाहि-सानन्दसमाधि-पुं० । सुखप्रकाशमयस्य स-स्वस्याद्रेकाधिकयास्तथाविधं समाधौ, ज्ञा० २० ज्ञा० ।

साणय-शाणक-न० । शण्यवर्कानपेक्षे, आचा० २ ध्रु० १ चू० ५ उ० १ उ० । स्था० । वृ० ।

साणि-शाणी-स्त्री० । शण्यवर्कमय्यां शाटिकायाम्, दश० ५ अ० १ उ० ।

साणुकोस-सानुकोश-त्रि० । सहानुक्रोशेन वर्तते इति सा-

नुकोशः । सद्ये, उक्त० २२ अ० ।

साणुकोसया-सानुकोशता-स्त्री० । सद्यतायाम्, स्त्री० । स्था० । सानुकम्पनायाम्, भ० ८ श० ६ उ० । विंश० ।

साणुणाय-सानुनाद-पुं० । यत्र जरपतां प्रतिशब्द उत्तिष्ठ-ते तस्मिन् प्रदेशे, विंश० ।

साणुदयबंधिणी-स्वानुदयबन्धिनी-स्त्री० । स्वस्यानुदय एव बन्धो विद्यते यासां ताः स्वानुदयबन्धिभ्यः । 'कम्म' शब्दे तृतीयभागे २७४ पृष्ठे दर्शितासु तथाविधकर्मप्रकृतिषु, पं० सं० ३ द्वार ।

साणुपग-सानुप्रग-न० । प्रत्यूषवेलायाम्, वृ० १ उ० २ प्र-क० । चतुर्भागावशेषचरमायां पौरुषायाम्, नि० चू० १० उ० ।

साणुपगभिक्षा-सानुप्रगभिक्षा-स्त्री० । सानुप्रगे-प्रत्यूषव-लायां या लभ्यते भिक्षा सा सानुप्रगभिक्षा । प्रातःका-लिकयां भिक्षायाम्, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

साणुप्पास-सानुप्रास-त्रि० । अनुप्राससहिते, अनु० ।

साणुबंध-सानुबन्ध-त्रि० । निरुपक्रिये कर्मणि, “अमायोऽपि हि भावन, मायेयव तु भवेत् कश्चित् । पश्येत्स्वपरयोरेव, सानु-बन्धदितोदयम् ॥ १ ॥” ध० ३ अधि० ।

साणुबंधदोस-सानुबन्धदोष-पुं० । निरुपक्रिये कर्मलक्षणे दो-षे, वा० १२ विव० ।

साणुभव-स्वानुभव-पुं० । स्वीयज्ञानप्रसरे, “स्वकीयभूत-चिन्तात्तरंग्यप्रभावनाज्ञाने, “भृताब्धेः संप्रदायाच्च, ज्ञा-त्वा स्वानुभवोदयि ।” ध० १ अधि० ।

साणुराग-सानुराग-पुं० । अनुरक्ते, तथाविधानुरागयुक्तत्वे-नाप्रशस्तदृष्टौ, महा० ३ अ० ।

साणुलट्टियागाम-सानुयष्टिकाग्राम-पुं० । स्वनामख्याते ग्रामे, यत्र छद्मस्थविहारेण विहरन् धीरजिनः भद्रप्रतिमया तस्थौ । आ० म० १ अ० । आ० चू० ।

सात-सात-न० । सौख्ये, चं० प्र० २० पाद० । सू० प्र० सुखे, उक्त० १ अ० । सुखहेतौ, उक्त० २ अ० । प्रश्न० ।

सातत्त-सातत्प-न० । नैरन्तर्ये, स्था० १० टा० ३ उ० ।

सातवाहन-सातवाहन-पुं० । स्वनामख्याते नृपभेदे, ती० ५२ कल्प । आ० चू० । तच्चरित्रं न्वेवम्-अथ प्रसङ्गतः परसमय-लोकप्रसिद्धं सातवाहनचरित्रशेषमपि किञ्चिदुच्यते-ध्रीसात-वाहने क्षितिं रक्षति पञ्चशतवीराः प्रतिष्ठानगरान्तस्तथा घ-सान्ते स्म पञ्चाशन्नगराद्वाहः । इतश्च तत्रैव पुरे एकस्य डि-जस्य सूर्योदयादतः शूद्रकाख्यः समजान । स च युद्धधर्मं द-प्येण कुवाणः पित्रा स्वकुलानुचितमिति प्रतिविद्धा नास्था-त् । अन्येषुः—सातवाहननृपानः वापला-खंदलादिपुरान्त-र्धर्षिवीरपञ्चाशन्नान्वितः पञ्चाशन्नप्रमाणं शिलां धमा-र्थमुत्पाटयन् दृष्ट्वा, पित्रा समं गच्छता द्वादशाब्दं दशी-येन शूद्रकेण केनापि वीरणाकुलचतुष्टयं, केनचित्पण्डकुला-भ्यपरेण त्वङ्कुलान्यष्टौ शिला भूमितस्तत्रोत्पाटिता महीजा-निना न्वाजानुनीता इत्यवलोक्य शूद्रकः स्फूर्जितवृजित-

मवादीन्-भो भो भवन्तु मध्ये किं शिलामिमां मस्तकं न क-
श्चिदुद्धतुमीष्टे । तेऽपि सदर्पमवादिपुयथा त्वमेवोत्पाटय यदि
समर्थमन्योऽस्मि । शूद्रकस्तदाकथं शिलां विधत्ति तथोच्छ्रा-
लयाञ्चकार यथा सा दृग्मुखमगमत्-पुनरवादि शूद्रकेन
यो भवन्त्वलेभूषणुः स खल्विमां निपतन्ती विभर्तु । सात-
वाहनादिवीरैर्मयोद्धान्तलोचनेरुच्ये स एव सानुनयम् । यथा
भो! महायल! रज्ज रत्नास्माकीनान प्राणान्नि । स पुनस्तां पत-
यानुं तथा मुष्टिप्रहारण प्रहतवान् यथा सा त्रिखण्डतामन्व
भूत् । तत्रैकं शकल योजनवयोपरि न्यपतन् , द्वितीयकं च
खण्डं नागहृदं तृतीये तु प्रतालीङ्गारं , चतुष्पथमध्ये न प-
तितमद्यापि तथैव वीक्ष्यमाणास्ते जनाः , तद्वलविलसित-
चमत्कृतचताः क्षोणिनेता शूद्रकं सुतरां सकृन्व पुराऽऽ
रक्षकमकरोत् । शस्त्रान्तरेण प्रतिषिध्य द्वाडधार्कस्य तस्य
द्वाडमेवायुधमन्वाहसीत् । न च शूद्रको बहिश्चरान् पुरमध्ये
प्रवेष्टुमपि न दत्तवान् , अनर्थनिवारणार्थम् । अन्यदा स्वसौ-
धस्यापरितले शयान् सातवाहनः क्षितिपतिर्मध्यगात्र
शरीरचिन्तार्थमुत्थितः , पुराद्वहिः परिसरं करुणं रुदि-
तमाकर्ण्य तत्प्रवृत्तिमुपलभ्य कृपाणपाणिः पद्दु सि-
तहृदयतया गृहान् निरगमत् । अन्तराले शूद्रकेणाऽवलोक्य
सप्रश्रये प्रणतः पृष्टश्च महानिशायां निर्गमनकारणम् धरणी-
पतिरवादीन्-अयं बहिः पुरः परिसरं करुणक्रान्दितध्वनिः अ-
वगध्वनिर्पाथकीभाचमनुर्भावज्ञास्त , तत्कारणं ज्ञातुं ब्र-
जज्जस्मीनं राज्ञां शूद्रको व्यजिज्ञपत्-देव ! प्रतीक्ष्यपादेः
स्वसौधालंकरणाय पादाववधारयतामहमेव तत्प्रवृत्तिमान-
ध्यामीत्याभिधाय वसुधानायकं व्यावृत्त्य स्वयं रुदितध्व-
न्यानुसारण पुराद्वहिर्गन्तुं प्रवृत्तः । पुरस्ताद् ब्रजन दत्तकणीं
गोदाययाः स्नातसि तद् रुदनमश्रोषीत् । ततः पार्श्वगन्धं
विधाय शूद्रकर्त्तायां यावत्स्वर्गतां मध्य प्रयाति ता-
वत्पथः पूरणाव्यमाने नरमेक रुदन्तं वीक्ष्य बभापे-भोः
कस्त्वं किमर्थं च रोदशीत्याभिहितः । स नितरां रुदति
निषन्ध केनापि यादसा विधृताऽयं भवोदयाशङ्क्य सद्य
कृपाणिकांमवाऽवाहयामास शूद्रकः । तदनु शिरोमात्रमेव
शूद्रकस्याङ्गुलिः कर्तलमाराहत् । लघुतया तच्छिरः प्रक्षर-
धिरधारमिवालोक्ष्य शूद्रको विशादमापन्नाश्चिन्तयति स्म ।
धिग्मामप्रहर्षि प्रहर्तारं शरणागतरक्षकं चेत्यात्मानं तन्दन
वज्राहत इव क्षण मूर्छितस्तस्थौ । तदनु समर्थगतचैतन्य-
श्चिरमाचिन्तयत्कर्त्तामयतन स्वदुश्चाष्टमवनिपतये निवेद-
यिष्यामि इति लज्जितमनास्तथैव काष्ठश्चितां विरचय्य तत्र
ज्वलनं प्रज्वाल्य तच्छिरः सह गृहीत्वा यावदूर्ध्वं प्रवेष्टुं
प्रवृत्तं तावत्तन मस्तकं न निजगदं भो महापुरुष ! किमर्थमि-
त्थं व्यवर्त्तयते , भवता यावद्दहं शिरोमात्रमवास्मि , सैहिक-
यवत्सदा तद् वृथा मा विषाद , प्रसीद मां राज्ञः समी-
पमुपनयति तद्वचनं निश्चय्य चमत्कृतचित्तः प्राणित्यथ-
माति प्रहृष्टः शूद्रकस्तच्छिरः पट्टांशुकवर्षितं विधाय प्रात-
स्नातवाहनमुपानयत् , अपृच्छुदय पृथ्वीनाथः । शूद्रक ! किं
मिदम् ? सोऽप्यवाचन् देव ! सोऽयं यस्य क्रान्दितध्वानदेवेन रा-
त्रौ शुभ्रं इत्युक्त्वा तस्य प्रागुक्तं वृत्त सकलमावदयत् । पुनः
रात्रौ तमव मस्तकमप्राक्षत् । भो कस्त्वम् ? किमर्थं चाव भ-

वद्भागमनमिति ? तेनाभिदधे-महाराज ! भवतः कीर्त्तिं
समाकर्ण्य करुणरुदितव्याजेनात्मानं क्षापयित्वा त्वाम-
हमुपागमम् , हृष्टश्च भवान् कृतार्थे मेऽद्य चक्षुर्जा जातः , इ-
ति । कां कलां सम्यग वेत्सीति राज्ञा पृष्ठं तेनोक्तम्-देव ! गी-
तकलां वेधि । ततो राज्ञ आह्वया निरवगीतं गीतं गातुं प्रच-
क्रमे । क्रमेण तद्भानकलया मोहिता सकलाऽपि नृपतिप्रमु-
खा परिपत् । स च मायासुरनामकोऽसुरस्तां मायां निर्माय-
महीपतेर्महिषीं महनीयरूपधेयां अर्पाजिहीर्षुरुपागतो बभू-
व । न च विदितचरमेतत्कस्यापि । लोकैस्तु शीर्षमात्रद-
र्शनात्तस्य प्राकृतभाषया 'सासुला' इति व्यपदेशः कृतः । त-
दनु प्रतिदिनं तस्मिन्नापि तुम्बुगै मधुरतरं गायति सति श्रुतं
तत् स्वरूपं महादेव्या , दामीमुखेन भूष विज्ञाप्य तच्छीर्षं स्वा-
न्तिकमानायितम् , प्रत्यहं तमजिज्ञपत् राज्ञी । दिनान्तरे राज्ञा
प्रस्तावमासाद्य सद्य एवापहरति स्म तां मायासुरः , आरोप-
यामास च ताम् । घण्टाबलस्त्रिनामान् स्वयमान् । राज्ञो च
करुणक्रान्दितुर्माग्भ । अहोऽहं केनाप्यपाहये । अस्ति कोऽपि
वीरः पृथिव्यां यो मां मोचयति । तच्च खूदलाभिर्येन चोर्गण
श्रुत्वा धारयित्वा समुत्पत्य च तद्विमानघण्टा पाणिना गाढम-
वधारयत् । ततस्तत् पाणिनावष्टब्धे विमानं पुरस्ताच्च प्राञ्चाली-
त् । तदनु चिन्तित मायासुरेण । किमर्थं विमानमेतच्च सर्प-
ति । यावद्द्वारक्षीत् वीरं हस्तावलिम्बितघण्टाम् । ततः खड्गं
तद्वस्तमाच्छ्रुत् , पतितः स पृथिव्याम् । स चासुरः पुरः प्रा-
चलत् । ततो विदितव्यपहारवृत्तान्तः क्षितिपतः पञ्चाश-
तमेकां वीरगनादिशत् , यत्पहृदव्याः शुद्धिः क्रियतां , के-
नयमपहृतेति । ते प्रागापि शूद्रकं प्रत्यसूयापराः प्रोचुः-म-
हाराज ! शूद्रक एव जानीते । तेनैव तच्छीर्षकमानाते , तेनैव
च देवी जेह , ततो नृपतिस्तस्मै कुपितः शूलारोपणमाह-
पयत् । तदनु देशरीतिवशात् रक्षचन्दनानुलिप्ता शक-
टशायित्वेन सह गाढं बध्वा शूलार्थं यावद्राजपुरुषाधे-
लुस्तावत्पञ्चाशदपि वीराः संभूय शूद्रकमवाचन् । भो महा-
वीर ! किमर्थमेवं दिग्दण्डं प्रियते भवान् , 'अशुभस्य काल-
हरणमि'ति न्यायान् मार्गं नरेन्द्रान् कतिपयदिनार्थम् ,
शोधय सर्वत्र देव्यपहारणम् । किमकाण्ड एव स्वकीयां
वीरत्वकीर्त्तिमपनयसि । तेनोक्तम्-गम्यतां तर्हि उपराजं , वि-
ज्ञपयतां तमर्थं राजा । तैरपि तथाकृते प्रत्यानायित शूद्रकः
क्षितीन्द्रेण । तेनापि स्वमुखेन विज्ञातः कृता-महाराज । दी-
यताम अवाधिः येन विचिन्तामि प्रातिदिशं देवीम् , तदपहारणे
च । राज्ञा दिनदशकमवधिर्वसः शूद्रकगृहे च सारमथद्वयमा-
सीत्सहचारि , नृपतिरवदत्-पतद्भरणयुगलं प्रतिभूयम-
स्मन् पार्श्वे मुञ्च स्वयं पुनर्भवान् देव्युदन्तोपलब्धये हिण्ड-
तां महीमण्डलम् , सोऽप्यपदेशः प्रमाणमित्युदीर्यवान् प्रतस्थ ।
भूचक्रशक्रस्तर्कोल्यकद्वन्द्वशृङ्खलाबद्धं स्वशरयापादयोर-
वध्नात् । शूद्रकस्तु परितः पथटयमानोऽपि यावत् प्रस्तु-
तार्थस्य यात्तामात्रमपि कार्प नापलेभ तावदचिन्तयत् ,
अहो ममेदमपयशः प्रादुरभूद्यदयं स्वामिद्रोही मध्ये भूत्वा
देवीमुपाजीहर्दिता न च कार्प निर्दिष्टशुद्धिलब्धा तस्यास्त-
न्मरणमेव मम शरणांमिति विमृश्य दारुभाक्षतामरचयत् ,
ज्वलनचाज्वालयन् , यावन्मध्ये प्राविशत् , तावत्ताभ्यां शुनका-

भ्यां देवताधिष्ठिताभ्यां ज्ञातम् । यदस्मदधिपतिर्निधनापञ्चो-
ऽस्तीति । ततो दैवतशक्त्या शृङ्खलानिर्गतौ गतौ तत्र, य-
त्रासीद् शूद्रकरचिता चिता । दशनैः काष्ठमाकृत्य शूद्रकं
बहिर्निष्काशयामासतुः । तेनाप्यकस्मात् नौ विलोक्य विश्व-
तमनसा निजगद—रे पार्यासाँ !, किमेतत् कृतं भव-
द्भयम् ? यत् राक्षो मनसि विश्वात्मनिरासां भविष्यति य-
स्यान्तर्भुवायपि तेनात्मना सह नीतार्यति । भयणाभ्यां बभा-
षे । धीरा भव, अस्मद्वर्शितो दशमनुसर सगममम् । का चि-
न्ता तवेत्यभिधाय पुरोभूय प्रस्थितो, तेन सार्द्धं क्रमात् प्रा-
प्तौ कोल्लापुरम् । तत्रस्थं महालक्ष्मीदेव्या भवनें प्रावष्टौ । तत्र
शूद्रकस्तां देवीमभ्यर्च्य कुशस्त्ररासीनां शिरात्रमुपायसन् ।
अनुप्रत्यक्षीभूय भगवती महालक्ष्मीस्तमवाचत्—वत्स ! किं
सृगयसे ? शूद्रकणाक्रम—स्वामिनि ! सातवाहनमहीपालम-
हिष्याः शुद्धिम् । यद्—काऽऽस्ते केनयमपहृता ? । श्री-
देव्यादिते—सर्वान् यक्षराक्षसभूतादिदेवगणान् समील्य
तत्प्रवृत्तमहं निवेदयिष्यामि, परं तेषां कुत त्वया बल्यु-
पहागदि प्रगुणीकृत्य धार्यम् । यावच्च ते कणेहत्य ब-
लादुपभुज्य प्रतीता न भवेयुस्तावत् त्वया विस्मरणे-
क्षणीयाः, ततः शूद्रकस्तेषां देवानां तर्पणार्थं कुराडं वि-
चरत्य होममारभे । मालिताः सकलदैवतगणाः स्वां स्वां
भुक्तिमाप्नुम्वन् जगृहे, तावत्क्षोभधूमः प्रसृमरः प्राप-
तत् स्थानं यत्र मायासुरोऽभूत् । तेनापि परिज्ञातलक्ष्यादि-
पृथक्कहोमस्वरूपेण प्रेषितः स्वभ्राता कोल्लासुरनामा होम-
प्रयूहकरणाय । समागतश्च वियति कोल्लासुरः स्वमेतया
समः । दृष्ट्वा दैवतगणैश्चाकितंभूतैः ततो भयणौ दिव्यशक्त्या
युयुधानं दैव्यैः सह । क्रमान् मार्गितां च तौ दैव्यैः । ततः
शूद्रकः स्वयं योद्धुं प्रावृत्तत् । क्रमेण दगड्यार्तिगृहप्रहर-
णान्तराभावाद्दण्डेनैव बहून् निधने नीतवानसुरान् । ततो
दक्षिणायाम् दैत्यास्तस्य चिच्छिदुः । पुनर्वा महस्तेन दगड्यु-
ज्जमकरोत्तस्मिन्नापि क्षिप्ते दक्षिणाक्षिणोपात्तदण्डो योद्धुं
लग्नः । साऽपि दैत्यैर्लूतः ततो वामपटधृतयष्टियुध्यत, त-
र्मापि क्रमादच्छिन्नश्चमुगः । ततो दन्तैर्दण्डमादाय युयुध त-
तस्मैस्तकमच्छिद । अथ कथञ्चतृता दैवगणास्त शूद्रकं
भूमिपतितशिरस्कं दृष्ट्वा, अहो अस्मदभुक्तिदानुर्धराकस्य
किं जानामि पतिगण्य योद्धुं प्रवृत्ताः । कोल्लासुरममार्य-
न् ततः श्रीदेव्या अमृतनाभिरिच्य पुनस्तुमहितान्क्षेत्रे शू-
द्रकः, प्रयुज्जीवितश्च, सारंगेयायपि पुनर्जीवितौ, देवी च
प्रसन्ना सति तस्मै खड्गरत्नं प्रदत्ता । अनेन त्वमजयो भ-
विष्यसीति च वरं व्यतरत् । ततो महालक्ष्म्याददैवतगणैः
सह सातवाहनदेव्याः शुद्धयर्थं समग्रमपि भुवनें परिभ्रा-
म्यन् प्राप्तः शूद्रको महागवम् । तत्र चैकं वटतकमुच्चं
स्तरं निरीक्ष्य विश्रमार्थमारुरोह, यावत्पश्यति तच्छाखायां
लम्बमानमधःशिरसं काष्ठकीलकापवाशितोर्ध्वपाद् पुरुष-
मेकम् । स च मक्षोन्मदिष्णुर्मदप्रजः प्रतिष्ठानाधिपतेः सा-
तवाहनस्य महिषीं रिरंसुगाहरत् भीनामिव दशवदनः । सा
च पतिव्रता तं नेच्छति, तदनु मया प्रोक्तोऽग्रजन्मान-न युज्य-
ते परदारापहरणं तव । " विक्रमाक्रान्तविश्वोऽपि, परस्त्रीषु
रिरन्तया । कृत्वा कुलक्षयं प्राप, नरकं दशकन्धरः ॥ १ ॥ "

इत्यादिवाग्भिर्निषिद्धं कुराडं मण्डु मायासुरोऽस्यां ब्रटशास्त्रा-

यां टङ्कित्वा मामित्थं व्यडम्बयत्, अहं च प्रसारितरसन-
समुद्रान्तःसंचरतो जलचरादीन् व्यवहरन् प्राणयात्रां क-
रामि, इति श्रुत्वा शूद्रकोऽप्यभ्राणीत्, अहं तस्यैव महीभूतो
भूत्यः शूद्रकनामा, तामिव देवीमन्वेष्टुमागतोऽस्मि । तेनाक्र-
मवंचेतर्हि मां मोचयन् । यथाऽहं सह भूत्वा तं दर्शयामि
तां च देवीम् । तेन स्वस्थानं पतितां जातुषं दुर्गे कारितमास्त
तच्च निरन्तरं प्रज्वलेदधास्ते ततस्तदुल्लङ्घ्य मध्ये प्राविश्य तं
निपात्य देवी प्रत्याहर्तव्या, इत्याकर्ण्य शूद्रकस्तेन कृपाणेन
तत् काष्ठवन्धनानि छित्त्वा तं पुरोधाय दैवतगणपरिवृतः प्र-
स्थाय प्राकारमुल्लङ्घ्य तत्स्थानान्तः प्राविशत् । दैवत-
गणाश्चावलोक्य मायासुरः स्वमेत्यं युद्धाय प्रागियाय ।
तांस्वन् पञ्चतामश्चित् स्वयं योद्धुमुपतस्थ । ततः क्रमेण शूद्र-
कस्तेनास्मिन्ना तमवधीत् । ततो घण्टावलम्बावमानमागम्य
देवी, दैवतगणैस्सह प्रस्थितः प्रतिष्ठानं प्रति ; इतश्च दशदि-
नमवधीकृतमनागतमवगत्य जगत्याधिपतिभ्यांहृतवान् अहो
न मम महादेवी, न च शूद्रकवीरो नापि च तौ रमनालिङ्गां,
सर्वं मयैव कुर्बुजिना विनाशितमात शोचन् सपरिच्छद
एव प्राणत्यागं निर्वापुः । पुगाद्विहिंसितामश्चयच्चन्दनाददारु-
भिः । यावत् क्षणादाशुशुक्लिं क्षेप्यति परिजनैश्चतौ ताव-
च्छिपक एका दैवगणमध्यात् समयासीत्, व्यजिज्ञपत्स-
प्रश्रयम् । देव ! दिष्टया वर्ज्ये महादेव्यागमनेन । तान्नशस्य
अवगमस्य नरेश्वरः स्फुरद्दानन्दकन्दलितहृदयः ऊर्जमवलोक-
यन्नालुके नभसि दैवतगणं शूद्रकं च । अयमपि विमानादुत्ती-
र्य राक्षः पादावपतत्, महादेवी च । अभिननन्दमानन्दं भेदनी-
न्दुः शूद्रकम्, राज्यार्द्धं चैव तस्मै प्रादत्ता सोत्सवमन्तर्नगरं प्र-
विश्य श्रुतशूद्रकचारुचारतः सह माहिष्या राज्यश्रियमुपबुभुजे
महाभुजः । इत्यकारं नानाविधान्यवदातानि सान्निहितपाल-
स्य । कथयन्ति नाम व्यावर्णयितुं पार्यन्ते । स्थापिता चानेन गो-
दावरीसारंगीर महालक्ष्मी प्राप्तादः, अस्यान्यपि यथाहं दैवता
नि निवांशतानि तत्तस्थानेषु । राज्यं चिरं भुञ्जति जगतीजा-
नावन्तदा कश्चिद्दाराभारहारकः कस्यचिद्वर्णिजः वीथौ प्रत्य-
हं चारुण दारुणयाहत्य विस्त्रीणीते स्म । दिनान्तरं च तस्मि-
न्ननुपयुपि वर्णिजा तद्भुगिनीं पृष्ट्वा भवच्छाताऽयं नागतो मही
याम, तया बभाषे, अष्टिन् ? मत्सोदर्यः । स्वर्गिषु संप्रति प्रति-
वर्तते । वर्णिग अभ्राणीत्, कथामिव साऽवदत्कङ्कणबन्धादा-
रभ्य विवाहप्रकरणे दिनचतुष्टये नरः स्वर्गिष्वेव वसन्तमा-
त्मानं मन्यत । तत्तदुत्सवालोकात्कौतूहलान्धकार्यं राजा-
प्यचिन्तयत्, अहं अहं किञ्च स्वर्गिषु वर्तामि, चतुर्धापि दिने-
ष्वनवरतं विवाहोत्सवमय एव स्थास्यामीति निश्चार्य चतुर्व-
र्ण्यं यां यां कस्यां युवतिं वा रूपशालिनीं पश्यति शृणोति स्म
वा तां ता सोत्सवं पर्यर्णयात् । एवं च भूयस्येनहसि गच्छति
लोकैश्चिन्तितमहो कथं भाव्यमनपत्यैरेव सर्ववर्णैः स्थेयम्,
सर्वकन्यास्तावद्वाञ्छैव विवोढा । येषिदमाव च कुत मेतति-
रिति । एवं प्रतिपक्षेषु लोकेषु विवाहवार्तिकानां प्राप्ते वा-
स्तव्यः एका द्विजः पाठजादेवीमागम्य व्यजिज्ञपद्भवति ।
विवाहकर्मस्मदपत्यानां कथं भावीति । देव्याक्रम-न्वद्भवने-
ऽहमात्मानं कन्यारूपं कृत्वाऽवतारय्यामि । यदा मां राजा
प्रार्थयते तदा तस्मै दयाशेषमहं लभिष्ये । तथैव राजा

तां रूपवतीं धृत्या विप्रमयाचत । सोऽपि जगाद् । दत्ता म-
या परं महाराज ! तत्रागत्य मत्कन्योद्घादय्या । प्रतिपन्नं रा-
ज्ञा । गणकदत्तं लम्पे क्रमाद्विवाहाय प्रचलितः, प्राप्तश्च तं प्रा-
मं स्वकुलं च नृपतिः, देशाचारानुरोधाद्ध्ययोरन्तराले ज-
वनिका दत्ता । अञ्जलीयुगधरीलाजैर्नृपतिलम्पेलायां निर-
स्करणीमपनीय यावदन्योन्यस्य शिरसि लाजान् विकी-
र्तुं प्रवृत्तौ तदनु किल हस्तं लपो भविष्यति तावद्वाजा तां
रौद्ररूपां राज्ञीमिवैक्षिष्ट । तच्च लाजाः कठिनपाशाणकर्कर-
रूपा राज्ञः शिरसि लागन्तुं लम्पाः । क्षितिर्पतिरपि किमपि
वैकृतमिदमिति विभावयन् पलायन । तावत्सा पृष्ठलऽप्राश्म-
शकलानि वर्णनी प्राप्ता । ततो नरपतिर्नागहृदं प्राविशञ्चि-
जजम्भसूमिम्, तत्रैव च निधनमानशे इति । अद्यापि सा पी-
ठजा देवी प्रतोल्या बहिर्गस्ते निजप्रासादस्था । शूद्रकोऽपि
क्रमेण कालिकादेव्या स्वरूपं विकृत्य वापां प्रविष्ट्या करुण-
रसितेन विप्रालभ्यत, निष्कामणार्थं प्रविशन् पतितस्य तस्य
रूपाण्यस्य कूपद्वारे निर्यकपतनाच्छिन्नाङ्गः पञ्चनामानञ्च । म-
हालक्ष्या हि वरवितरणावसरोऽस्मादेव कौक्ष्यकाकृपां दृष्टा-
भ्राप्तिर्भविषीत्यदिष्टमासीत् । ततः शक्रिकुमारो राज्येऽभि-
षिक्तः सातवाहनानयनौ, तदन्तरमद्यापि राजा न काश्चित्प्रति-
ष्ठानं प्रविशति वीरक्षेत्रे इति । अत्र च यदसंभाव्यं काञ्चिद्भवेत्
तत्र परसमय एव मन्तव्यं हेतुः यस्मात्संगतवाग् जनो जैनः ।
इति प्रतिष्ठानकल्पः । सातवाहनचरित्रलेशश्च । विरचितः
श्रीजिनप्रभसूरिभिः । “चक्रे प्रतिष्ठानकल्पः श्रीजिनप्रभसूरि-
भिः । सातवाहनभूपस्य, कथांशश्च प्रसङ्गतः ॥१॥” ती० ३३
कल्प । आ० चू० । (सातवाहन कथा ‘दिलचित्र’ शब्दे
चतुर्थभागे २५१८ पृष्ठे गता ॥)

साता-माता-स्त्री० । सुखरूपायां देवनयाम्, प्रका० ३५ पद ।

साताकम्म-सातकम्मन्-न० । बन्धदशानां दशमेऽध्ययने,
स्था० १० ठा० ३ उ० । तच्च विच्छिन्नमिदानीं नेपलभ्यत
स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सातामारव-सातगौरव-न० । सुखशीलतायाम्, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सातामारवणिद्वय-सातगौरवनिभृत-त्रि० । सुखशीलतायाम्-
नुद्युक्त, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सातामाता-सातासाता-स्त्री० । सुखदुःखात्मिकायां देवता-
याम्, प्रका० ३५ पद ।

सातासायपरितावणमय-सातासातपरितापनमय-त्रि० । सा-
तं च सुखमसाने परितापनं च दुःखजनितोपताप एत-
न्मयमतदान्मकम् । सुखदुःखमये, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

सातासोक्ख-सातसौर्य-न० । आह्लादरूपं सौख्यं, जी० ४
प्रति० ३ उ० ।

साति-साति-अविधम्भ, प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

स्वाति-स्त्री० । नक्षत्रभेद, सू० प्र० १० पादु० ।

सातिजोग-सातियोग-पुं० । मायाविशेष, स० ।

सातिजोगजुत्त-सातियोगयुक्त-त्रि० । अशुभमनोयोगयुक्ते,
आव० ४ अ० ।

सानिजसा स्वादना-स्त्री० । कर्मबन्धास्वादे, नि० चू० १ उ० ।

सातिवक्खत्त-स्वातिनक्षत्र-न० । वायुदेवताके नक्षत्रभेदे, स० ।

स्वातिनक्षत्रं कर्तितारकम्—

सातिवक्खत्ते एगतारे पप्पत्ते । (सू० १×) स० १
सम० ।

सातोवभोग-सातोपभोग-त्रि० । सातस्य—सातवेदनीयस्य
कर्मणो भोगो यत्र तत्सातोपभोगम् । सुखस्थानं, कल्प० १
अधि० ३ खण ।

सादंडी-सादण्डी-स्त्री० । कर्माविशेष, भ० ७ श० ३ उ० ।

सादि-सादि-त्रि० । आदियुक्ते, उत्त० १ अ० ।

सादिय-सादिक-त्रि० । सहादिना-मायया वर्तत इति सा-
दिकम् । समाये, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सादिवीमसाकरण-सादित्रिभमाकरण-न० । रूपद्रव्याणां च
द्रव्यगुणादप्रक्रमणं भेदसंघाताभ्यां स्कन्धत्वापत्तौ, सूत्र० १
ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सादिव्व-सादिव्य-न० । देवताप्रयुक्ते अस्वाध्यायिके, प्रथ०
२५४ द्वार ।

सादीणगंगा-सादीनगङ्गा-स्त्री० । गोशालकपरिभाषिते सप्त-
महागङ्गात्मके परिमाणभेदे, भ० १५ श० ।

साधग-साधक-त्रि० । निर्वर्त्तक, प० सू० १ सूत्र ।

सापाणि-स्वकपाणि-पुं० । स्वहस्ते, ‘सापाणिणा असिणा
छिदिता कमडलुं पक्खिचिण्ण’ । भ० १४ श० ८ उ० ।

सावर-शावर-पुं० । शवररूपधारिशिवमोक्तं मन्त्रं, आ० म० १ अ० ।

साबाधा-साबाधा-स्त्री० । सह आबाधया । अनुदयकालेन
सह वर्त्तमानं, प्रथ० १ द्वार ।

सामरग-साभरक-देशीवचनान्, (वृ० १ उ० १ प्रक०) सुराष्ट्राया
दक्षिणस्यां दिशि समुद्रद्वीपे प्रचलिते रूपके, द्वावुत्तरापथे
एको रूपकः । वृ० ३ उ० ।

साभाविय-स्वाभाविक-त्रि० । स्वस्मिन् भावे भवः स्वाभा-
विकः । प्राकृतं, सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० । अकैवल्यकृतं,
का० १ ध्रु० १६ अ० । आ० म० ।

साभिगह-साभिग्रह-त्रि० । अभिग्रहे, अभिग्रहन्त इत्यभिग्र-
हाः प्रतिष्ठाविशेषाः, सहाभिग्रहेण वर्त्तन्त इति सामिग्रहाः ।
गृहीताभिग्रहेषु, । आव० ६ अ० । नि० चू० ।

साम-सामन्-न० । सर्वेषामपि जीवानां प्रिये, विशेषेण आ० म० ।

प्रियवचनान्, स्था० ३ ठा० ३ उ० । का० । विपा० । प्रेमोत्पादनं,
विपा० १ अ० ३ अ० । साम मित्री । सर्वजीवेषु मैत्री साम भ-
ग्यते । विश० । स्था० । सामनि, स्था० । “परस्परपेकाराणां,
वर्णनं १ गुणकीर्तनम् २ । सम्बन्धस्य समाख्यानं ३-मायत्याः
सम्प्रकाशनम् ४ ॥१॥” अस्मिन्नेवं कृते दमावयोर्भविष्यतीत्याशा
योजनमायतिः सम्प्रकाशनमिति । ‘वाचा पेशलया साधु,
तवाहमिति ज्ञाप्येणम् । इति सामप्रयोगकैः, साम पञ्चविधं
रम्यम् ॥२॥’ स्था० ३ ठा० ३ उ० । आ० म० ।

सामनिलेपः—

निक्खेवो सामम्मि य, चउच्चिहो दुव्विहो य होइ दव्वम्मि।
आगम नोआगमओ, नोआगमओ य सो तिविहो ॥४८०॥
जाणमसरीरभविण, तव्वइरित्ते अ सकराईसुं ।
भावम्मि दसविहं खलु, इच्छा मिच्छाइयं होइ ॥४८१॥
इच्छा मिच्छा तहक्कारो, आवस्मिआ अ निमीहिआ ।
आपुच्छणा य पडिपुच्छा, छंदसा य निमंतणा ॥४८२॥
उवसंपया य काले, सामायारी भवे दसविहा उ ।
एएसिं तु पयाणं, पत्तेयपरूवणं वुच्छं ॥ ४८३ ॥
आयोर निक्खेवो, चउक्कओ दुविहो य होइ नायव्वो ।
आगम नोआगमतो, नोआगमतो य सो तिविहो ॥४८४॥
जाणमसरीरभविण, तव्वइरित्ते य नामणाईसुं ।
भावम्मि दसविहाए, सामायारीइ आयरणा ॥ ४८५ ॥

‘निक्खेवो’ इत्यादि गाथा. वद प्रायः प्रतीतार्थाः । सू. व्या-
ख्याने च कार्त्तिकद्वयाख्यास्यन्ते, नवर तद्व्यापारिकं च ‘क-
शरीरमव्यशरीरव्यापारिकं च । द्रव्यसाम-शक्यताद्वय-
शब्दात्कार्त्तिकीर्णार्थः । ततश्च शक्यतादीरवधुगुडादीनां य-
त्परस्परमविरोधनं व्यवस्थानम्, भावं साम दशावधं ‘खलु’
अवधारणं, दशावधमवच्छिन्नामिध्यादिकं सामाचार्यस्वरू-
पमिति गम्यते, भावनामवच्छिन्नं चास्य तात्त्विकस्य क्षायापश-
मिकादिभावरूपत्वात् परस्परमविरोधनं व्यवस्थानात् तथा
प्रत्येकप्रकरणे वक्ष्ये इति प्रतिज्ञामभिधाय यत् प्रकरणान-
भिधानं तदावश्यकानि युक्ता कृतत्वात्, तदावधारणं चैकक-
र्तृकत्वेनैव लिखितत्वाच्च दुष्टमिति भावनीयम् । सूत्रकमोक्षकृतं
तु यथावधं सर्वेषां सदा कृत्यत्वेन पूर्वापरभावस्याभाव-
प्रदर्शनार्थम् । उत्त० २६ अ० । आ० म० ।

सामं समं च सम्मं, इगमवि सामाइअस्स एगट्ठा ।
नामं ठवणा दधिण, भावम्मि अ तमि निक्खेवो ॥१०३०॥
महुरपरिणाम सामं, सम्म तुला सम्म खीरखंडजुई ।
दोरं हारस्स चिई, इगमेआइं तु दव्वम्मि ॥ १०३१ ॥

इह सामं समं च सम्यक् ‘इगमवि’ देशीयवं कार्पि प्रदे-
शाथे वर्तते, सम्पूर्णशब्दावयवमवाधिकृत्याऽऽह सामायिक-
स्यैकार्थिकानि । अस्मीया निलेपमुपदर्शयन्नाह-नामस्थापना-
द्रव्येषु, भावं च नामादिविषय इत्यर्थः, तेषां—सामप्रभृ-
तीनां निलेपः, कार्य इति गम्यते । स आयम्-नामसाम
स्थापनासाम, द्रव्यसाम, भावसाम च । एवं समसम्य-
कपदयोरपि द्रष्टव्यः । तत्र नामस्थापने लुण्णे एव, द्रव्यसा-
मप्रभृतीश्च प्रतिपादयन्नाह—‘महुर’ त्याग, इहोद्यतो म-
हुरपरिणामं द्रव्य-शक्यतादि द्रव्यसाम समं ‘तुला’ इति
भूतार्थोलाचनयां समं तुलाद्रव्यं, सम्यक् क्षीरकण्डजु-
क्तिः—क्षीरकण्डयोजनं द्रव्यसम्यगिति, तथा ‘दोरं’ इति
सूत्रद्वारेण मौक्तिकान्येवाधिकृत्य भाविपर्यायपक्षया, हार-
स्य-मुक्ताकलापस्य चयने चितिः—प्रवेशनं द्रव्येक(द्रव्येक)म्, अ-
न पवाह-‘पयाइं तु दव्वम्मि’ ति-पतान्पुदाहरणानि द्रव्य-
विषयाणीति गाथाद्वयार्थः ।

साम्प्रतं भावसामादि प्रतिपादयन्नाह—

आओवमाइ परदु-क्खमकरणं १ रागदोममज्झत्थं २ ।
नाणाइतिमं ३ तस्मा-इ पोअणं ४ भावसामाई १०३२

आत्मोपमया-आत्मोपमानेन परदुःखाकरणं भावसामंति
गम्यते, इह चापुस्वराऽलाक्षणिकः । एतदुक्तं भवति—आ-
त्मनीव परदुःखाकरणपरिणामो भावसाम, तथा ‘रागद्वे-
षमाध्यस्थ्यम्’ अनासंघनया रागद्वेषमध्यवर्तित्वं समं,
सर्वत्राऽऽत्मनस्तुल्यरूपेण वर्तनमित्यर्थः । तथा ज्ञानादित्रय-
मेकत्र सम्यगिति गम्यते, तथाहि—ज्ञानदर्शनचारित्र्ययोज-
नं सम्यगेव, मोक्षप्रसाधकत्वादिति भावना, तस्य इ-
ति सामादि सम्यग्धने, आत्मनि प्राप्तनम्—आत्मनि प्रवेशनम्
इकम् उच्यते, अत एवाऽऽह—‘भावसामाई’ भावसामादावे-
तान्युदाहरणानीति गाथार्थः । आ० १ अ० । आ० सू० ।
सामवंधं, विपा० १ ध्रु० ५ अ० । सममंदवलोकाविमानभेदं, स० ।

इयाम—त्रि० । कृष्णं, आ० १ ध्रु० २ अ ३ उ० । प्रज्ञा० ।
इयामवर्णत्वाच्छुषामम् । आकाशं, अ० २० श० २ उ० । प-
रमाधार्मिकविशेषे, यां हि रज्जुदस्तप्रहारादिभिः शात-
नपातनादि कर्तति, वर्णनश्च इयाम इति । स० १४ सम० ।

साडण पाडण तोडण, वंधण रज्जुल्लयप्पहोरेहिं ।

सामा खेरइयाणं, पवत्तयंती अपुत्ताणं ॥ ७२ ॥

तथा अपुत्तयवताम्—तीव्रान्तादये वर्त्तमानानां नारका-
णां सामाख्याः परमाधार्मिका एतच्चैतच्च प्रवर्त्तयन्ति । त-
द्यथा—शातनम्—अक्षापाङ्कानां छेदनम्, तथा पातनं—निष्कु-
टादधोवज्रभूमौ प्रक्षेपः, तथा प्रतोदनम्—शूलार्दिना तो-
दनं—व्यधने—सूत्र्यादिना नान्निकादां बधनं, तथा रज्ज्वा-
दिना क्रूरकर्मकारिणं बध्नन्ति, तथा तादाय्यधलनाप्रहारै-
स्ताडयन्त्येवं दुःखोत्पादनं दाकणं सातनपातनबंधनबंध-
नादिकं बहुबंधं प्रवर्त्तयन्ति—व्याख्यन्तीति । सूत्र० १ ध्रु०
५ अ० १ उ० । प्रश्न० ।

सामइय—सामयिक—पुं० । समयः—सांख्यादीनां सिद्धान्तस्त-
दाधृतः सामयिकः । समयसिद्धान्तिने, स्था० ३ डा० ३ उ० ।
मगधजनपदे वसन्तपुरग्रामे स्वनामख्याते कुटुम्बिनि,
सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० ।

सामइयसप्पा—सामयिकसंज्ञा—स्त्री० । सिद्धान्तसंज्ञितभा-
षायाम्, ति० सू० १ उ० ।

सामंत—सामन्त—पुं० । न० । समीपे, स्था १० डा० ३ उ० । आ० ।
ति० । सनिहृष्टे, जं० प्र० १ पादु० । भ० ।

सामंतकिरिया—समन्तक्रिया—स्त्री० । सामन्तोपनिपातित्या
क्रियायाम्, सा च विधा—देशसामन्तक्रिया, सर्वसामन्तक्रि-
या चेति । प्रक्षकान् प्रति यत्रैकदेशनागमो भवति असंय-
तानां सा देशसामन्तक्रिया । सर्वसामन्तक्रिया यत्र सर्वतः—स-
मन्तात् प्रक्षकाणामागमो भवति सा सर्वसामन्तक्रिया । आ०
सू० ४ अ० । अहवा समन्तादनुपतन्ति पमत्तमंजयाणं अक्षपाणं
प्रति अक्षपाणं संपातिमा सत्ता विण्णुमंति । आ० ४ अ० ।

सामन्तभद्रसूरि-सामन्तभद्रसूरि-पुं० । चन्द्रकुलमूलस्य चन्द्र-
सूरः शिष्यः, 'पूर्वगतधुनजलधिस्तस्मात् चन्द्रगुणः सामन्त-
भद्रसूरिन्द्रः ।' ग० ३ आधि० ।

सामन्तसिंह-सामन्तसिंह-पुं० । अणहिलपट्टननगरस्य सममे
चौलुक्यवंशाये राजनि, ती० २५ कल्प ।

सामन्तोवनिवाइय-सामन्तोपनिपातिक-न० । अभिनयभ-
दे, रा० । स्था० ।

सामन्तोवनिवाइया-सामन्तोपनिपातिकी-स्त्री० । समन्तात्
स्पर्धत उपनिपातो जनमीलकस्तस्मिन् भवा सामन्तोपनिपा-
तिकी । क्रियाभेदः, स्था० २ ठा० १ उ० । आ० चू० । साम-
न्तोवनिवाइया किंया दुविधा पक्षता, तं जहा-जीवसा-
मन्तोवनिवाइया, अजीवसामन्तोवनिवाइया । सामन्तोवनिवा-
इया सस्मेतादयुपतनीति सामन्तोवनिवाइया सा दुविधा
अजीवजावसामन्तोवनिवाइया । जधा एगस्म संडो तं जगा
पलोएति । जधा जधा पलोएति, तहा तहा सो हरिने
गच्छति, एवं अजीय विरहकम्मादिसु । आ० चू० ४ अ० ।
आध० ।

सामकंति-श्यामकान्ति-त्रि० । श्यामा कान्तिर्यस्येति । श्या-
मलं, प्रच० २६ द्वार ।

सामकरिल्ल-श्यामकगील-न० । प्रियङ्गोः प्रत्यये कन्दले, अणु० ।

सामकोह-श्यामकोध-पुं० । निर्माजनसमकालिकैवनाजिनं,
'नमिजणचंदो भग्दे, एवण सामकोहजिणचंदो । एगसम-
एण जाया, दस वि जिणा आस्सणी जोगा' ति० ।

सामग-श्यामक-त्रि० । (सौमा) धान्ये, आचा० १ ध्रु० ८
अ० ६ उ० । सूत्र० ।

सामग-श्लिप्-धा० । आलङ्कृतं, "श्लिप्यं सामग्गावयाम-प-
रान्ताः" ॥ ८ । ४ । १६० ॥ इति श्लिप्यतः सामग्गादेशः ।
सामग्गाह । श्लिप्यति । प्रा० ४ पाद ।

सामगिय-सामग्र्य-न० । समग्रतायाम्, 'तस्म भिक्खुस्स
भिक्खुणीए वा सामगियं जं सव्वट्ठहिं समिते सया जण'
ति । आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० १ उ० । सामग्र्यं समग्रता य-
दुद्गमोत्पादनप्रदणैपणानेयोजनाप्रमाणाङ्कारधूमकारणैः सु-
परिशुद्धस्य पिण्डस्योपादानं सम्पूर्णं भिक्षुभावः । आचा० २
ध्रु० १ चू० १ अ० १ उ० ।

सामचंद्र-श्यामचन्द्र-पुं० । भग्नजसुपार्थीजनसमकालिकं
एवतजे तीर्थकरं, ति० ।

सामच्छ-सामर्थ्य-न० । "सामार्थ्योन्सुकांत्सवे वा" ॥ ८ ।
२ । २२ ॥ इति संयुक्तस्य च्छा वा । प्रा० । शक्नौ, वीर्ये, आ०
चू० १ अ० ।

सामच्छण-देशी-पर्यालोचने, वृ० १ उ० ३ प्रक० । आ० म० ।
ति० चू० ।

सामज-श्यामार्ज्य-पुं० । स्वातिशिष्ये हारीतगोत्रं स्थावरं,
'हारियगुत्तं साहं च वंदामो हारियं च सामजं ।' न० । अ-
यमेव प्रज्ञापनाकारकः कालिकाचार्यः । ज० ६० ।

सामण-भ्रामण-त्रि० । भ्रमणानामयं भ्रामणः । भ्रमणसंबन्धि-
नि, आध० १ अ० । आ० म० ।

सामणि-भ्रामणि-पुं० । भ्रमणस्यापत्यं भ्रामणिः । भ्रमणेन
परस्त्रियामुत्पादिते पुत्रे, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

सामणिय-भ्रामणिक-त्रि० । भ्रमणानां सम्बन्धिनः, दश०
१ अ० ।

सामण-भ्रामण्य-न० । भ्रमणस्य भावः भ्रामण्यम् । संपूर्ण-
संयमे, सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० । आग्निं, उत्त० १८ अ० । दश० ।
षड्जीवनिर्कायरूपे भ्रमणभावः, दश० ४ अ० । भ्रमणत्वे,
कल्प० ३ आधि० १ क्षण । सकलर्यातसमाचारः, दश० ४ तस्य ।
उत्त० । साधुत्वे, उत्त० २ अ० । प्रते, अथचहेतुत्यागो
हि मतम् । रागद्वेषावेव तत्त्वतस्तद्वत् उक्तनीतितश्च न
स्त्रीभ्यः परं तन्मूलमिति । उत्त० २ अ० । ("संबुत्तमला-
भाणं सामणं चेव लाभमसंति । " 'संधार' शब्देऽस्मिन्नेव
भागे १५३ पृष्ठे व्याख्यानम् ।) " भ्रामण्यस्य फलं मोक्षः,
प्रधानमिदमपुनः । तस्यतोऽफलमवह, इयं कृषिपलाल-
वत् ॥ १ ॥ " पं० सू० ४ सूत्र ।

निलेपः--

सामणपुव्वगस्म उ, निकेवो होइ नामनिप्फसो ।

सामणस्स चउको, तेग्गो पुव्वयस्स भवे ॥१५२॥

आभ्यनीति भ्रमणः, आभ्यति-तपस्यति तद्भाषः आ-
मग्यं, तस्य पूर्व-कारणं भ्रामग्यपूर्वं तदयं भ्रामग्यपूर्वक-
मिति संज्ञायां कन् । भ्रामग्यकारणं च धृतिः, तन्मूल-
त्वात्तस्य, तत्प्रतिपादकं चैवमध्ययनमिति भावार्थः । अतः
भ्रामग्यपूर्वकस्य तु निज्ञेयो भवति नामनिप्फसः, कोऽ-
सौ ?-अन्यस्याश्रयत्वात् भ्रामग्यपूर्वकमित्ययमेव । तु-
शब्दः सामान्यविशेषवन्नाम विशेषणार्थः, भ्रामग्यपूर्वक-
मिति सामान्यम्, भ्रामग्यं पूर्वं चेति विशेषः, तथा चाह-
भ्रामग्यस्य चतुष्ककत्वाद्दशकः पूर्वकस्य भवेन्निलेप
इति गार्थार्थः । दश० २ अ० । सामान्यस्य भावः
सामान्यम् । साम्ये, त्रिंश० । (साम्यविषयो वि-
स्तरः 'णाण' शब्दे चतुर्थभागे १६४० पृष्ठे गतः ।)
अधिकत्वायां सत्तायामत्र सामान्यम् । त्रिंश० । ('तच्च
जाह' शब्दे चतुर्थभागे १६३७ पृष्ठे प्रतिपादितम् ।)
अत्यन्तव्यावृत्तानां पिण्डानां यतः कारणाद् अन्याऽन्यस्व-
रूपानुगमः प्रतीयते तदनुवृत्तिप्रत्ययहेतुः सामान्यम् । त-
च्च द्विविधम् एवमपरं च । तत्र परं सत्ता, भाषा, महा-
सामान्यमिति बोध्यते; द्रव्यत्वाद्यवान्तरसामान्याऽपेक्षया
महाविषयत्वात् । अपरसामान्यं च द्रव्यत्वादिपतच्च सा-
मान्यविशेष इत्यपि व्यपदिश्यते । तथाहि-द्रव्यत्वं नवसु
द्रव्येषु वर्तमानत्वात् सामान्यम्, गुणकर्मभ्यां व्यावृत्तत्वा-
त् विशेषः, ततः कर्मधारये सामान्यविशेष इति । एवं द्रव्य-
त्वाद्यपेक्षया पृथिवीत्वादिकमपरं, तदपेक्षया घटत्वादिकम् ।
एवं चतुर्विंशौ गुणेषु वृत्तगुणत्वं सामान्यं, द्रव्यकर्म-
भ्यां व्यावृत्तत्वं विशेषः । एवं गुणत्वापेक्षया रूपत्वादिक-
म्, तदपेक्षया नीलत्वादिकम् । एवं पञ्चसु कर्मसु वर्तमानत्वात्

कर्मस्य सामान्यम्, द्रव्यगुणभ्यां व्यावृत्तत्वाद् विशेषः। एवं कर्मस्वापेक्षया उत्कृष्टत्वादिकं ज्ञेयम्। तत्र सत्ता-द्रव्यगुणकर्मभ्यांऽर्थान्तरं कया युक्त्या?, इति चेद्, उच्यते—न द्रव्यं सत्ता, द्रव्यादित्यर्थः; एकद्रव्यवत्त्वाद्-एकैकस्मिन् द्रव्ये वर्तमानत्वादित्यर्थः, द्रव्यत्ववत्-यथा द्रव्यत्वम्-नवसु द्रव्येषु प्रत्येकं वर्तमानं द्रव्यं न भवति, किन्तु सामान्यविशेषलक्षणं द्रव्यत्वमेव; एवं सत्ताऽपि वैशेषिकाणां हि अद्रव्यं वा द्रव्यम्, अनेकद्रव्यं वा द्रव्यम्। तथाऽद्रव्यं द्रव्यम्-आकाशः, कालो, दिगाऽऽत्मा, मनः, परमाणवः, अनेकद्रव्यं तु—द्रव्यलुकाद्वत्कम्पाः, एकद्रव्यं तु-द्रव्यमेव न भवान्, एकद्रव्यवतो च सत्ता, इति द्रव्यलक्षणविलक्षणत्वाद् न द्रव्यम्। एव न गुण-सत्ता; गुणेषु भावाद्, गुणत्ववत्। यदि हि सत्ता गुणः स्याद् न तर्हि गुणेषु वर्तते; निर्गुणत्वाद् गुणानाम्। वर्तते च गुणेषु सत्ता, सन् गुण इति प्रतीतिः। तथा सत्ता-कर्म, कर्मसु भावात् कर्मत्ववत्। यदि च सत्ता कर्म स्याद् न तर्हि कर्मसु वर्तते; निष्कर्मत्वात् कर्मणाम्; वर्तते च कर्मसु भावः, सत् कर्मेति प्रतीतिः, तस्मात् पदार्थान्तरं सत्ता। स्यात्। जात्यादिकलपनारहितं वस्तुमात्रं, विश०। वस्तुनः समानं परिमाणं, स्यात् १ टा०। एकप्रकारं, आ० सू० १ अ०। द्रव्यत्वजीवत्वाजीवत्वादिके, सूत्र० २ ध्रु० ७ अ०। विश०। आ० सू०। आ० म०। (सामान्यलक्षणम् अपि तम्, अनर्पितं 'लक्षणम्' शब्दे षष्ठभागे गतम्।) तत्र सामान्यं द्विविधम्—परम्, अपरं च। परं च सत्ताव्यम्, तच्च त्रिषु द्रव्यगुणकर्मसु पदार्थेष्वनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव कारणत्वात् सामान्यमेव न विशेषः। अपरं तु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिलक्षणम्, तच्च स्वाश्रयेषु द्रव्यादिव्यनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यमित्युच्यते, स्वाश्रयस्य च विजातीयभ्यां व्यावृत्तप्रत्ययहेतुतया विशेषणान् सामान्यमपि सद्दिशेषसत्तां लभते तथाहि-द्रव्यादिषु 'अगुण' इत्यादिका येयं व्यावृत्तबुद्धिरुपपद्यते तां प्रत्ययामेव हेतुत्वं नाभ्यस्य, न ह्यगुणत्वादिकमपरमस्ति। अपेक्षाभवाच्चैकस्य सामान्यविशेषभावे न विरुद्धते। यद्वा-सामान्यरूपता मुख्यतो विशेषसंज्ञा रूपवारतो विशेषणामिव द्रव्यत्वादीनामपि व्यावृत्तबुद्धिनिबन्धनत्वात् सामान्यस्य चेन्द्रियत्वव्यव्यतिरेकानुविधाद्यनुगताकारप्रत्ययप्राप्त्या द्रव्यकृतः प्रसिद्धिः। तथा-अनुमानाच्च। तथाहि-व्यावृत्तेषु जगदमुण्डशाबलयादिष्वनुगताकारः प्रत्ययस्तद्व्यतिरिक्तानुगताकारनिबन्धनः, व्यावृत्तेष्वनुगताकारप्रत्ययत्वात्। या यां व्यावृत्तेष्वनुगताकारः प्रत्ययः स तद्व्यतिरिक्तानुगतनिबन्धनो यथा चर्मबीरकञ्जलेषु नीलप्रत्ययः, तथा चायं शाबलयादिषु गौर्गौर्गिति प्रत्ययस्तस्मात्तद्व्यतिरिक्तानुगतनिमित्तनिबन्धन इति। तथाहि—नेदमनुस्यूताकारज्ञानं पिण्डेषु निर्हेतुकं कादाचित्कत्वात्। न शाबलयादिपिण्डनिबन्धनं तेषां व्यावृत्तरूपत्वात् अस्य चाऽनुगतरूपत्वात्। यदि चेद् १। पण्डमात्रप्रभवं स्यात् तदा शाबलयादिष्विव कर्कादिष्वपि 'गौर्गौः' इत्युल्लेखेनोत्पद्यते पिण्डरूपतायास्तेष्वप्यविशेषात्। अथवा—इह शोहाद्यर्थक्रियानिबन्धनेष्वेव तेषु 'गौर्गौः' इति प्रत्ययहेतुता न तदर्थक्रि-

याभावेऽपि वत्सादौ गोबुद्धिप्रवृत्तेः, महिष्यादौ तत्सद्भावेऽपि चाप्रवृत्तेः। न च दुष्टकारणप्रभवत्वं विशदं, किञ्चार्थाक्रियाया अपि प्रतिव्यक्तिभेदे कृताऽनुगताकारज्ञानहेतुता अभेदे सिद्धमनुगतनिमित्तनिबन्धनत्वमस्य ज्ञानस्य। नवास्य बाधितत्वं सर्वदा सर्वत्र सर्वप्रमातृणां शाबलयादिष्वनुस्यूतप्रत्ययोत्पत्तेः। नच दुष्टकारणप्रभवत्वं, विशदमेवास्मात्प्रत्यनुस्यूताकारस्याज्ञजप्रत्यय प्रतिभासनात्। नच संशयविपर्ययानध्यवसायरूपतयाऽस्योत्पत्तिः तद्वैपरीत्येनास्य प्रतिभासनात्। नचैवंभूतस्यापि प्रत्ययस्याप्रमाणता स्वलक्षणविषयस्यापि तस्याऽप्रमाणाताप्रसङ्गः। न च प्रतीयमानस्याप्यनुगतप्रत्ययस्यापलापः शक्यते कर्तुं सर्वप्रत्ययापलापप्रसङ्गः। तस्मादनुगतप्रत्ययनिमित्तत्वात् सामान्यसद्भावः सिद्धः। अप्रतिविधीयते—यत्तावदुक्तमध्यक्षप्रत्ययादेव सामान्यं प्रतीयत इति तदयुक्तम्, शाबलयादिव्यतिरेकेणापरस्यानुगताकारस्याज्ञजप्रत्यये सामान्यस्याप्रतिभासनात्, नह्यज्ञायापारेण शाबलयादिषु व्यवस्थितं सूत्रकण्ठं गुण इव भिन्नमनुगताकारं सामान्यं केनचिद्वदयते 'गौः' 'गौः' इति विकल्पज्ञानेनापि त एव समानाकाराः शाबलयादयो बहिर्दृश्यवस्थिता अवसीयन्ते अन्तश्च शब्दोल्लेखः, न पुनस्तद्विषयपरं गान्वं, तच्च निर्विकल्पकेन सविकल्पकेन वाऽध्यक्षेण सामान्यं व्यवस्थापयितुं शक्यम्। यदपि कार्यभूतानुगतप्रत्ययेनानुमानतः सामान्यव्यवस्थापनं तदप्यसङ्गतं तस्य प्रत्ययहेतुत्वेन प्रमाणतो निश्चयात्। तथाहि-अनुगताकारज्ञानस्य निमित्तस्यासंभवात्केनचित् निमित्तेन भाव्यं, इत्येतावन्मात्रं सिद्धयति। तच्च सामान्यमन्येद्वेति न निश्चया भवनाम्। कार्याव्यव्यतिरेकाभ्यां च कारणत्वावधारणं, पिण्डानां च विज्ञानजन्मनि ततः सामर्थ्यं विशेषप्रत्ययं सिद्धमिति। इहापि तेषां मेव सामर्थ्यप्रकल्पनं, न सामान्यस्य तस्य कचिदपि सामर्थ्यानवधारणात्। तथाहि-पिण्डसद्भावे अनुगताकारं ज्ञानमुपलभ्यते तदभावे न इति वरमध्यक्षप्रत्ययावसेयानां तेषामेव तन्निमित्ततो कल्पनीया। यदपि 'पिण्डानामधिष्ठितत्वात् प्रतियोगिमां न स्यात् तज्जन्मनि' इत्याभधानं, तदप्यसङ्गतम्; यतो यथा पिण्डादिरूपतयाऽविशेषऽपि तन्तूनामेव पटजन्मनि हेतुत्वं न कपालादीनां, तथा शाबलयादीनामेव 'गौः' 'गाः' इति ज्ञानोत्पादने सामर्थ्यं भविष्यति, न कयाचिद् युक्त्या न कर्कादीनाम्। यथा वा शुद्धया एव ज्वरादिशमेन सामर्थ्यं प्रतीयते न दध्यादः वस्तुरूपतयाऽविशेषऽपि तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति न पर्यनुयोगो युक्तः। किञ्च-सामान्यं परेण मूलमभ्युपगम्यते असूते वा?। यद्यमूर्तं, न सामान्यं स्यात् रूपवत्, अथ मूर्तं, तथा च न सामान्यं घटादिषु। तथा यदि अनंशं सामान्यमभ्युपगम्यते, तर्हि न सामान्यमनंशत्वात् परमाणुवत्। मांशत्वेऽपि न सामान्यं घटवत्। किञ्च—यां पण्डभ्यां भिन्नं सामान्यं भेदेनैवोपलभ्यते घटादिषु इव पटः। न चैकान्ततो व्यक्तिस्यः सामान्यस्य भेदे 'गौर्गौर्गौ' इति व्यपदेशोत्पत्तिः संबन्धामावात्, समवायस्य तन्मन्बन्धत्वेन निषेधस्यामानत्वात् व्यक्तिस्यस्तस्याभेदे अन्यत्रानुयायिवाप्राप्त सामान्यरूपता पिण्डस्वरूपवत्। न च भेदेन व्यक्तिस्यस्तस्यानुपलक्षणं

भिन्नप्रतिभासविषयत्वादसिद्धं, बुद्धिभेदस्य व्यक्तिसिद्धिर्नान्ये-
न प्रतिपादनात् । किञ्च यदि सामान्यबुद्धेर्याक्तिभिन्नसामान्य-
निबन्धना भवत् तदा व्यक्त्यग्रहणेऽपि भवेत्, अथ बुद्धिबद्धा
पिण्डाग्रहणेन च कदाचन तथा भवेत्, ततो न व्यक्त्यतिरि-
क्तसामान्यसङ्गात् । अथ आधारप्रतिपत्तिमन्तरेणाधेयप्रतिप-
त्तिर्न भवतीति तद्वद् एव, तदग्रहो नाभावाद् अन्यथा कुर्याद-
आधारप्रतिपत्तिमन्तरेण बद्धाधेयस्य अप्रतिपत्तेः । तस्या-
ऽप्यभाव एव स्यात्, न बद्धाऽऽदेः प्रतिनियताधारमन्तरे-
णापि स्वरूपेणोपलब्धेर्नाभावः गोत्यादेस्तु प्रतिनियतपिण्डो-
पलम्भमन्तरेण स्वरूपेण कदाचनोप्यनुपलब्धेरभाव एव । ते-
न तदग्रहं तद्व्युद्भवभावादित्यत्र सामान्याभिव्यञ्जकपिण्डाग्रह-
णे एव तद्व्यवस्थानामान्यबुद्धिसद्भावात् प्रकाशग्रहणे एव
युक्तमात्रघटादिसत्त्ववत् । सामान्यस्यापि सत्त्वमिति यदुक्तं
तन्निरस्तं भवति । सम्प्र० ३ काण्ड । (' लोभम ' शब्दे चतु-
र्थभागे २१४७ पृष्ठे सामान्यस्यैकस्य सत्त्वम् ।) सामान्य-
विशेषौ व्यवस्थानलक्षणावार्थस्य सत्त्वदाद्येनैकान्तस्य त-
त्त्वत्वात्कं तत् स्वरूपं चास्त्विति । एवं च केवलस्य, सामा-
न्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्वतन्त्रस्य प्रमाणविषयत्वं
प्रतिज्ञप्तं भवति । अथेतदाकर्ण्य कर्णाक्षोऽपीडिता इव यौगाः
संगिरन्ते । नन्वेहो जनाः ! कनेदं सुहृदा कर्णपुटविटङ्कितम-
कारि युष्माकम्, स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ न प्रमाणभूमिरि-
ति । सवर्गते हि सामान्यं गोत्यादि, तद्विपरीतास्तु श्वलशा-
बलेयबाहुलेयादयो विशेषाः, ततः कथमयामैक्यमाकर्णयितुम-
पि सकर्णैः शक्यम् ? तथा च सामान्यविशेषावत्यन्तभिन्नौ, वि-
रुद्धधर्माध्यस्तत्वात्, यावयं तावयम्, यथा पाथ पावका, तथा-
चैतौ, तस्मात्तथा, ततो न सामान्यावशेषात्मकत्वं घटादेर्घटेन
तदन्तर्परमप्रणयपरायणप्रणयिनीप्रियालापप्रायं वामवशमा-
न्तरेव राजते । तथाहि—यादृक् सर्वगतत्वं सामान्यस्य व्य-
क्तपि, तत् किं व्यक्तिसर्वगतत्वम् ? सर्वसर्वगतत्वं वा स्वीकृ-
त्य ? यदि प्राक्तनम्, तदा तर्णकात्पाददेशे तद्विद्यमानं
घणनीयम् अन्यथा व्यक्तिसर्वगतत्वव्याघातात् । तत्रो-
त्पन्नायां च व्यक्तौ कुतस्तत् तत्र भवेत् ? किं व्यक्त्या
सद्वैवात्पद्येत व्यक्त्यन्तराद्वा समागच्छेत् ? नाद्यः पक्षः ।
नित्यत्वेनास्य स्थाकृतत्वात् । द्वितीयपक्षे तु ततस्तदाग-
च्छेत् पूर्वव्यक्तिं परित्यज्यागच्छेत् ? अपागत्यस्य वा ? प्रा-
चिर्वाक्यकल्पे प्राक्तनव्यक्तिर्न सामान्यताऽऽपत्तिः । द्विती-
यपक्षे तु किं व्यक्त्या सद्वैवागच्छेत् ? केनचित्दशन वा ? आ-
द्ये शार्वल्येऽपि बाहुल्योऽयमिति प्रतीतिः स्यात् । द्विती-
यपक्षे तु सामान्यस्य सांशताऽऽपत्तिः, सांशत्वे चास्य
व्यक्तिवदनित्यत्वप्राप्तिः । अथ विचित्रा वस्तूनां शक्तिः । य-
था मन्त्रादिसंस्कृतमस्त्रमुदरस्थं व्याधिर्विशेषं क्षिणति, ना-
दरम्, तद्विद्वद्वापि सामान्यस्येदृशी शक्तिः, यथा-स्वहेतु-
भ्यः समुत्पद्यमानेऽर्थे पूर्वस्थानादचलद्वे तत्र वर्तते इति
चेत्, स्यादेतद्वयम्, यद्यकान्तेनैक्यं सामान्यस्य प्रमाणेन
प्राप्तं स्यात्, नचैवम्, तस्यैव तत्त्वतो विचारयितुमुप-
क्रान्तत्वात् । तथाहि—यद्यस्यैकान्तैक्यं कीर्त्यते तदा मि-
च्छदेशकालासु व्यक्त्युत्पत्तिर्न स्यादिति । यदि तु स्वभाववा-
दालम्बनमात्रेणैवैवमुत्पाद्यते, तदा किममुना सामान्येन ?
किं तर्गं वाऽन्येनापि भूयसा वस्तुना परिकल्पितेन ? ए-

कैव काचित् पद्मनि धीयमाना व्यक्तिरभ्युपगम्यताम् ।
सा हि तथास्वभावत्वात् तथा तथा प्रथित्यत इति ला-
भाभिलाषुकस्य मूलोच्छेदः । तच्च व्यक्तिसर्वगतत्वमनस्य स-
कृतिगोचरीभावमभजत् । नापि सर्वसर्वगतत्वम्, जगदमु-
गडादिव्यक्त्यन्तरालेऽपि तदुपगमप्रसङ्गात् । अव्यक्त्या-
सत्र तस्यानुपलम्भ इति चेत्, व्यक्तित्वात्मनोऽप्यनुपल-
म्भोऽत एव तत्रास्तु । अन्तराले व्यक्त्यात्मनः सङ्गावावृ-
त्तप्रमाणाभावात्, असत्यावृत्तानुपलम्भे सामान्यस्यापि सो-
ऽसत्त्वादेव तत्रास्तु विंशताभावात् । किञ्च—प्रथमव्यक्ति-
समाकलनेवलायां तद्व्यवस्थस्य सामान्यस्य सर्वात्मनाऽभि-
व्यक्तिर्जातव्य, अन्यथा व्यक्ताव्यक्तस्वभावभेदेनानैकत्वानुप-
क्रादसामान्यस्वरूपताऽऽपत्तिः । तस्मादुपलब्धिलक्षणाप्राप्त-
स्य स्वव्यक्त्यन्तराले सामान्यस्यानुपलम्भात्सत्त्वम्, व्य-
क्तिस्त्वात्मवत् । अपि च—अव्यक्त्यात् तत्र तस्यानुपल-
म्भस्तथा सिध्येत्, यदि व्यक्त्याभिव्यक्त्यता सामान्यस्य
सिद्धा स्यात्, न चैवम्—नित्यैकरूपस्यास्याभिव्यक्तिरे-
वानुपपत्तेः । तथाहि—व्याक्तरूपकार कश्चित्कुर्वती सामा-
न्यमभिव्यज्येत्, इतरथा वा । कुर्वती चेत्, कोऽनया त-
स्यापकारः क्रियते । तज्ज्ञानोत्पन्नानयाम्यता चेत्, सा ततो
भिन्ना, अभिन्ना वा विधीयते । भिन्ना चेत्, तत्करणे सा-
मान्यस्य न किञ्चित्कृतमिति तदवस्थाऽस्यानभिव्यक्तिः ।
अभिन्ना चेत्, तत्करणे सामान्यमेव कृतं स्यात्, तथा
चानित्यत्वप्राप्तिः । तज्ज्ञानं चेदुपकारः तर्हि कथं सामा-
न्यस्य सिद्धिः ? अनुगतज्ञानस्य व्यक्त्यभ्य एव प्रादुर्भा-
वात् । तत्सहायस्यास्यैवात्र व्यापार इत्यापि भ्रष्टामात्र-
म् ; यतो यदि घटोत्पत्तौ दण्डाद्युपेतकुम्भकारवद्
व्यक्त्युपेतं सामान्यमनुगतज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियमाणं प्रतीयते,
तदा स्यादेतत्, तच्च नास्त्येव । न किञ्चित् कुर्वत्याभ्य
व्यञ्जकत्वे विज्ञातीयव्यक्तेरपि व्यञ्जकत्वप्रसङ्गः । तच्चाव्यक्त-
त्वात् तत्र तस्यानुपलम्भः, किन्त्वसत्त्वादेव, इति न सर्वस-
र्वगतमप्येतद् भवितुमर्हति; किन्तु—प्रतिव्याक्तं कथञ्चिद्विभि-
न्नम्, कथञ्चित्त्वात्मकत्वाद्, विसदृशपरिणामवत् । यथैव हि
काचित् व्यक्तिरुपलभ्यमानाद् व्यक्त्यन्तराद्विशिष्टा वि-
सदृशपरिणामदर्शनाद्वतिष्ठते, तथा सदृशपरिणामात्मक-
सामान्यदर्शनात् समानेति, तनायं समानो गौः, सो-
ऽनन समान इति प्रतीतिः । नच व्यक्तित्वरूपादभिन्नत्वात्
सामान्यरूपनाव्याघातोऽस्य, रूपाद्वर्ण्यत एव गुणरूपता-
व्याघातप्रसङ्गात् । कथञ्चिद् व्यापारेकस्तु रूपाद्विषय सदृ-
शपरिणामस्याप्यस्त्येव । ननु प्रथमव्यक्तिदर्शनेवलायां कथं न
समानप्रत्ययोत्पत्तिः ? तत्र सदृशपरिणामस्य भावादिति
चेत्, तवापि विशिष्टप्रत्ययोत्पत्तिस्तदानीं कस्माच्च स्यात् ?
वैसदृश्यस्यापि भावात् । परांपक्षत्वात् तस्याप्रसङ्गाऽन्यत्रा-
पि तुल्यः । समानप्रत्ययोऽपि हि परांपक्षः, परांपक्षामन्तरे-
ण काचित् कदाचिदप्यभावात्, अणुमहत्त्वादिसत्ययवत् ।
विंशता अपि नैकान्तेन सामान्याद् विपरीतधर्माणां भवि-
तुमर्हन्ति, यतो यदि सामान्यं सवर्गते सिद्धं भवेत् तदा-
तेशामव्यापकत्वेन ततो विरुद्धधर्माध्यासः स्यात्, न चैव-
म्—सामान्यस्य विंशताणां च कथञ्चित्परस्परव्यतिरेकेण-
कानैकरूपतयाऽवस्थितत्वात् । विशेषभ्यां व्यतिरेकित्वाच्च

स्वमाम्यमप्यनेकमिष्यते, सामान्यात् विशेषाणामप्यतिरे-
काच्चऽप्येकरूपा इति । एकत्वे च सामान्यस्य संप्रहृत्यार्थ-
णात् सर्वत्र विज्ञेयम् । रत्ना० ५ परि० । सम्म० ।

सामान्यविशेषयोरन्योन्यानुविद्धस्वरूपत्वदर्शयम्—

सामान्यमि विसेसो, विसेसपक्षे य वयस्यविशिषेसो ।

द्ववपरिणाममन्नं, दाएइ तयं च शियमेइ ॥ १ ॥

सामान्येऽस्तीत्येतस्मिन् विशेषो द्रव्यमित्ययं, तथा विशेषप-
क्षे च घटादावस्तीत्येतस्य वचनस्य नाम-नामवतोरभेदात्स-
त्तासामान्यस्य विनिवेशः—प्रदर्शनं द्रव्यपरिणतिमन्यां स-
त्तास्यस्य द्रव्यस्य पृथिव्याद्यां परिणतिमन्यां सत्तारूपा-
परित्यागेनैव कृत्वां दर्शयति—विशेषाभावे सामान्यस्याप्य-
न्यथाभावप्रसङ्गः, यद् यदात्मकं तत्तदभावे न भवति, घटा-
द्यन्यमविशेषाभावे सृष्टाद्रिशेषात्मकं च सामान्यमिति तद्-
भावे तस्याप्यभावः, तथा तत्कं च विशेषम्, द्वितीयपक्षे
सामान्यात्मनि नियमयति विशेषः सामान्यात्मक एव तद्-
भावे तस्याप्यभावप्रसङ्गाद् यतः सामान्यात्मकस्य विशेषस्य
सामान्याभावे घटादिरव सृष्टाभावे न भावो युक्तः ।

(सामान्यविशेषयोरनेकान्तभेदं वदतो दोषाऽऽपत्तिप्रकट-
नम्) न च विशेषाद् व्यतिरिक्तं सामान्यमेकान्ततः, तस्माद्वा
विशेषाच्चयमनो भिन्न इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अध्यक्षादिप्रमा-
णाविराधादित्याह—

एगंतविषयमेमं, एगंत विसेमियं च वयमाणो ।

द्ववस्म पजवे प-जवा य दवियं शियत्तेइ ॥ २ ॥

एकान्तेन निर्गता विशेषा यस्मात्सामान्यात् तद्विशेषवि-
कले सामान्यं वदन् तद् द्रव्यस्य पर्यायानुजुत्वादीन् निवर्ते-
यति ऋजु-वक्रतापर्यायिकाकुल्यादिद्रव्यस्याध्यक्षादिप्रमाण-
प्रतीक्षमानस्य विनिवृत्तिप्रसङ्गरध्यक्षादिप्रमाणबाधापत्तिः
तथैकान्तविशेषसामान्यगहितं वदन् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यो
द्रव्यं निवर्तयति, एवं चाकुल्यादिद्रव्यव्यतिरिक्तं ऋजु-वक्र-
तादिविशेषस्य प्रत्यक्षस्याद्यवगतस्य निवृत्तिप्रसङ्गः । नचा-
बाधितप्रमाणाविषयीकृतस्य तथाभूतस्य तस्य निवृत्तिर्युक्ता,
सर्वभावनिवृत्तिप्रसङ्गः अन्याभावाभ्युपगमस्यापि तावन्न-
न्धनत्वात् तत्प्रतीतित्याप्यभावे सर्वव्यवहाराभाव इति प्रति-
पादितम् । अत्राह—‘सामान्यमि’ इत्यादिकाण्डं नारदध्वज्यम्
मुक्तार्थत्वात् यतो न तावदेनेन वस्तुनेकान्तात्मकं प्रतिपाद्य-
ते ‘एगद्वियमि’ (प्र० का० गा० ३१) इत्यादिना ‘इहरा
समूहसिद्धे’ (प्र० का० गा० २७) इत्यादिना च तस्य प्रतिपा-
दितत्वात्, तथा—‘उपायद्विभंगा, द्विदि द्वियलक्षणेण एयं ।’
(प्र० का० गा० २) इत्यनेन लक्षणद्वारेण सर्वस्य सतः अनेका-
न्तात्मकत्वं प्रदर्शितमेव अथप्रमाणविषयवाक्यनिरूपणार्थमि-
दं प्रस्तूयत तदपि न सम्यक्, ‘सवियप्पणियप्पमि’ (प्र० का०
गा० ३५) इत्यादिना तस्यापि निरूपितत्वात्, वाक्यस्य च
वस्तुत्वात् तन्निरूपणं तस्यापि निरूपितत्वात् न तन्निरूपणार्थ-
मप्येतत् पुनरुक्तम् एयमेतत् किन्तु प्रमेयप्राधान्येन त-
द्प्राहकस्य प्रमाणस्यापि निरूपणमित्येतत्प्रदर्शनद्वारेण तत्प्र-
तिपादकवाक्यावतारः प्राग् विहितः, इह त्वविद्यमानप्र-
मेयस्य प्रमाणस्य प्रमाणत्वासम्भवात् प्रमाणनिरूपणद्वारेण—
१६१

प्रमेयनिरूपणमिति प्रदर्शनद्वारेणैतद्वाक्यावतारः इत्यदोषः ।
यद्वा—अनेकान्तपक्षोक्तदोषपरिहारोऽनेकधा व्यवस्थाप्यत
इति न कश्चिदोषः । ‘सामान्यमी’ त्यादिसूत्रसंदर्भविरचनं ।
सामान्यविशेषाऽनेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादकं वचनमाप्त-
स्य इतरस्येत्यतद्वदं दर्शयन्त्याह—

पञ्चुप्पन्नं भावं, विगयभविस्सेहि जं ममाणेइ ।

एयं पदुव वयणं, दव्वंतरिणिसियं जं च ॥ ३ ॥

प्रत्युत्पन्नं भावं वस्तु वर्तमानपरिणामं विगतभविष्यद्वर्था
पर्यायाभ्यां यत्समानरूपतया नयति—प्रतिपादयति वचः त-
त्प्रतीत्य वचनं-समीक्षितार्थवचनं, सर्वव्यवचनमित्यर्थः, अस्य-
ज्ञानासंभवनमानु वर्तमानपर्यायस्य प्रागपि सङ्गावे कारक-
व्यापारवैकल्यं क्रियागुणव्यपदेशानां च प्रागप्युपलम्भप्रसङ्ग-
श्च, उत्तरकालं च सङ्गावे विनाशहेतुव्यापारनिरर्थक्यम् उपल-
ब्ध्यादिसङ्गश्च । ततो यद्यदैवापलम्भादि कारकतत्तदैव, न,
प्राग् न पश्चात् तदर्थक्रियालक्षणसत्त्वविरहे वस्तुनोऽभावात्-
असद्वतत् तस्य प्रागसत्त्वे दलस्येत्ययोगत् न चात्मादि द्रव्यं
विक्रानादिपर्यायात्पक्षौ दलं तस्य निष्पन्नत्वात् न च निष्पन्न-
स्यैव पुनर्निष्पत्तिः अनवस्थाप्रसङ्गात् न च तत्र विद्यमान एव-
ज्ञानादिकार्योत्पत्तिस्तत्रेति सम्बन्धाभावतोऽप्यव्यपदेशाभा-
वप्रसङ्गात्, समवायसम्बन्धप्रकल्पनायां तस्य सर्वत्राविशेषा-
त्तद्वदाकाशादावाप तत् स्यात् । अथात्मादि द्रव्यमेव तेना-
कारेणोत्पद्यत इति नादलोत्पत्तिः कार्यस्य भवत्येवमुत्पत्तिः
किं त्वात्मद्रव्यं पूर्वमप्यासीत् पश्चादपि भविष्यति, तत्सर्वाव-
स्थासु तादात्म्यप्रतीतेरन्यथा पूर्वोत्तरावस्थयोस्तत्प्रति-
भासो न भवत् । न चैकत्वप्रतिभासो भ्रान्तो बाधकाभावे
भ्रान्त्यसिद्धेः । नचार्थक्रियाविराधा नित्यत्वं बाधकः, अनि-
त्यत्वं एव तस्य बाधकत्वेन प्रतिपादनात् । नचात्पाद-
विनाशयोरपि तत्र प्रतिपत्तावेकान्ततो नित्यत्वमेव, परि-
णामनित्यतया तस्य नित्यत्वात् ; अन्यथा खराशिराणवन्
तस्याभावप्रसङ्गात् । न चैवं तस्य विकास्यप्रसङ्गा दोषा-
य, अभीष्टत्वात् न च नित्यत्वविराधस्तथैव तत्तत्प्रतीतिः
न च तस्य तथात्वप्रतिपत्तिर्भ्रान्तिः बाधकाभावादित्युक्तत्वा-
त् । अथ ज्ञानपर्यायादात्मनो व्यतिरेकभेदेनोपलम्भः स्यादव्य-
तिरेकं पर्यायभावं द्रव्यमात्रं वा भवत् व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्ष-
स्तु विरोधाभातः, अनुभयपक्षस्त्वन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणा-
मेकनिर्पेक्षेणापर्वविधानादसङ्गतः, असद्वतत्-व्यतिरेकाव्यति-
रेकपक्षस्याभ्युपगमात् न च व्यतिरेकपक्षभावी तद्व्यतिरेक-
णोपलब्धिप्रसङ्गा दोषः, एकज्ञानव्यतिरेकेण ज्ञानान्तरंऽपि
तस्य प्रतीत्यतिरेकेणोपलम्भस्य सङ्गावात् । अव्यतिरेका-
ऽपि ज्ञानात्मकत्वेन तस्य प्रतीतिः, न च व्यतिरेकाव्य-
तिरेकयोरन्योन्यपरिहारेणावस्थानाद् विरोधोऽबाधितप्रमा-
णाविषयीकृतं वस्तुतत्त्वं विरोधासंभवात् ; अन्यथा
संशयज्ञानस्यैकानेकरूपस्य वैशेषिकेण प्राहप्राहकसंधितरू-
पस्य बुद्ध्यात्मनश्चैकानेकस्वभावस्य सौगतेन कथं प्रतिपा-
दनमुपपत्तिमद् भवत्, यदि प्रमाणप्रतिपक्षे वस्तुतत्त्वं विरो-
धः संगच्छेत्यादि पूर्वमेव प्रतिपादितम्, वत्तमानपर्या-
यस्यान्वायद्रव्यद्वारेण त्रिकालास्तत्त्वप्रतिपादकं प्रतीत्य व-
चनमिति सिद्धे परमाण्वारम्भकद्रव्यात् कार्यद्रव्यं द्रव्यणु-
कादि ‘द्रव्यान्तरं’ धर्मविकाभिप्रायतस्तं न निःसृतं संबन्धं

कारणं परमाण्वादौ यत्प्रतिपादयति तदपि प्रतीत्य वचनम्, तथाहि—अणुरूपतया ये परमाणवः प्रादुर्भूता इत्यणुकतया प्रच्युताः परमाणुरूपतया अविचलितस्वरूपा अभ्युपगमन्त्याः, अन्यथा तद्रूपतयाऽनुत्पादितप्राक्कनरूपताऽपगमा न स्यात् परमाणववस्थावत् प्राक्कनरूपानपगमे वा नोत्तररूपतयाऽपत्तिस्तदवस्थावत् । परमाणुरूपतयाऽपि विनाशोत्पत्त्यभ्युपगमे पूर्वोक्तगत्यस्थयोः निराधारविगमप्रादुर्भावप्रसङ्गः न च तदवस्थयोरेवाधारत्वम्, तथास्तदानीमस्तत्वात् । न च 'पूर्वोक्तगावस्थयोर्द्रव्यविनाशप्रादुर्भावयोः' कारणस्याऽविनाशप्रादुर्भावां ततस्तस्यैकान्ततो द्विमवद्विन्ध्यादिव भेदप्रसङ्गः । न च कारणाश्रितस्य कार्यद्रव्यस्यापत्तेर्नायं दोषः, तयोर्युतमिदं कुरुद्वन्द्ववत् पृथगुपलब्धिप्रसङ्गः । अयुतसिद्धावपि कार्योत्पत्तौ कारणस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । अन्यथाऽयुतसिद्धयनुपपत्तेः । अथायुताश्रयसमवायत्वमयुतसिद्धिः, सा च कार्योत्पत्तौ कारणानुत्पत्तावपि भवत्येव न समवायासिद्धावयुतसिद्ध्यासिद्धेः नचायुतसिद्धित एव समवायासिद्धिः, इतरंगश्रयदोषप्रसङ्गः । नचाध्यक्षतः समवायसिद्धेर्नायं दोषः, तन्वात्मकपटप्रतिभासमन्तरणाध्यक्षप्रतिपत्तावपरसमवायाप्रतीतिः—'इह तन्तुषु पट' इत्यत्रापि प्रत्यय 'इह तन्तुषु' इति प्रतिपत्तिस्तन्वात्मकत्वात् 'पटः' इति प्रतिपत्तिः, पटालम्बनासंबधत इति नापरसमवायप्रतिभासः । न च 'इह तन्तुषु पटः' इति लौकिकी प्रतिपत्तिः, किं तु 'पटं तन्तवः' इति । नचान्यथाभूतप्रतिपत्त्याऽप्यथाभूताव्यवस्था । नचानुमानादापि समवायप्रसिद्धिः, प्रत्यक्षाभावे तत्पूर्वकस्य तस्य तत्राऽप्रवृत्तेः । अनुमानपूर्वकस्य तु तस्यानवस्थादिदोषाघातत्वात् तत्राप्रवृत्तिरित्यनेकशः प्रतिपादितं न पुनरुच्यत इति व्यग्रस्थितमेतत् । तथाभूतवस्तुप्रतिपादकमेवापूर्ववचनमेकान्तप्रतिपादकं तु नास्त्वचनम् ॥ अथवा—एकद्रव्याद्व्यत्युतं द्वयं द्रव्यान्तरं तास्मिन्निःसृतमवच्छेदं संबद्धं यत्तदपि प्रतीत्य वचनम्, यथा—दीर्घतरमङ्गुलिद्रव्यमपेक्ष्य ह्रस्वतरमङ्गुलिकद्रव्यामिति वचः । ह्रस्वदीर्घादिकस्तु स्वधर्म एव द्रव्यान्तरगवयथाभिव्यक्तव्यः पितृषु पुत्रादिना ॥ यद्वा—गोत्वसदृशपरिणतियुक्तात् शाबल्यद्रव्याद् तत्सदृशपरिणतियुक्तं बाहुलयादि द्रव्यान्तरम्, तस्मिन्नाश्रिते—संबद्धं वाचकत्वेन 'गोः' इति यद्वचनं तदपि प्रतीत्य वचनम् । न पुनः केवलतयैकसामान्य-विशेष-तद्गुणमयादिप्रतिपादकमसद्गुणार्थप्रतिपादकत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य स्वकालवदतीतानागतकालयोः सत्त्वे अतीतानागतकालयोर्धर्ममानकालताऽऽपत्तेः अन्यथा तद्रूपतया तथास्तत्सत्त्वासंभवात् त्रैकाल्यायोगात् तस्य तद्विशिष्टतानुपपत्तेः ।

तथाभूतार्थप्रतिपादकं वचनमप्रतीत्य वचनमेवेत्याशङ्क्याह—

द्वयं जहा परिणयं, तद्वै अत्थि ति तस्मि समयस्मि ।

विगयमविस्तेहि उप्प-जवेहि भयणा विभयणा वा ॥४॥

द्रव्यम्-चेतनाचेतनं, यथा तदाकारार्थग्रहणरूपतया, घटादिकूपतया वा परिणते वर्तमानसमये तथैवास्ति । विगतमविव्यक्तिस्तु पर्यायैर्भजना-कथंचित् नैस्तस्यैकत्वं, विभजना-विगता भजना नानात्वं, कथंचिद्वाशब्दस्य कथंचिदर्थस्य तत् त-

तः प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य विगतमविव्यक्त्या न सर्वथैकत्वाप्रतिपत्तिः कथं तत्प्रतिपादकवचनस्याप्रतीत्यैव वचनमेति भावः ।

ननु घटादेरर्थस्य कैः पर्यायैरस्ति त्वमनस्ति त्वं चेत्याह—

परपजवेहि अमरिम-गमेहि शियमेण शिचमवि नत्थि ।

सरिमेहि वि वंजणमो, अत्थि श पुणऽत्थपजाण ॥५॥

वर्तमानपर्यायव्यतिरिक्तभूतमविव्यक्त्यपर्यायाः परपर्यायास्तैर्विस्मदृशगमैर्विजातीयज्ञानप्राप्तौर्नियमेन—निश्चयन नित्यं-सर्वदा नास्ति तद् द्रव्यम्, नैरपि तदा तस्य सद्भावे अत्र-स्थान्तेकीरणताप्रसङ्गः । सदृशस्तु व्यञ्जनतः सामान्यधर्मैः सद्द्रव्यपृथिवीत्वादिभिः विशेषात्मकेषु शब्दप्रतिपाद्यैरस्ति सामान्यविशेषात्मकस्य शब्दवाच्यत्वात् । सामान्यमात्रस्य तद्वाच्यशब्दादप्रवृत्तिप्रसङ्गः, अर्थक्रियात्मकस्य तेनानुक्तत्वात्, सामान्यमात्रस्य च तदुक्तस्याशङ्क्याया अनिवर्त्तकत्वात्, विशेषमन्तरण सामान्यस्यासंभवात् । सामान्यप्रतिपादनद्वारेण लक्षणया विशेषप्रतिपादनमपि शब्दात् न संभवति, क्रमप्रतिपत्तेरसंबधनात्, विशेषाणां त्वानन्त्यात्, संकेतासंभवतः शब्दावाच्यत्वम् परस्परव्यावृत्त-सामान्यविशेषयोरप्यवाच्यत्वमुभयदोषप्रसङ्गात् । तत उभयात्मकवस्तुगुणप्रधानभावेन शब्देनाभिधीयत इति सदृशैर्व्यञ्जनतोऽस्तीत्युपपन्नं, न पुनर्नैवार्थपर्यायैः ऋजुसुप्रतिभितार्थपर्यायेण तदस्ति अन्यान्यव्यवृत्तवस्तुस्वलक्षणप्रादक-त्वात् तस्य । अयं चार्थः पूर्वसूत्र एव प्रदर्शित इत्यन्यथा गाथासूत्रं व्याख्येयम्—अन्यवस्तुगताः पर्याया विस्मदृशसदृशतया द्विप्रकाशः, तत्र विस्मदृशैर्विवक्षितो घटादिर्नैवास्ति । सदृशैस्तु कैश्चिदुक्तवदस्ति, कैश्चिन्नेति तात्पर्यार्थः ।

ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायेण भावस्यास्तित्वनियमं एकान्तवादापत्तिरित्याह—

पच्चुपसम्मि विप्प-जयम्मि भयणागइ पडइ दव्वं ।

जं एगगुणइया, अणंतकप्पागमविमेसा ॥६॥

वर्तमानेऽपि परिणामे स्वरूपरूपतया—सदसदात्मरूपता अधोमध्याधोदरूपेण च भेदाऽभेदात्मकतां च भजनागतिमासादयति द्रव्यं, यत् एकगुणकृष्णत्वादयोऽनन्तप्रकारास्तत्र गुणविशेषाः तेषां च मध्ये केनचिद् गुणविशेषेण युक्तं तत्, तथाहि—कृष्णं द्रव्यं तद् द्रव्यान्तरं तुल्यमाधिकं ऊने वा भवेत् प्रकारान्तगाभावात् प्रथमपक्षे सर्वथा तुल्यत्वे तदेकत्वा-पत्तिः, उत्तरपक्षयोः संख्ययादिभागगुणवृद्धिद्वानिभ्यां पद-स्थानरूपप्रतिपत्तिरवश्यंभाविनी । स्यादतत्-पुद्गलद्रव्यस्य तादृग्भूतापरपुद्गलद्रव्यापत्तया अनैकान्तरूपता युक्ता प्रत्युत्पन्नत्वात्मद्रव्यपर्यायं कथमेकान्तरूपता ? न आत्मपर्यायस्यापि ज्ञानादेस्तत्तद्प्राप्त्यर्थोपत्तयाऽनैकान्तरूपता पुद्गलवन्न विरुध्यते, तथा द्रव्यकषाययोगोपयोगज्ञानदर्शन-चारित्र्यार्थप्रभेदात्मकत्वादात्मनः पुद्गलवदनेकान्तरूपता अपि प्रतिपादितेय । 'कइदिहं खं भंते ! आया पणुत्ते ? गो-यमा ! अट्ठविहे, तं जहा—द्विप आया' (भगवती सू० श-त० १२, उ० १० ।) इत्यादि ।

इतश्चानैकान्तात्मकता आत्मनः प्रतिपत्तव्येत्याह—

कोवं उप्पायंतो, पुरिसो जीवस्स कारमो होई ।

ततो वि य भइयव्वो, परम्मि सयमेव भइयव्वो ॥ ७ ॥

कोपपरिणतिमुदयं पुरुषो जीवस्य परमवप्रादुर्भावे निव-
र्त्तको भवति, तन्निमित्तस्य कर्मण उपादानात् । कोपपरि-
णामं समासाद्यमानश्च पुरुषः ततः परमयजीवाद्भिजनीयो
भिजां व्यवस्थापनीयः, कार्यकारणयोर्मृत्पिण्डघटवत्कथंचिद्वे-
दात्, अन्यथा कार्यकारणभावाऽभावप्रसङ्गात् न चासौ ततो
भिज एव परस्मिन्भवे स्वयमेव पुरुषो भजनीयः, आत्मरूप-
तया अभेदेन व्यवस्थाप्यत इति भावः, घटाद्याकारपरिण-
तमृद्द्रव्यवत्कदाचिदभिजः, कदाचिदभिज इत्यनेकान्तः ।
बद्धा-कोपपरिणतिमन्यस्मिन् जीव उत्पाद्यन्पुरुषः कारको
भवति । ततोऽसौ कोपकारकत्वेन विभजनीयः, कोपपरिण-
तियाग्यजीवे कारकोऽन्यत्राऽकारक इति ।

द्रव्यं गुणादिभ्याऽनन्यत् तेषां द्रव्यादनन्य एवत्ये-
तदनकान्तं मृत्पमाणा आहुः—

रूपरसगन्धकासा, असमागगहणलक्षणस्वा जम्हा ।

तम्हा दव्वाणुगया, गुणं ति ते केइ इच्छंति ॥ ८ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शा असमानप्रहणलक्षणा यस्मात्ततो द्रव्या-
धिता गुणा इति केचन देशपिकाद्याः स्वयूच्या वा सिद्धा-
न्तानामिहा अभ्युपगच्छन्ति । तथाहि-गुणा द्रव्याद् भिन्नाः,
भिन्नप्रमाणप्राप्तात्वात् भिन्नलक्षणत्वाच्च; स्तम्भात् कुम्भवत् ।
नचासिद्धो हेतुः, द्रव्यस्य 'यमहमद्राक्षे तमेव स्पृशामि' इत्य-
नुसंधानाध्यक्षप्राप्तात्वाद्वादीनां, च प्रतिनियतेन्द्रियप्रभव-
प्रत्ययावसेयत्वात् 'दर्शनं स्पर्शनं च द्रव्यम्' इत्याद्याभिधा-
नादसमानप्रहणता द्रव्यगुणयोः सिद्धा । तथा-विभिन्नलक्ष-
णत्वमपि "क्रियावत् गुणवद् समवर्त्यकारणं द्रव्यम्" (वैशे-
षिकद० १-१-१५) "द्रव्याध्यगुणवान् संयोगविभागव्य-
कारणमनपेक्षः" (वैशेषिक द० १-१-१६) इति वचनात् सिद्ध-
म् । सम्म० ३ काण्ड । बहूनां प्राणिनां साधारणे, पञ्चा० ६
विष० ।

सामस्योविणिवाइय-सामान्यतोविनिपातित-न० । अभि-
नयभेद, आ० म० १ अ० । ज० ।

सामस्यकिरिया-सामान्यक्रिया-स्त्री० । अस्ति भवति विद्यत
इत्यादिरूपायां क्रियायाम्, आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

सामस्यगुण-सामान्यगुण-पुं० । सर्वद्रव्यवर्तिषु गुणेषु, अथ
रूपरसगन्धस्पर्शा कांपद्रव्यवृत्तेर्विशेषगुणास्तथा संख्यापरि-
मा (गानि) णे पृथक्त्वं संयोगविभागो परत्वापरत्वं इत्येतं
सामान्यगुणाः । सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

सामस्यगुणपसंसा-सामान्यगुणप्रशंसा-स्त्री० । लोके लो-
कोत्तराधिकरुद्धविनयदाक्षिण्यसौजन्यादिगुणस्तुतौ, पञ्चा० ६
विष० ।

सामस्यगहण-सामान्यग्रहण-न० । सामान्यमेव वस्तु तदेव
गृह्णातेऽनेनति ग्रहणम् । दर्शनं, सम्म० २ काण्ड ।

सामस्यच्छल-सामान्यच्छल-न० । न्यायप्रसिद्धे छलभेदे, य-
थाऽहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसंपन्न इति ब्राह्मण-
स्तुतिप्रसङ्ग कश्चिद् वदति, संभवति ब्राह्मणं विद्याचरणसं-

पदिति । तच्छलवादी-ब्राह्मणत्वस्य हेतुतामाराप्य निगङ्कुर्व-
न्नाभियुक्ते-यदि ब्राह्मणं विद्याचरणसंपद् भवति तर्हि ब्राह्म-
णं सा भवत् । ब्राह्मणं विद्याचरणं एवेति औपचारिकं प्रयो-
गे मुख्यप्रतिषेधेन प्रत्यवस्थानम् । स्या० ।

सामस्यणय-सामान्यनय-पुं० । नामात्मादिपदार्थानामेकत्व-
स्याभिमतत्वरि सामान्यवादिनि नेये, स्या० । तदुक्तम्—“निर्वि-
शेषं हि सामान्यं, भवेत् खगविषाणवत् । सामान्यरहितत्वं
न, विशेषास्तद्वदेव हि ॥ १ ॥ ” ततः सिद्धे
सामान्यविशेषाऽऽत्मन्यर्थे प्रमाणविषये कुत एवैकस्य
परमब्रह्मणः प्रमाणविषयत्वम् ? । यच्च प्रमेयत्वा-
दित्यनुमानमुक्तम्, तदप्येतेनैवापास्तं बोद्धव्यम् ; पक्षस्य प्र-
त्यक्षबाधितत्वेन हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वात् । यच्च तस्मि-
न् प्रतीभासमानत्वं साधनमुक्तम्, तदपि साधनाऽऽभास-
त्वेन न प्रकृतसाध्यसाधनायालं, प्रतिभासमानत्वं हि निश्चित-
भावानां स्वतः, परतो वा ? । न तावत् स्वतः, घटपटमुकुटशक-
टादीनां स्वतः प्रतिभासमानत्वेनाभिद्धः । परतः प्रतिभास-
मानत्व च-परं विना नोपपद्यते, इति । यच्च परमब्रह्मविवर्त-
वर्तित्वमखिलभेदानामित्युक्तम्, तदप्यन्वेषन्धीयमानद्रव्या-
विनाभावित्वेन पुरुषाद्वैतं प्रतिषधनात्येव । नच घटादीनां
चैतन्यान्वयाऽप्यास्ति मृदाद्यन्वयस्यैव तत्र दर्शनात् । त-
तो न किञ्चिदेतदपि, अतोऽनुमानादपि न तस्मिद्धिः । किञ्च-
पक्षहेतुदृष्टान्ता अनुमानोपायभूताः परस्परं भिन्नाः, अभि-
न्ना वा ? । भेद-द्वैतस्मिद्धिः । अभेद-त्वंकरूपताऽऽपत्तिः ।
तत् कथमेतस्याऽनुमानमात्मानमासादयति ? । यदि च हे-
तुमन्तरेणापि साध्यसिद्धिः स्यात्, तर्हि द्वैतस्यापि वाङ्-
मात्रतः कथं न सिद्धिः ? । तदुक्तम्—“हेतोरद्वैतसिद्धिश्च
द्वैतं स्याद् हेतुसाध्ययोः । हेतुना चेद् विना सिद्धि-द्वैतं
वाङ्मात्रतो न किम् ? ॥ १ ॥ ” “पुरुष एवेदं सर्वम्” इत्या-
देः, सर्वं वै खल्वेदं ब्रह्म” इत्यादभ्यागमार्गापि न तत्सिद्धिः,
तस्यापि द्वैताविनाभावित्वेन अद्वैतं प्रति प्रामाण्यासम्भ-
वात्, वाच्यवाचकभावलक्षणस्य द्वैतस्यैव तत्रापि दर्शनात् ।
तदुक्तम्—‘कर्मद्वैतं फलद्वैतं, लोकद्वैतं विरुध्यते । विद्याऽ-
विद्याद्वयं न स्याद्, बन्धमोक्षद्वयं तथा ॥ १ ॥ ’ ततः कथमा-
गमार्गापि तत्सिद्धिः ? । ततो न पुरुषाद्वैतलक्षणमकमव
प्रमाणस्य विषयः । इति सुव्यवस्थितः प्रपञ्चः । स्या० ।

सामस्यणिमेह-सामान्यनिषेध-पुं० । निर्विशेषतया निवारणा-
याम्, पञ्चा० ११ विष० ।

सामस्यपरिपाग-श्रामण्यपरिपाक-पुं० । सर्वचारित्रपरिपा-
के, औ० ।

सामस्यपुर्व्विया-श्रामण्यपूर्व्विका-स्त्री० । श्रामण्यस्य पूर्व्व
कारणं श्रामण्यपूर्व्वं तदेव श्रामण्यपूर्व्वकामिति संज्ञायां कर्त्तुं ।
श्रामण्यकारणं च धृतिस्तनमूलत्वात्तस्य तत्प्रतिपादकं च-
दमध्ययनम्, दश० । दशवैकालिकस्य द्वितीयऽध्ययनं, दश० ।

अत्र वक्तव्यता—

कहं नु कुञ्जा सामरणं, जो कामे न निवारण ।

पण पण विसीदंतो, संकल्पस्स वसंगमो ? ॥ १ ॥

इह च संहितादिक्रमेण प्रतिसूत्रं व्याख्याने ग्रन्थगौरवमिति तत्परिज्ञाननिबन्धने भावार्थमात्रमुच्यते—तत्रापि कृत्यं कदाऽहं कथमहमित्याद्यदृश्यपाठान्तरपरित्यागेन दृश्यं व्याख्यायते—कथं नु कुर्याच्छ्रमण्यं यः कामाश्च निवारयति ?, कथं—केन प्रकारेण, नुः क्षेप, यथा कथं नु स राजा यो न रक्षति ?, कथं नु स वैयाकरणो योऽपशब्दान् प्रयुङ्क्त, एवं कथं नु स कुर्यात् भ्रमण्यं—भ्रमणभावं यः कामान् न निवारयति—न प्रतिषेधते ?, किमिति न करोति ?, तत्र “ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभ—क्तीनां प्रायो दर्शनम् ” इति वचनात्, कारणमाह—पदे पदे विधीदन् संकल्पस्य वशकृतः कामानिधारणे—नेन्द्रियाद्यपराधपदापेक्षया पदे पदे विधीदनात्संकल्पस्य वशकृतत्वात् (अप्रशस्ताध्यवसायः संकल्पः) इति सूत्रसमासार्थः । दश० २ अ० । (कामादीनां स्वरूपं स्वस्थाने ।)

आयावयाहि चय सोगमस्रं,

कामे कमाही कमियं खु दुस्खं ।

छिदाहि दोसं विलज्जए रागं,

एवं सुही होहिमि संपराए ॥ ५ ॥

संयमगंहान्मनसोऽनिर्गमनार्थम् आनापय-आनापनां कुरु 'एकग्रहणं तज्जातीयग्रहणं' इति न्यायाद् यथानुरूपमूनेन तादृशं विधिः, अनेनात्मसमुत्थदोषपरिहारमाह—तथा त्यज सौकुमार्यं—एतत्त्यज सुकुमारत्वम्, अनेन तृभय-समुत्थदोषपरिहारम्, तथाहि—सौकुमार्यात्कामच्छा प्रवर्त्तने योऽपि तां च प्रार्थनीया भवति, एवमुभयासंघेन कामान् प्राग्निरूपितस्वरूपान् काम—उल्लङ्घय, यतस्तैः क्रान्तैः क्रान्तमेव दुःखं भवति, इति शेषः, कामनिबन्धनत्वाद् दुःखस्य । खुशब्दोऽवधारणः । अधुनाऽऽन्तरकामकमणविधिमाह—छिन्धि द्वेषं व्यपनय राग सम्यग्ज्ञानबलेन विपाकालोचनादिना, क ? , कामेष्विति गम्यते । शब्दादयो हि विषया एव कामा इति कृत्वा । एवं कृते फलमाह—एवम्—अनेन प्रकारेण प्रवर्त्तमानः, किम् ? सुखमस्यास्तीति सुखी भविष्यसि, क ?—संपरायं—संसारं, यावदपवर्गे न प्राप्स्यसि तावत्सुखी भविष्यसि, संपरायं—परीषदोपसर्गग्राम इत्यन्ये । कृते प्रसङ्गेति सूत्रार्थः ।

किं च संयमगंहान्मनस एवानिर्गमनार्थमिदं

चिन्तयेत् यदुत—

पक्खंदे जलियं जोई, धूमकेउं दुगमयं ।

नेच्छन्ति वंतयं भोत्तुं, कुले जाया अगंधणे ॥ ६ ॥

प्रस्कन्दति—अध्यवस्यन्ति ज्वलितम्—ज्वालामालाकुलं न मुर्मुगादिरूपम्, कम् ?, ज्योतिषम्—अग्नि-धूमकेतुम्—धूम-चिह्नं धूमध्वजं नोल्कादिरूपं दुगसदम्—दुःखनाम्नाद्यनेऽभिभूयत इति दुगसदस्तं, दुर्गमभवात्म्यार्थः । चशब्दलोपात् नञ्छन्ति—नच वाञ्छन्ति वान्तं भोक्तुं परित्यक्त्वादातुं, विषमिति गम्यते । क ? नागा इति गम्यते । किं विशिष्टा इत्याह—कुले जाताः—समुत्पन्ना अगन्धनं । नागानां हि भेदद्वयं गन्धनाश्च, अगन्धनाश्च । तत्तथ गन्धनागामजं डसिए मतेहि आकाहिया ते विसं वणमुहाओ आवियंति, अगंधणाओ

अवि मरणमज्झवस्संति ए य वंतमावयंति । उदाहरणं द्रुमपुष्पिकायामुक्तं भव । उपसंहारस्त्वेवं भावनीयः—यदि तावन्मिथ्योऽप्यभिमानमात्रादपि जीवितं परित्यजन्ति, न च वान्तं भुञ्जंत तत्कथमहं जिनवचनाभिज्ञो विपाकदाकृणान् विषयान् वान्तान् भोक्ष्यं ? इति सूत्रार्थः । अस्मिन्नेवार्थे छिन्तीयमुदाहरणम्—“यदा किल अग्निदुग्गमी पव्वइओ तथा रहणमी तस्स जट्टो भाउओ राईमई उवयरइ, जइ एवम एसा ममं इच्छिज्जा, सा वि भगवई निवियणकामभोगा, एयं च तीए—जहा एसो मम अज्झोववओ, अणएया य तीए महुपयसंजुत्ता पेज्जा पीथा, रहनेमी आगओ, मयणफले मुंइ काऊण य तीए वंतं, भणियं च—एयं पेज्जं पियाहि । तेण भणियं—कहं वन्तं पिज्जइ ?, तीए भणिओ—जइ न पिज्जइ वंतं तओ अहं पि अग्निदुग्गेमिसामिणा वंता कहं पिबिउमिच्छसि ? ।

तथा ह्यधिकृतार्थसंवाद्येवाह—

धिरत्थु ते जसो कामी, जो तं जीवियकारणा ।

वंतं इच्छसि आवेउं, सेयं ते मरणं भवे ॥ ७ ॥

तत्र राजीमतिः किलैवमुक्तवती—धिगस्तु—धिक्शब्दः कुत्सायाम्, अस्तु—भवतु ते—तव, पौरुषमिति गम्यते, हयशस्कामिन्निति सास्यं क्षत्रियामन्त्रणम् । अथवा—अकार-प्रत्येपादयशस्कामिन् धिगस्तु तव, यस्त्वं जीवितकारणात्—असंयमजीवितहताः वान्तमिच्छस्यापातुं परित्यक्तां भगवता अभिलर्षास भोक्तुम्, अत उक्त्वा न्तमर्यादस्य धेयस्ते मरणं भवेत् शोभनतरं तव मरणं, न पुनरिदमकार्यासंवर्त्तमिति सूत्रार्थः । तओ धम्मो स काहओ, संबुद्धो पव्वइओ य । राईमई धि तं बोइऊणं पव्वइया । पच्छा अणया कयाइ सो रहनेमी वारवईए भिक्खं हिंइऊणं सार्मसगासमागच्छन्तो वासवइलएण अभाहओ एकं गुहं अणुप्पाविट्ठं । राईमई वि सामिणो वंइणाए गया । वंइत्ता पाडिस्सयमागच्छइ । अंतरे य वारंमिउमादत्तो, तिताय (भिक्षा) तमेव गुहमणुप्पाविट्ठा—जत्थ सो रहनेमी, वत्थाणि य पविसारियाण, ताइ तीए अंगपव्वं दिट्ठं, सो रहनेमी तीए अज्झोववओ, दिट्ठा अणाए हांगयागारकुसलाए यणाओ असो भावो एयस्स ।

ततोऽसाविदमवोचत—

अहं च भोगरायस्स, तं चऽसि अंधगवसिहणो ।

मा कुले गंधणा होमो, संजमं निहूणो चर ॥ ८ ॥

जइ तं काहिसि भावं, जा जा दिच्छसि नारीओ ।

वायाविस्सु व्व हडो, अट्ठिअप्पा भविस्ससि ॥ ९ ॥

तीसे सो वयणं मोच्चा, संजयाइ सुभासियं ।

अंकुमेण जहा नागो, धम्मे संपडिवाइओ ॥ १० ॥

एवं करंति संबुद्धा, पंडिया पवियक्खणा ।

विणियट्ठंति भोगेसु, जहा से पुरिसुत्तमो ॥ ११ ॥ ति वेमि ।

अहं च भोगराजः—उग्रसेनस्य, दुहिनेति गम्यते, त्वं च भवसि अन्धकवृत्तेः—समुद्रविजयस्य, सुत इति गम्यते, अतो मा एकैकप्रधानकुले आवां गन्धनी भूष, उक्तं च—जह

न सत्पुत्रा होमु सि भणियं होइ ' अतः संयमं निभू-
तधर—सर्वदुःखनिवारणं क्रियाकलापमव्याप्तिः कुर्विति
सूत्रार्थः । किञ्च—यदि त्वं करिष्यसि भावम्—अभिप्रायं,
प्रार्थनामित्यर्थः, क ?—या या द्रव्यसि नारीः—स्त्रियः, ता-
सु तासु एताः शोभना एताश्चाशोभना अतः संवे का—
ममित्येवंभूतं भावं यदि करिष्यसि ततो जाताविद्ध इव
हृदः—चानेप्ररित इवावस्यमूलो वनस्पतिविशेषः अस्थिता-
रमा भविष्यसि, सकलदुःखक्षयानबन्धनेषु संयमगुणेष्व-
(प्रति) बद्धमूलत्वात् संसारसागरं प्रमादपवनप्रेरित इत-
श्चेतश्च पर्यटिष्यतीति सूत्रार्थः । तस्याः—राजीमत्याः
असौ—रथेनाभिः वचनम्—अनन्तरोदितं भुत्वा—आ-
कर्ष्य, किंविशिष्टायास्तस्याः ?—संयतायाः—प्रव्रजिताया
इत्यर्थः, किंविशिष्टं वचनम् । सुभाषितम्—संवेगनिबन्ध-
नम्, अङ्कुशेन यथा नागो—हस्ती एवं धर्मे संप्रतिपादि-
त—धर्मे स्थापित इत्यर्थः, केन ? अङ्कुशतुल्येन वचनेन ।
'अङ्कुसेन जहा नागो' ति—एतत् उदाहरणं—वसेतपुत्रं नयनं,
तत्थ एगा इषभरुया नदीय एहाइ, अशो य तरुणो तं
वदतूण भणइ—' सुगहायं ते पुच्छइ, एसा नरपवरसोहिष-
जंरुइ । एय य नदीरुक्खा, अहं च पाएसु ते पडिआ ॥ १ ॥
ताहं सा पाडिभणइ—' सुगहा होउ नई ते, चिरं च जीवतुं जे
नईरुक्खा । सुगहाय पुच्छयाणं, घनीहामो गियं काउं
॥ १ ॥ ' सो य नीसि घरं वा शरं वा ण याणइ, तीसे य
चांतजियाणि चिडरुवाणि रुक्खे पलायंताणि अक्खंति,
तेसु ताणं पुप्फफलाणि सुवह्णिणि दिव्याणि पुच्छियाणि—
य—का एसा ? , ताणि भणान्ति—अमुगस्स सुगहा, सो य
तीए चिरहं न लहति, तस्यो परिध्वायं ओलंगिउमाड-
सो, भिक्खा दिआ । सा तुहा भणइ—किं करेमि ओल-
ग्गाए फलं ? , तेण भाणया—अमुगस्स सुगहं मम कए
अखरिह, तीए गन्तुं भणिया, अमुगो ते एवं गुणजाती-
ओ पुच्छइ, ताए रुट्टाए पडलगाणि धोवन्तीए मसिलि-
नएण इत्थण पिट्टीए आहया, पंचगुलियं उट्टियं, अवदरेण
निच्छुटा, गया तस्स साहइ—णामं पि सा तव ण सुगेइ,
तेण गायं—कालपंचमीए अयद्वारेण अइगंतव्वं । अइगओ
य, अमोगवणियाए मिलियाणि सुत्ताणि य जाव प-
स्सावणगणणं ससुरेण दिट्ठाणि, तेण गायं—ण एस म-
म पुत्तो, पाग्दग्गिओ कोइ । पच्छा पायाओ तेण णउरं
गाहियं, वेइयं च तीए सो भणिओ—णस लहुं, आवइका-
ले साहेज्जं करंजासि, इयरी गंतूण भत्तारं भणइ—एत्थ
घम्मो अमोयवाणियं वच्चाओ, गंतूण सुत्ताणि, खणमेत्तं
सुविज्जणं भत्तारं उट्टवेइ भणइ य—एयं तुज्जं कुलाणुरुवं ?
जे णं मम पायाओ ससुरे णउरं कहइ, सो भणइ—सुव-
सु पभाए लब्धिहिति । पभाए, थेरेणं सिट्ठे, सो य रुट्टा भण-
इ विवरीओ थेरो ति । थेरो भणइ—मया दिट्ठो अओ पु-
रिसो, विद्याए जाए सा भणइ—अहं अण्णाणं सोहयामि
एयं करंदि, तस्यो एहाया कयबलिकम्मा गया जक्खघरं ।
तस्स जक्खस्स अतरणं गच्छुतो जो कारगारी सो ल-
भइ, अकारगारी नीसरइ, तस्यो सो विट्ठपियतमो पिसा-
यरुवं काऊण गिरंनरं घणं कंठे गिरइइ, तस्यो सा ग-
तूणं ते जक्ख भणइ—जो मम मायापिडिक्खओ भत्तारो

तं च पिमायं मोक्षं जइ अन्नं पूरुसं जाणामि तो मे
तुमं जाणिउजसि ति, जक्खो विलक्खो चितेइ—एस य
(पास) करिसां धुती मनेइ ? , अहं पि धांचओ तीए,
एत्थि सइत्तणं खु धुत्तीए, जाव जक्खो चितेइ ताव
सा णिप्फाडया । तस्यो सो थेरो सव्वलोगेण विलक्खी
कओ, हीलिओ य तस्यो थेरस्स तीए आधिइए णिहा ण-
ट्टा, रन्ना य कन्ने गयं, रन्ना सहाविज्जणं अंतेउग्गालओ
कओ, आभंसकं च इत्थिगयणं वासघरस्स हेट्टा वज्जं
अक्खइ । इओ य एगा देवी इत्थिमिठे आसत्ता , एवरे
इत्था चोवालयाओ इत्थण अवतरेइ, पभाए पडिणीणइ
एवं वच्चइ कालो । अन्नया य एगाए रयणीए चिरस्स
आगया इत्थिमिठेण कट्टुण इत्थिसंकलाए आहया । सा,
भणइ—एयारिसा तारिसा य ण सुव्वइ, मा मज्झ कस-
इ, ते थेरो पिच्छइ, चितियं य णण—एवं पि राक्खज्ज-
माणीओ एयाओ एवं ववहरंति, किं पुण ताओ सदा
सच्छंदाओ ति ? सुत्तो, पभाए सव्वलोगो उट्टिओ, सो
ण उट्टइ, रन्ना कहियं, रन्ना भणिय—सुवउ । चिरस्स य
उट्टिओ पुच्छिओ य, कहियं सव्वं, भणइ—जहा एगा दे-
वी ण याणामि कयरा वि । तस्यो राइणा भणइइत्थी का-
राविओ, भणियाओ—एयस्स अण्णाणं काऊणं ओलण्डेइ,
तस्यो सव्वाहि ओलण्डिओ एगा णेच्छइ, भणइ य—अहं
वीहेमि, तस्यो रन्ना उप्पलेण आहया, मुच्छिया पडिया,
रन्ना जाणियं—एसा कारि ति । भाणियं च ' णण—मत्तगयं-
आरुहंतीए, भंडमयस्स गयस्स वीहीहि । तत्थ न मुच्छिय-
संकलाहया, एत्थ मुच्छियउप्पलाहया ॥ १ ॥ ' तस्यो सरीरं
जाइयं जाव संकलापहारो दिट्ठो तस्यो पट्टुण रण्णा देवी
मिठो इत्थी य तिणिय वि विज्जकडए चडावियाण, भ-
णिओ य मिठो—एत्थं बाहंइ इत्थि, दाहि य पासंदि ते
(व) लुग्गाहा उट्टिया, जाव एगो पाओ आगासे ठविओ,
जणे भणइ—किं एअं तिरिओ जाणइ ? , एयाणि मारिय-
व्वाणि, तह वि राया रोसं न मुयइ, जाव तिणिय
पाया आगासे कया, एगेण ठिओ, लोणेण कओ
अक्खन्तो किमयं इत्थिरयणं विणासिजइ ? , रण्णा मिठो
भणिओ—तरासि णियसेउं ? , भणइ—जइ दुयगाणं पि अ-
भयं देसि, दिक्ख, तस्यो तण अंकुसेण नियन्तिओ इत्थि' ति ।
दाहान्तिकयोजना कृतेवेति सूत्रार्थः ॥ १० ॥ एवं कुर्वन्त
संबुद्धा—बुद्धिमन्तो बुद्धाः सम्यग् दर्शनसाहचर्येण—दर्शनै-
कीभावेन वा बुद्धाः संबुद्धा—विदितविषयस्वभावाः सम्यग्-
दृष्टय इत्यर्थः, त एव विशुद्ध्यन्त परिहृताः प्राविचक्षणाः ।
तत्र परिहृताः सम्यग्ज्ञानवन्तः प्राविचक्षणाः चरणपारणा-
मवन्तः । अन्ये तु व्याचक्षत—संबुद्धाः सामान्येन बुद्धिम-
न्तः परिहृता वान्तभोगासवनदेवताः प्राविचक्षणा अवध-
भीरव इति, किं कुर्वन्ति ?—विनिवर्तन्ते भोगेभ्यः विविधम्-
अनकैः प्रकारैरनादिमवाभ्यासबलन कदर्थ्यमाना अपि
मोहादयेन (वि) निवर्तन्ते भोगेभ्यः—विषयभ्यः, यथा क
इत्यत्राह—यथाऽसौ पुरुषोत्तमः—रथेनाभिः । आह—कथं त-
स्य पुरुषोत्तमत्वम् ? , या हि प्रव्रजिताऽपि येषामभिलाषीति
उच्यत—अभिलाषेऽप्यप्रवृत्तेः, कापुरुषस्त्वाभिलाषानुरूपं
चेष्टत एवेति । अपरस्त्वाह—दर्शयैकालिकं नियतभुतमव,
यत उक्तम्—' गायउक्कयणाहरणा , इतिभासियमां

परमयसुया य । एष ह्येति आणियथा , विषयं पुण्य
संसमस्तत्त्वं ॥ १ ॥ ” तत्कथमभिनवात्पञ्चमिदमुदाहरणं
युज्यते इति ? उच्यते—एवम्भूतार्थस्यैव नियतभूतेऽपि भा-
वाद् , उत्पन्नप्रवृत्त्याद्यादौ , प्रायो-नियतं न तु सर्वथा नि-
यतमेवेत्यर्थः । अत्राभिमिति न स्वमनीषिकया किन्तु नीधेकर-
गणधरोपदेशेन । उक्तं ऽनुगमः , नयाः पूर्वोदिति । दश० अ० ।
सामान्यभाव-सामान्यभाव-पुं० सामान्यरूपतायाम् , विशेष० ।
सामान्यलक्षण-सामान्यलक्षण-न० । लक्षणभेद , विशेष० ।
(तन्मन्त्ररूपम् ' लक्षण ' शब्दं पञ्चभागे गतम् ।)

सामान्यविमेष-सामान्यविशेष-पुं० पृथिवीत्वं जलत्वं कृष्ण-
त्वं नीलत्वमित्याद्यन्तरसामान्यरूपे , आ० म० १ अ० ।
सामान्यानि विजातीयेभ्यो व्यावर्त्तनाच्च विशेषाः इति
सामान्यविशेषाः । स्वस्याधाराविशेषेषु अनुगताकारप्र-
त्ययवचनहेतुषु द्रव्यत्वादिषु , आ० म० १ अ० ।
सूत्र० । अनुवृत्तव्यावृत्तावबोधहेतुभूते सामान्ये , स्या० ७
ठा० ३ उ० ।

यच्चोक्तं—(कैश्चित्) एतेन सामान्यविशेषरूपमपि
प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यमित्यादि । तदप्ययुक्तम्—सामान्य-
विशेषरूपस्य वस्तुनोऽनुभवसिद्धत्वात् , तथाहि-
घटादिषु घटो घट इति सामान्याकारा बुद्धिरूपघटे ,
मार्तिकस्ताम्रो राजत इति विशेषाकारा च , पटादिर्वा न
भवतीति । न चार्थसङ्गावोऽर्थसङ्गावोदेव निश्चीयते , सर्व-
सत्त्वानां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् , सर्वार्थानामेव सङ्गावस्यावि-
शेषात् । किं तर्हि ? अर्थज्ञानसङ्गावात् । ज्ञानं च सामा-
न्यविशेषाकारमेवोपजायत इति अतोऽनुभवसिद्धत्वात्
सामान्यविशेषरूपं वस्त्विति ।

अधिकारान्तरमधिकृत्याह—यच्चोक्तमित्यादिना । यच्चोक्तं
पूर्वपक्षग्रन्थे—एतेन सामान्यविशेषरूपमपि प्रतिक्षिप्तमवग-
न्तव्यमित्यादि । तदप्ययुक्तम् । कुत इत्याह—सामान्यविशे-
षरूपस्य वस्तुनोऽनुभवसिद्धत्वात् । एतद्व्याह—तथाहीत्या-
दिना , तथाहि—घटादिषु पदार्थेषु , घटो घट इत्येवं सामा-
न्याकारा बुद्धिरूपघटे तथा मार्तिका मृदादिनवृत्तो मार्ति-
कः , ताम्रविकारस्ताम्रः , रजताविकारो राजतः , इति विशेषा-
कारा च बुद्धिरूपघटे , पटादिर्वा न भवतीत्येवम् । इयं च-
वस्तुतत्त्वव्यवस्थानिबन्धनमित्याधिकृत्याह—न चेत्यादि । न-
चाऽर्थसङ्गावोऽर्थसङ्गावोद्वेव कारणात् , निश्चीयते । कुत-
इत्याह—सर्वसत्त्वानां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् , प्रसङ्गश्च सर्वार्थाना-
मेव भुवनोद्वर्तिनां सङ्गावस्याविशेषात् , किं तर्हि ? अर्थ-
ज्ञानसङ्गावाद् अर्थसङ्गावो निश्चीयते । यादौ नामैव , ततः
किमित्याह—ज्ञानं च सामान्यविशेषाकारमेवोपजायत इति
निर्दिष्टितम् । अतोऽनुभवसिद्धत्वात् कारणात् , सामान्यवि-
शेषरूपं वस्त्विति ।

न चैतद्विज्ञानं भ्रान्तमिति युज्यते , घटादिसन्निधाववि-
कलतदन्यकारणानां सर्वेषामेवाविशेषोपजायमानत्वात् ।
भ्रान्तमेतत् , विकल्पकत्वादिति चेत् । अभ्रान्तं तर्हि की-

दृग् ? इति वाच्यम् । निर्विकल्पकमिति चेत् । न । तस्या-
पि निर्विकल्पकत्वेन भ्रान्ततापत्तेः । अर्थसामर्थ्यजन्यत्वा-
दनापत्तिरिति चेत् । न अस्य विकल्पकंऽपि तुल्यत्वात् ।
क्वचिद्व्यभिचारदर्शनादतुल्यत्वमिति चेत् । न तस्य नि-
र्विकल्पकंऽपि भावात् । न तत्र प्रमाणं , तदाभासत्वादि-
ति चेत् । विकल्पकंऽपि तुल्यः परिहारः । अर्थधर्माति-
रिक्तशब्दभावतोऽस्यार्थसामर्थ्यजन्यत्वानुपपत्तिरिति चेत् ।
न । बोधनियतार्थतादिभिर्व्यभिचारात् । न ते , अर्थादन्य-
तो भावादिति चेत् । शब्दोऽपि तद्योग्यद्रव्येभ्यः , इति स-
मानः समाधिः ।

न चेत्यादि । न चैतद्विज्ञानमनन्तरदिनं भ्रान्तमिति युज्य-
ते । कुत इत्याह—घटादिसन्निधौ सति , अविकलतदन्यका-
रणानां संपूर्णालोकादकारणानामित्यर्थः । सर्वेषामेव प्रमा-
णाम् इति सामर्थ्यगम्यम् , अविशेषण सामान्येन भिन्ना-
पासकादीनामपि , उपजायमानत्वात् कारणात् । भ्रान्तमेतद-
धिकृतज्ञानम् । कुत इत्याह—विकल्पकत्वादिति चेत् । एत-
दाशङ्क्याह—अभ्रान्तं तर्हि कीदृगिति एतद् वाच्यम् । नि-
र्विकल्पकमिति चेत् अभ्रान्तम् । एतदाशङ्क्याह—न , तस्या-
पि निर्विकल्पकस्य , निर्विकल्पकत्वेन हेतुना , भ्रान्ततापत्तेः ,
स्वरूपमेव भ्रान्तिनिबन्धनम् , एतच्चास्यापि विद्यते एवेत्य-
भिप्रायः । अर्थसामर्थ्यजन्यत्वाद् निर्विकल्पकस्य , अनापत्ति-
रिति चेत् भ्रान्तताया इति प्रक्रमः । एतदाशङ्क्याह—न ,
अस्य अर्थसामर्थ्यजन्यत्वस्य , विकल्पकंऽपि तुल्यत्वात् , ए-
तदप्यर्थसामर्थ्यजन्यमेवेत्यर्थः । क्वचिद्व्यावृत्तमनोराज्यविकल्पा-
दी , व्यभिचारदर्शनात् कारणात् , अतुल्यमिति चेत् न ह्यस्या-
वर्थसामर्थ्यजन्य इति । एतदाशङ्क्याह—न , तस्य क्वचिद् व्य-
भिचारस्य , निर्विकल्पकंऽपि भावात् । न हि तदपि सर्वमर्थ-
सामर्थ्यजन्यम् । न तत्—अर्थनामर्थ्यजन्यम् , नोऽस्माकं , प्रमा-
णम् , कुत इत्याह—तदाभासत्वात् प्रमाणभासत्वात् , इति चे-
त् । एतदाशङ्क्याह—विकल्पकंऽपि तुल्यः परिहारः । अर्थसाम-
र्थ्यजन्यं विकल्पकमपि न नः प्रमाणं तदाभासत्वादेवेति । अ-
र्थधर्मातिरिक्तश्च । ऽसौ शब्दश्चेति विग्रहः , तद्भावनः कारणात् ,
अस्य विकल्पस्य , अर्थसामर्थ्यजन्यत्वानुपपत्तिरसम्भवादेवेति
चेत्—उक्तं च धर्मकीर्तिना—“ न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मा-
ना वा येन तस्मिन् प्रातभासेरन् ” इति । एतदाशङ्क्याह—
न । बोधनियतार्थतादिभिः आदिशब्दात्—कुशलतादिरिग्र-
हः व्यभिचारात्—अर्थसामर्थ्यजन्यत्वानुपपत्तिरिति । न , ते
बोधादयः , अर्थादन्यतः समनन्तरादेर्भावादिति चेत् । एत-
दाशङ्क्याह—शब्दोऽपि तद्योग्यद्रव्येभ्यः शब्दप्रायोग्यद्रव्ये-
भ्योऽन्येभ्य एव , इत्येवं , सामानः—तुल्यः , समाधिः—परिहारः ।
अनेन च “ अयमर्थसंस्पर्शी संवदनधर्मोऽर्थेषु तत्त्वयोजना-
त् ” इत्यापि प्रत्युक्तम् , अनभ्युपगमादिति ।

न चैतदभ्युपगमाग्रम् , तावत्संघातजस्यैव तथार्थग्रहण-
स्वभावत्वात् , अविगानकस्तथानुभवसिद्धेः , एवमेव व्यवहार-
दर्शनादिति ; तथाहि—एतदिन्द्रियद्वारानुसार्येव विज्ञानमा-

विष्टाभिलापम् 'अहिरहिः' इति योजकं दर्शकं च धारा-
वाहि तथा व्यवहारबीजं प्रतिप्राप्यनुभवसिद्धमेव । न चे-
हान्यदेवदर्शनम्, अन्य एव च विकल्पः, विकल्पेनाऽ-
दर्शनात्, दर्शनेन चाविकल्पनात्, तयोरसहवृत्तेरुपादा-
नादिभावात् । इत्येकमेवेदमिति ॥

न चेत्यादि । न चैनत्—शब्दोऽपि तद्योग्यद्वयेभ्य इति
यदुक्तमेतत्, अभ्युपगममात्रम् । अपि तु सांप्रतिकमित्यभि-
प्रायः । कुत इत्याह—तावदित्यादि । तावत्संघातजस्यैव
रूपालोकमनस्कारवशुः शब्दसंघातजस्यैव 'विकल्पजा-
नस्य' इति प्रक्रमः, तथा तेन निश्चितप्रकारेणाऽप्यप्र-
हणस्वभावत्वात् । एतच्चैवमर्थग्रहणस्वभावत्वम्, अविगान-
तः अविगानेन, तथा तेन प्रकारेणाऽनुभवसिद्धेः, अनुभव-
सिद्धिश्चैवमेव व्यवहारदर्शनादिति । एतद्वच निदर्शनेनाह—त-
थाहीत्यादि । तथाहीत्युपदर्शनेऽनन्वयमानम्, इन्द्रियव्या-
पानुभायेव तद्व्यापाराऽभावऽभावात्, विज्ञानम् । किंविशि-
ष्टमित्याह—आविष्टाभिलापं प्रविष्टशब्दं शब्दनिष्पन्नमित्यर्थः
किंविशिष्टमित्याह—अहिरहिः—सर्पः सर्प इत्येवं योजकं शब्द-
स्य, दर्शकं चार्थस्येन्द्रियव्यापारं, धारावाहि तथा सन्तानप्र-
वृत्तम् । एतद्वच विशेष्यते-व्यवहारबीजमिति । ततस्तथाविध-
व्यवहारसिद्धेः, प्रतिप्राप्यनुभवसिद्धमेव प्राणिने प्राणिने प्रति
तत्तद्वृत्तपक्षया प्रतिप्राप्ति, प्रतिप्राप्तिभिलाभाभवत्, अनु-
भवसिद्धमेव नेह कस्याचिद् विगानमिति । न चेहेत्यादि ।
न चेह प्रस्तुतं ज्ञानं, अन्यदेव दर्शने निर्विकल्पकम्, अन्य एव
च विकल्पो निश्चयात्मकः । कुत इत्याह—विकल्पेनादर्श-
नात् । कान्ताविकल्पं तथानुभवसिद्धमेतत्, दर्शनेन चाव-
कल्पनात्, अनभिप्रेतभूतत्वाददर्शने एतदपि सिद्धमेव ।
तथा, तयोर्दर्शनविकल्पयोः, असहवृत्तेर्युपपत्तिरित्यर्थः ।
कुत इत्याह—उपादानादिभावात् । अवग्रहादिकमणोपादाना-
पादयभावादित्यर्थः इत्येवम्, एकमेवेदमधिकृतं विज्ञानमिति ।

स्यादेतत्, सविकल्पाविकल्पयोर्विज्ञानयोः स्वभावभेदेऽ-
पि प्रतिभासभेदेन युगपद्वृत्तेर्विमूढः प्रतिपत्ता तमपश्यन्-
क्यं व्यवस्यति, न तु तथा तत्, अन्यत्रानयोर्योगपक्षेऽपि
भेददर्शनात्, अतीताद्यर्थगतविकल्पेनापीन्द्रियज्ञानतो रू-
पादिग्रहणसिद्धेः । न च स विकल्पो रूपाद्येव गृह्णातीति
शक्यं कल्पयितुम्, तस्यातीताद्यर्थभिधायकत्वत्यागतो
वर्तमानार्थयोजनेन प्रवृत्तिप्राप्तेः । नापि वर्तमानार्थभिधा-
नसंसर्गा तदाऽपरो विकल्पः समास्ति, द्वयोर्विकल्पयोः स-
मप्रवृत्तेः, अविगानेन तथानुभावाभावात् । अतोऽत्र प्र-
त्युत्पन्नविषयग्रहणकाले दृश्यमानार्थनामाऽग्रहः स्पष्ट एव ।
तन्नामग्रहणसंभूता च कल्पना, तन्नामग्रहाभावे कल्पनाऽ-
भावः । इति सिद्धमविकल्पकमिन्द्रियज्ञानम्, अतोऽन्य-
एव च विकल्प इति न कचिदनयोरैक्यम्, न्यायानुपपत्तेः,
भिन्नजातीयत्वादिति । इत्येतेदेवम् । अन्यथा स्वभिधान-
विशेषणपेक्षा एवार्था विज्ञानैर्व्यवसीयन्त इति प्राप्तम् ॥

धर्माभिधानमाह—स्यादेतदित्यादिना । स्यादेतदर्थेव मन्थ्यते,
सविकल्पाविकल्पयोर्विज्ञानयोः सामान्येन स्वभावभेदेऽपि स-
ति, प्रतिभासभेदेन हेतुना युगपद्वृत्तः कारणात्, विमूढः प्रति-
पत्ता पुरुषः, तमपश्यन्स्वभावभेदम्, ऐक्यं व्यवस्यति तयोः स-
विकल्पाविकल्पयोः, न तु तथा तत् न पुनस्तदैक्यमव । कुत
इत्याह—अन्यत्र ज्ञानभेदे, अनयोः सविकल्पाविकल्पयोः,
योगपक्षेऽपि सति, भेददर्शनात् । एतदेवाह—अतीताद्यर्थ-
गतविकल्पेनापि प्रमात्रा, इन्द्रियज्ञानतः—इन्द्रियज्ञानेन, रू-
पादिग्रहणसिद्धेः । कस्येत्याह—अन्यस्याभुतत्वात् तस्यैव
प्रमातुः । न चेत्यादि । न च स विकल्पोऽतीताद्यर्थमनः, रू-
पाद्येव गृह्णाति 'वर्तमानिकम्' इति प्रक्रमः, इत्येवं, शक्यं
कल्पयितुम् । कुतो न शक्यमित्याह—तस्येत्यादि । तस्या-
तीताद्यर्थगतविकल्पस्य, अतीताद्यभिधायकत्वत्यागतोऽ-
तीतादिवाचकशब्दादित्यागतः । वर्तमानार्थयोजनेनेति ।
वर्तमानार्थोऽभिधायो यस्य 'अभिधायकस्य' इति प्रक्रमः
स वर्तमानार्थस्तद्योजनेन प्रवृत्तिप्राप्तेः कारणात् । नापीत्या-
दिना । नापि वर्तमानार्थभिधानेन संसृज्यते तच्छीलंभिति
विग्रहः, तदा तस्मिन्नेव काले, अपरो विकल्पः समास्ति-
विद्यते । कुत इत्याह—द्वयोर्विकल्पयोः समं युगपत्, अप्र-
वृत्तः कारणात् । अप्रवृत्तिर्भाविगानेनाऽविप्रतिपत्त्या, तथा
तेन समकालभावेनाऽनुभवाभावात् । अत इत्यादि । अतः
स्थितमेतत्, प्रत्युत्पन्नविषयग्रहणकाले दृश्यमानार्थनामाऽ-
ग्रहः स्पष्ट एव । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तन्नाम-
ग्रहणेन संभूता तन्नामग्रहणसंभूता, एवंभूता च कल्पना ।
ततः किमित्याह—तन्नामग्रहाभावे कल्पनाभाव इति कृत्वा,
सिद्धमविकल्पकमिन्द्रियज्ञानम् । अत इन्द्रियज्ञानात्, अन्य-
एव च विकल्प इत्येवं, न कचित् रुजातीयादौ, अनयो-
र्दर्शनविकल्पयोः, ऐक्यम्—एकभावा, न्यायानुपपत्तेः, इयं
शोकेव । संबंधमेव त्वाह—भिन्नजातीयत्वात् । सामान्येनैव दर्-
शनविकल्पयोरिति 'इत्येतेदेवमङ्गीकर्तव्यम्' इति शेषः ।
अन्यथैवमनभ्युपगमे, स्वाभिधानविशेषणपेक्षा एवार्था वि-
ज्ञानैर्व्यवसीयन्त इति प्राप्तं । व्यवसीयन्तः प्रतीयन्त इत्यर्थः ।
कीदृशा इत्याह—स्वाभिधानेत्यादि । स्वाभिधानमेव वि-
शेषणं व्यवच्छेदकत्वात् तस्मिन्नेव काले यथामर्थानामिति
विग्रहः ।

अस्त्वेवमपि को दोष इति चेत् । निवृत्तेदानीमिन्द्रियज्ञा-
नवार्ता, अभिधानविशेषस्मृतेरयंगात्, सति स्वार्थदर्शनेऽ-
र्थसन्निधौ दृष्टे शब्दे ततः स्मृतिः स्यात्, अग्निधूमवत् ।
न चायमशब्दमर्थं पश्यति, अपश्यन् न शब्दविशेष-
मनुस्मरति, अननुस्मरन्न योजयति, अयोजयन्न प्रत्येति,
इत्यायातमान्धमशेषस्य जगतः । अभिपत्तमेवार्थः प्रचा-
यत्यन्तरं संस्कारं, तेन स्मृतिः, नार्थदर्शनादिति चे-
त् । न । तत्संबन्धस्यास्वाभाविकत्वात्, समयादर्शनऽमा-
वात्, पुरुषेच्छातोऽर्थानां स्वभावापरावृत्तेर्न समयकालो-
त्पत्तिः, स्वभावस्य परावृत्तौ च तस्य तादान्त्यात्, अ-
न्यस्यासमयदर्शिनोऽपि स्यात्, न हि प्रतिपुरुषमर्थाना-

मात्मभेदः, नैरात्म्यप्रसङ्गात्, आत्मस्थितेरभावात् । तस्मादयमशब्दसंयोजनमवार्थं पश्यति दर्शनादिति ।

अस्तु—भवन्वेतत्, एवमपि को दोष इति चेत् । एतद्वा शङ्काह—निवृत्तेत्यादि । निवृत्तेदानीमिन्द्रियाविज्ञानवा-
ता । कस्माद् निवृत्तेत्याह—अभिधानविशेष इत्यादि ।
अभिधानविशेषो योऽस्तदानीं प्राप्तास्तस्य यो वा-
चकः शब्दस्तत्र स्मृतिस्तस्याः स्मृतिरयोगात् ।
कथमयोग इत्याह—सति ह्यर्थदर्शने इत्यादि । यस्माद्
व्यवहारकाले सत्यभिधेयार्थदर्शने तदभिधायिन्यभिधानं
स्मरणं भवति । तत्रापि न सर्वस्य शब्दस्येत्याह—अर्थसं-
निधौ संकेतकाले, दृष्ट शब्द इति, तत इत्यर्थदर्शनात्,
स्मृतिः स्याद् नान्यथा । निदर्शनं हि—आग्निधूमवत् ।
यथाऽग्निधूमयोः संबन्धस्तथाग्निदर्शने धूमे स्मृतिर्भवति,
धूमदर्शने चाग्नौ स्मृतिः, तद्वद्वाप्यवसेयम् । स्यान्मतम्-
अर्थे तर्हि दृष्टा शब्दं स्मरन्त्यतीत्याह । न चाय-
मित्यादि । न कल्पये सविकल्पकप्रत्यक्षवादी,
शब्दरहितमर्थं पश्यति, स्वाभिधानविशेषणोपेक्षा ए-
वार्था विज्ञानैवैवसीयन्त इति नियमात् । ततः को दोष
इत्याह—अपश्यन् न शब्दविशेषमनुस्मरति ' नियमेन '
इति शेषः, यस्मादर्थदर्शने शब्दविशेषस्मृतेर्हेतुः, सा च
तेन व्याप्ता, कारणं निवर्तमानं कार्यं निवर्तयति । भवतु
नामैवं ततः को दोष इति आह—अननुस्मरणं योजयति
अत्रापि शब्दविशेषानुस्मरणं स्मृतियोजनायाः कारणं, त-
दभावात् कार्याभावः । अत्रापि को दोषः इति चेदाह—
अयोजयन्न प्रत्यति योजनं ह्यर्थप्रतीतिः कारणमित्यत्रापि
कारणानुपलब्धिर्भवेति । तस्मादायातमान्यमशेषस्य जग-
तः, न लक्ष्यते । तस्मान्नान्द्रयज्ञाने शब्दकल्पना संभवती-
ति । अत्रापि स्याद् नार्थदर्शनात् स्मृतिः, किं तर्हि ? यो-
ग्यदेशावस्थितादेवार्थात् स्मृतिरित्याह—अभिपतन्नेत्यादि ।
अभिपतन्नाभिमुखीभवन् । काऽसावित्याह—अर्थो रूपादिको
विषयः । किं कराति ? प्रबोधयति—कार्यनिवर्तनं प्रत्यनु-
कूलयति । कं प्रबोधयति ? आन्तरं संस्कारं शब्दस्मृति-
वासनात्वं, तेन अर्थाभिपतनाश्रेण, सा स्मृतिः, तेन वा
कारणेन, स्मृतिः, नार्थदर्शनादिति चेत्, तथा च नान्ध्यं,
जगतः, विकल्पकत्वं चेन्द्रियज्ञानस्योपपन्नमिति मन्यते ।
अर्थाभिपततस्य स्मृतिजनकत्वं निराकुर्वन्नाह—न । तत्संब-
न्धस्येत्यादि । यदेतदुक्तम्—अभिपतन्नेवार्थः प्रबोधयत्यान्तरं
संस्कारमिति । तन्न । कुत इत्याह—तत्संबन्धस्य तयोः
शब्दार्थयोः संबन्धस्तत्संबन्धस्तस्य, अस्वाभाविकत्वात् पौ-
रुषेयत्वादित्यर्थः । कथमवसयमित्याह—समयादर्शने सक-
तस्याग्रहणे सति, अभावात् स्मृतिसंस्कारप्रबोधस्य, अ-
र्थप्रतीतिर्वेति वाक्यशेषः । एतदुक्तं भवति—ययोः स्वाभा-
विकः संबन्धो न तयोः समयं प्रति कान्तिदपेक्षा, यथा
चक्षुरूपयोः, विपर्ययस्त्वेष, इति नाकृत्रिमत्वं संबन्धस्ये-
ति । तत्रैतत् स्यात् समयादुत्तरकालं स्वाभाविकः शब्दार्थ-
संबन्धो न पूर्वम्, अतः कृतसमयस्याभिपतन्नेवार्थः प्रबोध-
यत्यान्तरं संस्कारमित्याह—पुरुषेच्छानः सकाशात्, अर्थानां
स्वभावापरावृत्तेः पूर्वस्वभावपरित्यागेन विशिष्टस्वभावान्तरा-

नुपपत्तेः कारणात्, न समयकालोत्पत्तिः—न समयकालं स्व-
भाविकत्वेन शब्दार्थसंबन्धस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । दोषान्त-
राभिधित्तयाऽभ्युपगम्यापि स्वभावान्तरपरावृत्तिमाह—
स्वभावस्य परावृत्तौ च सत्याम्, अन्यस्यासमयदर्शनाऽपि
स्यात् स्मृतिसंस्कारप्रबोधः, अर्थप्रतीतिर्वेति शेषः, न के-
वलं समयदर्शने इत्यपिशब्दार्थः । कस्मादित्याह—तस्य-
तादात्म्यात् । स स्मृतिसंस्कारप्रबोधकः, अर्थप्रतीतिहेतु-
को वा आत्मा स्वभावाऽस्येति तदात्मा, तदात्मनो भाव-
स्तादात्म्यं, ब्राह्मणादङ्गाकृतिगणत्वात् व्यञ्ज । अयोक्यते—स-
मयदर्शने प्रति स्वभावः, न पुनरदृष्टसमयं प्रति, इत्यत
आह—न हीत्यादि । न हि पुरुषं पुरुषं प्रति, अर्थानाम्,
आत्मभेदः—स्वभावभेदः, भवति । कुत इत्याह—नैरात्म्यप्र-
सङ्गात् । अयमभिप्रायः—पुरुषेच्छानामानस्यात्, तदनुव-
र्तिनश्च यद्यर्थाः स्युस्तदा तेषां नैःस्वभाव्यमेव स्यात्,
एकस्यानेकस्वभावाभावात् । स्याद् मतम्—भवतु सामर्थ्य-
कस्वभावस्याभावः, अन्याऽपि तद्व्यतिरिक्ता वस्तुसत्स्व-
भावाऽस्यास्त्येव, अतो नैरात्म्यप्रसङ्गा न भविष्यतीत्याह—
आत्मस्थितेरभावादिति । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तद्व्यति-
रेकणाम्यस्य स्वभावस्यानुपलम्भादित्यभिप्रायः । अथवा
मन्थेयं सति बहुतरस्यभावलिङ्गिरेव ; तत्किमुच्यते—नैरा-
त्म्यप्रसङ्गात् ? इत्याह—आत्मस्थितेरभावात् । पुरुषाणां स्वा-
भिप्रायवशेनैकत्र विरुद्धस्यापि स्वभावस्याऽभ्युपगमसंभ-
वात् ; न चैकस्य विरुद्धानेकस्वभावां युक्त इति मन्यते
तदेवं स्मृत्यसंभवेन निर्विकल्पतां प्रतिपाद्यापसंहरन्नाह—
तस्मादित्यादि । यस्मादेवमनन्तरेणेन प्रकारेण शब्दविशे-
यस्मृतिर्न संभवति, तस्मादयं प्रतिपत्ता, अशब्दसंयोज-
नमवार्थं पश्यति, अविद्यमानं शब्दसंयोजनं यस्यार्थस्येति-
विग्रहः । कुत इत्याह—दर्शनात् । अयमस्यार्थो यस्मादर्थं प्र-
तिपत्ताऽर्थमुपलभत, तस्मादशब्दसंयोजनमवार्थं पश्यतीति ।
निश्चीयते ।

किञ्च—विकल्पात्मकत्वेऽस्य निश्चयात्मकमिदमित्यनेक-
प्रमाणवादहानिः, तेनैव वस्तुनो निश्चयात् नित्यत्वादौ
भ्रान्त्यनुपपत्तेः । अनेकधर्मके वस्तुन्यन्यतरधर्मनिश्चयात्
तदन्यनिश्चयाय प्रमाणान्तरसाफल्यमिति चेत् । एकधर्म-
विशिष्टस्यापि निश्चये सर्वधर्मवत्तया निश्चयात्, प्रमाणा-
न्तरस्य निश्चितमेव विषयीकुर्वतः स्मृतिरूपानतिक्रमात्,
एकधर्मद्वारेणापि तद्वतो निश्चयात्मना प्रत्यक्षेण विषयी-
करणे सकलधर्मोपकारकशक्त्याभिज्ञात्मनो निश्चयात् । न
ह्यन्य एवान्योपकारको नाम । ततो यदेवास्मैकोपकार-
कत्वेन निश्चयनम्, तदेव तदन्योपकारकत्वेनापि न
चास्त्युपकार्योपकारकभावे तद्व्यवस्थाऽतिप्रसङ्गतो युक्ता ।

किञ्च—इत्यादि । किञ्च अयमपरो दोषः—विकल्पात्मकत्वेऽस्य
प्रत्यक्षस्य, निश्चयात्मकमिदमित्येवं विकल्पात्मकत्वेन हेतुना ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—अनेकप्रमाणवादहानिः—प्र-
त्यक्षानुमानागमप्रमाणावादहानिः । कुत इत्याह—तेनैव नि-

अन्यथात्मना प्रत्यक्षेण, वस्तुनो निश्चयात् कारणात् । यथा-
ज्ञानिश्चयेऽपि किमित्याह—नित्यत्वाद् धर्मैः, आत्मन्युप-
पन्नैरिति । पराभिप्रायमाह—अनेकधर्मके वस्तुनि नित्य-
त्वादिधर्मपक्षया, अन्यतरधर्मनिश्चयाद् यथोचितप्रत्यक्षेण,
तदन्यनिश्चयाय-धर्मान्तरनिश्चयार्थं, प्रमाणात्तरसाफल्य-
मनुमानादिसाफल्यमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नैकेत्या-
दि । न-नैतदेवम् । कुत इत्याह—एकधर्मविशिष्टस्यापि 'व-
स्तुनः' इति प्रक्रमः । निश्चये सति किमित्याह—सर्वे च ते
धर्माश्च सर्वधर्मास्तेऽस्य वस्तुनो विद्यन्ते इति सर्वधर्मवत्
तद्भावः सर्वधर्मवत्ता तया, निश्चयात् । एवं च प्रमाणात्त्या-
दि । प्रमाणान्तरस्याऽनुमानादेः, निश्चयमेव 'धर्मान्तरम्'
इति प्रक्रमः, विषयीकुर्यन्तः सतः, स्मृतिरूपानतिक्रमात्,
'अनेकप्रमाणवादहानिः' इति वर्तते, एकधर्मविशिष्टस्या-
पि निश्चये सर्वधर्मवत्तया निश्चयादिति यदुक्तं तदुपदर्श-
यन्माह—एकधर्मेत्यादि । एकधर्मद्वारेणापि तद्भावो—धर्मव-
तो वस्तुनः, निश्चयात्मना प्रत्यक्षेण सविकल्पकेन, विष-
यीकरणं सति । किमित्याह—सकृत्वाच्च ते धर्माश्च तेषा-
मुपकारिकाश्च ताः शक्यश्चेति विग्रहः, ताभ्यांऽभिधेया-
साचात्मा चेति समासस्तस्य, निश्चयात् कारणात्, सर्वध-
र्मवत्तया निश्चयः । एतन्मर्मर्थनायैवाह—नहि इत्याह । न य-
स्मात्, अन्य एव 'धर्मो वस्तुवात्मा' इति प्रक्रमः, अन्यो-
पकारको नाम धर्मान्तरावकारको नाम, किं तर्हि ? , स
एव, धर्मिण एकत्वादिति हृदयम् । ततो यदवाऽस्य व-
स्तुनो धर्मिणः, एकावकारकत्वेनान्यतरधर्मपक्षया, निश्च-
यने तदेवान्योपकारकत्वेन धर्मान्तरावकारकत्वेनापि, नि-
श्चयनम्, अन्यथा तदकत्वहानिरिति गर्भः । न चासत्युप-
कार्योपकारकभावे तदुच्येत्या वस्तुनो धर्मधर्मिण्यवस्था
अतिप्रसङ्गतः कारणात्, युक्ता । अतिप्रसङ्गश्च तद्वद् ध-
र्मान्तरावकारकाऽपि धर्म्यादिभाषप्रसङ्गः, निमित्ताभावावि-
शेषादिति ।

न चोपकारिकाः शक्यस्ततो भेदमनुभवन्ति, असत्युप-
कारेऽस्यमाः शक्य इति संबन्धायोगात्, आधाराधेय-
भावस्यापि तन्निबन्धनत्वात्, अन्यथा कल्पनामात्रं स्या-
त्, तथा च शक्तीनामनवस्था । ततः स्वात्मैवाऽस्याशे-
षधर्मोपकारिकाः शक्यः, तस्य सर्वधर्मोपकारकत्वेन
निश्चये तदुपकार्या अपि धर्मा निश्चिता एव, तन्निश्चयना-
न्तरीयकत्वादुपकारकनिश्चयस्य, न हि ये यदपेक्षस्थितय-
स्ते तदनिश्चये तथा निश्चीयन्ते, स्वस्वामित्ववदिति ।
एवमपि सविकल्पकप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति ।

न चेत्यादि । न चोपकारिकाः शक्य उपकारकसंबन्धिन्यः,
तत उपकारकाद् धर्मिणः, भेदमनुभवन्ति । कुत इत्याह—
असत्युपकारे उपकारकसंबन्धनि, अस्योपकारकस्य ध-
र्मिणः, इमाः शक्यः, इत्येवं, संबन्धाऽयोगात्, अयोगश्च
निमित्ताभावेन । आधाराधेयभावः संबन्धा भविष्यतीत्या-
शङ्कापोहायाऽऽह—आधाराधेयभावस्यापि कुण्डलपराधुदाह-
रणादिसिद्धस्य, तन्निबन्धनत्वाद्—उपकारनिबन्धनत्वात्,
तथाहि पतनधर्मिणां वदगणामपतनम्बभावाधानेनोपकारकं

कुण्डं वदराणामिति भावनीयम् । इत्थं चैतद्वह्नीकर्तव्यमि-
त्याह—अन्यथेत्यादि । अन्यथैवमनःपुण्यगमे, कल्पनामात्रं
स्याद् आधाराधेयभावः । न चैतद्वह्नीकर्तव्यमिति साहच-
र्यात् । तथाचैवं चोपकारसिद्धौ सत्यां, शक्तीनामन-
वस्था—यकाभिः शक्तीभिः शक्तीनामुपकरेति ता अपि त-
तो भिन्ना इति तत्राप्ययमेव वृत्तान्त इत्यनवस्था । तत-
स्तस्मात्, स्वात्मैवास्यावकारकस्य धर्मिणः, अंशधर्मोप-
कारिकाः शक्य इति । यतश्चैवम्, अतस्तस्यावकारकस्य
धर्मिणः, सर्वधर्मोपकारकत्वेन निश्चये सति । किमित्याह—
तदुपकार्या अपि विवक्षितोपकारकावकार्या अपि, धर्मा
निश्चिता एव । कुत इत्याह—तन्निश्चयनान्तरीयकत्वात्
उपकार्यधर्मानिश्चयनान्तरीयकत्वात्, उपकारकनिश्चयस्य
तदुपकारमस्योपकारकत्वमित्यर्थः । एतत्स्पष्टनायैवाह—न
हीत्यादि । न यस्मात्, ये भावाः यदपेक्षस्थितयः
प्रकृत्वा ते भावाः, तदनिश्चयेऽपेक्षाऽनिश्चये, तथा
निश्चीयन्ते तदपेक्षकत्वेन निश्चीयन्ते नहि । निदर्श-
नमाह—स्वस्वामित्ववत् । स्वं च स्वामी च स्वस्वा-
मिनौ तद्भावः स्वस्वामित्वं तद्वत् 'स्वमस्य, अस्य स्वामी'
इतीत्येतरप्रतिपत्तिमान्तरावकारिकी स्वस्वामिप्रतिपत्तिः । उप-
संहरन्माह—एवमपि अनेकप्रमाणवादहानिताऽपि, सविक-
ल्पकप्रत्याक्षानुपपत्तिरिति ।

अत्रान्यते—यदुक्तम्—सविकल्पाविकल्पयोर्विज्ञानयोः स्व-
भावभेदेऽपि प्रतिभासभेदेन युगपद्बृहत्तेरित्यादि 'तदपु-
ष्कम्, एकविषययोः सविकल्पाविकल्पयोर्युगपद्बृहत्सिद्धेः,
तदविकल्पपूर्वकत्वात् तद्विकल्पस्य, अन्यथाऽस्याहेतुक-
त्वापत्तिः, तथा च सदा मदसत्त्वप्रसङ्गः । सोऽपि तत्पूर्वक ए-
वेति चेत् । कथमनयोर्युगपद्बृहत्तिः ? प्रबन्धापेक्षयेति चेत् ।
कथमाद्याविकल्पादुभयजन्म ? तत्तत्स्वभावत्वादिति चेत् ।
कथं कारणभेदो भेदहेतुः ? । यदि न, ततः को दोष इति
चेत् । प्रधानादीनामनिषेधप्रसङ्गः । ते तथाभावजनका
इति चेत् ततः को दोष इति वाच्यम् । नैकस्मादनेकजन्म
इति चेत् । कथं न ? तत्तत्स्वभावत्वेन संक्रान्त्या तदपु-
ष्कैरिति चेत् । तदभावे तद्युक्तिरित्युक्तम् । ततोऽसद्भावा-
दननुत्तमिति चेत् । तत्तथाभावतोऽभवदसद् भवति, इत्य-
नुत्तमेव इति परिभाष्यतामेतत् ।

एतदाशङ्क्याह—अत्रोच्यते—यदुक्तम्—सविकल्पाविकल्प-
योर्विज्ञानयोः स्वभावभेदेऽपि प्रतिभासभेदेन युगपद्बृहत्तेरि-
त्यादि पूर्वपक्षं तदुक्तम् । कुत इत्याह—एकविषययोः सविक-
ल्पाविकल्पयोः । किमित्याह—युगपद्बृहत्सिद्धेः । असिद्धिश्च
तदविकल्पपूर्वकत्वाद् विवक्षितैकविषयाविकल्पपूर्वकत्वात्,
तद्विकल्पस्य सामान्येन विवक्षितैकविषयाविकल्पस्य । अन्य-
था अतत्पूर्वकत्वे, अस्य विकल्पस्य, अहेतुकत्वापत्तिस्तद-
परहेत्वयोगात् । तथा च सदा सर्वकालं, सदसत्त्वप्रसङ्गोऽ-
धिकृतविकल्पस्य, " नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यामपेक्ष-
णात् " इति वचनात् । सोऽप्याधिकृतविकल्पः : तत्पूर्वक

एव, विवर्तितकावयथाविकल्पपूर्वक एव इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमनयोः अविकल्पविकल्पयोः, युगपदवृत्तिः । प्रवन्धापेक्षयति चेद् युगपदवृत्तिः । एतदाशङ्क्याह—कथमन्यादि । कथ—कन प्रकारेण, आद्यं च तदाविकल्पं चेति विग्रहस्तस्मात्, उभयजन्म—सविकल्पाविकल्पजन्म । तत्तदित्यादि । तस्याद्याविकल्पस्य, तत्त्वभावत्वात् सविकल्पाविकल्पजननस्वभावत्वादुभयजन्म, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथं कारणभेदे भेदहेतुः कार्याणामिति शेषः, नैव, तदभावेऽपि तद्वदसिद्धिरित्याभिप्रायः । यदि न कारणभेदे भेदहेतुः, ततः को दोष इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—प्रधानादीनाम् । आदिशब्दात्—परमपुरुषग्रहः, अतिशेधप्रसङ्गा दोषः, ते प्रधानादयः, तथाभावजनकास्तथाभावेन—तत्तथाभयनलक्षणं जनका महदादिति चेत् । एतदाशङ्क्याह ततः को दोष इति वाच्यम् । नैकस्मादेकजन्म तदभावेन दोष इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथं न एकस्मादेकजन्म तत्तत्त्वभावत्वेन तस्य प्रधानादेस्तत्त्वभावत्वेन, तथाभावतोऽनैकजन्मस्वभावत्वेनैव, संक्रान्त्या हेतुभूतया, तत्तदभावेन तदयुक्तस्तत्त्वभावत्वायुक्तैर्नैकस्मादेकजन्ममिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—तदभावे—संक्रान्त्यभावे, तदेकस्मान्नवृत्त्या तदयुक्तस्तत्त्वभावत्वायुक्तिः, इत्यद्भुतमाश्चयमन्तु । ततः कारणात्, असद्भावाद—असतो भावेन, अनद्भुतमनाश्चयमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—तत्तथाभावेनः तस्य कारणस्य तथाभावेन कार्यभावेन, असद्वदेकस्मादेकजन्मसद् भवति तच्छ्रुतुच्छ्रुतिप्रतियोग्या, इत्यद्भुतमेवेति परिभाष्यतामेतन्, न ह्यसन् सद् भवति अतिप्रसङ्गादित्याभिप्रायः ।

न चानयोः स्वभावभेद एव, तत्त्वत एकविषयत्वात्, विकल्पस्यापि पारम्पर्येण तद्वत्स्वालम्बनत्वात्, तदुत्थज्ञानोपादानत्वात्, तत्त्वभावानुकारातिरेकेण तदुपादानत्वायांगात् । न च तदतीतमित्यनालम्बनम्, अविकल्पस्यालम्बनत्वात् । न च तद्भावकाले तद्भावः, तदमदुदयाभ्युपगमात् । न चैवमपि न तदतीतता, तदा तदमत्वेन तदुपपत्तः । न च तदाकारतादिना भेदः, द्वयोरपि तदाकारतामिदं, तस्य प्रतिभावनियमात्, बांधामूर्तत्वरूपतया तत्तुल्याकारताऽयांगात्, स्वाकारस्य तु विकल्पेऽपि भावात्, तस्यापि तन्निश्चयात्मकत्वेन तदनुगुणत्वात् । इति व्यवहारतः स्वभावभेदाभावः ।

न चेत्यादि । न चानयोः—प्रक्रमात् सविकल्पाविकल्पयोः प्रस्तुतज्ञानयोः, स्वभावभेद एवैकान्तन । कुत इत्याह—तत्त्वतः—परमार्थेन, न विषयत्वात् । कथमनवेवमित्याह—विकल्पस्यापि पारम्पर्येण तद्वत्स्वालम्बनत्वात् । एतच्च परदर्शने विकल्पस्य गृहीतग्राहिण्याभ्युपगमेन स्वदर्शने त्वग्रहापायभावेन, इति सामान्यनैव तद्वत्स्वालम्बनत्वमाह । तदुत्थज्ञानोपादानत्वात् विवर्तितकावयथाविकल्पज्ञानोपादानत्वाद् विकल्पस्य । याद नामैव ततः किमन्याह—तत्त्वभावत्वादि । तत्त्वभावानुकारातिरेकेण तदुत्थज्ञानस्वभावानुका-

रातिरेकेण, विकल्पस्येति प्रक्रमः, तदुपादानत्वायांगात् तदुत्थज्ञानोपादानत्वायांगाद् विकल्पस्य । न ह्यसुत्त्वभावमुदकं तदुपादानम्, अपि तु घट एव, तत्त्वभावानुकारादिति भावनीयम् । दोषान्तरपर्याजहीर्षयाऽऽह—न चेत्यादि । न च तद्विषयवस्तु अतीतमिति कृत्वा क्षणिकत्वेन, अनालम्बनं प्रक्रमाद्विकल्पस्य, किन्त्वालम्बनमेव । कुत इत्याह—अविकल्पस्यालम्बनत्वात् अतीतत्वेऽपीत्यभिप्रायः । न च तद्भावकाले—अविकल्पभावकाले, तद्भावो विषयवस्तुभावः । कुत इत्याह—तदमदुदयाभ्युपगमात् तस्मिन् विषयवस्तुस्य तदुदयाभ्युपगमात्, प्रक्रमाद्विकल्पस्य । न चैवमपि तदमदुदयेऽपि, न तदतीतता—न विषयवस्तुवतीतता । कुत इत्याह तदा विकल्पादयकाले, तदमत्वेन—विषयवस्तुमत्वेन, तदुपपत्तः—अतीततोपपत्तः । न च तदाकारतादिना—विषयवस्तुकारतादिना, आदिशब्दादानन्तर्यादिग्रहः भेदः सविकल्पाविकल्पयोरिति प्रक्रमः । कुत इत्याह—द्वयोरपि अनयोः तदाकारताऽसिद्धिविषयवस्तुस्वाकारताऽसिद्धिः, तस्याकारस्य प्रतिभावनियमाद्, भावं भावं प्रति नियमात् । न ह्यन्यभावाऽऽकाराऽन्यभावे भवति, तदेकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्तुल्याकारतैव तदाकारता, इत्यप्यसदित्यावेदयन्नाह—बोधेत्यादि । बांधाऽमूर्तत्वरूपेण हेतुनाऽविकल्पज्ञानस्य, तत्तुल्याकारताऽयांगाद्—विषयवस्तुतुल्याकारतायांगात् । स्वाकार एव तदाकारतस्यैवयुक्तमित्याह—स्वाकारस्य तु विकल्पेऽपि भावात् । नह्यविकल्प एव स्वाकारः, अपि तु—विकल्पेऽपि । तदनुगुणत्वेन तदाकारतस्यैव समानमित्यावेदयन्नाह—तस्यापीत्यादि । तस्यापि विकल्पस्य, तन्निश्चयात्मकत्वेन—विषयवस्तुनिश्चयात्मकत्वेन, तदनुगुणत्वाद् बांधापक्षया विषयवस्तुनुगुणत्वात्, इत्येवं व्यवहारतः स्वभावभेदाभावः । निश्चयतस्तु प्रतिव्याहृत् अयं विद्यत एवेति ।

यच्चाक्रम—विमूढः प्रतिपत्ता तमपश्यन्नैक्यं व्यवस्यति, न तु तथा तदिति । एतदप्ययुक्तम्, अनालोचिताभिधानत्वात् विचाराक्षमत्वात्, तथाहि—कः पुनरत्र प्रतिपत्ता, यस्य तत्त्वभावभेदादर्शनाद् विमोहः, ऐक्यव्यवसायो वा । न तावदेक उभयद्रष्टा, अनभ्युपगमात् । न च सविकल्पाविकल्पे विज्ञानं एव, तयोर्विमोहामिदं, स्वसंवेदनरूपत्वेन स्वस्वभावदर्शनात्, इत्थमपि विमोहे तदनुच्छेदापत्तिः, उपायाभावात् । न चानयोरैक्यव्यवसायः, मिथोभेदाभ्युपगमात्, स्वविषयनियतत्वेन तथाप्रतिभामानुपपत्तः, एवमपि तदभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् ।

यच्चाक्रमं पूर्वपक्षग्रन्थ—विमूढः प्रतिपत्ता तमपश्यन्नैक्यं व्यवस्यति, न तु तथा तदिति । एतदप्ययुक्तम् । कुत इत्याह—अनालोचिताभिधानत्वात् । अनालोचिताभिधानत्वं च विचाराक्षमत्वात् । विचाराक्षमत्वमुपदर्शयन्नाह—तथाहीत्यादि । तथाहि कः पुनरत्र प्रतिपत्ता भवताऽभिप्रेतः, यस्य तत्त्वभावभेदादर्शनाद् हेताः, विमोहः, ऐक्यव्यवसायो वा ? । न तावदेक आत्मा, उभयोः सविकल्पाविकल्पयोर्द्रष्टा । कुत इत्याह—अनभ्युपगमात् एवंविधैकस्य । न च सविकल्पा-

विकल्पे ज्ञाने एव प्रतिपत्तुं कुत इत्याह—तयोः—सर्विकल्पाविकल्पज्ञानयोः, विमोहात्मजैः, असिद्धिश्च स्वसंवेदनरूपत्वेन हेतुना ताभ्यां स्वस्वभावदर्शनादिति । इत्थमपि स्वस्वभावदर्शनेऽपि सति, विमोहे तदनुच्छेदापत्तिः—मोहानुच्छेदापत्तिः । कुत इत्याह—उपायाभावात् । न हि स्वसंवेदनरूपे कदाचिदन्यथा भवत इत्युपायाभावः । न चेत्यादि । न चानयोः सर्विकल्पाविकल्पयोर्विज्ञानयोः, ऐक्यव्यवसायः । कुत इत्याह—मित्रः—परस्परं, भेदाभ्युपगमात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—स्वविषयनियतत्वेन हेतुना, तथाप्रतिभासानुपपत्तेः—ऐक्यप्रतिभासानुपपत्तेः । प्रतिभासश्च व्यवसाय इति । एवमपि—तथाप्रतिभासानुपपत्तावपि, तदभ्युपगम-ऐक्यव्यवसायाभ्युपगमं प्रतिप्रसङ्गात् शशविषाणादि—व्यवसायापत्तेः ।

स्यादेतत्, ऐक्यव्यवसायस्तदपरो विकल्प एव, व्यवसायस्य परिच्छेदात्मकत्वात् । स किंविषय इति वाच्यम् । तदुभयविषय इति चेत् । कथमेतत्प्रतिभासी तद्विषयः ? तत्प्रतिभासित्वे वा कथमैक्यं व्यवस्यति ? न चान्यन्तमिदं यथाव्यवसाये निमित्तम् । भ्रान्त एवाऽयमिति चेत् । तदन्यैर्विधभावे कथं नंतरयोर्भेदव्यवसायः ? व्यवसाय एवेति चेत् । न, तथायुक्त्यनुभवाभावेन वाङ्मात्रत्वात् । एतेन 'अन्यत्राऽनयोर्योगपद्येऽपि भेददर्शनात्, इत्यादि प्रत्युक्तम्, तत्त्वतस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् ।

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्, ऐक्यव्यवसायोऽधिकृतः, ताभ्यां सर्विकल्पाविकल्पविज्ञानाभ्यामपरः—अन्यो विकल्प एव । कुत इत्याह—व्यवसायस्य परिच्छेदात्मकत्वात् । एतदाशङ्क्याह—स किंविषयो विकल्पः, इति वाच्यम् । तदुभयविषयः—सर्विकल्पाविकल्पविज्ञानोभयविषय इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमेतत्प्रतिभासी—सर्विकल्पाविकल्पविज्ञानाऽप्रतिभासी सन्, तद्विषयः सर्विकल्पाविकल्पज्ञानविषयः ? तत्प्रतिभासित्वे वा—सर्विकल्पाविकल्पाविविज्ञानप्रतिभासित्वे वा सति, कथमैक्यं व्यवस्यति परिच्छेदनात् ? तद्व्यवसायरूपत्वादित्यर्थः । न चेत्त्यादि । न चान्यन्तमिदं योजानिभेदेन, सर्विकल्पाविकल्पविज्ञानयोरिति प्रक्रमः, तथाव्यवसायः, ऐक्येन व्यवसायं निमित्तं नीलपीतयोरिव भ्रान्त एवायमपरो विकल्प इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—तदन्येत्यादि । तस्माद् भ्रान्तादन्योऽभ्रान्त एवायं उभयविषयस्तस्य भावे सति कथं न इतरयोः सर्विकल्पाविकल्पविज्ञानयोः, भेदव्यवसायस्तदन्येन ? न ह्यन्यस्मिन् सत्यरूपेऽसत्यस्य भ्रान्ततेति हृदयम् । व्यवसाय एवेति चेत् अन्येनेतरयोः । इत्येतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवम्, तथायुक्त्यनुभवाभावेन हेतुना, वाङ्मात्रत्वादर्थशून्यत्वादधिकृतवचसः । युक्त्यभावाद्देहस्वत्वात्सामान्यस्वत्वात्तद्विषयकत्वात्प्रतिभासनात्, अनुभवस्य चासंकीर्णोभयग्राहिणोऽभावादिति । एतेनेत्यादि । एतन्नान्तरादितेन दूषणजातेन 'अन्यत्राऽनयोर्योगपद्येऽपि भेददर्शनात्' इत्यादि पूर्वपक्षाङ्गं, प्रत्युक्तम्—निराकृतम् । कुत इत्याह तत्र—परमार्थतः, तुल्ययोगक्षेमत्वादिति ।

किञ्च—अनयोर्भिन्नविषयत्वेन तथापि जन्माऽयुक्तम्, अन्यदर्शनस्यान्यविकल्पानिमित्तत्वात्, निमित्तत्वे वाऽतिप्रसङ्गात्, नीलदर्शनादपि पीतादिविकल्पापत्तेः, तदभावप्रसङ्गात्, निश्चयबलाद्धि, तद्भावसिद्धिः स चेदन्यदर्शनादप्यन्यविषयः, अप्रमाणिकाऽन्यमत्तेति विश्वस्य नीलमात्रतापत्तिः । भिन्नदर्शनविषयाः, पीतादय इति चेत् । न । तेषामनिश्चयात्मकत्वेन तथातानधिगतेः, न च तन्निश्चयात् तदधिगतिर्युक्ता, तस्यान्यतोऽपि भावेन तत्प्रतिबन्धासिद्धेः । स पारम्पर्येण तद्दर्शनसामर्थ्योद्भूत एव, सदाऽतद्दर्शिनोऽभावादिति चेत् । न । इत्थं सर्वत्राऽनाश्वासनाऽममजसत्त्वापत्तेः, सन्निहितार्थदर्शनबलात्प्रबन्धनिश्चयादपि पारम्पर्येणार्थान्तरदर्शनशक्तिजन्वाऽऽपत्तेः प्रवृत्त्याद्ययोगात् । समानविषययोः पुनरनयोर्भावस्तथा भवन्नपि न नो बाधायै, अक्रमेणाऽप्रवृत्तेः । एवं च 'अतीताद्यर्थगतविकल्पनापीन्द्रियज्ञानतो रूपादिग्रहणसिद्धेः' इत्यादि यावद् 'भिन्नजातीयत्वात्' इत्येतद् व्युदस्तमवसेयम्, अक्रमप्रवृत्तावतीतादिविकल्परूपादिग्रहणयोरस्य साफल्योपपत्तेः, अन्यथा वाङ्मात्रत्वात् ।

किञ्चेत्यादिनाऽभ्युक्त्यमाह—किञ्च, अनयोः सर्विकल्पाविकल्पज्ञानयोरुदाहृतयोः, भिन्नाविषयत्वेन हेतुना, जानिभेदतः, तथापि प्रक्रमात्—क्रमेणापि यथैकजानीययोस्तथापि, जन्मायुक्तमग्रतमानकम् । कुत इत्याह—अन्यदर्शनस्य—रूपादिदर्शनस्य, अन्यविकल्पानिमित्तत्वाद्—अतीताद्यर्थगतविकल्पानिमित्तत्वात्, निमित्तत्वे वाऽतिप्रसङ्गात् । एतन्मवाह—नीलदर्शनादपि सकाशात्, पीतादिविकल्पापत्तेः । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तदभावप्रसङ्गान्—पीताद्यभावप्रसङ्गात् । एतदेव स्पष्टयति—निश्चयेत्यादिना । निश्चयबलाद् यस्मात्, तद्भावसिद्धिः—पीतादिभावसिद्धिः, स चेद् निश्चयः, अन्यदर्शनादप्यन्यविषयो भवति, अप्रमाणिकाऽन्यमत्ता, इह तावत्प्रक्रमादन्यत् पीतादि, ततश्चाप्रमाणिका पीतादिसत्तेति कृत्वा, विश्वस्य सर्वस्य नीलमात्रतापत्तिः, यावत् किञ्चित् सत् तत्सर्वं नीलमिति । पीतादिनिश्चयस्तु नीलदर्शनादेवेति न्यायोपपत्तेः, भिन्नदर्शनविषयाः—पीतादिदर्शनविषयाः, पीतादय इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवं, तेषां दर्शनानाम्, अनिश्चयात्मकत्वेन हेतुना, तथा तानधिगतेः पीतादिरूपतया भिन्नताऽनधिगतः । न चेत्त्यादि । न च तन्निश्चयात्—पीतादिनिश्चयात्, तदधिगतदर्शनानां तथा भिन्नताधिगतिर्युक्ता । कुत इत्याह—तस्य सामान्येन निश्चयस्य, अन्यतोऽपि—दर्शनान्तरादपि, भावेन—हेतुना, तत्प्रतिबन्धासिद्धेः पीतादिदर्शनभेदेन सह पीतादिनिश्चयस्य प्रानवन्धासिद्धेः । स पीतादिनिश्चयः, पारम्पर्येण तद्दर्शनसामर्थ्योद्भूत एव—पीतादिदर्शनसामर्थ्योद्भूत एव । कुत इत्याह—सदाऽतद्दर्शिनः—पीताद्यदर्शिनः, अभावादिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवम् इत्थमेवं, सर्वत्रानाश्वासेन हेतुना । किमित्याह—असम-

असम्प्रापत्तेः । एनामेवाह—सिद्धिनाथदर्शनबलात्पञ्चनिष्प-
यादपि सकाशात्, पारम्पर्येणार्थान्तरदर्शनशक्तिजन्वाऽऽ-
कातः—आशङ्कानः कारणात्, प्रवृत्त्याद्ययोगात्, आदिशब्दा-
त्—प्राप्तिपरिग्रहः । एवं तावद् भिन्नविषययोः सविकल्पावि-
कल्पज्ञानयोः योगपक्षमसंभवेन निदर्शय सांप्रतमिदमाह—
समानेत्यादि । समानविषययोः पुनरनयोः सविकल्पाविक-
ल्पज्ञानयोर्भावः, तथा हेतुफलभावेन, भवन्नपि ' अहिर-
हिः ' इत्यादौ, न नो बाधायै—नास्माकं बाधायैम् । कुत-
इत्याह—अक्रमणप्रवृत्तः—अवग्रहकल्पादविकल्पादयक-
ल्पसविकल्पभावेन क्रमण प्रवृत्तेरित्यर्थः । एवं चेत्यादि ।
एवं सति ' अतीताद्यर्थगतविकल्पेनापि प्रमात्रा, इन्द्रिय-
ज्ञानतो रूपादिप्रवृत्तिसंज्ञः ' इत्यादि पूर्वपक्षाकं यावद् ' भि-
न्नजातीयत्वात् ' इत्येतद्, व्युदस्तमपाकृतमवलेयम् । कुत
इत्याह—अक्रमप्रवृत्तौ सत्याम्, अतीतादविकल्परूपादिग्रह-
णयोरस्य—पूर्वपक्षाकस्य, साफल्योपपत्तेः अन्यथाऽक्रमप्रवृ-
त्तिमन्तरण बाध्यात्रत्वादिति ।

आह—यद्यत्र क्रमः, कथं न संलक्ष्यत इति ? । उच्य-
ते—उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवत् कालसौक्ष्म्यात्, छद्म-
स्थप्रमातुरनाभोगबहुलत्वात्, अदृष्टप्रतिबन्धात्, वस्तु-
नोऽनकधर्मत्वात्, यथाक्षयोपशममबोधप्रवृत्तेः, तस्य
च तत्तद्भेदतो वैचित्र्यादिति ।

आह—यद्यत्र सविकल्पाविकल्पविज्ञानद्वये, क्रमः, कथं न
संलक्ष्यते ? इति । उच्यते—उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवत् कालसौ-
क्ष्म्याद् न संलक्ष्यत इति । किमेतदयमिदमाह—छद्मस्थप्र-
मातुरनाभोगबहुलत्वात् । अनाभोगबहुलत्वं चादृष्टकर्मप्र-
तिबन्धात्, तथा, वस्तुनः प्रमेयस्यानकधर्मकत्वात्, तथा
विभ्रमादिनिबन्धनत्वेन यथाक्षयोपशमं यस्य यथा क्षयोप-
शमस्तथाऽवबोधप्रवृत्तेः, तस्य च क्षयोपशमस्य, तत्तद्भेद-
भेदतो द्रव्यादिभेदेन, वैचित्र्यात्, क्रमो न संलक्ष्यत इति ।

आह—यदि कालसौक्ष्म्यादत्र क्रमाऽलक्षणम् । एवं
तर्हि ' सरः ' इत्येवमादिकयोर्वर्णयोरुच्चारणे नितरां का-
लसौक्ष्म्यमित्यक्रमग्रहणं स्यात् । तथाच क्रमालक्षणात्
भ्रुतिभेदो न भवेत्, यथा सरो रस इति । इतश्च न भवेद्-
युगपदगोचरीभूतविषयेन्द्रियवतोऽविच्छेदेन सर्वोपलब्धौ
क्रमपक्षेऽप्यक्रमस्यैव दर्शनात्, स हि वंशादिवादयितु-
रूपं पश्यति, तदैव ततः शब्दं शृणोति, नीलोत्पलादि-
गन्धं जिघ्रति, कर्पूरादे रसमास्वादयति आसनादिस्पर्शं
स्पृशति, चिन्तयति च किञ्चित्, इति तद्वतोऽस्यानवरतं
सर्वपरिच्छित्तिः । एवं यावदत्राप्ययुगपत्पक्षेऽपि समा-
श्रियमाणे पञ्चभिर्विज्ञानैर्व्यवधानेऽपि क्रमभावि सत्
तेषामेकैकं विज्ञानमविच्छिन्नमिव प्रतिभाति, तथानुभूतेः ।
यदैतदेवम्, तदा कथमन्यविज्ञानावृत्तौ वर्णयोर्न सकृ-
च्छ्रुतिः, इत्यविच्छिन्नमेकघनीभूतायतवर्णाकारं दर्शनं न भ-
वति; न च भवति तथाऽप्रतीतेः, इति यत्र क्रमस्तत्र कालसौ-

क्ष्म्येऽप्युपलभ्यत एव । न च प्रतीतिं विहाय पदार्थ-
तत्त्वव्यवस्थापनोपायः, इति यथाप्रत्ययं युगपद्विज्ञानप्र-
वृत्तिन्यायविदाऽङ्गीकर्तव्या, अन्यथोक्तवद् न्यायाच्छेद-
प्रसङ्गादिति ।

आह—यदि कालसौक्ष्म्यादत्र अधिकृते सविकल्पाविक-
ल्पज्ञानद्वये, क्रमालक्षणम्; एवं तर्हि ' सरः ' इत्येवमादि-
कयोर्वर्णयोः, आदिशब्दाद्—रसादिग्रहः, उच्चारणे नितरां
कालसौक्ष्म्यम्, अव्यवधानिनोच्चारणात्, इत्यक्रमग्रहणं स-
रवर्णयोः स्यात् । तथा चेत्यादि । तथा च सात क्रमालक्षणात्
कारणात्, भ्रुतिभेदः—अवर्णभेदो भवेत्, यथा सरो रस इति
द्विवर्णविषयः । इतश्च न भवेच्छ्रुतिभेदः । कुत इत्याह—यु-
गपदित्यादि । युगपदेकदैव, गोचरीभूतविषयाणि च तानी-
न्द्रियाणि चेति विग्रहः, ताम्यस्य विद्यन्त इति तद्वान्,
तस्याऽविच्छेदेन प्रबन्धवृत्त्या, सर्वेषां प्रक्रमाद्विषयाणामु-
पलब्धिः, सर्वोपलब्धिः, अस्यां सर्वोपलब्धौ सत्याम् ।
किमित्याह—क्रमपक्षेऽपि विज्ञानविषय, अक्रमस्यैव दर्शनात्
एतदेवाक्रमदर्शनमाह—स इत्यादिना । स हि युगप-
द्गोचरीभूतविषयन्द्रियवान्, वंशादिवादयितु रूपं पश्यति,
तदैव ततः वंशादिवादयितुः सकाशात्, शब्दं शृणोति,
तथा, नीलोत्पलादिगन्धं जिघ्रति, तथा, कर्पूरादे रसमा-
स्वादयति, एवमासनादिस्पर्शं स्पृशति, चिन्तयति च कि-
ञ्चित्मनसा, इत्येवं, तस्य ताऽस्य युगपद्गोचरीभूतविषयेन्द्रि-
यवतः प्रमातुः । किमित्याह—अनवरतं सर्वपरिच्छित्तः
अनवरतसर्वपरिच्छित्तं च, युगपदेन्द्रियविषयसंबन्धसि-
द्धेः । एवं तत्त्वव्यवस्थितं सात, यावदत्रापि युगपदनुभ-
वेऽपि तात्त्विके, अयुगपत्पक्षेऽपि समाश्रियमाणे किमित्याह
पञ्चभिर्विज्ञानैर्व्यवधानेऽपि सात अधिकृतन्यायेन, क्रमभा-
वि सद् भवेत्, तेषां वर्णानां विज्ञानानाम्, एकैकं विज्ञानं
शब्दादिगात्रादि, अविच्छिन्नमिव—युगपदिव, प्रतिभाति ।
कुत इत्याह—तथानुभूतः—अविच्छेदेनानुभूतः । प्रकृतयो-
जनामाह—यदेत्यादि । यदैतदेवमनन्तरोदितम्, तदा कथ-
मन्यविज्ञानावृत्तावपातरालं, वर्णयोः सरादिरूपयोः, न स-
कृच्छ्रुतिर्न युगपच्छ्रवणमिति । एतदेवाह—अविच्छिन्नम्—एक-
दैव एकघनीभूतआसावायतवर्णमिति विग्रहः, तदाकारं दर्श-
नं न भवति । स्यादेतद् भवत्येव, इत्याशङ्कानिरासार्थमाह—
न च भवति । कुत इत्याह—तथाऽप्रतीतेः । इत्येवं, यत्र
क्रमस्तत्र कालसौक्ष्म्येऽप्युपलभ्यत एव यथाऽधिकृतवर्ण-
योः । न च प्रतीतिं विहाय—परित्यज्य, पदार्थतत्त्वव्यवस्था-
पनोपायः, इत्येवं, यथाप्रत्ययं—यथानुभवं, युगपद्विज्ञानप्र-
वृत्तिः वडोपक्षया प्रस्तुतद्रव्यापेक्षया वा, न्यायविदा प्रमात्रा,
अङ्गीकर्तव्या, अन्यथैवमनभ्युपगमे, उक्तवद् यथाकं तथा
न्यायाच्छेदप्रसङ्गात् प्रतीतिबाधेन न्यायानुपपत्तेस्तस्यापि
प्रतिबीजत्वादित्यभिप्राय इति ।

अत्रोच्यते—यत्किञ्चिदेतत्, वर्णयोः सावयवत्वेनोक्तदो-
षानुपपत्तेः, सराऽऽदयो हि वर्णाः सावयवत्वेनानेकक्षण-
सम्बन्धवृत्तयः, तथोपलब्धितस्तत्त्वभावत्वात्, अन्यथा
तदनुपपत्तेः, न कश्चिज्ज्ञानप्राप्ताः, तस्य परमाणुव्य-

तिक्रान्तिमात्रत्वेनात्यन्तसूक्ष्मत्वात्, तदनुभवस्य तत्त्वे-
नैवावर्गदर्शिनाऽनुपलक्षणात्, तथाऽप्रतीतिः इति पूर्व-
वर्णज्ञानेनोत्तरवर्णज्ञानस्य मिश्रणाभावात्, उभयोः
प्रदीर्घस्थूरोपयोगरूपत्वात्; तथा, आलम्बनजातिभेदात्,
तत्तत्स्वाभाव्यात्, तथाक्षयोपशमयोगात्, दृढानुभव-
सिद्धेः, अविगानेन तथावेदनात् कोटिसङ्गस्याप्रयोजक-
त्वात्, तद्वीर्यतिरस्करणात्, इत्थमपि तथापादनेऽति-
प्रसङ्गात्, नीलपीतज्ञानयोरपि तद्भावेन क्वचिन्मिश्रण-
प्रसङ्गात् । इति कथं सकारादाविवविच्छिन्नमेकधर्माभू-
तायतवर्णाकारं दर्शनं भवेत् ? । सकारादौ तु काला-
दिभेदेऽपि प्रभूततरधर्मप्रस्थामत्तमेवति, तथानुभवा-
दिति । एतेनाऽलातचक्रादिदर्शनं प्रत्युक्तम्, प्रत्यवयवं
प्रदीर्घस्थूरोपयोगादिविपर्ययात्, अन्यथा तत्रापि तथादर्श-
नानुपपत्तेः ।

अत्रोच्यते—यत्किञ्चिदेतत् । असारमित्यर्थः । कुत इत्याह-
वर्णयोः-स-राऽऽदिलक्षणयोः साधयवत्त्वेन हेतुना, उक्तदोषा-
नुपपत्तेः । एतदेव प्रकटयति—सराद्य इत्यादिना । सराद्यो
हि वर्णाः साधयवत्त्वेन जातिभेदतः, अनेकलक्षणलब्धवृत्त-
यो वतन्ते । कुत इत्याह—तथापलब्धतः अनेकलक्षणवृत्त-
त्वेनापलब्धः, उपलब्धिश्च तत्तत्स्वभावत्वात् तयोरुपल-
ब्धवर्णयोस्तत्स्वभावत्वात् अनेकलक्षणवृत्तिनापलब्धस्वभा-
वात् । इत्थं चेतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा तदनुपपत्तेः
एवमनभ्युपगमे, वर्णोपलब्ध्ययोगादित्यर्थः । यत् एवम्, अ-
नो न क्षणिकज्ञानप्राप्ताः । कुत इत्याह—तस्य क्षणस्य,
परमाणुमात्रव्यतिक्रान्तिमात्रत्वेन परमाणुव्यतिक्रान्तिकाल
एकः क्षणा मत् इति न्यायेनाऽत्यन्तसूक्ष्मत्वात् । तदनुभ-
वस्य—क्षणानुभवस्य, तत्त्वेनैव—क्षणानुभवत्वेनैव, अवाग्द-
र्शिना प्रमात्रा, अनुपलक्षणात्, अनुपलक्षणं च तथा त-
त्त्वेनैवाऽप्रतीतिः । इत्येवं पूर्ववर्णज्ञानेन—सकारादिज्ञानेन, उ-
त्तरवर्णज्ञानस्य—रेफादिज्ञानस्य, मिश्रणाऽभावात् कारणात्
त, कथं सकारादाविवविच्छिन्नमेकधर्माभूतायतवर्णाकारं
दर्शनं भवेदिति योगः । मिश्रणाभावश्च उभयोर्ज्ञानयोः स-
कारादिगोचरयोः, प्रदीर्घस्थूरोपयोगरूपत्वात् तथा आलम्बन-
जातिभेदात्, मिश्रजातीयो सकाररेफाविति कृत्वा, तथा
तत्तत्स्वाभाव्यात् तथा वर्णोपयोगयोस्तत्स्वाभाव्याद्-मिश्रण-
स्वाभाव्यात् । एतच्च तथाक्षयोपशमयोगात् तेन मिश्रणा-
भावज्ञानजनकवत्प्रकारेण, क्षयोपशमयोगात् । एतद्योगश्च
दृढानुभवसिद्धेः, इयमप्यविगानेन तथावेदनाद् दृढानुभव-
रूपेण वेदनात् । कोटिसङ्गस्य वर्णज्ञानसंबन्धिनः, प्रयोज-
कत्वात् । प्रभूततराऽसंज्ञं तद्वीर्यतिरस्करणात् तयोवर्ण-
ज्ञानयोर्वीर्यं प्रदीर्घस्थूरोपयोगलक्षणं सामर्थ्यं तेन निर-
स्करणात् कोटिसङ्गस्य । इत्थमप्येवमपि कोटिसङ्गस्य त-
द्वीर्यतिरस्करणेऽपि, तथापादने—प्रक्रमाद् मिश्रणापादने
अतिप्रसङ्गात् । एतमेवाह—नीलपीतज्ञानयोरपि तद्भावेन-
कोटिसङ्गभावेन, कच्चिच्चित्रपटपादौ, मिश्रणप्रसङ्गात् न-

चेतदेवम्, इत्येवं, कथं सकारादाविव सजातीयव्यक्तरूपम्
अविच्छिन्नमेकदैव एकधर्माभूतायतवर्णाकारं दर्शनं भवेत्
नैव भवति, निमित्ताभावात् । सकारादौ तु सजातीयैः त-
थैकावयवित्वेन कालादिभेदेऽपि, आदिशब्दादजातिग्रहः ।
प्रभूततरधर्मप्रस्थामत्तमेवति भवत्येकधर्माभूता-
यतवर्णाकारदर्शनम् । कुत इत्याह—तथानुभवात् । एकध-
र्माभूतायतवर्णाकारदर्शनत्वेनाऽनुभवादिति । एतन्नान्तरो-
दिनेन, अलातचक्रदर्शनं प्रत्युक्तम् । कथमित्याह—प्रत्यवयव-
यम् अवयवमवयवं प्राति अलातचक्रमेवबन्धिनं, प्रदीर्घस्थूरो-
पयोगादिविपर्ययात् अप्रदीर्घसूत्रोपयोगभावात्, एवं च
तत्र भवति तन्मिश्रणमित्यर्थः । अन्यथैवमनभ्युपगमे, त-
त्राप्यलातचक्रे, तथादर्शनानुपपत्तेः प्रत्यवयवं प्रदीर्घस्थू-
रोपयोगभावेन तन्मिश्रणाभावेनाति भावः ।

न चैवं सर्वक्रमोपलम्भनिबन्धनं सविकल्पाविकल्पयोः,
अविकल्पे क्षणिकत्वेन जात्यादिभेदेऽपीहादेस्तदितरैक-
न्यादिति । या च युगपद्वाचरीभूतविषयेन्द्रियवतोऽविच्छे-
देन सर्वोपलब्धिरुक्ता, साऽमिद्धा, द्रव्येन्द्रियविषययोगेऽप्य
वर्गदर्शिनः प्रतिबन्धकसामर्थ्येन तावतां विज्ञानानामेकदा-
ऽनुदयात्, तथाऽननुभूतेः, प्रतीत्यभावात्, युक्त्यनुपपत्तेः,
उपादानायोगात्, एकोपादानतोऽनेकामिद्धेः, भिन्नोपादा-
नत्वे तदत्यन्तभेदेनानुमन्धानायोगात्, अस्य चानुभवमि-
द्धत्वात् । एवं च क्रमपक्षेऽप्यक्रमस्यैव दर्शनादित्युक्तम्,
तथाननुभवात्, एकदैकज्ञानभेदेनात्, कालमौल्यविश्र-
मस्तस्थाऽप्रतीतिः ।

प्रकृतयोजनायाह—न चैवं यथाधिकृतवर्णयोः, सर्व-नि-
रवशेषं साधयवत्त्वाद्, क्रमोपलम्भनिबन्धनम् । कथारि-
त्याह—सविकल्पाविकल्पयोः प्रस्तुतविज्ञानयोः । कुत इ-
त्याह—आविकल्पे क्षणिकत्वेन अवग्रहस्य क्षणिक-
त्वात् । जात्यादिभेदेऽपीहादेः, सविकल्पत्वेन आदि-
शब्दात्—प्रातिभासग्रहः, तदितरैककल्यात् प्रदीर्घस्थू-
रोपयोगरूपवैकल्यादिति । या चेत्यादि । या च युगपद्वाच-
रीभूतविषयेन्द्रियवतः प्रमातुः, अविच्छेदेन सर्वोपलब्धि-
रुक्ता पूर्वपक्षग्रन्थे, साऽमिद्धा । कुत इत्याह—द्रव्येन्द्रिय-
विषययोगेऽपि निर्वृत्त्युपकरणरसादिसंबन्धेऽपि, अर्वाग्द-
र्शिनः प्रमातुः, प्रातिबन्धकसामर्थ्येन हेतुना कर्मसामर्थ्येन,
तावतां विज्ञानानां पण्यगाम्, एकदैकस्मिन् काले, अनुद-
यान्-अनुपादात्, अनुदयश्च तथाननुभूतः एकदाभावेना-
ननुभूतेः । अननुभूतश्च प्रतीत्यभावात् । प्रतीत्यभावश्च यु-
क्त्यनुपपत्तेः । युक्त्यनुपपत्तिश्च उपादानायोगात् । उपादा-
नायोगश्च एकोपादानतोऽनेकामिद्धेः स्वतः परतश्च । भि-
न्नोपादानत्वे तेषां षण्णामन्यन्तभेदेन सन्तानान्तरवदनुस-
न्धानायोगात् 'मया रूपं दृष्टं, शब्दः श्रुतः' इत्यनुसन्धा-
नायोगात् । अस्य चानुमन्धानस्यानुभवसिद्धत्वात् । यदि
नामैवं ततः किमित्याह—एवं च 'क्रमपक्षेऽप्यक्रमस्यैव
दर्शनात्' इत्युक्तं पूर्वपक्षोक्तम् । कुत इत्याह—तथाननुभवा-
त् । अक्रमदर्शनेनाऽननुभवात् । अननुभवश्च एकदैकज्ञान-

संवेदनात् । इति कल्पनाम्बरबाधका युक्तिः । अत एवा-
ह—कालसौख्यविभ्रमः कारणात् । तथाऽप्रतीतिः—एक
दैकज्ञानसंवेदनत्वेनाऽप्रतीतिः विभ्रमाद् युगपत्प्रवृत्तेरित्यर्थः ।

किञ्च—कुतोऽयममीषामत्यन्तभेदे युगपत्सर्वानुभव इ-
त्यवगमः ? , न तेभ्य एव , प्रत्यर्थनियतत्वात् इतरेतरा-
नवगमात् , अवगमे स्वरूपहानिप्रसङ्गात् , ज्ञानान्तराल-
म्बनत्वापत्तेः , तस्यापि चायोगात् , युगपद्भावात् , प्रति-
बन्धविरहात् , इतरेतरालम्बनत्वानुपपत्तेः , युक्तिभिरयो-
गात् , स्वभावभेदप्रसङ्गात् , तथा च तदयोगादिति । न
खान्यतः , एकस्य तदालम्बनत्वाभावात् , तेषां भिन्नजा-
तीयत्वात् । अत एवैकाकरणादतदुत्पन्नात् तत्परिच्छिन्न-
सिद्धेः , तदाकारत्वायोगात् , योगेऽपि मेचकरूपतापत्तेः ,
तत्सारूप्याभावात् , तेषामसङ्कीर्णत्वात् , एवमप्यवगमेऽ-
तिप्रसङ्गात् , तत एव सर्वार्थावगमापत्तेः , तथाऽनुभवा-
भावात् , इत्यनवगताभिधानमन्तर्दत्तम् । यदुत—‘युगपत्सर्वानु-
भवः’ इति । चित्रज्ञानवत्परामर्शविकल्पात् तदवगम इति
चेत् । न । अस्याप्ययोगात् । तथानुभवसिद्धत्वात् कथम-
योग इति चेत् स्वकृतान्तप्रकोपात् । कथमत्र तत्प्रकोप
इति चेत् यथोक्तं प्राक् । परामर्शविकल्पोऽन्य एवेति
चेत् । न । ततस्तदवगम इति यत्किञ्चिदन्तर्दत्तम् । क्रमानुभ-
वोऽपि कथं गम्यते ? इति चेत् । अन्वयिन्यात्मनि सुखे-
नैव , तस्यैव तथाभावात् , चित्रस्वभावत्वात् , बोधान्व-
योपपत्तेः , तदावरणविगमात् , क्रमानुभवाविरोधात् , त-
थामनोवृत्तेः । इति न युगपत्सर्वथा सविकल्पाविकल्प-
ज्ञानभावः ।

दूषणान्तरमाह—किञ्चित्त्वादिना । किञ्चायमपरो दोषः—
कुतोऽयममीषां पराणां विज्ञानानाम् , अत्यन्तभेदे सति,
युगपत्सर्वानुभव इत्येवंभूतः , अवगमः—परिच्छेदः । न ते-
भ्य एव षड्व्यां विज्ञानेभ्यः । कुत इत्याह—प्रत्यर्थनिय-
तत्वात् तेषाम् , तथाहि—रूपादिविषयत्वेन नियतानि तानि ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—इतरेतरानवगमात् । न
रूपज्ञाने रसादिज्ञानमवगम्यते , नापि तैस्तात् , इतीतरेत-
रानवगमः । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अवगमे स्वरू-
पहानिप्रसङ्गात् । यदैव रूपज्ञाने रसादिज्ञानान्यवैति तदैव
तदालम्बनत्वात् तदाकारतया रूपज्ञानतां परित्यज्यान्यथा
तदवगमः , एवं रसादिज्ञानेष्वपि योजनीयम् , इत्यवगमं स्वरू-
पहानिप्रसङ्गः । एतदेवाह—ज्ञानान्तरालम्बनत्वापत्तेः न
ह्येतदालम्बनं तदवगमयतीति भावः । यदि नामैवं ततः
किमित्याह—तस्यापि चायोगात् तस्यापि च ज्ञानान्तरा-
लम्बनत्वस्य , अयोगात् । अयोगश्च युगपद्भावात् । रूपर-
सादिज्ञानानां युगपद्भावं दोषमाह—प्रातबन्धविरहात् तादा-
त्म्यतदुत्पत्त्ययोगेन । दोषान्तरमाह—इतरेतरालम्बनत्वानुपप-
त्तेः रूपज्ञानस्य रसान्तरालम्बनत्वानुपपत्तेः , रसादिज्ञानस्य

च रूपज्ञानान्तरालम्बनत्वानुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च युक्तिभि-
रयोगात् । युक्त्ययोगश्च स्वभावभेदप्रसङ्गात् । रूपज्ञाने हि
रसादिज्ञानान्तरालम्बनमालम्ब्य च । न चैतदुभयं स्वभावा-
भेदे इति स्वभावभेदः । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तथा-
च तदयोगादिति । स्वभावभेदश्च रूपादायज्ञानायोगात् , त-
तस्तदव्यतिरिक्ततरविकल्पद्वारेण , इति ‘न तेभ्य एवाऽमीषां
युगपत्सर्वानुभवः’ इत्यवगमः , इत्येतत् स्थितम् । अन्यतो भ-
विष्यतीत्याशङ्कानोदायाह—न खान्यत इत्यादि । न खान्य-
तोऽमीषां युगपत्सर्वानुभव इत्यवगमः । कुत इत्याह—एक-
स्येत्यादि । एकस्यान्यस्य , तदालम्बनत्वाभावात् अधिकृत-
षड्विज्ञानालम्बनत्वाभावात् । अभावश्च तेषां भिन्नजातीयत्वा-
त् पराणां विज्ञानानाम् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—अत-
एवैकाकरणात् । न हि भिन्नजातीयया रूपादय एकं पृथग्ज-
नज्ञानं कुर्वन्ति । न चैतदुपपन्नं तत्परिच्छेदकमित्यन्तर्दत्तम्—
अतदुपपन्नान्नित्यादि । तेभ्यः षड्व्यां विज्ञानेभ्यः , उत्पन्न त-
दुत्पन्नं , न तदुत्पन्नमतदुत्पन्नं तस्मात् , एकस्मादिति प्रक्रमः ।
तत्परिच्छिन्नस्यसिद्धेः षड्विज्ञानपरिच्छिन्नस्यसिद्धेः , असिद्धिश्च त-
दाकारत्वायोगात् । उपचयमाह—योगेऽपि कथांश्च , तदा-
कारत्वस्य मेचकरूपतापत्तेराधिकृतप्राहकज्ञानस्य । यदि ना-
मैवं ततः किमित्याह—तत्सारूप्याभावात् । तैस्त्र्यज्ञानैः षड्वि-
भिः सारूप्याभावात् , मेचकरूपस्य प्राहकज्ञानस्य । अभा-
वश्च तेषामसंकीर्णत्वात् ज्ञेयज्ञानानाम् । न च सारूप्याभावं
तदवगमां न्याय्य इत्यन्तर्दत्तम्—एवमपीत्यादि । एवमपि सारू-
प्याभावंऽपि ज्ञानज्ञेययोरवगमेऽभ्युपगम्यमानं , अनिप्रसङ्गा-
त् । अतिप्रसङ्गश्च तत एव सर्वार्थावगमानुभवाच्च , इत्येवम् ,
अनवगताभिधानमन्तर्दत्तं पूर्वपक्षप्रचनं , यदुत ‘युगपत्सर्वानुभ-
वः’ उक्तवत्तद्योगपद्याज्ञानादिति । चित्रज्ञानवदित्यादि । चि-
त्रज्ञानवदिति निदर्शनम् । यथा चित्रज्ञानं सामर्थ्याच्चित्राव-
गमः , तथा परामर्शविकल्पात् षड्विज्ञानगतात् , तदवगमः , प्र-
क्रमादमीषां युगपत्सर्वानुभवावगम इति चेत् । एतदाशङ्क-
क्याह—नाऽस्याऽप्ययोगात् चित्रज्ञानस्य । तथेत्यादि । तथा
चित्रज्ञानत्वेनानुभवासिद्धत्वात् कारणात् , कथमयोग इति
चेत् चित्रज्ञानस्य । एतदाशङ्कक्याह—स्थेत्यादि । स्मृता-
न्तप्रकोपात्—स्वसिद्धान्ताविरोधाद्योगः । कथमत्र तथानुभ-
वासिद्धौ , तत्प्रकोप इति चेत् । एतदाशङ्कक्याह—यथोक्तं
प्राक्—पूर्वम् ‘एकस्यानेकालम्बनत्वाभावात् , इत्यादिना पराम-
र्शविकल्पोऽनन्तरप्रस्तुतः , अन्य एव तथाविधानुभवनिमित्तो-
न षड्विज्ञानगत इति चेत् । एतदाशङ्कक्याह—न तत् , परामर्श-
विकल्पादन्यस्मात् , तदवगमः प्रक्रमादमीषां युगपत्सर्वानुभ-
वावगमः , इत्येवं , यत्किञ्चिदन्तर्दत्तदन्तरोदितम् ; सर्वमेवासार-
मित्यर्थः । क्रमानुभवोऽपि रूपादिज्ञानगत इति प्रक्रमः , कथं
गम्यते इति चेत् , तत्क्रमप्राप्त्यान्यत् विज्ञानान्तरं न विद्यत एवे-
त्यभिप्रायः । एतदाशङ्कक्याह—अन्वयिन्यात्मनि सुखेनैव गम्यते,
एतदेवाह—तस्यैव प्रक्रमाद्रूपादिज्ञानानुभवावगमात् , तथा-
भावाद्—रसादिज्ञानरूपेण भावात् , तत्तथाभावश्च चित्रस्वभा-
वात् ; अनुवृत्तिभ्यावृत्तिस्वभावत्वादित्यर्थः । एतच्च बोधान्व-
योपपत्तेः , न व्यावृत्तिमन्तराण्यव्यव इत्युपपत्तिः । युक्त्यन्तर-
माह—तदावरणविगमात्—क्रमानुभवज्ञानावरणविगमात् । न
खान्यमसिद्ध इत्याह—क्रमानुभवाविरोधात् कारणसाकश्येन-

स्यः । अधिरोधश्च तथामनोवृत्तेः युगपज्ज्ञानानुपपत्तिश्चेन मनोवृत्तेः कारणात् । प्रकान्तोपसंहारमाह—इति न युगपदित्यादिना । इत्येवं, न युगपत्सविकल्पाविकल्पज्ञानभावः ।

परमाप्तवचनविरुद्धायां, “अस्थानमेतम्, यद् द्वे चित्ते युगपदुत्पद्येयाताम्” इति वचनप्रामाण्यात् । अन्यार्थमेतदिति चेत् । कोऽस्यार्थ इति वाच्यम् । भिन्नजातीयेनेति चेत् । न । अधिकृतज्ञानयोरपि तस्यात् । भिन्नालम्बनेनेति चेत् । न । तयोरपि त्वन्मते भावात् । कथं पुनर्भाव इति चेत् । रसादिगतचित्तस्यापि रूपदर्शनाभ्युपगमादिति । न चाविकल्पकेनेति, पञ्चानां प्ररूपणात् । न चात एव न द्वे, छलमात्रत्वात् । न चेहैव न्याय्यो भरः, अस्थानप्रयासत्वात् । न च नास्थानप्रयासः, द्वयोरुपलक्षणत्वात्, अन्यथा यत्र पञ्च न तत्र द्वे इत्यति-कौशलमाप्तस्य, ज्ञादीनामपि प्रतिषेधापत्तेः ।

उपचयमाह—परमाप्तवचनांवरुद्धायां परमाप्तो-भगवान् वृत्तस्तद्वचनविरुद्धश्च, अयं युगपत्सविकल्पाविकल्पज्ञानभावः । एतद्व्याह—अस्थानमित्यादिना । अस्थानमिति—एतन्न न्यायस्थानं यद् द्वे चित्ते द्वे ज्ञान, युगपदेकदा, उत्पद्येयाताम्, इत्येवं वचनप्रामाण्यात् कारणात् परमाप्तवचनांवरुद्ध इति । अस्यार्थमेतत् परमाप्तवचनमिति चेत् । एतद्व्याह—कोऽस्य परमाप्तवचनस्यार्थ इति वाच्यम् । भिन्नजातीये न द्वे चित्ते युगपदुत्पद्येयातामिति चेत् । एतद्व्याह—न, अधिकृतज्ञानयोरपि-सविकल्पाविकल्पयोः, तस्यात्-भिन्नजातीयत्वात् । भिन्नालम्बने न द्वे चित्ते युगपदुत्पद्येयातामिति चेत् । एतद्व्याह—न । तयोरपि भिन्नालम्बनयोरपि, त्वन्मते-न्यत्पक्षे, भावात् । कथं पुनर्भावो भिन्नालम्बनयोर्मेलनो, इति चेत् । एतद्व्याह—रसादिगतचित्तस्यापि प्रमातुः, रूपदर्शनाभ्युपगमात् । अभ्युपगमश्च “अनीताद्यर्थगतविकल्पेनापि रूपादिप्रवृत्तिसिद्धः” इति वचनात् । न चाविकल्पकेनेति द्वे चित्ते युगपदुत्पद्येयातामिति । कुत इत्याह—पञ्चानां प्ररूपणात् । स हि वंशादिवाद्यितुः रूपं पश्यतीत्यादिना प्रश्नः, नचात एव—पञ्चप्ररूपणादेव, न द्वे । कुत इत्याह—छलमात्रत्वात् । यत्र पञ्च तत्र द्वे अपि भवत इति कृत्वा । न चेहैव प्रक्रमाच्छ्रुतादौ, न्याय्यो भरस्तथाविधाऽऽस्थाकूपः । कुत इत्याह—अस्थानप्रयासत्वात् । न च नास्थानप्रयास एव, किन्त्वस्थानप्रयास एव । कुत इत्याह—द्वयोरुपलक्षणत्वात् पञ्चादीनाम् । इत्थं चैतद्वक्त्रिकस्यमित्याह—अन्यथा उपलक्षणत्वात् अभ्युपगमे, यत्र पञ्च न तत्र द्वे इत्यादिकौशलमाप्तस्य, इत्युपहासवचनम् । अत एव आह—ज्ञादीनामपि प्रतिषेधापत्तेः कारणात् ।

स्यादेतत्, अलमनेन वाग्जालेन, सविकल्पेनोत्पद्येते इति वचनार्थात् । न, अत्र प्रमाणाभावात्, तद्विवक्षाया अत्यक्षत्वात् बाधकवचनाभावात्, भावेऽपि तदर्थनिश्चयायोगात्, विनयानुगुण्यतोऽन्यथापि तद्वचनप्रवृत्तेः । साऽऽभिप्रायिक्येवेति चेत्, कस्तस्याभिप्राय इति क एतद्वेद ।

यो युक्तिवाधिनो न स स इति चेत् । कः पुनरसौ भवतोऽभिप्रेतः । विकल्पद्वयायुगपद्भावं इति चेत् । का ख-अन्यथा युक्तिवाधा ? इति कथनीयम् । तथानुभव एवेति चेत् । सोऽविकल्पकद्वयेऽपि तुल्य एवेत्युक्तम् । न च विकल्पयोरसदंशानुवेधतश्चित्तैव युक्ता । न च तत्स्वसंविदो वस्तुत्वेनायमनपरधः, तत्तद्व्यतिरिक्तेतरविकल्पदोषापत्तेः अन्यथा तदयोगात् । इति यत्किञ्चिदेतत् । अतः सामान्यैवोभयवित्तप्रतिषेधोपपत्तेः, आप्तवचनप्रामाण्यात्, तथानुभवभावतः सिद्धमिन्द्रियद्वारानुसार्येव विज्ञानमाविष्टाभिलापम् ‘अहिरहिः’ इत्येवमादि ।

स्यादेतदलमनेन वाग्जालेनान्तर्गोदनेन, सविकल्पे न उत्पद्येते द्वे चित्ते युगपदिनि वचनाार्थात्, कारणात् अलमनेन । एतद्व्याह—न अत्र वचनार्थे, प्रमाणाभावात् । अभावश्च तद्विवक्षाया अत्यक्षत्वात्—अनीत्यादिमिन्द्रियं वर्तते इत्येत्यक्ता तद्भावस्तस्मात् पराक्षत्वादित्यर्थः । अत्यक्षापि वचनान्तरावसेया भविष्यतीत्याह—बाधकवचनाभावात् । अविकल्पयौगपद्याभिधायि बाधकं वचनम्, अत्र न च तदस्तीति गर्भः । उपचयमाह—भावेऽपीत्यादिना । भावेऽपि बाधकवचनस्य ‘पञ्च बाह्याविज्ञानानि भिन्नवः । युगपदुत्पद्यन्ते’ इत्यादिः । किमित्याह—तदर्थनिश्चयायोगात् । अधिकल्पज्ञानानां युगपद्भावस्तदर्थस्तावन्नियोगात्, अयोगश्च विनयानुगुण्यतः—शिष्यानुगुण्येन, अन्यथापि धीनं शब्दार्थे विहायाऽपि, तद्वचनप्रवृत्तेः—आप्तवचनप्रवृत्तेः—प्राज्ञानमृतजायाऽमृतवचनवत् । सेत्यादि । सा तद्वचनप्रवृत्तिः, आभिप्रायिक्येव आभिप्रायेण निर्वृत्ता आभिप्रायिकी आभिप्रायस्तथार्थदर्शनमिति चेत् । एतद्व्याह—कस्तस्य आप्तस्याऽभिप्रायः अर्थयाथात्म्यमधिकृत्य किमविकल्पयौगपद्यमेव, उत विकल्पयौगपद्यमिति ? । क एतद्वेद—क एतज्ज्ञानाति ? , न ह्यसौ पृथग्जनप्रज्ञाविषय इत्यर्थः । य इत्यादि । योऽभिप्रायो युक्तिवाधिनो—युक्तिधिरहितः, न स स इति—नासौ तदभिप्रायः, अर्थयाथात्म्यमधिकृत्येति प्रक्रमः, इति चेत् । एतद्व्याह—कः पुनरसौ अभिप्रायः, भवतोऽभिप्रेतः । विकल्पत्वादि । विकल्पद्वयायुगपद्भावोऽभिप्रायः ‘अस्थानमेतत्’ इत्यादिसूत्रं इति चेत् । एतद्व्याह—का खल्वन्यथा विकल्पद्वययुगपद्भावं, युक्तिवाधा ? , इत्येतत् कथनीयम् । तथा विकल्पद्वययौगपद्येन, अनुभव एव युक्तिवाधेति चेत् । एतद्व्याह—साऽविकल्पद्वयेऽपि यौगपद्येनाऽननुपपत्तेः, तुल्य एवेत्युक्तं प्राक् । किञ्च—कुतोऽयमभीषामत्यन्तभेदं युगपत् सत्त्वानुभव इत्यवगमः ? , इत्यादिना सूत्रेण । उपचयमाह—न चेत्यादिना । न च विकल्पयोरसदंशानुवेधतः कारणात्, अविद्यमानप्रतिभासित्वाभ्युपगमेन, चित्तनैव युक्ता, यदसत्प्रतिभासि तदसदंवेति भावनीयम् । पराभिप्रायमाह—न चेत्यादिना । न च तत् स्वसविज्ञां विकल्पम्य स्वसंविदः, वस्तुत्वेन हेतुना, अयमसदंशानुवेधतश्चित्तनाऽयोगलक्षणः, अनपराधाऽदोषा न च । कुत इत्याह—तत्तद्व्यतिरिक्तेतरविकल्पदोषापत्तेः तस्याः स्वसंवि-

दस्तद्व्यातिरिक्तविकल्पदोषापत्तेः—असदंशव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताविकल्पदोषप्रसङ्गात्—सा हि स्वसंविदसदंशाद् विकल्पानुबन्धकाद् व्यतिरिक्ता वा स्यादव्यतिरिक्ता वा ? । व्यतिरिक्तत्वं तस्येति सङ्कायागः । अव्यतिरिक्तत्वं तस्यापि वस्तुता, स्वसंविदो वाऽवस्तुतयादि । अन्यथैवमनभ्युपगमे, तद्व्यागात्-तत्स्वसंविदोऽप्योगात्, तथाहि—यदि सा ततो न व्यतिरिक्ता, नाप्यव्यतिरिक्ता, न विकल्प एवेति कुतस्तत्स्वसंविदः ? इत्यालोचनीयम् । इत्येवं, यत्किञ्चिदमारमेतद्यद्युत—‘तत्स्वसंविदो वस्तुत्वेनायमनपराधः’ इति । अपात्तरालपूर्वपक्षमाधिकृत्योपसंहारमाह—अत इत्यादिना । अतोऽस्मात् कारणात्, सामान्येनैवोभयचित्तप्रतिषेधोपपत्तेः, । प्रक्रमादधिकृतमूत्रे ‘अस्थानमतत्’ इत्यादौ साधकस्याविकल्पाभयचित्तप्रतिषेधोपपत्तेः । किमित्याह—आप्तवचनप्रामाण्यात् कारणात् । तथा, अनुभवभावन एकचित्तरूपत्वेनानुभवभावनः, निज—प्रतिष्ठितम् । किमित्याह—इन्द्रियद्वारानुसायेन विज्ञानम्, ईहादिक्रमेणाऽऽविष्टाभिलापम् ‘आदिर्गहिः’ इत्येवमादि । आदिशब्दात्तदन्वयेवविधपरिग्रहः, तर्हाप सिद्धमित्यर्थः ।

न चेदं नेन्द्रियनिमित्तं, तद्भावभावित्वानुविधानात्, अन्धादेरनुत्पत्तेः । इन्द्रियादविकल्पजन्म तत् इदमिति तदनुत्पत्तिरिति चेत् । न । आद्यविद्युत्संपातादौ तद्भावेऽपि तदभावात् । म मानसाभावतोऽभावां नाक्षव्यापाराभावत इत्यतोऽदोष इति चेत् । नात्र किञ्चिदुभयसिद्धं प्रमाणात् । इति यत् किञ्चिदेतत् । तथाविधविकल्पानुत्पत्तिरेव प्रमाणमिति चेत् । न । अस्या एव विवादगोचरापन्नत्वात् । अत एवैतन्निर्णीतेरयमदोष इति चेत् । न । चक्षुर्व्यापाराभावेऽप्यस्याः समानत्वादिति ।

ईहोपचयमभिधातुमाह—न चेत्यादि । न चेदं नेन्द्रियनिमित्तं किं नहि, इन्द्रियनिमित्तमेव । कुत इत्याह—तद्भावभावित्वानुविधानात् इन्द्रियभावभावित्वानुकरणात् । तद्व्याह—अन्धादेरनुत्पत्तेः । आदिशब्दाद्—अव्यापृतेन्द्रियग्रहः । इन्द्रियादित्यादि । इन्द्रियात् सकाशात्, अविकल्पजन्मा—अविकल्पोत्पादः, ततोऽविकल्पात्, इदं विज्ञानमाविष्टाभिलापम्, इत्येवं तदनुत्पत्तिरन्धादिविधाक्षताविज्ञानानुत्पत्तिरिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—आद्यविद्युत्संपातादौ । आदिशब्दात्—तदन्यादभुतदर्शनग्रहः । तद्भावेऽपि—इन्द्रियादाविकल्पजन्मभावेऽपि तदभावात्—आविष्टाभिलापविज्ञानाभावात् । स मानसाभावतः स्वविषयानन्तरावयवसहकारीन्द्रियज्ञानजनितमानसाभावेन, अभावः, आविष्टाभिलापविज्ञानाभावः । नाक्षव्यापाराभावतो—नेन्द्रियव्यापाराभावेन, इत्यतोऽस्मात् कारणात्, अदोषः ‘आद्यविद्युत्संपातादौ तद्भावेऽपि तदभावात्’ इत्ययमनपराध इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नात्र ‘स मानसाभावतः’ इत्यादौ, किञ्चिदुभयसिद्धं वादिप्रतिषेधप्रतिष्ठितम्, प्रमाणमक्षव्यापारापोहेन मानसनिबन्धनत्वव्यवस्थापकम् । इत्येवं, यत्किञ्चिदेतदसारमित्यर्थः । तथाविधेत्यादि । तथाविधविकल्पानुत्पत्तिरेवाविष्टाभिलापविज्ञाना-

नुत्पत्तिरेवेत्यर्थः । प्रमाणमक्षव्यापाराभावेन मानसनिबन्धनत्वव्यवस्थापकमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न । अस्या एव तथाविधविकल्पानुत्पत्तिरेव, विवादगोचरापन्नत्वात् विप्रतिपत्तिविषयत्वादिति योऽर्थः । अत एवेत्यादि । अत एव तथाविधविकल्पानुत्पत्तिरेव सकाशात्, एतन्निर्णीतेः ‘स मानसाभावतोऽभावां नाक्षव्यापाराभावतः’ इत्येवनिश्चयात् कारणात्, अयमन्तेरोदितः ‘न, अस्या एव विवादगोचरापन्नत्वात्’ इत्यदोषोऽनपराध इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न, चक्षुर्व्यापाराभावेऽप्यस्याः, अत एव तन्निर्णीतेः, समानत्वात्—तुल्यत्वादिति । तथाहि—अत एव तथाविधविकल्पानुत्पत्तिरेव सकाशात्, एतन्निर्णीतेः सोऽक्षव्यापाराभावतोऽभावां न मानसाभावत इत्येवनिश्चयात् कारणात्, इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् तुल्यत्वमिति भावनीयम् ।

किञ्च—इदमपि मानसं तद्विषयमात्रग्राहकत्वेन न तद्विशक्तिमिति । किञ्चानेन, निरंशैकस्वभावत्वाच्च वस्तुनोऽनुभवोऽपि न पटीयानपटीयांश्च युज्यते अत्यन्ताऽसत उत्पादेन सर्वथा हेत्वनन्वयतोऽभ्यासवामने च; अन्यथाऽसंपूर्णवस्तुग्रहणमपि स्यात्, तथा च न निरंशैकस्वभावमेवैतत् । न चान्यथाऽपटीयस्त्वादिति, अनुभवस्य तन्मात्रग्रहणत्वात्, तदतिरिक्तरूपान्तराभावात्, अन्येनोपकाराद्ययोगादिति । एवमभ्यासवासनोपगमाद् नात्यन्तामत एवात्पादः, सत्यस्मिस्तयोर्वाच्चात्रत्वात्, तदात्वातिरेकेणाऽऽकालं तदभावात्, पूर्वस्मादत्यन्तभिन्नत्वात् तथापि तदभ्यामादावतिप्रसङ्गात् । इतीन्द्रियजमेवैतत् ।

अभ्युचयमाह—किञ्चेत्यादिना । किञ्च—इदमपि मानसं स्वविषयानन्तरत्यादिलक्षणवत्, तद्विषयमात्रग्राहकत्वेन प्रक्रमादक्षानविषयमात्रग्राहकत्वेन हेतुना, स्वलक्षणमात्रग्राहकत्वेनैत्यर्थः, न तादृशशक्तिं नाक्षानभिन्नशक्तिमिति । किञ्चानेन परिकल्पितेन, तथाविधविकल्पोत्पत्तौ समानमतदक्षानेति भावः । पक्षान्तरपरिजिहीर्ष्याह—निरंशैकस्वभावत्वाच्च कारणात्, वस्तुनः अनुभवोऽपि प्रक्रमात्तदनुभवः, न पटीयानपटीयांश्च युज्यते, निरंशैकस्वभावात् वस्तुनस्तथाविधैकस्वभावस्यैवास्य भावात्, तदेतद्वेदाऽपि न तथाविधविकल्पोत्पत्त्यनुत्पत्तिनिमित्तमिति प्रवृत्तयोजना । तथा, अत्यन्तासत उत्पादन हेतुना, अनुभवस्य सर्वथा हेत्वनन्वयतः कारणात्, तत्तथाभावाभावेनाऽभ्यासवासने च ‘अनुभवस्य न युज्येत’ इति वर्तते, यौनः पुन्यकरणमभ्यासः, पूर्वानुभूतसंस्कारानुबन्धश्च वासना, नैते अत्यन्तासत उत्पाद भवत इति भावनीयम् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमप्याह—अन्यथा एवमनभ्युपगमे, असंपूर्णवस्तुग्रहणमपि स्यात् अनुभवापटीयस्त्वादित्यादिभावेन । यदि नास्ति ततः किमित्याह—तथा च न निरंशैकस्वभावमेवैतद् वस्तु, किन्तु—सांशानैकस्वभावमिति । न चान्यथाङ्गप्रकारं विहाय, अपटीयस्त्वादि, आदिशब्दात्पटीयस्वग्रहः,

अनुभवस्याधिकृतस्य । कुत इत्याह—तस्याप्रमदसत्त्वात् वस्तु-
मात्रप्रमदसत्त्वात्, अनुभवस्य, तदतिरिक्तरूपान्तरा-
भावात् तस्याप्रमदसत्त्वातिरिक्तरूपान्तराभावात् । अभा-
वस्याभ्यन्त वस्तुव्यतिरिक्तेनोपकाराद्ययोगात् ततश्च वस्तु-
प्रमदमेवकृतमेवापटीयस्त्वाद्यस्येति सांशानेकस्वभावमेतद्वि-
ति स्थितम् । एवमभ्यासवासनोपगमात् कारणात् । किमि-
त्याह—नात्यन्तासत एवात्पादः । कुत इत्याह—सत्यस्मिन्
अत्यन्तासत उत्पादे, तयोरभ्यासवासनयोः, बाहुमात्रत्वा-
त् । बाहुमात्रत्वमेवाह—तदात्वातिरेकेण तदाभावातिरेकेण,
आकालं—यावदपि कालस्तावदपि, तदभावात्सत्यतासत
उत्पद्यमानस्याभावात्, अभावश्च पूर्वस्मादत्यन्तभिन्नत्वात्
अत्यन्तासत उत्पद्यमानस्य, तथाप्येवमपि, तदभ्यासादौ
नस्यानुभवस्याभ्यासवासनाभावे । अतिप्रसङ्गादनुभवान्तर-
स्याप्यभ्यासादिशून्यस्य तद्भावप्रसङ्गात् । इतीन्द्रियजमेवैत-
द् विज्ञानमाविष्टाभिज्ञापम् 'अहिरहिः' इत्येवमादीत्यधिका-
नापसंहारः ।

एतन्नेकधर्मके वस्तुनि ज्ञानावरणाच्छादितस्य प्रमा-
तुस्तथाविधक्षयोपशमभावत उभयोस्तथास्वभावत्वेनाव-
ग्रहेहावायधारणरूपं प्रवर्तत इति । अनेकधर्मकत्वं च
वस्तुनोऽनेकविज्ञानजनकत्वात्, योग्ययोगिभिर्भेदेनोपल-
ब्धेः, अन्यथा तदभेदप्रसङ्गात्, द्वयोरपि तत्तन्निमित्त-
त्वात्, तद्भावभावित्वानुविधानात् । मरावन्पभावे
महर्दशनमनिमित्तमिति चेत् । न । अन्यत्वेव तन्नि-
मित्तत्वात्, तदभावेऽभावात्, विप्रकर्षाद्युपपत्त्यात्, तत्त-
त्त्वभावत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः, ततस्ततोऽन्य-
त्वाच्च, स्वभावभेदेन व्यावृत्तेः, अन्यथा तदेकत्वप्रसङ्गा-
त्, तदन्यत्वहेतुत्वेनाविशेषात्, अन्यत्वस्य चाकम्पितत्वा-
त्, कम्पितत्वे तत्त्वतस्तदभावापत्तेः ।

एतच्चेत्यादि । एतच्चाधिकृतज्ञानम्, अनेकधर्मके वस्तुनि
घटरूपादौ, ज्ञानावरणाच्छादितस्य प्रमातृजीवस्य, तथा-
विधक्षयोपशमभावतो द्रव्यादिनिमित्तचित्रक्षयोपशमभावा-
त्, उभयोः प्रमातृविषययोः, तथास्वभावत्वेन चित्रप्रा-
प्ताप्राहकस्वभावत्वेन हेतुना, अवग्रहेहावायधारणरूपं प्र-
वर्तत इति प्रमदकबाध्यसमुदायार्थः । अवयवार्थे तु स्व-
यमेवाह ग्रन्थकारः—अनेकधर्मकत्वं च वस्तुन इत्यादिना-
ग्रन्थेन । अनेकधर्मकत्वं च वस्तुनो घटरूपादेः । कुत इत्या-
ह—अनेकविज्ञानजनकत्वात्—अनेकेषां विज्ञानजनकमनेक-
विज्ञानजनकं तद्भावस्तस्मात् । एकेनैव स्वभावेनैव भवि-
ष्यतीत्याह—योग्ययोगिभिः प्रमातृभिः, भेदेनोपलब्धेः सं-
पूर्णाऽसंपूर्णधर्मसाक्षात्करणेन दर्शनादित्यर्थः । अन्यथैवमन-
भ्युपगमे, तदभेदप्रसङ्गात्—योग्ययोगिनोरभेदप्रसङ्गात् । प्रस-
ङ्गश्च द्वयोरपि योग्ययोगिनाः, तत्तन्निमित्तत्वात्—तस्या उ-
पलब्धेस्तन्निमित्तत्वात् अधिकृतवस्तुनिमित्तत्वात् । तन्नि-
मित्तत्वं च तद्भावभावित्वानुविधानात्—अधिकृतवस्तुभाव-
भाषित्वानुपपत्त्यात् । अतन्ममंतर्द्वान्दृशामित्येतदेवाह—
१६५

मराविश्यादिका । मरी विश्वे, अल्पभावेऽल्पस्य क्षयस्य-
हः सत्तायां, महर्दशने महतां वस्तुविरिच दर्शनम्, अनि-
मित्तम्, अल्पस्याप्रतिभासेन निमित्तत्वाद्योगादिति चेत् ।
अतदाशङ्क्याह—न, अल्पस्यैव क्षयस्याहः, तन्निमित्तत्वात्-
महर्दशननिमित्तत्वात् । तन्निमित्तत्वं च तदभावेऽभावात्,
अस्याऽभावेऽभावात्, महर्दशनस्य । कथमिदमसत्तन्निमित्तत्वा-
त्—विप्रकर्षाद्युपपत्त्यात् विप्रकर्षो—देशविप्रकर्षः, आ-
विशब्दात्—तथाविधज्ञानावरणक्षयोपशमपरिग्रहः, ताभ्या-
मुपपत्त्यात् भास्तेः । उपपन्नश्च तत्तत्त्वभावत्वात् तस्य त्रि-
प्रकर्षादेः तत्त्वभावत्वादुपपन्नजननवत्त्वभावत्वात् । इत्थं कै-
तव्हीकर्षेभ्यमित्याह—अन्यथा तदनुपपत्तेः, अन्यथैवमन-
भ्युपगमे, तदनुपपत्तेरुपपत्त्याद्यनुपपत्तेः, न ज्ञानावन्निमित्तो-
ऽऽनिमित्तो वेति भावनीयम् । मूलसाध्य एव हेतुस्त्वन्माह-
ततस्ततोऽन्यत्वाच्च । ततस्ततः सजातीयतरादेर्विशिष्टाद्
वस्तुनः, अन्यत्वाच्च—भिन्नत्वाच्च कारणात्, अनेकधर्मके
वस्तुवति । अदि नामैवं ततः किमित्याह—स्वभावभेदेन
व्यावृत्तेः ततस्ततः । किमित्येतदेवमित्याह—अन्यथा एव-
मनभ्युपगमे, स्वभावाभेदमन्तरं ततस्ततो व्यावृत्त्यभ्यु-
पगम इत्यर्थः, तदेकत्वप्रसङ्गात्—व्यावर्त्यमानैकत्वप्रसङ्गात् ।
प्रसङ्गश्च तदन्यत्वहेतुत्वेनाविशेषात् तस्य वस्तुनो व्यावृ-
त्तिमतः अन्यत्वेहेतुत्वेन अविशेषाद् व्यावर्त्यमानानाम्,
तद्वि तभ्योऽन्यत्, तदन्यत्वस्य च त एव हेतवः, अथैव
कैकमपेक्ष्य तदन्यत्वं तदेषापरमार्थं, न जैनत् तदभेदमन्तर-
येति इदम् । किमनेन कल्पितेतत्ताशङ्कानिरासायाह—अन्य-
त्वस्य चाकल्पितत्वात् तस्य व्यावृत्तिमतो व्यावर्त्यमाने-
भ्यः । इत्थं कैतव्हीकर्षेभ्यमित्याह—कल्पितत्वं तदन्यत्व-
स्य नेभ्यः, तत्त्वतः—परमार्थतः, तदभावापत्तेस्तस्य व्या-
वृत्तिमतोऽभावापत्तेः, व्यावर्त्यमानाऽन्यत्वेन ।

स्वहेतुत एव तत्तदन्येभ्योऽन्यत्वैकस्वभावं भवतीति चे-
त् । न । पटान्यत्वैकस्वभावान्यत्वे पटवत् कटादीनां
तद्भावपत्तेः, तथास्वभावादन्यस्वभावत्वात्, अचित्र-
स्यानेकान्यत्वैकत्वायोगे तच्चित्रतयैकान्तैकत्वाभावात्,
पारम्पर्येणानेकजन्यजनकत्वाच्च, अन्यथा तद्भावसिद्धेः,
परम्पराहेतुतोऽपि भावात् तथाविधतद्भावभावित्वोपपत्तेः
पुष्कलस्य चानन्तरेणाप्ययोगात् तदा तद्भावभावादिति ।
अनन्तरजन्यत्वमेव परम्पराजन्यत्वमिति चेत् । न । पर-
म्पराजनकानामनन्तरजनकत्वायोगात्, तत्त्वभावादिमे-
दात् तद्भेदेन च तत्तजनकत्वे न तदेव तत् ।

पराभिप्रायमाह—स्वहेतुत एव तद् वस्तु प्रस्तुतम्, तदन्येभ्यो
व्यावर्त्यमानेभ्यः, अन्यत्वैकस्वभावम् । अन्यत्वमैकः स्वभावा
यस्य तत्तथा भवतीति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । नैत-
देवम् । कुत इत्याह—पटान्यत्वैकस्वभावान्यत्वे पटान्यत्व-
मेकैकः स्वभावो यस्य वस्तुनोऽधिकृतस्य तत्पटान्यत्वैक-
स्वभावं तस्मादन्यत्वं पटान्यत्वैकस्वभावान्यत्वं तस्मिन् प-
टान्यत्वैकस्वभावान्यत्वे सति पटवदिति निदर्शनम्, कट-

शकटादीनां भावानां तद्भावापत्तेः-पटभावापत्तेः, आपत्तिश्च तथास्वभावात् पटान्यत्रैकस्वभावादधिकृतवस्तुनः ; अन्य-स्वभावत्वात् कटादीनां पटभावापत्तिः, पटकटादिसमुदाया-भ्यत्वैकस्वभावे कथं पटान्यत्रैकस्वभावमुच्यते इत्युच्यते-अ-स्त्रिभूतान्येकान्यत्रैकत्वायोगात् । तथा चाह-अस्त्रिभूतस्येत्या-दि । अस्त्रिभूतस्य विविक्तवस्तुनः, एकस्वभावस्य अनेका-भ्यत्वैकत्वायोगे, अनेकेभ्यः पटादिभ्यः अन्यस्वमेकान्यत्वं तस्यैकत्वमेकान्यत्वैकत्वम्, तस्यायोगे, उक्तवस्तुत्वप्रस-ङ्गेन तस्मिन् सति तस्त्रिभूतया विविक्तवस्तुत्वैकस्वभावस्य चित्रतया । किमित्याह-एकान्तैकत्वाभावात् । विविक्तव-स्तुनः, एकस्वभावस्यातः प्रक्रमः । हेत्वन्तरमाह-पारम्पर्ये-णानेकजन्यजनकत्वाच्च अनेकधर्मकत्वं वस्तुन इति । पा-रम्पर्येणैकादिव्यवधानापत्त्या, जन्यश्च जनकश्च जन्यजनकः अनेकेषां जन्यजनकः, अनेकजन्यजनकस्तद्भावास्तस्मात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा एवमनभ्युपगमं, त-द्भावासिद्धेरधिकृतवस्तुभावासिद्धेः । अस्मादङ्गं परम्परा-हेतुनाऽपि सकाशात्, भावादधिकृतवस्तुनः, न हि पिता-महाद्यभावेऽपि पौत्रादिभाव इति भावनीयम् । इदं यु-क्तिमाह-तथाविधतद्भावभावित्वापत्तेः । तथाविधमेकादि-व्यवधानवत्त्वं तत् तद्भावभावित्वं च परम्पराकारणभाव-भावित्वं चैतदभापयतिस्ततः । एतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-पुष्कलस्य च तद्भावभाविनस्य, अनन्तराणां कारणेन, सहायोगात् । अयोगश्च तदा कारणादिकाले, तद्भावाभा-वात्-कार्यादिभावाभावात् ; अन्यथा जन्यजनकत्वाभावः सव्यतरगाविषाणवर्द्धित । अनन्तरजन्यत्वमेव कार्यस्य पर-म्पराजन्यत्वमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह-न परम्पराजनका-नां हेतुनाम्, अनन्तरजनकत्वायोगात् । अयोगश्च स्वभा-वादिभेदात्, स्वभावभेदः प्रतीतः, आदिशब्दात्-कालभेद-परिग्रहः । तद्वदेन च-स्वभावाद्भेदेन च, तत्तज्जनकत्वे त-वामनन्तरपरम्पराहेतूनां, तज्जनकत्वं-प्रक्रमाद् विविक्तकार-यजनकत्वं । किमित्याह-न तदेव तत् नानन्तरजन्यत्वमेव परम्पराजन्यत्वमिति निगमनम् ।

एवं जनकत्वेऽपि योजनीयमिति तच्चित्रस्वभावता, सु-खदुःखादिहेतुत्वाच्च, स्वभावभेदेन सुखादिजनकत्वात्, तेषां चाह्लादादिरूपत्वेन ज्ञानादन्यत्वात्, तत्स्वरूपेण बा-ह्यावेदनात्, ज्ञानभावेऽपि क्वचित्तदभावात्, तथानुभव-सिद्धत्वात् । अज्ञानत्वे कथममीषामनुभवः ? इति चेत् । सत्यादिवत्कथञ्चिज्ज्ञानाभेदात्, तदुदग्रत्वेन तथा त-ज्ज्ञानरञ्जनात्, उभयोस्तत्स्वभावत्वात्, युगपत्प्रवृत्त्यवि-रोधात्, सुखादिज्ञाने तथानुभवमिद्वत्त्वात्, तत्तद्वचन-सिद्धेश्च 'आविर्भावतिरोभावधर्मकं वस्तु न कृतार्थं प्रकृ-तिप्रवृत्तिः, तद्विरागात् तद्वृत्तिसंक्षयाच्च' इति वचन-प्रामाण्यात् । तथा 'अनित्यता सर्वसंस्कृतानां, दुःखता सर्वसाश्रवाणां, शून्यानात्मकते सर्वधर्माणाम्, अविका-रिणी तथाता' इति वचनप्रामाण्याच्चेत्यनेकधर्मकं वस्तु ।

एवमित्यादि । एवम्-उक्तनीत्या, जनकत्वेऽपि योजनीयम् । पारम्पर्येणानेकजनकत्वादधिकृतवस्तुनः, अन्यथा तद्भावा-सिद्धेः-ततोऽनेकभावाभिद्धेः परम्पराहेतुनाऽपि भावादेन-कषाम् । एवं शेषमपि स्वाध्यायं योजनीयम् । इत्थं, त-च्चित्रस्वभावता-तस्य वस्तुनश्चित्रस्वभावता । अनेकधर्म-कत्वमित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह-सुखदुःखादिहेतुत्वाच्च अनेक-धर्मकं वस्तु । कथमेतदेवमित्याह-स्वभावभेदेन सुखादिज-नकत्वाद् वस्तुनः । आदिशब्दाद्-दुःखमाह्लादनादिग्रहः । न ते तत्कृतज्ञानतोऽन्ये, इत्याशङ्कापोहायाह-तेषां च सुखार्थानामा-ह्लादादिरूपत्वेन हेतुना आह्लादरूपं सुखम्, परितापरूपं दुः-खम्, असंविदस्वभावो माह इति कृत्वा । किमित्याह-ज्ञानाद-न्यत्वात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-तत्स्वरूपेण आह्लादा-दिलक्षणं ज्ञानमेव बाह्यावेदनात् । इति चैतदवश्यम्-ज्ञानभावेऽ-पि क्वचित्प्रकृताऽऽदौ, तद्भावादाह्लादाद्यभावात् ; अभावश्च तथाऽनुभवासिद्धत्वात् ; आह्लादाद्यभावेनापि भाववदनादि-त्यर्थः । अज्ञानत्वं सति, कथममीषां सुखार्थानाम्, अनुभव इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-सत्यादिवत् । इति निदर्शनम् । आदिशब्दाद्-हेतुत्वादिग्रहः कथञ्चित् ज्ञानाभेदात् तथाहि-न तत्त्वमेव ज्ञानम्, सत्यमात्रत्वं ज्ञानस्य सर्वत्र ज्ञानप्रसङ्गः । अथ च ज्ञाने न तदाभ्युपगमनमिति । युक्त्यन्तरमाह-तदुदग्रत्वेन-सुखाद्युदग्रत्वेन, तथैकलोलीभावेन, तज्ज्ञानरञ्ज-नात्-सुखाद्विज्ञानरञ्जनात् । एतच्चैवमित्यमित्याह-उभयोः सुखाद्विज्ञानयोः, तत्स्वभावत्वात् रज्ज्यरजकस्वभावत्वात् । अत एव युगपत्प्रवृत्त्यविरोधात्, सुखार्थानां ज्ञानस्य चेति प्रक्रमः । अविराधश्च सुखाद्विज्ञानं, तथा कथ-ञ्चिद्विषयसुखादिवेदकत्वेन, अनुभवसिद्धत्वात् कारणात् अमीषामनुभव इति योगः । हेत्वन्तरमाह-तत्त-द्वचनसिद्धेश्च हेतोः । अनेकधर्मकं वस्तु । तस्मिन् त-स्मिन् सांख्यादिवचने यथासिद्धं तत् तथाभिधातुमाह-आविर्भावित्यादि । आविर्भावः-प्रकटभावः, तिरोभावस्त्वप्र-कटभावः, एतद्धर्मकं वस्तु प्रधानावश्यम्, इत्यनेकधर्मकता । तथा न कृतार्थं पुंसि प्रकृतिप्रवृत्तिमेहदादिभावेन, तद्विरागा-त्-पुरुषाविरागात्, तद्वृत्तिसंक्षयाच्च-प्रकृतिप्रवृत्तिसंक्षयाच्च ततश्चाविरागं प्रवृत्तिः, विरक्तं वृत्तिसंक्षयश्च, पुरुषोऽपि विर-क्तश्चाविरागश्चेत्यनेकधर्मकता, इति वचनप्रामाण्यात् । त-था, अनित्यता नश्वरता, सर्वसंस्कृतानां सर्वकृतकानां, दुःख-ता बाधायुक्तता, दुःखपरिणाम-दुःखत्वेस्कार-दुःखापेक्षया-यथासंभवं सर्वसाश्रवाणां सर्वरागाद्विज्ञानवताम्, शून्याना-त्मकं तत्त्वतस्तुच्छरूपे, सर्वधर्माणाम् व्यावृत्तिद्वारपरिकल्पि-तानामनित्यदुःखाद्विधर्मतोऽनेकधर्मकता, तथा, अविकारि-णी उपादानानामस्तकृतविकारशून्या, तथाता-बुद्धता तथा-भावरूपा प्राग्विकारभावेनानेकधर्मता, इति वचनप्रामाण्याच्च इत्थं च, अनेकधर्मकं वस्तु । एते च सर्व एव वस्तुनोऽनेक-विज्ञानाद्युपाधिभेदाभिज्ञाः स्वभावहेतुभेदा इति गमकाः, त-थ्याह-अनेकविज्ञानजनकत्वं तत्स्वभावः, स च कथञ्चित् तद्विषयाऽनेकधर्मकतया व्याप्तः, अन्यथा तत्तत्तोऽन्यत्वा-द्यभावः । एवं शेषेणपि हेतुषु भावनीयमिति ।

इह च ज्ञानावरणाद्यच्छादितरज्ज्वस्थः प्रमाता, बोध-

विशेषदर्शनात्, तस्याहेतुकत्वेऽप्ययोगात्, सदाभावादि-
प्रसङ्गात्, बोधमात्रस्याहेतुत्वात्, भेदकाभावे विशिष्ट-
स्वाभावात्, न्यायतोऽतिप्रसङ्गात्; तद्भावे च तस्यैवावर-
णात्वात्; इति तथाविधनयनपटलादिकल्पं तज्ज्ञानविशेष-
कारि विरुद्धचेष्टादिनिमित्तं ततोऽन्यत् तदिति तत्त्ववाद-
क्षयोपशमभावश्चास्य कालपरिणत्या विशिष्टानुष्ठानतश्च
तत्त्वस्वभावतया नयनपटलादिहामरूपः प्रतिप्राप्येव यथो-
चितं तथाविधचित्रावबोधलिङ्गावसेयः । तस्मिँश्च सति त-
स्मामर्थ्यत एव विषयस्त तज्ज्ञेयत्वपरिणतिभावात्,
विषयिणोऽपि तज्ज्ञातृत्वपरिणत्युपपत्तेः, उभयोस्तथा-
स्वभावत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः, अतिप्रसङ्गात्, नयन-
पटलादिहाम इव स्थूरावबोधानि, तदानुरूप्यत आधिद-
ङ्गनामिदं तथाविधवस्तुप्रक्षेपाऽवग्रहेहावायधारणारूपं म-
तिज्ञानसंज्ञितमिन्द्रियज्ञानमुपजायते, “तदिन्द्रियानिन्द्रिय-
निमित्तम्” इति वचनात् ।

इह चेत्यादि । इह चानेकधर्मकं वस्तुनि, जगति वा । किं,
मित्याह—ज्ञानावरणावाच्छादितः तत्पुद्गलप्रतिपक्षसामर्थ्यः,
क्षुब्धस्थः प्रमत्तता प्राणा । कुत एतदेवामत्याह—बोधार्थशेषद-
र्शनात्—बोधभेदोपलब्धः, इह वस्तुनि तस्य बाधविशेषस्य,
अहेतुकत्वे सति, अयोगात्, अयोगश्च सदाभावादिप्रसङ्गात् ।
आदिशब्दाद्—अभावग्रहः । बोधमात्रस्याऽहेतुत्वाद् बो-
धाविशेषं प्रति, भेदकाभावे—तदन्यवस्वभावे, विशि-
ष्टस्वाभावाद् बोधमात्रस्य, न्यायतोऽतिप्रसङ्गात् सर्व-
बोधार्थविशेषोपपत्त्या । तद्भावे च भेदकाभावे च तस्यैव
भेदकस्य, आवरणत्वात् इत्येवं, तथाविधनयनपट-
लाऽऽदिकल्पं तथाविधं स्वच्छं नैकान्ततो बाधविघात-
कारि, नयनपटलं प्रतीतम्, आदिशब्दात्—धोत्रादिमलग्रहः, ए-
तत्कल्पम्—एतत्तुल्यं, तज्ज्ञानविशेषकारि—तस्य क्षुब्धस्थप्रमातु
बोधविशेषकरणशीलं क्षयोपशमतो भावाभावाभ्याम्, इति
ज्ञानावरणव्यापार उक्ता वेदितव्यः । विरुद्धचेष्टादिनिमित्तमि-
त्यनेन तु आदिशब्दात्—क्षिप्तसारित्रमोहनीयादिव्यापार हानि,
ततश्चक्षुष्यप्रमातुः, तद्भावादेर्वा, अन्यर्थान्तरभूतं, तत्
ज्ञानावरणादिकर्म, इति तत्त्ववादः । क्षयोपशमभावश्चास्य
कर्मणः, कालपरिणत्या मन्दानुभावस्य, विशिष्टानुष्ठानतश्च
तीव्रविपाकस्य । अथवा—कालपरिणत्या विशिष्टानुष्ठानतश्चेति
समुच्चयपक्षः । तत्त्वभावनया तस्व कर्मणः, तत्त्वभाव-
नया—कालपरिणत्यादिक्षयोपशमस्वभावतयैत्यर्थः, नयनप-
टलादिहामरूपः क्षयोपशमभावः, तदेकान्तानिष्ठुतेः, इत्थं
निदर्शनमिति भावनीयम्, प्रतिप्राप्येव प्राणिने प्राणिने प्रति
प्रतिप्राप्येव, यथास्तिप्रतिप्रापि क्रियाविशेषणम्, यस्य य उ-
चितस्तथाविधाचित्रावबोधलिङ्गावसेयः, तथाविध उच्चाव-
खादिभेदेन चित्रावबोधस्तत्तद्विषयभेदेन एतलिङ्गावसेयः
क्षयोपशमभावः । तस्मिँश्च सति क्षयोपशमभावः, तत्साम-
र्थ्यत एव—क्षयोपशमभावसामर्थ्यत एव, अवग्रहादिकल्पमि-
न्द्रियज्ञानमुपजायते इति योगः । कथमित्याह—विषयस्य च-

टकादिः, तज्ज्ञेयत्वपरिणतिभावाद्—विशक्तिनेन्द्रियज्ञानक्षेय-
त्वपरिणतिभावात्, विषयाणांऽप्याह तदिन्द्रियज्ञानस्य,
तज्ज्ञातृत्वपरिणत्युपपत्तेः—प्रस्तुतविषयज्ञातृत्वपरिणत्युपप-
त्तेः । उपपत्तिश्च उभयोर्विषयज्ञानयोः, तथास्वभावत्वात्—
तज्ज्ञेयत्वतज्ज्ञातृत्वभयनस्वभावत्वात्, अन्यथा तत्त्वस्व-
भावत्वमन्तरेण, तदनुपपत्तेः—विषयविषयिणोस्तज्ज्ञेय-
यत्वतज्ज्ञातृत्वपरिणत्युपपत्तेः । अनुपपत्तिश्चातिप्रसङ्गात्
तत्त्वस्वभावतामन्तरण तज्ज्ञेयत्वतज्ज्ञातृत्वभावे तद्वत्त-
दन्तरापत्त्याऽतिप्रसङ्ग इति भावनीयम् । नयनपटलादिहाम-
स इत्यति निदर्शनम् । स्थूरावबोधानि, आदिशब्दात्—तथा-
विधचेष्टाग्रहः । तदानुरूप्यतः—प्रकृतात् क्षयोपशमभावानु-
रूप्येण, आधिदङ्गनामिदं सज्जमविप्रतिपत्त्या, तथाविधवस्तु-
प्राप्त्य-तज्ज्ञेयत्वपरिणतवस्तुप्राप्त्य-तत्त्वविषयं सदाभा-
वादिप्रसङ्गेन, अवग्रहेहावायधारणारूपं परिस्थूरजातिभे-
देन, मतिज्ञानसंज्ञितं स्वतन्त्रं, इन्द्रियज्ञानमुपजायते, स-
र्विकल्पमत्र इन्द्रियज्ञानता चाऽस्य “तदिन्द्रियानिन्द्रियनि-
मित्तम्” इति वचनात् । तन्मतिज्ञानम्, इन्द्रियानिन्द्रियनि-
मित्तम् । अनिन्द्रियं मनः । एतन्निमित्तम् । इति सविकल्प-
कमेतत् ।

अवग्रहस्वरूपाभिधिर्मन्याऽऽह—

तत्राव्यक्तं यथास्वमिन्द्रियैर्विषयाणामालोचनावधारण-
मवग्रहः । अवग्रहीते विषयार्थैकदेशात् शेषानुगमनेन नि-
श्चयविशेषजिज्ञासाचेष्टा ईहा । अवग्रहीते विषये सम्यग-
सम्बन्धमिति गुणदोषविचारणायवसायापनोदोऽवायः ।
धारणा—प्रतिपत्तिः, यथास्वं मत्प्राप्त्यनम्, अवधारणं च
न चैकत्वाद् बोधस्यैव चातुर्विध्याभावः, सर्वार्थैकत्वासिद्धेः
क्रमेण भावात्, संपूर्णभवनेऽनियमात् दृश्यत एवेहाद्यभा-
वेऽपि कचिदवग्रहमात्रम्, तथा निरवायेहा, अनिर्धारण-
श्चावायः, तथा तदनुभवसिद्धेः । अत एवैकत्वमपि कथ-
ञ्चिदेकाधिकरणत्वात् तत्रैव प्रवृत्तेः तद्व्यवहाराणामितरे—
तरानुवेधात् तथा च यदिदं तदा दृष्टमपि नोपलक्षितम्,
ईषल्लक्षितमपि न सम्यग्ज्ञातम् तदिदानीमवधारितम्, इ-
त्यस्ति व्यवहारः । न चायं भ्रान्तः, अविगानेन प्रवृत्तेः ।
अत इदमेकाऽनकमन्वयव्यतिरेकवद् दीर्घमपि कालसौ-
ख्यात् तथावभासत इति ।

तत्राव्यक्तमित्याह तत्राने पूर्ववत्, अव्यक्तमस्फुटम्,
आलोचनावधारणमिति योगः । तद्वद्विशिष्यते यथा-
स्यामिति यथाऽमीयम् इन्द्रियैः स्पर्शनादिभिः विषयाणां—
स्पर्शादीनां, यथाऽमीये यो यस्य विषय इत्यर्थः, आलो-
चनावधारणमिति—आत्मर्यादायां, लोचने—दर्शनम् । एत-
त्तुक्तं भवति—मर्यादायां सामान्यस्यानिर्देश्यस्य स्वरूपनामा-
दिकल्पनारहितस्य, दर्शनम्—आलोचने तद्वदावधारणमालोच-
नावधारणम्, एतद्वग्रहोऽभिधीयते, अवग्रहणमवग्रह
इत्यव्यवहारादिनि । एवमवग्रहं कथयित्वा ईहास्वरूपं कथय-
न् आह—अवग्रहीत इत्यादि । अवग्रहीत इत्यनेन क्रमं दर्शयति ।

अवगृहीते सामान्ये, ईहा प्रवर्तते । तामाह—विषयार्थेके-
त्यादि । विषयः—स्पर्शादिः, स एवाऽर्थ(यं)माणत्वादर्था विष-
यार्थः, तस्यैकदेशः सामान्यमभिदेश्यादिरूपम्, तस्माद् वि-
षयार्थैकदेशात् परिच्छिन्नादनन्तरं स्पर्शमात्रप्रदे तस्य सर्ष-
कुणालस्पर्शसाधर्म्याच्छ्रुतानुगमनेन समुत्पन्नानुगमनात्वादि
विशेषत्यागोपादानाभिमुख्यरूपेण, न संशय इव सर्वोत्तम-
परिच्छिन्नचित्तभावतोऽनुगमनेन । किमित्याह—निश्चयवि-
शेषजिज्ञासाबोधेति । निश्चीयतेऽसाविति निश्चयः मृणाल-
स्पर्शादिः, स एव विशेष्यतेऽन्यस्मादिति विशेषः, तस्य
ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा तथा बोधा-बोधः स्वतत्त्वात्मव्यापा-
दरूपा, ईदोक्तये । एवमीहामभिधायऽवायमभिधानुमाह-
अवगृहीत इत्यादि । अनेनापि क्रममाह । अवगृहीतं वि-
षये स्पर्शसामान्यादौ, ततः सम्यक्सम्यगिति, मृणालस्पर्-
श इत्येवमादानाभिमुख्यं सम्यक्, तत्र तन्मात्रानुगुण्यात् ;
न अहिरुपर्श इत्येवं परित्यागाभिमुख्यमसम्यक्, तत्र त-
ज्ज्ञावैगुण्यात् । इति एवमीहायां प्रवृत्तायां सत्याम्, ततः
किमित्याह—गुणदोषविचारणायवसायापनोदः—अवाय इति ।
इह मृणाले, साधारणा धर्मो गुणः, तत्रास्त्वर्था तु दोषः,
तयोर्विचारणा—मार्गणा तथा व्यवसाया—विमलनरबोधः
स एवापनोदः—मृणालस्पर्श एवेति निश्चयावपनुदति तत्र-
हामिति कृत्वाऽवाय इत्ययमेवंविधोऽपनोदोऽवाय इति,
अवेतीत्यथायः—निश्चयेन परिच्छिन्नसीत्यर्थः । एवमवायमभि-
धायानुना धारणामभिधत्तस्याऽऽह—धारणेत्यादि । धारणेति
लक्ष्यं, प्रतिपत्तिरूपयोगाप्रच्युतिः । यथास्त्विति । यथावि-
षयं यो यः स्पर्शादिविषयः मृणालस्पर्शानुभवस्याऽनाश
इत्यर्थः, तथा मत्तवस्थानाम्प्रत्युपयोगान्तरंऽपि शक्नुया-
या मतेः कच्चिदवस्थानम्, तथाऽवधारणं चेति कालान्त-
रानुभूतविषयगोचरं स्मृतिज्ञानमिति भावः । एवमेतेनावि-
च्युतिवासना—स्मरणरूपा त्रिविधा धारणेत्युक्तं भवति । न
चेत्यादि । न चैकत्वाद्वबोधस्याऽवबोधसामान्यापत्त्या, इह
प्रतिज्ञाने हिन्द्रियप्रत्यक्षे, ज्ञातुर्विध्याभावोऽवप्रहादिभेदेन ।
कुत इत्याह—सर्वैकत्वासिद्धेः अवबोधस्य । असिद्धिश्च
क्रमेण भावादवप्रहादीनाम्, तथा संपूर्णभवेनावप्रहाद्वार-
म्य धारणान्तभवेन, अनियमात् कारणात् । आधिकृतोप-
दर्शनायाह—दृश्यत इत्यादि । दृश्यत एव लोके, ईहाय-
मावेऽपि, आदिशब्दादवायादिप्रहः, कविदेवत्तादौ,
अवप्रहमात्रम् तथा निरवायहा दृश्यते कश्चित्, निर्धारण-
आवायो दृश्यत कश्चित् ; तथा तदनुभवसिद्धेः केवलत्वे-
नाऽवप्रहादीनामनुभवसिद्धे कारणात्, न ज्ञातुर्विध्याभावः ।
अत एव तथा तदनुभवसिद्धेरेव, एकत्वमप्यवप्रहादीनाम् ।
युक्तिमाह—कथंचिदेकाधिकरणत्वात् । तत्तज्जर्मप्रहणेन । अ-
त एव आह—तत्रैव प्रवृत्तेः अवप्रहादिगृहीत एवेहादि-
प्रवृत्तेः, कथञ्चिदिति वर्तते । एतत्स्पर्ष्टनायैवाह—तद्वेद्य-
धर्मोणाम्—अवप्रहादिवेद्यस्वभावानाम्, इतरेतरानुवेधात्—अ-
न्यान्मानुवेधात् । एतदेव भावयति—तथाचेत्यादिना । तथाच
कश्चिदं तदा—तस्मिन् काले, दृष्टमपि सविति, अनेनावप्र-
हव्यापारमाह । नोपलक्षितं न सामीप्येन तदितरजर्मलो-
चनया लक्षितम्, अनेनहाव्यापारनिषेधमाह । तथेवप्रहादि-

तमकीहवा, न सव्यवृत्तात्मकावकपेव, तद्विधानी क्व न
सम्यक् ज्ञातं तत्संप्रप्तम्, अवधारितं सम्यक्त्वज्ञाय चेत्-
सि स्थापितम्, इत्यस्ति व्यवहारस्तद्वेद्यधर्मोणामितरेतरा-
नुवेद्यव्यवस्थापकः । न चार्थं व्यवहारो ज्ञानतः । कुत इत्याह
अविगमेन प्रवृत्तेः कारणात् । प्रवृत्तयोजनया निगमनमाह-
अत इत्यादिना । अतोऽस्मात् कारणात्, इदं मतिज्ञानसं-
क्षितमिन्द्रियज्ञानम्, एकानेकमवप्रहादिसमुदायात्मकत्वेन,
अन्यव्यतिरेकवदनुवृत्तिव्यावृत्तिस्वभावं दीर्घमप्यवप्रहा-
दिक्रमभावित्वेन, कालसौख्यादेतोः तथावभासते प्रक्रमात्
युगपदिवभावभासते, न तु युगपदेवेत्यर्थः ।

आह—एवमपि तत्तज्जर्मवप्रहादेः सर्वेषामवप्रहादित्वप्र-
सङ्गः । न, स्थूरेतरधर्मालम्बनावरणभेदतः क्रमभवेन त-
थाप्ररूपणात्, तत्त्वतस्त्वयमदोष एव । एवं चावप्रहादि-
भावे तत्तज्जर्मबोधात् केषाञ्चित् तथास्वभावत्वेनाक्षरानुवृ-
तबोधवोध्यत्वात्, तेष्वन्यथा नीलादाविव पीतादित्वेन
बोधाप्रवृत्तेः, ज्योपशमसामर्थ्यतोऽक्षरप्रायोग्यद्रव्यप्रह-
णाविरोधात्, तथाविधानुभवस्यान्यथानुपपत्तेः, स्व-
संबेद्यत्वेन प्रतिक्षेपायोगात् सन्न्यायत एव सिद्धं सविक-
ल्पकं प्रत्यक्षमिति ।

आह—एवमप्यवप्रहादिभावे, तत्तज्जर्मवप्रहादेः, आदिश-
ब्दात्—तत्तज्जर्मसमर्थपर्यालोचनादिप्रहः, सर्वेषामवप्रहादी-
नां मतिभेदानाम्, अवप्रहादित्वप्रसङ्गाऽन्वर्थयोगेन, आदि-
शब्दादीहादिप्रहः । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवम् ।
कुत इत्याह—स्थूरेतरधर्मालम्बनावरणभेदतः कारणात्,
स्थूरेतराश्च ते धर्मोश्च स्थूरेतरधर्मोः, इतरे—स्वभावाः, ते
एवालम्बनम्, एतदावरणं चेति विप्रहः, तयोर्भेदस्तस्मात्,
क्रमभवेन तथाप्ररूपणादवप्रहादित्वेन प्ररूपणात् ; तथा-
हि—स्थूरधर्मालम्बनेऽवप्रहः, सूक्ष्मधर्मालम्बने ईहादिवः,
एवमन्यद्वप्रहावरणम्, अन्यच्छब्दादः, इह आवरणप्रहणं
ज्योपशमोपलक्षणमवसेयम् । इत्थमुपन्यासस्तु भिन्नमेव तद्
बोधावारकमिति निदर्शनार्थम्, क्रमभवेन तु प्रसाधितमेव,
इत्यनस्तथाप्ररूपणं न्यायमेवेति भावनीयम् । तत्त्वतस्त्वयं
सर्वेषामवप्रहादित्वप्रसङ्गः, अदोष एवान्वर्थयोगतस्तथा-
घटनादिति । एवं चोक्तनीत्या, अवप्रहादिभावे सन्न्यायत
एव सिद्धं सविकल्पकं प्रत्यक्षमिति योगः । कुत इत्याह—
तत्तज्जर्मबोधात्—वस्तुसदादिधर्मबोधात् । तथा, केषाञ्चिद-
र्माणं, तथास्वभावत्वेन हेतुना, अक्षरानुगतबोधवोध्यत्वा-
दीहादिगोचराणां, विशिष्टमनेऽनुगतत्वापलक्षणमतम् ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—तेषु अक्षरानुगतबोधवो-
ध्येषु धर्मेषु, अन्यथा नीलाऽऽदिविव वस्तुनि पीतादित्वेन
रूपेण, बोधाऽप्रमनेः कारणात् । कुतस्तत्राक्षरप्रायोग्यद्र-
व्यप्रहणमित्याशङ्कानिरासायाह—ज्योपशममत्यादि । ज्यो-
पशमसामर्थ्येनः कारणात्, अक्षरप्रायोग्यद्रव्यप्रहणाविरो-
धात्, स हि ज्योपशम एव तादृशो यो भाषाद्रव्याणि प्रा-
द्वक्षतीत्यर्थः । इत्थं चैतद्वक्त्रीकर्तव्यमित्याह—तथाविधानुभ-
वस्य अक्षरानुगतबोधरूपस्य, अन्यथाक्षरप्रायोग्यद्रव्यप्रह-

अनन्तरं च अनुपपत्तेः कारणात् । अथ च स्वसंवेद्यत्वेन हेतुना, प्रतीतिरप्यपेक्षया । किमत्याह—स्वभावात् यद्य-उ-क्तनीत्या सिद्धं साविकल्पकं प्रत्यक्षमिति ।

एतेन यत्परिणाम्यधायि—‘इतश्चेतदेवम्, अन्यथा स्वाभिधानविशेषणोपेक्षा एवार्था विज्ञानैर्नवसीयन्त इति प्राप्तम्, अस्त्वेवमपि को दोष इति चेत्, एतदाशङ्क्य निवृत्तेदानीमिन्द्रियज्ञानवार्ता अभिधानविशेषस्मृतेरयोगात्, इत्यादि । तदपि परिहृतमवगन्तव्यम्, अभिधानविशेष-योजनासिद्धेः वाच्यतद्बोधयोरेव तत्त्वभावत्वात् । न हि सर्वत्रैव स्मृत्येषो वाच्ये वाचकप्रयोगः, तथाऽननुभवात्, अन्तर्जलपाकारबोधोपलब्धेः, प्रयोगे उच्चार्यमाणस्य शब्दान्तरत्वात्, तस्यापि तद्वलेनैव प्रवृत्तेः, तदसंपृक्त-बोधवताऽनुच्चारणात् । प्रष्टा व्यभिचार इति चेत् । न, तस्यापि प्रभाभिलापसंपृक्तबोधवत्त्वात्, अन्यथा प्रभाभा-वात् वस्तुनश्चानेकत्वभावेन तस्याप्यभिधेयत्वात्, सर्व-वस्तुनामेव प्रायस्तथा तथा सर्वशब्दवाच्यस्वभावत्वात्, तत्तद्द्रव्याद्यपेक्षयापशमभेदतस्तस्तस्तत्र तत्राविल-म्बितादिप्रतीतिभावात्, अविगानेन तथा व्यवहारसिद्धेः, अस्य चान्यथाऽप्योगात्, निमित्तानुपपत्तेः ।

एतेन—अनन्तरादिनेन न्यायेन, यत्परिणाम्यधायि—पूर्वपक्षवादिना, अभ्यधायि—अभिहितं पूर्वपक्षग्रन्थे । यदभ्यधायि तदा-ह—‘इतश्चेतदेवम् अन्यथा स्वाभिधानविशेषणोपेक्षा एवार्था विज्ञानैर्नवसीयन्त इति प्राप्तम्, अस्त्वेवमपि को दोष इति चेत्, एतदाशङ्क्य निवृत्तेदानीमिन्द्रियज्ञानवार्ता, अभिधानविशेषस्मृतेरयोगादित्याह—‘व्याख्यातमवैतदिनि न व्याख्यायते । तदपि परिहृतमवगन्तव्यम् । किमत्याह—अभिधानविशेषयोजनाऽसिद्धेः कारणात् । अस्मिद्धं वाच्य-तद्बोधयोरैव—अर्थतज्ज्ञानयोरैव, तत्त्वभावत्वात् प्रकृमात् स्मृत्यनपेक्षाभिधानविशेषप्रवर्तनम्भावत्वात् । अमुमेवार्थे रूपद्वयप्राह—न हीत्याह । न यस्मात्सर्वत्रैव वाच्य इति योगः, स्मृत्यपेक्षा वाचकप्रयोगः । कुतो नेत्याह—तथा स्मृत्यपेक्षा-योगरूपत्वेन, अननुभवात् कारणात् । कथमननुभव इत्याह—अन्तर्जलपाकारबोधोपलब्धेः । इह प्रकमे तस्यतोऽस्यैव स्मृतिवत्त्वादित्यर्थः । तथा चाह—प्रयोग—भाषाविषय, उच्चा-र्यमाणस्य शब्दस्य, शब्दान्तरत्वात्, अन्तर्जलपाऽऽकार-बोधशब्दमधिकृत्य, तस्याऽपि प्रयोगे उच्चार्यमाणस्य श-ब्दान्तरस्य, तद्वलेनैव अन्तर्जलपाकारबोधशब्दसामर्थ्येनैव, प्रवृत्तेः । कुत एतदर्थमित्याह—तदसंपृक्तबोधवता—शब्दा-संपृक्तबोधवता, अविकल्पबोधवतैत्यर्थः, भाषकेनेति प्रकमः । किमित्याह—अनुच्चारणात् कारणात्, प्रष्टा पुरुषेण व्यभिचारः, स हि तदसंपृक्तबोधवान् तत्पृच्छन् स-मुच्चारयति, अन्यथा प्रष्टायां तत्त्वज्ञानादिवेति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न । तस्यापि प्रष्टुः प्रष्टाभिलापसंपृक्त-बोधवत्त्वात् । इति चेत्तद्वत्कीर्तयामित्याह—अन्यथा एव-

अननुपपत्तेः, अविकल्पबोधवतः प्रष्टाभावात् तस्मात्कि-ञ्चिज्ज्ञानं किञ्चिदज्ञानमस्तत्रैव पृच्छनीति भावनीयम् । वस्तुनश्च वाच्यस्य, अनैकत्वभावेन हेतुना, तस्यापि प्रष्टनशब्दस्य अभिधेयत्वात् कारणात् । अभिधेयत्वं च सर्ववस्तुनामेव, प्रायो बाहुल्येन, अन्तर्जलपाऽधर्मात् विहाय, तथा चित्रसमयादियोगेन, सर्वशब्दवाच्यस्वभावत्वात् । एतदेव लेशतः प्रकटयति—तत्त्ववत्त्वात् । तच्च तत् तद्द्रव्यं च तत्तद्द्रव्यमुदकादि, आदिशब्दात्—क्षेत्रकाल-विग्रहः, तत्तद्द्रव्याद्यपेक्षान इति तत्तद्द्रव्याद्यपेक्षेः, तत्तद्द्र-व्याद्यपेक्षेणास्ती क्षयापशमभेदश्च भेदा—विशेष इति विशिष्ट-इत्यस्मात् । ततस्ततः प्रकृमाच्छब्दाधीरोदकादिः, तत्र तत्तद्द्रव्यादी वस्तुनि, अविलम्बितादिप्रतीतिभावात्, अ-विलम्बिता—अव्यवहृता, यथा नीरशब्दाद्विज्ञातस्येत्याद-कार्थे नप्रतीतिः, विलम्बिता तु तस्यैवाव्यवहृतमागतस्य अन्यथा समयग्रहणे उदकादित्यत् तत्रेति, इयमादिशब्देन गृह्यते । अन्या च चित्रा सत्यतगादिकेपि प्रतीतिभावश्च, अविगानेन तथाविलम्बितादिवेन, व्यवहारसिद्धेः कार-णात्, अन्य च व्यवहारस्य, अन्यथा सर्ववस्तुनामेव प्रायस्तथा सर्वशब्दवाच्यस्वभावतामन्तरेण, अपेक्षायात् । अयोगश्च निमित्तानुपपत्तेः, तथाहि—किमन्यथाभिमतम्, तत्तत्त्वभावतामन्तरेण ? अनिमित्तस्य च सदाभावादि-दाह इति भावनीयम् ।

एवं च सर्वशब्दानामपि प्रायो यथोक्तं सर्ववस्तुवाचकत्व-मिति । क्षयोपशमानुरूपा च ह्यवस्थानां प्रतीतिः । इति न समं सर्वथा वा तदवसायः । न अनैकप्रदीपावभासि-तेऽपीन्द्रनीलादी मन्दलोचनादीनां सर्वाकारं समो वा तद्बोधः, तथाऽननुभवात्, निमित्तभेदात् । न चासौ न तन्निमित्तः, तद्भावे भावात्, तदभावे चाभावादिति । दीपमण्डलादिदर्शनाद् व्यभिचार इति चेत् । न । तस्य तन्निमित्तत्वेऽपि भ्रान्तत्वात्, भ्रान्तरदोषैर्गुण्येनोत्पत्तेः, तद्विकलेनादर्शनात् ; इन्द्रनीलादिधर्माणां तु तदन्यवे-दिनाऽपि वदनात्, सूक्ष्मधर्मद्रष्टाऽपि स्थूराणां ग्रहणात्, तथाप्रतीतिः । न चैवं दीपादिद्रष्टा तद् गृह्यते, इति दीप-विजृम्भितमेतत् ।

एवं च सर्वशब्दानामपि निर्गोकादीनां, यथोक्तम्—प्राय-स्तथा सर्ववस्तुवाचकत्वभावत्वेन, इह प्रायोग्रहणाद् मृषा-भाषाधर्मणोऽप्यव्यवहृत्यव्यवहृत्यव्यवहृत्यः, एवं यथोक्तम्, सर्व-वस्तुवाचकत्वं सर्वशब्दानामपि । क्षयोपशमानुरूपा च ह्यव-स्थानां विश्लेषणान्यथानुपपत्त्या प्रमातृणां, प्रतीतिरिति कृत्वा, न समं—न युगपत्, सर्वथा वा सर्वथा प्रकारैरवि-लम्बितादिभिः, तदवसायः प्रकृमाद् वाच्यवस्तुस्वभावा-वसायः । अमुमेवार्थे इष्टान्तराणां पदार्थप्राह—न हीत्या-दिना । न यस्मादनैकप्रदीपावभासितेऽपीन्द्रनीलादी रत्न-विशेष, मन्दलोचनादीनां प्रमातृणाम्, आदिशब्दाद्—अमन्दलो-चनादिग्रहः । सर्वाकारं तन्प्रदीपावभासापेक्षया, समो वा तुल्यो वा, तद्बोधः—इन्द्रनीलादिबोधः । कुतो नेत्याह—

तथाऽननुभवात् सर्वकारसमयेनाऽननुभवात् । अननुभवश्च निर्मितभेदात् प्रदीपावभासितेन्द्रनीलाद्वैधमभेदावित्यर्थः । न चान्नायसर्वाकारोऽसमश्चिप्रस्तङ्गाधः, न तन्निमित्तो-नेन्द्रनीलादिनिमित्तः । कुत इत्याह—तद्भावे—प्रस्तुत-न्द्रनीलादिभावं, भावात्, तदभाव चाभावादाति । न तद्भावभावित्वमात्रं नियमेन तन्निमित्तत्वे निर्मितत्वात्त्याह—दीपमण्डलादिदर्शनात् आदिशब्दाद्—शुद्धादिग्रहः, व्याभिचारस्तद्भावभावित्वस्य नियमनिमित्तत्वे, उक्तं च—“मयूचन्द्रकाकारं, नीललोहितलोभम । संपश्यन्ति प्रदीपाद-मण्डलं मन्दचक्षुषः ॥ १ ॥” इत्यादीति चत् । एतदाशङ्क्याह—न, तस्य मण्डलादिदर्शनस्य, तन्निमित्तत्वेऽपि-प्रदीपनिमित्तत्वेऽपि, भ्रान्तत्वात् कारणात् । भ्रान्तत्वं चान्तरदीपाद् नयनरोगाद् वैशुण्यम् आन्तरदीपवैशुण्यं तत्र प्रधानहनुना, उत्पन्नः । एतच्चैवमेवात्र द्रव्यज्ञाह—तद्विकलन—आन्तरदीपविकलन, दृष्टान्ति सामर्थ्यात्, अदर्शनाद् दीप सत्यापि दीपमण्डलाद्, इत्यान्तरदीपवैशुण्यस्य प्रधानता । मा भूतिन्द्रनीलादावप्येवमिति व्यातिरक-माह—इन्द्रनीलादिधर्माणां तु अनेकदीपावभासितानां, तदन्यवेदिनापि—धर्मान्तरादिनापि प्रमात्रा, वेदनात् । एतदेवाह—सूक्ष्मधर्मदृष्टाऽपि प्रमात्रा, स्थूराणां ग्रहणात् । ग्रहणं च तथाप्रतीतिः, सत्संस्थानादिधर्मग्रहणसंगतव तत्कान्त्यादिप्रतीतिरिति भावनीयम् । न चैवं दीपाद्वद्विषय-रूपेण, अविशेषत एव तद् दीपमण्डलादि गृह्यते । इति दीपविजृम्भितमेतद् दीपमण्डलादिदर्शनामिति ।

दीपादमदर्शनमिदं सर्वधर्मदर्शनमेव दोषजमस्त्विति चेत् । अदोषजं तर्हि कीदृक ? निर्विकल्पेन निरंशवस्तुग्रहणम् । न तत्राप्युक्तवत्तदाशङ्काऽनिवृत्तः । एकस्यानेकस्वभावत्वविरोधात्, तस्यान्याय्यत्वात् तन्निवृत्तिरिति चेत् । किं तदनेकस्वभावम् ? किमत्रोच्यते ? वस्तुस्वलक्षणमेव । न, तस्य स्थूराकारप्रतिभासिनोऽमर्यात्, अणूनां चाप्रतिभासनात्, समूहस्याद्रव्यमर्यात्, तेषामेव तत्त्वं तद्वदनुपलम्भात्, समुदायदृश्यस्वभावत्वेनैकस्वभावत्वप्रसङ्गात्, प्रत्येकमदृश्यस्वभावत्वात्, तत्तद्वद्वत्तदनणुत्वप्रसङ्गात् समुदायदृश्यस्वभावतया अन्यथा योगिभिरप्यदर्शनात्, तथापि तदणुत्वकल्पनेऽतिप्रसङ्गत्, अन्याणूनां समुदायादर्शनेऽपि तद्भावप्रसङ्गत्, तैस्तद्वददर्शने चानेकस्वभावतापत्तेः, तेषामेवायोगिभिरन्यथा दर्शनात्, अन्यथाऽन्यतरविज्ञानस्याविषयत्वप्रसङ्गत्, दृष्टविरोधात्, भिन्नसंस्थानबुद्ध्यसिद्धेः, तत्त्वतोऽणुसमुदायाविशेषतस्तदयोगात् अस्या-श्चानुभवसिद्धत्वात् प्रतिषेपायोगात्, सर्वत्रानाश्रामप्रसङ्गात्, विशेषहेत्वभावात्, तत्त्वव्यवस्थानुपपत्तेः । इति बाह्यालम्बनवादिनैकानेकस्वभावमेव तदङ्गीकर्तव्यम् । तत्राप्यनुपप्लुतप्रमात्रविगानसंबन्धः स्वभावाः वस्तुमन्तः, तदन्ये पुनर्नेति, तथालोक नुभवमिदं, अन्यथा तद्वाधया सर्वमे-

वासमञ्जसम्, अनिवन्धनत्वात्, इत्युक्तैकान्ततः शुष्कतर्कानुसारिणी सूक्ष्मक्षिका, अनया हि भवदध्यक्षलक्षणमप्यसंभवेति वक्ष्यामः ।

दीपादित्यादि । दीपात् सकाशात्, असदर्शनसिद्धेः कारणान्, सर्वधर्मदर्शनमेव ; सत्त्वादिदर्शनामत्यर्थः, दोषजमस्त्विति चेत् । एतदाशङ्क्याह—अदोषजं तर्हि कीदृक दर्शनम् ; यदपत्तयेतदाशङ्क्यामत्यर्थः । निर्विकल्पेन चानेन, निरंशवस्तुग्रहणमदोषजं दर्शनमित्यभिप्रायः । एतदाशङ्क्याह—न तत्रापि यथादिने दर्शनं, उक्तयद् यथोक्तम्—दीपादन-दर्शनामिदं गिन्यादि, तदाशङ्काऽनिवृत्तः—दीपजाशङ्कानिवृत्तः । एकस्य वस्तुन, अनेकस्वभावत्वविरोधात् कारणात्, तस्याऽन्याय्यत्वादेनेकस्वभावत्वस्य, तन्निवृत्तिर्निर्विकल्पेन—निरंशवस्तुग्रहणं दीपजाशङ्कानिवृत्तिः, तद्भावसमर्थानिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—किं तदनेकस्वभावत्वं निरंशं, यद्भावसंभवेन तद्दर्शनमदोषजं स्यादिति । किमत्रोच्यते, वस्तुस्वलक्षणमैकमेकस्वभावम् । एतदाशङ्क्याह—न, तस्य स्वलक्षणस्य, स्थूराकारणोर्ध्वोदितक्षणेन प्रतिभासने तच्छीले चेति विग्रहस्तस्य घटादेरित्यर्थः, असत्त्वात् कारणात्, संख्यात्मकत्वेनाऽणूनां चाप्रतिभासनात्, इत्यादि—बाह्यालम्बनवादिनैकानेकस्वभावमेतदङ्गीकर्तव्यमिति योगः । तथा, अणूनां चाप्रतिभासनादिति सिद्धमेव । न ह्यणवः पृथग्जनविज्ञानं प्रतिभासन्ते, तत्समूहः प्रतिभासत इत्ये-तन्निर्वासायाह—समूहस्य प्रक्रमादणुसमूहस्य, अद्रव्यस्वभावपरमार्थसत्त्वात् । तद्व्यातिरिक्ताऽद्रव्यसन्त एव तत्सन्त इत्येतद्व्यपगहायाह—तेषामेव अणूनां, तत्त्वं—समूहत्वं, तद्वदणुत्वं, अनुपलम्भात् ; तर्थाह—अणव एव समूहः, ते चाऽदृश्या इति । समुदायदृश्यस्वभावा इति समूह उपलभ्यन्त इत्यप्यसदित्याह—समुदायदृश्यस्वभावत्वे प्रक्रमादणुनाम् । किमित्याह—अनेकस्वभावत्वप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च प्रत्येकमदृश्यस्वभावत्वात् । अणूनां तस्य एव समुद्दिनेभ्यामेव इत्यत्रापि दोषमाह—तत्तद्वद्वत् तस्यः—प्रत्येकमदृश्यस्वभावस्य, तद्वद्वत् समुदायदृश्यस्वभावाऽणुमे-वेऽभ्युपगम्यमाने, तद्वदणुत्वप्रसङ्गात् तेषां समुदायदृश्यस्वभावानामनणुत्वप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च समुदायदृश्यस्वभावतया कारणेन । अन्यथा प्रत्येकत्वेनादृश्यस्वभावतया, योगिभिरप्यदर्शनात् । ततश्च समुदायदृश्यस्वभावा अपर एवेति भाषाः नाणव इति भावार्थः । आह च—तथापि—योगिभिरप्यदर्शनेऽपि, तदणुत्वकल्पने—समुदायदृश्यस्वभावानामणुत्वकल्पने । किमित्याह—अतिप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च अन्याणूनां प्रत्येकमदृश्यस्वभावानाम् । समुदायादर्शनेऽपि सति, तद्भावप्रसङ्गात्—समुदायभावप्रसङ्गात् । तैरित्यादि । नैः योगाभिगति प्रक्रमः, तद्वददर्शनं च तेषां समुदायदृश्यस्वभावानामेव भेददर्शनं च प्रत्येकदर्शने चाभ्युपगम्यमाने, अनेकस्वभावतापत्तेस्तेशाम् । आपात्तश्च तेषामेव योगिभिरदर्शनगोचरताम्, अयोगिभिरन्यथादर्शनात् । समुदायत्वेन दर्शनादित्यर्थः । इत्थं चैतदङ्गीकृतव्यमित्याह—अन्यथा पञ्चमनभ्युपगमे, अन्यतरविज्ञानस्य, योगिविज्ञानस्या-योगावज्ञानस्य वा, अविषयत्वप्रसङ्गात् तदालम्बनस्वभा-

वाभावान् । न चायं न्यायः प्रसङ्गः इत्याह—हृष्टप्रतिरोधा-
त् । अयोगिगणानाविषयत्वे हृष्टावरोधः, योगिगणानाविषयत्वे
चाभ्युपगमावरोध इति भावः । दोषान्तरमाह—भिन्नसंस्था
नबुद्धयसिद्धेः अणुसमुदायावशयेन घटशरावादिबुद्धयसि-
द्धेरत्यर्थः । अनुभवार्थं रूपप्रयोजन-तत्त्वतः-परमार्थेन, अ-
णुसमुदायाविशेषतः कारणात्, तदयोगाद् भिन्नसंस्थाना-
योगेन तदबुद्धययोगात् । यादं नामैवं ततः किमित्याह—
अस्याश्च भिन्नसंस्थानबुद्धेः, अनुभवसिद्धत्वात्, अत एव
प्रतिरोधायोगात्, अयागश्च सर्वत्रानाश्वसप्रसङ्गात्,
अनुभवप्रतिरोधो न सति । न चास्मादनुभवमात्रविषय इत्याह—
विशेषद्वैतभावात् अनुभवस्याणुसमुदायमात्रालम्बनत्वेन ।
सर्वत्रानाश्वस च तत्त्वव्यवस्थानुपपत्तिसिद्धिर्वादिवाधो-
क्त्या, इति-एवं, बाह्यालम्बनवर्तिना सर्वेण, एकान्तक-
स्यभावमेव तदालम्बनम्, अङ्गीकर्तव्यमित्याह—तत्रापि
पञ्चभूत आलम्बनं, अनुपपन्नप्रमात्रविगानसंवेद्याः स्व-
भावा धर्माः, वस्तुमन्तः-परमार्थमन्तः, इन्द्रनीलादौ स्थू-
र्गादिधर्मवत्, तदर्थं पुनर्न-उपपन्नप्रमात्रविगानसंवेद्या द्वा-
पमण्डलादिर्वादिना । कुत एतदेवमित्याह—तथालोकानुम-
वसिद्धेः कारणात् । अन्यथैवमनभ्युपगमे, तद्वाध्या-ला-
कानुभवबाधया, सर्वमेवासमञ्जसम् । कुत इत्याह—अनि-
वन्धनत्वाद् नियामकाभावात् । इत्ययमयुक्तकामन्तः शुष्कत-
कानुसर्गाणी जातिवादप्रधाना, सूक्ष्माक्षिका । किमित्ययुक्त-
न्याह—अनया यस्माच्छुष्कतकानुसर्गाण्या सूक्ष्माक्षिकाया,
भयदध्यक्षलक्षणमपि—भयनोऽध्यक्षलक्षणं “प्रत्यक्षं कल्पना-
पादम्” इत्याद्याप, असंभवमेवेति वक्ष्यामः ।

अतोऽनेकस्वभावे वस्तुनि क्षयोपशमानुरूपप्रतिपत्तावु-
क्तवदन्तर्जल्पाकारबोधसिद्धेरभिधानविशेषस्मृत्ययोगोऽवा-
धक एव । यदपि क्वचिद् वाच्योपलब्धौ तद्वाचकविशे-
षास्मरणं तदप्यनेकवाचकवाच्यत्वेऽस्य तथाविधावरण-
भावाद् विकल्पबोधवत् एव, अभिलाषाद्यसंसृष्टबो-
धाननुस्मरणात् तथाप्रतीतिरिति । एवं च ‘ सति ह्यर्थ-
दर्शनेऽर्थमन्विधौ हृष्टे शब्दे ततः स्मृतिः स्यात्, अग्नि-
धूमवत्’ इति नैकान्तसुन्दरम्, तदर्थस्याभिलाषासंसृष्टबो-
धनादर्शनात्, तथास्वभावत्वात्, शब्दान्तरस्मृतौ चोक्त-
वददोषात् । एवं च ‘ न चायमशब्दमर्थं पश्यति ’ इति
विचारणीयम् । यदि शब्दानास्कन्दितमिति । तदसिद्धम्,
केवलस्यैव दर्शनात् । अथाविकल्पज्ञानेन ततः सिद्ध-
साध्यता, शब्दार्थस्य तेनादर्शनात् । एवं च ‘ अपश्यंश्च
न शब्दविशेषमनुस्मरति ’ इत्येतदपि विचारास्पदमेव ।
यदि येनैव संसृष्टविज्ञानस्तमेव नानुस्मरतीति सिद्धसाध्यता
तस्य तदा तेनैव वेद्यमानत्वात् । अथ तत्प्रतिबद्धं शब्दा-
न्तरमिति । तदसिद्धम्, तस्य सति क्षयोपशमे तद्दर्शनात्
स्मरणोपपत्तेः । एवम् ‘अननुस्मरन्नयोजयति’ इत्यप्ययु-
क्तम्, तद्विज्ञानसंसृष्टस्य तथा योजनात्, इतरस्यापि तत्सं-

भवाविरोधात् । एवम् ‘अयोजयन्न प्रत्येति’ इत्यप्यमाप्रत-
मेव, शब्दान्तरमधिकृत्यायोजयतोऽपि प्रतीतेः, तद्व्यति-
रिक्तेन तूक्तवद्योग एव ‘इत्यायातमान्ध्यमशेषस्य जगतः’
इत्युक्तिमात्रम्, विवक्षिताभिधेयार्थशून्यत्वात्, उक्तवत्तदयो-
गादिति ।

एवं प्रामाणिकमभिधाय प्रकृतमुपक्रमे—अत इत्यादिना ।
अतोऽनेकस्वभाव वस्तुन्युक्तनीत्या व्यवस्थिते क्षयोपशमानु-
रूपप्रतिपत्तौ सत्याम्, उक्तवद् यथाक्तं तथा, अन्तर्जल्पाका-
रबोधसिद्धेः कारणात्, अभिधानविशेषस्मृत्ययोगोऽवाधक
एव, स्मृतेरेवान्तर्जल्पाकारबोधरूपतयाऽप्रवृत्तिप्रसङ्गादिति
हृदयम् । दोषान्तरपरिजिहीर्ष्याह—यदपि क्वचिद् वाच्योप-
लब्धौ सत्यां, तद्वाचकविशेषास्मरणं किमिदमित्यादि सा-
मान्यवाचकप्रवृत्तावय, तदप्यनेकवाचकवाच्यत्वेऽस्य वस्तु-
ना, तथाविधावरणभावाद्-वाचकविशेषास्मरणवरणभावात्
विकल्पबोधवत् एव-अस्मृतिपूर्वकशब्दसंपृक्तबोधवत् एवेत्य-
र्थः । कुत इत्याह—अभिलाषाद्यसंसृष्टबोधेनादर्शनाद्-
विशिष्टमन परिग्रहः, अननुस्मरणात् कारणात् । अननुस्म-
रणं च तथाप्रतीतिः, न ह्यवग्रहमात्रात् स्मृतिः, एवं च कृत्वा
सति ह्यर्थदर्शने-अर्थसाधनौ हृष्टे शब्दे ततः स्मृतिः स्यादन्वि-
धूमवदिति पूर्वपक्षोदितम्, नैकान्तसुन्दरम् । कुत इत्याह—
तदर्थस्य-शब्दार्थस्य, अभिलाषासंसृष्टबोधेनादर्शनात् । अद-
र्शने च तथास्वभावत्वात्-अभिलाषासंसृष्टबोधेनादर्शनस्वभा-
वत्वात् । शब्दान्तरस्मृतौ च-वाचकविशेषस्मृतौ च उक्तवद्
यथाक्तम्—तथाविधावरणभावाद्वाद्याद् तथा, अदोषात् ।
एवं च कृत्वा न चायमशब्दमर्थं पश्यतीत्येतत् पूर्वपक्षोदितं
विचारणीयम् । किमुक्तं भवति-अशब्दमिति, यदि शब्दाना-
स्कन्दितमिति । तदसिद्धम् । कुत इत्याह—केवलस्यैव तच्छु-
द्धानास्कन्दितस्य दर्शनात् । अथाविकल्पज्ञानेनाशब्दमर्थं प-
श्यति । एतदाशङ्क्याह—ततः सिद्धसाध्यता । कुत इत्याह—
शब्दार्थस्य तेन अविकल्पज्ञानेनाऽदर्शनात् । ततश्च विकल्प-
ज्ञानेन सशब्दमर्थं पश्यतीति भवति । अयमेव च शब्दार्थ
इति भावः । एवं चापश्यंश्च न शब्दविशेषमनुस्मरतीत्येतद्-
पि पूर्वपक्षोपन्यस्तं, विचारास्पदमेव । किमुक्तं भवति—न
शब्दविशेषमनुस्मरति?, यदि येनैव शब्दविशेषेण संसृष्टवि-
ज्ञानः प्रमाता तमेव शब्दविशेषं नानुस्मरतीति, एवं सिद्धसा-
ध्यता । कुत इत्याह—तस्य शब्दविशेषस्य, तदा तेनैव ज्ञाने-
न, वेद्यमानत्वात् तद्वाचकावनिर्माणेन । अथ तत्प्रतिबद्धम्-
प्रकृमाद् दृश्यवस्तुप्रतिबद्धं शब्दान्तरम्, न शब्दविशेषमनु-
स्मरतीति । एतदधिकृत्याह—तदसिद्धम् । तस्य-शब्दान्तर-
स्य, सति क्षयोपशमे तज्ज्ञानावरणकर्मणः, तद्दर्शनाद्-
न्यायप्रापितशब्दार्थदर्शनात्, स्मरणोपपत्तेः—स्मरणसंभ-
वात् । एवमननुस्मरणं योजयतीत्यापि पूर्वपक्षोक्तम्, अ-
युक्तम् । कुत इत्याह—तद्विज्ञानसंसृष्टस्य-शब्दस्यैति
प्रकृतम् । तथा—वाचकत्वेन, योजनात्, इतरस्यापि—
तत्प्रतिबद्धशब्दान्तरस्य तत्संभवाविरोधाद्—योजनासंभ-
वाविरोधात् । एवमयोजयन् न प्रत्येतीत्यपि ’ पूर्वपक्ष-
वचः, असांप्रतमेव-अशोभनमेव । कुत इत्याह—शब्दान्तरम-
धिकृत्य तत्प्रतिबद्धम्, अयोजयताऽपि प्रतीतेः, प्रकृमाद्

वस्तुनः, इति तद्व्यतिरिक्तेन तु प्रकमाद् विज्ञानसंस्पृष्टं, उ-
क्तवद्-यथोक्तम् तथा, योग एव, इत्येवम्, आयातमात्रम-
शेषस्य अन्त इत्युक्तिमात्रम्—वचनमात्रम् । कुन इत्याह—
विवक्षिताभिधेयाश्रयत्वात् । शब्दत्वं चाङ्गवद्—यथाङ्गं
तथा, तदयोगाद्-विवक्षितार्थायोगादिति ।

यत्पुनरेतदाशङ्कितम्—‘ अभिपतसेवार्थः प्रबोधयत्या-
न्तरं संस्कारं, तेन स्मृतिर्नार्थदर्शनात् ’ इति । पतदर्थतः
साधेन, क्षयोपशमस्य द्रव्यादिनिमित्तत्वाभ्युपगमात्, त-
दनुसारेण तत्प्रवृत्तिसंभवात् । यत्पुनरिदमुक्तम्—‘ न, त-
त्संबन्धस्याऽस्वाभाविकत्वात् ’ इति । एतदसाधु, उक्तव-
दस्वाभाविकत्वाभिधेः, वक्ष्यमाणत्वाच्चापोहाधिकारे ।
अतः समयाऽदर्शनेऽभावादित्युक्तम् । तस्य क्षयो-
पशमव्यञ्जकत्वात्, तद्भावं तु तदभावेऽपि भावात्,
क्वचित् तथोपलब्धेः, अन्यथा सदा तदपेक्षा स्यात् ।
एवं च पुरुषेच्छानोऽर्थानां स्वभावापराधृतेरित्यादि याव-
दशब्दसंयोजनमेवार्थं पश्यति दर्शनात् । इति । एतन्नि-
र्विषयमेव, अत्र ह्यनकस्वभावतापस्या वस्तुनो नैरात्म्यमिति
परं दूषणम् । एतच्चैकानकस्वभावतयाऽस्य तत्त्वतोऽदृश-
मेव, अन्यथा तदसंशयप्रमद्वगादित्युक्तप्रायम् । अतो विरो-
धिशब्दवाच्यत्वंऽपि तत्तत्स्वभावतया तथोपलब्धेर्न क-
श्चिद् दोषः ।

यत्पुनरित्यादि । यत्पुनरेतदाशङ्कितं परेण । किमित्याह—
‘ अभिपतसेवार्थः प्रबोधयत्यान्तरं संस्कारं, तेन स्मृतिर्नार्थ-
दर्शनादिति । एतदर्थतः अर्थमाधिकृत्य, साधेय—शोभन-
मेव । कथमित्याह—तदनुसारेण—अर्थाभिपतनानुसारेण, न-
प्रवृत्तिसंभवात्—क्षयोपशमप्रवृत्तिसंभवादिति । यत् पुनरि-
दमुक्तं पूर्वपक्षग्रन्थ एव—न, तत्संबन्धस्याऽस्वाभाविकत्वा-
त् इति । एतदसाधु—अशासनम् । कुन इत्याह—उक्तवद्-
यथाङ्गं प्राक् ‘ सर्ववस्तुनामेव प्रायस्तथा तथा सर्वशब्-
दाद्यस्वभावत्वादित्यादिना ’ तथा, अस्वाभाविकत्वासिद्धे-
स्तत्संबन्धस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चापोहाधिकारे, तदसाधिव-
ति । अतः समयादर्शनेऽभावादित्युक्तम्, तदुक्तम् ।
कुत इत्याह—तस्य समयस्य, क्षयोपशमव्यञ्जकत्वात्,
तद्भावं तु—क्षयोपशमभावं तु तदभावंऽपि—समयाभावंऽपि,
भावाद्—शब्दविशेषस्मृतिरिति प्रक्रमः । शब्दविशेषस्मृतिप्र-
द्वये चाऽत्र प्रतिपत्त्युपलक्षणं वेदितव्यम् । भावश्च कश्चिद्
विशिष्टक्षयोपशमवति प्रमातरि, तथोपलब्धेः समयाभावे-
ऽपि शब्दविशेषस्मृत्युपलब्धेः । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्या-
ह—अन्यथेत्यादि । अन्यथा—क्षयोपशमभावंऽपि, समयापे-
क्षाभ्युपगमे, सदा—सर्वकालं, तदपेक्षा स्यात्—समयापेक्षा
स्यात्, ततश्च सदा संकेताकरणादया व्यवहाराभावः ।
एवं च ‘ पुरुषेच्छानोऽर्थानां स्वभावाऽपराधृतेरित्यादि पूर्व-
पक्षवचने यावदशब्दसंयोजनमेवार्थं पश्यति दर्शनात् ’ इ-
त्येतम् । निर्विषयमेव । कुन इत्याह—अन्यथादि । अत्र य-
स्माद्, अनकस्वभावतापस्या वस्तुनो नैरात्म्यमिति परं दू-

षणमुक्तम् । एतच्च दूषणमेकानेकस्वभावतयाऽस्य वस्तुन-
स्तत्त्वतोऽदृशमेव, अन्यथैवमनभ्युपगमे, तदस्वप्रसङ्गा-
द् वस्तुनोऽस्वप्रसङ्गात्, इत्युक्तप्राये प्रायेणोक्तम्, अतो
विरोधशब्दवाच्यत्वंऽपि सति, वस्तुन इति प्रक्रमः, नस्त-
त्त्वभावतया कारणेन, तथोपलब्धेः—विरोधिशब्दवाच्यत्वेना-
पलब्धेः, नित्यानित्यादिशब्दप्रवृत्तितया न कश्चिद् दोष इति
प्रस्तुताधिकारनिगमनम् ।

स्यादेतत्, अनलशब्दो ह्यनले तदभिधानस्वभावतया
यमभिधेयपरिणाममाश्रित्य प्रवर्तते, न जले नास्ति,
जलानलसंभेदप्रसङ्गात्, प्रवर्तते च समवायलेऽनल-
शब्दः, तथाप्रतीतेः । इति कथमनयोर्वास्तवो योगः ?
इति । उच्यते शब्दस्यानेकस्वभावत्वात्, न ह्यनलशब्द-
स्याऽनलगत्याभिधेयपरिणामापेक्षी तदभिधानस्वभाव एवै-
कः स्वभावः, अपि तु तथाविलम्बितादित्वेन जलगता-
भिधेयपरिणामापेक्षी तदभिधानस्वभावेऽपि, तथा तत्प्र-
तीतेः, तद्विचित्र्येण दोषाभावात्, क्षयोपशमवैचित्र्यत-
स्तथाप्रवृत्तः, अन्यथा अद्वैतकत्वेन तदभावप्रसङ्गादिति ।
एतेन तथानुभवसिद्धेन शब्दार्थसंयोजनस्वभाववैचित्र्य-
स्य, एतः पि प्रयुक्तम्, यदुक्तम्—‘ शब्देन्द्रियार्थयोर्भेद ए-
व, अव्यापृतेन्द्रियस्याऽन्यवाङ्मात्रेणैवेन्द्रियार्थाविभाव-
नात्, इन्द्रियादेव च शब्दार्थाप्रतीतेः ’ इत्यादि । न ख-
ल्वव्यापृतेन्द्रियोऽपि तत्क्षयोपशमयुक्तः, अन्यवाङ्मात्रेण
न विभावयत्येवेन्द्रियार्थम्, तद्वर्णमानचिह्नादिनिमित्तेः,
तदन्यतुल्यजातीयमप्येऽपि भेदेन प्रवर्तनात्, क्वचित्प्रा-
प्तेस्तथा निवेदनात्, तथाऽस्पष्टं तु तत्साक्षात्कारेणाक्ष-
व्यापारवैकल्यात्, न त्वतद्विषयत्वेन । एवमिन्द्रियादपि
क्वचित्तथाविधक्षयोपशमभावे, संकेतमन्तरेणापि भवति
शब्दार्थाविभावनम्, तथान्तर्जल्पाकारादिबोधसिद्धेः, लो-
कानुभवप्रामाण्यवादिति ।

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्, अनलशब्दो ह्यनलेऽभिधेय
तदभिधानस्वभावतया—अनलाभिधानस्वभावत्वेन, य-
मभिधेयपरिणाममाश्रित्य प्रवर्तते, नास्तत् स जले
नास्ति परिणामः । कुत इत्याह—जलानलसंभेदप्र-
सङ्गात् तदकाभिधेयपरिणामभावेन । यदि नामैवं ततः
किम् ? इत्याह—प्रवर्तते च समयात्—संकेतन, जले अनल-
शब्दः । कुत इत्याह—तथाप्रतीतेः समयद्वारेण प्रवृत्ति-
प्रतीतेः, इत्येवं कथमनयोः प्रकमाद् वस्तुवाचकयोः, वा-
स्तवो योगस्तार्थकः सम्बन्धः ? इति । एतदाशङ्क्याह—
उच्यते तत्र परिहारः, शब्दस्यानेकस्वभावत्वात् शब्दग्रहणं
वस्तुपलक्षणम् । उभयोरनेकस्वभावत्वात्, अनयोर्वास्तवो
योग इति । अमुमेवार्थं प्रकटयन्नाह—न ह्यनलेत्यादि । न
यस्माद्, अनलशब्दस्याऽनलगताभिधेयपरिणामापेक्षी अ-
नलगतमभिधेयपरिणाममपेक्षते तच्छीलञ्च इति विग्रहः,
तदभिधानस्वभाव एव—अनलाभिधानस्वभाव एव, एक-

स्वभावः, अथि तु तथाविलम्बितादित्वेन समयापेक्षित-
 स्थितिपूर्वकत्वेन, जलगताभिधेयपरिणामापेक्षा, तदभिधा-
 नस्वभावाऽपि—जलाभिधानस्वभावोऽपि । कुत इत्याह—
 तथा तत्प्रतीतिः—तथाविलम्बितादित्वेन अलप्रतीतिरिति ।
 तद्विच्छेदयेत्—प्रकृमाह्नलशब्दस्वभाववैच्छिद्येण, बाष्पाभावात्-
 पूर्वोक्तदोषावबृत्तिरित्यर्थः । तयोपशमवैच्छिद्यतः कारणात्,
 तथाप्रवृत्तः—जलेऽनलशब्दसमयप्रवृत्तः । अन्वयैवमनभ्युपग-
 मे, अहंतुकत्वेन, तदभावाप्रसङ्गात्—तथा प्रवृत्त्यभावाप्रसङ्गा-
 दिति । एतेनाऽनन्तरादित्वेन, तथानुभवसिद्धेनोक्तमीत्या-
 समयाह जलेऽप्यनलशब्दात्, प्रतीतिभावतः संवेदनसि-
 द्धेन शब्दार्थक्षयोपशमानां स्वभाववैच्छिद्येण, किमित्याह—
 एतदपि प्रत्युक्तम् । यदुक्तं परैः, किं तदित्याह—शब्दोद्भि-
 दार्थयोः शब्दोद्भिदये च शब्दोद्भिदये, तयोरर्थौ—विषयी-
 नयोर्भेद एव । कुत इत्याह—अव्यापृतेन्द्रियैस्त्वत्पुंसः, अ-
 व्यापृताग्रेणैव—अन्यस्माद् वाग्मात्रं तनैव, इन्द्रियाधोऽव-
 भावनात्—इन्द्रियार्थोऽदर्शनाद्, विभावने—दर्शने, तथाहि-
 प्रतीतमेतत्, न शब्दादिव पश्यतीति । तथेन्द्रियादिव च
 सकाशात्, शब्दार्थप्रतीतिर्नाह पनमे पश्यन्नप्यहंतुसमया-
 बाह्यैः पनसमिप्यधीतीत्यादि । आदिशब्दात्—“ अन्यदेव-
 इन्द्रियमात्रं—मन्यः शब्दस्य गोचरः । शब्दात् प्रत्येति
 भिन्नाज्ञा, न तु प्रत्यक्षमीक्षते ” ॥ २ ॥ इत्याद्येतत् समानं
 गृह्यते, इत्येतदपि प्रत्युक्तम् । यथा प्रत्युक्तम्, तथा
 मन्दमतिहितय मनागुपप्रदर्शयन्नाह—न स्तित्येत्यादिना । न
 खलु—नैव, अव्यापृतेन्द्रियाऽपि पुमान् । किं विंशष्ट इ-
 त्याह—तत्क्षयोपशमयुक्तः—प्रकृमात्, इन्द्रियज्ञानावरणक्ष-
 योपशमयुक्तः, अन्यवाङ्मात्रेण हेतुना, न विभाव-
 यत्येव—न पश्यत्येव, मत्याभोगेनेन्द्रियार्थम्, “ ई प्रीति-
 पेधौ प्रकृतमर्थे गमयतः ” इति कृत्वा, किं तु विभावय-
 त्येव । कुत इत्याह—तद्वर्णमानचिह्नादिनिश्चितेः तस्येन्द्रि-
 यार्थस्य, वर्णः—कृष्णादिः, मानः—प्रमाणं महदल्पादि चिह्नं
 खण्डादि, आदिशब्दात्—मसृणत्वादिव्रह्मः, एतन्निश्चितं ।
 तथाहि—कृष्णं महान् खण्डं मसृणमपूर्वमपचरकाद् घट-
 मानयत्युक्ते तज्ज्ञानावरणक्षयोपशमयुक्तः पुमानध्यक्षमिव-
 मन्या तथैव प्रतिपद्यते । कथमेतदेवम् ? इत्याह—तदन्य-
 तुल्यजातीयमध्यऽपि तदाऽऽनयनाय तं प्रति भेदेन प्रवर्त्त-
 नात् । न ह्यसौ तथा भोगश्चन्यः प्रयत्नेत इति भावनीयम् ।
 तथा क्वचित् प्रतिवन्धाभाय, तत्प्राप्तेः प्रकृमात् तस्यान्य-
 वाङ्मात्राक्तस्य प्राप्तेः, तथा निवेदनात्—तथाऽन्यवाङ्मा-
 त्रधाधित्वेन निवेदनात्, नैव—न विभावयति इन्द्रियार्थ-
 मिति । तथाऽस्पष्टं तु तद्विभावनम्, साक्षात्कारणाऽक्ष-
 व्यापारवैकल्यात्, नन्वेतद्विषयत्वेन—न पुनरिन्द्रियार्थावि-
 षयत्वेन, प्रणिधानव्यापारेण तत्रेन्द्रियव्यापारादिति । एव-
 मिन्द्रियादपि सकाशात् क्वचित् न सर्वत्र, तथाविधक्षयो-
 पशमभावं संकेतानेपक्षशब्दार्थविभावेनफलक्षयोपशमभावं,
 संकेतमन्तरेणाऽपि, किमित्याह—भवति शब्दार्थविभाव-
 नम् । कुत इत्याह—तथाऽनन्तराकागादिबोधसिद्धेः कि-
 मिदमित्यालोचयतस्तदिदं पूर्वोक्तलक्षणत्वं पनसमिति बोध-
 सिद्धिरित्यर्थः, सिद्धिश्च लोकानुभवप्रामातयादिति ।

स्यादेतत्, इत्थमनेकस्वभावत्वे वस्तुनोऽनेकस्यैवाऽने-

कप्रमातृभिरवसायः, तथाहि—यदि य एव तत्स्वभाव एका-
 वसायस्य निमित्तं स एवापरवसायस्य, ततस्तयोरैक्यं सर्व-
 थैकनिमित्तत्वात्, इतरेतरस्वात्मवत्, तदभेदेऽपि—तदव-
 सायभेदे, तदेकस्वभावतापत्तिः, तदन्यकार्याणामपि तत्त-
 वातयाऽविरोधादिति । अप्रोच्यते—एकान्तवादिन एवायं
 दोषः नानेकान्तवादिनः; तस्य ह्यचित्रमेवैकम् । न चाने-
 ककार्यजननैकस्वभावतां विहाय ततोऽनेकं भवति, अने-
 ककार्यजनने च नाचित्रमेकत्वं, तज्ज्ञावेऽपि कार्त्तस्येनैकं
 तद्वद्वात् तदपरावसायग्रहणप्रसङ्गः, तस्य तज्जननस्वत-
 स्वस्याऽन्यथा ग्रहणायोगात्, तत्सावधिकत्वात् न निर-
 वधिकं ग्रहणं तद्वद्ग्रहणमिति भावनीयम् । मलसामर्थ्या-
 त् तदग्रहणं, तदग्रहणमव सर्वथैकत्वात्, अन्यथाऽस्य
 ग्रहणाग्रहणप्रसङ्गः, तथा च सत्यस्मन्मतानुवाद एव शृ-
 ङ्खमाणाशृङ्खमागयोरैकत्वविरोधादिति । तच्चित्रतयैव क-
 थंचित् तद्वद्ग्रहणादेकस्याप्यनेकप्रमातृभिरवसायः, नान्यथा,
 इत्युक्तदोषानतिवृत्तिरित्यलं प्रसङ्गेन ।

स्यादेतत्, इत्थम्—उक्तमीत्याऽनेकस्वभावत्वेऽवस्तुनः—इन्द्रि-
 यार्थादः, नैकस्यैवाऽनेकप्रमातृभिरवसायः । एतदेव भाव-
 यति—तथाहीन्यादिना । तथाहि—यां य एव तत्स्वभावो-व-
 स्तुस्वभाव, एकावसायस्येति—एकस्य प्रमातृगति प्रक्रमः, अ-
 वसाय एकावसायस्तस्य, निमित्तं स एवाऽपरावसायस्य
 प्रमात्रन्तरावसायस्य, ततस्तयोरवसाययोरैक्यम् । कुत इ-
 त्याह—सर्वथैकनिमित्तत्वात्, अधिकृतवस्तुस्वभावैकत्वेन इ-
 तरेतरस्वात्मवदिति निदर्शनम् । एतच्च ‘ यतः स्वभावतो
 जानमेकम् ’ इत्यादिना त्वयाऽन्युक्तेन । तदभेदेऽपि—तत्स्व-
 भावाभेदेऽपि, तदवसायभेदे—एकाऽपरप्रमात्रवसायभेदे, त-
 देकस्वभावतापत्तिः—तस्य वस्तुनः एकस्वभावतापत्तिः ।
 कुत इत्याह—तदन्यकार्याणामपि—तस्माद् विषयितस्वभा-
 वादन्ये तदन्ये स्वभावा इति प्रक्रमः, तेषां कार्याणि—स-
 दार्थित्वज्ञानादीनि तत्कार्याणि तेषामपि, ततथा तथा—त-
 स्य वस्तुनः, तथाता एकजातीयविज्ञानोपेक्षया एकस्वभा-
 वा अनेककार्यजननैकस्वभावता, तथा, सामान्येनाऽप्येक-
 स्वभावापेक्षया सदाद्यनेकावज्ञानादिकार्यजननैकस्वभावत-
 या, अविरोधात् तदेकस्वभावतापत्तिरिति । एतदाशङ्कया-
 ह—अप्रोच्यते—एकान्तवादिन एवायमन्तरोदिनः—‘ तत-
 स्तयोरैक्यम् ’ इत्यादिलक्षणां दोषः, नानेकान्तवादिनः । कु-
 त एतदित्याह—तत्स्वत्वात् । तस्य एकान्तवादिनः, यस्मा-
 त्, चित्रमेवैकमेकान्तैकरूपम् । यदि मामेवं ततः किमि-
 त्याह—न चानेककार्यजननैकस्वभावतां विहाय तत एक-
 स्मात्, इह प्रक्रमे, अधिकृतैकस्वभावता, अनेकं भवत्ये-
 कापरविज्ञानादि । यदि मामेवं ततः किमित्याह—अनेककार्य-
 जनने वा वाऽचित्रमेकत्वम् । अनेककार्यैकत्वस्य सर्वथैकत्व-
 विरोधात् । दोषान्तरमाह—तज्ज्ञावेऽप्यादिना । तज्ज्ञावेऽ-
 पि अचित्रैकस्वभावेऽपि, कार्त्तस्येन—सामस्त्येन, एकं प्र-

मात्रा, तदग्रहात्-अधिकृतस्वभावग्रहात्, तदपरावसायप्र-
हणप्रसङ्गः—नस्मात्-एकस्मात् प्रमातुरपरं प्रकृमात्, प्रमा-
ता एव तदपरं तपामवसायाः-ज्ञानानि तेषां ग्रहणम्-अव-
गमस्तत्प्रसङ्ग इति समाप्तः । कुत इत्याह—तस्यत्यादि ।
तस्याऽधिकृतस्वभावस्य, किं विशिष्टस्येत्याह—तज्जनन-
स्यतस्यस्य अपरावसायजननस्वभावव्यवस्थेः, अन्यथा तद-
पराऽवसायग्रहणमन्तरेण, ग्रहणाऽयागात्, अयागश्च तत्-
साध्याधिकत्वात्,—तदपरावसायजननस्वभावो ह्यगर्हित
तत्साध्याधिकः । यदि नामैवं ततः किमित्याह—न निश्च-
धिकं ग्रहणं तदपराऽवसायजननस्वभावधिकत्वं ग्रहणम्,
तदग्रहणं तदपरावसायजननस्वभावग्रहणमिति भावनी-
यमेतत् । पराभिप्रायमाह—मलसामर्थ्याद् हेतोः तदग्रह-
णम्-अपरावसायाख्यावध्यग्रहणम् । एतदाशङ्क्याऽऽह—त-
दग्रहणमव-तस्याधिकृतस्वभावस्याऽग्रहणमव । कुत इत्या-
ह—सर्वथैकत्वात् एक एव ह्यनौ तदपराऽवसायजननस्व-
भाव इति, तदग्रहणंऽग्रहणमिति गर्भः । इत्थं चैतदङ्गीक-
र्तव्यमित्याह—अन्यथा एवमनभ्युपगमे—तद्विधिग्रहणान-
भ्युपगमे, अस्य स्वभावस्य, ग्रहणाऽग्रहणप्रसङ्गः । सामान्येन
ग्रहणात् अवधिमत्तयाऽग्रहणात् । यदि नामैव ततः किमि-
त्याह—तथा च सति एवं च सति, अस्मत्तानुषाद् एव त-
द्विधतायिधानेन, अत एवाह—गृह्यमाणाऽगृह्यमाणयोर्धर्मयोः,
एकत्वविरोधादिति । एव तस्मिन्वचनयैव-स्वभावविचित्रतयैव,
कथंचित् केनचित् प्रकारेण, तदग्रहणात्-अधिकृतस्व-
भावग्रहणात्, एकस्याऽपि वस्तुनः, सामान्येन अनैकप्र-
मातृभिरवसायः, नान्यथा । कुत इत्याह—उक्तदोषानति-
वृत्तेः 'तत्तत्पारिक्यम्' इत्याद्युक्तदोषानतिवृत्तेः, इत्यलं
प्रसङ्गेति ।

यथोक्तम्—किञ्च विकल्पात्मकत्वेऽस्य 'निश्चयात्म-
कमिदम्' इत्यनेकप्रमाणवादहानिः, तेनैव वस्तुनो
निश्चयात्, नित्यत्वादौ भ्रान्त्यनुपपत्तेः, अनेकधर्मके
वस्तुन्यन्यतरधर्मनिश्चयात्, तदन्यनिश्चयाय प्रमाणा-
न्तरसाफल्यमिति चेत्, इत्याशङ्क्य—'नैकधर्मविशि-
ष्टस्यापि निश्चये सर्वधर्मवत्तया निश्चयात्, प्रमाणा-
न्तरस्य निश्चितमेव विषयीकृतः स्मृतिरूपानतिक्रमात्,
एकधर्मद्वारेणाऽपि तद्वतो निश्चयात्मना प्रत्यक्षेण विष-
यीकरणे सकलधर्मोपकारकशक्त्यभिप्रात्मनो निश्चयात्'
इत्यादि, तदप्ययुक्तम् । छद्मस्थज्ञानस्येत्यमप्रवृत्तेः, ज्ञेय-
तज्ज्ञानव्योपशमानां तथास्वभावत्वादित्युक्तप्राथम्यं, के-
वलानां तु तथानिश्चयः, प्रमाणान्तराभावश्च, इति न
कश्चिदोषः । आह—एवमप्यनेकस्वभावतया तत्तत्स्थानि-
यतात् कथमनन्तानां केवलानां तद्विकलात्मग्रहक-
ज्ञानभावः, एकत्र कार्त्स्न्योपयोगित्वेन तत्तज्जननस्व-
भावत्वात्, अपरस्यापि तद्भावापत्तेर्हेत्वविशेषादिति, न,
हेत्वविशेषातिशेः, ज्ञानिनोऽन्यत्वात्, अधिकृतवस्तुनश्च
विचित्रत्वात्, तत्तज्ज्ञान्यपेक्षया तत्र तत्र तदा तदाऽ

विकलात्मग्रहकज्ञानाभिव्यञ्जकात्मकत्वेनैकत्र कार्त्स्न्यो-
पयोगित्वादिति । न चैवमपरस्यापि तद्भावापत्तिः,
अधिकृतवस्तुनस्तथात्वविरोधादिति सूक्ष्मधिया भावनी-
यम् । एकान्तैकस्वभाववस्तुवादिनस्त्वेव दोषोऽनिवा-
रितप्रसर एव, तद्वेदनिबन्धनाधिकृतवस्तुवैचित्र्यानुप-
पत्तेरिति । किञ्च निर्विकल्पकेनाऽपि प्रत्यक्षेणैकस्वभावे
वस्तुनि परिच्छिन्ने कथं नाऽनेकप्रमाणवादहानिरिति चि-
न्त्यम् ? । प्रत्यक्षस्यानिश्चयरूपत्वाच्चिन्तितमेवैतत् ।

यथोक्तं पूर्वपक्षे—किञ्च विकल्पात्मकत्वेऽस्येत्यादि । या-
वदेकधर्मद्वारेणाऽपि तद्वतो निश्चयात्मना प्रत्यक्षेण वि-
षयीकरणे सकलधर्मोपकारकशक्त्यभिप्रात्मनो निश्चया-
दित्यादि, तदप्ययुक्तम् । कुत इत्याह—छद्मस्थज्ञानस्येत्य-
मप्रवृत्तेः कारणात्, अप्रवृत्तिश्च ज्ञेयतज्ज्ञानव्योपशमानां
त्रयाणामपि, तथास्वभावत्वात् चित्रतया-असर्वधर्मवत्तया
निश्चयात्मवन्धनस्वभावत्वात्, इत्युक्तप्राथम्यं प्रायशोक्तम् । के-
वलानां तु क्षीणसकलायस्कानां, तथानिश्चयः—सकलध-
र्मवत्तया निश्चयः, प्रमाणान्तराभावश्च केवलानामनुमा-
नाद्यभावश्चेति । न काश्चिद् दोषः । आह—एवमपि केवलि-
नां तु तथानिश्चयेऽपि सति, अनैकस्वभावतया, ततो
वस्तुनः, तथानियतात्—समग्रानेकस्वभावतया नियतात्,
एकस्वभावव्यतिरिक्तत्वादित्यर्थः । कथमनन्तानां प्रमातृणां
केवलानां वृषभार्दीनाम्, तद्विकलात्मकग्रहकज्ञानभावः त-
स्यानेकस्वभावतया तथानियतस्य वस्तुनोऽविकला य
आत्मा, तदग्रहकज्ञानोत्पादस्मृतः कथम् ? , नैवेत्यर्थः ।
कथं नेत्याह—एकधर्मेत्यादि । एकत्र—श्रुपभादिज्ञाने, का-
र्त्स्न्योपयोगित्वेन हेतुना, तत्तज्जननस्वभावत्वात्—अधिकृ-
तवस्तुन श्रुपभादिज्ञानजननस्वभावत्वात्, नान्यथा तत-
स्तथा तदुत्पाद इति भावनीयम् । यदि नामैवं ततः
किमित्याह—अपरस्यापि वर्द्धमानादिज्ञानस्य, तद्भावापत्तेः—
श्रुपभादिज्ञानापत्तेः । कथमित्याह—हेत्वविशेषादिति । श्रु-
पभादिज्ञानजननस्वभावं अधिकृतं वस्तु तद्वस्तुनस्त-
स्याऽपि तद्वन्नद्भावापत्तेः, अतो न ततोऽनन्तानां तद-
विकलात्मग्रहकज्ञानभाव इति । उक्तं च यतः—'स्व-
भावतो जातम्' इत्यादि, असर्वज्ञता वा सर्वेषामन्यो-
न्यमधिकृतवस्तुनोऽनुत्पत्तिरस्तवन्धिगमादिति पराभिप्रा-
यः । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—तत्तदवम्, यदभ्य-
धायि परेण, कुत इत्याह—हेत्वविशेषातिशेः । कथम-
सिद्धिरित्याह—ज्ञानिनोऽन्यत्वाद् वर्द्धमानादेः, द्वयमिह-
ज्ञानहेतुः—जीवः, अधिकृतवस्तु च । न चैतदप्येकधर्म-
वत्त्याह—अधिकृतवस्तुनश्च अनैकस्वभावतया तथानिय-
तस्य विचित्रत्वात् । ततः किमित्याह—तत्तज्ज्ञान्यपे-
क्षया—श्रुपभववर्द्धमानादिज्ञान्यपेक्षया, तत्र तत्र सिद्धा-
धेवनश्रुपपालिकानारादौ क्षेत्रे, तदा तदा सुषमदुःष-
मादुःषमसुषमान्तादौ काले, अविकलात्मग्रहकज्ञाना-
भिव्यञ्जकात्मकत्वेन एवभूतमात्मना, एकत्र श्रुपभा-
दिज्ञाने, कार्त्स्न्योपयोगित्वात्—सामस्येनोपयोगित्वा-
दिति । न चेत्यादि । न चैवम्—उक्तं प्रकारेण, अप-

रस्याऽपि वर्धमानाद्विज्ञानस्य, तज्ज्ञावापत्तिः—अवभाविज्ञान
त्वापत्तिः । कुत इत्याह—अधिकृतवस्तुनः अनकत्वभावन-
या तथा नियमस्य उक्तवद् विशिष्टस्य, तथात्वावगाथात्
तत्तज्ज्ञान्यपक्षया इत्यादिस्वावगाथात् । तथाह—अनुपालि
कान्तिरादौ दुष्प्रसङ्गमात्रेण च वर्धमानाद्विज्ञान्यपक्षया,
अधिकृतान्प्रमाहकज्ञानाभिपक्ष्यकात्मकत्वेन एव एकत्र अ-
वभाविज्ञानं, अस्य कान्तिर्योग्ययोग इति वर्धमानाद्विज्ञाना-
ऽभावे तथात्वावगाथाः । एवमन्यापक्षयाऽप्यनिसुखाध्या-
यावर्धनीयमेतद् अतिगहनत्वादिनि । एकान्तेत्यादि । एकान्ते-
कस्त्रभावनस्तुवादिनस्तु यौद्धादेः, एव वाचा—अनन्तानां
तदधिकृतान्प्रमाहकज्ञानाऽभावेन तत्तज्ज्ञान्यपक्षया अनिवारितप्रसर एव ।
कथमित्याह—तज्ज्ञानिबन्धना—अनन्तज्ञानाभिपक्ष्यकात्मकत्वेन ।
अधिकृतवस्तुवाच्यध्यानुपपत्तेः, उक्तवद् अधिकृतवस्तुवाच्य-
उपपत्त्याऽत्र कारणमिति । दूषणान्तरमाह—किञ्चित्प्रादिना ।
किञ्च—निर्विकल्पकनाऽपि प्रत्यक्षेण भवदभिमतं, एकस्त्र-
भावे—एकान्तेकत्वभावे, वस्तुनः भवदभिमतं—परिकल्पितं
सति—कथं नाऽनकप्रमाख्यप्रमाहकान्तिरिति चिन्त्यम् । प्रमया-
न्तरभावेन प्रमाख्यान्तरभावाद् हानिरित्यर्थः । पराभिप्रा-
यमाह—प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकस्य, अनिश्चयकपत्त्यात् का-
रणाद् चिन्तितमेवैतद् ।

यदुक्तं भवता न च एतद् अपूर्वमिति उपदर्शयन्माह—

आह च न्यायवादी—न प्रत्यक्षं कस्याचिद् निश्चयकम्,
तद् यमपि गृह्णाति तं न निश्चयेन, किं तर्हि ? तत्प्रति-
भासेन । तच्च यत्रांशे पाश्चात्यं निश्चयं जनयितुं शक्नोति
तत्रैव प्रमाख्यमात्मसात्करोति, यत्र तु प्रान्तिकारणसङ्कावाद्
अशक्तं तत्र प्रमाणान्तरं व्याप्रयत्तं, समारोपव्यवच्छेदार्थ-
मिति प्रान्त्युदासाय प्रमाणान्तरप्रवृत्तिरिति ।

आह च न्यायवादी धर्मकीर्तिर्धानिकं, किमाह ? इत्याह-
न प्रत्यक्षं कस्याचिद् तदार्थस्य निश्चयकम्, तद् यमपि
पश्चात् गृह्णाति तं न निश्चयेन 'एवमेतद्' इत्येवंप्रमाणे,
किं तर्हि ? तत्प्रतिभासेन आदर्शवत् गृह्यमाणोऽऽकारेण
तच्च एवंभूतं प्रत्यक्षम्, यत्रांशे वस्तुगतं, पाश्चात्यं नि-
श्चयं जनयितुं शक्नोति मीलादौ । तत्रैवांशे प्रामाण्यमा-
त्मसात्करोति मीलादौ । यत्र तु अंशेऽनित्यादौ, आत्मिकार-
णान्तरावात् कारणात्, अशक्तं पाश्चात्यं निश्चयं जनयि-
तुम्, तत्रांशे प्रमाणान्तरं व्याप्रयत्तंऽनुमानम् । किमर्थम-
त्याह—समारोपव्यवच्छेदार्थं—परिकल्पितसमारोपव्यवच्छे-
दार्थम्, इत्येवंप्रान्त्युदासाय—समारोपव्युदासाय, प्रमा-
ख्यान्तरप्रवृत्तिः—अनुमानप्रवृत्तिः ।

इत्येवं पृथक्पक्षमाशङ्क्याह—

अत्रोच्यते—यदुक्तम्—“न प्रत्यक्षं कस्याचिद् निश्चयकम्”
इति, अत्र कोऽयं निश्चयो नाम ? स्वात्मनाऽध्यवसाय-
एवेति चेत्, नाऽयं तदाकारोत्पत्तिव्यतिरेकेण । अस्त्वेव
ततः को दापः ? इति चेत्, नास्तौ—न प्रत्यक्षेऽपि,
कथमनिश्चयकं तत् ? वस्तुमात्रप्रतिभासेन इति चेत्,
अवस्तुप्रतिभासी तर्हि निश्चयः । न । तत्रैव दृढः प्रत्यय

इति चेत्, कथं तदाकारशून्यस्तत्रेति । किञ्च—किं पुनरस्य
दार्ढ्यम् किं निर्विकल्पकमनन्तरत्वम् ? किं वा वाम-
नाजन्म ? उताऽध्यवसिततद्भावता ? आहोस्वित् ध्व-
नियोगः ? न तावद् निर्विकल्पकमनन्तरत्वम्, तद-
परान्विष्टकेन व्यभिचारात् निर्विकल्पकमनन्तराद् नि-
र्विकल्पकोत्पत्तेः । नाऽपि वासनाजन्म, निर्विकल्पकस्या-
ऽपि तत् उत्पत्तेः, तत्—तत्समनन्तराऽप्यतिरेकात् । ना-
पि अध्यवसिततद्भावता, अतदाभेन तत्परिच्छेदायोगात्
तत्त्वतस्तदनुपपत्तेः । नाऽपि ध्वनियोगः, तत्त्वादात्म्याद्य-
योगतस्तदभिदेः, तद्युक्तस्यापि तदाकारोत्पत्तिप्रपञ्चत्वा-
दिति । न च तैव केवला अनिश्चयः, स्वात्मना-
नपरिच्छेदात्, न च न सोऽपि, तत्त्वतः तत्स्व-
भावतया तत्तत्तदभिधेयपत्तेः । न च मूककल्पत्वाद् नेति,
बोधस्याऽनिश्चयत्वविरोधात् । न च आऽस्पष्टतया नेति,
तस्याः स्पष्टताऽभ्युपगमादिति ।

अत्रोच्यते—यदुक्तमित्यादि । यदुक्तमादौ—न प्रत्यक्षं कस्य-
चिद् निश्चयकम् इति । अत्र व्यतिरेकं कोऽयं निश्चयो
नाम ? स्याऽऽत्मनाऽध्यवसायः—स्वाधिव्यतिरेकेण
चेत् । एतदाशङ्क्याह—नायं यथोच्यतेऽध्यवसायः, तदाका-
रोत्पात्तव्यतिरेकेण—स्वात्मनाऽऽकारोत्पत्तिव्यतिरेकेण, अ-
स्त्वेवम्—भवतु स्वात्मनाकारोत्पात्तस्य निश्चयः, ततः को
दाप इति चेत् ? एतदाशङ्क्याह—नास्तौ स्वात्मनाकारो-
त्पत्तिः, न प्रत्यक्षेऽपि, किं तर्हि अस्त्येव । अतः कथमनिश्चा-
यकं तत् प्रत्यक्षम् ? भवदभिमतं निश्चयलक्षणोपपत्तेर्निश्चाय-
कमेव इत्यर्थः । वस्तुमात्रप्रतिभासेन इति चेत्, तत्
चेत् । एतदाशङ्क्याऽऽह—अवस्तुप्रतिभासी तर्हि निश्चयः
तनाऽनिश्चय इति गर्भः । नाऽवस्तुप्रतिभासी, किंतु तत्रैव
वस्तुनि, दृढः प्रत्ययो निश्चयः इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—
कथं तदाकारशून्यो—वस्त्वाकारशून्यस्तत्मात्रप्रतिभासेन-
तत्रेति—वस्तुनीति । अभ्युच्ययमाह—किञ्चित्प्रादिना । किं पु,
नस्य प्रत्ययस्य दार्ढ्यम् ? किं निर्विकल्पकमनन्तरत्वम्,
निर्विकल्पकं समनन्तरं यस्येति विग्रहस्तद्भावे निर्विकल्प-
कसमनन्तरस्य तत् ? किं वा—वासनाजन्म वासनामो जन्म
तत् ? उताऽध्यवसिततद्भावता—अध्यवसितः—परिकल्पितः
तद्भावोऽवस्तुभावे येनेति विग्रहस्तद्भावेऽध्यवसिततद्भाव-
ता ? आहोस्वित् ध्वनियोगः—ध्वन्यन्वयः—प्रत्ययदार्ढ्यमि-
ति ? एवं विरुद्धचतुष्टयमुपन्यस्याऽऽह—न तावद् निर्विकल्पक-
मनन्तरस्य प्रत्ययदार्ढ्यम् । कुत इत्याह—तदपरान्विष्टके-
न व्यभिचारात्, तस्माद् अधिकृतप्रत्ययाद् अपरं च तावद्वि-
कल्पकं चेतेनाऽनैकान्तकत्वात् । एतत्प्रकटनार्थमाऽह—
निर्विकल्पकमनन्तरात् सकाशात्, प्रबन्धेन निर्विकल्प-
कोत्पत्तेः । नाऽपि वासनाजन्म प्रत्ययदार्ढ्यम् । कुत इत्याह—
निर्विकल्पकस्यापि तना वासनातः, उत्पत्तेः कारणात्
उत्पात्तश्च तत्—तत्समनन्तराऽप्यतिरेकात् तस्या—वा-
सनायाः तत्समनन्तराऽप्यतिरेकात् निर्विकल्पकसम-

स्वराज्यविमेषात् सममन्त्राणां अधिकल्पकजन्मेति भा-
षणम् । नाऽप्यध्ययसिततज्ञावता प्रत्ययदाढर्थम् । कुत इ-
त्याह—अतद्भावेन—अथस्वाकारेण ज्ञानेन, तत्परिच्छेदाऽ-
योगाद्—वस्तुपरिच्छेदाऽयोगात्, अयोगश्च तत्त्वतः—परमार्थ-
तः, तदनुपपत्तेः—अध्ययसिततज्ञावतानुपपत्तेः, नाऽतद्वामे त-
त्परिच्छेदकम्, नन्वाऽतो न, अध्ययसिततज्ञावतेति भाष-
नीयम् । नाऽपि ध्वनियोगः—प्रत्ययदाढर्थम् । कुत इत्याह—
तदादास्याद्यऽयोगतः तस्य—प्रत्ययस्य, तेन—ध्वनिना, तादा-
स्याद्ययोगतः—तादात्म्यमकम्बम् आदिशब्दात्—तदुत्प-
त्तिग्रहः, तदसिद्धेः—ध्वनियोगासिद्धेः, तथा तद्युक्तस्याऽपि
ध्वनियुक्तस्याऽपि प्रत्ययस्येति प्रकम्बः, तदाकारोत्पत्ति-
प्रधानत्वाद् विषयकारोत्पत्तिप्रधानत्वादिनि । न चेत्यादि ।
न च सा एव—तदाकारोत्पत्तिः, केवला ध्वनियोगर-
हिता, अनिश्चयः—अपरिच्छेदः । कुत इत्याह—स्वात्मन्यन-
परिच्छेदात्—स्वविषयपरिच्छेदात्, केवलायाऽपि न च—न
सोऽपि—स्वात्मन्यनपरिच्छेदः, तत्त्वतः—परमार्थेन । कुत इ-
त्याह—तत्त्वभावनया—स्वात्मन्यनपरिच्छेदस्वभावनाया, ततः
स्वात्मन्यात्, तदाध्यापत्तेः—विषयिनात्मन्यनयोपपत्तेः,
अन्यथा तदुत्तरक्षणवत् ततो भावेऽपि अयोधरूपतैवेति ह-
व्यम् । न चेत्यादि । न च मूककल्पत्वात् केवलायास्तदाकारो-
त्पत्तेरिति प्रकम्बः, नेति—न निश्चयरूपता । कुत इत्याह—वा-
धस्याऽनिश्चयत्वाविरोधात्, बाधो निश्चयोऽवगम इति तुल्या-
ऽर्थः । न चेत्यादि । न च अस्पष्टतया कारणेन, नेति—न निश्च-
यरूपता, केवलायास्तदाकारोत्पत्तेरिति प्रकम्बः । कुत इत्या-
ह—तस्याः—तदाकारोत्पत्तेः, स्पष्टताऽभ्युपगमादिति ।

यथाक्रमम्—“ तच्च यत्राऽंशं पाश्चात्यं निश्चयं ज-
नयितुं शक्नोति तत्रैव प्रमाण्यमात्मसात्कुरुते ” । ए-
तदप्युक्तम्, तस्य निरंशत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा
परिसिद्धान्तापत्तिः । व्यावृत्तयोऽंशा इति चेत् । न ।
तामां परमार्थतस्तदव्यतिरिक्तत्वेन तन्मात्ररूपत्वात्,
तस्यैव त्रैलोक्यव्यावृत्त्येकस्वभावत्वादिति । कथं च नि-
श्चयस्य विकल्पात्मकत्वात् तत्त्वतो निर्दिष्यत्वात् तद्विषयता
युक्ता, येनोच्यते “ यत्रांशं पाश्चात्यं निश्चयं जनयितुं
शक्नोति ” इति । स ततो भवतीति तन्निश्चय इति चेत् ।
न । अतिप्रसङ्गान् नीलादि पश्यतः क्वचित् भिन्नजाती-
यविकल्पाभ्युपगमात्, तस्य च ततो भावात्, अन्यथा
अहेतुकत्वापत्तेः । संवादको निश्चय इति चेत् । न । अ-
प्राप्यदेशगतजलादिनिश्चयेन व्यभिचारात् । न च संवा-
दनशक्तिरेव संवादनमित्यदुष्टम्, शक्तेरप्रत्यक्षत्वात् का-
र्यमुन्तरेण तद्भावनवगतेः, न च ततोऽनन्या शक्तिरिति
तदवगतावेव तदवगतिः, तदाभासतोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गान्
तच्छक्त्यवगमापत्तेः, न च तदाभासत्वतो न तच्छक्त्य-
वगमः, तेनाऽपि आत्मवेदनात् तस्याश्च तदनन्यत्वात्,
न च सम्यग् निश्चयशक्तेरेवाऽवगतिरिति युक्तम्, तच्चतां

वचनमात्रत्वात् तथाप्रतीप्रत्वभावात्, इति । एवं च तत्रैव
प्रामाण्यमात्मसात्कुरुते इति वचनमात्रम् ।

यथाक्रमं पूर्वपक्षप्रत्ये एव—“ तच्च यत्रांशं पाश्चात्यं निश्चयं
जनयितुं शक्नोति तत्रैव प्रमाण्यमात्मसात्कुरुते ” । एतद-
प्युक्तम् । कुत इत्याह—तस्य प्रकम्बत् प्रमेयवस्तुना, निरं-
शत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा एवमनभ्युपगमं, परिसिद्धा-
न्तापत्तिस्तत्सांशतापत्त्या इत्यर्थः । व्यावृत्तयोऽंशा इति
चेत्, तथाहि—त्रैलोक्यव्यावृत्तं तदिति । एतदाशङ्क्याह-
न । तासां व्यावृत्तीनाम्, परमार्थतस्तदव्यतिरिक्तत्वेन—व-
स्तुव्यतिरिक्तत्वेन हेतुना, तन्मात्ररूपत्वाद्—वस्तुमात्ररूप-
त्वात् । एतदेव स्पष्टयाह—तस्यैव वस्तुना, त्रैलोक्यव्या-
वृत्तेरेव एकः स्वभावो यस्य तत् तथेति विप्रदस्तज्ञा-
स्तत्वादिति । हेतुनात्मन्याह—कथंश्चात्यादिना । कथं च
निश्चयस्य विकल्पात्मकत्वात् कारणात्, तत्त्वतः—परमार्थेन
निर्दिष्यत्वात्, तद्विषयता—वस्तुविषयता युक्ता, येनोच्यते
“ यत्रांशं पाश्चात्यं निश्चयं जनयितुं शक्नोति ” इति, नहि
एतद्—अतद्विषयस्येति वाक । स तत इत्यादि । स—निश्चयः,
ततो वस्तुनः भवतीति कृत्वा तद्विषयस्य—वस्तुनिश्चय इति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—न । अतिप्रसङ्गान् । एवमेवाह—नी-
लादि पश्यतः प्रबन्धन क्वचित् अर्थान्तरावगमं, भिन्नजाती-
यविकल्पाभ्युपगमात्—स्मात्संपीतादविकल्पाभ्युपगमात्,
तस्य च विकल्पस्य, ततो नीलादिदर्शनाद् भावान् । अन्यथा
एवमनभ्युपगमे, अहेतुकत्वापत्तेस्तस्याऽतिप्रसङ्ग इति ।
निश्चयमेवाऽधिकृत्य, प्रकारान्तरमाह—संवादको निश्चय इति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—न । अप्राप्यदेशगतजलादिनिश्चि-
येन व्यभिचारात्, स हि निश्चयोऽन्तेवादकश्च । न च सं-
वादनशक्तिरेव संवादनमित्यदुष्टम्, किं तु दुष्टमेव । कुत
इत्याह—शक्तेरप्रत्यक्षत्वात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह-
कार्यमुन्तरेण संवादनादिरूपम्, तद्भावनवगतेः—शक्ति-
भावनवगतेः । न चेत्यादि । न च ततो निश्चयात्, अनन्या
शक्तिरिति कृत्वा तदवगतावेव—निश्चयावगतावेव, तदवगतिः—
शक्त्यवगतिः । कुत इत्याह—तदाभासतो—निश्चयाभासतः ।
किमित्याह—अप्रवृत्तप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च—तच्छक्त्यवगमाप-
त्तेः—तदाभासशक्त्यवगमापत्तेः । न चेत्यादि । न च तदा-
भासत्वतः कारणात्, च तच्छक्त्यवगमो—न तदाभासशक्त्य-
वगमः, किन्तु अवगम एव । कुत इत्याह—तेनाऽपि तदाभासे
न, आत्मवेदनात् कारणात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह-
तस्याश्च तदाभासशक्तेः, तदन्यत्वात्—तदाभासाऽनन्यत्वात् ।
न चेत्यादि । न च सम्यग् निश्चयशक्तेरेवाऽवगतिरिति
युक्तम् । कुत इत्याह—नस्त्वतो वचनमात्रत्वाद्, वचनमात्रत्वं
च तथा सम्यग् निश्चयशक्त्यवगमरूपेण प्रतीत्यभावादिनि ।
एवं च यथाक्रमीत्या, तत्रैव प्रामाण्यमात्मसात्कुरुते इति
वचनमात्रं निरर्थकमित्यर्थः ।

इतश्च वचनमात्रम्—“ यत्र तु भ्रान्तिकारणसद्भावाद् अश-
क्तं तत्र प्रमाणान्तरं व्याप्तिरिति ” इत्याद्युपन्यासात् । तथाहि
यदि तत्क्वचित् अशक्तं पाश्चात्यं निश्चयं जनयितुमेवं तर्हि
अशक्तमेव, सर्वथैकत्वात् एकस्य चैकस्वभावत्वेन शक्त्याऽ-

शक्तिविरोधात्, कथञ्चिद् अविरोधेऽप्यनुकामविरोधात्, भिन्नविषयनिश्चयभावाभावयोस्तु न तस्य किञ्चिद् इति कथं कचिद् प्रामाण्यमात्मसात्कृत इति ? । नैव सम्भरोपपन्नवच्छेदार्थमपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः, न्यायतः समारोपस्यैवाऽयोगाद्, सजातीयतत्त्वविक्रैकस्वभावस्य वस्तुन इन्द्रियज्ञानं प्रतिभासनात्, रूपादिनिश्चयज्ञानवत् तन्निबन्धननिश्चयज्ञानानां तन्मन्तरेणैव प्रवृत्तिसम्भवात् । कथञ्चिद् रूपादिदर्शमानान्तरमलिकं निश्चयज्ञानं भवति तत्कथमसति समारोपे भवत् तद्व्यवच्छेदविषयम् ? ।

इतश्च वचनमात्रम्—“ यत्र तु भ्रान्तिकारणसङ्गात् अशक्तं तत्र प्रमाणास्तरं दर्शयति ” इत्याद्युपपत्त्यात् पूर्वपक्षेऽप्येव । इदं भावनार्थमाह—तथाहीत्यादिना । तथा हि—यदि नत् प्रकमाद् अधिकतरम्, कचिदशक्तं पातस्य निश्चयं जनयितुम्, एवं तर्हि अशक्तमेव एकान्तेन । कुत इत्याह—सर्वथैकत्वात् कारणात्, एकस्य च वस्तुनः, एकस्य भाव्येन हेतुना, शक्तत्वाऽशक्तत्वविरोधान् । तथा हि—एकमेकस्थभावे यद् शक्तं शक्तमेव, अथाऽशक्तमशक्तमेवेति भावनीयम् । कथञ्चिद् अविरोधेऽपि निमित्तभेदेन शक्तत्वाऽशक्तत्वस्य, अनुपपन्नभावाद् अनकामत्वाद्योपपत्त्या । अत्र भिन्ना अन्याऽपि इति । एतद् व्यपदेशायाऽह—भिन्नाशेत्यादि । भिन्नौ च तौ प्रत्यक्षादिना प्रक्रमः, अशौ च भाषाशौ, तौ विषयौ ययोस्तौ भिन्नाविषया भिन्नाविषयौ च तौ निश्चयौ चेति विग्रहः, तयोर्भावाऽभावौ, तयोः पुनरन तस्य प्रत्यक्षस्य, किञ्चिद् इति एवम् ; कथं कचिद् प्रामाण्यमात्मसात्कृत—इति । नैवमित्यादि । नैवम्—उक्तेन प्रकारेण, समारोपव्यवच्छेदार्थमपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः । कुत इत्याह—न्यायतो—न्यायन, समारोपस्यैव अयोगात्, अयोगश्च सजातीयतत्त्वविक्रैकस्वभावस्य वस्तुन इन्द्रियज्ञानं प्रतिभासनात् कारणात्, रूपादिनिश्चयज्ञानार्थानि निदर्शयन् । तन्निबन्धननिश्चयज्ञानानाम्—अधिकृतवस्तुनिबन्धननिश्चयज्ञानानाम्, तन्मन्तरेण—समारोपमन्तरेणैव, प्रवृत्तिसंभवात् कारणात्, न समारोपव्यवच्छेदार्थमपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः, कान्तित्वादिनिश्चयानामपि समारोपव्यवच्छेदमन्तरेणैव माधुसूक्त्यादित्यर्थः । अधिकृता धर्मविभागेऽह—तथाहीत्यादि । तथा हि इति—उपपत्तिर्हेतुः । यद् रूपादिदर्शनाऽन्तरेण—अवयवधानेन, अलिङ्गम्—लिङ्गहितम्, निश्चयज्ञानं भवति प्रकमाद् रूपादिविषयमेव, न कथमसति समारोपे अरूपादिविषये भवत्—उत्पद्यमानम्, तद्व्यवच्छेदविषय—समारोपव्यवच्छेदविषयम्, नैव समारोपभावेन तद्व्यवच्छेदाऽयोगादिति ।

स्यादेतद्, असमारोपविषये भावात् तद्व्यवच्छेदविषयम्, यच्च हि अस्य समारोपो भवति यथा स्थिरः सात्मक इति वा, न तत्र निश्चयो भवति, तद्विवेक एव चान्यथाह इति तदपि तन्मात्राऽप्योहोचरमेव, न वस्तु-

स्वभावनिश्चयात्मकमिति । तदपि यत्किञ्चित्, कस्यचित्त्वात् ।

स्यादेतद् असमारोपविषये भावात् तद्व्यवच्छेदविषयमिति—समारोपस्य विषयः समारोपविषयः न समारोपविषयाऽसमारोपविषयः तस्मिन् समारोपस्य इत्यर्थः, भावाद्—उत्पत्तेः कारणाद् अधिकृतनिश्चयज्ञानम्, तद्व्यवच्छेदविषयमिति । एतद्भावनार्थमाह—यत्र पदार्थे, हिशब्दाऽवधारणे, अस्य पुरुषस्य, समारोपो भवति, यथा स्थिरः सात्मक इति वाच्यं पदार्थः । न तत्र निश्चयो भवति अनित्यत्वादिनिश्चयस्तथायात्म्यविषयः, तद्विवेक एव च—समारोपविषयक एव च, अन्यापाहः तद्व्यवच्छेदः, इति—एवम्, तदपि अधिकृतनिश्चयज्ञानम्, तन्मात्रापाहोचरमेव, समारोपपाहमात्रगोचरमित्यर्थः । न वस्तुस्वभावात्तन्मात्रात्मक—न स्वलक्षणानिश्चयकामान योऽपि । एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह—यदेतद् यत् किञ्चित् असत्तम्, कुत इत्याह—वाक्यमात्रत्वात्, वाक्याऽप्यस्यत्वात् ।

यत्तावदुक्तम्—“असमारोपविषये भावाद्” इत्यत्र समारोपाभावेऽस्य वृत्तिरुक्ता, अयं च समारोपाभावो यदि प्रसज्यप्रतिषेधरूपः, न कचिदस्य वृत्तिस्तस्य तुच्छत्वात्, तन्नत इत्यमेव इदमिति चेत् कथमतुच्छप्रतिभासं रूपादिनिश्चयज्ञानम् ? , तुच्छप्रतिभासमेव तद् इति चेत्, अनुभवविरोधः—रूपादिप्रतिभासस्य वेद्यमानत्वात्, अन्यथा तदनाकारत्वेन वेदनाऽप्यमादिति । अथ पक्षदामरूपः, कथं न वस्तुस्वभावनिश्चयात्मकं तत् ? , तत्रैव प्रवृत्तेर्न तद् तदा इति चेत्, कथमसमारोपविषयेऽस्य भावः ? , अयमस्यैव आत्मा न त्वन्य इति चेत्, स्वात्मन एव तद्विवेकस्त्वस्य तत्त्वकल्पनायामतिप्रसङ्गः—स्वलक्षणज्ञानस्याऽपि तत्त्वेन तद्भावापत्तेरिति ।

एतदेव दर्शयति—यत्तावदुक्तमित्यादिना । तत्र यत्तावदुक्तम्—पूर्वपक्षग्रन्थे “असमारोपविषये भावाद्” इत्यत्र ग्रन्थे, समारोपाभावे अस्य निश्चयस्य वृत्तिरुक्ता, एतद् ऐतदर्थम् । यद् नार्थं ततः किमित्याह—अयं च समारोपाभावा यदि प्रसज्यप्रतिषेधरूपः समारोपाभावनमात्रलक्षणः । ततः किमित्याह—न कचिद् अस्य निश्चयस्य, वृत्तिः । कुत इत्याह—तस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपस्य समारोपाभावास्य, तुच्छत्वात्—असत्त्वादित्यर्थः । तन्नत इत्यादि । तन्नतः—परमार्थेन, इत्यमेव न कचिद् अस्य वृत्तिः, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमतुच्छप्रतिभासं रूपादिवस्त्वाऽऽकारं रूपादिनिश्चयज्ञानम् ? । तुच्छत्वादि । तुच्छप्रतिभासमेव, तत्—रूपादिनिश्चयज्ञानम्, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—अनुभवाविरोधः । एवं कथमित्याह—रूपादिप्रतिभासस्य—रूपादिनिश्चयज्ञानं वेद्यमानत्वात्, अन्यथा प्रथममभ्युपगमं, तस्य—रूपादिनिश्चयज्ञानस्य, अनाकारत्वेन हेतुना । किमित्याह—वेदनोऽयोगाद्, तर्हि अनाकारं कस्य वेदनम् ? , इति भावानीयम् । एवं प्रसज्यपक्षे दोषम-

भिधाय पक्षान्तरं दोषमभिधातुमाह—अथ पर्युदासं रूपं प्रस्तुतः समारोपाभावे । एतदाशङ्क्याह—कथं न वस्तु-
स्वभायनिश्चयात्मकं तद् रूपादिनिश्चयज्ञानम् ? तत्रैव-रू-
पादावेव प्रवृत्तेः, न तद् रूपादि, तथा निश्चयज्ञानकाले-
ज्ञानं चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमस्मारोपाविषय-समा-
रोपाभावे पर्युदासं रूपं, अस्य-रूपादिनिश्चयज्ञानस्य, भा-
वः ? अयमित्यादि । अयम्-अस्मारोपाविषयः, अयमेव अ-
धिकृतनिश्चयज्ञानस्य आत्मा, न तु अन्यो-व्यतिरिक्तः,
इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—स्वात्मन एव ज्ञानसंश्लेषन-
सादितरधिकलस्य-विषयविकलस्य, तत्त्वकल्पनायां-विषय-
त्वकल्पनायाम्, उक्तं नित्या । किमित्याह—अतिप्रसङ्गः । क-
थमित्याह—स्वज्ञानज्ञानस्याऽपि तत्त्वेन तद्विपर्ययकल-
त्वेन हेतुना, तद्भावापत्तेः-अस्मारोपाविषयभावापत्तेः-नि-
श्चयज्ञानत्वापत्तेरित्यर्थः ।

यथाक्रमम्—“यत्र हि अस्य समारोपो भवति यथा स्थिरः
सात्मक इति वा, न तत्र निश्चयो भवति ” एतदप्ययुक्तम्
परमार्थेन तस्याऽस्थिरानात्मकस्यैव ग्रहणात् तत्र रू-
पादाविव समारोपप्रवृत्त्ययोगात् । स्यादेतत्, नहि तथा
गृहीतोऽपि भावस्तथैव प्रत्यभिज्ञायते, कचिद्भेदे व्यव-
धानसंभवात् यथा शुक्रः शुक्रित्वे । यत्र तु प्रतिपत्तुर्भा-
न्तिनिमित्तं नास्ति तत्रैव अस्य दर्शनाऽविशेषेऽपि स्मार्तो
निश्चयो भवति, समारोपनिश्चययोर्बाध्यबाधकभावाद्
इति । एतदप्ययुक्तम्, निरंशं तथा गृहीते कचिद् व्यवधा-
नं कचिद् न इत्यपन्यायत्वात् भेदाभावेन तत्त्वत एकनि-
श्चयज्ञानप्रसङ्गात्, न खलु रूप एव तदेकस्वभावनिवन्ध-
नानि भूयांसि निश्चयज्ञानानि ।

यथाक्रमम्—आधिकृतपुत्रपक्षग्रन्थ—“यत्र हि अस्य समा-
रोपो भवति यथा स्थिरः सात्मक इति वा, न तत्र निश्चय-
यो भवति ” एतदपि अयुक्तम् । कथमित्याह—परमार्थेन-
वस्तुस्थित्या, तस्य पदार्थस्य, आस्थिराऽनात्मिकस्यैव प्र-
हणाद्, नान्यत् तस्य रूपादिति कृत्वा । ततः किमित्याह—
तत्र आस्थिरत्वाद्, रूपादाविव समारोपप्रवृत्त्ययोगाद्,
नाहं रूपं रूपतया गृहीते समारोपः । स्यादेतदित्यादि ।
स्यादेतद्, नाहं तथा स्वरूपेण, गृहीतोऽपि भावः पदा-
र्थः तथैव प्रत्यभिज्ञायते-निश्चयज्ञानेन गम्यते । कथामि-
त्याह—कचिद् भेदं भावाविशेषे, व्यवधानसंभवात्
प्रत्यभिज्ञानस्य समारोपेण इति भावः । निदर्श-
नमाह—यथा शुक्रः—शीघ्रकट्वयस्य, शुक्रित्वे व्यव-
धानसंभवः प्रत्यभिज्ञानं प्रति रज्जनसमारोपेण, यत्र
तु भावभेदं पदार्थे, प्रतिपत्तुः पुरुषस्य, आन्तिनिमित्तं सा-
दृश्यं नास्ति, तत्रैव भावभेदं, अस्य-पुरुषस्य, दर्शनाऽ-
विशेषेऽपि—उभयत्र यत् तत्त्वं तद् दृश्यते इति दर्शना-
ऽविशेषस्तस्मिन्नपि सति, स्मार्तो निश्चययो भवतीति गृ-
हीतप्राप्तिः । किमेतद्व्यमित्याह—समारोपनिश्चययोर्बाध्य-
बाधकभावात्, समारोपो बाध्यः, निश्चयो बाधकः इति ।
पूषपक्षमाशङ्क्याह—एतदपि-अनन्तरादितम्, अस्मद्-अ-

शोभनेनम् । कुत इत्याह—निरंशं इत्यादि । निरंशे यस्तुति
तथा निरंशतया गृहीते, कचिद् व्यवधानं, कचिद् न इति
अपन्यायत्वाद्, एतद् अपि असत्, अपन्यायत्वं च भेदाऽ-
भावेन हेतुना निरंशत्वेन, तत्त्वतः-परमार्थेन, एकनिश्चयज्ञा-
नप्रसङ्गात् निवन्धनकत्वेन । एतद्भावनायैवाह—न खलु-
इत्यादि । न खलु-नैव, रूप एव ज्ञानत्वेन, तदेकस्वभा-
वनिवन्धनाति-तद् रूपमेव एकः स्वभावो निवन्धनयोगां
तानि तथा, भूयांस-प्रभूतानि, प्रक्रमाद् जातिभेदमाध-
कृत्य निश्चयज्ञानानि रूपसादिलक्षणानि, किं तर्हि प्र-
भूतानि अपि व्याक्रियेदाऽपेक्षया रूपज्ञानानि एव ? एवं
भेदाऽभावेन तत्त्वतः एकनिश्चयज्ञानप्रसङ्गः ।

दूषणान्तरमाह—

किंच-असौ भावः स्वप्रत्यभिज्ञानजनने व्यवधानसम्भ-
वस्वभावो वा स्याद्, न वा ? उभयथाऽपि कचिद् भे-
दे व्यवधानसंभवाद्, इत्यपि अयुक्तम्, यथाक्रमं सर्वत्रैव
तत्त्वसंभवाऽसंभवापत्तेः, अन्यथा एकस्वभावत्वविरोधात्
अतन्निवन्धनत्वे च निश्चयानां न तेभ्यस्तत्त्वव्यवस्था,
इत्यफला तत्कल्पना, एवं च “यथा शुक्रः शुक्रित्वे” इ-
त्यनुदाहरणमेव, भवतीत्या तदयोगात् शुक्रिकाया अपि
अज्ञानेन नीलादिवत् तत्त्वेनैव ग्रहणात् ।

किंच, असौ भावः-पदार्थः, स्वप्रत्यभिज्ञानजनने-स्वनिश्च-
यज्ञानजनने, व्यवधानसंभवस्वभावो वा स्याद् न वा ? इति
द्वयी गतिः । उभयथाऽपि पक्षद्वयेऽपि कचिद् भेदे व्यवधानसं-
भवाद् इति अयुक्तम् । कुत इत्याह—यथाक्रमम्-यथासंख्य-
म्, सर्वत्रैव कचिद् इत्येतद् व्युदासेन सर्वत्रैव यस्तुति,
तत्त्वसंभवाऽसंभवापत्तेः-तस्य व्यवधानस्य, संभवस्यासं-
भवश्च तत्त्वसंभवासंभवौ, तयोरापत्तिः, तत एतदुक्तं भव-
ति—यदि असौ भावः स्वप्रत्यभिज्ञानजनने व्यवधानसंभ-
वस्वभावस्तत्त्वतः संभवस्यैव सर्वत्र व्यवधानम्, न चेद्,
न संभवस्यैव इति हृदयम् । इत्थं, सैतदङ्गीकृतव्यमित्याह—
अन्यथा एकस्वभावत्वविरोधात्, एकस्वभावो हि स्वप्रत्य-
भिज्ञानजनने व्यवधानसंभवेकस्वभावः, तत्त्वसंभवेकस्वभा-
वा वा, अन्यथा तद्विपर्ययस्वभावता एव इति भावनीयम् ।
अतान्ननिवन्धनत्वे च—चिरात्तत्त्वभावातिवन्धनत्वे च निश्चया-
नाम् । किमित्याह—न तेभ्यो निश्चयेभ्यः, तत्त्वव्यवस्था-
चिरात्तत्त्वभावनद्भावव्यवस्था, इति पक्षम् अफला-निष्पत्त्या-
जना, तत्कल्पना-प्रक्रमाद् व्यवधानसंभवकल्पना, एवं च
सति “यथा शुक्रः शुक्रित्वे” इत्यनुदाहरणमेव । कथामि-
त्याह—भवतीत्या त्वदर्शनाऽनुसारेण, तदयोगात्-प्रक्रमाद्
व्यवधानसंभवायोगात्, अयोगश्च शुक्रिकाया अपि अज्ञा-
नानेन—इन्द्रियज्ञानेन, नीलादिवद् इति निदर्शनम्, तत्त्वेन
एव—शुक्रिकात्वेन एव ग्रहणात् ।

इत्थमेव इदमिति चेत्, कथं व्यवधानसंभवः ? तत-
स्तन्निश्चयानुत्पत्तेरिति चेत्, सैव तावत्किमिति चिन्त्यम् ?
निश्चयान्तरोत्पादाद् इति चेत्, कथमनुभवान्तराद् निश्च-
यान्तरोत्पादः ? तत्-तत्त्वभावत्वाद् इति चेत्, अनु-

अथान्तरवद् न तस्य, तस्यम्, तस्ये वा ततस्तद्व्यादे व्य-
वहारनियमोच्छेदः, एवं हि नीलाऽनुभवजन्याऽपि तन्नि-
श्चयः पीताद्यनुभवस्य तत्त्वभावतया तज्जन्योऽपि सम्भा-
व्यत इव । एवमन्यत्राऽपि इति न न्यायविदस्ततो व्यव-
हारे नियमतः प्रवृत्तिर्युक्ता सर्वत्राऽऽज्ञानिष्टविरिति, न
अनिष्टतिः सर्वत्र बीजाभावाद् बंधर्म्येण साधर्म्याऽसिद्धेः,
साधर्म्याच्च समारोप इति ।

इत्थमेव इदमिति चेत् । तत्त्वेनैव प्रहणमिन्त्यर्थः । एतदाशङ्क्याह—कथं व्यवधानमेव ? नाहं तस्य व्यवधानजनकत्वमिन्त्यर्थः । ततः शुक्तिकाशानाद् इन्द्रियजात्, तान्निश्रयाऽनुपपत्तेः—शुक्तिकानिश्चयाऽनुपपत्तेः, व्यवधानमेव इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—मैव तावद् निश्चयाऽनुपपत्तिः, किं केन कारणेन ? इति चिन्त्यम्, निश्चयान्तरोत्पादाद्—रजतनिश्चयात्पादात् इति चेत्, तान्निश्रयाऽनुपपत्तिः । एतदाशङ्क्याह—कथं नुभवान्तरात्, शुक्तिकानुभवस्यात् निश्चयान्तरोत्पादाद् रजतनिश्चयोत्पादः ? तस्य शुक्तिकाऽनुभवस्य, तत्त्वभावनत्वाद्—रजतनिश्चयात्पादनस्य भावनत्वात्, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—अनुभवान्तरवद्—रजतानुभववद् इत्यर्थः, ततस्तस्य—शुक्तिकाऽनुभवस्य, तत्त्वं—शुक्तिकानुभवतत्त्वम्, तत्त्वं वा—शुक्तिकाऽनुभवतत्त्वं वा, ततः शुक्तिकाऽनुभवात्, तदुत्पादं—निश्चयान्तरोत्पादं । किमित्याह—व्यवहारनियमोच्छेदः । एतेमेव भाषयसाह—एवं हीत्यादि । एवं यस्मात्, नीलानुभवजन्याऽपि तान्निश्चयो—नीलनिश्चयः पीताद्यनुभवस्य, तत्त्वभावनतया नीलनिश्चयजननस्य भावनतया, तज्जन्याऽपि—पीताद्यनुभवजन्याऽपि सम्भाष्यत एव, विजातीयशुक्तिकाऽनुभवाद्—विजातीयरजतनिश्चयोपपत्तेः, एवमन्यत्रापि रक्तादिनिश्चयं, इति एवम् । न न्यायविद्ः पुरुषस्य, ततो निश्चयात्, व्यवहारं प्रस्तुते, नियमतो—नियमनं, प्रवृत्तियुक्ता । कुतो न युक्ता इत्याह—सर्वत्र विकल्पे, उत्थापकं प्रति आशङ्कानिवृत्तः कारणात्, न अनिवृत्तिराशङ्काया इति प्रक्रमः । कुत इत्याह—सर्वत्र बीजाभावात् आशङ्काबीजाभावात्, किन्तु निवृत्तिरेव । प्रस्तुतमेवाऽऽह—वैधर्म्येण हेतुना, साधर्म्योक्तिः सर्वत्र । यदि नमैव ततः किमित्याह—साधर्म्योक्त्व—समारोपे इति । अस्ति च शुक्तिका—रजतयोः तद् इत्याभिप्रायः ।

यद्येवम्, स्थिरतरादीनां किं साधर्म्यम् ?, क वा तेषां ग्रहणम् ?, येन अस्थिरादिषु तत्समारोपः । सदृशाऽपराऽपरोत्पत्तिविप्रलम्भात् अयमिति चेत्, किमिदं सजातीयेतरविवेकैकस्वभावानां भावानां सादृश्यम् ?, कथं वा सदसि एतत् तदेकप्रवृत्तिना ज्ञानेन गम्यते ? । तेषामेव तत्स्वभावतया तथा ग्रहणेन इति चेत् । आकालं तदेकग्रहणे कुतोऽयं नभस आसवादः ? ; अनेकभिन्नकालभावग्रहणे च एकेन अपैति क्षणिकता । तथाविधभावाऽनुभवंसामर्थ्यजनिश्रयात् तदवगम्यत इति चेत्, न युक्तस्य इमामक्रमागतामवगमश्रियं प्रतिपत्तुम्, तत्पूर्ववृत्त्या-

नां च न्यायतस्तद्बीजाभाव उक्तः । तथानुभवमिद्वत्त्वात्
सर्वं मद्रूपमिति चेत्, न खलु अनुभव इत्येव तत्त्वव्यव-
स्थाहेतुः, न्यायबाधितस्य तदनुपपत्तेः, अस्य च उक्तवत्
न्यायबाधितत्वात्, 'अणिकत्वेन' तथाऽस्मिन्मवाह । एतेन
“यत्र तु प्रतिपक्षान्तिनिमित्तं नास्ति तत्रैव अस्य दर्श-
नाविशेषोऽपि पाश्चात्यो निश्चयो भवति समारोप-निश्चययो-
र्बाध्यबाधकभावात्” इति यदुक्तम्, तदपि प्रत्युक्तमेव,
सर्वथैकस्वभावात्वे वस्तुनो दर्शने चैतन्मभिधानाऽयोगात्,
एकत्र अन्तिनिमित्तसम्भवे सर्वत्र तदुपपत्तेः तत्तदेकस्व-
भावात्त्वत्वात्, अन्यथा यत्र अन्तिनिमित्तं न यत्र च अ-
स्ति, अनयोः कथञ्चिद्भेद इति वलात् तदनेकस्वभावात्,
शुक्तिकादावपि तन्नियमाऽभावात्, अतस्मिन्धनत्वं च
निश्चयानां न तेभ्यस्तत्त्वव्यवस्था इत्युक्तम् ।

एतदाशङ्क्याह—यद्येवम्, स्थिरतादीनां—नित्याऽनित्या-
दीनाम् किं साधर्म्यम् ? लक्षणभेदाद् न किञ्चिद् इत्यर्थः ।
कथं वा तेषां ग्रहणम् ? नित्यानामभावेन तदयोगात् । य-
नाऽस्थिरादिषु भाषेपु आदिशब्दाद्-अनामादिग्रहः, तत्र-
मारोपो-नित्याऽऽमादिसमारोपः, सदृशाऽपरापरत्वात्-
प्रलम्भात् कारणात्, अयमिति आत्मादिसमारोपः, इति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह—किमिदं सजानीयतर्विवेकस्वभावानां
भावानाम्—अत्यन्तविलक्षणानामित्यर्थः, सादृश्यम् ? न कि-
ञ्चित् । कथं वा सद् अपि एतत् सादृश्यम्, तदेकप्राहिणा
तेषां भावानामेकग्रहणशीलं तदेकप्राहि तेन ज्ञानेन गम्यते ?
तदेकग्रहणनान्तरीयकत्वात् तदवगमस्य न गम्यते इत्यर्थः ।
तेषामेवंत्यादि । तेषामेव भावानाम्, तत्स्वभावतया-सदृशस्व-
भावतया तथाग्रहणेन-सदृशग्रहणेन, इति चेद् गम्यते । एतदा-
शङ्क्याह—आकालं यावदापि कालस्तावदापि—सर्वकालमि-
त्यर्थः, एकग्रहणे सति कुतोऽयं तेषामेव तत्स्वभावतया ”
इत्यादिलक्षणः, नभसः—आकाशात् आसवादः ? अनेकामभ-
कालभावग्रहणे च एकेन प्रकमाद् ज्ञानेन । किमित्याह—
अपैति क्षणिकता भावानामिति । तथाविधेत्यादि । तथावि-
धभावानुभवसामर्थ्यजनित्तयात्—संतानप्रवृत्तान्त्यक्षणभा-
वानुभववीर्योत्पन्ननिश्चयाद् इति भावः, तत्-सादृश्यम्,
अवगम्यते इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न युक्तमस्य निश्चय-
स्य, इमामकमाऽऽगतामस्वयाभावेन, अवगमश्चियं पदा-
र्थतया विसदृशबोधरूपां प्रतिपत्तुम्, यदाह कश्चित्—“अ-
सत्सङ्गाद् वैश्वात् प्रक्षलन्निर्गतैर्वा बहुविधै-रसङ्गभूतैर्भूतिर्याद-
ब्रजति भूतस्त्वधनिः । सद्विष्णोः सद्विष्णुः परहितगतस्योन्न-
तिप्रतः, परा भूषा पुंसः स्वस्वधिविहितं वत्कलमापि ॥१॥ ”
स्वाधिश्च क्षणिकस्य परतो निर्गोपिता इति भावनीयम् ।
तत्पूर्वक्षणानां च—विश्वोक्तक्षणभावानुभवपूर्वक्षणानां च,
न्यायतो—न्यायेन, निरन्वयनश्चरतया, तर्हि जाभावेऽस्त्य-
तक्षणवीजाभावः, उक्तः प्रश्नः नित्यान्तर्भवत्वात् कि-
ञ्चिदपि एकान्त इत्यादिना ग्रन्थेन तत्त्वज्ञानेन नित्य-
भवसिद्धत्वात्—सदृशत्वानुभवासङ्ग- इति भावः ।

यमस्मदुक्तम्, भद्रकामिनि चेत् । एतद्विशेषाद्—न चेत्-
मेव, अनुभव इत्यत्र एतादृशा अशङ्क, तत्त्वव्यवस्थादितुः ।
कथं न? इत्याह—न्यायवाचितस्य अनुभवस्य, तदनुपपत्तेः—
पुनश्च वक्ष्यामि तदनुपपत्तः, नीत्या द्विवचनानुभावाद् न-
याऽभ्युपगमादिति । यावत् नामैव ततः किमित्याह—अस्य
च प्रकान्तसदृशानुभवस्य उक्तवद् यथाह तथा न्यायवा-
चिनत्वात्, कश्चिद्वचनं हेतुना, तथा पदार्थवादानुभवक-
क्षामभ्युपगमः, तथाहि—निश्चयानुपपत्तोऽपि कृत्तक एव
इति भावना । एतन् इत्यादि । एतत्—अनन्तगतिर्यत्र वस्तु-
ज्ञातम्, “यत्र-तु प्रतिपत्तु भ्रान्तिनिमित्तं नास्ति तत्रैव अस्य
दशनाविशेषोऽपि पाश्चात्या निश्चयो भवति, समारोप-
निश्चययोर्वाच्यवाचकभावाद्” इति यदुक्तम् । न किमि-
त्याह—तदपि प्रत्यक्षमेव । कथमित्याह—सर्वधेकत्वभावे-
वस्तुना वाच्यस्य दशने च तस्य इत्थं यथाह तथा अभि-
धानाऽप्येतात्, अयोपशब्द एकत्र वस्तुनि, भ्रान्तानिमित्तम-
भवे सति, सर्वत्र तदापत्तेः—भ्रान्तिनिमित्तसम्भवापत्तेः,
आपोलस्य तत्त्वकत्वभावत्वत्वात्—तस्य वस्तुना भ्रान्ति-
निमित्तसम्भवेऽस्त्वभावत्वकत्वात् । अत्यथेत्यादि । अन्य-
था—एवमनभ्युपगमः, यत्र वस्तुनि भ्रान्तनिमित्तम्, न घट-
पटादौ यत्र च अस्ति शुक्रिकाजनादौ अनयाः वस्तुनाः, क-
थाश्चैव स्वभावभेदः, वस्तुभेदोऽपि स्वसत्ताभेदः, इति—एवम् ।
बलात् तद्वनकत्वभावात्, तस्य—वस्तुन, सामान्यताऽनकत्व-
भावता, तदकारणकत्वभावत्व तु न एतद् उत्पद्यते इति । उच-
्यते—एतन्माह शुक्रिकादावपि शुक्रिकाजनादौ आपः, ता-
यमाऽभावाच्च—प्रकृताद् भ्रान्तिनिमित्तमभवे स्वभावत्वनि-
यमाऽभावाच्च, बलाद् तद्वनकत्वभावात् इति वृत्तेन । तथा-
हि—न शुक्रिकादौ आपः सुवस्य समारोप एव कस्याचिद्
दशनाद् अनन्तरं शुक्रिकानिश्चयः, अपरस्य तदा तत्रैव स-
मारोप इति न एतद् एकान्तकत्वभावत्व वस्तुन इति भावनी-
यम् । अतद्—इत्यादि । तद्—वस्तु, निश्चयने—कारणम् यथा न
तन्निबन्धना न तन्निबन्धना अतन्निबन्धनास्तद्भावस्तस्मिन्,
अतन्निबन्धनत्व च—अयस्तु निबन्धनत्वे इत्यर्थः । कथामि-
त्याह—निश्चयानां न तथा—निश्चयेभ्यः, तन्निबन्धनद्वया-
यस्तु तत्त्वव्यवस्था, इति उक्तं प्राक् ।

एवं च यत्र स्वत एव निश्चयः स प्रत्यक्षः, यत्र तु न
मोऽनुमेय इति सन्न्यायप्राप्तिः, अन्यथाऽसमञ्जसत्वात् ।
न चैवं सविकल्पकप्रत्यक्षवादिनाऽपि अनेकत्वभावत्वाद्
वस्तुनः क्षयोपशमवैचित्र्यं तथानिश्चयप्रवृत्तौ कश्चिद्
दोषः, निरुपचरिततन्निबन्धनभावात् । दृश्यत च कथ-
ञ्चिद् एकत्र एव एकाज्जेकप्रमाप्रपेक्षः शब्दलिङ्गाऽ-
प्यर्थः प्रतीतिभेदः, तथाहि—अत्र निकुञ्जे वहिरस्तीति
शब्दतस्तथाविधदेशमात्रावच्छिन्नमभिसामान्यं प्रतीयते,
धूमदेशनात् तु विशिष्टदेशावच्छिन्नस्तद्विशेषः, अद्य-
तस्तु विशिष्टतरो ज्वालादिदिश्याऽऽगोपालाङ्गनाप्रति-
इत्याद् अत्याज्य एव इति । एवं च सन्न्यायसिद्धिं प्रमा-
णानां वस्तुविषयत्वे यदुक्तं पुरस्तात् “नहि अन्य एव

अन्योपकारको नाम” इत्यादि, तदुक्तमेव । परमी-
यता निविषयत्वात् । न च वस्तु अपि तदकर्मकत्वमी-
पकारकशक्तिमद इत्येतं ज्ञेयः, एकाज्जेकत्वभावत्वाऽभ्यु-
पगमात् पृथग्भूतवर्ग्यसिद्धिः । इति कृतमेव प्रसङ्गेन ।

एवं च यत्रोऽत्र वस्तुज्ञानसिद्धान्तिर्नीलादी, स्वत
एवं निश्चयः समारोपव्यवच्छिन्नमन्तरणं, स प्रत्यक्षो-
ऽशः, यत्र तु अनित्यतादौ, लोऽनुमेय इति
सन्न्यायप्राप्तिः । कुत इत्याह—अन्यथाऽसमञ्जसत्वात्
इत्यतश्च निश्चितमसकृत् । यदि नामैव ततः कि-
मित्याह—न चैवं सविकल्पकप्रत्यक्षवादिनाऽपि यादितः,
अनेकत्वभावत्वाद् वस्तुनः क्षयोपशमवैचित्र्यं हेतुना,
तथानिश्चयप्रवृत्तौ अनन्तरादिक्रमेण कश्चिद् दोषः, कथं
न दोषः? इत्याह—निरुपचरिततन्निबन्धनभावाद्—वास्त-
वप्रवृत्तानिबन्धनभावादिन्यर्थः । अमुमवाऽभ्युपगम्यति—
दृश्यत चत्यादिना । दृश्यत च कथाश्च एतत्रैव वस्तुनि,
एकाज्जेकप्रमाप्रपेक्षः शब्दलिङ्गाऽप्यर्थः—आगमानुमानेभ्य-
स्तः प्रतीतिभेदः, तथाहि—अत्र निकुञ्जे वहिरस्तीति शब्द-
तः—शब्दात् तथाविधदेशमात्राऽच्छिन्नं सद् अस्ति नामान्ये
प्रतीयते, धूमदेशनात् तु विशिष्टदेशावच्छिन्नस्तद्विशेष-
आश्रयशयः पूर्वसामान्यापेक्षया, अधस्ततस्तु प्रत्यक्ष-
पुनः, विशिष्टतरो ज्वालादि, प्रतीयते इति, आगोपालाङ्ग-
नाप्रतिबद्धत्वात् कारणात्, अन्याज्य एव प्रतीतिभेद इति ।
एवं च सन्न्यायसिद्धे सति, प्रमाणानां—प्रत्यक्षादीनां वस्तु-
विषयत्वे यदुक्तं पुरस्तात् पूर्वपक्षप्रत्ये—“नहि अन्य एव
अन्योपकारको नाम” इत्यादि । तत् किमित्याह—तदु-
क्तमेव परमाथेनो निविषयत्वात् तस्य उक्तस्य । न चेत्या-
दि । न च—कस्यापि तद्—एकं सद्—अनेकधर्मोपपत्तकेश-
क्रमद् इत्येतं विशेषकारकं ज्ञेयः । कुत इत्याह—एकाज्जे-
कत्वभावत्वाभ्युपगमात् कारणात्, पृथग्भूतवर्ग्यऽभिज्ञ-
धर्मधर्मिस्त्वभावत्वाद् वस्तुनः, इति कृतमेव प्रसङ्गेन ।

यदुक्तम्—“समारोपनिश्चययोर्वाच्यवाचकभावाद्”
इति, एतदप्युक्तम् । परनीत्या समारोपनिश्चययोर्भेदा-
ऽसिद्धः समारोपस्यापि निश्चयत्वात्, तदभावभावि-
त्वस्य च उभयप्राविशत्वात्, पौरोप्यस्य च अनिया-
मकत्वात् क्वचित् तस्याऽपि तुल्यत्वात् । अनित्यादि-
प्रतिपत्तावपि पुनर्नित्यादिनिश्चयोपलब्धेः वस्तुन एव
पारम्पर्येण तद्भावाद्, तदन्यतराऽपरनिमित्तत्वे तदि-
तरत्र तन्निमित्तत्वानाभावात्, विशेषहेत्वभावात् अ-
नित्यस्यापि अर्थाक्रियायोगादिति निलोठारिष्यामः ।

यदुक्तम्—“समारोपनिश्चययोर्वाच्यवाच-
कभावाद्” इत्यतदपि अयुक्तम् । कथमित्याह—परनीत्या
समारोपनिश्चययोर्भेदासिद्धेः, अस्ति निश्चय—समारोपस्या-
त्रैव शुक्रिकादौ रज्ज्वादिरूपस्य निश्चयत्वात्, तथाहि—
शुक्रिकायां रज्ज्वनिश्चय एव समारोपः, तदभावभावत्वस्य
च—शुक्रिकायां भावभावत्वस्य च शब्दात्—तदनुमेयवाचा-
नत्वस्य च, उभयत्र समारोप निश्चये वाविशति, नहि

अथ अन्यत् समारोपस्यापि उपादानम्, अपि तु—अधिकृतानुभव एव पौर्वापर्यस्य च पूर्वं समारोपः पश्चादभ्य इत्येवंभावस्य च अनियामकत्वाद् भवेत् प्रति, तथा क्वचिद् तस्यापि पौर्वापर्यस्य तुल्यत्वात् । एतत्—आह—अनित्यादिप्रतिपत्त्यापि सत्यां तथागतवचना—देः, पुनर्नित्यादिनिश्चयापलब्धेः कपिलादिवचना—देः, वस्तुन एव सकाशात् तस्या नित्यादिनिश्चया—पलब्धेः पारम्पर्येण भावात्, तदाश्रयत्वाद् वचनप्रवृत्तेः । यद्वा—वचनमन्तरणाऽपि स्वत एव क्वचिद्वेभावात्, तथाहि—वस्तुनि अनित्यत्वाविरूपोऽपि भवति, नित्यत्वविकल्पोऽपि भवतीति लौकिकमेतत् । एवं च सति तदन्तरापरनिमित्तत्वे तयोः—समारोपनिश्चययोरन्यतर—स्य—समारोपस्य, अपरनिमित्तत्वे अभ्युपगम्यमाने, तदितरत्र अपि निश्चये, तस्मिन्निमित्तत्वानाध्यासात्—अधिकृतवस्तुनिमित्तत्वानाध्यासात् । इह तावद् अनित्यादिप्रतिपत्तिर्वस्तुनिमित्ता इति भवतो मतम्, इहापि अनाध्यासः, तत्तुल्ययोगक्षमाया नित्यादिनिश्चयापलब्धेः अर्थात्मित्वाभ्युपगमाद् इति भावः । अनाध्यासश्च—विशेषहेत्व—आवाद् द्वयोरपि; तथा—तद्दर्शनानन्तरभाविष्येन नित्यस्य सत्ता एव अस्मैर्भाविनी, क्रमयोगपक्षाभ्यामर्थक्रियायोगाद् इति । विशेषहेतुनिर्गात्रकीर्त्या आह—अनित्यस्यापि निरन्वयलक्षणाभ्यन्तरेण, अर्थक्रियाऽयोगाद् इत्येतद् निलौठयिष्यामः पुरस्ताद्, अत एतद् अपि अयुक्तमिति स्थितम् ।

किञ्च—समारोपव्यवच्छेदभावविशेषाद् अनुमानविकल्पवत् कथं रूपादिविकल्पो न प्रमाणम् ? समुद्भूतसमारोपव्यवच्छेदेन अभावादिति चेत् । न । क्वचित् तथाऽपि भावदर्शनेन अविरोधात्, शुक्तिकाशकलादी रजतादिसमारोपव्यवच्छेदेन तद्भावात्, न च—न साऽपि रूपादिविकल्पः तन्मात्रहेतुत्वात्, न च तत्त्वत एकस्याऽपि तदितरनाशनेन प्रवृत्तिः, नाशस्य निहेतुकत्वाऽभ्युपमात् तदभाव एव तद्भावापपत्तेः । लिङ्गलिङ्गिस्वन्धस्मरणादिनाप्रवृत्तेरिति चेत्, कोऽयं गुणे भवतो दोषाभिनिवेशः ? वस्तुसमारोपाभावेऽस्य उपयोगात्, न च—नाऽसौ रूपादिविकल्पस्याऽपि तदभावे तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः इति नानयोर्विशेषः । स खलु गृहीतग्राही एव, प्रत्यक्षप्रतिभासिनोऽर्थस्य परामर्शात्, नहि अनुमानविकल्पोऽपि नैवमिति परिभाष्यतामेतत् ।

अभ्युपगमाह—किञ्चन्यादिना । किञ्च—समारोपव्यवच्छेदभावाविशेषात्, कारणात्, अनुमानविकल्पवत् इति ह्युपान्तः, कथं रूपादिविकल्पो न प्रमाणं प्रमाणलक्षणयोगोऽपि ? एतदाशङ्क्याह—समुद्भूतसमारोपव्यवच्छेदेन अभावाद् इति चेत् । न हि अयमनुमानविकल्पवत् समुद्भूतसमारोपव्यवच्छेदेन भवति । एतदाशङ्क्याह—न, इत्यादि । न, क्वचिद्—वस्तुनि, तथापि—समुद्भूतसमारोपव्यवच्छेदेनाऽपि भावदर्शनेन—उत्पाददर्शनेन हेतुता, रूपादिविकल्पस्य अ-

विरोधात् प्रमाणत्वस्य । एतद्वधाऽऽह—शुक्तिकाशकलादी—वस्तुनि, रजतादिसमारोपव्यवच्छेदेन तद्भावात्—शुक्तिकादिविकल्पभावात् । नन्वेत्यादि । न च—न साऽपि—शुक्तिकाविकल्पो रूपादिविकल्पः, किन्तु कृपादिविकल्प एव । कुत इत्याह—तन्मात्रहेतुत्वाद्—रूपादिमात्रहेतुत्वात्, न च तत्त्वतः—परमार्थेन, एकस्याऽपि—अनुमानविकल्पस्य रूपादिविकल्पस्य धातादितरनाशनेन—समुद्भूतसमारोपनाशनेन, अज्ञसा प्रवृत्तिः । कुतो न इत्याह—नाशस्य निहेतुकत्वाऽभ्युपगमात् तथा तदभावे एव—समारोपाऽभावे एव, तद्भावापपत्तेः—अनुमानादिविकल्पभावापपत्तेः । इहैव परिहारान्तरमुपन्यस्य आह—लिङ्गलिङ्गिस्वन्धस्मरणादिना प्रकारेण, अप्रवृत्तेः कारणाद् इति चेत्, रूपादिविकल्पो न प्रमाणमिति प्रक्रमः । एतदाशङ्क्याह—कोऽयं गुणे भवतो दोषाभिनिवेशः ? ननु लिङ्गलिङ्गिस्वन्धस्मरणादिप्रवृत्तिमन्तरण तद्गुणे गुणः । प्रस्तुतसमर्थनाय आह—वस्तुसमारोपाऽभावे अस्य अनुमानविकल्पस्य उपयोगात्, न च—नासौ रूपादिविकल्पस्यापि वस्तुसमारोपाभावे उपयोगः, किन्तु अस्त्येव । कुत इत्याह—तदभावे—वस्तुसमारोपाभावापयोगाभावे समारोपभावेन, तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः—रूपादिविकल्पप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अस्ति च प्रवृत्तिर्गत नानयोरनुमानविकल्प—रूपादिविकल्पयोर्विशेषः, अतः कथमनुमानविकल्पवद् रूपादिविकल्पो न प्रमाणमित्याख्येयमेतत् । प्रस्तुतमात्रिकथ्यासुराह—स खलु—प्रक्रमाद् रूपादिविकल्पः । किमित्याह—गृहीतग्राही एव । कुत इत्याह—प्रत्यक्षप्रतिभासिनोऽर्थस्य रूपादेः, परामर्शात् कारणात्, स हि तमेव स्पृशति नाधिकं परिच्छिन्नान्त, अतो न प्रमाणमिति । एतदाशङ्क्याह—नहीत्यादि । नहि अनुमानविकल्पोऽपि नैवम्, किं तर्हि एवमेव—गृहीतग्राही एव, इत्यादि परिभाष्यतामेतत् । स्वभावहेतो सुज्ञानमेव कृतकस्य एव अनित्यत्वात्, कार्यहेतो अपि यद्विजयस्यभावा धूमः, तत्त्वेन—प्रत्यक्षेण प्रतिभासते, अन्यथा तत्प्रतिभासाभाव एवेति भावनीयम् ।

नहि प्रत्यक्षं भागश उत्पद्यते, निरंशत्वात्, सत्यं न उत्पद्यत इति । अनुमानविकल्पपरामर्शलम्बनमपि तत्र गृहीतमेव केवलं गृहीतेऽपि येषाकारेषु, न तदनन्तरमेव निश्चयोत्पत्तिर्भूयसा व्याप्तिदर्शनात् भवति, तद्विषय एव अनधिगतार्थाऽधिगन्तृत्वात्, प्रमाणमनुमानविकल्पो नेतर इति, यत्किञ्चिदतत्, अनालोचिताभिधानत्वात् । अनालोचिताभिधानत्वं च ग्राह्ये आकाराभावात् सर्वथा एकस्वभावत्वाभ्युपगमात् परिकल्पितानामसत्त्वात् तत्त्वेन, तत्त्वत्वे नियमतोऽतिप्रसङ्गात्, तथा युक्तिता व्याप्त्यभिदेः अनङ्गावस्य कथञ्चिद् भेदनिमित्तत्वात्, अन्यथा तदयोगाद् । नहि अभेदवत् एव अनित्यत्वस्य स्वात्मना व्याप्तिः, न च भिन्नयोरेव हिमवद्विन्ध्ययोः तथाऽनधिगतार्थाधि-

गन्तृत्वाभावात्, वस्तुरूपस्य अध्यक्षत एव अभिगमात्, स्वाधिगमस्य च इतरत्रापि भावात्, तदन्यस्य च इतरत्रापि अभावादिति । एवं प्रवर्तकत्वादि अपि अस्य समानमितरणे, तत्रापि रूपादिनिश्चयादेव प्रवृत्तः । व्यवहारे प्रमाणमेवाऽयमिति चेत्, क्व तर्हि अप्रमाणमिति ?, रूपादांश्च इति चेत्, कुतोऽयं तत्राऽकारणो द्वेषः ?, प्रागेव तदधिगमादिति चेत्, समानोऽयं त्वन्नीत्या अनित्यत्वाद्, तथापि न तद्वत् तद्दर्शनमिति चेत्, न तर्हि प्राक् तद्वत् तदधिगमोऽन्यथा रूपादिनिश्चयवत् स्यात् तदा एवाऽयं निमित्ताविशेषात्, तदधिगमस्यैव तत्त्वतस्तन्निमित्तत्वात् बाधकानुपपत्तेः विशेषण भावात् एकान्तकत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः ।

तथा च आह—न हि प्रत्यक्षं भागशो—भागेन उत्पद्यते, कुत इत्याह—तस्य निरंशत्वात् सुलक्षणमेतद् इति निरंशम्, सत्यं नान्पद्यते भागशः प्रत्यक्षम्, इति—अस्मात् अनुमानविकल्पपरागमोऽऽलम्बनम् अपि, तत्र—वस्तुनि, गृहीतमेव—प्रक्रमाद् प्रत्यक्षेण, केवलं गृहीतेऽपि—मिति, येषु आकारेषु—अनित्यत्वादेषु, न तदनन्तरमेव—न दर्शनाऽनन्तरमेव, निश्चयान्तरात्, भूयसा—बाहुल्येन, व्याप्तिदर्शनात्—अविनाभावदर्शनेन पुनर्भवति, तद्विषय एव—अनित्यत्वादिविषय एव, अर्नाधिगतार्थाधिगन्तृत्वात् कारणात्, प्रमाणमनुमानविकल्पो नेनरो—रूपादिविकल्प इति । एतदाशङ्क्याह—यत् किञ्चिद्वन्तु—अनन्तरोदितमसारमित्यर्थः । कुत इत्याह—अनालोचिताभिधानत्वात् कारणात्, अनालोचिताभिधानत्वं च प्राह—वस्तुनि आकाराभावात्, अभावश्च सर्वथा—एकान्तेन, एकस्वभावत्वाभ्युपगमाद् वस्तुन इति, परिकल्पितास्त इति । एतदुपाहाय आह—परिकल्पितानाम्—आकाराणाम्, अस्वत्वात् नस्त्वेन; तत्सत्त्वं—परिकल्पिताऽऽकारमस्त्वं, नियमनो—नियमेन, अतिप्रसङ्गात् परिकल्पनया विरोध्याऽऽकारभावेन तथा युक्तिता न्यायतः, व्याप्यसिद्धेः कारणात्, अस्तिद्विधं तद्भावस्य—व्याप्तिभावस्य, कथाञ्चिद् भेदनिमित्तत्वात् व्याप्यव्यापकयोरिति प्रक्रमः । किमित्येतदयमित्याह—अन्यथा—एवमनभ्युपगमं, व्याप्यव्यापकयोः एकान्ताभेदादौ इत्यर्थः, तदयागात्—व्याप्तिभावायागात् । एतदेव भावयति—नहीत्यादिना न यस्मात्, अभेदवत् एव एकान्तैकस्य एव इत्यर्थः, अनित्यत्वस्य स्वात्मना अनित्यत्वेन एव व्याप्तिः, अनित्यत्वस्य अनित्यत्वेन व्याप्तिरिति व्यवहाराऽयोगाद् । न च भिन्नयोश्च एकान्तेन हिमशर्वावध्ययोरिति भावनीयम् । तथा अर्नाधिगतार्थाऽधिगन्तृत्वाभावाद् अनुमानविकल्पस्य अभावश्च वस्तुरूपस्य अध्यक्षत एव—प्रत्यक्षेण एव इत्यर्थः, अधिगमात्, ततश्च आत्मानमेव अधिगच्छति अनुमानविकल्प इति पराभ्युपगमः । एतमेवाधिकृत्य आह—स्वाधिगमस्य च इतरत्रापि

रूपादिविकल्पे भावात्, तदन्यस्य च अर्नाधिगतस्य, इतरत्राऽपि—अनुमानविकल्पेऽपि अभावात्, इति अनालोचिताभिधानत्वात् । एव प्रवर्तकत्वादि अपि अस्य प्रक्रमाद् अनुमानविकल्पस्य समानम्, इतरण रूपादिविकल्पेन । कुत इत्याह—तत्राऽपि—रूपादिविकल्पे मिति, रूपादिनिश्चययांश्च प्रवृत्तिरिति, व्यवहारे—प्रवृत्त्यादिकल्पे, प्रमाणमेवाऽयं रूपादिविकल्प इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—क्व तर्हि अप्रमाणमिति ?, रूपादौ एव इति चेत् अप्रमाणम्, कुतोऽयं तत्र रूपादौ, अकारणो द्वेषः ?, प्रागेव अधिगल्पेन, तदधिगमात्—रूपाद्यधिगमात् इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—समानोऽयम्—अधिगमः, त्वन्नीत्या अनित्यत्वाद् अनुमेये तथाऽपि—एवमपि, न तद्वद्—रूपादिवद् तद्दर्शनम्—नित्यत्वादिदर्शनमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न तर्हि प्राग् अधिगल्पेन, तद्वद्—रूपादिवत्, तदधिगमः—अनित्यत्वाद्यधिगमः, अन्यथा यदि स्यात्, तदा रूपादिनिश्चयवत्, स्यात्, तदा एवायं नित्यत्वादिनिश्चयः । कुत इत्याह—निमित्ताऽविशेषात् अधिगमस्य तदधिगमस्य एव अधिगल्पेन रूपाद्यधिगमस्य एव, तत्त्वतः—परमार्थेन, तन्निमित्तत्वात्—अनित्याद्विनिश्चयनिमित्तत्वात्, बाधकानुपपत्तेः रूपादिनिश्चयानुमानेन, तथा च आह—अविशेषण भावात् रूपाद्यधिगमस्य अनित्यत्वाद्यधिगमत्वेन भावात्, भावश्च एकान्तैकत्वात् अधिकृताधिगमस्य । इत्थं च एतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा तदनुपपत्तेः । एकान्तैकत्वाऽनुपपत्तेरधिकृतानुभवस्य रूपादिनिश्चयवत् स्यात् तदा एव अयमिति स्थितम् ।

दृष्टान्तरमभिधानुमाह—

किञ्च—अयमधिकृताधिगमः किं स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावः ?, उत—समारोपजननस्वभावः ?, आहोस्विद्—उभयजननस्वभावः ? उताहो—अनुभयजननस्वभाव इति ? । यदि स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावः, निरवकाशः समारोपः, न चासौ अन्यनिमित्तोऽनिमित्तो वा । अथ समारोपजननस्वभावः, कुतोऽस्माद् निश्चयजनन, अतस्त्वभावभावे अतिप्रसङ्गात् । उभयजननस्वभावत्वे विरोधः, न्यायाऽविरोधेऽपि अभ्युपगमबाधा । अनुभयजननस्वभावत्वे तदुभयाभावः, तथा च प्रतीतिविरोध इति । एकान्तेन च निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिनो न न्यायतो रूपादिनिश्चयाऽनुमाननिश्चययोर्भेद इति सूक्ष्माधिया भावनीयम् ।

किञ्च—अयमधिकृताधिगमः अधिगल्परूपः, किं स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावः ?, उत—समारोपजननस्वभावः ?, आहोस्विद् उभयजननस्वभावः ?, उताहो—अनुभयजननस्वभाव इति ? । किञ्चातः ?, सर्वथाऽपि दाप इति । आह च—यदि स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावः । ततः किमित्याह—निरवकाशः समारोपः तन्निमित्ताधिगमस्य स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावत्वात्, न च असौ—समारोपः अन्यनिमित्तोऽनिमित्तो वा, किं तर्हि ?, अधिकृताधिगमनिमित्त एव, तदा अन्यस्य अभावात् । अथ समारोपजनन-

स्वभावोऽधिकृताधिगमः, कुतोऽस्माद् निश्चयजन्म ? , कथं च न स्याद् ? , इत्याह—अतस्त्वभावात्—अधिकृताधिगमात्, समारोपजनस्वभावत्वेन भावनिश्चयजन्मनः अतिप्रसङ्गात्, तद्वद् निश्चयास्तरभावन । उभयजननस्वभावत्वे स्वगृहीतनिश्चयसमारोपोभयजननस्वभावत्वे विरोधः, न्यायाविरोधेऽपि तत्तथाविप्रस्वभावतया अभ्युपगमबाधा—अनेकान्तवादापत्तेः । अनुभयजननस्वभावत्वे अधिकृताधिगमस्य । किमित्याह—तदुभयाऽभावा—निश्चयसमारोपोभयाभावाऽस्तु इति अरेकाऽपोहायाऽऽह—तथा च एवं च सति प्रतीतिविरोधः, तदुभयस्य तथावेदनात्, इति—एवमुक्तनीत्या, एकान्तेन निर्विकल्पप्रत्यक्षवादिनो वादिनः, न न्यायतः—उक्तनीत्या, रूपादिनिश्चयाऽनुमाननिश्चययोर्भेद इति—एतद्, सूक्ष्माध्या भावनीयम् ।

कथं तर्हि अनुमानविकल्पो नाऽनन्तरम् ? , सन्त्यायतोऽक्षानेन तद्विषयानधिगतेः । वस्तुनोऽनेकधर्मत्वात् खयोपशमवैचित्र्याद् इत्युक्तप्रायम् । अतो न निर्विकल्पकमेव अत्यक्षम् ।

आह—यदि एवम्, कथं तर्हि अनुमानविकल्पो न अनन्तरं दर्शनस्य इति प्रक्रमः ? । एतदाशङ्क्याह—सन्त्यायतः—तत्स्वनीत्या, अक्षानेन—अविकल्पेन, तद्विषयानधिगतः—अनुमानविकल्पविषयानधिगतः, कथं कस्यचिद् अधिगतिः, कस्यचिद् न इत्येतदपि युक्तिमिति ? । एतदाशङ्क्याह—वस्तुनोऽनेकधर्मत्वात्, एतदपि युगपदेव प्रायशः इत्याह—क्षयोपशमवैचित्र्याद् इत्येतद् उक्तप्रायम् । प्रायेण उक्तम्, अतो न निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति निगमनम् ।

लक्षणयोगाच्च, “प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्” इति लक्षणम्, न चैतद् न्याय्यं परनीत्याऽनेकदोषापत्तेः, कल्पनापोढत्वस्य अव्यापकत्वात्, कल्पनायामपि स्वसंविदः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्, तस्याश्च तदव्यतिरिक्तत्वात्, व्यतिरिक्तत्वेऽधिकृतविशेषणयोगात्, तत्त्वतो व्यवच्छेदानुपपत्तेः अवस्तुत्वात् कल्पनायाः । स्वसंविदा तत्चेतरविकल्पाभ्यां दोषापादनमयुक्तमिति चेत् । न । तदवस्तु तत्त्वेन विकल्पधियोऽभावप्रसङ्गात्, स्वसंविन्मात्रस्यैव भावात्, असत्त्वोपरागायोगात् क्लृप्ताऽसिद्धेरिति ।

तथा लक्षणाऽयंगमाच्च न निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति । लक्षणाऽयंगमाह—“प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्” इति लक्षणं परकीयम्, न च एतद् न्याय्यम् । कुत इत्याह—परनीत्या अनेकदोषापत्तेः अस्य लक्षणस्य, आपत्तिश्च कल्पनापोढत्वस्य लक्षणत्वेन उपन्यस्तस्य अव्यापकत्वात् । अव्यापकत्वं च कल्पनायामपि स्वसंविदः परेण प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्, कल्पनाऽपि स्वसंविताऽधिष्ठानार्थं विकल्पमाद् इति । तस्याश्च कल्पनायाः, तदव्यतिरिक्तत्वात्—स्वसंविदव्यतिरिक्तत्वात् । इत्थं चैतत् अङ्गीकर्तव्यमित्याह—व्यतिरिक्तत्वे कल्पनायाः, स्वसंविदोऽभ्युपगम्यमाने । किमित्याह—अधिकृतविशेषणाऽयोगात्, अयोगश्च तत्त्वतः—परमार्थेन, व्यवच्छेदानुपपत्तेः सर्वस्या एव स्वसंविदः कल्पनापोढत्वात् । अत्राह—अवस्तु-

त्वात् कल्पनायाः स्वसंविदा सह तत्चेतरविकल्पाभ्यां—तस्माऽभ्युपगमविकल्पाभ्यामित्यर्थः, दोषापादनमनन्तरादितमयुक्तमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न—नैतद् एवम्, तदवस्तुत्वेन तस्याः—कल्पनायाः अवस्तुत्वेन हेतुना । किमित्याह—विकल्पधियः कल्पनाबुद्धेः अभावप्रसङ्गात्, प्रसङ्गश्च स्वसंविन्मात्रस्य एव भावात्, सर्वत्र “इयमेव कल्पना उपरक्षा विकल्पधीः” इत्यपि असद् । इति आविर्दयन्नाह—अस्त्याः कल्पनायाः अवस्तुत्वेन । किमित्याह—उपरागायोगात् स्वसंविद्वक्त्रिणा विकल्पधीः, इत्यपि अयुक्तिमद्, इत्याह—क्लृप्ताऽसिद्धेरिति स्वसंविन्मात्रत्वेन, अतः स्थितमेतत्, न च एतद् न्याय्यमिति ।

किञ्च—एकान्तवादिनः सर्वथा कल्पनाऽपोढत्वे कल्पनाऽपोढकल्पनातोऽपि अपोढत्वात् कल्पनाऽपोढत्वलक्षणायोगः । प्रत्यक्षसामान्यं लक्षणविषय इति चेत् । न । तस्य ततो व्यतिरिक्ततरविकल्पायोगात्, व्यतिरिक्तत्वे न तदव्यक्षलक्षणम्, अव्यतिरिक्तत्वे तु उक्तवल्लक्षणयोगः । निरूपणाऽनुस्मरणविकल्पाभ्यामविकल्पकं स्वभावविकल्पेन तु सविकल्पकमिति चेत् । न । विरोधात्, अन्यथा अनेकान्तापत्तेः स्वाभ्युपगमपरित्यागादिति ।

दृष्टान्तरमाह—किञ्चन्यादिना । किञ्च, एकान्तवादिनो वादिनः एकान्तेन कल्पनापोढमेतत्, ततश्च सर्वथा कल्पनापोढत्वे सति । किमित्याह—कल्पनापोढकल्पनातोऽपि अपोढत्वात् कारणात्, कल्पनापोढत्वलक्षणाऽयंगः, तत्र तद्योग्यताऽभावादिति । प्रत्यक्षसामान्यम् अप्रत्यक्षव्यावृत्तिरूपम् लक्षणविषय इति चेत् तत्र तद्योगता इति भावः । एतदाशङ्क्याह—न, तस्य—प्रत्यक्षसामान्यस्य, ततः—प्रत्यक्षात् । किमित्याह—व्यतिरिक्ततरविकल्पाभ्यामयोगात् । आह च—व्यतिरिक्तत्वे प्रत्यक्षात् तत्सामान्यस्य न तदव्यक्षलक्षणं तदव्यतिरिक्ततत्सामान्यलक्षणत्वात्, अव्यतिरिक्तत्वे तु प्रत्यक्षात् तत्सामान्यस्य, उक्तवद् यथोक्तं तथा । किमित्याह—लक्षणाऽयंगः तत्र तद्योग्यताऽभावाद् इति । अत्राह—निरूपणाऽनुस्मरणविकल्पाभ्याम्—एवंभूतमेतद् इति, तद्वत्त्वं आयत्यां चैतद्वत्त्वाभ्यामविकल्पकमेतत्, स्वभावविकल्पेन तु कल्पनापोढस्वभावत्वलक्षणेन सविकल्पकमेव इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न, विरोधात् ‘अविकल्पकं सविकल्पकं च’ इति विरोधः, अन्यथा निमित्तभेदतो विरोधमन्तरेण । किमित्याह—अनेकान्तवादापत्तेः । ततः किमित्याह—स्वाभ्युपगमपरित्यागाद् नैति यंगः ।

एवमभ्रान्तत्वविशेषणमपि असङ्गतमेव, परनीनितो व्यवच्छेदाऽयोगात् । इन्दुदयादिज्ञानं व्यवच्छेद्यमिति चेत् । न । तस्याऽभ्रान्तत्वात्, एतच्च लक्षणोपपत्तेः तस्याऽपि तत्प्रकाशकस्वभावहेतुजत्वतश्च भ्रान्तताऽसिद्धेः, अन्यथा तदयोगात्, तस्य चाऽनुभवसिद्धत्वात्, न च बहिस्तद्विषयानुपलब्ध्या तत्सिद्धिः, तदग्रहणस्वभाव-

धिया तद्विषयानुपलब्धसिद्धेः, अन्यथाऽनुपलब्धौ तद्भावाऽसिद्धेरतिप्रसङ्गात् । न चाऽतैमिरिकस्याऽपि तत्प्रत्ययप्रसङ्गः, तस्य तिमिरतदन्यहेतुजन्यस्वभावत्वात्, अतैमिरिकाणां च तदभावात् तथा लोकप्रसिद्धेः । न च बाधातोऽस्य भ्रान्तता, बाधाऽसिद्धेः भिन्नकालविषयप्रत्ययेन तदभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, क्वचिद् अभ्रान्तस्याऽपि असर्पादौ तदन्यतो बाधोपलब्धेश्च । न चाऽनर्थक्रियाकरणतः, अप्राप्यदेशगतजलादिज्ञानेन व्यभिचारात्, संविन्मात्रार्थक्रियाविधाने चास्य इतरत्रापि तद्भावात् तथाप्रतीतिः, न च लोकप्रतीतिः, अभ्युपगमविचाराद् तेन च तदप्राप्तेः, तस्य च इहाधिकृतत्वादिति भ्रममनया लोकागमानुभवविरुद्धया अतिसूक्ष्मेक्षिकया उक्तवत् सर्वत्र असमञ्जसतापत्तेः । यस्तु लोकादिसापेक्षः तस्यैव तद्भेदस्य विद्वदङ्गनादिलोकप्रतिष्ठितत्वात् अविगानतस्तथाऽप्रतीतिः तदव्यवस्थाकारिसदागमभावाद् उक्तदोषाभाव इति ।

एवं यथा कल्पनापोढव्यविशेषणम्, तथा अभ्रान्तत्वविशेषणमपि असंगतमेव । कुत इत्याह—परनीतिता व्यवच्छेद्याऽयोगात् । इन्दुद्वयादिज्ञानम्—आदिशब्दाद्—वियत्केशज्ञानादिग्रहः, व्यवच्छेद्यमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न, तस्य इन्दुद्वयादिज्ञानस्य अभ्रान्तत्वात्, एतच्चाऽभ्रान्तत्वं तद्वद्वयुपपत्तेः—अभ्रान्तलक्षणोपपत्तेः, उपपत्तिश्च तस्याऽपि इन्दुद्वयादिज्ञानस्य, तत्प्रकाशकस्वभावत्वेन—इन्दुद्वयादिप्रकाशकस्वभावत्वेन, तादृक्फलजननस्वभावहेतुजन्यत्वञ्च इन्दुद्वयादिज्ञानजननस्वभावहेतुपक्षत्वेन च अस्य भ्रान्तताऽसिद्धेः, अन्यथा—एवमनभ्युपगमे, तदयोगात्—इन्दुद्वयादिज्ञानाऽयोगात्, तस्य च इन्दुद्वयादिज्ञानस्य अनुभवसिद्धत्वात् । न च बहिर्विषयदादौ, तद्विषयाऽनुपलब्ध्या—इन्दुद्वयादिज्ञानविषयाऽनुपलब्ध्या—कारणेन, तत्सिद्धिः—भ्रान्ततासिद्धिः । कुत इत्याह—तद्ग्रहणस्वभावधिया—बहिस्तद्विषयग्रहणस्वभावधियाः इन्दुद्वयादिग्रहणस्वभाववृद्ध्या इत्यर्थः, तद्विषयानुपलब्धसिद्धेः—इन्दुद्वयादिज्ञानविषयानुपलब्धसिद्धेः, तद्ग्रहणस्वभावा हि तद् गृह्यत्येव, अन्यथा तत्स्वभावाऽऽयागः । अभ्युपगमादि । अन्यथा—अतद्ग्रहणस्वभावधिया धिया इति प्रक्रमः, अनुपलब्धिः बहिस्तद्विषयस्य इति प्रक्रम एव इत्यन्यथानुपलब्धस्तस्याम् । किमित्याह—तद्भावाऽसिद्धेः—बहिस्तद्विषयाऽभावाऽसिद्धेः इन्दुद्वयाद्यभावासिद्धेरित्यर्थः । कुत इत्याह—अतिप्रसङ्गात्—पटादिग्रहणस्वभावधिया धिया पटो न गृह्यत इति तस्यापि अभावप्रसङ्गाद् इत्यर्थः । न चेत्यादि । न च अतैमिरिकस्याऽपि प्रक्रमात् प्रमातुः तत्प्रत्ययप्रसङ्गः—इन्दुद्वयादिप्रत्ययप्रसङ्गः, तदस्ति इति कृत्वा । कुत इत्याह—तस्येत्यादि । तस्य—इन्दुद्वयादिप्रत्ययस्य तिमिरसहायतदन्यहेतुजन्यस्वभावत्वात् तिमिरसहायचक्षुरादिजन्यस्वभावो हि इन्दुद्वयादिप्रत्ययः । यदि

नामैवं ततः किमित्याह—अतैमिरिकाणां च प्रमातृणाम्, तद्भावात्—तिमिराऽभावात्, ततश्च कारणवैकल्यात् कार्योऽभाव इति स्थितम् । इत्थं च एतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—तथा लोकप्रसिद्धेः अतैमिरिकाणां तिमिराऽभावेन न इन्दुद्वयादिप्रत्यय इति लोकप्रसिद्धेः । न चेत्यादि । न च बाधातः कारणात्, अस्य इन्दुद्वयादिज्ञानस्य इति प्रक्रमः भ्रान्तता । कुत इत्याह—बाधासिद्धेः तस्यैव तिमिराऽपगमे एकैक्यादिज्ञानभावतो बाधा । इत्येकानिरासाय आह—भिन्नत्वादि । भिन्नौ कालविषयौ यस्य स भिन्नकालविषयः, एवंभूतश्चासौ प्रत्ययश्च इति विग्रहलेन, तदभ्युपगमे—बाधाऽभ्युपगमे । किमित्याह—अतिप्रसङ्गात्—सर्वे एवंभूतः तदव्यवस्थाकारक इति अतिप्रसङ्गः । दोषान्तरमाह—क्वचिदित्यादिना । क्वचिच्च सन्दर्भप्रकाशदादौ, अभ्रान्तत्वाऽपि प्रक्रमाद् ज्ञानस्य, असर्पादौ—असर्पादिविषयस्य, तदन्यतो भ्रान्ताद् ज्ञानाद् इति प्रक्रम एव । किमित्याह—बाधोपलब्धेश्च तथा रज्जुचलनादेः सर्पज्ञाने न तदसर्पज्ञानस्य, इति नाऽलौकिकमेतद् अतो भावनीयमिति । दोषान्तरमभिधातुमाह—न चेत्यादि । न च अनर्थक्रियाकरणतोऽस्य भ्रान्तता इति वर्तते । कुत इत्याह—अप्राप्यदेशगतजलादिज्ञानेन व्यभिचाराद् इति भावितार्थमेतत् । संविन्मात्रार्थक्रियाविधानं च अस्य—अनन्तरोदितज्ञानस्य । किमित्याह—इतरत्राऽपि प्रक्रमाद् इन्दुद्वयादिज्ञानेऽपि, तद्भावात्—संविन्मात्रार्थक्रियाविधानभावाद्, भावश्च तथाप्रतीतिः । न चेत्यादि । न च—लोकप्रतीतिताऽस्य भ्रान्तता इति प्रक्रमः । कुत इत्याह—अभ्युपगमविचारात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तेन च—अभ्युपगमश्च, तदप्राप्तेः—उक्तवद् भ्रान्तताऽप्राप्तेः, तस्य च—अभ्युपगमस्य, इह—प्रक्रमे अधिकृतत्वात्, ततश्च—ततो यत् सिद्धयति तत् तत्त्वम्, अतोऽन्यद् अतत्त्वमित्यलमनया एवंभूतया, लोकाऽऽगमाऽनुभवविरुद्धया अतिसूक्ष्मेक्षिकया । किमित्यत आह—उक्तवद्—यथोक्तं तथा, सर्वत्र असमञ्जसतापत्तेः, अतो जातिरियमिति प्रतिपत्तव्या सर्वत्र तत्त्वेन । यस्तु लोकादिसापेक्षो—लोकाऽऽगमाऽनुभवसापेक्षो बाधो इति गम्यते, तस्य उक्तदोषाऽभाव इति संबन्धः । कथमित्याह—एतद्भेदस्य—प्रक्रमाद् भ्रान्तेतरज्ञावभेदस्य, आदिशब्दज्ञानादिलोकप्रतिष्ठितत्वात् कारणात्, एतत्—प्रतिष्ठितत्वं च अविगानतस्तथा भ्रान्तेतरत्वेन प्रतीतिः, तथा तदव्यवस्थाकारिसदागमभावाद्—अधिकृतैतद्भेदव्यवस्थाकारिसर्वज्ञप्रणीतागमभावादित्यर्थः, उक्तदोषाऽभावः जातियुक्तिभिर्भ्रान्तेतरज्ञानयोः समत्वाऽऽपादनमुक्ता दोषस्तद्भावः, उपन्यस्तहृत्वन्यथानुपपत्तिरिति ।

दूषणान्तराभिधित्तयाऽऽह—

किञ्च—निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमित्यत्र न प्रमाणं, तेनैव तदनधिगतः अर्थविषयत्वात् तस्य च ततोऽन्यत्वात्, तथाहि—न तन्निर्विकल्पकत्वमेव तदर्थः, न चानर्थो विषयः, न चाऽविषयेऽधिगतिरिति न तत्रास्य प्रमाणाता, अतिप्रसङ्गात् । उभयं विषय इति चेत् । न । उभयोस्तद्वत्—

शास्त्रेणात् स्वनिर्विकल्पकत्वस्य तदकारणत्वात्, अकारणस्य चाऽविषयत्वात्, अन्यथा अभ्युपगमविरोधात् । एतेन स्वसंविदितत्वं प्रत्याख्यातम् ।

किञ्चेत्यादि । किञ्च—निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम् इति—अत्रार्थे न प्रमाणम् । कुत इत्याह—तत्रैव—प्रत्यक्षेण, तद्वत्तन्निमित्तः—तस्य निर्विकल्पकस्य अनधिगतः, अतः अधिगतिश्च अर्थाविषयत्वात् प्रत्यक्षस्य, तस्य च—अधेस्य, ततः—प्रत्यक्षाद् अन्यत्वात्, प्रस्तुतैरेपर्यमाह—तथाहीत्यादिना । तथाहि—न तद् निर्विकल्पकत्वमेव—आधेकृतप्रत्यक्षनिर्विकल्पकत्वमेव, तदर्थः—प्रत्यक्षाऽर्थः, न च अनर्थो विषयः—“रूपाऽऽत्मकमनस्कार-चक्षुर्भ्यः संप्रसर्जते । विज्ञानं मणिसूर्योऽष्टु-गोशकृद्भ्रम इवाऽनलः ॥ १ ॥” इति वचनात्, न च आधिपत्ये आधिगतिः, अपन्यायाद्, इति—एवम्, न तत्र—निर्विकल्पकत्वं, अस्य—प्रत्यक्षस्य प्रमाणता । कुत इत्याह—अतःप्रसङ्गात्—विषयलक्षणाऽयोगेन प्रमाणाभावात्—प्रमाणतापत्तिरित्यत आतःप्रसङ्गः, उभयम्—स्वानिर्विकल्पकत्वार्थोभयम्, विषयः प्रत्यक्षस्य इति चेत् । एतदाशङ्क्यमाह—न । उभयोः—स्वानिर्विकल्पकत्वाभ्यां, तल्लक्षणाऽयोगात्—विषयलक्षणाऽयोगात्, अयोगश्च स्वानिर्विकल्पकत्वस्य तदकारणत्वात्—प्रत्यक्षाऽकारणत्वात्, अकारणस्य च आधिपत्यत्वात् । इत्थं चेत्तद् अङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा अभ्युपगमविरोधात् । विरोधश्च “नाऽकारणं विषयः” इति वचनप्रामाण्यात्, तदर्थं नेम्यं विषय इति । एतेनत्यादि । एतेन—अनन्तरादितेन, स्वसंविदितत्वं प्रत्याख्यातं प्रत्यक्षस्य इति प्रक्रमः ।

अनेन विषयाऽवेदनप्रसङ्गात् सर्वथैकस्वभावत्वाद्, निर्विषयतापत्तेः । न च स्वसंवेदनमेव विषयवेदनम् । तयोः कालादिभेदात्, तद्वेदनस्यैकत्वाभावात् तच्चित्रताप्रसङ्गादित्येकस्वभावत्ववस्तुवादिनः, अन्याऽवेदनप्रसङ्ग एव । एवं च मतिः स्वनिर्विकल्पकत्ववेदनात्, तत्सामर्थ्यतस्तत्पृष्ठभावी विकल्पः स्वतस्तद्विषय एव स्यात् रूपादिविकल्पवत्, न च भवति तथाऽप्रतीतिः, न च तमन्तरेण, तत्तथाताव्यवस्थितिरितिप्रसङ्गादिति, एतेन यदाह न्यायवादी—

“प्रत्यक्षं कल्पनापोढं, प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति ।

प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां, विकल्पो नाम संश्रयः ॥ १ ॥

संहृत्य सर्वतश्चिन्तां, स्तिमितेनाऽनन्तरात्मना ।

स्थितेऽपि चक्षुषा रूप-मीक्षते साऽक्षजा मतिः ॥ २ ॥

पुनर्विकल्पयन् किञ्चि-दामीन्मे कल्पनेदृशी ।

इति चेत्ति न पूर्वोक्ता-वस्थायामिन्द्रियाद् गतौ ॥ ३ ॥”

इत्यादि, तदपाकृतमवसेयम्, उक्तवत्प्रत्यक्षेणैव असिद्धेः तदेकस्वभावत्वविरोधादिति ।

इहैव उपख्यमाह—अनेन—स्वसंविदिनेन प्रत्यक्षेण । किमि

त्वाद् अस्म्य । एवमपि कां दोष इत्याह—निर्विषयतापत्तेः स्वसंविदितत्वेन । न चेत्यादि । न च स्वसंवेदनमेव विषयवेदनम् । कुत इत्याह—तयोः—स्वाविषययोः, कालादिभेदात् अविशेषात्—स्वरूपग्रहः । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तद्वेदनस्य—तयोः स्वाविषययोर्वेदनं तद्वेदनं तस्य । किमित्याह—एकत्वाऽभावात् उभयवेदनेन, अत एव तच्चित्रताप्रसङ्गाद् इत्येकस्वभावत्ववस्तुवादिनो वादिनः । किमित्याह—अन्याऽवेदनप्रसङ्ग एव—स्वव्यतिरिक्तविषयाऽवेदनप्रसङ्ग एव इत्यर्थः, एवं च मतिः—स्वानिर्विकल्पकत्ववेदनात् कारणात्, तत्सामर्थ्यतः—स्वानिर्विकल्पकत्ववेदनसामर्थ्येन हेतुना, तत्पृष्ठभावी विकल्पः—प्रक्रमात् सामान्येन प्रत्यक्षपृष्ठभावी विकल्प, स्वतः—आत्मना एव समाराप्यवच्छेदमन्तरेण, तद्विषय एव स्यात्—स्वनिर्विकल्पकत्ववेदनविषय एव भवेत् रूपादिविकल्पवद् इति; निदर्शनम् । न च भवति स्वत एव, तथाऽप्रतीतिः कारणात्, न च तमन्तरेण विकल्पम्, तत्तथाताव्यवस्थितिः—तस्य प्रत्यक्षस्य तथाताव्यवस्थितिः—स्वानिर्विकल्पकत्ववेदनभावव्यवस्थितिः; स्वसंविदितत्वव्यवस्थितिरित्यर्थः । कथं न इत्याह—अतिप्रसङ्गात्—विषयान्तर्गविषयवेदनाऽभावप्रसङ्गादिति, एतेन—अनन्तरादितेन, यदाह न्यायवादी धर्मकीर्तिवार्तिके—“प्रत्यक्षमित्यादि” तदपाकृतमवसेयमिति योगः—प्रत्यक्षं प्रस्तुतम्, कल्पनापोढमित्येतत् प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति । कथमित्याह—प्रत्यात्मवेद्यां यस्मात् सर्वेषां प्रमातृणाम्, विकल्पो नाम—संश्रयः शब्दानुबिज इत्यर्थः ॥ १ ॥ तथा संहृत्य सर्वतश्चिन्तां विकल्परूपाम्, स्तिमितेन अनन्तराऽऽत्मना—प्रसन्नचित्त्यापारेण, स्थिताऽपि सन्, चक्षुषा रूपमीक्षते—पश्यति, यथा बुद्ध्या सा अक्षजा मतिः ॥ २ ॥ इति—त्वा पुनर्विकल्पयन् किञ्चित् पश्चात् आमीद् मे कल्पना इदृशी एवभूता इति चेत्ति, न पूर्वोक्तावस्थायां चक्षुषा रूपलक्षणलक्षणायां, इन्द्रियाद् गतौ ॥ ३ ॥ इत्यादि यदाह न्यायवादी तद् अपाकृतम्—अपास्तमवसेयम् । कथमित्याह—उक्तवत्—यथोक्तं तथा, प्रत्यक्षेण एव असिद्धेः—प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति इत्यस्य असिद्धेः, असिद्धिश्च तदेकस्वभावत्वविरोधात् तस्य प्रत्यक्षस्य—एकस्वभावत्वविरोधात् स्वाविषयपरिच्छेदकत्वेन इति भाविताभेदेनिति ।

सामान्यसिद्धावनुमानप्रामाण्यं निरस्यति—

न चानुमानमत्र प्रमाणम्, अस्य स्वलक्षणत्वात् अनुमानस्य च सामान्यसङ्गालम्बनत्वात्, न चेदं परंपरं चारु, गमकलिङ्गऽसम्भवात् स्वभावकार्याऽसिद्धेः, स्वभावस्य तादात्म्येन तच्चात् तद्वत् तदग्रहणात्, तद्वद्ग्रहं माध्यप्रतिपत्तेः, तदप्रतिपत्तौ तदग्रहणाऽयोगात् एकान्तैकत्वात्, तथाग्रहे मोहाऽभावात्, भावे वा निवृत्त्यनुपपत्तेः उपायाऽभावादिति । अनेन शिंशपादिप्रतिपत्तौ वृक्षाऽप्रतिपत्तिः प्रत्युक्ता, तुल्ययोगक्षमत्वात्, अन्यथा कथञ्चित् तद्वेदापत्तेः । व्यावृत्तिभेदोऽभ्युपगम्यत एव इति चेत्, न तर्हि तदेकस्वभावता । साऽपारमार्थिक इति चेत्, किमर्थमस्योप-

न्यामः ? , व्यवहारार्थमिति चेत् कीदृशोऽमता व्यवहारः ? , परमार्थतो भ्रान्त इति चेत् , न तत्त्वतः साध्यसाधनभाव इति । एतेन “ सर्व एव अयमनुमानाऽनुमेयव्यवहारो बुद्ध्यास्तु धर्मधर्मिन्यायन ” इत्येतदपि प्रत्युक्तम् , अस्य तावदर्थोऽप्रतिबद्धत्वात् , तस्य एकत्वेन अतथाभूतत्वात् नीलात् नीलपीतबुद्ध्याकारतुल्यत्वात् परप्रतिपादनोपायत्वानुपपत्तेरतिप्रसङ्गादिति न स्वभावहेतोस्तदवगतिः ।

न चेत्यादि । न च अनुमानमत्र—प्रक्रमात् निर्विकल्पकत्वे प्रत्यक्षस्य प्रमाणम् । कुत इत्याह—अस्य—प्रत्यक्षस्य, स्वत्वज्ञानत्वात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—अनुमानस्य च सामान्यलक्षणाऽऽलम्बनत्वात्, तत् कथम् अन्याऽऽलम्बनमन्यत्र प्रमाणं भवति ? । दूषणान्तरमाह—न चेदामित्यादि । न च इदम् अनुमानम् , परंपर—एकान्तकस्वभाववादिपक्षे , चारु—शोभनम् , गमकलिकाऽन्वयान् । अन्वयश्च स्वभावकार्योऽसिद्धः—स्वभावश्च कार्ये च स्वभावकार्ये लोके इति प्रक्रमः तयोरसिद्धेः , असिद्धश्च स्वभावस्य सत्त्वादेः तादात्म्येन—साध्यात्म्येन हेतुना , तस्यात्—साध्यत्वात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तद्वत्—साध्यवत् , तदग्रहणात्—स्वभावाऽग्रहणात् । इत्थं चैतत् अङ्गीकर्तव्यमिति—तदग्रह—स्वभावग्रह , साध्यप्रतिपक्षः । ना—न्यथा इदमित्याह—तदप्रतिपक्षो—साध्याऽप्रतिपक्षो , तदग्रहणाऽयोगात्—स्वभावग्रहणाऽयोगात् , अयोगश्च एकान्तकत्वात् प्रक्रमात् साध्यहेतव्यः । मोहव्यावृत्त्यर्थमपि अस्य प्रवृत्तिर्युक्ता इत्याह—तथाग्रह—एकत्वेन ग्रहे मोहाऽभावात् , भावे वा तथाग्रहेऽपि मोहस्य । किमित्याह—निवृत्त्यनुपपत्तेः , अनुपपत्तिश्च उपायाऽभावात् , तत्स्वरूपग्रहेऽपि तन्मोहस्य निवृत्तौ क उपाय इति ? , अनेन अनन्तरादितेन , शिशपादिर्गतपक्षो सत्यां वृत्ताऽप्रतिपक्षः प्रत्युक्ता । कुत इत्याह—तुल्ययोगेनान्वयत्वात्—शिशपान्वयस्य एव वृत्तत्वाद् इत्यर्थः । अन्यथेत्यादि । अन्यथा एवमनभ्युपगम , कथंचित् तद्भेदापत्तेः शिशपान्वयवृत्तत्वयोर्भेदापत्तेः , व्यावृत्तिभेदोऽभ्युपगम्यत तत्र शिशपान्वयवृत्तत्वयोः शास्त्राऽधिकृताऽनित्यत्वकृतकत्वयोर्वा इति चेत् । एतदा—शङ्कयाह—न तर्हि तदकस्वभावता—शिशपादः एकस्वभावता , स—व्यावृत्तिभेदः , अपारमार्थिक इति चेत् । एतदाशङ्कयाह—किमर्थस्य अपारमार्थिकस्य उपन्यासः ? , व्यवहारार्थमिति चेत् । एतदाशङ्कयाह—कीदृशोऽमता व्यवहारः ? परमार्थतो भ्रान्त इति चेद् व्यवहारः । एतदाशङ्कयाह—न तत्त्वतः—परमार्थेन , साध्यसाधनभावो भ्रान्तव्यवहारविषयव्यावृत्तिः । एतेन इत्यादि । एतेन—अनन्तरादितेन , “ सर्व एव अयमनुमानाऽनुमेयव्यवहारो बुद्ध्यास्तु धर्मधर्मिन्यायन ” इत्येतदपि भवता उक्तं प्रत्युक्तम् । कुत इत्याह—अस्य तावद् बुद्ध्याऽऽकृतस्य धर्मधर्मिभावस्य , अर्थोऽप्रतिबद्धत्वाद्—वस्तुप्रतिबद्धत्वात् , अप्रतिबद्धत्वं च तस्य अर्थस्य , एकत्वेन—एकस्वभावत्वेन हेतुना , अतथाभूतत्वात् धर्मधर्मिन्यायन

भूतत्वात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—नीलात् सकाशात् , नीलपीतबुद्ध्याऽऽकारतुल्यत्वात् बुद्ध्याऽऽकृतधर्मधर्मिभावस्य ततोऽभावादित्यर्थः , ततश्च परप्रतिपादनोपायत्वाऽनुपपत्तेः , तदस्वरूपतया नाऽमता उपायत्वम् । इत्याह—अतिप्रसङ्गात्—अमता उपायत्वे सर्वसिद्ध्यापत्त्या अतिप्रसङ्गः , इत्येवमुक्तीतः अस्मिन्नेन स्वभावहेतोः सकाशात् , तदवगतिः—प्रक्रमात् प्रत्यक्षान्विकल्पकत्वाऽवगतिः ।

सामान्यसिद्धौ कार्यहेतुतां निरस्यति—

एवं न कार्यहेतोरपि, तन्निर्विकल्पकत्वकार्यत्वेन कस्यचिद् असिद्धेः, सदा एकेन एकवेदनात्, तत्कार्यत्वस्य च तदवधिकत्वात् तदग्रहणे तथा अग्रहणात्, अन्यथा न्यायाऽयोगात् । तत्तत्स्वभावत्वतः तथाग्रहणेऽतिप्रसङ्गात्, अन्यतरदर्शनात् अन्यतराऽवगमापत्तेः तथा विशिष्टस्य ग्रहणात्, अभ्युपगमे अनुभवविरोधात्, अविनाभावग्रहणमन्तरेण तदयोगात्, लोके तथापलब्धेः तस्य च परपक्षेऽभावात्, ज्ञानानां प्रतिनियताऽर्थत्वात् तत्तथाऽभावतोऽनुमन्धानाऽयोगात्, तथाविधविन्यकस्याऽपि असिद्धेः, तस्याऽपि क्षणिकत्वात्, तथा तत्तन्निश्चयाऽनुपपत्तेरित्यत्राऽपि—बुद्ध्यास्तु धर्मधर्मिन्यायतोऽपि अधिकृतव्यवहाराऽभावः, उक्तवद् न्यायतस्तदयोगात्, योगेऽपि अभिलषितार्थाऽसिद्धिरेव ! अर्थस्याऽर्थगमकत्वाऽभ्युपगमात् तत्तथातायां च निश्चयाऽभावात्, तस्य तद्विषयत्वाऽनभ्युपगमान्, पारम्पर्यतस्तत्तद्भावं प्रमाणाऽभावात्, परनीतितस्तदसिद्धिरिति । एतेन धूमात् अग्न्यनुमानं निषिद्धम्, समानयुक्तित्वादिति । यस्य पुनरन्वयव्यतिरेकवत् एकाऽनेकस्वभावं निश्चयात्मकमेव प्रत्यक्षं तस्य उक्तदोषाऽभावः, सर्वत्रानुपचरितनिबन्धनभावात्, प्रतीतिसचिवतश्चिन्नस्वभावतया तदविरोधात् इत्यलं प्रमञ्जेन ।

एवमित्यादि । एवं न कार्यहेतोरपि सकाशात् तदवगतिरिति प्रक्रमः । कुतो न इत्याह—तन्निर्विकल्पकत्वकार्यत्वेन—प्रत्यक्षान्विकल्पकत्वकार्यत्वेन कस्यचित् पदार्थस्य, असिद्धेः कारणात्, असिद्धिश्च सदा—सर्वकालम्, एकेन ज्ञानेन इति सामर्थ्यम्, एकवेदनाद्—एकाऽनुमनात् । यद्येवं ततः किमित्याह—तत्कार्यत्वस्य च प्रक्रमात् प्रत्यक्षान्विकल्पकत्वकार्यत्वस्य च । किमित्याह—तदवधिकत्वात्—आधिकृतप्रत्यक्षाऽवधिकत्वात् । एवमपि किमित्याह—तदग्रहणे—विशेषिताऽवध्यग्रहणे सति । किमित्याह—तथा तदवधिकत्वेन अग्रहणात् । इत्थं च एतदङ्गीकर्तव्यमिति—अन्यथा—एवमनभ्युपगमं, न्यायाऽयोगात्, अयोगश्च तत्तत्स्वभावत्वतः, तस्य—विशेषितकारणकार्यत्वस्य तत्स्वभावत्वतः—तदवधिकस्वभावत्वतः तज्ज्ञानत्वेन, तथा तदवधिकत्वेन ग्रहणे सति । किमित्याह—अतिप्रसङ्गात् । ततः किमित्याह—अन्यतरदर्शनाद् हेतुफलोः । किमित्याह—

इहैव उपलब्धमाह—अस्तु वा इत्यादिना । अस्तु वा-भ-
स्तु वा, निरर्थिकलपकमपि प्रत्यक्षम्, तत्र निरर्थिकलपके प्र-
त्यक्षं, अस्माधारणमिव—सत्तार्जयितरार्थविक्रममिव, वस्तु-रू-
पादि, घटादि, प्रतिभासते । इति-एतद् अयुक्तम्—अघट-
मानकम् । कुत इत्याह—स्यायाऽनुभवविरोधात्—स्यायप्रधा-
नोऽनुभवो स्यायाऽनुभवः तेन विरोधात् । अथवा स्या-
यो-युक्तिः, अनुभवः—प्रत्यक्षम्, तादृश्यां विरोधात् । एवमे-
वाऽऽह—तत्प्रतिभासो हि इत्यादिना । तत्प्रतिभासो हि

प्रत्यक्षाऽऽकारो यस्याद् निश्चयबलेन व्यवस्थाप्यते , अन्यथा निश्चयबलमन्तरेण , तद्योगाद् व्यवस्था-
 ऽयोगात् , अयोगश्च भावतः परमार्थेन , तत्रैव-नि-
 र्विकल्पकप्रत्यक्षेण , तद्वर्नाधिगतः-प्रत्यक्षाऽऽकारस्याऽन-
 धिगतः , अनधिगतिश्च तथा स्वाऽऽकारप्रवृत्तया अनु-
 भवाऽभावात् , एवमपि-अनुभवाऽभावेऽपि , तत्कल्पने-तै-
 य तदधिगतिकल्पने , अनिप्रसङ्गापत्तेः प्रतिभासान्तरकल्पन-
 या इति भावः । इत्थं चेत्तद् अङ्गीकर्तव्यमित्याह-नियाम-
 काऽभावादिनि . अतः स्थितमतद् अयुक्तमिति । न चेत्यादि ।
 न च द्रागदर्शनात्-शीघ्रदर्शनात् , तन्निश्चयः-प्रकमाद् अ-
 साधारणवस्तुनिश्चयः , अपि तु-सदादिमात्रस्य निश्चयः , अ-
 तः-अस्मात् कारणात् , प्रथमाऽनुसन्धिपाते अथमवृत्तकाले
 तद्व सामान्यं प्रतिभासते . इति एतद् युक्तम् । उपपत्त्यन्त-
 रमाह-सिततरादिष्वपि क्षिप्रादिदर्शने आदिशब्दाद्-मन्द-
 दर्शनग्रहः . तावन्मात्रनिश्चयात्-सदादिमात्रनिश्चयात् , न च
 तच्च क्षिप्रादिदर्शनं , तद्वग्रहणमेव-सदादिमात्रग्रहणमेव ।
 कुत इत्याह-तथा सदादिमात्रनिश्चयत्वेन अनुभवविरो-
 धात् , न च अन्यथाग्रहणं-सिततरादिवत्वेन ग्रहणं इत्यर्थः ,
 अन्यथा सदादिमात्रत्वेन निश्चयोत्पादः । कुत इत्याह-अस-
 मञ्जसत्त्वापत्तेः सिततरादिष्ववस्थाऽभावेन , न च वैधर्मिक
 एव अयं-प्रकमाद् द्रागदर्शनेन निश्चयः सदादिमात्रस्य । कुत
 इत्याह-तद्भावभावित्वोपलब्धेः-सदादिमात्रभावभावित्वो-
 पलब्धेः , अवग्रहाद् अपि अनिर्देश्यसदादिमात्रगोचराद् ।
 अयं सदादिनिश्चयः , न शब्दाऽरूपितत्वेन युक्त इति चेत् ,
 एतदाशङ्क्याह-सत्यम् , एवमेतन् , अत्रापस्तु तन्मात्राद्-
 अवग्रहमात्रात् अनिर्देश्यसदादिमात्रगोचरात् , अनभ्युपग-
 मात् सदादिमात्रनिश्चयस्य । एवमपि दृष्टवाधा इति चेत्-
 तदन्तरमेव भावाद् अधिकृतनिश्चयस्य , इत्यभिप्रायः ।
 एतदाशङ्क्याह-न , अन्तरालाऽवायन एव गत्यवधारणस्य-
 सदसदीहात्तरकालभाविनः सकाशात् , तद्भावात् सदादि-
 मात्रनिश्चयभावात् , शब्दाऽरूपितबोधाऽनन्तरभावी एव अ-
 यं निश्चय इत्यर्थः । कथमतद्-अनन्तरादितमवगम्यते इति
 चेत् ? एतदाशङ्क्याह-अवग्रहबोधस्य प्रकमाद् नैश्चयि-
 काऽवग्रहसंबन्धनः । किमित्याह-अल्पन्याद् अनवबोध-
 व्यावृत्तिमात्ररूपत्वेन । याद नामैवं ततः किमिति चेत् ? ए-
 तदाशङ्क्याऽऽह-नाऽसौ अल्पबोधरूपः सन् विशिष्टाऽध्यव-
 सायवीजम् , नहि अणुमात्राद् अणुकादिभावः , यस्तु
 भवति विशिष्टाऽध्यवसायवीजं सोऽवान्तराऽवायरूपः श-
 ब्दाऽरूपितबोधस्वलक्षणः । कुत एतद् एवमित्या-
 ऽह-अवायवहुत्वात् कालक्षयापशमादिभेदेन . अतः
 प्रथमाऽनुसन्धिपाते तद्व प्रतिभासते इति युक्तमिति स्थि-
 तम् ; एवम्-उक्तान्त्या , सदद्रव्याद्यनेकस्वभावे वस्तु-
 नि इन्द्रियद्वारेण एव तथाऽर्थावशेषप्रतिपत्तिरिति योगः ।
 कथमित्याह-सदद्रव्याद्यनेकस्वभाव वस्तु प्रायशो निदर्शित-
 मिव , तथा निदर्शयिष्यामः , ततश्च सदद्रव्याद्यनेकस्वभावे
 वस्तुनि सति । किमित्याह-तदितरधर्माऽऽलोचनेन , त-अ-
 न्वयिनः , इतर-व्यापारिकेण , तच्च इतरं च तादन्तरं , तादन्तरं

च ते धर्माश्च तेषामालोचनं-स्वरूपनिरीक्षणमिति सिद्धम् ;
 तेन समानधर्मव्यवच्छेदतो गत्यन्वयवच्छेदेन व्यवच्छे-
 दश्च तद्वोधपूर्वकत्वात्-समानधर्मबोधपूर्वकत्वात् , तदितर-
 बोधस्य सदादिविशेषधर्मबोधस्य , एतच्च अस्मिन् तथाऽनुभ-
 वनः इत्थं क्रमाऽनुभवनं , तथास्वभावत्वाऽवगमाद् तस्तुनः ।
 इत्थं चेत्तद् अङ्गीकर्तव्यमित्याह-प्रथममेव-आदौ एव , विश-
 ष्टग्रहणात् सर्वत्र । किमित्याह-इन्द्रियद्वारेण एव तथा
 समानधर्मग्रहणपुरस्तरा अर्थविशेषप्रतिपत्तिः । इत्थं चेत्तद्
 अङ्गीकर्तव्यमित्याह-सकललोकसिद्धत्वात् कारणात् , अ-
 न्यथा उक्तकारण्यतिरेकेण , तदनुपपत्तेः , अर्थविशेषप्रतिप-
 त्त्यनुपपत्तेः , अनुपपत्तिश्च द्रागदर्शनं कचिद् विद्युत्संपादा-
 दौ , अभावाद् अर्थविशेषप्रतिपत्तेः । अन्यथा भविष्यति इ-
 त्थारकानिरासाय आह-शीघ्राऽवगमस्योऽपि लोकदृष्ट्या
 क्षीयत्वात् तत्त्वदर्शनेन , दीर्घत्वं च कालसौच्यम् , इति इ-
 न्द्रियद्वारेण एव तथाऽर्थावशेषप्रतिपत्तिरिति क्रिया । आ-
 ह-वस्तुनाऽनेकस्वभावत्वाद् भवन्तीत्या सर्वेषां स्वभावां
 सदा भावात् त्वन्तीत्या एव , अन्यथा तस्य व-
 स्तुनः , तदनुपपत्तेः-अनेकस्वभावत्वाऽनुपपत्तेः । कि-
 मित्याह-चिन्ताऽऽस्तरणस्य इति निदर्शनम् , एक-
 वा एव-एकस्मिन् एव काले , किं न अर्थविशेषप्रति-
 पत्तिः सन्निधायाऽविशेषेऽपि इति गर्भः ? , येन एतद्-अ-
 नन्तरादितम् , एव तादितरधर्माऽऽलोचनादिवत्वेन इति ।
 एतदाशङ्क्याऽऽह-प्रहीतः लयोपशमाऽभावाद् एतद्-ए-
 वमित्युक्तमायं प्रायण उक्तं प्राक् ।

एवम् , ईहादेः-कथञ्चिद् अनधिगताऽर्थाऽधिगन्तृत्वात् ,
 एकाऽधिकरणत्वात् , बोधवृद्ध्युपपत्तेः , अलोचिताऽधि-
 गमात् , तत्स्थैर्यमिदं तथाऽनुभवभावात् , प्रतिक्षेपाऽ-
 योगात् , बाधकानुपपत्तेः न्यायत एव व्यवस्थितं प्राप्ता-
 एवम् ।

एवमित्यादि । एवम्-उक्तान्त्या , ईहादेः-मतिविशेषजातस्य
 न्यायत एव व्यवस्थितं प्राप्त्यर्थमात्रं योगः । इत्थमाह-
 कथञ्चिद् अनधिगताऽर्थाऽधिगन्तृत्वाद्-अवग्रहबोधाऽपेक्ष-
 या , तथा एकाऽधिकरणत्वात्-तद्वस्तुतयाऽपेक्षया , तथा
 बोधवृद्ध्युपपत्तेः-अर्थाऽनुभवभावनं , तथा अलोचिताऽ-
 धिगमाद्-दृष्टपरिच्छेदं , तथा तत्स्थैर्यमिदं-बोधाऽव-
 स्थानेन , तथा अनुभवभावात्-अविद्युत्तत्वरूपधारणाया , त-
 था प्रतिक्षेपाऽयोगात्-अधिकृतानुभवस्य , अयोगश्च बाध-
 काऽनुपपत्तेः कथञ्चिद् ग्रहणमपि यथायोगं योजनीयम् ।
 एवं न्यायत एव व्यवस्थितं प्राप्त्यर्थम्-ईहादेरिति प्रकम् ।

तथा सदद्रव्याद्यनेकस्वभावता च वस्तुनस्तथाऽनुभव-
 सिद्धत्वादिति । किं हि सत्त्वाद् अन्यद् द्रव्यादि इति चेत् ?
 प्रतीतमतद् यत् तस्मिन् गृहीतेऽपि कथञ्चिद् गृह्यत इति ।
 नैयविधं किञ्चिद् अवगच्छाम इति चेत् , किं न भवति भ-
 वतः कचिद् घटादौ सन्मात्रग्रहऽन्याग्रहः ? । किं तद्
 यद् भूयो गृह्यत इति चेत् ? , ननु बालादिमिदं तदनुवि-
 र्द्धमेव विशिष्टं मृदूपादि । न च तत्सत्त्वतोऽन्यद् एव इति

चेत्, सन्धमेतत्, किन्तु तन्मन्त्रमभिन्नं भवतीति । तथाऽ, प्रतीतिनिश्चयाऽनुभवेन अविगानत एव एकत्र सम्पृष्ट्वा-
ऽऽकारवेदनात्, सन्मात्राद् एव एतदनुपपत्तेरतिप्रसङ्गात्,
रूपमात्राद् रूपरसादिनिश्चयपत्तेः । न च सत्त्वाऽऽकारस्यो-
पपत्तिरिति चेत्, अनैककर्मप्रसङ्गात्, तथाहि-घटमन्त्रं
लाभद् एकं तस्य मृत्पाद्यत्मकत्वे एकत्वहानिः, तदन-
भ्युपगमे प्रतीतिबाधा । तथा एकत्वेऽपि कस्य असौ आ-
कार इति वाच्यम्?, न रूपसत्त्वस्य, त्वगिन्द्रियेणाऽपि
ग्रहणात्, तस्य च रूपाऽविषयत्वात् तथाऽप्रतीतिः, त-
त्त्वस्यैव तत्त्वात् न स्पर्शसत्त्वस्य, त्वगुपाऽपि उपल-
ब्धः स्पर्शात् तत्त्वभेदप्रसङ्गात् रूपेऽपि अनुगमोपपत्तेः,
अन्यथा अनुभवविरोधात्, न च उभयसत्त्वस्य तदेकत्वा-
ऽभेदात् इन्द्रियसङ्गस्य प्रसङ्गात्, लोकभिरुपापत्तेः असम-
स्यत्वमिति । न च तयोराकारयोर्भेद एव तस्या प्रतीत्य-
भावात्, तस्यत उभयाऽयोगात् तत्त्वैकत्ववृत्तेः, तथा च
अभ्युपगमविरोधादिति ।

तथा सद्द्रव्याद्यनेकत्वमावता च वस्तुनो-न्यायत एव
व्यवस्थिता । कमभित्याह-तथाऽनुभवसिद्धत्वाद् अभ्युपग-
मप्रकारेण अनुभवसिद्धत्वादिति । किं हि सत्त्वाद् अभ्यु-
पगमप्रकारेण, इत्यत आह-इति चेत्? । एतदस्य ग्रहण-
प्रतीतिमन्त्रं यत् तस्मिन्-सत्त्वे, गृहीतेऽपि-सति कथं-
चित् न गृह्यते इति, तन्निमित्तं किञ्चिद्-यत् तस्मिन् गृही-
तेऽपि कथाश्च न गृह्यते इति, तद् अभ्युपगम इति चे-
त् । एतदाशङ्क्याह-किं न भवति भवनः क्वचिद्-घटस्यै-
वस्तुनि, सन्मात्रग्रहे सति, अभ्युपगम-वस्तुनराऽग्रहः?
किं तद्-वस्तु, यद् भूयः-पुनः-सन्मात्रग्रहोत्तरकालं गृह्यते
इति चेत् । एतादृशकथाऽऽह-ननु इति-अग्रमप्याह, बाला-
इति चेत् ननु निमित्तं सन्मात्राऽनुभवेनैव विधिषु सद्द्रव्या-
दि, न तद्-सुखकामादि, न तत्त्वतः-सन्मात्रसत्त्वाद्, अन्यद्
एव इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-सत्यमेतत्, तस्यैव यत् न
किन्तु तत्त्वस्यैव-सन्मात्रमपि न भवति । कुत इत्याह-
तथा-सन्मात्रत्वेन अप्रतीतिः, अप्रतीतिश्च निश्चयाऽनुभवेन
अवग्रहोत्तरकालम्, अविगानतः अभिगानेन यत्, एकत्र
अस्तुति । किमित्याह-सम्पृष्ट्वाऽऽकारवेदनात् । यदि ना-
स्त्येवं ततः, किमित्याह-सन्मात्राद् एव एकत्वभावात्, ए-
तदनुपपत्तेः-सम्पृष्ट्वाऽऽकारवेदनाऽनुपपत्तेः अनुपपत्तिश्च
अतिप्रसङ्गात्, अतिप्रसङ्गश्च रूपमात्रात् सकाशात्, रूप-
रसादिनिश्चयापत्तेः सन्मात्राद् एव विजातीयनिश्चयन्याय-
इदं-दोषान्तरमधिकृत्य आह-न त्वेत्यादि न च सत्त्वा-
ऽऽकारयोः अपि-इह अभिप्रकृतयोः, अभिप्रकृत्य एकात्मने ।
कुत इत्याह-अनैककर्मप्रसङ्गात् । एतेषां आह-तथाहि
इत्यादिना । तथाहि-“घटसत्त्वं तन्मन्त्रं एकं निर्दिष्टं स्वलक्ष-
णम्” इत्यभिधानरत्नसिन्धुः । मन्त्रमभ्युपगमेन, तस्य स-
द्द्रव्याद्यनेकत्वे सकलसत्त्वाऽनुभवसिद्धेः अभ्युपगमप्रमाण-
व्यवस्थादिति चेत्, न असौ सदादिभिन्नप्रतिभासीति
तथाऽनुभवात् । एवमपि तत्कल्पनं प्रतिप्रसङ्गम् तदन्त-
रापत्तेर्निराकरणाऽयोगात्, अननुभवाऽविशेषादिति त-
देकत्वपरिग्रहमनिवृत्तं एव अभ्युपगमं मृत्पाद्या-

सकत्वाऽभ्युपगमे, प्रतीतिबाधा सद्द्रव्यादिप्रतीतिः, तथा
एकत्वेऽपि सत्त्वाऽऽकारयोरिति प्रक्रमः, कस्य असौ आ-
कारः रूपविसत्त्वाऽपेक्षया इति वाच्यम्?, किञ्च-अतः?,
स्पर्शश्च अपि-इति-इत्याह-न रूपसत्त्वस्य असौ आकार-
ः । कुत इत्याह-त्वगिन्द्रियेण अपि ग्रहणात् कारणात् ।
यद्येवं ततः किमित्याह-तस्य च त्वगिन्द्रियस्य रूपाऽविषय-
त्वात्, अविषयत्वं च तथा त्वगिन्द्रियस्य रूपाविषयत्वेन अप्र-
तीतिः, तत्त्वस्यैव तत्त्वात् न स्पर्शसत्त्वस्य च, तत्त्वात् रूपत्वात्, एवं
च स्पर्शसत्त्वस्य असौ आकार इति गम्यते । कुत इत्याह-
अपि-उपलब्धः कारणात् । ततः किमित्याह-
स्पर्शात् सकाशात्, तत्त्वस्यैव तत्त्वप्रसङ्गात् स्पर्शसत्त्वप्रस-
ङ्गात्, प्रसङ्गश्च रूप अपि अनुगमोपपत्तेः । इत्थं च एतत्
इत्याह-अन्यथा एवमभ्युपगमं अनुभवविरोधात्, त्वगु-
पा तदुपलब्धिरिति अनुभवः, न च उभयसत्त्वस्य स्पर्श-
सत्त्वसत्त्वस्य, असौ आकार इति प्रक्रमः । कुत इत्याह-
तत्त्वकत्वाऽयोगात्, तस्य आकारस्य एकत्वाऽयोगात्, उभ-
याऽऽवर्तितत्वेन संगे अपि इन्द्रियसत्त्वप्रसङ्गात् विषयता-
द्वयेण, संकरे च लोकाविरोधाऽऽपत्तेः, एवमसमस्यत्ववि-
रति । न च इत्यादि । न च तयोराकारयोः त्वगुत्त्वस्यैव-
भेद एव एकत्वेन । कुत इत्याह-तथा भेदभेदत्वा, प्रतीत्य-
भावात् स्पर्शमात्रं अपि ‘सोऽयं यो हट’ इत्यवगमात्, त-
था तत्त्वतः उभयाऽयोगात् तदभ्युपगमेन तथा च आह-
तत्त्वसत्त्वकत्ववृत्तेः घटसत्त्वैकत्ववृत्तेरित्यर्थः, तथा च एवं
च, अभ्युपगमविरोधात् वस्तुनाऽनेकत्वभावात्थाऽऽपत्त्या
न च तयोराकारयोः भेद एव इति स्थितम् । एवं सौ-
मन्यकल्पनायधिकृत्य एतत् उक्तम् ।

अधुना वैशेषिकमतमुग्रीकृत्य आह-

न च एतेभ्योऽन्य एव घटः, अवग्रहप्रसङ्गात्
अरूपाद्यात्मकत्वात्, तत्तद्भूतौ अपि तत्तद्भूतत्वाद्भाप-
त्तेः, इत्थमपि तद्ग्रहणे इन्द्रियाणां स्वधर्माजितिकमात् ।
कथमतिक्रम इति चेत्?, चक्षुरादेररूपादिग्रहणात् । ए-
वमपि को दोष इति चेत्?, ननु रसादिग्रहणापत्तिः,
प्रतीतिबाधिता इयमिति चेत्, तदतिरिक्तवृत्तेः का प्र-
तीतिः?, न तेभ्य एकत्वबुद्धिरिति चेत्, ततः किमिति
वाच्यम्?, अस्ति इयमिति चेत्, न खलु अस्यां वि-
ग्रहणम्, य एतन्निमित्तः (स) स तेभ्योऽन्य इति चेत्,
संख्यायाः तद्भावप्रसङ्गः । न सा तदनाधिता इति
चेत्, एवमपि तत्त्वतोऽन्या एव । यदि नाभेवं ततः
किमिति चेत्?, तन्निमित्तैकबुद्धिः सा तद्विशेषणभूता
इति चेत्, कथमेतत् विनिश्चीयत इति?, एकोऽयमिति
व्यवसायादिति चेत्, न असौ सदादिभिन्नप्रतिभासीति
तथाऽनुभवात् । एवमपि तत्कल्पनं प्रतिप्रसङ्गम् तदन्त-
रापत्तेर्निराकरणाऽयोगात्, अननुभवाऽविशेषादिति त-
देकत्वपरिग्रहमनिवृत्तं एव अभ्युपगमं मृत्पाद्या-

कात्मकत्वाद् भेदाऽभेदभावात्, तथास्वभावत्वाद्विरोधाऽनुपपत्तेः, प्रतीतिसिद्धत्वाद् बाधाभावादिति । सद्द्रव्याद्यनेकस्वभावे वस्तुनि वस्तुमात्रग्राहि एव अवग्रहकल्पमविकल्पकमङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा उक्तदोषाऽनतिवृत्तिः । एवंभूते च अस्मिन् आवयोरविवाद एव, एवंविधाऽवग्रहस्य अस्माभिरप्यभ्युपगतत्वात्, न च अत्र कश्चिदोषः, अपि तु शुक्तिकादौ अपि क्वचिद् रजतादिनिश्चयस्य न्यायत एव आपस्या गुणः, तस्य हि अवग्रहोत्तरकालमीहाप्रवृत्तस्य तथाविधसमानधर्मोपलब्धुरेव असत्त्वयोपशमभावेन भावाद्, अन्यथा उक्तवत् तदयोभादिति ।

न चेति-न च एतेभ्यः सन्मृद्रूपाकारेभ्यः अन्य एव घटः एकात्मनेन । कुत इत्याह-अग्रहणप्रसङ्गाद् घटस्य प्रसङ्गश्च अरूपाद्यात्मकत्वात्, एतच्च सन्मृद्रूपाकारेभ्योऽप्यस्याऽभ्युपगमन, उपपत्त्यासञ्च एवम्-चक्षुर्ग्रहणाऽऽनुगुणेन । तत्तद्वृत्तौ अपि इत्यादि । तेषां सन्मृद्रूपाऽऽकाराणां तस्मिन् घटवृत्तौ अपि सामान्यद्रव्यगुणानां यथासंभवं तद्वृत्त्यभ्युपगमन द्रव्यवृत्तौ कारणद्रव्येषु स एव वर्तते इति कृत्वा । किमित्याह-तत्तद्रूपताऽनापत्तेः-तस्य घटस्य तद्रूपताऽनापत्तेः सन्मृद्रूपाऽऽकाररूपताऽनुपपत्तेः । इत्यर्थाप इत्यादि । इत्यर्थाप-एवमपि तत्तद्रूपताऽनापत्तौ अपि, तद्ग्रहणं-घटग्रहणं अभ्युपगम्यमानेन । किमित्याह-इन्द्रियाणां स्वधर्माऽतिक्रमः-स्वधर्मोदापरित्यागः, कथमतिक्रमः इति चेत् ? । एतदाशङ्क्याह-चक्षुरादिः आदिशब्दान्-त्वनिन्द्रियग्रहः, अरूपादिग्रहणाद्, घटादिग्रहणाद् इत्यर्थः । एवमपि को दोष इति चेत् ?, द्विविधे हि द्रव्यम्-दार्शने, स्पर्शने च । रूपादिप्रतीतिः तद्गामित्वेन तद्वत्त्वान्त्वाद् इत्यभिप्रायः । एतदाशङ्क्याह-ननु रसादिग्रहणाऽऽपत्तिः रसाद्विरपि घटवद् अरूपादिवात्, सार्वेन्द्रियं च एवं द्रव्यं प्राप्नोति, रसादिप्रतीतिरपि तद्गामित्वेन तद्वत्त्वान्त्वाद् इति भावनीयम् । प्रतीतिबाधिता इयं रसादिग्रहणाऽऽपत्तिः इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-तदतिरिक्ततद्ग्रहं प्रक्रमाद् रूपादिव्यतिरिक्तघटग्रहं का प्रतीतिः ?, ननु किमनया ?, न तस्या रूपादिभ्यः एकत्वबुद्धिः, अनकत्वाद् अभीप्राप्तिरिति चेत् । एतदाशङ्क्याह-ततः किमात्रं वाच्यम् ?, किमापि अत्राऽस्ति च इयमेकत्वबुद्धिरिति चेत् । एतदाशङ्क्याह-न खलु अस्यामेकत्वबुद्धौ विगानम्, यः कश्चित्, एतादृशमित्यम्-एतस्या एकत्वबुद्धेः आलम्बनम्, (स) स इति स घटः, तस्या रूपादिभ्योऽन्य इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-संख्यायाः-एकसंख्यायाः, एकत्वबुद्धिर्नामसत्त्वेन तद्भावप्रसङ्गः-घटभावप्रसङ्गः, न सा संख्या, तदनाभिता-घटाऽनाश्रिते इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-एवमपि-तदाश्रितत्वेऽपि, तत्त्वतः-परमार्थेन, अन्या एव सन्मृद्रूपाऽऽकारेभ्य इति । याद नामैवं ततः किमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह-तदभिप्रायः-सदादिभिन्नसंख्यानिमित्ता एकत्वबुद्धिः, सा संख्या, तद्विशेषणभूता प्रस्तुता एकाऽवयवविशेषणभूता,

इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-कथमेतद् विनिश्चीयते यदुत सा तद्विशेषणभूता इति ?, एकाऽयमिति व्यवसायाद् इति, चेद् विनिश्चीयते इति । एतदाशङ्क्याह-नाऽसौ व्यवसायः, सदादिभिन्नप्रतिभासी इति । कुत इत्याह-तथा सदादिभिन्नप्रतिभासित्वेन अननुभवात्, एवमपि तथा अननुभवेऽपि, तत्कल्पने-सदादिभिन्नाऽवयविकल्पने अतिप्रसङ्गात्, अतिप्रसङ्गश्च तदन्तरापत्तेः-तत्रैव अवयव्यन्तरापत्तेः, आर्षात्तच्च निराकरणाऽयोगात् तदन्तरस्य, अयोगश्च अननुभवाऽविशेषाद् द्वयोरपि इति, इत्येवं तदकत्वपरिणामनिबन्धन एव अयं प्रक्रमात् सन्मृद्रूपाऽऽकारैकत्वपरिणामनिबन्धन एवायम्, एकाऽयमिति व्यवसायः । तेषामेव सदादीनामैकात्मिकात्मकत्वात्, एतच्च भेदाऽभेदभावात्, अयं च तथास्वभावत्वात्, तथास्वभावत्वे च विरोधाऽनुपपत्तेः, अनुपपत्तिश्च प्रतीतिसिद्धत्वात् । नहि प्रतीतिरैव सिद्धौ निमित्तमित्याशङ्काऽप्राहाय आह-बाधाभावादिति तदकत्वपरिणामनिबन्धन एव अयम्, इति एवं सद्द्रव्याद्यनेकस्वभावे वस्तुनि । किमित्याह-वस्तुमात्रग्राहि एव अवग्रहकल्पमविकल्पकमङ्गीकर्तव्यम् । किमित्याह-अन्यथा उक्तदोषाऽनतिवृत्तिः, उक्तदोषाः-"न्यायाऽनुभवविरोधाद्" इत्येवमादयः तदतिवृत्तिः, एवं भूतं च अस्मिन् अविकल्पके । किमित्याह-आवयोः-नव मम च, अविवाद एव । कुत इत्याह-एवंविधाऽवग्रहस्य अविकल्पकस्य अस्माभिः अभ्युपगतत्वात्, न चाऽत्र अभ्युपगमं कश्चिदोषः, अपि तु शुक्तिकादौ अपि, आदिशब्दाद् मरीचिकाग्रहः, क्विद् रजतादिनिश्चयस्य आदिशब्दाद् जलनिश्चयग्रहः, न्यायत एव आपस्या गुणः । न्यायत एव आपत्तिमाह-तस्य इत्यादिना । तस्य हि शुक्तिकादौ रजतादिनिश्चयस्य, अवग्रहोत्तरकालमीहाप्रवृत्तस्य सतः । कस्य इत्याह-तथाविधसमानधर्मोपलब्धुरेव शुक्तिकादि-रजतादिसमानधर्मोपलब्धुं प्रमातुर्नान्यस्य, असत्त्वयोपशमभावेन-असत्त्वयोपशमभावेन भावात्, अन्यथा एवमनभ्युपगमं, उक्तवत् यथोक्तम्-"शुक्तिकाया अपि अक्षाननेन नीलादिवत् तत्त्वेन एव ग्रहणाद्" इत्यादि तथा अयागाद् इति ।

यच्च उच्यते-"गृहीतग्राहित्वादिकल्पोऽप्रमाणम्" इति, एतदपि अयुक्तम् । स्वमतविरोधात्, निर्विकल्पकज्ञानेन स्वलक्षणस्य गृहीतत्वादिकल्पस्य तद्ग्राहित्वानुपपत्तेः, तत्प्रतिभासशून्यत्वात्, एवमपि तत्तथाताऽभ्युपगमे अतिप्रसङ्गात्, नीलविकल्पस्य पीतग्राहित्वापत्तेः पारम्पर्येण तत्तजनकत्वाविशेषात्, उपलब्धपीत-नीलद्रष्टुरपि तद्ग्रावादिति ।

यच्च उच्यते परैः-"गृहीतग्राहित्वाद् विकल्पः अप्रमाणम्" इति एतदपि अयुक्तम् । कथमित्याह-स्वमतविरोधाद्, विरोधश्च निर्विकल्पकज्ञानेन स्वलक्षणस्य गृहीतत्वात्, विकल्पस्य तद्ग्राहित्वाऽनुपपत्तेः-स्वलक्षणग्राहित्वाऽनुपपत्तेः, अनुपपत्तिश्च तत्प्रतिभासशून्यत्वात्, स्वलक्षणाऽऽकारशून्यत्वादित्यर्थः । एवमपि तत्प्रतिभास-

स्यादेतद् न तत्त्वेन गृहीतमाहित्वेन हेतुना, अस्य विकल्पस्याप्राप्त्यर्थम्, अपि स्वविषयत्वेनेति । एतदाशङ्क्याह—कथमयं विकल्पोऽविषय इति वाच्यम् ? । यदनेन वेद्यते विकल्पेन न तदस्तीति अविषय इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—क तद् नास्ति यदनेन वेद्यते, किं तत्रैव विकल्पे, उत बहिर्गतिः ? । यदि तत्रैव विकल्प एव नास्ति, कथं तेन वेद्यते ?, वेद्यमानं वा कथं न तत्र विकल्पे इति चिन्त्यम् । द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह—अथ बहिः यदनेन वेद्यते न तदस्तीति । एतदाशङ्क्याह—अविकल्पकंऽपि समानः प्रसङ्गाऽविषयत्वप्रसङ्गः । कथमित्याह—तेनापि अविकल्पकेन वेद्यमानस्य बहिर्भावात्, अभावश्च स्वरूपस्यैव वेद्यतात् । तदित्यादि । तदविकल्पकं वेद्यमानबहिः—स्वतुल्यरूपं विषयतुल्यरूपम्, इत्यस्माददोष इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथं तत्तुल्यरूपता बहिःस्वतुल्यरूपता ? इति वाच्यम् । किं तत्साधारणरूपभावा बहिःस्वसामान्यरूपभावाऽविकल्पकस्य, उत तद्ग्रहणस्वभावता—बहिःस्वग्रहणस्वभावेनेति ?, किञ्चानः ? उभयथाऽपि दोषः, तथा आह—न नात्र साधारणरूपभावः तत्तुल्यरूपता । कुत इत्याह—चेतनाचेतनत्वेन हेतुना तद्वैलक्षण्यसिद्धेः तयोरविकल्पकबहिःस्थयोर्वैलक्षण्यसिद्धेः । दोषान्तरमाह—सामान्यवदनेन हेतुना साधारणरूपभावनः तदप्राप्त्यर्थप्रसङ्गाच्च अविकल्पकस्याप्राप्त्यर्थप्रसङ्गाच्च न तत्साधारणरूपभावस्तत्तुल्यरूपेनेति । तत्तद्ग्रहणस्वभावतातदङ्गीकरणे च तस्याविकल्पकस्य तद्ग्रहणस्वभावता—बहिःस्वग्रहणस्वभावता तस्यास्तदङ्गीकरणे—तत्तुल्यरूपताङ्गीकरणमिति विग्रहः, तस्मिन् । किम् ? इत्याह—विकल्पज्ञानेऽपि तुल्यः पविहारः तत्तद्बहिःस्वतुल्यरूपमित्ययम् । कुतः ? इत्याह—तस्यापि विकल्पज्ञानस्य तद्ग्रहणस्वभावताभ्युपगमात्—बहिःस्वग्रहणस्वभावताभ्युपगमात् । तथाविधेत्यादि । तथाविधप्राज्ञाभावात्—विकल्पज्ञानप्राज्ञाभावादस्य—विकल्पज्ञानस्य कुतस्तद्ग्रहणस्वभावता—बहिःस्वग्रहणस्वभावेनेति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न, तथाविधप्राज्ञाभावे—विकल्पज्ञानप्राज्ञाभावे प्रमाणाभावात् । अभावश्च प्रत्यक्षस्य तावत् स्थलज्ञानविषयत्वेन हेतुना नत्र तथाविधप्राज्ञाभावेऽप्रवृत्तः, अनुमानस्याप्यनुपलब्धिरूपस्योपलब्धिलक्षणप्राज्ञाविषयत्वात् । ततः किम् ? इत्याह—तस्य तथाविधप्राज्ञास्य तद-

भावाभ्युपगमाद्-उच्यते विषयज्ञानात्तद्विषयविशेषाभ्युपगमात् । एतद्व्याख्यानोपवाद-नहि साधारणं कथं विकल्पमा-
हमुपलब्धिज्ञानमात्रमप्यते भवति । कुत इत्याह-तद-
वस्तुत्वप्रतिज्ञानात्-तस्य साधारणरूपस्यावस्तुत्वप्रतिज्ञा-
नात्, अर्थादशानुपलेख्येद्वानुपलब्धिलक्षणोपासनुपलब्धेः ।
किमित्याह-अभावनिश्चयकत्वानुपपत्तेः तथाभ्युपगमात् ।
अतएवेत्यादि । अनेन-अनन्तरोक्तिरेव तथाविधप्रमाणोप-
पत्त्याभावेन । किमित्याह-तद्वाधकप्रमाणप्रवृत्तिः-प्र-
त्युक्ता तस्मिन्तथाविधप्रमाणे वाधकप्रमाणप्रवृत्तिरिनाकुता ।
कुत इत्याह-उक्तवत् यथोक्तं तथा अन्येत्यादिः प्रत्य-
क्षानुमानादयस्य तद्वाधकत्वोपपत्त्यात् तदोपलब्धिप्रमाणोपपत्तिः ।
एतदेवेत्याह । कुत्वा तदसाधारणविशेषप्रमाणोपपत्त्याः
साधारणरूपयोग इत्यर्थः 'वाधक इति चेत् । एतदश-
ङ्क्याह-न, विकल्पानुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च-युक्तिर्हि प्र-
माणमप्रमाणं वा स्यात् ? किञ्चातः ? उभयथापि दोष-
इत्याह-प्रमाणं चेत् न प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति, अप्रमाणं चेत्
दोषः, प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणविषयत्वेन तत्राप्रवृत्तेरित्यादिः ।
अप्रमाणत्वं तु युक्तं, किमित्याह-तद्वाधकत्वानुपपत्तिः-
तथाविधप्रमाणोपपत्त्यात्तद्वानुपपत्तिः । कुत इत्याह-अतिप्रम-
णात् स्वलक्षणस्यापि युक्तिवाधितत्वापत्तेः, अविषयऽपीयं
प्रवर्तते इति भावना । एवं विकल्पज्ञानस्यापि कस्यचित्
प्रमाणत्वमङ्गीकर्तव्यमित्येदोपपत्तिः ।

इत्थमभ्युपगमं दोषमाह-

अखिलविकल्पज्ञानभ्रान्ततावादिनश्च तत्सामर्थ्योत्थं व-
चनमपि तादृगेवेति सुस्थिता तत्तत्त्वनीतिः । न हि भ्रा-
न्तमात्मनो भ्रान्ततामवैति, द्विचन्द्रज्ञानादावात्मनि भ्रा-
न्तताधिगमव्यपरोहेन चन्द्रद्वयाद्यधिगतिदर्शनात्, तत्स्था-
नोपज्ञातवचसेऽपि स्वभ्रान्तताभिधानपरित्यागेन चन्द्र-
द्वयाद्यभिधानात्, इति सकलमेव शास्त्रज्ञानाभिधानं
भ्रान्तिमात्रम्, इति कथं तत्तत्तत्त्वनिश्चय इति चिन्तयम् ?
तथाहि-अस्य नित्याऽऽत्मादिविकल्पवत् कृतकत्वा-
दिलिङ्गद्वारायाता अनित्याऽनात्मादिविकल्पा अपि भ्रा-
न्ता एव, इति कथं तेभ्यस्तद्विधितिः ? निश्चितौ वा
कथं न नित्यादावपि, तद्विकल्पस्यापि ततो भावात् ?
'अखिलविकल्पज्ञानभ्रान्ततावादिनश्च' किमित्याह-तत्साम-
र्थ्योत्थं-निःशेषविकल्पज्ञानभ्रान्ततासामर्थ्योत्थं वचनमपि
तादृगेव-भ्रान्तमय, इति-कथं सुस्थिता तत्तत्त्वनीतिस्तथा
आत्मविकल्पज्ञानवचनार्थां तत्त्वनीतिरित्युपपत्तिः, न सु-
स्थितेत्यर्थः । कथमित्याह-न हीत्यादि । न यस्मात् भ्रान्तं
ज्ञानमिति प्रकमः, आत्मनो-भ्रान्ततामवैति । कुत इत्याह-
द्विचन्द्रज्ञानादौ आदिशब्दान्-मायाजलज्ञानग्रहः, आत्मनि-
स्वरूपं भ्रान्तताधिगमव्यपरोहेन चन्द्रद्वयाद्यधिगतिदर्शनात् ।
आदिशब्दान्-मायाजलग्रहः, तस्मात्तद्विषयज्ञानात्-आ-
त्मज्ञानस्याप्यर्थोपज्ञातवचनस्यापि स्वभ्रान्तताभिधानपरि-
त्यागेन चन्द्रद्वयाद्यधिगमज्ञानात्, इत्येव सकलमेव भ्रान्तता-
नाभिधानं भ्रान्तिमात्रमिति कुत्वा कथं ततः शास्त्रा-

नाभिधानात् तत्त्वनिश्चय इति चिन्तयम् ?-नैव तत्त्वनि-
श्चय इति । अत आधनायेवाह-तथाहीत्यादि । तथाज्ञाना-
खिलविकल्पज्ञानभ्रान्ततावादिना नित्याऽऽत्मादिविकल्प-
विविधि निश्चयम्, कृतकत्वादिलिङ्गद्वारायाताऽनित्याऽ-
नात्मादिविकल्पा अपि भ्रान्ता एव नाभ्रान्ताः, इत्येव कथं
तेभ्यो आत्मविकल्पव्यस्तद्विधितिस्तित्वाऽनात्मादिविधिति-
निः ? निश्चितौ वा तेभ्योऽनित्याऽनात्मादिविधितिः कथं न
नित्यादावपि निश्चिताः ? कुत इत्याह-तद्विकल्पजन्यमपि-
नित्याऽऽत्मादिविकल्पानामपि ततो वस्तुना भावात् ।

स्यादेतत्स्वलक्षणदर्शनादितवात्मना कृतविप्लवरूपाः सर्व-
स्वविकल्पाः, तथापि केषांश्चिदेव स्वत्वविप्लवजन्मनां
विकल्पनामतत्प्रतिभासित्वेऽपि वस्तुन्यविसंवादः, मणि-
प्रभासामिव मणिभ्रान्तः, ताम्बेणाम्, तद्गदप्रसवे सत्य-
पि यथादृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य किञ्चित्सामान्य-
ग्रहणेन विशेषान्तरसमारोपात्, वीपप्रभासामिव मणि-
बुद्धेः, इति संवादिभ्य एव तन्निश्चितिर्नामकादिभ्यः ।

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतदपि मन्थन-स्वलक्षणदर्शनेना-
हिता या वासना तथा कृतं विप्लवरूपं येषां ते तथा-
विधाः सर्व एव विकल्पाः सामान्यत, तथाप्येवमपि व्य-
वस्थितं सति केषांश्चिदेव नित्याऽनात्मादिरूपाणां तत्प्र-
तिबद्धजन्मनां-वस्तुप्रतिबद्धजन्मनां विकल्पानामतत्प्रतिभा-
सित्वेऽपि-वस्तुप्रतिभासित्वेऽपीत्यर्थः, किमित्याह-वस्तु-
न्यविसंवादः । निदर्शनमाह-मणिप्रभासामिव विषयभू-
तायां मणिभ्रान्तः कुञ्जिकादिविषयोपलम्भेन, नान्येषां नि-
त्याऽऽत्मादिविकल्पानाम्, तद्गदप्रसवे सत्यपि वस्तुभेदा-
दुपादे सत्यपीत्यर्थः, यथादृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य ;
कथमित्याह-किञ्चित्सामान्यग्रहणेन सदृशापरा परदेतुना
विशेषान्तरसमारोपाद् हेतोः, 'ताम्बेणाम्' इति व-
र्तते । निदर्शनमाह-वीपप्रभासामिव विषयभूतायां मणिबुद्धेः
कुञ्जिकादिविषयोपलम्भेन, इत्येव संवादिभ्यः-एव विकल्प-
व्यस्तद्विधितिर्नामकादिभ्यः ।

इत्थं पूर्वोक्तमाह-कुत्वा-

एतदवस्थसत्, अस्विचारितस्मरणीयत्वात् । तस्मात्तद्विप्लवरूप-
स्वलक्षणदर्शनादितवात्मना कृतविप्लवरूपाः सर्व एव वि-
कल्पाः इति । अत्र किमिदं स्वलक्षणदर्शनं नाम ? का वा
तदाहिता वासना, यत्कृतविप्लवरूपाः ? सर्व एव विकल्पाः
इति वस्तुन्यविसंवादः स्वलक्षणदर्शनम्, तदाहितवात्मना तु तथा-
विधिविकल्पजननशक्तिः ? यथेवम्, कथं निरस्तवस्तुविषयात्
निरशानुभवत् तथाविधविकल्पजननशक्तीनां प्रभूतानां
सम्भवः ? कथं कैस्या एवमविकल्पजननशक्तिः ? सम्भूत-
वन्तं न स्वलक्षणदर्शनमन्तरं नित्याऽनित्यादिविकल्पाः,
कमेवैकस्य, अक्रमेण चानेकप्रमाणस्य न चैते शक्तिभेदे-
कमेवैकजनकवे विना । न च भूयसापि निरस्तवस्तुविष-
यनिरशानुभवानां तत्प्रत्यक्षज्ञे विज्ञेयः, रूपादिवस्तुविषया-

नामिव । तत्र तेषामिवैकस्य बहूनां वाऽनन्तरं पारम्पर्येण
वा तथाविधफलभेदोऽमीषां न्याय्य इति भाव्यमेतत् ।
का चेयं तथाविधविकल्पजननशक्तिः, किं तदुत्तरं मानसम्,
उतान्यैव काचित् ? । यदि मानसम्, कथं स्वलक्षणदस्व-
लक्षणजनम् ? । अस्वलक्षणं च विकल्पः, असदाकाररूप-
त्वात् । न स्वसंवित्तिस्तत्रास्वलक्षणम्, अपि तु बहिर्मुख-
वभास एवेति चेत् । न खलु सा ततोऽन्या, इति कथं
नास्वलक्षणम् ? । अममसौ, सा तु सती, स्वसंविदितत्वा-
देवेति चेत् । कथमसौ तन्मात्रतत्त्वा विकल्प इति चिन्त्य-
म् ? । असदाकारानुवेधादिति चेत् । कथममताऽनुवेधो
नाम ? । स निर्विषयत्वादमत, न तु तथाप्रतिभासनेति
चेत् । न स्वसंवित्तिस्तथाप्रतिभासनादन्या, इत्यस्वलक्ष-
णत्वमेव ।

एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह—एतदपि—असत्—अशोभनम् । कुत
इत्याह—अविचारितरमणीयत्वात् कारणात् । एतदवाह—
तत्रत्यादिना । तत्र यत्तावदुक्तमादौ 'स्वलक्षणदर्शनादितया
सनाकृतविप्लवरूपाः सर्व एव विकल्पाः' इति—एतत् । अत्र
किमयं स्वलक्षणदर्शनं नाम ? । का वा तदाहिता—स्वलक्षण-
दर्शनाहिता वासना, यत्कृतविप्लवरूपाः सर्व एव विकल्पा
इति ? । अत्राह वस्त्यनुभवः शुद्धः स्वलक्षणदर्शनम्, तदा-
हितवासना तु तथाविधविकल्पजननशक्तिः, तथाविधस्य
संवादिनोऽसंवादिनश्च । एतदाशङ्क्याह—यद्येयम्, कथं निरं-
शवस्तुविषयाद् निरंशानुभवात् तथाविधविकल्पजनन-
शक्त्यानां प्रभूतानां संभवः सामान्येन ? । कथं वैकस्या एव
शक्तेरनेकविकल्पजनम् ? । को वा किमाह ? न चैतदेवम्,
इत्याशङ्क्याहिरासयाह—तमुत्पद्यन्ते च स्वलक्षणदर्शनानन्तरं
नित्यानित्यादिविकल्पाः क्रमैकस्य प्रमातुः सांख्यार्थ-
जादिसमप्रतिपत्त्या, अक्रमेण चानेकप्रमातृणां सांख्यार्थजा-
द्वानां नित्यानित्यादिविकल्पाः । शक्तिभेदश्चैकानेकजनकत्वं
श्चेति विग्रहः, ते चैत, एतं विना, क्रमाक्रमपक्षद्वयऽपीति ।
एतदवाह—न चेत्यादि । न च भूयसामपि क्रमपक्षः । केपाभि-
त्याह—निरंशवस्तुविषयानिरंशानुभवानां तुर्यस्वलक्षणानु-
भवानामित्यर्थः । किमित्याह—तत्त्वतः—परमार्थेन; तत्त्व-त-
द्भावं रूपादिस्वलक्षणानुभवत्व इत्यर्थः, विशेषो भेदः । किं
तर्हि ? सर्व एवेति—रूपादिस्वलक्षणानुभवा एवेति । इहैव
निर्दर्शनमाह—रूपादिस्वलक्षणानामिव 'एकस्य प्रमातुः'
इति प्रक्रमः, तथाविधानुभवनिवन्धनानामिति, तथाहि—
क्रमेणापि रूपादिस्वलक्षणानि स्याकारमनुभवं कुर्वाणानि न
रूपादिस्वलक्षणत्वेन विशिष्यन्ति इति । प्रकृत्याजनामाह—
तत्—तस्मात् न तेषामिव—रूपादिस्वलक्षणानामिव 'एकस्य
प्रमातुः, इति प्रक्रमः, बहूनां वा प्रमातृणामनन्तरं बहूनां पार-
म्पर्येण वैकस्य तथाविधफलभेदो भिन्नजानीयविज्ञानादि-
कार्यभेदोऽमीषां निरंशवस्तुविषयानिरंशानुभवानां न्याय्य
इति भाव्यमेतद्—भावनीयमेतत् । एतदुक्तं भवति—यथा तेषां
रूपादिस्वलक्षणानां न रसादिफलभेदो न्याय्यः, एवमनित्या-
ऽनात्मकवस्त्यनुभवानामपि न नित्या-ऽऽत्मादिविकल्पजन-

नशक्त्यायः फलभेदो न्याय्यः । इहैवाभ्युपगमाह—का चे-
यमित्यादिना । का चेयं तथाविधविकल्पजननशक्तिर्भवतो-
ऽभिप्रेता ? किं तदुत्तरं प्रक्रमादिविकल्पप्रत्यक्षोत्तरं मानसं
स्वविषयानन्तरत्यादिलक्षणम्, उतान्यैव काचित्कालयगता ?,
उभयथापि दोषमाह—यदि मानसम्, कथं स्वलक्षणाद् मान-
सात् स्वलक्षणजनम् विकल्पोऽप्याह—विकल्पास्वलक्षणत्वमाह-
अस्वलक्षणं च विकल्पो भवतीत्या । कुत इत्याह—असदाका-
ररूपत्वात्—असदाकारो विकल्पबुद्धिप्रतिभासोऽस्वलक्ष-
णत्वाभ्युपगमात् स एव रूपं यस्य स तथा तद्भावस्तस्मात्
न स्वसंवित्तिस्तत्र विकल्पेऽस्वलक्षणम्, अपि तु बहिर्मु-
खावभास एवास्वलक्षणमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न
खलु सा स्वसंवित्तिस्ततो बहिर्मुखवभासादन्या, इत्येयं क-
थं नास्वलक्षणम् ?—अस्वलक्षणमेव । अममसौ बहिर्मुखवभा-
सः, सा तु स्वसंवित्तिः सती—विद्यमाना, स्वसंविदितत्वाद्वा
कारणादिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमसौ स्वसंवित्तिस्त-
न्मात्रतत्त्वा—स्वसंवितात्मात्रतद्भावा विकल्प इति चिन्त्यम्, न त-
त्र स्वलक्षणानिर्गच्छोऽश इति कृत्वा असदाकारानुवेधादसौ-
विकल्प इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथममता आकारानु-
वेधो नाम स्वसंविदः ?—नैवेत्यर्थः । स आकारो निर्विषय-
त्वात् कारणादसंस्तुच्छः, न तु तथाप्रतिभासनेन—न पुन-
र्यहिर्मुखवभासप्रतिभासनेनास्मिन्निति चेत् । एतदाश-
ङ्क्याह—न स्वसंवित्तिर्गद्यकता तथाप्रतिभासनाद् बाह-
र्मुखवभासप्रतिभासनादन्याऽर्थान्तरभूतंति कृत्वाऽस्वलक्ष-
णत्वमेव स्वसंविदः ।

तस्य विभ्रमरूपत्वात् नदन्याऽनन्यत्वकल्पनैवायुक्तेति
चेत् । कोऽयं विभ्रम इति कथनीयम् ? । अनिरूप्यस्व-
रूपस्तत्त्वतोऽमद्रूप इति चेत् । कथमयं स्वसंवित्तिभेदक
इति वाच्यम् ? । न तत्त्वत इति चेत् । उन्मन्नो विकल्पः ।
अस्त्विति चेत् । प्रतीत्यादिबाधा । चेतनैव तथाभूता
विकल्प इति चेत् । किंभूतंति चिन्त्यम् ? असदाकारेति
चेत् । अस्वलक्षणमेवेयम्, असदाकारत्वात् । न स्वसं-
वित्तिस्तत्रास्वलक्षणम्, अपि तु बहिर्मुखवभास एवेति
चेत् । न खलु सा ततोऽन्येति ममानं पूर्वेण, इति
यदि मानसं कथं स्वलक्षणादस्वलक्षणजनम् साधीयः ?
इति । कथं वा निर्विकल्पकत्वेनाभिज्ञात् भिन्नविक-
ल्पसंभवः ? । हि नीलादिमात्रात् क्वचिद्रसादिभावः
तथाऽदर्शनात् । न चात्र किञ्चिद्भेदकम्, अनभ्युपगमा-
त् । अभ्युपगमेऽपि ततोऽतिशयामिद्वरिति निवेदयि-
ष्यामः ।

तस्य बहिर्मुखवभासप्रतिभास्य विभ्रमरूपत्वात्कारणा-
त् तदन्याऽनन्यत्वकल्पनैव तथा स्वसंविद्याऽन्यानन्यत्व-
कल्पनैवायुक्तेति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कोऽयं विभ्रमो य-
द्रूपत्वादन्याऽनन्यत्वकल्पनाऽयोग इति कथनीयम् ? । अ-
निरूप्य स्वरूपं यस्य चैतथ्येन स तथा तत्त्वतः परमार्थ-
तोऽसद्रूप इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमयं विभ्रमोऽ-

सदृशः सन् स्वसंविनिर्भेदक इत्येतद् वाच्यम् ? । न त-
स्वत इति चेत् स्वसंविनिर्भेदकः । एतदाशङ्क्याह—उत्स-
न्नो विकल्पः आदिशष्ट्यसंविनिर्भेदमात्रभावेन । अस्मिन्निति
चेद् विकल्पाभावात् । एतदाशङ्क्याह—प्रतीत्यादिवाधा, आदि-
शब्दाद्—भावेनरभेदवाधाग्रहः । चेतनेय तथाभूता विशि-
ष्टा विकल्प इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—किंभूता तथाभू-
तेति विन्यम् ? । असदाकारा असदाकारो यस्याः सा त-
थेति चेत् । एतदाशङ्क्याह—अस्वलक्षणमेवेत्यं चेतना, अ-
सदाकारत्वात् । न स्वसंविनिस्तत्र चेतनायामस्वलक्षणम्,
अपि तु बहिर्मुखावभास एवास्वलक्षणमिति चेत् । एत-
दाशङ्क्याह—न खलु नैव सा चेतना स्वसंविनिस्ततो ब-
हिर्मुखावभासादन्येति समानं पूर्वेण ' कथं मास्वलक्षणम्,
इत्यादिनां क्लृप्तम् । इत्येवं यदि मानसं कथं स्वलक्षणादस्व-
लक्षणजन्म साधीयः—शोभनतरम् ?—नैवेत्यर्थः । कथं वेत्या-
दि । कथं वा निर्विकल्पकत्वेनाभिप्राय मानसाद् भिन्न-
विकल्पसंभवा विकल्पकत्वेन । कथं च न स्यादित्याह—
न हि नीलादिमात्राद् वस्तुनोऽन्यग्रहितात् कचिद् रसा-
दिभावः । आदिशब्दाद्—गन्धादिग्रहः । कथं न रसादि-
भाव इत्याह—तथाऽदर्शनात् । न चात्र मानसाद् विकल्पज-
न्मान किञ्चिद् भेदकमास्ति । कुत इत्याह—अनभ्युपगमात् ।
अभ्युपगमेऽपि सति भेदकस्य वासनादः, ततो भेदकाद्-
तिशयासिद्धेरिति नियदपिप्याम ऊर्ध्वम् । गतो मानसपक्षः ।

विकल्पान्तरणाह—

अथान्यैव कान्चित् । काऽसाविति वाच्यम् ? । अनादि-
मदालयगतशक्तेः स्वलक्षणदर्शनमहकारिभावतां विशेषक-
रस्यम्, तथाहि—सा तदनुभवं प्राप्याक्षेपेण तथाविधविक-
ल्पजननस्वभावापजायत इति स्वलक्षणदर्शनाहितेत्युच्य-
ते । अत एव न भिन्नविकल्पसम्भवाभावः, तथाविधश-
क्तिसहकारित्वेन तदनुभवस्य तदविरोधादिति । एतदपि
यत्किञ्चित्, तस्य तत्सहकारित्वामिदं, ततस्तस्या उप-
काराभावात्, अनुपकार्योपकारकयोश्च सहकारित्वायोगात् ।
द्विविधो हि वः सहकारार्थः परस्परतिशयाधानेन सन्ताने
विशिष्टसोत्पादनलक्षणः, पूर्वस्वहेतोरिव समप्राप्त्यैकका-
र्यक्रियालक्षणश्च । न चानयोरैकोऽपि सम्भवति, क्षण-
कत्वेन परस्परतिशयाधानायोगात् । अतिशय उपकार इ-
त्यनर्थान्तरम् । न चासावन्यतोऽन्यस्य, विकल्पायोगात् ।

द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह—अथान्यैव कान्चित् तथाविध-
विकल्पजननशक्तिः । एतदुग्रीकृत्याह—काऽसाविति वाच्यम् ? ।
अनादिमती आसावालयगतशक्तिश्चेति विग्रहः, तस्याः स्व-
लक्षणदर्शनमहकारिभावनः—प्रवृत्तिविज्ञानमहकारिभावत
इत्यर्थः, विशेषकरणमतिशयकरणं सा । एतदेव भाषयति-
तथाहीत्यादिना । तथाहि—सा ऽनादिमदालयगतशक्तिस्तद-
नुभवं प्राप्य—स्वलक्षणदर्शनमासाद्य, अक्षेपणाव्ययधानेन,
तथाविधविकल्पजननस्वभावा—अनित्यादिविकल्पजननस्व-
भावापजायत इति कृत्वा स्वलक्षणदर्शनाहितेत्युच्यते । अत
एव कारणात् न भिन्नविकल्पसंभवाभावः, किं तर्हि ? सं-

भव एव । कुत इत्याह—तथाविधशक्तिसहकारित्वेन हेतुना
तदनुभवस्य—स्वलक्षणानुभवस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्येत्यर्थः तद-
विरोधादिति प्रक्रमाद् भिन्नविकल्पसंभवाविरोधात् शक्तिर-
स्यापादानमित्यभिप्राय इति । एतदाशङ्क्याह—एतदपि
यत् किञ्चित् । कथमित्याह—तस्य स्वलक्षणानुभवस्य त-
त्सहकारित्वामिदं—प्रस्तुतशक्तिसहकारित्वामिदं । अस्ति-
द्विधं ततोऽधिकृतानुभवात् । तस्याः शक्तेः, किमित्याह—उप-
काराभावात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—अनुपकार्यो-
पकारकयोश्च भाषयोः सहकारित्वायोगात् । एतमेवाह—द्वि-
विधो हि वः—युष्माकं सहकारार्थः । द्वैविध्यमाह—परस्परति-
शयाधानेन क्षणपरस्परया संतानं प्रबन्धं विशिष्टसो-
त्पादनलक्षणां विविक्षितकार्ययोश्चानाकारीत्यर्थः, तथ्य
पूर्वस्वहेतोरिवोत्पादानादः समप्राप्त्यैककार्यक्रियालक्षणश्च
समप्राप्त्यैकानामेककार्यक्रियाऽभ्यानां विविक्षितकार्योत्पत्तिः
सैव लक्षणं यस्य सहकारार्थस्य स तथेति समासः ।
न चेत्यादि । न चानयोः—सहकारार्थयोरैकोऽपि संभव-
ति । कुत इत्याह—क्षणकत्वेन हेतुना परस्परति-
शयाधानायोगात् । एतदेव भाषयति—अतिशय उपकार
इत्यनर्थान्तरम् । न चासावतिशयोऽन्यतः सकाशादन्यस्य ।
कथं नेत्याह—विकल्पाऽयोगात् ।

तदनुभवो हि तत्क्षणेननुत्पन्नायाः, उत्पन्नायाः, निरुद्धा-
या एव बोधकुर्यात् ? । न तावदनुत्पन्नायाः, तस्या एवाम-
त्वात् अमत्तशोपकाराकरणात् । नाप्युत्पन्नायाः, तस्या अ-
नाधेयातिशयत्वात्, क्षणादूर्ध्वमनवस्थितेः । द्वाभ्यामप्ये-
कीभूय तदन्यकरणमेवातिशयाधानम्, तदेव शोपकार
इति चेत् । न, उपादानकारणविशेषाधानमन्तरेण ततः
कार्यविशेषासिद्धेः । न चैककालभाविनाऽन्यतो भवन्त्वा
अन्यत एव भवता तस्या अतिशयाधानम्, तन्निबन्धन-
स्य तत्कृतविशेषासिद्धेः । तदभ्युपगमे च तत्राप्ययमेव वृ-
त्तान्तः, एवं निबन्धनपरम्परायामपि वाच्यम्, इत्यत्राणं
निबन्धनपरम्परा ।

एतमेवाह—तदनुभवो हीत्यादिना । तदनुभवोऽधिकृतस्व-
लक्षणानुभवो यस्माच्छक्तेनादिमदालयगतशक्तेननुत्पन्नाया
उत्पन्नाया निरुद्धाया एव बोधकुर्यादिति संभावना विक-
ल्पाः । न तावदनुत्पन्नाया उपकराति तदनुभवः । कुत इ-
त्याह—तस्या एव शक्तेरसत्त्वात् । न चासावनुत्पन्नाऽस्ति ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—असत्तश्च सामान्यनोपका-
राकरणात् । नाप्युत्पन्नाया उपकराति तदनुभवः । कुत
इत्याह—तस्या उत्पन्नाया निष्पन्नत्वेनानाधेयातिशयत्वात् ।
एतच्च क्षणादूर्ध्वमनवस्थितेः कारणात् । द्वाभ्यामपि श-
क्त्यनुभवाभ्यामेकीभूय तदन्यकरणमेव विशिष्टशक्ति-
करणमथानतिशयाधानम्, तदेव चान्यकरणमुपकार इति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवम् । कुत इति
युक्तिमाह—उपादानकारणविशेषाधानमन्तरेण इह तावद-
धिकृतशक्तिविशेषाधानं विना, ततो विविक्षितानुभवात्,
कार्यविशेषासिद्धेः प्रस्तुतविकल्पकार्यभेदासिद्धेरित्यर्थः । न

वैककालमाविना शक्त्या सहानुभवंन्मन्वतां भवन्त्याः स्व-
क्रान्त्यत एव स्वहेतोरभवेताऽनुभवस्तस्याः शक्तेरनिशया-
धानं 'न्याय्यम्' इति शेषः । कुत इत्याह—तन्निबन्धनस्य
अधिकृतशक्त्युपादानस्य तत्कृतविशेषासिद्धेर्विशिष्टानु-
पपन्नविशेषासिद्धेः । तदभ्युपगमे च सामान्येन तन्निबन्धन-
स्य तत्कृतविशेषाभ्युपगमे च तत्रापि तन्निबन्धनेऽयमवग-
मस्तरेदिनो 'नोपादानकारणविशेषाधानमन्तरं ततः कार्य-
विशेषासिद्धेः' इत्यादिर्वृत्तान्तः । एवमुक्तनीत्या निबन्धन-
परम्परयायामपि वाच्यम् । इति एवम्, अत्रापि निबन्धन-
परम्परा अत्रापि संसारं कस्यापि निबन्धनस्याङ्गनीत्या
विशेषाधानायोगादिति भावनीयम् ।

स्वहेतुपरम्परात एव सा शक्तिस्तथास्वभावोत्पत्त्या याऽनु-
पकारिणमपि तदनुभवं सहकारिणमपेक्ष्य विशिष्टं कार्यं
जनयत्यतो न दोष इति चेत् । न । अनुपकारिणोऽपेक्षा-
ऽयोगात् । तदभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, तत्तथाविधस्वभा-
वाधायकहेतोरप्यन्यथानुपपत्तिरित्यापत्तेः, स्वभावार्थपर्यनु-
योगस्य च प्रमाणोपपन्नस्वभावविषयत्वात् । स्वपरिकल्प-
नामर्थवाङ्मात्रोदितस्वभावविषयत्वे तु तत्स्वव्यवस्थानुपप-
त्तिः, अतथाविधस्वभावानामपि तथाविधस्वभावस्वाभि-
धानाविरोधात् । एवं च सहेतुकनाशापत्तिः, 'स्वहेतुपर-
म्परातस्तथास्वभाव एवासावुत्पन्नो भावो योऽकिञ्चित्क-
रमपि नाशहेतुमपेक्ष्य नश्यति' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्,
स्वभावपर्यनुयोगामिदं, अचिन्त्यशक्तित्वात्, अन्यथा
त्वत्पक्षेऽपि तुल्यत्वादिति । नापि निरुद्धायाः, तस्या ए-
वासत्वात्, अतश्चापकाराकरणात् । न च प्रकारान्तरे-
ष्वपकारकरणं संभवति । एवं तावदाद्यप्येव सहकारार्था-
भाव इति ।

स्वहेतुत्व्यादि । स्वहेतुपरम्परात एव सा शक्तिरधिकृता
तथा-स्वभावोत्पत्त्या, याऽनुपकारिणमपि तदनुभवमधिकृत-
स्वलक्षणानुभवं सहकारिणमपेक्ष्य विशिष्टं कार्यं जनयत्य-
धिकृतशक्त्युपादानस्य, अतो न दोष इति चेत् । अतिकृतः ।
एतदाशङ्क्याह—न, अनुपकारिणः तदनुभवस्य । किमि-
त्याह—अपेक्षाऽयोगात् । तदभ्युपगमेऽनुपकारिणोऽपेक्षाऽ-
भ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, तद्वद् विशिष्टोत्पत्तिः । तत्तथाविध-
त्वादि । तस्याः शक्तिस्तथाविधस्वभावाधायक्योऽनुपकारिण-
मपि तदनुभवं सहकारिणमपेक्ष्य विशिष्टं कार्यं जनयतीत्ये-
वंविधस्वभावाधायक्यस्य हेतुर्हेति समासः, तस्यापि,
किमित्याह—अन्यथानुपपत्तिरित्यापत्तेः निति क्रियायोगः ।
उक्तं च—'अन्यथानुपपत्तिरिति, हेतोरनुपकारिणि । अपेक्षा-
यां नियुक्तं यत्, कार्यमन्याविशेषतः ॥ १ ॥' इत्यादि । स्व-
भावार्थपर्यनुयोगस्य च न स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति इत्यस्य ।
किमित्याह—प्रमाणोपपन्नस्वभावविषयत्वात् प्रतीतिसिद्धि-
स्वभावविषयत्वादित्यर्थः, स्वपरिकल्पनागर्भत्वात् वाङ्मा-
त्रोदितस्वभावमिति समासः, स एव विशेषो यस्य स्वभा-
वार्थपर्यनुयोगस्य स स्वपरिकल्पनागर्भत्वात्मात्रोदितस्वभा-

वविषयस्तस्य भावस्तस्मिन् पुनरस्याभ्युपगम्यमाने, कि-
मित्याह—तस्यैव स्वभावानुपपत्तिः । कुत इत्याह—अत-
थाविधस्वभावानामपि भावानां तथाविधस्वभावस्वाभिधा-
नाविरोधात् । ततः किमित्याह—एवं च सहेतुकनाशापत्तिः ।
कथमित्याह—स्वहेतुपरम्परातः सकाशात् तथास्वभाव ए-
वसावुत्पन्नो भावः पदार्थो योऽकिञ्चित्करमपि नाशहेतुमपे-
क्ष्य नश्यति इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् तथास्वभावपर्यनुयो-
गासिद्धेःङ्गनीत्या । असिद्धिर्वाच्यमशक्तित्वात् स्वभाव-
स्य । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा त्वत्पक्षेऽपि स्व-
हेतुपरम्परात एव सा शक्तिस्तथास्वभावोत्पत्त्यस्मिन्नपि,
तुल्यत्वात् पर्यनुयोगस्य । इति सर्वत्र 'न, अनुपकारिणोऽ-
पेक्षाऽयोगात्' इत्यतो यथायोगं 'न' इति क्रिया योजनी-
या । नापि निरुद्धायाः 'शक्तेरपकारोति तदनुभवः' इति
प्रक्रमः । कुत इत्याह—तस्या एव निरुद्धायाः शक्तेरसत्त्वा-
त्, असत्तत्वात् तुल्यस्य अपकाराकरणात् । न चेत्यादि । न
च प्रकारान्तरेणापकारप्रकारत्रयातिरिक्तोपकारकरणं संभव-
ति वस्तुनस्तस्यैवाभावात् । एवं तावदाद्यप्येव—उपपत्त्या-
सकमप्राधान्यात् 'परम्परानिशयाधानेन संतानं विशिष्ट-
क्षणात्पादनलक्षणः' इत्यस्मिन्, सहकारार्थाभाव इति ।

एतेन पूर्वस्वहेतोरिव समग्रोत्पन्नैककार्यक्रियालक्षणोऽपि
सहकारार्थो निषिद्धः, तत्त्वतः प्रथमसहकारार्थाविशेषात्,
'स्वहेतुपरम्परात एव सा शक्तिस्तथास्वभावोत्पत्त्या' इ-
त्यादिना तु सुतरामभेदात्, प्रत्येकं तत्तथाविधकार्यजनन-
समर्थस्वभावेतदविकल्पदोषापत्तेः । प्रथमपक्षे किमन्यो-
न्यापेक्षया ? एकत एव तत्सिद्धेः । द्वितीयपक्षे चापेक्षया-
मपि तदसिद्धेः, प्रत्येकमतस्वभावत्वात् ।

एतेनेत्यादि । एतेन—अनन्तरोदिनेन, पूर्वस्वहेतोरिव समग्रोत्प-
न्नैककार्यक्रियालक्षणोऽपि सहकारार्थः प्राग् निर्दिष्टस्व-
रूपो निषिद्धः । कुत इत्याह—तस्यतः—परमार्थेन, प्रथमस-
हकारार्थाविशेषात् । अस्य सहकारार्थस्य परम्परानिशया-
धानेन संतानं विशिष्टक्षणात्पादनलक्षणः प्रथमः, तद्व्यमपि
पूर्वस्वहेतोरिव समग्रोत्पन्नैककार्यक्रियालक्षणः सदा संता-
नापक्षयैवभूत एव, तस्य तस्य कार्यस्य विशिष्टक्षणात्पाद-
जलक्षणत्वादिति भावनीयम् । 'स्वहेतुपरम्परात एव सा
शक्तिस्तथास्वभावोत्पत्त्या' इत्यादिना त्वनन्तरोदितप्रसङ्गेन
सुतरामभेदात्—द्वयोरपि सहकारार्थयोः फलामेवादिति-
गर्भः । दोषान्तरमाह—प्रत्येकामत्यादिना । प्रत्येकमकमेकं
अपि, तेषां समग्रोत्पन्नानां तथाविधं विशिष्टं यद् विव-
क्षितं विज्ञानादि कार्यं तज्जननसमर्थस्वभावश्चेत्तरन्नातज्ज-
ननसमर्थस्वभावश्चेति विकल्पाभ्यां दोषास्तदापत्तेः कार-
णाद् 'द्वितीयोऽपि सहकारार्थो निषिद्धः' इति क्रिया ।
एतदुक्तं भवति—पूर्वस्वहेतोरिव समग्रोत्पन्नैककार्यक्रियाल-
क्षणा द्वितीय सहकारार्थः । तत्र ये समग्रा उत्पन्नास्ते
प्रत्येकं तथाविधकार्यजननसमर्थस्वभावाः स्युः, न वा त-
थाविधकार्यजननसमर्थस्वभावा इति द्वयी गतिः । तत्र
प्रथमपक्षे—प्रत्येकं ते तथाविधकार्यजननसमर्थस्वभावा इ-
त्यस्मिन्, किमन्योन्यापेक्षया ? एकत एव तथाविधका-

यजननसमर्थस्वभावात् समग्रात्, तत्सिद्धेस्तथाविधकार्य-
संसिद्धेः, अन्यथा तत्तत्स्वभावत्वानुपपत्तिरिति ह्ययम् ।
द्वितीयपक्षे च—प्रत्येकं ते न तथाविधकार्यजननसमर्थ-
स्वभावा इत्यस्मिन् । किमित्याह—अपेक्षायांमपि सत्यां, न-
दसिद्धेः—विचक्षितकार्यासिद्धेः । अस्मिद्धिश्च प्रत्येकमतस्व-
भावत्वात् समग्राणाम् । न हि प्रत्येकं तैलाजननस्वभावाः
सिकताणवः परस्परगोचर्याऽपि तैलं जनयन्ति, तदन्तस्व-
भावत्वविरोधात् ।

तेषामत एव प्रत्येकत्वाभावादप्रत्येकत्वत एव तत्स्व-
भावत्वाददोष इति चेत् । न । अनेकतः सर्वथैकभवना-
सिद्धेः, तद्विश्वभावत्वात्, अन्यथाऽनेकत्वायोगात् ।
एवं चेतरेतरस्वभाववैकल्येन तत्रानुपयोगात् । तत्स्वभा-
वविकलस्तद्रूपो न स्याद्, नातत्कार्य इति चेत् । न । त-
त्स्वभावविकलस्य तत्कार्यत्वविरोधात्, तज्जननैकस्वभा-
वादेव ततस्तदुत्पत्तेः, अन्यतस्तदभावात्, तस्यापि त-
त्त्वेऽन्यत्वाभाव इति निरूप्यतां सम्पन्नं, अन्यथा का-
र्यैकत्वानुपपत्तिः, समग्रस्यैव तस्योत्पत्तेः, अनेकज-
न्यत्वे च तदयोगात्, सर्वेषां तज्जनकत्वाद्, एकभाविनाऽ
परभावासिद्धेः तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, समग्रजनकत्वेऽप्येकस्या-
पि जनकत्वाद्, अन्यथा समग्रजनकत्वविरोधाद्, भेदश-
स्तद्भावापत्तेः, अन्यतज्जनकत्वे च कुतस्तत्स्वभाववैकल्यम् ?
इति यत्किञ्चिदतत् ।

तेषामित्यादि । तेषां—समग्रोत्पन्नानां समग्राणाम् ; किमि-
त्याह—अत एव हेतोः, प्रत्येकत्वाभावात् कारणात्, अप्रत्ये-
कत्वत एव—अप्रत्येकत्वेनैव समग्रतयेत्यर्थः, तत्स्वभावत्वात्
तथाविधकार्यजननसमर्थस्वभावत्वाददोष इति चेदन्तरवि-
कल्पयुगलकापनीतः । एतदाशङ्क्याह—नानकत्वादिना । न-
नैतदेवम् । कुत इत्याह—अनेकतोऽनेकेभ्यः समग्रभ्यः, स-
र्वथैकभवनासिद्धेर्निर्देशभवनानासिद्धेरित्यर्थः । अस्मिद्धिश्च त-
द्विश्वभावत्वात्—तेषामनेकेषां विश्वभावत्वात् । इत्थं
चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा एवमनभ्युपगमेऽभिन्नस्व-
भावत्वादेकत्वायोगात् । एवं चेत्यादि । एवं चानेकत्वे सति
इतरेतरस्वभाववैकल्येन न य एवैकस्य स्वभावः स एवा-
परस्य, तदभेदप्रसङ्गादिनीतरेतरस्वभाववैकल्यं तेन, तत्र स-
र्वथैकभवेन, अनुपयोगाद् नानकतः सर्वथैकभवनमिति ।
तत्स्वभावविकलस्तस्य विचक्षितस्य कस्याचित् तथाविध-
कार्यजननसमर्थस्य समग्रस्य स्वभावस्तत्स्वभावस्तेन वि-
कलो रहितोऽप्यतः समग्र एव तत्स्वभावविकलः सः, तद्-
पोऽधिकृतसमग्रान्तरूपः, न स्याद्—न भवेत् तद्वैकल्येन,
नातत्कार्यो न समग्रान्तरकार्यः, किन्तु तत्कार्य एव, समग्रा-
न्तरवत्, तस्यापि तज्जननस्वभावत्वादिति चेत् । एतदा-
शङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवम् । कुत इत्याह—तत्स्वभाव-
विकलस्य विचक्षितसमग्रतथाविधकार्यजननसमर्थस्वभाव-
विकलस्य समग्रान्तरस्यैव प्रक्रमः । किमित्याह—तत्कार्य-
त्वविरोधात्—समग्रान्तरकार्यत्वविरोधात् । विरोधश्च त-

ज्जननैकस्वभावादेव—तथाविधकार्यजननैकस्वभावादेव, ततः
प्रथमसमग्रात्, तदुत्पत्तेस्तथाविधकार्योत्पत्तेः, अन्यतः स-
मग्रान्तरात्, तदभावादन्योत्पन्नकार्याभावात् तत एवात्प-
न्नं तद्विति किमन्यस्मादुत्पादेन ? । सोऽपि तज्जननस्वभाव
इत्येवं तज्जनयनीत्याशङ्कानिगमायाह—तस्यापि अन्यस्य
समग्रान्तरस्य, तत्त्वं तज्जननैकस्वभावत्वे । किमित्याह—
अन्यत्वाभावः तत्स्वभावस्य तत्त्वादिति निरूप्यतां सम्पन्नं ।
अन्यथैवमनभ्युपगमे, किमित्याह—कार्यैकत्वानुपपत्तिः । कुत
इत्याह—समग्रस्यैव—अखण्डस्यैव, तस्य कार्यस्यात्पत्तेः ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—अनेकजन्यत्वे च सति का-
र्यस्य, तदयोगात्—समग्रान्तरस्ययोगात् । अयोगश्च सर्वेषां स-
मग्राणां तज्जनकत्वाद्—विचक्षितैककार्यजनकत्वात् । किमेवं
न समग्रान्तरादित्याह—एकभाविनः इति, एकस्माद् भवि-
तुं शीलमस्यैकमात्रं कार्यं शृण्वे तस्य, किमित्याह—
अपरस्माद् भावोऽपरभावः, भवेन भाव उत्पादः, तदसिद्धेः ।
असिद्धिश्च तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गादपरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नैका जनकः
समग्रा एव जनका इत्यसद्वद्बोधोपायाह—समग्रजनक-
त्वेऽपि सति, किमित्याह—एकस्यापि जनकत्वात् । इत्थं
चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा एवमनभ्युपगमे, समग्र-
जनकत्वविरोधात्, नैकाद्यभावं सामर्थ्यामिति भावनीयम् ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—भेदशः भेदः, तद्भावापत्तेः—
कार्यभावापत्तेः, न तत्रैकोऽप्यजनकः, न चांशजनक इति
कृत्वा । अथान्योऽपि तदेव जनयति यदेकेन जनितमित्य-
त्राह—अन्यतज्जनकत्वे च अन्यस्यापि समग्रस्य तज्जनकत्वे
समग्रान्तरजनकत्वे चाभ्युपगम्यमानं । किमित्याह—कुत-
स्तत्स्वभाववैकल्यं समग्रान्तरस्वभाववैकल्यम् ?—नैव, तज्ज-
न्यजनकत्वान्यथानुपपत्तेः उक्तं च—“उत्पद्यते यदेकस्मा दनेन
नान्यतोऽपि तत् । समग्रभावं सामर्थ्या, नैकं कार्यं सुनीतितः
॥ १ ॥” इति यत् किञ्चिदतत्—तत्स्वभावविकलस्तद्रूपो न
स्याद् नातत्कार्यः, इति ।

हेतुभेदात् फलभेद इति चापन्यायः । तथा च सत्ययमेव
खलु भेदो भेदहेतुर्वा भावानां यदुत विरुद्धधर्माभ्यासः
कारणभेदश्चेत्युक्तिमात्रम्, भावार्थशून्यत्वाद्, सामर्थ्य-
योगात्, समग्रस्यस्तद्भेदाभेदासिद्धेः, तत्त्वतः समग्रमात्र-
त्वात् । तदुपादानादिभेदेन तद्भेद इति चेत् । न । तत्स्व-
भावभेदमन्तरेण तदसिद्धेः, तद्भेदे चानेकस्वभावतापरा-
धः, अन्यथाभयोस्तुल्यतापत्तेस्तत्कार्ययोरपि तुल्यता,
सामर्थ्येनोभयजननस्वभावादुभयादुभयप्रसूतः, तत्तथा-
स्वकल्पनायास्तद्वैचित्र्यापादनेनायोगात् । इति प्रपञ्चित-
मेतदन्यत्र, नेह प्रतन्यते इति परमते सहकारार्थासिद्धे-
रशाभनस्तदुपन्यास इति परिचिन्त्यतामेतत् ।

साध्यान्तरमाह—हेतुभेदात् सकाशात् फलभेद इति चापन्या-
यः, तथानैकभावेन । तथा च सति ‘अयमेव खलु भे-
दो भेदहेतुर्वा भावानां, यदुत—विरुद्धधर्माभ्यासो भेदः,
कारणभेदश्च भेदहेतुः, इत्युक्तिमात्रम् । कुत इत्याह—भावा-
र्थशून्यत्वात् । भावार्थशून्यत्वं च सामर्थ्ययोगात् । अयोग-

अथ समग्रस्यः सकाशात्, तद्भेदाभेदासिद्धेस्तस्याः सामर्थ्या भेदाभेदाभ्यामसिद्धेः, तत्त्वतः-परमार्थतः, समग्रमात्रत्वात् सामर्थ्या इति । तदुपादानादिभेदेन-तेषां समग्राणामुपादननिमित्तभेदेन, तद्भेदः-सामग्रीभेदः; तथाहि-रूपाऽऽलोकादिसामर्थ्यामेकत्र रूपमुपादानमालोकादयो निमित्तम्, अपरत्रालोकादय उपादानं रूपं निमित्तमिति सामग्रीभेद इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-नत्यादि । न-नैतदेवम् । कुत इत्याह-तत्स्वभावभेदमन्तरेण तेषां समग्राणां स्वभावभेदमन्तरेण, तदसिद्धेः सामग्रीभेदासिद्धेः; उक्तं च-“रूपं येन स्वभावेन, रूपापादानकारणम् । निमित्तकारणं ज्ञाने, तत् तेनान्येन वा भवेत् ? ॥ १ ॥ यदि तेनैव विज्ञानं, बाधरूपं न युज्यते । अथान्येन चालाद् रूपं, द्विस्वभावं प्रसज्यते ॥ २ ॥” इति । तद्भेदं च-स्वभावभेदं च, समाग्राणामनेकस्वभावनाऽपराधो महानयमेकान्तैकस्वभाववादिनः । अन्यथेत्यादि । अन्यथैवमनभ्युपगमे, उभयोः समग्रयोरिति सामर्थ्यपलक्षणम् । किमित्याह-तुल्यतापत्तेः कारणात्, तत्कार्ययोरपि रूपाऽऽलोकादिरूपयाः, तुल्यता । कुत इत्याह-सामर्थ्येवोभयजननस्वभावात् । उभयादेकस्वभावात् समग्रोभयात्, उभयप्रसूतेरुभयभावात् । तत्तथात्वेत्यादि । तस्यार्थकृतस्वभावद्वयस्य तथात्वकल्पनाया-भिन्नजातीयोभयजननैकस्वभावत्वकल्पनायाः, तद्भेदविज्ञापादनेनाधिकृतस्वभावद्वयवैविध्यापादनेन हेतुना, अयोगात्; तथाहि-चाञ्चिन्नात् स्वभावद्वयाच्चित्रद्वयभावः, भवन्नापि द्वयभावोऽन्वयादेकस्वभावतया तुल्य एव स्यादिति प्रपञ्चितमेतदप्यत्रानेकान्तसिद्धौ, नेह प्रतप्यते । इति एवं परमंत सहकारार्थासिद्धेः कारणात्, अशोभनस्तदुपन्यासः-सहकार्युपन्यास इति परिचिन्त्यतामेतत् ।

भिन्नविकल्पमभवाभावोऽपि न्यायतस्तदवस्थ एव, तदनुभवस्यानेकशक्तिसहकारित्वविरोधात्, एकस्वभावत्वात्, तस्य चानित्याद्यन्यतमविकल्पशक्तिसहकारित्वतत्त्वात्; अन्यथा तदेकस्वभावत्वासिद्धेः । एकान्तैकस्वभावत्वं च कथमस्य नित्यादिविकल्पशक्तिसहकारिभावः ? इति चिन्त्यम् । न हि नीलविज्ञानजन्मसहकारित्वं नीलं कदाचिद् रसादिविज्ञानजन्मसहकारितां प्रतिपद्यते, तत्तत्स्वविरोधादिति ।

भिन्नविकल्पमभवाभावोऽपि निमित्तान्तराभावेन पूर्वोक्तः, न्यायतस्तदवस्थ एव । कुत इत्याह-तदनुभवस्य-प्रस्तुतस्वलक्षणाभूतस्य, अनेकशक्तिसहकारित्वविरोधात् । विरोधश्चैकस्वभावत्वात् । तस्य चैकस्य स्वभावस्यानित्याद्यन्यतमविकल्पशक्तिसहकारित्वतत्त्वान् सहकारित्वस्वभावत्वात् । अन्यथैवमनभ्युपगमे तदेकस्वभावत्वासिद्धेः-तस्यानुभवस्यैकस्वभावत्वमिति चेत् अत्रशक्तिसहकारिभावेन एकान्तैकस्वभावत्वे च कथमस्यानुभवस्य नित्यादिविकल्पशक्तिसहकारिभावः ? इति चिन्त्यम्-नैयानित्यादिविकल्पशक्तिविहाय सहकारिभाव इत्यर्थः । अमुमेवार्थं विदर्शनेनाह-न हीन्यादिना । न यस्माद् नीलाय विज्ञानजन्मसहकारिस्वभावं नीलं कदाचित् रसादिविज्ञानजन्मसहकारितां

प्रतिपद्यते । किं न प्रतिपद्यते ? इत्याह-तत्तत्स्वविरोधात् तस्य नीलस्य नीलाय विज्ञानजन्मसहकारिस्वभावत्वं तत्त्वं तद्विरोधादिति ।

अनेनानेकशक्तिसहकार्यैकस्वभावत्वकल्पना प्रत्युक्ता, अनेकगर्भस्य तस्यैकत्वायोगात्, अतिप्रसङ्गात्, निबन्धनव्यवस्थाभावात्, विश्वस्यैकनिबन्धनतापत्तेः इति ‘स्वलक्षणदर्शनाहितवासनाकृतविज्ञवरूपाः सर्व एव विकल्पाः’ इति वचनमात्रमेव ।

अनेनानेकशक्तिसहकार्यैकस्वभावत्वकल्पना प्रत्युक्ता । कथमित्याह-अनेकगर्भस्य तस्य अधिकृतस्वभावस्य, एकत्वायोगात् । अनेकगर्भानेकशक्तिसहकार्यैकस्वभाव इति परिभावेनीयम् । यंगोऽप्यातिप्रसङ्गात् सर्वस्य सर्वसहकारिकल्पनाया । ततश्च निबन्धनव्यवस्थाऽभावात् ‘नेदमस्य कारणम्’ इति । व्यवस्थाभावे च विश्वस्यैकनिबन्धनतापत्तेः ‘अनेककार्यकरणैकस्वभावत्वादेकस्य’ इत्यपि शक्यत्वात् । इति ‘अनन्तरोदित’ कल्पना प्रत्युक्ता इति क्रियायोगः । इति-एवं ‘स्वलक्षणदर्शनाहितवासनाकृतविज्ञवरूपाः सर्व एव विकल्पाः’ इति वचनमात्रमेव, अभिप्रेतार्थशून्यत्वादिति गर्भः ।

तत्प्रतिबद्धजन्मन्वामिदंश्च, तथाहि-कस्तेषां वस्तुना प्रतिबन्धः ? इति वाच्यम् । न तादात्म्यम्, तद्वशादिभेदात्, अनभ्युपगमाच्च । न तदुत्पत्तिः, तदमरूपत्वात्, तदनन्तराभावाच्च । पारम्पर्येण तत्तदुत्पत्तिरिति चेत् । न । विहितोत्तरत्वात्, तत्तद्भावेऽपि तन्निमित्तत्वाविशेषात् नित्यादिविकल्पेभ्योऽपि तन्निश्चितिसिद्धेः, वस्तुनस्तथान्वप्रसङ्गात्, अनेकान्तापत्तेरिति । न च न नित्यादिविकल्पानामपि तत्प्रतिबन्धः, तेषामपि तद्भेदप्रसवाभ्युपगमात्, ‘नान्येषाम् तद्भेदप्रसवं सत्यपि’ इत्याद्युपन्यासात् । तद्भेदप्रसवार्थभेदादुत्पादः । स चानित्यादिविकल्पानाभिवाभीषां तत् इति । तत्कथं न तस्य-स्तन्निश्चितिः ? ।

इदंवापपत्यन्तरमाह-तत्प्रतिबद्धजन्मन्वासिद्धेश्च-वस्तु-प्रतिबद्धजन्मन्वासिद्धेश्च ‘विकल्पानाम्’ इति प्रक्रमः । तथाहि इत्युपप्रदर्शने । कस्तेषामधिकृतविकल्पानां वस्तुना सह प्रांतबन्धः ? इति वाच्यम् । न तादात्म्यं प्रतिबन्धः, तद्वशादिभेदाद्-वस्तुदेशादिभेदात् । आदिशब्दात्-कालस्वभावादिग्रहः । अनभ्युपगमाच्च । न हि परेणापि वस्तुविकल्पयोस्तादान्तरमभ्युपगम्यते । न तदुत्पत्तिः प्रतिबन्धः, विकल्पानां वस्तुना । कुत इत्याह-तदस्वरूपत्वात्-वस्तुस्वरूपत्वाद् विकल्पानाम् । उपपत्त्यन्तरमाह-तदनन्तराभावाच्च-वस्तुनन्तराभावाच्च कारणादिति । पारम्पर्येण स्वलक्षणज्ञानव्यवधानजन, तत्तदुत्पत्तिः-तस्माद् वस्तुनो विकल्पोत्पत्तिरिति चेत् एतदाशङ्क्याह-न, विहितोत्तरत्वात् परदर्शने निमित्तान्तराभावेन विहितोत्तरमेतत् ‘कथं वा निर्विकल्पकत्वेनाभिप्रेतं भिन्नवि-

कल्पसंभवः ?' इत्यादिना ग्रन्थेन । इत्येतेषां न तत्तद्भा-
वेऽपि वस्तुनो वि-कल्पभावेऽपि, तन्निमित्तत्वाविशेषाद्-व-
स्तुनिमित्तत्वाविशेषात्, नित्यादिविकल्पेभ्यामपि सकाशात्,
तन्निमित्तानि सदेव वस्तुनिमित्तानि सिद्धः कारणात् । किमित्याह-
वस्तुनस्तथात्वप्रसङ्गात्, नित्यत्वादिप्रसङ्गात् अनेकान्तापत्ते-
रिति, न नैतदेवमिति क्रिया । न चेत्यादि । न च न नित्यादिवि-
कल्पानामपि, तत्प्रतिषेधो-वस्तुप्रतिषेधः, किन्तु प्रतिषेध
एव । कुत इत्याह-तेषामपि नित्यादिविकल्पानाम्, तद्भे-
दप्रसङ्गाभ्युपगमाद्-वस्तुभेदप्रसङ्गाभ्युपगमात् । अभ्युप-
गमश्च 'नान्यथा', तद्भेदप्रसङ्गं सत्यापि 'इत्याद्युपन्या-
सात् प्राक् । तद्भेदप्रसङ्गश्च कः ? । उच्यते-अर्थभेदादुपन्या-
स्वलक्षणादित्यर्थः । स चेत्यादि । स चानित्यादिविकल्पा-
नामिवासीनां नित्यादिविकल्पानाम्, तत इति वस्तुनः ।
तत्-तस्मात्, कथं न तेषां नित्यादिविकल्पेभ्यः, तन्नि-
मित्तत्वेति वस्तुनिमित्तत्वात् ? इति ।

ननुक्रमत्र 'यथादृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य किञ्चि-
त्सामान्यग्रहणेन विशेषान्तरसमारोपात्' इति । उक्तमि-
दम्, अयुक्तं तूक्तम्, इतरत्राप्युक्तन्यायतुल्यत्वात्,
'अनित्यादिविकल्पानामपि नित्यादिरूपयथादृष्टविशेष-
निश्चयपरित्यागेनावस्थाभेदग्रहणतो विशेषान्तरसमारोपे-
ण प्रवृत्तेः' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । नित्यस्य
भेदाभेदविकल्पद्वारेणावस्थाभेद एवायुक्त इति चेत् ।
न । ततस्तद्भेदाभेदविकल्पाप्रवृत्तेः, अवस्थानामुन्ने-
क्षितत्वात्, तथातत्त्वानामपि समचित्रनिष्क्रान्तसमा-
रोपवत् तथासमारोपहेतुत्वाविरोधः, आन्तरदोषसाम-
र्थ्यात्, तस्य चामदर्शनवामनारूपत्वात्, नित्यप्रमा-
तुरपि तत्त्वभावत्वतोऽनित्यस्याभेदवासनावत् तथावाम-
नोपपत्तेः । इतीतरत्राप्युक्तन्यायतुल्यत्वमिति ।

आह-ननुक्रमत्र प्राक्, 'यथादृष्टविशेषानुसरणं परि-
त्यज्य किञ्चित्सामान्यग्रहणेन विशेषान्तरसमारोपाद् न
तेभ्यस्तन्निमित्तानि' इति । एतदाशङ्क्याह-उक्तमिदम्, अ-
युक्तं तूक्तम् । कथमित्याह-इतरत्रापि प्रकृमाद् वस्तुनि-
त्यत्वाद्वा, उक्तन्यायतुल्यत्वात् 'यथादृष्टविशेषानुसरणं प-
रित्यज्य' इत्यादिरुक्ताभ्याम्, अस्य तुल्यत्वात् । तुल्य-
त्वमेवाह-अनित्यादिविकल्पानामपीत्यादिना । तत्र 'यथा-
दृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य' इत्यादि भङ्गघन्तरेणाधिह-
तपक्षविपक्षे योजयति-अनित्यादाविकल्पानामपीति न केव-
लं नित्यादिविकल्पानाम्, नित्यादिरूपयथादृष्टविशेषनिश्च-
यपरित्यागेन नित्यादिरूपस्य यथादृष्टविशेषो नित्यादिरूप-
एव तन्निश्चयपरित्यागेन । परित्यागश्चावस्थाभेदग्रहणतो-
ऽवस्थाभेदग्रहणात् कारणात्, विशेषान्तरसमारोपेणाभे-
दसमारोपेण, प्रवृत्तेरनित्यादिविकल्पानामपि । इत्यापि-ए-
वमपि, वक्तुं शक्यत्वात्, नात्र जिज्ञास्तरं डाकरः । नि-
त्यस्येत्यादि । नित्यस्य वस्तुनः, भेदाभेदविकल्पद्वारेण-ए-
तन्मुखेनेत्यर्थः, अवस्थाभेद एवायुक्ताऽदृष्टानकः, तथाहि-
तास्ततो भेदेन वा स्युः, अभेदेन वा ? । भेदे 'अस्य

ताः' इति कः संबन्धः ? । अभेदेऽवस्थानैवासौ, अव-
स्था वा, इति नित्यस्यावस्थाभेदाभाव इति चेत् । एत-
दाशङ्क्याह-नेत्यादि । न-नैतदेवम्, ततो नित्याद् वस्तुनः,
तद्भेदाभेदविकल्पाप्रवृत्तेः-नासामवस्थानां भेदाभेदवि-
कल्पाप्रवृत्तेः । अप्रवृत्तिश्चावस्थानामुपप्रेक्षितत्वात्-अवस्तु-
त्वादित्यर्थः । तथातत्त्वानामपि-उत्प्रेक्षिततद्भावानामपि 'अ-
वस्थानाम्' इति प्रक्रमः, समचित्रनिष्क्रान्तसमारोपव-
दिति निदर्शनम्, समचित्रे निष्क्रान्तसमारोप इति
विग्रहः, तद्वत्, तथा समारोपो भेदसमारोपस्तत्रेतुत्वावि-
रोधस्तथानित्यानामप्यवस्थानामिति । कुत इत्याह-आन्त-
रदोषसामर्थ्यात् कारणात्, तस्य आन्तरदोषस्य, अस-
दर्शनवासनारूपत्वात्-असदर्शनवासनाऽनित्यादिवर्शन-
वासना तद्रूपत्वात्, नित्यप्रमातुरपि तत्त्वभावत्वतोऽस-
दर्शनवासनास्वभावत्वेन, अनित्यस्य प्रमातुः, अभेदाव-
स्थावदिति निदर्शनम्, 'तत्त्वभावत्वतः' इति योज्यते,
तथावासनोपपत्तेर्भेदप्रकारेण वासनोपपत्तेः । इति एवम्,
इतरत्रापि वस्तुनित्यत्वाद्वा, उक्तन्यायतुल्यत्वमिति निग-
मनिदर्शनमेतत् ।

किञ्च-'यथादृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य, इत्यत्र 'तथा-
दृष्टो नान्यथा' इत्यत्र न प्रमाणम् । प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाण-
मिति चेत् । न तत्कस्यचित् निश्चायकम् । तथ्यमपि
गृह्णाति न तन्निश्चयं, किं तर्हि ? , तत्प्रतिभासेन ।
स चैवंभूत एव नान्यथेति श्रुतेऽतीन्द्रियार्थदर्शितामति-
शयश्रद्धा वा न विनिश्चयोपायः । न तदेव, संप्रसङ्गधू-
ककल्पत्वात् । नानुमानम्, तथाविधलिङ्गासिद्धेः । न
चान्यत्, अनभ्युपगमात् । अनित्यतादिरूपस्यैव वस्तुनि
विद्यमानत्वात् स एवभूतो नान्यथेति चेत् । कुतस्तत्रा-
स्यैव विद्यमानतासिद्धिः ? इति वाच्यम् । तत्तथाप्रत्य-
क्षप्रतिभासादेवेति चेत् । सोऽयमितरेतराश्रयदोषोऽनि-
वारितप्रसरः । कथं वा तत्तत्प्रतिभासत्वे तन्नीलत्वादिव-
त्तदनिश्चयः ? । किञ्चित्सामान्यग्रहणेन विशेषान्तरसमा-
रोपादिति चेत् । किमत्यन्तभेदिनां सामान्यम् ? । सह-
शापरापरोत्पत्तिरिति चेत् । प्रतिनियतैकग्राहिज्ञानतत्त्ववादं
कुतोऽस्याः खल्ववगमः ? । न हि कथञ्चिदेक-
स्यानेकग्राहिणो विज्ञानस्याभावे 'केनचित् सहशो-
ऽयम्' इति भवति, अतिप्रसङ्गात्, रूपग्रहणस्यापि
रसग्रहणसदृशतापत्तेः । एवं च व्यवस्थानुपप-
त्तिः । न रूपज्ञानं रसज्ञानोपादानमतोऽयमदोष इति
चेत् । न । न भवति, क्वचित्तथाभावोपपत्तेः, रूपज्ञानसम-
न्तरभाविनो रसज्ञानस्य तदनुपादानत्वेऽनुपादानत्वप्रस-
ङ्गात् । किं वा-तत्तथाभावाभावेऽत्यन्तासत एव भवतोऽ-
स्योपादानचिन्तया ? । तत्तथाभावे चानिवारितोऽन्वयः ।
एतेन सदा सर्वोपलम्भः प्रत्युक्तः, तत्त्वतस्तस्यापि साह-

इयमिदं नन्वन्तत्वात् तस्य चोक्तवद् ग्रहणायोगात् आन्तरत-
द्विकल्पबीजस्याप्रमाणत्वात्, तथापि तत्कल्पनायाश्चेतरा-
पि तुल्यत्वादित्युक्तप्रायम् ।

इदं दृष्टान्तरमाह—किञ्चेत्यादिना । किञ्च—‘यथा दृष्ट-
विशेषानुसरणं परित्यज्य’ इत्यत्र तथाहृष्टोऽनित्यादिरूप-
त्वेन, नान्यथा—न नित्यादिरूपत्वेन, इत्यत्र न प्रमाणम्—ना-
स्मिन् विषये प्रत्यक्षं प्रवर्तते, नाप्यनुमानमित्यर्थः । प्रत्यक्ष-
मेवात्र ‘तथाहृष्ट’ इति विषयं प्रमाणमिति चेत् । एतदाश-
ङ्क्याह—न तदित्यादि—न तत्, प्रत्यक्षं कस्यचिद् वस्तु-
नो निश्चायकम् । तद्व्यप्यर्थविशेषं गृह्णाति न तत् निश्चय-
न ‘एवमेतत्’ इत्येवंरूपेण । किं तर्हि ? तत्प्रतिभासेन तदा-
कारेण प्राप्ताकारेणेत्यर्थः । स चेत्यादि । स च प्रति-
भास एवभूत एव—अनित्यादिरूप एव, नान्यथेति न
नित्यादिरूपः, इति—एवम्, अतः—विना, अनीन्द्रियार्थ-
क्षिप्तमतिशयश्रद्धां वा न विनिश्चयोपायः । न तदेव प्रत्यक्षं
विनिश्चयोपायः । कुत इत्याह—संप्रमुखमूककल्पत्वात् तस्य
संप्रमुखो हि मूकः स्वप्रतिभासमपि न विनिश्चिनोतीति
लौकिकमेतत् । अतोऽत्र न प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति । अनुमा-
नं तर्हि भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाह—नानुमानम् ‘अत्र
प्रमाणम्’ इति प्रक्रमः कुत इत्याह—तथाविधलिङ्गासिद्धेः
स एवभूत एवेत्याद्यर्थविनाभूतलिङ्गासिद्धेः । न चाप्यत् ‘अ-
त्र मानम्’ इति प्रक्रमः कुत इत्याह—अनभ्युपगमात् अन्यस्य
मानस्य । अनित्यत्वादिरूपस्यैव वस्तुनि रूपादां विद्यमान-
त्वात् कारणात्, स प्रतिभासः, एवभूतोऽनित्यादिरूप एव
नान्यथेति न नित्यादिरूप इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कुत-
स्तत्र वस्तुनि, तस्यैवानित्यत्वादिरूपस्यैव, विद्यमानतासि-
द्धिः ? इत्येतद् वाच्यम् । तत्तथेत्यादि । तस्मिन् वस्तुनि त-
थाऽनित्यादिरूपतया प्रत्यक्षप्रतिभासः प्रत्यक्षाकारस्तत्तथा-
प्रत्यक्षप्रतिभासस्तस्मादेवेति चेत् तस्यैव विद्यमानतासिद्धि-
रिति । एतदाशङ्क्याह—सोऽयमितरतराभ्युपगमादांऽनिवा-
दितप्रसरः तथाहि अनित्यत्वादिरूपता वस्तुनः प्रत्यक्षप्रति-
भासबलेन, सोऽपि तथा वस्तुनोऽनित्यत्वादिरूपतया, इती-
तरतराभ्युपगमादयः कथं वेत्यादि । कथं वा तस्य प्रत्यक्षस्य,
तत्प्रतिभासस्य प्रक्रमादनित्यत्वाद्याकारस्य, तन्नीलत्वादिबल-
तस्य वस्तुनो नीलत्वादिविनिर्दिष्टं निदर्शनं व्यतिरेकेण, तद-
निश्चयोऽनित्यत्वाद्यर्थानिश्चयः । किञ्चित् सामान्यग्रहणे-
नापरसदादिग्रहणेनेत्यर्थः, विशेषान्तरसमावेपात् सर्वस-
दादिसमारोपादिति चेत् तदनित्यत्वाद्यनिश्चयः । एत-
दाशङ्क्याह—किमत्यन्तर्भेदिनां सामान्यं ‘वस्तुनाम्’ इति
प्रक्रमः । सदृशापरापरोत्पत्तिरिति चेत् प्रस्तुतसामान्यम् ।
एतदाशङ्क्याह—प्रतिनियतैकप्राहिज्ञानतत्त्ववादे कृणिक-
त्वेन कुतोऽस्याः सदृशापरापरोत्पत्तेः कल्पवृक्षमः ?
नैवेत्यर्थः । एतदेव भावयति—न हीत्यादिना । न हि
कथञ्चिदकस्यानैकप्राहिणां विज्ञानस्याभावेऽन्वयिन इ-
त्यर्थः, ‘कनचित् सदृशोऽयम्’ प्रक्रमाद् ‘भावः’ इति
प्रवर्तनं । किं न भवति ? इत्याह—अनिप्रसङ्गात् । एतमेवाह-
रूपग्रहणस्यापि रसग्रहणसदृशापत्तेः, तेन तद्वत्प्रहणावि-
शेषादिति भावः । एवं ज्ञानप्रसङ्गे सति व्यक्त्वानुपपत्तिः ।
अ रूपज्ञानं रसज्ञानोपादानम्, यथा रूपज्ञानोपादानमेव, अ-

तोऽयमनिप्रसङ्गोपादानोपादान इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—
न—न भवति रूपज्ञानं रसज्ञानोपादानम्, किन्तु—भवत्यपि
कचित् सामान्येन तथाभाषोपपत्तेः रूपज्ञानस्य रसज्ञानो-
पादानभाषोपपत्तेः । एतद्वशाह—रूपज्ञानसमनन्तरभाषिनो
रसज्ञानस्य तदनुपादानत्वे—रूपज्ञानानुपादानत्वे, अनुपादा-
नत्प्रसङ्गात् । न तदपरं ज्ञानमुपादानम्, न च—न
भवति रूपज्ञानानन्तरं रसज्ञानमिति भावनीयम् । किं
था तत्तथा—भावाभावे तस्य—रूपज्ञानस्य तथा रस-
ज्ञानतया भावाभावे, अन्वयानभ्युपगमेनात्यन्तासत एव
भवतः, अस्य—रसज्ञानस्य, उपादानचित्तया, पर-
मार्थतः सर्वत्रासत् सद् भवतीति कृत्वा ? । तत्तथाभावे
च तस्य रूपज्ञानस्य तथाभावे च रसज्ञानभावे चाभ्युप-
गम्यमाने सति । किमित्याह—अनिवारितोऽन्वयः बलादा-
पचन इत्यर्थः । एतमेत्यादि । एतन्नानन्तरादितेन, सदा स-
त्त्वोपलम्भः प्रत्युक्तः । कथमित्याह—तस्यनः—परमार्थतः, त-
स्यापि सदासत्त्वोपलम्भस्य, सादृश्यनिवन्धनत्वात् ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—तस्य च सादृश्यस्य, उ-
क्तवद् यथोक्तम्—‘प्रतिनियतैकप्राहिज्ञानतत्त्ववादे’ इत्यादि
तथा ग्रहणायोगात् ; आन्तरतद्विकल्पबीजस्य—असदृश-
नवासनाकार्यान्त्यत्वादिष्विकल्पबीजस्य, अप्रमाणत्वात्, नै-
तद्वत्प्राहकं प्रमाणमस्ति ; तथापि प्रमाणाभावेऽपि, तत्क-
ल्पनायाश्चान्तरतद्विकल्पबीजकल्पनायाश्च, इतरत्रापि प्र-
क्रमादनित्यत्वादी, तुल्यत्वादित्युक्तप्रायम्—प्रायशोक्तम्—आन्त-
रदोषसामर्थ्यात्’ इत्यादिना ग्रन्थेन ।

प्रकारान्तरेण पूर्वपक्ष्यमाह—

एवं प्रदीपप्रभोदाहरणं सर्वत्रगत्वादननुदाहरणमेव । न
च दीपप्रभाया मण्यर्थेन प्रतिबन्धः, अस्ति च मणिप्र-
भायाः । न चैवमनित्येतरादिविकल्पानां केषांचिदेव व-
स्तुना प्रतिबन्धो नान्येषाम्, इति वैषम्यमपि दाष्टान्ति-
केन । अयोनिशोमनस्कारपूर्वकत्वाभित्यादिविकल्पानां न
वैषम्यमिति चेत् । न । अस्यापि तुल्यत्वात्, अनित्या-
दिविकल्पानामप्येवभूतभावस्य वक्तुं शक्यत्वात्, उभयत्र
तन्निवन्धनाविशेषादिति । अतः
स्थितमेतत्—‘अखिलविकल्पज्ञानभ्रान्ततावादिनश्च तत्सा-
मर्थ्योत्थं वचनमपि तादृगेव’ इति दुःस्थिता तत्प्रवृत्तिः ।

पूर्वपक्षान्तरमधिकृत्याह—एवमित्यादि । एवमुक्तनीत्या, प्र-
दीपप्रभोदाहरणं परप्रणीतं, सर्वत्रगत्वात् कारणाद् विप-
क्षोऽप्युपनयकरणेन, किमित्याह—अनुदाहरणमेव । अद्युप-
माह—न चेत्यादिना । न च दीपप्रभाया मण्यर्थेन सह प्रति-
बन्धोऽस्ति, अस्ति च मणिप्रभाया इत्युभयनिष्ठमेतत् ।
न चैवमनित्येतरादिविकल्पानामनित्यनित्यादिविकल्पानाम्,
केषाञ्चिदेवानित्यादिविकल्पानामेव, वस्तुना प्रतिबन्धो ना-
न्येषां नित्यादिविकल्पानाम्, किं तर्हि ? आदेशेण, ‘ना-
न्येषां तद्वत्प्रसवे सत्यापि इत्यादिवचनात्, इत्येवं, वैष-
म्यमपि, दाष्टान्तिकेन । अयोनिशोमनस्कारपूर्वकत्वाद् नि-
त्यादिविकल्पानां सर्वथा वस्तुशून्यत्वादित्यर्थः, न वैषम्य-

मिति चेद् दार्ष्टान्तिकेन एतदाशङ्क्याह—न, अस्यापि तु-
द्वयत्वात् । एतदेवाह—अनित्यादिविकल्पानामपि पराभि-
मानात्, एवंभूतभावस्य—अयोनिशोमनस्कारपूर्वकत्वभाव-
स्य, वक्तुं शक्यत्वात्; तथाहि—अनित्यादिविकल्पा एवा-
योनिशोमनस्कारपूर्वका वस्तुसंस्पर्शिनः, सतोऽसत्त्वाना-
पत्त्या, असत्तत्त्वं सद्भावविरोधेन वस्तुन एवंभूतस्यासं-
भवान्, इति बाधकप्रमाणवृत्तिः, अतः स्थितमेतत् अनि-
त्यादिविकल्पानामप्येवंभूतभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् इ-
ति । उभयत्रेत्यादि उभयत्र नित्यादिविकल्पपक्षेऽनित्यादि-
विकल्पपक्षे च, तन्नियामकत्वनुपपत्तेः तस्यायोनिशोमन-
स्कारपूर्वकत्वस्य नियामकत्वानुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च नि-
बन्धनाविशेषात् । निबन्धनाविशेषश्च सर्वेषां तद्वैयर्थ्यव-
त्त्वेनैव । अतः स्थितमेतत् 'अखिलविकल्पज्ञानभ्रान्ततावा-
दिनश्च तत्सामर्थ्योत्थं—विकल्पसामर्थ्योत्थं वचनमपि ता-
दृग्वच—भ्रान्तमेव, इत्येवं, दुःस्थिता तत्त्वनीतिः ।

भ्रान्तिज्ञानवन्तोऽपि कामलिप्रभृतयः शङ्खादौ संस्था-
नादितत्त्वनिश्चयनिबन्धनं दृश्यन्त एवेति चेत् । न । तेषां
तत्राभ्रान्तत्वात्; अन्यथा पीतवर्णादिवत्तत्त्वनिश्चयनिब-
न्धनाभावः । विकल्पज्ञानमपि स्वसंवितावभ्रान्तमेवेति
चेत् । क्व तर्हि भ्रान्तम् ? इति वाच्यम् । कल्पनायामि-
ति चेत् । न । तस्यास्तदव्यतिरेकात्; अन्यथा विकल्प-
ज्ञानायोगात्, स्वसंवितेर्भेदकासिद्धेः, बाधमात्राद्-बाध-
मात्रभावात्, तदतिरिक्तदोषानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च
तद्वस्तुत्वेन तद्योगजविकारकल्पनाया वस्तुत्वापत्तिरिति ।

भ्रान्तीत्यादि । भ्रान्तिज्ञानवन्तोऽपि कामलिप्रभृतयः प्रमा-
नारः शङ्खादौ प्रमेये, संस्थादितत्त्वनिश्चयनिबन्धनं दृश्यन्त एव-
ति चेत् । ततश्च तद् भ्रान्तं च ज्ञानं, तत्त्वनिश्चयनिबन्धनं च,
एवमनित्यादिविकल्पा अपि भविष्यन्ति; इत्याह—नित्यादि ।
न, तेषां कामलिप्रभृतीनां, तत्र शङ्खादिसंस्थानादितत्त्वनि-
श्चयनिबन्धनाभावः, अभ्रान्तत्वात् । इत्थं चैतद्वैयर्थ्य-
मित्याह—अन्यथा पीतवर्णादौ यथा पीतवर्णादौ तथा, तत्त-
त्त्वनिश्चयनिबन्धनाभावः—शङ्खादिसंस्थानादितत्त्वनिश्च-
यनिबन्धनाभावः, सर्वथा भ्रान्तत्वादिति भावना । विकल्पज्ञा-
नमपि स्वसंविता, किमित्याह—अभ्रान्तमेवेति चेत् ततश्च
किलोक्तदोषानुपपत्तिः, इत्याह—क तर्हि भ्रान्तम् ?
इति वाच्यम् । कल्पनायामिति चेद् भ्रान्तम् । अत्राह
न, तस्याः कल्पनायाः तदव्यतिरेकात्—स्वसंविद्यव्यतिरे-
कात् । इत्थं चैतदित्याह—अन्यथा व्यतिरेके सति स्वसं-
वित्तः कल्पनायाः, विकल्पज्ञानायोगात् । अयोगश्च स्वसं-
वित्तं शिष्यद्रवायाः, भेदकासिद्धेरङ्गकारासिद्धेः । असिद्धिश्च
बाधमात्रात् सकाशात् कारणगतात्, बाधमात्रभावात् ।
तत्कार्यं तत्रैव दोषसंपूर्णं विकल्पज्ञानमित्येतन्निरासायाह—
तदतिरिक्तदोषानभ्युपगमात्—बाधमात्रातिरिक्तदोषानभ्यु-
पगमात् । अभ्युपगमे च तदतिरिक्तदोषाणां, तद्वस्तुत्वेन-
दोषाण्यस्तुत्वेन हेतुना, 'तद्योगजविकारकल्पनाया—दो-
षयोगजविकारकल्पनायाः, वस्तुत्वापत्तेः 'न, तेषां तत्राभ्रान-
्तत्वात्' इत्यसौ नेति क्रियायोग इति ।

आह—अस्तु दोषजं वस्तुत्वमस्याः, शङ्खस्वपीतादिप्रति-
भासतुल्यं तु तत्, संस्थानादितत्त्वनिश्चयकल्पा तु स्व-
संवित्तिरिति । यदि नामैवम्, ततः किम् ? इति वाच्यम्
विकल्पज्ञानस्याप्यभ्रान्तता । एवमपि का भवत इष्टसिद्धिः ?
ननु ततस्तत्त्वनीतिभावः । अनिश्चयात्मिकायाः कथ-
मसौ ? । हन्त ! कल्पनानुवेधात् । स खलु नित्यत्वा-
दिकल्पनयाऽपि । इति विषयसाधारणत्वात् नेष्टसिद्धि-
र्थमेवेत्युक्त एव । न च निरंशवस्तुवादिनो यथोक्तक-
ल्पनैव संभवति, तदेकस्वभावत्वेन कल्पनाबीजायोगात्,
स्वभावभेदमन्तरं हेत्वभेदतः फलभेदासिद्धेः ।

आह—अस्तु दोषजं वस्तुत्वम् अस्याः—कल्पनायाः । शङ्खपी-
तादिप्रतिभासतुल्यं तु तद्—वस्तुत्वम्, संस्थानादितत्त्वनि-
श्चयकल्पा तु स्वसंवित्तिरिति । एतदाशङ्क्याह—यदि ना-
मैव, ततः किम् ? इति वाच्यम् । विकल्पज्ञानस्याप्यभ्रान-
तता । एतदाशङ्क्याह—एवमपि का भवत इष्टसिद्धिः ? ।
ननु ततः—अभ्रान्तायाः स्वसंवित्तेः, तत्त्वनीतिभाव इतीष्ट-
सिद्धिः । एतदाशङ्क्याह—अनिश्चयात्मिकायाः स्वसंवित्तेः,
कथमसौ तत्त्वनीतिभावः ? । हन्त ! कल्पनानुवेधात् । एत-
दाशङ्क्याह—स खलु—कल्पनानुवेधः, नित्यत्वादिकल्पनया-
ऽपि—सह, इति—विषयसाधारणत्वात् कारणात्, 'नेष्टसि-
द्धिर्थमेव' इति कल्पाऽयुक्त एवेति किञ्चिदनेन । अभ्यु-
पगमाह—न च निरंशवस्तुवादिनः—परस्य, यथोक्तक-
ल्पनैव संभवति । इत्याह—तदेकस्वभावत्वेन—निरंशवस्तुन
एकस्वभावत्वेन हेतुना कल्पनाबीजायोगात् । अयोगश्च
स्वभावभेदमन्तरं—प्रक्रमादिविकल्पज्ञानवस्तुनः, हेत्वभेदतः
कारणात्, फलभेदासिद्धेः । फलभेदश्चाधिकल्पज्ञानात् कल्प-
नेति भावनीयम् ।

भवतोऽपि कथमेकं भ्रान्ताभ्रान्तम् ? इति चेत् । चि-
त्रस्वभावत्वेन तथात्वाविरोधात्, तत्त्वत एकत्वासिद्धेः,
दोषसामर्थ्योपयोगात्, अविगानतस्तथा तत्प्रतीतिरिति ।
अतोनिर्विकल्पकवद् विकल्पकमप्यक्षव्यापारानुसारि य-
थावस्थितवस्तुविषयमविगानतः स्पष्टतुल्यविनिश्चयं स-
त्त्वोपशमजन्म बाधविज्ञानरहितमवगमादिफलमभ्रान्तमे-
ष्टव्यम्, अन्यथोक्तवत् तत्त्वनिश्चयाभावः । इति विक-
ल्पकत्वेऽपि न भ्रान्तमधिकृतविज्ञानमिति । अतः सामा-
न्यविशेषरूपवस्तुमिदिरिति ।

भवतोऽपि कथमेकं प्रक्रमात् कामलिशङ्खपीतज्ञानं, भ्रा-
न्ताभ्रान्तम् ? इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—चित्रस्वभावत्वेन
अधिकृतज्ञानस्य, तथात्वाविरोधात्—भ्रान्ताभ्रान्तत्वावि-
रोधात्, तत्त्वतः—परमार्थेन; एकत्वासिद्धेरङ्गकार-
णादित्यर्थः । हेतुभेदमाह—दोषसामर्थ्योपयोगात् का-
मलस्य सामर्थ्याच्च तत् तथा, तदभावेऽभावात् । इत्थं
चैतद्वैयर्थ्यमित्याह—अविगानतः—अविगानतः लोके,
तथा दोषजत्वेन, तत्प्रतीतिः—शङ्खपीतज्ञानप्रतीतिरिति नि-

लौक्यानुवर्तकम्—प्रकृतमाह—अतो निर्बिकल्पकवत् इति निदर्शनम् । विकल्पकमप्यभ्रान्तमेष्टव्यामिति योगः । किञ्चि-
शिष्टमित्याह—अक्षय्यापासनुसारि—अक्षय्यापासनुसरणी-
यम्, यथास्थितवस्तुविषयं सामान्यविशेषरूपवस्तुगोच-
रम् । अधिगानतोऽधिगानेन, स्पष्टतुल्यविनिश्चयं प्रमात्र-
स्तरमाधिकृत्य, सन्तयोपशमजन्म—विशिष्टतयोपशमोत्पादम्,
बाधविज्ञानराहितं तथा अनुभवदादयेन, अधगमादिकत्वं प-
रिच्छिन्नप्रवृत्तिप्राप्तिकलमर्थमधिकृत्य, अभ्रान्तमेष्टव्यम् ।
अन्यथा—तदनिष्टां, उक्तवद् यथाहं तथा, तत्तत्त्वनिश्चया-
भावा—यथास्थितवस्तुतत्त्वनिश्चयाभावः, प्रत्यक्षस्यानि-
श्चायकत्वात्, विकल्पानां च मिथो विरुद्धाणामपि प्रवृत्त-
रिति । इति—एवं, विकल्पकत्वेऽपि सति, न भ्रान्तमाधि-
कृतविज्ञानं—सामान्यविशेषावस्थायरूपमिति । अतः—अस्माद्
विज्ञानाद्, सामान्याविशेषरूपवस्तुसिद्धिरिति ।

यथाक्रमम्—‘एकं सामान्यमनेके विशेषाः’ इत्यादि ।
तदप्ययुक्तम्, तथानभ्युपगमात् । न हि यथोक्तस्वभावं
सामान्यमभ्युपगम्यतेऽस्माभिः, युक्तिरहितत्वात्, तथाहि—
तदेकादिस्वभावं सामान्यमनेकेषु दिग्देश-ममय-स्व-
भावभिन्नेषु विशेषेषु सर्वात्मना वा वर्तते, देशेन वा
? । न तावत्सर्वात्मना, सामान्यानन्त्यप्रसङ्गात्, विशे-
षाणामनन्तत्वात्, एकविशेषव्यतिरेकेण वाऽन्येषां सा-
मान्यशून्यतापत्तेः, आनन्त्यं चैकत्वाधिराधात् । नापि
देशेन, मदेशत्वप्रसङ्गात् । न च गगनवद् व्यापित्वात्
वर्तते इति ब्रूम इत्यकलङ्कन्यायानुसारि चेतोहरं वचः;
अविचारितरमणीयत्वात्, कार्त्स्न्यदेशव्यतिरेकेण वृ-
त्त्यदर्शनात् । उभयव्यतिरेकेण नभसां वृत्तिरिति चेत् ।
न, असिद्धत्वात्, नभसः सप्रदेशत्वाभ्युपगमात्, नि-
ष्प्रदेशत्वे चानेकदाप्रसङ्गात्, तथाहि—येन देशेन
विन्ध्येन सह संयुक्तं नभः, हिमवन्मन्द्रादिभिरपि किं
तेनैव देशेन, आहोस्विदन्येन ? इति । किञ्चातः ? उभय-
व्यापि वाप इत्याह—यदि तेनैव, ततो विन्ध्यहिमवदा-
दीनां पर्यतानाम्, एकत्र देश, अवस्थानप्रसङ्गः । कुत
इत्याह—निष्प्रदेशं च तदेकाकाशं च तेन संयोगस्तदन्य-
थानुपपत्तेरिति । अथान्येन । एतदाशङ्क्याह—आयातं तर्हि
सप्रदेशत्वमाकाशस्य, तथाऽभ्युपगमात् ।

यथाक्रमम्—‘एकं सामान्यमनेके विशेषाः’ इत्यादि मूलप-
क्षेपत्वे । तदप्ययुक्तम् । इत्याह—तथाऽनभ्युपगमात् । एतद्वा-
ह—न हीत्यादिना । न हि यथाकृत्स्नभावमकादिधर्मकं सा-
मान्यमभ्युपगम्यतेऽस्माभिः । कुत इत्याह—युक्तिरहितत्वात् ।
एतद्वाह—तथाहि—तदेकादिस्वभावं सामान्यम् एकं,
नित्यं, निरवयवं, निष्कण्यं च, अनेकेषु दिग्देशसमय-
स्वभावभिन्नेषु विशेषेषु घटादिषु, सर्वात्मना वा वर्तते, दे-
शेन वा ? । न तावत् सर्वात्मना वर्तते । कुत इत्याह—
सामान्यानन्त्यप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च विशेषाणामनन्तत्वात् ।
दोषान्तरमाह—एकविशेषव्यतिरेकेण वाऽन्येषां विशेषाणा-
म्, किमित्याह—सामान्यशून्यतापत्तेः एकत्रैव सामान्यवृ-
त्तिरिति । आनन्त्यं च सामान्यानाम्, एकत्वविरोधाद् न ता-

वत् सर्वात्ममेति । नापि देशेन वर्तते ‘सामान्ये’ विशेषेषु
इति प्रथमः, सप्रदेशत्वप्रसङ्गात् सामान्यस्य । न च गगन-
वर्तते दृष्टान्तः, व्यापित्वात् कारणात्, वर्तते इति ब्रूमः,
इत्यकलङ्कन्यायानुसारि चेतोहरं वचः । कुत इत्याह—
अविचारितरमणीयत्वात् । एतद्वाह—कार्त्स्न्यदेशव्यतिरे-
केण वृत्त्यदर्शनात् । उभयव्यतिरेकेण—कार्त्स्न्यदेशोभ-
यव्यतिरेकेण, नभसः—आकाशस्य, वृत्तिरिति चेद् भाव्यव्या-
धेयादित्वेन । एतदाशङ्क्याह—न, असिद्धत्वात् अधिकृत-
भावत्वे । असिद्धश्च नभसः सप्रदेशत्वाभ्युपगमाज्जनैः । यदा
च सप्रदेशं नभः, तदा देशकार्त्स्न्याभ्यां नियोगतोऽस्य वृत्तिः,
उभयनिमित्तभावात् । इत्थं चेतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—निष्प्रदे-
शत्वे च नभसः, अनेकदाप्रसङ्गात् । एतदेव भावयति—त-
थाहीत्यादिना । तथाहीत्युपप्रदर्शने । येन देशेन विन्ध्येन सह
पर्वतेन संयुक्तं नभः, हिमवद्—मन्द्रादिभिरपि पर्वतैः, किं
तेनैव देशेन, आहोस्विदन्येन ? इति । किञ्चातः ? उभय-
व्यापि वाप इत्याह—यदि तेनैव, ततो विन्ध्यहिमवदा-
दीनां पर्यतानाम्, एकत्र देश, अवस्थानप्रसङ्गः । कुत
इत्याह—निष्प्रदेशं च तदेकाकाशं च तेन संयोगस्तदन्य-
थानुपपत्तेरिति । अथान्येन । एतदाशङ्क्याह—आयातं तर्हि
सप्रदेशत्वमाकाशस्य, तथाऽभ्युपगमात् ।

स्यादेतददेशत्वात् वियतो यथाकृद्विकल्पामंभवः, तत्रै-
कस्मिन्नेव तेषामवस्थितत्वात् । इदमप्ययुक्तम्, वस्तुतः पू-
र्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । न च सर्वव्यापिनो विन्ध्यादय इति,
येन ‘तस्मिन्नेव तेषामवस्थितत्वात्’ इति सफलं भवेदिति ।
अतो यत्र विन्ध्यभावा यत्र चाभाव इत्यनयोर्नभोभाग-
योरनन्त्यत्वम्, अन्यत्वं वेति वाच्यम् ? । किञ्चातः ? ।
यद्यनन्त्यत्वम्, किमु सर्वथा, आहोस्वित्कथञ्चित् । यदि
सर्वथा, हन्त ! तर्हि यत्र विन्ध्यभावस्तत्राप्यभावः स्यात्,
तदभाववन्नभोभागाव्यतिरिक्तत्वात्, तद्भाववन्नभोभागस्य
विपर्ययो वा । अथ कथञ्चित्, अनेकान्तवादाभ्युपगमात्
स्वकृतान्तप्रकोपः । अथान्यत्वम् । किं सर्वथा, उत क-
थञ्चित् ? । यदि सर्वथा, अन्यतरस्यानभोभागत्वप्रसङ्गः,
सर्वथा भेदान्यथानुपपत्तेः । अथ कथञ्चित्, स्वदर्शनप-
रित्यागदोष इति । स्यादेतद्भागानभ्युपगमाद् व्योम्नो य-
थाकृदोषानुपपत्तिरिति । अभ्युपगममात्रभक्तो देवानां प्रियः
सुखेधितो नोपपत्तिप्राप्तानपि भागानवगच्छतीति ; ननु
विशिष्टभावभावाऽभावगम्या एव भागा इत्यवगमे नि-
वेद्यतां चित्तमित्यलं प्रसङ्गेन । एतन् नित्यव्यापिनिर्दे-
शसामान्यवृत्तिरपि प्रत्युक्ता ।

स्यादेतददेशत्वात् वियत—आकाशस्य यथाकृद्विकल्पामं-
भवः । तत्र—वियति, एकस्मिन्नेव निष्प्रदेशे, तेषां विन्ध्यादी-
नाम्, अवस्थितत्वात् । एतदाशङ्क्याह—इदमप्ययुक्तम्, व-
स्तुतः—परमार्थतः, पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः—विन्ध्यहिमव-
दादीनामेकत्रावस्थानादिप्रसङ्गः पूर्वोक्ता दोषः, तदनति-

वृत्तेः । एतमेव प्रकारान्तरं समर्थयन्नाह—न च सर्वव्यापिना विन्ध्यद्वय इति येन 'तस्मिन्नेकांस्मिन्नेव तेषामवस्थितत्वात्' इति सफलं भवेत् । अतो यत्रति देशे विन्ध्यभावः, यत्र चाभावः, इत्यनयोर्नभोभागयोगाकाशदेशयोः, किमित्याह अनन्यत्वमन्यत्वं चेति वाक्यम् ? । किञ्चातः । यद्यनन्यत्वम् किं सर्वथा, आहोस्वित् कथाञ्च ? । यदि सर्वथाऽनन्यत्वम्, हन्त ! तर्हि यत्र विन्ध्यभावस्तत्राप्यभावः स्यात् । कुत इत्याह—तदभाववन्नभोभागव्यतिरिक्तत्वात्-विन्ध्याभाववन्नभोभागादव्यतिरिक्तत्वात्, तद्भाववन्नभोभागस्य-विन्ध्यभाववन्नभोभागस्य, विपर्ययो वा, यत्राभावस्तत्रापि भावप्राप्तेः । अथ कथाञ्चदनन्यत्वम् । एतदाशङ्क्याह—अनेकान्तवादाभ्युपगमात् स्वकृतान्तप्रकापः—स्वमिद्वान्तविरोध इत्यर्थः । द्वितीयं विकल्पमाधत्वाह—अथान्यत्वम् अधिकृतनभोभागयोः, किं सर्वथाऽन्यत्वम्, उत कथाञ्च ? । यदि सर्वथा—एकान्तनान्यत्वम् । ततः किमित्याह—अन्यतरस्य यत्र विन्ध्यभावो यत्र चाभाव इत्यनयोरेकस्य इत्यनयोरेकस्य किमित्याह—अनभोभागत्वप्रसङ्गः । कुत इत्याह—सर्वथा भेदान्यथाऽनुपपत्तेः सर्वधर्मवैलक्षण्ये हि सर्वथा भेदः तस्मिन् सत्येकस्य भावरूपता, अपरस्य साऽपि न, इत्येतद्व भवतीति भावना । अथ कथाञ्चदनन्यत्वमधिकृतनभोभागयोरित्यत्राह—स्वदर्शनपरित्यागदोषः । एकान्तदर्शने हि परस्य स्वदर्शने तत्परित्यागदोष इति स्यादतद् भागानभ्युपगमाद् व्याम्नः-आकाशस्य ; यथोक्तदोषानुपपत्तिरित्येदं धिक्कृत्याह—अभ्युपगममात्रभक्ता देवानांप्रियाः मूर्ख इत्यर्थः, सुखेधितः-शास्त्रग्रहणपरिश्रमत्यागं सुखवर्धितः, नापपत्तिप्राप्तानापि विन्ध्यभावभावाऽभावाभ्यां भागानवगच्छतीति । एतद्भावनायैवाह—ननु विशिष्टभावभावाऽभावगम्या एव भागाः—विशिष्टभावोऽन्यव्यावृत्ततया विन्ध्यभाव एव तद्भावाऽभावगम्या एव भागा व्याम्नः । न हि निर्माणे परमाणौ कार्यस्य दृष्टाणुकादः काचिद् भावाः क्वचिद् नेति स्वदर्शनास्थित्यप्यवगमे निवेश्यतां चित्तमित्यलं प्रसङ्गः । एतेन—त्यादि । एतेनैकसामान्यवृत्तिनिर्गकगणन, नित्यव्यापिनिर्देश-सामान्यवृत्तिरपि प्रत्यक्षा विशेषेषु, नित्यस्यैकस्वभावतया कालभिन्नासु व्याप्तिषु वृत्त्ययागः, व्यापिनः सर्वगत्वेन निर्देशस्य देशाभावेनेति भावनीयम् ।

आह—अनुभवमिद्वत्त्वात् सामान्यस्य न युज्यते सहृदय-तार्किकस्य तत्प्रतिषेधेणात्मानमायामयितुम्, आयासस्य निष्फलत्वात्, तथाहि—यदि सनातनं वस्तुसद् व्याप्येकमनवयवं सामान्यवस्तु न स्यात् न तदा देशकालस्वभावभेदभिन्नेषु घटशरावोष्ट्रकोदञ्चनादिषु बहुषु विशेषेषु सर्वत्र 'मृद् मृद्' इत्यभिन्नौ बुद्धिशब्दौ स्याताम् । न खलु हिमतुषारकरकोदकाङ्गारमुर्मुर्-ज्वालानलभस्मामण्डलिकोत्कलिकापवनखदिरोदुम्ब-रबदरिकादिप्रत्यन्तभिन्नेषु बहुषु विशेषेष्वेकाकारा बुद्धिर्भवति, नाप्येकाकारः शब्दः प्रवर्तते इति । अतोऽस्य यथोक्ताऽभिन्नबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिबन्धनस्य वस्तुसतः सामान्यस्य सत्त्वमाश्रयितव्यमिति ।

आह परः, अनुभवमिद्वत्त्वात् सामान्यस्य, विशेषेषु तु-ल्यबुद्धिभावो न, न युज्यते सहृदयतार्किकस्य भावाश्रयस्य, तत्प्रतिषेधेण-सामान्यप्रतिषेधेण, आत्मानमायामयितुम् । कुतो न युज्यते इत्याह—आयासस्य निष्फलत्वात् । एतदेवाह—तथाहीत्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । यदि सनातनं नित्यम् ; वस्तुसत्—अपरिकल्पितम्, व्यापि-विशेषव्यापनशीलम्, एकं-स्वरूपेण, अनवयवम्-अवयवरहितम्, सामान्यवस्तु न स्यात् ; ततः किं स्यादित्याह—न तदा देशकालस्वभावभेदभिन्नेषु, क्वचित्याह—घटशरावोष्ट्रकोदञ्चनादिषु उदञ्चनो-लाट्टकः, आदिशब्दादलिजरा-विग्रहः, बहुषु विशेषेषु सर्वत्र 'मृद् मृद्' इत्येवं अभिन्नौ तुल्यवैकरूपावित्यर्थः ; क्वचित्याह—बुद्धिशब्दौ स्याताम् । किमिति न स्यातामित्याह—न खल्वित्यादि । नैव 'हिम-तुषार-करकोदकानि च इत्यनेन जलभेदानाह, 'अङ्गार-मुर्मुर्-ज्वालानलाश्च' इत्यनेन त्वग्निभेदान्, 'भस्मामण्डलिको-त्कलिकापवनाश्च' इत्यनेन वायुभेदान्, 'खदिरो-दुम्बर-बदरिकादयश्च' इत्यनेन च घनस्पतिभेदानाह, आदिशब्दः प्रत्येकं धारासिंस्रहार्थः ; एतद्व्यत्यन्तभिन्नेषु, जातिभेदापेक्षया बहुषु, विशेषेषु भेदेषु, एकाकारा बुद्धिर्भवति, तथाऽननुभवात् । नाप्येकाकारः शब्दः प्रवर्तते इति 'मृद् मृद्' इत्यादिशब्दवत् । अतोऽस्य सामान्यस्याति योगः । यथोक्तं च तद् 'मृद् मृद्' इत्यादिरूपतयाऽभिन्नं च तद् बुद्धि-शब्दद्वयं चाति विग्रहः, प्रवृत्तिनिबन्धनं—प्रवृत्तिकारणम्, तस्य वस्तुसतः पारमार्थिकस्य सामान्यस्य सत्त्वमाश्रयितव्यमिति ।

पुनराशङ्क्याह—

अत्रोच्यते—न खल्वस्माभिर्थयोक्तबुद्धि-शब्दद्वयप्रवृत्तिनिबन्धनं निषिध्यते । किं तर्हि ? । एकादिधर्मयुक्तं परपरिकल्पितं सामान्यमिति । तच्च यथा विशेषवृत्त्ययागेन न घटां प्राञ्चति तथा लेशतो निदर्शितमेव, प्रपञ्चतस्त्वन्यत्र वृत्त्ययाग-संख्यादिव्यभिचार-तद्वत्प्रत्ययप्रसङ्गादिना युक्तिकलापेन निराकृतमिति नेह प्रयासः ।

एतदाशङ्क्याह—अत्रोच्यते न खल्वस्माभिः जैत्रैः, यथोक्तबुद्धि-शब्दद्वयप्रवृत्तिनिबन्धनं नाप्युच्यते । किं तर्हि ? । एकादिधर्मकं परपरिकल्पितं सामान्यमिति—सामान्यं निषिध्यते । तच्चैकादिधर्मकं सामान्यम्, यथा विशेषवृत्त्ययागेन हेतुना, न घटां प्राञ्चति—न घटनं गच्छति, तथा लेशतो निदर्शितमेव, प्रपञ्चतस्त्वन्यत्र स्याद्वावकुचाद्यपरिहारादौ, वृत्त्ययागश्च संख्यादिव्यभिचारश्च तद्वत्प्रत्ययप्रसङ्गादिव्यति समासः, तेन, केनेत्याह—युक्तिकलापेन उपपत्ति-संघातेन, निराकृतमिति कृत्वा, नेह प्रयासा-नेह प्रयत्न-विशेषः । तत्र वृत्त्ययागो दर्शित एव । 'यदेकबुद्धकशब्द-प्रवृत्तिनिमित्तं तत् सामान्यम्' इत्यभ्युपगमं संख्यादिभिर्यभिव्यक्तः—एकसंख्याऽपि भवत्येकबुद्धकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ; आदिशब्दात्-तत्समवायश्च, न चासौ सामान्यमिति व्यभिचारः । तथाभावेऽपि सामान्यस्य विशेषेषु तद्वत्प्रत्ययप्रसङ्गः 'एकसामान्यवस्तो विशेषाः' इति प्रत्ययः प्रा-

मोति, न समानाः' इति । आदिशब्दाद्-विशेषविनाशे तत्र तत्कल्पप्रवृत्तप्रसङ्गः । इति संक्षेपगभीरः । इत्यलं प्रसङ्गम् ।

आह—किं पुनर्यथोक्तबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिबन्धनम् ? इति । उच्यते—अनेकधर्मात्मकानां वस्तूनां तथाविधः समानपरिणाम इति । न चात्र सामान्यवृत्तिपरीक्षोपन्यस्त-विकल्पयुगलप्रभवदोषमभवः, समानपरिणामस्य तद्विलक्षणत्वात्, तुल्यज्ञानपरिच्छेदवस्तुरूपस्य समानपरिणामत्वात्, अस्यैव च सामान्यभावापपत्तेः समानानां भावः सामान्यमिति यत्तत्समानैस्तथा भूयत इत्यन्वर्थयोगात्, अर्थान्तरभूतभावस्य च तद्व्यतिरेकेणापि तत्समानत्वेऽनुपयोगात्, अन्यथा समानानामित्यभिधानाभावादयुक्तैव तत्कल्पना । समानत्वं च भेदाविनाभाव्येव, तदभावे सर्वथैकत्वतः समानत्वानुपपत्तेः । इति तथाविधः समानपरिणाम एव समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तम् ।

आह—किं पुनर्यथोक्तबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिबन्धनम् ? इति । उच्यते—अनेकधर्मात्मकानां सत्त्वज्ञेयत्वाद्यपेक्षया, वस्तूनां घटशरावादिष्कादञ्जनादीनाम्, तथाविधो 'मृद् मृद्' इत्यभिन्नबुद्धिशब्दद्वयप्रवर्तकः, समानपरिणाम इति । न चात्र समानपरिणामे, सामान्यवृत्तिपरीक्षायामुपन्यस्तं च तद्विकल्पयुगलकं च 'तथाहि—तदेकार्थस्वभावं सामान्यमनेकेषु दिग्देशसमयस्वभावभिन्नेषु विशेषेषु सर्वोत्तमना वा वर्तते, देशेन वा' इत्येतत्, तन्प्रभवाच्च ते दशाश्च सामान्यानन्त्यादयः, तेषां संभवो न च । कुत इत्याह—समानपरिणामस्य तद्विलक्षणत्वात् एकादिधर्मकसामान्यविलक्षणत्वात् । वैलक्षण्यमेवाह—तुल्येत्यादिना । तुल्यज्ञानपरिच्छेदं च तद् वस्तुत्वं चेति विग्रहस्तस्य, समानपरिणामत्वात् । अस्यैव—समानपरिणामस्य, सामान्यभावापपत्तेः । उपपत्तिश्च, समानानां भावः सामान्यमिति यत् तत्समानैस्तथा भूयत इति कर्तरि षष्ठी, इत्येवमन्वर्थयोगात् । नायं परपक्ष इत्याह—अर्थान्तरभूतभावस्य च संबन्धपक्षे समानानां संबन्धिनः, तद्व्यतिरेकेणापि—भावव्यतिरेकेणापि तदर्थान्तरत्वेन, तत्समानत्वं—तेषां समानानां समानत्वं, प्रकृत्यैवेति भावः, किमित्याह—अनुपयोगात् अधिकृतभावस्य, तमन्तरेणैव ते समाना इति कृत्वा । अन्यथैवमनभ्युपगमे तमन्तरेण तदसमानत्वे प्रकृत्या 'समानानाम्' इत्यभिधानाभावात्, अयुक्तैव तत्कल्पना—अधिकृतभावकल्पना, 'समानानां भावः' इत्येतत्संबन्धिनं समानानामिति कृत्वा । उपचयमाह—समानत्वं च—तुल्यत्वं च भेदाविनाभाव्येव 'अयमेनेन समानः' इति नीतः । तदभावे—भेदाभावे, सर्वथैकत्वतः कारणात्, किमित्याह—समानत्वानुपपत्तिः । इति एवम्, तथाविधो 'मृद् मृद्' इत्यभिन्नबुद्धिशब्दद्वयप्रवर्तकः, समानपरिणाम एव समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तमिति स्थितम् ।

आह—यथा असमाना अपीन्द्रियादयस्तथास्वभावत्वाद् रूपज्ञानाद्येककार्यकारिणः, तथैतेऽपि भावास्तथाविधस-

मानपरिणामविकला अपि तथाविधबुद्ध्यादिहेतवः किं नेष्यन्ते ? । उच्यते—असमानेभ्यः समानबुद्ध्याद्यसिद्धेः, तन्निबन्धनस्वभाववैकल्यात्, तथाहि—न चक्षुरादिषु समानबुद्ध्यादिभावः तथाऽप्रतीतेः । रूपज्ञानाद्येककार्यकारित्वं चात्रानर्थकमेव, मिदमाधनत्वान् । को हि नाम तथाऽसमानेभ्योऽपि तथैकं कार्यं नेच्छति ? । तथाविधममानपरिणामविकलास्तु समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिहेतवो न भवन्ति, न तथाविधैककार्याः, इत्यभिदधति विद्वांसः । तत्रानेन न किञ्चिदुपद्रूयते, असमानेभ्यः समानबुद्ध्याद्यसिद्धेः ।

आह—यथाऽसमाना अपीन्द्रियादयः—इन्द्रियमनस्काराऽऽलोकरूपादयो जातिभेदेन, तथास्वभावत्वाद्—रूपादिज्ञानजननस्वभावत्वात् कारणात् रूपज्ञानादि, आदिशब्दात्—स्वमंसनाविन्द्रियादिकार्यग्रहः, एतदेककार्यकारिणः, तथैतेऽपि भावा घट—शरावा—ष्टिका—दञ्जनादयः, तथाविधसमानपरिणामविकला अपि ; तास्विकसमानपरिणामविग्रहता अपीत्यर्थः, तथाविधबुद्ध्यादिहेतवः—समानबुद्धिशब्दद्वयहेतवः, किं नेष्यन्ते ? । एतदाशङ्क्याह—उच्यते—असमानेभ्यो जातिभेदेन, समानबुद्ध्याद्यसिद्धेः—समानबुद्धिशब्दद्वयानुपपत्तेः । असिद्धिश्च, तन्निबन्धनस्वभाववैकल्यात् । समानबुद्ध्यादिनिबन्धस्वभाववैकल्यात् । एतदेवाह—तथाहि—न चक्षुरादिषु विषयेषु, समानबुद्ध्यादिभावो विषयत्वेन । कुत इत्याह—तथाऽप्रतीतेः चक्षुरादिषु विषयत्वेन समानबुद्ध्याद्यप्रतीतेः, नीलादिष्वेव समानेर्ष्वानि व्यतिरेकेण भावना । रूपज्ञानाद्येककार्यकारित्वं चात्र व्यतिरेकं, अनर्थकमेव । कुत इत्याह—सिद्धसाधनत्वात् । एतदेवाह—को हि नाम वारी, तथा—असमानेभ्योऽपि विंशष्टसमानपरिणामोपक्षया, तथैकं कार्यं—सामग्रीजनकत्वमेकं कार्यं नेच्छति ? । तथाविधसमानपरिणामविकलाः पुनश्चक्षुरादयः समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिहेतवो न भवन्ति, न तथाविधैककार्यास्तथाविधैककार्या भवन्त्येवेत्यर्थः, इत्यभिदधति विद्वांसो जेनाः । तदर्थान्नानान्तरादिहेतुन, न किञ्चिदुपद्रूयते । कुत इत्याह—असमानेभ्यः—चक्षुरादिभ्यः, सामानबुद्ध्याद्यसिद्धेः, नत्सिद्धौ च नो बाधेति भावना ।

नासिद्धिः प्रधानेश्वरादिकार्यत्वसमानपरिणामविकलेभ्योऽपि भावेभ्यः 'प्रधानादिकार्याः प्रधानादिकार्याः' इति केषाञ्चित्समानबुद्ध्यादिसिद्धेः । न । तस्याः सङ्गतसंमोहेहेतुत्वात्, आविद्वदङ्गनादीनामविशेषण समानपरिणामवद्भावेष्वाक्षदर्शनत एव तदप्रवृत्तेः । तथाक्षदर्शनमपि न तत्रार्थयाथात्म्यतः, अपि तु—जन्मान्तरवासनात इति चेत् । तत्रापि किं निमित्तम् ? इति वाच्यम् । जन्मान्तरवासनैवेति चेत् । अनवस्था । अनादि-त्वात् तद्वासनाया अयमप्यदोष इति चेत् । न । अना-

दितथाक्षदर्शनादर्थयाथान्यसिद्धेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, रूपाद्यक्षदर्शनस्यापि तत्रार्थयाथान्यत इति निर्वा-
याभावात्, उक्तवद्भासनाकल्पनोपपत्तेः । इत्यलं प्रसङ्गेन ।

आह—नासिद्धिः ' असमानेभ्यः समानबुद्ध्याः ' इति प्रक्रमः । कुत इत्याह—प्रधानं—भ्रगादिकार्यत्वसमानपरि-
णामविकल्पाभ्यांऽपि भ्रवदर्शननीत्या, भावभ्यां महदादिभ्यः ।
' प्रधानादिकार्याः प्रधानादिकार्याः ' इत्येवं केषांश्चैतु सां-
ख्यादीनाम्, समानबुद्ध्यादिसिद्धेः । एतदाशङ्क्याह—नेत्या-
दि । न—नैतदेवम्, तस्याः समानबुद्ध्यादिसिद्धेः, संकेतसं-
माहृतत्वात्—अनच्छास्त्रसंकेतसमाहनिबन्धनत्वात् । कथ-
मेतदेवमित्याह—आद्यद्वन्द्वनादीनां प्रमातृणाम्, अविशे-
षण—सामान्येन, समानपरिणामवद्भावात् घटा—शराया-
दिर्दोषा—द्वन्द्वनादिषु, अक्षदर्शनत एव तदप्रवृत्तः ' प्रधाना-
दिकार्याः प्रधानादिकार्याः ' इति समानबुद्ध्याद्यप्रवृत्तः,
अक्षदर्शनतश्चाविशेषण घटादिषु समानबुद्ध्यादिसिद्धिः ।
आह—तथाक्षदर्शनमपि समानतया, न तत्र घटादौ, अर्थया-
थान्यतः—अर्थयाथास्त्यभावेन, अपि तु—जन्मान्तरवासनात
इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नत्रापि जन्मान्तरे, किं निमित्त-
म् ? इति वाच्यम् । जन्मान्तरवासनेति चेद् निमित्तम् ।
एतदाशङ्क्याह—अनवस्था तत्राप्युक्तदोषानतिवृत्तः । अ-
नादिन्वात् तद्भासनायाः—तथाक्षदर्शनवासनायाः, अयमपि-
अनवस्थालक्षणः, अदोष इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि ।
न—नैतदेवम्, अनादि च तत् तथाक्षदर्शने च, प्रक्रमात् स-
मानतयाऽक्षदर्शने चेति विप्रहस्तस्मादनादिनतथाक्षदर्शनात्,
किमित्याह—अर्थयाथास्त्यसिद्धेः अनादिनतथाभावेन । इत्ये-
वेतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथातिप्रसङ्गात् एवमनभ्युप-
गमेऽतिप्रसङ्गात् । एतमेवाह—रूपाद्यक्षदर्शनस्यापि रूपा-
दक्षदर्शने रूपाद्यक्षदर्शने तस्यापि, अर्थयाथान्यतोऽर्थया-
थान्यत्, एतदिति—निश्चयाभावात् । अभावश्च, उक्तवद्
यथाङ्गं तथा, वासनाकल्पनोपपत्तेः ' रूपाद्यक्षदर्शनमपि न
तत्रार्थयाथान्यतः, अपि तु—जन्मान्तरवासनातः ' इत्यादि-
रपि वक्तुं शक्यत्वात्, इत्यलं प्रसङ्गेन ।

बुद्ध्याकार एवायमिति चेत् । कोऽस्य हेतुः ? इति वाच्यम् । तदेककार्यकारिणामतत्कारिभेद इति चेत् । न
इन्द्रियादिभिर्व्यभिचारात् । न रूपज्ञानाद्येककार्यमिह गृ-
ह्यते, अपि तु समानजातीयक्षणात्पादस्तेषामतत्कारिभे-
दांऽत्र विवक्षित इति चेत् । न । सर्वेषामेवामौ विद्यते,
रूपज्ञानादिभावेऽपीन्द्रियादिसमानजातीयक्षणात्पत्तेः, इति
तैरेव व्यभिचारात् ।

बुद्ध्याकार एवायं—समानाकारो घटादिगतः, इति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह—कोऽस्य हेतुः ? इति वाच्यम् । तदेककार्यका-
रिणामिह प्रक्रमे, मृदुबुद्ध्याद्येककार्यकारिणां घट-शरा-
या-दिर्दोषा—द्वन्द्वनादीनाम्, अतत्कारिभेदः अतत्कारिभ्यो-
हिम-तृषार-करकादिभ्यो भेदाऽतत्कारिभेदः, इति चेदस्य
हेतुः । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवम्, इन्द्रियादि-
भिर्व्यभिचारात्, इन्द्रिय-मनस्कारा-ऽऽलोकाद्यस्तदेकका-
र्यकारिणोऽतत्कारिभिर्भाः, न च यथाङ्गबुद्ध्याकारहेतवः ।

आह—न रूपज्ञानादि, आदिशब्दाद्-रसज्ञानादिग्रहः, ए-
ककार्यमिह गृह्यते येन तदेककार्यकारित्वमिन्द्रियादीनां
भवतिः अपि तु—समानजातीयक्षणात्पाद एकं कार्यमिह
गृह्यते, तेषां समानजातीयैककार्यकारिणाम्, अतत्कारिभ्यः—
समानजातीयैककार्यकारिभ्यो भेदः, अत्र प्रक्रमे, विष-
यिह इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवम् ।
कुत इत्याह—सर्वेषामेव इन्द्रियादीनाम्, अस्मां समानजा-
तीयक्षणात्पादा विद्यते, कथमित्याह—रूपज्ञानादिभावंऽपि
सति, इन्द्रियादिममानजातीयक्षणात्पत्तेः कारणात्, तैरि-
न्द्रियादिभिः, व्यभिचारात् । न हीन्द्रियादीनामपि समा-
नजातीयक्षणात्पादः, अतत्कारिभेदश्च न विद्यते, तथापि
न ते समानबुद्ध्याकारहेतव इति तैरेव व्यभिचारः ।

तुल्यमानजातीयकार्योत्पादिनामतत्कारिभेद इह गृ-
ह्यत इति चेत् । न । तस्य तेभ्यो भेदाऽभेदविकल्पा-
नुपपत्तेः, भेदे तेषामिति संबन्धाभावः, तादात्म्याद्य-
मिद्धेः, भेदमात्रत्वात्, वस्तुत्वापत्तेश्च । अभेदे त एव
त । इति कथमसमानास्तद्वेतवो नाम ? । न हि रसा-
दिभ्यः समानो रूपबुद्ध्याकारः, तथाननुभवात्, व्य-
वस्थानुपपत्तेश्च । नान्य एव तत्तद्भेदः, अपि तु—त ए-
व तत्स्वभावा इति, अतस्त एव तद्वेतवो नान्ये, अ-
तन्मभावत्वादिति चेत् । तेषामेवामौ स्वभाव इति कु-
तः ? स्वहेतुभ्य उत्पत्तेः । न अन्येषामपि तत्प्रसङ्गा-
त्, तेषामपि स्वहेतुभ्य एवात्पत्तेः । न, तथाविधेभ्य-
स्तेषां यथाविधेभ्य एवामिति चेत् । किमिदं तथावि-
धत्वम् ? । तुल्यकार्यकृञ्जनकत्वम् । नन्दं तत्तुल्यसामर्थ्य-
मन्तरेण । तदङ्गीकरणे चाङ्गीकृत एव मदीयांऽभ्युपग-
मः, अतुल्यसामर्थ्येभ्यस्तुल्यसमानजातीयकार्यानुत्पत्तेः,
इन्द्रियादिषु तददर्शनात् । तदतुल्यसामर्थ्यनिबन्धनमेत-
त् । अतोऽन्यत् तत्तुल्यसामर्थ्यकारणमिति सन्न्यायः ।
तुल्यसामर्थ्यमेव च नो भावानां समानपरिणाम इति
परिभाव्यतामेतत् ।

तुल्येत्यादि । तुल्यं च तत् समानजातीयकार्यं चेति वि-
ग्रहः, तदुत्पादयितुं शीलास्तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादि-
नस्तेषाम्, अतत्कारिभेदः, इहाधिकारं गृह्यते इति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह—न, तस्य अतत्कारिभेदस्य, तेभ्यः—तु-
ल्यसमानजातीयकार्योत्पादिभ्यः, भेदाऽभेदविकल्पानुपप-
त्तेः । एतामेवाह—भेद इत्यादिना । भेदं तुल्यसमानजाती-
यकार्योत्पादिभ्यांऽतत्कारिभेदस्याभ्युपगम्यमानं, तेषां ' तु-
ल्यसमानजातीयकार्योत्पादिनां भेदः ' इत्येवं, संबन्धाभावः ।
कुत इत्याह—तादात्म्याद्यसिद्धेः तुल्यसमानजातीयकार्योत्पा-
दिनामतत्कारिभेदस्य च तादात्म्याद्यसिद्धेः, आदिशब्दात्—
तदुत्पत्तिर्वाग्रहः । अस्मिद्धिश्च भेदमात्रत्वात् कारणात् ता-
दात्म्यासिद्धिः, वस्तुत्वापत्तेश्च भेदस्य तदुत्पत्त्यसिद्धिः । द्विती-
यविकल्पमधिकृत्याह—अभेदं तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादि-
भ्यांऽतत्कारिभेदस्याभ्युपगम्यमानं । किमित्याह—त एव—त

तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादिन एव ते-केवलाः, न तद्वि-
रुद्धं किञ्चित् । इति-एवं, कथमसमानाः प्रकृत्या, तदेतवः-
समानबुद्ध्याकारहेतवो नाम? एतदेव प्रकटयति नेत्यादिना ।
न हि रसादिभ्यः प्रकृत्याऽसमानेभ्यः, समानो रूपबुद्ध्या-
कारः । कुतो न हीत्याह-तथाबुद्ध्यात्-समानरूपबुद्ध्या-
कारतयाऽननुभवाद् रसादीनाम्, एतत्कल्पाच्च तुल्यसमा-
नजातीयकार्योत्पादिन इन्द्रियादय इत्यन्त इत्यर्थः । दोषा-
न्तरमाह-व्यवस्थानुपपत्तेश्च अननुभवेऽपि समानबुद्ध्या-
कारपरिकल्पने रसादिभेदाभासप्रसङ्गादिति भावः । आह-
नाम्य एव तत्त्वज्ञेयः तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादिभ्योऽत-
त्कारिभेदः, अपि तु-त एव तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादि-
नः, तत्त्वभावाः-प्रक्रमादधिकृतबुद्ध्याकारजननस्वभावाः,
इत्यतः कारणात्, न एव-विशिष्टास्तुल्यसमानजातीयका-
र्योत्पादिनो घट-शरावो-ष्टिका-दञ्जनादय इत्यर्थः, त-
देतवः-प्रक्रमादधिकृतबुद्ध्याकारहेतवः, नान्य इन्द्रियाद-
यः । कुत इत्याह-अनस्वभावव्यात् स्वेऽधिकृतबुद्ध्या-
कारहेतुः, स्वभावे येषां ते तत्त्वभावा न तत्त्वभावा अ-
तत्त्वभावास्तद्भावस्तस्मात्, इति चोदाह्रियादीनाम् । ए-
तदाशङ्क्याह-तेषामेव-घटादीनाम्, असौ स्वभावः-प्रक्रमाद-
धिकृतबुद्ध्याकारजननस्वभावः, इति एतत्, कुतः? अत्राह-
स्वेतुभ्यः सकाशात्, उत्पत्तेर्विशिष्टेभ्य इति प्रगाकृतम् । ए-
तदनाहत्य सामान्यमेव गृहीत्वाह-नेत्यादि । न-नेतदयम्, अ-
भ्युपगमपीन्द्रियादीनाम्, तत्प्रसङ्गादधिकृतबुद्ध्याकारजनन-
स्वभावत्वप्रसङ्गात् । प्रसङ्गाच्च, तेषामभ्युपगमपीन्द्रियादीना-
म्, किमित्याह-स्वेतुभ्य एवात्पत्तेः । न हि तेऽप्यन्येह-
तुका अहतुका वेति भावनीयम् । न तथाविधेभ्यस्तेषामि-
त्यन्येषामिन्द्रियादीनां, यथाविधेभ्य एषामधिकृतबुद्ध्या-
कारहेतूनां घटादीनाम्, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-कि-
मिदं तथाविधत्वं तदेतूनामिति? । अत्राह-तुल्यकार्यकृज-
नभत्वं-तुल्यकार्यकरणशीलास्तुल्यकार्यकृत इह प्रक्रमे ता-
वद् घटादयस्तेषां जनकास्तदेतव इति प्रक्रमः, तद्भाव-
स्तुल्यकार्यकृजजनकत्वं तथाविधत्वमिति । एतदाशङ्क्याह-
अदं तुल्यकार्यकृजजनकत्वम्, तत्तुल्यसामर्थ्यमन्तरं तेषां
तदेतूनां तुल्यसामर्थ्यं विना । यदि नामैवं ततः किमि-
त्याह-तदङ्गीकरणं च तत्तुल्यसामर्थ्याङ्गीकरणं च, अङ्गी-
कृत एव मदीयाऽभ्युपगमः, तुल्यसामर्थ्यस्यैव समानप-
रिणामत्वात् । एतदेव विषयवाधाभिधानेनाभिधानुमाह-
कथमङ्गीकृत एव मदीयाऽभ्युपगमः, अतुल्यसामर्थ्येभ्य
इन्द्रियादिभ्यस्तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादितः । न रूपादि-
ज्जनैककार्यकारिभ्योऽपीन्द्रियादिभ्यः स्वसंततौ तुल्यानि स-
मानजातीयकार्योत्पादपपद्यन्ते, यदुत-सर्वीणीन्द्रियादयश्च म-
मस्कारा वत्यादीति भावना । आह च-इन्द्रियादिषु अ-
तुल्यसामर्थ्येषु, नददर्शनात् तुल्यसमानजातीयकार्योत्पाद-
नादिति, भावितमेतम् । यदि नामैवं ततः किमित्याह-
सत्तुल्यसामर्थ्यनिबन्धनम्-इन्द्रियादीनामतुल्यसामर्थ्यनिब-
न्धनम्, एतत्-तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादनम् । अतोऽन्य-
त्-प्रक्रमात् तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादनं श्रूयते, एतत्त्वज्ञेय-
मृदूपमात्रतयाऽधिकृतघट-शरावो-ष्टिका-दञ्जनादिविषय-
मिवावगन्तव्यम्, तत्तुल्यसामर्थ्यकारणमिति घटादीनां तु-

ल्यसामर्थ्यकारणम्, अतुल्यसामर्थ्येभ्यो हिमादिभ्य एव
मृदूपमाऽयोगात्, इति सन्न्यायः, अन्यथानिरकवल-
प्रतिष्ठितत्वात् तत्तुल्यसामर्थ्यस्य । एवमपि काऽत्रप्रसिद्धि-
रित्याह-तुल्यसामर्थ्यमेव च नः-अस्माकम्, भावानां घटा-
दीनाम्, समानपरिणामः, इति परिभाषयतामेतत् । एतदुक्तं
भवति-येषामेव भावानां पिण्डादीनां तुल्यं सामर्थ्यं त
एव घटादीन् मृदूपमात्रतया तुल्यान् सामानजातीयान्
कुर्वन्ति, नान्ये हिमादयः, घटादिष्वेव च 'मृद मृद्' इति
समानाकारा बुद्धिरुत्पद्यते, न हिमादिषु; अतस्तात्त्विकस-
मानपरिणामनिबन्धनेयमिति सूक्ष्मधियाऽऽलोचनीयम् ।

अविषय एवायं बुद्ध्याकारोऽनादिवामनादोषादुपप्लव
इति चेत् । केयं वासना नाम?-किं बोधमात्रम्, उता-
न्यदेव किञ्चित्? । यदि बोधमात्रम्, अनुत्तरज्ञानेऽपि
तथाविधाकारापत्तिः, तस्यापि बोधमात्रभावाद्, अ-
निष्टं चेत्तत्, तत्र तदनभ्युपगमात् । अथान्यदेव
किञ्चित् । तदेवमयं विषय इति कथमविषयो
नाम? । अवस्त्वेव तदिति चेत् । कथं ततः स
आकारः? इति वाच्यम् । अहतुक एवायमिति चेत् ।
सदा तद्भावादिप्रसङ्गः । विशिष्टं बाधरूपं वासना न बो-
धमात्रमिति चेत् । किंकृतमस्य वैशिष्ट्यम्? इति वाच्य-
म् । अनादिहेतुपरम्पराकृतमिति चेत् । न । तत्रापि त-
न्मात्राविशेषात् । स समुद्रोर्भिवद् यतस्तदेव तदिति चेत् ।
न । तस्यापि वाय्वादिना विना तव एवाभावात् । अ-
नागमो वाय्वादिकल्प इति चेत् । न । तदभावेऽपि क-
चित्तद्भावोपपत्तेः । स्वविज्ञोभोद्भवसमुद्रोर्भितुल्यः स इति
चेत् । स एव तदा कुतः? इति वाच्यम् । तस्यैव तत्त्व-
भावत्वादिति चेत् । न । तदविशेषेण सदा समुद्रोर्भिप्र-
सङ्गात् । तस्मै तत्त्वविशेषत्वादप्रसङ्ग इति चेत् । न ।
तस्य तन्मात्रत्वेन विशेषत्वमिदं । ऊर्भिजननस्वभाव-
त्वं विशेष इति चेत् । न स्वभावः स्वभाववतोऽन्य इति
तन्मात्रत्वमेव । तन्मात्रत्वेऽपि तदभेदवद्भेद एवेति चेत् ।
न । तादृशस्यास्याप्रयोजकत्वात्, तत्तद्भावेऽतिप्रसङ्गात्,
तत्त्वभावानामपि केषाञ्चित् तथाभेदाद् नित्यतया फल-
भेदापत्तेः ।

आह-अविषय एव-अनालम्बन एव, अर्थ-प्रकान्तो 'मृ-
द् मृद्' इति समानो बुद्ध्याकारः । कुतः किमात्मको वाऽ-
यमित्याह-अनादिवासनादोषात् अयमुपप्लवः स्वरूपेण,
इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-केयं वासना नाम? । किं बा-
धमात्रं निर्विशेषमेव, उतान्यदेव किञ्चिद् बोधाद् भिन्ने
वस्तु? । उभयथाऽपि दोषमाह-यदि बाधमात्रं निर्विशेष-
णमेव वासना । ततः किमित्याह-अनुत्तरज्ञानेऽपि भग-
वतः संबन्धिनि, तथाविधाकारापत्तिः, प्रक्रमाद् 'मृद् मृ-
द्' इति सामानबुद्ध्याकारापत्तिः, कुत इत्याह-तस्यापि अ-

नुत्तरज्ञानस्य, बाधमात्रभावात् । एतदेव धामनेति बोधा-
द्योध्यवन्नान्याकागनुत्तरज्ञानजमेति; अनिष्टं चेत् । कुत
इत्याह-तत्र अनुत्तरज्ञाने, तदनभ्युपगममात्र-तथाविधाका-
गनभ्युपगमात् । द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह--अथान्यदेव
किञ्चित् वस्तु वासनेति । एतदाशङ्क्याह--तदेव अन्यत्
किञ्चित् वासनाख्यम्, अस्याधिकृतबुद्धयाकारस्य विषयः,
इति-पथम्, कथमविषयो नामाये बुद्धयाकारः ? अथस्व-
य तदिति चेदन्यत् किञ्चित् वासनाख्यम् । एतदाशङ्क्याह-
कथं ततः वस्तुनः, स आकारोऽधिकृतबुद्धयाकारः ? इति
वाच्यम् । अहतक एषा बुद्धयाकार इति चेत् । एतदाश-
ङ्क्याह--सदा तद्भावादिप्रसङ्गः नित्यं स्वभावसत्त्वं इति
नानि । विशिष्टं बाधरूपं वासना, न च बाधमात्रमविशि-
ष्टमिति चेत्, ततश्च किल यथोक्तदोषाभाव इति । एतदा-
शङ्क्याह--किञ्चित्मस्य बाधरूपस्य, वैशिष्ट्यमिति वा-
च्यम् । अनादिहेतुपरम्पराकृतमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह--
न, तत्रापि अनादिहेतुपरम्परायाम्, तन्मात्रविशेषाद्-बा-
धरूपमात्रविशेषात् । स बुद्धयाकारः-समुद्रोर्मिर्वादिनि-
र्दशनम्, यतो बाधरूपात्, तदेव बाधरूपं, तद् वैशिष्ट्य-
म्, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह--न, तस्यापि समुद्रोर्मिः, वा-
यवादिना ध्वस्तमकारणैक, विना, तत एव समुद्रमात्रात् ।
अभावात् । ततश्च दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्धैर्यमित्यर्थः ।
अनसगमस्तीर्थिकसंबन्धी, वास्वाधिकल्प इति चेत् ततो न
वैषम्यमित्यभिप्रायः । एतदाशङ्क्याह--न, तदभावेऽपि अना-
द्यभावात्-ऽपि, किञ्चित् बालविकल्पादौ, तद्भावापत्तेः प्रक-
मावधिकृतबुद्धयाकारोपपत्तेः । स्वयंवादि । स्वविज्ञानादुद्भवो
यस्य समुद्रोर्मिः स तथा, स्वविज्ञानादुद्भवध्वानो समुद्रो-
र्मिर्वादि समासः, तेन तुल्यः स इति चेत् प्रस्तुतबुद्धया-
कारः । एतदाशङ्क्याह--स एव स्वविज्ञानादुद्भवः समुद्रोर्मिः,
तदा तस्मिन्नेव काले, कुतः ? इति वाच्यम् । तस्यैवेत्यादि ।
तस्यैव समुद्रस्य, तत्स्वभावत्वात्-तदोर्मिजननस्वभावत्वात्,
इति चेत् स एव तदिति । एतदाशङ्क्याह--नत्यादि । न-नैतद-
वम्, तद्विशेषेण-समुद्राविशेषेण हेतुना, सदा समुद्रोर्मिप्र-
सङ्गात्, तन्मात्रनिबन्धनो ह्यूर्मिः, विशिष्टं च भेदकाभावेन प-
रस्य तन्मात्रमिति भावना । तस्यैवेत्यादि । तस्य स्वविज्ञाना-
दुद्भवसमुद्रोर्मिहेतोः समुद्रस्य, तत्क्षणविशेषत्वात्-समुद्र-
क्षणाविशेषत्वात् अप्रसङ्ग इति चेत् सदाभिप्रसङ्गोऽन-
न्तरादितः, स एव क्षणस्तत्स्वभावो नान्ये तत्क्षणा इत्यभि-
प्रायः । एतदाशङ्क्याह--न, तस्य समुद्रक्षणस्य, तन्मात्रत्वेन
समुद्रक्षणमात्रत्वेन हेतुना, विशेषत्वासिद्धेः । ऊर्मिजननस्व-
भावत्वं विशेष इति चेत्, तथाहि-न सर्वे तत्स्वभावाः सर्वेभ्य
ऊर्मिभावापत्तेः, न चेयम्, तथाऽऽशङ्क्यादिति भावनेति । एत-
दाशङ्क्याह--न स्वभाव इत्यादि । न स्वभावः स्वभाववतः स
काशात्, अन्य इति कृत्या, तन्मात्रत्वमेव, समुद्रक्षणमात्रत्वेम
य ततश्च 'ऊर्मिजननस्वभावत्वं विशेषः' इति यत्तन्मात्रमेव ।
तन्मात्रत्वेऽपि-समुद्रक्षणमात्रत्वेऽपि, तद्भेदवत्-समुद्रक्षण-
भेदवत्, भेद एवेति चेद् विशेषेण पर्योर्मिजननस्वभावस्य क्ष-
णस्येति । एतदाशङ्क्याह--न, तादृशस्य तुल्यस्वरूपभेदमा-
त्रहेतोः, अस्य क्षणभेदस्य, अप्रयोजकत्वात् स्वभावभेदेना-
र्मिजनने प्राति । एतदाह-तत्तद्भावे-तस्य भेदमात्रस्य त-

द्भावे स्वभावभेदेनार्मिजनने प्रति प्रयोजकत्वादित्यर्थः, कि-
मित्याह-अतिप्रसङ्गात् । एतदेवाह-तत्स्वभावज्ञानामपि
केषाञ्चित् पदार्थानां तथा भेदात् तुल्यस्वरूपभेदमात्रहेतुतया
भेदात्, नित्यतया-नित्यस्वभावत्वेन फलभेदापत्तेः समुद्रो-
र्मिजननित्यभावविलक्षणफलभेदापत्तेरित्यतिसूक्ष्मधिया भा-
वनीयम् ।

न नित्यता केषाञ्चिदपि । किं न ? इति वाच्यम् । न
तदेतुस्तथाभूताद् हेतोस्तस्यैव यदिति चेत् । न । मोक्षहे-
तोः केषाञ्चित् तथाविधत्वाभ्युपगमात्, अहेतोरपि तथाभा-
वकल्पनाऽविरोधात्, अस्याप्यर्थक्रियापपत्तेः, तत्करणस्व-
भावत्वात्, अनित्यत्वादेः सर्वतः-सर्वार्थक्रियाभावेनेहा-
प्रयोजकत्वात् ; तत्करणस्वभावत्वस्य च प्रयोजकत्वात्,
तद्विचित्र्येण परादितदोषमिदं, क्रम-यौगपदार्थक्रिया-
करणस्वभावत्वात्, तस्य च पर्यनुयोगायोगात् ; अन्यथा
समानत्वात्, इति समुद्रोर्मिकल्पश्चाधिकृतो बुद्धयाकारः,
स यदेवं न युज्यते । स्वसंवेदनसिद्धश्च प्रतिप्रमात्, अतो
यथोक्तनिबन्धन एव, इति युक्तमभ्युपगन्तुम्, अन्यथा त-
दुच्छेदापत्तेः । इति तथाविधः समानपरिणाम एव समान-
बुद्धि-शब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तम् ।

अत्राह-न नित्यता केषाञ्चिदपि भावानाम् । एतदाशङ्क-
क्याह--किं न ? इति वाच्यम् । न तद्वतुः-नित्यभावहेतुः,
तथाभूताद्-नित्यभावजननस्वभावजननस्वभावादिति योऽ-
र्थः हेतोः-कारणात्, तस्यैव-प्रक्रमादूर्मिजननस्वभावसमु-
द्रक्षणस्यैव, यदिति चेत्, ऊर्मिजननस्वभावो हि समुद्रक्षण
ऊर्मिजननस्वभावसमुद्रक्षणजननस्वभावान् समुद्रक्षणादु-
त्पन्न इति विद्यतेऽस्य तथाभूतो हेतुः, नैवं नित्यभावजनन-
स्वभावजननस्वभावो हेतुर्गति, तन्नित्यत्वविरोधादित्यभि-
प्रायः । एतदाशङ्क्याह--नत्यादि । न-नैतदवम्, मोक्षहेतो-
र्विशिष्टज्ञानादेः, केषाञ्चित् नैययिकपादिभिः, तथाविधत्वाभ्यु-
पगमाद् नित्यभावजननस्वभावत्वाभ्युपगमात् ; तथा, अह-
तोरपि-अविद्यमानहेतोरप्यनाद्यव्यादेः, किमित्याह-तथा-
भावकल्पनाविरोधात्-तथाभावो-नित्यभावस्तत्कल्पनावि-
रोधात् ; तथाहि-अहेतुर्गव काश्चित् स स्वभावः सन् नि-
त्य इति किमत्र क्षणम् ? । नित्यस्य क्रम-यौगपदाभ्याम-
र्थाक्रियाविरोध इत्याशङ्कापेक्षायाह-अस्यापि अधिकृतनि-
त्यस्य, अर्थक्रियापपत्तेः । उपपत्तिश्च, तत्करणस्वभावत्वात्-
अर्थक्रियाकरणस्वभावत्वात् । अयं चात्र प्रधान इति त्रिप-
क्ष बाधमाह-अनित्यत्वदेः 'इहार्थक्रियायामप्रयोजकत्वात्'
इति योगः । अप्रयोजकत्वं च, सर्वतः-सर्वार्थक्रियाभावेन ।
न ह्यनित्य इत्येव सर्वो भावः सर्वमर्थक्रियां करोति, नि-
त्य इत्येव चा, तथाऽऽदर्शनात् । अतो यो यदर्थक्रियाकरण-
स्वभावः स तां करोतीति तत्करणस्वभावत्वमेवात्र
प्रयोजकमिति । अत एवाह-तत्करणस्वभावत्वस्य च-अर्थ-
क्रियाकरणस्वभावत्वस्य च, प्रयोजकत्वात्, 'इह' इति धर्त-
न, तथाहि-यतोऽर्थक्रियाकरणस्वभावः, अतोऽर्थक्रियां
करोति, किमत्रानित्यत्वादिना ?, सत्यप्यस्मिन् सर्वतः सर्वो-

र्थक्रियाऽसिद्धेर्गति । तथा, तद्वैचित्र्येण—स्वभाववै-
चित्र्येण, परोदितदोषासिद्धेः क्रम—यौगपद्याभ्याम-
र्थक्रियाविरोध इति परादिनो दोषस्तदसिद्धेः । अ-
सिद्धिश्च, क्रम—यौगपद्यार्थक्रियाकरणस्वभावत्वात् । ततश्च
क्रमसाध्यं क्रमणं करोति, यौगपद्यसाध्यं यौगपद्येन । इति
न कश्चिद् दोषः, तथास्वभावत्वात् । तस्य च स्वभावस्य,
पर्यनुयोगायोगात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा
समानत्वात् ऊर्मिजननस्वभावत्वरिक्तलपितस्वभावस्यापि
पर्यनुयोगप्राप्तेः, इति—एवम्, समुद्रोर्मैरप्यभावापत्तेः, स-
मुद्रोर्मिकल्पस्याधिकृतो बुद्ध्याकारः समानबुद्ध्याकारः, स
यद्वयम्—उक्तनीत्या, न युज्यते. स्वसंवेदनसिद्धश्च प्रतिप्रमातुः
प्रमातारं प्रमातारं प्रति । अनः—अस्मात् कारणात् । यथाक्र-
निबन्धन एव—तथाविधसमानपरिणामनिबन्धन एव, इति
युक्तमभ्युपगन्तुम्, अन्यथैवमनभ्युपगमे, तदुच्छेदापत्तेः—स-
मानबुद्ध्याकारोच्छेदापत्तेः । इति—एवम्, तथाविधो वास्त-
वः, समानपरिणाम एव समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्त-
मिति निगमनम् ।

यद्येवम्, कथं क्वचित् तद्व्यतिरेकेणाप्यस्य प्रवृत्तिः ? ।
ननु चास्येत्युक्तम्, वस्तुनिबन्धनस्य तद्व्यतिरेकेण कदा-
चिदप्यप्रवृत्तेः, तथातद्दर्शनस्य च तदामाविषयत्वेनावि-
रोधात्, अन्यथा प्रत्यक्षस्याप्यविषयत्वापत्तिः । इति
समानपरिणाम एव सामान्यम् ।

यद्येवमित्यादि । यद्येवम्, कथं क्वचित्—प्रधाने—श्वरादि-
कार्यत्वादौ, तद्व्यतिरेकेणापि—प्रधाने—श्वरादिकार्यत्वव्यतिरे-
केणापि, अस्यति—प्रक्रमात् समानबुद्धि-शब्दद्वयस्य, प्र-
वृत्तिर्भवतीति यथाक्रं प्रागिति । एतदाशङ्क्याह—नान्वित्या-
दि । ननु च 'अस्य' इत्युक्तम् । कथमित्याह—वस्तुनिबन्ध-
नस्य समानबुद्धिशब्दद्वयस्य, तद्व्यतिरेकेण—वस्तुव्यतिरे-
केण, कदाचिदप्यप्रवृत्तेर्घट-शरावादिष्वय हिमाङ्गारादि-
ष्वदर्शनादिति भावना । तथातद्दर्शनस्य च संकेतविप्रलम्भ-
द्वारेण समानबुद्धिशब्दद्वयदर्शनस्य च, प्रधाने—श्वरादि-
कार्यत्वादौ, तदाभासविषयत्वेन—समानबुद्धिशब्दद्वयाभास-
विषयत्वेन, अविरोधात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अ-
न्यथा एवमनभ्युपगमे, प्रत्यक्षस्यापि निर्विकल्पकस्य, किमि-
त्याह—अविषयत्वापत्तिः अधिगानेन तथाऽनुभवादेराधिकृत-
बुद्ध्याकारोऽपि भावात्, तस्य च निर्विषयत्वात्, न चैत-
देवम् । इति—एवम्, समानपरिणाम एव सामान्यमिति म-
हानिगमनम् ।

यतश्चैवम्, अतो न य एवासवेकस्मिन् विशेषे स एव वि-
शेषान्तरे । किं तर्हि ? । समानः । इति कुतः सामान्य-
वृत्तिविचारोदितभेदद्वयसमुत्थापराधावकाशः ? इति । न
चैवं सति परस्परविलक्षणत्वाद् विशेषाणां समानबुद्धि-
शब्दद्वयप्रवृत्त्यभावः, सत्यपि वैलक्षण्ये समानपरिणाम-
सामर्थ्यतः प्रवृत्तेः, असमानपरिणामनिबन्धना च विशे-
षबुद्धिरिह । इति यथादितबुद्धि-शब्दद्वयप्रवृत्तिः ।

तथा चोक्तम्—

“वस्तुन एव समानः, परिणामो यः स एव सामान्यम् ।
असमानस्तु विशेषो, वस्तुवेकमनेकरूपं तु ॥ १ ॥”

ततश्च तद् यत एव सामान्यरूपमत एव विशेषरूपम्,
समानपरिणामस्याऽसमानपरिणामाऽविनाभूतत्वात्, यत
एव च विशेषरूपमत एव सामान्यरूपम्, असमानपरि-
णामस्यापि समानपरिणामाविनाभावादिति । न चानयो-
र्विरोधः, अन्योऽन्यव्याप्तिव्यतिरेकेणोभयोरसत्त्वापत्तेः, उ-
भयोरपि स्वसंवेदनसिद्धत्वात्, संवेदनस्याभयरूपत्वात्
उभयरूपतायाश्च व्यवस्थापितत्वात् ।

यतश्चेत्यादि, यतश्चैवम्, अतो न य एवासौ समानपरिणामः
एकस्मिन् विशेषे घटादौ, स एव विशेषान्तरे शरावा-
दौ । किं तर्हि ? । समानः । इत्येवम्, कुतः सामान्यवृत्ति-
विचारोदितं तद्व्यतिरेकं च देशकान्तररूपं विकल्पद्वयमिति
विग्रहः, तत्समुत्थाय तऽपराधाच्च संशयप्रसङ्गादयस्तेषाम-
वकाशः कुतः ?—नैव, समानपरिणामस्य तादृक्लक्षणत्वादिति ।
न चैवमित्यादि । न चैवं सति, परस्परविलक्षणत्वाद् विशेषा-
णां घटशरावादीनाम्, समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्त्यभावः, हि-
माङ्गारादीनामिव । कुत इत्याह—सत्यपि वैलक्षण्ये समान-
परिणामसामर्थ्यतः प्रवृत्तेः कारणात्, समानबुद्धि-शब्द-
द्वयस्येति । व्यतिरेकमाह—असमानपरिणामनिबन्धना च वि-
शेषबुद्धिरिह, प्रक्रमे घटशरावादिबुद्धियत् । इति—एवम्,
यथादितबुद्धि-शब्दद्वयप्रवृत्तिः सामान्यबुद्धि-शब्दद्वयप्रवृत्ति-
रित्यर्थः । तथा चोक्तमिति अधिक्तार्थप्रसाधकं ज्ञापकमाह—
वस्तुन एव घटादेः समानः परिणामो यो मृदादिः, स एव
सामान्यम् । असमानस्तु विशेष ऊर्ध्वतादिः । वस्तुवेकमनेक-
रूपं तु सामान्यविशेषोभयरूपमपि तदनेकत्वेनाऽनेकरूपमि-
त्यर्थः । ततश्चेत्यादिना मूलपूर्वपक्षग्रन्थं परिहरति—ततश्च तद्
वस्तु घटादि, यत एव सामान्यरूपं मृदाद्यात्मकतया, अत
एव कारणात्, विशेषरूपमूर्ध्वादिरूपपक्षया । कुत इत्याह—
समानपरिणामस्य प्रस्तुतस्य, असमानपरिणामाविनाभूत-
त्वाद्—विशेषपरिणामाविनाभूतत्वादित्यर्थः । यत एव च का-
रणात्, विशेषरूपमूर्ध्वाद्यपक्षया, अत एव सामान्यरूपं
मृदाद्यात्मकतया । भावनामाह—असमानपरिणामस्यापि ऊ-
र्ध्वादिरूपस्य, समानपरिणामाविनाभावाद्—मृदादिपरिणा-
माविनाभावादिति । न चानयोः समानाऽसमानपरिणामयोः
विरोधः । कुत इत्याह—अन्योन्यव्याप्तिव्यतिरेकेण उभयोः
समानाऽसमानपरिणामयोः, असत्त्वापत्तेः । आपत्तिः प्राक्
प्रदर्शितैव; तथा, उभयोरपि स्वसंवेदनसिद्धत्वात् तथापि
अन एवाह—संवेदनस्याभयरूपत्वात् सामान्य-
विशेषाभयापक्षया, उभयरूपतायाश्च संवेदनस्य, व्यवस्था-
पितत्वाद्धः 'न चानयोर्विरोधः' इति क्रियायोगः ।

यच्चोक्तम्—'सामान्यविशेषोभयरूपत्वं मति वस्तुनः सक-
ललोकप्रसिद्धसंव्यवहारनियमोच्छेदप्रसङ्गः' इत्यादि । त-
दपि जिनमतानभिज्ञतासूचकमेव कवलम्, न पुनरिष्टार्थ-

प्रमाधकमिति । न हि 'मधुरक-लङ्घुकादिविशेषानर्थान्तरं सर्वथैकस्वभावमेकमनवयवं सामान्यम्' इत्यभिदधति जैनाः । अतः किमुच्यते—'न विषं विषमेव मोदकाद्यभिन्नसामान्याव्यतिरेकात्' इत्यादि ? किं तर्हि ? । समानपरिणामः । स च भेदाविनाभूतत्वाद् न य एव विषादभिन्नः स एव मोदकादिभ्यांऽपि, सर्वथा तदेकत्वे समानत्वायोगात् ।

यथाङ्गं पूर्वपक्षग्रन्थे, 'सामान्यविशेषोभयरूपत्वं सति, वस्तुना-घटादः, सकललोकप्रसिद्धसंख्यवहारनियमोच्छेदप्रसङ्गः' इत्यादि, तदपि, किमित्याह—जिनमतानभिज्ञतास्वकमेव केवलम्, न पुनरिष्टार्थप्रसाधकं वस्तुनूपपत्तिरिष्टार्थ इति न तत्प्रसाधकम् । कथमित्याह—न हीत्यादि । न यस्माद् मधुरक-लङ्घुकादिविशेषानर्थान्तरमभिन्नम्, सर्वथैकस्वभावमेकमनवयवं सामान्यमित्यभिदधति जैनाः—भणन्याहताः । अतः किमुच्यतेऽनभ्युपगतोपासलम्भप्रायम्, यदुत—'न विषं विषमेव, मोदकाद्याभिन्नसामान्याव्यतिरेकात्' इत्यादि ? किं तर्हि ? । समानपरिणामः सामान्यमित्यभिदधति जैना इति । स च समानपरिणामः, किमित्याह भेदाविनाभूतत्वात् कारणात्, न य एव विषादभिन्नः स एव मोदकादिभ्यांऽपि । कथं नेत्याह—सर्वथा तदेकत्वे समानपरिणामकत्वे, समानत्वायोगात् । न ह्येकं समानमिति भावना ।

स्यादेतत् समानपरिणामस्यापि प्रतिविशेषमन्यत्वादसमानपरिणामवत् तस्मावानुपपत्तिरिति । एतदप्ययुक्तम्, सत्यप्यन्यत्वे समानासमानपरिणामयोर्भिन्नस्वभावत्वात्, तथाहि—समानधिषणा—ध्वनिनिबन्धनस्वभावः समानपरिणामः, तथा विशिष्टबुद्ध्याभिधानजननस्वभावस्त्वितर इति यथाङ्गसंवेदनाभिधानसंवेद्याभिधेया एव च विषादय इति प्रतीतमेतत्, अन्यथा यथाङ्गसंवेदनाद्यभावप्रसङ्गात् । अतो यद्यपि द्वयमप्युभयरूपम्, तथापि विषार्थी विष एव प्रवर्तते, तद्विशेषपरिणामस्यैव तत्समानपरिणामाविनाभूतत्वात्, न तु मोदके, तत्समानपरिणामाविनाभावाभावात् तद्विशेषपरिणामस्येति । अतः प्रयासमात्रफला प्रवृत्तिनियमाच्छेदचोदनेति ।

स्यादन्तर्द्वयादि । स्यादेतद्, अथैवं मन्यसे, समानपरिणामस्यापि मृदाद्यात्मकस्य, प्रातिविशेषः—विशेषं विशेषं प्रति घट-शरायादिलक्षणम्, अस्यत्वात् कारणात्, असमानपरिणामवदिति निदर्शनम्, तस्मावानुपपत्तिः—समानपरिणामभावानुपपत्तिरिति । एतदाशङ्क्याह—एतदप्ययुक्तम् । कथमित्याह—सत्यप्यन्यत्वे समानपरिणामस्य प्रतिविशेषम् ; समाना—ऽसमानपरिणामयोरुक्तलक्षणयोः, भिन्नस्वभावत्वात् । भिन्नस्वभावत्वमेवाह—तथाहीत्यादिना । तथाहीत्युपप्रदर्शनं । समानधिषणा ध्वनिनिबन्धनस्वभावस्तुल्यबुद्धिशब्दहेतुस्वभावः, समानपरिणामः, यतः कलु घट-शरावादिषु 'मृद् मृद्' इत्यविशेषेण भवतो-धिषणा-ध्वनिः

तथा विशिष्टबुद्ध्याभिधानजननस्वभावस्त्वितरऽसमानपरिणामः, यतः कलु घटादिव्यव 'घटः शरावम्' इत्यादिविशेषेण भवतो बुद्ध्याभिधाने इति । एवमधिकृतो-दाख्यापित्या भावाथर्मभिधाय पूर्वपक्षोपन्यस्तभेदापक्षया प्रक्रान्तनिगमनायाह—यथाङ्गसंवेदनेत्यादि । यथाङ्गं च ते संवेदनाभिधानं च तयोः संवेद्याभिधेया इति विग्रहः, एवंभूता एव च विषाऽऽदयः, तथाहि—'सत् सत्' इति विषादयः संवेद्यन्ते, अभिधीयन्ते च, तथा 'विषमोदकः' इत्ययं चेति प्रतीतमेतत् । अन्यथा यथाङ्गसंवेदनाभिधानसंवेद्याभिधेयत्वाभावं, यथाङ्गसंवेदनाद्यभावप्रसङ्गात्, आदिशब्दाद्-यथाङ्गाभिधानग्रहः अतो यद्यपि द्वयमपि विषं मोदकमेति, उभयरूपं-सामान्यविशेषरूपम्, तथापि विषार्थी प्रमाता विष एव प्रवर्तते । कुत इत्याह—तद्विशेषपरिणामस्यैव-विषविशेषपरिणामस्यैव, तत्समानपरिणामाविनाभूतत्वाद्—विषसमानपरिणामाविनाभूतत्वात्, न तु मोदके—न पुनर्मोदके । कुत इत्याह—तत्समानपरिणामाविनाभावाभावात्-मोदकसमानपरिणामाविनाभावाभावात्, तद्विशेषपरिणामस्येति विषविशेषपरिणामस्येति । अत उक्तन्यायात्, प्रयासमात्रफला प्रवृत्तिनियमाच्छेदचोदना पूर्वपक्षसंबन्धनीति ।

एतेन 'विषं भक्षिते मोदकोऽपि भक्षितः स्यात्' इत्याद्यापि प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम्, तुल्ययोगक्षेमत्वादिति । यथापरिणाम्युक्तम्—'सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः' इत्यादि । तदपि कूटनटनृत्तभिवाविभावितानुष्ठानं न विदुषां मनोहरमित्यपकर्णयितव्यम्, वस्तुतः प्रदत्तोत्तरत्वात्-सामान्यविशेषरूपस्य वस्तुतः सम्यक्व्यवस्थापितत्वात् ।

एतेनेत्यादि, एतेनानन्तरोद्दिनेन ग्रन्थेन, 'विषं भक्षिते मोदकोऽपि भक्षितः स्यात्' इत्यपि पूर्वपक्षोक्तं प्रतीक्षितमवगन्तव्यम्, तुल्ययोगक्षेमत्वादिति । यथापरिणाम्युक्तम्—'सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः' इत्यादि । तदपि कूटनटनृत्तमिदं निदर्शनम्, अविभावितानुष्ठानं दर्शनभावाथपरिज्ञानशून्यत्वेन, न विदुषां मनोहरमिति कृत्वा, अपकर्णयितव्यं-न श्रान्तव्यम् । कुत इत्याह—वस्तुतः प्रदत्तोत्तरत्वात् । तथा, सामान्यविशेषरूपस्य वस्तुतः सम्यक्व्यवस्थापितत्वात् । अने० ३ अधि० ।

सामर्थ्य-सामर्थ्यं न० । समर्थस्य भावः सामर्थ्यम् । धीर्ये, आ० म० १ अ० । बले, आ० १ अ० १६ अ० । 'वेङ्क सक्ती सामर्थ्यं नि य जोगस्स हवेति पञ्जाया ।' आ० सू० १ अ० । बले ति वा वीरिय ति वा सामर्थ्यं ति वा एगङ्गा । नि० सू० ११ उ० । आ० सू० । धीर्येणापि धीर्यस्य सामर्थ्यं समर्थशब्दा वा युक्तं ब्राह्मकः धीर्ययुक्त इत्यर्थः । नि० सू० २ उ० । साधुव्यसनपरिवाणबले, पञ्ज० २ विष० । पर्यालोचने, व्य० ६ उ० पञ्जा० । समर्थजोग-सामर्थ्ययोग-पुं० । शास्त्रोक्तं क्षणकश्रेणीद्वितीये अपूर्वकरणभाविनि योगं, पो० १५ विष० । शास्त्रीयेऽतिशक्तौ योगं, आ० ११ आ० । ('जोग' शब्दं चतुर्थभागे १६२७ पृष्ठं व्याख्यातमेतत् ।)

सामर्थ्यजोगया-सामर्थ्ययोग्यता-स्त्री० । सामानफलसाधकत्वरूपेण सामर्थ्येन योग्यतायाम्, पो० १२ विष० ।

सामपाय-श्यामपाद-पुं० । कस्मिन्निदाधार्ये, कर्म०४ कर्म० ।
सामपुन्वग-सामपूर्वक-त्रि० । प्रमोत्पादकवचनपुरस्सरे दा-
नादौ, पञ्चा० ६ विध० ।

साममुही-श्याममुखी-स्त्री० । श्यामलकान्तिमुखा स्त्रियाम्,
आ० प्र० १ अ० ।

सामय-प्रतीक्ष-धा० । “ प्रतीक्षेः सामय-विहीर-विरमा-
लाः ” ॥ ८ । ४ । १६३ ॥ इति प्रतीक्षन्तः सामयादेशः । साम-
यइ । प्रतीक्षन्ते । प्रा० ४ पाद ।

सामलय-श्यामलक-पुं० । वनस्पतिविशेषः, जी०३ प्रति०४ अचि० ।
सामलया-श्यामलता-स्त्री० । प्रियङ्गुलतायाम्, आ० १ ध्रु०
१७ अ० । प्रका० । पि० । जं० ।

सामलि-शान्मलि-स्त्री० । समरनामके वृक्षविशेषः, सूत्र० १ ध्रु०
६ अ० । जी० । आचा० । स्था० । तं० । “ सामलियौ इषणानि-
चियच्छंडिया ” शाल्मली वृक्षविशेषः । स च प्रतीत एव तस्य
वाण्डं-फलं तद्वत् छेदिता अपि अतिशयेन नमिताः शाल्म-
लीवाण्डघननिचतच्छेदिताः । जी०३ प्रति०४ अचि० । तं० ।

सामलेर-शाबलेय-पुं० । शबलाया गौरपत्यं, अनु० ।

सामवस-श्यामवर्ण-त्रि० । श्यामले, प्रव० २६ द्वार ।

सामवय-सामवेद-पुं० । गानप्रतिषेधे वेदे, उक्त० २२ अ० ।

सामहस्ति(ण्) -श्यामहस्तिन्-पुं० । अमणस्य भगवतो महा-
वीरस्य स्वनामख्यातऽनगारं, म० १० श० ४ उ० । (अत्रत्या
ग्रन्थना ‘तायत्तीसग’ शब्दे चतुर्थभागे २२२४ पृष्ठं गता ।)

सामा-श्यामा-स्त्री० । ‘ शयाः सः ’ ॥ ८ । १ । २६ ॥ इति शस्य
सः । प्रा० । “ अघा म-न-याम् ” ॥ ८ । २ । ७ ॥ इति यलुग्वा ।
प्रा० । षोडशवार्षिक्यां, श्यामवर्ण्यां वा स्त्रियाम्, ‘सामा-
गायइ महुरं’ । स्था० ७ ठा० ३ उ० । अनु० । शकलाक-
पालस्य साममहाराजस्याग्रमहिष्याम्, स्था० ४ ठा० १
उ० । रात्री, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । सिन्धुदत्तपुत्र्यां ब्रह्म-
दत्तचक्रिभार्यायाम्, उक्त० १३ अ० । अनु० । प्रियङ्गुवल्ली-
विशेषः, प्रका० १ पद । आ० । विमलस्य प्रयादशतीर्थकरस्य
मातरि, स० । प्रव० । सम्भवस्य जिनस्य प्रवर्तिन्याम्,
स० । आच० । ति० । ती० । प्रव० । सुप्रतिष्ठिते नगरे सिंह-
सनस्य राज्ञा भार्यायाम्, स्था० १० ठा० ३ उ० । आचा० ।
श्रीपद्मप्रभस्य अच्युतापरनाम्न्यां शासनव्याम्, सा च
श्यामवर्णा नरवाहना चतुर्भुजा वरदवाणान्वितवस्त्रिकर-
हया कामुकाभययुतवामपाणिद्वया च । प्रव० २७ द्वार ।

सामाहय-सामायिक-न० । रागद्वेषविरहितः समस्तस्य प्र-
तिक्षणमपूर्वापूर्वकमनिर्जराहंतुभूताया विशुद्धराया-लाभः
समायः स एव सामायिकम् । विश० । ‘ सामायिकम् ’ इति
समाना-ज्ञानदर्शनचारित्र्याणां आयः-समायः, समाय
एव सामायिकं, विनयादिपाठात् स्वार्थे ठक् । आह-समय-
शब्दस्तत्र पठ्यते तत्कथं समायं प्रत्ययः?, उच्यते-‘ एक-
देशविकृतमनन्ययद्भवती ’ ति न्यायात्, तच्च सावद्ययोग-
विरतिरूपं, ततश्च सर्वमन्येतच्चारित्रम् अविशेषतः सामा-
यिकम् । आच० १ अ० । (सम्मावाय’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
अस्यैकार्थिकान्युक्तानि) (‘ संजम ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
किं नाम सामायिकमिति किञ्चिदुक्तम् ।)

विषयसूचना-

- (१) सामायिकस्वरूपम् ।
- (२) सामायिकलक्षणम् ।
- (३) समभावः सामायिकम् ।
- (४) भावकस्य सामायिककरणविधिः ।
- (५) कृतसामायिकः भावकः साधुगिर्व भवति ।
- (६) सामायिकाध्ययननिर्युक्तिनिरूपणम् ।
- (७) सामायिकाध्ययनस्थानुयांगद्वारनिरूपणम् ।
- (८) सामायिकं पुरं कतिद्वारमित्याशङ्क्य निर्दिष्टदृष्टा-
न्तस्थोपनयः ।
- (९) सामायिकं उपक्रमादिद्वारणि ।
- (१०) प्रथमाध्ययनस्य सामायिकत्वम् ।
- (११) कापक्रमे सामायिकमवतरति ।
- (१२) प्रमाणेन ज्ञानगुणे सामायिकावतारनिरूपणम् ।
- (१३) आत्मागमानन्तरागमपरस्पररागमभेदताऽपि लोको-
त्तरागमस्त्रिविधः, तत्र क सामायिकमवतरति ।
- (१४) नयप्रमाणे न सामायिकमवतरति ।
- (१५) आसीत् पूर्वं सामायिकस्य नयस्त्ववतारः ।
- (१६) संख्याप्रमाणे सामायिकमवतरति न वा ? ।
- (१७) सामायिकाध्ययनं स्वसमयवक्रव्यतानियतम् ।
- (१८) सामायिकाध्ययनस्यार्थाधिकारः ।
- (१९) सामायिकमवतारः ।
- (२०) अथानुगमलक्षणं तृतीयमनुयोगद्वारं संबन्धोपदर्श-
नपूर्वकं निरूपितम् ।
- (२१) नामनिष्पन्नं निक्षेपमभिधित्सुरध्ययनस्य विशेषना-
मनिक्षेपः ।
- (२२) अत्राक्षेपपरिहारौ ।
- (२३) सूत्रालापकनिक्षेपस्यावसरप्रतिपादनम् ।
- (२४) चतुर्विधस्य सामायिकस्य क्रियाकारकभेदपर्यायैः
शब्दार्थकथनम् ।
- (२५) भुतसामायिकनिरूपणप्रदर्शनम् ।
- (२६) सर्वविरतिसामायिकनिरूपणप्रदर्शनम् ।
- (२७) चतुर्विधसामायिकनिरूपणम् ।
- (२८) सामायिकोदाहरणे कथानकम् ।
- (२९) द्विविधसामायिकस्वरूपनिरूपणम् ।
- (३०) सामायिकस्य द्वारसंग्रहः ।
- (३१) तत्रांशशाब्दद्वारप्ररूपणा ।
- (३२) कुतः सामायिकं निर्गममत्राक्षेपपरिहारौ ।
- (३३) मूलद्वारनयैः सहामीपां भेदप्रतिपादनम् ।
- (३४) विस्तरार्थं भाष्यम् ।
- (३५) कस्य जीवस्य किं सामायिकम् ।
- (३६) गृहस्थसामायिकमपि परलोकार्थिना कार्यम् ।
- (३७) कतिविधं सामायिकम् ।
- (३८) भुतसामायिकभेदकथनम् ।
- (३९) सम्यक्त्वादिसामायिकभेदनिरूपणम् ।
- (४०) कतिमान्तरं सामायिकम् ।
- (४१) किं सामायिकमिति निरूपणार्थं द्वारगाथात्रयम् ।
- (४२) ऊर्ध्वलोकादिक्षेत्रमहीकृत्य सम्यक्त्वादिसामायि-

कानां लाभादिभावनिरूपणम् ।

- (४३) कस्यां दिशि किं सामायिकम् ।
- (४४) वक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथाप्रस्तावना ।
- (४५) कालद्वारनिरूपणम् ।
- (४६) गतिद्वारम् ।
- (४७) मिश्रशब्दभाषार्थः, व्यवहारनिश्चयनयमताधिकारश्च ।
- (४८) आहारकपर्याप्तकद्वारम् ।
- (४९) सुसज्जन्मद्वारद्वयनिरूपणम् ।
- (५०) स्थितिद्वारनिरूपणम् ।
- (५१) वेद-संज्ञा-कषायद्वारत्रयप्रतिपादनम् ।
- (५२) आयुर्ज्ञानद्वारद्वयनिरूपणम् ।
- (५३) योगोपयोगशरीरद्वारत्रयनिरूपणम् ।
- (५४) कथं पुनरौपशमिकसम्यक्त्वं जीवस्याभ्युपगन्तव्यम् ।
- (५५) कथं पुनरस्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभेऽवस्थितपरिणामत्वम् ।
- (५६) 'आगलिष्वचउक्तं' इत्यादिगाथाख्याख्या ।
- (५७) संस्थानादिद्वारत्रयम् ।
- (५८) लक्ष्याद्वारनिरूपणम् ।
- (५९) परिणामद्वारप्रतिपादनम् ।
- (६०) वेदनासमुद्धान्तकर्मद्वारद्वयम् ।
- (६१) निर्वेष्टनोद्घर्तनद्वारद्वयम् ।
- (६२) आश्वक्कण्डारनिरूपणम् ।
- (६३) अलङ्कारशयनाऽऽसनस्थानचङ्क्रमणद्वारकदम्बकव्याख्यानम् ।
- (६४) परस्यातिप्रेर्यनिपुणत्वमवलोक्य सूरिकृताऽतिनिपुणत्वेन तत्प्रतिविधानं प्रतिपादितम् ।
- (६५) मानुषत्वं लब्धेऽपि एतैः कारणैः दुर्लभं सामायिकमनुकम्पादिभिरवाप्यते ।
- (६६) किं कारणं तीर्थकरः सामायिकं भाषन् ।
- (६७) गणधराः केन कारणेन सामायिकध्वरणं कुर्वन्ति । कियच्चिरमिति कालद्वारम् ।
- (६८) श्रुतवर्जसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपक्षप्रतिपत्तित-श्रुतसामायिकस्य च निरूपणम् ।
- (६९) यस्य नयस्य यत्सामायिकं मोक्षमार्गत्वेनानुमते तद्दर्शनस्वरूपमनुमतद्वारम् ।
- (७०) कस्माज्जीव एव सामायिकं प्राप्नोति नाजीवादिः ।
- (७१) एकस्मिन्नपि महाव्रतादिकं चारित्रसामायिकं निर्युक्तिरुतः साक्षात् सर्वद्रव्यापयोगदर्शनम् ।
- (७२) द्वितीयस्य द्रव्यार्थिकनयस्याभिप्रायनिर्देशनम् ।
- (७३) सामायिकस्य वैशेषिकलक्षणं प्रतिपादनम् ।
- (७४) सामायिकपदव्याख्यानं सूत्रम् ।
- (७५) विनयद्वारप्रतिपादनम् ।
- (७६) खालनाप्रतिपादनम् ।
- (७७) आद्य-भवजीवितयाविवर्णनम् ।
- (७८) आलोचनादीनि सामायिकवत एव भवन्ति ।
- (७९) प्रकीर्णकवार्ता ।

(१) सामायिकस्वरूपमाह—

सामाहय छेय परिहा-र सुहृम महत्वाय देस जय अजया ।
चकलु अचकलु आही, केवल दंसण अखागारा ॥ १२ ॥

समानां-ज्ञानदर्शनचारित्राणामाद्यो लाभः समायः समाय एव सामायिकं विनयादः ॥ ७१ ॥ १६६ ॥ आकृतिगणत्वादिकणप्रत्ययः यद्वा समो रागद्वेषविप्रमुक्तो यः सर्वभूतान्यात्मवत्पश्यति, आ-यो लाभः प्राप्तिरिति पर्यायाः समस्यायः समायः । समो हि प्र-तिक्षणमपूर्वज्ञानदर्शनचरणपर्यायेभवाटवीभ्रमणसंकलशयि-च्छेदकैर्निरूपमसुखहंतुभिरधःकृतचिन्तामणिकामधनुकल्प-द्रुमोपमैर्युज्यते, समाय एव सामायिकं मूलगुणानामाधार-भूतं सर्वसावद्यविरतिकरं चारित्रम् । यदाह वाचकमुच्यः—
“सामायिकं गुणानां—माधारः खमिव सर्वभावानाम् । न हि सामायिकहीना—भरणादिगुणान्विता येन ॥ १ ॥ तस्मा-ज्जगात् भगवान्, सामायिकमव निरूपमोपायम् । शरीरमा-नसान—कदुःखनाशस्य मोक्षस्य ॥ २ ॥ ” यद्यपि च सर्वमपि चारित्रमविशेषतः सामायिकं तथापि छेदादिविशेषैर्विशिष्य-माणमर्थतः शब्दान्तरतश्च नानात्वं भजत । प्रथमं पुनरवि-शेषणान् सामान्यशब्द एवावर्तित्वं “सामायिकमिति” । त-च्च द्विधा इत्यं, यावत्कथिकं च । तत्रैतद्वयम्—यावद्व्यक्ते-शान्तरत्वात् स्वल्पकालम्, तच्च प्रथमचरमनीर्थकरतीर्थं भर-तैरवतेषु यावदद्यापि शैलकस्य महाव्रतानि नारोप्यन्ते ताव-द्विष्यम् । आत्मनः कथां यावददास्ते तथावत्कथं यावज्जीव-मित्यर्थः । यावत्कथमेव यावत्कथिकम्, एतच्च भरतैरवते-षु प्रथमचरमवर्जमध्यमद्वविंशतितीर्थकरतीर्थान्तर्गतसाधूनां महाविदेहतीर्थकरमुनीनां आवसेयम्, तेषामुपस्थापनाया अभवात् । कर्म० ४ कर्म० । आ० म० ।

“सद्वमिणं सामाहयं, छेयाद्विभेसियं पुण विभिनं ।

अविसेसियसामहयं, ठियमिह सामन्नसन्नाय ॥ १ ॥

सावज्जजोगविरह, स्ति तत्थ सामाहयं बुद्धा तं च ।

इत्तरमावकहं ति य, पढमं पढमंऽतिमज्जणं ॥ २ ॥

तिग्गेषु अणारोयिय-वयस्स सेहस्स धेवकालीयं ।

सेसाणमावकहियं, तिग्गेषु विदेहयाणं च ॥ ३ ॥ ”

ननु चैतद्वयमपि सामायिकं करोमि-भद्रे ! सामायिकं याव-ज्जीवमि' त्येवं यावदायुरायुहीतं, तत् उत्थापनाकाले तत्परि-त्यजतः कथं न प्रतिज्ञालोपः । “ननु जावज्जीवाय, इति-रियं पि गहियं सुयं तस्स । होइ पइणालोवो, जहाऽऽव-कहियं सुयं तस्स ॥ १ ॥ ”

उच्यते-ननु प्रागेवोक्तं यत् सर्वमेवेदं चारित्रमविशेषतः सा-मायिकं, सर्वत्रापि सर्वसावद्ययोगविरतिसङ्गावात्, केवलं छेदादिविशुद्धिविशेषैर्विशिष्यमाणमर्थतः शब्दान्तरतश्च ना-नात्वं भजत ततो यथा यावत्कथिकं सामायिकं—छेदो-पस्थापनं वा परमविशुद्धिविशेषरूपसूक्ष्मसंपरायादि चारि-त्रावाप्तौ न भङ्गमास्कन्दति तथैतद्वयमपि सामायिकं विशुद्धि-विशेषरूपछेदोपस्थापनावाप्तौ नैव भङ्गं प्राप्नोति । यदि हि प्र-ज्या परित्यज्यते तर्हि तद्भङ्ग आपद्यते, न तु तस्यैव विशुद्धिवि-शेषावाप्तौ । उक्तं च—“ननु भणियं सव्वे विय, सामहयमिणं

विस्तृष्टो भिन्नः । सावाज्जविरहमइयं, को वयसापो विस्तृ-
कीय ॥ उल्लिख्यमतो भंगो, जो पुण तं विव करेइ सुख-
यरं । सज्जामेत्तविसिद्धं, सुद्धमं पि व तस्स को भंगो
॥ २ ॥ " पं० सं० १ द्वा० । आब० । सर्वसावधपरित्यागनि-
रवध्यासंवनरूपे व्रतविशेषे, ध० २० २ अधि० ।

(२) सामयिकमाह—

सामाहयं नाम, सावज्जोगपरिवज्जणं—निरवज्जोगव-
डिसेवणं च ।

“सिक्खा दुविहा गाहा, उववायठिई गई कसाया य ।
बंधंता वेयंता, पडिवज्जा इक्कमे पंच ॥ १ ॥

सामाहयस्मि उ कए, समणो इव सावज्जो इवइ जम्हा ।
एएण कारखेणं, बहुसो सामाहयं कुआ ॥ २ ॥

सब्बं ति भाणिऊणं, विरई खलु जस्स सच्चिया नत्थि ।
सो सव्वविरइवाई, चुकइ देमं च सब्बं च ॥ ३ ॥ ”

सामाहयस्स समणोवयस्स इमे पञ्च अइयारा जा-
णियव्वा न समायरियव्वा, तं जहा—मणदुप्पणिहाणे वइ-
दुप्पणिहाणे कायदुप्पणिहाणे सामाहयस्स सइ अकरण-
या सामाहयस्स अखवट्टियस्स करणया ॥ ६ ॥

समा—रागद्वेषवियुक्तो यः सर्वभूतान्यात्मवत् पश्यति,
आयो लाभः प्राप्तिर्गति पर्यायाः, समस्यायः समायः, स-
माः हि प्रतिकूलमपूर्वैर्ज्ञानदर्शनचरणपर्यायैर्निरुपमसुखहं-
तुमिरधःकृतचिन्तामणिकल्पद्रुमापमैर्युज्यते, स एव समा-
यः प्रयोजनमस्य क्रियानुष्ठानस्येति सामायिकं, सामाय ए-
व सामायिकम् । नामशब्दाऽलङ्कारार्थः, अवचं—गर्हितं पापं,
सहावधेन सावधः योगो—व्यापारः कायिकादिस्तस्य परि-
वर्जनं—परित्यागः कालावधिनेति गम्यते । तत्र मा भूत् सा-
वधयोगपरिवर्जनमात्रमपापव्यापारासेवनशून्यमित्यन आह-
निरवधयोगप्रतिसेवनं चेति, अत्र सावधयोगपरिवर्जनव-
ज्जिरवधयोगप्रतिसेवनेऽप्यहर्निशं यच्चः कार्यं इति दर्शनार्थ-
म् । अशब्दः परिवर्जनप्रतिसेवनक्रियाव्यस्य तुल्यकस्तोद्भा-
वनार्थः । आब० ६ अ० । आर्त्तसौप्रच्यानपरिहारेण धर्मध्या-
नकरणेन शुद्धमित्रकाञ्चनादिषु समतायाम्, ध० । आनु० ।
सूत्र० । ध० ।

(३) तत्राद्यं शिक्षापदव्रतमाह—

सावधकर्ममुक्तस्य, दुर्ध्यानरहितस्य च ।

समभावो मुहूर्तं तद्—व्रतं सामायिकाह्वयम् ॥ ३७ ॥

सावधम्—वाचिकं कायिकं च कर्म, तेन मुक्तस्य तथा
दुर्ध्यानम्—आर्त्तसौप्रकृतं तेन रहितस्य प्राणिनः मनोवा-
क्यायचक्षुपरिहारं विना सामायिकं न भवतीति विशेषण-
द्वयं तादृशस्य मुहूर्तं षट्द्वयकालं यावत् योऽसौ स-
मभावो—रागद्वेषदेतुषु मध्यस्थभावस्तत् सामायिकाह्वयं व्र-
तं ह्वयम् । ध० २ अधि० ।

उपदेशान्तरमाह—

उवणीयतरस्स ताइणो,

भयमाणस्स विविकमासणं ।

सामाहयमाहु तस्म जं,

जो अप्पाणमएण दंसए ॥ १७ ॥

उप—सामीप्येन नीतः—प्रापितो ज्ञानादावत्मा येन स तथा
अनिशयेनोपनीत उपनीततरस्तस्य, तथा तायिनः—
परात्मोपकारिणः त्रायिणो वा—सम्यक्पालकस्य, तथा भ-
जमानस्य—संवमानस्य विविक्तम्—स्त्रीपशुपण्डकविवर्जितम्,
आस्यने—स्थायते यस्मिन्निति तदासनं—वसत्यादि, तस्यैव-
भूतस्य मुनेः सामायिकम् समभावरूपं सामायिकादिवा-
रित्रमाहुः सर्वज्ञाः, यद्—यस्मात् ततश्चारित्रिणा प्राण्य-
वास्थतस्वभावेन भाव्यम्, यश्चात्मानं भये—परीवर्णापसर्ग-
जनिने न दर्शयेत्—तद्गीर्तनं भयं तस्य सामायिकमाहुरि-
ति सम्बन्धनीयम् । सूत्र० १ भु० २ अ० ।

(४) भावकस्य सामायिककरणविधिः—

सामाहयं सावण कथं कायव्वं ति ?, इह सावणो दुषिहो-
इहिपत्तो, अणिहिपत्तो या जो सो अणिहिपत्तो सो केतियघरे
साधुसमीपे वा घरे वा पोसधसालाए वा जत्थ वा बिस-
मति अरुद्धं वा निव्वावाणे सव्वत्थं करेति तत्थ, व-
उत्तु ठाणेतु णियमा कायव्वं । केतियघरे साधुमूले पोस-
धसालाए घरे आवासनं करेत्तो स्ति, तत्थ जति सधुस-
णांसं कंठेति तत्थ का विधी ?, जति परं परमयं नत्थि
जति वि य कणइ समं विवादे लुत्थि जति कस्सइ ए
घरेइ मा तेण अंघ्रियंघ्रियं कज्जिहिति, जति य धा-
रणं वददूण व गेहइति मा णिज्जिहिति, जति वाचारं
ए वाधारेति, तांघे घरे चेव सामायिकं कानूणं वण्णति ।
पंचसमिञ्जा तिगुत्तो इरियाउवजुत्त जहा साहु भासाए
सावज्जं परिहरंता पसणाए कट्टं लेट्टुं वा पडिलेहिउं प-
मज्जंतु एवं आदाणे खिक्खेवणे, कलसिंघाणे ए विगिंच-
ति, विगिंचंतो वा पडिलेहंति य पमज्जति य जत्थ चि-
हुति तत्थ वि गुत्तिरोधं करेति । एताए विधीए गत्ता नि-
विधेण लुमिषु साधुणां पच्छा सामाहयं करेति, ‘करेमि
भन्ते ! सामाहयं सावज्जं जोगं पच्छक्खामि दुषिधं निविधे-
ण जाव साधु पज्जुवासामि स्ति कानूणं । पच्छा इरिया-
वहियाए पडिक्कमति । पच्छा आलोपसा वंदति आयरि-
यादी जधा रानिणिया । पुणो वि गुरुं वंदित्ता पडिले-
हित्ता खिंघिटो पुच्छति पढति वा । एवं केतियाइएसु वि
जहा स गिहे पोसधसालाए वा आवासाए वा तत्थ ल-
खरि गमणं लुत्थि, जो इहिपत्तो (सो) सच्चिवहीए एति
तेण जणस्स उच्छाहो वि आदित्ता य साधुणो सुपुरि-
सपरिगगहेण, जति सो कयसामाहनो एति तांघे आसहत्थि-
मादिणा जणेण य अधिकरणं बहति, तांघे ए करेति । कय-
सामाहएण य पोदेहि आगीतव्वं तेण ए करेति, आगतां
साधुसमीपे करेति, जति सो सावज्जो तो ए कांइ उट्ठंति ।
अइ अहाभइओ ता आहितो होनु स्ति मण (एण) ति, ता-
ंघे पुक्करइयं आसणं कीरति, आयरिया उट्ठिता य अरुद्ध-
ति । तत्थ उट्ठनमणुट्ठेने दोसा विभासितव्वा ॥ पच्छा सो
इहिपत्तो सामाहयं करेइ अणेण विधिणा—‘ करेमि
भन्ते ! सामाहयं सावज्जं जोगं पच्छक्खामि दुषिधं
निविधेण जाव नियमं पज्जुवासामि ’ स्ति, एवं सामाहयं

काउं पडिक्कतो वंदिता पुच्छति, सो य किर सा-
माहयं कर्त्तता मउडं अयणेति कुडलाणि णाममुहं पुण्ण-
तंबालपावारगमादी वीसरति । एसा विधी सामाहयस्स ।”
आह-सावद्ययोगपरिवर्जनादिरूपत्वात् सामायिकस्य कृत-
सामायिकः भावको वस्तुतः साधुरेव, स कस्माद् इत्थं
सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानमेव न करोति त्रिविधं त्रिविधे-
नेति ? , अत्रोच्यते-सामान्येन सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यान-
स्यागारिणोऽसम्भवादारम्भेष्वनुमतेरव्यवच्छिन्नत्वात्, क-
नकादिषु चाऽऽत्मीयपरिग्रहादनिवृत्तेः, अन्यथा सामायि-
कात्तरकालमपि तद्विग्रहप्रसङ्गात्, साधुभावकयोश्च प्रप-
ञ्चेन भेदाभिधानात् । आ० ६ अ० । पं० व । पञ्चा० ।

(५) तथा चाह ग्रन्थकारः

मिक्षा दुविधा गाहा, उववात टिती गती कमाया य ।

बंधता वेदन्ता, पडिवजा इक्के पंच ॥ १ ॥

इह शिक्षाकृतः साधुभावकयोर्महान् विशेषः, सा च-
शिक्षा द्विधा-आसेवनाशिक्षा, ग्रहणाशिक्षा च । आसेवना-
प्रत्युपेक्षणादिक्रियारूपा, शिक्षा-अभ्यासः, तत्रासेवनाशि-
क्षाभिहितस्य सम्पूर्णमिव चक्रवालसामाचार्यं सदा पाल-
यति साधुः । भावकस्तु न तत्कालमपि सम्पूर्णमपेक्षा-
नादसम्भवाच्च । ग्रहणाशिक्षा पुनरधिकृत्य साधु सूत्रतोऽर्थ-
तश्च जघन्येनाष्टौ प्रवचनमात्रं उक्तएतस्तु बिन्दुस्मारपर्य-
न्तं गृह्णातीति, भावकस्तु सूत्रतोऽर्थतश्च जघन्येनाष्टौ प्रव-
चनमात्रं उक्तएतस्तु पञ्चजीविकायां यावदभयतोऽर्थत-
स्तु पिण्डैपणां यावत्, न तु तामपि सूत्रतां निर्विशेषा-
मर्थत इति सूत्रप्रामाण्याच्च विशेषः । तथा चोक्तम्—
“ सामाहयस्मि तु कते, समणो इव सावओ हवइ जम्हा ।
एतेण कारणेण, बहुसो सामाहयं कुज्जा ॥ १ ॥ ” इति,

गाथासूत्रं प्राग् व्याख्यातमेव, लेशतस्तु व्याख्यायते-सा-
मायिके प्रागुक्तपितृशब्दार्थे, तुशब्दोऽवधारणार्थः, सा-
मायिक एव कृतं न शेषकालं भ्रमण इव-साधुरिव भा-
वको भवति यस्मात्, एतेन कारणेन बहुशः-अनेकशः
सामायिकं कुर्यादित्यत्र भ्रमण इव चोक्तं न तु भ्रमण ए-
वेति, यथा समुद्र इव तडागः न तु समुद्र एवेत्यभिप्रा-
यः । तथाप्याने विशेषकः, साधुः सर्वार्थसिद्धे उत्पद्यते
भावकस्त्वयुते परमोपपानेन जघन्येन तु द्वावपि सौध-
मे पद्येति । तथा चोक्तम्—“ आध्रगाधितसामण-स्स सा-
धुणो सावगस्स उ जहणो । साधम्म उववातो, भण्णिओ
तेलोक्कइसीहि ॥ १ ॥ ” तथा स्थितिर्भेदिका, साधो-
रुक्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरेपमाणं जघन्या तु पल्या-
पमपृथक्त्वमिति भावकस्य तृक्कृष्टा द्वाविंशतिः सागा-
रोपमाणं जघन्या तु पल्यापममिति । तथा गति-
र्भेदिका, व्यवहारतः साधुः पञ्चस्वपि गच्छति, तथा
च कुण्टात्कुण्टी नरकं गतौ कुणालादृष्टान्तेनेति धृय-
ते, भावकस्तु चतसृषु न सिद्धगताविति । अन्ये च व्याच-
क्षते-साधुः सुरगतौ मोक्षे च, भावकस्तु चतसृष्वपि ।
तथा कषायाश्च विशेषकाः, साधुः कषायाद्यमाधित्य सं-
ज्यलनापेक्षया चतुस्त्रिंशत्कषायाद्यवानकषायाऽपि भवति
छद्मस्थीतगगादिः, भावकस्तु द्वादशकषायाद्यवान् अष्ट-

कषायादवांश्च भवति । यदा द्वादशकषायांस्तदाऽन-
न्तानुबन्धवर्जा गृह्यन्ते, एते आविरतस्य विज्ञेया इति । य-
दा त्वष्टकषायाद्यवान् तदा अनन्तानुबन्धि अप्रत्याख्यान-
कषायवर्जा इति; एते च विरताविरस्य । तथा बन्धश्च भे-
दकः, साधुर्मूलप्रकृत्यपेक्षया अष्टविधबन्धको वा सप्तवि-
धबन्धको वा पञ्चविधबन्धको वा एकविधबन्धको वा ।
उक्तं च—

“ सप्तविधबंधगा हुंति, पाणिणो आउवज्जगाणं तु ।

तह सुद्धमसंपगगा, छुब्बिहबंधा विणिहिद्धा ॥ १ ॥

मोहाउयवज्जाणं, पगडीणं ते उ बंधगा भणिया ।

उवसंतलीणमोहा, केवल्लिणो एगविधबंधा ॥ २ ॥

ते पुण दुसमयठितिय-स्स बंधगा ण पुण संपरागस्स ।

सेलेसीपडिवण्णा, अवंधगा होंति विज्ञेया ॥ ३ ॥ ”

भावकस्तु अष्टविधबन्धको वा सप्तविधबन्धको वा । तथा
वेदनाकृतो भेदः, साधुगणानां समानां चतसृणां वा प्रकृतीनां
वेदकः, भावकस्तु नियमादृष्टानामिति । तथा प्रतिपत्तिकृतो
विशेषः, साधुः पञ्च महाव्रतानि प्रतिपद्यते, भावकस्त्वै-
कमण्यतं द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च वा । अथवा-साधुः सकृ-
त् सामायिकं प्रतिपद्य सर्वकालं धारयति, भावकस्तु पुनः
पुनः प्रतिपद्यते इति । तथाऽतिक्रमां विशेषकः, साधुरेकव-
्रतातिक्रमं पञ्चव्रतानि क्रमः, भावकस्य पुनरेकस्यैव, पाठा-
न्तरे वा । किं च-इतरश्च सर्वशब्दं न प्रयुक्तं, मा भूद्दशविरते-
रप्यभाव इति । आह च—‘ सामाहयस्मि उ कए ’ ‘ सव्वं ति
भागिऊणं ’ गाहा, सर्वमित्यभिधाय-सर्वे सावद्य योगं
परित्यजामीत्यभिधाय विरतिः खलु यस्य सर्वा-निरवशेषा
नास्ति, अनुमतेर्नित्यप्रवृत्तत्वादिति भावना, स एवभूतः सर्व-
विरतिवारी ‘ बुद्धइ ’ सि-अशयति देशविरतिं सर्वविरतिं च
प्रत्यक्षमृषावादित्वादित्यभिप्रायः । पर्याये प्रसङ्गः । प्रकृते प्र-
स्तुम इदमपि च शिक्षापदमतमनिवाररहितमनुपालनीयमि-
त्यत-आह-‘ सामाहयस्स समणो ’ (गाहा) सामायिकस्य भ्रम-
णोपासकनामी पश्चात्तिचारा कालव्या न समाचरितव्याः,
तद्यथा-मनोदुष्प्राणिधानम् प्रणिधानं-प्रयोगः दुष्टे प्रणिधा-
नं दुष्प्रणिधानं मनसो दुष्प्रणिधानं मनोदुष्प्रणिधानम्,
कृतसामायिकस्य गृहसत्कृतिकर्तव्यता सुकृतदुष्कृतपरि-
चिन्तनमिति । उक्तं च—“ सामाहयं ति (तु) कानुं, धरवि-
न्तं जा तु चितये सज्जो । अट्ठवसइमुयगतो, निरत्थयं तस्स
सामहयं ॥ १ ॥ ” वाग्दुष्प्रणिधानं कृतसामायिकस्यासंभ-
निष्ठुगसावद्यवाक्यप्रयोग इति । उक्तं च—“ कडसामहओ
पुब्बं, बुद्धीए पेहिनूण भासज्जा । सइणिरवज्जं थयणं, अ-
एणइ सामाहयं ण भव ॥ २ ॥ ” कायदुष्प्रणिधानं कृत-
सामायिकस्याप्रत्युपेक्षितादिभूतलादीं करचरणादीनां देहा-
वयमानामनिभूतस्थापनमिति । उक्तं च—“ अणिरिक्किया
पमज्जिय, थंठिज्जं ठानमादिसेवेन्तो । हिंसाभावे विणसो,
कडसामहओ पमादाओ ॥ १ ॥ ” सामायिकस्य स्मृत्यक-
रणं सामायिकस्य सम्बन्धिनी या स्मरणा-स्मृतिः उप-
योगलक्षणा तस्या अकरणम्-अनासेवनमिति । एतदुक्तं भ-
वति-प्रबलप्रमादवान् नैव स्मरत्यस्यां वेलायां मया यस्सा-
मायिकं कर्त्तव्यं कृतं न कृतमिति वा । स्मृतिमूलं च

भीक्षसाधनानुष्ठानमिति । उक्तं च—“ लु सख्यं यमादधुना,
जो सामाहयं कदा तु कालम् । कनककर्तं वा तस्स तु,
कर्म पि विफलं तथे लेयं ॥ १ ॥ ” सामाहिकस्यानवस्थि-
तत्वे करणमवस्थितकरणम्, अनवस्थितमवस्थितकालं वा
करणमन्तरमेव त्यजति, यथा कर्माशब्दं वाऽनवस्थितं करो-
तीति । उक्तं च—“ कालं तत्कालं धिय, परं नि करोमि वा ज-
धिच्छाय । अथवद्विषं सामाहयं, ज्ञानादराता न तं सुखं ॥ ”
उक्तं सतिचारं प्रथमं शिक्षापदजनम् । आ० ६ अ० । ५० ।
पञ्चा० । (सामाहिके आकारा न सन्ति इति ‘ पञ्चकलाण ’
शब्दं पञ्चमभागे १०४ पृष्ठे गतम् ।) (आचकस्य सामाहि-
कानिमित्तविधिः ‘ अणुध्वय ’ शब्दं प्रथमभागे ४१७ पृष्ठे
गता ।) इह भावको द्विविधः—श्रद्धिप्राप्तः, अनुद्धिकश्च ।
योऽसाधनुद्धिकः स चैत्यगृहे साधुसमीपे वा गृहे
वा पौषधशालायां वा यत्र विभास्यति, निर्व्यापारो
वाऽऽस्तं, तत्र सर्वत्र तत्करोति, चतुर्षु स्थानेषु पुनर्निय-
मात्करोति, तद्यथा-चैत्यगृहे साधुसमीपे पौषधशालायां स्व-
गृहे वायव्यं कुर्वाणः । तत्र यदि साधुसमीपे करोति,
तदाऽयं विधिः—यदि परं परमं नास्ति, अथि केनापि
समं विधाता नास्ति, यदि कस्यापि द्रव्यं न भारयति
मा भूत्तकृता कर्मापकर्षिका, यदि च भारयकं द्रव्यं न
गृह्णाति मा भूद्भङ्गः, यदि च व्याहारं न करोति, तदा
स्वगृहे एव सामाहिकं कृत्या भवति । पञ्च सममर्तस्त्रिगु-
हः—ईयांयामुपयुक्तः, यथा साधुसमीपायां सावयं परिहरन्,
पण्णायां काष्ठं वा लेपुं वाऽनुज्ञाप्य प्रत्युपस्थ प्रमृज्य
च गृह्णन्, पञ्चमादानं निक्षेपे च, तथा केलिसिंघाणा-
दीन् विवेचयति, विवेचयंश्च स्थाण्डिलं प्रत्युपक्षते प्र-
मार्ष्टि च, यत्र तिष्ठति तत्रापि गुप्तिनिरोधं करोति । अने-
न विधिना गत्वा, त्रिविधेन साधुत्वा सामाहिकं करोति—
“ करोमि भंते ! सामाहयं सावयं जोगं पञ्चकलामि जाव
साह पञ्चुवासांमि दुविहं तिचिहेलं ” इत्याद्युक्तारणः ।
तत्र ईयांयधिकारः प्रतिफलमिति, पञ्चावालांय वन्दत आ-
चार्यदीनं यथारात्मिकतया, पुनरपि गुरुं वन्दित्वा प्रत्यु-
पस्थ निविष्टः पृच्छति वा पठति वा । एवं चैत्येवपि । यदा-
तु स्वगृहे पौषधशालायां वा तदा गमनं नास्ति । यः पुनः
श्रद्धिप्राप्तः स सर्वत्राऽऽपानि, तत्र जलस्थस्था भवति, आ-
कृतश्च साधवः सुपुरुषपरिग्रहेण भवति । यदि त्वसौ कृत-
सामाहिकं प्रति, तदाश्चद्वस्त्यादिभिरधिकरणं स्यात्तच्च न
वर्त्तत कर्तुमित्यसौ तत्र करोति । तथा कृतसामाहिकेन पा-
दाभ्यामन्वागतव्यमिति च तत्र करोति । तथा यद्यसौ आकृ-
स्तदा तं न काऽप्यभ्युत्तिष्ठति । अथ यदा भद्रकस्तदा पूजा-
कृता भवति त्वि पूर्वोक्ततमसर्वं क्रियते, आचार्याभ्यारिष-
ता वक्ष्यन्त । मोरथानानुष्ठानकृता दोषा भवन् । पञ्चावसा-
श्रद्धिप्राप्तभावकः सामाहिकं करोति । कथम्? “ करोमि भंते !
सामाहयं सावयं जोगं पञ्चकलामि दुविहं तिचिहेलं अथ
निधमं पञ्चुवासांमि ” इत्यादि । एवं सामाहिकं कृत्वा
प्रतिक्रान्ता वन्दित्वा पृच्छति वा पठति वा । स च किल
सामाहिकं कुर्वन् मुकुटं कुलकले नाममुद्रां वापनयति ।
मुष्णनस्त्रप्रधारणं च ध्युन्वज्जन्तीत्येव विधिः सामा-
हिकस्येति । पञ्चा० १ वि० । आ० । ५० । आ० ५० ।

(१) अथ सामाहिकाध्ययनमत्र व्याख्येयं तस्य बीनेके
अधिकारा अन्यत्र गतास्तानिह संस्मृत्यन् तत्र तत्राऽऽ-
गतान् दर्शयामि । सामाहिकनिर्युक्तिः । तत्र बोधोद्देशं निर्देश
इति न्यायात् प्रथमतोऽधिकृतावध्यकाध्ययनसामाहिका-
व्योपादातनिर्युक्तिमभिधिसुराह—

सामाहिकनिर्युक्तिं, बोधं उवर्णसिं गुरुजलेण ।

आयरियपरम्पर—लु आगयं आणुपुर्वीए ॥ ६७ ॥

सामाहिकस्य निर्युक्तिः सामाहिकनिर्युक्तिस्तं वक्ष्ये । कथं
भूनामित्याह—उप—सामीत्येन इतिना उपदेशिता तां केन? गु-
रुजनन तीर्थकरणधरत्वेणेन पुनरुपदेशनकालादारभ्य आ-
चार्यपारंपर्येणागतम् । स च परंपरको द्विधा—द्रव्यतो, भाव-
तश्च । तत्र द्रव्यपरंपरकः पुरुषपारंपर्येण इष्टकानामनय-
नम् । अत्र आसंमोहार्थं कथानकं गाथाधिरत्नसमाप्ती व-
क्ष्यामः । भावपरंपरकस्त्वयमेव उपोद्धाननिर्युक्तिराचार्यपारं-
पर्येणागतं । कथमाचार्यपारंपर्येणागतमिति चेदत आह—
आनुपूर्व्यो—परिपाठ्या, तद्यथा—जम्बूस्वामिना प्रभवेनानी-
ता ततोऽपि शय्यंभवादिभिरिति । अथवा—जिनगणधरभ्य
आरभ्य आचार्ये पारंपर्येणागतं पञ्चास्वकीयगुरुजननोप-
शितामिति । आ० म० १ अ० । आ० ।

(७) सामाहिकस्य अनुयांगद्वाराणि । सामाहिकाध्ययनस्य
चत्वारि द्वाराणि इत्याह—

अणुभोगद्वाराई, महापुरस्तेव तस्म चत्तारि ।

अणुभोगो ति तदर्थो, दाराई तस्म उ मुहाई ॥ ६०७ ॥

तस्य च—सामाहिकाध्ययनस्य महापुरस्य द्वाराणीव—वर्षा
येनुयांगद्वाराणि भवन्ति तत्रानुयांगः किमुच्यते? इत्याह—त-
र्थः—अध्ययनार्थः । आह—नन्वनुयांगो व्याख्यानमुच्यते, तत्
कथं तदेवाध्ययनार्थं उच्यते? । सत्यम्, किन्तु व्याख्यान-
ऽप्यध्ययनार्थः कथ्यते, अतोऽनन्वापचारात् तदपि तद्योच्यते
इत्यत्राहः । द्वाराणि पुनस्तत्प्रवेशमुक्तांति ।

अथैतामेव पुरकल्पनां द्वारकल्पनां चार्थवतीं वक्ष्ये आह—
अकयद्वारमनगरं, कएगद्वारं पि दुक्खसंचारं ।

चउमूलद्वारं पुण, सपडिद्वारं सुहाहिमं ॥ ६०८ ॥

अकृतद्वारं नगरं संततप्राकारवलयवेष्टितमनगरमेव भवति
जनप्रवेशनिर्गमाभावात् । तथा—कृतैकद्वारमपि हस्त्यश्वर
यजनसंकुलत्वाद् दुःखसंचारं जायते, कार्यातिपत्तये च
भवति । कृतचतुर्मुले प्रतोलीद्वारं तु सप्रतिद्वारं सुखार्थ-
मम्—सुखनिर्गमप्रवेशं भवति, कार्यानतिपत्तये च संपद्यते
इति ।

(८) तथा किम्? इत्याशङ्क्य निर्दिष्टद्वयान्तस्थोपनयमाह—

सामाहयमहपुरमवि, अकयद्वारं तेहगद्वारं वा ।

दुरहिगमं चउद्वारं, सपडिद्वारं सुहाहिगमं ॥ ६०९ ॥

एवं सामाहिकमहापुरमप्यर्थाधिगमोपायभूतद्वारशून्यमश-
क्याधिगमम्, कृतैकानुयांगद्वारमपि रुद्धेण द्वाधीयसा च
कालेनाधिगम्यते विहितसंप्रवेशपक्रमादिद्वारवस्तुष्वयं पुन-
रवस्थेनाऽऽरपीयसा च कालेनाधिगम्यते इति ।

(९) कानि पुनस्तान्यनुयांगद्वाराणि?, इत्याह—
तामीमाणि उवक्कम निकववाऽणुगमनयसनामाई ।

छ त्ति दु दु विगप्पाहं, पभयआऽण्णभेयाइ ॥ ६१० ॥

तानि-चेनान्यननुयोगद्वाराणि, तद्यथा-उपक्रमो वक्ष्यमाण-
भेदादिस्वरूपः, निक्षेपः-अनुगमः, नयश्चैतैर्नामभिः
सनामानि सामिधानानीति । पञ्चमं द्वारोपन्यासद्वारं स-
मामम् । अथ ' तदभय ' त्ति तद्भेदद्वारमाह- ' छुत्ती ' त्यादि
इह यथासङ्ख्यं संख्यन्धः उपक्रमः पञ्चाधिकरणः, निक्षेप-
स्त्रिभेदः, अनुगमो द्विभेदः, नयोऽपि द्विभेदः । प्रभेदतस्तु-
पक्रमादयोऽनकभेदाः । एषां च भेदप्रभेदानां स्वरूपं पुर-
स्ताद् विस्तरणं वक्ष्यते । इति षष्ठं तद्भेदद्वारम् । विशेषः ।

(१०) प्रथमाध्ययनस्य सामायिकत्वम्—

तस्य पदमं अज्झयणं सामाज्यं, तस्मिन् इमे चत्तारि
अणुभोगदारा भवन्ति, तं जहा-उवकम १, निक्खवे २,
अणुगमे ३, नए ४, (सू० ४६ ×) ।

तत्र-तेषु अनन्तरोद्दिष्टेषु पदसु अध्ययनेषु मध्ये प्रथम-
म्-आद्यम् अध्ययनं सामायिकम्, आद्युपन्यासश्चास्य नि-श-
पचरसादिगुणाधारत्वेन प्रधानमुक्तिकारणत्वात्, उक्तं
च—“ सामायिकं गुणाना-माधारः क्खमिच सर्वभावानाम् ।
न हि सामायिकहीना-अरसादिगुणान्विता येन ॥ १ ॥ त-
स्माज्जगद् भगवान्, सामायिकमेव निरुपमोपायम् । शा-
रीरमानसाने-कदुःखनाशस्य मोक्षस्य ॥ २ ॥ ” तत्र बो-
धादेरधिकम् अध्ययनं-प्रापणमध्ययनं प्रपञ्चतो वक्ष्यमाणशब्दा-
र्थे, सामायिकमित्यत्र यः सर्वभूतान्यात्मवत् पश्यति स
रागद्वेषवियुक्तः समः तस्याऽऽयः-प्रतिक्षणं ज्ञानादिगुणो-
त्कर्षप्राप्तिः समायः, समो हि-प्रतिक्षणमपूर्वैः ज्ञानदर्श-
नचरणपर्यायैर्भावाटवीभ्रमणहेतुसंकेतशेषचङ्कुकैर्निरुपमसु-
खहेतुभिः संयुज्यते, समायः प्रयोजनमस्याध्ययनस्य ज्ञा-
नक्रियात्ममुदायरूपस्येति सामायिकम्, समाय एव सामा-
यिकम्, तस्य सामायिकस्य, ' लमि ' ति वाक्यालङ्कारः, ' इमे '
त्ति-अमूनि-वक्ष्यमाणलक्षणानि चत्वार्यनुयोगद्वाराणि भ-
यन्ति, तत्राध्ययनार्थकथनविधायननुयोगः, द्वाराणीव द्वाराणि
महापुरस्स्येव सामायिकस्यानुयोगार्थं व्याख्यातार्थं द्वाराण्यनु-
योगद्वाराणि, अत्र नगरदृष्टान्तं वर्णयन्त्याचार्याः, यथा हि-अ-
कृतद्वारं नगरमनगरमेव भवति, निर्गमप्रवेशोपायाभावनीऽ-
र्नाधिगमनीयत्वात् । कृतैकद्विकादिद्वारमपि दुरधिगमं का-
र्यातिपत्तयं च भवति, चतुर्मुतद्वारं तु प्रतिद्वाराणुगतं सु-
खाधिगमं कार्यातिपत्तयं च सम्पद्यते, एवं सामायिकपु-
रमप्यर्थोधिगमोपायद्वारशून्यमशक्याधिगमं स्याद्, एका-
दिद्वारानुगतमपि दुरधिगमं भवेत्, सुप्रभेदचतुर्द्वारानुगतं
तु सुखाधिगमं भवति, अतः फलवत्तदधिगमार्थो द्वाराण्य-
सः कानि पुनस्तानीति तद्दर्शनार्थमाह— ' तद्यथे ' त्यादि ।
तत्रोपक्रमणम्-दूरस्थस्य वस्तुनस्तैः प्रतिपादनप्रकारैः
समीपमानीय निक्षेपयोग्यताकरणमुपक्रमः, उपक्रान्तं हि-
उपक्रमास्तर्गतभेदैर्विचारितं हि निक्षिप्यते नान्यथेति भावः ।
उपक्रम्यते वा-निक्षेपयोग्यं क्रियतेऽनेन गुरुवाग्योगेनपुन-
क्रमः । अथवा-उपक्रम्यते अस्मिन् शिष्यध्वजभावे सती-
त्युपक्रमः । अथवा-उपक्रम्यते अस्माद्विनीतविनेयविनया-
दित्युपक्रमः, विनयनाराधितो हि गुरुर्निक्षेपयोग्यं शास्त्रं करा-

तानि भावः, तदेवं करणाधिकरणापादानकारकैर्गुरुवाग्योगा-
दयोऽर्था भेदोक्ताः, यदि त्वेकाऽप्यस्यतरोऽर्थः करणादिका-
रकवाक्यत्वेन विवक्ष्यते तथापि न दोषः । एवं निक्षेपणं
शास्त्रादीनामस्थापनादिभेदैर्म्यसने-व्यवस्थापनं निक्षेपः, नि-
क्षिप्यते-नामादिभेदैर्व्यवस्थाप्यते अनेनास्मिन्नस्मादिति
वा निक्षेपः, वाक्यार्थविवक्षा तथैव । एवमनुगमनं-सूत्र-
स्यानुकूलमर्थकथनमनुगमः । अथवा-अनुगम्यते-व्याख्या-
यते सूत्रमनेनास्मिन्नस्मादिति वाऽनुगमः, वाक्यार्थविवक्षा
तथैव । एवं नयने नयो नीयते-परिच्छिद्यते अननास्मि-
न्नस्मादिति वा नयः, सर्वज्ञानन्तर्धर्माध्यासितं वस्तुन्यका-
शप्राहको बोध इत्यर्थः । अत्र चापक्रान्तमेव निक्षेपयोग्य-
तामानीतमेव निक्षिप्यते इत्युपक्रमानन्तरं निक्षेप उपन्य-
स्तः, नामादिभेदैर्निक्षिप्तमेव चानुगम्यते इति निक्षेपानन्त-
रमनुगमः, अनुगम्यमानमेव च नयैर्विचार्यते नान्यथेति तद-
नन्तरं नय इति यथोक्तक्रमोपन्यासः फलवानिति । अनु० ।

(११) कोपक्रमे सामायिकमवतरति । तत्र वद्वान्नि क्षायोप-
शमिके भावे सामायिकस्याध्ययनस्यावतार इति दर्शयन्नाह-

छविहनामे मावे, खच्चोवसमिए सुयं समोयरइ ।

जं सुयनाणावरणं-क्खञ्जोवसमजं तयं सच्चं ॥ ६४५ ॥

अनुयोगद्वाराध्ययने षड् नाम्न्यौदयिकादयः षड् भावाः
पठ्यन्ते । तत्र च क्षायोपशमिके भावे सर्वमप्याचार्यादि भु-
तं समवतरति यद्-यस्मात् सर्वमपि तत् भुतं धुनका-
नावरणकर्मक्षयापशमादेव जायते, नान्यतः, तस्मात् क्षा-
योपशमिक एव भावे समवतरति । अत्र इदं सामायिका-
ध्ययनमपि भुतविशेषरूपत्वात् क्षायोपशमिक एव भावे
समवतरति, नान्यत्रेत्यर्थादुक्तं भवति । इत्युक्तं संक्षेपतो नाम ।

(१२) साम्प्रतं प्रमाणमभिधत्तुराह-

दब्बाइचउब्भेयं, पमीयए जेण तं पमासं ति ।

इदमज्झयणं भावो-त्ति भावमाणे समोयरइ ॥ ६४६ ॥

ब्रह्म-संज्ञ-काल-भावभेदाच्चतुर्विधं प्रमेयम्, प्रमेयचानु-
बैध्याच्च प्रमाणमपि चतुर्विधम्-द्रव्यप्रमाणम्, संज्ञप्रमा-
णम्, कालप्रमाणम्, भावप्रमाणं चेति । द्रव्यादिकं चतु-
र्विधं प्रमेयं प्रमीयतेऽनेनति कृत्वा । तत्रेदं सामायिकाध्यय-
नं धृतज्ञानविशेषत्वेन जीवपर्यायत्वाज्जीवभावत्वाद् भाव-
प्रमाणे समवतरति । आह-ननु भावप्रमाणमपि त्रिविधम्
गुणप्रमाणम्, नयप्रमाणम्, संख्याप्रमाणं चेति । तत्र सा-
मायिकं क समवतरति ? इति । उच्यते-गुणप्रमाणे । ननु
गुणप्रमाणमपि द्विविधम्-जीवगुणप्रमाणम्, अजीवगुणप्र-
माणं च । तत्र सामायिकं क समवतरति ? इति । उच्यते-
जीवानन्यत्वेन जीवगुणप्रमाणे । ननु जीवगुणोऽपि त्रिवि-
धः-ज्ञानदर्शनचारित्र्यभेदात् । तत्र क सामायिकस्यावतारः ?
उच्यते-बोधात्मकत्वात् ज्ञानगुणे । ननु ज्ञानमपि प्रत्य-
क्षाऽनुमानोपमाना-ऽऽगमभेदाच्चतुर्विधम्, तत्र कदमवतर-
ति ? इति । उच्यते-आगमे । ननु सोऽपि लौकिक-ला-
कांतरभेदाद् द्विविधः । लोकोत्तरोऽपि सूत्रार्थोभयरूपत्वा-
त् त्रिविध एव तत् कदं समवतरति ? इति । उच्यते-सू-
त्रार्थोभयभेदात् त्रिविधोऽपि लोकोत्तर आगमे समवतरति,
तत्त्वभावात्-तत्स्वरूपत्वादिति ।

एतद्व्याह—

जीवाणां तत्त्वानां, जीवगुणो ब्रह्मभावश्चो नाथे ।

लोउत्तरसुत्तरां-भयागमे तस्म भावाश्चो ॥ ६४७ ॥

व्याख्यातार्थेव ।

(१३) आह-नन्वात्मागमानन्तरागमपरम्परागमभेदतोऽपि लोकोत्तरागमस्त्रिविधः तत् कथमवतरति ? इत्याशङ्क्याह-

सुयश्चो गणहारीश्च, तस्मिन्साणं तदाऽवसेसाणं ।

एवं अन्तर्गतं-परंरागमपमाणम् ॥ ६४८ ॥

अतथेष्ट उ तित्थंकर-गणहर-सेसाणमेवमेवेदं ।

यथा जीवगुणादिव्यवहारः, एवमात्मानन्तरागमपरम्परागमप्रमाणेऽप्यवतारो मन्तव्यः । कथम् ? इत्याह-सूत्रतो गणधराणांमिदमात्मागमः, तैरेव तत्सूत्रस्य निर्वर्तितत्वात्, अत आत्मन एव सकाशादागमनमस्येति कृत्वा । तच्छिष्याणां तु जम्बूत्वाद्यादीनां सामायिकसूत्रमनन्तरागमः, अनन्तरादेव गणधरादागमनमागमोऽस्येति हेतोः । तथाऽवसेशाणां प्रभवशस्येभवादीनामेतत् सूत्रं परंपरागमः सूरपरम्परयाऽऽगमनमागमोऽस्येति युक्तः । तदेवं सूत्रतो यथासंख्येन गणधरादीनामात्मागमादित्वयोजना कृता ॥ ६४८ ॥ अथैनान्येवमेवेदं सामायिकं यथासंख्येन तीर्थकरगणधरांषजम्बूप्रभृतीनामात्मागमानन्तरागमपरम्परागमत्वेन वक्रव्यापति ।

(१४) ननु नयनप्रमाणं समवतारोऽस्य भवति, न वा ? इत्याशङ्क्य गाथासाराधमाह—

मूढनयं ति संपद्, नयप्पमाणेऽवयारो से ॥ ६४९ ॥

‘मूढनयं सुयं कालियं, न नया समायरंति इह’ इति वचनाद् मूढनयं चिरन्तनमुनिभिः शिष्यव्यामोहभयाद् निषिद्धनयविचारं सम्प्रति श्रुतम्, अतो नयप्रमाणं नाऽस्यावतार इति ।

(१५) आह ननु कियतः कालादर्थान् कालिकभुतेन नयविचारो निषिद्धः ? इत्याह—

आसी पुरा सो नियञ्चो, अणुञ्चोगाणमपुहुत्तभाचमि ।

संपद् नत्थि पुहुत्त, होज व पुरिसं समासज ॥ ६५० ॥

पुरा-पूर्वं चरणकरणधर्मकथागणितद्रव्यानुयोगलक्षणानां चतुर्णामनुयोगानामपृथग्भावं प्रति सूत्रं चतुर्णामप्यवतारं स नयावतारो नियतो निश्चित आसीत् । साम्प्रतं पुनरनुयोगानां पृथक्त्वं-“कालियसुयं च इसिभा-सियाहं तदया य सूरपक्ष्मी । सव्वो य दिट्ठियाञ्चो, चउत्थञ्चो होह अणुञ्चोगो ॥ १ ॥” इति वचनात् पार्थक्येन व्यवस्थापने सति नास्त्यसौ नयावतारः । किं सर्वथा ? , न, इत्याह-भवेद्वा प्राक्पुरुषविशेषं समासाद्य कोऽपि कियानपीति । इदमुक्तं भवति-धीमदार्थरक्षितसूरीन् यावदेकस्मिन् सूत्रेऽनुयोगचतुष्टयव्याख्यानम्, नयविचारश्च विस्तरणाऽऽसीत् । नतश्च तैरेव धीमदार्थरक्षितसूरीभिर्विचारबाहुल्याद् मुञ्चतः शिष्यामवलोक्य स्वकारोऽप्यनुयोगाभेदेन व्यवस्थापिताः, तथा-कालिकभुते चरणकरणानुयोग एवं व्याख्येयः, उत्तराध्ययनादिषु धर्मकथानुयोगः, सूर्यप्रवृत्त्यादिषु

गणितानुयोगः, इष्टिवादे द्रव्यानुयोगः । नयविचारश्चाऽर्थाक प्रायो निषिद्धः । इति न सामायिकस्य प्रायो नयव्यवतार इति ।

(१६) सङ्ख्याप्रमाणं तर्ह्यवतरतीदं न वा ? इत्याह—

संख्यामाणे कालिय-सुयपरिमाणे परितपरिमाणं ।

सुयश्चो तदत्थञ्चो पुण, भणियं तमणं तपञ्चायं ॥ ६५१ ॥

संख्या नाम-स्थापना-द्रव्य-क्षेत्रकालौ-परम्य-परिमाण-भावभेदाऽनुयोगद्वारंस्वच्छा प्रोक्ता । तत्र संख्यामानं-सङ्ख्याप्रमाणे विचार्यमाणे कालिकभुतपरिमाणे एतदवतरति । तत्र कालिकभुतपरिमाणं द्विविधम्-सूत्रतः, अर्थतश्च । तत्र सूत्रतस्तु सामायिकाध्ययनं परीक्षं सङ्ख्यानांकारादि नियतपरिमाणम् । तस्य सामायिकस्यार्थस्तदर्थस्ततः पुनरनन्तरपार्यायत्वादनन्तरपरिमाणं भणितमिति । तदेवं प्रमाणमप्युक्तं संक्षेपतः ।

(१७) अथ वक्रव्यतामभिधित्सुगह—

समञ्चो जो सिद्धतो, सो सपरोभयगञ्चो तिविहभञ्चो ।

तत्थ इमं अज्झयणं, ससमयवत्तव्वया निययं ॥ ६५२ ॥

यः सिद्धान्तः स तावद् समय उच्यते । स च त्रिविधः स्वसमय-परसमयो-भयसमयभेदात् । अत एव वक्रव्यताऽनुयोगद्वारेषु त्रिविधा प्रोक्ता स्वसमयवक्रव्यता, परसमयवक्रव्यता, स्वपरोभयवक्रव्यता चेति । तत्रैवं सामायिकाध्ययनं स्वसमयवक्रव्यतानियतम् स्वसमयस्यैव प्रतिपाद्यमानत्वादिति ।

न केवलमिदमध्ययनम्, किन्तु सर्वाण्यप्यध्ययनानि स्व-

समयवक्रव्यतानियतान्येव । कुतः ? इत्याह—

परसमञ्चो उभयं वा, सम्महिट्ठिस्स मसमञ्चो जेणं ।

तो सव्वज्झयणहं, ससमयवत्तव्वनिययाहं ॥ ६५३ ॥

यतः परसमयः, उभयसमयो वा सम्यग्दृष्टेः स्वसमय एव, यथावार्द्धयविभागेन व्यवस्थापनात् । ततो यद्यपि केषुचिदध्ययनेषु पराभयसमयवक्रव्यताऽपि ध्रूयते, तथापि तानि सर्वाण्यपि स्वसमयवक्रव्यतानियतान्येव, सम्यग्दृष्टिपरिग्रहात्, एतच्च पूर्वमनेकशो भाषितमेवेति ।

किञ्च—

मिच्छत्तमयममूहं, सम्मत्तं जं च तदुवगारमि ।

वट्ठइ परसिद्धतो, तो तस्स तञ्चो समिद्धतो ॥ ६५४ ॥

मिथ्यात्वानामकान्तक्षणिकत्वा-ऽक्षणिकत्वार्थादिसौगता-दिमतानां यः समूहः-समुदायः स्यात्पदलाञ्छितः, स एव यस्मात् सम्यक्त्वं नाभ्यत् । यस्माच्च तस्य-स्वसमय-स्योपकारस्तदुपकारस्तस्मिन् वर्तने परसिद्धान्तः, परसिद्धान्तव्यावृत्त्यैव स्वसिद्धान्तमिदं असमञ्जसत्वात् त्वं परसिद्धान्तानां दृष्ट्वा स्वसिद्धान्ते स्थैर्यसिद्धयेति । नतस्तस्मात्तस्य सम्यग्दृष्टेस्तकः परसिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव । तदेवं सम्यग्दृष्टेः सर्वोऽपि विषयविभागेन स्थापितः स्वसिद्धान्त एव, इति सर्वाण्यप्यध्ययनानि स्वसमयवक्रव्यतानियतान्येवेति स्थितम् । तदेवमभिहितं वक्रव्यता ।

(१८) अथार्थाधिकारमभिधित्सुराह—

सावज्जो गविरहं, अज्झयणत्थाहिगार इह सो य ।

मस्य समुदायतयो, समसमयवत्त्वया देसो ॥६५५॥
इह सावर्थांगविरतिः—सामायिकाध्ययनस्यार्थाधिकारः,
स च समुदायार्थो भण्यत इति प्रागप्युक्तमेव । स एव च
स्वसमयवत्त्वयायाः सम्पूर्णाया एकदेशोऽभिधीयत इति ।
उक्तोऽर्थाधिकारः ।

(१६) अथ समवतारमभिधिसुराह—

अधुना य समेयसो, जेह समोयारिय पद्वारं ।

सामाहयै सोऽणुगमो, लाघवमो नो पुणो वसो ॥६५६॥

अधुना समवतारोऽवसरप्राप्तः । चकारो भिन्नकर्म, तद्य-
था—स च 'लाघवउ' ति—लाघवमाश्रित्य लाघवार्थमि-
त्यर्थः, अनुगतः पूर्वमेव गतः—अतिकान्तः पूर्वमेवाभिहि-
त इत्यर्थः । कथम् ? इत्याह—येन यस्मात् प्रतिहारं सा-
मायिकाध्ययने समवतारितमेव । ततो नेदानीं पुनरपि
समवतारो बाध्यः, तद्व्यापारस्याऽऽध्ययनसमवतार-
णालक्षणस्य प्रतिहारमनिष्ठितत्वात् । एतदुक्तं भव-
ति—अधुना बहु उपक्रमभेदः समवतारः प्रस्तु-
तः, स च लाघवार्थे सामायिकस्य प्रतिहारं समवता-
रितत्वात् पूर्वमेवाभिहितः, इति न पुनरप्युक्तं, यी-
वदकल्पमसङ्गम् इति । विंश० । आ० म० । आ० चू० ।

(२०) अधानुगमलक्षणं तृतीयमनुयोगद्वारं संस्वभापद-
क्षेपपूर्वकमाह—

संयममोहार्हणं, संनिक्षित्ताणमणुगमो कजो ।

सोऽणुगमो दुविगण्यो, नेमो निज्जुत्तिसुत्ताणं ॥६७१॥

ओघादीनां निक्षितानां सतां सांप्रतमनुगमस्तद्व्याख्या-
नरूपः कार्य इत्यानुगमस्यावसरः । स च द्विविधः निर्युक्त्य-
नुगमः, सूत्रानुगमश्च । त्वन्तोऽनुगमस्या च कर्त्ताविशिष्टं
व्यत्ययोक्तव्यम् । इत्येव च पुनर्द्वैतः—सूत्रानुगमः, निर्युक्त्य-
नुगमश्चेति । तथा कानुयोगद्वारंऽप्युक्तम्—“अणुगमे सुविहं
वक्षते, तं जहा—सुनाणुगमे, निज्जुत्तिसुत्ताणं च । नि-
ज्जुत्तिसुत्ताणमे तिक्खि वक्षते, तं जहा—निक्खेवनिज्जु-
त्तिसुत्ताणं, उव्वयायनिज्जुत्तिसुत्ताणं, सुत्ताणसिधानि-
ज्जुत्तिसुत्ताणं च ।” इति । विंश० ।

(२१) अथ नामनिर्णयं निक्षेपमभिधिसुरध्ययनस्य
विशेषणम तच्छिष्यं आह—

सामाहयं ति नामं, विसेसविहिं चउत्तिहं तं च ।

नामाहिरुचीणं, सुत्ताणसे इ तं बोच्छं ॥ ८६२ ॥

प्रस्तुताध्ययनस्य सामायिकमिति विशेषाविहितं नाम ।
वक्ष्ये चतुर्विधम् । कथम् ? इत्याह—नामाह—नामसामायि-
कम्, स्थानासामायिकम्, द्रव्यसामायिकम्, भावसामा-
यिकं चेति । एतद्व्यतिरिक्तपक्षतो वक्ष्येऽहम् । क ? इ-
त्याह—निरुक्तौ 'उहंसे तिहंसे य निगमे' इत्याद्युपादान-
निर्युक्तिगतगाथाद्वयपर्यन्ते 'भवागरिसफासणनिरुक्ती, इ-
ति यद् निर्युक्तिद्वारं तत्रार्थतोऽभिधास्य इत्यर्थः । यत्र वा-
निर्युक्त्यनुगमभेदकपायामेव सूत्ररूपशिकनिर्युक्ते वक्ष्ये इति ।

(२२) अत्राक्षेपपरिहारौ प्राह—

इह जह कीस निरुक्ते, तत्थ व भणियमिह भण्ण कीम ? ।

निक्खेवमिहमिहं, तस्स निरुक्तीणं वक्ष्णायं ॥६६३॥

आह—यद्यत्रापीदं चतुर्विधं विशेषनाम भवनीयत्वेना-
वसरमासीत्, तर्हि किमुच्यते—निरुक्त्यादौ वक्ष्ये ? । अथ न-
च वक्ष्यते, तर्ह्येव किमर्थमुच्यते ? । अत्रोच्यते—'निक्खे-
व' इत्यादि, इह नामादिनिक्षेपमात्रस्यैव भवनावसरः, स च
नामादिष्वानुविध्यभणनादुक्त एव, निरुक्तौ तु तदर्थो निरु-
पविष्यत इत्यदोषः ।

पुनरप्यन्यथाऽऽक्षिप्य परिहरति—

तो कीम पुणो सुचे, सुत्तालावो तमो न तत्तामं ।

इह उय्ण नामं नत्थं, तं वक्ष्णायं विरुक्तीणं ॥६६४॥

हन्त ! यदि निरुक्तौ सामायिकं व्याख्यायते, तर्हि 'करोमि
भदन्त ! सामायिकम्' इत्यादि किमिति पुनरपि सूत्रे व्या-
ख्यायते ? । नैवम्, यतः—सूत्रालापक एव तकोऽसौ
व्याख्यायते न पुनस्तन्नाम व्याख्यानम्, इह पुनर्नामादिभेदः
सामायिकनाम व्यस्तम् तच्च निरुक्तौ व्याख्यातम्, इति
विषयविभागात् सर्वं सुस्थमिति ।

पुनः प्रथमुक्त्याप्य परिहरति—

इह पुण कीस न भण्ण, जं निक्खेवो इमो स निज्जुत्ती ।

निज्जुत्ती वक्ष्णायं, निक्खेवो नासमेत्तं तु ॥६६५॥

नान्विहैव निक्षेपद्वारं किमिति न भण्यते—न व्याख्यायते—
सामायिकम्, येन निरुक्तौ व्याख्यायते ? । अत्रोच्यते—यद्-
यस्मादसौ निक्षेपः प्रस्तुतः, तत्र च प्रस्तुतं व्याख्यानस्य
कोऽवसरः ? । 'स निज्जुत्ति' ति—सा पुनर्ध्वयमाणा निर्युक्ति-
रुपाद्धातनिर्युक्तिद्वाररूपत्वाद् निर्युक्तिः । यदि नाम सा निर्युक्तिः
तथापि तत्र व्याख्यास्य किमायातम् ? इत्याह—'निज्जुत्तिव-
वक्ष्णायं' ति—निर्युक्तिरनुगमभेदत्वाद् व्याख्यात्मात्मिकैव भवति
अतो युक्तं तस्यां व्याख्यानम् । निक्षेपोऽपि तर्हि व्याख्या-
वरुणो भविष्यति, इत्याह—'निक्खेवो नासमेत्तं तु' ति—
निक्षेपस्तु नामादिन्यासमात्रात्मक एव वर्तते, न तु व्या-
ख्यानरूपः, अनुगमस्यैव तद्रूपत्वात् । अतः कोऽत्र निक्षेपे
व्याख्यानावसरः ? इति ।

पुनरपि परमतसाशङ्क्य प्रतिविधानुमाह—

नणु निज्जुत्ति अणुगमे, भणिया एसा वि नासनिज्जुत्ती ।

सवमियं निज्जुत्ती, इयं तु निक्खेवमिहसस्स ॥६६६॥

ननु यदि निर्युक्तावेव व्याख्यानमिष्यते भवति, तर्ह्य-
त्रापि इमो वयं यदुत—एषाऽपि निर्युक्त्यनुगमे म्यासनि-
र्युक्तिर्भविता, अयमपीह प्रस्तुतो निक्षेपो वक्ष्यमाणे नि-
र्युक्त्यनुगमे निक्षेपनिर्युक्तिवेन भविष्यत इत्यर्थः । इदमुक्तं
भवति—अनुगमो द्विविधो वक्ष्यते, तद्यथा—सूत्रानुगमः, नि-
र्युक्त्यनुगमश्च । निर्युक्त्यनुगमस्त्रिविधोऽभिधास्यते—निक्षेप-
निर्युक्त्यनुगमः, उपाद्धातनिर्युक्त्यनुगमः, सूत्ररूपशिकनिर्यु-
क्त्यनुगमश्चेति । यथा—“से किं तं निक्खेवनिज्जुत्तिसुत्ताणं ? ।
निक्खेवनिज्जुत्तिसुत्ताणं अणुगमे, वक्ष्णायं य” । एत-
दपि वक्ष्यते । तत्रार्थमर्थः—अत्रैव प्रागावश्यकसामायिका-
दिपदानां नाम-स्थापनादिनिक्षेपद्वारेण यद् व्याख्यातं कृ-
तम्, तेन निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमोऽनुगतः प्राक्तो-द्रष्टव्यः,
सूत्रालापकानां निक्षेपप्रस्तावे पुनर्वक्ष्यते च । तद्वचनेतेनैषा-
ऽपि निक्षेपो निक्षेपनिर्युक्तिवेनाऽनुगमे प्रकृत्यमाणोऽभिधा-

कथ्यते । अतः किमुच्यते—‘नेह व्याख्यानम्’ किन्तु-निरु-
क्तावय इति ? । तद्वचनमितिपुण्यं परस्य प्रथमवलोक्याऽऽद्यु-
पगमपुर्वकमुत्तरमाह—‘सकृच्च’ मित्यादि, ‘सत्यम्’ इत्य-
मपि प्रस्तुतनिक्षेपलक्षणा निर्युक्तिः, किन्त्वयं निक्षेपमात्रस्य
नामस्थापनादिनिक्षेपस्वरूपानिरूपणायैव, न विशेषार्थस्येत्य-
र्थः, निरुक्ता तु “सम्मदिष्टि अमोहो, सोही सम्भावदंसणं बो-
ही” इत्यादिना ग्रन्थेन शब्दार्थाविवचारः करिष्यत इति
भावः ।

अथवा—किमनेन बहुना प्रोक्तेन ? , अतिगहनं प्रकरणमि-
दम् , अतः संक्षिप्य विशेषविषयविभागतात्पर्यमुच्यते, त-
था चाह—

निकखेवे मित्तमिह वा, अत्थवियारो य नासजुत्तीए ।

सद्गमो य निरुत्ते, सुत्तप्फासम्मि सुत्तगमो ॥ ६६७ ॥

अथवा—इह निक्षेपद्वारे सामायिकस्य नामादिनिक्षेपमा-
त्रमेवाच्यते, तदर्थनिरूपणमात्रमेव च निक्षेपनिर्युक्तौ नि-
र्दिश्यते । नैरुक्तास्तु शब्दगतो विचार उपोद्धाननिर्युक्त्यन्त-
र्गते निर्युक्तिद्वारे—‘सम्मदिष्टि अमोहो’ इत्यादिना ग्रन्थेन
शब्दार्थाविवचारः करिष्यत इत्यर्थः । सूत्ररूपेण तु सूत्रगतो
विचारः सूत्रस्पर्शिक-निर्युक्तौ सूत्रालापद्वाराऽऽद्यातस्य सा-
मायिकस्यार्थाविवचारः कथ्यते, न तु सामायिकनाम इत्य-
र्थः । एवं विषयविभागनाऽवस्थानात् सर्वे समजसमिति ।
तद्वचनमिदितो नामनिष्पन्नोऽपि निक्षेपः ।

(२३) अथ सूत्रालापकनिक्षेपस्यावसरः, तत्राह—

जो सुत्तपयमासो, सो सुत्तालावयाण निकखेवो ।

इह पत्तलक्खणो सो, निकखप्पइ न पुण किं कजं ॥ ६६८ ॥

सुत्तं चेव न पावइ, इह सुत्तालावयाण कोऽवसरो ? ।

सुत्ताणुगमे काहिइ, तप्पासं लाघवनिमित्तं ॥ ६६९ ॥

‘करमि भन्ते ! सामाहयं’ इत्यादिसूत्रपदानां यो नाम-
स्थापनादिरूपेण न्यासः, स सूत्रालापकनिक्षेपः । स वेह
प्राप्तलक्षणः—प्राप्तावसर एव, न पुनर्निक्षिप्यते—न पुनः सू-
त्रालापकः, इदानीमव निक्षिप्यत इति भावः । किं कार्य-
कस्माद्धताः ? , इत्याह—सूत्रमेव तावदिदानीं न प्राप्नोति, अ-
तः सूत्रालापकानामिह निक्षेप कर्त्तव्यं काऽवसरः ? । इह-
सुक्तं भवति—सूत्रानुगम एव सूत्रमुच्चारयितव्यम् उच्चा-
रिते च सूत्रे तदालापकविभागः ; तद्विभागे च तन्निक्षे-
पः । अतः सूत्राभावात् कः सूत्रालापकानामिह निक्षेपेऽव-
सरः ? । तर्हि कदा तन्निक्षेपो विधेयः ? , इत्याह—सूत्रानु-
गमे प्राप्तं करिष्यात लाघवार्थं सूत्रिस्तादृशनिमित्तं ।

अथ पूर्वोपरासंबद्धनामाशङ्क्य परिहरति—

इह जइ पत्तो वि तमो, न नस्सए कीस भणए इहइ ।

दाइजइ सो निकखे—वमेत्तसामससो नवरं ॥ ६७० ॥

नन्विह प्राप्तावसरोऽपि यदि तकोऽसौ सूत्रालापकनि-
क्षेपो न न्यस्यते—न विधीयते, तर्ह्यत्र किमर्थं भण्यते—‘सू-
त्रालापकनिक्षेपश्च इत्येवं निक्षेपतृतीयभङ्गत्वेन किमर्थमि-
हापन्यस्यते ? , अनुगमेऽपि किमिति न भण्यते ? इति भा-
वः । सत्यम्, किन्त्वाधनिष्पन्नादिना निक्षेपेण सह निक्षे-

पमात्रसाम्यात् नवरं—केवलं दर्शयत एवाऽयमत्र, न तूप-
न्यस्यते, ग्रन्थगौरवभयात् । इति । धिशं० ।

(२४) चतुर्विधस्य सामायिकस्य क्रिया-कारकभेदप-
र्यायैः शब्दार्थकथनं निर्वचनं निरुक्तिः । तत्र सम्यक्त्व-
सामायिकनिरुक्तिमभिधित्सुगाह—

सम्मदिष्टि अमोहो, सोही सम्भावदंसणं बोही ।

अविवज्जमो सुदिट्ठी, एवमाई निरुत्ताई ॥ २७८४ ॥

सम्यग् इति—प्रशंसार्थः, दर्शनं दृष्टिः, सम्यग्—अविष-
रीता दृष्टिः सम्यग्दृष्टिः अर्थानाम्—इति गम्यते । मोहनं
मोहो विनयप्राहः, न मोहः अमोहः—अविनयप्राहः । शो-
धनं शुद्धिमिथ्यात्वमलापगमात् सम्यक्त्वं शुद्धिरुच्यते ।
सत्—जिनाभिहितं प्रवचनम्, तस्य भावः सङ्गायः, त-
स्य दर्शनम्—उपलम्भः, सङ्गावदर्शनम् । बोधनं बोधिर्गत्यौ-
णादिक इत् परमार्थबोधः । अतस्मिन्तदध्यवसायो विष-
ययो न विपर्ययोऽविपर्ययस्तस्याध्यवसाय इत्यर्थः । सुश-
ब्दः प्रशंसायाम्, शोभना दृष्टिः सुदृष्टिः । इत्येवमादीनि
सम्यग्दर्शवस्य निरुक्तानीति ।

(२५) भुतसामायिकनिरुक्तिप्रदर्शनायाह—

अक्खर सक्की सम्मं, साईयं खलु सपज्जवसियं च ।

ममियं अंगपविट्ठं, सत्त वि एए मपडिवक्खता ॥ २७८५ ॥

इयं च पीठे व्याख्यातत्वाद् न विव्रियते ।

देशविरतिसामायिकनिरुक्तिमाह—

विरयाविरई संबुड—ममंबुडे बालपंडिए चेव ।

देसिकदेसविरई, अणुधम्मोऽगारधम्मो य ॥ २७८६ ॥

विरमणं विरतम्, न विरतिरविरतः, विरतं चाविर-
तिश्च यस्यां निवृत्तौ सा विरताविरतिः । संबुतासंबुताः—
स्थगितास्थगिताः परित्यक्तापरित्यक्ताः सावयथागा यस्मि-
न् सामायिके तत् संबुताऽसंबुतम् । एवमुभयव्यवहारानु-
गतत्वाद् बालपण्डितम् । देशः प्राणानिपातादिः, एकदं-
शस्तु वृत्तच्छेदनादिस्तथाविरमणं—विरतिर्यस्यां निवृत्तौ सा
देशकदेशविरतिः । बृहत्साधुधर्मापेक्षयाऽणुः—अल्पो धर्मोऽ-
णुधर्मो देशविरतिलक्षणः । न गच्छन्तीत्यगा—वृत्तास्तैः कृ-
तमगारं—गृहम्, तद्योगादगारो गृहस्थस्तद्वर्त्मनि ।

(२६) सर्वविरतिसामायिकनिरुक्तिमुपदर्शयन्नाह—

सामाहयं समइयं, सम्मावाओ समाससंखेवो ।

अखवज्जं च परिआ, पच्चक्खणं च ते अट्ठा ॥ २७८७ ॥

समो राग—द्वेषरहितत्वाद् मध्यस्थः, अयनमयो गमन-
मित्यर्थः समस्यायः समायः स एव सायायिकमेकान्त-
प्रशमगमनमित्यर्थः । सामायिकमिति—‘सम’ इति सम्य-
कशब्दार्थे उपसर्गः, सम्यगयः समयः, सम्यग् दयापूर्व-
कं जीवेषु विषये गमनं, प्रवर्तनमित्यर्थः, समयोऽस्या-
स्तीति सामायिकम् । ‘सम्मावाउ’ ति—सम्यग्शब्देनेह रा-
गद्वेषविरह उच्यते, तेन तत्प्रधानो बाधो वदने सम्य-
ग्यानां रागादिविरहणं यथावद् वदनेमित्यर्थः । ‘समास’
ति—संशब्दः प्रशंसायाम्, असु क्षेपणं, शोभनमसने
संसारद् बहिर्जीवस्य जीवान् कर्मणा वा क्षेपणं समासः ।
अथवा,—संशब्दः सम्यगर्थः, सम्यगासः समासः । रागद्वे-

वरहिष्य समस्य वा आसः समासः । 'संखेवो' ति-
संक्षेपणं संक्षेपः सामायिकमुच्यते, महार्थस्यापि स्तोका-
क्षरत्वादस्येति । 'अणवजं' ति-अवयवं-पापं नास्तिअव-
यवस्तीत्यनवयवं सामायिकम् । 'परिण' ति-परितः-
समन्ताज्ज्ञानं पापपरित्यागेन परिष्ठा सामायिकम् । 'पञ्च-
कक्षाण' ति-प्रति हरणीयं वस्तु आख्यानं गुरुसाक्षिकं नि-
वृत्तिकथने प्रत्याख्यानम् । एतंऽष्टौ सामायिकपर्यायाः । इति
निर्युक्तिगाथाचतुष्टयार्थः । विशे० ।

'सामाहयं समस्य' इत्यादिचारित्रनिरुक्तेस्तु व्याख्यानं-
साक्षादेषाह—

राग-होसविरहिओ,समो ति अयणं अओति गमणं ति ।
समयागमो समाओ, स एव सामाहयं होइ ॥ २७६२ ॥
सम्ममओ समउ ति व, सम्मं गमणं ति सब्बभूएसु ।
सो जस्स तं समहयं,जम्मि य भेओवयारेण ॥ २७६३ ॥
रागाइरहो सम्मं, वयणं बाओऽभिहाणमुत्ति ति ।
रागाइरहियवाओ, सम्मावाओ ति सामहयं ॥ २७६४ ॥
अप्पक्खरं समासो, अहवाऽसोऽसण महासणं सच्चा ।
सम्मं ममस्स वासो, होइ समासो ति सामहयं ॥ २७६५ ॥
संखिवणं संखेवो, सो जं थावक्खरं महत्थं च ।
सामहयं संखेवो,चाइसपुव्वत्थपिंडो ति ॥ २७६५ ॥
पावमवजं मामा-हयं अपावं ति तो तदणवजं ।
पावमणं ति न जम्हा,वज्जिअइ तेण तदसेसं ॥ २७६७ ॥
पावपरिचायत्थं,परितो नाणं मया परिणण ति ।
पइवत्थुमिहक्खाणं,पच्चक्खाणं निवित्ति ति ॥ २७६८ ॥
विशे० ।

रागहोसविरहिओ,समो ति अयणं अओति गमणं ति ।
समगमणं ति समाओ, स एव सामाहयं नाम ॥ ३३७७ ॥
अहवा भवं समाए, निव्वत्तं तेण तम्मयं वा वि ।
जं तप्पओयणं वा, तेण व सामाहयं नेयं ॥ ३४७८ ॥
अहवा समाइ सम्म-त्तं नाण चरणाइं तेषु तेहि वा ।
अयणं अओ समाओ, स एव सामाहयं नाम । ३४७९ ।
अहवा समस्स आओ,गुणाण लाभो ति जो समाओ सो ।
अहवा समाणमाओ, नेओ सामाहयं नाम ३४८० ॥

प्रागपि निरुक्ताद्वारे प्रायश्चरितार्थाः, सुगमाश्चेति ।

अथवा—अन्यथा व्युत्पत्तिरित्याह—

अहवा सामं मिति, तत्थ अओ तेण होइ समाओ ।
अहवा सामस्साओ, लाभो सामाहयं नाम ॥ ३४८१ ॥
सम्ममओ वा समओ, सामाहयमुभयविद्धि भावाओ ।
अहवा सम्मस्साओ, लाभो सामाहयं होइ ॥ ३४८२ ॥
अथवा-सर्वजाविषु मैत्री-साम भण्यते, तत्र साम्नि अ-
यो-गमनम् साम्ना वाऽयो गमनं-वर्त्तनं सामायः । अथवा-
साम्नि आयो-लाभः सामायः स एव सामायिकं नामिति ।

अथवा-सम्यगर्थसंशब्दपूर्वकोऽयं धातुः, सम्यक् अयं-
वर्त्तनं समयः, समय एव स्वार्थिकं कर्मप्रत्ययोपादानाहु-
भयत्र वृद्धिभावाच्च सामायिकम् । अथवा—सम्यगायो-सा-
भः सामायः, स एव सामायिकम् । अथवा-समस्य भावः
साम्यम्, साम्यस्यायो निपातनात् सामायः, स एव सा-
मायिकमिति ।

अथवा-अन्यथा निरुक्तविधिरुच्यत इत्याह—

अहवा निरुक्तविहिणा, सामं सम्मं समं च जं तस्स ।

इकमप्यए पवेसण-मेयं सामाहयं नेयं ॥ ३४८३ ॥

अथवा-निरुक्तविधिना बहुव्युत्पत्तिकमतत् सामायिकं ज्ञे-
यं ज्ञातव्यमिति कथम्? इति । अत्रोच्यते—इकशब्दो दे-
शोपचनः क्वापि प्रवेशार्थे वर्त्तते । आत्मोपमया परेषां दुः-
खस्याकरणं सामह युज्यते तस्य साम्ने इकं यदात्मनि प्रवे-
शनम् नकारस्यायादेशनिपातनात्, तत् सामायिकम् । त-
था—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यस्य परस्परं बाजनं सम्य-
गिहोच्यते,निर्वाणसाधकत्वेन तच्चागस्यैव परमार्थतः सम्य-
ग्रूपत्वात्, तस्य सम्यग्दर्शनादिरूपस्य सम्यग्-इत्येतस्या-
त्मनि यत् इकं-प्रवेशनम् यकारादेशादेशनिपातने सकार-
स्य च दीर्घत्वे, तत् सामायिकम् । तथा—रागद्वेषमाध्य-
स्थ्यमात्मनः सर्वत्र तुल्यरूपेण वर्त्तनं सममुच्यते, तस्य स-
मस्यात्मनि यत् इकं-प्रवेशनम्, समशब्दादयागमे सकार-
स्य दीर्घत्वे तत् सामायिकमिति । विशे० । स्था० । आव० ।
आ० म० । आ० । आ० चू० । (सामायिकसंयमव्याख्या
'संजम' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गता) (" सामं समं ")
(१०३०) इत्यादिगाथया सामायिकशब्दस्यैकार्थिकानि
'साम' शब्देऽस्मिन्नेव भागे उक्तानि ।) (किरान्त
सामायिकानि मनुष्यादयः प्रतिपद्यन्ते इति 'समोसरण'
शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतम् ।) (दमदन्त उदाहरणकथा
'दमदन्त' शब्दे चतुर्थभागे २४२६ पृष्ठे गता ।)
सामायिकशब्दयोजना कैव द्रष्टव्या—इहाऽन्वयेष साक्ष
इकं निरुक्तनिपातनात् [यत् यल्लक्षणेनानुपपन्नं तत् सर्वं
निपातनात् निवृत्तिमिति] साक्षा नकारस्याऽऽय आदेशः,
ततश्च सामायिकम्, एवं समशब्दस्याऽऽयादेशः समस्य
वा आयः सामायः स एव सामायिकमिति, एवमन्यत्रापि
भाषना कार्येति कृतं प्रसङ्गम् ।

साम्प्रतं सामायिकपर्यायशब्दान् प्रतिपादयन्नाह—

समया सम्मत्त पस-त्थं संति सुविहिअ सुइं अनिदं च ।

अदुगुंअमगरिहिअं,अणवजमिमेऽवि एगट्ठा ॥ १०३३ ॥

व्याख्या—मिगदसिजैव । आह-अस्य निरुक्तादेव 'सामा-
हयं समस्य' मित्यादिना पर्यायशब्दः प्रतिपादिता एव त-
त् पुनः किमर्थमभिधानमिति?, उच्यते—एव पर्यायशब्द-
मात्रता, इह तु वाक्यान्तरेणार्थनिरूपणमिति, एवं प्रति-
माशब्दार्थभेदतोऽनन्ता गमा अनन्ताः पर्याया इति कैक-
स्य सूत्रस्येति ज्ञापितं भवति, अथवाऽसम्भोदार्थं तत्रास्मा-
दप्यभिधानमदुष्टमेव इत्यतः पर्योक्तम्—' इमेऽवि एगट्ठा ' ति
एतंऽपि तेऽप्येत्यर्थः ।

(नामनिष्पन्नसामायिकस्य चातुर्विधम् ' शिक्खेव ' शब्दे चातुर्थभागे २०२७ वृत्ते गतम् ।)

(२७) चातुर्विधं सामायिकम्

आमठवस्त्राभ्यो पुन्यं भस्मिभ्यो । दन्वसामाह वि-
सहेव , ० जाव से तं भविअसरीरवइरिचे दन्वसामाह । से किं तं
जाणयसरीरभविअसरीरवइरिचे दन्वसामाह ? , जाणय-
सरीरभविअसरीरवइरिचे दन्वसामाह पत्तेयपोत्थयलिहि-
वं । से तं जाणयसरीरभविअसरीरवइरिचे दन्वसामाह । से
तं शोआगमभ्यो दन्वसामाह । से तं दन्वसामाह ।
से किं तं भावसामाह ? , भावसामाह दुविहे पणत्ते, तं
जहा-आगमभ्यो अ, नोआगमभ्यो अ । से किं तं आगमभ्यो
भावसामाह ? , आगमभ्यो भावसामाह , जाणए
उवउत्ते । से तं आगमभ्यो भावसामाह । से किं
तं मोआगमभ्यो भावसामाह ? , नोआगमभ्यो भावसा-
माह "जस्स सामाणिभ्यो अप्पा, संजमे शिअमे तवं । तस्स
सामाहं होइ, इह केवलिभासिअं ॥१॥ जो समो सन्वभूएसु ,
तमेसु थावरेसु अ । तस्स सामाहं होइ, इह केवलिभासियं
॥२॥ " (अनु०) से तं नोआगमभ्यो भावसामाह । से तं
भावसामाह । (सू०-१५४ +)

' जस्स सामाणिभ्यो अप्पा ' इत्यादि, यस्य सत्त्वस्य सामा-
निका-संज्ञादित आत्मा सर्वकालं व्यापरात् क ?—संयमं
मूलगुणकं , नियमं—उत्तरगुणसमूहात्मके तपसि-अनश-
नादी तस्यैतत्प्रभृतस्य सामायिकं भवतीत्येतत्केवलिभाषि-
तमिति श्लोकार्थः । ' जो समो ' इत्यादि, यः समः सर्वत्र मैत्री-
आचारादयः सर्वभूतेषु-सर्वजीवेषु त्रसेषु स्थावरेषु च त-
स्य सामायिकं भवतीत्येतदपि केवलिभाषिम् , जीवेषु च
समस्त्वं संयमसंज्ञिभ्यप्रतिपादनापूर्वश्लोकेऽपि लभ्यते , किं
तु जीवदयामूलत्वाद्धर्मस्य तत्प्राधान्यरूपापनाय पृथगुपा-
दानमिति । (अनु०) इह च कर्माक्रियाकर्म
सामायिकाध्ययनं नोआगमतो भावसामायिकं भवत्येव ,
कार्माक्रियासमुदाये आगमस्यैकदेशवृत्तित्वात् , नाशब्द-
स्य च देशवचनत्वाद् , एवं च सति सामायि-
कवतः साधोरपीह नोआगमतो भावसामायिकत्वं—
नोपन्यासो न विरुध्यते, सामायिकतद्वतोरभेदोपचारादिति
भावः । नामनिष्पन्नो निष्पन्नः समाप्तः ।

(२८) एकदाहरणानि । सामायिके तावत्—

" इहान्ति भरतक्षेत्रे , नगरं इति शीर्षिकम् ।
सुवृत्तरङ्गमुक्तौषं , इति शीर्षिकविषयतम् ॥ १ ॥
दमदन्तः प्रभुस्तत्र , धरित्रीधवपुङ्गवः ।
यः सौन्दर्याय शौर्याय , विषमायुधदर्पहृत् ॥ २ ॥
इतः पुरं गजपुरं , यद् दृष्ट्वा मन्यते जनः ।
साक्षात् स्वर्ग एवायं , सासैवाग्यामिधाधिनी ॥ ३ ॥
राज्यं युधिष्ठिरस्तत्र , विधत्ते शक्यद्विधिः ।
चातुर्भिर्बान्धवैर्लोक-पालैरिव पुरस्कृतः ॥ ४ ॥

विषया इव जीवस्य , दमस्तस्य तेऽरवः ।

सोऽन्यदागाद्राजगृहं , जरासंधस्य सखिधौ ॥ ५ ॥

पाण्डवास्तेऽथ तद्देशे , मुमुषुः पुपुषुस्तथा ।

राजनीतिरियं राक्षां , बलवत्सु क्षलं बलम् ॥ ६ ॥

तदाकर्ण्य संसरम्भः , सर्वैरेव महाबलः ।

दमदन्तः क्षताराति—इति दन्तः समागमत् ॥ ७ ॥ "

आ० क० १ अ० । आ० सू० । (शेषा कथा ' समइय ' शब्दे-
ऽस्मिन्नेव भागे गता ।)

पुनः सामायिकस्यैव स्वरूपनिरूपणायाह—

समभावो सामाज्यं , तत्सकंचलसमुभित्तविसउ त्ति ।

शिरभिस्संगं चित्तं , उच्चियपवित्तिप्पहाणं च ॥ ५ ॥

समभावो मध्यस्थाव्यवसायः । सामायिकमुक्तनिर्वचनं भ-
वति । किंविषयोऽसौ समभाव इत्याह—तृणकाञ्चने प्रतीते
हेयापादयेऽजीवरूपं तदन्यद्वयोपादयाचतनवस्तूपलक्षणभू-
ते । शुभमित्रे च प्रतीते एवाप्रतिप्रतीतिनिबन्धनं संचेतनं त-
दन्यैवभूतवस्तूपलक्षणभूते; विषयो गोचरो यस्यासौ तृण-
काञ्चनशृङ्गमव्यापयः । इति वाक्यार्थसमाप्तिः । किमुक्तं भव-
ति ?—निरभिष्वङ्गं—रागद्वेषलक्षणाभिष्वङ्गवर्जितं चित्तं मनः
सामायिकं भवतीति प्रकृतम् । एवंविधमेव चित्तं सामा-
यिकमिति मन्यमाना बाह्यप्रवृत्तिर्मार्कज्जित्कर्त्री केचित्कल्प-
यन्ति, अतस्तच्छिद्यलक्षणार्थमाह—उचितप्रवृत्तिप्रधानं सचेष्टा-
सारम्, निरभिष्वङ्गं हि चित्तं सति प्राय उचितैव प्रवृत्तिर्जा-
यते, साभिष्वङ्गचित्तकार्यत्वाद्भाष्यतोऽनुचितप्रवृत्तः । इदं
चोक्तमेनेन ' चीतरागाणां परोपकारप्रवृत्तिर्न समभावं सामा-
यिकं बाधते ' इति । अशब्दः समुच्चयार्थः । इति गार्थाः ॥ ५ ॥
पञ्चा० ११ वि० ।

(२९) द्विविधं सामायिकम्—

सामाज्यचरित्तगुणप्पमाणो दुविहे पणत्ते, तं जहा-इत्त-
रिए य, आवकहि ए य । (सू० १४७×)

सामायिकं—पूर्वोक्तशब्दार्थं तच्च इत्वरं, यावत्कथिकं च ।
तत्रेत्वरम्—भाष्यपदेष्वान्तरत्वात् स्वरूपकालम्, तच्चाद्य-
क्षरमतीर्थकरकालयोरेव यावदद्यापि महाप्रतानि नाराप्य-
न्ते तावच्छिद्यस्य संभवति, आत्मनः कथां यावदास्ते तद्
यावत्कथं—यावज्जीवमित्यर्थः, यावत्कथमेव यावत्कथिकम् ।
यत्तच्च भरतैरावन्त्वाद्यक्षरमवजममतीर्थकरसाधूनां म-
हार्वावदेवतीर्थकरयतीनां च संभवति । अनु० । पं० सू० ।
तेषामुपस्थापनाया अभावत् । पञ्चा० ११ वि० ।

द्विविधं सामायिकम्—

दुविहे सामाह्य, पणत्ते, तं जहा-अगारसामाह्ये चैव,
अणमारसामाह्ये चैव । (सू० ८४×)

' दुविहं ' त्यादि समानां—ज्ञानादीनामायो-लाभः समायः
स एव सामायिकमिति तद् द्विविधम्—अगारवदनगरस्वा-
मिभेदाद् देशसर्वधिरतीत्यर्थः । स्था० २ डा० ३ उ० ।

(३०) सामायिकस्योद्देशादीनि द्वारानि वक्तव्यानि तत्रोपा-
द्यातदर्शनायाह—

उद्देसे १ निद्देसे २,

निगम ३ स्थिते य ४ काल ५ पुरिसे ६ अ ।

कारण ७ पृथय ८ लक्ष्य ६,

नए १० समोच्चारणा ११ ऽणुमह १२ ॥ ४० ॥

किं १३ कश्चिहं १४ कस्स १५ कहिं, १६,
केसु १७ कहं १८ केच्चिरं १९ इवइ कालं ।

कइ २० संतर २१ मविरहिअं २२ ,

भवा २३ ऽऽगरिस २४ फासण २५ निरुत्ती २६ ॥ १४१ ॥

उद्देशो वक्तव्यः, एवं सर्वेषु क्रिया योज्या । उद्देशनमुद्देशः-
सामाह्याभिधानप्रत्ययनमिति । निर्देशनं निर्देशः विशेषाभि-
धानं सामाहिकमिति २ । तथा निर्गमनं निर्गमः ३ । कुतोऽस्य
निर्गमनमिति वाच्यम्, क्षेत्रं वक्तव्यम् कस्मिन् क्षेत्रे ? ४ । का-
लो वक्तव्यः कस्मिन् काले ? ५ । पुरुषश्च वक्तव्यः कुतः पु-
रुषात् ? ६ । कारणं वक्तव्यं किं कारणं गौतमादयः भृ-
गवन्ति ? ७ । तथा प्रत्याययतीति प्रत्ययः स च वक्तव्यः, केन
प्रत्ययन भगवतेदमुपदिष्टम्? को वा गणधाराणां भवण इति ८ ।
तथा लक्षणं वक्तव्यं भजानादि ९ । तथा नया-नैगमादयः १० ।
तथा तेषामेव समवतरणं वक्तव्यं यत्र संभवति, वक्ष्यति
च-‘मूढणइयं सुयं कालियं तु’ इत्यादि ११ । अनुमतम् इति-
कस्य व्यवहारादेः किमनुमतं-सामाहिकमिति, वक्ष्यति-
‘नयसंजमो अणुमओ’ इत्यादि १२ । किं सामाहिकम्? ‘जीवो
गुणपडिक्खो’ इत्यादि वक्ष्यति १३ । कतिविधे सामाहिकम्?
‘सामाहयं च निर्वहं, सम्मत्तसुयं तद्वा चरित्तं च’ इ-
त्यादि प्रतिपादयिष्यते १४ । कस्य सामाहिकमिति, वक्ष्यति
‘जस्स सामाणिओ अप्पा’ इत्यादि १५ । क सामाहिकम्, क्षे-
त्रादाविति, वक्ष्यति-‘खत्तकालादिसिगतिभविष्य’ इत्यादि १६ ।
केषु सामाहिकमिति, सर्वद्रव्येषु वक्ष्यति-‘सव्वगतं स-
म्मत्तं सुप चरित्तेण पज्जवा सव्वे’ इत्यादि १७ । कथमवा-
प्यतं?, वक्ष्यति-‘माणुस्सखत्तजाइ’ इत्यादि १८ । कियच्चिरं
भवति? कालमिति, वक्ष्यति-‘सम्मत्तस्स सुयस्स य,
छायट्ठी सागरायमाइ डिती’ इत्यादि १९ कति इति किञ्चनतः
प्रातपद्यन्ते? पूर्वप्रतिपक्षा वेति वक्तव्यम्, वक्ष्यति च-‘स-
म्मत्तदेवमावग्या, पलियस्स असंखभागमिप्ता उ’ इत्यादि २० ।
सान्तरम् इति सह अन्तरेण वर्त्तत इति सान्तरम् किं
सान्तरं, निरन्तरं वा?, यदि सान्तरं किमन्तरं भवति?,
वक्ष्यति-‘कालमणेतं च सुते, अडापारियट्ठो य वेसूणो ।’
इत्यादि २१ । अविरहितम् इति अविरहितं कियन्तं कालं
प्रतिपद्यन्त इति, वक्ष्यति-‘सुतसम्मअगारीणं, आवलिया
संखभाग’ इत्यादि २२ । तथा भवा-इति कियतां भवानु-
त्कृष्टतः कल्पवाप्यन्ते ‘सम्मत्तदेसविरता, पलियस्स अ-
संखभागमिप्ता उ । अट्ट भवा उ चरित्तं’ इत्यादि २३ ।
आकर्षणमाकर्षः, एकानेकभेदेषु ग्रहणानीति भावार्थः
‘तिण्ह सहस्सपुहुत्तं, सयपुहुत्तं च होति विरईए ।
एगभेव आगारसा’ इत्यादि, २४ स्पर्शना वक्तव्या, कियन्ते-
त्र सामाहिकवन्तः स्पृशन्तीति, वक्ष्यति-‘सम्मत्तचरणसहि-
आ, सव्वं लोणं पुमे निव्वसेस्स’ इत्यादि २५ । निश्चिना उ-
क्तिनिरुक्तिर्यक्तव्या-‘सम्महिट्ठि अमोहो, सोही सव्मावदं-
सणं बोही ।’ इत्यादि, वक्ष्यति २६ । अयं तावद्वाधाद्वयसमु-
दायार्थः । अवयवार्थं तु प्रतिहारं प्रपञ्चन वक्ष्यामः । अत्र

कश्चिदाह-पूर्वमध्ययने सामाहिकं तस्यानुयोज्यतुष्ट-
यमुपन्यस्तम्, अतस्तदुपन्यास एव उद्देशनिर्देशादुक्तौ, त-
थौघनामनिष्पन्नानिषेपद्वये च, अतः पुनरनयोरभिधानम-
पुक्तमिति । अत्रोच्यते-तत्र हि अत्र द्वारद्वयोक्तयोरनागत-
ग्रहणं द्रव्यम्, अन्यथा तद्ग्रहणमन्तरं द्वारोपन्यासा-
दय एव न स्युः । अथवा-द्वारोपन्यासादिर्विहितयोस्त-
त्राभिधानमात्रमिह त्वर्थानुगमद्वाराधिकारं विधानतो ल-
क्षणतश्च व्याख्या क्रियत इति । आह-यद्येवं निर्गमो न
वक्तव्यः, तस्यागमद्वार एवाभिहितत्वात्, तथा च ‘आ-
त्मागम’ इत्याद्युक्तम्, ततश्च तीर्थकरगणधरभ्य एव निर्-
गममिति गम्यते इति । उच्यते-सत्यं किं तु इह तीर्थ-
करगणधराणामेव निर्गमोऽभिधीयते, कोऽसौ तीर्थकरो
गणधराश्चेति वक्ष्यते-वर्धमानो गौतमादयश्चेति । यथा च
तेभ्यो निर्गमं तथा क्षेत्रकालपुरुषकारणप्रत्ययविशिष्टमित्य-
तोऽदोष इति । आह-यद्येवं लक्षणं न वक्तव्यम् उप-
क्रम एव नामद्वारे क्षायोपशमिकभावेऽवतारितत्वात्, प्र-
माणद्वारे च जीवगुणप्रमाणे आगमे इति । उच्यते-तत्र नि-
र्देशमात्रत्वात्, इह तु प्रपञ्चतोऽभिधानाददोषः । अथवा-
तत्र श्रुतसामाहिकस्यैवाङ्गम्, इह तु चतुर्णामपि लक्षणा-
भिधानाददोषः । आह-नयाः प्रमाणद्वार एवाङ्गाः कि-
मिहोच्यन्ते?, स्वस्थाने च मूलद्वारे वक्ष्यमाणा एवेति । उ-
च्यते-प्रमाणद्वाराङ्गा एवैव व्याख्यायन्ते । अथवा-प्र-
माणद्वाराधिकारात्तत्र प्रमाणभावमात्रमुक्तम् इह तु स्व-
रूपावधारणमवतारो वाऽऽरभ्यते, एतं च सर्वं एव सा-
माहिकसमुदायार्थमात्रविषयाः प्रमाणोक्ता उपोद्घातोक्ताश्च
नयाः सूत्रविनियोगिनः, मूलद्वारोपन्यस्तनयास्तु सूत्रव्या-
ख्यापयोगिन एवेति । आह-प्रमाणद्वारे जीवगुणः सा-
माहिकं ज्ञानं चेति प्रतिपादितमेव, ततश्च किं सामाहि-
कमित्याशङ्कानुपपत्तिः । उच्यते-जीवगुणत्वे ज्ञानत्वे च
सत्यपि किं तज्जीव एव आहोस्विद् जीवादन्यादिति सं-
शयः तदुच्छिद्यत्यर्थमुपन्यासाददोषः । आह-नामद्वारे क्षा-
योपशमिकं सामाहिकमुक्तं तत्तदावतरणक्षयोपशमाल्लभ्यत
इति गम्यत एव, अतः कथं लभ्यत इत्यातिरिच्यते, न,
क्षयोपशमलाभस्यैवेह शेषाङ्गलाभविस्तनादिति । एवं यदुप-
क्रमनिषेपद्वारद्वयाभिहितमपि पुनः प्रतिपादयति अनु-
गमद्वारावसरे तद्वशेन निर्दिष्टनिमित्तप्रपञ्चव्याख्यानार्थमिति ।
आह-उपक्रमः प्रायः शास्त्रसमुद्धानार्थ उक्तः, अयमप्युपा-
क्षातः शास्त्रसमुद्धानप्रयोजन एवेति कोऽनयोर्भेदः?, उच्यते-
उपक्रमो ह्युद्देशमात्रनियतः, तदुद्दिष्टवस्तुप्रबोधनफलस्तु प्राय-
णोपाक्षातः अर्थानुगमत्वात् इत्यलं विस्तरेण प्रकृतमुच्यते ।

तत्रोद्देशद्वारावयवार्थप्रतिपादनार्थमाह-

नामं ठवणा दधिण, खेत्ते काले समासे उद्देसे ।

उद्देसुद्देसम्मि अ, भावम्मि अ होइ अट्टमओ ॥ १४२ ॥

तत्र नामोद्देशः-यस्य जीवादेरुद्देश इति नाम क्रियते, नाम्नो
वा उद्देशः नामोद्देशः स्थापनाद्देशः-स्थापनाभिधानम् । उद्देश-
न्यासो वा, द्रव्ये इति द्रव्यविषय उद्देशो द्रव्योद्देशः, स च आ-
गमनो आगमकशरीरेतरव्यतिरिक्तः द्रव्यस्य द्रव्येण द्रव्ये
वा उद्देशो द्रव्योद्देशः, द्रव्यस्य-द्रव्यमिदमिति, द्रव्येण-

द्रव्यपातिरयमिति , द्रव्य-सिंहासने राजा , चूने कोलिलः , गिरौ मयूर इति । एवं क्षेत्रविषयोद्देशोऽपि वक्तव्यः , एवं कालविषयोऽपीति । ' समासः-संक्षेपस्तद्विषय उद्देशः समासोद्देशः , स च अङ्गश्रुतस्कन्धाध्ययनेषु द्रष्टव्यः । तत्र अङ्गसमासोद्देशः-अङ्गम् , अङ्गी तदध्ययता तदर्थज्ञ इत्येवमन्यत्रापि योजना कार्या । उद्देशः-अध्ययनविशेषः तस्य उद्देश उद्देशोद्देशः , तद्विषयश्च उद्देश इति , स चोद्देशोद्देशोऽभिधीयते-उद्देशवान् तदध्ययता तदर्थज्ञा भवति । भावविषयश्च भवति उद्देशः अप्रमक इति , स आर्य-भावः भार्याभावश्चो वेति गार्थः । आच० १ अ० ।

(३१) उद्देशादीनि द्वाराणि । अथ प्रेरकः प्राह—

दारोवन्नामाहसु, निक्खेवे ओहनाम निप्फमे ।

उद्देशो निद्देशो, भणियं इह किं पुण्णगहणं ॥ ६७६ ॥

आह-नन्वसावावश्यकशास्त्रस्य प्रथममध्ययनं सामायिकम् , तस्य च चत्वार्यनुयागद्वाराणि , इत्यादिना द्वारापण्यासादिषु प्रक्रमेषु । यदि वा-आद्यनिष्पन्ननामनिष्पन्नयानिष्पन्नयोः सामान्यनामरूप उद्देशः , विशेषनामरूपश्च निद्देशोऽनकश-प्रोक्त एव ; किमर्थमिहोपाख्यातनिर्युक्ता पुनरपि तयोर्ग्रहणम् ? इति ।

अत्रोत्तरमाह—

इह विहियाणमणागय-गहणं तत्थन्नहा कं कुणउ ।

तेसिं गहणमकारुं, दारोवन्नामाइक्काइ ॥ ६७७ ॥

इहोपाख्याते आद्यद्वारद्वयविहितयोरुद्देशो-निद्देशयोस्तत्र द्वारापण्यासादौ शास्त्रकृताऽनागतमेव ग्रहणं कृतम् , अन्यथा हि तयोः सामान्यविशेषनामरूपयोरुद्देशनिद्देशयोस्तत्र ग्रहणमकृत्वा कथं निराध्यायि द्वारापण्यासादिकार्याणि करोतु ? इति ।

प्रतिविधानान्तरमाह—

अहवा तत्थुद्देशो, निद्देशो वि य कओ इह तेसिं ।

अत्थाऽणुगमावमेरं, विहाणवक्खणमारुं ॥ ६७८ ॥

अथवा-तत्र द्वारापण्यासादौ सामान्यविशेषाभिधानरूप उद्देशो, निद्देशश्च कृत इत्युपगमच्छामः केवलमिहाध्यानुगमावसरंऽध्ययनाप्रस्तावं तयोः पूर्वविहितयोरुद्देशनिद्देशयोर्भिधानतो-भेदतो व्याख्यानमारब्धमित्यत्रोप इति ।

अन्यं तु श्रुते । किम् ? , इत्याह—

अन्ने उ विसेसमिहं, भणंति नोद्देशवद्भमेयं ति ।

जाणावियमज्झयणं, समासदारावयारेणं ॥ ६७९ ॥

अन्ये तु पूर्वविहितयोरपीह विशेषमाख्यते नोद्देशकवद्भिदमध्ययनमित्येतज्जापितं किल । कुतः ? , अङ्गश्रुतस्कन्धाध्ययनसमासद्वारावतारात् । इदमत्र हृदयम्—“नामं ठ-वणा दधिण , खेत्ते कालं समासे उद्देशं । उद्देशुद्देशमि य , भार्वाम्म य होइ अट्टमओ ॥ १ ॥” इति पुरस्तादिद्वैव वक्ष्यमाणगाथायामुद्देशोऽष्टविधोऽभिधास्यते , तथा ‘ एमेव य निद्देशा ’ इत्यादिगाथायां निद्देशोऽपि चाष्टविधो वक्ष्यते । तत्र च समासद्वारसंक्षेपाभिधायकं नाम समासोद्देश इति व्याख्यास्यते, तद्यथा--अङ्गम् , श्रुतस्कन्धः अध्य-

यनम् , उद्देश इत्यादि । तत्र च सामायिकाध्ययनं किलाध्ययनोद्देशो भवति , न तुद्देशोद्देशः , उद्देशरहितत्वात् । एतच्च तत्र व्याख्यास्यते । तदत्रोद्देशनिर्देशयोरष्टविधव्यभक्त्येन पष्ठं समासद्वारमायातम् । अनेन च समासद्वारेण विचार्यमाणोद्देशमध्ययनमुद्देशरहितमिति ज्ञापितम् । एतच्चोद्देशोद्देशनिर्देशाभ्यानेन निर्मूलस्य समासद्वारस्यैवाऽऽभावात् किल न ज्ञायतेति ।

एतच्च यत्किञ्चिद्वच , इति दर्शयति—

अंगाह पणहकाले, कालिय सुयमाणसमवयारे य ।

तमणुद्देशयवद्धं, भणियं चिय इह किमब्भहिंयं ? ॥ ६८० ॥

आवश्यकं किमङ्गम् , अङ्गानि ? इत्यादि , प्रश्नकाल ए-व कालिकश्रुतपरिमाणसंख्यावतारं चाध्ययनसंख्यावतारात् , नोद्देशकः नोद्देशकाः इति निषेधाच्च तत् सामायिकाध्ययनमुद्देशकवद्धं न भवतीति भणितमेव , इह किमध्यधिकमज्ञातं ज्ञायते ? । तस्माद् यत्किञ्चिद्वच इदम् । अत एतयोर्निर्देशाभ्यानेन व्याख्यानार्थमेव स्थितम् । तदर्थं कृता-ऽऽनिर्देशविषया चालना , प्रत्यक्षस्थानं च ॥ अथ निर्गमने निर्गमः । स च कुतः सामायिकम् निर्गतम् ? इत्ये-वंरूपो वक्ष्यते ।

(३२) अत्रोत्तरपरिहारी प्राह—

नणु निग्गमो गउ खिय, अत्ताणंतरपरंपरागमओ ।

तित्थयराईहिंतां, आगयमेयं परंपरया ॥ ६८१ ॥

ननु पूर्वमागमद्वार एवात्माऽनन्तरपरंपरागमनस्तीर्थकरादिभ्यः परंपरया समागतमेतत् सामायिकमित्यभिधानात् तीर्थकरादिभ्यो निर्गमनस्य , इत्यवगतत्वाद् गतार्थ एव निर्गमः , किं पुनरिहोपात्तः ? इति ।

परिहारमाह—

इह तेसिं चिय भणणइ, निद्देशो निग्गमो जहा तं च ।

उवयातं तं हिंतां , खेत्ताहविसेमियं बहुहा ॥ ६८२ ॥

तेषामेव तीर्थकरीदानां सामान्योद्देशमात्रेण प्रागवगता-नामिह विशेषाभिधानरूपो निद्देशो भण्यते , यथा श्रीमन्महाधीरतीर्थकरोदन्तत् सामायिकमर्थतो निर्गतम् , सूत्रतस्तु गौतमादिगणधर्मभ्यो निर्गतम् , तथा निर्गमश्च मिथ्यात्वाविरत्यादितमसस्तेषां तीर्थकरादीनामत्राच्यते ‘ अवर-विद्धं गामस्स चित्तओ ’ इत्यादिना ग्रन्थेन । तथा, तच्च सामायिकं बहुधा-अनेकशः क्षेत्रकालपुरुषकारणप्रत्यय-विशेषितं तेभ्यस्तीर्थकरादिभ्यो यथापयामागतम् , त-च्चैव भण्यत इति विशेषः ।

अथ लक्षणद्वारविषयमाक्षेपमाह—

अज्झयणलक्खणं नणु, खओवसमियं गुणप्पमाणे वा ।

नाणागमाइगहणे, मणियं किमिहं पुणो गहणं ॥ ६८३ ॥

लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम् , तच्च—‘सहृदण जाणाणा खलु’ इत्यादिना सामायिकस्य सावययोगविरत्यादिकं वक्ष्यति । अत्र परः प्रेरयति-नन्वध्ययनस्याऽस्य क्षायापशमिको भावो लक्षणम् , इति प्रागुपक्रमभद्रूप षड् नास्ति क्षायापशमिके भावे समचनाराध्यापस्या भणितमेव । अथवा-

‘गुणप्रमाणे ज्ञानमिदम्, तत्राप्यागमः’ इत्याद्यभिधानादिवं ज्ञायोपशमिकभावरूपे लक्षणमर्थपरयाऽभिहितमिव, आगमस्य ज्ञायोपशमिकभावलक्षणत्वात् ; किमिदानीमुक्तं लक्षणस्य पुनर्ग्रहणम् ? इति ।

परिहारमाह—

निर्देष्टमेतत्तुल्यं, वक्ष्यामिह सवित्थरं तमिह ।

अहवा सुयस्य भणियं, लक्षणमिह तं चउहं पि ॥६८४॥

निर्देशमात्रमिव लक्षणस्य प्रागुक्तम्—निर्दिष्टमिव पूर्वं लक्षणम्, न तु तथाविधव्याख्यया व्याख्यातमित्यर्थः । इह त्वनुगमे व्याख्यानप्रस्तायात् सविस्तरं तद् व्याख्यायते । अथवा—स ज्ञायोपशमिका भावः श्रुतसामाधिक्यैव पूर्वं लक्षणमुपपद्यते, इह तु अज्ञानज्ञानदेशविगति—सर्वविगतिरूपं चतुर्गामागि सम्यक्त्वश्रुतदेशचारित्रसर्वचारित्रसामाधिक्यानां लक्षणमुच्यते इति विशेषः ।

अथ नयद्वारे आक्षेपमाह—

भणिया नयप्पमाणं, भणंतीहं नया पुणो कीस ? ।

मूलद्वारे य पुणो, एएमिं को णु विणिओगो ॥६८५॥

ननु पूर्वं नयप्रमाणे भणित्वा एव नयाः, किमिदं पोद्धानं पुनरपि भण्यते, तथा, वक्ष्यमाणे चतुर्थे नयलक्षणे मूलानुयागद्वारे भणित्यन्ते । तदमीषां पूर्वमनकशो भणितानां पुनर्भणने का विनियोगः किं फलम् ?, न किञ्चिदित्यर्थः ।

अथ परिहारमाह—

जे चिय नयप्पमाणं, ते चिय इहं सवित्थरा भणिया ।

जं तमुवकममेत्तं, वक्ष्यामिणं अणुगमो ति ॥६८६॥

य एव प्राक् प्रमाणद्वारे संक्षेपमात्रेण नया उक्ताः, त एव इह सविस्तरा भणिता, अत्र भणित्यन्ते इति भावः । कुतः ? , यतस्तदध्ययनोपक्रमणरूपमुपक्रममात्रम्, एतत् स्वार्थानुगम इति कृत्वा नयानां व्याख्यानमिति ।

परिहारान्तरमाह—

अहवा तत्थ पमाणं, इहं सरूवावहारणं तेमिं ।

तत्तो वकंता वा, इह तदणुमयावयारोऽयं ॥ ६८७ ॥

अथवा—प्रमाणद्वाराधिकारात् प्रमायते वस्तुविभरिति प्रमाणं—भावमात्रं नयानां तत्राभिहितम् । इह तु—उपाद्धानिर्गुणकृत्यनुगमे तेषां सरूपव्याख्यानम् । अथवा—तत्रापक्रान्ताः, इह त्वयं तदनुमततायतारश्चिन्त्यते । इदमुक्तं भवति—प्रागुपक्रमाधिकाग्राध्ययनं नयैरुपक्रम्यते, इह तु कस्य नयस्य किं सामाधिक्यमनुमतम् ? इति चिन्त्यते, तथा च वक्ष्यति—“ तव सजमो अणुमओ, निगंथे पवयणं च ववहारो । सद्धुज्जुसुयाणं पुण, निव्याणं सजमो चव ॥ १ ॥ ” तेषां च नयानामिह समवतरणं समवतारो यत्र संभवति तत्र दर्शनीयः, यद् वक्ष्यते—“ मूढनइयं सुयं का-लियं तु न नया समोयंरति इहं । ” इत्यादीति ।

(३३) मूलद्वारनयैः सहामीषां भेदमाह—

सामाहयसमुदाय—स्थमेत्तवावारतप्परा एए ।

मूलद्वारनया पुण, सुत्तप्फासोवओगपरा ॥६८८॥

सर्वेऽपि चेते नय-प्रमाणोक्ताः उपोद्धानिर्गुणद्वारोक्ता-

श्च नयाः सामाधिक्यसमुदायार्थमात्रं व्याप्रियन्ते, न तु स्वार्थविनियोगिनः । वक्ष्यमाणस्तु मूलद्वारनयाः प्रोक्तपदं स्वार्थावयया इति विशेष इति ।

अथ किद्वारे आक्षेपपरिहारौ प्राऽऽह—

जीवगुणो नाणं ति य, भणिए इह किं ति का पुणो संका ।

तं चिय किं जीवाओ, अस्समणं ति संदेहो ॥ ६८९ ॥

ननु प्रमाणद्वारभेदं गुणप्रमाणे सामाधिक्यं जीवगुणः तत्रापि ज्ञानम्, इत्याद्युक्तेऽत्र किं सामाधिक्यम् ? इति का शङ्का येन किद्वारमुच्यते ? इत्याह—“ तं चिय ” त्यादि, तदेव सामाधिक्यं किं जीवादित्यत्, अनन्यद् वा ? इति संदेहः, तदपनोदार्थमिह किद्वारोपन्यास इति ।

अथ कथं द्वारविषयावांगक्षप-परिहारौ प्राह—

भणिए खओवसमियं—ति किं पुणो लब्धए कं तं ति ।

इह सो चिय चित्तिओ, किह लब्धए मो खओवसमो ॥६९०॥

ननु नामद्वारे ज्ञायोपशमिकं सामाधिक्यम्—इत्युक्तं ‘तदावरणक्षयोपशमात् तल्लभ्यते’ इत्यर्थादुक्तमेव भवति । अतः ‘कथं तल्लभ्यते ?’ इत्यर्थप्रतिपादकं किमितीह पुनरपि कथं द्वारमुच्यते ? अत्रोत्तरमाह—इह कथमिति द्वारे स एव ज्ञायोपशमश्चिन्त्यते । कथम् ? इत्याह—कथं लभ्यते स ज्ञायोपशमः ? इत्येव विशेषः ।

अथ द्वाग्बाहुल्याद् ग्रन्थापस्तरमवलोक्य संक्षेपमाह—

किं बहुणा जमुवकम—निक्खंथेसु भणियं पुणो मणई ।

अत्थाणुगमावसरे, तं वक्खणाहिगारत्थं ॥ ६९१ ॥

किं बहुना ? , सर्वेष्वप्येतेषूपोद्धानद्वारेषु यदुपक्रम-निक्षेपयोर्भणितमपि पुनरप्याचार्यो भणति, तदिदार्थानुगमावसरे पूर्वोपक्रान्तनिक्षेपवस्तुव्याख्यानाधिकारार्थम्, इत्येव भावनीयमिति ।

तदेवमुपोद्धानां क्रैष्णेष्वेतेषु दशदिग्द्वारेषु प्रत्येकं विशेषतश्चालनाप्रत्यवस्थाने अभिधाय, इदानीं सामान्येन सर्वस्याऽप्युपोद्धानस्य चालनामाह—

सत्थसमुत्थाणत्थो, पायेणोवकमो तहाऽयं पि ।

सत्थस्सोवग्वाओ, को एएसि पइविमसो ॥ ६९२ ॥

आह—ननु उपक्रमोऽपि प्रायः शास्त्रसमुत्थानार्थमेव, तत्रानुपूर्व्यादिभिर्द्वारैरुपक्रम्य शास्त्रं नामादिन्यासव्याख्यानयोग्यतामानीयत इत्यर्थः, तथाऽयमप्युपोद्धानः शास्त्रस्यांशनिर्देशनिर्गमादिभिर्द्वारैरुत्थानमुपपद्ये व्याख्यानयोग्यतामुपकल्पयति, इति काऽनयोर्विशेषः ? न कश्चित् । तत एतयोर्द्वयोरन्यतर एव वाच्य इत्यभिप्राय इति ।

प्रत्यवस्थानमाह—

उदेसमेत्तनियओ, उवकमोऽयं तु तच्चिबोहत्थं ।

पायेणोवग्वाओ, नणु भणिओऽयं जओऽणुगमो ॥६९३॥

उद्देशमात्रनियत एवापक्रमः—नामस्थापनाद्व्यादिभिः, आनुपूर्व्यादिभिश्च भेदैरुपक्रमः शास्त्रमुद्दिशत्येव न तु व्याख्यानयतीत्यर्थः । अयं पुनरुपोद्धानः प्रायेण तस्य शास्त्रस्य विबोधाद्यर्थो-व्याख्यानार्थः । कुत इदं ज्ञायते ? इत्याह—ननु यस्मादयं प्रस्तुतोऽनुगमो भणितः, उपोद्धानाश्चानुगम-

भेद एव, अनुगमस्य च व्याख्याकरत्वात् सिद्धमुपोद्घा-
तस्य व्याख्यामार्थत्वमिति

परिहारान्तरमाह—

नासस्त्वं व संबंधण-श्रुतकमोऽयं तु सुतवक्त्राह ।

संबंधोवग्वाओ, मण्णइ जं सा तदंतमि ॥ ६६४ ॥

अथवा-स्यासस्याऽध्ययनसंबन्धिनो मामादिनिष्पन्नस्य सं-
बन्धनं तद्योग्यताऽऽपादनमुपक्रम उच्यते, तदन्ते तत्प्रति-
पादनात् । अयं तपोद्धातः स्वप्नस्याख्यायाः संबन्धस्तथा-
व्यताव्यवस्थापनरूपः यद्—यस्मान् तदन्ते—उपादानान्ते
सैव स्वप्नस्याख्या भवत्यंतः, इत्युपक्रमापादातयोर्विशेषः । त-
देवमभिहितं संक्षेपेणापादाननिर्युक्तभाषार्थमात्रम् । विशेषः ।
[३४] अथ विस्तरार्थमभिधित्सुमाप्यकार उद्देशनिर्देश-
विषयमाक्षेप चतसत्याशङ्कय परिहारं तावदाह—

उद्देहं निदिस्सइ, पायं सामन्नओ विसेसो ति ।

उद्देसो तो पदमं, निदेसोऽण्तरं तस्स ॥ १४८६ ॥

ननु कस्मात् प्रथममुद्देशस्ततो निर्देशः ? इत्याशङ्क्य परि-
हरति—‘ उद्देहं ’ मित्यादि, सामान्येन हि पूर्वं वस्तुद्दिश्य
ततः पश्चाद् विशेषतो निर्दिश्यते, इति शास्त्रं लोकं च रिथ-
तिः । तथा—ज्ञानमपि प्रायः प्रथमं वस्तुनः सामान्याकार-
प्रादुर्भावमुत्पद्यते, ततो विशेषाकारप्रादुर्भावः । ततः—तस्मात्
कारणाद् वस्तुनः सामान्याभिधानलक्षणः प्रथममुद्देशः तत-
स्तस्यैव विशेषाभिधानरूपो निर्देश इति गाथाार्थः । विशेषः ।
(३५) एतानि द्वाराणि क्रमशो व्याख्यानयामि तत्रानु-
मतद्वारम् । कस्य जीवस्य किं सामायिकम् । साम्प्रतं ‘ कस्य
सामायिकं भवति ? ’ इति द्वारे प्रस्तुतं यस्य तद् भवति
तदभिधित्सया प्राह—

जस्म सामाणिओ अप्पा, संजमे नियमे तवे ।

तस्स मामाहयं होइ, इह केवलिभासियं ॥ २६७६ ॥

जो समो सव्वभूएसु, तसेसुं थावरंसु य ।

तस्स सामाहयं होइ, इह केवलिभासियं ॥ २६८० ॥

यस्य सामायिकः निसंनिहितोऽप्रोपन्न इत्यर्थः, आत्मा
जीवः । क ? । संजमे—मूलगुणरूपं, नियम उत्तरगुणात्मके,
तपसि—अनशनदिलक्षणं । तस्यैवंभूतस्याप्रमादिनः सामा-
यिकं भवतीत्येवं केवलिभिर्भाषितमिति । तथा, यः समो
मध्यस्थ आत्मानामिव परं पश्यतीत्यर्थः, सर्वभूतेषु सर्वप्रा-
णिषु प्रसेषु-हीन्द्रियादिषु, स्थावरेषु च पृथिव्यादिषु तस्य
सामायिकं भवतीत्येतच्च केवलिभिर्भाषितमिति ।

साम्प्रतं फलप्रदर्शनद्वारेणास्य करणविधानं प्रतिपादयन्नाह—
सावज्जोगं परिरक्खण्डा,

सामाहयं केवलियं पसत्थं ।

गिहत्थधम्मा परमं ति नत्था,

कुजा बुहो आयहियं परत्था ॥ २६८१ ॥

सावद्योगपरिरक्षणार्थं सामायिकं केवलिकं-परिपूर्णं—प्र-
शस्ते-पवित्रम्, एतद्वै हि गृहस्थधर्मात् परमं-प्रधानं, उच्य-
ते, इत्येवं कृत्वा कुर्यात् बुधो-विद्वानात्महितम्-आत्मो-

पकारकम् इहलोकं, परत्र च । अथवा—परो मोक्षस्तदर्थं कु-
र्याद् ; ननु सुरलोकाद्यर्थम् । इति निर्युक्तिरूपकवार्थः ।

अथ भाष्यगाथा—

केवलियं पडिपुणं, परमं जेहं गिहत्थधम्माओ ।

तं हियमिओ परत्था, सिवं परं वा तदत्थं वा ॥ २६८२ ॥

गतार्थानवयम् ‘ तं हियमिओ परत्थ ’ ति-तत् सामायिक-
मात्मनो हितम् । क ? इत्याह-इतः—इहलोके, परत्र-परलोके
चेति ।

अथ वक्ष्यमाणगाथायाः प्रस्तावनां कुर्वन् भाष्यकार एवाह—

गिहिणा वि सव्ववज्जं, दुविहं ति विहेण छिन्नकालं तं ।

कायव्वमाह सव्वे, को दोसो भस्सएऽणुमई ॥ २६८३ ॥

इह परिपूर्णसामायिककरणशक्त्यभावे- सम्पूर्णसंयमाङ्गी-
कारभावसाध्याभावं गृहिणाऽपि-गृहस्थेनाऽपि सता तत्-
सामायिकं, छिन्नकालं-द्विघटिकादिकालमानांपतं सर्ववर्ज-
सर्वशब्दाच्चारणरहितं द्विविधं त्रिविधेन कर्तव्यमेव । अ-
त्राह-परः-सर्वे—सर्वशब्दाच्चारणं को शब्दः, येन सर्ववर्ज-
म्-इति विशिष्यते ? । भवत्यंतऽत्रोत्तरम्-सर्वशब्दाच्चारणं
कुर्वतस्तस्य सावद्योगानुमतिलक्षणां शेषः, तेन हि गृ-
हादिषु प्रागेनैक आरम्भाः प्रवर्तिताः सन्ति, तदनुमतिश्च
सामायिकं तिष्ठतस्तस्यानुवर्तते एव ततः सर्वसावद्योग-
निषेधं कुर्वतो गृहस्थस्य व्रतभङ्ग एव स्यादिति भावः । इति
गाथाद्वयार्थः । (विशेषः) (सर्वविरतिविषया ‘ सव्वविरइवाह ’
शब्देऽस्मिन्नेव भागे व्याख्या गता ।)

अत्रापेक्ष-परिहारौ भाष्यकारः प्राह—

आहाणुमई व न सो, किं पक्खस्स ति भन्नइ न सत्तो ।

पुव्वपउत्तियसाव-अ कम्मसाइज्जणं मोत्तुं ॥ २६८४ ॥

वाशब्दोऽप्यर्थः, आह पर-ननु यथा सावद्योगस्य क-
रणकारणे तथाऽनुमतिमप्यसौ किमिति न प्रत्याख्याति ? ।
भवत्यंतऽत्रोत्तरम्-नासौ गृही शक्तः—समर्थः । किं कर्तुम् ? ।
मोक्तुम् । किं तत् ? इत्याह-पूर्वप्रयुक्तस्य प्राग् गृहादिषु
प्रवर्तितस्य सावद्यकर्मणः सावद्ययोगस्य ‘ साइज्जणं ’ ति-
अभिष्वजनम् प्रतिबन्धविधानमित्यर्थः । शक्यमेव अतुष्टानं
विधीयते, नाशक्यम् । पूर्वप्रवृत्तं च सावद्ययोगे गृहस्थोऽ-
भिष्वक्तं मोक्तुं न शक्नोति । अतो न सावद्योगानुमतिस-
सौ प्रत्याख्याति, व्रतभङ्गप्रसङ्गादिति ।

पुनरपि पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

नणु ति विहं ति विहणं, पच्चक्खाणं सुयम्मि गिहिणो वि ।

तं धूलवहाईणं, न सव्वमावज्जजोगाणं ॥ २६८६ ॥

ननु गृहस्थस्य सावद्योगानुमतिप्रत्याख्याननिषेधं कुर्व-
तस्तच्च धूर्तावरोधः, यतस्त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याख्यानं धृ-
ते गृहिणाऽपि भणितम्-इति शेषः, तथा च भगवन्त्यामु-
क्तम्—“ समणोवासगस्स णं भंते ! पुव्वमेव धूले पाणाऽ-
इवाप अपच्चक्खाप भवइ, से णं भंते ! पच्छा पच्छा-
क्खमाणे किं करइ ? । गोयमा । तीयं पाडिकमइ, पट्ठपन्नं-
सव्वरेइ, अणागयं पच्चक्खाइ । तीयं पाडिकममाणे किं
तिविहं ति विहणं पाडिकमइ, ति विहं दुविहणं पाडिकमइ,
ति विहं पणविहणं पाडिकमइ ? ० जाय एकाविहं एकाविहणं

पडिकमहोगायमातिविहं तिविहेणं पडिकमहं जाव एकविहं एकविहं वा पडिकमहं । तदेवमिह भुते त्रिविधं त्रिविधेनापि गृहस्थस्य प्रत्याख्यानमुक्तम् , तत् कथमस्य निषेधा भवता विधीयते ? इति । सत्यम् , किन्तु त्रिविधं त्रिविधेन भुतोक्तं प्रत्याख्यानं स्थूलवधमृषावादादीनामव द्रष्टव्यम् , यथा कोऽपि सिंहसरभगजादीनां वधादीनतिबाहूरांस्त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याख्याति , न पुनस्तत् सामान्येन सावद्ययोगविषयमवगन्तव्यमिति ।

अतो विशेषित एव कश्चिद् विवक्षितसावद्ययोगे त्रिविधं त्रिविधेनापि प्रत्याख्यानप्रदायाय भवतीति दर्शयति-

जह किंचिदप्यओयण, मप्यप्पं वा विसेसियं वत्थुं ।

पच्चक्खेज न दोसो, सयंभुरमणाइ मच्छु व्व ॥२६८७॥

जो वा निक्खमिउमणो, पडिमं पुत्ताइ संतइनिमित्तं ।

पडिवजेज तओ वा, करेज्ज तिविहं पि तिविहेणं ॥२६८८॥

जो पुण पुव्वारद्धा-णुजिक्कय सावजकम्म संताणो ।

तदणुमहं परिणइं मो, न तरइ सहसा नियत्तेउं ॥२६८९॥

न विद्यते प्रयोजनं येन तदप्रयोजनं काकमांसादिकं विशेषितं वस्त्वाश्रित्य , अप्राप्यं वा मनुष्यक्षेत्राद् बहिर्वेत्तिदन्तान्नित्रकचर्मादिकं किमपि विशिष्टं वस्त्वाधिकृत्य यदि त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याख्यते तदा न कश्चिद् दोषः । यथा कश्चित् स्वयंभूरमणादिमत्स्यानाधिकृत्य तद्वधं त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याख्यते इति । यो वा मत्तं जिघृक्षुः पुत्रसन्तत्यादिनिमित्तं विलम्बमान एकादशीं प्रतिमां प्रतिपद्यते तको वाऽसौ त्रिविधं त्रिविधेनापि सावद्ययोगप्रत्याख्यानं कुर्याद् न दोष इति । यः पुनः पूर्वार्ग्वधानुजिक्तसावद्यकर्मसंतानस्तदनुमतिपरिणति न शक्नोति सहसा निवर्तयितुम् , अतस्त्रिविधं त्रिविधेन नासौ प्रत्याख्याति, इति गाथापञ्चकार्यः ।

(३६) तथापि गृहस्थसामाधिक्यमपि परलोकाधिना कार्यमेव, तस्यापि-विशिष्टफलसाधकत्वादित्याह-

सामाह्यमि उ कए, समणो इव सावओ हवइ जम्हा ।

एणण कारणेणं, बहुसो सामाह्यं कुजा ॥ २६९० ॥

कृते पुनर्गृहस्थः सामाधिक्येऽपि श्रमण इव आवको भवति, यस्मात् प्रायाऽशुभयोगराहतत्वाद् बहुतरकर्मनिर्जरोऽसौ भवतीति भावः । अनेन कारणेन बहुशोऽनेकधा सामाधिक्यं कुर्याद् मध्यस्थो भूयादिति ।

मध्यस्थस्यैव लक्षणमाह-

जो न विवडुह रागे, न वि दोसे दोएह मज्झयारम्मि ।

सो होइ उ मज्झत्थो, मेसा सव्वे अमज्झत्था ॥२६९१॥

सुगता, नवरं मध्ये रागद्वेषयोरन्तराले तिष्ठतीति मध्यस्थः न रागेण स्पृश्यते, नापि द्वेषेण भावः । इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः । विश० ।

आकर्षणमाह-

तिण्हं सहस्सपुहत्तं सयं पुहत्तं च होइ विरईए ।

एगभवे आगरिसा, एवइया हुंति नायव्वा ॥ २७८० ॥

आकर्षणमाकर्षस्तत्प्रथमतया, मुक्तस्य वा ग्रहणमित्यर्थः । तत्र त्रयाणां सम्यक्त्वभूतदशविरतिसामायिकानामेकभवे सहस्रपृथक्त्वमाकर्षणां भवति । विरतेस्तु चारित्रस्यैकभवे शतपृथक्त्वमाकर्षणां भवतीति । एवमेत उक्तं ए-कभाषिका आकर्षाः प्रोक्ताः, जघन्यतस्त्वेक एव सर्वेषामाकर्ष इति ।

नानाभयगतानाह-

दोएह पुहत्तमसंखा, सहसपुहत्तं च होइ विरईए ।

नाणमवे आगरिसा, सुए अणंता उ नायव्वा ॥२७८१॥

द्वयोः सम्यक्त्वदेशविरतिसामायिकयोर्नानाभयपृथक्त्वोऽसंख्येयानि सहस्रपृथक्त्वान्याकर्षणां सम्भवन्ति । एकं हि सहस्रपृथक्त्वमसंख्यैस्तत्प्रतिपत्तिर्भवेत्तुलितमसंख्येयानि सहस्रपृथक्त्वानि भवन्ति । तथा विरतेष्व चारित्रस्य नानाभयपृथक्त्वमाकर्षणां सहस्रपृथक्त्वं भवति, भुते तु सामान्यनाक्षरात्मकेऽनन्तेषु भवेष्वनन्ता आकर्षा भवन्ति । इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः । विश० । प्रव० । आ० म० । आ० चू० । (उद्देशद्वारम् ' उद्देश ' शब्दे द्वितीयभाग ७६६ पृष्ठे उक्तम् ।)

(३७) अथ कतिविधं सामायिकम् ? इति द्वारं व्याचिख्यासुराह-

सामाह्यं पि तिविहं, सम्मत्तसुयं तथा चरित्तं च ।

दुविहं चव चरित्तं, अगारमणगारियं चव ॥ २६७३ ॥

त्रिविधम्-त्रिभेदं सामायिकम्, अनुस्मरणलोपात् सम्यक्त्वम्-सम्यक्त्वसामायिकम् । भुतम्-भुतसामायिकम् । तथा चारित्रम्-चारित्रसामायिकम् । चशब्दः प्रत्येकं स्वगतानंकभेदसूचनार्थः । तत्र संक्षेपेण मूलभेदतश्चारित्रं चारित्रसामायिकं द्विविधमेव-द्विभेदमेव, तद्यथा-अगाः-बुद्धास्तेः कृतमगारं-गृहं तदस्यास्तीति मनुष्यलोपादगारं-गृहस्थस्तस्य-दमगारिकं-देशचारित्रसामायिकं देशविरतिसामायिकमिति यावत् । एतच्च पुनरप्यनेकभेदम्, देशविरतेश्चित्ररूपत्वात् । न विद्यतेऽगारं-गृहं यस्यासाधनगारः साधुस्तस्येदमगारिकं सर्वचारित्रसामायिकम्-सर्वविरतिसामायिकमित्यर्थः । इदमापि स्वस्थानेऽनेकभेदमेवेति ।

(३८) भुतसामायिकस्यापि संक्षेपतो भेदकथनार्थमाह-

अज्झयणं पि य तिविहं, सुत्ते अत्थे अ तहुमए चव ।

सेसेसु वि अज्झयणे-सु होइ एसेव निज्जुत्ती ॥२६७४॥

अधीयते विनयादिकमेण गुरुसमीप इत्यध्ययने सामान्येन भुतमिह गृह्यते, भुतसामायिकमित्यर्थः, तदपि त्रिविधम्-त्रिभेदम् ' सुत्त ' त्यादि, सूत्रतः, अर्थतः, तदुभयन-अत्यर्थः । उपलक्षणत्वात्, अपिशब्दाद्-वा सम्यक्त्वसामायिकमप्यौपशमिकक्षायिकक्षयोपशमिकभेदात् त्रिविधं द्रष्टव्यम् । अथ प्रक्रान्तोपादघातनिर्युक्तेरशेषाध्ययनव्यापिनां दर्शयन्नाह-' सेसेसु वी ' त्यादि, प्रस्तुतसामायिकाध्ययनात् शेषेष्वपि चतुर्विंशतिस्तवादिष्वन्येषु आध्ययनव्येवैवादेश-निर्देशादिका निरुक्तिपर्यवसानोपादघातनिर्युक्ता भवन्ति । एष्व सर्वत्र द्रष्टव्येत्यर्थः । आह-ननूपादघातनिर्युक्तौ सर्वस्यामपि समर्थितायामित्यमतिदेशो दातुं युज्यते, न चैयमर्थाप

समर्थते ' भयागरिसफोसणनिकली ' इति निर्वाहद्वारा एव तस्याः समर्थयिष्यमाणत्वात् । सत्यम्, किन्तुपादयातनिर्युक्तिमध्यमिदम्, मध्ये चातिदेशः कृतः पर्यन्तेऽपि लभ्यते " मध्यमहणे आद्यन्तयोर्महणम् " इति न्यायात् । इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ।

(३१) अथ भाष्यकारः सत्यकृत्वादिसामायिकानां भेद-
निरूपणार्थमाह—

सम्मं निसर्गमोऽहिग-ममो य दसहा य तप्पमेयाओ ।

कारयरोयगदीवग-महवा खइयाइयं तिविहं ॥२६७५॥

सुत्तन्ततदुभयाइं, बहुहा वा सुत्तमक्खरसुयाइं ।

खइयाइं तिहा सामा-इयाइं वा पंचहा चरणं ॥२६७६॥

दुविहतिविहाइ णाणु-न्वयाइ बहु एगदेसचारितं ।

वीसुं सन्वाइं पुण, पज्जायमोऽखंतमेयाइं ॥ २६७७ ॥

सत्यकृत्वं तावद् निसर्गतोऽधिगमनभेदत्वं द्विधा भवति । तत्र निसर्गः—स्वभाष्यस्मत्मात् सत्यकृत्वं भवति, यथा ना-
रकादीनाम्, आधिगमस्तीर्थकरादीनां समीपे धर्मध्वणं
तस्मात् सत्यकृत्वं भवतीति प्रतीतमेव, यथा स्कन्दकादी-
नाम् । अथवा—'तप्पमेयाओ' ति-तस्य सत्यकृत्त्वस्य प्रक-
ष्टः सूत्रो भेदस्तस्मात् प्रभेदतश्चिन्त्यमानमिदम्, द्विविध-
मपि समुदितं दशधा भवति । तत्रौपशमिकसास्वादन-
ज्ञायापशमिकवक्त्रायापशमिकेदात्, निसर्गजं पञ्चधा, एयम-
धिगमसमुत्थमपि पञ्चधैव । तद्वत् समुदितं सद् दशधा भ-
वति । अथवा—कारकाचक्रादीपकभेदात् सायिकज्ञायापश-
मिकौपशमिकभेदात् त्रिधा सत्यकृत्वं भवति । तत्र सायि-
कादयो भेदाः प्रतीता एव । कारकादीनां त्वयमर्थः—यस्मि-
न् सत्यकृत्वं सति सद्नुष्ठानं श्रद्धते, सत्यकृत् करोति च, त-
त् कारयति सद्नुष्ठानमिति कारकं सत्यकृत्त्वमुच्यते । ए-
तच्च साधूनां द्रष्टव्यम् । यत् सद्नुष्ठानं रात्रयन्त्येव कव-
लम् न पुनः कारयति तद् रोचकम्, यथा भोगकादीनाम् ।
यत् स्वयं तस्य भजानरहित एव मिथ्यादृष्टिः परस्य धर्मक-
थादिभिस्तत्त्वभजानं दीपयत्युत्पादयति तत्सम्बन्धि सत्य-
कृत्वं दीपकमुच्यते, यथाऽङ्गारमर्दकादीनामिदं सत्यकृत्त्वमु-
च्यते, परमार्थतस्तु मिथ्यात्वमेव । सूत्राऽर्धतदुभ-
यभेदात्—सूत्रं धृतसामायिकं त्रिधा भवति । ' अक्ख-
रसणी सम्मं, साइयं खलु सपज्जयसियं च । गमियं-
अक्कपविट्ठं ' इत्यादिना प्रतिपादितादक्षरधृताऽनक्षरधृता-
दिभेदाद् बहुधा वा धृतसामायिकं भवति । अरणं चाग्नि-
सामायिकं पुनः सायिकम्, सायापशमिकम्, औपशमिक-
मित्येवं त्रिधा भवति । यादवा-सामायिकच्छेदोपस्थापनीय
परिहारविशालिकसूक्ष्मसंप्रगययथाख्यातभेदात् पञ्चधा तद्
भवति । यत् त्वणुमताश्चकदेशविषयं चारित्रं देशविरति-
सामायिकमित्यर्थः, तद् बहुधा-बहुभेदं भवति । केन ? इत्या-
ह—' दुविहतिविहाइण ' ति । " दुविहं तिविहणं पढमओ,
दुविहं दुविहणं वीअओ होइ । दुविहं एकविहणं, एगविहं
अव तिविहणं ॥ १ ॥ " इत्यादि—अण्यमनिपादितभङ्ग-
जालेन हेतुभूतनन्त्यर्थः । ' वीसुं ' ति—एतेषां सा-
मायिकानामेत पूर्वोक्ता भेदा विषय एकैकशश्चिन्त्य—

मानानां द्रष्टव्याः यदा तु सर्वाण्यप्येतानि समुदितानि भेद-
तश्चिन्त्यन्ते तदा पर्यायतः पर्यायानाभिधानन्तभेदानि द्रष्ट-
व्यानि । संयमभेदयामध्यवसायस्थानानामसंख्येयलोकाका-
शप्रदेशप्रमाणत्वात्, एकैकस्य चाध्यवसायस्थानस्यानन्त-
पर्यायत्वादिति ।

' ससेसु वि अज्जयणसु ' इत्यादिर्याख्यानमाह—

चउवीसयत्थयाइसु, सक्खज्जयणसु याऽणुभोगम्मि ।

एस चिय निज्जुत्ती, उहसाइं निरुत्तता ॥ २६७८ ॥

शेषत्रापि चतुर्विंशतिस्तत्त्वादेषु, चशब्दाद्-अन्येषु च श-
रूपरिक्तादिष्वध्ययनेष्वनुयोगं विधीयमान आदायैवोह-
शादिका निरुक्त्यन्तोपादानविर्युक्तिर्द्रष्टव्या । इति गाथाच-
तुष्ट्यर्थः । विशेषः । आ० सू० । आ० म० ।

(४०) कति सान्तरं सामायिकम् । अथ सान्तरद्वारमाह—

कालमखंतं च सुए, अद्दा परियदुओ य देसखो ।

आसायणबहुलाणं, उक्कोसं अन्तरं होइ ॥ २७७५ ॥

इह जीव एकदा सत्यकृत्वादिसामायिकमवाप्य ततस्त-
त्परित्यागे यावता कालेन पुनरपि तद्वामोति सोऽपान्त-
रकालः—अन्तरमुच्यते । तच्च सामान्यं अक्षरात्मके धृतं जघ-
न्यतोऽन्तर्मुहूर्तम्, उत्कृष्टतस्त्वनन्तं कालं भवति । इदमुक्तं
भवति—इह द्वीन्द्रियादिः कश्चित् धृतं लब्ध्वा मृतो यः
पृथिव्यादिषूपच तत्रान्तर्मुहूर्तं स्थित्वा पुनरपि द्वीन्द्रि-
यादिष्वगतः धृतं लभते तस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमन्त-
रं भवति । यस्तु द्वीन्द्रियादिमृतः—पृथिव्यन्ते जायायवन-
रूपिषु पुनः पुनरुपपन्नानोऽनन्तं कालमवतिष्ठते, ततः
पुनरपि द्वीन्द्रियादिष्वगत्य धृतं लभते, तस्यायमेकैन्द्रि-
यावस्थितिकाललक्षणोऽनन्तकाल उत्कृष्टतोऽन्तरं भवति ।
अयं चासकृत्प्राप्तपुद्गलपरायत्तमानो द्रष्टव्यः । शेषस्य तु
सत्यकृत्वं देशविरतिमन्त्रविरतिसामायिकत्रयस्येति दृश्यम्—
जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तम्, उत्कृष्टतस्तु देशोनाऽपार्धपुद्गलपरा-
यतोऽन्तरं भवति । इदं चात्कृष्टमन्तरमाशातनाबहुलानां
जीवानां द्रष्टव्यम्, उक्तं च—' नित्ययगपवणसुयं, आयरियं
गणहरमहिहीयं । आसायंतो बहुसो, अणेतसेसारिआ
होइ ॥ १ ॥ ' इति निर्युक्तिगाथाः ।

भाष्यम्—

मिच्छसुयस्म वणस्सइ-कालो ससस्म सेससाममो ।

हीणं मिम्ममुहुत्तं, सज्जेसिमिहगजीवस्स ॥ २७७६ ॥

इह योऽयं वनस्पतिकालो वनस्पतरूपलक्षणव्यादिकैन्द्रिय-
कालोऽनेक्यातपुद्गलपरायतोऽन्तर्मुहूर्तः धृतस्योत्कृष्टोऽन्तरं प्रो-
क्तः, स मिथ्याधृतस्य मिथ्याधृतमङ्गीकृत्य द्रष्टव्यः । ' सेस-
स्स सेससाममो ' ति—शेषस्य तु सत्यकृत्त्वस्य शेषः
सत्यकृत्वादिसामायिकैः सामान्यः—तुल्या देशोनापार्धपुद्ग-
लपरायतेलक्षण उत्कृष्टोऽन्तरकालो द्रष्टव्यः । ' हीणं ' ति-
हीनं-जघन्यमन्तरं सर्वेषामपि सत्यकृत्वादिसामायिकानां
निर्युक्तिगाथायामनुक्तत्वाद् मिम्ममुहुत्तम्-अन्तर्मुहूर्तं द्रष्टव्यम्
इदं च जघन्यमुत्कृष्टं सान्तरमेकजीवस्य मन्तव्यम्, ना-
नाजीवानां सत्यकृत्वाद्यन्तराभावादिनि गाथायै ।

(४१) अथ क किं सामायिकम् ? इति निरूपणार्थं

द्वारगाथात्रयमाह—

खेत्तदिसि कालगई, भवियमभि(उ)मासदिष्टिमाहारे ।
पञ्चसुत्तजम्म-द्विइ वेयंसत्ता कसायाऽऽउं ॥ २६६२ ॥

नाथे जोमुवन्नाये, मरीरसंठाणसंघयणसाणे ।
क्षेसा परिणामं वे-यसा य समुग्घाय कम्मे या ॥ २६६३ ॥
निन्वेदुणमुव्वेदे, आसन्नकरणं तहा अलंकारं ।
सयणामणठाणदे, अंकमंते य किं कहियं ॥ २६६४ ॥

आत्मां समुदायार्थः क्षत्रदिक्कालगतिभयसंशयुक्छासदृष्ट्या-
हारकानङ्गीकृत्यालोचनीये ' किं कहियं ' ति- ' किं क सा-
मायिकम् ? ' इति संवन्धः, तथा, पर्याप्तसुत्तजम्मस्थितिये-
दसत्ताकसाया-ऽऽयं चिति । तथा, ज्ञाने योगोपयोगौ,
शरीरसंस्थानसंहननमानानं, लक्ष्यापरिणामं, वेदनां, समु-
दातकर्म चाश्रित्यालोचनीयम्, ' किं क सामायिकम् ? ' इति । तथा, निर्वेदोद्धर्तनं आश्रयकरणम्, तथाऽलङ्कारम्,
शयनाऽऽसनस्थानस्थांश्चक्रकमतश्चाश्रित्य चिन्तनीयं ' किं क सामायिकम् ? ' इति । विशेषः । आ० म० ।

(४२) एतानि द्वारगणि अक्षगनुक्रमणव्याचिख्यासुरूपं
वस्तूनां सहैव व्याख्यातव्यास्य शक्तामि तथा समावष्टुम् इति
द्वारगाथाक्रमेण ज्ञेयम् ।

इदानीमवयवार्थं उच्यते । तत्रोर्ध्वलोकादिक्षेत्रम्-

कीकृत्य सम्यक्त्वादिसामायिकानां
लाभादिभावमभिधत्सुराह—

सम्मसुयाणं लाभो, उडुं य अहं य तिरियलोए य ।
विरई मणुस्मलोए, विरयाविरई य तिरिएसु ॥ २६६५ ॥

सम्यक्वद्भुतसामायिकयोर्लाभः-प्राप्तिकृष्यं चाधश्च तिर्य-
ग्लोकं भवति, तत्रोर्ध्वलोके मेरुसुरलाकादिषु निस-
र्गताऽधिगमाद् वा सम्यक्त्वसामायिकस्य, तथा ध्रुतात्मा-
मस्य तत्समकालमेव ध्रुतज्ञानतया परिणामात् ध्रुतसामा-
यिकस्य च लाभो भवति । एवमधोलाकेऽप्यधोलौकिकप्रा-
मेषु नरकेषु च ये सम्यक्त्वं प्रतिपद्यन्ते तेषां यथाक्रमसामायि-
कद्वयलाभो वक्तव्यः, एवं तिर्यग्लोकेऽपि यथाक्रमसामायिकद्व-
यलाभो वक्तव्यः । इह च त्रिष्वपि लोकेषु यथाक्रमसामायि-
कद्वयं लभ्यत एवतीत्यमवधारणीयम्, न पुनर्यथाक्रमसा-
मायिकद्वयमेव लभ्यत इति, यत आह—' विरई मणुस्म-
लोए ' ति-तिर्यग्लोकविशेषभूतऽर्धतृतीयक्षीपसमुद्रलक्षणं
मनुष्यलोकं विरतिः सर्वविर्तिसामायिकमपि लभ्यत ।
इदं चेदहं लभ्यत नान्यथेति द्रष्टव्यम्, मनुष्या एवैतन्प्राति-
पत्तारो नान्य इत्यर्थः । क्षेत्रानयमे तु विशिष्टध्रुतविदां विद-
न्ति । विरताविरतश्च देशविरतिसामायिकलक्षणा लाभावि-
चारं तिर्यक्तु भवति, मनुष्येषु च केषुचिदिति ।

पुव्वपडिवसया पुण, तीसुं वि लोएसु नियमंओ तिएहं ।
चरणस्म दासु नियमा, भयणिजा उडुलागम्मि ॥ २६६६ ॥

पूर्वप्रतिपन्नकास्तु त्रयाणां सामायिकतां नियमेन त्रिष्व-
पि लोकेषु विद्यन्ते । अतुर्थस्य सामायिकस्य द्वयोरेषां प्रा-
लोकनिर्यग्लोकयोः पूर्वप्रतिपन्नां नियमनः सन्ति । ऊर्ध्व-
लोके पुनर्भाज्याः कदाचिद्भवन्ति कदाचिद् भवति । यतं
क्षेत्रद्वारम् । विशेषः ।

(४३) दिग्द्वारम्-कस्यां त्रिणि किं सामायिकम् । इह साम-
स्थापनाद्व्याधिगमनधिकार एव शेषासु यथासंभवं सामा-
यिकस्य प्रतिपद्यमानकः । पूर्वप्रतिपन्नो वा वाच्यः । तथा आ-
ह चूर्णिकम्- एतत् पुण चउहिं दिसाहिं अहिगारो खत्तादि-
स्यत्रायंक्षत्तपञ्चमभावदिसाहिं ताममयी निम्भि पक्कणा-
निमिचं " ति । तत्र खत्तदिसां अधिकृत्य तावदाह--

पुव्व्वाइससु महन-दिसासु पडिवज्जमाखतो होइ ।

पुव्वपडिवज्जतो पुण, अस्सयरीए दिसाए उ ॥

पूर्वादिकासु क्षेत्रतां महादिषु विवक्षिते काले स-
र्वेषामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानको भवति । तस्मै-
भवत्तास्वस्ति न पुनर्भयस्यैव कदाचित्स्य तासु भ-
वनान् । पूर्वप्रतिपन्नः पुनश्चतुर्णामपि सामायिकानां-
मन्यतरस्यां त्रिणि भवत्येव । पुनःशब्दस्यैवकारार्थत्वात् न
पुनर्न भवति । एतदपि सामान्यनोक्तम् विशेषनस्यैवमश-
गन्तव्यम् । त्रयाणां सम्यक्त्वसामायिकध्रुतसामायिकदेश-
विरतिसामायिकानां चतसृष्वपि पूर्वादिकासु महादिषु
नियमेन पूर्वप्रतिपन्नकाऽस्ति । सर्वविर्तिसामायिकस्य तु
पूर्वापरदिशोनियमेन दक्षिणोत्तरयोस्तु भजनया । एकाग्र-
तुष्यमादिकालं भरतैरचतेषु सर्वविर्तनकच्छेदात् विविषु
पुनश्चतसृष्वपि तथा ऊर्ध्वधोदिग्द्वये च चतुर्णामपि सा-
मायिकानां न पूर्वप्रतिपन्नां, नापि प्रातिपद्यमानकः तास्वक-
देशिकत्वेन चतुःप्रादेशिकत्वेन च जीयावगाहनासंभवात् ।
स्पर्शनामात्रं पुनर्भवेदापि । तथा चाह भाष्यकारः--' द्विजा-
बलिरुयगादी, दिसासु सामाज्यं न जं तासु । सुखासु ना-
वगाहइ, जीवा तासां पुण कुसजा " ॥ २७७७ ॥

तापक्षेत्रविषये प्रज्ञापकदिशावधिकृत्याह-

अडुसु चउएह नियमा, पुव्वपवन्नो उ दासु दोएदेवं ।

दाएह तु पुव्वपवन्नो, सिय नन्नो ताव पन्नवय ॥

तापक्षेत्रविषये प्रज्ञापकविषये च पुनरप्यसु पूर्वादिकासु
विषु चतुर्णामपि सामायिकानां नियमात् पूर्वप्रतिपन्नाऽ-
स्ति, प्रतिपद्यमानकस्तु भाज्यः कदाचिद्भवति कदाचिन्नति ।
तथा द्वयोर्ऊर्ध्वधोरूपयोर्दिशाः द्वयोः-सम्यक्त्वसामायि-
कध्रुतसामायिकयोरेवं पूर्वप्रतिपन्नो नियमादस्ति प्रतिपद्य-
मानकस्तु भाज्य इत्यर्थः । ' दाएह उ ' इत्यादि द्वयोः-
पुनर्देशविरतिसामायिकसर्वविर्तिसामायिकयोर्ऊर्ध्वधोदि-
शाः स्यात् भजनया, पूर्वप्रतिपन्नः कदाचिद्भवति कदाचि-
न्नति । अन्यः पुनः प्रतिपद्यमानकः सर्वथा नति ।

भावदिशमधिकृत्याह-

उभयाभावो पुढवा-इएसु त्रिमलेसु होज उववन्नो ।

१-विशेषावश्यतेऽपि व्याख्याते इमे गाथे ।

संविदियतिरिहसुं, नियमा तिहं सिध पत्रले ॥

भार्य-देव-अकम्मय, अंतरदीवेसु दोहइ भययाओ ।

कम्मजनरेसु चउसुं, धुच्छेसुं उभयपडिसेही ॥

शुधिसाविषु—शुधिस्यतेजांसमुसूलवीअकम्मवीजाअवी -
अप्रवर्तकीअसु उभयाभावअनुत्तमापि सामायिकानां न सु-
प्रतिपन्नो न प्रतिपद्यमानकः । विकलेषु द्वित्रिचतुर्गिन्द्र-
क्षेषु पूर्वप्रतिपन्नो भवेत् । स्यात्कान्तो विशेषप्रतिपत्तिर-
ति सम्यक्त्वसामायिकभुतसामायिकयोः कदाचित् पूर्वप्र-
तिपन्नो भवेत्सासादनसम्यक्त्ववतां तेषु मध्ये उत्पादसंभ-
वात् । प्रतिपद्यमानकस्तु त्वंपद्यते उपदेशभवणादिसाम-
ययोगात् । देशविरतिसर्वविरतिसामायिकयोः पुनर्न पूर्वप्र-
तिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानकः । पञ्चन्द्रियतियेषु सर्वविर-
तिसर्जनां ज्ञापनामपि सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नो नियमा-
वस्ति । यः पुनः प्रतिपद्यते प्रतिपद्यमानकः स्यात् भज-
नया-कदाचित् विवर्तने काले कदाचिन्नेति भावः । सर्व-
विरतिसामायिकस्य तु न पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमा-
नकस्तथा भयस्याभावात् । नारकदेवैककर्मभूमिजान्त-
रद्वीपजन्मद्वेषेषु च द्वयोः सम्यक्त्वधुनसामायिकयोः पूर्व-
प्रतिपन्नो नियमावस्ति । इतरस्य तु प्रतिपद्यमानकस्य भज-
ना-स्याद्धा न वा । इतरयोस्तु—देशविरतिसर्वविरतिसाम-
ायिकयोर्न पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानकस्तथा स्वा-
भावात् । कर्मजनरेषु—कर्मभूमिजमनुष्येषु चतुर्णामपि
सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नोऽस्त्येव । प्रतिपद्यमानकस्तु भा-
उयः । समूर्द्धिमेषु तु मनुष्येषु चतुर्णामपि सामायिकानां
विषय उभयप्रतिपन्नो न पूर्वप्रतिपन्नो नापि पूर्वप्रतिपद्यमानक
इति भावः । आ० म० १ अ० । विंश० ।

(४५) अथ भाष्यकारो वक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथायाः

प्रस्तावनामाह—

क्षेत्तदिसासुं पगयं, सेसदिसाओ पमंगओऽभिहिया ।

संभवओ वा वच्चं, सामइयं जत्थ जं हुआ ॥ २७०५ ॥

इह दिग्द्वारे विचार्यमाणे सत्कादाचार्य वा—पूर्वादिका
दिसः प्रकृतितास्ताभिरेवेह प्रकृतं प्रयोजनम्, शेषास्तु नाम
स्थापनादिका दिशो दिक्ताम्भात् प्रसङ्गतोऽभिहितः । यत्र
वा-अशेषादिनां मध्ये यस्यां दिशि यत् सामायिकम् स-
म्भवति तदभ्युद्य वाच्यम्, मूलावश्यकत्वात् ऽवसेयम्,
इति गन्धार्थः ।

‘ इह क्षेत्रदिग्भिः प्रयोजनम् ’ इत्युक्तम्, किं पुनस्तत् ?
इत्याह—

पुव्वार्इयासु महा-दिसासु पडिवज्जमायओ होइ ।

पुव्वपडिवज्जमाओ पुण, अण्वरीए दिसाए उ ॥ २७०६ ॥

पूर्वाद्यासु शकटोर्द्धं संस्थितासु पूर्वोक्तासु चतसृषु
महादिषु विवक्षिते काले चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिप-
द्यमानका भवति, तत्सम्भवस्तास्वस्ति, न पुनर्भवत्येव
कदाचित् तस्य तासु भवनात् कदाचिदभवनादिति ।
पूर्वप्रतिपन्नकः पुनरन्यतरस्यां दिशि भवावयव । इति
निर्युक्तिगाथार्थः ।

ऊर्ध्वाऽधो दिग्भ्ये विविषु न तर्हि का चार्त्त ?

इत्याशङ्क्य भाष्यकारः ब्रूह—

क्षिणावलि रुयगागी, दिसासु सामाईयं न जं तासु ।

हुदासु नावयाइ, जीवो ताओ पुण फुसिअ ॥ २७०७ ॥

एकप्रदेशिकत्वेन क्षिणमुक्तावलीकल्पासु चतसृष्वपि-
विदिषु ‘रुयगामि’ ति—रुयकाकारयोः प्रत्येकं चतुर्ध्वे-
शिकयोर्ऊर्ध्वाऽधोदिशोश्च ‘सामाईयं न’ ति—सर्वमपि स-
म्पूर्णं—सामायिकं न लभ्यते इति शेषः । कुतः ? इत्याह—
‘ जं तास्वित्यादि ’ यत्—यस्मात् तासु शुकासु—केवलासु
वदस्वपि जीवः सम्पूर्णो नावगाहते, तस्य अधन्यताऽ-
प्यसकृदेयप्रदेशावगाहित्वात्, यत्तासां वैकप्रदेशिकत्वेन
चतुर्ध्वेशिकत्वेन चैतावत्प्रमाणावगाहोसम्भवात् । इत-
स्ततः संहरणादौ पुनः सामायिकवाजीवस्ताः षडपि देशतः
स्पृशद् न विरोध इति गाथार्थः । उक्तं दिग्द्वारम् ।

(४५) साम्प्रतं कालद्वारमभिधित्पुराह—

सम्मत्तस्स सुयस्स य, पडिवत्ती छव्विहे वि कालम्मि ।

विरइ विरयाविरइ, पडिवज्जइ दोसु तिसु वावि ॥ २७०८ ॥

सम्यक्त्वस्य भुतस्य च द्वयोरप्यनयोः सामायिकयोः प्रति-
पत्तिः पक्षविधेऽपि सुषमदुःषमादिके काले सम्भवति । पूर्व-
प्रतिपन्नकास्त्यनयोर्विद्यन्त एव । विरति समप्रचारित्रलक्षणां
ताम्, तथा, विरताविरति—देशचारित्रात्मिकां प्रतिपद्यते क-
श्चिदुत्सर्पिण्यां द्वयोः कालयोर्दुःषमसुषमायाम् सुषमदुःष-
मायां चेति; अवसर्पिण्यां तु त्रिषु कालेषु सुषमदुःषमायाम्
दुःषमसुषमायाम्, दुःषमायां चेति । पूर्वप्रतिपन्नस्त्वहं वि-
द्यन्त एव । अपिशब्दान्—संहरणं प्रतीत्य पूर्वप्रतिपन्नकः
सर्वकालेष्वेव सम्भवति । प्रतिभागकालेषु तु त्रिषु सम्य-
क्त्वभूतयोः प्रतिपद्यमानकः सम्भवति, पूर्वप्रतिपन्नस्त्व-
स्येव, अतुर्थे च प्रतिभागं चतुर्विधस्यापि सामायिकस्य
प्रतिपद्यमानकः सम्भवति, पूर्वप्रतिपन्नस्तु विद्यत एव बाह्य-
द्वीपसमुद्रेषु तु कालरहितेषु त्रयाणां सामायिकानां प्रति-
पद्यमानकः सम्भवति, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्येव, शरणस्यापि
नन्दीश्वरादौ विद्याचारणादिगमने पूर्वप्रतिपन्नः सम्भवति
इति निर्युक्तिगाथार्थः ।

अथ भाष्यम्—

तइयाइसु तिसु ओस-प्पिणीएँ उस्मप्पिणीएँ दोसुं तु ।

नोउस्सप्पुस्मप्पिणि-काले तिसु मम्मसुत्ताइ ॥ २७०९ ॥

पलिभागम्मि चउत्थे, चउव्विहं चरणवज्जियमकाले ।

चरणं पि हुज गमणे, सव्वं सव्वत्थ साहरणे ॥ २७१० ॥

‘ तइयाइसु तिसु ओसप्पिणीएँ ’ ति—अवसर्पिण्यां त-
तीयाविषु त्रिषु कालेषु सुषमदुःषमादियु त्रिष्वरकेष्वि-
त्यर्थः ‘ सर्वविरतिदेशविरतिसामायिकयोः प्रतिपत्ता
लभ्यते ’ इत्याशङ्क्य भाष्यकारः । पूर्वप्रतिपन्नस्त्वहं चतुर्णां—
मस्त्येव । एषमुत्तरत्रापि पूर्वप्रतिपन्नो यथासम्भवमभ्य-
स्त्य वक्तव्य इति । ‘ उस्सप्पिणीएँ दोसुं ’ ति—उत्सर्पिण्यां
पुनर्द्वयोर्दुःषमसुषमासुषमदुःषमालक्षणां कालविशेषयो-
स्तत्प्रतिपत्ता प्राप्यते । ‘ नो इत्यादि ’ इह देवकुत्तरकुत्तु

सुषमसुषमाप्रतिभागः, हरिवर्धरम्यकेषु—सुषमाप्रतिभागः, हेमवतैरयवनेषु सुषमदुःषमाप्रतिभागः, पञ्चसु महाविदेहेषु दुःषमसुषमाप्रतिभागः । इह चतुर्थेऽपि स्थाने—सुषमसुषमाप्रतिभागः नोत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालोऽयमाधीयते, यथाक्रमं च सुषमसुषमादिभिः कालविशेषैः सह प्रातिभागस्य सादृश्यस्य विद्यमानत्वाच्चत्वारः सुषमसुषमादयः प्रतिभागा एते भवेयन्ते । तदस्मिन् प्रतिभागचतुष्टयलक्षणे नोत्सर्पिण्यवसर्पिणीकाले विद्यमाने 'ति-सु' ति—आद्येषु सुषमसुषमाप्रतिभागादिषु त्रिषु प्रतिभागेषु द्वे सम्यक्त्वधृतसामायिके जीवः प्रतिपद्यते । 'पलि-भागस्मि चउत्थे खउत्थिहं' ति—महाविदेहेषु चतुर्थे दुःषमसुषमाप्रतिभागे चतुर्विधमपि सामायिकं प्रतिपद्यते । 'चरणवर्जितमकाले' ति—अकाल—कालाभावे बाह्यद्वीप-समुद्रेषु चरणवर्जितमाद्यं सामायिकत्रयं मत्स्यादयः प्रातिपद्यन्ते । 'चरणं चि हुञ्ज गमणे' ति—नन्दीश्वरादौ विद्या-चारणादीनां गमने चरणमपि पूर्वप्रतिपन्नं सर्वविरतिमा-मायिकमपि भवेदित्यर्थः । 'सर्वं सव्यर्थ साहरणे' ति—देवादिना तु सहरणं प्रतीत्य सर्वं चतुर्विधमपि सामायिकं सर्वत्र निःशेषेऽपि काले प्राप्यते । इति गाथाद्वयार्थः । गते कालद्वारम् ।

(४६) इदानीं गतिद्वारं विभण्णिपुराह—

चउसु वि गर्हसु नियमा, सम्मत्तसुयस्स होइ पडिवत्ती ।

मणुएसु होइ विरई, विग्याविरई य तिरिएसु ॥२७११॥

चतसृष्वपि नारकतिर्यङ्गगमगतिषु सम्यक्त्वधृत-सामायिकयोर्नियमात् प्रतिपत्तिर्भवति, न पुनर्न भवतीत्ये-वं नियमो द्रष्टव्यः, भवत्येव सदैव तत्प्रतिपत्तिरित्येवं तु न नियमः, कदाचिदन्तरस्यापि तत्प्रतिपत्तिरित्येव व्यवसा-णत्वादिति पूर्वप्रतिपन्नास्तु सदैव लभ्यन्ते इति । तथा, मनुष्येषु प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य भवति विगतश्चान्नित्राग्निक्का, नान्यगतिषु, पूर्वप्रतिपन्नास्तु तस्याः सदैवेह विद्यन्ते इ-ति । विगताधिरतिश्च देशावरतिस्तिर्यक्तु 'भवति' इत्यनुब-र्णते, इहापि सम्भवतस्तत्प्रतिपत्तिर्द्रष्टव्या पूर्वप्रतिपन्नास्तु सदैव सन्तीति ।

अथ भव्यसंज्ञिद्वारद्वयमभिधातुमाह—

भवसिद्धिओ य जीवो, पडिवज्ज सो चउरहमस्यरं ।

पडिसेहो पुणऽममि-म्मि मीमए सप्पिपडिवज्जो ॥२७१२॥

भया भायिनी सिद्धिर्यस्यासौ भवसिद्धिको भव्यो जी-वः, स चतुर्णां सामायिकानामन्यतरत् सामायिकम् प्रतिपद्यते । इदमुक्तं भवति—कदाचित् सम्यक्त्वधृत-सामायिके प्रातिपद्यते, कदाचिद् देशविरतिम्, कदाचित् सर्वविरतिमपि प्रतिपद्यते इति । पूर्वप्रतिपन्नास्तु नाना भ-व्याश्चतुर्णामपि सामायिकानां सदैव लभ्यन्ते इति । एव संख्याप चतुर्णामपि सामायिकानां कदाचित् किञ्चित् प्र-तिपद्यते । तथा चाह—'संज्ञिपडिवज्ज' ति—पूर्वप्रतिपन्ना-स्तु संज्ञिनोऽपि भव्यवत् सदैव प्राप्यन्ते इति । 'पडिसेहो, इत्यादि, पूर्वप्रतिपन्नान् प्रतिपद्यमानानांश्चाधित्य चतुर्णो-मपि सामायिकानां प्रतिपद्यः कार्यः । क ? इत्याह—असंज्ञि

नि, मिथके, अभव्ये च " सिद्धे नो सरणी, नो असरणी, नो भव्ये, नो अभव्ये" इति वचसाद् मिथकेः सिद्धोऽभिधी-यते । ततश्चैव त्रयोऽप्यसंख्यभव्यमिथकाश्चतुर्णामपि सा-मायिकानां न पूर्वप्रतिपन्ना नापि प्रतिपद्यमानका लभ्यन्ते इति भावार्थः । पुनः शब्दादसंज्ञी सास्वादनमाधित्य सम्य-क्त्व-धृतसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नो भवेदिति द्रष्टव्यम्, त-था मिथोऽपि भव्यकवली सम्यक्त्वचारित्रसामायिक-योः पूर्वप्रतिपन्नो भवेदित्यपि दृश्यम् । अयं च न संज्ञी ना-प्यसंज्ञीति मिथका द्रष्टव्या । आह—यद्येवं सिद्धोऽपि स-म्यक्त्वसामायिकस्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यते, अतोऽस्यापि—किमिति सर्वसामायिकनिषेधः कियते ? । सत्यम्, किन्तु सम्यक्त्ववर्जं सामायिकत्रयं संसारस्थानामेव सम्भवति, तत्साहचर्यात् सम्यक्त्वसामायिकमपि संसारिणं सम्ब-न्धि विचार्यते, तथाभूतं तु सिद्धं नास्तीति निषिध्यत इत्यदोषः, इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ।

पुनःशब्दस्य व्याख्यानं भाष्यकारोऽप्याह—

पुणसहाउ असप्पी, सम्मसुए होइ पुव्वपडिवज्जो ।

मीमो भवत्थकाले, सम्मत्तचरित्तपडिवज्जो ॥२७१३॥

गाथार्थः ।

अथोच्छ्वासनिःश्वासकटाष्टद्वयाभिधिनस्या प्राह—

उसासय नीमासय-मीसं पडिसेहो दुविह पडिवज्जो ।

दिट्ठी य दो नया खलु,ववहारो निच्छज्जा चवा ॥२७१४॥

उच्छ्वासिन्युच्छ्वासक-निःश्वासनीति निःश्वासकः, श्वा-नपानपर्याप्तिपरिनिष्पन्न इत्यर्थः । 'स चतुर्णामपि सामायि-कानां प्रतिपद्यमानकः सम्भवति, पूर्वप्रतिपन्नकस्त्वस्येव, इति वाक्यशेषः । मिथः श्वातानापानपर्याप्त्यपर्याप्तो भ-व्यते । तत्र प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य प्रतिपद्यः, नासौ चतुर्णामपि प्रतिपद्यमानकः सम्भवतीति भावना । 'दुविहपडिवज्जो' ति स एव द्विविधस्य सम्यक्त्वधृतसामायिकस्य प्रतिपन्नः पूर्वप्रतिपन्नो भवति देवादिर्जन्मकाल इति । अथवा-मिथ-सिद्धः, तत्र चतुर्णामपि सामायिकानां पूर्वोक्तयुक्तं भव्यथाऽपि प्रतिपद्यः 'दुविह पडिवज्जो' ति—इह मिथः शरीररहितत्वाद् नोच्छ्वासानःश्वासकत्वेन शैलशीगताऽयोगिकवली गृह्यते, स द्विविधस्य—सम्यक्त्वचारित्रसामायिकस्य पूर्वप्रतिपन्नो भवति । इष्टौ विचार्यमाणायां द्वौ नवौ खलु विचारको व्यव-हारो निश्चयश्चैव । तत्रास्य यथा मतिज्ञानविचारऽज्ञानां ज्ञा-नं प्रतिपद्यते, तथेहाप्यसामायिकी-असामायिकवान् सा-मायिकं प्रतिपद्यते, तथाऽसामायिकी दीर्घकालिकी तत्प्रति-पत्तिः । द्वितीयस्य तु यथा ज्ञानी ज्ञानं प्रतिपद्यते तथाचा-पि सामायिकी-सामायिकवान् सामायिकं प्रतिपद्यते, सा-मायिकी च तत्प्रतिपत्तिः, क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदात् । इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ।

(४७) मिथशब्दभावार्थं व्यवहारनिश्चयनयमतविचारं च भाष्यकारोऽप्याह—

मीमो नो उस्सासय-नीमासो तेहिं जो अपज्जतो ।

हुज्ज पवणो दोमि उ, सेलेमिगज्जो चरित्तं च ॥२७१५॥

पदमस्सासामह्मी, पडिवज्जइ विदियगस्स सामह्मी ।

ववहारनिच्छयमयं, नेयं मइनाणलाभो व ॥ २७१६ ॥

इह मित्रो नो उच्छ्वासकनिःश्वासकोऽयंगिकवली गृह्यत । तथा-ताभ्यामुच्छ्वासनिःश्वासाभ्यामपर्याप्तकं भि-
भः । स चापर्याप्तको देवादिजन्मकाले द्विविधस्य सम्यक्त्व-
भुतसामायिकस्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यते । यस्तु नोउच्छ्वासक-
निःश्वासको मित्रः शैलेशीगताऽयंगिकवली, स चारित्र-
सामायिकं वशब्दात्—सम्यक्त्वसामायिकं चाश्रित्य पूर्व-
प्रतिपन्नः प्राप्यत इति । इष्टौ नयविचारे प्रथमस्य व्यव-
हारनयस्यासामायिकी-असामायिकत्वात् सामायिकं प्रतिप-
द्यते, द्वितीयस्य तु निश्चयनयस्य सामायिकी-सामायिक-
त्वात् सामायिकं प्रतिपद्यत इत्येवमादिव्यवहारनिश्चयनयमते
अतिज्ञानलाभ इवात्रापि विज्ञेयम् इति गाथाद्वयार्थः ।

(४८) अथाहारकपर्याप्तकद्वयमाह—

आहारगो उ जीवो, पडिवज्जइ मो चउयहमणयरं ।

एमेव य पज्जतो, मम्मत्तसुए सिवाइयरो ॥ २७१७ ॥

आहारयनीत्याहारकस्तु यो जीवः स चतुर्णो सामायिक-
कानां प्राग्बन्धनतरत् प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव, च-
रणिः पर्याप्तिभिः पर्याप्तकोऽयं नयः चतुर्णामन्यतरत् प्र-
तिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव । 'सम्मत्तसुए निया इय-
रो' ति—इतरोऽवाहारकोऽपर्याप्तकश्च, तत्रानाहारकोऽपा-
न्तरालगतौ सम्यक्त्वभुते अङ्गीकृत्य स्य द्—भवेत् पूर्व-
प्रतिपन्नः, 'प्रतिपद्यमानस्तु नैव' इति वाक्यशेषः । कवली
तु समुद्रातशैलेश्वरस्थायामनाहारको दर्शनचरणसामा-
ह्यकद्वयस्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यते, अपर्याप्तोऽपि सम्यक्त्व-
भुते अधिकृत्य स्यात् पूर्वप्रतिपन्नः । इति निर्युक्तिगाथाार्थः ।

अत्र भाष्यम्—

पुव्वपवसोऽखाहा-रगो दुगं सो भवंतरालमि ।

चरणं सेलेसाइसु, इयरो ति दुगं अवजतो ॥ २७१८ ॥

गतार्था, नवरं 'चरणं सेलेसाइसु' ति—आदिशब्दात्-
समुद्रातपरिग्रहः । ततश्च शैलेश्यां समुद्राते च केवल्यना-
हारकश्चरणस्यापलक्षणत्वात् सम्यक्त्वसामायिकं चारि-
त्रसामायिकं चाश्रित्य पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते । इवरस्त्वप-
र्याप्तको देवादिजन्मकाले सम्यक्त्व-भुतलक्षणसामायिक-
द्विकमाश्रित्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यते इति ।

(४९) साम्प्रतं सुखजन्मद्वयव्याख्यासथेदमाह—

निइइभावओ वि य, जागरमाणो चउयहमणयरं ।

अंडयं तह पायजरो-वयाइदो तिणिण चउरो वा ॥ २७१९ ॥

इह सुप्तो द्विविधः—द्रव्यसुप्तः, भावसुप्तश्च । एवं जाग्र-
पीति । तत्र द्रव्यसुप्तो निद्रया, भावसुप्तस्तु मिथ्यादृष्टिः ।
तथा द्रव्यजागरा—निद्रारहितः, भावजागरः सम्यग्दृष्टिः ।
तत्र निद्रया भावतोऽपि च जाग्रच्चतुर्णो सामायिकानाम-
न्यतरत् प्रतिपद्यते । 'पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव' इत्यध्याहारः ।
अपिशब्दो विशेषण । किं विशिनष्टि ? भावजागरः सम्य-
ग्दृष्टिर्हे आद्यसामायिकं प्रतीत्य पूर्वप्रतिपन्न एव व्यव-
हारनयमतेन भवेत्, निश्चयनयमतेन तु तत्प्रतिपत्ताऽपि भ-
यति । अरणं देशविरति आश्रित्य पूर्वप्रतिपन्नः प्रतिपद्य-
मानकश्च भवति । निद्रासुप्तस्तु चतुर्णामपि प्रतिपन्नो भ-
वति, न तु प्रतिपद्यमानकः, निद्रासुप्तस्य तथाविधायशु-
द्ध्यादिसामग्र्यभावात् । भावसुप्तस्तु नयविकलः, तस्य भि-
ध्यादृष्टित्वात्, वक्ष्यति च—“मिच्छो उ भावसुप्तो न पव-
ज्जइ” इति । अथवा-नियमतो निश्चयव्यवहारनयाभिप्रा-
यात् स भावसुप्तः सम्यक्त्वभुतसामायिकद्वयप्रतिपत्तिकाले-
सम्यग्दृष्टिर्वा मिथ्यादृष्टिर्वाऽभिहितः, तथा च वक्ष्यते—
'सोऽहवा नयमयाओ । सम्मो वा मिच्छो वा, निच्छयव्यव-
हारओऽभिहिओ' इति । इदमुक्तं भवति—निश्चयनयस्य
सम्यग्दृष्टिः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते, व्यवहारनयस्य तु मि-
थ्यादृष्टिः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । अतो व्यवहारनयमतेन
भावसुप्तो मिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वादिसामायिकद्वयस्य प्रति-
पत्ता लभ्यत इति । जन्म चतुर्विधम्—अण्डजम्, पोत-
जम्, जगयुजम्, औपपत्तिकं चेति । तत्राण्डजा—
हंसादयः, पोतजा—इत्यादयः, जगयुजा—मनुष्याः, औ-
पपत्तिका—देवनारकाः । एतेषां यथासंभवं द्वे, त्रीणि, च-
त्वारि वा सामायिकानि भवन्ति । तत्र हंसादयो द्वे त्रीणि
वाऽऽद्यसामायिकानि कदाचित् प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपन्ना-
स्तेषां ते नियमतः सन्त्येव । एवं पोतजा इत्यादयोऽपि
वक्रव्याः । जगयुजास्तु मनुष्याश्चत्वार्यपि सामायिकानि
प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपन्नास्तु तेषां नियमतः सन्ति, देव-
नारकाः पुनराद्ये द्वे सामायिकं प्रतिपद्यन्ते, प्रतिपन्नास्त्वस्य
सामायिकद्वयस्य त नियमतः सन्ति । इह च मूलादयकानि
युक्तामभवे पाठा दृश्यते—“अण्डज पोयज जराउय तग
तिग चउरो भवे कमसो” इति, टीकायां तु तत्रैवं व्या-
ख्यानमभिधीयते—जन्म द्विविधम्—अण्डज-पोतज जगयुज-
भेदभिन्नम् । तत्र यथासंभवं—‘तिगतितगचउरो भवे कमसो’ ।
ततोऽण्डजादीनां त्रयाणामपि व्याख्यानं कृते वक्ष्याद् व्या-
ख्यानम्—‘औपपत्तिकास्तु प्रथमयोर्द्वयोर्वच’ इति । भाष्य-
टीकाहताऽप्येतद् मूलावश्यकटीकायते सर्वं प्रायस्तद्व्य-
थमेव लिखितम् । भाष्यं तु भाष्यामप्यौपपत्तिकानामुपा-
दानं कृते दृश्यते । ततोऽस्या गम्भीराङ्केः समाधानं बहुभुता
एव विद्वन्ति । अस्माभिस्तु यथा भाष्यं दृष्टं तथा व्याख्यानम्,
संगतमसंगतं चेति पुनस्त एव जानन्ति । इति निर्युक्ति-
गाथाार्थः ।

अथ भाष्यव्याख्यानम्—

सम्मदिद्धि विर भा-वजागरो दुमि पुव्वपडिवओ ।

इण्ड पडिवज्जमाणो, चरणं सो देमविरइ च ॥ २७२० ॥

मिच्छो उ भावसुप्तो,

न पवज्जइ सोऽहवा नयमयाओ ।

सम्मो वा मिच्छो वा,

निच्छय-ववहारओऽभिहिओ ॥ २७२१ ॥

चउरो जराउजम्म,

हुज्ज पवमो पवज्जमाणो वा ।

सेसं तिणि पवणो,

दोमि तओ वा पवज्जेज्ज ॥ २७२२ ॥

तिस्सोऽप्युक्तार्था एवेति । नवरं 'सेसं तिणि पवणो' इत्या-

दि, इह शेषग्रहणेनारहजपोतजलक्षणं जन्मद्वयमेव गृह्यते, औपपातिकाम्नु पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानकाश्चाद्य-योर्द्वयोरव भवन्तीति द्रष्टव्यमिति ।

(५०) अथ स्थितिद्वारमाह—

उक्ताग्यद्विर्द्धे,
पडिवज्जंतं य नत्थि पडिवप्पो ।
अजहणमणुक्कामे,
पडिवज्जं यावि पडिवप्पो ॥ २७२३ ॥

आयुर्वर्जानां ज्ञानावरणादिकर्मणां त्रिशत्सागरपमकोटी-कांठ्यादिकार्यामुःकृष्टस्थितौ वर्तमानो जीवश्चतुर्णामपि सा-मायिकानां न प्रतिपद्यमानको न चापि पूर्वप्रतिपन्नः प्रा-प्यते, तस्यातिमोक्षपुत्रेण तदसम्भवात् । आयुषस्त्रयस्त्रिंश-त्सागरपमलक्षणायामुःकृष्टस्थितौ वर्तमानोऽनुत्तरसुरः पूर्वप्र-थमसामायिकद्वयस्य प्रतिपन्नः प्राप्यते, सममर्षाध्यप्रति-ष्ठाननारकम्नु पण्यमावशेषायुस्मन्थाविधिविशुद्धयुक्त्वाद-स्यैव सामायिकद्वयस्य प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नश्च ल-भ्यते ; तथा च वदयति— 'आउक्कामे वाणिग उ पवज्जमा-णा पवणो वा' इति । जयन्यायां तु कुल्लकभवग्रहणलक्ष-णायामायु स्थितौ वर्तमानो निगोदादिश्चतुर्णामपि न प्रात-पद्यमानको नापि पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते, तस्या विशुद्ध-त्वेन तदयोरवत्त्वादि । शेषं तु ज्ञानावरणादिकर्मसप्तकं जघन्यामन्तर्मुहूर्तादिकां स्थितिं बध्नन् दर्शनसप्तकानिका-न्तोऽन्तर्कृत्कवलित्वप्राप्त्यन क्षपको देशविरतिवर्जितस्य सम्यक्त्वधुनसर्वाविरतिलक्षणसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यते, तस्यातिविशुद्धत्वेनानिजघन्यास्थितियन्धकत्वात्, क्षपकस्य च देशविरतरसंभवात्, सम्यक्त्वादिप्रतिपत्तेश्च पूर्वमेव संजातत्वादिति । जघन्यास्थितिकर्मबन्धकत्वेन चह जघन्यास्थितिकत्वं गृह्यते, ननु गान्तकर्मसत्तापेक्षयाति, व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेश्च । 'अजहणमणुक्कामे' इत्यादि, अजघन्यामुःकृष्टे तु कर्षणयष्टानामपि कर्मणां मध्यमायां स्थितौ वर्तमानो जाय इत्यर्थः । चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नश्च लभ्यते । इति नियुक्तिगाथायाः ।

अथ भाष्यम्—

उक्ताग्यद्विर्द्धम्मा, न पवज्जंतो न यावि पडिवप्पो ।
आउक्कामे दुप्पि उ, पवज्जमाणां पवप्पो वा ॥ २७२४ ॥
न जहप्पा उ ठिईए, पडिवज्जइ नेयपुव्वपडिवप्पो ।
मेमं पुव्वपवप्पो, देमविरइवज्जिए होज ॥ २७२५ ॥
व्याख्यातार्ये एव ।

(५१) साम्प्रतं वेदनंश्चाकषायद्वारत्रयं व्याचिख्यासुगाह—

चउरो वि ति विहवेण,
चउनु वि सएणासु हाइ पडिवची ।
हेट्टा जहा कमाएँ—
सुवएणियं तह य इहयं पि ॥ २७२६ ॥

अन्वार्थाप सामायिकानि-स्त्रीपुनपुंसकलक्षणे विविधेऽपि

वेदे प्राप्यन्ते । इदमुक्तं भवति—अन्वार्थाप सामायिकान्याधि-कृत्य त्रिविधवेदे विवक्षिते काले प्रतिपद्यमानकः संभवति, पूर्वप्रतिपन्नस्यस्येव । अयदंतु देशविरतिरहितानां त्रया-णां पूर्वप्रतिपन्नः स्यात्, न तु प्रतिपद्यमानकः । तथा, चतसृष्वपि संज्ञास्वाहारमयमैथुनपरिग्रहरूपास्तु चतुर्विध-स्यापि सामायिकस्य भवति प्रतिपत्तिः—प्रतिपद्यमानको भवति, न न भवतीत्यर्थः, पूर्वप्रतिपन्नकस्यस्येव । 'हेट्ट' ति—अथो यथा 'पदमिल्लुआण उदए नियमा संजायणा कमायाणे' इत्यादिना कषायेषु वर्णिते तथेहापि वर्णयित-व्यम्, सामान्येन तु सकषायी चतुर्णामपि प्रतिपद्यमा-मानकः, पूर्वप्रतिपन्नश्च भवति । अक्षययी तु कुलस्थवती-रागो देशविरतिवर्जसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्ना भवति, न तु प्रातपद्यमानक इति । गतं वेदादिद्वारत्रयम् ।

(५२) साम्प्रतमायुर्ज्ञानद्वारद्वयाभिधित्तया प्राह—

संखेजाऊनउरो, भयणा सम्मसुएँऽमंखवासाणं ।
ओहेण विभागेण य.नाणी पडिवज्जए चउरो ॥ २७२७ ॥

संख्यातवर्णायुर्जीवश्चत्वारं सामायिकानि प्रतिपद्यते, प्र-तिपन्नस्यस्येव 'इति शेषः । 'भयणे' त्यादि भजना—धि-कल्पना सम्यक्त्वधुनसामायिकयारभेख्ययवर्णायुषाम् । इ-यमत्र भावना—विवर्तितकालेऽसंख्ययवर्णायुषां सम्यक्त्व-धुनयोः प्रतिपद्यमानकः सम्भवति पूर्वप्रतिपन्नस्यस्येव-ति द्वारम् । 'ओहेण' त्यादि आधेन—सामान्यता निश्च-यनयमतेन ज्ञानी अन्वार्थाप सामायिकानि प्रतिपद्यते, व्यवहाराभयमतेन व्यवहानेन एव सम्यक्त्वधुनप्रतिपत्तेः । पूर्वप्रतिपन्नस्तु ज्ञानी चतुर्णामप्यस्येव । विभागेन च भेदेन यदा ज्ञानी चिन्त्यते तदा मतिधृतज्ञानी ह सम्य-क्त्व—धुनसामायिकं युगपत् प्रतिपद्यते । देशसर्वाविरति-सामायिकं तु भजनया प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपन्नस्तु चतु-र्णामप्यस्येव । अर्वाधिज्ञानी तु सम्यक्त्व—धुनसामायिक-योः पूर्वप्रतिपन्न एव न प्रतिपद्यमानकः । देशविरतिसामा-यिकं तु न प्रतिपद्यते । देवनाटकयतिभावका हि अन्वार्थो-ऽवधिस्वामिनः । तत्राद्यत्रयस्य देशविरतिप्रतिपत्तेश्चसम्भव एव, भावकोऽप्यवधिज्ञाने प्राप्य देशविरतिं प्रतिपद्यत इत्येवं न, किन्तु पूर्वमभ्यस्तदेशविरतिगुणः पश्चादवधिं प्रतिपद्यते, देशविरत्यादिगुणप्राप्तिपूर्वकत्वादवधिज्ञानप्रात-पत्तेरित्येतावद् गुरुभ्याऽस्माभिरवगतम्, तत्रैवं तु केवलितो विद्वन्ति । सर्वावर्तिसामायिकं तु प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपन्न-स्तु सर्वेषामप्यस्येव । मनःपथोयज्ञानी तु देशविरतिरहित-सामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्न एव, न तु प्रतिपद्यमानः, युग-पद्वा सह तेन वा आगिच प्रतिपद्यते तीर्थकृत्, उक्तं च—'प-डिवज्जामि चरित्ते, चउनाणी जाय कुउमत्था' इति । भव-स्यकवलितस्यकत्वचारित्रसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्ना भव-ति, न तु प्रातपद्यमानकः । इति नियुक्तिगाथायाः ।

भाष्यम्—

दोसु जुगवं चिय दुगं, भयणा देसविरइए य चरणे य ।
आहिम्मि न देसवयं, पडिवज्जइ हाइ पडिवप्पो ॥ २७२८ ॥
देसव्ययवज्जं मा-णमे पवप्पो ममं पि च चरित्तं ।

भवकेवले पवन्नो, पुण्यं सम्मत्तचारितं ॥ २७२६ ॥
उक्ताधे एव, नवरं 'दंसु जुगधे चिय दुगे' ति-द्वयोर्मतिज्ञान-
धृतज्ञानयोर्युगपदेव प्रतिपत्तिमाश्रित्य सम्यक्त्व-धृतसा-
मायिकद्विकं प्राप्यत इति ।

(५३) अथ योगोपयोगशरीरद्वारत्रयार्थमधिस्मया प्राह—
चउरो तिविहे जोए, उवओगदुगम्मि चउरो पडिवजे ।
ओरालिए चउकं, मम्मसुयविउव्विए भयत्ता ॥२७३०॥

चत्वार्यपि सामायिकानि साध्यान्तस्त्रिचययोगे मनावा-
कायलक्षणं सति प्रतिपत्तिमाश्रित्य विवर्द्धिते काले सम्भव-
न्ति, प्राक्प्रतिपन्नतां त्वधिकृत्य विद्यन्त एव । विशेषतस्तथौ-
दारिककाययोगवति योगत्रयं चत्वार्युभयथाऽपि लभ्यन्ते ।
वैक्रियस्मिन्ते तु योगत्रये सम्यक्त्वधृत उभयथाऽपि प्राप्यन्ते,
देशसर्वविरती तु पूर्वप्रतिपन्नं लभ्यन्ते । आहारकयुक्तं तु यो-
गत्रयं देशविरतिराहृतानि त्रीणि पूर्वप्रतिपन्नानि भवन्ति,
तैजसकामयोग एव केवलंऽपान्तगलगतावाद्यं सामायि-
कद्वयं प्राक् प्रतिपन्नतामधिकृत्य प्राप्यन्ते । केवलसमुद्धानं तु
सम्यक्त्वचारित्रसामायिकं पूर्वप्रतिपन्नं प्राप्यन्ते । मनायोग
केवलं न किञ्चित्, तस्यैवाभावात् । एवं वाययोगेऽपि काय-
वाययोगद्वये द्विान्द्वयादृष्टयुक्तमात्रस्य सास्वादनस्य पूर्वप्र-
तिपन्नं सम्यक्त्वधृतं प्राप्यन्ते इत्यलं विस्तरणम् । 'उवओग
न्याद, साकारानाकारभेद उपयोग उपयोगद्वये चत्वारि
प्रतिपद्यन्ते, प्राक् प्रतिपन्नस्तु विद्यन्त एव । अ-
त्राऽऽक्षेपपरिहारी भाष्यकार एव वक्ष्यति । 'ओरालिए' इ-
त्यादि, औदारिकशरीरे सामायिकचतुष्कमुभयथाऽप्यस्ति ।
सम्यक्त्वधृतयोगवैक्रियशरीरं भजना-विकल्पना कार्यादेवादि
कदाचित् तं प्रतिपद्यन्तं, कदाचिद् नति । देशविरतिसर्वविर-
तिसामायिकं तु वैक्रियशरीरिणास्तयैगमनुष्या अपि न प्रति-
पद्यन्ते । विक्रियाप्रवृत्तिवत्त्वेन किल तेषां प्रमत्तत्वादिति । पू-
र्वप्रतिपन्नस्तु वैक्रियशरीरं चतुर्णामपि प्राप्यन्त एव । शेषश-
रीरविचारः प्रस्तुतगाथायामेवाक्षौ निरूपितयोगद्वारागनुसा-
रत एव भावनाय, इति निर्गुक्तिगार्थः ।

यदुक्तम् 'उवओग दुगम्मि चउरो पडिवजे' इति । तत्र
भाष्यकारः प्रथमुत्थापयन्नाह—

सव्वाओ लद्धीओ, जह सागारोवओगभावम्मि ।

इह कहमुवओगदुगे, लब्भइ सामाहयउकं ॥२७३१॥

आह ननु, 'सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओगोवउत्तस्स
भवति' इत्यागमं प्रोक्तम्, ततो यदि एतस्मादागमात् सर्वा
अपि लब्धयः साकारोपयोग एव भवन्ति; तर्हि कथमिह
प्रोच्यन्ते—'उपयोगद्वयेऽपि सामायिकचतुष्टयं लभ्यन्ते' इति ?

अत्र परिहारमाह—

सो किर निअमो परिव-हुमाणपरिणामयं पइ इहं तु ।

जोऽवट्टियपरिणामो, लभेज स लभिज बीए वि ॥२७३२॥

'सव्वाओ लद्धीओ' इत्यादिको यस्त्वयाऽऽगमोक्तनियमो-
ऽभिधीयते स किल पारिवर्धमानपरिणामकं जीवं प्रात
द्रष्टव्यः । इह च प्रस्तुतं योऽवस्थितपरिणामो जीवः सामा-
यिकानि लभते, स द्वितीयऽप्यनाकारोपयोगे लभते ता-
नि, इति न विरोधः ।

आह ननु यद्येवमनाकारोपयोगेऽपि लब्धौ सत्यां 'सव्वा-
ओ लद्धीओ सागारोवओग' इत्याद्यागमं साकारोपयोग-
स्यैव ग्रहणं किमर्थम् ? इत्याशङ्क्याह—

पायं पवहुमाणो, लभए सागारगहणया तेण ।

इयरो उ जइच्छाए, उवसमसम्माइ लाभम्मि ॥२७३३॥

प्राया-बाहुल्येन वर्धमानः-प्रवर्धमानपरिणाम एव जीवा
लब्धीलभते, तेनागमं साकारोपयोगस्यैव ग्रहणं कृतम् ।
इतरस्त्ववस्थितपरिणामो यदृच्छया सकृत् कदाचिद्वैपश-
मिकसम्यक्त्वादिलाभकाले प्राप्यते, इत्यानाकारोपयोगस्य
स्वल्पत्वेन सतोऽप्यविवर्द्धितत्वात् सूत्रेऽग्रहणम् । आदिश-
द्भान-धृतदेशनर्धाविरतिस्सामायिकलाभपरिग्रहः । अयमत्र
भाष्यार्थः, यथा—“ सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओग ” इ-
त्यादिक 'आगम', तथा—' उवओगदुगम्मि चउरो पडिवजे'
इत्ययमप्यागम एव, अतः परस्परप्रतिस्पर्द्धितैदान्तिकव-
चसां व्यवस्था न्याय्या । सा चयम्—याः सम्यक्त्वं लब्ध्वा
मिथ्यात्वं गतानां पुनरपि कृताश्चतु शुभादयात् प्र-
तिक्षणं प्रवर्धमानाध्ययमायवतां सम्यक्त्व-चारित्रादि-
लब्धयो भवन्ति, याश्चावध्यादिलब्धय उन्पद्यन्ते ताः
सर्वा, साकारोपयोगोपयुक्तस्य द्रष्टव्याः । यास्तु प्रथ-
मसम्यक्त्वलाभकालेऽन्तरकरणप्रविष्टस्यावस्थिताध्यवसा-
यस्य सम्यक्त्वादिलब्धयो भवन्ति ता अनाकारोपयो-
गेऽपि भवन्ति न कश्चिद् दोषः । अन्तरकरणे च वर्तमानः
सम्यक्त्व-धृतसामायिकलाभसमकालमेव कश्चिदतिविशु-
द्धत्वाद् देशविरतिम्, अणुरत्वातिविशुद्धत्वात् सर्वविर-
तिमपि प्रतिपद्यन्तः इत्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभकालेऽवस्थि-
तपरिणामस्यानाकारोपयोगवर्तिनोऽपि चत्वार्यपि सामा-
यिकानि भवन्ति, स्वल्पत्वाच्चैतदप्रागमे न विवर्द्धितमात्रं ।
(५४) कथं पुनरिदमौपशमिकसम्यक्त्वं जीवस्याभ्युपगन्त-

व्यम् इत्याह—

ऊमरदेसं दड्ढि-ल्लयं व विज्झाह वणदवो पप्प ।

इय मिच्छस्स अणुदए, उवसमसम्मं मुणेयव्वं ॥२७३४॥

यथोपरदेशं पूर्ववद् दग्धप्रदेशं वा प्राप्य वनदवा विध्या-
यति, इत्येवमन्तरकरणं प्राप्य मिथ्यात्वस्यानुदये मिथ्या-
त्वादयवक्तावुपशान्त औपशमिक सम्यक्त्वं जीवस्य मुनि-
तव्यमिति ।

कदा पुनरिवं भवति ? इत्याह—

उवमामगसेट्ठिगय-स्स होइ उवमामगं तु सम्मत्तं ।

जो वा अकयतिपुंजो, अखवियमिच्छो लहइ सम्मं ॥२७३५॥
प्रागुक्तार्था ।

(५५) कथं पुनरस्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभेऽवस्थितपरि-
णामत्वम् ? इत्याह—

जं मिच्छस्साणुदओ, न हायए तेण तस्स परिणामो ।

जं पुण सयमुवसंतं, न वड्डए तेण परिणामो ॥२७३६॥

यद्-यस्मादन्तरकरणं मिथ्यात्वस्यानुदयस्तेन तस्माद् न
हीयत तस्य परिणामः, हानि परिणामाभावात् । यस्मान् पुनः
सत्तागतं मिथ्यात्वमुपशान्तं विष्कम्भितोदयमपनीतिमिथ्या-
स्वभावं च, तेनास्य परिणामो न वधते । यथा हि-वनद-

वा दाह्याभावाद् न वर्धते ; किन्तु विधायति, इत्येवं वेद्य-
स्य मिथ्यात्वस्याभावात् तत्क्षणगाया निवृत्तिकरणवद् नौप-
शामिकसम्यग्दृष्टः परिणामो वर्धते किन्त्ववस्थित एवास्ते ,
अतोऽवस्थितपरिणामत्वमिति ।

(५६) ' अग्राणि च उक्तं ' इत्यादिर्व्याख्यानमाह—

दुग्गण्डिवत्ती वेउ-व्वियम्मि सव्वाइ पुव्वपडिवन्नो ।

देसव्वयवजाइ, आहारार्हसु तीसुं तु ॥ २७३७ ॥

उक्तार्था । नवरमाहारकशरीरे देशविरतिवर्जसामायिकत्रयं
पूर्वप्रतिपन्नमवाप्यते, अतुर्देशपूर्वावक्षो देशविरतरभावात्,
शेषाणां तु पूर्वप्रतिपन्नत्वेन प्रतिपन्नसम्भवादिनि । तैजसका
भेदयोस्तु कवलिसमुद्घाते अतुर्थपञ्चमत्तृतीयसमयेषु सम्य-
क्त्ववधारणसामायिकस्य विग्रहगती तु सम्यक्त्वधृतयोः
पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते । इति गाथासप्तकार्यः ।

(५७) अथ संस्थानादिद्वारत्रयमाह—

सव्वेसु वि संठाणे-सु लहइ एमेव सव्वमंघयणे ।

उक्कोसजहन्नं व-ज्जिऊल माणे लभे मणुओ ॥ २७३८ ॥

संस्थितिः संस्थानमाकारविशेषलक्षणम् । तच्च ' सम-
अउरंसं निगोहमंडलं ' इत्यादिभेदात् षोडश । तत्र
सर्वेष्वपि संस्थानेषु लभते—प्रतिपद्यते अत्रार्येप सामायि-
कानि, ' प्राक् प्रतिपन्नोऽप्यस्ति ' इत्यादिद्वारः ।

(संहनन)—

' एमेव सव्वमंघयणे ' ति—संहन्तिः संहननमस्तिषसञ्चय-
विशेषः, तानि च वज्रप्रभनाराद्यादिभेदात् षड् भवन्ति ।
एतेषु च यथासंस्थानस्यैवमेव निगमशेषो विचारः कस्तव्यः,
पूर्वप्रतिपन्नानि प्रतिपद्यमानानि चैतेष्वपि अत्रारि लभ्य-
न्त इत्यर्थः ।

(अथगाहना)—

' उक्कोसे ' इत्यादि मीयते इति मानं—शरीरस्य प्रमाणमव-
गाहनत्यर्थः । तत्र मनुष्यस्यात्कृष्टमानं त्रीणि गम्यतानि,
जघन्यं त्वक्कुलासकृत्तयभागः, एतदुत्कृष्टं जघन्यं च मानं
वर्जयित्वा मध्यमशरीरमानं वर्तमानो मनुष्यो लभते—प्रति-
पद्यते ' अत्रार्येप सामायिकानि ' इति प्रकमाद् गम्यते ।
पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्यैव । जघन्यावगाहस्तु गर्भजमनुष्यः स-
म्यक्त्वधृतयोः पूर्वप्रतिपन्नः सम्भवति । न तु प्रतिपद्यमान-
कः उत्कृष्टावगाहनस्तु । अत्राव्यूतः सम्यक्त्व-धृतयोर्हि-
धाऽप्यस्ति । नारकत्वा अपि जघन्यावगाहनाः सम्यक्त्व-
धृतयोः पूर्वप्रतिपन्नाः सम्भवन्ति न तु प्रतिपद्यमानकाः ।
मध्यमोत्कृष्टावगाहनास्त्वैतयोः प्रतिपद्यमानकाः सम्भवन्ति,
पूर्वप्रतिपन्नास्तु सन्त्येव, नित्यञ्चस्तु पञ्चेन्द्रिया जघन्याव-
गाहनाः सम्यक्त्व-धृतयोः पूर्वप्रतिपन्नाः सम्भवन्ति न-
तु प्रतिपद्यमानकाः उत्कृष्टावगाहनास्तु षड्गव्यूनास्तयोर्हि-
धाऽपि लभ्यन्ते । मध्यमावगाहनास्तु द्वयोर्गयाणां वा सर्व-
विरतिवर्जितानां प्रतिपद्यमानकाः सम्भवन्ति पूर्वप्रतिपन्ना-
स्तु त्रयाणां सन्त्येव इति निर्युक्तिगाथार्थः ।

अथ भाष्यम्—

न जहन्नोगाहणो, पवज्जण दोणिण होअ पडिवन्नो ।

उक्कोसागाहणो, दुहा विदो तिन्नि उ तिरिकन्नो ॥ २७३९ ॥

जघन्यावगाहनां गर्भजमनुष्यस्तिर्यक् च न किञ्चित् प्रति-
पद्यते, द्वयोस्त्वावगाहयोः पूर्वप्रतिपन्ना भवन्तु । उत्कृष्टावगा-
हनस्त्वनयोर्हिधाऽपि पूर्वप्रतिपन्नः प्रतिपद्यमानकश्च भवति ।
मध्यमावगाहनां मनुष्यधृतयोर्मपि सामायिकानां पूर्वप्र-
तिपन्नः प्रतिपद्यमानश्च लभ्यते इति द्रष्टव्यम् । पञ्चेन्द्रिय-
निर्यक् पुनर्द्वयोर्गयायोः त्रयाणां वा सर्वविरतिवर्जितानां
' हिधापि ' इत्यादि वर्तते, पूर्वप्रतिपन्नः प्रतिपद्यमानश्च
भवति इति गाथार्थः ।

(५८) अथ लेख्याद्वारमाह—

सम्पत्तसुयं सव्वा-सु लहइ सुद्धासु तीसु य चरितं ।

पुव्वपडिवन्नो पुण, अन्नयरीण उ लेसाए ॥ २७४० ॥

सम्यक्त्वधृतसामायिके सर्वास्वापि कृष्णादिकासु शुक्ला-
न्तासु षट्स्वपि लेख्यासु लभते—प्रतिपद्यते नरकादिः । आ-
रितं तु देशसर्वविरतिलक्षणं शुद्धास्त्वोपरितनीषु तैजसी-
पञ्चशुक्ललक्षणासु तिसृषु लेख्यासु प्रतिपद्यते ।
पूर्वप्रतिपन्नः पुनः षण्णामन्यतरस्यामापि लेख्यायां चारित्री
सम्यग्दर्शय्य प्राप्यते । इति निर्युक्तिगाथार्थः ।

अथ भाष्यकारः प्रेर्यमुत्थापयन्माह—

नणु मइसुयाइलाभो-ऽभिहिओ सुद्धासु तीसु लेसासु ।

सुद्धासु अमुद्धासु य, कहमिह सम्पत्तसुयलाभो ॥ २७४१ ॥

ननु पूर्वं ज्ञानपञ्चकावचारं मतिधृताद्विज्ञानलाभः शुद्धा-
स्थेन तैजसीप्रभृतिषु तिसृषु लेख्यास्वाभिहितः, इह तु
शुद्धास्त्वशुद्धासु च षट्स्वापि सम्यक्त्वधृतलाभोऽभिधी-
यमानः कथं न विरुध्यते ? इति ।

अथ परिहारमाह

सुरनेरएसु दुगं, लब्भइ य दव्वलेसया सव्वे ।

नाणसु भावलसा-ऽहिगया इह दव्व लेसाओ ॥ २७४२ ॥

इह तावत्सुरनारकस्यापि सम्यक्त्वधृतसामायिकद्वयं ल-
भ्यते एव ते च सुरनारकाः सर्वेऽप्यवस्थितद्रव्यलेश्या भ-
वन्ति, यथासम्भवं षडपि कृष्णाद्रव्यलेश्यास्त्वेष्ववस्थि-
ताः धृतं प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः । भावलेश्यास्तु तेषां परावृ-
त्त्या कस्यचित् काचित्त्व भवति । नित्यमनुष्याणां त्वय-
स्थिता द्रव्यलेश्या न भवन्ति, किन्तु-द्रव्यलेश्या, भाव-
लेश्या च सर्वेषां परावर्तते । देवनारकाणामपि द्रव्यलेश्यै-
वावस्थिता, भावलेश्या तु तेषामपि परावृत्त्या कदाचित्
काचित्त्व भवति । ततश्च सुरनारका अपि यदा सम्यक्त्वा-
दिकं लभन्ते तदा भावलेश्या तैजस्यादीनामन्यतरा शुद्धै-
व भवति, अशुद्धा तु नित्यावस्थितत्वात् तेषां द्रव्यलेश्यै-
व द्रष्टव्या न तु भावलेश्या । एवं च स्थिते ज्ञानेषु मत्या-
दिषु पूर्वं लाभन्तिनायां भावलेश्यैवाधिकृता भावलेश्या-
मेवाङ्गीकृत्य शुद्धलेश्याशये तज्ज्ञान उक्त इत्यर्थः । इह तु
सम्यक्त्वधृतसामायिकलाभकिन्तायां देवनारकानाभित्य द्र-
व्यलेश्या आधिकृताः, तेन सुद्धास्त्वुद्धासु च सर्वासु ले-
ख्यासु तज्ज्ञान उक्त इति भावः । भावलेश्यामङ्गीकृत्य पुन-
रिहापि शुद्धास्त्वैव तिसृषु तैजस्यादिलेश्यासु तज्ज्ञानोऽव-
गन्तव्यः । इति न कश्चिद् विरोधः । आह—ननु यदि देव-
नारकाणां कृष्णादिका अशुभा द्रव्यलेश्याः सदाऽवस्थिता

भवन्ति तदा सम्यक्त्वादि-लाभकाले कथं तेषां शुभभा-
षलेष्यासम्भवः । द्रव्यलेश्या हि भाषलेष्या जनयन्ति ।
ततः कृष्णादिलेश्या द्रव्याण्यशुभानि कथं शुभभाषलेष्या-
जनयन्तुः, अशुभकारणात् शुभकार्यायोगात् ? इति सत्यम्,
किन्तु—नारकादीनामपि सम्यक्त्वादिलाभकाले कथमपि
यथाप्रवृत्तिकरणेन शुभानि तैजस्यादिद्रव्यलेश्याद्रव्याण्या-
स्त्वप्यन्ते । ततो यथाऽऽदर्शः श्वेतोऽपि जपाकुसुमादिव-
स्तुप्रतिबिम्बसंक्रान्तौ रक्तादिरूपतां प्रतिपद्यते तथा कृष्णा-
द्यशुभद्रव्याण्यपि तैजस्यादिशुभद्रव्यप्रतिबिम्बसंक्रमे नि-
जरूपोत्पत्तौ परित्यज्य तदाभासतां प्रतिपद्यन्ते ।
ततो नारकादीनामपि कृष्णाद्यशुभद्रव्यानुभावं मन्दतां शी-
त्वा शुभानि तैजस्यादिद्रव्याणि शुभां भाषलेष्यां जनयन्ति
अतोऽवस्थितायामपि कृष्णादिद्रव्यलेश्यायां नारकदेवानां
सम्यक्त्वादिलाभकाले शुभभाषलेष्यासम्भवा न विरु-
ध्यते । इत्यन्तं विस्मरेण । तदर्थिना तु—“ स नृणं भेन !
किण्वेत्सा नीललेसे प्लव नां तारूक्ष्णाप, नां तावन्नक्ष्णाप ”
इत्यादि प्रज्ञापनासूत्रं मूलायश्यकटीकादिलिखितमनुसरणी-
यम् इति गद्यद्वयार्थः ।

(४६) अथ परिणामद्वारमाह—

चतुर्ते परिणामे, पडिवज्ज सो चउएहमएणयरं ।

एमव वड्डियम्मि वि, हायंतं न किंचि पडिवज्जे ॥२७४३॥

परिणामः—अध्यवसायविशेषः। तत्र शुभशुभतरूपतया वर्ध-
मानं परिणामं प्रतिपद्यन् स वर्धमानपरिणामो जीवश्चतुर्णां
सम्यक्त्वादिसामायिकानामन्यतरादिति । एवमेव पूर्वोक्त्या-
यनान्तरकरणावावर्त्तस्थितोऽपि शुभे परिणामं प्रतिपद्यन् स
चतुर्णामन्यतरादिति । हीयमानं तु लीयमाणं शुभे परिणामं न
किञ्चित् सामायिकम् प्रतिपद्यन्, संक्रिष्टत्वात् । प्राक्प्रति-
पन्नस्तु त्रिष्वपि परिणामेषु भवतीति ।

(६०) अथ वेदनासमुद्धान्तकर्मद्वारद्वयमाह—

दुविहाए वेयणाए, पडिवज्ज सो चउएहमएणयरं ।

असमोहआं वि एमे-व पुव्वपडिवज्जए भयणा ॥२७४४॥

द्विविधायां वेदनायां साता-ऽसानरूपायां सत्यां प्रतिपद्यते
स चतुर्णामन्यतरत्, प्राक्प्रतिपन्नश्च भवतीति द्वारम् । सम्-
पत्कीभाष, उत—प्राबल्यं, वेदना-कषायाद्यनुभवापरिणामेन
रूढेकीभाषमापन्नस्य जन्तोर्वेदनीयादिकर्मपुद्गलानां प्राब-
ल्येन इननं—घातः समुद्घातः । स च केषलिसमुद्धानादिभे-
दात् सप्तविधः, उक्तं च—‘केवलिकन्यायमरणा, वेयणवउव्वित-
यआहारं । सप्तविहसमुद्घाआं, यन्नतो वीयरानेहि ॥ १ ॥’
समुद्घाते एव कर्म—क्रिया समुद्धान्तकर्म तद्वार-
मितः प्रोच्यते । तत्र केषल्यादिसमुद्धान्तं समग्रहतस्य
विषयोऽसमग्रहतः । सोऽप्येवमेव वेदनावद् वाक्यः, चतुर्णां
प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नश्च भवतीत्यर्थः । “ पुव्वपडिव-
ज्जए भयणं” इति—इदं साध्याहारं व्याख्येयम्, तद्यथा—यस्तु
केषल्यादिसप्तविधसमुद्धान्तेन समग्रहतः स न किञ्चित्
सामायिकं प्रतिपद्यन् । पूर्वप्रतिपन्नकं तु भजना-सेवना सम-
र्थनाविधिः कार्य इति यावत् । समग्रहतो हि सामायिकद्र-
व्यस्य त्रयस्य वा पूर्वप्रतिपन्नको भवति । तत्र केषलिसमुद्घा-
१८२

ते सम्यक्त्वकारित्रसामायिकद्रव्यस्य पूर्वप्रतिपन्नको लभ्यते ।
शेषसमुद्धानेषु पुनर्देशधिरनिवर्त्तसामायिकत्रयस्य कारित्र-
वर्जस्य वा सामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते इति
निर्युक्तिगार्थः । विशेषः । आ० म० ।

(६१) निर्वेष्टनोद्धर्तनद्वारद्वयमाह—

इव्वेण व भावेण य, निव्वेडुतो चउएहमएणयरं ।

नरएसु अणुव्वहे, दुग तिग चउरो सि उव्वहे ॥२७४५॥

द्रव्यतः सामाग्येन सर्वकर्मप्रदेशान्, विशेषतस्तु तस्य
चतुर्विधस्य सामायिकस्य यदावरणं ज्ञानावरणमोहनीयल-
क्षणे तदप्रदेशान् निर्वेष्टयन् निजैरयन्, भावतस्तु कंघाद्य-
व्यवसायान् निर्वेष्टयन् हा(प)ययंश्चतुर्णामन्यतरत् प्रतिपद्यन्,
पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्येव । संवेष्टयंस्त्वनन्तानुबन्ध्यादीन् न प्र-
तिपद्यन्, शेषकर्म त्वहीकृत्याभयथाऽप्यस्ति । नरकव्यधिकर-
णभूतव्यनुद्धर्तनंस्त्वस्यैव पवत्यर्थः, आद्यं सामायिकद्रव्यं
प्रतिपद्यन्, तद्वै चाधिकृत्य पूर्वप्रतिपन्नो भवति । तत उ-
द्धृतः स्यात् कदाचित् तिर्यक्ष्णपन्नः सर्वविरतिवर्जो सा-
मायिकत्रयं प्रतिपद्यन्, कदाचित् मनुष्येषूपपन्नश्चत्वार्योप
प्रतिपद्यन्, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्यैव इति निर्युक्तिगार्थः ।

भाष्यम्—

कम्मं निव्वेडुतो, पवज्ज विमेमओ तदावरणं ।

दव्वं कम्मपणंस, भावे कोहाइ हावितो ॥२७४६॥

उत्तार्थेव ।

तद्वेष्टनोद्धर्तनद्वारे तिर्यगादीनधिकृत्याह—

तिरिएसु अणुव्वहे, तिगं चउकं मिया उ उव्वहे ।

मणुएसु अणुव्वहे, चउरो वि तियं मि उव्वहे ॥२७४७॥

देवेषु अणुव्वहे, दुग तिग चउरो मिया उ उव्वहे ।

उव्वडुमाणओ पुण, मवो वि न किं चि पडिवज्जे ॥२७४८॥

तिर्यक्षु गर्भजेवमुद्धृतः संस्त्रिकमाद्यं सामायिकत्रयम-
धिकृत्य ‘प्रतिपत्ता पूर्वप्रतिपन्नश्च भवति’ इत्यध्याहारः ।
‘चउकं’मित्यादि तिर्यक्ष्य उद्धृता मनुष्यादिस्त्रियातः स्या-
त् कदाचिच्चतुष्कम्, स्याद् ग्रहणादिदमपि द्रष्टव्यम् । स्या-
त् त्रिकम्, स्याद् द्विकमधिकृत्याभयथाऽपि भवतीति । ‘म-
णुएसु अणुव्वहे चउरो’ इति—मनुष्येष्वनुद्धृतः संस्त्र्यारि
प्रतिपद्यन्, प्राक् प्रतिपन्नश्च भवति । ‘वितियं सि उव्वहे’
मनुष्यस्य उद्धृतो देव-भारकेषूपपन्नः प्रथमं सामायिकद्र-
व्यमाधिकृत्याभयथाऽपि लभ्यते । तिर्यक्ष्णपन्नः पुनः सर्वविर-
तिवर्जसामायिकत्रिकमाश्रित्य द्विधाऽपि भवतीति । ‘देवेषु
अणुव्वहे दुग’ इति—देवेष्वनुद्धृतः सप्ताद्यं सामायिकद्रव्य-
माश्रित्याभयथाऽपि भवति । ‘तिगं चउरो मिया उ उव्व-
हे’ इति—देवस्य उद्धृतस्तिर्यक्ष्यातः सर्वविरतिसामायि-
कत्रिकम्, मनुष्येषु स्त्रियातः सामायिकचतुष्कमप्याश्रित्या-
भयथापि स्यादिति । उद्धर्तमानः पुनरपाम्तरालगनौ सर्वो-
ऽप्यमगादिर्न किञ्चित् प्रतिपद्यन्, प्राक् प्रतिपन्नस्तु ज्ञयो-
र्भवतीति ।

(६२) आश्रयप्रकरणद्वारमाह—

नीमवमाणो जीवो, पडिवज्ज सो चउएहमएणयरं ।

सामाह

पुष्पपडिवस्त्रो पुण, सिय आसवस्त्रो व बीसवस्त्रो २७४६

यत् सम्यक्त्वादिनामायिकं प्रतिपद्यते तदाधारकं मि-
थ्यामोहनीयादिकर्म निश्चायन्-निर्जरयन् शेषकर्म तु
वधनर्थाप जीवः प्रतिपद्यते स चतुर्णामन्यतरदिति । यस्तु
पूर्वप्रतिपन्नः सः, बाशब्दस्य व्यवहितसंबन्धात् स्यादा-
भावको; बन्धक इत्यर्थः, निश्चायको वा निर्जरकः स्यात् ।
निर्धेयनद्वाराण्येवार्थोऽत्र पर्यायान्तराण्येकः, परमार्थ-
तत्त्वात्यन्तिकभेदाभावादिति ।

(६३) अथालङ्कारशयनाऽऽमनस्यानवकुमणद्वारक-
म्बकं व्याचक्षेत्सुताह—

उम्मुकमणुम्मुकं, उम्मुचन्ते य केसलंकारे ।

पडिवज्जिं नपरं, सयस्त्राईसुं पि पमव ॥ २७४० ॥

केशोपलक्षितकटककेयूरद्वारककणवस्त्रताम्बूलाद्यलङ्कारः ।
केशालङ्कारस्तत्रोन्मुक्तं परित्यक्तं, अनुन्मुक्तं च अपरित्य-
क्तं, तथा उन्मुक्तं केशाद्यलंकारचतुर्णामन्यतरत् सामा-
यिकं प्रतिपद्यते । अत्र च भरतचक्रवर्त्यादय उदाहरणं म-
न्तव्याः । एवं शयने, आसने, स्थाने, चक्रक्रमेण च परित्यक्तं
अपरित्यक्तं परित्यज्यमानं चेतासु तिसृष्वप्यवस्थासु चतु-
र्णामन्यतरत् प्रतिपद्यते प्राक् प्रातिपक्षश्च सर्वत्र लभ्यते ।
इति निर्युक्तिगाथाचतुष्टयार्थः तदेवमुक्तं विस्तरतः 'कहिं'
इति द्वारम् ।

अथ 'कषु' सामायिकं लभ्यत इति द्वारमभिधानुमाह—

सव्वगयं सम्मत्ते, सुयचारित्ते न पज्जया सव्वे ।

देसविरहं पडुष्ठा, दोएह वि पडिसेहणं कुजा ॥ २७४१ ॥

अथ केषु द्रव्येषु पर्यायेषु च सामायिकम्?, इति जिज्ञा-
सायामुच्यते सर्वद्रव्यपर्यायगतं सम्यक्त्वम् सर्वद्रव्यपर्या-
यप्रज्ञानरूपत्वात् तस्य । तथा-भूते-भूतसामायिकं, चारित्र्य-
चारित्र्यसामायिकं द्रव्याणि सत्त्वगुणाय भवन्ति । त्रिविधप-
र्यायास्तु न सर्वे तद्विषयः, भूतस्याभिलाष्यविषयत्वात्, प-
र्यायाणां चाभिलाष्याऽनभिलाष्यरूपत्वादिति । चारित्र्यस्या-
पि 'पदमस्मि सव्वज्जीवा' इत्यादिना सर्वद्रव्याऽनसर्वपर्या-
यविषयतायाः प्रतिपादितत्वादिति । देशविरतिं प्रतीत्य द्र-
योरपि सकलद्रव्यपर्याययोः प्रतिपद्यते कुर्यात्-न सर्वद्र-
व्यविषयम्, नापि सर्वपर्यायविषयं देशविरतिसामायिक-
मिति भावः, इति निर्युक्तिगाथार्थः ।

अथ भाष्यकारव्याख्या—

एवं पि असहहस्त्रो, जं दव्वं पज्जवं च मिच्छत्तं ।

विणिउत्तं सम्मत्तं, तां सव्वयदव्वभावेसु ॥ २७४२ ॥

नाणभिलप्पेसु सुयं, जम्हा न य दव्वमणभिलप्पं वि ।

सव्वदव्वेसुं तयं, तम्हा न उ सव्वभावेसु ॥ २७४३ ॥

विइयचरिमव्वयाहं, पइ चारित्तमिह सव्वदव्वेसु ।

न उ सव्वपज्जवेसुं, सव्वानुवज्जोगभावास्सो ॥ २७४४ ॥

यत् यसादेकमापि द्रव्यं पर्यायं वा जिनप्रणीतमश्रद्धतः
सतां मिथ्यात्वमुक्तम्, ततः सम्यक्त्वं चित्तियुक्तं सर्वद्रव्य-
पर्यायेषु; अज्ञानभावेन इति शेषः । यस्माच्च भूतज्ञानमन-

भिलाष्येषु न प्रवर्तते चाविषयत्वात् तेषाम्, किन्त्वाभिला-
ष्येभ्योऽर्थेषु तत् प्रवर्तते । न च द्रव्यं धर्माऽस्तिकावादि-
मर्वाभिलाष्यं किन्त्वाभिलाष्येभ्यः । ततः सर्वद्रव्येषु भूतं प्र-
वर्तते, अभिलाष्यविषयत्वात्, तस्य, न पुनः सर्व-
भावेषु सर्वपर्यायेषु तेषामभिलाष्याऽनभिलाष्यत्वात् भूतस्य
चाभिलाष्यमात्रविषयत्वात्, अभिलाष्याणां चानभिलाष्य-
भ्योऽनन्तभागमात्रवृत्तिरिति । 'विइय' इति द्वितीय-
चरममन्तं द्वितीयं मृषावाद्भवत् । चरमं तु परि-
ग्रहवतमाभित्येह प्रक्रमं चारित्र्यं सर्वद्रव्येषु प्रवर्तते
न तु सर्वपर्यायेष्वित्युक्तम्, मृषावादस्य वचनरूपत्वेन,
परिग्रहस्य च मूर्च्छा विकल्पात्मकत्वेन द्रव्येष्वेव
सर्वेषु प्रवृत्तेः, तेषामभिलाष्यविषयत्वात्, पर्यायाणां
चाभिलाष्याऽनभिलाष्यत्वात् । अत एवाह-सर्वेषां पर्यायाणां
चारित्र्येऽनुपयोगमावात्; अनुपयोगश्चानभिलाष्यानां धृत्य
मन्तव्यः । शेषाणि तु त्रीणि महाजनानि सर्वद्रव्यविषया-
ण्यापि न भवन्ति, किमुत-सर्वपर्यायविषयाणि ? । अतोऽ-
द्वितीयचरममन्ते एवाश्रित्य सर्वद्रव्या सर्वपर्यायविषयता-
चारित्र्यस्य भावितेति ।

सर्वपर्यायाणां चारित्र्येऽनुपयोगमावात्, इति यदुक्तं तदुप-
जीव्य परः प्रथमाह—

तणु सव्वनइपएसा-शंतगुणं पदमसंजमइयां ।

छव्विहपरिवट्टीए, छट्ठाणासंखया सेदी ॥ २७४५ ॥

अस्से के पज्जाया, जेऽसुवउत्ता चरित्तविसयम्मि ।

जे तत्तोऽणंतगुणा, जेसिं तमणंतभागम्मि ॥ २७४६ ॥

अन्ने केवलियम्म-त्ति ते मई ते वि के तदव्वमहिंया ।

एवं पि इज्ज तुल्ला, नायंतमुणत्तयं जुत्तं ॥ २७४७ ॥

आह-ननु संयमधेययां सर्वजघन्यत्वेन यत् प्रथमम्-आद्यं
संयमस्यात्वं तदपि पर्यायानाश्रित्य सर्वत्र-प्रवृत्तमनन्तगुण-
मागमे प्रोक्तम्-यावन्तः सर्वस्यापि लोकांलोकनभसः प्र-
देशस्तदनन्तगुणपर्यायगणितयुक्तं प्रथममपि संयमस्थानं भू-
तेऽभिहितमित्यर्थः । ततोऽन्यद् विशुद्धितोऽनन्तभागवृद्धम्,
तद्वपरं त्वसंख्यातभागवृद्धम्, अन्यत् संख्यातभागवृद्धम्,
तद्वपरं तु संख्यातगुणवृद्धम्, अन्यत् त्वसंख्यातगुणवृद्ध-
म्, तद्वपरं त्वनन्तगुणवृद्धमित्येवं पुनः पुनः क्रियमाणया-
पद्धिपरिवृद्धयाऽस्त्वसंख्यालोककाशप्रदेशप्रमाणैः वदस्था-
नकैर्निष्पन्ना संयमधेयधर्मेवतीति । ततश्च के नाम तेऽन्ये स-
मुपनिष्ठाः पर्यायाः, ये 'सर्वानुपयोगमावात्' इति वचना-
चारित्र्यविषयानुपयुक्तः प्रतिपाद्यन्ते?, ये च-न उ सव्वपज्ज
वेसुं' इत्युक्ताभिप्रायात् ततश्चारित्र्यादनन्तगुणाः, येषां च
पर्यायाणां तत्चारित्र्यमनन्तभागेऽभिधीयते ? । अभिलाष्यप-
र्यायविषयं हि किल चारित्र्यम्, ते चानभिलाष्यानामनन्त-
भाग एव वर्तन्ते, अतो-न उ सव्वपज्जवेसुं' इत्युक्तेऽनुपयुक्ताः
पर्यायाचारित्र्यादनन्तगुणाः, चारित्र्यं तु तेषामनन्तभागं, इत्यनु-
क्तमपि सामर्थ्याद् गम्यत इति । एतच्च किल परो न मन्यते,
सर्वजघन्यस्यापि संयमस्थानस्य सर्वत्र-प्रवृत्तमनन्तगुणपर्या-
यत्वात्, पर्यायाणां च त्रिभुवनोऽप्रेताश्रमाश्रत्वात्, चारि-
त्र्यानुपयुक्तपर्यायाणामसम्भवादिति । 'अज्ज' इत्यादि, अत्रा-

कार्य । 'ते' तस्यैवभूता अनिर्भवकारिणोपयुक्तोऽप्येऽपि केवलज्ञानगत्या अनभिज्ञाया अनन्तगुणाः पर्यायाः सन्ति, ये चारित्र्यान्तगुणाः, चारित्रं तु येनानन्तभावा इति । परः प्राह—'ते वि के नद्वयमिदं' इति—तऽपि केवलज्ञानगत्या ज्ञेयगता अनभिज्ञायाः पर्यायाः । के तद्व्यभिक्तः तद्व्यभिक्तारिणोपयुक्तोऽप्येऽपि अतिपिक्ताः न्युः । न के चान्तर्यः, संयमस्थानपर्यायेः सर्वस्यापि त्रिजगत्पर्यायराशेः कोडीकृतत्वात् तदनुपपुक्तत्वासम्भवादिति । किञ्च—एवमपि चारित्र्यपर्यायाः केवलज्ञानगत्यान्वयवर्तमानैः पर्यायेस्तु ज्ञेया एव भवेयुः, न पुनस्तेषां केवलज्ञानगत्यान्वयपर्यायाणां अनन्तगुणत्वं युक्तम् । यावन्तो—हि ज्ञेयस्य पर्यायास्त्वन्वयस्तद्व्यभिक्तत्वेन ज्ञानस्याप्येवमुक्तः, अन्वयस्य तद्व्यभिक्तत्वायोगात् । ततश्च ज्ञानदर्शनचरित्राप्यवसायात्मिकायाः संयमभेदेरन्तर्गतत्वात् केवलज्ञानस्य संयमभेदेत्यात्मकं चारित्र्यं पर्यायेः केवलज्ञानगत्यानां ज्ञेयगतपर्यायाणां मुख्यमेव युक्तं न हीनमिति ।

(६४) एवं परस्परार्थित्वेनपुण्यत्वमवलोक्य सूरिरिति—पुण्यमेव प्रतिविधानमाह—

सेही य नाणदंसण-पञ्जाया तेण तप्पमाणा सा ।

इह पुण चरित्तमेत्तो-वआंगियां त्रेख ते थोवा ॥२७५८॥

अर्थः ज्ञानदर्शन-चारित्र्याप्यवसायात्मिकार्थां संयमभेदौ ज्ञानदर्शनपर्यायां भवेत्सेतुर्लक्षिता विवक्षिताः, तेन तत्प्रमण्यत्वात्-सर्वव्यभिक्तदर्शनमनुपपत्त्यर्थपर्यायराशिप्रमाणाऽस्मै प्रोक्ता । इह तु ये चारित्र्याप्यवसायात्मिका एव विवक्षिताः, ते च प्रहस्यभारणाद्विविक्तवभूता एव केचित्, तेन स्तोका इति न दाषः ।

अथाप्यत्र प्रवेष्टुं पयसाह—

नणु सामाह्वविसम्भो, किं दारम्मि वि परुविम्भो पुट्ठि ।

कह न पुणरुत्तदोसो, होज इहं को विसोसो वा ॥२७५९॥

ननु पूर्वं किञ्चिदप्यत्र 'तं कलु पञ्चकलाणं आवाप' इत्यादिना सामाह्विकानां विषयः प्रकृतिरप्यत्र, इह पुनरपि 'सद्वगयं सम्भसं' इत्यादिना तद्विषयानिरूपणं कुर्वतः कथं न पुनरुत्तदोसो-भवेत् ? , को वा विशेषोऽत्र, यमाधित्य पुनरप्यवमुक्तं ? इति ।

अत्रोत्तरमाह—

किं तं ति आहभावे-ख तत्थ इह नेमभावम्भोऽभिहिमं ।

इह विसयविसम्भो, तत्थाभेओवयारो ति ॥२७६०॥

किं तत् सामाह्विकम् ? इति जातिभावेन विषयविषयिणो-रभेदं चेतसि विधाय सामाह्विकजातिमात्रमेव तत्र पूर्वं किञ्चिदप्यत्र जिज्ञासितम्, ततः 'आया कलु सामाह्वं' इत्यनेन तद्वैयर्थ्यमुक्तम्, तद्विषयस्तु परेण जिज्ञासितोऽपि विषयविषयिणो-रभेदं तद्विषयत्वाद् गौणवृत्त्यैव प्रोक्तः । इह तु 'केषु' इति द्वारे विषय एव मुख्यतया परेण जिज्ञासितः, अतस्तस्यैव विषयस्य ज्ञेयभावेन ज्ञानव्यतयाऽभिहितं स्वरूपमित्युपस्कारः । पाठांतरं वा—'अभिहिड' इति—तत्रायमर्थः—इह तु ज्ञेयभावेन—ज्ञातव्यतया विषय एवाभिहितः । किमुक्तं भवति ?—इत्याह—'इहे' त्यादि, इ-

ह-केषु इतिद्वारे विषयविषयिणो-रभेदो विवक्षित इत्यनेन निष्कृष्य विषय एव ज्ञेयभावेनोक्तः, तत्र तु किं द्वारे विषयविषयिणो-रभेदोपचार इत्यतो विषयविभूतं सामाह्विकमेव ज्ञेयभावेन मुख्यतया निर्दिष्टम् । इति गायानवकार्थः । साम्प्रतं 'कथं सामाह्विकं लभ्यते ?' इति द्वारे महाकष्टलभ्ये तन्नामकमे दर्शयन्माह—'माणुस्स' इत्यादिकाः 'अणुमुत्ताणे विणु' इति पर्यन्ता अष्टाविंशतिगाथाः । एताञ्च पाठासिद्धा एव कश्चिद् वैषम्यसम्भवं मूलावशेषकटीकानो बोद्धव्या इति । कथमिति द्वारम् गतम् । विज्ञे० । आ० म० । आ० नु० । (कथं सामाह्विकमवाप्स्यते इति 'माणुस्स' शब्दं वक्ष्ये भावे गतम् ।)

(६५) मानुषत्वं लब्धेऽपि एतैः कारणैः दुर्लभं सामाह्विकमिति प्रतिपादयन्माह—

आलस्स मोहवन्ना, थंभा कोहा पमायकिविणत्ता ।

भयसोगा अभाणा, वक्खेव कुऊइला रमया ॥

एएहिं कारणेहिं, लब्धुण सुदुम्वहं पि माणुस्सं ।

न सहइ सुइं हियकरिं, संसारुत्तारणि जीवो ॥

आलस्याज साधुसकाशं गच्छति शृणोति वा, तथा—मोहान् गृहकर्तव्यतया व्याकुलत्वात्, तथा—अवज्ञातः किमेतं जानन्तीत्येवंरूपायाः, स्तम्भसं—अज्ञादपि, मानात् उत्तमजातीयोऽहं कथमेतेषां भिक्षाचराणां हीनजातीयानां पार्श्वे गच्छामीत्यादिलक्षणात्, कोधात्तथा च कोऽपि साधुदर्शनादेव कुप्यति, तथा—प्रमादात् मद्यादिप्रसक्तिकृपात्, कृपणत्वात् नूनं गतैस्तेभ्यः किमपि दातव्यं भवितव्यतीत्येवं रूपात्, तथा—भयात् साधवां हि नरकादिभयं गतेभ्यो वर्णयन्तीति, शोका—इह विवर्णजगत्, अज्ञानात् कुदृष्टिजनितान्, कुबोधान् व्यसक्त्यात् अस्याम्यबहुप्रयोजनकण्ठान् आत्मनो व्याकुलभावसंशयान्, तथा कुन्तलान् मटादिविषयान्, रमणात् नानाविधकुसुमयोधनादिक्रीडाप्रसक्तिकृपात् 'एतेहि' एभिः कारणैरालस्यार्थमिच्छं दुर्लभमपि मानुष्यं लब्ध्वाऽपि हिवकरीं संसारोत्तारणीं धृतिमिति व्रतादिसामग्रीयुक्तस्तु कर्मरिपुं विजित्वाविकलचारित्र्यसामाह्विकमाप्नोति । यानां विगुणयुक्त्याद्य एव जयलेखमीर्माति ।

तथा चाऽऽह—

जाणावरणपहरणे, जुद्धे कुसलत्तयं व नीई य ।

दक्खेत्तं ववसाओ, सरीरमारोगया चेव ॥

अनम-इत्यादि आवरणम्—कवचादि प्रहरणम्—जहागादि यानावरणप्रहरणानि, तथा—युद्धं कुशलत्वम्—सम्यक्त्वज्ञानम् नीतिञ्च निर्गमप्रवेशरूपा, दक्खत्वम्—आशुकारिणा व्यवसायः शौचं, सरीरमधिकलम्—आरोग्यता—व्याधिविमुक्तता—एतावद्गुणसामग्रीसमन्वित एव योऽर्थो जयविजयमाप्नोति एव ह-स्ततः ।

शार्दीभिकयांजनां त्वयम्—

जीवो ओहो आणं, वयाणि आवरणमुत्तमाखंति ।

आणं पहरणमिदं, गीयत्थत्तं व कीसल्लं ॥

दक्खाइ जहीवाया-गुरुवपडिवत्तिवत्तिया नीई ।

दक्षत्वं किरियाणं, जं करणमहीणकालम्भि ॥

करणं सहणं च तयो-वसग्गदुग्गा वतीए ववसाओ ।

एएहि सुनीरोगो, कम्मरिपुं जिणइ सव्वेहि ॥

कर्मरिपुविजयपक्षे—जीवो योधो, महामनानि प्राणानि-
पानाविरमणादीनि ध्यानम्, उत्तमा क्षान्तिरावरणं, ध्यानं ध-
र्मध्यानमिष्टं प्रहरणं, कौसलम् सत्यमीतार्थता द्रव्यादिभु-
द्रव्यक्षेत्रकालभावेषु यथापायं—भुताङ्गोपायमनतिक्रमणं या
अनुरूपप्रतिपत्तिवर्तिता, यथा साधुनामेतत्—द्रव्यादि प-
तेनापायेन देशकालाद्युचिनेन कर्त्तव्यं जेतनेति सा नी-
तिः, तथा क्रियाणां—प्रत्युपेक्षणवैयावृत्त्यादीनां यत् काले
स्वस्वप्रस्तावे अहीनं—परिपूर्णं करणं तत्-दक्षत्वम्, तथा-
करणं तपसा द्वादशभेदस्य उपलक्षणमेतत् संयमस्य च
सहनं चापसर्गेषु समापनत्सु अत्र बहु त्यक्तम् । यत्र वा-
यथा स्वयम्भूरमणसमुद्रमत्स्येन प्रतिमासं स्थितान् मत्स्यान्
प्रतिमासं स्थितान् पद्मान् वा दृष्ट्वा सामायिकमवाप्यते ।
स्वयम्भूरमणं हि मत्स्यानां पद्मानां च सर्वाण्यपि संस्था-
नानि संभवन्ति मुष्णैकं बलयसंस्थानं भुतमवाप्यते ।
आ० म० १ अ० ।

दिट्ठे सुएऽणुभूए, कम्माण खए कए उवसमे ।

मणवयणकायजोगे, अपमत्थे लब्भए बोही ॥८४॥

दृष्टे भगवतः प्रतिमादौ सामायिकमवाप्यते, यथा भ्रंयां-
सेन भगवद्दर्शनाद्वाप्तमिति, कथानकं, साधः कथितमेव.
भूते आवाप्यते यथाऽऽनन्दकामदेवाभ्यामवाप्तमिति, अत्र
कथानकमुपरितनाङ्गादवसेयम्, अनुभूते क्रियाकलापे सत्य-
वाप्यते, यथा बलकलचीरिणा पित्रुपकरणं प्रत्युपेक्षमाणे-
नेति, कथानकं कथिकाणांऽवसेयं, कर्मणां कार्यं कृते सति
प्राप्यते यथा चण्डकौशिकेन प्राप्तम्, उपशमं च सत्यवा-
प्यते यथाऽऽङ्गुलिणा, मनोवाङ्माययोगे च प्रशस्ते लभ्यते
बाधिः, सामायिकमनर्थान्तरमिति गार्थार्थः ।

अथवाऽनुकम्पादिभिरवाप्यते सामायिकमित्याह—

अणुकंपकामणिज्जर-बालतवे दाणविणयविबर्भंगे ।

संयोगविण्यभंगे, वसणुमवइहि मक्कारे ॥ ८४५ ॥

वेजे भेंटं तह इ-दणागकयउत्तपुण्फमालसुए ।

मिवदुमहूरवणिभाउय, आहीरदससिल्लापुते ॥ ८४६ ॥

अनुकम्पाप्रवणचित्तो जीवः सामायिकं लभते, शुभपरि-
णामयुक्तत्वाद्, वैद्यवत्, प्रतिज्ञयमेव मनाग् विशेषितव्या,
हेतुदृष्टान्तान्यत्वं तु प्रतिप्रयोगं भणिष्यामः—अकामनिज्जरा-
धान् जीवः सामायिकं लभते, शुभपरिणामयुक्तत्वामि-
णवत्, बालतपोयुक्तवादिन्द्रनागवत्, सुपात्रप्रयुक्तयथा-
शक्ति अद्यादानत्वात् कृतपुण्यकवत्, आराधितविन-
यत्वात् पुष्पशालसुतवात्, अवाप्तविभङ्गज्ञानत्वात् ता-
पसशिधिगजश्रृण्वत्, दृष्टद्वयसंयोगविप्रयोगत्वात्
मथुराद्वयवार्त्तवार्त्तगद्वयवत्, अनुभूतव्यसनत्वात् आ-
तृद्वयशकटचक्रव्यापादितमङ्गुलीलब्धमानुषत्वस्त्रिगर्भज्ञान-
प्रियद्वयपुत्रद्वयवत्, अनुभूतोत्सवत्यादाभीरवत्, दृष्ट-
महर्दिकत्वाद्दर्शणभद्रराजवत्, सत्कारकाङ्क्षिणोऽप्यलब्ध-
सत्कारत्वादिलापुत्रवत् । इयमक्षरगमनिका । साम्प्रतमुदाह-

रणानि प्रदर्शयन्ते—बारवतीए करहस्स वासुदेवस्स दो वे-
आ-धधंतरी, बैतरणी य । धधंतरी अर्धविभ्रां, बैतरणी भ-
विभ्रां, सो साधूण गिलाणाणं पिण्ण साहति, जं जस्स का-
यव्वं तं तस्स कासुएण पंडाआरणं साहति । जनि से अप्प-
णो अत्थि आसधाणि नां वेति, धधंतरी पुण जाणि साव-
स्सयाणि नाणि साहति असाधुपात्राङ्गाणि । ततो साधुणो
भणंति—अहं कतो एताणि ?, सो भणति—ए मए समणाणं
अट्टाए अज्झाइतं वेज्जसत्थं, ते देवि महारंभा महापरिगहा
य सव्वाए बारवतीए तिगिच्छं करेता । अरणदा करहो वासु-
देवो तिरथगरं पुच्छति—एतं बहुणं दंकादीणं बध्धकरणं काउ-
णं कहि गमिस्संति ?, तांहे सामी साधति—एस धधंतरी-
री अप्पतिट्ठायें एणए उववज्झिहति । एस पुण बैतरणी
कालंजरवत्तिणीए गंगाए महाएदीए विम्भस्स य अनरा
वाणरत्ताए पच्चायाहति । तांहे सो वयं पत्तो सयमेव जु-
इयंतिसणं काहति । तत्थ अणया साधुणां सत्थण स-
मं धाविस्संति । एगस्स य साधुस्स पांद सज्जो लंगिहि-
ति । तांहे ते भणंति—अहं पडिच्छामो । सो भणति—मा
सव्वं मरामो । वच्चह तुंभं अहं भत्तं पच्चक्खामि । तांहे
णिम्भंहे काउं सोऽवि ठिओ । ए तीरति सज्जंणीणं । प-
च्छा थंडिज्जं पाविता छांयं च, तेऽवि गता । तांहे सो वा-
णजुहवती तं पदेसं पति जत्थ सो साधू । जाव पु-
रि-ज्झंति तं दददूण किलिलाइतं, तां तेण जहाहिणेण तेसि
किलिकिलाइतसइं सोऊण कसिंतण आगंतूण दिट्ठो सो
साधू । तस्स तं दददूण इहापृहा करेतस्स कहि मया ए-
रिसा दिट्ठो सि ?, जाती संभरता । बारवइं संभरति । तांहे
तं साधुं वेदति । नं च से सज्जं पावति । तांहे तिगिच्छं स-
व्वं संभरति । ततो सो गिरि विलंग्गिऊण सल्लुद्धरणि-
स-ज्जरादणीओ आसहीओ य गहाय आगता । तांहे सल्लुद्ध-
रणीए पादो आलसा । ततो एगमुट्ठत्तण पडिओ सज्जो ।
पउणाविता सेरोहणीए । तांहे तस्स पुरतो अक्खराण
लिहाति । जथा—अहं बैतरणी नाम वेज्जो पुव्वभंभ बार-
वतीए आसि । तेहिं वि सो सुतपुव्वो, तांहे सो साधू ध-
म्मं कथेति । तांहे सो भत्तं पच्चक्खाति । तिणिण रातिद-
याणि जीविता सहस्सारं गतो ।

तथा चाऽऽह—

सो वा जूहवती, कंतारे सुविहियाणुकंपाए ।

मासुरवरणोदिधरो, देवो वेमाणिओ जाओ ॥८४७॥

निगदसिद्धा । ओहि एयुज्जति जाव पेच्छति तं स-
रीरं तं च साधुं । तांहे आगंतूण देविहिं दापति । भ-
णति य—तुज्जं प्यसांदण मए देविही लज्जं सि । ततोऽणुण
सो साधू साहतितां तेसि साधूणं सगासंति । ते पुच्छं-
ति—किइऽसि आगता ?, तांहे साहति । एवं तस्स वाणर-
स्स सम्मतसामाज्यसुयसामाज्यचरित्तसामाज्याण
अणुकंपाए लाभो जानो, इतरथा णिरयपायाङ्गाणि
कम्माणि करेता एणयं गतो होमो । ततो सु-
तस्स चरित्तसामाज्यं भविस्सति सिद्धी य ? ।
एकामणिज्जराए, वसेतपुरे नगरे इम्भवधुगा रुदीए एहाति
अणयो य तरुणो तं दददूण भणति—“ सुगहातं ते पुच्छ-

नि, ऐस गद्दी मत्तवारणकरोह ! । ऐन य गद्दीरुक्खा , अहं
च पांरसु ते पडिओ ॥ १ ॥” सो भणति—“सुभगा होतु ग-
द्दीओ, चिरं च जीवंतु जे गद्दीरुक्खा । सुगहात पुच्छुगण य,
घसीहामो पिये काउ ॥ २ ॥” ततो सा तीए घरं वा द्वारं
वा आयणन्तो चिन्तति—“अन्नपानेहेरेद्वालां , यौवनस्थां
विभूषया । वेश्यां स्त्रीमुपचारेण , वृद्धां कर्कशसेवया ॥ १ ॥”
तीस विहउज्याणं चंडरूयाणि रुक्खे पलोएताणि अचछं-
ति , तेण तेसि पुष्पाणि फलाणि य दाऊण पुच्छिताणि-
का एसा ? , ताणि भणति—अमुगस्स सुगहा , तांहे सो
चिन्तति—कण उवाएण एतीए समं मम संपयोगो भ-
वेज्जा ? , ततो एण चरिका दाणमाणसंगहीता काऊण
धिसज्जिता तीए सगामं । ताए गंतूण सा भाणता-जधा
अमुगा ते पुच्छति , तीए रुद्धाए पत्तण्णाणि धोवनीए म-
सिल्लेण हत्थेण पिट्ठीए आहता , पंचगुलीओ जानाओ ,
आबारण य णिच्छुदा । सा गता साहति—णामं पि ण स-
हति । तेण गानं जहा—कालपक्खपंचमीए , तांहे तेण पु-
ण्णारवि पसिता पंचसज्जाणुणानिमच्चं । तांहे सलज्जाए आ-
हणिकुण असोमवणियाए छिडियाए निच्छुदा । सा गता
साहति—णामं पि ण सहति , तेण गानो पयसो , तेणव-
हाण अहगता , असोमवणियाए सुत्ताणि , जाव नसुरेण
दिट्ठा । तेण गान , जधा—ण मम पुत्ता ति , पच्छा मे पा-
दातो णउरं गहिनें , चेतनें च तीए , भणितो य णए—
णाम लहुं , सहायकिकं करंज्जासि । इतरी गंतूण भत्तारं
भणति—इत्थं धम्मो , जामो असोमवणियं , गताणि , अ-
सोमवणियाए पसुत्ताणि , तांहे भत्तारं उटुवेत्ता भणति-
तुज्जे एते कुलाणुरव ? , जं मम पादातो ससुरं णउरं
गएहति । सो भणति—सुवसु लभिहीस पमाने । थेरण
निट्ठं , सो रुद्धा भणति—विवरीताऽसि थेरा ? , सो भण-
ति—मए दिट्ठा अरणो , तांहे विवादे सा भणति—अहं
अप्याणं साहेमि । एवं करेहि , एहाना , तांहे जक्खधरं
अहगता , जा कारि सो लगति दागहं जघाणं अंतरेण
बोलंनओ , अकारि मुक्खति , सा पधाविता , तांहे
सो विडो पिसायरुवं काऊण सागतएणं गेगहति ।
तांहे तत्थ गंतूण जक्खं भणति—जं मम पिताइरण-
ओ नं च पिसायं मात्तण जइ अरणं जाणामि तां मे
तुमं जाणामि ति जक्खं विलक्खं चिन्तति-पेच्छुह केरिसा
णि मेनेति ? , अहं पि चंचितो णए , णत्थि सतिसणं धु-
त्तीए , जाव चिन्तति ताव णिण्णिकडिता । तांहे सो थेरो
सव्वेण लागण हीलितो , तस्स ताए आधितीए निहा न-
ट्ठा , तांहे ररणो नं करणं गने । रायाणएण अनेउरवाल-
ओ कतो , आभिसिक्कं च हत्थिययणं ररणो पासधरस्स
हेट्ठा बद्धं अचछति । देवी य हत्थिमेठे आसत्तिया , गधरं
रति हत्थिणा हत्थो पसारितो , सा पासयाओ आया-
रिया , पुणरवि पभाए पडिबिलहता , एवं बच्चति का-
लो । अणता चिरं जानं ति हत्थिमेठेण हत्थिस्सकलाए
हता , सा भणति—सो पुरिमो तारिमो ण सुवति , मा
रुसह । तं थेरं पेच्छति , सो चिन्तति—जति एताओ वि
परिसिओ , किंनु ताओ भदियाउ ति सुत्तो , पमाने स
व्वो लागो उट्ठितो , सो न उट्ठितो । राया भणति—सुवउ

सत्तमं दिवसे उट्ठितो । राइणा पुच्छितेण कहितं—जहंगा
देवी ण याणामि कतर ति , तांहे राइणा भेडमओ हत्थी
कारितो . सव्वओ अंतपुरियाओ भाणियाओ—एयस्स
अव्वणियं करेत्ता ओलेंडह । सव्वहि ओलेंडितो , सा से-
च्छति , भणति—अहं बीहमि । तांहे राइणा उप्पलणालेण
आहता , जाव मुच्छिता पडिया । ततो स उवगतं—ज-
धेसा कारि ति , भणितो—‘ मत्तं गयमारुहंतीए , भेडमयस्स
गयस्से भयति । इह मुच्छित उप्पलाहता , तत्थ न मु-
च्छित संकलाहता ॥ १ ॥’ पुट्ठा स जाइया , जाव संकल-
पहारा विट्ठा , तांहे राइणा हत्थिमेठो सा य दुयगाणि
वि तस्मि हत्थिस्मि विलग्गावऊण छरणकडए विलहता-
णि । भणितो मिठो—एत्थ अणततीओ गिरिण्वानं देहि ,
हत्थिस्स दोहि वि पासहि बेलुग्गाहा ठविता . जाव ह-
त्थिणा एगो पादो आगामं कतो . लागो भणति—किं
तिरिओ जाणति ? , एताणि मांरतव्याणि , तद्वाचि गया
गामं ण मयति । ततो दो पादा आगामं ततियवारए
निधि पादा आगामं एकेण पादंण ठितो , लागेण अक्के-
दो कतो—किं एते हत्थिययणं विणामहि ? , ररणो चि-
त्तं आआलितं , भणितो—तरसि णियत्तेउं ? , भणति—
जति अभयं देह , दिगणं , तेण णियत्तितो अकुमण
जहा भमिसा थलं ठितो . तांहे उत्तरितो गिहियसताणि क-
याणि । एगत्थ पच्चंतगामे सुन्नघरं ठितानि , तत्थ य गामेज्ज-
यपारजो चारेणं तं सुन्नघरं अतिगतो , ते भणति—वेदंतु अ-
च्छामो , मा कायि पविसउ , गामं घेच्छामो । सोऽवि चारेणं
तुट्ठितो किहवि तीसं दुक्कां , तीसं फामा वदितो , सा दुक्का
भणति—कोऽसि तुमं ? , सो भणति—चारेणऽहं , तीए भाण-
यं—तुमं मम पती होहि । जा एतं साहामो जहा एस चारेणं
ति , तहि कलं पभाए भेठो गहिओ । तांहे आविजो सुत्ताए
भिएणो , चारेणं समं सा वच्चति । जायंतगण्दी , सा तेण भ-
णितो—जधा एत्थ सरत्थंभे अचछ , जा अहं एताणि वत्था-
भरणणि उत्तांरमि , सो गता . उत्तरणो पधावितो । सा भ-
णति—“ पुरणा गद्दी दीसइ कागंपज्जा , सव्वं पियामंडग तु-
ज्जं हत्थं । जधा तुमं पारमनीतुकामो , धुवं तुमं मंड गहि-
उकामो ॥ १ ॥” सो भणति—“ चि (र) संधुतां बालि !
असंधुणं , मेहे पिया ताव धुओऽधुवणं । जाणमि तु-
ज्जं पयइस्सभायं , अरणो णो को तुह धिस्संज्जा ?
॥ १ ॥” सो भणति—किं जाहि ? , सो भणति—जहा ते
सो मारावितो एवं ममं पि कहंवि मोरहिंसि । इतरो वि त-
त्थ विडो उदगं मग्गति , तत्थेगो सट्ठा , सो भणति—जति
ममोक्कारं करंसि तो देमि , सो उदगस्स अट्ठा गतो , जाव
तस्मि एते चव सो णमोक्कारं करेतां चव कालगतो वल्लमं-
तरो जातो । सट्ठा वि आराक्खयपुरिसहिं गहितो , सो देवो
ओहिं पयुजति , पेच्छति सरीरगं सट्ठं च बद्धं । तांहे सो
सिलं विउट्ठितो माएति , ते च पेच्छति सरत्थंभे णिलुक्कं ,
तांहे स धिया उप्पण्णा , सियालरुवं विउट्ठितो मंसपसीए
गहियाए उदगतींण बोलति । जाव गद्दीतो मच्छो उच्छालि-
ऊण तंड पडितो , ततो सो मंसपसी मात्तण मच्छस्स पधा-
वितो , सो पाणिए पडितो , मंसपसीव सण्ण गहिता , तांहे
सियालो आयति । ताए भणति—“ मंसपसी परिज्ज , मच्छं
पेच्छमि जेबुओ ! ! बुद्धो मंसं च मच्छं च , कलुणं भायामि-

कोरुह्मा ॥ १ ॥" तेषां भरणानि—“ एतपुडपडिचकुण्ठे ! ,
जणपस्स अयसकारिण ! । बुद्धा पतिं च जारं च ,
कलुण्ठे भायसि कंधकी ! ॥ २ ॥” एवं भणित्वा तां विलिखा
जाता, तां सो मयं रुवं देसंति , पणविलिखा बुता-पण-
याहि, तां सो मया नज्जितो, तेषां पांडवणा , सकारेण
णिक्खंता, देवलोयं गता एवमकामनिज्जगए मेण्डस्स ॥ २ ॥
बालतवेण—वसंतपुरं नगरं , तस्य सिद्धिं मारिण उच्छा-
दितं, इदंजागो नाम दारमो, सो लुहा , लुहितो गिलासो
पाणितं मग्गनि, जाव सव्याणि मग्गनि पण्डुति । वारं पि
लोगेण कांटयाहिं दक्षिणे । तां सो सुल्लहयण्डुल्लेण शि-
वंगल्लेण तस्मिं नगरं कप्पेण भिक्षं हिंसति , लोगो से
देह सदेसभूतपुत्रां सि काउं, एवं सो संवहइ । इतो य एगो
सन्धवाहो रायगिहं जाउकामो घोसणं घोसायेनि , तेषां
सुतं, सन्धेण समं पण्यितो । तस्य तेषां सन्धं कुरं लल्लो-
सा जिमिन्तो न ज्जिणो , विनियविस्से अचुत्ति, सन्धवा-
हेण विट्ठो, चिन्तेनि—एणे एव उववासिआं सो य अद्वस-
ल्लिओ, विनियविस्से हिंसंतस्स मेट्टिणा वहुं णिजं च वि-
एणं, सो तेषां दुवं दिवसा अज्जिणएण अचुत्ति । सन्धवा-
हो जाणति—एव लुट्टणकालिआं, तस्स सज्जा जाना ।
सो तनियविस्से हिंसंतो सन्धवाहेण सहायितो , कीस-
एव कल्ले णागतो ? , तुण्हिक्को अचुत्ति, जाणइ, जधा-
छुट्टं कनेल्लेयं, तां से दिण्णं, तेषां वि अक्षवि दो दिवसे
अचुत्ताविता । लोगो एवि पण्णतो, अणस्स णिमतैतस्स-
वि ण गेहति । अणं भणति—एवो एगपिडिआं, तेषां
तं अट्टापइ लहं, वारिणएण भणितो-मा अणस्स खलं
गेहज्जासि , जाव नगरं गम्मनि ताव अहं देम । गता
नगरं, तेषां से णियवरं मढो कतो, तां से सीसं मुंडावति
कासायाणि य चीयराणि गेहति, तां विक्खानो जये
जानो तां तस्सवि घं णेच्छति , तां जहिवसे से
पारणयं तहिवसे मे लोगो आणइ भन् , एगस्स पडि-
च्छति । ततो लोगो ण याणांत--कस्स पडिच्छंतंति ? ,
तां लोगेण जाणणाणिमितं भरी कता , जां दांत सो
तांहेति , तां लोगो पविसति , एवं यच्चनि कालो ।
सामी य समोसरितो , तां साधू संदिसावेता भणि-
ता—मुहुतं अचुह , अणसणा , तस्मिं जिमिने भ-
णितो ओयरइ । गानमो य भणितो—मम वयणेणं
भणेज्जासि--भो अणगपिडिया ! एगपिडितो ते ददइ-
मिच्छति, तां गानमसामिणा भणितो रुट्ठो, तुम्हे अणे-
गाणि पिडसताणि आहारइ, अहं एग पिडं भुजामि, तो अहं
चेव एगपिडिओ , मुहुतन्तरस्स उवसेतो चेतंति—ए
ते मुसं वदंति . किह होज्जा ? , लज्जा सुनी, होमि अणग-
पिडितो , जहिवसे मम पारणयं तहिवसे अणेगाणि पि-
डसताणि कीरंति , एते पुण अकतमकारितं भुजानि , तं
सच्छं भणति । चिन्तंतेण जानी सरिता , पनेयबुजा जा
तो , अज्जयणं भासति । इदंजागेल अरहता वुत्तं , सिद्धो
य । एवं बालतवेण सामाहय लहं तेषां ॥ ३ ॥ दाणेण ,
जधा--एगाए वल्लवलीए पुत्तो , लोगेण उस्सवे पायसं
ओवफखडितं । तस्यासज्जणं दारगकवणं पासति पायसं
जिमिताणि । तां सो मायरं भणेइ—मम एवि पायसं रंवे-

हि, तां खरिथ सि सा अज्जितीए पण्णता , तां सो सच्छं-
जिक्खाओ पुच्छंति, शिम्बं कथितं । तां अलुक्काए अ-
ण्णाय वि अण्णाय वि आणीतं खीरं साली तंदुला या तां थ-
रीए पायसो ग्छो, ततो तस्स दारयस्स गहयस्स पायसस्स
घनमधुसंजुतस्स थलं भंउण उवहिनं । साधू य मास-
सवणपारणं आगतो, जाव थरी अणो वाउसा ताव
तेण धम्मो एवि मे होउ सि तस्स पायसस्स निभाणो दि-
एणो । पुणो विनितं—अतिथां विनितो निभाणो दिण्णो
पुणो वि णेण विनितं—एव जनि अणं अंबक्खलगादि
लुभति तो एवि णस्सति, तां तइओ निभाणो दिण्णो ।
ततो तस्स तेषां दव्वसुज्जं वायगसुज्जं गाहणसुज्जं
तिथिहेण निकरणसुज्जं भावेण देवाउए णिवळे, तां
माता से जाणति—जिमिओ, पुणरवि भरितं, अतीव रं-
कणं भरितं पाट्टं । तां रसि विमूहयाए मनो देव-
लोगं गतो, ततो बुतो रावगिहं नगरे पवाणस्स धणा-
वडस्स पुत्तो भइए भारियाए जानो । लोगो य गम्भगे
भणति—कयपुत्तो जीवो जो उववएणो , ततो से जानस्स
णामं कतं कतपुणो सि । बहिन्तो, कलाओ गहयालो, प-
रिणीतो, मानाए दुल्लालियगोटीए लुट्ठो , तां गणियावरं
पविसितो, बारसहि वरिसहि णिज्जं कुलं कतं । तो एवि
सो ण णिग्गच्छति, मातापिताणि से मताणि , भज्जा य से
आभरणगाणि चरिमदिवसे पेमेति । गाणतामायाए णातं णि-
स्सारा कतो, तां ताणि अणं च सहस्सं पांडविस्सज्जितं, गणि
या मानाए भणइ-निच्छुभउ एसो, सो णेच्छति, तां चोर्गं
णीणिओ घरं सज्जज्जति, उत्तिणो याहिं अचुत्ति, तां
दासीए भणति-णिच्छुदो एवि अचुत्ति ? , तां निययघरं
सडियपाडियं गतो, तां से भज्जा सेममेणं उट्टिता, तां से
सध्वं कथितं, सांणेण अण्णुणो भवति—अथि किंकि ? जा
अज्जि जाइता वयहरामि, तां जाणि आभरणगाणि गण-
तामाताए जं ल सवस्सं कप्पासमांजं दिण्णं ताणि से दंसि-
ताणि । सत्थो य तहिवसे कं पि देवं गंतुकामओ, सो तं भं-
उमांजं गहाय तेषां सत्थेण समं पधायितो, बाहिं वेडलियाए
खट्टं पांडिउणं सुत्तो । अणस्स य वाणिज्यस्स माताए सुतं,
जधा—तव पुत्तो मतो वाहणे भिजे, तीए तस्स दव्वं दिण्णं,
मा कस्सइ कथिज्जसि, तीए चिन्तितं—मा दव्वं जाउ रा-
उलं, पविसिहिति मे अपुत्ताए, तां रसि तं सत्थं पति, जा
कंवि अणाहं पासेमि, तां तं पासति, पांडिबोधिता पवे-
सितो, तां घरं नेत्तु रोवति-चिग्गण्डुण सि पुत्ता !, सुएहा-
णं खउहं तां कथंति—एव देवरो मे खिरण्डुओ । तां
तस्स लाइताओ, तस्य वि बारस वरिसाणि अचुत्ति । तस्य
एककाए असारि पंच वेडकवाणि जाताणि । थरीए भणितं
एसां णिच्छुभनु, तां ण तरंति धरितुं । तां ताहिं सं-
वत्तमांजगा कता, अतो रयणाण अस्तिता, वरं से एव पा-
ओणं होति, तां वियडं पाएता तां वेव देवडलियाए
आसीसए से संवत्तं डवेता पडियागता । सो एवि सीतल-
एण पवणं संबुद्धो पभातं च, सो एवि सत्थो तां वयसमा-
गतो । इमाए वि गवसआ पेसिओ, तां उट्टविसा घरं शी-
तो, भज्जा से सेममेण उट्टिता, संवत्तं गहितं, पयिटो, अण-
गादीए करंति । पुत्तो-य से तदा गम्भीणीए जानो, सो ए-

कारसवरिसो जाओ, लेहसालाओ आगतो रोयति—देहि-
मे भस्, मा उषवभाएण इमिहामि सि । ताए ताओ सेवले-
गइयानो मोयगो दिहा, शिगगतो लायतो नरथ रयणो पा-
सति, लेहवेडएहि दिहुं, तेहि पुविणस्स दिहं दिवें दिवें
अम्ह पोझिपाओ देहि सि । इमोऽवि जिमिने मोयगे भिदनि
तेण दिहुण्णि, भणति सुकमएण कंताणि, तेहि रयणेहि तहेव
पविथारनो । से तणओ य गंधहन्धी लदीए तंतुएण गहि-
ता, राया आदएणा, अभयो भणति—जइ जलकनो अ-
न्धि ना छुडुनि, सो राउले अतिवहुअकणएण रतणाण चि-
रेण लभिहिति सि कोऊण पंडहओ लिफिडितो—जो ज-
लकनं देनि तस्स राया रज्जे अज्जे धूवें च देति । तांघे
पुविणएण दिगणो, लीनो, उदगं पगासितं, तंतुओ जाणनि-
थलं लीतो, मुळो, लुटो । राया चिनेति—कता ? पुवि-
यस्स पुच्छति—कता एस तुज्जे, निव्वंघे सिद्धं-कय-
पुणएण पुत्तेण दिगणो, राया तुटो, कस्स अणएणस्स हा-
दिति ? एणो सहवज्जएण कनपुणओ धूताए विवाहि-
तो, विसओ से दिगणो, भोगे भुजति । गाणनाऽवि आग-
ता भणति—एखरं कालं अहं वलीवंधण अचिउता, स-
व्ववतालीओ तुमं अट्टाप गंवसाविताओ, एत्थ दिट्ठा सि,
कनपुणओ अभयं भणति—एत्थ मम अत्तारि महिला-
ओ, तं च घरं ए याणामि, ताहे चेतियघरं कतं, लण-
गजकला कतपुणगसरिसो कतो, तस्स अचचणिया घा-
साविता, वा य वाराणि कंताणि, एगेण पवसो एगेण शि-
प्फेडा । तत्थ अभओ कतपुणओ य एगत्थ वारभासे
आसणवरगया अचुंति, कोमुदी आणता, जघा पडिम-
पवेसो अचणियं कंइ । एयरे घांसितं—सव्वमहिलाहि
एत्तव्वं, लोकोऽवि एति । ताओऽवि आगताओ, चडकुवा-
णि तत्थ यणो सि उच्छंग शिविसंति, याताओ तेण ।
थेरी अचाडिता, ताओऽवि आणिताओ, भोगे भुजति
सत्तहि वि सडितो । वडमाणसामी य समोसरिता, कन-
पुणओ सामि वंदिऊण पुच्छति—अण्णो संपत्ति विप-
त्ति च । भगवता कथितं—पायसदाणं, संबेगेण पव्वइता ।
एवं दाणेण सामाहयं लब्धमि ॥ ४ ॥ इदाणि विणएण-
मगधविसए गोव्वरगामे पुप्फसालो गाढावती, तस्स
भहा भारिया, पुत्तो से पुप्फसालसुओ । सो मातापरं
पुच्छति—को घम्मो ? तेहि भणति—मातापितरं सुस्स-
सितव्वं—“दा खेव देवताइ, माता य पिता य जीवलोभमिं ।
तत्थ वि पिया विसिद्धो, जस्स वसं वट्ठे माता ॥ १ ॥ ”
सो ताण एगे मुहधोवणादिविभासा, देवताणि च ताणि
सुस्ससति । अणएता गामभोइओ आगतो, ताणि संभेता-
णि पाहुणं करेति, सो चित्तेति—एताण वि एस देवतं, एतं
पूएमि तो धम्मो हादिति, तस्स सुस्ससत्तं पकती । अ-
णएता तस्स भोइओ, तस्स वि अण्णो, तस्स वि अणी,
जाव सेणियं रायाण ओलंगिउमारओ, सामी समोसदो,
सेणिओ इडिअ गंतूण वंदति, ताहे सो सामि भणति—
अहं तुज्जे ओलंगामि ?, सामिणा भणितं—अहं रयह-
रएण्डिगहमत्ताए ओलंगजामि । ताणं सुणणाए संबुजो,
एवं विणएण सामाहयं लब्धमि ॥ ५ ॥ इदानीं विभंगेण ल-
ब्धमि, जघा—अत्थि मगधजणवए सिवो राया तस्स

धणधजहिरण्णाइ पइदियहं वडुति, चिता जाया—अत्थि
धम्मफलं ति, तां महं हिरण्णादि वडुति, ना पुणं कर-
मि ति कलिऊण भोयणं कारितं, दाणं च एणं दिगणं । ततो
पुत्ते रज्जे उवेऊण सकततेवमयभिकखाभायणकडुल्लुगाव-
गरणो दिसापोक्खयतावसाण मज्जे तावसो जातो । छुट्ठ-
ट्टमातो परिसडियपंहुपत्ताणि आणिऊण आहारति । एवं स
चिट्ठमाणस्स कालेण विभंगणाणं समुपपन्नं संखज्जदीव-
समुद्विसयं, ततो एणरमाणेण अधावलेज्जे भावे पण-
वति । अणएता साधवो दिट्ठा, तेसि किरियाकलावं वि-
भंगणुसारं लोपमाणस्स विसुद्धपरिणामस्स अपुव्व-
करणं जातं, ततो केवली संबुत्तो सि ॥ ६ ॥ (आव०) । इदाणि
वसणेण, वा भाउगा सगडण वडुति, चककुलएडा य
सगडवट्टाए लोलति, महज्जण भणियं—उव्वसेहि भंडि, इत-
रेण बाहिया भंडी, सा सक्की सुणति, छिरणा चकण, मता
इत्थिया जाया इत्थिणापुरं एणेर, सो महज्जतरा पुव्वं मरि-
त्ता तीसं पोटे आयाओ पुत्तो जाओ, इट्ठो, इतरोऽवि तीसे
खेव पोटे आयाओ, जं सो उषवएणा तं सा चित्ति-सिलं
व हाविज्जामि, गम्भपाडणेहि वि ए पडति, तओ सो जाओ
दासीए इत्थे दिगणो, छुडुहि, सो सट्ठिणा विट्ठा शिज्जतो, तण
घेण अणएण दासीए दिगणो, सो तत्थ संवहइ । तत्थ म-
हज्जगस्स णामं रायललिओ इयरस्स गंगदत्तो । सो महज्जो
जं किंचि णइइ ततो तस्स वि देति, माऊए पुण अणिट्ठा,
जहि पेच्छइ तहि कट्टादीहि पइणइ । अणएया इंदमहा
जाओ, तओ पियरेण अप्पसागारियं आलीओ आसं-
गस्स हेट्ठा कओ, जेमाविज्जइ, आहाडिओ ताहे कहवि-
दिट्ठो, ताहे इत्थं घेत्तण कहिओ चंदणियाए पक्खतो, ता-
हं सो कवइ, पिउणा एहाणिओ, एत्थंतरे साहू भिक्खस्स
अतियओ । सिट्ठिणा पुच्छिओ—भगवं ! माऊए पुत्तो अ-
णिट्ठो भवइ ?, इता भवइ, किह पण ?, ताहं भणति—यं
हट्ठा वर्धते कोधः, जइअ परिहीयते । स विज्जयो मनुष्ये-
ण, एव मे पूर्ववैरिकः ॥ १ ॥ यं हट्ठा वर्धते स्नेहः, कोधअ
परिहीयते । स विज्जयो मनुष्येण, एव मे पूर्वबान्धवः ॥ २ ॥
ताहं सो भणइ—भगवं ! पव्ववह एयं ?, बाडति विसज्जि-
ओ पव्वइओ । तेसि आयरियाण सगासे भायावि से णहा-
णुरागेण पव्वइओ, तं साहू जाया इरियासमिया, अणि-
स्सितं तवं करेति । ताहे सो तत्थ णिदाणं करइ—जइ अ-
त्थि इमस्स तर्वाणयमसंजमस्स फलं तो आगमसाणं ज-
णमणणयणाणंदो भवामि, घोरं तवं करेता देवलायं गओ
ततो बुओ वसुदेवपुत्तो वासुदेवो जाओ । इयरोऽवि बल-
द्वो एवं तेण वसणेण सामाहं लज्जं ॥ ७ ॥ उस्सवे एगमि
पच्छतियगामे आभीराणि, ताणि साहूणं पासे धम्मं सुण-
ति, ताहे देवलोए वएणैति, एवं तेसि अत्थि धम्मे सुबु-
द्धी । अणएता कयाइ इंदमहे वा अणएम्मि वा उस्सवे गया-
णि एगरि, जारिसा वारवइ, तत्थ लायं पासन्ति मंडितप-
साहियं सुगंधं विचित्तणवत्थं ताणि तं दट्ठण भणति—
एसं सो देवलोओ जो साहूहि वणिणओ, एत्ताहे
जइ वक्खामो सुवरं करेमो, अम्हेवि देवलोए उववज्जा-
मो, ताहे ताणं गंतूण साहूण साहंति—जो तुम्हेहि अम्ह
कहिओ देवलोओ सा पच्छक्खो अम्हेहि दिट्ठो । साहू भण-

ति—ए तारिमो देवलोओ, अणारिमो, अतो अणेतगुणो । तओ ताणि अब्भइयजातविम्वयाणि पव्वइयाणि । एवं उ-
स्सवेण सामाहयलंभो ॥६॥ 'इहि' ति—दसरणपुरे रागंर दसस-
भहो राया, तस्स पंच देवीसयाणि आंगहो, एवं सो रुवण
आव्वण्ण बलेण य वाहण्ण य पडिबज्जो, एरिसं गण्ठि ति
अणणस्स चित्तेह । सामी समोसगिओ दसरणकूडे पव्वने ।
ताहे सो चित्तेह—तहा कल्लं वंदामि जहा ण कण्ह अणण्ण
धंदियपुव्वो, तं च अब्भत्थियं सक्को णाऊण चित्तेह—वगाओ
अण्णायं ण याणुति । तओ राया महया समुदण्ण णिग्गओ
धंदिउं सव्विहिए, सक्को य देवगाया परावणं विलग्गो, तस्स
अट्ट मुहं विउव्वइ, मुहं मुहे अट्ट अट्ट दने विउव्वइ, दने २ अट्ट
अट्ट पुक्खरणिओ विउव्वइ, एक्केकाए पुक्खरणीए अट्ट २ पउम
विउव्वइ, पउम २ अट्ट अट्ट पत्ते विउव्वइ, पत्ते २ अट्ट २ बली
सव्वज्जाणि दिव्वाणि णाडगाणि विउव्वइ । एवं सो सव्विहिए
उवांगज्जमाणो आगओ, तओ परावणं विलग्गो चैव निक्खु-
त्ता आदाहणं पर्याहणं सामि करइ, ताहे सो इत्थी अ-
ग्गपांइहि भूमीए ठिआ, ताहे तस्स इत्थिस्स दसरणकूडे
पव्वने देवतापमाएण अग्गपायाणि उट्टिनाणि, तओ स
णामं कते गयग्गपादगो ति । ताहे सो दसरणभहो चित्तेह—
एरिसा कओ अम्हाणं इहि ति?, अहो कण्हओऽण्ण धम्मा,
अहमवि करेमि, ताहे सो सव्वं छेडुण्ण पव्वइओ । एवं इ-
हिए सामाहयं लहइ ॥ १० ॥ (आव०) ।

अहवा इमेहि कारणेहि लंभो—

अभ्युद्वेगे विणए, परकमे माहुमेवणाए य ।

सम्मइसल्लंभो, विरयाविरइह विरइए ॥ ८४८ ॥

अभ्युत्थाने सति सम्यग्दर्शनलाभो भवतीति क्रिया, चिन्ता-
तोऽयमिति साधुकथनात्, तथा चिन्तय-अर्जालप्रमहादाव-
ति, पराक्रम-कषायजयं सति, साधुमेवनायां च सत्यां कथ-
ञ्चिन्तार्थक्यापलब्ध्यादः सम्यग्दर्शनलाभो भवतीत्यध्याहा-
रः । चिरताधिरतेञ्च चिरतेञ्चेति गाथायः । कथमिति द्वारं ग-
तम् । आव० १ अ० अत्र पुनर्वत्कलर्चीरिणोऽधिकारः, तथा
कर्मणां जयं सति प्राप्यते सामायिकं यथाप्राप्तं अण्हकौशि-
केन उपशमं सत्यवाप्यते यथा अङ्गुलिं तथा मनावाक्काय-
योगं प्रशस्ते लभ्यते बोधिः—सामायिकमिति । आव० म० १
अ० । (अनुकम्पादिभिरवाप्यते सामायिकमिति, अनुकम्पा-
दिशब्देषु कथानकानि गतानि ।) (कारणभेदाः
'कारण' शब्दं तृतीयभागे ४६४ पृष्ठे उक्ताः ।) (अत्रत्या
व्याख्या 'सक्कार' शब्दोऽस्मिन्नत्र भागे गता ।)
तदेवं नामादिभेदतश्चतुर्विधकारणं चित्रार्थं प्रस्तुतं ये-
नाधिकारस्तदाह—'आहगार पसत्थपेण्णत्थ' ति—इह
सामायिके चित्रार्थमाणे प्रशस्तेन भावकारेणनाधिकारः ।
सामायिकाध्ययने हि ज्ञायोपशमिकभावरूपं वर्तते । स
च प्रशस्तः, मोक्षकारणत्वात् अतो युक्तमुक्तम्—प्रशस्तभा-
वकारेणनाधिकारः इति । विश० ।

(६६) अथ कारणद्वार एव कारणवत्त्वयनानुगतप्रस-
ङ्गतः किञ्चिदाह—

तित्थयरो किं कारणं, भासइ सामाहयं तु अज्जयणं ? ।

तित्थयरनामगोत्तं, बद्धं मे वेइअव्वं ति ॥ २१२२ ॥

तीर्थकरः किं कारणं—किं निमित्तं भाषते सामायिकाध्यय-
नम् ? । तुशब्दाद्—अभ्यासं चाध्ययनानि, केवलज्ञानोत्पत्ति-
तस्तस्य कृतकृत्यत्वात् किं तद्भाषणं ? इत्यभिप्रायः । अ-
त्राच्यते—तीर्थकर इति नाम—गोत्रं संज्ञा यस्य तत् ती-
र्थकरनामसंज्ञकं कर्म पूर्वं मया बद्धं तद्विदानीमनेन प्रका-
रेण वदितव्यम्, इत्यनेन कारणेन स तद् भाषत इति ।

पुनरत्रैव च विनेयप्रश्नमुत्तरं ब्राह्म—

तं च कहं वेइअह, अगिलाए धम्मदेसणाईहि ।

वज्जइ तं तु भगवओ, तइयभवां सकइत्ता णं ॥ २१२३ ॥

नियमा मणुयगईए, इत्थी पुरिमैयरो व सुहलंसो ।

आमेविय बहुलेहि बीसाए अज्जयरहि ॥ २१२४ ॥

एतयोर्व्याख्यानं पूर्ववदं, नवरं तत् पुनस्तीर्थकरनाम-
कर्म बद्धं सत् कथं वचनं ? इति प्रश्नः । अत्रोत्तरम्—अ-
ग्लान्या—निर्वेदेन धर्मदेशनादिभिः । तच्च भगवत्स्ती-
र्थकरस्यैव—यस्तीर्थकरो भविष्यति तस्यैव बध्यते—बन्ध-
मायानि । कदा ? इत्याह—सिद्धिगमनभवात् तृतीयभवं याव-
दवध्वक्ष्य-अपस्त्य । इदमुक्तं भवति—अनेन बद्धेन भवत्र-
यमेव संसारोऽर्थात्तु, ततः सिध्यति । एकस्नावन् स ए-
व मनुष्यभवा यत्र तद् बध्यते, द्वितीयस्तु देवभवः, न
रकभवा वा, तृतीयभव तु तीर्थकरो भूत्वा सिध्यति ।
तच्च नियमाद् मनुष्यगतायेव प्रारम्भमाभित्य सम्यग्दृष्टि-
मनुष्या बध्नाति, नान्यगतावन्यः । कथंभूतो मनुष्यः ? इ-
त्याह—स्त्री पुरुषः, इतरे वा पुरुषः नपुंसकवदकां मन्त्रा-
दिकारणैरुपहनपुरुषवदः सन् यो नपुंसकः, न तु क्लिष्टः,
पण्डकादिरित्यर्थः । कथंभूतः पुनः स्यादिति ? इत्याह—सम्य-
ग्दर्शनादिगुणयुक्तत्वात् शुभलेश्यः । कः पुनः कारणैः सां-
पि बध्नाति ? इत्याह—'अरहंतं सिद्धपथयण' इत्यादिना पू-
र्वमभिहितैर्बहुलैः पुनः पुनरासेधितैः सम्पूर्णेभिश्चैव कार-
णैः अभ्यनरैर्वैकल्येऽद्यादिभिरतिपुष्टिं नीतैरिति ।

(६७) एवं तीर्थकृतः सामायिकाध्ययनभाषणकारणम-
भिधाय, अथ गणभूतामाशङ्कादारेण तच्छ्रवणकारणमभि-
धित्सुराह—

गोयममाई सामा-इयं तु किं कारणं निसामेति ।

नाणस्म तं तु सुंदर-मंगुलभावाण उवलद्धी ॥ २१२५ ॥

होइ पवित्तिनिबित्ती, संजमतवपावकम्मअग्गहणं ।

कम्मविंवगो य तहा, कारणमसरीरया चैव ॥ २१२६ ॥

कम्मविंवगो असरी-रयाइ असरीरयाऽणवाहाए ।

हो अणवाहनिमित्तं, अवेयणुअणाउलो निरुओ ॥ २१२७ ॥

निरुत्ताए अयलो, अयलत्ताए य सासओ होइ ।

सासयभावमुवगओ, अण्वावाहं सुहं लट्ठई ॥ २१२८ ॥

गौतमादयो गणधराः किं कारणं—किं निमित्तं—किं प्रयो-
जने सामायिकं निशमयन्ति—शृण्वन्ति ? इत्याह—'नाण-
स्म' ति—विभक्तिव्यत्याकचतुर्थीह द्रष्टव्या, सा च ताद-
र्थ्यं, नतश्च ज्ञानार्थं, ज्ञानाद्यर्थः तेषां भगवद्दत्तारवि-
न्दनिर्गतं सामायिकमिदं श्रुत्वा तदर्थविषयं ज्ञानमुत्पद्यत
इति भावः । तत्तु ज्ञानं सुन्दरमङ्गलभावानां शुभाऽशुभप-

वार्थानामुपलब्धयः—उपलब्धिनिमित्तं भवति । तस्याश्च शु-
भाऽशुभपदार्थोपलब्धयः सकाशात् शुभेषु प्रवृत्तिः, इतर-
भ्यस्तु निवृत्तिर्भवति । ते च निवृत्तिप्रवृत्ती 'संज्ञमतव' सि
संयमतपसाः कारणं—निमित्तं भवतः, अशुभनिवृत्तिः सं-
यमकारणम्, शुभप्रवृत्तिस्तु तपःकारणमित्यर्थः । तयो-
श्च संयमतपसाः पापकर्मणाऽग्रहणम्, तथा-कर्मविधेयकश्च
कर्मनिजराकृपा यथासंख्यं कारणं निमित्तं प्रयोजनमिति
यावत् । कर्मविधेयकस्य च कारणं प्रयोजनमशरीरतैव चेति ।
'अथ विवक्षितमर्थमुक्तानुवादेन प्रतिपाद्यन्नाह—कर्मवि-
धेयकः—कर्मपृथग्भावाऽशरीरतायाः कारणम् । अशरीरता पु-
नरनाबाधतायाः कारणं भवति । 'हं अणवाहनिमित्तं'
ति-अनाबाधनानिमित्तम्-अनाबाधताकारणम्-अनाबाधत-
या हेतुभूतयेत्यर्थः, अण्वेना-वेदनाग्रहितो भवति जीवः ।
अवेदनत्वाच्चानाकुलोऽविहलो भवति । रोगाद्यनाकुलत्वा-
च्च नीरुक्—समस्तभावगंगरहितो भवति । नीरुक्या पु-
नरत्वालः, अचलतया च तत्रैवमुक्तेषु शाश्वतो—नित्यो
भवति । शाश्वतभावं चापगतः सन्नद्याबाधसुखं लभते ।
इत्थं पारम्पर्येणाद्याबाधमुक्तिसुखानिमित्तं सामायिकध्वणं
सिद्धम् । इति नियुक्तिगाथादशकाथः ।

एताश्च गाथाः सुगमत्वात् संक्षेपता भाष्यकारः किञ्चिद्
व्याचिख्यासुराह—

तिथ्यरनामकम्म-कखयस्म कारणमिदं जिणिंदस्म ।

सामाज्याभिहाणं, नाणस्स उ गोयमाईणं ॥२१२६॥

ते पि सुभेयरभावा-वल्लिणं सा पवित्तिनियमाणं ।

एवं नेयं कमसो, पुवं पुवं परनिमित्तं ॥ २१३० ॥

इदं सामायिकाभिधानं—सामायिकभाषणं जिनन्दस्य-
तीर्थिकस्य भगवन्तीर्थिकरनामकर्मक्षयस्य कारणं-हेतुः ।
गौतमादीनां पुनर्नानस्य 'तच्छब्दणं कारणम्' इति गम्यते ।
तदपि ज्ञानं शुभाऽशुभभावापलब्धयः कारणम्, एषाऽपि प्र-
वृत्तिनियमयोः—प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कारणम् । एवं कमशः कमण
पूर्वं परस्य-उत्तरस्य निमित्तं तावज्ज्ञेयं यावत् शाश्वतत्वा-
व्याबाधं मुक्तिसुखं लभते । इति गाथाद्वयार्थः । उक्तं का-
रणद्वारम् । विंश० ।

अथ भवद्वारमुच्यते । तत्र कियतो भवानेकजीवः सामा-
यिकत्वतुष्टयमुत्कृष्टः प्रतिपद्यते ? इत्याह—

सम्मत्तदेसविरया, पलियस्स असंखमागमेत्ताओ ।

अडु भवा उ चरित्ते, अणंतकालं च सुयसमए ॥२७७६॥

सम्यग्दृष्ट्या, देशविरताश्च, प्रत्येकं क्षेत्रपल्योपमा असं-
ख्यभागमात्रान् भवान् यावद् भवन्ति । इदमुक्तं भवति-
क्षेत्रपल्योपमस्यासङ्ख्येयभागे यावन्तो नभःप्रदेशस्तावतो
भवानुत्कृष्टः सम्यक्त्वं देशविरति च प्रतिपद्यन्ते, जघन्य-
तस्त्वेकं भवम् । ततः परं सिध्यन्ति । इह च सम्यक्त्वभ-
्यासङ्ख्येयकाद् देशविरतिभवासंख्येयं लघुतरं द्रष्टव्यम् ।
आरित्रं तु विचार्येऽप्यं भवानुत्कृष्टस्तत् प्रतिपद्यते, उ-
त्कृष्टताऽप्यौ तस्यादानभवाः, जघन्यतस्त्वेकः, ततः सि-
ध्यति । 'अणंतकालं च सुयसमए' सि-अनन्तकालोऽन-
न्तभवकूपस्तमनन्तकालमेव प्रतिपत्ता भवत्युत्कृष्टः सा-

मान्यधृतसामायिकं, जघन्यतस्त्वेकं भवमेव, मरुदधीयत् । इ-
ति नियुक्तिगाथाार्थः । विंश० । आ० क० आ० चू० आ० व० ।
आ० म० ।

तदेवं 'द्वे अण्ड अहाउय' इत्यादिनोपक्षिप्तान् काल-
भेदान् व्याख्याय प्रस्तुते येनाधिकारस्तमाह—

एत्थं पुण अहिगारो, पमाणकालेण होइ नायव्वो ।

खेत्तम्मि कम्मि काल-म्मि मानियं जिणवर्दिण ॥२०८२॥

अत्र पुनर्नेकविधकालप्रकरणायामधिकारः—प्रयोजनं प्र-
स्तायः प्रमाणकालेन भवति-ज्ञातव्यः । आह-ननु 'द्वे अण्ड
अहाउय' इत्यादिद्वारगाथायां 'पणं तु भावेण' इत्युक्तम्,
इह पुनः अधिकारः प्रमाणकालेन भवति-ज्ञातव्यः, इत्यु-
च्यते, तत् कथं न पूर्वापरविरोधः ? अत्रोच्यते—'क्षायिक-
भावकाले वर्तमानेन भगवता सामायिकाध्ययने भाषितम् ;
इत्याजिप्रायवता 'पणं तु भावेण' इति प्रागुक्तम्, तथा
'पूर्वाङ्गलक्षणे प्रमाणकाले च भगवता भाषितं सामायिकं
इत्यध्यवसायवताऽप्राक् 'प्रमाणकालनाधिकारः' इत्युभ-
यनेग्रहणत्वाद्वापः । अथवा—अङ्गाकालपर्यायत्वात् प्रमा-
णकालोऽपि भावकाल एवेत्यविरोधः । आह-ननु कस्मिन्
क्षेत्रे श्रीमन्महावीरजिनवरेन्द्रेण प्रथमतः सामायिकाध्य-
यनं भाषितम् ? , तथा, प्रमाणकालोऽपि दिनप्रथमपौरु-
षीपूर्वाङ्गादिभेदादनेकविध इत्यतः प्रश्नः प्रमाणकाले च
कस्मिन्क्षेत्रे जिनवरेन्द्रेण भाषितम्—विनयः । पृच्छति-कस्मिन्
क्षेत्रे कालं च क सामायिकस्य निर्गमः ? इत्यर्थः इति ।

अथांतरमाह—

वइमाहसुद्धइका-रसीए पुव्वगहदेमकालम्मि ।

महसेणवणुजाणं, अणंतरे परंपरे सेसं ॥ २०८३ ॥

वैशाखशुक्लकादश्यां पूर्वाह्णदेशकाले प्रथमपौरुष्यामित्य-
र्थः, कालस्यान्तरकृत्वक्यापनार्थमेव प्रश्नाद् व्यत्ययेनोत्तर-
निर्देशः, महासेनवनाद्यानलक्षणे क्षेत्रे ज्ञानान्तरं निर्गमः सा-
मायिकाध्ययनस्य । 'परंपरे सेसं' ति—अन्य-
त्वापि गुणशिलाद्युद्यानक्षेत्रेषु पश्चात् प्ररूपितमेव भ-
गवता सामायिकम्, किन्तु—महासेनवनात् शेषं
क्षेत्रजातमाधकृत्य परंपरनिर्गमः, तस्य कवलज्ञानात्प-
श्चात्पापामध्यमानगर्भो महासेनवनाद्यान एव प्रथमं तस्य
प्ररूपितत्वादिति । तदेवं 'नामे उव्वत्ता दावण.खेत्ते काले तदेव
भावे अ । एसो उ निग्गमस्स.निक्खेवो छुट्ठिहो होइ ॥ १ ॥'
अस्यां निर्गमनिक्षेत्रप्रतिपादकगाथायामुद्दिष्टी व्याख्यातौ क्षे-
त्रकालनिर्गमा ।

अथ भावनिर्गममभिधित्सुराह—

खइयम्मि वडुमाण-स्स भगवओ निग्गयं जिणिंदस्स ।

भावे खओवसमिय-म्मि वडुमाणेहि तं गहियं ॥२०८४॥

भावशब्दोऽत्रापि संबध्यते । ततश्च क्षायिकं भावं वर्तमा-
नस्य जिनन्दस्य भगवतः श्रीमन्महावीरस्य निर्गमं सामा-
यिकम् । क्षायिकोपशमिकं भावे च वर्तमानेनस्मात् सामा-
यिकमन्यच्च धृतं गृहीतम्(गणधरादिभिः) इति गम्यते । तत्र
भगवतो दर्शनज्ञानचारित्राचरणस्य सर्वथा क्षीणत्वात्
क्षायिको भावः, गणधरादीनां तु तदाचरणस्य तदानीं क्षयोप-

शमायस्थत्वात् सायोपशमिको भावः । निर्गम एव चात्र प्र-
स्तुतः, यत् सायोपशमिकभायग्रहणप्रतिपादनं तत् प्रसङ्ग-
तो द्रष्टव्यम् । तत्र श्रीगौतमस्वामिना निषद्यात्रयेण चतुर्विंश
पूर्वाणि गृहीतानि । प्रणिपत्य पृच्छा च निषद्योच्यते । प्रणि-
पत्य पृच्छति गौतमस्वामी-कथय भगवन् ! तत्त्वम् । ततो
भगवानाचष्टे—“उत्पन्नं वा ” । पुनस्तथैव पृष्टं प्राह—“ वि-
गमेह वा ” । पुनरप्येवं कृते वदति—“ बुधेह वा ” । एतास्ति-
क्ष्ण निषद्याः । आत्मानमेव सकाशात् ‘ यत् सन् तदुत्पादक-
यधौव्ययुक्तम्, अन्यथा वस्तुनः सत्ताऽयागात् ’ इत्येवं
तेषां गणभृतां प्रतीतिर्भवति । ततश्च ते पूर्वभवभाविनमतयो
बीजबुद्धित्वाद् द्वादशाक्षमुपगच्छन्ति । ततो भगवांस्तेषां त-
दनुज्ञां करोति । शक्रश्च दिव्यं वस्त्रमयस्थालं दिव्यचूर्णानां
भृत्वा त्रिभुवनस्वामिनः संनिहितो भवति । ततः स्वामी रत्न
मिहासनादुत्थाय परिपूर्णं चूर्णमष्टिं गृह्णाति । ततो गौ-
तमस्वामिप्रमुखा एकादशापि गणधरा ईशदवनततनवः उ-
रिपाट्या निष्ठन्ति । ततो देवास्तूर्यध्वनिगीतशब्दादिनिरो-
धं विधाय तूष्णीकाः शृण्वन्ति । ततो भगवान् पूर्वं तावद-
तद् भणति—‘ गौतमस्य द्रव्य-गुण-पर्यायैस्तार्थमनुजाना-
मि ’ इति, चूर्णाश्च तन्मस्तके क्षिपति । ततो देवा अपि चूर्ण-
पुष्प-गन्धधर्मां तदुपरि कुर्वन्ति गच्छं च भगवान् सुधर्म-
स्वामिनं धुरि व्यवस्थाप्यानुजानाति । एवं सामायिकस्यार्थो
भगवतः सकाशाद् निर्गतः, सूत्रं तु गणधरभ्यां निर्गतम्,
इत्यलं प्रसङ्गः । इति नियुक्तिगाथात्रयार्थः ।

यदुक्तम्—‘ एतं पुण्यं अहिगारो पमाणकालेण ’ इत्यादि, तत्र
परः पूर्वापरार्थरोधमुद्गाढयन्नाह—

किह पगयं भावेण, कहमहिगारो पमाणकालेण ? ।

आचार्यः प्राह—

खड्यभावेऽरुहया, पमाणकालेण जं भणियं ॥२०८५॥

अहवा पमाणकालो, वि भावकालो ति जं च सेसा वि ।

किंचिन्मेतविमिद्धा, सव्वे बिय भावकाल ति ॥२०८६॥

आहिकेण कजं, पमाणकालेण जमहिगारो ति ।

सेसा वि जहामंभव-माउजा निग्गमे काला ॥२०८७॥

निक्रोऽपि प्रायो व्याख्यातार्थः, नवरं ‘अरुहय’ ति-अर्हता-
श्रीमन्महावीरेण । ‘ जं च सेसा वी’त्यादि यस्माच्च शेषा अपि
द्रव्याऽज्ञाकालादयः किञ्चिदुपाधिमात्रविशिष्टाः सर्वेऽपि
भावकाला एव; तथाहि—द्रव्यस्य या चतुर्विकल्पा स्थितिः
सा द्रव्यकाल उक्तः, समया-ऽऽवलिकादयस्त्वज्ञाकालः, य-
थायुक्तं चायुष्काल इत्यादि । एते च स्थित्यादयः सर्वेऽ-
पि जीवाऽ जीवपर्यायत्वाद् भावरूपा एवेति परमार्थतो भाव-
कालाद् न विशिष्यन्त इति । परं तथापि ‘ प्रमाणकालेमात्रा-
धिकारः ’ इति यदुक्तं तदाधिक्येन विशेषतस्तेन प्रमाणका-
लेन कार्यमात्रं हेतारव्यगन्तव्यम्, अन्यथा शेषा अपि द्रव्या-
ज्ञाकालादयः पारम्पर्यादिना सामायिकनिर्गमे यथासंभव-
मायोजनीयाः, यथाहि-ज्ञायिकं भावं वर्तमानस्य सामायिकं
निर्गतं भगवतस्तथा रत्नमयासहस्रनलक्षणं द्रव्यं चापवि-
ष्टस्य, यत्र च द्रव्यं तत्र तत्स्थितिलक्षणः कालोऽप्यसंख्येयः,
तथा-यथाऽऽयुष्कालं चानुभवतः, कर्माणि चापक्रामतः,

प्रस्तावं चाकाचकुतः, आवीर्जिमरणलक्षणं मरणकालं चा-
नुभवतः, जीवादिपदार्थवर्णनाकालं च प्रवृत्तस्य तत्त्व नान्त-
गतम्, प्रमाण-भावकालौ स्वधिकृतत्वेनाज्ञावैष । प्रमाण-
कालं चाधिकृतऽज्ञाकालोऽधिकृत एव, तस्य तद्विशेषत्वा-
देवेति । एवं सर्वेऽपि द्रव्यकालादयोऽत्राप्युच्यन्त एव । के-
वलमाधिक्येन प्रमाणकालो भावकालश्चेदोपयुज्यते, इति त-
योर्विशेषतोऽधिकृतत्वमुक्तमिति । विशेषः ।

(६७) किर्याच्छरम्, कालद्वारम् । साम्प्रतं, तत्कथं लब्धं
किर्याच्छरं कालं भवति ? इति कालद्वारे जघन्योत्कृष्टं
सामायिककालमभिधत्सुराह—

सम्मतस्म सुपस्स य, छावड्डी सामरोवमाहं ठिई ।

सेसाण पुव्वकोडी, देमूणा होइ उकोसा ॥ २७६१ ॥

सम्यक्त्वस्य धुनस्य च लब्धिमङ्गीकृत्य ‘ दो वारं विज-
याइसु ’ इत्यादि वक्ष्यमाणन्यायेन वदन्प्रतिपादयमाणे प-
र्वकोटीपृथक्त्वाधिकारिणं स्थितिर्भवति । शेषयोर्वैशचिर्गति-
सर्ववर्तनिसामायिकयोः पूर्वकोटिदेशोना भवति । ‘ उकोस ’
ति—एषा सामायिकलब्धेरुत्कृष्टा स्थितिः । इति नियुक्ति-
गाथार्थः ।

भाष्यकारव्याख्या—

दो वारे विजयाइसु, गयस्स तिप्पन्नुए य छावड्डी ।

नरजम्मपुव्वकोडी, पुहुत्तमुक्कांसओ अहिअं ॥२७६२॥

इयं प्रागिहैय व्याख्याता ।

अथ चतुर्णामपि सामायिकानां जघन्यस्थितिं भाष्यकार
एवाऽऽह—

अतोमुत्तमित्तं, जहन्नयं चरणमेगसमयं तु ।

उवअंगंतमुत्तं, नानाजीवाण सव्वद्धं ॥ २७६३ ॥

जघन्यां तु लब्धिमाश्रित्याद्यसामायिकत्रयस्यास्तमुत्तं
स्थितिः । सर्वेयिर्गनिसामायिकस्य तु समयम्, चारित्र्यपरि-
णामारम्भसमयानन्तरमेवायुष्कक्षयसम्भवात् । देशविरते-
रप्येवं कस्माद् न भवति ? इति चेत् । तदयुक्तम्, तस्याः
प्रतिनियतप्रणयतिपातरादिनिवृत्तिरूपत्वात्, तदा लाञ्छनय-
रिणेतश्च जघन्यतोऽप्यन्तर्माहृतिकत्वात् । तदेष लब्धः
स्थितिकालः । उपयोगतस्तु सर्वेषामन्तमुत्तं स्थितिः । ना-
नाजीवानां तु सर्वाणि सर्वाद्या इति गाथाद्वयार्थः ।

अथ कतिद्वारमुच्यते—तत्र सम्यक्त्वादिसामायिकानां
विषयकत्वसमये कति प्रतिपत्तारः, प्रतिपत्ताः, प्रतिपत्तिना
वा भवन्ति ? इत्याह—

सम्मतदेसविरया, पलियस्स असंखभागेत्ताओ ।

सेदी असंखभागो, सुए सहस्सगसो विरई ॥ २७६४ ॥

सम्यक्त्वदेशविरताः प्राणिनः क्षेत्रगत्वोपमस्यासंख्येयभा-
गमात्रा एव । इयमत्र भावस्त-क्षेत्रपत्योपमस्यासंख्येयभा-
गे यावन्तः प्रदृशास्तावन्त एवात्कृष्टतः सम्यक्त्वदेशविर-
तिसामायिकयोरेकदा प्रतिपत्तारो भवन्ति । किन्त्वयं विशे-
षः—देशविरतिप्रतिपत्तृभ्यः सम्यक्त्वप्रतिपत्तारोऽसंख्येय-
गुणा इति । जघन्यतस्यैको द्वौ वेति । ‘ सेदी असंखभागे
सुए ’ ति—इह संवर्तितचतुर्माहृतलोकस्यैकमादेशिकी सप्त-
रज्जुप्रमाणा अणुशृङ्गान् अतर्माणि सम्यग्मिध्याश्रुतभेदरहितं

सामान्येनाक्षरान्मकमप्राक्कीक्रियते ततो यथोक्तायाः श्रेणेर-
सङ्ख्याततमे भागे यावन्तो नमःप्रदेशस्तावन्तो विव-
क्षितकाले सामान्यभुतस्वात्कृष्टनः प्रतिपन्नारो लभ्यन्ते ,
जघन्यतस्त्वेको द्वौ वेति । 'सङ्ख्यासंज्ञा विरह' ति—क-
दाचिद् विवक्षितकाले उत्कृष्टनः सङ्ख्याप्रशः सङ्ख्यापरि-
गणनया सङ्ख्यापृथक्त्वं विरतः प्रतिपन्नारो भवन्ति, ज-
घन्यतस्त्वेको द्वौ वेति । तद्वदमुक्ताः प्रतिपद्यमानकाः ।
विशे० । आ० म० ।

अथ पूर्वप्रतिपन्नान् प्रतिपादयन्माह—

सम्मतदेसविरया, पडिवयणा संपदं असंखञ्ज ।

संखञ्जा य चरिते, तीसु वि पडिया अणंगुणा ॥२७६५॥

सम्यक्त्वदेशविरताः पूर्वप्रतिपन्नाः साम्प्रतं वर्तमानसम-
ये जघन्यत उत्कृष्टनश्चासङ्ख्येयाः प्राप्यन्ते , किन्तु जघ-
न्यपदाकुत्तृष्टपदे विशेषाधिकः । एते च प्रतिपद्यमानके-
भ्योऽसङ्ख्येयगुणाः । सङ्ख्येयाचारित्र्ये प्राक् प्रतिपन्नाः । ए-
ते तु स्वस्थाने प्रतिपद्यमानकेभ्यः सङ्ख्येयगुणाः । विभ्यो
ऽपि चरण-देश-सम्यक्त्वभ्य एतानेव चरणगुणान् प्राप्य
ये प्रतिपत्तितास्तेऽनन्तगुणाः । तत्र सम्यग्दृष्ट्यादिभ्यः प्र-
तिपद्यमानकेभ्यः पूर्वप्रतिपन्नभ्यश्च चरणप्रतिपत्तिता अन-
न्तगुणाः , देशविरतिप्रतिपत्तितास्तु तेभ्योऽसङ्ख्येयगुणाः ।
सम्यक्त्वप्रतिपत्तिताः पुनस्तंभ्योऽसङ्ख्येयगुणा इति वि-
शेषो द्रष्टव्य इति ।

(६८) तदेवमत्र भुतवर्जसामाधिक्यस्य पूर्वप्रतिपन्नाः
प्रतिपत्तिताश्चाह्लाः अथ भुतमाश्रित्याह—

सुयपडिवयणा संपद, पयरस्स असंखभागमेत्ताओ ।

सेसा संसारत्था, सुयपडिवडिया हु ते सव्वे ॥२७६६॥

सम्यग् मिथ्यारूपस्य सामान्यतोऽक्षरात्मकस्य भुतस्य ये
पूर्वप्रतिपन्नास्ते साम्प्रतं-वर्तमानसमये प्रतरस्यासङ्ख्येय-
भागमात्रा भवन्ति । घनसमस्तुरकीकृतलोकप्रतरस्यासङ्-
ख्येयभागवर्तिनीध्वसङ्ख्येयसु अणुषु यावन्तो नमःप्रदेश-
स्तावन्तो विवक्षितसमये सामान्यभुतस्य पूर्वप्रतिपन्ना लभ्य-
न्त इत्यर्थः । भुतप्रतिपन्नप्रतिपद्यमानकेभ्यस्तु ये शेषाः संसा-
रस्था जीवाः भाषालब्धिगहिताः पृथिव्यादय इत्यर्थः , ते
सर्वेऽपि भाषालब्धि प्राप्य प्रतिपत्तितास्वात् सामान्यभुता-
त् प्रतिपत्तिता मन्तव्याः न हि निरादिके संसारे आ-
भ्यर्त्ताभस्तेभाषालब्धिः पूर्वं न लभ्यति । न च सम्यक्त्वादि
प्रतिपत्तिनेभ्योऽनन्तगुणा इति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । इति
निर्युक्तायात्रयार्थः ।

'सेढीअसंखभागो सुए' ति—इत्यस्य व्याख्यानं भाष्य-
कारः प्राह—

संवडियचउरस्सी-कयस्स लोगस्स सत्तरज्जुओ ।

सेढी तदसंखिज्जइ-भागो समए सुयं लहइ ॥२७६७॥

उक्तार्था ।

'सुयपडिवयणा संपद पयरस्स' इत्यादि व्याख्यानमाह—

सा सेढी सेढिगुणा, पयरं तदसंखभागसेढीणं ।

संखाईयाण पए, सरासिमाणा सुयपवन्ना ॥२७६८॥

इयमपि गतार्था । नवरं भेणिः भेण्या मुणित्ता प्रतरो म-
स्तव्यः ।

'सम्मतदेसविरया पलियस्स' इत्याद्युक्तम् , तत्र सम्य-
क्त्वप्रतिपद्यमानकादीनां संख्यातीतत्वस्य तुल्यत्वादल्पव-
हुत्वं पूर्वं न विज्ञातम् , तद् भाष्यकारः प्राह—

सइ संखाईयत्ते, थोवा देसविरया दुविण्हं वि

तदसंखगुणा सम्म-दिही ततो य सुयसहिया ॥२७६९॥

मीसे पवज्जमाणा , सुयस्स सेसपडिववण्हितो ।

संखाईयगुण विय, तदसंखगुणा सुयपवन्ना ॥२७७०॥

सम्यक्त्वदेशविरतानामुभयेषामपि प्रतिपद्यमानकानां पल्यो-
पमासङ्ख्येयभागवततित्वेन संख्यातीतत्वेऽसंख्येयत्वे तुल्य-
ऽपि सति द्वयोरप्यनयो राशयोः स्तोका देशविरताः प्र-
तिपद्यमानकाः , सम्यग्दृष्टयः प्रतिपद्यमानकास्तेभ्योऽसं-
ख्येयगुणाः , तेभ्यश्च प्रतिपद्यमानसम्यग्दृष्टिभ्यः भुतसहि-
ताः सामान्यभुतप्रतिपद्यमानकाः असंख्येयगुणाः । मिथे-
मिक्षिते समुदिनेऽपीत्यर्थः , सम्यग्दृष्टिदेशविरतराशिद्व-
येष्वधौ व्यवस्थापिते सामान्यभुतस्य ये प्रतिपद्यमानकास्ते,
शेषेभ्यः सम्यग्दृष्टिदेशविरतेभ्यो मिलितेभ्यः प्रतिपन्नकेभ्यः
पूर्वप्रतिपन्नभ्य इति भावः , 'संखाईयगुण विय' ति-संख्या-
तीतगुणा एवासंख्यातगुणा एवेत्यर्थः । तदनेन भेणरसंख्यात-
भागवृत्तित्वात् सामान्येन भुतप्रतिपद्यमानकानां प्राचुर्यं सू-
चितम् । एवं नाम ते सामान्यभुतप्रतिपद्यमानका बहवो य-
न शेषेभ्यः—समुद्भूतसम्यग्दृष्टिदेशविरतेभ्यः पूर्वप्रतिपन्न-
भ्योऽप्यसंख्यातगुणाः 'तदसंखगुणा सुयपवन्ना' ति-तेभ्योऽ
पि भुतप्रतिपद्यमानकेभ्यस्तस्यैव भुतस्य ये पूर्वप्रतिपन्नास्तेऽ
सङ्ख्यातगुणा इति ।

अथ पूर्वप्रतिपन्नानां च प्रतिपद्यमानकानां च सम्यग्दृ-
ष्ट्यादीनां स्वस्थानेऽल्पबहुत्वमाह—

सट्ठाणे सट्ठाणे, पुव्वपवन्ना पवज्जमाणेहि ।

हुंति असंखिज्जगुणा,संखिज्जगुणा चरितस्स ॥२७७१॥

सम्यक्त्वयुक्तभुतदेशविरतानां स्वस्थाने स्वस्थाने पूर्वप्र-
तिपन्नाः प्रतिपद्यमानकेभ्योऽसंख्येयगुणाः ; चारित्रिणां तु
विशेषः , तद्यथा—सर्वस्तोकाः स्वस्थाने चारित्रिणः प्र-
तिपद्यमानकाः , पूर्वप्रतिपन्नान् सङ्ख्येयगुणा इति ।

अथ सम्यक्त्वादिप्रतिपत्तिनानामल्पबहुत्वमाह—

चरणपडिया अणंता, तदसंखगुणा य देसविरईओ ।

सम्मादसंखगुणिया,तओ सुयाओ अणंतगुणा ॥२७७२॥

चारित्रं प्राप्य ये प्रतिपत्तितास्ते सम्यक्त्वादिप्रतिपद्यमान-
पूर्वप्रतिपन्नकेभ्यः सर्वेभ्योऽप्यनन्ता अनन्तगुणाः , देश-
विरतिप्रतिपत्तितास्तेभ्योऽसङ्ख्यातगुणाः , सम्यक्त्वप्रतिप-
त्तितास्तेभ्योऽसङ्ख्यातगुणाः , तेभ्योऽपि भुतात् प्रतिपत्ति-
ता अनन्तगुणा इति ।

'सेढी असंखभागो सुए' इत्यादि यदुक्तम् , तच्च किं सा-
मान्यभुतं सम्यक्त्वभुतं बह गृह्यते , इत्याशङ्क्यामाह—

सामएणं सुयगहणं , ति तेण सव्वत्थं बहुतरा तम्मि ।

इहरा पइ सम्मसुयं, सम्मतसमा मूण्येयवा ॥ २७७३ ॥

उक्तार्थप्राया, सुगमा चेति ।

इह सम्यक्त्वभ्रुतदशविरतिचारित्रलक्षणेषु चतुर्विंशति सामाधिकेषु पूर्वप्रतिपन्न-प्रतिपत्तिपदयोर्जघन्यात्कृष्टभेदभिन्नत्वात् तद्विशेषप्रतिपादनार्थमाह—

पडियपडिवज्याणं, सट्टाणे समहियं जहआओ ।

सव्वत्थुकोसपयं, पव्वज्जइ जहसआओ चंगा ॥ २७७४ ॥

इह सम्यक्त्वाद्विप्रतिपत्तिनां यज्जघन्यपदं तस्मात् स्वस्थाने यदुत्कृष्टपदं तत् सर्वत्र समधिकं विशेषाधिकमवगन्तव्यम् । एवं पूर्वप्रतिपन्नानामपि जघन्यपदादुत्कृष्टपदं विशेषाधिकमेव । प्रतिपद्यमानानां तर्हि का वार्ता ? इत्याह— 'पव्वज्जइ' त्यादि, प्रतिपद्यते सम्यक्त्वादिगुणं जघन्यत एकां द्वौ वा, उत्कृष्टतत्त्वाद्यसामाधिक्यमसङ्ख्याताः, चारित्र तूत्कृष्टतः सङ्ख्याताः प्रतिपद्यन्ते । अत इह जघन्यपदादुत्कृष्टपदमसंख्येयगुणं संख्येयगुणं वा द्रष्टव्यम् इति गाथाऽप्युक्तार्थः । विशेषः ।

(६६) अथ यस्य नयस्य यत् सामायिकं मोक्षमार्गत्वेनानुमतम्, तद्दर्शनस्वरूपमनुमतद्वारं विभक्तिपुराह—

तवसंजमो अणुमआओ, नेग्गंथं पवयणं च ववहारो ।

मद्दुज्जुसुयाणं पुण, निव्वाणं संजमो चव ॥ २६२१ ॥

तापयतीति तपस्तत्प्रधानः संयमस्तपःसंयमश्चारित्रसामायिकमित्यर्थः । तथा निर्घन्थानामिदं नैर्घन्थ्यमाहृतमिति भावना, प्रवचने श्रुतसामायिकमित्यर्थः । चशब्देऽनुक्रमस्यक्त्वसामायिकपरिग्रहार्थः । एतानि त्रीण्यपि सामायिकानि मोक्षमार्गत्वेन ममानुमतानीति ब्रूते व्यवहारनयः । एतद्ग्रहणे चाधोवर्तिनो नैगमसंग्रहावपि गृहीतौ द्रष्टव्यौ । ततश्चेदमुक्तं भवति—नैगमसंग्रहव्यवहारार्त्वाविधमपि सामायिकं मोक्षमार्गतयाऽनुमन्यन्ते । शब्दजुसूत्रयोः पुनर्निर्वाणं निर्वाणमार्गोऽभिमतः संयम एव चारित्रसामायिकमेवत्यर्थः, नंतरं ह, सर्वसंवररूपचारित्रानन्तरमेव मोक्षप्राप्तिः, इति निर्युक्तगाथासंक्षेपार्थः ।

विस्तरार्थं भाष्यकारः प्राह—

कस्स नयस्साणुमयं, किं सामाह्वमिह मोक्खमग्गो ति ।

अच्चइ नेगमसंगह-ववहाराणं तु सव्वाइ ॥ २६२२ ॥

तवसंजमो ति चरितं, निर्गंथं पवयणं ति सुयनाणं ।

तग्गहणे सम्मत्त, च ग्गहणाओ य वोद्धव्वं ॥ २६२३ ॥

गाथाद्वयमपि गतार्थम् । नवरं 'सव्वाइ' ति—सम्यक्त्वभ्रुतचारित्ररूपाणि त्रीण्यपि सामायिकानित्यर्थः ।

अथ परंपर्यमाशङ्क्य परिहरन्प्राह—

तिमि वि सामह्वयाइ, इच्छंता मोक्खमग्गमाइस्सा ।

किं भिच्छदिट्ठीया, वयंति जं समुह्वयाइ पि ॥ २६२४ ॥

आह नन्वाद्या नैगमसंग्रहव्यवहारलक्षणास्त्रयो नया उक्तन्यायेन चारित्रभ्रुतसम्यक्त्वरूपाणि सामायिकानि मोक्षमार्गत्वेनेच्छन्तः किमिति मिथ्यादृष्टयः ?—किमिति नयमनमिदं गीयते ?—सम्पूर्णं जिनमनमेव कस्मादेतद् न भवति ? इत्यर्थः । नहि जैनैरपि ज्ञानदर्शनचारित्र्येभ्योऽन्यदनुमधिकं वा किमपि मोक्षमार्गत्वेनेष्यते ? । अत्रांतरमाह—'वयंती' त्यादि, यत्तस्मादसमुद्दितान्यप्यतानि मोक्षमार्गत्वेन वदन्ति नैगमा—

दयः, न तु 'ज्ञानादिभ्रयादेव मोक्षः' इति नियमं कुर्वते, नयत्वहानिप्रसङ्गात् । अत एते मिथ्यादृष्टय इति ।

'सद्दुज्जुसुयाणं पुण' इत्यादि गाथादलं व्याख्यातुमाह—

उज्जुसुयाइमयं पुण, निव्वाणपहो चरित्तमेवेगं ।

न हि नाणदंसणाइ, भावे वि न तेमिं जं मोक्खो ॥ २६२५ ॥

अजुसूत्रस्य, त्रयाणां च शब्दनयानां पुनश्चारित्रसामायिकमेवैकं निर्वाणमार्गं इति हि मतम्, हिशब्दः पुनरर्थः, न पुनः श्रुतज्ञानसामायिकं सम्यग्दर्शनसामायिकं च मोक्षमार्गस्तेषामनुमत इत्यर्थः, यद्—यस्मात् तयोर्ज्ञानदर्शनसामायिकयोः सङ्गादेऽपि चारित्रमन्तरं न मोक्षः । तस्मादस्ययस्यतिरेकाभ्यां चारित्रसामायिकमेवैकं तन्मतेन मोक्षमार्गं इति ।

एतद्वै भावयति—

जं सव्वनाणदंसण-लंभे वि न तक्खणं चिय विमोक्खो ।

मोक्खो य मव्वसंवर-लाभे मग्गो स एवाओ ॥ २६२६ ॥

यद्—यस्मात् सर्वम्—पारंपूर्णं ज्ञानं सर्वज्ञानं क्षायिकं ज्ञानम् ; कवलज्ञानमिति यावत्, तथा—सर्वम्—सम्पूर्णं दर्शनं सर्वदर्शनम् ; क्षायिकसम्यक्त्वमित्यर्थः, तयोर्लाभेऽपि न तत्क्षणमेव विमोक्षा—मुक्तिसङ्गावः । भवति च मोक्षः, कदा ? इत्याह—सर्वसंवररूपचारित्रसामायिकलाभे । अतोऽन्वयव्यातिरेकाभ्यां स एव सर्वसंवररूपचारित्रलाभो मोक्षमार्गं इति ।

अत्र परः प्राह—

आह नणु नाणदंसण-रहियस्सेव मव्वसंवरो दिट्ठो ।

तस्महियस्सेव तओ, तम्हा तितयं पि मोक्खपहो ॥ २६२७ ॥

आह ननु सोऽपि—सर्वसंवररूपचारित्रलाभो ज्ञानदर्शनरहितस्याकस्मद्व्योपजायमानो न कस्यापि दृष्टः, किं तु तत्तर्हितस्यैव प्रागुत्पन्नज्ञानदर्शनस्यैव तको यथोक्तचारित्रलाभः संजायत । तस्मात् त्रितयमपीदं मोक्षमार्गं इति । अतोऽयुक्तमुक्तम् 'निव्वाणं संजमो चव' इति ।

एवं नैगमादिभिरुक्तं अजुसूत्रशब्दावाहतुः—

जइ तेहि विणा णत्थि-त्ति संवरो तेण ताइ तस्सेव ।

जुत्तं कारणमिह न उ, संवरसज्जस्स मोक्खस्स ॥ २६२८ ॥

यदि 'ताभ्यां ज्ञानदर्शनाभ्यां विना सर्वसंवररूपचारित्रलाभो नास्ति' इत्युच्यते भवता, 'तेण' ति—तस्मैनायता हन्त ! 'ताइ' ति—तं ज्ञानदर्शने तस्यैव सर्वसंवरचारित्रस्य कारणमिह युक्तमभिधातुम्, न तु सर्वसंवरचारित्रसाध्यस्य मोक्षस्य, तदनन्तरमात्रभाविनत्वात् ज्ञानदर्शनद्वयानन्तरमभूतत्वाच्च ।

पुनरपि पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्प्राह—

अह कारणावगारि ति, कारणं तेण कारणं सव्वं ।

भुवणं नाणाइणं, जइ सो नेयाइ भावेणं ॥ २६२९ ॥

तह साहणभावेण वि, देहाइपरंपराइबहुमेयं ।

निव्वाणकारणं ते, नाणाइतियम्मि को नियमो ॥ २६३० ॥

अह पच्चासम्पतरं, हेऊ नेयरमिहोवगारि पि ।

तो सव्वसंवरमयं, चारित्तं चव मोक्खपहो ॥ २६३१ ॥

अथ कृते—कारणस्य सर्वसंस्कारनिष्ठासंस्काराणि
ज्ञानमयानि, इति ते तस्य कारणम्, ' ज्ञेय ' इति—नहि ह-
न्त । सर्वमपि भुवनं प्रत्येकानिर्वाणकारिणां कारणं प्रा-
प्नोति, इत्येवमप्युक्तानिर्वाणभवेन सर्वस्यापि भुवन-
स्य तदुपकारित्वादिति । न केवलं ज्ञेयादिभावनापकारमा-
त्रात्, तथा, साधनभावेनापि—स्तथकनमत्वेनापि देहमा-
त्रादिपुत्रवत्प्राप्ताऽऽहारभोज्यादिकं परस्परया बहुमते—व-
हुमकारं निर्वाणस्य मोक्षस्य—कारणं विवक्षते । ततस्ते—तय
ज्ञानादित्येकं को नियमः ? ज्ञानप्रत्येककारिणां साधना-
र्थः । इत्येवमभूतः को नियमः ? ज्ञानस्यापि परस्परया दे-
हादेर्बहुप्रकारस्य तत्कारणस्य विद्यमानत्वमिति । अथ
बहुमकारकारणसंभवेऽपि संदेह प्रत्यासन्नतरं कारणं तदेव
मोक्षस्य हेतुरित्येत, न पुनरितरम् देहादिकमपि परंपरयोप-
कारकमपि तदेतुतयाऽभिधीयते ततो ज्ञानाद्विषयमेव मो-
क्षहेतुरिति नियमः । अत्रोच्यते—यदि हन्त ! प्रत्यासन्नया
अदुपकुर्वते तदेव मोक्षकारणम्, न व्यवहितम्, ततस्तर्हि
सर्वसंस्कारात्मकं चारित्र्यमेव मोक्षमार्गो वाच्यमिति प्रतिपद्य, तस्यैवातिप्रत्यासन्नत्वादिति ।

अतः—ननु अद्यतनमन्तरां ज्ञानमात्रिनियमतम्, तर्हि स्थि-
तः पक्षः कः ? इत्याह—

इदुत्थसाहयाहं, सहृण्णाङ्गुणो समेवाहं ।

मम्मकिरियाउरस्म व, इह पुण निव्वाणमिदुत्थो ॥ २६३२ ।

इह नैममादय एकैकं व्यस्तान्यपि त्रीणि सामायिक-
कानि मोक्षकारणत्वेन च्छन्ति, अङ्गुत्सादयस्तु चारित्र्यमे-
वेकं तदेतुत्वेन प्रतिपद्यन्ते, इति तावद् नयमते प्रांतपा-
दितम् । स्थितपक्षे तु त्रीण्यपि ज्ञानादीनि सामायिकानि स-
मुद्भातान्येवैष्टार्थसाधकानि, न त्वेकम्, व्यस्तानि वा, य-
थाऽऽतुरस्य वैद्यभैषजाऽऽतुरप्रतिस्वारकलक्षणममुद्भात-
तुरङ्गसम्यक्क्रिया । सम्यक्त्वेन हि सम्यक्त्वं अङ्गुत्ते, ज्ञा-
नेन तु जानाति, चारित्र्येण तु सर्वसावद्याद्विगमतीति ।
अतः ' सहृण्णाङ्गुणो ' इति—ज्ञानादिगुणयुक्तत्वात् समु-
दित्तय एव ज्ञानादिभ्य इष्टार्थसिद्धिर्नान्वया । अथ प्रयोगः—
इष्टार्थस्य सामग्र्येव साधिका न त्वेकं किञ्चित्, नैवा-
पलम्भात्, यथाऽऽतुरस्य चतुर्ङ्गसम्यक्क्रियामसामग्री त-
दिष्टार्थस्य साधिका । स वैष्टार्थः पुनरिह प्रस्तुते निर्वाणं
मोक्षा मन्तव्य इति । तदेवमुक्तमनुमतव्यम् । तद्गुणनैव
समाप्ता ' उहं निहं य निगमं ' इत्याद्युपोद्धातप्रथम-
द्वारगाथा ।

अथ ' किं कश्चिहं ' इत्यादि द्वितीयद्वारगाथावयवभूतं प्र-
थमं ' किम् ' इत्येतद्द्वारं व्याख्येयम् । अतस्तत्प्रतिपादक-
निर्युक्तिगाथायाः प्रस्तावनां कुवेजाह—

किं सामग्र्यं जीवो, अजीवो दृवमहगुणो होजा ।

किं जीवाजीवमयं, होजा तदर्थतरं व ति ॥ २६३३ ॥

किं सामायिकं जीवः, उताजीवः ? जीवाजीवत्वेऽपि किं
द्रव्यं, गुणो वा भवत् । आहंस्विच्छीवाजीवमयमुभयम् । अ-
थ जीवाऽजीवाभयं योऽर्थान्तरं अरविषाणवध्यापुत्रकरुणं
किमपि तद् भवत् ? इति द्वादशगाथार्थः । विशेषः । आ० म०
तथाहि—सामायिकविषयनिरूपणं प्रस्तुतं सामायिकाङ्ग-

त्वात् यत् यत् सामायिकाङ्गं तत्प्रकरणं प्रस्तुतं तथा सा-
मायिकस्वात्मप्रकरणमित्यतः विस्तरः । तत्र यदुक्तम्—आ-
त्मा खलु सामायिकमिति तत्र यथाभूताऽस्ती सामायिकं
तथाभूतमभिधत्सुगह—

सावज्जोगतितो, तित्तुतो खलु संजतो ।

उवउत्तो जयमाणो, आया सामाग्र्यं होइ ॥ १४६ ॥

अवयं मिथ्यात्वकषायनो कषायलक्षणं सहावयं यस्य येन
वा स सावयः स चास्ती योगश्च सावययोगस्तस्माद्विगतो-
नित्तुतः सर्वसावययोगविरतस्तथा त्रिभिर्मनोवाङ्मयिगुण-
स्त्रिगुणः । तथा यदसु जीवलिकायेषु संयतः—प्रयत्नवात्,
अथ अवश्यकर्तव्येषु योगेषु सततमुपयुक्तां वनमनः य-
तनं तेषामासेवनम् । इत्येवमभूत आत्मा सामायिकमिति ।
इयं मूलटीकानुसारेण व्याख्या । आ० म० १ अ० ।

अनन्तरांकाशङ्काऽसम्भव इत्याह—

आया खलु मामग्र्यं, पच्चक्खायं तत्रो हवइ आया ।

तं खलु पच्चक्खाणं, आयाए सव्वदव्वाणं ॥ २६३४ ॥

इह सामायिक कः ? इत्याह—' आया खलु ' इति—आत्मैव-
जीव एव सामायिकम्, न स्वजीवादिरिति भावः ' पच्च-
क्खायं तत्रो हवइ आया ' इति—स चात्मा सावययोगं प्र-
त्यावृत्त्यास्तत्प्रत्याख्यानं कुर्वन् प्रत्याख्यानक्रियाकाले सा-
मायिकं भवति, निश्चयनयमतेन ' क्रियमाणं कृतम् ' इति
क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदात् । न केवलं प्रत्यावृत्त्याणांऽस्ती
वर्तमानकाले सामायिकं भवति, किन्तु गलक्षणत्वात् कृत-
प्रत्याख्यानोऽपि सामायिकं भवतीति द्रष्टव्यम् । द्वितीयमा-
त्मग्रहणं किमर्थम् ? इति चेत् । उच्यते—स एव सावययो-
गप्रत्याख्यानयुक्तः परमार्थत आत्मा, भजानज्ञानसावयनिवृ-
त्तिलक्षणस्वस्वभावावस्थितत्वात् । शेषसंसारः पुनरात्मैव न
भवति, प्रचुरवातिकर्मभिस्तस्य स्वाभाविकगुणान्तरस्कर-
णादिति ज्ञापनार्थं पुनरात्मग्रहणमिति । ' तं खलु पच्चक्खाणं '
इति—खलुशब्दः सामायिकस्य जीवपरिणतिस्वभावनार्थः ।
ततोऽयमर्थः—तच्च प्रत्याख्यानं जीवपरिणतिरूपत्वाद् वि-
षयमधिकृत्य ' आयाए सव्वदव्वाणं ' इति—सर्वेषामपि
जीवादिद्विषयाणामप्राप्तं अभिमुख्येन समवासे ' नि-
पद्यते ' इति शेषः । सर्वेषां जीवादिद्विषयाणि सामा-
यिकप्रत्याख्यानस्य अदेयक्यमप्राप्तनिवृत्तिभावनोपयुज्य-
न्ते, अतस्तत्समवासे तद् निपद्यत इत्याभिधीयते । न च
सामायिकप्रकरणे प्रस्तुतं तद्विषयनिरूपणमस्त्रजमिति
वक्तव्यम्, तद्वक्तत्वात् तत्स्वरूपवत् इति निर्युक्तिगाथार्थः ।
विशेषः । आ० म० । सावप्रतिमयमेव गाथा कथं का-
लिकमूत्रेऽपि प्रनित्तुनं पूर्वमवतेरुनेया इति सकौतुक-
विनेयजनानुग्रहाय पूर्वस्वारकृतस्याख्यानुसारेण नमैस्मा-
क्यायते । संप्रहमयः प्राह—आत्मा सामायिकं सामायि-
कशब्दवाक्यो न तदतिरिक्तं गुणान्तरं, गुणानां द्रव्यात्
पृथग्भूतानामसम्भवात्, अपृथग्भूतानां द्रव्य एवान्तर्भा-
वात्, एवं भुवाणं संशयं प्रति व्ययहारोऽयोचत्—न मध्य-
मेन प्रतिपद्यमतिप्रसङ्गकोषात् । तथाहि—यद्यस्ती सामायि-
कं ततो यो य आत्मा स सामायिकमिति प्रसक्तं तत एव
प्रकरणं—जयमाणो आया सामाग्र्यं होइ इति—प्रस्तावनां ज्ञान

प्रयत्नपरस्तथाभूत आत्मा सामायिकं न शेष इति । एवं व्यवहारगोक्तं सति ऋजुसूत्रेण उवाच-याद् नाम यतमान आत्मा सामायिकं नत एवं तामलिप्रभृतयोऽपि स्वच्छन्दसा यतमानाः सामायिकं प्रसक्तास्तेषामपि स्वसंयमानगतयतनामात्रसम्भवात्, न चैतद्विष्टं तेषां मिथ्याहृष्टत्वात् । नत एवं बुध्यस्व उपयुक्ता यतमान आत्मा सामायिकमिति । उपयुक्ता नाम ज्ञयप्रत्याख्येयज्ञानप्रत्याख्यानपारंगामः, एवं सति तामलिप्रभृतीनां व्यवच्छेदस्तेषां सम्यग्ज्ञानसम्यक्प्रत्याख्यानसम्भवात् । एवम ऋजुसूत्रगोक्तं शब्दनयोऽभासीत्-यद्युपयुक्ता यतमान आत्मा सामायिकमर्थं तद्विवरितसम्यग्-दृष्टयो देशविरताश्च सामायिकं प्राप्नुवन्ति । तेषामपि यथायोगं ज्ञयज्ञानप्रत्याख्येयप्रत्याख्यानसम्भवात् । तत एव मानद्व-‘पदसु संयत उपसंयुक्ता यतमान आत्मा सामायिकमिति’ । पदसु-पृथिवीकायिकादिषु सम्यक् मन्त्राङ्गनीत्या यतः संघट्टनपरितापनादिभ्यो विरतः संयतः । एवं चारित्रसम्यग्दृष्टिदेशविरतव्यवच्छेदः, तेषां त्रिविधं त्रिविधेन पञ्चजीवनिर्वाणपरितापनादिभ्यो विरत्यभावात् । एवमुक्तं समभिर्दृष्टः प्राह-यदि पदसु जीवनिर्वाणेषु संयत उपयुक्ता यतमान आत्मा सामायिकमिति । त्रिगुणो नाम-मनोवाक्कायगुणः । किमुक्तं भवति-अकुशलमनोवाक्कायप्रवृत्तिर्नरोधी कुशलमनोवाक्कायोद्दीपकः ‘एकप्रहणं तज्जानीयप्रहणं’ मिति न्यायान् पञ्चसु ईयांभाषणान्नानभागद्वमात्रनिक्षेपणोच्चारप्रध्वन्यादिपारिष्ठापनरूपासु समितिषु समित इत्यपि गृह्यते । ततः प्रमत्तसंयतानां व्यवच्छेदः, तेषां निद्राविकथादिप्रमादोपेतानां यथोक्तं रूपगुणनिमित्तभावात् । एवं समभिर्दृष्टाभिहिते एवंभूतां वदति यदि नाम यथोक्तस्य रूप आत्मा सामायिकं ततोऽप्रमत्तसंयतादयोऽपि सामायिकं भययुक्तेषामपि यथोक्तविशेषणविशिष्टत्वभावात्, तत एवं प्रतिपद्यन्-सावद्योगविरतस्त्रिगुणः पदसु संयत उपयुक्ता यतमान आत्मा सामायिकमिति । सावद्योगविरतो नाम अवयवकर्मवन्धः सहावयवं यस्य येन वा स सावद्यः योगो व्यापारः सामर्थ्यं धीर्यमित्येकार्थं “जोगो विरियं धामं, उच्छाह परक्रमो तद्वा चेद्वा । सती सामर्थ्यं चियं, जोगस्स इवेति पज्जाया॥१॥” इति वचनात् सावद्यश्चासौ योगश्च सावद्ययोगस्तस्मान् विरतः-प्रतिनिवृत्तः सावद्ययोगविरतो कर्पर-ज्ञया प्रत्याख्यानपरिज्ञया च परिज्ञानसमस्तसावद्ययोगः । किमुक्तं भवति-निरुद्धसूक्ष्मवाक्मनोवाक्कायव्यापारो विगतक्रियानिर्घृत्तध्यानमधिरुद्धः शैलेरीं प्रतिपन्नो नामात्मा सामायिकमिति, एवं चाप्रमत्तसंयतादीनां व्यवच्छेदस्तेषां मनोवाक्कायव्यापारवत्तया सावद्ययोगपरिकलितत्वात् “न स्थि हु सर्वाक्रियाणं अवधगं किंचिद्द ह्म अणुद्वाणं” मिति वचनात् । नैगमस्य त्वनकगमत्वात् समस्तैतद्विशेषणविशिष्टोऽन्यतरैकविशेषणविशिष्टो वा द्वित्रिचतुःपञ्चविंशणविशिष्टो वा सामायिकमित्येतावन्मात्रमभ्युपगम्यते, ततः सावद्यव्यापारबहुलानामपि सामायिकत्वप्रसङ्गः । ततो मा वार्दीरेवं, किन्त्वैवं वद-सावद्ययोगविरत आत्मा सामायिकमिति । एवं च सावद्यव्यापारनिषण्णानां सामायिकत्वव्युदासः । ऋजुसूत्रं पुनः संयममेव सामायिकम् मन्यते, न स

स्यकत्वसामायिकं भूतसामायिकं वा, विरत्यभावं तयानिष्कलत्वात्, ज्ञानस्य फलं विरतिरिति वचनात् । विरतिभावश्च तयोस्तैवान्तर्भावत् । नत उक्तप्रकारेण वदन्ते व्यवहारं प्रति स प्राह-विरतिर्नाम परिज्ञानमात्रेऽपि तदा शक्यभायतो लोकं व्यवहियते । तथाहि-कावत् प्रबलचारित्रावरणीयकर्मो-द्यसमेता कदाचित्तीर्थकरादिसमीपं धर्मभवनवेलायां नरकादिदुःखाकर्णमनस्तद्गीता विषयाचरकादिकुर्वातप्रपातहेतुः नयबुध्य तेभ्यो विरज्यन्ते । हा धिग यद्वयमेतेष्वेवंरूपेष्वापि प्रसक्ता इति, लोकानामपि च तथारूपेष्वादिदर्शनत एवं प्रत्यय उपजायते यदमे विरक्ता इति । परं ते न तान् विषयान् त्यक्तुं शक्नुवन्ति प्रबलचारित्रावरणीयकर्मोदयात् । ततः सावद्ययोगविरत आत्मा सामायिकमित्येतावन्मात्रमोक्तं तेषामपि सम्यक्त्वसामायिकवतां च व्यवहारतः सावद्ययोगविरतानां सामायिकत्वं प्राप्नोति । तस्माद्वयमभिधानीयं सावद्ययोगविरतस्त्रिगुण आत्मा सामायिकमिति । त्रिगुण इत्यस्य व्याख्यानं प्राग्वत् । त्रिगुण इत्युपलक्षणं, ते पञ्चसमित इत्यपि द्रष्टव्यं शब्दनयः पुनर्देशविरतिसामायिकमपि नेच्छति । तत एवमभिधानमृजुसूत्रं प्रति स ब्रूते-याद् नाम सावद्ययोगविरतस्त्रिगुणः सामायिकमित्युच्यते ततो देशविरता अपि सामायिकं प्राप्नुवन्ति तेषामपि सामायिकं कुर्वतां सावद्ययोगविरतत्वात्, यथायोगं पञ्चसमिति त्रिगुणभावाच्च । ततस्तेषां सामायिकत्वप्रतिपेक्षार्थमेवमभिध्याः-सावद्ययोगविरतस्त्रिगुणः पदसु संयतः आत्मा सामायिकमिति । पदसु संयतो नाम-त्रिविधं त्रिविधेन पदसु जीवनिर्वाणेषु संघट्टनपरितापनादिभ्यो विरतस्तत एव देशविरतानां सामायिकमपि कुर्वतां सामायिकत्वव्युदासस्त्रिविधं त्रिविधेन, विरत्यभावात् द्विविधं त्रिविधेनति, सामायिकसूत्राच्छरणात्, समभिर्दृष्टः पुनः प्रमत्तसंयतानामपि सूक्ष्मसंपरायपर्यन्तानां सामायिकत्वं नेच्छति । तत उक्तप्रकारेण वदन्ते शब्दनयं प्रति स प्राह-यदि नाम सावद्ययोगविरतस्त्रिगुणः पदसु संयत आत्मा सामायिकमिति, उपयुक्ता नाम-कथायादयल्लेशनाप्यकलङ्कितः सन् समभावं व्यापृतस्ते च उपशान्तमोहादय एव न प्रमत्तसंयतादयस्ततस्तथा व्युदासः । एवंभूतः पुनः समुदातादिगतं सयोगिकेवलिनमयोगिकेवलिनं वा सामायिकमिच्छति, न शेषं यतः सामायिकस्य फलं मोक्षस्ततो यैव सम्यक्-समभावं व्यवस्थितस्य समस्तकर्मोद्यमोक्षार्थमायोजिका करणसमुदातादिका विगतक्रियानिर्वर्तिध्यानप्रतिपत्तिरूपा वा क्रिया सैव सामायिकशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तप्रतस्तप्रतिपत्त्यर्थे विशेषणान्तरमाह-सावद्ययोगविरतस्त्रिगुणः पदसु संयतः उपयुक्ता यतमान आत्मा सामायिकमिति । एवं चापशान्तमोहादीनां सामायिकत्वप्रतिक्षेपस्तेषां यथोक्तलक्षणक्रियारूपाया यतनाया असम्भवात्, नैगमस्त्वनकगमत्वादेव प्राग्वत् सामायिकमिच्छन् भावनीयः । आ० म० १ अ० । आ० च० ।

(७०) ननु कस्माज्जीव एव सामायिकं नाजीवादिः ? इत्याशङ्कायां भाष्यकारः प्राह-

सहस्र जाणइ जम्भो, पच्चक्खायं तम्भो जम्भो जीवो ।

नाजीवो नाभावो, सो विय सामाहयं तेण ॥ २६३५ ॥

यतो—यस्मात् सम्यक्त्वधृतसामाधिकार्यां भजने जा-
नानि च जीव एव नाजीवादिः, प्रत्याक्षक्षणश्च चारित्र्य-
यतो जीव एव भवति नाजीवो नाप्यभावः, भजानान-
प्रत्याख्यानां प्रेक्षावत्येव संभवात्, अजीवाऽभावयोश्च
प्रेक्षाभावात् तेन तस्मात् स एव जीवः सामाधिकं नाजी-
वादिरिति ।

‘तं खलु पच्यकक्षान्ते’ इत्यादेर्याख्यानमाह—

सामाहयभावपरिणह, भावाञ्चो जीव एव सामेहयं ।

सद्व्ययनेयकिरिञ्चो-वञ्चोगञ्चो सव्वदब्बाहं ॥ २६३६ ॥

‘खलु शब्दः सामाधिकस्य जीवपरिणतिव्यवहारार्थः’ इ-
त्युक्तमेव । ततश्च सामाधिकभावपरिणतिभावात् सामाधिक-
परिणामान्यस्याजीव एव सामाधिकम् । तस्य च जीव-
परिणतिरूपस्य सामाधिकस्य को विषयः ? इत्याह—सर्वद्र-
व्याणि । कुतः ? । ‘सद्व्ययनेयकिरिञ्चोवञ्चोगञ्चो’ ति-यथा-
संख्यं सम्यक्त्वधृतचारित्र्यसामाधिकानां भज्यत्वेन ज्ञेय-
त्वेन, प्रवृत्तिनिवृत्तिक्रियाया च सर्वद्रव्याणामुपयोगात्, इति
गाथाद्वयार्थः ।

(७१) तत्रैकस्मिन्नपि तावद् महाप्रतात्मके चारित्र्यसामा-
धिके निर्युक्तिरुद्देश साक्षात् सर्वद्रव्योपयोगं दर्शयति—

पढमम्मि सव्वजीवा, वीए चरिमे य सव्वदब्बाहं ।

सेसा महव्वया खलु, तदेगदेसेण दब्बाणं ॥ २६३७ ॥

प्रथमे प्राणानिपातनिवृत्तिरूपं प्रतं विषयद्वारेण चिन्त्यमाने
सर्वजीवास्तस्यैवसत्त्वावरसूत्रमन्तरभेदा विषयत्वेन द्रष्टव्याः, तदनु-
पालनरूपत्वात् तस्येति । तथा, द्वितीये मृषावादानवृत्तिरूपं,
अग्रे च परिग्रहनिवृत्तिरूपं महाप्रतं सर्वद्रव्याणि विषयत्वे-
न द्रष्टव्यानि । कथम् ? । ‘नारिस्ति पञ्चास्तिकायात्मको लोकोः’
इति मृषावादस्य सर्वद्रव्याविषयत्वात्, तन्निवृत्तिरूपत्वाच्च
द्वितीयप्रतस्य । तथा, मूर्च्छाद्वारेण परिग्रहस्यापि सर्वद्रव्य-
विषयत्वात्, अग्रे प्रतस्य च तन्निवृत्तिरूपत्वाद्देशप्रवृत्त्यवि-
षयतेति । ‘सेसा’ इत्यादि खलुशब्दाऽवधारणे, तस्य च व्य-
वहितसम्बन्धः । ततश्च शेषाणि महाप्रतानि द्रव्याणां तदे-
कदेशनैव ‘भवन्ति’ इति क्रियाध्याहारः । तेषां द्रव्याणामे-
कदेशस्तदेकदेशस्तनैव हेतुभूतेन विषयत्वेन भवन्ति, न तु
सर्वद्रव्यैरिति भावः । कथम् ? इति चेत् । उच्यते—तृतीय-
स्य प्रहणीयधारणीयद्रव्यादत्तादानविगतिरूपत्वात्, अतुर्थ-
स्य तु “रूपेषु वा कवसहगेषु वा दब्बेषु” इत्यादिबच्च-
नाद् रूप-रूपसहगतद्रव्यसम्बन्धप्रज्ञाविरतिरूपत्वात्, पष्ठ-
स्य च रात्रिभोजनविरमणस्यरूपत्वाद्वा । एवमर्थां स-
र्वद्रव्यैकदेशविषयता इति निर्युक्तिगाथाार्थः ।

कुतः पुनरन्वयः ? इत्याशङ्क्य भाष्यकारोऽप्याह—

जं सव्वजीवपालण-विसयं पाणाइवायवेरमणं ।

मिच्छा मुच्छोवरमा, सव्वहव्वेषु विणिउत्ता ॥ २६३८ ॥

रूपेषु सहगणसु, बंधवयं गहणधारणिजेसु ।

तइयं छडुवयं पुण, भोयणविणिविस्तिवावारं ॥ २६३९ ॥

एवं चारित्तमयं, सव्वहव्वविसयं तह सुयं पि ।

देमे देसोवरई, सम्मतं सव्वभावेसु ॥ २६४० ॥

यद्—यस्मात् वसस्यावरसूत्रमस्थूलसर्वजीवपालनविषयं
प्राणानिपातविरतिव्रतम्, तस्मात् प्रथमे प्रतं सर्वजी-
वा विषयत्वेन सङ्ग्रहीताः । मिथ्या, अनुतम्, मृषेति
पर्यायाः । मूर्च्छा, गृह्णः, परिग्रह इत्येकार्थाः । उपर-
मणमुपरमोः नियमः । अयं आपरमशब्दः प्रत्येकमभिस-
म्बध्यते । ततश्च मिथ्योपरमो मृषावादनियमो द्वितीयप्र-
तमित्यर्थः । मूर्च्छोपरमः परिग्रहनिगमश्चरमप्रतमित्यर्थः ।
एतौ मिथ्योपरम—मूर्च्छोपरमौ द्वितीय—अग्रे प्रतविंशतौ
सर्वद्रव्येषु विनियुक्तौ सर्वद्रव्याणि प्रत्येकं तयोर्विषय इत्यर्थः
कथम् ? इति चेत् । उच्यते—शून्यत्वाद् सर्वद्रव्यापलापेन, अ-
न्यथा प्रकरणेन वा मृषावादस्य सर्वद्रव्यविषयत्वात्, द्वि-
तीयप्रतस्य च तन्निवृत्तिरूपत्वात् सर्वद्रव्याविषयता । पञ्च-
मप्रतस्यापि ‘त्रिभुवनाधिपतिरहम्’ सर्वमपि मदीयम् इत्ये-
वंभूतमूर्च्छानिवृत्तिरूपत्वात् सर्वद्रव्याविषयतेति । रूपेषु-
तिर्यग्मनुष्यदेवर्षीपण्डकादिलक्षणेभ्यो मूर्तवस्तुषु, रूपस-
हगतेषु च स्तननयनजघनादिषु विषये तत्संवादिनवृत्तिरूपत्वे-
न ब्रह्मप्रतम्—अतुर्थप्रतं प्रवर्तते, न पुनः सर्वद्रव्येषु । तृती-
यं त्वदत्तादानप्रतं प्रहणीय—धारणीयेषु मूर्तेषु प्रह-
णधारणयोग्येषु द्विरत्यप्रवृत्तिदिषु विषये तद्वहा-
रनिवृत्तिद्वारेण प्रवर्तते, न सर्वत्र । पष्ठमपि रात्रिभोजन-
विरमणप्रतं रात्रिभोजनविनिवृत्तिमात्रव्यापारपरतया न स-
र्वविषयम् । अतस्त्रयाणामप्येतेषां सर्वद्रव्यैकदेशविषयतेति ।
एवमङ्गप्रकारेणैव चारित्र्यसामाधिकं सामान्येन सर्वद्रव्यवि-
षये प्रतविभागविंशविषयमवगन्तव्यम् । तथा, धृतसा-
माधिकमपि “सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु धृतम्” इति वच-
नात् सर्वद्रव्यविषयमवसेयम् । देशोपगतिदेशविरतिस्मा-
यिकं तु तद्रूपत्वादेव देशे सर्वद्रव्यैकदेशविषयमेव मन्तव्य-
म् । सम्यक्त्वसामाधिकं तु यथावस्थितसमस्तवस्तुस्तोम-
भजानरूपत्वात् सर्वद्रव्यविषयमेव बाधक्यम् । अतस्त्राण्य-
पि सामाधिकानि प्रत्येकं समुद्दिष्टानि च सर्वद्रव्यविषया-
णीति सिद्धम् । तत्सिद्धौ च सिद्धिमिदम्—‘तं खलु पच्य-
कक्षान्ते’ आवाप सव्वदब्बाणं’ इति ।

अथ परमतमाशङ्क्य परिहरन्माह—

किं तं ति परथुए किं, थविसयचिंताए भम्मइ तञ्चो वि ।

सामाहयगभावं, जाइ जञ्चो तेण तग्गहणं ॥ २६४१ ॥

किं तत् सामाधिकम् ? इति ज्ञेयत्वेन प्रस्तुतं किमत्र विषय-
चिन्तया ? इति प्रेर्ये भण्यते—प्रतिविधीयते तकोऽपि विषयः
सामाधिकस्याङ्गभावं हेतुभावं याति यस्मात्, तेन तस्य वि-
षयस्य प्रहणमिह प्रकरणे कृतमिति न तस्याप्रस्तुतत्वमिति ।
अथ वक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथायाः प्रस्तावनामाह—

दब्बं गुणो ति महयं, सामाहयं सव्वनयमयाधारं ।

तं दव्वपज्जवड्डिय, नयमयमंगीकरउणं ॥ २६४२ ॥

इह सामाधिकं सर्वनयमताधारं सर्वनयविचारविषय इत्य-
र्थः, ततस्तन्मतेन भाज्यं भजनीयं द्रव्यं गुणो वा भवति ।
ततस्तद्रव्यार्थिक-पर्यायास्तिकनयद्वयमतमङ्गीकृत्य विज्ञा-
यते इति गाथापञ्चकार्यः ।

ननु द्रव्यपर्याययोगकत्वे त्वदभिप्रायतो द्रव्यार्थिकत्वप्य-
माणे 'द्रव्यं' 'गुणाः' इति ध्वनिद्वयमिदमेकार्थवाचक-
त्वादिन्द्रपुनन्त्रादिध्वनिवत् पर्यायवचनमात्रमेव स्यात् ।
तस्मात् तत् सामायिकं द्रव्यं वा गुणां चेति द्रव्यार्थि-
कत्वग्रहः स्यात्, न पुनस्तद् द्रव्यमवेति तत्ग्रहो भ-
वेत्, न चैवमिष्यते, द्रव्यार्थिकत्वमनेन द्रव्यरूपस्यैव त-
स्य प्रसिद्धिरिति । तथा, यदि परस्परमन्यन्तभिन्नस्य द्र-
व्यपर्यायोभयस्य ग्राहकः पर्यायवचनस्यैव स्यात्, तत्रा हन्त !
अक्रान्तिम् द्रव्यग्रहो तत् सामायिकमात्रिकत्वमेव 'द्रव्यत्वेन'

इति शेषः, 'द्रव्यं सामायिकम्' इति द्रव्यपक्षे पर्यायनय-
मतेनाप्यविरोधतः सिद्धमेवेत्यर्थः, अतः किं द्रव्यार्थिक-
नयनोपन्यस्तेन ? इति ।

तस्माद् यथाविहितमेव व्याख्यानं श्रेय इति दर्शयन्नाह—

तम्हा किं सामाह्यं, हवेज्ज दब्बं गुणो सि चित्तेयं ।

दब्बद्वियस्स दब्बं, गुणो य तं पज्जवनयस्स ॥२६५८॥

इहं जीवाणञ्च, दब्बनयस्सेयरस्स भिन्नं ति ।

उभयनमोभयगाहे, घडेज्ज नेकेकगाहम्मि ॥२६५९॥

तस्मात् किं द्रव्यं गुणो वा सामायिकम् ? इतीयं चिन्ता-
ऽत्र प्रस्तुता । अस्यां तु चिन्तायामुच्यते— द्रव्यार्थिकनय-
न्याभिप्रायेण द्रव्यम्, पर्यायार्थिकनयस्य मतेन गुणश्च त-
त् सामायिकमिति । इतरथाऽन्यथा पुनर्द्रव्यार्थिकस्य जी-
वादनन्वत् सामायिकम्, इतरस्य तु पर्यायार्थिकस्य जी-
वाद् भिन्नं तत्, इत्येवमेकैकस्य नयस्य ग्रहेऽभ्युपगमं सति—
“अहं पज्जायनउ च्चिय” इत्यादिपूर्वोक्तयुक्तिभ्यां न 'घटते'
इति शेषः । कथं पुनस्तर्हि घटते ? इत्याह—‘उभयनमोभयगाहे
घडेज्ज’ इति—उभयनयस्य द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकलक्षणस्य
नयद्वयस्य मिलितस्य द्रव्यगुणरूपसामायिकलक्षणस्योभ-
यस्य ग्रहं सर्वं घटते । इदमुक्तं भवति—यदि द्रव्यनया द्र-
व्यरूपं, पर्यायनयस्तु पर्यायरूपं सामायिकमिच्छति, त-
दिदमभयोरपि नययोः समुदितयोर्वैभक्त्योभयग्रहे सर्वं
सुस्थं भवति, न पुनरेकैकस्य नयस्याभयग्रहं स्वीरति ।

अथ यदुक्तम्—‘सा खेव पज्जयद्वियनयस्स जीवस्स
एस गुणो’ इति, एतद्वचष्टम्भेन पुनर्गप परः प्राह—

नणु भणियं पज्जाय-द्वियस्स जीवस्स एस हि गुणो सि ।

झुड्ढिं तमो दब्बं, सो तं च गुणो तमो भिन्नो ॥२६६०॥

ननु 'सा खेव पज्जय'—इत्यादौ निर्युक्तिगाथात्तरार्धे
भणितं—प्रतिपादितं निर्मुक्तिगता-पर्यायार्थिकनयमतेन जी-
वस्यैव सामायिकलक्षणो गुण इति । हिः—यस्माद्वदमुक्तम्,
ततस्तस्माज्जीवस्यैव गुण इति षष्ठ्या षष्ठीनिर्देशादवसी-
यते 'दब्बं सो' इति—स जीवो द्रव्यम् तच्च सामायिकम्,
'गुणो तमो भिन्नो' इति—स च सामायिकगुणस्ततो
जीवद्रव्याद् भिन्नः, षष्ठीनिर्देशान्वधानुपपत्तेः, तस्मात्
पर्यायनयमतेन भिन्नद्रव्यपर्यायाभयसङ्गावाद् मदीयमेव
व्याख्यानं श्रेय इति परस्याकृतमिति ।

अत्रांतरमाह—

उप्पायमंगुराणं, पइक्खणं जी गुणाण संताणो ।

दब्बोवयारमेत्तं, जइ कीरइ तम्मि तन्नाम ॥२६६१॥

तम्भेयकप्पणाओ, तं तस्स गुणो ति होउ सामाह्यं ।

पत्तस्स नीलया जह, तस्संताणो दियत्थमिया ॥२६६२॥

अथ परं पृच्छामः—ननु पर्यायार्थिकनयमतेन द्रव्यं पार-
मार्थिकं त्वयेष्यते, कल्पनाशिल्पिनिर्मितं वा ? । यथाद्यः
पक्षः, स न युक्तः, 'अहं पज्जाय नउ च्चिय', इत्यादिना
प्रतिविहितत्वात् । अथ द्वितीयपक्षः, तत्राच्यते—गुणानां यः
सन्तानो गुणानां या सभागनन्ततावनवरतप्रवृत्तिः । किं वि-
शिष्टानाम् ? । प्रतिक्षणमुत्पादभङ्गगणाम् । तस्मिन् यदि सा-
मानुद्धयभिधानं हन्तुं चेत् निबन्धनेन द्रव्योपचारमात्रं कि-
१८६

यते षष्ठीवादिना भवता, तदा 'तन्नाम' इति—'नाम'
इत्यभ्युपगमे, मन्यामहं तदित्यर्थः । न हि कल्पितसङ्गावा-
पादनेऽस्माकं किञ्चित् सूयते इति । ततश्च 'तम्भेयक-
प्पणाउ' इति—तेन कल्पितद्रव्येण सह भवस्तद्भेदस्त-
स्य कल्पनं तद्भेदकल्पनं तस्मात् सकाशात् तत् सामा-
यिकं तस्य कल्पितजीवद्रव्यस्य गुणो भवतु, को निवार-
यिता ? । कस्य यथा को गुणः ? इत्याह—'पत्तस्से' इत्यादि
यथा गुणसमुद्भव्यनिर्गमस्य कल्पितस्य पञ्चद्रव्यस्य नी-
लतादिगुणः । कथंभूता नीलता ? इत्याह—'तस्संताण'
इत्यादि, तस्मिन्नेव पुत्रसन्तान उदिता समुत्पन्ना, अस्त-
मिता च विनष्टेति । इदमुक्तं भवति—यथा कल्पितस्य पञ्चा-
देन्द्रव्यस्य नीलतादयो गुणा भिन्ना व्यपदिश्यन्ते तथा यच्च-
त्रापि परिकल्पितस्य जीवद्रव्यस्य सामायिकं गुण उच्यते
तदा सिद्धसाध्यतैवेति । न च वक्तव्यम्—वास्तव एव सम्ब-
न्धिचस्तुद्वये षष्ठी दृश्यते, यथा 'देवदनस्य गावः' इत्यादि,
एवमत्रापि वास्तवयोरेव द्रव्यगुणयोः सम्बन्धे षष्ठी युज्य-
ते न तु द्रव्यस्य कल्पनायामिति, 'राहोः शिरः' 'शिलापुत्र-
कस्य शरीरम्' इत्यादिभिर्व्यभिचारादिनि ।

आह—ननु गुणसन्तानयोर्भेद एव तद्भेदनिबन्धनधर्मे-
भेदाभावात् घटते तत्स्वरूपवत्, तत् कथं कल्पितस्यापि
गुणव्यतिरेकणो द्रव्यस्य सङ्गावः ? । तदयुक्तम्, 'धर्मेभ-
दाभावात्' इत्येतस्य हेतोरसिद्धत्वात् । कथम् ? इत्याह—

उप्पायमंगुरा जं, गुणा य न य सो ति ते य तप्पभवा ।

न य सो तप्पभवां ति य, जुज्जइ तं तदुवयाराओ ॥२६६३॥

यद्—यस्मादुत्पादभङ्गुरा गुणा उत्पद्यन्ते व्ययन्ते चेत्यर्थः ।
'नय सो' इति—न पुनरसौ सन्तान उत्पादभङ्गुरः, तस्य प्रवा-
हानित्यतया स्थितत्वात्, इत्येको गुणसन्तानयोर्धर्मभेदः ।
तथा—'तं य तप्पभवं' इत्यादि ते सामायिकादयो नीलतादयो
वा गुणास्तत्रैव सन्ताने समुत्पन्नत्वात् तत्प्रभवास्तस्मात्
सन्तानाज्जन्मात्मजन्मानः, न पुनरसौ सन्तानस्तत्प्रभवो
गुणेश्चो लब्धात्मलाभः, तस्य गुणसादृश्यनिबन्धनत्वात् ।
तदेवं कारणमेव सन्तानो न कार्यम्, कार्यमेव च गुणा
न कारणम्, इत्येवमपि गुणसन्तानयोर्धर्मभेदं युज्यते—घटते
तत्—जीवादिद्रव्यम् । कुतः ? । तत्र गुणसन्ताने समानबु-
द्धयभिधाननिबन्धनत्वेनोपचारः—कल्पना तदुपचारस्तस्मा-
दिति । तदर्थं पर्यायार्थिकनयमते समर्थं पूर्वं 'तम्हा किं
सामाह्यं दब्बं' इत्यादिनोपसंहारः कृतः ।

अथ प्रकारान्तरेण तं कुर्वन्नाह—

अहवोदासीणमयं, दब्बनयं पइ न जीवओ भिन्नं ।

भिन्नमियरं पइ जओ, नत्थि तदत्थं तरं जीवो ॥२६६४॥

इदमत्र हृदयम्—तस्मात् 'किं सामायिकं द्रव्यं गुणो वा
भवेत् ?' इत्यस्यां चिन्तायामुक्तम्—'दब्बद्वियस्स दब्बं गुणो
य तं पज्जवनयस्स' इति । अथवा नास्यां द्रव्यगुणचिन्ता-
यामिदमुक्तम्, किन्तु 'किं सामायिकम् ?' इति द्वारं प्रस्तु-
ते उदासीनमनमिदम्—द्रव्यपर्यायास्तिकयोरेकतरमनेऽभि-
निविष्टवत् उदासीनवृत्तिनाऽऽचार्येण शिष्यान् प्रत्यभिहि-
तं युक्तिभिश्च समर्थितमिदमित्यर्थः । किम् ? इत्याह—'दब्ब-

मय' मित्यादि । द्रव्यनयं प्रति द्रव्यनयाभिप्रायेणेत्यर्थः जीवा-
त् सामायिकं न भिन्नम्, किन्तु जीव एव सामायिकम्,
तदभिप्रायेण घटयमाणमुक्त्या जीवादेर्द्रव्यस्यैव सत्त्वात्,
गुणानां तु तद्द्रव्यातिरेकिणां परमार्थतोऽसत्त्वादिति । इतरं
तु पर्यायाधिकनयं प्रति पर्यायाधिकनयाभिप्रायेण भिन्ने
जीवद्रव्यात् सामायिकम्, यतो यस्मात् पूर्वोक्तयुक्तिभिर्ना-
स्ति तेभ्यः—सामायिकादिगुणभ्याऽर्थोत्तर भिन्ना जीवः,
तस्मिन् जीवादेर्द्रव्यस्य कल्पनामात्रेणैव सत्त्वादिति । तत्र
“पञ्चायनयमिणं” इत्यादिना ग्रन्थेन विस्तरतः पर्याया-
धिकनयमतमुपदर्शितम् ।

(७२) अथ द्वितीयस्य द्रव्यार्थिकनयस्याभिप्रायं सविस्तरं
दिदर्शयिषुराह—

वीयस्म दत्त्वमेतं, नस्थि तदर्थतरं गुणो नाम ।

सामक्षा वत्थाणा-भावाभ्यां खरविसाणं व ॥ २६६५ ॥

आविष्भावतिराभा-वमेतपरिणामिदत्त्वमेवेयं ।

निच्छं बहुरूपं पि य, नडो व्व वेमंतरावन्नो ॥ २६३६ ॥

प्रथमनिर्दिष्टपर्यायाधिकनयापेक्षया द्वितीयस्य द्रव्यार्थिक-
नयस्य सर्वं सुवर्णरजतादिक द्रव्यमात्रमेवास्ति, गुणस्तु
रक्तपञ्चेतन्मादिकस्तदर्थान्तरभूता नास्ति, तस्य सामान्य-
रूपतयाऽवस्थानाभावात्, खरविसाणवदिति । एतदेवाह-आ-
विर्भावश्च कुरङ्गलादिरूपेण, निराभावश्च मुद्गरादिभावे-
न, आविर्भावतिराभावौ, तावेव तन्मात्रम्, तेन परिण-
स्तु—परिवर्तितुं शीलं यस्य तदविर्भावतिरोभावमात्रपरि-
णामि सुवर्णादिकं द्रव्यमेवेदमस्ति, न तु तदतिरिक्ता गु-
णाः । कथंभूतं द्रव्यम् ? । नित्यमविचलितस्वभावम्, बहु-
रूपं च कङ्कणाऽङ्गदकुरङ्गलमुद्गरादिबहुपरिणामम्, राम-
रावणभीमाऽर्जुनादिसखन्धीनि वेवान्तराण्यापन्नः प्राप्ता
नष्ट इवेति । यथाहि—बहुन् वेषान् कुर्वन्नापि नटो निज
देवदत्तावस्वभावं न जहान्, सर्वास्ववस्थान्पि तस्यैक-
स्वरूपत्वात्; एवं सुवर्णादिकं द्रव्यमपि कङ्कणादि-
बहुरूपाण्यापन्नमपि सुवर्णादिरूपतां न परित्यजतीति
न तद्द्रव्यातिरेकणः कचनापि गुणाः । इत्यष्टादश-
माथार्थः ।

अस्यैव द्रव्यार्थिकनयमतस्य समर्थनार्थं निर्युक्तिकारोऽप्याह-

जं जं जे जे भावे, परिणमइ पञ्चागवीससा दत्वं ।

तं तह जाणइ जिणो, अपज्जे जाणणा नत्थि ॥ २६६७ ॥

प्रयोगश्चेतनावतो व्यापारः, विस्मया-स्वभावस्ताभ्यां नि-
ष्पन्नं द्रव्यं प्रयोगविस्मयाद्रव्यमुच्यते । तत्र प्रयोगनि-
ष्पन्नं घटपटादि, विस्मयानिष्पन्नं त्वष्ट्रेन्द्रधनुरादि । तत्र
प्रयोगविस्मयाद्रव्यं कर्तुं यान् यान् कृष्णरूपमिच्छन्त्यादी-
न भावान् पर्यायान् परिणमति प्रतिपद्यते, ‘तं तह’ ति-
वीप्साप्रधानत्वाद् निर्देशस्य तत् तत् तथा तेन तेन रूपे-
ण परिणमद् द्रव्यमेव जानाति, जिनः—केवली, न पुनस्त-
दतिरिक्तान् पर्यायानिति भावः, तेषामुत्प्रेक्षामात्रेणैव स-
त्त्वात् । न ह्युक्तं—विपणं—कुरङ्गलताद्यवस्थायामपि
सर्पादिद्रव्यस्य स्वस्यरूपव्यतिरिक्तः कोऽपि पर्यायः संल-
भ्यते, सर्वावस्थास्वविचलितस्वरूपस्य सर्पादिद्रव्यस्यैव

संलक्षणादिति । यदि पर्याया न विद्यन्ते, तर्हि कथमुच्यते
‘जे जे भावे परिणमइ’ ? इत्याशङ्क्याह—‘अपज्जे जा-
णणा नत्थि’ ति—अपर्याये पर्यायराहिते वस्तुनि केवल्या-
दीनां परिक्षा नास्तीति मन्यामहे, केवलमुत्प्रेक्षामात्रेणैव ते
पर्यायाः, न पुनर्द्रव्यव्यतिरेकणः कचनापि यास्तवास्ते
विद्यन्ते । अतो द्रव्यमेव परमार्थसत्, इति निर्युक्तिगा-
थार्थः ।

अथ भाष्येणैतां व्याचष्टे—

जं जाहे जं भावं, परिणमइ तयं तथा तन्नोऽण्णं ।

परिणमइ मेतविसिद्धं, दत्वं चिय जाणइ जिणिदो २६६८
इह वद् घटेन्द्रधनुरादिद्रव्यं यथा यस्मिन् काले यं रक्त-
श्चेतादिभावं पर्यायं परिणमति प्राप्तानि तत् तथा ततः
पर्यायादनन्यदभिन्नं सद्द्रव्यमेव परिणमितावशिष्टमवि-
चलितस्वरूपं जानाति जिनेन्द्रः केवलीति ।

ननु यदि पर्याया वस्तु सन्तो न भवन्ति तर्हि कथमवि-

शिष्टेऽपि सुवर्णादिद्रव्ये कुरङ्गलाऽङ्गुलीयकनूपुरादयो

व्यपदेशाः प्रवर्तन्ते ? । नचैते निर्विबन्धना एव अति-

प्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—

न सुवसादन्नं कुं-डलाइ तं चिय तं तमागारं ।

पत्तं तव्ववणंसं, लभइ सरूवादभिन्नं ति ॥ २६६९ ॥

न सुवर्णादयो व्यतिरिक्ताः कुरङ्गलादिपर्याया भवेयुः, किन्तु
तदेव सुवर्णादिद्रव्यव्यतिरेकणः कुरङ्गलादिपर्याया भवेयुः; किन्तु
तदेव सुवर्णादिद्रव्यं तं तं कुरङ्गलकङ्कणाद्याकारं प्राप्ते
सत् तस्य तस्य कुरङ्गलाद्याकारस्य व्यपदेशं लभते । कथं-
भूतम् ? । पूर्वावस्थास्वरूपादुत्तरावस्थायामभिन्नमप्यविच-
लितस्वभावमपीति । तत्रच नैतं सुवर्णादिद्रव्यं कुरङ्गल-
कङ्कणादयो व्यपदेशा निर्विबन्धनाः, तत्तद्विशिष्टाकारनि-
बन्धनत्वात् । न च तदाकारस्य द्रव्याद् भिन्नत्वम्, द्रव्यस्य
निराकारत्वप्रसङ्गात् । तस्मादनन्यत्वं गुणानामिति ।

अथान्वयत्वमिष्यते, तत्राह—

जइ वा दव्वादसे, गुणादन्नो नूण सप्पएसत्तं ।

होज व रूवाईणं, विभिन्नंदेमोवर्लंभो वि ॥ २६७० ॥

यदि पुनर्द्रव्याद् रूपादयो, गुणाः, आदिशब्दाद्-नवपुराणा-
द्यः पर्याया अन्य व्यतिरेकण इष्यन्ते, तदा नूनं निर्भिन्नं
गुणादीनां सप्रदेशत्वमप्युच्यं भवता । इदमुक्तं भवति—द्रव्यप्रदं
शा गुणादय इति रूढम्, यदा च ते द्रव्याद् भिन्ना इष्यन्ते,
तदाऽनन्यशरणाः सन्तः स्वस्यात्मन एव प्रदेशा अवयवा
भवेयुः । न चैतद् दृष्टम्, इष्टं वा, गुणादीनां सर्वैव पारत-
न्येण परप्रदेशत्वस्यैव रूढत्वात् । न हि वस्तु स्वात्मन
एव स्वयमवयवो भवतीति कत्रापि दृश्यते, युज्यते चेति ।
किञ्च—गुणादीनां द्रव्याद् भिन्नत्व इष्यमाणं रूपरसग-
न्धादीनां घटादिद्रव्याद् भिन्नोऽपि देश उपलब्धिः स्यात् ;
तथाहि—यद् यतो भिन्नं तत् ततो भिन्नदेश उपलभ्यते,
यथा घटान् पटः, न चैवं रूपादयः, तस्मात् ते घटादिद्र-
व्यादभिन्ना एवेति द्रव्यमेवास्ति न पर्याय इति ।

अथोपचारतस्तेऽपीष्यन्ते, तर्हि सिद्धसाध्यतेति दृश्यन्नाह—

जइ पज्जोवयागो, लयप्पयासपरिणामेत्तस्स ।

कीरइ तन्नाम न सो, दब्बादन्त्यंतरभूओ ॥ २६७१ ॥

लयः, लीनता, तिरोभाव इत्यनर्थान्तरम् । प्रकाशः, प्रकट-
त्वम्, आविर्भाव इत्यप्यभिधायम् । लयश्च प्रकाशश्च लयप्र-
काशौ पर्यायाणामाविर्भावतिरोभावौ लयप्रकाशाभ्यां लयप्र-
काशरूपतया परिणामने—परिणामो लयप्रकाशपरिणामः स
एव तन्मात्रं तस्य यदि तत्तद्विशेषबुद्ध्यभिधाननिबन्धनत्वेन
पर्यायोपहारः क्रियते, तदा तन्नामनि नामशब्दोऽभ्युपगमः,
मन्यामहं तदित्यर्थः, केवलं नाम्नी पर्यायो वास्तवः कोऽपि
द्रव्यादर्थान्तरभूतो विद्यत इत्येतदेव भुजमुक्तिप्य द्रुम इति ।

यदि न वास्तवः पर्यायः किन्तु काल्पितः, तर्हि स्वरूपिणा-
स्याप्यसौ कथं न भवति, कल्पनामात्रस्य तत्रापि सुकरत्वात्?
इत्याह—

द्ववपरिणाममेत्तं, पञ्जाओ मो य न स्वरमिगस्म । ।

तदपञ्चवं न नञ्इ, जं नाणं नेयविसयं ति ॥ २६७२ ॥

विशिष्टो द्रव्यपरिणाम एव द्रव्यपरिणाममात्रं पर्यायो नान्यः
स च न द्रव्याद् भिन्नः, तथाऽनुपलम्भात् । नाप्यसौ
स्वरभूतस्य पर्यायस्य द्रव्यपरिणामत्वात्, स्वरभूत-
स्य च द्रव्यत्वाभावात् । अत एव तत् स्वरभूतद्रव्यत्वाद्-
पर्यायं सद् न ज्ञायते केवलित्वा, यतो ज्ञानं ज्ञयावश्यं ज्ञयग्रा-
हित्वेन प्रवर्तते । तच्चेह ज्ञयावश्यं नास्ति, स्वरविषयस्या-
भावरूपत्वात् । अत एव निर्युक्तिरुक्ता प्रोक्तम्—‘अप-
उज्वे जाणणा नत्थि’ इति गाथापञ्चकार्थः । तद्-
वमवसितं सप्रसङ्गं किं सामाधिकम्? इति द्वारम् ।
विश० । आ० म० । आ० चू० । (निगमद्वारम्, ‘ निगम ’
शब्दं चतुर्थभागे २०५१ पृष्ठे उक्तम् ।) निगमद्वारंशः तदेवं
गोढा निगमोऽर्थाद्वतस्तत्र जिनगणधरलक्षणद्रव्यनिर्गम-
भयान्नैवावसितो द्रव्यनिर्गमः ।

इदानीं क्षेत्रनिर्गमं प्रस्तुतमप्यनिकम्प्य अन्तरङ्गत्वात्कालनि-
र्गममाभिहितुर्भाष्यकारः प्रस्तावनामाह—

जिगणणहरणिग्गमणं, भणियमओ खेतनिग्गभावसरो ।

कालंतरंगदरिसण-इओ तु विवज्जओ तह वि ॥ २०२६ ॥

तदित्यं जिनगणधरलक्षणद्रव्यस्य निर्गमनं भणितमत ऊ-
र्ध्वं ‘नामं ठवणा दधिप, खित्ते काले तहव भाव य’ इति
निर्देशकप्रामाण्यात्क्षेत्रनिर्गमस्यावसरः परं तथापि विप-
र्ययः कालनिर्गमनं तावदभिधाय ततः क्षेत्रनिर्गमो भणि-
ष्यत इत्यर्थः । किमर्थम्—इत्याह—कालस्यान्तरङ्गत्वदर्शनहेतोः ।
अयमभिप्रायः—काल एव द्रव्यस्यान्तरङ्गः क्षेत्रं तु बहिरङ्गम्,
अतो द्रव्यनिर्गमानन्तरमन्तरङ्गत्वात्कालनिर्गममभिधाय-
पश्चात्क्षेत्रनिर्गममभिधास्यति ‘नामं ठवणा दधिप’ इत्यादि-
गाथायां तु निर्युक्तिरुक्ता क्षेत्रस्याहवयवत्वाद्भेदयोपस्थासः
कृत इति । विश० (निर्देशः ‘ गिहस ’ शब्दं चतुर्थ-
भागे २०७३ पृष्ठे उक्तः ।) (पुरुषद्वारम् पुरुषभेदाः, केन
पुरुषेण प्रज्ञापितं सामाधिकमिति च ‘ पुरिस ’ शब्दं पञ्चम-
भागे १०११ पृष्ठे उक्तम् ।) (प्रत्ययद्वारम्, प्रत्ययनिक्षेपः ‘ पञ्चय ’
शब्दे पञ्चमभागे १२३ पृष्ठे उक्तः ।) सामाधिकस्य प्रत्य-
यः ‘ सव्वं तिथयरा वि य णं सामाहयं करेमाणा एव,
भणति—‘ करमि सामाहयं सव्वं सावज्जं ओगं पक्खकसा-

मि जावजीवाए तिथिहं तिथिहणं जाव घोस्सिणामि ” “ भ-
वंतं ” इति न भवन्ति, तथाकल्पत्वात् । आ० म० १ आ० (लक्ष-
णद्वारं लक्षणभेदाच्च ‘ लक्षण ’ शब्दे षष्ठे भागे उक्ताः)

(७३) अथ सामाधिकस्य वैशेषिकलक्षणप्रतिपादनार्थमाह—
‘ अथवापी’ त्यादि, अथवाऽपि भावस्य—सामाधिकस्य लक्षण-
मनुस्वारलोपोऽत्र द्रष्टव्यः चतुर्विधं भजानादि एतदेव प्रद-
शीयपुराह—

सदहणजाणणा खलुं, विरई मीसा य लक्खणं कहए ।

ते वि निसामेति तहा, चउलक्खणसंजुयं थेवा ॥ ७५३ ॥

इह सामाधिकं चतुर्विधं भवति तद्यथा—सम्यक्त्वसामाधि-
कम्, धृतसामाधिकम्, चारित्रसामाधिकम्, चारित्राचारित्रसा-
माधिकं च । अस्य यथायोगलक्षणं ‘ सहहण ’ ति—भजानं ल-
क्षणमिति योगं सम्यक्त्वसामाधिकस्य ‘ जाणण ’ ति ज्ञानं—ज्ञाः
संविन्नित्यर्थः, सा च लक्षणं धृतसामाधिकस्य । खलु-
शब्दो निश्चयतः परस्परसापेक्षत्वाविशेषणार्थः । तथा ‘ विरई’
इति विरमणं विरतिः सर्वसावधयागविनिवृत्तिः, सा च
चारित्रसामाधिकस्य लक्षणं ‘ मीसा य’ ति—मिथा—विरम्यवि-
रतिः, सा च चारित्रसामाधिकस्य लक्षणम्, कथयतीत्यनेन
स्वमनीषिकापोहमाह भगवान् जिन एव कथयति, तस्य च क-
थयतस्तेऽपि गणधरादयो निशामयन्ति भूतवन्ति । तथा तैव
प्रकारेण चतुर्लक्षणसंयुक्तमव । उक्तं लक्षणद्वारम् । आ० म०
१ आ० चू० ।

स्पर्शनाद्वारमाह—

सम्मत्तचरणमहिया, सव्वं लोणं कुसे निरव्वमेसं ।

सत्त य चोदस भागा, पंच य सुयदंसविरईए ॥ २७८२ ॥

सम्यक्त्वचरणसार्धताः—सम्यक्त्वचरणयुक्ताः प्राणिन उ-
त्कृष्टतः सर्वे लोकं स्पृशन्ति । किं बहिर्व्याप्त्या ? नेत्याह—
निर्गवशंपे—प्रतिप्रदेशव्याप्त्याऽसंख्येयप्रदेशात्मकमपीत्यर्थः ।
एतं च केवलसमुद्घातावस्थायां केवलित्वा द्रष्टव्याः ।
‘ जघन्यतस्त्वसंख्येयमार्गं स्पृशन्ति’ इति स्वयमेव द्रष्टव्य-
म् । ‘ सत्त य चादसभागा पंच य सुयदंसविरईए ’ ति—
धृतदेशविरत्योरान् यथासङ्ख्येयं सम्बध्यते, तद्यथा—
धृतं धृतस्य सप्तचतुर्दशभागाः स्पर्शनीयाः, चशब्दान्-
पञ्च च देशविरती देशविरतस्य पञ्च चतुर्दशभागाः स्पर्-
शनीयाः, चशब्दाद्-द्वयादयश्चेति । इयमत्र भावना—क-
श्चित् तपोधनः श्रुतज्ञानी अनुत्तरसुरारिष्वलिकागत्या स-
मुत्पद्यमाना लोकस्य सप्तचतुर्दशभागान् स्पृशति, एका-
रज्जुलोकस्य चतुर्दशभाग उच्यते । ततश्च सप्त रज्जुः स्पृ-
शतीत्युक्तं भवति । एवमुत्तरत्रापि भावार्थो विंध्यः । च-
शब्दात् कोऽपि सम्यग्दर्ष्टः श्रुतज्ञानी पूर्वं नरकं बद्धायु-
ष्कः पश्चाद् विराधिता—न्यक्तसम्यक्त्वः पष्ठपृथिव्यामि-
लिकागत्या समुत्पद्यमानो लोकस्य पञ्च चतुर्दशभागान्
स्पृशति । देशविरतस्त्वच्युतसुरारिष्वलिकागत्या समुत्प-
द्यमानो लोकस्य पञ्च चतुर्दशभागान् स्पृशति, चशब्दा-
त्—शेषसुरालयेष्वलिकागत्या समुत्पद्यमानो लोकस्य
द्वयादीश्चतुर्दशभागान् स्पृशति । आह—नन्वन्यत्र ‘ कुल-
च्छुप ’ इति पठ्यते तत् कथमिहोच्यते समुत्पद्यमानः

पञ्चैव रज्जुः स्पृशतीति निगद्यते । सत्यम् किम्वच्यु-
तप्रैथेयकापास्तगालमपेक्ष्यान्यत्र षड् रज्जवः पठ्यन्ते, इह
त्वच्युतद्वलोकमपेक्ष्य पञ्चैति बृहत्सम्प्रदायः । अथस्तु
घण्टालालाभ्यायेनापि तं परिणाममपरित्यज्य देशविरता
न गच्छन्ति अत ऊर्ध्वलोक एव तत्स्पर्शना दर्शिता ना-
धस्तादिति । तद्वत् सूत्रमधिकृत्य स्पर्शना प्रोक्ता ।

अथ भाषमधिकृत्य नामुपदर्शयन्नाह—

सर्वजीविहिं सुयं, सम्मचरिताहं सर्वसिद्धेहि ।

भांगहिं असंखिजे-हि फासिया देसविरह उ॥२७८३॥

इह जीवा द्विविधाः संसारस्थाः, सिद्धाश्च । संसार-
स्था अपि द्विविधाः—संख्यवहारराशिगताः, असंख्यवहा-
रराशिगताश्च । तत्र संख्यवहारराशिगतैः सर्वैरपि जीवैः
सामान्यनाक्षरात्मकं धृतं स्पृष्टम्, द्वीन्द्रयादिभावस्य स-
र्वैरपि तैः स्पृष्टत्वात्, तत्र च सामान्यधृतसङ्गात्वात् ।
संख्यवहारराशिगतविशेषणं चेह पृथ्वीकाकारैः कृतम्, इ-
ति नास्माकं स्वमनीषिका सम्भावनीयेति । सम्यक्त्वचा-
रित्रं तु सर्वैरपि सिद्धैः पूर्वं स्पृष्टं, तत्स्पर्शनामन्तरेण
सिद्धत्वायोगात् । देशविरतिस्तु सर्वमिज्जानां बुद्धिपरि-
कल्पितैरसङ्ख्यातैर्भांगैः पूर्वं स्पृष्टा, एकेन तु तदसङ्ख्य-
यभांगनामौ प्राग् न स्पृष्टा, यथा मेरुदेवीस्वामिन्या ।
इह च सम्यक्त्वादयो जीवपर्यायत्वाद्, भावाः, ततस्त-
था स्पर्शनाभावः स्पर्शनोक्त्यन्त, इति निर्युक्तिगताद्वयार्थः ।

(७४) सामायिकपदव्याख्या-तत्रेवं सूत्रम्—

करेमि भंते ! सामाहयं सर्वं सावजं जोगं पञ्चस्वामि
जाव जीवाए तिविहं तिविहेणं मण्णं वायाए काण्णं
न करेमि न कारवेमि करंतं पि अन्नं न समणुजाणामि
तस्म भंतं ! पडिकमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं
वांसिरामि । आव० १ अ० ।

अथ सूत्रस्पर्शिका निर्युक्तिर्वक्तव्या, ततः पूर्वोक्तिमुपसंह-
रन्नुत्तरवक्तव्यसम्बन्धनार्थं भाष्यकारः प्राह—

इह एस उवग्घाओ-अभिहिओ सामाहयस्म तस्सेव ।

अहुणा सुत्तफामियो, निज्जुत्ती सुत्तवक्खाणं ॥२८००॥

इति पूर्वोक्तक्रमेण उपाद्घातोऽभिहितः सामायिकस्य
अथ तस्यैवाधुना सूत्रस्पर्शिका निर्युक्तिरुच्यते—सूत्रव्या-
ख्यानमभिधीयत इत्यर्थः ।

ननु सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्या सूत्रं स्पृश्यते । तच्च क सति भ-
वति ? इत्याह—

सुत्तं सुत्ताणुगमो, तं च नमोक्कारपुव्वयं जेण ।

सो सर्वसुयक्खंध-भंतेरभूउ त्ति निदिहो ॥२८०१॥

‘करेमि भंते ! सामाहयं’ इत्यादिसूत्रम्, सूत्रानुगम एत-
द्व्याख्यानरूपं प्रकान्ते सति भवति । तच्च नमस्कारपू-
र्वकमेव पठ्यते । कथम् ? इत्याह—येन यस्मात् स नम-
स्कारः सर्वधृतस्त्वन्धाभ्यन्तर्भूतः पूर्वमिहैव निर्दिष्टः । त-
तो नमस्कारं व्याख्याय पश्चात् सामायिकसूत्रं व्याख्यास्य-
त इति भावः ।

अन्ये तु सामायिकसूत्रादिनमस्कारं न मन्यन्ते, किम्वच्य-
देव किञ्चिद् भुवते । किं पुनस्तत् ? इत्याह—

तं चावसाणमंगल-मभे मज्जंति तं च सत्थस्स ।

सव्वस्स भणियमंते, इयमाहए कहं शुत्तं ॥ २८०२ ॥

तं च नमस्कारमुपाद्घातनिर्युक्तिशास्त्रस्यावसानमङ्गलं के-
चिद् मन्यन्ते, न पुनः सूत्रादिम् । इदमुक्तं भवति—शास्त्र-
स्यादौ मध्येऽवसाने च मङ्गलमिष्यते, तत्रोपाद्घातनिर्युक्ति-
स्यादौ नान्दर्ममङ्गलम् ; मध्ये तु जिनगणधरात्पस्यादिगुणकी-
र्तनम्, अवसाने तु क्लिष्ट नमस्कारो मङ्गलात्मकान्यथां बु-
द्धिः । सा च न युक्ता । कुतः ? इत्याह—‘तं च सत्थस्से’ त्या-
दि, इयमेव भावना—यत् शास्त्रस्यावसानमङ्गलं तैर्गीयते,
तद्भूतमेव भद्रबाहुस्वामिना सर्वस्यापि षडध्ययनात्मक-
स्यावश्यकशास्त्रस्यान्त प्रत्याख्यानलक्षणं मङ्गलम् । प्रत्या-
ख्यानं हि तपः, तच्च “धम्मो मंगलमुक्कट्टं” इत्यादिशब्दनाद्
मङ्गलमेव । ततश्च नमस्कारलक्षणं मङ्गलं सामायिकस्यादौ
कथमभिधातुं युक्तम्, अप्रस्तुतत्वात् ? अप्रस्तुतत्वं चेहा-
दिमध्याऽवसानान्वाभावादिति ।

पुनरपि परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

होजाह मंगलं सो, तं कयमाहए किं पुसां तेणं ।

अथवा कयं पि कीरह, कत्थावत्थाणं मवं ति ॥२८०३॥

अथ सामायिकस्यादौ निर्दिष्टत्वादादिमङ्गलमसौ नमस्का-
रो भवेदित्युच्यते ; तदयुक्तम्, यतस्तदादि मङ्गलं कृतमवा-
दौ नन्द्याभिधानतः, किं पुनरप्यत्र तेन विहितेन ? अथ
कृतमप्यादिमङ्गलं पुनरपि क्रियते, तर्ह्येवं सति कथाव-
स्थानम् । पुनः पुनस्तत्करणप्रसङ्गादनवस्थाप्राप्तं न क्वचिद्-
वस्थानं स्यादिति ।

तर्हि भवन्त एव कथयन्तु—किमिह नमस्कारव्याख्याने
कारणम् ? इत्युपसंग्रहं प्रेरकं सूरिराह—

तम्हा सो सुत्तं चिय, तदाहभावादओ तयं चेव ।

पुव्वं वक्खाणंउं, पच्छा वोच्छामि सामहयं ॥२८०४॥

तस्माद्-नमस्कारस्तत्त्वतः सामायिकसूत्रमेव तदादिभा-
वात्-सामायिकादावुपन्याससङ्गात्वात्, “करेमि भंते ! सा-
माहयं” इत्यादि सामायिकसूत्रावयववदिति । अतः पर-
मार्थेन सामायिकसूत्रत्वाद् न पुनर्मङ्गलार्थत्वात् तमेव न-
मस्कारं पूर्वमादौ व्याख्या पश्चात् सामायिकार्थं वक्ष्यामि
इति गाथापञ्चकार्थः । विशेष० । आ० म० । आ० सू० ।

सम्प्रति सूत्रापन्यासार्थं प्रत्यासत्तियोगतः परमार्थेन सूत्र-
स्पर्शिकनिर्युक्तिगतामैव गाथामाह—

नंदिअणुओगदारं, विधिवदुवग्घाहयं च नाऊण ।

काऊण पंच मंगल-मारंभो होइ सुत्तस्स ॥

नन्दिअणुयोगद्वाराणि च नन्दिअणुयोगद्वारं समाहारत्वादेक-
वचनं विधिधत्तं यथावत् उपाद्घातं च । ‘उहंसे निहंसे य’
इत्यादिलक्षणं क्त्वा पाठान्तरं भाष्यस्था अस्यथा क्त्वा पञ्च
मङ्गलानि, नमस्कारमित्यर्थः । किम् ? आरम्भो भवति सूत्रस्य
इह पुनर्नन्दिअणुपन्यासः किल विधिनियमव्यापनार्थः । नन्दि-
अदि क्त्वात्वेव-भाष्यत्वेव वा सूत्रस्यारम्भो भवति नान्यथेति ।
तथा उपाद्घातः—सकलप्रवचनसाधारणत्वेन प्रधानं प्रधानस्य

सामाहयग्रहणेऽपि भेदेनोपन्यासो भवति, यथा ब्राह्मणा आयाता वशिष्ठाऽप्यायान इत्यनुयोगद्वारग्रहणेन तस्य ग्रहणेऽपि पृथगुपन्यासः ।

संबन्धान्तरप्रतिपादनायैवाह—

कथपंचनमोकारो, करेह सामाहयं तु सोऽभिहितो ।

सामाहयंगमेव य, जं सा संसं अतो वाञ्छं ॥१०२६॥

कृतः पञ्चनमस्कारो येन स तथाविधः शिष्यः सामाहिकं करतीत्यागमः । स च पञ्चनमस्कारोऽभिहितो यस्मात्सौ नमस्कारः सामाहिककर्मव । सा च सामाहिककृता प्रागेवाज्ञा अत ऊर्ध्वं शेषे सूत्रे बध्यं । तच्छब्दम्—‘करमि भंते ! सामाहयं सर्वं सावज्जं जोगे पञ्चकस्वामि । जावज्जीवाए तिंविहं तिंविहणे मणेण वायाए काएणं । न करमि न करंवांमि करंतं पि अज्ज न समणुजाणांमि तस्स भंते ! पांडकमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं वांसिरामि ’ । इदं च सूत्रं सूत्रानुगम एव प्राप्तावसरे अहीनाक्षरादिगुणोपेतमुच्चारणीयम् । तद्यथा—अहीनाक्षरमन्यक्षरम् अथवाधिसाक्षरमस्खलितमर्मालनमव्यत्ययमनास्त्रिंशेन प्रतिपूर्णे प्रति पूर्णेषूपे कण्ठोष्ठविप्रमुक्तं पाचनोपमनमिति । अमूनि च पदानि प्राग्व्याख्यातव्याख्यायन्ते । एवंरूपे च सूत्रे उच्चारितं सति कर्षान्नद्वगवनां साधूनां केचन अर्थाधिकाराः अधिगतीभवन्ति, कर्षाच्चन त्वर्नाधिगतमधिगमनाय व्याख्या प्रवर्तते । तल्लक्षणं च्छब्दम्—‘संहिता च पदं चैव, पदार्थः पदविग्रहः । चालना प्रत्यवस्थाने, व्याख्या तन्त्रस्य षष्ठविधा ॥ १ ॥ ’ तत्राऽस्खलितपदोच्चारणं संहिता । यथा—‘ करमि भंते ! सामाहयमि ’ त्यादि ‘ जावधांसिरामि ’ । पदं पञ्चधा, तद्यथा—नामिक नैपान्तिकमोपसर्गिकमाख्यातिकं मिश्रं च । तत्र अश्व इति नामिकम्, खल्विति नैपान्तिकं, परित्यापसर्गिकं, धावतीत्याख्यातिकं, संयत इति मिश्रम् । अथवा—द्विविधं पदं स्याचन्तम्, तिवाच्यते च । अत्र पञ्चविधानि वा पदानि, तद्यथा—करमि भयान्त ! सामाहिकं सर्वं सावद्यं योगं प्रत्याख्यामि यावज्जीवया त्रिविधं त्रिविधेनेति मनसा वाचा कायेन, न करेमि न कारयामि कुर्वन्तमपि अन्यं न समनुजाने, तस्य भयान्त ! प्रतिक्रमामि निन्दामि गर्हामि आत्मानं व्युत्सृजामिति पदानि । अधुना पदार्थः स चतुर्विधः । तद्यथा—कारकविषयः, समासविषयः, तद्धितविषयः, निरुक्तिविषयश्च । तत्र कारकविषयो यथा—पचतीति पाचकः । समासविषयो यथा—राक्षः पुरुषो राजपुरुषः । तद्धितविषयो यथा—वसुदवस्यापत्यं वासुदवः । निरुक्तिविषयो यथा—भ्रमति रौति च भ्रमरः । तत्रापि बहुवचनं इत्यस्य मिप्रत्ययान्तस्य कृञ्, तनाद्वरति उकारे गुणे च कृते करोमीति च भवति । अभ्युपममश्वासार्थः । एवं प्रकृतिप्रत्ययविभागः सर्वत्र वक्तव्यः । इह तु ग्रन्थगौरवमयाजोक्त्यते । अयं प्रतीतम्, वदयामो वा उपरिष्ठात् अन्तो-विनाशः भयस्यान्तो भयान्तः । अयमेव पदविग्रहः, पदपृथक्करणं—पदविग्रहः तस्य सम्बन्धनं भयान्त ! सामाहिकपदार्थः पूर्ववत् सर्वमित्यपारंशेषवाची शब्दः । अथचम्—पापं महाघटं यस्य येन वा सावद्यः, तं लपार्पमित्यर्थः, योग्यो व्यापारस्ते प्रत्याख्यामि प्रतिश-

ब्दः प्रतिषेधे, आहु आभिमुख्ये, ख्याप्रकथने, ततः प्रत्याख्यामीति । किमुक्तं भवति—सावद्ययोगस्य प्रतीपमभिमुखं व्यापारं करोमीति । अथवा—‘पञ्चकस्वामीति’ प्रत्याचक्षे इति शब्दसंस्कारः । अस्तिह व्यक्तायां वाचि । अस्य प्रत्याङ्पूर्वस्य प्रयोगः प्रत्याचक्षे इति । कोऽर्थः प्रतिषेधस्यादरेणाभिधानम् । करोमि यावज्जीवयति च । यावच्छब्दः परिमाणमर्यादावधारणवचनः, तत्र परिमाणे यावन् मम जीवनपरिमाणं तावत्प्रत्याख्यामीति, मर्यादायां यावज्जीवितमिति, मरणं मर्यादाकृत्य, अवधारणे यावज्जीवनमेव प्रत्याख्यामि न तस्मात्परत इत्यर्थः । जीवने जीवित्यर्थं क्रियाशब्दः । परिगृह्यते तथा । अथवा—प्रत्याख्यानक्रिया परिगृह्यते । यावज्जीवो यस्यां सा यावज्जीवा तथा त्रिविधमिति तस्यां विधा यस्य सावद्ययोगस्य स त्रिविधः, स च प्रत्याख्ययत्वेन कर्म संपद्यते कर्मणि च द्वितीया विभक्तिरस्ति । तं त्रिविधं मनो-वाङ्माययापारलक्षणं ‘ कायवान् मनःकर्मयोग ’ इति वचनात् । त्रिविधेनेति करणे तृतीया । मनसा वाचा कायेन । तत्र ‘मन् बुद्धिर्मातृज्ञानं, मनने मन्यते वाऽनेनेति मनः । आ-णादिकोऽस्त्रत्ययः । तच्चतुर्धा । नामस्थापनाद्रव्यभावभेदात्, नामस्थापने सुगमे । द्रव्यमनो हृशरीरभ्यशरीरव्यतिरिक्तं तद्योग्यपुद्गलमिदम् । भावमनो मनो जीव एव । वक्ष्यमाणं, वचनम् उच्यते इति च वाक्, साऽपि चतुर्विधा नामस्थापनाद्रव्यभावभेदात् । तत्र नामस्थापने सुगमे । द्रव्यवाग हृशरीरभ्यशरीरव्यतिरिक्ताः शब्दपरिणामयो-ग्यजीवपरिगृहीता पुद्गलाः । भाववाक् पुनस्त एव पुद्गलाः शब्दपरिणाममापन्नाः । तथा—‘वज्रं वयनं वीर्यं इति वा कायः, वीर्युपसमाधाना वा संदेहकक्षादिर्गति वज्रो वकारस्य ककारः । पुद्गलान्-अवयवान् पुद्गलानामवयवरूपतया समानात् जीवस्य निवासान् प्रातक्षणे कर्षाच्च-तुद्गलानां शरणात् । काय-शरीरम्, सोऽपि नामस्थापना-द्रव्यभावभेदाच्चतुष्प्रकारः । तत्र नामस्थापने प्रतीतं । द्रव्य-कायो हृशरीरभ्यशरीरव्यतिरिक्तः शरीरव्ययोग्या अगृहीतास्तस्यामिना वा जीवेन मुक्ता यावन्तं परिणामे न मुञ्चति तावद् द्रव्यकायः । भावकायस्तु तत्परिणता जीव-संयुताश्च पुद्गलाः । अनेन त्रिविधेन कारणेन त्रिविधं पूर्वाधिकृतं सावद्यं योगं न करोमि न कारयामि कुर्वन्तमप्यन्यं न समनुजानामि-नानुमन्येऽहमिति, तस्येत्यधिकृतस्य सावद्ययोगस्य प्रतिक्रमामि-निवृत्ते निन्दामि-जुगुप्से गर्हे इति, न एवार्थः । किं स्वात्मसाक्षिका निन्दा । गुरुसाक्षिका गर्हेति । किं जुगुप्से इत्यत आह—आत्मानमनान्सावद्ययोगकारणं व्युत्सृजामि विविधार्थो विशेषार्थो वा विशब्द उच्छब्दो भृशार्थः, सृजामि-त्यजामि । त्रिविधं विशेषेण वा भृशं त्यजामीति भावः । एवं तावत्पदार्थपदविग्रहौ यथासम्भवमुक्तौ । आ० म०१ अ०

अधुना चालनाप्रत्यवस्थाने वक्तव्यं । अत्रान्तरे सूत्रस्पर्श-निर्मुक्तिरुच्यते । स्वस्थानत्वादाह निर्मुक्तिकारः—

अस्खलियसंहियादी, वक्ष्याणचउक्कए दरिमियम्मि ।

सुत्तप्फामियनिज्जु-त्ति वित्थरत्था इमां होइ ॥१०१६॥

अस्खलितादौ सूत्रे उच्चरिते संहितादौ च व्याख्यानचतुष्टयं दर्शिते सति सूत्रस्पर्शनिर्मुक्तिविस्तरार्थोऽयं नयतीति ।

तमेव दर्शयति—

करणे भण्यते, सामाह्यसम्बन्धे अ वज्जे य ।

जोगे पञ्चकलाणे, जावजीवाएँ तिविहेण ॥१०१६

आव० १ अ० । (करणव्याख्या 'करण' शब्दे तृतीयभागे ३६६ पृष्ठ गता ।)

किं सामाहिकं कस्मिन् करणे—

भावसुयमदकरणे, अहिगारो एत्थ होइ कायवो ।

नो सुयकरणं गुणजुं-जणे य जहमंभवं होइ ॥

आ० म० १ अ० ।

अथ चिन्तेयः पृच्छति ननु कस्मिन् रूपाणां नामादीनां पराणां करणभेदानां मध्ये सामाहिककरणमिदं किं भवति ?—कस्मिन् भेदेऽवतरति ? इत्यर्थः ।

अथ गुरुराह—

सर्वं पि जहाजोगं, नेयं भावकरणं विसेमेणं ।

सुयवदसदकरणं, सुयसामहयं न चारित्तं ॥३३६१॥

इदं सामाहिककरणं सर्वमपि पञ्चविधमपि नामादिकरणं ज्ञेयम्—सर्वेष्वपि नामादिभेदेष्ववतरति इत्यर्थः । कथं ? यथायोगे—यथास्मभ्यम् । तत्र सम्यक्त्व-भूततपःसयमादिगुणानां जीवद्रव्यपर्यायत्वात्, पर्यायस्य च द्रव्यानन्यत्वाद् द्रव्यकरणमिदं भवत्येव । एवं नामादिकरणताप्यस्य यथास्मभ्यं भावनीया । भावकरणं त्विदं विशेषतां भवति । सम्यक्त्वादिसामाहिकानां जीवभावत्वादिति । आह—ननु भावकरणं पूर्वं बहुभेदमुक्तम्, तत् किं सर्वेष्वपि भावकरणभेदेषु सर्वमपि सामाहिकमवतरति ? नेत्याह—सुए' त्यादि, भूतकरणं, तथा बहुभूतकरणम्, शब्दकरणं च धृतसामाहिकमेव भवति, तस्यैवेनैकद्वयरूपावतारान्, न तु चारित्रसामाहिकम्, तस्यैतद्रूपास्मभ्यादिति ।

चारित्रसामाहिकं तर्हि कस्मिन् भावकरणभेदेऽवतरति ? इत्याह—

गुणकरणं चारित्तं, तवमंजमगुणमयं ति काऊणं ।

मेभवओ सुयकरणं, सुपमन्थं जुंजणाकरणं ॥३३६२॥

कया कयं केण कयं, केसु व दव्वमु कीरई वावि ।

काहे व कारओ नय-ओ करण कइविहं कहं च ॥३३६३॥

गुणकरणं चारित्रसामाहिकं गुणकरणलक्षणं नाधृतभावकरणं प्रथमभेदे एतदवतरतीत्यर्थः, तपः-संयमगुणात्मकमिति कृत्वा सम्भवतां-यथास्मभ्यं धृतकरणमप्येतद् भवति । प्रशस्तवाग्मपायाचारित्र्यभेदभूताया वाक्स्मभितेरवायतारादिति । तथा, सुप्रशस्तं योजनाकरणांमिति नाधृतभावकरणमिदं त्विदं तदवतरतीत्यर्थः, सुप्रशस्तमनावा कृत्वा रूप-वाचचारित्र्यस्य । इति गाथार्थः । (विशेष० ।) कृताकृतादिभिर्निरूपयन्नाह—'कयाकयाम' त्यादि ननु करणक्रियायाः पूर्वं सामाहिकं किं कृतं क्रियते, अकृतं वा ? उभयथाऽपि वक्ष्यमाणदोषः । अत्रोत्तरमाह—'कयाकयं' इति नैकान्तं कृतं क्रियते, नाप्यकृतम्, किन्तु कृताकृतं क्रियते इति । तथा, केन कृतमिति वक्ष्यम् । तथा, केषु द्र-

व्याप्तिषु क्रियते । कदा वा कारकोऽस्य भवति । 'नय-उ' इति—नैगमादिनयमनेनाप्रोत्तरं वक्ष्यम् । तथा, करणं कतिभेदमिति वाच्यम् । तथा, कथं केन प्रकारेणैवं सामाहिककरणं लभ्यते इति चाभिधानीयम्, इति निर्युक्ति-गाथासंक्षेपार्थः ।

विस्तरार्थं तु भाष्यकार आह—

किं कयमकयं कीरई, किं चातो भणइ सम्बहा दोसो ।

कयमिह सम्भावाओ, न कीरइ चिरकयधइ व्वा ॥३३६४॥

निच्चकिरियापसंगां, किरियावेफलमपरिणिट्ठा वा ।

अकयकयकजमाण-व्वनएसा भावया निच्चे ॥३३६५॥

किं कृतं क्रियते सामाहिकम्, अकृतं वा ? । किञ्चातः ?—किमनेन प्रश्नेन ? इति गुरुणा प्रोक्तं भणति परः, सर्वथा-पक्षेऽपि दोषः—तथाहि—कृतं तावद् न क्रियते, सम्भावादपि विद्यमानत्वात्, निरकृतघटवादिति । कृतस्य च करणे नित्यं क्रियायाः करणस्य प्रसङ्गः क्रियायाश्च वैफल्यम्, कृतत्वादेवेति । अथ कृतमपि क्रियते, तर्हि करणस्यापरिनिष्टा, कृतत्वाविशेषादिति । अपि च—'कृतं क्रियते' इत्युच्यमाने वस्तुनः सर्वदैव सत्त्वमभ्युपगतं भवति, यच्च सर्वदा सत् तदाकाशवद् नित्यम्, नित्यं च वस्तुन्यकृतमिदम्, कृतं वा, क्रियमाणं वा इत्यादिव्यपदेशो न भवति, अनित्यत्वप्रसङ्गादिति ।

अकृतपक्षमङ्गीकृत्याह—

अकयं पि नेय कीरइ, अचंताभावओ खपुण्णं व ।

निच्चकिरियाइदोसा, सविसेमयरा व सुत्तम्मि ॥३३६६॥

स्पष्टा ।

अथ क्रियमाणं क्रियते, तत्राह—

सदमदुभयदोसाओ, सर्वं कीरइ, न कजमाणं पि ।

इह सम्बहा न कीरइ, सामाह्यमओ कओ करणं ॥३३६७॥

तत् क्रियमाणं वस्तु सदाऽसद् वा परिकल्प्येत ? यदि-सत्, तर्हि कृतपक्षोक्ताः सर्वेऽपि दोषाः प्रसजन्ति । अस-स्वपक्षे त्वकृतपक्षदोषानुपपन्नः । अथ सदसत् क्रियमाणमिष्यते, तदप्ययत्नम्, उभयपक्षोक्तदोषप्रसङ्गादिति । एवं सर्वथा सर्वप्रकारैः सामाहिकं न क्रियते । अतः कस्मात् तस्य करणम् ? इति ।

अत्रोत्तरमाह—

नणु सम्बहा न कीरइ, पडिसेहम्मि वि समाणमेवेदं ।

पडिसेहस्साभावं, पडिसिद्धं केण सामहयं ? ॥३३६८॥

अह कयमकयं न कयं, न कजमाणं कहं तहावि कयं ।

पडिसेहवयणमेयं, तह सामहयं पि को दोसो ? ॥३३६९॥

ननु सर्वथा—सर्वप्रकारैः सामाहिकं न क्रियते इत्येवं यन्वया प्रतिषेधो विधीयते, तत्रापि प्रतिषेधं समानमेवेदम् । किमनौ कृतः क्रियते, अकृतः, क्रियमाणो वत्याद्युक्तन्यायेन सोऽपि सवेथा न क्रियते । अतः प्रतिषेधाभावं केन प्रतिषिद्धं सामाहिकम् ? न केनचित्, अतः क्रियते एवेति । अथैवं श्रुते प्रतिषेधवशमममत् कृतं वा सत्, अकृतं वा सद, न कृतम्, नापि क्रियमाणं कृतम्,

तथापि कृतं नावत् केनाप्युच्चारणादिना प्रकारेण । इन्त !
यथा केनापि प्रकारेण स्वयैतत् कृतं तथा सामायिकमपि
केनापि प्रकारेण कृतम्, अतस्तत्रापि को दोषस्तथा दी-
यते ? इति ।

अथ कृताकृतपक्षे नयमतेनोपपन्नं सिद्धान्तपक्ष—
मुपदर्शयन्नाह—

अकयमसुद्धनयाणं, निवृत्ततण्मो नभं व सामहयं ।

सुद्धाण कयं घड इव, कयाकयं समयसम्भावो ॥३३७०॥

द्रव्यार्थिकरूपाणामसुद्धनयानां नैगमसंग्रहव्यवहाराणाम-
कृतं सामायिकम्, नित्यत्वात्, नभोवादिना । सुद्धाणां तु
निश्चयनयकृपाणामसुद्धनयानां कृतं तत्, घटवादिना ।
समयसम्भावस्त्वयम् नैकान्तेन कृतं सामायिकं क्रियते
नाप्यकृतम्, किन्तु कृताकृतं क्रियत इति ।

यदि वा—सिद्धान्तस्थित्या—विषयज्ञातयात् कृतादिभि-
न्नभिर्भेदैः किञ्चिद् वस्तु क्रियते, किञ्चिद् त्वेनैव त्वभि-
रपि भेदैर्न क्रियत एवेति दर्शयन्नाह—

कीरइ कयमकयं वा, कयाऽकयं देह कजमाणं वा ।

कजमिह विवक्खाए, न कीरए सव्वहा किंचि ॥३३७१॥

इह किञ्चित् कार्यं केनापि रूपेण कृतं क्रियते, केन-
चिद्रूपेणाकृतं क्रियते, केनापि तु रूपेण कृताकृतं क्रियते ।
केनचित् प्रकारेण क्रियमाणं वा किञ्चित् क्रियते, अन्येषु
किञ्चिद् विषयज्ञातया सर्वेषां कृतादिभिः प्रकारैर्न क्रियत इति ।

अत्र यथासंख्यमुदाहरणम्—

रूवि त्ति कीरइ कज्जो, कुंभो संटाणमत्तिओ अकज्जो ।

दोहि वि कयाकज्जो सो, तस्समयं कज्जमाणो त्ति ॥३३७२॥

पुव्वकज्जो उ घटतया, परपज्जाएहि तदुभएहि च ।

कज्जतो य पडतया, न कीरए सव्वहा कुंभो ॥३३७३॥

रूपी—इति कृत्वा पूर्वं कृत एव कुम्भस्तद्रूपतया क्रियते,
मृत्पिण्डावस्थायामपि रूपादीनां सद्भावादिति । संस्थानज-
लाहरवशात्क्रियां पूर्वमकृतः क्रियते । रूपतया संस्थानशक्ति-
तश्चेति रूपद्वयेनापि विवक्षितोऽसौ पूर्वं कृताकृतः क्रियते ।
तत्समयमुत्पत्तिसमये क्रियमाणोऽसौ क्रियत इति । पूर्वकृ-
तस्तु पूर्वं निष्पन्ना घटा घटतया घटपर्यायेण न क्रियते, प-
रपर्यायेस्तु पटादिधर्मैः पूर्वमकृतो घटो न क्रियते, परपर्या-
यैर्वस्तुनः कर्तुमशक्यत्वात् । तदुभयैस्तु स्वपरपर्यायैर्विवक्षितः
कृताकृतोऽसौ न क्रियते, 'स्वपर्यायाणां पूर्वमेव कृतत्वात्',
परपर्यायाणां तु पूर्वमप्यकृतानां कर्तुमशक्यत्वात् । क्रिय-
माणश्चोत्पत्तिसमये कुम्भः पटतया न क्रियते, अशक्यत्वात् ।
तदेवं सर्वथा सर्वैरपि कृतादिप्रकारैः कुम्भो न क्रियते, यथा-
क्षावक्ष्या कृतोऽकृतः कृताकृतः क्रियमाणश्च कुम्भो न क्रि-
यत इत्यर्थः । तदेवं यथाभिहितविवक्षया क्रियमाणत्वमक्रिय-
माणत्वं च वस्तुनः प्राक्कम् ।

अथवा विषयज्ञान्तरं सर्ववस्तूनां क्रियमाणत्वमक्रियमा-
णत्वं च दर्शयितुमाह—

वोमाइनिक्खाओ, न कीरइ दव्वयाइ वा सव्वं ।

कीरइ य कज्जमाणं, समए २ सपज्जओ ॥३३७४॥

इह व्योमाऽन्मकालदिगादिकं वस्तु न क्रियते, नित्य-
त्वात् । अथवा—व्याप्त्या सर्वमपि व्योमाद् घटविद्युद्धन-
कुसुमादि च वस्तु न क्रियते, द्रव्यतया सर्वस्य सर्वदाऽव-
स्थितत्वात् । पर्यायतया तु प्रतिसमयं सर्वं वस्तु क्रियमाणं
क्रियते, सर्वस्यापि समये समयेऽपरापरस्वपर्यायाणामुत्पा-
दादिति ।

समयसम्भावव्यक्तीकरणपूर्वकं प्रकृतयोजनामाह—

उप्पायाइहभंग-स्मभावओ इय कयाऽकयं सव्वं ।

सामाहयं पि एवं, उप्पायाइस्महावं ति ॥३३७५॥

उत्पादस्थितिभङ्गस्वभावत्वादित्युक्तप्रकारेण सर्वमपि वस्तु
कृताकृतस्वरूपम्, एवं सामायिकमप्युत्पादादिव्यभावत्वात्
कृताकृतस्वरूपं द्रष्टव्यम् । अतः 'कृताकृतं क्रियते' इति स्थि-
तम् ।

अत्र परः प्राह—

नणु दव्वमणत्थंतर-पज्जायंतरविसेमणेहि जुज्जज्ज ।

उप्पायाइमहावं, न उ सामोहयं गुणो जम्हा ॥३३७६॥

सो उप्पण्णो उप्पण्णं, व विगज्जो य विगय पवेह ।

किं सेममस्म जेणिह, कयाकया देमया होज्जा ॥३३७७॥

ननु द्रव्यमनर्थान्तरभूतपर्यायान्तरविशेषणैरुत्पादादिव्यभा-
वं युज्यते, न तु सामायिकम्, 'गुणो जम्हा' ति-गुणमात्ररूप-
त्वादिति । स हि गुण उत्पन्नः समुत्पन्न एव, न तु विगतोऽव-
स्थितो वा; यदा तु विगतस्तदा विगत एव, नतूपन्नोऽव-
स्थितो वा । अतः किं शेषमभ्योद्धृतम्, येनह कृताकृता-
देशता—कृताकृतरूपता स्यात् ? इति ।

सुरिकुत्तरमाह—

जं चिय दव्वाणओ, पज्जाओ तं च तिविहमम्भावं ।

तो मो वि तिरुवो चिय, तसो य कयाकयमहावं ॥३३७८॥

यस्मादेव पर्यायो द्रव्यानन्यः, तच्च द्रव्यमुत्पादव्ययधौ-
व्यलक्षणात्रिविधस्वभावम्, ततो द्रव्यानन्यत्वात् सोऽपि
पर्यायस्वरूप एव, अतश्च द्रव्यवत् कृताकृतस्वभावः स्या-
देवेति ।

अथवा—अतन्त्रस्यापि सामायिकगुणस्य त्रिरूपता घ-
टत एवेति । कथम् ? इत्याह—

जह वा रूवंतरओ, विगमुप्पाए वि रूपसामरणं ।

निच्चं कयाकयमओ, रूवं परपज्जयाओ वा ॥३३७९॥

तह परिणामंतरओ, वयविभवे वि परिणामसामरणं ।

निच्चं कयाकयमओ, सामहयं परगुणाओ वा ॥३३८०॥

यथा वा घटादौ रूक्त्वादिरूपाच्छुक्त्वादिरूपान्तरान्प-
त्तौ पूर्वरूपस्य विगमे उत्तररूपस्योत्पादेऽपि रूपसामन्यं
नित्यमवतिष्ठते, अतो रूपगुणस्य त्रिरूपता, अस्माच्च त्रै-
रूप्यात् कृताकृतं रूपं युज्यते । परपर्यायाद् वा परपर्यायमा-
धित्य कृताकृतं युज्यत इति । तथास्तरोत्तरशुद्ध्या परिण-
मतः सामायिकगुणस्य परिणामान्तरात् परिणामोत्पत्तौ
पूर्वपरिणामस्य व्यये-विगमे, उत्तरपरिणामस्य तु विभ-
वेऽप्युत्पादेऽपि परिणामसामान्यं नित्यमवतिष्ठते । ततः सा-
मायिकगुणस्य त्रिरूपता । अस्माच्च त्रैरूप्यात् तस्य कृ-

नाकृतत्वम्, परगुणत्वाद् वा परगुणमाश्रित्य कृताकृतत्व-
मिति ।

अथवा-अन्यथाऽपि सामायिकस्य कृताकृतत्वं वक्तव्यम्,
कथम् ? इत्याह—

दध्वाइचउकं वा, पडुच्च कयमकयमहव मामहयं ।

एगपुरिमाइओ कय-मकयं नागानराईहिं ॥ ३३८१ ॥

अथवा-द्रव्यादिचतुर्कं द्रव्यक्षेत्रकालभावचतुष्टयं प्रतीत्य-
कृतमकृतं च सामायिकं भावनीयम् ; तथाहि—एकं वि-
धाक्षितं पुरुषद्रव्यं प्रतीत्य कृतं सामायिकम्, सादिसपर्यव-
स्मितत्वात्, नानापुरुषद्रव्यागथाश्रित्य पुनरकृतम्, अनाद्य-
पर्यवसितत्वादिति । आदिशब्दाद्-भरतैराद्यनक्षत्राणि प्रती-
त्य कृतम्, महाविदेहक्षेत्रव्यकृतम्, अवच्छिन्नप्रवाहत्वेन
नित्यत्वादिति । तथा, उत्सर्पितयवसर्पिणीकालमाश्रित्य कृ-
तम्, व्यवच्छिद्यमानत्वेनानित्यत्वात् । नोत्सर्पितयवसर्पि-
णीकालं त्वाश्रित्याकृतम्, अव्यवच्छिन्नत्वेन नित्यत्वात् भा-
व्यं त्वेकपुरुषोपयोगं प्रतीत्य कृतम्, नानापुरुषोपयोगाना-
श्रित्य पुनरकृतम् । इत्येवं वा कृताकृतं सामायिकमिति ।
तदेवमुक्तं कृताकृतद्वयम् ।

अथ 'केन कृतम्' इति द्वारं विचरीषुगाह—

केण कयं ति य ववहा-रओ जिणिंदण गणहंरंहिं च ।

तस्साभिणा उ निच्छय-नयस्स ततो जओऽण्णं ३३८२
पाठसिद्धा ।

अत्रालेपपरिहारौ ग्राह—

नणु निगमे कयं चिय, केण कयं तं ति का पुणो पुच्छा ।

भण्णं म वज्झकत्ता, इहं तरंगा विमेषणं ॥ ३३८३ ॥

आह-ननु 'उहंसे निहंसे य निगमे' इत्यत्र सामायि-
कस्य निगमे भगवन्मानं 'महावीरात् तस्मिन्गतम्' इत्यादि-
प्रतिपादनेन केन कृतं तत् ? इत्येतद् गतमत्र-उक्तार्थमेव, पु-
नरपीड का पृच्छा ? । भण्यतेऽत्रोत्तरम्—स तीर्थकरादिः
सामायिकस्य बाह्यकर्ता तत्रोक्तः, इह तु विशेषणान्तरक-
र्ता जिज्ञासितः । स च नैश्वयिकः सामायिकानुष्ठाना
साध्यादिद्रष्टव्यः, सामायिकपरिणामानन्यत्वादिति ।

परिहारान्तरमाह—

अहवा सतंतकत्ता, तत्थेह पउज्जकारगोऽभिमओ ।

अहवेह सव्वकारग-परिणामाणन्नस्वो ति ॥ ३३८४ ॥

अथवा—तत्र निर्गम भगवांस्तीर्थकरः स्वयंपुद्गत्वात् स्व-
तन्त्रकर्ता अभिहितः, इह तस्यैव भगवन्तस्तीर्थकरस्य यः
प्रयोज्यः—प्रयोजनीयः सन् कारकः साध्यादिः स कर्ता-
ऽभिमतः । अथवा-इह कर्ता सर्वकारकपरिणामानन्यरू-
पाऽभिमतः, स च साध्यादेर्य सामायिकानुष्ठाना मन्त-
व्यः, तथाहि—सामायिकं कुर्वन्नसौ कर्ता, क्रियमाणत्वेन
च कर्मरूपात् सामायिकादनन्यत्वात् कर्म, सामायिकं ये-
नाध्ययसायेन कारणभूततामै कर्ताति तस्मादनन्यत्वात्
करणम् । गुरुणा चास्मै सामायिकं प्रदीयत इति सप्र-
दानम्, सामायिकं चास्मात् शिष्यप्रशिष्यपरस्परया प्र-
यतिष्यत इत्यपादानम्, स्वपरिणामं च सामायिकमव्यव-
च्छिन्न धर्मातिथ्यधिकरणमित्येवं सर्वकारकपरिणामानन्यरूपः

कर्ता भवत्यसाधिति आह—ननु यद्यन्तरङ्गः प्रयोज्यः सर्व-
कारकपरिणामानन्यरूपश्च कर्ता साध्यादिरिह विधाक्षितः,
तर्हि 'जिनेन्द्रेण गणधरेण कृतं तत्' इति कस्मादुक्तम्,
जिनेन्द्रगणधराणामिहाविर्वाक्षितत्वात् ? । सत्यम् । किन्तु-
जिनेन्द्रस्यापि सामायिकस्यान्तरङ्गकर्तृत्वं सर्वकारकपरि-
णामानन्यरूपकर्तृत्वं प्रायो न विरुध्यते, तेनापि तस्यानु-
ष्ठितत्वात्, गणधराणां तु प्रयोज्यकर्तृत्वमपि युज्यत एव,
जिनेन्द्रप्रयोज्यत्वात् तेषामिति । अतो जिनेन्द्रगणधराणा-
मप्युपन्यासोऽत्र न विरुध्यत इति । गतं 'केन कृतम्' इति
द्वयम् ।

अथ 'केषु द्रव्येषु तत् क्रियते' इति द्वारमभिधित्सुगाह—

दव्वेसु केषु कीरइ, सामहयं नेगमो मणुस्सेसु ।

सयणाइएसु भासइ, मणुस्सपरिणामकारणओ ॥ ३३८५ ॥

नेगंतेण मणुस्सं, मणुस्सपरिणामकारणं दव्वं ।

वभिचाराओ सैसा, विति तओ सव्वदव्वेसु ॥ ३३८६ ॥

केषु द्रव्येषु व्यवस्थितस्य सामायिकं क्रियते—नित्यत्वे-
ने ? । अत्र नैगमनयो भाषते—मनोक्षेपु शयनाऽऽशनादिषु
स्थितस्य तत् क्रियते, मनोक्षेपरिणामकारणत्वात् । तथा च
कैश्चिदुक्तम्—“मणुस्से भोयणे भोच्चत्ता, मणुस्से सयणासने ।
मणुस्साम्म अगाराम्म, मणुस्से भायए मुणी ॥ १ ॥”
इत्यादि । शेषास्तु संग्रहादयो ब्रूयते—नैकान्तेन मनोक्षे-
पे मनोक्षेपरिणामकारणे भवति, व्यवचारात्, मनोक्षे-
ऽपि कस्यापि स्वाभिप्रायेण मनोक्षेपरिणामभावात्, अमनो-
क्षेऽपि च कस्यापि मनोक्षेपरिणामसङ्कावात् । ततः सर्वद्र-
व्येषु व्यवस्थितस्य सामायिकं क्रियते ।

अत्रालेपपरिहाराग्राह—

नणु भणियमुवग्घाए, केषु तीहं कओ पुणो पुच्छा ? ।

केसु ति तत्थ विसओ, इह केसु ठिअस्स तल्लाओ ३३८७

ननुपादघाते 'किं कइयिहं' इत्यादि गाथायां 'केषु सामा-
यिकं भवति' इति भाषितमत्र, इह कुतः पुनरपि पृच्छाव-
सरः ? । नैवम्, तत्र हि केषु द्रव्यपर्यायाः सामायिकस्य वि-
षये भवन्तीत्युक्तम्, तथा च तत्र निर्धयनम्—'सव्वगयं स-
म्मत्तं' इत्यादि । इह तु केषु द्रव्येषु स्थितस्य सामायिकला-
भो भवतीत्युच्यते इति महान् भेद इति ।

यदि न पौनरुक्त्यम्, तर्ह्यन्यदूपणम् । किं तत् ? इत्याह—

तो किह सव्वइच्चा, वत्थाणं जाइमित्तवयणाओ ।

धम्मइसव्वदव्वा-धारो सव्वो जओऽवस्सं ॥ ३३८८ ॥

ततस्तीहं कथं सर्वद्रव्येष्ववस्थानं सम्भवति, येनाक्यते-
'ससा विति तओ सव्वदव्वेसु' इति । न हि सर्वेष्वाकाशा-
दिद्रव्येषु कोऽप्यवतिष्ठत इति । उच्यते ?—जातिमात्रवचना-
त् सर्वद्रव्यमात्रस्यैव विधज्जणात्, जातिमात्रं च सर्वद्रव्यै-
कदेशेऽपि प्राप्यत इति । ननु वक्ष्यतेऽपि किं सर्वद्रव्याधारः
कोऽपि प्राप्यते ? । उच्यते—प्राप्यत एव, यतो धर्मास्तिकाया
ऽधर्मास्तिकायाऽऽकाशास्तिकायाञ्चपुद्गलाधारः सर्वोऽप्य-
वश्यं जीवलोक इति परिहृतं प्राप्तिरिक्तं दूषणम् ।

अथ प्रस्तुतमर्थस्य परिहारान्तरमाह—

विसओ व उवग्घाए, केषु ति इहं स एव हेउ ति ।

सद्वेय नैय किरिया, निबन्धले जेण सामहयं ॥३३८६॥

अथवा-उपोद्घाते सर्वद्रव्याणि सामायिकस्य विषये भवन्तीत्युक्तम् । इह तु स एव सामायिकलाभः सर्वद्रव्येषु हेतुभूतेषु भवतीत्युच्यते इति । कथं पुनः सर्वाण्यपि द्रव्याणि सामायिकस्य हेतुर्भवन्ति ? इत्याह—'सद्वेये' त्यादि अद्वयानि च ज्ञेयानि च चारित्रिकक्रियाहेतुभूतानि च यानि द्रव्याणि तावन्धनं तज्जेतुकं येन सामायिकम् । न च धर्मेत्यादिभ्योऽन्यानि सर्वद्रव्यास्तीति, नापि विषयहेतोरैकत्वमवगन्तव्यम्, विषयस्य गोचररूपत्वान्, जीवजातान्वृत्तेः सर्वजावच्येतोरुपपन्नकत्वात्, अद्यादिवर्तित ।

अन्यर्थाप परिहारान्तरमाह—

अहवा कयाकयाइसु, कजं कण व कयं च कत्त ति ।

कसु ति करणभावो, तद्व्यत्ये सत्तमि काऊं ॥३३८७॥

अथवा—कृताकृतादिद्वारेषु प्रथमे कृताकृतद्वारे कर्मा यत् क्रियते तत् कार्यं सामायिकमुक्तम्, 'केन कृतम्' इति च द्वितीयद्वारे सामायिकस्यैव कर्ता निर्दिष्टः, 'कपु' इति तृतीयद्वारे तु तृतीयायै नमस्मी कृत्या करणमभिहितम्, के द्वेयैः करणभूतैः सामायिकं क्रियते इति उपोद्घातन सह पीतवक्तव्यमिति ।

अथ 'कदा कारको भवति' इति नयैर्निरूपयन्माह—

उहिंहु च्चियं नेगम-नयस्स कत्ताऽण्हिज्जमाणो वि ।

जं कारणमुहो, तम्मि व कज्जोवयारो ति ॥३३८८॥

इहाद्विष्ट एव गुरुणा सामायिके नैगमनयस्यानधीयानोऽपि शिष्यस्तत्कर्ता भवति । आह-ननु कायस्य कर्ता भवति, कार्यं च सामायिकमुद्देशस्थं नास्ति, तत् कथं तस्यासौ कर्ता भवति ? इत्याह—'जम्मि' इत्यादि, यस्मात् सामायिककारणमुद्देशः तस्मिन्नेव शलक्षणे कारणं कार्यस्य सामायिकस्यापचारे क्रियते इति सामायिकस्य कर्ताऽसौ भवतीति ।

सङ्ग्रहव्यवहारनयमतमाह—

संगहववहारणं, पच्छासन्नयरकारणत्तणओ ।

उहिंहुम्मि तदत्थं, गुरुपामूले समासीणो ॥ ३३८९ ॥

सङ्ग्रहव्यवहारयोर्हृष्टे सामायिकं तत्पठनार्थं गुरुपादमूले समासीनः शिष्यः प्रत्यासन्नतरकारणत्वात् पूर्ववत् तत्र सामायिककार्योपचारे कर्ता भवतीति ।

श्रुतसूत्रमतमाह—

उज्जुसुयस्स पढंता, तं कुणमाणा वि निरुवओगो वि ।

आसआसाहारणं, कारणओ सदकिरियाणं ॥३३९०॥

श्रुतसूत्रस्यानुपपन्नोऽपि सामायिकं पठन्, तथा कुर्वन्त-दर्थकियमनुतिष्ठन् सामायिकस्य कर्ता भवति, सामायिकासन्नतरा साधारणकारणत्वात् तद्विषयस्यैव क्रियते इति ।

शब्दादिमतमाह—

सामाहयोवउत्तो, कत्ता सदकिरियाविउत्तो वि ।

सदाइण्ण मणुजो, परिणामो जेण सामहयं ॥३३९१॥

शब्दादिनयानां सामायिकपञ्चकः शब्दक्रियविभुक्तोऽपि

सामायिककर्ता भवति, येन यस्माद् मनोहो विमुञ्जपरिणाम एव तेषां सामायिकमिति ।

अथ पूर्वोक्तमुपसेहरन्नुत्तरप्रश्नसम्बन्धमाधमाह—

कत्ता नयओऽभिहिओ, अहवा नयउ ति नीइओ नेओ ।

सामाहयेउपउ-अकारओ सो नओ य इमो ॥३३९२॥

तदेवं सामायिकस्य कर्ता नयतो—नयैर्गमिहितः । अथवा—'कदा वा कारकः' इत्यस्माद् नय इति पृथगेव द्वारम् । तत्र चायमर्थः—नयतो-नीतितो विधिना सामायिकस्य हेतुः कर्ता सामायिकस्य प्रयोज्यकारको ज्ञेयः । कः पुनरसौ नय इत्याह स चायम् । इति द्वात्रिंशद्गाथायैः । विश० । आ० म० । आ० चू० ।

सम्प्रति नय इत्येतद्वारे विवरीषुगाह—

आलोयणा य विणण्, मित्तिदिमाभिगमं य काले य ।

रिक्खुण्णमपयाविय, अभिवाहारे य अट्टमए ॥३३९३॥

विस्स० ।

इहाभिमुख्येन गुरोरात्मदोषप्रकाशनमालोचनानयः । आ० म० । अ० । आ० ।

अथालोचनानयं भाष्यकारो विवृण्वन्माह—

सामाहयत्थमुवसं-पया गिहत्थस्म होज्ज जइणो वा ।

उभयस्स पउत्ता लो-इयस्म सामाहयं देजा ॥ ३३९४ ॥

तत्र गृहस्थे—

आलोइयम्मि दिक्खा-रुहस्म गिहिणो चरित्तसामहयं ।

वालाइदंमरहिय-स्म देज्ज नियमा न सेसाणं ॥३३९५॥

स्पष्टं । नवरम्, आलोचने—आलोचनं विज्ञानं यथा द्रव्यतो ज्ञानोऽसौ, न तपुंसकादिः, ज्ञानस्तु विज्ञातो यथा नायमनर्थः, कालतत्त्ववशात् यथा शीतोऽप्यग्निना न कलाभ्यति, भावतत्त्ववशात् यथा नीरोऽग्नौ न तावद्व्यति । ततश्च मालोचनं निश्चितं च दीक्षादिस्य वालादिव्यापारहितस्य गृहगृहधारित्रसामायिकं दद्यादिति ।

ननु गृहस्थस्य सामायिकसूत्रार्थमुपसम्पदित्यवगम्यते, धर्मस्य तु वनप्रवृत्तकाल एवाधीतसामायिकत्वात् कथं तदर्थमुपसम्पद् भवेत् ? इत्याह—

सामाहयत्थमवयो-वसंपया साहुणो हवेज्जाहि ।

ववायमेमकालं, च पइसुयत्थं पि होज्जाहि ॥३३९६॥

यदा गुरुः सूत्रमात्रविदेव भवति, सूत्रं चादत्त्वा परलोकीभूता भवेत्, तदा तच्छिष्यस्य साधोः सामायिकार्थ-ध्वननिमित्तमन्यत्रोपसम्पद् भवेत् । अथवा—'सुयत्थं पि होज्जाहि' इति—व्याघातमप्यत्कालं वा प्रति तौ, प्रतीत्यर्थः, सूत्रमात्रार्थमपि साधोरन्यत्रोपसम्पद् भवेत् । इदमुक्तं भवति—ग्लानभावेन व्यस्तरोपसर्गादना वा व्याघातन पतिते विस्मृते सामायिकसूत्रे, एष्यति वा दुःपमाकालं प्रज्ञामान्यादसमाप्तसामायिकसूत्रमात्रा अपि साधोः भविष्यन्तो निजगुर्वभावी भवनादिना कारणेन सर्वस्यापि सामायिकसूत्रस्य पठनार्थं, असमाप्तस्य वा समाप्तस्य धर्मस्यैव साधारणसम्पद् भवेदिति । तदेवं चारित्रसामा-

यिकमङ्गीकृत्य तदर्थप्रवणार्थं तत्सूत्रमात्रपठनार्थं वा सा-
धारण्यत्रापसम्पदुक्ता ।

अथवा—भूतसामायिकमङ्गीकृत्य समस्तद्वादशाङ्गसूत्रार्थो-
भयार्थमप्युपसम्पद् भवोदात्तं दर्शयन्नाह—

मन्वं व वारमंगं, सुयमामह्यं ति तदुभयार्थं ति ।

हंजा लोड्यभाव-स्म देज सुत्तं तदर्थं वा ॥३४००॥

अथवा—सर्वमपि द्वादशाङ्गं भूतसामायिकं भग्यते, अ-
तस्तदुभयार्थं समस्तद्वादशाङ्गसूत्रार्थोभयनिमित्तमप्युपस-
म्पद् भवन् ; अत आलोच्यतभावस्य दत्तावशुद्धालोचन
स्य सूत्रमर्थं वा दद्यादिति । उक्तमालोचनाद्वारम् ।

(७५) अथ धिनयद्वारमभिधत्सुराह—

आलोयणसुद्धस्म वि, देज विणीयस्म नाविणीयस्म ।

नहि दिजइ आहरणं, पलिय ति य कन्नहत्थस्स ॥३४०१॥
सुगमा ।

किमिति धिनीतम्यैव दीयते ? इत्याह—

अणुरत्तो भत्तिगम्भा, अमुई अणुअत्तम्भा विममन्नु ।

उज्जुत्तो अपरित्तो, इच्छियमत्थं लहइ साहु ॥३४०२॥

सुवाधा । नवरम् 'अमुई' ति-अमाचका, उद्युक्त—उद्य-
मपरः, 'अपरित्तो' अनिर्विण्ण इति ।

क्षेत्रद्वारमभिधत्सुराह—

विणयवम्भा वि य कयमं-गलस्म तदविग्घपारगमणाए ।

देज मुक्कम्भोवम्भांगो, खित्ताईमु सुपमत्थेसु ॥३४०३॥

उच्छुवणे सालिवणे, पउममरे कुसुमिण व वणमंडे ।

गंभीरमाणुणाए, पयाहिणजलं जिणहरे वा ॥३४०४॥

दिज न उ भगमामिय-मसाणसुआमणुअंगेहेसु ।

छारंगारवक्खरा-मेज्झाईदव्वदुहेसु ॥३४०५॥

तिस्साऽपि सुगमाः, नवरमिच्छुवणादीनां समीपं दद्यात्
सामायिकम्, न त भग्नभ्रामतगृहादिप्रदेशे । प्रज्ञाचन्दन-
लनाद्याच्छादितप्रदेशो-गम्भीरः । यत्र जल्पना प्रतिशब्दः
उल्लिख्यते स प्रदेशः सानुनाद इति ।

दिगभिप्रहङ्गारमाह—

पुव्वाभिमुहो उत्तर-मुहो व दिज्जाऽहवा पडिच्छेज्जा ।

जाए जिणादम्भावा, दिमाइजिणचेइयाई वा ॥३४०६॥

पार्थासद्धा ।

कालद्वारमाह—

चाउदमिँ पच्छग्भि, वज्जेज्जा अट्ठमिँ च नवमिँ च ।

छट्ठि च चउत्थि वा-रसि च मेसासु देज्जाहि ॥३४०७॥

सुवाधा ।

मूलद्वारमाह—

मियमिरअहा पुस्से, तिस्सि य पुव्वाइँ मूलमस्सेसा ।

हत्थो चित्ता य तहा, दम विद्धिकरईँ नाणस्स ॥३४०८॥

संभागायं रविगायं, विद्धेरं सगगहँ व विलंबं वा ।

राहुहयं गहभिस्सं, च वज्जे मत्त नक्खसे ॥३४०९॥

मृगशिरःप्रभृतिषु नक्षत्रेषु दद्यात् सामायिकम् ॥ संध्यागत-

दीनि तु वर्ज्येयत् । तत्र संध्यागतं यत्र रविः स्थाम्यति । य-
त्र नक्षत्रे सूर्यस्तिष्ठति तस्माच्चतुर्दशं पञ्चदशं वा नक्षत्रं स-
न्ध्यागतम्, इत्यन्ये । रविगतं यत्र रविस्तिष्ठति । पूर्वद्वा-
रिकेषु नक्षत्रेषु पूर्वदिशागन्तव्येऽपर्या गच्छतो विद्धुरम्,
'सगगहं' च प्रहार्धाष्टितम्, विलम्बं यद् भास्वता परि-
भुज्य मुक्तम्, राहुगतं यत्र ग्रहणमभूदिति । प्रहभिस्सं प्रह-
विदारितमिति ।

गुणसम्पदद्वारमाह—

पियधम्मो ददधम्मो, संविग्गोऽवज्जभीरु असढो य ।

खंता दंतो गुत्ता, थिरव्वय जिइदिओ उज्ज ॥३४१०॥

अमढो तुलाममाणो, ममिओ तह साहुसंगइरओ य ।

गुणमंपम्भाववीओ, जुग्गो सेसो अजुग्गो य ॥३४११॥

सुगमं ।

अथाष्टममभिव्यवहारनयमाह—

नेआऽमिब्बाहारो-ऽमिब्बाहरणमहमस्स साहुस्स ।

इयमुहिस्सामि सुत्त-त्थोभयम्भा कालियसुयम्मि ॥३४१२॥

गुणदव्वपज्जंविहि, भूयावायम्मि गुरुसमाइहे ।

व उदिट्ठमियं मे, इच्छामणुसासणं सीसो ॥३४१३॥

अभिव्याहरणमभिव्याहारः सामायिकभूतेर्देशाद्विषयो
गुरुशिष्ययोर्लक्ष्यप्रत्युक्तिविशेषो ज्ञेयः, तद्यथा—अहमस्य
साधाः कालिकभूत इदमङ्गं भूतस्कन्धमध्ययनमुद्देशकं वा
उद्दिष्टमामि, वाचयामि । कथम् ? इत्याह—सूत्रतः, अर्थतः,
तदुभयतश्चेति । इह च सूत्रनात् सूत्रस्य, इयं भावना द्र-
ष्टव्या-इदमङ्गादिकं ममोद्दिष्टत, इति शिष्ययोर्लक्ष्यं गुरुर्व-
दात्त-उद्दिष्टमामि, ततः शिष्या भर्ता-संदिष्टत किं भ-
णामि ? । गुरुराह—वन्दिन्वा प्रवेदय, ततः शिष्यो वदति-
भवद्भिर्मम इदमङ्गादिकमुपदिष्टम् । गुरुराह—उद्दिष्टं क्षमाभ-
मणानां हस्तेन सूत्रेण, अर्थेन, तदुभयेन च ।
ततः शिष्य आह—इच्छामांऽनुशास्तिम् । ततश्च गुरुराह—
'सम्यग् योगः कर्तव्यः' इति । अत्रच्छाकारक्षमाभमणदा-
नप्रतिपातकायांस्सर्गकरणादिकः शेषो विधिः स्वयंमेव द्र-
ष्टव्यः । समुद्देशाऽनुक्तयोरप्ययमेव विधिः, नवरं तयोर्यथा
संख्यं सम्यग् धारय अन्येषां च प्रवेदय, इति गुरुवचनं
द्रष्टव्यमिति । भूतवादो-दृष्टवादः, तत्राप्ययमेवोद्देशाद्वि-
धिः, केवलं द्रव्येण, गुणैः, पर्यायेभ्य 'उद्दिष्टमिदम्' इति
गुरुः समादिशति । एवं च गुरुसमादिष्टे शिष्यो वदति-
उद्दिष्टमिदं मे, इच्छाम्यनुशास्तिम्' इत्यादीति । तदेव व्या-
ख्याताऽभिव्याहारनयः, तद्व्याख्यानं च व्याख्याता 'आ-
लोयणा य विण्ण' इत्यादि प्रतिद्वारमाथा ।

अथ मूलद्वारमाथायां यदुक्तम्—'करणम् कतिविधम् ?'
इति, तत्राह—

करणं तच्चावारो, गुरुमीसाणं चउच्चिहं तं च ।

उद्दो वायणिआ, तहा समुद्देशणमणुआ ॥३४१४॥

गुरुशिष्ययोस्तद्व्यापारश्चतुर्विधः, तच्चातुर्विध्या-
त् तत्स्वरूपं करणमपि चतुर्विधम्, तद्यथा—वाचयामि इ-

नि-गुरुप्रतिष्ठाकूप उद्देशः, ननस्तत्प्रदत्तैव सूत्रस्य परिपाटीरूपा वाच्यता, तथा, समुद्देशः अनुज्ञा चेति ।

अत्राक्षेपपरिहाराबाह—

नणु भणियमस्येगविहं, पुवं करणमिह किं पुणो गहणं ।
तं पुव्वगहियकरणं, इदमिह दाणगगहणकालं ॥३४१५॥
ननु पूर्व नामादिभेदतोऽनेकविधं करणमुक्तम्, इह किं पुनरपि भेदकथनगर्भं करणग्रहणम् ? । अत्राक्षेपत—तत् प्रागुक्तं पूर्वगृहीतस्य दानग्रहणकालादुत्तीर्णस्य सामायिकस्य सिद्धं करणमुक्तम्, इदं त्विह गुरु—शिष्ययोर्दानग्रहणकालं उद्देशाद्विभिन्ना साध्यं करणमुच्यते इति विशेषः ।

विशेषान्तरमाह—

पुव्वमविसेसियं वा, इह गुरुसीसकिरिया विसेमाओ ।
करणवसरो वायं, सेगं तत्थं तु वच्चासो ॥ ३४१६ ॥
अथवा—पूर्वमविशेषितं करणमुक्तम्, इह तु तदेव गुरु-शिष्याक्रियाविशेषाद् विशेषितमुच्यते । अथवा—अयमेव गुरुशिष्याक्रियप्रत्युक्तकालं सामायिककरणस्य भणनावसरः । तत्र तर्हि किमित्युक्तम् ? इति चेत् । उच्यते—अनेकान्तार्थे व्यत्यासोऽस्थानभणनम् । न ह्ययं नियमो यदन्यत्र वक्तव्यं तत्र नोच्यते विचित्रा च भगवतः सूत्रस्य कृतिरिति । गते करणे कर्तावधम् ? इति द्वारम् ।

इदानीं ' कथम् ? ' इति द्वारमभिधित्सुराह—

लब्भइ कहं ति भणिए, सुयसामइयं जहा नमोकारो ।
सेमाइ तदावरण-स्खयओ समओ हवो भयओ ॥३४१७॥
कथं सामायिकं लभ्यते ? इति भणितं सत्युच्यते—भूत-सामायिकं तावद् यथा नमस्कारः पूर्वमुक्तस्तथा लभ्यते, नमस्कारस्यापि भूतास्तर्गतत्वात् । नमस्कारलाभश्च पूर्व-मित्युक्तम्—

" मइ सुयनाणावरणं, देसणमोहं च तदुवघाईणि ।
नण्णुयाई दुविहा-इ सव्वंदसोवघाईणि ॥ १ ॥
सव्वेसु सव्वघाइसु, इएसु देसोवघाइयाणं च ।
भाएहि मुंखमाणो, समए समए अणंतेहि ॥ २ ॥
पढमं लहइ नकारं, इक्किं वरणमेवमरणं पि ।
कमसो बिउज्जमाणो, लहइ समसं नमोकारं ॥ ३ ॥ "

इह च सम्यग्दृशमेव नमस्कारो भवतीत्येतावन्मात्रेणैव दर्शनमोहनीयस्य क्षयोपशम उक्तः । मुख्यवृत्त्या तु नमस्कारस्य भूतरूपत्वात्, तदावरणक्षयोपशमाद्विज्ञासौ लभ्यते इत्युक्तं द्रष्टव्यम् । एवं भूतसामायिकमपि मति-भूतक्षयोपशमाज्ञायते इति दृश्यम् । शेषाणि तु सम्यक्त्वदृशविरति-सर्वावरतिसामायिकानि तदावरणस्य यथासम्भवं क्षयतः-शमतः, उपशमन इत्यर्थः । अथवा—उभयतः क्षयोपशमाद् भवन्तीति द्रष्टव्यमिति ।

अत्राक्षेपपरिहाराबाह—

नणु भणियमुवकमया, खओवसमओ पुणो उवग्घाए ।
लब्भइ कहं ति भणियं, इहं कहं का पुणो पुच्छा ॥३४१८॥
आह—ननु पूर्वमत्रैवापक्रमतोपक्रमप्रस्ताव ' भावे खओव-समिए दुवालसंगं पि होइ सुयनाणं । ' तथा—' वीयकलाया-
णुदए, अप्पवक्कलाणावणामधिआणं । ' तथा—' तइयकसा-

याणुदए पक्कलाणावरणनामधिआणं । देसिकदेसावरणं ' तथा-वारसविहं कम्माए, खविए उवसामिए व ओएहि । ल-ब्भइ ' खरित्तलेभो ' इत्यादि वचनात्, तदावरणस्य क्षयोप-शमात् क्षयादिभ्यश्च सम्यक्त्वादिसामायिकानि लभ्यन्ते इ-ति भणितम्, पुनरपि चापवादघातं ' किं कहविहं ' इत्यादि-गाथायां ' कथं सामायिकं लभ्यते ? ' मानुष्यादिभ्यः ' इति भणितम्, ततश्चेह ' कथं सामायिकं लभ्यते ' इति का पुनः पृच्छा ?—पुनरुक्तत्वाद् नेयमिह युज्यते इति भावः ।

परिहारामाह—

भणिए खओवममओ, स एव लब्भइ कहमुवग्घाए ।
सो चेव खओवममओ, इह केसिं होज कम्माणं ॥३४१९॥
' भावे खओवसमिए ' इत्यादिनोपक्रमे ' क्षयोपशमादिहेतोः, सामायिकं लभ्यते ? ' इति भणितं पुनरुपादाते स एव क्षयो-पशमादिहेतुः कथं लभ्यते ' मानुष्यादिसामायिकः ' इत्युक्तम् । इह तु ' स एव क्षयोपशमादिः केषां कर्मणां भवेत् ? ' इति वि-चिन्म्यते इति स्थानत्रयभणनस्यापि विषयविभाग इति तदेवं व्याख्यातं कृताकृतादिद्वारैः करणम् ।

अथ ' करोमि भदन्त ! सामायिकम् ' इत्यत्र विनयेप-

च्छामाशङ्क्यान्तरमाह—

को कारओ करितो, किं कम्मं जं तु कीरई तेणं ।
किं कारओ य करणं, च होइ अन्नं अण्णं ते ॥३४२०॥
कोऽत्र तावत् कारकः ? इति कथ्यताम् । सूरिराह—स्व-तन्त्रत्वात् कुर्वन् सामायिकस्य कर्ता । कर्म तर्हि किमत्र ? इत्याह—यत् तेन । क्रियते । तुशब्दात्—किं करणम् ? । उच्य-ते—मनःप्रभृति । एवमुक्तं सत्याह—त-तव सूर ! किं कारकः करणं च, चशब्दात्—कर्म चेत्येतत् त्रयं परस्परमन्यद् भिन्नम्, अनन्यद् वा-अभिन्नं भवति ? इति ।

एतदेव विधुएवआह—

को कारउ ति भणिए, होइ करंतो ति भणिए गुरुणा ।
किं कम्मं ति य भणिए, भणणइ जं कीरए तेणं ॥३४२१॥
गतार्था ।

अत्र ' कः कारकः ? ' इत्यादित एव प्रश्नमक्षममाणः पर-स्तावदाह—

केण कयं ति य कत्ता, नणु भणियं तत्थ का पुणो पुच्छा ? ।
तन्निवरणं चिय इमं, केणं ति व होज मा करणं ॥३४२२॥
आह—ननु ' कयाकयं ' इत्यादिगाथायां ' केन कृतम् ' इति द्वितीयद्वारे ' कर्त्ता ' इति भणितमेव, तत्र का पुन-रपीह कर्तुः पृच्छा ? । सत्यम्, ' केन कृतम् ' इत्यत्र क-र्तरि करणं च द्वितीया सम्भवति, अतस्तद्विवरणमेवेदम्—केन इति—अत्र कर्तरि द्वितीया, मा भूत् करणमिति ।

अथवा, तेष्वेव कृताकृतादिद्वारेषु सामायिकस्य कर्तारं कर्मकरणभावं च धृत्वा कुलालघटदण्डानामिव प्रस्तुतं कर्तृकर्मकरणानां प्रविभागमपश्यन् पृच्छति—कः कारकः सामायिकस्य ? इत्यत्रोत्तरं कुर्वन्नयमस्य कारकः, किं पुनः कर्म ? इत्यत्रोत्तरम्—यत् तेन कर्त्ता क्रियते, तुशब्दात्—मनःप्रभृतिकरणं च द्रष्टव्यम् । एतदेवाह—

अहवा कयाकयाइसु, कत्तारं कम्मकरणभावं च ।

सामाहयस्म सोऽं, कुलालघटदण्डगाणं च ॥ ३४२३ ॥
पविभागमपेच्छन्तो, पुच्छद् को कारभो कर्तेतोऽयं ।
किं कर्म जं कीरद्, तेण सदेण करणं च ॥ ३४२४ ॥
इ अपि गतार्थे ।

अत्राक्षेपमाह—

किं कारभो य करणं, च होइ कर्म च ते चसदाभो ।
अन्नमण्णं भण्णइ, किंवाह न सव्वहा जुत्तं ॥ ३४२५ ॥
कारकः करणं चशब्दात्—कर्म च 'ते' तय सूरै ! परस्परं
किमन्यत् मिश्रम्, अनन्यदमिश्रमिति ? । भण्यतेऽत्राक्ष-
ेम्—किं वातः ? किमनेन तय वृष्टेन ? इति । अत्राह परः—
अन्यथमन्यत्वं वेति, द्वैरेकमपि सर्वथा न युक्तमिति ।

अत्रान्यत्वे तावद् दूषणमाह—

अन्नते समभावा-भावाभो तप्पओयणाभावो ।
पावइ मिच्छस्स व से, सम्मामिच्छाऽविसेसोऽयं ॥ ३४२६ ॥
कर्मभूतस्य सामायिकस्य कर्तृजीवादन्यत्वे मिच्छादृष्टेरिव
'से' तस्य कर्तृजीवस्य सामायिकजन्मसमभावाभाव एव
स्यात्, अन्यत्वाविशेषात् । ततश्च तत्प्रयोजनभूतस्य मो-
क्षसुखस्वाभाव एव प्राप्नोति । अपरं च—अयं कृत्स्नसामायि-
कः सम्यग्दर्शितः, अयं तु मिथ्यादर्शितः, इत्यवमविशेष एव
स्यात्, उभयोरपि सामायिकस्यान्यत्वाविशेषादिति ।

पर एवाचार्यमाशङ्कते—

अहवा मइभिन्नेण वि, धणेण सधणो ति होइ ववणसो ।
सधणो य धणाभागी, जइ तह सामाहयस्सामी ॥ ३४२७ ॥
अथवा—अत्र सूरै ! तवेयं मतिः स्यात्, भिन्नेनापि धनेन
'सधन' इति व्यपदेशो लोके भवति, अपरं चास्ती सधनेना
धनाभागी धनफलभोक्ता यथा दृश्यते तथा भिन्नस्यापि
सामायिकस्य स्वामी सामायिकवास्तवफलभोक्ता भविष्य-
ति, न्यायस्य समानत्वादिति ।

तदेतत् परः परिहरति—

तं न जओ जीवगुणो, सामहयं तेण विफलवा तस्स ।
णन्नतण्णं जुता, परमामहयस्स वाऽफलया ॥ ३४२८ ॥
तदेतत् सूरै ! त्वदुक्तं न, यतो जीवगुणः सामायिकम्, ते-
न जीवगुणस्य सामायिकस्य गुणिना जीवादन्यत्वे विफ-
लता—निष्फलता युक्ता, धनं तु धर्मेनो गुणो न भवति,
तेन तस्य भिन्नस्यापि सफलताऽस्त्विति भावः । यथा प-
रसामायिकस्य विवर्तितजीवमपेक्ष्यान्यत्वाद्फलतेति ।

अपि च—

जइ भिन्नं तवभावे, वि तओ (सो) तस्स भावरहिओ ति ।
अन्नाणी चिय निष्णं, अंधावसमं पईवेण ॥ ३४२९ ॥
यांद् कर्तृजीवादाभ्रं सामायिकम्, तदा नद्भावेऽपि
भिन्नमन्यत्वादिसामायिकप्रस्तावेऽपि तकोऽस्ती कर्तृजी-
वस्तत्स्वभावरहितः सम्यक्त्वादिसामायिकस्वभावरहित
इति कृत्वाऽज्ञान्यस्य स्यात्, यथा भिन्नं प्रदीपन समं
वर्त्तमानोऽपि स्वस्वभावभूतचक्षुर्विकलोऽन्ध इति ।

अथानन्यत्वापत्तं दूषयन्माह—

एगत्ते तज्जासे, नासो जीवस्स संभवे भवणं ।
कारगमंकरदोसा, तदिकया कप्पया वावि ॥ ३४३० ॥
सामायिकतद्गतारेकारेऽनन्यत्वे तज्जाशे—सामायिकनाशे
सामायिकजतो जीवस्यापि नाशः प्राप्नोति, घटस्वरूपना-
शे घटस्यैव संभवे वात्पत्तौ वा सामायिकस्य, जीवस्यापि
भयनमुत्पत्तिमस्य स्यात् । न च तस्य तादृश्यते, नि-
त्यत्वात्, तथा—कर्तृकर्मकरणकारकाणां संकरवापः, तद्व-
क्ता वा स्यात्, कल्पनामात्ररूपता वा कारकाणां भवेदिति ।

अत्राचार्य उत्तरमाह—

आया हु कारभो मे, सामाहयकम्म करणमाया य ।
तम्हा आया सामा-हयं च परिणामओ इक्कं ॥ ३४३१ ॥
आत्मैव तावत् सामायिकस्य कारकः कर्ता मे—मम,
सामायिकमेव क्रियमाणत्वात् कर्म सामायिककर्म तद्व-
त्प्राप्त्यैव, न पुनस्तद्व्यतिरिक्तमन्यत् किञ्चिदिति, चशब्दा-
द्—मनःप्रभृतिकं करणमप्यात्मैव । तस्मादात्मा सामायिकं
चशब्दात्—करणं चेति त्रितयमप्येतदेकमेव । कथम् ? प-
रिणामतः—आत्मपरिणामरूपत्वात् । नहि सामायिकं मनः-
प्रभृतिकरणं चात्मपरिणामरूपत्वमतिक्रम्य वर्तते । अत-
स्त्रितयमपि परिणाम रूपतयैकमेवेदमिति ।

एतदेव व्याचिख्यासुराह—

इं नाणाहसभावं, सामहयं जोगमाह करणं च ।
उभयं च सपरिणामो, परिणामाणन्नया जं च ॥ ३४३२ ॥
यस्मात् सामायिकं सामान्येन ज्ञानदर्शनचारित्र्यस्वभावाच्च,
करणपि मनःप्रभृतिकं योगमाह परमगुरुः, उभयं चैतदान्मनः
स्वपरिणामः, परिणामतद्गतोश्च यस्मादनन्यरूपतैवेति ।

ततः किम् ? इत्याह—

तेणाया सामहयं, करणं च चमइओ न भिन्नाइ ।
नगु भणियमखण्णत्तं, तज्जासे जीवनासो ति ॥ ३४३३ ॥
तेन तस्मादात्मा सामायिकम्, चशब्दात्—करणं च म-
नःप्रभृति, न परस्परमेवानि भिन्नामि । आह—नन्वेवमन-
न्यत्वे 'तज्जाशे जीवनाशः' इत्यादिकं दूषणं भवितुमेवेति ।

अत्र सुरिराह—

जइ तप्पज्जयनासो, को दोसो होइ सव्वहा नत्थि ।
जं सो उप्पायव्वय-धुवधम्मखण्णत्तपज्जाओ ॥ ३४३४ ॥
स चास्ती सामायिकादिरूपः पर्यायश्च तत्पर्यायः—तत्त्व-
वाच्यं तत्पर्यायरूपेण नाशो जीवस्य तत्पर्यायनाशो यदि
भवति, तदा भवतु नाम, को दोषः ? । यस्तु पर्यायवि-
नाशो जीवस्य सर्वथा नाशः स नास्ति नेपथ्ये, यस्मा-
दसौ जीव उपावृत्त्यधौव्यधर्मोऽनन्तपर्यायः । तत-
श्चैकस्य सामायिकादिपर्यायस्य नाशोऽपि कथं तस्य
सर्वथा नाशः, शेषानन्तपर्यायविशिष्टस्य तस्य सर्वदाऽव-
स्थानात् इति ।

न केवलमात्मा, किन्तु सर्वमपि यस्तु जैनानामुपावृत्त्य-
यनित्यतास्वरूपमेवेति दर्शयन्माह—

सर्वं चिय पइममयं, उप्पज्जइ नासए य निष्णं च ।

एवं चेव य सुह दु-स्व बंधमोक्त्वाइसम्भावो ॥३४३५॥
प्रागसहृद् भाविताथैवेति ।

यदप्युक्तम् कारकैकत्वम् कारकैकता प्राप्नोति, अत्राप्याह-
एकं चेव य वत्थुं, परिणामवसेण कारगंतरयं ।

पावइ तेणादोसो, विवक्खया कारगं जं च ॥ ३४३६ ॥

एकमत्र हि यस्तु परिणामवसेन कारकान्तरतां प्राप्नो-
ति ; तथाहि-एक एव देवदत्तः कटादिकर्तृत्वेन परिणतः
कर्ता, स एव यद्दत्तादिप्रयोजककरणतया परिणतत्वात्
करणम्, दिदृच्छाणां दृश्यमानतया परिणतत्वात् कर्म, ता-
म्बूलादिदानग्रहणतया परिणतत्वात् सम्प्रदानम्, स एव
निष्पन्नकटस्य मोक्षनेन परिणतत्वादपादानम्, कटक्रिया-
धारत्वेन च परिणतत्वादधिकरणमिति । एवमन्यत्रापि भा-
वनीयम् । तेन कारकसंकरादिको न दोषः, विवक्षानश्च
यस्मात् कारकाणि भवन्ति, तस्मात् कल्पनायामप्यदोष
येति ।

तथाहि—

कुंभो विमिज्जमाणो, कत्ता कम्मं स एव करणं च ।

नाणाकारयभावं, लहइ जहेगो विवक्खाए ॥ ३४३७ ॥

जह वा नाणाण्णो, नाणी नियमोवमोसकालम्मि ।

एगो वि तिस्सहावो, सामाहयकारमो एवं ॥ ३४३८ ॥

कुम्भो विशीयमाणो विशरणक्रियायाः कर्तृत्वेन विवक्षित-
तः कर्ता भवति । स एव च विशरणक्रियाव्याप्यत्वेन
विवक्ष्यमाणः कर्म सम्पद्यते, तेन घटपर्यायेण कृत्वा
विशीयते, इति करणत्वेन विवक्ष्यमाणः स एव करणं
संज्ञायते । एवं यथैकोऽपि पदार्थो विवक्ष्यया नानाकारक-
भावं लभते, यथा वा मत्यादिज्ञानादनन्त्योऽभिज्ञां ज्ञानी-
र्जायां निजकार्मविषयः स्वसंवेदनरूपो य उपयोगस्तत्का-
ल एकोऽपि त्रिस्वभावा भवति ; तथाहि स्वापयोग उप-
युज्यमानोऽसौ कर्ता भवति, संवेद्यमानत्वेन तु कर्म, क-
रणभूतज्ञानानन्त्यत्वाच्च करणमिति । एवं सामाधिकार-
क एकोऽपि विवक्ष्यया कर्तृकर्मकरणस्वभावां द्रष्टव्य इति ।
तदेवं करणं व्याख्यातम्, तद्व्याख्यानं च ' करेमि ' इति-
सामाधिकस्य प्रथमावयवो व्याख्यातः । विशेषः । आ० म० ।
आ० सू० । आ० ।

अट्टएहं पयडीणं, उक्कोसठिईउ वट्टमाणो उ ।

जीवो न लहइ सामा-इयं चउएहं पि एगयरं ॥ १०५ ॥

सत्तएहं पयडीणं, अठिभतरमो उ कांडिकोडीणं ।

काऊण सागराणं, जइ लहइ चउएहमसयरं ॥ १०६ ॥

प्रथमगाथाव्याख्या-अष्टानाम् इति-संख्या, कासाम् ?—
ज्ञानावरणीयादिकर्मप्रकृतीनाम्, उत्कृष्टा चासौ स्थितिश्चो-
त्कृष्टस्थितिः तस्यां वर्त्तमानो भवन् जीवः—आत्मा न ल-
भते—न प्राप्नोति, किं तत् ?—सामाधिकं—पूर्वव्याख्या-
तम्, किं विशिष्टम् ?—चतुर्णामपि—सम्यक्त्वभूत—
देशविरतिसर्वविरतरूपाणाम् एकतरम्—अन्यतरम् इति
यावन्, अपिशब्दात्—मत्यादि च, न केवलं न लभते, पूर्वप्र-
तिपत्ताऽपि न भवति, यतोऽवाप्तसम्यक्त्वा हि न पुनस्तत्प-
१८६

रित्यागेऽपि ग्रन्थमुल्लङ्घ्य उत्कृष्टस्थितिः कर्मप्रकृतीः ब-
प्नोति, आयुष्कोत्कृष्टस्थितौ पुनर्वर्त्तमानः पूर्वप्रतिपन्न-
को भवति, अनुत्तरविमानोपपानकाले देवो, न तु प्रतिपद्य-
मानक इति । तुशब्दाद् जघन्यस्थितौ च वर्त्तमानः पूर्वप्रति-
पन्नत्वाच्च लभते, आयुष्कजघन्यस्थितौ च वर्त्तमानो न
पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानकः, जघन्यायुष्कस्य कु-
ल्लभवग्रहणाधारत्वात्, तस्य च घनस्पर्तिषु भावात्, तत्र
च पूर्वप्रतिपन्नप्रतिपद्यमानकाभावात्, प्रकृतीनां च उत्कृ-
ष्टतरभदभिज्ञा स्खलित्य स्थितिः—आदितस्तिस्सुणामन्तरा-
यस्य च त्रिशन्सागरोपमकोटीकोट्यः परास्थितिः, सप्त-
तिमोहनीयस्य, नामगोत्रयाविंशतिः, त्रयस्त्रिंशत्सागरो-
पमायुष्कस्य, इति, जघन्या तु द्वादशमुहूर्ता वेदनीय-
स्य, नामगोत्रयारष्टौ, शेषाणामन्तर्मुहूर्तं (तस्यार्थे आ० ८
सूत्राणि १४-१६-१७-१८-१९-२०-२१) इति गार्थाः । आह-
किमेता—युगपदेव उत्कृष्टां स्थितिमासादयन्ति उन एक-
स्यामुत्कृष्टस्थितिरूपायां सञ्जातायामन्या अपि नियमतां
भवन्ति, आहोस्विदन्यथा वा वैचिध्यमत्रति । उच्यते—अत्र
विधिरिति, मोहनीयस्य उत्कृष्टस्थितौ शेषाणामपि पराणा-
मुत्कृष्टेव, आयुष्कप्रकृतेस्तु उत्कृष्टा वा मध्यमा वा, न तु
जघन्येति । मोहनीयगर्हणानां तु शेषप्रकृतीनामन्यतमाया
उत्कृष्टस्थितेः सद्भावे मोहनीयस्य शेषाणां च उत्कृष्टा वा
मध्यमा वा, न तु जघन्येति प्रासङ्गिकम् । द्विती—
यगाथाव्याख्या--सप्तानामायुष्कगर्हणानां कर्मप्रकृतीनां या
पर्यन्तवर्तिनी स्थितिस्तामङ्गाकृत्य सागरोपमाणां कोटी-
कोटी, तस्याः कोटीकोट्या अभ्यन्तरत एव तुशब्दोऽवधा-
रणार्थः, कृत्वाऽऽत्मानामिति गम्यते यदि लभते—यदि प्रा-
प्नोति, चतुर्णां धृतसामाधिक्यदीनामन्यतरत्, नत एव
लभते नान्यथेति । पाठान्तरं वा कृत्वा सागरोपमाणां स्थि-
ति लभते चतुर्णामन्यतरत् इत्यक्षरगमनका । अवयवार्थोऽ-
भिधीयते—सप्तानां प्रकृतीनां यद्वा पर्यन्तवर्तिनी सागरोपम-
कोटीकोटी पर्यापमासङ्ख्येयभागहीना भवति, तद्वा घन-
रागद्वेषपरिणामोऽत्यन्तदुर्भेद्यदारुग्रन्थिवत् कर्मग्रन्थिर्भ-
वतीति । आह च--भाष्यकारः—“ गंठि त्ति सुवुष्मेषां, क-
क्खड्धणरुदगुदगंठि व्व । जीवस्स कम्मजाण्णमां, घणरा-
गदोसपरिणामो ॥ १ ॥ ” इत्यादि, तस्मिन् भिन्नं सम्य-
क्त्वादिलाभ उपजायते, नान्यथेति, तद्भेदश्च मनो—
विघातपरिभ्रमादिभिः दुस्साध्यो वर्त्तते । तथाहि—स
जीवः कर्मरूपमध्यगतः तं प्राप्य अतीव परिभ्राम्यति,
प्रभूतकर्मारोतिमैरन्यन्तकृत्वेन संज्ञानस्वेदत्वात्, संग्रामशि-
रसीव दुर्जयापाकृतानेकशत्रुनरनरम्भटवत् । अपरम्भाह-
कि तेन भिन्नं ? किं-या सम्यक्त्वादिनाऽवोमेन ? यथाऽ-
निर्दीर्घा कर्मस्थितिः सम्यक्त्वादिगुणरहितेनैव क्षपिता,
एवं कर्मशेषमपि गुणरहित एव क्षपयित्वा विवक्षितफल-
भाग् भवतु । अत्रोच्यते—स हि तस्यामवस्थायां वर्त्तमानोऽ-
नासादितगुणान्तरो न शेषक्षपणया विशिष्टफलप्रसाधना-
यालम्, चित्तविघातादिप्रचुरविघ्नत्वान् विशिष्टप्राप्तपूर्वक-
लप्राप्त्यासञ्चत्वात् प्रागभ्यस्तक्रियया तस्यावाप्तुमशक्य-
त्वाच्च । अनकसंघत्सरानुपालिता चाम्लादिपुरश्चरणक्रिया-
साधितगुणान्तरोत्तरसहायक्रियारहितविघ्नासाधकवत् तथा
आह-भाष्यकारः—“ पाएण पुट्ठेत्तथा, परिमउई साहणम्मि गु-

कनरिखा । होतं महाविजाय, किरिया पायं सविद्या य ॥१॥
तद् कर्मणिनी लवण, परिमर्द्धं मोक्षलनाहणे गरुड । इह
वंसगादिकिरिया, दुलभापायं सविद्या य ॥ २ ॥ ” अथवा-
यत एव ब्रह्मा कर्मस्थितिरनेन उन्मूलना, अत एवा-
पनीयमानदोषस्य सम्यक्त्वादिगुणलाभः संजायते, नि-
श्चयकर्मपरिणये मिद्वन्वत्, तत एव च मोक्ष इति, अतो
न शेषमपि कर्मगुणरहित एवापाकृत्य मोक्षं प्रसाधयतीति
स्थितम् । आय० १ अ० । (मद्गन्तशब्दव्याख्या ‘ मद्गन्त ’
शब्दे पञ्चममागे उक्ता ।) सामायिकशब्दार्थः पूर्व
व्याख्यातः ।

तस्य चमे पर्यायाः—

समया समत पम-तथ मति सुविहिय सुहं अणिदं च ।
अदुगुञ्जियम (गु)गरहिय-मणवज्जमिमे वि एगड्डा ॥१०३३॥
आय० १ अ० ।

(एषां स्वस्त्वस्थाने व्याख्या ।) (अनन्तशब्दव्याख्या ‘ अन ’
शब्दः प्रथमभागे ५४ पृष्ठ उक्ता ।) (सर्वशब्दार्थः ‘ सर्व ’
शब्दः स्मिन्नेव भागे गतः ।) (सावद्यपदार्थः
‘ सावज्ज ’ शब्दः स्मिन्नेव भागे वर्ण्यते ।)

अथ सर्वादिपदानां क्रियया सह संबन्धं कुर्वन्नाह—
सव्यो सावज्जा ति य, जोगो संबज्जए तयं मव्वं ।
सावज्जं जांगे ति य, पञ्चकलामि ति वज्जेमि ॥ ३५०० ॥
सर्वो—निरवशेषः सावद्ययोग इति संबध्यत तं सर्वं साव-
द्ययोगं प्रत्याख्यामीति क्रिया प्रत्याचक्षे वा वर्जयामीत्यर्थः ।
इह प्रत्याख्यामि प्रत्याचक्षे चेति क्रियाद्वयेऽपि सावद्यो-
गस्य प्रत्याख्यानं गम्यते, अतस्तद्व प्रत्याख्यानं व्याचि-
ख्यासुराह—

पइमहो पडिमेहे, अक्खणाणं खावणाऽभिहाणं वा ।

पडिमेहस्सक्खाणं, पञ्चक्खाणं निविति ति ॥३५०१॥

प्रतिशब्दोऽत्र प्रतिबंधं वर्तते, आख्यानं त्वाभिमुख्येन वा-
ऽऽदरेण वा व्यापना—प्रकथनं, वक्षिष्येऽभिधानं वा, प्र-
तिपद्यम्याख्यानं प्रत्याख्यान—निवृत्तिः इति । विसे० ।

(७६) सांप्रतं कण्ठनः स्वयमेव चालनां प्रतिपादयन्नाह—

को कारओ ? करतो, किं कम्मं ? जं तु कीरई तेण ।

किं कारयंकरणाणं य, अन्नमणजं च ? अकंत्वो ॥१०३४॥

इह ‘ करोमि भदन्त ! सामायिकम् ’ इत्यत्र क-
र्तृकर्मकरणव्यवस्था प्रकथ्या, यथा—करोमि राजन् ! घट-
मित्युक्ते कुलालः कर्ता घट एव कर्म दण्डादि करणमिति,
एवमत्र कः कारकः कुलालसंस्थानीयः ? इत्यत आह—
‘ करेनो ’ ति—तत् कुर्वन्नामैव, अथ किं कर्म घटादिसंस्था-
नीयम् ? इत्यत्राऽऽह—यत् क्रियते—निर्वर्त्यते तेन—क-
र्ता तच्च तद्गुणरूपं सामायिकमेव, तुशब्दः करणप्रश्न-
निर्वचनसंप्रदायः, यथा कर्म निर्दिष्टमेवं किं करणमित्यु-
द्देशादिचतुर्विधमिति निर्वचनम्, एवं व्यवस्थितं सत्याह-
‘ किं कारयंकरणाणं य ’ ति—किं कारककरणयोः ? चश-
ब्दात्—कर्मणश्च परस्परतः कुलालघटदण्डादीनामिदानी-
त्त्वम्, आहोऽश्वदन्यत्वमेवेति ? उभयथाऽपि दोषः, क-
थम् ? अन्यत्वं सामायिकत्वमपि तत्फलस्य मोक्षस्याभा-

वः, तद्व्याख्याद्, मिथ्यादृष्टेरिव, अन्वयस्य तु तस्योपपत्तिवि-
नाशाभ्यामात्मनोऽप्युत्पत्तिविनाशप्रसङ्ग इति, अनिष्टं चेत्तत्,
तस्यानादिमत्त्वाभ्युपगमादित्याक्षेपश्चालनेति गार्थाः ।

विजृम्भितं चात्र भाष्यकारेण—

“ अत्र ते समभावा-भावाओ तत्पञ्चायणाभावो ।

पावइ मिच्छुस्स व से, सम्मामिच्छाऽपिसेनो य ॥ १ ॥

अह व मईभिञ्जेण वि, धणेण सधणो ति होइ ववएसो ।

सधणो य धणाभागी, अहं तह सामाहयस्सामी ॥ २ ॥

तं ए जओ जीवगुणो, सामहयं तेण विफलता तस्स ।

अजत्तणओ जुत्ता, परसामहयस्स वाऽफलता ॥ ३ ॥

अहं भिजं तम्भावि-ऽपि नो तओ तस्मभावगहिओ ति ।

अण्णाणिणिय गिण्णं, अधो व समं पर्वेण ॥ ४ ॥

एगसे तन्नासे, नासो जीवस्स संभवे भवणं ।

कारगसंकरदोसो, तदेकयाकण्णया वावि ॥ ५ ॥ ”

इत्यादि, इत्थं चालनार्थाभावाधुना प्रत्यवस्थानं प्रतिपा-
दयन्नाह—

आया हु कारओ मे, सामाहय कम्म करणमाया य ।

परिणामे सह आया, सामाहयमेव उ पसिद्धि ॥१०३५॥

इहाऽन्वेष कारका मम, तस्य स्वानन्वयेण प्रवृत्तेः,
तथा—सामायिकं कर्म तद्गुणत्वात्, करणं चेद्देशादिलक्षणं
तन्क्रियत्वात्तन्मैव, तथाऽपि यद्योक्तदोषाणामसम्भव एव,
कुत इत्याह—यस्मात् परिणामं सत्यात्मा सामायिकं, परि-
णमनं—परिणामः कथञ्चित् पूर्वकृपापरित्यागेनोत्तरकृपाप-
त्तिरिति, उक्तं च—“ नार्थान्तरगमो यस्मात्, सर्वथैव न
चाऽगमः । परिणामः प्रमासिद्धे, इष्टश्च बलु परिहर्तैः ॥ १ ॥ ”

इत्यादि, तस्मिन् परिणामे सति । अयमत्र भावार्थः—परि-
णामं सति तस्य नित्यानित्याद्यनेकरूपत्वाद् प्रवृत्तगुणपर्याया-
णामपि भेदाभेदसिद्धेः, अन्यथा सकलसंबन्धहारोच्छेदप्रस-
ङ्गाद्, एकान्तपक्षेणान्यत्त्वानन्यत्वयोरनभ्युपगमाद्, इत्थं
चैकत्वानेकरूपत्वायाः कर्तृकर्मकरणव्यवस्थामिद्धेः, आ-
त्मा—जीवः सामायिकमेव तु प्रसिद्धिः । तथाहि—न तद-
कालेन अन्यत् । तद्गुणत्वाच्च स्वानन्य (न) द्गुणत्वादेव-
ति । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा गुणगुणितोरैकान्तभे-
द विप्रकृष्टगुणमात्रोपलब्धौ प्रतिनियतगुणाविषय एव संश-
यो न स्यात्, तदन्यभ्याऽपि तस्य भेदाविशेषात्, दृश्यते च
यदा कश्चिद्वरिततदुत्तरगुणशास्त्राविसरगन्धोदगन्तरतः कि-
मपि शुक्लं पश्यति तदा किमियं पताका किं वा बलाकेत्येवं
प्रतिनियतगुणाविषय इति, ‘ अपेक्षपक्षे तु संशयानुत्पत्तिरेव,
गुणग्रहणत एव तस्यापि शुद्धीतत्वादित्यलं विस्तरेणैति गा-
थार्थः ।

भाष्यकारदूषणानि त्वमूचि—

“ आयाहु कारओ मे, सामाहय कम्म करणमाया य ।

तम्हा आया सामा—इयं च परिणामाओ एहं ॥ १ ॥

जं णाणाइसहावं, सामाहयजांगमाइकरणं च ।

उभयं च स परिणामो, परिणामाणवया जं च ॥ ३ ॥

तेलाया सामहयं, करणं च चसहओ अभिखाइ ।

णणु भणियमणक्खने, तण्णासं जीवणासो ति ॥ ३ ॥

अहं तत्पञ्चयनासो, को वंसे होउ ? सव्वहा नत्थि ।

जं नो उपायवचन—पुनश्चमार्गनयज्जो ॥ ४ ॥
 स्वयं चिय पदसमयं, उपायइ यत्तए य णिक्कं च ।
 एवं चेव य सुहदु—कस्यवंधमोक्खाइसम्भायो ॥ ५ ॥
 एगं चेव य वत्थु, परिणामससेण कारयेत्तरयं ।
 पावइ तेणोदोसां, विवक्खया कारणं जं अ ॥ ६ ॥
 कुंभाऽपि सज्जमाणो, कत्ता कम्मं स एव करणी अ ।
 खाणाकारणमाधं, लहइ जहेगो विवक्खया ॥ ७ ॥
 जह वा नाणाणसो, नाणी नियञ्चायञ्चाणकालम्मि ।
 एगोऽपि तस्सभावा, सामाहयकारणो वेव ॥ ८ ॥

साम्प्रतं परिणामपक्षे सत्यकत्वानेकत्वपक्षयोरवि-
 रोधेन कर्तृकर्मकरणव्यवस्थामुपदर्शयन्नाह—

एगत्ते जह मुट्ठिं, करइ अत्थंतरे घडाईणि ।

द्व्यत्थंतरेभावे, गुणस्स किं केण संबद्धं ? ॥ १०३६ ॥

एकत्वं—कर्तृकर्मकरणाभेदे कर्तृकर्मकरणभावो दृष्टः, यथा—
 मुट्ठिं करोति; अत्र देवदत्तः कत्ता, तद्वत् एव कर्म, तस्यैव
 च प्रयत्नविशेषः करणमिति । तथाऽर्थान्तरे—कर्तृकर्मकरणानां
 भेदे दृष्ट एव तद्भावः । तथा चाऽऽह—घटादीनि यथा क-
 रोतीति वर्तते । तथापि कुलात् कर्ता, घटः कर्म, दण्डादि
 करणमिति । इह च सामाधिकं गुणो वर्तते, न च गुणिनः
 कथञ्चिदेष भिन्न इति । विपक्षे बाधामुपदर्शयति द्रव्यात्
 सकाशाद्, गुणिन इत्यर्थः, एकान्तनैघार्थान्तरभावे—भेदे
 सति, कस्य ?—गुणस्य, किं केन संबद्धमिति ? , न किञ्चित्
 केनचित् संबद्धं, ज्ञानादीनामपि गुणव्याप्तेषामपि चा-
 ऽऽत्माविगुणिव्य एकान्तभिन्नत्वात्, संबन्धनाभावात् स-
 र्वव्यवस्थानुपपत्तेरिति भावना । एवमेकान्तेनानर्थान्तरभा-
 वेऽपि दोषा अभ्यूह्या इति गाथार्थः । कण्ठतस्ता-
 वदुक्तं ज्ञाननाप्रत्यवस्थाने, अत एव चात्र पुनरुक्तदोषो-
 ऽपि नास्ति, अनुवादद्वारेण ज्ञाननाप्रत्यवस्थानप्रवृत्तिरि-
 त्यलं प्रसङ्गेन ।

(७७) अथौब—भवजीवितयोर्विचरणमाह—

आउस्सइन्वतया, सामञ्चं पाणधारणमिहोहो ।

भवजीवियं चउडा, नेरइयाईण जावत्था ॥ ३५१२ ॥

आयुषः—आयुर्मात्ररूपस्य कर्मणः संबन्धीनि यानि सन्ति
 जीवस्य सत्तावर्तीनि द्रव्याणि तान्यायुःसद्द्रव्याणि तद्भा-
 व आयुःसद्द्रव्यता तथा आयुःसद्द्रव्यतया संसारं परिभ्र-
 मतो जीवस्य यत् सामान्यं प्राणधारणं यद्वाञ्छित्य सि-
 द्धा एव मृता उच्यन्ते, न संसारिणः, तदिह संसारिणां
 जीवितसामान्यप्राणरूपमोघ औघजीवितमुच्यते इति ।
 भवान्तं प्राणिनोऽस्मिन्निति भवः—संसारस्तत्रावस्थिति-
 हेतुभूतं भवजीवितम्, तच्चतुर्थं । किं पुनस्तत् ? इत्याह—
 नारकादीनां या जन्मनः प्रथमसमयाच्चरमसमयं याव-
 दवस्थाऽर्वास्थितिरवस्थानां तद्वैतत्वात् सा भवजीवितमिति ।

तद्भवजीवितं भोगजीवितं चाह—

तम्भवजीवियमोरा—लियाण जं तम्भवोववच्चाणं ।

चक्कराईणं भो—गजीवियं सुरवरणं च ॥ ३५१३ ॥

पुनः पुनस्तत्रैव विवक्षिते भवे उत्पन्नास्तद्भवोत्पन्नास्तेषां
 तद्भवोत्पन्नानां यजीवितं तत् तद्भवजीवितमुच्यते । त-

त्वीदारिकशरीरिणां तिर्यग-मनुष्याणामिवावतन्मन्यम् । त-
 त्रैकेन्द्रियाणां पुनः पुनस्तत्रैकेन्द्रियमव उत्पद्यमानान्म-
 नस्तानि भवप्रदणाम्येतदुक्तद्वतोऽवसेयम् । इन्द्रियाणां
 तु संख्यातानि भवप्रदणानि । चञ्चिन्द्रियतिरञ्चां मनुष्याणां
 च सत्ताद्यै वा भवप्रदणानीनि मन्तव्यम् । जन्ममृतस्तु
 सर्वत्र हे भवप्रदणौ । वैक्रियशरीरिणां तु देवनारकाणाञ्चिदं
 न संभवत्येव, पुनः पुनस्तत्रैवोत्पत्त्यभावादिनि । चक्रधराऽऽ-
 दीनां तु भोगपुरुषाणां सुरवराणां च देवानां जीवितं—
 भोगजीवितमिति ।

शत्रुजीवितानि तु त्रीण्यह—

संजमजीवियमिसी—यं असंजमजीवियमविरयाणं ।

जसजीवियं जसोना—मञ्जो जिण्णाईण लोगम्मि ॥ ३५१४ ॥

पाठसिद्धा, नवरं ' इसीणं ' ति—श्रुतीणाम् यतीनामिति ।
 ' जसनामञ्जो ' ति—यशानामकर्मोदयादित्यर्थः ।

नान्येषां मध्यात् किं जीवितमिहाधिकृतम् ? इत्याह—

नरभवजीवियमहिगयं, विसेसञ्जो सेसयं जहाजोणं ।

जावजीवामि तयं, ता पच्चक्खामि सावज्जं ॥ ३५१५ ॥

भवजीवितरूपं नरभवजीवितं मनुष्यभवजीवितं विशेषतयाऽ
 प्राधिकृतम्, मनुष्याणामेव चारित्रसामाधिकारिकाधिकारात्,
 शणे नामादिजीवितं यथायागं यद् यत्र युज्यते तत् तत्र या-
 जनीयम् । ततश्च स एव मनुष्यः प्रतिजानीते—यावदेतन
 नरभवजीवितेन जीवामि तावत् तर्कं सावयथागं प्रत्याख्या-
 मीति ।

अथवा—यावच्छब्दस्यार्थमाह—

जावदयं परिमाणे, मजायाणऽवधारणे चेइ ।

जावजीवं जीवण—परिमाणं जत्तियम्मि ति ॥ ३५१६ ॥

जावजीवमिहारे—ए मरणमजायञ्जो न तं कालं ।

अवधारणे वि जाव—जीवणमेवेह न उ परञ्जो ॥ ३५१७ ॥

इह यावदयं शब्दस्त्रिवर्थेषु वर्तते ; तद्यथा—परिमाणे-
 मर्यादायाम्, अवधारणे चेति । तत्र परिमाणार्थे ताव-
 दाह—यावजीवमिति । किमुक्तं भवति ?—यावद् मे जीव-
 नपरिमाणमिह भवायुष्कस्य परिमाणं तावन्तं कालं प्रत्याख-
 यति । मर्यादार्थमाह—यावजीवमित्यादि । अत्र यावजीव-
 मिति । किमुक्तं भवति ?—आरणं मरणमर्यादाया अर्वाक् प्र-
 त्याख्येते, न पुनस्तत्कालं प्रत्याख्यानप्रदणकाल एव, किन्तु
 मरणसीमां यावत् प्रत्याख्यामीति । अवधारणेऽपि—याव-
 दिह भवजीवितं तावदेव प्रत्याख्येते, न तु परतः, देवाद्यवस्था-
 वामभिरतत्त्व प्रत्याख्यानभङ्गप्रसङ्गात् । ' परतो मुक्तत्वम् ' इति
 विधिरपि न कर्तव्यः, भोगाशंसादोषानुवर्त्तयति स्वयंभव
 द्रष्टव्यमिति ।

अत्राक्षेपपरिहारावाह—

जावजीवं पत्ते, जावजीवाएँ लिंगवच्चासो ।

भावप्पच्चयञ्जो वा, जा जावजीवया ताए ॥ ३५१८ ॥

ननुक्रान्त्यायेन यावजीवमिति निर्देशे प्राप्ते ' यावजीवया ' ' इ-
 ति निर्देशः किमर्थं भगवता सूत्रकृता विहितः ? ' इति शेषः ।
 अत्र परिहारमाह—' लिंगवच्चासो ' ति—लिंगव्यत्ययोऽत्र भ-

गवतोऽभिमतः, तेनेत्यं निर्देशः कृत इत्यर्थः । अथवा-याव-
जीवशब्दाद् भावप्रत्यय उत्पाद्यते, ततश्चेत्यं भावप्रत्यय उ-
त्पाद्यते या 'यावजीवता' इति निष्पद्यते, तथा यावजीवत-
या 'प्रत्याख्यामि' इति संबध्यत इति ।

नन्विदमपि 'यावजीवतया' इति प्राप्ते 'यावजीवया' इति
कथं भवति ? इत्याह—

जावजीवतया इति, जावजीवाएँ वसुलोवाओ ।

जावजीवो जीसे, जावजीवाहवा सा उ ॥ ३५१६ ॥

'यावजीवतया' इति निर्देश प्राप्ते यत् 'यावजीवया' इत्यु-
क्तम्, तत् तकारलक्षणवर्णलोपादिनि द्रष्टव्यम् । तृतीयं प-
रिहारमाह । अथवा-जीवनं जीवा यावजीवा यस्यां सा
यावजीवति बहुमीहिस्तया यावजीवया इत्येवं द्रष्टव्य-
मिति ।

अत्र विनेयपृच्छामुत्तरं चाऽऽह—

का पुन सा संबज्जइ, पच्चक्खाणकिरिया तथा सच्चं ।

जावजीवाएँ पच्चक्खामीति सावज्जं ॥ ३५२० ॥

का पुनः पूर्वोक्तबहुमीहावन्यपदार्थे संबध्यते ? इत्याह—
प्रत्याख्यानक्रियति । तथा यावजीवया प्रत्याख्यानक्रियया
सर्वं सावद्योगमहं 'प्रत्याख्यामि' इति संबन्ध इति ।

परिहारान्तरमाह—

जीवणमहवा जीवा, जावजीवा पुग व सा नेया ।

तीए पाययवयसे, जावजीवाइतइएयं ॥ ३५२१ ॥

अथवा-जीवनं जीवति स्त्रीलिङ्गाभिधायक एवायं शब्दः
साध्यते, न तु जीव इति पुल्लिङ्गाभिधायकः । ततश्च यथा
पुग-पूर्वं तथाऽऽप्यर्थव्यवृत्तिना यावच्छब्देन सह समासे
सा यावजीवा ज्ञेया; तद्यथा-यावत्परिमाणा जीवा यावजी-
वा, एवं मर्यादाऽवधारणयोरपि समासः कार्यः, तथा याव-
जीवया प्रत्याख्यामि; प्राकृतवचनं च पर्यन्त एकारनिर्देशन
तृतीयमवसेयति । विशेः ।

तदेवं मनःप्रभृति त्रिविधं करणं व्याख्याय प्रस्तुतयो-
जनामाह—

तेण तिविहेण मनमा, वाया काएण किं तयं तिविहं ।

पुच्चाहिगयं जोगं, न करमिच्चाइ सावज्जं ॥ ३५२६ ॥

तेन यथोक्तस्वरूपेण त्रिविधेन करणेन—मनसा वाचा
कायेन; मनो-वाक्-कायलक्षणेनेत्यर्थः । किम् ? अत आह-
तकं पूर्वाभिहितं त्रिविधं सावद्यं योगं न करोमीत्यादि
संबध्यते—'न करोमि, न कारवमि, करंतं पि अणंणं स-
मणुजाणामि' इति संबध्यत इत्यर्थः ।

अथवा, अन्यथा संबन्धयन्माह—

पुच्चं व जमुहिहं तिविहं तिविहेण तत्थ करणस्स ।

तिविहत्तयं विवरीयं, मणेण वायाए काएणं ॥ ३५३० ॥

तिविहमियाणि जोगं, पच्चक्खेयमणुभामए सुत्तं ।

किं पुणरुक्कमिऊणं, जोगं करणस्स निहेसो ॥ ३५३१ ॥

तो न जहुहेसं चिय, निहेसो भणए निमामेहि ।

जोगस्स करणंतो-वदरिसणत्थं विवजासो ॥ ३५३२ ॥

देसियमेवं जोगो, करणवसो निययमप्पहाणो ति ।

तच्चावे भावाओ, तदभावे वप्पभावाओ ॥ ३५३३ ॥

अथवा--पूर्वं सूत्रे यदुद्दिष्टं 'त्रिविधं त्रिविधेन' इति,
तत्र करणस्य त्रिविधत्वम्--' मणेण, वायाए, काए-
णं' इति सूत्रगतनैवावयवेन विवृतं व्याख्यातमिति । इदा-
नीं तु त्रिविधं प्रत्याख्येयं योगं सूत्रमनुभावं--विवृणोति-
' न करोमि, न कारवमि' इत्यादिनैव सूत्रावयवेन ।
अत्राह परः--ननु यद्येवम्, तर्हि किं पुनः कारण-
म्, येन योगमुत्क्रय्यातिलक्ष्य करणस्य प्रथमं निर्देशः
कृतः ? । उद्देशकालं हि प्रथमं 'त्रिविधम्' इत्युद्देशाद् यो-
ग एव प्रथममुद्दिष्टः, तदनन्तरं 'त्रिविधेन' इत्यभिधा-
नात् पश्चात् करणस्योद्देशः कृतः । एवं च सति 'यथो-
द्देशं निर्देशः' इति न्यायादिह निर्देशोऽपि प्रथमं योगस्य,
पश्चात् करणस्य प्राप्नोति, तद्यथा--' न करोमि, न कार-
वमि, करंतं पि अणंणं णं समणुजाणामि मणेण वाया-
ए काएणं' इति । न चैवं निर्दिष्टम्, व्यत्ययाभिधानादिति ।
' तो ' ति-ततो न यथोद्देशमेव निर्देशोऽत्र संजातः, तत्
किमत्र कारणाति वाच्यम् ? । गुरुगाह-निशमय-आकर्ण्य-
भयंतोऽत्र कारणम्-करणानिलक्षणस्य योगस्य करणतन्त्रा-
पदर्शनार्थं मनो-वाक्-कायलक्षणकरणायक्तोपदर्शनार्थमेव
व्यत्यासः कृत इति । एतदेव भावयति--देशितमुपदिष्टमेव
व्यत्यासकरणेन भगवता सूत्रकृता--योगं करणकरण-
त्रिविधपात्रलक्षणा योगः स मनःप्रभृतिकरणयशस्तदायक्त
इति नियतम्-निश्चितं स्वयमप्रधानः, तद्भावे-करणभाव एव
भावात्, तदभावेऽपि च-करणभावेऽवश्यमभावाति ।

किमिति योगः करणभाव एव भवति, तदभावे तु न भव-
ति ? इत्याह—

तस्म तदाधाराओ, तकारणओ य तप्परिणईओ ।

परिणंतुरणत्थंतर-भावाओ करणमेव तओ ॥ ३५३४ ॥

तस्य--योगस्य तदाधारत्वात्--करणधारत्वात्, तथा-
तद्--मनःप्रभृति करणमेव कारणं यस्य स तत्कारणस्त-
द्भावस्तत्त्वं तस्मात्, कारणत्वात् तस्य योगस्य, तथा-त-
त्परिणतित्वात्-करणपरिणतिरूपत्वात्-तस्य, तथा, परिण-
न्तुः करणस्याऽनर्थास्तरत्वादन्यत्वात् तस्य, यतः करण-
मेव तकोऽसौ योगः, ततस्तदात्मकत्वात् तद्भाव एव
भवति, तदभावे तु न भवति । आह--यद्येवम्, उद्देशो-
ऽप्येवं कस्माद् न कृतः ? । उच्यते--योगस्यापि प्रत्या-
ख्येयत्वेन प्राधान्यव्यापनार्थमिति । तदेवं योगस्य करणा-
त्मकत्वं दर्शितम् ।

अथ करणयोगयोः पुनः समुदितयोर्जीवात्मकत्वं दर्श-
यन्माह—

एत्तो चिय जीवस्स वि, तम्मयया करण-जोगपरिणामा ।

गम्मइ नयंतराओ, कयाइ समए जआऽभिहिंयं ॥ ३५३५ ॥

यत एव परिणन्तुः परिणामोऽनर्थास्तरमुक्तम्, अत एव
जीवत्यापि तन्मयता-स्वपरिणामरूपकरणयोगात्मता ग-

इयते । कुत इत्याह—‘करणयोगपरिणामे’ सि करणे च योगश्च करण-योगौ नौ परिणामः—स्वभावौ यस्यासौ करणयोगपरिणामस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मात् करणयोगपरिणामस्यास्तीत्यर्थः । स हि करण-योगपरिणामेन परिणमति । परिणामश्च परितन्तुरनयोस्तरम् । अतः करणयोगात्मता जीवस्य गम्यते, कदाचित् कथञ्चिद् नष्टान्तराद् निश्चयलक्षणे भयान्तरमाश्रित्यति ; यतः समये सिद्धान्तोऽभिहितम् ।

किम् ? इत्याह—

आया चेव अहिंसा, आया हिंस सि निच्छन्तो एव ।

जो होइ अप्पमतो, अहिंसओ हिंसओ इयो ॥३५३६॥

इह आत्मा मनःप्रभृतिना करणेन हनन्-घातना-ऽनुमतिलक्षणां हिंसां तन्निवृत्तिरूपमहिंसां च करोतीति व्यवहारः । अस्यां च गाथायां निश्चयनयमनेन आत्मैव हननादिलक्षणा हिंसा, स एव च तन्निवृत्तिरूपाऽहिंसेत्युक्तम् । नदनेनात्मनः करणस्य योगलक्षणस्य कर्मणश्चैकत्वमुक्तं भवतीति ।

अत्र प्रत्ययमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

आहेगत्ते कत्ता, कम्मं करणं ति को विभागोऽयं ।

आमह पजायंतर-विसेसणाओ न दोसो ति ॥३५३७॥

आह परः—नन्वेवं त्रितयस्याप्येकत्वं कता, कर्म, करणं चेति को विभागः ?—को भद्रः ? । भगवतेऽत्रोत्तरम्—पर्यायान्तरण विशेषणं पर्यायान्तरविशेषणं तस्माद्वेपिः । इदमुक्तं भवति—एक एव कर्ताऽऽत्मा व्यातिरिक्तः कथाञ्चिद् भिन्नैः कर्म-करणविपर्यायान्तरैर्विशिष्यत इति नोक्तदोष इति ।

पूर्वे भावितमपीदं पुनरपि स्मारयन्नाह—

एकं पि सच्चकारग-परिणामाणञ्चभावयामेह ।

नाया नाणाणओ, जह विसेयाइपरिणामं ॥ ३५३८ ॥

एकमपि घटादिकं वस्तु सर्वकारकपरिणामलक्षणमन्या-न्याभावताम्-अन्यान्यरूपनर्माति, यथा ज्ञाना जीवा ज्ञानान-न्यः सन् विज्ञेयादिपरिणाममति । स एव हि स्वज्ञान उप-युज्यमानः कर्ता, करणभूतज्ञानानन्यत्वात् स एव च कर-णं, स्वयं संवेद्यमानस्तु स एव विज्ञेय इति साविस्तेरण प्रागुक्तमिति ।

ननु ‘सर्वं सावद्यं योगं प्रत्याख्यामि’ इत्युक्तम्, कः पुन-रसौ सावद्यो योगः ? इत्याह—

स य सावज्जा योगो, हिंसाईओ तयं सयं सव्वं ।

न करेमि न करेमि य, न याणुज्जाणे करंतं पि ॥३५३९॥

स-च सावद्यो योगो हिंसा-ऽक्षुतस्तेयादिको मस्तव्यः तर्कं सर्वमपि स्वयं न करोमि, न कारयाम्यप्यैः, एवं जानुजानामि कुर्वन्तमपीति । विशेषेण आ० म० आ० खू० । सामाधिकसूत्रसङ्ग्रहः, तत्र ‘करेमि भते । सामाहयं’ ति प्रथममिहो गहिआओ, ‘सर्वं सावज्जं जोगं पञ्च-कखाम’ ति तिण्णि गुनीओ गहियाओ, एतथ समिहोओ पवसणे निग्गंह य गुनीओ ति, एयाओ अट्ट पवयमायाओ आहि सामाहयं जोइसयपुग्ग्याहि मायाणि, माउगाओ ति मूलं भणियं ति होइ ” । इहैव प्रायः सूत्रम्परीतिनिर्गुणवृत्त-
१६०

ताया उक्तत्वात् मध्यग्रहणे च तुलादण्डन्यायेनाऽऽद्यन्त-योरप्याक्षेपादिमाह—‘सुत्तप्फासियणिज्जु-सि’ यित्थरन्धो गओ एवे’ ति-सूत्रम्परीतिनिर्गुणवृत्तगतार्थो गतः, एवम्-उक्तेन प्रकारेणेति गाथायैः ।

साम्प्रतं सूत्र एवातीतादिकालग्रहणं त्रिविधमुक्तमिति दर्शयन्नाह—

सामाहयं करेमी, पञ्चकखामी पडिकमामि सि ।

पञ्चुप्पसमणागव-अईअकालाणं गहणं तु ॥१०४६॥

सामाधिकं करामि, तथा प्रत्याख्यामि सावद्य योगमिति तथा प्रतिक्रमामीति प्राक्कृतस्य, इदं हि यथासङ्ख्यमव प्र-त्युपपन्नमागतानीतकालानां ग्रहणमिति, उक्तं च—‘अहंयं शि-रह पञ्चुप्पसं संघेइ, अणागयं पञ्चकखामि’ ति गाथायैः ॥१०४६॥ साम्प्रतं तस्य भदन्त ! प्रतिक्रमामीत्येतद् व्याख्या-यते-तत्र ‘तस्य’ त्यधिकृतो योगः संवेद्यते, ननु च प्रतिक्र-मामीत्यस्याः क्रियायाः सोऽधिकृतो योगः कर्मः कर्मणि च द्वितीया विभाक्कृतस्तमित्यभिधेयं तस्यैवभिधीयन्तं किमर्थमिति ? आह—प्रयोजनार्थं पट्टी विवक्षातः प्रयुक्ता सम्बन्धलक्षणा; अवयवलक्षणा वा, योऽसौ योगस्तत्काल-विषयस्तस्यातीतं सावद्यमंशमवयवं प्रतिक्रमामि न शेषं वर्तमानमनागतं वा । केचित् पुनरविभागज्ञाः अविशिष्ट-मेव सामान्यं योगं सम्बन्धयन्ति, तत्र युज्यते, अविशिष्टस्य त्रिकालविषयस्य प्रतिक्रमणप्रयोजनभावात् । ग्रन्थगुरुत्वा-पक्षे च अविशिष्टमपि संबध्य पुनर्विशेषऽवस्थापनीयस्त-च्छब्द इति ग्रन्थगुरुता । यदतत् प्रतिक्रमणमेतत् प्राय-श्चित्तमध्य पठितमतः प्रायश्चित्तमासेवितेऽतीतावययमिति गतत्वादीतप्रतिक्रमणमिति न चक्रव्यम्, इह पुनरुक्तत्व-प्रसङ्गात्, यस्मादस्य प्रतिक्रमामीतशब्दस्य कर्मणा भवि-तव्यमवश्यं, तच्च भूतं सावद्ययोगं मुक्त्वा नान्यत् कर्म भ-वितुमर्हति, यस्मात्तस्यैववयवलक्षणया पट्टया सम्बन्धः ।

आह—यद्यपि पुनरुक्तादिभयादाभिधीयते तत इदमपरमाश-ङ्कापमिति दर्शयति—

तिविहेणं ति न जुत्तं, पडिपयविहिणा समाहिअं जण ।

अत्थविगप्पणाए, गुणभावणय ति को दोसो ? ॥१०४७॥

‘त्रिविधं त्रिविधेन’ त्यत्र त्रिविधेनेत्युक्तमिति, अत आह—प्रतिपदविधिना समाहितं येन, यस्मात् प्रति-पदमभिहितमेव, मनसा वाचा कायेने ति । अत्राच्यते, अर्थविकल्पनया—गुणभावनेर्याति वा को दोषः ? एतदुक्तं भवति—अर्थविकल्पसङ्ग्रहार्थं न पुनरुक्तम् । अथवा—गुणभावना पुनः पुनरभिधानाङ्गवतीति न दोषः । अथवा—मनसा वाचा कायेनेत्यभिहितं प्रतिपदं न करोमि, न कार-यामि, जानुजानामीति । ‘यथासङ्ख्यमनुदेश’ समानाना’ मिति यथासङ्ख्यकमनिष्ठं मा प्रापदिति त्रिविधेनेककमु-च्यते, त्रिविधमित्यत्राप्ययमेव प्रायः परिहार इति गाथायैः ॥१०४७॥ इत्यलं प्रसङ्गः । प्रकृतं प्रस्तुतः—‘तस्य भदन्त ! प्रतिक्रमामी’ त्यत्र भदन्तः पृथग्द् अतिवार्गनिवृत्तिर्क्रिया-भिमुखश्च तन्निशुद्धार्थमामन्वयत इति । अत्राऽऽह—ननु पूर्वमुक्तं एव भदन्तः स एवानुवर्तित्यते, एवमर्थं चादी

प्रयुक्त इत्यतः किं पुनरनेनेति ? , अत्रोच्यते-अनुवर्तनाधीमेव
अयं पुनरनुस्मरणया प्रयुक्तः , यतः परिभाषा-अनुवर्तने
च नाम विधयो , न आनुवर्तनादेव भवन्ति , किं , तर्हि ? ,
यन्नाह्वयन्ति , स चायं यत्नः-पुनरुच्चारणमिति । अथवा-
सामायिकक्रियाप्रत्ययवचनोऽयं भदन्तशब्दः , अनेन चै-
तत् प्रापितं भवति-सर्वाक्रियावसाने गुणः प्रत्ययणं कार्य-
मिति , उक्तं च भाष्यकारेण—, सामाहयपञ्चपण-वयणो-
वाऽयं भदन्तसहोति । सर्वकारियावसाने , भणियं पञ्चपण-
णमणेण ॥ १ ॥ इति कृतं प्रसङ्गन । प्रतिक्रमामीत्यत्र प्रति-
क्रमणं-मिध्यादुष्कृतमभिधीयते । तच्च द्विधा-द्रव्यतो भा-
वनम् , तथा चाह नियुक्तिकारः-

द्ववम्नि निरहगार्ह, कुलालमिच्छति तन्धुदाहरणं ।

भावम्नि तदुवउत्तो, मिआवई तन्धुदाहरणं ॥ १०४८ ॥

द्रव्य इति द्वारपरामर्शः , द्रव्यप्रतिक्रमणं तदभेदोपचारात्
तद्वेदोच्यते । अत एवाह-निहयादि, आदिशब्दाद्-अनुप-
युक्तादिपरिग्रहः , कुलालमिध्यादुष्कृतं तत्रोदाहरणं , तच्चदम्-
" एगस्म कुभकारस्म कुडीए साहुणो डिया , तन्धुगो च-
ल्लामो तस्म कुभगारस्म कोलालाणि अंगुलिधण्डरण पा-
हाणएहिं विधइ , कुभगारण पांडजगिउं दिट्ठा , भणिल्लो य-
कीस मे कोलालाणि कारोसि ? , खुड्डामो भणइ-मिच्छा मि-
दुक्कडे ति एवं सो पुणोऽपि विधिऊण मिच्छा मि दुक्कडे ति,
पच्छा कुभगारेण तस्म खुड्डगस्म कलामोडामो दिट्ठा ,
सो भणइ-दुक्खाविआऽहं , कुभगारे भणइ-मिच्छा मि दु-
क्कडे , एवं सो पुणो पुणो कलामोडयं दाऊण मिच्छा दु-
क्कडे ति करेइ । पच्छा चेल्लो भणइ-अहो सुदरं मिच्छा
मि दुक्कडे ति , कुभगारे भणइ-तुज्झ वि परिसं चव मिच्छा
दुक्कडे ति , पच्छा डिआ विधियव्वस्म । ' जं दुक्कडे ति
मिच्छा , तं चव लिसवई , पुणो पावं । पच्छव्वमुमावई ,
मायाणिर्याडप्पसंगो य ॥ १ ॥ एवं दव्वपडिक्कमणं ॥
भावप्रतिक्रमणं प्रतिपादयति-भाव इति द्वारपरामर्श
एव , ' तदुपयुक्त एव ' तस्मिन्-अधिकृतं कृम्यापारं
उपयुक्तस्तदुपयुक्तं यत् कर्ताति , सृगापतिः तत्रोदाहरणं
तच्चदम्-भगवं बद्धमाणसामी कांसवीए समोसारिआं ,
तत्थ चंदसूरा भगवंतं वंदगा सविमाणा ओइएणा , तत्थ
मियावई अज्जा उदयणमाया दिवसां ति काउं चिरं डिया ,
सेसाओ साहुणीओ तिन्धयरं वंदिऊण सानिलयं गया-
ओ । चंदसूरा वि तिन्धयरं वंदिऊण पडिगया , सिग्गमेव
विद्यालीभूयं , मियावई संभंता गया अज्जचंदणासगासं ।
ताओ य ताव पांडकेताओ , मियावई आलोएउं पवत्ता ,
अज्जचंदणाए भणइ-कीस अज्ज ! चिरं डियामि ? , न
जुनं नाम तुमं उत्तमकुलप्पसूयाए एगागिणीए चिरं अच्चि-
उं ति । सा सवभावण मिच्छा मि दुक्कडे ति भणमाणी , अ-
ज्जचंदणाए पाएसु पडिया , अज्जचंदणा य ताए वेलाए
संथारं गया , ताहं निहा आगया , पसुत्ता । मियावईए वि
तिव्वसंवेगमावण्णाए पायपडियाए चव केवलणाणं समु-
ण्णणं । सण्णो य तेणंतेणमुखागआं । अज्जचंदणाए य संथा-
रगाओ हत्थो ओलंविआं , मियावईए मा आज्जिहिति ति
सो हत्थो संथारणं अडाविआं । सा विबुद्धा भणइ-कि-

मेयं ति ? अज्ज वि तुमं अच्छसि ति मिच्छा मि दुक्कडे , नि-
हण्णमाएणं य उट्ठाविआसि । मियावई भणइ-एस सण्णो
मा मे आहिइ ति अतो हत्थो अडाविआं । सा भणइ-क-
हिं ? सो , सा दाएइ , अज्जचंदणा अपेच्छमाणी भणइ-
अज्ज ! किं ते अहसआं ? , सा भणइ-आमं , तो किं छा-
उमत्थिआ केवलिआ ति ? , भणइ-केवलिआ , पच्छा अ-
ज्जचंदणा पाएसु पडिऊण भणइ-मिच्छा मि दुक्कडे ति ।
केवली आसाइआ ति , इयं भावपडिक्कमणं । एत्थ गाहा-
' जइ य पडिक्कमियव्वं , अवस्स काऊण पावयं कम्मं । तं चेव
न कायव्वं , ता हाइ एव पडिक्कंता ॥ १ ॥ ' ति गाथार्थः ॥ १०४८ ॥
इह च प्रतिक्रमामीति भूतात्-सावद्ययोगाश्रितेऽहमि-
त्युक्तं भवति , तस्माच्च निवृत्तिर्यत्तदनुमंतविरमस्त्विति ,
तथा निन्दामीति-गर्हामि , अत्र निन्दामीति जुगुप्सेत्यर्थः
गर्हामीति च तदेवोक्तं भवति , एवं तर्हि का भेद एकार्थ-
त्वं ? , उच्यते-सामान्यार्थभेदोऽपीष्टविशेषार्थो गर्हाशब्दः ,
यथा-सामान्ये गमनार्थे गच्छतीति गौः , सर्पतीति सर्पः ।
तथाऽपि गमनविशेषोऽवगम्यते , शब्दार्थादेव , एवमिहापि
निन्दागर्हयोरिति । तं चार्थविशेषं दशयति-

मचरित्तपच्छयावो, निदा तीए चउकनिकखेवो ।

दव्वे चित्तयरसुआ, भावेसु बहू उदाहरणा ॥ १०४९ ॥

मचरित्तस्य सत्त्वस्य पञ्चात्तापो निन्दाः स्वप्रत्यक्षं
जुगुप्सेत्यर्थः , उक्तं च-" आत्मसात्तिकी निन्दा " ,
' तीए चउकनिकखेवो ' ति-तस्यां तस्या वा नामादिभेद-
तुकां निक्षेप इति , तत्र नामस्थापने अनादृत्याऽऽह-" द-
व्वे चित्तकरसुया , भावेसु बहू उदाहरणा ' ति-द्रव्यनिन्दा-
यां चित्तकरसुनादाहरणं , सा जहा रण्णा परिणीया अप्पा-
णं णिदियाइय ति । भावनिन्दायां सुबहून्पदाहरणानि याग-
संग्रहपु वच्यन्ते , लक्षणं पुनरिदम्-" हा ! दुददु कयं हा !
दु-ददु कारियं दुददु अणुमयं इ ति । अतो अतो डज्झइ ,
पच्छातावण वेधेता ॥ १ ॥ " ति गाथार्थः ।

गरहा वि तहा जाई, अमेव नवरं परप्पगामणया ।

दव्वम्नि मरुअनायं, भावेसु बहू उदाहरणा ॥ १०५० ॥

गर्हाऽपि तथाजातीयैवेति-निन्दाजातीयैव , नवरंम-
तावान् विशेषः-परप्रकाशनया गर्हा भवति , या गुणः
प्रत्यक्षं जुगुप्सा सा गर्हेति , " परस्मात्तकी गर्हे " ति
वचनाद् , असावपि चतुर्विधैव , तत्र नामस्थापने अनाद-
ृत्यैवाह-" दव्वाम्नि मरुअनायं भावेसु बहू उदाहरणा ' ति-
तत्र द्रव्यगर्हायां मरुकोदाहरणं , तच्चदम्-आणंदपुरं मरु-
ओ एहुसाए समं संवासं काऊण उवज्झायस्स कहइ , ज-
हा सुविणए गहुसाए समं संवासं गआं मि ति । भावगर्हा-
ए साधू उदाहरणं-" गंतू ग गुरुसगासो , काऊण य अज्जलि
विणयमूलं । जह अप्पणो तह परं , जाणावण एस गरहा
उ ॥ १ ॥ " ति गाथार्थः ॥ १०४९ ॥ तत्र निन्दामि गर्हामी-
त्यत्र गर्हा जुगुप्सोच्यते , तत्र किं जुगुप्से ? , ' आत्मानम् '
अतीतसावद्योगकारिणमनुष्यम् । अथवा-अत्राणम्-अ-
तीतसावद्योगाग्राणविरहितं जुगुप्से , सामायिकनाधुना प्रा-
णमिति । अथवा--' अत ' सातत्पगमने , अतनमतीति-साव-
द्योगं सततभवनप्रवृत्तं निवर्तयामीति ; द्युष्ट्यामीति-

विविधाथो विशेषाथो वा विशब्दः, उक्तृशब्दो भूशार्थः, स्-
जामि; त्यजामीत्यर्थः, विविधं विशेषणं वा भूशं त्यजामि-
व्युत्सृजामि, अनीतसाधनयोगं व्युत्सृजामीति वा, अश-
शब्दाऽप्यशब्दस्यार्थः विशेषणार्थः सृजामीत्यर्थः, नन्वयं सा-
धनयोगपरित्यागात् करोमि भवन्त ! सामाधिक्यमिति साध-
नयोगनिवृत्तिरुच्यते, तस्य व्युत्सृजामि शब्दप्रयोगे वैपरी-
त्यमापद्यते, तत्र यस्मात् मांसादिविरमणक्रियानन्तरं व्युत्सृ-
जामीति प्रयुक्ते तद्विपक्षत्यागो मांसभक्षणनिवृत्तिर्गर्भीयते,
एवं सामाधिक्यानन्तरमापि प्रयुक्ते व्युत्सृजामिशब्दे तद्विपक्ष-
त्यागोऽवगम्यते, स च तद्विपक्षः सुगम एवेत्यत्र बहु वक्तु-
म्यं तन्मो नोच्यते, ग्रन्थविस्तरभयाद्, गमनिकामात्रप्रधा-
नत्वात् प्रारम्भस्य ।

साम्प्रतं व्युत्सर्गप्रतिपादनायाऽऽह ग्रन्थकारः—

द्वव्विउत्सर्गो खलु, पमन्नचंदो हवे उदाहरणं ।

पडिआगयमंवेगो, भावमि वि होइ सो चव ॥१०५१॥

इह द्वव्व्युत्सर्गः—गणोपधिशरीराक्षपानादिव्युत्सर्गः अथ-
वा—द्रव्यव्युत्सर्गः आर्तध्यानादिध्यायिनः कार्यान्तर्ग इति अत
एवाऽऽह—द्रव्यव्युत्सर्गं खलु प्रसन्नचन्द्रो भयच्युदाहरणम्, भा-
वव्युत्सर्गस्त्वज्ञानादिपरित्यागः । अथवा—धर्मशुद्ध्यायिनः
कार्यान्तर्ग एव, तथा चाऽऽह—प्रत्यागतसंवेगो भावोऽपि भाव-
व्युत्सर्गोऽपि भवति स एव—प्रसन्नचन्द्र उदाहरणमिति गाथा-
कार्थः ॥१०५१॥ भावार्थः कथानकादवसेयः । तच्चेदम्—“स्त्रिप-
ट्टिप गयरे पमन्नचंदो राया, तथ भगवं महावीरां समोसदो,
तन्नो राया धम्मं सांऊण संजायसंवेगो पव्वइआ, गीय-
त्थो जाओ । अणया जिणकप्पं पडिबज्जिउकामो सत्तभा-
यणाए अण्णाणं भायइ । तेणं कालेणं रायगिहे गयरे मसाणे
पडिमं पडिआओ, भगवं च महावीरां तत्थेव समोसदो,
लोगांऽवि वंदगो गीइ । दुये य वाणियगा स्त्रिपट्टियाओ
तत्थेव आयाया, पसन्नचंदं पासिऊण एणं भणियं—एस
अम्हाणं सामी रायलकिंणु परिणइय तवसिरे पडिबज्जो ।
अहो ते धजया, चित्तिणं भणियं—कुआं एयस्स धणया ?
आ अस्सजायवलं पुत्तं रजे ठविऊण पव्वइओ, सो तवस्सी
दाइगहि परिभज्जइ, गयरे च उत्तिमक्कयं पव्वणं ताव,
पयमणेण बहुओ लोगां दुक्खं ठविओ ति अददुव्वो एसो ।
तस्स तं सांऊण कांवां जाओ, चित्तिं चऽण्णं—को मम पु-
त्तस्स अवकरंइ ति ? नूणममुणो, ता किं तेण ? एवावत्थ-
गओ णं वावापमि, माणससंगामेण रोइआणं पव्वओ, हत्थि-
णा हत्थि चिवाएइ ति, विभासा । एत्थंतरं सेणिओ भगवं वं-
दओ गीइ, तेण वि दिट्ठा वंदिओ य अणेण हीसि पि ण य निज्जा-
इतओ । सेणिएण चित्तिं—सुक्कआणोवगओ एस भगवं, ता
परिसम्मि आणं कालगयस्स का गई भवइ ति भगवंतं पु-
किंणस्सं, तन्नो गओ वंदिऊण पुकिंणोऽण्णं भगवं—जम्मि
आणं ठिओ मए वंदिओ पसन्नचंदो तम्मि मयस्स कहि उ-
ववाओ भवइ ? भगवया भणियं—अहं सत्तमाए पुट्ठीए ।
तन्नो सेणिएण चित्तिं हा ! किमवं ति ? पुणो पुकिंणस्सं ।
एत्थंतरंमि अ पसन्नचंदस्स माणसे संगामे पहाणनायगेण
सहावडियस्स असिससिचक्कपणिप्पमुहाइ कयं गथाइ
पहरणाइ, तन्नोऽण्णं सिरत्तालेणं वावापमि ति

परामुसियमुत्तिमंगं, जाइ लोयं कयंति, तन्नो संवेगमाव-
रणो महया विसुज्जमाणपरिणामेण अत्ताणं निदिउं पयत्तां,
समाहियं चऽण्णं पुणरवि सुक्कं भाणं । एत्थंतरंमि सेणि-
एण वि पुणोऽवि भगवं पुक्किआं—भगवं ! जारिसे आणं
सेणइ पसन्नचंदो वट्ठइ तारिसे मयस्स कहि उववाओ ?,
भगवया भणियं—अणुत्तरसुरेसुं ति, तन्नो सेणिएण भणियं
पुवं किमक्कहा पक्कियं उआहु मया अक्कहा अवगच्छियं-
ति ? भगवया भणियं—न अक्कहा पक्कियं, सेणिएण भणि-
यं—किं वा कहं व ति ? तन्नो भगवया सव्वो बुत्तंनो साहि-
ओ । एत्थंतरंमि य पसन्नचंदसमीयं दिव्वो देवदुद्धिस-
णाहो महत्तो कलयलो उआइआ, तन्नो सेणिएण भणियं
भगवं ! किमंयं ति ? भगवया भणियं—तस्सेव विसुज्जमाण-
परिणामस्स केवलणाणं समुप्पणं, तन्नो स देवा महिमं करे-
ति । एस एव वव्वोवउत्सर्ग—भावविउत्सर्गोसु उदाहरणं ।”

साम्प्रतं समाप्तो यथाभूतोऽस्य कर्ता भवति सामाधिक्य
तथाभूतं संक्षेपतोऽभिधत्सुराह—

सावज्जोगविरओ, तिविहं तिविहेण वोमिरिअ पावं ।

सामाहममाईए, एसोऽणुगमो परिसमत्तो ॥ १०५२ ॥

सावद्योगविरतः, कथमित्याह—त्रिविधं त्रिविधेन व्यु-
त्सृज्य पापं न तु सांपन्न एवेत्यर्थः, पाठान्तरं वा साव-
द्योगविरतः सन् त्रिविधं त्रिविधेन व्युत्सृजति पापमंथं,
सामाधिक्यादौ—सामाधिकारम्भममंथं एषोऽनुगमः परिस-
मातः । अथवा—सामाधिक्यादौ सूत्र इति, आदिशब्दात्—सर्व-
मित्याद्यवयवपरिमह इति गाथार्थः ॥ १०५२ ॥ उक्तोऽनुगमः ।
मम्प्रति नयाः, ते च नैगमसङ्गद्वयवहारश्चतुस्तुशब्दसम-
भिकृतेष्वभूतभेदभिन्नाः स्वरूपास्तः सप्त भवन्ति, स्वरूपं
चैतेषामधः सामाधिक्याध्ययने न्यक्षेण प्रदर्शितमवेति नेह
प्रतन्यते, इह पुनः स्थानाशून्यार्थमेतं ज्ञानक्रियानयद्वयान्त-
र्भावद्वारेण समासतः प्राच्यन्ते, ज्ञाननयः क्रियानयश्च । तथा
चाऽऽह—

विजाचरणएसुं, सेससमोआरणं तु कायव्वं ।

सामाहमनिज्जुत्ती, सुभासिअत्था परिसमत्ता ॥ १०५३ ॥

‘विजाचरणएसुं’ ति—विजाचरणनययोः ज्ञानक्रिया-
नययोरित्यर्थः, ‘सेससमोआरणं तु कायव्वं’ ति—शेषनयस-
मवतारः कर्तव्यः, तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिनष्टि ?—
तौ च वक्कय्यौ, सामाधिक्यनिर्युक्ताः सुभाषितार्था परिसमा-
तेति प्रकटार्थमिति गाथार्थः ॥ १०५३ ॥

साम्प्रतं स्वद्वार एव शेषनयान्तर्भावनाधिकृतमहिमानो
अनन्तरोपन्यस्तगाथागततुशब्देन चावश्यवक्कय्यतया विहि-
तो ज्ञानचरणनयापुच्यते, तत्र ज्ञाननयदर्शनमिदं—ज्ञानमेव
प्रधानमैहिकामुष्मिकफलप्राप्तिकारणं, युक्तिपुक्तत्वात् । तथा
चाऽऽह—

नायम्मि गिण्हअव्वे, अगिण्हअव्वम्मि चव अत्थम्मि ।

जइ अव्वमेव इअ जो, उवणमो सो नओ नामं ॥ १०५४ ॥

‘नायम्मि’ ति—ज्ञानं सम्यक्परिच्छिन्ने ‘गिण्हयव्वं’ ति प्र-
हीतव्यं—उपादेये ‘अगिण्हयव्वम्मि’ ति—अप्रहीतव्यं; अनु-

पादये देय इत्यर्थः, चशब्दः सत्प्रयोगप्रदीनस्याऽप्रहीतव्य-
याकीनस्यानुकर्षणार्थः, उपेक्षणीयसमुच्चयार्थो धा, एष-
कारस्त्ववधारणार्थः, तस्य चैवं व्यवहितः प्रयोगो द्रष्ट-
व्यः ज्ञात एव प्रहीतव्ये, तथा-अप्रहीतव्ये-तथोपेक्षणीये च,
ज्ञान एव नाज्ञात । 'अथस्मि' ति-अर्थे-पेहिकामुष्मिके,
तथैहिकः प्रहीतव्यः-ककुचव्यनाङ्गनादिः, अप्रहीतव्यो-वि-
षशस्त्रकण्टकादिः, उपेक्षणीयः-तृणादिः । आमुष्मिको प्रही-
तव्यः-सम्यग्दर्शनादिः, अप्रहीतव्यो-मिथ्यात्वादिः, उपेक्ष-
णीयो-विवक्षयाऽभ्युदयादिरिति, तस्मिन् अर्थे 'जहन्ममेव'
ति-अनुस्वारलोपाद् यतितव्यम्, एवम्-अनेन क्रमेणैहि-
कामुष्मिकफलप्राप्त्यर्थिना सत्त्वं यतितव्यमवः प्रवृत्त्याद-
लक्षणः प्रयत्नः कार्य इत्यर्थः, इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यं, सम्य-
ग्ज्ञानं प्रयत्नमानस्य फलविस्वादादर्शनात् । तथा चान्यैरप्यु-
क्तम्—"विज्ञातिः फलदा पुंसां, न क्रिया फलदा मता ।
मिथ्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य, फलासंवादादर्शनात् ॥ १ ॥" तथा-
आमुष्मिकफलप्राप्त्यर्थिनाऽपि ज्ञान एव यतितव्यम्, तथा
आगमोऽप्येवमेव व्यवस्थितः, यत उक्तम्—"पदमं गाणं
नम्रो हस, एवं चिदुह सत्यमेव । अज्ञानी किं काहि-
ति, किं वा एतदिति ज्ञेयं वाच्यं ? ॥ १ ॥" इत्येतदेवम-
ङ्गीकर्तव्यं यस्मात्तीर्थकरगणधरैरगीतार्थानां केवलानां वि-
हारक्रियाऽपि निषिद्धा, तथा आगमः—"गीयन्तो य वि-
हारो, वित्तो गीयन्तो मीसन्तो भणिन्तो । एतो तद्विहा-
रो, एतुण्णो जणवरेहि ॥ १ ॥" न यस्मादन्धनान्धः
समाकृत्यमाणः सम्यक् पन्थानं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ।
एवं तावत् ज्ञायोपशमिकं ज्ञानमधिकृत्योक्तं, ज्ञायिकमप्य-
ङ्गीकृत्य विशिष्टफलसाधकत्वं तस्यैव विज्ञेयं, यस्माद्वहंतो-
ऽपि भवाम्भोधिपतस्तस्य दीक्षां प्रतिपन्नस्योत्कृष्टपञ्चर-
णवतोऽपि न तावदपवर्गप्राप्तिः संजायते यावज्जीवाजी-
वाद्यखिलवस्तुपरिच्छेदकं केवलज्ञानं नात्यज्जमानं, तस्मा-
ज्ज्ञानमेव प्रधानमैहिकामुष्मिकफलप्राप्तिकारणमिति स्थि-
तम् । 'इति ओ उवपसो सां नयो नाम' ति-इति-एव
मुक्तेन न्यायेन यः उपदेशो ज्ञानप्राधान्यस्थापनपरः स
नयो नामः ज्ञाननय इत्यर्थः । अथ च अनुविधे सत्य-
कत्वादसामायिकं सम्यक्त्वसामायिकक्षुक्षामायिकक्षुक्षमेवे-
च्छति, ज्ञानात्मकत्वादस्य, देशविरतिसर्वाविरतिसामायिके
तु तत्कार्यत्वात् तदायत्तत्वाच्छेच्छति, गुणभूतं चेच्छतीति
गाथार्थः ॥ १०५४ ॥ उक्ता ज्ञाननयः अधुना क्रियानयाव-
सरः, तद्दर्शनं चेदम्-क्रियैव प्रधानमैहिकामुष्मिकफलप्रा-
प्तिकारणं, युक्तियुक्त्वात्, तथा चायमप्युक्तलक्षणामेव स-
पक्षसिद्धयं गाथामाह-"गायमि गार्हयवे" त्यादि, अ-
स्याः क्रियानयदर्शनानुसारं व्याख्या-ज्ञाते प्रहीतव्ये,
अप्रहीतव्ये चैव अर्थे पेहिकामुष्मिकफलप्राप्त्यर्थिना यति-
तव्यमेव, न यस्मात् प्रवृत्त्यादलक्षणप्रयत्नव्यतिरेकेण ज्ञा-
नवतोऽप्याभिलाषितार्थोवाप्तिर्दृश्यते । तथा चान्यैरप्युक्तम्-
क्रियैव फलदा पुंसां, न ज्ञानं फलदा मतम् । यतः स्त्री-
भक्ष्यभोगिनी, न ज्ञानात् सुखिता भवेत् ॥ १ ॥" तथाऽऽ-
मुष्मिकफलप्राप्त्यर्थिना क्रियैव कर्तव्या । तथा च-सुखीन्द्र-
वचनमप्येवमेव व्यवस्थितम्, यत उक्तम्-"चेद्विदुलगाण-
संघ, आयांरआणं च पव्वणसुण य । सव्वेसु वि तेण

कयं, तवसंजममुक्कमेणं ॥ १ ॥" इत्येतदेवमङ्गीकर्तव्यं य-
स्मात् तीर्थकरगणधरैः क्रियाधिकृतानां ज्ञानमपि विफल-
मवाप्तम्, तथा चाऽऽगमः—"सुवहुं पि सुयम-
हीयं, किं काहि चरणविप्यमुक्कस्स ? । अंधस्स जह-
पलित्ता, दीवसयसहस्सकोडी वि ॥ १ ॥" इति-
क्रियाधिकृतत्वात् तस्यैव अभिप्रायः, एवं तावत् ज्ञायो-
पशमिकं चारित्रमङ्गीकृत्योक्तं चारित्रं क्रियेत्यनर्थान्तरं,
ज्ञायिकमप्यङ्गीकृत्य प्रकृतफलसाधकत्वं तस्या एव विज्ञेयम्,
यस्माद्वहंतोऽपि भगवतः सत्पुण्यकवेवलज्ञानस्यापि न
तावन्मुक्त्यवाप्तिः संजायते यावदखिलकर्मव्यमानलभूना
इत्यपञ्चाक्षरैरिहणमात्रकालावस्थविनी सर्वसंवररूपा
चारित्रक्रिया नावाप्तिरिति, तस्मात् क्रियैव प्रधाना ऐहि-
कामुष्मिकफलप्राप्तिकारणमिति स्थितम् । 'इति ओ उव-
पसो सां नयो नाम' ति-इति-एवमुक्तेन न्यायेन यः उप-
देशः क्रियामाधान्यस्थापनपरः स नयो नामः क्रियानय
इत्यर्थः, अथ च सम्यक्त्वस्यैव अनुविधे यस्मा-
यिकं देशविरतिसर्वाविरतिसामायिकक्षुक्षमेवेच्छति क्रिया-
त्मकत्वादस्य, सम्यक्त्वसामायिकभूतसामायिके तु तदर्थ-
मुपादीयमानत्वाद्प्रधानत्वाच्छेच्छति, गुणभूतं चेच्छतीति
गाथार्थः ॥ १०५४ ॥ उक्ता क्रियानयः । इत्थं ज्ञानक्रियान-
यस्य रूपं ज्ञानाऽविरतितन्त्रमभिप्रायो विनयः संशयापन्नः
सञ्जाह--किञ्च तत्त्वं ? पक्षद्वयेऽपि युक्तिसम्भवात्,
आचार्यः पुनराह-"सव्वेसि पि" गाथा । अथवा-ज्ञानाक्रिया-
नयमनं प्रत्येकमभिधात्वाधुना स्थितपक्षमुपदर्शयन्नाह-

तव्वेसि पि नयाणं, बहुविहवत्तव्वयं निमामित्ता ।

तं मव्वनयविसुद्धं, जं चरणगुणद्विओ साहु ॥ १०५५ ॥

सर्वेषामपि मूलनयनानाम्, अपिशब्दात्-तद्देशानां च
नयनानाम्-द्रव्यास्तिकादीनां बहुविधवृत्तव्यतां सामान्य-
मेव विशेषा एव उभयमेव वाऽनपेक्षमित्यादिरूपम् । अ-
थवा-नामादीनां नयनां कः कं साधुमिच्छतीत्यादिरूपां
निशच्य-धृत्वा तत् सर्वनयविशुद्धं-सर्वनयसम्मतं व-
चनं यच्चरणगुणस्थितः साधुः, यस्मात् सर्वनया एव
भाषनिक्षेपमिच्छतीति गाथार्थः । आह ० ।

'भंते' इत्यतिदेशयन्नाह-

भंति ति पुव्वभणियं, तेणं चिय भणइ किं पुणो भणियं ।

जव्वस्थ सोऽणुवत्तह, भणियं चादिप्पउत्तो ति ॥ ३५६ ॥

अणुवत्तत्थमेव य, तग्गहणं नाणुवत्तत्तादेव ।

अणुवत्तंते विधमो, जमिह कया किं तु जत्तेण ॥ ३५६ ॥

'भंते' इति पदं पूर्वमेव भणितं व्याख्यतम्, इति नह व्या-
ख्यायतं तमेव कारणेन-तमेव हेतुना तर्हि परं भवति-यद्
पूर्वमेवेदं-भणितम्, तर्हि किं पुनरपीह भणितं सूचकम् ?-
ननु सर्वत्र सूत्रान्तं यावदनुवर्तते एवासौ, भणितं चान्यत्र-
'आद्री प्रयुक्ताऽर्थः सर्वत्रानुवर्तते' इति । गुरुगाह-सत्यम-
वैतत्, सूत्रान्तं यावदनुवर्तनार्थमेव तस्य भवन्तशब्दस्य
ग्रहणं तद्वद्ग्रहणमादौ कृतम्, केवलं नानुवर्तनादेश-नानु-
वर्तनमात्रादेव यस्मादधिकृता विधयोऽनुवर्तन्ते भवन्ति, कि-
न्तु यत्नेन कृतेन ते भवन्ति, तथा चोक्तं पारभाषासु-

‘अनुवर्तन्ते च नामविधयो न चानुवर्तन्ते भवन्ति, किं तर्हि ? यन्नाद् भवन्ति । स चायं यत्नः, यत् तस्यानुस्मर-
णार्थं पुनरुच्चारणमिति ।

अथवा, पुनस्तद्वर्णनं समाधानान्तरत्रयमाह—

अहवा समत्तसामा—इयकिरिञ्चो तच्चिमोहणन्थाए ।
तस्माद्विचारनिव—तत्ताइकिरियंतगभिमुहो ॥ ३५६६ ॥
जं च पुरा निहिहं, गुरुं जहावासयाइं सच्चाइं ।
आपुच्छिउं करिजा, तयण्णं समत्थियं होइ ॥ ३५७० ॥
सामाहयपच्चप्पण—वयणो वाऽयं भदंतसहो ति ।
सच्चाकिरियावसाणे, भणियं पच्चप्पणमणेणं ॥ ३५७१ ॥

अथवा—समाप्तप्रस्तुतसामाहयिकप्रतिपत्तिक्रियस्तन्मात्रित्य-
विशुद्धिहेतुस्तस्य सामाहयिकस्य येऽतिचारा-मात्रित्य-
प्रकारस्तथा यद् नियतनादिरूपं क्रियान्तर्गम् । आदिशब्दाद्-
निन्दागर्हाक्रियान्तरणप्रहः, तदभिमुखः पुनरपि भदन्त-
शब्दमुच्चारयति विनयः इति शेषः । यच्चहं च पुरा—पूर्वं
निर्दिष्टं यथा गुरुमापृच्छुष सर्वाण्यवश्यकानि कुर्याद् वि-
नयः । तद्धेतुः पुनरपि भदन्तशब्दोच्चारणेन समर्थित भ-
वति । पूर्वं ह्यनेन भदन्तशब्दोच्चारणाद् गुरुमापृच्छुष सा-
माहयिकावश्यकं प्रतिपन्नम् । इदानीं तु तदतीत्यारप्रतिक्रम-
णावश्यकं पुनरपि तदुच्चारणात् तमापृच्छुष कुर्यता य-
थाह्वारः समर्थितो भवतीति । अहवा—भवतः पृष्टा य-
त् पूर्वं कर्तुमारब्ध सामाहयिकं तदिदानीं कृते—समर्थितं
भदन्त ! मया, इत्येवं सामाहयिकाक्रियाप्रत्ययणवचनोऽयं
भदन्तशब्दः । अनेन च गुरुमापृच्छुषारब्धानां सर्वासामपि
क्रियाणामवसानं गुरोः प्रत्ययणं—निर्वृत्तमवश्यं विधेयमि-
त्येतन् भणितं भवति ।

अथ ‘पडिक्कमामि’ इत्यादिक्रियाव्याख्यानार्थमाह—

नेयं पडिक्कमामि, ति भूयमावज्जं निवत्तामि ।
ततो य जा निवत्ती, तदणुमइओ विरगणं जं ॥ ३५७२ ॥
निंदामि ति दुगुंछे, गरिहामि तदेव तो कओ भओ ? ।
भएणइ सामसत्था, भए इहं विसेसत्था ॥ ३५७३ ॥
जइ गच्छइ ति गो स—प्पइ ति सप्पो समे वि गच्छथे ।
गम्मइ विसेसगमणं, तह निंदागरहणत्थाणं ॥ ३५७४ ॥

‘प्रतिक्रमामि’ इत्यस्य व्याख्यानं हेयम् । किम् ? इत्याह—
‘भूतसावद्ययोगाद् निवर्तेऽहम्’ इति प्रेरकः पृच्छति—भूत-
सावद्ययोगस्याभिवित्त्यात् का नामदानीं ततो निवृत्तिः ?
इत्याह—यत् तदनुमतेविरमणं, न पुनस्तत्करण-कारणा-
भ्याम्, तयारासंविनयेन विरमणायोगादिति । ‘निंदामि’
इति काऽर्थः ? ‘जुगुप्से—आत्मानमतीतसावद्ययोगकारिण-
म्’ इति संबन्धं वक्ष्यति । ‘गरिहामि’ इत्यनेनाप्येतद्वाक्यं
जुगुप्स इति । आह—ततस्तर्हि कुतो निन्दा-गर्हयोरर्थतो
भेदः, द्वयोरपि जुगुप्सार्थत्वात् ? । भएणतेऽन्तर्गम्—सा-
मान्यार्थभेदोऽपि विशेषार्थो विशेषवर्थाभिधायक इष्टो
गर्हाशब्द इति । यथा गच्छतीति गौः, सर्पतीति सर्पः,
इत्यनयोः समानोऽपि गत्यर्थे द्वयोरपि विशेषवदर्थं गमनं
१६१

गम्यते—प्रतीयते तथा निन्दा-गर्हार्थयोरपि विशेषरूपत्वं
वक्ष्यतीति ।

तदवाह—

सप्पच्चक्खदुगंछा, तह निंदामि ति गम्मए ममए ।

गुरुपच्चक्खदुगंछा, गम्मइ गरिहामि सहणं ॥ ३५७५ ॥

‘तह’ ति—यथा गो—सर्पयोगमनस्य सामान्यतोऽभेदोऽपि
विशेषतो भेदो दृष्टस्तथा निन्दा—गर्हाभिधेयस्यापि जुगु-
प्सार्थस्य विशेषतो भेदोऽस्ति, तथाहि—या स्वप्रत्यक्षा-
ऽऽत्मसाक्षिकी जुगुप्सा सा समये सिद्धान्ते ‘निंदामि’
इत्यनेन गम्यते—अवबुध्यते, या तु गुरुप्रत्यक्षा गुरुसाक्षिकी
जुगुप्सा सा ‘गर्हामि’ इत्यनेन शब्देन गम्यते इति ।

अथवा—एकार्थयोरपि निन्दा—गर्हयोरग्रहणं भृशा—ऽऽद-
रार्थमहं न विरुध्यते इति दर्शयन्नाह—

एगन्थोभयगहणं, भिमादरन्थं च जमुदियं होइ ।

कुच्छामि कुच्छामि, तदेव निंदामि गरिहामि ॥ ३५७६ ॥

भिमसायरओ व पुणो, पुणो व कुच्छामि जमुदियं होइ ।

पुणरुत्तमणन्थं वे—ह नाणुवादादराईमुं ॥ ३५७७ ॥

एकार्थं च तदुभयं च निन्दा—गर्हालक्षणमेकार्थोभयं तस्य
ग्रहणमेकार्थोभयग्रहणं, तदपि जहं भृशाद्वार्थं न विरुध्यते ।
ततश्च ‘कुच्छामि कुच्छामि’ इत्यनेन यदुक्तं भवति, ‘नि-
दामि गरिहामि’ इत्यनेनापि तदेवाक्यं भवतीति भृशमत्य-
र्थम्, आदरतो वा पुनः पुनरेव ‘कुच्छामि’ इति यदुक्तं
भवति—इदमुक्तं भवतीत्यर्थः । न चेहानुवादादरादपु पुनः
पुनरपि प्रत्युक्तमपि वचः पुनरुक्तमनर्थकं वा भवतीति ।

अथ ‘निंदामि गरिहामि’ इत्यनयोः कर्मपदसंबन्धना-
धेमाह—

किं कुच्छामप्पाणं, अईयमावज्जकारिणममणं ।

अताणमयणसहवा, मावज्जमईयजोगं ति ॥ ३५७८ ॥

किं ‘कुच्छामि’—जुगुप्से ? इत्याह—आत्मानं निज जीवम् ।
कथंभूतम् ? अतीतसावद्ययोगकारिणम् । अत एवाह—अयम-
प्रशंसनीयम् । अथवा—अत्राणं—संसारं निपततामशरणाम्,
अनेन वाऽनादिकालात् सातत्यभवनप्रवृत्तमतीतसावद्योगं
‘कुच्छामि’ जुगुप्से, भयहेतुत्वात्, सर्वविराजिसामाहयिक-
स्यैव भवार्था निमज्जतां प्राणुवादिति ।

अथ ‘व्युत्सृजामि’ इति सूत्रस्य चरमावयवं संबन्धयन्नाह—
विविहं विसेमओ वा, भिमं मिगामि ति वामिगामि ति ।

छंइमि ति जमुत्ते, तमेव ममईयमावज्जं ॥ ३५७९ ॥

विशब्दो विविधार्थो विशेषार्थो वा, उत्पद्यस्तु भृशार्थः,
ततश्च विविधं विशेषतो वा भृशमत्यर्थं ‘सृज’ विसेमं,
सृजामि—त्यजामीति यदुक्तं भवति । कम् ? इत्याह—तमे-
वतीतसावद्ययोगम् । ‘व्युत्सृजामि’ इति—वाऽवशब्दोऽधः
शब्दार्थे, विशेषणार्थः सृजामि—ति गामि व्यवसृजामीति ।
आह—नन्वेवं सावद्ययोगपरित्यागात् ‘करामि’ भदन्त !
सामाहयिकम्’ इति सावद्ययोगनिवृत्तनमुच्यते, तदनन्तरं
‘व्युत्सृजामि’ इत्युक्तं तत्सावद्ययोगनिवृत्तं त्यजामि’ इति
वैयर्थ्यमापद्यते । नञ् । कुतः ? इत्याह—

मंसाइविरमणाओ, जहंइ भणियम्मि वामिगामि ति ।

तत्पण्डितकवचाभ्यां, गम्भइ सामाहय वेवं ॥ ३५८० ॥

यथेह मांसादिविरमणादनन्तरं 'व्युत्सृजामि' इति भगि-
ते तत्प्रतिपक्षत्यागां मांसभक्षणनिवृत्तिरूपो गम्यते-अवसी-
यते-तथा संख्ययद्वादर्शनात्, प्रस्तुतसामाधिकेऽप्येवमेवा-
द्यगन्तव्यम् । इदमुक्तं भवति-यथा 'मंसं सुराह्य पञ्चक्या-
मि जावज्जीवाय चर्त्तयिह निविहणं मणगं वायाए का-
एणं न भुजामि, न भुजायामि, योस्रगामि' इति मांसाव-
रमणादनन्तरं 'व्युत्सृजामि' इत्युक्ते 'मांसादिभक्षणरूपं त-
द्विपक्ष न्यजामि' इति गम्यते. एवमिहापि 'तस्मिन् भते !
पण्डिकमामि निदामि गरिहामि अप्पागं' इत्येतत्पर्यन्तेन
सुत्रेण यत् सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानमुक्तम्, तदनन्तरं
'व्युत्सृजामि' इत्युक्ते 'तद्विपक्षरूपं सावद्ययोगाविरमणं
न्यजामि' इति गम्यते इति ।

अथ कः पुनः सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानरूपस्य सामाधि-
कस्य विपक्षः ? इत्याशङ्क्य तदुपदर्शनार्थमाह—

सम्मत्ताइमयं तं, मिच्छताइणि तव्विवक्खो य ।

ताण विवक्खो गम्भइ, पभाभिण् वांमिरामि ति ॥ ३५८१ ॥

तच्च सामाधिकं 'सामाहयं च विविहं सम्मत्तसुय त-
हा चरित्तं च' इति वचनात् सम्यक्वधुताद्यात्मकम् । त-
तश्च मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरतयस्तद्विपक्षोऽवसेयः । ततः
'व्युत्सृजामि' इति प्रभाषितं तेषां मिथ्यात्वादीनां विस-
र्गस्यागो गम्यते इति ।

तदर्थं 'निन्दामि गर्हामि व्युत्सृजामि' इति क्रियात्रयस्य
विषयविभागा दर्शितः । अथवा—अतीतसावद्ययोगप्राय-
श्चित्तसंग्रहार्थमिदं क्रियात्रयमात्रं दर्शयन्माह—

अहवा तिच्छियमाव-अयोगपच्छित्तमंगहत्थाय ।

मंखेवआं विहाणं, निदामिआइमुत्तम्मि ॥ ३५८२ ॥

निदा-गरहगहणा-दालोयण-पण्डिकमोभयगहणं ।

हाइ विवगाईसं, छेयंताणं विसग्गाओ ॥ ३५८३ ॥

अथवा—अतीतकान्तसावद्ययोगप्रायश्चित्तस्य संक्षेपतः सं-
ग्रहाय 'निन्दामि' इत्यादिस्त्वंऽभिधानमिति । तच्च
प्रायश्चित्तम् । "अलोयणपण्डिकमणे, मीस विवेगं तहा वि-
उस्सग्गं । तव छेय मूल अणव-दुया य पारंत्तए चव ॥ १ ॥"
इति वचनाद् दर्शयिष्यम् । तत्र निन्दा-गर्हयोर्ग्रहणादालो-
चनप्रतिक्रमणाभयलक्षणस्याद्यप्रायश्चित्तत्रयस्य ग्रहणम्,
'व्यवसृजामि' इति विसर्गग्रहणान् पुनर्विवेकादीनां
छेदान्तानां चतुर्णां प्रायश्चित्तभेदानां ग्रहणं भवति ।
मूलाद्यस्तु त्रयः प्रायश्चित्तभेदा इह न संभवन्ति, तेषां
चारित्र्यास्तीर्णजन्तुविषयत्वात् । इह तु प्रतिपक्षचारित्र्यस-
त्यप्रकमार्शितं तावद् वयमवगच्छामः, तत्त्वं तु केषलि-
नो बहुधुता वा विदन्तीति । तदर्थं व्याख्यातं सामाधिकसू-
त्रम् । तद्व्याख्यानं चावांक्षताऽनुगमः ।

ततः पूर्वोक्तमुपसंहरन्नुत्तरनयद्वारसंबन्धनार्थमाह—

एवं मुत्ताणुगमो, सुत्तआसो सुयत्थजुत्ती य ।

भणिया नयाणुजोग-दारावमरेऽधुणा ते य ॥ ३५८४ ॥

अथाणुगमं चिय, तेण जहासंभवं तहिं चव ।

भणिया तहावि पत्थुय-दारासुत्तथमुसंहं ॥ ३५८५ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सूत्रानुगमः, सूत्रालापकानां च व्यासो नि-
क्षेपः, सूत्रार्थयुक्तिश्च-सूत्रस्पर्शिकानिर्युक्तिश्चेत्यर्थः, भणितः-
प्रतिपादितः । विशेषः । (सामाधिकं नथौ ज्ञानक्रियात्मकौ
ज्ञानक्रियादिशब्देषु)-नवगमज्ञाननयः, अयं चतुर्विध सम्य-
क्त्वादिसामाधिकं सम्यक्त्वसामाधिकं श्रुतसामाधिकं व-
द्व्यति, अस्य ज्ञानात्मकत्वात्, देशविरतिसामाधिकसर्ववि-
रतिसामाधिकं तु नच्छति तस्यास्तत्कार्यत्वात् गुणकृते वा
इच्छति । उक्तो ज्ञाननयः । (आ० म०) क्रियानयः सम्यक्-
त्वादिकं चतुर्विधं सामाधिकं देशविरतिसर्वविरतरूपसा-
माधिकद्वयमेवच्छति क्रियाप्रधानत्वादस्य, सम्यक्त्वं सामा-
धिकं तु तदर्थमुपादीयमानत्वेनाप्रधानत्वात् नच्छति गुणभूतं
वा इच्छतीति । आ० म० १ अ० ।

(७८) आलोचनादीनि सामाधिकवत एव भवन्तीति अत-
स्तत्प्रश्नोत्तरपूर्वं फलमाह—

सामाहणं भन्ते ! जीवे किं जणयइ ? सामाहणं माव-
अजोगविरइ जणयइ ॥ ८ ॥

ह भदन्त ! सामाधिकेन—स्मृतात्वेण जीवः किं जन-
यति । गुरुमाह—ह शिष्य ! सामाधिकेन सावद्ययोग-
विरतिं जनयति कर्मबन्धकारणभ्यः सपापमनोवाक्काययो-
गेभ्यो विरतिं पश्चाद्विवर्त्तनां जनयति ॥ ८ ॥ उक्तं २६ अ० ।
सावद्ययोगविरतिप्रधानं आवश्यकस्य प्रथमं अध्ययनार्थ-
शेष, पा० । "सामाधिकस्य विवृतिं, कृत्वा यद्वाप्तमिह
मया कुशलम् । तेन खलु सर्वलोकां, लभतां सामाधिकं पर-
मम् ॥ १ ॥ यस्माज्जगाद् भगवान्, सामाधिकमेव निरुपमा-
पायम् । शरीरमानसाने—कटुः खनाशस्य मोक्षस्य ॥ २ ॥"
आ० म० १ अ० ।

राज्यादिवानपूर्वकं च जगद्गुरुः सामाधिकं प्रतिपन्नवानिति
तत्स्वरूपानिरूपणायाह—

सामाधिकं च मोक्षाङ्गं, परं सर्वज्ञभाषितम् ।

वासीचन्दनकल्पानां-पुष्कमंतन्महात्मनाम् ॥ १ ॥

समस्य-रागद्वेषकृतवैषम्यवर्जितस्य भावस्याऽऽयां लाभः स-
मायः स एव सामाधिकं चारित्रं तच्च चशब्दात्-ज्ञानदर्शने च।
यदाह—"सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षपार्श्वः" अवधारणा-
द्वाचशब्दस्य, सामाधिकमेव नतु परपरिकल्पितं कुशलचित्त-
म् । अथवा-चशब्दः पुनरर्थः तस्यैव प्रयोगः, इह भगवता
राज्यदानमहादानादीनि कृतानि सामाधिकं पुनस्तेषु मोक्षा-
ङ्गम्-निर्वाणकारणम् । नन्वेवं ज्ञानादीनां तदकारणत्वं स्या-
दित्यत आह—परं प्रधानमनन्तरमित्यर्थः, ज्ञानादीनां हि
सामाधिककारणत्वेन मोक्षकारणत्वम्, यदाह—"णाणांहिय-
स्स गाणं, हुज्जइ गाणापवत्तए चरणं" ति तत्किं स्वमति-
विकल्पितं नात आह—सर्वज्ञभाषितम् । अथवा-कथमिदमव-
मितमिति चेदन्त आह—यतः सर्वज्ञभाषितं समस्ताविर-
णितम् । मोक्षादयो हि भाषा अतीन्द्रियास्ते च सर्वविद्वज्ज-
नावसंया एव भवन्ति प्रमाणान्तरस्य तेष्वप्रवृत्तः । एतच्च

किं सर्वेषां भवति नत्याह-वासी-लोहकारोपकरणविशेषः, वासीव वासी अपकारकारी तां चन्दनमिव-मलयजमिव दुष्कृतनक्षत्रहेतुतयापकारकत्वेन कल्पयन्ति मन्यन्ते वा-सीचन्दनकल्पाः, यदाह-“ यो मामपकरोत्येष, तस्मै-नोपकरोत्यसौ । शिरामोक्षाद्युपायेन, कुर्वाण इव नी-रुजम् ॥ १ ॥ ” अथ वास्यामपकारिणि चन्दनस्य कल्प इव छेद इव य उपकारित्वेन वर्तन्ते ते वासीचन्दनक-ल्पाः, आह च-“ अपकारपरंऽपि परं, कुर्यान्न्युपकारमेव हि महान्तः । सुखीकरोति वासी, मलयजमपि तत्तमागमापि ॥१॥ ” वास्यां वा चन्दनस्यैव कल्प आचारं येषां ते तथा । अथवा-वास्यां चन्दनकल्पाः-चन्दनतुल्या ये ते तथा, भाष-ना तु प्रतीतैव, तेषां वासीचन्दनकल्पानामुक्तमभिहित-मातेर्नान्येषामन्तस्सामायिकम् केषामिव विशेषणानामित्या-ह-महात्मनाम्-उत्तमसत्त्ववतामिति ।

सामायिक कलनः स्यामितश्च निरूपितम् । अथ स्वरूप-तत्त्वेन निरूपयन्नाह । अथवा-मोक्षाङ्गं सामायिकं यत् आह-

निरवद्यमिदं ज्ञेय-मेकान्तेनैव तत्त्वतः

कुशलाशयरूपत्वात्, सर्वयोगविशुद्धितः ॥ २ ॥

निर्गतम् अवद्याद्-गर्हितकर्मणां हिमादिक्रोधादेरिति नि-रवद्यं स्वरूपेणैव सामायिकं ज्ञेय-ज्ञातव्यम् । एकान्तेनैव-स-र्वथैव न पुनरंशनापि सावद्यं तथाविधस्य तस्याविशुद्ध-त्वात्, यदाह-“ पण्डितमिदं सु य देन, विहिण्णसु य ईसिराग-भावात्म । सामाहयं असुजं, सुजं समयाण दोहं पि ॥१॥ ” तत्त्वतः-परमार्थतां ननुपचारवृत्त्या उपचरितं ह्यवस्तु त-त्कार्याकरणात् । कुत एतदेवमित्याह-कुशलाशयरूपत्वात् शुभाभिपन्धिस्वभावतस्तस्य सर्वथा निरवद्यत्वाभावे हि-कुशलाशयस्य न स्यादिति ननु । ज्ञानदर्शनयोरप्येतदस्ती-त्याह-सर्वयोगविशुद्धितः-सम्पन्नमनोवाक्कायव्यापारशुद्धि-भावाज्जहि ज्ञानादिषु योगविशुद्धिरस्तीति ।

अथाङ्गरूपसामायिकविलक्षणं शाक्यपरिकल्पितं कुश-

लचित्संमोक्षाङ्गतया निपद्यन्नाह-

यत्पुनः कुशलं चित्तं, लोकदृष्ट्या व्यवस्थितम् ।

तत्तथोदाययोगेऽपि, चिन्त्यमानं न तादृशम् ॥ ३ ॥

सामायिकं तावत् मोक्षाङ्गं, तत् पुनर्यदित्युद्देशं पुनरिति विशेषणार्थः, कुशलं-शुभं चित्तं-मनः, किं तत्त्वतः कुशलं नत्याह-लोकदृष्ट्या सामान्यजनदर्शनेन-लोकान्तरजनद-ृष्ट्या तु तस्य विशार्यमाणस्य कुशलाभासतैव व्यवस्थितम्-प्रतिष्ठितम्, तच्चित्तम्, 'तथ' इति तथाविधस्य सामा-न्यबुद्धिजनसंमतस्योदाययोगोदाहरताया योगः-संबन्धः त-थोदाययोगस्तत्रापि, आस्तां तदयोगोऽपि चिन्त्यमानं-विचार्यमाणम्, न-नैव तादृशं-सामायिकसदृशम् । य-त्किंल सामायिकादधिकृतया सम्पत्तं परेषां तद्विशार्यमाणं तत्सममपि न भवतीति कथं तन्मोक्षाङ्गमिति ।

अथ तद्व मायापुत्रीयकल्पितं कुशलचित्तमुपदर्शयन्नाह-

मय्येव निपतत्वेतज्, जगद्दुश्चरितं यथा ।

मत्सुचारित्रयोगाच्च, मुक्तिः स्यात्सर्वदेहिनाम् ॥ ४ ॥

मयीति अनिन बोधिसत्त्व आत्मानं निर्दिशति-एवमंशोऽ-वधारणे, तेन मय्येव न पुनः परत्र निपततु-नितरामा-पद्यताम् एतन्प्रतिपादिप्रत्यक्षमस्मृत्वा सांसारिकासुखकार-णं जगतां-प्राणिनां दुश्चरितं-हिमादिनिबन्धनं कर्म जग-द्दुश्चरितं, यथान्युपदर्शितार्थः तस्यैव संबन्धः तत्तथोदाय-योगेऽपि चिन्त्यमानं न तादृशं यथा एतन्मय्येवेत्यादि, तथा मत्सुचारित्रयोगात्-मयीत्यादिमादिसदनुष्ठानसंबन्धाच्चार्थः-समुच्चय, मुक्तिः-मोक्षः स्याद्-भवेत् सर्वदेहिनां-सकललैसा-रिणामांतं कुशलाचक्षमिति ।

कस्मादिदं तथोदाययुक्तमपि न सामायिकसदृशं भवती-त्याह-

असंभवीदं यद्वस्तु, बुद्धानां निर्वृत्तिश्रुतेः ।

संभवित्वे त्वियं न स्यात्, तत्रैकस्याप्यनिर्वृत्तौ ॥ ५ ॥

असंभवि-न संभवनस्वभावम् इदमनन्तरादितं यद्-य-स्माद्वस्तु अन्यकृतकर्मणाऽभ्यत्र संबन्धलक्षणाऽर्थः, कुत-इत्याह-बुद्धानां-बोधिसत्त्वानां निर्वृत्तिश्रुतेर्निर्वाणगमनअ-वणान् नरागमं, तथाहि-“गङ्गाचारालकासमा बुद्धा निर्वृता” इ-ति नरागमः । अयमभिप्रायो यदि जगद्दुश्चरितं बुद्धे न्यपतिष्य तदा तस्य निर्वाणं नाभयिष्यत्, इत्येतं च तत्संयत्यसंभवीदं वस्तु । एतदेवाह-संभावित्वे तु भवनस्वभावत्वे पुनरस्य व-स्तुन इयं स्तूयमाना बुद्धनिर्वृत्तिर्न स्यात्-न भवेत्तत्र तेषु जी-प्रत्सु मध्य एकस्यापि जगत आस्तां बुद्धानामनिर्वृतावनि-र्वाणे सति अतोऽसंभावित्वादस्य वस्तुन एतत्कुशलचित्तं न सामायिकसदृशमिति ।

यदि सामायिकसदृशं नेदं चित्तं तर्हि किंविधमिदं-

मित्याह-

तदेवं चिन्तनं न्यायात्, तत्त्वतो मोहसंगतम् ।

साध्ववस्थान्तरं ज्ञेयं, बोध्यादेः प्रार्थनादिवत् ॥ ६ ॥

तदिति-यस्मादसंभवीदं वस्तु तस्माद्वमनन्तरादितं म-य्येवेत्यादिचिन्तनं ध्यानं न्यायादुपदर्शितादसंभावित्वलक्षणा-च्च यावत्तत्त्वतः परमार्थचिन्तायां मोहसङ्गते-मोहनीयकर्मोद-यानुगतम्, मोहोदयाभावेऽहं समस्तविकल्पोत्कालकावर्जित-मेव चित्तं भवति । सरागावस्थायां पुनः स्यादप्येवंविधं चि-त्तं साधुता च तस्य स्यादित्याह-साधु-शाभनमनन्तरा-दितं प्राणिधानमवस्थान्तरं सरागावस्थायां न पुनराग-क्षयं ज्ञेयं-ज्ञातव्यम् । किंवदित्याह-बोध्यादिराग्यबोधि-लाभादेरादिशब्दात्-समाधिपरपरिग्रहः, प्रार्थनादिवत्-या-ज्जादि यथा । यदाह-“ आरुगबोहिलाभं, समाहिबन्मुत्तमं दितुं आदिशब्दाद्-अर्हदादिरागपरिग्रहः, यदाह-“आरहंते-सु य रागां, रागो साहसु बभयारीसु । एत पसत्थो रा-गां, अजलरागाण साहसु ॥ १ ॥ ” अयमभिप्रायो यद्यपि प्रार्थनीयानामर्हतां धीतरागतया बोधिलाभादिदानमसंभवि-तथापि रागवतो भगवन्सु भक्तिमांशदयतो भावात्कर्पादिवं साध्वेव । आह च-“ भासा अमरुचमोसा, नवरं भसीये भासिया एसा । नहु खीणपेज्जसा, देति समाहिं च बोहि च ॥१॥ ” यदि च मोहसंगतमप्योदायमात्रापेक्षया मय्येव-त्यादिचिन्तनमवद्यं स्यात्तदेतदनवद्यतरं भविष्यति, यथा

“अन्धादीनां यद्विज्ञान-मास्तां मय्येव तत्सदा । मदीयज्ञानयो-
गाच्च, चेतन्यं त(बु)धां सर्वदा ।” अथैतदसंभवाभ्यामहसंगतमि-
ति चेदितरत्राप्यसंभविष्यं तुल्यमेवेति । अस्य च श्लोकस्य
प्रथमपादमन्यथाऽपि पठन्ति । तद्यथा—‘एवं च चिन्तनं
ह्येतद्’ इति, अर्थस्तु प्रकट एवेति ।

यदापि व्याघ्रादेः स्वकीयमांसदानादावतिकुशलं चित्तं पर-
लेप्यते तदपि सामायिकापेक्षया असाध्विति दर्शयन्नाह—

अपकारिणि सद्बुद्धि-विशिष्टार्थप्रमाधनात् ।

आत्मभरित्वपिशुना, तदपायानपेक्षिणी ॥ ७ ॥

अपकारिणि-अपकरणशीले बुद्धमांसभक्षके-व्याघ्रादौ दु-
र्जने वा विषयभूते सन्-शोभनेऽयामिति बुद्धिः-मतिः सद्-
बुद्धिः कुत इत्याह-विशिष्टार्थस्य-पीडोत्पादकतया कर्मकक्ष-
कर्मनसहायककरणतः सकलशरीरनिवृत्तिहेतुभूतसर्वज्ञता-
सौधशिखराहणलक्षणस्य प्रधानवस्तुनः प्रसाधनं-नि-
ष्पादनं विशिष्टार्थप्रसाधनं तस्माद्या सद्बुद्धिः, सा कि-
मित्याह-आत्मानमेव न परं विमर्शि-पुष्पातीत्यात्म-
भरित्वज्ञात्वं पिशुनयति शुचयतीत्यात्मभरित्वपिशुना,
कुतः एतदित्याह-यतोऽसौ तेषां बुद्धशरीरापकारिणां
व्याघ्रादीनां ये अपाया-दुर्गतिगमनाद्यस्ताप्रापकान् इत्ये-
वंशोला तदपायानपेक्षिणी आत्मभरित्वं परापकारानपक्षित्वं
च महद् दूषणं महतामिति ।

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

एवं सामायिकादन्य-दवस्थान्तरभद्रकम् ।

स्याच्चित्तं तत्तु संशुद्ध-ज्ञेयमेकान्तभद्रकम् ॥ ८ ॥

एवमनन्तरोक्तनीत्या मोहसङ्गतव्याभिधानलक्षणया सा-
मायिकान्मोक्षभवादिमकलभायोपेक्षालक्षणान् अन्यद्-अप-
रं मय्येव निपतन्वित्यादि परपरिकल्पितम्—‘आरुग्य बा-
हिलाभमि’ त्यादि जैनकल्पितं च चित्तमिति योगः ।
अवस्थान्तरं योग्यताविशेष एव सामिष्वङ्कतायामेव, न
तु केवलित्वं भद्रकं—कल्याणं युक्तमवस्थान्तरभद्रकं स्या-
द्धर्वाच्चित्तं-मनः, तत्तु सामायिकं पुनः संशुद्धः समस्तदे-
वावयोगाद्धेतोर्ज्ञेय-ज्ञानव्यमकान्तभद्रकं-सर्वथैव शोभन-
मिति । हा० २६ अष्ट० ।

परिहार्यदोषप्रदर्शनेन अधुनोपदेशाभिधित्तयाऽऽह—

मीमांसादगपडिदुगुलिगां, अपडिम्मस्म लवावमपिणो ।

सामाज्यमाहु तस्स जं, जां गिहिमत्तेऽसणं न भुजती २० ।

तथा शीतोदकम्-अप्रासुकोदकं तत्प्रति जुगुप्सकस्य-अ-
प्रासुकोदकपरिहारिणः साधोः न विद्यते प्रतिज्ञा-निदा-
नरूपा यस्य सोऽप्रातिष्ठोऽनिदान इत्यर्थः, लघं कर्म त-
स्मात् ‘अवसपिणो’ ति-अवसपिणः यदनुष्ठानं कर्मबन्धो-
पादानभूतं तत्परिहारिण इत्यर्थः, तस्यैवभूतस्य साधो-
र्यस्मात् यत् सामायिकं-समभावलक्षणमाहुः सर्वज्ञाः,
यश्च साधुः गृहमात्र-गृहस्थभाजने कांस्यपात्रादौ न भु-
ङ्क्ते तस्य च सामायिकमाहुर्गति संबन्धनीयमिति ।
मू० १ अ० २ अ० २ उ० । त्रिपटकादि समयवृत्तौ पण्डि-
ते, पुं० । दश० ४ अ० ।

आराहणाहुतो, सम्मं काऊण सुविहिओ कालं ।

उकोसं तिभि भवे, गंतूण लभेज निव्वाणं ॥ ८०८ ॥

किञ्च—आराधनया युक्तः—प्रयत्नपरः सम्यक् कृत्वा सु-
विहितः कालं पुनश्च उत्कृष्टतः—अतिशयं सम्यगाराध-
नां कृत्वा श्रीन् भवान् गत्वा निर्वाणं—मोक्षमवश्यं प्राप्नो-
तीति । एतदुक्तं भवति-यदि परमसमाधानेन सम्यक् कालं
करोति ततस्तृतीयं भवेऽवश्यं सिद्धयतीति । आह परः—
उत्कृष्टोऽष्टमवाभ्यन्तरे सामायिकं प्राप्य नियमात्सिद्धय-
तीति, जघन्यतः पुनरेकस्मिन्नेव भवे सामायिकं प्राप्य-
सिद्धयतीत्युक्तं ग्रन्थान्तरे, ततश्च यदुक्तं श्रीन् भवानती-
त्य सिद्धयतीति तदेतदप्युत्कृष्टं नापि जघन्यं ततश्च वि-
रोध इति । उच्यते-अनालीढसिद्धान्तसद्भावेन यत्किञ्चिदु-
च्यते, यत्तदुक्तं जघन्यत एकेनैव भवेन सिद्धयतीति तद्व-
ज्जर्षभनागावसंहननमङ्गीकृत्याक्रमं, एतच्च छुवाट्टिकासंहन-
नमङ्गीकृत्योच्यते, छुवाट्टिकासंहननो हि यद्यतिशयनारा-
धनं करोति ततस्तृतीयं भवे मोक्षं प्राप्नोति । उत्कृष्ट-
शब्दश्चात्रातिशयार्थे द्रष्टव्यो न तु भवमङ्गीकृत्य, भवा-
ङ्गीकरणे पुनरष्टभिरेवात्कृष्टो भवे छुवाट्टिकासंहननः सि-
द्धयतीति । आद्य० ।

(७६) प्रकीर्णकवार्ताः—

तथा-आहः सामायिकं कुर्वन् ‘दुविहं ति विहेणं’ इत्या-
दिना सावद्यव्यापारसम्बन्धिकरणकारणे एव निषेधयति,
नन्वनुमोदनम्, तथा च सति सामायिकस्थोऽसौ सावद्यव्या-
पारं मनोवाक्यायानामन्यतरणं केनाप्यनुमोदयन् सामायिकं
खण्डयति नयेति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—सामायिकस्थः आ-
हो मनोवाक्यायैः सावद्यव्यापारमनुमोदयन्नाप सामायिकं न
खण्डयति, तद्विषयकविरतं भावात्, यदि च नानुमोदयति
तदा भूयो लाभभाग भवतीति ॥७५॥ सेन० १ उल्ला० । तथा-
तीर्थकरणभूतां मिथां भिक्षवाचनत्वेऽपि साङ्गोर्गकत्वे
भवति न वा ? तथा सामाचार्यादिकृतो भद्रो भवति न वा ?
इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-गणभूतां परस्परं वाचनभेदेन सामा-
चार्या अपि कियान् भद्रस्सम्भाव्यते, तद्वद्वै कथाश्चद्मा-
ङ्गोर्गकत्वमपि सम्भाव्यत इति ॥ ८६ ॥ सेन० २ उल्ला० ।
तथा-व्याख्यानवेलायां कृतसामायिका आहो आदेशमा-
र्गणपूर्वकं प्रतिलेखनां करोत्यन्यथा चेति ? प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्—सामायिकमध्ये प्रतिलेखनादेशमार्गं यौक्तिकमिति
॥ १६५ ॥ सेन० २ उल्ला० । तथा-पौषधमध्ये चर्चालापकदु-
ग्निहका वाच्यते न वा ? इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-सा मनासि
वाच्यते, नतु वादस्वरणं, सिद्धान्तालापकगमितत्वादिति
॥ ८०१ ॥ सेन० ४ उल्ला० ।

सामाज्यउवकम्-सामायिकोपक्रम-पुं० । सामायिकम्-आव-
श्यकप्रथमाध्ययनम्, तस्यानुक्रमः-परिपाटीविशेषः सामा-
यिके वा अनुक्रमः सामायिकानुक्रमः । सामायिकस्य सा-
मायिके वाऽनुक्रमेण, दश० १ अ० ।

सामाज्यकड-सामायिककृत-पुं० । सामायिकं सावद्ययोगप-
रियजननिगद्ययोगासंघनस्वभावं कृतं—विहितं देशतो
येन स सामायिककृतः । आहिताग्न्यादिदशानां ज्ञान-
स्यात्तरपद्वस्वम् । तद्वचमप्रतिपक्षपौषधस्य दर्शनमनापेक्षस्य

प्रतिपक्षसुखसम्बन्धं सामाधिक्यकरं आसन्नं यावत्तुनीय-
मुपासकप्रतिमां प्रतिपक्षं, स० ११ सम० । प्रतिपक्षाद्यशि-
क्षात्तनं, पञ्चा० १ विध० । (' उवासगपडिमा ' शब्दे
द्वितीयभागे ११३० पृष्ठ इव प्रतिमोक्षा ।) (सामाधिक्य-
स्य का क्रिया क्रियत इति ' क्रिया ' शब्दे तृतीयभागे
२५० पृष्ठ पक्षम् ।)

सामाधिक्यकल्पस्य प्रत्याख्यातमङ्गाः—

रावमिह० आस एवं वयासी-आजीविया खं भंते ! येरे
भगवन्ते एवं वयासी-समखोवासगस्स खं भंते ! सामाह-
वकडस्स समखोवस्सए अणुगवेसमाणे केइ भंडे अवहरे-
जा, मे खं भंते ! तं भंडं अणुगवेसमाणे किं सयं भंडं अ-
णुगवेसइ परायगं भंडं अणुगवेसइ ? , गोयमा ! सयं
भंडं अणुगवेसइ नो परायगं भंडं अणुगवेसइ , तस्स
खं भंते ! तेहिं सीलववयगुखवेरमणपच्चक्खवाणपोमहो-
ववासेहिं मे भंडे अभंडे भवति ? , हंता भवति । से केणं
खाइ णं अट्टेणं भंते ! एवं वुच्चइ सयं भंडं अणुगवेसइ
नो परायगं भंडं अणुगवेसइ ? गोयमा ! तस्स खं एवं भवति-
णां मे हिरस्से नो मे सुवत्ते नो मे कंसं नो मे दूमे नो मे
विउल्लखकणगरयणमणिमोत्तियसंखसिखप्पवाल्लरत्तरय-
णमादीए संतसारसावदेजे, ममत्तभावे पुण से अपरिमाए
भवति, मे तेणइणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-सयं भंडं अणु-
गवेसइ नो परायगं भंडं अणुगवेसइ । (सू० ३२८५)

' गरुगहं ' इत्यादि, गौतमो भगवन्तमयमन्त्रादात् आर्जाव-
काः-गोशालकशिष्या भदन्त ! स्थविरान्-निर्ग्रन्थान् भ-
गवतः एवं-ब्रह्ममालमकारमवादिषुः, ब्रह्म ते तान् प्र-
त्यक्षद्विषुल्लक्षितमः स्वयमेव पृच्छन्नाह- ' समखोवासगस्स
खं ' मित्यादि, ' सामाधिक्यकडस्स ' ति-कृतसामाधिक्य-
प्रतिपक्षाद्यशिक्षात्तनस्य, भ्रमणोपाधये हि धावकः सामा-
धिक्यं प्रायः प्रतिपद्यते इत्यत उक्तं भ्रमणोपाधये आसी-
नस्येति, ' केइ ' ति-कश्चित्पुरुषः ' भंडं ' ति घन्नादिकं व-
स्तु गृहवर्षी साधूनामयति वा ' अवहरेज्ज ' ति-अपहरेत्
' से ' ति-स भ्रमणोपासकः ' तं भंडं ' ति-तद्-अणुगवेसं भा-
ण्डम् ' अणुगवेसमाणे ' ति-सामाधिक्यपरिसमाप्त्यन-
न्तरं गच्छेयन् ' समंडं ' ति-स्वकीयं भाण्डं ' परायगं ' ति-
परकीयं वा ? , पृच्छतोऽयमभिप्रायः-स्वस्वन्निष्ठासास्व-
कीयं सामाधिक्यप्रतिपक्षौ च परप्रवृत्तस्य प्रत्याख्यातत्वात्स्व-
कीयमतः प्रवृत्तः, अवातरम्- ' समंडं ' ति-स्वभण्डं, ' तेहिं
ति-तैर्विवादानेयथासुयोगशर्मं गृहीतैरित्यर्थः, ' सीलं ' त्या-
गि, तत्र सीलमतानि-अणुमतानि गुणा-गुणमतानि विर-
अणुनि-वर्णादिविरतयः प्रत्याख्यातं-नमस्कारसङ्घितादि
यौपधोपकासः-पर्यादितोपकसनं तत्त एकां द्वन्द्वोऽतस्तेः,
इह च सीलमतानीनां ग्रहणं वि साधयभागावत्त्वा विर-
अणुशब्दोपासकस्य प्रयोजनं तस्या एव परिग्रहस्यापरिग्र-
हतात्त्विकमस्तत्त्वं भाण्डस्याभाण्डतामवनेहेतुत्वादिति ' से
भंडं अभंडं भवइ ' ति-तद्-अणुगवेसं भाण्डमभाण्डं भव-
त्यसङ्गमहात्मात् । ' से केणं ' ति अथ केन ' खाइ खं ' ति-पु-

नः ' खाइ खं ' ति-अथैन-हेतुना ' एवं भवइ ' ति-एवंभूतो
मनाधारणामो भवति- ' नो मे हिरस्से ' इत्यादि, हिरस्से-
विपरिग्रहस्य द्विविधं विविधेन प्रत्याख्यातत्वात्, उक्तं-
नुक्तार्थानुसंधानाह- ' नो मे ' इत्यादि, धने-गणिमादि व-
वादि वा कनकं-प्रतीतं वज्रानि-ककेंतनादीनि मणयः-
चन्द्रकान्तादयः मौक्तिकानि मङ्गलाश्च प्रतीताः शिलाववा-
लानि-विट्ठुमाणि । अथवा-शिला-मुक्ताशिलाद्याः प्रवा-
लानि-विमादुणि रत्नरत्नानि-पञ्चरागादीनि तत्त एकां
द्वन्द्वस्तनो विपुलानि-धनादीन्यादिर्यस्य स तत्तथा, ' संतं
' ति-विद्यमानं ' सारं ' ति प्रधानं ' सावण्ज ' ति-स्वापतेयं
द्रव्यम्, एतस्य च पदत्रयस्य कर्मधारयः, अथ यदि तद्भा-
ण्डमभाण्डं भवति तदा कथं स्वकीयं तद् गच्छेयति ?
इत्याशङ्क्याह- ' समसे ' इत्यादि, परिग्रहादिविषये मनाव-
कायानां करणकारणं तेन प्रत्याख्यातं ममत्वभावः, पुनः-
हिरण्यादिवाच्यं ममतापरिणामः पुनः अपरिज्ञातः-अप्र-
त्याख्यातो भवति, अनुमन्तरप्रत्याख्यातत्वात्, ममत्वभाव-
स्य चानुमानरूपत्वादिति । भ० ८ श० ४ उ० । (' जाया '
शब्दे चतुर्थभागे १४५४ पृष्ठं बहु वक्तव्यं गतम् ।)

सामाधिक्यकल्पद्विह-सामाधिक्यकल्पस्थिति-स्त्री० सामाधिक्य-
म-संयमविशेषस्तस्य तदेव वा कल्पः करणम्-आचारः सा-
माधिक्यकल्पः । स च प्रथमचरमतीर्थयोः साधूनामल्पकाल-
चञ्चदोपस्थापनीयसङ्गाधान्, मध्यमतीर्थेषु महाविद्वद्भेषु च
यावत्काधिकचञ्चदोपस्थापनीयाभावाभाधान्, तदर्थं तस्याव-
स्थितिः-मयादा सामाधिक्यकल्पास्थितिः । कल्पास्थितिर्भेदः,
स्था० ३ टा० ४ उ० ।

अथैनामेव यथाक्रमं विवरीषुः प्रथमतः

सामाधिक्यकल्पास्थितिं विवृणोति-

कतिठाण्डितो कप्पो, कतिठाण्डि अट्टितो ।

वुत्तो धूतरजाकप्पो, कतिठाण्डपतिट्टितो ॥ २८२ ॥

यः किल धूतरजाः-अपनीतपापकर्मा सामाधिक्यसाधूनां
कल्प आचारो भगवद्भिरुक्तः स कान्तु स्थानेषु स्थितः ? ,
कतिपु स्थानेषु अस्थितः ? , कतिस्थानप्रतिष्ठितश्चाकः ? ।

सूरिराह-

चउठाण्डे ठिओ कप्पो, छहिं ठाणेहिं अट्टिओ ।

एमो धूरयोकप्पो, दसठाण्डपतिठिओ ॥ २८३ ॥

चतुःस्थानस्थितः कल्पः पदसु च स्थानेष्वस्थितस्तदे-
वमेव धूतरजाः सामाधिक्यसंयतकल्पा दशस्थानप्रतिष्ठितः,
केषुचित् स्थित्वा केषुचित्पुनरस्थित्या, दशसु स्थानेषु प्रति-
ष्ठितो भवत्यस्य इत्यर्थः ।

इदमेव व्यक्तीकरणेति-

चउहि ठितो छहि अठितो, पदमा धितिया ठिता दसविहम्मि ।

* वइमाणा णिव्विसगा, जहिं वंतेउ णिव्विड्डा ॥ २८४ ॥

प्रथमाः-सूत्रक्रमप्रामाण्येन सामाधिक्यसंयततास्ते सत्त्वेषु
स्थानेषु स्थिताः, पदसु पुनरस्थिताः, गाथायां समस्यर्थे तृ-
तीया । ये तु द्वितीयाः-छंदोपस्थापनीयसंयततास्ते दशविधेऽ-
पि कल्पे स्थिताः । पञ्चाङ्गेन तृतीयचतुर्थकल्पास्थित्याः कल्प-
शब्दार्थमाह- ' वइमाणा ' इत्यादि । ये परिहारावशुद्धिकं

तपो वहन्ति ते निर्विशमानका, यस्तु तद्व तपो व्यूढं ते निर्विष्टकायिका उच्यन्ते । आह—कानि पुनस्तानि चत्वारि षट् वा स्थानानि येषु सामायिकसंयता यथाक्रमं स्थिता अस्थिताश्चेति ।

अत्रोच्यते—

सिञ्जायरपिंडे या, चाउज्जामे य पुरिमजेट्टे य ।

कितिकम्मस्म य करणे, चत्तारि अवट्टिया कप्पा ॥ २८५ ॥

‘सिञ्जातरपिंडे’ ति—सूत्रनात् सूत्रमिति शय्यातरांगण्डस्य परिहरणम्, चतुर्यामः, पुरुषज्येष्ठश्च धर्मः, कृतिकर्मणश्च करणमेतं चत्वारः कल्पाः, सामायिकसाधूनामप्यगम्यताः । तथाहि—सर्वेऽपि मध्यमसाधवो महाविदेहसाधवश्च शय्या-तरांगण्डे परिहरन्ति । चतुर्यामं च धर्ममनुपालयन्ति पुरुष-ज्येष्ठश्च धर्म इति कृत्वा तदीया अप्यार्यिकाश्चरदीक्षिता अपि तद्दिनदीक्षितमाप साधु वन्दन्ते । कृतिकर्म च यथा रा-क्षिकं तेऽपि कुर्वन्ति, अत एते चत्वारः कल्पा अवास्थिताः ।

इमे पुनः षडनवस्थिताः—

आचेलक्कुदेमिय, सपडिकमणे य रायपिंडे य ।

मासं पजोमवणा, छप्पेतं ऽणवट्टिता कप्पा ॥ २८६ ॥

आचेलक्यमौद्देशिकं सप्रतिक्रमणा धर्मो राजपिण्डो मास-कल्पः पर्युपणाकल्पश्चेति । पडप्येते कल्पा मध्यमसाधूनां विदेहसाधूनामनवस्थिताः । तथाहि—याद् तेषां वस्त्रप्रत्यया रागा द्वेषा वा उत्पद्यन्ते तदा अचेलः, अथ न रागाप्यन्तिस्त-तः सचेलो महामूल्यं प्रमाणानिरिक्तमपि वस्त्रं गृह्णन्तीति भावः । औद्देशिकं नाम—साधुर्जुहोति कृते भक्तादिकमाधा-कर्मैत्यर्थस्तदप्यन्यस्य साधारणाय कृते कल्पते तदर्थं तु कृते न कल्पते प्रतिक्रमणमपि यद्यतिचारा भवति ततः कुर्वन्ति, अतिचाराभावं न कुर्वन्ति । राजपिण्डे यदि वक्ष्य-माणा दोषा भवन्ति ततः परिहरन्ति, अन्यथा गृह्णन्ति । मासकल्पं यद्येकस्त्रिंशतिष्ठतां दोषा न भवन्ति ततः पूर्व-काटीमप्यासते, अथ दोषा भवन्ति ततो मासे अपूर्णे वा निर्गच्छन्ति पर्युपणायामपि याद् वर्षासु विहरतां दोषा भवन्ति तत एकत्र क्षेत्रं आसते, अथ दोषा न भवन्ति ततो वर्षागत्रेऽपि विहरन्ति । गता सामायिकसंयतकल्प-स्थितिः । वृ० ६ उ० ।

सामाह्यचरित्त—सामायिकचरित्र—न० । सावद्ययागविरतिरू-पे चारित्रभेद, भ० ८ श० २ उ० । आतु० । औ० ।

सामाह्यचरित्तलद्धि—सामायिकचरित्रलद्धि—स्त्री० । साव-द्ययागविरतिरूपस्य चारित्रस्य लब्धी, भ० ८ श० २ उ० ।

सामाह्यजम्भयण—सामायिकाध्ययन—न० । आवश्यकश्रुतस्क-न्धस्य सामायिकप्रतिपादकं प्रथमं अध्ययनं, विशेष० । अनु० । आ० म० । आ० चू० । (अत्र यद्भव्यम् ‘सामाह्य’ शब्द-ऽनुपदमवोक्तम् ।)

सामाह्यपडिमा—सामायिकप्रतिमा—स्त्री० । ‘वरदंसणवयजुनां, सामाह्यं कुणइ जे उ संक्कासु । उक्कमेण तिमानं, एसा सा-माह्यपडिमा’ ॥ १॥ इत्येवं रूपायां तृतीयायामुपासकप्रतिमा-याम्, उपा० १ अ० । श्रीन्मासानुभयकालमप्रमसः पूर्वोक्तप्रति-मानुष्ठानसहितः सामायिकमनुपालयतीति । भ० २ अधि० ।

सामाह्यपय—सामायिकपद—न० । सामायिकप्रतिपादके पदे अनु० ।

सामाह्यसंजय—सामायिकसंयत—पुं० । सामायिकं सर्वसाव-द्यावगतिरूप तत्प्रधानाः संयताः सामायिकसंयताः । सा-मायिकाख्यचारित्रप्रधानेषु साधुषु, वृ० ६ उ० । (सामायि-कसंयतानां विस्तरतो व्याख्या ‘संजय’ शब्द गता)

सामाग—श्यामाक—पुं० । जुम्भकग्रामस्य बहिः शृङ्गपालिका-या नद्यास्तटे उषिते स्वनामक्यान् गृहपतौ, यस्य क्षेत्रे वीर-जिनस्य केवलज्ञानमुत्पन्नम् । कश्य० १ अधि० ६ क्षण । आ० म० । आ० चू० । धान्यभेद, वाच० ।

सामाणिय—सामानिक—पुं० । सकारस्य प्राकृतत्वाद् दीर्घः । स-ञ्चितकृते, आ० म० १ अ० । सन्निहिते, अप्रोषिते, “जस्स सामाणियो अप्पा, संजमं नियमं तव । तस्स सामाह्यं होइ, इह केवलिभामियं ॥ १॥ ” विशेष० । समानतया इन्द्रतुल्यतया शृङ्गया चरन्तीति सामानिकाः । इन्द्रसमानश्रेष्ठेषु देवेषु, भ० ३ श० १ उ० । स्था० । सामाने—द्युतिवैभवाद् भवाः सामानिकाः । अध्यान्मादिन्वादिकण । विमानाधिपतिसूर्या-भेदवत्सदृशद्युतिवैभवादिकेषु देवेषु, रा० । आ० म० ।

कशामिन्द्राणां क्रियन्तः सामानिकाः—

चउसट्ठी मट्ठी खलु, छच्च सहस्सा तंहव चत्तारि ।

भवणवह्वाणमंतर—जोइसियारणं च सामाणं ॥ ४४ ॥

द० प० ।

धरणस्स णं णागकुमारिंदस्स णागकुमाररणो छ सा-माणियसाहस्सीओ पप्पत्ताओ, एवं भूयाणंदस्स वि०जाव महाघोसस्स । (सू० ५०६) स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सामाणियपरिमोववप्पग—सामानिकपर्षदुपपन्नक—पुं० । अ-भ्यन्तरगदिपर्षदुपगतं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सामाय—श्यामाक—पुं० । धान्यविशेष, जे० १ वक्त्त० ।

मामाय—पुं० । साममेति “तत्थ आओ व त्ति तेण सामाओ । अहवा सामस्स आओ” सर्वेषु जीवेषु मैत्री साम भण्यते त-त्र साम्नि आयो गमनं साम्ना वा यो गमने वर्तने स सा-मायः । अथ वा साम्नि आयो—लाभः सामायः । सामायिकं, विशेष० । आ० म० । रा० ।

सामायारी—मामाचारी—स्त्री० । समाचरणे समाचारः, तद्भावः सामाचार्यं तद्व सामाचारी । संक्षयहारे, स्था० १० ठा० ३ उ० । आगमोक्ताहंग्रात्रक्रियाकलापे, ग० १ अधि० ।

सामाचारीस्वरूपम्—

सामायारी तिविहा, ओहे दसहा पयविभागे ॥ ६६५ ॥

समाचरणे समाचारः—शिष्टाचरितः क्रियाकलापस्तस्य भावः “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” (पा० ५-१-१२४) इति ध्यञ् सामाचार्यं, पुनः स्त्रीत्वविवक्षायाम्—“विद्वीरा-द्विभ्यश्च” (पा० ४-१-४१) इति ऊप्, “यस्येति च” (पा० ६-४-१८४) इत्यकारलोपः, “इलस्तद्धितस्य” (पा० ६-४-१४०) इत्यनेन तद्धित्यकारलोपः, परममनं सामाचारी । तत्र सामाचारी त्रिविधा—‘ओहे दसहा पदविभागे’ ति-

आघः—सामान्यम् । आघः सामाचारी सामान्यतः संज्ञा-
भिधानरूपाः, सा चौघनियुक्तिरिति १। दशविधसामाचारी इ-
च्छाकारादिलक्षणम् २, पदविभागसामाचारी छंदस्मृत्तानि ३।
तत्रौघसामाचारी नवमानपूर्वात् तृतीयादस्तुन आचाराभि-
धानात्, तत्रापि विंशतितमाभ्युत्थनात्, तत्राप्योघप्राभु-
तप्राभुनात् निर्व्यूढेति । एतदुक्तं भवति—साम्प्रतकालप्रव-
र्जितानां तावदुत्तरपरिज्ञानशक्तिविकलानामायुष्कार्कवद्वासम-
पेक्ष्य प्रत्यासर्जीकृतेति । दशविधसामाचारी पुनः षड्विंशति-
तमादुत्तराध्ययनात्स्वल्पतरकालप्रवर्जितपरिज्ञानार्थं निर्व्यू-
ढेति । पदविभागसामाचार्यपि छंदस्मृत्तलक्षणाश्रवणपूर्वादेव
निर्व्यूढेति गार्थाः । साम्प्रतमोघनियुक्तिर्योच्यते । आघः १ अ० ।
तत्राघसामाचारी तावदभिधीयते, अस्याश्च महाधेवात्
कथञ्चिच्छास्त्रान्तरत्वाच्चादधेवाचार्यो मङ्गलार्थं संबन्धा-
दित्रयप्रतिपादनार्थं च गार्थाद्वयमाह—

अरहंते वंदिता, चउदसपुत्री तहेव दसपुत्री ।

एकारसंगसुत-स्थधारण सच्चसाहू य ॥ १ ॥

ओहेण उ निज्जुत्ती, वुच्छं चरणकरणाणुओगाओ ।

अपकखरं महत्थं, अणुगहत्थं मुविहियाणं ॥ २ ॥

अर्हंतो चन्दिन्वा चतुर्देशपूर्विणः तथैव दशपूर्विणः, एका-
दशाक्षस्वार्थभारकान् सर्वसाधुंश्च, एतावन्ति पदान्याद्य-
गार्थासूत्रम् । द्वितीयगार्थासूत्रपदान्युच्यन्ते—ओघेन तु नियुक्ति-
वच्यं चरणकरणाणुयोगात् अल्पाक्षरं महार्थम् अनुग्रहार्थं
सुविहितानाम् । आघः १ । (ओघनियुक्तिपदव्याख्यानम्
'आहणिज्जुत्ति' शब्दे तृतीयभागे १२७ पृष्ठे गतम् ।)
('चरणपदविधरणं' 'चरण' शब्दे तत्रैव तृतीयभागे
११२४ पृष्ठे विस्तरतो गतम् ।) ('करणपदव्याख्यानम्
'करण' शब्दे तृतीयभागे ३५६ पृष्ठे गतम् ।) अ-
नुयोगपदव्याख्यानम् 'अणुओग' शब्दे प्रथमभागे ३५६ पृ-
ष्ठे गतम् । ('अल्पाक्षरमहार्थपदप्रकरणम्' 'अपकखर' श-
ब्दे प्रथमभागे ६१४ पृष्ठे गतम् ।) अनुग्रहार्थं सुविहिताना-
मित्यस्यार्थविस्तरः 'आहणिज्जुत्ति' शब्दे तृतीयभागे १२८
पृष्ठे तथा 'पडिलेहणं' (२) इत्यादिगार्थाया ओघनियुक्ति-
प्रतिलेखनापि एहापार्थप्रमाणायतनप्रतिषेधनाऽऽलोचनावि-
शुद्धिद्वाराणि च सूचितानि । (तत्र प्रतिलेखनाद्वारं प-
डिलेहणं' शब्दे पञ्चमभागे ३३६ पृष्ठे गतम् ।) (अशिवादिक्का
रणे एकारादिहाराविचारविषयः 'एगल्लविहार' शब्दे तृतीय-
भागे १६ पृष्ठे गतः ।)

गच्छतिमात्रं यावन्मार्गं वहति । कोशद्वयं गच्छतिः । इदा-
नीं तस्य गच्छतो विधिरुह्यते—

अत्थंडिलसंकमणे, चलवक्खित्तणुवउत्तमागरिण ।

पडिपक्खेसु उ भयणा, इयरेण विलंबणा लोगं ॥१३॥

स्थाण्डिलादस्थाण्डलं च संक्रामता साधुना पादौ रजाह-
रणेन प्रमार्जनीयाविति विधिः, मा भूत् सच्चित्तपृ-
थिव्या अचित्तपृथिव्या व्यापत्तिः, तथा च पादयोरसौ
रजाहरणेन प्रमार्जनं करोति । अथ कश्चित्सागारिकः पथि
व्रजनश्चलो भवति, व्याप्तिताऽनुपयुक्त्येति । तत्र चलो—
गन्तुं पथि प्रवृत्तः, व्याप्तिता—इलकुलिशवृत्तच्छेदाद्विषयः,
अनुपयुक्तः—साधुं प्रत्यक्षसाधनः, यदैवंविधः सागारि-
का भवति तदा रजाहरणेन प्रमृज्य पादौ याति । 'पडि-

पक्खेसु उ' इति विसदृशाः पक्षाः प्रतिपक्षाः, असदृशा इ-
त्यर्थः, तेषु प्रतिपक्षेषु भजना—विकल्पना कर्तव्या । एत-
दुक्तं भवति—केषुचित्प्रतिपक्षेषु प्रमार्जनं क्रियते, केषुचित्तु
नैव । तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशेषयति ? प्रतिपक्षेष्वेव
समुदायरूपेषु भजना कर्तव्या, न त्वेकैकस्मिन् भङ्ग इति ।
यदा तु सागारिकः स्थिराऽव्याप्तिता उपयुक्तश्च साधुं प्रति
भवति तदा 'इतरंणं' इति इतरशब्देन रजाहरणनिषेधाच्च-
ते तथा पादौ प्रमार्ष्टि, न रजाहरणेन, 'विलंबणं' इति तां
च निषेधां हस्तेन विलम्बमानां नयति, न तच्छरीरसंस्प-
र्शनं करोति । कियतीं भुवं यावदित्याह—'आलोयणं' इति आ-
लाकनमालाको यावत्तद्वर्द्धाष्टप्रसर इत्यर्थः, अथवा 'इतरंणं' इति
केनचित्पथप्रहिकेण कार्यासिकेन आर्थिकेन वा स्त्रीरेण, शेषं
प्राग्वत्, पश्चात्तं गोपयति । अथवा—'इतरंणं विलंबणां-
यं' इति—प्राक् तावदेकार्किकं विधिरुक्तः, यदा तु इतरंणं—
इतरशब्देन साधुं गृह्यते, तेनैतरेण—साधेन सह प्रव्रज-
ना स्थाण्डल्याच्चास्थाण्डल्यं संक्रामता किं कर्तव्यं सा-
धुपुरतः ? इत्याह—'विलम्बेन' इति—विलम्बना कार्या, मन्द-
गतिना सता स्थाण्डलस्थेन तावत्प्रतिपालनीयं, कियन्ते
कालं प्रतिपालनीयम् ? यावदालोकनं—दर्शनं तस्य सार्थक्यं,
अदर्शनीभूते तु स्थाण्डलान्तर्गते साधे पादयोः प्रमार्जनं कृ-
त्वा व्रजनीत्यर्थं विधिः । उक्तो गार्थाऽक्षरार्थः, इदानीमष्ट-
भक्तिका प्रकल्प्यते, सा चैवम्—चलो वक्खित्तो अणुवउत्ता
य सागारिओ, एत्थ पमज्जणं, तस्यानुपयुक्तत्वादप्रमार्जनं
ऽसामाचारीप्रसङ्गात् । चलवक्खित्तु उवउत्तु एत्थ नत्थि
पमज्जणं सागारियत्तणओ २, च० अच० अणु० एत्थवि
पमज्जणं ३, चल० अच० उव० एत्थ वि नत्थि पमज्जणं ४,
अच० अ० अणु० एत्थ पमज्जणं ५, अच० अ० उ० नत्थि
पमज्जणं ६, अच० अच० अणु० अत्थि पमज्जणं ७, अच०
अच० उ० एत्थ नत्थि पमज्जणं ८ । तत्थ पदमभंगे नियमण
पमज्जणा, सत्तसु भयणा । एतदुक्तं भवति—केषुचित्प्रमा-
र्जनं केषुचित्प्रमार्जना ।

स इदानीं साधुर्मागमजानानः पृच्छति, तत्र को वि-
धिरित्याह—

पुच्छाए तिसि तिआ, छके पदम जयणा तिपंचविहा ।

आउम्मि दुविहतिविहा, तिविहा सेससु काएसु ॥१४॥

पृच्छायां सत्यां 'तिणिण निग' इति—त्रयस्त्रिका भवन्ति,
तत्र पुरुषः स्त्री नपुंसकं च । तत्रैतयामैकैकस्त्रिप्रकारः—आ-
लस्तकणा वृद्धश्चेति, एवमेतं त्रयस्त्रिकाः, नवत्यर्थः, तथा
तेनैव साधुना गच्छता 'छके पदमजयणा' इति—पदं पृ-
थिव्यादिलक्षणे यतना कर्तव्या, तत्र 'पदमजयणा तिपंच-
विह' इति—प्रथमो यः पृथ्वीकायः तस्य यतना त्रिपञ्चविधा,
तत्र त्रिविधा सचित्तस्य अचित्तस्य मिश्रस्य च । पञ्चविधा
पृथिवीकाययतना कृष्णनीलरक्तगीतशुक्लस्येति, अथवा—त्रि-
पञ्चविधेति—त्रयः पञ्चका पञ्चकदशप्रकारेत्यर्थः, तथाहि-
सचित्तः पृथिवीकायः शुक्लादिः पञ्चधा, एवमचित्तं, मि-
श्रं, तथाऽप्याये—'दुयिहा (जहा जयणा) तिविहा य'
तत्र द्विधा अन्तरिक्षाकाययतना भौमाकाययतना च, त्रि-
विधा तु सचित्ताकाययतना, अचित्ता० मिआ०, त्रिधया

तु शेषेषु काप्येषु—तेजोवाचनरूपतिथिसाम्येषु यतनाः क-
थम् ? , सविस्तरादि, महाद्वारगाथायाः समुदायार्थः ।

अथाद्यद्वारावयवार्थं पुनस्तदेवाह—

पुरिसो इत्थिनपुंसग, एकेको धेर मज्झिमो तरुणो ।

साहम्मि अन्नधम्मिअ—गिहत्थदुसअप्पयो तइओ ॥१५॥

यद्युक्तमनन्तरमाशयार्थं 'पुच्छायां' ति-पृच्छायां चित्तं संभव-
ति, तदा पुंसः स्त्री नपुंसकं भवति, यदुक्तं त्रयस्त्रिकाः तद्वर्ण-
काह-एकैकं स्त्रीवरा मध्यमस्तमगं इत्ययं नवभेदः । स वैकै-
को नवविधोऽपि कदाचित्प्राथमिकः स्यात्कदाचित् नववि-
धाऽन्वयधार्मिकः स्यादित्याह—समाप्ते धर्मे वर्त्तत इति सा
धार्मिकः—आवकः आविका नपुंसकं आवकं च, अन्यधार्मिको
मिश्रधार्याहः । कियन्तः पुनस्तेन मच्छता पण्थानं प्रष्टव्याः
इत्येत आह—'गिहत्थदुस' ति—साधर्मिकगृहस्थद्वयं पृ-
च्छनीयम्, अन्यधार्मिकगृहस्थद्वयं वा । 'अप्पया तिउ'
ति—आत्मना तृतीयो युक्तोऽन्वयत्वं विदधानि, एव ताव-
त्सामान्यापल्यासः । अथ प्रथमे यः प्रष्टव्यः स उच्यते—तत्र
यदि साधर्मिकद्वयमात्मनस्तत्सद्वर्तस्वर्गेण गृह्यते, तस्य
प्रत्ययिकत्वात्, अथ नास्ति ततः—

साहम्मिअपुरिसासइ, मज्झिमपुरिसं अणुत्थविअ पुच्छे ।

सेससु होति दोसा, सविंसमा मंजईवग्गे ॥१६॥

साधर्मिकपुरुषद्वयाभावेऽन्यधार्मिकमध्यमपुरुषद्वयं पृच्छ-
नीयं, कथम् ?—'अणुत्थविअ' अनुत्थां कृत्वा धर्मस्त्राभयु-
वस्सरं, ततः प्रियपूर्वकं पृच्छति । अन्यधार्मिकमध्यममहणं
न्यह साधर्मिकविपक्षत्वादवसीयत एव, 'सेससु' ति—
अन्यधार्मिकमध्यमपुरुषद्वयस्यविरिक्तेषु अपस्तु भेदेषु दोषा
भवन्ति पृच्छतस्त एव दोषाः सविशेषाः—समाधिकाः
संयतावर्गे—संयतार्थवर्गविषये पृच्छतः सतः ।

के च ते दोषा इत्याह—

थेरो पहे न याणइ, वालो पवंचणे न याणइ वादि ।

पंडित्थिमज्झसंका, इयरे न याणति संका य ॥१७॥

स्थविरः—वृद्धः स मार्गे न जानाति, भ्रष्टस्मृतिस्वात्,
बालस्तु मपञ्चयति केलीकलत्वात् न वा जानाति, कुल-
कत्वाद्, बालस्त्वत्र अप्रवर्णादारभ्य यावत्पञ्चविंशतिक
इति, असार्वपि बाल इव बालः, अपरिणतत्वेन रागान्ध-
त्वात्, मध्यमवयः—पण्डकमध्यवयः स्त्रीपृच्छायां शङ्कोपजा-
यते, नूनमस्य ताभ्यां कश्चिदर्थोऽस्ति, 'इयरे न याणति'
इतरशब्देन स्थविरनपुंसकं बालनपुंसकं स्थविरस्त्री बाला
स्त्री वाऽभिमृशते, एते मार्गनाभक्षाः शङ्का च स्यात् ।

क तर्हि व्यर्थस्थितेन पृच्छनीयमित्याह—

पासट्ठिओ य पुच्छे—अ वंदमाणं अवंदमाणं वा ।

अणुवइउण व पुच्छे, तुपिहकं मा य पुच्छिजा ॥१८॥

प्रश्नस्थितः—समीपे व्यवस्थितः पृच्छत्, किंविशिष्टं
तं पृच्छेत् ?—चन्दनं कुर्वणमकुर्वणं वा । अथासौ समीप-
तिकस्य यात्येन ततः 'अणुवइउणं च' अनुवज्जनं कृत्वा
कर्त्ताचित्पदानि मत्वा प्रष्टव्यः । अथासौ पृच्छयमात्रोऽपि
न किञ्चिद्वक्ति पूर्णं यजान, ततो नैव पृच्छनीय इति ।

पंचवन्सासे य ठिओ, सोवोई मा य इरि पुच्छिजा ।

संकाहिषा दोसा, विराहणा होइ दुनिहा उ ॥१९॥

तथा पन्थाभ्यासे—समीपे स्थितः कश्चिद्गोपालादिः, आ-
विश्वत्कार्यकपरिग्रहः, स च पृच्छनीयः, मा च दूरं व्यव-
स्थितं गोपालादि पृच्छत्, शङ्कादिदोषसद्भावात्, नून-
मस्य इविणमस्ति वलीवर्दादि (कं वा, शृङ्गणं कर्गती-
त्येवमादयः । दूरं च गच्छतो द्विविधा विराधना—आत्म-
संयमविषया । आधा कण्टकादिभिरितराऽनाक्रान्तपृथिव्या-
द्याक्रमणेन ।

यदा तु पुनरन्यधार्मिको मध्यमवयाः पुरयो नास्ति यः
पन्थानं पृच्छयते तदा कः प्रष्टव्य इत्याह—

असई मज्झिम थेरो, दइस्सुई भइओ य जो तरुणो ।

एमेव इत्थिवग्गे, नपुंसकग्गे व संजोसा ॥ २० ॥

अस्ति मध्यमयुक्तं स्थविरः पन्थानं पृच्छनीयः, किंविशि-
ष्टः ?—दइस्सुतिः आच स्थविरा न भवति ततस्तद्वयः प्रष्टव्यः,
कीदृशः ?—यः स्वभावेनैव भद्रकः । स्त्रीयमेऽप्यवमं पृच्छा
कर्त्तव्या । एतदुक्तं भवति—प्रथमं मध्यमवयाः स्त्रीसामे प्रष्टव्या
तदभावे स्थविरा दइस्सुतिः, अथ स्थविरा न भवति तत-
स्तद्वयी प्रष्टव्या, तदभावे भद्रिका तरुणी, एवं मध्यमवया
नपुंसक, तस्याभावे स्थविरनपुंसकं दइस्सुति, तदभावे वा-
सनपुंसकं भद्रकम्, आह च—तपुंसकवर्गे च संयोगाः—
नपुंसकवर्गे—नपुंसकसमुदाये पयमेव संयोगा ज्ञानव्याः ।
यथैतन्मन्तरमुक्ताः न केवलमेतावत् एव संयोगाः कि-
न्त्वन्येऽपि बहवः सन्ति ।

आह च—

एतं पुण संजोसा, होति अस्सेसा विहासमंगुलिअ ।

पुरिसिन्धिनपुंसेसु, मज्झिम तह थेर तरुणसु ॥२१॥

अत्र पुनः—पृच्छाप्रक्रमे संयोगा भवन्त्यनेके, कथे ?—'वि-
हासमंगुलिय' ति—विधानेन-भेदप्रकारेण संगुणिताः, आ-
रणिकया अनेकशो भिन्ना इत्यर्थः, के च ते भवन्ति ?—'पु-
रिसिन्धिनपुंसेसु' पुरुषस्त्रीनपुंसकेषु, किंविशिष्टेषु ?—म-
ध्यमस्थविरतरुणभेदाभेदेषु, उक्ता गाथाऽक्षरायः, । इदानीं
भद्रकाः प्रदर्शयन्ते—'तस्य साहम्मिअचारणिआप ताव-
दा मज्झिमवया साहम्मिअपुरिसा पुच्छेज एन एक्को उ
१, तदभावे दो थेरे साहम्मिअ केव पुच्छिज्ज २, तद-
भावे दो तरुण साहम्मिअ केव एस तइओ ति ३, तद-
भावे दो साहम्मिणीओ मज्झिममहिस्सतां ४, ततो दो
थेरीओ साहम्मिणीओ केव एवमो एसो ५, ततो साह-
म्मिणीओ अिअ दो तरुणीओ कुट्ठा सो ६, तदभावे दो
साहम्मिआ उ मज्झिमनपुंसया पुच्छे ७, ततो दो सा-
हम्मिअथरणपुंसाओ अट्टमओ ८, दो साहम्मिअतरुण
नपुंसया केव त उ पुच्छेज्ज ९, अदवा—मज्झिमपुरि-
सो थेरो उ दु चव साहम्मो १०, मज्झिमपुरिसो साह-
म्मिओ तरुणसाहम्मिओ उ पुच्छिज्ज ११, मज्झिमपु-
रिसो साहम्मिओ मज्झिममहिस्सा साहम्मिआ १२, म-
ज्झिमपुरिसा साहम्मिओ थेरी य साहम्मिणी १३, म-
ज्झिमपुरिसा साहम्मिओ तरुणी य साहम्मिणी १४, म-

रिम्सो अक्षधर्मिअमज्झिममहिला अ ४, साहम्मिअतरुण-
पुरिम्सो अगणधर्मिअथेरमहिला य ५, साहम्मिअतरुणपु-
रिम्सो अगणधर्मिअथेरनरुणी अ ६, साहम्मिअतरुणपुरिम्सो अ
गणधर्मिअमज्झिमनपुंसगो अ ७, साहम्मिअतरुणपुरिम्सो
अक्षधर्मिअतरुणनपुंसगो अ ८, साहम्मिअतरुणपुरिम्सो
अगणधर्मिअथेरनपुंसगो अ ९, एतं नव साहम्मिअतरु-
णममुचमाणेहि लडा । साहम्मिअमज्झिममहिला अगणध-
र्मिअमज्झिमपुरिम्सो अ १, साहम्मिअमज्झिममहिला अ-
गणधर्मिअथेरपुरिम्सो अ २, साहम्मियमज्झिममहिला अ-
गणधर्मिअतरुणपुरिम्सो अ ३, साहम्मिअमज्झिममहिला
अक्षधर्मिअमज्झिममहिला अ ४, साहम्मिअमज्झिममहिला
अगणधर्मिअथेरमहिला अ ५, साहम्मिअमज्झिममहिला
अगणधर्मिअतरुणमहिला अ ६, साहम्मिअमज्झिमम-
हिला अक्षधर्मिअमज्झिमनपुंसगो अ ७, साहम्मिअमज्झि-
ममहिला अगणधर्मिअथेरनपुंसगो अ ८, साहम्मिअम-
ज्झिममहिला अगणधर्मिअतरुणनपुंसगो अ ९ । एतं नव-
साहम्मिअमज्झिममहिला लडा । साहम्मिअथेरी अगण-
धर्मिअमज्झिमपुरिम्सो अ १, साहम्मिअथेरी अगणधर्मिअ-
थेरपुरिम्सो अ २, साहम्मिअथेरी अगणधर्मिअतरुणपुरिम्सो
य ३, साहम्मियथेरी अगणधर्मिअमज्झिममहिला अ ४, सा-
हम्मिअथेरी अगणधर्मिअथेरी अ ५, साहम्मिअथेरी अ-
गणधर्मिअतरुणी अ ६, साहम्मिअथेरी अगणधर्मिअम-
ज्झिमनपुंसगो अ ७, साहम्मियथेरी अक्षधर्मिअथेरनपुंस-
गो अ ८, साहम्मिअथेरी अगणधर्मिअतरुणनपुंसगो अ ९,
एतं साहम्मियथेरी अमुचमाणी लडा । साहम्मिअतरु-
णी अगणधर्मिअमज्झिमपुरिम्सो य १, साहम्मिअतरुणी
अगणधर्मिअथेरपुरिम्सो अ २, साहम्मिअतरुणी अगणध-
र्मिअतरुणपुरिम्सो य ३, साहम्मियतरुणी अगणधर्मिअ-
मज्झिममहिला य ४, साहम्मिअतरुणी अगणधर्मिअथेरी
अ ५, साहम्मिअतरुणी अगणधर्मिअतरुणी अ ६ साह-
म्मिअतरुणी अक्षधर्मिअमज्झिमनपुंसगो अ ७ साहम्मि-
अतरुणी अक्षधर्मिअथेरनपुंसगो अ ८ साहम्मिअतरुणी
अक्षधर्मिअतरुणनपुंसगो अ ९, एतं नव साहम्मिअतरु-
णी अमुचमाणे लडा । साहम्मिअमज्झिमनपुंसगो अक्ष-
धर्मिअमज्झिमपुरिम्सो अ १, साहम्मिअमज्झिमनपुंसगो अक्ष-
धर्मिअथेरपुरिम्सो अ २, साहम्मिअमज्झिमनपुंसगो अक्षध-
र्मिअतरुणपुरिम्सो अ ३, साहम्मियमज्झिमनपुंसगो अक्षध-
र्मिअथेरी अ ४, साहम्मिअमज्झिमनपुंसगो अक्षधर्मिअ-
तरुणी अ ६, साहम्मियमज्झिमनपुंसगो अक्षधर्मिअमज्झि-
मनपुंसगो अ ७, साहम्मिअमज्झिमनपुंसगो अक्षधर्मिअ-
थेरनपुंसगो अ ८, साहम्मिअमज्झिमनपुंसगो अक्षधर्मि-
अतरुणनपुंसगो अ ९, एतं नव साहम्मिअमज्झिमनपुंसगो
अमुचमाणे लडा । साहम्मिअथेरनपुंसगो अगणधर्मि-
अमज्झिमपुरिम्सो अ १, साहम्मिअथेरनपुंसगो अक्षधर्मि-
अथेरपुरिम्सो अ २, साहम्मिअथेरनपुंसगो अक्षधर्मिअतरु-
णपुरिम्सो अ ३, साहम्मिअथेरनपुंसगो अगणधर्मिअम-
ज्झिममहिला अ ४, साहम्मिअ—थेरनपुंसगो अक्षधर्मि-
अ—थेरी अ ५, साहम्मिअ—थेरनपुंसगो अगणधर्मि-

यतरुणी अ ६, साहम्मिअथेरनपुंसगो अगणधर्मिअमज्झि-
मनपुंसगो अ ७, साहम्मिअथेरनपुंसगो अगणधर्मिअथेरन-
पुंसगो अ ८ । साहम्मिअथेरनपुंसगो अक्षधर्मिअतरुण-
पुंसगो अ ९, एतं नव साहम्मिअथेरनपुंसगो अमुचमा-
णे लडा । साहम्मिअतरुणनपुंसगो अगणधर्मिअमज्झि-
मपुरिम्सो अ १, साहम्मिअतरुणनपुंसगो अगणधर्मिअथे-
रपुरिम्सो अ २, साहम्मिअतरुणनपुंसगो अगणधर्मिअत-
रुणपुरिम्सो अ ३, साहम्मिअतरुणनपुंसगो अगणधर्मिअम-
ज्झिममहिला अ ४, साहम्मिअतरुणनपुंसगो अगणधर्मि-
अथेरी अ ५, साहम्मिअतरुणनपुंसगो अगणधर्मिअत-
रुणी अ ६, साहम्मिअतरुणनपुंसगो अक्षधर्मिअमज्झि-
मनपुंसगो अ ७, साहम्मिअतरुणनपुंसगो अगणधर्मिअ-
थेरनपुंसगो अ ८, साहम्मिअतरुणनपुंसगो अगणधर्मि-
अतरुणनपुंसगो अ ९, एतं नव साहम्मिअतरुणनपुंसगो
अमुचमाणे लडा । एतं नव नवगा साहम्मिअक्षधर्मि-
अचारणिआए हति । एगन्थ मिलिआ एक्कासीति । उक्तं
पृच्छाङ्गम् । आघ० । (पदकायतना पृथीकार्यकादशधेनु)
तदेव गच्छन्तस्तस्य पदकायतनादिको विधिरुक्, स
इदानीं-गच्छन्न्न्नामादौ प्रविशति, तत्र का सामाधारी ?
तदश्वनाथमुपक्रमते—

पदमविद्या गिलाणे, तदए सप्पी चउत्थ साहम्पी ।

पंचमियम्मि अ वसही, छंदे ठाण्हिआ होइ ॥६१॥

प्रथमद्वार द्वितीयद्वारे च 'गिलाणे'ति-ग्लानविषया यतना
वक्रव्या । तृतीय द्वारे संक्षी-भावको वक्रव्यः । चतुर्थे द्वारे
साधर्मिक-साधुवक्रव्यः । पञ्चमे द्वारे वसतिवक्रव्या । षष्ठे
द्वारे यथाकालप्रतिघातास्थानस्थितो भवति । आह-तृतीय-
द्वारे षडर्थाधिकारा भविष्यन्ति, तद्यथा—“यइअगामं संल-
डि, सगणी दाणे अ भेइ अ” ति, ततश्च किमिति संज्ञिन
एव केवलस्य ग्रहणमकारि ? उच्यते—संज्ञिनोऽतिरिक्ता
विधिवन्त्यमाणा भविष्यति अस्याधेस्य ज्ञापनार्थं संज्ञि-
ग्रहणमेवाकरोत् । अथवा—तुलादण्डमध्यग्रहणस्यायं मध्य-
ग्रहणं शेषापर्याप गृहीतान्येव द्रष्टव्यानि, आह—मध्यम
वैतश्च भवति, यतः षड्मूर्ति द्वारणि, उच्यन्ते, नैतद्वै,
यतः सप्तमे च शब्दास्ति महानिनादेति द्वारं भविष्यति, संज्ञि-
ग्रहणेन मध्यमेव गृहीतमितीत्य द्वारगाथा । आघ० ।
(साधर्मिकद्वारम् 'साहम्मिय' शब्दे वक्ष्यते ।) (अमणानां
मध्ये यं शुद्धास्तेष्वेव संवासे कुर्यादिति ' पडिलेहणा ' शब्दे
पञ्चमभाग ३३८ पृष्ठे गतम् ।) (वसतिद्वारविषयः 'वसहि'
शब्दे गतः ।) (यैः कारणैः स्थानस्थितो भवति तानि कारणानि
' ठाण्हिय ' शब्दे चतुर्थभाग १७१६ पृष्ठे गतानि ।)
(' हिडग ' शब्दे हिण्डकस्वरूपं वक्ष्यामि ।) (आहिण्डका-
नां विषयः 'आहिडग' शब्द द्वितीयभागे ५२७ पृष्ठे गतः ।)
इदानीं बालादीनां प्रयणादृश्वं प्राप्तं यतना प्रतिपाद्य-
ते, तत्र च गणावच्छेदकः प्रप्यते, तदभावेऽन्यो गीतार्थः ।
तदभावेऽगीतार्थोऽपि प्रप्यते । तस्य को विधिः ?—

सामाधारिमगीए, जोगमगागाद खवग परावे ।

वेयावचे दायण-जुयलसमत्थं व सहिअं वा ॥ १४२ ॥

अगीतार्थस्य सामाचारी कथ्यते, ततः प्रेष्यते, तदभावे यो-
गी प्रेष्यते । किंविशिष्टः ?- 'अणागाढ' इति अनागाढयोगी-
बाह्यायोगी योगं निक्षिप्य पारयित्वा—भोजयित्वा प्रेष्यते, ततः
तदभावे क्षपकः प्रेष्यते, कथम् ?- 'पारावे' इति भोजयित्वा,
तदभावे वैयावृत्यकरः । एतद्वाह- 'वैयावृत्त' इति वैयावृत्यक-
रः प्रेष्यते, 'दायण' इति स च वैयावृत्यकरः कुलानि दर्शयति,
तदभावे 'जुअल' इति युगलं प्रेष्यते-बुद्धस्तरुणसहितः, बा-
लस्तरुणसहितो वा, 'समर्थे च सहिअं व' इति समर्थे वृषभे
प्रेष्यमाणे तरुणसह बुद्धेन वा सह, द्वितीयो वकारः पा-
दपूरणः । आह-प्रथमं बालादय उपन्यस्ताः, तत्कस्मान्नेपा-
मेव प्रेषणार्थाधने प्रतिपादितः प्रथमम् ?, उच्यते, अयमेव प्र-
थमक्रमः, यदुत प्रथममगीतार्थः प्रेष्यते, पश्चाद्योगिप्रभृतय
इति आह-इत्येवमेषां पन्थासः कस्मान्न कृतः ?, उच्यते, अग्र-
णार्थस्य सर्वेषां तुल्यं वर्तते, ततश्च याऽस्तु साऽस्तु प्रथममि-
ति न कश्चिदपि । आद्यं । (लब्धायां वसन्तौ सस्तारकावि-
धिः 'संधारण' शब्देऽस्मिन्नैव भागे गतः ।) (शकुनिवि-
चारः 'सडण' शब्देऽस्मिन्नैव भागे ५ पृष्ठे गतः ।) (का-
यात्सर्गविषयः 'काउस्मग्ग' शब्दे तृतीयभागे ४१७ पृष्ठे ग-
तः ।) (प्रत्युपेक्षणायां पौरुषीप्रमाणम् 'पोरिसी' शब्दे
पञ्चमभागे उक्तम् ।) (स्थण्डिलद्वारविषयः 'थंडिल' शब्दे
चतुर्थभागे २३७० पृष्ठे गतः ।) (मार्गप्रत्युपेक्ष-
णाद्वारम् 'पंडिलहणा' शब्दे पञ्चमभागे ३५१ पृष्ठे गतम् ।)
(पिण्डानक्षेपः 'पिंड' शब्दे पञ्चमभागे ६१७ पृष्ठे गतः ।)
(लेपपिण्डव्याख्या 'लेव' शब्दे षष्ठे भागे गता ।)
(पात्रकद्वारम् 'पत्त' शब्दे पञ्चमभागे ३६२ पृष्ठे गत-
म् ।) (एषणाविषयः 'एसणा' शब्दे तृतीयभागे ५२ पृष्ठे
गतः ।) (भावद्वारं 'भाव' शब्दे पञ्चमभागे गतम् ।)
(भिक्षाविषयः 'गोयरचारया' शब्दे ३ भागे १००४ पृष्ठे ग-
तः ।) (भोजनविधिः 'भोजण' शब्दे पञ्चमभागे गतः ।)
(प्रासेषणाविधिः 'एसणा' शब्दे तृतीयभागे ६७ पृष्ठे
गतः ।) (परिस्थापनिकाविधिः 'परिठुवण' शब्दे
पञ्चमभागे ५७० पृष्ठे गतः)

एसा परिठवणविही, कहिया भे धीरपुरिमपन्नता ।
सामायारी एत्तो, वुच्छं अप्पक्खरमहत्थं ॥ ६२५ ॥
सुगमा ।

इदानीं सामाचारी व्याख्यायते—

सअ तो आगतो चर-मपारिसिं जाणिऊण ओगाढं ।
पडिलेहणमपत्तं, नाऊण करेइ सज्झायं ॥ ६२६ ॥

एव च साधुः सज्जां व्युत्सृज्यागतः पुनः चरमपौरुषी-
चतुर्थग्रहरं ज्ञात्वा अवगाढम्-अवतीर्णं, ततः किं करोती-
त्यत आह—प्रत्युपेक्षणां करोति, अथासौ चरमपौरुषी
नाद्यापि भवति ततोऽप्राप्तं चरमपौरुषीं मत्वा स्वाध्यायं
तावत्करोति यावच्चरमपौरुषी प्राप्ता । आद्यं । (स्वाध्याय-
विषयः 'सज्झाय' शब्देऽस्मिन्नैव भागे गतः ।)

एसा सामायारी, कहिया भे धीरपुरिसज्जता ।

एत्तो उवहिपमाणं, वुच्छं सुद्धस्स जह धरणा ॥ ६६५ ॥
सुगमा । उहं पिण्डद्वारम्, (उपाधिद्वारम् 'उवहि'

शब्दे द्वितीयभागे १०६४ पृष्ठे गतम् ।) (नान्द-
भाजनविषयः 'नांदभायण' शब्दे चतुर्थभागे १७५७ पृष्ठे
गतः ।) (अनायतनद्वारम् 'अणाययण' शब्दे प्रथम-
भागे ३१० पृष्ठे गतम् ।) (आलोचनाविषयः 'आलोयणा'
शब्दे द्वितीयभागे ४०० पृष्ठे गतः ।)

दशधा सामाचारी—

दमविहा सामायारी पप्पत्ता, तं जहा-

इच्छा मिच्छा तहकारो, आवस्सियो निमीहिया ।

आपुच्छणा य पडिपुच्छा, छंदणा य निमंतणा ॥ १ ॥

उपमंपया य काले, सामायारी भवे दमविहा उ(सू०७४६)

स्था० १० डा० ३ उ० । अनु० । आ० म० । (आसां व्याख्या
सम्बन्धानि ।)

दसविह सामायारी, जत्थ ठिण् भव्वमत्तमंधाण् ।

सिज्झंति य बुज्झंति य, ए खंडिज्झइ तयं गच्छे ॥

महा० ४ अ० ।

तथा 'तव्वहरिणे य णामणाईसु' इति सोपस्कारत्वाभामन-
धावनादिषु सुकराणि यानि द्रव्याणि तानि न द्रव्यनिर्गता
द्रव्याचार उच्यते, यत उक्तम्—'णामणधोवणवासण-सि-
क्खावणसुकराणिवरोदीणि । द्रव्याणि जाणं लोप, द्रवा-
यारं धियाणाहि ॥ १ ॥' भावे दशविधाया इच्छादिभेदेन
सामाचार्या आचरणा, अत्र बहुलग्रहणान्त्रिषां युद, एव-
माप्रच्छुनादिष्वपि, भावत्वं तु जीवद्रव्यपर्यायत्वादस्यति ।

सम्प्रत्यक्षयननामान्वर्थमाह—

इच्छादिसाममेसुं, आयरणं कप्पिअं तु जम्हेत्थ ।

तम्हा सामायारी, अज्झयणं होइ नायव्वं ॥ ४८६ ॥

'इच्छादिसाम' इति सुख्यत्ययाद् इच्छादिसामसु एषु—अ-
नन्तराभिहितेषु आचरणम्—एतादृश्यमनुष्ठानं वर्णितं—प्र-
रूपितम् तुः—पूरणे यस्मादत्राध्ययने तस्मात्सामाचार्यात-
सामाचारीनामर्कमिदमिति प्रक्रमे अध्ययने भवति-ज्ञातव्य-
म्, अयमाशयः—सामाचारोऽत्र वर्ण्यते ततः सामाचार भव-
माति विवक्षायां शैषिकाऽण, कूटतश्च स्त्रीलक्षणा, तथा च-
'टिहणञ्' (पा० ४-१-६५) इत्यादिना जीप सामाचारी-
ति भवतीति गाथार्थः । गता नामान्तरपञ्चानक्षेपः ।

सम्प्रति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्—

सामायारिं पवक्खामि, सच्चदुक्खविमुक्खणिं ।

जं चरित्ता ण निग्गन्था, तिप्पा संसारसागरं ॥ १ ॥

समाचरणं—समाचारास्तस्य भावो 'गुणवचनब्राह्मणादि-
भ्य' इति (पा० ५-१-१२४) इत्यञ्, तस्य च चिक्करणसा-
मर्थ्यात् स्त्रियामपि वृत्तिर्गति 'चिह्नादिभ्यश्च' (पा० ४-१-
४१) इति जीप सामाचारी तां-र्यतिजनेतिकर्तव्यतारूपामहं
प्रवक्ष्यामि सर्वदुःखविमोक्षणीम्—अशेषशरीरमानसासान-
विमुक्तिहेतुम्, अत एव यां सामाचारी चरित्ता—आमेव
'ण' इति वाक्यालङ्कारे, निर्ग्रन्थाः—यतयस्तीर्णाः संसारसा-

गरं, मुक्तिं प्राप्ता इति भावः, उपलक्षणत्वाच्च तस्मिन् तस्मिन्
स्वप्नितं चेति सूत्रार्थः ।

यथाप्रतिज्ञातमाह—

पदमा आवस्मिया नामं, विद्या य निमीहिया ।
आपुच्छणा य तइया, चउत्थी पडिपुच्छणा ॥ २ ॥
पंचमा छंदणा नामं, इच्छाकारो अ छंदुओ ।
सत्तमा मिच्छाकारो य, तहकारो य अदुमो ॥ ३ ॥
अब्भुट्ठाणं नवमा, दममा उवसंपया ।
एसा दसंगा साहूणं, सामायारी पवेइया ॥ ४ ॥

सूत्रत्रयं स्पष्टमेव, त्वरं घनग्रहणादप्यारभ्य कारणं वि-
ना गुर्वचग्रहं आशातनादोपसम्भवाच्च स्थेयं, किन्तु ततो
निर्गन्तव्यं, न च निर्गमनमावश्यकं विनति प्रथममावश्य-
की, निर्गत्य च यत्रास्पर्दं स्थेयं तत्र नैवेधिकीपूर्वकमेव प्र-
वेष्टव्यमिति तदनु नैवेधिकी, तत्रापि तिष्ठतो भिक्षाटना-
दिविषयाभिप्रायोत्पत्तौ गुरुपृच्छापूर्वकमेव तत्साधनमित्य-
न्तरमापृच्छना, आपृच्छनायामपि गुरुनियुक्तेन पुनः प्र-
वृत्तिकाले कचित्प्रष्टव्या एव गुरुव इति तत्पृष्ठतः प्रति-
प्रच्छना, कृत्वाऽपि गुर्वनुज्ञया भिक्षाटनादिकं नात्मस्मरि-
नैव भवितव्यमिति तदनु छन्दना—प्राग्गृहीतद्रव्यजातं न
शेषयतिनिमन्त्रणात्मिका, तस्यामपि प्रयोक्तव्य एवेच्छाकार
इति तदनु तस्याभिधानम्, अयं चात्यन्तमवश्यमीहणव
तत्त्वतो विधीयते, तेन च कथाश्चर्चाचारसम्भवे आत्मा
निन्दितव्य इति तदनु मिथ्याकारः, कुतऽपि च तस्मिन्
बृहत्तरादोपसम्भवे गुरुणामालोचना दानव्या, तत्र च यदा-
दिशन्ति गुरुवस्तत्तर्थात् मन्तव्यम् इति तथाकारः, तर्थात्
प्रांतपद्य च सर्वकृत्वेषूपयमवता माव्यमिति तदनु तदुपम-
भ्युत्थानम्, उद्यमवता च ज्ञानादिनिमित्तं गच्छान्तरस-
ङ्क्रमोऽपि विधेयः तत्र चापसम्पद् ग्रहीतव्येत्यन्तरमुप-
सम्पदुक्ता । उपसंहारमाह—एषा—अनन्तरोक्ता दशाङ्गा—
इच्छादशायवा साधूनां—वतीनां सामायारी प्रवेदिता-
तार्थकरादिभिरुक्ता इति सूत्रत्रयमर्थः ।

एतामेव प्रत्यवधवं विषयप्रदर्शनपूर्वकं

विधेयतयाऽभिधत्तुमाह—

गमणे आवस्मियं कुजा, ठाणे कुजा निमीहियं ।
आपुच्छणा सयंकरणं, परकरणं पडिपुच्छणा ॥ ५ ॥
छंदणा दव्वजाणं, इच्छाकारो अ सारणे ।
मिच्छाकारो अ निदाए, तहकारो पडिस्सुए ॥ ६ ॥
अब्भुट्ठाणं गुरुपूया, अच्छणे उवसंपया ।
एवं दुपंचसंजुता, सामायारी पवेइया ॥ ७ ॥

गमने—तथाविधालम्बनतो बहिर्निःसरणे आवश्यकेषु-
अशेषावश्यकसंख्यापात्रेषु सन्सु भवाऽऽवश्यकी, उक्तं
हि—“आवस्मिया उ आव-स्मएहि सव्येहि जुत्ताजामस्से”
त्यादि, तां कुर्याद्—विधेयत्वात्, स्थायित्वेऽस्माज्जनि स्थान-
म्—उपाभ्यस्तस्मिन् प्रावशज्जनि शेषः, कुर्यात्, कां ?—नैवे-
धिकीम्, निषेधं निषेध—पापानुष्ठानेभ्य आत्मनो व्यय-

सने तस्मिन् भवा नैवेधिकी, निषिद्धात्मन एतत्संभवात्,
उक्तं हि—“जो होइ निसिद्धणा, निसीहिया तस्स भावओ
होइ” इत्यादि, अस्मिन्—सकलकृत्याभिव्याप्त्या प्रच्छन्ना
आप्रच्छन्ना—इदमहं कुर्यां न केत्येवरूपा तां स्वयमित्यात्मनः
करणं—कस्यचिद्विवाहितकार्यस्य निर्वर्तनं स्वयंकरणं त-
स्मिन्, तथा परकरणे—अन्यप्रयोजनविधाने प्रतिप्रच्छना,
गुरुनियुक्तोऽपि हि पुनः प्रवृत्तिकाले प्रतिपृच्छत्येव गुरुं, स
हि कार्यान्तरमप्यादिशेत् सिद्धं वा तदन्यतः स्यादिति, उ-
भयत्र वा स्वकरणपरकरणे उपलक्षणमिति—उच्छास्मिनिः
भ्वासौ विहाय सर्वकार्येष्वपि स्वपरसम्बन्धेषु गुरुवः प्रष्ट-
व्याः, अतः सर्वविषयमापि प्रथमतः प्रच्छन्नामापृच्छत्युच्यते ।
तथा च निर्युक्तिरुक्ता सामान्यनैवायाचि—“आपुच्छणा तु
कज्जे” इति, तथा स्वपरसम्बन्धेन सर्वत्रापि कृत्ये गुरुनि-
युक्तेन पुनः प्रवृत्तिकाले यद्गुरुप्रच्छने सा प्रतिपृच्छा, तथा
च—“पुव्वनिउत्तणं होइ पाडपुच्छ” इति अविशेषणवाक्, छ-
न्दना—उक्तरूपा विधेयता शेषः, एवमुत्तरत्रापि, इव्यजातं न
तथाविधाशनादिद्रव्यविशेषणं प्राग्गृहीतेनेति गम्यते, सूत्र-
कत्वात्सूत्रस्य, तथा चाह—“पुव्वगाहपणं छंदणं” इति, इ-
च्छा—स्वकीयोऽभिप्रायस्तया करणं—तत्कार्यानिर्वर्तनं नाम—
च्छाकारः, ‘सारणे’ इत्यौचित्यत आत्मनः परस्य वा कृत्यं
प्रति प्रवर्तने, तत्रात्मसारणे यथेच्छाकारेण युष्माक्रीकृतं
कार्यमिदमहं करोमीति, अन्वाह च—“अहं तुभ्यं एयं करे-
मि कज्जे तु इच्छाकारेण” इति, अन्यसारणे च मम पात्रं तप-
नादि सूत्रदानादि वा इच्छाकारेण कुरुतेति, तथा चान्वाह—
“जइ अर्धमिज्जं परं, कारणजाए करेज्जे सं कोइ । तत्थ वि
इच्छाकारो, ए कप्पइ वलाभिआगो उ ॥ १ ॥” तथा मिथ्ये-
त्यल्लिकं मिथ्याकरणं मिथ्याकारः—मिथ्येदमिति प्रतिपत्तिः
सा चात्मनो निन्दा—जुगुप्सा तस्यां, घितध्वस्वरणे हि धि-
गिदं मिथ्यामया कृतमिति निन्दत एवात्मा घित्तिजिनवज्ज-
नैः, तथाकरणं तथाकारः—इदमित्यं चेत्त्यभ्युपगमः, स च
किं विषयः इत्याह—प्रतिश्रवणे प्रतिश्रुते-गुरौ वाचनादिकं
यच्छत्येवमंतदित्यभ्युपगमस्तस्मिन्, तथा चान्वाह—“वाण-
णपाडसुणणाए, उवप्से सुत्तअन्धकहणाए । अधितहमयं ति
तहा, अधिकप्पेणं तहकारो ॥ २ ॥” अर्थाभ्याभिमुख्येनोत्थान-
म्—उद्यमनमभ्युत्थानं तच्च ‘गुरुपूय’ इति सूत्रत्वाद् गुरुपूजा-
या, सा च गौरवार्हाणाम्—आचार्यरत्नानुबालादीनां यथा-
चिन्ताहारभेषजादिसम्प्राप्तम्, इह च सामान्याभिधानेऽ-
प्यभ्युत्थानं निमन्त्रणारूपमेव परिगृह्यते, अत एव निर्युक्ति-
रुक्तेतन्स्थाने निमन्त्रणैवाभिहिता “छंदणा य निमंतणे” इति ।
तथा ‘अच्छणे’ इति आसने प्रक्रमादचार्यान्तरादिमन्त्रिणौ
अवस्थाने उप-सामीप्येन सम्पादनं-गमनं सम्पदादित्वा—
निकपि उपसंगद्—इयमेतं काले भवदन्तिके मयाऽऽसितव्य-
मित्येवरूपा, च ज्ञानार्थतादिभेदेन त्रिधा, तथा चाङ्गम्—“उ-
वसंपया य तिंविहा, णाणे तहदंसणे चरित्ते य” इति एवम्
इत्युक्तप्रकारेण ‘दुपंचसंजुत’ इति आर्येणात् द्विपञ्चकसंयुक्ताः
दशतन्त्र्यायुक्तामित्यर्थः, सामायारी प्रवेद्यत्-कथयत् आर्य-
त्वाद् गुरुः शिष्यायेति शेषः, अनेन च गुरुणा सदा तदुपदे-
शपरंत्तुष भवितव्यमित्यर्थेन उक्तम्, पठ्यते च—“एसा दसंगा
साहूणं, सामायारी पवेइया” इति, एतच्च स्पष्टमिति सूत्रत्रयार्थः ।

पतावता दशविधसामाचारीमभिधायौघसामाचारी वि-
चक्षुर्दिमाह—

पुर्विल्लम्मि चउवभागे, आइच्चम्मि समुद्धिण् ।

भंडयं पडिलेहिता, वंदिता य तओ गुहं ॥८॥

पुच्छिआ पंजलिउडो, किं कायच्चं मए इहं ? ।

इच्छं निओइउं भंते !, वेयावच्चं व सज्झाए ॥९॥

वेयावच्चं निउत्तेणं, कायव्वमगिलायओ ।

सज्झाए वा निउत्तेणं, सव्वहुक्खविमुक्खणं ॥१०॥

‘पुर्विल्लम्मि’ इति पूर्वस्मिन्नुभोगे आदित्ये समुत्थिते—
समुद्भूते. इह च यथा दशाविकलाऽपि पट. पट एवाच्यते,
एवं किञ्चिदुनाऽपि चतुर्भागश्चतुर्भाग उक्तः, ततोऽयमर्थः—
बुद्ध्या नभश्चतुर्धा विभज्यते. तत्र पूर्वदिक्संघजं किञ्चि-
दुननभश्चतुर्भागं यदाऽऽदित्यः समुदात्तं तदा पादेनपौरु-
ष्यामन्युक्तं भवति. भारङ्कं—पतद्ग्रहाणुपकरणं प्रति-
लेख्य—सामान्यकर्परिभाषया चक्षुषा निरीक्ष्योपलक्षणत्वा-
त्प्रमृज्य च वन्दित्वा च—नमस्कृत्य ततः—इति प्रति-
लेखनानन्तरं गुरुम्—आचार्यादिकं, किमन्याह—पृच्छेत्—
पर्यनुयुञ्जीत प्रक्रमान् गुरुमेव ‘पंजलिउड’ इति प्राग्वन्कृत-
प्राञ्जलिः, यथा—किं कर्त्तव्यम्’ अमुपेयं ‘मये’ त्याग-
निर्देशः इह—आस्मिन् समये इति गम्यते, कदाचिद् गुरुं वा
मन्येरन्—स्वाध्यायवैद्यावृत्त्ययोरन्यतरास्मिन्नेवास्य नियोगे वा-
च्छ्रुत्यतो ब्रूयात्—‘इच्छामि गियोइउं’ इति अस्तर्भावित-
शयश्चेत्वाभियोजयितुं युष्मर्भित्वात्मनार्त्तमिति शेषः ‘भंते’ इति
भदन्त ! ‘वेयावच्चं’ इति वैद्यावृत्त्ये—ग्लानादव्यापारं वा-
शब्दाभिज्ञक्रमस्ततः ‘सज्झाए’ इति आपत्त्यात्स्वाध्याये
वा, इह च पात्रप्रतिलेखनानन्तरं गुरुं पृच्छेदिति यदुक्तं
तत्प्रायस्तदैव बहुतरंवेयावृत्त्यविधानसम्भवात् । यद्वा—पूर्व-
स्मिन्नुभोगे आदित्ये समुत्थिते इव समुत्थिते, बहुत-
रप्रकाशीभवनाच्चस्य, भारङ्कमेव भारङ्कं ततस्तदिव धर्म-
द्विविण्णोपाज्जनहेतुत्वेन मुख्यार्त्तकायर्षाकल्पादीह भारङ्क-
मुच्यते. तत्प्रतिलेख्य वन्दित्वा च ततो गुरुं पृच्छेत् शेषं प्रा-
ग्वत् । उपलक्षणं चैतद्—यतः सकलमपि कृत्यं विधाय पुनर-
भियन्तनापूर्वकं प्रष्टव्या एव गुरुव इति, एवं च पृष्ठा यत्क-
र्त्तव्यं तदाह—वैद्यावृत्त्ये नियुक्तेन—व्यापारितेन कर्त्तव्यं
प्रक्रमात् वैद्यावृत्त्यम्, ‘अगिलायउ’ इति अगलास्यैव शरी-
रभ्रमर्माविरत्यैवेति यावत्, स्वाध्याये वा नियुक्तेन सर्व-
दुःखविमोक्षणं, सकलतपःकर्मप्रधानत्यादस्य, स्वाध्यायो-
ऽग्लान्यैव कर्त्तव्य इति प्रक्रम इति सूत्रत्रयार्थः ।

इत्थं सकलौघसामाचारीमूलत्वात्प्रतिलेखनायास्त-
त्कालं सदाविधेयत्वाद् गुरुपारतन्त्र्यस्य तच्चा-
भिधायौत्सर्गिकं दिनकृत्यमाह—

दिवमस्म चउरो भागे, कुजा भिक्खु वियक्खणो ।

तओ उत्तरगुणे कुजा, दिणभागेसु चउस्सु वि ॥११॥

पढमं पोरिसिं सज्झायं, बीयं भाणं क्रियायई ।

तइयाए भिक्खायरियं, पुणो चउत्थीइ सज्झायं ॥१२॥

सूत्रद्वयं स्पष्टमेव, नवरं चतुरो भागान् कुर्याद् बुद्ध्याप्यु-
पस्कारः, ‘तत’ इति अनुभागेकरणादनन्तरमिति गम्यते
१६४

उत्तरगुणान् मूलगुणापेक्षया स्वाध्यायादींस्तत्कालांचनान्
कुर्याद्—विदध्यात्. क दिनभागं । कमन्तरगुणं कुर्याद-
त्याह—प्रथमं पौरुषं स्वाध्यायं—वाचनादिकं, सूत्रपौरुषी-
त्वादस्याः, कुर्यादितिहोत्तरत्र च क्रियान्तराभावेऽनुव-
स्यते, द्वितीयां प्रक्रमान्पौरुषीं ध्याते ‘क्रियायई’ इति ध्याये-
त्. ध्याते चेहार्थपौरुषीत्वादस्या अर्थावयव एव मानसादि-
व्यापारणमुच्यते, ध्यायेदिति वाऽनेकार्थत्वाद्वातृनां कुर्यात्,
इह च प्रतिलेखनाकालस्याल्पव्यवसायविवक्षितत्वादुभयत्र—
“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग” (पा० २-३-५) इति द्वितीया,
तृतीयायां भिक्षाचर्या, पुनश्चतुर्थ्यां स्वाध्यायम्, उपलक्ष-
णत्वात्तृतीयायां भोजनवार्त्तमनादीनि, इतरत्र तु प्रतिले-
खनास्थगण्डलप्रत्युपलक्षणदीनि गृह्यन्ते । इत्थमभिधानं च
कालापेक्षयैव कुर्यादिति सकलानुष्ठानस्य सफलत्वादिति
सूत्रद्वयार्थः । उक्तं २६ अ० । (पर्युपणाकल्पसामाचारी
‘पञ्जुसवणाकण’ शब्दे पञ्चमभागं २५२ पृष्ठं तथा रात्रिसा-
माचारी ‘पद्मदर्शाकरिया’ शब्दे ५ पृष्ठं गता ।)

उपसंपाद मण्डल्यां च द्विविधा सामाचारी—

दुविदा सामाचारी, उपसंपदे मंडलीए बांधव्वा ।

ओणोलोइयम्मि गुरुगा, मंडलिमेरं अतो बोच्छं ॥७८१॥

सामाचारी द्विविधा—उपसंपाद, मण्डल्यां च बांधव्या । त-
त्रोपसंपत् त्रिविधा—ज्ञानोपसंपत्, दर्शनोपसंपत्, चारित्रो-
पसंपत् । आसां च सामान्यत इयं च सामाचारी गच्छान्त
रादुपसंपद्. प्रतिपत्त्यर्थमायातः सारधुः पर्यनुयोक्तव्यः । वत्स !
कर्त्तव्यं कुतो गच्छादागतोऽसि, किनिमित्तमिहायात इत्थेवं
यद्यपर्यनुयुज्य तस्यापसंपदं प्रतीच्छति तदा अनालोचितं
अपर्यनुयुक्तं सति चत्वारो गुरुकाः, यद्वा—अनालोचितं—अ-
नालोचनामदापयित्वा, यदि ते परिभुक्त्वाचरति वा तदा च-
त्वारो गुरुकाः । अत्र च ज्ञानोपसंपदाऽधिकारः ‘मण्डलिमेरं
अतो बोच्छं’ इति—मण्डली—सूत्रार्थमण्डलीरूपा तस्याः सप्र-
न्धिनी मर्यादां सामाचार्यमन ऊर्ध्वं वक्ष्ये । ७०१ उ०१ प्र० ।
(सांभोगिकासंभोगिकयोः सह मिलितयोरान्तरार्थाद्योः सामा-
चारी ‘उपसंपया’ शब्दे द्वितीयभागं ६६८ पृष्ठं गता ।) (ग-
च्छवार्त्तनां जिनकल्पिकानां च सामाचारी ‘गच्छवार्त्तनां’
‘जिणकल्पिय’ शब्दयोः ।) (चतुर्विधा सामाचारो ‘आचार-
विणय’ शब्दे द्वितीयभागं ३६० पृष्ठं व्याख्याता । सा चैवम्-
संयमसामाचारी, तपःसामाचारी, गणसामाचारी, एकाग्र-
विहारसामाचारी च । तत्र—संयमः सप्तदशप्रकारः तस्य सा-
माचारी । तपो द्वादशविधं तस्य सामाचारी । गणस्य सा-
धुसमुदायस्य सामाचारी । एकाग्रविहारसामाचारी—एका-
ग्रविहारप्रतिमास्वरूपा ।)

सांप्रतमुपसंहरन्नाह—

एवं सामाचारी, कहिया दसहा समामओ गसा ।

संजमतवहुगाणं, निगंथाणं महरिसिणं ॥ ७२२ ॥

एवमेवा—सामाचारी दशधा—दशाविधा समास्तः संक्षेपेण
कथिता । केच्य—इत्याह—संयमतपोभ्यामाख्याः—समृद्धाः सं-
यमतपश्चात्प्राप्तेभ्यो निर्गन्थेभ्यो महर्षिभ्यः ।

सामाचार्यान्विकानां फलमुद्देश्यति—

ए तं सामायारिं, जुजंता चरणकरणाभाउत्ता ।

माहृ खवंति कम्मं , अण्णगभवसंचियमणंतं ॥ ७२३ ॥

एताम्-अनन्तरादितस्वरूपां दशविधां सामाचार्या यथा-
विधि युज्जानास्तथा चरणकरणायुक्ताभरणं प्रतादि, उक्तं
च—“ वयं ५ समगधम्म १० संजम १७ , वेयायच्च १० च
बम्मगुत्ताता ६ । नाणाइनिं ३ तव १२ को-हनिग्गहा ४
अव चरणं तु ॥ १ ॥ ” करणं पिण्डविशुद्धयादि, तदुक्तम्—
“ पिण्डविन्नाही ४ समिइ ५ भावण ११ पडिमा १२ य इन्दि-
य निरोहो ५ । पडिलेहण २५ गुत्तीओ ३ , अभिग्गहा ४ अ-
व चरणं तु ॥ १ ॥ ” तथाः चरणकरणयोः संयुक्ताः सम्यग्-
समन्तात् उपयुक्ताः साधवः क्षपयन्ति कम्मं अनेकभवसंचि-
तमतम्ममिति । इदानीं पदविभागसमाचार्याः प्रस्तावः । सा
च कल्पव्यवहाररूपा बहुविस्तृता, ततः स्वस्थानाद्वसेया ।
आ म० १ अ० ।

विक्रमवच्छराओ पच्छा मालमवाममण(१६००) वइकंते
के वि तम्मत्तिया सावयमात्रिया तेमिं सूरीणं नाऊण नि-
याणिगणपरंपरं ठाइस्संति । के वि दूरभविया परम्महा हो-
ऊण परगणस्म सामायारिं गहिस्संति । अङ्ग०

(सामाचारीवैचित्र्यहेतुः ‘ अणुणा ’ शब्दे प्रथमभागे ३६१
पृष्ठ गतः ।)

सामायारीउपक्रमकाल-सामाचार्युपक्रमकाल-पुं० । समा-
चार्या उपक्रमणमुपरारतनाच्छ्रुतादिदानं यत्र स सामाचार्यु-
पक्रमकालः । उपक्रमकालभेदे , विशेष० ।

सामायारीविगहग-सामाचारीविगधक-पुं०।सामाचारी-सा-
धनामहारात्रक्रियारूपा सङ्गच्छमर्यादा तस्या विगधकः ।
सामाचारीअण्डके , ग० १ अधि० ।

सामायारीसीयंतचोयणा-सामाचारीसीदबोदना-स्त्री०।सा-
माचार्या यथायागं सीदन्तः शिथिलीभवतश्चोदनायाम् ,
व्य० १ उ० ।

सामालिय(मालिय)पोंड-शात्मलीपौण्ड-न०।शात्मलीपुण्य,
“ एगं सा(मा)लियपोंडं, बज्जा आमालतां होइ । ” उक्तं
३ अ० । (‘ अंग ’ शब्दे प्रथमभागे ३६ पृष्ठे व्याख्या गता ।)

सामास-श्यामास-पुं० । श्यामा-रजनी तस्यामाशनमाशः ।
रात्रिभाजनं, आचा० १ ध्रु० २ अ० ५ उ० ।

सामासिया-सामामिकी-स्त्री०।मेनार्यमानुर्मानकृपाः प्रति-
वेशिन्याम् , आ० म० १ अ० ।

सामि (ण)-स्वामिन्-पुं० । स्वमस्यास्तीति स्वामी ।
नायक , आ० म० १ अ० । प्रभौ, उपकर्त्तरि , आश्रये , पि० ।
ज्ञा० । पा० प्रभुः स्वामीत्यनर्थान्तरम् । आव० ४ अ० । राज-
नि, अनु० । जगद्गुरो, सू० प्र० १ पाहु० । ‘ लोगणाहाणं ’ पुत्र-
लपराधर्तः संसार इति कृत्वा लोकनाथाः (भगवन्तः) ल० ।
(चतुर्दशरज्ज्वात्मकोऽयं लोक इति ‘ लोग ’ शब्दे षष्ठ-
भागे गतम् ।) (चतुर्दशरज्ज्वात्मकलाकगतचक्रपर्वतात्
रत्नप्रभापुथिव्यां दश दिशः गत्यन्ते, ताश्च-“जस्स ज-
आआइओ उदेइ सा भवइ तस्स पुब्बदिसा ” इत्यादिगा-

थाभिः ‘ दिसा ’ शब्दे चतुर्थभागे २५२३ पृष्ठे दर्शिताः ।)
(स च चक्रपर्वतः जम्बूद्वीपमध्यगतः । स च जम्बूद्वीपः
‘ जम्बूद्वीप ’ शब्दे चतुर्थभागे १३७१ पृष्ठे अनादृतनामदेव-
स्वामिको दर्शितः ।) (एवं सर्वे द्वीपाः समुद्राः दिशः
विदिशः देवलोकाः विमानादयश्च सस्वामिकाः इति स्व-
स्वशब्दव्याख्यावसरे दर्शितम् ।)

सामिकसिय-स्वामिकार्ति(केय)क-पुं०।कृतिकारमजे स्कन्धे ,
आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० २ उ० ।

सामिकुट्ट-सामिकुट्ट-पुं० । पेरवते वर्षे वर्त्तमानावसर्पिण्यां
जाते विशे तीर्थकर , प्रथ० ७ द्वार ।

सामिणी-स्वामिनी-स्त्री०।भर्तृकायाम् , “ हले हलि स्ति अ-
र्ज्ञानं भेइ सामिणि गोभिणं ” इत्येवं वदत् । दश० ७ अ० ।
मरुदेवी सामिणी य ” आ० म० १ अ० ।

सामित्त-स्वामित्व-स्वमस्यास्तीति स्वामी तद्भावः । नाय-
कत्वे , ज० १ वल० । प्रज्ञा० । जी० । विपा० । स्वस्वामिस-
म्बन्धमात्रे , विपा० १ ध्रु० २ अ० । श्री० । आधिपत्ये , कर्म०
३ कर्म० । स्वामिभावत्वे , स० ७८ सम० । स्वस्वामिभावे ,
म० ३ श० १ उ० । ज्ञा० । प० सं० । विशे० । आ० चू० ।
(त्रिविधं स्वामित्वम् ‘ णमुक्कार ’ शब्दे चतुर्थभागे २८२०
पृष्ठे दर्शितम् ।)

सामिय-स्वामिक-पुं० । अधिपतौ, ज्ञा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सामिल-सामिल-पुं०।स्वनामक्याते वटुकमाङ्गणे, व्य० २८०।

सामिम-सामिष-त्रि०।सहाऽऽमिषेण-पिशितरूपेण वर्त्तन् इ-
ति सामिषम् । सम्पृंह भोजनाद्यर्थे लुब्धे , उक्त० । “ सामि
सं कुललं दिस्स , वज्जमाणं निरामिसे । ” उक्त० १४ अ० ।

सामीविय-सामीप्यक-पुं० । सामीपाधारं, यथा गङ्गायां घो-
षः । आ० म० १ अ० ।

सामुच्छेय-सामुच्छेद-पुं०।समुच्छेदो-वस्तुविनाशः समुच्छे-
दमधीयते तद्विद्वन्तीति वा सामुच्छेदिकाः । तद् वेत्तीत्यर्थः ।
क्षणविभावप्ररूपकेषु अध्वमित्रमतानुसारिषु निहवेषु, औ०
आ० म० । आ० चू० । विशे० ।

अथ चतुर्थवक्रव्यन्यामाह—

बीमा दो वाममया, तइया सिद्धिं गयस्स वीरस्स ।

सामुच्छेयदिद्धि, मिहिलपुरीए सामुप्पन्ना ॥ २३८६ ॥

विशन्त्युत्तरं वर्षशतद्वयं तथा सिद्धिं गतस्य वीरस्यास्तीति-
ऽच्चास्तर सामुच्छेदिकदृष्टिर्मिथिलापुर्यां समुत्पन्नति ।

यथाप्यन्नस्तथा दर्शयन्नाह—

मिहिलाए लच्छिहरे, महगिरिकोडिअसामिसे य ।

नेउणिय-णुप्पवाए, रायगिहे खंडरक्खा य ॥ २३९० ॥

मिथिलानगर्या लक्ष्मीगृहे चैत्यं महागिरिसूरीणां कौशिकन्या-
नाम शिष्यः स्थितस्तस्याप्यध्वमित्रो नाम शिष्योऽनुप्रवादाभि-
धानपूर्वे नैपुणिकं नामवस्तु पठतिस्स, तत्र ल्लिखच्छेदनकनयव-
क्रतायामालापकाः सामायानास्तथा “ पणुप्पन्नमयनेइया
सत्वे चोच्छिद्धिस्संति एवं जाव वेमामाणय सि । एवं बी-
याइसमएसु वि वल्लब्धं अत्र तस्य चिकित्सा जाता , त-
द्यथा-प्रत्युत्पन्नसमयनारकाः सर्वेऽपि नवद् व्यवच्छेदं प्रा-

पश्यन्ति, ततश्च कुतः सुकृतदुकृतकर्मफलवेदनम्, उत्पादान-
न्तरं सर्वजीवानां नाशादिव्यवसादं स्वमतिकल्पितं प्रकृष्यन्
वक्ष्यमाणभाष्ययुक्तिभिर्गुह्या प्रज्ञाप्यमानोऽपि यावत्कथमपि
न प्रज्ञाप्यते तत उद्धाट्य संववाहः कृतः, समुच्छेदवादं प्रकृष्य-
पन् काष्पिल्यपुरनगरं "राजगृहापगनामकं" गतः, तत्र च ल-
गडरत्नाभिधानाः भावका आसन्, ते शुल्कपालास्मैश्च
ने निहृवाः समागता विज्ञाना मार्गितुं आगच्छाः, ततो
भानैरश्वमित्रादिभिस्तं प्रोक्षाः—वयं न जानीमः भावका
युयम्, तत्किमस्मान् धमणान्स्तेन मारयथ ?, ततस्ते-
रुक्रम—ये धमणान्स्ते युष्मत्सिद्धान्तेन समुच्छिन्नाः, यूयं
तु चौराद्यन्यतराः केचिदिति मारयामः, ततस्तेभानैर्मुहो
निजाग्रहः संबुजाश्च दत्तमिथ्यादुष्कृता गता गुरुपादमूल
इति । विशेष (स्तुतिगवाह (७) शब्दे तृतीयभाग ७०६
पृष्ठ विस्तरा गतः ।)

सामुदाय-सामुदायिक-चि० । समुदाये भवं सामुदायिकम् ।

उक्त० १७ अ० । जनमालकप्रयोजनं, ज्ञा० १ भू० ४ अ० ।

सामुदायि-सामुदानिक-न० । समुदानं—भिन्ना तत्र भवं
सामुदानिकम् । सूत्र० १ भू० १६ अ० । आचा० । भिन्नापि-
गड, आचा० २ भू० १ सू० १ अ० ४ उ० । समुदानं लब्धः
सामुदानिकः । "अध्यात्मादित्य इकण" । ६ । ३ । ७८ । इति
इकण प्रत्ययः । उच्चावसेषु कुलेषु अटिन्वा लब्धे पिण्डे, वृ० १
उ० २ प्रक० ।

सामुदिय-सामुद्रिक-पुं० । समुद्रेण प्रोक्तं वस्यर्थाते वा ठम् ।
स्त्रीपुरुषशुभाशुभलक्षणज्ञापकग्रन्थाध्येतरि, तद्वत्तरि च ।
वाच० । (तानि लक्षणानि 'लक्षणगर्वजगुणोश्रवय' श-
ब्दे षष्ठभागे गतानि ।) समुद्रस्यैते सामुद्रिकाः । भ० ४ श० २
उ० । समुद्रयात्रिषु निर्यामकं, आ० क० १ अ० । आ० म० ।
"अग्निं जं भेते ! सामुद्रिया वाया ईसि हंता अग्नि" सन्ति
सामुद्रिका वाता ईषद्वाता हन्त सन्ति । भ० ४ श० २ उ० ।

सामुद्रिय-सामुद्रिक-पुं० । समुद्रार्थके प्रत्यये, विशेष० ।

साय-सात-न० । सुखे, स्था० ।

षड्विधसातस्वरूपम्-

छन्विहं साते पश्यन्ते, तं जहा-सोह्दियसाते० जाव नो-
ह्दियसाते । (सू० ४८८ X)

स्था० ६ ठा० ३ उ० । सूत्र० । आच० । उक्त० । उन्मग्नत्वे,
प्रश्न० ३ आश्च० द्वार । मनश्चाह्लादकारिण, आचा० १ भू०
४ अ० २ उ० । प्रीत्युत्पादके, अनु० । स्था० । विश० । स्वा-
द्यते शरीरं मानसं च सुखमनेनेति सातम् । सातवदनीयं
कर्मणि, उक्त० ३३ अ० । ज्ञा० । प्रव० । दश० । पुण्यप्रकृती,
स्था० ६ ठा० ३ उ० । दशमः लघुविमानभेदे, स० ९० सम० ।
स्वाद-पुं० । स्वादनं स्वादः । स्था० ३ ठा० १ उ० । सर्जूरप्रा-
ज्ञापनादिस्वादेन, प्रव० ४ द्वार । हरितवनस्पतिविशेषे,
प्रज्ञा० १ पद ।

सायम्-अव्य० । प्रदोषे, आच० ४ अ० । संध्यासमये, सू० प्र०
२ पाहु । पञ्चा० । च० प्र० । उक्त० । सूत्र० । सत्ये, स्था० १०
ठा० ३ उ० ।

सायंकार-सायंकार-पुं० । शुचवागनुयोगभेदे, स्था० । साय-

मिति निपातः सन्त्यर्थस्तस्माद्वर्णोत्कारप्रत्ययः । कर्गं वा
कारन्ततः सायंकार इति । तदनुयोगो यथा—सत्यं तथा
वचनसङ्गावप्रश्नोप्यात । स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सायंभुव-स्वायंभुव-पुं० । स्वयंभुवोऽयस्ये प्रथममुनौ स्था० ।

('अयोगंतवाय' शब्दे प्रथमभाग ४२४ पृष्ठ विस्तरा गतः ।)

सायंमय-सायंमय-पुं० । दिवसावसानरूपे समये, सू०
प्र० १० पाहु० ।

सायणा-शातना-स्त्री० । खण्डनायाम्, स० ३२ सम० ।

स्वादना-स्त्री० । अभिलाष, आचा० १ भू० ८ अ० ४ उ० ।

सायणी-शायनी-स्त्री० । शाययति-निद्रावन्तं कर्गति सा
शायनी । शान्तं वा यस्य सा शायिनी शयिनी वा । स्था० १०
ठा० ३ उ० । शलायुपः पुरुषस्य नवतनवर्षात्परतो दशवर्षात्मि-
कायां दशायाम्, तं० ।

हीणभिन्नसरो दीणां, विवरीओ विचित्तओ ।

दुस्वलो दुस्विन्नो मुयई, संपत्तो दसमि दसं ॥ १० ॥

हीनस्वरः—लघुध्वानः । भिन्नस्वरः—स्वभावस्वरादन्यस्वरः
हीनः—कुरुण्वं गतः विपरीतः पूर्वावस्थानः विचित्तः वि-
चित्रा वा नानास्वरूपः दुर्बलः—कृशाक् । दुःखितो—रोगादिपी-
डालक्षणात् ; एवाविधो जीवः स्वर्णित स्वशरीरे स्वगृहे
वासं प्राप्तः कां दशमी दशमिति । तं० ।

सायत्त-स्वायत्त-त्रि० । स्वार्थीने, ज्ञा० १ भू० ६ अ० ।

सायत्थ-स्वात्मस्थ-त्रि० । परभिन्नस्थं, वा० ६ विव० ।

सायबंध-सातबंध-पुं० । सुखसंबन्धं, ज्ञा० २४ ज्ञा० ।

सायय-सायक-पुं० । वाणे, पाहु० ना० ३६ गाथा ।

सायरसइहिहेउ-सातरसश्चद्विहेतु-त्रि० । सातं—सुखं रसां-
माधुर्यादेयं श्रद्धिरुपकरणादिसंपदो हेतवो यस्मिन् प्रयोजने
तत्सातरसइहिहेतुकम् । रसाद्यर्थे, "सायरसइहिहेउर्भाभिन्नो-
गभावेण कुण्ड" ग० २ अधि० ।

सायवडिया-सातप्रतिज्ञा-स्त्री० । सुखार्थे, आचा० २ भू० १
सू० ३ अ० २ उ० ।

सायवाइ (नू)-सातवादिन्-पुं० । सातं—सुखमभ्यसनीय-
मिति वदतीति सातवादी । अक्रियावादिभेदे, स्था० । क-
श्चित् सुखमवानुशीलनाय सुखार्थिता नत्यसातरूपं तपोनि-
यमग्रहचर्यादिकारणानुरूपत्वात्कार्यस्य, न हि शुक्लैस्तनुभि-
रारब्धः पटो रक्तो भवति, अपि तु-शुक्ल एव, एवं सुखाऽऽ-
संयनान् सुखमेवाति । उक्तं च—'मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय-
पेया, भक्तं मध्यं पानकं चापराह्णं । द्राक्षाखण्डं शकं चा-
र्धगन्धं, मोक्षध्याने शाक्यपुत्रेण दृष्टः' ॥ १ ॥ अक्रियावादि-
ता चास्य संयमतपसोः पारमार्थिकप्रशमसुखरूपयोर्दुःखत्वं
नाभ्युपगमात् कारणानुरूपकार्याभ्युपगमस्य च विषयसुखा-
दनुरूपस्य निर्वाणसुखस्याभ्युपगमेन बाधितत्वादिति ।
स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सायसोक्त्वपडिवद्ध-सातसौख्यप्रतिबद्ध-पुं० । सातान्—
पुण्यप्रकृतेः सकाशाद्यत्सौख्यं—सुखं गन्धरसस्पर्शलक्षण-
विषयसंपाद्यं तत्र प्रतिबद्धस्तत्परः सातसौख्यप्रतिबद्धः ।

सुखप्रतिबद्धे, 'सायामोक्त्वपट्टिवद्धे यावि भवइ' इति ।
प्राकृतं दीर्घमध्याऽपि । स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सायाउल-साताकुल-त्रि० । भावसुखार्थव्याक्तिरिति, दश० ४ अ० ।
सायागारव-मा(त)तागौरव-न० । सातया गौरवं सातागौरव-
म् । स० ३ सम० । सातं—सुखं तेन गौरवम्-गर्वः । अहंमध-
सुखीत्यभिमानं, आतु० ।

सायागारवङ्काण-सातगौरवध्यान-न० । सातं—सुखं तेन
गौरवं-गर्वस्तस्य ध्यानम् । 'नीरपठो ससिगये' ति गाथाङ्क-
शशिगजस्यैव गर्वोद्धुर दुर्ध्यानं, आतु० ।

सायागारवणिस्मिन्-सातगौरवनिश्चित-त्रि० । सुखशील-
तायामासङ्गे, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ।

सायागुग-सातानुग-पुं० । सातं—सुखमनुगच्छतीति साता-
नुगः । सुखशीलं, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

सायावेयणिज-सातवेदनीय-न० । सातं—सुखं तद्रूपेण यद्
वद्यते तत्सातवेदनीयम् । वेदनीयभेदं, कर्म० ६ कर्म० । स० ।
प० सं० । स्था० ।

सायासुख-सातामोक्त्य-न० । सातासातवेदनीयकर्मणः स-
काशात्सुखं शर्म सातसुखं सातं च तत्सुखं च सातसुखम् । अ-
तिशयसुखं, 'सायामोक्त्वमणुपालंताणं पा० । आह्लादप्रधानं
सारस्य, जी० ३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

सार-सार-पुं० । प्रधानं, विशेषः । सामर्थ्यं, विभवे, सूत्र० २
ध्रु० १ अ० । परमार्थे, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० । ध० । आव० ।
काष्ठमध्ये, स्था० ४ ठा० १ उ० । आचा० । निरपन्ने, पा० ।
भ० । आ० चू० । परमार्थप्रधानं, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ।
स्था० । नि० । आचा० । प्रज्ञा० । जी० । भ० । स० । न्याय्यं,
'एवं खु नाणिणो सारं, जज्ञ हिंसइ किञ्चण ।' सूत्र० १
ध्रु० १ अ० ४ उ० । उत्त० । प्रकर्षे, आचा० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।
सफलं, आ० म० १ अ० । स० । उत्कृष्टफलकारेषु,
ठा० १२ ठा० । शुभपुद्गलापचयजन्ये धनुर्विशेषे, ज० ३
वक्त० । सारं द्विधा-बाह्यं, आन्तर्यं । बाह्यं गुरुत्वमा-
न्तरः सन्दोहः । आच० ४ अ० । ज्ञानार्थं (आच० ४ अ० ।) सद्भाव-
निष्ठायाम्, आ० चू० १ अ० । आ० म० । विवक्षितकर्मणः
परमार्थे, तं० । आ० म० । विषयगणस्य प्राप्तौ, आचा० १ ध्रु०
३ अ० २ उ० । बले, पा० १ ना० १६४ गाथा । धनं, पा० १ ना०
४६ गाथा । कर्तुं, पा० १ ना० ६४ गाथा ।

प्रह-धा० । मार्गे, "प्रह-(अ.)गः सारः" ॥ ८ । ४ । ८५ ॥
इति प्रपूर्वस्य हृधातोः सार इत्यादेशः । सारइ । पहरइ ।
प्रहर्गति, पा० ४ पा० ।

सारंग-मारङ्ग-पुं० । चतुर्गिन्द्रियजीयविशेषे, जी० १ प्रति० ।
प्रज्ञा० । मृग, अप० ७ अप० । पा० १ ना० । चातकस्वंगं,
हरिणं, गजं, भृङ्गं, खगभेदं, छत्रं, राजहंसं, चित्रमृगं,
घाघभेदं, वस्त्रं, नानावर्णं, मयूरं, कामदेव, चाप, केशं,
स्वर्गं, आभरणं, पद्मं, शंखं, चन्दनं, कपूरं, पुष्पं, कांकिलं,
मधं, सिंह । रात्रौ, भूमौ, दीप्तौ च । स्त्री० । शारङ्गाऽप्यत्र । आचा० ।
मारङ्ग-न० । प्रधानकारणे, प्रति० । ज० ।

शारङ्ग-त्रि० । "शारङ्गे जात्पूर्वोऽपि" ॥ ८ । १० ॥ इति जात्पूर्वः

अकारः । प्रा० । शृङ्गस्य चिकारः । अणुशृङ्गजाते, वाच० । वि-
ष्णुधनुषि नपुं० । को० ।

सारंगदेव-साराङ्गदेव-पुं० । वाद्यलक्षत्रिये गुर्जरधरित्री-
श्वरे, ती० २५ कल्प ।

सारंगी-सारङ्गी-स्त्री० । हरिण्याम्, पा० १ ना० ४५ गाथा ।

सारंग-सारङ्ग-त्रि० । सहाऽऽरम्भेण जीवोपमर्दादिकारिणा
व्यापारं लघ्वतेन इति तद्भावेऽप्याह शिकादिभोजित्वात्सार-
ङ्गः । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० । गृहस्थेषु । सूत्र० १ ध्रु०
३ अ० ३ उ० । जीवोपमर्दादिकारिषु, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।
पृथिव्यादीनां परितापकरं आरम्भं, स्था० ।

सत्तविहे सारंगं, पद्मत्ते, तं जहा-पुढविकाइयमारंगे
जाव अजीवकाइयमारंगे । (सू० ५७१५) स्था० ७
ठा० ३ उ० ।

सारंग-पुं० । बहुकल्पं, भ० ८ श० ।

सारकखणानुबन्धि-संरक्षणांनुबन्धिन्-त्रि० । संरक्षणे सर्वो-
पायः परित्राणं विषयसाधनस्य धनस्यानुबन्धो यत्र तत्सं-
रक्षणांनुबन्धि । आर्तध्यानं, म० ५ श० ७ उ० । औ० ।

सारकखणा-संरक्षणा-स्त्री० । संगोपनायाम्, आ० म० १ अ० ।

सारकखणोपधाय-संरक्षणापघात-पुं० । संरक्षणेन शरीरार्थ-
विषये मूर्ख्योपघातः परिग्रहावर्तनं रिति संरक्षणापघातः ।
उपघातभेदः, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सारकखमाणी-संरक्षन्ती-स्त्री० । अपायेभ्यः संरक्षणं कुर्व-
त्याम्, विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

सारकखत्ता-संरक्षितृ-त्रि० । चौगादिभ्यो रक्षणं कुर्वति,
स्था० ७ ठा० ३ उ० । ग० ।

सारय-स्मारक-त्रि० । अन्येषां विस्मृतार्थस्मरणकर्तारि, क-
ल्प० १ अधि० १ कण ।

शारद-त्रि० । शर्गाद् श्रुतौ जातं शारदम् । उत्त० १०
अ० । शरत्कालजाते, ज्ञा० १ ध्रु० ५ अ० । जी० । आव० ।
आ० म० । उपा० । इ० ।

सारचिय-मारचित-त्रि० । संमार्जितं, 'काउं गिरहंतुवहिं,
सारचियपडिस्सया पुठिं' सारचितः-संमार्जितः प्रतिश्रयो
यैस्ते सारचितप्रतिश्रयाः । इ० १ उ० २ प्रक० ।

सारणा-सारणा-स्त्री० । विस्मृतस्मारणायाम्, विस्मृतं
कचिन्कर्तव्यं भवतं न कृतमिति सारणा । ग० २ अधि० ।
मारवंत-सारवत्-त्रि० । गोशब्दादिवद्बहुपर्यायकम्, विशेषः ।
अर्थेन युक्तं, स्था० ७ ठा० ३ उ० । सामायिकशब्दवत्
बहुपर्याय गुणवत्सूत्रं, आ० म० १ अ० ।

मारवणा-सारापना-स्त्री० । संगोपनायाम्, "होही पत्नी-
ति सारवणा ।" आव० १ अ० ।

मारवय-सारपद-न० । ज्ञानार्थकं सारसहितं पदं, आचा०
१ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

मारविजंत-सार्यमाण-त्रि० । ध्रियमाणे, इय० ४ उ० ।

मारस-सारस-त्रि० । दीर्घजानुके लोमपर्णविशेषं, तं० जी० ।

स्था० । प्रज्ञा० । कल्प० । औ० । रा० । प्रव० । ज्ञा० ।
सारसार-सारसार-पुं० । सारस्वती सारभूते, आद्या० १ भु०
४ अ० १ उ० । आ० म० ।

सारसावण-सारसापत्तये-न० । प्रधानप्रज्ञे, कल्प० १ अ-
धि० ४ क्षण ।

सारमी-सारमी-स्त्री० । वदप्रामस्य वदुषां मूर्धनाशाम्,
स्था० ७ डा ३ उ० ।

सारस्वत-सारस्वत-त्रि० । सारस्वतीसम्प्रदायिनि सम्प्राप्तौ,
स्था० । सारस्वतीप्रोक्तवाकरणे, नपुं० । कल्प० १ अधि० २ क्षण ।
कुलराज्यमन्त्रालयनिविमानवासिनि लोकान्तिके, पुं० ।
स्था० ६ डा० ३ उ० । प्रव० । ज्ञा० । आ० म० ।

सारह-सारह-न० । मधुनि, पाद० ना० २२४ गाथा ।

सारहि-सारहि-पुं० । नेमि, दश० ८ अ० । आ० म० । स्तं,
पाद० ना० २२३ गाथा ।

सारिक्ख-साहृय-त्रि० । "क्षोऽहयादौ" ॥ ८ । ३ । १७॥ इति
संयुक्तस्य क्षो वा । सारिक्ख । प्रा० । साधर्म्ये, स्था० १ डा० ।
सारिणी-सारिणी-स्त्री० । दार्ढिकास्य जलाशयविशेषं, अनु० ।
सारिथ-सारिथ-त्रि० । हिते प्रवर्तिते, ध० ३ अधि० । पा० ।
शिक्षते, ध्य० ७ उ० ।

सारिया-सारिका-स्त्री० । कौशलविषये द्वयसंज्ञस्य कुटुम्बिनो
भार्यायाम्, पि० । मैनापक्षिणि, आद्या० १ भु० १ अ० ६ उ० ।
सारिस-साहृय-अव्य० । यथाऽस्मिन् देशे घटा ऊर्ध्वग्रीवा
अधस्तात्परिमण्डला विपुलकुक्ष्यस्तथा अव्ययविशेषेष्वि-
त्यादिनाधर्म्ये, आ० म० १ अ० ।

सारी-वेशी-श्रीणीमासने, मृत्तिकायामित्यन्ये, दे० ना०
८ वर्ग २२ गाथा ।

शारीर-शारीर-त्रि० । शरीरसंभवे, प्रव० २६८ द्वार । आव० ।

शारीरमाससाणेगदुक्खमे, स्व-शारीरमानसानकदुःखमीच्-
पुं० । लकणदेहदुःखसंय, पं० वृ० ३ द्वार ।

शारीरसम-शारीरसम-न० । कलाभेदे, कल्प० १ अधि०
७ क्षण ।

सारुवि(ण)-सारुपिन्-पुं० । सारुपिके, "मुंडसिराया सुक्कि-
ल्लवत्थधरा न वियरथे । हिड्ड न वा अभज्जो, सारुवी परिसां
डोई ॥ १ ॥" इति तल्लक्षणम् । जी० १ प्रति० ।

सारुविय-सारुपिक-पुं० । समान रूपं-सरूपं तेन खरती-
ति सारुपिकः । रजोहरणवर्जसाधुवेषधारिणि गृहस्थं,
"सारुवी धारइ निसिज्जे च एगं आलंबगं सेव" यस्तु
सारुपिकः स एकनिषयम्-एकनिषयोपेतं रजोहरणमव-
लम्बकदण्डकमुपलक्षणमतत् प्राज्ञादिकं च धारयति शि-
रश्च मुण्डयति । ध्य० ४ उ० । नि० खू० । सारुपिकाः-
शुक्राम्बरा मुण्डाऽवच्छिन्नकण्ठा रजोहरणगर्हितोऽप्रज्ञानयोऽ-
भायो भिक्षाग्राही । ध० ४ अधि० । मुण्डनशिरः शुक्रवासः
परिधारी कच्छामयशालोऽभार्यको भिक्षां हिण्डमानः सारु-
पिक उच्यते । वृ० ४ उ० ।

सारुवियसिद्धपुत्र-सारुपिकसिद्धपुत्र-पुं० । मुण्डनशिरस्कं
रजोहरणगर्हितं अलघुवात्रेण भिक्षामदति सभायै अभार्यै
वा गृहस्थे, ध्य० ८ उ० ।

सारुह-मंरुष्ट-त्रि० । मनसा कंष्ट, म० ७ श ६ उ० ।

साल-माल-पुं० । अशीनिर्नम महाप्रहं, स्था० २ डा० ३ उ० ।
कल्प० । सू० प्र० । सं० प्र० । (सारू) वृक्षविशेषे, स्था० ४
डा० ४ उ० । अनु० । प्रज्ञा० । जं० । आद्या० । स० ।
शाखायाम्, ज्ञा० १ भु० १ अ० । जी० । पृष्ठचम्पानगर्याः
स्वनामख्यातं राजानि, उत्त० ६ अ० । आ० क० । ती० ।
तद्वृत्तम्—

" वज्रमाणसामी पिट्टिवेपाय नयरीष सुभूमिभागे वज्राणे
समोसढो, तथ य सालो गया, महासालो जुव-
राया । तस्मि भागणी जसवती, तीसे भसा विडरा, पुत्तो
य से गागलीनाम कुमारो, ततो सालो भगवतो सम्यक्
धम्मं सोऊण भणइ—उं नववं महासालं रज्जे अभिसि-
ज्जामि ततो तुम्हं पादमूलं पव्वयामि, तेण गंतुण भणि-
तो महासालो—गाया भवसु, अहं पव्वयामि । सो भणइ—
अहं वि पव्वयामि, ब्रह्मा तुम्हं इह अम्हासं महीपमसं त-
हा पव्वइयस्स वि सि, ताहं गागली कं पिण्णपुरातो आणं उ-
रज्जे अभिसिज्जिता । तस्स माया जसवती कं पिण्णपुरं न-
गरं दिक्षिया पिठरायपुत्तस्स, तेण ततो आणिया, ते-
ण पुण तस्मि दो पुरिसमहम्मसवादिणीआ सीयाआ का-
रियाआ, जाव ते पव्वइया । सा वि तस्मि भगिणी समणो-
वामिया जाया, तेऽवि एकारसंगाहं अहिज्जिया । अणया
य भगवं गयगंढं समोसढो, ततो भगवं निग्गतां कथं
जतो पधाधितो, ताहं सालमहासाला सामि पुच्छंति—
अम्हं पिट्टिवेपं वच्चासो, जइ नाम कोइ तस्मि पव्वएज्ज
सम्मसं वा लंभज्ज । सामी जाणइ—जहा ताणि संसुज्जका
हिन्ति, ताहं तेस्मि सामिणा गानमसामी विरज्जआ वि-
ण्णो, सामी संपं गतो, गायमसामीऽवि पिण्णपुरं गतो, त-
थ समवसरणं, गागलि, पिठरो, जसवती य निग्गयाणि,
ताणि परमसंविग्गाणि, धम्मं सोऊण गागली पुत्तं रज्जे अ-
भिसिज्जऊण मातापातसहितो पव्वइआ । गायमसामी ता-
णि घेतुण चंप वच्चइ, तस्मि सालमहासालाणं चंप वच्चं-
ताणं हरिसां जाता—संसारतो उन्नायियाणं रज्जे, ततो-
सुभेणऽऽकवत्ताणं कवलनाणं उप्पजं ।" आद्या० १ अ० । आ०
म० । आ० खू० ।

श्याल-पुं० । भार्याभानरि, अनु० ।

सालंकायण-सालंकायन-पुं० । कौशिकगोत्रान्तर्गते पुरुष-
विशेषे, तत्प्रवर्तितं गोत्रविशेषं च । स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सालकप्राण-सालकल्याण-पुं० । वृक्षाविशेषे, म० ८ श० ३ उ० ।

सालंब-सालम्ब-त्रि० । आलम्बनमवलम्ब्यमाने, नि० खू०
१ उ० । ज्ञानादिपृष्ठालम्बनयुक्तं, दश० १ अ० । आव० ।
नि० खू० । विवृतिभिः प्राणितः सन् क्षिप्रं
ज्ञानादि महीष्यामीत्यालम्बनसहितं, ध्य० ४ उ० ।
नि० खू० ।

सालंबसेवि (म)-सालम्बसेविन्-त्रि० । पृष्ठालम्बनप्रतिषे-

विणि, "काहं अङ्कितं अदुवा अधीहं, तवावहाणसु य उज्ज-
मिस्स । गणं च लीती अणुमारविस्सं, सालिबसेवी समु-
वेति मोक्खं ॥ १ ॥ " । आ० चू० ३ अ० ।

सालिबहत्थाभरण-सालिबहस्ताभरण-त्रि० । सह सालिबने-
न-प्रलम्बन वर्तते सालिबं तांन च हस्ताभरणान यस्या-
धामुखं गमनवशादसौ सालिबहस्ताभरणः । हस्तायाः प-
रिहिताभरणे, भ० ३ श० २ उ० ।

सालिकोद्वय-सालिकोद्वक-न० । मरुदग्रामस्य बहिरुत्तरपूर्व-
दिग्भागे स्वनामक्याने स्तये, भ० ३ श० २ उ० ।

सालिग-शालिक-पुं० । अवष्टम्भमन्विते आसनविशे-
षे, दश० ६ अ० । शीर्षशालायाम्, आच० १ अ० । रसे,
आच० २ अ० १ चू० ७ अ० २ उ० । अर्द्धं भिन्नं बाहिगं छल्ली
सालिं भरणम् । नि० चू० १४ उ० । सालिग पुण तस्म बाहि-
गं छल्ली । सालिगं बाहिगं छल्ली भवति । नि० चू० १६ उ० ।

सालिगिह-शालागृह-न० । शालागृहबदे, तत्र अकुट्टा सा-
ला मकुट्टु गिहं । अस्मादिअवाहणानां सालिगिहं । नि०
चू० ८ उ० ।

सालिगय-सालिगृहक-न० । शालाः-शालाः । अथवा-शाला-
वृक्षविशेषास्तन्प्रधानं गृहकम् । शालाप्रधानं गृहकं, ज्ञा०
१ अ० १ अ० । ज्ञा० । जी० । पट्टशालाप्रधानं गृहं, रा० ।

सालिजा-मालार्या-स्त्री० । बहुशालकनामग्रामसमीपवर्ति-
शालवनेद्यानवास्तव्यायां व्यन्तर्याम्, आ० म० १ अ० ।
('वीर' शब्दे पष्ठभागे तत्कथा गता ।)

सालिपरियाय-सालिपर्याय-पुं० । सालिभ्येव पर्याया धर्मा-बहु-
लच्छायाव्यासव्यवसाया यस्य स सालिपर्यायः । सालिभ-
धर्मिणि पुरुषजाते, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

सालिभजिया-शालिभजिका-स्त्री० । स्तम्भपुत्रिकायाम्, आ०
म० १ अ० । ज्ञा० ।

सालिभुक्-शालिभुक्-पुं० । " वृक्षक्षिप्तयोः रुक्म-वृक्षौ "
॥ ८ । २ । १२७ ॥ इति वृक्षस्य रुक्माऽऽदेशः । प्रा० ।
शालाभ्यं वृक्षविशेषं, भ० १४ श० ८ उ० । (अस्य भावि-
जन्मान्तरवृत्तम् 'वणफह' शब्दे पष्ठभागे गतम् ।)

सालिभुट्टिया-शालिभुट्टिका-स्त्री० । शालिभुक्स्तम्भे, भ० १४
श० ८ उ० । (इह च यद्यपि शालिभुक्तादावनेके जीवा भवन्ति
तथापि प्रथमजीवापेक्षं सूत्रत्रयमापि नतव्यम्, एवं-
विधप्रश्नाच्च वनस्पतीनां जीवत्वमध्वहधानं आना-
मपेक्ष्य भगवता गौतमन कृता इति ' वणफह ' शब्दे
पष्ठभागे गतम् ।)

सालिबण-शालिबन-न० । बहुशालकनामग्रामसमीपवर्तिनि
उद्याने, आ० म० १ अ० । आ० चू० ।

सालिवाहण-शालिवाहन-पुं० । स्वनामक्याने महाराजे,
कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । व्य० । (शालिवाहनचरित्रम्
' पांगहि ' शब्दे पञ्चमभागे ३८३ पृष्ठे गतम् ।)

सालिहिआ-देशी-स्त्री० । ' मना ' इति क्थाते पक्षविशेषे, पा०
ना० २३६ गाथा ।

साला-शाला-स्त्री० । वृक्षस्कन्धे, ज्ञा० १ अ० १ अ० । शाला-

याम्, ज्ञा० १ अ० ४ अ० । स्था० । सूत्र० । रा० । जं० । अथ
भेदे विक्रिणाह सा साला । अहवा-सकुट्टिमं गिहं । अकुट्टिमा
साला । नि० चू० १२ उ० । अशीतितमे महाप्रहे, स्था० ।

दो साला (सू० ६०+) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सालाडयते-शालाकयतन्त्र-न० । शलाकायाः कर्म शालाक्यं
तत्प्रतिपादकं तन्त्रं शालाकयतन्त्रम् । स्था० ८ ठा० ३ उ० ।
विपा० । आयुर्वेदाङ्गे, तांश्च ऊर्ध्वयतिगतानां रोगाणां अ-
वणवदननयनघ्राणादिसंघितानामुपशमनार्थमिति । स्था० ८
३ उ० ।

सालाडवि-शालाटवी-स्त्री० । विजयचौरसेनापतिपालितायां
चौरपल्लयाम्, विपा० १ अ० ३ अ० ।

सालाहण-सातवाहन-पुं० । " सर्वत्र लवणमचन्द्रे " ॥ ८ ॥
। २ । ७६ ॥ इति वलुकि सति । " अतसी-सातवाहने लः " ॥
८ । २ । २११ ॥ इति तस्य लः । सालाहणा । प्रा० । गांदाव-
रीतटवर्त्यप्रतिष्ठाननगरराजं, वृ० ६ उ० ।

सालि-शालि-पुं० । कलमादिकं धान्यं, स्था० ३ ठा० १ उ० ।
आच० । सूत्र० । प्रज्ञा० । ध० । वृ० । रा० । पो० । व्रीहि-
विशेषं, ज्ञा० १ अ० १ अ० । कलमशाल्यादिकृणं, व्य० ६
उ० । भ० । जं० । आच० । तत्पुष्पवदे साली चुप्पइ ।
अवरणं जम्मति । आ० म० १ अ० ।

सालिउडेम-शालिउदश-पुं० । पष्ठशतस्य सप्तमोदशकं, भ०
११ श० ११ उ० ।

सालिगणवट्टिय-सालिङ्गनवर्तित-त्रि० । शरीरप्रमाणेनोप-
धानेन वर्तमानं, सूत्र० १ अ० १ अ० ३ उ० ।

सालिक्खत्त-शालिक्खत्त-न० । धान्यक्षेत्रं, कल्प० १ अधि० १
क्षण ।

सालिक्खण्डण-शालिक्खण्डन-न० । शालिधान्यखण्डने, तत्क-
लायाम्, कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

सालिगाम-शालिग्राम-पुं० । मगधजनपदेषु स्वनामक्याने
ग्रामे, आ० क० १ अ० । आ० चू० ।

सालिपिट्टु-शालिपिट्ट-न० । शालिचूर्णे, जं० १ वत्त० ।

सालिपिट्टराशि-सालिपिट्टराशि-पुं० । शालिचोदपुञ्जं, रा० ।

सालिवाहण-शालिवाहन-पुं० । स्वनामक्याने प्रतिष्ठानपुरराजं;
विश० । (' अणुअंग ' शब्दे प्रथमभागे २८५ पृष्ठे उदाहरणम् ।)

सालिभजिया-शालिभजिका-स्त्री० । पुत्तलिकायाम्, रा० ।

सालिभद्र-शालिभद्र-पुं० । राजगृहे स्वनामक्याने गोभ-
द्रश्रेष्ठिनः पुत्रं, स्था० । ' शालिभद्र ' इति यः पूर्वभवे सङ्ग-
मनामा वत्सपालोऽभवत्, स बहुमानं च साधय पायसम-

दात्, राजगृहं गोभद्रः श्रेष्ठिनः पुत्रत्वेनापक्षो देवीभूतगो-
भद्राद्योपसमुपनीतद्व्यभोजनवसनकुसुमधिलेपनभूषणादि-
भिर्भोगाङ्गैर्जनानां हार्त्रिशना सह सप्तभूमिकरम्यहर्म्यतल-
गतो ललात स । वाणिज्यकोपनीतलक्ष्मूलयशस्वरत्नकम्यला
गृहीताः, भद्रया शालिभद्रमात्रा वधूनां पादप्राङ्कुनीकृताश्चेति
अवणाज्जातकुतूहलं दशनार्थं गृहमागते श्रेष्ठिकमहाराजे
जनन्याऽभिहितो, यथा-त्वां स्वामी द्रष्टुमिच्छामीत्यवतर प्रा
सादृष्टत्वात्, स्वामिने पश्यति, वचनश्रवणादस्माकमप्यन्यः

स्वामीति भावयन् वैराग्यमुपजगाम । वर्धमानस्वामिन्मी-
पे च प्रथमाज, विकृष्टनपसा क्षीणदहः शिलातले पादपाप-
गमनविधिनाऽनुत्तरसुखेषु पञ्चवानिति सोऽयमिह संभाव्य-
ते, केवलमनुत्तरपानिकाङ्क्षनाधीन इति । स्था० १० ठा०
३ उ० । ती० । कापिलमहर्षेः स्वगृहं भोजयितरि भावस्तीवा-
स्तस्य व्यवहारिण, उत्त० ८ अ० । (कविलः शब्दे तृती-
यभागे ३८७ पृष्ठे कथा उक्ता ।)

सालिभमेल-शालिभमेल-पुं० । माहिकार्णिकशूक, उपा० २
अ० ।

सालिया-शाटिका-स्त्री० । परिधानवस्त्रे, विश० । आच० ।

शालिका-स्त्री० । सम्मूर्द्धजपुत्रजन्तुविशेषे, आच० १ भु०
१ अ० ६ उ० ।

सालिसच्छियामच्छ-शालिमाचिकामत्स्य-पुं० । मत्स्यभेदे,
अ० १ श० २ उ० ।

सालिसय-सदृशक-त्रि० । समाने, रा० । स्था० । ज्ञा० ।

सालिसीम-शालिशीर्षि-पुं० । स्वनामख्याने ग्रामे, स्था० ।
ग्रामाकमन्त्रिवशात् शालिशीर्षिग्रामे उद्याने प्रतिमास्थस्य
स्वामिनो माघमासं निपुष्टप्रवापमानता अन्नःपुरि मृत्वा
व्यन्तरीभूत्वा तापसीरूपं कृत्वा जलभृतजटाभिरन्यदुःसहं
शीतोपमं चक्रे, कल्प० १ अधि० ६ क्षण ।

सालुज्जाग-शालाद्यान-न० । बहुशालकग्रामाद्विहिरुद्याने,
आ० चू० १ अ० ।

सालुय-शालुक-पुं० । उत्पलकन्द, अ० ११ श० २ उ० ।
(शालकोद्देशकः ' वण्णक' शब्दे उक्तः)

सालिइया (सालिही) पिया-शा (सा) लेयिकापितृ-पुं० ।
स्वनामख्याने गृहपती, उपा० ।

एवं खलु जंबूतेण कालेणं तेणं ममणं सावत्थीणयरी को-
ट्टए चेइण जियसत्तू राया, तत्थ गं सावत्थीण गयरीण सा-
लिपियाणामं गाहावई परिवसइ । अट्ठे दिसे चत्तारि हि-
रम्मकोडीओ शिहाणपउत्ताओ चत्तारि हिरम्मकोडीओ बुद्धि-
पउत्ताओ चत्तारि हिरम्मकोडीओ पविन्धरपउत्ताओ चत्तारि
वया दस गोमाहस्मिणं वणं । फग्गुणी मारीया सामी
समोसठो जहा आणंदो तहेव गिहिधम्मं पडिवज्जइ,
जहा कामदेवो तहा जेहुं पुत्तं ठवेत्ता पोसहसालाण स-
मणस्स भगवओ महावीरस्स धम्मपप्पत्तिं उवसंपज्जिता गं
विरइ । नवरं निरुवमग्गाओ एकारस्म वि उपामगपडिमाओ
तहेव भाणियन्नाओ एवं कामदेवगमेणं नेयव्वं० जाव सोह-
म्मं कप्पे अरुणकीले विमाणे देवत्ताण उववसे । चत्तारि प-
लिओवमाई ठिई महाविदेहे वासे सिज्झिहिति । ५६ । दसएह
वि ओवमाई संवच्छरे वट्टमाणाणं चिता उववण्णा । दसएह
वि वीसं वासाइनमणोवासयपरियाओ । एवं खलु जंबू ! म-
मणेणं० जाव संपत्तेणं सत्तमस्स अंगस्स उवासगदसाणं
दसमस्स अज्झयणस्स अयमट्ठे पणत्ते । (सू० ५७)

'सालिहीपिय' इति सालीयकापितृनाम्नः भावस्तीनियामिनो
गृहमेधिनो भगवतो बोधिलाभिनोऽनन्तरं तथैव सौधर्मगा-
मिनो वक्रव्यतानिबद्धं सालीयकापितृनामकं दशममिति ।
दशाप्यमी विशानवर्षपर्यायाः सौधर्मे गताश्चतुःपल्योपम-
स्थितयो देवा जाता महाविदेहे च संस्थयन्तीति । स्था०
१० ठा० ३ उ० ।

साव-साप-पुं० । नावर्णात्यः । ॥ ११७६ इति पस्य लुक् न । प्रा० ।
पो वः ॥ ८८१२३१॥ इति पस्य वः । आकांशे, प्रा० १ पाद ।

सावइत्ता-भावयित्वा-स्त्री० । भावणं कृत्वेत्यर्थे, "नामगं स्वा-
वइत्ता" स्वकीयं नाम भावयित्वा यदुताहं भवन्त ! शक्रो-
देवराजो भवन्ते वन्दे नमस्यामि स्तव्यम् । अ० १६ श० २ उ० ।
भावयितृ-त्रि० । भावणं कारयितरि, सूत्र० २ भु० ३ अ० ।

सावएज-स्वापतेय-न० । धने, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
द्रव्यं, अ० ८ श० ५ उ० । आच० ।

सावकंख-सावकाङ्क्ष-न० । सह अवकाङ्क्षया वर्त्तत इति सा-
वकाङ्क्षम् । घाटद्वयाद्यनन्तरमहं भोजनं विधास्यामीति वा-
ङ्मसाहतेऽनशनं, उत्त० ३० अ० ।

सावग(य)-आवक-पुं० । शृणोति जिनवचनमिति भावकः ।
"अयासदृष्ट्यादिविशुद्धसम्पत्-परं समाचारमनुप्रभातम् । शृ-
णोति यः साधुजनादतन्द्र-स्त भावक प्रादुरमी जनेन्द्राः ॥ १॥"
इति । अथवा-अन्ति पचन्ति तस्वार्थधृद्धानं निष्ठां नयन्तीति
धाः, तथा वपन्ति गुणवत्तत्त्वत्रयधनधीजानि निक्षिपन्तीति
धाः, तथा किरन्ति । क्लृप्तकर्मरजां विक्षिपन्तीति काः, ततः क-
र्मधारय भावका इति भवति । जिनवचनधृद्धाने, स्था० ४
ठा० ४ उ० (एकविंशतिगुणयुक्त एव भावको भवतीति ' ध-
म्मयण' शब्दं चतुर्थभागे २७२७ पृष्ठे उक्तम् ।) शृणो-
ति साधुसमीपे साधुसामाचारिणमिति भावकः । ग०
२ अधि० ।

भावकधर्मस्य प्रकान्तत्वात्तस्य भावकानुष्ठात्कृत्वा-
च्छावकशब्दार्थमेव प्रतिपादयति—

संपत्तदंसणई, पइदियहं जइ जणा सुणेई य ।

सामायारिं परमं, जां खलु ते सावकं विन्ति ॥ २ ॥

संप्राप्तं दर्शनादि येनासौ संप्राप्तदर्शनादिः । दर्शनप्रदत्ता-
त्मस्यगृहदृष्टिर्गादशब्दाद्-अणुवनादिपरिग्रहः, अनेन मिथ्यादृ-
ष्ट्युदासः । स इत्थंभूतः प्रतिदिवसं-प्रत्यहं याति जनात्सा-
धुलोकात् शृणोत्येव किं सामाचारीं परमाम् । तत्र समाचरणं
समाचारः-शिक्षाचारितः क्रियाकलापः तस्य भावः ' गुणवच-
नब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि पराजति व्यञ्ज सामाचार्य पुनः स्त्रीत्व-
विवक्षायाम्- "पिप्रीर्गादिभ्यश्च" इति ऊष् । यस्येति चेत्यकारलो-
पः । " हलस्ताजितस्य " त्यनेन ताजितयकारलोपः परगमने सा-
माचारी तां सामाचारीं परमां प्रधानां, साधुभावकसंबद्धा-
मिन्यर्थः । यः खलु य एव शृणोति ते भावकं ब्रुवन्ते-ते भा-
वकं प्रतिपादयन्ति भगवन्तः-तीर्थङ्करगणधराः । तत-
श्चायं पिण्डार्थः । अभ्युपेतसम्यक्त्वः प्रतिपञ्चाणुवतोऽपि
प्रतिदिवसं यतिभ्यः सकाशात्साधूनामगारिणां च सामा-
चारीं शृणोतीति भावकः इति । आ० ।

भावकधर्मं वक्ष्ये इति यदुक्तं, तत्र भावकशब्दार्थमाह—
परलोपहियं सम्मं, जो जिणवययं सुखे उवउत्तो ।
अइतिव्वकम्मविगमा, मुकोसो सावगो एत्थ ॥ २ ॥

या जिनवचने शृणोति स भावक इत्येवमिह क्रियाभि-
वन्धः । तत्र य इति सामान्यनिर्देशः । तेन यः कश्चित्प्रा-
णी, न पुनर्नियतकुलोत्पन्न एव, यथा ब्राह्मणकुलोत्पन्न एव
ब्राह्मणो भवतीति, क्रियाविशेषनिबन्धनत्वात् भावकत्व-
स्येति । ननु अवगमात्रनिबन्धन भावकत्वमेव स्यात्तत्र
सर्वस्य भेदत्रिन्द्रीयलब्धिमतः संभवति, विशिष्टं च तद्विषयत
इत्याशङ्क्यामाह—जिनवचनमात्रागमं, न पुनर्यौक्तिकज्ञाना-
सवचनं वा, तस्याप्रमाणतया विवक्षितार्थासाधकत्वेन भ-
वणानुचितत्वात् । किंभूतं तदित्याह—परलोको जन्मान्तरं
प्रधानं जन्म वा तस्मै हिने पथ्ये परलोकाहितम् । जिन-
वचनमात्रभूतादि परलोकोऽनुकूल एव भवतीति । स्वरूप-
प्रतिपादनपरं चेदं विशेषणं, परलोकाहितस्य जिनवचन-
स्य सर्वेषामाभावेन व्यवच्छेद्याभावात् । अथवा—योजितवच-
नमिहलोकहितं निमित्तशास्त्रं ज्योतिषप्राभूत (योनिप्राभू-
त) प्रभृतिकं तद्व्यवच्छेदार्थमेतद्विषयति । यद्यपि ज्योति-
षप्राभूतादिकमभिप्रायविशेषतः परलोकाहितं, तथापि तन्मु-
क्त्यवृत्त्येहलोकहितमेव । अथाभिप्रायविशेषतोऽपि यत्परलो-
काहितं तत्परलोकाहितमेव, एवं तर्हि सर्वाण्यपि कुशा-
सनानि तथा भवन्तु, किमेकमेव जिनवचनं परलोकाहि-
तमित्युच्यते, सर्वेषामपि तेषां विषयतया परलोकाहितत्व-
नेष्टत्वात्, यदाह—“ जे जलिया य हेऊ, भवस्स ते च व त-
लिया मोक्खे । गणणइया लोया दोगह वि पुत्ता भवे तुत्ता
॥ १ ॥ ” अतोऽनेन विशेषणं यन्मात्तान्परलोकाहितं सा-
धुभावकानुष्ठानगर्भं जिनवचनं तच्छब्दव्यवच्छेदका भवती-
त्यभिहितम् । अत एवान्वयं पुज्यैवैवाह—“ संपन्नं सण्णं,
पहादयहं जइ जणा सुणंइ य । सामायारं परं, जा ललु ते
सावयं विनि ॥ १ ॥ ” कथं शृणोतीत्याह—सम्यग्गच्छन्वा,
प्रत्यक्षीकारिभवेन शृण्वन्नापि न भावको भवतीति भावः ।
अथवा—ननु कपिलादिवचनमपि परलोकाहितं भवति, कथ-
मन्यथाऽभिधीयते—जावति संभलोआ चरणपरिव्यायउवया-
उ ति । अतस्तस्याग्रेण कथं जिनवचनमेव शृण्वन् भावको
भवतीत्याशङ्क्यामाह—सम्यक् समीचीनमत्यन्तं परलोकाहि-
तमिति यावत् । यथा हि जिनवचनं साक्षात्पारंपर्येण वा
मोक्षेदनुतया सम्यक् परलोकाहितं, न तथा कपिलादिवचन-
मिति भावः । शृणात्यसकण्यति । किंभूतः सन्नित्याह—उपयु-
क्ता दत्तावधानाऽनुपयुक्तश्रवणं हि नाधेयदत्त एव तांश्रयथा-
मुक्तम्—“ निदाविगहापरिव-ज्जिणहं गुणेहि पंजलिउड्ढि ।
भत्तिवहुमाणपुड्वं उवउत्तेहि सुणयव्वं ॥ १ ॥ ” एवंविधं श्रवणं
हेतुमाह—अथवा ननु व्यवहारिणोपयुक्तोऽशठश्च जिनवचनम-
भ्याऽपि कस्याचिद्व्यवस्थायां शृणोति, तत्कथमसौ भावकः
स्यादित्याशङ्क्याह—अतिनीचम्यानुत्कटस्य कर्मणो ज्ञाना-
वरणीयमित्यात्वाद्विगमा विनाशोऽतिनीचकर्मविगमस्त-
स्यात् । न हि तीव्रकर्मविगममन्तरं योक्तविशेषणश्रवणसंभवः ।
पाठवान्तरपक्षे तु उक्तविशेषणवतः शृण्वतोऽप्यतिनीचकर्म-
विगम एव विवक्षितभावकत्वं भवति । यदाह—“ सत्तरहं प-
गडाणं, अमन्तरअं उ कोडिकोडाए । काऊण सागराणं, जइ

सहति चउत्तमरणयं ॥ १ ॥ ” स इत्यन्तरादिष्टः । ‘उक्तं-
सो’ति उक्तस्य इत्युत्कर्ष उक्तः प्रधानो मुख्यभावकव्यव-
देशभाजनत्वात्तस्य । यदा-शुक्रः—शुक्रपातिकाः, अपार्थपुद्गल-
वरावर्ताभ्यन्तरीभूतसंसार इत्यर्थः । स उक्तस्वरूपभावकः
शृणोतीति शब्दव्युत्पत्तिविषयीभूतनामा । अत्रतस्मिन् भाव-
कधर्मविचारप्रक्रमेऽप्यत्र पुनर्विशेषणं भवणेन भावणेन वा
नामाभिभेदभिन्ना वा भावको भवतीति गार्थाः । पञ्चा० १
विष० । “ यो ह्यभ्युपेतसम्यक्त्वा, यतिभ्यः प्रत्यहं कथाम् ।
शृणोति धर्मसंबन्धा-मसौ भावक उच्यते ” भाव० ६ अ० । स-
म्यग्दर्शनसंपन्नः प्रवचनभक्तिमान् पदविधावश्यकनिरतः
पदस्थानकयुक्तश्च भावको भवति । का० १ भु० १६ अ० ।
यतिवचनामृतपाननिरतः, भ० २ श० १ उ० । धर्मगोपास-
कः, अनु० । स्वा० । पञ्चा० । जिनशासनभक्ता गृहस्थाः भा-
वका भवन्ते । भाव० ४ अ० । साधना गहिताणुत्पत्ता, अग-
हिताणुत्पत्ता वा । नि० चू० १ उ० । बर्मा पवइया भग्गो सा-
वगो जाओ । आ० म० १ अ० । भावकाः धर्मशास्त्रश्रवणाद्
ब्राह्मणाः । अनु० । भावका ब्राह्मणाः, प्रथमं भग्नादिकां
भावकाणामेव स्मृतां पश्चाद् ब्राह्मणत्वमभवन्त । अनु० । का० ।
(‘उत्तम’ शब्दे द्वितीयभागं ११४३ पृष्ठ स्पष्टमिदमुक्तम् ।)
अधुना भावकस्यैव नियतादिविषया सामान्याः प्रतिक-
त्यसाह—

निवमिअ तत्थ सङ्को, माहूणं जत्थ होइ संपाओ ।

चइयधराइ जत्थ य, तयचसाहम्मिया चव ॥ ३३६ ॥

निवसेत्तत्र नगरादौ भावकः साधूनां यत्र भवति संपातः ।
संपतनं—संपातः आगमनमित्यर्थः । चैत्यगृहादि च यस्मि-
न्लक्ष्यसाधर्मिकाश्च भावका इय इति माध्यासमासार्थः ।
अधुना प्रतिहारं गुणा उच्यन्ते तत्र साधुसंपाते गुणानाह—
साहूणं नंदणं, नासइ पावं असंकिया भावा ।

कासुयदां निजर, उवगहो नाणमाइणं ॥ ३४० ॥

साधूनां वन्दनं करणभूतं किं तदर्थं पापं गुणेषु बहुमा-
तास्तथा अशङ्किता भावास्तस्मिन् भवणात्, प्रासुक्यान्
निजरा । कुतः ? उपपत्तां ज्ञानदीनां ज्ञानादिमन्त एव साध-
व इति । उक्तः साधुसंपाते गुणाः ।

चैत्यगृहं गुणानाह—

मिच्छादंमणयइत्थं, सम्महंमणविसुद्धिहेउं च ।

चिइवंदणाइ विइत्थि, पक्खत्ते वीयरंगहि ॥ ३४१ ॥

मिथ्यादर्शनमथत्वं मिथ्यादर्शनं—विपरीतपदार्थभेदानरूप,
मध्यमे विलोड्यते येन तत्तथा, न केवलमपायनिबन्धनकद-
र्थमेव किन्तु कल्याणकारण्यकारि चैत्यगृह-सम्यग्दर्शनादि-
शुद्धहेतु च । सम्यग्-अविषरीते तस्याधेयभेदानलक्षणं दर्श-
ने सम्यग्दर्शने मोक्षादिसोपानं तद्विशुद्धिकरणं च । किं तत्त-
त्पवन्दनादि आदिशब्दापूजादिप्रतिग्रहः । विधिना-स्वोक्तं
प्रकृत-प्रकृतिं धीतरागैर्हृदि स्थाने शुभमव्यक्तस्य प्रकृते-
नेतत्तत्तत्तत्तत् सर्वं अवर्तते गार्थाः । उक्ताश्चैत्यगृहगुणाः ।

संपत समान्वयार्थिकगुणानाह—

साहम्मियथिरकरणं, वच्छेत्ते सासयस्स सारो ति ।

मग्सहायतसंभो, तहा अयासो य धम्माओ ॥ ३४२ ॥

समाध्यात्मिकस्थिरीकरणमिति, यदि कश्चित्कथंचिद्विद्वद्भावं प्रच्यवते ततस्तत्र स्थिरीकराति, महाध्याये गुणः । तथा चास्मत्स्ये क्रियमाणे शासनस्य सार इति सार आसंविता भवति । उक्तं च—“जिण्णत्तामणस्स सारा” इत्यादि सति च तस्मिन् यान्महर्षामिति, तथा तेन तेनोपबृंहणादिना प्रकरणे सम्यग्दर्शनादित्तत्त्वमार्गसहायत्वाद्भावाश्च भवन्ति, कुतो धर्मात्तत्त्व एवात गाथार्थः । उक्ताः समानधार्मिकगुणाः ।

सांप्रते तत्र नियमनो विधिरुच्यते—तत्रापि च प्रायो

भावसुप्ताः श्रावकाः ये प्राप्यापि जिनमते गार्ह—

मध्यमनुपालयन्त्यतो निद्रावशोधद्वारेणाह—

नत्रकरेण विबोहो, अणुमरणं मावशां वयाहम्मि ।

जोगां चिद्वंदस्समां, पक्खस्साणं च विहिपुव्वं ॥३४३॥

नमस्कारेण विबोध इति सुप्तास्थिमेव नमस्कारः पठितव्यः, तथाऽनुस्मरणं कर्तव्यं भावकोऽर्हमिति व्रतादौ विषये, ततो योगः कायिकादिः चैत्यवन्दनमिति प्रयत्नेन चैत्यवन्दनं कर्तव्यं, ततो गुर्वादीनामिवन्ध प्रत्याख्यानं च विधिपूर्वकं नम्यगाकारशुद्धं प्राप्तिमिति ।

गोसं सयमेव इमं, काउं तो चेइयाणं पूयाई ।

साहुमगामे कुजा, पक्खस्साणं अहागदियं ॥ ३४४ ॥

गोमे-प्रत्युपासं मध्यमेवैव कृत्वा गृहादौ तनश्चेत्यानां पूजादीनां समाजनेपोलेपपुष्पधूपार्दिसंसादनादि कुर्यात्, ततः स्नातुस्वकाशं कुर्यात्किं प्रत्याख्यानं यथागृहीतमिति । भा० ।

अत्र च यद्यपि भावकयतिधर्ममेवार्जमो द्विधा । भावकधर्मोऽपि अविरतविरतभावकधर्ममेवाद् द्विधा, तत्राविरतभावकधर्मस्य पूर्वसूक्तिभिः—“तथाहगारी अत्थी, समत्थश्चो जो न सुत्तपडकुट्टो । अत्थी उ जो विणीओ, समुट्ठिओ पुच्छमाणो अ ॥ १ ॥” इत्यादिनाऽधिकारी निरूपितः, विरतभावकधर्मस्य “संपत्तदंसणाई, पइद्विअहं जइ जणा सुणई अ । सामाययिं परमे, जो खलु तं मावयं विंति ॥ २ ॥” तथा—“परलोगहिअं ध(स)मं, जो जिणधयणं सुणई उयउत्तां । अइतिव्यकम्मधिगमा, उक्खेमां मावगो इत्थ ॥ १ ॥” इत्यादिभिरसाधारणैः भावकशब्दप्रवृत्तिहेतुभिरधिकारित्वमुक्तम् । यतिधर्मधिकारिणाऽप्येवं तत्प्रस्ताव वक्ष्यमाणा यथा—

“पव्वज्जाए अरिहा, आरिअदस्समि अ समुत्पज्जा ।

जाइकुलेहिं विरुद्धा, तह खीणप्पा य कम्ममला ॥ १ ॥

तत्तो अ विमलबुद्धी, दुलहं मणुअलणं भवसमुहं ।

जस्सो मरणनिमित्तं, वधलाओ संपयाओ अ ॥ २ ॥

विसया य दुक्खंहेऊ, संजोगे निअमओ विओगु ित्त ।

पइस्समयंमव मरखं, इत्थं विवागो अ अइरुहो ॥ ३ ॥

एवं पर्यई अिअ, अबगयसंसारनिग्गुणसहावा ।

तत्तो अ तव्वरत्ता, पयणुकमायण्णहासा य ॥ ४ ॥

सुकयन्तुआ विणीओ, रायार्हणमविहृदकारी अ ।

कल्लाणंउगा सहा, धीग तह लमुक्खसंपज्जा ॥ ५ ॥”

इति पृथक् पृथक् प्रतिपादितास्तथाऽप्यभिरेकधिशत्या गुणैः कृतमधर्मस्याधिकारित्वमिति न व्यामोहः कार्यो, यत एतानि सर्वाण्यपि शास्त्रान्तरीयाणि लक्षणानि प्रायेण तत्तद्गुणस्याङ्गभूतानि वर्तन्ते । विषयस्य वर्णक-

शुद्धिर्विचित्रवर्णनार्थाशुद्धिनानाभाषप्रतीतिवत् । प्रकृत-गुणाः पुनः सर्वधर्माणां साधारणभूमिकेव चित्रकराणामिति सूक्ष्मबुद्ध्या भावनीयम् । यदुक्तम्—“दुविहं पि धम्मस्य-णं, तइ नरा धिनुमाविगलं सो उ । जस्समेगवीसगुणुरय-ण-संपका होइ सुत्थि ति ॥ १ ॥” तच्च सर्वेऽपि गुणाः प्रकृते संविगनादिविशेषणपरैरेव संगृहीता इति सद्धर्मग्रहणार्हं उक्तं ॥ २० ॥ (ध० १ अधि० । धा० ।) एषां च भेदानां यथासंभवं ज्ञानश्रद्धाचरणविधया सम्यक्त्वमुपर्याग-त्वामिति ध्येयम् । इत्थं च देवादिनस्त्वभजानविकलत्वं तथा-विधाजीविकादिहेतोः श्रावकाकारधरणे द्रव्यश्रावकत्वमेव च पर्यवसन्ने, भाषाश्रावकत्वं तु यथाहर्षाधिप्रतिपन्नसम्य-कत्वादित्यतः सकाशात्प्रित्य धर्मध्वन्यादिव, यदुक्तमाव-श्यकवृत्तौ—“यो ह्यभ्युपेतसम्यक्त्वा, यतिभ्यः प्रत्यहं क-थाम् । शृणोति धर्मस्मयज्जा-मसौ श्रावक उच्यते ॥ १ ॥” अभ्युपेतसम्यक्त्व इत्यत्राभ्युपेताणुव्रतोऽर्थाति व्याख्यालि-श इति । तत्त्वहार्थाधकृते, भावस्यैव मुख्यत्वात्, भावश्राव-कोऽपि दर्शनवृत्तान्तगुणश्रावकमेवाद् विधिधः, तद्विस्तरस्तु वनभक्षाधिकारं दर्शयिष्यते, आगमे चान्यथाऽपि श्रावकमे-वा, ध्यन्ते, तथाच स्थानाद्भुजम्—“चउड्वहा समणोवा-सगा परणत्ता, तं जहा-अस्सापइससमाणं, भाइस्समाणं, मि-त्तसमाणं, सर्वात्तसमाणं । अहवा-चउड्वहा समणोवासगा परणत्ता, तं जहा-आयंससमाणं, पडागसमाणं, खानुसमा-णं, खरंटसमाणं ।” इति परमेतं साधुनाधित्य द्रष्टव्या इति न पार्थक्यशङ्कालेशः । एषामपि नामभावकार्थव्यवहारगणवि-चारं व्यवहारनयमेतं भावश्रावका एवैते, श्रावकपदस्युपल-निमित्तमात्रयोगेन तथाव्यवस्थित्यमाणात्वात्, निश्चयनयमेतं पुनः संपर्काखरंटसमानो मिथ्यादृष्टिप्रायं द्रव्यश्रावको, शेषास्तु भावश्रावकाः ।

यतस्तेषां स्वरूपमेवमागमे व्याख्यायते—

“चित्तिज्जइ कज्जाई, न दिट्ठखलिआं मि होइ निजेहो ।

एगेतवच्छुत्तो जइ-जणस्स जणणीसमां सज्जो ॥ १ ॥

हिअणं ससिणेहो विचअ, मुणीणं मंदायरो वियणकम्म ।

भाइसमां साहुणं, पराभवे होइ सुसहाओ ॥ २ ॥

मिन्नसमाणं मात्ता, इमिं रुसइ अपुच्छिओ कज्ज ।

मंजो अणणो, मुणीणं मयणाउ अर्माइअ ॥ ३ ॥

धज्जो विहपेही, पमायखलिआणि निच्चमुच्चइ ।

सज्जो सवलिकण्णो, साहुजणे तणसमं गणइ ॥ ४ ॥”

तथा द्वितीयचतुष्के—

“गुरुमणिओ सुत्तथो, विविज्जइ अविनहो मणे जस्स ।

सो आयंससमाणो, सुसावओ वज्जिआ समए ॥ ५ ॥

पव्वमेण पडागा इव, भाविज्जइ जो जणणं मूढेणं ।

अविणिच्छिअणुकवयणो, सो होइ पडाइआतुत्तो ॥ ६ ॥

पडिबभमसग्गाहो, न मुणइ गीअत्थसमणुसट्ठो वि ।

खानुसमाणो एसा, अप्पउसी मुणिजणे नवरं ॥ ७ ॥

उम्मग्गेस्सओ लि-एहवाऽसि मूढोऽसि मन्दधम्मोऽसि ।

इअ सम्मं पि कहंते, खरंटए सो खरंटसमा ॥ ८ ॥

जह मिडिलमसुरद्वं, लुपंते पि हु मरं खरंटइ ।

पव्वमणुसामगे पि हु, दुस्सतो अजइ खरंटो ॥ ९ ॥

ता इत्थं जं न पत्तं, तयत्थमेवज्जमं करेमि ति ।

विबुधजणनिदिपणं, किं संसाराऽणुबंधं ॥ ३६२ ॥

तद्व (सामर्थ्या) यत्र प्राप्तं तदर्थमेवायं कर्मातीति वि-
बुधजननिन्दितेन किं संसारानुबन्धन । इति निगदसिद्धो
याथाश्रयार्थः ।

इत्थं चिन्तनफलमाह—

वेरगं कम्मकखय-विसुद्धनाणं च चरणपरिणामो ।

थिरया आउय बोही, इय चित्ताण गुणा हुंति ॥ ३६३ ॥

इत्थं चिन्तयतो वैराग्यं भवत्यनुभवासिद्धमथैतत्, तथा क-
मलस्य तत्तत्तन्निर्जनं, प्रतिपक्षत्वात् विशुद्धज्ञानं च निब-
न्धनहानः, चरणपरिणामः प्रशस्ताध्यवसायत्वात्, स्थिरता
धर्मे प्रतिपक्षासारदर्शनात्, आचरति कदाचित्परमवायु-
रुद्धव्यस्तनस्तच्छब्दमत्वात्सर्वं कल्याणं बोधार्थं तत्त्वभाव-
नाभ्यासान् । एवं चिन्तायां क्रियमाणायां गुणा भवन्त्येवं
चिन्तया वेति ।

गोसुम्मि पुव्वभणिओ, नवकोरेणं विबोहमाईओ ।

इत्थं विही गमणम्मि य, समासओ मंपवक्खामि ॥ ३६४ ॥
गोस्से—प्रत्युपास पूर्वभाषितां नमस्कारेण विवाधादिः
अत्र विधिः इति गमने च समासतः संप्रवक्ष्यामि विधि-
मिति ।

अहिमरणं खामणं खलु, चेइयसाहणं वंदणं चेव ।

संदसम्मि विभासा, जइ मिहिगुणदांसविकखाए ॥ ३६५ ॥

अधिकरणक्षामणं खलु मा भूतत्र मरणादौ वैरानुबन्ध इति
तथा चैत्यसाधूनामेव च वन्दनं नियमतः कुर्यात् गुणदर्श-
नात्, संदशं विभासा (यतिगृहेगुणदोषावपेक्षया) यतः संदश-
को नीयते न सावधो गृहस्थस्य इति चैत्यसाधूनां वन्दनं
स्वीति यदुक्तं तद्विस्फारयति ।

साहणं सावगाणं य, सामायारी विहारकालम्मि ।

जत्थ तिथि चेइयाहं, वंदावंती तहिं संघं ॥ ३६६ ॥

साधूनां श्रावकाणां चाक्रुशब्दार्थानां (२) सामाचारी-व्य-
वस्था कदा विहरणकाल-विहरणसमये, किं विंशष्ट्याह—
यत्र स्थाने सन्ति चैत्यानि वन्दयन्ति तत्र संघं चतुर्विधमपि
प्रणिधानं कृत्वा स्वयमेव वन्देति इति ।

पढमं तओ य पच्छा, वंदंति सयं सिया ण वेत्ति ।

पढमं चिय पणिहाणं, करंति संघम्मि उवउत्ता ॥ ३६७ ॥

प्रथममिति—पूर्वमेव रुद्धं वन्दयन्ति ततः पश्चात्तद्व्यवस्था-
मोक्षकालं वन्दन्ते, स्वयम्-आत्मना आत्मनिर्मलमिति स्या-
त्त वेत्ति—स्तेनादिभयसार्थमन्वाद्यौ तथापि प्रथममेव
वन्दने प्राणिधानं कुर्वन्ति संघविषयमुपयुक्ताः संघं प्रत्ये-
कवन्दनं संघोऽयं वन्दन इति ।

पच्छाकयपणिहाणा, विहरंता साहुमाइ दइणं ।

जंपंति अमुगठाणे, देवे वंदाविया तुम्हे ॥ ३६८ ॥

पश्चात्तद्विहरणकालं कृतप्राणिधानाः सन्तस्तदर्थस्य संपादि-
तत्वाद्बिहरन्तः सन्तः साध्वादीन् हृष्टा साधुं साध्वीं
श्रावकं श्राविकां वा जल्पन्ति व्यक्तं च भणन्ति । किम् अ-
मुकस्थाने—मथुरादौ देवान्वान्दना ययमिति ।

ते वि य कयंजलिउडा, सद्धासंवेगपुलइयसरीरा ।

अवणामिउत्तमंगा, तं बहु मञ्जंति सुहभाणा ॥ ३६९ ॥

तेऽपि च साध्वादयः कृताञ्जलिपुटा रञ्जितकरपुटाञ्जलयः
अद्धासंवेगपुलांकतशरीराः—अद्धाप्रधानसंवेगतो रामाश्च-
तवपुषोऽवनामितोत्तमाङ्गाः सन्तस्तद्वन्दनं बहु मन्यन्ते शु-
भध्यानाः—प्रशस्ताध्यवसायाः ।

इत्युभयोः फलमाह—

तेमि पणिहाणाओ, इयरेसि पि य सुभाउ भाणाओ ।

पुनं जिणंहिं भणियं, नो संकमउ त्ति त मेरा ॥ ३७० ॥

तेषामाद्यानां वन्दननिवेदकानां प्रणिधानात्तथाविधकुश-
लाञ्जलादितरेषामपि च वन्द्यमानानां शुभध्यानात्तद्व्यव-
प्रवृत्त्या पुनर्यं जिनेभणितम्—अर्द्धशतकं न च संकमत इ-
ति न निवेदकपुण्यं निवेद्यनक्रमस्य यतश्चैवमतो मर्यादय-
मवश्यं कार्येति ।

चिपयंये दोषमाह—

जे पुणऽकयपणिहाणा, वंदित्ता नेव वा निवेयंति ।

पच्छक्खमुमावाइ, पावा हु जिणेहिं ते भणिया ॥ ३७१ ॥

ये पुनरनाभोगादिनाऽकृतप्राणिधाना वन्दित्वा न च वा व-
न्दित्वा निवेदयन्ति अमुकस्थानं द्वावन्दित्वा ययमिति
प्रत्यक्षमृपावादिनाऽकृतनिवेदनात्पापा एव जिनेस्तं भणिता
मृपावादिवादेवेति ।

जे वि य कयंजलिउडा, सद्धासंवेगपुलइयसरीरा ।

बहु मञ्जंति न सम्मं, वंदणं ते वि पाव त्ति ॥ ३७२ ॥

येऽपि च साध्वादयो न वेदिते सन्ति कृताञ्जलिपुटाः अद्धासं-
वेगपुलांकतशरीरा इति पूर्ववच्च बहु मन्यन्ते न सम्यक् वन्द-
नं कुर्वन्ति तेऽपि पापा गुणवान् स्थानेऽवकाशकरादिति ।

कच्चिद्वेलाभावोऽपि विधिमाह—

जइ वि न वंदणवेला, तेषाइभएण चेइए तह वि ।

दइणं पणिहाणं, नवकोरेणावि संघम्मि ॥ ३७३ ॥

यद्यपि कच्चिच्छून्यादौ न वन्दनवेला स्तनश्चापत्तादिभ्येषु
चैत्यानि तथापि हृष्टा अवलोकनानुबन्धनमपि प्रणिधानं
नमस्कारेणापि संघ इति संघविषयं कार्यमिति ।

तम्मि य कण समणे, वंदवणां निवेइयव्वं ति ।

तयभावम्मि पमादा, दोसो भणिओ जिणिंदहिं ॥ ३७४ ॥

तास्मिन्नापि एवमेतं प्राणिधानं कृतं सन्ति वन्दनं निवेद-
यितव्यमथ वस्तुतः संपादितत्वात्, तदभावे तथाविधप्राणि-
धानाकरणं प्रमादादेतादौषो भणिता जिनेन्द्रैर्विभागायान-
शक्यकुशलाप्रवृत्तेरिति ।

उपसंहरन्माह—

एयं सामायारि, नाऊण विहीइ जे पउंजंति ।

ते हुंति इत्थं कुसला, सेसा सव्वे अकुसला उ ॥ ३७५ ॥

एतामनन्तरादितां सामाचारी—व्यवस्थां ज्ञात्वा विधिना
ये प्रयुज्यन्ते तथावद् ये कुर्वन्तीत्यर्थः, ते भवन्त्यत्र विहरणवि-
धौ कुशलाः शेषा अकुशला एव—अनिपुणा एव : न च-
यमयुक्ता संदिप्यवन्दनकथनतीर्थस्नपनादिदर्शनाप्रति । आ०
(श्रावकदिनक्रिया ' सावगदिणकिरिया ' शब्दे वक्ष्यते ।)

अथ भावकस्य साधनानि तान्याह—

“भावगयाई सत्तरस, मुणिगो एअस्स विनि लिङ्गाई ।
जाणि अ जिणमयसारा, पुब्बायरिआ जओ आहु ॥ ११ ॥
इत्थि १, दिअन्धसंसा-रउविमय ५ आरंभदेगेह ७ संसणओ ८ ।
गहुरिगाइपवाहं ६ पुरस्सरं आगमपविस्सी १० ॥ १२ ॥
दाणाइ जहासत्ती, पयत्तणं ११ विहिअ १२ रत्तदुट्टे अ १३ ।
मज्झत्थ १४ मसंयओ १५, परत्थकामोवभासी अ १६ ॥ १३ ॥
वंसा इव गिहघासं, पालइ १७ सत्तरसपयनिवडं तु ।
भावगयभावसाधन-लक्षणंमअं समासेणं ॥ १४ ॥”

आत्मां कान्चिद्याख्या-स्यादिदर्शनान्तपदाष्टकानां द्वन्द्वे स-
मस्यर्थे तस्मिन् (इतरेभ्योऽपि दृश्यन्ते इति) अयं भावः—स्त्री-
वशवर्त्ता न भवेत् १, इन्द्रियाणि विषयेभ्यो निरुणद्धि,
२, नानर्थमूलंऽर्थे लुभ्यति ३, संसारं गतिं न करोति ४,
विषयेषु न गृह्णी कुर्यात् ५, तीव्रारम्भ न करोति, करो-
ति केदनिच्छन्नश्च ६, गृहवासे पाशमिव मन्यमानो च संतु
७, सम्यक्त्वाच्च चलति ८, गहुरिकप्रवाहं त्यजति ९, आ-
गमपुरस्सरं सर्वाः क्रियाः करोति १०, यथाशास्त्रं दाना-
दां प्रयत्नते ११, विह्नीकां निरवद्याक्रियां कुर्वाणो न लज्ज-
ते १२, संसारगतपदार्थेषु अरक्ताद्विष्टो निवसति १३, धर्मा-
दिस्वरूपविचारं मध्यस्थः स्यात्, न तु मया अयं पक्षोऽ-
ङ्गीकृत इत्यभिनिवेशो १४, धनस्यजनादिषु सम्बद्धोऽपि क्ष-
णभङ्गतां भावयन्नसम्यक् इवास्ते १५, परार्थम् अन्यजन-
दार्ष्टान्त्यादिना भागोपभागेषु प्रवर्त्तते, न तु स्वतीव्ररमेन
१६, वश्यव निराशंसा गृहवासं पालयतीति १७ अधोऽर्थाधो ।

[अमणुभवः भावकभेदः 'सामास्य' शब्देऽसिद्धेव भागं
गतः ।] [भावकस्य साधोः अन्तरम् 'मरण' शब्दे
पष्ठभागे गतम् ।] “ एवं व्रतस्थितो भक्त्या, सत्तत्त्वज्ञो धनं
धनम् । दयया चातिदीनेषु, महाभावक उच्यते ॥ १ ॥ ”
इति ('महासाधन' शब्दे पष्ठभागे गतम्) । भावकस्य
एकविंशतिगुणास्ते च पूर्वमुक्ताः । दर्श० २ तत्त्व ।

श्वापद— ३० । प्रायो मांसाहारादिशेषणविशिष्टे व्याघ्रादौ,
ज० २ वल० । मकरप्रहादौ, स० । जलचरणुद्रसत्वे, ज्ञा०
१ ध्रु० ६ अ० । निहादिषु, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । आ० म० ।
व्याघ्रादिषु, स० १ सम० । प्रअ० ।

मावमकुल-भावककुल-न० । भावकान्वये, 'वंसाणं जिणवं
सो सच्चकुलाणं च साधयकुलाहं' संथा० । केह एगधीसगुणं
साधगणं भवति, तर्हि सावपाहि य परंपरागतं साधयकुलं
भाडियं । अङ्ग० ।

सावगणंदण-भावकनन्दन-पुं० । भावककुमारे, आ० क०
१ अ० ।

सावगदिणकिञ्च-भावकदिनकृत्य-न० । भावकप्रतिदिनाक्रि-
याप्रतिपादकं स्वनामक्यान्तं ग्रन्थं, ध० २ अधि० । (आहृदि-
नकृत्यामन्यपरं नामास्य ।)

सावगदिणकिरिय-भावकदिनक्रिया-स्त्री० । आहृप्रतिदिन-
कृत्य, ध० ।

सांप्रते मध्याह्नादिविषयं यत्कर्त्तव्यं तद्दर्शयन्नाह—

मध्याह्नेऽर्चा च मत्पात्र-दानपूर्वं तु भोजनम् ।

संवरणकृतिस्तद्विज्ञैः, सार्धं शास्त्रार्थचिन्तनम् ॥ ६५ ॥

मध्याह्न-मध्याह्नकालं अः पुनरर्थे पूर्वोक्तविधिना विशिष्य
च प्रधानशास्त्राद्यनादिनिष्पन्नविशेषरस्यतीक्ष्णैकनादिनाऽति-
तीव्यवारमित्यर्थः । अर्चा—पूजा अथर्काधिकारप्रस्तावाजि-
नपूजाविशेषतो गृहधर्मो भवतीत्यन्वयः, एवमप्रेऽपि । त-
था मत्पात्रं साधवादि तस्मिन् दानपूर्वं दानं कर्त्तव्यं,
भोजनम्-अभ्यवहरणं तुर्यकारार्थस्ततः मत्पात्रदानपूर्वमेव
भोजनमिति निष्कर्षः, अन्यथस्तु पय । अत्र च भोजनमि-
त्यनुवादः मध्याह्निकपूजाभोजनयोश्च न कालनियमः, तीव्र-
बुभुक्षोर्हि बुभुक्षाकालो-भोजनकाल इति कूटः, मध्याह्नादर्था
गाप गृहीतं प्रत्याख्यानं तीरयित्वा देवपूजापूर्वकं भोजनं कु-
र्वाणं दुष्यति । अत्र चायं विधिः-भोजनवलायां साधुस्मिन्त्य-
नैः सह गृहमायाति स्वयमागच्छतो वा मुनीन् दृष्ट्वा संमु-
खं गमनादकं करोति, साधूनां हि प्रतिपत्तिपूर्वकं प्रतिल-
म्बनं न्याय्यं भावकाणां, सा चेत्थं योगशास्त्रं—“अभ्यु-
त्थानं तदा लोकं, अभियानं च तदागमे । शिरस्यञ्जलिसं-
क्षेपः, स्वयमासनदौकनम् ॥ १ ॥ आसनाभिप्रहो भक्त्या,
धन्वना पर्युपासनम् । तदयानंऽनुगमश्चेति, प्रतिपत्तिरियं गु-
रोः ॥ २ ॥ ” दिनकृत्येऽपि—“आसंख्ये निमतेत्ता, तस्मा प-
रिअणसंजुओ । वंदए मुणिगो ताहं, खताइगुणसज्जए ॥ १ ॥ ”
एवं प्रतिपत्तिं विधाय सविनयं संविग्नसंविग्नभाषितक्षेत्रं
१ सुभिन्नदुर्भिक्षादिकालं २ सुलभदुर्लभादिदयं च द्रव्यं
३ विचार्य आचार्योपाध्यायगीतार्थतपस्विबालबृद्धग्ला-
नसहाऽसहादिपुरुषाद्यपेक्षया च स्पष्टीमहस्वमत्सरस्न-
हलज्जामयदाक्षिण्यपरानुवर्त्तना प्रत्युपकारेच्छामायाविल-
म्बानादर्थप्रयोऽङ्गपश्चात्तापदीनाननादिदोषवज्जमेकान्ता-
त्मानुग्रहबुद्ध्या हित्वाविशिष्टादिकादोषाद्यदृष्टं निःशेष-
निजान्नपानधत्तादेर्भोजनाद्यनुक्रमेण स्वयं दानं दत्ते दाय-
यति वा पाश्वे स्थित्वा भायादिपाश्वार्धं यतां दिनकृत्यं—
“दत्ते स्मितं तु जाणित्ता, अवत्थं पुरिसं तहा । वि-
ज्जो इव रोगिअस्संथ, तस्मां किरिअं पउंजए ॥ १ ॥ ”
देशं मगधावन्त्यादि साधुविहारयोग्यायोग्यरूपं १ क्षेत्रं संवि-
ग्नैर्भाषितमभाषितं वा, तुल्यद्वान्-द्रव्यमिदं सुलभं दुर्लभं वा,
अवस्था सुभिन्नदुर्भिक्षादिकां पुरुषमाचार्योपाध्यायबालबृ-
द्धग्लानसहाऽलहादिकं च ज्ञात्वा 'विज्जु इव रोगिअस्स'
ति—यथा किल भिषग् देशकालादि विचार्य व्याधिमतं अ-
किंसां करोत्येवं भावकोऽपि ततः क्रियामाहारादिदानरू-
पां प्रयुङ्क्त इति तद्वृत्तिः । तत्र च साधूनां यद्योग्यं तत्सर्वं
विहारयितुं प्रत्यहं न्यमग्राहं कथयति, अन्यथा प्राक् कृत-
निमग्नस्य वैफल्यपत्तेः, नामग्राहं कथनं तु यच्च साध-
यो न विहरन्ति, तथापि कथयितुः पुण्यं स्यादयं, अकथ-
ने तु विलोक्यमानमपि साधवो न विहरन्तीति हानिः ।
एवं गुरुप्रतिलम्ब्य वन्दित्वा च गृहद्वारादि यावदनुम-
ज्य च निवर्त्तते । साधवभावे त्वनञ्चर्तुप्रयत्नाच्चागमनं जातु
स्यात् तदा कृतार्थः स्यामिति दिगालोकं कुर्यात् तथा आहुः—
“ जं सङ्गणं न दिक्षे, बहिर्दिपं तं साधया न मुंजति ।

पसे सो जलसमय, बारस्तालेकासं कुज्ज ॥ १॥ (७० १)
“ भोजनानन्तरं भोजन—कदिरुखं धादिकादयम् । इत्थीत
निद्राया हीनम्—बद्धा पदसतं, अजन् ॥ १३ ॥ ” अथो-
त्तरादिभ्यश्च—“ संघारं ” इत्यादि भोजनानन्तरं संघारं-
ध्यायनायं दिवसचरमं प्रस्थित्वाहतादि वा, तस्य कृति क-
रणं, सति संघं देवगुरुवन्दनपूर्वमित्यनुक्रमव्यवस्थं, यतो
दिनकृत्यं—“ देव गुरु च वन्दिता, काउं संघरणीयदा ”
इति । तथा ततः—प्रत्यक्षयप्रकरणान्तरं, आत्मार्थाणां शा-
स्त्रप्रतिपदिनप्रवचनां विस्तरे—स्वयं देवधारणे वा इद-
मित्यं भवति नर्कत संप्रधारणमिति यावत्, कथं? तस्य—सह
कैः तज्जैः, तं शास्त्रार्थं जानन्तीति तज्जैस्तैर्गोताथ्यतिभिः
अवचनकुशलत्वात् पुर्वैर्बन्धः । गुरुमुखात्कुताभ्यां सा-
म्प्रार्थदृष्ट्यानि परिशीलनादि कलाणि न चानसि सुदृढप्र-
तिष्ठानि भवन्तीति कृत्वा ।

सम्प्रति संध्याविषये यत्कर्तव्यं तदाह—

सारं पुनर्जिनाभ्यर्चा, प्रतिक्रमणकारिता ।

गुरोर्विश्रामणा चैव, स्वाध्यायकरणां तथा ॥ ६६ ॥

सारं—संध्यासमयेऽन्तर्मुहूर्तार्वाक पुनस्तृतीयार-
मित्यर्थः, जिनाभ्यर्चा—देवपूजवं विशेषतो गृहिधर्मे
इति नेट्टः । एवमपि । अत्र चायं विशेषः—
उन्मर्गतः आवकैकैकवारभोजनैव भाव्यम्, यद्भावि
दिनकृत्यं—“ उस्संगं तु सहे उ, सत्तिताहारवज्जमा ।
इकासगगमेई अ, वंभयारि तहव य ॥ १॥ ” यथैकभक्तं कर्तुं न
शक्तानि स दिवसस्याष्टमे भागेऽन्तर्मुहूर्तद्वयलक्षणं यासिनी-
मुखादौ तु रजनीभाजनमहादापमसङ्गादन्तर्मुहूर्तार्वागव-
यैकालिकं करोति, यतो दिनकृत्य एव—“ अहं न सङ्कह
काउं जा, एगपत्तं जमा गिही । दिवसस्स ऽट्टमे भागे,
तमा भुजे सुमावज्जमा ॥ १॥ ” वैकालिकानन्तरं यथाशक्ति दि-
वसचरमं मूर्धोद्गमान्ते मुख्यवृत्त्या दिवसे सति द्वितीयपदं
गात्रवाप करोति, कृत्वा च संध्यायाम् अर्द्धाव्यवस्थानादार्वा-
ग पुनरपि यथार्वाधं जिनं पूजयति । सा च दीपधूपपा-
द्यसंयति भावः, तथा प्रतिक्रमणस्य सामायिकम् १, चतुर्वि-
शतिस्तवो २, वन्दनकम् ३, प्रतिक्रमणम् ४, कार्योत्सर्गः ४,
प्रत्याख्यानं ६ चेति पञ्चविधावश्यकक्रियालक्षणस्य कारिता-
करणम्, विशेषतो गृहिधर्मे इति संबन्धः । अयं भावः—सं-
ध्यायां जिनपूजनानन्तरं आवकः साधुपार्श्वे पौषधशालादौ
वा गत्वा प्रतिक्रमणं करोति । प्रतिक्रमणशब्दभाव-
द्वयविशेषवाक्यपि । अत्र सामान्येन सामायिकादि प-
ञ्चविधावश्यकक्रियायां रुढः, अध्ययनावशेषवाचिर्गोऽपि प्र-
तिक्रमणशब्दस्य नोच्चापमता भावनिष्पन्नपक्षेण पञ्चावश्यक-
रूपज्ञानक्रियासमुदायप्रवृत्तिसंविगोषत्वात् । क्रियारूप एकदेश
आगमस्याऽभावाच्च आगमत्वं नोद्यत्स्य दर्शनपेक्षार्थत्वा-
त्, उक्तं च—“ किरिआगमां ए हाइ, तस्स तिसिधम्मि नो ति
सहे ति ” । तत्र सामायिकमार्तरौद्रध्यामपरिहारण धर्मध्या-
नकरणेन शुभमित्रकाञ्चनादिषु समता, तच्च पूर्वमुक्तं चतु-
र्विंशतिस्तवः चतुर्विंशतस्तीर्थैकगम्यां नामोत्कीर्तनपूर्वकं
शुभकीर्तनं, तस्य च कार्योत्सर्गे मतसाऽनुष्ठानं शेषकालं
इत्यवगम्यपाठः, अयमपि पूर्वमुक्तः । तन्न्दनं वन्दनायोग्यानां

धर्माचार्याणां पञ्चविंशत्यवश्यकविद्युत्वं त्रिविधं प्रवृत्तितं
नमस्करणं तदप्यनुक्रमेण । ध० २ अधि० । (रात्रिकर्तव्यं
‘ सयय ’ शब्देऽस्मिन्नेव अये उक्तम् ।)

अथ निद्रान्ते किं कर्तव्यमित्याह—

निद्राघयेऽङ्गनाऽङ्गना—मशौचादेर्विचिन्तनम् ।

इत्याहोगमिकी चर्चा, भावकालामुदीरिता ॥ ६८ ॥

ततः परिणतायां रात्रौ निद्रायाः क्षये—नाशे सत्यनादिभ-
वाभ्यामसोपसद्दुर्जयकामरागजयार्थम् अङ्गनाः स्थिरस्ता-
समङ्गनामां—शरिराणां यदशौचम्—अपाविध्यं तस्य विचि-
न्तने—विशेषेण विचारणम्, आदिशब्दात्—जम्बूस्वामी-
स्थूलभद्रादिमहर्षिषु आर्द्रादिदुष्पातनशीलपालनपवित्रच-
ित्रकषायजयापायमवास्थित्यन्तदुत्थनाधर्ममनोरथानां प्र-
हणम्; एवमपि चिन्तनमित्यर्थः, तद्विशेषतो गृहिधर्मो
भवतीत्यन्वयः । ध० २ अधि० ।

अनारिसामाहयङ्गाइ, सङ्की काण्ण फामए ।

पोसहं दुहधो पक्खं, एमहाइ न हावए ॥ २३ ॥

अमानी—गृहस्थः सामार्थ्यकाङ्क्षानि सामार्थ्यकस्य अङ्गानि
सामार्थ्यकरङ्गानि स्निग्धाङ्गनानि काङ्क्षानि किञ्चित्स्थिता-
मृदुहृष्टिमुखाणि कायेन स्पृशति, कीदृशः सन् अङ्गी-अङ्गा-
वान् सन् पुनर्गृहस्थः उभयोः—शुक्रहृष्टपक्षयोः पौषधं सञ्च-
नतुर्दशीपूर्णिमास्यादिषु पौषधम्—आहारपौषधादिकं कुर्या-
त् एकवारप्रभृति—एकदिनमपि न हापयत्—न हर्षति कुर्या-
दित्यर्थः । रात्रिप्रभृते दिवाप्याकुलतायां रात्रौ अपि पौषधं
कुर्यात् । चेत् एव न स्यात् तदा चतुर्दशी अष्टमी उद्दिष्ट म-
हाकल्याणकपूर्णिमा चतुर्मासकप्रत्यस्य दिवसे पौषधं कुर्यात् ।
सामार्थ्यकाङ्क्षेनैव सिद्धे भेदेनोपादानमाप्रवृत्त्यवधारणम् ।
उत्त० ४ अधि० ।

सावगधम्म—आवकधर्म—पुं० । आवकाणामुक्तशब्दार्थानां दुर्ग-
तिगतेनिपतज्जतुधरणप्रवणपरिणामस्तत्पूर्वकमनुष्ठानं आव-
कधर्मः । पञ्चा० १ विव० । आव० । सकयत्त्वमुत्त०ऽणुज्जताश-
त्तावतगुणवतरूपं गृहिधर्मे अणुवताद्युपासकप्रतिमत्तार्क-
वासाय, ल० । ध० । अधि० । पञ्चा० ।

साम्प्रते षादशविधं आवकधर्ममुपन्यस्यताह—

पञ्चैवऽणुव्याइ, गुणव्याइ च हुंति तिसेव ।

सिक्खाव्याइ चउरो, सावगधम्मो दुवालसद्दा ॥ ६ ॥

पञ्चाति सङ्ख्या । पञ्चकारोऽवधारणं । पञ्चैव न चत्वारि त्र-
ह्वा । अणूनि च तानि वतानि चाणुवतानि महावतापेक्षया-
चाणुत्वमिति ; स्थूलप्रणतिपातार्दविनष्टत्वरूपाणीत्यर्थः ।
गुणवतानि च भवन्ति ग्रीयेय न न्यूनाधिकानि वा । अणुव-
तानामेवात्तरगुणभूतानि वतानि गुणवतानि दिग्गतभोगो-
पभोगपरिमाणकरणार्थदण्डविरलिलक्षणानि, वतानि च
भ्रमन्ति ग्रीयेय । शिक्षापदानि च शिक्षावतानि वा, तत्र
शिक्षा—अभ्यासः स च चारित्र्यनिबन्धनार्वाशिष्टक्रियाकलाप-
विषयस्तस्य पदानि—स्थानानि तादृशप्राण वा वतानि
शिक्षावतानि । एतानि च चत्वारि सामायिकदेशावका-
शिकपञ्चभोगासातथिसंनिभागाख्यानि । एवं आवकधर्मो
द्वादशधा—द्वादशप्रकार इति गाथासमासार्थः ।

अवयवार्थं तु महता प्रपञ्चन प्रत्यकार एव वक्ष्यति ।

तथा चाह—

एयस्स मूलवत्थू, मम्मत्तं तं च गंठिभेयम्मि ।

खयउवममाहं तिविहं, मुहाय परिणामरूवं तु ॥ ७ ॥

एतस्यानन्तराण्यस्तस्य भावकधर्मस्य मूलवस्तु सम्यक्त्वम् । वसन्त्यास्मिन्नणुवनादयो गुणास्तद्भावभावित्वेनेति वस्तु । मूलभूतं च तद्वस्तु च मूलवस्तु किं तत्सम्यक्त्वम् । आ० । आव० । (एतानि व्रतानि स्वस्वस्थानि ।)

‘इत्थं पुण समणोवासगधम्मं पंच अणुव्यथाहं तिअि गुणव्यथाहं आवकहियाहं चत्तारि सिक्खावयाहं इत्तरियाहं, आव० ६ अ० । आव० ७ । ४० २० । ननु धर्मो द्विधा—भावकधर्मो, यतिधर्मश्च । तत्राद्योऽविरतविरतभावकधर्मभेदान् द्विधा । तत्राविरतभावकधर्मस्यान्यत्र “तत्थोऽहं गारी अन्थी, समत्थआं जो न सुत्तपडिक्कुट्ठे । अन्थी उ जो विणीओ, समुट्ठिओ पुच्छमाणो य ” ॥ १ ॥ इत्यादिनाऽधिकारी निरूपितः, विरतभावकधर्मस्य तु “संपत्तदं सणाहं, पइदियहं जइ जणा सुणइ य । सामाथारि परमे, जो खलु तं सावये विति” ॥ २ ॥ तथा—परलोकाहयं सम्मं, जो जितवयणं सुणइ उवउत्तो । अइतिव्वकम्मविगमा, उक्कासो सावगा इत्थं ॥ ३ ॥ इत्यादिभिरसाधारणैः भावकशब्दप्रवृत्तिहेतुभिः स्वैरधिकारित्वमुक्तम् । यतिधर्माधिकारिणाऽप्यन्यत्रैवमुक्ताः, तद्यथा—

पव्वज्जाए अरिहा, ओयगियेदंमंमि जे समुप्पन्ना ।

जाइकुलोहिं विस्सिटा, तह स्त्रीणप्पा य कम्ममला ॥ १ ॥

तत्तो य विमलबुद्धी, दुलह मणुयत्तणं भवसमुदं ।

जम्मो मरणनिमत्तं, चवलाओ संपयाआ य ॥ २ ॥

विसया य दुक्खदंऊ, संजागे नियमओ विओगु लि

पइसमयमेव मरणं, इत्थं विवागां य अइरुहो ॥ ३ ॥

एवं पयईए चिय, अवगयसंसारनिगुणसहावा ।

तत्तो य तद्विरत्ता, पयत्थुकमायप्पहासा य ॥ ४ ॥

सुकयन्नुया विणीया, रायाइणमविकरुकारी य ।

कल्लाणंगा सहा, थिरा तहा समुवसम्पजा ॥ ५ ॥ ”

इत्यादि । तदाभिरक्षिप्यत्या गुणैः कतमस्य धर्मस्याधिकारित्वमुक्तमिति ? अत्राच्यते—एतानि सर्वाण्यपि शास्त्रान्तर्गीयाणि लक्षणानि प्रायेण तत्तद्गुणस्याङ्गभूतानि वर्तन्ते, चित्रस्य वर्णकशुद्धिर्विचित्रवर्णाता—सरेखाशुद्धिर्नानाभायप्रतीतिवत्, प्रकृतगुणाः पुनः सर्वधर्माणां साधारणा भूमिकेव चित्रप्रकाराणामिति सूक्ष्मबुद्ध्या परिभाषनीयम् । वक्ष्यति च—“दुविहं पि धम्मरयणं, तरइ नरो वित्तमविगलं सोउं । जस्सगवीसगुणय्य—ण संपया सुत्थिया आत्थि ॥ १ ॥ ” (ति) ।

अत एवाह—

सह एयम्मि गुणोहे, मंजायइ भावमावगतं पि ।

तस्म पुण लक्खणाहं, एयाइं भणंति मुहगुरुणो ॥ २ ॥

सति विद्यमाने पतस्मिन्ननन्तराङ्गे गुणौघे मंजायते—सम्भवति भावभावकत्वमपि—दूरे तावद् भावयति त्वमित्यनेरर्थः । आह—किमन्यदापि भावकत्वमस्ति, येनैवमुच्यते भावभावकत्वमिति ? सत्यम्—इह जिनागमे सर्वेऽपि भाषाभ्यनुविधा एव, “ नामस्थापनाद्रव्यभावेस्तन्म्यास ” इति वच-

नात्, तथाहि—नामभावकः, संचेतनाचेतनस्य पदार्थस्य यत् भावक इति नाम क्रियते । स्थापनाभावकश्चित्रपुस्त(का)-कर्मादितः । द्रव्यभावका जशरीरभव्यशरीरव्यापारका देवगुरुतत्त्वादिश्रद्धाविकलस्तथाविधाऽऽजीविकाहेताः भावकाकारधारकश्च । भावभावकस्तु—“ अडालुतां आति शृणोति शासनं, कीने वपदाशु वृणोति दर्शनम् । कुन्त-त्यपुण्यानि करोति संयमं, तं भावकं प्राहुग्मी विचक्षणाः ॥ १ ॥ ” इत्यादिभावकशब्दार्थधारी यथाविधि भावकोचितव्यापारपरायणो वक्ष्यमाणः—स चेहाधिकृतः—शब्दत्रयस्य स्यात्कर्तृविदेव भाषादिति । ननु—आगमोऽन्यथा भावकभेदाः श्रूयन्ते—यदुक्तं श्रीस्थानाङ्गे—“ चउव्वहा समणोवासगा पञ्जता, तं जहा—अम्मापिइसमाणं, भायसमाणं, मित्तसमाणं, सवत्तिसमाणं । अहवा—चउव्वहा समणोवासगा पञ्जता, तं जहा—आयंससमाणं, पडागसमाणं, खाणुसमाणं, खण्टसमाणं ” एते च साधूनाश्चित्य द्रष्टव्याः । ते चामीयां चतुर्णां मध्ये कस्मिन्नयतरन्तीति ? उच्यते—व्यवहारनयमनेन भावभावका एवैते तथा व्यवहियमाणत्वात्, निश्चयनयमनेन पुनः सपल्लिवरगट्समानी मिथ्या—दृष्टिप्रायी द्रव्यभावकौ, शेषास्तु भावभावकाः । तथाहि—तेषां स्वरूपमेवमागमे व्याख्यायते—

“चित्तइ जइ कज्जाहं, न दिट्ठत्थलिओ वि होइ निघेहो ।

एवंतवच्छलो जइ—जणम्म जणणीम्मो सहा ॥ १ ॥

दियए ससिणेहो चिय, मुणीण मंदायरो विणयकम्म ।

भाइसमो साहणं, पराभव होइ सुवहाओ ॥ २ ॥

मित्तसमाणो माणा, ईसि रूतइ अपुच्छिओ कज्ज ।

मञ्जेता अप्पाणं, मुणीण सयणाउ अम्माहयं ॥ ३ ॥

थहो छिड्डुप्पेही, पमायत्थलियाणि तिच्छमुच्छइ ।

सहां सवत्तिकप्पो, साहुजणं तणम्मं गणइ ॥ ४ ॥ ”

तथा द्वितीयचतुष्कं—

गुरुभागियो सुत्तथो, विविजइ अवितहो मणे जस्स ।

सो आयंससमाणो, सुसावओ वल्लिओ समए ॥ १ ॥

पवणेण पडागा इव, भामिजइ जो जणेण मूढण ।

आवाणाच्छयगुरुययणो, सो होइ पडाइयातुल्लो ॥ २ ॥

पाइवज्जमसगाहं, न मुयइ गीयत्थसमणुनिट्ठो वि ।

थाणुसमाणो एसो, अपओसियमुणिजणं नवरं ॥ ३ ॥

उम्मग्गदंसओ निन्दवो सि मूढो नि मंदधम्मो सि ।

इह सम्मं पि कहंतं, खण्टए सो खण्टममो ॥ ४ ॥

जह भिदेलमसुइद्वं, छुप्पंतं पि हु नरं खण्टइ ।

एवमणुनासगं पि हु, दू-ततो भञ्जइ खण्टो ॥ ५ ॥

निच्छयओ मिच्छती, खण्टतुल्लो सवत्तितुल्लो वि ।

ववहाओ उ सहा, वयंति जं जिणगिहाइं ॥ ६ ॥ ”

इत्यलमतिप्रसङ्गेन तस्य पुनर्भावभावकस्य लक्षणानि चिह्नान्येतानि वक्ष्यमाणानि भणन्ति—अभिध्वनि—शुभगुरुवः संविज्ञसूरय इति । ४० २० १ अधि० । ४० । (‘ला-लेदइज्ज’ शब्दे चतुर्थभागे २०१३ पृष्ठे भावकगतविधिरुक्तः ।) जिनवल्लभसूक्तिप्रकृतालापकरूपदीपालका-कल्पे लिखितमस्ति ‘ पडिमारुवो सावगधम्मो बुद्धिज्जिस्सइ’ इति, तेन तत्रत्यपुस्तकं स्वयं पाठोऽस्ति न वा ? इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—जिनवल्लभसूक्तिप्रकृत आलपकरूपो दी-

पालिकाकल्पो दृष्टो नास्ति, जिनप्रभमूर्तिकृतस्वत्रालापक-
रूप एव वर्तते, तत्र च 'पडिमारुवे सावगधम्मो सुच्छु-
ज्जिस्स' इत्यक्षराणि सन्तीति ॥ ४६ ॥ सेन० १ उक्ता० ।
“एत्थ सामान्नारी-सावगेण पोसधं पारेनेण गियमा सा-
धूणमदातुं ण पारेयध्वं, अज्झदा पुण अनियमो-दातुं वा
पांगितं पारितो वा देइ सि, तस्मा पुड्यं साधूणं दातुं पच्छा
पारेतध्वं, कधं ? जाधं देसकालो ताधं अप्पणो मरीरस्स
विभूसे काउं साधुपडिस्सये गंतुं सिमंतति, भिकखं गेरह-
ध सि साधूण का पडिव सि ? ताधं अरणो पडलं अ-
रणो मुहयंतये अरणो भाणं पडिलेहति, मा अंतराहयसेमा
ठवितवसेसा य भायस्संति, सो जति पडमाए पोरुमीए गि-
मेनेत अस्थि गमोकारसहितानो तो गेज्झति, अधव गण्ठि
ण गेज्झति, तं गहितवये होति । जति घणं लगेज्झा ताधे
गेज्झति संखिक्खाविज्झति । जो वा उग्घाडाए पोरिमाए
पांगितं पारणुइतो अरणो वा तस्स दिज्झति, पच्छा नेण
सावगेण समगं गम्मांत, सेघाडणो वच्छति, एगो ण घ-
ट्ठति पोसितु, साधू पुग्घो सावगो मग्गतो, घरं गेज्झण
आसणेण उवणिमेतिज्झति । जति गिण्ठिगुगो तो लट्ठये; अ-
ध ण णिण्ठिमेति तधावि विणयो पउत्ता, ताधे भलं पाणे
मये चव देति । अथवा भाणं धरेति मज्जा देति, अथवा
ठिनीआ अच्छति जाव दिरणं, साधू वि सावसेसं दव्वं
गेरहति, पच्छाकम्मपरिहारणट्ठा, दातूण वेदितुं विसज्झति,
विसज्झता अणुगच्छति, पच्छा मयं भुज्झति । जं च किर
साधूण ण दिरणं तं सावगेण ण भोत्तध्वं, जति पुण साधू
णन्थ ताधे देसकालवलाए दिसालोणा कातध्वो, विसु-
ज्झभायण चितियध्वं-जति साधुणो होता तो गिन्धारिना
होतो ति विभासा” । इदमपि च शिक्षापद्वनमतिचाररहित-
मनुपालनीयमिति, अत आह-आतिथिसावभागस्य-प्रा-
ग्विनिर्दिष्टतशब्दार्थस्य श्रमणोपासकेनामी पञ्चातिचारा ज्ञा-
तव्याः न समाचरितव्याः, तद्यथा-सच्चित्तनिक्षेपणं-स-
च्चित्तेषु व्रीह्याब्जेषु निक्षेपणमग्नादग्निबुद्ध्या मातृस्था-
नतः, एवं सच्चित्तपधानं-सच्चित्तेन फलादिना पिधाने-
स्थगर्नामिति समाप्तः, भावना प्राग्वत्, ‘कालातिक्रम’ इति
कालस्यातिक्रमः कालातिक्रम इति उच्यते यो भिक्षुकालः
साधूनां तस्मात्क्रस्यानागतं वा भुक्कंतिप्रक्रान्तं वा, तदा
च किं तेन लब्धेनापि कालातिक्रान्तत्वात् तस्य, उक्तं च-
“काले दिग्गणस्स पधे-यणस्स अगुणा ण तीरंत काउं । त-
स्सेव अकालपणा-मियस्स गेरहंतया णन्थि ॥ १ ॥ ” ‘पर-
धपदेश’ इति आत्मव्यतिरिक्तो योऽन्यः स परस्त्वस्य व्यपदेश
इति समाप्तः, साधोः पावधोपयासपाणकाले भिक्षाये स-
मुपास्थितस्य प्रकटमग्नादि पश्यतः आवकाऽभिधत्ते-पर-
कीयमिदमिति, नास्माकीनमतो न द्दामि, किञ्चिद्याचितो
वाऽभिधत्ते-विद्यमान एवामुकस्येदमात्स, तत्र गत्वा मा-
गयत धूयमिति । ‘मात्सर्यम्’ इति याचितः कुप्यति सपदि
न द्दामि, ‘परोन्मतिवैमनस्यं च मात्सर्यं’ मिति, एतेन ता-
वद् द्रमकण याचितेन दत्तं किमहं ततोऽप्युन इति मात्स-
र्याद् द्दामि, कथायकलुषितेनैव चित्तेन दत्ता मात्सर्यमिति
व्याख्यातं सतिचारं चतुर्थं शिक्षापद्वनम् । आव० ६ अ० ।

सावगधम्मपसुत्ति-आवकधर्मप्रज्ञप्ति स्त्री० । सम्यक्त्वमूल-
स्य द्वादशविधस्य आवकधर्मस्य प्रतिपादके हरिभद्रसूरि-
विरचिते ग्रन्थभेदे, आव० ।

सावगपाठण-आवकपाठन-न० । आवकेभ्यः सूत्रप्रदाने, जी०
१ प्रति० । । आवकसिद्धान्तगाथापाठनविचारः ‘पाठयंत’
शब्दे पञ्चमभागे ८२४ पृष्ठे गतः ।)

सावगभज्जा-आवकभार्या-स्त्री० । आवकपत्न्याम्, अनु० ।
(अस्या ‘अणुयोग’ शब्दे प्रथमभागे २८५ पृष्ठे कथा गता ।)

सावगवय-आवकव्रत-न० । सम्यक्त्वाणुमतादिप्रतिपत्तौ,
ध० २ अधि० । महा० ।

सावगाभास-आवकाभास-पुं० । सम्यक्त्वाणुमतादिश्रद्धा-
धर्मरहितं नमस्कारगुणनजिनाचनवन्दनाभिग्रहप्रतिप्रादके
आवके, ध० २ अधि० ।

सावज्ज-मावद्य-न० । अवद्यं-पापं सहावद्येन वर्तते इति
सावद्यम् । सपापं, विंश० । स्था० । दश० । प्रश्न० । सहावद्येन
दोषेषु वर्तते इति सावद्यम् । उक्त० ६ अ० । सहावद्येन गर्हित-
कर्मणा-हिंसादिना वर्तते इति सावद्यम् । हिंसादिदोषयुक्ते,
आ० । आचा० । आव० । उक्त० । आ० चू० । विंश० ।

अथ पष्ठे सावद्यपदे व्याख्येयत्वासुर्गाथात्तरार्धमाह-

गरहियमवज्जमुत्तं, पावं सह तेण सावज्जं ॥ ३४६६ ॥

गर्हितमित्यादि, गर्हितं-निन्द्यं वस्त्ववद्यमुक्तं तत्त्वेह
पापम्, सह तेनावद्येन वर्तते इति सावद्यस्ते सावद्यं योग
प्रत्याख्यामीति वक्ष्यमाणं गम्यत इति ।

अथवा-अन्यथा सावद्यशब्दो व्युत्पाद्यत इत्याह-

अहवेह वज्जणिजं, वज्जं पावं ति सहमकारस्म ।

दिग्घना देसाग्गा, सह वज्जेणं ति मावज्जं ॥ ३४६७ ॥

अथवेह वज्जनीयं वर्ज्यत इति वर्जं पापमुच्यते, सह वर्जे-
न वर्तते इति सहस्य सभावात्सवर्जः, सकारस्य च प्राकृतत्वे-
न दीर्घत्वाविधानात्सावर्जमित्युक्तम् । विंश० । हिंसाचोरो-
दिगर्हितकर्मालम्बने, स्था० ७ ठा० ३ उ० । भ० । ग० । प्र-
श्न० । ध० । गर्हितकर्मयुक्तं, प्रश्न० २ आश्र० द्वार । आव० ।
प्रति० । गहो, सूत्र० १ अ० १ अ० २ उ० । अवद्यं-मिथ्यात्व-
लाणकपायलक्षणं सह अवद्यं यस्य येन वा स सावद्यः । वि० ।
अवद्येन सह वर्त्तमान, आ० म० १ अ० । आ० चू० । साव-
द्यो नाम-कर्मबन्धो अवज्जं सह तण जो सो सावज्जा ।
जागो सि वा वावरो ति वा वीरियं ति वा सामन्थे ति वा
एगट्ठा । आ० चू० १ अ० । सावज्जमणुवट्ठं ति वा पावकम्म-
मांसिचने ति वा वितहमाइच्चं ति वा एगट्ठा । आ० चू०
१ अ० । सावज्जमणाययणं असोदिट्ठणं कुसीलत्तंसणा
एगट्ठा । आ० ।

सावज्जकडा-सावद्यकृता-स्त्री० । सावद्यभाषायाम्, आव०
१ अ० ।

सावज्जकिरिया-सावद्यक्रिया-स्त्री० । पञ्चविधधमणाद्यर्थक-
तवसतौ, स्थानादि कुर्वतस्तथाविधे उपाभये, आचा० ।

सावज्जचागरूप-सावद्येव्यारूप-त्रि० । निमित्तसपापय-
परिपरिहायस्वभावे, पञ्चा० ५ विब० ।

सावज्जजांग-मावद्ययोग-पुं० । सकलनित्यकर्मणि, ध० ३ अ-
धि० । आ० म० ।

सांप्रतं सावद्यायवव्याख्यानाश्रमाह—

कम्ममवज्जं जं गर-हियं ति कांहाइणो व चत्तारि ।

सह तेहि जो उ जांगो, पक्कखाणं भवइ तस्स ॥

कम्म-अनुष्ठानमवयं भग्यते, किमविशेषण? , नेत्याह-यत्
गर्हितमिति यन्नित्यमित्यर्थः । अथवा-क्राधाद्यश्चत्वारोऽवयं
तेषां सर्वावयवहेतुतया कारणे कार्योपचारात् सह तेनावयन
यो योर्गो व्यापारस्तस्य सावद्ययोगस्य प्रत्याख्याने निषेधलक्ष-
णे भवति । पाठान्तरम्-‘कम्मं वज्जं जं गरहियं ति-तत्र ‘वृज्जी’
वर्जनं, वृज्यते इति वज्यं वर्जनीयं; त्यजनीयमित्यर्थः, ‘शेप’
पुंवत्, नवरं सह वर्जेन सवर्जः प्राकृतत्वात् सकारस्य
होद्यत्वे सावर्जमिति भवति । आ० म० १ अ० ।

सावज्जजांगपरिवज्जसा-सावद्ययोगपरिवर्जना-स्त्री० । लवाग-
द्यापारपरिहारनिवृत्त्ययोगानेवायाम्, पञ्चा० १० विब० ।

सावज्जबहुल-सावद्यबहुल-त्रि० । पापभूयिष्ठे दश० ६ अ० ।

सावज्जा-मावद्या-स्त्री० । भ्रमणसाधुनिधोभेदन सपापायां
वसन्ती, आचा० २ भु० १ चू० २ अ० २ उ० । (‘वसहि’ शब्द-
पष्ठभागे सूत्रमुक्तम् ।)

सावजाययि-सावद्याचार्य-पुं० । कुवलयप्रभाचार्ये, ग० श्री-
महानिशीथपञ्चमाध्ययनोक्तसावद्याचार्यस्यैव ज्ञेयम् । तथा-
हि-अस्या अष्टमोदिततुर्विंशतिकायाः प्रागनन्तकालेन
याऽतीता चतुर्विंशतिका, तस्यां मन्मदृशः सप्तहस्तनु-
र्धमधीनामा चरमतीथकरो बभूव । तस्मिन् तीर्थकरं स-
प्ताश्रयाणि अभूवन् । असंयतपूजायां प्रवृत्तायामनेकं आ-
ज्जयो गृहीतद्रव्येण स्वस्वकारितचैत्यनिवासनोऽभूवन् ।
तत्रैको मरकतच्छविः कुवलयप्रभनामाऽतगारो महानपस्थी
उग्रविहारी शिष्यगणपरिवृतः समागात् । तैर्वान्दत्वाङ्कम्—
अत्रैकं वर्षागात्रिकं चातुर्मासिकं तिष्ठ, यथा त्वदीयाङ्कयाऽ-
नेकं चैत्यालया भवन्ति, कुर्वन्माकमनुग्रहम्, तेनाङ्क-साव-
द्यमिदं नाहं वाङ्मात्रेणापि कुर्वे । तदेवमनेन भगता सता
तीर्थकुशामकर्मार्जितम् । एकमवावशेषीकृतञ्च भवोदधिः ।
ततस्तैः सर्वैरेकमते कृत्या तस्य सावद्याचार्य इति नाम दत्तं
प्रसिद्धिर्नानं च । तथाऽपि तस्य तत्प्रीतिर्वापि कोपो नाभूत् ।
अन्यदा तेषां लिङ्गमात्रप्रवर्जितानां मिथः आगमविचारो
बभूव । यथा आज्ञानामभावे संयता एव मठेवकुलानि
रक्षन्ति पतिनानि च समारचयन्ति । अन्यदपि यत्तत्र क-
रणीयं तस्यापि करणे न दोषः । केऽप्याहुः—संयमो मो-
क्षनता, केचिद् उचुः—प्रासादावतंसके पूजासत्कारबालवि-
धानादिना तीर्थोत्सर्पणेनैव मोक्षगमनम् । एवं तेषां यथे-
च्छं प्रलपतां विवादोऽस्य आगमकुशलो नास्ति कोऽपि यो
विवादं भवति । सर्वैः सावद्याचार्य एष प्रमाणीकृत आका-
रितो दूरेदेशात्सप्तभिर्मासैर्विहन्व समागात् । एकयाऽऽर्याया

अद्यावशात् प्रवर्तितकृत्य भगिति मस्तकेन पारी सङ्ग-
यन्वा वचन् दृष्टमैवेन्द्रमानः । अन्यथा स तेषामने भुता-
र्थकथनेऽस्त्वैव महानिशीथस्य पञ्चमाध्ययनव्याख्याने आ-
नेतये भाषा, “ जन्मिन्धीकृत्कारिसे, अनरिषे कपिले वि
उपपे । आरहा वि करिउज सधं, नं गच्छं मूलमुणमुकं
॥ १ ॥ ” आत्मसाङ्केनेन तेन चिन्तितं सास्त्रीवन्दनमनैवेष्ट-
मस्ति सावद्याचार्य इति नाम पुराऽपि दत्तम्, सांप्रतं तु
वधाव्यकथनेऽप्यदपि किमपि करिष्यामि, अन्यथा प्रकृपेण
तु महत्वाशतना अनन्तसेसरिता च स्वाताम्, ततः किं
कुर्वे । अथवा-यद् भवति तद्भवतु यथायमव यथाकरोमिति
ध्यात्वा व्याख्याना वधार्थं गतौ । तैः पापैकं वदये तत्
स्वमपि मूलमुण्डीनां यतः साध्या बन्धमानया भवान् स्पृ-
ष्टः, ततोऽयशमीरुः स दध्यौ किमुतरं इह । आचार्या—
दिना किमपि पापस्थानं न सेवनीयं श्रविषं श्रविषेन,
यः सेवने सोऽनन्तसेसारं आरयति । तैर्विलक्षं दृष्ट्ये किं
न वक्ष्यामि । स दध्यौ किं वदामि । ततस्तेन दीर्घसेसारी-
त्वमङ्गीकृत्याङ्कम्-अवाग्यस्य धुताथो न दातव्यः । “ आंम
घंड निहत्तं, जटा जलं तं घंडे विणासेह । इह सिजंत-
रहस्से, अप्पाहारि विणासेह ॥ १ ॥ ” इत्यादि तैरुचं—कि-
मसम्यङ् भाषने, अपसर दृष्टिपथात् । अहो त्वमपि संघेन
प्रमाणीकृतोऽसि । ततस्तेन दीर्घसेसारित्वमङ्गीकृत्याङ्कम्,
उत्सर्गाववादेरागमः स्थितो धृयं न जानीथ । “ एतं मि-
च्छुत्तं, जिगाण आणा अणुगत्तं । ” तैर्धृष्टैर्मनितं ततः स
प्रशंसितः । स एकवचनदोषेणानन्तसेसारित्वमुपायऽप्राप्त-
क्रान्तौ मृत्वा व्यन्तरं बभूव । ततश्च्युत्वापञ्चः प्रेषित-
पातकायाः प्रातिपासुं वधपुगांहितदुहितुः कुलौ, कुलकल-
ङ्क्रीताभ्यां पिबुभ्यां निर्विषयीकृता सा कापि स्थानमल-
भमाना दुर्भिक्षे कल्पपालगृहे, वासीत्वेन स्थिता मद्यमांस-
दोहदोऽस्याः सज्जनः । यदुनां मद्यपायकानां भाजनेष्विच्छं
मद्यमांसं च भुङ्क्ते, कांस्यहृन्मद्यविणानि चोरयित्वाऽन्यत्र
विक्रीय मद्यमांसं भुङ्क्ते गृहस्थामिना राज्ञो निवेदिनम् ।
राज्ञा मारणाय प्रसूतिसमयं यावद्रक्षितुमर्पिता अरुहा-
लानाम् । “ अप्रमृता न हन्यते ” इति तत्कुलधर्मन्यात् ।
प्रसूता बालकं त्यक्त्वा नष्टा । राज्ञा पञ्चसहस्रद्रविणदा-
नेन बालः पालितः । क्रमात् सूनाधिपतौ मृतं राज्ञा स
एव तद्गृहस्वामी कृतः पञ्चशतानामीशः २, ततो मृ-
त्या सप्तमपृथिव्यां ३३ सामगायुः ३, तत उद्बृत्त्या-
न्तरद्वीपे एकाकज्जातिर्जातः, ४, ततो मृत्वा महिपः
२६ वर्षायुः ५, ततो मनुष्यः ६, ततो वासुदेवः ७, ततः
सप्तमपृथिव्यां ८, ततो गजकशी मनुष्यो मांसाहारी ९, त-
तो मृत्वा सप्तमपृथिव्यामप्रतिष्ठाने ततः १०, ततो महिपः
११, ततो बालविधवाकन्यकामायासुताकुलामुत्पन्नः, ग-
र्भशतनपातनक्षारक्षुण्योगैरेककन्याधिपरिणतो गलत्कुली-
कुर्मिर्ममक्यमाणो गर्भाभिर्गतः लोकैर्निन्द्यमानः कुम्भा-
दिर्वाहिना दुःखी सप्तवर्षशतानि जी मासौ चत्वारि वि-
नान जीवित्वा १२, मृतो व्यन्तरवृत्पन्नः १३, ततः मृ-
त्वाजिपो मनुष्यः १४, ततः कस्तव्यां १५, ततश्चाकिकगृह
वृषभो बध्यमानः कवथितस्कन्धा मुखां गृहस्वामिना का-

ककुमिभानादिभिर्विलुप्यमानः २६ वर्षावसृतो १६. बहुधा-
धर्मान्नेयपुत्रो बभूवोचनान्दिदुस्वैरवाच्यगतो मनुष्य-
भवः १७, एवं चतुर्दशरज्ज्वात्मकं लोकं जन्ममरणैः प-
रिपूर्य अमन्तकालेनाउपरचिदेहं मनुष्योऽभवत् । तत्र लोक-
कानुषुस्या गतन्तीर्थकरवन्दनाय, प्रतिबुद्धः, रसजः । अत्र
अयोधिशानितमन्त्रीपार्श्वजिनस्य कालं गौतमोऽप्राप्सीत्-
किं नमिस्तमेनेन दुःखमनुभूतम् ? गौतम ! उत्सर्गपवादरा-
गमः इत्यादि यद् मणितं तस्मिन्मिहम् । यद्यपि प्रवचनं उ-
त्सर्गपवादौ अनेकान्तश्च प्रहाप्यन्ते, तथापि अप्कायप-
रिभोगस्तजःकायपरिभोगे मेषुनस्वचनं चैकान्तेन निषि-
द्धान्, इत्थं सूत्रान्तिकमादुन्मागेप्रकटनं तत्राज्ञाभङ्गः, त-
स्माच्छान्तसंसारो गौतमोऽप्राप्सीत्—किं तेन साधया-
चार्येण मेषुनमासेवितम् ? गौतम ! नो संविनं नोऽस्तंविन-
म्, यतस्तेन बन्धमानार्थास्मर्ये पादौ नाकुञ्जतौ । भगवन् !
तेन तीर्थकरनामकर्माजितम् । एकभवावशेषाकृतश्चासीद्
बोधधिः, तत्कथमनन्तसंसारं सम्भ्रान्तः ? गौतम ! निजप्र-
माद्वेषान्, यतः भिदान्तेऽप्युक्रमस्ति—“ चोहमपुञ्जी-
आदा-रगा वि मणनागिधीयरागा य । हुंति पमायपरवसा,
तयस्तेनमेव चउगाइआ ॥ १ ॥” इत्यादि । तस्मान्न गच्छा-
धिपतिना सर्वदा सर्वार्थेषु अप्रमत्तन भाव्यम् । इति पू-
र्वोच्चार्यसंस्कृतसावयाचार्यसम्बन्धः । ग० १ आधि० ।

जहा णं भयवं ! जइ तुममिहाइ एकवामार्गत्तियं चाउ-
म्मामियं पउंजियंताणमिच्छाए अणेगे चेइयालगं
भवन्ति, नूणं । तज्ज्वाणीए ता कीरउ अणुगहमम्हाणं
इहव चाउम्मामियं । ताहं भणियं तेण महानुभागणं,
गोयमा ! जहा भो भो पियं वए जइ वि जिणालए तहा
वि सावज्जमियं णाहं वायामित्तेणं पि (गायं) आय-
रिजा । एवं च समयमारपरं तत्तं जहडियं अविपरीअं
शीमकं भणमाणेण तेमि मिच्छदिट्ठिलिगीणं साहुवेस-
धारीणं मज्जे गोयमा ! आसकलियं तित्थयग्नामकम्म-
गायं तेणं कुवलयप्पभेणं ० गभवोवमंमीकओ भवोयही ।
तत्थ य दिट्ठो अणुल्लविज नाम संघमेलावगो आमि, तेहिं च
बहुहिं वावमईहिं लिगिगियाहिं परोप्पमेगमयं काऊणं
गोयमा ! तालं दाऊण विप्पलोइयं चव । ते तस्स महान-
भागसुमहतवस्सिणो कुलयप्पहाभिहाणं, कयं च से सा-
वज्जायरियाभिहाणं महकरणं गयं च पसिद्धिए । एवं
स च वदिजमाणो वि सो तेणाऽपमत्थसहकरणेण तहा वि
गोयमा ! इमिं पि ण कुप्पो । अहऽअया तेमि दुरायारीणं
सद्धम्मपरम्मुहाणं अगारधम्मोऽणुगारधम्मोभयट्ठाणं लिग-
मेत्तनामपेवइयाणं संजाओ परोप्परं आगमवियारो । जहा
णं मङ्कुगाणं अमइ संजया चेव भट्टदेउले पडिज्जागरेति ।
खंडपडिए व ममारयति । अन्नं च जाव करणिजं तं
पइममारंभे अज्जमसि जइस्मइवि णं नत्थि दोममंभवं

एवं च केह भणंति—संजमं मोक्खनयारं । अन्नं भणंति जहा
णं पामायवडिंसए पूयासकारवलिविहाणाइसु णं तित्थत्था-
पणाए चेव मोक्खगमणं । एवं तेसिमविहयपरमत्थाणं पाव-
कम्माणं जं जं सिद्धेता तं चेव मुद्धा मुक्खलक्खणं मु-
हणं पलवंति । ताहं समुट्ठियं वादसंघट्टं तत्थ य कोइ नत्थि
आगमकुमलो तेमि मज्जे । जो तत्थ जुत्तं विसंरहं, जो
पमाणमुवइस्मइ । तहा एगं भणंति जहा अमुगो अमुगय-
च्छमि चिद्धइ अन्नं भणंति—अमुगो, अन्नं भणंति किमिन्थ
बहुणा पलविण्णं मध्वेमि अम्हाणं सावज्जायरिओ एत्थ
पमाणं ति तेहिं भणियं जहा एवं हाउं ति हकाराविहं लहुं ।
तओ हकाराविओ गोयमा ! सो तेहिं सावज्जायरिओ आग-
ओ दूरदेसाओ अप्पडिबद्धत्ताए विहरमाणो मत्तहिं मासेहिं ।
जाव णं दिट्ठो एगाए अज्जाए । सा य तं कट्ठुगतवच्चर-
णसोमियसरीरं चम्मट्टिममतणुं अन्नं तवमिगीए दिप्पंतं
सावज्जायरियं पेच्छिय सुविम्वियतकरणा विउक्किउं पपप्पा ।
अहो किं एस महाणुभागो णं सो अरहा, किं वा णं धम्मो चव
मुत्तिमंतो, किं बहुणा तियमिद्वंदंदाणं पि वंदणिज्जो पा-
यजुओ एम ति चित्तिऊणं भात्तभरनिम्भरा आवाहिणं
पयाहिणं काऊणं उत्तिमंगणं संघट्टमाणी भगिति निवडिया
चलसेसु । गोयमा ! तस्स णं सावज्जायरियस्स दिट्ठो य
सो तेहिं दुरायारेहिं पणभिजमाणो । अअया णं सो तेमि
तत्थ जहा जगगुरुहिं उवइट्टं तहा चव गुरुवएसाणुमांणं
आणुपुब्बीए जहडियं सुत्तत्थं वागरेइं तं वि तहा चव महंति
अअया ताव वागरियं गोयमा ! जाव णं एकारमएहमं-
गाणं चोहमएहपुब्बाणं दुवालमंगस्स णं सुयनाणस्स
खवणीयसारभूयं सयलपावपरिहारऽट्ठकम्मनिम्महणं आ-
गयं इणामेव गच्छेमरापवत्ताणं महानिसीहसुयक्खंधम्म
पंचमं अज्जभयणं । अत्थेव गोयमा ! ताव णं व-
क्खाणीयं जाव णं आगया इमा गाहा—“ जत्थिन्थीक-
रफरिसं, अतरियं कारणे वि उप्पके । अरहा वि करेज
सयं, तं गच्छं मूलगुणमुक्कं ॥१॥” तओ गोयमा ! अप्पमं-
किणं चेव चित्तियं तेण सावज्जायरिणं । जइ इह
एयं जहडियं पक्खेमि तओ जं मम वंदणं दाउमा-
णीए तीए अज्जाए उत्तिमंगेण चलणंगे पुंहु तं सक्वेहिं
पि दिट्ठा इमेहिं ति । ता जहा मम सावज्जायरियाभि-
हाणं कयं तहा अन्नमवि किं चि एत्थ सहं किं
काहंति । अह अअहा सुत्तत्थं पक्खेमि ता णं महती
आसायणा; तो किं करियव्वमेत्थ ति, किं कयं गाहं एव उ-
वचयामि, किं वा णं अअहा पक्खेमि । अइवा- हा हा ण-

जुत्तमिदं उभयहा वि अशंतगरहियं आयहियट्ठीणमेयं जे उणमेम ममाभिप्पाओ जहा णं जे भिक्षु दुबालमंगस्स णं सुयणाणस्स अमई चुक्कखलियपमाया मंकादी स— भयेत्तं पयक्खरमत्ताविदुमवि एकं पउंविआ, अज- हा वा पअवेआ मंदिदं वा सुत्तत्थं वक्खणांआ अ— विहिण् अओग्गस्स वा वक्खणांआ, स भिक्षु अशंतमं- मारी भवेआ । ता किं एत्थं जे हाही तं च भयउ जहट्ठियं चव गुरूवण्माणुमारण सुत्तत्थं पवक्खामि ति चित्तिऊणं गोयमा ! पवक्खाया सिखिलावयवविमु- द्धा मा तेण गाहा, एयावमरंमि चाइओ गोयमा ! सो तेहिं दुरंतपंतलक्खणेहिं, जहा जइ एवं ता तुमं पि ताव मूलगुणहीणो जाव णं मंभरसु तं, जं तद्विमं तीए अजाण तुज्जे वंदणं दाउकामाए पाए उत्तमंगणं पुट्टे, ताहे इहलाइयाऽपयसहीरू खरम(म)च्छरीहूओ गोयमा ! सो सावज्जायरिओ चित्तिउ जहा मे जं मम सावज्जायरि- याऽभिहाणं कयं इमहिं तहा य किं पि मंपइ काहिति, जेणं तु सव्वलाए अपुजां भविस्सं ता किमिन्थ परिहारं दाहा- मि ति चित्तमाणं मंभरियं तिन्थयरवयणं । जहा णं जे केइ आयरिणइ वा गणहरेइ वा गच्छाहिर्वई सुयहरे भवेआ मे णं जं किंचि सव्वन्नुहिं अशंतनारीहिं पावाय- यणट्ठाणं पडिमहियं तं सव्वं सुयाणुमारणं विआयं म- व्वहा सव्वपयांरहिं णो ममायरंआ, णो णं म— मायरिज्जमाणं समणुज्जणेआ, स कांहेण वा माणेण वा मायाए वा लोभण वा भएण वा हामेण वा गारवेण वा दप्पेण वा पमाणेण वा असती चुक्कखलियेण वा दिया वा राओ वा एगओ वा परिसागओ वा सु- त्त वा जागरमाणे वा तिविहं तिविहेणं मणेणं वायाए काणं एतेमि मे पयासं जे केइ विराहं भवेआ, मे णं भिक्षु भूओ भूओ निंदणिजे गरहाणिजे खि- सणिजे दुगुंछणिजे मव्वलागपरिभूए बहं वाउव- यणापरिगयमरीरा उक्कंसक्किइए अशंतसंसारसागरं प- रिभंभेआ । तत्थ णं परिभममाणे खणमंक्कं पि न कहं वि कयाइ निव्वुइ मंपावेआ । ता पमायगोयरगयस्स णं मे पावाहमहीणमत्तकाउरिमस्स इहं चव समुट्ठियाए महंता आवई, जेणं णं मक्कं अहंमत्थजुतीखमं किं वि प- डिउत्तरं पयाउं, जे तहा परलं गे य अशंतभवपंपरं भममाणो घोरदारुणाणं नमोयदुक्कस्स भागी भविहामि । हं यंदभा- गां ति चित्तयंतोऽविलक्खिओ सो सावज्जायरिओ । गो- यमा ! तेहिं दुरायारवक्कम्मदुद्धोयारेहिं जहा णं अलि-

वखरस(म)च्छरीभूओ एस तओ मे खुद्धमणं खरमच्छरीभूयं कलिऊणं च मणियं तेहिं दुद्धोयारेहिं जहा जाव णं तो छिन्नभिष्ममासंमयं ताव णं उट्ठं वक्खणां अचिती एत्थं तं परिहारं वायरंआ । जे पौदजुतीखमं कुग्गहणिग्गहपक्कलं ति तओ तेण चित्तियं । जहा नाहं अदिभंणं परिहारंणं चु- किमो एमि ता किमिन्थ परिहारं दाहामि ति । चित्तयंतो पुणो वि गोयमा ! भणिओ, सो तेहिं दुरायारेहिं जहा कि- मट्ठं चित्तमागरे शिमज्जिऊणं ठिओ णिग्गमेत्थ किंचि प- रिहारं वयाहि, खवरं तं परिहारं भणेआ जं जहुत्तत्थ- किरियाए अव्वभिचारि । ताहे सुइरं परितप्पिऊणं हियणं मणियं सावज्जायरिणं, जहा एणं अत्थं जगगु- रूहिं वागरियं जं अओग्गस्स सुत्तत्थं न दायव्वं । जओ— “आमं घडे निहत्तं, जहा जलं तं घडे विणासेइ । इय सिद्धं- तरहस्स, अप्पाहारं विणासेइ ॥१॥” ताहे पुणो वि तेहिं भ- णियं जहा किमेयाइं अरडवरडाइं असंबदाइं दुब्भासियाइं पलवह, जइ परिहारं दाउं न मक्को ता उप्पिडसु सुआसणं ओमर सिग्गं इमाओ ठाणओ किं देवस्स रुसेआ, जन्थ तुमं पि पमाणीकाऊणं सव्वसंघेण समयसम्भावं वायारेउ जं समाइट्ठो तओ पुणो वि सुइरं परितप्पिऊणं गोयमा ! अशं परिहारमलभमाणं अंगीकाऊण दीहंसंमारं भणि- यं च सावज्जायरिणं । जहा णं उत्सग्गाववाएहिं आगमो ठिओ तुज्जे ण याणह । “एणं तं भिच्छत्तं जिणाणमा- गामंगंता” । एयं च वयणं गोयमा ! गिम्हाय वसता वि एहिं मिहिउलेहिं वा । अहिणवपाउमसजलघणारल्लिमिव न- बहुमाणं मामाइयत्थितेहिं, दुद्धोयारेहिं, तओ एगवयणदो- सेणं गोयमा ! निबंधिऊणाऽणंतसंसारियत्तं अपडिक्काम- ऊणं च तस्म पावस्य समुदायमहाखंधमेलावगस्स मरिऊणं उववओ वाणमंतरेसु सो सावज्जायरिओ । तओ चुओ समाणो उववओ पवसियमत्ताए पडिवासुंदेवपुरं हियधू- याए कुच्छिसि । अहऽअया विआणिओ जणणीए पुरोहि- यमआए । जहा णं हा हा दिक्कं मसीकुब्बयं मव्वनियकुलस्स इमाए दुरायाराए मज्ज धूयाए माहियं च पुरोहियस्स । तओ मंतप्पिऊण सुइरं बहं बहियणं माहारेउं निव्वि- सया कया मा तेणं पुरोहिणं ए महंता असज्जदुक्खिवा- रअयसमीरणा । अहऽअया थोवकालंतरेणं कहि वि धा- ममलभमाणी मीउएहवायविमंहेया दुक्खक्खामकंठा दुब्भक्खदोमेणं पविट्ठा दासत्ताए रसवाणिजगस्स गेह । तत्थ य बहणं मज्जपाणगाणं संचियं साहरेइ । अ- णुममयं बुच्चिडुमं ति । अहऽअया अणुदियं सा-

हरमाणीएसु दङ्गं च बहुमज्झपाणणे मज्झमापिवमाणा
पोग्गलं च समुद्दिंसते तंहव तीए मज्झमंस्मोवरिं दोहलं
समुप्पन्नं जाव खं जं तं बहुमज्झपाणणं नडनइत्तवारखं
भंडाह्वेउ तक्करसरिमजातीसु मुज्झियं खुरसीसपुंछकत्तहि-
यमयगयं उच्चिडं वच्छरमंडं तं समुद्दिमितुं ममारदा । तां
तेसु चेव उच्चिडकोडियगेसु जं किंचि वि शाहीए मज्झं विव-
क्केइ तमेव मोइउमारदा । एवं च कइवयदिशाइक्कमेणं मज्झ-
मंस्मोवरिं दहं गही मंजाया । तां तस्मेव रमवाणिजगस्स
येहाओ परिमुमिऊणं किंचि वि कंसदमदविणजायं अन्न-
त्थ विक्किलिऊणं मज्झं मंसं परिभुंजइ । तं च खं विष्ठायं
तेसु रमवाणिजगेणं साहियं च नवरइणो, तेसावि वज्झा
समाइड्ढा । तत्थ य राउले एसो गोयमा ! कुलधम्मो-
“जहा खं जा काइ आवभमत्ता नारी अवगाहदोमेणं मा
जाव खं नो पस्सा ताव खं नो वावाएयन्वा” । तेहि वि-
णिउत्तगणिमितगेहि संगेहे नेऊण पसइसमयं जाव खियंति-
ए रक्खेयन्वा । अहऽन्नया सीया तेहि हरिए सजाइहि म-
गेहि कालकमेण पसूया य दारगं तं सावजायरियजीवं ।
तओ पसूयमेत्ता चेव तं बाल्यं उज्झिऊण पण्डा मरण-
अयदिया मा गोयमा ! दिमिमेकं गंतुं वियाणियं च तेहि
पावेहि, जहा पण्डा सा पावक्कमा साहियं च नवरइणो
सुखाहिवइणा । जहा खं देव ! पण्डा सा दुरायारा कय-
लीगम्भोवमं दारगं उज्झिऊणं । रक्खा वि पडिमणियं । जहा
खं जइ नाम मा गया ता गच्छउ तं बाल्यं पडिवालेजासु
सव्वहा तहा कायव्वं जहा तं बाल्यं च वावजे, मि-
ण्हेसु इमे पंचमहस्सा दविणजाइ । तओ नवरइणो
संदेभेखं सुयमिव परिवालिओ सो पांसुलीतणओ । अ-
न्नया कालकमेणं मओ मो पावक्कमा सुणाहिवई । तओ
रक्खा समणुजाणिउं तस्मेव बालगस्स वरसारकरो पंच-
खइं सथाणं अहिवई । तत्थ य सुणाहिवइपइडिओ
समाणो तां तारिमाई अकरणिजाई समणुडिताखं तओ
सो गोयमा ! सचमाए पुटवीए अपइट्टाणनामे निरयावासे
सावजायरियजीवो । एवं तं तत्थ तारिसं घोरपचंडरोइं
सुदाकणं दोक्खं तिप्पिसं ३३ भागरोवमं जाव कइवि लेसेणं
समणुभविऊणं इहागओ समाणो उववन्नो अंतरदीवे ए-
गोक्कयजाई । तओ वि मरिऊण उववन्नो तिरियजोखीए
महिसत्ताए, तत्थ य जाइ काई वि शारगदुक्खाइं तेमि तु
सरिसनामाई अणुभविऊणं छव्वीसं संवच्छराणि तओ
गोयमा ! मओ समाणो उववन्नो मणुएसु । तओ वासुदे-
वत्ताए सो सावजायरियजीवो । तत्थ वि अहाउयं परिवा-

लिऊणं अणेगमंभामारंभपरिगहदोमेणं मरिऊण गओ म-
त्तमाए । तओ वि उव्वडिऊणं सुइरकालाओ उववन्नो ग-
यक्कन्ना नाम मणुयजाई । तओ वि उव्वडिऊणं पुणो वि
उववन्नो तिरिएसु महिसत्ताए, तत्थ वि खं नरगोवमं दु-
क्खमणुभवित्ता खं मओ समाणो उववन्नो बालविहवाए
पुंमलीए साहणधूयाए कुच्छिसि । अहऽन्नया निउत्तपच्छ-
अगम्भमाडणपाडणक्खारचुअजोगदोमेणं अणेगवाहिवे-
यणापरिगयसरीरो सिडिहडंतकुट्टवाहीए परिगलमाणे
सलसलितकिमिजालेखं खजंतो नीहरिओ निरआवम-
घोरदुक्खनिवासाओ गम्भवासाओ, गोयमा ! सो
सावजायरियजीवो तओ सव्वलोगेहि निदिज्जमाणो
गरहिजमाणो खिमिज्जमाणो दुगुच्छिजमाणो सव्वलो-
गपाणस्साणभोगावभोगपरिवज्झिओ गम्भवासपसितीए च-
व विचित्तसारीरमाणसिगघोरदुक्खसंततो सत्त संवच्छर-
सथाइं दो य मासे चउरां दिखे य जाव जीवि-
ऊणं मओ समाणो उववन्नो चाणमंतरेसु, तओ य
उववन्नो मणुएसु, पुणो वि सुणाहिवइत्ताए,
तओ वि तक्कम्मदोमेणं सत्तमाए, तओ वि उव्व-
डिऊणं उववन्नो तिरिएसु चक्रियघरंसि गोणत्ताए । तत्थ
य चक्कसगडलंगलपट्टेण अह तिसंभं वारावणेणं पवि-
ऊण जुहियाउच्छियखंधं ममुत्थिए य किमी ताहे, अक्ख-
मीहयं खंधं जूअधरणस्स विन्नाय पिट्टीए वाइउम रट्ठां तेखं
चकिण्णं । अहऽन्नया कालकमेणं जहा खंधं तहा कुच्छिऊ-
ण कुहपपिट्टी तत्थ वि समुत्थिए किमी सडिऊण विगयं च
पिट्टिचम्मं तावि परं निप्पओयखं ति खाऊण मोकलियं ।
गोयमा ! तेणं चकिण्णं तेमणं सत्तकिमिजालेहि खं व-
इत्तमावजायरियजीवं । तओ मोकलिओ समाणो पडिम-
डियवम्मो बहुकायसाखं किमिकुलेहिं सबज्झमंतरो वि-
लुप्पमणो एकुणतीसं संवच्छराइं जाव अहाउगं परिवालं-
ऊण मओ समाणो उप्पन्नो अणेगवाहिवेयणापरिगयसरी-
रो मणुएसु महाधणुस्स खं विजंगेहे । तत्थ य वमणधिरं-
यणस्सारकडुतित्तकमायतिहलागुगुलकाटगेआवीयमाणस्स
निच्चविसाभिराहिं च अमज्झाणुवसमे घोरदारुणदुक्खेहिं
पज्जालियस्सेव । गोयमा ! गओ निप्फलो तस्स म-
णुयजम्मो । एवं च गोयमा ! सो सावजायरियजीवो
चोइमरज्जुयलोगं जम्मयमरणेहिं खं निरंतरं पडिऊणं
सुदीहासंतकालाओ समुप्पन्नो मणुयत्ताए अवरविदेहे ।
तत्थ य भागवमेण लोगाणुवत्तीए गओ तित्थयरस्स वंद-
णवत्तियाए पडिमुट्ठो य पव्वइओ सिट्ठो य । इह तेवीसइ-

मत्तिथयरसासणस्म कल । एयं च मोयमा । सावजा-
यरिण्यं पावियं । महा० १ अ० ।

सावण-श्रावण-त्रि० । अत्रणे प्रयोजककर्तरि, षो० ११ वि० ।
आय० । श्रोत्रेन्द्रियजे ज्ञाने, नपु० । डा० २६ डा० । अवणयु-
क्तपौर्णमासीवर्तिते मासे, पुं० । ज्यो० १ पा० ६० ।

सावणमास-श्रावणमास-पुं० । विशद्गात्रिन्दवात्मके कर्म-
मासे, ज्यो० १ पा० ६० ।

सावणसंवत्सर-सावनसंवत्सर-पुं० । ऋतुसंवत्सरे, स्था० ५
डा० ३ उ० ।

सावतेय-स्वापतेय-न० । शुद्धे द्रव्यजाते, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

सावत्थिया-श्रावस्तिका-स्त्री० । उडपाटिकगणस्य प्रथमशा-
खायाम्, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

सावत्थी-श्रावस्ती-स्त्री० । कुणालजनपदप्रधाननगर्याम् ।
प्रज्ञा० १ पद । म० । डा० । एक श्रावस्त्याम् । कल्प० १ अ-
धि० ६ क्षण । प्रय० । उत्त० । डा० । आव० । म० । स्था० ।
आ० क० । आ० म० ।

‘दुहसरितारण्यस्थी, सावस्थी मयलसुकस्य पमवस्थी ।

नमिऊण संभवाजणं, तीसे कल्पमि कल्पसं ॥ १ ॥’

अन्थि इहय दाहणदभारह वासे अर्गाणज्जगुणविसण
कुणालाविसण सावस्थीनाम नवरी, सेणइ काले महच्चित्त-
रुदा जन्थ अज्ज वि घणगहणवणमहिद्वय सिग्गिंमवनाह-
पडिमाविभूसियं गयणग्गलग्गमिहरं पान्थिद्विजणविच-
सेण्डियद्वउलियाअलकियं जिणभवणं ति चिट्ठइ पायारपरि-
यारयं । तस्स चेइयस्स दुवारं अदूरसामने विज्जउल्लसिहर
अतुल्लपल्लवसिण्णदच्छाआ महल्लाहाभिरामो रत्तसो अ पा-
यवो दीसइ । तस्स य जिणभवणस्स पउल्लिए जे कवाड-
सेणुडा आसि ते माणिभइजक्खाणुवावाओ सुगिण अन्थ-
मिते सयमेव लगंति म्हा, उत्रिए य दिणयेर सयमेव उ-
ग्घडंति म्हा । कालकालदुल्लालअवसेण अल्लावदीणसुरत्ताण-
स्स मांल्लज्जण इव्वमनामणं ‘यहडाइरुव’ नगराओ आग-
त्तण पायारभित्तिकवाडाइ विवाणि अ भग्गणि, मंदण-
भाधा हि भवंति दूममाए अहिह्वायगा । तहा तस्सव चेइ-
यस्स मिहरं जत्तागयसवणं कीरमाणं एहवणाइमहुसव आ-
गत्तण एगो चित्तगो दविस्सइ । न य कस्स वि भयं जा-
णइ । जानमंगलपईयकए महुणमुवगबद्धइ ति इत्थेव नयरीए
उच्चाययणं चिट्ठइ जन्थ समुहवसीया करा दल्लनदिक्कुल-
भंभूया गयणो ललभत्ता अज्ज वि नियद्वयस्स पुरदुम-
हग्गमुल्ल पल्लाणीयं अलंकिय विभूसियं महाउरंगमं दओति ।
‘अंगुलीविज्जा’ य इत्थेव बुद्धेण सेणयासिया महण्णभावा ।
इत्थेव निणज्जंति नाणाविहा साली । जेमि सव्वसालि-
जार्हेणं इक्कं कणम्मि निखिण्णमाणं आसिहं भरिज्जइ महंतं
ओरयं । इत्थेव सयवं सभवसामिणो जयणजम्मणकवल्लणाणु-
प्पत्तिकल्लाणाइ सुरासुरनरभवणमणंजणाइ प्रकादि । को-
संधीपुरीए उप्पन्ना जिणसत्तुनिवसच्चिक्कासपुत्तां, जस्स
कुच्चल्लभूआ काठनां महगिनी, जणयस्मि विवज्ज विज्जा-
अहिजण्णं एयं नयरी समागत्ता पिउमि नइदत्तउयज्जा-

यसयासे सालिभइइभवासवेडी वयणं दो मासवसुवक्क-
ए वचंतां कमेण सयबुद्धां जाओ । पडिबोहिउणं पंचसय-
ओरसेहिओ मिडो अ । इत्थेव तिदुगुजाणं पंचसयसमणअ-
ज्जियासहस्सणग्गिबुडो पडमा एहवो जमासीं ठिओ, हंकेण-
कुंभयण्णं वडमं निअमालासींठिओ भगवओ धूआ पिब-
वंसणा अल्ला साडिया एगस्स अगारं छोड्ढण, ‘कयमाणं कि-
य’ मिनि वीरवयणं पडिबुद्धं पडिवज्जाययो तीए य सेमसा-
हुणी साहुणां पडिबोहिवां सामी जेव अल्लोणां वणं जेव ज-
माली विण्णडियेओ ठिओ । इत्थेव तिदुगुजाणं कमीउमार-
समणा गणहणे भगवथा नायकसामिणा कुट्टओ जाणाओ
आगमूण परुपरं संयावं च काउं पंचजाम धम्मं कारिआ ।
इत्थेव एगं वासारत्तं समणां भयंवं महाकीरं ठिओ सेण्डि-
डिमाए सेक्कणं य पूइओ विज्ज च तयोक्कम्ममकाम्मा । इत्थेव
जियसेत्तुं धारणीपुत्तां खग्गायग्गिओ उप्पण्णा । जा पंचस-
यसीससहिओ पालेणं कुंभयारकडनयेर जेतणं पालिओ ।
इत्थेव जियसत्तुं गयपुत्तां भदो नाम पव्वइत्तां पडिमं पडिवओ
विहरंतां वेरज्जं संगत्तां चारिउं ति काऊण गहिओ गयपुग्गि-
सेहि तन्थे य गोस्सीरं दाउं कक्कडज्जकेहि योडिओ मुक्को मिक्को
अ जहा गीयागहाइसु तहा इत्थे वि नयरीए येअदत्तहिडो
जाया । इत्थेव सुदुगकुमारो अजिजमेलाययसीसो जणणी
भयहत्थिआ आययियउयज्जायानिमित्तं वारस यारसांल्ल
दव्वओ सामणो ठिओ, नट्टविहीए सुदु गाइयं, सुदु वाइयं
दिवाइ गीये सोउं जुवगायसत्थवाहभज्जां सव्वम्म तेहि
समं पडिबुद्धां, एवमाइगी अणोसि सियहाणगरयणां उ-
प्पत्ती एसा नयरी रोहल्लेयिग्गिमुमि ति ।

“सार्वाधमहातिथ-स्स कल्पमेव पडंत विवहवरा ।

जिणपवयणभर्त्ताए, इय भणइ जिणपहो सुं ॥ १॥”

इति श्रीश्रावस्ताकल्पः । ती० ३६ कल्प ।

मावयगुण-श्रावकगुण-पुं० । अलुद्रन्धादिषु भावगुणेषु,
“ भम्मयणस्स जुग्गा, अक्खुदो कववं पगयसांमो ।
लाणप्पिओ अक्का, भीरु अमहा सुवक्खिओ ॥ १ ॥ कल्ला-
लुओ, दयालू, मज्झन्था सोमादिदुग्गुत्तराणी । सक्कह सु-
पक्कजुत्ता, सुदीहदसी विसेसन् ॥ २॥” ध० १०१ अधि० १ गुण ।

सावमलोणी-स(वांश)लावण्य-स्त्री० । सर्वशैलावययुक्ता-
याम्, “सावसलोणी गारडी, नवसी कथि विसेगठि । भइ-
पल्लिओ सो मरइ, जासु न लगइ कठि ॥ १॥” सर्वसत्तावयया
काउंए तयीना विपप्रन्धिः यस्य कण्ठे न लगति स
भटः कामुकः प्रप्युन सम्मुखं श्रियत इत्यर्थः । प्रत्युत्तत्यस्य
स्थानेनन पञ्चालियाऽऽदेशः । प्रा० ६० ४ पाद ।

सावसेस-मावशेष-त्रि० । अनस्तमितं, कल्प० ३ अधि० ६
क्षण । प्रश्न० ।

सावा-शाया-स्त्री० । भुजपरिसंघिणीविशेषे, जी० २ प्रात० ।

सावासग-स्वावासक-पुं० । खनीड, सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० ।

सावित-श्रावयत्-त्रि० । इदं केन अभिध्यतीत्यंभूतवचां-
सि अवयवपधमानयति, अ० ६ श० ३३ उ० ।

साविकस्य-पापेक्ष-पुं० । सह अपेक्षा गच्छस्येति मय्यंत ये-

वां ते सापेक्षाः । गच्छन्वासिषु , अ० १ उ० ।
शुक्रमच्छादिसोद्वाध्यमपेक्षमाणा यः प्रमथ्या परिपालयति स
सापेक्षः । अ० ३ अधि० । आचार्यस्य शिष्यैः प्रार्थित्यैकैश्च
सर्वे कस्यचिन्ते च तथा कुर्वन्तः सापेक्षा उच्यन्ते । अ० ४ उ० ।

सावि(न)-स्वापिन्-पुं० । स्वप्रशीले , अ० १ उ० २ प्रक० ।

सास-श्वास-पुं० । प्राणने, अनिश्चयत ऊर्ध्वश्वासकूपे रोगभवे ,
आ० १ भु० १३ अ० । जी० । जे० । विपा० ।

शश्य-न० । "कुस य-र व-श-व-सां श-व-सां दीर्घः" ॥ २११४३॥
इत्यादिः स्वरस्य दीर्घः । श्य इत्यस्य यत्नेपे सासम् । धा-
न्यवनस्पतौ, प्रा० १ पा० ।

सामन्त-शासत्-शिक्षां ददति, उत्त० १ अ० । आकापयति,
उत्त० १ अ० ।

सासचउक-शासचतुष्क-न० । उच्छ्वासोद्योतातपपराघात-
समूहः, कर्म० ५ कर्म० ।

सासग-शश्यक-पुं० । रत्नविशेषे, कल्प० १ अधि० ३ अक्ष० ।

सासण-शासन-न० । शास्यन्तेऽनेन जीवा इति शासनम् ।
द्वादशाङ्ग, आव० १ अ० । प्रवचने, प्रश्न० ५ संब० द्वार ।
सम्भ० । आकाश्याम्, जे० ३ वक्ष० । प्रव० । सूत्र० । अ० ।
प्रतिपादने, जे० । शिक्षणे, अनु० । आ० । शिष्यते
प्रतिपाद्यते इति शासनम् । शिक्षणीय, प्रश्न० १ संब०
द्वार । सूत्र० ।

सासणगरिहा-शासनगर्हा-स्त्री० । प्रवचननिन्दायाम्, प-
ञ्चा० ७ विव० ।

सासणमालिष-शासनमालिन्य-न० । जिनप्रवचनस्य लोक-
चिह्नश्चरणोपधानं, हा० २३ अष्ट० । (' पभाषणा ' शब्द
पञ्चमभागे ४३८ पृष्ठे विस्तरं गतः ।)

सासणसुरी-शासनसुरी-स्त्री० । प्रवचनदेवतायाम्, पञ्चा०
८ विव० ।

सासणाम-शासनामन्-न० । उच्छ्वासनामनि, कर्म० ५ कर्म० ।

सासय-शाश्वत-त्रि० । शश्वद् भवतीति शाश्वतम्, सूत्र० १
भु० ५ अ० २ उ० । शश्वद्भावाच्छाश्वतम् । सन्नतोपयो-
गे, विशेष० । आ० म० । जे० । आक्ष० । नित्ये ,
सूत्र० २ भु० १ अ० । आव० । विशेष० । भूषे, विशेष० ।
अनादौ , स्या० ५ वा० ३ उ० । सूत्र० । आ० । प्रतिक्षणसत्ता-
लिङ्गत्वादवस्थितं, स्या० ५ ठा० ३ उ० । सूत्र० । प्रव० । आ-
क्षा० । शश्वद्भवनेस्वभावे , जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
अविनाशिनि, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । शश्वद्भाविनि ,
प्रश्न० ३६ पद० । शश्वद् भवनेस्वभावे , जे० । प्रतिक्षणं सद्-
भावात् (म० २ श० १ उ०) अनादिनिधने , स्या० १ ठा० ३
उ० । दश० । अपुनरागामिनि, वृश० ६ अ० ४ उ० । साद्यपर्यवसितं,
प्रश्न० ४ संब० द्वार । सर्वकालभाविनि, आ० म० १ अ० ।
सदाभाविनि, स० । आ० म० । सूत्र० । प्रव्यर्थतयाऽविच्छे-
देन प्रवृत्तं, स० ।

जीवाः शाश्वता अशाश्वता वा ?—

जीवा गं भेते ! किं सासया, असासया य ? गोयमा !
जीवा सिय सासया , सिय असासया । से केण्डेणं भंते !
एवं बुच्चइ-जीवा सिय सासया , सिय असासया ? । गो-
यमा ! दव्वइयाए सासया, भावइयाए असासया । से ते-
ण्डेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ० जाव सिय असासया । ने-
रइया गं भंते ! किं सासया असासया । एवं जहा जीवा
तहा नेरइया वि एवं० जाव वेमाशिया० जाव सिंवे
सासया सिय असासया । (सू० २७४ X)

' दव्वइयाए ' ति—जीवद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । ' भावइयाए ' ति—भा-
रकोदिपर्यायत्वेनेत्यर्थः । म० ७ श० २ उ० ।

पूर्वकृतकर्मणश्च वेदना तद्वत्ता च कथञ्चिच्छाश्वतत्वे सति
युज्यत इति तच्छाश्वतत्वसूत्राणि , तत्र च—

नेरइया गं भंते ! किं सासया असासया ? , गोयमा !
सिय सासया सिय असासया । से केण्डेणं भंते ! एवं
बुच्चइ नेरइया सिय सासया सिय असासया ? , गोयमा !
अव्वोच्छित्तिणयइयाए सासया वोच्छित्तिणयइयाए अ-
सासया , से तेण्डेणं जाव सिय सासया सिय असासया
एवं० जाव वेमाशिया० जाव सिय असासया । सेवं भंते !
सेवं भंते ! ति ॥ (सू० २८०)

' अव्वोच्छित्तिणयइयाए ' ति अव्यवच्छित्तिप्रधानो नयो-
ऽव्यवच्छित्तिनयस्तस्यार्थो—द्रव्यमव्यवच्छित्तिनयार्थस्तद्भा-
वस्तथा तथा अव्यवच्छित्तिनयार्थतया—द्रव्यमाश्रित्य शा-
श्वता इत्यर्थः , ' वोच्छित्तिणयइयाए ' ति व्यवच्छित्तिप्रधा-
नो यो नयस्तस्य योऽर्थः—पर्यायलक्षणस्तस्य यो भावः सा
व्यवच्छित्तिनयार्थता तथा पर्यायानाश्रित्य अशाश्वता
भारका इति । अ० ७ श० ३ उ० । निर्वागे, जी० १ प्रति० । औ० ।
जन्ममरणादिरहितत्वात् । निन्दे , स्या० २ ठा० १ उ० ।
त्रिकाले फलदायकत्वात् ब्रह्मवर्षे , उ० १६ अ० ।

स्वाशय-पुं० । स्वकीये आशये , स्वदर्शनाभ्युपगमे , सूत्र०
१ भु० १ अ० ३ उ० । शोभनाध्यवसाये , अ० २ अधि० ।

स्वाश्रय-पुं० । स्व—आत्मीय उत्पत्तिप्रत्ययो यासु ताः
स्वाश्रयाः । अविमर्शयोनिषु , आवा० २ भु० १ चू० १
अ० १ उ० ।

स्वासकं-पुं० । दर्पणाकारे अश्वालङ्कारविशेषे, जे० ३ वक्ष० ।

सासयचेइय-शाश्वतचैत्य-न० । नन्दीश्वरादिव्यवस्थिते चैत्ये,
जीत० ।

सासयजस्ता-शाश्वतयात्रा-स्त्री० । नन्दीश्वरादिषु वमानिक-
देवैः कृतायां तीर्थयात्रायाम् , अ० । अष्टादिकास्वपि कैत्रा-
श्विनाष्टाहिकं शाश्वतयोः तयोर्वैमानिकदेवा अपि नन्दीश्वरा-
दिषु तीर्थयात्रासुस्वान् कुर्वन्ति । यदाहुः—

" दो सासयजस्ताओ , तथेगा होइ चित्तमासस्मि ।
अहुँहिआहिमहिमा , वीआ पुण अस्सिए मासे ॥ १॥

एआओ दे वि सामय-जस्ताओ करिनि सम्यदेवा धि ।
नन्दीसराम खयरा, अहवा निअएसु ठाणसु ॥ २ ॥
तह चउमासिनियसं, पज्जोसवणा य तह य इअ छुळं ।
जिणजम्मदिकख केवल-निव्वाणाइस्सऽसासइया ॥३॥”

अत्र जीवाभिगमं त्येवम्—“ तत्थ णं बहव भवणवध-
वाणमंतरजाइसंधमाणिआ देवा निहि चउमासि निहि
चउमासिपहि पज्जोसवणाए अट्टाहिओ तहा महिमाओ
करिनि ” इति । ध० २ अधि ।

सामयङ्गाण-शाश्वतस्थान-न० । मोक्ष, प्रब० १ द्वार ।

सासयदुक्खधम्म-शाश्वतदुःखधर्म-पुं० । शश्वज्जवतीति
शाश्वतं यावदायुस्तत्त्व तद् दुःखं च शाश्वतदुःखम्
तद्धर्मः स्वभावो यस्मिन् स तथा । मरके, सूत्र० १ धु० १
अ० १ उ० ।

सासयवुद्धि-स्वाशयवृद्धि-स्त्री० । कुशलपरिणामवर्द्धने, ध०
२ अधि० । (स्वाशयवृद्धिश्चैत्यनिर्माणे ‘वेइय’ शब्दे तृ-
तीयभागे १२६३ पृष्ठ उक्ता ।)

सामयसुह-शास्वतसुख-न० । शाश्वत-नित्यं च तत्सुखम् ।
निर्वाणजनिनानन्द, हा० १ अष्ट० ।

सामयमोक्ख-शाश्वतमौख्य-न० । निर्वाणसत्ते, जी० १
प्रति० । नित्यसुखे, पञ्चा० ७ विष० ।

सासया-शाश्वती-स्त्री० । अविनश्वर्याम्, औ० ।

सामयाणंतय-शाश्वतानन्तक-न० । अकथं जीवादिद्रव्ये,
स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सामयाऽसासय-शाश्वताऽशाश्वत-त्रि० । शाश्वत-नित्यं सर्व-
वस्तुजाते द्रव्यास्तिकनयाभयादशाश्वतं वा नित्यं प्रतिक्षण-
विनाशरूपं पर्यायनयाभयणात् । द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिक-
नयाभयणेन नित्यानित्यं, सूत्र० १ धु० १२ अ० ।

सासयामाऽसयाणुओग-शाश्वताऽशाश्वतानुयोग-पुं० । शा-
श्वतं च अशाश्वतं च शाश्वताऽशाश्वतम् । तदनुयोगः । द्र-
व्यानुयोगभेद, तत्र जीवद्रव्यमनादिनिधनत्वात् शाश्वतं
तदेवापरापरपर्यायाप्राप्तितोऽशाश्वतामत्यवमनो द्रव्यानुयो-
गे, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सामवणाल-सर्वपणाल-न० । सर्वपभर्जिकायाम्, आतु० ।
सर्वपकन्दल्याम्, आचा० २ धु० १ खू० १ अ० २ उ० ।

सासायण-सास्वाद(शात)माद,न-पुं० । निरुक्तविधिना घर्ष-
लापः सहेषत्तत्त्वध्यानरसास्वादेन वर्तते इति सास्वादनम् ।
अथापि मिथ्यात्वादयाभावादनन्तानुबन्धयुक्तलुपितत्वध-
द्धानरसास्वादमात्राश्रितं सम्यक्त्वं, आ समन्ताच्छातयन्ति
मुक्तिमार्गाद् अंशयन्तीत्याशातनम् । अनन्तानुबन्धकषायवदन,
सहाशातनं वर्तते इति साशातनम् । सम्यक्त्वभेद, विंश० ।
सासादनं तत्र आयमौपशमिकसम्यक्त्वलक्षणं सादर्यात्-
अपनयति आसादनम् अनन्तानुबन्धकषायवदनम् । अत्र
पृषादगादत्वाद्यशब्दलापः (३-२-१५५) गम्यादध्यः कर्तय-
नद प्रत्ययः (५-३-१२६) सति हि अस्मिन् परमानन्दरूपान-
न्तसुखेन निःश्रयसत्तत्त्वबीजभूता ग्रन्थिसंभवौपशमिकस-

म्यक्त्वलाभो जघन्यतः समयमात्रेणोत्कर्षतः षडभिराव-
लिकाभिरपच्छतीति । ततः सहासादेन वर्तते इति सा-
सादनम् । यथा—सास्वादेन तत्र सह सम्यक्त्वलक्षण-
रसास्वादेन वर्तते इति सास्वादनम्, यथाहि—भुक्ताश्रीरा-
जविषयव्यतीकर्षणः पुरुषस्तद्वर्तमानकाले क्षीराश्रसमास्वा-
दयति, तथाऽत्रापि गुणस्थाने मिथ्यात्वाभिमुखतया सम्य-
क्त्वस्यापारं व्यतीकर्षितस्य पुरुषस्य सम्यक्त्वमुद्वर्त-
स्तद्रसास्वादेन वर्तते इति सास्वादनमुच्यते इति ।
कर्म० ४ कर्म० । पं० स० । आ० खू० । तत्त्वध्यानरसा-
स्वादेन सह वर्तते इति सास्वादनम् । कणदधण्टालाल-
नन्यायं प्रायः परित्यक्तसम्यक्त्वं, आच० ४ अ० ।

सासादनसम्यक्त्वमाह—

उवसमसम्मा पदमा-साओ मिच्छत्तसंकमणकालो ।

सासायणव्हावलितो, भूमिगपत्तो व पवडंतो ॥१२५॥

मिथ्यात्वसंकमणकाले मिथ्यात्वसंकमणाभिमुख उप-
शमसम्यक्त्वात् प्रपन्नं जघन्यत एकसामाधिक उत्कर्षतः
पडावलिकः सासादो भवति । किरूपः स इत्याह—भूमिमप्राप्त
इव प्रपन्नं यथा मालात्प्रपन्नं भूमिमप्राप्तोऽपान्तराले व-
र्तते तथापशमसम्यक्त्वात्प्रपन्नं मिथ्यात्वमद्याप्यप्राप्तोऽपा-
न्तराले वर्तमानः सासादन इति ।

अथ कथं स सम्यग्दर्ष्टिरुपशमसम्यक्त्वतः प्रत्यवमान-
त्वात्, उच्यते—उच्यतेऽप्यव्यक्तमुपशमगुणवदनाद् । अत्रैव
दृष्टान्तमाह—

आमादंउं व गुलं, ओहीरंतो न सुदु जा मयति ।

सं आयं आदेतो, सासादो वाधि सासाणो ॥१२६॥

यथा कश्चित्पुरुषो गुडमास्वाद्य तदनन्तरमोहीरति नि-
द्रायते, न पुनः सुष्टु अद्यापीति । स च निद्रायमाणोऽव्यक्त-
मास्वादिनगुडमाधुषैमनुभवति । एवम् उपशमसम्यक्त्वात्
प्रत्यवमानो मिथ्यात्वमद्याप्यप्राप्तोऽव्यक्तमुपशमगुणं वदयत
इति सम्यग्दर्ष्टिः । सप्राप्तं सासादनशब्दव्युत्पत्तिमाह—
स्वमान्मीयम्, आयं स्यायं यत्र “सासादो वाधि सासाणो”
सास्वादेन व्यक्तापशमगुणस्तत्सहित इति कृत्वा सास्वादनः ।
सह आस्वादेन यस्य स तथेति व्युत्पत्तेः । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सासायणगुणङ्गाण-सास्वादनगुणस्थान-न० । द्वितीयगुण-
स्थानं, कर्म० २ कर्म० ।

सासायणभाव-सास्वादनभाव-पुं० । सास्वादनसम्यग्दर्ष्टिन्व,
कर्म० ४ कर्म० ।

सासायणसम्मत्त-सास्वादनसम्यक्त्व-न० । सम्यक्त्वभेद,
ध० । सास्वादेन च पूर्वोक्तौपशमिकसम्यक्त्वात्पन्नो ज-
घन्यतः समय उत्कर्षतश्च पडावलिकायामवशिष्टायामन-
न्तानुबन्धयुक्तसद्वर्तने तदास्वादनरूपम् । यतः—“उवसमस-
मसमाओ, चयओ मिच्छं अपायमाणस्स । सासायणसम्मत्तं,
तयंतरालाम्म छावलिअं ॥१॥” इति । ध० २ अधि० ।

सासायणसम्महिङ्गुणङ्गाण-सास्वा(सा)दनसम्यग्दर्ष्टिगुण-
स्थान-न० । कर्म० । आयम्-औपशमिकसम्यक्त्वलाभलक्षणं
सादर्यात् अपनयतीत्यासादनम् अनन्तानुबन्धकषायवदनम्

पृथोदरादित्वाद्यशब्दलोपः, कद्वदुर्लभानि कर्तव्येनद । सति ह-
स्मिन् परमानन्दरूपान्तसुखकलदो निःश्रयसतद्वीजभूत
औपशमिकसम्यक्त्वलाभो जघन्यतः समयमात्रेण उत्कर्षतः
षडभिरावलिकारिभिरपङ्कजनीति, ततः सह आसादनन व-
र्त्तन इति सासादनः, सम्यग्-अविपर्यस्ता दृष्टिर्जिनप्रणीत-
यन्तुप्रतिपत्तिर्यस्य स सम्यग्दृष्टिः सासादनध्यानी सम्यग्-
दृष्टिश्च सासादनसम्यग्दृष्टिस्तस्य गुणस्थानं सासादनसम्य-
ग्दृष्टिगुणस्थानं, सास्वादनमिति वा पाठः । तत्र सह स-
म्यक्त्वलक्षणरसास्वादनन वर्त्तन इति सास्वादनः । य-
थाहि—भुक्तीरागविषयव्यलीकचित्तः पुण्यस्तद्वमनका-
ले क्षीराक्षरसमास्वादयति, तथैवाऽपि मिथ्यान्वाभिमु-
खतया सम्यक्त्वस्यापरि व्यलीकचित्तः सम्यक्त्वमुद्रमन्
नद्रसमास्वादयति । ततः स चासौ सम्यग्दृष्टिश्च तस्य गुण-
स्थानं सास्वादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थानम् । गुणस्थानभेदे, (कर्म०)
आत्मनोऽर्हतिर्ययामुपशान्ताज्यां परमनिश्चिताभकल्याणं ज-
घन्यतः समयशेषायामुत्कृष्टतः षडावलिकारिशेषायां सत्यां
कस्यचिन्महाविर्भाषकास्थानकलपोऽनन्तानुबन्धयुक्त्या भव-
ति, तदुदये चासौ सास्वादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थाने वर्त्तन ।
उपशमभ्रिप्रतिपत्तिर्वा वा कश्चित्सासादनत्वं याति त-
दुत्तरकालं चावश्यं मिथ्यात्वादयादमी मिथ्यादृष्टिर्भवतीति ।
कर्म० २ कर्म० १ दश० । पं० सं० । वृ० । आच० । म० ।

सामित्तं-सासितुम्-अव्य० । उपदेष्टुमित्यर्थे, सूत्र० १ भ्रु० १
अ० २ उ० ।

सासित-शासयत्-त्रि० । शिष्ययति, औ० ।

सासु-सासु-त्रि० । असयः—प्राणाः सहासवो यस्य येन
वा तन्मासु । सञ्चिन्, व्य० ६ उ० ।

श्वश्रु-स्त्री० । श्वशुरस्य स्त्रियाम्, 'घरं सासुयाए कर्हि' ।
आ० म० १ अ० । 'अस्ता सासु' पा० ना० २५३ गाथा ।

सासिरा-देशी-अञ्चतनायां यन्त्रमय्यां नर्त्तक्याम्, वृ० ६ उ० ।

साहइत्ता-साधयित्वा-अव्य० । सम्यगागम्यत्यर्थे, सूत्र० १
भ्रु० १४ अ० ।

साहजणी-शाखाञ्जनी-स्त्री० । स्वनामक्याते नगरीभेदे, य-
त्र सुभद्रासार्थसाहपुत्रः सनत्कुमार आसीत् । स्था० १०
ठा० ३ उ० ।

साहकुमरसिंह-साहकुमरसिंह-पुं० । नासिकयपुरमहादुर्गप्रख-
गिरिस्थितजिनप्रासादस्याङ्गारकारके ईश्वरपुत्रमालिक्य-
पुत्र परमआवंक, ती० २७ कल्प ।

साहग-साधक-त्रि० । सिद्धिजनके, वृ० ३ उ० ।

साहगतम-साधकृतम-न० । क्रियां प्रति करणे, "साधकृतमं
करणम्" । आ० म० १ अ० ।

साहज-साहाय्य-न० । सहायतायाम् आ० म० १ अ० ।
'अणुगारं रससाहिजं दिक्षो' अमृत० १ भ्रु० ३ वर्ग ८ अ० ।

साहदु-संह-धा० । संवरणे, "संवृत्तेः साहद-साहदौ" ॥ ८ ।
४ । ८२ ॥ संवृत्तानेः साहद-साहद इत्यादेशौ । साहद-
संवरद । संवृत्तात् । प्रा० ४ पाद ।

साहदु-संहृत्य-अव्य० । शरीरगमिमुखमाक्षिप्यत्यर्थे, आ-
चा० २ भ्रु० १ सू० ३ अ० १ उ० । विधा० । दश० । विधाये-
त्यर्थे, उपा० २ अ० । अपनीयत्यर्थे, सूत्र० १ भ्रु० ६ अ० । द्वाविप
पादौ कमौ जिनमुद्रया व्यवस्थाप्यत्यर्थे, पञ्चा० १८ विध० ।
जिनमुद्रया संहती कृत्यत्यर्थे, दशा० ७ अ० ।

साहदु-संहृष्ट-त्रि० । उद्बुधिते, 'साहदुरोमकूर्वादि' संहदुरो-
मकूर्पैरुद्बुधितरोमभिरित्यर्थः । स० ।

साहस्य-साधन-न० । साध्यन्तं मोक्षादयोऽनेनेति साधनम् ।
ज्ञानदर्शनाचारिप्रादिके (विशे० ।) करणं, ध० ३ अधि० ।
कारणे, आव० ४ अ० । उपकरणे, उत्त० २३ अ० । आ०
म० । निष्पादने, संथा० । प्रमाणं, विशेष० । साध्यन्तंनेनेति
साधनम् । साधकनमकरणं, पा० ।

साहस्य-संहनन-न० । संघाते, संयोगे, भ० १२ श० ४ उ० ।

साहस्य-संहनन-पुं० । संहननमवयवानां संघातमन-
न्तमेतद्वयो यो बन्धः स संहननबन्धः । दीर्घन्वाद् बह प्रा-
कृतशैलीप्रभञ्जमिति । भ० ८ श० ६ उ० । अक्षिपनबन्धभेदे, भ०
८ श० ६ उ० । ('बधण' शब्दे पञ्चमभागे १२२४ पृष्ठ व्या-
ख्यातमेतत् ।)

साहस्य-संहनन-पुं० । दीर्घः प्राकृत
स्यात्संहननं—संघातो भेदश्च विद्याजनम्—तयोरनुपातो-
योगः संहननबन्धेदानुपातः । सर्वपुद्गलद्रव्यैः सह परमाणुनां
संयोगः, भ० १२ श० ४ उ० ।

साहस्य-साधनक-न० । प्रकृष्टोपकारकेषु ज्ञानदर्शनसंयमत-
पस्तु, आचा० १ भ्रु० ४ अ० १ उ० ।

साहणी-साधनी-स्त्री० । 'प्रत्ययं कीर्तय' ॥ ८॥ ३३१॥ इति
स्त्रियां ङीष् । साहणी । पञ्च—टाप् साहण्या । निष्पा-
द्यन्त्याम्, प्रा० ३ पाद ।

साहस्य-संहन्यमान-त्रि० । संघातमापद्यमाने, स्था० २३ उ० ।

साहस्य-स्वहस्त-पुं० । साक्षादर्थे, उपा० ७ अ० ।

साहस्य-स्वाहस्तिका-स्त्री० । स्वहस्तेन निर्वृत्ता स्वाह-
स्तिका । स्वहस्तगृहीतजीवादिना जीवं माग्यतः क्रियाभे-
दे, स्था० ५ ठा० २ उ० । आच० ।

साहस्य-किरिया दुविहा पञ्चत्ता, तं जहा—जीवमाह-
स्यया चैव, अजीवसाहस्यया चैव । (सू० ६० +)
स्था० २ ठा० १ उ० ।

साहस्य-साधर्म्य-न० । समानः—तुल्यः साध्यसामान्यान्वितः
समानः धर्मो यस्यसौ सधर्मः । साधर्म्ये दृष्टान्तापेक्षया, स-
धर्मं तस्य भावः साधर्म्यम् । सम्म० ३ काण्ड । साहस्यं,
स्था० १ ठा० । विशे० ।

साहस्य-सधर्मता-स्त्री० । समानधर्मतायाम्, नि० ब्रु० ५ उ० ।

साहस्य-साधर्म्यभाव-पुं० । साहस्यसद्भावे, पञ्चा० १४
विध० ।

साहस्य-साधर्मिक-पुं० । समानेन धर्मेण चर-
न्तीति साधर्मिकः, साधर्मोपेक्षया साधर्म्य एव तेषामवय-
वस्तदाभाष्यपञ्चकोशपरिमाणक्षेत्रमृत्तुवजे मासमेकं वर्षा-

सु चतुगे मासान् यावदिति साधर्मिकावग्रहः । अवग्रहमे-
वे, भ० १६ श० २ उ० । प्रति० । आचा० ।

साहम्मिणी-साधर्मिणी-स्त्री० । संयत्याम, वृ० ३ उ० ।

साहम्मिय-साधर्मिक-पुं० । समानेन धर्मेण चरतीति साध-
र्मिकः । भ० १६ श० २ उ० । समानो धर्मः सधर्मस्तेन
चरतीति साधर्मिकः । स्था० १० टा० ३ उ० । प्रति-
पञ्चैकप्रवचनं, प्रव० ७२ द्वार । लिङ्गप्रवचनाभ्यां स-
मानधार्मिके, प्रति० । साम्भोगिके, आचा० २ ध्रु० १ वृ०
१ अ० ६ उ० । व्य० । नि० वृ० । स्था० । प्रश्न० । समानधर्म-
युक्त साधोः, स्था० ६ टा० ३ उ० । पञ्चा० । वृ० । प्रव० । व्य० ।

साहम्मियाण अट्टा, चउव्विहो लिंगमो जह कुडुवी ।

मंगलमासयभतीए, जं वा कयं तत्थ आदेसा ॥६६॥

साधर्मिकाणामर्थाय कृतं न कल्पत । स च चतुर्विध-
स्तत्र लिङ्गतः साधर्मिकस्तीर्थकरो यथा कुडुम्बी । तन्स्तेन-
अमितं कृतं कल्पत । अन्यच्च भगवतां मङ्गलनिमित्तं शा-
श्वतो मौक्तस्तमितं च भक्त्या यत् क्रियत समवसरण-
मायतनं वा तत्रादेशोऽनुज्ञावस्थानस्येति भावः । व्य० ६ उ० ।

सम्प्रति साधर्मिकस्य द्वादशकं निक्षेपमाह—

नामं ठवणा दविण, खेत्ते काले य पवयणे लिंगे ।

दंसणनाणचरित्ते, अभिगगहे भावणां य ॥ १३८॥

'नाम' ति-नाम्नि साधर्मिकः, १ । स्थापनायां साधर्मि-
कः । २ । द्रव्ये द्रव्याधिपयः साधर्मिकः । ३ । क्षेत्रसाधर्मिकः
। ४ । कालसाधर्मिकः । ५ । प्रवचनसाधर्मिकः । ६ । लिङ्गसा-
धर्मिकः । ७ । दर्शनसाधर्मिकः । ८ । ज्ञानसाधर्मिकः । ९ । चा-
ग्रिन्त्रसाधर्मिकः । १० । आभिप्रहसाधर्मिकः । ११ । 'भावणांमो
य' ति—भावनातश्च साधर्मिको भवति ॥ १२ ॥ पि० ।

तत्र नामस्थापनाद्रव्यसाधर्मिकप्रतिपादनार्थमाह—

नामम्मि सरिमनामां, ठवणाए कडुकम्ममादीसुं ।

दव्वम्मि उ जां भविआं, साहम्मिसरीरगं चेव ॥१३॥

नाम्नि-नामाधिपयः साधर्मिको यः सदृशनामा यथा देव-
दत्ता देवदत्तस्य । स्थापनायां साधर्मिकः काष्ठकर्मार्थेषु
स्थाप्यमानः, यथा—वाग्रकपिगादशब्दान्—पुस्तककर्मार्थे
वराटकादिप्रग्रहः । द्रव्ये द्रव्यरूपतया साधर्मिको यो
भव्यो भावी स च त्रिप्रकारः, तद्यथा—एकभविआं बजा-
युकोऽभिमुखनामगोत्रश्च । आमीयां च भावना द्रव्यमित्यु-
च्यद्भावीया । यच्च साधर्मिकशरीरं व्यपगतजीविनं सिद्ध-
शिलातलादिगतं तत् द्रव्यसाधर्मिकः, द्रव्यता, चास्य
भूतभावत्वात् ।

क्षेत्रकालप्रवचनलिङ्गसाधर्मिकानाह—

खेत्ते समाणदसी, कालम्मि उ एककालसंभूतो ।

पवयणसंघगथरा, लिंगे रयहरणमुहपुत्ती ॥१४॥

क्षेत्र-क्षेत्रतः साधर्मिकः समानदर्शा यथा सौराष्ट्रः सौराष्ट्र-
स्य । कालं कालतः साधर्मिकः एककालसंभूतो यथा वर्षा-
जातो वर्षाजातस्य, प्रवचनमिति प्रवचनतः साधर्मिकः सं-
घमध्यं एकतरः श्रमणः श्रमणी आचकः आचिका चेति लिङ्ग-

लिङ्गतः साधर्मिकः 'रजोहरणमुहपात्ति' ति रजोहर-
णमुहपात्तिकायुक्तः ।

सम्प्रति दर्शनादि साधर्मिकानाह—

दंसणणाथे चरणे, तिग पण पण तिविह होइ उ चरित्ते ।

दव्वाइमो अभिगगह, अह भावणमो अणिच्चाई ॥१५॥

दर्शनसाधर्मिकः 'तिगे' ति-त्रिविधस्तद्यथा—क्षायिकदर्श-
निनः क्षायिकदर्शनी औपशमिकदर्शनिनः औपशमिकदर्शनी
कायोपशमिकदर्शनिनः कायोपशमिकदर्शनी । अस्य पुनराहु-
रेवं त्रिविधस्तद्यथा-सम्यग्दर्ष्ट, सम्यग्दर्ष्टिः मिथ्यादर्ष्टेर्मि-
थ्यादर्ष्टिः मिथ्यस्य मिथ्रः । ज्ञानतः साधर्मिकः, 'पण' ति-
पञ्चविधः, तद्यथा—आभिनिबोधिकज्ञानी आभिनिबोधिक-
ज्ञानिनः, एवं भूतावधिमनःपर्यायकेबलेष्वपि भावनीयम् ।
चरणतः साधर्मिकः 'पण' ति—पञ्चप्रकारः सामायिक-
चारित्रिणः सामायिकचारित्री । एवं क्षेत्रोपस्थापनपरिहारे-
विशुद्धिसंपराययथाख्यातव्योपि वाच्यम् । 'तिविहो होइ च-
रित्ते' इति—त्रिविधः-त्रिप्रकारो भवति चारित्रं चारित्रतः
साधर्मिकः । तद्यथा—क्षायिकचारित्री क्षायिकचारित्रिण
इत्यादि 'दव्वाइउ अभिगगह' ति—अभिग्रहतः साधर्मिको
द्रव्यादौ—वेदिनव्यः, तद्यथा—द्रव्याभिग्रही द्रव्याभिग्रहणः ।
एवं क्षेत्रं कालं भावे अपि भाव्यम् । तुरादेशोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
तेन पट्टादिकपणाभिग्रही वज्रादिकपणाभिग्रहण इत्याद्यां
द्रष्टव्यम् । भावनातः साधर्मिकोऽनित्यत्वाद्, यथा—एकोऽ-
प्यनित्यत्वभावनां भावयत्यपरोऽप्यनित्यत्वमिति भावना-
साधर्मिकः, एवं शेषास्वपि भावनासु द्रष्टव्यम् । तद्व-
मुक्तः साधर्मिकस्य द्वादशको निक्षेपः ।

सम्प्रति यदुक्तं लिङ्गं भवन्ति भङ्गाश्चत्वार इति तदेतत्

व्याचिख्यासुगह—

साहम्मिएहिं कहिए-हिं लिंगाई होइ चउमंगा ।

नामं ठवणा दविण, भावे विहारे य चत्तारि ॥ १६ ॥

साधर्मिकेषु कथितेषु सन्सु गाथायां तृतीया संस्तव्ये
प्राकृतव्याख्यानदौ प्रवचनादिभिः सह भवति प्रत्येकं चतु-
र्भङ्गी । गाथायां पुस्तकवार्त्तत्वात् । विहारि च ये चत्वारो भङ्गा
प्रागुक्तास्त इमे, तद्यथा—नामावहारः स्थापनाविहारो द्रव्य-
विहारो भावविहारश्च ।

तत्र लिङ्गादिषु प्रवचनादिभिः सह प्रत्येकं चतुर्भङ्गीभावि-
र्भावयिषुः प्रथमतां लिङ्गप्रवचनेन चतुर्भङ्गीसूच्यमाह—

लिंगेण उ साहम्मी, नो पवयणमो उ निणहगा सव्वे ।

पवयणसाहम्मी पुण, लिंगे दस होति ससिहागा ॥१७॥

लिङ्गन—रजोहरणादिना साधर्मिको नो—नैव प्रवचनतः
इत्येको भङ्गः । के ते इत्याह—सर्वे निहवास्तेषां सं-
घवाप्तत्वात्, रजोहरणादिलिङ्गपितृत्वाच्च, तथा प्रवचनतः
साधर्मिको न पुनः लिङ्गे लिङ्गतः एष द्वितीयः । के ते
एवंभूता इत्याह—दश भवन्ति सशिक्षाकाः असुरिह-
ताशिरुक्ताः आचका इति गण्यन्ते । आचका हि
दर्शनव्रतादिप्रतिमाभेदेन एकादर्शविधा भवन्ति, तत्र

दश संकेशाः, एकादश प्रतिमाप्रतिपक्षस्तु लुञ्जितशिराः
भ्रमणभूता भवति तनस्तद्व्यवच्छेदाय सांशकग्रहणम् ।
एतं हि दश शसिष्णाकाः प्रवचनतः साधर्मिका भवन्ति ,
तेषां संघानभूतत्वाच्च लिङ्गतः रजोहरणादिलिङ्गाहेतत्वात् ।
तृतीयचतुर्थी तु भङ्गी सुप्रतीतत्वाच्चोक्ता नौ चेमा प्रवचन-
तोऽपि साधर्मिका लिङ्गतोऽपि साधुः एव तृतीयः । न प्र-
वचनतो नापि लिङ्गतः इति चतुर्थः । एष शून्यो भङ्गः । त-
द्वं लिङ्गप्रवचनेन सह चतुर्भङ्गिकोक्ता ।

संप्रति दर्शनादिभिः सह चतुर्भङ्गिकाप्रतिपादनार्थमाह—

एमेव य लिंगेण, दंसगमादी उ होंति भंगा उ ।

भङ्गसु उवरिमेसुं, हेद्विपदं तु छडेजा ॥ १८ ॥

एवमेव-प्रवचनगतेन प्रकारेण लिङ्गेन सह दर्शनादिषु भङ्गा
भ्रान्त-ज्ञानस्याः । उक्तेषु च उपरिनेषु सर्वेष्वपि भावना-
पर्यन्तेषु अधस्तने लिङ्गलक्षणं पदं त्यजेत् त्यक्त्वा च तदन्त-
रं द्वितीयपदं गृहीयात् । अभिवृष्टं च तेषां सह चतुर्भ-
ङ्गिकाक्रमेण याज्यं । तत्राप्युपरितनेषु सर्वेषु भङ्गेषु तदध-
स्तनं पदं त्यजेत् । अप्रतनमनन्तरमाधयेत् । तत्राप्ययमेव
क्रमः एवं तावदाच्यं यावदन्तिमपदप्रत्ययचतुर्भङ्गिका । इह
लिङ्गेन सह दर्शनादिषु भङ्गस्त्वा कृता तत्र लिङ्गप्रद्वयमुपल-
क्षणं ततः प्रवचननापि सह भङ्गा द्रष्टव्याः ते चामी प्रवचन-
साधर्मिका न दर्शनतः । एष क्षाणिकं औपशमिकं क्षायापश-
मिकं वा । उक्तं च-“विसरिसदंसगजुता, पवयणसाहस्रिया
न दंसगता” । इति दर्शनतः साधर्मिका न प्रवचनतस्तीर्थ-
करः प्रत्येकबुद्धश्च तेषां संघानन्तर्यतित्वाद्, आह च-“ति-
त्थयरा यत्तेया, नो पदयरादेरुसाहम्मी” । प्रवचनतोऽपि
साधर्मिका दर्शनतोऽपि समानदर्शनी । संघमध्यवर्ती न प्र-
वचनतो नापि दर्शनत इति चतुर्थः । एष शून्यः । उक्ता प्र-
वचनेन सह दर्शनस्य चतुर्भङ्गिका । संप्रति ज्ञानस्थायते-प्र-
वचनतः साधर्मिका न ज्ञानतः, एका द्विज्ञानी एकत्रिज्ञानी
चतुर्ज्ञानी केवलज्ञानी वा ज्ञानतः साधर्मिका न प्रवचनतः
तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो वा प्रवचनतो ज्ञानतोऽपि तृतीयः । न
प्रवचनतोऽपि नापि ज्ञानतः इति चतुर्थः । एष शून्यः । तथा
प्रवचनतः साधर्मिका न चारित्रतः भावकः, चारित्रतो न
प्रवचनतः तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो वा, प्रवचनतोऽपि साधुः,
न प्रवचनतो नाऽपि चारित्रत एव शून्यः । तथा प्रवचनतो
नापि अभिग्रहतः । साधर्मिकोऽभिग्रहतः । भावको यति-
र्था उभयोरप्यन्योन्याभिग्रहयुक्तत्वात् । अभिग्रहतो न प्रवच-
नतो निहवः, तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो वा । उक्तं च-“साहस्र-
भिग्रहणं, नापवययनिग्रहतिथपत्तेया” । इति प्रवचनतोऽ-
प्यभिग्रहतोऽपि भावको यतिर्था समानाभिग्रहः न प्रवचन-
तो नाप्यभिग्रहत इति शून्यः । तथा प्रवचनतः साधर्मिको न
भावनातो भिन्नभावनाकः भावको यतिर्था भावनातः । साध-
र्मिको न प्रवचनतः समानभावनाकस्तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो
निहवो वा प्रवचनतोऽपि भावनातोऽपि समानभावनाकः
भावको यतिर्था न प्रवचनतोऽपि नापि भावनातः एव शून्यः ।
उक्ता प्रवचनेन सह दर्शनादिषु भङ्गाः । संप्रति लिङ्गेन सहो-
क्त्यन्त-लिङ्गतः साधर्मिको न दर्शनतः निहवः, दर्शनतः साध-

र्मिको न लिङ्गतः । प्रत्येकबुद्धस्तीर्थकरो लिङ्गतोऽपि समानदर्-
शनी साधुः । नापि लिङ्गतो नापि दर्शनतः एव शून्यः । तथा
लिङ्गतः साधर्मिको न ज्ञानतः निहवो विभिन्नज्ञानी वा सा-
धुः ज्ञानतो न लिङ्गतः समानज्ञानी भावकः प्रत्येकबुद्धस्ती-
र्थकरो वा लिङ्गतोऽपि ज्ञानतोऽपि समानज्ञानी साधुः न लिङ्ग-
तोऽपि नापि ज्ञानतः एव शून्यः । तथा लिङ्गतो न चारित्रतो-
निहवो विषमचारित्री वा साधुः चारित्रतो न लिङ्गतः प्रत्ये-
कबुद्धस्तीर्थकरो वा, चारित्रतोऽपि लिङ्गतोऽपि समानचा-
रित्री साधुः । न लिङ्गतो नापि चारित्रतः एव शून्यः । तथा
लिङ्गतो नाभिग्रहतः विचित्राभिग्रहो साधुर्निहवो वा अ-
भिग्रहतो न लिङ्गतः समानाभिग्रहो भावकः प्रत्येकबुद्ध-
स्तीर्थकरो वा लिङ्गतोऽप्यभिग्रहतोऽपि समानाभिग्रहो
साधुः लिङ्गतो नाप्यभिग्रहतः । एव शून्यः । तथा
लिङ्गतः साधर्मिको न भावनातः विषमभावनाकः साधु-
र्निहवो वा, भावनातो न लिङ्गतः समानभावनाकः भावकः
प्रत्येकबुद्धस्तीर्थकरो वा, लिङ्गतोऽपि भावनातोऽपि समा-
नभावनाकः साधुः, न लिङ्गतोऽपि न भावनातः एव शून्यः ।
तद्व्यमुक्ता लिङ्गेन सह दर्शनादिषु भङ्गाः । संप्रति लिङ्गपदं
त्यक्त्वा दर्शनपदमभिगृह्यते । तेन सह ज्ञानादिषु उच्यन्ते ।
दर्शनतः साधर्मिको न ज्ञानतः, क्षाणिकदर्शनी यः एकः केवल-
ज्ञानी एका द्विज्ञानीति ज्ञानतः साधर्मिको न दर्शनतः समा-
नज्ञानी विभिन्नदर्शनी दर्शनतोऽपि ज्ञानतोऽपि समानदर्श-
नज्ञानी । न दर्शनतोऽपि न ज्ञानतः एव शून्यो भङ्गः । तथा दर्श-
नतः साधर्मिको न चारित्रतः समानदर्शनी भावकः चा-
रित्रतो न दर्शनतः समानचारित्री विभिन्नदर्शनी साधुः,
चारित्रतोऽपि दर्शनतोऽपि समानदर्शनचारित्री साधुः, न चा-
रित्रतोऽपि नापि दर्शनतः एव शून्यः । तथा दर्शनतो न अभिग्र-
हतः समानदर्शनी विचित्राभिग्रहः भावकः साधुर्वा, अभिग्र-
हतो न दर्शनतः, समानाभिग्रहो विचित्रदर्शनतः भावकादिः,
दर्शनतोऽपि अभिग्रहतोऽपि समानदर्शनाभिग्रहो न भावका-
दिः न दर्शनतो नाप्यभिग्रहतः एव शून्यः । तथा दर्शनतो न भा-
वनातः । समानदर्शनी विचित्रभावनाकः भावकादिः, भाव-
नातो दर्शनतः समानभावनाको विचित्रदर्शनतः भावकादिः,
दर्शनतोऽपि भावनातोऽपि समानदर्शनभावनाकः भावकादिः,
न दर्शनतो नापि भावनातः एव शून्यः । तद्व्यमुक्ता दर्शनेनापि
सह ज्ञानादिषु भङ्गाः अधुना दर्शनपदमपहाय ज्ञानपदमभि-
गृह्यते । तेन सह चारित्रादिषु प्रदर्श्यन्ते । ज्ञानतः साधर्मि-
को न चारित्रतः समानज्ञानो विचित्रचारित्रसाधुः यादृ-
चा-भावकः चारित्रतः साधर्मिको न ज्ञानतः समानचारित्री
एकः केवली एकः लुप्तस्थः । ज्ञानतोऽपि चारित्रतोऽपि
समानज्ञानचारित्री साधुर्न ज्ञानतोऽपि न चारित्रतोऽपि एव
शून्यः । तथा ज्ञानतो नाभिग्रहतः । समानज्ञानो विचित्राभिग्रहः
भावकादिः अभिग्रहतो ज्ञानतः । समानाभिग्रहो विचित्रज्ञानी
साधुस्तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो वा, ज्ञानतोऽप्यभिग्रहतोऽपि स-
मानज्ञानाभिग्रहो साधुर्वा, न ज्ञानतो नाऽप्यभिग्रहतः शून्य
एव । तथा ज्ञानतो न भावनातः समानज्ञानो विचित्रभाव-
नाकः भावकादिः । भावनातो ज्ञानतः समानभावना विचि-
त्रज्ञानी भावकादिः । ज्ञानतोऽपि भावनातोऽपि समानज्ञानभा-
वनाकः । भावकादिर्न ज्ञानतो नाऽपि भावनातः एव शून्यः ।

उक्ता ज्ञानेन सह सारित्रादिषु भङ्गाः । सैषानि ज्ञानपदे विमुक्त्य
सारित्रयवत् गृहीत्वा तेन सहस्रभिप्रहभावनयोर्भङ्ग उच्यन्ते-
स्वरगतः साधर्मिका साभिप्रहः समासकलाङ्ग साधर्मिकाभि-
प्रहो साधुः, आभिप्रहः साधर्मिका न चरत्तः आचकारिः,
चरगतोऽपि आभिप्रहोऽपि साधुः, न चरगतो वाच्यभिप्र-
हः एव शून्यः । तथा चरगतो न भावनातः विचित्रभाष-
नाकः साधुः, भावनातो न चरगतः आचकारः सामान्यभाष-
नाकः साधुर्वा विचित्रभाषणाः, चरगतोऽपि भावनातोऽपि
समानचरलभाषनाकः साधुः, न चरगतो नाऽपि न भावनातः
शून्य एव । संप्रत्यभिप्रहेण सह भावनाया भङ्गाः-आभिप्रहः
साधर्मिका न भावनाः, समानाभिप्रहो विचित्रभाषनाकः भा-
वकारिः, भावनातः साधर्मिका साभिप्रहः विचित्राऽ-
भिप्रहः आचकारिः, आभिप्रहोऽपि भावनातोऽपि समा-
नाभिप्रहः भावनाकः भावकारिः, आभिप्रहोऽपि नापि
भावनातः एव भङ्गः शून्यः । तद्वन्मङ्गल भङ्गाः ।

संप्रतममीषां भङ्गाणां ध्वन्याविशेषप्रतिपादनायमाह—

पन्त्ययुद्ध निष्पन्न-उवाच केवली य आमज ।

खड्ग्याह य भावे, पद्मं भंगो य जोएजा ॥ १६ ॥

प्रत्येकबुद्धान् निह्वान् उपासकान् केवलिनश्चाश्रित्य तथा
क्षयिकादीन् भावान् प्रतीत्य आश्रित्य भङ्गकान् अनन्त-
रावितान् योजयत् । तथा—न प्रवचनतः साधर्मिका लि-
ङ्गतः एव भङ्गः प्रत्येकबुद्धान्केवलिनश्च । जिनानाश्रित्य यो-
जनीयः । लिङ्गतो न प्रवचनतः इत्यर्थे निह्वान्, प्रवचनतो
न लिङ्गत इत्येव भावकान्, प्रवचनतो न दर्शनत इत्यादयः-
स्तु क्षयोपशमिकदर्शनज्ञानचारित्रादीनाश्रित्य योजायत-
व्याप्तं च तथैव यथास्थानं योजना पंचति । व्य० २ उ० ।
समानधार्मिका हि सम्यगर्हाष्टः साधुः साध्वी आचकः आ-
विका च । आ० । (साधर्मिकाणां स्तैस्य कृतेनाऽनवस्थाप्यो
भवतीत्युक्तम् 'अणुबहुप' शब्दे प्रथमभागे २६३ पृष्ठे) स-
दृशकृष्टिकं, समान्वारिस्थे, आन्वा० १ भु० ८ अ० ५ उ० ।

पंचहिं ठागेहिं समणे शिगंथे साहस्रितं मंभोतिमं विमं-
भोतिरं करमाणे गातिकमति, तं जहा-सकिरित्ताणं पडिमे-
वित्ता भवति ? पडिमंवित्ता यो आलोएह २ आलोइत्ता यो
पडुंति ३ पडुंवित्ता यो शिविसति ४ जाइ इमाइं थराणं ठि-
तिपकप्पाइं भवति ताइं अतिपंचिय २ पडिसेवेति । मे हंडहं
पडिमेवामि किं मं थरा करिस्संति ? ५ । पंचहिं ठा-
गेहिं समणे निगंथे सहस्रितं पारंचितं करमाणे गाति-
कमति, तं०-सकुलं वसति सकुलस्स भेदात् अचुद्धित्ता
भवति ? मणे वसति मणस्स भेदात् अचुद्धित्ता भवति २
हिमपेही ३ छिहपेही ४ अभिक्खणं पमिणातणाइं
पउंजित्ता भवति ५ । (सू० ३६८)

साम्भोगिकम्-एकभोजनमण्डलीकारिकं चिसाम्भोगिकं-
मण्डलीवाद्यं कुर्वन्नातिक्रमति आहार्मात गम्यते, उन्वि-
तत्वावर्तत । सकिरं-प्रस्तावाद्भुजकर्मवन्धुर्लं स्थानम्
अकृत्यविशेषतत्तत्तं प्रतिपादना भवतीत्येक, प्रतिपद्य गुरवे

नालोन्वयमि-य निवेद्यतीति द्वितीयम्, आलोक्क गुरुव-
दिष्टप्राप्यचित्तं न प्रस्थापयति-कर्तुं नाश्रित इति तृतीयं,
प्रस्थाप्य न निर्विशति-न स्वमन्त्रं प्रवशयति, अक्षय-निवेद्यः
परिमोह ' इति वचनान्तरं परमुक्तं-अनेकम् इत्यर्थः
इति चतुर्थम्, वार्तिकानि सुप्रसिद्धतया प्रत्यक्षाणि स्थि-
तानि-स्थितिकल्पकानां स्थितौ-समाचारं प्रकल्प्या-
नि-प्रकल्पनीयमिति योग्यानि विमुक्तप्राप्यद्वारादीनि स्थि-
तिप्रकल्प्यानि, अथवा-स्थितिश्च-मासकल्पादिका प्रक-
ल्प्यानि च-पिपदादीनि स्थितिप्रकल्प्यानि तानि 'अहं-
चिय अहंचिय' ति-अतिक्रम्यातिक्रम्यन्त्यः, प्रतिपद्यते
तदन्यस्तीति गम्यते । अथ कल्लवकादिः साधुर्वे-पर्यालो-
चयति-यथा नैतन्मन्त्रविमुक्तं गुह्यं वाच्यं कार-
यति, तत्रैव आह- 'मे' इति तदकल्पयजाने 'हं' ति-
कोमलावस्थाने बन्धने, हमित्यकारप्रत्ययदर्शं प्रतिपद्यामि किं
मम आचाराः-गुरुव कर्त्तव्यान्ति ? न किञ्चित् लक्ष्यं मे
कर्तुं शक्यं इति बलोपदर्शनं पञ्चममिति । 'पारास्य' ति-
क्षमप्राप्यचित्तं भवत्यन्तमप्युक्तलिङ्गादिकमिदं, कुर्वन्नाति-
क्रामति सामाधिक्रमिन्ति गम्यते । कुल-चान्द्रादिके वच-
नि गुरुवामीत्यर्थस्तस्यैव कुलस्य भेदाध्यासोऽप्यमभि-
करगतोपादेनानाम्युक्तानां भवति; यत इत्यर्थः इत्येकम् एवं
गुरुवामीति द्वितीयं, तथा हिंस-यथं साधुवदेः प्रकृतं-
गवपयनीति हिंसाप्रेक्षीति तृतीयं, हिंसार्थमेषापञ्चाजनाथं
वा 'हिंस्रानि' प्रमत्ततानीति प्रकृतं इति हिंस्रप्रेक्षीति
चतुर्थम्, अभीक्ष्णमिमीह पुनः शब्दार्थः तन्नामीक्ष्णमभीक्ष्णं;
पुन पुनरित्यर्थः, प्रश्ना-अद्भुतकुञ्जप्रश्नादयः साधवानु-
ष्ठानपृच्छा वा त पचायतनान्यसंश्रमस्य प्रश्नायतनानि प्रया-
क्ता भवतिः प्रयुक्त इत्यर्थे इति पञ्चमम् । आ० ४ डा० १ उ० ।

इदानीं साधर्मिकद्वारप्रतिपादनायमाह--

दिट्ठमदिट्ठा दुविहा, गायगुणा चेव हुंति अभाया ।

अदिट्ठा वि य दुविहा, सुय असुय पसत्थमपसत्था ॥ ६५ ॥

साधर्मिका द्विविधा--दृष्टा, अदृष्टाश्च । 'गायगुणा
तह ये चेव अभाया' ये न दृष्टाः साधर्मिकास्ते द्विविधाः क-
दाचित् ज्ञानगुणा भवन्ति कदाचित्ज्ञानगुणाः, 'अदिट्ठा वि य
दुविहा' येऽप्यदृष्टाः साधर्मिकास्तेऽपि द्विविधाः--'सुय-
असुय' ति-श्रुतगुणा, अश्रुतगुणाश्च । 'पसत्थापसत्थ' ति-
ये ते ज्ञानगुणास्ते द्विविधाः--प्रशस्तज्ञानगुणाः, अप्रशस्तज्ञा-
नगुणाश्च । येऽपि तेऽज्ञानगुणास्तेऽपि द्विविधाः--प्रशस्ता-
ज्ञानगुणाः, अप्रशस्ताज्ञानगुणाश्चेति । येऽपि ते श्रुतगुणास्ते-
ऽपि द्विविधाः-प्रशस्तश्रुतगुणाः, अप्रशस्तश्रुतगुणाश्च । येऽ-
पि तेऽश्रुतगुणास्तेऽपि द्विविधाः-प्रशस्ताश्रुतगुणाः, अप्र-
शस्ताश्रुतगुणाश्च ।

आह--य दृष्टास्ते कथमज्ञानगुणा भवन्तीत्यत आह--

दिट्ठा व ममोसरणे, न य नायगुणा हवेज ते समणा ।

सुअगुणपसत्थ इये, समणुभिअरे य सव्वे वि ॥ ६६ ॥

दृष्टाः-उपलब्धाः सामान्यतो भवन्तीति क ?-समवसर-

ते-स्नात्रादौ, न च क्षान्तेषुणास्ते सवैयुः अमणाः, 'सुयगु-
णपस्य' यत्र 'सि-इतर' इति अहंतात् परोमरीः, ते अहंताः
'सुयगुण' ति-धृतगुणा अवि सन्तः 'पस्य' ति-प्रशस्तं धृत-
गुणा गृह्यन्ते, तदन्ते 'सुयगुणपस्य' ति-भाषितम्,
'इतर' ति-इतर इत्यहंतात् परोमरीः ते अहंताः धृतगुणा
इत्ययमन्तरगाथोपन्यस्तभङ्गकः एकः सूचित इति 'सम-
णुनियं य सव्यऽवि' सर्वेऽपि चैत धृताद्वगुणैर्दमिन्ना
साधयः समनोक्षा इतर च-अन्नमनोक्षा इति च, सामो-
गिका असामोर्गिकाश्चेत्यर्थः । औघ० ।

साहसिमयवृहण-साधर्मिकानुपवृहणं-न० । सम्भर्गद्विष्टः
साधु, साध्या आचकः आधिका च एतन् कुशलमार्ग-
प्रवृत्तानामपि चारे, आ० ।

साहसिमयचैत्य-साधर्मिकचैत्यं-न० । आरिक्तसाध्वीनां
प्रतिकृतिरूपं चैत्यं, जीत० ।

साहसिमयसविगय-साधर्मिकत्वविनय-पुं० । सम्भक्तवप्र-
हणं, व्य० १० उ० ।

साहसिमयपीड-साधर्मिकप्रीति-स्त्री० । समानधर्मजनविप-
यप्रमज्जन्यात्मन्ये, कार्ये कारणापचारात् सामानधर्मका-
नुरागे, पञ्चा० ३ विव० ।

साहसिमयवर्ग-साधर्मिकवर्ग-पुं० । स्वजनातिरक्तसमान-
धर्मिकजने, पञ्चा० ६ विव० ।

साहसिमयवच्छ्र-साधर्मिकवात्मन्य-न० । साधर्मिकाणां
निमन्त्रणभोजनं, ध० । साधर्मिकाणां वात्सल्यमपि प्रति-
धेयं यथाशक्ति कार्यं, सर्वेषां तत्करणाशङ्कनाप्यकद्वयादी-
नामवश्यं तत् कार्यं समानधर्माणां हि प्रायणं दुष्प्रापः, यतः
“ सर्वैः सर्वे मिथः सर्व-संबन्धालम्बपूर्णिणः । साधर्मिका-
बिम्बस्थ-लम्धारस्तु मिताः क्वचित् ” ॥ १ ॥ तेषां मङ्गपु-
रलभ्यसंगमनां प्रतिपत्तस्तु कलमतुलमय यतः ।
“ एगर्थ सव्यधर्मा, साहसिमयवच्छ्रं तु एगर्थ । बुद्धि-
तुलात् तुल्यता, न च अनुज्ञाई भणिआइ ॥ १ ॥ ” सा-
धर्मिकवात्सल्येनैव च राजामातिथिसंविभागप्रतारणनं रा-
जापण्डस्य मुनीनामकद्वयादिति तद्विधिस्त्वेवम्-सतिस्मा
मर्थे प्रत्यहमेकद्वयादिसाधर्मिकाणामन्यथा तु स्वपुत्रादि-
जन्मोत्सर्गं विवर्तिऽन्यस्मिन्नापि प्रकरणे साधर्मिकजनानां स-
विनयं निमन्त्रणं भोजनं चेत्यासां स्वयं पादप्रक्षालनादिप्रतिप-
त्तिपुरस्सरं किञ्चिदसंश्लेषु संनिवेश्य प्रवरभाजनं न-
माभ्यञ्जनसहितविशेषभोजनताम्बूलवस्त्राभरणादिदानम् ।
आर्षभजनानां च स्त्र्यनव्येनाऽभ्युसरणम् । अन्त-
रायदापाच निमयसंय पुनः पूर्वभूमिकाप्रापणम् ।
उक्तमपि-“ न कथं वीष्णुद्वयं, न कथं साहसिमयानां
वच्छ्रं । द्विभयास्म वीष्णुआ, न धारिआ हारिआ
जन्मो ॥ १ ॥ ” धर्मं च विधीतां तेन तेन प्र-
कथित्य ह्यैवैरपणं, प्रमायतां च स्मारणवारण्योद्वान्प्रति-
स्तेषादिकरतम् । यतः-“ सौरता वारणा वेव, चोक्षणा
पांडुआग्रा । सावपणावि दायवशा, साधयस्त हिजाव-

ता ॥ १ ॥ ” एतदर्थं यथा विस्मृतस्य धर्मकृत्यस्य हापनं
स्मारणा, तथा कुसंमर्गाद्यकृत्यस्य निषेधनं वारणा, एतयोश्च
सननं क्रियमाणयोर्हि कस्याचित्प्रमादबहुलस्य नियमस्व-
लितादी युक्तम्, किं भाङ्कुलान्पन्नस्य तवत्यं प्रवर्तितुमि-
त्यादिवाक्यैः सोपालम्भं प्रेरणं चोदना, तथा तत्रैवाऽसकृत्
स्मलितादी धिग् ते जन्मत्याद् निष्ठुरवाक्यैर्गाढतरंग-
णा प्रतिचोदना । उक्तं च-“ पम्बुदे मारणा बुता, अणायारस्व
वारणा । चुकाणं चोअणा होइ, निदुरं पांडुआग्रा ॥ १ ॥ ” ति । ए
तच्च भाववात्मल्यम् । यतो दितकृत्ये “ साहसिमयानं वच्छ्रं, ए
अं अं विवर्तिअं । धम्मदुर्गसु सीअंतं, सव्यधर्मेण सौ-
अणा ॥ १ ॥ ” साधर्मिकाणां वात्सल्यमेतदन्तर्गते दृश्यमान-
ल्यम्, अन्यदिनि भाववात्मल्यमिति तदर्थः ॥ १ ॥ इत्येवं त-
पां प्रतिपत्तिरेव धेयसा ननु तैः सह कलहादि, यतः “ विवोयं
कलहं चैव, सव्यहा पांरवज्जण । साहसिमयतिं सखि तु, जञ्जी
एवं विवर्तिअं ॥ १ ॥ जा किं पण्णइ साह-सिमयिआम का-
वणं दंसणं याम्म । आसायणं तु सो कुण-इ निक्खिओ लोणव-
धूणं ॥ २ ॥ ” इति साधर्मिकवात्मल्यद्वारम् । व्य० २ आधि० ।
(साधर्मिकस्य वैयावृत्यकरणफलम् 'महाणिज्जर' शब्द पष्ठ-
भागे गतम् ।)

साहसिमयव्यावृत्त-साधर्मिकवैयावृत्य-न० । साध्याः सा-
ध्या वैयावृत्यं, औ० ।

साहसिमया-साधर्मिकी-स्त्री० । सधर्मियां संयस्याम्, वृ०
३ उ० ।

साहय-संहत-त्रि० । संहितं, तं० । आ० म० ।

साहयमोक्षद-संहतमोक्षद-न० । ऊर्ध्वोक्ते उद्वृत्तादिका-
द्वे, जी० । “ साहयसांगं इमुसलदण्ण ॥ ” संहतमोक्षदं नाम
ऊर्ध्वोक्तमुद्वृत्तादिकाप्रम-तच्च मध्यं तनु उभयोः पाश-
योर्वृद्धं मुशले प्रतीतम् दर्पणशब्देन द्वावयव समुदायोप-
चाराद्विगुणगण्डा गृह्यत । जी० ३ प्रति ४ आधि० ।

साहर-संघ-धा० । संवरणं, “ संवृणः साहर-साहद्वौ ”
॥ ८ । ४ । ८२ ॥ इति संवृणोतः साहरादशः । संवृणोति ।
प्रा० । नयमे, स्या० ३ टा० ३ उ० । आचा० ।

साहरग-साहरक-पुं० । रूपके, नि० चू० २ उ० ।

साहरण-मंहरण-न० । देवेन नयने, भ० ६ श० ३१ उ० ।

साहरमाण-संहरत्-त्रि० । अन्यत्र नयति, भ० ५ श० ४ उ० ।

साहरावित्त-संहर्तुम्-अव्य० । मोचयितुमित्यर्थे, कल्प० १
अधि० २ क्षम् ।

साहरिजमाण-संहियमाण-त्रि० नीयमानं, ज० १ वक्ष० ।
जी० । आचा० । यत्कर्तव्यं शीतलीकरणार्थं पटडादिषु वि-
स्तारितं तत्पुनर्भाजनं संहियमाणमुच्यते । औ० ।
साहरिजमाणचरय-संहियमाणचरक-पुं० । संहियमाणस्यैव
पण्डस्य तथाविधाभिप्रदावशेषाद् । भिच्चाचरे, औ० ।

साहरित्त-संहर्तुम्-अव्य० । प्रवशयितुमित्यर्थे, भ० ५ श०
४ उ० ।

साहस्रिय-संहत-त्रि० । नीते, स० । तस्मादन्यत्र क्षिते, ग० १
अधि० । प्रथ० । म्या० । आन्वा० । पञ्चा० । दानानुचितं
सचिन्नेषु पृथिव्यादिषु अचिन्नेषु वा केषुचित्पात्रेषु निक्षि-
प्य तेन रिक्तीकृतपात्रकणैव भङ्गं दत्त उत्पादनाशेष, ध० ३
अधि० । प० चू० । (संहतद्वारम् 'एसणा' शब्दं तृतीयभागे
५६ पृष्ठे उक्तम् ।)

साहस-साहस-न० । अकार्यकरणे, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

साहस-त्रि० । सहस्रसूत्र्ये, वृ० ३ उ० ।

साहसकारि(ण्)-साहसकारिन्-त्रि० । साहसं कर्तुं शीलम-
स्येति साहसकारी । अकार्यकारिणि, सूत्र० १ ध्रु० १० अ० ।
(अत्रोदाहरणम् । 'आउक्त्वय' शब्दं द्वितीयभागे २७ पृष्ठे
गतम् ।)

साहसविवर्जित-साध्वसविवर्जित-त्रि० । अविमृश्य प्रवृत्तिः
साध्वसं न विवर्जितः । सम्मुखीभूय युद्धप्रदानलक्षणसाध्व-
सर्वहते, व्य० १ उ० ।

साहसिय-साहसिक-पुं० । सहसाऽविमर्शात्मकेन बलेन वर्त-
ते इति साहसिकः । भाविनमर्थमविभाष्य प्रवर्तमाने, स्या० ।
अचितकितकारिणि, ज्ञा० १ ध्रु० २ अ० । धैर्यवति, प्रश्न०
३ आश्र० द्वार । सास्विके, ओ० । अविमृश्य पापकर्मनिवृत्ते,
दशा० ६ अ० । अकृत्यकरणपरं, दशा० ६ अ० २ उ० ।
असमीक्षितकारिणि, ज्ञा० १ ध्रु० १८ अ० । सहसाऽवितर्क्य
प्रवर्तते इति साहसिकः पुरुषः, तत्प्रवर्तितत्वात्साहसिकः ।
साहसिकप्रवर्तिते प्राणानिपात, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

साहसिय-साहसिक-पुं० । सहस्रयोर्धाति मले, व्य० १ उ० ।

साहसी-साहसी-स्त्री० । सहस्रं, भ० १ श० १ उ० ।

साहा-शाखा-स्त्री० । "लघुप्रथमम्" ॥ ८ । १ । १८७ ॥

इत्यनेन स्वस्य हः । एकाचार्यसंततावेव पृथक्पृथगन्वये वि-
वर्तिताद्यपुरुषसंतता, यथा अस्मदीया बह्वस्थाभिनाम्नी 'व-
हरी' शाखा । विश० । एकदेशे, कल्प० १ अधि० ६ क्षण ।
पल्लवं, आन्वा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ७ उ० । वृक्षडाले, दशा०
४ अ० । वृक्षभुजायाम्, दशा० ६ अ० २ उ० । स्या० । स्थूलाः
शाखाः सूक्ष्माः प्रशाखाः । सम्म० ३ कारण । उत्त० । नि० चू० ।
वेदस्य ऋषिभेदाद्भेदपाठे, आ० म० १ अ० । "साहादेउं सहा-
देउं महामाहं पकुव्वइ" वशीकरणादिप्रयोगः स्थाघादितोः स-
स्विहेताभिर्त्राणिमत्तमित्यर्थः । स० ३० सम० ।

साहा-अव्य० । देवतायै द्रव्यत्यागार्थं प्रयुज्यमाने शब्दे,
प्रति० ।

साहाणुसाह-पुं० । अयं पारसीकः शब्दः । राज्ञामपि राजनि,
नि० चू० १ उ० ।

साहाभंग-शाखाभङ्ग-पुं० । वृक्षडालैकदेशभङ्गे, दशा० ४ अ० ।

साहामय-शाखामृग-पुं० । वानरं, पाद० ना० ।

साहारग-साधारक-त्रि० । साधारे, आ० म० १ अ० ।

साधारण-साधारण-न० । सामान्ये, आन्वा० २ ध्रु० १ चू० १
अ० १ उ० । द्रव्यकारणे, "कारणं नि वा कारणं नि वा सा-
धारणं नि वा एगदा" आ० चू० १ अ० । द्रव्या० । आध० ।

आ० म० । संकीर्णं, विशे० । आन्वा० । स० । साधारण-
शरीरनामकर्मोदयवर्तिनि, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । अन-
न्तकार्ये, प्रथ० ४ द्वार । नि० चू० । उपकारं, स० ३०
सम० । (साधारणवनस्पतिकार्यिकानामपि किं सर्वकाल-
शरीरावस्थामाधिकृत्य किं प्रत्येकशरीरत्वमुत कस्मिंश्चिद-
वस्थावशेनऽनन्तजीवत्वमपि संभवतीति 'अणन्त-
जीव' शब्दे प्रथमभागे २६४ पृष्ठे उक्तम् ।) ('वणप्फइ'
शब्दोऽपि बहुभागे उक्तम् ।)

सम्प्रति साधारणलक्षणमाह—

समयं वक्तव्यं, समयं तेसिं शरीरनिव्वत्ती ।

समयं आणुगहणं, समयं ऊपासनीमासो ॥६५॥

इकस्स उ जं गहणं, बहुण साधारणाण तं चैव ।

जं बहुयाणं गहणं, समासओ तं पि इकस्स ॥६६॥

'समयमि' त्यादि गाथाद्वयम्, समयं—युगपद् व्यु-
त्क्रान्तानाम्—उत्पन्नानां सतां तेषां—साधारणजीवानां
समकम्—एककालं शरीरनिवृत्तिर्भवति, समकं च प्रा-
णापानग्रहणं—प्राणापानयोग्यपुद्गलोपादानम्, ततः समक-
म्—एककालं तदुत्तरकालभाविनावुच्छासनिःश्वासां, त-
था एकस्य यत् आहारादपुद्गलानां ग्रहणं तदेव बहुना-
मपि साधारणजीवानामवसंयम् । किमुक्तं भवति?—यत् आ-
हारादिकमकां गृह्णाति शेषा अपि तच्छरीराधिता बह-
वोऽपि तदेव गृह्णन्तीति, तथा च यद्गृह्णन्तां ग्रहणं
तत्संज्ञपादेकत्र शरीरं समावेशात् एकस्यापि ग्रहणम् ।

सम्प्रत्युक्तार्थोपसंहारमाह—

साधारणमाहारो, साधारणमाणुपासागहणं च ।

साधारणजीवाणं, साधारणलक्षणं एयं ॥६७॥

सर्वेषामप्येकशरीराधितानां जीवानामुक्तप्रकारेण यत् सा-
धारणं साधारणः, सूत्रं नपुंसकनानिर्देशः आर्षत्वात् आ-
हारः आहारयोग्यपुद्गलोपादानम्, यच्च साधारणं प्राणा-
पानयोग्यपुद्गलोपादानम् उपलक्षणमेतत् यौ साधारणावु-
च्छासनिःश्वासां, या च साधारणा शरीरनिवृत्तिः एत-
त्साधारणजीवानां लक्षणम् । प्रश्ना० १ पद ।

सम्प्रति पर्याप्तपर्याप्तभेदेन प्रत्येकसाधारणवनस्पतिजी-
वानां प्रमाणमाह—

पत्तेया पज्जत्ता, पयरस्म असंखभागमित्ता उ ।

लोगाऽसंखापज्ज-तयाण साधारणमसंखता ॥१०२॥

एएहिं रीरेहिं, पच्चक्खं ते परुविया जीवा ।

सुहुमा आणागिज्झा, चक्खुप्फासं न ते इति ॥१०३॥

'पत्तेया पज्जत्ता' इत्यादि । पर्याप्ताः प्रत्येकवन-
स्पतिजीवाः घनीकृतस्य सम्बन्धिनः प्रतरस्य असंख्य-
यतमे मागे यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणा भव-
न्ति, अपर्याप्तानां पुनः प्रत्येकतदजीवानामसंख्यया
लोकाः परिमाणं, पर्याप्तानामपर्याप्तानां च सा-
धारणजीवानाम् अनन्ता लोकाः । किमुक्तं भवति?—असंख्य-
यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा अपर्याप्ताः प्रत्येकतरवः, अनन्त-
लोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च साधारण-
जीवा इति । प्रश्ना० १ पद ।

साधारणकल्प-साधारणकल्प-पुं० । शब्दोपध्यादिसाधारण-
सामान्यार्थम् , पं० भा० ।

एषो साधारणं बोद्धुं ।

सेज्जुवहिमायभाहा-रमेव साहार तद् य अणुकंपा ।
आदिपणगं तु तुल्यं, भइयं अणुसासणाय तु ॥
सेज्जुवहिमायभाहा-र पसिद्धा एते होंति चत्तारि ।
साधारणकप्पे पुण, मूलगुणा उत्तरगुणा य ॥
साहारणं तु किं पुण, सेजादुप्पादगाण सव्वेसि ।
सामस्यगुणा ते उ, तम्हा साहारणं जाण ॥
आदिपणगं दुतुल्यं, जाणसु सेजाति जाव साहारं ।
ठियमट्टियाण दोणह वि, एते खलु होंति तुल्ला तु ॥
अहवादिपणगमूलं, (गुण)पंचेते होंति दोणहि तुल्ला तु ।
समणाण व समणीण व, तम्हा साहारणं जाण ॥

दारं ।

भइयमणुसासणंती, अणुकंपस्य सासण नि एगट्ठा ।
कोइ कदाइ अणुउणो, य तरति अणुमासणं काउं ॥
सुहमारियणं, हंति विसुद्धो य अंतरप्पा मे ।
तस्म व होंति वताइ, पंच वि साहारणाइ तु ॥
आणा तिथकराणं, सामसा संजताणं सव्वेसि ।
सुहुमे वि तप्पमाए, अणुसासणयं कुणति जो तु ॥
तेसि अणुकंपया णि-च्छण जम्हा उवट्ठिता होंति ।
तेसऽणुसट्ठिऽणुकंपा, एगट्ठा होंति णायव्वा ॥
साहारकप्पो एसो । पं० भा० ५ कल्प ।

इयंणि साधारणकप्पो तत्थ गाट्ठा-सेजावहि,सो कइ भइइ,
उच्यते-शब्दोपध्यादिसाधारणभिः आचक्षते । कइ सो साधार-
णो भवइ, उच्यते-एवं ताणि आहागईणि साहयंताणं म-
इइययाणि साधारणाणि भवन्ति सामान्यानीत्यर्थः । सव्वे-
सि पि आहागई साहयंताणं संपत्ताणं संजयाणं ताणि
विद्यन्ते साध्याययोगयुक्ताणाम् । अणुकंप नि वा अणुमासणं
ति वा एगट्ठा । कयाइ काइ अबिउणो न तद् अणुसासणं न
सुहमारियाव सुत्तत्थदुभयाणं अवोचिउणं काउं वत्थपा-
याइसु वा संविभागं भावसुद्धा पुण तस्स वि साधारणाणि
भवन्ति चेव । एस साधारणकप्पो । पं० खू० ५ कल्प ।

साधारणगुणप्पसंसा-साधारणगुणप्रशंसा-स्त्री० । लोकलो-
कात्मन्याः सामान्यानां गुणानां प्रशंसायाम् , ध० १ अधि० ।
साधारणद्विय-साधारणस्थित-त्रि० । साधारणवप्रवृत्तिस्थितं,
व्य० ४ उ० ।

साधारणणाम-साधारणनामन्-न० । नामकर्मभेदे, कर्म० ६
कर्म० । आ० । यदुदयावन्तानां जीवानां साधारणमेकं शरीरं
भवति तत्साधारणं नाम । कर्म० १ कर्म० । प्रव० । तनु
क्रमनन्तजीवानामेकं शरीरमुत्पद्यते । तथाहि-य एव प्रथ-
ममुत्पत्तिमागतस्तन तच्छरीरं मिथ्यादि तमेनेन च सर्वात्म-

ना कोडीकृतं, ततः कथं तत्रान्येषां जीवानामवकाशः न खलु
देवदत्तशरीरं देवदत्त इव सकलशरीरेण सहान्यान्यानुगम-
पुरस्सरमन्येऽपि जीवाः प्रादुस्सन्ति तथा दर्शनात् । अपि-
च-सत्यवकाशे येनैव तच्छरीरं निष्पाद्यान्यानुगमनन
कोडीकृतं स एव तत्र प्रधान इति तस्यैव पर्याप्तापयोत्पद्य-
स्या प्राणापानादियोग्यपुद्गलोपादानं वा भवेन्न शक्यामिति ।
तदेतदसम्यक् जिनवचनपरिहानाभावात् , ते ह्यनन्ता अपि
जीवास्तथाविधकर्मोदयसाध्यतः समकर्मवोत्पत्तिं दर्शय-
धितिमुन्ति, समकर्मव तच्छरीराभिः पर्याप्तिं निर्वर्त्तयितु-
मारभन्त, समकर्मव च पर्याप्ता भवन्ति, समकर्मव च प्राणा-
पानादियोग्यान्पुद्गलानाददन्ते । यच्चैकस्य पुद्गलाभ्यवहरणं त-
द्व्ययामनन्तानामपि साधारणम् । यच्चानन्तानन्ततद्विषयि-
तस्यापि जीवस्य ततो न काचिदनुपपत्तिरिति । पं० सं० ३
द्वार ।

साधारणशरीर-साधारणशरीर-न० । अनेकजीवसामान्य श-
रीरे, भ० २० श० १ उ० ।

सम्प्रति साधारणवनस्पतिकार्यिकप्रतिपादनार्थमाह-

से किं वं साधारणशरीरबादरवणस्मइकाइया ? , साहा-
रणशरीरबादरवणस्मइकाइया अणुगविहा पक्खा, तं जहा-
“अवए पणए सेवा-ले लोहिणी मिहुत्थु दुत्थिभागा (य)
अस्मकणि सीहकनी , सिउंदि तत्तो मुसुदी य ॥४३॥

रुरु कुण्डगिया जीरु, छीरविराली तहेव किट्ठीया ।

हालिइ सिगेंचरे य, आतुलुगा भू(मू)लए इय ॥ ४४ ॥

कंबूयं कन्नुवकड,मुमत्तआ बलइ तहेव महुसिगी ।

नीरुह सप्पसुयंधा, विअरुहा चव बीयरुहा ॥ ४५ ॥

पाढामियवालुंकी, महुरमा चेव रायवत्ती य ।

पउमा माहरि दंती-चेडि किट्ठी ति या अवरा ॥४६॥

मोसपणिण मुगपणणी, जीवियमहे य रेणुया चेव ।

काओली खीरकाओली, तहा भंगी नही इय ॥४७॥

किमिरासि भइ मुच्छा, गंगलई पेलुगा इय ।

किरुहपउले य हडे, हरतणुया चेव लोयाणी ॥ ४८ ॥

करुहे कंद वजं, खरणकंदे तहेव खज्जुरे ।

एए अणंतजीवा, जे यावजे तहाविहा ॥ ४९ ॥

‘से किं तमि’ त्यादि । अथ के ते साधारणशरीरबाद-
रवणस्पतिकारिकाः, सुरिराह-साधारणशरीरबादरवणस्प-
तिकारिका अनकविधाः प्रकृतास्तद्यथा-‘अवए’ त्यादि , एत
च केचिदतिप्रसिद्धत्वात् केचिद्विशेषतः स्वयमव-
गन्तव्याः ‘जे यावजे तहाविहा’ इति । येऽपि ज्ञान्य
उक्तव्यतिरिक्तास्तथाप्रकारा-उक्तप्रकारास्तऽप्यनन्तजीवा ज्ञा-
तव्याः । प्र० १ पद । जी० । स० । (पृथ्यादीनां साधा-
रणशरीरवत्त्वं ‘पुद्गलीकाइय’ शब्दे पञ्चमभागे मतम् ।)

साधारमाण-संहियमाण-त्रि० । स्वस्थानादवलति तेन हिय-
माणे, व्य० ।

अह साधारमाणं तु, वेडुं जो उ दावण ।

दीर्घाश्चलितौ, छद्मौ एवाऽपि स्वयत्ता ॥

अथ धर्मेयितुं साहय्यमिति यो दातव्यं तस्य वेधमन्त्रः ॥ य-
रिवणकस्तस्यान्त्यानात् मनागन्त्यचलितो दधति, एतस्मिन्-
यमार्गमुच्यते एषाऽपि वही एषो द्रष्टव्यः । व्य० ६ उ० ।

साहाय्य-स्वाभाविक-त्रि० । अकारम, आव० ४ अ० । वि-
श० । दश० । सहज, आव० १ अ० १ अ० ।

साहज-साधयित्वा-अव्य० । साधने कृत्वत्यर्थे, दश०
४ नक्ष० ।

साहित-साधयत्-त्रि० । प्रणिश्रवति, सूत्र० १ अ० १ अ०
२ उ० । प्रश्न० ।

साहिरण-साधिकरण-त्रि० । साहाधिकरणेन साधिकर-
णः । युज्यार्थमुपास्थित, स्था० ४ डा० २ उ० । कलहयति, स्था०
६ डा० ३ उ० । सह अधिकरणेन वर्तते इति साधिकरणः ।
कथंयमार्थमुपमाधिकरणत्वमिति, नि० सू० १० उ० ।

साहिरण(ण)-साधिकरण-त्रि० । सह अधिनाऽधिकरणे
न शरीरादिकं वर्तते इति समासान्तविधेः साधिकरणी ।
शरीरादिसहित, 'साहिरणी जिवे' साधिकरणी-सं-
सारजीवस्य शरीरेन्द्रियरूपाधिकरणस्य संबंधे सह-
सहितसाधिकरणत्वेमुपादिश्यते शब्दाधिकरणगुण्या
तु स्वस्वामिभावस्य तद्विवरितरूपस्य सह वर्तित्वाज्जायः
साधिकरणीत्युच्यते । अ० १६ श० १ उ० ।

साहित्यत्व स्वामीप्राप्तये-पु० । स्वामित्वात्स्वयमाप्तौ,
प्रति० ।

साहय-साहित-त्रि० । सुष्ठु आहित-उपलब्धः साहितः ।
स्वजातज्ञानीयो, "अयं स अवर धर्म, गायपुत्रश्च साहितः"
आर्षा० १ अ० २ अ० २ उ० ।

साहज-साहाय्य-न० । सहायकत्वकरणे, व्य० ३ उ० ।

साहिषा-साहिका-स्त्री० । गृहपती, सू० १ उ० ३ प्रक० ।

साही-साही-स्त्री० । गृहपती, नि० सू० ३ उ० । आर्थ० ।

साही-पारसीकः शब्दः । राजभि, नि० सू० १० उ० ।

साहीण-स्वर्धिन-त्रि० । अणायसे, दश० २ अ० । त्रि० ।

आर्षा० । स्वायसे, आव० १ अ० ६ अ० ।

साहीणभोगवाग्नि(ण)-स्वाधीनभोगस्याग्नि-पु० । स्वजन-
क्रियमात्रमयाङ्गनारागाद्यनास्वादे, व्य० २ उ० ।

साहु-साधु-न० । "स-घ-घ-घ-भाम्" ॥ ८११ ॥ ८११ ॥ इति यस्य
हः । प्रा० । शोभते, सूत्र० २ अ० १ अ० । आर्षा० । औ० । मिश्रित,
आ० ११ डा० पु० । सम्यग्ज्ञानदर्शनसारित्रैर्भक्ति साधयतीति
साधुः । दश० १ तत्त्व । साधयति सम्यग्दर्शनादियोग-
पधगमिति साधुः । दश० १ अ० । साधयति-कौशलेति
विशद्वृत्तिभिरपवर्गमिति साधुः । उत्त० १ अ० । विशि० ।
साधयति ज्ञानादिशास्त्रमोक्षमिति साधुः । समती च सर्व-
भूत ध्यायतीति निरुक्त्यायोत् साधुः । साहायकी वा स-
यमकारिण साधयतीति वा साधुः । दश० १ अ० । अ० ।
आभिलषितमर्थ साधयतीति साधुः । आवापाजात्यादिना
उत्पत्त्यर्थः । आव० म० १ अ० । निर्वाणसाधकान् योगान्

साधयतीति साधुः । आव० ४ अ० । निर्वाणसाधकान्-
गसाधनान्साधुः । दश० १० अ० । अष्टादशान्वासान् बर्जके,
दश० ४ तत्त्व । सुवती, दश० ४ तत्त्व । यती, पञ्चा० ११
विष० । मुक्तिसाधके, विश० । यथावस्थितयती, आर्षा० २
अ० ३ अ० १ अ० १६ । सुमी, आव० १ अ० १ अ० । ज्ञानदर्शनसाध-
क्रियायेन मोक्षमार्गसाधनस्य साधुः, सूत्र० २ अ० ३ अ० ।
ज्ञानादिकयाभिर्मुक्तिसाधनप्रणय साधुः, अ० २० १ पक्ष० ।
अष्ट, सूत्र० २ अ० २ अ० । आर्षा० । विश० । मिश्रौ,
सूत्र० १ अ० १३ अ० । सदावर्ति, सूत्र० १ अ० ३ अ० १ उ० ।
पारमार्थिकयती, अ० २० ४ अ० । अत्यन्तयतिगुणमिति,
स्था० १० डा० ३ उ० ।

संयुक्तगुणौ साहु, किं यत्त इह लो पदौ इह हेतु ।

अंगुली इति लोभी, दिदृतो पुन सुवर्णं च ॥ ११६१ ॥

साहीनगुणी साधुः पदभूत एव न शब्दः-शास्त्रवादा नोऽ-
स्माकं प्रतिज्ञाः पद इत्यर्थः इह न लोभा इति अत्र हेतुः-संयुक्तः
अगुणत्वादिति ज्ञेयः । तद्व्युत्पत्तिरहितत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तः
पुनः सुवर्णमिवात्र व्यतिरेकत इति गाथार्थः ।

सुवर्णगुणानां-
विमर्षादिरमयणमि-गलत्थविण्ण पयाहिणावत्ते ।

गुरुण अडज्जकुत्थो, अट्ट सुवर्णे गुणा कुति ॥ ११६२ ॥

विषयानि सुवर्णे तथा रसायनं वयस्तम्भनं मङ्गलार्थं म-
ङ्गलप्रयोजनं विनीतं कटकादियोग्यतया प्रदक्षिणावत्तम-
मिनीतं प्रकृत्या गुरु सारमया अट्टा सारमयेव अकुत्थनी-
यमेत एवमपि सुवर्णे गुणाः भवन्त्यस्मादरेणा इति गाथार्थः ।

शाहीनिकमधिकृत्याह-

इम(इ)ह मोहविसं घायह, विज्जुवसा रमायणं होह ।

गुणामो अ मंगलत्थं, कुणह विणीमो अ जोग ति ॥ ११६३ ॥

इति मोहविषं घानयान, कथांचिह वैद्योपदेशात्तथा रसा-
यनं भवत्यन एव, परिश्रुतान्मुखं सुगतञ्च मङ्गलार्थं क-
राति, प्रकृत्या विनीतञ्च योग्यं ज्ञानं कृत्वैव गाथार्थः ।

मग्नसुमारिपयाहिण, मेभीरो गुरु अमो लहा होह ।

कोहगिणा अडज्जको, अकुत्थो सुहमीलमावेण ॥ ११६४ ॥
भानोपुसारिवै संविधं प्रदक्षिणावत्तमं गम्यते अतसा गु-
ह्यमथा भवति । कथांशिताऽद्याही, ज्ञेयः अकुत्थनीयस्त्वदा-
विनेन शीलमावेनेति गाथार्थः ।

एवं दिदृतेगुणा, सज्जमि वि एत्थ हीति गायिका ।

सा हि साहिमामि, ययि जे इह दिदृतो ॥ ११६५ ॥

एवं दृष्टान्तगुणा विषयानि विविधः संयुक्तोऽप्यत्र साहा-
य्यवान्त-ज्ञातव्याः, नहि साधयतीति एकान्तमैव आशा कर्तु-
यन्मात्रवति दृष्टान्त इति गाथार्थः ।

चउकारणपरिसुद्धं, कसलेअसाहसात्तणम अ ।

जं तं विसपाहरसा-दणाह गुण संजुणं होह ॥ ११६६ ॥

चतुःकारणपरिसुद्धं केतव्यवति, कथं च सुद्धं तपिन ताह-
नया चति, यदेवभूतं तद्विषयानि विसपाहरसात्तणमिति अ-
वति नान्यत्परीक्षणीयमिति गाथार्थः ।

अलसो-अलसिनो सो येयाधुने न करियव्वा, जइं का-
रेव अलसाचारी, सो आलस्येण ताव अरुहू जाव कि-
हिआँ दसकालो, ताहे पण्ड्या नहुयाणि जं. किचि देसि तण
आयारआइणं विराहण। अहवा सो अइण्ण अरुहू

कर्म निष्वाहितं होउ ति , ताहे तन्ध अकाले वचनस्स तस्म ते चव दोसा । अथवा ताणि धम्मसङ्घियआ ओस-
कण्ठेस्स उस्सकण्ठेस्स वा करेज्जा ठवियगदोसा वा । अहवा
आयगियाणं निमित्तं पए वा उस्सूर उवक्खडेज्जा , एते
एवमाइया अलसे दोसा । धम्मिरो-बहुभक्खणा , सोवि ण
पटुवेयव्वा, सो पढमे चव अप्पणा अट्टाए हिडइ पज्जत्तं ,
जाव सो अप्पणा पज्जत्तं हिडइ ताव फिडिआ वेला ।
अहवा तन्धेव पढमे वण्णइ पळ्ळा तन्धेव ण चव वेला
हाइ , ते चवोस्सकणादिआ दोसा अहवा तन्धेव सहकुलं
पभूयं गेहइ ताहे उगमदोसा न सुज्झन्ति । सुविरो ताव
सुवइ जाव फिडिआ भिक्खवावेला । अहवा पढमे तन्धेव गतुं
अवेलाए पळ्ळा सुवइ ते चव दोसा । लमओ जइ अप्पणा
हिडइ ताहे आयगिया परितावणादि पावन्ति । अह लमओ
आयगियाणं गेहइ ततो अप्पणा परितावणादि पावइ ।
काहिज्जा पुव्वलाभाओ फिडितो सकोहिओ संतो भणइ-
अहं अरण्णो लभामः , ते पि तुज्झ पळ्ळण न गेहामो ।
अहवा थंवे लभइ तन्धेव भंडइ , अहवा ऊणं पाणेण वा
तेमणेण वा तन्धेव वि कसन्ति । माणिओ जइ न अभ्भुट्ठज्जि
तो पणो न एइ . को विस्सो सावगाणं ति ? । माइलो
भइने अप्पणागिस्सं भोओ पनें आणन्ति । लोभिज्जा ज-
तिअ लभन्ति ते सव्वं गेहइति , एसणं वा लोभेणं पेज्ज्जा ।
कोऊहाल्लो जन्धे नडादि पळ्ळइ तन्धेव पेळ्ळेतो अळ्ळइ ।
पडिबज्जो जो सुतन्धेसु अल्लिओ तो सो ताव अळ्ळइ जाव
कालेवेला जाया । एए दोसा तम्हा एगिस्सं साहुं बयावचं
न करेज्जा । आध० ।

साहुकार-साधुकार-पुं० । साधु कृतं तत्सुष्ठु कृतमिति वि-
द्वद्भ्यः प्रशंसायाम् , आ० म० १ अ० । पि० । न० ।

साहुजणाचरिय-साधुजनाचरित-न० । साधुजनैरासेधिनं ,
प्रअ० ४ संव० द्वार ।

साहुजीवि (ण)-साधुजीविन्-पुं० । साधु-शोभनं परोपका-
रपूर्वक जीवितुं शीलमस्य स साधुजीवी । सूत्र० २ धु० ५
अ० । साधुना विधिना जीवितुं शीलं यस्य स साधुजीवी ।
सूत्र० १ धु० ३ अ० ३ उ० । सूत्राङ्गं भ्रमणव्यापारं , पं० व-
२ द्वार ।

साहुजोणिय-साधुयोनिक-पुं० । साधुपक्षे, नि० चू० १ उ० ।

साहुणिक्खेवण-साधुनिक्खेण-न० । साधर्मिकाणामशेषा-
दि कारणैर्निक्षिप्तधारक , नि० चू० १५ उ० ।

साहुणी-साध्वी-स्त्री० । रत्नत्रयधारिण्यां भ्रमण्याम् , ध० २
आध० । तर्पास्त्रिन्याम् , पञ्चा० २ विव० । आ० चू० । तथा
साध्वी आशानामग्रे व्याख्याने न करोतीत्यक्षराणि कुत्र
ग्रन्थे स्मरन्तीति । अत्र दर्शयकालिकवृत्तिप्रमुखग्रन्थमस्य य-
तिः कथलआज्जी सभाग्रं व्याख्याने न करोति रागहेतुत्वादि-
त्युक्तमस्ति , एतदनुसारं साध्वीणि कथलआज्जीसभाग्रं व्या-
ख्याने न करोति रागहेतुत्वादिनि ज्ञायते । ही० ३ प्रका० ।

साहुदंमण-साधुदर्शन-न० । मुनिजनावलोकने , पञ्चा० ७
विव० ।

साहुदंसणभाव-साधुदर्शनभाव-पुं० । मुनिजनावलोकनाध्य-
वसायं , पञ्चा० ७ विव० ।

साहुदासी-साधुदासी-स्त्री० । मधुगानगरीयास्तव्यस्य जि-
नदासस्य भावकस्य भार्यायाम् , आ० चू० १ अ० । कल्प० ।
साहुधम्म-साधुधर्म-पुं० । भ्रमणसंबन्धितारिषधर्मे , पञ्चा०
११ विव० । (स च क्षान्त्यादिको दशविधः ' अणुगारध-
म्म ' शब्दं प्रथमभागे २७६ पृष्ठे दर्शितः ।)

साहुभाव-साधुभाव-पुं० । मालवदेशमण्डले ११८५ संवत्सरे
श्रीनिमिनाथस्य मन्दिरनिर्माणकारके , स्वनामख्याते गृहप-
तौ , ती० ४ कल्प ।

साहुमग्ग-साधुमार्ग-पुं० । मुनिपथे , ग० १ अधि० ।

साहुमाइ-साध्वादि-पुं० । निर्ग्रन्थशाक्यादौ , पञ्चा० १३ विव० ।

साहुमाणि (ण)-साधुमानिन्-त्रि० । आत्मात्कर्षायाऽसद-
नुष्ठानमानान , सूत्र० १ धु० १३ अ० ।

साहुया-साधुता-स्त्री० । साधुभावं , उत्त० २ अ० ।

साहुरंग-साधुरंग-पुं० । जिनचन्द्रसूरिशिष्यपुण्यप्रधानशिष्य-
सुमार्तसमरशिष्यविद्याविशारदशिष्ये , अष्ट० ३२ अष्ट० ।

साहुरक्खिय-साधुरक्षित-पुं० । स्वनामख्याते स्थविरे , एष
मित्रवाचककामाभ्रमणानामादेशः । साधुरक्षितकामाभ्रमणाः
पुनरंगं कुर्वन्ते । व्य० १ उ० ।

साहुरयण-साधुरत्न-पुं० । सोमसुन्दरगुरुणां शिष्ये , ग०
३ अधि० । स० । येन सोमप्रभसूरिधिरचितयतिजीतकल्पस्य
वृत्तिः कृता । पञ्चा० १ विव० ।

साहूली-देशी-स्त्री० । वृक्षशाखायाम् , नि० चू० १ उ० ।

साहुलूमय-साधुलूषक-त्रि० । साधुलोपकं , सूत्र० १ धु० ३
अ० १ उ० ।

साहुवग्ग-साधुवर्ग-पुं० । साधूनां वृन्दं , ग० १ अधि० ।

साहुवयण-साधुवचन-न० । असत्यमत्यामृतावचनपरित्यागे ,
सेथा० उद्घाटापौरुषीत्यादिकं विभ्रमकारिणि , ध० २ अधि० ।

साहुवसण-साधुव्यसन-न० । दुष्टगत्यादिजनितायां शिष्ट-
जनानामार्पाद , नि० चू० ६ उ० ।

साहुवाय-साधुवाद-पुं० । वर्णवादे , स्था० १० ठा० ३ उ० ।
आ० म० । ही० ।

साहुसक्खिय-साधुमाक्षिक-न० । साधवो-मुनयस्ते सानि-
शयज्ञानयन्त इतरं वा विरतिप्रतिपत्तिसमकालसमयस-
मीपवर्तिनः साक्षिणो यत्र तत्तथा । साधून् साक्षिणः क-
त्वा कृते , पा० ।

साहुमखेष्टा-साधुसखेष्टा-स्त्री० । साधूनां विनयादिरूपायां
सखेष्टायाम् , धा० १२ विव० ।

साहुममिक्खा-साधुसमीक्षा-स्त्री० । साध्वी चासौ समीक्षा
च साधुसमीक्षा । यथावस्थिततत्त्वपरिच्छिन्नी , समतायाश्च ।
सूत्र० १ धु० ६ अ० ।

साहुसामग्गी-साधुसामग्री-स्त्री० । साधूनां क्षानादिरूपायां
सामग्र्याम् , धा० ।

जिनभक्तिप्रतिपादनान्तरं तत्साध्यं सामर्थ्यमाह—

ज्ञानेन ज्ञानिभावः स्या-द्विद्युभावश्च भिद्यया ।

वैराग्येण विरक्तत्वं, संयतस्य महात्मनः ॥ १ ॥

ज्ञानेनेति—व्यक्तः ।

विषयप्रतिभासाख्यं, तथात्मपरिणामवत् ।

तत्त्वसंवेदनं चेति, विधा ज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥२॥

तत्त्वं परमार्थस्तत्सम्यक्प्रवृत्ताद्युपहितत्वेन वेद्यं यस्मि-
स्तच्च । तत्त्वसंवेदनं मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तद्विषयस्येतरांश-
निषेधावच्छिन्नत्वात्तत्त्वत्वात्, सम्यक्प्रवेदनाविरतसम्यग्द-
ष्टिज्ञानेन निवृत्तिः, तस्य ज्ञानाज्ञानसाधारणप्रतिभासत्व-
प्रयोज्यविषयप्रवृत्त्याद्युपाहतत्वेऽपि ज्ञानत्वप्रयोज्यविरतिप्र-
वृत्त्याद्युपहितत्वाभावाद्वाति । इत्यमुना प्रकारेण विधा ज्ञानं
प्रकीर्तितम् । तदाह—“ विषयप्रतिभासं चा-त्मपरिणति-
मत्तथा । तत्त्वसंवेदने चैव, ज्ञानमाहुर्महर्षयः ॥२॥ ” (आत्मप-
रिणतिविषयः ‘आत्मपरिणति’ शब्द द्वितीयभागे १६० पृष्ठ
गतः ।)

आद्यं मिथ्यादृशां मुग्ध-रत्नादिप्रतिभामवत् ।

अज्ञानावरणापाया-प्राप्तत्वाद्यविनियश्चम् ॥३॥

आद्यमिति—आद्यं विषयप्रतिभासज्ञानं मिथ्यादृशमेव
मुग्धस्याक्षस्य रत्नप्रतिभासादिवत् तत्तुल्यम् । तदाह—“ वि-
षयकण्टकरत्नादौ बालादिप्रतिभासवत् ” इति । अज्ञानं म-
न्यज्ञानादिकं तदावगणे यत्कर्म तस्यापायः क्षयोपशमस्त-
स्मात् । तदाह—“ अज्ञानावरणापायम् ” इति । प्राप्तत्वा-
दीनामुपादेयत्वादीनामवित्तव्यं अनिर्गम्यं यत्तत्तत् । तदाह—
“ तद्वैतव्याद्यवदकम् ” इति । यद्यपि मिथ्यादृशमपि घटा-
दिज्ञानेन घटादिप्राप्ताया निश्चीयत एव, तथापि स्वविष-
यत्वावच्छेदेन तदनिश्चयात् दासः, स्वसंवेद्यस्य स्वस्यैव त-
दनिश्चयात् ।

भिक्षग्रन्थेर्द्वितीयं तु, ज्ञानावरणभेदजम् ।

श्रद्धावत्प्रतिबन्धेऽपि, कर्मणा सुखदुःखयुक् ॥४॥

भिक्षग्रन्थेति—भिक्षग्रन्थः सम्यग्दृशस्तु द्वितीयमा-
त्मपरिणामवत् ज्ञानावरणस्य भेदः-क्षयोपशमस्तज्जम् ।
तदाह—“ ज्ञानावरणहान्तायम् ” इति । श्रद्धावत् वस्तुगु-
णानुपपरिज्ञानपूर्वकवारिरेच्छान्वितम्, प्रतिबन्धेऽपि वारि-
त्रमाहोदयजनिनान्तगललक्षणं सति कर्मणा पूर्वार्जितेन ।
सुखदुःखयुक्-सुखदुःखान्वितम् । तदाह—“ पातादिपर-
तन्त्रस्य तद्भाषादावसंशयम् । अनर्थाघातिपुङ्गं च, आत्मपरि-
णतिमन्मतम् ॥ १ ॥ ”

स्वस्थवृत्तेस्तृतीयं तु, सज्ज्ञानावरणव्ययात् ।

साधोर्विरत्यवच्छिन्न-मविघ्नेन फलप्रदम् ॥ ५ ॥

स्वस्थेति—स्वस्थाऽनाकुला वृत्तिः कायाविरत्यापाररूपा य-
स्य तस्य साधोः तृतीयम् धिरतिः सत्सत्प्रवृत्तिनिवृत्त्या-
त्मिका तथाऽवच्छिन्नमपहितम् । अविघ्न-विघ्नभावनं, फ-
लप्रदम् । तदाह—“ स्वस्थवृत्तः प्रशान्तस्य तजेयत्वादिनि-
श्चयम् । तत्त्वसंवेदनं सम्यग् यथाशक्ति फलप्रदम् ॥ १ ॥ ”

इदं च सज्ज्ञानावरणस्य व्ययात्-क्षयोपशमात् प्रादुर्भवति ।
तदाह—“ सज्ज्ञानावरणापायम् ” इति ।

निष्कम्पा च सकम्पा च, प्रवृत्तिः पापकर्मणि ।

निरवद्या च सेत्याहु-लिङ्गान्यत्र यथाक्रमम् ॥६॥

निष्कम्पा चेति—अत्रोक्तेषु त्रिषु भेदेष्वज्ञानसज्ज्ञानत्वेन
फलितेषु यथाक्रमं पापकर्मणि निष्कम्पा दृढा प्रवृत्तिः,
सकम्पा चादृढा निरवद्या च सा प्रवृत्तिरिति, लिङ्गा-
न्याहुः । तदुक्तम्—“ निरपेक्षप्रवृत्त्यादि लिङ्गमतदुदाहृतम् । ”
तथा—“ तथाश्च प्रवृत्त्यादिव्यङ्ग्यं सद्यनुबन्धि च ” तथा—
“ स्यात्स्यादौ शुद्धवृत्त्यादिगम्यमेतत्प्रकीर्तितम् । ” इति ।

ननु केनानि लिङ्गान्युपयुज्यन्ते इत्यत आह—

जातिभेदानुमानाय, व्यक्तीनां वेदनात् स्वतः ।

तेन कर्मान्तरात् कार्य-भेदेऽप्येतद्भिदाऽक्षता ॥७॥

जातीति—जातिभेदस्य-निष्कम्पपापप्रवृत्त्यादिजनकताव-
च्छेदकस्याज्ञानादिगतस्य अनुमानाय उक्तानि लिङ्गानीति
संबन्धः । व्यक्तीनाम्-अज्ञानादिव्यक्तीनां स्वतो-लिङ्गनिरपेक्ष-
णैव वेदनात्-परिज्ञानात्, तेन कर्मान्तरात्-वारिप्रमाहादि
रूपादुदयक्षयोपशमावस्थानावस्थितात् । कार्यभेदेऽपि-सा-
वधानवद्यप्रवृत्तिर्धैर्येऽपि । तद्भिदा अज्ञानादिविदाऽक्षता
प्रवृत्तिसामान्यं ज्ञानस्य हेतुत्वात्तद्वैचित्र्येणैव तद्वैचित्र्या-
पपन्नः । प्रवृत्तौ कर्मविशेषप्राप्तबन्धकत्वस्यापि हेतुविश-
ेषावघटनं विनाऽयोगात् । वस्तुतः कार्यस्वभावभेद कार-
णस्वभावभेदः सर्वत्राप्यावश्यकः, अन्यथा हेतुवन्तरसम-
वधानस्याप्यार्काचित्करत्वादिनि विवेचनमन्यत्र ।

योगादेवान्त्यबोधस्य, साधुः सामर्थ्यमश्नुते ।

अन्यथा कर्षगामी स्यात्, पतितो वा न संशयः ॥८॥

योगादिति—अन्यबोधस्य—तत्त्वसंवेदनस्य योगादेव-
संस्काररूपसंबन्धादेव साधुः सामर्थ्यं-पूर्णभावमश्नुते ।
अन्यथा तत्त्वज्ञानसंस्कारभावे पुनर्योगशक्त्यनुवृत्तौ श-
ङ्काकाङ्क्षादिना कर्षगामी वा स्यात्, तदनुवृत्तौ च पतितो
वा न संशयोऽत्र कश्चित्, बाह्यलिङ्गस्याकारणत्वात् ॥ (८००)
(भिक्षाविषयः ‘गोयस्वरिया’ शब्द तृतीयभागे १००७ पृष्ठ
गतः ।)

स्वोचिते तु तदारम्भे, निष्ठिते नाविशुद्धिमत् ।

तदर्थकृतिनिष्ठाभ्यां, चतुर्भङ्ग्यां द्वयोर्ग्रहात् ॥ १७ ॥

स्वोचितं-इति स्वोचितं तु स्वशरीरकुटुम्बादेर्योग्ये तु आ-
रम्भे पाकप्रयत्ने निष्ठिते चरमेऽधनप्रक्षेपणौदनमिद्वगुपहि-
ते । तत् स्वभावातिरिक्तापाकशून्यया संकल्पकं स्वार्थमुप-
कल्पितमन्नम् “ इतो मुनीनामुचितेन दानेनात्मानं कृतार्थ-
यिष्यामि ” इत्याकारं नाविशुद्धमत् न दोषान्वितं तदर्थं
कृतिराद्यपाकः, निष्ठा च चरमः पाकः, ताभ्यां निष्पन्नायां
चतुर्भङ्ग्यां-तदर्थं कृतिस्तदर्थं निष्ठा, अन्यार्थं कृतिस्तदर्थं
निष्ठा, तदर्थं कृतिरन्यार्थं निष्ठा, अन्यार्थं कृतिरन्यार्थं च निष्ठा,
इत्येवंरूपायां द्वयोर्भङ्गयोर्ग्रहात्कुटुम्बेनोपादानात् । तदुक्तम्—
“ तस्स कञ्च तस्स निद्वियं च उभेगो तस्य दु चरिमा सुखा ” ।
यद्य् च साध्वर्थं पृथिव्याद्यारम्भप्रयोजकशुभसंकल्पनमपि वृ-
द्धिगो दुष्टं स्यात्तदा साधुवन्दनादियोगाऽपि तथा स्यादिति न

किञ्चिदेतत् । तदिदमुक्तं—“स्वोचिते तु यदाग्नेः तथा संकल्प-
ने कञ्चित् । न दृष्टं शुभभावत्वा-सच्छुद्धापर्यागवत् ॥१॥”

प्राय एवमलाभः स्या-दिति चेद्बहुधाऽप्ययम् ।

संभवीन्यत एवोक्तो, यतिधर्मोऽतिदुष्करः ॥ १८ ॥

प्राय इति-एवमसंकल्पितस्यैव पिण्डस्य ग्राह्यत्वं प्रायोऽ-
लाभः स्यात्-शुद्धपिण्डाप्राप्तिः स्यात्, शतं च न बहुधाऽपि-
संकल्पान्तरैर्बहुभिर्गोप प्रकारैः शुद्धितञ्जितनादिभिरय-
मलाभः संभवी । अथवा-एवं प्रायोऽसंकल्पितस्यालाभः
स्यादिति चेद्बहुधाऽप्ययमसंकल्पितस्य लाभः संभवी । अ-
दित्युक्तं । भिक्षुणामभावेऽपि च बहूनां पाकस्यापलब्धे ।
तथापि तद्वत्तेदुष्करत्वात्तत्प्रेणेतुरनासना स्यादित्यन आह-
इत्यत एव यतिधर्मो मूलान्तर्गुणसमुदायरूपोऽतिदुष्कर-
उक्तः । अतिदुर्लभं मोक्षं प्राप्तिं अतिदुष्करस्यैव धर्मस्य हे-
तुत्वात्, कार्यानुरूपकारणवचननैवाप्तमिदं ।

संकल्पितस्य गृहिणा, त्रिधा शुद्धिमतो गृहे ।

को दोष इति चेज्ज्ञाते, प्रसङ्गात्पापवृद्धितः ॥ १९ ॥

संकल्पितस्य गृहिणा-गृहस्थेन संकल्पितस्य-यत्यर्थे
प्रतिद्विस्तृतस्य त्रिधा शुद्धिमतो-मनोवाक्यशुद्धस्य सा-
धोर्ग्रह-ग्रहणे को दोषः । आरम्भप्रत्याख्यानस्य लेशतोऽप्य-
व्याघातादिति चेत्, ज्ञाने-“मदर्थं कृतोऽयं पिण्डः” इति
ज्ञाते सति तद्ग्रहणं प्रसङ्गात्, गृहिणः पुनः तथाप्रवृत्ति-
लक्षणात् पापवृद्धितः तर्जामसंभावस्य परिहार्यत्वात् ।

यत्यर्थं गृहिणश्चेष्टा, प्राण्यारम्भप्रयोजिका ।

यतेस्तद्वर्जनापाय-हीन सामान्यघातिनी ॥ २० ॥

यत्यर्थमिति-यत्यर्थं गृहिणः प्राण्यारम्भप्रयोजिका चेष्टा नि-
ष्ठितक्रिया । तद्वर्जनापर्यग्राह्याकर्मिककुलपरित्यागादिलक्षणे-
हीना सती यतः सामान्यघातिनी गुणधेनिहानिकर्त्री ।

वैराग्यं च स्मृतं दुःख-मोहज्ञानान्वितं त्रिधा ।

आर्तध्यानाख्यमाद्यं स्या-द्यथाशक्त्यप्रवृत्तितः ॥ २१ ॥

वैराग्यं चेति-दुःखान्वितं मोहान्वितं ज्ञानान्वितं चेति
त्रिधा वैराग्यं स्मृतम् । आद्यं दुःखान्वितं आर्तध्यानाख्यम्
स्यात् । यथाशक्ति-शक्त्यनुसारं मुक्त्युपायेऽप्रवृत्तितः ।
नान्विकं तु वैराग्यं शक्तिमतिक्रम्यापि अज्ञानशयेन प्रवृ-
त्तिं जमयदिति ।

अनिच्छा ह्यत्र संसारे, स्वेच्छालाभादनुत्कटा ।

नैर्गुण्यदृष्टिजं द्वेषं, विना चित्ताङ्गखदकुत् ॥ २२ ॥

अनिच्छति-अत्र हि वैराग्यं सति संसार-विषयसुखे अ-
निच्छा-इच्छाभावलक्षणा आत्मपर्यागतिः नैर्गुण्यदृष्टिजं संसा-
रस्य बलवदनिष्टसाधनत्वमिति सम्बन्धानजं द्वेषं विनाऽनुत्क-
टा । अत एव चित्ताङ्गयोः खदकुत्-मानसशरीरदुःखोत्पा-
दिका । इच्छाविच्छेदो हि त्रिधा स्यात् अलभ्यविषयव्यवहा-
माद् द्वेषाच्च, आद्य इष्टाप्रतिज्ञानाद् दुःखजनकः, अस्यैव न
तथापि ।

पकान्तात्मग्रहोद्धूत-भवनैर्गुण्यदर्शनात् ।

शान्तस्यापि द्वितीयं स-उज्ज्वलानुद्धवमभिभम् ॥ २३ ॥

एकान्तेति-एकान्तः सर्वथा सन् कृषी वा य आत्मा तस्य
प्रहादुपपन्न यज्ञवैर्गुण्यदर्शनं ततः शान्तस्यापि प्रशम-
यनोऽपि लोकदृष्ट्या, द्वितीयं मोहान्वितं वैराग्यं भवति ।
एतच्च सन् शक्त्यावास्थितो यो ज्वरस्तस्यानुदयो वेला-
प्राक्काललक्षणस्तत्सन्निभं तेषां भवत् । द्वेषजनितस्य वैरा-
ग्यस्योत्कटत्वेऽपि मिथ्याज्ञानवासनाऽविच्छेदावपायप्रति-
पातशक्तिरन्वितत्वात् ।

स्याद्वादविधया ज्ञात्वा, बद्धानां कष्टमङ्गिनाम् ।

तृतीयं भवभीभार्जा, मोक्षोपायप्रवृद्धिमत् ॥ २४ ॥

स्याद्वादिति-स्याद्वादस्य सकलनयनमूहात्मकवचनस्य
विधया बद्धानामङ्गिनां कष्टं दुःखं ज्ञात्वा भवभीभार्जा
संसारभयवतां तृतीयं ज्ञानान्वितं वैराग्यं भवति । तच्च
मोक्षोपाय-अरतनसाज्जलक्षणे प्रवृत्तिमत्-प्रकृष्टवृत्तु-
पाहतम् ।

सामग्र्यं स्यादनेनैव, द्वयोस्तु स्वोपमर्दतः ।

अत्राङ्गत्वं कदाचित्स्या-दुगुणवत्पारतन्त्र्यतः ॥ २५ ॥

सामग्र्यमिति-अनेनैव-ज्ञानान्वितवैराग्यमेव सामग्र्यं
सर्वथा दुःखान्दलक्षणे स्यात्, ज्ञानमहितवैराग्यस्या-
पायशक्तिर्नातवन्धकत्वात् । इयास्तु-दुःखमोहान्वितवैरा-
ग्ययाः स्वोपमर्दतः-स्वविनाशद्वारा अत्र-ज्ञानान्वितवैरा-
ग्येऽद्वयमुपकारकत्वम् कदाचित्छुभोदयदशायां स्यात् ।
गुणवतः पारतन्त्र्यम्-आज्ञावशवर्त्तनत्वे ततः, ज्ञानवत्पारत-
न्त्र्यस्यापि फलतो ज्ञानत्वात् ।

ननु गुणवत्पारतन्त्र्यं विनाऽपि भावशुद्धया वैरा-

ग्यसाफल्यं भविष्यतीत्यत आह-

भावशुद्धिरपि न्याय्या, न मार्गाननुत्तरिणी ।

अप्रज्ञाप्यस्य बालस्य, विनैतत्स्वाग्रहात्मिका ॥ २६ ॥

भावाने-भावशुद्धिरपि यमानयमादना मनसाऽभोक्त-
श्रयमानताऽपि । एतत् गुणवत्पारतन्त्र्यं विना अप्रज्ञाप्यस्य-
गीतार्थोपदेशावधारणयन्त्यतारहितस्य बालस्य-अज्ञा-
नितः स्वाग्रहात्मिका-शास्त्रश्रद्धाधिकस्वकल्पनाभिनि-
वशमयी मार्गो-विशिष्टगुणव्यानावाप्तिवर्णः स्वस्मन्वाही-
जीवपरिणामस्तदनुसारणी न न्याय्या । यदाह-

“भावशुद्धिरपि न्याय्या, येषां मार्गाननुत्तरिणी ।

प्रज्ञापनाप्रियाऽन्यर्थे, न पुनः स्वाग्रहात्मिका ॥ १ ॥

रागो द्वेषश्च मोहश्च, भावमातिन्यहेतवः ।

एतदुत्कर्षतो ज्ञेयो, हन्तोत्कर्षोऽस्य तत्त्वतः ॥ २ ॥

तयोत्कर्षे जगत्पस्मिन्, शुद्धिर्वा शब्दमात्रकम् ।

स्वर्वाङ्गकल्पनाशिरपि-निर्मितं नार्थयङ्गवत् ॥ ३ ॥

मोहानुत्कर्षकृत्-दत्त एवापि शास्त्रवित् ।

समाश्रमणहस्तेने-त्वाह सर्वेषु कर्मसु ॥ २७ ॥

मोहान्ते-एतद्-गुणवत्पारतन्त्र्यं च मोहानुत्कर्षकृत् स्वाग्र-
हेतुमोहापकचनिबन्धनम् । तदाह-“न मोहाद्विज्ञानाभावे,
स्याग्रहो जायते कञ्चित् । गुणवत्पारतन्त्र्यं हि, तदनुत्कर्ष-
साधनम् ॥ १ ॥” अत एव गुणवत्पारतन्त्र्यस्य मोहानुत्कर्ष-
कृत्स्वार्थे शास्त्रविदपि-आगमज्ञोऽपि सर्वेषु कर्मसु-
दीक्षादानादेशतमुद्देशादिषु समाश्रमणहस्तेनेत्याह । इत्य-

ममिलापस्व भावतो गुह्यपारतन्त्र्यहेतुत्वात् तस्य च मोहा-
पकर्षद्वाराऽतिचाग्नाधिकत्वात् । तदाह—“ अत एवा-
यममोऽपि, दीक्षादानादेषु भुवम् । तस्मादयममहस्तेनेत्याह-
सर्वेषु कर्मसु ॥ १ ॥ ”

यस्तु नान्यगुणान् वेद, न वा स्वगुणदोषवित् ।
स एवैतन्नाद्रिभते, न त्वासन्नमहोदयः ॥ २८ ॥

यस्तिवति—व्यक्तः ।

गुणवद्बहुमानाद्यः, कुर्यात्प्रवचनोन्नतिम् ।

अन्येषां दर्शनेत्यन्ते—स्तस्य स्यादुन्नतिः परा ॥ २९ ॥

गुणवदिति-गुणवतां-ज्ञानादियुगलशालिनां बहुमानात् यः
प्रवचनस्योन्नति—बहुजनस्यापि कुर्यात् तस्य स्वतोऽन्येषां
दर्शनेत्यन्तेः परा—तीर्थकरत्वादिलक्षणा उन्नतिः स्यात् ।
काङ्गानुरूपत्वात्कार्यस्य । तदाह—“ यस्तूजनी यथाशक्ति,
सोऽपि सम्यक्प्रवहेतुनाम् । अन्येषां प्रतिपद्यद्, तदेषाभ्यां-
नु तमम् ॥ १ ॥ प्रतीकं गीतं नृपं, प्रशमादिगुणाभिवनम् । नि-
मित्तं सर्वमौख्यानां, तथा सिद्धिसुखावहम् ॥ २ ॥ ”

यस्तु शासनमालिन्ये—अनाभोगेनापि वर्तते ।

बध्नाति स तु मिथ्यात्वं, महानर्थनिबन्धनम् ॥ ३० ॥

यस्तिवति-यस्तु शासनमालिन्ये—लोकविरुद्धगुणवर्जिन्दा-
विना प्रवचनोपघाते अनाभोगेनाप्यज्ञानेनापि वर्तते, स तु
शासनमालिन्यात्पादनाच्चर एव मिथ्यात्वोदयात् महान-
र्थनिबन्धनं-दुर्गतसंसारकान्तारपरिभ्रमणकारणं मिथ्यात्वं
बध्नाति । यदाह—“ यः शासनस्य मालिन्ये अनाभोगेनापि
वर्तते । स तान्मिथ्यात्वहेतुत्वा—दन्त्येषां प्राणिनां भुवम् ॥ १ ॥
बध्नात्यपि तद्वालं, परं संसारकारणम् । विपाकदारुणं
घोरं, सर्वानर्थनिबन्धनम् ॥ २ ॥ ”

स्वेच्छाचारे च बालानां, मालिन्यं मार्गबाधया ।

गुणानां तेन सामग्न्यं, गुणवत्पारतन्त्र्यतः ॥ ३१ ॥

स्वेच्छति-बालानाम्-अज्ञानिनां स्वेच्छाचारे च स्यात् । मार्ग-
स्य-बाधया “ अप्रधानपुरुषोऽयं जनानां मार्ग ” इत्येवं
जनप्रवादरूपया मालिन्यं भवति मार्गस्य । तेन हेतुना
गुणवत्पारतन्त्र्यत एव गुणानां ज्ञानादीनां सामग्न्यं पूर्ण-
त्वं भवति ।

इत्थं विज्ञाय मतिमान्, यतिर्गीतार्थसङ्गच्छत् ।

त्रिधा शुद्ध्याचरन् धर्मं, परमानन्दमश्नुते ॥ ३२ ॥

इत्थमिति-स्पष्टः इति साधुसामग्र्यद्वार्त्रिशिकाद्वा०२६द्वा०
साहेमाख-साधयत्-त्रि० । प्रतिपादयति, ज्ञा० १ भु० १३
अ० । नि० चू० ।

साहेज्जता-साहित्य-न० । सहितनायाम्, दशा० ४ अ० ।

साहोहासिय-साध्ववभाषित-न० । संयतेन याचितं, पञ्चा०
१३ विष० ।

सिद्धा-स्यात्-अव्य० । “ इयाद्भयवैत्यर्थाव्यसमेपु यान् ”
॥ ८ । २ । १०७ ॥ इति संयुक्तस्य यत्पूर्वं इद् । प्रा० । कदा-
चिद्ध्ये, कल्प० ३ अधि० ६ कृष्ण ।

सिद्धान्त-शृगाल-पु० । “ इच्छायां ” ॥ ८ । १ । १२८ । इति
श्रुत इत्यम् । जम्बूकं, प्रा० २ पाद ।

सिउंठा-असिकुण्ठा-खी० । साधारणशरीरवनस्पतिभेदः,
प्रज्ञा० १ पद । जी० ।

सि-एतस्य-एतद् इव “ वेदं वेदो ज्ञाऽऽमभ्यां मेसिमी ”
॥ ८ । ३ । ८१ ॥ इति आमा सहितस्य एतस्य स्थाने सिमा-
वेशः । सि गुणा । सि सील । तेषां शीलम् । प्रा० ३ पाद ।

सिम-शृङ्ग-न० । “ मसृणमुगाहसृण्युशृङ्गधृष्ट वा ” ॥ ८ । १ ।
१३० ॥ इति श्रुत उत्त्वम् । प्रा० । विषाणं, विशं० । अनु० ।

आन्ना० । आ० चू० । प्रश्न० । आ० म० ।

सिगक्खोड-शृङ्गकोट-न० । शृङ्गप्रदेशे, ध०३ अधि० आद्य० ।

सिगणाइय-शृङ्गनादित-न० । सर्वेषु कार्येषु शृङ्गभूतं कार्यं,
“ कजेसु सिगभूतं कजं तु सिगणाइय होइ ” । पं० भा० ३
कल्प । वृ० । पं० चू० ।

सिगधम-शृङ्गधम-त्रि० । शृङ्ग धमनि शृङ्गधमः । शृङ्गवादके,
‘ सिमं धमान् । अक्षया वा नेलोषामेण चांग गावीआं हरे-
ति नेण समावतिप धने चांगआं कुट्टा आमआं ’ इति । नि०
चू० १ उ० ।

सिगपाय-शृङ्गपात्र-न० । शृङ्गमये पात्रे, आन्ना० २ भु० १
चू० ६ अ० १ उ० ।

सिगभय-शृङ्गभेद-पुं० । महिषादिविषाणच्छेदे, ज्ञा० १ श्रु०
२ अ० । विषाणांयशेषं च । आद्य० ।

सिगमाल-शृङ्गमाल-पुं० । द्रुमजातिविशेषः, जं० २ वस्त० ।

सिगरीडी-शृङ्गरीटी-खी० । अतुर्गिन्द्रियजीवभेदः, उक्त० ३६ अ० ।

सिगवंदण-शृङ्गवन्दन-न० । शृङ्गन उत्तमाङ्गैकदेशेन वन्दनम्
इति शृङ्गवन्दनम् । शिरसा वन्दनं, आन्ना० ३ अ० । आ० म० । आ०
चू० । “ सिगं पुण कुंभगांशवानो ” कुम्भकशब्देन ह ललाटमु-
च्यते तस्य वामपार्श्वयोर्निपातो हस्ताभ्यां स्पर्शनं तच्छृङ्गं व-
न्दनं शृङ्गमुच्यते । एतदुक्तं भवति-अहो कार्यं इत्याद्यावर्त्ता-
न् कुर्वन् कराभ्यां ललाटस्य मध्यं दंष्ट्रं स्पृशति । किं तु वाम-
पार्श्वं दक्षिणपार्श्वं वा न स्पृशतीति । वृ० ३ उ० ।

सिगवेर-शृङ्गवेर-न० । आद्रकं, उक्त० ३६ अ० । सूत्र० ।
जी० । प्रज्ञा० । आन्ना० ।

सिग र-शृङ्गार-पुं० । कृपादित्वादिस्त्वम् । प्रा० १ पाद । शृङ्ग
सर्वरसेभ्यः परमप्रकर्षकाटिलक्षणाभिर्यति-गच्छतीति । क-
मनीयकामिनीदर्शनादिस्त्वमेव इति प्रकर्षात्मकं सर्वरसप्रधानं
रसविशेषं, अनु० ।

शृङ्गाररसं लक्षणतस्त्वाह-

सिमारी नाम रसो, रतिसंज्ञेगामिलामसंज्ञखणो ।

मंडणविलासविश्वो-अहासलीलारमणसिंगो ॥ ४ ॥

सिमारी रसो जहा—

महुरविलामसललित्रं, हियउम्मादखकरं जुवाणायं ।

सामा सहुदामं, दाएती मेहलादामं ॥ ५ ॥

शृङ्गारो नाम रसः किं विशिष्ट इत्याह-‘ रती ’ त्वादि, रतिश्च
वन्दनं रतिकारणानि सुरतव्यापाराणि ललनादीनि पृच्छन्तं,

तैः सार्जं संयोगाभिप्रायसंजनकः, तस्य तत्कार्यत्वादेव, तथा मण्डनविलासविष्वाकहास्यलीलारमणानि लिङ्गं यस्य स तथा, तत्र मण्डने कङ्कणादिभिः, विलासः कामगर्भो रम्यो नयनादिभिरभ्रमः विष्वायसि देशपदम्, अङ्गजविकारार्थं हास्यं प्रतीतिं लीला सकामगमनभाषिताद्विरमणीयवेषा, रमण-क्रीडनामति । उदाहरणमाह—‘मिगारी’ इत्यादि—‘मण्डनगहा’ श्यामा । स्त्री मखलादाम रमनासूत्रं दर्शयति-प्रकटयति इत्यर्थः । कथंभूतामित्याह-रगन्मणिकङ्किणिस्यरमाधुर्याम्-धुरं, तथा विलासः-सकामैश्वर्याविशेषैर्ललितं-मनोहारि, तथा शब्दादामं किङ्किणीस्वनमुखरम्, किमिति तत्प्रकटयति इत्याह-यतो-हृदयोन्मादनकरम्-प्रबलस्वरदीपनं यूनामिति, शृङ्गारप्रधानवेषाप्रतिपादनायं शृङ्गारो रस इति । अनु० । ज्ञा० । विषा० । प्रश्न० । मण्डनभूषणाटोप, जं० १ वक्ष० । अलङ्कारादिकृतायां शोभायाम्, तयो-गाच्छृङ्गारम् । शृङ्गारमिव शृङ्गारम् । अतिशयशोभायति, म० २ श० १ उ० । अलङ्कृतं, रा० । नि० चू० । देवानामेकान्तात्यन्तिकमनोहत्वं प्रकृष्टसास्पदत्वादिकं कामभेदे, पुनार्योग्यान्तरकृत्या रतिप्रकृतिः शृङ्गारः इति । स्था० ४ डा ४ उ० ।

मिगारकहाविरय-शृङ्गारकथाविरत-त्रि० । कामकथानिबृते, पञ्चा० १० विव० ।

मिगारमह-शृङ्गारमति-स्त्री० । मूलपिण्डे उदाहृतस्य सिन्धुराजस्य भार्यायाम्, पि० । (‘मूलकम्म’ शब्दे पष्ठभागं व्याख्यातैषा ।)

मिगारमंजरी-शृङ्गारमंजरी-स्त्री० । शीतलराजस्य भगिन्यां विक्रमसिंहस्य भार्यायाम्, प्रव० २ डा० ।

मिगाररम-शृङ्गाररस-पुं० । मन्मथदीपके, दश० ३ अ० ।

मिगाररसोद्वेग-शृङ्गाररसोपत-त्रि० । कामोत्कोचके, ज्ञा० १ श्रु० ६ अ० ।

मिगारागार-शृङ्गारागार-न० । पुं० । शृङ्गारस्य रसविशेषस्यागारमवागारम् । शृङ्गाररसोपते, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० ।

शृङ्गाराकार-त्रि० । शृङ्गारो मण्डनभूषणादिस्त-प्रधान आकारः-आकृत्यिर्यस्येति तथा । मण्डनप्रधानाकृतिसहितं, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । म० । जी० । आ० ।

मिगारागारचारुवेसा-शृङ्गारागारचारुवेसा-त्रि० । शृङ्गारो मण्डनभूषणाटोपस्तत्प्रधान आकारो यासां तास्तथा चारुवेसा मनोहरवेसा. मनोहरनेपथ्याः पञ्चान् कर्मध रयः । अथ वा-शृङ्गारस्य प्रथमरसस्यागारमिव-गृहमिव चारुत्वा यासां तास्तथा । जं० १ वक्ष० । कृतसुन्दरवेसायाम्, रा० । प्रश्न० । सू० प्र० । विश० । ख० प्र० । आ० ।

मिगारिय-शृङ्गारिक-पुं० । शृङ्गाररसवति, उपा० ८ अ० ।

मिगि(ण)-शृङ्गिन्-पुं० । शृङ्गमस्येति शृङ्गी । विषाणानि प-शौ, अनु । आ० म० ।

सिंध मिह-पुं० । “हं शोऽनुस्वारान्” ॥ ८ । १ । २६४ ॥ इति हस्य धो वा । मृगाधिपे, प्रा० १ पाद ।

सिंधली-पुं० । देशी० म्लेच्छदेशविशेषं, त्रि० । तद्व्यासिनि जने च । म० ६ श० ३३ उ० ।

मिंधाडग-शृङ्गाटक-न० । त्रिकोणजलजकलविशेषं, स्था० ३ डा० ३ उ० । प्रज्ञा० । शृङ्गाटकाकृतिपथयुक्तं, त्रिकोणस्थानं, आ० म० १ अ० । अनु० । ज्ञा० । स्था० । प्रश्न० । कल्प० । ग० । खन्द् सूर्य वा गृह्णता राहोः कृष्णपुद्गले, ख० प्र० २० पादु० । म० । कल्प० । औ० । दशा० । रा० । जं० । सू० प्र० । आचा० । ह० । आव० ।

मिंधाल-सिंधाल-न० । नाशिकाधेष्मणि, स्था० ६ डा० ३ उ० । म० । ध० । तं० । उत्त० । नाशिकाधेष्मणि, स्था० ५ डा० ३ उ० । कल्प० । ज्ञा० । तं० ।

सिंच-सिच-धा० । करणे, “सिंचः सिञ्च-सिञ्चौ” ॥ ८ । ४ । ६६ ॥ इति संचतेः सिञ्चादेशः । सिंचद् । सिञ्चति । प्रा० । आचा० ।

मिंदी-सिन्दी-स्त्री० । सूर्य्याम्, आ० म० १ अ० ।

मिंदुवार-सिन्दुवार-पुं० । निगुणडीवृत्ते, जं० २ वक्ष० । प्रज्ञा० । ज्ञा० । आचा० ।

मिंदुवारकुसुम-सिन्दुवारकुसुम-न० । निगुणडीपुष्पे, पञ्चा० ५ विव० ।

सिंदूर-सिन्दूर-न० । “इत एद् वा” ॥ ८ । १ । ८५ ॥ पक्षे इकार एव सन्दूरं । सिन्दूरं । वर्णकद्रव्याविशेषं प्रा० १ पाद ।

मिंधव-सिंधव-न० । “इत् सिंधव-शनैश्चर” ॥ ८ । १ । १४६ ॥ इति पते इद् वा । प्रा० । सिन्धुदेशोद्भवं लवणं, अश्वे, पुं० । सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० । स्था० । आचा० ।

सिंधु-सिन्धु-पुं० । वीतिभयनगरप्रतिबद्धं जनपदभेदे, प्रज्ञा० १ पद । सूत्र० । आ० म० । आ० क० स्त्री० । जम्बूद्वीपे मन्ध-रस्य दक्षिणेन पश्चिमलवणसमुद्रगामिन्यां महानद्याम्, स्था० ८ डा० ३ उ० । पाद० ना० । आ० ख० । स० । (अस्याः सिन्धुमहानद्या वक्रव्यता गङ्गाया इव । गंगा-महानदीवक्रव्यता ‘गंगा’ शब्दे तृतीयभागे ७८२ पृष्ठ गता ।)

एवं सिंधु ए वि शेअन्वं० जाव तस्स शं पउमहहस्स पच्चत्थिमिंल्लणं तारणेणं सिंधुए आवत्तणकूडे दाहिणा-मिमुही सिंधुप्पवायकूडं मिंधुहीवो अट्ठो सो चेवं० जाव अहे तिमिमगुहाए वेअड्डपव्वयं दालइत्ता पच्चत्थिमाभि-मुही आवत्ता समाणा चोइससलिला अहे जगइं पच्च-त्थिमेणं लवणसमुहं० जाव समप्पेइ सेसं तं वेव ति । (सू० ७४ X)

अथ गङ्गानद्या आयामादीन्यत्रावतारयति ‘एवं सिन्धु’ इत्यादि । एवं सिन्धु आपि स्वयं नतव्यं यावत्तस्य पश्चिमस्य पश्चिमस्य पश्चिमस्य तारणेन सिन्धुमहानदी निर्गता सती पश्चिमाभि-मुही पञ्चयोजनशतानि पथेन गत्वा सिन्धुवर्षसंनकूटे आ-वृता सती पञ्चयोजनशतानि त्रयोविंशत्यधिकानि त्री-शोकोनयितुस्तत्पश्चात् दक्षिणाभिमुही पथेन गत्वा महता

घटमुखप्रवृत्तिकेन यावत्प्रपातेन प्रपतति, सिन्धुमहानदी यतः प्रपतति अथ महती जिहिका वाक्या, सिन्धुमहानदी यत्र प्रपतति तत्र सिन्धुप्रपातकुण्डं वाक्यम्, तन्मध्य सिन्धुद्वीपो वाक्योऽर्थः स एव, यथा गङ्गाद्वीपप्रभाणं गङ्गाद्वीपवर्णाभा- नि पश्चानि तथा सिन्धुद्वीपप्रभाणं-सिन्धुद्वीपवर्णाभानि प- श्चानि सिन्धुद्वीप इत्युच्यते । अत्र यावत्पर्यन्ते सूत्रं वाक्यं तथा ह-यावदधस्तमिस्त्रागुहाया इत्यादि, अत्र यावत्करणादि- दम्-“ तस्स गं सिन्धुप्पवायकुण्डस्स दक्खिणिङ्गं तोरणेणं सिन्धुमहाणाई पवूढा समाणी उत्तरद्धभरहवासं एजेमाणी २ सलिलासहस्सेहि आपूरमाणी २” इति संग्रहः । अद्यस्तमि- स्त्रागुहाया धैताख्यपर्वते दारयिन्धा 'देशदर्शनदेशस्वरणमि- ति' दाहिणद्धभरहवासस्स बहुमउक्कदेशभागं गन्ता' इति पदा- नि बोधयानि, पाञ्चमाभिमुखी आवृत्ता सती चतुर्वेशभिः स- लिलासहस्त्रैः समप्रा-पूर्णा जगतीमधो दारयिन्धा पाञ्चमायां लवणं नमुद्रं समुपसर्पन्ति, शेषम्-उक्तातिरिक्तं प्रवाहमुखमा- वादि तद्वय-गङ्गामानसमानमेव वयम् । जं० ४ वक्त्र० ।

जंबूदीवे गं दीवे चउद्दम महानईओ पुच्चावरेणं लवण- समुद्रं समप्पयंति तं० गंगा सिंधु० । स० १४ सम० । स्वा० ।

जंबूदीवे गं दीवे मंदरस्म दाहिणेणं-सिंधु महागदि पं- च महानदीओ समप्पेति, तं जहा-सतद् विभामा वितत्था, एरावई चंदभागा । स्था० ५ ठा० ३ उ० । जं० ।

सिन्धुनद्याधिष्ठाया देव्याम्, जं० ३ वक्त्र० ।

सिंधुकुंड-सिन्धुकुण्ड-न० । यतः सिन्धुमहानदी प्रवहति तत्रन्य कुण्ड, जं० ४ वक्त्र० ।

सिंधुकूड-सिन्धुकूट-न० । हिमवद्वर्षधरपर्वतस्य सिन्धुदेव्य- धिष्ठितं स्वनामख्याते कूटं, स्था० २ ठा० १ उ० ।

सिंधुणिक्खुड-सिन्धुनिष्कूट-न० । सिन्धुकूलं, आ० म० १ अ० ।

सिंधुदत्त-सिन्धुदत्त-पुं० । ब्रह्मदत्तर्वाक्रभार्याया घनराज्याः पितरि, उत्त० १३ अ० ।

सिंधुदेवी-सिन्धुदेवी-स्त्री० । सिन्धुनद्याधिष्ठायां देव्याम्, आ० म० १ अ० । जं० ।

सिंधुदेवीकूड-सिन्धुदेवीकूट-न० । सुप्रहिमवद्वर्षधरपर्वतस्य सिन्धुदेव्यावासीभूतं अष्टम कूटं, जं० ४ वक्त्र० । (' गंगा ' शब्दे तृतीयभागं ७८२ पृष्ठं वक्तव्यता गता ।)

सिंधुप्पवायदह-सिन्धुप्रपातहद-पुं० । यतः सिन्धुः प्रपतति तस्मिन् हदविशेषे, स्था० २ ठा० ३ उ० । (अस्य गंगाप्रपातह- दवद्वक्तव्यता ।)

सिंधुर-सिन्धुर-पुं० । इस्तिनि, को० ।

सिंधुराय-सिन्धुराज-पुं० । संयुगनामनगरस्य स्वनामख्याते राजानं, पि० ।

सिंधुवद्धण-सिन्धुवर्धन-न० । स्वनामख्याते नगरभजे, आ० क० ४ अ० ।

सिंधुसेवण-सिन्धुमेवन-पुं० । वानीरनाम्याः ब्रह्मदत्तर्वाक्रि- भार्यायाः पितरि, उत्त० १३ अ० ।

सिंधुसौवीर-सिन्धुसौवीर-पुं० । सिन्धुनद्या आसन्नाः सौ- वीरा जनपदविशेषाः सिन्धुसौवीराः । धीतिभयनगरप्रधानेषु जनपदविशेषेषु, भ० १३ श० ६ उ० । दर्श० । प्रति० । स्था० ।

सिभ-श्लेष्मन्-न० । श्लेष्मणि, वृ० १ उ० २ प्रक० । कफं, तं० ।

सिभिय-श्लेष्मिक-त्रि० । श्लेष्मभवे, तं० ।

सिबली-शान्मली-स्त्री० । बल्ल्यादिफलौ, दश० ५ अ० १ उ० ।

वज्रमयभीषणकण्टकाकुलायां नरकपालविकुर्वितायां शा- ल्मल्याम्, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । वृत्तविशेषं, भ० १५ श्रु० ।

सिंह-सिंह-पुं० । मृगगजे, स्था० ६ ठा० ३ उ० । स्वनाम- ख्याते वीरानगरे, यां हि गोशालकं जालेश्यया दग्गम्य वी- रजिनस्य दुःखादिव दुःखितः वनं गत्वा प्रारोदीत्, प्रैषि च रेवत्यान्तिकं कुकुटमांसकाहरणाय । प्रश्न० ५ संव डार । श्लेषभेदस्य ठानवतितमं पुंन, कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

सिंहकषी-सिंहकर्षी-स्त्री० । भार्याधिविशेषं, आचा० १ ध्रु० १ अ० ५ उ० । प्रज्ञा० ।

सिंहकेशर-सिंहकेशर-पुं० । सिंहस्य सटायाम्, सिंहसटा- सहशेषु, जी० ३ प्रांत० ४ अधि० ।

सिंहगइ-सिंहगति-पुं० । असृतगतेरसृतवाहनस्य च पश्चि- मोत्तरदिग्यवस्थितलोकपालयाः, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

सिंहगिरि-सिंहगिरि-पुं० । धीवज्रस्थामिनां गुप्तै, स्था० ४ ठा० ३ उ० । आ० क० । ध० २० ।

सिंहगुहा-सिंहगुहा-स्त्री० । वक्रचूडपालते चौरपल्लीविशेषं, विश० ।

सिंहगुहावासिमुणि-सिंहगुहावासिमुनि-पुं० । सुस्थितायै, ती० ३५ कल्प ।

सिंहपुर-सिंहपुर-न० । सिंहधराजपालते स्वनामख्याते न- गरे, स्था० १० ठा० ३ उ० । काम्पिले गङ्गामूलं सिंहपुरं च वि मलनाथः । ती० ४३ कल्प । सिंहपुरं स्तम्भतीर्थे पातालगङ्गा- भिधः धीनमिनाथः । ती० ४३ कल्प ।

सिंहल-सिंहल-पुं० । अनार्यदेशविशेषं, तद्व्यासिनि जने च । त्रि० । आ० २ ध्रु० १ अ० । कल्प० ।

सिंहलदीव-सिंहलद्वीप-पुं० । जम्बूद्वीपे स्वनामख्याते भार- तवर्षाधि दाक्षिणसमुद्रमध्यवर्तिनि भूखण्डे, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ६ उ० । ती० ।

सिंहलय-सिंहलक-पुं० । सिंहलदेशोद्भवे मनुष्ये, जं० ३ वक्त्र० । आ० चू० । मानुष्यां सिंहली । रा० ।

सिंहविक्रमगइ-सिंहविक्रमगति-पुं० । अमितगत्यमितवाह- नेन्द्रस्य लोकपाल, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

सिंहमेण-सिंहमेन-पुं० । सहस्रोद्वाहपूर्वभवजिवेषु प्रतिष्ठ- नगरराजं, यां हि श्यामाख्यायाः स्वभार्याया अर्थाय १०० स्व- राक्षीर्दग्ध्वा नरकं गतः । स्था० १० ठा० ३ उ० । चम्पाया नगर्वाः स्वनामख्याते राजानि, यन्मन्त्रा रोहगुप्तः धर्मवि-

चागय 'सकुण्डले वा धयगं न व सि' खमस्था वरौ । आ-
चा० १ धु० ४ अ० २ उ० । स्वन्तमकयने आचा०, यो आदे
क्याजिनेन विद्यामात्येन दद्यात्ततोऽनशनं प्रतिपद्य स्वगतः ।
सं०० ।

मिकव-मकय-त्रि० । सेवनीय, आव० ६ अ० ।

मिकव-शिकव-न० । आकाशे दध्वादिभाजनायन्यनस्य क-
वरकमयऽवलम्बने, उपा० २ अ० । नि० चू० । र० । आच० ।
जे मिकव मिकगं वा मिकगणतं वा सफमेव कोइ
करंतं वा साइजइ ॥ ११ ॥ नि० चू० २ उ० ।

अन्यपृथक्कैः कार्ययति -

जे मिकव मिकगं वा मिकगणतं वा अमउत्थिएण
वा गारत्थिएण वा करति करंतं वा साइजइ ॥ १३ ॥

जे मिकव मिकगं इत्यादि मिकगयंमि जास्सं वा परिग्या-
यगस्स मिकगणतं उपाणुआं उच्छाडणं भण्णं जास्सं
कावालिस्स भायगगुलियाणं । नि० चू० १ उ० ।

मिकयणतय-शिककानन्तक-न० । शिककपिधाने, नि० चू० १
उ० ।

मिकव-शैच-पुं० । नवनदीक्षिते, शिक्षाहं च । प्रव० ६६ द्वार ।

मिकवग-शैचक-पुं० । नूतनप्रवर्जिते, दश० १ अ० । सूत्र० ।

मंथं पुव्वुदिहं, दुविहो सिम्मो य होति गायब्बो ।

पन्नावणं सिक्खावणं, पगयं सिक्खावणं उ ॥ १२७ ॥

अन्धं द्रव्यभावभेदमिच्छः सुल्लकनं प्रन्थं नाम उत्तरा-
ध्ययनं ध्ययनम् तत्र पूर्वमथ सप्रपञ्चोऽभिहितः, इह
तु प्रन्थं द्रव्यभावभेदमिच्छं यः परित्यजति शिष्यः आवा-
रादिकं वा प्रन्थं याऽधीनोऽसौ अभिधीयते, स शिष्यो द्वि-
विधो द्विप्रकारो ज्ञानव्या भवति । तद्यथा-प्रव्रज्या, शिक्ष-
या च । यस्य प्रव्रज्या दीयते शिष्या वा यो आवासे स द्विप्र-
कारोऽपि शिष्यः । इह पुनः शिक्षा शिष्येण प्रकृतम्-अधिका-
रो यः शिक्षां गृह्णाति शैतकस्तत्किञ्चनैव प्रकृतम् इत्यर्थः ।

यथाप्रव्रजानमाधिक्यमाह -

सो सिक्खगो य दुविहो, यहसं आनेवणा व गायब्बो ।

गहणम्मि होति तिविहो, सुत्तं अत्थं तदुमए य ॥ ३०६ ॥

सूत्र० १ धु० १४ अ० । ('सो सिक्खगो य दुविहो' इत्यादि,
व्याख्या 'सिक्ख' शब्दे कल्पते ।)

मिकवणा-शिक्षमात्र-नि० । शिक्षां कुर्वन्ने, सम्प्रसाधेव
मन्ने, सूत्र० १ धु० १४ अ० ।

मिकवा-शिक्षा-त्ती० । अभ्यासे, सूत्र० १ धु० २ अ० १ उ० ।
आय० । ज्ञा० । व्यापारणे, आचा० १ धु० २ अ० ३ उ० ।
आनेवनं, आचा० १ धु० ८ अ० ८ उ० । उद्यमेन बहणे, सू-
त्र० १ धु० १ अ० ।

अथ शिक्षापत्रागमाह -

पव्वइपस्स य मिकवा, गवएहतं मिलिस्ती य दिहुंतो ।

सह्यं च आउग्गमी, चउत्थगं अंधलो थरो ॥ ३४१ ॥

प्रवर्जितस्य च सतोऽस्य शिक्षा दातव्या, सा च द्वि-
धा-प्रवर्गशिक्षा, असंबन्धाशिक्षा च । तत्र प्रवर्गशिक्षा सु-

व्याख्यानरूपेण, आनेवणा शिक्षा प्रदीपणादिका । तत्र कोऽ-
पि प्रवर्जितः सन्नासेवनाशिक्षितं सर्वमन्यमन्यते, न पु-
नर्वर्गशिक्षाम् तत्राप्यर्थः । ज्ञातुं गच्छेत्तदाप्येव च ह-
स्तान् । क्रियते, तृतीयं च उक्तं तत्र आनुवर्तयितुम्, अतुर्थः
अन्धस्यैव विषयं कर्तव्यमिति ग्राह्यमप्रत्यक्षः ।

अथ विस्तरार्थोऽभिधीयते । तत्रासौ गुरुमिमादिष्टः सौ-
म्य ! गृहाण त्वमेतां व्रतशिक्षाम्, अधीय विविधवर्गक-
प्रमाणादि श्रुतम् । स प्रवृत्तः -

पव्वइओ इह समणो, निक्खितपरिग्गहो निरारंभो ।

इति दिक्खितं मंगमसो, धम्मधुराए दहो होमि ॥ ३४२ ॥

समितीसु माक्खसु च, गुरीपव्हितेह विग्गममाहंसु ।

लोगविरुद्धेसु च ववु- विहेसु लोणुत्तेसु च ॥ ३४३ ॥

मज्जविरयस्स य सयं, संजमजेणसु उज्जयमइस्स ।

किं मज्जं पडिण्णं, मज्जइ सुणं ताव वे नाए ॥ ३४४ ॥

अन्तः प्रवर्जितोऽहं धम्मक-तमस्य निश्चितपरिग्रहं निरा-
रम्भं संज्ञान इत्येतां दीक्षितं गाथायां मकारोऽलाक्षणिकः
एकाग्रमना धर्मधुरार्या-धर्मक्षिप्तायां दहो-निष्कर्मो भवा-
जि । किं च-समितिक्षीयादिषु भावकषु द्वावशासु पञ्चविंश-
निसंख्याकासु वा गुरुषु-समागुल्यादिषु प्रत्युपलब्धायां वि-
नये अभ्युत्थानादिकं आदिशब्दाद्वैयावृत्त्यादिषु व्यापार
षु युक्तस्य प्रयत्नवतः । तथा लोकविरुद्धेषु जुगुप्सितकुलभि-
क्षप्रहणादिषु बहुविधेषु-नामाप्रकारेषु लोकोत्तरविरुद्धेषु
नवनीतवृत्तिनामप्रहणादिषु चराक्षुदुर्भावादिषु च । म-
यादिषु विरतस्य-प्रतिनिवृत्तस्य समययोगेषु च-आव-
श्यकव्यापारेषु उद्यतमनः एवेति धर्मस्य मम किं पठित-
पाठनं कार्यं : न किञ्चिदिति भावः । भवन्तं गुरुभिर्योस-
रम्-वत्स ! यदर्थं भवान् प्रवर्जितः स वृत्ताधौ वयस्यतीति ।
तथास्वातन्त्र्यं तावदनुज्ञाते द्व निदर्शनं ।

तं वच यथाकथमाह -

जह एहाउं तिअगमो, बहुअतरं रेणुयं कुभइ अंगे ।

मुदु वि उज्जममाणो, तह अक्खणी मलं चिणइ ॥ ३४५ ॥

जे मिलयइ निहायति, तं लगयति चेलणेहिं भूमिप, ।

एवमसंजमपेके, चरणसयं लइ अमुण्णंते ॥ ३४६ ॥

यथा गजः सरसि नद्यन्दी मत्तापवचनार्थं स्मृत्वा तीर्थः
सन् बहुतरंगं रेणुं करेण गृहीत्वा स्वकीये अङ्गे क्षिपति त-
था स्वाभाव्यात्, तथा सुष्ठुपि अतिशयेन व्युत्पद्यमानः-उ-
द्यमं कुर्वीणोऽज्ञानी-जीया मलं-कर्म-जोमललक्षणं विना-
मि । एवं त्वमपि कर्ममलनिर्हीनोऽर्थे प्रवर्जितः परं भुता-
ध्ययनमन्तरणं प्रवचनविरुद्धानि समाचरन् प्रत्युत व्युत्प-
रणं कर्मजनाऽऽत्मनो मुण्डांशयसि । तथा स्त्रीपद्माभ्यां
रोगेण यस्य पादौ शूनौ शिलावन्महाप्रमाणौ भवतः स एवं वि-
धः स्त्रीपद्मा यथा क्षत्रं क्षिपयति निदिशनीत्यर्थः, स च
यदल्पमात्रं सस्यं निशयति तद्व्यस्तं चलनमभ्यास-पादा-
भ्यामप्रत्यं भूमौ लगयति-मर्दयति च, एवं भुत्तप्रहं-विषा
'अमुण्णंते' अज्ञानं 'चरणसयं' नि-चरणसस्यमसंयमपेके
पृथिव्याशुभमहर्कमेव लगयित्वा च सकलस्यैव मर्दयति ।

एवमात्मनोऽपि शिष्यः कुरुतेऽपि न भवति—

यस्मै ऽहं शिष्योऽहं पुनरपि वेजं न संदिशं पदम् ।

इयं कम्ममयमवित्तो, पुनरपि तुल्यं करिस्सामि ॥३४७॥

मगधम् ! यथा रोगार्तः पुरुषो वैद्यमेव पृच्छति न पुनर्वैद्य-
कमेहितां वदति, एवमहमपि पुनरपि कर्ममयमेवाम-क-
मेरोगविकल्पितं पृच्छा सर्वमपि त्वया करिस्सामि न पुनः
भुतं पठिस्सामीति ।

मुहराह—

भगवन् न सो सयं चियं कस्सि किरिं अणुच्छिन्नो रोमी ।

नाय्वो अहिगारो, तुमं वि नाउं तथा कुल्लमु ॥३४८॥

भगवन् अत्रोक्तम्—यथा रोगी रोमी वैद्यमपृच्छा स्व-
मेव क्रियां करोति, तथापि तस्य ज्ञानस्य क्षिप्रायाः परि-
ज्ञानेऽधिकारोऽस्ति, तथा स वैद्यो भूयो भूयः प्रष्टव्यो न भ-
वति एवं यद्यपि त्वमस्मान् पृच्छा मर्यामपि किं करिष्य-
सि तथापि सूत्रमधीत्य वदकादप्यधिकं जानीहि । ज्ञा-
न्या च तथा कुल्लमुः प्रष्टव्यं न भवति ।

शिष्यः प्रतिप्रश्नति—

दूरे तस्म तिगिच्छी, आउरपुच्छा उ जुज्झं तेसं ।

नारहिं ति लहीणा, गुरुमादि जसो न हिज्जामि ॥३४९॥

तस्यातुरस्य दूर-दूरवर्त्ती न चिकित्सी वैद्यः अत आतुरस्य
क्रियाया अपरिज्ञाने वैद्यमतिकं पृच्छा युज्यते । मम पुनरु-
च्य आदिशद्वाद्-उपाध्यायादयः स्वाधीना एव अतो ज्ञा-
र्यन्ति ते भगवन्तः, स्वमेव मर्यादं स्थापितं ज्ञान्या सम्यग्
मां सारयिष्यन्ति । यत एवमन एवाहं नाधीन-न वदामीति ।

सूरराह—

आगादकारणेहिं, गुरुमादी ते जया न हांदिहि ।

तह्या कर्हं तु काहिमि, जहा व मो अंधलो थेरो ॥३५०॥

आगादैः-कुलादिभिः कारणैर्यदा ते गुणादयस्तव स्वाधीना
न भविष्यन्ति तदा कथं नाम त्वं 'काहिमि' करिष्यसि ।
यथा वा सः अन्धः स्थविरः ।

तथाहि—

अणुसुखं येरअंधल-तसं अत्थि मे बहुणि अच्छीणि ।

अप्पदुग्गणपलित्ते, इहणं अपसत्थगपसत्थं ॥३५१॥

“अच्छीणाम नस्यी । तस्म सोमित्ते नाम बंधणो परि-
कल्पति । सा य बंधत्थीभूत्ता तस्स य अट्ट पुत्ता, तस्मि अट्ट-
भत्तासो सो पुत्तेहि भवति, अच्छीणं किं या कीरु। सो पाउ
भयति तुल्यं अट्टत्वं पुत्तासं सोलस अच्छीणि सुवहाणं वि
सोलस, बंधणीयं दांअ एते जउतीसं, अअस्स य परियण-
स्स जणि अच्छीणि हाणि सत्त्वाणि मम, एतं चेव पभू-
या । अअय्य घरं पलित्तं तत्थं तद्दि अप्पदुग्गेहिं सो न च तसो
वीणिअं तत्थं च उट्ठो द्ढं । एस अपसत्थो दिउंतो । मा एवं
ज्जिक्कहिंमि संसारे अणुमकज्जहिं । इयो पसत्थो तत्थं च अ-
धत्थयं तत्थं च किरिया किरिया सो मणुस्साणं भोयाणं
अभोयी ज्ञासं । एवं तुमं पि कज्जाकज्जा विधाणित्ता संसारा-
त्ता न तिरिहिमि ।” अथ गाथासाराथः-सोमित्तस्थविरस्याहं
सुताः परं तस्यान्धत्वं बभूव । गाथायामन्धत्वात्-“विधु-
त्पवपीतान्धाहः” ॥८॥ २ । १७५ ॥ इति प्राकृते स्मार्थिको लः
प्रत्ययः । स च पुत्रैश्चक्षुःशक्तिरत्ताकारणार्थमुक्तः सन् वक्ति-

रन्ति मे पुत्रादीनां बहुलकीर्ण, नैरेव वदीयं कार्यं संस्थिति ।
अन्यथा च इह प्रदीपन खनं ततस्तं पुत्रादयः 'अप्पदुग्ग' ति-
आत्मरक्षणपरास्त्वरितं प्रनष्टाः, स्थविरान्धत्वं प्रदीपे गृहे
वहनम् । एयोऽप्रशस्तो दृष्टान्तः । प्रशस्तस्तु विपरीतः । स
चापदर्शितं एव उपतययोऽनन्तऽपि कृतैव ।

कृतमप्युक्तीऽसौ न प्रतिपद्यते भुताध्ययनम् । अतो भूयोऽपि
कहणापरीतचेतसः सूर्यः प्राहुः—

मा एवममगाहं, गिण्हसु गिण्हसु सुयं तद्वचं कर्तुं ।

किं वा तुमं अनिलसुतो, न स्सुयपुत्तां जवो सया ॥३५२॥

सौम्य ! मैवमसद्ग्राह गृहाण, गृहाण सूक्ष्मव्यवहाराद्व-
र्त्तान्द्रियार्थेषु तृतीयवस्तु कल्पं धृतं किं वा त्वया न भुतपू-
योऽनिलनरेन्द्रसुतो यथा राजा । वृ० १ उ० २ प्रक० । वक्त० ।
आ० वृ० । आ० क० । आव० । ('जमराज' शब्दे व्युत्पन्नभागे
उक्तथा ।) (भुताऽध्ययनं अस्मी युक्ता ज्ञानहितार्थः 'सुत' शब्दे
व्यवहते ।) प्रहणसंयत्तकथायां शिष्यायाम्, आ० क० ।
(संपूर्णा कथा 'आणस्सिआवहाण' शब्दे प्रथमभागे ३३८
पृष्ठे 'अवेतिसुकुमाल' शब्दे च ७८७ पृष्ठे गता ।)

पञ्चमशिक्षाद्वारमाह—

खिण्हणउसुमकुमगं, रायगिहं चंपपाटलीपुत्तं ।

नदसगडालं थूल-महसिरिणं वरुद्धं अ ॥३५३॥

आ० क०४ अ० । आव० । । कथः स्वस्वज्ञानलोऽसंस्थिताः ।
(“अहं वेत्ताहं” आमेहि, अहिं सिक्खन् व लभम् । अस्मा का-
दप्यमापणं, रोगणालहस्यणं य ॥१॥” ‘वरुद्धसुय’ शब्दे पञ्चम-
भागे व्याख्यातेषा ।)

पंचहिं टाणहिं सुत्तं मिक्खेआ, तं जहा-गाणदुयाए दं-
सणदुयाए चरित्तदुयाए वुग्गहविमोयणदुयाए अहत्थं
वा भावं जाखिस्सामि चि क्कह । (सू०-५६०×)

ज्ञानं-तत्त्वानां परिच्छेदो दशनम्-तत्त्वमेष अज्ञानं चारित्र्यम्-
सदनुष्ठानं व्युद्गमहो-मर्यादाभिन्नवस्तुस्य तत्त्वाद्वा परंपरां वि-
मोचनं व्युद्गमहविमोचनं तदर्थं तदर्थतया वा अहत्थं ति-
यथास्थानं-यथावस्थितान् यथार्थान् वा-यथाप्रयोजनान्
भावान् जीवादीन्यथार्थान्वा-यथाद्रव्यान् भावान्-पर्यायान्
ज्ञास्यामीति कृत्वा इति हेतोः शिक्षत इति । स्था०४८०३३० ।
उद्यमनं प्रहणम् । सूत्र० १ धु० ८ अ० । (पराङ्को वार्तिकः
जीवध्वं न शिक्षणीय इति 'पक्खजा' शब्दे पञ्चमभागे ७५६
पृष्ठे वतम् ।) (लघुचालके अत्रोच्य तस्मै ब्रह्मशिक्षा सा द-
शवेकालिकादिस्त्रयं पाठनीयम्, अत्रोक्तमाशिक्षा यत्परिष्ठाप-
नादं शिक्षणं इत्यदि 'पक्खजा' शब्दे ७५६ पृष्ठे उक्तम् ।)
शिक्ष्यं यथाकामेः शिक्षयेत्-गुरुसंपदयप्रयत्नं कथंतिस्समा-
दिनाऽपि दृष्टा धर्मानुगतैः मधुरवचोभारत्तायस्मिन् शिक्षये
त् तत्तत्त्वज्ञानं सन्नप्राप्तमेव । आशयगुणप्रतिपत्त्यभिमुखम-
भूत्वा च कार्यं प्रतिपन्नगुणसंयुक्ताकारणमिति । उक्तं च-“धम्म-
महापाहं अहसु-दरहिं कारणगुलीवणीएहिं पदहायंता य
मरी, सीमं जोणह आवहिमो ” ॥१॥ (अप्ययू००० कृदर्थं
वा शिक्षयेदिति 'अवउत्थिण' शब्दे प्रथमभागे ४७५ पृष्ठे उक्त-
म् ।) (अन्तरगृहं शिक्षा न कर्तव्यं-कुलम् 'अन्तरागह' श-
ब्दे प्रथमभागे ८६ पृष्ठे ।) शिक्षयितुं हे द्वितीयं प्राज्ञं अधीना,
उद्दीचीना च । स्था० ९ टा० ५ उ० ।

तस्सेव अंतरायम्मि, सिक्खं सिक्खंज पंडिए ।

सलेखनानुरूपां शिक्षां भक्तपरिहृतिमरणादिकां वा शिक्षेत् । तत्र ग्रहणशिक्षया यथावन्मरणविधिं विज्ञायामेवनां शिक्षन्ति । सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । ('अट्टावयं न सिक्खिज्जा ।' इति 'धम्म' शब्दे चतुर्थभागे व्याख्यातम् ।)
 (" सन्धमेगं तु सिक्खेता, आनवाया य पाणिणं । एगं मेतं अहिज्जंति, पाणभूयविहाडणो ॥ " (सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।)
 इति 'वीरिय' शब्दे षष्ठभागे उदाहृतम् ।)

मिक्खण-शिक्षण-न० । आचारग्रन्थे, कल्प० १ अधि० १ क्षण ।

मिक्खावय-शिक्षण-न० । अश्वादीनां चतुष्पदानां पार्किर्माण, नि० सू० १ उ० ।

सिक्खावय-शिक्षापणा-स्त्री० । ग्रहणसंवनारूपशिक्षाग्रहणे, पं० भा० १ कल्प । शिक्षापणा त्रिविधा-लोहया, लोउत्तरिया, कुप्पावयणिया । लोहया ताव व्याकरणनाटकादिषु शिक्षादि कुप्पावचनिका-रूपपटादीनां या शिक्षा, त्रिपटिकादिषु द्रव्यशिक्षा लोकोत्तरा द्विविधा-ग्रहणशिक्षा, आसवनाशिक्षा च । ग्रहणसिक्खा सुत्तस्थतदुमयाणे आसवणा-पडिलहणा, पफ्फाडणा य उवट्टावणा लोहया लोउत्तरा कुप्पावयणिया । लोहया राया रायमच्छठवणा । कुप्पावयणिया मिक्खु माइयाणं उवसंपदा लोउत्तरा असयतत्थात्, वनेषु स्थापना उपस्थापना । पं० सू० १ कल्प ।

सिक्खावय-शिक्षापद-न० । शिक्षायाः पदं शिक्षापदम् । शिक्षैव वा पदं--स्थानं शिक्षापदम् । विधिना प्रवर्जितस्य सतः शिक्षाधिकारे, विशेष० । ध० २० ।

शिक्षाव्रत-न० । शिक्षा-अभ्यासस्तप्रधानानि व्रतानि पुनः पुनरासवादीणि । सामायिकादिषु भावकधर्मेषु, पञ्चा० २ विव० । "दुयालत्तविहं गाहधम्म पाइवत्ता" अत्र त्रयाणां गुणव्रतानां शिक्षाव्रतेषु गणनात् सप्त शिक्षाव्रतानीत्युक्तम् । धा० । चत्वारि शिक्षाव्रतानि भवन्ति, तद्यथा--सामायिकम् देशायकासिकं पौषधोपवासः अतिथिसंविभागः । आव० ६ अ० ।

सिक्खावयवय-शिक्षापदव्रत-न० । शिक्षणे शिक्षा अभ्यासस्तस्यै तस्या वा पदानि स्थानानि तान्येव व्रतानि शिक्षापदव्रतानि । सामायिकादिषु भावकधर्मेषु, ध० १ अधि० । 'सत्त य मिक्खावयाइं' सत्त च शिक्षाप्रधानानि व्रतानि, गुणव्रतानामपि नित्यमभ्यसनीयतया शिक्षाव्रतत्वेन विवक्षणात् सप्त शिक्षाव्रतान्युक्तानि । आनु० ।

अथ यद्द्वययोगादेशविरतो भवति तानि व्रतान्याह--

पंच य अणुवयाइं, सत्त उ मिक्खा उ देसजइधम्मो ।

सन्वेण व देसण व, तेण जुआं होइ देसजई ॥ २ ॥

सत्त च शिक्षाप्रधानानि व्रतानि गुणव्रतानामपि नित्यमभ्यसनीयतया शिक्षाव्रतत्वेन विवक्षणात् सप्त शिक्षाव्रतान्युक्तानि । आनु० । शिक्षा-अभ्यासस्तस्याः पदानि स्थानानि तान्येव व्रतानि शिक्षापदव्रतानि । "चत्तारि सिक्खापयवयाइं" प्रतिदिवसानुष्ठेयं सामायिकदेशायकाशिके

पुनः पुनरुच्चार्ये इति भाषनापोषधोपवासार्तिधिसंविभागौ तु प्रतिदिवसानुष्ठेयौ न प्रतिदिवसाचरणीयाविति । आव० । सामायिकं देशायकाशिकं पोषधोपवासः अतिथिसंविभाग-भ्येति, स्वल्पकालिकत्वाच्चेतेषां गुणव्रतभ्यां भेदः । गुणव्रतानि तु प्रायेण यावज्जीविकानि एतेष्वपि सामायिकदेशायकाशिके प्रतिदिवसानुष्ठेयं पुनः पुनरुच्चारणीये पोषधोपवासार्तिधिसंविभागौ तु प्रतिनियतदिवसानुष्ठेयौ न प्रतिदिवसाचरणीयाविति विवेकः आवश्यकवृत्तिकृतः । ध० २ अधि० । इयानि सिक्खावया, शिक्षा नाम यथा सिध्यकः पुनः पुनर्विद्यामभ्यस्यति । एवमपि याणि चत्तारि सिक्खावयाणि पुनो २ अर्धसिज्जंति अणुवयगुणवययाणि । एकस्मिं गहियाणि चैत्र तानि सिक्खावयाणि सामातियं देसावगासियं पोसहाववासा अतिदिसंविभागो । आ० सू० ६ अ० । (प्रथमं शिक्षापदव्रतं सामायिकं तच्च 'सामाहय' शब्दे-ऽस्मिन्नेव भागे विस्तरतां दर्शितम् ।) (द्वितीयं देशायकाशिकव्रतम् 'देसावगासिय' शब्दे २६३३ पृष्ठ उक्तम् ।) (तृतीयं पौषधोपवासः 'पोसह' शब्दे पञ्चमभागे गतम् ।) (चतुर्थमतिधिसंविभागव्रतम् 'अहिंसंविभाग' शब्दे प्रथमभागे ३३ पृष्ठं प्रतिपादितम् ।) चतुर्थशिक्षापदव्रते वृडाक्का समाचारी-भावकेण पोषधं पारयता नित्यमान्साधुभ्यां दत्त्वा भोक्तव्यम्, कथम् ? यदा भोजनकालो भवति, तदाऽऽत्मनो विभूषां कृत्वा प्रतिधयं च गत्वा साधून्मन्त्रयते, 'मिक्खां गृहीतोत' साधूनां च ते प्रांत का प्रतिपत्तिः ? उच्यते--तदेकः पटलमन्यां मुखानन्तकमपरां भाजने प्रत्युपेक्षते, माऽन्तरायदापाः स्थापनादोषा वाऽभूवर्जित । स च यदि प्रथमायां पौरुष्यां निमन्त्रयते, अस्ति च नमस्कारसहितप्रत्याख्यानी ततस्तद् गृह्यते, अथ नास्त्यसां तदा न गृह्यते, यतस्तद्गोहृत्य भवति, यदि पुनर्धने लगन् तदा गृह्यते संस्थाप्यते च । यो वा उद्धाटपौरुष्यां पारयति पारणकवानन्या वा, तस्मै तदीयते । पश्चात्तेन भावकेण स संघाटको व्रजति, एको न वर्त्तते प्रेषयितुं, साधू पुरतः भावकस्तु मार्गे (मार्गेतां) गच्छति, ततोऽसौ गृहं नीत्वा तायासनेनोपनिमन्त्रयते, यदि निवशेते तदा भयम्, अथ न निवशेते तथापि विनयः प्रयुक्ता भवति । ततोऽसौ भक्तं पानं च स्वयमेव ददाति, भाजने वा धारयति, स्थित एव वाऽऽस्ते यावदीयते, साधू अपि पश्चात्कर्मपरिहारार्थं नावशेषं गृह्णीतः ततो वन्दित्वा विसर्जयति, अनुगच्छति च कर्ताचर्यदानि, ततः स्वयं भुङ्क्ते । यदि पुनस्तत्र प्रामादौ साधवो न भवन्ति तदा भोजनकालायां द्वारावलाकनं करोति, विशुद्धभावेन च चिन्तयति-यदि साधवोऽभविष्यन् तदा निस्तारितोऽभविष्यमिति । एष पोषधपारणके विधिः । अन्यदा तु दत्त्वा भुङ्क्ते, भुक्त्वा वा ददातीति । उमास्त्रानिवाकविग्नितभावकप्रवर्ततां तु अतिथिशब्देन साध्यादयश्चत्वारो गृहीताः, ततस्तथा संविभागः कार्य इत्युक्तम्, तथा च तत्पाठः "अतिथिसंविभागो नाम अतिथयः--साधवः साध्यः भावकाः आविकाश्च, एतेषु गृहमुपागतेषु भक्त्याऽभ्युत्थानासनपादप्रमाज्जननमस्तकारादिभिरर्चयित्वा यथाविभवशक्तिं अन्नपानवस्त्रेष्वालयादिप्रदानेन संविभागः कार्यः" इति । यत्तद्व्रताराधनायैव प्रत्य-

हे भावकेषु “ कासुदरं पल्लिजं कलक-वाण-कार-सांभवं कथयिगाइकं वलपावपुंकेलेयं पीडकलमलि-कासंभारेणं ओसहमेसजेणं भयं ! अणुगहा का-यस्वो ” इत्यादिना गुक्कां निमग्नये चिप्रते । एतद्व्यक्तकले च दिव्यभोगसमृद्धिमात्राज्यतीर्थकृत्पदादि श्रीशक्तिभद्र-सुन्दराद्यन्ताहदादीनमिव सर्वे प्रसिद्धम्, पारम्पर्येण मा-त्ताऽपि फलमस्ति, वैपरीत्यं तु दास्यदौगत्याद्यपीतं । अमिहितं चतुर्थे शिक्षापद्वनम् । अ० २ अ० । गुणवता-व्याभिधीयन्ते—तानि पुनरुक्तिं भवन्ति, तद्यथा—विज्ञानम्, उपभोगपरिभोगपरिमाणम्, अनर्थदृष्टपरिवर्जनमिति । आ० ६ अ० । (पञ्चमे शिक्षापद्वनम् ‘ विसिचय ’ शब्दे च-तुर्थभागे २५७ पृष्ठे गतम् ।) (षष्ठे शिक्षापद्वनम् ‘ उपभो-गपरिभोगपरिमाण ’ शब्दे द्वितीयभागे ८६६ पृष्ठे गतम् ।) (सप्तमे शिक्षापद्वनम् ‘ असङ्गादंकारमय ’ शब्दे प्रथ-मभागे २८४ पृष्ठे गतम् ।)

सिक्खाविश्रुति (य)—शिक्षित-त्रि० । प्रहणसिक्खादिप्रसिद्धते । पञ्च० ४ वि० । आलोचनस्योने, अ० ८ अ० २ उ० ।

सिक्खावित्त-शिक्षयितुम्—अव्य० । प्रत्युपेक्षादिसामाचार्यं प्राहयितुमित्यर्थे, अ० ३ अ० ४ उ० । प्रहणशिक्षापेक्षया सूत्रार्थं प्राहयितुमासेवनाशिक्षापेक्षया तु प्रत्युपेक्षादि शि-क्षयितुमित्यर्थे, अ० ३ अ० २ उ० ।

सिक्खावित्त-शिक्षयितुम्—अव्य० । प्रहणशिक्षादि प्राहयितुमि-त्यर्थे, पं० व० ३ अ० ।

सिक्खाममावन्न-शिक्षासमावन्न-त्रि० । शिक्षा-वतासेवनाया नमापन्नो युक्तः । शिक्षितं, उत्त० ५ अ० ।

सिक्खऊण-शिक्षित्वा—अव्य० । अधीत्येत्यर्थे, “ सिक्खऊण भिक्खसणसोहिं संजयाणं बुद्धा समासे ” दश० ५ अ० २ उ० ।

सिक्खिय-शिक्षित-त्रि० । शिक्षा जाताऽस्येति शिक्षितः । उत्त० ४ अ० । शिक्षाप्राप्तिने, उत्त० ४ अ० । अभ्यस्ते, अ० । उत्त० । पठनक्रिययान्ते नीते, अ० २ अ० । विशेषे, गृहीते, च० प्र० २० पादु० । अनु० । सूत्र० । आ० म० ।

सिक्खित्त-शिक्षित-त्रि० । शिक्षां प्रत्युपेक्ष्यन्त्याचार्ये सूत्र० । ‘ सिक्खावेना बुद्धिं गहले आम्बवे केव ’ शिक्षयन्ति विवि-धः, एको वः शिक्षासाध्यं प्राहयति पण्डित्यपरस्मै तदर्थे दश-विधश्चक्रवालसामाचार्यमुद्धानतः संवयति सम्यक्नुष्ठाने का-रयति । सूत्र० १ अ० १४ अ० ।

सिग्गा-सिक्का-स्त्री० । यालु कायाम्, सू० प्र० १८ पादु० ।

सिगाल-शृगाल-पुं० । जम्बूक, आका० ।

सिगाली-शृगाली-स्त्री० । शिवायाम्, अनु० ।

सिगु-सिगु-पुं० । वृक्षविशेषे, आ० क० १ अ० ।

सिग्गा-देसीयपदमेतत् । यन्त्रिमे, अ० ४ अ० ।

सिग्ग-शीघ्र-अ० । आणुशब्दाद्ये, स्थले काले, आ० ४ अ० । आ० म० । दर्श० । ग० । वेगवतां मध्येऽतिशीघ्रं, अ० ।

सिग्गा-त्रि० । प्रशंसास्पदे, दर्श० ४ स्व । “ सिग्गं निक्क-

सं वा अभिगच्छह ” इत्याद्यं प्रशंसास्पदभूतं निःशेषं प्रशं-सास्पदभूतम् । दश० १ अ० ।

सिग्ग-शीघ्रगति-त्रि० । शीघ्रा गतिरस्त्वस्व । इतनमनमुक्तं, सू० प्र० १ पादु० । (सूर्यादीनां कः शीघ्रगतिरिति ‘ जाइसिय ’ शब्दे चतुर्थभागे १३०५ पृष्ठे गतम् ।) (अस्व दर्शनं वीरशब्दे कष्टमात्रं गतम् ।)

सिग्गगमन-शीघ्रगमन-स्त्री० । शीघ्रगमनस्य वैकुण्ठिके विमाने, दश० १ अ० ।

सिचय-सिचय-पुं० । अस्ते, अ० ५ उ० ।

सिज्जभव-शुद्धभव-पुं० । प्रभवस्वामिनां शिष्यं चतुर्द-

श्वपूर्वधरं दशवैकालिककर्तारं आचार्ये, दश० १ अ० । कल्प० । प० । अ० । इ० । महा० । स्वा० । नि० । सू० ।

अस्य शुद्धिपर्यायः २८ दीक्षापर्यायः ११ आचार्यपदवी २३ सर्वायुः ६२ वर्षाणि, स्वर्गतिः वीरमोक्षात् ६८ वर्षे । अ० १० । सिज्जत्त-अयस्-त्रि० । परमप्रशस्यं, अ० १ प्रमि० ।

श्रेयाम्-पुं० । भारते वर्षेऽस्यामवसर्षितया जाते एकादशे जिने, स० ७६ सम० । अनु० । प्रय० । आ० सू० । कल्प० ।

इदानीं श्रेयान् समस्तभुवनस्य हितकारित्वात् प्रशस्यन्ते, श्रेयान् प्राकृतशैल्या क्षान्दसावात् सिज्जत्त इत्युच्यते तत्र सर्वेऽपि भगवन्तस्त्रैलोक्यक्याणि श्रेयांस इति विशेषतह—

महरीहमेआरुहण-मि डोहलो तेण होइ सिज्जत्ते ।

तस्य राज्ञः पितृपरंपरागता देवतापारगृहीता शक्या अच्यन्ते । यस्तामाश्रयति तस्यापसर्गे देवता कर्णति । कर्ध-गन् भगवति दिव्यद्रीहृदमजायत, शक्यामारोहामि । तत्राप-विष्टा देवता समारसितुमपक्राम्ता । सा हि तीर्थकरमिमं कृत्या रक्षिता एवं गर्भप्रभावता देव्याः श्रेयां जातार्मान् अयांसामिति नामकृतम् । आ० म० २ अ० । ध० । आ० सू० ।

सिज्जत्ते णं अरहा असीइं धणुइं उइं उच्चत्ते होत्था ।

(सू० ८० ×) स० ८० सम० ।

सिज्जत्तस्स णं अरहभो आरहिं गखा आरहिं गखहरा होत्था ।

(सू० ९६ +) सम० ।

सिज्जत्ते णं अरहा चउरासीइं वाससयसहस्ताइं सव्वाउयं पालह्ता सिद्धे ० जाव सव्वहुक्खसुप्पीसे । (सू० ८४ +)

श्रेयांसः—एकत्रयस्तीर्थकरः एकविंशतवर्षलक्षाणि कुमा-रत्वे तावन्त्येव प्रजयायां द्विचत्वारिंशद्वाज्ये इत्येवं चतुर्शी-तिमायुः पालयित्वा सिद्धः । स० । सर्वाऽस्य वक्रव्यता ‘ नित्ययर ’ शब्दे चतुर्थभागे २२४७ पृष्ठे गतम् ।) मज्जु-सक्यं भरतस्य राज्ञः पुत्रे, प्रतास्तरेण बाहुवलिनः सुतस्य सोमप्रभस्य । आ० सू० १ अ० । आ० म० । येन प्रथममृषभस्वामिने शिक्षा कृता । आ० सू० १ अ० । स पश्चात् प्रजितः भगवन् आत्मभवसम्बन्धानवीकथत् । आ० क० १ अ० । सिज्जत्तर्धनेन्द्रे महावीरस्वामिनः पितरि, नि० । कल्प० । अहोरात्रस्य त्रिशन्मुहूर्तद्वितीयं, कल्प० १ अ० । ६ क्षणं । ठावश-मासाणां लोकोत्तरीत्या पापमासे, च० प्र० १० पादु० । अ० । सू० प्र० ।

सिज्जा-शुद्ध-स्त्री० । शेरनेऽस्यां साधय इति शक्या । सू० २

उ० । शीर्षं स्वप्नं , अथ कथं प्रययान्तस्य कृत्यलुपुटा-
बहुलां मानं वचनान् शयने शय्या । आच० ४ उ० । “घ-र-
यां ज०” ॥ ८२२३॥ इति संयुक्तस्य द्वित्वम् । प्रा० “एकलुपुटादी”
॥ ८२१॥ १०॥ इत्यादिरस्येव वा । मिज्जा । संज्जा । प्रा० ।
सर्वाङ्गीणवसनौ , ध० २ आधि० । बृहत्संस्तारकं , भ० २
श० ४ उ० । शयने , ध० २ आधि० । अनु० । आच० । आधि० ।
ति० । स० । दशा० । ज्ञा० । उच० । भ्रमणापाधये ,
व्य० ४ उ० । आच० । उच० । शून्यगृहादिकायां वसनौ ,
आच० १ ध्रु० १ अ० । शयनीये , ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । स्वा० ।
आच० । आच० । सूत्र० । भ० । “संयंगिया मेज्जा” ग० १
आधि० । पं० भा० । आ० म० । यत्र वा प्रसारितपादैः
सुप्यते सा शय्या सेस्तारका वा । आसनं , वि० चू०
१३ उ० । प्रश्न० आ० म० । आ० चू० । आध० १० । व्य० ।
तत्र आमनेष्यन्ते निक्षेपे शय्यमाणे , तस्या निक्षेपाध्या-
नाय पितृपुत्राणां निर्युक्तिर्यत्र संभवति तां तत्रातिदिश्य प्रथ-
मगाथया अपरमां च निर्युक्तीनां यथायोगं संभवे द्वितीयगा-
थया आधिभाष्य निक्षेपे च तृतीयगाथया शय्यापटुनिक्षेपे
प्राप्ते नामस्थापने अनोदित्य निर्युक्तिरुदाह—

द्वे विहिते काले, भावे मिज्जा य जा तर्हि पगयं ।

करिमिया मिज्जा खलु संजयजोग ति नायव्वा ॥ २६८ ॥

द्रव्यशय्या क्षेत्रशय्या कालशय्या भावशय्या , अत्र च या
द्रव्यशय्या तस्यां प्रकृते , नामैव च दर्शयति—कीदृशी सा
द्रव्यशय्या ? संयतानां योग्यत्वेन ज्ञानेन भविष्यति ।

द्रव्यशय्यायाश्चिरात्तथाऽऽह—

तिविहा य दव्वमिज्जा, सच्चित्तऽन्नित मीमगा चेव ।

वित्तम्मि जम्मि वित्ते, काले जा जम्मि कालम्मि २६९ ॥

त्रिविधा द्रव्यशय्या भवति, तद्यथा—सच्चित्ता, आचिन्ता,
मिश्रा चेति । तत्र सच्चित्ता पृथिवीकायादौ , आचिन्ता त-
त्रैव प्राप्तुकं, मिश्राऽपि तत्रैवार्जपरिणते । अथवा—सच्चित्ता-
मुत्तरगाथया स्वत एव निर्युक्तिरुद् भावयिष्यति । क्षेत्रमिति
तु क्षेत्रशय्या , सा च यत्र प्रामादिके क्षेत्र क्रियते, कालश-
य्या तु या यस्मिन्नुत्पत्त्यादिके काले क्रियते ।

तत्र सच्चित्तद्रव्यशय्यादाहरणार्थमाह—

उकलकलिम गोअम, वग्गुमई चेव हाइ नायव्वा ।

एयं तु उदाहरणं, तावत्वं दव्वमिज्जा ॥ ३०० ॥

अस्या भावार्थः कथानकादवस्यः , तच्च दम्—एकस्याम-
टव्यां द्वौ भ्रातरावुक्लकलिक्काभिधानौ विषमप्रदेशं पक्षि
निवेश्य सौम्यं वर्त्तते । तथाश्च भगिनी वल्लुमती नाम ,
तत्र कदाचिद् गौतमाभिधानो नैमित्तिकः समाया—
तः, ताभ्यां च प्रतिपन्नः । तथा च वल्लुमत्याङ्के—यथा नायं
भद्रकः , अत्र वसनं यदा तदाऽयमस्माकं पाल्हाविनाशाय
भविष्यत्यतो निद्रोऽप्येत , ततस्ताभ्यां तद्वचनाभिर्द्रोऽटितः ।
स तस्यां प्रकृतेमापन्नः प्रतिज्ञामप्रदीद् , यथा—नाहं गौत-
मो भवामि यदि वल्लुमत्पुद् । विदीय तत्र न स्वप्नुमीति ।
अन्ये तु मनन्ति—तत्र वल्लुमत्यपत्यानां लघुव्यापक्षिस्था-
सिनी , उक्लकलिक्का नैमित्तिकौ , सा तथाभूतया गौतमं
पूर्वभैमित्तिकं निद्रोऽटितवती । अतस्तत्प्रदेशात्प्रतिज्ञामादाय

सर्वपात्रं वपाक्षिगतः , सर्वपात्रं वपाक्षिगतं जानाः , तत-
स्तदनुसारणाम्यं राजानं प्रवेश्य सा पत्नी समस्ता सुगुण-
ता दग्धा च । गौतमनापि वल्लुमत्या उदरं प्राटयत्वा सा-
वशज्जीविनेदहाया उपरि सुसमित्येषा वा सच्चित्ता द्रव्य-
शय्याति ।

भावशय्याप्रतिपादनार्थमीह—

दुविहा य भावमिज्जा, कैरियणं लुप्पिहे य भावम्मि ।

भावे जो जत्थ जया, सुहदुहगम्भाइमिज्जासु ॥ ३०१ ॥

द्वे विधे—प्रकलावस्याः सा द्विविधा, तद्यथा—कार्यावयया,
वदभावविषया च । तत्र यो जीवः यत्र आदिकादौ भाव
यदा—यस्मिन् काले वर्त्तते सा तस्य वदभावकृपा भाव-
शय्या , शयने शय्या स्थितिर्गति कृत्वा । तथा स्यादिका-
यगतां गर्भत्वेन स्थिता यो जीवस्तस्य स्यादिकाय एव
भावशय्या , यतः स्यादिकाय सुखेन दुःखेन सुप्तं उत्थि-
ते वा तादृगवस्थ एव तदन्तर्बती जीवा भवति, अतः
कार्यावयया भावशय्या द्वितीयति । अध्ययनार्थाधिकारः
सर्वोऽपि शय्यावययः । आच० २ ध्रु० १ चू० २ अ० १
उ० । शय्या—संस्तारकः । आच० २ ध्रु० १ चू० २ अ० १
उ० । (अस्य महात्म्यम्—संसारं शब्देऽस्मिन्नेव भागे
गतम् ।) एतत्प्रतिपादके आचाराङ्कद्वितीयधृतस्कन्ध-
स्य द्वितीयं अध्ययने, स० ।

मिज्जाकल्पविहितु—शय्याकल्पविधिज्ञ—पुं० । आचाराङ्कं शय्या
यां संस्तारकं, येन स सूत्रोऽर्जोनेऽर्धेनश्च शय्याकल्प-
विधिज्ञः । शय्याकल्पसूत्रार्थज्ञः , नि० चू० २ उ० ।

मिज्जाकल्पिय—शय्याकल्पिक—पुं० । शय्याया ग्रहणारक्षण-
धारणप्रवणं, वृ० १ उ० ।

मिज्जाकर—शय्याकर—पुं० । शय्यां प्रतिभ्रयं करोतीति शय्या-
करः । नि० चू० ८ उ० । वसतिस्वामिनि, वृ० २ उ० ।

मिज्जादाता—शय्यादातृ—त्रि० । शय्याया वसनेर्दानात् श-
य्यादाता । सागारक , वृ० २ उ० ।

मिज्जाधर—शय्याधर—पुं० । शय्यां पतन्तीं छादनेलेपनाभ्याम्
आदिशब्दात् स्थूणादानादिभिश्च धारयति अतः शय्याधरः ।
यद्वा—तथा शय्याया साधूनां चित्तीण्या , तदाह त्मानं
धारयतीति शय्याधरः । सागारिके , वृ० २ उ० । नि० चू० ।
(अत्र विस्तरः ‘सागरिय’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।)

मिज्जापडिमा—शय्याप्रतिमा—स्त्री० । शय्यते यस्यां सा शय्या
संस्तारकस्तस्याः प्रतिमा अभिग्रहाः—शय्याप्रतिमाः । व-
सतिविषयकाभिग्रहः, स्था० ।

चत्तारि मिज्जापडिमाओ पप्पत्ताओ । (सू० ३३१×)

‘चत्तारि संज्जा’ इत्यादि सुगमं, तत्रं शय्यते यस्मात् सा
शय्या—संस्तारकस्तस्याः प्रतिमा अभिग्रहाः शय्याप्रतिमाः,
तत्रादिष्टे कलकादीनामन्यतमत्वं प्रदीप्यामि नैतरेदित्येकं ।
नान्यदिति द्वितीया । तदापि यदि तस्यैव शय्यातरस्यं गृहं
भवति ततो गृहीष्यामि नाप्यत् आनीय तत्र शयिष्ये

इति तृतीया । सद्यपि फलकारिकं यद्वि श्रुत्यामस्मिन्नेवा-
स्मिन्तमो व्रीह्यामि नाव्यथेति चतुर्थी । आसुच प्रतिमासु
आययोः प्रतिमयार्गवृत्तिर्गतानामग्रहः, उत्तराश्विनस्या
मभिग्रहो, षष्ठ्यान्तर्गतानां तु अतस्मादपि कल्प्यते इति ।
स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

सिञ्जापरिसह-शय्यापरि(री)षह-पुं० शय्या-वसतिस्तत्परि-
षहणं च तज्जन्यदुःखादरुपत्ता । अ० ८ श० ८ उ० ।
समविषमभूमिकापाशुकरप्रचुरमतिशिशिरं बहुधर्मकं वा
उपाश्रये मृदुकाठनादिभेदनाच्चावचं वा संस्तारकं वा
प्राप्यादेवगाकरणे, प्रथ० ८६ द्वार । " शुभशुभायां
शय्यायां विषदत सुखासुखे । रागद्वेषौ न कुर्वीत ,
प्रातस्त्याज्यति चिन्तयत् ॥ १ ॥ " अ० ३ अधि० ।

नेपेधिकीतश्च स्वाध्यायादि कृत्वा शय्यां प्रति निवर्त्तता-
तस्तत्परिषहमाह—

उच्चावयाहिं मिञ्जाहिं, तवस्मी भिक्षुं धामवुं ।

आइवेलं विहमिञ्जा, पावदिद्वी विहमइ ॥२२॥ (सू०)

ऊर्ध्वं चिता उच्चा, उपलिप्ततवापलक्षणेमेतत्, यद्वा
शीतानपनिवारकत्वादिगुणैः शय्यान्तरापरिष्विगतत्वात्वा-
ताद्विपरीतास्त्ववचाः, अनयोर्द्वन्द्व उच्चावचा. नानाप्रकारा
योच्चावचात्ताभिः शय्याभिः—वसतिभिः तपस्या—प्रशस्य-
तयाऽस्त्वतो, भिक्षुः प्रावत्, स्वामवान्—शीतानपनिवार-
कं प्रत सामर्थ्यवान् नातिवले—स्वाध्यायादावेलातिक्र-
मेण विहम्यान्—हर्षगतायाप वृत्तरत्राहं शीतादिभिरभिभू-
त इति स्थानान्तरं गच्छेत् । यद्वा—अतिश्याम—अन्यसमया-
तिशायिनी मर्यादा—समनारूपामुक्त्वा शय्यामवाप्याहं !
सभाग्र्योऽहं यस्येदृशी सकलतुसुखात्पादिनी मम शय्याति,
अवचावाप्तौ वा अहा ! मम मन्दभायता येन शय्यामाप
शीतादिनिवारका न लभ इति हर्षावपादादिना न विह-
म्यात्—नोक्त्वयेत्, किमित्ययमुपादिश्यत इत्याह—' पावदि-
द्वी विहमइ ' इति प्रावदिति सूत्रार्थः ।

किं पुनः कुर्यादित्याह—

पइरिकमुवस्मयं लदुं, कल्लारणं अदुव पावगं ।

किंमगरायं करिस्सइ, एवं तत्थऽहियामए ॥२३॥ (सू०)

'पइरिकं' स्याद्विचारादतत्त्वेन विविक्तमव्याप्यं वा उपा-
श्रये वसति लक्षणा—प्राप्य कल्याणं—शोभनम् 'अदुव' इति
अथवा पापं—पाशुकराकीर्णत्वादिभिरशोभनं, किं ? न कि-
ञ्चित्, सुखं दुःखं चेति गम्यते, एका रात्रयत्र तदकगत्र
करिष्यति—विधास्यति ? कल्याणः पापको कोपाश्रय
इति मक्रमः । कां अभिप्रायः ?—कञ्चित् पुरोपचितसुकृता वि-
विधमनिकरलोद्धातितानासु महाभनमसृजासु महारजन-
जनापचितमितेषु मणिनिर्मितोदस्तभासु तदिनर तु जीर्ण-
विशीर्णभग्नकटकमूलापटलसंवृताग्रासु लणकचरतुषमू-
यकोत्करपाशुबुधमसाधिलमूत्रावमङ्गीर्णासु भग्नकुलमाज्जर-
मूत्रप्रसक्तदुर्गन्धिष्वाजम् वसतिषु वसन्ति । मम त्वद्ये
यमादृशी भ्योऽस्या भविष्यतीति किमत्र हर्षेण विषादन
वा ? मया हि धर्मनिर्वाहय विविक्तमव्याप्यं शय्यान्वये, कि-
मपरं ? 'एवमिति' अनुना प्रकारेण 'तत्र' इति कथमात्रे पा-

पके वाऽऽश्रय अश्रयासीत—सुखं दुःखं वाऽऽश्रयहत, प्रति-
माकल्पिकापक्षे चकगत्रमिति., श्याश्वरकल्पिका—
पक्षया तु कतिपया रात्रयः, दिवसोपवृत्तौ च रात्रि-
ग्रहणमिति सूत्रार्थः ।

अत्र निर्वेदहारम्, इह च अदुव पावगेति सूत्रावयवमर्थतः
स्पृशन् उदाहरणमाह निर्युक्तिकारः—

कोमंवी जम्भदत्तो, य सोमदत्तो य सोमदेवो य ।

आयरिय सोमभूई, दुएहं पि य हाइ स्वायव्वं ॥१०८॥

सभाइममसं वियड-वेरग्गा देवि ते नईतीरे ।

पाआवगया नइपू-रणेण उदहिं तु उवणीया ॥१०९॥

व्याख्या—काशार्थी यज्जदत्तः सोमदत्तश्च सोमदेवश्च आ-
चार्यः सोमभूतिर्देवोऽपि च भवति—ज्ञातव्यः । स्वज्ञानिग-
मने विकटवेरग्गायात् द्वायपि तौ नदीतीरे पादपापगतौ
नदीपूरकणोदधिं तूर्नातौ इति गाथाद्वयाक्षरार्थः ।

भाषार्थस्तु वृद्धसम्प्रदायादवमेयः, स चायम्—

कांसवीए लयरीए जणदत्तो धिउज्जाइयो, तस्स दो पु-
त्ता—सोमदत्तो सोमदेवश्च । तं दोऽपि निर्विषणकामभा-
गा पव्यनित्या सोमभूईअणवारस्स अतिप, बहुस्सुया व-
हुआगमा य जाया । तं अज्झया य सञ्चायपल्लिमागया, ते-
सि माथापुयरो उज्जेणि गेताइया । तदि च विसए धि-
उज्जाइयो वियडं आवयति । तदि तेलि वियडं अज्जेण द-
व्वेण मेलऊण दिएण । केऽपि भणंति—वियडं चव अया-
णताण दिव्वं, तदि वि य तं विमेसं अयाणमेणेहि पीयं ।
एच्छा वियडत्ता जाया, ते चित्तेति—अग्गेहि अज्जुनं क-
यं, एमाओ एस, यं भनं पक्कल्लायंति । ते एगाए लदी-
ए तीरे तीसे कट्ठण उवारे पाआवगया । तत्थ अज्जति
वगिस्सं जायं, पूरा य आगतो, हरिया, बुज्जमाणा य उ-
दरण समुहं णीया । तदि सम्मे आहियासयं, अहाउयं,
पालियं, सेउज्जापरीसहा आहियासितो समविस्समाहिं से-
उज्जाहि । एवं एवो आहियासियथो सि । उल० २ अ०
" सेउज्ज " इति शय्या संस्तारकः—चम्पकादिपटी मृदुक-
ठिनादिभेदेनोच्चावचः प्रतिधया वा पाशुकरप्रचुरः शिशि-
रं बहुधर्मको वा तत्र नोद्विजन ११, आव० ४ अ० ।

सिञ्जापरिसहविजय-शय्यापरी(री)षहविजय-पुं० अग्रविषमप्र-
चुरशर्कराशुक्लसंकुलपु शी० १० पु० ११ वा दशेषु मृदुकाठिनादि
भेदभिन्नचम्पकादिषु वा निद्रामनुभवतः सम्यक् प्रवचना-
नुसारेण तत्कृतवाधासहन, अरागगमनं च । पं० सं० ४ द्वार ।

सिञ्जाभेद-शय्याभेद-न० । शय्यापकरणे, अ० ११ श०
६ उ० ।

सिञ्जापर-शय्यातर-पुं० शय्या—वसतिस्तया तर्गत सं-
सारमिति शय्यातरः । साधूनां वसतिदानरि, दश० ३ अ० ।
('सागारिय शब्दऽस्मिन्नेव भाग६०६पृष्ठेऽस्य व्याख्या गता ।)
(शय्यातरं कीदृशन भवितव्यमिति ' शिमेथी ' शब्द-
चतुर्थभागे २०४८ पृष्ठे गतम् ।)

सिञ्जापरपरिषह-शय्यातरपरिषह-पुं० । शय्यातरो—वसति-
स्वामी तस्य परिषहः । सागारिकेण शीयमाने अशनादिद्वारादश-

विषे पिड्डे, दश० ३३० । ('सागरिकपिड्ड' शब्देऽस्मिन्नेव नामे उदाहृतम् ।)

सिञ्जायरभत्त-शय्यातरमङ्ग-न० । शय्यातरपिड्डे, नि० सू० ११ उ० ।

सिञ्जावाली-शय्यापालिका-स्त्री० । 'शय्यापलिकायां शयनीयस्तरिकायाम्' आ० म० १ अ० ।

सिञ्जामंथार-शय्यासंस्तार-पुं० । शरत्तऽस्यामिति शय्या वसतिः सैव संस्तारकः । यद्वा-शय्या-वसतिरिव संस्तारका द्विधा-पर्यग्रही, अपरिशदी चेति शब्दोपलक्षितसंस्तारकः कथ्यासंस्तारकः । शय्या-शयने नर्त्यः संस्तारकः-संस्तारकभूमयः । अथवा-शय्यायां-वसती संस्तारकाः शय्या-संस्तारकाः । आ० १ अ० १ अ० । शय्यासंस्तारकाभयं, वृ० १ उ० ३ प्रक० । आवा० । आव० । नि० सू० । पं० भा० ग० । म० ।

सिञ्ज-सिधमन्-न० । सुद्रकुष्ठविशेष, भ० ७ श० ६ उ० । ज० ।

सिञ्जिक्या-माध्यापिका-स्त्री० । प्रातिपदिककक्ष्यायाम्, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सिञ्ज-सिद्ध-धा० । कर्त्तव्यं, 'सिञ्जः सिञ्जसिञ्जौ' ॥८॥१॥६॥

इति सिञ्जधानाः सिञ्जसिञ्जान्दशौ । सिञ्जर । सिञ्जर । सेञ्जर । सेञ्जति । प्रा० ४ पाद ।

सिद्ध-शिष्ट-पुं० । शिष्यं स्त शिष्टः । वृत्तस्थज्ञानवृत्तसेवोपलब्धविशुद्धसेवामनुजविशेषे, ध० १ अधि० । साधुजनसंमते, द्वा० २२ द्वा० । वेदमृत्यायनुसारिणि, पञ्चा० १३ विष० । विशिष्टजनं, पञ्चा० १३ विष० । क्षीणशेषे सम्यग्दृष्टौ, द्वा० ।

तल्लक्षणम्—

अंशतः क्षीणदोषत्वात्, शिष्टत्वमपि युक्तिमत् ।

अत्रैव हि पराङ्कं तु, तल्लक्षणमसंगतम् ॥ १६ ॥

अंशत इति—अशतो-दशतः क्षीणदोषस्यादोषक्षयश्चत् शिष्टत्वमपि अत्रैव-सम्यग्दृष्टावयव युक्तिमत् स्या-द्योपेतम् । "क्षीणदोषः पुरुषः शिष्टः" इति लक्षणस्य निर्वा-धत्वात् । सर्वदोषक्षयणं सर्वथा शिष्टत्वस्य सिद्धे कथलि-नि वा विधान्तत्वेऽपि सम्यग्दृष्टेर्गारभ्य दशतो विविचित्रस्य शिष्टत्वस्यान्यत्रानपायत्वात् । न चैवं शिष्टत्वस्वातीन्द्रि-यत्वेन दुर्ग्रहस्थाकुलप्राचारेण प्रवृत्त्यनापत्तिरिति शङ्कनीयं प्रशमयेवगादिलिङ्गैस्तस्य सुग्रहत्वात् । दोषा रागादय एव तेषां च दिव्यज्ञानादयोक्तं न क्षयमुपलभामहे, न वा तेषु निमित्तवैषम्येऽस्ति यमांशतः तत्त्वयो वक्तुं शक्यतेति चेन्न, अत्युचितप्रवृत्तिसंवेगादिलिङ्गकप्रबलनदुपलक्ष्यस्यैवाशतो-दोषक्षयार्थत्वात्, आत्मानुग्रहापघातकारित्वेन चयोपल-यवतः साधयवस्य कर्मरूपदोषस्य प्रसिद्धत्वाच्च इत्यन्यत्र चिन्तारः । हि-विचिन्तं पराङ्कं तु द्विजन्मोद्भायितं तु तस्य शिष्टस्य लक्षणम् असंगतमयुक्तम् ।

तथाहि—

वेदप्रामाण्यमन्तुत्वं, बीडे ब्राह्मणताडिते ।

अतिशयसं द्विजेऽव्याप्तं, कावे इवासिकं च तद् ॥ १७ ॥

वेदति—“वेदप्रामाण्यमन्तुत्वं” एतावदेव शिष्टलक्षणम् ब्राह्मणताडिते बीडेऽतिशयात्, तेनपि “वेदाः प्रमाणम्” इत्यभ्युपगमात् । स्वार्गसकं च तत् वेदप्रामाण्यमन्तुत्वं द्विजे ब्राह्मणेऽव्याप्तम् । अयं भावः—स्वारसिकत्वावस्थेयगतं बीडेऽतिशयात्तिनिरासेऽपि स्वारसिकवेदप्रामाण्यमन्तुत्वं यदा कदाचिद्वाच्यं सर्वदा वा? आद्ये बीडे पश्चात्तस्या-सिनादवस्थेयं, तस्यापि जन्मान्तरे वेदप्रामाण्यमन्तुत्वं व्याप्तम् । अन्त्ये च शयनादिदशतः वेदप्रामाण्यमन्तुत्वं व्याप्तम् । अन्त्ये च शयनादिदशतः वेदप्रामाण्यमन्तुत्वं व्याप्तम् । भाववति ब्राह्मणेऽव्याप्तिरिति ।

तदभ्युपगमाद्याव-श्च तद्व्यत्ययमन्तुता ।

तावच्छिष्टत्वमिति चे-वेदप्रामाण्यमन्तुति ॥ १८ ॥

तदिति—तस्य वेदप्रामाण्यस्याभ्युपगमात् तस्यैव तस्य-त्ययस्य वेदप्रामाण्यस्य मन्तुताऽभ्युपगमः तत्तावच्छिष्टत्वम् शयनादिदशायां च वेदप्रामाण्याभ्युपगमाद् ब्राह्मणं नाव्या-प्तिरिति भावः । अप्रामाण्यमप्यस्यापि स्वारसिकस्य ग्रह-णादौ जनादितं ब्राह्मणं वेदप्रामाण्याभ्युपगमनि नानिव्या-प्तिः अप्रामाण्यत्वाभावाच्च इत्येवमपि प्रमाण्यावगाधि-त्येन संप्रदायैकग्रहऽस्याभ्युपगमन्तर्यनित्यासः । अप्राह—इति चेत्तदप्रामाण्यमन्तुति-वेदप्रामाण्याभ्युपगमन्तुति ।

अजानति च वेदत्व-मक्याप्तं चेद्विप्रस्थते ।

वेदत्वंनाभ्युपगम-स्तथापि स्याददः किल ॥ १९ ॥

अजानति चेति—वेदत्वं च वेदऽजानति ब्राह्मणे अभ्याप्तं तद्व्यत्ययेन तेन वेदप्रामाण्याभ्युपगमात् । अथ चेय-दि वेदत्वेनाभ्युपगमो विवक्ष्यते तद् एव वेदत्वमजानतश्च वेदत्वव्याप्तमसंगतमभ्युपगमः किं त्विदमप्रामाण्यमिति इदं-त्वादित्येवति बाध्यासः, तथाप्यद एतल्लक्षणं किल ।

ब्राह्मणः पातकात्प्राप्तः, काकभावं तदापि हि ।

व्याप्नोतीशं च नोत्कृष्ट-ज्ञानावच्छेदिका तनुः ॥ २० ॥

ब्राह्मण इति—यदा ब्राह्मणः पातकात् काकजन्मनिबन्ध-नाद् दुरितात् काकभावं प्राप्तः तदापि हि स्यात् ब्राह्म-ण्यदशायां वेदप्रामाण्याभ्युपगमन्तुत्वात् काकदशायां च वे-दाप्रामाण्याभ्युपगमन्तुत्वात् । उत्कृष्टज्ञानावच्छेदिका च त-सुरीशं-भयानीर्त्तने न व्याप्नोति । तथा च काकेऽतिशया-सिवात्तत्वेन-कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरवत्त्वं सतीति विशेष-णान्न ईश्वरेऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

अन्याङ्गरहितत्वं च, तस्य काकभयोत्तरम् ।

देहान्तराग्रहदशा-माश्रित्यातिप्रसक्तिमत् ॥ २१ ॥

अन्येति—अन्याङ्गरहितत्वं च अपरकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीर-राहित्यं च तस्य ब्राह्मणभयानन्तरप्राप्तकाकभयस्य, का-कभयान्तरं देहान्तराग्रहदशा-शरीरान्तरादुक्तज्ञानावच्छेद-माश्रित्य अनिप्रसक्तिमदिति चेत् तदानीमपकृष्टज्ञानावच्छेद-कशरीरगतिव्यात् ।

अवच्छेदकदेहात्मा-मपकृष्टविषयमव ।

संबन्धविरहो यावत्, प्रामाण्यावगमे सति ॥ २२ ॥

अवच्छेदकदेहात्मा-मपकृष्टविषयमव सति—वेदप्रामाण्या-

भ्युपगमकाले यावान् अपकृष्टधियाम्-अवच्छेदकदेहाणाम्
अपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीराणां संबन्धविरहः-संबन्धभावः ।

अप्रामाण्यानुपगम-स्तवकालीन एव हि ।

शिष्टत्वं काकदेहस्य, प्रागभावस्तदा च न ॥२३॥

अप्रामाण्येति-तावत्कालीन एव हि-सकलतन्मयमानका-
लीन एव अप्रामाण्यानुपगमो-वेदप्रामाण्याभ्युपगमविर-
हः, शिष्टत्वं काकदेहस्य प्रागभावे वेदप्रामाण्याभ्युपग-
मसमानकालीनः, तदा च काकस्य मरणानन्तरं शरीरा-
भरणप्रवृत्त्यायां भाव्येति वर्तितव्याप्तिः । इत्थं च याव-
न्तं कालं वेदत्वेन वेदप्रामाण्याभ्युपगमस्य विरहो वेद-
प्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकश-
रीरसंबन्धाभावसमानकालीनस्तावन्तं कालं स शिष्टः ।
अप्यगोऽपि बीजो जातो वेदप्रामाण्यं यावन्नाभ्युपगम-
वान् तावच्छिष्ट एव । बीजोऽपि ब्राह्मणो ज्ञातो वेदप्रामा-
ण्यं यावन्नाङ्गीकृतवांस्तावदशिष्ट एवेति फलितमाह य-
ज्जनापः । अत्र च वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनत्व-
वत्त्वप्रामाण्याधिकरणमपि धार्यम् । अन्यथोत्तरकालं त-
त्कालीनं यत्किञ्चिद्वर्षाधिकरणपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसं-
बन्धप्रामाण्याभावनात्तन्वाप्यप्यपत्तः ।

नैव तदुत्तरे विप्र-ऽव्याप्तेः प्राक् प्रतिपत्तितः ।

प्रामाण्यानुपगमात्तत्र, प्राक् तवेति न मेति चेत् ॥२४॥

नैवमिति-नैवं यथा विधीयते प्राक् तदुत्तरे विप्रे काक-
भवोत्तरमवाप्तब्राह्मणभवे प्राक्प्रतिपत्तितः प्रागभवीयवेदप्रामा-
ण्यग्रहमाश्रित्याश्रयः । तदानीं तदीयवेदप्रामाण्याभ्यु-
पगमविरहस्य प्राक्प्रामाण्याभवीयवेदप्रामाण्याभ्युपगमस-
मानकालीनयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसंबन्धविरहास-
मानकालीनत्वादान्तरालिककाकभव एव काकशरीरसंबन्ध-
प्रागभावनाशात् । प्रामाण्यानुपगमोवेदप्रामाण्याभ्युपगमात्
प्राक् तत्र काकभवोत्तरब्राह्मणेतच्छिष्टत्वं न इति हेनारलवय-
त्वादेव न साऽव्याप्तिः । वेदप्रामाण्याभ्युपगमं तु स्वत्वसंप-
त्यैवेति भावः । इति चेन्नैवं यत्किञ्चिद्वेदप्रामाण्याभ्युपगम
एव प्राहः ।

तथा च-

यत्किञ्चित्द्वेदे पश्चात्, प्राक् च काकस्य जन्मनः ।

विप्रजन्मान्तराले स्या-त्सा ध्वंसप्रागभावतः ॥२५॥

यत्किञ्चिदिति-यत्किञ्चित्द्वेदे-यत्किञ्चिद्वेदप्रामाण्याभ्यु-
पगमस्य स्वत्वसंपत्त्यभिधेयं काकस्य जन्मनः पश्चात् प्राक्-
च विप्रजन्मनोत्तरकालेऽव्याप्तिविषयकया मध्यभावे ध्वं-
सप्रागभावतः काकशरीरसंबन्धध्वंसप्रागभाववाधित्य सा
प्रसिद्धाऽतिव्याप्तिः स्यात् । अयं भावः-यो ब्राह्मणः काको
जातस्तदन्तरं च ब्राह्मणो भविष्यति तस्य मरणानन्तरं ब्रा-
ह्मणशरीराग्रहदशायां मुत्तरब्राह्मणभवकालीनवेदप्रामाण्याभ्यु-
पगमसमानकालीनकाकशरीरध्वंसेवेव तत्त्वसमाप्त्याद-
व्यपत्तः । प्राक्काकशरीरसंबन्धध्वंसप्रत्ययस्तु च तत्समन-
कालीन एवेति तस्यैव ब्राह्मणभूतत्वानन्तरं काकशरीरा-
ग्रहदशायां प्राक्प्रामाण्याभवीयवेदप्रामाण्याभ्युपगमस-
मानकालीनकाकशरीरसंबन्धप्रागभावनात्तन्वाप्यपत्तिः । किं च-

यो ब्राह्मणः प्राग् बीजो वृत्तस्तस्य स्वापत्तिवशायां वेदप्रामा-
ण्याभ्युपगमविरहस्य प्रामाण्याभवीयवेदप्रामाण्याभ्युपगमसं-
बन्धाभावसमानकालीनत्वात्प्रागभावनात्तन्वाप्यपत्तिः कोऽप्यम् ।

जीववृत्तिविशिष्टाङ्गा-भावभाववग्रहोऽप्यसन् ।

उत्कर्षधापकर्षधा-व्यवस्थो यदपेक्षया ॥ २६ ॥

जीवति-जीववृत्तिविशिष्टः-क्षेत्रवृत्तिविविष्टायां ऽङ्गा-
भाव उत्कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीराभावस्तदभावग्रहोऽपि तद-
भावनिवेशोऽपि काकश्चर्योरतिव्याप्तिसारण्यमसन्नदुष्ट-
लक्षणाधानासमर्थः । यद्यस्मादुत्कर्षधापकर्षधौ अपेक्षया व्य-
वस्थितः । कीटकादिज्ञानापेक्षयात्कृष्टत्वात् काकादिज्ञान-
स्य, ब्राह्मणादिज्ञानस्य च वेदादिज्ञानापेक्षयाऽपकृष्टत्वात् ।
इत्थं च तदवस्थ एवानिव्याप्यव्याप्ती । न च काकादिज्ञा-
नव्यापृत्तं मनुष्यादिज्ञानसाधारणमुत्कर्षं नाम जातिविशेष-
माश्रियन्ते भवन्तः, अन्यथा कार्यमाश्रयवृत्तिजातः कार्यताव-
च्छेदकत्वनियमन तदवच्छिन्नेऽनुगतकारणकल्पनापत्तिः, ई-
श्वरज्ञानसाधारण्ये तस्य कार्यमाश्रयवृत्तिवृत्तिमिति चेत्तथा-
पि वेदसादिजन्यतावच्छेदिकयाऽपकर्षविशेषणं च सां-
ख्याज्जातित्वं तत्तदज्ञानावच्छेदकशरीरसंबन्धाभावकूटस्तु-
दुर्ग्रह इति न किञ्चित्तत् ।

ननु एकजन्मावच्छेदक स्वत्वप्रामाण्याधिकरणस्वोत्तरवेदप्रामा-
ण्याभ्युपगमध्वंसाभाधारवेदप्रामाण्याभ्युपगमोत्तरकाल-
वृत्तिविविष्टवृत्तिवेदप्रामाण्याभ्युपगमविरहः शिष्टत्वमिति नि-
वेचनं न कोऽपि दापो भविष्यतीत्यत आह-

अपि चाव्याप्यतिव्याप्ती, कात्स्न्यदेशविकल्पतः ।

आद्यग्रहे स्वतात्पर्या-न दोष इति चेन्नमिति ॥ २७ ॥

अपि चेति-अपि च कात्स्न्यदेशविकल्पतः कृत्स्नवेदप्रामा-
ण्याभ्युपगमो विवक्षितो देशतदभ्युपगमो वेति विवेच-
नेऽव्याप्यतिव्याप्ती । कृत्स्नवेदप्रामाण्याभ्युपगमस्य ब्राह्मण-
व्यप्यभावात् । न हि वेदान्तिनो नैयायिकादिभिर्मनो भूति
प्रमाणयन्ति, नैयायिकादयो वा वेदान्त्याभिमतं यत्किञ्चिद्वे-
दप्रामाण्यं च बीजादयोऽप्यभ्युपगमच्छिन्नि, "न हि स्यात् सर्व-
भूतानि, अग्निर्हिमसश्च मेघजम्" इत्यादिवचनानां तेषामपि
समतत्वादिति । स्वतात्पर्यान्-स्वाभिप्रायमपेक्ष्य । आद्यग्रहे
यावद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमनिवेशो न दोषः, स्वस्वतात्पर्ये
प्रमाणं भूतिरिति हि सर्वेषां नैयायिकादीनामभ्युपगमः ।
इति चेन्नमितिः कल्पना भवदीया ।

नैवं विक्षिप्य तात्पर्या-ग्रहे तन्मानताऽग्रहात् ।

सामान्यतः स्वतात्पर्ये, प्रामाण्यं नोऽपि समतम् ॥२८॥

नैवमिति-एवं मतिर्नियुक्ता कस्याश्चिद् दुरवबोधायाः भूत-
विक्षिप्य स्वकल्पितार्थानुसारेण तात्पर्याग्रहं तन्मानताया-
स्तत्प्रमाणताया अग्रहात् । स्वतात्पर्ये सर्ववेदप्रामाण्याभ्युप-
गमस्य वृत्तकत्वादन्यत्कल्पितार्थार्थयामपि भूती प्रमोषहि-
तत्वाग्रहेऽपि प्रमाकरणत्वस्य सुग्रहत्वात्तदोष इत्यत आह-
सामान्यतः नयकृत्स्नं स्वतात्पर्ये स्थाभिप्रायप्रामाण्ये
वेदप्रामाण्यं नोऽस्माकं जैनादिमपि समतम् । यावन्तो हि
परसमयास्तावन्त एव ज्ञा इति भूतपरिकल्पितमतेः सर्व-

मेव शब्दं प्रमाणीकुर्वन्ः सकलवद्प्रामाण्यव्युपगमो-
ऽनपाय एवेति । द्वा० १५ द्वा० । शिष्टमथानुपा-
लनार्थं प्रस्थादौ संबन्धाभिधानम्—कोऽपि शिष्योऽल्प-
श्रुतः कौचदाचार्यं पूर्वगतसूत्रार्थधारकं चालभ्य श्रुत्वा-
गर्वागमनं शिरसा प्रणम्य विज्ञपयति स्म । यथा-
भगवन्निच्छामि युष्माकं श्रुतानिधीनामस्ते यथावस्थितं का-
लविभागं ज्ञातुमिति । तत्र एवमुक्ते सति आचार्य आह—शृ-
णु वन्म ! नावाद्यादि, तथा—तदाह्वनीयप्राप्तवृत्तावपि सं-
ख्यास्थानविसदृशत्वमाश्रित्योक्तम्, यथा—इह स्कन्दिदाचा-
र्यप्रवृत्तौ दुःपमानुभावतो दुर्भिक्षप्रवृत्त्या साधूनां पठनशु-
णनादिकं सर्वमप्यनशत् ततो दुर्भिक्षातिक्रमं सुभिक्षप्रवृत्तौ
द्वयोः संघर्षोर्मैलापकोऽभवत् । तद्यथा—एको बलभ्याम्,
एको मधुरायाम् । तत्र च सूत्रार्थसंघटने परस्परवाचनाभेदा
जातः । विस्मृतयोर्हि सूत्रार्थयोः स्मृत्वा संघटने भवत्यव-
श्यं वाचनाभेदा न काश्चिदनुपपत्तिः । ग० १ अधि० ।
सृष्ट—न० । एकीभूत, स्था० ३ ठा० ३ उ० । कृपादित्वाद्वाहः ।
प्रा० १ पाद ।

शिष्ट—न० । मिलिते, स्था० ३ ठा० ३ उ० ।

सिद्धत्त-शिष्टत्व-न० । शिष्टभावं, वक्तुः शिष्टत्वम्बुत्वेन, अ-
भिमतसिद्धान्ताङ्गाधेतायां वक्तुः शिष्टतासूचकत्वे च । स०
३५ सम० । दशमं सत्यवचनानिर्देशं, रा० ।

सिद्धिगिहत्थ-शिष्टगृहस्थ-पुं० । वेदस्मृत्याद्यनुसारिणि गृह-
स्थं, पञ्चा० १३ विव० ।

सिद्धजन-शिष्टजन-पुं० । विशिष्टमव्यलोके, षो० ८ विव० ।

सिद्धाऽऽचार-शिष्टाऽऽचार-पुं० । शिष्टचरिते, ध० । तथा शिष्य-
न्तस्म शिष्टाः वृत्तस्थानानवृत्तमेवोपलब्धविशुद्धाशिक्षा मनु-
जविशेषास्तपामाचारधारितम् । यथा—

“ लोकापवादभीरुत्वं, दीनाभ्युद्धरणादरः ।

कृतज्ञतासु दार्ढ्यं, सदाचारः प्रकीर्तितः ॥ १ ॥

सर्वत्र निन्दासंत्यागो, वर्णवादश्च साधुषु ।

आपद्यदेवमन्यन्ते, तद्वत्संपदि नञ्जना ॥ २ ॥

प्रस्तावे मितभाषित्व—मविसेवादनं तथा ।

प्रातपञ्चाक्रिया चेति, कुलधर्मानुपालनम् ॥ ३ ॥

असद्व्ययपरित्यागः, स्थाने चैव क्रिया सदा ।

प्रधानकार्ये निर्वन्धः, प्रमादस्य विवर्जनम् ॥ ४ ॥

लोकाचारानुवृत्तिश्च, सर्वत्राचितपालनम् ।

प्रवृत्तिर्गर्हिते नेति, प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ ५ ॥ ”

इत्यादि । तस्य प्रशंसा-प्रशंसनं पुरस्कार इत्यर्थः, यथा—

“ गुणेषु यन्नः क्रियतां, किमाटोपिः प्रयोजनम् । विक्रीयन्ते

न घण्टाभि—गायः क्षीरविज्जिता ॥ १ ॥ ” तथा—शुद्धाः

प्रमिज्जमायान्ति, लघवाऽपीह नेनर । तमस्यपि विलोक्यन्ते,

दन्तिदन्ता न दन्तिनः ॥ ६ ॥ ” इति ॥ ध० १ अधि० ।

सिद्धाऽऽचारपसंसा-शिष्टाचारप्रशंसा—स्त्री० । शिष्टाचारपुर-
स्कारे, ध० १ अधि० ।

सिद्धि-शिष्टि—स्त्री० । “ घृस्यानुष्टेष्टासंष्टे ” ॥ ८१२३५॥ इति ।
ष्टस्य ङः । प्रा० । “ इत् कृपादौ ” ॥ ८११२८ ॥ इति श्रुत
इत्यम् । प्रा० । रचनायाम्, अष्ट० २२ अष्ट० ।

श्रष्टिन्—पुं० । नगरमुख्यव्यवहारीणि, कथप० १ अधि०
३ क्षण ।

सिद्धि-शिष्टि-त्रि० । “ मेधि-शिष्टि-शिष्टिल-प्रथमे धस्य
ङः ” ॥ ८११२३५॥ इति धस्य ङः । शिष्टिले, प्रा० १ पाद ।

सिद्धि-शिष्टि(र)ल-त्रि० । “ मेधि-शिष्टि-शिष्टिल-प्रथमे
धस्य ङः ” ॥ ८११२३५॥ इति धस्य ङः । हरिद्रादिद्राव्यस्य लः ।
प्रा० । मन्त्रार्थे, आच्चा० १ ध्रु० ५ अ० ३ उ० । स्तथ, भ०
१ श० १ उ० ।

सिद्धिलक्षया-शिष्टिलता—स्त्री० । शैथिल्ये, भ० १६ श० ४ उ० ।

शिष्टिलत्वच्—स्त्री० । स्तथवर्मणि, भ० १६ श० ४ उ० ।

सिद्धिलीक्य-शिष्टीकृत-त्रि० । सूत्रवद्वाग्निनललोहशलाका-
कलापवन्निधत्ते, भ० ६ श० १ उ० ।

शिष्टिलीकृत-त्रि० । मन्त्रविपाकीकृते, भ० ६ श० ३ उ० ।
पुं० सू० ।

मिणाण-स्नान-न० । सोत्तमाङ्गशीचे, आच्चा० २ ध्रु० १ सू० २
अ० १ उ० । स्नाने । देशस्नानं सर्वस्नानञ्च देशस्नानं—हस्त-
पादमुखप्रक्षालनम् । सर्वस्नानं शिरसा स्नानत्वं सत्यागमप्र-
सिद्धिः । षा० ६ विव० । स्नानं च देशसर्वभूमिभिक्षं द्वे-
शस्नानमधिष्ठानशौचातिरेकणातिपदमप्रक्षालनमपि । सर्व-
स्नानं प्रतीतम् । “ गृहभक्ते मिणाणं य गंधमल्ल य वीर्येण । ”
अनाचरितम्, दश० ३ अ० । जीत० । स्नाने द्रव्यभावसंयोग-
जितम्, स्नानं वा विलेपने चन्दनकुङ्कुमादिभिः । षा० ६ विव० ।
अभ्यङ्गपूर्वकंऽङ्गप्रक्षालने, तच्चायतनयोऽत्र संसङ्गभूम्भ्यां
संपातिमसत्वाकुले वा कालं वस्त्रापृतजलेन वा यत्
कृतम् । आच्चा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० । स्नानं तैला-
भ्यङ्गादिपूर्वकं देवपूजार्थं करणेन नियमभङ्गः लौकिक-
कारणे च यतना रक्ष्या । ध० २ अधि० ।

साधपने स्नानप्रातिपादकं सप्तदशस्थानमाह—

वाहिभ्यो वा अरोगी वा, मिणाणं जो उ पत्थप ।

बुक्कतो होइ आयागो, जहो हवइ मेजमो ॥ ६० ॥

संतिमे सुहुमा पाणा, घमासु भिलुगासु अ ।

जे अ भिक्खु मिणायंतो, विष्णुदेणुप्पलावण ॥ ६१ ॥

तम्हा ते न मिणायंति, सीएण उसिण्ण वा ।

जावज्जीवि वयं धोरं, असिणाणमहिङ्गा ॥ ६२ ॥

मिणाणं अदुवा ककं, लुद्धं पउमगाणि अ ।

गायस्सुठ्ठवङ्गणद्धाए, नायंति कयाइ वि ॥ ६३ ॥

‘वाहिभ्यो वा’ इति सूत्रम्, व्याधिमान् वा—
व्याधिप्रस्तः अरोगी वा—रोगविप्रमुक्ता वा स्नानम्—
अङ्गप्रक्षालनं यस्तु प्रार्थयते—सर्वत्र इत्यर्थः, तेनेत्यं-
भूतन व्युत्क्रान्ता भवन्ति, आचारो—बाह्यनपाकरणः,
अस्नानपरीक्षानानसहनात्, ‘जहो’ परित्यक्ता भवन्ति
संयमः—प्राणिरक्षणार्थिकः, अङ्कायादिविगधनार्थानि
सूत्रार्थः ॥ ६० ॥ प्रासुकस्नानेन कथं संयमपरित्याग इ-
त्याह—‘संतिमे’ इति सूत्रम्, सन्ति एते—प्रत्यक्षा-
पलभ्यमानस्वरूपाः सूत्रमः—श्लेषणाः ‘प्राणिनां—स्त्री—

मिणाय

न्द्रियादयः घनासु—शुचिभूमिषु भिलुगासु च—तथा-
विधभूमिराजीषु च, यास्तु भिलुः क्षान्तलोभनकियया
विकृतन-प्रासुकादिकनोप्रावयति, तथा च तद्विगधनानः सं-
यमपरित्याग इति सूत्रार्थः ॥ ६१ ॥ निगमयन्नाह—‘तच्छ’ इति
सूत्रम् यस्माद्वयमुक्तं प्रसक्तस्तस्मात् ते—साधवो न क्षान्ति
शीनिन बाष्पानोदकनः प्रासुकनाप्रासुकन वेत्यर्थः, किंवाशि-
ष्टास्त इत्याह—याधर्मावम्—आजन्म मनं घोरम्-दुर्गु-
चरमक्षानमाधित्य अधिष्टानारः—अस्यैव कर्तार इति सूत्रार्-
थः ॥ ६२ ॥ किंच—‘सिणायं’ इति सूत्रम्—क्षानं—पूर्वोक्तम् ।
अथवा—कलहं—चन्दनकलहादि लोभं—गन्धद्रव्यं पञ्च-
कानि च—कुङ्कुमकसरणि, चशब्दादन्येषांविधं—गात्रस्य
उद्धर्तनार्थम्—उद्धर्तनानिमित्तं नास्ति कदाचिदपि याध-
र्मावमव भावसाधव इति सूत्रार्थः ॥ ६३ ॥ दश० ६ अ० २ उ० ।

“मलमहलपंकमहला, धूलीमहला न ते नरा महला ।
जे पापपंकमहला, ते महला जीवलायमि ॥ ६६ ॥
स्वगमितं सालंलहि, शरीरदहस्स सुद्धजणं ज ।
कामंगं ति णिसिजं, महसिणं तं ननु सिणायं ” ॥ १७० ॥

उक्तं च—

“क्षानं मददर्पकरं, कामाङ्ग प्रथमं स्मृतम् ।
तस्मात्कामं परित्यज्य, नैव क्षान्तिं दमे रताः” ॥ १७१ ॥
ध० १० १ अधि० १० गुण ।

तथा—चाऽवाचि—

“नेदकक्लिन्नगात्रोऽपि, स्नान इत्यभिधीयते ।
स स्नानो यो दमस्नानः, स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ १७४ ॥
चित्तमन्तर्गतं दुष्टं, तीर्थस्नानैर्न शुध्यति ।

शतशोऽपि जलैर्धौत-सुराभाण्डमवाशुचि” ॥ १७५ ॥
ध० १० १ अधि० १० गुण । गृहस्थानां क्षान्तसं-
लोकं न तिष्ठत् । आचारा २ धृ० १ सू० १ अ० ६
उ० । स्नानं मनामलन्यागो यमगन्धद्रव्यगन्धनम् । अ-
भेददर्शनं क्षानं, ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ १ ॥ न तु बाह्या-
विशुद्धिः “जे मगहा बाहिरियं विमोहि, तं तं सुदिट्ठं
कुसला वयंति ।” जयघोषं प्रति विजयघोषः स्नाननिरूप-
णायाह—“द्रव्यतो भावतश्चैव, द्विधा स्नानमुदाहृतम् । बाह्य-
माध्यात्मिकं क्षान्ति, तद्वैः पारकीर्त्येन ॥ १ ॥” उक्त० १२ अ० ।
“पात्रां मिणायादिसु गन्धि मोक्षला, स्नानस्स लोणस्स असा-
स्पण । ते मज्जमसं लसणं च मोक्षा, अण्ण्यथासं पारि-
क-पयंति ॥ १ ॥” सूत्र० १ धृ० ७ अ० । (‘कुसील’ शब्दे तृतीयभाग
६१० पृष्ठ व्याख्यातैषा ॥) “द्विगं जं सिद्धिमुदाहरति, सायं च
पायं उदगं कुर्वता । दगस्य फासलं सिया य सिद्धि, सिद्धि-
सु पाणा बहवे वर्गसि ।” सूत्र० १ धृ० ७ अ० । (‘उदगं’ शब्द-
द्वितीयभाग ७६६ पृष्ठ व्याख्यातैषा गाथा ॥) “न शक्यं निर्म-
लीकर्तुं, गात्रं स्नानशतैरपि । अस्नानमेव क्षान्तोभि-कार्ज्य
वर्धिमलम् ॥ १ ॥” उक्त० २ अ० । अपत्तार्थं मन्त्रौषधीभिः संस्कृ-
तजलैर्मृलादिस्नानं, गंगामुक्तस्नानं च । उक्त० १५ अ० । (स्ना-
नस्य स्नानं ‘गिलाय’ शब्दे तृतीयभाग ८८८ पृष्ठ गतम् ।)

सप्त स्नानानि लौकिकैः पुनरिदं सप्तधोक्तम् । यदाह—
“सप्त स्नानानि प्राक्कानि, स्वयमेव स्वयंभुवा ।

प्रव्यभावविशुद्धयर्थे-मृषीणां ब्रह्मचारिणाम् ॥ १ ॥

आग्नेयं वारुणं ब्राह्मणं, वायव्यं दिव्यमथ च ।
पार्थिवं मानसं चैव, स्नानं सप्तावधं स्मृतम् ॥ २ ॥
आग्नेयं भस्मना क्षानं-मथगाह्यं तु वारुणम् ।
आपोहिष्ठाभयं ब्राह्मणं, वायव्यं तु गवां रजः ॥ ३ ॥
सूर्यदष्टं तु यद् दष्टं, तद्विष्यमृषया विदुः ।
पार्थिवं तु मृदा स्नानं, मनःशुद्धिस्तु मानसम् ॥ ४ ॥”

स्था० ४ ठा० ३ उ० । आचारा १ स्नात्यनन्तरं स्नानम् ।
गन्धोदकादिकं, उक्त० २१ अ० । सुगन्धद्रव्यसमुदाये, आ-
चारा २ धृ० १ सू० २ अ० १ उ० ।

सिणाय-स्नात (क)—धृ० १ । क्षालितलकलघातिकर्ममलत्वा-
स्नान इव स्नात, स एव स्नातकः । ध० ३ अधि० । घातिक-
र्ममलक्षालनायासशुद्धस्नानस्वकं निर्मथ्यभेद, स्था० ३
ठा० २ उ० । ध० ।

मिणाते पंचविधे पस्यते, तं जहा-अच्छवी १ अमचले २
अकम्ममे ३ मेमुद्गणाणदमगधरे अरहा जिणे केवली ४
अपरिस्मावी ५, ६ । (सू० ४४५५)

स्नान इव स्नातः स एव स्नातकः, सयोगोऽयोगो वा
केवलीति । अधुनैव एव भेदत उच्यन्ते, तत्र पुलाक इ-
त्यासेवापुलाकः पञ्चविधो, लब्धपुलाकस्यैकविधत्वात्, त-
त्र स्थलितमिलितादिभिर्गन्धिचरित्रानमाधित्यात्मानम् अ-
सारं कुर्वन् क्षानपुलाकः, एवं कुट्टिपस्तवादिभिर्देशनपुला-
कः, मूलोत्तरगुणप्रतिसेवनान्धगुणपुलाकः, यथाक्षालकाधि-
कग्रहणात् लिङ्कारेणऽन्यलिङ्गकरणाद्वा लिङ्गपुलाकः, किञ्चि-
त्प्रमादाग्ननसाऽकल्पग्रहणाद्वा यथा मूत्रमपुलाको नाम प-
ञ्चम इति । वकुशो द्विविधोऽपि पञ्चविधः, तत्र शरीरप-
करणभूषयोः सञ्चिन्त्यकारी आभोगवकुशः, सहसाकार,
अनाभोगवकुशः, प्रच्छन्नकारी संवृतवकुशः, प्रकटकारी
असंवृतवकुशः, मूलोत्तरगुणाधितं वा संवृतान्धवृत्तं
किञ्चित्प्रमादी अक्षिमलायनयन् वा यथा स्वमयकुशो नाम
पञ्चम इति । कुशीलो द्विविधोऽपि पञ्चविधस्तत्र क्षानदर्शन-
चारित्रालङ्कारानुपजीवन् प्रतिसेवनतो क्षानादिकुशीलो लि-
ङ्गस्थाने कश्चिन् तपो दृश्यन् तथाऽयं तपश्चरतीत्येवमनु-
माद्यमानो हर्षकञ्चन् यथामूत्रमकुशीलः प्रतिसेवनयैवेति,
कषायकुशीलोऽप्येवं नयरं क्रोधादिना विद्यादिक्षानं प्रयुज्जा-
नो क्षानकुशीलादर्शनग्रन्थे प्रयुज्जानो दर्शनतः, शापं ददद्या-
रित्रतः कषायैर्लिङ्गान्तरं कुर्वन् लिङ्गतो, मनसा कषायान् कु-
र्वन् यथास्वम् । सूर्यिकाकारद्वारा त्वेवं सत्यगाराधन-
विपरिणा प्रतिगता वा सेवना प्रतिसेवना । सा पञ्चसु क्षा-
दिषु येषां प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकुशीलास्तु पञ्चसु
क्षानादेषु येषां कषायैर्विराधना क्रियत इति । अन्तर्मुहूर्तप्र-
माणाया निर्मथ्याज्ञायाः प्रथमे स्वयं वत्तमान एकः शेषेषु
द्वितीयः अन्तिम तृतीयः शेषेषु चतुर्थः सर्वेषु पञ्चम इति वि-
वक्ष्यता भेद एवामिति । क्षान्तिः—शरीरं तदभावात्काययोगनि-
रोधे सति अलङ्घ्यभिर्भवति अल्पथका वा १, निरतिचारत्वाद्-
शबलः २, क्षयितकर्मत्वाद्कर्मोश इति ३ तृतीयः । क्षानान्तर-
णासंपूर्णत्वात्संशुद्धज्ञानदर्शनधरः पूजाहत्वाद्दहन् नास्य रह-
दहस्यमस्तीत्यरहा वा, जितकषायत्वात् जितः, केवलं परिपूर्णं

ज्ञानादित्रयमस्यास्तीति केवलीति कर्तुर्धेः ४ । निष्कियत्वात् सकलयोगनिरोधे अवशिष्टाविति पञ्चमः ४ । क्वचित्पुनः—अर्हन् जिन इति पञ्चमः । स्था० ३ डा० ३ उ० । अ० । प्र० । पं० भा० । 'सिखाय स' मित्यादौ ' नो उच्यतेतद्यप्य होजा कीण-वेयप होजा ' ति—अपकल्पयामेव स्मानकल्पमावादिनि । अ० १२ श० २ ड० । " सुहृन्नाणजलाधिसुख , कर्ममला-विमलया सिगाउ ति । दुविहो य सो सजोगी, तदा अजोगी विणिहिट्टो ॥ १४ ॥ " अ० २० ३ अधि० ७ लक्ष । तथा-विधभार्यादेशवशवर्तिन्येन स्नानमवधायते पुरुषे, पि० । (' मा-नपिड ' शब्दे षष्ठ भागे अस्य कथा कथिता ।)

सिखायग-स्नातक-पुं० । स्नाने, स्वार्थिककप्रत्ययविधानात् ।

डा० २ अष्ट० । जिनगृह स्नपने स्नात्र तदपि प्रत्ययं पर्वसु वा, करणाशैक्यापि प्रतिवर्षमैकैकं साडेम्बरसमप्रसामग्रीम-लनादिपूर्व कार्यम् । स्था० ४ डा० १ उ० । ध० । पर्वसु जिनगृहे स्नपने कार्यम् । देवस्नानको देवधनुः । सूत्र० २ अ० २ अ० । बाधिमस्त्र, सूत्र० २ अ० ६ अ० । चातिकर्ममत्तल्लो-नावासशुद्धज्ञानस्वरूपे निर्मथभेदे, स्था० ५ डा० ३ उ० । षट्कर्माभरणेषु वेदाध्यापकषु शौचाचारपरतया नित्यं स्ना-यिषु ब्रह्मचारिषु, " सिखायगाणं तु दुव सहस्मं, ज भायप र्णतिप माहणाणं ॥ २२ ॥ " सूत्र० २०७ अ० । (अत्र कृपणम् ' अहङ्गकुमार ' शब्दे प्रथमभागे ४४४ पृष्ठ उक्तम् ।) पर्वसु त्रिपञ्चसप्तकुसुमाञ्जलिप्रक्षेपादिपूर्व भगवतः स्नपने, ध० २ अधि० । (सविस्तरपूजावसरे च नित्यं विशेषतश्च पर्वसु त्रिपञ्चसप्तकुसुमाञ्जलिप्रक्षेपादिपूर्व भगवतः स्नात्र विशेषार्थमिति ' अहङ्ग ' शब्दे तृतीयभागे १२८७ पृष्ठ गतेम् ।)

मिशिद्ध-स्निग्ध-त्रि० । आर्द्रं, आन्ना० २ अ० २ सू० १ अ० १ उ० । स्था० । घनं, आ० । अकण्ठं, डा० १ अ० ६ अ० । शु-भकान्तौ, रा० ।

सिंह-स्नेह-पुं० । स्वजनादिषु प्रेम्ण, उक्त० १ अ० । सू-त्र० । सिग्धभावे, सूत्र० २ अ० ३ अ० । स्था० । " सिंहो भेद-खं कव, संमते गीसो महा । अभिघाते सिग्धे य, कार कारसि बाधे ॥ ११ ॥ " नि० सू० १ उ० । तैलघृतादौ, स्था० १० डा० ३ उ० । मात्रादिवेद्यन्धतौ, औ० । जले, कल्प० ३ अ-धि० ६ क्षणे । रागस्नेहयोः कः प्रतिविशेष-इत्युच्यते, र-पाद्याक्षेपजनितः प्रीतिविशेषो रागः, सोमाभ्यतस्वपत्यादि-गोचरः स्नेहः । आच० १ अ० ।

भाया पिया एहसा भाया, भजा पुसा य ओरसा ।

नालं ते मम ताणाय, लुप्यतस्स सकम्मुणा ॥ ३ ॥

पाण्डितः इति विचार्यविति अस्याहारः कर्त्तव्यः इतीति, किम् एते मम प्राणाय—मम रक्षायै न जलं—तु समर्थाः । कथंभूतस्य मम, स्वकर्मणा रक्ष्यमानस्य । एते के प्राणा पि-ता स्नुसा-पुत्रधू आना-सहायः भार्या-पत्नी पुत्राः पुत्र-स्वेन मानिताः च-पुत्रा ओरसाः स्वयमुत्पादिताः, एते सर्वेऽ-पि स्वकर्मसमुद्भूतदुःखाद् रक्षणाय न समर्थाः भवन्तीत्यर्थः ।

एअमहुं सपेहाए, पासे समियदमंणी ।

छिंदे गेहिं सिग्धे च, न कंखे पुव्वसंथवं ॥ ४ ॥

शमितदर्शनः शमितं-अवसं दर्शनं-मिथ्यादर्शनं येन स शमितदर्शनः । अथवा—कथंयत्प्रकारेण इतं-मात्रं दर्शनं स-व्यक्तं येन स समितदर्शनः एतादृशः संयमी वनवर्ध-पूर्वो क्रमधर्म अशरणादिकं 'सपेहाए'-स्वपक्षपा-स्वबुद्धि ' पा से ' इति-पश्यत् हृदि अवधारयत्, च-पुनः ' गहिं ' पृष्टि रस-लाभाद्यं च-पुनः सन्नि पुत्रकलत्रादिषु रामे क्षिप्त्वात् । पुनः पुर्वसंस्तवः-पूर्वपरिचयः एकया प्रमादिवत्तस्मै न स्मरेत् । उक्त० १ अ० ।

नमिऊणंऽऽर्हताणं, मिदार्णं कम्मचकमुकार्णं ।

सयसिण्णेहविमुका-य सव्वसाहण भाव्यानि० सू० १ उ० ।

" रेधापयः किलसत्तपानि च भज्जकीनां, निग्धोपकण्ठवि-पिने स्वकुले च हित्वा । किं ताम्यसि त्रिय । गताऽसि यशं करितया, स्नेहां निग्धमननधंपरपरायाः " ॥ ११ ॥ सूत्र० १ अ० २ अ० २ उ० । आ० सू० ।

सिग्धकाय-स्नेहकाय-पुं० । अन्कायसिंघे, अ० १ अ० ६ उ० ।

मिग्धज्जवसाण-स्नेहाध्यवमान-न० । अहदेत्यव्यवसानभे-दे, आ० क० ४ अ० ।

मिग्धद-स्नेहार्द्र-न० । अभिषेकनार्द्रं जीवभेद, सूत्र० २ अ० ६ अ० ।

मिग्धपयवजिय-स्नेहपयोवर्जित-न० । स्नेहेन घृतादिना प-यसा क्षीरेण वर्जितं भक्षम् । घृतपयोवर्जिते भक्षे, आच० ।

सिग्धहृत्तवणा-स्नेहहृत्तवणा-त्री० । कर्मदुष्कृताणां संबन्ध-जनकस्नेहप्रकृपायाम्, पं० सं० ४ डा० ।

सिग्धपाय-स्नेहपान-न० । द्रव्यविशेषकघृतादिपाने भैष-ज्यविषये, डा० १ अ० १३ अ० ।

सिग्धहराण-स्नेहराण-पुं० । सिग्धहराणो नाम यो वस्मिन् वि-श्वं मूर्च्छितस्तस्य तद्विषयमूर्च्छावात्, आ० सू० १ अ० । (अनावाहरणं, राग ' शब्दे षष्ठे भागे समुपदेशितम् ।)

सिग्धविगह-स्नेहविकृति-स्त्री० । स्नेहकृपासु विकृतिषु, स्था० ४ डा० १ उ० ।

सिग्धसुहुम-स्नेहसूक्ष्म-न० । अवश्यायहिममिहिकाकरकह-रतजुक्त्वं सूक्ष्मभेदः, स्था० ८ डा० ३ उ० ।

से किं तं मिग्धसुहुमे २ पंचविह पत्तंति, तं जहा-उस्सा-हिमए मिहिया करए हरतणुए जे ऊउमत्थेणं ० जाव पांडि-लेहियच्चे भवइ से तं सिग्धसुहुमे । (सू० ४५ X) कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । दसा० ।

सिग्धहायन-स्नेहायन-न० । जलाऽऽवाहनरूपेण, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण ।

मिग्ध-शिरम-पुं० । " सूक्ष्म-रु-ष्ण-का-ह-ह-क्षणा एहः " ॥ ८ ॥ २ । ७५॥ इति । संयुक्तस्य स्नस्य एहः । पुरुषविहं, प्रा० ।

मिग्धाय-स्नानीय-पुं० । स्नानकरस्योपयजलाधारे, उक्त० १२ अ० । त्रि० । सुविज्ञे, उक्त० १२ अ० ।

सिद्धि-सिद्धि-वि० । वज्र , तं० ।

सिद्धि-सिद्धि-वि० । केवलावकेनाद्रीकृते, म० १ अधि० । का० ।

ध० । दा० । उदककण्ठगणन कृतसेवते, श्री० । श्री० ।

सिद्धि-सिद्धि-पु० । कर्ध्वसंधा वा गच्छतः सुखोत्सादायतारहे-
ली काष्ठादिमये पथि, इय० १० उ० । (' भसपञ्चकला' शब्दे
यश्चमभागऽवस्थाविस्तरा गतः ।)

सिद्धि-सिद्धि-न० । 'क-ग-ड-ड-व-प-श-व-स-०-क-पामूर्ध्वे
लुक्' ॥ ८२॥ ७॥ एषां संकुलवर्षसंबन्धनामूर्ध्वे स्थितानां लु-
भयसिद्धिः । सिद्धिं स्तिरथं । कृते, दा० । म० । का० म० । कानु० ।
प्रश्न० । विपा० । मधुच्छिद्ये रज्जुनिर्मिते यक्षार्धे, नीलबाह्व । भ-
क्रपुलाके, प्रासे च । पुं० । बाह्व० ।

सिद्धि-सिद्धि-पु० । ये यव गुणेन निष्पन्नाः कृदिनिष्ठिताः सि-
द्धौदनवद् ; न पुनः साधवीया इत्यर्थः । ध० १ अधि० ।
कल्प० ।

एगे सिद्धे । (मू० ४६+)

सिद्धिर्वाति स्म कृतकृत्या भवेत् सेधयति स्म वा—अ-
वच्छिन्नं अपुनरावृत्त्या लोकाप्रमिति सिद्धिः । सितं वा वज्रं
कर्म ध्मात् दग्धं यस्य स इति निरुक्तात् सिद्धिः ।
कर्मवर्जनिर्मुक्तः, स च कर्को द्रव्यार्थतया पर्यायार्थतस्त्वन-
स्तर्पणीय इति, अथवा—सिद्धानामन्तत्वेऽपि तत्सामान्याद-
कत्वम् । अथवा—कर्मशिल्पविद्या-मन्त्रयौगागमार्थयात्राबु-
द्धितपःकर्मस्यभेदानेकत्वेऽप्यस्यैकत्वं सिद्धशब्दाभिधेय-
त्वसाध्याश्रितं । कर्मवर्णसिद्धस्य च परिनिर्वाणम् । स्या०
१ दा० । कर्मप्रपञ्चनिर्मुक्तः, ध० । अपगनसकलकर्ममले,
च० प्र० १ पाहु० । दृष्टा० । म० । दृष्टा० । आहु० ।
अशेषद्वन्द्वरहितः, सूत्र० १ धु० १ अ० ४ उ० ।
शुक्लध्यानानलनिर्दग्धकर्मन्धने मुक्तिपदभाजि जीवे, पा० ।
अपगनसकलकर्मशिल्प परमसुखसिद्धि एकान्तकृतकृत्ये,
आ० म० १ अ० । कर्मसिद्धमात् कृतकृत्यं, क० ।
आव० २ अ० । निर्दग्धानेकभवकर्मन्धनं, ल० । जी० । सूत्र० ।
संथा० । पं० सू० । आ० सू० । सिद्धा खेतलांगस्स निरवसे-
सार्णं च कर्मपण्डीणं जां खाइ भावयोगो नस्स उत्त-
मा खीणसम्बकस्स नि र्भरणं हस्ति । आ० सू० ४ अ० ।
सिद्धः पञ्चदशविधः । विसं० ।

अथ सिद्धनमस्कारं व्याख्येयसुराह—

सिद्धो जो निष्कम्पो, जेण गुणेण स य चोदसविशयो ।

नेओ नामाईओ, आंयणसिद्धाईओ द्दज्जे ॥ ३०२॥

इह 'सिद्ध' इति काऽर्थः ? इत्यने—'विश्व संराक्षी' 'राध
साध संमिद्धी' 'विधु शास्त्र माह्वये च' सिध्यति स्म सिद्धो
यो येन गुणेण निष्पन्नः—परिनिष्ठितः, न पुनः साधनीय इत्य-
र्थः । स च सिद्धः सामान्यतो नामसिद्धादिभवाच्चतुर्धाविधो
ज्ञः । तत्र नाम-व्यापकसिद्धौ सुगमौ । द्रव्यसिद्धस्तु सि-
द्धा-निष्पन्नं जीवन्तः, आदिशब्दात्-पाकाश्लेषादिवृत्त-
२०६

ज्ञतः, अस्योद्भवादेर्निष्पन्नत्वगुणेन परिनिष्ठितत्वात्, सप्त-
धातवेन च द्रव्यत्वात् इति गाथार्थः ।

शेषानेकादश सिद्धभेदानाह—

कस्मि सिध्ये य विजाए, मेवे जेणे य आगमे ।

अथ जत्ता अभिप्पाए, तेने कस्सुक्खए इय ॥ ३०३॥

कर्मसिद्ध—शिल्पसिद्धी, विद्यासिद्धः, मन्त्रसिद्धः, योग-
सिद्धः, आगमसिद्धः, आर्थासिद्धः, यात्रासिद्धः, अभिप्रायो
बुद्धिपर्यायस्ततो बुद्धिसिद्धः, तपःसिद्धः, कर्मव्यसिद्धः ।
इति निर्युक्तिरसोकमसाधः ।

एतर्था च कर्मादिसिद्धानां स्वरूपप्रतिपादनपराः 'कम्मं ज-
मणाईओ' इत्यादिकाः 'न किलम्मइ जो तवसा' इतिवा-
यापर्यन्ता एकवच्यारिंशद् गाथाः सकथानकभाषार्थी मूला-
वश्यकर्ताकानोऽवसेया इति । अथ कर्मव्यसिद्धमव प्रप-
ञ्चतो निरुक्तविधिना प्रतिपादयन्नाह—

दीहकालरयं जंतु- कम्मं से सियमदुहा ।

सियं धेत्तं ति मिद्धस्म, मिद्धस्सुवजायइ ॥ ३०४॥

व्याख्या—ब्रह्मः संतानोपलयाऽनादिस्वात् स्थितिबन्ध-
काज्ञो यस्य तद् दीर्घकालम्, निसर्गनिर्मलजीवस्यानुरज-
नाद् मालिन्यापादनाद् रजः, अथवा—संवेदन बन्धवया-
भ्यं भवतीति साम्याद् रजः, सूक्ष्मत्वसाध्याद् वा रज इति
कर्मण एव विंशत्यगम्, दीर्घकालं च तद् रजश्चाति दीर्घ-
कालरजः, 'जंतु कम्मं ति' दीर्घकालरजोऽकूपं यत् कर्म
दीर्घकालस्थितकं रजोरूपं यत् कर्मेत्यर्थः, एतच्चैवंविधं
कर्म, तुशब्दस्य विशेषलार्थन्यायश्च भव्यस्य, संबन्धि गृ-
ह्यते, नामव्यस्य, तस्य वक्ष्यमाणध्मातत्वायोगाद्, अथवा-
भव्यसंबन्धित्वमिह कर्मलो ध्मातत्त्वसामर्थ्याद्वा लक्ष्यते ।
यच्छब्दोऽपि साक्षादुपलक्ष्य कर्मणि न तथाविधं साफल्य-
मनुभवति ; इति—'जंतुकम्मं' इत्येतद्वन्वयं व्याख्यातं—
जंतुजीवस्य कर्म जंतुकर्म । अनेनाहकर्मस्यैककालमा-
ह—वजं यत् कर्मेत्यर्थः । कथंभूतं यत्कर्म जंतुकर्म वा ?
इत्याह—'से सियमदुहा' ति ज्ञानावरणाद्यप्रकारैः पूर्व'से'
तस्य सितं वजमिष्यथः । अथवा 'से सियं' ति ज्ञाना-
भोगविषयितययाप्रवृत्त्यकरणेन सस्यगहानाद्युपायतश्च कर्म-
ण हर्षितं अक्षं कृतं, स्थित्यनुभवादिभिरक्षीकृतमिष्यथः ।
तद् दीर्घकालस्थितकं रजोरूपं भव्यस्य संबन्धि य-
त्कर्म जंतुकर्म वा पूर्वमप्यथा वजं तत् कर्म श्रुतिने
सत्, किम् ? इत्याह—'सियं धेत्तं ति' ति सितमिष्ये व-
जं ध्मात् तीव्रध्यानलेन दग्धं क्षपितं महाग्निना लोह-
मलवदस्यति सिद्ध इति निरुक्तिः । एवं च कर्मद्वन्द्वनाज-
न्तर्ग सिद्धस्यैव सतः सिद्धत्वमुपजायते नासिद्धस्य, 'ने-
रइयसु उववज्जई' इत्यादिनिश्चयनयमताश्रयणादिति । उप-
जायत इति तदात्मनः स्वाभाधिकं सत्सिद्धत्वमनादिक-
माहुर्न तदावरणविगमेनाविभवत्येव, न पुनरसदुपजायत
इति प्रतिपत्तव्यम्, असतः स्वार्थभाणस्यैव जन्मायाणा-
दिति । अथवा—सिद्धस्य सिद्धत्वं सद्भावकमुपजा-
यते न तु प्रतीपनिर्वाणकल्पमभावकपामिति । एवं न्युम-

तान्तरव्यवच्छेदाधेयमेतत् । तथा आहुरेक—“ दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो, नैवावनि गच्छति नान्तरिक्षम् । दिशे न काश्चिदिदिशे न काश्चित्, स्नेहक्षयात्केवलमिति शान्तिम् ॥ १ ॥ जीवस्तथा निर्वृतिमभ्युपेतो, नैवावनि गच्छति नान्तरिक्षम् । दिशे न काश्चिदिदिशे न काश्चित्, स्नेहक्षयात्केवलमिति शान्तिम् ॥ २ ॥ ” इत्यादि एवंविधसिद्धत्वाभ्युपगमे दीक्षादिप्रयासवैयर्थ्याच्चिरन्वयक्षणभङ्गस्य चाघटमानत्वादिति । अथवा—‘ दीहकालरय ’ इति एतद्व्यथा व्याख्यायते रथो वगैरेष्टाविशेषः फलमनुभव इत्यनर्थान्तरम्, ततश्च सन्ताननानुभूयमानत्वादीर्घकालो रथोऽनुभवा यस्य तदीर्घकालरयं यद्व्यवकर्म जन्तुकर्म वा तथा ‘ सिसियं ’ इति एतद्व्यव्यथा व्याख्यायते—लेख्याविशेषास्तेषां वद्वययोगालक व्यायाजीविन सह संश्लेषमुपगतम् । अथवा सितमित्यादि तु तथैवेति निर्युक्तिश्लोकसंज्ञापार्थः ।

आह ननु यच्छेषितं भवोपप्राहि चतुर्विधं कर्म तथादि पर्यन्तं समास्थितिकं भवति तदा समकालमेव क्षणयित्वा मोक्षे गच्छतीत्यर्थावगम्यते, यदा तु विषमस्थितिकं तद् भवति तदा किं करोतीत्याह—

नाऊण वेयण्णिजं, अइवहुयं आउयं च थोवागं ।

गंतूण समुग्घायं, खवेइ कम्मं निरवसेमं ॥ ३०३० ॥

सम्यगपुनर्भाषेन उत्प्राबल्येन कर्मणां हनने-घातः प्रलया यस्मिन्प्रयत्नविशेषे असौ समुद्धानः ।

तत्स्वरूपमेवाह—

दण्डकवाडे मन्थ-न्तरे य साहगया सरीरत्थे ।

भास.जोगनिराहं, सेलेसी सिज्जणा चेव ॥ ३०३१ ॥

नन्वबभूतः समुद्घातगतानां विशिष्टः कर्मक्षया भवतीति कोऽत्र हेतुर्गतिः ? अत्रोच्यते प्रयत्नविशेषः ।

किं पुनरत्र निदर्शनमित्यत्राह—

जह उल्ला साडीया, आसुं मुक्कइ विरल्लिया मंती ।

तह कम्मलहुयममए, वच्चंति जिणा समुग्घायं ॥ ३०३२ ॥

एता अपि तिस्रो निर्युक्तिगाथाः ।

अथ ‘ दीहकालरय ’ इत्यादि. भाष्यकारो व्याख्यामाह—

संताणओ अणार्ह, दीहो ठिह्काल एव वंधाओ ।

जीवाणुरंजणाओ, रउ ति जोगो ति सुहुमो वा ॥ ३०३३ ॥

सो जस्स दीहकालो, कम्मं तं दीहकालरयमुत्तं ।

अइदीहकालरंजण-महवा चेहुविसेसत्थं ॥ ३०३४ ॥

‘ बंधानु ’ ति—बन्धमाश्रित्य सन्तानतः—सन्तानभावेन अनादित्वादीधिः स्थितः कालो यस्य तदीर्घकालं जीवस्यानु-रञ्जनात्—मालिन्यापादनाद्रजः, अथवा—‘ जोगो ’ ति स्नेहेन बन्धनयोग्यो भवतीति साम्याद्रजः । अथवा—‘ सुहुमो ’ ति सूक्ष्मत्वसाम्याद्रजः कर्म भण्यते ‘ सो जस्स ’ इत्यादिना समासः, स च विहित एव । किमुक्तं भवतीत्याह—‘ अइदीह ’ इत्यादि अनिदीर्घकालं जीवस्य रञ्जन-मालिन्यापादने रज इति । अथवा—रय इत्यनपदं षष्ठाविशेषार्थं, ततश्च दीर्घकालो रथो वगैरेष्टाविशेषा जीवोऽनुभवा यस्य तदीर्घकालरयमित्यर्थः ।

किं पुनस्तद्विन्याशकृष ‘ जन्तुकर्म ’ इत्यस्य व्याख्यानमाह—
जं कम्मं ति तुमहो, विसेसणे पूरुखेऽहवा जीवो ।

जंतु ति तस्म जंतो, कम्मं से जं सियं बद्धं ॥ ३०३५ ॥

यद् दीर्घकालरजोरूपं दीर्घकालरयं वा कर्मेति । तुराध्या विशेषणं । तेन विशेषणो भव्यस्य सम्बन्धो तद् गृह्यते । अथ ध्यातव्यप्रस्तावादेव भव्यसम्बन्धित्वं कर्मणा लभ्यते, तर्हि पूर्यतीति पूरणः, तुराध्दः पूरणार्थः । अथवा—जीवो जन्तुस्त्वस्य जन्तोः कर्म जन्तुकर्मेत्यर्थं व्याख्यायते । ‘ से—सियं ’ इत्यस्य व्याख्यामाह—‘ से ’ तस्य जीवस्य यत् सितं बद्धं, ‘ सियं ’ बन्धने, इत्यस्य धातोर्मिष्टान्तस्य प्रयोगादिति ।

अथ ‘ सिसियं ’ इत्यस्यापरात्यपि व्याख्यानान्तराद्याह—

अहवा सेसियमसियं, गहियं वत्तमइसंसिलिट्ठं वा ।

जं वा विसेसियमहु-ह ति खयमेमियं व ति ॥ ३०३६ ॥

अथवा—‘ से ’ तस्य जीवस्य सर्वमपि कर्म संस्मरानुबन्धत्वात्सितं; कृष्णमशुभमित्यर्थः । अथवा—‘ वा ’ अन्तर्कर्मणि ‘ गहियं वत्तं ’ ति—जीवेन गृहीतं व्याप्त व्याप्तमानीतमिति सितम् । अथवा—‘ सेसियं ’ ति—लेख्याविशेषात् स्तेषां जीवेन स्तेषां विशेषमानीतमिति, संस्मरं बाधकं कृतमिति संश्लेषितम् । ‘ जं वा विसेसियमहु-ह ति ’ अथवा—एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वाद् यदष्टधा विशेषितं व्यवच्छिन्नं तत् शेषितं विशेषितमिहोच्यते । अथवा—क्षयेण क्षणया क्रमशः शेषितं स्थित्यनुभवविनाऽऽप्येकत्वमित्यर्थः ।

अथ ‘ सितं ध्यातमस्यति सिद्ध ’ इति निरुक्तिविधिमुपद-
शयिमाह—

नेरुत्तियं सियं धं-तमस्स तवमा मलो व लोहस्स ।

इय सिद्धस्सेयसओ, सिद्धत्तं सिज्जणा समए ॥ ३०३७ ॥

उवजायइ ति ववहा-रदेमणमभावया निसेहो वा ।

पजायंतरविगमे, तप्पजायंतरं सिद्धो ॥ ३०३८ ॥

हे अपि गतार्थे । नवगम् ‘ अभावया निसेहो व ’ ति—निर्वाणप्रदीपकल्पनदभावकल्पं सिद्धत्वमिति यत् कैश्चिदुच्यते, तदभिमतया अभावरूपतायाः ‘ सिद्धत्वमुपजायते ’ इत्यनेन निषेधा वा क्रियते, सिद्धत्वं भावरूपमुपजायते, न पुनः पूर्वपर्यायस्य भाव एव भवतीत्यर्थः ।

अथ ‘ नाऊण वेयण्णिजं ’ (३०३०) इत्यादिगाथायाः प्रस्ता-
वनार्थमाह—

कम्मचउकं कमसो, समंति खयमेइ तस्स भणियम्मि ।

समयं ति कए भासइ, कसो तुल्लहिई नियमो ? ॥ ३०३९ ॥

भवोपप्राहिकर्मचतुष्टयं तस्य मुमुक्षोर्भोगमनसमये क्रमशः क्षयमेति, समकं वा युगपदिति कथ्यताम् ? । एवं भणिते परेण पृष्ठं सूचिताह—‘ समयंति ’ ति—समकं-युगपत् तस्य तत् कर्मचतुष्टयं क्षयमिति न तु क्रमशः इति । एवं च सूत्रोक्तं कृतं पुनरपि भाषते परः—कृतः कर्म-

अनुष्कस्य तुर्यास्थितिनियमः, त्रिषमनिबन्धनत्वेन विषम-
स्थितिकत्वस्यैव युज्यमानत्वात् इति ।

अथ विषमस्थितिकमपि समकं क्षपयति । तदयुक्तम् । कु-
तः ? इत्याह—

कह व अपुषड्विहयं, खवेउ कतो व तस्ममीकरणं ।

कयनामाइभयाउ, तो तस्म कमवखओ जुता ॥३०४०॥

कथं वा स मुमुक्षुः पूर्णस्थितिकमायुष्कापेक्षया दीर्घस्थि-
तिकं वेदनीय—नाम-गोत्रकर्मत्रयं ह्यस्वस्थितिकायुष्कानु-
बोधन क्षपयतु—हस्वीकरांतु, कृतनाशप्रसङ्गात् ? । कृतनाश-
श्रवमेवाधिकस्य खण्डायित्वा नाशनात् । अथायुष्कं वृद्धि-
मुपनीय वेदनीयादिभिः सह समस्थितिकं कृत्वा समकमे-
व क्षपयतीत्याशङ्क्याह—' कतो ये ' इत्यादि कुतो वायुष्क-
स्य वेदनीयादिभिः सह समीकरणं—समस्थितिकत्वापाद-
नम्, अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ? । नत्प्रसङ्गश्च ह्यस्वस्यायुषो
दीर्घत्वापादनात् । ततस्तस्य मुमुक्षोर्वेदनीयादिकर्मणां कर्म-
क्षय एव युक्तः प्रथममायुषस्ततः शेषाणामिति ।

अत्र गुरुत्तरमाह—

भमइ कम्मस्यम्मी, जयाउमाईए तस्म निहेजा ।

तो कहमत्थउ सभवे, मिज्झउ व कहं सकम्मंमो ॥३०४१॥

भग्यन्तेऽत्राक्षरम्—कर्मक्षये मुक्तिगमनसमयवर्तिनि कर्मक्ष-
यकालं, पाठान्तरतः कर्मक्षयं वा यथायुगादिव तस्य
निस्तिष्ठत्—निष्ठां यायात्, क्षीयन्त्यर्थः, शेषाणि तु क्रमशः
पश्चान्, ततः कथमसौ क्षीणायुष्कः शेषकर्मक्षपणार्थं भवं
निष्ठतु, तदवस्थाननिबन्धनस्यायुष्कस्याभावात् ? । अथ त-
दभावात् सिध्यत्वसौ, किं निवार्यते ? । तदयुक्तम्, यत आ-
युषि क्षीणोऽपि सहवेदनीयादिकर्मोर्ध्वतत इति सकर्मोशः
कथं सिध्यतु, 'सकलकर्मक्षयादेव मोक्षः' इति वचनात् ?
इति ।

तर्हि किमत्र युक्तम् ? इत्याह—

तम्हा तुल्लड्विहयं, कम्मचउकं सभावओ जस्स ।

सोअकयसमुग्घाओ, सिज्झइ जुगवं खवेऊणं ॥३०४२॥

जस्स पुण थोवमाउं, हवेज्ज सेसं तयं च बहुतरयं ।

तं तेण समीकुरुए—गंतूण जिणो समुग्घायं ॥ ३०४३ ॥

इह अपि सुगमं । नवरं 'तण' सि—तत् शेषकर्मत्रिकमप-
वर्तनात् खण्डयित्वा तेनायुष्केण समं कुरुत इति ।

नन्वेवं कृतनाशादिदोष उक्तः स कथं परिहर्तव्यः ? इत्याह—

कयनासाइविषाओ, कओ पुरा जह य नाण किरियाहि ।

कम्मस्स कीरइ खओ न चेदमोक्खादओ दोसा ॥३०४४॥

कृतनाशादिदोषाणां विषातः—परिहारः कृताऽस्माभिः ।

क ? पुरा—पूर्वमुपक्रमकालावधिरे, "न हि दाहकालियस्स
वि, नासां तस्सायुभूइओ खिए । बहुकालाहारस्स व,
युयमग्गियगोिणो भोगो ॥ १ ॥" इत्यादिना ग्रन्थेण । यथा
च ज्ञान—क्रियाभ्यां चिरकालस्थितिकस्यापि कर्मणः क्षि-
प्रमेव क्षयः क्रियते, तथा प्रागापि 'संज्झमुवकांमिज्झइ, ए-
सो विव सज्झंगो व्व ।' इत्यादिनाऽनेकशः प्राक्कम् । न
चैवुपक्रम इत्यतः, तस्मिन्नेवावयो दांषा इत्यपि 'जह ता-

अनुभूइउ विव खविज्झए कम्ममज्झा न मयं' इत्यादिना
प्राक्कमेव । तदवमेतावता 'नाऊण वेयणिज्ज' इत्यादि-
निर्युक्तिगाथा व्याख्यातति ।

अथ परप्रेयमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अममहिईख नियमो, को थोवं आउयं न सेसं ति ।

परिणामसभावाओ, अद्वुववंधो व्व तस्सेव ॥३०४५॥

'अममस्थितिकानां कर्मणां स्तोकायुर्व्व' न शेषं वेद-
नीयादिकम्' इति कोऽयं नियमः, येनोच्यते—'नाऊण
वेयणिज्जं अइवहुये आउयं च थोवाग' इति ? । इदमपि क-
स्माद् नोच्यते—'नाऊण आउयं खलु अइवहुये थोवयं च
वेयाणयं' इति ? । अत्रोच्यते—बन्धपरिणामस्वाभाव्यात्,
एवंभूता ह्यायुषः कोऽपि बन्धपरिणामो वर्तते, येन पर्य-
न्तं वेदनीयाद्यपेक्षया समं स्तोकां वा भवति, नत्वाधिकमि-
ति । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा बन्धपरिणामस्वाभावाद्भव-
बन्धस्तस्यैवायुषो भवति, अन्तर्मुहूर्तमात्रबन्धकालत्वात्,
न तु वेदनीयादः तस्य भवबन्धत्वात्, एवमत्रापि स्तोका-
वमायुष एव, न तु वेदनीयादेरिति ।

आह—ननु समुदातगतां जन्तुवेदनीयादिकर्मणः किं करो-
ति ? इत्याह—

विममं स कहं समं, समोहओ बंधणेहि ठिइए य ।

कम्महव्वाइं वं-घणइ कालो ठिई तेसि ॥३०४६॥

स समवहनः कर्वालिसमुदातगतां जीव आयुष्कादि-
कन्धेन विषमं वेदनीयादिकर्मत्रयमपवर्तमानः खण्डायित्वा
आयुष्केण समं करोति । कैः कृत्वा समं करोति ? इत्या-
ह—वध्यन्ते जीवा येस्तानि बन्धनानि तैरेवधनेः कर्मद्र-
व्यैः, स्थिन्या च काललक्षणया । अत एवाह—कर्मद्रव्याणि
बन्धनानि भग्यन्ते, कालस्तु स्थितिस्तथा वेदनीयादीना-
मिति । समीकुर्वधेतर्हि शेषदलिकानिपेक्षणात्तमुहूर्तार्थात्-
कं सर्वं करोति ।

कथम् ? इत्याह—

आउयसमयममाए, गुखमेदीए तदसेखगुणियाए ।

पुव्वरइयं खवेहिइ, जह सेलेसीए पइममयं ॥३०४७॥

वद्यमानस्यायुषो यावन्तः समयः शेषा अवतिष्ठन्ते तत्सम-
यसमानयाऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणेत्यर्थः, दलिकमाश्रित्यासंख्येय-
गुणया प्रथमसमयनिष्क्रियदलकाद् द्वितीयसमयनिष्क्रमसं-
ख्येयगुणम्, ततोऽपि तृतीयसमयनिष्क्रमसंख्येयगुणम्, ए-
वं यावच्चक्रमसमयनिष्क्रमसंख्येयगुणमिति, एवमसंख्येय-
गुणया स्थानान्तरप्रसङ्गाया गुणधेतुया तद् वेदनीयादिकर्म-
त्रयं केवलज्ञानाभोगेनाकलय्य तथा रक्षयति यथाऽनन्तरं
न प्रकारेण पूर्वगच्छितं तदेतत् शैलेश्वरं प्रतिसमयं क्षपयन्त्य-
मसमये सर्वमसौ क्षपयिष्यति । अत्र गुण-
भेदस्थापना आयुषस्तु गुणभेदनिर्णयं भवति,
किन्तु यथावज्जमेव तद् वदते । अतस्तस्यै-
ना—'जह उज्जा साईया' इत्यादिगाथायाः पूर्वाधे सु-
गमत्वाद् न व्याख्यातम् । उत्तरार्धं तु यदुक्तम्—'तह कम्म-
लहुयसमए' इति तत्र कर्मलघुतायाः समयः कः ? इत्याह—
कम्मलहुयाए समओ, भिन्नमुहूर्तावसेसओ कालो ।

अथ जहन्मये, कृमासमुक्तोममिच्छति ॥ ३०४८ ॥

कर्मणि आधुना लघुतायाः समयोऽत्र सिद्धमुद्गर्तव्येयकोलो जयन्त्यनः, उत्कृष्टनान्तर्मुद्गर्तव्येयं निजमायुर्विज्ञात तदधिकवेदनीयादिकर्मस्थितिर्विज्ञानार्थः, कवली समुदातमारभत इत्यर्थः, अथ तु सूर्य एतं भिन्नमुद्गर्तलक्षणं जयन्त्यमेव कालं मन्यन्ते, उत्कृष्टं तु पद्मासांनिध्यमस्ति—जयन्त्योऽन्तर्मुद्गर्तव्येययुक्त उत्कृष्टतस्तु परमासावशेषाद्युः समुदातं करोतीति कांचद् मन्यन्ते इत्यर्थः ।

तदेतद्व्ययमतममुक्तमिति दर्शयन्नाह—

तं नागन्तरमेले-सिधयण्यो जं च पाडिहेराणं ।

पञ्चपण्यमेव सुए, इहरी गहरणं पि होआहि ॥३०४९॥

तदेतद्व्ययमतं न मुक्तम, आगमविशेषात् । नागरोधश्च स-मुदातान्तर्मुद्गर्त तत्र शैलेशीप्रतिपत्तिवचनात्, शैलेश्यनन्तरं च सिद्धिगमनात्, कुतः पद्मासाविशेषाद्युक्तत्वम् ? आनन्त-र्गं पञ्चभिर्गण्य मासैर्विषयकया घटन एवेति चेत् ? इत्याशङ्क्याह—‘जं च’ त्यादि, यस्माच्च समुदाताद् निवृत्त्य शरीरस्त्वस्य मातिहारक—पीठफलकादीनां ‘कायजागं जुजमागं-आगच्छंजा वा, चिट्टंजा वा, निमीणजा वा, अनुघोहंजा-वा, उल्लंघंजा वा, पाडिहारियं, पीठफलगं, संधारगं, पञ्चपिहणिज्ज’ इति प्रज्ञापनासूत्रकेण श्रुते प्रत्यय-संश्लेषात्, इतरथा यस्यास्यवशेषाद्युक्तत्वेन चिरजीवत्येतेषां प्रहस्यमपि स्यात्, न च तत्रोक्तम् । तस्मादन्तर्मुद्गर्तव-शेषादुक्तं समुदातं करातीति ।

अथ समुदातशब्दार्थं समुदातारम्भान् पूर्वव्यापारनिरूप-णादौ चाह—

तथाउयसेसाहिय-कम्मसमुग्घायणं समुग्घायो ।

तं गंतुमणो पुव्वं, आवज्जीकरणमज्जेह ॥३०५०॥

आवज्जणमुवओगां, वावरो वा तदत्थमाहिए ।

अंतोमुहुत्तमेत्तं, काउं कुरुए समुग्घायं ॥३०५१॥

तत्रासुभ्योपस्थानाधिकस्थितिकावां वेदनीयादिकर्तव्यां समु-दातने समुदातः । तं च गन्तुमद्यः—प्रारिप्सुः पूर्वमावजी-करणमभ्यास—विदध्यात् । कथंभूतं तत् ? इति । उच्यते—तदर्थं समुदातकारणार्थमादौ कवलिन उपयोगो मयाऽधु-नेव कर्तव्यम’ इत्येवेकपः उदयावलिकायां कर्मप्रत्येकरूपं व्या-पारं वाऽऽवर्जनमुच्यते । तथाभूतस्य करणमावजीकरणं त-दन्तर्मुद्गर्तमात्रं कालं कृत्वा ततः समुदातं कुरुत इति ।

कथंभूतं तदित्याशङ्क्य ‘वंडकयाडं’ इत्यादिगतायां स्पर्शव्य-व्यासुराह—

उड्हहाययलंगं—वमाभिसं मो सदेहविक्खलं ।

यदमसयमि दंडं, करेइ विइयमि य कवाडं ॥३०५२॥

तइयसमयमि मंथं, चउत्थए लोगपूरणं कुणइ ।

पडिलोमं साइरणं, काउं वो होह देहत्थो ॥३०५३॥

कथंमथआयतं दर्शयन्मुक्तोऽपि लोकान्तर्भाजने स्व-द्वयमभ्यासकर्म कवली केकलताभागतः प्रथमसमये जीवमभ्यासघातात्मकं दण्डं करोति । द्वितीयसमये तु तम-

च दण्डं पूर्वोपरिद्वयप्रसारणादुभयपार्श्वयोः लोकान्त-र्भाजने कपाटमिव कपाटं करोति । तृतीयसमये तु तम-च कपाटं दक्षिणोत्तरद्वयप्रसारणेन मध्यसदृशवालाका-न्तर्भाजने मन्यन्ते करोति । एवं च लोकस्य प्रायो बहु-पूरितं भवति मन्थान्तर्गाणि स्वपूरितानि निष्ठन्ति, जीव-पुद्गलयोरनुभवेनिगमनात् । ततश्चतुर्थसमये तान्मथि मन्था-न्तरांश्च सह निष्कुर्ये, पूरयति ततश्च लक्षल्लोकः पूरितो भवतीति । ‘साहारणा’ इत्यादिर्व्याख्यामाह—‘पाडिलोम’ मि-त्यादि, इदमत्र इदंयस्—लोकपूरणानन्तरमेव पञ्चमे समये य-थोक्तकमात् प्रतिलोमे मन्थान्तर्गाणि सहरति, जीवप्रदेशा-न् सकर्मकान् सङ्गच्छति, षष्ठे समये मन्थान्तर्मुपसंहरति-घनतरसङ्गच्छात् ; सप्तमसमये तु कपाटमुपसंहरति, दण्डा-त्मनि सङ्गच्छात्, अष्टमे तु समये दण्डमप्युपसंहृत्य श-रीरस्थ एव भवतीति ।

आह—ननु समुदातगतस्य मनो-वाक्-काययोः मध्ये को योगः कस्मिन् समये व्याप्तिरिति ? इत्याशङ्क्याह—

न किर समुग्घायण्यो, मणवइजोगण्यओयणं कुणइ ।

आरालियजोगं पुण, जुजइ पढमट्टमे समए ॥३०५४॥

उभयव्यापाराणां, तन्मीसंवीथ छट्ट सत्तमए ।

ति चउत्थ पंचमे क-म्मयं तु तम्मत्तवेइओ ॥३०५५॥

किलशब्द आत्माकौ इह समुदातगतः कवली मनोवा-गयागयाः प्रयोजने व्यापारणं तावद् न करोत्येव, प्रयो-जनाभावात् । औदारिककाययोगं पुनः प्रथमाष्टमसमयोर्यु-नाक्त—व्यापारयति, दण्डकरणादिकयायां तत्प्रयत्नवि-धानात् । द्वितीयपष्ठमसमयेषु तु तान्मथम्—औदारि-कं कार्मेण मिथं व्यापारयति, उभयप्रयत्नसङ्गावात् । तृ-तीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु पुनः ‘कम्मयं’ ति—कार्मेणकाययो-गमेव व्यापारयति तन्मात्रं च घट्नादिति ।

समुदाताद् विवृताः किमसौ करोति ? इत्याह—

विशिवचसमुग्घायो, विवि वि ओए जिखं मउल्लेज्ज ।

सत्तमसत्तमोसं, न सो मयं तह बईजोगं ॥३०५६॥

आरालियकाओगं, गमयाइ पाडिहरियाणं वा ।

पञ्चपणं करेज्ज, जोगनिराहं तओ कुरुए ॥३०५७॥

इह समुदातगतस्त्वावद् न कोऽपि सिद्ध्यति, निवृत्तसमु-दाताऽन्तर्मुद्गर्तं भव एव कवली लिप्यति । तत्र च विष्ट-कलो मनो—वाक्—कायलक्षणान्यपि योगान् प्रयुञ्जीत । तत्र मनायोगं, व्यापारं च सत्यमसत्यामप्येव प्रयुङ्क्त, असत्य—मिथ्योन्नेत्यासम्भवात् । काययोगं त्वौदारिकं प्रयुञ्जानो गमनानमनादिकं प्रत्याहरणीयगृहीतपीठफलका-दिप्रत्यर्पणं वा कुर्यात्, तत एतेषां योगानां निरोधं करो-तीति ॥

अथ परप्रश्नाशङ्क्योत्तरमाह—

किं न सजोगो सिज्जइ, सबंधेउ ति जं सजोगो यं ।

न संपइ परमसुक्कं, स निजराकारणं क्खणं ॥३०५८॥

ननु किमिति मयस्यसंयुक्तं करोति, सत्तम एवमसौ किं न सिद्ध्यति ? इति सूर्या प्रश्नं कर्त्तव्यं—कवली च विवि-

धोऽपि योमः कर्मसंघे बन्धहेतुः, कर्मसंघबन्धस्य संसारनिव-
न्धनमेव, इति कथं सयोगः सिध्यति ? । किञ्च-पर्यन्ते
सकलकर्मनिर्जरायाः परमशुद्धध्यानमेव कारणम्, तच्च स-
योगः सन् जन्तुर्न समानं न प्राप्तवान्, सयोगस्य सक्रि-
यत्वात्, परमशुद्धध्यानस्य च समुदात्ताशेषकार्यरूपत्वात्
इति कुतः सयोगः सिध्यतीति ? । तस्माद् योगनिरोधः
कर्तव्यः ।

कथं पुनस्तं करोति ? इत्याह—

पञ्चतमिन्नमग्नि-स्स जत्तियाहं जहन्नजोगिस्स ।
होति मणोदब्बाहं, तब्बावारो य जम्मसो ॥ ३०५६ ॥
तदमंखगुणविहीणं, समणं समणं निरुंभमाणो सो ।
मणसो सत्वनिरोहं, करे अमंखजसमणहिं ॥ ३०६० ॥
पञ्चतमेत्तविंदिय, जहन्नवज्जोगपज्जया जे उ ।
तदमंखगुणविहीणे, ममणं समणं निरुंभंतो ॥ ६०६१ ॥
सत्त्ववज्जोगरोहं, मंखाहं हिं कुणहं समणहिं ।
ततो य सुहुमपणय-स्स पदमसमओववन्नस्स ॥ ६०६२ ॥
जो किर जहन्नजोगो, तदमंखेज्जगुणहीणमेकेके ।
समणं निरुंभमाणो, देहतिभागं च मुंचंतो ॥ ३०६३ ॥
रुंभहं सकायजोगं, संखाहं हिं चैव समणहिं ।
तो कयजोगनिरोहो, सेलेसीभावयमिह ॥ ३०६४ ॥
पाठसिद्धा एव । विशेषः ।

शैलेशीकालप्रमाणमाह—

इस्समक्खराहं मज्जे-ण जेण कालेण पंच भसंति ।
अत्थहं सेलेसिगओ, तत्तियमेत्तं तओ कालं ॥ ३०६८ ॥
तानिशीघ्रिणं चाप्यनिस्थिरं, किन्तु-मध्यमभङ्ग्या यावता
कालेन अ इ उ ऋ ए इत्येतानि पञ्च ऋत्वाक्षराणि भग्यन्ते-
एतावन्तं कालं शैलेशीगनस्तकोऽसौ तिष्ठतीति ।

किं पुनस्तत्र ध्यानं ध्यायति ? इत्याह—

तणुराहारंमाओ, भायहं सुहुमकिरियानियहिं सो ।
बुद्धिक्खकिरियमप्पडि-वाहं सेलेमिकालम्मि ॥ ३०६९ ॥
तनाः काययोगस्य निरोधारम्भसमयात् प्रभृति सूक्ष्मक्रिया-
निवृत्तिरूपं शुद्धध्यानमसौ ध्यायति ततः सर्वयोगनिरोधा-
दूर्ध्वं शैलेशीकालं समुच्छिन्नाक्रियमप्रतिपाति शुद्धध्यानं ध्या-
यतीति ।

अत्र प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्माह—

आणं मणोविंसो, तदभावे तस्स संभवो कनो ।
भसहं भसियं आणं, ममणं तिविहं वि करणम्मि ॥ ३०७० ॥
अनु 'यै' चिन्तायाम्, इति वचनात् मनोविशेषो मनसः
कोऽपि निष्कला चिन्तावस्थैव ध्यानमुच्यते । मनस्य—“अमन-
स्काः केषलिनः” इति वचनात् तस्य नास्ति । ततस्तदभावे
मनसोऽसत्त्वे तस्य ध्यानस्य केषलिनः कुतः सम्भवः ? ।
अतः 'तत्पुरोहारंभाषो' इत्याद्यद्यतमानमेवेति । स्वरिराह—
भगवन्तेऽत्रासरम्—“अग्नियसुखं गुणनां दृष्टं निविहं वि आ-

णम्मि' इत्यादिवचनात् त्रिविधेऽपि मनोवाक्कायलक्षणे क-
रणे समवे सिद्धास्ते ध्याने अग्रितमेव । ततो मनोकिञ्चन एव
ध्यानमित्यनेकान्तिकम्, वाक्कायव्यापारेऽपि ध्यानस्याङ्ग-
त्वादिति भावः ।

यतः परिभाषा—

सुदहुपयत्तवावा-रणं निरोहो व विज्जमाणाण ॥

आणं करणणमयं, न उ चित्तनिरोहमित्ताणं ॥ ३०७१ ॥

यतश्च मनोवाक्कायलक्षणां करणानां सुदृढप्रयत्नेन व्या-
पारणम्, विद्यमानानां पूर्वोक्तकर्मण निरोधा वा ध्याने भग-
वतां मतम्, न पुनश्च तानिरोधमात्रकम्, ध्येयान्तरात्मका-
र्थत्वात् करणानिरोधार्थेऽपि वर्तनादिति ।

ततश्च—

होअ न मणोमयं वा-इयं च आणं जिणस्स तदभावे ।

कायनिरोहपयत्त-स्स भावमिह को भिवारहं ॥ ३०७२ ॥

तदभावे मनसोऽभावे केषलिनां मनोमयं मनोविशेषरूपम्,
तथा मनःपूर्वकत्वाद् विशिष्टवचसो वाचिकं च ध्यानं न
भवत्, तद् मा भूत्, यत् पुनः कार्यानिरोधप्रयत्नस्य भावं
ध्यानमिह, तत् तस्य को निवारयते—न कोऽपीति ।

अपि च—

अहं छउमत्थस्स मणो, निरोहमेत्तप्ययत्तयं आणं ।

कहकावजोगरोह-प्ययत्तयं होइ न जिणस्स ॥ ३०७३ ॥
प्रकटार्थाः ।

पुनरपि परः प्राह—

आहाभावे मणसो, छउमत्थमेव तं न आणं सो

अहं तदभावे वि मयं, आणं तं किं न सुत्तस्म ? ॥ ३०७४ ॥

आह परः—मनसोऽभावे 'से' तस्य केषलिनश्च स्थस्यै-
कन्द्रियोदृष्टि तत् सूक्ष्मक्रियानिवृत्त्यधिकं ध्यानं न घट-
ते । अथ तदभावेऽपि मनं ध्यानम्, ततः सुप्तस्य तत् किं
नेष्यते, मनोऽसत्त्वस्य तुल्यत्वात् ? इति ।

पर एवाचार्यमतमाशङ्क्याह—

अहव मई सुत्तस्स हि, न कायरोहप्ययत्तमवभावे ।

एवं चित्ताभावे, कतो य तओ जिणस्सावि ? ॥ ३०७५ ॥

होज्ज व किंचिम्येत्तं, चित्तं सुत्तस्स मव्वहा न जिणे ।

जहं सुत्तस्स न आणं, जिणस्स तं दूरयरणं ॥ ३०७६ ॥

अथवा, आचार्यस्य मतिः—सुप्तस्य स्फुटमेव जायते न
कायनिरोधप्रयत्नसङ्गावः, किन्तु तदभावे एव, तत् कुत-
स्तस्य ध्यानम् ? , जिनं त्वस्त्यसाविति तस्य ध्यानं भव-
त्येव । अत्रोच्यते—नन्वेवं तद्व्यमनस्कत्वादिब्रह्मभावे जिन-
स्यापि केषलिनः कुतस्तकोऽसौ कायनिरोधप्रयत्नसङ्गावः ?
संबद् वाऽद्यापि किञ्चिन्मात्रं चित्तं सुप्तस्यापि, जिनं तु
केवलिन्यमनस्कत्वात् तत् सर्वथा नास्ति, ततश्च सुप्तस्य
यत्र न ध्यानमिष्यते, तर्हि जिनस्य तद् दूरतरकण—दू-
रतरणं नेष्टव्यम्, सर्वथा चित्ताभावेन कायनिरोधप्रयत्ना-
भावादिनि ।

सूत्रः प्रतिविधानमाह—

जुत्तं जं छउमत्थ-स्म करणमंत्ताणुसारिणाणस्म ।
तदभावस्मि पयत्ता-भावो न जिणस्म मां जुत्तो ॥ ३०७७ ॥
छउमत्थस्म मणोमं-त्तविहियजत्तस्म जइ मयं भाणं ।
कह तं जिणस्म न मयं, केवलविहियप्पयत्तस्म ? ॥ ३०७८ ॥

युक्तं यच्छुद्धस्थस्य करणमत्र मनः, मनोभानुसारिणा-
नस्य तदभावे सुमावस्थायां मनःकरणभावे काथनिगोध-
प्रयत्नाभावः । जिनस्य पुनरसौ न युक्तः, मनोभानाभावेऽ-
पि केवलज्ञानसद्भावादिति । किञ्च-यदि मनोमात्रविहितय-
त्नस्य छुद्धस्थस्य साध्वादर्मेन ध्यानम्, तर्हि कथं जि-
नस्य केवलिनः सकललोकावलोकविलोकनस्वभावेकेवलज्ञा-
नविहितप्रयत्नस्य तद् ध्यानं नाभिमतम् ? इति ।

अपि च—

पुव्वप्पओगओ वि य, कम्मविणिज्जरणहेउओ वावि ।
महत्थबहुत्ताओ, तह जिणचेदागमाओ य ॥ ३०७९ ॥
चिंताभावे वि सया, सुहुमोवरयकिरियाइं भवन्ति ।
जीवोवओगमन्भा-वओ महत्थस्म भाणाइं ॥ ३०८० ॥

भवस्थस्य केवलिनश्चिन्ताया अभवेऽपि सदा स्वमंक्रि-
यानिष्ठस्युपगतक्रियाप्रतिपानिलक्षणं द्वे ध्यानं भग्येते इति
सम्यग्बोधः, इयं च प्रतिज्ञा । हेतुमाह-जीवोपयोगस्वभाव्यात्,
तज्जीवोपयोगस्य तस्याभवस्थायामेवविधस्वभावत्वादित्य-
र्थः । तथा, पूर्वप्रयोगात्-पूर्वविहितध्यानसंस्कारादित्यर्थः ।
तथा, कर्मानज्जरणहेतुत्वात् ते ध्यानं अभिधीयेते, छुद्धस्थ-
स्य धर्मध्यानवादात् । तथा, शब्दस्यार्थानां बहुत्वात्-धै-
र्यान्तर्गतकार्थत्वादित्यर्थः । तथा, जिनागमे भगितत्वादिति ।

अथ प्रथमं परिहारं चाह—

जइ अमणस्म वि भाणं,
केवलिणो कीम तं न सिद्धस्म ।

भमइ जं न पयत्तो,

तस्म जओ न य निरुद्धवं ॥ ३०८१ ॥

यद्यमनस्कस्यापि केवलिनो ध्यानमिष्यते, तर्हि सिद्धस्य
किमिति नाभ्युपगम्यते ? । भग्येतेऽत्रालम्भ-यद् यस्मात्
तस्य—सिद्धस्य कारणाभावेन प्रयत्ना नास्ति, न च याग-
लक्षणं निराश्रयमस्ति अतः प्रयत्नाभावात् प्रयोजनाभा-
वाच्च न सिद्धस्य ध्यानमिति ।

अथतु केवलिनो ध्यानम्, किन्तु शैलेश्यां वर्तमानः कि-
मसौ करति ? इत्याह—

तदसंखेजगुणाए, गुणमंटीए गइयँ पुराकम्मं ।
समए समए खविंयं, कमसो मेलेमिकालेणं ॥ ३०८२ ॥
सवं खवंइ तं पुण, निष्ठवं किंचि दुवरिमे समए ।
किंचिच्च हाइ चरिने, मेलेमीए य तं वेअच्छं ॥ ३०८३ ॥
मणुयगइजाइतमवा-यरं च पजत्तसुभयमाणं ।
अन्नयरंयणिजं, नराउमुच्चं जसो नामं ॥ ३०८४ ॥
संभवओ जिणनामं, नराणुपुव्वी य चरिमसमयम्मि ।

मेसा जिणमंताओ, हु चरिमसमयम्मि निहुंति ॥ ३०८५ ॥
पाठसिद्धा एव । नवरं तदिति-वर्तनीयादिकम् । 'जिण-
नामं' इति-तीर्थकरनाम । इदं च तीर्थकरस्यैव सम्भवति,
अतः सम्भवतः इत्युक्तम् । सामान्यकेवली तु शया मनुष्य-
गतिपञ्चाद्रयजात्यादिका द्वादशैव प्रकृतीश्चरमसमये क्षप-
यतीति ।

अन्यदपि नत्र किमसौ करोति ? इत्याह—

ओगलियाहि मव्वा-हि चयइ विप्पजहणाहिं जं भणियां
निस्संमत्तया न जहा, देसचाएण सो पुव्वं ॥ ३०८६ ॥

औदारिकनैजसकार्गणशरीरत्रयं सर्वाभिरेव विशेषवर्ती-
भिः प्रकृष्टाभिरस्यजनाभिरस्यजत्यसौ । किमुक्तं भवति ? इ-
त्याह—'जं भणियाम' इत्यादि, निःशयतयैवौदारिकादिशरी-
रत्रयं तदा त्यजति; न तु यथा पूर्वं भवे आस्यन् संछातप-
रिसाटाभ्यां दहत्यांगेन त्यक्तवानिति यदुक्तं भवति-एतादह
तात्पर्यमित्यर्थः ।

अपरं च तदा तस्य किं निवर्तते किं
वा न ? इति दर्शयन्माह—

तस्मादइयाइया, भवत्तं च विणिवत्तण समयं ।

सम्मत्तनाणदंमण-सुहमिदत्ताइं मोत्तूणं ॥ ३०८७ ॥

तस्य सिद्धिं गच्छन् औदारिकादयो भाषा भव्यत्वं च स-
मं कं युगपत् निवर्तयन्ते । भवा भाविनी सिद्धिरस्यसौ हि
भव्य उच्यते, न च सा तस्य भाविनी, साक्षात्संज्ञानत्वा-
त्, ततोऽसौ न भव्य इति भव्यत्वं निवर्तते, उक्तं च—'सि-
द्धे नो भव्यं नो अभव्यं' इति । सम्यक्त्वार्थीनि तु सिद्धा-
र्थापि भवन्ति, अतस्तन्निवृत्तिवर्जनम् । इति पञ्चपञ्चाशदा-
र्थार्थः । नवौदारिकादिशरीराणां कथं सर्वथा त्यागः,
कर्मशरीरसन्तानस्थानादित्वात्, अनादेशानन्तत्वात् ? इत्या-
शङ्क्योत्तरम्, प्रासङ्गिकमन्यदपि चाह—'नणु सन्नाणोऽ-
णाइ' इत्यादिद्वादविंशतगाथाः । एताश्च पूर्व पद्यगणधरे प्रा-
यो लिखिताः, श्याख्याताश्चेति नेह लिख्यन्त इति ।

कियता कालेन पुनरसौ सिध्यति ? इत्याह—

रिउमेटीपठिवओ, समयपएमंतरं अफुममाणो ।

एगसमएण सिज्झइ, अह सागारोवउत्तो सो ॥ ३०८८ ॥

सुबोधा । नवरं 'समयं' इत्यादि, एकसमयादस्यत् । सम-
यान्तरमस्पृशन्नवगाढप्रदेशेभ्योऽपराकाशप्रदेशात्स्वस्पृशन्न-
चिन्तया शक्त्या सिद्धिं गच्छतीति भावार्थः । विशेषः । आ०
म० । उक्त० । आ० । (कथं पुनरसौ साकारोपयोग इति
'उपओग' शब्दे द्वितीयभागे ८६ः पृष्ठ उक्तम् ।) सिद्धा
नाम साधनः यत्कृतः जिनमतः इति कृत्वा सर्वत्रैतत्तस्य
भाषितत्वात् सर्वलब्धिसम्पन्नैश्च गणधरेऽप्युत्वात् सिद्धं
निर्वचनीयमाशङ्क्यार्थः, धृतज्ञानमेवत्यर्थः । अत्र पुन भण्यते-
सिद्धं प्रतिष्ठितं प्रकृतं सर्वकालं सर्वकालिकं, नित्यमित्यर्थः ।
'जिणमतं' तथाहि-एते दुयालसंगे, गणुपिडग न कयइ ना-
सो न कयाइ नत्थि न कयाइ न भविस्सति । अभूत् भव-
ति भविस्सइ य एवमादि सिद्धे जिणमते भो इत्यामन्त्रेण ।

पयनो प्रयत्नपरः पुणो वि भस्विबहुलासुतो गुणो इत्याह ।
अहवा-प्रयतो भूया नमस्करोमि एतासो व संशीसो सदा
संजमे भवन्तु । आ० सू० ४ अ० ।

अनन्तराऽऽदिसिद्धप्रकरणम्—

इहानन्तरसिद्धाः—सत्पदप्रकरणम् १ द्रव्यप्रमाण २ क्षेत्र-
३ स्पर्शना ४ काला ५ अन्तर ६ भाषा ७ लघ्वद्वय-
८ रूपैरुभिरनुयोगद्वारेः परम्परसिद्धाः सत्पदप्रकरणम् द्र-
व्यप्रमाणक्षेत्रस्पर्शनाकालान्तरभाषालघ्वद्वयसंस्काररूपैर्न-
यभिरनुयोगद्वारेः क्षेत्रादेषु पञ्चदशसु द्वारेषु सिद्ध-
माभून् चिन्तिताः ततस्तदनुसारेण वयमपि विनयज-
नानुप्रहार्यं लेशतश्चिन्तयामः । क्षेत्रादीनि च पञ्चदश द्वारा-
ण्यभून्—“ सत् १ काले २ गते ३ वे-य ४ तिथि ५ लिंग ६
चरित ७ बुद्धे ८ य । नागा ९ गाढ १० कम्प ११, अन्तर
१२ मनुष्यमय १३ गण १४ अपवर्ग १५ ॥ १ ॥ ” तत्र
प्रथमत एषु द्वारेषु सत्पदप्रकरणया अनन्तरसिद्धाश्चिन्त्य-
न्ते, क्षेत्रद्वारे प्रविष्टेऽपि लोके सिद्धाः प्राप्यन्ते,
तद्यथा—ऊर्ध्वलोके अधोलोके तिर्यग्लोके च, तत्राध्वलोके
परङ्कवनादौ अधोलोके—अधोलौकिकेषु ग्रामेषु तिर्य-
ग्लोके मनुष्यक्षेत्रे, तत्रापि निवर्त्याधानेन पञ्चदशसु क-
र्मभूमिषु, व्याधानेन समुद्रनदीवर्षधरपर्वनादावपि । व्या-
घातो नाम सहरणम्, उक्तं च—“दीवसमुद्वाह-ज्वरसु वा-
घाय खेतसो सिद्धा । निव्याघाणेषु पुणो, पनरससु कर्म-
भूमिषु ॥ १ ॥ ” तिर्यक्तः पुनरधोलोके तिर्यग्लोके वा ।
तत्राधोलोकेऽधोलौकिकेषु ग्रामेषु तिर्यग्लोके पञ्चदशसु
कर्मभूमिषु न शेषेषु स्थानेषु शेषेषु हि स्थानेषु सहरणतः
संभर्यान्त, न च भगवतां सहरणसम्भवः १ । तथा काल-
कालद्वारेऽवसर्पिण्यां जन्म चरमशरीरिणां नियमनः तृती-
यचतुर्थारकयोः, सिद्धिमगन्तं तु कर्वाञ्जत् पञ्चमऽप्यरके
यथा जम्बूद्वीपिनः, उत्सर्पिण्यां, जन्म चरमशरीरिणां
दुष्पमर्षिषु द्वितीयतृतीयचतुर्थारकेषु, सिद्धिमगन्तं तु तृती-
यचतुर्थारकेषु, उक्तं च—“ दंसु वि समासु जाया, सिद्धि-
नोऽस्त्वर्पणीर्षे कालान्तरे । तीसु य जाया आस-र्पणीर्षे
सिद्धिर्जात कालद्वये ॥ १ ॥ ” महाविदेहेषु पुनः कालः सर्व-
दैव सुषमदुष्पमाप्रतिरूपः, ततस्तद्वक्ष्यताभगवन्नेव तत्र
वक्ष्यता भविता द्रष्टव्या, सहरणमाधिकृत्य पुनरुत्सर्पि-
ण्यामवसर्पिण्यां च षट्स्यप्यरकेषु सिध्यन्ते द्रष्टव्याः, ती-
र्थकृता पुनरवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यां च जन्म सिद्धिमगन्तं
च सुषमदुष्पमादुष्पमसुषमारकपर्यन्तकारयार्वेदितभ्यः, न
शेषवर्गेषु । तथाहि-भगवान् श्रुतभस्वामी सुषमदुष्प-
मारकपर्यन्तं समुद्रपादि, एकाननवर्तपक्षेषु शेषेषु सिद्धि-
मगन्तु, वर्द्धमानस्याभी तु भगवान् दुष्पमसुषमारकप-
र्यन्तेषु एकाननवर्तपक्षेषु शेषेषु मुक्तिमौघमध्यमध्यास्त,
तथा खारुम्—“ समये भगवं महावीरे तीसं वासाह
अगारवासमज्जे वनित्ता साहरेगाहं दुवात्म संवत्सराहं छु
उमत्थपरियागं पाउत्तिता वायालीसं वासाहं सामजपरिया-
गं पाउत्तिता वावत्तिरे वास्ताणं सव्वाउयं पाहत्ता कीणं
वेयणिअप्राउयनामगाए दुसमसुसमाए बहुविहत्ताए
तिहि वासेहि अजनवमेहि य मासेहि सेसेहि पावाए म-

ज्जिमाए जाव सव्वदुक्खपणीणं ” । (उत्सर्पिण्यामपि च
प्रथमतीर्थकरो दुष्पमसुषमायामेकाननवर्तपक्षेषु ध्याति-
कालेषु जायते, यतो भगवद्वर्द्धमानस्याभीसिद्धिमगन्तस्य भ-
विष्यन्महापद्मतीर्थकरोत्पादस्य आन्तरं चतुरशीतवर्षसह-
स्राणि सप्त वर्षाणि पञ्च च मासाः पठ्यन्ते) तथा खारु-
म्—“ बुलमीईवामसहस्सा, वासा सत्तेव पेत्त मासा य ।
वीरमहाएउमाणे, अन्तरमये जियुहिदु ॥ १ ॥ ” तत उत्सर्पि-
ण्यामपि प्रथमतीर्थकरो यथाकालमात्रेण एव जायते, तथा
उत्सर्पिण्यां चतुर्विंशतितमः तीर्थकरो सुषमदुष्पमायामे-
काननवर्तपक्षेषु व्यतिक्रान्तेषु जन्मासादयति, एकानन-
वर्तपक्षाधिकचतुरशीतिपूर्वकालान्तरे च सिध्यति, तत
उत्सर्पिण्यामवसर्पिण्यां वा दुष्पमसुषमासुषमदुष्पमपर्य-
न्तं तीर्थकृता जन्म निर्वाणं जनि २ । गतिद्वारे
प्रत्युत्पन्नयमाधिकृत्य मनुष्यगताविव सिध्यन्तः प्राप्त्वा-
न्ते, न शेषासु गतिषु । पाश्चात्यमनन्तरं भवमाधिकृ-
त्य पुनः सामान्यतश्चतसृभ्योऽपि गतिभ्य आगताः सिध्य-
न्ति, विशेषचिन्तायां पुनश्चतसृभ्यो नरकपृथिवीभ्यो, न
शेषाभ्यः, तिर्यग्गतः पृथग्व्यम्बुवनस्वर्गपञ्चोद्वेगभ्यो, न
शेषाभ्यः, मनुष्यगतः स्त्रीभ्यः पुरुषभ्यो वा, देवगतेष्वनुभ्यो
देवतिकायेभ्यः । तथा चाह भगवानायेभ्यामः—“ नरइया णं
भन्ते ! अण्णरागया अन्तर्कारियं करेत्त परंपरागया अन्त-
र्कारिअं करेत्त ?, गोअमा ! अण्णरागया वि अन्तर्कारिअं
करेत्ति परंपरागया वि अन्तर्कारियं करेत्ति, एवं रयणपभा-
पुढाविनेरइयावि० जाव पेक्कपभापुढाविनेरइया, धूमपभापु-
ढाविनेरइयाणे पुढ्ढा, गोयमा ! नो अण्णरागया अन्तर्क-
रिअं करेत्ति, परंपरागया अन्तर्कारियं करेत्ति, एवं जाव
अहे सत्तमपुढाविनेरइया । असुरकुमारा० जाव धणियकुमा-
रा । पुढाविआउवणस्सइकाइया अण्णरागया वि अन्तर्कारियं
करेत्ति, परंपरागया वि अन्तर्कारियं करेत्ति, तेउवाउवेइदिय-
तेइदियचउगिइया नो अण्णरागया अन्तर्कारियं करेत्त
परंपरागया—अन्तर्कारियं करेत्ति मेसा अण्णरागया-
वि अन्तर्कारियं करेत्ति परंपरागया वि ” तीर्थकृतः
पुनर्देवगतेनरकगतेर्वाऽनन्तरगताः सिध्यन्त, न शेषग-
तः, तत्रापि नरकगतः निस्त्र्यो नरकपृथिवीभ्यो, न शेष-
भ्यः, देवगतेर्वैमानिकदेवतिकायेभ्यो, न शेषतिकायेभ्यः ।
तथा चाह भगवानायेभ्यामः—“ रयणपभापुढाविनेरइया
णं भन्ते ! रयणपभापुढाविनेरइयाहिता अण्णनरे उव्वाहिता
नित्थयणं लभेज्जा ?, गोयमा ! अत्थेगइए लभेज्जा, अत्थेग-
इए नो लभेज्जा, मे केणदुणे भन्ते ! एवं बुन्चइ अत्थेगइए
लभेज्जा अत्थेगइए नो लभेज्जा ?, गोअमा ! जम्भ रयणप-
भापुढाविनेरइयास्स तिथयणनामगात्ताइ कम्माइ वजाइ पुढ्ढाइ
कडाइ निवत्ताइ आभितिव्वाइ अभिसमआगयाइ उइआइ नो
उवसंताइ भयेत्ति मे णं रयणपभापुढाविनेरइया रयणपभा-
पुढाविनेरइयाहिता उव्वाहिता नित्थयणं लभेज्जा, जम्भ णं
रयणपभापुढाविनेरइयास्स तिथयणनामगात्ताइ कम्माइ नो
वजाइ जाव नो उइआइ उवसंताइ भयेत्ति मे णं रयणपभा-
पुढाविनेरइया रयणपभापुढाविनेरइयाहिता उव्वाहिता तिथ-
यणं नो लभेज्जा, मे एएणदुणे गोयमा ! एवं बुन्चइ—अ-
त्थेगइए लभेज्जा अत्थेगइए नो लभेज्जा । एवं जाव धालुय-

पुष्पापुष्पविनेरहृदिना निधयस्सं लभेज्जा । पंक्कपभापुष्पवि-
नेरहृया सं भंतं । पंक्कपभापुष्पविनेरहृदिना अक्षेत्तरं उक्कहृत्ता
निधयस्सं लभेज्जा ? गोअमा ! गो इण्हं समंठु अंतकिरियं
पुण करेज्जा । धूमपभापुष्पविनेरहृयं पुं पुक्क्या, गोअमा ! गो
इण्हं समंठु, विरेहं पुण लभेज्जा, तमापुष्पविपुक्क्या, गोअमा ! गो
इण्हं समंठु, विरेयाविरेहं लभेज्जा, अह ससमाय पुक्क्या, गो-
अमा ! गो इण्हं समंठु, संभत्तं पुण लभेज्जा । अखुरकुमारा-
सं पुक्क्या, गोअमा ! गो इण्हं समंठु, अंतकिरियं पुण करेज्जा
एवं निरंतरं जाय अउक्काइया, नउक्काइए सं भंतं ! तेउक्का-
इएहिंते अक्षेत्तरं उक्काइया निधयस्सं लभेज्जा ? गोअमा !
गो इण्हं समंठु, कसलियस्सं धम्मं लभेज्जा सवत्थयाए, एवं
आउक्काइएवि, वलस्सइकाइए पुं पुक्क्या, गोअमा ! गो इण्हं
समंठु, अंतकिरियं पुण करेज्जा । वरंदिनंरंदिन्यउरिंदिन्याण
पुक्क्या, गोअमा ! गो इण्हं समंठु मणपज्जवनां पुण उणाड
ज्जा । पंनिदियतिरिक्खजोगियमखुस्सवाणमंतरजोरसिक्ख
पुक्क्या, गोअमा ! गो इण्हं समंठु, अंतकिरियं पुण करेज्जा । मो-
हम्मगदेव सं भंतं ! अक्षेत्तरं अइता निधयस्सं लभेज्जा ? गोअमा !
अक्षेत्तरं लभेज्जा अ० नो ल० एवं जहा रयलपभापुष्पविनेरहृ-
यस्स एवं जाय अउक्काइए" ३, वेदद्वारे प्रत्युत्पन्नयमपिक्क-
न्यापगतयेव एव सिध्यति, तज्जवानुभूतपूर्ववदपेक्षया तु सर्वे
प्यपि वदंषु, उक्तं च—“अवगयवेअं सिज्जइ, पक्खुणएणं नयं
वहुआ उ । सव्वेहि वि वेपहि, सिवइइ, समईयनवयाया ॥१॥”
तीर्थकृतः पुनः स्त्रीवदे वा पुरुषवदे वा, न नपुंसकवदे च, तथा
तीर्थद्वारं तीर्थकृतीये तीर्थकृतीये च अनीये च सिध्यन्ति
४, लिङ्गद्वारे अस्यालिङ्गे गृहीतलिङ्गं स्वलिङ्गं वा, एतच्च सर्वं द्रव्य-
लिङ्गापेक्षया द्रष्टव्यं, सेयमरूपभावात्लिङ्गापेक्षया तु स्वालिङ्ग
एव, उक्तं च—“लिङ्गं अल्लिङ्गं, गिह्थलिङ्गं तदेव य सलि-
ङ्गं । सव्वेहि दवल्लिङ्गं, भावण सलिङ्गं सज्जमो ॥ १ ॥” ६,
चारित्र्यद्वारे प्रत्युत्पन्नयापेक्षया यथाख्यातचारित्र्ये, तज्जवा-
नुभूतपूर्वचरणपेक्षया तु केचित्सामायिकसूक्ष्मसम्परायय-
थाख्यातचारित्र्यः, केचित्सामायिकचंद्रोपस्थापनसूक्ष्म-
सम्पराययथाख्यातचारित्र्यः, केचित् सामायिकपरिहा-
रविशुद्धिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्र्यः, केचित्सामा-
यिकचंद्रोपस्थापनपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्या-
तचारित्र्यः, उक्तं च—“वरंमि अहक्खाए पक्खुपेज्ज-
ण सिज्जइ नएणं । पुट्ठयाणंतरचरणे, तिचउक्कगपेज्ज-
गमणं ॥ १ ॥” तीर्थकृतः पुनः सामायिकसूक्ष्मस-
म्पराययथाख्यातचारित्र्य एव, बुद्धद्वारे प्रत्येकबुद्धाः
स्वयम्बुद्धा बुद्धाधिना बुद्धाधिना वा सिध्यन्ति ८,
ज्ञानद्वारे प्रत्युत्पन्नयमपेक्षया केवलज्ञानं, तज्जवानुभूतपू-
र्वान्तरज्ञानपेक्षया तु केचित्समतिभुतज्ञानिनः केचित्समति-
भुताधिज्ञानिनः केचित्समतिभुतमनःपर्यायज्ञानिनः केचि-
न्मतिभुताधिधमनःपर्यायज्ञानिनः, तीर्थकृतस्तु मतिभुता-
धिधमनःपर्यायज्ञानिन एव ९, अवगाहनाद्वारं जघन्याया-
मपि अवगाहनायां सिध्यन्ति उक्कृष्टायां मध्यमायां च,
तत्र द्विहस्तप्रमाणं जघन्या, पञ्चविंशत्याधिकपञ्चधनुःश-
तप्रमाणा उक्कृष्टा, सा च मङ्गधीकालवर्तिनामकसेवा, म-
ङ्गद्वयप्यादेशान्तरेण नाभिकुलकरतुल्या । तदुक्तं लिङ्गप्राप्त-

तटीकायाम्—“मङ्गधी वि आपसन्तरेण नाभिकुलं” सि, त-
त आदेशान्तरेणपेक्षया मङ्गद्वयामपि यथोक्तप्रमाणावगाहना
द्रष्टव्या, उक्तं च—“आगमहस्ता जहज्जा, रयणिकुं अह पु-
णो उ उक्कासा । पंचेव यणुसयाई, धणुहपुण्णेण अहि-
याई ॥ १ ॥” अत्र पृथक्पृथक् बहुवचनी बहुवचं सह प-
ञ्चविंशतिकर्प द्रष्टव्यं, सिद्धप्राप्ततटीकायां तथाव्याख्याना-
त्, तत्र पञ्चविंशत्याधिकानीत्यवसेयं, शेषा त्वजघन्यात्कृ-
ष्टावगाहना, तीर्थकृतां तु जघन्यावगाहना सप्तहस्तप्रमा-
णा उक्कृष्टा पञ्चधनुःशतमाना शेषा त्वजघन्यात्कृष्टा १०,
उक्कृष्टद्वारे सम्यक्परीक्षणा उत्कर्षतः कियता कालेन सि-
ध्यन्ति ? उच्यते, देशानागार्ज्यपुद्गलपरावर्त्तनसंसारार्तिकमे,
अनुत्कर्षतस्तु केचित्सूक्ष्मयकालातिक्रमं केचिदसूक्ष्मयका-
लातिक्रमं, केचिदनन्तेन कालेन ११, अन्तरद्वारं जघन्य-
त एकसमयोऽन्तरम् उत्कर्षतः परमाणाः १२, निरन्तरद्वारं
जघन्यतो द्वौ समयौ निरन्तरं सिध्यन्तः प्राप्यन्त उक्क-
र्षताऽष्टौ समयान् १३, गणनाद्वारे जघन्यत एकस्मिन् स-
मये एकः सिध्यति उत्कर्षतोऽष्टाधिकं शतं, तथा चास्मि-
न् भरतक्षेत्रेऽस्यामवसर्पिण्यां भगवतः धीनाभयस्य निर्वा-
णसमये धूयंतोऽष्टाक्षरं शतमकसमयेन सिद्धं, तथा चांक्तं
सहस्राक्षगणिना वसुदेवचरितं—“भयवं च उमभसामी
जयमुक्क, पुण्वनयसहस्सं वाससहस्सुणं विदरिक्खं के-
वली अट्टावयपव्वए सह इसहिं समणसहस्संहि परिनि-
व्वाणमुवगतं चाइलेणं भंतणं माअवहुले पक्खं तेरसीए
अभीइया नक्कलत्तं पग्गुपुत्तसएणं अट्टहिं य ननुपहिं
सह एगसमएणं निवुआं, सेसाणं वि अणुगाराणं इव स-
हस्साणि अट्टस्यउवगाणि निज्जाणि, तस्मिं चय रिक्खे
समयंतरेसु बहुसु” इति । १४, अक्षेत्तरद्वारं युगपद् द्वि-
त्रादिकाः सिद्धाः स्तोकाः, एककाः सिद्धाः सङ्ख्येयमुक्ताः,
उक्तं च—“संकाए जहज्जेणं, एका उक्कासएणं अट्टनयं । सि-
खाणेगा धोवा, एगगसिद्धा उ संखगुणा ॥१॥” १५, तदेव
कृता पञ्चदशस्यपि द्वारेषु सत्यप्रकरणं ॥ सम्प्रति द्रव्य-
प्रमाणमभिधीयते—तत्र क्षेत्रद्वारं ऊर्ध्वलोके युगपदेकसमयेन
अक्षरः सिध्यन्ति द्वौ समुद्रं चक्षारः सामान्यतो जलमध्यं
सिंयलोकेऽष्टशतं विस्तिष्ठयुक्त्वमधोलोके, उक्तं च—“अ-
क्षारि उहलोए, जते चउक्तं दुं ससुइमि । अट्टसयं तिंर-
यलोए, धीसपुहुसं अहोलाए ॥१॥” तथा नन्दनधने अक्षरः,
‘नेदये अक्षारी’ ति वचनात्, एकनमस्मिस्तु विजये विंशतिः,
उक्तं च—सिद्धप्राप्ततटीकायाम्—“वीसा एगयंरं विजये” तथा
सर्वोत्पन्नकर्मभूमिषु प्रत्येकं सहरणतो दश २, पण्डकवनं द्वौ,
पञ्चदशस्यपि कर्मभूमिषु प्रत्येकमष्टशतम्, उक्तं च—“संका-
मणाए दसणं, दो चय इयंति पंडगयणमि । समएण य अ-
ट्टसयं, एण्णरससु कम्मभूमीसु ॥ ॥” कालद्वारे उत्सर्पिण्या-
मवसर्पिण्यां च प्रत्येकं तृतीये क्षतुर्थे क्षारकेऽष्टशतम्, अ-
वसर्पिण्यां पञ्चमारके विंशतिः, शेषेष्वेकेषु प्रत्येकमुत्स-
र्पिण्यामवसर्पिण्यां च सहरणतो दश २, तथा चांक्तं सि-
द्धप्राप्ततटीकायाम्—“सेसेसु अरएसु दस सिज्जंनि, दोसु-
वि उक्कप्पिणीओसप्पिणीसु सहरसतो ।” लिङ्गप्राप्त-
पञ्चमुक्तम् “उत्सर्पिणि ओसप्पिणि, नदयज उक्कप्पसोसु अ-

दृश्यं । पञ्चमियात् वीसं, दसगं दसगं च सेससु ॥ १ ॥ ”
 गतिद्वारे—दशगतेरागगतानामष्टशतं, शेषगतिभ्य आगताः
 प्रत्येकं दश दश, उक्तं च सिद्धप्राभुन—‘सेसात् नई दसद-
 सगं’ भगवत्स्वार्थस्यामः पुनरेवमाह—नरकगतेरागता द-
 श, तथापि विशेषचिन्तायां रत्नप्रभापृथिव्याः शर्कराप्रभा-
 या बालुकाप्रभायाश्च पृथिव्या आगताः प्रत्येकं दश दश, प-
 ङ्कप्रभायाः पृथिव्या आगताश्चत्वारः, तथा तीर्थगतेरागताः
 सामान्यतो दश, विशेषचिन्तायां पुनः पृथिवीकायभ्योऽप-
 कायभ्य आगताः प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारः, वनस्पतिकार्येभ्य
 आगताः षट्, पञ्चैन्द्रियनियोग्यानिपुरुषेभ्य आगता दश,
 पञ्चैन्द्रियनियोग्यानिस्त्रीभ्योऽप्यागता दश, तथा सामान्य-
 तो मनुष्यगतेरागता विंशतिः, विशेषचिन्तायां मनुष्यपुरु-
 षेभ्य आगता दश, मनुष्यस्त्रीभ्य आगता विंशतिः, तथा
 सामान्यतो दशगतेरागता अष्टशतं, विशेषचिन्तायामसुर-
 कुमारेभ्यो नागकुमारेभ्यो यावत् स्तनितकुमारेभ्यः प्रत्य-
 कमागता दश दश, असुरकुमारीभ्यः प्रत्येकमागताः पञ्च
 पञ्च, व्यन्तरदेवेभ्य आगता दश, व्यन्तरीभ्य आगता
 पञ्च, ज्योतिष्कदेवेभ्य आगता दश ज्योतिष्कदेवीभ्य
 आगता विंशतिः, वैमानिकदेवेभ्य आगता अष्टशतं,
 वैमानिकदेवीभ्य आगता विंशतिः, तथा च प्रजाप-
 नाग्रन्थः—“अण्तेरागया शं भंते ! नेरइया एगसमएणं
 केवइया अंतकिरिअं पकरेति ? , गोअमा ! , जहअणं एक्को
 वा दो वा तिअि वा उक्कोसणं दस, रयणपभापुढविनेरइ-
 यावि एवं जेव, जाव बालुपपभापुढविनेरइया, अण्तेरा-
 गया शं भंते ! पंकपभापुढविनेरइया एगसमएणं केवइया
 अंतकिरिअं पकरेति ? , गोअमा ! , जहअणं एक्को वा दो
 वा तिअि वा उक्कोसणं चत्तारि, अण्तेरागया शं भंते !
 असुरकुमाग एगसमएणं केवइया अंतकिरिअं पकरेति ? ,
 गोअमा ! जहअणं एक्को वा दो वि.तिअि वा, उक्कोसणं दस,
 अण्तेरागया शं भंते ! असुरकुमारीअो एगसमएणं केवइयाअो
 अंतकिरियं पकरेति ? , गोअमा ! जहअणं एक्को वा दो वा तिअि
 वा उक्कोसणं पञ्च, एवं जहा असुरकुमारा सदेवीया तहा जाव
 थाणियकुमारा, अण्तेरागया शं भंते ! पुढविकाइया एगसम-
 एणं केवइया अंतकिरिअं पकरेति ? , गोअमा ! जहअणं इक्को
 वा दो वा तिअि वा उक्कोसणं चत्तारि, एवं आउक्काइया वि,
 वणस्सइकाइया पंचेदियतिरिक्कजाणिया दस, पंचेदियतिरि-
 क्कजाणिलीअो वि दस, मणुस्सा दस, मणुस्सीअो वीसं,
 बाणमंतरा दस बाणमंतरीअो पञ्च, जोइसिया दस, जोइसि-
 यीअो वीसं, वेमाणिया अट्टसयं, वेमाणिलीअो वीस ” मि-
 ति तस्वं पुनः केवलिनो बहुभुता वा विदन्ति । वेद्वारे-
 पुरुषाणामष्टशतं, स्त्रीणां विंशतिः, दश नपुंसकाः, उक्तं च—
 ‘अट्टसयं पुरिसाणं, वीसं इथीणं दस नपुंसाणं’ तथा इह पु-
 रुषेभ्य उद्धृता जीवाः केचित्पुरुषा एव जायन्ते केचित्
 स्त्रियः केचित्पुंसकाः, एवं स्त्रीभ्योऽप्युद्धृतानां भङ्गवयम्,
 एवं नपुंसकेभ्योऽपि, सर्वसङ्ख्यया भङ्गा नव । तत्र जे पुरु-
 षेभ्य उद्धृताः पुरुषा एव जायन्ते तेषामष्टशतं, शेषेषु
 अष्टसु भङ्गेषु दश २, तथा श्रीकं सिद्धप्राभुने—‘सेसा उ
 अट्ट भंगा, दसगं दसगं तु होइ एक्कं’ । तीर्थद्वारे—तीर्थकृतो
 युगपदेकसमयेन उत्कर्षतश्चत्वारः सिध्यन्ति, दश प्रत्येक-

बुद्धाश्चत्वारः स्वयम्बुद्धा, अष्टशतमतीर्थकृतां विंशतिः
 स्त्रीणां, द्वे तीर्थकरी । लिङ्गद्वारे—गृहलिङ्गे चत्वारः, अन्य-
 लिङ्गे दश, स्थलिङ्गे अष्टशतम्, उक्तं च—‘खउरो दस अट्टसयं,
 गिहअलिङ्गं सलिङ्गं य’ । चारित्रद्वारे—सामायिकसूत्रमस-
 म्पराययथाक्यातचारित्रिणां सामायिकच्छेदोपस्थापनसू-
 त्रमसम्पराययथाक्यातचारित्रिणां च प्रत्येकमष्टशतं, सामायि-
 कपरिहागविशुद्धिकसूत्रमसम्पराययथाक्यातचारित्रिणां सा-
 मायिकच्छेदोपस्थापनपरिहागविशुद्धिकसूत्रमसम्पराययथा-
 क्यातचारित्रिणां च दशकम् २, उक्तं च—“गळ्ळाकडं चरि-
 त्तं, तिगं खउळं च तेसिमट्टसयं । परिहारिणहिं सहिए, दस-
 गं दसगं च पंचगडं ॥ १ ॥ ” बुद्धद्वारे प्रत्येकबुद्धानां दसकं,
 बुद्धाधिनानां पुरुषाणामष्टशतं, बुद्धाधिनानां स्त्रीणां
 विंशतिः, नपुंसकानां दशकं, बुद्धीभिर्बोधितानां स्त्रीणां विं-
 शतिः, बुद्धीभिर्बोधितानामेव सामान्यतः पुरुषादीनां विं-
 शतिपृथक्त्वम्, उक्तं च सिद्धप्राभुनटीकायाम्—‘बुद्धीहिं खेव
 बोहियाणं पुरिसाणं सामंसेण वीसपुहुत्तं सिज्झा’ ति,
 बुद्धी च मल्लिस्वामिनीप्रभृतिका तीर्थकरी सामान्यसाध्या-
 दिका वा वेदितव्या, यतः सिद्धप्राभुनटीकायामवर्णकं—“बु-
 द्धीअो वि मल्लीपमुहाअो अजाअो य सामंसाहुणीपमुहा-
 आ बोहांति ति” ज्ञानद्वारे—पूर्वभाष्यमपेक्ष्य मतिभुतज्ञानिनो
 युगपदेकसमयेनोत्कर्षतश्चत्वारः सिध्यन्ति, मतिभुतमनः-
 पर्यायज्ञानिनो दश, मतिभुताधीधज्ञानिनां मतिभुताधि-
 मनःपर्यायज्ञानिनां वा अष्टशतम् । अवगाहनाद्वारे—जघन्या-
 यामवगाहनायां युगपदेकसमयेनोत्कर्षतश्चत्वारः सिध्य-
 न्ति, उत्कृष्टायां द्वौ, अजघन्योत्कृष्टायामष्टशतं, ययम-
 ध्येऽष्टी, उक्तं च—“ उक्कासगाहणाए, दो सिद्धा-
 होति एकसमएणं । चत्तारि जहआए, अट्टसयं मज्झि-
 माए उ ॥ १ ॥ ” अत्र टीकाकारेण व्याख्या कृता—गा-
 थापर्यन्तवर्तिनस्तुशब्दस्याधिकार्थसंज्ञनात् ‘जव—
 मज्झे अट्ट’ इति उत्कृष्टद्वारे येषां सम्यक्त्वपरिष्का-
 रानामनन्तः कालोऽगमत् तेषामष्टशतं, सङ्ख्यातका-
 लपतितानामसंख्यातकालपतितानां च दशकं दशकम्,
 अप्रतिपतितसम्यक्त्वानां चतुष्टयम्, उक्तं च—“जसिं
 अण्तेकालो, पडिवाअो तसिं होइ अट्टसयं । अप्प-
 डिक्किए खउरो, दसगं दसगं च सेसाणं ॥ १ ॥ ”
 अन्तरद्वारे—एको वा सान्तरतः सिध्यति बहवो वा,
 तत्र बहवो यावदष्टशतम् । अनुसमयद्वारे—प्रतिसमयेको
 वा सिध्यति, बहवो वा । तत्र बहूनां सिध्यतामियं प्रकृपणा-
 यकादया द्वाविंशत्यर्थेन निरन्तरमुत्कर्षतोऽष्टौ समयान्
 यावत् प्राप्यन्ते । इयमत्र भावना—प्रथमसमये जघन्यत एको
 द्वौ वा उत्कर्षतो द्वाविंशत्, सिध्यन्तः प्राप्यन्ते, द्वितीयसमये
 जघन्यत एको द्वौ वा उत्कर्षतो द्वाविंशद् एवं तृतीयसमयेऽपि,
 एवं चतुर्थसमयेऽपि एवं यावदष्टमऽपि समये जघन्यत एको
 द्वौ वा उत्कर्षतो द्वाविंशतः परमवश्यमन्तरम् । तथा त्रयस्त्रिं-
 शदादयोऽष्टचत्वारिंशत्यर्थेन निरन्तरं सिध्यन्तः, सप्त सम-
 यान् यावत्प्राप्यन्ते, भावना प्राग्वत्, परतो नियमादन्तरं, तथा
 एकावपञ्चाशदादयः षष्टिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः उत्कर्षतः
 षट् समयान् यावदवाप्यन्ते, परतोऽवश्यमन्तरं, तथा एक-

वृथादयो द्विसप्ततिपर्यन्ता निरन्तरमुत्कर्षणः सिध्यन्तः उत्कर्षणः वृथा समयान् यावदवाप्यन्ते, ततः परमन्तरं, तथा त्रिसप्तत्यावयवचतुरशीतिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः उत्कर्षणः चतुरः समयान् यावदवाप्यन्ते, ततः ऊर्ध्वमन्तरं, तथा वृथाशीत्यवयवः षण्णवतिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः उत्कर्षणः समयान् यावदवाप्यन्ते, परतोऽवयवमन्तरम् । तथा समनवम्यादयो द्व्युत्तरशतपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः उत्कर्षणतो द्वौ समयौ यावदवाप्यन्ते, परतो नियमादन्तरं, तथा चतुरशतादयोऽष्टोत्तरशतपर्यन्ताः सिध्यन्ता नियमादेकमेव समयं यावदवाप्यन्ते, न द्वित्रादिसमयानिति । एतदर्थसंग्राहिका चयं गाथा—“बलीसा अड्याला, मट्टी बावत्तरी य कोड्या । कुलसीई कुजई, दुरादियमहुत्तरसयं च ॥१॥” अत्राष्टमाधिकेभ्य आरभ्य द्विसप्तमाधिकपर्यन्ता निरन्तरं सिद्धाः एकैकैस्मिन् विकल्पे उत्कर्षणः शतपृथक्त्वं संख्या-परिमाणं, गणनाद्वान्मूल्यवस्तुवद्धारं च प्रागिव प्रकृतं, तथा च सिद्धमाश्रुतंऽपि द्रव्यप्रमाणविज्ञायांमेतद्योर्द्वारयोः सप्तद्व्यप्रमाणौ गाथा भूयाऽपि परावर्तिता—“संस्मार्ते जहंकेणे, एको उक्तासपण अहुसयं । सिद्धा लंगा धोधा, एक-मसिद्धा उ संजगुला ॥१॥” तद्वचमुक्ते द्रव्यप्रमाणम् ॥ सम्प्रति क्षेत्रप्रकरणं कर्तव्यम्—तत्र पूर्वभाष्यमप्यस्य सप्तद्व्यप्रकरण-कामेव कृता । सम्प्रति प्रत्युपपन्नमनेन क्रियते—तत्र पञ्चदशवस्तुसमुयोगद्वारेषु पुच्छा, इह सकलकर्मक्षयं कृत्वा कुत्र गतो भगवान् सिध्यति ? उच्यते—अनुसरत्या मनुष्यक्षेत्रप्र-माणसिद्धिर्ज्ञेयं गतः सिध्यति, यदुक्तम्—“इह बाप्ति चइला खं, तत्थ गंतूळ सिज्झइ” ॥ गतं क्षेत्रद्वारम् ॥ सम्प्रति स्पर्शना-द्वारम्—स्पर्शना, च क्षेत्रावगाहादतिरिक्ता यथा परमाणोः, तथाहि—परमाणोरैकस्मिन् प्रदेशेऽवगाहः सप्तमांशिकी च स्पर्शना । उक्तं च—“एगपएसंगाहं, ससपएस-य मे कुमणा” सिद्धानां तु स्पर्शना पथमवगमनस्या-“कुलइ अण्णे सिद्धे, सव्यपएसंहि नियमसो सिद्धो । ते उ असंखजगुला, देसपएसंहि” उ पुट्टा ॥ १ ॥” गतं स्पर्शनाद्वारम् ॥ सम्प्रति कालद्वारम्—तत्र चयं परिभाषा-सर्वेष्वपि द्वारेषु यत्र यत्र स्थानेऽवधानमेकसमयं सिध्यमुक्तं तत्र तत्राष्टौ समयौ निरन्तरं कालो ज्ञेयः, यत्र यत्र पुन-र्विशोनिर्देश वा तत्र तत्र चत्वारः समयौ, शेषेषु स्थानेषु द्वौ समयौ, उक्तं च—“जहिं अहुसयं सिज्झइ, अहु उ समयो निरन्तरं कालो । बीसदससु चउरां, सेसा सिज्झति दो समय ॥ १ ॥” सम्प्रति वतदेव मन्त्रविनयजनानुप्रकाय विमल्यते, तत्र क्षेत्रद्वारं-जम्बूद्वीपे धानकीखण्डे पुष्कर-वर्द्धीपे च प्रत्येकं भरतैरावतमहाविदेहवृत्तकर्मनाऽष्टौ समयान् यावद्विगमन्तः सिध्यन्तः प्राप्यन्तः, हरिवर्षा-दिष्वधीलोके च चतुरश्चतुरः समयान्, नन्दनवने पण्डक-वने लवणसमुद्रे च द्वौ द्वौ समयौ, कालद्वारं—उत्सर्पिण्या-मधसर्पिण्यां च प्रत्येकं तृतीयचतुर्थारकयोरष्टौ समयान्, शेषेषु चारकेषु चतुरश्चतुरः समयान्, गतिद्वारे—देव-गतिरागता उत्कर्षतोऽष्टौ समयान्, शेषमतिभ्य आगता-श्चतुरः समयानिति, धनद्वारं—पश्चात्कृतपुरुषवेदा अष्टौ समयान्, पश्चात्कृतस्त्रीवेदपुंनकवेदाः प्रत्येकं चतुरश्चतुरः

समयान्, पुष्करवर्द्धीपे च चतुरश्चतुरः समयान्, सिद्धमनो-ऽष्टौ समयान्, शेषेषु चारकेषु अष्टौ चतुरश्चतुरः समयान्-मिति, गतिद्वारे—तीर्थकरतीर्थे तीर्थकरतीर्थे वाऽतीर्थक-रसिद्धा उत्कर्षतोऽष्टौ समयान्, तीर्थकराः तीर्थकर्यश्च द्वौ द्वौ समयौ, सिद्धद्वारे—स्वसिद्धेऽष्टौ समयान्, अन्त्यसिद्धं च-तुरः समयान्, गतिद्वारे—द्वौ समयौ, आनिमद्वारं—अनुभूत-विहारविभुमिककारिणश्चतुरः समयान्, शेषा चार-केषु समयान्, पुच्छद्वारे—सप्तद्व्युत्तर द्वौ समयौ, पुच्छोधिना अष्टौ समयान्, प्रत्येककुत्रा पुच्छो-धिनाः सिद्धौ पुच्छोधिना यत्र च सामान्यतः पुच्छ-यावत् प्रत्येकं चतुरश्चतुरः समयान्, कानद्वारे—मनिधुन-कानिने द्वौ समयौ, मनिधुनमनःपर्यायज्ञानिनश्चतुरश्चतुर-यान्, मनिधुनाधिधनानिने मनिधुनाधिधनमनःपर्यायज्ञा-निनो वाऽष्टौषष्टौ समयान्, अवगाहनाद्वारे—उत्कृष्टायां जघन्यायां आधगाहनायां द्वौ द्वौ समयौ, यवमध्ये चतुरः समयान्, उक्तं च सिद्धप्राप्त्युत्तीकायाम्—“अवमज्जाप य च-त्तारि समथा” इति, अजघन्यात्कृष्टायां पुनरवगाहनायामष्टौ समयान्, उत्कृष्टद्वारे अप्रतिपतितसम्यक्त्वा द्वौ समयौ, सं-ख्येयकालप्रतिपतिता असंख्येयकालप्रतिपतिताश्चतुरश्चतुर-श्चसमयान्, अनन्तकालप्रतिपतिता अष्टौ समयान् । अनन्ता-दीनि चत्वारि द्वाराणि नेहावतरन्ति । गतं मौलं पञ्चमं काल इति द्वारम् ॥ सम्प्रति षष्ठमन्तरद्वारम्—अन्तरं नाम सिद्धि-गमनविरहकालः, स च सकलमनुष्यक्षेत्राण्यस्या सप्तद्व-प्रकरणायामेवोक्तः, यथा जघन्यत एकसमय उत्कर्षणः च-रमासा इति, ततः इह क्षेत्रविभागतः सामान्यतो विशेषत-श्चाच्यते—तत्र जम्बूद्वीपे धानकीखण्डे च प्रत्येकं सामान्यतो वर्षपृथक्त्वमन्तरं, जघन्यत एकसमयः, विशेषचित्तायां-जम्बूद्वीपविदेहे धानकीखण्डविदेहयोश्चोत्कर्षतः प्रत्येकं वर्षपृथक्त्वमन्तरं जघन्यत एकः समयः, तथा सामान्यतः पुष्करवर्द्धीपे विशेषचित्तायां च तत्रत्ययोर्द्वयोरपि वि-देहयोः प्रत्येकमुत्कर्षतः साधिकं वर्षमन्तरं जघन्यत एकः समयः । उक्तं च—“जम्बूद्वीपे धायइ-आहविभाग य तिसु चिदेहइ । वसिपुहुत्तं अंतरं-पुष्करवस्तुभयं पि वाम्हिहं ॥१॥” कालद्वारं-भरतैरावतेषु च जम्मत उत्कृष्टमन्तरं किञ्चि-द्वना अष्टादश सागराण्यमकादीकोट्यः, सहरयनः संख्ये-यानि वर्षसहस्राणि, जघन्यतः पुनरुभयत्राप्येकः समयः, गतिद्वारं-निरयगतेरागत्योपदेशतः सिध्यतामुत्कृष्टमन्तरं वर्षसहस्रं हेतुमाभित्य प्रतिबोधतः सिध्यतां संख्ये-यानि वर्षसहस्राणि, जघन्यतः पुनरुभयत्राप्येकः समयः, तिर्थेयोनिकेत्य आगत्योपदेशतः सिध्यतां च-र्यशनपृथक्त्वं हेतुमाभित्य प्रतिबोधतः सिध्यतां संख्ये-यानि वर्षसहस्राणि, जघन्यतः पुनरुभयत्राप्येकः समयः तिर्थेयोनिकेत्यो मनुष्येभ्यो मनुष्यस्त्रीभ्यः सौख्यमेशा-नवजन्मेभ्यो देवीभ्यश्च पृथक् पृथक् समागत्योपदेशतः सि-ध्यतां प्रत्येकमुत्कर्षतोऽन्तरं सातिरेकं वर्षं हेतुमाभित्य प्र-तिबोधतः सिध्यतां संख्येयानि वर्षसहस्राणि, जघन्यतः पुनरुभयत्राप्येकः समयः, तथा पृथिव्यव्यवसायिभ्यो ग-र्भेभ्योऽप्यन्तेभ्यः प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थीधनानीतिभ्योऽप्यन्तेभ्यः

[illegible][illegible]

सम्प्रति परम्यगसिद्धयरूपणा क्रियते—

नत्र सत्यदप्रकृपणा पञ्चदशम्वपि क्षेत्रादिषु उन्निष्क-
नन्तरमिद्वयद्विशेषणं द्रष्टव्या, द्रव्यप्रमाणचिन्तायां स-
र्वेष्वपि द्वांगु सधैत्रैवानन्ता वक्तव्याः, क्षेत्रस्पर्शेन प्रा-
गिय, कालः पुनः सर्वत्रापि अनादिरूपोऽनन्तो वक्तव्यः,
अन एवान्तरमसम्प्रवाज वक्तव्यम्, तदुक्तं द्रव्यप्रमाणम्, का-
लमन्तरं चाधिकृत्य सिद्धप्राभूतं—“ परिमाणेन अणोता,
कालोऽणार्धं अणोतमो तस्मि । नान्थि य अनरकालो ” ति,
भावद्वारमपि प्रागिव, सम्प्रत्यल्पबहुत्वं सिद्धप्राभूतकम-
णोर्यतं—समुद्रसिद्धाः स्तोकाः तेभ्यो द्वीपसिद्धाः संख्ये-
यगुणाः, तथा जलसिद्धाः स्तोकाः तेभ्यः स्थलसिद्धाः सं-
ख्येयगुणाः, तथा ऊर्ध्वलोकसिद्धाः स्तोकाः तेभ्यो-
ऽधोलोकसिद्धाः संख्येयगुणाः तेभ्योऽपि तिर्यग्लोक-
सिद्धाः संख्येयगुणाः । उक्तं च—“सामुद्रीब जलथल, युगहं दु-
हहं तु थोवसंखगुणा । उह्म्रहर्तिरयलाप, थोवा संखगुणा
संखा ॥ १ ॥ ” तथा लवणसमुद्रसिद्धाः सर्वस्तोकाः तेभ्यः
कालोदसमुद्रसिद्धाः संख्येयगुणाः तेभ्योऽपि जम्बूद्वीपसि-
द्धाः संख्येयगुणाः तेभ्यो धानकीसलहसिद्धाः संख्येयगुणाः
तेभ्योऽपि कृष्णरश्मिद्वीपार्धसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—
“लवणे कालोय वा जम्बूद्वीवे च धायर्हसंहे । पुक्कसंखं य
दीव, कमसो थोवा य संखगुणा ॥ १ ॥ ” तथा जम्बूद्वीपे सं-
हरणतो हिमवच्छिन्नरिसिद्धाः सर्वस्तोकाः १, तेभ्यो हिमवतै-
रत्यक्तसिद्धाः संख्येयगुणाः २, तेभ्योऽपि महाहिमवद्द-
क्षिमसिद्धाः संख्येयगुणाः ३, तेभ्योऽपि देशकुरुत्तरकुरुसिद्धाः
संख्येयगुणाः ४, तेभ्योऽपि हरित्यवरदक्षसिद्धाः संख्येयगु-
णाः, क्षेत्राद्द्वयत् ५, तेभ्योऽपि निषधनीलवत्सिद्धाः सं-
ख्येयगुणाः ६, तेभ्योऽपि मरुत्तरावतसिद्धाः संख्येयगुणाः
स्वस्थानत्वात् ७, तेभ्यो महाक्षेत्रेदसिद्धाः संख्येयगुणाः स-
ंख्येयत्वात् ८, संख्येयं धानकीसलहं क्षेत्रविभागान्तरं—
धानकीसलहं संहरणतो हिमवच्छिन्नरिसिद्धाः सर्वस्तोकाः—
१, तेभ्यो महाहिमवद्दक्षिमसिद्धाः संख्येयगुणाः २, तेभ्योऽ-
पि निषधनीलवत्सिद्धाः संख्येयगुणाः ३, तेभ्योऽपि हिमव-
त्तरत्यक्तसिद्धाः विशेषाधिकाः ४ तेभ्यो देशकुरुत्तरकुरुसि-
द्धाः संख्येयगुणाः ५, तेभ्योऽपि हरित्यवरत्यक्तसिद्धा विशेष-

वाधिकाः ६, तेभ्योऽपि भरतैरावतसिद्धाः संख्येयगुणाः ७, तेभ्योऽपि महाविन्दहसिद्धाः संख्येयगुणाः ८, तथा पुष्कर-
वरद्वीपार्जे हिमवच्छिखरिसिद्धाः सर्वस्तोकाः १, तेभ्योऽपि
महाहिमवद्रुक्मिसिद्धाः संख्येयगुणाः २, तेभ्योऽपि निषध-
नीलवत्सिद्धाः संख्येयगुणाः ३, तेभ्योऽपि हैमवतैरावतसिद्धाः संख्येयगुणाः ४, तेभ्योऽपि देवकुरुत्तरकुरुसिद्धाः
संख्येयगुणाः ५, तेभ्योऽपि हरिवर्षरम्यकसिद्धाः विशेषाधि-
काः ६, तेभ्योऽपि भरतैरावतसिद्धाः संख्येयगुणाः ७, स्व-
स्थानमिति कृत्वा, तेभ्योऽपि महाविन्दहसिद्धाः संख्येयगु-
णाः, क्षेत्रबाहुल्यात् स्वस्थानाच्च ८, सम्प्रति त्रयाणामपि
समवायेनाल्पबहुत्वमुच्यते—सर्वस्तोका जम्बूद्वीपे हिमव-
च्छिखरिसिद्धाः १, तेभ्योऽपि हैमवतैरावतसिद्धाः संख्येय-
गुणाः २, तेभ्योऽपि महाहिमवद्रुक्मिसिद्धाः संख्येयगुणाः ३,
तेभ्योऽपि देवकुरुत्तरकुरुसिद्धाः संख्येयगुणाः ४, तेभ्योऽपि
हरिवर्षरम्यकसिद्धाः संख्येयगुणाः ५, तेभ्योऽपि निषध-
नीलवत्सिद्धाः संख्येयगुणाः ६, तेभ्योऽपि धातकीखण्ड-
हिमवच्छिखरिसिद्धा विशेषाधिकाः, स्वस्थानं तु परस्परं
तुल्याः ७, ततो धातकीखण्डमहाहिमवद्रुक्मिपुष्करवरद्वी-
पार्जेहिमवच्छिखरिसिद्धाः संख्येयगुणाः, स्वस्थानं तु
चत्वारोऽपि परस्परं तुल्याः ८, ततो धातकीखण्डनिष-
धनीलवत्सिद्धाः पुष्करवरद्वीपार्जेमहाहिमवद्रुक्मिसिद्धाश्च
संख्येयगुणाः स्वस्थानं तु परस्परं तुल्याः ९, ततो धातकी-
खण्डहैमवतैरावतसिद्धा विशेषाधिकाः १०, तेभ्योऽपि
पुष्करवरद्वीपार्जेनिषधनीलवत्सिद्धाः संख्येयगुणाः ११, ततो
धातकीखण्डदेवकुरुत्तरकुरुसिद्धाः संख्येयगुणाः १२, तेभ्यो-
ऽपि धातकीखण्ड एव हरिवर्षरम्यकसिद्धा विशेषाधिकाः १३
ततः पुष्करवरद्वीपार्जेहैमवतैरावतसिद्धाः संख्येयगुणाः
१४, तेभ्योऽपि पुष्करवरद्वीपार्जे एव देवकुरुत्तरकुरुसिद्धाः
संख्येयगुणाः १५, तेभ्योऽपि तत्रैव हरिवर्षरम्यकसिद्धा वि-
शेषाधिकाः १६, तेभ्योऽपि जम्बूद्वीपभरतैरावतसिद्धाः
संख्येयगुणाः १७, तेभ्योऽपि धातकीखण्डसकभरतैरा-
वतसिद्धाः संख्येयगुणाः १८, तेभ्योऽपि पुष्करवरद्वीपार्जे
भरतैरावतसिद्धाः संख्येयगुणाः १९, तेभ्योऽपि जम्बूद्वीपे
विन्दहसिद्धाः संख्येयगुणाः २०, ततो धातकीखण्डविन्दह-
सिद्धाः संख्येयगुणाः २१, ततोऽपि पुष्करवरद्वीपार्जे विन्दह-
सिद्धाः संख्येयगुणाः २२, इदं च सप्तविभागनाल्पबहुत्व-
सिद्धप्राप्त्युत्तीकातो लिखितम् । गतं क्षेत्रद्वारम् ॥ अचुना का-
लद्वारम्—तत्रावसर्पित्यां सहरणत एकान्तदुष्पमासिद्धाः
सर्वस्तोकाः, इतो दुष्पमासिद्धाः संख्येयगुणाः तेभ्यः सुष-
मदुष्पमासिद्धा असंख्येयगुणाः कालस्यासंख्येयगुणत्वात्,
तेभ्योऽपि सुषमासिद्धा विशेषाधिकाः, तेभ्योऽपि सुष-
मसुषमासिद्धा विशेषाधिकाः, तेभ्योऽपि दुष्पमसुषमासि-
द्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—“अइदसमाइ धोवा संज अ-
संखा दुवे विमसाइया । इसमसुसमा संखा-गुणा उ ओस-
प्पिणीसिद्धा ॥ १ ॥” एवमुत्सर्पित्यामपि द्रष्टव्यम्, तथा
चाकम्—“अइदसमाइ धोवा, संखअसंखा उ दुक्ख सवि
संसा । इसमसुसमा संखा-गुणा उ उत्साप्पणीसिद्धा ॥ १ ॥”
सम्प्रत्युत्सर्पित्यवसर्पित्याः समुदायेनाल्पबहुत्वमुच्यते-
तत्र द्वयोरप्युत्सर्पित्यवसर्पित्यांरकान्तदुष्पमासिद्धाः

सर्वस्तोकाः, तत उत्सर्पित्यां दुष्पमासिद्धा विशेषाधिकाः,
ततोऽवसर्पित्यां दुष्पमासिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि
द्वयोरपि दुष्पमसुषमासिद्धाः संख्येयगुणाः, ततोऽवसर्पि-
त्यां सर्वसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्युत्सर्पिणीसर्वसि-
द्धा विशेषाधिकाः, गतं कालद्वारम् ॥ सम्प्रति गतिद्वारं त-
त्र मानुषीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सर्वस्तोकाः, ततो
मानुषभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि
नैरायिकभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि
तिर्यग्यानिस्त्रीभ्योऽनन्तरागता सिद्धाः संख्येयगुणाः, ते-
भ्योऽपि तिर्यग्यानिर्गन्धर्वभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगु-
णाः, तेभ्योऽपि देवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगु-
णाः, तेभ्योऽपि देवभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः,
उक्तं च—“मणुई मणुया नारय, निरिक्खणी तह
निरिक्ख देवीओ । देवा य जहाकमसां, संखजगुणा मणे-
यच्या ॥ १ ॥” तथा एकंन्द्रियेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः
सर्वस्तोकाः, ततः पञ्चेन्द्रियेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सं-
ख्येयगुणाः, तथा वनस्पतिकायेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः
सर्वस्तोकाः, ततः पृथिवीकायेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सं-
ख्येयगुणाः, ततोऽप्येकायेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्ये-
यगुणाः, तेभ्योऽपि त्रसकायेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्ये-
यगुणाः, उक्तं च—“एगिदिपहि” धोवा, सिद्धा पञ्चेदिपहि” सं-
खगुणातकपुदविआउतसका-इपहि” संखागुणा कमसां ॥ १ ॥
तथा चतुर्थपृथिवीतोऽनन्तरागताः सिद्धाः सर्वस्तोकाः, तेभ्य-
स्तृतीयपृथिवीतोऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, ते-
भ्योऽपि द्वितीयपृथिवीतोऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगु-
णाः, तेभ्योऽपि पर्याप्तबादप्रत्येकवनस्पतिभ्योऽनन्तराग-
ताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि पर्याप्तबादपृथिवी-
कायेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि प-
र्याप्तबादपृथिवीकायेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, ते-
भ्योऽपि भवनपतिदेवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगु-
णाः, तेभ्योऽपि भवनवासिदेवेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सं-
ख्येयगुणाः, ततोऽपि व्यन्तरीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सं-
ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि व्यन्तरदेवेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः
संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि ज्योतिष्कदेवीभ्योऽनन्तरागताः सि-
द्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि ज्योतिष्कदेवेभ्योऽनन्तराग-
ताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि मनुष्यस्त्रीभ्योऽप्यन-
न्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि मनुष्येभ्योऽ-
नन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि प्रथमनरक-
पृथिवीतोऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि ति-
र्यग्यानिस्त्रीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्यो
ऽपि तिर्यग्यानिर्गन्धर्वभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः,
तेभ्योऽपि द्वयोरप्युत्सर्पित्यवसर्पित्यांरकान्तदुष्पमासिद्धाः सिद्धाः सं-
ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि द्वैवेयकभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः
संख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यच्युतद्वस्तोकादन्तरागताः सिद्धाः
संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि आरण्यदेवेभ्योऽनन्तरागताः सि-
द्धाः संख्येयगुणाः एवमधोमुखं तावज्ज्येयं यावत् सनत्कु-
मारादनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तत ईशानदेवी-
भ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, ततोऽपि सौध-
भेदेवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि

ईशानदेवेभ्योऽप्यनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि सौख्यदेवेभ्योऽप्यनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः,

उक्तं च—

“नरगजउत्थापुढवी, तच्छा द्वाष्टा तरु पुढवि आऊ ।

भवगुणद्वयं द्वा, एवं वेषजोहसत्तं पि ॥ १ ॥

मणुर् मणुस्स नारय—पढमा तह निरिक्खिक्खी य तिरिया य ।

द्वा अणुत्तरार, सत्तं वि सत्तं कुमारंता ॥ २ ॥

ईशानदेवि साह—इमं देवि ईशानदेव सोहमा ।

सत्तं वि अहम्मसं, अत्तं तरत्ता उ संखगुणा ॥ ३ ॥”

गतं गतिद्वारम् ॥ सम्प्रति वेदद्वारम्—अत्र सर्व-

स्तोका नपुंसकसिद्धाः, तेभ्यः स्त्रीसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि पुरुषसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—“थोवा मणुस इत्थी, संखा संखगुणा य तयो पुरिसा ।”

तीर्थद्वार—सर्वस्तोकाः तीर्थकरीसिद्धाः, ततः तीर्थक-

रीतीर्थे प्रत्येकबुद्धसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थ-

करीतीर्थे अतीर्थकरीसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थ-

करीतीर्थे एवातीर्थकरीसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्यः तीर्थकर-

सिद्धा अनन्तगुणः, तेभ्योऽपि तीर्थकरतीर्थे प्रत्येकबुद्धसिद्धाः

संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थकरतीर्थे एव साध्वीसिद्धाः सं-

ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थकरतीर्थे एवातीर्थकरसिद्धाः

संख्येयगुणाः, लिङ्गद्वार—गुहिलङ्गसिद्धाः सर्वस्तोकाः

तेभ्योऽप्यम्यलङ्गसिद्धा असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि स्त्री-

लङ्गसिद्धा असंख्येयगुणाः । उक्तं च—“गिहिलङ्गसल्लिगेहि-

सिद्धा थोवा दुवे असंखगुणा” चारित्रद्वार—सर्वस्तोका-

इच्छेदोपस्थापनपरिहारायशुद्धिकसूत्रमसम्पराययथाक्यातचारि-

त्रिसिद्धाः, तेभ्यः सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारायशुद्धि-

कसूत्रमसम्पराययथाक्यातचारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः, ते-

भ्योऽपि छेदोपस्थापनसूत्रमसम्पराययथाक्यातचारित्रसिद्धा

असंख्येयगुणाः, सामायिकरहितं च छेदोपस्थापनं भङ्ग-

चारित्रस्यावगन्तव्यं, तेभ्योऽपि सामायिकच्छेदोपस्थापनसू-

त्रमसम्पराययथाक्यातचारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि

सामायिकसूत्रमसम्पराययथाक्यातचारित्रसिद्धाः संख्येयगु-

णाः, उक्तं च—“थोवा परिहारवड, पंचग संखा असंख-

ख्यतिगं । छेयवड संख, सामाहयतिगं च संखगुणं ॥ १ ॥”

बुद्धद्वार—सर्वस्तोकाः स्वयंबुद्धसिद्धाः, तेभ्यः प्रत्येकबुद्ध-

सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि बुद्धोपाधितसिद्धाः सं-

ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि बुद्धोपाधितसिद्धाः संख्येयगुणाः,

ज्ञानद्वार—मतिभृतमनःपर्यायज्ञानिनः सिद्धाः सर्वस्तो-

काः, तेभ्यो मतिभृतज्ञानिसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि

मतिभृतावधिमनःपर्यायज्ञानिसिद्धा असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽ-

पि मतिभृतावधिमनिसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—“म-

णपञ्चधनाशतिने, दुणे वडं मणस्स नाणस्स । थोवा सं-

ख असंखा, मोहिंतिगं हुंति संखज्जा ॥ १ ॥” अगगाहना-

द्वार—सर्वस्तोका द्विहस्तप्रमाणव्यावगाहनासिद्धाः ते-

भ्यो धनुःपुत्रकृत्वाभ्याधिकपञ्चधनुःशतप्रमाणात्कृष्टावगा-

हनासिद्धाः असंख्येयगुणाः, ततो मध्यमावगाहनासिद्धा

असंख्येयगुणाः, उक्तं च—“ओनाहसाज्जहा, थोवा उज्जो-

सिया असंखगुणा । ततो वि असंखगुणा, नायव्वा मज्झि-

माय वि ॥ १ ॥” अत्रैव सिद्धप्राप्तिनटीकारोपदर्शितो वि-

शेष उपदर्श्यते—सर्वस्तोकाः सप्तहस्तप्रमाणावगाहनासिद्धाः

तेभ्यः पञ्चधनुःशतप्रमाणावगाहनासिद्धाः संख्येयगुणाः,

ततो मध्यपञ्चधनुःशतप्रमाणावगाहनासिद्धाः संख्येयगुणाः,

तेभ्योऽपि सातिरकसप्तहस्तप्रमाणावगाहनासिद्धा विशेषा-

धिकाः, उत्कृष्टद्वार—सर्वस्तोकाः अप्रतिपत्तिनसिद्धाः तेभ्यः

संख्येयकालप्रतिपत्तिनसिद्धा असंख्येयगुणाः तेभ्योऽप्यसं-

ख्येयकालप्रतिपत्तिनसिद्धाः संख्येयगुणाः तेभ्योऽप्यनन्त-

कालप्रतिपत्तिनसिद्धा असंख्येयगुणाः, उक्तं च—“अण्णडि-

बाइयसिद्धा, संखासंखा अण्णकाला य थोव असंखेज्जगुणा,

संखेज्जगुणा असंखेज्ज (ख) गुणा ॥ १ ॥” अन्तरद्वार—

सर्वस्तोकाः अगमात्प्रान्तसिद्धाः तत एकसमयात्प्रान्तसि-

द्धाः संख्येयगुणाः ततो द्विसमयात्प्रान्तसिद्धाः संख्येयगुणाः

ततोऽपि त्रिसमयात्प्रान्तसिद्धाः संख्येयगुणाः एवं तावद्वाच्यं

यावद्यवसमभ्यम्, ततः संख्येयगुणाहीनास्तावद्वक्तव्या यावत्-

कसमयहीनवसमाप्तान्तरसिद्धेभ्यः अगमात्प्रान्तसिद्धाः

संख्येयगुणाहीनाः, अनुसमयद्वार—सर्वस्तोकाः अहुस-

मयसिद्धाः ततः सप्तसमयसिद्धाः संख्येयगुणाः तेभ्यः

अदसमयसिद्धाः संख्येयगुणा एवं समयसमयद्वारा ताव-

द्वाच्यं यावद् द्विसमयसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—

“अहुसमयम थोवा, संखेज्जगुणा उ सप्त समया उ । एवं

पडिहायंते, जाव पुणो दांघ समया उ ॥ १ ॥” अत्र ‘अ-

हुसमयमि’ इत्यादी द्विगुसमाहारत्वादकवचनं, गणनाद्वारे-

सर्वस्तोका अपश्यतसिद्धाः ततः सप्ताधिकशतसिद्धा अव-

न्तगुणाः तेभ्योऽपि पञ्चधिकशतसिद्धाः अनन्तगुणाः तेभ्यः

पञ्चाधिकशतसिद्धा अनन्तगुणा एवमेकैकहान्या अनन्तगु-

णाः तावद्वाच्यं यावदेकपञ्चाशतसिद्धेभ्यः पञ्चाशत्सिद्धा

अनन्तगुणाः, ततः तेभ्य एकानपञ्चाशत्सिद्धा असंख्येयगु-

णाः तेभ्योऽप्यष्टचत्वारिंशत्सिद्धा असंख्येयगुणाः एवमे-

कैकपरिहान्या तावद्वाच्यं यावत्पञ्चशतसिद्धेभ्यः पञ्चविं-

शतसिद्धा असंख्येयगुणाः, ततः तेभ्यश्चतुर्विंशतसिद्धाः

संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि त्रयोविंशतसिद्धाः संख्येयगुणाः ए-

वमेकैकहान्या संख्येयगुणाः तावद्वाच्यं यावद् द्विसिद्धेभ्य

एकैकसिद्धाः संख्येयगुणाः । उक्तं च—“अदुसयासद्ध थोवा,

सत्तहियसया अण्णतगुणिया य । एवं परिहायंते, ससगाओ

जाव पणासं ॥ १ ॥ ततो पणसासगा, असंखगुणिया ह जाव

पणवीसं । पणवीसा आरंभा, संखगुणा होति एगं जा ॥ २ ॥”

सम्प्रति आसिद्धेबाह्यपदद्वारे यो विशेषः सिद्धप्राप्ते

दर्शितः स धिनयजनानुग्रहाय दर्श्यते—तत्र सर्वस्तोका अ-

धोमुखसिद्धाः, ते च पूर्ववैरिभिः पादोनोत्पादय नीयमाना

अधोमुखकायात्सर्गव्यवस्थिता वा वेदितव्याः, तेभ्य ऊर्ध्व-

स्थितकायात्सर्गस्थिताः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि उत्कृष्ट-

कासनसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि वीरासनसिद्धाः

संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि म्युञ्जसनसिद्धाः संख्येयगुणाः,

म्युञ्जोपविष्टा एवाधोमुखा दृष्टव्याः, तेभ्योऽपि पार्श्वस्थित-

सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्युत्तानस्थितसिद्धाः संख्ये-

यगुणाः, तथा चैतद्वै पञ्चानुपूर्व्याऽभिहितम्—“उत्तानग-

वासिज्जग, निज्जग वीरासणं य उकुडुप । उद्धट्टिय ओमं-

धिय, संखेज्जगुणेषु हीणा उ ॥ १ ॥” तद्वैपुल्यमप्युद्धट्टव्या-

म् ॥ सम्प्रति सर्वद्वारगतव्यवस्थितविशेषोपदर्शनाय साधि-

सिद्ध

अभिधानराजेन्द्रः ।

सिद्ध

कर्षणारमुक्यते—सन्निकर्षो नाम संयोगः , इत्यर्थेयोरिव विरक्षितं किञ्चित्प्रतीत्य विरक्षितस्याप्यतया बहुत्वेन वा-
 ऽवस्थानरूपः सम्बन्धः , उक्तं च—“संजोग सन्निकर्षासो
 पदुष्य सम्बन्ध एगदुः” तत्रैवं व्याप्तिः—यत्र यत्राष्टशत-
 मुपलभ्यते तत्र तत्रोपरितनमष्टरूपमङ्कमपनीय शेषस्य
 शतस्य अतुर्भिर्भागा हि्यते , इतः च भागं लब्धाः
 पञ्चविंशतिः , तत्र पञ्चविंशतिसंख्येयप्रथमचतुर्थभागे
 क्रमेण संख्येयगुणहानिर्वह्यः । तद्यथा—सर्ववहव
 एकैकसमयसिद्धाः , ततो द्विकद्विकसिद्धाः संख्येयगु-
 णहीनाः , तेभ्योऽपि त्रिकत्रिकसिद्धाः संख्येयगुणहीनाः ,
 एवं तादृक्यं यावत्पञ्चविंशतिसिद्धाः संख्येयगुणहीनाः , उक्तं
 च—“पदमो चउत्थभागो पणव्रीसा तस्य संख्येयगुणहानी ।
 दृष्टव्य” सिद्धिर्नित्ये पुनश्चतुर्थभागे क्रमेण संख्येयगुणहानि-
 र्वह्यः , तद्यथा—पञ्चविंशतिसिद्धेभ्यः पञ्चविंशतिसिद्धाः
 संख्येयगुणहीनाः , एवमेकैकवृद्ध्या असंख्येयगुणहानिः ता-
 वद्वह्यं यावत्पञ्चाशत् , तदुक्तम्—“विहए चउत्थभागे ,
 असंख्येयगुणहानि जाव पञ्चासं” नि . द्वितीयस्माच्चतुर्थभागा-
 दारभ्य सर्वत्रापि अनन्तगुणहानिर्वह्यः , तद्यथा—पञ्चा-
 शतसिद्धेभ्यः एकपञ्चाशतसिद्धाः अनन्तगुणहीनाः तेभ्यो-
 ऽपि द्विपञ्चाशतसिद्धा अनन्तगुणहीनाः एवमेकैकवृद्ध्या
 अनन्तगुणहानिस्तावद्वह्यं यावदष्टाधिकशतसिद्धा अन-
 न्तगुणहीनाः , उक्तं च—“तदपयं आइकाऊण चउत्थग-
 यं जाव अष्टमयं ताव अणेतगुणहानी एगवजाओ आरंभ
 दृष्टव्य ।” सिद्धप्राभृतसूत्रेऽप्युक्तम्—“पदमे भागे संखा
 विहए असंख अणेत तइयाए ।” तथा यत्र यत्र विंशतिसि-
 द्धाः तत्र तत्रापि व्याप्तिरियमनुसर्तव्या , प्रथमं चतुर्थभा-
 गे संख्येयगुणहानिः , द्वितीयं असेख्येयगुणहानिः तृतीयं च-
 तुर्थं चानन्तगुणहानिः , तद्यथा—एकैकसिद्धाः सर्ववहवः
 तेभ्योऽपि द्विकद्विकसिद्धाः संख्येयगुणहीनाः एवं तावद्वा-
 क्यं यावत्पञ्च , ततः षडादिसिद्धा असंख्येयगुणहीना या-
 वदश , तत एकादशादयः सर्वेऽप्यनन्तगुणहीनाः , एवम-
 धोलाकादिष्वपि विंशतिपृथक्त्वसिद्धा प्रथमं चतुर्थभागे
 संख्येयगुणहानिः , द्वितीयचतुर्थभागेऽसंख्येयगुणहानिः , तृ-
 तीयस्माच्चतुर्थभागादारभ्य पुनः सर्वत्राप्यनन्तगुणहानिः ,
 येषु तु हरिवर्षादिषु व्याप्तिर्कर्मतो दश दश सिद्धान्त
 तत्रैवं व्याप्तिः—त्रिकं यावत्संख्येयगुणहानिः , ततश्चतुर्कं प-
 ञ्चकं चासंख्येयगुणहानिः , ततः षट्कारभ्य सर्वत्रापि अ-
 नन्तगुणहानिः , तद्यथा—“एककसिद्धाः सर्ववहवः , ततो द्वि-
 कद्विकसिद्धाः संख्येयगुणहीनाः , तेभ्योऽपि त्रिकत्रिकसि-
 द्धाः संख्येयगुणहीनाः , तेभ्योऽपि चतुश्चतुर् सिद्धाः असं-
 ख्येयगुणहीनाः , तेभ्योऽपि पञ्चपञ्चसिद्धाः असं-
 ख्येयगुणहीनाः , ततः षडादयः सर्वेऽप्यनन्तगुणही-
 नाः यत्र पुनरवगाहना यवमप्यादावुत्कर्षतोऽष्टौ सि-
 द्ध्यन्तः प्राप्यन्ते तत्रैवं व्याप्तिः—चतुष्कं यावत्संख्येयगु-
 णहानिः , ततः परमनन्तगुणहानिः , तद्यथा—एककसिद्धाः
 सर्ववहवः , तेभ्योऽपि द्विकद्विकसिद्धाः संख्येयगुणहीनाः ,
 तेभ्योऽपि त्रिकत्रिकसिद्धाः संख्येयगुणहीनाः , तेभ्योऽपि
 चतुश्चतुर् सिद्धाः संख्येयगुणहीनाः , परं पञ्चपञ्चादयोऽन-
 न्तगुणहीनाः , अत्रासंख्येयगुणहानिर्न विद्यते , यत्र पुनरुर्ध्व-

लोकादावुत्कर्षतश्चत्वारः सिद्ध्यन्तः प्राप्यन्ते तत्र एवं व्या-
 प्तिः—एककसिद्धाः सर्ववहवः , तेभ्यो द्विकद्विकसिद्धा
 असंख्येयगुणहीनाः , तेभ्योऽपि त्रिकत्रिकसिद्धा अनन्तगुण-
 हीनाः , तेभ्योऽपि चतुश्चतुर्सिद्धा अनन्तगुणहीनाः , अत्र
 संख्येयगुणहानिर्न विद्यते , तदुक्तम्—“जत्थ चत्तार सिद्धा
 दिद्धा तस्य संख्येयगुणहानी तस्य संख्येयविवाजिय चउत्तं”
 इति वचनादिति । यत्र पुनर्लवणादौ द्वौ द्वावुत्कर्षतः सि-
 द्ध्यन्तौ दृष्टौ तत्रैवं व्याप्तिः—एककसिद्धाः सर्ववहवः , ततो
 द्विकद्विकसिद्धा अनन्तगुणहीनाः , तदुक्तम्—“लवणादौ
 दो सिद्धा दिद्धा तस्य एकगसिद्धा बहुगा , दु-
 गसिद्धा अणेतगुणहीणा ।” तदर्थमिह सन्निकर्षो
 द्रव्यप्रमाणं सप्रपञ्चं चिन्तितः , शेषेषु द्वारेषु सि-
 द्धप्राभृतटीकातां भावनीयः , इह तु प्रथमगौरवभयाप्राक्यते—
 “सिद्धप्राभृतसूत्रं , तद्वृत्तिं चापजीड्य मलयगितिः । सिद्ध-
 स्वरूपमत-अत्रिगोचरिच्छुद्धिबुद्धिहितः ॥ १ ॥” (नं० ।)

तीर्थसिद्धादीनां व्याख्यानम्—

तीर्थे संसारसागरोऽनेनति तीर्थं यथावस्थितमकलजीवा-
 जीवादिपदार्थसाधप्रकरणं परमगुरुप्रणीतं प्रवचनं , तस्य नि-
 राधारं न भवतीति कृत्वा सङ्गः प्रथमगणधरो वा वेदित-
 व्यम् , उक्तं च—“तिथं मते ! तिथं तिथंकरं तिथं ? ,
 गोअमा ! अरहा ताव नियमा तिथंकरं , तिथं पुण चा-
 उव्वसो समणसंघो पदमगणहरं वा” तस्मिन्नुत्पन्नं ये सि-
 द्धाः ते तीर्थसिद्धाः , तथा तीर्थस्याभावाऽतीर्थं तीर्थस्या-
 भावश्चानुत्पादोऽपान्तगले व्यवच्छेदो वा तस्मिन् ये सि-
 द्धाः तेऽतीर्थसिद्धाः , तत्र तीर्थस्यानुत्पादं सिद्धा मरुद-
 धीप्रभृतयः , न हि मरुद्व्यादिसिद्धिगमनकालं तीर्थमुप-
 क्षमासीत् , तथा तीर्थस्य व्यवच्छेदश्चन्द्रप्रमस्वामिसुविधि-
 स्वाख्यपान्तराले तत्र ये जातिस्मरणादिनाऽपवर्गमवाप्य
 सिद्धाः ते तीर्थव्यवच्छेदसिद्धाः , तथा तीर्थकराः सन्तो ये
 सिद्धाः ते तीर्थकरसिद्धाः , अन्ये सामान्यकेशलिनः , तथा
 स्वयम्बुद्धाः सन्तो ये सिद्धाः ते स्वयम्बुद्धसिद्धाः , प्र-
 त्येकबुद्धाः सन्तो ये सिद्धाः ते प्रत्येकबुद्धसिद्धाः , अथ
 स्वयम्बुद्धप्रत्येकबुद्धानां कः प्रतिविशेषः ? , उच्यते—बोधु-
 पधिभूतलिङ्गकृता विशेयः , तथाहि—स्वयम्बुद्धा बाह्यप्रत्य-
 यमन्तरालेव बुध्यन्ते , स्वयमेव बाह्यप्रत्ययमन्तरालेव नि-
 जजातिस्मरणादिना बुद्धाः स्वयम्बुद्धा इति व्युत्पत्तेः ,
 ते च द्विधा—तीर्थकराः तीर्थकरव्यतिरिक्ताश्च , इह
 तीर्थकरव्यतिरिक्तेष्वधिकाराः , आह च खूर्मिकम्—“ते
 दुविहा तिथयरा , तिथयवहरिणा वा , इह वहरिणेहि अ-
 हिगारो” इति । प्रत्येकबुद्धान्तु बाह्यप्रत्ययमपेक्ष्य बुध्यन्ते , प्र-
 त्येकं बाह्यं वृषभादिकं कारणमभिसमीक्ष्य बुद्धाः प्रत्येक-
 बुद्धाः इति व्युत्पत्तेः , तथा च श्रूयते—बाह्यवृषभादिप्रत्यय-
 सापेक्षा करकण्टादीनां बाधि , बोधिप्रत्ययमपेक्ष्य च बुद्धाः
 सन्तो नियमतः प्रत्येकमेव विहरन्ति , न गच्छन्नासिन इव
 संहताः , आह च खूर्मिकम्—“पसंये—बाह्यं वृषभादिकरण-
 मभिसमीक्ष्य बुद्धाः प्रत्येकबुद्धाः बहिः प्रत्ययमनिबुद्धानां
 च “पसंये नियमा विहारो जम्हा तम्हा य ते पसंयेबुद्धा”
 इति , तथा स्वयम्बुद्धानामुपधिर्द्वादशविध एव पात्रादिकः ,
 प्रत्येकबुद्धानां तु द्विधा—जघन्यतः , उत्कर्षतश्च , तत्र जघन्य-

तो द्विविधः उत्कर्षतो नवविधः प्रावरणवर्जः, आह च सू-
रिणकृत्—“ पत्तयबुद्ध्यां जहन्नेण दुर्वहो उक्तासेण भव-
विहो नियमा पाउरणवज्जा भवइ ।” तथा स्वयम्बुद्धानां
पूर्वाधीनं भूतं भवति वा न वा यदि भवति ततो लिङ्गं
देवता वा प्रयच्छति गुरुसन्निधौ वा गत्या प्रतिपद्यते, यादृ-
चकाकी विहरणसमर्थ इच्छा च तस्य मथारूपा जायते तत
एकाकी विहरत्यन्यथा गच्छयान्ऽवतिष्ठते । अथ पूर्वाधीनं
भूतं न भवति तर्हि नियमाद् गुरुसन्निधौ गत्या लिङ्गं प्रति-
पद्यते, गच्छे वावश्यं न मुञ्चति, उक्तं च सूरिणकृता—
“ पुण्याधीनं से सुयं हवइ वा न वा, जइ से नांथ तो
लिङ्गं नियमा गुरुसन्निधौ पडिबज्जइ, गच्छे य विहरइ
ति, अइवा—पुण्याधीनसुयसंभवे अन्धि तो से लिङ्गं
देवता पयच्छइ गुरुसन्निधौ वा पडिबज्जइ, जइ य एगागि-
विहरणजोगो इच्छा वा से तो एको जेव विहरइ, अअइ
गच्छे विहरइ ’ ति । प्रत्येकबुद्धानां तु पूर्वाधीनं भूतं निय-
मतो भवति, तच्च जघन्यत एकादशाङ्गानि उत्कर्षतः कि-
ञ्चिन्मृणानि दश पूर्वाणि, तथा लिङ्गं तस्मै देवता प्रय-
च्छति, लिङ्गरहितो वा कदाचिज्जवति, तथा आह सूरिण-
कृत्—“ पत्तयबुद्ध्यां पुण्याधीनं सुयं नियमा भवइ, जह-
न्नेण एकारस अगा, उक्तासेणं भिज्जदसपुग्गी, लिङ्गं च से
देवता पयच्छइ लिगवज्जिअं वा भवति, जतो भाणियं—
“रुणं पत्तयबुद्ध्या” इति तथा बुद्ध्या—आचार्यास्तेषोधिनाः
सन्तो ये सिद्धाः ते बुद्धबोधिनांसद्धा, एते च सर्वेऽपि क-
ञ्चित् स्त्रीलिङ्गसिद्धाः, स्त्रिया लिङ्गं स्त्रीलिङ्गं, स्त्रीत्वस्यो-
पलक्षणमित्यर्थः, तच्च त्रिधा, तद्यथा—वदः शरीरनिर्वृत्ति-
नेपथ्यं च, तत्रेह शरीरनिर्वृत्त्या प्रयोजनं, न वेदनपथ्या-
भ्यां, वदे सति सिद्धत्वाभावात्, नेपथ्यस्य आप्रमाणत्वात्,
आह च सूरिणकृत्—“ इत्थिणं लिग इत्थिलिगं, इत्थिणं उ-
वलक्खणं ति बुतं भवति, तं च निविहं—वेयो सरीरान-
ववर्त्ती नेवत्थं च, इह सरीरनिववर्त्तीए अहिगारे, न वेयन-
वत्थंहि” ति । तस्मिन् स्त्रीलिङ्गे वर्तमानास्सन्ता ये सिद्धाः
ते स्त्रीलिङ्गसिद्धाः, एतेन यदाहुराशाऽम्बराः—न स्त्रीणां नि-
र्वाणमिति, तदपाम्ने द्रष्टव्यम्, स्त्रीनिर्वाणस्य साक्षादेन
सूत्रेणाभिधानात्, तदप्रतिषेधस्य च युक्त्यनुपपन्नत्वात्,
तथाहि—मुक्तिपथो ज्ञानदर्शनत्रारिवाणि, “सम्यग्दर्शनज्ञान-
वारिवाणि मोकामार्गः” (तत्त्वा० अ० १ सू० १) इति वच-
नात्, सम्यग्दर्शनादीनि च पुरुषाणामिव स्त्रीणामपि अवि-
कलानि, तथाहि—दृश्यन्ते स्त्रियाऽपि सकलमपि प्रवचना-
श्रेयभिरनेक्यमानाः, जानते च बडावश्यकालिकोत्कालिका-
दिभेदांस्तं भूतं, परिणालयन्ति च सप्तदशविधमकलङ्कं संयमं
धारयन्ति च देवसुराणामपि दुर्धरं ब्रह्मवर्चं, नप्यन्ते च
तपांसि मासकपणादीनि, ततः कथमिव तासां न मोक्ष-
सम्भवः ? स्यादन्तद्—अस्ति स्त्रीणां सम्यग्दर्शनं ज्ञानं च न
पुनश्चारित्रं, संयमाभावात्, तथाहि—स्त्रीणामवश्यं वस्त्रप-
रिभोगं भवितव्यम्, अन्यथा विवृताङ्गपस्ताः निर्यक्तस्त्रिय
इय पुरुषाणामभिभवनीया भवयुः, लोकं च गहोपजायते,
ततोऽवश्यं ताभिर्वस्त्रं परिभोक्तव्यं, वस्त्रपरिभोगे च सपरिग्र-
हता, सपरिग्रहत्वे च संयमाभाव इति, तदसमीचीनं, सम्यक्-
सिद्धास्ताऽपरिहानात्, परिग्रहो हि परमार्थतो मूर्च्छाऽभि-

धीयते, ‘मूर्च्छा परिग्रहो बुतो ’ इति वचनप्रामाण्यात्,
तथाहि—मूर्च्छागहितो भग्नचक्रवर्त्ती सान्तःपुरोऽप्याद-
शेकगृहेऽवतिष्ठमानो निष्परिग्रहो गीयते, अन्यथा केव-
लोत्पादासम्भवात्, अपि च—याद् मूर्च्छाया अभावेऽपि
वस्त्रसंसर्गमात्रं परिग्रहो भवेत् ततो जिनकल्पं प्रतिपन्नस्य-
कस्यचित् साधोस्तुपागकलानुषङ्गं प्रवर्तति शीते केनाप्य-
विग्रहोपनिपातप्रय शीतार्तिं विभास्य धर्माभिर्ना शिर-
सि यत्ने परिहितं तस्य सपरिग्रहता भवेत्, न केनचित्कम्,
तस्मात्त संसर्गमात्रं परिग्रहः, किन्तु—मूर्च्छा, सा च स्त्रीणां
वस्त्रादिषु न विद्यते, धर्मोपकरणमावृतया तस्यापादानात्,
न खलु ता वस्त्रमन्त्रेणात्मानं रक्षतुमीशते, नापि शीत-
कालादप्यर्वाग्दशायां स्वाध्यायादिक कर्तुं, ततो दीर्घ-
तरस्यमपरिपालनाय यतनया वस्त्रं परिभुञ्जाना न ताः
परिग्रहवत्यः । अधोच्यते—सम्भवति नाम स्त्रीणामपि स-
म्यग्दर्शनादिकं रत्नत्रयम्, परं न तत् सम्भवमात्रेण मुक्तिप-
दप्रापकं भवति, किन्तु प्रकर्षप्राप्तम्, अन्यथा दीक्षानन्तरमेव
सर्वेषामप्यविशेषेण मुक्तिपदप्राप्तिसंज्ञकः, सम्यग्दर्शनादि-
रत्नत्रयप्रकर्षश्च स्त्रीणामसम्भवी, ततो न निर्वीणांमिति ।
तदप्ययुक्तम्, स्त्रीषु रत्नत्रयप्रकर्षासम्भवप्राप्तकस्य प्रमा-
णस्याभावात्, न खलु सकलं दशकालस्याप्या स्त्रीषु रत्न-
त्रयप्रकर्षासम्भवप्राप्तकं प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रमाणं विजृ-
म्भते, देशकालविप्रकृष्टतया तत्र प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तः, तद-
प्रवृत्तौ खानुमानस्याप्यसम्भवात्, नापि तासु रत्नत्रयप्र-
कर्षासम्भवप्रतिपादकः कोऽप्यागमो विद्यते, प्रत्युत सम्भ-
वप्रतिपादकः स्थानं स्थानेऽस्ति, यथा इदमेव प्रस्तुतं सूत्रं
ततो न तासां रत्नत्रयप्रकर्षासम्भवः । अथ मन्यथा—स्व-
भावत एवातपेनेव क्षाया विरुध्यते स्त्रीष्वेव रत्नत्रयप्रकर्षः
ततस्तदसम्भवोऽनुमीयते, तदयुक्तम्, युक्तिविरोधात्, तथा
हि—रत्नत्रयप्रकर्षः स उच्यते यतोऽनन्तरं मुक्तिपदप्राप्तिः,
स चायोग्यवस्थावरमसमयं, अयोग्यावस्था चास्मादशा-
मप्रत्यक्षा, ततः कथं विरोधगतिः ? न हि अदृष्टेन सह
विरोधः प्रतिपत्तुं शक्यते, मा प्रापत् पुरुषवर्तिनप्रसङ्गः । ननु
जगति सर्वोत्कृष्टपदप्राप्तिः सर्वोत्कृष्टनाथ्यवसायेनावाप्यते,
नाम्यथा, एतन्नाभयारप्यावयोरगमप्रामाण्यबलतः सिद्धं,
सर्वोत्कृष्टे च द्वे पदं—सर्वोत्कृष्टं दुःखस्थानं सर्वोत्कृष्टं सु-
खस्थानं च । तत्र सर्वोत्कृष्टदुःखस्थानं सप्तमनस्कपृथिवी,
अतः परं परमदुःखस्थानस्याभावात्, सर्वोत्कृष्टसुखस्थानं
तु निःश्रेयसं, ततः परमन्यस्य सुखस्थानस्यासम्भवात्,
ततः स्त्रीणां सप्तमनस्कपृथिवीगमनमार्गं निषिद्धं, निषेधस्य
च कारणं तद्वनवाग्यतथाविधसर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिण-
त्यभावः, ततः सप्तमपृथिवीगमननिषेधादवसीयते—नास्ति
स्त्रीणां निर्वाणम्, निर्वाणहन्ताः तथारूपसर्वोत्कृष्टमनोवीर्यप-
रिणामस्यासम्भवात्, तथा चात्र प्रयोगः—असम्भवनि-
र्वाणाः स्त्रियः, सप्तमपृथिवीगमनत्वाभावात्, सम्मूर्च्छि-
माविवत्, तदेतदयुक्तम्, यतो यादं नाम स्त्रीणां
सप्तमनस्कपृथिवीगमनं प्रति सर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्य-
भावः, तत एतावता कथमवसीयते ? निःश्रेयस-
मपि प्रति तासां सर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्यभावात्, न हि
यो भूमिकर्षणादिकं कर्म कर्तुं न शक्नोति स शास्त्राण्य-

पञ्चगातुं न सकनोतीति प्रत्येतुं कथं, प्रत्यक्षविरोधात् ।
अथ सम्मूर्च्छिमादिषु भयमपि प्रति सर्वोक्तद्वयनोर्वाप्यपरि-
त्ययाच्चोदृष्टः ततोऽत्राप्यवसीयते, ननु यदि तत्र दृष्टस्तर्हि
कथमवशसीयते ? न कालु बहिर्द्वारोत्तमात्रेण हेतुर्यमका भव-
ति, किन्तु-अन्तर्द्वारोत्तमा, अन्तर्द्वारोत्तमस्य प्रतिबन्धबलेन सि-
ध्यति न चात्र प्रतिबन्धेन विद्यते, न कालु सप्तमपृथिवीग-
मने निर्वाणगमनस्य कारणं, नाप्येवमेवाविनाभावप्रतिब-
न्धतः सप्तमपृथिवीगमनाविनाभावे निर्वाणगमने, अत्र-
शरीरिणां सप्तमपृथिवीगमनमन्तरेणैव निर्वाणगमनमा-
वात्, न च प्रान्तवधमन्तरेण एकस्याभावेऽन्तस्याभावा-
त्, मा प्राप्यस्य तस्य वा कस्त्वधिकस्याभावे सर्वस्याभा-
वप्रसङ्गः, यद्येवं तर्हि कथं सम्मूर्च्छिमादिषु निर्वाणगम-
नाभाव इति ? उच्यते-तथाभवस्वाभाव्यात्, तथाहि-
ते सम्मूर्च्छिमादयो भवस्वभावत एव न सस्यदर्शनादि-
कं बभावात् प्रतिपन्नं शक्नुवन्ति, ततो न तेषां निर्वाणस-
म्भवः, स्थिरस्तु प्राशुक्तप्रकारेण यथावत्स्यदर्शनादिर-
न्नेत्रसम्प्रयोगाः, ततस्तासां न निर्वाणमात्रः । अपि च-
भुजपरिसर्पा द्वितीयामेष पृथिवीं यावद्गच्छन्ति, न पर-
तः, परपृथिवीगमनेहेतुतथारूपमनोवीर्यपरिणत्यभावात्,
तृतीयां यावत् पक्षिणः, चतुर्थीं चतुष्पदाः, पञ्चमीमुग्गाः,
अथ च सर्वेऽप्यध्वमुत्कर्षतः सहचारं यावद्गच्छन्ति, तत्रा-
र्थो गतिविषयं मनोवीर्यपरिणतिवैषम्यदर्शनादुर्द्धगतावपि
तद्वैषम्यं, तथा च सति मित्रं स्त्रीपुंसामधेगतिवैषम्येऽपि
निर्वाणं सम्प्रमिति कृते प्रसङ्गः । तथा पुंस्त्रिंशे शरीरनिर्वृ-
तिरूपे व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धास्ते पुलिङ्गसिद्धाः,
एवं नपुंसकलिङ्गसिद्धाः, यथा स्वलिङ्ग-रजोहरणादिरू-
पे व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धास्ते त्रिलिङ्गसिद्धाः, तथा
अन्यलिङ्ग-परिप्राजकादिसम्बन्धनि वदकलकायादिव-
त्त्वादिरूपे द्व्यलिङ्ग व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धास्तेऽन्य-
लिङ्गसिद्धाः, गृहलिङ्गे सिद्धा गृहलिङ्गसिद्धा मरुद्वी-
प्रभृतयः, तथा 'एकस्मिन्ना' इति-एकस्मिन् - समये एककाः
सन्तो ये सिद्धास्ते एकसिद्धाः, 'अनेकस्मिन्ना' इति एक-
स्मिन् समये अनेके सिद्धाः अनेकसिद्धाः अनेकैकैक-
स्मिन् समये सिध्यन्त उत्कर्षतोऽष्टोत्तरशतसंख्या वेदित-
व्याः । आह--ननु तीर्थसिद्धान्तीर्थसिद्धरूपभेदद्वये एव शे-
षभेदा अन्तर्भवन्ति तात्कर्मभेदं शेषभेदोपादानम् ? उच्यते-
सत्यम्, अन्तर्भवन्ति परं न तीर्थसिद्धान्तीर्थसिद्धभेदद्वयो-
पादानमात्रात् शेषभेदपरिज्ञानं भवति, विशेषपरिज्ञानार्थं
क्षेप शास्त्रारम्भप्रयास इति शेषभेदोपादानम् । न० ।
प्रश्ना० । औ० । दश० । उत्तर० । विंश० । ४० र० । प्रश्न० । पं०
सू० । १० । (' केवलसाय' सूत्रे तृतीयभागे ६४७ पृष्ठे सिद्धके-
वलसायप्रस्ताव अन्तरपरम्परभेदाः सिद्धस्य दर्शिताः ।)
साम्प्रतं यदुक्तं 'शैलेर्धौ प्रतिपद्यते सिध्यातं च' इति, तथा-
सायकसमयेन लोकान्ते सिध्यतीत्यागमः, इह च कर्ममु-
क्तस्य तद्देशनियमं गतिनोपपद्यते इति मा भूय्युत्पन्न-
विश्रम इत्यतस्तत्कारासंनिधौ सिद्धस्यार्थमिदमाह--

लाउअ एरंडफले, अग्नी धूमे उग्र धणुविमुके ।

गह्रपुण्यपुत्रो गेयां, एवं सिद्धाय वि गह्रि ॥ ६४७ ॥

अलाह, एरंडफलम्, अग्निधूमौ, इषुर्धनुर्विमुक्तः, अग्नी-
यां यथा तथा गमनकाले स्वाभावतस्तत्तत्कथनाभावेऽपि द-
शादिनिधनेव गतिः पूर्वप्रयोगेण प्रवर्तते, दधमेव इय-
द्विततुशब्दस्त्रीवकारार्थत्वात् निशानामपि गतिरित्युक्तार्थः ।
अधुना भावार्थः प्रयोगैर्निर्द्ध्यते--तत्र कर्मविमुक्तो
जीवः सहस्रवर्षमाऽलोकाद्गच्छति, असङ्ख्येन तथावि-
धपरिणामाद्दृष्टकालपरालताधार्मिकमापनीतमृत्ति-
कालपञ्चमत्तलमर्यादोर्ध्वगामतथाविधालाभुवत्, तथा क्षि-
प्रबन्धनत्वेन तथाविधपरिणतस्तद्विधैरण्डफलवत्, तथा
स्वाभाविकपरिणामत्वादग्निधूमवत्, तथा पूर्वप्रयुक्तनित्कि-
यातथाविधसामर्थ्याद् धनुःप्रयत्नेरितेनुवद्, इषुः-शर इति
भावार्थः ॥ ६४७ ॥ आश० । अ० ।

सूक्तं भावार्थः कथनकाव्यसेयस्तत्वेदम्--

"एगो जिज्जहता दुईतो अविशुं करेइ सो ताओ धायाओ
वीसितो हिइतो आरपजिमहिणो सेणावहणा पुत्तो गहिआ ।
तम्म मयम्म सो अन्न सेणावती जाओ निक्किवं पणइ ति
वहणइरी से नामं कयं । सो अन्नया सेणाए समं
एग गामं इत्तुं गओ तथ य एगो वरिहो, तण पुत्तमं-
डाण मय्यंताण दुइ जायता पायसो सिद्धो, सो य एहाइउं
गओ चोरा च तथ पडिया, एणण सो तस्स पायसो
विद्धो जुहिय ति तं गहाय पहाविता, नाणि खुहुगहवाणि रो-
यंताणि पिउमूले गयाणि, हिआ पायसो ति सो रोसणं
मारमि ति पहाविअं माहिला अवात्तिता अच्छइ तइ वि जाइ,
जहिं सो चोरसंखावई गाममज्जे अच्छइ, तेस गच्छण
महासंगमो कयं । सेणावहणा चिन्तिये--एएण मम
चोरा परिभयिज्जन्ति ततो अस्ति गहाय निदयं जिज्जो ।
माहिला से भयइ-हा निक्किव ! किमयं कयं ति, पच्छा सा
वि मारिया, मयो वि दो भागं कनो कुतफुरइ, तस्स किवा
जाया अथम्मो कनो ति, चेइकवहिता वरिइ ति एउत्ती
उवलद्धा ततो वढयरं निब्बेयं यतो को उवाओ ति साह दि-
द्वा पुच्छिया य, अण्ण मयं ! को एएउ उवाओ ति तेहं ध-
म्मा कहियां, सो य स उवगतो पच्छा चारितं पाइवज्जिय क-
म्माण समुपायणट्ठाए चोरं अतिअभिम्मं गेसिइय तथेव
विइरइ । ततो हीलिज्जइ इम्मइ य सो सम्म अहिंसासेइ, चो-
राकारं च कायकिलेसे करइ असखाइ वा अलभेता सम्म अ-
हियासेइ जाय अण्ण कम्मं निग्घाअयं कवलं से उण्णं, पच्छा
सो सिद्ध" इति । उक्तपः सिद्धः । साम्प्रतं कर्मस्यसिद्ध-
प्रतिपादनाय गाथाचरमवत्समाह--'लो कम्म' इत्यादि स क-
र्मस्यसिद्धो यः किं विशिष्ट इत्यत आह-सर्वस्वीकृतकर्मेशः
सर्वे निरवशेषाः प्रीयाः कर्माश्वाः-कर्मभेदाः यस्य सः तथा-
विध इति भावार्थः ।

अधुना कर्मस्यसिद्धमेव प्रपञ्चतो निरुक्तविधिना प्रति-
पादयति-

दीहकालरयं च तु, कम्मं से सिध महुहा ।

सियं घेतं ति सिद्धस्त, सिद्धसमुवजायई ॥ ६४८ ॥

वीधेः सन्तानापेक्षया अनादित्वात् स्थितिवन्धकालो यस्य
तद्विधकालं निर्यस्यनिर्मलजीवानुरज्जमादजः कर्मैव भ-
वत्येव दीहकालं च तदज्ज दीर्घकालरजः, यच्छुद्धः सर्वना-
मत्वाद्दुष्टसंशयनं कर्म इत्येवकारं तुल्यो अव्यकर्मवि-

जेवकारो व कलवधयकर्म सर्वथा ज्ञायते ततोऽवमर्कः, दीर्घकालरो यद्व्यवकर्मेति ज्ञेयं ज्ञेयकर्म स्थित्यादिभिः प्रयुक्तं सत् स्थित्यनुभवात्संख्यापेक्षा अनाभोगसहस्रनका-मन्तराद्युपायतः संप्रसवे ह्यस्मिन् भावः । अस्मिन् सत् शेषितमित्यत आह-अष्टधा ज्ञानाधरणादिभेदेनाष्टप्रकारं सत् सिते-नित्यवर्णं 'सित' वर्णवन्धनयोरिति वचनात्, 'पिङ्ग' व-न्धने इति वचनात् वा, वद्वे कर्म ध्याते 'ध्या' शब्दस्य लेशो-गयोरिति वचनात् ध्यानसन्तत्ये दृग्धं महारिक्त्यन्तं साहस्यसत्त्वं स सिद्धः । आ० म० १ अ० ।

कहिं पडिहया सिद्धा, कहिं सिद्धा पडिहया ।

कहिं बौदि चइया थं, कथं गंतुया सिद्धई ॥ १ ॥

क प्रतिहताः—क प्रतिस्फालिताः सिद्धा—मुक्ताः, तथा क सिद्धास्तथा प्रतिष्ठिता—इयमस्तिताः बौद्धिस्तनु-शरीरमित्यनयोस्तरे क बौदि त्यक्त्वा-परित्यज्य क गत्वा सिद्धयस्ति निर्दिष्टार्थं भवन्ति । अत्रानुस्वारलोपो द्रष्टव्यः । अथवा-कथं वचनात् ऽप्येवमुक्तस्यः सूत्रस्यैवा अत्रिकथं व-च ततोऽप्यत्राप्रथ प्रयोगः, 'कथं गन्धमलहारं, इत्येवमा-स्यत्वाणि य । अलंदा ज ए भुजन्ति, न स चाह सि बुद्धई ॥ १ ॥' इति ।

इत्थं बोदकेनोक्ते सति प्रतिसमाधानमाह—

अलोए पडिहया सिद्धा, लोयगो य पडिहया ।

इहं बौदि चइया थं, तथं गंतुया सिद्धई ॥

अलोके केवलाकाशास्तिकाये प्रतिहताः प्रतिस्फालिताः सिद्धा इह प्रतिस्फालने तत्र धर्मास्तिकायायभाषासदान्त्य-र्थाचरेष द्रष्टव्यं न तु सम्बन्धे सति भित्तौ सांघस्येव वि-मानः समुत्सत्वात्, तथा सांकायं पञ्चास्तिकायात्मकतां-कमुत्ति च प्रतिष्ठिताः, अपुनरागमवृत्त्याः व्यवस्थिता इत्यर्थः तथा इह अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रमध्ये बौद्धि-तनुं मुक्त्वा-प-रित्यज्य सर्वथा किं तत्र लोकाग्रे गत्वा समयप्रदेशान्तरम-वृत्तस्तो गत्वा सिद्धयस्ति-निर्दिष्टार्थं भवन्ति सिद्धयानि चेति आचार्यः । आ० म० । (इत्यत्रागमात्सक्यम्, 'इति-पञ्चमारा' शब्दे द्वितीयभागे ६२४ पृष्ठ उक्तम् ।)

अन्याभ्यांपरि योजनचतुर्विंशतिभागं सिद्धास्तथा चाह—

ईसोपञ्चाराए, उवरि खलु जोअयस्स जो कोसो ।

कोसस्स य छम्भाए, सिद्धायांमाहया भणिया ॥

ईसपञ्चमारायाः पृथिव्या उपरि यत् खलु योजनं तस्य यो-जनस्य उपरिमतं कोशा-गद्युनं तस्य कोशस्योपरितने व-दभागे सिद्धानामवगाहना तीर्थकरगणधरैर्भूतिता, 'सांकायं च प्रतिष्ठिता' इति वचनात् ।

अमुमेवार्थे समर्थयमान आह—

तिभि सया तेनिसा, धणुत्तिभागे य कोसछम्भागी ।

जं परयोगा ऽहो यं, तो ते कोसस्स छम्भाए ॥

यस्मात् परम उत्कृष्टः सिद्धानामवगाहो जनते त्रीणि-धनुषां शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि धनुषस्त्रिंशदधिकं कोशस्य कदभागः, तनस्तन्मात्रं कोशस्य पदभागं सिद्धा इत्युक्तम् ।

अथ कथं पुनस्तत्र नेषामुपगतोऽवगाहना वित्यत आह—
उसासोओ व वासि-पुओ व अहवा निसजओ पेव ।

जो जह करेइ काले, सो तह उववज्जए सिद्धो ॥

उत्तानकी वा पृष्ठता वा अर्धोद्यनतादिस्थानतः पार्श्वस्थितो वा तीर्थे स्थितो वा, अथवा-निषक्तश्चेति प्रकटार्थम्, किं बहुना यो यथा धनं प्रकारेणावस्थितः सन् कालं करोति स तथा तेन प्रकारेणोपपद्यते सिद्ध इति ।

किमित्येनदेवमित्यत आह—

इह यवभिभागारो, कम्मवमाओ भवंतरे होई ।

नच तं सिद्धस्स जओ, तम्मी तो सो तयागारो ॥

इहभवाधिकृतभावाद् भिजाकारः इहभवभिजाकारो जीवः कर्मयश्च भवन्तरे स्वर्गादौ भवन्ति तद्वत्कारणदेव्य कर्मभेदनिबन्धनत्वात्, न च तत्कर्म आकारभेदनिबन्धनं यतो यस्मादस्ति तनस्तस्मिन्नप्यर्थे ततोऽसौ सिद्धस्त-दाकारः पूर्वभवाकारः । आ० म० १ अ० । औ० ।

साम्प्रतमुत्कृष्टादिभ्यश्चिन्तामवगाहनामभिधत्तुगाह—

तिभि सया तिचीसा, धणुत्तिभागे य होइ बोद्धवा ।

इसा खलु सिद्धाणं, उकासोमाहया भणिया ॥

त्रीणि धनुषां शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि धनुषस्त्रिंशदधिकं वाद्व्यप्या, एषा वतावप्रमाणा खलु सिद्धानामुत्कृष्टावगाह-ना भविता तीर्थकरगणधरैः । ननु भगवती मरुद्व्यापि सि-द्धा सा च नाभिकुलकरपट्टी नाभश्च शरीरप्रमाणं पञ्चधनुः-शतानि पञ्चविंशत्याधिकानि यावच्च शरीरप्रमाणं तावदेव तत्पत्नीचामपि 'संघयणं संठाणं उच्चसं वेच कुलग-रेहि' समं मिति वचनात् ततो मरुद्व्या अपि शरीरप्रमा-णं पञ्चधनुःशतानि पञ्चविंशत्याधिकानि यावच्च शरीरप्र-माणं तावदेव तत्पत्नीचामपि । तस्य विभागे पातिते सि-द्धावस्थायाः सादृश्यात् त्रीणि धनुःशताणि अवगाहना प्रा-प्नोति, कथमुक्तप्रमाणा सिद्धानामुत्कृष्टावगाहनेति, नैव दापः नाभिकुलकरमानाद् हि प्रमाणतोऽसौ किञ्चिन्म्यूना तथा सं-प्रदायास्ततः साऽपि पञ्चधनुःशता प्रमाणैवेत्यर्थायः । यच्च 'कु-लगरेहि सम' मित्यतिदेशः सोऽपि कियता न्यूनाधिक्येऽपि अनिर्देशानामागमे दर्शनादवश्यकः । अथवा-भगवती हस्ति-स्कन्धाधिकृष्टा सती सिद्धा हस्तिस्कन्धाधिकृष्टा च स-ङ्घुषिताकीति यथोक्तावगाहनाया अविरोधः । उक्तं च-किह मरुद्व्या(धी)माणं नाभीओ जेख किंविदुला सत् । तो किर पंचसय धिय, अहवा संकोयओ सिद्धा ॥१॥

अधुना मध्यमावगाहनामानमाह—

चत्तारि य रयणीओ, रयणितिभागुणिया य बोद्धवा ।

इसा खलु सिद्धाणं, मज्झिमओगाहया भणिया ॥

मध्यमा ननु जघन्याजघन्यन्तनिषेधपरं सूत्रमिदम् । तन्वे-तावदेव मध्यमावगाहनामानं हस्तद्वयापूर्वे पञ्चधनुःशते-भ्याऽर्धां कु सर्वत्रापि मध्यमावगाहनाभावात् ।

सम्प्रति जघन्यावगाहनाप्रतिपादनार्थमाह—

एगाइ होइ रयणी, अदेव य अंगुलाइ साहीया ।

इसा खलु सिद्धाणं, जहल ओहया भणिया ॥

एको रस्तिः अष्टावक्त्राङ्गुलानि सर्वाधका अष्टमिरक्त-

लैरधिक इत्यर्थः । एषा एतादृशप्रमाणा खलु सिद्धानां ज-
घन्यतोऽवसाहना भविता । एषा बद्धवर्तमानप्रमाणानां कृ-
र्मीपुत्रादीनामवसाहना । अन्ये त्वेव भुवने सप्तहस्तानामव-
यम्प्रपालनादिना संवर्तितग्राणि मनो सिद्धानामवगन्त-
व्या, नन्वागमे सिद्धाजघन्यपदे सप्तहस्तोच्छ्रितानामभिहिता
नतः कथमुच्यते द्विहस्तप्रमाणानां कूर्मीपुत्रादीनामिति ? उ-
च्यते—सा जघन्यपदे सिद्धाधस्तीर्थकगनां श्रुत्योक्ता शेषाणां
तु केवलानां सिद्धाध्विहस्तप्रमाणानामप्यविरुद्धत्वोक्तः । उ-
क्तं च—“सन्तानेषु सिद्धी, जहन्नतो किहमिह विहत्येसु ।
सा किर नित्यगरेसु, संसारमियं तु सिद्धाणं ॥१॥ ते पुण
हाज विहत्या, कुर्मीपुत्रादयो जहन्नं । अत्र संघट्टियस-
प्तहस्तसिद्धस्य हीण ॥ २ ॥ नि” ॥ अथवा—यदि सत्र जघ-
न्य मानमुक्ते सप्तहस्तम्, उक्तं पञ्चधनुःशतानि तत्र बाहल्य-
मधिकृत्याक्रमन्यथाऽकुलपृथक्त्वे जघन्यपदे धनुःपृथक्त्वे उ-
क्तपदे यथाक्रमं हीनमभ्यधिकं यावदादित्यं तेन कूर्मीपुत्र-
मरुदयोदिभिर्न कश्चिद्विरोधः । न खल्वभ्यर्थादिकं किञ्चित्
सामान्यधुनं सर्वमुक्तमस्ति । अथवा—निबद्धमपि तदस्तीति
अवधायानपञ्चशतादशयन्वनवत् तथेदमपि सिद्धं गच्छतां
द्विहस्तमानं सपादपञ्चधनुःशतमानं श्रद्धीयतामिति । उक्तं
च—“बाहन्नतो य मुक्त-मि सुतपंचय जहन्नमुक्ते । इह
राजीवमिहियं, हाजगुलधनुःपुहरेहि ॥१॥ अन्धिरयादी कि
न्वी, सामन्नुए न दलियं सवे । हाज व अनिवदधे वि य,
पञ्च सथा दसवयं च ॥ २ ॥” आ० म० १ अ० ।

भेते त्ति भगवं गोयमं समणं भगवं महावीरं वेदइ नमं-
सइ वंदित्ता नमंमिता एव वयामी-जीवा णं भेते ! सि-
ज्जमाणा कयरम्मि संघयणे सिज्जंति ? , गोयमा ! व-
यरोसभणारायसंघयणे सिज्जंति, एवं जहव उववाइए त-
हेव संघयणं संठाणं उच्चते आउयं च परिवमणा , एवं
मिद्धिगंडिया निरवसेसा भणियव्वा० जाव अवावाहं मा-
कवं, अणुहवं (हुंती) ति सासया सिद्धा । सेवं भेते !
भेते ! त्ति । (सू० ४१६)

भेते त्ति—इत्यादि अथ लाघवायमतिदेशमाह—‘ एवं ज-
हेवे ’ त्यादि एवम्—अनन्तरदर्शितनामिलापन यथाप-
पातके सिद्धानधिकृत्य संहनानाद्युक्तं तथैवहापि वाच्यं ,
तत्र च संहननादिद्वाराणां संग्रहाय गाथापूर्वाजम्—‘ सं-
घयणं संठाणं उच्चते आउयं च परिवमणं ’ ति । तत्र स-
ंहननमुक्तमेव, संस्थानादि त्वेवम्—तत्र संस्थानं पक्षां संस्था-
नानामन्यतरांमन् मिज्जघन्ति, उच्चत्य तु जघन्यतः स-
प्तहस्तप्रमाणं उक्तपृष्ठम्, पञ्चधनुःशतकं, आयुषि पुनर्ज-
घन्यतः सार्तिरकाएनयप्रमाणे उक्तपृष्ठम् पूर्वकोटीमान, प-
रिवमना पुनरेवम्—रत्नप्रभादिपृथिवीनां सौधमादीनां अथ
प्राग्भागानां तत्रांशपाणामधो न परिवर्तन्ति सिद्धाः,
किन्तु—सर्वांशसङ्गमहाधिमानस्यांपरितनात्सृष्टिकाप्रादुर्भ-
वाद्दश योजनानि द्यनिकस्यप्राग्भागाणामपृथिवी पञ्च-
खत्वारिंशद्योजनलक्षप्रमाणाऽऽयामविष्कम्भाभ्याम्, वर्णन-
श्चनाऽत्यन्तरस्यास्ति तस्याश्चोपरि योजने साकाशो भवति,
तस्य च योजनस्यापरितनगयूतापरितनवद्भागं सिद्धा-

परिवमन्तीति, ‘ एवं सिद्धिगंडिया निरवसेसा भणियव्वा’
त्ति—एवमिति—पूर्वोक्तसंहननादिद्वारानिरूपणक्रमेण ‘ सिद्धि-
गण्डिका ’ सिद्धस्वरूपप्रतिपादनपरा वाक्यपठितिरौप्या-
कप्रसिद्धाऽप्येया । म० ११ सू० ६ उ० ।

से णं भेते ! तहा मजोगी सिज्जिहहि० जाव भंतं करे-
हिइ !, णो इण्डे समद्वे, से णं पुव्वामेव संमिस्म पंचि-
दियस्स पज्जतगस्स जहन्नजोगस्स हेट्ठा अमंखजगुण-
परिहीणं पदमं मणजोगं निरुंभइ, तयाणंतरे च णं विं-
दियस्स पज्जतगस्स जहन्नजोगस्स हेट्ठा अमंखजगुण-
परिहीणं विइयं वइजोगं निरुंभइ, तयाणंतरे च णं सु-
हुमस्स पणमजीवस्स अपज्जतगस्स जहन्नजोगस्स हेट्ठा
अमंखजगुणपरिहीणं तइयं कायजोगं निरुंभइ, से णं
एणं उवाएणं पदममणजोगं निरुंभइ, मणजोगं नि-
रुंभित्ता वयजोगं निरुंभइ, वयजोगं निरुंभित्ता कायजोगं
निरुंभइ, कायजोगं निरुंभित्ता जोगनिराहं करइ, जो-
गनिराहं करत्ता अजोगत्तं पाउणति, अजोगत्तं पाउणि-
त्ता इमि इस्सपंचक्खरउच्चारणद्वारे अपंखजममइयं अतो-
मुहुत्तियं सेलेमि पडिवज्जइ, पुव्वगइयगुणसंदीयं च णं
कम्मं तीमे सेलेमिमद्वारे अपंखजोहिं गुणसंदीहिं अ-
णंतं कम्मंसे खवेति वेयणिआउयणामगुत्तं, इच्चते च-
त्तारि कम्मंसे जुगवं खवेइ वेदणिआ २ आंगालियते-
याकम्माइ मव्वाहिं विप्पयहणाहिं विप्पजइइ । आंगालि-
यतेयाकम्माइ मव्वाहिं विप्पयहणाहिं विप्पयहिता उ-
ज्जूमदीपडिवक्के अफुसमाणगई उड्डं एकसमणं अवि-
ग्गहणं गता सागारावउत्ते सिज्जिहहिइ । ते णं तत्थ
सिद्धा हवन्ति सादीया अपज्जवसिया अमरीरा जीवघणा
दंमणनाणोवउत्ता निडियट्ठा निरेयणा नीरया निम्मला
वित्तिमिरा विशुद्धा सामयमणागयदं कालं चिट्ठंति । मे के
णंदुणं भेते ! एवं वुच्चइ—ते णं तत्थ सिद्धा भवन्ति मा-
दीया अपज्जवमिया० जाव चिट्ठंति ? , गोयमा ! से ज-
हाणामए वीयाणं अग्निदट्ठाणं पुणरवि अंकुरप्पत्ती ण
भवइ, एवामेव सिद्धाणं कम्मवीए दट्ठे पुणरवि जम्मु-
प्पत्ती न भवइ, से तेणंदुणं गोयमा ! एवं वु-
च्चइ—ते णं तत्थ सिद्धा भवन्ति सादीया अप-
ज्जवमिया ० जाव चिट्ठंति । जीवा णं भेते ! सिज्जमाणा
कयरम्मि संघयणे सिज्जंति ? , गोयमा ! वइरोसभणारा-
यसंघयणे सिज्जंति, जीवा णं भेते ! सिज्जमाणा कय-
रम्मि संठाणे सिज्जंति ? , गोयमा ! छएहं संठाणाणं
अमत्तरे संठाणे सिज्जंति, जीवा णं भेते ! सिज्जमा-
णा कयरम्मि उच्चते सिज्जंति ? , गोयमा ! जहण्येणं

सत्तरयणीभ्यो उक्तोत्तरेण पंचधनुस्मिन् सिज्झन्ति । जीवा
णं भंते ! सिज्झमाणा कयरस्मि आउए सिज्झन्ति : ,
गोयमा ! जहम्मणं साइरेमदुवासाउए उक्तोत्तरेण पुब्बको-
डियाउए सिज्झन्ति । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पहा-
ए पुदवीए अहे सिद्धा परिवसन्ति ? , णो इण्हे समद्वे, एवं
जाव अहे सत्तमाए । अत्थि णं भंते ! सोहम्मस्स कप्प-
स्स अहे सिद्धा परिवसन्ति ? , णो इण्हे समद्वे, एवं स-
क्वसिं पुच्छा, ईसाणस्स सणकुमारस्स ० जाव अच्चुयस्स
गेविज्जविमाणाणं अणुत्तरविमाणाणं । अत्थि णं भंते !
ईमीपम्भाराए पुदवीए अहे सिद्धा परिवसन्ति ? , णो इण्हे
समद्वे, से कहिं खाइ णं भंते ! सिद्धा परिवस-
न्ति ? , गोयमा ! (औ०) ईमीपम्भाराए णं
पुदवीए मीयाए जोयणंमि लोमंते, तस्स जोयणस्स जे
मे उवरिल्ले गाउए तस्स णं गाउअस्स जे मे उवरिल्ले छ-
भागिए तत्थ णं सिद्धा भगवंतो सादीया अपज्जवमिया
अणंगजाइजराभरणजंणिवेयणसंसारकलंकलीभावपुण-
भवगणभवसावसहीपवंचसमइकता सासयमणागयमदं
चिद्धन्ति । (सू० ४३ ×)

‘सं गं पुब्बामेव सन्निरुत्तं’ त्यादि, अस्यार्थः—स-केवली
र्णामत्यलङ्कार, पूर्वमेव—आदावेव योगनिर्वाधावस्थायाः सं-
ज्ञानो मनोलाब्धिमतः पञ्चेन्द्रियस्येति स्वरूपाविशेषणं, यतः
संज्ञा पञ्चेन्द्रिय एव भवति, ‘पञ्चतस्स’ति-मतः पर्याप्त्या पर्या-
प्तस्य, तदन्यस्य मनोलाब्धिमतोऽपि मनसोऽभाव एवेति
पर्याप्तस्यन्युक्तं, स च मध्यमादिमनोयोगोऽपि स्यादित्याह-
‘जहगणजोगिस्स’ति जघन्यमनोयोगवतः ‘हेट्ट’ति अथा-
या मनोयोग इति गम्यते, जघन्यमनोयोगसमानो यो न
भवतीत्यर्थः, मनोयोगश्च—मनोद्रव्याणि तद्व्यापारश्चेति,
जघन्यमनोयोगाधोभागवर्तित्वमेव दर्शयन्त्याह—‘असंखेज्ज-
गुणपरिहीणं’ति असंख्यातगुणपरिहीणा यः स यथा
ते जघन्यमनोयोगस्यासंख्येयभागमात्रं मनोयोगे निरुणञ्जि-
ततः क्रमेणानया मात्रया समये समये तं निरुन्धानः स-
र्वमनोयोगं निरुणञ्जि, अनुत्तरणाच्चिरस्येन अकरणधीयेति,
एतदेवाह—‘पहमं मणोजोगं निरुंभइ’ति प्रथमं—शषत्रा-
गादियोगापेक्षया प्राथम्येन—आदिनो मनोयोगं निरुणञ्जीति ।
उक्तं च—‘पञ्चतमेत्तसंज्ञ-स्स जत्तियाइ जहगजोगिस्स ।
होति मणोद्वयाइ, लब्धाधारां य अस्सत्ता ॥१॥ तदसंखगण-
विहीणं, समए समए निरुंभसाणा सो । मणुसो सव्वनिगंइ,
करं असंखेज्जसमएहि ॥ २ ॥’ति, पथमम्यदाप सुव्वद्वये
नयम्, ‘अजोगयं पाउणइ’ति अयोगतां प्राप्नोतीति,
‘ईसिहस्सपंचकलरुद्धारणव्धाप’ति ‘ईसि’ति-ईषत्स्पृष्टानि
हृत्स्वानि यानि पञ्चाक्षराणि तेषां यदुच्चारणं तस्य याऽङ्का-का-
लः सा तथा तस्याम्, इदं चाङ्कारणं न विलम्बितं हुत वा,
किन्तु मध्यममेव गृह्यते, यत आह—‘इस्सकलरुद्धं मज्जेण,
जेण कालेण पंच भणंति । अरुद्धं सेलेसिगंओ, तत्तियमंत्तं
तओ कालं ॥२॥’ शैलेशो—मेरुस्तद्व्यवस्थिततासाभ्याम् वा

अवस्था सा शैलेशी अथवा शैलेशः—सर्वसंस्वरूपस्वार्थ-
प्रभुस्तस्यैवमवस्था योगनिर्वाधरूपेति शैलेशी तां प्रति-
पद्यते, ततः ‘पुद्वरइयगुणसेहीयं च सं’ति—पूर्व-शैल-
ेश्यवस्थायाः प्राग् राक्षता गुणधर्मीक्षणापकर्मावशपरूपा
यस्य तत्तथा, गुणधर्मी चैवम्—सामान्यतः किल कर्म
बहुलपमलपनरमलपतमं चेत्येवं निर्जेरणाय रचयति, यदा
तु परिणामविशेषात्तत्र तथैव रचितं कालान्तरव्यवस्थं
बहु बहुतरं बहुतमं चेत्येवं शीघ्रतरक्षणात् रचयति तदा
सा गुणधर्मीत्युच्यते, स्थापना चैवम्—‘कम्म’ति
वेदनीयादिकं भवोपप्राप्ति ‘तीसे से—’लंमिज्जाए’
ति—तस्यां शैलेश्यङ्कायां—शैलेशीकाले क्षणार्धान् योगः,
एतद्वच विशेषणाह—‘असंखेज्जाहि गुणसेहीहि’ति—अ-
संख्याताभिर्गुणधर्मीभिः शैलेश्यवस्थाया असंख्यातसम-
यत्वेन गुणधर्मावस्थितसंख्यातसमया ततः तस्याः प्रातिसम-
यभेदकल्पनया असंख्याता गुणधर्मा भवन्ति, अनोऽसं-
ख्याताभिः गुणधर्माभिरित्युक्तम्, असंख्यातसमयार्थात्
हुतयम्, ‘अणांत कम्मसे खवयंते’ति—अनन्तपुद्गलक-
पन्थादनन्तास्तान् कर्माशान् भवोपप्राप्तिकर्मभेदान् क्षणयन्-
निर्जेरयन् ‘वेयणिज्जाउयणामगोए’ति—वेदनीयं स्मृतादि
आयुः—मनुष्यायुष्कं नाम—मनुष्यगत्यादि गोत्रम्—उच्च-
गोत्रम्—इहंते’ति—इत्येतान् ‘चत्तारि’ति चतुरः ‘कम्म-
से’ति—कर्माशान्—मूलप्रकृती, ‘जुगवे खवइ’ति—योगपथेन
निर्जेरयतीति । एतच्चता भाष्यगता अनुाश्रित्य व्याख्या-
तम्, यदुत—

‘तदसंखेज्जगुणए, सेहीए विरइयं पुग कम्म ।

समए समए खवयं, कम्मं सेलेसिकालेण ॥ १ ॥

समं खवइ तं पुण, निज्जेवे किंचिदुच्चारं समए ।

किंचिच्च होइ चरमं, सेलेसीए तयं वाच्छं ॥ २ ॥

मणुयगइजाइतसवा-यरं च पज्जतसुभगमाएज्जे ।

अच्चयरवेयणिज्जे, नराउमुक्कं जसो नामं ॥ ३ ॥

संभवओ जिणनामं, नराणुपुव्वी य चरिमसमयस्मि ।

संसा जिणसेताओ, दुच्चरिमसमयास्मि निहुंति ॥४॥’

इति । ‘सव्वार्हि विप्पयहणाहि’ति—सर्वाभिः—अंशपाभिः—
विशेषण—विषयं प्रकर्षतो हानयः—त्यागा विप्रहाणयो
व्यक्त्यपेक्षया बहुवचने ताभिः किमुक्तं भवति ?—सर्वथा प-
रिशाटने न तु यथा पूर्वं सहानपरिशाटाभ्यां देशत्यागतः
‘विप्पज्झित’ति विशेषणं प्रहाय—परित्यज्य ‘उज्जुमेदिप-
डिवे’ति अजुः अवका अरिः—आकाशप्रदेशपरिक्षिप्तम् अ-
जुधेति प्रतिपन्न—आश्रितः ‘अफुनमाणगइ’ति अस्पृशन्ती-
सिद्धयन्तरालप्रवेशान् गतिर्यस्य सोऽस्पृशद्गतिः, अन्तराल-
प्रदेशस्पर्शने हि नैकेन समयेन सिद्धिः, इष्यते च तत्रैक एव
समयः, य एव आयुष्कादिकर्मणां क्षयसमयः स एव निया-
णसमयः, अनोऽन्तरालं समयांतरस्याभावादन्तरालप्र-
शानामसंस्पर्शनमिति । सूक्ष्मश्चायमर्थः केवलगतयो भावत
इति, ‘एगणं समएणं’ति—कुत इत्याह—‘आधिगंहेणं’ति—
अधिप्रदेह—वक्राहितेन, वक्र एव हि समयांतरं लगति प्रदे-
शान्तरं च स्पृशतीति, ‘उहं गेता’ उच्चं गत्वा ‘सागरा-
वउत्ते’ति—ज्ञानोपयोगवान् सिध्यति कृतकृत्यां लभते
इति । गतमानुषाङ्गकम् । अथ प्रकृतमाह—किं च प्रकृतम् ? , से
जे इमे नामागर ० जाव सन्निरुत्तं मणुया हवन्ति सव्वकामवि-

एषः ० अथ बहु कर्मण्युपयोगो कथयता उपरि शोणम्वचमु-
क्ता इति । 'नि--लोकप्रतिष्ठानां सन्तो वादशक्तो जय-
न्ति नदशयितुमाह--'ते से तथ सिद्धा इवन्ति'ति--ते पूर्वोद्
ष्टयिष्यन्ता अनुष्ठाः, तत्र--लोकप्रतिष्ठानार्थः स्वर्गिणः, अ-
मेन च यत्कथनं मन्यन्ते, वदन्--'रागादिवास्त्वामुक्तं, नि-
जमेव निगमयम् । तथा अन्त्येनदेशम्, सिद्ध इत्यादिवाचने
॥१॥ वदन्तरे मन्यन्ते--'शुणस्त्वान्तरात्माविदुःप्रकृति-
क्रियाः । मुक्ताः सर्वत्र निष्ठान्, ज्योतिष्यन्तावर्जिताः ॥२॥'
तन्मेन निरस्तम्, यत्कथयते--सहस्रीरनाथासि सिद्धत्वप्र-
तिपादनाय, वदन्--'अभिमाद्यविधं प्रा-त्यैवैव कृतिनः
सन्दा । मोदन्ते निर्वृतात्मान-स्तीर्त्ताः वदन्तुस्तरम् ॥३॥' इति
तदाकारणावाह--सहस्रीरा-अभिद्यमानाश्चक्रकान्तरीराः,
तथा जीवधन'ति-वागमिष्यकाले रश्मिपूरकान् विजयोना-
ऽथगाहनाः सन्तो जीवधना इति, 'ईश्वरनाम्न्युक्त'ति-वा-
च--साकारं दर्शनम्--अनाकारं तयोः क्रमयोग्यकाले ये न त-
था, 'निष्ठिगदु'ति-निष्ठिगार्थाः--समाप्तसमस्तप्रयोजनः 'नि-
रेष्य' ति निरेजनाः--विश्रान्ताः 'नीरय' ति-नीरजसां-व-
द्यमानकर्मरहिता नीरया वा-निर्मतीत्सुकराः 'निम्न' ति-
निर्मलाः पूर्ववत्कर्मविनाशमुक्ताः प्रथमलवर्जिता वा 'विनि-
मिर' ति विधनान्नाताः 'विमुक्त' ति-कर्मविशुद्धप्रकर्षमुप-
गताः 'सासयमलागयदधं कालं सिद्धंति'शब्दमीम्--अधिन-
श्चरी सिद्धत्वस्वाविनाशाद्, अनागतदधा-प्रविश्वकालं ति-
ष्ठन्तीति 'जम्बुवर्ती'ति-जम्बुना--कर्मकृतप्रसूया उत्पत्ति-
र्या सा तथा, जम्बुप्रदेशेन परिणामान्तररूपान्मुपपत्तिमेव
तीत्याह, प्रतिक्षणमुपपादय्यध्वीध्वकृत्वात्सङ्काचक्येति, 'ज-
हन्तुं सन्त रचली' ति-सप्तहस्त उरुकावे सिद्धयन्ति प्र-
हावीरवत्, 'उक्तामेवैव रश्मिपूरकान्' ति-शुणमस्त्वानिवद,
एतच्च द्वयमपि तीर्थद्वर्गापत्त्याक्रम, अतो द्विहस्तप्रमाणेन
कुर्मापुत्रेण न व्यभिचारं न वा मरुदेव्या सान्निरेकापुत्रपु-
त्रानप्रमाणेति, 'साहस्रगदुवासा उप'ति-सान्निरेकात्पृष्टी व-
र्षाणि यत्र तत्तथा तच्च तदापृष्टेति तत्र सान्निरेकापुत्रपुत्रायु-
षि, तत्र किलापुत्रवर्षव्याध्वरत्वं प्रतिपद्यन्त, ततो वर्षे
अतिगते कयलज्ञानमुत्पाद्य निश्चयीति, 'उक्तामेवैव-
पुत्रकोडा उप' ति--पूर्वकोट्यायुर्नः पूर्वकोट्या अन्त-
निश्चयीति न परतः । 'ते से तथ सिद्धा भवन्ति' ति-
प्राक्कनधचनाद् यद्यपि लोकप्रतिष्ठानां स्थानमित्यवसी-
यन्ते, तथापि मुग्धविनेयस्य कल्पितवाविधलोकप्रतिष्ठान-
तो निरुपचरितलोकप्रतिष्ठानावशेषावबोधाय प्रश्नोत्तरसू-
त्रमाह--'अन्ति ए' मित्यादि व्यक्रम, तथैव यद्विद्वत्प्रभा-
या अधस्तदेव लोकप्रतिष्ठाने तत्र सिद्धाः गरिबसन्तीति
प्रश्नः, तत्रोत्तरम्--नायमर्थः समर्थ इति. एवं सर्वत्र, 'स
कहिं खाह एं भेत' ति-इत्यत्र 'से'ति-ततः 'कहिं' ति--
क देशे 'खाह एं' ति--देशभाषया वाक्यालङ्कारे (ईश्वर-
भारापूर्वप्रश्नोत्तरम् 'ईमित्यभारा' शब्द द्वितीयभागे
६४४ प्रश्ने गतम् ।) 'सेय' ति--श्वेता, एतद्व-
याह--'आयसतलधिमलसोऽज्जियमुत्तालदगरयनुसारगोली-
रहारकम्' ति--व्यक्रमेव, तथैव आदर्शतलम्--दर्प-
तलसं कश्चिच्छङ्खनसाम्यात् पाठः, आदर्शतलमिध विमला
वा सा लक्ष्मी, 'सांज्ञिव' ति-कुसुमविशेषः, 'संस्वस्तु-

समुपवृत्तमह'ति-अर्जुनसुखम्—श्वेतकाञ्चनम् अथवा आकाश-
स्फटिकमिव 'सयद्' ति-श्रेष्ठपरमाणुरूपकस्थानेष्वपि श्रे-
ष्ठगतन्तुनिष्पन्नपठवत् 'लह' ति-मस्तूना धुगिटनेपठवत् , 'घ-
हु' ति-कुट्टेन कुटा करसावया पाषाणमनिभावत् , 'भट्ट'
ति-कुट्टेन कुटा सुकुमारशानया प्रतीमेव खोचिता वा प्र-
मात्रेनिक्येव , अन्य एव 'कीरय' नि-नीरजः—रजोगहि-
ता 'शिम्मला' कठिनमलरहित 'णिप्पंक' ति-निष्पादा—
आदिमलरहिता अकलहा वा 'णिक्ककड्डुकाय' ति-निष्क-
कुटा—विष्कवच्च; निरायरकेत्वर्थः , छाया—शोभा यस्याः
सा तत्र अकलहशोभा सा , 'सवरीविध' ति-सवरीवि-
द्या—किरणयुक्ता , ज्ञत एव 'सुण्य' ति-सुद्ध प्रकर्षेण च
भाति—शैवंत या सा सुप्रवेति , 'पसादीया' ति-प्रासा-
दो-मत्तः प्रमोदः प्रयोजनं यस्याः सा प्रासादीया 'दरस-
णिज्ज' ति-दर्शनाय-चक्षुर्ध्यापाराय हिता दर्शनीया , ना प-
श्यन्नुर्णे आम्रतीत्यर्थः , 'अभिइय' ति अभिमनं कर्णं
यस्याः सा अभिरुणा , कमनीयेत्यर्थः , 'फडिक्क' ति द्रष्टा-
रं द्रष्टारं भति कर्णं यस्याः सा प्रतिकाम , 'जोषण्मि लो-
मंत' ति इह योजनमुत्प्रेक्षाङ्गलयोजनमवसेयं , तदीयस्यैव
हि कोशब्दभागस्य सत्रिभागस्यार्थस्य दीधिकधनुः शतत्रयी-
प्रमाणत्वादिति , 'अंगगजाइजरामरणजालिषियणं' अनेक-
जानिजरामरणप्रधानयोनिषु वेदना यत्र स तथा तम् ,
(औ०) (' संसारकलंकलीभाव' पदव्याख्या ' संसा-
रकलंकलीभाव' मध्ये प्रसिद्धे भागे मना ।) पा-
ठांतरमिदम्—' अंगगजाइजरामरणजालिसंसारकलंकली-
भावपुण्यभवयधवासवसदिपंचसमईकंत' ति-अनेकजा-
निजरामरणप्रधाना योनयो यत्र स तथा स चासौ सं-
सारश्चेति समासः , तत्र कलंकलीभावेन यः पुनर्भवेन
पुनः पुनरुक्तस्या गर्भवासवसतीनां प्रपञ्चस्ते समतिष्ठास्ता
य ते तथा ॥ ४३ ॥

अथ प्रश्नोत्तरद्वारेण सिद्धान्तमेव वक्तव्यतामाह—

कहिं पडिहया सिद्धा, कहिं सिद्धा पडिहिया १, ।
 कहिं बौदि चइत्ता खं, कथं गंतूण सिज्झइ १ ॥ १ ॥
 अलोगे पडिहया सिद्धा, लोयगगे य पडिहिया ।
 इहं बौदि चइत्ता खं, तत्थं भंतूण सिज्झइ ॥ २ ॥
 जं संठाणं तु इहं, भवं चचंनस्स चरिममयमयस्मि ।
 आसी य पएसवर्ण, तं संठाणं तहिं तस्स ॥ ३ ॥
 दीइं वा इस्सं वा, जं चरिममवे हवेज्ज संठाणं ।
 बच्चं तिभागहीणं, सिद्धाओगाइया भणिया ॥ ४ ॥
 सिद्धि सया तेत्तीसा, धणुणिभागो य होइ वोद्धव्वा ।
 एसा खलु सिद्धाणं, उक्कीसोणाइया भणिया ॥ ५ ॥
 चत्तारि य रयणीओ, रयणितिभागूणि या य वोद्धव्वा ।
 एसा खलु सिद्धाणं, मन्जिमओगाइया भणिया ॥ ६ ॥
 एका य होइ रयणी, साहीया अंगुलाई खलु भवे ।
 एसा खलु सिद्धाणं, जहणओगाइया भणिया ॥ ७ ॥
 आंगाचखणं सिद्धा, भवतिभाणेण होइ परिहीया ।

संज्ञासमस्तित्वं, जरावरणविषयमुक्तां ॥ ८ ॥
 अथ य एगो सिद्धो, तस्य अश्रुता भवत्त्वयविमुक्ता ।
 अश्रुतोऽसमभवमादा, पुष्टा सचे क लोपेते ॥ ९ ॥
 पुनरि अश्रुते सिद्धे, सव्यपपमेहि शियमसो सिद्धा ।
 ते वि असलेजगुणा, देसपपमेहि जे पुष्टा ॥ १० ॥
 अमरीरा जीवधना, उवउता दंसणे य खाणे य ।
 सागारमयागारं, सकलसमेयं तु सिद्धाशं ॥ ११ ॥
 केनलसाणुवउता, जाणती सव्यभावगुणभावे ।
 पासंति सव्यभो खलु, केवलदिही अश्रुताहि ॥ १२ ॥
 क वि अस्थि माणुसाशं, तं सोकसं खवि य सव्यदेवाशं
 अं सिद्धाशं सोकसं, अन्वावाहं उवययसं ॥ १३ ॥
 अं देवाशं सोकसं, सव्यदापिडियं अश्रुतगुणं ।
 अ य पावइ मुचिसुहं, खताहि वग्गवग्गुहि ॥ १४ ॥
 सिद्धस्स सुहो रासी, सव्यदापिडिओ जइ हवेजा ।
 सोऽश्रुतवग्गवग्गो, सव्यागासे क माएजा ॥ १५ ॥
 जइ याम काइ मिच्छो, नगरगुणे बहुविहे विपाशंतो ।
 न चणइ परिकहेउं, उवमाए तहि असंतीए ॥ १६ ॥
 इय सिद्धाशं सोकसं, अश्रुतवर्म अस्थि तस्स ओवम्मं ।
 किंचि विसेसेखेसो, ओवम्ममिणं सुणइ वोच्छं ॥ १७ ॥
 जइ सव्यकामगुणियं, पुरिसो भोत्तस भोयसं कोइ ।
 तयहाकुहाविमुक्ता, अच्छेज जहा अमियतिओ ॥ १८ ॥
 इय सव्यकालतित्ता, अतुलं निव्वाणमुवववा सिद्धा ।
 सासयमन्वावाहं, चिहुंति सुही सुहं पत्ता ॥ १९ ॥
 सिद्ध चि य बुद्ध ति, य पारगय ति य परंपरमय ति ।
 उम्मुककम्मकवया, अज्जा अमरा असंगा य ॥ २० ॥
 णिच्छिअसव्यदुक्खा, जाइजरावरणबंधणविमुक्ता ।
 अन्वावाहं सुकलं, अणुहोती सासयं सिद्धा ॥ २१ ॥
 अतुलसुहसागरगया, अन्वावाहं अश्रुतवर्म पत्ता ।
 अन्वमयागयमदं, चिहुंति सुही सुहं पत्ता ॥ २२ ॥

‘कहि’ इत्यादिशब्दाः कश्चिदप्रतिष्ठानाः क प्रकल्पिताः सिद्धा
 मुक्ताः । तथा क सिद्धाः प्रतिष्ठिता-व्यवस्थिता इत्यर्थः ।
 तथा क बान्ध-शरीरं त्यक्त्वा ? तथा क गत्वा ‘सि-
 उम्भर’ इति-प्राकृतत्वात् ‘स इह आसि बुद्ध’ इत्यादिषु
 सिध्यन्तीति व्याख्येयमिति ॥ १ ॥ अलोक-अलोकाकाश-
 स्तिकाये प्रतिष्ठिताः-स्थलिताः सिद्धा-मुक्ताः, प्रतिस्थ-
 जने केहान्तर्गतसिद्धिमात्रं, तथा लोकांश्च य-पञ्चास्तिका-
 यात्मकलोकमूर्धनि च प्रतिष्ठिता-अपुनरागत्या व्यवस्थि-
 ता इत्यर्थः, तथा इह-मनुष्यलोकं बान्धि-तनुं परित्यज्य
 मरेति-लोकाग्रे गत्वा ‘सिद्ध’ इति-सिध्यन्ति-नि-
 ष्ठितार्था भवन्ति ॥ २ ॥ किञ्च-‘अं संज्ञासं’ गाहां व्य-
 ज्ञा, मंचरं प्रदेशवर्णमिति विभागेन रज्जुपूरणादिति, ‘तहि’
 ति-सिद्धिस्थे ‘तस्स’ ति सिद्धस्थेति ॥ ३ ॥ तथा गाहा-‘दीहं’

का ‘गाहा’, दीहं वा पञ्चधनुःशतमानं-इत्थं वा-इत्थं-
 यमानं, वाश्रुतान्मन्त्रं वा, यश्चरमभवं भवेत्संस्थानं ततः-
 तस्मात् संस्थानात् त्रिभागहीना त्रिभागेन शुभिरपूरणात् सि-
 द्धानामवगाहना-अवगाहनं-अस्यामवस्थायामिति अव-
 गाहना स्वाचक्षेवनि भावः, भलिता-उक्ता जिनैरिति ॥ ४ ॥
 अथावगाहनामेवोक्त्यादिभेदेन गाहा-‘निश्चितं संयं’ त्यादि,
 इयं च पञ्चधनुःशतमानानां ‘कलारि’ ये’ त्यादि तु सप्तहस्ता-
 नाम ‘एगा ये’ त्यादि द्विहस्तमानानामिति । इयं च त्रिविधाऽ-
 प्युच्यमानमाश्रित्याम्यथा सप्तहस्तमानानां च उपविष्टानां
 सिद्धवतामम्यथाऽपि स्यादिति । आक्षेपपरिहारी पुनरेवमे-
 व-तनु नाभिकुलकरः पञ्चविंशत्यधिकपञ्चधनुःशतमानः
 प्रतीत एव, तद्वार्यऽपि मकंदवी नत्प्रमाणीव, ‘उच्चतं खलु
 कुलगंगेहि सम’ इति वचनात्, अतस्तदवगाहना उत्कृष्टा-
 वगाहनानोऽधिकतरा प्राप्नोतीति कथं न विरोधः ? अत्रोच्य-
 ते-यद्यप्युच्यते कुलकरमुहं तद्योनितामित्युक्तं, तथापि प्रा-
 यिकस्यावस्थ लीलां च प्रायेण पुष्ट्या लघुतरत्वात् पञ्च-
 धनुःशतान्यसाधयत्, वृद्धकालं वा लघुत्वात् पञ्चधनुः-
 शतमाना सा अभवद्, उपाविष्टा वाऽसौ सिध्यति न विरोधः ।
 अथवा-बाहुल्यापक्षमिदमुक्त्यावगाहनामानं, मकंदवी त्वा-
 श्रयंकल्पन्येवमापि न विरोधः, ननु जघन्यतः सप्तहस्तोच्छि-
 तानामेव सिद्धिः प्रागुक्ता, तत्कथं जघन्यावगाहना अष्टाह-
 ताधिकहस्तप्रमाणा भवतीति ? अत्रोच्यते, सप्तहस्तोच्छि-
 तेषु सिद्धिरिति तीर्थहारापेक्षं, तदन्ते तु द्विहस्ता अपि कूर्म-
 पुत्रादयः सज्जाः अतस्तेषां जघन्याऽवसंया, अग्रे त्याहुः-स-
 त्तहस्तमानस्य संवर्तिताङ्गपाङ्गस्य सिद्धवता जघन्यावगाहना
 स्यादिति ॥ ७ ॥ ‘ओगाहणाए’ गाहा व्यज्ञा, नवरं ‘अस्थिरं’
 ति अमुं प्रकारमापन्नमित्थमित्थं तिष्ठतीति इत्थंस्थम् न इत्थं-
 स्थम् अन्तिस्थं-न केनचिन्नौकिकप्रकारेण स्थितमिति ॥ ८ ॥
 अथैते किं देशभेदेन स्थिता उतान्यथेत्यस्यामाशङ्क्यामाहा-
 ‘जंथ य’ गाहा, यत्र च-यत्रैव देशे एकः सिद्धा-निष्ठस्त-
 त्र देशे अनन्ताः किम् ?-‘भवत्त्वयविमुक्ता’ इति-भवत्त्वयण
 विमुक्ता भवत्त्वयविमुक्ताः, अनेन स्वेच्छया भवावनरकशक्ति-
 मात्सिद्धयवच्छेदमाह । अन्योऽन्यसमयगाहाः तथाविधाचि-
 न्त्यपरिणामत्वाद्धर्मास्तिकायादिर्वा इति, स्पृष्टाः-लघाः स-
 धे च लोकांस्त, अलोकेन प्राप्तस्तलितत्वाद्, अत एव ‘लो-
 यमे य पइट्ठिया’ इत्युक्तमिति ॥ ९ ॥ तथा ‘कुल’ गाहा, स्पृ-
 श्यनन्तान्सिद्धान् सर्वप्रदेशैरगमसम्बन्धिभिः ‘शियमसो’
 ति-नियमेन सिद्धः, तथा नेऽप्यसंख्ययमुणा वर्तन्ते देशैः
 प्रदेशैश्च ये स्पृष्टाः, कथ्यः ?-सर्वप्रदेशस्पृष्टयः, कथम् ?-
 सर्वरामप्रदेशस्तावदनन्ताः, स्पृष्टाः, एकांसिद्धावगाहनायाम-
 नन्तानामवगाहत्वात्, तथैकैकदेशेनाप्यनन्ता एव नवरं देशा-
 इत्यादिप्रदे-
 शसमुदायः, प्रदेशस्तु-निर्दिष्टागोऽश इति । सिद्ध-
 धासंख्येयदेशप्रदेशात्मकः, ततश्च भूतानन्तकमसंख्येयैर्दे-
 शानन्तकैरसंख्यैरेव च प्रदेशानन्तकैर्गुणतं पथोक्तमेव
 भवतीति ॥ १० ॥ अथ सिद्धानेष लक्षणत आह-
 ‘असरीरा’ गाहा, उक्तायो, सप्तहस्तत्वावधारणा
 न पुनरुक्तवमिति ॥ ११ ॥ ‘उवउता दंसणं यं खाणे य’ ति-
 यदुक्तं, तत्र ज्ञानेर्दैनयोः सर्वविषयतमुपदर्शयगाह-‘केव-

[illegible][illegible]

उपमायां त्वन्न नगरगुणस्वरूपे वाऽसत्यासिति, कथानकं
पुनरुचम्—

“श्लेच्छः कौश्रिं महागणेशं, वसति स्म निगकुलः ।

अन्वदा तत्र भूयान्ते, दुष्टाभ्यं प्रवेक्षितः ॥ १॥

मोक्षेनामो ह्यस्य ह्यस्य, सत्यस्य सत्यस्य विनाम् ।

यासिन्धु निम्नः पशुः, स्योऽस्य राणा, सिद्धं पुत्रम् ॥ २५ ॥

ममत्रयमुपकरीति, कुतः सत्ता प्रतिगौरवात् ।

विशिष्टभोगभूतीनां, भाजने जनपूजितः ॥ ३ ॥

तथा प्राप्तावस्थेषु, कथं च कान्तं च ।

वृत्तों/विधासिद्धिनामैः— भुवने भामसुखानन्दयोः ॥ ५ ॥

अन्यथा प्राचुरः प्राप्ते, मया हस्तगतानि नम् ।

व्याम दद्या ध्वनि श्रुत्वा , मेघानां स मनोहरम् ॥ ५ ॥

जातोत्क्रांशो दृढं जातो-ऽरण्यवासनमं प्रति ।

विष्णुजीनक्ष राधाश्रियः, प्राप्ते पुण्यकर्मसौ भवतः ॥ ३ ॥

पुण्ड्रक्यायाम्भासं , नमस्कृत्य । कीदृशम् ? ।

सहस्रभाष्यं पुनः सर्वाङ्गं, ज्ञानात्मकं हि के

न शशाक नक्तं नशां, गदितुं स कृतोद्यमः।

खने वनेखराणी हि , नास्ति सिद्धोपमा यतः ॥ ८ ॥”

१६। अथ दार्ष्टान्तिकमाह—'इय' गाहा, इति—एवम्—

अत्राग्रे नगरगुणा इवेत्यर्थः, मित्रानां सौख्यमनुपमं वर्तते,
किमित्याह—यतो नास्ति तस्योपमं, तथापि बालजनम-
नित्यतये किञ्चिद्विशेषेणाह—‘एतां’ लि-भार्येत्यादय-सि-
धिसुखस्य इतो वाऽनन्तरं ब्रूमीष्यम्—उपमानम् इदम्—
वक्ष्यमानं शृणुत वक्ष्ये इति ॥ १७ ॥ ‘जह’ गाहा, ‘येथे’
मृगनाहरलोचन्यान्नाथेः सवैकाग्रशुचिर्नातं—सत्त्वजनमस्तत्कम-
नीयगुणं, शेषं व्यक्तम्, इह च स्तनमिन्द्रियबाधिरुपेष्टविष-
यप्राप्त्या औत्सुक्यनिवृत्त्या सुखमवशीने सत्त्वलोचिर्वाथार्थोपा-
ध्यानांशवीक्ष्युक्त्यौचित्यमुपलक्षार्थम्, अन्यथा बाधस्तदस्य
उभयात् सुखमर्थाभाव इति ॥ ८ ॥ ‘इयं’ गाहा; ‘इमं’ एवं
सर्वकावत्पताः सुखमवस्थात् अतुलं विविधसुखामयः स्त-
ज्जाः, सर्वथा सत्त्वौत्सुक्यनिवृत्तौ, सत्त्वौच्यमयः सत्त्वतम्—
सर्वकमलवति ‘आवृणोत्येवं’ व्याख्यायति तं सुखं प्रसातः सु-

ररहिता इत्यर्थः । जीवाश्च ते जनाश्च शुचिरापूरणात् जी-
वघनाः उपयुक्तं दर्शने काले च ।

केवलज्ञानदर्शनयोर्विशेषविषयतामुपदर्शयति—

केवलनाण्डउत्ता, जायता सत्त्वभावगुणभावे ।

पासन्ति सत्त्वतो खलु, केवलपिड्विहिङ्गताहि ॥

केवलज्ञाननोपयुक्ता जानन्ति—अवगच्छन्ति सर्वभावगु-
णभावात् सर्वपदार्थगुणपर्यायात् । प्रथमो भावशब्दः पदार्थ-
वचनो द्वितीयः पर्यायवचनः, गुणपर्यायमेव सूचयाम्—सह
वर्तिनो गुणाः, क्रमवर्तिनः पर्यायाः । तथा 'पश्यन्ति
सर्वतः खलु' कलुशद्व्यवधारणार्थत्वात् सर्वत एव
केवलदृष्टिभिरनन्ताभिः केवलदर्शनैरनन्तत्वात् सिद्धाना-
भिदादौ ज्ञानप्रदं प्रथमतया तदुपयोगस्थाः सिद्धवन्तीति
ज्ञापनार्थम् । आह—किमेते युगपज्जानन्ति पश्यन्ति च आ-
होभिवत् अयुगपदिति । उच्यते अयुगपत् ।

कथमेतदवसीयत इति चेत्, यत आह—

नास्मि दंसंस्मि य, एतो यं एगयरस्मि उवउत्ता ।

सत्त्वस्स केवलिस्स दु, जुगवं दो नत्थि उवओगो ॥

ज्ञाने दर्शने च 'एता' इति—अनन्तारकतरस्मिन्नुपयुक्ताः, कि-
मिति यतः सर्वस्य केवलिनः सन्तो युगपद् एकस्मिन् काले
हौ न स्त उपयागौ, तत् साधोपशमिकसंवेदने तथा दर्शनात् ।
अत्र बहु वक्तव्यं तच्च नन्वध्ययनटीकातोऽवसेयमिति ।

साधप्रति निरुपमसुखाभाजस्ते इत्युपदर्शयन्नाह—

न वि अत्थि माणुमाणं, तं सोक्खं न वि य सत्त्वदेवाणं ।

यं मिद्धाणं सोक्खं, अच्चावाहं उवगयाणं ॥

नैवास्ति मानुषाणां—अकृष्यादीनामपि तत्सौख्यं, न चैव
देवानामनुत्तरसुखपर्यन्तानामपि यत् सिद्धानां सौख्यम् 'अ-
व्यावाधामुपगतानां, विविधा आवाधा व्यावाधा न व्यावा-
धा अव्यावाधा नामय—सामोप्येन गतानां प्राप्तानाम् ।

यथा नास्ति तथा भङ्गोपदर्शयति—

सुग्गुणसुहं समत्तं, सत्त्वद्धा पिडियं अणंतगुणं ।

न य पावइ मुत्तिगुहं, ऽणंताहि वि वग्गवग्गुहि ॥

सुखगुणसुखं समस्तं देवसंज्ञातसुखं समस्तं सम्पूर्ण-
मनीनानागतवर्त्तमानकालोद्भवमित्यर्थः । पुनः सर्वाङ्गाप-
ट्टितं समयेगुणितं ततः पुनरप्यनन्तगुणम् । किमकं
भवति—सर्वाङ्गासमयगुणितं सत् यत् प्रमाणं भवति
तावत्प्रमाणं किलासंकरुणं वा एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे
स्थाप्यते, इत्येव सकललोकाकाशानन्तप्रदेशपूरणलक्षणे नान-
्यगुणकारणं गुणितमिति । एवं प्रमाणस्य सतः पुनर्वर्गो
विधीयते । तस्याऽपि वर्गितस्य भूयो वर्गः एवमनन्तैर्वर्ग-
वर्गैर्वर्तितं तथापि तथा प्रकर्षगतमुक्तिसुखं न प्राप्नोति ।

तथा चैतदभिहितार्थानुवाचेनाह—

सिद्धस्स सुहोरासी, सत्त्वद्धापिडितो जह हवेजा ।

सो खंतवग्गभइतो, सत्त्वागासं न माइजा ॥

सिद्धसम्बन्धं सुखानां वाशिः सुखवाशिः—सुखसङ्घात इ-
त्यर्थः संबोद्धोपासकः सर्वकालसमयगुणितः । आ० म० १
अ० । औ० । दर्श० । कर्म० । प्रति० । प० सू० ।

साधप्रतिमेवैकपस्यापि सन्तोऽस्य निरुपमतां
प्रतिपादयति—

जहनाम कोइ मिच्छो, नगस्सुखे बहुविहे वि यायंतो ।

न चणइ परिकहेउं, ओमाइ तहि अयंतीए ॥

यथानाम कश्चिन् स्लेच्छो नगरगुणान् सन्तनिवासिनी-
न् बहुविधान्—अनेकप्रकारान् अरुण्यगतः सन् अस्यस्ले-
च्छेभ्यो न शक्नोति परिकर्षयितुम् । कुतो निमिषादित्यत्र आ-
ह—उपमायां तत्रासत्यां तद्विषये उपमाया अभावादिनि
भावः, एव गाथासङ्गर्थः । भावार्थः कथानकादवसेयः, त-
च्चैवम्—“एगो महारुक्खासी मिच्छो रंखे विट्ठइ । इतो य
एगो राया आसंख अचइरितो नं अइवि पंवासेतो तेख
विट्ठो । सखारुइण राजपयं नीतो । रक्खा वि सा नगरमाणीतो
पक्खा उवगारि ति मारवमुक्खरिणा जइ राया तइ विट्ठइ ।
अवलघराइ वि भोगेणं विमासा । कालेणु एणं सरिउमाइतो
आगंखगा पुक्खंति करिसें नगरं ति, सो वि यायंति विनरथा-
वमाभावा न सक्खइ नगरगुणा परिकहेउं” एव दृष्टान्तः ।

अयमर्थोपनयः—

इय सिद्धाणं सोक्खं, अणोवमं नत्थि तस्स ओवम्मं ।

किंचि विसेसेयेत्तो, सारिक्खमिणं सुणहं बोच्छं ॥

इति—एवमुक्तं प्रकाशं सिद्धानां सौख्यमनुपमं वर्त्तते ।
किमित्यत्र आह—यतो नास्ति तस्य औपम्यम् उपमी-
यमानता उपमानासम्भवात् । तथाऽपि चात्मनः प्रतिप-
त्तये किंचिद्विशेषेण 'एतो' इति—आर्षेणादस्य सादृश्यमि-
दं वक्ष्यमाकलक्षणं शृणुत तद्वदं वक्ष्ये इति ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

जह सत्त्वकामगुणिवं, पुग्गिओ मोत्तुण भोयणं कोइ ।

तयइ कुहाविट्ठको, अच्चेज्ज जहा अमियतित्तो ॥

यथेयुदाहरणोपन्यासार्थः सर्वकामगुणितं सकलसौख्य-
र्यसंस्कृतं भोजनं भुज्यते इति भोजनं हृद्दुर्लभमिति वक्ष-
नात् कर्मण्यनन्द, कश्चित् पुरुषो भुक्त्वा तदुत्तुङ्गमुक्तः
सन् यथा आसातः अमृततप्तः आवाधारहितत्वात् इह
च रसनेन्द्रियमधिकृत्येष्टविषये प्राप्ता औत्सुक्याविनिवृत्तः
सुखदर्शने सकलेन्द्रियार्थावाप्तया शेषौ सुखयनिवृत्त्युपलक्ष्य-
वार्थः । अन्यथा बाधान्तरसम्भवतः सुखाभावः स्यात् सर्व-
बाधाविगमेन वाच्यं प्रयोजनम् । उक्तं च—

“वेणुवीणासूत्रज्ञादि—समायुक्तेन हारिणा ।

कृदाप्यस्मरकथाबद्ध—गीतेन स्तिमितः सदा ॥१॥

कुण्डमादौ विचित्राक्षि, दृष्ट्वा कृपायमुत्सुकः ।

लोचनानन्ददायीनि, लीलावन्ति स्वकानि हि ॥२॥

अमलानगुरुकपूर—गन्धमात्राय निरूपुहः

नानारत्नसमायुक्तं, भुक्त्वाऽअमिह मात्रया ॥३॥

पात्वात्कं च तृप्तारमा, स्वादयन् स्वादिमे शुभम् ।

मृदुकूलासमाकान्त—दिव्यपर्यङ्कसंस्थितः ॥४॥

सहस्राभ्यांशुशब्द—भुतेभ्येष्वनं शुभम् ।

इहभार्यापरिष्वङ्ग—स्तब्धनास्तेऽथवा नरः ॥५॥

औपपातिकस्याख्यातो वैविध्यमिति न पुनरुक्तिः ।

सर्वेन्द्रियार्थमप्राप्त्या, सर्वार्थानिर्मुक्तिरजम् ।
यज्जयति सद् इयं, प्रशान्तनाम्तरात्मना ॥६॥

मुक्तात्मनस्ततोऽनन्तं, सुखमाहुर्मनीषिणः ॥ ” इति ।

इयं सत्त्वकालतिता, अतुलं निष्ठासुखमयं सिद्धा ।
सासयमव्यावाहं, चिह्नुति सुही सुहं फला ॥

इति—एवमुक्तेन प्रकारेण सर्वकालतृप्ताः स्वस्वभावावस्थितत्वात् अतुलं निर्वाणमुपगतान् लिङ्गाः सर्वदा सकलान्सुक्यानकृतेः, यतश्चैवमतः शाश्वतम् सर्वकालभावि अस्यावाधे—अस्यावाधपरिधिर्वाजितं सुखं प्राप्ताः सुखान्तरान्तराणि । अथ सुखं प्राप्ता इत्युक्ते सुखिन इत्यनर्थकम्, नैव दोषोऽस्य तु लभायमात्रमुक्तिमुखनिर्वाणैर्वास्तवसुखप्रतिपादनार्थत्वात्, तथा ह्यशेषदोषक्षयतः शाश्वतमव्यावाहं सुखं प्राप्ताः सन्तः सुखिनांस्तुष्टान् न तु दुःखाभावमात्रान्विता एवति । आ० म० १ अ० ।

सिद्धो भूत्वा क परिबसेत्—

मे भयवं जरामरणं अणोमसंसारियदुक्खजालविमुक्ते
समाये जंमं कहिं परिवसेज्जा, गोयमा ! जत्थं णं न जरा ण
मच्चू न वाहीओ गो अपमज्झकव्वाणं संता बुब्बेगकलिक-
लहदारिद्रहपरिकलेमणइदुविओगो किं बहुणा एमंतेण
अक्खयधुवमासयनिरुद्धं अणंतसोक्खं परिवसेज्ज ति
वेमि । महा० २ वृ० ।

साम्प्रते सिद्धपर्यायशब्दान् प्रतिपादयति—

सिद्ध ति य बुद्ध ति य, पारगय ति य परंपरगय ति ।

उम्मुक्ककम्मकवया, अजरा अमरा अमंगा य ॥

सिद्धा इति कृतकृत्यात् बुद्धा इति केषलज्ञानदर्शनाभ्यां विश्वावगमात्, पारगता इति भवार्थवपारगमनात्, परंपरगता इति पुराणशीलसम्यक्त्वज्ञानचरणक्रमप्रतिपन्नत्वात्, परंपरया गताः । उम्मुक्ककम्मकवयाः सकलकर्मविशुद्धत्वात्, तथा अजरा वयसोऽभावात्, अमरा आयुषोऽभावात् असंज्ञाश्च सकलकृशाभावात् ।

साम्प्रतमुपसंहरति—

नित्थिअसम्बदुक्खा, जाइजरामरणबंधणविमुक्का ।

अव्वावाहं सोक्खं, अणुहवयंती सया कालं ॥

निस्तीर्णम्—अतिक्रान्तं सर्वम्—अशेषं दुःखं यैस्ते निस्तीर्ण-
सर्वदुःखाः जानिर्जन्म, जरा—वयोहानिर्मरणं—प्राणत्यागः
बन्धनं—संसारबन्धदेतुरष्टप्रकारं कर्म तैर्मुक्ता अव्यावाधं व्या-
वाधारहितं सौख्यं सदाकालमनुभवन्ति । आ० म० १ अ० ।
श्री० । “ सिद्धा निगायजीवा, वणस्सई कालपुग्गला चव ।
सव्वमलोगागासं, छुप्पेए तंतया येथा ॥१॥ ” नं० (कवली स-
मुद्धानं कृत्वा सिद्धयतीति ‘ केवांसमुग्गयाय’ शब्दे द्वितीयभा-
गे ६५६ पृष्ठे उक्तम् ।) “ कणादिपरिकल्पिताऽनादिः सिद्धः ।
उक्त० २ अ० । (ज्ञानमप्रतिघे यस्य, वैराग्यं च जगन्मनः ।
एश्वर्यं चैव धर्ममथ, सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥१॥ ” इत्यादिको
विशेषः ‘ परिसह’ शब्दे पञ्चमभागे ६४२ पृष्ठे गतः ।)

२१२

(सिद्धानामाशानना ‘ आसायसा ’ शब्दे द्वितीयभागे
४८२ पृष्ठे गता ।) परिहृतहापरिगणिकप्रश्नो यथा—
अस्यैव सिद्धजीवानां कश्चरणापादाकुलीनां साध्यवया-
कारः संभाव्यते नयेति ? । अन्यच्च सिद्धजीवानां
कश्चरणापाकारः संभाव्यते, यतः— ‘ अकविणा जी-
वयथा ’ इत्यत्र यनाश्च शुचिपूरणतो निर्वातप्रदशतयति
श्रीशान्तिस्वरिचनेन शरीरान्तर्वर्तिशुचिपूरणमेव दृश्यते,
नन्ववयवानां बाह्यान्तरपूरणमिति, तथा श्रीहरिभद्रस्वरि-
श्रीमलयगिगिप्रमुखैर्गणि शुचिपूरणमेवोक्तमस्मीति । ही०
२ प्रका० । सिद्धानां वर्गता ‘ वर्गता ’ शब्दे चतुर्थभागे
गता ।) “ सिद्धा मे मंगलं ” आव० ४ अ० । (“ सि-
द्धा लोमुत्तमा ” अथ पदस्य व्याख्या ‘ पडि-
कमण ’ शब्दे पञ्चमभागे २७० पृष्ठे गता ।) अर्हत्प्र-
तिपायाम्, आ० ४ डा २ उ० । शाश्वते, एषा० ४ डा० २
उ० । साधितार्थे, कल० १ अधि० ६ कण । कृतार्थे, एषा०
स्था० ४० । (सिद्धानामर्हतां च नमस्कारे कमप्रदर्शयम् ।
‘ लमुक्कार ’ शब्दे चतुर्थभागे १८४३ पृष्ठे दर्शितम् । तत्रैव सि-
द्धनमस्कारहेतुफलं च दर्शितम् ।) ‘ अटुमयं सिद्धा ’ अष्टशत-
सिद्धा निर्धृता इत्यनन्तकालज्ञानमित्याश्रयम् । आ० १०
डा० ३ उ० । साधने विचार्यभूतज्ञाने प्रतिष्ठिते, आ० ४० ५
अ० । ‘ कम्मदुक्खयसिद्धा, साहासियनाणंदसणसमिद्धा ’
दश० । लोकान्तररीत्या पक्षस्य द्वितीयदिवसे, वं०
प्र० १० पादु० । कल० । निष्पादने, निष्पन्ने, नि०
चू० २० उ० । इ० । निर्णीते, हा० २६ अ० ।
निश्चितप्रामाण्ये, “ सिद्धं सिद्धद्वारं (१ गा०) । ” स० म०
१ काण्ड । प्रख्याते, प्रथिते, नि० चू० १ उ० । प्रतीते, पञ्चा०
११ विव० । प्रतिष्ठिते, वा० ४ विव० । दश० ग० । फलाढ्याभि-
चारेण प्रतिष्ठिते सकलनयव्यापकत्वे त्रिकुटीपरिशुद्धत्वेन
च प्रत्याख्याते, ल० घ० । ‘ सिद्धं भो पयतो नमो जिगमये, नंदी
सया संजमे ’ आव० ५ अ० । त्रिपुरुषे, हा० २६ डा० । मा-
त्यवद् वलस्कारपर्वतस्य प्रथमकुटं, जं० ४ वक्त० । अज्ञान-
पादलेपतिलकगुटिकाशकललूताकारेणैकैकव्यप्रभृतयः सि-
द्धयस्ताभिः सिध्यन्ति स्म सिद्धाः । लांघ्यमिति, अष्टसु प्र-
भावकव्यव्ययमे, प्र० १४८ द्वार । ध० । वसुधैष्टिपुत्रे, घ० २०
२ अधि० । (तत्कथा ‘ वसु ’ शब्दे षष्ठे भागे उक्ता ।)

सिद्ध-पुं । कुष्ठभेदे, प्र० ५ संव० द्वार ।

सिद्धंत-सिद्धान्त-पुं० । सिद्धं प्रमाणप्रतिष्ठितमर्थमन्तं संवे-
दनं निष्ठारूपं नयतीति सिद्धान्तः । आगमे, अनु० । विशेष
आवर्षचनेन, हा० २१ डा० । समये, जी० १ प्रति० । इ० ।

अधुना सिद्धान्तद्वारमाह—

जेण उ सिद्धं अत्थं, अंतं गयतीति तेस सिद्धंतो ।

सो सव्वपडीतंतो, अहिगरणे अचुक्कमे य ॥ १८२ ॥

येन कारणेन प्रमाणतः सिद्धमर्थमन्तं नयति—प्रमाणको-
टिमारादयतीति तेन कारणेण सिद्धान्त उच्यते । स
एव प्रत्यतः—आगमनोआगमतो व्यतिरिक्तः पुस्तकपत्र-
म्यस्ताभाक्तभूतविधिः, तथा—सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्र-
सिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्तश्च ।
इ० १ उ० १ प्रका० विशेष० । आगमोक्तादुष्टाने, ग० २ अधि० ।

सिद्धन्तकथा-सिद्धान्तकथा-स्त्री० । स्वसमयकथायाम् , षो० १४ विष० ।

सिद्धन्तपडिगीय-सिद्धान्तप्रत्यनीक-पुं० । सिद्धान्तविनाशके, षो० व० ४ द्वार ।

सिद्धन्तपरम्पुह-सिद्धान्तपराङ्मुख-पुं० । आगमोक्तानुष्ठान-शून्य, ग० २ आधि० ।

सिद्धन्तरहस्य-सिद्धान्तरहस्य-न० । आगमगुमाथे, 'आम घंडे निहलं, जहा जलं तं घंडे विनामेह । इय सिद्धन्तरहस्यं, अण्पाधार विनामेह " ॥ १ ॥ ने० ।

सिद्धन्तमार-सिद्धान्तमार-पुं० । आगमस्य सारभूते, घ० १ आधि० ।

सिद्धन्ताणुवाह सिद्धान्तानुपातिन्-पुं० । स्वच्छन्दबुद्धि-रक्षितत्वेन जैनागमानुसारीणि, प्रथ० २ द्वार ।

सिद्धन्तामयपडिपुष्पकम्पुडम् -सिद्धान्तामृतप्रतिपूर्णाकर्णपु-टक-पुं० । आगमसुधामभृत्तश्रवणच्छन्दपत्रे, जीवा० २४ आधि० ।

सिद्धन्तिय-सैद्धान्तिक-सिद्धान्तवैचारि, प्रव० १० द्वार ।

सिद्धन्तियवयण-सैद्धान्तिकवचन-न० । आगमभणिते, जी० १ प्रति० ।

सिद्धकंचणया-सिद्धकाञ्चनता-स्त्री० । सिद्धसुवर्णत्वे, षो० ८ विष० ।

सिद्धकूट-सिद्धकूट-पुं० । न० । महाहिमवतः प्रथमकूट-स्था० ८ ठा० ३ उ० । शिखरिष्वर्धपर्यंतस्य प्रथमकूट , स्था० २ ठा० ३ उ० । जम्बूद्वीपे सांमनेसे वक्षस्कार-पर्यंतस्य गन्धमादनस्य पर्यंतस्य प्रथमकूट, स्था० ७ ठा० ३ उ० । रुक्मिवर्धपर्यंतस्य प्रथमकूट, स्था० ८ ठा० ३ उ० । निपध्वर्धपर्यंतस्य प्रथमकूट, स्था० ६ ठा० ३ उ० । दक्षिणधरतदीर्घवेताल्यास्य प्रथमकूट, स्था० ६ ठा० ३ उ० । (अस्य व्याख्या 'कूट' शब्दे तृतीयभागे ६१८ पृष्ठे गता ।) कच्छादिविजयक्षेत्रदीर्घवेताल्यानां प्रथमकूट, स्था० ६ ठा० ३ उ० । विद्युत्प्रभवक्षस्कारपर्वतस्य प्रथमकूट, स्था० ६ ठा० ३ उ० । नीलवह्निक्षस्कारपर्वतस्य प्रथमकूट, स्था० ६ ठा० ३ उ० । पर्वत दीर्घवेताल्यास्य प्रथमकूट, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सिद्धकेवलनाग-सिद्धकेवलज्ञान-न० । सिद्धकेवलज्ञाने, स्था० ।

सिद्धकेवलनागे दृविहं पश्यते , तं जहा-सिद्धकेवलनागे चैव, परंपरसिद्धकेवलनागे चैव । स्था० २ ठा० १ उ० । (व्याख्या स्वस्वस्थाने)

सिद्धक्षेत्र-सिद्धक्षेत्र-न० । शत्रुक्षयपर्वते, ती० १ कल्प ।

सिद्धगह-सिद्धगति-स्त्री० । सिद्धयन्ति-निष्ठितार्था भवन्ति यस्यामिन् सिद्धाधः-लोकान्तक्षेत्रलक्षणा सैव गम्यमानत्वाद् गतिः । रा० । दश० । स० । सिद्धैर्गम्यमानायामीषन्प्राप्तारायां पृथिव्याम् , भ० १ श० १ उ० । स्था० ।

सिद्धगहनामधेज-सिद्धगतिनामधेय-न० । सिद्धगतिरिति नामधेयं यस्य तांस्सिद्धगतिनामधेयम् । सिद्धस्थाने, स० १ सम० । ग० ।

सिद्धगंडिया-सिद्धगण्डिका-स्त्री० । सिद्धवक्रव्युत्ताप्रतिबद्धा-यां ग्रन्थपञ्चतां, भ० ११ श० ६ उ० । (सा च 'सिद्ध' शब्दे ऽस्मिन्नेव भागे दर्शिता ।)

सिद्धगुण-सिद्धगुण-पुं० । सिद्धसहभाविगुणेषु, प्रव० ।

इदानीं 'सिद्धगतीसगुणसि' पदसमत्यधिक-
विशततमं द्वारमाह—

नव दरिमगंमि हचत्ता-रि आउए ४ पंच आईमे अंतः ।
संसे दो दो भैया ६, खीणेऽभिलावेण इगतीसं । १६०७।

दर्शन-दर्शनावरणीयं कर्मणि , सचुर्दर्शनाचचुर्दर्शनावधि-दर्शनकंचलदर्शनावरणानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाभ्यानां जितल-णा भेदाः, तथा ऽप्युपि नारकान्तर्यभ्रामरायुलक्षणाभ्युत्थारः, त-थादिमे ज्ञानावरणीयं मतिश्रुतावधिमतः पर्यवकंचलज्ञाना-वरणीयस्वरूपाः पञ्च, अन्येऽप्यन्तरायाख्यं कर्मणि ज्ञानला-भभोगोपभोगवैर्यान्तरायरूपाः पञ्चैव भेदाः, शेषे च कर्म-चतुष्के प्रत्येकं द्वौ द्वौ भेदौ, तत्र चैवनीयं साताऽसातात्मकौ, मोहनीयं दर्शनमोहनीयचारत्रमोहनीयलक्षणौ, नामकर्माक्ष-शुभनामाशुभनामकौ गोत्रे चाष्टांगीत्रनीचैर्गोत्राभिधौ भेदौ भवत इति, तद्वधमेतं सर्वेऽपि भेदाः क्षीणाभिलापेन क्षी-णशब्दविशेषितत्वेन प्राञ्चार्यमाणा एकत्रिशसंख्याः सि-द्धानां गुणा भवन्ति, क्षीणचचुर्दर्शनावरण इत्यादिकक्षा-भिलापः कार्यः ।

अथवा प्रकारान्तरेणैकत्रिशसिद्धगुणानाह-

पडिभेहण संठाणे, य वल्लगंधरमफामवण य ॥

पण ५ पण ५ दुग २ पण ५ ऽड्ड ८ तिही ३ ,

एगतीसमकाय १ संग २ रुहा ३ ॥ १६०८ ॥

प्रतिषेधन-निषेधन संस्थानवर्णगन्धरमस्पर्शवेदानां क्रमे-ण पञ्च पञ्च द्विपञ्चाष्टिभेदानां, तथा अकायासक्कारुहपद-त्रितयेन, चैकात्रशास्त्रिद्धगुणा भवन्ति, तत्र संतिष्ठन्ते एभि-गिति संस्थानानि-आकाराः, तानि च पञ्च परिमण्डलवृत्त-व्यस्रचतुरस्त्रायतभेदान्, तत्र परिमण्डले संस्थानं बहिर्धृत-तावस्थितप्रदेशज्ञानतमन्तःशुषिरं यथा धलयस्य, तदेवान्तः पूर्णं वृत्तं यथा वर्पणस्य, व्यस्र-त्रिकोणं यथा शृङ्गाटक-स्य, चतुरस्रं-चतुःकोणं यथा स्तम्भाधःकुम्भिकायाः, आ-यतं दीर्घं यथा द्वादस्य, घनप्रतरादिप्रतिभेदव्याख्या च वृ-हदुत्तराध्ययनटीकादिभ्यांऽवसेया, तथा वर्णाः पञ्च श्वेत-पीतरक्तीलकालभेदात्, गन्धो द्विधा-सुरभीतरभेदात्, र-साः पञ्च तिक्तकटुकषायाम्लमधुरभेदात्, स्पर्शा अष्टौ-गुरु-लघुसृदुर्कशरीनां लक्षणस्त्रिधरुभेदात्, वेदान्तयः-स्त्रीपुंन-पुंसकभेदात्, तथा सिद्धा अकायाविकायपञ्चकविमुक्ताः, तेषां सिद्धत्वं प्रथमसमयः एव सर्वान्तमना त्यक्तव्यान्, तथा असक्का बाह्याभ्यन्तरमङ्गरहितत्वात्, तथा अरुहा न राहन्ति भूयः संसारं समग्रद्यम्ने इत्यरुहाः, संसारकारणानां कर्म-णां निमूलकापेकपितृत्वात्, उक्तं च--दग्धं बीजे यथाऽप्यन्तं

प्रादुर्भवति नाकुरः । कर्मवीजं तथा दग्धं, न रोहति भवा-
कुरः ॥ १ ॥ तदेवमष्टाविंशतिसंस्थानां संस्थानादीनां निषे-
धादकायत्वामकृत्याकृत्यविधानाच्च सिद्धानामेकविंशदश-
णा भवन्ति, संस्थानाद्यभावाऽकायत्वादिसद्भावो च सिद्धानां
सुप्रसिद्धावेव, तथा चान्तराङ्गम्—“स न दीह,” (सू० १७०+)
इत्यादि सूत्रं ‘लोगसार’ शब्दे षष्ठभागे गतम् ।) एतच्च
सिद्धगुणप्रतिपादकं द्वारम् । प्र० २७६ द्वार ।

सिद्धघोष-सिद्धघोष-पुं० । एतन्ते वर्ये भविष्यति द्वितीयती-
र्थकर, प्र० ७ द्वार ।

सिद्धजत्त-सिद्धयात्र-पुं० । सुरभिपुरपाश्वे स्वनामक्यान् ना-
विकं, आ० क० १ अ० । आ० म० । (तत्कथा ‘कैवल’
शब्दे द्वितीयभागे १७६ पृष्ठे गता ।)

सिद्धजोगि(ण)-सिद्धयोगिन्-पुं० । रागद्वेषाभावेनोपशमोक्त-
तार्थे, अष्ट० ६ अष्ट० ।

सिद्धजोगिसंमरणजोग-सिद्धयोगिसंस्मरणयोग-पुं० । सिद्धाः
प्रतिष्ठिता लब्धात्मलाभा ये योगिनस्तेषां संस्मरणयोगः—
स्मरणव्यापारः । इष्टफलसिद्धये यो हि यत्र कर्मणि सिद्ध-
स्तदनुस्मरणे, प्र० १४ वि० ।

सिद्धद्वारा-सिद्धस्थान-न० । स्थायतेऽस्मिन्निति स्थानमित्य-
धिकरणसाधनोऽयं शब्दस्तत्र सिद्धस्य स्थानं सिद्धस्था-
नम् । सिद्धपत्तने, वि० । निश्चितप्रामाण्ये, स० २५ सम० ।

सिद्धतथ-सिद्धार्थ-पुं० । सिद्धा अर्था आस्मादिति सिद्धार्थः ।
प्र० ६ वि० । सर्वेपे, अनु० । श्वेतसर्वेपे, कल्प० १ अधि०
३ क्षण । ग० । रा० । भ्रमणस्य भगवतो महावीरस्य पितरि
क्षत्रियकुण्डप्रामागजे, स० । आच० । आच० । दर्श० । आ०
म० । कल्प० । ति० । प्र० । अस्थिप्राप्ते धीरे प्रत्युपसर्गे
कुर्वतः शूलपाणेर्यक्षस्य निग्राहके स्वनामक्यान् यक्षे, म्या०
१० डा० ३ उ० । आ० क० । (‘उडंबरदत्त’ शब्दे द्वितीयभागे
६८३ पृष्ठे कथा गता ।) पाटलिग्रहजनगरराजान्, वि० १
अ० ६ अ० । मरिचकप्रामे स्वनामक्यान् वणिजि, आ०
चू० १ अ० । वीराङ्गदस्य प्रमाजकं स्वनामक्यान् आचार्ये,
नि० । दशमकल्पविमानभंद, स० ०० सम० । जम्बूद्वीपे परबंत
वर्षे उत्सर्पित्यां भविष्यति द्वितीये तीर्थकर, स० । रुद्रे, दे०
ना० ८ वर्ग ३१ गाथा ।

सिद्धतथ-सिद्धार्थक-पुं० । सर्वेपे, पञ्चा० ४ वि० । भ० ।
ज्ञा० । अनु० । म्या० ।

सिद्धतथगजाल-सिद्धार्थकजाल-न० । सिद्धार्थाः—सर्वपा-
येन जालेन गृह्यन्ते तस्मिज्जाले, नि० चू० ११ उ० ।

सिद्धतथगाम-सिद्धार्थग्राम-पुं० । सिद्धार्थप्रधानं ग्रामे, यत्र
धीरभुगोशालेन सह विहृतवान् । भ० ६ श० १ उ० ।

सिद्धतथगिव-सिद्धार्थनृप-पुं० । श्रीमहावीरस्वामिपितरि,
प्रति० ।

सिद्धतथपुर-सिद्धार्थपुर-न० । सिद्धार्थग्रामे, ‘ततो अणारि-
येदसानो णिगया पढमसरए सिद्धतथपुरं गया’ आ० म०
१ अ० । कल्प० । संज्ञा० । यत्र गोशालास्तिलस्तम्भं दृष्टवान् ।
आ० चू० १ अ० । आ० म० ।

सिद्धतथ-सिद्धस्तव-न० । सिद्धानां स्तवे, धृतस्तवसिद्ध-
स्तवयोः कस्मिन्नायस्यकेऽस्तभाव इति ? प्रश्ने, अत्रोक्त-
रम्—धृतस्तवसिद्धस्तवयोः कार्यात्सर्गावश्यकेऽस्तभाव
इत्यावश्यकवृद्धद्वयस्यनुसारणं ज्ञायते ॥ ३ ॥ संन० १ उल्ला० ।

सिद्धतथग-सिद्धार्थवन-न० । शृषभदेवस्य निष्क्रमणवनं,
आ० म० १ अ० । कल्प० । आ० चू० ।

सिद्धतथसारहि-सिद्धार्थमारथि-पुं० । सिद्धार्थनरेन्द्रसारथी,
सिद्धार्थमारथिदेवेन गृहीतहर्गशवो बलंदधः प्रतिबोधित
इति । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सिद्धतथसुभ-सिद्धार्थमुत-पुं० । सिद्धार्थनरेन्द्रस्य सुतोऽप-
त्यम् । वद्धमानस्वार्मान्, क० प्र० १ प्रक० ।

सिद्धतथा-सिद्धार्था-स्त्री० । संवरगजभार्यायामभिनन्दनजि-
नमातरि, ति० । “निश्चयं मयसहस्मा, अभिगोदगाजिगवरम्
संभारणं । सवर्गारिष्यधयस्म, सिद्धतथा संवर सुयस्म” ति०
आ० । अभिनन्दनजिनस्य निष्क्रमणशिविकायां सर्वपद्मा-
णसुवर्गकणर्गचतसुवर्गमणिमयकाण्डकायाम्, श्री० ।

सिद्धपप-सिद्धपद-न० । सिद्ध—प्रतिष्ठितं चालयितुमशक्य-
मित्येकाऽर्थः, ततः सिद्धानि पदानि येषु ते सिद्धपदाः । क-
र्मप्रकर्तृप्राभृतादिषु, न हि तेषां पदानि कैश्चिदपि चालयि-
तुं शक्यन्ते, तेषां सर्वलोक्रानुसारित्यात्त्वसमये जायम्या-
नगुणस्थानरूपेषु पदेषु, कर्म० ५ कर्म० ।

सिद्धपाहुड-सिद्धप्राभृत-न० । स्वनामक्यान् सिद्धाधिकार-
प्राप्तपादके ग्रन्थे, ने० ।

सिद्धपुत्त-सिद्धपुत्र-पुं० । मुण्डे सशिक्षाके सभार्यके गृह-
स्थे, ब० ३ उ० । ध । ग० । सभार्यकोऽभार्यको वा णियमा-
सुक्कंयधरो खुरमुंडो ससिही अस्मिही वा णियमा अड्डहो
अपत्तगो य सिद्धपुत्तो भवति । ति० चू० १ उ० । जी० ।
ने० । आ० म० ।

सिद्धपुर-सिद्धपुर-न० । गुर्जरधरिण्यां स्वनामक्यान् पुरं, अष्ट० ।

अथ श्रीमदयशाधिजयोपाध्यायैः एवद् ज्ञानसार्गाभं
शास्त्रं रचितं तत्प्रतिपादकं वृत्तमुच्यते—

सिद्धिं सिद्धपुरं पुरन्दरपुरस्पद्दीर्घं लब्धवान्,

चिदीपोऽयमुदारमारमहसा दीपोत्सवे पर्वणि ।

एतद्भावनभावपावनमनश्चञ्चलमत्कारिणां,

तैस्तेर्दीपशतैः मुनिश्चयमतैर्नित्यास्तु दीपोत्सवः । १३ ।

सिद्धिं सिद्धपुरं इति । अर्थं ग्रन्थः सिद्धपुरं नगरं सूत्र-
कनया सिद्धिं लब्धवान् उदारमारमहसा—प्रधानसार्गतेज-
सा दीपोत्सवे पर्वणि—दीपालिकादिने सपूर्णतां गतः,
कथंभूतोऽयं ग्रन्थः ? चिदीपः—ज्ञानप्रदीपः एतद्भावनभा-
वपावनमनश्चञ्चलमत्कारिणां जीवानाम् एतस्य ग्रन्थस्य भाव
ना आत्मतन्मयता तस्या भावा अथप्राप्तसमाध्यवसायाः तैः
पावनं—पवित्रं मनः—चित्तं तत्र चञ्चलं मनाहारी च—
मत्कारो येषां ते तेषां तैः तैः निर्मलोपयोगलक्षणैः दीप-
शतैः सुष्ठु निश्चयो वस्तुधर्मः तस्य यद् ज्ञानं तदयं मतम्—
इष्टं तैः, तेषां ज्ञानचमत्कारिणां दीपोत्सवः नित्यः नित्यः

अस्तु-भवतु, इत्यनेन यथार्थज्ञानपटुतात्परसमञ्जानां नित्यं दीपोत्सव एवास्ति ॥ ३३ ॥ अष्ट० २२ अष्ट० ।

सिद्धपुरिम-सिद्धपुरुष-पुं० । विद्यासिद्धे पुरुषे, 'तत्पहावे-
ण' सा महाभिर्जिह्वं अत्यंतिकां सिद्धपुरिसं सि विष्णु-
आ । 'ती० ५४ कक्ष ।

सिद्धभाव-सिद्धभाव-पुं० । सिद्धत्वे, पं० सू० ४ सू० ।

सिद्धभूमि-सिद्धभूमि-पुं० । ईश्वरप्राप्तायां पृथिव्याम्, आ०
म० १ अ० ।

सिद्धमार्ग-सिद्धमार्ग-पुं० । हितप्राप्तियर्थे, उपा० २ अ० । सि-
द्धिश्च्येन अमलधर्मस्य वशीकारस्तस्य मध्यं लक्षणया
प्रकृत्यं । कल्प० १ अधि० ५ क्षण ।

सिद्धमणोरम-सिद्धमनोरम-पुं० । द्वितीयदिवसे, ज० ७ व-
क्ष० ।

सिद्धराज-सिद्धराज-पुं० । श्रीसुक्यवंशे अणहिलपट्टनराजं
जयसिंहदेव, "नेम्यान्वयं समजनि प्रबलप्रताप-निगमनुनि
त्रिनिगनिर्जयसिंहदेवः । येन स्ववंशसचिवित्यपयान्ते च
श्रीसिद्धराज इति नाम निज व्यलसि ॥१॥" प्रा० ४ पाद ।

सिद्धवरसासन-सिद्धवरशामन-न० । सिद्धानां-निष्ठितार्थानां
वरशासनं-प्रधानाङ्गा सिद्धवरशासनम् । सर्वज्ञाऽऽज्ञायाम्,
प्रश्न० १ संव० द्वार ।

सिद्धमक्षिण-सिद्धसाक्षिक-त्रि० । सिद्धाः मुक्तिप्राप्ताः
साक्षिणा दिव्यज्ञानभावेन समस्तभाववर्तिना यत्र तत्
सिद्धसाक्षिकम् । सिद्धं साक्षिणं कृत्वा कृतं, पा० ।

सिद्धमरण-सिद्धशरण-न० । सिद्धाशरणं, "कम्मदुक्कलय-
सिद्धा, महाद्विधा नागदंस्समिद्धा । सव्वदुल्लसिद्धा, ते
सिद्धा संतु मे सरणे ॥ १ ॥" न० प० ।

सिद्धसूरि-सिद्धसूरि-पुं० । स्वनामख्याते गार्गचार्यशिष्ये, मा-
घकाचार्यपुत्रः सिद्धनामा निर्वेदाद् गार्गचार्यसमीपे दी-
क्षां गृहीत्वा सिद्धसूरिनामा जातः । अनन धर्मदासगण-
कृताया उपदेशमालायाष्टिका उपमितभवप्रणक्षकथा चान्त
ग्रन्था रचिताः । विक्रम-१६६२ संवत्सरेऽयं स्वर्गतः अपरश्च
सिद्धसूरिः उक्तशगच्छीयां देवगुप्तसूरिशिष्यः तेन वि-
क्रम-१६६२ संवत्सरे बृहत्समासवृत्तिनामा ग्रन्थो र-
चितः । ज० १० ।

सिद्धसेनदिवाकर-सिद्धसेनदिवाकर-पुं० । समयोजनसम-
स्तजनेताहार्दितमोक्षवत्सकत्वेनावाप्तयथार्थाभिधानः सिद्ध-
सेनादिवाकरः । सम्म० १ काण्ड । स्वमत्यादिविचित्रप्रणका-
रक स्वनामख्याते आचार्ये, पं० व० ४ द्वार । न० । आ० म० ।
नि० सू० । आ० । ('कुहंवेसर' शब्दे तृतीयभागे ५७६ पृष्ठ
एतच्चमस्कारण महाकालालङ्कारं दर्शितम् ।)

सिद्धमणसूरि-सिद्धसेनसूरि-पुं० । अद्भुतगुणं श्रीदेवगुप्तसू-
रिशिष्ये, तेन विक्रम-१६६२ संवत्सरे प्रवचनसाराङ्कारटी-
का कृता । ज० १० । इति श्रीसिद्धसेनसूरिचरिते प्रवचन-
साराङ्कारवृत्तिः समाप्ता । प्रव० ७६ द्वार ।

सिद्धसेनसूरि-सिद्धसेनसूरि-पुं० । सिद्धसेनसूरिचरिते,
आ० म० १ अ० ।

सिद्धसेनसूरिपरिकर्म-सिद्धसेनसूरिपरिकर्म-न० । सिद्धसे-
नामर्गतपरिकर्मसूत्रमेव, स० । स्था० । 'एगाद्वयपयसिद्धसे-
नसूरिपरिकर्म' धृतावशेषे, स० ।

सिद्धसोक्त-सिद्धसौख्य-न० । मुक्तस्य सुखं, श्री० । (एतच्च
'सिद्ध' शब्दे दर्शितम् ।)

सिद्धहेमचंद्र-सिद्धहेमचंद्र-न० । हेमचन्द्रविरचिते व्याकर-
णभेदे, कल्प० १ अधि० १ क्षण । पुं० । स्वनामख्याते आचार्य-
वे, हे० । (अत्रत्यवित्तरः 'हेमचंद्र' शब्दे व्यवहृतः ।)

सिद्धाष्टय-सिद्धाष्टय-पुं० । आदौ गुणाः अष्टदिगुणाः
युगपद्भावितः न क्रमभाविनः । सिद्धानामाष्टदिगुणाः सिद्धा-
दिगुणाः । आभिनिर्वाधकावर्णादिकयस्वरूपेषु सिद्धत्वप्र-
थमनमयेषु सिद्धसहभाषकषु, स० ३४ सम० ।
आ० सू० ।

एकतीसं सिद्धाष्टय पञ्चता, तं जहा-स्त्रीषे आ-
भिनिर्वाहियणावरणे, स्त्रीषे सुयणावरणे, स्त्रीषे
आहिण्यावरणे, स्त्रीषे मणपजवणावरणे, स्त्रीषे
केवलणावरणे, स्त्रीषे चक्रवुदंसखावरणे, स्त्रीषे
अचक्रवुदंसखावरणे, स्त्रीषे अरिदंसखावरणे, स्त्रीषे
केवलदंसखावरणे, स्त्रीषे निदावरणे, स्त्रीषे निहा-
स्त्रिदा०, स्त्रीषे पयला, स्त्रीषे पयलापयला०, स्त्रीषे
धीमद्दी०, स्त्रीषे मायावेयणिजे, स्त्रीषे असायावेयणिजे,
स्त्रीषे दंसखमोहणिजे, स्त्रीषे चरितमोहणिजे, स्त्रीषे नेर-
आउए, स्त्रीषे तिरिआउए, स्त्रीषे मणुस्साउए, स्त्रीषे
दंवाउए, स्त्रीषे उवागोए, स्त्रीषे नीक्कागोए,
स्त्रीषे सुभखामे, स्त्रीषे असुभखामे, स्त्रीषे दाणंतराए,
स्त्रीषे लाभंतराए, स्त्रीषे भांगंतराए, स्त्रीषे उवभांग-
तराए, स्त्रीषे वीरिअंतराए ॥ ३१ ॥ स० ३१ सम० ।

प्रकारान्तरेण—

एकतीसस्य सिद्धाष्टयकुलेहि सिद्धाष्टय आदौ गुणा
सिद्धाष्टयानि निरुद्धि सह भाविन इत्यर्थः । ते य
अपजयमित्यं ते य इमे, तं जहा—ते ए परिमंडले न
यष्ट २ न तसे ३ य चतुरसे ४ य आयते ५ य क्रिष्टे ६
य एलि ७ न लोहण ८ न डालोह ९ न सुक्किजे १० न सु-
पिभगंधे ११ न दुक्किभगंधे १२ न तसे १३ न ककुए १४ न
कमाए १५ न अथिले १६ न मधुरे १७ न कक्खंडे १८ न
मउए १९ न गुकर २० न लहुए २१ न सीले २२ न उहवे २३ न
निहे २४ न लुक्खे २५ न संगे २६ न रुहं २७ न काउ २८ न
इरथी २९ न पुरिले ३० न नकुसंके ३१ । आ० सू० ४ अ० ।
सिद्धाष्टय-सिद्धाष्टय-स्त्री० । वीरजिनशासनद्वयाम्, श्रीवी-
रजिनस्य सिद्धाष्टयका देवी हरितवर्णा सिंहकादृशा चतुर्भुजा
पुस्तकाभययुक्तदक्षिणकरद्वया श्रीजम्बूद्वीपस्य अभिरामवज्रक-

समार्धान्ततः स्वार्थसंयमाद्वयात्—पुरुषसंयमादभ्यस्य-
मानात् प्रातिभं पूर्वोक्तं ज्ञानं, यदनुभावात् स्वसमार्थादिकस्यै-
व पश्यतः। आद्ये—आन्त्रेन्द्रियजं ज्ञानं, यस्मात्प्रकृष्टादिव्यं शब्द-
ज्ञानादेः। वेदना—स्पर्शान्द्रियजं ज्ञानं, वेद्यन्तःजनयति कृत्वा,
तान्निप्रकया संख्या व्यवहियते, यत्प्रकर्षादिव्यस्पर्शविषयं
ज्ञानमुत्पद्यत। आदर्शः—चक्षुर्गिन्द्रियजं ज्ञानम्, आ-समस्ताद्
दृश्यते—अनुभूयते रूपमन्तेन कृत्वा, यत्प्रकर्षादिव्यरूपज्ञान-
मुत्पद्यत। आस्वादे—रसोर्गिन्द्रियजं ज्ञानम्, आस्वाद्यन्तःजनयति
कृत्वा, यत्प्रकर्षादिव्यरससंविदुपजायते। धाता—गन्धसंवेदितः,
सृष्टिशब्देन तान्निप्रकया परिभाषया आन्त्रेन्द्रियमुच्यते, वर्तमानं
गन्धविषयं प्रवर्तनं इति कृत्वा, कृतौ—प्राग्गिन्द्रियं भवति वा-
ता, यत्प्रकर्षादिव्यो गन्धाऽनुभूयते। एताश्च विंशत्या—काशा-
नि भवन्ति। तदुक्तम्—“ततः प्रातिभमभाषणोपदमादर्शा [शी-
मा] स्वाद्व्यार्ता जायन्ते” [३-३३]। एताश्च समाधेः प्रक-
र्षगच्छतः सतो विद्वा इत्येविसम्ययादकरणेन तौल्यार्थलीकर-
णात् व्युत्थानं—व्यवहारदशायां च समाव्युत्सादजनमादि-
शिष्टफलदायकत्वाच्च सिद्धयः। यत उक्तम्—“तं समाधा-
व्यवसर्गा व्युत्थानं सिद्धयः” (३-३७) ब्रा० २३ ब्रा० १।

“ केह तेणेव भयेन निवृत्तुया सस्यकम्मओ मुक्का केह तइयम-
वेणं म्माज्झस्संति । ” अ० ७ श० ६ उ० ।

अद्वयपारकर्मकथणं मिदं सज्जमेते मतिं मिद्धा सि-
य मज्जायमेममिति वा मिद्धा । मिद्धिनिष्ठिण पहीणे मय-
लपवयणवायकयं वमेतेसिमिति वा सिद्धा । महा०
३ अ० ।

शुद्धतत्त्वसाधनं, “ एवं परमत्त्वसाहगं रूपं पुण होइ सिद्धि
जिय ” इत्युक्तायां, (अष्ट० २७ अष्ट० ।) क्रियासिद्धौ, सूत्र० १
भु० १ अ० २ उ० । निष्पत्तौ, द्वा० २१ द्वा० । (निजल-
क्षणम् ‘ धम्म ’ शब्दे चतुर्थभागे २६७० पृष्ठ गतम् ।)
मिद्धिशब्दः सम्भवयाचकः, तथा च लोकेऽपि मिद्धि-
भवतीत्युक्तं इष्टार्थसम्बन्ध एव प्रतीयते । दश० १ अ० ।

सिद्धांधप्राज्युपायमाह-

अतीतानागतज्ञानं, परिणामेषु संयमात् ।

शब्दार्थधीविभागे च, सर्वभूतरुतस्य धीः ॥ ५ ॥

संयमो नाम धारणाध्यानसमाधिप्रत्ययमेकविषयम् । यदाह-
“ त्रयमेकत्र संयमः ” इति (३-४) । एतदध्यामात् खलु
हेयक्रयादिप्रज्ञाप्रसर इति पूर्वभूमिषु ज्ञात्वोत्तरभूमिष्वयं वि-
नियोज्यः । तदाह—“ तज्जयाप्रज्ञालोकः (३-५) तस्य भू-
मिषु विनियोग इति ” (३-६) । ततः परिणामेषु धर्म-
लक्षणावस्थारूपेषु संयमाश्चिन्तस्य सर्वार्थप्रहणसामर्थ्य-
प्रतिबन्धकावन्तपरिहारात् । अतीतानागतज्ञानमतिक्रान्ता-
नुत्पन्नाद्यपारक्लेदं यागिना भवति । तदुक्तं—“ परिणाम-
त्रयसंयमादतीतानागतज्ञानमिति ” (३-१६) । शब्दः भ्रान्ति-
न्द्रियप्राज्ञानियतक्रमवर्णात्मा क्रमरहितः स्फोटान्ता ध्वनिसं-
स्कृतबुद्धिप्राज्ञा वा, अगो जनिगुक्कियादः, धीविषया-
कारा बुद्धिबृत्तः, एता हि गौरिति शब्दा गौरित्यर्थो गौ-
रिति च धीरित्यर्थेनैवाध्यवसीयन्ते । कोऽयं शब्द इत्या-
दिषु प्रश्नेषु गौरयमित्येकरूपस्यैवात्तरस्य प्रधानात् । तस्य
त्रैकरूपप्रतिपत्तिर्निमित्तकत्वात् । तत एतासां विभागे चेदं
शब्दस्य तत्त्वं मद्राचकत्वं नाम, इदं चार्थस्य यद्राच्यत्वं,
इदं च धियो यत्प्रकाशत्वमित्येकलक्षणे । संयमात् सर्वेषां भू-
तानां मृगपशुपक्षिपरीशूरादीनां रुतस्य शब्दस्य धीर्भवति ।
अनेनैवाभिप्रायं अनेन प्राणिनाऽयं शब्दः समुच्चरति
इति । तदुक्तं—“ शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यामात्संकरस्तत्र
प्रति (प्रवि) भागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानमिति ” (३-७) ॥ ५ ॥

(कायरूपस्य संयमात् ६ X)

कायः-शरीरं तस्य रूप-चक्षुर्ग्राह्यं गुणः तस्य नास्त्य-
स्मिन् कायं रूपमात्रं संयमादस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपायाः
शक्तेः स्तम्भे भावनायथाप्रतिबन्ध सति निराधानं भवति ।
चक्षुषः प्रकाशरूपस्य सात्त्विकस्य धर्मस्य तद्रूपहणव्यापारा-
भावात् । तथा संयमवान् योगी न केनचिद् दृश्यत इत्यर्थः ।
एवं शब्दादिनिर्वाधानमपि ज्ञेयम् । तदुक्तं—“ कायरूपसंयमा-
त्तद्रूपहणशक्तेस्तस्मै चक्षुषः (चु.प्र) प्रकाशासं (प्र) योगऽ-
न्तर्धानम् ” (३-२१) । एतत्तत्त्वशब्दाद्यन्तर्धानमुक्तामिति ॥ ६ ॥
(परचित्ताभिज्ञानं ‘ परचित्तज्ञान ’ शब्द पञ्चमभागे प्रतिपा-

दितम्) (अन्तर्धानविषयता ‘ अन्तराण ’ शब्दे प्रथमभागे
६३ पृष्ठ उक्ता ।)

संयमात् कर्मभेदाना-भरिष्टभ्योऽपरान्तर्धीः ।

मैत्र्यादिषु बलान्येषां, इत्यादीनां बलेषु च ॥ ७ ॥

एवमन्येऽपि । तेषां संयमाद्वद् शीघ्रविषाकमिदं च मन्-
विषाकमित्याद्यन्तर्धानशब्दजानतादृष्टेभ्य अध्यात्मिका-
धिर्मातिकाधिदैविकभेदाभिज्ञेभ्यः कर्णाधिधानाकालीनकाष्ठ्य
वायुशोषाधयणाकस्मिकविकृतपुरुषाशक्यदर्शनस्पर्शादिपदा-
थेदर्शनलक्षणेभ्योऽपरान्तस्य कर्मशरीरविद्योगस्य धीर्नि-
यतदेशकालतया निश्चयः सामान्यतः संशयाधिलताद्वयो-
ऽरिष्टेभ्यो योगिनामपि संभवादि ज्ञेयम् । तदुक्तं—“ सो-
एकमे निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानभरिष्टेभ्यो-
र्वति ” (३-२२) । मैत्र्यादिषु मैत्रीप्रमोदकादयमाध्यस्थ्येषु
संयमादेषां मैत्र्यादीनां बलानि भवन्ति, मैत्र्यादयस्तथा प्र-
कर्षं गच्छन्ति यथा सर्वस्य मित्रत्वादिकं प्रतिपद्यते योगी-
त्यर्थः । तदुक्तं—“ मैत्र्यादिषु बलानि ” (३-२३) बलेषु च इ-
त्यादिसंबन्धिषु संयमादइत्यादीनां बलान्याधिर्भवन्ति स-
र्वसामर्थ्ययुक्तत्वात् नियतबलसंयमेन नियतबलप्राप्तुर्भावात् ।
एवं विषयवत्त्वा ज्योतिष्मत्याश्च प्रकृतः सात्त्विकप्रकाशप्रस-
रस्य विषयेषु संयमात् सूत्रवद्वयवहितान्विप्रकृष्टाधिकानामपि
द्रष्टव्यं सान्तःकरणेन्द्रियाणां प्रशक्तापत्तेः । तदुक्तं—“ प्र-
कृत्यालोकसेन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानमिति ” (३-
२४) ॥ ७ ॥

सूर्ये च भुवनज्ञानं, ताराव्यूहे गतिविधौ ।

भ्रवे च तद्गतेर्नाभि-चक्रे व्यूहस्य वर्ष्मणः ॥ ८ ॥

सूर्ये चेति—सूर्ये च प्रकाशमयं संयमाद्धयनानां सप्तानां
लोकानां ज्ञानं भवति । तदुक्तं—“ भुवनज्ञानं सूर्ये (र्य)
संयमात् ” (३-२६) । ताराव्यूहं ज्योतिषां विशिष्टसंनि-
वेशं संयमाद्विधौ चन्द्रं गतिज्ञानं भवति, सूर्याहततेज-
स्कतया ताराणां सूर्यसंयमात्तद्ज्ञानं न शक्नोति भाव-
तुमिति पृथग्यमुपायोऽभिहितः । तदुक्तं—“ चन्द्रं तारा-
व्यूहज्ञानं ” (३-२७) । भ्रवे च निश्चलं ज्योतिषां प्र-
धाने संयमात्तासां ताराणां गतेर्नियतदेशकालगमनक्रिया-
या गतिर्भवति, इयं तारा इयता कालेन अमुं राशिमिदं वा
क्षेत्रं यास्यतीति । तदुक्तं—“ भ्रवे तद्गतिज्ञानं ” (३-२८) ।
नाभिचक्रे शरीरमध्ययनिनि समप्राक्तमन्त्रिवेशमूलभूतं
संयमाद्धर्मणः-कायस्य व्यूहस्य रसमलनाख्यादीनां स्था-
नस्य गतिर्भवति । तदुक्तं—“ नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ”
(३-२९) ॥ ८ ॥ (तच्च ‘ शरीर ’ शब्दऽस्मिन्नेव भागे गतम् ।)
(भुवनस्वरूपम् ‘ माधवा ’ शब्दे पञ्चमभागे गतम् ।)

क्षुत्तृहृदयः कण्ठकूपे, कूर्मनाड्यामचापलम् ।

मूर्धज्योतिषि सिद्धानां, दर्शनं च प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥

क्षुत्तिनि—कण्ठे-गले कूप इव कूपो गताकारः प्रदेशस्तत्र
संयमात् क्षुत्तृहृदयेया भवति । घ्राणकाष्ठोतःप्लावणानृत्त-
मिदं । तदुक्तं—“ कण्ठकूपे क्षुत्तिपासांनृत्तिः ” (३-३०)
कूर्मनाड्यां कण्ठकूपस्याधस्ताद्वर्तमानायां संयमादचापलं भ-

वति, मनःस्थैर्यनिबन्धः । तदुक्तम्—“ कूर्मेनाज्यां स्थैर्यमिति ” (३—३१) । मूर्धज्यानिर्नाम-गृहाभ्यन्तरस्य मणः प्रसर-
णी प्रमेय कुम्भिकादौ प्रदेशे, इदंस्थ पञ्च सार्विकः प्र-
काशो ब्रह्मरन्ध्रं संपिण्डितत्वं-भजन् तत्र संयमः स सिद्धि-
नां दर्शनं प्रकीर्तितम् । यावापृथिव्यास्तारलवर्तिनो ये वि-
ष्यपुरुषास्तानेनान्न पश्यन्ति, तैश्चायं संभाष्यत इति भा-
षः । तदुक्तम्—“ मूर्धज्यानिषि सिद्धदर्शनम् ” (३—३२) ॥६॥

प्रातिभात् सर्वतः संवि-चेतसो हृदये तथा ।

स्वार्थे संयमतः पुंमि, भिन्ने भोगात्परार्थकात् ॥१०॥

प्रातिभादिति—निमित्तान्तरात् मनोमात्रज्यम् अविशेषाद-
कं भाग्यनुपपद्यमानं ज्ञानं प्रतिभा । तत्र संयमे क्रियमाणे
यदुपपद्यते ज्ञानं विवेककथानः पूर्वभाषि तारकमुपेक्षन्ति,
स्वचित्तस्य पूर्वप्रभा, ततः सर्वतः संविद्भवति । संयमा-
न्तरानपेक्षः सर्वं जानानीत्यर्थः । “ प्रातिभाद्वा सर्वम् ”
(३—३३) इत्युक्तं । तथा हृदये—शरीरप्रदेशविशेषोऽधोम-
खल्वक्षयपुण्डरीकाकारं संयमात् चेत्तुल्यः संचित्-स्वर्गज-
गतवासनारगादिज्ञानं भवति । तदुक्तम्—“ हृदये चित्तसंयि-
त ” (३—३४) । परार्थकात् सत्त्वस्य स्वार्थनैरपेक्ष्येण स्वामि-
नपुरुषार्थकाद्भोगात् सत्त्वपुरुषाभेदाध्यवसायलक्षणात् स-
त्त्वस्यैव सुख-दुःखकर्तृत्वाभिमानाद्भिन्ने स्वार्थे स्थिरपमा-
ज्जालम्बनं परित्यक्तहंकारं सत्त्व विच्छायासंक्रान्तौ पुंमि
स्त्वविद्भवति । स्वभूते स्थालम्बनज्ञानं सत्त्वनिष्ठं पुरुषा जा-
नाति, न पुनः पुरुषा ज्ञाना ज्ञानस्य विषयभावमापद्यन्त, विय-
त्वापत्तेः । ज्ञातृत्वयोश्चात्यन्तावरोधादिति भावः । तदुक्तम्—
“ सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययविशेषो भोगः परार्थः
(र्थात्) स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानमिति ” (३—३५) ॥१०॥ (छा०)

समानस्य जयादामा-दानस्वावाप्तसंगता ।

दिव्यं श्रोत्रं पुनः श्रोत्र-व्योमोऽऽः संबन्धसंयमात् ॥१३॥

समानस्येति—समानस्याभिमानवत्त्वं व्यवस्थितस्य सामा-
न्यवत्त्वं वावाजयात् संयमनं वशीकाराद्विषयवर्णस्याभे-
दधर्मत्वात् धाम-तेजः तरणिप्रतापवद्वभासमानमार्थम-
वाति, येन योगी उबलचित्तं प्रतिभाति । तदुक्तम्—“ समान-
जयाज्ज्वलनः (मृ) ” (३—४०) । उद्गानस्य कृकाटिका-
देशादशिशिरावृत्तेर्जयादितरेण वायूनां निर्गमादूर्ध्वगमित्व-
मित्युक्तं । (छा०) श्रोत्रं शुद्धमाहकमाहंकारकमिन्द्रियं
व्योमे, शब्दतन्मात्रजमाकाशं, तयोः पुनः संबन्ध-
संयमादेशोदशिभावसंबन्धसंयमाद्विषयं युगपत्सुखमव्यवहित-
विप्रकृष्टशब्दग्रहणसमर्थं श्रोत्रं भवति । तदुक्तम्—“ श्रोत्रा-
काशयोः संबन्धसंयमाद्विषयं श्रोत्रम् ” (३—४१) ॥१३॥

लघुतुलममापस्या, कायव्योमोस्ततोऽम्बरे ।

गुतिर्महाविदेहातः, प्रकाशावरणक्षयः ॥ १४ ॥

लघुवति-कायः-पाञ्चमीतिकं शरीरं, व्योम च प्रागुक्तं, त-
योः । ततोऽवकाशदानसंबन्धसंयमात् । लघुनि तुल्ये समा-
पस्या तन्मयीभावलक्षणाया प्राप्ताभ्यन्तरलघुभावतयाऽम्बर-
आकाशे गतिः स्यात् । उक्तनेयमवान् प्रथमं यथावति जले
संहरन् क्रमशोऽर्धेनामस्तुजालेन संहरमाणं आदित्यराशिम-
भिश्च विहरन् यथेष्टमाकाशे गच्छतीत्यर्थः । तदुक्तम्—का-

याकाशयोः संबन्धसंयमाज्जघुतुलसमापसेरा (व्या) काश-
गमनम् ” (३—४२) । (छा०) (पूर्वाध्याय्याख्या ‘ महावि-
देहा ’ शब्दे षष्ठभागे गता ।)

स्थूलादिमयमाकृत-जयोऽस्मादणिमादिकम् ।

कायसंपन्नं तद्वर्मा-नभिघातश्च जायते ॥ १५ ॥

स्थूलादीति-स्थूलादीनि स्थूलस्वरूपसुखमान्वयार्थवस्थानि
पञ्चानां भूतानामवस्थाविशेषरूपाणि । तत्र भूतानां परि-
दृश्यमानं विशिष्टाकारवश्यं स्थूले रूपं-स्वरूपं च पृथिव्या-
दीनां कारकशब्दोपपत्ताप्रत्यक्षकाशदानलक्षणं सुखं च
यथाक्रमं भूतानां कारणत्वेन व्यवस्थितानि गन्धादितन्मा-
त्राणि । अन्वया गुणाः प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिरूपतया सर्वत्र-
घोषलभ्यमानाः । अर्थवश्यं च तेष्वेव गुणेषु भोगावर्णसं-
पादनशीलरूपम् । तेषु क्रमेण प्रत्यवश्यं संयमाज्जतजयो भ-
वति । कृतैतत्संयमस्य संकल्पानुविधायिन्यो वस्तानुसारि-
त्य इव गावो भूतप्रकृतयो भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्—“ स्थू-
लस्वरूपसुखमान्वयार्थवदसंयमाज्जतजयः ” इति (३—४४)
अस्माज्जतजयात् अणिमादिकं भवति । अणिमा, गरिमा,
लघिमा, महिमा, प्राकाम्यम् ‘ ईशत्वं, वाशत्वं, यत्रकामाव-
सायित्वं चेत्यादिमादिकम् । तत्राणिमा-परमाणुरूपतापत्तिः,
गरिमा-वज्रवद्गुरुत्वप्राप्तिः लघिमा-तूनापेक्षवज्रवद्गुरुत्वप्राप्तिः,
महिमा-महत्त्वप्राप्तिः अकुरुत्यप्रण चन्द्रादिस्पृशनेयोग्यता ।
प्राकाम्यम्-इच्छानभिघातः शरीरान्तःकरणयोः ईशत्वम्-स-
र्वत्र प्रभविष्णुता । वाशत्वम्-यतः स्वार्थयोगेभ्यः भूतानि घञ्चनं
नातिक्रामन्ति । यत्रकामावसायित्वम्-स्वामिलयित्तस्य समा-
प्तिपर्यन्तनयनम् । कायसंपन्नं उत्तमरूपादिलक्षणा । “ रूपला-
वक्यबलवज्रसंहननत्वादि कायसंपन्नम् ” (३—४६) इत्युक्तं ।
तद्वर्मानभिघातश्च तस्य कायस्य धर्मा रूपाद्यस्तेषाम-
भिघातो-नाशस्तद्भावश्च जायते न ह्यस्य रूपमप्रदेहान्,
न वा आपः क्लृप्यन्ति, न वा वायुः शोषणीति । तदिदमु-
क्तम्—“ ततोऽस्मादिप्रादुर्भावः कायसंपन्नतद्वर्मानभिधा-
तश्चेति ” (३—४५) ॥ १५ ॥ (छा०)

मनोजवो विकरण-भावश्च प्रकृतेर्जयः ॥ १६+ ॥

तत इन्द्रियजयात्मनोजवः-शरीरस्य मनोवदुत्तमगतिता-
मः । विकरणभावश्च कायनैरपेक्ष्येणैन्द्रियाणां वृत्तिलाभः
प्रकृतेः-प्रधानस्य जयः सर्ववशित्वलक्षणो भवति । तदुक्तम्—
“ ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ” (३—४८) ॥१६॥

स्थितस्य सत्त्वपुरुषा-न्यताख्यातौ च केवलम् ।

सार्वश्यं सर्वभावाना-मधिष्ठातृत्वमेव च ॥ १७ ॥

स्थितस्येति-केवलं सत्त्वपुरुषयोरन्यताख्यातौ गुणकर्तृ-
त्वाभिमानशिथिलीभावलक्षणायां शुद्धसार्विकपरिणाम-
रूपायां स्थितस्य सार्वश्यं सर्वेषां शान्तोद्भाष्यपदेश्य-
धर्मत्वेन स्थितानां यथावद्वैकजं ज्ञानलक्षणं सर्वेषां
भावानां गुणपरिणामानामधिष्ठातृत्वमेव च स्वामिवशात्-
मल्ललक्षणं भवति । तदुक्तम्—“ सत्त्वपुरुषान्यतः ख्यातिमात्रस्य
सर्वभाव्याधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं च ” (३—४९) ॥१७॥ (छा०)

स्मृता सिद्धिर्निशोक्यं, तद्वैराग्याच्च योगिनः ।

दोषबीजक्षयं नूनं, केवल्यमुपदर्शितम् ॥ १८ ॥

('केवल' शब्दे लुनीयभागे ६६८ पृष्ठे उपपन्नत्वा यत् ।)

अमङ्गलास्मयश्चैव, स्थितावुपनिमन्त्रणे ।

वीजं पुनरनिष्टस्य, प्रसङ्गः स्यात्किलान्यथा ॥ १६ ॥

अमङ्गलान्-उपनिमन्त्रणे उक्तसमाधिस्थस्य 'देवैर्विद्यया-
रमायनाद्युपहौकनन भोगनिमन्त्रणेऽमङ्गलास्मयश्चैव स्थि-
तौ वीजम् । सङ्गकरणे पुनरिष्टस्य प्रवृत्तिप्रवृत्तौ समङ्गकरणे-
न कृतकत्वमात्मानं मय्यमानस्य समाधौ बुद्ध्यादुपहौकनम् । इत-
देवाह-अन्यथाऽमङ्गलास्मयकरणे पुनः किलेति अन्येऽनिष्ट-
स्य प्रसङ्ग इति । तद्विदुःमुक्तम्-“सिद्धयुक्तनिमन्त्रणे सङ्गस्य-
याकरणे पुनरनिष्टप्रसङ्गादिति” (३-४१) ॥ १६ ॥ (छा०)

तारकं सर्वविषयं, सर्वथा विषयाक्रमम् ।

शुद्धिसाम्येन कैवल्यं, ततः पुरुषसत्त्वयोः ॥ २१ ॥

तारकमिति-तच्च विवेकजं ज्ञानं तारयत्यगाधात्मसारप-
र्याधयोर्गिनमित्यान्वयविक्रया संख्या तारकमुच्यते । तथा स-
र्वविषयं सर्वाणि तत्त्वानि महदादीनि विषया यस्य तत्त-
था । तथा सर्वथा सर्वैः प्रकृतैः सुखमादिभ्यर्विषयो यस्य
तच्छ तदक्रमं च निःशेषनानावस्थापरिणतत्वनतः आ-
धिक्यमावप्रदं क्रमरहितं चान्ति कर्मधारयः । इत्थं चास्य
संज्ञाविषयस्यमात्रा व्याख्याता । तदुक्तम्-“तारकं सर्ववि-
षयं सर्वथा (वर्था) विषयमक्रमं चेति (विवेकजं ज्ञानम्)” (३
४४) । ततस्तस्मात् ज्ञानात् पुरुषसत्त्वयोः शुद्धिसाम्येन कै-
वल्यं भवति । तत्र पुरुषस्य शुद्धिरुपलब्धिता भोगाभावः ।
सत्त्वस्य तु सर्वथा कर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्या स्वकारणेऽनुप्र-
वेश इति । तद्विदुःमुक्तम्-“सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्येन कैवल्य-
मिति” (३-४४) ॥ २१ ॥

इत्थमन्यैरुपदिष्टे योगमाहात्म्ये उपपन्नपुण्यस्यो-
द्दिशां प्रदश्यन्नाह-

इह मिदिषु वैचित्र्ये, वीजं कर्मव्यादिकम् ।

संयमश्चात्र सदस-त्प्रवृत्तिविनिवृत्तिः ॥ २२ ॥

इहान्त-इह प्रागुक्तमन्त्रे सिद्धिषु वैचित्र्यं कर्मव्यादिकं वी-
जम्, तथा ज्ञानं तथा ज्ञानावरणखलापक्षमादौर्वाच्यविशेषं च
व्याप्तान्तरायक्षयापक्षमादेहेतुत्वात् । संयमश्चात्राक्रान्तिषु स-
त्प्रवृत्त्यसिद्धिर्वाच्यतां तथा विषयक्षयापक्षमाद्याधानद्वारेण, वी-
जं तु तत्तद्विषयज्ञानप्राणधानादरूपः । अनन्ताविषयक-
ज्ञानस्य प्रतिविषय संयमासाध्यत्वाद्बहितानुष्ठानप्रणिधा-
नमात्रसंयमनेव मोहक्षयात्तदुपपत्तेः । निवृत्तिप्राणधानार्थं त्या-
गस्यनमात्रं यथापि न वाच्यम्, केवलमात्मप्रणिधानप-
र्यावसान एव सर्वः संयमः कलत्राजित्वात्मनो ज्ञयस्य विना
सर्वं चित्तलक्षणीयं भवतित्याधिकं स्वयम्बुद्धनीयम् ॥ २२ ॥
छा० २४ छा० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिगति-स्त्री० । सिद्धौ गमने निर्विशेषतन्वा-
च्चान्तं सामान्या सिद्धिगतिः । व्या० १० छा० ३ उ० ।
गमने गतिर्गम्यते इति वा गतिः सप्तविंशतो गम्यतेऽन-
या कर्मपुद्गलसंहत्यति गतिर्नाम कर्मोत्पत्तिकृपा सिद्धौ
गतिः सिद्धिश्चासौ गतिश्चेति सिद्धिगतिः । व्या०
४ छा० ३ उ० । मोक्षगमने, प्रश्न० ४ संघ० छा० ।
“वैश्यां विप्रैश्चैव, सप्तकुलाद्यं च सप्तयज्ञकुलैः ।

सिद्धिर्गतिं वि गच्छेत्, मुक्तिस्तुह, सप्तयज्ञकुलाद्यं ॥ ६॥ ” संघा० ।
व्या० । पञ्चम्यां गतीं, सूत्र० १ सू० ६ अ० ।

सिद्धिर्गतिनामकेज-सिद्धिगतिनामकेज-स्त्री० । सिद्धिर्गति-नि-
ष्ठितार्थो मन्त्रस्यार्थो प्राप्तिः इति सिद्धिः-लोकात्मनोर्बल-
क्षणा सैव गच्छमानत्वाद्गतिः सिद्धिर्गतिर्गतिः नामकेयं यस्य
स तथा । सिद्धिगत्याद्ये, व्या० २ अधि० जी० । व्या० ।
सिद्धिर्गतिर्गतिनाम-सिद्धिगतिपर्यवसाम-स्त्री० । मोक्षान्ते सि-
द्धिर्गतिः पर्यवसाम् । संस्कारापर्यवसाम् स सिद्धिर्गति-
पर्यवसामः । जी०, व्या० ४ छा० ३ उ० ।

सिद्धिर्गतिनाम-सिद्धिर्गतिनाम-स्त्री० । सिद्धिर्गतिपर्यवसाम-
पर्यवसाम् वाक्यगच्छतो, जी० । व्या० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-पुं० । वस्तुवैकले, छा० । “वस्तुवैकलेका
स्वयाऽसिद्धिः शुद्ध्यान्तरात्मनः । अन्विष्यशक्तिर्वागम, वस्तुवै-
कले उच्यते ॥ २५ ॥ ” छा० १६ छा० । ('जम' शब्दे वस्तुवै-
कले १३६ पृष्ठे उपपन्नमिदम् ।)

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-पुं० । अष्टाङ्गयोगस्यधनसिद्धिः, अष्ट०
१० अष्ट० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-न० । मोक्षपुरे, जी० ११ अधि० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-पुं० । निर्विशेषतामिति, छा० ३२ अष्ट० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-पुं० । सिद्धिर्गतिनामकेज, व्या० ३० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-स्त्री० । सिद्धिर्गतिनामकेज, व्या० ३० ।
धनायाः पताकय पताका, सिद्धिर्गति पताका । मोक्षपता-
कायाम्, संघा० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-पुं० । मोक्षं गते, उक्त० १६ अ० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-न० । निर्विशेषपुरे, व्या० ४ अ० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-पुं० । शत्रुवैकले, जी० ११ कल्प ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-पुं० । सिद्धिर्गतिनामकेज, व्या० ३० ।
गतिरुक्ता मैत्रेह सिद्धिर्गतिर्गति, तस्या यः पत्न्याः-ज्ञानदर्शन-
चारित्र्यलक्षणः स सिद्धिर्गतिः । विशेष० । पञ्चमगतिरुपायाः
सिद्धिर्गति, व्या० ३० १ अ० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-पुं० । सिद्धिर्गतिनामकेज, व्या० ३० ।
नादशकाः । सिद्धिर्गतिभूतसामाधिक्यादिप्रतिपादकेषु तीर्थ-
कृत्सु, व्या० ३० १ अ० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-न० । मोक्षे, व्या० सू० १ अ० । व्या० ३० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-पुं० । सिद्धिर्गतिनामकेज, व्या० ३० ।
वस्तु शीतं धर्मा ने तथा । मुक्तिवैकले, पं० सू० १ सू० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-पुं० । सिद्धिर्गतिनामकेज, व्या० ३० ।
कान्ताप्रधानतामिच्छकत्वरूपे, जी० ३४ अधि० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-पुं० । साधन सिद्धिः-हितार्थप्राप्ति-
स्तस्या मार्गः सिद्धिर्गतिः । व्या० ४ अ० । सूत्र० । अपक-
क्षणिक्प्रवृत्त्यापस्यादिरूपे मार्गे, सू० १ उ० २ प्रक० । सत्यग-
दशनादिके (दश० ३ अ० ।) हितार्थप्राप्त्युपायं, व्या० ६
श० ३३ उ० । व्या० सू० ।

सिद्धिर्गति-सिद्धिर्गति-स्त्री० । जितशत्रोर्भयुगाराजस्य दु-
हितरि, व्या० सू० १ अ० । व्या० ३० ।

सिद्धिविग्रहगह-सिद्धयविग्रहगति-न्त्री०। सिद्धावविग्रहण
अवक्रेण गमने सिद्धयविग्रहगतिः । विशिष्टसिद्धगती, स्था०
१० ठा० ३ उ० ।

सिद्धिविनिर्णय-सिद्धिविनिर्णय-पुं० । स्वनामक्याने सि-
द्धिप्रतिपादके ग्रन्थे, पा० १५ वि० ।

सिद्धिसुगहगुह्य-सिद्धिसुगतिगुह्य-न० । सिद्धिलक्षणा
सुगतिः सिद्धिसुगतिः । अथवा-सिद्धिश्च सुगतिश्च सु-
देवत्वसुमानुषत्वलक्षणा सिद्धिसुगती, तल्लक्षणं यद् गुहा-
णामुत्तमं गुहात्मं वरप्राप्तादः । सिद्धिस्वरूपसुगतिगुह्यं,
स० ८३ सम० ।

सिद्धिमहर-सिद्धिशेखर-न० । शुद्धयपर्वने, ती० १ कल्प ।
सिधु-सीधु-पुं० । गुह्यातकीसम्भवे मधे, वि० ८ अ० ।
मिनात-स्त्रात-त्रि० । 'ये-अ-ष्टा रिय-सिन-सटाः कश्चित्' ॥ ८
॥ ३१४ ॥ इति अ इ यस्य स्थाने सिनादेशः । ज्ञातम् । सिनाने ।
शुवीभूत, पा० ४ पाद ।

सिन्दी-देशी-सर्जूर्याम्, दे० ना० ८ वर्ग २६ गाथा ।

सिन्दुवण-देशी-अष्टौ, दे० ना० ८ वर्ग ३२ गाथा ।

सिन्दू-देशी-रज्ज्वाम् दे० ना० ८ वर्ग १८ गाथा ।

सिन्दूर-देशी-राज्ये, दे० ना० ८ वर्ग ३० गाथा ।

सिन्दाला-देशी-सर्जूर्याम्, दे० ना० ८ वर्ग २६ गाथा ।

सिन्धुओ-देशी-राहौ, दे० ना० ८ वर्ग २ गाथा ।

सिन्न-सैन्य-न० । 'सैन्यं वा' ॥ ८ । १ । १५० ॥ इति सैन्यश-
ब्दे एत इडा । सैन्यम् । सिन्नं । सैनिके, पा० १ पाद ।

सिप्प-सिप्प-न० । अनाचार्यके कर्मणि, नित्यव्यापारे च ।

स्था० ४ ठा० ४ उ० । म० । चित्रादिविज्ञाने, स्था० ५ ठा० ३
उ० । पि० । क्रियासु कौशले, आ० म० १ अ० । अङ्गम-
र्हनादिक, औ० । कल्प० । दश० । शिल्पशतम् । शि-
ल्पानि कुम्भकारक्रियादीनि नैपुण्यानि वा लक्ष्यादिकला-
लक्षणानि । दश० ६ अ० २ उ० । शिल्पशतं च कालनिधौ
यत्नते, तथा च-“ घट १ लोह २ चित्र ३ वस्त्र ४ नापित-
शिल्पानां प्रत्येकं विशतिभेदात् । स्था० ६ ठा० ३ उ० ।
चित्रादिक, प्र० ६ आ० ८ ठा० । क्रियाकौशले, गा० साप्ति-
शय आचार्योपदेशजे ग्रन्थनिबद्धे व्यापारे, आ० म० १ अ० ।
आ० चू० । अनाचार्यके कर्म, साचार्यके शिल्पम् । अथवा-का-
दाचित्के शिल्पम्, सार्वकालिकं कर्म । न० । आ० म० ।

सिह-धा० । प्रीतौ, “सिह-सिन्धोः सिण्” ॥ ८ । ४ । २५५ ॥

अनयाः कर्मभावे सिप्प इत्यादेशो भवति क्यलुक् च ।
सिप्पइ । स्निह्यते । पा० ४ पाद ।

सिच्-धा० । संखने, पूर्ववत् सिप्पादेशः । सिप्पइ । सिच्येना० ।

सिप्पसत्थ-शिल्पशास्त्र-न० । यः शिल्पानामिच्छादिशास्त्राणि
प्राहयति स इहापचारतः शिल्पशास्त्रम् । शिल्पशास्त्रप्रादकं,
विशे० ।

सिप्पसय-शिल्पशत-न० । भगवत आचार्योपदेशजे शिल्प-
मिति । तच्छ्रुते, कल्प० १ अधि० ७ कण ।

सिप्पसिद्ध-शिल्पसिद्ध-पुं० । शिल्पभेदे, आ० म० ।

सम्प्रति शिल्पसिद्धं मोदाहरणमभिधातुकाम आह-

जो सन्वसिप्पकुसले, जो वा जत्थ सुपरिनिष्ठितो होइ ।
काकासवहुई विव, सातिसतो सिप्पसिद्धा ति ॥

यः कश्चिद् निर्दिष्टस्वरूपः सर्वसिंहेषु कुशलः यो वा यत्रै-
कस्मिन्नपि शिल्पे सुपरिनिष्ठितः साऽतिशयश्च काकास-
वर्धकित्वं स सिर्पसिद्ध इति एष आशङ्करार्थः । आ० म०
१ अ० । आ० क० ।

कथा अयम्-

“पुरं सोपारकं तत्र, रथकारोऽभयमुधीः ।

तदाभ्याश्च द्विजाज्जातः, काकासो नाम दारकः ॥ १ ॥

स चासीन्मूकभावन, सर्मापऽप्यश्रवा इति ।

रथकारः सुशिल्पानि, शिल्पत्यङ्गजाञ्चिज्जातः ॥ २ ॥

न तेऽशुक्लिकप्रयत्ना, दास्येः सर्वमवधीत् ।

रथकारं सन्त राजा, दास्ये तच्छ्रुत् न्यधात् ॥ ३ ॥

इतश्चाज्जायसीपुर्वा-मार्हतः श्रावको नृपः ।

चत्वारः श्रावकास्तस्य, सन्ति कर्मसु कर्मठाः ॥ ४ ॥

करोत्येको रमवर्ती, तादृक् पाकवती, यथा ।

जीर्यत्यत्र भुक्तमात्र-मथवा याममात्रतः ॥ ५ ॥

यथा द्वित्रिचतुषश्च-यामेभ्यो जीर्यते कमात् ।

यथा वा कुर्वन् येन, सर्वथाऽपि न जीर्यति ॥ ६ ॥

अभ्यर्त्ताक द्वितीयस्तु, स तैलकुडपं प्रधाः ।

प्रवेशयति दहान्त-स्तावज्जस्मारयत्यपि ॥ ७ ॥

तातीर्यको रचयति, शय्यां तादृग्विधां यथा ।

जागर्ति प्रथमे यामेऽथवा द्वित्रिचतुर्थके ॥ ८ ॥

धीगृहाधिकतस्तुर्य-स्तस्मै तन्मतिवैभवम् ।

प्रविष्टो ह्यपरस्तत्र, न किञ्चिदपि पश्यति ॥ ९ ॥

स च दमाभृदपुत्रत्वा-द्राजकार्येषु शीतलः ।

निर्विण्णकामभांगोऽस्ति, यावद्व्यतकृतोऽयम् ॥ १० ॥

इतश्च पाटलीपुत्रा-जितशत्रुः क्षितीश्वरः ।

लङ्कापुरीं राम इव, दरोभागस्य तत्पुत्रीम् ॥ ११ ॥

तदाऽवन्तीपतेः शूल-मुत्पन्नं देवयोगतः ।

विधायानशनं सोऽथ, जगाम श्रद्धशालयम् ॥ १२ ॥

नागैरथ तस्यैव, पाटलीपुत्रभूभुजः ।

अर्पिता नगरी तत्र, आशकास्तं च शयिताः ॥ १३ ॥

चत्वारोऽप्यागतः पृष्टाः, पदोऽभूद्रोऽत्र कुत्र कः ।

काशं काशाधिकृतश्च-दर्शयद्रिक्तमेकतः ॥ १४ ॥

शय्यापालस्तु शय्यां च, सज्जयामास तादृशीम् ।

मुहूर्ते च मुहूर्ते च, यस्या उन्नीयन्तं जयात् ॥ १५ ॥

सूदनानं तथा राजं, येन भुङ्क्ते क्षणे क्षणे ।

अभ्यङ्गोऽन्येन वैकस्या-सैलमाकर्ष्य पादतः ॥ १६ ॥

ऊचे व्यस्तेऽस्थिमत्तुल्यः, सोऽन्यतस्तेलमाकृषत् ।

प्रावृज्यथ सर्वेऽपि, निजम्बामिधियोगतः ॥ १७ ॥

तेन तैलेन तस्यांहि-र्दह्यमानः क्रमाद्भूत् ।

काकश्यामस्ततः सोऽथ, काकजङ्घ इति भूतः ॥ १८ ॥

इतश्च सोपारपुरं, दुर्भिक्षमभवत्तदा ।

आजगाम ततोऽवन्त्यां, पुर्यां काकासवर्धकिः ॥ १९ ॥

राज्ञः स्वज्ञापनायाथ, शालीकाष्टकपोतकैः ।

अपाङ्गप्रतिनिधिं, कोष्ठागाराजेशितुः ॥ २० ॥
 नियुक्तः कथितं राजा—ऽऽनाय्य कोकासवर्धकः ।
 रथकारपदं चक्रे, पूज्याः कुत्र गुणा न वा ॥ २१ ॥
 अत्रैकमष्टमयस्तेन गरुडो नृपतेः कृतः ।
 यः कीलिकाप्रयोगेन, व्योमगामी सजीववत् ॥ २२ ॥
 अथ राजा सरासीकः, कोकासेन समं सदा ।
 व्याज्ञा गरुडमारुहः, सर्वो संवरने महीम् ॥ २३ ॥
 मारयिष्याम्यहं युष्मान्, व्योम्नागस्य वदन्ति ।
 भार्गवस्था परान्सर्वान्, भृगुमीन् कन्दान् व्यधात् ॥ २४ ॥
 तां देवीमपराः प्राहुः—रथ कीलिकया कया ।
 गरुमान् चलन्तं ब्रूहि, साऽऽजवादाख्यदेवता ॥ २५ ॥
 इत्ययैकाऽऽदं राक्षी, तन्निवर्तनकीलिकाम् ।
 तथैवागान्मुपस्तेन, वाहितस्तु न साऽऽचलत् ॥ २६ ॥
 अथोद्दामं ब्रजैस्ताप्यो, महावाताभिधानतः ।
 कलिंश्च तडागान्ते, भस्मपतः पपान सः ॥ २७ ॥
 तस्य सङ्घटनहेतोः—वर्ग्याधानतुमुत्सुकः ।
 कोकासो नगरायासी—तत्रान्यो रथकृत्तदा ॥ २८ ॥
 काष्ठकर्मालयं राक्षी, रथे कुर्वन्समस्ति सः ।
 तनैकं निर्मितं चक्र—मन्यदस्यैर्निर्मितम् ॥ २९ ॥
 कोकासनाथि तत्रैव, ततोपकरणानि सः ।
 साऽऽवधादपैयिष्यामि, गृहादानीय तान्यहम् ॥ ३० ॥
 इतो नैतानि लभ्यन्ते, नेतुमत्यगमद् गृह ।
 कोकासिनाथिनिष्पद्यं, तच्चक्रं घटिते क्षणात् ॥ ३१ ॥
 प्रक्षिप्तं याति वेगेन, स्थलितं ऽपि पतेन्न तत् ।
 किं तु पञ्चान्मुखं याति, स्थलिते चित्तरत्नम् ॥ ३२ ॥
 आगतः सोऽयं तच्चक्रं, दृष्ट्वा गत्वा संपद्यति ।
 राक्षो विष्ठापयामास, यथा कोकासे आरयौ ॥ ३३ ॥
 यद्वलात्काकजङ्घने, नृपाः सर्वे वशीकृताः ।
 धृताऽसी ताडनाच्चाख्य—धृतो राजाऽथ सप्रियः ॥ ३४ ॥
 दण्डिताः स्मो वयमिति, तथैर्भक्तं निवारितम् ।
 नागैरैर्यशोभीतैः, काकपिण्डो प्रवर्तिता ॥ ३५ ॥
 कोकासं च स राजोत्रे, प्रासादं शान्भूमिकम् ।
 मम पुत्रैश्चतस्रं त्वं, कुरु मध्ये च मर्कते ॥ ३६ ॥
 पञ्चादाशपयिष्यामि, राजकं सर्वमप्यहम् ।
 कोकासो वृषयाभास, काकजङ्घननूरुहम् ॥ ३७ ॥
 सपुत्रं सहरिष्यामि, नृपमेनं विनेऽमुक ।
 आगम्येयं त्वयाऽवश्यं—मम तद्विषयोपरि ॥ ३८ ॥
 कृत्वा प्रासादं कोकासो, नृपमारुहं सात्मजम् ।
 संजहं कीलिकापातात्, संपुटीकृत्य न जयात् ॥ ३९ ॥
 काकजङ्घननृपेन, तत्र तन्कालमीयुषा ।
 नगरं जगृहऽमोघि, पिना मना च वर्जकिः ॥ ४० ॥
 विधायाथ महोत्सवः, सर्वेऽपि स्वपुत्रं ययुः ।
 शिखरैस्तैश्च इति स्थाति, प्राप कोकासवर्धकः ॥ ४१ ॥
 आ० के० १ अ० ।

सिध्दं—देशी—पलाते, दे० ना० ८ वर्ग २८ गाथा ।

सिध्दा—शिखा—स्त्री० । स्वनामख्यानायामुज्ज्वलित्यां महाभया-
 म्, आ० म० १ अ० । आ० के० ।

सिध्दाजीव—शिखराजीव—पुं० । शिखरं वर्णनादि साधार्यकं वा

कर्म तेन जीवति जीविकां कल्पयन्तीत्यर्थः । सिध्दोत्रे-
 जीविनि, स्था० ५ डा० १ उ० । प्रका० ।

सिध्दायारि—शिखराचार्य—पुं० । तुभकादिषु शिखरपु, प्रका०
 १ पद । ('आयारि' शब्दे द्वितीयभागे ३०३ पृष्ठे गतमेतत् ।)

सिध्दं—शिखरपु—पुं० । शिखरकास्त्रधारलाहकारस्वर्यकार-
 स्थपतिप्रभृतिषु, उच्य० १५ अ० । आ० । रा० । डा० ।

शुक्ति—स्त्री० । द्विन्द्रियजीविविशेषे, प्रका० १ पद । "सिध्दपु-
 ङ्गमठानमठिय" उच्य० २ अ० ।

सिध्दिय—शिखरिज—न० । तृणविशेषे, प्रका० १ पद ।

सिध्दिसंपुट—शुक्तिमंषुट—त्रि० । संपुटरूपासु शुक्तिषु, प्रका० १
 पद । श्री० । नि० सू० । जी० ।

सिध्दिवचन—शिखरपदात्—त्रि० । शिखरं क्रियासु कौशलमुच्यते-
 तः प्रातः । रा० । शिखरसमन्विते, 'निउकसिध्दोवचन' अनु०

सिध्दादेवतमह—शिखरपदेक्षमति—स्त्री० । आचार्यस्य शि-
 खरपदेक्षदत्तकपदेशाज्जायमानायां बुद्धौ, श्री० ।

सिध्दा—शिखा—स्त्री० । "फा ध-ही" ॥ ८ । १२३६॥ इति फल्गु-
 भट्टौ । सिध्दा । सिध्दा । वृक्षाणां जटाकारे मूले, प्रा० १ पाद ।

सिध्दिय—स्वप्न—पुं० । "स्वप्न—नीव्योक्त" ॥ ८ । १२३६॥ इति
 वच्य मां वा । सिध्दियो । सिध्दियो । स्वापावस्थावाम्, प्रा०
 सिध्दिय—देशी—भूतगृहीत, दे० ना० ८ वर्ग ४० गाथा ।

सिध्दाडी—देशी—नासिकानादे, दे० ना० ८ वर्ग २६ गाथा ।

सिध्दीर—देशी—पलाते, दे० ना० ८ वर्ग २८ गाथा ।

सिध्द—शुष्मन्—पुं० । "सर्वत्र लवणमचन्द्र" ॥ ८ । २३६॥ इति
 सलुक । इत्यः संयोगे दीर्घस्य ॥ ८ । २३६॥ इत्येकारण्यकारः ।

"शपोः सः" ॥ ८ । २३६॥ इति शस्य सः । "पदम—इम—पद-
 स्म—स्त्री० म्हेः" ॥ ८ । २ । ७४॥ इति काचित्कत्वाद्भ्रमः । शि-
 म्भो । कफे, प्रा० । अपभ्रंश तु—पदम—इमंति उदादेश—"अम्भो
 वा" प्रा० दु० १ पाद । इति म्हेत्वस्य स्थाने मकाराकान्तो
 भकारः । प्रा० ।

सिध्द—शित—त्रि० । अनितैजिते, रा० । वदे परिग्रहं ह्यारभ्ये-
 ध्यासकं, सूत्र० १ सू० १ अ० ४ उ० । धिते० । स्था० ।

पुष्पकलवारिभिर्बद्धे, आख्या० १ सूत्र० १ अ० । ('क-
 म्भमेसिध्दमह' इति 'सिध्द' शब्दे स्तिनस्यार्था
 उक्ताः ।) आचारे, दश० ४ अ० । आख्या० । सूत्र० ।

सिध्द—त्रि० । शुक्लं च० प्र० १५ पादु० । सूत्र० । संधा० ।
 आख्या० । सिध्दवर्ते, 'विध्द' वचने इति वचनात् । सिध्दवर्ते,
 प्रका० ३ आभ० द्वा । आ० म० । आ० सू० । स० ।

श्रित—त्रि० । सम्बद्ध, सूत्र० १ सू० १ अ० २ उ० । आधिते,
 स० ३३ सम० ।

स्यात्—अव्य० । प्रशंसतिस्त्वविवादिवाचकान्तेकान्तसंशय-
 प्रशान्तिषु, प्रका० ५ पद । अनेकान्तद्योतने, स्था० । आ० रक्षा० ।

सिध्दवर—शेताम्बर—पुं० । जने, आ० १ अ० ।

सिध्दपुंज—शेताम्बर—न० । पुण्डरीके, आ० म० १ अ० ।

सिध्दकमल—मिन्दकमल—न० । पुण्डरीके, श्री० ।

वस्तुतस्तथाप्यवस्थाविशेषप्रसङ्गः, तथाहि—व्यवस्थान्वयप्रचक्षेदेन
ज्ञानदर्शनोक्तयोर्मलकालो जीव एवेति भावधार्यते, तर्हि अ—
जीवोऽपि तल्लक्षणः स्यादिति जीवाजीवत्ववस्थातो—
वः । तथा यदि ज्ञानदर्शनोक्तयोर्मलकाल एव जीव इत्यन्वयो—
मव्यवच्छेदो भावमुपनश्यते ततोऽन्वत् किमप्यजीवानुगत-
मजीवत्वाधारणं वा तथा तल्लक्षणमलकालेन तथापि जीवेति-
रविभाजनपरिधानाभावाः, ततो यथा सम्पूर्णवदित्वमिच्छता
सर्वत्र स्यात्प्रत्ययोः साक्षात् गम्योऽनुमीयते, तथा यथा-
योगमवधारणविधिरपि, अन्यथा यथावस्थितवस्तुतस्त्वप्रति-
पत्त्यनुगमनेः नञावधारणविधिरपि निश्चाल्येनानुमन इति
वक्तव्यं तत्र तत्र प्रदर्शनेकेषोऽवधारणविधिर्दृश्यात् । तथा
हि—“ किमयं भंत ! कालो रसः कबुद्धः गोयमा ! जीवा
चेव जजीवा चेव ” स्वप्नाद्विद्युक्तम्—“ ज इत्येव क के सोप के
स्वप्नं पुण्डरीकरं, तं जह—जीवा चेव, जजीवा चेव तदा
जह चेव भावकफला आशा आपद्विद्या जिगिद्वास्ति”त्या-
दि या आधाराणां भाषा प्रवचने निदिश्यते सा कथं च-
त्वारूपवस्तुतस्यमिगुषाभावात् कर्तव्येदकान्तप्रतिपादिका वा
न तु सभ्यं यथावस्थितवस्तुतस्यमिगुषं स्यात्प्रत्ययोगव-
स्थायायान्ति । दैगम्बरी त्वयं प्रमाणनयभाषा सम्पूर्णवस्तु-
कथनं प्रमाणवाक्यं यथा—स्याजीवः स्यादूर्मास्तिकाय इत्या-
दि । वस्तुतदेशकथनं नयवाद्ः, तत्र ये नाम नया नयान्त
रसापेक्षः स नय इति वा सुनय इति वा प्रच्यते (आ० म०)
नयन्विन्तायायपि च ते दिगम्बराः स्यात्प्रत्योगमिच्छन्ति ।
तथा चाकलङ्क एव प्राह—नयोऽपि तथैव सभ्यगेकान्तवि-
षयः स्यादिति । अत्र टीकाकारेण व्याख्या कृता—नयोऽपि
नयप्रतिपादकमपि वाक्यं, न केवलं प्रमाणवाक्यमित्यापश-
ब्दार्थः, तथैव—स्यात्प्रत्ययोगप्रकारेणैव सभ्यगेकान्तविषयः
स्यात्, यथा—स्यादस्यैव जीव इति, स्यात्प्रत्ययोगाभावेतु
मिथ्यैकान्तगोचरतया दुर्नेय एव स्यादिति, तदेतदयुक्तम्,
प्रमाणनयविभागाभावाप्रसङ्गः, तथाहि—स्याजीव पर्याप्त किल
प्रमाणवाक्यं, स्यादस्यैव जीव इति नयवाक्यम् । एतच्च
द्वयमपि लघीयस्तथाऽलङ्कारे साक्षादकलङ्कनेदमुदाहृतम्
अत्र चाभयत्रापि विशेषः, तथाहि—स्यात् जीव एवेत्यत्र जी-
वशब्देन प्राणधारणनिबन्धना जीवशब्दवाच्यता प्रतिपत्तिः,
अस्तित्वननाश्रुताकारशब्दप्रयोगाद्जीवशब्दवाच्यताप्रति-
षेधः, स्यात्प्रत्ययोगेनातः आधाधारणवाधारणधर्माक्षेपः ।
स्यात्प्रत्येव जीव इत्यत्र जीवशब्देन जीवशब्दवाच्यताप्रति-
पत्तिरस्तीत्येवोक्तम्, तद्विषयकान्तिव्यावृत्तिः, यत्कारप्रयोगा-
त् यदादर्शिते सकलंऽपि जगति जीवस्य नास्तित्यं तद्व्यव-
च्छेदः, स्यात्प्रत्ययोगात्साधारणस्यधारणधर्मप्रतिपत्ति-
रिष्टुल्यत्राप्यविशेष एव । तथा च—सिद्धव्याख्याना व्या-
यवित्वाविबुद्धौ—“स्यादस्यैव जीव” इति प्रमाणवाक्यमुपन्य-
स्तवान्, तथा च तत्रैव प्रथः “ यदा तु प्रमाणव्यापारम-
विकले क्वाकृत्य अतिपाद्विबुद्धिस्तस्मिन्नेन प्रत्ययते तथा अ-
र्हीकृत्युत्तरप्रसाधभावाद्येकस्यैवककपक्षिन्तर्यायं स्यात्प्र-
त्ययिभूतिका साधारणया च वाचा स्यादस्यैव जीव इत्या-
दिकया, अतोऽयं स्यात्प्रत्ययसंस्मृतिवाच्यमरीभूतानन्तधर्म-
कस्य साक्षादुपन्यस्तजीवशब्दक्रियाभ्यां प्रधानीकृतान्तरमा-
नस्यावधारणव्यवच्छेदतत्त्वस्य वस्तुतः स्यात्प्रत्ययोगा-

स्मकलांश्च इत्युच्यते , प्रमाणप्रतिपक्षसम्पूर्णार्थकथनमिति
याचक्षित्यादि तस्मादस्मदुक्त्वं प्रमाणनयव्यवस्था समीचीना,
यथा या नाम नयो नयान्तरसापक्षः परमार्थतः स्यात्प्रयथा-
गमभिलषन् सम्पूर्णं वस्तु गृह्णातीति प्रमाणान्तरभावनीयम् ,
नयान्तरान्तरपक्षस्तु यो नयः स च नियमान्मध्याह्नपिरेव
सम्पूर्णवस्तुग्राहकत्वाभावादिनि। आ० म० १ अ० १ "स्याद्वा-
य नमस्तस्मै, यं विना सकलाः क्रियाः । लोकहितयभावि-
भ्यां, नैव साङ्ग्यमासन् ॥ १ ॥" स्या० ६ ठा० । सकल-
नयसमूहात्मकवचने, द्वा० ६ द्वा० । " नयास्तव स्या-
त्पदलाङ्घना इमे, रसापविद्धा इव लोहधातवः । भयन्त्य-
भिप्रतफला यतस्तनो, भयन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः ॥ १ ॥"
आ० म० १ अ० १ अनु० । सूत्र० ।

सियवायमंजरी-स्याद्वादमंजरी-स्त्री० हेमचन्द्रसूरिविरचि-
तायाः वर्द्धमानाजनस्तुतिस्तुतिस्तुतिस्तुतिस्तुतिस्तुतिस्तुति-
त्रिंशकाया व्याख्यानरूपे मल्लिङ्गसूरिविरचिते ग्रन्थवि-
शेषे, स्या० ।

"येषामुज्ज्वलहेतुहेतिरुचिरः प्रामाणिकाध्वस्पृशां,
हेमाचार्यसमुद्भवस्तवनभूर्यः समर्थः सखा ।
तेषां दुर्नयदस्युसम्भवमथाऽस्पृष्टात्मनां संभव-
त्यायामन विना जिनागमपुरप्राप्तिः शिवधीप्रदा ॥ १ ॥
चातुर्विध्यमहोदधेर्भगवतः श्रीहेमसूरिगणं,
गम्भीरार्थविलोकने यदभवद् दृष्टिः प्रकृष्टा मम ।
द्वार्थीयः समयाद्राप्रहपराभूतप्रभूतावमं,
तन्नूनं गुरुपादरेणुकाणिकसिद्धाजनस्योर्जितम् ॥ २ ॥

अन्यान्यशास्त्रतत्त्वज्ञानचिन्तहारि ,
पुण्योपमेयकनिजिचितप्रमेयैः ।

हृद्भां मयाऽन्तिमजिनस्तुतिवृत्तिमेनां ,
मालामिवामलहृदो हृदये वहन्तु ॥ ३ ॥

प्रमाणनिधुधान्तविरुद्धमत्र ,
यत्किञ्चिदुक्तं मतिमान्दोषात् ।

मात्सर्यमुत्सार्य नदार्थचित्ताः ,

प्रसादमाधाय विशोध्यन्तु ॥ ४ ॥

उर्व्यामप सुधाभुजां गुरुगतिं त्रैलोक्यविस्तारिणो,
यत्रेयं प्रतिभाभरादनुमितिर्निर्दम्भमुज्जृम्भते ।
किं खामी विबुधाः सुखेन वचनोद्धारं यक्षीये मुदा ,
शंसन्तः प्रथयन्ति तामतितमां संवाद्मेदखिनीम् ॥ ५ ॥
नागेंद्रगुरुगोविन्द-वक्षोऽलङ्कारकौस्तुभाः ।

ते विश्ववन्द्या नन्द्यासु-रुद्रयप्रभसूरयः ॥ ६ ॥ युग्मम् ।

आर्माह्वयसूरिभि-रकारं तत्प्रदग्गनादिनमर्णयः ।

वृत्तिरियं मनुर्गवमित-शाकाब्दं दीपमहमि शनौ ॥ ७ ॥

श्रीजिनप्रभसूरिणां, साहाय्याङ्गिजसौरभा ।

भुताधुनसनु सतां, वृत्तिः स्याद्वादमंजरी ॥ ८ ॥

विभागे किल निर्जयाजितनुलां श्रीहमन्त्रप्रभौ ,

तद्वद्वस्तुतिवृत्तिनिर्मितमिषाङ्गाकर्मया विस्तृता ।

निर्गतेषु गुणवृषण निजगिरां तज्जायं सज्जनान् ,

तस्यास्तस्वमहन्निमं बहुमतिः साऽस्त्यत्र सम्यग् यतः ॥ ९ ॥

स्या० ।

सियवायमुद्दानभेद-स्याद्वादमुद्दानतिभेदिन्-त्रि० । स्याद्वा

दः-अनेकान्तवादां नित्यामित्याद्यनेकधर्मशुबलैकवस्त्वभ्युप-
गम इति यावत् । तस्य मुद्रा-मर्थादा तां नाऽतिभिर्नाति-
नानिकामति स्याद्वादमुद्दानतिभेदी । अनेकान्तवादमर्था-
दाव्यवस्थितं, स्या० (' अणुगंतवाय ' शब्द प्रथमभागे ४२३
पृष्ठे विस्तरो गतः ।)

सियवाययणागर-स्याद्वादरत्नाकर-पुं० । देवसूरिभिर्विर-
चिते प्रमाणनयतस्वालोकाङ्कारटीकाप्रस्थे, रत्ना० ।

"सिद्धये वर्द्धमानः स्तात् , ताम्रा यक्षसमण्डली ।

प्रत्युद्गलभलोप, दीप्रदीपाङ्कुरायते ॥ १ ॥

यैरत्र स्वप्रभया, दिग्गम्यरम्यापिता पराभूतिः ।

प्रत्यक्षं विबुधानां, जयन्तु ते देवसूरयो नन्द्याः ॥ २ ॥

स्याद्वादमुद्दामर्णनद्रभक्त्या,

क्षमाभृतां स्तौमि जिनेश्वराणाम् ।

सन्त्यायमार्गानुगतस्य यस्यां,

सा श्रीस्तद्व्यस्य पुनः स दण्डः ॥ ३ ॥ "

इह हि लक्ष्यमाणाऽल्लोदीयोऽर्थात्तुणाङ्करीरनिरन्तरं, तत्तु
इतो दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्दामुद्दानानिद्रप्रमेयमहस्योक्त-
सरङ्गभाङ्गिसौभाग्यभाजनं , अतुलफलेभरभ्राजणभू-
यिष्ठागमाऽभिगमातुच्छपरिच्छेदमन्दादृशाद्वलासङ्गकानन-
निकुञ्जं, निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणतृणवृक्ष-
प्यमाणाप्रसपूर्वकविशेषं, कचन वचनरचनाऽनवद्यगद्यपर-
म्पराप्रवालजालजटिले, कचन सुकुमारकान्तालोकनीया-
स्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकरकर्णस्थितं, कचिदनकान्तवादीपक-
ल्पितानल्पविकल्पकङ्कालोक्तासितोद्दामवृषणाद्विद्वद्वाक्यमा-
णानकर्तार्थिकनक्रचक्रचक्रवालं, कचिदपगतशेषदापानुमा-
नाभिधानोद्भूतमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाऽच्छेदनाच्छल-
दत्तच्छर्शिकरश्रेणसञ्जायमानमानान्दमण्डलप्रचण्डसमरका-
रे, कापि तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदधेनापस्थापितार्थान-
वस्थितप्रदीपायमानस्रवमानज्वलन्मणिफण्दीन्दीपणं, सह-
द्यसंज्ञान्तिकताकिञ्चैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिसुविहितसु-
गृहीतनामधेयास्मद्गुरुश्रीदेवसूरिभिर्विरचिते स्याद्वादर-
त्नाकरे न खलु कनिषयतर्कभाषातीर्थमजानन्तोऽपाठीना
अर्थावराश्च प्रवण्डं प्रभविणवः , इत्यतस्तेषामवनार-
दर्शनं कर्तुमनुरूपम् । तच्च संक्षेपतः शास्त्रशरीरपरामर्शम-
न्तरण नापद्यते । सोऽपि समासतः सूत्राभिधेयावधारणं
विना न इति , प्रमाणनयतस्वालोकाख्यं तत्सूत्रार्थमात्रप्र-
काशनपरा रक्षाकरावतारिकानास्त्री लघीयसी टीका प्रक-
टीकयते । तत्र चेह यत्र कचिदपि प्रवर्तमानस्य पुरुष-
त्वाभिमानिनोऽनेकप्रकारतत्तद्गुणदोषदर्शनाऽऽहतसंस्का-
रस्याऽज्ञायद्वेयं स्मृतिकोटिमुपदौकनीया भवन्त्युपकारिणः,
अपकारिणश्च, विशेषतो ये यत्र तदभिमततत्त्वावधारण-
नाऽऽरिराधयिषिताः, तदुपाहितदोषायमारणेन पराचिकी-
र्षिताश्च द्वयेऽपि खामी द्वेधा-स्वरापरमेदात्, बाह्या-
न्तरङ्गभेदाच्च इत्यस्मिन् प्रमाणनयतस्वपरीक्षाप्रयोगे प्रक्रमं
कृतज्ञास्तत्र भवन्तस्तेषां प्राणिव स्मृतये श्लोकमेकमेवम-
चिकीर्तत् । रत्ना० १-परि० ।

सिया-स्यात्-अव्य० । आशङ्कायाम्, आशङ्का नाम विभाषा,
स्यादिति कऽर्थः-कदाचिद्भवेत्, कदाचिन्न भवेत्। व्य० १३० ।

कला० । दश० । अन्धकारेण, इति० १०० । भवत्यर्थे, अन्ध-
कार्या भजनायां वा । तत्र भवत्यर्थे सुप्रसिद्धः आशङ्कयां यथा
“द्वयत्थं भावत्थं, द्वयत्थं बहुगुणं सि बुद्धि मिया” भ-
जनायां यथा-“सिख सिमानं सिख निभमन्तभावे” इत्यादि ।
१०० । ३० २ प्रक० ।

भित्त-स्त्री० । सुद्विकारिणां संप्रदं, आत्मा० १ ध्रु० २ अ० ५३० ।
सियासकरण-रमशाचकरण-न० । रमशानस्थापनायोग्य-
प्रत्युपकरण, १०० । ३० २ प्रक० ।

सियाल-भृगाल-पुं० । गोमायी, प्रका० ११ पद । १०० । अम्बुके,
प्रका० १ अ० ५० द्वार । १०० । भृगालो वै एष जायते यस्तपु-
रीषा दृष्टा । अ० ५० १ अ० । नरकपालविकुर्वित अम्बुक,
सू० १ ध्रु० ५ अ० २-३० । प्रका० ।

सियालखारित-भृगालखारिता-स्त्री० । भृगालस्तु मृगवृत्त्यो-
का तस्यान्यान्यस्थानभक्त्युन वा खारिता तत्त्वभावो वेति ।
प्रका० ४ डा० ४ उ० ।

सियालता-भृगालता-स्त्री० । दलितृली, १०० ४ अ० ३ उ० ।

मियाली-भृगाली-स्त्री० । भृगालभार्यायाम्, प्रका० १ पद २
इति ।

सिर-मृज-धा० । सृष्टौ, “सृजो रः” ॥ ८ । ४ । २२६ ॥ इत्य-
न्त्यस्य रः । सिरः । सृजति । प्रा० ४ पाद ।

शिरस्-न० । उत्तमाङ्ग, तं० सूत्र० दश० औ० । “अमदाम-
शिरानमः” ॥ ८ । १२३ इत्यत्र शिरःपुर्णदास्तान् शिरसः पुंस्त्वं न ।
प्रा० । उपपत्त्यादिद्वयेवन्धने, औ० । अस्तके, “सिरणमियकरय-
लजलि” शिरसि-अस्तके नमितीति निवेदिनः करतलगाईस्त-
योगाङ्गहस्ताविम्यासविशेषो यत्र करतलतया कर्तव्यमित्ये
तात्पर्यावशेषमिदमिति । प्रका० ४ वि० । “सीसं सिरं
उत्तमं च” पाद० ना० १११ गाथा ।

सिरपरिरय-शिरःपरिरय-पुं० । कश्चमलाभिमन्त्रणे, पं-व०
५ द्वार ।

सिरपल्ल-शिरःपल्ल-पुं० । विमलवर्णीयविमलनगरराजं,
ती० ५१ कला । (‘अन्तरिकल्पालसकह’ शब्दे प्रथमभागे
६६ पृष्ठ कथा ।)

सिरमुंड-शिरमुण्ड-पुं० । शिरसा मुरंड, प्रका० १० अ० ३ उ० ।

सिरय-शिरोज-पुं० । मस्तककेश, प्रका० १ पद ।

मिररुह-शिरोरुह-पुं० । केशे, प्रका० १ पद ।

सिरवेयला-शिरवेदना-स्त्री० । “आनांदाऽन्यान्य-प्रकांष्टा-
नां शिरवेदना-मनाह-सरोरुहे क्लेशवः” ॥ ८ । १२६ । एषु
आत्मे वा भवति । तस्मिन्निषेधे च यथा मन्त्रमे कलाकलाकार-
योगाऽन्देशः अनिरुद्धता । सिरवेयला । शिरःपीडायाम्, प्रा० ।
सिरसंभूया-श्रीसंभूता-स्त्री० । पक्षस्य पक्ष्यां राज्ञी, उपा० ४
पाद० ।

सिरमावत्त-शिरमा(स्या)वर्त्त-पुं० । शिरसा आवर्त्तं आवर्त्तित-
वर्त्तने परिश्रमणं यस्याऽस्ती । सप्तम्यलोपाङ्गुल्यावर्त्तः । म०
२ श० १ उ० । शिरसि-अस्तके आवर्त्तः प्रवर्त्तितश्रमणं य-
स्येति । कृतिकर्मणि क्रियमाणे आचूलेऽञ्जली, कर्म० । कर्म० ।
जी० । औ० । रा० ।

सिरा-शिरा-स्त्री० । अमक्याम्, जी० १ प्रलि० । सं० ।

सिरि-श्री-स्त्री० । “ई-श्री-ह्री-कृत्स्न-किमा-विष्णुविष्णु-
त्” ॥ ८ । २१००॥ इति संयुक्तव्यञ्जनपूर्व इकारः । प्रा० । अ-
स्याम्, प्रा० १ ध्रु० १ अ० । उपा० । प्रा० । सम्प्रदं, प्रा० १
ध्रु० ६ अ० । शोभायाम्, प्रा० १ ध्रु० १ अ० । कल्प० नि० ।
अम्बुदीपे पञ्चदशविष्णुहृदयाम्, स्था० ६ डा० ३ उ० । अ-
न्तरिक्षजननरीराजे, यत्र वैरागिकनवाचमस्य रोहसुस्य
परिष्कारकृत सह आकाशोऽभवत् । विशेषः । स्वैर्भक्त्युपे-
खनामक्यान्तं विमानं, तद्व्याख्या । नि० ।

एतं खलु जंभू तेषां कालेण तेषां समपणं इत्य-
सिंहं नगरे गुणसिलप चेइए सेणिए रामा समी समो-
सदे सरिसा निग्गया । तेषां कालेण तेषां समपणं सिरि-
देवी सोहम्मे कण्पे सिरिविहिसए विमसं सभाए सुहम्मा-
ए सिंसं सिह्वासंति चउहिं सामाखियसाहस्सेहिं चउ-
हिं महत्तरियाहिं सपरिवाराहिं जहा बहुमुत्तिया ० जाव
नहुविहिं उवदंस्सिता पडिगता, नवरं दारियाओ नत्थि
पुण्णभवपुच्छा, एवं खलु जंभू ! तेषां कालेण तेषां सम-
पणं रायगिहं नगरे गुणसिलप चेइए जियससू राय ।
तत्थं रायगिहं नगरे सुदंसणो नामं गाहावई परि-
वसति, अङ्कु० । तस्सं खं सुदंसणस्स गाहावइस्स सि-
या नामं भारिया होत्था सुमाला । तस्सं खं सुदंसणस्स
गाहावइस्स धूवा पियाए गाहावतिथीए अत्तिया भूया
नामंदारिया होत्था बुद्धा बुद्धुमारी जुत्ता जुम्भुमारी प-
डितपुत्तत्थीवरपरिवज्जिया यावि होत्था । तेषां कालेण
तेषां समपणं पासे अरहा पुरिसादाणीए ० जाव नवस्य-
शीए वण्णओ सो चेव समोसरणं परिसा निग्गया । तते
खं सा धूवा दारिया इमीसे कहाए लद्धा सामाखीइ-
हुत्तुइ जेणव अम्मापियरो तेणव उवागच्छइ उवागच्छि-
त्ता एवं वदासी-एवं खलु अम्माताओ पासे अरहा पुरिसा-
दाणीए पुच्चाणुपुत्तिं चरमाणं ० जाव देवगणपडिबुद्धे वि-
हरति, तं इच्छामां खं अम्माओ तुम्हंहि अम्भणुत्ता-
या समाखी पासस्स अरहओ पुरिसादणीयस्स पद-
पंदिया वमित्तए । अहामुहं देवाणुत्तिया ! मा पडिबं-
करइ । तते खं सा धूवा दारिया न्हाया ० जाव सरीरा चेडी-
चक्कवालपरिकिन्ना साओ गिहाओ पडिनिक्खमति पडि-
निक्खमिन्ना जेणव बाहिरिया उवहुत्तसाला तेणव उवा-
गच्छइ उवागच्छिता धम्मियं जाणप्पवरं दुरुद्धा । तते खं सा
धूवा दारिया निक्खपरिवारपरिवुद्धा रायगिहं नगरं मज्झं
मज्झं निग्गच्छति ० ता जेणव गुणसिलप चेइए तेणव उ-
वागच्छइ उवागच्छिता लुत्तादीए तित्थकरातिमए पासति
पासिन्ना धम्मियाओ जाणप्पवराओ पणं रुभिति ० २ ता
चेडी चक्कवालपरिकिन्ना जेणव पासे अरहा पुरिसादाणीए-

तेणेव उवागच्छह उवागच्छिता तिकखुत्तो वंदति वंदित्ता०
जाव पज्जुवामति पज्जुवामित्ता तंते शं पामे अरहा पुरि-
सदाणीए भूयाए दारियाए तीमे महति महलियाए धम्म-
कहाए धम्मं मोच्चा शिमम्म हट्टतुट्टा वंदति वंदित्ता एवं व-
यामी-सहहामि शं भंते ! निग्गंथं पावयणं० जाव अण्णु-
ट्टेमि शं भंते ! शिग्गंथं पावयणं । मे जहे तं तुम्हे वदह जं
नवरं देवाणुप्पिया ! अम्मापियरो आपुच्छामि तते शं अहं०
जाव व(प)व्वइत्तए अहासुहं देवाणुप्पिया ! तते शं मा भूया
दारिया तमेव धम्मिंसे जाणप्पवरं० जाव दुरुहति दुरुहित्ता
जेणेव रायगिहं नगरं तेणेव उवागता, रायगिहं नगरं म-
ज्झं मज्झं जेणेव मए गिहं तेणेव उवागता, रहाआ
पच्चारुहित्ता जेणेव अम्मापितरो तेणेव उवागता, कर-
तल० जहा जमाली आपुच्छति । अहासुहं देवाणुप्पिए !
तते शं मे सुदंमणे गाहावई विउलं अमणं पाणं खाइ-
मं माहमं उवक्खडावति, मित्तनाति आमंतेति ० जाव
जिमियद्धुत्तकाले मुईभूते निक्खमणमाशित्ता कांडु-
वियपुरिमं महावेति कांडुवियपुरिसे महावित्ता एवं व-
दामि-विप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! भूयादारियाए पु-
रिममहम्मवाहिणीयं सीयं उवट्टं वह ० जाव पच्चप्पिणह ।
तंते शं ते ० जाव पच्चप्पिणंति । तते शं से सुदंमणे
गाहावई भूयं दारियं एहायं० जाव विभूमियसरीरं पुग्मि-
सहम्मवाहिणिं सीयं दुरुहति दुरुहित्ता मित्तनाति० जा-
वरं वणं रायगिहं नगरं मज्झं मज्झं जेणेव गुणमिलए च-
इए तेणेव उवागते, छत्ताईए तित्थकरातिसए पामति सीयं
ठावेति ठावित्ता भूयं दारियं सीयाआ पच्चारुहति पच्चो-
रुहित्ता, तते शं तं भूयं दारियं अम्मापियरो पुरतो का-
उं जेणेव पासे अरहा पुरिमादाणीए तेणेव उवागते,
तिकखुत्तो वंदति नमंमति वंदित्ता नमंमिन्ना एवं वदा-
मी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! भूया दारिया अहं एगा
भूया इट्टा, एम शं देवाणुप्पिया ! संमारभउच्चिग्गा
भीया ० जाव देवाणुप्पियाणं अंतिए मुंडा ० जाव पच्च-
यति पच्चयित्ता तं एयं शं देवाणुप्पिया ! मिस्मिणी
भिक्षं दलयति, पदिच्छंतु शं देवाणुप्पिया । मिस्मि-
णीभिक्षं । अहामुहं देवाणुप्पिया ! तते शं सा भूता
दारिया पासेणं अरहा० एवं वुत्ता समाणी हट्टा उत्तर-
पुरच्छिमं सयमेव आभरणमल्लालंकारं उम्मुयइ, जहा
देवाणंदा पुप्फचूलाणं अंतिए ० जाव गुत्तवंभचारिणी ।
तते शं सा भूता अज्जा आपदा कदाइ मरीरपाओमि-
या जाया यस्सि हांथा, अभिक्खणं अभिक्खणं हत्थे
धोवति, पादे धोवति, एवं मीमं धोवति, मुहं धोवति,

यणगंतगाहं धोवति, कक्खंतगाहं धोवति, गुज्झंतगाहं
जत्थ जत्थ वि य शं ठाणं वा मिज्जं वा निमीहिंयं वा
चेतेति तत्थ तत्थ वि शं पुव्वामेव पाणएणं अण्णुक्खे-
ति । ततो पच्छा ठाणं वा मिज्जं वा निमीहिंयं वा चे-
तेति । तते शं तातो पुप्फचूलातो अज्जातो भूयं अज्जं
एवं वदामी-अहं शं देवाणुप्पिए ! नमणीओ निग्गंथीओ
इरियामभियाओ ० जाव गुत्तवंभचारिणाआ, नो खलु
कप्पति अहं मरीरपाओसियाणं हात्तए, तुमं च शं
देवाणुप्पिए ! मरीरपाओभिया अभिक्खणं अभिक्खणं ह-
त्थे धोवमि ० जाव निमीहिंयं चेतेहि, तं शं तुमं देवाणु-
प्पिए एयस्म ठाणस्म आलोएहि त्ति, मेसं जहा सुभ-
हाए ० जाव पाडियकं उवस्सयं उवसंपज्जिता शं विहरति ।
तंते शं सा भूता अज्जा अणाहट्टिया अणिवारिया सच्छं-
दमई अभिक्खणं अभिक्खणं हत्थे धोवति ० जाव चे-
तेति । तंते शं सा भूया अज्जा कहिं चउत्थच्छट्टं बहहिं
वामाई मामसपरियाणं पाउणित्ता तस्म ठाणस्म अणा-
लाइयपडिकंता कालमासे कालं किच्चा सोहम्मं कप्पे मि-
रिवडिमए विमाणं उववायमभाए देवसयणिज्जंसी ० जा-
व आगाहणाए सिरिदेवित्ताए उववस्सा पंचविहाए पज्जतीए
भामामणपज्जतीए पज्जता । एवं खलु गोवमा ! मिरिए
देवीए एसा । दिव्वा देविट्ठी लट्ठा पत्ता, ठिई एयं पलि-
आवमं मिरि शं भंते ! देवी ० जाव कहिं गच्छिहिति ?
महाविदेहे वासं सिज्झिहिति एवं खलु जंनु ! निक्खेवआ ।
नि० १ श्रु० ४ वर्ग १ अ० ।

कुन्थुनायस्य मानरि, प्रव० ११ द्वार । स० । दलितग्रामे मि-
त्रनामकस्य राज्ञा भार्यायाम्, विपा० १ ध्रु० २ अ० । सुद-
हिमवदेव्याम्, आ० म० १ अ० । उत्तरकूटकवास्तव्यायां दि-
कुमार्याम्, आ० चू० १ अ० । धाराणस्यां भद्रश्रेणिजीर्णश्रे-
ष्ठिता भार्यायाः सुनन्दाया दुहितरि, आ० चू० ४ अ० । व-
चनार्पणमाविशेषे, आ० १ ध्रु० १ अ० । हिमवद्वर्षधरपर्वते
स्वनामक्यान्तं पञ्च कूटं, स्या० २ टा० ३ उ० ।

मिरिअ-श्रीक-पुं० । सूर्यभद्रस्य आतरि, ही० ३ प्रका० ।

मिरिअभिसेय-अभिपेक-पुं० । लक्ष्म्याभिपेकं, ज० २ वक्ष० ।

मिरिउववेय श्रुपपेत-त्रि० । लक्ष्म्यापगनं, वश० १ चू० ।

मिरिग-देशी-विटं, दे० ना० ८ वर्ग ३२ गाथा ।

मिरिकंत-श्रीकान्त-पुं० । अयोध्यानगरीराजस्य मिथ्यादण्डः
आवीरस्य पुत्र, अष्ट० २५ अष्ट० । ('राग' शब्दे षष्ठे भागे
कथा ।) षष्ठे देवलांके विमाने, स० १४ सम० ।
आकान्तानगरीवास्तव्यं व्ययहारिणि, कल्प० १ अधि० १
१ क्षण ।

मिरिकंता-श्रीकान्ता-स्त्री० । भोगपुरवास्तव्यस्य यरुणश्रेष्ठ-

नो भार्यायां सुलभकुमारमनारि, ध० २० २ अधि० । महदे-
वस्य षष्ठकुलकरस्य भार्यायाम्, आ० म० १ अ० । स्था० ।
स० । स्वनामख्यातायां सार्धवाह्याम्, आ० ४ अ० ।
आ० म० । आ० क० । ('अलोभया' शब्दे प्रथमभागे ७८५
पृष्ठ कथाक्ता ।) स्वनामख्यातायां नगर्याम्, यत्र विजयसेनो
नाम राजा धीकान्ताख्यश्च व्यवहार्यासीत् । कल्प० १ अधि०
१ क्षण । जम्ब्याः सुदर्शनाया अपरस्यां दिशि नन्दापुष्करिण्या
म्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । जं० । पुरिमतालनगरराजस्य
उद्दिताद्यस्य भार्यायाम्, नं० । आ० म० । आ० चू० । च-
र्यायां नगर्यां दत्तराजस्य पुत्रमहाचन्द्रराजभार्यायाम्, वि-
पा० २ ध्रु० ६ अ० ।

सिरिकंदल-श्रीकंदल-पुं० । एकखुरजीयविशेष, प्रज्ञा० १ पदा

सिरिकूड-श्रीकूट-पुं० । न० । श्रीदेवतानिवासभूतं हिमवद्वर्षं
धरस्य षष्ठ कूट, स्था० २ डा० ४ उ० । जं० ।

सिरिखंड-श्रीखण्ड-न० । मलयज, आ० म० १ अ० । स्था० ।

सिरिगुप्त-श्रीगुप्त-पुं० । आर्यसुहस्तिनः शिष्ये अन्तर्गजिका-
यां नगर्यां त्रैराशिकाचार्यस्य गेहगुप्तस्य गुप्तौ दशपूर्वि-
रगाचार्ये, विश० । उल० । आ० म० । आ० चू० । कल्प० ।
विन्ध्याद्रौ पार्श्वनाथे, ती० ४३ कल्प ।

सिरिधर-श्रीगृह-न० । भाण्डागारं, ज्ञा० २ ध्रु० २ अ० । विश० ।
ज्ञा० । भ० । आ० म० । पार्श्वनाथस्य षष्ठ गणधरं, स्था० ८
डा० ३ उ० ।

सिरिधरपडिरुवय-श्रीगृहप्रतिरूपक-त्रि० । रत्नमयवाङ्मा-
ण्डागारतुल्यं, भ० ११ श० ११ उ० ।

सिरिधरिय-श्रीगृहिक-पुं० । श्रीगृहं भाण्डागारं तदस्यास्तीत्य
नोऽनेकस्वरार्थार्थकप्रत्ययः । आ० म० १ अ० । भाण्डागा-
रके, विश० । भाण्डागारनिर्गुहं, व्य० ३ उ० । आ० म० ।

सिरिचंद-श्रीचन्द्र-पुं० । परवते वर्षे उत्सर्गितां भावयति
पष्ठ तीर्थकरे, स० । ति० । प्रव० । भारते वर्षे भावयति
तृतीयचक्रवर्तिनः, ती० २० कल्प । मलधारिर्ग्रीहमचन्द्र-
नृगिणस्य, विक्रम ११२१ वर्षे भृगुकच्छुनगरभ्रष्टो नाधवल-
शाहनाम्नः प्रार्थनया मुनिसुमतस्वामिश्चाग्रप्रकारके आचार्ये
च । जै० ६० ।

सिरिचंदा-श्रीचन्द्रा-स्त्री० । जम्ब्याः सुदर्शनाया अपरोत्तर-
स्यां दिशि नन्दापुष्करिण्याम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सिरिजगत्सुरि-श्रीजगत्सुरि-पुं० । सत्यपुरनगरे नाहकारित-
श्रीवीरप्रतिमाप्रतिष्ठापकं स्वनामख्याते सूरौ, ती० १४
कल्प ।

सिरिङ्ग-श्याङ्ग-पुं० । स्वधिरस्यार्यमहागिरेरेलापत्यसगोत्रस्य
स्वनामख्याते शिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

सिरिणाभिजजिण-श्रीनाभयजिन-पुं० । नाभेगपत्यं नाभेयः ।
श्रीयुतो नाभेयः श्रीनाभेयः स चासौ जिनश्च श्रीनाभेयजि-
नः । अष्टमवंशे, प्रत्या० १० अध्या० ।

सिरिणिलया-श्रीनिलया-स्त्री० । जम्ब्याः सुदर्शनाया अप-
रोत्तरस्यां दिशि नन्दापुष्करिण्याम्, जी० ३ प्रति० ४ अ-
धि० । जं० । स्था० ।

सिरिदत्त-श्रीदत्त-पुं० । कुल्लाकसार्धवश्यासिने स्वनामख्या-
ते भ्राष्ट्रपुत्रे, ध० २० २ अधि० । (श्रीदत्तवर्तिनः तद्दृष्टान्त-
श्च 'समार' शब्देऽस्मिन्नैव भागे उक्तः ।) परवतेऽस्याम-
वसर्गितां जानेऽष्टमं तीर्थकरे, प्रव० ७ द्वार ।

सिरिदाम-श्रीदाम-न० । शोभावन्मालायाम्, ज्ञा० १ ध्रु०
८ अ० । अनकगत्तस्त्रिने दर्शनसुभगे आभरणविशेषे, आ०
म० १ अ० । मधुगयां नन्दिवर्जनस्य नन्दिषणस्य विपाक-
धुनोक्तस्य पितरि, स्था० १० डा० ३ उ० । विपा० । एका-
वशदेवलोकाविमाने, स० २१ सप्त० ।

सिरिदामगण्ड-श्रीदाम(गण्ड)काण्ड-पुं० । श्रीदाज्ञां शोभा-
वश्चरत्नमालानां गण्डं गोलवृत्ताकारत्वात्, काण्डं वा स-
मूहः श्रीदामगण्डम् । श्रीदामकाण्डं वा । अथवा-गण्डो दण्ड
स्तद्वदयत्नव गण्ड एयोक्त्यते श्रीदाम्नां गण्डः श्रीदामगण्डः ।
श्रीदामसमूहं, जं० ५ वृक्ष० । स्था० । ज्ञा० ।

सिरिदेवी-श्रीदेवी-स्त्री० । दीर्घदशानां चतुर्थाध्ययनोक्तायां
सौधर्मकल्पवृक्षायाम्, स्था० १० डा० ३ उ० । (अस्याः कथा 'सि-
रि' शब्देऽस्मिन्नैव भागे उक्ता ।)

सिरिद्वी-देशी-पक्षिपानपात्रे, व० ना० ८ वर्ग ३२ गाथा ।

सिरिधम्म-श्रीधर्म-पुं० । स्थावरस्यार्यसुहस्तिनः काश्यप-
गोत्रस्य शिष्ये दशपूर्विण स्थायरे, कल्प० २ अधि० ८
क्षण । उत्तजयिन्यां मुनिसुमतस्याभिशिष्यसुमनाचार्यस्य
वन्धनकर्त्तरि राजानि, ती० २० कल्प ।

सिरिधर-श्रीधर-पुं० । स्वनामख्याते नैयायिके, स्था० ।

सिरिपभ-श्रीप्रभ-पुं० । स्वनामख्याते शास्त्रे, ध० २० ।

श्रीप्रभमहाराजकथा चयम्-

"सौधोज्ज्वलप्रभाभि-निरन्तरप्रसूतधूपधूम्याभिः ।

जितसुरसर्गिर्दकसुता-सङ्गाऽस्ति पुरी विशालिनि ॥ १ ॥

सुरलोकावधिचदल-द्विचकिलकालिकामलं यशो यस्य
प्रबलबलशत्रुसंहति-कूलक्षयावधि सदा शौर्यम् ॥ २ ॥

त्यागस्तर्कुजजनवा-द्विजनायधिः सागरावधिर्वसुधा ।

श्रीजिनपतिपदकमल-द्वयप्रमाणावधिर्भक्तिः ॥ ३ ॥

शेषः पुनर्गुणगणो, निर्वाधधर्मातिरिक्तान्यदोषभरः ।

स श्रीचन्द्रनरेन्द्र-स्तां नगर्यां पालयामास ॥ ४ ॥

क्षितिपतिहृदयकुशेशय-शया सदाचरणगगणिकलिता ।

शुद्धोभयपक्षाऽजनि, हंसी हंसीव तस्य जनी ॥ ५ ॥

तनयौ तयोरभूतां, परिभूताखिलविपक्षसंवेदौ ।

व्यष्टः श्रीप्रभसंज्ञ-स्तथा कनिष्ठः प्रभाचन्द्रः ॥ ६ ॥

तत्र ज्येष्ठो गम्भी-र्यसागरा रूपविजितरतिकाम्भः ।

सौम्याकृतिः प्रकृत्या, लोकप्रियगुणमार्णकराटः ॥ ७ ॥

अक्रूरचित्तपरिणति-निर्जरजशालिनीहिंस्रमूर्तिभृत् ।

शिवसुखघातकपातक-भीरुवमरो जदिननाथः ॥ ८ ॥

शठतालतालविभ्रं, दाक्षिण्यद्विरत्यमरुर्गिरिगहशः ।

मन्तमकार्यलज्जा-स्फुरदलिनीकर्मालनीतुल्यः ॥ ९ ॥

जीवदयाकैरविर्णा-शशभृत् माध्यस्थ्यहस्तिविश्याद्रिः ।

गुणरगजनवर्तनः, साधुकथाकथनपथपान्थः ॥ १० ॥

जिनधर्मदक्षमत्प-क्षकक्षमधनपथोध्वप्रतिमः ।

स्फूर्जिबुद्धदीर्घेशि-भक्तारकाताकासार्गः ॥ ११ ॥

जिनपरिवृद्धगदितागम-विशेषविश्वकान्तिधामसमः ।

सद्बुद्धिबुद्धेर्जनसं-वर्णकस्यस्य चरमराजः ॥१२॥
चिनयनयवद्वयंताः, कृतज्ञताकृतिनीधुनीनाथः ।
परार्हणकरणाप्रवणः, सुलब्धलक्ष्यस्य कृत्येषु ॥१३॥
तत्रापरेयुरागात्, कवलकलिता गुरुभुवनभानुः ।
तं नन्मुगगान्नुपनिः, सुतसामन्तादिपरिकालतः ॥१४॥
कृत्या प्रक्षिणात्रय-मानस्य गुरुं गारिष्ठ्या भक्त्या ।
उच्चिनयानि स्यन्द-यतिपतिरथ देशानां चक्रे ॥१५॥
इह भवगहनेऽनन्ते, आस्यन् जीवः सहस्रसान्धरम् ।
जानिकुलप्रभृतिभुते, कथमपि लभते मनुजजन्म ॥१६॥
नद्वयस्य भवलोकाः !, जिनधर्मं कुरुत सकलपु सहरम् ।
सं पुनेद्वेधा प्रे कृता, यतिपृष्टिधर्मप्रमेदेन ॥१७॥
तत्रापि पञ्च यमाः, प्रत्येकं पञ्च भावनाः पाठ्याः ।
हिमालीकस्त्या-अप्यपरिग्रहविरतिरूपाः ॥१८॥
समिन्निमिरीयोद्गमै-वर्णाभिरनिशं तथा मनोगुण्या ।
दृष्टान्तादिप्रहणे-न भावयेत्प्रथमममलम् ॥१९॥
विधियैर्नियमविधानैः, प्रत्याख्यानैर्निरन्तरं मतिमात्रं ।
आलोच्य भाषणेना-पि भावयन्तं सृजन्तं च यमम् ॥२०॥
याचनमवग्रहस्या-लोचयावग्रहविमार्गणं च सुशम् ।
सेतने समनुज्ञापित-भक्तान्नाभ्यवहने करणम् ॥२१॥
आधर्मिकता याचन-मवग्रहस्योच्चकैस्तथाऽस्त्येव ॥
मर्यादाकरणमिमा, अस्तेषां भावनाः पञ्च ॥२२॥
नारीपण्डकपशुम्-अज्ञासकुड्यान्तरासनेऽज्जनतः ।
स्त्रीरम्याङ्गनिरिक्षण-निजाङ्गसंस्कारपरिहारात् ॥२३॥
स्निग्धाऽन्यशनत्यागात्-सरागयोषित्कथाविषयजनतः ।
पूर्वरतास्मरणेन-ब्रह्म सदा भावयद्दीमान् ॥२४॥
स्पर्शे रसे च गन्धे, शब्दे रूपे शुभाशुभं सततम् ।
रागद्वेषत्यागो, हि भावनाः पञ्चमयं स्युः ॥२५॥
एवं व्रतानि पञ्चा-पि पञ्चभिः पञ्चभिः सुवास्यं शुशम् ।
सङ्गाधनाभिरगम-असुमन्तः शिवपदमन्त्राः ॥२६॥
गृहमधिनां तु धर्मैः, निशम्य सम्यक् सुसाधुगुरुणां च ।
ज्ञात्वा तथा गृहीत्वा, व्रतानि परिपालनीयानि ॥२७॥
आयननेसेवनाद्यं, शीलं परिशीलनीयमनवरतम् ।
साङ्गः, समर्जनीयः, स्वाध्यप्रभृतिविभक्तयः ॥२८॥
व्यवहारशुद्धिरनिशं, भव्यैरव्याजभाषणैः कार्या ।
गुरुवक्षरेणविहंगम-तरवः शुश्रूषणीयाश्च ॥२९॥
भाव्यं प्रवचनकीशल-सुपश्लैर्गलितसकलपापमलैः ।
स्त्रीणां वश्याऽवश्यं, नात्मा कार्यः कदाचिदपि ॥३०॥
सुज्ञानशुद्धलाभि-हृषीककपयः समन्ततो रोध्याः ।
गृह्णन्तं चार्थसार्थं, क्रुशयासाकरं कार्या ॥३१॥
निर्वेदः संसारं, दुःखार्गारं सदा विधातव्यः ।
विषयाः कुतूपाधिष्ठित-विषया इव कुरन्त्याऽप्याः ॥३२॥
तीक्ष्णरम्भा रम्भा, इव निर्वृमैः कदापि नहि सेव्याः ।
सकलक्रान्तिवासं, न गदवासे रतिः कार्या ॥३३॥
धार्म्यं निरतीचारं, सुदर्शने स्थागितदुर्गतिद्वारम् ।
मोहनुपविजयभेरी, न लोकहरी मना धेयम् ॥३४॥
शुद्धागमविशद्विधिः, समस्तकल्याणशेवधिः सेव्यः ।
दानादिकञ्चतुर्धा, धर्मः शिवशर्मकृत् कार्यः ॥३५॥
न्याये पथि प्रवृत्तै-विमुरधहसितेऽवधीरणा धेया ।
देव्यो रागद्वेषौ, भवभाविषु सकलभावेषु ॥३६॥

वर्णाधर्मविचार-भित्त्वा माध्यस्थ्यसुखचेतनाभिः ।
स्वजनवक्तादिषु निर्बद्धः, ज्ञानवर्धनं ना विधातव्यः ॥३७॥
भोगाभोगलक्षणा, कृष्णमहिषिनिग्रहं प्रयत्नितव्यम् ।
सतने यतिधर्मेषु-अरुणोदयुरकन्दर्पधर्मम् ॥३८॥
एवं अमलीपासक-धर्मं विधिना विधाय विमलमनाः ।
सुखरिजमन्थ लभनं, प्रधातुकल्याणतत्त्वधर्मम् ॥३९॥
इत्याकार्यं श्रीच-अनुरूपनिर्मुक्तभानुगुरुमूले ।
श्रीप्रमसुनादिसहिता, तगृहं गृहमेधिनां धर्मम् ॥४०॥
अथ नत्या गुरुचरणी, निजधाम जगन्म वसुमतीनाथः ।
विजहार हानमिमल-मुक्तोद्यः स्वरिण्यत्र ॥४१॥

चतुर्भिः कलापकम्—

अपरेषुः श्रीचन्द्र-सिन्धुशितुः सार्वभौमं तदुजाभ्याम् ।
संवाहमानवरण-स्यस्य सुकुमारकरकमलम् ॥४२॥
मौलिमणिचिरगोष्ठी, रचितसदः सदनभूरिहरिचरैः ।
भक्त्या परः सहस्र-रत्नधैः सेव्यमानस्य ॥४३॥
राज्यभरप्रवनधरण-स्तम्भैः सद्बुद्धिभिर्विगनदम्भैः ।
शनशः सञ्चिवधिरिष्ट-रत्नकृतासर्जदृश्य ॥४४॥
वृद्धमेमसमरस्य-अमृतमटकादिभिः परिचुतस्य ।
करकलितकनकदण्डो, विह्वयामास वेनीनि ॥४५॥
देव ! दिदृक्षुर्वार-गमलनामा नटाप्रणी रुढः ।
संक्षेपमिष्येऽसन्-कुमारनाट्यप्रवर्धनाऽस्ति ॥४६॥
लघु मुखान्युक्तं सति, महीभुजा वीरणा स आनायि ।
कृत्वा त्रिपात्रकिंकर-मित्याशिमध नृपम्यादात् ॥४७॥

तद्यथा—

पदलङ्घनामवनि निधीक्य चतुःपृष्टि सहस्राणि च,
स्त्रीणां क्षाण्णभुजां तद्वदमपरं द्विःसत रत्नानि च ।
यस्यैकत्वा तृणवृक्षवांसिबिधुरो जलं वनं शिथिले,
राजर्षिः स समन्तकुमार इह ते भूपाल ! भूयाच्छिष्ये ॥४८॥
अथ नाटकावलोकन-कातुकरसन्निवेशमानसं सकलम् ।
निजननयप्रभृतिजनं, नृवलिर्विस्पृष्टमीक्षित ॥४९॥
तस्यानुवृत्तिवशतः, सखिलासामुज्ज्वलां ततो दृष्टिम् ।
तद्विपनयकृते स कृती, नटनेतार पातयाञ्चक ॥५०॥
बुद्ध्याऽथो नृपहृदयं, हृदयं नमया गिराऽगुणात् सोऽपि ।
भो भो पावघजना !, श्रीचन्द्रनरेश्वरप्रमुखाः ॥५१॥
क्षणमकमकतानी-भूयः शृणुत तुर्यर्चाङ्गभरितम् ।
इति जल्पकट उच्चै-स्तद्विभनयं कर्तुमारभे ॥५२॥

तथाहि—

श्रीहस्तिनापुरपतेः, सनन्कुमारस्य नृपतितिलकस्य ।
पदलङ्घनभरतभर्तुः, प्राज्यं सन्निध्यमनुभवतः ॥५३॥
अर्पितमरूपलक्ष्मी-विलोकितोऽप्यविस्मयोऽकथः ।
मध्यं समं निलम्पान्, सूरपतिरिति निगदति स्म मुदा ॥५४॥
भो भो अमरा ! पश्यन्, सनन्कुमारस्य सार्वभौमस्य ।
पूर्याजितशुभनिर्मा-ण कर्मनिमित्तलक्ष्मणैः ॥५५॥
सा कःऽपि रूपलेखा, वरेण्यलक्ष्मण्यकामिपरिकलिता ।
सुरसञ्जज्जिनामपि, वा प्रायो नैव संभवति ॥५६॥
अभद्रहताविति सुर-धनेर्वेषा विजययैजवस्ताधेयौ ।
क्षिप्रं वसुधारायां, आधृतभुजाववातेरनम् ॥५७॥
अत्रास्तरे-च सर्वे-ऽपि विस्मयस्मेरलोचना लोकाः ।
किमितो भविनेत्यर्वाहन-चित्ता आकर्षयामासुः ॥५८॥

तौ वदन् विप्रकृप—स भूयःकामवसोकमसत्कृपौ ।
 डारसमीपेऽस्थानां, प्रासादद्वारि भूमिभुजः ॥ ६६ ॥
 आसीत् सवत्कुमारो, मुक्तालंकारसारनेपथ्यः ।
 प्राग्धममज्जनाऽभ्य-कलहमङ्ग बहन्नुच्चः ॥ ६७ ॥
 दौर्भाग्येण तौ वि-प्रपुङ्गवौ डारसंस्थितौ कथितौ ।
 प्राचीनशतदाप्य-य चक्रवर्ती स नयवर्ती ॥ ६८ ॥
 अप्रतिरूपं रूपं, तौ हृष्टा तस्य राजराजस्य ।
 मालि विधूनयन्तौ, दध्यतुरिति विसितौ वनसि ॥ ६९ ॥
 एतस्य भालपट्ट-यमस्तशस्त्राष्टमीरजनिजानिः ।
 नीलान्पलजयपत्र, नेत्र कर्णान्तविधाने ॥ ७० ॥
 हन्तच्छुदयुगर्माभू-तपर्कावर्षीफलच्छुविचकारम् ।
 जितशुक्रिः भुतयुगली, कण्ठोऽयं पाञ्चजन्यजयी ॥ ७१ ॥
 स्तम्भमराजकरा-कारतिरस्कारकारिणी बाहु ।
 वक्षःस्थलममराचल-पृथुलांशलाभविभुष्टाकम् ॥ ७२ ॥
 कटार करवरखनलं, तजितकान्तिपल्लवप्रचयम् ।
 किमपरममुप्य सखी-कृष्णार्णोह गोचरा वाचाम् ॥ ७३ ॥
 कोऽप्यस्याहा लाव-ण्यसारीत्पूरो निरगेलो येन ।
 जामाया नाभ्यङ्ग, भविभामिष बाहुचन्द्रिका ॥ ७४ ॥
 धर्मेयति स यथेन्द्र-स्तथमाभाति समधिकं चापि ।
 स कदाचनपि मिथ्या, वदन्ति वाचं महात्मानः ॥ ७५ ॥
 किमिहागतौ भवन्ता-विति पृष्टौ चक्रिणाऽथ तौ जगतुः ।
 अप्रतिमं तव रूपं, त्रिजगत्यां गीयते भूप ॥ ७६ ॥
 दृग्दपि तन् भुत्वा, तरङ्गितामुद्रकौतुकसमुद्रौ ।
 अवलोकयितुमिहाऽऽवा-माश्रय नरेन्द्रशार्ङ्गल ॥ ७७ ॥
 व्याचर्यमानमतुलं, तव रूपं शुभ्रं यथा लोके ।
 नरवर ! ततोऽपि सविश-यमेतदालोक्यतेऽस्माभिः ॥ ७८ ॥
 भुत्विति विप्रवचनं, स्मितचिह्नुरिताधरो नृपः प्रोच ।
 कान्तिरियं किल कियती, परिताऽप्यङ्गे कृताभ्यङ्ग ॥ ७९ ॥
 क्षणमात्रमितो भूत्वा, भो भो द्विजसन्तमौ प्रतिस्थाम् ।
 मज्जनकक्षण एषो-ऽस्माभिर्निर्वर्त्यते यावत् ॥ ८० ॥
 रञ्जितचित्राकरपे, विभूषिते भूरिभूषणगणेन ।
 रूपं मम पश्यते, सरन्नामिव काञ्चनं भूयः ॥ ८१ ॥
 तदनु स्नातविलितो-लंकृतिनेपथ्यभूषितो भूपः ।
 अध्यासामास सः-सदने गगने गगनमणिवत् ॥ ८२ ॥
 समनुज्ञातौ भूयो-ऽपि भूपरूपं द्विजौ प्रपश्यन्तौ ।
 दवदग्धकीचकाधिव, विच्छायां कृगिति तौ जानौ ॥ ८३ ॥
 किमेतदिति सर्वेऽपि, सभ्याः साकूनं परस्परमुदीक्षामासुः ।
 अनलंकृतोऽपि पृथ-मपि हृष्टे हर्षितौ युधां विप्रौ ।
 समलंकृतोऽपि संप्रति, दृश्येथ किमिति सविषादौ ? ॥ ८४ ॥
 इति चक्रभुता पृष्टौ-भूदेवौ तौ जजहपतुर्भूय ।
 अधुना तावद्वेद, संक्रान्ता व्याधयः सन्त ॥ ८५ ॥
 तद्वशविनश्यदुला-ङ्गरूपलावण्यवर्णकान्तिगुणः ।
 त्वं वलैस् इत्याद्यां, प्रतिपन्नौ शोकसंभारम् ॥ ८६ ॥
 कथमेतद्विज्ञायत, इत्येव प्रश्नितौ भरतपतिना ।
 तौ शिष्टयथास्थितस-र्वपूर्वसुरराजवृत्तान्तौ ॥ ८७ ॥
 प्रकटितनिजस्वरूपौ, गीर्वाणौ प्रतिगतौ यथस्थानम् ।
 वैराग्योपगतमति-भ्रकधरोऽचिन्तयद्यथैवम् ॥ ८८ ॥
 भयनजनयुर्वनिचतुर-ङ्गसेप्रहो यस्य कारणात् कियते ।
 तद्वारु दारुणधूर्णे विच रंगैलुप्यते गात्रम् ॥ ८९ ॥

येन धिमाद्विनयतयो, हितमहितं चिन्तयन्ति बहि जीवाः ।
 तथैवनामिह बबामिव, जरा दधानलसिका दहति ॥ ९० ॥
 अर्वालोमा येन जवः, कृत्याकृत्यं न वेति तद्रूपम् ।
 मङ्गु विनश्यति धातु-क्षामे हिमपात इव कमलम् ॥ ९१ ॥
 अथ भ्वाऽथ विनाशिन, एतस्य शरीरकस्य तद्विद्वानीम् ।
 गृह्णाम्यविनश्वरफल-मिति नृपतिश्चेतसि विभाव्य ॥ ९२ ॥
 प्राज्यं साम्राज्यमिदं, विहाय लोका अहो निरीक्षध्वम् ।
 आदत्तं जिनदीक्षां, तारनरीमिव भवाम्भोधी ॥ ९३ ॥
 सागरमिव दशमहा-ररोधिने किङ्करीनकरमसितरुचिम् ।
 पश्यत पश्यत पुरतः, समूलमुन्मूलयत्येषः ॥ ९४ ॥
 पुरतोऽयलोकयध्वं, प्रक्षिरन्तेऽर्काकरीडहारादिः ।
 आभरणसमूहोऽयं, निर्माहयमिवामुनाऽत्याजि ॥ ९५ ॥
 निध्यान नायमुक्तं, कल्पत्यन्तःपुरं स्फुरद्दुःखम् ।
 स्तरसमीरलहरी-प्रकाशपते सगकुलमिषाम् ॥ ९६ ॥
 हा नाथ ! नाथ ! किं वय-मेकपदेऽप्यशरणारुवया त्यक्ताः ।
 एवं विलपन्ति जना, हनसर्वस्या इवक्षध्वम् ॥ ९७ ॥
 इति तेन भरतभर्तु-निष्क्रमणव्यतिकरस्तथाऽदर्शि ।
 श्रीचन्द्रनूपोऽपि यथा, तत्कालं जातवैराग्यः ॥ ९८ ॥
 स्मृतपूर्वभक्षभुनक्तु-संसमयः पञ्चमुष्टिकतलोचः ।
 सुरदत्तसाधुवर्णो-विनिर्धेयी राजमन्दिरतः ॥ ९९ ॥
 नटविलसितमिदमस्त्रिलं, निर्नाथाप्राथ ! मा स्म नस्त्याक्षीः ।
 एवं रुदत्यपि जने, विह्वतः स ऋषिर्थाभिमतम् ॥ १०० ॥
 अथ पितृवियोगविह्वल-चित्तमनिच्छन्तमधुपूर्णाक्षम् ।
 धीप्रममुच्चै राज्यं, कौमारं च प्रभाञ्चन्द्रः ॥ १०१ ॥
 विनिर्देश्य विनयनम्रः, सामन्तैः सन्निवपुङ्गवैर्भोक्तुम् ।
 अस्तोकशोकशङ्क-क्षरणप्रवणैरिदं वचनैः ॥ १०२ ॥
 मा वेश ! कृथाः स्वपितुः, शोकमशोक्यो ह्यसौ महाभागः ।
 क्षलमहितेव विमुक्ता, येन समग्राऽपि राज्यधीः ॥ १०३ ॥
 को नाम प्राग्भूत, दुष्करमेवंविधं भ्रमणधर्मम् ।
 प्रायो वैराग्यमितिः, क्षणमेकं मतिमतार्पयत् ॥ १०४ ॥
 शोच्यास्त एव ये का-लधर्मतामुपगता अकृतसुकृताः ।
 वैरुद्यतमतिधर्मं, ते भुवने पञ्चपाः पुरुषाः ॥ १०५ ॥
 निशमयति को न समये ? कः सर्वे नक्षते क्षणविनाशि ? ।
 प्रातस्तमयभाविमरणं, शरीरिणां को न भावयति ? ॥ १०६ ॥
 को वा हृदि नहि धत्ते, गुरुपदेशं सदा सुखनिवेशम् ? ।
 कस्य तवाप्रियमलय-मनन्तममहशममृतसौख्यम् ? ॥ १०७ ॥
 किंतु क्षलचित्तभावा-रुदनुष्ठानं भृशं गतांसाहाः ।
 गिरिगुरुका अपि पुरुषा, अवसपन्तो विलोक्यन्ते ॥ १०८ ॥
 वेवेन पुनस्तत्किम-पि साहसं व्यवसितं महामतिना ।
 यदसमसाहसिकाना-मपि जेतः क्षलु खमकुटने ॥ १०९ ॥
 एषोऽपि देव ! परमो-पकारभावेन नाटकविधाना ।
 सख्यमेसुरिरिष वो, विशेषतश्चास्मिन्तु युक्तः ॥ ११० ॥
 एवं निशम्य राजा, रक्षाचार्यं प्रपूज्य विससर्ज ।
 किञ्चिदुपशान्तशोको, नीतिलतासजलजलवाहः ॥ १११ ॥
 नीहारहारधवलान्, मय्याविहारान् विधापयन् बहुशः ।
 गुरुगौरवण कुर्वन्, साधर्मिकलोकवात्सल्यम् ॥ ११२ ॥
 सुगधजनं सख्यमे, स्थिरयन् जितशासनोन्नतीस्तन्यन् ।
 सामाधिक्यौपधम्-नयधर्मनिर्गन्तेऽजनि प्राय ॥ ११३ ॥
 अथ सततं धर्मोद्यत-मजिगीषुं श्रीप्रभे नृपं ज्ञात्वा ।

अरिदमनक्षितिपत्त-इशमुपद्रोतुमारभत ॥ १०७ ॥
 क्वात्वेदं चरमुखतः, स भाणितः श्रीप्रभेण दूतेन ।
 किं ननु कतिपयसीम—प्राप्तकुटीरकविलुण्टनतः ॥ १०८ ॥
 पूर्वजायहितप्रणय—प्राग्भारमसारमारचय्य शृशम् ।
 आहत्य दुर्जनत्वं, विप्रियमत्वं मम विघत्से ? ॥ १०९ ॥

यतः—

ते धन्याः सत्पुरुषा, येषां स्नेहो ह्यभिजमुखरागः ।
 वृद्धिं गच्छन्नुदित—सृष्टीमय पुत्रेषु संचरति ॥ ११० ॥
 तस्मादिताऽपराधा—दद्याप्युपरम मयाऽऽग एतत् ।
 क्षान्तं, नष्टाप्रभू—भवाम्यहं स्नेहतकमेवे ॥ १११ ॥
 भुञ्चेत्यारिदमननृप—स्ते दूतं प्रतिहसन्ति जजल्प ।
 भा भा त्वया निजप्रभु—एवं वाच्यो मदीर्यागरा ॥ ११२ ॥

यथा—

तव पार्थिव ! धर्मार्थं, सविस्तरारब्धकुशलकृत्यस्य ।
 पृथ्याः परिपन्थनया, कृतमनयाऽनर्थकारितया ॥ ११३ ॥
 अथ वाङ्मनस्येनामपि तद् दूरं सुखं धर्मकर्मैवम् ।
 एकत्र कथं संभव-ति खलति सीमन्तसंघटनम् ? ॥ ११४ ॥
 अथ लोकरञ्जनामा—धर्मेषु आरभ्यत त्वया धर्मः ।
 तद् भव निश्चितमना, न हानिम तव देशमहमपुना ॥ ११५ ॥
 पूर्वप्रणयप्रकटन—मवनीशानां परं जिगीषुणाम् ।
 कृपणमेव गरिष्ठं, गाढमस्मामध्वमेमथयाऽपि ॥ ११६ ॥
 भुञ्चेति दूतमुखतः, श्रीप्रभराजः प्रदीप्तकोषाभिः ।
 किंकरगणन सहसा, रणभेगे ताडयामास ॥ ११७ ॥
 तच्छुद्भाकर्णभङ्गि-ति मिलितचतुरङ्गसैन्यपरिकलितः ।
 शत्रुं प्रति प्रतस्थे, प्रदेशसीमाभ्यगात् क्रमशः ॥ ११८ ॥
 अरिदमननृपोऽप्यस्या—शु संमुखं समजानष्ट रणार्गसकः ।
 अलसा न युध शूरा, विप्रा इव भोजनायेह ॥ ११९ ॥
 अथ सैन्ययोर्द्वयोरपि, सुभटानां तत्र चित्रशस्त्रभृताम् ।
 संफोटोऽजति गगनं, नाव्ययुतामिव पयोदानाम् ॥ १२० ॥
 अत्यद्भुतभटवादै-रथ मालवभूभुजः सुभटसंघैः ।
 परबलमभज्याता, द्रुत-मुद्यानमिव द्विपैर्मसैः ॥ १२१ ॥
 अथ रथमध्याकृष्टो, भङ्गं संधीर्यजनिकं स्वम् ।
 उदतिष्ठतारिदमनः, समरायास्फालयन्प्रापम् ॥ १२२ ॥
 युगर्पाद्विमुक्ताशनविशि-खलेख्यैः सोऽप्यवल रिपसैन्यम् ।
 तटपर्वतामिव जलधः, प्रसरन्डलासलिलपूरैः ॥ १२३ ॥
 क्षणमात्रादरिदमनः, परसैन्यमदैव्यभुजबलाऽभाङ्गीत् ।
 कुटकोटिं लकुट इव, प्रभञ्जना वृक्षलक्षामिव ॥ १२४ ॥
 निजसैनिकभङ्गेन, कुक्षः श्रीप्रभनृपो विपक्षबलम् ।
 उत्सस्थे सहस्रे, कीनाशम्यानुजन्मव ॥ १२५ ॥
 नैव मनागपि सहे, मालवपतिरापतन् परानीकैः ।
 भुजगैरिव विनतायाः, मूर्तुर्हगिरिव व्याघ्रः ॥ १२६ ॥
 विद्रुतसैन्यं पुरतः, स्थितमरिदमनं नृप रणायाथ ।
 आह्वान्त मालवेशा, बलानुजन्मव भृङ्गबलः ॥ १२७ ॥
 तदनु विचित्रैः शस्त्रै-रस्त्रैरपि नौ नृपावयुष्यताम् ।
 वन्येभ्याविष दशनै-रग्न्यान्वयधार्मलापमती ॥ १२८ ॥
 युद्धा चिरमरिदमनं, गुरुशक्तिर्मालवाधिपक्षकं ।
 गतवीर्यं गतशस्त्रं, भुजग निर्विषमिव नरन्द्रः ॥ १२९ ॥

अरिदमननृपः श्रीप्रभ-नृपेण कलभो महागजैव ।
 परिभूतः पञ्चाङ्गमुख—मवक्षमाणाः पलायिष्ट ॥ १३० ॥
 अथ तस्य श्रियमस्ति तां, रथकदया श्रीयहास्तिकप्रमुक्ताम् ।
 जगृहे श्रीप्रभराज—स्तस्य श्रीविक्रमो यस्य ॥ १३१ ॥
 आपूर्ण इवाम्बुधरो, निवृत्य रणमागगादवर्त्नीशः ।
 कृतसकललोकतापो, निजनगरीमाजगाम ततः ॥ १३२ ॥
 तत्र त्रिवर्गसारं, राज्यश्रियमनुभवक्षन्तौ, नृपतिः ।
 भूयांसमनेहानं, स्व.सुरपातवदतिचक्राम ॥ १३३ ॥
 तत्र प्रभासगुह्यः, समवसुता अम्यद्वा सुमुनिसहिताः ।
 बन्धुपरिवारयुक्त—स्तासन्तु निर्ययी राजा ॥ १३४ ॥
 सम्यक् विनश्य मुनिपति-मिलातलार्शजष्टमस्तका नृपतिः ।
 निवसाद् यथास्थानक-मथ गुरुारिनि देशनां विद्धे ॥ १३५ ॥
 इह हि भवसमृद्धं संसरन् भूयिकालं-
 कथमपि मनुजत्वं प्राप्नुयात् काऽपि जीवः ।
 तदपि कथमपीह प्राप्य सज्जमेकम्-
 क्षमननुबलमायुर्दीर्घकालाज्जमेत ॥ १३६ ॥
 इदमपि समवाप्य प्रौढमिध्यात्यलुप्त-
 स्फुटविशद्विषेकः पापतापातिरकः ।
 पुनरपि च भवेऽत्राऽनन्तशोऽनन्तदुःख-
 व्यतिकरविधुगं यं संभ्रमी वञ्चमीति ॥ १३७ ॥
 इति भवजलराशौ मज्जनोन्मज्जनानि,
 प्रविद्धविह दैवाद्याप्य भूयोऽपि नृत्वम् ।
 ददगुणमणलब्धां जैनदीक्षां तरीय-
 च्छूयत भयिकलोकाः ! फलशविच्छेददक्षाम् ॥ १३८ ॥

किञ्च—

अत्युत्कटभटकोटी-रधहरिकरिनिकरबलभरसञ्ज्ञाः ।
 यैर्जीयन्ते रिपवः, परः शना जगति ते पुरुषाः ॥ १३९ ॥
 येन पुनः स्वात्माऽसा-वनल्पकुविकल्पकल्पनाकलितः ।
 जीयेत तेन विजितं, त्रिजर्गाद्वं परमशूरोऽसौ ॥ १४० ॥
 तथा चार्थम्—
 जो सहस्सं सहस्साणं, संगामे दुज्जए जिले ।
 एगं जिलिज्ज अप्पाणं, एस से परमां जम्मा ॥ १४१ ॥
 एगे जिए जिया पंच, पंच जिए जिया दस ।
 दसहाउ जिलिणाणं, सव्वसमू जिलिज्ज तो ॥ १४२ ॥
 इत्याकर्ण्य श्रीप्रभ, ज्ञानस्य गुरुनुवाच वः पार्थ्व ।
 प्रज्ज्यामादास्ये, राज्यं न्यस्य प्रभाचन्द्र ॥ १४३ ॥
 देवानुप्रिय !, माऽस्य, व्यधाः प्रमादमार्त सूरिणा गदिने ।
 राजा न सपरिवारो, निजधाम जगाम मुदितमनाः ॥ १४४ ॥
 अथ सकलराजलोक-प्रत्यक्षं ज्ञातरं प्रभाचन्द्रम् ।
 संस्थाप्य राज्यभारं, प्रव्दाविति नरपतिः शिक्षाम् ॥ १४५ ॥
 वत्सान्तरङ्गशत्रून्-सदा जयैरविजये यतस्तेषाम् ।
 विजिता अप्यजिताः खलु, बलवन्तः शत्रवो बाह्याः ॥ १४६ ॥
 परिपालयेः प्रजासंघं, मालिक इव सुमनसः प्रयत्नेन ।
 सर्वप्राण्यौचित्यं, इदं दद्या जिनन्द्रमिव ॥ १४७ ॥
 इतरंराविधाते-न वत्स ! धर्मार्थकामपुरुषार्थात् ।
 प्रतिलक्षणादिबेष्टाः, सुसाधुरिव साधयेः सततम् ॥ १४८ ॥
 मित्रयामिवावलपूषित—मुञ्चन्तिजमाप नयेन परिहीणम् ।
 बुद्धमामिन्द्रियवर्गं दमयेन्तुरगाहिनिबद्धमिव ॥ १४९ ॥
 परिबर्जयेः कुम्भं, द्विदलमे घोलभोजनमिवाधै ॥

सेवेया आर्यजनं, घनं यथा ज्ञानकल्पमूहः ॥ १५० ॥
 बन्धा बन्धुरभक्त्या, बन्धुमित्र आदित्यकमलश्रेयाः ।
 रत्ननेत्रेण वसुधां, सुधां यथा भोगिनीं भर्ता ॥ १५१ ॥
 आधारस्त्वर्मासं भुवां, नाधारस्तव समस्ति कश्चिदपि ।
 आत्मानमात्मनेव हि, तस्मिन् धारयस्वैव ॥ १५२ ॥
 इत्युक्त्वा तूष्णीकी—भूते श्रीप्रभन्तुं प्रभाचन्द्रः ।
 एवमिति प्रातर्पदे, सर्वे भक्त्या नमस्मरीषः ॥ १५३ ॥
 अथ सुस्नानविधिमां, रत्नालंकारभूषितशरीरः ।
 सदृशशुकसिन्धुधरां, दृढविभ्यां महादानम् ॥ १५४ ॥
 कनककलसंघपूजां, आत्युपधापितसहस्रनरबाह्याम् ।
 शिविकामयासामा—स पुष्पकं यक्षराज इव ॥ १५५ ॥
 अतुरङ्गचमूयुक्ते—न बन्धुभूतेन विनयनश्रेण ।
 अनुगम्यमान उच्चैर्—मार्गाधः कनकजयजारावः ॥ १५६ ॥
 पुर्या मध्यं मध्यं—न निर्गयी नरपतिमहाभूत्या ।
 गुरुपदपावितमुद्या—जमाप्य शिविकान् उदगरीत् ॥ १५७ ॥
 अथ भूषणमेभारं विभं विभ्रमरापतिर्भगिति ।
 उदगारयदङ्गाद् भुज—दृढादिव वसुमतीभारम् ॥ १५८ ॥
 सिद्धान्तगदिनविधिना, गुरुणाऽथ श्रीप्रभः पारिजात्य ।
 परमां मुद्रं दत्त्वा, भारत्या समनुशिष्ट इति ॥ १५९ ॥
 कमण्डलुदर्शनमिव, प्राप्य दुरापां जिनाधिपतिश्रीक्षाम् ।
 शयनासनादिषष्टां, सकलाऽपि हि यतनया कार्या ॥ १६० ॥

यतः—

यतना सुधर्मजननी, यतना धर्मस्य पालनी नित्यम् ।
 तद्वृद्धिकरी यतना, सर्वत्र सुखावहा यतना ॥ १६१ ॥
 एकांमव हि यतनां, समेक्ष्य स्थलीनकर्ममलपटलाः ।
 प्रापुरन्तः सत्त्वाः, शिवमल्लयमध्यं स्थानम् ॥ १६२ ॥
 एवं शिक्षां दत्त्वा, प्रभासगुरवां विजहुरन्यत्र ।
 शारदिकवारिदा इव, तिष्ठन्त्येकत्र न हि मुनयः ॥ १६३ ॥
 श्रीप्रभराजैरपि, प्रतिनमयविशुध्यदमलपणिनामः ।
 दूयपतिनेव कलभः, सततं विजहार सह गुरुणा ॥ १६४ ॥
 जिनपरिवृढगदितागम—सूत्रार्थसुधां पिबन्नमर्य इव ।
 पञ्चमहाव्रतभारं, दधन्वनीभारमिव शेषः ॥ १६५ ॥
 पञ्च निशाताः समिती—हस्तशरानिव धनुर्धरो विभ्रन् ।
 तिस्रां गुप्तीः शक्ती—नरपतिरिव धारयन् शुद्धाः ॥ १६६ ॥
 मार्गानुसारिणीमिह, कुर्वन् सकलां क्रियां सुपान्थ इव ।
 अक्षां प्रवरां धर्मे, तन्धन् मकरन्द इव भुङ्क्तः ॥ १६७ ॥
 प्रज्ञापनीयभावं—न संयुतो भद्रवारण इवाचैः ।
 साधक इव विद्यासु, प्रमादमुक्तः क्रियासु सदा ॥ १६८ ॥
 आद्रियमाणः शक्या—नुष्ठाने योग्यमन्द इव वैद्यः ।
 हृष्यन् गुणाख्यसङ्गे, सरउत्सङ्गे मराल इव ॥ १६९ ॥
 आराधयन् गुरुजनं, परमात्मानं यथा परमयोगी ।
 सुचिरं निरतीचारं, चरणं परिपालयामास ॥ १७० ॥
 अथ वर्गत्रयपालन—परायणस्य प्रभन्दुराजस्य ॥
 तनयाबुधावभूतां, हरिणेणः पञ्चनक्षत्र ॥ १७१ ॥
 तौ सकलकलापूर्णां, पूर्णेन्दु इव समस्तजनसुखदौ ।
 अपराधिव भुजदण्डौ—रेजाते तस्य भूपस्य ॥ १७२ ॥
 अपरेष्टुरवनिजाने—रजनिष्ठानेच्छिकत्वमजानी ।
 मरुनिर्मततद्वंस इव, प्रतिदिनमस्तीयत ततोऽसौ ॥ १७३ ॥

आहुता वरवैद्याः, क्रिया विचित्राश्च तैः समागच्छाः ।
 न च जज्ञं कोऽपि गुणो, व्याख्यन्त्यतत इति नरन्द्रः ॥ १७४ ॥
 द्रव्यौषधैः किमभि—उर्येष्टं पुत्रं निवेद्य राज्यभरं ।
 कौमारं च कनिष्ठं, अयाम् धर्मविधिमिदानीम् ॥ १७५ ॥
 अत्रान्तरं च सहसा, संजातप्रबलशूकरगेण ।
 अपि वैद्यैः क्रियमाणो—पञ्चार आपन्मूर्ति पद्यः ॥ १७६ ॥
 अथ ननयमरणमाक—र्यं नृपतिरस्तोकशोकसंततः ।
 दम्भोलानिहतगिरिचिह्नं, मूर्च्छाविशः पयान् भुञ्ज ॥ १७७ ॥
 पवनानुपचारवशा—नृवाप्य चैनम्यमिति नृपो व्यलपत् ।
 हा पुत्र ! कानि गतः ?, प्रतिवचनं किं न मम हस्ते ? ॥ १७८ ॥
 उद्विग्राय पूर्णचन्द्रो, हा प्रसृत मङ्गु संहिकेयन ।
 अहह फलप्रतिभ्रमवत्, तदुक्तमूलयन महाकरिणा ॥ १७९ ॥
 पोतः प्राप पयोनिधि—पानं तटांशस्त्रिणा हृदाऽभ्रज ! ।
 हृष्टो निधिनिशालो, हा हा हाऽहित इतिविधिना ? ॥ १८० ॥
 उदनमदम्भोवाहो, नभस्वताऽक्षय्यत क्षणनाहो ! ।
 राज्यान्विताऽजानि हृदा, ननयः समहार देवेन ॥ १८१ ॥
 एवं प्रलपन् सखि—वैद्यैर्वाध कथमपि नृपोऽकरोत् सूनाः ।
 मृतकृत्यमल्पशोकः, कालेनैव मनसि दधौ ॥ १८२ ॥
 य दण्डसात् सुमरं, पृथिवी वा क्षत्रसात् क्षमाः कर्तुम् ।
 तेऽपि स्वमन्यमावतु, नालं किं हन्त पुनरितरं ? ॥ १८३ ॥
 पांथूपपांथुष्टः, पांथुमीपणपाणिरमरकाटवृत्तः ।
 सुरपतिरपि सुरलोका—कृत्यवन्तं एकं फलमिव द्रोः ॥ १८४ ॥
 पांष्टं पुत्रसहस्रान्, सगरश्चक्यपि न रक्षितुमर्थायः ।
 ज्वलनप्रभाद्यमादिव, ततोऽपि किं त्वं बलिष्ठतरः ? ॥ १८५ ॥
 कृत्वा पातकर्माप यान्, पृथक् पृथक् स्थानकपु देहभूतः ।
 रङ्ग इव यमन भवी, गतशरणा नीयन् कृष्टा ॥ १८६ ॥
 नीतस्तनश्च नरकं, सहते खलु वेदनाः परमघोराः ।
 जन्मान्तरानुधावी—नि देहनामहह कर्माणि ! ॥ १८७ ॥
 जननी मे जनका मे, भ्राता मे सुतकलत्रवर्गो मे ।
 मिथ्यैव बुद्धिरेषा, न देहमपि वस्तुतः स्वीयम् ॥ १८८ ॥
 पुत्रादीनामपां, मित्रस्थानान्त्वमयुषां स्थानं ।
 एकत्र निवासः खलु, विहगानामिव तसौ सायम् ॥ १८९ ॥
 गच्छन्ति ततोऽपि पुनः, पृथक् पृथक् स्थानकपु देहभूतः ।
 एकत्र निशि सुषुप्ता, मिश्रवत्तानि यथा पान्थाः ॥ १९० ॥
 अरघदृष्टदीन्याया—दधैहिरेयाहिरां (गीं) क्रियां सततम् ।
 इह कुर्वतां तनुभूतां, को हन्त स्यः परः को वा ? ॥ १९१ ॥
 एवं यावत् सेवे—गसंगर्ताश्चतयत्यवनिनाथः ।
 तावत् तत्रोद्यानं, कुमारनन्दो गुरुः प्राप ॥ १९२ ॥
 गुर्वोगमनं ज्ञात्वा, गत्वा तत्र प्रणम्य मुनिनाथम् ।
 उचितस्थानं निपत्ता—द देशनामथ गुरुर्विद्वध ॥ १९३ ॥
 दिग्भ्यः सर्वोऽपि, स्वतोऽन्यतश्चापनविपत्रिवहाः ।
 यमदन्तयन्त्रसंस्थाः, कष्टं जीवन्ति तनुभाजः ॥ १९४ ॥
 जीवानुभिरगदगलै—रायुर्वेदेन सप्रमद्वन ।
 मृ-युजयादिभिर्वैर—मन्त्रैर्महि रवपने मृ योः ॥ १९५ ॥
 अहह खलमार्यमधनं, महाधनं मन्त्रमधनं प्राप्ताम् ।
 कथलयाति सततमशरण—मविशेणैव समवर्त्ती ॥ १९६ ॥
 तापापहमजगामर—गुह्यमन्त्रमन्त्रधर्मममृतसमम् ।
 मुक्त्वा तद्व भुवनं, कानिदापि नाप्यलक्षुरणमस्ति ॥ १९७ ॥
 इत्याकर्ण्य नरशो, विनम्य र्यातपतिपदौ जगादिति ।

यतिधर्मकृत्तारनिशं, पालितगृहमधिधर्मस्य ॥ १६८ ॥
 पूर्वमत्राजितगुरुतर-रोगभरप्रसरायधुरवेहस्य ।
 दीक्षां गृहीतमनले-भूणोर्ध्वाने किमधुना मे ? ॥ १६९ ॥
 अल्पायुक्तत्वमथो, जानन्नुपमेगुरुर्बलाणदम् ।
 स्वार्त्ताचारात् विकटय, यमांश्च पुनरुद्धर नरेश ! ॥ १७० ॥
 क्षमयस्व प्राणिगणो, ह्युत्सृज सर्वाणि पातकपदानि ।
 जिनासद्वसाधुधर्म, सम्यक् शरणं प्रपद्यस्व ॥ १७१ ॥
 गर्हस्व दुष्कृतभरं, कुरुष्व सुकृतानुमोदनं भूप ! ।
 सुभभावनां च भावय, मुदितोऽनशनं प्रपद्यस्व ॥ १७२ ॥
 पञ्च नमस्कारं स्मर, विमुञ्च ममतां च राज्यगण्टादौ ।
 इति गुहागंगे निशस्य, प्रमदितचित्तो महीभर्ता ॥ १७३ ॥
 निजतमये हरिणं, हरेण निवेद्य वसुमतीभारम् ।
 संघं च क्षमयित्वा, विधाप्य पूजां जिनगृहेषु ॥ १७४ ॥
 सुगुराः समक्षमनशन-सुरगीषकं समाहितमनस्कः ।
 स्वाध्यायध्यानपरे, वासरस्मत्कमनीयाय ॥ १७५ ॥
 विद्वत्परावधारक-कर्मवयोऽप्राप्तेर प्रभावन्दः ।
 विद्विताञ्जलिगुहं प्रति, विद्वत्परावधारकमनसम् ॥ १७६ ॥
 दीक्षा जयहे न मया, प्रभोऽल्पस्त्वेन पूर्वमधुना किम् ।
 सा समुचिता प्रहीतुं, नवेति ? गुरुगह भो भूप ! ॥ १७७ ॥
 एकाहमपि प्राणी, प्रपद्यतां पालयन्मन्यमनाः ।
 यदि नहि गच्छेन्मोक्षं, स भवेद्वैमानिकोऽवश्यम् ॥ १७८ ॥
 तत्संस्तरकदीक्षा-मधुनाऽपि विधिहो धोहं समभावम् ।
 भृत्येषु मुदितमनाः, संस्तरकयत्यभून् नृपतिः ॥ १७९ ॥
 आनशं धुतिपत्रपुटे-न पियन् समयाभूतं विगततृणः ।
 अचगाढा हस हस, स्फूर्जच्चिरवधिसमाधिह्व ॥ १८० ॥
 पक्ष विद्वितानशनः, पञ्चनमस्कृतमनुस्मरन् मर्त्तसि ।
 मृत्वा स वैजयन्ते, महर्द्धिरमरः समुत्पदे ॥ १८१ ॥
 भामपुरकथंटादिषु, सार्जं विहरन् प्रभासमुनिपतिना ।
 श्रीप्रभमुनिर्गदमन-क्षितिपतिजनपदमध्यासीत् ॥ १८२ ॥
 तत्र च निशस्य लाकात्, प्रभेन्दुराजस्य मरणवृत्तान्तम् ।
 धैर्यापगतमना, एव स महामना वध्यौ ॥ १८३ ॥
 धन्यः कृतकृत्योऽयं, कृतार्थजन्मा नृपः प्रभावन्दः ।
 परिहृतमरणं लब्धं, भवकोटिसुदुलभ येन ॥ १८४ ॥
 सुरगिरधीरेणापि च, मर्त्तस्य फलभीक्ष्णोऽपि तथा ।
 उभयोर्नियतं मरणं, धीरतया तद्वर मरणम् ॥ १८५ ॥
 तद्वधाकृतसंल-खनस्य चिरविहितविमलचरणस्य ।
 अभ्युद्यतमरणं क्षुल्ल, विधातुमुचितं ममाप्यधुना ॥ १८६ ॥
 एव विभाव्य, स मुनि-गुरुननुवाप्य पापविपुलम् ।
 प्रातःसमयशुद्धदध्यय-साया वेहऽपि च निरीहः ॥ १८७ ॥
 समशत्रुमित्रभावा, निर्जन्तांशलातलं समनुसृत्य ।
 विदधे विधिना सुमना, अनशनमथ पादपापममम् ॥ १८८ ॥
 अत्रान्तरे चरमुखा-वरिदमननृपो निशस्य तद्वृत्तम् ।
 आगस्य तत्र हृष्ट-स्तस्य मुनिरिति बुद्धिं चक्रे ॥ १८९ ॥
 जय जय मुनीश! विवर्त्तित-शतदलपटलविमलकीर्तिभर ! ।
 निशेषस्त्वमहंति-रक्षाकलाशय ! सुधीर ! ॥ १९० ॥
 शुचिमत्यवचनरचना-प्रपञ्चपीयूषशामितभवदाह ! ।
 दशनविशोधनमात्रेऽपि परधने निःस्पृहमनस्क ! ॥ १९१ ॥
 जितभुवनमदनमदकल !, कुम्भस्थलदलनकसरिवरिष्ठ ! ।
 पदलक्ष्मीललीला-पद्मिमुक्त ! प्राज्यसाक्षात्प ! ॥ १९२ ॥

मैत्राप्रमोदककला-माधवस्यसहाय्यवगाढाव ।
 अतिदुष्करतरतयले, नमो नमस्ते महाभाग ! ॥ १९३ ॥
 इति तेन न्ययमानोऽपि सर्वथात्कर्ववर्जितः स क्षुतिः ।
 तत्कालं बुद्धिनायुः, परमं ध्यानं समधिकटः ॥ १९४ ॥
 मुक्त्वा तनून्मथकय-कुटीपरित्यागहेलयाऽवैव ।
 सर्वाध्ववर्गविमाने, त्रिदशवर्गिष्ठः समजनिष्ठ ॥ १९५ ॥
 हर्षप्रकर्षकालने-रथ तस्य कलवस्य सन्निहितैः ।
 विबुधैर्विदधे महिमा, गन्धोदककुसुमयवैण ॥ १९६ ॥
 वैवः स तत्र हस्ता-कृत्यो निशाकरकरप्रतिमरोचिः ।
 त्रियुतिर्विशङ्कलाध-स्थितिरहमिन्द्रो विगतमानः ॥ १९७ ॥
 सुखशय्यामधिशायितो, निष्प्रतिकर्मा सदा विमललक्ष्यः ।
 मुक्तस्थानान्तरगति-रक्तोत्तरवैक्रियविकारः ॥ १९८ ॥
 आयुःसागरसंख्यैः, पक्षैः कुर्वन् सुगमिष्ठ निःप्रसितम् ।
 यथैवहस्तैस्ताव-अङ्गैरेव आहारयन् मनसा ॥ १९९ ॥
 भिक्षां च लोकनाली, विलाकयन्नवधिसंपदा मुदितः ।
 निर्धुतिस्तुखंशीयं, सुखमलुभ्य प्रवरतजाः ॥ २०० ॥
 स्वस्थानाकृत्युत्वा, श्रीप्रभजीवः प्रभेन्दुजीवश्च ।
 अपरविद्वहं मुक्तिं, लप्स्यन्ते शुद्धचरणेन ॥ २०१ ॥
 एव संयुत एकविंशतिगुणैः स श्रीप्रभः समापतिः,
 साधुधायकधर्मभारधरणे धौरेयकोऽजायत ।
 नद् भो भव्यजनाः ! सनातनसुखस्थानातिवज्रादरा !,
 एतान् मूलगुणानुपाजितुमहा यत्ने विधत्ताम्वहम् ॥ २०२ ॥
 (इति श्रीप्रभमहाराजकथा ।) ध० १० ३ अधि० ७ लक्ष० ।

मिरिमुह-देशी-मन्त्रमुक्तं, दे० ना० ८ वर्ग ३२ गाथा ।

मिरिवक्-श्रीवक्-पुं० । स्थूलभद्रलामिभानरि सकटालसुते,
 अग० क० ४ अ० ।

मिरिविभो-देशी-इसे, दे० ना० ८ वर्ग ३२ गाथा ।

मिरिवच्छ-श्रीवत्स-न० । माहन्त्रकल्पस्य स्वनामख्याते पारि-
 यानिके विमाने, स्था० ८ ठा० ३ उ० । ज० । प्रब० ।
 औ० । एकादशे देवलोकाविमाने, स० २१ सम० । माह्मजिक-
 चिह्नभेदे, ज० १ वक्त० । ग० । महापुरुषाणां वक्षोऽन्तर्वर्तिनि
 अभ्युन्नताऽवयवे लाङ्कनविशेषे, ज० ३ वक्त० ।

श्रीवत्स-पुं० । जिनादिवक्ष्यविशेषे, ग० । आ० म० । स० ।

मिरिवच्छा-श्रीवत्सा-स्त्री० । श्रीधेयांसस्य शासनवेद्याङ्ग म-
 तास्तरेण-मानवी यौववर्त्ता सिंहवाहना चतुर्मुखा यरदभृग-
 न्यिनदक्षिणकरद्वया कलशाङ्कुसंयुक्तवासकरद्वया च । अ०
 २६ द्वार ।

मिरिवच्छंक्रियवच्छ-श्रीवृक्षाङ्कितवत्स-पुं० । श्रीवृक्षेणाङ्कि-
 तं लाङ्कितं वक्षो येषां ते श्रीवृक्षाङ्कितवत्ससः । श्रीवत्स-
 चिह्नाङ्कितेषु, जी० ३ प्रति ४ अधि० । अ० । अ० ।

मिरिवर्त्तिसय-श्रवत्सक-न० । सौधर्मकल्पविमानभेदे, नि०
 १ भु० ३ वर्ग १० अ० ।

मिरिवण-श्रीवन्-न० । पोलासपुरं नगरे स्वनामख्याते उ-
 द्याने, अ० ।

मिरिवण-श्रीवर्ण-न० । अहिलपुरस्योत्तरपौरस्थे विभागे
 स्वनामख्याते विमाने, अ० १ भु० ३ वर्ग १ अ० ।

सिरोहरा-शिरोधरा-स्त्री०। प्रीत्यायाम्, पा० ना० ११० गाथा ।

सिलओ-देशी-उच्छ्र, दे० ना० ८ वर्ग ३० गाथा ।

सिलघ-श्लाघ-त्रि० । कथनीय, आ० म० १ अ० ।

सिलपवाल-शिलाप्रवाल-न० । शिलारूपं प्रवालं श्रियत यु-
क्तं वा प्रवाल श्रीप्रवालम् । वर्णादिगुणोपेतं चिद्रूपं, सूत्र० २ थु०
१ अ० । जी० । शिलाप्रवालानि-विद्रुमणि । अन्ये स्वाहुः शि-
ला राजपट्टादिरूपाः प्रवालं-विद्रुमम् । दशा० ६ अ० । भ० ।
रा० । औ० । तं० ।

मिला-शिला-स्त्री० । राजपट्टे, गन्धपेषशिलायाम्, ज्ञा० १
थु० १ अ० । घट्टनयोग्यं देवकुलपीठाद्युपयोगिनि महति पा-
षाणविशेष, जी० १ प्रांत० । प्रज्ञा० । दशा० । दश० । विपा० ।
स्फटिकादिकं, म्या० ६ ठा० ३ उ० । वृ० । कल्प० । तीर्थकु-
ञ्जमाभिषेकनिहासनाधारभूतायां शिलायाम्, सूत्र० २ थु०
१ अ० । राजपट्टकं, गन्धपट्ट इत्यन्ये । अनु० । कात्याय-
नगोत्रस्य वृषभस्य दुहितारं ब्रह्मदत्तचक्रवर्तिनो भार्यायाम्,
उत्त० १३ अ० । पाषाण, पा० ना० ११३ गाथा ।

मिलाइच्च-शिलादित्य-पुं० । स्वनामख्याते धलभीपुर्गराजे,
नी० १६ कल्प । (तत्कथा ' सचचउर ' शब्देऽस्मिन्नेव भाग
२७३ पृष्ठ गता ।)

मिलागहत्थ-शलाकंहस्त-पुं० । अयःशलाकादिरूपे (दश०
४ अ० ।) शलाकासङ्घातकं पर्वगर्ग्यादिशलाकाहस्तकं, रा० ।

मिलागा-मलाका-स्त्री० । वेत्रादौ, नि० चू० १ उ० । अय-
शलाकादौ, दश० ४ अ० ।

मिलाघा-श्लाघा-स्त्री० । गुणोद्घटने, म्या० ४ ठा० ४ उ० ।
श्लोके, यशांश, आव० ४ अ० । सूत्र० ।

मिलागिहिय-शिलानिहित-त्रि० । शिलाप्राप्ते, जं० ३ वक्ष० ।

मिलापट्टय-शिलापट्टक-पुं० । मस्तुर्गशिलायाम्, आ० म० १
अ० । ज्ञा० ।

मिलावुड्ड-शिलावृष्ट-न० । शिलाशब्देन करका गृह्यन्ते वृ-
ष्टं धरणम् । करकादिवृष्टौ, दश० ८ अ० ।

मिलावुड्डि-शिलावृष्टि-स्त्री० । पाषाणनिपतने, करकादिशि-
लावर्णनं च । प्रथ० २६८ द्वार । व्य० ।

मिलिंद-शिलिन्द-पुं० । मुकुटध्यान्यविशेष, ग० २ अधि० ।
दश० । ध० ।

मिलिंध-शिलीन्ध-पुं० । लुत्रके, ज्ञा० १ थु० १ अ० । प्रज्ञा० ।
भूमिस्फोट, ज्ञा० १ थु० ६ अ० । भूमिस्फोटकलुत्रके, औ० ।

मिलिंधपुष्पगाम-शिलीन्धपुष्पप्रकाश-त्रि० । शिलीन्ध-
कुसुमप्रभं ईषत्स्मितं, औ० ।

मिलिब-देशी-शिशौ, दे० ना० ८ वर्ग ३० गाथा—

मिलिड्ड-श्लिष्ट-त्रि० । कर्चरे, विशिष्टे, ज्ञा० १ थु० १ अ० ।
सुसंहतावयवं, आ० म० १ अ० । संगते, औ० । सुदृढं जुनं
श्लिष्टमित्यन्तर्यान्तरम् । आ० चू० १ अ० ।

मिलिपह-श्लिपदिन्-त्रि० । श्लिपदनाम्ना रोगेण यस्य पा-
दां शूलौ-शिलाचन्महाप्रमासौ भवतः । तस्मिन्, वृ० १ उ०
२ प्रक० ।

मिलिम्ह-श्लम्भन्-पुं० । " लात् " ॥ ८ । २ । १०६ ॥ सं-
युक्तम्यान्यव्यञ्जनात्पूर्वं इन्द्रवति । इतीत्-सिलिम्हा । " श्ल-
म्भणि वा " ॥ ८ । २ । ४४ ॥ श्लम्भशब्दं श्लम्भ्य फो भवति ।
फादेशाभावे । मिलिम्ह । प्रा० खेले, आव० ४ अ० ।

मिलिय-मिलिक-पुं० । प्रतलपाषाणरूपशस्त्रतीक्ष्णकरणार्थं,
किण्ठनिककावर्णनं च । ज्ञा० १ थु० १३ अ० । विशेष ।

मिलीमुह-शिलीमुह-पुं० । बाणे, पा० ना० ३६ गाथा ।

मिलीवय-श्लिपद-न० । पादादां काठिन्यरूपे रोगे, आचा०
१ थु० ६ अ० १ उ० ।

मिलेलियमच्छ-शिलेलिकामत्स्य-पुं० । मत्स्यभेदे, जी० १
प्रांत० ।

मिलेम-श्लिष-धा० आबिज्ञते, " श्लिषः सामग्गावयाम्-परि-
अन्ताः " ॥ ८ । ४ । ११० ॥ श्लिष्यतेति त्रय आदेशा भ-
वन्ति । पक्षे-सिलेमह । श्लिष्यति । प्रा० ४ पाद ।

श्लेष-पुं० । श्लेषयतीति श्लेषः । " लात् " ॥ ८ । २ ।
१०६ ॥ इति सूत्रेण लात्पूर्वमिकारः । प्रा० । सजेरमादां,
आचा० १ थु० १ अ० ४ उ० । भावे घञ् । समाश्रयण, सूत्र०
२ थु० २ अ० । वज्रलोपे, भ० ८ श० ६ उ० ।

मिलोग-श्लोक-पुं० । आत्मश्लाघायाम्, सूत्र० १ थु० १३
अ० । प्रा० । विशेष । श्लाघायाम्, सूत्र० १ थु० १३ अ० ।
अनु० । ज्ञा० । कीर्त्तौ, म्या० ७ ठा० ३ उ० । आचा० । अनु-
पटुपच्छन्दसि, स० । जं० । ज्ञा० । गुणवचनैर्वर्णनायाम्, नि०
चू० १ उ० । म० ।

मिलोगामी-श्लोककामिन्-त्रि० । आत्मश्लाघामिलापिणि,
सूत्र० १ थु० १२ अ० ।

श्लोकगामिन्-त्रि० । श्लोकः-श्लाघा कीर्त्तिल्लक्ष्यामी यः ।
यशाऽमिलापुकं, सूत्र० १ थु० १३ अ० ।

मिलोगाणुवाह-श्लोकानुपातिन्-त्रि० । श्लोकं-क्यातिम-
नुपतति इति श्लोकानुपाती । यशाऽर्थिनि, म्या० ६ ठा० ३ उ० ।

मिलोच्चय-शिलोच्चय-पुं० । शिलानां पाण्डुशिलादीनामूर्ध्व-
शिरस उपरि च यत्र सम्भवो स शिलोच्चयः । जं० ४
वक्ष० । मरुपर्वते, सू० प्र० ४ पाद० । च० प्र० । पर्वतमात्रे,
पा० ना० ।

मिल्हग-मिल्हक-न० । गन्धद्रव्यविशेष, आ० म० १ अ० ।

मिव-शिव-न० । व्यन्तरकृतोपद्रवाभावे, वृ० १ उ० २ प्रक० ।
भ० । कल्प० । म्या० । व्य० । मन्त्रादिनामर्थ्यादुपशमितो-
पद्रव, अनु० । सकलद्रव्यवर्जितत्वात् । प्रअ० १ आअ०
द्वार । दश० । उपद्रवापशमहेतुत्वात् । ज्ञा० १ थु० १ अ० ।
सर्वोपद्रववर्हितत्वात् । औ० । ध० । रा० । ल० । भ० । ज्ञा० ।
मोक्षपदे, सूत्र० १ थु० १ अ० । विशेष । आ० म० । स० ।
अवाधके, सर्वदुःखमोक्षे, निर्वाणे, स० । आ० म० ।

सखीपदवभावतानावाधे, उत्त० २३ अ० । स० । भ० । सुखे,
विश० । उपद्रवहर, कल्प० १ अधि० २ क्षण । शिवदेवता, प्रश्न०
२ आध० द्वार । शान्तौ, रा० । निरुपद्रवकारिणि, कल्प० १
अधि० ३ क्षण । सदा मङ्गलोपेत, ज० १ वक्ष० जी० । सामा-
यिक, आ० चू० १ अ० । आव० । तस्यापद्रवकारि-
न्याभावात् । आ० म० १ अ० । पञ्चमवलदेववासुदेवयोः
पितरि, स० । आव० नि० । स्था० । आवर्गादगणनया पाँचे
माने, ज० ७ वक्ष० सूत्र० । आकारविशेषधरे, देवताविशेष,
रा० । जी० । भ० । अनु० । व्यन्तरविशेष, ग० २ अधि० ।
महादेवे, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । महादेवशब्देनाहन्त एव, तेषामेव
महादेवत्वात् । हा० १ अष्ट० । उत्त० । अक्रोपने तत्र धा-
हर्गति, पञ्चविंशत्तम सूरिगुणावशिष्ट, प्रश्न० ६५ द्वार । क-
ल्याणकर, दर्श० १ तत्त्व । रा० । सौम्य, सुखकारिणि, कल्प०
१ अधि० ३ क्षण । तगरायां नगर्यां कस्यचिदाचार्यस्याष्टानां
शिष्याणां तृतीये सुशिष्ये, व्य० १० उ० । म० । स्था० । आ०
चू० । आ० म० । श्रीवीरिण सह प्रवर्जिते (स्था० = डा० ३
उ० ।) स्थानामुक्तान् हस्तिनापुरनगरराजं, म० ।

शिवराजपिसंविधानकं नवमोद्देशकं प्राह, तस्य
चदमादिमूत्रम्--

तेणं कलेणं तेणं ममणं हत्थिणापुरं नामं नगरं
होत्था वन्नओ । तस्म शं हत्थिणापुरस्म नगरस्म बहिया
उत्तरपुरच्छिमे दिमीभागे एत्थ शं सहरमऽम्भवणे गा-
मं उज्जाणे होत्था, मच्चोउयपुष्पफलममिद्धे रम्मं शंदण-
वणमंनिगामे सुहमीयलच्छाए मणोरम्मं मादुफले अ-
कंटाए पामादीए ० जाव पडिस्सेव । तत्थ शं हत्थिणापुरं
नगरे मिव नामं राया होत्था, महयाहिमवंतं ० वन्नओ ।
तस्म शं मिवस्म रन्नो धारिणी नामं देवी होत्था सुकु-
मालपाणिपाया ० वन्नओ । तस्म शं मिवस्म रन्नो पुत्तं
धारिणीए अत्तए सिवभट्टए नामं कुमारं होत्था सुकुमाल०
जहा सूरियकंतं ० जाव पच्चुवेक्खमाणे पच्चुवेक्खमाणे
विहरइ । तए शं तस्म मिवस्म रन्नो अन्नया कयावि पुव्व-
रत्तावरत्तकालसमयंसि रजधुरं चित्तमाणस्म अयमेयारूवे
अन्नमत्थिण ० जाव ममुप्पजित्था-अन्थि ता मे पुरा पोर-
णाणं जहा तामलिस्स ० जाव पुत्तेहिं वड्ढामि पसूहिं व-
ड्ढामि रज्जणं वड्ढामि एवं गड्ढणं वलणं वाहणेणं कोभेणं
कांडागारणं पुरेणं अंतेउरेणं वड्ढामि विपुलधणकणगर-
यण ० जाव संतसारमावएज्जणं अतीव अतीव अभिवड्ढामि
तं किन्नं अहं पुरा पोरणाणं ० जाव एगंतमोक्खयं उव्वह-
माणे विहरामि ? तं जाय ताव अहं हिरन्नेणं वड्ढामि तं
चव ० जाव अभिवड्ढामि ० जाव मे सामंतरायाणो वि वसे वड्ढं-
ति ताव ता मे सयं कल्लं पाउप्पभयाए ० जाव जलंतं सुबहुं
लोहीलं, हकडाहकड्छुयं तंबियं तावसभंडगं घडावेत्ता मि-

वभइ कुमारं रज्जे ठावेत्ता तं सुबहुं लोहीलोहकडाहकड्छु-
यं तंबियं ताव सभंडगं गहाय जे इमे गंगकूलं व्यागुपत्था
तावमा भवंति, तं जहा-होत्थिया पोंत्थिया कोंत्थिया जभई
सहुई थालई जं च उकुदंतुक्खलिया उम्मज्जया सं-
मज्जगा निमज्जगा संपक्खला उकुदंइयगा अहो-
कंइयगा दाहिणकूलगा उत्तरकूलगा मंस्सधमया कू-
लधमगा मितलुद्धा हत्थितावमा जलाभिसंयकिडि-
गगाया अंबुवामिणा वाउवाभिणा जलवामिणो
चलवामिणा अंबुभक्खिणा वायभक्खिणा सेवालभक्खि-
णा मूलाहारा कंदाहारा पत्ताहारा पुष्पाहारा फलाहारा-
बीयाहारा परिमडियकंदमूलपंडुपत्तपुष्पफलाहारा उइंडा
रुक्खमूलिया बालवामिणा वक्काभिणा दिमापोक्खिया
आयावणाहिं पंचग्गितावेहिं इंगालसोल्लियं पिव कंहुमोल्लि-
यं पिव कंहुमोल्लियं पिव अप्पाणं ० जाव कंमाणा विहरंति
जहा उववाइए ० जाव कंहुमोल्लियं पिव अप्पाणं कंमाणा
विहरंति । तत्थ गं जे ते दिमा पोक्खियतावमा तंमि अं-
तियं मुंडं भविता दिमापोक्खियतावमत्ताए पच्चइत्तए,
पच्चइए वि य शं ममाणं अयमयारूवं अभिगगं अभि-
गिहस्सामि-कप्पइंम जावजीवाए छुट्ठं छुट्ठणं अनिक्खि-
त्तणं दिमाचक्खालेणं तवेकम्मंणं उड्डं बाहाओ परिजिक्ख-
य पगिज्झिय ० जाव विहरित्ताए चि कट्टे, एवं संपहंति संप-
हत्ता कल्लं ० जाव जलंतं सुबहुं लोहीलोह ० जाव घडावेत्ता
कोहुंविगपुरिमे महावेह महावेत्ता एवं वयामी-स्विप्पामेव
भो देवाणुप्पिया ! हत्थिणापुरं नगरं मन्धितरवाहिरियं
आमिय ० जाव तमाणत्तियं पच्चप्पिणंति, तए शं मे मिवे रा-
या दांश्च पि कोहुंविगपुरिमे महावेत्ति महावेत्ता एवं वयामी-
स्विप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! मिवभट्टस्म कुमारस्म महत्थं
३ विउलं रायाभिमेयं उवद्वेह । तए गं ते कोहुंविगपुरिमा
तदेव उवद्वेत्ति । तए गं मे मिवे राया अणंगगणनायगदं-
डनायग ० जाव मंधिपालमहिं संपरिवुडे मिवभट्टं कुमारं मी-
हामणवरंमि पुरत्थाभिमुहं निमीयावन्ति २ ता अट्टमणं
मोवज्जियाणं कलमाणं ० जाव अट्टमणं भोमज्जाणं कलमा-
णं सत्विड्ढीए ० जाव रवेणं महया २ रायाभिमेणं अभिभि-
चइ २ ता पम्हलसुकुमालाए सुग्गिणं गंधकायार्इए गायइं
लूहंइ पम्ह ० २ ता सरंमणं गोमीसणं एवं जेहव जमालिस्म
अलंकरं तंहव ० जाव कप्परुक्खयं पिव अलंकियविभूमियं
करेति २ ता करयल ० ताव कट्टे मिवभट्टं कुमारं जणं विजए-
णं वड्ढंवेत्ति जएणं विजएणं वड्ढवेत्ता ताहिं इड्ढाहिं कंताहिं
पियाहिं जहा उववाइए कंगियस्म ० जाव परमाउं पालया-
हि इड्ढजणसंपरिवुडे हत्थिणापुरस्म नगरस्म अन्नो चि च ब-

हृणं गामागरनगरं जाव विहराहि । त ३.६ जयजयमहं पठं-
जति । तए णं से सिवभंदं कुमारे राया जाए महया हिम-
वंतं ० वमओ ० जाव विहरइ । तए णं से सिवे राया अन्नया
कयाइं सोमसंसि तिहिकरणदिवममुहुत्तनक्खसंसि विपुलं
अमणपाणखाइमसाइमं उवक्खडावेति उवक्खडावेत्ता मि-
त्तणाइ नियगं ० जाव परिजणं रायाणो य खत्तिया आमंतेति
आमंतेत्ता तओ पच्छा एहाए ० जाव मरीरे मोयण-
वेलाए मोयणमंडवंमि सुहासणयरगए तेणं मित्ता-
ति नियगमयण ० जाव परिजणेणं राएहि य खत्तिएहि
य सद्धिं विपुलं अमणपाणखाइमसाइमं एवं जहा ता-
मली ० जाव सकरेति संमाणाति सकरेत्ता संमाणेत्ता तं
मित्ताति ० जाव परिजणं रायाणो य खत्तिए य सि-
वभंदं च रायाणं आपुच्छइ आपुच्छिता सुवहुं लो-
हीलोहकडाहकडुच्छुयं ० जाव भंडं गहाय जे इमे गंगाकूल-
गा पाणपत्था तावसा भवंति तं चेव ० जाव तंसि
अंतिए भुंडे भविता दिसापोकखेयतावमत्ताए पवइए,
पवइएऽवि य णं समाणे अयमेयारूवं अभिगहं अभि-
गिहइ-कप्पइ मे जावजीवाए छुं तं चेव ० जाव अ-
भिगहं अभिगिहइ अभिगिहत्ता पढमं छट्ठक्खमणं
उवसंपजित्ता णं विहरइ । तए णं से सिवे रायरिसी
पढमछट्ठक्खमणपारणगंसि आयावणभूमीए पचोरुहइ आ-
यावणभूमीए पचोरुहिता वागलवत्थनियत्थे जेणेव सए
उडए तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छिता किट्ठिणसंका-
इयगं गियइ गियइत्ता पुरच्छिमं दिमं पोक्खेइ पुरच्छि-
माए दिसाए सोमे महाराया पत्थाणे पत्थियं अभिरक्खउ
सिवं रायरिसी अभि० २, जाणि य तत्थ कंदाणि य मू-
लाणि य तयाणि य पत्ताणि य पुप्फाणि य फलाणि य
बीयाणि य हरियाणि य ताणि अणुजाणउ त्ति कइ पु-
रच्छिमं दिसं पमरति पुर० ता जाणि य तत्थ कंदाणि य
० जाव हरियाणि य ताइं गेएइ गेएइत्ता किट्ठिणसंकाइयं
मेइ किट्ठि० ता दम्भे य कुसे य समिहाओ य पत्तामांडं
च गेएइ गेएइत्ता जेणेव सए उडए तेणेव उवागच्छइ
२त्ता किट्ठिणसंकाइयगं ठेइ किट्ठि० ता वेदि वहुइ वेदि वड्ढि-
त्ता उवलेवणसंमज्जणं करइ उव० ता दम्भसगम्भकलसाह-
रथगए जेणेव गंगा महानदी तेणेव उवागच्छइ गंगामहा-
नदी ओगाहेति २ ता जलमज्जणं करइ २ ता जलकीडं
करइ करेत्ता जलाभिसेयं करेति करेत्ता आयंते
चोक्खे परमसुइभूए देवयपितिकयकजे दम्भसगम्भ-
कलसाहत्थगए गंगाओ महानईओ पचुत्तरइ पचुत्त-
रित्ता जेणेव सए उडए तेणेव उवागच्छइ तेणेव

उवागच्छिता दम्भेहि य कुसेहि य बालुयाएहि य
वेति रणति वेति रणत्ता सरणं अरणिं महेति सरणत्ता
अग्गि पाडंति अ० ता अग्गि संधुकेइ अ० ता समिहाकडाइं
पक्खिइ समिहाकडाइं पक्खिचित्ता अग्गि उज्जालेइ अ०
ता, अग्गिस्स दाहिणे पसे, सत्तंगाई समादहे । तं जहा-
“सकहं वकलं ठाणं, सिजा भंडं कमंडलुं ॥ दंडदारुं तहा
पाणं, अहे ताइं समादहे ॥ १ ॥” महुणा य वएण य
तंदुलेहि य अग्गि हुणइ, अग्गि हुणित्ता चरुं साहेइ,
चरुं साहेत्ता बलिवइस्सदेवं करेइ, बलिवइस्सदेवं क-
रेत्ता अतिहिपूयं करइ अतिहिपूयं करेत्ता तओ पच्छा
अप्पणा आहारमाहारति । तए णं से सिवे रायरिसी दो-
षं छट्ठक्खमणं उवसंपजित्ता णं विहरइ, तए णं से सिवे
रायरिसी दोच्चे छट्ठक्खमणपारणगंसि आयावणभूमी-
ओ पचोरुहइ आयावण० ता एवं जहा पढमपारणगं
नवरं दाहिणगं दिमं पोक्खेति पो० ता दाहिणाए दिसाए
जमे महाराय पत्थाणे पत्थियं सेमं तं चेव आहारमाहा-
रेइ । तए णं मे सिवरायरिसी तच्चं छट्ठक्खमणं उवसं-
पजित्ता णं विहरति । तए णं से सिवे रायरिसी सेमं तं
चेव नवरं पच्चच्छिमाए दिसाए वरुणे महाराया पत्था-
णे पत्थियं सेमं तं चेव ० जाव आहारमाहारेइ । तए णं से
सिवे रायरिसी चउत्थं छट्ठक्खमणं उवसंपजित्ता णं विह-
रइ, तए णं मे सिवे रायरिसी चउत्थं छट्ठक्खमणं एवं
तं चेव नवरं उत्तरदिसं पोक्खेइ उत्तराए दिसाए वेसमणे
महाराया पत्थाणे पत्थियं अभिरक्खउ सिवं, सेमं तं चेव
० जाव तओ पच्छा अप्पणा आहारमाहारेइ । (सू० ४१७)
तए णं तस्स सिवस्स रायरिसिस्स छुं छुं अन्निक्ख-
त्तेणं दिसाचक्रवालेणं ० जाव आयावेमाणस्स पगइमइयाए
० जाव विणीययाए अन्नया कयावि तयावरणिजाणं क-
म्माणं खओवसमेणं ईहापोहमगणगवेसणं करेमाणस्स
विग्भंगे नामं नाणे समुप्पजे, से णं तेणं विग्भंगणा-
णेणं समुप्पजेणं पासइ अस्सि लोए सत्त दीवे सत्त
समुदे तेण परं न जाणति, न पासति । तए णं तस्स सि-
वस्स रायरिसिस्स अयमेयारूवे अम्भत्थिए ० जाव समु-
प्पजित्था-अत्थि णं ममं अइसेसे नाणदंसणे समुप्पजे
एवं खलु अस्सि लोए सत्त दीवा सत्त समुदा तेण परं
वोच्छिन्ना दीवा य समुदा य, एवं संपेहेइ एवं संपेहेत्ता आ-
यावणभूमीओ पचोरुहइ आया० हि ता वागलवत्थनियत्थे
जेणेव सए उडए तेणेव उवागच्छइ उवा० ता सुवहुं लोही-
लोहकडाहकडुच्छुयं ० जाव भंडं किट्ठिणसंकाइयं च गे-
एइ गेएइत्ता जेणेव इत्थिणापुरे नगरे जेणेव तावसाव-

सक्रे तेभ्योऽहं स्वामाह्वयस्व स्वाभिवादनम् । भंडनितुल्यं करिष्यामि ॥ इति यथापुरे नगरे निवासमासीत् ॥ जात्रां पश्यन्तु बहु-
जलो एवमाह्वयः ० जात्र एवं परवेष्ट-अस्थि सं देवाण्यु-
पिया ! मम अतिसंभ नागादंसणे समुप्पन्नै, एवं खलु अ-
स्ति लोए ० जात्र दीवा य समुदा य । तप ये वस्म सित-
स्त रत्नरश्मिरस्म अंतियं प्रथमं सोळा निसम्म इति या-
पुरे नगरे सिंगाडगतिग ० जात्र पहेसु बहुजलो अभिममस्म
एवमाह्वयः ० जात्र परवेष्ट-एवं खलु देवाण्युपिया ! सिवे
रायरिनी एवं आइक्खइ ० जात्र सरुवेष्ट अस्थि सं देवाण्यु-
पिया ! मम अतिसंभ नागादंसणे ० जात्र तेण परं बोच्छि-
का दीवा य, समुदा य, से कहमेयं मजे एवं ? । तेणं
कालेंण तेणं ममएणं सामी समोमडे परिमा ० जात्र पडि-
याया ॥ तेणं कालेंणं तेणं तुमएणं सवणस्स भगवओ भ-
इवीरस्स जंहु अंतियामी जहा नितियमए तिभट्टेसए ०
जात्र अबमण्णे बहुजलगमं नियमंइ बहुजणो अभिमम-
स्स एवं आइक्खइ एवं ० जात्र परवेष्ट-एवं खलु देवा-
ण्युपिया ! सिवे रायरिणी एवं आइक्खइ ० जात्र परवे-
ष्ट-अस्थि सं देवाण्युपिया ! तं चेव ० जात्र बोच्छिका दी-
वा समुदा य, से कहमेयं मजे एवं ? । तए थं थमवं
सायमे बहुजलस्म अंतियं एयमं सोळा निसम्म ० जात्र
सके जहा नियंटुइमए ० जात्र तेण परं बोच्छिका दीवा
असमुदा य, से कहमेयं भंत ! एवं ? गोममादिसुमणे
भमवं महावीरे भगवं गोथवं एवं वयस्सी-जन्नं गयेयमा !
से बहुजणं अन्नमन्नस्स एवमातिकखइ तं चेव सध्वं
भाणियच्चं ० जात्र भंडनितुल्यं करेति इति यापुरे न-
गरे सिंगाडग ० तं जेत ० जात्र बोच्छिकान्ना दीवा य स-
मुदा य । तए थं तस्स भिवस्स रायरिसिस्म अस्थि एय-
सं सोळा निसम्म तं चेव सव्यं भाणियच्चं ० जात्र तेण
परं बोच्छिकान्ना दीवा य समुदा य तणं भिच्छा , अहं
पुण भोयमा ! एवमाह्वयमि ० जात्र परवेष्ट-एवं खलु
जंबुदीपादीया दीवा लवणादीया समुदा संठायाणां पम-
विहि विहाणा वित्थारओ अशेमविहि विहाया एवं जहा
जीवाभिगमे ० जात्र सबंधूरमणपञ्चसाणा अस्स तिरिय-
लोए व्यसंखेजे दीवसमुदं प्रबचे समुद्याउतो ! । अस्थि
थं भंत ! जंबुदीवे दीवे दग्धाई सवन्नाई पि अन्न-
आई पि लगंघाई पि अंगंघाई पि सरसाई पि अरसाई
पि सकासाई पि अक्रामाई पि अन्नमन्नयद्दाई अन्न-
मममुद्धाई ० जात्र षडचाए चिट्ठति ? , इंता अस्थि ।
अस्थि थं भंत ! जलसमुदं दग्धाई सवसाई पि अन्नचाई
अपि सवंधाई पि अंगंधाई पि सरसाई पि अरसाई पि सकासाई

[illegible]

गवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छिता म-
मणं भगवं महावीरं तिकखुत्तो आयाहिणपयाहिणं करइ
वंदति नमंमति वंदिता नमंमिता नच्चायन्ने नाइदरे
० जाव पंजलिउडे पज्जुवामइ । तण्णं से समणे भगवं
महावीरे मिवस्स रायरिसिस्स तीमे य महतिमहालियाए
० जाव आणाए आराहण भवइ । तण्णं मे मिवे रायरिमी
समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं धम्मं सोच्चा नि-
सम्म जहा खंदओ ० जाव उत्तरपुरच्छिमं दिसीभागं भव-
कमइ भव० ता सुवहुं लोहीलोहकडाह ० जाव किट्ठिणसं-
कातिगं एगंते एडइ ए० ता सयंमव पंचमुट्ठियं लोयं करंति
सयमे० ता समणं भगवं महावीरं एवं जहेव उमभदत्ते
तेहेव पव्वइओ तेहेव इकारस अंगाई अहिज्जति तेहेव स-
व्वं ० जाव सव्वदुक्खप्पहीणं । (सू० ४१८)

‘तेणं कालण’—मित्यादि, ‘महया हिमयेन वज्रओ’ ति-
अनेन ‘महयाहिमयेतमहंतमलयमंदरमहिद्वसारं’ इत्यादि रा-
जयणंको वाच्य इति सूचितम्, तत्र महाहिमवानिव महान्
शेयराजापक्षया तथा मलयः—पर्वतविंशयो मन्दरो—मरुः
महन्द्रः—शक्रादिदेवराजस्तद्वत्सारः—प्रधानो यः स तथा,
‘सुकुमाल ० यज्जओ’ ति अनेन च सुकुमालपाणिपायं—
त्यादि गङ्गावर्णको वाच्य इति सूचितम्, ‘सुकुमालजहा स्-
रियकंते ० जाव पञ्चुवक्खमाणे २ विहरइ’ ति अस्याय-
मर्थः—‘सुकुमालपाणिपाए लक्खणयंजणगुणोव्वए’ इत्या-
दिना यथा राजप्रभक्तानभिधानं ग्रन्थे सूयकान्तो राजकु-
मारः ‘पञ्चुवक्खमाणे २ विहरइ’ इत्येतदन्तेन वर्णकेन व-
र्णितस्तथाऽयं वर्णयितव्यः, ‘पञ्चुवक्खमाणे २ विहरइ’
इत्येतच्चैवमिह सम्बन्धीयम्—‘संखं सिवभइ कुमारं सु-
वराया यावि हांथा सिवस्स रज्जो रज्जं च रट्टं च बलं
च वाहणं च कांसं च कोट्टागारं च पुरं च अंतउरं च
जणवयं च सयंमव पञ्चुवक्खमाणे विहरइ’ ति । ‘वाण-
पथं ति—वने भवा यानी प्रस्थानं प्रस्था—अवस्थितिः,
यानी प्रस्था यथां ते वानप्रस्थाः । अथवा—“ ब्रह्मचारी गृ-
हस्थश्च, वानप्रस्थो यतिस्तथा ” इति अन्वागे लोकप्रती-
ता आधमाः, एतयां च तृतीयाधमवर्तिनो वानप्रस्थाः,
‘हांतिय’—ति अग्निहोत्रिकाः ‘पोतिय’—ति यक्षधारिणः ‘सो-
तिय’—ति कश्चित्पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः ‘जहा उववाइए’
इत्येतस्मादतिदेशादिदं दृश्यम्—‘कोलिया जज्जइ सहइ थालइ
हुंउड्डा वंतुक्खलिया उम्मज्जगा सम्मज्जगा निमज्जगा
संपक्खला दाक्खणकूलगा उत्तरकूलगा संखधमगा कूल-
धमगा मिगलुदया हत्थितावसा उइडगा दिसापोक्खणो
वक्खवासिणो चलवासिणो जलवासिणो कक्खमूलिया अ-
बुभक्खणो वाउभक्खणो सेवालभाक्खणो मूलाहाग कं-
दाहारा तथाहारा पत्ताहारा पुप्फाहाग फलाहारा बीया-
हारा परिमडियकंदमूलतयपत्तपुप्फफलाहारा जलाभिसेय-
कटिणगाया आयावणाहिं पव्वमिनावहिं इंगालसोळियं कं-
दुसोळियं ति—तत्र ‘कोलिय’—ति भूमिशायिनः ‘जज्जइ’—
ति यक्षयाजिनः ‘सहइ’—ति आह्वः ‘थालइ’—ति गृहीतभाण्डाः

‘हुंउड्डं’—ति कुण्डिकाभमणाः ‘वंतुक्खलिया’—ति फलभोजिनः
‘उम्मज्जगा’—ति—उम्मज्जनमात्रेण ये ज्ञान्ति ‘सम्मज्जगा’—
उम्मज्जनस्यैवासकृत्करणेन ये ज्ञान्ति ‘निमज्जगा’—ति—स्वा-
नार्थं निमज्जा एव ये कणं निष्ठान्ति ‘संपक्खल’—ति—सृष्टि-
कादिधर्मण्यपूर्वकं येऽङ्गं लालयन्ति ‘दाक्खणकूलगा’—ति—ये-
गङ्गाया दाक्खणकूल एव वास्तव्यम् ‘उत्तरकूलगा’—ति—उ-
त्तरविपरीताः ‘संखधमगा’—ति—शखं धमात्वा ये जेमन्ति व-
चन्यः कोऽपि नागकृत्तानि ‘कूलधमगा’—ति—ये कूलं स्थि-
त्वा शयं कृत्वा भुञ्जन्ति ‘मियलुदया’—ति—प्रतीता एव ‘ह-
त्थितावसा’—ति—ये हस्तिनं मारयित्वा तेनैव बहुकालं
भोजनतो वापयन्ति ‘उइडगा’—ति—ऊर्ध्वकृतदण्डा ये संख-
रन्ति ‘दिसापोक्खणो’—ति—उदकेन दिशः प्राप्य ये फल-
पुष्पादि समुच्चिन्वन्ति ‘वक्खवासिणो’—ति—वल्कलवाससः
‘चलवासिणो’—ति—व्यक्तं पाठान्तरं ‘वलवासिणो’—ति—स-
मुद्रं वलासंनिधिवामिनः ‘जलवासिणो’—ति—ये जलनिमज्जा
एवास्ते, शेपाः प्रतीताः, नद्यं ‘जलाभिसेयकटिणगाय’
—ति—येऽस्मान्वा न भुञ्जन्ते ज्ञानाद्वा पाण्डुरीभूतमात्रा इति
बुद्धिः, कश्चित् ‘जलाभिसेयकटिणगायभूय’—ति—दृश्यन्ते, तत्र
जलाभिसेयकटिणं गात्रं भूताः—प्राप्ता ये ते तथा, ‘इंगा-
लसोळियं’—ति—अङ्गारैरिव पक्वं ‘कन्दुसोळियं’—ति कन्दुप-
कर्मिणः । ‘दिसावक्खणालएणं तवो कम्मणं’—ति—एकत्र पा-
रणं पूर्वस्यां दिशि यानि फलादीनि तान्याहृत्य भुङ्क्ते
द्वितीये तु दाक्खणस्यामित्येवं दिक्चक्रचालेन यत्र तपः—
कर्मणि पारणकरणं तत्तपःकर्म दिक्चक्रचालमुच्यते तत्र त-
पःकर्मणोति ताहि इट्ठाहि कंताहि पियाहि’ इत्यत्र ‘एवं जहा
उववाइए’ इत्येतत्करणादिदं दृश्यम्—‘मणुआहि मणामाहि
० जाव वग्गुइ अणवरयं अभिनेदता य अभिधुणता य एवं व-
यासी—जयरंदा! जयरंदा! जयरंदा! भइ ते अजियं जिणा-
हि जियं पालियाहि जियमज्जे वसाहि अजियं च जिणाहि
सणुपक्खं जियं च पालेहि मितपक्खं जियविघोऽवि य व-
साहि तं देव ! सयणमज्जे इंदो इव देवाणं खंदो इव ता-
राणं धरणो इव नागाणं भग्गो इव मणुयाणं बहइ वा-
साइ बहइ वाससयाइ बहइ वाससहस्साइ अणहसमणं य
हट्टुट्टो’ ति, एतच्च व्यक्रमेवति । ‘वागलवत्थनियत्थं’—
ति—वल्कलं—वल्कलस्येवं वल्कलं तद्वत्त्वं निवासितं येन स
वल्कलवत्स्थानियसितः ‘उइए’—ति—उट्टजः—तापसगृहं
‘किट्ठिणसेकाइयणं’—ति, ‘किट्ठिण’—ति—वंशमयस्त्राण-
सभाजनविशेषस्तत्र तयोः साङ्गायिकं—भारोद्धनयन्त्रं
किट्ठिणसाङ्गायिकम् ‘महाराय’—ति—लोकपालः ‘पत्थाणे प-
त्थियं’—ति—प्रस्थाने—परलोकसाधनमार्गे प्रस्थितं—प्रवृ-
त्तं फलाद्याहरणार्थं गमने वा प्रवृत्तं शिवराजर्षिम् ‘दधे
य’—ति—समूलाय ‘कुमे य’—ति दर्भानव निर्मूलाय
समिहाओ य’—ति—समिधः—काष्ठिकाः ‘पसामोडं च’
तद्वत्साक्षामोडितपत्राणि ‘वेदि वहेइ’—ति—वेदिकां—वे-
वार्चनस्थानं वर्जनी—बहुकरिका तां प्रयुङ्क्ते इति वर्जयति-
प्रमाजयतीत्यर्थः, ‘उवलवणसंमज्जणं करइ’—ति—इहापलेप-
नं गामयादिना संमार्जनं तु जलेन संमार्जनं वा शोधनं ‘द-
धकलसाहत्थगए’—ति—दर्भाश्च कलशश्च इस्ते गता यस्य
स तथा ‘दधसगधकलसगहत्थगए’—ति—कश्चित् तत्र व-

भेण सगर्भो यः कलशकः स हस्ते गतो यस्य स तथा 'जलमज्जणं' ति-जलेन देहशुद्धिमात्रं 'जलकीर्णं' ति-देहशुद्धायपि जलेनाभिरत्नं 'जलाभिसेयं' ति-जलस्पर्शम् 'आयंत' ति-जलस्पर्शात् 'चोक्ते' ति-अशुचिद्रव्यापगमात् । किमुक्तं भवति ?—'परमसुखं भूय' ति—'देवयपि-कयकजं' ति—देवतानां पितृणां च कृतं कार्यं-जलाजाल-दानादिकं येन स तथा, 'सख्यं अरतिं महे' ति—शर-केन—निर्मन्थनकाष्ठेन अरतिं—निर्मन्थनीयकाष्ठं मथ्नाति-ध्वयति, 'अगिरस दाहिणे' इत्यादि सार्धः श्लोकस्त-थाशब्दवजः, तत्र च 'सत्संगा' सत्साक्षात् समाध्या-ति—संनिधापयति सकथा १ बलकलं २ स्थानं ३ शय्याभा-षणं कमण्डलुम् ४ दण्डशक ६ तथा ५५२मान ७ मिति, तत्र सकथा—तत्समयप्रसिद्ध उपकरणाविशेषः स्थानं-ज्यातिः-स्थानं पात्रस्थानं वा शय्याभाषणं—शय्योपकरणं दण्ड-शक-दण्डकः आत्मा प्रतीति इति, 'चरुं साहेति' ति-च-रु-भाजनविशेषस्तत्र प्रयुज्यमानद्रव्यमपि चरुं न चरुं ब-लिमित्यर्थः साधयति-रन्धयति 'बलिवहस्सदेवं करे' ति-बलिना वैश्वानरं पूजयतीत्यर्थः, 'अतिहिपूयं करे' ति-अतिथिः—आगन्तुकस्य पूजां करोतीति । 'स कहमयं मञ्ज पयं' ति—अत्र मन्त्रशब्दो वितकीर्थः 'वितियसए नियं दु-इसए' ति—द्वितीयशते पञ्चमांशक इत्यर्थः 'एगविहिधि-हाण' ति—एकेन विधिना-प्रकारेण विधाने-व्यवस्थानं ये-षां ते तथा, सर्वेषां वृत्तत्वात्, 'विन्धगान्धो अंणमाविहि-विहाण' ति-द्विगुणं २ विस्तारत्वासेवामिति 'एवं जहा जी-याभिगमं' इत्यनेन यदिह सूचितं तद्विदम्—'दुगुणादुगुणं पङ्कपायमाणा पवित्ररमाणा आभासमाणा गीह्या' अवभा-समानधीचयः—शोभमाननरकाः, समुद्रापल्लविभं विशेषणम्, 'बहुपल्लकुमुदनालणसुभगसंगंधियपुंडरीयमहापुंडरीयस-यपल्लसहस्रपल्लसयसहस्रपल्लपङ्ककेसरोवण्या' बहुनामु-त्पलादीनां प्रफुल्लानां—विकसितानां यानि केशाणि तैरुप-स्थिताः संयुक्ता य त तथा, तत्रान्पलानि-नीलोत्पलादीनि कुमु-दानि चन्द्रबोध्यानि पुण्डरीकाणि-सिनानि शेषपदानि तु रु-द्धिगम्यानि 'पसेयं पसेयं पउमवरं देयापरिक्खत्ता पसेयं र-वणं डपरिक्खत्ता' ति । 'सवज्जाइ पि' ति-पुद्गलद्रव्याणि 'अ-वज्जाइ पि' ति—धर्मास्तिकायादीनि 'अजमज्जवद्धा' ति-प-रस्पर्शेण गाढान्नेषाणि 'अजमज्जपुट्टा' ति-परस्पर्शेण गाढा-न्नेषाणि, इह याथन्तरादिदमं वक्ष्यम्—'अजमज्जवद्ध-पुट्टा' अजमज्जवद्धत्वात् चिद्विनि 'तत्र आन्याऽन्यवद्धपू-ष्टान्यनन्तराङ्गगुणाद्वययोगात्, किमुक्तं भवति ?—अन्याऽन्य-वद्धनया-परस्परसम्बद्धनया निष्ठान्ति तावसावसं' ति ता-पसावसथः—तापसमठ इति ॥ अन्तरं शिवराजैः सि-द्धिरुक्ता । भ० ११ श० ६ उ० । आ० ५० । आ० म० ।

सिवंकर-शिवंकर-न० । शिवं—मोक्षार्थं तत्करणशीलम् । शैलेश्वरस्यागमने, सूत्र० १ श्रु० ११ अ० ।

सिवंचतरु-शिवांचतरु-पुं० । शिवो-मोक्षः आचनरु-इच्छतद्रुमः शिवांचतरुः । सिद्धिरस्तलवृक्षविशेषः, दर्श० १ तत्त्व ।

सिवक(ग)र-शिवकर-पुं० । स्वनामक्याते अष्टिनि, मेन० । (' पटिलाभ ' शब्दे पञ्चमभागे २३८ पृष्ठे तत्कथा गता ।)

सिवकुमार-शिवकुमार-पुं० । अपरविदेहे पुष्कलावतीविजये वीतशोकानगरीराजस्य पद्मरथस्य पुत्रः, ध० २० २ अधि० । (शिवकुमारकथा ' गिहवास ' शब्दे तृतीयभागे ८६७ पृष्ठे गता ।)

सिवकोट्टग-शिवकोट्टक-पुं० । तगरायां नगर्यां सुव्यवहारि-त्वन प्रसिद्धे स्वनामक्याते पुष्पमित्रादीनां सुव्यवहारिणाम-न्यतमे, इय० ३ उ० ।

सिवग-शिवग-पुं० । महादेव, नि० ५० १ उ० ।

सिवगइ-शिवगति-स्त्री० । सिद्धगती, पुं० । सिद्धगतिप्राप्ते, विंश० । भारतानीने चतुर्दश जिने, प्रव० ७ द्वार ।

सिवगय-शिवगत-पुं० । परमपदं प्राप्ते, प्रव० ४४ द्वार ।

सिवतित्थ-शिवतीर्थ-न० । काश्याम्, प्रा० १ पाद ।

सिवदत्त-शिवदत्त-पुं० । इन्द्रपुरास्तास्ये स्वनामक्याते ब्रह्म-दत्तपितरः, उत्त० १३ अ० । भावस्यां नगर्यां स्वनामक्याते नैमिस्तके, आ० म० २ अ० ।

सिवदेव-शिवदेव-पुं० । 'पामिच्च' शब्दे पञ्चमभागे उदाहृतं सम्मनसाधुभागस्यै तैलकपञ्चलप्रदं वणिजि, पि० ।

सिवपह-शिवपथ-न० । शिवा-मोक्षः पागमार्थिकनिरुपम-द्रव्यस्थानं तस्य पन्था-मार्गः शिवपथः । मोक्षाध्वानं, दर्श० ३ तत्त्व ।

सिवपुर-शिवपुर-न० । शिव एव पुरं शिवपुरम् । शिवनगरं, मोक्षं, दर्श० ३ तत्त्व ।

सिवभद्र-शिवभद्र-पुं० । एकादशशततन्त्रमोक्षकाभिहिते दे-वराजपुत्र, भ० ७ श० ३ उ० । (' सिव ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे कथा गता ।) स्वनामक्याते मुनी, ध० २० ।

तथाहि—

“इह कोसेविपुरीए, पुण्यविजुआणभवणकयवासो ।

मेनिहियपाडिहेरो, जक्को निवसइ फरसुपाणी ॥ १ ॥

अज्जादिणे तम्भवेणे, सुत्तथयिऊ सुवसणो साह ।

काउस्सग्गेण ठिआ, विसेसपडिअत्तवक्कम्भो ॥ २ ॥

तच्चित्तलोहणत्थ, जक्को तं वसइ भुयगरुवेणं ।

करिक्खेण पीडइ, तस्सइ अट्टहासेहि ॥ ३ ॥

तह वि इ अक्खुहियमणं, तं समणे वदइ कस्सुपाणिसुणे ।

ममिउं विअवइ इमं, उक्खलियातुक्खुहारसभणे ॥ ४ ॥

उवमग्गयग्गमुग्गे, जं तुह मुणिएवर ! पावभरम्भजं ।

सज्जागस्सालिणे वि इ, काहमहं कम्मसु तं भेते ॥ ५ ॥

इथ अग्गजुयलसंठवि-य मउलिकम्मलो जमाविउं माहुं ।

सीसो इव समविग्गमो, जक्को तं सेवए सग्गं ॥ ६ ॥

अह तन्थ दुवि पुरोहिय-पुत्ता सिवभद्रमिन्त्रियगभिहाणा ।

पत्ता तं अइदुकर, तवकिसियं निरंति मुणि ॥ ७ ॥

तो तेहि सहासमिणे, पयंपियं जं मुणिइ ! धम्मन्थं ।

पीडिअइ किर अण्णा, वाढमजुतं तथेयं ॥ ८ ॥

जन्म—

धर्मको अलगाव, नन्म कर्मो तन्मो य संसारो ।
धर्मस्म अलगाव ना, सुलाउ कर्मय दहमजुने ॥ ६ ॥
इय ते उवहासपर, दंदु अलगाव फुर्निमुककोधो ।
उन्माडिय भियकरुं, गहाविही तेनि हगण्ठो ॥ १० ॥
तयणु भयलोसलोयणु नैरलियनारो पकोपरसरीरा ।
लग्गा मुणिललणुं, अगिरा " ते अम्ह सरणुं " ति ॥ ११ ॥
ते कुरुं साहुकरुं, अलगाव आगो मल्लमल्लोभो ।
धरियउस्समं, अम्ह मुणिया ते इमं हुला ॥ १२ ॥
(भेत्त्यादि ' धम्म ' शब्द चतुर्थभाग २६६० पुष्ठ अक्षर १)
जे पिहु अणुमागई, भणिये भवकारणुं तमवि इस्थ ।
नेयं किलिहुसलायण न उणं इयराणुं जे मणिये ॥ १३ ॥
सा काउवि कलं आये—ति नियमणे आलिकुल पणमं ॥
म्यायति चलेलेपणं कि, किंवेति न विमुलाके ॥ १४ ॥
सुखइ य भवसगरो—इको इहं सुखिमुल्लसगोम ।
हाउ अकिलिहुमणा, लायगाउयं पयं पसा ॥ १६ ॥
इय सोउं पडिहुडा, पुणो पुणो आमिउं तमवराह ।
नैस्स मुणिसं समीधि, ते हो वि वयं पदसंति ॥ १७ ॥
मुलिय आहुणकिया, मुलमूले पडियवहुयसुमत्ता ।
सुखं उगवहारा, अतिवहाला तवनि तव ॥ १८ ॥
अम्ह अम्हकल्लवला, किरिया सिद्धिहं वस्सकरुणं ।
धरइ मणं जाइयं, न कुणइ विणयं मुकुं पि ॥ २२ ॥
तो सिवभहो भियं, भणइ भो भइ ! वरणकरणमि ।
भवसयसंहस्सपुलं, अणं पि किहं होमि सिद्धिमलो ॥ २३ ॥
मुलियणं परो निव्वं, नणं पि मा कुणसु जाइमवेव ।
जे जाइमयईहि, दुहिअं पणिममइ भवगहणे ॥ २४ ॥

जन्म—

जाइकुलपवलसुय—तवलाभिस्सरिय अहुमयलो ।
एयई चिय बंधइ, असुहाई वहुं च संसार ॥ २५ ॥
तो भानयं दोसं, पयं गीयन्थसुमुल्लमि ।
ते आलीयसुं सम्मं, नाउं आलायणीईयहि ॥ २६ ॥

तन्मो—

पडिमेवा पांडसेवग—दोसगुणा गुरुगुणा य इह नेया ।
सम्मविस्सईहि—गुणा, सम्ममणालायका सिक्का ॥ २७ ॥
इह पांडसेवग—पमायणांमसहसकारं य ।
आउरआवइसंकरं—अप्यप्योसा य वीमंसा ॥ २८ ॥
बगलमाई वप्यं, इह कंठ्या उ भवइ प्रमाओ ।
विस्सरिधमलाभो, सहसाकारो अकम्ह ति ॥ २९ ॥
मुहुतपदवाहिक्का, जे सवइ आउसा भव प्रसा ।
अम्होअल्लेभं पुणं, अउमिहा आभइ होइ ॥ ३० ॥
संकिम मा कम्हा मन्त्रं संकिरे सीहमाईयं च अयं ।
अम्होअलो पकोसा, वीमंसा सहमाईयं ॥ ३१ ॥

(दारं)—

"आकंपइका अणुमाणइका", जे विहुं बायं व सुहुं वा ।
अम्होअल्लेभं, अउमिहा अम्होअल्लेभं ॥ ३२ ॥
इय पडिउवमणोसा, आकपिय तय अलिमाईहि ।
गुरुअवराहं लहुया—गुमालभा तहय आलेण ॥ ३३ ॥
जे विहुं ति पयं, आलायइ बायं ति नहु सुहुं ।
अम्ह सुहुं आलायइ, विस्संमंयं न उणं पूल ॥ ३४ ॥

कुलो अम्होअल्लेभं, सहाउल्लेभं मुलियल्लेभं ।
ने वयं य पण्डितं, आलायइ अउमिहा पुणो ॥ ३५ ॥
अम्होअल्लेभं अणुमा—अम्होअल्लेभं अणुमा य नस्सरी ।
इयो वल आलायका—गुणा इमं इति नायवका ॥ ३६ ॥
जाइकुलपवलसुय—इतिअणुमाअणुमाअणुमा ।
अणुमाअणुमा अणुमा, अणुमाअणुमा अणुमा ॥ ३७ ॥
जाइकुलो पापणं, न कुणइ असुहं कयं तु आलोप ।
कुलसंपको सम्मं, पण्डितं वहुं मुकुं ॥ ३८ ॥
नाणीं किन्वाकिन्वा, जाणइ सहइइ इंसणी साहि ।
वरणीं ते पडियअइ, नैसपया इति पयउत्था ॥ ३९ ॥
आयागव माहाइव, ववहाकवीलप पकुवी य ।
अपरिस्सावी निज्जव, अणुमाअणुमा गुरु मणिओ ॥ ४० ॥
नालायाराइहुओ, आयागव नीलकोइयममं ।
घारं तो आहारव, ववहारी पण्डहा इणमं ॥ ४१ ॥
आगमसुयआणा धा—रता य जीयं व होइ ववहारी ।
कियाल्लेभं हि अउदम, नन्ममपुवी य पदमो रव ॥ ४२ ॥
आयागवकम्मं, सव्वं मसं सुयं विणिहिहुं ।
दिसंमन्टियाणं, अणुमाअणुमाअणुमा आणा ॥ ४३ ॥
गीयन्थो मुलिय, अणुमाअणुमा अणुमा तहि विमं ।
पापिअणुमं जीयं, अणुमा अणुमा अणुमा ॥ ४४ ॥
अउमिहाअणुमा, अणुमाअणुमा अणुमा अणुमा ।
अणुमाअणुमा अणुमा, अणुमाअणुमा अणुमा ॥ ४५ ॥
अणुमाअणुमा अणुमा, अणुमाअणुमा अणुमा ॥ ४६ ॥
अणुमाअणुमा अणुमा, अणुमाअणुमा अणुमा ॥ ४७ ॥
अणुमाअणुमा अणुमा, अणुमाअणुमा अणुमा ॥ ४८ ॥
अणुमाअणुमा अणुमा, अणुमाअणुमा अणुमा ॥ ४९ ॥
अणुमाअणुमा अणुमा, अणुमाअणुमा अणुमा ॥ ५० ॥

अणि य—

अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ।
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ५१ ॥

अणुमा—

नामेइ अणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ।
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ५२ ॥

किन्वा—

अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ।
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ५३ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ५४ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ५५ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ५६ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ५७ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ५८ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ५९ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ६० ॥

अणुमा—

अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ।
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ६१ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ६२ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ६३ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ६४ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ६५ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ६६ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ६७ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ६८ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ६९ ॥
अणुमाअणुमाअणुमा, अणुमाअणुमाअणुमा ॥ ७० ॥

अहं सेमनिया गभर्गैति, नियनियहाणसु संठया एव ।
 भो अतिथि कोइ पुरिसो, जो तं आसं अवहरिजा ॥ ५७ ॥
 भर्णियं चारनेरहि, सो नरपञ्जगमो सया कालं ।
 हरिउं तेण न तीरइ, अहं बुद्धं एगपुरिसेण ॥ ५८ ॥
 जइ नवरं मारिजइ, रक्षा भर्णियं इमं पि ता होउ ।
 तत्ता सो तथ गमो, न लहइ तुरयस्स अवगासं ॥ ५९ ॥
 तो तेण खुइयाकं-उण्ण सरमुहडिण्ण वरतुरा ।
 कहमवि विद्धो सो ते-ण सज्जिओ सुहुमसज्ज ॥ ६० ॥
 सो निचं परिहणइ, भुजंतो वि हु पभूयजवसाइ ।
 तो रक्षा सो विज-स्स दाइओ तेण भर्णियामेण ॥ ६१ ॥
 न हि कोइ धाउखोहो, अतिथि हु अवतसज्जभयस्स ।
 तो जमगन्धमग्गंसा, उज्जिता सुहुमपेकेण ॥ ६२ ॥
 सज्जपणं आसो, उण्णतण्णो य पढममुखाओ ।
 नाऊण तओ सज्ज, नीणिय आसो कओ सज्जो ॥ ६३ ॥
 अओ पुण जइ आसो, अणुधियसज्जो न भुजपरिहणो ।
 तह साहु वि ससज्जो, कम्मजं काउ असमत्थो ॥ ६४ ॥
 देवाणुणिय ! सम्मं, लज्जागारवभयाइ ता मुण् ।
 आलोयसु नियसज्ज, मा मरसु ससज्जमरणेण ॥ ६५ ॥

जओ—

न वि ते सत्थं व विसें, व दुण्णउत्तो व कुणइ धेयालो ।
 जंतं व दुण्णउत्तं, सण्णो व पमाइओ कुआ ॥ ६६ ॥
 जं कुणइ भावसज्जं, अणुधियं उत्तमदुकालमि ।
 दुल्लभवाहीवत्तं, अणुधियं उत्तमदुकालमि ॥ ६७ ॥
 इय पमणिओ वि निरिओ, तओ अणालाइओ अपडिक्तं ।
 चरणं विराहिऊणं, उववओ भवणयासीसु ॥ ६८ ॥
 सिवभद्रो उण कंटग—पहललणानायओ कह वि जायं ।
 नाउं नियमइयारं, आलोयइ भूति गुरुमूल ॥ ६९ ॥
 आलोइयणडिक्तं, सम्मं आराहिऊण सामं ।
 उववओ पवरसुरो, सोहम्मे हेमवओभो ॥ ७० ॥
 ना चविउं इह भणइ, धेयइ गयणवज्जहपुरिमि ।
 सिरिकणयकेउरओ, देवइनामाइ धेयिण ॥ ७१ ॥
 जाओ पहाणपुत्तो, सिवचंद्रो नाम पत्ताउओ ।
 परिणइ वसेतनिरि, निवधूयं पडियवहुविउओ ॥ ७२ ॥
 निरिओ वि तओ वाहुय, जाओ तस्मेव वंधवां लहुओ ।
 कयसोमचंद्रनामो, कम्मण तरुणत्तमणुपत्तो ॥ ७३ ॥
 अहं सोमचंद्रकुमर-स्स पाडियानवउजपवरविउजस्स ।
 जाया कयाव बुद्धी, मायणि सार्हाउं विउजं ॥ ७४ ॥
 तसं य इमा कणो, मायगागहट्टिण कह वि दिण् ।
 साहणविही विहेया, परिणयमायंमधूण ॥ ७५ ॥
 नयसु मकामं पिउण, पाण्डिजंतो वि सोयरेण पुणो ।
 सुबहु कालजंतो वि हु, गओ कुणालाइनयरीण ॥ ७६ ॥
 तथ बहुदाणपुब्बं, मायंमसुर्यं विवाहण एणं ।
 सिर्हालयविउजासाहण—वाचरो गालियसुद्धमइ ॥ ७७ ॥
 अगाणयसकुलकलेको, दूरं पढदुपुअपभारो ।
 नीण विअ अणुरसो, कम्मण जायाणि डिभाणि ॥ ७८ ॥
 इय तस्स मलीमस वि—द्वियस्स अचंनपावनिरयस्स ।
 पिउमायपमुहलोण-ण संकहा दूरओ अता ॥ ७९ ॥
 अजदिणं सिवचंद्रो, हरिकरिइजोहज्जुहपरिवरिओ ।
 पूरंनो गयणयलं, विमाणमालाहिं सव्वत्तो ॥ ८० ॥

२१६

पयगविमाणकहा, सिरउपरिधरिजमाणसियल्लो ।
 पासपइद्वियमयरो, जणहालिजतसियवमरो ॥ ८१ ॥
 अगाणयमाणहण-पुणयडियविअहसमगरउविजओ ।
 कलकठकठगायण—गिअमहंनणु गनियहो ॥ ८२ ॥
 सुविरे सुगसिगसुरागि-वणसु तह जंहुदीवजगइण ।
 पउमवग्गइगाण, पकीलिउं सगिहमणुवलिओ ॥ ८३ ॥
 कह वि कुणालानयरी-इ उवरि वरुचंतओ निण वि इमं ।
 नेहणं आयगिऊ-ण सायरे भायरे भणइ ॥ ८४ ॥
 कि भो वंधव ! तुमए, इहव अचंतनिदियकुलमि ।
 काणण व मयगकले—वर्गम्म वखा रइ दूरं ॥ ८५ ॥
 कि मूढ ! विस्सगंध—णवंध ददगाहोपडियनासउं ।
 दुग्गं वयमाणं, जणं इओ न हु पलोणमि ? ॥ ८६ ॥
 एगन्थ अतिथिउकर-उ भरियमअन्थ भनिरमाणगणं ।
 अवरन्थ गिअवायस-दुपिण्णं कि न नियमि इमं ? ॥ ८७ ॥
 तं सोउ सोमचंद्रो, अयंइतहिइतहिनाडिओ इव इहं ।
 विरुद्धाओ लज्जावस-मिलंतनयणो भणइ एव ॥ ८८ ॥
 भो भाय ! को न याणइ, दुहमसममिमं परं कहसु इमं ।
 पुव्वमवज्जियदुक्क-म्म भारयासेण केण अहं ॥ ८९ ॥
 विमलकुलवासविमुहो, विमुक्तदुहसग्गिभंधुपडिबंधो ।
 परिसविजाइवावा-र सायरे पाडिओऽमिह इहा ? ॥ ९० ॥
 तो विहिणा सिवचंद्रो, सविग्गओ सरिय रोहणिं दिवि ।
 पुक्कइ कहसु भयणइ !, मह वंधवपुव्वमवचरान्यं ॥ ९१ ॥
 उरुओहनाणमुणियं—कहिउं सयलं पि तस्स पुव्वमवंधं ।
 देवीइ रोहिणीण, पुडवयणमिमं समुल्लवियं ॥ ९२ ॥
 जाइमयाइ पुब्बि, न सम्ममालोइयं जमणण ।
 तेणसो तुह भाया, विउवणं पारसं पत्तो ॥ ९३ ॥
 जं सुहुमं वि हु कालिण, निस्सहला लोयणा कया तुमए ।
 तं जाओ लि इय सुही, इय भणिय तिरोहिया देवी ॥ ९४ ॥
 सोउमिणं सिवचंद्रो, पुव्वमवंधं सरिय भणइ भो भाय ! ।
 अज्ज वि ताडे वि लहुं, कुकुडुवसिणह मुच्चमिमं ॥ ९५ ॥
 नियदुक्काई आलो-इऊण काऊण निव्यतवचरणं ।
 एयस्स दुक्कनिवह-स्स देसु सलिलजलिं भाया ! ॥ ९६ ॥
 अहं भणइ सोमचंद्रो, भाय ! इमा भारिया मह अणाला ।
 आसजपसवसमया, इमाई इहमाई लहुयाइ । ॥ ९७ ॥
 ता कहसु मुणमि कहं, इय तं मूढं निणवि सिवचंद्रो ।
 दूरं न धम्मजुग—ति चयइ पत्तो नियं नयरे ॥ ९८ ॥
 मायाविऊण पिउणो, कहमवि चरणमुणिदपयमूल ।
 पाडिबलसंजमभरो, सिजि पत्तो पुयाकलसा ॥ ९९ ॥
 इयरो वि काउ विविहं, पावें कालमि कालमासज्ज ।
 पत्तो नरण धोरं, दुहिओ भमिही भवकाडिं ॥ १०० ॥

भुत्वेति सार्धकटनाघटनानिरस्त-

कर्मजजस्य शिषभद्रमुनश्चरिषम ।

वाचंयमा नियमिताखिलदोषजाला ,

यत्नं मुदा स्खलितशुद्धिधौ व्यधत् ॥ १०१ ॥

इति शिवभद्रमुनिकथा । अ० १० ।

सिवभूह-सिवभूति-पुं० । स्यविग्नयार्थधर्मांगरेः धामिष्ठगोत्र-
 स्य स्वनामक्यानेऽन्नेर्धामिणि कौत्सगोत्रे आचार्ये, कथ्य० १
 अति०४ जण । स्वनामक्याने रघुवीरपुत्रास्तस्य साहसिकम-

जे . यः प्रमज्ज्य वोटिकानिहवानस्थापयत् । आ० म०१ अ० ।
भाष्यम्—

उवहिविभागं सोऽं, मिवभूहं अजकण्डगुरुमूलं ।

जिणकप्पियाहयागं, भणइ गुरुं कीस नेयाहिं ? ॥ २५५३ ॥

जिणकप्पोऽणुचरिज्जइ,

नोच्छिओ ति भणिण पुणं भणइ ।

तदसत्तस्मोच्छिज्जउ,

वुच्छिज्जइ किं ममन्थस्स ? ॥ २५५४ ॥

पुच्छस्स पुच्चमणापुच्छ,

क्खिम्मकंवलकमायकलुसिओं वेव ।

सो वइ परिग्गहओ,

कमाय मुच्छा भयाईया ॥ २५५५ ॥

दासा जओ सुबहुया, सुए य भणियमपरिग्गहत्तं ति ।

जमचेला य जिणिदा, तदभिहिओ जं च जिणकप्पो ॥ २५५६ ॥

जं च जियाचेलपरि-सहो मुणी जं च तीहिं ठाणेहिं ।

वत्थं धरिज्ज नेगं-तओ तओऽचलया सेया ॥ २५५७ ॥

सर्वा अप्युक्ता एव, नवरं 'ज च जिणा चेलं' त्यादि,

यस्माच्च 'जिताचेलपरिग्गहो मुनिः' इत्यागमोऽभिहितम् ।

जिताचेलपरिग्गहत्यं च किल त्यक्तवन्मस्यैव भयनीत्यभि-

प्रायः । यस्माच्च त्रिभिर्वच स्थानैर्वन्धधारणमनुज्ञातमागमं

नैकान्ततः, तथा आगमवचनम्—'तिहिं ठाणेहिं वत्थं ध-

रिज्जा-हीरिवात्तये, दुगंझावात्तये, पगीमहवात्तये' । तत्र

हल्लिज्जा स्वयमेवा प्रत्यया निमित्तं यस्य धारणस्य तत्

तथा, जुगुप्सा-लोकविहिता तिन्दा सा प्रत्ययो यस्य तत्त-

था, एव परीषदा—शीतोष्णदशमशकादयः प्रत्ययो यत्र

तत्तथा । उपसंहारश्चाह—ततस्तस्मादुक्तयुक्तिस्योऽचलनेव अ-

यस्करीति पूर्वपक्षः ।

अत्रोत्तरपक्षमभिधित्सुराह—

गुरुणाऽभिहिओ जइ जं, कमायहेऊ परिग्गहो सो ते ।

तो सो देहां चिय ते, कमायउप्पत्तिहेउ ति ॥ २५५८ ॥

गुरुणा-आयकृष्णनाभिहितः शिवभूतिः-यदि हन्त ! यद्

यत् कषायहेतुः, तत् तत् ते तत्र परिग्रहः, स च ममबुणा

परिहर्तव्य एवेत्येकान्तः । 'तो सो' इत्यादि ततस्तर्हि स्व-

कीया देह एव 'ते' तत्र स्वस्यात्मनोऽपि कषायोत्पत्तिहेतुरि-

ति परिग्रहः परिहरणीयश्च प्राप्नोति । अतोऽपरिग्रहत्यस्य

परिग्रहाणां चोत्सन्ना कथंति ।

अथवा-किमेको देह एव, ननु व्याख्यापि भूमः, तद्यथा—

अत्थि व किं किंचिजए, जस्म व तस्म व कमायबीयं जं ।

वत्थुं न होज एवं, धम्मो वि तुम न वत्तवो ॥ २५५९ ॥

जेण कमायनिमित्तं, जिणो वि गोमालमंगमाईणं ।

धम्मो धम्मपरा वि य, पडिणीयाणं जिणमयं च ॥ २५६० ॥

किं हि नामैतावन्ति जगन्ति तद् वस्तु, यद् यस्य वा तस्य वा

कषायाणां बीजं-कारणं न भवेत् ? एवं च सति धृत-आरिज-

मर्द्दमिजो धर्मोऽपि न्यया-न प्रदीतव्यः, तस्यापि कस्याचित्

कषायहेतुत्वात् । कुतः ? इत्याह 'जंणत्यादि' येन यस्मा
दास्तां नत्प्रणीतो धर्मः, किन्तु-स त्रिभुवनवन्धु-निष्कार-
णवन्मलः सर्वस्त्वानां जिनाऽपि भगवान् तीर्थकरोऽपि क्लि-
ष्टकर्मणां गोमालकसंगमकादीनां कषायनिमित्तं संजातः ।
एवं धर्मस्तत्प्रणीतः, तदुक्तधर्मपरा अपि तदेकनिष्ठाः सा-
धवः, जिनमतं च द्वादशाङ्गीकृतम्, सर्वमन्यतद् गुरुक-
र्मणां दुःस्मैकरूपदीर्घमयश्चमणभाजा प्रत्यनीकानां जिनशा-
सनप्रतिकूलवर्तिनां कषायनिमित्तमेव, इत्यतदप्यग्राह्य प्रा-
प्नोति, न चैतदस्ति । तस्मात् 'यत् कषायहेतुस्तत् परिह-
र्तव्यम्' इत्येकान्त एवेति ।

अथैतद्व्यापपरिजिहीर्षोः परस्याभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह-

अह ते न मोक्खसाहण-मईए गंथो कमायहेऊ वि

वत्थाइमोक्खसाहण-मईए सुद्धं कहं गंथो ? ॥ २५६१ ॥

अथ मन्थेयाः-ते देहादयो जिनमतास्ताः पदार्थाः कषा-

यहेतव्याऽपि सन्तो न ग्रन्थो-न परिग्रहः, मोक्षसाधनमन्यद

गृह्यमाणेत्यादिनि । हन्त ! यद्येवम्, तर्हि वत्सवात्रादिक-

मन्युपकरणं शुद्धमेवणीयं मोक्षसाधनवद्देहा गृह्यमाण क-

थं ग्रन्थः ?-न कथञ्चिदित्यर्थः, न्यायस्य समान्तवादिति ।

तद्वयं कषायहेतुत्वाद्ग्राह्य वत्सादिकमित्येतद् निराकृतम् ।

अथ मूर्च्छाहेतुत्वेन तत् परिहरणीयमित्येतदपकर्तुमाह—

मुच्छाहेऊ गंथो, जइ तो देहाइओ कहमगंथो ।

मुच्छावओ कहं वा, गंथो वत्थादमंगस्स ? ॥ २५६२ ॥

अह देहाऽऽहार इषु, न मोक्खसाहणमईए ते मुच्छा ।

का मोक्खसाहणेसुं, मुच्छा वत्थाइएसुं तो ? ॥ २५६३ ॥

अह कुणमि थुल्लवत्था-इएसु मुच्छं धुवं मरीरि वि ।

अक्कअ दुल्लभयरं, काहिसि मुच्छं विमभंणं ॥ २५६४ ॥

वत्थाइगंथराहिया, देहाऽऽ हाराइमित्तमुच्छाए ।

तिरिय मवगदओ नखु, हवंति निग्गोवगा बहुसो ॥ २५६५ ॥

अपरिग्गहा वि परसं-ति एसु मुच्छाकमायदांसेहिं ।

अविणिग्गहियप्पाणो, कम्ममलमणंतमज्जंति । २५६६ ॥

देहत्यवत्थमल्लोऽ-णुलेवणाऽऽभरणाध रिणो के इ ।

उवमग्गाइसु मुणआं, निस्संगां के लमुदिंति । २५६७ ॥

एताः सुगमा एव, नवरं यदि यो मूर्च्छाहेतुः स ग्रन्थः

परिग्रहः, परिग्रहत्यादेव च त्याज्यः, ततस्तर्हि 'मुच्छायउ'

नि-मूर्च्छावनां वक्ष्यमाणयुक्त्या मूर्च्छायुक्तस्य देहाऽऽहा-

रादिकस्तत्र हन्त ! कथमग्रन्थः ? अपि तु ग्रन्थ एव, ततः

सोऽपि परित्याज्यः प्राप्नोति । कथं वा ममत्वमूर्च्छारहित-

त्यनासक्तस्य-सक्तविप्रमुक्तस्य साधार्वस्त्रादिकं ग्रन्थो गीय-

ते भवता ?-न भवत्येव तथाभूतस्य तद् ग्रन्थ इति । अथ

देहाऽऽहगादेषु ते-तत्र मूर्च्छा नास्ति, मोक्षसाधनमन्या ते-

षां ग्रहणात्, तर्हि मोक्षसाधनत्वेन तुल्येष्वपि वत्सादिषु

तत्र हन्त ! का मूर्च्छा ? इति । अथ स्थूलेषु बाह्यत्वान्, क्ष-

णमात्रेणैवाग्निरस्करायुषप्रवणस्यत्वात्, सुलभत्वान्, क-

तिपर्यादान्ते स्वयमेव विनाश इमकत्वान् शरीरात् मित-

रां निःसारेषु वत्सादिषु मूर्च्छां करोति त्वम्, तर्हि ध्वज-नि-

क्षितं शरीरंऽपि विशेषतो मूर्च्छां करिष्यसि । कुतो विशे-
षेण तत्र तत्करणमित्याह—‘अक्केज्ज दुल्लभये’ ति—विभ-
क्तिव्यत्यात् शरीरस्याकथ्यत्वात्—कथयताम्यत्वात् । न हि
वस्त्रादिवत् शरीरं कथं कथं लभ्यते । अत एव वस्त्रा-
द्यप्यपि तुल्यतत्त्वात्, तथा, तद्वेषयैवान्तरकृत्वात्, ब-
हुतरदिनावस्थायित्वात्, विशिष्टतरकार्यसाधकत्वाच्च वि-
शेषेण शरीरे मूर्च्छां करिष्यसीति । अथ देहादिमात्रं या
मूर्च्छा सा स्वल्पव, वस्त्रादिप्रत्यमूर्च्छा तु बह्वी, ततो दे-
हादिमात्रमूर्च्छासंभवेऽपि न भ्रममणकाः संस्यन्ति, न भ-
वन्तः, बहुपरिग्रहत्वादित्याह—‘अथाह’ इत्यादि, गाथात्रय-
म् । अयमिह संक्षेपार्थः—निर्यक्-शब्दादयोऽल्पपरिग्रहा अपि,
तथा शेषमनुष्या अपि महाद्वारिद्र्योपहताः क्लिष्टमन-
साऽविद्यमानतथाविधपरिग्रहा अप्यायानिगृहीतात्मानां लो-
भादिकषायधर्गवशीकृताः परस्परैकैवपि विषयेषु मूर्च्छाक-
कषयादिदोषैः कर्ममलमनन्तमजयन्ति, तद् बहुशा निर्या-
पया भवन्ति, न मोक्षप्रापकाः । अन्ये तु महामुनयः कर्नाच-
दुपसर्गादिबुद्ध्या शरीरान्निजमहामूल्यवस्त्राऽऽभरणमालय-
धिलपनादिसेयुक्ता अपि सर्वसङ्कषिनिर्मुक्ता निगृहीतात्मा-
नां जितलोभादिकषायरिपवः समानादितविमलकवलालो-
काः सिद्धिमुपगच्छन्ति । तस्मादवस्था-मनां क्लिष्टमनसां ना
न्यमात्रमिदमर्काश्चक्रमेवति ।

अथ यदुक्तम्—‘भयहेतुत्वेन वस्त्राद्यस्त्याज्याः’ इति । त-
त्र प्रांतायधानमाह—

जइ भयहेऊ गंधो, तो नाणहिण तदुवघाईहि ।

भयमिह ताई गंधो, देहस्स य मावयाईहि ॥२५६८॥

अह मोक्खसाहणमई-ए न भयहेऊ वि ताणि ते गंधो ।

वत्थाइ मोक्खसाहण-मईए सुद्धं कहं गंधो ॥२५६९॥

यां यद् भयहेतुस्तद्ग्रन्थः, तर्हि ज्ञान-दर्शन-चारित्र्याणा-
मपि तदुपघातकभयः, देहस्य च श्वापदादिभ्यो भयमस्ति,
इति तान्यपि ग्रन्थः प्राप्नुवन्ति । शेष व्याख्यानप्रायम् ।
अथ यदुक्तम्—‘परिग्रहो कमाय-मुच्छा-भयार्थ’ इति
तत्रादिशब्दसंगृहीतं वस्त्रादीनां रौद्रध्यानहेतुत्वमभ्युपगम्य
परिग्रहाह—

सारक्खणाणुबंधो, रोइज्झाणं ति ते मई हुजा ।

तुल्लमियं देहाइसु, पमत्थमिह तं तहेहावि ॥२५७०॥

जे जलिया पगारा, लोए भयहेअवो अविरयाणं ।

ते चेव य विरयाणं, पसत्थभावाण मोक्खा य ॥२५७१॥

इहागमे रौद्रध्यानं चतुर्विधमुक्तम्, तद्यथा—“स किं
तं रोइज्झाणं ? । रोइज्झाणं जडाव्यहे पणनं, तं तहा-
दिसाणुबंधी, मोसाणुबंधी, तयाणुबंधी सारक्खणा-
णुबंधी ” । तत्र हिंसायाः सस्वध्यादिकषाया अनु-
बन्धः सातत्येन चिन्तनं यत्र तद् हिंसानुबन्धः ।
मृषा-असत्यं तस्यानुबन्धो यत्र तत् तथा । स्तयं—चौर्यं
तस्यानुबन्धो यत्र तत् तथा । भ्रष्टाणं—सर्वभारणाधुपायै-
स्तस्मादिभ्यो निजावस्य संशोपनं तस्यानुबन्धः सा-
तत्येन चिन्तनं यत्र रौद्रध्यानं तत् तथा । एवं च सति
संरक्षणानुबन्धो रौद्रध्यानस्य चतुर्थो भेदः । स च वस्त्रादी-

गृहीतं किलावश्यंभावी, रौद्रध्यानभेदत्वाच्च रौद्रध्यानमि-
ति । एवं रौद्रध्यानहेतुत्वाद् वस्त्रादिकं दुर्गतिहेतुः । शस्त्रा-
दिवत्, ततो न प्राप्तामिति न च बुजिर्भवेत् । तर्हि यदु-
क्त्युक्त्या रौद्रध्यानं तर्हि देवानांप्रिय ! देहादिप्रति तुल्यम्,
तस्यपि जल-ज्वलन-मालिन्मुल-श्यापदा-ऽह-विष-कण्ट-
कादिभ्यः संरक्षणानुबन्धस्य तुल्यत्वात् । अतस्तेऽपि प-
रित्याज्याः प्राप्नुवन्ति । अथेह देहादिमोक्षसाधनाहत्वाद्
यतनया तत्संरक्षणानुबन्धविधानं प्रशस्तं न दाषाय । यथ-
वम्, तर्हि तथा तनागमप्रतिदेन यतनाप्रकारेणैवापि वस्त्रा-
दौ संरक्षणानुबन्धविधानं कथं न प्रशस्तम् ? । ततः कथं
वस्त्रादयोऽपि परित्याज्याः ? इति । अथैवं ब्रूय-वस्त्रादि-
परिग्रह एव मूर्च्छादिदोषहेतुत्वाज्ज्ञोकस्य ‘भ्रममणकार-
णम्’ इत्येतदपि प्रतीतं वस्त्रादिपरिग्रहवतः साधारणं
कथं न स्यात् ? इत्याह—‘जं जलियंन्यादि’ । इह ये या-
यन्त शयन-पान-भोजन-गमना-ऽवस्थान-मना-वाक्-का-
यचष्टादयः प्रकारा अविरतानामसंयतानामप्रशस्नाध्यव-
सायघनां लोकं भयहेतवो जायन्ते, त एव ताधन्ते । प्रकारा
विरतानां संयतानां प्रशस्नाध्यवसायानां मोक्षार्थे संय-
चन्ते । तस्माद् वस्त्रादिस्वीकारेऽपि न तरजनवन् साधूनां
मूलाच्छादितलोभादिकषाय-भय-माहनीयादवापणां तदु-
च्छादितदाषः काऽप्यनुपजयत इति ।

अपि च, यदि वस्त्रादिक ग्रन्थः, मूर्च्छादिहेतुत्वात्, कनका-
दिर्वादिन हेतु-दृष्टान्तापन्यासमात्रेणैव वस्त्रादिसंन्यत्वं सा-
धयति भवान्, तर्हि वयमापि तदुपन्यासमात्रेण कनकादि-
रस्यग्रन्थत्वं साधयाम । कथम् ? इत्याह—

आहारो व्व न गंधो, देहत्थं (व) विमघायणट्ठाए ।

कणगं पि तहा जुवई, धम्मंतवाणिणी मे सि ॥२५७२॥

कनकं तथा युर्वान्ध घमान्तवासिनी मे ममंति बुद्ध्या
परिशुद्धतो न ग्रन्थ इति सम्बन्धः, एषा किल प्रतीक्षा ।
कुतः ? इत्याह—देहार्थमिति कृत्वा, अयं च हेतुः, देहार्थ-
त्वात्—देहप्रयोजनत्वात्—देहापकारित्वादित्यर्थः । ननु
युयं देहापकारित्वं किल प्रतीतम्, कनकस्य तु तत् क-
थम् ? इत्याह—‘विमघायणट्ठाए सि’ विमघातकत्वादित्य-
र्थः; उक्तं च—“विमघाय-रसायण-मंगल-च्छवि-गया-
पयाहिणावन्ते । गुरुए अ ढज्जकुट्टं, अट्ट सुवम्भं गुणा होति
॥ १ ॥” आहारर्वादिन दृष्टान्तः । कनक-युवत्यादयोऽपि न
ग्रन्थः, देहार्थत्वात्, आहारर्वादिन तात्पर्यम् । अत्राह—
ननु यथेवम्, तर्हि समुच्छिद्यता ग्रन्था-ऽग्रन्थविभागकथा,
ग्रन्थत्वेन प्रसिद्धस्य कनकादस्ययाऽग्रन्थत्वसाधनात्, अ-
ग्रन्थत्वेन च प्रमादितस्य देहस्य ‘ग्रन्थो देहः, कषाया-
दिहेतुत्वात्, कनकादिवत्’ इत्येवं ग्रन्थत्वस्य साधनात् ।
ततो भवन्त एव कथयन्तु—को ग्रन्थः, कथाग्रन्थ इति ? ।
तदित्युपगम्यस्य परस्य वचनमाशङ्क्योपसंहारपूर्वकं ग्र-
न्था-ऽग्रन्थविभागमुपदिदर्शयिषुराह—

तम्हा किमत्थि वत्थुं, गंधाऽगंधो व सव्वहा लोए ? ।

गंधाऽगंधो व मओ, मुच्छममुच्छादिं निच्छयओ २५७३

वत्थाई तेण जं जं, संजमसाहणमरागंदोसस्सं ।

तं तमपरिग्रहो श्विय, परिग्रहो जं तदुवघाइ ॥२५७४॥

तस्मात् किं नाम तद् वस्तुस्थितिं लोकयदात्मस्वरूपेण सर्वथा प्रस्थाप्यमाणा वा :- नास्त्येवैतदित्यर्थः । तत्र च "मुच्छ्वा परिगृहो बुद्धो, इह बुद्धं महसिना ।" इत्यादिशब्दनाम्न यत्र वस्तु-देहा-ऽऽहार-कनकादौ मूर्च्छा संपद्यते तद् मिथ्ययतः परमार्थतो घन्यः । यत्र तु सा नापजायते तदप्रमथ इति । एतदेव व्यक्तीकरणं- 'यथाहं तेजोत्यादि, ' तेन तस्यात् । शेषं सुगममिति । (विशेष०) (वस्त्रादिप्रहणाप्रहणविषयता ' कण ' शब्दे तृतीयभागे २३१ पृष्ठऽन्युक्ता ।)

" कणा आयपमाणा, अद्वाह्यकाश्चित्थडा इत्या ।
दा चय संस्रिया उ-अिमा य तद्भा मुण्यय्यो ॥ १ ॥
तणगहणाणलसेवा-निधारणाधम्ममुक्काणट्टा ।
दिट्ठं कणमाहणं, गिलाणमरणद्वया चय ॥ ॥
संपायमरयणु-णमज्जणट्टा चयंति मुहपति ।
नासं मुहं च बंधइ, तीए वमहि पमज्जता ॥ ३ ॥
आयाणे निक्खेवे, ठाणे निसीए सुयपइसंकोए ।
पुअं पमज्जणट्टा, लिगट्टा चय रयइरण ॥ ४ ॥
वेउअंवायणं वा-इए हि अणु पजणं चय ।
तेसि अणुगहट्टा, लिगुदयट्टा य पट्टामभा ॥ ५ ॥ "

तत्र प्रजने-महने ' वेउअि ' नि-वैकिये विहने, तथा, अप्रावृत्ते-अनावृत्ते, वानिके चाःसूनत्त्वभाजने, हिया-लज्जया-सत्या अणु गृहप्रमाणे ' लिगुदयट्ट ' ति-स्त्रीदेशेन लिङ्गादय-रक्षणार्थं च पट्ठोलपट्टे मत इति । अथ पात्रस्य मात्रकस्य च संवसापकारित्वं दर्शयन्नाह-'ससने' त्यादि । संसकस-कतुगोरस-द्राक्षादिपानक-पानीयगतसस्त्रप्राणुरक्षणार्थं पात्रमिति संबन्धः । पात्राभावे हि संसकगोरमात्र्या हस्त ए-वानामांगादिकारणाद् गृहीताः क क्रियेरन् ? तद्गतसस्त्रानां प्राणविपरितरेव स्यात् पात्रं तु सति समयोक्ताविधिना ते परिस्थाप्यन्ते । तथा च सति तद्गतसस्त्रप्राणुरक्षा पात्रेण सिध्यतीति । तथा पात्राभावे पाणिपुट एव गृहीतानां घृतगोर-सर्मादिरसानां परिगलनं सति यत् कुन्धु-कीटकादिप्राणघा-तनम् ; ये च भाजने-धावनादिभिः पश्चात्कर्मादयो दोषा-स्तेषां परिहारार्थं च पात्रमिष्यते जगद्गुरुभिः । तथा, ग्लान-बाल-दुर्बल-बुद्धाद्युपग्रहाद्यं च तदिष्यते । पात्रे हि सति गृहस्थेभ्यः पथ्यादिकं समानीय ग्लान-बालादीनामुपग्रह उपग्रम्भः क्रियते, तद्भावे पुनरसौ न स्यादेवेति । अपरञ्च-पात्रं सति भक्षणानादिकं समानीयान्यस्य प्रयच्छन्तां साधू-नां दानमयधर्मस्य साधनं-सिद्धिर्भवति, पात्राभावे चैतद् न स्यात् । तदसत्त्वे कस्यापि केनचिद् भक्षणानादिवानासंभवात् । 'समया चयं परुण्णउ' ति-एवं च पात्रे परिग्रहे सति लब्धि-मतामलब्धिमतौ च शक्तानामशक्तानां च वास्तव्यानां प्राधुर्य-कानां च सर्वेषामपि साधूनां परस्परं समता-स्वास्थ्यं तुह्यता भवति । पात्रे हि सति लब्धिमान् भक्षणानादिकं समानीय-लब्धिमतो ददाति । एवं शक्तोऽशक्त्या, वास्तव्यः प्राधुर्य-काय तत् प्रयच्छति । इति सर्वेषां सौस्थ्यम्, पात्राभावे तु नैतत् स्यादिति । इह च पात्रप्रहणस्य गुणकथनेन मात्रक-स्यापि तत्कथने कृतमेव द्रष्टव्यम्, प्रायः समानगुणत्वात् ।

उक्तं च-

" बुद्धायरक्खणट्टा, पायगहणं जिण्हि पजसं ।

जं य गुणा संभोए, इवति ते पायगहणे वि ॥ १ ॥
अतरंतबालबुद्धा-सहाएसा गुक् अ सइयग्गा ।
साहारणुग्गाऽल-सिक्कारणा पायगहणं तु ॥ २ ॥
आयणिए य गिलाणे, पाहुणए बुद्धे सहसदाणे ।
संसलभसपाणे, मसगपरिमाणुणणा उ ॥ ३ ॥ " इति ।

यदुक्तम् 'सुप भणियमपरिगहने' इति, तत्राह-

अपरिगहया सुते,ति जा य मुच्छा परिगहोऽभिमभो ।
सव्वइव्वेसु न मा,कायव्वा सुतसम्भाओ ॥२५८०॥

या च 'सव्वाओ परिगहोओ वेरमणे'-इत्यादिनाऽपरिग्रहा-ना सूत्रं प्रोक्तं त्वया गीयते, तत्रापि मूर्च्छेव परिग्रहस्ती-र्थकृतानामभमतो नाभ्यः, सा च मूर्च्छा यथा वस्त्रं तथा स-र्वेष्वपि शरीराऽऽहारादिषु द्रव्येषु न कर्तव्येति सूत्रसम्भा-वः-सूत्रपरमार्थः, न पुनस्त्यदभमतः सर्वथा वस्त्रपरित्या-गोऽपारग्रहणेति सूत्राभिप्रायः । तस्मादपरिग्रहानसूत्रमावार्थो मिथ्यैव लिख्यंस्त्वमिति हृदयम् । विशेषः । (तीर्थकरा व-स्त्रपात्रगृहणा अपि संयमधिराधमादिदोषान् न प्राप्नुवन्तीति ' नित्यय' शब्दे अतुर्दशमे २२४७ पृष्ठं गतम् ।)

जिनकल्पिकादयस्तु सदैव संचेलका इति दर्शयन्नाह-

जिणकप्पियादओ पुण, सोंवहओ सव्वकालमेगंतो ।

उवगरणमाणमेसि,पुरिसाविक्खाए बहुभेयं ॥२५८४॥

अयमत्राभिप्रायः-तीर्थकराप्रान्तावष्टम्भेन, जिनकल्पिकां-दाहरणावष्टम्भेन च त्वमचलकत्वं प्रतिपद्यसे । एतच्च सर्वं भवतो बुद्धोद्यतचित्तमित्येव, यतस्तीर्थकरा अपि पूर्वोक्त-न्यायेन न तावदेकान्ततोऽचलकाः । जिनकल्पिक-स्वयंबुद्धा-दयः पुनः सर्वकालमकान्तेन सापथ्य एवेति । अत एव 'दुग तिग अउक पण्णे' इत्यादिना पूर्वमतेषामुपकरणमानं पुरुषा-पेतया बहुभेदमुक्तम्, न पुनः सर्वथा निरुपकरणता । तदयं य-स्त्वया सवेधोपकरणत्यागः कृतः स इष्टान्तीकृतानां तीर्थकर-जिनकल्पिकादीनामपि न दृश्यते, केवल नूतनः कोऽपि त्वदीय एवायं मार्ग इति ।

अथ प्रकारान्तरेण परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह-

अग्रहंता जमचेला, तेण्णचेलत्तणं जइ मयं ते ।

तो तव्वयणाउ चिय,निरतिसओ होहि माऽचेलो २५८५

यद् यस्मादग्रहंताऽचेलः-चेलरहिता नाभ्यधारिणस्तेन त-स्मात् कारणादचलत्वं-नष्टत्वं यदि तव मन-संमतम्, "जा-रिसयं गुरुलिंगं, सीसेण वि तारिसेण हायव्वं । न हि हाइ बुद्धसीसा, सेयवडो नग्गलवणं वा ॥ १ ॥ " इति वचना-दिति । ततस्तर्हि तद्वचनद्वय-तीर्थकरोपदेशादिव निरुपम-भूतिसंहननाद्यतिशयरहितोऽचेलो-अग्रे मा भूस्त्वम् । इदमुक्तं भवति-यदि तीर्थकरातिशयत्वात् तद्वेपस्तव प्रमाण-म् तर्हि तव एव हेतोस्तदुपदेशोऽपि भवतः प्रमाणमेव । न हि गुरुपदशमतिक्रम्य प्रवर्तमानः शिष्योऽभीष्टार्थसाधको भवति परमगुरुपदेशक्षेत्रं वर्तते-निरुपमभूतिसंहननाद्यतिशयरहि-तेनाचलकेन नैव भवितव्यम् । तत् किं त्वमित्यं गुरुपदेश-बाह्येन नाभ्येनात्मानं विगोपयसीति ।

अथ यथा गुरोरुपदेशः कर्तव्यस्तथा तद्वेप-चरिते अप्य-ययमावच्छलिये । तदयुक्तम्, तदुपदेशानुष्ठानस्यैव कार्य-

साधकस्यापान दशयात—

रासी जहोवपनं, करइ बेजस्त हो आरोगो य ।
न उ वसं चरियं वा, करइ न व पउसइ करतो ॥२५८६॥
तह जिखेवैआपई, कुलसाखांउवेइ कम्मरोगाओ ।
न उ तवेवत्थरो, वेसियाएसमकरतो ॥ २५८७ ॥

इह यथा रासी वैद्यस्योपदेशं करोति, तत्करणमात्रेणैव च शेषाद् विमुक्त्यन्ते, न पुनरसौ तद्वत् करोति, नापि तद्वत्-
रितमाचरान, न च तत् कुर्वाणोऽप्यसौ प्रशुणीभवति, प्र-
शुण कणकादौ वैद्ये माग्यादिकं तद्वत् कुर्वन् सर्वरसाश्च
स्वेच्छया तद्वद् भुजानस्तत्तानुद्वाप्यी संनिपातस्यैव
स्मियत । तस्माद् वैद्यापदेशानुष्ठानमैव रासिणो रागापग-
महन्तुः । प्रस्तुतयोजनमाह—'तह' इत्यादि तथा तेनैव प्रकारेण
जिनवैद्यस्वादेशे कुर्वाणस्तद्वत्चरिते अनाचरन्नापि कर्म-
रागादपैति—विशुद्ध्यन्ते, न पुनस्तेषामादेशमकुर्वाणस्तत्त-
व्य-चारैर्न विज्ञाणाऽपि तस्माद् विशुद्ध्यन्ते, केवलं तद्यो-
ग्यनाराहतत्वात्तत्तत्त-चरिताभ्यां प्रवर्तमान उन्मादादि-
माजनमैव भवतीति ।

किञ्च—यदि तीर्थकरवैद्य-चरितानुष्ठानवर्ती भवान्, तर्हि
किं सर्वथा नैः सह वैद्य-चरिताभ्यां साधर्म्यं भवतः, उत
वैद्यतः । यद्याद्यः पक्षः, तर्हि यत् न कुर्वन्त, तत् सर्व-
मात्रं भवता कर्तव्यं प्रामाण्यं किं पुनस्तत् ? इत्याह—

न परोवपसवसया, न य छउमत्था परोवपसं वि ।
दिति न य सीसवगं, दिक्खंति जिणा जहा सव्वे ॥२५८८॥
तह सेमेहि वि सव्वं, कजं जइ तेहि मव्वमाहम्मं ।

एवं च कसो तित्थं, न वेदवेलो नि को गाहो ॥२५८९॥
यदि तैजिनैस्तीर्थकरैः सह लिङ्गचरिताभ्यां सर्वमा-
धर्म्यम्, तर्हि यथा न स्वयं बुद्धत्वाद् न परोपदेशवशगा-
न परापदेशेन वर्तन्ते, न च छद्मस्थावस्थायां प्रतिबोधा-
द्य परस्याप्युपदेश ददति, न च शिष्यवर्गं दीक्षन्ते, तथा
शैवैरपि तांस्त्वप्य-प्राशयैः सर्वमेतत् त्वदभिप्रायेण का-
र्यं करणीयं प्रामाण्यं । भवत्येवं तर्हि, का दोषः ? इति चेत्
इत्याह—एवं च सति कुतस्तीर्थम्, कस्यापि प्रतिबोधाभा-
वाद् दीक्षाद्यभावाच्च ? । 'न चेदिति' अथ न तैः सह स-
र्वसाधर्म्यमित्युच्यते, तर्हि 'अचेलो भवाम्यहम्' इति क-
स्तव ब्रह्मः ? अचिन्त्यत्वात् तद्वचरितस्येति ।

अथ तीर्थकरैः सह सर्वसाधर्म्याभावेऽन्वेषतामहः किमि-
ति न कर्तव्यः ? इत्याह—

जह न जिखेदेहिं समं, सेमाहसएहिं सव्वसाहम्मं ।
तह लिंयेणाभिमयं, चरिएण वि किंचि साहम्मं ॥२५९०॥

यथा जिनेन्द्रैः सह 'निरुपमाधिहसंययणा, चउनाणाहस-
यसत्तसंपणा ।' इत्यादिमा प्रत्येन प्रतिपादितैर्लिङ्गाचरिता-
द्य शैवैरतिशयैः सर्वसाधर्म्यं नाभिमनं भवतः, किं तर्हि ?
किञ्चित् साधर्म्यमेव, तथा तेनैव प्रकारेण लिङ्गेन चरितेन
च किञ्चित् साधर्म्यमेव तैः सह अभिमनमस्माकम्, न तु
सर्वसाधर्म्यम्, तद्वत् किञ्चित् साधर्म्यं लिङ्गतो लोकक-
णमात्रेण न पुनरन्वेषनं, चरित्रेण स्ववशीयाद्वारपरिभो-
२२०

सा-ऽनियतवासादिना, न तु पाणिभोजिभेन निरतिशय-
त्वेन तद्व्याप्यत्वाद्स्मर्यादीनाम् । तस्मात् किञ्चित् साधर्म्य-
स्याह्न्यायनान्यथापि सिद्धेः कोऽन्वेषतायाग्रहो भवतः ?
इति (जिनरूपविषयः (विशेष) 'जिणकण' शब्दं चतुर्थभागे
१४८६ पृष्ठे उक्तः ।)

यद्योक्तम् 'जं च जिवाचेलपरिसहो मुणी' इत्यादि, तथाह—
जइ चेलभोगमेता-दजिमाचेलपरिसहो तेस ।
अजियदिभिक्खाइपरी-सहो वि भत्ताइभोगाओ ॥२५९१॥
एवं तुह न जियपरी-सहा जिथिदा वि सव्वहावन्नं ।
अहवा जो भत्ताइसु, स विही चेलं वि किं नेह्णे ॥२५९२॥
जह भत्ताइविसुद्धं, राग-होसरहिओ निसव्वंती ।
विजियदिभिक्खाइपरी-सहो मुणी सपडियारो वि ॥२५९३॥
तइ चेलं परिसुद्धं, राग-होसरहिओ सुयविहीय ।

इह जिवाचेलपरी-सहो मुणी मेधमायो वि ॥२५९४॥
जिताचेलपरीग्रहो मुनिर्भवतीति वयमपि ग्रन्था-
महे । केवलमिदं प्रष्टव्याऽस्मि, किं चेलभोगमात्रेणाप्यजि-
ताचेलपरीग्रहत्वं भवति येन भवता सर्वथा वस्त्रपरित्यागः
क्रियते, आहोस्विन्नपणीयादिदोषदुष्टवस्त्रपरिभोगेण ? ।
तथाप्यपेक्षे दुष्कणमाह—'जइ' इत्यादि, यदि चेलभोगमात्रा-
दपि तेन साधुनाऽऽन्वेषक्यपरीग्रहो न जिन इति स्वया
प्राच्यते, तर्हि भक्तादिपरिभोगमात्रादजिनदिगिक्खादिपरी-
ग्रहोऽपि त्वदभिप्रायेणैव साधुः स्यात् । एतदुक्तं भवति—
इह देशीवचनत्वाद् दिगिक्खाशब्देन कुतः प्रोच्यते, आदि-
शब्दात्—पिपासादिपरिग्रहः । ततश्च यद्येवमीयादिगुणो-
पेनवस्त्रपात्रपरिभोगाजिताचेलपरीग्रहो नेष्यते, तद्योपणा-
दिगुणसंपन्नभक्त्यानादिपरिभोगाजिनकुतःपिपासादिपरी-
ग्रहोऽपि न कश्चिज्जगति स्यात् । भवत्येवम्, न किञ्चित् नः
स्मृत्येति चेत् । अत्राह—'एवमित्यादि' एवं सति त्वद-
भिप्रायेण जिनैन्द्रा अपि भगवन्तो निरुपमाधुतिसंहननाः
सर्वैकनिधयो न जिनपरीग्रहा इति सर्वप्रकारेणैव ।
अधोद्वगमाद्वैद्यवैद्यप्रसक्तं विशुद्धमवशीय राग-द्वेषरहितं
मह-पासादिकं खेवमानोऽपि जिनकुतःपिपासादिपरीग्रहो
मुनिर्भवति, तर्हि योऽयं भक्तादुषु विधिचरित्यन्ते स चेल-
ोऽपि वस्त्रेऽपि भगवन्तः किं नष्टः कापि ?—ननु तद्व्य-
वशीय रागादिदोषरहितः परिमुञ्जानो जिताचेलपरीग्रहो
मुनिः स्यादेवेति भावः । एतदेव व्यक्रीकुर्यन्माह—'जइ' इत्यादि
गाथाद्वयं स्पष्टम् । नेयं 'सपडियारो वि' इति—विभुता-पिपा-
सा-शीतोष्णादीनां मह-पान-वस्त्रादिभिः सूत्राक्रयतनया
कृत, प्रतीकारः प्रतिविधानं येन स तथा । इदं च उमरु-
कर्मणिन्यायेन गाथाद्वयेऽपि संबध्यते । तस्मादन्वेषणी-
यादिदोषदुष्टवस्त्रपरिभोगेणैवाजिताचेलपरीग्रहत्वं भवति, न
तु सूत्राविधाना तदुपभुजत इति ।

आह—ननु यदि वस्त्र परिभुक्ते साधुः, तर्हि तस्य कथमन्व-
ेषपरीग्रहसहिष्णुत्वम्, चेलासत्त्वं एव तदुपपत्तः ? । तद-
युक्तम्, सति, अस्मति च चेलोऽन्वेषकत्वस्यागमं लोकं च
रुद्धकथात् । एतदेवाह—

मदमंतचेलगोऽचे-लगां य जं लोमममयममिद्धो ।

तेणाचला मुणभो, संतेहिं जिणा असंतेहिं ॥२५६८॥
 सत्त्वामन्त्र सत्त्वती चले यस्यासौ सत्त्वमन्त्रो यद् य
 स्माज्ञांक समये आचलकः समिद्धः प्रमिद्धः । अश्वः
 प्रस्तावनायाम् । सा, च कृतैव । तेन तस्मादिह मुनयः सामा-
 न्यसाधयः सङ्गिरेष चेलैरुपचारताऽचला भवन्ते, जिनास्तु
 तीर्थकरा असाङ्गिरेषैर्मुख्यवृत्त्याऽचला व्यवदिश्यन्ते ।
 इदमुक्तं भवति-इहाचेलत्वं द्विविधम्-मुख्यम्, उपचारितं
 च । तत्रेदानीं मुख्यमचलत्वं संयमोपकारं न भवति, अतः
 औपचारिकं गृह्यते, मुख्यं तु जिनानामवासीदति ।

इदमौपचारिकमचलत्वं भाषयति-

परिसुद्ध जुण कच्छिय, थोवाऽनिययऽअभोगभोगेहि ।

मुणभो मुच्छरहिया, संतेहिं अचेलया होंति ॥२५६९॥

मुनयः-साधवा मूर्च्छारहिताः सङ्गरिण चेलैरुपचारता-
 ऽचलका भवन्ति । कथंभूतैश्चेलैः ? इत्याह-'परिसुद्ध' नि-
 लुप्तविभक्तिदर्शनात् परिशुद्धैरुपचारिणैः, तथा जीर्णैर्बहुविधैः
 कुस्मिन्नेरसारैः, स्तौर्गणनाप्रमाणतो ह्रीन्स्फुटैर्वा, अनि-
 ययऽअभोगभोगेहि ति-अनियतभोगेन कादाचित्कालेभवेन
 भोगः परिभोगः परिभोगी येषां तानि तथा तैः । एवंभू-
 तैः सङ्गरिण्युपचारताऽचलका मुनयो भवन्ते । तथा,
 'अभोगभोगेहि' ति-एवमपि याज्यते । तन्मध्य लोककूटप्र-
 काशप्रकारेण भोगः-आसेवनम्, प्रकारलक्षणस्य मध्यप-
 दस्य लोपात्, अन्यभोगस्तेनान्यभोगेन भोगः-परिभोगो यथा
 तानि तथा तैरप्येवंभूतैश्चेलैरचलकत्वं लोके प्रसिद्धमेव,
 यथा कटीयस्त्रेण वेष्टितशिरसां उलावगाढपुरुषस्य । सा-
 धारपि कच्छावन्धाभावात्, कूर्चगन्ध्यामप्रभाग एव चोल-
 पट्टकस्य धरणान्, मस्तकस्थोपरि प्रावरणाद्यभावाच्च
 लोककूटप्रकारादन्यप्रकारेण चेलभागा द्रष्टव्यः । तद्वत् 'प-
 रिसुद्ध-जुण-कुच्छिय'-इत्यादिप्रशेषणविशिष्टैः सङ्गि-
 र्ण चेलैस्तथाविधवस्त्रकार्याकरणात् तेषु मूर्च्छाऽभावाच्च
 मुनयाऽचलका व्यवदिश्यन्ते इतीह तात्पर्यम् ।

आह--ननु चेलस्यान्यथा परिभोगेण किमचलकत्वव्यपदे-
 शः कापि दृष्टः ? इत्याशङ्क्य तदुपदर्शनार्थमाह--

जह जलमवगाहंतो, बहुचेलो वि सिरवेद्वियकडिल्लो ।

भयणइ नरो अचेलो, तह मुणभो संतचेलो वि ॥२६००॥

गताया ।

जीर्णादिभिर्गणितैश्चेलकत्वं लोककूटमंघेति भाषयति-
 तह थोवजुअकुच्छिय-चेलेहि वि भयण अचेलो ति ।

जहत्तर मालिय ! लहुं, दो पोंति नगिगथामो ति ॥२६०१॥

इयमपि सुगमा, नवरं 'जहत्तरत्यादि' इष्टान्तः, यथेह
 काऽपि योषित् कटीवेष्टितजीर्णवहुविधैकशाटिका कञ्चित्
 कालिकं वदति--'त्यरस्य भाः शालिक ! शीघ्रो भूत्वा मनी-
 यपोर्षी शाटिकां विद्याप्य ददस्व समर्पय, नम्रका वर्नेऽ-
 हम्' । तदिह सवस्त्रायामपि यागिति नाण्यवाचकशब्दप्र-
 वृत्तेः "अस्मद्वा कीरइ नगभावा मुहभावा अण्हायं अद-
 लल्लयं" इत्याद्यापि न विकल्पत इति ।

अथ यदुक्तम्--'जह तिहिं ठाणेहिं वरथं धरेज' इत्यादि
 तत्र प्रतिविधानमाह--

विहियं सुए चिय जम्भो, धरेज तिहिं कारणेहिं वरथं ति ।

तेणं चिय तदवस्मं, निरतिसएण धरेयव्वं ॥ २६०२ ॥

जिणकप्पाजोगाणं, हीकुच्छपरीसहा जम्भोऽवस्मं ।

ही लज्ज ति व सो सं-जम्भो तदत्थं विसेसेणं ॥२६०३॥

ननु त्रिभिः कारणैर्वस्त्रं धरणीयम्--इत्यागमाह वश्यता
 भवताऽस्मत्पक्षेणैव समर्थितं भवति, परं शून्यद्वयत्वा-
 द्भवान् न लक्षयति, तथाहि--इदानीं वयमपि वक्त्रं श-
 फ्नुम--'त्रिभिः कारणैर्वस्त्रं धरेत्' इति सूत्रेण विहित-
 प्रातिपादिनं यतो यस्मात्, तेनैव प्रकारेण तद् वक्त्रं निर-
 तिसंयमं तथाविधधृतिसेहननादिरहितेन साधुनाऽवश्यं ध-
 रणीयमिति । कुतः ? इत्याह--यतो-यस्माद् निरतिसंयम-
 न जिनकृपायाग्यानां साधूनां हीकुत्सापरीषदलक्षणे व-
 क्षधरणकारणं पूर्वाभिहितस्वरूपमवश्यमेव संभवति । ततो
 धरणीयमेव वक्ष्यम् । यद्विधा--कुत्सापरीषदायै तद् न
 धियते तथापि ही-लज्जा, सं संयमस्तदर्थं तावद् विशेष-
 र्णैव वस्त्रं धरणीयम्, अन्यथाऽस्मिन्वचनादिनां बृहदसंय-
 मापकारिते ।

अथोपसंहारपूर्वकं संक्षिप्तोपदेशमाह--

जइ जिणमयं पमासं, तुह तो मा मुयसु वरथ-पत्ताइ ।

पुव्वुतदोसजालं, लम्भिसि मा समिइषायं च ॥२६०४॥

अणुवालेउमसत्तो, उपत्तो न समत्तमेसत्तासमियं ।

वत्थरहिआं न समिआं, निस्सेवादासोसग्गा ॥२६०५॥

यद्य जिनमतं तव प्रमाणम्, ततो वस्त्र-पात्राद मा मुञ्च
 मा त्याजीः । कुतः ? इत्याह--'तेणगहणानलसंवा'-इत्याह-
 ना पूर्वमुक्तं दोषजालं मा लब्धाः । तथा, समितिघातं च
 तत्परिहाराय माऽऽप्नुहि त्वमिति । कस्याः पुनः समितेः
 पात्राद्यभावे विघातः ? इत्याह--'अणुवालेउमित्यादि' अ-
 शक्नोऽसमर्थो भवत् । किं कर्तुम् ? । समस्तां परिपूर्णांमेष-
 तासमितिमनुपालयितुम् । कथंभूतः ? अपात्रः पात्रविर-
 हितः । पुनर्निष्ठादानसमित्या श्रुत्संगंतामत्या च समितो
 न भवत्, उपलक्षणत्वाद् भाषासामित्याऽपि समितो न भ-
 वेत्, वस्त्राद्यभावे रजाहरणमुख्यवस्त्रकाद्यभावात्, तदभावे
 च यथोक्तसमितिप्रयासिद्धिरिति ।

एवं प्रकाशितैःऽस्तौ किं कृतवान् ? इत्याह--

इय पम्भविआं वि बहुं, सो मिच्छत्तोदयाकुलियभावो ।

जिणमयमसहंतो, कडियवत्थो समुज्जाओ ॥२६०६॥

तस्म भगिनी समुज्जिय-वत्था तह चेव तदणुरागेणं ।

संपत्थिया नियत्था, तो गणियाए पुणो मुयइ ॥२६०७॥

तीए पुणो वि बटो-रसेगवत्था पुणो विच्छड्ढिति ।

अच्छउ ते तेणं चिय, समणुत्ताया धरेसी य ॥२६०८॥

कोडिअकोट्ठरीरे, पजावेसी य दोसि सो सीसे ।

ततो परंपराफा-सम्भोऽवसेसा समुप्यन्ना ॥ २६०९ ॥

एताश्चनस्त्राऽपि गतायाः, नवरं 'समुज्जाउ ति' त्यक्त-
 वस्त्र उपाधयात् समुदातो निर्गतः । 'नियत्थ ति' त-
 तो गणिकया निर्वासना वक्त्रं परिधापितेत्यर्थः । । नीच

सि ' नया गणिकया ' बद्धोरसेगवथ सि ' बद्धमुरस्यकं बलं यस्याः सा तथेति । ' ततो परंपरस्यादि ' ततः पर-
म्परया याऽसौ स्पर्शो गुरुशिवसंबन्धस्तस्माद् बोद्धिक-
संनानवर्तिनाऽवशया बोद्धिकाः समुपपन्ना इति । एतासां
च बोद्धिकव्यतिकरसंबन्धानां सर्वासामागं माधानामर्थे सं-
क्षिप्य ' इह या यदर्थी न स तन्निमित्तोपादानं प्रत्यना-
कुनः, यथा घटार्थी मृत्पिण्डोपादानं प्रति, चाग्निार्थिन-
स्य यनयः, तन्निमित्तं च जीवरमिति, न चास्यासिद्धत्वं-
म्, इत्यादिना सूत्र-बल-पात्रपरिग्रहविषयं वादस्थानकं वृ-
द्धैरिगणितमास्तं, तन्मोक्षराध्ययनेषु द्वितीये परीषदाध्यय-
ने आचेलक्यपरीषद् बृहद्दीकायां तदर्थिनाऽन्वेषणीयम् । त-
था, ' इह कलु यस्य यत्रासंभवो न तस्य तत्र कारणावैक-
क्यम्, यथा शुद्धशिलायां शाहयकुरस्य, अस्ति च तथा-
विधस्त्रीषु मुक्तः कारणावैक्यम्, न चायमस्तिदो हेतुः
इत्यादिना विरचितं स्त्रीनिर्वाणविषयमापि वादस्थानकं त-
त्रैव वदप्रिशतमाध्ययने द्रष्टव्यम् ॥ इति पट्टिगाथायः ।
विशे० । आ० क० । आद्यदिगम्बरं, ध० २० । आ० चू० आ-
द्यस्तीनवरीषास्तव्यधीमन्त्रात्मजं, आ० चू० १ अ० । स्वा० ।
सिवमग्न-शिवमार्ग-पुं० । दर्शनबान्धवाश्चलकणे मोक्षमार्गं,
विशे० ।

सिवय-शिवक-पुं० । उदकाभासनामकस्य वेलेन्धरनागराज-
स्य आवासपर्वणे, स्वा० ४ डा० २ उ० । (' लवणसमुद् ' श-
ब्दे वक्तव्यता ।)

सिवद-पुं० । शिवं ददातीति शिवदः । मोक्षप्रदे, वो० ६ विव० ।

सिवलिया-शिवलिका-स्त्री० । कलायाभिधानधान्यफलिका-
याम्, भ० ७ श० १ उ० ।

सिववत्त-शिववर्तन्-न० । शैवानां परिभाषया मोक्षे, डा०
२४ डा० ।

मिवसम्मसुरि-शिवशर्मसुरि-पुं० । शतकाव्यकर्मप्रमथकर्त्तर्या-
चार्ये, कर्म० ५ कर्म० । डा० ।

सिवसोक्तद-शिवसौख्यद-पुं० । शिवं—मोक्षस्तस्य सौख्यं
निराबाधलक्षणं ददातीति शिवसौख्यदः । मोक्षफलके, ध० ३
अधि० ।

सिवहृत्थ-शिवहृत्थ-पुं० । आरोग्यकरहृत्ते, विपा० १ धु० ७ अ० ।

सिवा-शिवा-स्त्री० । सौर्यपुरे नगरे दशदशाराणां मध्ये ज्येष्ठ-
समुद्रविजयेस्व राज्ञो भार्यायाम्, स्वा० ८ डा० ३ उ० । उत्त० ।
कल० । प्रव० । आ० म० । स० । उज्जयिनीराजस्य प्रधानस्य
भार्यायाम्, चेटकराजबुद्धिनरि, आ० चू० ४ अ० । "लोहजंघो
लोहहारी अग्निभीरुस्तथा इयः । स्त्रीरत्नं च शिवा देवी ग-
जोऽनलग्निरिः पुनः ॥१॥" आ० क० ४ अ० । ति० । आ० ।
पञ्चदशमीधरस्य प्रथमप्रवर्तिन्याम्, स० । प्रव० ।
शक्रस्य देवेन्द्रस्याग्रमहिष्याम्, भ० १० श० ५ उ० ।
स्वा० । (अस्या ' अग्रमहिप्ती ' शब्दं प्रथमभागे १७३ पृष्ठ
पूर्वोत्तरजम्भकया ।) शृगास्याम्, शृगासी अग्निवाप्य-
माकलिकशब्दपरिहारार्थं शिवा मर्याने । अनु० ।

सिवागंदा-शिवानन्दा-स्त्री० । आनन्दस्य भ्रमणोपासकस्य

भार्यायाम्, उपा० १ अ० । आ० चू० ।

सिविण-स्वप्न-पुं० । "इः स्वप्नादौ" ॥ ८ । १ । ४६ ॥ इत्य-
वरस्य इत्यम् । प्रा० । "स्वप्नं नात्" ॥ ८ । २ । १०८ ॥ स्वप्नश-
ब्दे नात् पूर्व इव भवति । प्रा० । स्वापावस्थायां यज्जिदिदेशेन,
आ० क० १ अ० ।

सिविया-शिविका-स्त्री० । उपरिच्छादिने कोष्ठाकारे जम्पान-
विशेषे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । डा० । सूत्र० । अनु० ।
जी० । आ० म० । जं० । दशा० । ध० । रा० । आन्ता० । अन्त० ।
सिवोवपस-शिवोपदेश-पुं० । मोक्षसाधनप्रकरणं, पञ्चा० १५
विष० ।

मिक्वत्त-सीवत्त-न० । परिकर्मणि, मि० चू० १६ उ० ।

सिक्विणी-देशी-सूत्र्याम्, दे० ना० ८ वर्गं २६ गाथा ।

मिक्वी-देशी-सूत्र्याम्, दे० ना० ८ वर्गं २६ गाथा ।

सिमिर-शिशिर-पुं० । लोकोत्तरसंज्ञया माघे मासे, ज्ये० ४
पादु० । च० प्र० । ज० । सू० प्र० । शीतकाले, मि० चू० १ उ० ।
दधि०, दे० ना० ८ वर्गं ३१ गाथा ।

सिमिरकाल-शिशिरकाल-पुं० । शीतकाले, पञ्च० ५ संव० द्वार ।
निसिररत्त-शिशिररत्त-पुं० । पौषमाघमासद्वयात्मके श्रुत-
भेदे, स्वा० ६ डा० ३ उ० ।

सिमिरली-शिशिरली-स्त्री० । अनन्तकायकम्भेदे, भ० ५ श०
८ उ० । साधारण्यनस्पतिकायविशेषे, जी० १ प्रति० ।

सिसु-शिशु-पुं० । बालके, विशे० । मि० चू० ।

सिसुनाग-शिशुनाग-पुं० । अलसे, सर्पाकृतौ मृङ्गलके वर्षा-
जन्तौ, शिशुनागो गरुडपुत्रः । उत्त० ५ अ० । ' समा-
हि ' शब्दे उदाहृते सुदर्शनपुरवास्तव्ये स्वनामक्याने सुहृ-
तौ, आ० क० ४ अ० । आय० ।

सिसुपाल-शिशुपाल-पुं० । वसुदेवसुतायां माद्र्यां दमघो-
वेण जाते पुत्र, सूत्र० ।

तच्चेदम्—

" वसुदेवसुतायै सुघो, दमघोसलराहिणेण महीये ।

आघां चतुष्पुजां भुज—बलकलिघो कलहपल्लवो ॥१॥

ददृण तन्ना जलणी, चतुष्पुत्रं पुनमभ्युयमणयं ।

भयहरिसावित्र्यमुहूर्ति, पुच्छद रोमिनियं सहसा ॥२॥

रोमिसिण्ण मुण्डि—ण साहियंतीह दृढहिययाप ।

जह एम तुम्भ पुत्ता, महानलो बुज्जमां समरे ॥३॥

पयस्स य जं दददु—ण होर साभाविपं भुआज्जुअलं ।

होहि ततां विष भयं, सुनस्स ते रात्थि मेवेहो ॥४॥

सा वि भयवेविपंगी, पुत्तं दंसेह जाव करहस्स ।

तावावय तस्स ठियं, पयहत्थं वरभुयाज्जुअलं ॥ ५ ॥

तां करहस्स पिउच्छा, पुत्तं पाइह पायपीडस्मि ।

अवगाहत्तामणत्थं, सां वि लयं से कामिस्सामि ॥६॥

सिसुपालो वि हु ज्जवण—मण्ण नारायणं अन्धमेहि ।

वयण्णिदं भण्ण सं । व हु, कमर कामाए समत्थां वि ॥७॥

अवराहसए पुण्णे, वारिज्जंतां च चिदुह जाह ।

करहेण तन्ना विण्णं, वक्केणं उत्तमं स ॥ ८ ॥" सू० १ धु० ३
अ० १ उ० ।

सिसुमारिया-शिशुमारिका-स्त्री० वाचविशेष, ग० ।
सिस्म-शिष्य-पु० । प्रयुज्यां शिक्षां च प्राप्तिं, सूत्र०
२, ५० ७ अ० । आत्मा० । ज० । आव० । आ० चू० ।
शिक्षणायां पाठ्यायस्यापामक, ज० २ वक्त० ।

गंधो पुण्डुदिहो, दुविहो सिस्मो य होति शायवो ।
पञ्चावणं सिक्खावणं, पगयं सिक्खावणं उ ॥ १२७ ॥
सो सिक्खगो य दुविहो, गहणे आसेवणाए शायवो ।
अहम्मि होति तिबिहो, सुत्ते अत्थे तदुभए ॥ १२८ ॥
आसेवणाए दुविहो, मूलगुणे चैव उत्तरगुणे य ।
मूलगुणे पंचविहो, उत्तरगुणे चारमविहो उ ॥ १२९ ॥
आयरिआं ऽपि य दुविहो, पञ्चावंतो वं सिक्खवंतो य ।
मिक्खावंतो दुविहो, गहणे आसेवणे चैव ॥ १३० ॥
गाहार्थितो तिबिहो, सुत्ते अत्थे य तदुभए चैव ।
मूलगुण उत्तरगुणे, दुविहो आसेवणाए उ ॥ १३१ ॥

(गंधो० इत्येतद् १२७ गायत्र्याख्या 'सिक्ख' शब्देऽस्मिन्
अर्थे भागे गता ।)

अहमिदमनुतिष्ठति स एवविधो ब्रह्माण्डवनाभेदभिन्नः
शिक्षां ज्ञानव्या भवति । तत्रापि ब्रह्माण्डवनाभेदभिन्न-
कृत्वाऽऽद्यावत् ब्रह्माण्डवनाभेदभिन्न-शिक्षाया ब्रह्म-उपादा-
नेऽधिकृतं विविधो भवति शिक्षाः, तद्यथा-सूत्र, अर्थे, तदु-
भयं च । सूत्रादीन्पाठ्याय सृजन् सूत्रादिशिक्षां भवतीति
भावः । सांप्रतं ब्रह्माण्डकालमाविनीमासेवनामधिक-
त्याह-यथार्थास्वतःसूत्रानुष्ठानमासेवना तथा करणभूतया
द्विविधो भवति शिक्षाः, तद्यथा-मूलगुणे-मूलगुणाव-
षये आसेवमानः-सम्यग्मूलगुणानामनुष्ठानं कुर्वन् तथा
उत्तरगुणे च-उत्तरगुणावषये सम्यगनुष्ठानं कुर्यात् शिक्षा-
रूपोऽप्यासेवनाशिक्षा भवति, तत्रापि मूलगुणे पञ्चप्र-
कारः-प्राणानिपाद्विरतिमासेवमानः पञ्चमहाभूतधार-
णान्पञ्चविधो भवति मूलगुणेऽप्यासेवनाशिक्षाः, तद्यत्तर-
गुणावषये सम्यक्प्राणव्यावृत्तद्विधादिकान् गुणानामेवमान
उत्तरगुणासेवनाशिक्षा भवति, ते चामी उत्तरगुणाः-
'पिहस्म जा विसोही, समिहो भावणा तवो दुविहो । प-
डिमा अभिगहाय य, उत्तरगुणो विद्यागहा ॥ १ ॥' य-
द्विधा-सम्बन्धन्येषु उत्तरगुणेषु प्रधाननिर्जराहृततया तप ए-
व द्वादशावधमुत्तरगुणाधिकाह-उत्तरगुणे-उत्तरगु-
णावषये तपो द्वादशभिन्नं यः सम्यग् विधत्ते स आ-
सेवनाशिक्षा भवतीति । शिक्षां ह्यन्यमन्तरेण न भव-
त्यत आचार्यनिरूपणमा (गायत्र्या) ह-शिक्षायेत्यया
हि आचार्यो द्विविधो-द्विभेदः, एका यः प्रयुज्यां प्राह-
यत्यपरस्तु यः शिक्षामिति, शिक्षावर्गं द्विविधः-एका यः
शिक्षायास्मं प्राहयति-पाठयत्यपरस्तु तदर्थं वशविध्वज-
कालसमाचार्यनुष्ठानतः सेवयति-सम्यगनुष्ठानं कारयति ।
तत्र सूत्रार्थतदुभयभेदम् प्राहयत्यन्यथाविधि भवति ।
आसेवनाचार्योऽपि मूलोत्तरगुणभेदाद् द्विविधो भवति गतो
नामनिष्पन्नो निष्पन्नः, तदन्तरं किं तत् सूत्रानुगमेऽस्मिन्निता-
विगुणोपेतं सूत्रमुच्यते यित्यर्थम् ।

तच्छब्दम्-

गंधं विहाय इह सिक्खमारो,
उट्ठाव सुवंधेरे वसेआ ।
आवायकारी विसयं सुसिक्खे,
जे ज्ञेय विप्पमार्यं न कूआ ॥ १ ॥

'इह' प्रयत्नेन ज्ञानसंसारस्वभावः सन् सम्यगनुष्ठाननौ-
त्थितो प्रयत्नेन आत्मा येन स प्रयत्नो-धनधान्याहरणार्थ-
पञ्चतुष्पदादि-विहाय-त्यक्त्वा प्रजाजितः सन् सद्गु-
णानामनुष्ठाय च ब्रह्मरूपामासेवनारूपां च शिक्षां [च]
कुर्यात्-सम्यगासेवमानः सुष्ठु शांभनं नवभिर्धेयैर्गुणै-
र्भिर्गुणैर्माश्रित्य ब्रह्मव्यं वसन्-तिष्ठन्, यद्विहा-सुप्रसन्न-
मिति-संयमस्तद् आवसन्-तं सम्यक् कुर्यात् आचा-
र्यान्तिकं यावज्जीवं यशमानो यावद्भुज्यतविहारं न
प्राप्तपद्यं तावदाचार्यवचनम्यावपातो-निर्देशस्तत्कार्य-
पातकारी वचननिर्देशकारी सदाऽऽज्ञाविधायी, विनीयते-
अपनीयते कर्म येन स चिन्तयन्ते सुष्ठु शिक्षा-विधायान्
ब्रह्माण्डवनाभ्यां चिन्तये सपक्व परिपालयेदिति । तथा यः
छुका-निपुणः च संयमानुष्ठाने सदाचार्योपदेशं या विविधं
प्रमादं न कुर्यात्, यथा हि आचार्यः सम्यग्विद्योपदेशं कुर्वन्
न्यायां लभते गंगोपशमं च एवं साधुर्गण सावद्यप्रत्यपर-
हारी पापकर्मभयब्रह्मभूताभ्याचार्यवचनानि विद्वद्व-
रसाधुभ्यः साधुकारमशेषकर्मण्यं चावाप्नोतीति ॥ १ ॥
सूत्र० १४ अ० ।

शिक्षिन्-म० । उत्तमाह, न० ।

सिस्मिणी-शिष्या-स्त्री० । लहस्तदीक्षितायाम्, व्य० २
उ० । आव० ।

सिह-काह-धा० । काह्यायाम् "काह्याहिलकाहिलकाह-
वम्कमहसिहविलुपाः" ॥ ८ । ४ । १६५ ॥ इति काह्यतः सिह
इत्यादेशः । सिहह । काह्यत । प्रा० ४ पाद ।

स्पृहि-धा० । स्पृह सिष् । इच्छायाम्, "स्पृहेः सिहः"
॥ ८ । ४ । ३५ ॥ इति ग्यन्तस्य स्पृहः सिह इत्यादेशः । सिहह ।
स्पृहयति । इच्छति । प्रा० ४ पाद ।

सिहडिहो-देशी-कालविधिसरमयोपु, ने० ना० ८ वर १५ गायत्र्या ।
सिहडि-शिक्षाविहन्-त्रि० शिक्षाधारिणि, म० ६ श० ३३ उ० ।
दशा० ।

सिहर-शिखर-त० । पर्वतोपरिचर्चितं पु, ना० १ अ० १ अ० ।
स्था० । नि० चू० । "चूर्णं ति वा विभूतं ति वा सिहरं ति वा
पते पराट्टा" नि० चू० १ उ० । जी० । सू० प्र० । उपरितने भाग,
आ० म० । शिक्षराणि अनुगच्छे वृक्षसम्बन्धीनि पर्वतपक्षे
कूटानि । ना० १ अ० ६ अ० । प्रश्न० ।

सिहरभूय-शिखरभूत-त्रि० । शिखरकल्पे, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

सिहरि-शिखरिन्-पु० । जम्बुद्वीपस्य पर्वतधरपर्वते, जं०
दो सिहरिकूडा । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

अथ वृक्षधरावसरः-

कहि गं भन्ते ! जम्बुद्वीपे दीवे सिहरी नामं वासहरप-
वत् पश्यते ? , गोअमा ! हेरसवस्स उत्तरेण एरावयस्स

दाहिणेयं पुरस्त्रिमलवससमुदस्त पश्चिममेयं च-
त्रिमलवससमुदस्त पुरस्त्रिममेयं, एवं जह चेव चुल्लहि-
भवन्तो तह चेव सिंहरी वि खवरं जीवा दाहिणेयं धनुं
उत्तरेयं अवसिद्धं तं चेव पुण्डरीए दहे सुवसकूला महा-
सई दाहिणेयं खेपववा जहा रोहिअसा पुरस्त्रिममेयं गच्छइ ।

‘ कहि ल ’ मित्रादि क भवन्त ! जम्बूद्वीप द्वीपे शिक्षरी
नाम वर्षधरपर्वतः प्रसन्नः ? गौतम ! हेतुव्यवनस्यान्तरस्याम
पेरावतस्त्र-वस्यमाससप्तमस्येवस्य दक्षिणस्यां ‘ पुरस्त्रिमे ’
स्वदि प्रसवत्, एवमुक्ताभिलापेन यथा बुद्धहिमवाच तथैव
शिक्षर्यापि, नवरं जीवा दक्षिणं धनुस्त्रेण अवशिष्टं तदेव-
नि बुद्धहिमवत्प्रकरखेपमेव, नत्र पुण्डरीका इदः । जं ४
वल् ० । स्था ० । स ० । शिक्षरेण समन्विते पर्वतमात्रे च । नं ० ।

सिंहरिकूट-शिक्षरिकूट-नं ० । जम्बूद्वीपस्यान्तरे स्वनामक्या-
न कूट, स्था ० ६ टा ० ३ उ ० । जं ० ।

मिहरीणी-शिक्षरीणी-स्त्री ० । कर्ममयितकण्डयुक्तार्धनि-
ष्पन्नं अन्नोपस्करं, धं ५ अधि ० ।

जा दहिसरम्मि गालिय-गुलेण चउजायसुगयसंभारा ।

कूरम्मि छुप्पमाणे, बंधति मिहरं मिहरीणी उ ॥ १८५ ॥

इध्वा खरे बालितं सुडव या निष्पन्ना अपरं च चतुर्धा-
तकसुकृतसंभारा एसात्थकतमात्पप्रसागकेशाक्यैश्चतुर्भिर्ग-
न्धप्रकर्षैराधक्येनापजानितवासा कूरमध्ये प्रक्षिप्यमाणे शि-
खरं बध्नाति स्त शिक्षरीणीत्युच्यते । वृ ० २ उ ० । नि ० खू ० ।
आवा ० । प्रभ ० । मार्जितायाम्, दे ० ना ० ८ वर्ग ३३ गाथा ।

मिहरीणी-देशी-मार्जितायाम्, दे ० ना ० ८ वर्ग ३३ गाथा ।

सिहलि-शिखा-स्त्री ० । खूडायाम्, आवा ० ४ अ ० । सिहलि

वा धारती केइ ‘ सिहलि ’ ति शिखा । पञ्चा ० १० विष ० ।

मिहा-शिखा-स्त्री ० । शिरसि, व्य ० २ उ ० । शिरसि सर्वव-

जानां केशानां समूह, व्य ० ३ उ ० । अनु ० । स्था ० । सूत्र ० ।

सिहाचारण-शिखाचारण-पुं ० । अग्निशक्तामुपादाय तेजः-

काधिकानविराधयति स्वयमक्षयप्रसंगे पादविहारमिषुले चा
रक्षणे, न ० ३ अधि ० ।

सिद्धि-शिखिन्-पुं ० । शिखाऽस्वास्तीति शिखी । अनु ० । म-
यूर, भ ० ७ श ० ६ उ ० । कट ० । सेधा ० । को ० । जं ० । वि-
शं ० । निर्धूमेऽग्नौ, कट ० १ अधि ० १ क्षण । व्य ० । अग्नि-
मात्रं, आवा ० ५ अ ० ।

सिंहडिखी-शिखिण्डनी-स्त्री ० । शिखाधारित्याम्, औ ० ।

सिहिया-देशी-स्तनयोः, दे ० ना ० ८ वर्ग ३० गाथा ।

सिही-देशी-कुक्कुटे, दे ० ना ० ८ वर्ग २८ गाथा ।

सीअ-देशी-सिक्के, दे ० ना ० ८ वर्ग ३३ गाथा । स्था ० ।

सीअखयं-देशी-दुग्धपात्र-हमशानयोः, दे ० ना ० ८ वर्ग ५५

गाथा ।

सीअपवायदह-शीताप्रपातइद-पुं ० । इदविशेष, स्था ० । य-
त्र नीलवनः शीता निपतति, यत्र चन्द्रार्धशीत्यधिकानि

योजनशतानि आयामविक्रमभाष्यां पञ्चदशाष्टाशोत्तराणि
विशेषन्यूनानि परिकल्पयत्य च मध्ये शीताद्वीपः चतुष्प-
ष्टियाजनायामविक्रमभाष्यां दशसप्तत्योजनशतद्वयपरिसेपः ज-
लान्ताद् द्विकोशाच्छिन्नः शीताद्वीपमन्त्रेण विभूषितोपरित-
तभागः स शीताप्रपातइदः । स्था ० २ टा ० ३ उ ० ।

सीअद्वी-देशी-हिमकालवर्दिन, अक्कावाते च । दे ० ना ० ८
वर्ग ३५ गाथा ।

सीअवेयमहण-शीतवेगमथन-न ० । आनंतेन शीतवेगनि-
वारणात्, सूर्ये, कल्प ० १ अधि ० ३ क्षण ।

सीअ-देशी-अविच्छिन्नवृष्टौ, दे ० ना ० ८ वर्ग २४ गाथा ।

सीईभूय-शीतीभूत-त्रि ० । सुखं, आवा ० १ ध्रु ० ३ अ ० १ उ ० ।

सीउगयं-देशी-सुजात, दे ० ना ० ८ वर्ग ३४ गाथा ।

सीउएह-शीतोद्य-न ० । शीतं च उष्णं च शीतोद्यम् । अ-
नुकूलप्रतिफलपरीपहं, सूत्र ० १ ध्रु ० २ अ ० २ उ ० ।

सीअअगकूड-शीतोदककूट-पुं ० । विद्युत्प्रभवस्तस्कारपर्वते
स्वनामक्यान् कूट, जं ० ४ वल् ० ।

सीअअपवाय-शीतोदाप्रपात-पुं ० । शीतोदामहानदीप्रवाहे
इदनिर्गमे, यत्र निषधात् शीतोदा निपतति स शीतोदाभि-
पानः । स्थ ० २ टा ० ३ उ ० ।

सीअोदग-शीतोदक-न ० । शीतं शीतत्वे स्वकपल-तोयो-
पलक्षणमनत् । स्वकायादिशस्त्रानुपहनमप्राशुकमित्यर्थः, तच्च
तद्वृत्तं शीतोदकम् । उत्त ० २ अ ० । अप्रासुकजलं, उत्त ० २
अ ० । सूत्र ० । “ नदीतडागावटधार्पापुष्करितयादिषु शीत-
परिणामे, जी ० १ प्रति ० । नि ० खू ० । सञ्चितपानीये, दश ०
१० अ ० । नि ० खू ० । प्रहा ० ।

सीअोदगदुग्धि-शीतोदकजुगुप्तिन्-पुं ० । अप्राशुकोदकप-
रिहारिण, जं ० २ वल् ० ।

सीअोदगवियड-शीतोदकविकृत-न ० । शीतोदकं च तद्वि-
कृतं च शीतोदकाविकृतं तद्वि विकटं-विगतजीवम् । शीतो-
द्यादिशस्त्रेण विकारं प्रापितं प्राशुकीकृतं, वृ ० २ उ ० । नि ०
खू ० । आवा ० । दशा ० । (यत्रोपाश्रयस्थान्तर्गतायां शीतोद-
कविकृताः स्यात्तत्र न वासः कस्यचित् इति ‘ वसाह ’ शब्दे षष्ठ
भागे उक्तम् ।)

सीअोदा-शीतोदा-स्त्री ० । जम्बूद्वीपे पूर्वापरेण लवणसमुद्रं
समुत्सर्पित्यां महानद्याम्, स ० १४ सम ० ।

सीतोयामहानदीओ चोवत्तिरि जोयसमयाई साहियाई
उत्तराहिमुही पवहिता बरामयाए जिडिभयाए चउजो-
यखायामाए पन्नासजोयसविकलंभाए बरतले कुंडे सह-
या घटमुहपवत्तिणं मुत्तावलिहारमंठासमंठिणं पवा-
एणं महया सहेणं पवडइ, एवं सीता वि दक्खिणाहिमु-
ही भाखियव्वा । (सू ० ७४+)

सीतोदाया महानद्याः पर्वतस्योपरि चतुःस्रतनिशतान्य-
कविशस्यधिकानि कला कैकेत्येवं प्रवाहा भवति, ‘ बराम-
याए जिडिभयाए ’ ति—बज्रमया जिडिकया प्रणालस्थम-
कमुत्तजिडिकया अनुर्योजनवीर्या पञ्चाशत्यां जनविष्क-

अथवा 'करनले कुण्डे' ति-निषधपर्यन्तस्वाधोवर्तिनि वक्ष-
भूमिके अशीत्याधिकचतुर्थोजनशमायामावृत्तमे वक्ष्यो-
जनावगाहे सीतोदाप्रपातहृदे 'मह्य' ति महाप्रमा-
णेन यत्पुनः 'पुह्रमा' ति-कश्चित् दृश्यते तदपपाठ इति मन्व-
ने 'बडमुहपवतिपण' ति-घटमुखमेव-कलशवदनमेव मन्व-
लितः-प्रतिता घटमुखप्रवर्तितस्तेन मुक्तावलीनां-मुक्ताफ-
लशरीराणां सम्बन्धी हारस्तस्य यत्संस्थानं तेन संस्थितो
यस्तेन प्रपातः-पर्वतात्प्रगतज्जलसमुद्रस्तेन महाशब्देन-
महाध्वनिना प्रपतति, एवं सीताऽपि । स० ७४ सम० ।

अथास्याद्या उत्तरं नदी प्रवहति तामाह—

तस्स सँ तिगिगिहहस्म उत्तरिगिगि तोरलेखं सीओ-
आ महालई पव्वुदा समाली सत्त जोअखसहस्साइं च-
त्तारि अ एगवीसे जोअणसए एगं च एग्वसवीसहभागं
जोअखसस उत्तराभिमुही पव्वएणं गंता महया घटमुह-
पवितिएणं ० जाय साइरेगचउजोअणसइएणं पवाएणं प-
वडइ । सीओआ गे महालई जओ पवडइ एत्थ गे मइं
एमा जिम्भिआ पसत्ता चत्तारि जोअणाइं आयाभेणं
पव्वसं जोअणाइं विक्खम्भेणं जोअणं बाहल्लेखं मगरमुह-
विउडुसंठाणसंठिआ सच्चवइरामई अण्णा । (७० ८४)

'तस्स सँ तिगिगिहह' इत्यादि, व्यक्तं, गिरिगन्तव्यं तु हरिजया
इवावसेयम्, अथास्या जिहिकास्वरूपमाह—'सीओआ'
इत्यादि, उत्तानार्थे, नवरमायामेव चत्वारि योजनानि, हरि-
जवीजिहिकाद्विगुणत्वात्, पञ्चाशद् योजनानि विष्कम्भेन-
हरिजदीपवहतो द्विगुणस्य सीतोदाप्रवहस्य मातृवत्त्वा-
त्, एवं बाहल्यमाय पूर्वजिहिकातां द्विगुणवसेयम् ।
ज० ४ वक्० ।

सीओभास-शीतावभास-त्रि० । ईषच्छीतलाभे, रा० । " सए
सीओभास " ति-शीतस्पर्शापेक्षया कुस्याद्याकाम्पत्वादिर्ति
वृद्धाः । का० १ भु० १ अ० ।

सीओपपवायदह-शीतोदाप्रपातहृद-पु० । शीतोदानद्याः प्र-
पातस्थानं, यत्र निषधाच्छीतोदा निपतति स शीतोदाप्रपा-
तहृदः । शीतोदाप्रपातहृदसमानः सीतादेशीदीपभवनसमानः
शीतोदादेशीदीपभवनमिति । स्था० १ डा० ।

सीओपाकूड-शीतोदाकूट-न० । शीतोदानदीपेन निवासभूतं
निषधवर्षधरपर्यन्तस्य कूटं, स्था० १ डा० ३ उ० ।

सीओसखिज-शीतोष्णीव-न० । शीतं शोष्णं च शीतोष्णं ते
अधिकृत्य रुममध्ययनं शीतोष्णीयम् । शीतोष्णस्पर्शजान-
नवेदनाप्रतिपादकं आचाराजप्रथमभूतस्कन्धस्य तृतीये अ-
ध्ययनं, स० । स्था० । आच० ।

शीतोष्णधोरनुकूलप्रतिकूलपरिपहयोरनिसहस्रं कर्त्तव्यं,
तदनुमा प्रतिपादनं, अध्ययनसम्बन्धस्तु शक्य—

रिहोक्तमहाजनसम्पन्नस्य शोकादिजडाप्रवचनप्रसिद्धसं-
यमव्यवस्थितस्य धिज्ञतकथायादित्येकस्य मुमुक्षोः कदा-
चिदनुलोमप्रानलोमाः परीपहाः प्रादुष्यन्ति, तेऽपि कु-
तान्तःकरेण सस्यकु सोढव्या इत्यनेन सम्बन्धेनायातमि-
दमव्ययनम्, अस्य शोपकमाश्रीनि चत्वार्यनुयोगद्वाराणि
भवन्ति । तत्रापकेनऽर्थोपकारो हेधा, तत्रान्वयस्यमाथो-
धिकारोऽभिहितः । इहोद्योधिकारप्रतिपादनार्थं तु नियु-
क्तिकार आह—

पदमे मुत्ता अस्सं-जयति १ मिइए दुइं अणुइवंति २ ।

तइए न हु दुक्खेखं, अकरखयाए व समणुत्ति ३।१६८।

उहेनम्मि चउत्थे, अहिगारो उ वमलं कमाकालं ।

पावविरओ विउणो, उ संजमो इत्थ मुक्खुत्ति ४।१६९।

प्रथमांशकेऽयमर्थोपकारो, यथा--भावनिन्द्रया सुप्ताः--
सर्वाग्रवेकरीहिताः, के ?-असंयताः-बुद्ध्याल्लेखी च भव-
वसुतानां दाया अभिधीयन्ते, जाग्रतां च गुणः, तद्यथा--
'जरायकपुत्रलोचनीय नरे' इत्यादि १, द्वितीये तु त यथासं-
यता यथा भावनिद्रापक्षा दुःखमनुभवन्ति तथोच्यते । तद्य-
था--'कामसु गिज्ञा निचयं करंति' २, तृतीये तु 'न हु' नै-
व दुःखमदनादेव केवलाच्छ्रमणः अकरणयैव-अक्रिययैव
संयमानुष्ठानमन्तरेणेत्यर्थः, वक्ष्यति च--'सहिप दुक्खमा-
वा य तेलव व पुटो ना भेक्काए' ३, चतुर्थींशके स्वयमाध-
कारो, यथा-कथायाणां वमनं कार्यं, पापस्व च कर्मणो विर-
तिः, विबुधो-विद्विजेष्वन्य संयमोऽयैव प्रतिपाद्यते कथक-
लिपकमात् केवलं अथावगाहिकयामोक्षमिति याथाव्यर्थः ।
नामनिष्पद्ये तु निष्पद्ये शीतोष्णीयमध्ययनमतः शीतोष्ण-
मार्गिकेण निर्दिष्टपुराह—

नामं ठवणा सीयं, दव्वे भावे य होइ नायव्वं ।

एमेव य उणहस्स वि, चउत्थिहो होइ निक्खेवो॥२००॥

सुगमा ।

तत्र नामस्थापने अनाहत्य द्रव्यशीतोष्णे दर्शयितुमाह--

दव्वे सीयलदव्वं, दव्वुण्हं चेव उणहदव्वं तु ।

भावे उ पुग्गल्लगुणो, जीवस्स गुणो अणेगविहो ॥२०१॥

कशरीरभक्ष्यशरीरभ्यतिरिक्तं द्रव्यशीतं शीतगुणोपेतं पुष्प-
गुणिनारभेदात् शीतकारणं वा यद्द्रव्यं द्रव्यप्राधान्याच्छी-
तलद्रव्यमेवं द्रव्यशीतं--हिमतुषारकरकादि, एवं द्रव्यो-
ष्णमपीति । भावतस्तु हेधा--पुद्गलाभितं, जीवाभितं च,
मायाशकलेनाच्छेद--तत्र पुद्गलाभितं भावशीते पुद्गलस्य
शीतो गुणो गुणस्य प्राधान्यविवक्षयेति, एवं भावाच्छ्रमणि ।
जीवस्य तु शीतोष्णरूपोऽनेकविधो गुणः, तद्यथा--औद्-
धिकार्यः चक्षुः भावाः, तन्मयविकः कर्मोपकार्यभूतनार-
कादिभवकथायां गणितलक्षणः उष्णः, औपशमिकः कर्मोप-
शमावाप्तसम्यक्त्वविरतिरूपः शीतः, सायिकोऽपि शीत एव
सायिकसम्यक्त्वविरतिरुपपत्त्याद्, अथवाऽशेषकर्मका-
हान्यथानुपपन्नरूपः, तेषां अपि विवक्षाते द्विरुपा अपीति ।
अस्य च जीवभावगुणस्य शीतोष्णविवेकं स्वत एव नि-
र्णयिकारः प्रविकर्तव्यपुराह—

मीयं परीसहमा-बुक्खमविहं सुहं च उण्हं तु ।

शीतं शोष्णं च शीतोष्णं तयोः स्पर्शः तं सहित इति सम्ब-

न्धः, शीतस्पर्शोष्णस्पर्शजनितवेदनामनुभवकार्त्तव्यानापगतो भवतीति यावत् । शरीरमनसोरनुकूलं सुखमिति, साद्वपरीतं दुःखं, तथा परीषद्वकसायं वक्षोकोऽन शीतोष्णभूतान् सहन इति । तत्रैवं शीतोष्णादिसहः सन् भवेत् भ्रमणः—यतिः स- दोद्युक्तश्च, क ?—तपःसंयमोपशमं इति गाथार्थः ।

साम्प्रतमुपसंहारव्याजेन साधुना शीतोष्णातिसहनं कर्त्तव्यमिति दर्शयति—

सीयाणि य उग्रहाणि य, भिक्षुखं हुंति वि सहियन्वाइ ।

कामा न सेवियन्वा, मीमांसणिजस्स निज्जुत्ती ॥२११॥

शीतानि—परीषद्वप्रमादोपशमविरतिसुखरूपाणि यान्यभि- हितानि, उष्णानि च—परीषद्वतपउद्यमकषायशोकवेदार- त्यात्मकानि प्रागभिहितानि तानि भिक्षुणां—समुच्छ्रुतां वि- पोदव्यानि, न सुखदुःखयोः उत्सेकविषादौ विधेयौ, तानि चैवं सम्यग्दृष्टिना सङ्गते यदि कामपरित्यागो भवतीति गा- थाशकलनाह—‘कामा’ इत्यादि गाथार्थं सुगमम् ।

गतां नामनिष्पन्ना निक्षेपः, साम्प्रतं सूत्रानुगमेऽस्मात्कलिता- दिगुणोपेतमशेषदोषव्यातविकलं सूत्रमुच्चारयितव्यम्, त- चेदम्—

सुप्ता अमुणी मया भुण्णिणो जागरंति । (सू० १०४)

अस्य चानन्तरसूत्रेण सम्बन्धो वाक्यः, स चायम्—इह दुःखी दुःखानामवावर्त्तमनुपरिवर्त्तत इत्युक्तं, तदिहापि भा- वसुप्ता अमानिनो दुःखिनो दुःखानामवावर्त्तमनुपरिवर्त्तन्ते इति । उक्तं च—“ नानः परमहं मग्ने, जगतो दुःखकार- शम् । यथाऽज्ञानमहारोगो, दुरन्तः सर्ववह्निनाम् ॥ १ ॥ ” इत्यादि, इह सुप्ता द्विधा—द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र निद्राप्र- मादयन्तो द्रव्यसुप्ताः, भावसुप्तास्तु मिथ्यात्वाज्ञानमयमहा- निद्राव्यामोहिताः, ततो ये अमुनयः—मिथ्यादृष्टयः सततं भावसुप्ताः सद्रिक्ताननुष्ठानरहितत्वात्, निद्रया तु भजनी- याः, मुनयस्तु सद्बोधोपेता मोक्षमार्गादवलम्बन्ते सतत- म्—अनवरतं जाग्रत—हितहितप्राप्तिपरिहारं कुर्वन्त, अ- तां द्रव्यनिद्रोपगता अपि कश्चिद् द्वितीयपौरुष्यादौ सततं जा गरुका एवेति ।

एतमेव भावस्वापं जागरणं च विचर्याकृत्य निर्युक्तिकारो गाथां जगात्—

सुप्ता अमुणिओ सया, भुण्णिओ सुप्ता वि जागरा हुंति ।

धम्मं पटुण्ण एवं, निहासुत्तेण मइयन्वं ॥२१२॥

सुप्ता द्विधा—द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र निद्रया द्रव्यसुप्ता- च गाथान्ते वक्ष्यति, भावसुप्तास्त्वमुनयो—गृहस्था मिथ्या- त्वाज्ञानवृता हिसाधोऽववहारेषु सदा प्रवृत्ताः, मुनयस्त्व- पगतमिथ्यात्वादिनिद्रतयाऽज्ञानसम्यक्त्वाद्विषोधा भावतो जागरुका एव । यद्यपि कश्चिदाचार्यानुज्ञाता द्वितीयपौरुष्या- दौ त्रीप्तिं संमाधारशरीरस्थित्यर्थं निद्रावशोपगता भवन्ति तथापि सदा जागरा एव, एवं च धम्मं प्रतीत्योद्भाः सु- प्ता जाग्रदवस्थाश्च । द्रव्यानिद्रासुप्तं तु भाज्यमेतद्—धम्मः स्याद्वा न वा, यद्यसौ भावतो जागर्ति ततो निद्रासुप्त- स्यापि धम्मः स्यादेव, यद्यवा-भावतो जाग्रतो निद्राप्रमा- दावच्छेदार्त्तः करुणस्य न स्यादपि । यस्तु द्रव्यभावसुप्त-

स्य न स्याद्वन्ति भज्यार्थः । अथ किमिति द्रव्यसुप्तस्य ध- र्मो न भवतीति ? उच्यते—द्रव्यसुप्ता हि निद्रया भवति, सा च दुरन्ता । किमिति ? यतः स्यान्निद्रिकोऽप्ये सम्ब- क्त्वावाप्तिर्भवसिद्धिकस्यापि न भवति, तद्वन्धश्च मिथ्या- दृष्टिसाम्प्रदायिकयोरन्योन्यानुबन्धवन्धसहचरितः, तयस्त्वनि- वृत्तिवाद्गुणस्थानकालसंख्येयभागेषु कियत्स्वपि गतेषु सत्सु भवति, निद्राप्रवृत्तयोरपि उच्ये प्राप्तेव । बन्धोप- रमस्त्वपूर्वकरणकालसंख्येयभागान्ते भवति, तयः पुनः क्षी- णकषायद्विचरमसमये, उच्येत्तूपशमकोपशान्तमोहयोरपि भवतीत्यतो दुरन्तो निद्राप्रमादः ।

यथा च द्रव्यसुप्तो दुःखमवाप्नोत्येवं भावसुप्तोऽपीति दर्शयितुमाह—

जह सुत्त मत्त भुञ्जिय, असहीणो पात्रए वहुं दुक्खं ।

तिव्वं अप्पडियारं, पि वहुमाणो तहा लोगो ॥ २१३ ॥

सुप्तो निद्रया, मत्तो मदिरादिना, भुञ्जितो गाढमर्मप्रहा- रादिना, अस्माधीनः—परायतो वातादिशोचोद्भवप्रहादिना यथा बहु दुःखमप्रतीकारमवाप्नोति, यथा भावस्यापि—मि- थ्यात्वाविरतिप्रमादकषायादिकेऽपि वर्त्तमानः—अवनिष्ठ- मानो लोकः—प्राणिगणो नरकभवादिकं दुःखमवाप्नोतीति गाथार्थः ।

पुनरपि व्यतिरेकदृष्टान्तद्वारेणोपदेशदानायाऽऽह—

एमेव य उवएसो, पदित्तपयला य पंथमाइसुं ।

अणुहवइ जह सत्तेआ, सुहाइं ममणोऽवि तह चेवा ॥२१४॥

एष एव—पूर्वोक्त उपदेशो यो विवेकात्त्विकजनितः, तथाहि— सचेतनो विवेकी प्रदीपे सति प्रपलायमानः सुखमनुभवति, पथिविषये च सापायनिरपायविवेकज्ञः, आदिप्रहलादन्य- स्मिन्वा वस्युभयादौ समुपस्थितं सति, यथा विवेकी सुखेनैव तमपायं परिहरन् सुखभाग् भवति, एवं भ्रमणोऽ- पि भावनः सदा विवेकित्वाज्जाग्रदवस्थामनुभवन् समस्तक- ल्याकारपक्षीभवति । अत्र च सुप्तासुप्ताधिकारगाथाः—

“ जागरह त्तरा णिक्खं, जागरमाणस्स वहुए बुद्धी ।

ओ सुअइ न सं भणो, ओ जणइ सो सया धणो ॥ १ ॥

सुअइ सुअंनस्स सुअं, संकियल्लिखं मवे एमत्तस्स ।

जागरमाणस्स सुअं, धिरपरिक्खिअमप्पमत्तस्स ॥ २ ॥

नालस्सेण समं सुअं, न विज्जा सह निइया ।

च केरगं एमाएणं, नारंभेण दयासुया ॥ ३ ॥

जागरिआ धम्मीणं, अहम्मीणं तु सुत्तया सेअर ।

वच्छाहिबभणिणीए, अकहिंसु जिणो जयंतीए ॥ ४ ॥

सुयइ य अणगरभूओ, सुअं पि से नासई अमयभूअं ।

होहिइ गोणभूओ, नहुस्मि सुए अमयभूए ॥ ५ ॥ ”

तत्रैवं दर्शनावरणीयकर्मविपाकाद्यन कचित्स्वप्नपि यः संविष्टो यननावांश्च स दर्शनमोहनीयमहानिद्रापगमाज्जा- दवस्थ एवेति ।

ये तु सुप्तास्तेऽज्ञानोदयावन्ति, अज्ञानं च महादुःखं दुःखं च जन्तुनामहितार्थेति दर्शयति—

लोयेसि जास अहिंयाय दुक्खं, समये लोगस्स जाहि-

ता, इत्थ मन्धोवरए, जस्मिमे सदा य रुवा य रमा य

गेधा य फासा य अभिसमभ्यागत्य भवति । (सू० १०६)

लोक—पञ्चजीवनिकाये जानीहि—परिच्छिन्ना दुःख-
हेतुत्वाद् दुःखम्—अज्ञानं मोहनीयं वा तद्विनाश—नरका-
दिभ्यश्च सप्तोपनिपातस्य । इह वा बन्धवधशरीरमानस-
योऽपि जायत इत्यनजानीहि । परिज्ञानाद्विनाशकत्वेन, यदुत्त-
मव्यभावस्वापादज्ञानरूपाद् दुःखहेतोरप्यसम्पत्तिमिति । किं
चान्यत्—'समय' इत्यादि, समयः—आचाराऽनुष्ठानं तं
लोकस्यासुखमद्वैतस्य ज्ञात्वा अत्र शस्त्रोपगतं भवेदित्यु-
त्तरसूत्रेण सम्बन्धः । लोको हि भोगाभिलाषितया प्राण्यु-
पमर्दादिकषायहेतुकं कर्म्मोपादाय नरकाद्विनाशनाशान-
वृत्त्यते, ततः कथञ्चिदुत्तयावाप्य चाशेषकृष्णमात्रं ध-
र्मकारणमायैकवादी मनुष्यजन्म पुनरपि महामोहमा-
हितमस्ति तत्तद्वारभते येन येनाधोऽधो व्रजति, संसारलो-
कमज्जतीति । अयं लोकचारुत्वं ज्ञानं, अथवा—समभावः—
समता तां ज्ञात्वा, 'लोकस्य' सप्तमर्थे वृत्ति, ततश्चाय-
मर्थो—लोक—अनुसमूहे समता—समशस्त्रमिषतां स-
मान्यपत्तां वा ज्ञात्वा, यद्विधा—सर्वेऽप्येकान्द्रियादया
जन्तवः सदा स्वोत्पत्तिस्थानरिगंसो मरणभीरवः सुख-
प्लवो दुःखद्विष इत्येभूतां समतां ज्ञात्वा, किं कुर्यादि-
त्याह—'एष सत्त्वोवर्ण' अत्र—अस्मिन् पदकायलोके श-
स्त्राद् द्रव्यभावभेदादुपगतो धर्मजागरणेन जागृहि, यद्विधा-
यत्तन्मयशस्त्रं प्राणानिपाताद्यास्ववृत्तं शब्दादिपञ्चप्रका-
रकामगुणाभिव्यक्तां वा तस्मात् उपगतः स मुनिर्गति । आह
च—'अस्मिन्' इत्यादि, यस्य मुनेरिये—प्रत्यात्मवेद्याः स-
मस्तप्राणिगणेन्द्रियप्रवृत्तिविषयभूताः शब्दरूपरसगन्धस्पर्श-
मनोहितरम्यदमिषा 'अभिसमभ्यागता' इति, अभिः—
आभिसुख्येन समय—इष्टानिष्टाद्यध्यायतयाऽन्विता—शब्दा-
द्विष्णुकायवममात् पञ्चादागताः—ज्ञाताः परिच्छिन्ना यस्य
मुनेर्भवन्ति स लोकं जानातीति सम्बन्धः । इदमुक्तं भवति—
इष्टेषु न रागमुपयाति, नापीतरेषु द्वेषम्, एतद्विधाभिसमभ्या-
गमन्ते तेषां जान्यादिति । यदिवेदेव शब्दादया दुःखाय भव-
न्पञ्चास्मां तावत्परलोक इति, उक्तं च—'रक्तः शब्दे हरिणः
स्पर्शे नाभो रसे च चारिचरः । रूपरूपतप्तो रूपे, भुज्जो न-
न्धे ननु विनष्टः ॥१॥ पञ्चसु रक्ताः पञ्च वि-नष्टा यथापृथीत-
परमार्थाः । एकः पञ्चसु रक्तः, प्रयाति अस्मान्ततामबुधः
॥२॥' अथवा—शब्दे-पुण्यशालाद्राजनाश, रूपे-अर्जुन-
कतस्कंदः, गन्धे-गन्धमिवकुमारः, रसे-सौदासः, स्पर्शे—
सम्पर्कः, सुकुम्भारिकापत्रिणी ललिताङ्गकः, परत्र च नार-
काद्विनाशनाशानभवमिति ।

एवं शब्दादीन्मयदुःखस्वभावावयवस्य यः परित्यजेत्सौ
कं गुणमवाप्नुयदित्याह—

ते आयवं नाखवं वेयवं धम्मवं धंभवं पक्खोहिं परिया-
ण्ह लोभं, मुयीति बुद्धे, धम्मविऊ उज्जु आवडुमोए
संयमभिजाण्ह । (सू० १०७)

यां हि महामोहान्द्रावृत्तं लोकं दुःखमहितं जानानो लो-
कसमयद्वीं शस्त्रोपगतः सन् सद्भावीन् कामगुणान् दुःख-
हेतुनभिसमभ्यागच्छति हृदयिकया प्रत्याख्यानपरिहृत्या च
प्रत्याख्ये स मुमुक्षुर्गमवान्—आत्मा ज्ञानादिकोऽस्यास्ती-

स्यात्मवान्, शब्दादिपरिहृत्यानेन ह्यात्माऽनेन रक्षितो भवति,
अथवा नारकेकेन्द्रियादिगानं सखारमकार्योकरणात्कुतोऽ-
स्यामेति, पाठान्तरं वा—'ये आयवी नाखवी' आत्मानं भव-
त्तादपलनरक्षणप्रारण्येत्सीत्यात्मावत्, तथा—ज्ञानं यथास्थि-
तवदर्थपरिच्छेदकं वर्त्तमानं ज्ञानमिह, तथा यद्येन जीवादिस्व-
कम् अनन्तं वेदः—आचाराऽनुष्ठानं तं वर्त्तमानं वेदवित्,
तथा—दुर्गेतिप्रसूनजन्तुधरस्वभावं स्वर्गवर्गमार्गं धर्मं वे-
त्तीति धर्मवित्, एव प्रश्न—अशेषलोककल्पविकल्पं ज्ञानि-
धर्मं वेत्तीति ब्रह्मवित्, यद्विधा—अष्टादशधा ब्रह्मति, एवम्भू-
तस्मात्सो प्रकपेण जायते इयं वेत्तिर्गति प्रज्ञानमिह—मत्वादीनि
तैल्लोकं यथावस्थितं जन्तुलोकं ब्रह्माधारं वा तत्रं जायति—
परिच्छिन्ननीत्युक्तं भवति, य एव सद्भावीविषयसङ्ग्रहं परि-
हर्ता स एव यथावस्थितलोकस्वरूपपरिच्छेदीति । यथाजन्त-
रुत्थोपेनः स किं वाच्यं ? इत्यत आह—'मुयी' इत्यादि, वा
ह्यात्मवान् ज्ञानवान् वेदवान् धर्मवान् ब्रह्मवान् प्रज्ञावैठव्यैः
समस्तैर्वी लोकं जानामि स मुनिर्वाच्या, मनुजं, मन्थनं वा ज-
ननस्त्रिकावावत्वां मुनिर्गति कृत्वा, किं च—'धम्म' इत्यादि,
धम्म—वेतनावेतनद्रव्यस्वभावं धृतस्त्रागिरूपं वा वर्त्तमानं ध-
र्मवित्, 'अजु' इति अजोः—ज्ञानदर्शनचारित्र्याख्यस्य आ-
समागस्यानुष्ठानादकुटिलो यथावस्थितपदार्थस्वरूपपरिच्छे-
दाहो अजुः सर्वोपाधिमुक्तोऽयं इति यावत् । तद्वत् धर्मवि-
हजुर्मुनिः किम्भूतो भवतीत्याह—'आवह' इत्यादि, भावाव-
त्तां—जन्मजगमरणगोशोकस्यसप्तोपनिपातात्मकः संसार इ-
ति, उक्तं हि—'रागद्वेषवशाविडं, मिथ्यादर्शनदुस्तरम् । ज-
न्मावर्त्तं जगत्क्षितं, ममादाह आस्यते भुवम् ॥ १ ॥' भाव-
भोतोऽपि शब्दादिकामगुणविषयाभिलाषः, आवर्त्तश्च भोत-
भावर्त्त—भोतसी तयो रागद्वेषाभ्यां सम्बन्धः—सङ्कलमभिजा-
नति—आभिसुख्येन परिच्छिन्नानि—यथाऽयं सङ्कः आवर्त्तभो-
तसोः कारणं, जानानश्च परमार्थतः कोऽभिधीयते ? योऽन-
र्थे ज्ञात्वा परिहरति, ततश्चायमर्थः—संसारभोतः सङ्कं राग-
द्वेषात्मकं ज्ञात्वा यः परिहरति स एव आवर्त्तभोतसोः सङ्क-
स्याभिज्ञाना ।

सुप्रजापतां दोषगुणपरिच्छेदी कं मुमुक्षुवाप्नुयदित्याह—

सीउमिण्णच्चहिं से निगंथे अरइरइमहे, फरुमयं नो वे-
एइ, जागरवेरोवरणं, वीरे एवं दुक्खा पमुक्खमि, जरा-
मच्चुवमोवणिणं नरे समयं मूढं धम्मं नाभिजाण्ह ।
(सू० १०८)

सबाह्याभ्यन्तरप्रत्यगहिमः सन् सीतोष्णत्यागी पुच्छदुःखा-
नभिजापुकः शीतोष्णरूपी वा परीषदायमिसहमानः संव-
मासं वमरत्यरत्रिमहः सन् परुषतां—कर्कशतां पीडाकार्त्तव्यं
परीषदाशामुपसर्गाणं वा कर्मकृपायांयतः साहाय्यं मन्व-
मानं 'ना वेत्ति' न तान् पीडाकार्त्तव्येन पृष्ठानीत्युक्तं भवति ।
यद्विधा—संयमस्य तप्तो वा परुषतां शरीरपीडोत्पादनात्
कर्मलेपायनयनाद्वा संसारोद्विग्नमना मुमुक्षुर्निराशपुच्छो-
न्मुक्तः 'न वेत्ति' न संयमपसी पीडाकार्त्तव्येन पृष्ठानीति याव-
त्, किं च—'जागर' इत्यादि, असंयमनिद्रापगमाजगतीति
जागरः, आभिसमभ्यागुत्थाऽमर्षवैशः पगपकाराव्ययनायो
वीरं नक्तमुपगतो, वेतपरतो जागरव्यापी धीरोपरतश्चेति

इयगृह्य कर्मधारयः, क एवभूतः ?—वीरः—कर्मोपनयन-
शक्युपेतः, एवभूतश्च त्वं वीर ! आत्मानं परं वा दुःखाद् दुः-
स्कारणाद्वा कर्मणः प्रमादयसीति । यच्च यथाज्ञाद्विपरीतः
आवर्तभोतस्यः सकृन्पुण्यतोऽजागरः स किमाप्नुयादित्याह—
जरा च मृत्युश्च नाभ्यामात्मवशमुपनीता नरः—प्राणी-
सनतम-अनवरते मृदा—महामोहमोहिनमतिधर्म-स्वर्गा-
पवर्गमार्गं नाभिजानीते—नावगच्छन्ति तत् संसारं स्था-
नमेव नास्ति यत्र जगामृत्यु न स्तः, देवानां जरा-
ऽभावे इति चेत्, न, तत्राप्युपास्यकालं लक्ष्यसत्त्वसुख-
प्रभुत्ववर्णहान्युपपत्तेः अस्त्येव च तेषामपि जरासङ्गावः,
उक्तं च—“देवा लो भेते ! सर्वे समवस्था !, ना इणंदु समदु, से
कण्डुलं भेते ! एवं बुद्धिः, गोयमा ! देवा बुद्धिहा-पुष्पावय-
स्मगा य, पच्छोयवस्मगा य । तन्ध लो जे ते पुष्पावयस्मगा ने लो
आयसुवयस्मगा, जे लो पच्छोयवस्मगा ने लो विसुवयस्मगा”
एवं लक्ष्याद्यपीति, कथयनकालं तु सर्वस्यैवैतज्ज्वानि, तद्य-
था—“माह्वयल्लानिः कल्पवृक्षप्रकल्पः, भीक्षुनाशो वास-
सां क्षोपरामः । देव्यं तन्द्रा कामरागाङ्गभङ्गा, दृष्टिभ्रान्ति-
वैपथ्यभ्रान्तिश्च ॥ १ ॥”

यतश्चैवमतः सर्वे जगामृत्युवशोपनीतमभिसमीक्ष्य किं
कुर्यादित्याह—

पासिय आउत्पात्ते अप्पमत्तो पस्सिण, मत्ता य महं,
पाम आरंभजं दुक्खमिणं ति लब्धा, माई पमाई पुण एइ
गम्भं, उवहमाणां महस्सेसु उज्जु माराभिसंकी मर-
णा पमुद्धई, अप्पमत्तो कामेहि, उवरआ पावकम्मेहि,
वीरे आयगुत्ते खेयन्ते, जे पज्जवजायसन्थस्स खेयस्से
से अमत्थस्स खेयं, जे अमत्थस्स खेयस्से मे पज्जवजा-
यसन्थस्स खेयं, अकम्मस्स ववहारो न विज्झइ, कम्मु-
ला उवाही जावइ, कम्मं च पडिलेहाण । (सू० १०६)

स हि भावजागरस्तैस्तर्भाषस्वापजनिनैः शारीरमानसै-
र्बुधैरातुगन्-किंनस्यतामूढान् दुःखसागरावगाढान् प्रा-
णान्-अभक्षेणचारात् प्राणिना दृष्ट्वा-ज्ञात्वा अप्रमत्तः पार्श्व-
जद्-उच्छ्रुतः सन् संयमानुष्ठानं विदध्यात् । अपि च—‘मत्ता’ इ-
त्यादि, इ मतिमन !—सञ्चानक ! भावसुप्तातुरान् पश्य, म-
त्वा चेतजाग्रत्सुप्तगुणदोषापादानं मा स्वापमतिं कुरु । किं
च—‘आरंभजं’ इत्यादि, आरम्भः—सावर्धाक्रियानुष्ठानं
तस्माज्जातमारम्भजं, किं तद् ?—दुःखं तत्कारणं वा कर्म ।
‘इइ’ मिति—प्रत्यक्षगोचरापन्नमशवारम्भप्रवृत्तप्राणगणानु-
भूयमानमित्येतत् ज्ञात्वा—परिच्छिद्य निरारम्भो भूत्वा-
ऽऽत्महितं जायते । यस्तु विषयकषायाच्छादितचेता भा-
वशायी स किमाप्नुयादित्याह—‘माई’ इत्यादि, मध्यमह-
णाच्छाद्यन्तयामहण, तत्र क्रीडादिकषाययान्—मर्षादिप्रमा-
दवाञ्छारकदुःखमनुभूय पुनस्तर्पणं गर्भमुपैति । यस्त्वक-
षायी प्रमादरहितः स किम्भूता भवतीत्याह—‘उवह’ इ-
त्यादि, बहुवचनानिर्देशादाय गम्यते, शब्दरूपादिषु यी
रागद्वयोः तावद्वचनाण्य—अकृणुन् आजुर्भवति—यतर्भव-
ति, यतरेव परमार्थत आजुः, अपरस्त्वन्वथाभूतः स्या-
दिपदायान्वयाप्रदण्यद्वयः । किं च—स आहुः शब्दादीनु-

पेक्षमाणा मरणं मारस्तदभिशाही—मरणादुद्भिजस्तत्कारण-
ति येन मरणात् प्रमुच्यते । किं तत्कारणीत्याह—‘अप्पम-
त्त’ इत्यादि, कामैर्यः प्रमादस्त्वचाप्रमत्ता भवेत् । कश्चाप्रम-
त्तः स्याद् ?, यः कामारम्भकेभ्यः क्षापस्य उपरतां भवती-
ति दर्शयति—‘उवरआ’ इत्यादि, उपरतां मनोवाङ्मायैः,
कुतः ?—पापोपादानकर्मभ्यः, कोऽसौ ?—वीरः, किम्भूता ?—
गुणारम्भा, कश्च गुप्ता भवति ?, यः खद्वहो, यश्च खद्वहः स कं
गुणमवाप्नुयादित्याह—‘जे पज्जव’ इत्यादि ‘शब्दादीनां
विषयाणां पर्यया—विशेषास्तेषु—तन्निमित्तं ज्ञानं शक्तं
पर्यवजानशक्तं—शब्दादिविशेषोपादानाय यन्प्राप्तुपघात-
कार्यमुष्ठानं तत्पर्यवजानशक्तं तस्य पर्यवजानशक्तस्य यः
खद्वहो—निपुणः सोऽशक्तस्य—निस्वयानुष्ठानरूपस्य स्वे-
यमस्य खद्वहः, यश्चाशक्तस्य संयमस्य खद्वहः स पर्यव-
जानशक्तस्य खद्वहः । इदमुक्तं भवति—यः शब्दादिपर्याया-
निष्ठानिष्ठान्मकान् तत्प्राप्तिपरिहारानुष्ठानं च शक्तभूतं वेत्ति
सोऽनुपघातकत्वात्संयमस्य शक्तभूतमात्मपरोपकारिणं वेत्ति
शक्ताशक्तं च ज्ञानानस्तत्प्राप्तिपरिहारी विधत्ते, एतत्फल-
त्वात् ज्ञानस्येति । यदिथा-शब्दादिपर्यायेभ्यस्तज्ज्ञानतरागद्वे-
षपर्योयभ्यां वा ज्ञानं यज्ज्ञानावरणीयादि कर्म तस्य यत्कलु-
शं दाहकत्वात् तपस्तस्य यः खद्वहः तदज्ञानानुष्ठानतः सो-
ऽशक्तस्य संयमस्यापि खद्वहः, पूर्वोक्तादय इतोः, इतुहनु-
मद्भावाच्च योऽशक्तस्य खद्वहः स पर्यवजानशक्तस्यापि
खद्वह इति, तस्य च संयमतपःखद्वहस्यास्त्वनिर्वाधादना-
दिमत्तवाप्तकर्मस्यैव । कर्मस्यैव यत्कलुषं तदप्यति-
दिशति—(आच०) ‘कम्ममुणा’ इत्यादि, उपाधी-
यते—व्यपदिश्यते येन्युपाधिः—विशेषणं स उपाधिः क-
र्मणा—ज्ञानावरणीयादिना जायते, तद्यथा—मनिभुताव-
धिमनःपर्योषयान् मन्दमतिस्तीक्ष्णो वेत्यादि, अचक्षुर्दर्शनी
अचक्षुर्दर्शनी निद्रालुरित्यादि, सुखी दुःखी वेति, मिथ्या-
दृष्टिः सत्यमिथ्यादृष्टिः स्त्री पुमाज्जपुंसकः कषायीत्यादि,
सांप्रकमायुष्कां निरुपक्रमायुष्कांऽप्यायुरित्यादि, नारकः
तिर्यग्योनिक एकैन्द्रियो द्वीन्द्रियः पर्याप्तकोऽपर्याप्तकः सुभ-
गो दुर्भग इत्यादि, उच्चैर्गोत्रो नीचैर्गोत्रो वेति, कृपणस्तया-
गी निरुपभोगो निधीर्यः, इत्येवं कर्मणा संसारी व्यपदि-
श्यते । यदि ना वै ततः किं कर्तव्यमित्याह—‘कम्मं च’
इत्यादि, कर्म—ज्ञानावरणीयादि तत्प्रत्युपपद्य कथं वा
प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदशात्मकं पर्यालोच्य, तत्सत्ताविपाका-
पक्षांश्च प्राणितो यथा भवतिद्वया शरते तथाऽवगम्या-
कर्मतोपाये भावजागरणे यतितस्यमिति । तदभावज्ञानेन
प्रकंभे भवति, तद्यथा—अष्टविधसत्कर्मपूर्वाधिकरणक-
पकंभेतिप्रकंभेण मोहनीयस्य विद्यायात्मभूद्वैतमजघन्यांकुष्टं
कालं सप्तविधसत्कर्म, ततः शेषघातिप्रय क्षीणं चतुर्वि-
धमवोपघादिसत्कर्मो जघन्यतोऽन्तर्भूद्वैतमुत्कृष्टतो देशानां
पूर्वकोटिं यावत्, पुनरुत्तरे पञ्चहस्वाकांक्षिणकालीयो शं ४-
श्चवस्थामनुभूयाऽकर्मो भवति । सात्प्रनुत्तरप्रकृतीनां सव-
त्कर्मताविधानमुच्यते—तत्र ज्ञानावरणीयाभिराययोः प्रत्य-
कमुपात्तपञ्चभूयाश्चतुर्दशस्वपि जीवस्थानकेषु गुणस्थानके-
षु च मिथ्यादृष्टेराव्य कवल्लिगुणस्थानादानींऽपरविकल्पा-
भावात् पञ्चविधसत्कर्मता दर्शनावरणस्य भीतिं सत्कर्म-

ताभ्यानामि, नद्यथा-नवविधे निद्रापञ्चकदर्शनचतुष्टयसम-
न्वयाद् एवम् सर्वजीवस्थानानुयाय, गुणस्थानेष्वप्यनिवृ-
त्तिवाचकालसङ्ख्येयभागान् यावत् १, ततः कतिचित्संख्ये-
यभागवसाने सत्यानर्हियक्षयोत्पदसत्कर्मतास्थाने २, त-
तः क्षालकवायाद्विचरमसमये निद्रापञ्चलाद्यक्षयोत्पदस-
त्कर्मतास्थाने, तस्यापि क्षयः क्षालकवायकालात् इति ३।
वेदनीयस्य द्वे सत्कर्मतास्थाने, तद्यथा-४ अपि स्नातास्थाने
इत्येकम्, अन्यतराद्याकृदशैवेत्यवस्थेनरद्विचरमसमयस्य स-
ति स्नातमसाने वा कर्मोत्तरे द्वितीयम् ५। माहनीयस्य पञ्चदश
सत्कर्मतास्थानानि, तद्यथा-षोडश कषाया नव नोकषाया
दर्शनत्रये सति सत्यगृहपुष्ट्याविशतिः १, सत्यकम्पोद्धलने स-
त्यगृहमिध्याहृष्टः समविशतिः २, दर्शनद्वयोद्धलनेऽनादिमि-
ध्याहृष्ट्यां विविशतिः ३, सत्यगृहपुष्ट्याविशतिसत्कर्मगोऽन-
न्तानुबन्धयुद्धलने क्षणे वा चतुर्विंशतिः ४, मिध्यात्वक्षये त्र-
योविंशतिः ५, सत्यगृहमिध्यात्वक्षये द्वाविंशतिः ६, क्षायिक-
सत्यगृहपुष्ट्याविशतिः ७, अप्रत्याख्यातप्रत्याख्यानावरणक्षये
त्रयोदश ८, अन्यतरवेदक्षये द्वादश ९, द्वितीयवेदक्षये सत्य-
कादश १०, हास्यादिशङ्कक्षये पञ्च ११, पुंवदाभावे चत्वारि
१२, संज्वलनक्रांभक्षये त्रयः १३, मानक्षय द्वौ १४, माया-
क्षय सत्यका लाभः १५, तत्क्षय च माहनीयासत्तति । आयु-
षो द्वे सत्कर्मतास्थाने सामान्येन, तद्यथा-परमवायुस्कव-
न्धांतरकालमायुस्कक्षयमेकम्, द्वितीयं तु तद्वन्धाभावे इति ।
नास्ते द्वादश सत्कर्मतास्थानानि, तद्यथा-त्रिनवतिः १ द्वि-
नवतिः २ एकोननवतिः ३ अष्टाशीतिः ४ षडशीतिः ५ अशी-
तिः ६ एकोनाशातिः ७ अष्टसत्ततिः ८ षट्सत्ततिः ९ पञ्चस-
त्ततिः १० नव ११ अष्टौ १२ चेति, तत्र त्रिनवतिः-गतयश्च-
तस्य ४ पञ्च जातयः ५ पञ्च शीराणि ६ पञ्च सङ्घाताः ७ व-
न्धानानि पञ्च ८ संस्थानानि षट् ९ अङ्गोपाङ्गत्रयं ३ संहनना-
नि षट् ६ वर्णपञ्चकं ५ गन्धद्वयं २ रसाः पञ्च ५ अष्टौ रूपशोः
८ आनुपूर्वीचतुष्टयम् ७ अगुरुलघूपघातपराघातोऽङ्गुस्नातपो-
घाताः षट् ६ प्रशस्ततरावहायोगातिद्वयं २ प्रत्येकशरीरस-
शुभसुभगसुखरससुखमप्यासकस्थित्येयशोसि संतराणीनि
विंशतिः २० निर्माणे तीर्थकरत्वमित्येवं सर्वसमुदाये त्रिन-
वतिर्भवति ६३, तीर्थकरनामाभावे द्विनवतिः ६२, त्रिनवते-
राहारकशरीरसङ्घातवन्धानाङ्गोपाङ्गचतुष्टयाभावे सत्येकान-
नवतिः ८६, ततोऽपि तीर्थकरनामाभावेऽष्टाशीतिः ८८, दे-
वगतिनदानुपूर्वीद्वयोद्धलने षडशीतिः ८६, यदिवा-अशीति-
सत्कर्मणा नरकगतिप्रायोग्यं बध्नतः तद्व्यानुपूर्वीद्वयवैक्रि-
यचतुष्टयकक्षयस्य षडशीतिः, देवगतिप्रायोग्यबन्धकस्य चे-
ति ततो नरकगत्यानुपूर्वीद्वयवैक्रियचतुष्टयोद्धलनेऽशीतिः ८०,
पुनर्मनुष्यगत्यानुपूर्वीद्वयोद्धलनेऽष्टसत्ततिः ७८, एताभ्यक्षय-
काणां सत्कर्मतास्थानानि । क्षयकक्षयस्तर्गतानां तु प्रोक्ष्य-
न्ते, तद्यथा-त्रिनवतेनैरकतिर्यगतिनदानुपूर्वीद्वयैकद्वित्रिच-
तुर्गान्द्रियजात्यातपांघ्योतस्थावरसूक्ष्मसाधारणकूपैरकति-
र्यगतिप्रायोग्यैस्त्रयोदशभिः १३ कर्मभिः क्षपितैरशीतिर्भ-
वति, द्विनवतेस्त्रैभिस्त्रयोदशभिः क्षपितैरेकं नाशी-
तिः, याऽसाधारकचतुष्टयापगमेनैकोननवतिः सञ्जाता-
ततस्त्रयोदशनाम्न क्षपित षट्सत्ततिर्भवति, तीर्थकरनामा-
भावापादिताऽष्टाशीतिः, अष्टाशीतेस्त्रयोदशनामाभावे पञ्च-

सत्ततिः, तत्राशीनेः षट्सत्तन्वर्षा तीर्थकरकवलितैलेत्या-
पञ्चद्विचरमसमये तीर्थकरनाम्नः प्रक्षेपात् वेद्यमाननवक-
र्मप्रकृतिव्युदासेन क्षयमुपगते शेषनाम्नि अस्म्यसमये नवस-
त्कर्मतास्थानं, ताश्च वेद्यमाना नवमाः, तद्यथा-मनुज-
गति १ पञ्चान्द्रियजाति २ त्रय ३ वाक् ४ पर्याप्तक ५ शुभ-
गादय ६-७ यशःकीर्ति ८ तीर्थकररूपाः ९, एता एव
शैलेत्यस्यसमये सतां विध्वनि, शेषास्तु एकसत्ततिः सत्त-
पिष्टी द्विचरमसमये क्षयमुपगमि, एता एव नव अती-
र्थकरकर्वालनस्तीर्थकरनामरहिता अष्टौ भवन्ति, अतोऽ-
स्यसमयेऽष्टसत्कर्मतास्थानमिति । सामान्येन गोत्रस्य द्वे
सत्कर्मतास्थाने, तद्यथा-उद्वन्नीलगोत्रसङ्घावे सत्येकं
सत्कर्मतास्थानं, तजोवायुद्वैगोत्रोद्धलने कालकलीभावा-
वस्थायां नीलैर्गोत्रसत्कर्मनेति द्वितीयं, यदिवा-अयोध्या-
द्विचरमसमये नीलैर्गोत्रक्षये सत्युद्वैगोत्रसत्कर्मता, एवं
द्विकरणोत्राऽयस्थाने सत्येकं सत्कर्मतास्थानमन्यतरगोत्र-
सङ्घावे सति द्वितीयमित्येव कर्म प्रत्युपपद्य तत्सत्ताप-
गमाय यतिना यतितव्यमिति ।

किं च-

कर्ममूलं च जं छलं, पडिलेहिय सत्वं ममायाय दाहिं
अंतहिं अदिस्ममाणे तं पण्डिताय मेहावी विडत्ता लोणं वंता
लोगमणं से मेहावी पण्डिमिज्जामि ति वेमि । (सू० ११०)

कर्मणो मूलं-कारणं मिध्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगाः,
चः समुच्चय, कर्ममूलं च प्रत्युपपद्य यत्क्षण-मिति
'क्षण' हिसायां, क्षणं-हिसनं यत्किमपि प्रायुपघात-
कारि तत् कर्ममूलतया प्रत्युपपद्य पण्डित्यजं । पाठान्तरं
वा 'कर्ममाहुय जं छलं' य उपादानक्षणेऽस्य कर्मणः
तत्क्षणं कर्मोद्भव-कर्मोपादाय तत्क्षणमेव निवृत्तिं कुर्याद् ।
इदमुक्तं भवति-अज्ञानप्रमादादिना यस्मिन्नेव क्षणे कर्मोद्भव-
तुकमनुष्ठानं कुर्यात्तस्मिन्नेव क्षणे लब्धचेताः तदुपादान-
इतानिबृत्तिं विदध्यादिति । पुनरप्युपदेशद्वानायाह-'पडिले-
हिय' इत्यादि, प्रत्युपपद्य, पूर्वोक्तं कर्म तद्विपक्षमुपदेशं च सर्वं
समादाय-गृहीत्वा अन्तहेतुत्वाद्भूतो-रागद्वेषौ ताभ्यां स-
हादृश्यमानः ताभ्यामनपदिश्यमानो वा तत्कर्म तदुपादानं वा
रागादिकं कपरिहृत्या परिहृत्या प्रत्याख्यातपरिहृत्या परिहृतेदि-
ति रागादिमोहितं लोकं विषयकयापलोकं वा क्षान्त्वा वाञ्छा
च लोकसङ्घा-विषयविषयामासङ्घातां धनायाग्रहकषां वा
स-मेधावी मर्यादाव्यवस्थितः सन् पराक्रमेत-संय-
मानुष्ठानं उद्युक्ता भवत् विषयविषयामारिषदुर्गं वाऽष्टप्र-
कारं वा कर्मोद्भव्याद् । इति परिसमाप्तौ ब्रवीमीति पूर्व-
वत् । इति शीतोष्णीयाध्ययनप्रथमोद्देशकटीका समाप्ता ।

उक्तः प्रथमोद्देशकः । साम्प्रतं द्वितीय आरभ्यते, अस्य का-
यमभिसम्बन्धः, पूर्वोद्देशके भावसुप्ताः प्रदर्शिताः, इह तु
तेषां स्वापविषयकफलमसानमुच्यते इत्यनेन सम्बन्धना-
थानस्यास्य सूत्रानुगमं सूत्रमुष्णाग्नितद्वयम्, तच्चदम्--

जाइ च बुद्धिं च इहऽज्ज ! पामे, भूएहिं जाणे पडिलेहं सायं ।
तम्माऽतिविज्जे परमं ति खळा, मंसत्तदंसी न करइ पावो १॥

जातिः—प्रसूतिः बालकुमारयोश्चनकुजावस्थावसाना वृ-
द्धिः इह-मनुष्यलोके, संसारं वा, अथैव कालक्षयमन्तर-
ण जाति च वृद्धि च पश्य—अवलोकय । इदमुक्तं भवति—
जायमानस्य यद् दुःखं कुजावस्थायां च वंशवारीरमानसमु-
त्पद्यते तद्विवेकजन्तुया पश्य । उक्तं च—

“ जायमानस्त जं दुष्कम्, मरमाणस्त जंतुणो ।
तेण दुष्कणं संततो, न मरइ जादमण्यो ॥ १ ॥
धिरसरसियं रमेतो, तो सो जाणीमुडाउ निष्कडइ ।
माऊर अप्पणोऽपि अ, वेअणमउलं जणमाणां ॥ २ ॥ ”
तथा—

“ हीणभिन्नसरो दीणो, धिवरीओ विचिन्नओ ।
दुष्यलो दुकिन्नओ वसइ, संपतो चरिमं दसं ॥ ३ ॥ ”
इत्यादि । अथवा—आर्य ! इत्यामन्त्रणे भगवान् गौत-
ममामन्त्रयति, इह आर्य ! अस्ति वृद्धि च तत्कारणे कर्म
कार्यं च दुःखे पश्य, इष्टाऽवबुद्धयश्च, यथा च जात्यादि-
कं न स्वात् तथा विधेयः । किं चापरम्—‘ भूषहि ’ इत्यादि-
दि, भूतानि—अतुर्देशभूतग्रामास्तेः सममात्मनः साने—सुखं
प्रत्युपेक्ष्य-पर्यालोच्य जानीहि, तथाहि—यथा त्वं सुखेप्रि-
य एवमन्यऽपीति, यथा च त्वं दुःखाद्विषमन्यऽपि जन्त-
वः, एवं मत्वाऽन्येषाममानेत्पादने न विदध्याः, एवं च ज-
न्मादिवृत्ते न प्राप्स्यसीति । उक्तं च—“ यथेष्टविषयाः सा-
त-मनिष्टा इतरत्नव । अन्यत्रापि विदित्वैव, न कुर्याद्विषयं
जेन ॥ १ ॥ ” यथेवं ततः किमित्याह—‘ तस्मा ’—इत्यादि,
तस्मात्-जानिषादसुखदुःखदर्शनादनीव विद्या—तत्त्वपरि-
च्छेदी यस्याप्तावतिविद्यः स-परमं मोक्षं ज्ञानादिकं वा त-
स्मात् ज्ञात्वा सम्भवत्त्वदर्शी सन् पापं न करोति, सावध-
मनुष्ठानं न विदधातीत्युक्तं भवति ।

पापस्य च मूलं अहमशक्तदणोदार्थमाह—

उर्मुच पामं इह भविण्णि,

आरंभजीवी उभयाणुपप्सी ।

कामेमु गिद्धा निचयं करंति,

संसिद्धमाणा पुणरिति गम्भं ॥ २ ॥

इह-मनुष्यलोके अतुर्विधकषायविषयविमोक्षसमाधारे म-
र्त्यः साहं द्रव्यभावभेदभिन्नं पाशम् उत्-प्रावत्येन मुञ्च-अ-
पाकुरु, स हि कामभोगलालसत्तदादानहेतोर्द्विसादीनि पा-
पाभ्यामभेत् अतोऽपदिश्यते—‘ आरंभ ’ इत्यादि, ‘ आरंभेण
जीवितुं शीलमस्येत्याहभजीवी-महारम्भपरिग्रहपरिकल्प-
नजीवनापायः उभयं-शरीरमानसमैहिकामुष्मिकं वा इष्टं
शीलमस्यति स तथा, किं च—‘ कामसु ’ इत्यादि कामाः-
इच्छामदनरुपास्तेषु युद्धा-अधुपपन्ना निचयं-कर्मोप-
यं कुर्वन्ति । यदि नामैवं ततः किमित्याह—‘ संसिद्ध ’ इ-
त्यादि, तेन कामोपादानजनितेन कर्मणा संसिध्यमानाः-
आपूर्यमाणा गर्भाद्भ्रान्तरमुपपन्ति, संसारचक्रवालेऽग्रे
इष्टदीयन्त्रन्वायेन पर्यटन्ते, आसते इत्युक्तं भवति । (आवा०)

एष मरणा पमुच्चइ, से हु दिव्वमए सुखी, लोयंसि
परमदंसी त्रिविजजीवी उवमंते समिण्णं सहिए सयाणए
कालकंसी परिवए, नहुं च खलु पावं कम्मं पगडं ।
(सू० १११)

एष—इत्यनेनराज्ञो मूलाभेदको निष्कर्मदर्शी मरण-
व-आयुःक्षयलक्षणात् मुच्यते आयुषो वक्षसाऽभावाद्, व-
द्विवा-आजयंजवीभावादावीचीमरणाद्वा सर्व एव संसारा
मरणं तस्मात्प्रमुच्यते । यथैवं स किमभूतो भवनीत्याह—
‘ से हु ’ इत्यादि, सः अनन्तराज्ञो मुनिर्दृष्टं संसारद्वयं स-
त्प्रकारं वा वेन स तथा, दुरवधारणे इहभक्षः । किं च—
‘ लोयंसि ’ इत्यादि, लोकं द्रव्याधारं अतुर्देशभूतग्रामात्मकं
वा परमा-माकल्लकारणं वा संयमः तं द्रष्टुं शीलमस्वे-
ति परमदर्शी, तथा ‘ त्रिविजं ’—क्षीपण्युपेक्षकसमन्वितव-
त्त्वादिद्वितं द्रव्यतः, भावतस्तु रागद्वेषाद्विषयसङ्कलितं
जीवितुं शीलमस्येति त्रिविजजीवी, यथैवभूतः स इह-
व-मोहनिद्र्यापशमादुपशान्तो, यथापशान्तः स वक्ष्यतिः स-
मितिभिः सम्यक्त्वा इना-गता मोक्षमार्गे समितः, यथैवं
स ज्ञानादिभिः सहितः-समन्वितः, यथा ज्ञानादिसहितः
स सदा यतः-अप्रमादी । किमर्थंअध्यायमन्तराज्ञो गुणा-
पन्यास इत्याह—‘ काल ’ इत्यादि, काला-सृष्ट्युत्पत्तिस्तमा-
काङ्क्षितुं शीलमस्येति कालाकाङ्क्षी स एवभूतः परितः-स-
मन्ताद् व्रज्यपरिव्रजत्, यावत्पर्यायागतं परिहृतमरणं ता-
वदाकाङ्क्षमाणो धिावृत्तजीवित्वादिगुणोपेतः संयमानुष्ठा-
नमार्गे परिश्रवकंश्चिन्ति । स्यादन्तत्-किमर्थम् एवं क्रियते ?
इत्याह—मूलोत्तरप्रकृतिभेदाभिन्नं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्र-
देशवन्धात्मकं बन्धाद्यसत्कर्मनाट्यवस्थामयं तथा व-
द्वस्पृष्टनिधत्तनिकाचितावस्थागतं कर्म तच्च न हसोयसा
कालेन क्षयमुपयातीत्यतः कालाकाङ्क्षीत्युक्तम्, तत्र बन्ध-
स्थानोपेतया तावन्मूलोत्तरप्रकृतीनां बहुत्वे प्रदर्श्यते, त-
द्यथा—सर्वमूलप्रकृतीर्बन्धनोऽन्तर्मुहूर्तं यावद्विधम्, आ-
युष्कवर्जं सप्तविधं, तज्जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कृष्टतन्तर्द्वि-
तानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमांस्तु पूर्वकोटिप्रभागाभ्यधि-
कानि, सूक्ष्मसंपरायस्य मोहनीयबन्धोपरमं आयुष्कव-
न्धामायात् पट्टिधम्, एतच्च जघन्यतः सामयिकमुत्कृ-
ष्टतन्तवन्तर्मुहूर्तमिति । तथोपशान्तशीलमोहसंयोगिकव-
लिनां सप्तावधबन्धोपरमं सान्तमकं बन्धेतमिकंविधं ब-
न्धस्थानं, तच्च जघन्येन सामयिकमुत्कृष्टतो देशोनपूर्व-
कोटिकालीयम् । इदानीमुत्तरप्रकृतिबन्धस्थानान्यभिधीयन्ते-
तत्र ज्ञानावरणास्तत्तथायाः पञ्चभेदयोरप्येकमेव ध्वंशबन्ध-
स्थाद्वन्धस्थानं, दर्शनावस्थीयस्य जीणि बन्धस्थानानि—
निद्रापञ्चकश्चेन्नतुष्टयसमन्वाद् ध्वंशबन्धत्वावशविधं
१, ततः स्वभावविभक्तम्यानन्तानुबन्धिभिः सह बन्धोपरमं
षड्विधम् २, अपूर्वकरणसङ्ख्येयभागे निद्राप्रसक्तयोर्विन्धोप-
रमे अतुर्विधं बन्धस्थानम् ३ । वेदनीयस्यैकमेव बन्धस्थानं-
सान्तमसातं च बन्धनः, उभयोरपि यौगपदेन विरोधि-
तया बन्धाभ्रमत् । मोहनीयबन्धस्थानानि दश, मध्यम-
ज्ञाविश्रुतः—मिथ्यात्व १, मोडश कषाया १७ अन्यतरव-
दो १८ हास्यरतिपुमारतिश्लोककुम्भयोरभ्यन्तर २० कृत्वं २१
जुगुप्सा २२ वेति १, विद्ययात्वबन्धोपरमे सत्त्वतन्त्रस्य सै-
वैकविंशतिः २, सैव सम्यग्मिथ्याहृष्टगविरतसम्यग्दृष्ट्या अ-
नन्तानुबन्धभावं सप्तदशविधं बन्धस्थानं ३, तद्वचं दृष्ट-
यिरतस्याप्रत्याख्यावन्धाभावं त्रयोदशविधं ४, तदेव प्र-
मत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानां यतीनां प्रत्याख्यानावरणवन्धा-
भावावधिविधम् ५, एतदेव हास्यविश्रुतस्य भयजुगुप्सवन्ध-

आपूर्वकरणचरमसमये बन्धोपरमान्धविधिं ६ , ततो-
ऽननुसिक्तकण्ठमङ्गल्यमागन्मानं पुनर्वन्धोपरमाच-
तुविधिं ७ , ततोऽपि तस्मिन्नेव सङ्ख्ययभागे क्षय-
मुपगच्छति सति क्राधमानमायालोभसञ्जलनानां कर्मण
बन्धोपरमात्त्रिविधं ८ द्विविधं ९ मर्काविधिं १० चेति, त-
स्याप्यनिवृत्तिकरणचरमसमये बन्धोपरमान्मोहनीयस्याव-
न्धकः । आयुषः सामान्येनैकविधं बन्धस्थानं चतुर्णाम-
न्यतरत् , ह्योदयौषधेन बन्धाभावा विरोधादिति । ना-
स्त्रोऽष्टौ बन्धस्थानानि, तद्यथा—त्रयोविंशतिस्तिर्यग्गतिप्रा-
योग्य बध्नतस्तिर्यग्गतिकेन्द्रियजातिरौदारिकनैजसकास्म-
णानि हुगडसंस्थानं वर्णगन्धर्मस्पर्शास्तिर्यग्गतिप्रायोग्य-
नुपूर्वी अगुरुलघूपघातं स्थावरं वाद्वस्त्वमयोरन्यतरदप-
र्थासक्त प्रत्येकसाधारण्योरन्यतरत् अस्थिरं अशुभम् दुर्भगम्
अनाद्यम् अयशःकीर्तिनिर्माणमिति, इयमेकेन्द्रियापयोक्तक-
प्रायोग्य बध्नता मिथ्यादृष्टमेवाति १, इयमेव पराघातो-
च्छ्वाससहिता पञ्चविंशतिः, नवरमपर्याप्तकस्थाने पर्याप्त-
कमेव वाच्यम् २, इयमेव चातपोदघातान्यतरसमन्विता प-
ञ्चविंशतिः, नवरं वाद्वस्त्वमेक एव वाच्यं ३, तथा द्वेषगति-
प्रायोग्य बध्नताऽष्टाविंशतिः, तथाहि—द्वेषगतिः १ पञ्च-
न्द्रियजातिः २ वैक्रिय ३ नैजस ४ कास्मणानि ५ शरीराणि
समचतुरस्त्रमङ्गलापाङ्गमङ्गलादिचतुष्टयम् ११ आनुपूर्वी १२
अगुरुलघू १३ पघात १४ पराघातो १५ उच्छ्वासाः १६ प्रश-
स्तावहायागतिः १७ असम १८ वाद्वस्त्वम १९ पर्याप्तकम् २० प्रत्येकम्
२१ स्थिरास्थिरयोरन्यतरत् २२ शुभाशुभयोरन्यतरत् २३
सुभगम् २४ सुस्वरम् २५ आद्यम् २६ यशःकीर्त्ययशःकीर्त्यो-
रन्यतरत् २७ निर्माणमिति २८, एषेव तीर्थकरनामसहिता
एकानविंशत्, सास्प्रतं विंशत्-द्वेषगतिः १ पञ्चन्द्रियजा-
तिः २ वैक्रिया ३ हाङ्का ४ क्लोपाङ्क ५-६ चतुष्टयम् तैजस ७
कास्मणं ८ संस्थानमाद्यम् ९ वर्णादिचतुष्टयम् १३ आनुपूर्वी १४
अगुरुलघू १५ पघातम् १६ पराघातम् १७ उच्छ्वासम् १८ प्रश-
स्तावहायागतिः १९ असम २० वाद्वस्त्वम २१ पर्याप्तकम् २२ प्रत्येकम्
२३ स्थिरम् २४ शुभम् २५ सुभगम् - ६ सुस्वरम् २७ आद्यम् २८
यशःकीर्ति २९ निर्माण ३० मिति च बध्नत एकं बन्ध-
स्थानम् ६, एषेव विंशतीर्थकरनामसहिता एकविंशत् ७,
एतेषां च बन्धस्थानानामेकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियनरकग-
त्यादिभेदेन बहुविधता कर्मप्रस्थाद्वयसाया, अपूर्वकरणा-
दिगुणस्थानकत्रयं द्वेषगतिप्रायोग्यबन्धोपरमाद्यशःकीर्तिमेव
बध्नतः एकविधं बन्धस्थानमिति ८, तत ऊर्ध्वं नास्त्रो बन्धा-
भाव इति । गोत्रस्य सामान्येनैकं बन्धस्थानं—उच्छ्वासा-
योरन्यतरत् । योगपक्षेनोभयोर्बन्धाभावो विरोधादिति ।
तद्वै बन्धद्वारेण लेशतो बहुत्वमावर्तितं कर्मणां, तच्च बहु
कर्म प्रकृतं बद्धं प्रकटं वा, तत्कार्यप्रदर्शनात्, अलुशब्दो
वाक्यालङ्कारेऽवधारणं वा, बद्धेव तत्कर्म ।

यदि नामैवं ततस्तदपनयनार्थं किं कर्तव्यमित्याह—

सञ्चस्मि धिई कुवहा, एत्थोवरए मेहावी सर्वं पावं
कम्मं जोसइ । (सू० ११२)

सद्भ्यो हितः सत्यः—संयमस्तत्र धृतिं कुरुष्व, सत्यो वा
मीर्नान्द्रागमो यथावस्थितवस्तुस्वरूपाविर्भावनात्, तत्र भग-
वदाज्ञायां धृतिं कुमार्गपरित्यागेन कुरुष्वमिति, किं च—एत्थो

वरए' इत्यादि, अत्र-अस्मिन् संयमे भगवद्वचसि वा उप-आ-
मीष्येन ततो-व्यवस्थितो मेधावी-तत्त्वदर्शी सर्वम्—अंशं
पापं कर्म संसारार्णवपरिभ्रमणहेतुं शोषयति—शोषयति
क्षयं नयतीति यावत् । उक्तोऽप्रमादः । तत्प्रत्यर्नाकस्तु प्रमादः ।
तेन च कथायाद्विप्रमादेन प्रमत्तः किं गुणो भवतीत्याह—

अणो गचित्ते खलु अयं पुरिसे, से केयणं अरिहए पुरि-
एणए, मे अणवहाए अणपरियावाए अणपरिगहाए
जणवयवहाए जणवयपरियावाए जणवयपरिगहाए ।
(सू० ११३)

अनेकानि चित्तानि कृषिवाणिज्यावलगनादीनि यस्यांसाव-
नेकचित्तः, अलुशब्दधारेण, संसारसुखाभिलाष्यनेकचित्त एव
भवति, 'अयं पुरुष' इति प्रत्यङ्गाच्चरीभूतः संसार्यपदिश्य-
ते, अत्र च प्रागुपन्यस्तर्द्धधटिकया कर्पलद्विद्वेष च द-
ष्टान्ता वाक्य इति । यश्चानेकचित्तो भवति स किं कुर्यादि-
त्याह—'से केयण' इत्यादि, द्रव्यकतने चालिनी परिपूर्ण-
कः समुद्रो वेति, भावकतनं लोभरुद्धा तदसावनेकचित्तः के-
नाप्यभूतपूर्वं पूर्यतुमर्हति, अर्थितया शक्याशक्याविचारा-
त्तोऽशक्यानुष्ठानोऽपि प्रवर्तत इत्युक्तं भवति । स च लोभ-
रुद्धापूरणव्याकुलतमनिः किं कुर्यादित्याह—'से अणवहा
ए' इत्यादि, स लोभपूरणप्रवृत्तोऽन्येषां प्राणिनां वधाय भव-
ति, तथाऽन्येषां शरीरमानसपरितापनाय, तथाऽन्येषां द्वि-
पदचतुष्टयादीनां परिग्रहाय, जनपदे भया जानपदाः कालप्र-
ष्टाद्या राजाद्या वा तद्वधाय, मगधादिजनपदा वा तद्वधा-
य, तथा जनपदानां लोकानां परिवादाय—इत्युक्तं पशुनां
वेत्येवं ममोदघट्टनाय, तथा जनपदानां—मगधादीनां परिग्र-
हाय, प्रभवतीति सर्वत्राध्याहारः ।

किं य एनं लोभप्रवृत्ता वधादिकाः क्रियाः कुर्वन्ति ते त-
थाभूता एवासन्ते उतान्यथाऽपीति दर्शयति—

आसेवित्ता एतं (वं) अट्ठं इच्छंवेगे समुट्ठिया, तम्मा तं
विइयं नो सेवे, निस्सारं पासिय नाणी, उववायं चवणं
णच्चा, अणएणं चर माइणं, से न छण्णे न छणावए
छगंतं नाणुजाणइ, निविद नदिं, अरए पयासु, अणो-
मदमी, निमएणे पावेहिं कम्महिं । (सू० ११४)

एवम्—अनन्तरोक्कर्ममर्थमन्यवधपरिग्रहपरितापनादिकमासे-
व्य इत्येवेति लोभरुद्धाप्रतिपूरणार्थेव एके भरतराजादयः स-
मुत्थिताः—संयमयोगात्रिकणात्थिताः संयमानुष्ठानेनोद्यतास्ते
नैव भवेन सिद्धिमासादयन्ति । संयमसमुत्थानेन च समन्था-
य कामभोगान् हिंसादीनि चास्त्रवद्धार्याणि हिंसा किं विधेय-
मित्याह—'तट्ठा' यस्माद्भ्रान्तभोगतया कृतप्रतिज्ञस्तस्माद्भ्रा-
गलिप्सुतया तं द्वितीयं सृपावादमसंयमं वा नासेवेत । विष-
यार्थमसंयमः सेव्यते, ते च विषया निःसारा इति दर्शयति—
'निस्सारं' इत्यादि, सारा हि विषयगणस्य तत्प्राप्ती लुप्ति-
स्तदभावाच्चः सारस्त्वं दृष्ट्वा ज्ञानी-तत्त्वदर्शी न विषयाभिलाषं
विदध्यात् न केवलं मनुष्याणां, देवानामपि विषयसुखारूप-
दर्मान्त्यं जीयितमिति च दर्शयति—'उववायं चवणं णच्चा'
उपपातं—अन्म क्यवणं—पातस्तत्त्व ज्ञात्वा न विषयसङ्कोच-
सो भवेदिति, यतो निःसारा विषयप्राप्तः समस्तः संसारो

वा सर्वाणि च स्थानान्यशाश्वतानि, ततः किं कर्त्तव्यमित्याह—‘अणुण’ मित्यादि, मोक्षमार्गादन्याऽसंयमो नाम्नाऽनम्यः—ज्ञानादिकस्ते चर ‘माहण’ इति मुनिः । किं च—‘से न क्षणे’ इत्यादि, स मुनिर्नम्यसेवी प्राणिनो न क्षणयात्-न हन्यात् नाप्यपरं घातयेत् घातयन्तं न समनुजानीयात् । चतुर्थमनसिद्धयं त्वदमुपाद्श्यते—‘निर्विषद्’ इत्यादि, निर्विषद्स्व—जगुप्सस्व विषयजनितानां ‘नदी’ प्रमोदं, किम्भूतः सन् प्रजासु—स्त्रीषु अण्को-गानराहतो, भावयेच्च यथैतं विषयाः किम्पाकफलोपमा-स्रपुष्पीफलनिबन्धनकटवः, अतस्तदर्थे परिग्रहाग्रहयोगपराङ्मुखो भवेदिति । उत्तमधर्मपालनार्थमाह—‘अणोम’ इत्यादि, अवमम्—हीनं मिथ्यादर्शनाविरत्यादि तद्विपर्यस्तमनवमं तद्वद्गुणं शीलमस्येत्यनवमदर्शी सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रवान्, प्र-जम्भूतः सन् प्रजानुगां नन्दि निर्विन्दस्विति सट्टकः । च-आवबमसंदर्शी स किम्भूतो भवतीत्याह—‘निसज्ज’ इत्यादि, पापोपादानेभ्यः कर्मभ्यां निषण्णो-निर्विण्णः पापकर्मभ्यः पापकर्मसु वा कर्त्तव्येषु निवृत्त इति यावत् ।

किं च—

कोह्वइमाणं हणिया य वीरे,
लोभस्स पासे निरयं महंतं ।
तम्हा य वीरे धिरए वहाओ,
छिदिज्ज सोयं लहुभूयगामी ॥ १ ॥
मयं परिणाय इहज्ज ! धीरे,
सोयं परिणाय चरिज्ज दंते ।
उम्मज्ज लब्धुं इह माणवेहि,
नो पाणिणं पाणे समारभिज्जा ॥ २ ॥
सि वेमि ।

क्रोध आदियेषां ते क्रोधादयः प्रीयते-परिच्छिद्यन्तेऽनेनेति ज्ञानं-स्वलक्षणम् अनन्तानुबन्ध्यादिविशेषः, क्रोधादीनां मानं क्रोधादिमानं, क्रोधादिर्वा यो मानो-गर्वः क्रोधाकारणस्ते ह-न्यात्, कोऽसौ?—वीरः, उपापनोदमुक्त्वा रागापनोदाथे-माह—‘लोहस्स’ इत्यादि, लोभस्यानन्तानुबन्ध्यादेभ्यनुवि-धस्यापि स्थितिं विपाकं च पश्य, स्थितिर्महती सूक्ष्मसम्प-रायानुयायित्वाद् विपाकोऽप्यप्रतिष्ठानाद्विरकापत्तेर्महान्, यत आगमः—‘मच्छा मणुआ य सत्तमि पुड्ढि’ ते च म-हालोभाभिभूताः सप्तमपृथिवीभाजो भवन्तीति भावार्थः । यद्यत्र ततः किं कर्त्तव्यमित्याह—‘तम्हा’ इत्यादि, यस्याङ्गो-भाभिभूताः प्राणिवधादिप्रवृत्ततया महानरकभाजो भवन्ति, तस्याङ्गीरो लोभहन्ताः—वधाद्विरतः स्यात् । किं च—‘छिदि-ज्ज’ इत्यादि, शोकं भावयन्तो वा किन्ध्यात्—अपनयेत्, किम्भूताः—लघुभूता-मोक्ष संयमो वा तं गन्तुं शीलमस्यति लघुभूतगामी, लघुभूतं वा कामीयतुं शीलमस्यति लघुभूत-कामी । पुनरप्युपदेशदानायाह—‘गन्थ’ मित्यादि, प्र-थम्-बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नं परिश्रया परिश्रया इहाद्यैव कालान-तिपातेन धीः सन् प्रत्याख्यानपरिग्रया परित्यज्यत् । अ-‘सोय’ मित्यादि, विषयार्थमप्यङ्गं संसारभोतस्तत् ज्ञात्वा दा-स्त इन्द्रिय-साहान्द्रियधर्मेन संयमं करोति । किमभिसन्धाय

संयमं चरेदित्याह—‘उम्मज्ज लब्धु’ मित्यादि, इह मिथ्या-त्वादिशैवलाच्छादितसंसारहृद् जीवकच्छपः धुनिभ्रजा-संयमधीरूपमुम्मज्जनम् आसाद्य-तद्वत्त्वा, अन्यत्र सम्पूर्णमा-क्षमार्गासम्भवात् मानुष्येष्वित्युक्तम्, क्वाप्रत्ययस्योत्तराक-यासव्यपेक्षत्वादुत्तरक्रियामाह—‘नो पाणिण’ मित्यादि, प्रा-णा विद्यन्ते येषां ते प्राणिनस्तेषां प्राणान्-पञ्चेन्द्रियत्रिवि-धवलोकक्ष्मासनिःश्वासायुक्कलक्षणान् नो समारमथाः—न व्यपगोपयः, न दुपघातकार्यनुष्ठानं मा कथा इत्युक्तं भवति । इतिः परिसमाप्तौ, अग्नीमीति पूर्ववत् । शीतोष्णीयाध्ययनं द्वितीयोद्देशकटीका समासति । उक्तो द्वितीयोद्देशकः ।

साम्प्रतं तृतीय आगम्यते, अस्य आयमभिसम्बन्धः, इहानन्तरोद्देशकं दुःखं नत्सहने च प्रतिपादितं, न च त-त्सहनेनैव संयमानुष्ठानराहितेन पापकर्मोत्तराकृतया वा भ्रमणो भवतीत्येतत् प्राशुद्देशार्थोपकारनिर्दिष्टमुच्यते, ततोऽनेन सम्बन्धेनायातस्यास्योद्देशकस्य सूत्रानुगमे सू-त्रमुच्चारयितव्यम्, तच्चदम्—

संधि लोयस्स जाणिता आयओ बहिया पास, तम्हा
न इता न विषायण, जमिणं अन्नमन्नवित्तिगिच्छाए प-
डिलेहाए न करइ पावं कम्मं किं तत्थ मुखी कारथं सि-
या ? । (सू० ११५)

(अत्र ‘संधि लोयस्स जाणिता’ अस्य पदस्य व्या-ख्या ‘संधि’ शब्दोऽस्मिन्नेव भागे गता ।) ‘आ-यओ’ इत्यादि, यथा ज्ञात्मनः सुखमिष्टमितरस्वस्यथा तथा बहिरपि-ज्ञात्मनो व्यतिरिक्ततामपि जन्तूनां सुखप्रि-यत्वमसुखाप्रियत्वं च पश्य—अवधारय । तदेवमात्मस-मनां सर्वप्राणिनामवधार्य किं कर्त्तव्यमित्याह—‘तम्हा’ इत्यादि, यस्मात्सर्वेऽपि जन्तवो सुखद्विषः सुखलिप्सव-स्तस्मात्तेषां न इन्ता—न व्यापदकः स्यात्ताप्यपरैस्तान् जन्तून् विविधैः-तानाप्रकारैरुपायैर्घातयेदिति । यद्यपि का-श्चित् स्थूलान् सत्यान् स्वयं पाशेहिता न प्रमत्ति तथाऽ-प्यौद्देशिकसंधिध्यादिपरिभोगानुमतेरप्यैर्घातयन्ति । न चै-कान्तेन पापकर्मोत्तरणमात्रतया भ्रमणो भवतीति दर्श-यति—‘जमिण’ मित्यादि, यदिदं-वदन्तत् पापकर्मोत्तर-णनाकारणं, किं तद् ?, दर्शयति—अन्योऽन्यस्य परस्परं वा विचिकित्सा-प्राशङ्का परस्परतो भयं लज्जा वा तथा तां वा प्रभुपत्य परस्परशङ्काऽप्युत्था वा धार्य-पापोपा-दानं कर्म्मनुष्ठानं न करोति—न विधत्ते, किं प्रश्नं लेपे वा । तत्र—तस्मिन् पापकर्मोत्तरणे किं मुनिः कारणी स्यात् ?, किं मुनिरिति कृत्वा पापकर्मं न करोति ?, काका पृच्छति, यदिवा—यदि नामासौ यथाज्ञानमिच्छात्पापानुष्ठान-विधायी न सञ्जो केमेतावन्तैव मुनिरसौ ?, नैव मुनिरि-त्यर्थः । अत्रोद्देश्यवन्नाथो हि मुनिभावकारणं, स च तत्र न विद्यते, अपरोपाध्यावेशात्, धिनयो वा पृच्छति-यदिदं परस्परशङ्काया आधाकर्मोत्तरपरिहरणं तन्मुनिभावाकृतं यात्याहंस्विन्निति ?, आचार्य आह—सौख्य ! विरहतापर-ध्यापारः शृणु—‘जमिण’ मित्यादि, अपरोपाधिनिरस्त-हेयव्यापारत्वमेष मुनिभावकारणमिति भावार्थः । यतः शुभ-स्तःकरणपरिणामस्यापराधवित्तकियस्य मुनिभावस्य तस्य-

येति, अयं तावन्निश्चयनयाभिप्रायो व्यञ्जहारामिप्रायेण नृप-
ते-यां हि सम्यग्दृष्टिस्तत्त्वज्ञमहाव्रतभारस्मद्भवे प्रमा-
णस्यपरसमानसाधुलज्जया गुर्वाधाराप्यभयेन गौरवेण
वा केनचिदाध्याकर्मोदिरिहरत् प्रत्युपेक्षणादिकाः क्रियाः
करोति । यदि च—तीर्थोज्झासनाय मासक्षणालापनादिका
जनविज्ञाताः क्रियाः करोति, तत्र तस्य मुनिभाव एव कारणं
तद्व्यापारापावितपारम्पर्यशुभाध्यवसायोपपत्तेः । तद्वं शु-
भास्तःकरस्यव्यापारविकलस्य मुनिस्त्वे तदसङ्काशः प्रदर्शितः ।

कथं तर्हि मैथिलिको मुनिभाव इत्यत आह—

समयं तत्पुत्रेहाह अप्याणि विपसायण (आचा०) विरागं
रूवेहि गच्छिजा महया सुदुहहि य । (सू० १६+)

समभावः समता तां तत्रोत्प्रेक्ष्य—पर्यालोच्य समताय-
वस्थितो यद्यत्करोति येन केनचित्प्रकारेणानेपणीयपरिह-
रणं लज्जादिना जनविदितं चापवासादि तत्सर्वं मुनिभाव-
कारणमिति, यदिवा समयम्—आगमं तत्रोत्प्रेक्ष्य यदाम-
मांकाविधिनाऽनुष्ठानं तत्सर्वं मुनिभावकारणमिति भावार्थः ।
तेन चागमोत्प्रेक्षणेन समतोत्प्रेक्षया वाऽऽत्मानं विप्रसाद-
येद्—विविधं प्रसादयेदागमपर्यालोचनेन समतादृष्ट्या वा
आत्मानं विविधैरुपायैरान्द्रयर्पणधानाप्रमादादिभिः प्रसन्नं
विदध्याद् । आत्मप्रसन्नता च संयमस्थस्य भवति (आचा०) ।
“आहारार्थं कर्म कुर्यादनिन्द्यं—स्यादाहारः प्राणसन्धारणार्थ-
म् । प्राणाः धार्यस्तस्याजिज्ञासनाय, तत्त्वं ज्ञेयं येन भूयां न भू-
यात् ॥ १ ॥” सैवात्मगुप्ततां कथं स्यादिति चेदाह—“विरा-
गमित्यादि, विरञ्जनं विरागस्तं विरागं केषु मनोहेषु च-
क्षुर्गोचरीभूतं गच्छेद्—यायान्, रूपमतीयाऽऽक्षेपकारी
अतो रूपप्रहणम्, अन्यथा शेषविषयेष्वपि विरागं गच्छे-
दित्युक्तं स्यात् । महता—दिव्यभावेन यदवस्थितं रूपं सु-
ल्लक्षेषु वा मनुष्यकेषु सर्वत्र विरागं कुर्यादिति । अथवा-वि-
व्यादि प्रत्येकं महत् सुल्लं चेति क्रिया पूर्ववत् । नागार्जुनी-
यान् पठन्ति—“विसयमि पञ्चगम्य वि, दुषिहंमि नियं नियं ।
भावध्यां सुदु जाणिता, से न लिप्ये दासु वि ॥ १ ॥” श-
ब्दादिविषयपञ्चकेऽपि इष्टानिष्टरूपतया द्विविधे हीनमध्य-
मोत्कृष्टभेदमित्येतत् भावतः परमार्थतः सुदु ज्ञात्वा स मु-
निः पापेन कर्मणा द्वाभ्यामपि गगद्वेषाभ्यां न लिप्यते,
तद्वक्त्रादिति भावः । (आचा० ।)

स्यात्—किमालम्ब्यैतत्कर्तव्यमित्याह—

“सर्वं हासं परिचज, आलींशगुप्तो परिचव । पुरिसा !-
तुममेव तुमं, किं बहिया मितमिच्छसि ? ॥ १ ॥”
(सू० ११७X)

पुनरप्युपदेशद्वानायाह—‘सर्व’ मित्यादि, सर्वं हास्यं त-
द्वक्त्रे वा परित्यज्य आह—मर्षादयेन्द्रियनिरोधादिकया लीनः
आलीनो गुप्तो मन्वेवाकायकर्मभिः कर्मवद् वा—संप्रतगात्रः
आलीनश्चासौ गुप्तश्चालीनगुप्तः स एवम्भूतः परिः—सम-
स्याद् वज्रं परिचजेत्—संयमानुष्ठानविधायी भवेदिति । त-
स्य च मुमुक्षुत्वात्सममर्षात् संयमानुष्ठानं फलवद्भवति न
परोपरोधेनेति दर्शयति—‘पुरिसा’ इत्यादि, यद्विषा—त्यक्त-
पुहपुत्रकलत्रधनधान्यद्विरत्यादितया अकिञ्चनस्य समतुल्य-
मणिमुक्तालेपुकाञ्चनस्य मुमुक्षोरुपसर्गव्याकुलितमतेः कदा-
चिन्मित्राघातं भावेत्तदपनादर्थमाह—‘पुरिसा’ इत्यादि,

पूर्वः सुखदुःखयोः पुरि शयनाद्वा पुरुषो—जन्तुः, पुरुष-
हारामन्त्रं तु पुरुषस्यैवापदेशाद्वैत्वात्तदनुष्ठानसमर्थत्वाच्च-
ति काश्चित्संस्मारादुद्दिष्टो विषयस्थितो वाऽऽत्मानमनुशास्ति,
परं वा साध्यादिनाऽनुशास्यते—यथा ह पुरुष !—हे जीव !
तव सद्गुणान्विधायित्वास्वमेव मित्रं, विपर्ययाच्छामित्रं,
किमिति बहिर्मित्रमिच्छसि ?—मृगयसे, यतो ह्युपकारि-
मित्रं, स चापकारः पारमार्थिकात्यन्तिकैकान्तिकगुणांवेन
सम्भोगपतितमात्मानं विहाय नान्यत्र शक्यो विधातुं, योऽपि
स्वसारसाहाय्योवकारितया मित्राभासाभिमानस्तम्बोहवि-
जृम्भितम्, यतो महाव्यसनेनोपनिषाताऽक्षेपननेहेतुत्वाद्-
मित्र एवासीत् । इदमुक्तं भवति—आत्मैवात्मानोऽप्रमत्तो मित्रम्,
आत्यन्तिकैकान्तिकपरमार्थसुखोत्पादनात्, विपर्ययाच्छ वि-
पर्ययो, न बहिर्मित्रमन्वेष्टुमिति, यस्त्वयं बाह्यो मित्रमि-
च्छतिकल्पः सोऽदृष्टोदयनिमित्तत्वादीपचारिक इति, उक्तं हि
“कुप्यात्थमो, अमितं, अप्पा सुपत्थिमा अत मितं । सु-
हवुक्ककारणाया, अप्पा मितं अमितं च ॥ १ ॥” तथा-
“अप्येकं मरणं कुर्यात्, संकुञ्जा बलवानरिः । मरणानि
स्वनेस्तानि, जम्मानि च करोत्ययम् ॥ १ ॥”

यो हि निर्वाणनिर्वर्त्तकं व्रतमाचरति स आत्मनो मित्रम् ।
च चैवम्भूतः कुतोऽवगन्तव्यः ? किंफलमेत्याह—

जं जाणिजा उच्चालइयं तं जाणिजा दूरालइयं, जं
जाणिजा दूरालइयं तं जाणिजा उच्चालइयं, पुरिसा ! अ-
साणमेवं अभिणिगिज्झ, एवं दुक्खा पमुच्चसि, पुरिसा !
(आचा०) सहिओ धम्ममाया य सेयं समणुपस्सइ ।
(सू० ११८X)

यं—पुरुषं जानीयात्—परिच्छिन्त्यात्कर्मणां विषयसङ्गा-
नां चाञ्चालयितारम्—अपनतारं तं जानीयाद् दूरालयिक-
मिति—दूरे सर्वदेवधर्मैश्च इत्यालयां दूरालयः—मोक्षस्त-
न्मार्गो वा स विद्यते यस्येति मन्वेधीयद्वनं दूरालयिकस्त-
मिति । हेतुहेतुमद्भावं दर्शयितुं गतप्रत्यागतसूत्रमाह—‘जं
जाणिजे’ त्यादि, यं जानीयाद् दूरालयिकं तं जानीयादुच्चा-
लयितारमिति । एतदुक्तं भवति—यो हि कर्मणां तदास्त्र-
बद्धारणां चाञ्चालयिता—अपनेना स मोक्षमार्गव्यवस्थि-
तो मूर्खो वेति, यो वा सम्भोगानुष्ठायी स कर्मणामुच्चा-
लयितेति, स च आत्मनो मित्रमनोऽपदिश्यते—‘पुरिसा’
इत्यादि, हे जीव ! आत्मानमेवाऽभिनिगृह्य धर्मध्यानाद्वि-
विधयाभिव्यक्त्या निःसरन्तमग्रद्वयं ततः एवम्—अनेन प्र-
कारेण दुःखात्सकाशादात्मानं प्रमोक्ष्यसि । एवमात्मा क-
र्मणाम् उच्चालयिताऽऽत्मानो मित्रं भवति । अपि च—‘पु-
रिसा’ इत्यादि, (‘सर्व’ मित्यादि ‘सर्व’ शब्दोऽस-
ञ्च भागं गतम् ।) किं च—‘सही’ त्यादि, सहितो—ज्ञानादि-
युक्तः सह हितेन वा युक्तः सहितः धर्म—धृतचारित्राख्यम्
आदाय—गृहीत्वा, किं करोतीत्याह—अयं—पुरुषमात्महितं वा
सम्यक्—आवर्णयित्तयाऽनुपश्यति समनुपश्याति ।

उक्तोऽप्रमत्तः तद्गुणाश्च, तद्विपर्ययमाह—

दुहओ जीवियस्स परिवंदसमायसपूयणाए, जंसि इ-
मे पमत्थंसि । (११९)

द्विधा-रागद्वेषप्रकारद्वयनात्मपरनिमित्तमैहिकामुष्मिकार्थं वा, यादवा-द्वार्या-रागद्वेषाभ्यां हतो द्विहोतो दुष्टे हतो वा दुर्होतः, न किं कुर्याद् ?-जीवितस्य कदलीगर्भनिःसारस्य तडिज्जनाममुल्लसितचञ्चलस्य परिवन्दनमाननपूजनार्थं हि-मादिषु प्रवर्तते, परिवन्दनं-परिस्त्वस्तवस्तवार्थमाचष्टेन, ला-वकादिमांसोपभोगपुष्टं सर्वाङ्गोपाङ्गसुन्दरमालोक्य मां जनाः सुखमयं परिवन्दयन्ते, धीमान् जीयास्त्वं बहूनि वर्षश-तसहस्राणीत्येवमादि परिवन्दनं, तथा माननार्थं कर्मो-पाचनोति, दृष्टौ रसबलपराक्रमं मामन्यऽभ्युत्थानविनया-सनदानाञ्जलिप्रदहेमनयिष्यन्तीत्यादि माननं, तथा पूज-नार्थमपि प्रवर्तमानाः कर्माश्चैवरात्मानं भाषयन्ति, मम हि कृतायिद्यस्योपाचितद्रव्यप्राग्भारस्य परो ज्ञानमानसत्कार-प्रणामनवाधिशेषः पूजां करिष्यतीत्यादि पूजनं, तद्वैमर्ष्यं कर्मोपाचनोति । किं च- ' जेमि एगं ' इत्यादि, यस्मिन् प-रिवन्दनादिनिमित्तं एकं रागद्वेषापहताः प्रमाद्यन्ति, न ते आत्मनं हिताः ।

एतद्विपरीतं त्वाह-

महिम्ना दुःखमत्ताण, पुढो नो भंक्षाण, पामिमं दविण्
लोकालोकपवंचाओ मुच्चइ ति वेमि । (१२०)

सहितो-ज्ञानादिस्मन्वितो हितयुक्तो वा दुःखमात्रया उ-पमर्गजनितया व्याध्युद्धवया वा स्पृष्टः सन् ' नो भंक्षाण ' ति-नो व्याकुलितमतिर्भवत्, तदपनयनाय नोचच्छेद्, इ-ष्टविषयावाप्ता रागभंक्षा, अनिष्टावाप्ता च द्वेषभंक्षेति, ता-मुभयप्रकारामपि व्याकुलतां परित्यज्येति भावः । किं च- ' पामिम ' मित्यादि, यदुक्तमुद्देशकाद्वारभ्यानन्तरमुत्र या-वत् तमिममर्थं पश्य-परिच्छिन्धि कर्तव्याकर्तव्यतया विवेकनावधारय, कोऽसौ ?-द्रव्यभूतो-माङ्गलग्नयोऽयः, साधुरित्यर्थः । एवंभूतश्च के गुणमवाप्नोति ?-आलोक्यत इत्यालोकः, कर्मणि घञ् । लोके चतुर्दशरज्ज्वात्मके आ-लोकां लोकालोकस्तस्य प्रपञ्चः-पर्याप्तकापर्याप्तकसुभगादि-द्वन्द्वविकल्पः, तद्यथा-नारको नारकत्वेनावलोक्यते, एकांन्द्रयादिरेकेंद्रिय (यादि) त्वेन, एवं पर्याप्तकापर्याप्त-काद्यापि वाच्यं, तद्वैमर्ष्यतान्प्रश्नान्मुच्यते चतुर्दशजीवस्था-नान्यतरव्यपदेशाहो न भवतीति यावद् । इतिः परिसमाप्ता, ब्रह्ममीति पूर्ववत् । इति शीतोष्णीयाध्ययनं तृतीयाहश-कटीका समाप्ता ।

उक्तस्तृतीयोद्देशकः, साम्प्रतं चतुर्थं आरभ्यते, अस्य चा-यमभिस्मरन्धः-इहानन्तरोद्देशके पापकर्माकरणतया दुः-खसहनादिव केयलाच्छ्रमणा न भवतीति अपि तु निष्प-त्त्यहसंयमानुष्ठानादित्यतःप्रतिपादितं, निष्प्रत्यहता च क-षायवमनाद्भवति, तदधुना प्रागुद्देशार्थाधिकारगर्भादिष्टे प्रतिपाद्यते, तद्वेन सम्बन्धनायातम्यास्याहशकस्य सूत्रा-नुगमं सूत्रमुच्चारयितव्यम्, तच्छेदम्-

से वंता कोई च माणं च मायं च लोभं च, एयं पा-
सगस्म दंसणं, उवरयमत्थस्स पलियंतकरस्स, आयाणं
सगडम्भि । (सू० १२१)

स-ज्ञानादिसहितो दुःखमात्रास्पृष्टोऽव्याकुलितमनिर्द्रव्य-भूतो कांका लोकप्रपञ्चात् मुक्तदेश्यः स्वपरापकारिणं क्रोधं

च वमितां दुवम् उद्दिणं' इत्यस्मात्ताच्छीलिकस्तन्, त-
थांग च वष्टयाः प्रतिबंधं क्रोधशब्दाद् द्वितीया लुङ्गन्ते वैतत्, यो हि यथोक्तसंयमानुष्ठायी सोऽचिरात् क्रोधं वमिष्यति, ' एवमुत्तरत्रापि यथास्मिन्वमयायोऽयम् । तत्राऽऽत्माऽऽत्मीयो पश्चात्कारिणं क्रोधकर्मविपाकोऽद्यात्क्रोधः, जातिकुलरू-
पवलादिसमुत्थां गवो मानः, परवञ्चनाध्यवसायो माया, लुण्णापरिमहपरिणामो लोभः, क्षणोपशमक्रममाश्रित्य च क्रोधादिकर्मोपन्यासः, अनस्तानुबन्धप्रत्याख्यातप्रत्याख्या-
नावरणसञ्चलनस्वगतभेदाविर्भावनाय व्यस्तनिर्देशः, च-
शब्दस्तु पर्वतपृथ्वीरेणुजलराजिलक्षणलक्षकः क्रोधस्य, शैलस्तम्भास्थिकाष्ठतिनिशलतालक्षणलक्षकः मानस्य, च-
शकुडिमीमपष्टृङ्गांमूषिकाऽवलेखकलक्षणलक्षकः मायायाः, कुमिरागकर्मखञ्जनहारिद्रालक्षणसूचकः लोभस्य, तथा याव-
जीवसंयमस्वरचतुर्मासपक्षस्थित्याविर्भावकश्चेति । तदेवं क्रो-
धमानमायालोभवमनादिव पारमार्थिकः भ्रमणभाषी, न तस्म-
म्भवं सति, यत उक्तम्- ' सामममणुखं त-स्स कणाया जइस्स उकडा हुंति । मन्नामि उच्छुपुप्फं, व निप्फलं तस्स सामणं ॥ १ ॥ जं अज्जिअ चारसं, देवसूणाए वि पुव्वकोडीए । तं पि कला-
इयमेत्ता, हारेइ नगं मुहुत्तणं ॥ २ ॥ ' । स्वमनीषिकापरि-
हारार्थं गौतमस्याह- ' एय ' मित्यादि, एतद्-यत्क-
षायवमनमनन्तरमुपादेशि तत् पश्यकस्य दर्शनं-सर्वं निरावरणव्यापश्यति-उपलभत इति पश्यः स एव पश्य-
कः-तीर्थकृत् श्रीवर्द्धमानस्वामी तस्य दर्शनम्-अभि-
प्रायः, यदिवा-दृश्यते यथावस्थितं वस्तुतत्त्वमनेनेति दर्श-
नम्-उपदेशो, न स्वमनीषिका । किम्भूतस्य पश्यकस्य दर्श-
नमित्याह- ' उवरय ' इत्यादि, उपरतं द्रव्यभावशब्देन, यस्या-
साधुपगतशस्त्रः शस्त्रोपरतः शस्त्रोपरतः, भावः शस्त्रं त्व-
संयमः कषाया वा, तस्मादुपरतः । इदमुक्तं भवति-तीर्थकृ-
तोऽपि कषायवमनमृते न निरावरणसकलपदार्थप्राहिप-
रमज्ञानावाप्तिः, तदभावे च सिद्धिबधूतमागमसुखाभावः, एवमन्येनापि मुमुक्षुणा तदुपदेशवर्तिना-तन्मार्गानुयायिना कषायवमनं विधेयमिति । शस्त्रोपरमकार्यं दर्शयन् पुनर्गप तीर्थकरविशेषणमाह- ' पलियंतकरस्स ' पर्यन्तं कर्मणां संसारस्य वा करोति तच्छीलिकश्चेति पर्यन्तकरस्तस्यैतद् दर्शनमिति सगट्टः । यथा च तीर्थकृत् संयमापकारिक-
षायशस्त्रोपरमात्कर्मपर्यन्तकृद्भवमन्योऽपि तदुक्तानुसारीति (आत्मा०) तीर्थकरोपदेशनापि परकृतकर्मक्षपणोपाया-
भावात् स्वकृतग्रहणं, तीर्थकरेणापि परकृतकर्मक्षपणोपायो न व्यह्वार्यति चेत्, तत्र, तज्ज्ञानस्य सकलपदार्थसत्ताव्या-
पित्वेनायस्थानात् ।

ननु च हेयोपादेयपदार्थज्ञानोपादानोपदेशोऽसौ न सर्वज्ञ इति सक्किरामहे, एतावन्तैव परोपकारकर्तृत्वेन तीर्थकरत्वाप-
पत्तेः, तदेतन्न सतां मनांभ्यामन्दयति, युक्तिविकलत्वात्, यतः सम्बन्धान्तराण्येन हितार्हितप्राप्तपरिहारोपदेशासम्भ-
वा यथावस्थितैकपदार्थपरिच्छेदश्च न सर्वज्ञानान्तराण्येति दर्शयितुमाह-

जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एगं
जाणइ । (सू० १२२)

जे मायादंसी से लोभदंसी, जे लोभदंसी से पिजदंसी, जे पिजदंसी से दोसदंसी, जे दोसदंसी से मोहदंसी, जे मोहदंसी से गम्भदंसी, जे गम्भदंसी से जम्भदंसी, जे जम्भदंसी से मारदंसी, जे मारदंसी से नरयदंसी, जे नरयदंसी से तिरियदंसी, जे तिरियदंसी से दुक्खदंसी । से मे-हावी अभिखिज्जिजा कोहं च मायं च मायं च लोभं च पिजं च दोसं च मोहं च गम्भं च जम्भं च मारं च नर-यं च तिरियं च दुक्खं च । एयं पामगस्स दंसं उवरय-सत्थस्स पलियंतकरस्म, आयाणं निसिद्धा मगड्ढिमि, किमरिथि ओवाही पासगस्स ? न विज्झं, नऽत्थि ति वेमि । (सु० १२५)

या हि कोधं स्वरूपतो वेत्ति अनर्थपरित्यागरूपवाक्का-नस्य परिहरति च स मानमपि पश्यति परिहरति चेति । यादवा—यः कोधं पश्यत्याहरति स मानमपि पश्यति, मानाध्मातो भवतीत्यर्थः, एवमस्तरत्रापि आयाज्यं, यावत् स दुःखदर्शयति, सुगमत्वाच्च विद्वियते । साध्मनं कोधा-दः साक्षात्प्रवर्तनमाह—‘सं’ इत्यादि, स मेधावी अभि-निवर्तयद्-व्यावर्तयन्, किं तत्?—‘कोधमि’त्यादि यावद् दुः-खं-सुगमत्वाद्वाक्यानामायः, स्वमनीषिकापरिहारार्थमाह ‘एयं’ मित्यादि, एतद्—अनन्तरात्तुमुद्देशकादेरारभ्य पश्य-कस्य-तीर्थकृता दर्शनम्-अभिप्रायः, किम्भूतस्य?—उपरत-शस्त्रस्य पर्यन्तकृतः, पुनरपि किम्भूताऽसौ?—आयाण, मित्यादि, आदानं—कर्मोपादानां निषेध पूर्वस्वकृतकर्म-भिदसाविति । किं चास्य भवतीत्याह—‘किमत्थी’ त्यादि, पश्यकस्य-कवलिनः उपाधिः—विशेषणं उपाधीयत इति बोधाधिः, द्रव्यतां हिरण्यादिर्भावताऽष्टप्रकारं कर्म, स द्विविधाऽप्युपाधिः किमस्याहोस्विन्न विद्यते?, नास्तीति, एतदहं ब्रवीमि, सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिन् कथयति, यथा सोऽहं ब्रवीमि येन मया भवगन्पादारविन्दमुपास- (य) ना सर्वमतद्वधाधि तद्भवते तदुपदिष्टार्थानुसारितया कथयामि, न पुनः स्वमतिविकल्पशिल्परञ्जनयेति । मनः स्वानुगमः, तद्भवतौ च समाप्तस्तुर्थोद्देशकः । तत्स-मासौ चासीनानागन्मन्यविचारानिदेशात् समामं शीतो-ष्णीयाध्ययनमिति । आच्चा० १ भु० ४ अ० १ उ० ।

सीमांसिण्णस्सह-शीतोष्णत्पागिन्-त्रि० । सुखदुःखानभि-लाषुके, शीतोष्णरूपं वा परिसहमसहमाने, आच्चा० १ भु० ३ अ० १ उ० ।

सीमांसिण्णकाससह-शीतोष्णस्पर्शमह-त्रि० । शीतं शोष्णं च शीतोष्णं तथाः स्पर्शस्तं सहते इति शीतोष्णस्पर्शमहः । शीतस्पर्शोष्णस्पर्शजनितवेदनामनुभवति, आच्चा० १ भु० ३ अ० १ उ० ।

सीमांसिणा-शीतोष्णा-स्त्री० । शीतोष्णरूपोभयस्पर्श-रिणामायां वेदनायाम् प्रका० ६ पद । प्रका० ।

सीतंत-सीदत्-त्रि० । संयमापसत्रे, “सीतंतां लाम जो थिर-संययणो धितिसंपक्खा हट्ठा पल उज्जमति जमणादि । नि०बु० १ उ० ।

सीधु-सीधु-न० । मध्यमे, उपा० ८ अ० । जं० ।

सीमर-सीमर-त्रि० । सुकन सी इति शब्दं कुर्वन्, उपा० ३ उ० ।

सीमंकर-सीमंकर-त्रि० । सीमां—मर्यादां करोति यमा एवं वर्तितव्यमेवं नति सीमंकरः । रा० । मर्यादाकारिणि, स्था० ६ डा० ३ उ० । सूत्र० । जाम्बूद्वीपे आगामिण्यामवसर्पि-ह्वामैरवने वर्षे मविष्यति द्वितीयकुलकरे, स० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षेऽस्वामवसर्पिण्यां जाते पञ्चदशानां कुलकरणां चतुर्थे कुलकरे, जं० २ अ० । जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे आगामिण्या-मवसर्पिण्यां मविष्यति प्रथमे तीर्थकरे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सीमंत-सीमन्त-पुं० । प्रथमपृथिव्यां प्रथमप्रस्तंभं मध्यभागं-वर्तिनि वृत्तं नरकेन्द्रे, स० ।

सीमन्तए खं वारए पखयालीसं ज्ञोयखसहस्साई आयी-मविक्खंभेखं पखते । (स० ४५ सम० । स्था० ।

सीमंतगो वरगा इयण्णभाए पुठवीए पढमा । नि० बु० १ उ० ।

सीमंतगण्णम-सीमन्तकप्रभ-पुं० । रत्नप्रभायां वृथिव्यां सीम-मन्तकस्य नरकेन्द्रकस्य पूर्वास्यां । असि नरकेन्द्रके, “सीम-न्तगण्णमो जलु निरञ्जो सीमन्तगस्स पुब्बेखं ” स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सीमंतममज्झिमम-सीमन्तकमध्यमक-पुं० । सीमन्तस्य नर-केन्द्रस्यान्तरनरकेन्द्रके, स्था० ।

सीमन्तगमज्झिममो उत्तरपासे मूणेष्वो । स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सीमंतगावसिद्ध-सीमन्तकावशिष्ट-पुं० । रत्नप्रभायां प्रथम-नरकेन्द्रकस्य दक्षिणपार्श्ववर्तिनि नरकेन्द्रके, स्था० ६ डा० ।

सीमंतावत्त-सीमन्तावर्त्त-पुं० । सीमन्तस्य नरकेन्द्रकस्य प-पश्चिमदिशि नरकेन्द्रके, स्था० ।

सीमन्तावतो पुण निरञ्जो सीमन्तगस्स अक्खं । स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सीमंतिऊण-सीमान्तयित्वा-अव्य० । विधीयेत्यर्थे, इति बृह-त्कल्पकृणिकारः । बु० ३ उ० ।

सीमंतिणी-सीमन्तिनी-स्त्री० । सीमन्तः पासोऽस्या अस्ती-ति सीमान्तनी । प्रवरयांघिति, आच्चा० १ भु० २ अ० ४ डा० ।

सीमंधर-सीमंधर-त्रि० । सीमां-मर्यादां पूर्वपुखकृतां अर-यति नात्मना विलीपयति यः स तथा । कृतमर्यादापालके, स्था० ६ डा० ३ उ० । जाम्बूद्वीपे भरत-क्षेत्रे आगामिण्यामवसर्पिण्यां मविष्यति द्वितीयकुलकरे, स्था० १० डा० ३ उ० । जम्बूद्वीपे एरवते मविष्यति तृतीयकुल-करे, स० । महाविदेहस्थ पूर्वविदेहे वर्त्तमाने तीर्थकरे, स्था० १० डा० ३ अ० । सीमंधरस्वामिमामादिनामादि, तथा महाविदेहे श्रीसीमंधरस्वामिस्थाने यस्तीर्थकर उरपरस्थिते तस्य किं ना-म?, तथा तत्र वस्त्रवर्णादिविधिः कथं?, तथा विहरमाण-विशतितीर्थकृतां मातापितृग्रामादिनामानि कुत्र शास्त्रे स-न्तीनि?, ॥ १ ॥ अत्र महाविदेहे श्रीसीमंधरस्वामिस्थाने उत्पत्त्यर्चनार्थं कर्तव्यं शास्त्रे ह्ये नास्ति, तथा तत्र वस्त्र-

वर्णादिविधिरिहत्याजिनानिहत्याविशतितीर्णकृतमनुवारकेति
तथा-विहृमाणविशतितीर्णकृतं। माताविहृमाणमादिनामाति
कुटितपत्रादौ कथितानि सन्तीति । इी० ३ प्रका० । आ० ।
आ० क० । जम्बूद्वीपे भारते चर्वे जातानां पञ्चदशानां कुल-
कराणां चतुर्थे कुलकरे, ज० २ वच० ।

सीमच्छेय-सीमाच्छेद-पुं० । मर्यादाकरं, वृ० । सीमाच्छेदो
नाम-साहिकामाज्यवाटकादिविभजनं यथा अस्यां साहि-
काया भवतिः पर्यटनीयम् अस्यां पुनरस्माभिरित्यादि । यदा-
ये तब क्षेत्रे समकं प्राप्तास्तैः समच्छेदेन वस्तव्यं यथा युष्माकं
सन्निभम् अस्याकम् अन्निभम्, अथवा-युष्माकमन्तः अस्या-
कं बहिः, युष्माकं स्त्रियः अस्माकं पुत्राः, युष्माकं आद्याः
अस्माकम् अभाद्याः । अथवा-यो यन्त्रस्येत तत्तस्यैव, न
दातव्यम् । वृ० ३ उ० । इय० ।

सीमा-सीमन्-स्त्री० । पूर्वपुरुषकृत्या मर्यादायाम्, स्था० ३
ठा० ३ उ० । सीमा मेरा मर्यादा इत्यनर्थान्तरम् । आ० चू०
१ अ० । रा० ।

सीमागार-सीमाकार-पुं० । ग्राहभेदे, जी० १ प्रति० प्रका० ।

सीमाधर-सीमाधर-सीमा-मर्यादां धरतीति सीमाधरः ।
ध० २ अधि० । ज्ञानादीनामविराजनाधारकं भुतधर्मे, आ०
५ अ० । आ० चू० ।

सीमाविकलंभ-मीमाविष्कम्भ-पुं० । पूर्वापरतन्त्रस्य नक्ष-
त्रमुक्लेशविस्तारं, स० ६७ सम० । (' एककल' शब्दे
चतुर्थभागे १७७८ पृष्ठ दर्शितोऽयम् ।)

सीय-शीत-त्रि० । श्यायते-धातुनामनेकार्थत्वात्कटि-
नीभवत्यस्मिन् जलादि इति शीतम् । उत० १ अ० ।
'इयैक्' गतौ इत्यस्य गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तस्तनः " द्रवम्-
भिरुपशेषाः " इति सम्प्रसारणे स्पृशेवाचित्वात् " श्यो-
ऽस्पृशे " इति मत्वाभावे शीतम् । शिशिरस्पर्शे, प्रब०
८६ द्वार । सू० प्र० । शृणुतीति शीतम् । उत० २ अ० ।
प्रातयाद्याधिते, कर्म० १ कर्म० । वैशद्यकृत्स्नमनसभावे,
स्पर्शभेदे, स्था० १ ठा० । आत्यन्तिकहिमे, स्था० ४ ठा०
४ उ० । सूत्र० । शीतकाले, ज्ञा० १ धु० ५ अ० । औ० ।
सूत्र० । उत० । रा० । अनुकुले, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।
(' सीमासण्डिज' शब्देऽस्मिन्नेव भागे शीतमित्येव उक्तः ।)

सीयधर-शीतगृह-न० । चक्रवर्त्तिनस्तथाविधे गृहे, शीत-
गृहं नाम वर्ज्यकिरजनिर्मितं चक्रवर्त्तिगृहम्, तत्र च वर्षास-
निर्वातप्रधानं शीतकाले सोष्मं ग्रीष्मकाले शीतलं यथा
च तच्चक्रवर्त्तिनः सर्वतुल्यं तथा द्रमकादरपि प्राकृतपुरुषस्य
तत्सर्वतुल्यममेव भवति । वृ० १ उ० ३ प्रका० ।

सीसो पडिच्छतो वा, कुलगणसंघो वयति इह लोए ।

जे सबकरणजोस, ते संसारा बिसोमंदि ॥ ३३८ ॥

सुगमा ।

शीतगृहसमः संघ इत्युक्तं तत्र शीतगृहसमता व्याख्यानवति-
सीसे कुलविषय, सबविषय संघविषय समदरिरी ।

ववहारसंघेसुय, सो सीयधरोवमो संघो ॥ ३३९ ॥

शिष्ये स्वदीक्षिते 'कुलविषय'सि लकुलसम्बन्धिनि संघसंघ-
न्धिनि व्यवहारे समदशी, किमुक्तं भवति-शिष्याणां कुलगण

संघसम्बन्धिनां च परस्परं व्यवहारे जाते समदशी तथा
संस्तवेषु पूर्वसंस्तुतेषु पश्चात्संस्तुतेषु चान्यैः समं व्यवहारे
जाते समदशी अतः स संघः शीतगृहसमः यथा शीत-
गृहमाश्रितानां स्वपरविशेषाकरणतः परितापहारि तथा इय-
वहारायमाणतानां संघोऽपि स्वपरविशेषाकरणतः परिताप-
हारीति भावः । इय० ३ उ० । पं० चू० ।

सीयच्छाव-शीतच्छाय-त्रि० । सर्वाविसंवादिनया शीतले,
छावाश्च आतपप्रतिपक्षस्तुषाची द्रष्टव्यः । रा० ।

सीयजोषिय-शीतयोनिक्-त्रि० । शीतां वेदनां वेक्ष्यन्ति कि-
तु-उष्णां वेदनां न वेक्ष्यन्ति ते हि शीतयोनिक्ताः । शीतयो-
निस्थानिषु नारकेषु, केवलं हिमानीप्रक्यशीतप्रदेशात्तरबा-
लतुर्पाणिस्थानानाम् । जी० ३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

सीयपरि(री)सह-शीतपरि(री)ग्रह-पुं० । शीतं शिशिरस्पर्श-
स्तदेव परीचहः शीतपरीचहः । शीताभिसहने, प्रब० ।
शीते ग्रहत्वपि पतति जीर्णवसनः, परित्राणवर्जिनो
नाकल्प्यानि वासांसि गृह्णाति शीतत्राणाय, आगमाक्रेन
विधिना पण्णीयसेव कल्प्यादि गन्धवयस्य परिभुञ्जीत
वा । नापि शीतानो जालने ज्वालयत् अन्यज्वालने
वा तासंबन्धेन पथमनुतिष्ठता शीतपरीचहजयः कृता भवति ।
प्रब० ८६ द्वार । उत० । स० । शीतादिसहनोऽपि यतिस्वगुण-
स्त्राणवर्जिनो वासाऽकल्प्यं न गृहीयाद्भिन्नो ज्वालयेदपि ।
आ० म० १ अ० । ध० ।

तस्य च संयमानुष्ठाने परिग्रजिनो यस्याजदाह-

तं भिक्षुं सीयकासपर्विवमाणगायं उवसंकमिता गा-
हावई बूया-आउसंतो समणा ! नो खलु ते गामधम्मा
उव्वाहंति ? आउसंतो गाहावई ! नो खलु मम गामध-
म्मा उव्वाहंति, सीयकासं च नो खलु अहं संचाएमि अ-
हियामित्तए, नो खलु मे कप्पइ अगणिकायं उज्जालित्त-
ए वा पज्जालित्तए वा कायं आयावित्तए वा पयावि-
त्तए वा, अग्गेसि वा वयणाओ सिया स एवं वयंतस्स प-
रो अगणिकायं उज्जालिका पज्जालिता कायं आयाविज्ज
वा पयाविज्ज वा, तं च भिक्षु पडिलेहाए आगमिता
आणविजा अणासेवणाए सि वेमि । (सू० २१०)

तम्-अन्तर्गताहारतया निस्तेजसे निषिक्ञ्जन भिक्षु-
शीले भिक्षुमतिक्रान्तसोष्मयौवनावस्थं सम्यक्वक्त्राणाभा-
वतया शीतस्पर्शपरिवेपमानगात्रम् उपसंक्रम्य-आसन्नतामे-
त्य गृहपतिः-येभ्योऽपमानुगतो मृगनाभ्यनुविद्धकश्मीरजव-
द्भारसानुलितसंहरा मीनमदाशुक्लनसारधूपितरत्निकाच्छा-
दितवपुः प्रौढसीमन्तिनीसन्दाहपरिचूनो धार्मीभूतशीतस्य-
शीनुभवः सन्न किमयं मुनिरुपहमितसुरसुन्दरीरूपसम्प-
दो मत्सीमन्तिनीरबलाक्य सास्त्रिकभाषांपतः कम्पते उत
शीतनेत्येवं संशयानो ब्रूयात् भो आयुष्मन् ! भमण ! कु-
लीनतामात्मन आविभोवयन् प्रतिषेधद्वारेण प्रकथयति-नो
भवन्तं मामधर्माः-विषया उत-प्रावहयेन बाधन्ते ? एवं
गृहपतिर्लोके विदिनाभिप्रायः साधुराह-अस्य हि गृहप-
तेरात्मसंबिरयाऽज्ञानावलोकनाऽविभूतभावस्थासत्याशङ्का-

ऽभूत् अतोऽहमस्यापनयामीत्यवममिमन्थाय साधुर्वमापे
आधुष्मन् ! गृहपते ! ' नो खलु ' नैव प्रामादम्मां मामुद्धा-
धन्ते, यत्पुनर्येषमानगात्रपादि मामीक्षावर्कष तच्छीनस्पर्श-
विजाम्भन्ते, न ममसिजविकारः, शीतस्पर्शमहं न खलु श-
क्रोभ्यधिसादुम्, एवमुक्तः सन् भक्तिकरुणारसाक्षसहस्रयो
ध्यात्-सुप्रस्थालितमाशुशुक्लानि किमिति न सेवसे ? महा-
मुनिराह-भो गृहपते ! न खलु मे कल्पतेऽग्निकायं मनात्
ज्वालयितुम् उज्ज्वालयितुं प्रकर्षेण ज्वालयितुं प्रज्वालयि-
तुं स्वतो ज्वालितादौ कार्य-शरीरमीषत् तापयितुमाता-
पयितुं वा प्रकर्षेण तापयितुं प्रतापयितुं वा, अन्येषां वा
वज्रतात्प्रमेतत्कर्तुं न कल्पते, यदिवाऽग्निसमागम्याया-
न्या वा वक्रं न कल्पते ममेति । तं त्वैवं वदन्तं साधुम-
वगम्य गृहपतिः कदाचिदन्तर्कुर्यादित्याह-स्यात्-कदाचि-
त्स-परो गृहस्थ एवमुक्तनीत्या वदतः साधारणिकायमु-
ज्ज्वालय्य प्रज्वालय्य वा कायमानापयेत् प्रतापयेद्वा, न-
खोज्ज्वालनातापनादिकं भिक्षुः प्रत्युपेक्ष्य-विचार्य स्वस-
मत्या परेभ्योकरणेनान्येषां वाऽन्तिक ध्रुत्वा अवगम्य हा-
त्वा तं गृहपतिमाहापयेत्-प्रतिबोधयेत् कया?, अनासेवनया,
यथैतत् ममायुक्तमासेधितुं, भवता तु पुनः साधुभक्त्यनुक-
म्पाभ्यां पुण्यप्राग्भारोपाज्जनमकारीति, ब्रवीमीतिशब्दाबुक्ता-
थौ । आवा० १ भू० ८ अ० ४ उ० । शिति महत्यपि पतात
जीर्णवसनः परित्राणवर्जिता नाकल्प्यानि वामांसि गृही-
यात् परिभुञ्जीत वा नापि शीतात्तोऽग्नि ज्वालयेदग्न्यज्वा-
लिते वा नासेवेत । आवा० ४ अ० ।

एतदेव सूत्रकृदाह-

चरन्तं विरयं लूहं, सीयं कुमइ एगया ।

नाइवेलं मुणी गच्छे, सोच्चा णं जिणसासणं ॥ ६ ॥

तत्परीषहमाह-

चरन्तं विरयं लूहं, सीयं कुमइ एगया ।

नाइवेलं विहभिजा, पावदिट्ठी विहअइ ॥ ६ ॥ (सू०)

व्याख्या- ' चरन्तम् ' इति प्रामानुप्राप्तं मुक्तिपथे वा म-
ज्जन्तं, धर्ममासेवमार्तं वा, विरतम्-अग्निसमागम्यादेर्नि-
वृत्त्यर्थवगतत्वं वा ' लूहं ' ति खानास्त्रिग्यभोजनादिपरिहार-
ण क्लृप्तं, किमितिवा-शृणाति इति शीते, स्पृशति-अ-
भिद्वयति, चरन्तादिविशेषणविशिष्टे हि सुतरां शीतेन वा-
ध्यते, ' एकदं ' ति शीतकालादौ प्रतिमाप्रतिपस्यादौ वा,
ततः किम् ? ' न ' नैव वेला सीमा मर्यादा संतुरित्यनर्था-
न्तरं, तत्प्रतीति शेषसमयेभ्यः स्थाविरकालकापक्षया
जिनकल्पिकापक्षया च स्थाविरकल्पाख्यातिशायिनी वेला
शक्त्यपक्षतया च सर्वधानपक्षतया च शीतसहमलक्षणा
मर्यादा तां विद्वन्यात् । काऽर्थः ?-अपचयानस्थानान्तरसर्प-
णादिभिरतिक्रामत्, किमेवमुपदिश्यत इत्याह-पासयति
पानयति वा भवावर्ते इति पापा, तादृशी इष्टि-बुद्धि-
रस्यति पापहृष्टिः ' विहअइ ' इति सूत्रवाद्भिद्वन्ति-अतिका-
मत्यतिवलांमिति प्रक्रमः । अथमत्र भाषार्थः-पापहृष्टिरेवो-
क्तप्रमर्यादानिकमकारी, ततः पापहृष्टिद्वन्तिवादस्य सद्बु-
द्धिभिः परिहारो विधेयः, पठ्यते च " नाइवेलं मुणी ग-
च्छे, सुच्चा णं जिणसासणं " तत्र वेला साध्यायादिसम-

यात्मिका तामनिकम्य शीतेनाभिहतोऽहमिति मुनिः-त-
पस्यी न गच्छेत्-स्थानान्तरमभिसर्पेत्, ' सोच्छे ' ति
धृत्वा शमिति वाक्यालङ्कारं जिनशासनं-जिनागमम् अ-
भ्यो जीवाऽप्यथ देहस्तीव्रतया नरकादिषु शीतवदनाः
प्राणिभिर्गुभूतपूर्वा इत्यादिकमिति सूत्रार्थः ॥ ६ ॥

अन्यकथ-

ण मे शिवारणं अग्निं, क्वचित्ताणं न विजइ ।

अहं तु अग्निं सेवामि, इह भिक्षन् न चित्ते ॥७॥

न ' म ' मम नितरां धार्यन्-निषिध्यन्तेऽनेन शीतवा-
तादीर्मत निवारणं-सौधादि अस्ति-विद्यन्, तथा कुविः-
त्वक् त्रायन्-शीतादिभ्यो रक्षन्तेऽनेनेति कुवित्राणं-व-
स्त्रकम्बलादि न विद्यन्, वृष्टान्तु निवारिणं-यस्त्रादि तथा
कुविः-त्वक् त्राणं न विद्यते-न भवति, अस्मी हि शी-
तात्पादादीनां प्रादिकन्ति इवाचक्षते, अतः ' अहं ' मित्या-
त्मनिर्देशः, तुः पुनरर्थः, तद्भूतानां च येषां निवारणं कु-
वित्राणं वा समस्ति ते किमिति अग्निं संवयुः ? अहं तु
तदभावावयवम्-तत्किमन्यत्करोमस्त्यग्निं संवे ' इती ' त्येवं
भिक्षुः-यतिः न चिन्तयेत्-न ध्यायेत्, चिन्तानियधे च
सेवन दूरापास्तमिति सूत्रार्थः ॥ ७ ॥

इदानीं लयनद्वारं, तत्र च ' नानिचेल मुनिर्गच्छेदि ' त्यादि-
सूत्रावयवसूचितं द्रष्टव्यमाह-

रायगिहम्मि वयंमा, सीमा चउरो उ भइवाहुस्स ।

वेभारगिरिगुहाए, सीयपरिगया समाहिगया ॥६१॥

राजगृहं नगरं वयस्याः शिष्याश्चत्वारस्तु भद्रबाहुर्वैभा-
रगिरिगुहायां शीतपरिगताः-समाधिगता इत्यक्षरार्थः ॥६१॥
भाषार्थस्तु वृद्धविहरणादवसेयः, तत्तदम्-

" रायगिहं नगरे चत्वारि वयंसा वासियमा सहवहियवा,
ते भइवाहुस्स अतिप धम्मं सोच्चा पवइया, ते सुयं बहु
अहिज्जिता अजया कयाइ एगज्जविहरपडिमे पडिबन्ना,
ते समावसीए विहरंता पुणोवि रायगिहं नगरे सेपत्ता ।
हेमंतो य वट्टति, ते य भिक्षन् काउं तइयाए पोरिसीए
पाडनिवत्ता, तसि च वेभारगिरितणं गंतव्वं । तत्थ पढम-
स्स गिरिगुहादोर चरिमा पोरिसी आगाढा, सो तत्थेव
ठिम्मा । विहयस्स उज्जाणे, ततियस्स उज्जाणसमीवे, चउ-
त्थस्स नगरभासे वेव । तत्थ जो गिरिगुहभासे तस्स
निगणं सीयं सो सम्मं सहंतो खमंतो अ पढमजामे वेव
कालगतां । एवं जो नगरसमीवे सो चउत्थे जामे कालगतां,
तसि जो नगरभासे तस्स नगरगुहाए न तहा सीअे तेण प-
च्छा कालगतां, त सम्मं कालगया । एवं सम्मं अहियासियव्वं
जहा तेहि चउहि अहियासियं " । उक्तं २ अ० । अत्र भद्र-
बाहुशिष्याणं कथाः-राजगृहं नगरं चत्वारो वयस्या व-
णिजः श्रीभद्रबाहुगुर्वन्तिके प्रवृत्तये भूतं वासीत्ये वंका-
कित्त्वं प्रतिमया विहरन्तस्तत्रैव ईयुः, तदा हेमन्त आसी-
त् । ते च भिक्षामाजनमादाय दुतीयपौक्यां निवर्त्तन्ति पु-
रात् पृथक् । तेषामेकस्य चरमपौक्यवैभाराद्रिगुहाद्वारे अथ-
गाढा तत्रैव सोऽस्थात् द्वितीयः पुरोचाने, तृतीयस्तु उद्यानस-
मीपे, चतुर्थस्तु पुराऽप्यग्रे । तत्र यो वैभाराद्रिगुहासमः स म-
हासीतइयथितो, तज्जया आचयामेभूत्, उद्यानस्यो द्विती-

पमानं मृतः, उद्यानासन्नमृतीये यामं मृतः, पुगसकस्तु
पुगसमलाऽरुपशीतत्वेन चतुर्थे ग्रहं मृतः । सर्वेऽप्येते सा-
धवा विषय दिवं जग्मुः शीतपरिमहः सोढव्यः । उक्तं
६ अ० ।

सीयपरिसहविजय-शीतपरिवहविजय-पुं० । महत्यपि शीते
पतति परित्यक्ताकस्यनीयवाससः । प्रचक्षणेक्रेम विधिना
कक्षणीयवासांसि परिभुजानस्य वृक्षवदनवधारितालस्यवि-
म्वस्य, वृक्षमूलं पथि श्रुत्यागारऽप्यत्र वा कापि निवस-
ता हिमानीकणसम्मिश्रशीतानिलसंमिश्रेऽपि तत्प्रतीकार-
हेतुपादानं प्रति निवृत्तेरुक्तस्य पूर्वानुभूतशीतप्रतीकारहे-
तुनस्मरतः सद्यश्चावनागर्भशीतसङ्गेन, पं० सं० ४ द्वार ।

सीयपिण्ड-शीतपिण्ड-पुं० । शीतः शीतलः पिण्ड आहारः, शी-
तश्चासौ पिण्डश्च शीतपिण्डः । शाह्यादिपिण्डे, “ वंताणि
केच सांख्यजा, सीयपिण्डे पुगलकुम्भासि । ” आचा० १ अ०
६ अ० ४ उ० ।

सीयप्पवायदह-शीताप्रपातदह-पुं० । यत्र नीलवनः शीतां
निपतति यत्र स्ववार्थशीतस्थिकानि योजनशतानि आया-
मविक्रमः पञ्चदशाष्टदशीतगणि विशेषेणूनानि परितो-
षेण वक्ष्य च मध्ये शीताद्वीपः चतुर्विधयोजनायामवि-
क्रमो ह्युत्तरयोजलशनहयपरितोषः जलान्ताद् द्विकोशो-
क्लितः शीताद्वीपभयनेन विभूयितोपरितनभागः स शीता-
प्रपात इह इति । शीताद्वीप्या निवासभूते शीतानद्या जलप्र-
पातस्थाने, स्था० २ डा० ३ उ० ।

सीयफास-शीतस्पर्श-पुं० । शीतापादितदुःखविशेष, आ-
चा० १ अ० ८ अ० ४ उ० । शीतलं, आचा० १ अ० ६
अ० ३ उ० ।

सीयफामखाम-शीतस्पर्शनामन्-न० । नामकर्मभेदे, यदुदा-
याज्जन्तुशरीरं शीतं शीतलं मृणालादिवद् भवति तत् शी-
तस्पर्शनाम । कर्म० १ कर्म० ।

सीयल-शीतल-त्रि० । शीतवदनोत्पादके, स्था० ४ डा० ४
उ० । आ० म० । औ० । अन्ध सूर्ये वा गृह्णता-राहाः कृष्ण-
पुद्गलः एकः शीतलः । च० म० २० पाहु० । दशमे तीर्थकरं,
सम्प्रति शीतलः सकलसर्वसंतापकरखिरहादाह्वानजनना-
च्च शीतलः, तत्र सर्वेऽपि भगवन्तः शत्रूणां मित्राणां शोपरि
समानास्ततः शेषमाह—

पिउणो दाहोवसमो, गंभगण् सीयलो तेण् ।

भगवन्तः पितुः पूर्वोत्पन्नाऽसदृशः पितृदाहोऽभवत्, स खीप-
धैर्यानांप्रकारिणोपशास्यति, भगवन्ति तु गर्भगणे देव्या परामर्शे
स दाह उपशास्तस्तेन शीतल इति नाम । आ० म० २ अ० ।
ध० । प्रव । आ० ४० । सं० । कल्प० । (अस्य वक्ष्यता 'ति-
त्ययर' शब्दे चतुर्भागे २२६० पृष्ठे गता ।) शीतलस्य अशा-
का देवी । प्रव० ७ द्वार ।

सीयल(ग) शीतल(क)-पुं० । स्वनामख्याते नृपतौ, शीतलको
नृपतिः परित्यक्ताकस्यनीयवाससः गृहीतसर्ववरीकोऽङ्गुलेन तदी-
यगुणेन प्रमादमानमानसैर्निजगुरुभिर्विभ्रंशितभ्रमणान्द्रा-
दिसूक्ष्मपदां द्रव्यभाषभेदभिन्नं बन्धनके उदाहरणम् ।
२२५

तत्कथा कैवर्म—

“ भवनीयनिताभाल - निलके धीपुरं पुरे ।

प्रतापाक्रान्तविक्रमकः, वमापालः शीतलोऽजनि ॥ १ ॥

सर्वज्ञशासनकीर-नीरधी सद्गतिस्तुतः ।

शुद्धपक्षयो गज-हंसः क्रीडति यः सदा ॥ २ ॥

तस्याभूङ्गिनी भाग्य-सौभाग्यैकनिकेतनम् ।

सज्जमेकमेनिर्माणा-परा भृङ्गारमञ्जरी ॥ ३ ॥

सा च विद्युमसिंहस्य, राक्षी जाता जगत्पतेः ।

सल्लस्य कमापुत्र-चतुष्टयमजीजनत् ॥ ४ ॥

शीतलश्च महीपाल-आरुहैराग्यरङ्गितः ।

भीधर्मघोषसूरीणा-मन्तिकं वतममहीत् ॥ ५ ॥

तं च विद्यामसिङ्गान्त-तत्त्वं गीतार्थशेखरम् ।

गुरवस्तद्गुणैस्तुष्टाः, स्वपदेऽथ न्यवीथिशत्रु ॥ ६ ॥

अन्यद्युनिजपुत्राणां, कलाकौशलशालिनाम् ।

भृङ्गारमञ्जरी राज्ञा, रत्नस्ययमयावत् ॥ ७ ॥

वन्सास्वरीय एवैकः, स्त्रास्या जगति मातुलः ।

यन साक्षाज्यमन्तुज्य, जगद् वतमन्तमम् ॥ ८ ॥

यश्च निःशेषशास्त्राग्नि-पारदृष्ट्वा मुनीश्वरः ।

निस्सङ्गं विहरन्त्यं, प्रबोध्यति देहिनः ॥ ९ ॥

एवंलिमं यथामाही, संसारस्यामुना फलम् ।

तथा वत्सास्तदादातु, भवतामपि युज्यते ॥ १० ॥

यतः—

कोटिशो विषयाः प्राप्ताः, संपदश्च सहस्रशः ।

राज्यं च शतशो जीवै-न च धर्मः कदाचन ॥ ११ ॥

इत्थं मातुर्वचः श्रुत्वा, संविद्या जनकं निजम् ।

तऽनुवाच्याहर्नी वीक्षां, जगद्दुः स्थविरान्तिकं ॥ १२ ॥

संजातास्ते च गीतार्थो, वान्दितं निजमातुलम् ।

अचन्त्यां च गताः सायं, तद्वाद्यायामवस्थिताः ॥ १३ ॥

अथ गन्ता पुरीमध्ये, आचकः कोऽपि तद्गिरा ।

भीशीतलमुनीन्द्राय, तत्स्वरूपं न्यवदयत् ॥ १४ ॥

इतश्च—

शुभेनाध्यवसायेन, तेन तेन महात्मनाम् ।

तथा निशि नमुत्पन्नं, चतुर्णामपि कवलम् ॥ १५ ॥

ततश्च कृतकृत्यत्वा-घावत्तत्रैव ते स्थिताः ।

प्रभाते नागमैस्ताव-दुत्कः भीशीतलोऽजनि ॥ १६ ॥

अहो दुष्टा अमी शैक्षा, निर्लेखा इत्येवम्य सः ।

क्रोधाधमातो दृष्टी तेषां, चतुर्णामपि बन्धनम् ॥ १७ ॥

यामादूर्ध्वं स्थये तेषा-मन्तिकेऽसौ गतस्ततः ।

अनीदृष्टगंस्तांश्च, वीक्ष्य संस्थाप्य दण्डकम् ॥ १८ ॥

पेर्यापथीं प्रतिक्रम्य, समालोक्यैवमभ्यधात् ।

वन्द्यऽहं भवतां ह्यत्र, समागम्यापि सांप्रतम् ॥ १९ ॥

कषायकण्टकाकटं, तमूचुस्ते त्वया पुरा ।

द्रव्यतो बन्धने दत्त-मिदानीं देहि भावतः ॥ २० ॥

किमेतदिति जानन्ति, भवन्त इति सोऽब्रवीत् ।

तेऽपि तं प्रवचोचन्त, जानीमां नितरांमिदम् ॥ २१ ॥

आचार्यः कथमित्याह, तेऽप्याहुर्जनतः स च ।

ब्रवीति कीदृशासे च, ब्रुवन्त्यप्रतिपातितः ॥ २२ ॥

पापनाशानिता एते, मया कंवलिनो दहा ।

इत्थं निन्द्यविद्वक्तोऽसौ, कण्टकस्थाननस्ततः ॥ २३ ॥

क्रमात्तेषु चतुर्थीय, द्वातस्तस्य वन्दनम् ।

कवत्तज्ञानमुत्पन्न-मपूर्वकर्मादिना ॥ २४ ॥

द्रव्यतां यन्त्रेन पूर्वं, कथाशोभेन चेतसः ।

जह पञ्चालनस्तस्य, शीतलस्थान्तस्य मीरितः ॥ २४ ॥ "

प्रथ० २ द्वार ।

सीयलगतया-शीतलगात्रता-ली० । अङ्गोपाङ्गानां शीतल-
गणैः, वृ० ३ उ० ।

सीयलविहारि-शीतलविहारिन्-पु० । नित्यशोभित्वादिना
शिथिलाचारः, आव० १ अ० ।

सीयलिया-शीतलिका-ली० । शीतलशोभायां लतायाम्, आ०
म० १ अ० । नहि लतादिकं शीतलिकाभिधानान्तरमात्रला-
भ्यथान्यं भजन् । सूत्र० १ अ० ११ अ० ।

सीयलेस्मालहि-शीतलेस्मालहि-ली० । अगण्यकाहृत्यव-
शादनुग्राह्यं प्रति तज्जालेभ्यां प्रशमनप्रत्यक्षशीतलेज्जावशो-
पविमोचनस्वाम्यर्थे, प्रथ० । यथा मंगवतो महावीरस्य-
पुरा किल गोशालकः कुमग्रामे केरुगिरिस्तस्मात् करुण-
या ज्ञानाभावाविभूतमभूतयुकासितानिनायने वाशकायने
बालनपश्चिममकारुणकलहकलनतया अर युकाशय्यातर-
स्याद्युक्तोक्तिभिः कापाटापाध्यायमानमानसमकरात्, तदनु
वैशिकायनस्तस्य दुरात्मना दाहाय वज्रदहनदेश्यां तज्जाल-
भ्यां विसृज्य । तत्कालमेव च भगवान्ब्रह्मानस्वामी प्रगु-
णितकरुणस्तत्प्राणप्राणाय प्रसुरपरिनापोच्छ्वस्तुको शीतल-
ह्याममुच्यते । प्रथ० २७० द्वार । पा० । स्था० ।

सीयवेगमहत्त्व-शीतवेगमधन-न० । आतपेन शीतवेगनिवा-
रणे, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सीया-सीता-ली० । जम्बूद्वीपे मेरोहत्तरे नीलवतो वर्षघ-
रपर्वतस्य केशरद्वर्जाङ्गनायां महानद्याम्, स्था० । शीता म-
हान्दी केशरद्वय दक्षिणतोरेण विनिर्गत्य कुण्डं पति-
त्वा मराः पूर्वतः पूर्वविदेहमध्यं विजयद्वारस्याधः पूर्वसमु-
द्रं शीतादानामानं प्रविशन्तीति । स्था० २ डा० ३ उ० । पश्चि-
मरुचक्रवास्तव्यायां दिक्मारीमहत्तरिकायाम्, ज० ४ वल्० ।
आ० क० । आ० म० । रा० । श्री० । प्रथ० । अ० । " ईशप्रो-
म्भायां पृथिव्याम्, आ० म० १ अ० । लाङ्गलपञ्जरी, आ०
म० २ अ० । पुरुषानमस्य चतुर्गोवासुद्वयस्य मातरि, आ-
व० १ अ० । शिविकापुरुषसहस्रवहनीयकूटाकारशिलरा-
च्छादिन जम्भानविशेषः, प्रथ० ६ द्वार । म० । तथैकता २४
शावकाः नित्यं शब्दं चतुर्थभाग २७८ पृष्ठ मनाः ।)

सीयाकूड-शीताकूट-पु० । नीलवर्षधरपर्वतस्य चतुर्थे कूटे,
स्था० २ डा० ३ उ० । जम्बूद्वीपस्य उत्तरे नीलवर्षधरपर्व-
तस्य स्वनामख्याते चतुर्थे कूटे, स्था० २ अ० १ उ० । म-
हाविदेहे माल्यवतो वत्सकारपर्वतस्य सीतासरिसुग्रीकूटे,
ज० ४ वल्० ।

सीयाश-रमज्ञान-म० । शवदाहस्थाने, वृ० ७ उ० ।

सीयावतत्त-शीतावतत्त-त्रि० । रात्री शीतेन दिवाऽऽतपेन
रसशालं प्रापिते, ज० २ वल्० ।

सीयाग्रहवर्ण-शीताग्रहवर्ण-म० । महाविदेहे वर्षे शीताया म-
हानद्या उत्तरस्यां नीलवतो वत्सकारपर्वतस्य दक्षिण पूर्वत-
लसमुद्रस्य पश्चिम, पु० कलायताविजयक्षेत्रस्य पूर्व स्थानम-
ख्याते वने, ज० ।

कहिं वी मन्ते ! जम्बूद्वीपे दक्षि महाविदेहे वारि सीयाए
महाशरि दाहिगिहिले सीयाग्रहवर्ण शीमे वरि पतिसे ।
एव जह चव उत्तरिले सीयाग्रहवर्ण तह चव दाहिया पि
भाणिअव्वं, शवरं शिसहस्स वासहरपव्वयस्स उत्तरेण
सीयाए महाशरि दाहियेण पुराथिमलवससमुद्रस्स पश्च-
त्थिमेषु वत्सस्स विजयस्स सुत्थिमेषु वत्सस्स जम्बूद्वीपे
दीपे महाविदेहे वारि सीयाए महाशरि दाहियेण सीया-
ग्रहवर्ण शीमे वरि पतिसे, उत्तरदाहिणीयं तहव सव्वं शवरं
शिसहवामहरपव्वयत्तं एगमभूणवीसइभाग जाअस्सम
विजयस्समं कियइ कियइ भासि ० जाव महया गन्धद्विहि
सुभंत ० जाव आसयन्ति उभया पतिसे दाहि पउमवरवइ-
आदि वसवस्सम इति ।

"कहिं वी मन्ते ! जम्बूद्वीपे दक्षि महावि-
देहे वर्षे शीता-महानद्या दक्षिणात्ये शीताग्रहवर्णे शीतानि-
वर्णमध्यवर्तीत्यर्थः, अतश्च शीतवर्णोत्तरस्य स्वयं भाव्यं,
परं वैकुण्ठस्य विजयस्य—विदेहाद्वितीयभागाद्यविजयस्य पू-
र्वत इति । ज० ४ वल्० ।

सीयावर्ण-शीतापन-न० । शीतकरणे, नि० वृ० १ उ० ।

सीरकंता-सीरकान्ता-ली० । मूकदेनाविशेषः, स्था० ७ डा० ३
उ० ।

सीरि-सीरिन्-पु० । बिलद्वयः, को० ।

सील-शील-म० । शील-समाधौ जातिर्वत् । मनुकत्वे शी-
लत्वे शीलम् । आ० वृ० १ अ० । समाधानं, विशु० । स्था० ।
त० । अनादिसमाधानं, आव० ४ अ० । प्रश्न० । यमनियम-
रूपः, सूत्र० १ अ० ६ अ० । काश्चिदुपशमकृते, सूत्र० २ अ० ६
अ० । अनुष्ठानं, सूत्र० २ अ० १ अ० । अनादिसमाधानं, सूत्र० २ अ०
२ अ० । शीलमुत्तरगुणाः । आ० १ अ० ७ अ० । प्रथ० । आ०
म० । आ० वृ० । शीलान्यनुव्रतानि । उपा० २ अ० । परद्रोह-
विरती, दश० १ अ० १ उ० । उद्यमविहारित्वं, सूत्र० १ अ० १ उ० ।
वारिद्वयः, सूत्र० १ अ० १ उ० । सूत्र० । दश० ।

निरूपणः—

सीले चैकं दक्षि, पीउरणाभरणेयाम्णादीसु ।

माने उ आहसीले, अभिक्खमासेवणा चव ॥ ८६ ॥

शील-शीलाविषये निक्षेप क्रियमाणे 'चतुष्क' मिति ना-
मादिभ्यस्तुर्धा निक्षेपः, तत्रापि नामस्थापने कुण्ठत्वाद्ना-
दस्य 'द्रव्यम्' इति द्रव्यशीले प्रावरणभरणभोजनादिषु
द्रव्येषु । अस्याप्यर्थः—या हि कलानिर्दिष्टस्तम्बभागाद्वय
क्रियासु प्रवेष्टेन स मन्तुलः । तत्रैव प्रावरणशील इति
प्रावरणप्रयोजनाभावेऽपि नाच्छीलेयादित्यं प्रावरणस्वभावः
प्रावरणे वा द्वात्रयानि, तत्रैव प्रावरणभोजनादिषु द्रव्य-
मिति । या वा यस्य द्रव्यस्य चेतनाकेतनैः स्वभावस्तद्
द्रव्यशीलमित्युच्यते, प्रावरणी तु द्विधा—जीवशीलम्,
आभीषणलक्षणाशीलं चेति ।

तत्रैवशीलं व्याचिक्खामुदाह—

आहे सीले विरती, विरवाविइ य अविरतीऽसीले ।

“अप्रियमुक्ताः पुरुषाः, प्रवदन्ति विगुणमप्रियं यस्मात् ।
तस्मात् वाक्यमप्रिय-मप्रियमश्रुत्वा मेन ॥ १॥

विरज्यते परीवारो-नित्यं कर्कशभाषिणः ।
परिग्रहे विरक्ते च प्रभुत्वं द्वीयते नृणाम् ॥ २ ॥

किञ्च—

अशिक्षितान्मवर्गेण, इत्यादि यानि यतः प्रभुः ।
अतः शिक्षा प्रदातव्या, प्रत्यहं मृदुभाषया ॥ ३ ॥
स्वाधीनं माधुर्यं, मधुराक्षरसंभवेषु वाक्येषु ।
किनाम सस्ववन्तः, पुरुषाः परुषाणि भाषन्ते ॥ ४ ॥ इत्यादि ।
अत एव, अविज्ञमानस्वामिभ्यो महाशतकमहाध्यायकः स-
त्येऽपि परुष आक्षेपेन प्रायश्चित्तं आहितम् इति । मत्तान्तरे
पुनरुद्गाराध्यताभिधानं पठ्य शीलं तदप्यपरुषभाषित्वेन
संगृहीतमव ।

महाशतकसंविधानकं त्विदम्—

रायगिहपुरमरावर-विभूषतां गिहवरं जलहृदं च ।
स्तिरग्निलम्बो भ्रमरहिम्नो, नालस्स पथे महासयगो ॥ १ ॥
अद्भुतकण्यकोडी-निहिबुद्धिपथिधरण्यउत्ताओ ।
दसगोसहस्रपरिग-या तस्स (चित्र) अद्भु वया ॥ २ ॥
रेवहपमुहा तरस्स-मज्जामो नत्थ रेवह उ ।
पिउंगहसंतियाओ, कोडीओ अद्भु कणगस्स ॥ ३ ॥
दसगोसहस्रमाला, अद्भुवया ससवण पिउतरिया ।
इत्तिक्कण्यकोडी-दसगोसहस्रो पुटो य यओ ॥ ४ ॥
अह नत्थ समोसगिओ, गुणमिलण चैए जिलो कीओ ।
वदणवहियाइओ, पउरंगह समं महासयगो ॥ ५ ॥
नमिऊण तिहुयणगुरुं, उच्चियट्टाणं निविट्टाओ एसो ।
भयये पि अमयन्तिस्स-दसुदरं कहर इह धम्मं ॥ ६ ॥
इह दुलहं गिहधम्मं, लहियं सावयजणं पदविचसे ।
तस्स विजुआनिमत्तं दिणवयिया इह विहयव्या ॥ ७ ॥

तथाहि—

सुसविउओ सहा, सम्मे सुमणिज्ज पंचनवकारं ।
जाइकुलंदवगुरुध-म्मसंगयं अह-विचिनिजा ॥ ८ ॥
तं क्खं ध्वहमायस्सय-मणुट्टुं म्हाउं च दिवसमुदं ।
सियवत्थो मुहकोमं, काउं पूरज्ज गिहविबं ॥ ९ ॥
पञ्चकलाणं काऊ-ण इहियत्तां महाविभूरूप ।
गरुडज्ज जिणिदिग्गे, पविमिज्ज तेहि समयविहिला ॥ १० ॥
पूर्णाव जिणं वीरि-ज्ज तथण वच्चिज्ज सुगुरुपासम्मि ।
काऊण ताम यिणये, परुषकलाणं च पयंठउं ॥ ११ ॥
धम्मं सुणिज्ज सम्मे, सुद्धं वित्ति गिहागओ कुजा ।
मज्जमगं पुण पूयं, विहज्ज जिणनाहपडिमाणं ॥ १२ ॥
पाइलाभिज्ज मुणिं, फासुयप्पसणिय असणदोणेण ।
साहम्मियवच्छज्जं, करिज्ज दीणाइअखुक्कं ॥ १३ ॥
बहुवीयणंतकाया-इवजियं भायणं तओ कुजा ।
वंदं वि जिणवग्गिं, गुरुणो य विहिज्ज संवरणं ॥ १४ ॥
तो सत्थरठस्साइ, कुसलमरीहिं समं वियारिजा ।
इगमत्तासत्तो पुण, मुजिज्ज दिणदुमं भागे ॥ १५ ॥
संक्कासमए गिहवे-इयां पूर्णाव पुणाय वंदिजा ।
आत्तस्सयं वि हेउं, करिज्ज सज्जायमेगगो ॥ १६ ॥
नियमाणुत्ताण तत्तो, कहिज्ज धम्मं गिहागओ उच्चियं ।
पायं विसयविरत्तो, सीलं पालिज्ज पव्वसु ॥ १७ ॥
कयवउत्तरणममई, सवउज्ज वइय-गंठिसहिण ॥ १८ ॥
पंचनमुकारपरो, थंवे सच्चिज्ज नो निहं ॥ १९ ॥

निहाविगमं वित्ति-ज्ज विसमविससंनिभं विसयसुक्कं ।
सुरसिधपुरगमगरह, एवं च मणोअं कुजा ॥ १९ ॥
मिरिअग्गितो देवो, सुनाणवरणा सुसाहुणो गुरुणो ।
तत्तं जिणपञ्चत्तं, भवे भवे इयं मह इविजा ॥ २० ॥
जिणधम्मवासियमई, चंडो वि वरं इविज्ज सहकुलं ।
जिणधम्मणं विमुक्को, कयावि मा चकयही वि ॥ २१ ॥
मलमलिततणुं जरमलि-लुक्कीको सव्वसंगपरिमुक्को ।
महुयविचित्तपहाणं, कया करिस्सामि मुणिवरियं ॥ २२ ॥
अइं कुसीलसंगं, गुरुयपंकययं परिमुक्कतो ।
जागं अम्मस्संतो, भवमुच्छेयं कया काहं ॥ २३ ॥
अकट्टियहरिणसिसुं, वणम्मि पउमासणं आसीणं ।
बुद्धा मिगज्जपडुं, अग्घाइस्संति मं कइया ॥ २४ ॥
मित्ते संताम्म मणिं-इमं लेट्टुए कंचणम्मि पाहाणे ।
मुक्कं भवे मीमस्सं, कया अहं निवियस्समई ॥ २५ ॥
एव पदविणकिरियं, कुणमाणो माणवो निहियमाणो ।
गिहियासे वि वसंतो, आसक्कं कुणइ सिजिसुहं ॥ २६ ॥
इय सुणिय महासयगो, आणंदो विव गहिणु गिहधम्मं ।
तुट्टो सर्गहम्म गओ, विहरइ अग्रथ सामी वि ॥ २७ ॥
तस्संसंगवसंक्कं वि, पाविट्टो रेवहं न पडिबुद्धा ।
मज्जसविसियगिजा, खुहा धणियं धणं लुद्धा ॥ २८ ॥
अइविसयगिज्जगहिला, सा अअविणम्मि नियसवत्तीओ ।
छु स्सत्थपओगेणं, छु च्च इहइ विसयओगेणं ॥ २९ ॥
दुपयवउत्पयधणकण-गभाइ तासि संतियं लइ ।
बहुपाणधयाणी कु-रमाणसा चिट्टइ सयावि ॥ ३० ॥
बुद्ध य अमाघाए, पलमलहंती कयावि ता एसा ।
माराविच सवयाओ, आणावइ मोणपायदुगं ॥ ३१ ॥
चउदसवरिसवसाणं, कुडुवभारं ठहिल्लुं जिट्टुयं ।
पांसइसांलं पविसइ, विरत्तचित्ता महासयगो ॥ ३२ ॥
सा मज्जपाणमत्ता, हावधिलासाहविहभावेहिं ।
तं उवमग्गइ बहुसो, अहियासइ सुदट्टु स महणा ॥ ३३ ॥
सम्मं समणोवासय-पाइमा इकारसा वि फासइ ।
नाऊण वरिमसमयं, विहया पडिबज्जएऽणमणं ॥ ३४ ॥
सो सुहभाववसुप्प-ज्ज ओहिनाणेण लयणजलहिम्मि ।
उत्तरवज्जाइसात्तं, नियर पुट्टो ओयणसहस्सं ॥ ३५ ॥
उत्तरओ हिमवंतं, छिट्टा रयणाहलोसुयं नयं ।
सुलसीवाससहस्स-ट्टुइयं जाणइ पासेइ ॥ ३६ ॥
इतो य मज्जमत्ता, सा पावा रेवहं नहिं पत्ता ।
उवसग्गिउं पयत्ता, दुस्सहरागगिसंनत्ता ॥ ३७ ॥
तो किमियमेरिसी इय, वियकमाणेण ओहिनाणेण ।
नायं तीसे सयले, अगियं तह नययगामिन् ॥ ३८ ॥
इमि क्विण्णं भणिया, हा पाविट्टु ! निक्कट्टुक्खिड्डु !
निज्जज्ज ! अज्जावि पा-व पुंजमज्जसि केयइयं ॥ ३९ ॥
जं सत्तरत्तअंनो, आलस्सयवाहिणा समभिभूयां ।
मरिऊण-जं गामस्ससि, निरयावासम्मि लोभुय ॥ ४० ॥
इय सुणिय अवगयमया, अइक्खिओ अज्ज मे महासयगो ।
मरणययवियंगी, दुहियमणा सो नया गेहे ॥ ४१ ॥
इत्तो य तत्थ पसे-ण धीरनाहसु गोथमी भणियो ।
तं वच्छ गच्छ पभणसु, महं वयंतेणं महासयगं ॥ ४२ ॥
अइ ! न कणइ उत्तम-गुणाणं सहाणं भासिउं फेरुं ।

परवीडाप जलं, विमलस्यो उत्तममुष्मि ॥ ४३ ॥
ता तस्मै तुमं दुष्मा-सिचस्स गित्ताहि भइ ! पच्छिन्तं ।
नत्ता लहं ति भणिउं, गोयमसामी तहिं पत्तो ॥ ४४ ॥
कहिंओ पडुआएसा, संवगगआं नओ महासयगो ।
वंदिनु गोयमपहुं, आलोयइ नं अईयारं ॥ ४५ ॥
पडियअइ पच्छिन्तं, तो पत्तो गोयमा पडुलमीव ।
इयंगं वि समाहिजुओ, सुमरंतो वीरपयकमलं ॥ ४६ ॥
कयसादुभल्लेओ, विहिता मरिउं सुहम्मकप्पम्मि ।
अरुणाभम्म विमाणं, अउपलियाठई सुरो जाओ ॥ ४७ ॥
नत्ता चाविच विदेहं, विमिदुदेहो लहिंनु चारिणं ।
स महासयगस्स जिओ, अककसभासी त्सवं गमिही ॥ ४८ ॥
महाशनक आलपन् पुरुषवाक्यमालोचनं,
मत्ताधिपतिगौतमाद् भुवनमानुना प्राहितः ।
इति स्फुटमन्थ भा विमलशीलभाजो जनाः ।,
सुधामधुरमुक्तमं वदन् संगतं तद् वचः ॥ ४९ ॥ ”

समर्थितः शीलवतः पुरुषवचनाभियोगत्याग इति चष्टो
भेदः । ध० २२ अधि० २ लक्ष० । स्था० । “ कुरंदरंडनगपुडभ-
गई, वंज्जत्तनि दुविचसकल्लगई । जम्मंतरे अंडियसीलभावा,
नाऊण कुजा ददसीलभावं ॥ १ ॥ ” कल्प० १ अधि० ४
लक्ष । शीलं च सदाचाररूपमष्टादशशीलाकलक्षणम् ब्रह्मवत्
रूपं ज्ञानं त्रिविधं यदुच्यते । म० २ अ० । स्वभावं, उत्त० १३
अ० । प्रकृतौ, पं० सू० २ कल्प । स० । फलानपेक्षप्रवृत्तौ,
स० ।

शीलंग-शीलाङ्ग-न० । शीलं-समाधानं तस्याङ्गानि करणा-
नि । दर्श० ४ तत्त्व । चरणांशेषु, पञ्चा० १४ विष० । पृथिवी-
कायसमारम्भपर्याग्रादिषु, आच० ४ अ० । (शीलाङ्गानां
परिमाणम् ‘ अट्टारसलीलंगसहस्स ’ शब्दे प्रथमभागे २५१
पृष्ठ उक्तम् ।) “ जाण करणान्तआ, इंदियमोगादसमणधम्मं
य । शीलङ्गसहस्साणं, अट्टारसगस्स निष्फत्ति ॥ १ ॥ ”
ध० २२ अधि० ७ लक्ष० । संघा० । दर्श० । (अत्रत्या स्थाप-
ना ‘ गुरुकुलवास ’ शब्दे तृतीयभागे ६४० पृष्ठ उक्ता ।)

शीलंगजुय-शीलाङ्गजुय-त्रि० । चरणांशेषु, पञ्चा० ४ विष० ।
शीलंगायरिय-शीलाङ्गाचार्य-पुं० । तत्त्वावित्यापरनामिञ्च आ-
चार्ये, येन सं० ७६८ वर्षे आचाराङ्गटीका वाहरिगणिसाहा-
य्येन कृता । आच० २ भु० ४ सू० । सूत्रकृताङ्गटी-
काऽपि तेनैव वाहरिसाधुसहाय्येन चक्रे । आच० । अयं श्री-
जिनमद्रगणिज्ञमाश्रयणस्य शिष्य आसीत्, अस्य कोट्या-
चार्येत्यपरं नाम । जै० १० ।

शीलकरण-शीलकरण-न० । अनुष्ठानसेवने, प्रश्न० ४ संघ०
द्वार ।

शीलकलिय-शीलकलित-त्रि० । सुशीलतया परिहारविरते,
प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

शीलखलियपक्षवणा-शीलखलितप्रज्ञापना-स्त्री० । शील-
खलितानां व्यामोहितानां यथावस्थितार्थप्रकरणायाम्,
सूत्र० १ भु० ३ अ० १ उ० ।

शीलगुण-शीलगुण-पुं० । शीलं समाधानं तदेव गुणः शी-
लगुणः । समाधानरूपं गुणं, प्रश्न० १ संघ० द्वार । आच० ।
२२६

शीलगुणोपवेय-शीलगुणोपयेत्-त्रि० । शीलं चारित्रं तदेव
गुणः, यथा-गुणः पृथग्वै ज्ञानं, ततः शीलगुणोऽपि शीलगुण-
भ्यां वा चारित्रज्ञानाभ्यामुपयेताः शीलगुणोपयेताः । ज्ञानिषु
संयतेषु, उत्त० १ अ० ।

शीलऽऽङ्ग-शीलाङ्ग-त्रि० । अष्टादशसहस्रब्रह्मवचनेभ्यः शीलैः
पूर्णे, उत्त० १६ अ० ।

शीलपरिधर-शीलपरिगृह-न० । चारित्रस्थाने, प्रश्न० २ सं-
घ० द्वार ।

शीलभंग-शीलभङ्ग-पुं० । ब्रह्मवचननाशे, ध्य० ७ उ० । (संयतीनां
ब्रह्मवचनभङ्गः ‘ स्वयायारशब्दे ’ तृतीयभागे ७१५ पृष्ठे उपापादि ।)

शीलमह-शीलमह-पुं० । स्वनामक्यान् आचार्यै, यच्छि-
ष्येण चन्द्रसूरिणा संवत् ११७४ वर्षे निशीथसूर्योर्विशति-
तमांशकस्य व्याख्या निर्ममे । नि० सू० २ उ० ।

शीलभूय-शीलभूत-त्रि० । शीलं चारित्रं भूतः प्राप्ते यः स
शीलभूतः । शीलयुक्तं, उत्त० २७ अ० ।

शीलमंत-शीलवत्-त्रि० । शीलमस्यास्तीति शीलवान् । आ-
च० ३ अ० । आगतनसंवादिषड्विधशीलयुक्ते भावके, ध०
२ अधि० । ध० २० । (शीलवत्स्वरूपं द्वितीयलक्षणे ‘ साधन ’
शब्दे आसंज्ञव भागे प्रातिपादितम् ।) सदा-
चारं, उत्त० ७ अ० । शीलयुक्ते, पं० व० १ द्वार ।
अष्टादशशीलाकलहसंधारिणि, आच० २ भु० १ सू० १
अ० ६ उ० । सामान्येन लाघवयोगावरितो वा शीलवान्-
भग्यते । सूत्र० ७ अ० । यः प्रायुक्तमुद्गमाददोषाहृतमाहारं
भुङ्क्तं तं शीलवतं वदन्ति तज्ज्ञाः । सूत्र० १ भु० ७ अ० ।

शीलरयसूरि-शीलरत्नसूरि-पुं० । पाञ्चालगच्छीयजयकीर्ति-
सूरिशिष्य, ततः च संवत्-१४६१ वर्षे श्रीभक्तनुत्तसूरिकृ-
तमध्वृतस्य टीका कृता । जै० १० ।

शीलवाह-शीलवादिन्-पुं० । शीलवन्तमात्मानं वादयितुं
शील यस्य स शीलवादी । कुशले शीलवत्स्वरूपापके, सू-
त्र० १ भु० ७ अ० ।

शीलविति-शीलवृत्ति-स्त्री० । हिंसानुतादताब्रह्मपरिग्रहवि-
रमणकुशलानुष्ठानवर्तने, द्वा० २५ अष्ट० ।

शीलव्यय-शीलव्रत-न० । अष्टव्रतं, आ० क० १ अ० । स० ।
दशा० । भ० । औ० ।

शीलसागर-शीलसागर-पुं० । शीलेन सागर इव शीलसा-
गरः । शीलवतां प्रधानं, आ० म० १ अ० ।

शीलायार-शीलाचार-पुं० । शीलं समाधिल्लप्रधानस्तस्व
वाऽऽचारोऽनुष्ठानम् । शीलेन वा स्वभावेन वा आचरणे,
स्था० ४ ठा० १ उ० ।

शीलायारसमक्षिप-शीलाचारसमन्वित-त्रि० । शीलशेपर-
हिते, ध्य० १ उ० ।

शीलेस-शीलेश-पुं० । शीलं समाधानं तच्च निश्चयतः प्रक-
र्षप्राप्तः समाधानरूपत्वात् सर्वसंवरस्तनस्तस्य सर्वसंवर-
रूपस्य शीलस्येशः शीलेशः । शीलेशीमवस्थां प्रतिपन्नं, विष्ट० ।

सीबण-सीवन-न०। सूच्या वस्त्रस्य इत्यन्धाने, नि० सू० १२३०।

आचा०। (अचेलस्य स्फुटितवस्त्रस्य वस्त्रसीवनार्थं सूच्यादि-
याचनम् 'अचेलपरिसह' शब्दे प्रथमभागे १२१ पृष्ठ उक्तम् ।)

सीम-शिष-धा०। विशेषणे, "रुषादीनां दीर्घः" ॥८॥४२३६॥

इति स्वरस्य दीर्घः । सीसइ । शिष्यने । प्रा० ४ पाद ।

शीर्षिन्-न०। "सर्वत्र लगामन्न्द्रे" ॥८॥२॥७६॥ इति रत्नायः ।

"लुप्तवस्त्रशयसां शयसां दीर्घः" ॥८॥१॥४३॥ इति स्वरस्य दीर्घः ।

प्रा० । शिगसि, आ० सू० १ अ० । मस्तके, दर्श० ४ तत्त्व ।
प्रज्ञा० । आचा० । उक्त० ।

शिष्य-त्रि० । शासितुं शक्यः शिष्यः । उक्त० । शिक्षाधा-
रक, उक्त० २० अ० । स्वदीक्षिते, इय० । उपाध्याय-
स्यापासकं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । शिष्ययोग्यतायां
गोण्यादयो दृष्टान्ताः । विशेष० ।

अथ भाषक-विभाषक-वार्तिकविद् एवान्यथा प्रतिपिपाद-
यिषुराह—

ऊणं सममहियं वा, भणियं भासंति भाषगाईया ।

अहवा तिएणवि माहे-अ कट्टकम्माइनाएहिं ॥१४२४॥

अनुयोगाचार्येण यद् भणितं—व्याख्यानं तस्माद्वनं योऽ-
न्यस्य भाषनं—व्याख्येयं स भाषक उच्यते । तद्व्याख्यानस्य
समं तु भाषमाणो विभाषकः । प्रज्ञानिशयवांस्तदधिकं भाष-
माणो वार्तिककृद्भिः । अथवा—किमेतेन बहुला?, त्रीनप्येतान्
भाषकादीनन्तरवक्ष्यमाणकाष्ठकर्मोद्भिर्वातिरुदाहरणैः सा-
धयन्-कथयन्ति । अनन्तरनिर्युक्तिगाथाप्रस्तावनेयम् ।

तान्येव काष्ठकर्मोद्भाहरणान्याह—

कट्टे पोत्थे चित्ते, मिरिचरिण पोंड-देमिण चेव ।

भाषग-विभाषण वा, वत्तीकरणे य आहरणा ॥१४२५॥

'काष्ठ' इति काष्ठविषयो दृष्टान्तः । यथा काष्ठकश्चिद्
रूपकार आकारमात्रमेधान्मीलयति, कश्चिद् तु तत्रैव स्थू-
लावयवं रूपं किञ्चिद् निष्पादयति, अपरस्तु सुविभक्त-
विचित्रांशकृष्टनिःशेषाङ्गपाङ्गावयवयुक्तं निर्वर्तयति । एवं
काष्ठकल्पं सामायिकादिस्त्रयम् । तत्र भाषकः किञ्चिदर्थ-
मात्रमेव व्याख्येयं । विभाषकस्तु तस्यैवानेकप्रकारैरर्थमा-
ख्याति । वार्तिककारस्तु निरवशेषैरपि व्याख्याप्रकारैस्तदर्थं
प्रतिपादयति । पुस्तं लेप्यम्, तद्दृष्टान्तेऽपि काष्ठवदेव सर्वं
वाच्यम् । चित्रदृष्टान्ते तु—यथा कांऽपि चित्रकारा वार्ति-
काभिः कुड्यादिषु रूपस्याकारमात्रं लिखति । कश्चित्तु तत्रैव
हरितालादिवर्णकैर्गौरवर्णादिभावान् दर्शयति । कश्चित्तु नि-
रवशेषानपि तद्वनभावान् सत्यापयति । दार्ष्टान्तिकयोोजना
तु तथैवति । श्रीगृहं भारद्वाजागमं, तदस्यास्तीति श्रीगृहि-
को भारद्वाजागमिकः । तत्र कांऽप्यस्मी 'अत्र भाजने रत्नानि
सन्ति' इत्येतावन्मात्रमेव जानाति, अपरस्तु तज्ज्ञानि-मानं
अपि वेत्ति, अन्यस्तु सर्वोक्तद्वगुण-द्वोपानप्यवबुध्यत एव ।
एवं प्रथम-द्वितीय-तृतीयश्रीगृहिकतुल्या यथासंख्यं भा-
षक-विभाषक-वार्तिककरा विज्ञेयाः । पारङ्गमविकसिता-
वस्थं कमलम् । तच्च यथेष्टविकसिता-ऽर्धाविकसित-सर्व-
विकसितभेदात् त्रिधा भवति, एवं भाषकादिव्याख्यानमपी-
ति । देशनं देशः कथनं सोऽस्यास्तीति वृत्तिकः, तत्र यथा
कश्चिद् वृत्तिकः पन्थानं पृष्ट्वा दिङ्मात्रोपदेशेनैव तं कथयति,

कश्चित्तु तद्व्यवस्थितग्राम-नगरादिभेदेन अपरस्तु समस्ततदु-
त्थगुण-दोषाख्यामद्वारेणापि तमुपदिशति । दार्ष्टान्तिकयो-
जना तथैव । एवमेतानि भाषक-विभाषक-व्यक्तीकरविषया-
एयुदाहरणानि प्रतिपादितमिति । इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ।

विस्तरार्थं भाष्यकारः प्राह—

पठमो रुवागारं, थूलावयवोवदंसं वीओ ।

तइओ मव्वावयवे, निहोसे सव्वहा कुणइ ॥१४२६॥

कट्टसमाणं सुत्तं, तदत्थरूपेवमासखं भासा ।

थूलत्वाण विभासा, सव्वेसि वत्तियं नेयं ॥ १४२७ ॥

प्रथमगाथायां प्रथम-द्वितीय-तृतीयशब्दवाच्यो रूपकारः,
द्वितीयगाथायां तु दार्ष्टान्तिकयोोजना । तत्र काष्ठस्थानीयं
सूत्रम् । 'तदत्थरूपेवमासखं' इति तस्य च सूत्रस्यार्थस्तद-
र्थस्तस्य सामान्यरूपत्वाद् यद्वैकरूपभाषणं सा भाषा—स
भाषकव्यापार इत्यर्थः, स्थूलार्थानां तु कियतामपि भाषणं
विभाषा, सर्वेषां तु निरवशेषाणामर्थानां भाषणं वार्तिकं
ज्ञेयमिति ।

पुस्तदृष्टान्तं व्याख्यातुमाह—

पोत्थं दिट्ठागारं, दिट्ठावयवं समत्तपजायं ।

अह तह सुत्तं भासा, विभासखं वत्तियं चेव ॥१४२८॥

यथा पुस्तं लेप्यं प्रथममिन्द्रादिसंबन्धिरूपस्य दृष्टाकारमात्रं
भवति । ततः क्रमेण दृष्टतदवयवम्, ततोऽपि क्रमाद् नि-
र्वर्तितनिःशेषतत्पर्यायं संपद्यते, तथा सूत्रमाश्रित्य भाषा,
विभाषा, वार्तिकं च अख्य-मध्यमो-समव्याख्यानरूपं य-
थासंख्यं ज्ञेयमिति ।

चित्रदृष्टान्तं विवरीषुराह—

कट्टे वत्तीलिहियं, वयणुच्चिभन्नं समत्तपजायं ।

अह तह सुत्तं भासा, विभासखं वत्तियं चरिमं ॥१४२९॥

यथा किञ्चिदिह मसृणं धवलं कुड्यम् । तच्च प्रथमं वार्ति-
काभिलक्षालेख्यरूपकाणां लिखिताकारमात्रं भवति । ततश्च
वर्णकौञ्जिकं संपद्यते, हरितालादिवर्णकैरुन्मीलितं गौरव-
र्णादिवस्वरूपं भवतीत्यर्थः । ततः समस्ताः समाप्ता वा पर्याया
आलेख्यधर्मा निष्पन्ना यत्र तत् समस्तपर्यायम्, समाप्त-
पर्यायं वा भवति—सर्वात्मना निष्पन्नं भवतीत्यर्थः । तथाच
कुड्यस्थानीयं सूत्रम् । तत्र भाषा, विभाषा, वार्तिकं च च-
रमं तृतीयं भवतीति ।

श्रीगृहिकोदाहरणार्थमाह—

माणे जाई-माणं, गुणे य रयणाणं गुणइ सिरिचरिओ ।

अह तह सुयमाणे भा-सगादओ अत्थरयणाणं ॥१४३०॥

श्रीगृहिको भारद्वाजागमिकः, स च यथा कश्चिद् 'रत्नान्यत्र
ताम्रकरणिकार्द्धभाजने सन्ति' इत्येवं मुणतीति सोपस्कारं
व्याख्येयम् । अपरस्तु तेषामेव रत्नानां जातिं मानं च जा-
नानि । अन्यस्तु ज्वरादिरोगापहर्तृत्व-कुन्-पिपासा-भ्रमा-
पन्तुत्वादींस्तद्वगुणानपि वेत्ति । अथवा-अन्यथा योज्यते-
यथा श्रीगृहिकः कश्चिद् रत्नभाजने मरकतादिकां तज्ज्ञाति
जानाति, अपरस्तु माष-वज्र-गदियाणादिकादिकं तन्मानं-
मपि बुध्यते, अन्यस्तु पूर्वोक्तांस्तद्वगुणानपि समस्तान् वेत्ति,

तथा रत्नभाजनस्थानीये भुते स्तोत्र-बहु-बहुतराद्येवतारो
भाषकादयो विज्ञेया इति ।

पोरहृष्टान्तव्याख्यामाह—

वोंडं विभिन्नमीसं, दरफुल्लं विपसियं विसेसेख ।

जह कमलं चउरुवं, सुताइचउकमप्येवं ॥ १४३१ ॥

पोरहृष्टमविकसितावस्थं कमलम् । तस्य च पश्चात् तिष्ठो
ऽवस्था जायन्ते, तद्यथा—‘विभिन्नमीसं’ इति ईषद्विभ-
ज्यमित्यर्थः । तथा ‘दरफुल्लं’ इति अधेविकसितमित्यर्थः ।
तथा ‘विपसियं विसेसेख’ इति सर्वात्मना विकसितमि-
त्यर्थः । एवं च सति यथा कमलं चतुरूपमुक्कम्, तथा
सूत्रादिचतुष्कमपि विज्ञेयम्—अपिचूतं सुकुलितं सूत्रम्,
तथा, अल्प-बहु-बहुतरस्याख्यानरूपास्तस्य तिष्ठोऽवस्थाः,
इत्येवं चतुरूपतेति ।

अथ देशिकहृष्टान्तव्याख्यामाह—

पंथो दिसाविभागो, गाम-पुराइगुल-दोसपेयालं ।

जह पहेदमणमेवं, सुतं भामाइतियं च ॥ १४३२ ॥

इह पंथाः कश्चिद् ग्राम-नगरादीनां भवन्ति । न च पृष्ठः
कोऽपि दिग्बिभागमात्रमेव कथयति, अन्यस्तु तद्व्यव-
स्थितग्रामनगरादीन् कथयति, अपरस्तु मार्गगतानिःशेष-
गुल-दोषविचारमपि कथयति । इत्थं यथा पंथो मार्गस्य
दर्शनं त्रिविधं प्रवर्तते, एवं भाषा-विभाषा—वार्तिकल-
क्षणमपि त्रितयमवगन्तव्यम् । तदिह सर्वेष्वपि काष्ठादिह-
ृष्टान्तेष्वयं परमार्थः—अग्रम्य—मध्यमो—स्तुष्ट्याख्यातारो
भाषक-विभाषक-व्यङ्गीकरा उच्यन्ते इति । तदेवं जिनप्रव-
चनोत्पत्तिः, प्रवचनैकार्थिकानि, तन्निर्भागभोक्तः ।

अथ क्रमप्राप्तमपि द्वारविधिं ‘द्वारविही वि महत्था तत्थ
वि वक्कालाविहिदियञ्जासो, मा होज्ज’ इत्यादिपूर्वोक्त-
कारणादुल्लङ्घ्य, व्याख्यानविधिमेवेह तावदभिधत्सुः प्र-
स्तावनामाह—

एयस्स को णु जोग्गो, वत्तुं सोउं च केण विहिणा वा ।

पुव्वोइयसंबंधो, वक्कालाविही विभागाओ ॥ १४३३ ॥

एतस्य च वक्ष्यमाणस्य ‘उहेमे-निहेसे य’ इत्यादिद्वारवि-
धेः, सर्वस्य वाऽनुयोगस्य का वक्तुं योग्यो गुरुः ? , कथं
भ्रातुं योग्यः भ्राता ? , केन वा विधिनाऽसौ वक्तव्यः ? ,
इत्येतदभिधानीयम् । अत एव तस्मात् प्रवचनैकार्थिकवि-
भागादन्तरं ‘द्वारविही वि महत्था’ इत्यादिना पूर्वप्रति-
पादनसंबन्धो व्याख्यानविधिद्वयने । पाठात्तरं वा ‘वि-
भासाउ ति’ सामान्येन पूर्वमुद्दिष्टेदानीं व्याख्यानविधि-
विशेषस्य आरम्भं भाषा भणनं ‘क्रियते’ इति शेषः । इति गाथा-
हकार्यः । (१४३४ गाथा ‘वक्काला’ शब्दे षष्ठे भागे उक्ता ।)

विस्तरतस्तु मोहहृष्टान्तं भाष्यकारः प्राह—

भगनिविहुं गोशि, केउं दंतो व्व न सुयमायरिओ ।

एवं मए वि गहिंयं, गिहिह तुमं पि वि जंपंतो ॥ १४३५ ॥

अविगलगोविकेया, न जो वि मंदक्खमो सुगंभीरो ।

अक्खेवनिष्पपसं-गपारओ सो गुरु जोग्गो ॥ १४३६ ॥

सीसो वि पहाखरो, खेमंतालावियारियमाही ।

सुपरिच्छियकेया इव, थालवियारक्खमो इहो ॥ १४३७ ॥

कस्यापि धूतस्योपचितसर्वाङ्गसुन्दरस्वरूपाऽपि गौः कथ-
मपि संस्थानीयप्रदेशे स्थिता भग्ना । ततश्चोत्थातुं न शक्नो-
ति, इत्युपविष्टैव तिष्ठति । ततस्तत्र धूतैर्न कस्यापि मु-
ग्धस्य क्रतुस्तथैवापविष्टा मूल्येन प्रदत्ताऽसौ । स्वयं पुनर-
पच्यतः । कृताऽपि यावत् तामुत्थापयति, तावद् न शक्नो-
त्युत्थातुमसौ । ततस्तथैव स्थिताऽन्यस्य मूल्येन वातुमा-
रब्धा तेनैवम् । स च दक्षत्वाद्धःप्रभृत्यवयवानां निरीक्षणार्थं
तामुत्थापयति मूलकोता च तत्कर्तुं न ददति । वदति च
प्रयोपविष्टैवेवं गृहीता, स्वमप्युपविष्टामेषामुं गृहाण । एवं
च न कोऽपि गृह्णाति, उपहसति च तमिति । अथ प्रकृ-
ते योज्यते—भग्ना सर्वा निविष्टा भगनिविष्टा तां भगनिवि-
ष्टां ‘गोशि’ गां यथा मुग्धः कश्चिदुपविष्टामेव कीचोप-
विष्टामेवाऽन्यस्य दत्त-प्रयच्छन् क्रतोपहासविषयत्वादयो-
ग्यः । ‘न सुयमायरिउ’ इति एवामाचार्योऽपि ‘न’ नैव यो-
ग्यो भवति, किं कुर्वन् ? , भूतं दत्त-प्रयच्छन् । कथंभूतः
सन् ? , इत्याह—‘एवमविचारितमेव मयाऽप्येतत् भूतं गृ-
हीतम्, स्वमप्यविचारितमेव गृहाण’ इति शिष्यं प्रति ज
हपसति । इत्थंभूतस्य सूरः पार्श्वे न भ्रातव्यम्, संशीति-
पदेषु निधयाभावेन मिथ्यात्वगमनप्रसङ्गात् । अतो व्या-
ख्यानस्यायमयोग्योऽभिधीयत इति । कथंभूतः पुनर्योग्यः ? ,
इत्याह—‘अविगलेत्यादि’ सुगमा । तद्वं गुरोरयोग्यस्य
योग्यस्य च लक्षणमुपदर्श्य शिष्यस्यापि तदाह—‘सीसो वी’
त्यादि, शिष्योऽपि ‘न’ नैव प्रधानतरः, किंस्वययोग्यः । कथं-
भूतः ? , इत्याह—मुग्धगोक्रतवैकाग्येनाऽविचारितमाही । य-
स्तु व्यामविचारक्षम आग्रहरहितो विचारयोग्ये वस्तुनि-
विचारकः स सुपरीक्षितगवादिक्वयिक इव सिद्धास्तत्त्व-
यो इष्टो योग्यः शिष्य इति ।

अथ चन्दनकथाहृष्टान्तविवरणमाह—

जो सीसो सुत्तत्थं,

चंदणकंथं व परमयाईहि ।

मीसेइ गलियमहवा,

सिक्खियमाखेख स न जोग्गो ॥ १४३८ ॥

कंथीकयसुत्तथो

गुरु वि जोग्गो न भासियव्वस्स ।

अविहासियसुत्तथा,

सीसाऽऽयरिवा विक्खिदिहो ॥ १४३९ ॥

इह भाषार्थस्तावत् कथामकेनोच्यते—द्वारवर्त्यां नगर्यां वा-
सुदेवस्य राज्यं पालयतो गोशीर्ष-धीक्षरहृष्टमप्यो देवताप-
रिगृहीतास्तिस्रो भेर्य आसन्, तद्यथा—साम्रामिकी, औद्गू-
तिकी, कौमुदिका । तत्र प्रथमा साम्रामिकाले समुपस्थितेन
सामन्तादीनां ज्ञापनार्थं वाद्यते, द्वितीया पुनरुद्गते—आग-
न्तुके कस्मिंश्चित् प्रयोजने सामन्ता—ऽमात्यादिलोकस्यैव
ज्ञापनार्थं वाद्यते । तृतीया तु कौमुदीमहोत्सवाद्युत्सवज्ञाप-
नार्थं वाद्यते । अतुर्यपि गोशीर्ष-धीक्षरहृष्टमयी भेरी तस्या-
सीत् । इयं तु षड्वरमासपर्यन्ते वाद्यते, यच्च तद्वज्रं
भृशोति, तस्यातीतम्, अनंतरं च प्रत्येकं वात्समासिक-

मसिधसुगशम्यति । इयं च प्रकृतापयोगिनी क्षनुयी भेरी ।
इति तदुत्पत्तिर्लिख्यते—

कदाचित् सौधमेवलोके समस्ताऽमरसभापुरस्सरमभि-
हितं शक्यं—

“पेक्षु अहो ! इतिमुहा, सपुत्रिमा दोमलकमजमे वि ।
गिरहात सुगं विय तह, न नीयजुअंण जुअंण ॥ १ ॥
एवं असहंनो, कोइ सुरो वितए किह एण एव ।
संभवइ जं अगहिउ, परदेसं विट्ठए कोइ ॥ २ ॥
इय चित्तिऊण इहरे, समागओ तो विउवधए एमो ।
वीमत्थकसिणवणं, अइदुगोअं मयगसुणयं ॥ ३ ॥
तस्स य मुहं विउवधइ, कुदुअलपवरदसणुरिआली ।
नेमिजणवध्णएथं, चांलियस्स पहामि हरिणो य ॥ ४ ॥
तं उवदंसइ सुणयं, भगं गंधेण तस्स हरिसेअं ।
सयले पि उणपहेणं, वरुवइ कएहो उण सरुवं ॥ ५ ॥
विचिहं भावंतो पो-गालाण वरुवइ पहेण नेणेव ।
वट्ठण य सुणयसवं, पभणइ गुरुयत्तणेणं ॥ ६ ॥
अइमांसलकसिणवध्ण-जले व वयणे इमस्स पेक्षु अहो ।
मुत्तावलि व वरेइ, निम्मलजाएहा वसणपेनी ॥ ७ ॥
अइ चित्तियं सुरणं, सरुवं जं अमरसामिणा भणियं ।
नूण गूणं विय गुरुया, पिउअंणि परस्स न हु दोसं ॥ ८ ॥
अइ अजदिणं देवा, तुरयं अयहरइ वज्जहं हरिणो ।
मिअं च तस्स सयले, विगिअियं तेण कुटलरगं ॥ ९ ॥
तो अण्णया वि विण्ण, तुरगस्स कुटावयमि पांडलगो ।
अइ देवणं भणियं, जिगिउं घेपंणि रयणाइ ॥ १० ॥
तो जुअंमो ति भणे-इ केसयो किं रहये अहयं ।
नो गएह तुमं पि रहं, जेण समानं इयइ जुअं ॥ ११ ॥
वेळइ एवं देवो, तुरपहिं गयाइएहिं वि स जुअं ।
जा नेळइ ता भणियो, हरिणा तो भणसु तुममेव ॥ १२ ॥
वंधण तओ भणियं, परंमुहा दो वि होइऊण पुणो ।
जुअंमो पयघाए-हि भणइ तो केसवो देवं ॥ १३ ॥
अइ एवं तो विजिओ, अहयं तुमप तुरंगमं नेहि ।
जुअंमि पुणो कहमवि, न हु पारसनीयजुअंणं ॥ १४ ॥
संजायपण्णो सो, पण्णो होइऊण तो देवो ।
भणइ अमोहं देवा-ण वसणं भणसु किं पि वरं ॥ १५ ॥
अइ भणइ केसवो असि-वपसमणि तो पयळु मह भेरि ।
दिआ य सुरेणागम-णवइयं सारिहं च मओ ॥ १६ ॥
छहं छहं मासा-णं सा इ वाइअए तहिं भेरी ।
जा सुणइ तीरे सइ, पुळुपकाउ वाहीओ ॥ १७ ॥
नस्संति तस्स अयरा, ताउं(तह)य न हु होति जाव कुम्मासा ।
अइ अजया कयारे, वणिओ आंगतुआ कोइ ॥ १८ ॥
हाइजरेण धणियं, अभिभूओ भेरिरक्खयं भणइ ।
वीणारसयसइस्सं, गएहसु मह देसु पलमेगं ॥ १९ ॥
भेरीरे छिदिऊणं, इअं तणावि लाभसंगणं ।
अणेण चंदणेण य, भेरीए थिगलं दिअं ॥ २० ॥
इय अजया विहित-ए तेण कथीकया इमा भेरी ।
अइ अजया य असिवे, हरिणा ताडाविया एसा ॥ २१ ॥
कंधसंणेण तीसे, सओ सुच्चइ हरिसभाए वि ।
कथीकरणवइयो, विआओ केसवण तओ ॥ २२ ॥
माराविओ य सो भे-रिरक्खओ तेण अट्टमं काउ ।

आरगिओ स देवो, अअं भेरि च सो वइ ॥ २३ ॥

अओ य केसवणं, कओ तहि भेरिपालओ सो य ।

रक्खइ तं जंतयं, छहइ लामं च तो हरिणो ॥ २४ ॥ ”

अथ गाथास्वरथः कथ्यते—स शिष्याऽनुयोगश्रवणस्य न
योग्यः, किम् ? इत्याह—यः सूत्रम्, अर्थं वा चन्दनकथा-
यत् परमतादिभिर्मिथयति । गलितं वा विस्मृतं शिक्षितमा-
त्रेण—शिक्षितत्वाद्द्वारेण परमतादिभिर्मिथयित्वा संपूर्णं
करोति । इदमुक्तं भवति—यथा भेरीपालकेन गोशीर्षश्री-
कण्ठभेरी इतरचन्दनखण्डैर्मिथयित्वा कथा कृता, एवं यः
शिष्यः सूत्रमर्थं वा परमतेन, आदिशब्देन स्वकीयेनैव प्र-
त्याप्तरेण मिथयित्वा कथीकरोति, अथवा—विस्मृतं सू-
त्रमर्थं वा ‘सुशिक्षितः स्वयमेवाहम्, नाम्यं कश्चित् कदा-
चित् किमपि वृच्छामि’ इत्यद्वारेण परमतादिभिरपि मि-
थयित्वा संपूर्णं विवर्धानं, सोऽनुयोगश्रवणस्य न योग्य-
इति । एवं कथीकृतसुवार्थो गुरुप्यनुयोगभाषणस्य न
योग्यः, किमपि नास्ति सूत्रार्थः शिष्याचार्या अनुयोगस्य
योग्या विनिर्दिष्टा इति ।

अथ चट्टिहस्तो विव्रियते—

अथास्तथनिउत्ता—भरणां जिएणसेट्ठिपूय ष्व ।

न गुरु विहिमणिए वा, विवरीयनिभोयओ सीसो ॥ १४४०

सत्थाणस्थनिउत्ता, ईसरधूया सभूसणाणं व ।

होइ गुरु सीसोऽवि य, विधिओएतो जहाभणियं ॥ १४४१

भाषार्थः कथानकेनाच्यते—वसन्तपुर नगरंऽमृतनः भेरी-
राजा पदात् स्फोटितोऽप्यो नवभेरी विहितः । तथापि
जीर्णभेष्टिदुहितुर्नवभेष्टिदुहिना सह कथमपि महती प्रीतिः
संजाता । परं तथापि जीर्णभेष्टिपुत्रिका हृदये कालुष्यं न
मुञ्चति—‘वयमेतैः पदात् परिभ्रंशताः’ इति । अन्यथा च
ते द्वे अपि जलाशये कश्चिद् गतः । ततश्चाभरणानि तटे मु-
क्त्वा नवभेष्टिदुहिना जीर्णभेष्टिपुत्रिकया सहैव मज्जानार्थं
प्रविष्टा । ततश्च जीर्णभेष्टिदुहिता भगित्येव जलाद् निर्ग-
त्य नवभेष्टिदुहितुस्तत्काल्याभरणानि गृहीत्वा चलितम् । इ-
तरथा तु जलमध्यगततयाऽप्युच्चैः स्वरेण निषिद्धा । तत-
श्च ‘का स्वम् ?’ कानि च तानि त्वदीयाभरणानि ? मया
छातन्यास्मीवोभ्येव गृहीतानि, इत्यादि उत्पन्नी गाढमाक्रो-
शन्ती च सा गृहं गता । कथितं च निजमातापित्रोः अनु-
मतं च तत् ताभ्याम् । मलिताऽसौ तूर्णी विधाय तिष्ठ
त्वम् । तत् इतरथाऽपि निजपित्रोस्तत् कथितम् । याचिता-
नि च ताभ्यां तान्याभरणानि । न समर्थवन्ति चेतराणि ।
ततो राजकुलव्यवहारो जातः । कारणिकैश्च साक्षी पृष्टः ।
न च कोऽप्यसौ संजातः । ततस्ते द्वे अपि दाग्निके आकार्य-
जीर्णभेष्टिदुहिता मोक्षा यदि त्वदियान्याभरणानि, तर्हि क्र-
गित्येवामृत्युस्माकमेव पश्यतां परिधाय दर्शय । यावच्चैषा
ताति पारधातुमारब्धा, तावद्नन्यासादन्यस्यानोचितमा-
भरणमन्यत्र नियोजयति । यदपि किञ्चित् स्थावे नियुक्तं
तदप्याश्रयेणैवाभाति, युमितत्वेन च न किञ्चिदसौ जानाते
ततो नवभेष्टिदुहिता तैरुक्ता । तथा च स्वयस्ततया स्था-
नोचित्येन सर्वोदयन्याभरणानि भगित्येव परिहितानि,
श्लिष्टा चक्षीयं शोभन्ते । कञ्चनैः पुनरपि सा मोक्षा—

भगित्येव मुञ्च तानि, नया च क्रमेणवताये तथैव मुञ्च-
नि । ततो ज्ञातः कार्यविधेः सद्भावः । इति इत्यथ शरीर-
निग्रहं च दोषो जीर्णोऽर्थः । तद्गुह्यता चाऽनर्थभाजनं सं-
जाता । एवं जीर्णोऽर्थोऽद्विद्वानेवाभिरक्षानामस्थानेऽर्थानां
नियोजका न गुरुः—गुरुपदयोग्याऽसौ न भवतीत्यर्थः ।
वेदिकामुष्मिकाणां निःस्त्रयानर्थानां भाजनमसौ संपद्यते ।
विधिभणिते च-गुरुणा यथावत् प्रकृतिने चाक्षावादिना
विपरीतयोगजः शिष्याऽपि 'न' नैव भवत्युच्यते; नानि
कस्याणभागत्यर्थः । स्वस्थाने त्वर्थाणां नियोजका, ईश्वर-
हितेव स्वभूषणानां, गुरुर्गोचरो भवति । शिष्याऽपि गुरु-
भिर्यथोपदिष्टे तथैव नियोजयन् भवत्युच्यते; कस्याणभाज
न भवतीति ।

भावकोदाहरणमाप्त्यम्—

चिरपरिचिते पि न सरह, सुत्तर्त्थे सावधो सभजे व ।

जो न स जोगो सीसो, गुरुत्वं तस्स दूरं ॥१४४२॥

इह कथानकं 'सावगभजा' इत्यादौ कथितमेव । ततश्च
यथा चिरपरिचितामपि स्वभायो परकलत्रबुद्ध्या भुञ्जते
न सरात, एवं चिरपरिचितमपि स्वार्थे यः शून्यद्वयनया
न सरति, स शिष्यो न योग्यः शिष्यत्वस्यापि, गुरुत्वं तु तस्य
दूरैवेत्यर्थः ।

अथ अधिरणेदोहोदाहरणम्—

अथे पुटो अथं, जो साहइ मो गुरु न बहिरु व ।

न य सीसो जो अथं, सुणेइ परिभासए अथं ॥१४४३॥

अधिरकथानकं प्रागुक्तमेव । गाथाकारार्थस्तु सुगमः ।
अथक-अधिरकसौ गोदोहश्चेति कर्मधारयो न क्रियते,
किन्तु-अधिरक गोदोहश्चेति द्वन्द्वः । ततो गोदोहो-प्रामेयकः,
तत्कथानकं तु भिन्नमथह प्रागुक्तं द्रष्टव्यम् । उपनयस्तु स्वयं-
मभ्युक्तः । यो प्रामेयकवद् वाक्यमात्रमुक्तस्तावमात्रमेव स्वयं
द्रव्यककालाद्यौचित्यविरहितो बहिरु, स शिष्यत्वेऽप्ययो-
ग्यः, गुरुत्वं तु दूरैव तस्यति ।

अथ टङ्कणकस्यवहारदृष्टान्तमाप्त्यम्—

अकलेवनिस्सपसं-मदास्समइसावुवत्तिथे दो वि ।

जोगो सीसायरिया, टंकणवत्तिथिमावमा समए ॥१४४४॥

अइवा गुरुविणयसुय-प्पयासभइविधिओगओ दो वि ।

निअरलाभसहिआ, टंकणवत्तिथिमावमा जोगो ॥१४४५॥

इहोत्तरापथं श्लेष्मद्वेष्टे कचिद् टङ्कणमभिधाना श्लेष्मताः ।
ते च सुवर्णसद्वेन दक्षिणापथायातानि क्रयाणकानि गृ-
ह्णन्ति, परे वाणिज्यकास्तद्गानां न जानन्ति, तेऽपीतरभागां
नाद्यगच्छन्ति । ततश्च कनकस्य क्रयाणकानां च तावत्
पुञ्जः क्रियते, यावद्भुज्यपक्षस्याऽपीच्छापरिपूर्तिः, यावच्च-
कस्यापि पक्षस्येच्छा न पूर्यते, तावत् कनकपुञ्जात् क्रया-
णकपुञ्जवत् इत्थं नापसारयन्ति, इच्छापरिपूर्तिं तु
तमपसारयन्ति । एवं तेषां परस्परमीप्सितप्रतीप्सिता इय-
वहारः । अथोपनयगाथाद्वयं व्याख्यायते, तद्यथा-टङ्कण-
वणिजश्च तेषामुपमैव समर्थं वर्णिता, यथैव टङ्कण-वणिजः
परस्परमीप्सितप्रतीप्सितव्यवहारेण व्यवहरन्ति, एव-
माक्षेपनिर्णयप्रसङ्गानुवर्तिनो द्वयेऽपि शिष्या आ-

चार्याभ्यामुपयोग्या भवन्ति । इदमुक्तं भवति--यथा ट-
ङ्कणा वणिजश्च परस्परं कृपापरिपूर्तिं यावत् सुवर्णस्य क-
्रयाणकस्य च पुञ्जान् करोति, एवं शिष्योऽपि तावदाक्षेपं
पूर्वपक्षं करोति यावत् स्वार्थमवबुध्यते, न पुनर्मयलजा-
ऽइहारादिभिरेवमेवानवगतेनाप्रतो याति, गुरुर्गपि तावद्
निर्णयं प्रयच्छति यावच्छिष्यः स्वार्थमवबुध्यति । प्राप्त-
श्चिक् च तावद् गुरुः कथयति वाक्यमात्रं शिष्योऽवधार-
यति । शिष्योऽपि यथाशक्ति तत् सर्वं सूक्ष्मातीति । एवं
दानप्रदणानुवर्तिनो द्वयेऽपि शिष्याऽऽचार्या योग्याः । तत्र
दानं च प्रदणं च दानप्रदणं, प्रसङ्गस्य प्रसङ्गवत्स्य दा-
नप्रदणं प्रसङ्गवत्प्रदणं, प्रसङ्गवत् प्रसङ्गदान-
प्रदणं च तानि तथैति समासः, तदनुवर्तनशीला द्वयेऽपि
शिष्याऽऽचार्या योग्या भवन्ति । प्रकारान्तरेणपि टङ्कण-
वणिगुपमानं भावयति--'अहवे' त्यादि वाया । अथवा-
शिष्यशीलित्वानतिक्रमात् कर्तव्यः स्वर्गोऽपि गुरुविषयः,
गुरुणाऽपि शिष्योऽनित्येन कर्तव्यं सर्वमापि भुतप्रदानम् ।
गुरुविषयश्च भुतप्रदानं च, त एव भावः । प्राज्ञदेयक्याण-
कं तथोर्विनियोगो विनिमयस्तस्माद् गुरुविषयभुतप्रदान-
भावेऽविनियोगाद् द्वयेऽपि शिष्याऽऽचार्याः कर्मनिर्जरा-
लाभसहितानाङ्कणवणिगुपमा अनुयोगस्य योग्या भवन्ति ।
विपर्यये तु विपर्यय इति । तदेव 'गोली चंदण' इत्या-
दिना योग्या अयोग्योक्तोक्ताः शिष्याऽऽचार्याः ।

इदानीं शिष्यत्वं विशेषत एव बोधायोग्यत्वमभिधितुः
प्रस्तावनामाह—

अत्थी स एव च गुरु, होइ जओ तो विसंसओ सीसो ।

जोगोऽजोगो भअइ, तत्थाजोगो इमो होइ ॥१४४६॥

य इदानीं भुतस्यार्थं शृणोति स एव शिष्यः कालान्तरे-
णाधी अर्थयुक्तोऽवगतस्वार्थः सन् यस्माद् गुरुर्भवति ना-
न्यः तस्माद् योग्याऽयोग्यश्च विशेषतः शिष्यो भवत्ये । त-
त्रायोग्यस्तावद्यं वक्ष्यमाणो भवति । इति द्वादशगाथार्थः ॥

कस्स न होही देसो, अणुवगओ य निरुवगारी य ।

अप्यच्छंदमईओ, पत्थियओ गंतुकामो य ॥ १४४७ ॥

कस्य गुरान् भविष्यति द्वेष्याऽपीतिकरः शिष्यः,
अपि तु भविष्यत्येव । किं सर्व एव ? , न इत्याह—
अनभ्युपगताः भुतसंपदोऽनुपसंपदो निवेदितामेत्यर्थः ।
अनुपसंपदस्येऽपि तथा निरुपकारी गुरुणामनुपकारकः
सर्वथा गुरुकृत्येष्वप्रवर्त्तक इत्यर्थः, तत्राप्यात्मकबुद्धमातः
स्वाभिप्रायं कार्यकारीत्यर्थः । तथा, प्रस्थितो यो योऽन्यः
कोऽपि शिष्यो जिगमिषुः, तस्य तस्य द्वितीयः । तथा
गंतुकामश्च सदैव गन्तुमना य आस्ते, वक्ति च 'कोऽ
स्य गुरोः संनिधानेऽवातिष्ठते', समर्थतामेतत् भुतस्क-
न्धादि, ततो वास्यामि, इत्येव चित्त एव सदैवास्ते । तदे-
वभूतः शिष्योऽयोग्य एव भवत्येति भावः । इति निर्बु-
द्धिगाथार्थः ।

अनभ्युपगतादिस्वरूपं भाष्यकारोऽप्याह—

भअइ अणुवगओ-ऽणुवसंपओ सुओवसंपदया ।

गुरुगो करमिआइ, अकुवमाओ निरुवगारी ॥१४४८॥

अप्यच्छन्दमईशो, सच्छन्दं कुण्डं सवकजाहं ।
पत्थियओ संपत्थिय-विइअओ निच्चगमिउ व्वा ॥१४४६॥
गंतुमणो जो जंपइ, नवरि समणउ इमो सुयक्खंधो ।
पढिउं सोउं च तओ, गच्छं को अत्थए एत्थ ॥१४५०॥
तिस्सोऽपि गतार्थाः । नवरं 'निच्चगमिउ व्वा' ति यो यः
प्रस्थितस्तत्तद् द्वितीयः प्रस्थित उच्यते । क इव ? , नित्य-
गामीव पथिक इवत्यर्थः ।

अथ योग्यशिष्यगुणान् दर्शयन्नाह—

विशओणएहि पंजलि-यडेहि छंदमणुयत्तमाणेहि ।
आराहिओ गुरुजणो, सुयं बहुविहं लहं देइ ॥१४५१॥
विनयो-वन्दनादिलक्षणस्तनावनता विनयाधनानामैरित्यं-
भूतैः सद्भिः, तथा पृच्छादिषु कृताः प्राञ्जलयो यैस्ते कृतप्रा-
ञ्जलयस्तैः, तथा छन्दो-गुणैर्भिप्रायस्तमिक्किनाकारादिना वि-
ज्ञाय तद्व्यवसितप्रदानसमर्थनकरणकारणद्वारणानुवर्त्त-
मानैराधिना गुरुजनः श्रुतं सूत्रा-ऽर्थोभयरूपं बहुविधम-
भेकप्रकारं लघु-शीघ्रं ददाति-प्रवच्छति । इति निर्युक्तिगा-
थायै ।

भाष्यम्—

विशओ गणओऽभिवंदइ, पढए पुच्छए पडिच्छइ वा णं ।
पंजलियडो अभिमुहो, कयंजली पुच्छणइसु ॥१४५२॥
सइइ समत्थइ य, कुणइ करावेइ गुरुजणाभिमयं ।
छंदमणुयत्तमाणो, स गुरुजणाराहणं कुणइ ॥१४५३॥
उक्तार्थे ।

अथ प्रकारान्तरेणापि योग्याऽयोग्यशिष्यानुपदर्शयन्नाह—
सेल्लयणकुडगचालणि-परिपूणगहंममहिमंसे य ।
मसगजलूगविराली-जाहगोभेरि आहेरी ॥१४५४॥
'सेल' ति—सुप्रशैलः-पाषाणविशेषः, घनो-मेघः सुप्रशै-
लश्च घनश्च तदुदाहरणं प्रथमम्, कुटो-घटः, चालनी प्रती-
ता, परिपूणकः-सुधगीचिटिकागृहम्, हंसमहिषमयम-
शकजलूकाविहास्यः प्रतीताः, जाहकः-सकुलकः, गोभेरी,
आभेरी चेति योग्यायोग्यशिष्यावेषयाणि चतुर्विंशताभ्युदा-
हरणानि इतिनिर्युक्तिगाथामेलेपार्थः ।

उदाहरणं च द्विविधं भवति चरितं, कल्पितं च । तत्रेह
प्रथमं कल्पितमुदाहरणम् । एतच्च भाष्यकारो विवृण्वन्नाह—

उल्लेऊण न सको, गजइ इय सुगमेलाओऽरसे ।

तं संवडुयमेहो, गंतुं तस्सोवरि पडइ ॥ १४५५ ॥

दविउ ति ठिओ मेहो, उल्लोऽम्हि नव ति गजई सेलो ।

सेल्लसमं गाहिस्मं, निच्चिऊइ गाहगो एवं ॥ १४५६ ॥

इह कचिदग्यं पर्यतामप्रदेशं समन्ताद् मिंवडो मुद्र-
बद् धृत्तस्थसुदृढत्वादिधर्मयुक्तः किञ्चिद् भूतले निमग्नः कि-
ञ्चित् प्रकाशश्चिकचिकायमानो वदगादिप्रमाणलघूपलरूपो
मुद्रशैलः किलासीत् । स च गजंति—साक्षं जल्पति ।
कथम् ? , इत्याह—अहमार्द्रकत्वं जलेन भक्तुं कनापि न श-
क्य इति । तच्च मुद्रशैलस्य सम्बन्धि गर्ववचः कुतश्चिद् ना-
रदकत्पणं श्रुत्वा संवर्त्तको नाम महामेघः 'तद्गर्व-

मयाहमपनयामि' इति सम्प्रधार्य तं मुद्रशैलं गत्वा संप्रा-
प्य तस्यैवोपरि पतति—निरन्तरं मुशलप्रमाणधाराभिर्वै-
तीत्यर्थः, संवर्त्तकमेघश्चोत्सर्पित्वां शुभीभवति, काले च
वदग्वभूम्याभ्यासनायै वर्षति, इत्यागमे प्रतिपाद्यते । तस्-
च सम्बन्धि जलमतीव भूम्याद्वर्षकं वासकं च भवति
इति विशेषतस्तस्येह ग्रहणम् । एवं—सत्ताहोरात्राणि म-
हावृष्टिं कृत्वा 'ठिओ मेहो' ति स्थितो वृष्टरुपरतोऽसौ मे-
घः । कया बुद्ध्या ? , इत्याह—' दविउ ' ति—द्रावितः
खण्डशो नीतो मयाऽसौ मुद्रशैल इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । पा-
नीये चापसूते सुतगामुज्यलीभूताऽसौ चिकचिकायमानो
मुद्रशैलः पुनरपि गजंति । कथम् ? , इत्याह—' उल्लोऽम्हि
नव' ति—आर्द्रोऽस्म्यहं न वा ? इति सम्यग् निरीक्ष्य ।
भोः पुष्करावर्त्तक ! किमित्येवमेव स्थितोऽपि तिलतुगत्रि-
भागमात्रमपि ममाद्यापि न भिद्यत इति भावः । ततो ल-
ज्जितो विलक्षीभूतः स्वस्थानमुपाश्रितो मेघः । तदेव मु-
द्रशैलोदाहरणमभिधायोपनयमाह—' सेल्लसममि ' त्यादि,
यस्य वचनकोटिभिरपि चितं न भिद्यते ; एकमण्वक्षरं
तन्मध्यात् न पश्चिमवीत्यर्थः स एवंभूतः शैलसमो;
मुद्रशैलतुल्य इत्यर्थः, तं तथाभूतं शिष्यं ज्ञात्वाऽपि क-
श्चिद् ब्राह्मणीति ब्राह्मको गुरुः, "आचार्यस्यैव तज्ज्ञानं,
यच्छिष्या नावबुध्यते । गाथा गोपालकेनैव, कुनीथेनाव-
तारिताः ॥१॥" इत्यादि क्लृप्तार्थविश्रामनमनिर्गवाद् 'अह-
ममुं ब्राह्मिण्ये' इति प्रतिज्ञाय समागतो महता च संर-
म्भेणाऽध्यापयितुमारब्धः, तथापि स मुद्रशैलापमः शिष्याऽ-
क्षरमपि न गृह्णाति । न च मनागपि स्वाग्रहप्रस्तव्येन
बुध्यते । ततश्चैवं यथा पुष्करावर्त्तः तथैव सुचिरं क्ले-
शमनुभूय निर्विद्यते—पराजयते, ततो विलक्षीभूतो लज्जित-
श्च निवर्त्तते तद्ग्रहणादयमाचार्य इति । एवंभूतस्य च
शिष्यस्य सूत्राऽर्थदाने आगमे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

कुतः ? , इत्याह—

आयरिये सुत्तमि य, परिवाओ सुत्तअत्थपलिसंधो ।

असेसिं पि य हाणी, पुट्ठावि न दुद्धया वंम्मा ॥१४५७॥

एवं शैलसमस्यापि शिष्यस्य सूत्राऽर्थदानं प्रवृत्त आचा-
र्ये, सूत्रेऽपि आगमे परिवाओऽवलीषादो लोकसमुत्थो भ-
वति, तद्यथा—अहो ! नास्य सुरैः प्रतिपादिका शक्तिः, ना-
पि तथाविधं किमपि परिज्ञानं, यतोऽमुमप्येकं शिष्यमवबो-
धयितुं न क्षमः, आगमोऽप्यमीषां संबन्धी निरतिशयो यु-
क्तिविकलश्च, इतरथा कथमयमकोऽप्यस्माद् नावबुध्यते इ-
त्यादि । तथा—सूत्राऽर्थयोरन्तरायसम्भवात् पारमन्थनं-म-
र्दवं विनाशनं सूत्राऽर्थपरिमन्थः, ताच्छिष्यप्रवृत्तस्य सू-
त्रेणामनः सूत्रपठनपरावर्त्तनव्याख्यानभक्ता भवतीत्यर्थः ।
अपरं च—तद्ग्रहणप्रमत्तेः सूत्रावगम्यतां शिष्याणां सूत्राऽर्थ-
हानिः; तद्ग्रहणभङ्ग इत्यर्थः । न च बहुनाऽपि कालेन तथा-
विधः शिष्यः किञ्चिदपि ब्राह्मयितुं शक्यः । कुतः ? इत्या-
शङ्काप्रार्थे दृष्टान्तमाह—' पुट्ठावी' त्यादि, नियमनेन निय-
न्त्र्य-स्तनषु करैर्बहुधा स्पृष्टाऽपि बन्ध्या गौर्न खलु दुग्धदा
भवति एवं मुद्रशैलसमः शिष्योऽपि ब्राह्मणकुशलेनापि
गुरुणा ब्राह्मणाणांऽपि नाक्षरमपि गृह्णाति, ततस्तादृश्य

सूत्रार्थो न ज्ञातव्यो, ऐहिकाऽऽमुल्लिखककेशादिवदुदात्त-
भवात्, इदानीं चेत्, नहि समयोक्तप्रार्थान्तरभाविता । अ-
त्राह—ननु प्रोक्ताऽनी मुद्गशैलप्रोक्तः, केवलं पाषाणम-
घातीनां जलः, अभिप्रायपूर्विके च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्य-
लौकिकमेवम् । सत्यम्, किन्तु पूर्वमुनिभरबात्राक्तं प्रति-
विधानम् । तद्यथा—“ सरियं च कांक्षयं चिय, आहरणं
दुर्वहमेव पक्षत् । अतस्स साहण्डा, इधमिव आयण्डाय
॥ १ ॥ न वि अस्थि न वि य द्वाही, उल्लात्रो मुग्गसैलमेवम् ।
उवमा खलु एन कया, भवियजणवबोहण्डाय ॥ २ ॥ ” इत्यलं
प्रसङ्गेनात् ।

अथ मुद्गशैलमतिपक्षभूतं घनदधानमाह—

वृद्धे वि दोणमेहं, न कणहभोमा पलोठए उदयं ।

गहणधरणामसत्थे, इय देयमसि सि करिम्मा ॥ १४५ ॥

यावता वृष्टनाकाशविन्दुभिर्महती गर्गरी क्षिपते, ताव-
त्प्रमाणजलवर्षी मेघो द्रोणमघ उच्यते । तस्मिन् वृष्टेऽपि स-
ति कृष्णा भूमिरेव प्रदेशेऽसौ कृष्णभूमः प्रदेशस्तस्माद् न
प्रलाठति बह्वपि तस्मिन् जलं पतितं न खण्डित्वाऽन्वय-
गच्छति, किन्तु तत्रैवास्ति प्रविशतीति भावः । एवं शिष्याऽपि स
काश्चिद् भवति यो गुरुभिरुक्तं ब्रह्मव्यवधारयति, न पुनरज्ञ-
दमपि पार्श्वतो गच्छतीति । एवंभूतं च स्वार्थमहणाव-
धारणासमर्थं शिष्ये सूत्रार्थयोः शिष्यप्रशिक्षणपरम्पराप्रदा-
ननादयवच्छेदकारिणि देयं सूत्रार्थजातम्, नाभ्यस्मिन्-
मन्तराभिहितमुद्गशैलकल्पे । इत्यन्वयव्यातिरेकात्मकत्वाद्-
कमेवमुदाहरणम् ।

अथ द्वितीयं कुटोदाहरणं विवृण्वन्नाह—

भावि य इये य कुडा, अपसत्थपसत्थभावि या दुविहा ।

पुप्फाईहि पमत्था, सुरतेल्लोईहि अपमत्था ॥ १४५ ॥

ब्रम्मा य अवम्मा वि य, पसत्थवम्मा उ होति अमोक्का ।

अपसत्थवम्मा वि य, तप्पडिवक्खा भवे गेज्झा ॥ १४६ ॥

कुप्पवयणआसक्के-हि भावि या एवमेव भावकुडा ।

संविग्गेहि पमत्था, वम्माऽवम्मा य तह चेव ॥ १४६ ॥

कुटा-घटा, ते च तावद् द्विविधाः—एकं आपाकोर्त्तीणां
नूतना अव्याप्रियमाणत्वाद्यापि पुणजलनैलादिनाऽभावि-
ता, अन्यं तु व्याप्रियमाणत्वाद् भाविताः । विशेषः । (भावि
तविषयः ‘भावि’ शब्दं पञ्चमभागे उक्तः ।) तत्र ये-
प्रशस्तवाच्याः प्रशस्तभावं वमयितुं शक्यास्तेऽप्राप्ता भवन्ति,
अमाद्याः । असुन्दरा इति यच्च । तथा येऽप्रशस्तभावं
वमयितुमशक्या अप्रशस्तावाच्यास्तेऽप्यप्राप्ता भवन्ति ।
‘तप्पाडिवक्खा भवे गेज्झ’ सि—तेषां प्रशस्तवाच्यानां,
अप्रशस्तावाच्यानां च ये प्रतिपक्षाः प्रशस्ता वाच्याः,
अप्रशस्तवाच्याश्च ते प्राप्ता आद्याः सुन्दरा भवन्ति । त-
देवं द्रव्यकुटास्तावत् प्रकृतिताः । भावकुटा अपि प्रशस्ता-
ऽप्रशस्तगुणजलाधारत्वाच्छिष्यजीवस एवमेव भाविताऽभा-
विताश्चेत्याह द्रव्याः केवलमत्र पक्षे कुप्यवज्जावसत्तादि-
भिर्भाविताः ‘अप्रशस्तभाविता उच्यन्ते’ इत्यप्युदाहरः ।
ये तु संविग्गेव साधुभिर्भावितास्ते प्रशस्ताः, प्रशस्तभा-
विता इत्यर्थः । ‘वम्मा अवम्मा य तह चेव’ सि—वाम्या-

ऽवाम्याभावना—यथा द्रव्यकुटपक्षे तथैव भावकुटपक्षेऽपि
द्रव्यव्यवहारः । सा चैवम्—प्रशस्तभाविता वाच्याः, अप्रश-
स्तभावितास्त्ववाच्याः, एते उभयेऽप्यप्राप्ताः । उक्तविपक्षी-
तास्तु प्राप्ता इति । तदेवमुक्ता भावितकुटपक्षः ।

अथाभाविनकुटपक्षमाधिकृत्याह—

जे उण्ण अभावि या ते, उउव्विहा अह वि मो ममो अबो ।

छिड्कुडभिन्नखंडे, सगले य परवणा तेसि ॥ १४६ ॥

ये पुनरभाविताः कुटास्ते छिन्नभिन्नखण्डसकलभेदाश्चतु-
र्विधाः । अथवा—भाविताऽभाविनपक्षनिरपेक्ष एवायुम-
न्यच्छिन्नभिन्नावका गमः—प्रकारे वर्तते इत्यर्थः । तमेवाह-
‘छिड्कुड’ त्यादि, इह कुटा-घटः कोऽपि तावच्छिद्रो भ-
वति, कुप्ते सच्छिद्रो भवतीत्यर्थः । अन्यस्तु भिन्नो रात्रि-
मान् भवति । तृतीयस्तु खण्डो भग्नकर्णः । चतुर्थस्तु सकलः
परिपूर्ण एव भवति । एतेषां च चतुर्णामपि कुटभेदाणां
दाष्टान्तकमधिकृत्य प्रकृणा स्वयमेव कार्या, यथा कोऽपि
शिष्यः भूतग्रहणमाधित्य छिद्रघटकल्पो भवति, कश्चित्
भिन्नघटकल्प इत्यादि वाच्यमिति ।

अथ क्रमप्राप्तं चालन्युदाहरणमभिधित्तुः मुद्गशैल-

छिद्रकुटचालन्युदाहरणानां परस्परभेदा-

द्वावकाशयमानं च निगच्छिकीर्तुमाह—

सेले य छिड्चालणि, मिहोक्का सोउमुट्टियाणं तु ।

छिड्हाह तत्थ विट्ठो, सुमरिसु मरामि नेदणि ॥ १४६ ॥

एगण विमह बीए-ण नीहकवेण चालणी आह ।

धनत्थ आह सेलो, जे पविमह नीह वा तुज्झं ॥ १४६ ॥

शैलच्छिद्रकुटचालन्युदाहरणैः प्रांतपादिनाः शिष्या अ-
प्युपचारात् तथोच्यन्ते, तत्सादृश्यात् । तत्र शैलच्छिद्र-
कुटचालन्यभिधानानां शिष्याणां गुर्वन्तिके व्याख्यानं भूत्वा,
उत्थायाम्यत्र गतानां मिथः परस्परं कथा समभवत् ।
कादशी ?, इत्याह—‘छिड्’ त्यादि, छिद्रघटकल्पच्छिद्रः शि-
ष्यः प्राह । किम् ?, इत्याह—तत्र गुरुसमीपे उपविष्टस्तदु-
क्तमस्मार्पमहम्, इदानीं तु न किमपि स्मरामि । छिद्रघटा
द्वयविध एव भवति । सोऽपि स्थानास्थितो मुद्रादिकं
प्राप्तं धरति, अन्यत्र तून्मिष्य नीतस्य तत्र प्राप्यत,
अधश्छिद्रं गतिंवा निःसृत्यात्, अतस्तत्कल्पः शिष्यो,
ऽपीत्यमाहान् भावः । छिद्रकुटकल्पेन शिष्यैवमुक्ते चाल-
नीकल्पः प्राह—‘एक्केण’ त्यादि, चालनीकल्पः शिष्यश्च-
लनी, स प्राह—भाश्छिद्रकुट ! शोभनस्त्वम्, येन गुरुम-
मीपस्थेन त्वया तावदवधारितं तद्वजः पश्चादेव विस्मृ-
तम्, मम तु गुर्वन्तिकेऽपि स्थितस्यैकेन कर्णेन विशति,
द्वितीयेन तु निर्गच्छति, न पुनः किमपि हृदये स्थितम् ।
कणिकादिचालन्या अपि हि जलादिकमुपनिभागे निक्षिप्यते,
अधोभागेन तु निर्गच्छति, न तु किमपि । संतिष्ठते, अतस्ते-
दुपमः शिष्योऽपीत्यमेवाहेति भावः । तदेवं छिद्रकुट-
चालनीभ्यामेवमुक्ते मुद्गशैलः प्राह—‘धनत्थे’ त्यादि
मुद्गशैलो वदति—धन्यावेन युवाम्, यद्—यस्मात् कारणाद्
युवयोस्तावत्कर्णयोर्गुरुकं किमपि प्राप्यति निर्गच्छति च ।
मम न्वेतर्दापि नास्ति, तदुक्तस्य सर्वथाऽपि मध्ये प्रव-

आभावात्, उपलब्धैर्विधिवन्वादेवेति । तदेवं बालान्यु-
दाहरणस्य स्वल्पमुक्तम्, शैलाच्छब्दप्रयुक्तबालान्युदाहरणानां
परस्परं विशेषव्याभिहितः ।

अथ बालनीप्रतिपक्षमाह—

तावत्सखउर कठिणयं,

बालविषमदिवस्त्रो न सवइ दम्बं पि ।

परिपूर्णगाम्भि, उ गुणा ,

गलंति दोसा य चिद्वृत्ति ॥ १४६५ ॥

बालनीप्रतिपक्षः 'भवति' इति शेषः । कीदृशः ? इत्याह-
तापसानां भोजनविनिमित्तमुपकरणविशेषः 'खउरकठि-
णकं' उच्यते । तच्च किल वंशं शुम्भादिकं च द्रव्यमतिस्म-
रणं कुट्टयित्वा कमठकाकारं क्रियते । इदं चानिनिविडत्वा-
त् द्रव्यं, जलमपि प्रक्षिप्तं न स्रवति, किन्तु सम्यग् धरति
एवं शिष्याऽपि यो गुरुभिराख्यातं सर्वमेव धरति, न वि-
स्मरति, स प्राज्ञः, बालनीसमस्त्वप्राज्ञ इति भावः । अथ
परिपूर्णकोदाहरणमाह—'परिपूर्ण' इत्याद्युत्तरार्धम् । प-
रिपूर्णा नाम सुवर्गीचिटिकाविरचितो नीडविशेषः, तेन
च किल घृतं सज्जयते, ततस्तत्र कचधरमवतिष्ठते, घृतं ग-
लित्वाऽधः पतति, एवं परिपूर्णकसदृशः शिष्याऽप्युपचा-
रात् परिपूर्णकः । तत्र हि भुतसंस्पर्शान्नो गुणाः सर्वेऽपि
घृतवद् गलन्ति, दोषास्तु घृतगतकचधरवदवतिष्ठन्ते, भु-
तस्य दोषानेव गृह्णाति, गुणास्तु सर्वथा परिहरत्यसौ,
अतोऽयंग्रह इति भाव इति ।

अत्र प्रेर्यमृताप्य परिहरन्माह—

सर्वगणुप्यामन्ना, दोसा हु न संति जिणमए केइ ।

जं अणुवउत्तकहणं, अपत्तमासज्ज व इवेज्ज ॥ १४६६ ॥

ननु सर्वव्याप्यायात् सर्वत्रोऽस्य अवलोक इति हेतोर्जि-
नमते दोषाः केचिदपि न सन्तीत्यर्थः, तत् कथमस्य को-
ऽपि दोषान् प्रदीप्यति, असत्त्वादेव ? इति भावः । सत्य-
म्, किन्तु यद्यपि जिनमते दोषा न सन्ति, तथाऽप्यनु-
पयुक्तस्य गुतेर्यत् कथनं व्याख्याविधानं तदाधित्य दोषा
भवयुरिति सम्बन्धः । अथवा-अपात्रम्-अयोग्यं शिष्यमङ्गी-
कृत्य जिनमतेऽपि तदुपेक्षितो दोषा भवेयुः, निर्दोषेऽपि
जिनमतेऽपात्रभूताः शिष्या असतोऽपि दोषानुज्ञावयम्ये-
ष्यत्यर्थः । तथा च ते वक्तास्तु भवेन्ति । तद्यथा—

“ पागयभामनिबडं, को वा जाणइ पणीय केणयं ।

किं वा खरणेणं सु, दाणेणं विणा उ हवइ ति ॥ १ ॥

कायावया य ताडय, ते जेव पमायअण्णमाया य ।

मोकखाहिगारियाणं, जाइसजाणीहि किं कज्जं ? ॥ २ ॥

को आउरस्स कालो, महलवरधोयणे य को कालो ? ।

जइ मोक्खहेउ नाणं, को कालो तस्सऽकालो वा ? ॥ ३ ॥”

इत्यादि । असन्तश्च सर्वेऽप्यमी दोषाः, “ बालस्त्रीमूढमू-
र्खाणां, नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम् । अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः, सि-
द्धास्तः प्राकृतः कृतः ॥ १ ॥ ” “ पुण्यभणियं पि जं वन्थु,
अणुप तस्य कारणं अस्थि । पडिसेहो य अणुजा, वन्थुवि-
सेमोवलंभो वा ॥ १ ॥ ” इत्यादिना शास्त्रान्तरे विस्तरणं
निराकृतत्वादिति ।

अथ हंसोदाहरणव्याख्यामाह—

अवतण्णं जीहाए, कुच्चिया होइ खीरमुदगम्मि ।

हंसो धृत्तुण जलं, आवियइ पयं तह सुसीसो ॥ १४६७ ॥

दुग्धं च जलं च मिश्रयित्वा भाजने व्यवस्थाप्य कोऽपि
हंसस्य पानार्थमुपनयति, स च तस्मिन्ने चङ्गुं प्रक्षिपति ।
तस्य च जिह्वा स्पर्शायन एवाभ्यास भवति । तेन च जि-
ह्वाया आभ्यस्त्येन हेतुभूतेनादकमध्यगतं दुग्धं विलित्वा
कूचिका बिन्दुरूपा बुद्बुदा भवन्तीत्यर्थः । ततश्च जलं
मुक्त्वा तद् बुद्बुदीभूतं दुग्धमापिबति हंसः । तथा सुशि-
ष्योऽपि गुरोर्जलस्थानीयान् दोषान् परित्यज्य दुग्धस्था-
नीयान् गुणान् गृह्णातीत्यर्थ इति ।

अथ महिषोदाहरणं विवृण्वन्माह—

सयमवि न पियइ महिसो, न य जहं पियइ लोडियं उदगं ।

विग्गहविग्गहाहि तहा, अत्थकुपुच्छाहि य कुसीसो ॥ १४६८ ॥

स्वयमेव समं वनमहिषो जलाशये कचिद् गत्वा तस्म-
ध्ये च प्रविश्याद्वर्त्तनपरावर्त्तनादिभिस्तथा तज्जलमालोड-
यति यथा कलुषितं सद् न स्वयं पिबति, नापि तच्छूयम् ।
एवं कुशिष्योऽपि व्याख्यामण्डलिकायामुपविष्टो गुरुणा,
अन्येन वा शिष्येण सह विमर्दं कलममदीरयति, विक-
थाप्रबन्धं वा किञ्चिच्छालयति, संवदासंवदरूपाभिरनव-
रतमुपर्युपरिपृच्छाभिश्च तथा कथञ्चिद् व्याख्यानमालोड-
यति, यथा नात्मनः किञ्चिद् पर्यवस्यति, नापि शेषविनेया-
नामिति ।

मेघोदाहरणमाह—

अविगोपयम्मि वि पिबे, सुदिमो तणुयत्तमेण तुंडस्स ।

न करइ कलुसं तोवं, मेसो एवं सुसीसो वि ॥ १४६९ ॥

जलभूते कचिद् गोष्पदेऽपि 'सुदिमो' सि-संकुचित्ताङ्गो
मेघ उरुणकः पिबेज्जलम्, न च तत् कलुषं करोति । केन
हेतुना ? इत्याह-तनुकत्वेनाप्रभागे मृच्छणत्वेन तुरङ्गस्य-मु-
क्ष्येति । अग्रपादाभ्यामवनस्य तीक्ष्णेन मुखेन तथासौ ज-
लं पिबति यथा सर्वथैव कलुषं न भवति । एवं सुशिष्योऽ-
पि तथा गुरोः सकाशाद् निभूतः भूतं गृह्णाति यथा तस्य
परिषदो वा न कस्यचिद् मनोवाधादिकं कालुष्यं भवतीति ।

मशकजलकोदाहरणद्वयविवृतिमाह—

मसउ व्व तुदं जवा-इ एहिं निच्छुब्भए कुसीसो वि ।

जलुगा व अदमंतो, पिबइ सुसीसो वि सुयंनारणं ॥ १४७० ॥

यथा मशको जम्बूस्तुदते-व्यथयति । ततश्च ब्रह्माज्ञा-
दिभिस्तिरस्कृत्य दूरीक्रियते, तथा कुशिष्योऽपि अत्यादि-
दोषाद्वाङ्मनसं तुदन्-व्यथयमानो निष्कास्मते परिह्रियत
इति । जलुका पुनर्यथाऽसृग् पिबति, नचासृग्मन्तं व्यथय-
ति, तथा सुशिष्योऽपि गुरुभ्यः भुतज्ञानं पिबति-गृह्णाति-
न तु जात्युदाटनादिना पुनोतीति ।

बिडाहयुवाहरणमाह—

छेउं भूमीए, खीरं जह पियइ दुदुमजारी ।

परिमदुष्टिर्गोण पासे, सिक्खइ एवं विणयमंसी ॥१४७१॥
यथा दुष्टमार्जारी तथाविधस्वभावनया स्थाय्याः क्षीर
भूमा क्षुद्रियिष्वा गिबति, न पुनस्तत्स्थम् । तथा च सति
न तत्तस्यास्तथाविधे किञ्चित् पर्यवस्यति । एवं विनयाद्
अश्रयतीति विनयभंशी-विनयकरगभीरः कुशिष्या गोष्ठा-
माहिलवत् परिषदुत्थितानां विनयादीनामथ पाशे शिक्षन्त-
भुते गृह्णाति, न तु गुरोः समीपे, तद्विनयकरगभयात् ।
इह च दुष्टमार्जारीस्थानीयः कुशिष्यः, भूमिकल्पस्तु परि-
षदुत्थिताः शिष्याः, क्षुद्रिनदुग्धपानमदृशं तु तद्वनभुनध-
वणमिति ।

जाहकोदाहरणमाह—

पाउं थोउं थोउं, खीरं पामाई जाहगो (जह) लिहइ ।

एमेव जिये काउं, पुच्छइ मइमं न खेणइ ॥ १४७२ ॥

यथा भाजनगतं क्षीरं स्नोकं स्नोकं पीत्वा ततो जाह-
कः सेह(हु)नको भाजनस्य पाश्वानि लोढि, पुनरपि च स्नोकं
तत् पीत्वा भाजनपाश्वानि लोढि, एवं पुनः पुनस्तावत् क-
रोति यावत् सर्वमपि क्षीरं पीनमिति । एवं मतिमान् सु-
शिष्याऽप्येतन् गृहीतं भुजे जिते—परिचितं कृत्वा पुनरप्य-
द् गृह्णाति, एव पुनः पुनस्तावद् विदधाति यावत् सर्व-
मपि भुजे गुरोः सकाशाद् गृह्णाति, न च गुरुं खेदयतीति ।
अथ गोहृष्टान्त उच्यते—तत्र च केनापि यजमानेन
वदन्तर्गतप्रस्थविशेषाभ्ययननिमित्तचरणशब्दवाच्येभ्यश्चतु-
भ्यो ब्राह्मणविशेषेभ्यो गौः प्रदत्ता । प्रोक्ताश्च तेन त
ब्राह्मणाः 'वारकेणसौ भर्थाङ्गदोष्यया इति । अन्ये
भ्याऽपि च चतुर्भ्यश्चरणद्विजंभ्यां गौरका तेन प्रदत्ता ।
तेऽपि च तेन तथैवाक्ताः । तत्र च प्रथमद्विजानां मध्ये
ज्येष्ठब्राह्मणेन केनचिद् गौः स्वगृहे नीत्वा दुग्धा ।
ततश्चारीप्रदानवलायां चिन्तितं तेन ।

किम् ? इत्याह—

अन्नो दोऊइ कल्ले, निरत्थियं किं नहामि से चारि ।

चउचरणगवीउ मया, अवबहासी य बहुयाणं ॥१४७३॥

तेनैतच्चिन्तितम्—इन्त ! वारकप्राप्तोऽस्यां ब्राह्मणः कल्ये
तावदेतां धेनुं धावयति; ततः किमद्य निरर्थिकामस्याश्चारी
बहामि । कल्येऽन्योऽपि हि तां दास्यामि, इति विनिश्चित्य
न तस्याश्चारी प्रदत्ता । ततो द्वितीयं दिने द्वितीयनापि
द्विजार्थायेन तथैव कृतम् । एवं तृतीयं दिने तृतीयनापि,
चतुर्थे दिने चतुर्थेनापि तथैव कर्तव्यम् । इत्थं च चारि-
धिराहता दुष्टमाना कतिपयदिनमध्ये चतुर्णां चरणानां
सम्बन्धिनी सा गौर्मृता । ततश्च तेषां बहूनां गोहृत्या सम-
भवत् । जने आचर्यवाधो जातः, हानिश्च, तेषां ततो यजमा-
नात्, अन्यस्माद् वा पुनर्गवादिताभाभावाविति । अन्यैश्च ये
अतुर्भिश्चरणगौर्लब्धा, तन्मध्यं प्रथमद्विजस्तां दुग्धा चारी-
प्रदानवलायामचित्तयत्, किम् ? इत्याह—

मा मे होऊ अवसां, गोचज्जा वा पुखो वि न दमिजा ।

वयमवि दोज्जामो पुख, अणुग्गहो अन्नदुहे वि ॥१४७४॥

मा भूजनमध्ये ममावर्णवाहः, गोहृत्या वा मा भूत्,
इत्यस्याश्चारी प्रयच्छामि । यदि तु न दास्यामि तदा मेजा

तकलङ्कभ्याऽस्मभ्यं पुनर्गवादिकं किमपि कोऽपि न दास्य-
ति । अपरञ्च, एतस्याश्चारीप्रदानं केन दोषः ? प्रत्युत गुण
एव, यतश्चारीप्रदानपुष्टामतां पुनरपि वारकेणागतां वयमेव
धोवयामः । यद्विधा-अन्येनापि ब्राह्मणेन दुग्धायामेतस्याम-
स्माकमेवानुग्रह इति ।

अधोपनयमाह—

सीमा पडिच्छगालं, भरो त्ति ते वि य हु सीसगभरो त्ति ।

न करेति सुत्तहाणि, अन्नन्थ वि दुल्लहं तेमि ॥१४७५॥

गुराविनयकर्मणि कर्मण्ये स्वगच्छदीक्षिताः शिष्यास्ता-
वद्विचिन्तयन्ति । किम् इत्याह—प्रतीच्छकानामुपसंपन्नानां-
मागन्तुकशिष्याणामथं गुराविनयकर्मण्यलक्षणो भर-आचा-
रः, किमस्माकं, तेषामेव साम्प्रतं वल्लभत्वात् ? इति ।
तेऽपि च प्रतीच्छका एवं संप्रधारयन्ति—निर्जशिष्याणां-
मेवाऽयं भरः, किमस्माकमागन्तुकानामथ समागतानामन्ये-
द्युर्जिगमिषूणाम् ? इति । एवं संप्रधार्योभयेऽपि गुरानं कि-
ञ्चिद् विनयवैयाघ्रस्यादिकं कुर्वन्ति । ततश्च गुरुषु सीदन्तु
तेषां सूत्राऽर्थाहानिः, अन्यत्रापि च गतानां तेषां दुर्धिनी-
नानां दुर्लभं सूत्रम् । अर्थश्च । उपलक्षणस्यादस्य अप्यवर्ण-
वादादया दोषाः स्वयमेवाभ्युह्याः । अयं च दुर्धिनीनशि-
ष्यगणनयः कृतः । सुविनीतविनयापनयस्तु कविपर्ययेण स्व-
यमेव कर्मण्य इति ।

भेरीहृष्टान्तमाह—

कोमुइया तह संग-मिया य उब्भइया य भेरीओ ।

कण्टस्सासिएहुतया, असिबोवममी चउत्थी उ ॥१४७६॥

मकपमंसागुणगा-हिकेमवा नेमि वंद सुखदंता ।

आमरयणस्स हरणं, कुमारभंगे य पुयजुद्धं ॥१४७७॥

नेहि जिओ म्हि त्ति अहं, अमिबोवममीए संपयाणं च ।

छम्मासियबोसणया, पसमइ न य जायए अओ ॥१४७८॥

आगंतुवाहिलोभो, महिड्डुमुल्लेण कथं दंढणया ।

अद्धमभाराहणअ-अ भेरिअअस्म ठवणं च ॥१४७९॥

आसां भावार्थः कथानकादयसेयः । तत्र 'गोलीचन्दन-
कथा' इत्यत्र सविस्मरं कथितमेव । इह चैवमुपनयोऽपि
द्रष्टव्यः । यः शिष्योऽशिष्योपशमिकां भेरीं प्रथमरक्त इव
जिनगणधरप्रदत्तां भुतकृपां भेरीं परमताद्विधिंगलकैः क-
र्त्तृकरोति स न योग्यः, यस्तु नैवं करोति स द्वितीय-
भेरीरक्त इव योग्य इति ।

अथाऽऽभीरीहृष्टान्तं विवृण्वन्माह—

सुकं तथा अगहिण, दुप्परिग्गहिणं कयं तथा कल्लहो ।

पिड्डुअअधिरविकय-गदसु चोरा य ऊल्लग्गे ॥१४८०॥

इह च कथानकेन भावार्थ उच्यते, तद्यथा—कुतश्चिद् ग्रामा-
द् गोकुलाद् वाऽऽभीरीसहित आभीरो घृतचारकाणां गन्त्रीं
कृत्वा विक्रयार्थं पक्षेण समागतः । विक्रयस्थाने च ग-
म्या अघस्ताद् भूमावाभीरी स्थिता । आभीरस्तूपरि-
स्थितस्तस्या घृतचारकं समर्पयति । ततश्चानुपयोगेन स-
मर्पणे, ग्रहणे वा घृतचारके भङ्ग आभीरी प्राह—भग्नाशं ।

मेरितकेलीनां मुखान्ययलाकयमानेन त्वया घृतधारकोऽयं
मेयोऽमुं गित एवं मुक्तः, ततो भद्रः । आभीरगन्धर्व-राज !
मेगम्युतां वदनानि यीक्षमाणया स्वयैव दुष्परिशुद्धिनोऽयं
कृतेः, ततो भद्रः, इत्युभयोरपि कलहः समभवत्, विहिता
च तनाभीरी । कलहयतोश्च तयोरप्यपि घृते बहु क्षुब्धित-
म् । उद्धरितशेषण च घृतनोन्मूलोऽर्थोऽप्युता लब्धः । इतरे-
षु स्थानिकेषु घृते विकीर्य गतेषु तयोरकाकिनोर्गच्छुनोर्घृ-
तद्रुमा गन्त्री बलीवदाश्च सर्वे तस्करैरपहतमिति ।

एवं दृष्टान्तमभिधायोपनयमाह—

मा निषहह्व य दाउं,

उयजुजिय देहि किं वि चितेसि ? ।

वक्षामेलियदाणे,

किलिस्समि य तं च हं चेव ॥ १४८१ ॥

‘विस्तीर्णकायधम्यायां धितये प्रकृपयन्, अधीयानो वा
गुरुलां शिक्षितः शिष्यो जगाद-स्वयैव ममेत्यं व्याख्याने,
घाडिता या स्वयैवधिधम्, अनस्तयैव दापोऽयम्, किं
मां शिष्यार्थसि ? आचार्यः प्राह—न मयैवमुपदिष्टम् । कुश-
ल्यो अधीति-हन्ते ! साक्षादेव मम पुरस्स्वर्गमन्थं सूत्रमर्थं वा
वत्था सूत्रं । मा निहाह्वस्वम् । इत्यमुक्त आचार्यः किमप्य-
न्तर्धायन् पुनरप्युक्तं शिष्याभासेन—किं बलीवदान् पात-
त इव विचिन्तयसि, भव्यगत्यापयत्यापयुक्तो भूत्वा देहि
सूत्राऽर्थं, व्यत्यासाडतदानं धितयसूत्रार्थप्रदानं केवलं त्वम्,
अहं च क्लृप्तमेयानुभवायः । तदिदं स्वदेयाप्रतिपत्तां गुरु-
शिक्षावनेनाभीरामधुनस्वयं गुरु-शिष्ययोः कलह एव प्रयत्नतः ।
तथा च सति व्यासं गव्यधेच्छुति-सूत्रार्थहान्याप्या दापाः ।
अत्र प्रतिपक्षः स्वयमेव द्रष्टव्यः, तथाहि—अन्याऽप्या-
भीरः किल सकलत्रस्त्यैव कापि नगरे घृतायक्यार्थं गतः ।
‘कलत्रस्य च चारके समर्पितं मंत्रं अहो ! मयाऽनुपयुक्तं
विमर्षिनेऽयम्’ इति श्रुत्वाभीरः क्रुपितं गच्छत्योः समुत्तार्य
कर्मकघृते संवृणोति । मार्थाऽपि ‘धिष्णं मयाऽनुपयुक्तया
दुष्परिशुद्धितः कृताऽसौ, तन भद्रः’ इति वदन्तो नयैव तन्
संवृणोति । ततश्चान्योन्यं कलहं अजात उभयसंवृत्त्या घृते
शीघ्रमेव विक्रीतम् । सार्थिकैश्च सह क्षेमण स्वस्थानं जयन्तुः ।
एवं गुरु-शिष्या अपि स्वदेयं प्रतिपद्यमाना, परदेयं तु निहा-
याना येऽन्यान्ये न विवदन्ते, न एव सूत्राऽर्थमहर्षप्रदान-
योर्योग्यं भवन्ति, निजंगादिलाभभागिनश्चेति ।

तदेव योग्यायोगान् गुरुन शिष्यांश्चापदर्शोपसंहारपूर्वकं
तत्फलमाह—

‘भक्षिया जोग्गाऽजोग्गा, सीसा गुरवो य तत्थ दोखं पि ।

पेयास्तिथगुल्लोमां, जोग्गा जोग्गस्म भस्सेजा ॥ १४८२ ॥

भक्षिता योग्याऽयोग्या गुरुशिष्या । तत्र त्रयोऽपि गुरुशिष्य-
योर्विचारितगुणदापो योग्या गुरुर्योग्याय शिष्याय सूत्रार्थो-
भाषतेति । विशेषः । आ० म० । शिष्यास्त्रिधास्तद्यथा—अपार-
णामा, अनिपरिणामा, परिणामपाणामाश्चेति । तत्राविपुल-
मतया गीतार्थो अपारिणतजिनवचनरहस्या अपरिणामा, अ-
सिन्ध्यामवषाददृष्ट्याऽतिपरिणामाः, सम्यक्परिणतजिनव-

चक्रास्तु परिणामपरिणामाः १ विशेषः । आ० म० । (विनीत-
स्वयं सामायिक दीयते इति ‘सामाह’ शब्देऽस्मिन्नेव
भागे उक्तम् ।) काह सुमीसा आचार्यकुलवासि-
जानिकुलरुचसुयापारस्वतविषयसंपन्नो य दुमुद्धमा अ-
भीरुमतिश्चो विष्णुश्चो गंभीरो अरीणो न हन्यो न कुसी-
लो य चवला य बहुभासी य माराबितो य तुरितो अ-
सेपसाणं य पेतुणो य परोवताइ य अभदुगुरुश्चो य मच्छरी
न अकयन्त्तु य अहाच्छेत्तो न मंथो य सेदिदुवाका य सदा
य विष्णुयसंसी य विष्णुयसंसेच्छायावासी यानिखिहा य
पाइफला नालयो य तरहालु य कुहालु य असंतुटो
नादेसकालन्तु य वटो यालालवागी य मूढो य गिल्लजा
यागम्स कारण विपयवन्ति पगागी । य कंदपिप्प्रा य
कोकुइतो य मोहरितो य आगारमधिसुतवयनेणो उज्जु-
मंथो विसुद्धमेमंथो दहंवरितो दहंभिम्भो य सुगुणो स-
मितो समयन्तु दहोण्णहो ददीहो दहायाओ दहधारणो
गाययिपारिभाम्भो, मत्तिभाम्भो अणुपसी पाइकेवहि ति उ
असुलोमो गणलोमी संचलोमी छंदन्तु, अवायन्तु सुहं-
दन्तु अणुइअ-ऽसुतन्तु धिमेसन्तु उज्जुलो अपरिततो
वहुस्ततो य अतरकहापुच्छो य समहच्छिन्नपुच्छो य उ-
दितपुच्छो सुहामसायिणयपुच्छो मेहायी धितिमं विसुद्धया-
का विषयमो दहधमो संक्षिणो महविओ अमंथं चिरपव
इओ सुपांडवाइओ अधिमाइ अपारिस्वाइ पवधभूओ प-
कयभूतो असुल्लतमाणा सुत्तन्मवाचपरिणामो एवमादिदिहि
गुणेहि उधेवतो बहुसुपरिस्वपरं पराणय चिरपकहाअग्निदपर-
सान्णं कालआयस्संणं सोडकामं । आ० पू० १ अ० ।

माप्रतमेतेषां मुद्रशैलसदृशादीनामाभीरीसदृशपर्यवसाना-
दानं प्रायाश्चत्तमाह—

सलकुडछिहवालणि, सुद्धो चउगुल्लं घडिदुवैहोति ।

परिपूणमहिममण, विरालिआभीरि एभेव ॥ ३६५ ॥

एमेव गोशिभेरी, इंसे मेसे य जहगजलुगा ।

चउल्लहुगमदाणम्मि, पावति एतेसु आयरिनो ॥ ३६६ ॥

मुद्रशैलछिद्रकुटवालनोसमानानां गुणनालक्षणेन कार्ये स-
मापनिते सूत्रमर्थं वा प्रयच्छन् शुद्धो न खलु तत्र तस्यान्यथा
वा शिष्याणां सूत्रार्थहानिः, अकार्येषु तेषु सूत्रार्थो प्रयच्छ-
तश्चतुर्गुणः । तथा घाटिद्विके प्रशस्तं वाच्यं अप्रशस्तं वाच्यं ।
अथवा—चाडकुटे भिन्ने कुटे व्याख्यानं द्वयेन संप्रहृतश्चतु-
र्थः तेषु प्रीयाश्चत्तं प्रत्येकं चतुर्गुणः । परिपूणकसदृशं म-
शकतुल्यं चिडालीसमानं आभीरीसदृशं अप्रशस्तगोस-
मुपलक्षितधमजानीयतुल्यं कथाकारिभरीपालकसदृशं ए-
तेषु सप्तसु सूत्रार्थो प्रयच्छन्तः प्रत्येकं प्रीयाश्चत्तमेवमेव चतु-
र्गुणकमित्यर्थः, एतेषां ये प्रतिपक्षा ईमादयो ये च प्रशस्तगो-
भरीदृष्टान्तसूत्रितास्तेषां सूत्रार्थो प्रयच्छन्तु शुद्धा, यदि पुनर्न
ददति तदा प्रीयाश्चत्तं प्रप्नोति चतुर्गुणः । श्लो० १ उ० रं प्रक० ।
‘भमणाइमो’ ति सीधोचमेमाहुच्छुनोऽपि शिष्यस्य हिताय
तत्त्वमाख्येयम् । स्वा० ३ डा० २ उ० । आहुकमानित्यत्र ग्रहण
चारणादिगुणवतं शिष्याय शास्त्रार्थो देय इति । स्वा० १

४०० ॥ " महर्षिर्हि नित्योहि, कथं हि ध्यायन्ति ध्याय-
ग्या । सीमे काहात चालए, जह महर्षि मन्त्रोरे ॥ ११ ॥
४०० १ ४०० १ ४०० ।

अभिधानमञ्जरः शिष्यः शिष्याः—

ध्यायन्ति ध्यायन्ति, निश्चये आह्वयेदभ्यासः ।
संसारेमहर्षिता-र्याण पाए य निश्चयेति ॥ ३१ ॥
इहलोहयं च किञ्चि, लहति ध्यायन्तिभिराणं ।
देवर्षिसु विसुदं, धर्मेण अयुत्तरं बोधि ॥ ३२ ॥
देवा वि देवलोह, निश्चये देवाह्विता वि अह्विता ।
आयिरियाणुमरता, आसणमयणाणि पुञ्चति ॥ ३३ ॥
देवा वि देवलोह, निगर्थे पत्रयणं अणुमरता ।
अच्छरणमजम्भया, आयिरि वंदिया हुति ॥ ३४ ॥
४०० ५०० ।

यः शिष्याऽपि शुनिर्षेयं समाह—

सीमो वि धेरिआं मां उ, जो गुरुं म विवोहए ।
पमायमहराधत्थं, सीमायिरीधिराह्वं ॥ १८ ॥

शिष्याऽपि-धितयोऽपि सधैर्येय-शुनिर्षेयः । तु-एवकाशार्थो
मिश्रकर्मस्य स च योजित एव । यो गुरु-धर्मोपदेशकं मविषो
अयति-हितोपदेशदानं धर्मेन स्थापयति । किञ्च न गुरुमिष्या
ह-प्रमादमदिगप्रस्तम, प्रमादो-निद्राविकथादिकः स एव
मदिग-वाकणी प्रमादमदिग तयो प्रस्तः, तथाविधतस्य-
ज्ञानरहित इत्यर्थः । तम्, पुनः किञ्च न गुरुं सीमायिरीधिराह्वं
शैलकाचार्यवत् । किञ्च—महोपकार्यापि शिष्याऽपि कवलप्र-
स्तम धर्मे स्थापनं विना शुनिर्षेयः प्रत्युपकारकारी न स्यात् ।
यदुक्तं व्यासक- 'निरहं दुष्प्रवृत्तिभारं समखाउसो, न जहा-अ-
स्मापिउसो १, भाह्वत् २, धर्मायिरियस् ३ । संपातो वि
यं नो केह मुरिसे अस्मापियरं संयवागसहस्रपाणोहि ते-
ह्विहि अस्मागता सुनिर्षेयः शिष्याऽपि उव्वहत्ता निहि उ-
व्वहत्ति अस्मागता संयवागकारावभूमियं कंत्ता मकुत्तं धी-
नीपागसुदं अट्टागसयजणाउले भायणं भायावेता जावज्जी-
वं पिह्विह्वित्तयाए पडिबदेज्जा, तेषाधि तस्स अस्मापि-
उस्स दुष्प्रवृत्तिभारं हव्वं । दुष्खन-कुच्छेण प्रतिश्रयते-
प्रत्युपक्रियते इति दुष्प्रतिकारं प्रत्युपकर्तुमशक्यमिति या-
वत् । 'अहे नो से ते अस्मापियरं कवलपिउसो धर्मे आ-
खवहत्ता पिराणोहिता पिरावहत्ता उव्वहत्ता भवति, तेषा-
मव अस्मापिउस्स सुव्वह्वियारं भवति समखाउसो ।' सु-
खेन प्रतिश्रयते-प्रत्युपक्रियते इति सुप्रतिकारं तद्वर्षित,
प्रत्युपकारः कृता भवतीत्यर्थः । धर्मस्थापनस्य महोपकार-
त्वात् १ । 'कोन महर्षि दहिं समुक्तेज्जा, तए नो से
वाह्वे समुक्किं समाणं पच्छा पुरं च नो विपुलभागम-
मितिसमणायए याव विहरज्जा । तए नो से महर्षि अण-
वा कयाह वरिहीहए समाणं तस्स दारहस्स अतियं ह-
व्वमागच्छज्जा, तए नो से दहिं तस्स महर्षि संयवाग-
मवि दलयमाणं तेषाधि तस्स महर्षि दुष्प्रवृत्तिभारं हव्वं-

नि, अहे नो से ते अहि कवलपिउसो धर्मे अस्मापिउसो
पणवहत्ता पणवहत्ता उव्वहत्ता भवति, तेषामेव धर्मे
अह्वत्ता सुव्वह्वियारं भवति ॥ ३१ ॥ अहे नो महाकयस्स समणस्स
वा महर्षिस्स वा अतियं एगमवि आयिरियं धर्मेण सुव-
यणं साणा निसम्म कालमासे कालं किञ्चा अणत-
रं सु देवलोहसु देवलोह उव्वहत्ता । तए नो से देवे
ते धर्मायिरियं सुव्वह्वियारं देवलोहो सुव्वह्वियारं देवलोहो
सोह्वत्ता, कालमाहो वा निश्चयेयं कालमाहो, धी-
हकालियेण वा रोगण्येण अह्वियं धर्मोपज्ञा, तेषाधि
तस्स धर्मायिरियस्स सुव्वह्वियारं भवति । अह्वत्ता से न-
आ-
स्मायिरियं कवलपणवत्ताधो धर्माधो भट्टं समाणं भुज्जा के-
वलपणवत्ता धर्मे आह्वयहत्ता जाव उव्वहत्ता भवति, तेषा-
मव तस्स धर्मायिरियस्स सुव्वह्वियारं भवति ॥ ३३ ॥, तेषा
मवैवपि गुरुः सुदुष्करतरप्रतीकारः । यदुक्तं श्रीउमास्वा-
मिवाचकपादैः प्रथमगतप्रस्थ- 'दुष्प्रतिकारी अस्मा-पितृ-
स्वामी गुरुश्च लोकऽस्मिन् । तत्र गुरुर्गिहामुत्र च, सुदुष्करत-
रप्रतीकारः ॥ १ ॥' इति, अत्रुदुष्प्रवृत्तिः ॥ १ ॥ ग० १ आध० ।
(अथ शिष्यस्वरूपप्रतिपादनद्वारेण गच्छस्वरूपप्रतिपादनं
'गच्छ' शब्दे तृतीयभागे ८०२ पृष्ठे प्रतिपादितम् ।)
(राजपुत्रस्य शैलकृतस्य कारणं संयत्युपाश्रयं स्थापयामास
'वमहि' शब्दे अष्टभागे गतम् ।) (शिष्यस्य हस्ता-
भ्यां ताडनम् 'अणवट्टण' शब्दे प्रथमभागे २६७ पृष्ठे गतम् ।)
(शैलविषयोऽयमहं 'उव्वह' शब्दे द्वितीयभागे ७१६ पृष्ठे
उक्तम् ।) (शिष्याऽऽमवत्त्ववद्वारः 'ववद्वार' शब्दे अष्टभागे
गतः ।) (परिहारतत्त्वप्रतिपादयामास प्रवृत्तिना शि-
ष्याः कस्येति 'आयिरिय' शब्दे द्वितीयभागे ३२४
पृष्ठे उक्तम् ।) (इत्यन्तर्ध्यायार्थविहारप्रस्तावे प्रवृत्तिगु-
च्छत्त्वस्य सः इति 'खत' शब्दे तृतीयभागे ७६५ पृष्ठे ग-
तम् ।) ('लोपविधि' शब्दे अतुर्थभागे २०० पृष्ठे तस्य शिष्यस्यैव
कस्येत्युक्तम् ।) (चारिकाप्रविष्टस्य पक्षेयमानस्याध्ययनाय-
स्तरं शैल आगच्छत् स कस्येत्युक्तम् 'अदियावद्वि' शब्दे
तृतीयभागे ११६२ पृष्ठे ।) ('उव्वह' शब्दे द्विती-
यभागे १००३ पृष्ठे द्वयोरित्येव साधे कस्येति गतम् ।)
('संज्ञा' शब्देऽस्मिन्नेव भागे संयवर्गनक्षत्रस्यानेक
शिष्यगुणा उक्ताः ।)

सति-न० । धातुभेदे, प्रका० ११ पद ।

सीसउधंपिय-श्रीधर्मपित-न० । श्रीधर्म उन् प्रावहमेन ध-
मितं यत्र तच्छीर्षोऽमितम् । तस्मिन्, धर्म-श्रीधर्म उन्-
प्रावहमेन धर्मनम, कर्मन यत्तन्मा, तस्मिन्, श्रीधर्म-
धर्मितं कमलकाष्ठाकारं, तं ।

सीमकवाल-श्रीधर्मपाल-न० । दुर्गन्धिमस्तककर्षितं, तं ।

सीहवाइय-मिहवाइय-न० । मिहमन्त्रेण, पं० च० २ पृष्ठे ।

सीमग-सीमक-न० । पारदजे धातुभेदे, प्रका० १ पद । आवा० ।
पदि, जी० १ प्रति० । सुध० । म० । प्रका० ।

सीसगपाय-सीसकपात्र-न० । सीसकधातुर्धर्म पवि, आवा०
२ पृ० १ पृ० ६ पृ० १ पृ० ।

सीसगभम-शिष्यकभम-पुं० । शिष्याय शिष्यकाः तेषां

अमो भ्रान्तिर्येषु ते शिष्यकञ्जमाः। विनीततया शिष्यतुल्येषु।
विपा० १, अ० ३ अ०।

शीर्षिकभ्रम-पुं० । शीर्षिकं शिर एव शिरः कथं वा तस्य
भ्रमो व्यभिचारतया शरीरककथेन वा येषु ते शीर्षिकभ्रमाः ।
राज्ञामभ्यन्तरपुरुषेषु, विपा० १ धृ० ३ अ० ।

सीमगुण-शिष्यगुण-पुं० । श्रुत्वादिकं शिष्ययोग्यतागुणे,
 "सुम्समा पट्टिपुच्छा, सुलसं गह्वरं च ईहणमवाधो । धरणं
 करणं सम्मं, एमाई ह्योति सीसगुणा ॥१॥" उक्त० १ अ० ।

मीमघडी-शीर्षघटी-खी० । शीर्षमेघ घटी तदाकारत्वात्
शीर्षघटी । मस्तकद्वन्द्व, उपा० २ अ० । तं० ।

सीमघडीकंजिय-शीर्षघटीकाञ्जिक-न०। कपालकर्णरत्नहर-
सं. तं० ।

सीमघडीविशिगय-शीर्षघटीविनिर्गत-प्र० । शीर्षंमघ घटी
तदाकारस्यान् शीर्षघटी, तस्या विनिर्गत इव विनिर्गत-
म् । शिरोघटीमतिक्रम्य धर्ममाने, उपा० २ अ० ।

सीमता-शिष्यता-स्त्री० । शिष्यायतायाम्, भ० १२ श०
७३० ।

सीसदुवारिया-शीर्षद्वारिका-स्त्री० । शीर्षस्थ्यावर्त्तणे, नि० ५०
३ उ० । ('अभ्ययूथिकेन शीर्षेष्ठानं न कर्त्तव्यमिति' अश्वमस-
कृत्तिया' शब्द प्रथमभागे ४८० पुंस्त्व गतम् ।)

सीमपहेलिअंग-शर्षिग्रहेलिकाङ्ग-न० । चतुरशीतिलक्षगुणिं
 घूलिकाकाले, भ० ६ श० ७ उ० । चतुरशीतिलक्षगुणिं
 महोद्य, ज्या० २ पाद० । स्था० । अनु० ।

सीसपहेलिया-शर्विप्रहेलिका-खी० । वाचनान्तरं चतुर्शी-
निमहौघशतसहस्राण्येकशर्विप्रहेलिकाङ्गम् । ज्यो० २ पाङ्ग० ।
भ० । चतुर्शीतिलक्षगुणिते शर्विप्रहेलिकाङ्ग, अनु० ।
शीर्वप्रहेलिकाङ्गं चतुर्शीत्या लक्षैर्गुणिते शीर्वप्रहेलिका भव-
ति । अस्याः स्वरूपमङ्कताऽपि दृश्यते—७५८२६३२३०७३०
१०२४११५७६७३४६६७५६६६४०६२१८६६८८८०८०१८३२६
६, अत्र चत्वारिंशं शून्यशतम् । १४० तद्वधे शीर्वप्रहेलिकायां
सर्वाण्यमूनि चतुर्गुणवर्त्याधिकशतसंख्याभ्यङ्कस्थानानि भवन्ति
। अनु० । कर्म० । स्था० ।

समिपूरण-शीर्षपूरक-पुं० । मस्तकाभरणे, तं० ।

सीसवर्ग-शिष्यवर्ग-पुं० । अन्तेयासिधुन्दे, ग० ५ अभि० ।

सीसवेयणा-शीर्षवेदना-स्त्री० । सर्वमस्तकवेदनायाम्, तं० ।

सीसहिया-शिष्यहिता-र्था० । हरिभद्राचार्यनिर्मितायामाव-
श्यकवृत्ता, आव० ६ अ० ।

सीसागर-सीसाकर-पुं० । सीसकधानृत्यसिखनौ, स्था० ८
ठा० ३ उ० । नि० ख० ।

सीसाणुगुप्त-शिष्यानुगुप्त-त्रि० । विनयाभिप्रायानुगोष्ठे ,
 छा० १४ द्वार ।

सीमावेद-शीर्षावेष्ट-पुं० । आर्द्धचर्मादिमये शिरोबन्धने,
आ० म० १ अ० । स० । प्रज्ञ० । ज्ञाय० । दशा० ।

सीसुकंपिय-शीर्षोत्कम्पित-न० । शीर्षं कम्पयतः कायात्स-
र्गकरणरूपं कायात्सर्गदेशे, प्रथ० ४ द्वार । “ सीसं पकप-
माणां, जकलादृष्टं च कण्ठ उम्सर्गं । ” आ० ५ अ० ।

सीसुला-शीर्ष-न० । प्राकृतभाषया 'सीसुला' इति व्यप-
देशः । शिरास, ती० ३२ कल्प ।

सीसोवहार-शीर्षोपहार-पुं० । पार्श्वादिशिरोवलयौ , प्रश्न० २
आध० द्वार ।

सीह-शीघ्र-त्रि० । येगवति, शीघ्रगतिहेतुत्वाद्धीघ्रः गतिवि-
षयो गतिगोचरस्तत्रेतुत्वात्काल इत्यर्थः । सूत्र०२ ध्रु०३ अ० ।
शीघ्र-शीघ्रगतिविषयः शीघ्रत्वेन तद्विषयोऽप्युपचाराद्धीघ्र
उक्तः । प्रति० । भ० ।

सिंह-पुं० । द्विगन्तीति सिंहः । विश्वत्यादित्वाद्भुत्वा—
रस्य लुक् । प्रा० १ पाद । केशरिणि, जी० ३ प्रति० ४ अधि०
मूत्र० । प्रह्ण० । अ० प्रश्न० बलं सिंह पयायम् । प्रा० २ पाद ।
मपुं० । सप्तमं वलां कधिमानं भेद, स० १७ सम० । पुं० । स्वना-
मक्यान् भगवतो महावीरस्य अनगरं, यो गोशालकनेजा-
लेष्यया वीराजं रोगाकाम्ने रेहतीशृंह कपोतकशरीरानय-
नार्थमगमत् । भ० १५ श० । (तत्कथा 'गोशालग' शब्दं तृती-
यभागं १०३२ पृष्ठ गता ।) “सीहं कामवगुप्तं धम्मं पि अ
कामवं वेदे ।” धरस्स गं अज्जधम्मस्स सुवय्यगोसस्य अज्ज-
सीहं येरं अनेयासी कामवगुप्तं” कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।
कांलाशम्भजियेशे प्रामर्णापुत्रं, यो हि विद्युन्मत्या दास्या
मह क्रीडन् हसितो गोशालकन, कुट्टितर्षाश्च तम् । कल्प० १
अधि० ६ क्षण । आ० म० धेगिकस्य धारण्यां जाते स्वनाम-
क्यान् पुत्रे, अस्म० १ भु० २ वर्गे १० अ० । अणु० । (स च वी-
रान्निक प्रव्रज्य सर्वार्थमिदं उपपद्य महाविदेहं सरस्यतीति
अनूत्तरांपपातिकस्य द्वितीये वर्गे सूचितम् ।)

सीदकंत-सिंहकान्त-न० । सप्तमं दशलोकस्थं विमानं , स०
१७ सम० ।

सीहकर्म-सिंहकर्ण-पुं० । स्वनामधेयान्ते अन्तरङ्गीये, प्रका०
१ पत्र ।

सीहकसी-सिहकसी-सी० । कन्दविशेष, भ० ७ श० ३ ५० ।

सीहकंसुरय-सिंहकेशरक-पुं० । तथाविध मोक्षकभेदे, धर्म-

लाभस्थानं सिंहकेसरा इति भणनात्, तथानाम्ना प्रसि—
द्धेऽनगारे, पि०। पि० व०। दर्श०। आतु०। ज्ञा०। ('लोभ' श-
ब्दे षष्ठ्यभागे तत्कथानकम्।)

सीहखाइता-सिहखाइता-स्त्री० । सिंहः पुनः शौर्यातिरेका-
व्यवहारापात्तस्य यथारब्धभक्त्येन वा आदिता तथाविधप्र-
कृतिर्वा सिंहः । प्रज्जयाभेदे, स्था० ४ हा० ४ उ० ।

सीहगह-सिंहगति-पुं०। दिक्कुमारेन्द्रस्य अमितगतेः पञ्चि-
मलाकपाल, अ० १ श० १ उ० १।

शीघ्रगति-त्रि० । शीघ्रगमनशीघ्रगतिर्यत्र, त्रि० इ० २ उ० ।

सीहगिरि-सिहगिरि-पु० । स्थविरस्यायस्य स्वमात्मन्यति-
शेष्य, कल्प० २ अधि० ८ क० । अस्य द्वौ शिष्यौ धनग-
रिराययज्जि० । श्री० म० १ अ० । आ० १०० । ग० । क० १०० ।
अ० । आव० ।

सीहगुहा-सिहगुहा-स्त्री० । राजगृहनागरस्याकुर्वे दक्षिणपौर-
स्य विभागं व्यवस्थितायां चोपपत्त्याम्, का० १ अ० १८
अ० ।

सीहजम्बू-सिहजम्बू-पु० । स्त्री० । सिहालेकरोपचित्रापेते प्य-
जं, रा० ।

सीहणाय-सिहनाद-पु० । सिहस्येव नादकरणे, प्रश्न० ३
आध० द्वार । ती० । श्री० । आ० म० । आव० । सीहस्येव स-
रिसं गायं करोति । नि० चू० १७ उ० ।

तिहिं ठाणेहिं देवा सीहणायं करेआ-अरिहंतेहिं जाय-
माणेहिं, अरिहंतेहिं पञ्चयमाणेहिं, अरिहंताणं शाखुप्या-
यमहिमासु । स्था० ३ ठा० १ उ० ।

सीहनिष्कालिय-सिहनिष्कालित-न० । सिहनिष्कालितं सिह-
गमने नदिब यत्पस्तसिहनिष्कालितमित्युच्यते तद्गमनं चा-
निकान्तदेशावलाकनतः, एवमनिकान्ततपःसमासधननापू-
तपसोऽनुष्ठानं यत्र तत् सिहनिष्कालितम् । तपोभेदे, तच्च कु-
द्रकं महत्वात् द्विविधम् । श्री० । का० । अन्त० ।

तत्तं शं ते महत्फलपामोक्त्वा सत्त अणुगारा खुड्गामं सी-
हनिष्कालियं तबोकम्मं उवसंपजित्ता शं विहरंति, तं जहा-
चउत्थं करेति चउ० रत्ता सव्वकामगुणियं पारंति २त्ता छडुं
करेति २त्ता चउत्थं करेति २त्ता अडुमं करेति २त्ता छडुं करेति
२त्ता दसमं करेति २त्ता अडुमं करेति २त्ता दुबालसमं
करेति २त्ता दसमं करेति २त्ता चाउइसमं क-
रेति २त्ता दुबालसमं करेति २त्ता सोलसमं करेति
२त्ता बीसइमं करेति २त्ता अडुमसमं करेति २त्ता
बीसइमं करेति २त्ता सोलसमं करेति २त्ता अडुमं करे-
ति २त्ता बीसइमं करेति २त्ता सोलसमं करेति २त्ता दुबाल०
करेति २त्ता चाउइ० करेति २त्ता दसमं करेति २त्ता दुबाल०
करेति २त्ता अडुमं करेति २त्ता दसमं करेति २त्ता छडुं करे-
ति २त्ता अडुमं करेति २त्ता चउत्थं करेति २त्ता छडुं करेति-
त्ता चउत्थं करे० सव्वत्थं सव्वकामगुणियं पारंति, एवं
खलु एसा खुड्गामसीहनिष्कालियस्स तबोकम्मस्स पड्मां
परिवाडी छहिं मासेहिं सत्तहिं य अहोरसेहिं य अहासुपा
० जाव आरंहिया भवइ, तयाणंतरे दोव्वाए परिवाडीए
चउत्थं करेति नवरं विगइवजं पारंति, एवं तच्चावि

परिवाडी नवरं पारणए अल्लेवाड पारंति, एवं चउत्थावि
परिवाडी नवरं पारणए आयविलेणं पारंति ॥

‘सीहनिष्कालियं’ ति सिहनिष्कालितमिव सिहनिष्कालितं,
सिहा हि विहग्नं पञ्चाङ्गागमवलाकनमिति एवं यत्र माहानं
तत्र आवश्यकतारोत्तरं तद् विधीयत तत्तपः सिहनिष्कालितम् ।
तच्च द्विविधं-महत् कुद्रकं चेति, तत्र कुद्रकमनुलोमगतौ
चतुर्भेदादि विद्युतितमपुण्यं, प्रतिस्वाप्तगती तु विद्युतितमा-
दिकं चतुर्थान्तम्, उभयं मध्यऽष्टादशकापते, चतुर्थपञ्चाकी-
नि तु एकैकवृत्त्यैकोपवासश्रितिः । स्थापना चैवम्—

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

भवति इह कृत्वा २ चतुर्थादीनि त्रायष्टादशानि द्वे, विशु-
तितमे तदेव चतुष्पञ्चाशदाधिकं शतं तपोदिनानां त्रयस्त्रि-
शच्च पारणकरिद्विनामिधमकस्यां परिपाट्यां वरमासाः स-
त्तरात्रिन्द्वाधिका भवन्ति, प्रथमपरिपाट्यां च पारणकं
सर्वकामगुणिकं, सर्वे कामगुणाः-कमनीयपर्याया विकृत्या-
दयो विद्यन्ते यत्र तत्तथा, द्वितीयायां निर्विकृतं तृतीयाया-
मलेपकारि चतुर्थ्यामात्रामात्मलमिति । प्रथमपरिपाटीप्रमाणं
चतुर्गुणं सर्वप्रमाणं भवतीति । का० १ अ० ८ अ० । अन्त० ।
‘खुड्गामसीहनिष्कालियं’ ति-चतुर्मासमहासिहनिष्कालिता-
पत्त्या कुद्रकं सिहनिष्कालितं सिहगमने नदिब यत्त-
पस्तसिहनिष्कालितमित्युच्यते, तद्गमने चातिकान्त-
देशावलाकनतः, एवमतिकान्ततपःसमासधननापूषत्पसाऽ-
नुष्ठानं यत्र तत् सिहनिष्कालितमिति । तच्च चतुर्थं ततः
षष्ठचतुर्थे अष्टमपष्ठे दशमाष्टमे द्वादशदशमे चतुर्दशद्वादश
षोडशचतुर्दशे अष्टादशषोडशे विंशतितमाष्टादशे विंशति-
तमं चेति क्रमेण विधीयत । ततः षोडशाष्टादश चतुर्दशषो-
डशे द्वादशचतुर्दशे दशमद्वादशे अष्टमदशमे षष्ठाष्टमे चतु-
र्थपष्ठे चतुर्थे चेति । स्थापना चैवम्—

२३४५६७८९	४५	७६५४३२१	अत्र क
१	६ ।	१ ।	एकस्यां

१२३४५६७८	४५	८७६५४३२	
----------	----	---------	--

परिपाट्यां दिनमानं नयकसंकलनं द्वे । ४५ । ४५ । अष्टक-
संकलना चेका ३६ सप्तकसंकलनाऽप्येकैव २८ पारणक-
दिनानि ३३ सर्वाग्रम् । १८७ । एवं च मानः ६ दिनानि च
। ७ । अतस्तु परिपाट्यन्तदेव चतुर्गुणं स्यात्तत्र वरे वरे
दिनानि । २८ । तत्र प्रथमपरिपाट्यां पारणकं सर्व-
कामगुणिकं द्वितीयायां निर्विकृतिकं तृतीयायामलेपकारि
चतुर्थ्यामात्रामात्मलमिति । श्री० । (एवं महासिहनिष्कालि-
तमपि तच्च ‘महासीहनिष्कालियं’ शब्दं षष्ठभागे उक्तम् ।)

सीहणिसिज्जाययण-सिहनिषयायतन-न० । सिहनिषया-
युक्तपृष्ठे, “अट्टावय णगवरो जग्ग भगवे आइगरो सिज्जा ज-
ग्ग य अरिहसरसीहानोसज्जाययणं ति ।” ती० ११ कल्प ।

सीहणिसाइ-सिहनिषादिन्-पु० । सिहणत् निषीदतीत्यव-
शीलः सिहनिषादी । यथा सिहाऽप्रतनं पादयुगलमुत्त-
पञ्चाकनं तु पादयुग्मं संकाच्य पुताभ्यां मनाकं लक्ष्मीं निधी-
यति । सिहोपवेशनेनोपविष्टे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सीहतिलगसुरि-सिहतिलकसुरि-पु० । अष्टलैगच्छयि धर्मप्र-

मन्त्रिशिष्ये महेन्द्रप्रमन्त्रिगुरौ, अस्य जन्म विक्रमसंवत् १३४५ स्वर्गतिः विक्रमसंवत् १३६५ । जौ १० ।

सीहपुच्छ-सिहपुच्छ-पुं० । पृथिव्ये, सूत्र० १ भु० ५ अ० १३० ।

सीहपुच्छण-सिहपुच्छन-न० । सेपस्रोटेने, प्रभ० ५ संव० द्वार ।

सीहपुरी-सिहपुरी-स्त्री० । सुपक्षमविजयसेनराजधान्याम्, जं० ४ वक्र० । आ० ५ ।

दो सीहपुरीओ । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सीहमुहदीव-सिहमुहदीव-पुं० । लघ्वसमुद्रस्यान्तर्धीपवि-
शेष, स्था० ४ ठा० ५ उ० । प्रका० । न० । (' अंतरदीव ' शब्दे
प्रथमभागे ६६ पृष्ठे वक्तव्योक्ता ।)

सीहया-सिहता-स्त्री० । ऊर्जवृत्तौ, स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

सीह (अ) (अ)र-शीकर-पुं० । " शीकरं भद्री वा " ॥ २११ ॥ ८४॥
इति भकारहकारौ । पक्षे-सीअरं । अम्बुसंज्ञे, प्रा० । अक्षरादि-
भिः समे, " सप्तमस (स) रसीहरा " स्था० ७ ठा० ३ उ० । म्लेच्छ-
जानिविशेष, प्रका० १ पद ।

सीहरह-सिहरथ-पुं० । स्वनामक्याते पुरावर्धननगरराजे,
उत्त० ७ अ० । (' नगरह ' शब्दे चतुर्थभागे १७६५
पृष्ठे कथाऽप्युक्ता ।)

सीहलिपासग-शिखापाशक-पुं० । वेणीनयमनार्थे ऊर्णा-
मये कङ्कणं, " सीहलिपासगं च आणादि " सूत्र० १ भु० ५
अ० १ उ० ।

सीहवाहना-सिहवाहना-स्त्री० । सिंहाकड्डायामम्बिकायाम्,
ती० ८ कटप ।

सीहविभ्र-सिहविद्-न० । सप्तमदेवलोकस्थे विमानभेदे, स०
१७ सम० ।

सीहविक्रमगह-सिहविक्रमगति-पुं० । दिक्कुमाराणाममितग-
त्यमितामितवाहनयात्रालोकपाले, भ० ३ श० ८ उ० । स्था० ।

सीहसर-सिहस्वर-त्रि० । सिहस्यैव प्रभुनदेशव्यापी स्वरा य-
स्येति । सिंहनिर्हायति, तं० ।

सीहसेण-सिहसेन-पुं० । भरतसेनजयिमलजिनसमकालिके
परवतजिने, ति० । प्रव० । " यिमलो य भरहवासे
परवत् सीहसेणजिणत्वंदा " ति० । अजितजिनस्य प्रथम-
गणधरे, ति० । अनन्तजिनस्य पितरि, प्रव० १० द्वार ।
स० । महासेनस्य राज्ञः पुत्र, विपा० १ भु० ६ अ० । (अयं
च परमवे देवदत्ता नाम शारिकाऽभवदिति ' देवदत्ता ' शब्दे
२६१८ पृष्ठे कथा ।) अणिकस्य राज्ञो धारयां जान स्वनाम-
क्याते पुत्र, अणु० २ वर्ग १३ अ० । (स च वीरगान्तिके प्रमज्य
स्वर्धर्षसिद्धे उपपद्य महाविदेह संस्मृत्यतीति ' मतासीहसेण '
शब्दे षष्ठे भागे सूचनम् ।)

सीहसोया-सिहश्रोतस्-स्त्री० । जम्बूमन्वरस्य पश्चिमे भागे सी-
ताश्यां मेहानद्यां संगतायां स्वनामक्यातायामन्तर्बध्याम्,
स्था० ३ ठा० ३ उ० ।

दो सीहसोयाओ । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सीहा-सिहा-स्त्री० । सिंहगनिसमानायां भ्रमाभावे दाह्ये
स्थिरतायाम्, भ० ३ श० १ उ० । प्रव० ।

सीहालुग-सिहलुग-पुं० । सन्निध्यास्थिते आचार्ये, नि० ५
२० उ० ।

सीहासण-सिहासन-न० । सिंहप्रधानमासनं सिंहासनम् ।
आ० म० १ अ० । सिंहाङ्गिने नृपासने, जं० ३ वक्र० । सिंहा-
कनियुक्तं विष्टरं, पञ्चा० २ विध० । जी० । सूत्र० । औ० ।
स्था० । राजतमयैः सिंहेरुपशमिते नृपासने, आ० म० १
अ० । जी० । सिंहस्य मृगाधिपतेरासनं सिंहासनम् । मद्-
स्थानविशेषरूपे कूर्जिने अनाकुल उपवेशने, पा० १४ विध० ।
पादपीठं, दशा० १० अ० ।

सीहामणवरगय-सिंहासनवरगत-त्रि० । सिंहासनानां मध्ये
यद्द्वरं तस्मिन्हासनवरं, तत्र गतो व्यवस्थितो यः स तथा ।
अष्टसिंहासनानीन, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सीहासणसंठिय-सिंहासनसंस्थित-त्रि० । सिंहासनस्यैव सं-
स्थितं संस्थानं यस्य स तथा । सिंहासनाकृतौ, वा० ।

सीही-सिही-स्त्री० । परित्राजकप्रमुक्ताया वसहीविद्यायाः
प्रान्तमधिन्यां सिंहविकुर्वणात्मिकायां विद्यायाम्, आ० म० १
अ० । आ० क० ।

सीहु-सीधु-न० । नालवृक्षदुग्धोद्भवे, (उत्त० १६ अ०)
मद्यविशेषं, प्रभ० ५ संव० द्वार ।

सु-सु-अभ्य० । सुन्दु शोभने, सूत्र० १ भु० १४ अ० । अं०
प्र० । अतिशये, सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० । सुरित्यर्थं निपातः
प्रशंसायां शुद्धविषये वर्तते । सूत्र० १ भु० ७ अ० । उत्त० । वि-
शे० । औ० । रा० । आ० म० । स० । आनु० ।

सुअ-शुक-पुं० । कीरे, जं० १ वक्र० । भ० ।

स्वप-आ० शयने, " स्वपेः कमवस-लित-लोहाः " ॥ ८ । ४ ।
१४६॥ पक्षे-सुअह । स्वपिति । प्रा० ४ पाद ।

सुअग-भुताङ्ग-न० । भुतस्य प्रवचनस्य पुरुषरूपस्याङ्गावय-
व इति कृत्वा । समवायाङ्गं, स० ।

सुअकलायधम्म-स्वाख्यातधर्मेन्-त्रि० । सुन्दु आख्यातो
धर्मोऽस्येति स्वाख्यातधर्मा । संसारभीकृत्वाद्यथारोपितभा-
रवादिनि, आचा० १ भु० ६ अ० ३ उ० ।

सुअण-सुजन-पुं० । उत्तमलोके, " सारिहिं न सरहिं, न सरधरे-
हिं न वि उज्जाणयणेहिं । देसरवणां होति वटं, भिवसेनेहिं सुअ-
णेहिं " प्रा० ४ पाद । " वट्ठं वट्ठं फलं जणु, फट्ठं पल्लव यजे-
ह । तंवि महवपुसु सुअणु जिबं, त उट्ठं गि धरेह " प्रा० ४ पाद ।

सुअललस-स्वनलस-त्रि० । कृतोद्यमे प्रशस्तपुरुषे, ग० ३
अधि० ।

सुअप्परोग-स्वप्परोग-पुं० । मन्त्रव्याघ्री, डा० २१ द्वार ।

सुअमुह-शुकमुस-न० । शुकवृक्षपुटे, कटप १ अधि० ३ वक्र० ।

सुभलंकीय-स्वलङ्कृत-त्रि० । अतिशयेन रमणीयतयाऽलङ्क-
ते, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० । अ० ।

सुभहर-श्रुतधर-पुं० । पूर्वधर, आ० क० १ अ० ।

सुभहिजिय-स्वधीत-त्रि० । सुष्ठु कालविनयाधाराधनेना-
धीते, स्था० ३ डा० ४ उ० ।

सुभाइस्व-स्वाख्येय-त्रि० । अकृच्छ्राख्येय, स्था० ५ डा० १ उ० ।

सुभाहिय-स्वाख्यात-त्रि० । स्वरूपविविद्धिः प्रतिपादिते,
सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० ।

सुद-शुचि-त्रि० । पवित्रे, औ० । स्था० । कल्प० । आ०
म० । डा० । शुचिना भवितव्यं संयमवतत्पर्यः । आय०
४ अधि० । स० ।

शुचिद्वारे कथामाह—

“ सोरी य सरवरं वि य, सिद्धी अ धनंजय सुभहा य ।

धीर अ धम्मघोसे, धम्मजसे सांगपुच्छा य ॥ २ ॥

पुरं सौर्यपुरं नाम, यत्तस्तत्र सुरास्करः ।

आसीदनेजयधेष्ठी, सुभद्रा तस्य वल्लभा ॥ २ ॥

नत्था यत्तं कृतं ताभ्यां, पुत्रार्थमुपयान्वितम् ।

करिष्ये सेरभशत—यत्तं तऽग्रं सुते सति ॥ ३ ॥

तयोर्वैवाद्भुत् पुत्र—स्तत्र बोधे तयोर्विदम् ।

धीवीरः समयासार्थीत्, धेष्ठी नन्तुं प्रभुं ययौ ॥ ४ ॥

प्रबुद्धो धर्ममाकर्ण्य—युवतान्यग्रहीततः ।

लभ्यं लक्षं ययांच तं, न ददौ स दयागरः ॥ ५ ॥

यत्तस्मिन् अण्डशः कर्तुं—मार्गेभ्यं धृष्टिपुङ्गवम् ।

कियत्स्वपि सुखण्डेषु, कृतं भ्रष्टं चिन्तयत् ॥ ६ ॥

धन्याऽहं यन्मया सत्त्वं, नास्यां संयोजितोऽनया ।

एवं परीक्ष्य तत्सत्त्वं, स्वयंबुद्धः सुरावरः ॥ ७ ॥ ”

एतदंशशुचिभावकत्वम् ।

अथ सर्वशुचिः—

“ द्वौ धीवीरप्रभोः शिष्या-वशोकस्य तरोरधः ।

धर्मघोषा धर्मयशा, गुणयन्तौ भुनं स्थितौ ॥ १ ॥

पूर्वाह्णे ऽथापराह्णे च, न च्छाया पर्ववर्तत ।

उवाचैकोऽथ लब्धिस्तं, द्वितीयस्तेऽभिधाततः ॥ २ ॥

एकोऽगात्कायिकीं भूमिं, द्वितीयोऽप्यगमत्तया ।

स्थिता तथैव तच्छाया, हातं लब्धिर्न कस्यचित् ॥ ३ ॥

अथ पृष्टः प्रभुः किं न, छायाऽस्य परिवर्तते ।

प्रभोर्मुखेन वृत्तान्तं, तस्य वृत्तं स्म शान्तिहृत् ॥ ४ ॥

सोऽगिअस्समुद्विजय, जज्जसे केव जज्जसे अ ।

सोमिस्ता सामजसा, उच्छ्विहिना उ उप्पसी ॥ ५ ॥

अणुकपा वेअहे, मणिकंजणवासुदेयपुच्छा य ।

सीमधरजुगवाह, जुगधरे केव महवाह ॥ ६ ॥

(एतदंशव्यता ‘ शारय ’ शब्दे ४ भागे २०१२ पृष्ठे उक्ता ।)

पृष्टः कृष्णेन किं शौच-मिति प्रश्नोत्तराक्षमः ।

कथान्तरेण व्याख्येयं कृत्वा, नारद उच्यते ॥ ७ ॥

ययौ पूर्वविदेहेऽथ, तत्र धीमन्धरः प्रभुः ।

किं शौचमिति पृष्टः सन्, हरिणा युगपाहुनः ॥ ८ ॥

सत्यं शौचमिति प्रोच्य, तद् ज्ञात्वा नारदस्ततः ।

गतोऽपरविदेहेऽथ, जिनस्तत्र युगन्धरः ॥ ९ ॥

तदा तदेव तत्रापि, पृष्टस्तत्रत्यविष्णुना ।

सोऽपि स्वामी तदेवाकथ्य-सत्कृत्यार्थं नारदः ।

ज्ञात्वा ययौ शौचं, सत्यं विष्णोरन्वीकयत् ॥ १० ॥

किं सत्यमिति भूयोऽपि, विष्णुना ऽपृच्छ नारदः ।

ऊचं मया प्रभो ! सत्यं, न पृष्टमिदं न्यस्तथा ॥ ११ ॥

जानिन्मृत्या ज्ञानशौचः, सोऽगात्प्रत्येकबुद्धताम् ।

एवं शौचेन सर्वेषां शुचिः स्याद्योगसंग्रहः ॥ १२ ॥ ”

आ० क० ४ अ० । ध० २० ।

“ इह अज्ज अंभ ! ताम्रो !, वीरजिणो आगमो तयं नमिउं ।

तंइसणं च सोउं, अहं गमिस्सामि तत्थ लहुं ॥ २१ ॥

अं पुग्गवावरअविह-उसुउमिउं ततससवणांमणं ।

आलस्समाइवहुविह-हेऊहिं सुदुल्लहं भणियं ॥ २२ ॥

तथाज्ञागमः—

आलस्से मोहवत्ता, यंभा कोहापमाय किञ्चणत्ता ।

भयसांगा अभाणा, १० वक्खेवकुऊहला १२ रमणा १२।२३।

एएहिं कारणेहि, लज्जण सुदुल्लहं पि मणुयत्तं ।

न लहइ सुदं द्वियकरिं, संसारुत्तागणि जीवां ॥ २४ ॥

किं पुणं जिणवयणविणि-गयस्स पणतीससुगुणसद्वियस्सा ।

संसयय्यहरणसमी-रणस्स वयणस्स किर सवणं ॥ २५ ॥

तो बुत्ता पियरेहिं, हेपुत्ता ! अज्जुणो भिसं कट्ठा ।

पराद्वसं सत्त जणं, हणमाणो विहरय इत्थं ॥ २६ ॥

ता पुत्त ! जिणो नामिउ, धम्मं सोउं च मा हु गच्छाहि ।

मा णं तुह देहस्स वि, वावत्ती हेहिहिं कियं ॥ २७ ॥ ”

ध० २० २ अधि० १ लक्ष । अकलुपमतौ, दश० ८ अ० ।

शकस्य स्वनामकथातायामग्रमहिष्याम्, स्था० ४ डा०
२ उ० । डा० ।

श्रुति-स्त्री० भूयन्ते इति श्रुतयः । वेदेषु, संथा० । खोदनावा-

क्य, प्रति० । शब्दे, भ० १५ श० । द्रव्या० । योगे, डा० १

ध्रु० १६ अ० । विश० । वार्त्तामात्रे, डा० १ ध्रु० २ अ० । अ-

वणं-श्रुतिः, अन्याथप्रकरणार्थः सामान्यशब्दा अपि विशेषऽ-

वतिष्ठन्ते इति न्यायात् धर्माकर्णेन, उक्त० ३ अ० । विश० ।

सुखलक्षणफलबहुलतायाम्, डा० १ ध्रु० ६ अ० । षोडश-

तीर्थकरस्य प्रवर्त्तिन्याम्, स० ।

सुइकरण-शुचिकरण-त्रि० । शुचीनि पवित्राणि निरुपलेपा-

नीति भावः करणानि—चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि येषां ते

शुचिकरणाः । पवित्रेन्द्रियेषु, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुइता-सुप्त्वा-अव्य० । शायित्वेत्यर्थे, स्था० ३ डा० २ उ० ।

सुइभूय-शुचिभूत-त्रि० । शौचप्राप्ते, स च द्रव्यतो, भावतश्च ।

तत्र द्रव्यतः ज्ञातः श्रीचन्द्रनानुलिप्तगात्रः सितवस्त्रनिवस-

शुचिविद्याकलूतगात्रश्च भावतस्तु विशुद्धयमानमानसः । प-

ञ्चा० २ विष० । शुचिनाप्राप्ते, भूतशब्दस्य प्रकृतिमात्रार्थ-

त्वाद् भावप्रत्ययस्य लुप्तस्य दर्शनाद्भूतशब्दस्य प्राप्त्यर्थ-

त्वाच्च । अथवा-शुचिज्ञासी भूतश्च संवृतः प्राणी-वै

शुचिभूतः । विशुद्धमते, पञ्चा० ४ विष० । सूत्र० । स्था० ।

सुंवकट-सुंवकट-पुं० । श्रीरंगकटे, अ० १३ अ० ६ उ० ।

सुसुमा-सुसुमा-स्त्री० । राजगृहवास्तव्यस्य धनभञ्जिनः क-
न्यायाम्, आ० क० १ अ० । आ० । ति० । आ० ख० । सं-
धा० । ('चिलारपुन' शब्दे तृतीयभागे ११८८ पृष्ठे कथा ।)

सुसुमार-शिशुमार-पुं० । मत्स्यविशेषे, उत्त० ३१ अ० । जी० ।
प्रका० । सूत्र० । आ० ख० । स्वनामक्याते नगरे, यत्रैकरात्रिकी-
प्रतिमाप्रतिपक्षं वीरजिने शक्रतिरस्कारार्थी समरः प्रयुना-
सः स्यात् १० डा० ३ उ० । आ० म० ।

सुक-शुक-पुं० । कीर, प्रहन० २ आश्र० द्वार ।

सुकंत-सुकान्त-पुं० । शृगभवेवस्य पुत्रे, कल्प० १ अधि० ७
तण । सुकान्तः कान्तियागात् । स० ।

सुकच्छ-सुकच्छ-पुं० । द्वितीयविजयक्षेत्रयुगले, ज० ४४५५० ।
(अस्य वक्ष्ये ' गाहायई' शब्दे तृतीयभागे ८७३ पृष्ठ
उक्तम् ।)

सुकच्छकूट-सुकच्छकूट-पुं० । नपुं० । जम्बूद्वीपे सुकच्छद्वीपे-
ताक्षस्य स्वनामक्याते कूटे, स्या० २ डा० १ उ० । ज० ।

सुकड-सुकुत-त्रि० । सुष्ठु निर्धनिते, उत्त० १ अ० । सु-
ष्ठु कृतं, उत्त० १ अ० । आश्र० । दश० ।

सुकडकृणनिरिक्खिय-सुकटाचनिरिक्खित-न० । सुष्ठु नेत्र-
विकारविरिक्खणं, तं० ।

सुकडाइभाव सुकुतादिभाव-पुं० । सुकृतसुकृतकर्मपुरुषाका-
रान्यत्यादिभाव, पा० ४ विव० ।

सुकडासेवण-सुकुतासेवन-न० । सुकृतस्य सति विवेके
नियतभायिनो खण्डभावासिद्धेः परकृतामोदनरूपस्य सेवने,
पं० सू० १ सूत्र ।

सुकटिय-सुकवथित-त्रि० । यथोक्ताग्निपरिनापिते, जी० ३
प्रति० ४ अधि० ।

सुकएह-सुकुष्ण-पुं० । कुणिकस्य महागजस्य सुकृष्णाया
अग्रमहिष्याः पुत्र, ति० । (स ख संज्ञांम इतो नरेक उपपद्य
महाविदेह सेतस्यतीति निरयायत्विकावां प्रथमवर्गस्य पञ्चमं
अध्ययनं सूचितम् ।)

सुकएहा-सुकुष्णा-स्त्री० । स्वनामक्यातायां भेषिकामम-
हिष्याम्, अन्त० ।

एवं सुकएहा वि नवरं सत्तसत्तमियं भिक्षुपडिमं उव-
संपज्जितां विहरइ पढेम सत्तए एकेकं भोयणस्स दत्ति
पडिगाहेति एकेकं पाणयस्स । दोवे सत्तए दो दो भोयणस्स
दो दो पाणयस्स पडिगाहेति । तवे सत्तते तिसि भोयणस्स
तिसि पाणयस्स, चउत्थे सत्तए ४, पंचमे सत्तए ५, छडे
सत्तए ६, सत्तमे सत्तते सत्त दत्तीतो भोयणस्स पडिगाहे-
ति सत्त पाणयस्स, एवं खलु एयं सत्तसत्तमियं भिक्षुप-
डिमं एगुणपणाए रातिदिएहि एगेण य छणउणय य
भिक्षासतेणं अहासुत्ता ० जाव आराहेत्ता जेणेव अ-
ज्जचन्दणा अज्जो तेणेव उवागया, अज्जचंदणं अजं वन्द-
२३०

ति नमंसति २ ता एवं वणासी-इच्छामि यं अज्जातो तुम्मे-
हि अज्जणुत्ताया समाणी अट्ठडुमियं भिक्षुपडिमं उवसं-
जितां विहरेतं, अहासुहं । तते यं सा सुकएहा अज्जा
अजचंदणाए अज्जणुत्तां समाणी अट्ठडुमियं भिक्षुपडि-
मं उवसंपज्जितां विहरति । पढेम अट्ठए एकेकं भोयणस्स
दत्ति पडि० एकेकं पाणयस्स ० जाव अट्ठमे अट्ठए अट्ठडुमो-
यणस्स पडिगाहेति अट्ठ पाणयस्स । एवं खलु एयं अट्ठडु-
मियं भिक्षुपडिमं चउत्तडिए रातिदिएहि दोहि य अट्ठा-
सीतिहि भिक्षासतेहि, अहा ० जाव नवनवमियं भिक्षु-
पडिमं उवसंपज्जितां विहरति । पढेम नवके एकेकं भोय-
णस्स दत्ति पडिगाहेति एकेकं पाणयस्स ० जाव नवमे नवए
नव२भोयणदत्ति पडिगाहेति नव२पाणयस्स पडिगाहेति ।
एवं खलु एतं नवमियं भिक्षुपडिमं एकासीयरातिदिएहि
चउहि य पंचुत्तरं हि भिक्षासतेहि अहासुत्तं दस दसमियं
भिक्षुपडिमं उवसंपज्जितां विहरति । पढेम दसते
एकेकभोयणदत्ति पडिगाहेति एकेकं पाणयदत्ति ० जाव
दसमे दसए दस दस भोयणदत्ति पडिगाहेति दस
दस पाणयस्स दत्ति पडिगाहेति । एवं खलु एयं
दसदसमियं भिक्षुपडिमं एकेण रातिदिसएयं
अट्ठडुमेहि य भिक्षासतेहि अहासुत्तं ० जाव आरा-
हेति २ ता बहुहि चउत्थं ० जाव मासदमासविहितवां-
कम्मेहि अप्पासं भावेमाणी विहरति । तए यं सा सुकएहा
अज्जा तेखं उरालेणं ० जाव सिद्धा । (सू० २१५) अन्त०
१ ध्रु ८ वर्ग ४ अ० ।

सुकप्प-सुकल्प-पुं० । ज्ञानदर्शनादिबुपयोगं, पं० भा० ।

दंमणनाणचरिते, तवविणए शिबकालमुज्जुत्तो ।

शिबं पसंसिओ य, वयणम्मि तं जाणसु सुकप्पं ।

सुकप्पविहारीणं, एगंताऽऽराहणा य मोक्खा य ।

आराहणा य मोक्खेणं, चेव च्छिओ य संसारो ।

पं० भा० ३ कल्प ।

इयाणि सुकप्पा तथ गाहा । दंमणनाणाइसु निव्वं पसं-
सिओ पवयणं सो भणति । गाहा सुकप्पविहाराइ । गाहा-
सिद्धं एस पसत्था सुकप्पपक्कं अणुगेतव्वा, अणुकप्प-
विहारीणं आराहणा य मोक्खेणं चेव च्छिओ उ संसारो ।
पं० सू० ३ कल्प ।

सुकम्माण-सुकर्मन्-त्रि० । सुकृतकर्मकारिणि, प्रा० ३ पाद ।

सुकय-सुकुत-त्रि० । सुष्ठु रचिते, उपा० अ० । शोभिते, आ०
मं० १ अ० । कल्प० । प्रका० । पा० । आ० । रा० । प्रहन० ।

सुकर-सुकर-त्रि० । कर्तुमलं समर्थे, आश्र० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० ।

सुकरण-सुकरण-न० । ववादिकानामकादशानामभ्यस्तमस्मिन्
शोभने करणे, प्रहन० २ आश्र० द्वार

जंय तेस्य कालेण तेस्य समयेण चैषा नाम नमरी हो-
त्या , पुनर्महं चेदय, कृषिण राया, पंडमावई देवी । तत्थ
हं चंयय नमरीय सेखियस्स रथो भजा कोकियस्स रथो
उत्तमत्तया कुकस्सी नाम देवी होत्वा । तीसे हं सुकाली-
य पुणे सुकाले नाम कुमारे । तस्स हं सुकालस्स कुमार-
स्स महापउमस नाम देवी होत्वा, सुकुमाला । ततो हं सा म-
हापउमा देवी अज्झा कम्महं तंति करित्तमंति एवे तदेव
महापउमे नाम दहते ० ज्ञाव सिद्धिभूति नमः ईसाये
कम्प उन्नदायो उन्नोसाद्धिदो, तं हं ललु जंय । तन्ने-
यं भूमवस ० ज्ञाव संकोणं यं कोण वि अहु-नेवव ० भा
वतो ससिसवमायो । कालादीनं दहहं पुत्रा अहुपु-
व्वीद-“होमां य पंच कालि, विहं विहं क होति ति-

मेव । दोहार्थं च दोहमिदं वक्तव्यं, तेनैवैकमप्युक्तं परिचायते ॥१४॥
उपवासे चानुपुष्पमि-कमो लोभश्चे, चित्तितो ईसाये,
वसितो सर्वकुम्भारे, चउत्तरे नरिन्दे, संकमयो बंजलोद,
कडी संतद, सचकमो महासुके, ककुम्भयो सहस्यारे,
वचनयो पावते, वचनयो अचुपु । सचकमो इकोसहिई
काविकम्या, महाविदेहे सिद्धि ॥ १० ॥ कप्यवदिसिवायो
सचकमो । चित्तितो वग्नो इय अज्जम्भला ॥ १॥ (नि०)
अहं ते भंते ! सचकेणं भगवता० जाव संपनेखं उक्ते-
वतो माविकम्या, रावगिहे नगरे, मुलसिल्लर वेहए०,
तैल्लिए राया, सामी समोसदे, परिसा निग्गया । तेणं
कालेणं तेणं समएणं सुके महग्गहे सुकवडिसए विमाणं
सुक्कंति सीहससंति चउहिं सामावियमाहस्तीहिं जहव
चदो तहव आगमो, नकुविहिं उवदंसिता पडिगतो, भ-
ते ति कूडागारसाल्ल । पुव्वभवपुच्छा । एवं खल्लु गोयमा!
तेणं कालेणं० वाव्वासी नामं नगरीं होत्था । तत्थ । खं वा-
व्वासीए नगरीए सोमिले नामं माहणे परिक्खति, अट्ठे०
जाव अपरिभूते रिउव्वेय० जाव सुपरिनिद्धिते । पामे अ-
रहा पुरिसादाणीए समोसदे परिसा पज्जुवासति । तए णं
तस्म सोमिलस्स माहणस्स इमीसि कहाए लइइस्स समा-
वास्स इमे एतारूवे अज्जत्थिए-एवं पासे अरहा पुरिसा-
दाणीए पुव्वानुपुत्ति० जाव अवसालवणे विरहति । तं
गच्छामि खं पासस्स अग्हतो अंतिए पाउम्भवामि । इमां
च खे एवारूवाइं अट्ठाइं हेउइं जहा पप्पतीए । सोमिलो
निग्गतो खंडियविहुणो० जाव एवं वयासी-अत्ता ते भंते !
अवयिजं च ते ! पुच्छा सरिसव्रया मामा कल्लत्था एये-
भवं० जाव संबुद्धे सावगधम्मं पडिवज्जिन्ना पडियते । तते
खं पासे खं अरहा असणया कदामि वाव्वासीओ नगरी-
ओ अवसालवयातो वेइयाओ पडिनिक्खमति अवसाल-
वयातो वेइयातो पडिनिक्खमिन्ना कहिमा खल्लवयविहारं
विहरते । तते खं से सोमिले माइयो अण्णदा कदामि अ-
साहुदंसथेयं य अपज्जुवासवयाए य मिक्खसपज्जवेहिं
परिवहुमाणेहिं २ सम्पन्नपज्जवेहिं परिहायमाणेहिं मि-
क्खत्तं च पडिववे । तते खं तस्स सोमिलस्स माहणस्स
अण्णदा कदामि पुव्वरत्ताववरत्तकल्लसमंभंसि कुट्टंअवमयं
जागरमावस्स अवभेयारूवे अज्जत्थिए० जाव संपुण्णजि-
न्ना-एवं खल्लु अइं वाव्वासीए नगरीए सोमिले नामं मा-
इओ अज्जंतमाहणकल्लप्पसए । तते खं मय वयणं विचारं,
वेदा य अहीसा, दारा आहुता, पुत्ता अविच्छे, इड्ढीयो
सवासीओ, पप्पुत्तया कया, वयम वेइइ, दमिक्खार मिक्खा

अलिङ्गी पूजिता, अगमी हृषीकेश, ज्ञाना विविधता । तं त्वं खलु
मम इदं चिन्तितं कलं० जाव जलंते वायव्यसीय, नयसीय, इ-
दिया बहवे प्रमत्तमान रोवाविषय, एवं मोउलिङ्गा
मिष्टा केविष्टा विष्टा पुष्पातका रोवाविषय, एवं
संवेदति संवेदिता कलं० जाव जलंते वायव्यसीय
नयसीय बहिया प्रमत्तमाने व० जाव पुष्पातमाने व० रोवा-
वेति । त्वं खं बहवे प्रमत्तमाने व० जाव पुष्पातमाने व०
अव्युपस्थितं तारविष्टाकमाया संगेविष्टाकमाया संवेदि-
मन्ता अरामा जना किष्टा किष्टाभासा ० जाव रम्भा
महामेदिनिकुर्वन्ता वलिता पुष्पिका कलिया हरिषग-
विष्टाकमायसिष्टा अतीव अतीव उवसोभेमाया उवसो-
भेमाया विष्टति । त्वं तस्स सोमिलस्स माह्वस्स
असदा कदापि पुष्परचावरणकालममयसि कुर्वन्तागरियं
जागरमायस्स अययेयारूवे अज्जुत्थिण ० जाव तस्युप-
जित्था-एवं खलु अहं वायव्यसीय नयसीय सांमिले
नामं माह्वे अर्धतमाह्वकुलप्पयते । तत्तं खं मए वषां
चिष्टां० जाव ज्ञाना विविधता । तत्तं खं मए वायव्यसी-
ए नयसीय बहिया बहवे अरामा ० जाव पुष्पातमाने व०
रोवाविष्टा, तं सेयं खलु मम इदं चिन्तितं कलं० जाव जलंते
सुबहुं लोहकडाहकडुक्खुयं तंविषं तावसमंढं पडाविष्टा
विउलं असणं पाणं खाइमं साइमं मिशनाइ ० आमंतिता
तं मिशनाइ शियग० विउलेणं असण ० जाव सम्पाणि-
चा तस्सेव मिश ० जाव जेहुपुत्तं कुर्वन्ता ठावेत्ता तं मिश-
नाइ० जाव आपुच्छिता सुबहुं लोहकडाहकडुक्खुयं तंवि-
यतावसमंढं गहाय जे इमे गंगाकूला वायव्यतावसा
भवन्ति, तं जहा-होत्तिता पोत्तिता कंत्तिता जेनती सङ्कती
पालती हुवउत्ता इत्तुक्खलिया उम्मज्जगा संमज्जगा
निमज्जगा संपक्खलगा दक्खिणकूला उत्तरकूला संस-
धमा कूलधमा मियल्लुइया इत्थितावसा उइंटा दिसा-
पोक्खिणो वक्कासिणो विक्कासिणो जल्लवासिणो रुक्ख-
मुल्लिया अंशुअक्खिणो वापुअक्खिणो सेवात्तमक्खिणो
भूलाऽऽहारा कंदाऽऽहारा तथाऽऽहारा पचाहारा पुष्पाहारा
फलाऽऽहारा बीजाऽऽहारा पदिसिद्धियकंदमूलतयवत्तपुष्प-
फलाऽऽहारा जलाऽऽमिसेषकंदिलमावभूता आयावसाइ
पंचगंगातावेहिं ईसाणसोत्थियं कंदसोत्थियं वि व अ-
प्यायं क्रेषाया विहरंति । तस्स खं जे वे दिसापोक्खि-
या तावसा वेति अंतिण दिसापोक्खियणए पच्चइणए
पच्चयिणे वि व खं समासे इयं एयाकं अभिग्गं अभि-
मिहिहस्तामि कम्पकि मे जावजीवाय कइं खल्लेणं अक्खि-
विक्खलेणं दिसापोक्खिणो तपोक्खिणो उइं व. हातो पेमि-

जिह्वय २ सूर्याभिमुखस्म आतावत्भूमीए आतावेमाणस्म
विहरितए त्ति कहु एवं संपहेइ २ ता कल्लं ०जाव जलंते
सुवहुं लोह ०जाव दिमापोक्खियतावसत्ताए पव्वइए २ ता
वि य खं समाणं इमं एयारुवं अभिग्गहं ०जाव अभिगिह-
त्ता पढमं छट्ठस्वमणं उवसंपज्जिता खं विहरति । तते खं
सोमिले माहणे रिशी पढमल्लट्ठस्वमणपारणंभि आयाव-
त्भूमीए पव्वरुहति २ ता वागलवत्थनियत्थे जेणेव मए उ-
डए तेणेव उवागच्छइ उवागच्छिता किट्ठिणसंकाइयं गेएहति
किट्ठि० ता पुरच्छिमं दिमिं पुक्खेति पुरच्छिमाए दिमाए
०सांमे महाराया पत्थाणे पत्थियं अभिरक्खउ सोमिलमा-
हणरिमिं अभि० २ जाणिय तत्थ कंदाणि य मूलाणि
य तयाणि य पत्ताणि य पुप्फाणि य फलाणि य
बीयाणि य हरियाणि ताणि अणुजाणउ त्ति कहु पुर-
च्छिमं दिसं पसरति पुरच्छि० ता जाणि य तत्थ कंदाणि
य ०जाव हरियाणि य ताइं गेएहति, किट्ठिणसंकाइयं
भरेति किट्ठिणमकाइयं भरित्ता दम्भे य कुसे य पत्तामोडं
च समिहाकट्ठाणि य गेएहति समिहा० ता जेणेव सए
उडए तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छिता किट्ठिणसं-
काइयं ठवेति किट्ठि० ता वेदिं वहेति वेदिं वहुत्ता उवले-
वणसमजणं करेति उवलेव० रेत्ता दम्भकलसहत्थगते जेणेव
गंगा महानदी तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छिता गंगं
महानदिं ओगाहति गंगं महान० ता जलमजणं करेति
जल० ता जलकिट्ठं करेति जल० ता जलाभिसेयं करेति
२ ता आयंते चोक्खे परमसुहभूए देवपिउकयकजे दम्भ-
कलमहत्थगते गंगातो महानदीओ पच्चुत्तरति जेणेव सते
उडए तेणेव उवागच्छइ दम्भे य कुसे य बालुयाए य वे-
दिं रएति, वेदिं रएत्ता सरयं करेति, सरयं करेत्ता अरणिं
करेति, अर० ता सरणं अरणिं महेति, सर० ता अग्गि
पाडेति, अग्गि पाडेत्ता अग्गि मंधुक्खेति, अग्गि सं० ता स-
मिहाकट्ठाणि पक्खिवति, समि० ता अग्गि उज्जालेति अ-
ग्गि उ० ता “ अग्गिस्स दाहिणे पासे सत्तंगाई समादहे । ”
तं जहा- “ सकयं वक्कलं ठाणं, सिज्जं भंडं कम्मडलुं ।
दंडदारं तहप्पाणं, अह ताईं समादहे ॥ १ ॥ ”
मधुखा य पक्खि य तंडुलहि य अग्गि हुणइ, चरुं साधे-
ति चरुं मधेत्ता बलिवहस्सदेवं करेति बलि० ता अतिहि-
पूयं करेति अत्ति० ता तओ पच्छा अप्पणा आहारं आ-
हारेति । तते खं सोमिले माहणरिसी दोच्चं छट्ठं व ख-
मणपारणं गंसि तं खेव सव्वं भाणियव्वं ०जाव आहारं
आहारेति, नवरं इमं नाणत्तं दाहिणाए दिसाए ज्जुमे म-
हाराया पत्थाणे पत्थियं अभिरक्खउ सोमिलं माहणरिमिं

जाणिय तत्थ कंदाणि य ०जाव अणुजाणउ त्ति कहु
दाहिणं दिसिं पसरति । एवं पच्चत्थिमे खं वरुणे
महाराया० जाव पच्चत्थिमं दिमिं पसरति । उत्त-
रेणं वेसमणे महाराया० जाव उत्तरं दिसिं पस-
रति । पुव्वदिसागमेणं चत्तारि विदिसाओ भाणिय-
व्वाओ० जाव आहारं आहारेति । तते खं तस्स सो-
मिलमाहणरिमिस्स अम्भया कयायि पुव्वरत्तावरत्तका-
लसमयंसि अणिज्जागरियं जागरमाणस्स अयमेयारुवं
अज्जत्थिए० जाव समुप्पज्जित्था, एव खलु अहं बी-
णारसीए नगरीए सोमिले नामं माहणरिसी अश्वतमा-
हणकुलप्पसए, तते खं मए वयाई चिम्मइ० जाव जूवा
निकिखत्ता । तते खं मम वाणारसीए० जाव पुप्फारामा य०
जाव रोविता । तते खं मए सुवहुलोह० जाव षडाविता०
जाव जेडुपुत्तं ठाविता० जाव जेडुपुत्तं आपुच्छिता सु-
वहुलोह० जाव गहाय मुंडं ०जाव पव्वइए वि य खं
समाणे छट्ठं छट्ठणं ० जाव विहरति । तं सेयं खलु
ममं इयाणि कल्लं पादु ०जाव जलंते बहवे तावसे दि-
ट्ठा भट्टे य पुव्वसंगतिए य परियायसंगतिए अ आपु-
च्छिता आममसंसियाणि य बहूहि सत्तसयाई अणुमा-
णइत्ता वागलवत्थनियत्थस्म कट्ठिणसंकाइयगहितसमं-
डोवकरणस्स कहुमुहाए मुहं बंधित्ता उत्तरदिसाए उत्तरा-
भिमुखस्स महपत्थाणं पत्थावेइत्तए एवं संपहेइ एवं संपहि-
त्ता कल्लं ०जाव जलंते बहवे तावसे य दिट्ठा भट्टे य पुव्व-
संगतिते य तं चेव ०जाव कहुमुहाए मुहं बंधति, बं-
धित्ता अयमेयारुवं अभिग्गहं अभिगिहति जत्थेव खं
अम्हं जलंमि वा एवं थलंसि वा दुग्गंसि वा निक्कंसि-
वा पव्वतंसि वा विसमंसि वा गट्ठाए वा दरीए वा प-
क्खलिज्ज वा पव्वडिज्ज वा नो खलु मे कप्पति पच्चु-
ट्ठितए त्ति कहु अयमेयारुवं अभिग्गहं अभिगिहति,
उत्तराए दिमाए उत्तराभिमुखपत्थाणं (महपत्थाणं) प-
त्थिए से सोमिले माहणरिसी पुव्वावरणहकालसमयंसि
जेणेव असोगवरपायवे तेणेव उवागते, असोगवरपा-
यवस्स अहे कट्ठिणसंकाइयं ठवेति, कट्ठि० ठवेत्ता वेदिं
वहेइ वे० ता उवलेवणसमजणं करेति उव० करेत्ता द-
म्भकलसहत्थगते जेणेव गंगामहानई जहा सिवो ०जाव
गंगातो महानईओ पच्चुत्तरइ, जेणेव असोगवरपायवे
तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छिता दम्भेहि य कुसे-
हि य बालुयाए वेदिं रतति, बालु० ता, सरयं करेति
०जाव बलिवहस्सदेवं करेति बलि० ता कहुमुहाए मुहं
बंधति सुमिगीए मंचिदुति । तते खं तस्स सोमिल-

माहणरिगिस्म पुष्परत्तावरत्तकालममयंसि एगे देवे अ-
तियं पाउम्भूते । तते गं से देवे सोमिलं माहणं एवं
वयासी—हं भो सोमिलमाहणा ! पक्वइया दुप्पव्वइतं
ते । तते गं से सोमिलं तस्म देवस्म दोच्चं पि तच्चं
पि ह्यमदुं नो आहति नो परिजाणइ ० जाव तुमि-
णीए संचिद्धति । तते गं देवे सोमिलं माहणं—
रिगिस्मा अणादाइजमाणं जामेव दिमिं पाउम्भूते ता-
मेव ० जाव पडिगते । तते गं से सोमिलं कल्लं ० जाव
जलंते वागलवत्थनियत्थे कडिणसंकाइयं गहियगिगहो-
त्तमंडोवकाणं कडुमुद्दए मुद्दं बंधेति, कडु० बंधत्ता उत्तरा-
भिमुद्दं संपत्थिये । तते गं से सोमिलं चितियदिवस-
मि पुष्पावरत्तकालममयंसि जेणव सत्तिवन्ने अहे
कडिणसंकाइयं ठेपति कडि० ठोत्ता वेत्ति वडुत्ति वेत्ति
वडुत्ता जहा अमोगवरपायवे ० जाव अणिं हुणति,
कडुमुद्दए मुद्दं बंधति, तुमिणीए संचिद्धति ।
तते गं तस्म सोमिलस्म पुष्परत्तावरत्तकालममयंसि ए-
गे देवे अतियं पाउम्भूए । तते गं से देव अंनलिक्ख-
डिवणे जहा अमोगवरपायवे ० जाव पडिगते । तते गं
से सोमिलं कल्लं ० जाव जलंते वागलवत्थनियत्थे कडि-
णसंकाइयं गहति कडि० ता कडुमुद्दए मुद्दं बंधति कडु०
त्ता उत्तरादिमाए उत्तराभिमुद्दं संपत्थिये । तते गं से सो-
मिले तत्तिदिवसमि पुष्पावरत्तकालममयंसि जेणव अ-
मोगवरपायवे तेणव उवागच्छइ उवा०त्ता अमोगवरपा-
यवस्म अहे कडिणसंकाइयं ठेपति, वेत्ति वडुत्ति ० जाव
गमं महानइ पच्छुत्तरति गंगं २ ता जेणव अमोगवरपा-
यवे तेणव उवागच्छइ तेणव उवागच्छत्ता वेत्ति रगति वेत्ति
रगत्ता कडुमुद्दए मुद्दं बंधति कडु०त्ता तुमिणीए संचि-
द्धति । तते गं तस्म सोमिलस्म पुष्परत्तावरत्तकाले एगे
देवे अतियं पाउम्भूया तं चेव भणति ० जाव पडिगते ।
तते गं से सोमिले ० जाव जलंते वागलवत्थनियत्थे क-
डिणं संकाइयं ० जाव कडुमुद्दए मुद्दं बंधति कडु० बंधत्ता
उत्तराए दिमाए उत्तराभिमुद्दं संपत्थिये । तते गं से सोमि-
ले चउत्थदिवसपुष्पावरत्तकालममयंसि जेणव वडपायवे
तेणव उवागते वडपायवस्म अहे कडिणं संठेपति किह०
त्ता वडं वडुत्ति उवलवणं संमज्जं करेति ० जाव कडुमुद्दए
मुद्दं बंधति, तुमिणीए संचिद्धति । तते गं तस्म सोमिल-
स्म पुष्परत्तावरत्तकाले एगे देवे अतियं पाउम्भूया तं चेव
भणति ० जाव पडिगते । तते गं से सोमिले ० जाव ज-
लंते वागलवत्थनियत्थे कडिणसंकाइयं ० जाव कडुमु-
द्दए मुद्दं बंधति, उत्तराए उत्तराभिमुद्दं संपत्थिये । तते गं

मे सोमिले पंचमदिवसमि पुष्परत्तावरत्तकालममयंसि जे-
खेव उवागपायवे उवागपायवस्म अहे कडिणसंकाइयं ठे-
पति, वेत्ति वडुत्ति ० जाव कडुमुद्दए मुद्दं बंधति ० जाव तु-
मिणीए संचिद्धति । तते गं तस्म सोमिलमाहणस्स पुष्प-
रत्तावरत्तकाले एगे देवे ० जाव एवं वयासी—हं भो
सोमिला ! पक्वइया दुप्पव्वइयं ते पक्वमे भणति, तहेव तु-
मिणीए संचिद्धति । देवो दोच्चं पि तच्चं पि वदंति सोमि-
ला ! पक्वइया दुप्पव्वइयं ते । तए गं से सोमिले तेणं
देवणं दोच्चं पि तच्चं पि एवं वुत्ते समाणे तं देवं एवं व-
यामी—कहणं देवाणुप्पिया ! मम दुप्पव्वइतं ? । तते
गं से देवे सोमिलं माहणं एवं वयासी—एवं खलु देवा-
णुप्पिया ! तुमं पामम्म अरहंओ पुरिमादाणीस्स अति-
यं पंचाणुव्वए सत्त सिक्खावणं दुवालमविहे सावणधम्ममे
पडिवणे, तए गं तव अस्सदा कदाइ पुष्परत्त० कुडुव०
जाव पुष्परत्तितं देवा उच्चारंति ० जाव जेणव अमोग-
वरपायवे तेणव उव गच्छइ तेणव उवागच्छत्ता किडिण
संकाइयं ० जाव तुमिणीए संचिद्धति । तते गं पुष्परत्ताव-
रत्तकाले तव अतियं पाउम्भवाम हं भो सोमिला ! पक्व-
इया दुप्पव्वइतं ते तह चेव देवा नियवयणं भणति ० जा-
व पंचमदिवसमि पुष्पावरत्तकालममयंसि जेणव उव-
रपायवे तेणव उवागते किडिणसंकाइयं ठेपति वेदि
वडुत्ति उवलवणं संमज्जं करेति सम्म०त्ता कडुमुद्दए मु-
द्दं बंधति, कडुमुद्दए मुद्दं बंधत्ता तुमिणीए संचिद्धति, तं
एवं खलु देवाणुप्पिया ! तव दुप्पव्वइतं । तते गं से
सोमिले तं देवं वयासी—(कहं गं देवाणुप्पिया ! मम
दुप्पव्वइतं ? , तते गं से देवे सोमिलं एवं वयासी)
जहं गं तुमं देवाणुप्पिया ! इयाणि पुष्पपडिवसं पंच अ-
णुव्वयाइं सयमेव उवमंपजित्ता गं विहरमि, तो गं तुज्झ-
इदमणिं सुप्पव्वइयं भविज्जा । तते गं देव सोमिलं वदंति
वेदिता नमंमति नमंमिन्ता जामेव दिमिं पाउम्भूते ० जाव
पडिगते । तते गं सोमिले माहणरिगी तेणं देवणं एवं वुत्ते
समाणे पुष्पपडिवसाइं पंच अणुव्वयाइं मयमेव उवमंपजि-
त्ता गं विहरति । तते गं से सोमिले बहूहिं चउत्थच्छुद्धम०
जाव मामदमासखमणं हि विचित्तेहिं तवावहाणं हि अप्पा-
गं भावेमाणे बहूहिं वासाइं समणोवामगपरियागं पाउणति
बहू० शित्ता अदमासियाए संलेहणाए अत्ताणं पाउण-
ति बहू० शित्ता अदमासियाए संलेहणाए अत्ताणं भूमेति
अदमा०त्ता तीसं भत्ताइं अणसणाए छंदति अण०त्ता तस्स
ठाणस्स अणालोहयपडिकंते विराहियसम्मचे कालमामे
कालं किण्ठा सुक्खडिंसए विमणे उवातसभाए देवसय-

सुक्क

णिजंमि० जाव ओगाहणाए सुक्कमहग्गहत्ताए उववन्ने । त-
ते णं से सुक्के महग्गहे अह्णोववन्ने समाणे ० जाव भासा-
मणपज्जतीए एवं खलु गोयमा ! सुक्केणं महग्गहेणं सा
दिवा ० जाव अभिममआगए एगं पलिआवमड्ढिती सुक्के
णं भंते ! महग्गहे ततो देवलोगाओ आउक्खण कहिं ग-
च्छिहिति कहिं मिज्झिहिति ? गोयमा ! महाविदेहवासे
मिज्झिहिति । नि० १ श्रु० ३ वर्ग ३ अ० ।

द्वाचत्वारिंशत्तमे महाग्रहे, कला० १ अधि० ६ क्ष० । खं०
प्र० । म्या० । सूर्यादिग्रहव्यवस्थितमे ग्रहे, स्था० ८ ठा० ३
उ० । प्रका० । सू० प्र० । औ० ।

दो सुक्का । स्था २ ठा० ३ उ० ।

शुक्क-न० । शोधयत्यष्टप्रकारं कर्ममलं शुचं वा शोकं क्रम-
यत्पनयतीति निरुद्धविधिना शुक्कम् । प्रव० ६ द्वार ।
आतु० । आथ० । आ० सू० । ध्यानभेदे, उत्त० ३० अ० ।
प्रव० । एतदपि पूर्वगतधुतानुसारिना नानयमनैकद्रव्यात्पत्ति-
स्थितिभक्तादिपर्यायानुस्मरणोद्वेगस्वरूपमबाधनमाहादिलि-
ङ्गमयं मोक्षादिकललाधकं चिन्तयम् । अथ च धर्मशुक्लं एव
तपनी निर्जराधेयात्, नास्तेन्द्रियबन्धहेतुत्वादिति । प्रव० ६
द्वार । संबन्धरादृष्टे क्रियामलत्यागेन संघर्षेण कालात्ययेन
शुक्लं ध्याने भवति । पौ० १२ विव० । अभिप्रवृत्ते अमन्सरि-
णि कृतज्ञैः सदारिद्र्यमणि हितानुबन्धे, पं० सू० ४ सूत्र । " सुक्क
सुक्काभिजाए " । भ० ८ श० ५ उ० । अष्ट० । त्रि० । शुभ्र,
सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।

शुक्क-न० । मूल्ये, हा० १ श्रु० ८ अ० । कल्प० । दाने, भ० ५४
श० । राजद्वये द्वयं, इत्यन्ये । वृ० १ उ० २ प्रक० । नि० ।

शुक्क-त्रि० । नीरसं, भ० २ श० १ उ० । स्तोत्रव्यञ्जनं,
वश० ५ अ० १ उ० । वल्यवणकादां, आवा० १ श्रु० ६
अ० ३ उ० ।

सुक्कच्छगिया-शुक्कच्छगिका-स्त्री० । शुक्कगोमयपिण्डे,
अणु० ।

सुक्कच्छेवाडिया-शुक्कच्छेवाडी-स्त्री० । आनपशुकायां वल्या-
दिफालकायाम् । छेवाडी नाम वल्यादिफालिका सा च कचि-
हेशविशेष शुक्का सर्वा अतीव शुक्लवस्तूरमानन्देन वर्य-
ते । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । ग० ।

सुक्कजलोया-शुक्कजलौका-स्त्री० । जलौकाश्च जलजन्तुवि-
शेषस्यास्थितः, अणु० ।

सुक्कजभाण-शुक्कध्यान-न० । शुचं क्लामयतीति शुक्लं शोकं
श्लपयतीत्यर्थः । ' ध्ये ' चिन्तायां, ध्यायते-चिन्त्यते तत्त्वमेत-
नेति ध्यानम्-एकाग्रचिन्तनग्राह इत्यर्थः । शुक्लं च तद् ध्या-
ने च शुक्लध्यानम् । तस्मिन्, आथ० ४ अ० । शोधमला-
पगमाच्छुचिन्तं तदनुपकाच्छुक्लध्यानम् । सम्म० ३ कारुड ।
शुक्लं शुभस्वाभाविकं सर्वोपाधिवाधारहितं चित्तमन्तःकरणं
यस्मिन् ध्याने तत् ध्यानमप्युपचाराच्छुक्कम् । दश० ४ तत्र ।
अथ शुक्लमाह--" पुद्गलविनयकं चि-पृथक्त्वेन-एकद्रव्या-
धितानामुत्पादादिपर्यायाणां भेदेन पृथुत्वेन वा विस्तीर्ण-
भावेनेत्यस्य, घटिको-विचक्षणः पूर्वगतधुतालम्बना नानान-

यानुस्मरणलक्षणा यस्मिस्तत्तथा, पूज्यैस्तु चित्तकं, धुतालम्ब-
नतया धुतमित्युपचारादधीत इति, तथा विचरणम्-अर्था-
द् व्यञ्जनं व्यञ्जनादर्थं तथा मनःप्रभृतीनां योगानामन्यतर-
स्मादन्यतरास्मात्त विचारे ' विचारेऽर्थव्यञ्जनयोगस-
ङ्क्रान्तिर्गति (तस्या० ६ अ ४६ सू०) वचनात्, सह वि-
चारेण सविचारि, सर्वधर्मादित्यादिसमासान्तः, उक्तं च--
" उपायद्विनिर्भगाहं, पञ्जयाणं जमगद्व्यस्मि । नागानया-
शुभरणं, पुत्रययसुयाणुसारं ॥ १ ॥ सविचारमत्थवन्दन-जा-
गंतराओ तयं पदमसुक्कं । होति पुद्गलविनयकं सविचारमग-
भावस्स ॥ २ ॥ " इत्येको भेदः, तथा ' एगत्तविनयकं ' चि एक-
त्वेन-अभेदोत्पादादिपर्यायाणामन्यतरमैकपर्यायालम्बन-
यत्यर्थो चित्तकं-पूर्वगतधुताध्याना व्यञ्जनरूपोऽर्थरूपो वा
यस्य तदेकव्यवितर्कम्, तथा न विद्यते विचारेऽर्थव्यञ्जन-
योगितरस्मादितरत्र, तथा मनःप्रभृतीनामन्यतरस्मादन्यत्र
सञ्चरणलक्षणा निर्वानगृहगतप्रतीपम्ययस्य तद्विचारीति
पूर्ववर्तित, उक्तं च--" जं पुण सुनिष्पकपं, नियायमरणप-
ह्वमिव चित्तं । उपायद्विनिर्भगा-इयाणमगस्मि पञ्जाए ॥ १ ॥
अविचारमत्थवज्जण-जागंतराओ तयं विहयसुक्कं । पुत्रययसु
यालंयण-मगतविनयकमविचारं ॥ २ ॥ " इति द्वितीयः, तथा
' सुद्दुमकिरिया ' चि निर्वानगमनकाले कवलितो निरुद्धमनो-
वाग्यागम्यार्जनिरुद्धकाययोगस्यैतद्, अतः सूक्ष्मा क्रिया-
कार्यकी उच्छ्वासादिका यस्मिस्तत्तथा, न नियन्ते-न व्या-
वर्तन्ते इत्यवशीलमनिवर्ति प्रवर्द्धमानतरपरिणामादिति । भ-
रिणं च--" निव्याणगमणकाले, कवलितो द्रुनिरुद्धजाग-
स्स । सुद्दुमकिरियाऽनियद्वि, तद्वयं तणुकायकिरियस्स ॥ १ ॥ "
इति तृतीयः, तथा, ' समुच्छिन्नकिरिया ' चि समुच्छिन्ना-
शीला क्रिया-कार्यकादिका शैलीकरणं निरुद्धयागत्वेन
यस्मिस्तत्तथा, ' अप्पडिवाए ' चि अनुपगतस्वभावमिति
चतुर्थः, आह--" तस्मैव य सल्लभी-गयस्स सल्लो व्व नि-
प्पकंपस्स । धोच्छिन्नाकिरियमप्पडि-वाहं भाण परमसुक्कं
॥ १ ॥ " इति, इह चान्ये शुक्लभेदद्वये अयं क्रमः--कवली-
किलान्तमुद्गृतभावनी परमपदं भवोपप्रादिकर्मसु च वेद-
नीयादिषु समुद्घाततो निसर्गेण वा समस्थितिषु सत्सु यो-
गानरोधं करोति, तत्र च--

' पज्जत्तमेत्तसंनि-स्स जलियाहं अहं जोगस्स ।

होति मणोद्व्याहं, तच्चावरो य जम्मत्ता ॥ १ ॥

तदसंखगुणविहीणं, समए समए निरुभमाणं सो ।

मणसो सच्चानिगेहं, कुणइ असंखज्जसमएहिं ॥ २ ॥

पज्जत्तमेत्तविदिय, अहं अहं जोगपज्जया जे उ ।

तदसंखगुणविहीणं, समए समए निरुभेत्ता ॥ ३ ॥

सद्वयवज्जोगेहं, संखानीएहिं कुणइ समएहिं ।

ततो अ सुद्दुमपणण-स्स पदमसमओवयअस्स ॥ ४ ॥

जा किर अहं जोगो, तदसंखज्जगुणविहीणमकेहं ।

समए निरुभमाणो, दद्विभागं च मुत्तंता ॥ ५ ॥

रुभइ स कायजोगं, संखानीएहिं चैव समएहिं ।

तो कयजोगनिरोहो, संलसीभावणमिह ॥ ६ ॥ "

शैलशम्यव-मेरागि यो स्थिरता सा शैलीति, " इ-
स्सकखराहं मज्झं-ण जण काणये पैव भवति । अचकुइ

मेलान्मगमा, तलियमेने तमा काल ॥ १ ॥ तणुगेहान्मा-
मा, मायइ सुहुमकिरियाणियहि सो । वात्तिअकिरिय-
मप्याडि-वाइ सेलानिकालम्म ॥२॥ इति । स्था० ४ ठा० ३ उ० ।
ध्यानभेदे, स० ३ सम० । आय० । प्रव० । कल्प० । आ० म० ।
“ अणुत्तरं धम्ममुद्देशत्ता, अणुत्तरं भाणवणं क्रियायइ ।
सुसुकसुक्कं अयडंगसुक्कं, सेखंड एगेतयदानसुक्कं ॥ १६ ॥ ”
सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । (व्याख्या 'वीर' शब्द पष्ठ भाग
१३६० पृष्ठ गता ।) “ यस्येन्द्रियाणि विषयेषु पराङ्मुखाणि,
संकल्पकल्पनाविकल्पाधिकारदायि । योगैः स च त्रिभिर्गहो नि-
भृतान्तरात्मा ध्यानेतमे प्रथमशुक्कामवे यदस्ति ॥१॥ ” दश०
अ० । शुक्क तु जन्मक्षयः । दश० ४ तत्त्व । ग० । संघा० ।
आव० । आ० । आ० चू० ।

सुकड-सुकुत-न० । शुभकर्मणि । ‘सुकडसुकडकम्माणं फल-
विभागं आर्थावयजति’ स० १४५ सम० । कल्याणविपाक कर्म-
णि, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । कृत. त्रि० । सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

सुकणाम-शुक्कनामन्-न० । वर्णनामकर्मभेदे ; यदुदयाज्जन्तु-
शरीरेषु शुक्का वर्णो भवति तत् शुक्कनाम । कर्म० ६ कर्म० ।

सुकणिरोट-शुक्कनिरांध-पुं० । मैथुनाकरणादीर्यनिरोधे, पं०-
चू० । शुक्कनिरांध चापुरुषत्वं स्यादिति । आह-यद्येवं शुक्क-
निरांध अपुरुषत्वं भवति, तदयमध्यवस्था यस्मादमी भ-
गवन्तः साधवः पूर्वोक्तशुक्का अपि ब्रह्मचर्यं धारय-
न्ति न च तेषामपुरुषत्वं भवत्यतः समयावकजमुदाहृत-
म् । आचार्य आह-न; निजान्तापरिज्ञानात् । इह सामान्यन
सूत्रमभिहितम्-तत्र ये शकुनिनस्तत्कर्मसंविनः पत्निका मातृ-
का इव शाल(लू)काद्या उत्कटवेदास्ताम्प्रतीत्य सूत्रानपात-
यस्मान्तेषां यदप्रादुर्भावात्निरांधेन नपुंसकत्वमापद्यते ततो
न विरोधः । पं० चू० २ कल्प ।

सुकपक्ख-शुक्कपत्त-पुं० । ज्योत्स्नावति मासादे, ज्यो० ४ पा-
हु० । यत्र ध्रुवराहुः चन्द्रविमानमावृत्तं मुञ्चति तेन ज्योत्स्ना-
धवलिनया शुक्क. पत्त. स शुक्कपत्त. । जं० ७ वल० ।

सुकपक्खिय-शुक्कपात्तिक-पुं० । शुक्कपत्तसंभवे, स्था० ।

दुविहा येरइया पणत्ता, तं जहा-किण्हपक्खिया चेव,
सुकपक्खिया चेव जाव वेमाणिया । (सू० ७६ +)

शुक्को विशुद्धत्वापक्षाऽभ्युपगमः शुक्कपत्तस्तेन चरति
शुक्कपात्तिकः शुक्कत्वं च क्रियावादित्येनेति, आह च-
“ क्रियावादे भव्यं, ना अभव्यं सुक्कपक्खिए किण्ह-
पक्खिए ” ति-शुक्कानां चान्तिकत्वेन शुक्कानां पक्षा-
यगः शुक्कपत्तस्तत्र भवः शुक्कपात्तिकः । स्था० २ ठा०
२ उ० । पं० सू० । आ० । अपाङ्गपुद्गलपरावर्ताभ्य-
न्तर्गते संसारं, पञ्चा० १ विष० । ध० । स्था० । पं०
सं० । ग० । प्रज्ञा० । यो० वि० । भ० ।

सुकपाल-शुक्कपाल-पुं० । राजकरग्रहणस्थाने, स्था० ८
ठा० ३ उ० ।

सुकपोगल-शुक्कपुद्गल पुं० । रेतसि, स्था० ५ ठा० २ उ० ।

(मनु देवानां शुक्क. इति सन्ति उत नैत्युक्तं 'गम्भ' शब्दे
तृतीयभागे ८३२ पृष्ठ ।)

सुकमाम-शुक्कमास-पुं० । लघुमासे, वृ० ३ उ० ।

सुकलेस्मा-शुक्कलेइया-स्त्री० । शुक्कं क्लमयतीति शुक्का सा
चासौ लेइया च शुक्कलेइया । लेइयानेदे, आतु० । स० ।
पा० । उत्त० । उपा० ।

सुकवडिसग-शुक्कावतंसक-न० । शुक्कदेवेनाधिष्ठिते विमाने,
नि० १ ध्रु० १ यर्ग ६ अ० ।

सुकवाद-शुक्कवाद-पुं० । परानर्थो लघुत्वं च, विजये च परा-
जय । यत्राक्रो सह दुष्टेन, शुक्कवादः प्रकीर्तितः ॥१॥ “ इत्युक्त-
लक्षणं वादभेदे, डा० ७ डा० । अप० ।

सुकसाणियमंभव-शुक्कशोणितमम्भव-त्रि० । शुक्क-रतः शो-
णितम्-आर्त्तयं ताभ्यां संभवे येषां त तथा । वीर्यरजाभ्या-
मुपप्रेषु, स्था० २ ठा० ३ उ० ।

दो सुक्कसाणियमंभवा पणत्ता, तं जहा-मणुस्सा चेव,
पंचिदियतिरिक्खजोणिया चेव । (सू० ८५ X)
स्था० ३ ठा० ३ उ० ।

सुक्काभिजाइय-शुक्काभिजात्य-पुं० । शुक्कप्रधाने तथाविधे
आयुके, भ० ४ श० ५ उ० । भिज्जमत्सरता-कृतज्ञता-सन्दार-
म्भ-हितारम्भप्रधाने, पं० सू० । भ० ।

सुक्काभोग-शुक्काभोग-पुं० । शुद्धज्ञानोपयोगे, वे० १३ विष० ।

सुक्किय-सुक्कीत-त्रि० । सुट्ट श्रुति, ‘सुक्किय वा सुक्कियं’
सुक्कीते चेति केनचित्कर्ता सत् दर्शितं सत्सुक्कीर्तामात न
इयाशुणीयात् । दश० ७ अ० ।

सुक्किल्ल-शुक्क-त्रि० । “लात्” ॥ ८ । २ । १०६ ॥ इति पूर्व
इत् । सुक्किल्ल । सुइलं । प्रा० । शुक्कवर्णयति, स्था० १
ठा० । आ० म० । जी० । प्रज्ञा० । सू० प्र० । आचा० । स० ।
लघुमासप्रायश्चित्ते, ‘सुक्किल्लेयलहुया सुक्किल्ला नाम लहुगा’
नि० चू० १ उ० । स्था० ।

सुक्कीड सुक्कीड-पुं० । सुक्कीडो देवराजानां सुट्ट-अतिशयेन
परमरमणीयतया क्रीडयते इति सुक्कीडः । परमक्रोडास्थाने,
ज्यो० १० पाहु० ।

सुक्ख-शुक्क-त्रि० । “ शुक्कस्सुक्खे वा ” ॥ ८ । २ । ५ ॥ अनेन
कस्य वा स्वकारः । सुक्खं । सुक्कं । शोषमुपगते, प्रा० ।
स्था० । नि० चू० ।

सौख्य-न० । भोगसम्पाद्यानन्दविशेषे, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

दमविहे सुक्खे पणत्ते, तं जहा-“आरोग्गदीहमाउं, अहुजं
काम भोगमंतोमे । अस्थि सुखभोगनिक्ख-म्ममेव ततो अ-
णावाहे ॥१॥ ” (सू० ७३७X) स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सुक्खदिय-शुक्कदति-पुं० । शोषमुपगते चर्ममयजलाधार-
भाजनविशेषे, अणु० ।

सुक्खवाय-शुक्कवाद-पुं० । शुक्क पय शुक्को-नीरसः, गल-
तालुशायमात्रफल इत्यर्थः, स चासौ वादश्च कमपि वि-

सुगन्ध

प्रतिपत्तिविषयमाश्रित्य विप्रतिवादिना सह वदने शुष्कवाद् ।
“अत्यन्तमानना साद्रं, कृत्वा तेन स दृढम् । धर्मोत्प्रेत मू-
ढेन, शुष्कवाद्स्तपस्विनः ॥ १ ॥ ” इत्युक्तलक्षणे वाक्यभेदः,
इ० ११ अष्ट० ।

सुखोदण-शुष्कौदन-पुं० । शुष्ककुरे, इ० ५ उ० ३ प्रक० ।

सुखग-सुखगति-स्त्री० । प्रशस्तविहायैगती, कर्म० ५ कर्म० ।

सुखविवाह-सुखविवाह-पुं० । सुखकर्मकले, सुखानां वा
सुखावपाकहेतुत्वात्पापकर्मणां विनाशकास्तं यत्राभिधेयतया
सन्त्यस्यां “वर्णानगर” इति न्यायात्सुखविवाहाः । वि-
पाकभूतस्य द्वितीये स्कन्धे, विपा० १ अ० १ अ० ।

सुखित्त-सुखित्त-न० । शोभने लोके, द्विगुदशानां क्तुर्ध्व-
ध्वयनं, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सुग-शुक्-पुं० । कीरं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । स्था० ।
प्रज्ञा० । ज० । ज्ञा० । अनु० ।

सुग(ग)-सुगति-स्त्री० । सुष्ठु-शोभना गतिः-गमने सुगतिः
सुदयत्यसुमनुजत्वादिकायां गती, दर्श० ५ तत्त्व । स्वर्गाप-
वर्मादिकायां गती, दर्श० ५ तत्त्व । पञ्चा० । स्था० । शोभन-
गती, उत्त० २७ अ० । स्था० ।

तच्चे सुगहश्चो पञ्चत्ताश्चो, तं जहा-मिद्विमोर्गई देव
सोर्गई मणुस्ससोर्गई । स्था० ३ ठा० ३ उ० ।

शोभना गतिरस्माज्ज्ञानत्वात्त्राद्येति सुगतिः, “ज्ञानक्रिया-
भ्यां मोक्ष” इति न्यायात् । क्षर्णाक्रिययाः, सञ्च० १ अ० १ अ० ।

चत्तारि सु(ग) गहश्चो पञ्चत्ताश्चो, तं जहा-मिद्विमोर्गई
देवमोर्गई मणुयमोर्गई सुकुलवच्चायई । स्था० ४ ठा०
१ उ० ।

पंचहिं ठाण्हि जीवा सोर्गई गच्छन्ति, तं जहा-पा-
णाइवायवेरमणेशं ० जाव परिगहवेरमणेशं । स्था० ५
ठा० १ उ० ।

सुगह-सुगतिगति-स्त्री० । सुगतयः—सिद्धास्तेषां गतिः
सुगतिगतिः । पञ्चम्यां मोक्षगती, आ० म० १ अ० ।

सुगहगमण-सुगतिगमन-न० । मिद्वयादिप्राप्ते, स्था० ५ ठा०
१ उ० । स्वर्गावाप्ते, सूत्र० १ अ० ७ अ० ।

सुगहगामि-सुगतिगामिन्-पुं० । सुगतिं गमयतीति सुगतिगा-
मी । मवान्तरं इच्छस्त्वनापत्त्यमानं, स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

सुगहगुरुभ-सुगतिगुरुभ-पुं० । सुगतिश्च सुमानुषत्वा-
दिलक्षणा गुरुश्च धर्मात्वायस्तीर्थकरादिस्तथोयो लाभो ज-
न्मान्तरापेक्षया प्राप्तः स तथा । सुगतः सुगुरोश्च लाभे,
पञ्चा० १२ वि० ।

सुगन्ध-सुगन्ध-पुं० । शोभनगन्धे, सू० प्र० २० पादु० । सुरभी,
प्रक० २ आश्र० द्वार । ‘सुगन्धवर्गकुसुमचुम्बलसौवयार्क-
लिय’ सुगन्धीनि यानि वर्गकुसुमानि चूर्णा एतद्वयानिग्रहं
तथाविधशयनोपचाराश्च तैः कलितं यत्तत्तथा । म० ११
अ० ११ उ० ।

‘सुगन्धवर्गगन्ध’ सुगन्धा सुगन्धया ये वर्गगन्धाः प्रधानचूर्णा-
नि तेषां कथ्यो यत्र स तथा । कल्प० १ अधि० २ क्षण । ‘सुग-
न्धवर्गगन्धश्च’ शोभनो गन्धो यथा तं सुगन्धास्तं च ते वर्-
गगन्धाश्च यासां सुगन्धवर्गगन्धास्तेषां गन्धः स येषांस्तीति
सुगन्धवर्गगन्धक । जी० ३ प्रति० ३ अधि० । सुगन्धय-
स्त्वङ्गन्धा वर्गगन्धा प्रवक्तव्याः सन्ति यत्र तत्तथा । म० ११
अ० ११ उ० । रा० । जी० ।

सुगन्धि-सुगन्धि-त्रि० । शोभनो गन्धो यस्येति सुगन्धिः ।
जी० ३ प्रति० ३ अधि० । परमगन्धोपेने, जी० ३ प्रति०
४ अधि० । आ० म० । परमगन्धकलिते, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । तं० । प्रज्ञा० । विशिष्टगन्धाद्वर्णान्ति, कल्प० १
अधि० २ क्षण । औ० । ज्ञा० । म० ।

सुगन्धिपुष्प-सुगन्धिपुष्प-न० । जात्यादिकुसुमे, पो० ८ वि० ।

सुगन्धिय-सुगन्धिक-त्रि० । परमगन्धोपेने, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । जलरुहावशेषं, नपुं० । प्रज्ञा० १ पद ।

सुगय-सुगत-त्रि० । सुस्थे, स्था० । अनु० ।

तच्चो सुगया पणत्ता, तं जहा-मिद्विसुगया देवसु-
गया मणुस्ससुगया । (सू०) स्था० ३ ठा०
३ उ० ।

सुगतो द्रव्यतो धनी भावतो ज्ञानादिगुणवानिति ।
स्था० ४ ठा० ३ उ० । शोभनं सत्—ज्ञानमस्योति । बुद्धे
शाक्यमुनौ, स्था० २ ठा० १ उ० । आव० । बुद्धेदनापत्ये
शाक्यमिहे, विशेष० ।

सुगास्तिष्ठ-सुगाहस्थ-न० । शोभनगृहस्थभावे, ध०
१ अधि० ।

सुगिह-सुगिह-पुं० । चैक्योपेमास्यात्, स्था० ४ ठा० २
उ० । आव० ।

सुगुत्त-सुगुत्त-पुं० । कौशाभ्यीनगरीराजस्य शतानीकस्यामा-
त्य, आ० म० १ अ० । कल्प० । आ० क० ।

सुगुरु-सुगुरु-पुं० । शोभनश्चास्ती गुरुश्चेति सुगुरुः । लक्षणा-
सुगुरं, पञ्चा० १ ।

तं सुगुरुमुद्देमण-मंतकसरकञ्जजात्रमहण्यं ।

जं भिच्छत्तपमुत्ता, वि केइ पार्थेति सुहणं ॥ ४३ ॥

तादृनि भग्यमानं तं सुगुरुमुद्देशनामन्त्राक्षरकर्णजाप-
माहृत्यं, तत्र शोभनश्चास्ती गुरुश्च सुगुरुः सदाचार-
गुरुत्वार्थः, तस्येत्थंभूतस्य शुद्धा—आशंसादिदोषरहिता
सर्वथाऽऽगमानुसागिणी दशनाशुद्रदेशना तद्दृष्टव्यं प्राकृ-
तप्रपञ्चं सैव मन्त्राक्षरः समस्तकर्मविषयापह्नागित्वात् तेन
कर्णजापस्तस्य कर्णजापस्य माहात्म्यं—प्रभावं सामर्थ्यं यत्
क्रियन्माप्नुयन्ति—लभन्ते के जीवा इति शेषं दृष्टव्यं, किं
सुलभयोधं समस्तान्यदर्शनाशंकरत्नसदृशाहृतप्रपञ्चितागमस्य-
योधं मिद्वयात्वाद्यप्यसुसुप्त अपि मिद्वयात्प्रमोहनीयकर्मव-
शवर्तिनाऽपीति गार्थाय । दर्श० ४ तत्त्व ।

सुग्रीव-सुग्रीव-पुं० । सुन्दरया ग्रीवया कलितं स्वनामक्यान्तं
नगरभेदे, उत्त० १६ अ० । यत्र बलभद्रराजभार्याया सुगा-
धत्या सुगापुत्र आसीत् । उत्त० १६ अ० । भूतानन्दस्य नाग
कुमारेन्द्रस्य अश्वानीकाधिपती, स्या० ५ ठा० १ उ० । भ-
विष्यतां नवमवासुदस्य प्रतिशती, स० । ती० । नवमतीर्थ
करस्य श्रीशितलनाथस्य पिता, स० । आव० । ति० । प्रव० ।

सुक्त-शुक्त-त्रि० । "शुक्तं हो वा" ॥ २ । ११ ॥ इति शुक्तशब्दे

संयुक्तस्य वा क इत्यादिशः । सुक्तं । सुक्तं । सिने, प्रा० २ पाद ।

सुष-सुख-न० । "अनादी स्वरादस्युक्तानां क-ख-त-थ-प-

फां ग-घ-ङ-च-ब-भाः" ॥ २ । ४ । ३६६ ॥ इति कस्य घ ।

साने, "सुषं चित्तिञ्ज इमास्तु ।" प्रा० ४ पाद ।

सुषट-सुषट-पुं० । शोभनो घटः सुषटः । पूर्णकलशे, कर्म० ।
१ कर्म० ।

सुषरा-सुगृहा-स्त्री० । वयापत्तिणाम्, पानालवृत्तादिषु,

वृ० ३ उ० ३ प्रक० । (सुगमं सुन्दरं नीडं कर्गानि नदृष्टान्त

इहलोकं निम्नायां सुषरा दृष्टान्तः कस्य 'शब्दं कृत्याय-

भागं २२२ पृष्ठ गतः ।) सुषरा नामं सउनिता भवति ।

आ० ख० १ अ० । घटिकावशेषे, विशेष० । आ० म० । न० ।

सुषोष-सुषोष-पुं० । स्वनामक्यानायां शक्यघटायाम्, आ०

म० १ अ० । देवप्रामादं घटाविशेषं, जी० ३ प्रति० १

अधि० २ उ० । शक्यस्य हरिनामवचः सुषोषघटापालकः ।

म० १६ श० २ उ० । ग० । जम्बूद्वीपे भग्नखण्डे अर्तनाया-

मुत्सर्गिण्यां जाते स्वनामक्याम षष्ठ कुलकरे, स्या० ७ ठा०

३ उ० । स० । तृतीयद्वलोकस्य स्वनामक्यान्तं विमानं, स० ६

सम० । ऋषभदेवस्य पञ्चसप्ततितमे पुत्रे, कल्प० १ अधि० ७

क्षणे । सुन्दरघोषवति, त्रि० । जी० ३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

सुषोषा-सुषोषा-स्त्री० । गीतरतिगीतयशसोर्गन्धर्वेन्द्रयो-

रग्रमद्विधाः, भ० १० श० ५ उ० । स्या० । (तत्पूर्वोत्तरजन्मकथा

'अग्रमहिम्नी' शब्दे प्रथमभागे १७० पृष्ठ गता ।)

सुचंद-सुचन्द्र-पुं० । जम्बूद्वीपे णेरघते वर्षे अस्यामवसरि-

ण्यां जाते द्वितीयतीर्थकरे, स० । ति० ।

सुचरिय-सुचरित-न० । सदाचरणे, कल्प० १ अधि० ६ क्षणे ।

त० । प्रअ० । सुष्टाचरिते, स्या० ६ ठा० ३ उ० ।

सुचिष-सुचीर्ष-त्रि० । सुष्टु चीर्षम् सुचीर्षम् । सूत्र० १ श्रु०

१३ अ० । तीर्थकरानादिकं कर्मणि, स्या० ४ ठा० ३ उ० ।

सम्यक्प्रकारेण कृते संयमतपःप्रमुख कर्मणि, उत्त० १३

अ० । जी० ।

सुचिषकर्म-सुचीर्षकर्मन्-न० । सुचरितायां दानादिक्रिया-

याम्, उपा० २ अ० ।

सुचिषफल-सुचीर्षफल-त्रि० । सुचरितं सुचरितहेतुकत्वा-

त्पुण्यकर्मवन्धादि तदेव फलं येषां तानि । तथा । शुभफल-

पु, औ० । "सुचिषा कम्मा सुचिषफला भवन्ति" सुचरिता

क्रिया दानादिकाः सुचीर्षफलाः-पुण्यफला भवन्ति । उ-

पा० २ अ० ।

सुचिरकोहण-सुचिरकोहन-त्रि० । चिरं कांधकरशरीरं, उ-
त्त० २७ अ० ।

सुचोदय-सुचोदित-त्रि० । आचार्यादिप्रेरिते, "चिन्ता अचो-

दय निचं चिन्तं इवै सुचोदय । जहोवदं सुचयं, किरुवाइ
कुवई सवा ॥१॥" उत्त० १ अ० ।

सुचोयय-सुचोदक-त्रि० । शोभनप्रेरयितरि गुर्वीदी, उत्त० १
अ० ।

सुच्छय-सुच्छद-त्रि० । शोभनप्रच्छन्नपटे, औ० ।

सुच्छिष-सुच्छिष-त्रि० । सुष्टाच्छिषं शाकपत्रादी, उत्त० १
अ० । दश० ।

सृच्छेता-सुवेत्रा-स्त्री० । स्वनामक्यान्तं ग्रामे, यत्र छच्छस्थवि-

हारणं गते भगवान् प्रियं पृष्टः । आ० म० १ अ० । सुक्ष-

त्रायां ग्रामे धीरमहाविद्वतां गोशालां विटकरं विकुर्वित-

वान् । आ० म० १ अ० ।

सुजइ-सुयति-पुं० । साधुसमाचारकरणप्रवणे साधौ, दर्श०
३ तत्त्व ।

सुजंषिय-सुजंषित न० । आशीर्वचनं, भ० ११ श० २१ उ० ।

सुजया-सुजया-स्त्री० । राजगृहं नगरं धार्मिकस्य राज्ञः स्व-

नामक्यानायामग्रमहिष्याम् अन्तः । (सा च वीराग्निके धर्मे

धत्वा प्रवृत्त्य विशनिवर्णपरीयां निज्जेति अन्तकृद्दृष्टानां

सप्तमयगस्य एकादशऽध्ययने सुचिन्तम् ।)

सुजम-सुयशस्-पुं० । ऋषभपूर्वभवजीवस्य वज्रनाभस्य सा-

रथां, अग्रं पूर्वभवजीवं, आ० ख० १ अ० । ऋषभदेवस्य

सप्तत्रिंशतितमे पुत्रे, कल्प० १ अधि० ७ क्षणे ।

सुजसा-सुयशस्-स्त्री० । सुदर्शनपुग्वास्तव्यस्य शिशुनागस्य

भार्यायाम्, आव० ४ अ० । आ० क० । आ० ख० । ('स

मादि' शब्देऽस्मिन्नेव भागे कथा गता ।) जम्बूद्वीपे भारते

वर्षेऽस्यामवसरिण्यां जातस्य घमस्य तीर्थकरस्य मातरि,

स० । आव० । अनन्तजितस्य मातरि, प्रव० १० द्वार ।

सुजाइ-सुजाति-पुं० । ऋषभदेवस्य त्रिंशतितमे पुत्रे, कल्प०

१ अधि० ७ क्षणे ।

सुजाय-सुजात-त्रि० । सुनिष्पन्ने, आ० १ भू० १ अ० । औ० । स्या० ।

प्रअ० । ज० । सु० प्र० । परिपाकागतं, ज० २ वत्स० । शोभनं जातं

यस्य स सुजःतः । विशुद्धमलिकनकरत्नमूल्याद्रव्यजनिते ज-

न्मशोषर्हिते, ज० ४ वत्स० । रा० । बीजाधानादारभ्य जन्म-

दापरर्हिते, ज० २ वत्स० । सुजन्मनि, औ० । तथा सुजानानि

यथाक्रममाणोपपन्नत्वेन शोभनजन्मानि यानि सर्वाणि उरः-

शिरःप्रभृतीनि अङ्गानि ते सुन्दरमङ्गं समग्रं वपुर्येषां ते

सुजातसुखास्तुन्दराङ्गाः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० २ उ० ।

सुजातमिव सुजातम्, पूर्णदिनजाते, उपा० २ अ० । स्या० ।

तद्गुणयुग्यतया उत्पन्नं, आ० १ भू० १ अ० । औ० । "सु-

जायसुविभक्तसुकवगा" सुजातम्-सुनिष्पन्नं जन्मदावर-

हितत्वात् सुविभक्तप्रत्यङ्गोपादाना यथेकैविकत्य-

भावात् स्वकं शोभनं कं सुमुदायगतं येषान्ते सुजा-

तसुविभक्त्यरूपकाः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० २ उ० । जं० ।
 झा० । श्री । (मूलद्रव्यशुद्ध उदाहरणम्) “ सुजा-
 यवर्जायरूपपदमर्गावसालमाला ” सुजाते मूलद्रव्यशुद्ध वरं
 प्रधानं यन् जातरूपं तदात्मकाः प्रथमात्मका मूलभूता
 विशाला शाला शाखा यस्याः सा सुजातवर्जातरूपप्र-
 थमकविशालशाला । जी० ३ प्रति० ४ अधि० २ उ० । शोभनं
 जन्मनि, तेषु । आ० क० ४ अ० । स्वनामख्याते भावके, पुं० ।

सुजातकथा चेत्यम्—

“ रिउचक्रअकंपाए, चंपाएपयावविजियमितपहो ।
 मितपहो नाम निधो, सधर्मिणी धारणी तस्स ॥ १ ॥
 सिट्ठी य धम्मरत्तो, धणमित्तो सुयणकमलयणमित्तो ।
 भज्जा तस्स धणमिरी, सिरी च वररुवलावज्जा ॥ २ ॥
 ताणं जाओ पुत्तो, बहुआयाइयसएहिं सुपायित्तो ।
 संजाणयजणचमका, तणुपपहापडलाचिअका ॥ ३ ॥
 जं जाओ इह रिद्धे, कुलम्मि ह जाय ! तं तुह सुजायं ।
 भग्गइ जणण तेणं, नाम कयं से सुजाओ सि ॥ ४ ॥
 पांडपुअगोअंगो, निरुयमलयाणं, सुरुवरुवधरा ।
 सो सव्वकलाकुसलो, कमण तरुणत्तमणुपत्तो ॥ ५ ॥
 कइया वि पायित्तो, जिणधुःपूयाहि वाणिपाणिनलं ।
 गुरुपयकमले विमलं, कयावि भमर व्व सव्वेत्तो ॥ ६ ॥
 काहे वि य जिणपवयण—पभावणं पायणं पुण कुणंतो ।
 सव्वणपुंडीहि पियत्तो, कयाइ जिणसमयअमयरसं ॥ ७ ॥
 लालपाह य मणहरेहिं, सहिययहिययंगमहिं भणिएहिं ।
 नयरे नयरे हिंसे, कम्म न सो कांस तोसभरे ॥ ८ ॥
 इत्तो तत्थं वि पियं-गु नांमिया धम्मघोसंमतिपाया ।
 पेसणपाइयाउ निरा, गयाउ तज्जेइ दाभीओ ॥ ९ ॥
 ताओ भणति सामिणि! मा कुणसु अहं जय अण्डिरुवं ॥
 ददं सुजायरुवं, कम्म न माहिज्जण हिययं ॥ १० ॥
 सा पांडमणइ हलाओ !, जया स गच्छिज्जण मंगणं ।
 ताहे मम साइज्जह, तं सुदय जण पिच्छ्याम ॥ ११ ॥
 गुणजणअवयंसवयं-सपांगयं तं कयाइ तम्मि पंह ।
 जंतं दाम्मि, कहियं, नियइ पियं गू सवत्तिजुया ॥ १२ ॥
 मम्मरुवमदुप्फर, भेजणपवणं निए वि त एसा ।
 पमणइ धज्जा स चित्तिय, नारी जीमे वरो एमो ॥ १३ ॥
 काउं सुजायवेनं, अइसाइ कयावि सा अभिग्गेइ ।
 अज्जाण सवत्तीणं, मज्जे तव्वयणाचिट्ठाहिं ॥ १४ ॥
 इत्तो पत्ता मेत्ती, गिहदारे निट्ठणं नि कलिउण ।
 अवसण्णिउण सणियं, कयाडिअण पिच्छेइ ॥ १५ ॥
 अनेउरचिट्ठद—ददु चित्तए हा विणट्ठय पयं ।
 हाही रहम्मभेए, सुरं ना हाउ पच्छेअं ॥ १६ ॥
 अहं लिहइ कुडेलं, सुजाय ! तुमए महं इमं कहियं ।
 जहं वधिय अण्णस्सं, मित्तपहं दमादणस्सं ॥ १७ ॥
 किं तु विलंबसि अज्ज वि, इच्छाइ निदंमए नियम्मग्गे ।
 चित्तइ निधो वि हडवि, एयम्मि इमे कहं घडइ ॥ १८ ॥
 अहंवा लाहंभाणं, नराण किं अकरणिज्जामहं भुवणे ।
 ता हंतव्वा एमो, रक्खंयव्वा जणउववाओ ॥ १९ ॥
 तो निषक्कज्जामेणं, सलहमणिय स पेमिओ रत्ता ।
 नयरी अररकुरीए, चंदरुअयनियइपासमि ॥ २० ॥

सो वदंनुनिषाएमं, तस्स य रुवं विचित्तए चित्ते ।
 न घडइ परिसरुवं, इमास्मि नव्वइविरुद्रामणं ॥ २१ ॥

यत उक्तम्—

विषमसमैविषमसमा, विषमैविषमाः समैः समाचाराः ।
 करच्चरणदन्तनासिक—वक्त्रेष्ठानरीक्षणैः पुरुषाः ॥ २२ ॥
 अहं आमारिय सव्वं, साहइ दंसइ नियइलहं च ।
 भणइ सुजाओ नरवर !, कुणसु तुमं सामिआएमं ॥ २३ ॥
 चंदरुअओ वि जंपइ, न तुमं मांगमि किंतु पमिउण ।
 अचिच्छेअपुअचिच्छे—अ किंतिपच्छेअमथाहिं ॥ २४ ॥
 इय भणिउणं तेणं, चंदजमानामिया निधा भइणी ।
 तयदांसकुंमियतणु, दिज्जा से गरुयहरंगेण ॥ २५ ॥
 तस्संसमगघेसणं, सा सावयधम्मनिच्छला जाया ।
 निक्कट्टुकुट्टविहुरा, सुवंगमंवेगंगंगल्ला ॥ २६ ॥
 गाहयाणमणा सम्मं, तेणं निज्जामिया इमा मण्डं ।
 मासुरवग्गुदिधरो, जाओ सोहम्मसंगसुरा ॥ २७ ॥
 पत्ता स पउत्ताही, नामउ जाणाविउं च अण्णाण ।
 भणइ सुजायं सामिय ! कहंसु किं ते कंगमि पिय ॥ २८ ॥
 सो चित्तइ जइ पियं, पिच्छं ता हं गहमि पव्वज्ज ।
 तव्वावमिणं नाउं, अमगे चंपापुरि उवरि ॥ २९ ॥
 विउलं मिलं विउव्वइ, तो नियपमुहा जणा भिंसं भीया ।
 धूवकडुल्लुयहत्था, भणति मिग्गमित्तियकरकमला ॥ ३० ॥
 भो भो खेमह सो ज-स्स किंवि अमहहि चिट्ठियं दुट्ठु ।
 अहं वित्तासइ नियमो, कहिं गमिस्सह हहा दासा ! ॥ ३१ ॥
 पावण अमग्गेणं, सुत्तावओ दुमिओ अकज्जेण ।
 चंगमि तेणं तुंगियं, अज्ज अणज्जं तुमं सव्वं ॥ ३२ ॥
 लुक्कइ जइ तं खामह, नरसिग्गयणं तओ जणो भणइ ।
 सा संपइ कथं सुरा, भणइ इत्थं उज्जाण ॥ ३३ ॥
 नायरज्जणसहिणं, नियण सो खामिओ तहि गंतुं ।
 आगाविओ य सिधुर-मइउडरकंधरे भात्ति ॥ ३४ ॥
 सा सोहंनो सिग्गव—गि धारियहिमधामधवल्लुत्तेणं ।
 र्वाहज्जेतो सुरसार-लहरीसंगसयचमगेहिं ॥ ३५ ॥
 धुव्वेत्तो जलभग्गि—य जलपगुरुमहंविधिंदण ।
 वित्तो दाणे मणत्त—किर्याहयं ताक्खियजणाण ॥ ३६ ॥
 धम्मदया तुह रुवं, तुह उदओ धम्महेउ इय पीइ ।
 अन्नुअं हाउ थिरा, इय जणवयणाइं निसुणंता ॥ ३७ ॥
 धओ अहा इमा खलु, जस्स सुग अवि कुणान आपसं ।
 धम्मो वि एस पवगे, कुणांतं जं पंगिसा पुरस्ता ॥ ३८ ॥
 इच्छाइ जइणमाभण—पभावणं सो कुणंतओ सगिह ।
 पत्ता पणमइ अम्मा-पिउण पयकमलममलमणो ॥ ३९ ॥
 इत्तो य धम्मघोसो, मेत्ती वज्जे निवेण आणत्तो ।
 मोयाविओ सुजाए—ण कारिओ तह वि निव्वसओ ॥ ४० ॥
 अहं दाउ निययद्वं, धम्मं पुच्छिय निवं तह सुजाओ ।
 पियंगहिं समं दिक्खं, गिरहइ दुयिहं तहा निक्खं ॥ ४१ ॥
 कयदुक्कगतवखणा, निम्मलं रुवलकलाहिकं निज्जा ।
 तिज्जि वि तिज्जपइओ, सिवमयलमणुत्तरं पत्ता ॥ ४२ ॥
 मेत्ती वि धम्मघोसो, रायगिहगओ फुत्तंवेरंगो ।
 गुरुमूलगहियदिक्खं, पव्वअण्डिमविहारो य ॥ ४३ ॥
 वारत्तपुरं भयसे-ण रायवारत्तमंतिगेहम्मि ।

निवाडियबिदु खीरं, मध्यमहुं अगहियो बलियो ॥४४॥
 किं न हु गहिया भिक्खा, मुणिणा इय जाव चित्तं मंती ।
 निज्जुहटिओ ता त-त्थ माच्छुपाओ निलीणाओ ॥४५॥
 पिच्छुइ घरकोइलिया, तं स्मेइ तं पि दुट्टमज्जारो ।
 तं पच्छेत्तियसुणओ, तं पि य बन्धवओ सुणओ ॥४६॥
 तं कलहंते ददुं, उवाडिया तण्ह पड्डयवला ।
 जायं च महाजुज्जं, तं मंती चित्तं चित्ते ॥४७॥
 इय कारणा न गहिया, भिक्खा तेणे ति सुसुमारपुरे ॥४८॥
 जाइसरो गहियवओ पत्तो सो सुसुमारपुरे ॥४९॥
 तत्थ नियधुंभुमारो, अंगारवई सुया य स ते च ।
 परिणयणकए मरणइ, पज्जाओ देइ न य इयरो ॥५०॥
 अहं रुट्ठो पज्जाओ, पयलवलो रुंमए तय नयरं ।
 अपयलो मज्झान्तो, पुच्छुइ नेमिच्चियं भीओ ॥५१॥
 सो वि निमित्तनिमित्तं, भस्मइ डिभाणि ताणि भीयाणि ।
 गागहरे वारत्तय—चरणे मरणं पवसाणि ॥५२॥
 तं सहसाकरणं, मा वीहेइ त्ति पयणियं मुणिणा ।
 नेमिच्चियणं काइय, निवस्स ज तुह जओ नूणे ॥५३॥
 वी-त्थो मज्झां, पज्जाओ धित्तुं धुंभुमारो ।
 नीओ नियनयणीए अंगारवई य स विओ ॥५४॥
 पुणि ममिरो पत्तोओ, अपयले ददुं धुंभुमारनिव ।
 कह गहओ इं पुट्ठा, दइया मा कहइ मुणिचयणे ॥५५॥
 कहइ निवो तुज्जं नमो, नेमिच्चियलवणं ! सो वि उवउत्तो ।
 आपवज्जं सुमरइ, चंडयसंवइयरे नवरं ॥५६॥
 आलोइयपांडकं, वारत्तयिस्सो पं पयं पत्तो ।
 भाणयमिणं तु पंगो, सुजायचरणेण इह पगं ॥५७॥
 एवं च धर्मोपनिहतुमं, जातः सुजातः शुचिरूपरूपः ।
 तद्युक्तमुक्तं यदभीष्टरूपा, जीवो मयज्जमसुरल्लयोऽयः ॥५८॥

इति सुजातकथा । ध० २० १ अधि० । अधस्तनोप-
 रितनप्रेष्यकविमानप्रसूटे, नपु० । म्या० ६ ठा० ३ उ० ।
 ब्रह्मपारां धनमित्रस्य सार्वनाहपुत्र, पुं० आव० ४ अ० आव०
 चू० । ('संवग' शब्दोऽस्मिन्नेव भागोऽस्य कथा गता ।)

सुजायदंत-सुजातदन्त-त्रि० । सुजाता जम्भदोषरहिता वृन्ता
 येषां ते सुजातदन्ताः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । जं० । स-
 ष्यगतिष्पन्नदशनपु, श्री० ।

सुजायपास-सुजातपार्श्व-त्रि० । सुनिष्पन्नपार्श्वे, जी० ३ प्रति०
 ४ अधि० । पार्श्वगुणापेतपार्श्वे, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

सुजायपीवरंगुलिय-सुजातपीवरंगुलिक-त्रि० । सुजाताः सु-
 निष्पन्नाः पीवरा अङ्गुलकाः पदाग्रावयथा येषां ते तथा ।
 सुनिष्पन्नचरणप्रपु, त० ।

सुजाया-सुजाता-स्त्री० । भूतानन्दस्य नागकुमारस्याग्रम-
 हिष्याम्, भ० १० श० ४ उ० ।

सुजेढा-सुजेष्टा-स्त्री० । चेटकराजदुहितरि, आव० ४ अ० ।
 आ० क० । (सा च कुमारिका एव प्रवर्जितेति 'गियंठिपुत्त'
 शब्दं चतुर्थभागे २०८८ पृष्ठे उक्तम् ।) चेटकमहाराजदुहिता
 सुजेष्टाभिधाना वेगवरेण प्रवर्जिता । स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सुजोग-सुयोग-पुं० । शुभव्यापारः पञ्चा० २ वि० ।

सुजोमिय-सुजोषित-त्रि० । सुजुं जितं, 'तेनि सुविधंगमादिप
 पणमा जाह' सुजोससं धू(धु)य' सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।
 सुज-सूर्य-पुं० । रवी, म० ६ म० । (सूर्यादेव दिग्बिभाग
 इति 'दिमा' शब्दं चतुर्थभागे दर्शितम् ।) सुप्रभाजितस्य
 प्रथमगणधरे, ति० । रूप्यविंशेव, जी० ३ प्रति ४ अधि० ।
 सुजकंत-सूर्यकान्त-न० । स्वनामक्याने ब्रह्मलोकविभागे, म०
 ६ म० ।

सुजमिरी सूर्यश्री-स्त्री० । सूर्यशिवस्य दुहितरि, महा० ।
 तत्कथा चैवम—

अत्थि इहं चेव भ र्हे वासे अवंतीनाम जणवओ । तत्थ
 य संवुक्के नामं खंडे, तस्मिं य जम्मदग्गे निम्मरे गि-
 किं किंविणं गिरणुकं अइकूरं निकलुणं नित्तिं रेइं
 चंडे रोइपयंडं पावं अभिगगहियमिच्छदिट्ठी अणुच्च
 गियनामधेजं सज्जमिवे नाम धिज्जाइ अहंमि । तस्म य
 धूया सुजमिरी । मा य परितुलियमयलतिहुयण—
 नगनारीगणलावन्नकंतिदित्तिरूमोहगाइमणं अणो-
 वमा । अन्नदा तीरं अन्नभितरस्मि इणमो हियणं दु-
 चित्तियं अहंमि । जहा णं मोहणं हविज्जा—जइ णं इ
 मस्म बालगस्म माया वावजे तओ मज्झ अमवत्तं भवं
 एमो य बललो दुज्जीविओ भवइ ताहे मज्झ सुयस्म
 रायलच्छी परिगमंजति । तक्कम्मदांसणं तु जायंभत्ताए चैव
 पंचतमुवगया जणणी । तओ गोयमा ! तणं सुसंजुणं मह-
 या किलेणं छंदमारहमाणणं बहुणं अहिणवपमयजीवं-
 तीणं घरघरं घतं पाऊणं जीवाधिया मा बलिया । अहन्न-
 या जाव णं बलभावमुत्तिआ मा सुजमिरी ताव णं आ-
 गयं अ मायपुत्तं महागेवं दुवालमंवेच्छरियं दुब्बि-
 क्खंति जाव णं फेट्ठाफट्ठीणं जाउमारद्वे सयले वि णं जण-
 समूहं । अहन्नया बहुदिवसमुदंतणं विमायमुवगणं जहा
 किमयं वावाइऊणं समुहमिमि किं वा णं इमीए पांगलं वि
 किणिऊणं चैव अन्नं किंचि विपणिमग्गाओ पडिग्गाहिना
 णं पाणवित्तिं करेमि । एणमन्ने केइ जीवधारणोवाए मं-
 पयं मह विज्जति । अइवा हा धी हा हा णं जुत्तमिणं किं तु
 जीवमाणं चैव विक्किणामि त्ति चित्तिऊणं विक्किया
 सुजमिरी महारिद्धिजुपस्स चोइमविज्जठणपारगयस्स
 णं माहणगोविंदस्स गेहं । सो उ बहुजणेहि धिट्ठी-
 सदावहओ तं देमं पगिच्चिआ णं गओ अन्नदेमंतरं ।
 सुजमिवो तत्थ वि णं पयट्ठो । सो गोयमा ! इत्थेव वि-
 ज्जमाणो जाव णं अन्नमि कन्नगाओ अवहरिना णं २ अ-
 न्नत्थं विक्किणिऊणं मेलियं सुजमिवेणं बहुं दविणजायं ।
 एयावमरस्मि उ समइकंते साइंगे अइ मंवेच्छरं दुब्बिक्ख-
 स्स ० जाव णं वियलियमाणविहवं तस्स वि णं गोविंदमाह-

शस्स ते च विद्यामिऊणं विसायमुवगएण चित्तिं गोय-
मा ! तेणं गोविंदम'हणेणं । जहा गं होही संघारकालं मज्झ
कुहुंस्म, नाहं विमीयमाणं बंधवं खण्णदमवि दहणं मकु-
आमि ता किं कायव्वं संपयमहंति ति चित्तिगमाणस्मैव आ-
मया गोउलाहियइणो भजा खण्णयगविक्कणमत्थं तस्म गेहं
जाव शं गोविंदस्म भज्जाए तंदुलगेणं पडिग्गहियाआं च-
उगे धयविगईआं मीमं खण्णयं गोकुलियाउतं च-पाडग्गहि-
यम्मि तमेव पडिभुत्तं डिभेहिं, भणियं च महयरीए जहा शं
भट्टिदारिगे! पयच्छाहि शं तमम्हाणं तंदुलमुल्लगं चिरं चिहं
जेणमम्हे गोउलं वयामो । तओ ममाणीता गोयमा ! तीए
माहणीए सा सुजजसरी, जहा शं हला तं जम्हा गरवइ-
शा मिमावयं एहि पयच्छ जं तंदुलमुल्लगं तमोगहि ल-
हुं जेणाहमिमीए पयच्छामि शं जाव दहं वसिऊण नीह-
रिया मंदिरं सा सुजजमिरी, नावलद्धं तंदुलस्म मुल्लगं, मा-
हियं च माहणीए, पुणो वि भणियं माहणीए जहा हला !
अमुगं अमुगवा मम शो धूया अनेसिं ऊणमाणेह पुणो
वि पइडा आलिंदगे जाव शं शं पिच्छे ताहं समुद्धिया म-
यमेव मा माहणी जाव लावसं तीए विणिहिहं तं पुण
सुविम्वियमाणया निउणमनेमिउं पयत्ता, जंक्वणं पिच्छे
गणिगासहायं पढमसुयं पयगिके पओयणं समुद्धिममाणं
तेणावि पडिदहं जणणीए गच्छमाणीए चित्तिं अहणेणं
जहावरिया अम्हाणं पओयणं अवहरिउकामा शं य मे सा ।
ता जइ इहासन्नमागच्छिही तओऽहमेयं वावाएमाभि ति
चित्तयेतणं भणिया, दूरामआ चैव महया सहेणं सा
माहणी । जहा शं भट्टिदारिगे जइ तुमं इहइं ममाग-
च्छिहिसि तओ मा एवं तं वाच्छिया । जहा शं शो
परिकहियं निच्छयं, अह एयं वावाएमाभि एवं च
अणिद्वययणं सोच्चा शं वज्जामणिहया इव धमति सुच्छज-
णं निवडिया धरणिपिट्ठे, गोयमा ! माहणि ति । तओ
शं तीए महयरीए परिवालिऊण किंचिकालक्खणं बुत्ता
सा सुजजमिरी, जहा शं हला कण्णे अम्हाणं चिरं वहु
ता भणसु मिग्घं निपजणणि जहा शं एह लहुं पयच्छ
तुमम्हाणं तंदुलमुल्लगं अम्हाणं तंदुलमुल्लगं विप्पणहुं
तओ शं मुग्गमुल्लगमेव पयच्छसु ताहे पविद्धा सा सुजज-
मिरी अलिंदगे ० जाव शं दहणं तमवत्थंतरगयं माहणी
महया हाहारवणं धाहावियं पयत्ता सा सुजसिरी ।
तं चाइत्तिऊणं मह परिवग्गेणं वाइओ सो माहणी मह-
यरीए । तओ पवणजलेण आसामिऊणं पुहा सा तेहिं
जहा भट्टिदारिगे किमेयं ति ? तीए भणियं जहा शं मा मा

अभाणमंदरमएणं दीहेणं खवेह मा मा विणयजलाए सर-
राए बुज्जेह मा मा अरज्जुएहिं पासेहिं निवत्तिएह, मज्झ
माहे गाणप्येह जहा शं किल एम पुत्ता एसा धूया एम ।
शत्तणे एसा शं सुन्हा एस शं जामाउगे एसा बंधवा एम
शं माया एस शं जणगे एमो भत्ता एम शं इहुं मिह्ठे पि
कंते सुहियसयणमित्तबंधुवग्गे इहयं पक्खसंमेवेयं शिहिं
अलियमलिया चैव सकजत्थी चैव संभवए लोभो, प-
रमत्थओ न केइ सुही ० जाव शं सकजं ताव शं मा-
या ताव शं जणगे ताव शं धूया ताव शं जामाउगे ताव शं
शत्तणे ताव शं पुत्ते ताव शं सुन्हा ताव शं कंता ताव
शं इहुं मिह्ठे पि कंते सुही सयणयणमित्ते बंधुपरिवग्गे
मकजसिद्धिचिरहेणं तु शं कस्सइ कइ माया शं कस्सइ
केइ जणगे शं कस्सइ काइ धूया शं कस्सइ केइ जामाउ-
गे शं कस्सइ केइ पुत्ते शं कस्सइ काइ सुन्हा न कस्सइ
केइ भत्ता शं कस्सइ केइ कंता शं कस्सइ केइ इहुं मिह्ठे पि
कंते सुही सयणमित्तबंधुपरिवग्गे जेणं तु पेच्छ पेच्छ मए
अणेगावायमओवलद्धे साइरेगणवमामकुच्छीए वि धारिऊ-
णं च अणेगणिद्धमहुरउमिणतिक्खसुललियमणिद्धआहा-
रपयागमिणाणुव्वइसा धूपकणमंवाहणधम्मपयाणाइणिहिं
शं एतमहं तमणुस्मीकए जहा किल अहं पुत्तं रजम्मि पुत्त-
पुत्तमणोरहसुहं सुहेणं पाए शं इमाणं पूरियासा कालं
गमिहामि, ता परिसं संपयं इयरंमि एयं च शाऊणं मा धवा-
ईमुं करह खण्णदमवि अणुं पि मा पडिबंधं जहा शं इमे य म-
ज्झ सुए मंभुते तहा शं गेहं जे केइ भूए जे केइ वहुंति जे
केइ भविसुए तहा शं परिमेवि बंधुवग्गे केवलं तु सकजलुद्धे
चैव घडिया मुहुत्तपमाणमेव कंचि कालं नएआ वा ता
भो भो जणा शं किंचि कजं एतेणं कारमं बंधुसंताणेणं
अणेतपंमारघोरे दुक्खपदा य गेएहंति एगे चैव वाहं नि-
स.णुममयं सुवेसुद्धामए भयह (महा०) लद्धे झियं च बोहिं
जो शाणुचिह्ठे अणागयं पिच्छ भो भो अणं बोहिं लहिहि-
सि कयरेण मुल्लेणं । जाव शं पुव्वजार्इमरणापक्खयणं सा
माहणीए तीयं वागरेइ, ताव शं गोयमा ! पडिबुद्धम-
सेमं पि बंधुजणं बहु शागरजणो य । एयावसरम्मि उ
गोयपा ! भणियं सुविदियसोग्गइपहेणं तेण गोविंद-
माहणेणं जहा शं धिद्धि वंचिया । एयावंतं कालं जातो
वयमूहं अओ शं कडगआणं दुक्खिजेयमहाभागवेज्जहिं सुद-
सतेहिं अदिह्ठवं रुग्गपरलोयपक्खाएहिं अतत्ताभिणिविह्ठदि-
ह्ठिहिं पक्खवायमोहसुधुक्कियमाणसेहिं रागदोमोवइयबुद्धी-
हिं परतत्तधम्मं ० हो सज्जिचिखेव एरिससुए एव.यं काल-

समयं । अहो ! किमेव शं परमप्पा भारियाल्लेणासी म-
ज्झं गेहे उदाहु शं जो सां गिच्छिओ मीमंमण्हि मव्वयणु-
मोज्झिण मसुरिण इव समयतिमिरावहारित्तं लोगावभा-
मे मोक्खमग्गसंदरिमणत्थं सयमेव पयडीहुए अहो महा-
इमयत्थपसाहगाओ मज्झं दइयाए वायाए । भो भो जप्प-
यत्तविण्णुयत्तजस्सदेवदत्ताभिहसुमच्चादओ ! मज्झं अंग-
या अब्भुट्टाणारिहा ससुराऽसुरस्सावि शं जगस्म एमा
तुम्ह जण्णिं ति । भो भो पुरंदरभित्तो ! खंडिया वि-
यारह शं सावजा य भारियाओ जगवयाणं दाउं कभिणकि-
ज्जमणिज्जुहणसीलाओ वायाओ पमएहो अज्ज तुम्ह गुरु
अराहणेकभीलाणं परमपं वलं जज्जज्जज्जज्जयणाइया
छक्कमाभिभंगं तुरियं चिण्णिज्जाणह, पंचिदियाणि परि-
चचयह शं केहाइए पावे वियाणंहि शं । अमेज्झाह व
बालयकपडिप्पा सुची कलेवरो पविस्सामो व शं तं इच्चं
अण्णगाहिं वेरग्गजण्णंहि सुहासिण्हि वागरंत चो-
इमविज्जाठाणपारंगं गायमा ! गोविंदमाहणं सोऊण
अचंतजम्मजगमरणभीरुणो बहवे सप्पुरिमे सव्वुत्तमं ध-
म्मं विमरिमिउं समाग्दे । तत्थ केइ वयंति जहा एम धम्मो
वरो,अने भणंति-जहा एम धम्मो पवरो जाव शं मच्चेहिं
पमाणीकया गोयमा ! सा जातीमग माहिणि ति । तीए य
मपच्चस्खायमाहिंमोवलक्खियमसंदिद्धं खंताइदमविहम-
मणधम्मं दिट्ठंतहेऊहिं व परमपच्चयं विप्पारं । तंमि तु तओय
ने तं माहणं मव्वन्नुमिति काऊणं सुरइयकरकमलंऽजलि-
यो मम्मं पणमिऊणं गोयमा ! तीए माहणीए सद्धिं अदी-
णमणमे बहवो नरनागीमगे चिच्चा शं सु(य)ज्जमिच्चवंधुप-
रिवग्गभिहविहमोक्खमप्पकालित्थं निक्खंते सासयमोक्ख-
सुहाहिलाभिणो मुनिच्छियमाखंसे समणयचे शं मयल्लगुखो-
हधरिणो चोइमपुव्वधरस्स चरिमसरीरस्स शं गुणंधरथवि-
रस्स सयासं ति । एवं च तं गोयमा ! अचंतघोरधीरतवसेज-
माणुट्टाणसज्जायज्झाणाइसु शं अत्तेसकम्मक्खयं का-
ऊणं तीए माहणीए सम्मं विह्वरयमले सिद्धे गोविंदमाह-
णादओ खरणागीणो सव्वे वि महायमे ति । (महा०) जेणं
भवंतरेसु वि शं होसि सयलजणसुहप्पियागारिया सव्वं प-
रिभूय भंभमल्लंतंभोलसमालहणाइं जहिच्छियमो गोवभो-
गवजिया हयासाहु जम्मजाया ददनामिया रंडा । ताहे
गोयमा ! सा तह ति पडिवज्जिऊण पगलंतलोयणंसुजल-
णिजाचकवोलेदसा ऊगरसुभसमणघरसारा भणिउमाहत्ता ।
जहा ऽएणुप्पाणिमोहं पभूयमालवित्ता अंतिमे थोवह
लंहुं कट्टेरएहिं हविं चिय गिहंमि अजाण्णं शं किंचि मए

जीवमाणीए पावाए । मा हं कम्मपरिणइवसेणं महापावत्थी-
चवलमहावत्ताए एतस्म तुज्झं सरिसणामस्स शिम्मलजस-
किचीभभियभुवणोयरस्स शं कुलस्स खयणं काहं ; जेण
मलिणीमवेजा सव्वमवि कुलं अम्हाणं ति । तओ गोयमा !
चित्तियं तेण नरवइणा, जहा शं अहो धम्मोऽहं जस्स अपुत्त-
स्सऽवि य एरिसा धूया, अहो विवेगं बालियाए , अहो
बुद्धी अहो पप्पा अहो वेरग्गं अहो कुलकलंकर्भीरुयसेणं
अहो खणे खणे वंदणीया एमा जं.ए ए महत्ते गुणेता
जार शं मज्झं गेहे परिवमे एमा ताव शं महामहं-
ते मम सेए । अहो दिट्ठाए मंभरियाए मंलाविया चेव सु-
आयए इमाह ता अपुत्तस्म शं मज्झं एमा चेव पुत्त-
त्तु चि चित्तिऊणं भणियं गोयमा ! मा तेण नरवइणा । ज-
हा शं न एमा कुलकमो अम्हाणं वच्छं ! जं कट्टाराहणं की-
रइ ति ता तुमं सीलचारित्तं परिवालंमाणी दाणं देसु ज-
हिच्छाण, कुणसु य पोसहोववामाइं विभेमणं तु जीवद-
यं, एयं रज्जं तुज्झ ति ता शं गोयमा ! जमंगण्येवं भणि-
या ठिया सा ममप्पिया य कंचुइणं अंतउररक्खपालाणी ।
एवं वचंतणं कालममए तओ शं कालगए मे खरिंद अ-
प्पया संजुज्झऊणं महामइहिं खं मंनीहिं कओ तीए बा-
लाए रायाभिमेओ । एवं च गोयमा ! दियहे रंदइ अन्थीणं ।
अन्नया तत्थ शं बहुवंदवड्डभट्टनडिगकप्पडिगचउरविय-
क्खणमतिमहंतगाइपुरिसमयमंकुलं अन्थीण मडंवमज्झ-
म्मि सीहासणोवविट्ठाए कम्मपरिणइवसेणं सरागाहिला-
माए चक्खुए नीमए तीए सव्वुत्तमरूपजेव्वणलावणसि-
रीमपओवेण भावियजीवाइयन्थे एगे कुमारवं । सुणियं
च तेण गोयमा ! कुमारणं जहा शं हा हा ममं पच्छिय गथा
एमा वराइ धोरंधयारमणंतदुक्खदायगं पायालं, ता सुइं
नो अहं जस्स शं एरिसे पोगलसमुदायतरणू रागजण्णं, किं
मए जीविणं हंदि गिणं करमि अहं इमस्म शं पावसरी-
रस्स संधारं, अब्भुट्टमि शं सुदुकरं पच्छित्तं जाव शं काऊण
सयलसंगपरिच्चायं समणुचिट्टेमि शं सयलपावणिइलए अ-
ण्णगारधम्मं सिद्धीकरमि शं अण्णेगभवंतरविहस्सेसु दुवि-
मोक्खे पावबंधणसंधाए । धिद्धी अण्णयवथियस्स शं
जीवलांगस्स । जस्स शं एरिसे अण्णप्पवेसे इंदियग्गामे अ-
हो अदिट्ठपरलोगपच्चवायया लोगस्स, अहो एकंजम्माभि-
णिविट्ठविचया अहो अविशायकजया अहो निम्मेरया
अहो निप्परिहासया अहो अपरिचत्तलजया हा हा न
जुत्तमम्हाणं खणमवि विलंबिउं एत्थ । एरिसे सुदुच्चिवाए
असजए पावागमे देसे । हा हा धिट्ठारिए अहंमणं कम्मड-

रासी जं सुहरियं मुईए रायकुलबालियाए इमे संकुट्टपावे
सरीररूपपरिदंसयेण सयसेसु रागाहिलासे परिचचच्चा
अं इमे विमए, तओ गेयहामि पव्वजं ति चित्तिऊणं भणियं
गोयमा ! तेणं कुमारवरेणं । जहा अं खंतमारिसीयं सीसल्लं
तिवहं तिविहेणं तिगरणसुद्धीए सव्वस्स अ थाणमडंब-
रायउल्लपुरजणस्सेति भणित्तणं विणिग्गओ रायउलाओ,
पत्तो य निययाऽऽवासं । तत्थ अं गहिय पत्थिय अं दो खंडि
काऊणं वसियफलावलीतरंगमउयं मुकुमालवत्थं परिहिण-
अं अट्टफलगे गहियुणं दाहियहत्थेणं सुयणजणहियए
इव सरलचित्तलखंडे तओ काऊण तिहुयणेकगुरूणं
अरहताणं भगवंताणं जणप्पवराणं धम्मतित्थंकराणं ज-
हुत्तविहिणा ऽभिमंथवणं वंदणं से अं मे अं चलचवल-
गहप्पत्तेणं गोयमा ! दूरं देसंतरे से कुमारे जाव अं हिर-
एणुकरडी थाम रायहाणी । तीए रायहाणीए धम्मायरी-
याण गुणविमिद्धाणं पउत्ति अस्सेसमाणे चित्तिउं पयने से
कुमारे, जहा अं जाव अं करेइ गुणविमिद्धे धम्मायरीए म-
ए समुवल्हे ता विहइं चैव मएवि चिट्ठियच्चं तो गयाणि
कइययाणि दियहाणि । भवामि अं एम बहुदेसचिरकाय-
किन्ती नरवरिंदे एवं च मंतिऊणं जाव अं दिट्ठो राया, कयं
अ कायच्चं, सम्माणिओ य सरणाहेणं पडिच्छिआवा-
से अस्सया लद्धावसरंणं पुट्ठो सो कुमारो गोयमा !
तेणं नरवइणा । जहा भो भो महासत्ता ! कस्स नामाऽ-
लंकिए एस तुज्झ हत्थम्मि विरायए मुहा. रणा को वा त-
मि ठिओ एवइयं कालं । के वा अवमासए कए तुइ सा-
मिणि ति । कुमारेणं भणियं-जस्स थामालंकिए अं इमे
तु दारयणे मे अं मए सेविण एवइयं कालं, तओ
नरवइणा भणियं जहा अं किं तस्स सहकरणं ति । कुमा-
रेण भणियं-नाम अजिमिएणं तस्स चक्खुकुसीलाहमस्स
अं सहकरणं समुच्चारेमि । तओ रणा भणियं-जहा अं भो
महासत्ता ! केरिसा उण सां चक्खुकुसीलो भणे किं वा अं
अजिमिएहिं तस्स सहकरणं थो समुच्चारिण । कुमारेण
भणियं-जहा अं चक्खुकुसीलो ति । मदीए ठाणंतरेहिं-
जइ विरत्तो इह तं दिट्ठपच्चयं होही तो पुण वीमत्थो
साहीहामि, जं पुण तस्स अजिमिएहिं सहकरणं । एतेणं
अ समुच्चारिण जहा अं जइ कहा अजिमिएहिं चैव
तस्स चक्खुकुसीलाहमस्स थामग्गहणं कीरणं ताणं थत्थि
तम्मि दियहे संपत्ती पाणभोयणस्म ति, ताहे गोयमा ! पर-
मविम्भइएणं रणा कोउहल्लेण लहुं हकाराविया रमवई उव-
विट्ठो य भोयणमंडवे राया सह कुमारेणं अससपरियणं च

अट्टारसखंडखजियवियप्पं शाणाविहमाहारं एयावसरम्मि
भणियं नरवइणा जहा अं भो भो महासत्ता ! भण सुणी-
स ! को तुमं संपयं तस्स अं चक्खुकुसीलस्स अं सहकरणं ।
कुमारेण भणियं-जहा अं नरनाह ! भणिहामि अं भुत्त-
रकलेण । नरवइणा भणियं जहा अं भो महासत्ता ! दाहि-
णकरधरणं कवलेणं संपयं चैव भणसु जेअं सु ज-
इ एयाइ कोडीए संठियाणं केइ विग्गे इवेजा, ताणहणहवि
सुदिट्ठपच्चएसु चैव पुग्गुरस्सरे उवज्झाणणीए अनहीयं
समणुचिट्ठामो । तओ अं गोयमा ! भणियं तेणं कुमारेणं
'जही अं' एयं पयं अमुगं सहकरणं तस्स चक्खुकुसीला-
हमस्स अं दुरंतपंतलक्खणअदट्ठवदुजायजम्ममत्ति ता गो-
यमा ! जाव अं चैवइयं समुल्लवे से अं कुमारवरे ताव अं
अस्सण हि पविच्छिण्णव समम्भासियं तक्खणा परचक्केणं, तं
रायहाणिं समुट्ठ इए य सप्पद्वयदकवए थिसियकरवालकुं-
तविप्फुरंतच्चाइपरणाडोववज्जपाणी हण २ रावभीरुणा
बहुसमरसंघट्ठादि अं पिट्ठीजीयंतकरे अतुलवलपरकमे अं
माहावलं जोहे । एयावसरम्मि य कुमारस्स चलणेसु थिव-
डिऊणं दिट्ठपच्चए मरणाभयाउल्लाए अगणियकु-
लकमपुरिमगारविप्पणासे दिमिमैकमासइत्ता अं सपरिगरे
पण्डे से अं नरवरिंदे । एत्थंतरम्मि चित्तियं गोयमा !
तेणं कुमारेणं जहा अं नाम पुगिसकुलवमं अम्हाअं जं व-
डिदाविजइ थो अं तं पहरियच्चं मए कस्सावि अं अहिं-
सालक्खणं धम्मं वियाणमाणेणं कयमाणाइवायपक्खत्ता-
णेणं च ता किं करेमि अं सागारं भत्तणाणं ईण पक्खत्ताणे ।
अहवा अं करेमि जओ दिट्ठेणं ताव मए दिट्ठीमित्तकुसीलस्स
थामग्गहणे थाविण महंते संविहाणणे ता संघे सी-स्मावि
अं एवत्थं परिकखं करेमि ति चित्तिऊणं भणियमाहत्ते अं
गोयमा ! स कुमारे । जहा अं जइ अहयं वायामित्तेखापि कुसी-
लो ता अं मा थोहरंजा हु अक्खच्चंतणुखेमेणं एयाए राय-
हाणीए । अहा अं मणोवइकायतिणं सव्वप्पयासेहिं अं सी-
लकलिओ ता या वहिज्जा भोवरिं इमेसु निसिए दारु-
ओ जीयंतकरे पहरणाणि हए, 'अमो अहिंताणं' ति
भणित्तणं जाव अं पवरतोस्सदुवारेण चल-
चवलगई जाउमारदो जाव अं पडिकमे थोवं भूमि-
भागं ताव अं इत्ताविणं कप्पडिगंवेमेणं गच्छइ एस न-
रवइ ति काऊणं सरहस्सं हर हर मर मर ति भणमाओ
तिक्खकरवालादिपरणेहिं पवरवरजोहेहिं जाव अं सह-
ग्गाइए अचंतभीरुणा जीयंतकरे पवरकलजोहे, ता भिरत्तं अ-
विसअणुदयाभीयए अचंतअदीक्षमाणेसे अं गोयमा !

भक्षियं कुमारेण । जहा रे खं भो ! भो ! दुष्टपुरिसा ममो-
न्निरि चंह एरिसेणं घोरतामसभावेणं अस्ति ए कसयं
पि सुहृन्भवसायसंचिए पुष्पपुष्पार एस अहं से तुम्ह
पडिसणू असुमो क्खरवती मा पुणो भक्षिजासु । जहा
खं विक्षिण्णो अम्हा खं मएणं ता पहरेजमु जइ अस्थि
वीरियं ति जावत्तिमं भक्षियं ताव खं तक्खणं चैव
अंभे एते सव्वे गोयमा ! परबलजोहसीला दिट्ठाति-
यमाखं तियमाखं पि अलंघयिआ एतस्स भार-
तीय जायए निव्वलं देहे । तन्नो य खं घस ति मुच्छि-
ऊणं शिपिडे शिवाडिए धरणिपिडे से कुमारे । एया-
वसरम्मि गोयमा ! तेण नर्दिदाइमेणं गूहियमाया-
विणो वुत्ते धीरे सव्वत्थी वीसमत्थे सव्वलोयसामंतधीरे
मीरु वियक्खणमुक्कं खरे कायेर चयेर चाखके बहूप-
बंचमए संधिविग्गहिण निउत्ते (त्थ) छड्डं पुरिमे
जहा खं भो ! भो तुरियं रायाहाणीए वज्जिज्ज नीलम-
मिस्सरकंतादीए पवररमणीयरणरामीए हेमतवणीय-
जंबूयायसुवन्नभारलक्खणं । किं बहुला विसुद्धवहुज्जमो-
त्तिगविहमक्खग्लिक्खपडिपुक्खस्स खं कोमस्स चाउरं-
गस्स बलस्स भिसेसअं खं तस्स सुगहियनामगहणस्स पु-
रिससीहस्स खं सीलसुद्धस्स कुमारवरस्सेति पउत्तिमाण्ह
जेणाहं शिन्नुअं भवेजा । ताहं नरवइणो पणामं काऊ-
खं गोयमा ! गए ते निउत्तपुरिसे जाव खं तुरियं
चलचवलजइयकमणपवणवेगेहि खं आरुहिऊण ज-
अतुरंगमेहिं विपिनगिरिकंदरुहेमपइरिकाओ खणेणं पत्ते
तं रायहाणि , दिट्ठो य तेहिं चामदाहिणभुया-
पल्लवेहिं वयणसिरोरुहे विलुपमाणो कुमारो । तस्स
य पुरओ सुकभाभरणखेवत्था दमदिसामुजोयमाणी
जयजयसहमंगलमुहला रयहरणबद्धं भयकरकमलरइयं-
जली देवया तं च ददुण विम्भियणयणे लिप्पकम्मणि-
म्माविए एयावसरम्मि उ गोयमा ! महरिसरोमंचकंचुइय-
पुलइयसरीराए-“गमो अरिहंताणं”ति समुच्चरिऊण भक्षिरं
गयणट्टियाए पवयणदेवयाए से कुमारे । तं जहा-“जो दलइ
मुट्ठिपहरंहिं, मंदरं धरइ करयले वसुहं । सव्वोदहीण वि जलं,
आइरिमइ इक्खंहेणं ॥ १ ॥ भूयले सग्गं ओहरि , कुणइ
सिंवं तिहुयणस्स वि खणेणं । अक्खंडियसीलाणं, कुट्ठो वि
खं सो पडुप्पेजा ॥ २ ॥ अहवा सो च्चिय जाओ, गणिज्जए
तिहुयणस्स वि स वंदो । पुरिमो वि महिलिया वा, कुल-
गओ जो न खंडए सीले ॥ ३ ॥ परमपवित्तं सप्पुरिससे-
वियं सयलपावनिम्महणं । सच्चुत्तमसुक्खनिहिं , सत्तरस

विहं जइ य सीलं ॥ ४ ॥ ” ति भक्षिऊण गोयमा ! भक्ति मुक्का
कुमारस्सोन्निरि कुसुमवुट्ठी पवयणदेवयाए पुणो वि भक्षिऊ-
माहता देवया । तं जहा-“देवस्स देति दोसे, एवं चिक्ख
अत्तणो सकम्मेहिं । खं गुणेसुं ठविऊणं, सुहाइ सुद्धा व
जोएंति ॥ १ ॥ से जत्थ भाववत्ती, समदरिणी सव्वलोयधी-
सामो । निक्खेवयपरियत्तं, दिव्वो न करेइ तं हायं ॥ २ ॥ वा
वुज्जिऊण सच्चु-त्तमं जणा सीलगुणमहिट्ठायं । नाम स-
भावं चिक्खा, कुमारपयपकंपणमेह ॥ ३ ॥ ” ति भक्षिऊण अ-
दमणं गथा देवया इति । ते छड्डं पुरिसे लहुं च गंतुं
साहियं भावसभावयं तेहिं नरवइणो । तन्नो आगओ वहु-
विकप्पकल्लोलमालाहियओ उ रज्जमाणहिययमागरो हरि-
सविसायवमेहिं सीआदयां तत्थ किर ठिइउ सणियं
गुज्जसुरंगखडकियादारणं कंपंतसव्वगतो महया-
कांडहल्लेणं कुमारदंमणुकंठिओ य समुहस्सेव दिट्ठो य
तेणं सो सुगहियणामधेजां महाजसो महामत्तो महा-
णुभावो कुमारमहरिणी अप्पडिवाई महाही पव्वजएणं सा
हेमाओ मंखाइयभवाणुभूयं दुक्खसुहं सम्मत्ताइलंभं संमा-
रमहावं कम्मबंधडितीविमोक्खमहिं सालक्खणमगगारेवे-
(य) बंधणं पवमादिणं सुहणिससो सोहम्माहिवाई धरि-
उवविरेप्पउ पवत्तो । ताहे य तमदिट्ठपुक्खमच्छंरगं ददुण प-
डिबुट्ठो सपरिगहो पवइअं य, गोयमा ! सो रायरक्खाहिवाई
वि । एत्थंतरम्मि पयससरगहिरगंभीरदुंदुभिनिग्गं सपुव्वेणं
समुग्घुट्ठं चउच्चिहं देवनिकायेण । तं जहा-“कम्मदुग्गंथिसु-
समूरण ! जय परमेड्डिमहायम ! जय जय जयाहि चारित्त-
दंसणनाणसमक्षिय ! सक्षिय जणणी जगे एका वंदणीया
खखे खखे जीसे मंदरगिरिगुरुकम्मपउरं वुच्छंत्तुं समास-
खि ” ति भक्षिऊणं विमंजमाणसुरभिक्षुमुमवुट्ठी भ-
क्षिभरणिअरे विरइयकरकमलंजलिउ (डो) ति निवडिए
ससुरामुरे देवसंघे । गोयमा ! कुमारस्स खं चरणारविंदे
पणक्षियाओ य देवसुंदरीओ पुणो २ संपुणिय खमंमिय
चिरं पज्जुवामिऊणं सट्ठाणेषु गए देवनिवहे । मे मयवं
कहं पुण एरिसे सुलभचोही जाण महाजसे सुगहियमा-
मधेजे से खं कुमारमहरिसी । गोयमा ! तेणं समण-
भावट्टिएणं अम्भजम्मम्मि वायादंहे पउत्तेणं अहमितं
निमित्तेणं जावजीवमूलव्वए गुरुवण्णेणं साधए
अखं च तिप्पि महापावट्ठाखे संजयाणं । तं जहा-आउतउ-
मेहुखे एते सव्वोवाएहिं परिवजिए, तेणं तु से सुलभ-
चोही जाण । अहअया खं गोयमा ! बहुमीसमणपरियरिए से
खं कुमारमहरिसी पत्थिए संभेयसेलसिहरे देइयायनिमित्तं-

शं कालकक्रमेण तीए चेष वत्तणीए, जत्थं शं से य
कुलदारिया शरिंदे चक्खुकुमीलि जाणावियं च रायउलं ,
आगओ य वंदगवत्तियाए सो इत्थीनरिंदो उआणवर-
म्मि कुमारमहागमिणो पणामपुव्वं च उवविट्ठां मपरिमरो
जहोइए भूमिभागे । मुणिणा वि पवंधेण कया देमणा तं च
मोऊण धम्मकहावमाणे उवविट्ठां मपरिवग्गो शीमंगत्ताए
पव्वइओ गोयमा ! सो इत्थीनरिंदो । एवं च अचंतघो-
रवीरुगकट्टुदुकरतवसंजमाणुट्ठाणकिरियाभिरयाणं मव्वंसि
पि अण्डिकमसरिणं अपडिबद्धविहारत्ताए अचंतगिप्पि-
हाणं ममारिणं चक्कहरसुरिंदाइपभिइहेममुदयमरीगमु-
क्खेसुं गोयमा ! वच्चइ कोइ कालो जाव शं पत्ते मंमेयमेल-
मिहरे । भामंतओ भाणिआ गोयमा ! तेण महरिभिणा
रायकुलवालिया शरिंदसमणी । जहा शं दुकरकारिगे
मिग्गं अणुधूयमाणमा मव्वभावंतरेहिं शं सुविमुदं
पयच्छाहिं शं शीमल्लमालोयणं , अट्ठवेयवा पमंमयं
मव्वेहिं अट्ठेहिं देहच्चायकरणववुद्धलक्खेहिं शीमल्ला
इय निंदियगरहियजहुत्तसुद्धामयजहोवइदुकयपच्छित्तनि-
द्वियमल्लेहिं च शं कुमलणिदिट्ठां संलेदणं ति । तओ शं
जहुत्तविहीए सव्वमालोयंतीए रायकुलवालियाए शरिंद
समणीए जाव शं मंमारियं तेणं गहाणमुणिणा । जहा शं
जमहं तथा रायन्थाणमुवविट्ठाए तए गार्त्थभावम्मि सरा-
गाहिलामाए मंविक्खिओ अट्ठमि । तमालोएय हे दुक्क-
रकारिण ! जेणं तुम्हं मव्वुत्तमविमोही हवइ । तओ शं
तीए मरुमा परितप्पिऊणं अहचवणामयनियडिनिक्केय-
पाविन्थीमभावत्ताए या शं चक्खुकुमीलि ति अमुगस्म
धूया ममणीणमंते वममाणी परिभविहामि ति चित्तिऊणं
गोयमा ! भणियं तीए अभागाधिआण । जहा शं भगवं ! गाम
तुभं एरिभेणं अट्ठेणं मरागाए दिट्ठाए परिणिजोइओ जओ श
अहयंते अहिलमेजा किं तु जारिभेणं तुम्हे सव्वुत्तमरुवता-
रुसजोव्वणलावम्मकंतिमोहग्गकलाकलावविष्साणणाणाइ-
सयाइममयाइगुणोहविसुद्धमंडिणं होत्था विसणसु निरहिला-
मेसु चिरं ता किमेयं तहं ति किं वा शो शं तहं ति ति तुज्जं
पमाणं परितोलणत्थं मरागाहिलामं चक्खु पउत्ता शो शं वा
भिलभिउकामाए । अहवा-इणमन्थे चेवाऽऽलोइउं भवउ कि-
मित्थ दोमंति मज्झमवि गुणावहेयं भवेजा । किं तित्थं गंतूण
मायाकवडेणं मुव्वसमयं कोइ पयच्छे, ताहे शं किपि ति अचं-
तगरुयमंवेगमावसेणं विदिट्ठंमारचलित्थीसभावस्स शं ति
चित्तिऊणं भणियं मुणिवरेणं जहा शं धिदिरत्थु पाविन्थी-
चलसभावस्स जेणं तु पेच्छे पेच्छे यदहमेत्ताणुकालसमयं

करिमा नियडी पउत्ता ति, अहो खलित्थीणं चलचवलच-
कुलचंचलसिद्धिणं गट्ठमाणसाणं खणमेगमवि दुजम्मजायाणं
अहो सयलकजमंडेहलियाणं अहो सयलायसकित्तिवुद्धि-
कराणं अहो पावकम्माभिणिविट्ठज्झवमायाणं अहो अभी-
रुयाणं परलोगममणन्धवारवेरदारुणदुक्खकंडकडाहसा-
मलीकुंभीपायदुरहिषासाणं एवं च बहुं मणमा परितप्पि-
ऊण अणुयत्तणाविरहियधम्मियकरभियसुपसंतवयणेहिं प-
संतमहुरक्खरेहिं शं धम्मदेमणापुव्वगेणं भणिया कुमा-
रेणं रायकुलवालिया नरिंदसमणी गोयमा ! तेणं मुणिवरे-
णं । जहा शं दुकरकारिगे ! मा एरिभेणं मायापवंधणेणं अचं-
तघोरवीरुगकट्टुसदुकरतवसंजममज्झाणइहिं समजिंए
निगुबंध पुणपब्भागे शिप्फले कुणसु शं किंचि एरिभेणं मा-
याडंभेण अणंतसंसारदायगेणं पओयणं, नीमल्लकम्मालो-
यत्तणे शीसल्लमत्ताणं कुरु । अहवा अंधयरे शं ठियाणं धवि
यमुवसमिव (एकाए फुयाए) जहा तहा गिरन्थयं होही तुब्भ-
हिं व लुप्पाडण-भिक्षवा-भूमिसेजा-वावीमपरिमहोवमग्गा-
हियामणाइ कायकिलमे ति । तओ भणियं तीए भग्गल-
क्खणाए-जहा भगवं ! किं तुम्हेहिं माद्धि धम्मं उल्लविज्झइ
विसेभेण अलोयणं दाउमाणेहिं शीसंकपत्तियाणा शं मए
तुमे तक्कलं अभिलसिउकामाए सरागाहिलासाए चक्खूए
निज्जाइउं किं तु तुज्जं परिमाणंतोलणत्थं शिज्झइओ ति
भणमाणी चेव निहणं गया कम्मपरिणइए शं च समजि-
त्ता शं वदपुट्टुनिकाइयं उकोमद्धिइयं इत्थीवियं कम्मं, गोयमा !
रायकुलवालिया नरिंदसमणि ति । तओ य समीमग्गो गो-
यमा ! से शं महच्छेरयभूए मयंबुद्धकुमारमहरिमी विहीए
संलेहिऊणं अत्ताणं मासे पाओवग्गमणेणं मंमेयमेलमिह-
रम्मि अंतं गओ केवलित्ताए सीसग्गममसिर परिणिबु-
डे ति । महा० २ चू० ।

से भयं ! जे शं केइ सामसमच्छुट्टेजा मे शं एकाइ० जाव
शं सत्तदुभवंतरेसु नियमेणं सिज्झिआ, ता किमेयं अणुत्ता-
हियं लक्खभवंतरपडियट्ठणं ति । गोयमा ! जे शं केइ निरइ-
यारे सामके निव्वाहेजा मे शं नियमेणं एकाइ० जाव शं
अट्ठमवंतरेसु सिज्झिआ । जे पुण सुहुभे वा बायरे वा केइ मा
यामल्ले वा आउकायपरिमोणे वा तेउकायपरिमोणे वा मेहु
णकजे वा अबयरे वा केइ आणाभंगे काऊणं सामस-
मइयरेजा से शं जं लक्खभवग्गहयेणं सिज्झे तं
महालाभे जओ शं सामसमइयरित्ता वोहिं पि लभेजा ।
दुक्खं शं एसा गोयमा ! तेणं माहणीजीवेणं माया कया
जीए य एहमेत्ताए वि एरिसे पावे दारुणविवागे ति से

भयं ! किं तीए महयरीए तेहिं से तंदुलमुल्लगे पयच्छीए ।
किं वा खं सा वि य महयरी तत्थेव तेमिं समं असेसकम्म-
वखं काऊणं परिनिव्वुडा हवेअत्ति । गोयमा ! तीए मह-
यरीए तस्स खं तंदुलमुल्लस्मऽट्टाए तीए माहणीए धूय ति
काऊणं गच्छमाणी अणंतराले चैव अवहरिया सा सुजसिरी ।
जहां खं मज्झं गोरसं परिभोत्तुणं कहिं गच्छसि संपयं ति ?
आह-वच्चामो गोउलं अणं च जइ तुमं मज्झं निशं आ
हवेअ ता अहियं तुम्भे जहिच्छाए ते कालियं बहुगुणध-
रेणं अणुदियहं पयच्छिहामि जाव खं एयं भणिया ताव
खं गया मा सुजसिरी तीए महयरीए सद्धिं तेहिं प-
रलोणाणुट्टाणकसुद्धज्झवसायस्वित्तमाणसेहिं न संभरिया
सा गोविंदमाहणाहिं । एवं तु जहा भणियं महयरीए त-
हा चैव तस्स धयगुलपायसपयन्धं, अहऽअया कालकमेण
गोयमा ! बुद्धिंस्स खं दुवालसमं वच्छरिए महारेखे दारु-
खं दुब्भिवखे जाए य खं रिद्धीए य समिद्धे सच्चं वि ज-
खवए । अहऽअया पुण धीसं अणुगंधयाणं पवरमभिसरकंता-
ईणं मणिरयणाणं चच्छूणं सदेसगमणनिमित्तेणं दीहद्वाए
परिक्खित्तअंगयद्दी पहपडिमणेणं तत्थेव गोउले भविय-
व्वयानियोगेणं आगए अणुच्चरियनामधेजं पावमती सु-
जसिवे । दिट्ठा य तेणं सा कन्नगा जाव खं परितुलियं
सयल्लिहुयणसरणारीरुवकंतिलावणं तं सुजभिरिं पासि-
य चैव लाभए इंदियाणं रम्मयाए किंपागफलोवमा-
णंतदुक्खदायगाणं विसयाणं विजियासेसतिहुयणस्स खं
गोयरगणं मयरकेउणा, भणिया खं गोयमा ! सा सु-
जसिरी तेणं महापावकम्मणं सुजसिवेणं । जहा खं हे हे
कल्लगे जइ खं इमे तुम्भ संतिए जणणी जणगे समणु-
मभंति ता खं तु अहयं तं परिणेमि, अणं च करेमि सच्चं
पि ते बंधुवग्गाणं दरिदंति तुम्भमवि चढावेमि पलसय-
मण्णणं सुवस्सस्म, तो गच्छ अहरेणावसाहेसु मायावि-
आणं । तओ गोयमा ! जाव खं पहट्टतुट्ठा सा सुजसिरी
तीए महयरीए एयं वइयरं परिकेइ ताव खं तक्खणभा-
गंतूण भणियो सो महयरीए, जहा भो एयं से हीणं जं ते
मज्झं धूयाए सुवन्नपलसएसुं किए । ताहे गोयमा ! एयं स-
ए तेणं पवरमणी । तओ भणियं महयरीए जहा तं सुवस्स-
स्स सयं दाएहिं, किमेएहिं डिंभरमणगेहिं पवियट्ट-
गेहिं । ताहे भणियं सुजसिवेणं-जहा खं एहि वच्चामो
खगरं, दंसेमि खे अहं तुज्झमिमायं पवियट्टगाणं माहणं ।
तओ पमाए गंतूण नगरं एयंसि य थियं समिस्सरकंतपव-
रमणियुल्लगं तेणं नरवइणो दम्विया, नरवइणा वि स-

हाविऊणं भणियं पविस्सह जहा इमाणं परममणीयं करेइ
मुल्लं तेहिं तु ख सकिरियं तेमिं मुल्लं काऊणं, ताहे भ-
णिया नरवइणा-जहा खं भो भो मणिकलंडिया ! ख-
त्थि केइ इत्थं जे खं एएसिं मुल्लं करिआ ता गिएइसु
खं मुल्लं दमकोडी दविणजायस्स । सुजसिवेणं भणियं-
जं महाराओ पमायं करेति, खवरं इणंमां आयसपव्वय-
सन्निहिण अहा खं गोउले तत्थ एणं च जायणं जाव
गाणीणं गोयरभूमी तं अकरं विमुक्ख भुत्ति । तओ नर-
वइणा भणियं जहा एवं भवउत्ति । एवं च गोय-
मा ! जम्मदरिहस्स करभेर गोउले काऊणं तेणं अणु-
च्चरियनामधेजेण परिणीया सा निययधूया सुजसि-
री सुजसिवेणं । जाया परोप्परं तेसिं पीई जाव खं ने-
हाणुरागरंजियमाणमे गमेति कालं, किंचि ताव खं दइ-
खं मिहामए माहूणो पडिनियत्ते, हा हा कदं करमाणी पु-
ट्ठा सुजसिवेणं सुजसिरी । जहा पिए ! एयं अदिहपु-
व्वं भिक्खायरजुयलं दइणं किमेयावत्थं गयासि ? तओ
तीए भणियं-जहा खणु मज्झं सामिणीए एएसिं महया
भत्तपाणेणं पत्तभरणं किरियं । तओ पहट्टतुट्ठागणसा
उत्तमंमेणं चलणगे पणमयंती नामए अज एएसिं प-
रिदंसणं मा संभारिय ति । ताहे पुणो वि पुट्ठा सा
पावा तेणं जहट्टिए काउं तुज्झं सामिणी अहेमी । तओ
गोयमा ! खं ददं उसुरुसुं भंतीए समनुगधेरविमं धुल्लिगि-
राए साहियं सच्चं पि शिययवुत्तंतं तस्मेति । ताहे वि-
ष्ठायं तेण महापावकम्मण जहा खं निच्छयं एमा सा
ममंऽगया सुजसिरी । अम्हाए महिला एरिमी रुव-
कंति-दित्ति-लावणं सोहगसमुदयमिरी भंजत्ति चि-
त्तिऊणं भणियमादत्तो । तं जहा-“एरिमकम्मरया जं न प
डेइ घडहडित्तं अवजं तं एण्ण इमं चित्तिय, सो वि जहि-
च्छिट्ठिओ मे कत्थं सुज्झिस्संति” भणियं चित्तिउं पय-
त्तो मा महापावयारी । जहा खं किं छिंदाभि अहयं सह-
त्थेहिं तिलं तिलं सगत्तं । किं वा खं तुंगागिरितडाउ प-
विस्सविउ ददं संमुत्तो, मा इणमो अणंतपावसंघायसमुद-
यं दइं । किं वा खं गंतूणं सोहयारसालाए सुतल्लोह-
खंडमिव घणखंडाहिं मुत्तावेमि । सहरमत्ताखमं केलाणं
कालावेऊणं मज्झं मज्झाए तिकखकरवतेहिं अत्ताण-
गं पुखो संभारावेमि अंतो सुकट्टिय तत्तत्तवकं-
सलोहलोणसज्जियाखारस्स । किं वा खं सहत्थेयं
छिंदाभि उत्तमं, किं वा खं पविमामि मयरवरं, किं वा
खं उभयरुक्खेसु अहोमुहं विणिग्गं विऊणमत्ताणमं हे-

हृत् पञ्जालावेमि जलणं । किं बहुया शिच्छुहेमि कट्टेहिं
अत्ताणं ति चित्तिऊणं जाव सुमसाणभूमिण गोयमा !
विरइया महती चिई, तहे सयलजणसमकखं सुइरं नि-
दिऊणं अत्ताणं साहियं च सव्वलांगस्म । जहा णं
मए एरिं कम्मं समापरियं ति भाणिऊणं आरुढो
वियए जाव जं भवियव्वयानिओगेणं तारिसदव्व-
धुतजोगाणुभंसदां ते सव्वे वि दारु ति काऊणं फूइज-
माणे वि अणुगपयारहिं तहा वि णं ण पञ्जालिण
मिही तओ य णं भिद्धिकारेणावहओ सयललो गवयणेहिं
जहा भो भो पिच्छ पिच्छह हुयामणं पि ण पञ्जले
पावकम्मकारिस्स ति भाणिऊणं निद्धाडिण ते
वि गोउलाओ एयावमरम्म उ अत्तामसणिवेसाओ
आगएणं भत्तपाणं गहाय तेणव मग्गणं उज्जाण-
भिमुहे सुणीणं संघाडणं तं च दइणं अणुभग्गणं
गए एते वि पाविडे एते य उज्जाणं जाव णं पच्छंति
सयलगुणोहभारिं चउज्जाणसमभियं बहुनीनगणपरि-
किन्नं देविदनरिंदविजमाणपायारविदं सुगहियनाम-
भिजं जगाणंदं नाम अणुगारं । तं च दइणं चित्तिं तेहिं
जहा (गा) खंदे मग्गेमि विमोहियं एम महापुरुमे ति
चित्तिऊणं तओ पणामपुग्गणेणं उवविंदुत्ता जहाइयभू-
मिभागे पुग्गो गणहरस्म भणिओ य सुजमिवो तेण गण-
हारिणा । जहा णं भो भो देवाणुप्पिणा ! गीमल्लनालोण-
त्ता णं लहुं करं सु सिग्गं अममपाविडुकम्मनिदुवणं पाय-
च्छित्तं । एमा उण अवरमत्ता, एयाए पायच्छित्तं गत्थि
जाव णं णो पसूया । ताहे गोयमा ! सुमहत्तं परममहा
संवेगगओ एम णं सुजमिव अजम्माओ नीमल्ललोयणं
पयच्छिऊणं जहोवइं घं सुदुकरमहंतं पायच्छित्तं अ-
णुचरित्ता तओ अत्तं विमुदपरिणामो सामसमभुद्धिऊणं
ज्जनीं सव्वच्छेरं तेरम राइदिण अत्तं घोरवीरुगकट्टुदुकर-
तवसंजमं समणुचरिऊणं जाव णं एगदुत्तिचउपंचवम्मा
मिएहिं स्वमणेहिं खंऊणं निप्पडिकममरीरत्ताए अप्पमा-
यत्ताए सव्वत्थामिं सु अणवरयमहनिस्साणुममयं सययं
सज्जयज्ज्जासाइसु णं शिद्धिऊणं सेसकम्ममलअउच्च-
करणेणं खवगभेदीए अंतगडकेवली जा । सिद्धे य । से भयवं !
तं तारिसं महापावकम्मं ममायरिऊणं तहवि कं परिसे णं
से सुजसिं लहुं थंवेणं कलं परिनिव्वुडे ति ? गो-
यमा ! तेणं जारिसभावडिणं आलोयणं विइं जारिस-
संवेगगएणं तं तारिसं घोरदुकरं महंतं पायच्छित्तं स-
द्धियं जारिसं सुविमुदसुइज्जवसाएणं तं तारिसं अच्च-

तघोरवीरुगकट्टुमुदुकरतवसंजमकिरियाए वहुमाणेणं
खंइयअविराहिणं मूलुत्तरगुणे परिपालयंतेणं निरइया
सामं शिच्चाहियं जारिसेणं राइदुज्ज्जाविप्पुंकेणं
शिद्धियरागदोसमोहमिच्छत्तमयभयगारवेणं मज्जत्थभा-
वेणं अदीणमाणसेणं दुवालमवामे संलेहणं काऊणं
पाओवगमणमणमणं पडिवं तारिसेणं एगंतं सुमज्जा-
णज्जवसाणं, ण केवलं मे एगे सिज्जेजा जइ णं कहाइ
परकयकम्मसंकमं भवेजा तो णं सव्वेसिं भव्वत्ताणं अ-
सेनकम्मकखं काऊणं निज्जेजा खवरं परकम्मकयादी
ण कस्मइ संकमेजा, जं जेण समज्जियं तं तं समणुभ-
वियव्वं ति । गोयमा ! जया णं निरुद्धं जागे हवेजा तया
णं अमेसं पि कम्मदुगमि अणुकलविभागेभेव शिद्धा-
वेजा सुमंवुडा मेमामवदारे जागानरंहेणं तु कम्मकखए
दिद्धं ण उण कलमंखाण । जओ णं कलेणं तु
खं कम्मं कलेणं तु पबंधए एगं बंधे एगं खवगे ।
गोयमा ! कालमणंतं शिरुद्धं तु जंगेहिं वे-
कम्मं ण बंधण, पोरणं तु पहीणजा खवगस्माभावमेव
उ । एवं कम्मकखयदिदारणेणं कालममुंहे अणाइकालं
जीवे य तहवि कम्मं ण शिद्धए खओवममेण कम्माणं जया
विरयं समुच्छले कालं खं भवं भावं संपप्प जीवे तया
अप्पमादी खवे कम्मं ज जीवे तं कं डि वडे । जो पमादी
पुणो णं तं कलं कम्माणि बंधेयाणि वमेजा चउगईए उ
सव्वत्थं तदुक्खिणं तम्हा कालं खं भवं भावं संपप्प
गोयमा ! मइं अइरा कम्मकखकरं से भयवं ! सा सु-
जमिरी कइं ममुववन्ना ? गोयमा ! छट्ठीए खरयपुड्डी-
ए से भयवं ! कं अट्टेणं गोयमा ! तीए पडिपुत्ताणं सा-
इरेगाणं खवणं मासाणं इणमो वेरित्तिं जहा णं पच्छूमे
गन्धं पडवेमि ति एवमज्जवसमाओ चैव बालयं पसूया-
पसूयमेत्ता य तक्खणनिहणं गया तएणं अट्टेणं गोयमा ! सा
सुजसिरी छट्ठयं गय ति मि भयवं ! जं तं बालं पसविज-
णं मया सा सुजसिरी तं जीवियं किं वा ण व ति ? गो-
यमा ! जीवियं से भयवं ! कं ? गोयमा ! पसूयमेत्तं तं बा-
लं तारिसं जरजरजलुमज्जवालपइरुहरखारदुग्गंधासुईहिं
विलित्तमणं विलवमाणं दइणं कुल लचकस्मोवरि काऊ-
णं साणेणं समुदिनिउमारदं ताव णं दिद्धं कुलालेणं । ताहे
घाओ सघरणिओ कुललो । अविणाभियबालतरणं पण्णो
साओ । तओ कारुण्हियएणं अपुत्तस्स णं पुत्तो एम म-
ज्ज होहिइ ति वियाप्पऊणं कुलालेणं समप्पिऊणं से
बले । गोयमा ! सदइयाए तीए सव्वभावणंहेणं परिवालि-

ऊण माणुमीकण से बालगे । कणं च नामं कुलालेणं लो-
गाणुविपीए मज्जगगाहिहाणेणं ० जहा सं सुयदो । अन्नया
कालकमेणं गोयमा ! सुमाहुमंजागदंमणापुवेणं पडि-
बुद्धं सुमेह पण्डण जाव सं परमसद्धामंवंगवरगगण
अच्चंतघोरवीरुगकट्टमुदुकरं महाकायकिलेयं करड मं-
जमजययं य जाणइ, अजयणादोमेणं तु मव्वत्थ अमं-
जमपणमु सं आरजे । तन्नो तम्म गुरुहिं भणिंयं जहा भो
भो ममहावत्त ! तए अमाणदोमन्नो संजमजययं अयाण-
माणणं महंते कायकिलेने समादते नवरं जइ निच्चा-
लेयणं दाऊयं पायच्छित्तं य काहिमि तां मव्वभेयं नि-
प्पलं होही । ता जाव सं गुरुहिं चोइए ताव सं से अण-
वरयालोयणं दाउयं पयत्ते । मे वि य गुरु तम्म तहा पाय-
च्छित्ते पयच्छइ जहा सं संजमजययं भूरं एगंतंणव अहभे-
साणु मयं रोइदुब्भाण इविप्पमुक्के सुहज्झामायनिरंतं य
विहरंज । अण्णया सं गोयमा ! मे पावमती जे कइ छट्टदुम-
दममदुगालनदुमाममां ० जाव सं छम्मासखयणाए अ-
अयरे वा सुमहं कायकिलेमाणुमं पच्छित्ते सं यं तह ति म-
मणुद्धं जे य उण एगंतमंजमकिरियाणं जयणाणुगमणं वइ-
कायजोगमयलामवनिरंहे सज्झायज्झाणावसगाइए अ-
वमंज सं अण्णइ मिदिले ० जाव सं किल किमित्थं दुकरं
ति क ऊयं न तहा ममणुद्धे । अन्नया सं गोयमा ! अहा-
उयं परिवालेऊणं मे सुमंहु मरिऊणं सोहम्मे कप्पे इंदसा-
माणिए महड्डी देवे समुप्पसे । तन्नो वि चविऊण इहयं वा-
सुदेवो होऊयं सत्तमपुटवीए समुप्पसे । तन्नो उव्वट्टु समाणे
महाकाए इत्थी होऊयं मेहुणाऽऽसत्तमाणमं मरिऊणं अ-
खंतयणास्मतीए गय ति । एस सं गोयमा ! मे सुमंहु जे सं
आलोइयनिंदियगरहिणं कयपायच्छित्ते भविता सं जइ
सं अयाणमाणे भमिहिइ सुहरं अणंतमंसारे मे भयवं ! क-
यरा उण तेणं जयणा तं विजाया जन्नो सं तं तारिमं दु-
करं कायकिलेयं काऊयं पितहा वि सं भमिहिइ सं सुहरं
तु संसारे । गोयमा ! जयणा णाम अट्टारसुएदं सीलंगमइ-
म्माणं संपुप्पसं अखंडियविराहियासं जावजीवमहत्ति-
माणुममयं धारयं कमिणं संजमकिरियं अणुमसंति तं च
तेण न विष्ठायं ति तेणं तु से अहसे भमिहिइ सुहरं तु
संसारे । से भयवं केणं अट्टेणं तं च तेणं य विष्ठायं ति गो-
यमा ! तेणं जावइए कायकिलेने कए तावइयस्स अट्टभागे
खेव जइ से बाहिरपण्णं विवजंते ता तिद्धंए समणुवयं
ते । खयरं तु तेणं बाहिरपाखगे परिभुते बाहिरपाखगप-
रिभोइस्स सं गोयमा ! बहुए वि कायकिलेसे अतिरत्थगे

हवेजा । जन्नो सं गोयमा ! आऊ तऊ मेहुणे एए तन्नोऽवि
महापावकणो अवाहिदायगे एगंतंणं विवजियन्वे, एगंतंणं च
समायरियन्वे सुमंजणहिं ति । एतेणं अट्टेणं तं च तेणं य
विष्ठायं ति (महा०) मे भयवं ! किं संजमजययं समुप्पेइमाणे
समणुपलेमाणे ममणुद्धे ममाणा अइरेणं जम्मजगामरणा-
दीणं विमुच्चेअ !, गोयमा ! अत्थेगे जे सं य अइरेणं विमुच्चे-
आ, से भयवं ! केणं अट्टेणं एवं वुच्चइ जहा सं अत्थे-
गे जे सं यो अइरेणं विमुच्चेआ, अत्थेगे जे सं यो अइरेणं
विमुच्चेआ !, गोयमा ! अत्थेगे जे सं किंचि उ ईमिणं
अताणं आणोवलक्खेमाणे सरागमसंजं संजमजययं
ममणुद्धं । जे सं एवंविहे मे सं चिरेणं जम्मजगामरणाइ-
अंगमंमारियदुक्खं सं विमुच्चेआ । अत्थेगे जे सं शिम्पूले
ठियमकमप्पे निरारंभपरिगहे निम्मभे निरहंकरं ववगयरा-
गदंममोहमिच्छतकसायमलकलंके सव्वभावभावंतरहिं सं
सुविसुद्धमए अदीणमाणसं एगंतंणं निजरापही परम-
सद्धामंवंगवरगगणं विमुक्कं सेमभयगारवविजाणगे पमा-
यालंभणे ० जाव सं विजियघोरपरीमहोवमग्गे ववगयरोइ-
ऽदुब्भाणे अमेमकम्मक्खयदुए जहुत्तसंजमजययं समणु-
पेइज । अ गुपालेजा समणुपालेजा ० जाव सं ममणुद्धेजा जे
य सं एवंविहे मे सं अइरेणं संजमजगामरणाइ अणेगसंसा-
रियसुदुक्खिमे क्खदुक्खजालस्स सं विमुच्चेज्जा । एतेणं
अट्टेणं एवं वुच्चइ जहा सं गोयमा ! अत्थेगे जे सं यो
अइरेणं विमुच्चेज्जा अत्थेगे जे सं यो अइरेणं च विमुच्चेजा ।
महा० २ चू० ।

सुजमिव-सूर्यशिव-पुं० । स्वनामकथाने अचन्तीयास्तव्यं
धिग्जाती, महा० २ चू० ।

सुजावत्त-सूर्यवर्त-न० । ब्रह्मलोकस्य स्वनामकथाने विमा-
न, स० ६ सम० ।

सुज्झ-शोऽय-त्रि० । शोधनीये, आव० ४ अ० ।

सुज्झाइय-सुध्यात-न० । सुद्धं सुविधाधना गुरुसेकाशाद् व्या-
ख्याननार्थतः धृत्वा ध्यातमनुपेक्षितं धृतमिति गम्यं सुध्या-
तम् । सुद्धं अनुपाक्षते, स्था० ३ टा० ४ उ० ।

सुद्धिच्चा-सुस्थाय-अव्य० । सुद्धं स्थित्यर्थे, सूत्र० १ अ०
१४ अ० ।

सुद्धिय-सुस्थित-त्रि० । शोभनं स्थितः सुस्थितः । सुव्यवस्थितः,
पं० चू० २ कटप । लवणममुद्राधिपतिदेवे, आव० ४ अ० । श्री०
मुद्धतेभेदे, २० प० । स्था० । हा० । जी० । आर्दसदस्तिशिष्य
कोटिकगच्छीयाचार्ये, " तदनु च सुदस्तिशिष्यी, कौटिक-
काकान्दकाधजायताम् । सुस्थितसुमतिबुद्धी, कौटिकगच्छ
स्ततः समभूत् ॥१॥" ग० ३ अ० । पाटलिपुत्र नगरचन्द्र-
गुप्ता राजा आणक्यो मन्त्री सुस्थित आचार्यः । नि० चू० १६
उ० । ती० कटप० । सुद्ध अतीव साधुन, २०१ उ० ३ प्रक० ।

सुद्विय

आग्ने, पु० १ उ० ३ प्रक० । सुविहितक्रियानिष्ठ, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

सुठियप्प-सुस्थितात्मन्-पुं० । शोभनेन प्रकारेण आगमनी-
त्या स्थित आत्मा यथा तं सुस्थितात्मानः । सुविहितेषु,
वश० ३ अ० ।

सुद्विया-सुस्थिता-स्त्री० । सुस्थितस्य लक्षणसमुद्राधिपते
राजधान्याम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुदु-सुदु-अस्य० । अतिशय, प्रति० । प्रश्न० । अतीवार्थे,
आव० ४ अ० । तं० । योह, अ० २ अधि० । प्रश्न० । शोभने,
पु० १ उ० ३ प्रति० । प्राकृतभाषयाऽधिकार, ध० ३ अ-
धि० । प्रश्न० ।

सुदुतरमायामा-सुदुतरायामा-स्त्री० । गन्धारग्रामस्य पत्न्यां
मूर्धन्यायाम्, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सुदुतर-सुदुतर-वि० । अतिशोभने, आव० ३ अ० । आ० म० ।

सुद्विय-दशा-धातु, पु० १ उ० ३ प्रक० ।

सुण-श्रु-धा० । अवग, "चि-जि-भु-हु-स्तु-लू-पू-धू-गां-यो-
हस्वश्च" ॥ ८ । ४ ॥ २४१ ॥ इत्यन्तो लुकारागमः । सुणइ ।
श्रुणाति । प्रा० । स्था० । "आया सहाइ सुणइ" इत्या-
दि "सुण संखवाणि सदा दाइयायस्स" आत्मा० ।

सुणम-शुनक-पुं० स्त्री० । कुक्कुरे, आव० ४ अधि० ।

सुणइ-सुनति-वि० । शोभना नतिरचनतायस्त्वानि यास्मिन्नसौ
सुनतः । शोभनगतिके, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुखंद-सुनन्द-पुं० । अश्वमेधस्य द्वाविंशतितम पुत्रे, कल्प०
१ अधि० ७ क्षण । आ० म० । अश्वानगरीवास्तमेय
स्वनामक्यान् आवके, ती० ६४ कट्टा । उत्त० । ('सेपा'
शब्द तृतीयभागे १०६८ पृष्ठेऽस्य कथोक्ता ।) पार्श्वनाथस्य
स्वनामक्यान् आवके, उत्त० २३ अ० । मधियनः रुतमती
र्थकृतः पूर्वभयजीव, स० । सप्तमंश्लोकस्य विमानभंद्,
नपुं० । स० १५ सम० । डादशार्थेकरस्य भिक्षाशयके,
(स० ।) स्वनामक्यान् राजर्षी, पुं० । ध० २० ।

सुनन्दराजर्षिकथा पुनरवम्—

"इह कपिलपुरे सो, अइयलपयावनिजियदिसेसो ।
उप्पाडियरिउकरो, आसि नरियो सुनंहु सि ॥ १ ॥
सुजगिहधम्मपरिपा-लणुज्जुआ सत्तत्तकुसलमई ।
पाण्हि पिहु दइआ, मितो वज्जाउहो तस्स ॥ २ ॥
अइसयऽऽगमणुप-अपवलउम्सासरुउकडेण ।
कइयावि सुनंदनिषो, इय भण्णिआ संधिपालेण ॥ ३ ॥
द्वे ! महच्छरियामणे, अं किर केसरभरो वि केसरिणे ।
ताडिअइ हरिणेण, रवीवि जिणइ तुमभरेण ॥ ४ ॥
उत्तरदिसि पडुणा मी-मगाइया दुइमेण गुणनिवहो ।
इंदियगामेण पिब, देसो तुह हम्मए सयलो ॥ ५ ॥
तं सोउ निषो कुविआ, जा ताडवेइ भंसि रणभेरि ।
ता सुदुज्जुज्जुत-ण मंत्रियणेण इय बुनं ॥ ६ ॥
देयस ! अरी सुक्कय-सेनिउआ संगे गइ विरुमा ।
संदहो पुण खजए, पहाणपुरिस्सकलआ य धुंय ॥ ७ ॥

ता सामेभयदाणा-ई मुत्तु संपइ न अक्षमपि नीइ ।
रिउविजए पिच्छामो, ता द्वे ! इहं कुणसु जुसं ॥ ८ ॥

अन्ना—

सामेण कोइ मितो, परो वि भेएण भिज्जइ सुही वि ।
दाणेण सेलघडिया, देवा वि वमं पवज्जंति ॥ ९ ॥
अहं जागामम नणु जु-जिऊण दंड वि जइ समुज्जमसि ।
मांसकुड्वं अरिबयण-सु तयसु तं देव ! दसि धुव ॥ १० ॥
इय कयजता पत्ता, तुच्छा वि निवा अनुच्छलच्छिभरे ।
गहआ वि वाया निहण, इत्ता श्रियरीयनीइरया ॥ ११ ॥
ता द्वे ! सक्कुसामं—तमंतिमित्ताण जाविउं हिययं ।
तदुच्चियसामाह पउं—जिऊण पक्कइयपुग्गिसेहि ॥ १२ ॥
कुणसु बहु विजयजत्तं जयलच्छिं लहसु कुग्गियजसपसरो ।
भेजसु भइवायं रिउ-भइएण कयनीइसेनाहा ॥ १३ ॥
इय सोउ मंत्रिययं, इमि हंमिऊण जंपिय रजा ।
वणिआण माहणाण य, होइ मई एग्गिआ चैव ॥ १४ ॥
कहपक्कइ पुज्जयविउ-व रांडघडा विघडणिकेससिणो ।
मज्झ वि पुरआ एव, एणकम्ममहम्ममुयइसह ॥ १५ ॥
इणच्छिय आवमंसिय, उहो नहा इह जणा पयंपना ।
हुति तलाउ वि लहुया, यत्तंति पगाभयट्ठाणं ॥ १६ ॥
इय पभाणिय भालत्थल-कयउक्कभइभिउडिभासुं राया ।
उक्कपियरिउक्कही, लहु ताडोवइ जयदहं ॥ १७ ॥
ता तीइ सहपसर-ख मलियखउरंगपयलवलकालआ ।
वज्जाउह मित्तिविं—अ अग्गान्निज्जयाचारां ॥ १८ ॥
अविलंबियणयाणे-हिं स तु नियमंइलं अणुगयिट्ठो ।
नाउ तदागमणं भ-त्ति आगमा संमुहो भीमो ॥ १९ ॥
अहं जाइमुक्कइकका, भयभग्गस्संतकायरनरोइ ।
हयहरिकारभइनिवडण—दुग्गपहाउलभमंजणं ॥ २० ॥
जणवयजणआन्तिकिय—अधिसाकियपल्लकालमागमणं ।
दुग्ग वि अग्गाणीया-ण ताण जायं महाजुज्जं ॥ २१ ॥
अहं जणमित्ताम्म गए, लज्जोगासेहि परवलमइहिं ।
भंभं सुनंदसिजं, सीयं पिब भाणुकिरण्हि ॥ २२ ॥
वज्जाउहजयकुंजर—सं जयमाइणो महीवइणो ।
पाइया समरमहीए, सुनंदराएण नायमिणं ॥ २३ ॥
अहं सच्चिवेहिं भणियं अज्जिय विरसेसु द्वे ! समराओ ।
मा पुरेसु रिऊणं, मणोरहं, मियसु नियससि ॥ २४ ॥
अज्जहावलमारंभो, लयस्स मूलं वयंति इह विबुहा ।
तो सव्वपयारहिं, अण्णमंक्कय राक्कल्यच्छु सि ॥ २५ ॥

अन्ना—

विक्कमवल्लेण पुणरेधि, अज्जिअइ विरगया वि रायसिरि ।
देवगयं पुण जीयं, न लब्धए तम्मि जम्ममि ॥ २६ ॥
भावय राहुमुहाओ, नीहारिउमंछंउमंडलो सूरौ ।
अवहरिउं रायसिरि, परत्तेयभरं पुणो हरइ ॥ २७ ॥
सुच्छइय पुगाव इमं, अपत्तवेलं मुणं वि अण्णाणं ।
वंभो वक्कं नहुं, सपरियणो आदवणइ वि ॥ २८ ॥
इय सच्चिवेहिं भणिया, मियकुग्गइविरेडिआ सुनंदनिषो ।
आसरिआं समराओ, अ अयंसेरंवेइणो विबुहा ॥ २९ ॥
पाइमणं पाइवक्कं, पलायमाणं निप वि भीमंनिषो ।
वलिओ अणुक्कपाए, नणुदुपहावमकरिआ ॥ ३० ॥

यज्जउडमरणेणं, पदाहवेण य सुमद्वनरातो ।
मज्जनो निहतं पिव, अप्प अइदुहमणुहंयइ ॥३१॥
अह निमि चितायमगय—निहा गया सुग्ग एगेण ।
भणिआं भो निव! सोहं, मितो वज्जाउहो तुम्ह ॥३२॥
तत्था रिउराइहि, गादपहारीकयं मुणि विअणं ।
नीहरिउं समरंणं—मूहइ, आयागिअ धारणं ॥३३॥
उडरिय दुविहमज्जा, गरिहियपावो साम्हिअं तु ने ।
नयकारं समरंणो, जाआं अमरो पदमकण ॥३४॥
आहिअंलेण विद्याणय, तुह दुक्खं नपुण्णिभयसमुत्थं ।
ते अयणउं इहये, पणिउं वरमपममो ॥३५॥
ता मिअ ! सुयसु जयं, पमायसमए इयसु गणमज्जा ।
निम्महियउं सरय—अविअमं लहसु किंतिभरं ॥३६॥
इय मितानियसवयणं, सोउं गया विद्यामिमुहसाहं ।
मिआणुगआं सहसा, पाउं पडिअकखं पाडिनियत्तो ॥३७॥
अह पउरसमरंणं—य जययगवो पुणो वि ते इत्तं ।
आयाअयभीमनियो, सज्जा हाउं ठिआं अभिमहो ॥३८॥
आआहणं च लग्गं, नवरं मितामरणुपावणं ।
निजिआं सुनदरा, भीमनरिंदो पदममय ॥३९॥
ते सेवापडिअं, रज्ज तत्थेव ठायिय सुनंदो ।
नियवेसं पइ चलिआं, सुगं गआं पुण सठाणमि ॥४०॥
मग्गमि सुनंदो वि हु, वज्जतो नियइ मिरिपुउज्जाण ।
पदमजिणमवणुपालं, मुण्णिमयं तरुतलनिसअ ॥४१॥
तस्स य पुरआं एगं, पयंगमं पउरलोयमज्जगयं ।
मुण्णिदिज्जंतनमुक्का—र मंतआयअणुपयणं ॥४२॥
तो वि मययभरंभरिअं, गया आगमम नमिय मुण्णिपवरं ।
जा तत्थ निमीयइ ता—व वानरां मग्गमणुपत्तो ॥४३॥
अह भणइ विवो मुण्णिपहु—भुज्जमिणं जं अइव चवलमणा ।
इत्थ पयंगमा वि हु, जिणधम्मं निचला हुंत ॥४४॥
ता कहसु पुग कां आ—सि एस साहु नि साहइ नरिंद ! ।
महुरां आसि एत्तो, यणिआं इत्तो भये तइए ॥४५॥
संघिगो पडिअओ, कयावि दिक्खं सुमइगुरुमूले ।
इति अपअवणिज्जा, जडभावा सुतयानरओ वि ॥४६॥
अंत काउं अणुरणं, जाआं अमरो मुहमकणमि ।
छमाससेसमाउं, विद्याणुउ अणणा सो उ ॥४७॥
पुच्छेइ कयालि धं—इउण इत्तो सुयस्स मे मंत ! ।
काधुपत्तो हातो, कहं व पडु बोहिलाभा य ? ॥४८॥
तो कयालिणा भाणयं, पज्जंते मइ ! अट्ठमाणं ।
मरिउण वानरां तु, हाहिअमि मिरिपुउज्जाण ॥४९॥
जिणविचदंमणाओ, तत्थ लाहिस्सुसि तुमं कहवि बोहि ।
इय सोहं सो नियसो, लहु उज्जाणं इमं पत्तो ॥५०॥
तो तुंगसिगसाहा—पहसियहिममिहगिसिहमइग्गं ।
पयणपं, पिरधयपड—रणंमणिकिंकिणीजालं ॥५१॥
उज्जंतपवर घणसा—र अगुरुमयमधेतगंधं ।
धंभसहस्ससमयं, मणिमयभासंतभिनिज्जं ॥५२॥
सो मिरिजुगाइजिणवर—भयणांमणं तुट्टमाणसो कासी ।
वज्जाउयलणं, कवियं इमो वानरां जाआं ॥५३॥
कह कह विणेण ममिं—ण इत्थ इत्तो अइय तइयदिणे ।
दिहुमणं जिणभयणं, पत्तं लहु जाइसरणं ॥५४॥
तो वरगगआं सो, मह पासं पण अणसणं काउं ।

पंचपरमिद्धिमंतं, सुमरंणो मरणमणुपत्तो ॥५५॥
इय आ वानरारणं, कहइ मुणी ता पयंगजीवो सो ।
साहम्मदेयलोण, हिमणहं वरविमाणांमि ॥५६॥
सामिकरामययंयसुय—संयुयसुरसयणसुददंयुं ।
सुत्तिपुहंणो मुत्ता—हलं वय जाआं सुरा पयंग ॥५७॥
उण्णिअं अणंउरहु—गयिहियदयसुआ उययिसिन्ता ।
अइमयविहिदयाहयआं, पिच्छंणो सयल्लमि बलयं ॥५८॥
जय जय नंदा जयज्जय, भहा इत्ताइमइगयकाइ ।
अमरच्छरानियगमं, करिदियाहययाण निमुत्तंणो ॥५९॥
किं दिखं किं नयियं, किं जिहुंवा मए पुरा जम्मं ।
इय चित्तावसआं ओ—हिनाणविआयपवगभयां ॥६०॥
संघाइं दयकिअया—इ मुत्तयहुंनयंदेविपणियिआं ।
तत्थेव लहु पत्तो, पणआं विमणणं मुण्णिअणं ॥६१॥
मिरिनांभयजिणइ, अविरोमंअविअयमरिं ।
साहुं पुणो पुणो पण—मिउण पत्तो सुगं मग्गं ॥६२॥
इय दट्ठु सुनंदनिधा, संविगी तस्स साहुणो मूलं ।
सहसाउहसयविद्ययि—रज्जा दिक्खं पयज्जइ ॥६३॥
अह सहसाउहराया, पणमउणं सुनंदगयमि ।
कापल्लपुं पत्तो, निवगसारं कुणइ रज्जं ॥६४॥
सुत्तं सुनंदसाहु, विहरइ गुरुणा मग्गं महिलयमि ।
दसायिहसायागी—पालणंययणं पसअमणो ॥६५॥
पांडकुलकम्मपग्गा—गणिआं सो कया वि रायगिसी ।
गलियसुहज्जयसाओ, मितउमयं समाहत्तो ॥६६॥
पांडलहण, पमज्जण—पमुहविहाणं विणा वि कर सुगइ ।
लहइ जिवाहि नियइ—भावआं निच्छियं पयं ॥६७॥
कहमज्जा महाहव—वायगंउत्तावत्तायिआं वि ।
देयत्तं संपत्तां, मितो वज्जाउहो मज्ज ? ॥६८॥
असुउचरणकिरिया—धिगलो वि तथा न वानरस्स जीआं ।
उत्तलजज्जकंयण—वज्जां नियसो समुपज्जा ॥६९॥
सुत्तं य समए वि हु, तइ मयल (तु) अयंतसामथा ।
अकयाकिरिया वि मरइ—विमाइणो निवयं पत्ता ॥७०॥
ता तइ भवत्तं चिय, कज्जाणकलायकारणं परमं ।
तवभाव पुण विहलो, सयलो कायवयवायां ॥७१॥
संजमतयमइ, पागं सोएर पयमवि तुच्छं ।
मरुद्वीपमुहाणं, ताव्वइ, किं कआं पागा ॥७२॥
पयं वरणायाग, कम्मविहज्जंतसुउपरिणामो ।
सो साहु तवाकिरिया—सु इति मयायरां जाआं ॥७३॥
अह सुयवलण नाउं, सुगुरु साहुस्स तस्सं अभिणायं ।
सुगइपदवंधगाए, खणं पि मा काहिअि पमायं ॥७४॥
न य एरंतण नियइ—भावआं होइ कज्जमंलिज्जा ।
जं पुरिसकारकाला—इत्तो वि हाऊ इहं भाणिया ॥७५॥

तथा चोक्तम्—

कालो सहाय नियइ, पुट्टकयं पुग्गिकारणे गेता ।
मिच्छत्तं त चेव उ, समासआं हुति सम्मत्तं ॥ ७६ ॥
जं पि हु मरुद्वी पु—अमकयतचनियमसंजमविसेसा ।
तज्जामि चिय सुहभा—वज्जांगआं मिजिमणुपत्ता ॥७७॥
जय अण्णयभूय, तदुवाहरणं तहा विविदुदंदि ।
वयहागविलोवाआं, कयावि नालंयणीयं ति ॥ ७८ ॥

मथा अभ्यासः—

अहं जियमयं पवज्जहं, ना मा ववहारमिच्छन् सुयहं ।
ववहारमउच्छेदं, तित्थुल्लंकां जज्जां धावन्तां ॥ ७१ ॥
ववहारां पि हु वल्लं, जं ववहं केवलीं पि कुउमयं ।
अव्वहकमं सुयहं, सुयववहारं पमायं तो ॥ ८० ॥

किञ्च—

निहिमंगसमयजो, पत्थिनो अहं जलो निवसन्तो ।
इह मयसहं तहं पमे—यवुज्जल्लंकिं पत्थिउल्लंको ॥ ८१ ॥
अहं भवसाउं त्वय, त्विवालो पुक्कगं किरियाण ।
करुणं अमुक्कियंमयं, पि सुवरं नां जज्जां भवियं ॥ ८२ ॥
निमधवगे अउमासी, सुयमाहिजां सिज्जिअयवयवुयमि ।
अण्णियवववववियं, सव्वयथामेण उउज्जमहं ॥ ८३ ॥
इय अहं ने पि हु नित्थि—अपायसंसायसायरां वि जिया ।
अमुज्जमंति तो से—अयाण को इत्थं वामोहो ॥ ८४ ॥
इय द्वियउअवकुम्माह—निग्गहमंतायमं गिरं गुदयो ।
सोउं सुनंदसाहं, पववववउज्जां महाभायो ॥ ८५ ॥
मुत्तं निययमसगह—मालोइय तहं गुदुणं पयमून ।
सव्विसेसमिअलमणां, अकलंके कुण्णं चारियं ॥ ८६ ॥
सुखिरं वरिणुं वरुणं, दाहं उं अण्णानलेण कम्मवण ।
अप्राणनिमिरतरणी—सिज्जिं पतो सुनंदमुणी ॥ ८७ ॥

सुनन्दराजविचरिचमयं—

भुत्वा मनःस्थैर्यकरं सुधर्मे ।

सुमुखोऽसद्व्यवहृतिप्रदाय -

प्रज्ञापनीयस्वमिदं भयन्तु ॥ ८८ ॥

अ० १० ३ अधि० ३ लक्ष० ।

सुखंदा-सुनन्दा-ली० । पार्श्वमाथस्ताम्रिणः प्रवर्तिन्याम्,
आ० म० १ अ० । कद० । बाहुर्वात्सुन्दर्योर्मातरि श्रुय-
ज्जवभावांयाम्, आ० म० १ अ० । ("उत्तमं शब्दं द्विती-
यभागे ११२१ पृष्ठं कथा ।) दक्षिणाञ्जानाद्वर्द्धिक्कियंकिक्कियायां
अमुक्कियंकिक्कियं, ती० २६ कद० । भूतानन्दस्य नागकु-
म्भरेन्दुस्य लोकपालानामप्रमद्विष्याम्, आ० ५ अ० १ उ० ।
म० । वक्क्यामिना मातरि धमगिरिमायायां धमपालवुद्धि-
रि, आ० क० १ अ० । आ० म० । आ० म० कद० । सुतायच-
किण्णं मयवतो भार्यायाम्, स० ।

सुखंदि-सुनन्दि-ली० । सत्सम्पुद्धिके शोभे, आ० १ भु० १ अ० ।

सुखकस्त-सुनक्षत्र-न० । पुण्यादौ शोभने नक्षत्रे, प्रश्न० २
आ० १० द्वार । काकन्दीनगरीवास्तव्यभद्रायाः सार्धवाद्याः
पुत्रं, पु० । अणु० ।

जतिं खं भंते ! उक्खेवओ एवं खलु जंघु ! तेखं
कालेखं तेखं समणं कागंदीए खगरीए महाखामं
सत्थवाही परिवसति अह्मां, तीमे खं भदाए सत्थवा-
हीए पुत्ते सुखकस्तके खामं दारए होस्सा, अहीए ० जाव
सुरूके वंछातिपरिक्खिते जहा वण्णो तहा वत्तीम-
दाओ ० जाव उप्पि पामायवडेमए विहरति । तेखं का-
लेखं तेखं समणं समोसरणं जहा धमो तहा सुख-
कस्तकेऽपि शिग्गतो जहा अत्रकापुत्तस्स तहा वि-

कस्तमखं ० जाव अत्रगारे जाते हरिवासभित्ते ० जाव
वंभयारी । तते खं से सुखकस्तके अत्रगारे जं खं दि-
वसं समणस्स भगवतो महावीरस्स अंतिए मुंढे ० जाव
पप्पतिहे तं खं दिवसं अभिग्गं तंइव ० जाव विल्लभिव
आहारेति संजमेखं ० जाव विहरति, वडिया अत्रवयविहारं
विहरति, अकारत्त अंगाहं अहिजति, संजमेखं तवमा अ-
प्याखं भावेमाखं विहरति । तते खं से सुखकस्तके ० आरोसेखं
जहा खंदतो तेखं कलेखं तेखं समणं रायमिंइ खगरे
गुखमिलए चेतिए सेखिए राया सामी समोसेइ परिसा
लिग्गता राया शिग्गतो अम्मकहा राया वडिमओ प-
रिसा पडिमता । तते खं तस्स सुखकस्तकस्स अत्रया क-
वाति पुव्वरत्तावरत्तकालमयंसि धम्मजारियं जातां ० जहा
खंदयस्स वडु वासा वरियातो गोतमपुच्छा तहेव कंठति
० जाव सव्ववृमिडे विमाखे देवे उववखं तेतीमं सा-
गगेवमाहं ठिठी पण्णता, से खं भंते ! महाविदेहे सि-
ज्जिअहिति । अणु० १ भु० ३ वर्ग । आ० ।

स्वनामक्याने काशलग्नपदंज कीरजिनामनारे, अ० ।

एवं खलु देवासुप्पियाणं अंतेवामी कोमलजणवणं सुख-
कस्तके खामं अत्रगारे पगइमहए ० जाव विखीए। म० १ पृष्ठ० ।
(गोशालकनपसा तस्मिन्स्यात् 'गोशालम' शब्दं दुर्नीचभागे
१०३० पृष्ठं उक्तम् ।)

सुखकस्तका-सुनक्षत्रा-ली० । पक्कम्ब द्वितीयायां तिथौ,
कद० १ अधि० ६ लक्ष० । अ० । अ० १० ।

सुखग-सुनक-पुं० । कालयकं, प्रश्न० १ आ० १० द्वार । अ० ।
नं० आ० । आ० । उत्त० । अनु० । सुगदंश, प्रज्ञा० ११ पद ।

सुखख-अवख-न० । आंचेन्द्रियविषयीकरणं, स्वर० ८८० ३३० ।

सुखय-सुनय-पुं० । स्वांशप्रादित्ति इतरांशप्रतिस्पर्शितं नयं,

प्रश्न० २ अ० १० । नयलक्षणलक्षिते अपेक्षावचनं विगम्यर-
व्यवस्थायाम्, नं० ।

सुखयख-सुनयन-पुं० । त्रि० । शोभने नयने यस्य सः सुन-
यनः । सुलोचनं, आ० म० १ अ० ।

सुखह-सुनक-पुं० । कुक्कुरं, पि० ।

सुगहमड-सुनकमृत-पुं० । मृते अवदेहे, जी० ३ प्रति० १ अ-
धि० २ उ० ।

सुखातीर-सुनातीर-पुं० । स्तम्भे, पाद० वा० २५ मन्था ।

सुखाह-सुनाथ-पुं० । अप्रभवेवस्य पञ्चनवातितमे पुत्रे क-
ल्प० १ अधि० ७ लक्ष० । अपरकङ्कानगरीराजस्य पञ्चमाभ्यस्य
पुत्रं, आ० १ भु० १६ अ० ।

सुखिउख-सुनिपुख-कि० । सुखमे, सुखं निश्चिन्तयितुं क ।
स १४० सम० ।

सुखिकृत्-भुक्ता-अभ्य० । “ नि-जि-धु-दु-भु-त्-दु-वृ-
णां लो ह्रस्वश्च ” ॥ ८ । ४ । २४१ ॥ इति लकारः बहुलाधि-
काराधिकरणेन ह्रस्वः । सोऽङ्कः । सुखिकृत् । आकर्ष्यतेत्यर्थे,
'सुखिकृत्' अत्यन्त । आ० ४ पाद । सूत्र० ।

सुखिद्विभु-सुनिष्ठित-त्रि० । सुखदु-निष्ठितम् अनिशयेन रस
प्रकथयन्त्यात्मिकां निष्ठां गते, उत० १ अ० । दश० ।

सुखिपक्ष-सुनिष्ठित-त्रि० । अतीव निष्ठिते, दश० ४ तत्त्व ।
सुखिभिन्-सुनिष्ठित-त्रि० । सुखदु-अनिशयेन निर्मितं सुनि-
ष्ठितम् । सुखिनिष्ठिते, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । कश्चि० । “ सु-
निष्ठितसुखदुःखाणुदलसुखदा ” सुखदु-अनिशयेन निर्मितः
सुनिष्ठितः, एवं सुखदु-मांसलतया अनुपलभ्यमाणं जानु-
मदलं सुखदु स्नायुभिर्नीव बद्धं यासां ताः सुनिष्ठितसु-
खदुःखानुदलसुखदाः । सुखदुःखस्य निष्ठातस्य परानि-
धानः सुखादिदशेनात्, प्राकृत्यादा । जी० ३ प्रति० ४ अ-
धि० । उत० ।

सुखिय-भुक्ता-अभ्य० । आकर्ष्यतेत्यर्थे, आवा० १ भु० ५ अ०
३ उ० । प्रज्ञा० । आ० म० ।

सुखिकृदंश-सुनिकृदंश-त्रि० । सुखदु-अनिशयेन निरु-
द्धम्-आहुतं दशनं सम्यगवधारणं यस्य स तथा । दशनं-
माहर्ष्यकर्मणा ज्ञानदशनावरणकर्मणादीन् वक्ष्यमानं, “ इ-
ति ह सुनिकृदंशं मोहानज्जल कटेल कम्पुणा ” सूत्र० १
अ० २ अ० ३ उ० ।

सुखिविदु-सुनिष्ठित-त्रि० । सुखोपविष्ट, ग० २ अधि० ।

सुखमंत-सुनिष्ठित-त्रि० । परिचिते, आवा० १ भु० ८
अ० १ उ० । भुंत, गंत च । आवा० २ भु० १ सू० २ अ०
२ उ० ।

सुखिसि-सुनिष्ठित-त्रि० । अतिनेत्रिने, जी० ३ प्रति०
४ अधि० । अतिनिष्ठितं, प्रज्ञा० ३ आध० द्वार । उज्ज्वलिते,
दश० १० अ० ।

सुखी-शुनी-स्त्री० । कुक्कुर्याम्, सूत्र० १ भु० ३ अ० १
उ० । उत० ।

सुखेनत्-सुनेपथ्य-त्रि० । सुप्रावृत्त, दृ० ३ उ० ।

सुख-शून्य-न० । अस्यां दिनमिति वाक्ये उगवादिभ्यो
धदित्यत्र (वा० ५ । १ । २) शूनः संप्रसारणं दीर्घत्वमिति व-
चननां यति प्रत्यये संप्रसारणे दीर्घत्वं च शून्यम् । उज्ज्वलं,
उत० २ अ० । विश० ।

सुखिह-शून्यिह-न० । शून्यागारं, नि० सू० ८ उ० । सूत्र० ।
आवा० ।

सुखमगता-शून्यमगता-स्त्री० । वर्गणान्तर्बाहुल्यपरिहा-
नार्थं प्रकृष्टणामात्रायां लोकप्रसिद्धायां वर्गणायाम्, पं० सं०
५ द्वार ।

सुखराय-शून्यवाद-पुं० । सर्वस्य जगतः शून्यताङ्गीकारेण
स्वनास्तत्त्वादे, स्या० ।

अथ नरकयवत्वात्प्रमाणादिवस्तुशून्यवद्वरापलापिनः
शून्यवादिनः सौगत्यमतीयास्तत्कर्तृकृत्वकसाधकस्य प्र-

माणाङ्गीकाराङ्गीकाराङ्गीकारेण नरकयवत्वात् इति तदर्थमन्यथाऽपि
सिद्धिप्रदर्शनपूर्वकमुपपन्नमिह—

विना प्रमाणं परवच शून्यः,

स्वपक्षमिदं: पदमनुवीत ।

कुप्येत्कुतः, स्पृशते प्रमाण-

महा । मृदं त्वदस्यिदम् ॥ १७ ॥

शून्यः-शून्यवादी प्रमाणं प्रत्यक्षादकं विना अन्तरेण स्व-
पक्षमिदं: स्थाप्युपगमशून्यवादिन्यनः पदं प्रतिष्ठां नाशु-
चीन-न प्राप्त्यात् । किंत् ? परवत्-इत्यप्रामाणिकवत्,
वैधर्म्येणापि दृष्टम् । यथा इतरं प्रामाणिकाः प्रमाणेन
साधकतमेन स्वपक्षमिदमनुवन्, एवं नायम्, अस्य मते
प्रमाणप्रमेयार्थव्यवहारस्याप्राप्त्यर्थक्यात् । एवं एवा-
यमनुमानानुमयव्यवहारे बुद्ध्याकृतं धर्मार्थभावेन न
बहिः स्वस्वमेवकले ” इत्यादिबचनात् । अप्रामाणिकश्च
शून्यवादाभ्युपगमः कथमिव प्रमाणाभावादेव भाविभ्यति
प्रमाणावस्थायादिति प्रसङ्गात् ? अथ क्व स्वपक्षमिदं कि-
मपि प्रमाणमयमङ्गीकुर्वते, तत्रायमुपास्यते, “ कुर्यादित्यादि-
प्रमाणं प्रत्यक्षाद्यन्यतमत् स्पृशते आध्यात्मिकाय, प्रकरणा-
दस्मै-शून्यवादिनः कृतान्तस्तस्मिन्नाहः कुप्येत्-कां कुर्या-
त् । मिद्वान्वाचः स्यादित्यर्थः । यथा किल मेवकस्य वि-
रुद्धकुर्या कुपितो नृपतिः स्वस्वमेवपदरति, एवं तस्मिन्ना-
न्तेऽपि शून्यवादिनः प्रमाणाव्यवहारमङ्गीकुर्वीत्यस्य त-
स्य स्वस्वमेव सत्यवादि-वद्वदिति । किञ्च-स्वागमो-
पदेशेनैव तं वादिना शून्यवादः प्रकथ्यते, इति स्वीकृत-
मागमस्य प्रामाण्यमिति कुतस्तस्य स्वपक्षमिदं: प्रमाणा-
ङ्गीकरणात् ? किञ्च-प्रमाणं प्रमेयं विना न भवतीति प्र-
माणाङ्गीकरणे प्रमेयमपि विशीर्षम् । ततश्चास्य कृतैव
युक्ता, न पुनः शून्यवादोपन्यासाय तुल्यतादृशवाङ्मयं
शून्यवादस्याऽपि प्रमेयत्वात् । अत्र च स्पृशितानु कृतान्त-
शब्दं च प्रयुज्जानस्य सूर्यमभिप्रायः-वचनो शून्यवादी
द्वं प्रमाणाङ्गीकारं यावत् प्रमाणावस्थायां न भवति
विधत्ते, तत्र तस्मै कृतान्तो-यमगताः कुप्येत्, तत्काणो
हि मरणकालः । ततश्च स्वमिद्वान्तविकृतमसौ प्रमाणाव-
निप्रद्व्यनापन्नत्वाद् नूनं पक्षेति । एवं सति “ महा इत्यु-
पगमप्रसङ्गायाम् ” तुल्यमस्यमिति शुकपु शोचानाविकृत्यन्ती
त्येवंशीलास्त्वदस्यिमन्मन्मन्तरीयास्तैदृष्टं मय्यज्ञानकृपा-
निरीक्षणमहा । सुदृष्टं-साधु दृष्टम् । विपरीततत्त्वस्यापहा-
साच्च रुभ्यन् दृष्टमित्यर्थः, अत्राऽस्यवचनास्तात्पर्यमिदं-
कृपासावपि बाहुलकाङ्गम् । अस्याऽस्त्येवार्थमस्यस्यन-
स्त्वस्यस्यनस्त्वस्यन इति मत्तर्क्योपास्यं वा । त्वदस्य-
दृष्टमिति पाठोऽपि न किञ्चिदन्वाक्यं, अस्युपगमस्योदन्त-
स्याव्यनापेक्ष्यतात्पर्यमपि दृष्टव्यं । मत्तर्क्यं प्रमाणा-
दिति । इह शून्यवादानामयमभिप्रायः-प्रमाणा, प्रमेयं, प्रमा-
णं, प्रतिनिरिति तत्त्वतुल्यं परपार्थक्येनमवस्थेव विद्या-
सदृशत्वात्, तुरक्युद्वयम् । तत्र प्रमाणा नावगा-
प्रमाणाप्रमाणाभावाभावाः, तथाहि-
मिद्व्यगोचरानिष्कामत्वात्
सप्रत्यक्षत्वात्

मा वेत्यादौ शरीराध्वनयाऽप्युच्यते । किञ्च-यद्ययमदृष्ट-
प्रत्यय आत्मगोचरः स्यात् तदा त कादाचित्कः स्यात् । आ-
त्मनः सदा संनिहितत्वात् । कादाचित्कं हि ज्ञानं, कादाचि-
त्ककारणपूर्वकं दृष्टम्, यथा सौदामनीज्ञानमिति । नाप्यनु-
मानेन अव्यभिचारालिङ्गाऽग्रहणात् । आगमानो च परस्पर-
विरुद्धार्थवर्तिनो नास्म्येष प्रामाण्यम् । तथाहि-एकेन कथ-
मापि काश्चिदर्थो व्यवस्थापितः, अभियुक्तरेणाऽप्येव स एवा-
प्यथा व्यवस्थाप्यते, स्वयमव्यवस्थापितप्रमाण्यानां च तेषां कथ-
मव्यवस्थापने सामर्थ्यम्? इति नास्ति प्रमाणा प्रमेयं च बा-
ह्याऽयं स चानन्तरमेव बाह्यावर्तनक्षेत्रे निरीकृतः प्र-
माणं च स्वपरायमानं ज्ञातम्, तच्च प्रमेयाभावे कस्य ग्राह-
कमस्त्वु?, निर्दिष्टत्वात् । किं च-एतत् सर्वसमकालम् तद्वि-
ज्ञातं वा तद् ग्राहकं कल्प्यते? आद्यपक्षे त्रिभुवनवर्तिनोऽ-
पि पदार्थास्ति वाऽवभासन्, समका नवाविशेषात् । द्वितीयं
तु, निराकारम्, साकारं वा तत् स्यात्? । प्रथमं प्रतीयत-
पदार्थपरिच्छेदानुपूर्वात् । द्वितीयं तु किमयमाकारो व्याप्ति-
रिक्तः, अव्यतिरक्ता वा ज्ञानात्? । अव्यतिरक्ते, ज्ञानमेवाय-
म्, तथा च निराकारपक्षः । व्यतिरक्ते यद्यं विद्वाः,
तदानीमाकारोऽपि वेदकः स्यात्, तथा च-अयम-
पि निराकारः साकारो वा तद्वदको भवेत्? । इत्या-
द्यन्तनाऽनवस्था । अथ-अचिद्रूप किमज्ञानं, ज्ञानो वा
तज्ज्ञापकः स्यात्? । प्राचीने विकल्पे, चैवस्यैव प्रत्यक्षापि त-
तज्ज्ञापकाऽसौ स्यात् । तदुत्तरं तु, निराकारेण, साकारेण वा
ज्ञानेन, तस्यापि ज्ञानं स्यात् इत्याद्यावृत्तावनवस्थेर्वेति । इत्थं
प्रमाणाभावे तत्फलरूपा प्रमितिः कुतस्तनी? इति सर्वशून्य-
तैव परं तत्सर्वमिति तथा च पठन्ति "यथा यथा विचार्यन्ते, त्रयं
शीर्ष्यते तथा तथा । यदेतद् स्वयमर्थेभ्यो, गच्छते तत्र के च-
यम्? ॥२॥ " इति पूर्वपक्षः । विस्तरतस्तु प्रमाणसंग्रहेन त-
त्सोपपत्तिनिहायवक्तव्यम् ॥ अत्र प्रतिविधीयते-ननु
यादृशं शून्यवादव्यवस्थापनाय देवानां प्रियेण वचनमुप-न्य-
स्तम्? तत् शून्यम्, कश्चिदयं? शून्यं चेत्, सर्वोपाकृता
विहितत्वात् स्वपुण्येभ्य नऽनेन विच्छिन्नाभ्यन्ते, निषिध्य-
ते वा । तन्मन्त्र निष्पत्तिपक्षा प्रमाणादितरेष्वनुपपत्तिव्यवस्था ।
अशून्यं चेत् प्रलीनस्तपस्वी शून्यवादः? भवद्वचनेनैव सर्व-
शून्यताया व्यभिचारात् तत्रापि निष्कण्ठकैव सा भगवती ।
तथापि प्रामाणिकममयार्गपालनार्थं किञ्चन तत्साधनं दृ-
श्यते । तत्र यत्तावदुक्तम्-प्रमातुः प्रत्यक्षेण न सिद्धिः इन्द्र-
पगोचराऽतक्रान्तत्वादिति, तात्पर्यसाधनम् । यत्पुनः, अ-
हंप्रत्ययं तस्य मानसप्रत्यक्षत्वमनैकान्तिकमित्युक्तम् तदस्ति-
क्षम् । अहं सुखी, अहं दुःखी इति अन्तर्मुखस्य प्रत्ययस्य आ-
त्मात्मन्यनतयेवोपपत्तेः । तथा चाहुः "सुखादि चेत्यमानं हि,
इत्यन्त्रं मानुभूयते । मनुष्याऽनुवधान्तु, सिद्धं ग्रहणमात्मनः
॥ १ ॥ इदं सुखमिति ज्ञानं, दृश्यते न घटादिवत् । अहं सुखी
नि तु ज्ञानि-रात्मनोऽपि प्रकाशिका ॥२॥" यत्पुनः अहं गौरः,
अहं श्यामः" इत्यादिवहिर्मुखः प्रत्ययः स खल्वामोपकारक-
त्वेन लक्षणया शरीरे प्रयुज्यते; यथा प्रियभृत्यऽहमिति व्यपदे-
शः । यच्च, अहंप्रत्ययस्य कादाचित्कत्वम्, तत्रयं प्राप्नो-
आत्मा तावदुपयोगलक्षणः, स च साकाराणां कारोपयोग्यो-
रस्यतरस्माद्व्यभिचारोपयुक्त एव भवति । अहंप्रत्ययोऽपि चो-

पयोग्यविशेष एव, तस्य च कर्मक्षयोपशमयोच्चिद्यात् इन्द्र-
यानिन्द्रियालोकविषयादिनिमित्तसम्यक्पक्षतया प्रयत्नमान-
स्य कादाचित्कत्वसुपपन्नमेव । यथा-बीजं, सत्यामप्यहो-
पजननशक्तौ पृथिव्युत्काविसहकारिकारणकलापसमव-
हितमेवाऽहुरं जनयति, नान्यथा । न चैतावता तस्याहुरा-
त्पादने कादाचित्केऽपि तदुत्पादनशक्तिरपि कादाचित्की,
तस्याः कथोच्चाभ्युत्थानम् । एवमात्मनः सदा सति-
हितत्वेऽप्यहंप्रत्ययस्य कादाचित्कत्वम् । यदप्युक्तम्-
तस्याऽव्यभिचारि लिङ्गं किमपि नोपलभ्यते इति ।
तदप्यसारे; साध्याऽविनाभावितोऽनेकस्य लिङ्गस्य तत्रो-
पलब्धेः, तथाहि-रूपाद्युपलब्धिः सकर्तृका, क्रियात्वात्
क्षिदिक्रियावत्, यस्यास्याः कर्ता स आत्मा । न चात्र
चक्षुरादीनां कर्तृत्वम्, तेषां कुठारादिवत् कर्माण्येनास्व-
तन्त्रत्वात् । कर्माण्य चेषां पादलिकत्वेनाऽचनन्त्वात्,
परप्रत्ययत्वात्, प्रयोक्तव्यापारानगणप्रवृत्त्यभावात् । याद-
हि इन्द्रियाणामेव कर्तृत्वं स्यात् तदा तेषु विनष्टेषु पूर्वा-
ऽनुभूतार्थस्मृतं, मया दृष्टम्, स्पृष्टम्, घ्रातम्, आस्था-
पितम्, श्रुतम् इतिप्रत्ययानामेककर्तृत्वप्रतिपत्तेः कुतः
संभवः? । किञ्च-इन्द्रियाणां स्वस्वविषयनियतत्वेन रूपर-
सयोः साहचर्यप्रतीतौ न सामर्थ्यम् । अस्ति च, तथाविध-
फलात् रूपग्रहणानन्तरं तत्सहचर्यतरमानुसरणम्, दन्ता-
दकं स्नयान्यथानुपपत्तेः । तस्मादुभयोपगमात्कथारन्तरेणः
प्रत्यक्ष इव; इन्द्रियामिन्द्रियाभ्यां रूपरसयोर्विशीं काश्चेतको-
ऽनुमीयते । तस्मात्कर्माण्येतानि । यक्ष्णं व्यापारायता
स आत्मा । तथा, साधनोपादानपरिवजनद्वारेण हिताहि-
तप्राप्त्यविहारसमर्था चेष्टा प्रयत्नपूर्विका, विशष्टाक्रिया-
त्वात्, रथाक्रियावत् शरीरं च प्रयत्नवदधिष्ठितम् विशि-
ष्टक्रियाश्रयत्वात्, रथवत् । यस्याऽस्याऽधिष्ठाना, स आत्मा-
सारथिनः । तथाऽत्रैव पक्षे, इच्छापूर्वकाविकृतवाच्याध्व-
न्याद् भस्मावत्, वायुश्च-प्राणापानादिः, यस्यास्याध-
ष्ठाना, स आत्मा, भस्माधमापयितृवत् । तथाऽत्रैव पक्षे,
इच्छाधीननिमेषोन्मेषवदवयवयोगत्वाद्, दारुयन्त्रवत् ।
तथा शरीरस्य वृद्धिस्तपस्यसंग्रहणं च प्रयत्नवत्कृतम्, वृ-
द्धिस्तपस्यसंग्रहणत्वात् गृहवृद्धिस्तपस्यसंग्रहणवत् । वृ-
त्तादिगतेन वृद्ध्यादिना व्यभिचार इति चेत् । न, तेषामपि
एकैन्द्रियजन्तुत्वेन सात्मकत्वात् । यक्ष्णं कर्ता, स आ-
त्मा, गृहपतिवत् । वृत्तादीनां च सात्मकत्वमाचाराङ्गादव-
सेयम्, किं चिद्वचने च । तथा प्रथं मनः, अभिमताविषय-
संबन्धानिमित्तक्रियाश्रयत्वाद्, दारकहस्तगतगोलकवत् ।
यस्यास्य प्रेरकः, स आत्मा, इति । तथा, आत्म-चेतन-क्ष-
त्र-जीव-पुरुषादयः पर्याया न निर्विषयाः पर्यायत्वाद्,
घट-कुट-कलशादपर्यायवत्, व्यतिरक्तेष्वनुभूतादि । यक्ष्ण-
यां विषयः, स आत्मा । तथा, अस्य आत्मा, असमस्तपर्या-
यवाच्यत्वात्, यो योऽसाङ्केतिकशुद्धपर्यायवाच्यः, सः सोऽ-
स्मादहादयः । तथा सुखादीनि द्रव्याश्रितानि गुणत्वाद्,
रूपवत्, योऽसौ गुणी, स आत्मा, इत्यादिलिङ्गानि । तस्मा-
दनुमानतयाऽप्यात्मा सिद्धः । स्यात् ।

आभास्यं भगवता किमुक्तोऽयमित्याह-

किं मञ्जु अस्ति भूया, उयाहु नस्ति ति संमञ्जो तुज्ज ।

वेद्यपयास य अत्यं, ख जातमी तेमिमो अत्यो ॥६८६॥
पुष्पिणः तज्जावास्याकाशलक्षणां पञ्च भूतानि, तानि च
किं भवन्ति नवा? इति त्वं प्रपञ्च्य । संशयश्च तत्रायं चिकजवद-
कनधस्यनिबन्धनो वर्तते । तानि चाभूनि वेद्यपदानि- 'साम्राज्य-
मं वै सकलमिदं च दृष्ट्वा विधायकस्य विवेक' इत्यादि, तथा-
'प्रायापृथ्वी' इत्यर्थः, तथा- 'पृथिवी देवता आपो देवता' इ-
त्यादि एतेषां व्याख्यानस्य प्रतिभाषन- 'साम्राज्यमं-साम्राज्य-
इत्यम, वै निपाताऽप्यधारण्य सकलम्-असंशयं अमरित्वेन च-
विधिः-परमाद्यप्रकारः अज्ञाना-प्रगुणैर्न न्यायैर्न विवेका-
नव्यः इति । तद्वैयमादीनि वेद्यपदानि किंल भूतनिबन्धनगणि-
यावापृथिवीत्यादीनि तु सत्ताप्रतिपादकानि, अतस्तत्र संश-
यः । तद्वैयमा वेद्यपदानां स्वमर्थे न जानाति, अस्मिन् चान्द्रजाल-
स्य न वांस्ता तत्र संशयं कुरुते । तथा वायमर्थो वक्ष्यमाणलक्ष-
ण इति । विशेषः । सडमः । सजाः । (सर्वशून्यताशङ्का त्वं
निरवशेषमपि लोकं मायोपमं स्वप्नेन्द्रजालतुल्यं मन्यसे ?
किम्, नानि 'भाव' शब्दे पञ्चमभागे साधित-
म् ।) (शून्यतादिना नये आदित्याद्भूमनिकर्यानागधा
भवतानि 'आइव' शब्दे द्वितीयभागे ३ पृष्ठ उक्तम् ।)
चन्द्रमाश्च प्रत्यहं क्षीयमाणः समस्तकथं वायपुनः कला-
मिबुद्धया प्रवर्धमानः सपूर्णावस्था । स्या) यां यावदध्व-
क्ष्णोऽप्यवर्धयते । तथा-स्मरितश्च प्राकृषि जलकक्षांलायिलाः
व्यन्दमाना दृश्यन्ते । वायवश्च वाय्नां वृक्षान्द्रकम्पादिभि-
रनु रीयन्ते । यच्छांक्ष भवता-सर्वमिदं मायास्वप्नेन्द्रजाल-
कल्पमानं, तद्वैयत्, यतः सर्वभाव कस्यचिदमायारूपस्य
सत्यस्याभावमायाया एवाभावः स्यात्, यच्च मायां प्र-
तिपादयत् यस्य च प्रतिपाद्यते सर्वशून्यत्वं तयोरेवाभावा-
स्तुनस्तद्वैयत्स्वनिर्गतिः ? तथा स्वप्नाऽपि जाग्रदवस्था-
यां सत्यां व्यवस्थाप्यते तस्या अभावे तस्याप्यभावः स्यात्
ततः स्वप्नमभ्युपगच्छता भवता तस्मान्तराधिक्यतया जाग्र-
दवस्थाऽवश्यमभ्युपगता भवति, तदभ्युपगम च सर्वशून्य-
त्वहानिः । न च स्वप्नाऽप्यभावकं एव, स्वप्नऽप्यनुभूतादेः
सङ्गात् । तथा चोक्तम्- "अणुहयतिटुर्विनिय, सुखपय-
विशारद्वयऽसूया । सुमिणस्म । नमिसाह, पुण्य पावै च
ख माषा ॥ १ ॥ " इन्द्रजालव्यवस्थाऽप्यपरसत्यत्वे सति भ-
वति, तदभावे तु केन कस्य चन्द्रजालं व्यवस्थाप्यते ?
द्विषण्डप्रतिभासाऽपि रात्रौ सत्यामकस्मिन् चन्द्रमभ्युप-
गमभक्त-ज्ञावे च घटं, न तदभ्युपगम, न चाभावः कस्याचि-
दप्यत्यन्ततुच्छरूपोऽस्ति, शशाववाणकुर्मगेमगमगार्विन्दा-
दीनामत्यन्ताभावप्रामादार्ता समानप्रतिपाद्यैवार्थास्याभा-
वा न प्रत्येकवद्वैयत्वायस्यार्ता, तथाहि- शशाऽप्यस्ति वि-
वाणमप्यस्ति ; किं स्वप्न शशमन्तकसमवायि विवाणं ना-
स्तीत्येतन्प्रतिपाद्यते । तद्वैयं संवन्धमात्रमत्र निर्वाच्यते ना-
त्यन्तिको वस्त्वभाव इति । एवमन्यवर्थाऽपि द्रष्टव्यामाति । तद्वैयं
विद्यमानायामप्यस्तीत्यादिकार्यां क्रियायां निरुद्धप्रज्ञास्ती-
र्थिका अक्रियावादमाश्रिता इति ॥६८॥ सूत्रं १ भू १२६ ॥

सुखावाप- शून्यावाप- न० । शून्यमुल्लेखं नख्यं तदागारं ह्य-
स्यावापम् । उक्तं २ अ० । शून्यमुल्लेखं, शून्यं १ अधि० ५ कृतं ।
प्रश्नः ० । उत्तरः ० । सूत्रः ० ।

सुखावाप- शून्यावाप- न० । शून्यमुल्लेखं नख्यं, शून्यं
१ अ० । अ० २ उ० ।

सुखा-सास्ना-स्त्री० । "हः सास्ना-सावके" ॥ ८॥ १ । ७५ ॥
इति आदित्यात् उक्तम् । नवादिगलमांसे, प्रा० १ पादः ।

सुखा-स्त्री० । 'स्नुयायां शङा न वा ॥ ८॥ १ । २६६ ॥ इति
शकाराकामो इकारः । सुखा । सुमा । प्रा० । पुत्रभार्या-
याम्, स्या० ४ डा० ३ उ० । विशेषः । विषा० । आवा० ।

सुतवसि-सुतपसित-न० । सुप्तु इह लोकस्य प्रशंसारहित-
त्वेन तपसितम् तपस्यनुष्ठानं सुतपसितम् । स्वकुर्वन्ते,
स्या० ३ डा० ४ उ० ।

सुतवसि-सुतपसित-पुं० । सुप्तु-शोभनं वाङ्माध्यमरं न-
पोऽस्यास्तीति सुतपसी । सूत्रं १ अ० ६ अ० । सुवि-
कृतनयान्तरात्, सूत्रं १ अ० १० अ० । स० ।

सुतारा सुतारा-स्त्री० । अयोध्याराजस्य श्रीहर्षिण्ड्रस्य भा-
र्यायाम्, ती० ३७ कल्प । शान्तिजिनस्य मानरि, उक्तं
१८ अ० ।

पुनितिकत्त-पुनितिक-त्रि० । सुखेन निनित्यते-सुखेन इति सु-
नितितम् । निनित्यते सुशक्ये परीपहादिकं, स्या० ४
डा० १ उ० ।

सुतिर-स्वप्न-त्रि० । "शीलाद्यर्थस्येव ॥८२॥ ४५॥" इति प्रा-
कृतलक्षणबलादुभयत्रापि तुनप्रत्ययस्येवार्थः । प्रा० । स्वप्नी-
ल, सू० १ उ० २ प्रक० ।

सुतिरि-सुतिरि-स्त्री० । पञ्चानां नन्दादीनामन्यतरस्यां तिथौ,
प्रश्नः २ आध० द्वार ।

सुत-सुत-त्रि० । निद्रायुक्तं, उक्तं ४ अ० । राजिमध्ययामक्ये
निद्रां गत, पा० । "सुप्ता अमुष्मी सया सुखिणो जागरति"
('लीला-निरुज' शब्देऽस्मिन्नेव भागे इदं व्याख्यातम् ।)
वात्पादवक्त्रवर्तनं, का० १ अ० १ अ० । श्री० (द्रव्य-
भावसुताः 'सामाहय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे विस्तरतो
वर्णिताः ।) (सुतः किं स्वप्नं पश्यति इति 'महा-
सुनिष्ठा' शब्दे पष्ठे भागे वर्णितम् ।) स्वप्ने सुतम् । नि-
द्रायाम्, नपुं० । सू० १ उ० १ प्रक० । मादराकोले
वशाद्यंशवप्रसिद्धे द्रव्यविशेषे च । सू० ४ उ० ।

सुत-न० । अर्थानां सूचनात् सूत्रम् । अनु० । विशेषः । तत्त-
द्वैयसूचनात् सूत्रम् । औत्पत्तिकशब्दव्युत्पत्तिः । इय० १ उ० ।
आ० म० । जीन० । सर्वद्रव्यपर्यायनयाद्यर्थसूचनाः सूत्रम् ।
स्या० ४ डा० १ उ० । आत्म्य, स्या० ४ डा० । सू० । प्रवचनं,
सूत्रं १ अ० १४ अ० । विशेषः ।

निरुक्तम्—

सुतं च सुतमेव उ, अहवा सुतं तु तं मवे लेसो ।

अतस्स-सुयया वा, सुवृत्तमिति वा मवे सुतं । ३१२॥

अर्थेनावाचितं सुतामव सुतं प्राकृतशैल्या सुतम् । अथ-
वा-सुतं नाम तद्वर्तते स्वैयः तन्तुव्यमित्यर्थः, यथा तन्तु-
ना इ प्रीति बद्धाति वा वस्तुने एकत्र संहन्यमाने एवमंकेनपि
सूत्रेण बहवोऽर्थाः संघात्यन्ते इति सूत्रमिव सूत्रम् । अर्थ-

सूत्रनाम्ना सूत्रं, सुष्ठु उक्तामिति वा सूत्रम् । प्राकृतशैल्या तु सुत्तमिति ।

सम्प्रति सूत्रशब्दस्यैव निरुक्त्याह—

नेरुत्तियाई तस्म उ, सुयइ मिळइ तंहव सुवइ ति ।

अणुमरति ति ये भया, तस्म य नामा इमा हंति ॥ ३१३ ॥

तस्य सूत्रस्य निरुक्त्यान्वयान्—सूत्रयतीति सूत्रम् । अथ वा—सीध्यतीति सूत्रम् । यदिवा—स्वययतीति सूत्रम् । अथ वा—अनुसरतीति सूत्रमिति निरुक्तस्य भेदाः । नामानि पुनस्तस्यमानि सुप्तादीनि भवन्ति ।

तान्येवार्थानां व्याख्यानयति—

पासुत्तममं सुत्तं, अत्थेणाबोहियं ए तं जाणे ।

लमसरिमेण तणं, अत्था संघइया बहवे ॥ ३१४ ॥

यथा ङामस्तिकलापण्डितो मनुष्यः प्रसुप्तः सन् न किञ्चित्तामां कलानां जानाति एवमर्थेनाबोधितं न किञ्चिदर्थविशेषं जानाति, यदा त्वयैव प्रबोधितं भवति तदा सर्वेषां तदन्तर्गतानां भावानां ज्ञायकमुपजायते । यथा स एव पुरुषः प्रबोधितस्तामां कलानामतः प्रसुप्तममं सूत्रम् । अथवा—ऋषभदृशं तत् सूत्रम्, तथाहि—तेन ऋषभसदृशेन—तन्तुसदृशेण बहवोऽर्था संघातितास्ततः स्वयमदृशम् ।

संप्रति अर्थस्य सूत्रनादां व्याख्यानयति—

सुइअइ सुत्तेणं, सुइ गट्ठा वि तह सुण्णऽत्थो ।

सिक्खइ अत्थपयणि व, जह सुत्तं कंचुगाईणि ॥ ३१५ ॥

यथा सूत्रां नष्टा सूत्रेण सूत्र्यन्ते सूत्रेणोपलक्ष्यन्ते, तथा धृत्येनार्थः सूत्र्यते इति अर्थस्य सूत्रनात् सूत्रम्, एतन् सूत्रयतीति निरुक्तं व्याख्यातम् । अधुना सीध्यतीति व्याख्यानयति—यथा सूत्रं कञ्चुकादीनि सीध्यति एवमर्थः पदान्यन्तकानि सीध्यतीत्यर्थः, सीधनान् सूत्रम् ।

अथ (सूत्रयतीति अस्य व्याख्यानमाह—

सूरमणिं जलकंतो, व अन्थमेव तु पमवई सुत्तं ।

वणिगसुगअंधकयवर-तदणुमरंतो सुयं एवं ॥ ३१६ ॥

यथा सूर्यकान्तोऽर्जुनः, जलकान्तो जलः, दीप्तिं स्रवति एवं सूत्रम् अर्थप्रसूयतीति सूत्रम् । अनुसरणं द्विधा द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र द्रव्यतो घणिकसुतोऽन्धः कचवरं दृष्टान्तः । एकस्य घणिकः पुत्रोऽन्धः, बाणजा चिन्तितम-एष यराको नहिष्टं भुक्तं भुक्त्वा परिभवस्थानं गाढतरं भाषयतीति द्वौ स्तम्भौ निहत्य तत्र रज्जुर्वद्धा । ततः सोऽन्धः पुत्रा रज्ज्वनुसारेण कचवरं वहिस्त्यजाति, एष दृष्टान्तः । अयमर्थोपनय-घणिकस्थानीय आचार्यः, अन्धस्थानीयाः साधवः, रज्जुस्थानीयं सूत्रं, कचवरस्थानीयमष्टप्रकारं कर्म । तथा बाह-एवं घणिकसुतान्दृष्टान्तप्रकारेण तत्सूत्रमनुसरन् अष्टप्रकारं कर्म कचवरस्थानीयमपनयति । ततः सरणात् सूत्रं, सुष्ठु उक्तं सूत्रमिति नाम तु प्रतीतिमिति न व्याख्यातम् । सु० १ उ० १ प्र० । स्था० । सूत्र० । प्रय० । गणधरादिद्वितं पञ्चसालिकधर्मप्रतिपादनमायागिकसूत्रादौ, संघा० १ आधि० १ प्रस्ता० । सुत्तं ति वा पवयणं ति वा पगट्ठा । आ० सू० १ अ० । जिनागमं, दर्श० ३ तत्त्व ।

सूत्रपदनिर्देशमाह—

दठं तु पोण्डयादी, भावे सुत्तमिह सूत्रं नाणं ।

सप्तायंगहवित्ते, जातिणिबद्धं य कत्थादी ॥ ३ ॥

नामस्थानेन अनादृत्य द्रव्यसूत्रं दर्शयान—‘पोण्डयाइ’ ति—पोण्डयं च घनीकलादुपपन्नं कार्पासिकम् आदिग्रहणाद् अगडजवालजादेग्रहणं, भावसूत्रं तु इह—अस्मिन्नाधिकारसूत्रक ज्ञानं—श्रुतज्ञानमित्यर्थः, तस्यैव स्वपदार्थसूत्रकत्वादिति । तच्च श्रुतज्ञानसूत्रं चतुर्धा भवति, तद्यथा—संज्ञासूत्रम्, संग्रहसूत्रम्, वृत्तानिबद्धम्, जातिनिबद्धं च । तत्र संज्ञासूत्रं यत् स्वसंकेतपूर्वकं निबद्धम्, तद्यथा—‘जं छुए सागारियं न मवे, सव्यामगंधं पणिसाय णिगमगंधो परिस्वण’ इत्यादि, तथा संकेतपूर्व पुद्गलाः संस्काराः क्षेत्रज्ञा इत्यादि, संग्रहसूत्रं तु यत्प्रभृतार्थसंग्राहकम्, तद्यथा—द्रव्यमित्याकारितं समस्तधर्माधर्मनिद्रव्यसंग्रह इति । यदिवा—‘उत्पादव्ययधोव्ययुक्तं सादिति, वृत्तानिबद्धसूत्रं पुनर्यदनेकप्रकार्या वृत्तजाया निबद्धम्, तद्यथा—‘वृद्धजं त्ति तिउड्ढज्जं’ इत्यादि, जातिनिबद्धं तु चतुर्धा, तद्यथा—कथनीयं, कथ्यमुत्तराध्ययनज्ञानाधर्मकथादि, पूर्वपिचरितकथानक, तयत्वात्तस्य, तथा गद्यम्—ग्रन्थचर्याध्ययनादि, तथा—पद्यम्—छन्दोनिबद्धम्, तथा—गेयम्—यत् स्वरसंयोगेण गीतिकाप्रायानिबद्धम्, तद्यथा—कापिलीयमध्ययनम्, ‘अधुव अमासयस्मि संसारस्मि दुक्खपउराए’ इत्यादि । सूत्र० १, ध्रु० १ अ० १ उ० । ‘अर्थं भासइ अग्निहा, सुत्तं गुफति गणधरा निउणं । सासणस्स द्वियट्ठाए, ततो सुत्तं पवत्तइ ॥’ दशा० ४ अ० । तत्र गणधरा विशेष्यन्ते निपुणाः सूत्रमाधदशित्वात् नियतगुणा निगुणा वा सांघाहितसमस्तगुणत्वात्, आह—तत्पुनः सूत्रं किमादिकं किपर्यवसानं कियत्परिमाणं को वास्य सार इत्यत आह—

सामाह्यमाईयं, सुयनाणं जाव विंदुमारओ ।

तस्म वि मारो चरणं, मारो चरणस्म निव्वाणं ॥

तत् श्रुतज्ञानं सामाधिकमादित्यस्य तत्सामाधिक्यादि यावत् विन्दुमागात् विन्दुमारं यावत् विन्दुमारारूपचतुदशपूर्वमित्यर्थः । तच्च मूलभेदापत्त्या द्विभेदम्, तद्यथा—अक्षप्रविष्टम्, अनक्षप्रविष्टं च । अक्षप्रादष्टं द्वादशभेदमाचारादिभेदाद् । अनक्षप्रविष्टमेकभेदमाचर्यकं तद्व्यतिरिक्तं कालिकालिकालिकादिभेदात् । उक्तं च—द्व्यनेकद्वादशभेदं श्रुतमिति । आ० म० १ अ० । अनु० ।

से किं तं जाणयमरीरभविअमरीरवइरित्तं दव्वसुअं ? , जाणयमरीरभविअमरीरवइरित्तं पत्तयपोत्थयलिहिअं, अहवा-जाणयमरीरभविअमरीरवइरित्तं दव्वसुअं पंचविहं पणतं, तं जहा-अंडयं, बौडयं, कीडयं, बालयं, बागयं । अंडयं हंमगम्भादि, बौडयं-कप्पाममाइ, कीडयं पंचविहं पणतं, तं जहा-पट्टे, मलण, अंसुण, चीणसुण, किभि-रणे, (अनु०) बागयं सणमाइ, से तं जाणयमरीरभविअमरीरवइरित्तं दव्वसुअं । से तं नोआगभतो दव्वसुअं, से तं दव्वसुअं । (सू० ३७ ।)

कालजड्छायादेसां, समयावरुद्ध च यथामत्त च ।

अथान्यर्थायां. तेषां असमासनां य ॥३॥

उद्यमा हवमदोसां, जिह्मपयत्थमाधिदामो य ।

एष उ सुनशांसा, वलीसं हौमि नायका ॥ ७ ॥

चित्रो० । दृश्यम् ।

अस्त्वन्निनादिपदानां व्याख्या--

खलिण पत्थरमीया, मिलिण मिस्माणि धने वाचयता।

मत्ताद्विदुवमे, घोसाइ उदत्तमाइया ॥ २६६ ॥

मिलिते द्विधा-द्रव्यतोः भावतश्च । तत्र द्रव्ये प्रत्यक्षमीना
मस्तराकुलं क्षेत्र तस्मिन् हि बाह्यमानाणि इलकुलिकादीनि
उत्पद्यन्ते अन्यत्र निपतन्ति, एतं भावस्त्वालं यदस्तराभ्या-
मालापकान् मुखान् यथा अहिम्ना "देवा वि नं नमस्ताम् ।"
"पुष्पसुं भमरा जहा पन्थिं च क्षेत्र दोम्ना च " मिलितमपि
द्विधा-द्रव्यतोः भावतश्च । तत्र द्रव्यतोः मिलितं बहुनां ग्राहि-
तवादीनां धान्यानामत्र मिश्रीकृतानां वापनता-वपनं भा-
वतोः मिलितं यदन्यस्यान्यस्यादेशकस्यैवपयनस्य आलाप-
कानेकत्र मीलर्याति सर्वाजनवचनानामात्रं कृत्वा यथा " मध्व-
पाणा पिपाउगा सत्ये जीवा इव इच्छन्त जीविते न मरिञ्जिते
इत्यत्र न ज्ञाह किं कालस्य उक्तालियं कुयसुगं वा " अत्र या-
र्याञ्जनं दायाश्च प्राग्वत् । परिपूर्णं द्विधा-द्रव्यतोः भावतश्च ।
तत्र द्रव्यतः परिपूर्णो घटः , भाव परिपूर्णं मात्रादाय ,
आविप्रहणान्—परिपूर्णमवर्गेण सर्वथापरिपूर्णं तदव प्राय-
ञ्चितं दायाश्च । मात्राभिर्परिपूर्णं यथा "धम्म मंगलमुक्कटुं" ।
परिपरिपूर्णं यथा--" धम्म उक्कटुं " त्रिन्दुभिर्परिपूर्णं य-
था--" धम्मो मंगलमुक्कटुं " इति वर्गेपरिपूर्णं यथा " धम्मं
लउक्कटुमि " त्यादि , दाया उदात्तादयः । तत्र उच्चैरुदात्तः
नीचैरनुदात्तः समाहारः स्वर्गिनः । उच्चैः शब्देन यथा-
" उण्यन्नइ वा " इत्यादि नीचैः शब्देन यथा--" जं मि-
वसू हन्थकम्मं करइ " इत्यादि घोषैर्युक्तं कुर्वन्तस्त-
देव प्रायञ्चितं त एव च दोषाः ।

सम्प्रति इयम्याज्ञेहितादीनां पञ्चानां प्रकारान्तर्गतार्थमभि-
धानकाम आह--

सूक्तं पदमविहण, अक्षरयस्य विदुमसां ।

सर्वेभ्यः समायतो, सङ्ग्राहे चैव चरमस्तु ॥३००॥

प्रथमं कीनाक्षः । द्वितीयमाधकाक्षमेतं । इ पद् मुक्-त्रा शे-
वाणां पञ्चानां शेषयुतवर्त्यनाम् अक्षरपङ्क्त्याश्चिन्तुमात्राणां
कमचतस्रः कर्तव्यः . यथा ध्यत्याञ्जितं नामाभ्यशास्त्राणां
मन्त्रैः पत्रैः पाठैः चिन्तुभिर्मात्राभिर्गोत्राभ्यादिभिश्चकं तस्यैव
शास्त्रस्य अथस्तनाभ्युपार्गताभ्युपाङ्गादपदानि यस्करानि
स्वातन्त्र्येण पञ्चभिर्गोत्रादिभिः निर्मातव्यं यथा-सामान्यकपद्
दशधर्कात्किंकोत्तराध्ययनप्रश्नानामनेकानि पदानि मीलय-
न्ति, अपरिपूर्णे पञ्चभिर्गोत्रादिभिः स्वगणैः " सद्गुणे चैव
वार्त्तमस्म " शेषयुतं शेषगोत्रपरिपूर्णे नाक्षगादिभिः । ३० ?
३० ? प्रक० । आ० । आ० म० ।

अष्ट गुणाः सूत्रस्य तत्र प्रथमं लक्षणद्वयमाह—

लक्ष्मणाय नमः खलु सिद्धी, तदभावे तं न साह्य मत्थं ।

सिद्धिभिदं मण्यत्थ वि. लक्ष्मणस्य सुतं तेय ॥२७८॥

इह, लक्ष्यरूपीनं सूत्रं न भवति, ततो, लक्ष्यरूपरूप-

स्वार्थो भवति, लक्षकस्वीनस्य स्वार्थाभावनस्ततो र्वाक्यजन-
मुपनिबद्धं सूत्रं नस्याप्रसिद्धिरेव । तथा वाह-लक्षणतः कस्य
विषयस्त्विनम्याशंस्य मिहितस्तदभावे लक्षकभावे-लक्षकमेव
नापद्यति विवक्षितजनम् । इदं सर्वथापि लोके मित्रं वक्ति-
श्चिन्मस्यानिर्णय्य लाभार्थं कीर्तने न लक्षकस्वीनं लाभं न काल-
यति तेन-कारणेन लक्षकसूत्रं सूत्राप्रपन्नम् ।

ईदृशं सदाशायुक्तं सूत्रमन आह—

अप.गंधमहत्यं, वत्तीरुदोसविरहितं जं च ।

लक्ष्मणाय नमः, अहो यं गुणैर्हि उच्यते । २७६॥

अल्पप्रथम-अल्पाक्षरमहाप्रथमश्च अन्वार्गे मन्त्राः-अल्पाक्षर-
 'अल्पाक्षरम्, यथा कार्याभ्यादिकम् । अल्पाक्षरं महाप्रथं यथा
 सामान्यिकलक्षणसङ्ख्यादि । महाक्षरमल्पाक्षरम्, यथा-"जी
 मूनेह वा अत्रणेह वा " इत्यादिमन्त्राभ्यांकाराभ्यामन्त्राभ्याम्
 महाक्षरं महाप्रथं यथा हाष्टवाद् नञ् यदल्पाक्षरं महाप्रथं ताह
 श सूत्रमिति गमिष्यते तथा यद्व्यात्रिशोषाचार्याचरन्ते नञि-
 ष्यते । न च व्यात्रिशोषा यद्यमाणास्तथाप्यभिमुखैरेष्यमा-
 णैर्बहुनेन नदिष्यते एवभूते लक्षणयुक्तम् ।

अधुना इति शब्दोपानाह—

अलियमुदधयं जणयं, शिरस्थगमवत्थयं बलं दुहितं ।

निस्मारम.हियमृणं, पुनरुतं वाहयमजुतं ॥ २८० ॥

कमभिन्नयथाभिने, विभक्तिभिन्नं च लिङ्गभिन्नं च ।

अथभिहितमप्यमेव य, नभावहीत्वां ववहितं च॥२८१॥

कलजुतिच्छविदोषो, समयविरुद्धं च वयराभिसं च ।

अथावत्तदोमो, इव य अत्तमासदोमो य ॥ २८२ ॥

तवमा क्वमदेसो, परप्पत्ति य संभिदंभो य ।

एष उ सुक्तदोसा, बलीभं हन्ति नायव्या ॥२८३॥ (बृ०)

अष्टभिगुणरूपं नमित्युक्तमतः स्थाने आद्यौ गुणानाह—

निर्दोषं सारव्रतं च, हेउज्ज्वलमलंकितं ।

उवशीयं सोवयारं च, भियं महुरमेव य ॥ २८४ ॥

निर्दोषं १ सारवत् २ हेतुयुक्तम् ३ अलङ्कृतम् ४ उपनीतं
सोपनारं ५ मितं ६ मधुरं ७ । मान ।

तत्र मिहोपादिपदव्यवस्थानार्थमाह—

दोसा खलु अलिपाई, बहुपञ्चयं च सारवं सुरु ।

सोऽहमेव गंडक, सकलं वाचि हउजतं ॥ २८३ ॥

उवमाहमलंकारो, मोदस्यं खलु वयंति उवस्यिं ।

क. हलमसौवयारं, दंडगमगियं तदा महरं ॥२८६॥

दोषाः सत्त्वलीलादयः प्रागभिहितस्तोत्रजिते निर्दोषे सा-
 र्वभाम बहुपर्यायैकैकस्मिन्नभिधेये यत्रास्तकान्यभिधाना-
 मीत्यर्थः । हेतुयुक्तं साधनेषु वा हेतुना युक्तम् । अथवा-हेतुः
 कारणं निमित्तमप्यनर्थान्तरं ततो यन्मत्कारणं तज्जुयुक्त-
 मिति, यथा-‘ सुनन्तं मेयं जागर्ग्यन् वा त्वयं ’ इत्यादि,
 अतस्तुल्यं यथायमादिरसद्वारः । नतोपमायुक्तम्, यथा-“ सर्वं
 व मेतादृक्कममाज्जं ” आदिप्रहसनं-“ भयमा अकलसंभा-
 माज्जममनन्दान् केवलयं जमनं । मीरुसकनयथय-सर्वं व

सुते अलंकारा " इति परिग्रहः । उपनीतं खलु वदन्ति सापनये सापसहारम्, अनुपचारं नाम—यत्काहलं फ-
लप्राये तद्विपरीतं सापसारम्, मितं पदैः श्लोकादिभिर्वा
अमिने दण्डकैः मधुरं त्रिधा सूत्रमधुरम्, अर्थमधुरम्, उभ-
यमधुरम्, एतैरष्टभिर्गुणैरुपेतम्, ३० । (अल्पाक्षरादिशब्देषु
तत्तत्पदानामर्थः ।)

साम्प्रतमेतेषु हीनाक्षरादिषु प्रायश्चित्तमाह—

खलियमिलियवाद्दं, हीणं अक्षस्वरं वयंतस्म ।

विश्वामिलियअप्पडि—पुन्यधोमे य मासलहुं ॥ ३०१ ॥

खलितं मिलितं व्याविद्ध हीनाक्षरमात्रेण व्याख्यातमाह—
अपरिपूर्णघोषं च वदतः प्रत्येकं प्रायश्चित्तं मासलघु । स्वामि-
नः आक्षाभङ्गे चतुर्गुरु । स तथाऽन्येऽपि करिष्यन्तीति गुरु ।
यथाक्रकारी न भवतीति मिथ्यात्वे चतुर्लघु । विराधना द्वि-
विधा—आत्माविराधना च, संयमाविराधना च। आत्माविराधना
देवतया लुलनम्, संयमाविराधना काऽपि साधुवारेण्यत्
मा खलिततादीनि कुरुत ततः कलहताऽस्थिभङ्गादः
आत्माविराधनायां परिनापः महारुलानाद्यारोपणा संयम-
विराधना सूत्रस्यान्यथोच्चारणादर्थे विसंवादाः, अर्थव-
संवादे चरणाभावश्चरणाभावे मोक्षाभाव इति दीक्षा निर-
र्थिका । लघुप्रहणान् गुरुकर्मणि—सूचितम्, ह्रस्वाक्षर्या यथा
दीर्घस्य सूचनम् । तत्र गुरुकर्मणि वा अनुद्वर्तनीति वा काल-
कर्मणि वा गुरुकस्य नामानि । लघुकर्मणि वा उद्धातमिति
वा शुक्लमिति वा लघुकस्य नामानि । अत्र गुरुलघुविशे-
षविस्तरपरिज्ञानार्थमाचार्यान्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तं दर्शयति—त-
था दानप्रायश्चित्तं तपःप्रायश्चित्तं कालप्रायश्चित्तं वा । तत्र
दानप्रायश्चित्तं गुरुकं लघुकं च । एवं तपःकालप्रायश्चित्तं
आपि गुरुलघुकं प्रत्येकं वक्तव्यं ।

तत्र दानप्रायश्चित्तं गुरुकमाह—

जं तु निरंतरदाणं, जस्म व तस्म व तत्रस्म तं गुरुकं ।

जं पुण मंतरदाणं, गुरु वि मो खलु भवे लहुओ ॥ ३०२ ॥

यस्य वा तस्य वा तपसो गुरुकस्याष्टमादंगुरुकस्य निवृ-
त्तिकारिणश्चिरन्तरं दानं तद्वर्तते दानप्रायश्चित्तं गुरु । यत्पुनः
सान्तरमष्टमादेशुगुरुकस्य तपसा दानं तत् गुर्वपि खलु भवति—
लघु, यथा आपातश्चतुर्लघुकस्य पदलघुकस्य वा, तत्राष्टमद-
शमान सान्तराणि दीयन्ते । एष दानप्रायश्चित्तं गुरुलघुकयो-
र्विशेषः ।

सम्प्रति तपःकालयोरमाह—

कालतवे आसजव, गुरु वि होई लहुउ लहुगुरुगो ।

काला गिम्हा उ गुरु, अद्वाइतथा लहु सेमो ॥ ३०४ ॥

कालं तपश्चासाद्य गुर्वपि लघु भवति, लघ्वपि च गुरु । तत्र
कालो गीष्मो गुरुः, तपोऽष्टमादि शेषः कालस्तपश्च लघु । इयम-
त्र भावना, लघ्वपि यदष्टमादिना तपसा उह्यते तत्तपः गुरु ।
यद्विचिकित्कारिणा षष्ठपर्यन्तेनाह्यते तत्तपो लघु । तथा यद्
गीष्मं कालं उह्यते तत्कालगुरु, यथाग्रे हेमन्ते षोडशमानं का-
ललघु । तद्वत् यतः स्मृतिताद्युच्चारणे प्रायश्चित्तमज्ञान-
मिथ्यात्वविराधनाश्च दोषान्तरस्मात् सूत्रमस्मृतितादिदे-
वरहितमृच्छारणीयम्—पठनीयं च । एवं पठितस्य सूत्रस्या-
क्षया कर्त्तव्या । ३०१ उ० १ प्रक० । अनु० । आ० म० ।

अथ वेतं सर्वज्ञभाषितसूत्रलक्षणम्—

अप्यक्षरममंदिदं, सारवं विस्सतोमुहं ।

अत्थाममणवजं च, सुतं सव्वणुभासियं ॥ २८६ ॥

अल्पाक्षरं नाम—मिताक्षरं यथा सामांयकसूत्रम्, असंदि-
ग्धं यत्समैश्वर्यशब्दवत् लघुणपटघोटकाद्यनकार्यसंशयकारि
न भवति, सारवत्—बहुपर्याये प्रतिमुखमनेकार्थाभिधायकं
वा, विश्वतो मुखम्—अनेकमुखं प्रतिसूत्रमनुयोगवत्तुष्ट्याभि-
धानात्, अस्तोभं च धार्वाहिककादिपद्मिद्रपुरणस्तोभकश-
न्यम् स्तोभका निपाता इति पूर्ववैयाकरणेषु प्रसिद्धेः, अनवद्य-
म् अग्रह्यम्—न हिमाप्रतिपादकं—पद शतानि नियुज्यन्ते, पशुनां
मध्येऽर्हानि । अश्वमेधस्य वचनात्, मृगानि पशुभिस्त्रिभिः
॥ १ ॥ इत्यादिवचनामिव न हिमाविधायकम् । एवंभूतं सूत्रं
सर्वज्ञभाषितमिति । आ० म० १ अ० ।

एकस्मात् सूत्राद् बहवोऽर्थाः प्रतीयन्ते उत्सर्गा—

एवादादयः सूत्रभेदाः—

एयारिम्मि वामो, ए कप्पती जति वि सुत्तणुष्सातो ।

अव्वागडो व भणितो, आयरिम्मा उवेहती अत्थं ॥ २४ ॥

एतादृश उपाश्रये वामो यद्यापि सूत्रे अनुज्ञातः तथापि न
कल्पेत यतः अद्यावत्तोऽविशेषत एवाधः सूत्रं भणितः परम्
आचार्यस्तमर्थमुप्राक्तनविषयविभागप्रकटननाम्नीलयति, य-
था किलैकस्मात् मृत्पिण्डान् कृत्वा लोचने कानि प्रदृशयति—
पाणि निष्पादयति एवमाचार्योऽप्येकस्मात् सूत्रपदाद्भूत्या-
नेकपामर्थविकल्पानामुपदर्शनं करोति । यथा वा सान्धकार-
गृहादी विद्यमाना आपि घटादयः पदार्थाः प्रदीपे घिता न
विलोक्यन्ते तथा सूत्रेऽप्यर्थविशेषाः आचार्येणाप्रकाशिताः
सन्तोऽपि नापलभ्यन्ते ।

किं च—

जं जह सुत्ते भणियं, तं हव तं जह वियालणा नत्थि ।

किं कालियाणुओगो, दिट्ठो दिट्ठिप्पहाणंदि ॥ २६ ॥

यद्—वस्तु यदाभ्यन्तरे विधिरूपेण वा प्रकारेण सूत्रं भणितं त-
त्तथैव यदि प्रतिपत्तव्यं विचारणा—विषयविभागव्यवस्थाप-
नायुक्तं विमर्शो वा नास्ति—न क्रियते, ततः किं केन हेतुना
कालिकश्रुतस्यानुयोगो दृष्टो—विधयन्तयोपलब्धो दृष्टिप्रधा-
नः, केवलज्ञानश्रुतज्ञानरूपालोचनप्रवर्त्तनीयकरगणधरैः ।
अथवा—प्रधानैर्नैगमादिनयमार्ताविशारदैः श्रीभद्रबाहुस्वा-
मिभिः, किमिति निर्युक्तकरणद्वारेण कालिकश्रुतानुयोगो
दृष्टः—प्रतिपादितः ।

अपि च—

उस्मग्गसुतं किंचि य, किंचि य अववानियं भवे सुतं ।

तदुभयसुतं किंचि य, सुत्तस्म गमा मुण्येव्वा ॥ २७ ॥

किंचिदुत्सर्गसूत्रं, किंचिद्विपुलपथादिकं सूत्रं, किंचिदुभय-
यसूत्रम् । तच्च द्विधा—अस्सर्गापवादिकम् अपवादोत्सर्ग-
कम् । एते सूत्रस्य गमाः प्रकाराश्चत्वारो ज्ञातव्याः । अथवा—
गमा नाम—द्विरुच्चारणीयानि पदानि, तद्यथा—उत्सर्गीत्सर्गि-
कम् अपवादापवादिकम् । एवमेते द्वौ भेदौ चत्वारश्च प्रागुक्ता
इत्येवं सूत्रस्य बह्वे भेदाः संजाताः, एते च पुरस्तादुदाह-
रिष्यन्ते ।

अन्येऽपि सूत्रस्य भेदा भवन्तीत्याह—

योगेमु एगगहणं. सलोमणिश्लोमअकमिणे अइणे ।

विहितभिन्नस्म गहणं, अववाउस्मगियं सुत्तं ॥ २८ ॥

अनेकपु कवापेन्द्रियाश्रवादिव्येषु ग्रहीतव्येषु कवापि सूत्रे एकस्यान्यतरस्य ग्रहणं भवेत्. यथा यत्र सूत्रे 'क्रान्तिप्रद' साक्षादुपावृष्टस्तत्र मानान्तिग्रहादयोऽप्यर्थत उक्ता द्रष्टव्याः । एवमिन्द्रियाश्रवादिव्याप भावनीयम् । कानिचित् तु सूत्राणि साधूना साधूनां च प्रत्यक्षावयवाणि यथैव कल्पाध्ययने सलोमसूत्र वा ।

तद्यथा—

नो कप्पइ निग्गंथीणं सलोमाइं चम्माइं धारित्त्वा वा परिहरित्त्वा वा ॥ ३ ॥ कप्पइ निग्गंथाणं सलोमाइं चम्माइं धारित्त्वा वा परिहरित्त्वा वा । मे वि याइं परिहारिणो नो चव गं अपरिहारिणं । मे वि याइं परिभुत्ते नो चव गं अपरिभुत्ते । मे वि याइं एगगहणं नो चव गं अयोगगहणं ॥४॥ नो कप्पइ निग्गंथाणं वा निग्गन्थीणं वा कमिणाइं चम्माइं धारित्त्वा वा परिहरित्त्वा वा ॥५॥

कानिचित् सामान्यसूत्राणि भवन्ति, यथा अट्ठस्सत्तिजनिषियं सूत्रम् ।

तच्चैवम्—

कप्पइ निग्गंथाणं वा निग्गन्थीणं वा अकमिणाइं चम्माइं धारित्त्वा वा परिहरित्त्वा वा ॥ ६ ॥

अथानानुपूर्व्याऽपि व्याख्यानां मानं तत्पदयोर्दर्शनार्थं प्रागुक्तसूत्रपदमध्यास्यतुर्भेदमुदाहरति 'विहितभिन्नस्म य' इत्यादि. इहैव ग्रन्थे यद् विधिभिन्नस्य ग्रहणमुक्तं तदपवादौन्सर्गिकं सूत्रम् । तच्चैवम्—

कप्पइ निग्गंथीणं पक्के तालपल्लो भिन्ने पडिगाहित्त्वा मे वि य विहिभिन्ने नो चव गं अविहिभिन्ने ॥७॥ (बृ० १ उ०)

आह—यद्यपवादोऽननुज्ञातं तर्हि भूय. कथं प्रतीपध्याते इत्याह—

उस्मग्गट्ठिइसुद्धं, जम्हा दव्वं विवज्जयं लभति ।

ण य तं होइ विरुद्धं, एमेव इमं पि पायामां ॥ २६ ॥

उन्सर्गस्थितानुस्मरणपदेषु शुद्धमुद्गमादिवाप्राहित यद्गृहपानादि द्रव्यं ग्रहीतुं कल्पते तदपवादपदं यस्माद्विषयं वेपरीत्य लभते इत्यर्थः, न च—नैव तथा गृह्यमाणं विरुद्धं भवति । ज्ञानादनुगोपकारकत्वाद्विरुद्धमवति भावः । एवमेवानुमतमापि प्रकृतमथ कल्पते—निग्रन्थीताम् पक्के तालपल्लव्य भिन्नं प्रातग्रहीतुमित्यपवादोऽननुज्ञातस्याप्यविधिभिन्नप्रतिषेधरूपमाविरुद्धमव पश्याम ।

अथाऽन्सर्गवादाद्वरणाभ्याह—

उस्मग्गगोयरम्मि य, निमज्जकप्पाववादे तिण्हं ।

मा संदल मा अट्ठी, अववाउस्मगियं सुत्तं ॥ ३० ॥

आत्मर्गिकं सूत्रं गान्धर्वं पश्यतः साध्यागृहव्यापान्तर्गतं वा निषद्या—निषदनं तद्विषयम् । तच्चैवम्—

नो कप्पइ निग्गन्थाणं वा निग्गन्थीणं वा अनन्तरं गि-

हमि वा असइत्तए वा० जाव काउस्सग्गं वा ठाणं ठाइत्तए ति ॥

यत्तु त्रयाणां जगामिभूतादीनां निषद्या कलरते इत्येवं लक्षणं सूत्रं तदपवादिकं सूत्रम् ।

तच्चैवम्—

अह पुण एवं जागिजा जराजुम्पो वाहिए वाहिओ तवस्सी मुच्छिज्ज वा एवं एहं कप्पइ अंतरगिहंसि आमइत्तए ।

इदं पुनरपवादौन्सर्गिकम्—'ममं दल मा अट्ठी' ति—पुञ्जलं प्रयच्छु मा अस्थिति ।

नो कप्पति व अभिन्नं, अववाणं तु कप्पती भिन्नं ।

कप्पति पक्कं भिन्नं, विधी य अववायउस्मग्गं ॥३१॥

नो कल्पते अभिन्नं तालपल्लव्यं प्रतिग्रहीतुम् । एतद् वा उन्सर्गसूत्रम्, यत्पुनरपवादपदनाशवादावयवमौदर्यादिषु भिन्नं प्रातग्रहीतुं कल्पते इत्येवरूपं तदपवादिकम् । यत्पुनर्निग्रन्थीना कल्पते पक्के तालपल्लव्यं विधिभिन्नं विधिभिन्नां तत्तु सूत्रं तदपवादौन्सर्गिकम् । एतन्प्रागुक्तमाप स्पष्टीकरणार्थं मिहामिहितम् ।

इदं त्वौन्सर्गापवादिकम्—

नो कप्पइ राओ वा वियालं वा सेज्जामंधारयं पडिगाहित्त्वा नन्नत्थ एगेणं पुव्वपडिलंहिएणं मिज्जामंधारणं ।

इदं पुनरौन्सर्गिकम्—

नो कप्पइ अमणं वा पाणं वा स्वाइमं वा माइमं वा पढमाए पोरिमीए पडिगाहित्त्वा एत्थम्म पोरिमि उवाइगावित्त्वा मे य आहच्च उपाइणावित्त्वा मिया जां तं भुज्जइ भुज्जंतं वा माइज्जइ मे अवज्जइ चाउम्माभियं परिहारट्ठाणं उग्गइयं ।

तथा येषु सूत्रेष्वपवादो भगिनस्तेष्वप्यर्थतः पुनरनुज्ञा प्रवर्तते तान्यपवादपवादिकानि ।

किं चान्यत्—

कत्थइ देमग्गहणं, कत्थति भस्संति गिरवसेसाइं ।

उक्कमकमजुत्ताइं, कारणविमओ निउत्ताइं ॥ ३२ ॥

काचित् सूत्रे अभिधेयपदानां दशतो ग्रहणं कृतम्. कुत्रापि च निरवशेषागम्यभिधेयपदानि भवन्ति. तथा कानिचित्सूत्रा गम्यकमयुक्तानि कानिचित् कमयुक्तानि कारणावशयतः—कारणावशयमाश्रित्य नियुक्तानि गणधरादिभिः श्रुतधरैर्विरचितानि ।

एतदेव विवृणोति—

देमग्गहणे वीण्हं, सुयिया मूलमादिणो हंति ।

कोहादिअगिग्गहिया, भिचंति भवं निरवसेमं ॥३३॥

दशग्रहणे कृते स्यात् तज्जानीयानां सर्वेषामपि ग्रहणं भवति यथा 'सान्नीणि वा वीहीणि वा' इत्याद्यानां सन्नव च सूत्रे वीजं गृहीतमूलादयोऽपि भेदा सूचयन्ति भवन्ति कुत्रापि च सूत्रे निरवशेषागम्यभिधेयपदानि गृह्यन्ते, यथा दशवैकालिके क्रान्धादयोऽनिशुद्धिताः सन्तो भवं—संसारं निरवशेषं चतुर्गतिकमापि निश्चिन्तनीयुक्तम्. तथा च तत्सूत्रम् "कोहा य माणो य आ उग्गहिया, माया य लोभो य अवड्ढमाणा। चत्ता-

रि एष कस्मिन्ना कस्याया, निश्चयि मूत्राई पुण्यभवस्स ॥१॥"

अथोत्क्रमक्रमयुक्तानि सत्राणि दर्शयति—

सत्थपरिणमदुक्कम्, गोयगपिंडमणा कमेणं तु ।

जं पि य उक्कमकरणं, तमभिणावधम्ममादिद्धा ॥३४॥

शस्त्रपरिणमदुक्कम् तजःकायोद्देशकानन्तरं वायुकायोद्देशकः क्रमप्राप्ताऽपि नोक्तः, किंतु वनस्पानत्रमकायोद्देशकौ प्रकृत्य पर्यन्तं स भणितः, एवमादिकम्-क्रमयुक्तं सूत्रमुच्यते । किञ्चित् सूत्रं क्रमेणैवार्थपदानि भवन्ति । यथाष्टौ गोचरभूमयः, तथ-
था- 'पडाश्चा अटपडा-गोमात्तया पतगवाहया। अंतोमबु-
का वा, बाहिं संबुका उज्जगीयं तु पड्वाणं ।" तथा समीपण्ड-
पणासूत्रमपि क्रमानुवृत्तं मन्तव्यम् । तद्यथा— "संसद्धा असंसद्धा
उत्तवडा अज्जलवाडग्गाहिता उज्जिक्तधाम्मया ।" अथवा पि-
गण्डपणंति प्रथमं पण्डपणं ततः पण्णापणं यथौघानयुक्त्यादां
सूत्रं यथाक्रमं प्रकृत्य ततः क्रमनिबद्धम् । यदापि चोत्क्रमक्रमं
शस्त्रपरिणमदुक्कम् तदभिनवधमाद्यर्थम् । किमुक्तं भवति
अभिनवधमां शैलः, मन्त्राद्याप्यपरिणतजनदत्तनतया चा-
युक्ताऽप्यपरिणकुटमनुपलभ्यमानतया प्रथमतः प्रकृत्यमाणं न
रस्यक्तं प्रतिपद्यते, अतः वनस्पानत्रमानं प्रकृत्य यदा तेषु स-
म्यग्नं जायते प्रतिपद्यते तदा वायुकायं जीवन्तेन प्रकृत्यमाणं
सुखमेव अजन्तं, एवमादिभिः कारणैरुत्क्रमक्रमं मन्तव्यम् ।

अथ 'वीणहिं' सूत्रा मूलमाहणो 'त्ति पदं व्याचष्ट—

वीणहिं कंदमादी, निस्सुद्धा तेहिं सच्चवणकआ ।

भोम्मदिगा वणाओ, मभेदमारोवणा भणितो ॥३५॥

इदं सूत्रं बीजगृहीता कन्दमूलतयोऽपि भवाः सूचिताः
तेष्वपि तिष्ठतः प्रायश्चित्तं भवतीति भावः । तेष्व कन्दा-
दिभिः सर्वोऽपि वनस्पतिकार्यः परीक्षितानन्तर्भवति सू-
चितः, अनेन तु वनस्पतिना भोमादयः काया सूचिताः एवं
मभेदः—भेदमहिताः पडाप कायाः सारोपणा संप्राप-
यित्वा भणितो अयस्मात्तया ।

जन्थ उ दंसग्गहणं, तत्थ Sवेमाई सुद्धयमेणं ।

मोनुगं अहिगारं, अणुयोगधरा पभामंति ॥३६॥

एवमत्रापि यत्र देशप्रदणं तत्राधशेषागर्थपदानि, सूचित-
म्वभाष्यप्रत्ययः तादृशनामगन्तव्यानि, तथा कुत्रापि
सूत्रं अनुयोगधरा आधिकारं-प्रस्तुतार्थं मुक्त्वा सूत्रानुपाति-
प्रसङ्गागतमर्थं प्रथमतः प्रमापन्ते । यथा पण्डाधिकारप्र-
स्तुते "पुढवीआउक्काण, तेऊवाऊवणस्सई चेव । चिइय ति-
इय चउरा, पन्नि—दिया य लेखा दसमओ अ ॥ १ ॥"

इत्यादिमौघानयुक्तौ सर्वस्तरं कार्यप्रकरणं कृता ।
एवं विचित्राणि सूत्राणि भवन्ति । अत एव यावद्वर्मापा-
मर्थः सूत्रिणा न व्यक्तीकृतस्तावन्न सम्यगवगममुपगच्छति ।

अथौत्सर्गिकापवादकसूत्रयार्थविषयविभागमाह—

उस्सग्गेणं भणिया-णि जाणि अववादतो य जाणि भवे ।

कारणजातेन मुणी, सत्वाणि वि जाणितव्वाणि ॥३७॥

उत्सर्गेण यानि सूत्राणि भणितानि यानि व्यापवादन-
सूत्राणि तानि हे मुने ! कारणजातेन सर्वाण्यपि
ज्ञातव्यानि, । किमुक्तं भवति—प्रतिपद्यस्यावरणहेतु-
कारणं, तच्च ज्ञानादि । तत्र चोत्सर्गसूत्रेषु साक्षादुत्सर्गवि-

षयो निबन्धः, अथतस्तु कारणजाते तत्राप्यनुज्ञा मन्तव्या ।
अपवापमनेषु पुनः कारणजातमुद्दिश्य साक्षादपवादावपयो
निबन्धः, अथतस्तु तत्राप्युत्सर्गो द्रष्टव्यः । एवं सर्वसूत्रेषु
तत्त्वतः उत्सर्गापवादाबुद्ध्यपि निबन्धावधगन्तव्या ।

अत्र किं पुनरुक्तं स्वस्थानामत्याह—

उस्सग्गेण निमिद्धा-ई जाइ दव्वाई संथरे मुणिणो ।

कारणजाते जाते, सत्वाणि वि ताणि कप्पंति ॥ ३८ ॥

उत्सर्गेण संस्तरणमाश्रित्य यानि द्रव्याणि प्रलम्भार्दानि
मुनेः-सयतस्य प्रतिषिद्धानि तान्येव कारणजाते-विशुद्धा-
लम्बनप्रकारं जाते-समन्तत्र सति सर्वार्थपि कल्पन्ते ।

अत्र परः प्रश्नयति—

जं चिय पयं गिमिद्धं, तं चिय जति भूयो कप्पती तस्म ।

एवं हो अणवन्था, ए य तित्थं गेव मव्वं तु ॥ ३९ ॥

यदेव प्रलम्भादिकं प्राप्तपूर्वं नापदे तदेव यदि भूयः—
पुनरपि तस्य—साधो, कल्पते तत एव सूत्रार्थस्य यद्-
च्छाप्रवृत्तो चरणकरणस्यानवस्था भवति, ततश्च न तीर्थ-
मनुमज्जाते, नैव च प्रतिपिद्धं समाचरतस्तस्य अनेयमो भव-
ति, तदभावे वीक्षा निरर्थिका, तन्निरर्थकतायां मोक्षस्याप्य-
भावः प्राप्नोति ।

अपि च—

उम्मत्तवायमग्गिं, खु दंसणं ए वि य कप्पऽकप्पं तु ।

अह ते एवं मिद्धी, ग हाज्ज मिद्धी उ कम्मव ॥ ४० ॥

आचार्यः पूर्वमत्र सूत्रं प्रतिपद्य पुनस्तद्वानुज्ञायत इदं
भवतो वशनमन्मलयाक्यमहं प्राप्नात, तथा नापि चेदं
कल्पमिदमकल्पामात व्यवस्था भवति । याद चेवमपि प्र-
चनः सूत्राभिप्रेताथासांभवाति तर्हि कस्य न मा भवति
चक्रपात्राजकादानामप्यसमञ्जसप्रतीपता सा भविष्यती-
ति भावः ।

सूरिगह—

ए वि किञ्चि अणुस्सायं, पडिमिद्धं वावि जिणवग्गिदेहिं ।

एमा तस्मि आणा, कज्जे मच्चंणं होतव्वं ॥ ४१ ॥

हे नोदक ! यद्वत्तद्वत्ता प्रतीपत तत्प्रयत्नरहस्यानभि-
ज्ञतासूचकम्, यतो जिनवग्गिदेहिं तथापि धारणाभावे नापि
किञ्चिदकल्पनीयमनुज्ञातम्, कारणं च समुत्पन्ने नापि किञ्च-
त्प्रतिपिद्धं ; किंतु एमा तेषां तीर्थकृताम् निश्चयव्यवहार-
नयद्वयाश्रया सम्यगाज्ञा मन्तव्या । यदुत कार्ये ज्ञानादावाल-
भ्यन सत्येन-सद्भावाधनुसारेण साधुना भवितव्यं न मातृ-
स्थानतो यत्किञ्चादालम्बनीयमित्यर्थः । अथवा—सत्यं नाम
संयमः ततः कार्ये समुत्पन्ने भावितव्यं यथा यथा संयम उ-
त्सर्गात तथा तथा कर्तव्यमातं भावः ।

आह च वृद्धाण्यकार—

कजं नाणादीयं, मच्चं पुण होइ संजमो नियमा ।

जह जह सो होइ थिरा, तह तह कायव्वयं होइ ॥४२॥

इदमेव भावयति—

दोसा जेण निरुमं-ति जेण खिज्जंति पुव्वकम्माई ।

सो सो मोक्खोवाओ, रोगावस्थासु समणं वा ॥ ४३ ॥

येनानुष्ठानवशादशेषा दोषा रागादयो निरुध्यन्ते पूर्वोपनि-
र्मानि कर्माणि येन क्षीयन्ते सोऽनुष्ठानवशादशेषा मोक्षोपाया
ज्ञानव्यः । रागाद्यवस्थासु—ज्वरादिरोगप्रकारेषूपशमन-
मिवोचितौषधप्रदानाय—व्याधिपरिहारायानुष्ठानमिव, यथा
तेन विधीयमानेन ज्वरादिरोगः क्षयमुपगच्छति ; एव-
मुत्सर्गे उत्सर्गम् ; अपवादे अपवात् समाचरता रागादयो
दोषा निरुध्यन्ते पूर्वकर्माणि च क्षीयन्ते । अथवा—यथा कस्या-
पि रोगिणः पथ्यौषधादिकं प्रतिपिध्यते, कस्यापि पुनः तद्-
वानुज्ञायते, एवमत्रापि यः समर्थस्तस्याकल्पं प्रतिपिध्यते
असमर्थस्य तु तद्वानुज्ञायते । उक्तं च भिषग्वरशास्त्रे—
“उत्पाद्येत हि सावस्था, दशकालामयान् प्रति । अतश्चैवमका-
र्यं च, कार्यं चापि विवर्जयेत् ॥१॥” एवंविधं चोत्सर्गापवादवि-
भागमर्गातार्थो न जानाति । सू० २ उ० । नि० चू० । उत्सर्गेऽ-
पवादमपवादे वा—उत्सर्गं कुर्यात् इति ‘कल्प’ शब्दे तृतीयभागे
२२३ पृष्ठे गतम् ।) (पञ्चप्रकारैः सूत्रं वाच्यं इति
‘वायणा’ शब्दे षष्ठभागे उक्तम् ।) पञ्चभिः स्थानैः सूत्रं
शिक्षेदिति ‘सिक्खा’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतम् ।)
(दृष्टिवादस्य अप्राविशति सूत्राणि ‘विद्विषाय’ शब्दे
चतुर्थभागे २४१४ पृष्ठे उक्तानि ।) (पूर्व सूत्रमर्थो वा इति
‘अणुश्रांग’ शब्दे प्रथमभागे ३४४ पृष्ठे गतम् ।) इदानीं
सुसं भवति, तथा च—“नेदिमणुश्रांगदारे, विद्विषादुवधाति
ये च गान्तरा । कान्तुण पंचमंगल-मारभो होति सुत्तस्स ॥ १ ॥
कतपंचनमोक्कारो, करंति सामाहयेति सोऽभिहितो । सामाह-
येगमेव य, जं सो सेसं तु नेवत्थं ॥२॥” प्रागुपादिष्टं च—एव य
सुत्ताणुगं सुत्तालावर्गं निष्कसं निष्कसं सुत्तभा-
सियानिज्जुत्ती समकं गमिस्संति । आ० चू० २ अ० ।
उक्तं “सुत्त सुत्ताणुगं, सुत्तालावर्गकं य निष्कसं ।
सुत्तकामिण्याणज्जु-त्तितया समं तु वच्चेति ॥३॥” कदा-
चिदपि सूत्रं विषये न भवति । व्य० १ उ० । नि० चू० ।

सूत्रस्यान्यथा व्याख्यानं प्रायश्चित्तम्—

सं भयवं ! जं रं केइ आयरिण्णं वा गणहरेइ वा अमइ
कहिं वि कयाइ तहा संविहाणंमममज्ज इणमा निग्गन्थं
पवयणमज्जहा पञ्चवज्जं स रं किं पावेज्जा ? गोयमा ! जं साव-
ज्जारिण्णं पावियं । महा० ४ अ० ।

यथासूत्रमर्थः करणीयः—

आयरियपरंपरं—एण आमयं जो उ छयबुद्धीए ।

को वेइ छयवाई, जमालिनामं स रं सासिहिति ॥१२५॥

आचार्याः— सुधर्मस्वामिजम्बूनामप्रभवार्थरक्षिताद्यास्तेषां
प्रणालिका-पारम्पर्यं तेनागतं यद् व्याख्यानं—सूत्रा-
भिप्रायः, तद्यथा—व्यवहारनयमभिप्रायेण क्रियमाणमपि
कृतं भवति । यस्तु कुतर्कदर्पाध्मातमानसो मिथ्यात्वोपहत-
दृष्टितया छेकबुद्ध्या-निपुणबुद्ध्या कुशलीयशेमुपीकोऽहमि-
मि कृत्वा कोपयति—दूषयति—अन्यथा तमर्थं सर्वज्ञ-
गीतमपि व्याचष्टे कृतं कृत्यमित्येवं ब्रूयाद्, वक्ति
च न हि सृष्टिपण्डित्याकाल एव घटो निष्पद्यते,
कर्मगुणव्यपदेशानामनुपलब्धेः, स एवं छेकवादी—निपु-

णोऽहमित्येववादी—परिहृताभिमानी जमालिनाश—ज-
मालिनामव्यवन् सर्वज्ञमर्थाधिकोपको विनिरुध्यति—अग्रहदृष्ट-
टीयन्त्रन्यायेन संसारचक्रवाले बंधमिष्यतीति । न चासौ
जानाति घटकः, यथा अयं लाका घटायाः क्रिया सूत्र-
मनाद्या घट एवापचरति, (तत्त्वतः) तस्मात् च क्रियाणां क्रि-
याकालानुष्ठाकालयोरैककालत्वात् क्रियमाणं कृतं भव-
ति । दृश्यते चायं व्यवहारा लोके, तद्यथा—अद्यैव देवद-
त्ते निर्गतं कान्यकुब्जं देवदत्ता गत इति व्यपदेशः, (ला-
कोक्त्या) तथा दारुणि क्षिप्तमानं प्रस्थकाऽयम् (इति)
व्यपदेश इत्यादि ।

साम्प्रतमन्यथावादिनाऽप्यपदर्शनद्वारं खोपदेशं

दानुकाम आह—

एण करंति दुक्खमोक्खं, उज्जममाणोऽवि मंजमतवेसुं ।

तम्हा अत्तुकरिमा, वज्जेअव्वा जतिजण्णं ॥ १२६ ॥

यो हि दृष्टुर्हानविद्यालवदर्पाध्मातः सर्वज्ञवचनेकदेशमन्य-
न्यथा व्याचष्ट स एवभूतः सन् संयमतपस्सुधमं कुर्वी-
णोऽपि शरीरमानसानां दुःखानाममानाद्यजनितानां मो-
क्ष-विनाशं न करोति आत्मगर्वाध्मातमानसः, यत एव त-
स्मादात्मात्कर्षः अहमेव सिद्धान्तार्थवेदी, नाऽपरः कश्चि-
त् मनुष्योऽस्तीत्येव रूपोऽस्मिन्मानो वज्जेनीयः—त्याज्यो यति-
जनन—साधुलोकेन । अपरेऽपि ज्ञानिना जात्यादिको म-
दो न विधेयः, किं पुनर्ज्ञानमदः ? तथा चोक्तम्—“ज्ञानं मद-
दपहं, माद्यति यस्तेन तस्य को वैद्यः ? । अगदो यस्य विपा-
र्यति, तस्य चािकन्सा कथं क्रियते ? ॥१॥” सूत्र० १ श्रु० १३ अ० ।
(सूत्रे देवतयाऽर्धाष्टममिति ‘सज्जाय’ शब्दः) (सूत्रार्थयोः को
महान् इति ‘अहमेव’ शब्दे प्रथमभाग २४ पृष्ठे गतम् ।)
(सूत्रमर्थो वा बलवान् इति ‘अस’ शब्दे तृतीयभाग ७६६
पृष्ठे उक्तम् ।) यस्य सूत्रस्य कर्त्ता नोपलभ्यते तस्य गणधरः ।
प्रति० । सूत्रं पञ्चाविधं संज्ञासूत्रादि । सू० ।

प्रथमतः संज्ञासूत्रमाह—

उवयारअनिदुरया, कज्जिथीदाण मा हु निच्छक्का ।

जे छेए आमगंधा-दिआरं सन्नासुयं तेणं ॥ ३१६ ॥

यन्सामार्थिकसंज्ञया सूत्रं भण्यते तत् संज्ञासूत्रम्, यथा ‘जे
छेए सं सागारियं परिहारं’ तथा ‘आमगंधा’ इति ‘सन्नासुयं’
गंधं परिहाय निगमगंधो परिष्वपे’ तथा ‘आरं’ ति—आरं दु-
ग्गुणेण पारं एगगुणेणमिति’यः छेकः स सागारिकः मिथुने ‘प-
रियाहरे’ परिवर्जयति, तथा आममविशोधिकोऽटिः गन्ध-
विशोधिकोऽटिः, परिज्ञा द्विविधा—क्षपरिज्ञा, प्रत्याख्यानपरि-
ज्ञा च । तत्र क्षपरिज्ञया सर्वमामगन्धं परिहाय, प्रत्याख्यानप-
रिज्ञया च प्रत्याख्याय निगमगन्धः सन् परि-समन्तात् परि-
मज्जत् अप्रतिषेधो विहरेदित्यर्थः । आरः—संसारस्तद् द्विगुण
रोगेण दोषेण च परिवर्जयति । पारं—मोक्षस्तमेकेन गुणेन
रागद्वेषपरिहारलक्षणेन साधयति । अथ कः संज्ञासूत्रेण गुण
इत्यत आह—‘उवयार’ त्यादि पूर्वार्धे संज्ञावचने हि कचि-
ज्जुगुप्सितेऽर्थे प्रयुज्यमाने तद्विषयमुपचारवचने भवति । उप-
चारवचनेन च भण्यमाने तस्मिन् जुगुप्सितेऽर्थे न निष्ठु-
रन्ति अनिदुरता, तथा कार्ये समापतिते स्त्रियाः सा सू-
त्रदानमाहुः पूर्वसूत्रयः, ततस्तस्याः साधुसमीपे पठन्त्याः
सुखनालापको दीयते । अन्यथा व्यक्तमभिधीयमाने कथा भि-

जा भवति । ततः सा निश्छेदा-निर्लज्जा जायते । यादृशं च कार्यं साध्वीसमीपे पठति तदुपरिष्ठाद्व्यत्येत तेन संज्ञा—सूत्रमिष्यते । कारकसूत्रं नाम यथा आह—“कर्म न भुज्ज-माणे मे समणे शिरगंधे कइ कम्मपगडीओ बंधेति, गोयमा । आउयज्जाओ सल कम्मपगडीओ बंधेति । मे केण्णुणे भंते ! पथे बुच्चई” त्यादि, प्रहसंगलापकः । ननु सर्वज्ञप्रमास्याद्वै-तत् अज्ञीयते यथाऽऽधाकर्मभुज्जान आयुर्वर्जानां समानां कर्मप्रकृतीनां बन्धकस्ततः कस्मादुच्यते कनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते इत्यादि ।

तत आह—

सव्वण्णुप्पामप्सा, जइ वि य उस्सग्गतो सुयपसिद्धी ।

वित्थरओऽपायाण य, दरिमणमिइ कारगं तम्हा ॥३२०॥

यद्यपि सर्वज्ञप्रमागयादुस्सर्गन एकान्तेन धनस्य सर्वस्यापि प्रसिद्धिः तथापि विस्तरतोऽपायानां दर्शनं स्यादिति, तस्मादधिकृतार्थप्रसिद्धिकारकम् ‘स केणाम’ त्यादिसूत्रमुपन्यस्यते ।

इदानीं प्रकरणसूत्रमाह—

पगरणओ पुण सुत्तं, जत्थ उ अक्खेवनिअयपमिद्धी ।

नमि गोयमकेसिज्जा, अइगनालंदइजाय ॥ ३२१ ॥

प्रकरणतः सूत्रं नाम यत्र—स्वसमय एवार्थोपनिर्णयप्रसिद्धिरुपपत्त्यते, यथा नमिप्रमज्जा गौतमकेशायम्, आर्द्रकीयनालन्दीयमिति । तदेवमुक्तं संज्ञादिभेदतत्प्रकारं सूत्रम् । वृ० १ उ० १ प्रक० । (उत्सर्गागवाद्भेदतो द्विविधसूत्राणि ‘उत्सर्ग’ शब्द द्वितीयभागे ११६७ पृष्ठ गतानि ।)

सच्चाई सुत्तसममय, परममओमग्गमेव अववाए ।

हीणाहियजिण्णथेर, अजाकाले य वयण्णई ॥३२१॥

इह मौनीन्द्र प्रवचने अनेकधा सूत्राणि भवन्ति तत्र किञ्चित् संज्ञासूत्रं यथा “यो छेए स सागारियं न सेव” यश्छेकः—परिणतः स सागारिकं मैथुनं न सेवते । अथवा—‘संज्ञामगंधं परिणाय निरामगंधो परिणय’ आमम-अ-विशोधिकोऽटिः गन्ध-विशोधिकोऽटिः, तथा “आरं दुगुणं पारं एगुणं” आरं संसारस्तं द्विगुणं रागद्वेषयुगलेन पारं निर्वाणं तदकगुणं रागद्वेषपरिहारलक्षणे जीवः प्राप्नोतीति गम्यते, आदिप्रहणां हिंसायाः अमयत्वं सूत्रं गृह्यते, यथा “दिगिज्जा परीसहं” दिगिज्जेति-बुभुक्षा स्वसमयसूत्रं यथा “करेमि भंते! सामाइयामि” त्यादि परसमयसूत्रं यथा “पंचसं-धे वयंतं, वालाउ खण्णज्जाइणो” उत्सर्गसूत्रं यथा “अभिकखणं निव्विगयं गया य” इत्यादि अपवादसूत्रं यथा—“तिण्ह सअव-रागस्स, निसिज्जा जस्स कप्पई । जगए अभिभूयस्स, बाहियस्स तवस्सिगो” हीनमिति-हीनाक्षरं यैरक्षरगिना सूत्रस्यार्थो न पूर्यते। अधिकमित्यधिकारकम्, एवंविधं यत्पूर्वमज्ञानतः सूत्रमधीनं तस्यार्थं सत्यगवगम्य हीनं प्रतिपूरयति अधिकं परित्यजति । जिनकल्पकसूत्रं यथा—“तेगिच्छं न भिअं दि-ज्जा, संधिक्खत्तगंयसए । एयं खु तस्स सामअं, जं न कुज्जा न कारव” स्थविरकल्पसूत्रं यथा—“भिकखू इच्छिज्जा अअयरं ते-गिच्छं आउं दित्तए” अथवा—जिनकल्पस्थविरकल्पयोः सामा-न्यसूत्रमिदम्—‘संसद्धकल्पेण चरिज्ज भिकखू’ आर्यासूत्रं य-

था—‘कप्पइ निग्गंशीणं अतोत्तितं छडिमअयं धारित्तए’ काले’ ति—कालविषयं किमपि सूत्रं यथा—अनागतं कालमङ्गी-कृत्य । “नयालभेज्जा निउणं सहायं गुणाहियं वा गुणाओ समं वा ।” इत्यादि । ‘वयणाई’ ति—वचनमेकाद्वयवचनादिकं षोड-शधा यथा—पीठिकायां तथा तन्प्रातपादकं सूत्रं—यथा आ-आराङ्गं भाषाध्ययने ‘एगवयणं वयमाणं एगवयणं वणज्जा वुवयणं वयमाणं वुवयणं वणज्जा वडुवयणं वयमाणं वडुव-यणं वडुज्जा इत्थीवयणं वयमाणं इत्थीवयणं’ “इत्थी” इत्या-दि आदिशब्दादयः सूत्रादिपरिग्रहः । इत्थमनेकधा सूत्राणां संभवे तदर्थेअवगमन्तरेण न शक्यते कीदृशमिति विवेकः क-र्तुमिति कर्तव्यमर्थग्रहणम् । अथ ते शिष्या श्रूयुः । यः कएततः सूत्रं निबडोऽर्थस्तेनैव वयं तुष्टाः किमस्माकं दुरधिगमत्वा-द्वदुपरिक्लेश ‘मज्झनिमज्झज्झअक्खा’ इत्यादि प्रक्रियापुर-स्सरमर्थग्रहणप्रयासेनेति ते इत्थं श्रुत्वाणाः प्रह्लापयितव्याः ।

कथमित्याह—

जे सुत्तगुणा खलु ल-क्खणम्मि कहिया उ सुत्तमाई य ।

अत्थग्गहणमराला, तहिं चिय पक्खिज्जंति ॥३२२॥

पीठिकायां लक्षणद्वारं ये सूत्रस्य गुणाः “निहोसं—सारयंतं च” इत्यादिना कांथताः । यद्वा—“सुत्तमाई य” ति—“सुत्तं तु सुत्तमेव उ” इत्यादिना प्रातपादिनाः तैरेव हेतुभिरर्थग्रहणं मरालाः अलम्बाः शिष्याः प्रह्लाप्यन्ते । यथा भो भद्रा ! निर्दोष-नारवद्विध्वनोमुखादयः सूत्रस्य गुणा भव-न्ति । ते च यथाविधे गुरुमुखात्थे ध्यमाण एव प्रकटीभवन्ति । किञ्च यथा—आत्मसन्निकलापगिदो मनुष्यः प्रसुतः सन्न कि-ञ्चित् तासां कलानां जानीते एवं सूत्रमप्यर्थेनाबोधितं सुप्त-मिव द्रष्टव्यं विचित्रार्थनिबडानि सोपस्कराणि च सूत्राणि ‘भवन्ति, अतो गुरुस्मप्रदायादव यथावदवसीयन्ते यतः, तत इत्थं युक्तियुक्तैश्चाभिः प्रह्लापितास्तं विनयाः प्रतिपद्यन्ते गुरुणामपदेशं गृह्णन्ति द्वादश वर्णाणि विधिवदर्थमिति । गत-मर्थग्रहणद्वारम् । वृ० १ उ० २ प्रक० । लक्षणां, स० २६ सम० । धर्मार्थकामार्जुनापायप्रतिपादनपरं प्रस्थ, आ० म० १ अ० । सूक्त-न० । सुभाषिते, अष्ट० ६ अष्ट० ।

सुत्तक-सूत्रक-न० । कटीसूत्रके, प्र० ४ आध० द्वार ।

सुत्तकड-सूत्रकृत-न० । सूत्रानुसारं तत्त्वावबोधः क्रियते अ-स्मिन्निति । स्वनामख्याने द्वितीयं ऽङ्क, सूत्र० १, धृ० १ अ० १ उ० ।

सुत्तकप-सूत्रकल्प-पुं० । सूत्राध्ययनसामान्यायाम्, पं० भा० ।

... .. अधुना, सुत्तकप्यं तु बोच्छामि ।

जे तस्म होति विधयो, अहिज्जा जेण वा विधिणा ॥

दुविहम्मि आगमम्मि, सुत्ते अत्थे य जे जहिं भावा ।

सुत्तमसुत्तकडाणं, पवित्थरं ताण अत्थेणं ॥

वित्थरो णाम सुत्तम्मि, गहिण अत्थो तु दिज्जती ।

सुत्ते अहिज्जियच्चं य, मज्जादा तु इमा भवं ॥

पडिलेहयौ काऊणं, सज्झायं पडुवे तुवट्ठादि ।

आयरियादि णिसेजं, करेति पच्छा य सज्झायं ॥

पोरुसि सातुं सातुं, चरमाण पुडियपत्तपडिलेहे ।

ताहे तु अत्थपोरुसि, इमिणा विहिणा कर्मेती खु ॥

सुत्तकल्प

काउस्सगोवक्खे-वणा य विकहा विमोत्तिता पयतो ।

अब्भुट्ठाणे वा को-लणा य अक्खेवमाहरणा ॥

अणो वि य सुत्तकप्पो, मो इवमगमंडलीयराइणिण् ।

अणुअंगधम्मताण्, कितिकम्मं होति कायव्वं ॥

पं० भा० ४ कल्प ।

इयानि सुत्तकल्पगाथा—दुविहंमि एय सुत्ते, अत्थे य । दु-
विहे यागमे जहि भावयत्तिता सुत्ते सुत्तकडस्म दि-
ज्जइ । पविश्रश्चो नाम-सुत्ते गाहिण ताहि अत्थो दिज्जइ जं-
जण अहिज्जियं । गाथा—काउस्सगं सुत्त पडियव्वं । मज्जा-
या भञ्जइ—पांडितेज्जणं गुरुपरिस्सर्हणं उवट्ठिओ सज्जायं
पट्टवेउं निसेज्जं आयरियाणं काऊणं पच्छा सज्जायपट्ट-
वणियाए काउस्सगं कए समणे वक्खेवो न कायव्वो । वि-
कहाओ य इत्थीकहाइयाओ । विमोत्तिता नाम—जं सोता-
हीगंति, अब्भुट्ठाणं वाउलणा जइ अब्भुट्ठइ सुत्तपोरुसीए
मासलहु, अत्थपोरुसीए मासगुरु । आयरिओ उवउत्तो आ-
लाययं देइ भंगा वा उवइस्सइ, पच्छा वाउलणादेस्सेण भंग-
यागहणातो फिट्ठइ । अणुअंगमण्डलीए वि पट्टवियाए जस्म
सकांसं सुयं तं मात्तुणं स पट्टावणापरियस्म वि न उट्ठइ,
दिट्ठोति तिन्थकरो । आयरिओ तिन्थकरुणां इयरे गण-
हट्ठणे निसामेतया किञ्चि अब्भुट्ठाणं वाउलणाए दोसा ।
आयरिओ अक्खेवा आहरणा वा उस्सगं वा अववाएण
वा आरावणाओ वा दस्सेउ काउं तओ वा गणहउकामा
वाउलणादेस्सेण न गिगहंति दिट्ठोति अत्थारियाए । जहा ए-
गस्म कुडंविस्सं धने जाए अत्थारियाओ पारियातेण
य नयं चव सेयहत्थी दिट्ठा । भणियं च रेण—अहो सेयह-
त्थी दस्सेणज्जो ते लायया तओ हुत्ता य , जोइया दिव-
सो इत्थिकहाए चव गओ । ते पि छत्तं न लुणं । एवमत्थ-
मण्डलीए वि विमोत्तितादेस्सेण आहारोति वि न आहारेइ
भणंतस्स वा पराहुस्सइ । विइयण जहा पल्लवसुत्ते समत्ते
ववहारस्स वा पदमसुत्ते समत्ते आरावणासु वा समत्तासु
कालवलासु वा जस्म वा पासं अणुअंगो सुओ एवमाइ-
कज्जसु अब्भुट्ठाणं । अणो वि य सुयकप्पो गाथा-अगणो वि
य सुयकप्पो सो य गयणियाए जा य उट्ठियाण अणुअंग-
मंडलीओ अणुभासइ तस्म किइकम्मं कायव्वं । एन सुय-
कप्पो । पं० सू० ४ कल्प ।

सुत्तकल्पिय—सूत्रकल्पिक—पुं० । सूत्रमामाचारीज्ञातरि, वृ० ।

सूत्रकल्पिकमाह—

सुत्तस्म कप्पितो खलु, आवस्सममादि जाव आयागो ।

तेण परं चरिमादी, पकप्पमादीए भावेण ॥ ४०८ ॥

आवश्यकमादि कृत्वा यावदाचारस्तावत्सर्वोऽपि सूत्रस्य
कल्पिका भवति न खल्वेतावत् सूत्रं यावत्कोऽपि पठन् वि-
निश्चयते, ततः परं त्रिवर्षप्रसजितमादि कृत्वा यत् यत्
व्यवहारं दशमोद्देशकपर्यन्ते यथा भणितं तत्तथा उपविश्यते
यावद्विश्रित्यर्पपर्यायं सर्वभूतानुपाती भवति । न वरमा-
चारप्रकल्पमादि कृत्वा यान्यपवादबहुलाभ्यधयनानि यानि
चानिशाथीन्यरुणापपातप्रभृतीनि, यदा भावे परिणतो भव-
ति तदादिश्यन्ते ।

त्रिषु वर्षेष्वपरिपूर्णेष्वेवाचारं पठिते किं कुर्यादत आह—

सुत्तं कुरुति परिणतं, तदत्थगहणं पइअगाइ वा ।

इति अंगज्जयणेसुं, होति कमा जाइगो नायं ॥ ४०९ ॥

यत्पठितं सूत्रं तत्परिणतं कुर्यात् । अत्रिवा—तस्य सूत्र-
स्यार्थग्रहणं विदध्यात्प्रकीर्णकांश्च वा सूत्रतोऽर्थतश्चाधीत
एवमज्ञानामध्ययनानां चानिशाथनानां यावत् कल्पिका भ-
वति तावदेव क्रमां ज्ञानव्ययः । जाहकज्ञानं चात्र—पूर्वोपस्थ-
स्तमुपन्यसनीयम् । जाहक इव परिणितौ सूत्रार्थौ कुर्यादिति
भावार्थः । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सुत्तणिवकहाणग-सुमनूपकथानक-न० । शब्दार्थव्यवस्थित-
नृपतिप्रध्याऽऽख्यायिकायाम् । पं० ६ विव० । ('सुम्भसा'
शब्दोऽस्मिन्नयं भागं कथनकं वक्ष्यामि ।)

सुत्तणिवद्ध-सूत्रनिबद्ध-न० । शासनांशः, पञ्चा० १८ विव० ।

सुत्तणियाय-सूत्रनिपात-पुं० । सूत्रार्थतारः, वृ० १ उ० २
प्रक० ।

सुत्तणीइ-सूत्रनीति-स्त्री० । आगमन्याके, पञ्चा० १ विव० ।

सुत्तत्थ-सूत्रार्थ-पुं० । सूत्रं च अर्थश्च निर्युक्तिभाष्यसंग्रहवृ-
त्तिचूर्णिपरिजकादिरूप इति सूत्रार्थौ । शब्दवाच्ययोः, स० ६
सम० । व्य० ।

सुत्तत्थकल्पिय—सूत्रार्थकल्पिक-पुं० । स्वार्थतदुभयसा-
माचारीज्ञातरि, वृ० ।

अधुना तदुभयकल्पिकमाह—

तदुभयकल्पियजुत्तो, तिगम्मि एगाहिणसु ठाणंसुं ।

पियधम्मवज्जभीरु, ओवम्मं अज्जारेहि ॥ ४११ ॥

तदुभयं सूत्रमर्थं च तस्मिन् कल्पिका युक्तः । किमुक्तं भव-
ति—यो द्वावपि सूत्रार्थौ युगपद् ग्रहीतुं समर्थः स तदुभयक-
ल्पिकः । अथवा—तदुभयकल्पिकः—त्रिके एकाधिकयोः स्था-
पनयोर्युक्तः । त्रिकं नाम—सूत्रमर्थस्तदुभयं च । तत्र सूत्रार्थोऽ-
धिकः, अर्थोऽधिकमुभयम् । एवमकस्मादर्थोऽधिके ये उभे
स्थाने सूत्रार्थरूपे तत्र युक्ता योग्यः तदुभयकल्पिकः । अथ-
वा—प्रियधर्मा इति चत्वारो भङ्गा सूचिताः । प्रियधर्मा
नाम एको न ददधर्मा । ददधर्मा नामैको न प्रियधर्मा । एकः
प्रियधर्माऽपि ददधर्माऽपि । एको न प्रियधर्मा नापि ददध-
र्मा । अत्र चतुर्भङ्गा यस्तु शेषभङ्गादिके यत एकस्मादेकैकगुण-
युक्तात् स्थानात् प्रथमभङ्गरूपात् द्वितीयभङ्गरूपाद्वा ये अ-
धिकं स्थाने प्रियधर्मत्वददधर्मत्वसंज्ञां तयोर्युक्तः स च नि-
वमादयधर्मीरुभयति । अवय्वं—कर्तुं तस्माद्वीरुत्तत आह 'व-
ज्जभीरु' स तदुभयकल्पिकः । अत्रौपस्यमार्यवज्जैर्बालभावे
कर्णाभ्याहृतं सूत्रं कृतवान्, पञ्चातस्य उद्दिष्टसमुद्दिष्टमनु-
ज्ञानमर्थश्च तदैव द्वितीयायां पौरुष्यां कथित एवमन्यस्या-
पि द्रष्टव्यम् ।

तथा आह—

पुण्वभवेऽपि अहीयं, कप्पाहडगं च बालभावम्मि ।

उत्तममेहाविस्स वि, दिज्जति सुत्तं पि अत्थो वि ॥ ४१२ ॥

यस्य पूर्वभवेऽधीनमागच्छात्, बालभावे वा कर्णाहृतं कृतं
तस्य उत्तममेहाविषेण वा युगपत्सूत्रमपि अर्थोऽपि च दी-

यने एष उभयकल्पिकः । सू० १ उ० १ प्रक० । न० ।

सुत्तत्थकहणा-सूत्रार्थकथना-स्त्री० । व्याख्यानं, ध० ३ अधि० ।

सुत्तत्थकोसल-सूत्रार्थकौशल-न० । सूत्रार्थतदुभयपरीक्षणे, दर्श० । सूत्रम्-जिनागमः तत्र कौशल्यं कुशलतां जानाति यथेष्टं पूर्वापराव्याहतत्वेन जिनागममेव । यन्पुनरन्यादृशं स्मृतं तद्व्याख्यादिवत् पूर्वापरव्याहतियुक्तं न तदागम इति । कुशल-विषयविभागजोदनि उत्सर्गापवादज्ञातरि, दर्श० ३ तत्त्व ।

सुत्तत्थगहियपेयाल-सूत्रार्थगृहीतपेयाल-त्रि० । सूत्रार्थयानु-र्हीतं पेयालं—परिमाणं येन स सूत्रार्थगृहीतपेयालः । सम्य-ग्विनिश्चितसूत्रार्थे, ध० ३ उ० ।

सुत्तत्थनदुभयविउ-सूत्रार्थतदुभयविदु-पुं० । सूत्रं च अर्थश्च तदुभयं चेति तच्च तत्सूत्रार्थलक्षणम्, उभयं च सूत्रार्थत-दुभयानि विदन्तीति सूत्रार्थतदुभयविदुः । सूत्रं चिन्तायां सूत्रस्यार्थचिन्तायाम् अर्थस्य तदुभयचिन्तायां तदुभयस्य ज्ञातरि, ध० १ उ० ।

सुत्तत्थपडिबद्ध-सूत्रार्थप्रतिबद्ध-त्रि० । सूत्रार्थयोः प्रतिबद्धः सूत्रार्थप्रतिबद्धः । गृहीतसूत्रार्थे, नि० सू० १० उ० ।

सुत्तत्थपरुवणा-सूत्रार्थपरुपणा-स्त्री० । सूत्रार्थतदुभयानां कथनं, सुत्तं वा अर्थं वा तदुभयं वा परुवणा कुलगणसंघ-वज्जो । महा० १ सू० ।

सुत्तत्थविय-सूत्रार्थविदु-पुं० । जितसूत्रार्थज्ञातरि, ध० ३ अधि० ।

सुत्तत्थभासय-सूत्रार्थभाषक-पुं० । सूत्रार्थं प्रवक्ष्यमाणं भाष-ते वक्ति इति सूत्रार्थभाषकः । यथावस्थितानामार्थप्रज्ञापके सूत्रस्यार्थस्य तदुभयस्य च ज्ञापके, ध० ३ अधि० । पं० सू० ।

सुत्तत्थविसारय-सूत्रार्थविशारद-पुं० । सूत्रार्थयोर्विशारदः सूत्रार्थविशारदः । ध० ३ उ० । सम्यक्सूत्रार्थतदुभयकुशले, ध० २ उ० । पं० भा० । पं० सू० । सूत्रस्यार्थस्य तदु-भयस्य च ज्ञापके, नि० सू० १ उ० ।

सुत्तत्थाणुमरण-सूत्रार्थानुस्मरण-न० । सूत्रार्थयोरनुचिन्त-नं, पञ्चा० १२ धिव० ।

सुत्तदोस-सूत्रदोष-पुं० । द्वात्रिंशत्सूत्रदोष, विशेष । अनु० ।

सुत्तधर-सूत्रधर-पुं० । सूत्रमात्रपाठके, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

सुत्तपरिकुट्ट-सूत्रपरिकुट्ट-त्रि० । आगमनिषिद्धे, प्रश्न० ३ सं-व० द्वार ।

सुत्तपेदिआ-सूत्रपीठिका-स्त्री० । निशीथकल्पव्यवहारप्रथम-पीठिकागाथारूपायां पीठिकायाम्, ध० १ उ० । नि० सू० ।

सुत्तपोरिमी-सूत्रपौरुषी-स्त्री० । सिद्धान्तोक्तविधिना स्वाध्या-सप्रस्थापने, इयं च महइली सूत्रमण्डलीत्युच्यते सा चार्थपौ-रुषीप्रमाणेति । आद्या पौरुष्यपि सूत्रपौरुषीत्युच्यते । ध० ३ अधि० । प्रव० ।

सुत्तफामियणिज्जुत्ति-सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्ति-स्त्री० । सूत्रं स्पृ-शतीति सूत्रस्पर्शिका, सा च निर्युक्तिरिति सूत्रस्पर्शिकनिर्यु-क्तिः । सूत्रव्याख्यानं, “अहुणा सुत्तफामियणिज्जुत्ती सुत्त-वक्खणां” विशेष । आ० म० । (‘णिज्जुत्ति’ शब्दे चतुर्थे-भागे २०६१ पृष्ठे दर्शितेन ।)

सुत्तफा(प्फा)सियणिज्जुत्तिअणुगम-सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तयनु-गम-पुं० । सूत्रावयवानां नयैः साक्ष्यपरिहारमर्थकथनं, आ० सू० १ अ० । अनु० ।)

से किं तं सुत्तफामिअनिज्जुत्तिअणुगमे ? सुत्तफामिय-णिज्जुत्तिअणुगमे सुत्तं उच्चारेअकं अक्खलिअं अमिलि-अं अक्खच्चांमेलिअं पडिपुणं पडिपुणधोसं कंठाद्विप्प-मुक्तं गुरुवायणोवगयं, तस्मात्तत्थ एज्झिहिति ससमयपयं वा परसमयपयं वा बंधपयं वा मोक्खपयं वा सामाअपयं वा गांसामाअपयं वा । तस्मात्तस्मि उच्चारिए समाणं केमिं च णं भगवंताणं केइ अत्थाहिगारा अहिगया भ-वन्ति, केइ अत्थाहिगारा अणहिगया भवन्ति, ततो तेमि अणहिगयाणं अहिगमणद्धाए पयं पणं वक्खस्सामि-“संहिया य पदं चेव, पयत्थो पयविग्गहो । चालणा य पमिद्धी अ, छव्विहं विद्धि लक्खणं ॥ १ ॥” से तं सुत्त-फामियनिज्जुत्तिअणुगमे । (सू० १५५ +)

आह—ननु यदि यथाक्रीत्या सूत्रानुगमे सत्यं सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्या प्रयोजनं, तर्हि किमित्यसाधुपाद्याननिर्यु-क्त्यनन्तरमुपन्यस्ता ? , यायता सूत्रानुगमे निर्दिश्य पञ्चा-त्किमिति मोच्यते ? , सत्यं किन्तु-निर्युक्तास्यान्त्य-स्ताव एव निर्दिष्टव्यापः । प्रकृतमुच्यते—तत्रास्मात्लिता-दिपदानां व्याख्या यथेष्टैव प्राप्तव्यावश्यकविचारे कृता तथैव द्रष्टव्या, अयं च सूत्रदोषपरिहारः शेषसूत्रलक्षण-स्थोपलक्षणम्, तच्छब्दम्—

“अण्णग्गंमहत्थं, वत्तीम्मदोसविग्गहियं जं च ।

लक्खणजुत्त सुत्तं, अट्ठहि य गुणाहं उवयं ॥ १ ॥”

अस्या व्याख्या—अण्णग्रन्थं च तत् महार्थं चेति स-माहारग्रन्थः ‘उत्पादव्ययधीव्ययुक्तं सदि’ त्यादिवत्सूत्र-ग्रन्थग्रन्थ महार्थं च भवतीत्यर्थः, यच्च द्वात्रिंशदोषविरहि-तं तत्सूत्रं भवति, के पुनस्ते द्वात्रिंशदोषाः ये सूत्रं वर्जनी-याः ? , उच्यते—

“अलियमुवघायज्जणं, निग्गथयमवन्थं कुलं दुहितं ।

निस्सारमाहयमूलं, पुणरुत्तं अहयमजुत्तं ॥ १ ॥

कर्माभिव्ययणमिअं, विभलिमिअं च लिगाभिव्यय ।

अण्णमिहियमपयमेव य, सहावहीलं वयहियं च ॥ २ ॥

कालजनिक्खविदोसो, समयाविरुद्धं च ययणमिअं च ।

अण्णायतीदोसो, नेअो असमामदोसो य ॥ ३ ॥

उवमाकवगदोसो, निहेमपयत्थसंविदोसो य ।

एय अ सुत्तदोसो, वणीसा हुनि नायइवा ॥ ४ ॥”

तत्रानृतमभूतोद्भावनं भूतनिवृत्तवत्, यथा : ईश्वरकृतं

सुसफा०

जगदि' त्याद्यभूतोद्भावनं, नास्त्यात्मत्यादिकस्तु भूतनिष्ठम् १, उपघातः-सस्यघातादिः, तज्जनकं यथा बद्धविहिता हिंसा धर्मात्ययादि २, निर्गन्धं यत्र वर्णानां क्रमनिर्देशमात्रमुपलभ्यते न त्वर्थो, यथा अ आ ई इत्यादि द्विधा विवक्षा ३, असम्बन्धाधिकमपार्थक्यं यथा वश वाडिमान पञ्चपूपाः कुण्डमजाजिनं पल्लापिण्डस्वरकीटके दिशमुदीचिमित्यादि ४, यत्रानिष्टस्यार्थान्तरस्य सम्भवतो विवक्षितार्थोपघातः कर्तुं शक्यते तच्छुलं यथा-नवकम्बलो द्वेष्टन इत्यादि ५, जन्तुनामहितापदेशकत्वेन पापव्यापारगोचरकृद्विले यथा " एतावानेव लोकोऽयं, यावानिन्द्रियगोचरः । भद्र ! वृक्षपदं पश्य, यद्वदन्यवहुधृताः ॥ १ ॥ पितृस्वाद्य च स्मरलोचन !, यदनीते वरगाणि ! तन्न ते । न हि भीरु ! गते निवर्तते, समुद्रमात्रमिदं कलेवरम् ॥ २ ॥ " इत्यादि ६, धेववचनार्थादिषु तथाविधयुक्तिरहितं पङ्क्तिस्तु निःसारम् ७, अक्षरपदार्थाभिरतिमात्रमधिकम्-तैरेव हीनम्-ऊनम्, अथवा हेतोः, ह्यष्टान्तस्य वाऽऽधिक्यं सन्ध्याधिकं, यथा-अनित्यः शब्दः कृतकव्यप्रयत्नानन्तरीयकत्वाभ्यां घटपटवदित्यादि, एकस्मिन् साध्ये एक एव हेतुर्ह्यष्टान्तश्च वक्रव्यः, अत्र च प्रत्येक द्वयाभिधानादाधिक्यमिति भावः । हेतुर्ह्यष्टान्ताभ्यामेव हीनम्-ऊनं, यथा अनित्यः शब्दो घटवदिति, यथा अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यादि ८, पुनरुक्तं द्विधा-शब्दतोऽर्थतश्च, तथाऽर्थादापन्नस्य पुनर्वचनं पुनरुक्तं, तत्र शब्दतः पुनरुक्तं यथा घटा घट इत्यादि, अर्थतः पुनरुक्तं यथा घटः कुटः कुम्भ इत्यादि, अर्थादापन्नस्य पुनर्वचनं यथा-पीनो दयदत्तो दिश न भुङ्क्ते इत्युक्तं अर्थादापन्नराशौ भुङ्क्ते इति, तत्रार्थापन्नमपि य एतत्साक्षाद् द्वयापन्नस्य पुनरुक्तता १०, व्याहृतं यत्र पूर्वेण परं विहस्यते यथा- 'कम चास्ति फले चास्ति, कर्ता न त्वस्ति कर्मणा' मित्यादि ११, अयुक्तमनुपपत्तिकृतं यथा- 'तेषां कटनटभृष्टेजानां मद्विन्दुभिर्' इत्यादि १२, क्रमभिन्नं यत्र क्रमो नाराध्यते यथा-स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणामर्थाः स्पर्शरसगन्धरूपशब्दा इति वक्रव्यं स्पर्शरूपशब्दगन्धरसा इति श्रुत्या इत्यादि १३, वचनभिन्नं यत्र वचनव्यत्ययो यथा वृक्षाः श्रुता पुष्पतः इत्यादि १४, विभक्तिभिन्नं यत्र विभक्तिव्यत्ययो यथा वृक्षं पश्य इति वक्रव्यं वृक्षः पश्य इति श्रुत्यादित्यादि १५, लिङ्गभिन्नं यत्र लिङ्गव्यत्ययो यथा अयं स्त्रीत्यादि १६, अनभिहितं-स्वासङ्गान्तानुपदिष्टं यथा सप्तमः पदार्थो वैशेषिकस्य, प्रकृतिपुरुषाभ्याधिकं साङ्ख्यस्य, दुःखसमुदायमार्गनिरोधलक्षणचतुरार्यसत्यातिरिक्तं वा बौद्धस्येत्यादि १७, यत्रान्यच्छब्दोऽधिकारऽन्यच्छब्दोऽभिधानं तदपदम्, यथाऽऽर्थापदेऽभिधानं वैतालियपदमभिध्यादित्यादि १८, यत्र वस्तुस्वभावोऽन्यथा स्थितोऽन्यथाऽभिधीयते तत्स्वभावहीनं, यथा शीतो वह्निः सूर्तिमदाकाशमित्यादि १९, यत्र प्रकृतं मुक्त्वाऽप्रकृतं व्यासतोऽभिधाय पुनः प्रकृतमुच्यते तद्व्यवहितम् २०, कालदोषो यत्नानीतादिकालव्यत्ययो यथा रामो वने प्रविशेति वक्रव्यं रामो वने प्रविशामीत्याह २१, यनिदेशोऽस्थानविरतिः सर्वथाऽविरतिर्वा २२, लुपिः-अलङ्कारविशेषस्तेन शून्यं लुपिदोषः २३, समयविरुद्धं स्वसिद्धान्तविरुद्धं यथा साङ्ख्यस्यासत्कारणे का

यम्, वैशेषिकस्य वा सति २४, वचनमात्रं निर्हेतुकं, यथा कश्चिद्यच्छ्रया कश्चिद्विदेशी लोकमव्यता जनभ्यः प्ररूपयति २५, यत्रार्थापस्याऽनिष्टमापतानं तत्रार्थापत्तिदोषो यथा गृहकुक्कुटो न हन्तव्य इत्युक्तोऽर्थापस्या शेषघातोऽकुष्ट इत्यापतानं २६, यत्र समासविधिप्राप्तौ समासं न कर्गति व्यत्ययेन वा करोति तत्रासमासदोषः २७, उपमादोषो यत्र हीनोपमा क्रियते, तथा मेरुः सर्वगोपमः अधिकापमा वा क्रियते, यथा सर्वगो मेरुसन्निभः, अनुपमा वा यथा मेरुः समुद्रोपमा इत्यादि २८, रूपकदोषः स्वरूपभूतानामवयवानां व्यत्ययो यथा पथेन निरूपयितव्ये शिखरादीन्तदवयवाभिरूपयति, अन्यस्य वा समुद्रादः सन्ध्यान्धिनोऽवयवैस्तत्र निरूपयतीति २९, निर्देशदोषस्तत्र यत्र निर्दिष्टपदानामेकवाक्यता न क्रियते, यथा द्वेष्टनः स्थाल्यामात्रेण पञ्चतीत्यभिधानेन पञ्चानशब्दं नाभिधत्ते ३०, पदार्थदोषो यत्र वस्तुनि पर्यायोऽपि सन्न पदार्थान्तरत्वेन कल्प्यते यथा सतो भायः सत्तेति कृत्वा वस्तुपर्याय एव सत्ता, सा च वैशेषिकः घटसु पदार्थेषु मध्ये पदार्थान्तरत्वेन कल्प्यते, तत्रा-युक्तम्, व-तनामनन्तपर्यायत्वेन पदार्थानन्त्यप्रसङ्गादिति ३१, यत्र सन्धिप्राप्तौ न न कर्गति दृष्टं वा कर्गति तत्र सन्धिदोषः ३२, एतं द्वाविशसूत्रदोषाः, एतैर्विर्गहते यत्तल्लक्षणयुक्तं सूत्रम् । अष्टाभिश्च गुणैरुपेतं यत्तल्लक्षणयुक्तमिति वर्तते । तच्चैव गुणाः-"निर्हासं सारवर्तं च, हेतुजलमलंकियं । उवर्णीयं सोपचारं च, मियं महुरमेव य ॥ १ ॥ " तत्र निर्दोषं सर्वदोषविप्रमुक्तं १, सारवर्तशब्दवहुपर्यायम् २, हेतवः-अन्वयव्यतिरेकलक्षणान्तेष्टुक्तम् ३, उपमाप्रेक्षाचलङ्कारैरलङ्कृतम् ४, उपनयोपसङ्गतमुपनीतम् ५, प्रास्यभणितिरहितं सोपचारम् ६, वर्णादित्यतपरिमाणं मितम् ७, अवयवमनाहरं मधुरम् ८ । अन्ये च कैश्चिन्पदगुणाः सूत्रस्य पश्यन्ते ।

तद्यथा-"अप्यक्षरप्रसंदिद्धं, सारवं विस्सञ्जोमुहं ।

अन्धोभमणवज्जं च, सुक्तं सव्यणुभासियं ॥ १ ॥

यत्राल्पाक्षरम्-मिताक्षरं यथा सामायिकसूत्रम्, असन्दिग्धं-सन्धिवशशब्दव्यञ्जकवचनतुरगाद्यनेकार्थसंशयकारि न भवति, सारवत्त्वं च पूर्ववत्, विध्वनामुखं प्रतिसूत्रं चरणानुयोगाद्यनुयोगचतुष्टयव्याख्यात्मकम्, यथा-धम्मो 'मंगलमुक्किट्ट' मित्यादिक्लृप्तं चत्वारोऽप्यनुयोगा व्याख्यायन्ते । अथवा-अनन्तार्थत्वाद् यतो विध्वनोमुखं ततः सारवदित्येवं सारवत्त्वस्यैव हेतुभावेनैवं योज्यते, अस्मिंश्च व्याख्यानं पञ्चैते गुणा भवन्ति, स्तोभकाः-चकारवाशब्दादयो निपातान्तेर्वियुक्तमस्तोभकम् । अनवद्यं कामादिपापव्यापारप्ररूपकम्, एवंभूतं सूत्रं सर्वज्ञभाषतमिति । येस्तु पूर्वं अष्ट सूत्रगुणाः प्राक्कास्तेऽनन्तरश्लोकाङ्गगुणास्तेष्वेवाष्टसु गुणेष्वन्तर्भावयन्ति, ये त्वनन्तरश्लोकाङ्गानेव सूत्रगुणानिच्छन्ति ते अमीभिरेव पूर्वोक्तानामष्टानामपि संप्रहं प्रतिपादयन्ति । एवं सूत्रानुगमं समस्तदोषविप्रमुक्तं लक्षणयुक्तं सूत्रं उच्यारितं तदा ह्यास्यते यदुतैतत्स्वसमयगतजीवाद्यर्थप्रतिपादकं पदं स्वसमयपदं, परसमयगतप्रधानेश्वराद्यर्थप्रतिपादकं पदं परसमयपदम्, अनयोरेव मध्ये परसमयपदं देहिनां कुवासनाहेतुत्वाद्बन्धपदम्, इतरन्तु सद्बोधकारणत्वात्प्रोक्तपदमिति तावदेकं, अन्ये तु

व्याख्यन्ते-प्रकृतिस्थित्यनुभाषप्रदेशलक्षणभेदाभिप्रायस्य बन्ध-
स्य प्रतिपादकं पदं बन्धवदम्, सङ्गोपकान्तात् कृत-
कमन्त्रयलक्षणस्य मातृस्य प्रतिपादकं पदं मातृपदमिति ।
आह-मन्त्र इत्याख्याने बन्धमातृपदानपादकं पदद्वयं स्व-
समयगदाक्षानिर्विकल्पं तन्निमित्तमिति भेदेनोपस्थाप्यः । अत्यम्-
किन्तु स्वसमयपदस्याप्याभिप्रायैर्विषयदर्शनाथो भेदेनोप-
स्थाप्यः, अत एव सामायिकप्रतिपादकं पदं सामायिकपद-
मित्याद्यादि भेदेनोपदानं सार्थकमिति, सामायिककथानि
रिक्तानां नास्तिनिर्याद्यथानां प्रतिपादकं पदं नामामायि-
कपदमित्यनेन सूत्राचार्यस्य कलं दर्शितम् । इदमुक्तं भ-
वति-यतः सूत्रे समुच्चरिते स्वसमयपदादिपरिज्ञानं भव-
ति ततस्तदुच्चारणायमय, ततस्तांस्मिन् सूत्रे उच्चारित-
मात्र एव साति केषाञ्चिद्भगवता साधूनां यथोक्तगीत्या के-
चिदर्थोपकारा आधृताः-परिज्ञाना भवन्ति, केचित्तु
क्षयोपशमवैविध्यादन्विगता भवन्ति, ततस्तथाभवधिगता-
नामर्थोपकाराणामधिगमार्थं पदेन पदं यथोपिष्यामि, ए-
कैकं पदं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । तत्र व्याख्यालक्षणमेव ता-
वदाह-‘माह्याये’त्यादि, तत्रास्त्वलितपदाच्छास्त्रं सं-
दिता, यथा ‘करामि भयान्त ! सामायिक’मित्यादि, पदं
तु करामीत्येकं पदम् भयान्त इति द्वितीयम् सामायिकमिति
तृतीयम् इत्यादि, पदार्थस्तु करामीत्यभ्युपगमो भयान्त
इति गुर्वामन्त्रणं समस्यायः सामायिकमित्यादिकः, पद-
विग्रहः समानः, स चानेकपदानामेकग्रन्थपदार्थपथो य-
था भवस्थान्ते भयान्त इत्यादि, सूत्रस्याथस्य वा अनु-
पाशयुद्भवत्वं, चालना-तन्मैथानिकोपनिमित्तमैव, स्थापनं
प्रतिपादकः, एतं च चालनाप्रतिपादकं आद्यशकं सामायिक-
व्याख्यावसरे स्वस्थान एव विस्तरयन्ती द्रष्टव्यं, एवं प-
दद्वये विद्मि-जामीहि लक्षणं व्याख्याया इति प्रकमा-
द्रव्यते इति स्तोकार्थः । अत्राह नन्वस्याः पद्विधव्याख्याया
मध्ये क्रियान् सूत्रानुगमस्य विषयः ? को वा सूत्रालापक-
निरूपकः ? कथं सूत्रपरिष्कारनियुक्तः ? किं वा नये-
विषयीक्रियते ? , उच्यते--सूत्रं सपदच्छेदं तावदभि-
धाय सूत्रानुगमः कृतप्रयोजनो भवति । सूत्रानुगमं च
सूत्रं समुच्चरितं पदच्छेदं च कृतं सूत्रालापकानामथ
नामस्थापनादित्येवमात्रमभिधाय सूत्रालापकनिरूपकः कृ-
ताथो भवति । शेषस्तु पदार्थपदविग्रहादिनियोगः स-
र्वोऽपि सूत्रपरिष्कारनियुक्तः, वक्ष्यमाणनैगमादिनयानामपि
प्रायः स एव पदार्थादिविचारा विषयः, ततो वस्तुवृत्त्या
सूत्रपरिष्कारनियुक्तस्य तन्मोचित एव नयाः आह च भाष्यकारः
“हाह कयथा वाचं, सपदच्छेदं सुयं सुयाणुगमो । सुताला-
वगनासो, नामाह्वासाधिलिखो ॥ १ ॥ सुतर्कमिथानज्जु-
ति-विनिश्चया संस्रवा पयन्थाह पायं सो धिय नेगम-नया-
इमयगायरो हाह ॥ २ ॥ ” अनेन च विधिना सूत्र व्याख्या-
यमाने सूत्रं सूत्रानुगमादयश्च युगपत्समाप्यन्ते, यत आह
भाष्यसुधासमानिधिः-“सुतं सुताणुगमो, सुतालावयक-
श्चो य निक्षेपो । सुतर्कमिथानज्जुति, नया य समगं तु
वच्छन्ति ॥ १ ॥ ” इत्यलं विस्तरं । अत्र ० ।

सुतबंधन-सूत्रबंधन-न० सूत्रमये मत्स्यादिवन्धने, विपा०
१ ध्रु० ८ अ० ।
२३६

सुतमभिलिख-सूत्रमभिलिख-न० । आगमोक्त, पञ्चा० ४ विव० ।
सुतभावना-सूत्रभावना-स्त्री० । सूत्रनस्वपर्यालोचनं ६० ।

अथ सूत्रभावनामाह-

जह वि य मनाममिव परि-

चियै सुभं अणहिअमहीखवसाई ।

कालपरिमाणहेमां,

तहा वि खलु सज्जयं कुणई ॥५१०॥

यद्यपि स्वनाम एव तस्य धृतं परिचिन्तम् अनधिकारीनव-
लाह अनत्यक्षरम् अहीनाक्षरम् आदिशब्दाद्व्याविद्याक्षरा-
दिगुणोपेतं च तथापि कालपरिमाणहेमांस्तज्जयं धृता-
भ्यासं करोति ।

कर्णमिति बंधुर्यते--

उस्मामाओ पारु, तओ उ थोवो तओ वि य मुहुतो ।

मुहुतेहि पोरिनीआं, जणेइ निमा य दिवमा य । ५११॥

धृतपरायननामुनामैव मस्यगुच्छावमानं कलयति तत
उच्छ्रामात् प्राण उच्छ्रामानि, आसात्मकः ततश्च प्राणात्
स्नोकः सप्तप्राणमानस्ततोऽपि च स्नोकात् मुहुतो घटि-
कादयमानो मुहुतेहि पोरिनीआं भगवता ज्ञायन्ते ताभिश्च
पौरुषमितिशास्त्रं दिवसांश्च जानाति ।

तथा--

मेहाइच्छनेसु नि, उभओ कालमहवा उवस्मगे ।

पेहइभिक्षवपथे, नाहिः कालं विणा छाये ॥ ५१२॥

मेघादिना लुप्तव्यनुपलक्षणे विभागेषु उभयकालं क्रियाणां
प्रारम्भपरिणामातिरूपम् । अथ य-उव-नो द्विधादौ द्विध-
सरजस्यादिस्यत्ययकरणलक्षणं प्रसङ्गपरकरणप्रत्युपज्ञाया-
आदिशब्दादायश्चककरणादेः, ‘भिक्षव’ नि-भिज्ञायः
‘पथि’ नि-मार्गस्य विहारस्येत्यर्थः एतेषां सर्वेषां-
मपि यः कालस्तं छायां विना स्वयमेव ज्ञायति ।

अथ सूत्रभावनाया एव गुणानाह--

एगगया सुमहानि-ज्जरा य नेवमिण्णमि पलिमंथो ।

न पगहीणं नाणं, कले जह मंसचक्खुणं ॥५१३॥

धृतपरायननया चित्तस्यैकाग्रता भवति, सुमहती च निजरा
भवति । स्वाध्यायविधानप्रत्ययासंबद्धायापने पलिमंथः
सूत्रार्थव्याघातलक्षणेनैव कालपरिमाणैककालविषयं पग-
धीनं सूत्रव्याघातजनकम् । यथा अन्येषां मांसचक्षुषां
दृष्टस्थानां साधूनाम् ।

उपसंहरन्नाह--

सुयभावणाए नाणं, देसणतवमंजमं च परिणमइ ।

तो उवओगपरिणो, सुयमव्वहितो, समाणेइ ॥ ५१४ ॥

धृतभावनाया आत्मानं भाषयन् ज्ञानं दर्शने तपः प्रधानं च
संयमं सम्यक् परिणमयति । तत उपयोगपरिरक्तः धृतोपयोग-
मात्रैस्त्रैव कालपरिज्ञाना ‘सुने’ नि-धृतभावनामव्ययितः
सन् समापयतीति, गता सूत्रभावना । ६० १ ८० २ प्र० ।
सुतमभिलिख-सूत्रमभिलिख-न० । मकारस्याऽलाक्षणिकत्वात्

सूत्राभिनयम् । सूत्रानुवाकः सर्वथागमनिर्दिष्टं लीकरस्य-
शोदिके, ग० २ अध० ।

सुत्तर—सूत्रकर—त्रि० । गणधरं गणधरं दितम्यात् सूत्रा-
णाम् । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । नि० ।

सुत्तरज्जुग—सूत्रज्जुक—पुं० । कोपीनिकमेयै रजी० उ० १७ अ० ।

सुत्तरु सूत्ररुचि—स्त्री० । सूत्रे—आगमे रुचिः । सूत्ररुचिः ।
आगमनस्वभावे, उक्त० २८ अ० । अ० ।
तथाविधरुचिसंज्ञक, प्र० १० ।

सूत्ररुचिमाह—

जी सुत्तमहिंजो, सुत्तमोंगाहर् उ सम्मतं ।

अंगेण वेहिरेण य, मो सुत्तरु ति नाय० ॥६६८॥

यः सूत्रमागममधीयात्—पठन् धुनेननि—सूत्रेण तेनैवाधी-
यमानेन अङ्गनाङ्गप्रविष्टेनाचारदिना बाह्यतापश्यकादिना
सम्यक्त्वमवगाहत्—प्राप्ताति तुशब्दभ्याधिकार्यसूत्रकत्वात्—
सङ्गप्रसन्नताप्यवसायश्च भवति, स गोविन्दवाचकवत्
सूत्ररुचिरिति ज्ञातव्यः । प्र० १५६ द्वार । प्र० १० । 'सु-
त्तरु' सुते पठनी संयोगमावज्जति । आ० सू० ४ अ० ।
सूत्रे—आगमस्तत्र तस्माद्वा हाचः । आ० ४ डा० १ उ० ।

सुत्तविउद—सुत्तविबुद—त्रि० । निद्रापगमनं जाग्रति, पञ्चा० १
वि० ।

सुत्तविणय—सूत्रविनय—पुं० । सूत्रवाचनादिके, दशा० ।

से किं तं सुत्तविणय ? सूत्रविणयं यं चउच्चिदं पक्षेते,
तं जहा—सुते वाएति, अत्थं वाएति, हयं वाएति, नि-
स्तेवं वाएति, मेत्तं सुत्तविणय । दशा० ४ अ० ।

सुत्तविरेह—सूत्रविरेध—पुं० । आगमाकार्यविकरे, पञ्चा० १७
वि० ।

सुत्तबुद्धिभाव—सूत्रबुद्धिभाव—पुं० । सूत्रार्थबुद्धौ पञ्चा० १८ वि० ।

सुत्तहरमह—सूत्रधरशब्द—त्रि० । सूत्रधरा वय-
मिति शब्दनामननुष्ठ, अ० २ का० ६ ।

सुत्तहार—सूत्रधार—पुं० । वज्रकौ, आ० १० डा० ३ उ० ।

सुत्ताणुगम—सूत्रानुगम—पुं० । सूत्रव्याख्यानं, अनु० । सूत्रानु-
गमकं पदवृत्तद्वयं चानुगमं, आ० १ ध्रु० १ अ० १
उ० । उक्त० । अ० सू० । " होइ कयथो योत्तुं , स-
पथयं सुयं सुयाणु॥ १॥ ति । आ० १ डा० । अ० म० ।

सांप्रतं सूत्रानुगमो भवनीयः । इति तमथ भवत्यर्थमाह—

तेणेदाणि सुते, सुत्ताणुगमेऽभिधेयमणवजं ।

अभिलिखाइविमुदं, मलकस्यं लकस्यं चेम् ॥६६८॥

येन सूत्रं सत्यं सूत्रमर्थिकनिर्वाहं प्रवर्तते, तेनेदानीं
सूत्रानुगमं कमपातं सूत्रमाभ्यस्यम् । कथंभूतम् ? अतएव-
म—ऊनाधिक्यादिवाक्यावधारितम् पुनः कथंभूतम् ? अ-
स्मालिनादिबिबुधं । स्मालिनामालनादवक्तव्यव्युत्पत्तिमुदम् ।
सह वक्ष्यमाणं लक्षणं प्रवर्तते इति सलक्षणम् । तत्र
लक्षणमिदम् ।

किं नत् इत्याह—

अपगमन्यमहत्वं वशीमादामविरहिणं जं ॥

लक्षणेणुतेन सुते, अट्टिहि य मुनिहि उव्वेव हंहेहा-
दिशे० ।

(एतद्व्ययं कदाचिन्मन्त्रादिनाम्न 'सुत्तमन्त्राणि' इति
ति० शब्दः इतिवाक्यः ।)

सुत्ताणुमई—सूत्रं नुमति—स्त्री० । आगमानुवाकः, पञ्चा० १४
वि० ।

सुत्त.लावग—सूत्रालापक—पुं० । धुने मे आयुष्मन्नित्यादिषु सू-
त्रपदेषु, आ० १ डा० ।

सुत्तालावगणिकसेव—सूत्रालापक नैषेप—पुं० । धुने मे आयु-
ष्मन्नि यादीनां सूत्रपदानां नामादिन्यासे, आ० १ डा० ।
('शिवसेव' शब्दे चतुर्थभागे २०२७ पृष्ठे मयसूत्रम् ।)

सुत्ति—सुक्ति—स्त्री० । मुक्तायानां जलस्पर्शेदे, प्रा० २ पा० ।

सुत्तिमई—सूक्तिमती—स्त्री० । वेदिजं पदं जधान्याम्, सूत्र०
१ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

सुत्तिय—सूत्रिक—त्रि० । सूत्रकयविकयकारिणि, अ० १ उ० ।

सूत्रित—त्रि० । सूत्रेण मन्त्रयतयापात, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सुत्तिरतिया—सूक्तिप्रत्यया—स्त्री० । स्थविरादुत्तरगलिनहा-
धिर्गतस्यात्तरगलिनसहस्रस्य द्वितीयशाखायाम्, कल्प० २
अ० १० = लण ।

सुदंमण—सुदर्शित—पुं० । " शे च तत्त-प्रज्ञेवा " ॥६६९॥

इति संयुक्तान्तव्यञ्जनापूर्व इकारः । सुदर्शनो । पक्ष सु-
दंमणो । प्रा० । शोभने जम्बूतदमयनया वक्ष्यदुत्तनया च
मनोनिर्वृत्तिकरं दर्शनं यस्यासां सुदर्शनः । मरुपर्वत, जं-
प्र० ४ पा० १० । सूत्र० । जं० । सू० प्र० । चरानरीवास्तव्ये
स्वनामरूपाने भावकः । आ० सू० ५ अ० । आ० १० ।
'सेट्टिमजा य' ति—चंपाए सुदंसो सट्टिपुत्तां सां सा-
वगो अट्टमिचाउद्मासु चणं उवागणं इमे पाडिबज्जह,
सां महादेवीए पाण्णिज्जमाणां गिरुद्ध । अस्सया वांसदुत्ता-
आं देवपाइम ति पत्थं चेडाए वेदिठं चनेउर आनणांआ ।
देवीए निरंघे वि कए नरुद्ध । पउट्टाए, कात्ताहला कयो ।
रहणा वज्जो आणता, निज्जमाणे मज्जाए मे भिलवनीए
सावयाए सुते, मक्खवागजकस्समावणाय काउस्संगे दि-
ता, सुदंसगस्स वि अट्टमिचाउद्मासु कीन्तु एणं सज्जं समी वा-
हितो, मक्खवागजकस्स पुण्णदामं कता । मुक्को रआ पुरतो,
ताधे मित्तवनीए पारियं । आ० ५ अ० । राजशुद्धास्तव्ये
स्वनामरूपाने भावितं, अ० १० ।

तत्कथा ज्ञेयम्—

" कर्त्तव्यं वयणांम व दी-हरत्थं महविमलं यत्तमीहि ।
अभियन्तिरिदमिह । नचं पुण्णत्थि रायमिहं ॥ १॥

बहुदेवगुणपहाणां, समवायपरां सुकम्मकयावता ।

वयससिउ व्व तत्थ, तिथ नरवरा सेणुमो नाम ॥२॥

तन्मेष भूयसाग, मा तागारे वमह अज्जुगमा ॥ १ ॥
 सुकुमालपाणिपाया, वंधुगह पणइली तन्म ॥ २ ॥
 सुगंगपाणि जकखं, नियकुलदयं पुंस्स वाहिहाठयं ।
 पयसिं कुसुमिहं, अज्जुगमये निव वधे ॥ ४ ॥
 तन्म व सलिया गोही, ज कयसुक्कया म्भारिण असीअरि ।
 तन्म पुं अजायसे, महुनये काउलि म्पयो ॥ ५ ॥
 कलं मलं मोहं नि इत्थं कुसुमाई इत्थं विविनउं ।
 अज्जुगमा मकललो, गांम उज्जाणमसुत्तना ॥ ६ ॥
 गाहउं कुसुमाई तज्जा, जा अक्खणिहं म्भेइ महुनणे ।
 ता बाह अक्खणिहाहुं-गुहियपुग्गमाहं सो त्वहा ॥ ७ ॥
 यमसंति अजमसं, भा मा इह म्भेइ एस इहं ।
 अज्जुग मालागारा, वंधुमई एत्थाइ समं ॥ ८ ॥
 तं सय न एयं, धंधुल इमस्स भारियाइममं ।
 भाए मुलं न विहु, अनुमं पाउसुत्तानं इमं ॥ ९ ॥
 मां न कथाउपच्छा, मां चिहंति निहुयतसुवयणं ।
 इत्ता इयं पत्ता, अक्ख पुइ एग्गमा ॥ १० ॥
 अह दवदवस्स तन्मारि-य ते य ततो नयं निइयंति ।
 वंधुमई अहि, कालिकलिमाणा पकीलंति ॥ ११ ॥
 तं तह ददु अमरिस्स, अमांगय विषमा विविनए एमां ।
 अक्खमिमं नरुवमहं, पुंएमि वरहिं कुसुमिहं ॥ १२ ॥
 अह इत्थं कोइ हुंती, अक्खो तो हं सहंनमा नयं ।
 पणपणभयमसहंता, नृणमिमां पन्थगे लव ॥ १३ ॥
 तन्म कुल्लुकापयमणे, अक्खो अज्जु गगनसुमसुगविहं ।
 सो तहउं ति तोइह, वंधुणं आमंतु उव ॥ १४ ॥
 गाहउं लोहमयं पल—सहस्समाणं स मुग्गं सकरे ।
 ते ह वि पुग्गं लहु इ-त्थिं सत्तमं हणइ हंलाए ॥ १५ ॥
 इत्थं पण्डितमज्जु गमो, उप्पुत्तिं इत्थिं सत्तमं हणइ ।
 कमसा एमां आओ, कुन्ता पायडा नये ॥ १६ ॥
 अहं सणिएण नये, धानाविषमिय अहं नयरलोया ।
 निगनउं न तुमाहं, जाय हणिया न सत्त अवा ॥ १७ ॥
 तन्म य समय सान्नी, समोमहा वरमज्जणवरो तन्म ।
 पणुपायवइण्णं, निहं च्छुह का वि न भए ॥ १८ ॥
 तन्म इत्थं विमलावट्ठी, अइधम-ट्ठी सुइंनणा सिट्ठी ।
 जिणपवयण-वण्णं, नयतत्तावयार-नारमई ॥ १९ ॥
 सो तिरिधीगज्जण-व, वयणामयणा उस्सुमां अहिंयं ।
 संममभिगमम अमा, पिऊण तमिऊण भएइ इमं ॥ २० ॥
 (ध० ३० ।)

ता यंदसु भगवन्तं कर्मणे धीरं इहद्विभ्रां वेद्य ।
 सुभांसु सुगुणपुद्गलं सुदेवसंगं भगवत्प्रो यच्छु ॥ १ ॥ २८ ॥
 अपरं सुदेवसंगं विह, तिलायनाहे सयं इहं पत्त ।
 अनामय असुगुणय धम्मं, किहणु किर सुज्जय भुजं ॥ २९ ॥

दिन—

तिरिची गवयण सवणा—मयपाणसुनि तसक्यगतकर्म ।
 चिन्मार्गमं पिय कि ए-स मज्झ काहिर धुवं मव्छू ॥३०॥
 'तव्हा जं किचिचि इ-त्थ हांइ तं हांइ इय भणिय वाढे ।
 'पियरो य अणुअदिउ, निगगळ्हर सामिनमणस्थे ॥ ३१ ॥
 'तं पानिचि अज्जुअयां, मुग्गग्गुग्गाविउं पहाविस्था ।
 दिट्ठो मुदंसणणं, सा इतो कुयियकालु ज्व ॥ ३२ ॥
 तका अमीयचित्ता, अयं पमअत्तु पुत्त अंतरेण ।

[illegible]

सभ्यार्थि—

भो भविष्या! कहमनि लहि-य मणायजन् ह्वेह पवणमणा ।
जिपुवपपयणलवणे, दुददण सेयलमुणकरणे ॥३॥

अथो—

सुआ जाणइ कलाणें, सुआ जाणइ पायणें ।
 उभयें पि जाणइ सुआ, जें नयें न समायें ॥५७॥
 संद, भवति मूखें कुलिशनि को, धातल नीरानि ।
 स्फुटज्ज, ज्यनमाभरें मांडगनि श्रयोद्वंमघानि ।
 मीघभाद्रममुद्रशायणविधो, कुटीरु रत्यंघई, ।
 मरुपश्यमविश्वारमारखलमस्याकलने दाहनाम् ॥५८॥
 धर्मो यं नभ दुयिहं, मयें देव ये नभ्यं मर्याम ।
 पंच ये महत्त्वयाह, देव पुण वास्य वयाह ॥५९॥
 हह सुणिय हट्ट, हट्टा, निट्टा नामउ जणिद्वयकमल ।
 कयकिणें मंभेता, संभेताणि नियगई पत्ता ॥६०॥
 अउजु लखी पुण येरें-भोपावगआ जियेंयणिद्वयमून ।
 लुट्टकममलसमिगह, जु तें दिक्क पयउजई ॥ ६१ ॥
 अकें-नमालखीह, लईउ काउ येरें क लुट्टकान ।
 पा-नउं-ललिदिउं, लिबं गआ खडिअ कमलाई ॥६२॥
 निट्टा सुदंनणी, विहू, चिरकालं दूअणें पनाविता ।
 पालेऊण वगई, सुकलाणें भायणें जाआ ॥६३॥
 ह्यागमोकरुणें रज्जिबलः, सुदशनः प्राण फ व वशिष्टम् ।
 वतः सुधर्मदमयादिकायां, धनेधने ॥ ६४ ॥ जनां यत्तद्वदम् ॥

ध० २० २ भा० १ ल० १ । ('अज्जग' शब्द प्रथमभागे २०४ पृष्ठ अन्तर्कृताङ्गनाऽयस्य कथा)। श्रीगान्धिका नगरी नगराष्ट्रिनि. धा० १० ४ भा० १ । [यत्र शुरुपरिवाजकन सह विवाहः कृत इति 'थावकापुन' शब्दे अन्तर्भागे २४०२ पृष्ठ] धर-
णस्य नागकुमारस्य नागकुमारराजस्य कुञ्जरातीकाविग-
तो हस्तिराज. स्था० ४४० १ उ० । पुस्तीनाम्ना आदित्यवक्रि-
भार्यायाः पितरि, उत्त० १३ अ० । अस्त्वामिन. पितरि, प्र-
थ० १३ द्वार । आ० १० । म० । नि० । भार्गवस्येऽस्यामयस्य-
श्यां जाने पञ्चमे बलदेवे, प्रथ० २०६ द्वार । भाविबलदे-
वे, ती० २० कदा । आ० १० । आ० १० । आ० १० ।
धानकीस्येऽस्य पुर्याधिपतो देवे, जी० ३ प्रनि० ४ अधि० ।
स्था० । अथभुवःतृतीययासुतेयस्य पूर्वभवजीवे, म० । कु-
स्थुनाथस्य पूर्वभवजीवे, म० । भरतव्याकणधक, आ० १०
१ अ० । विपुष्टवासुरवस्य चक्र, नि० । आ० १० । अन्तर्क-
ृताङ्गप्रथमवर्गपञ्चमाध्ययनाङ्गवक्रयनाङ्ग अन्तर्कृताङ्गो,
स्था० १० डा० ३ उ० । सौधमेकस्त्वामिन्याः आदित्या-
पितरि, नि० १ अ० ३ वर्ग १० अ० । धाणिजप्रामधात्तद्व्य-
स्वनामक्यात् आदिति, म० ।

तत्कथा चैवम्—

तेषां कालेषु तेषां समयेषु वाणियगामे नाम नगरे हो-
त्था, वक्रार्थ, दूतिपलासे चेष्ट, वक्रार्थ ० जाव पुदधिसि-
लापद्वयं । तस्य स वाणियगामे नगरे सुदंभस्य नाम से-
ह्री परिमह अङ्ग ० जाव आरिभूय भमस्य वाम अ भि-
गयजीवाजीरे ० जाव विहग, मामी समोमहे ० जाव परिमा
पञ्जुवामह । तस्य स सुदंभस्य सेह्री इमीम कदाए ल-
द्वेह ममाणे हट्टुहट्टु एहाए कय ० जाव पायच्छित्त
सञ्चालंकाराभिभूमेए साञ्चा गिहाञ्चा पडिणिक्खमह
साञ्चा गिहाञ्चा पडिनिक्खमिच्छा सकारेत्तमस-
दमेणं छतेणं घरिजमाणं पायविहारचारं महया
पुरिमवभुगपरिक्खिते वाणियगामं नगरं मज्झं म-
ज्झं निम्भच्छह, निम्भच्छिन्ना जेणव दूतिपलासे चेष्ट
जेणव समये भगवं महावीरे तेषं उवागच्छह तेषं
उवागच्छिता समं भगवं महावीरं पंचविहं
अभिगमेणं अभिगच्छति । तं-सञ्चितां दव्वा-
सं जहा उमभदत्तो ० जाव तिचिहाए पञ्जुवामसए
पञ्जुवामह । तस्य स समये भगवं महावीरे सुदंभस्य
सेह्रिस्स तीसे य महतिमहलयए ० जाव आराहए भ-
वह । तस्य स सुदंभस्य सेह्री समस्य भगवञ्चो
महावीरस्स अतिरं धम्मं मोञ्चा निस्सम हट्टुहट्टु उट्टाए
उट्टेह उट्टिता समं भगवं महावीरं तिक्खुत्ता ० जाव न-
मंसित्ता एवं वयासी-कहविहे स भंते ! काले प-
भवे ! सुदंभस्य ! चउत्तिह काले प्रसत्ते, तं जहा-पमा-
काले १ अहाउनिव्वचिकाले २ मरणकाले ३ अहाकाले

४। मे किं तं पमाकाले ? पमाकाले दुविहे पभवे,
जहा—दिवसपमाकाले १. राहपमाकाले य २ ।
उपांरिमिण दिवसे, चउपांरिसिया राह भवह । (सू० ४२४)

'तेव मिथ्यादि, 'पमाकाल' ति-प्रमीयन्-परिच्छिद्यन् ये
वर्षशतादि तत् प्रमाणं स चासौ कालश्चान् प्रमाकाल
प्रमाणं वा-परिच्छिद्यन् वधादेस्तत्प्रधानस्तदर्थो वा, काल-
प्रमाणकालः—अहाकालस्य विशेषा दिवसावलोकः, आ-
ह च—“दुविहा पमाकालो, दिवसपमाणं च होह राह य ।
चउपांरिसिया दिवसो, राह चउपांरिसी चव ॥ १ ॥ ”

'अहाउनिव्वचिकाल' ति-यथा-यत्र प्रमाणं युषो मिथु-
ति.—अयं तथा यः कालः—अवस्थितिरसौ यथायुति-
वृत्तिः कालो—नारकाद्यायुक्तलक्षः, अथ आहाकाल एवा-
युः कर्मानुभवविशिष्टः सर्वेयानेव संसाजिधानां स्यात्,
आह च—“नेरइयतिरियमणुया, देवाण अहाउयं तु जं
जणं । निव्वसियमसभये, पालेन अहाउकालो सो ॥ १ ॥ ”

'मरणकाल' ति-मरणेन विशिष्टः कालः मरणकालः—अहा-
कालः एव, मरणमेव वा कालो मरणस्य कालपर्यायश्चा-
मरणकालः, 'अहाकाल' ति—ममयादयो विशेषास्तद्व्य-
कालोऽहाकालः—अन्तर्मर्यादिक्रियाविशिष्टाऽर्जुनीयजीव
समुद्रान्तर्गतां समयार्थः, आह च—“ममयावलिभमुहता,
दिवसकहोरसपक्कमाया वा संयक्कजुगपलिया, स्वग-
रञ्चोस्वण्णपरियट्टा ॥ १ ॥ ” म० ११ श० १३ उ० ।

एणहि स भंते ! पलिअविममागरोवेमहि किं पयोपणं ?
सुदंभस्य ! एणहि पलिअं यममागरोवेमहि नेरइयतिरिक्ख-
जाणियमणुस्संदवाणं आउयाहं मविजंते । (सू० ४२६×)
(एतत्कथाः महत्त्वल शब्दे पञ्च भागे उक्ताः ।)

सुदंभस्य कूड-सुदर्शनकूट-न० । पाञ्चात्यकवक्रयपर्वतस्य अ-
ग्र्ये कूट. स्था० १० डा० ३ उ० ।

सुदंभस्य पुर-सुदर्शनपुर-न० । आलवदेसीये स्वनामक्यात्
नगरं, उत्त० ६ अ० । सुदर्शनपुरे शिशुनामो नाम शृङ्गपतिः ।
आ० ४ अ० । ('समाहाण' शब्देऽस्मिन् भागे कथा गता ।)

सुदंभस्य-सुदर्शना-स्त्री० । शोभने दर्शने दृश्यमानतया य-
स्याः नयनमनोहारत्वात् सा सुदर्शना । अस्मां सुदर्शना-
याम्, कल्प० २ आ० ७ ल० । जी० । स्था० । ज० । प्र-
अ० । पृथ्वीपरिणाम उत्तरकुरुषु जम्बुकुल, स० ।

जंभु स सुदंभस्य अङ्गजोअण्णं उङ्ग उच्चतेणं पससा ।
स० ८ सम० ।

('जंभु' शब्दे यकव्यनेत्रा पाञ्चात्याज्जनपर्वतस्य उत्तरदिक्क-
न्दापुष्कगिर्याम्, स्था० ४ डा० २ उ० । जी० । मी० ।
अयमजितस्य निष्कमण्यशिक्षिकायाम्, आ० १० १ अ० ।
स० । आ० म० । धरुणस्य नागकुमारेन्द्रस्य लोकपालाना-
मप्रमहिष्याम्, स्था० ४ डा० १ उ० । कालमहाकालयोः
पिशाचन्द्रयोरग्रमीहिष्याम्, स्था० ४ डा० १ उ० । शकटकु-
मारस्य गणिकायाम्, स्था० १० डा० ३ उ० । ('सगड' शब्दे
कथा) चतुर्थबलदेवमार्गि, स० । आ० १० । जमालीभार्या-
या वीरदुहितरि, श्रीमहावीरस्वामिनां दुहितुः ज्येष्ठेति वा

सुदर्शननि वा अनवद्याङ्गीति वा नामेति । विशेषः ।
“जेटा सुदंशपा जमालिणी इव ति” ज्येष्ठा सुदर्शना अनव-
द्याङ्गीति जमालिणीतिनामानि । अन्यं तु व्याख्यते-ज्ये-
ष्ठा मङ्गली सुदर्शना नाम भगवतः श्रीमन्महावीरस्य भगि-
नी तस्याः पुत्रो जमाली अनवद्याङ्गी नाम भगवतो दुहिता
जमालिणीति । विशेषः । स्था० उत्त० कल्प० आ० क० ।
आ० म० । आ० सू० । आ० वा० । सामिस्व जेटा भगिनी सु-
दंशपा तीसे पुत्रो जमाली । आ० सू० १ अ० । सिंहलद्वीप-
राजस्य चन्द्रगुप्तस्य दुहितरि , ती० ६ कल्प । साकेतन-
गरराजस्य ; चन्द्रायनसकस्य भार्यायां सागरचन्द्रमु-
निचन्द्रयोर्मनरि , आ० म० १ अ० । धनगिरिदुहितरि ,
आ० सू० १ अ० ।

सुदक्षिण-सुदक्षिण-पुं० । प्रार्थनाभङ्गभीरी आवकं, ध० २० ।
१ अधि० १ गुण ।

सुदक्षिण-सुदक्षिण न० । गम्भीरधीरचेतसः प्रकृत्यैव
प्रकृत्याभियोगपरदयालुत्वनिरुपधिपरदुःखप्रहाणकृपायाम् ,
द्रा० १२ द्रा० ।

सुदक्षिण इत्यष्टमं गुणं वृण्वन्नाह—

उपपरइ सुदक्षिणो, परेसिमुज्जिक्तसकजवावारी ।

तो होइ गजभक्तो, ऽणुवत्तणीओ य सव्वस्म ॥१५॥

उपकरात्युपकारतया प्रवर्त्तनं ऽभ्यर्चितसारतया सुदक्षि-
णः-शोभनदाक्षिण्यवान् । का० ऽर्थाः-यदिह परलोकापका-
रि प्रयोजनं तस्मिन्नेव दाक्षिण्यवच्च पुनः पापहेतावपीति
सुशब्देन दाक्षिण्यं विशेषितम् । परेषामन्येषां कथमित्याह-
उज्जिक्तस्वकार्यव्यापारः—परित्यक्तात्मप्रयोजनप्रवृत्तः त-
तः कारणाद्भवति प्राज्ञावाक्योऽनुज्ञानीयादेशः, तथाऽनुव-
र्त्तनीयश्चाभिष्टुचेष्टितश्च सर्वस्य धार्मिकलोकस्य । स हि
किल सुदक्षिण्यगुणेनाकामोऽपि धर्ममासेयते बुद्धककु-
मारवत् । ध० २० १ अधि० २ गुण ।

सुदाढ-सुदंष्ट्र-पुं० । स्वनामक्याते नागकुमारे, यः पूर्वभवे
सिंहत्वं मार्गतः वीरजनेन्द्रं गङ्गां नाया तरन्तमुपसृष्टवान्
कम्बलशम्बलान्यां निवारितः । आ० सू० १ अ० । नागा-ना-
गकुमारः सुदंष्ट्रनामा सिंहजीवो भगवत उपसर्गं कर्तु-
मारब्धवानिति । आ० म० १ अ० । आ० क० । नि० सू० ।

सुदाम-सुदाम-पुं० । जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे अतीतान्यामुन्म-
पिण्यां जातं कुलकरभेदे, स्था० ७ द्रा० ३ उ० । स० । ति० ।

सुदिष्ट-सुदष्ट-त्रि० । सम्यग्दष्ट, उत्त० १२ अ० । स्था० । द्रा० ।
अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः दृढमपवर्गादिहेतुतयोपपद्ये , प्रश्न०
२ संव० द्वार ।

सुदिष्टि-सुदष्टि-स्त्री० । सुशब्दः प्रशंसायाम् । शोभना दष्टिः
सुदष्टिः । आ० म० १ अ० । सम्यग्दष्टौ, द्रा० १७ द्रा० । स-
म्यक्त्व , विशेषः ।

सुदीहनीहारी-सुदीर्घनिर्हादिन्-त्रि० । अहस्वप्रतिरत्ने , प्रश्न०
३ आश्र० द्वार ।

सुदीर्हदंसी-सुदीर्घदर्शिन्-पुं० । सुपर्यालोचनपरिणामसुन्द-
रकार्यकारिण , ध० २० १ अधि० १ गुण । स किल पारि-
णामिकया बुद्ध्या सुन्दरपरिणामवैदिकमपि कार्यमारभते
(प्रब० २३६ द्वार) इति पञ्चदश आवकगुण, ध० २० १ अधि०
१ गुण । विशेषः ।

सम्प्रति पञ्चदशं दीर्घदर्शिन्युपमाह—

आदवइ दीहदंसी , सयलं परिणामसुंदरं कजं ।

बहुलाममप्यकेसं , सिलाहिस्सिजं बहुजसायं ॥ ३२ ॥

आरभते—प्रतिजानीते दीर्घं परिणामसुन्दरं कार्यमिति
गम्यते, कियविशेषणं वा । द्रष्टुमवलोकयितुं शीलमस्येति दी-
र्घदर्शी सकलं—समस्तं परिणामसुन्दरम् आरयति सुखावर्हं
कार्यम्—कृत्यं तथा बहुलाभं-प्रचुराभीष्टसिद्धिकमलपङ्कश-
स्तोकायासं श्लाघनीयं-प्रशंसनीयं बहुजनानां-स्वजनपरज-
नानां शिष्टानामिति भावः स हि किल पारिणामिकया
बुद्ध्या सुन्दरपरिणामवैदिकमपि कार्यं करोति धनधे-
ष्टिवत् । ततो धर्मस्यापि स पक्षाधिकारीति । ध० २० १
अधि १५ गुण ।

सुदुकर-सुदुकर-त्रि० । सुतणं दुष्करे, उत्त० १६ अ० ।

सुदुतर-सुदुस्तर-त्रि० । दुःखोत्तार्ये , स० १४५ सप्र० ।

सुदुल्लह-सुदुर्लभ-त्रि० । अतिशयदुर्गमे, उत्त० १ अ० । विषा० ।

सुदेशिय-सुदेशित-त्रि० । पर्वदि नानाविधप्रमायैरभिहितं ,
प्रश्न० १ संव० द्वार ।

सुहार-सुहार-पुं० । उज्जयन्तशैले जिनायतनद्वारवानरे, ती० ३
कल्प । (या हि द्वारमुद्घाटयन्नि न लक्ष्यते विचित्रकार्य-
कृतेति ‘उज्जयन्त’ शब्दं द्वितीयभागं ७३६ पृष्ठ उक्तम् ।)

सुदेउ-सुदयितुम्-अव्य० । विनाशयितुमित्यर्थे, नि० सू० १० उ० ।

सुधी-सुधी-पुं० । सुष्ठु धीर्यस्य । परिहते , सुन्दरबुद्धौ ,
स्त्री० । सुष्ठु ध्यायति सु-ध्वै किप् । सुष्ठुजियुक्तं, त्रि० । वाच० ।
प्रशस्तबुद्धौ, ध० १ अधि० “ क्रियन्तं केवलं स्थूलाः, सुधी-
स्तु फलमश्नुत । दन्ता क्लान्ति कष्टेन, जिह्वा गिलति लील-
या ॥ १ ॥ ” कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

सुधोययर-सुधौततर-त्रि० । सुविशोभिते, भ० ६ श० १ उ० ।

सुद्ध-शुद्ध-त्रि० । “ शब्दोः सः ” ॥ ८१२६० ॥ इत्यनेन शुका-

रस्य सकारः । प्रा० । अवदाते, सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० । नि-
ष्कलहे, आव० ६ अ० । सूत्र० । शुद्धादिना उज्ज्वलं, कल्प०
१ अधि० ३ क्षण । निर्दोष, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० । द्रा० । प-
ञ्चा० । कषायकालुष्यरहिते, उत्त० ३ अ० । केवलं, विशेषः ।
उद्गमादिदोषशुद्धं निरुपाधी, सूत्र० १६ अ० । अलपकृते ,
स्था० ३ द्रा० ३ उ० । अवदाते, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० । आत्मा-
दिना निर्मलज्ञानादिगुणतया कालापेक्षया वा शुद्धं, स्था० ४
द्रा० १ उ० । पापानुबन्धरहिते, आ० वा० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।
विमलं, जी० ३ प्रति० १ अधि० २ उ० । भक्तदोषयजितं, सू० प्र०
२० पाहु० । पूर्वोक्तवचनदोषरहितं, प्रश्न० १ संव० द्वार ।

सुद्वगंधारा-शुद्वगंधारा-स्त्री० । गन्धारप्रामस्य वतुर्थ्या
मूषेतायाम् , स्था० ७ द्रा० ३ उ० ।

सुद्वचरणयोग-शुद्वचरणयोग-पुं० । मोक्षे संयतव्यापारेषु
मुखवत्प्रकारादिप्रत्युपेक्षणानिषु , पं० व० १ द्वार ।

सुद्वजाहकुलधिय-शुद्वजातिकुलान्वित-त्रि० । शुद्धा विद्यु-
ज्जैवमात्रतुल्यवर्त्तमानता जातिः मातृपक्षः, कुलं पितृपक्ष-
स्ताभ्यामन्वितस्वरूपः । मातापितृसम्पन्ने, ध० ३ अधि० ।

सुद्वनय-शुद्वनय-पुं० । निश्चयनयं, पं० सू० ५ कल्प ।

शुद्धसादि

शुद्धसादि-शुद्धासादि-न० । चरणकरणानुयोगाख्ये शुद्धा-
हारप्रकरणे, द्रव्या० १ अध्या० ।

शुद्धता-शुद्धता-स्त्री० । शुद्धत्वमिति, द्रव्या० १२ अध्या० ।

शुद्धदंत-शुद्धदन्त-पुं० । स्वनामख्याते अन्तर्द्वीपे, तन्त्रे मनुष्ये
च । स्था० ३ ता० ३ उ० । 'अन्तरद्वीप' शब्दे प्रथमभागे ६७ पृष्ठ
तद्वक्तव्यता उक्ता ।) राजगृहे श्रमिकस्य राज्ञो धारतयाख्यायां
भार्यायां जाते पुत्र, अष्टु० २ धर्म० ५ अध्या० । (स च धीमान्तिके प्रव-
ज्य षोडशवर्षाणि प्रवज्यापर्यायं परिपाल्य जयन्ते कल्पे उप-
पद्य महाविद्वद्वहं सेत्स्यतीत्यनुत्तरोपपातिकदशानां द्वितीयव-
र्गस्य पञ्चमे अध्ययने सूचितम् ।)

शुद्धदन्तीपामखाह-शुद्धदन्तीपार्श्वनाथ-पुं० । शुद्धदन्तीनाम-
गीस्थिते पार्श्वनाथे, ता० ३१ कल्प ।

शुद्धधम्मरयणत्थि-शुद्धधर्मरत्नार्थिन्-त्रि० । रत्नानि वैद्वर्या-
दीनि तानि अर्थयन्तीत्येवं शीला ये ते, यद्वा-तैरर्थः प्रयो-
जने विद्यते येषान्ते रत्नार्थिनः । शुद्धधर्म एव रत्नं महामू-
ल्यमार्णिक्यं शुद्धधर्मरत्नं तस्यार्थिनो-वाञ्छावन्तः । शुद्ध-
धर्मरूपमहामूल्यमार्णिक्यस्य वाञ्छावन्तु, दर्श० २ तत्त्व ।
शुद्धधम्ममंपत्ति-शुद्धधर्ममम्प्राप्ति-स्त्री० । शुद्धधर्मभावप्राप्तौ,
पं० सू० ।

शुद्धधर्मसंप्राप्तिः कुत इत्याह—

शुद्धधम्ममम्पत्ती पावकम्मविगमाञ्चो ।

शुद्धधर्मो-यथादितः तस्य सम्यक्प्राप्तिः सम्प्राप्तिः-भावप्रा-
प्तिरित्यर्थः, पापकर्म-मिथ्यात्वमोहनीयादि तस्य विगमः-वि-
शिष्टो गमः अपुनर्यन्धकत्वेन पृथग्भाव इति यावत्सम्मान्या-
पकर्मविगमान् । पं० सू० १ सू० ।

शुद्धधी-शुद्धधी-स्त्री० । निर्मलबुद्धौ, द्रव्या० ७ अध्या० ।

शुद्धपउम-शुद्धपञ्च-न० । कुसुमान्तरविशुद्धं पुण्डरीके, उपा०
१ अध्या० ।

शुद्धपञ्चवद्वियणयमत-शुद्धपर्यायार्थिकनयमत-न । शुद्धप-
र्यायार्थिकनयसिद्धान्ते, नया० ।

शुद्धपरिणाम-शुद्धपरिणाम-त्रि० । सम्यग्मार्गोपदेशके, पं०
च० २ द्वार ।

शुद्धपरिहार-शुद्धपरिहार-पुं० । यत् विशुद्धस्मिन् पञ्चयाम-
मनुत्तरं धर्मं परिहर्गति परिहारशब्दस्य परिभोगोऽपि वर्त्त-
मानत्वात्स शुद्धपरिहारः । शुद्धस्य सतः परिहारः पञ्चया-
मानुत्तरधर्मकरणं शुद्धपरिहार इति व्युत्पत्तेः । यावद् वा-
यो विशुद्धकल्पव्यवहारः क्रियते स शुद्धपरिहारः शुद्धा-
सौ परिहारश्च शुद्धपरिहारः । परिहारभेदे, व्य० १ उ० ।
('परिहारद्व' शब्दे पञ्चमभागे ६६० पृष्ठ एतद्वक्तव्यता उक्ता ।)

शुद्धपरुवग-शुद्धप्ररूपक-त्रि० । सम्यग्मार्गोपदेशके, दर्श०
३ तत्त्व ।

शुद्धप्प-शुद्धात्मन्-त्रि० । शुद्ध आत्मा-अन्तरात्मा यस्य सः ।
निर्मलान्तःकरणं, सूत्र० १ धृ० १५ अध्या० ।

शुद्धप्पदक्ख-शुद्धात्मद्रव्य-न० । निर्मले सकलपुद्गलास्तेष्वपर-
हिते ज्ञानदर्शनचारित्र्यदीर्घाद्याधामूर्त्ताद्यनन्तगुणपर्याय-
नित्यानित्याद्यनन्तस्वभावमये असंख्यप्रदेशास्वभावपरिणा-

मिनि स्वरूपकर्तृत्वभाक्त्वादिधर्मोपपत्तेः, अष्ट० ४ अध्या० ।
शुद्धप्पविनि-शुद्धात्मवृत्ति-स्त्री० । निर्वन्धाक्रियायाम्, पञ्चा०
७ विव० ।

शुद्धप्पवेस-शुद्धप्रवेश-त्रि० । शुद्धानि च तानि प्रवेशयानि
च शुद्धप्रवेशयानि । राजसभाप्रवेशोक्तिनेषु, औ० ।

शुद्धबुद्धमहाव-शुद्धबुद्धस्वभाव-त्रि० । शुद्धः-सर्वपुद्गलास्ते-
ष्वपराहतः बुद्धः-ज्ञानमयः स्वभावा यस्य सः शुद्धबुद्धस्वभा-
वः । विशुद्धज्ञानमयस्वभावापत्तेः, अष्ट० ११ अध्या० ।

शुद्धबोहप्पमर-शुद्धबोधप्रसर-पुं० । प्रधानमत्यवकाशे, जीवा०
११ अध्या० ।

शुद्धभाव-शुद्धभाव-पुं० । सदनुष्ठाने, पञ्चा० १४ विव० । सु-
स्वभावः, प्रश्न० ४ संव० द्वार ।

शुद्धमइ-शुद्धमति-पुं० । एकविंशतितमं भारतार्तने जिते,
प्रव० ७ द्वार ।

शुद्धवत्थ-शुद्धवत्थ-न० । शुचिचस्ते, उत्तरीयवाससि, नि-
तवाससि च । पञ्चा० ४ विव० ।

शुद्धवाय-शुद्धवात-पुं० । वायुजीवभेदे, शुद्धा वायवः स्तोके
स्तोके प्रयान्ति । उत्त० ३६ अध्या० । मन्दस्तिमितवायो, भ०
१५ श० । वर्त्नीत्यादिगत इत्यन्ये । जी० १ प्रा० । शीत-
कालादिषु शुद्धः वातः । आना० १ अध्या० १ अध्या० ७ उ० ।

शुद्धवाय(धा)णुयोग-शुद्धवागनुयोग-पुं० । शुद्धा अनपलित-
वाक्याधेतया वाक्-वचनं सूत्रामत्यर्थस्तस्या अनुयोगो-
विचारः शुद्धवागनुयोगः । सूत्राववागं, अनु० । ('अणुओ-
ग' शब्दे प्रथमभागे ३४३ पृष्ठेऽस्य स्वरूपमुक्तम् ।)

शुद्धवियड-शुद्धविकट-न० । उष्णादके, कल्प० ३ अध्या०
६ क्षण । स्था० । वलान्तरादिप्राप्ते शुद्धजले, ग० २ अध्या० ।

शुद्धबुद्धिजोग-शुद्धबुद्धियोग-पुं० । निर्मलबोधसंबन्धे, तद्व-
ति, त्रि० । पञ्चा० ८ विव० ।

शुद्धचेय-शुद्धचेतस्-त्रि० । विद्वत्समहामोहलम्पटमानसे,
हा० ३१ अध्या० ।

शुद्धमज्जा-शुद्धशय्या-स्त्री० । पद्मजप्रामस्य सप्तम्यां मूले-
नायाम्, स्था० ७ ता० ३ उ० ।

शुद्धमभाव-शुद्धस्वभाव-त्रि० । उपाधिभाववहितान्तर्भाव-
परिणते, द्रव्या० १२ अध्या० ।

शुद्धसूत्र-शुद्धसूत्र-त्रि० । शुद्धमवदाते यथावस्थितवस्तुप्र-
रूपणतोऽप्ययनतश्च सूत्रं-प्रवचनं यस्यासौ शुद्धसूत्रः । यथा-
वस्थितसूत्रप्ररूपकं, सूत्र० २ धृ० १५ अध्या० ।

शुद्धागमि-शुद्धाग्नि-पुं० । अयःपिण्डानुगतोऽग्नौ, विद्युता-
दिकूपे वा । जी० ३ प्रति० १ अध्या० २ उ० ।

शुद्धादाण-शुद्धादान-त्रि० । शुद्धमवदातमादानं-चारित्रं य-
स्य सः । निर्मलचारित्रे, सूत्र० १ धृ० १६ अध्या० ।

शुद्धापानय-शुद्धापानक-न० । हस्तस्पर्शरूप अपानकभेदे,
भ० १५ श० ।

शुद्धामय-शुद्धाशय-पुं० । निर्मलाभ्यवसाये, पञ्चा० १० विव० ।

सुद्धामयजोग-शुद्धाशययोग-पुं० । शुभाध्यवसायसंबन्धे,
शुभाध्यवसायादि बोधिविज्ञे स्यात् । पञ्चा० १६ विव० ।

सुद्धि-शुद्धि-स्त्री० । “शेषः सः” ॥८॥१२६०॥ इत्यनेन शुका-
रस्य सकारः । प्रा० । पापक्षयण निमलनायाम्, पाप क्षान्ता-
वरणोयादि सम्यग्ज्ञानादिगुणविधानहेतुघातिकर्मोच्यते ।
तत्क्षयण यायनी काचिद्विशतोऽपि निमलता संभवति सा
शुद्धिरुच्यते । प्रा० ३ विव० ।

अधुना शुद्धिमाह—

शामं ठवणा सुद्धी, दव्वसुद्धी अ भावसुद्धी अ ।

एएमि पत्तेअं, पव्वणा होइ कायव्वा ॥२८३॥

नामशुद्धिः स्थापनाशुद्धिर्द्रव्यशुद्धिश्च भावशुद्धिश्च । एते-
षां नामशुद्ध्यादीनां प्रत्येकं रूपेण भवति—कर्त्तव्येति
गाथार्थः ।

तत्र नामस्थापने सुगुणत्वादनङ्गीकृत्य द्रव्यशुद्धिमाह—

तिविहा उ हव्वसुद्धी, तहव्वादेमओ पाहाये अ ।

तहव्वगमाएओ, अणरणभीसा हव्व सुद्धी ॥२८४॥

विधिधा तु द्रव्यशुद्धिर्भवति तद्द्रव्येति इति तद्द्रव्यशुद्धिः,
आदेशत इति आदेशद्रव्यशुद्धिः, प्राधान्यनञ्चेति—प्राधान्यद्र-
व्यशुद्धिश्च । तत्र तद्द्रव्यशुद्धिः अनन्येति अनन्यद्रव्यशुद्धिः,
यद् द्रव्यमेनेन द्रव्येण सहसंयुक्तं नञ्छब्दं भवति क्षीरं द-
धि वा अन्मौ तद्द्रव्यशुद्धिः, आदेश मिथा भवति शुद्धि-
न्यामन्यविषया । एतदुक्तं भवति—आदेशतो द्रव्यशुद्धि-
र्द्विविधा—अन्यत्वेनानन्यत्वेन च । अन्यत्वे यथा शुद्धवासा
वेवदत्तः, अनन्यत्वे शुद्धदन्त इति गाथार्थः ।

प्राधान्यद्रव्यशुद्धिमाह—

वणरसगंधफामे, समणुप्पा मा पहाणओ सुद्धी ।

तत्थ उ सुक्किलमहुरा, उ मंमया चेव उक्कोमा ॥२८५॥

वणरसगन्धस्पर्शेषु या मनोज्ञता—सामान्येन कम-
नीयता, अथवा—मनोज्ञता यथाभिप्रायमनुकूलता सा प्र-
धान्यतः शुद्धिरुच्यते । तत्र चैवंभूतचित्ताव्यतिकरे शु-
क्लमधुरौ वणरसौ । तुशब्दात्—सुराभिर्मृद् गन्धस्पर्शौ च
समन्तौ, यथाभिप्रायमपि प्रायो मनोज्ञौ, बहुनामित्थं प्र-
वृत्तिमिदं, उत्कृष्टौ च कमनीयौ च । चशब्दस्य व्य-
वहित उपन्यास इति गाथार्थः । उक्ता द्रव्यशुद्धिः ।

अधुना भावशुद्धिमाह—

पमेव भावसुद्धी, तव्भावाएसओ पहाणे अ ।

तव्भावगमाएओ, अणणमीसा हव्व सुद्धी ॥ २८३ ॥

‘पमेव’ इति—यथा द्रव्यशुद्धिस्तथा भावशुद्धिरपि, त्रिवि-
धेत्यर्थः, तद्भाव इति—तद्भावशुद्धिः आदेशत इति—आ-
देशभावशुद्धिः ‘प्राधान्यतश्च’ इति—प्राधान्यभावशुद्धिश्च । तत्र
तद्भावशुद्धिः अनन्याति—अनन्यभावशुद्धिस्तद्भावशुद्धिः,
या भावाऽन्येन भावेन सहसंयुक्तः सन् शुद्धो भवति बुभु-
क्षितादिराद्यभिर्लोषयदसौ तद्भावशुद्धिः । आदेशे मिथा भ-

वति शुद्धिस्तदन्यानन्यविषयेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—आदेश-
भावशुद्धिर्द्विविधा—अन्यत्वे, अनन्यत्वे च । अन्यत्वे यथा
शुद्धभावस्य साधोगुरुः, अनन्यत्वे शुद्धभाव इति गाथार्थः ।

प्रधानभावशुद्धिमाह—

दंसखानाणचरिते, तवोविसुद्धी पहाणमाएओ ।

जम्हा उ विसुद्धमलो, तेण विसुद्धो हव्व सुद्धो ॥२८७॥

दर्शनज्ञानचारित्र्येषु दर्शनज्ञानचारित्र्यविषया तथा तेषां वि-
शुद्धिः प्राधान्यादेश इति—यद्दर्शनादीनामादिद्रव्यमानानां
प्रधानं सा प्रधानभावशुद्धिः, यथा दर्शनादिषु क्षातिकारण
ज्ञानदर्शनचारित्र्याणि, तपःप्रधानभावशुद्धिः—आन्तरतपो-
ऽनुष्ठानागधनमिति । कथं पुनरर्थे प्रधानभावशु-
द्धिरिति ? उच्यते—एभिर्दर्शनादीभिः शुद्धयस्मादि-
शुद्धमलो भवति साधुः, कर्ममलरहित इत्यर्थः ।
तेन च मलेन विशुद्धो—मुक्ता भवति सिद्ध इत्यतः प्रधा-
नभावशुद्धिर्द्रव्यशुद्ध्या दसंनदीनीति गाथार्थः । दश० ७
अ० । सथा० । चाकशुद्धिस्वरूपम् ‘चक्रमुद्ध’ शब्दं षष्ठ-
भागे गतम् ।) शोधन शुद्धिः तत्र द्रव्यशुद्धिः, भावशु-
द्धिश्च । द्रव्यशुद्धिर्जलाग्न्यादिका, उक्ता च—“अण-
लोहमहीणे, कमसो जह मलकं नरुपकीणे । सुउक्ता-
यणयणससो, होहीति जलानलाइच्छा ॥ १ ॥”
भावशुद्धिस्तु सत्यमस्य कुचारित्र्याणि इति, जलाग्न्यादिशु-
द्धीनां मध्ये यथादर्शने यथाख्यातानस्यकथं पुनर्मिथ्यात्वाऽ-
गमनात्, तन्महती शुद्धिस्तथैवमपीति भावः । संधा० ।

शुद्धी यस्मागताभ्यां दृष्टान्तः—

“पुरं राजगृहं नाम, ध्रेणिकस्तत्र भूपतिः ।

रजकस्यापयत्ताम—युगले क्षालनाय सः ॥ १ ॥

तेन तद्भार्ययादेत्तं, धर्मिणो, कौमुदीमह ।

अभयध्रेणिकौ तत्र, पश्यन्तौ छत्रमुत्तमम् ॥ २ ॥

तत्ताम्बूलार्द्रमैलिष्ट, रजकस्तं गृहागतं ।

हृष्टा क्षीमे संतनस, स द्राक् क्षारं शाधयत् ॥ ३ ॥

प्रातरानीतवान् पृष्टः, सद्भावं रजकोऽब्रवीत् ।

द्रव्यशुद्धिर्भावशुद्धिस्तत्कालालोचने यतः ॥ ४ ॥” आ०
क० ४ अ० ।

सुद्धिपत्त-शुद्धिप्राप्त-त्रि० । अवाप्तक्रिएकर्मक्षयोपशमे, पञ्चा०
४ विव० ।

सुद्धेसण-शुद्धेपण-त्रि० । दशैषणादोषरहिते आहारादौ,
आचा० १ भु० ६ अ० २ उ० ।

सुद्धेसणिय-शुद्धेपणिक-त्रि० । सुद्धेपणा-शङ्काविर्दाषपरिहार-
तः पिएडग्रहणं तडाञ्च शुद्धेपणिकः । भ० २५ श० ७ उ० ।
शुद्धस्य वा निर्व्यञ्जनस्य कुरादरेषणा येषामस्ति ते तथा ।
सूत्र० २ भु० २ अ० । तथाविधाभिप्रायात् एषणाशुद्धिमाहकः,
आ० । सथा० ।

सुद्धोदय-शुद्धोदन-न० । शयणाकादिवर्जिते आदने, भ० ३
श० १ उ० । शाक्यमिहस्य बुद्धस्य पित्रि, पुं० । सम्म० ३ कातडा
सुद्धोदय-शुद्धोदक-न० । अन्तर्गत्तसमुद्भवे नद्यादियते च

जले, प्रका० १ पद । स्वभावनिर्मलोदके, कल्प० १ अधि० ३ क्षण । स्वाभाविके जले, प्रा० १ भु० १ अ० । तडागस-
मुद्रमदीहदावटादिगते जले, आचा० १ भु० १ अ० ३ उ० ।

सुदोषणि-शौद्रोदनि-पुं० । " उत्सौन्दर्यादौ " ॥ ८१ ॥ १६० ॥
इत्यनेन औकारस्य उकारः । प्रा० । शाक्यसिंहनामके गौ-
तमगोत्रोत्पत्ते बाँडे, आचा० १ भु० २ अ० ५ उ० । सूत्र० ।

सुधीरधम्म-सुधीरधर्मन्-त्रि० । धीः-बुद्धिस्तया राजने इति
धीरः, धीरः-सुप्रतिष्ठितो धर्मः भुनक्तिरात्राक्यो येषां ते सुधी-
रधर्माणः । भुनक्तिरात्राक्यधर्मवन्तु । सूत्र० १ भु० १३ अ० ।

सुपइड्ड-सुप्रतिष्ठ-न० । लोकोत्तरे भाद्रपदे मासे, कल्प० १
अधि० ६ क्षण । सू० प्र० । स्वनामक्यान्ते नगरे, यत्र सिंह-
सेनकुमारपिता महासेननामा राजा अभूत् । विष्णो १ भु०
६ अ० । (तत्कथा ' देवदत्ता ' शब्दे चतुर्थभागे २८१८
पृष्ठे गता ।) भावस्त्यां नगर्यां जान गृहपतौ, अन्त०
६ वर्ग १० अ० । (स च धीरान्निकं प्रव्रज्य सप्तविंशान-
वर्षाणि भ्रमत्ये परिपाल्य विपुलं धनं सिद्ध इत्यन्त-
रुद्देशानां पष्ठवर्गस्य पञ्चमऽध्यायने सूचितम् ।) पुष्पपात्र-
विशेषे, जं० २ वक्ष० ।

सुपइड्ड-सुप्रतिष्ठक-न० । आचारविशेषे, रा० ।

तेसि खं तोरणाखं पुरतो दो दो सुप्रतिष्ठगा पल्लता,
तेषां सुप्रतिष्ठगा साक्षाद्विहपसाहणमंडविरइया इव चिट्ठं-
ति सव्वोमहिपडिपुष्पा सव्वरयणामया अञ्जा० जाव
पडिरूवा ।

' तमि णमि ' त्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ सुप्रति-
ष्ठकौ-आधारविशेषौ प्रकृतौ, ते च सुप्रतिष्ठकाः सुसर्वाव-
धिप्रतिपूर्णा नानाविधैः पञ्चवर्णैः प्रसाधनभाण्डैश्च बहुप-
रिपूर्णा इव तिष्ठन्ति, उपमाभावना प्राग्वत् । ' सव्वरयणा
मया ' इत्यादि, तथैव । रा० । स्थापनकं, जं० २ वक्ष० ।
" सुपइड्डा वा संठिइए लोए " तच्छेदहारोपितजवारकादि
मृत्तान् । भ० ११ श० १० उ० । शरावयन्त्रके, तच्छेद उपरि
स्थापितकलशादिकं प्राह्यम् । भ० ७ श० १ उ० ।

सुपइड्डाभ-सुप्रतिष्ठाभ-न० । उत्तरयोः कृष्णरात्र्योर्मध्ये लो-
कार्त्तिकार्धमासे, यत्र आह्वया देयता निवसन्ति । स्था० ८
टा० ३ उ० । भ० । स० ।

सुपइड्डिय-सुप्रतिष्ठित-त्रि० । सुष्ठु मनोकृतया प्रतिष्ठिताः
सुप्रतिष्ठिताः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । जं० । सप्रतिष्ठान-
वन्तु, तं० । रा० ।

सुपइड्डियजस-सुप्रतिष्ठितयशस्-त्रि० । अस्याहृतक्यातिके,
प्रश्न० २ संख० द्वार ।

सुपइय-सुपतित-पुं० । सूर्यस्य ज्योतिष्केन्द्रस्य पूर्वभवजीवे
भावस्तीवास्तस्ये स्वनामक्यान्ते गृहपतौ, नि० १ भु० ३ व-
र्ग १ अ० । (' सूर ' शब्दे कथा वक्ष्यते ।)

सुप्रतीत-पुं० । अहोरात्रस्य पञ्चमे सुहर्ते, कल्प० १ ।
धि० ६ क्षण ।

सुपक्क-सुपक्क-त्रि० । सुष्ठु पक्वं सुपक्वम् । सुन्दरपरिले
दश० ७ अ० ।

सुपक्कखोयरम-सुपक्कसोदरस-पुं० । सुपक्कः सुपरिपाका
गतो यः सोदरसः इक्षुरसः तन्निष्पन्न आसवोऽपि सुपक्वं
क्षुरसः । मद्यभेद, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुपक्कखोदरसवरसुरा-सुपक्कसोदरसवरसुरा-स्त्री० । सुपरि-
पाकागतो यः सोदरसः-इक्षुरसस्तन्निष्पन्ना वरसुरा सुप-
क्वसोदरसवरसुरा । सुपरिपाकागतोक्षुरसनिष्पन्नायां अम्ह-
सुरायाम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुपक्कल-सुपक्क-त्रि० । शोभनपरिपाके, आव० ४ अ० ।

सुपक्केक्षुरस-सुपक्केक्षुरस-पुं० । सुपक्वेक्षुमूलदलनिष्पन्ने र-
से. प्रका० १७ पद ४ उ० ।

सुपक्कजुत्त-सुपक्कयुक्त-पुं० । सुशीलानुकूलपरिवारोपेते,
ध० २० ।

स च चतुर्दशो गुणः—

अणुकूलधम्मसीलो, सुममायारो य परियणो जस्स ।

एस सुपक्खो धम्मं, निरंतरायं तरइ काउं ॥ २१ ॥

इह पक्षः परिवारः परिकर इत्येकोऽर्थः, शोभनः पक्षो व-
स्य स सुपक्कः । तमव विशेषेणाह—अणुकूलो धर्माधिष्ठा-
री धर्मशीलो धार्मिकः सुसमाचारः सदाचारचारी प-
रिजनः-परिवारो यस्य एष सुपक्कोऽभिधीयते । स च धर्म
निरन्तरायं निष्प्रत्यूहं ' तरइ ' ति शक्नोति कर्तुमनुष्ठानं भ-
द्रानन्दकुमारवदिति । ध० २० १ अधि० १४ गुण ।

सुपडिबद्ध-सुप्रतिबुद्ध-त्रि० । सुष्ठु प्रतिबुद्धः सुप्रतिबुद्धः ।
आचा० १ भु० ५ अ० २ उ० । सुज्ञाततत्त्वे काकान्तिकापरना-
मके आर्यस्वदास्तशिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

सुपणिहि-सुप्रणिधि-पुं० । प्रणिधानं प्रणिधिः शोभनः प्र-
णिधिः सुप्रणिधिः । शोभनप्रणिधाने, दश० ४ अ० ।

सुपणिहिइंदिय-सुप्रणिहितेन्द्रिय-त्रि० । आत्रादिभिः स्व-
विषय गाढमुपयुक्ते, दश० ५ अ० २ उ० ।

सुपप्प-सुप्रप्प-त्रि० । सुष्ठु शोभना वा प्रकाऽस्येति सुप्रप्पः ।
स्वसमयपरसमयवेदिनि गीतार्थे, सूत्र० १ भु० ६ अ० । शो-
भनप्रक्ष भाषाद्वयोपेते, सूत्र० १ भु० १४ अ० ।

सुपप्पत-सुप्रप्पत-त्रि० । सुष्ठु प्रकारेण कथिते, आचा० १
भु० ८ अ० १ उ० । सुष्ठु प्रकृता यथाकारे क्वाता तथैव
सुष्ठु स्वभूपरिहारासेवनेन प्रकर्षेण सम्यगासेवितेत्यर्थः,
अनेकार्थत्वाद्वातूनां क्षपिरासेवनार्थः । दश० ४ अ० ।

सुपत्था-सुप्रत्था-स्त्री० । अधोवास्तव्यायां दिक्कुमारिका-
याम्, ति० ।

सुपभक्त-सुप्रभक्त-पुं० । हरिकान्तेन्द्रलोकपाले, हरिसहे-
न्द्रस्वर्णि लोकपाले, स्था० ४ टा० १ उ० ।

सुपरह-सुपय-पुं० । अश्वपुरराजधानीयुक्तं विजयक्षेत्रे, स्था० २ ठा० ३ उ० । जम्बूद्वीपे मेरोः पश्चिमभागस्थे सीताशया महानद्या दक्षिणभागस्थे अक्षवर्षिष्विजयक्षेत्रे, स्था० ८ ठा० ३ उ० । स्वनामख्यातं ब्रह्मलोकविमाने, नपुं० । स० १ सम० ।

दो सुपम्हा । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सुपरकन्त-सुपराक्रान्त-त्रि० । सुष्ठु पराक्रान्तं पराक्रमः तपः प्रभूतिकं येषु तानि । शोभनपराक्रमवत्सु, य० ३ श० १ उ० । सुपरिउड-सुपरिष्ठित-त्रि० । निरुपद्रवस्थाननिवेशितं, युद्ध-स्थानस्थानस्थशालिभद्रवपुर्वत् । तं० ।

सुपरिष्ठा-सुपरित्यागिन्-त्रि० । सुष्ठु शोभनेन प्रकारेण राज्यादि परित्यजतीत्येवशीलः सुपरित्यागी । शोभनप्रकारेण परित्यागवति, उत्त० १८ अ० ।

सुपरिच्छिद्यकारग-सुपरीक्षितकारक-त्रि० । सुष्ठु देशकाल-पुरुषोचित्यन श्रुतयुक्तं च परीक्षितं तस्य कारकः सद्यः न यथाकथञ्चनकारी । तस्मिन्, इय० ३ उ० । (तत्स्वरूपम् 'वनहार' शब्दं पष्ठभाग उक्तम् ।)

सुपरिष्ठित-सुपरिस्थित-त्रि० । शोभनतया परिस्थिते, नि० चू० १ उ० ।

सुपरिष्ठित-सुपरिनिष्ठित-त्रि० । अनिनिष्ठिते, कल्प० १ आध० १ क्ष० ।

सुपरिमुद्धि-सुपरिशुद्धि-स्त्री० । सुष्ठु विशुद्धौ, पञ्चा० ११ विव० ।

सुपगन्ध-सुप्रशस्त-त्रि० । अतिशयशुभं, पञ्चा० १६ विव० । आ० ।

सुपावय-सुपापक-त्रि० । पापयुते, उत्त० १२ अ० । "कोहो य मा-शो य वडा य जेसि, मोसं अदलं च परिगहं च । ते माहणा जा-इविजाविहणा, नाइ तु खेनाई सुपावयाइ ॥१॥" उत्त० १२ अ० ।

सुपास-सुपार्थ-पुं० । स्वनामख्यातं तीर्थकरं, आ० म० । संप्रति सुपार्थः तस्यायमोद्यतो नामान्वयः—शोभनानि पार्थ्याणि यस्यालौ सुपार्थः । तत्र सर्व एव भगवन्त एवं-भूतास्तनो विशिष्टं नामान्वयमभिधित्सुराह—

गम्भगए जं जगशी, जायसुपासा ततो सुपासजिणो ।

यतो गम्भगतं भगवति तत्प्रभावतो जननी जाता सु-पार्था शोभनपार्था ततो जिनः सुपार्थ इति नाम विषयीकृत एयं सामान्याभिधानं विशेषाभिधानं वाऽधिकृत्यान्वर्थाभि-धानविस्तरं भावनीयः आ० म० १ अ० आ० ७० । अ० । जम्बू-द्वीपे भरतक्षेत्रे अस्यामयसर्पिण्यां जाते सप्तम तीर्थकरे, अनु० प्रथ० । जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे आगामिण्यामुत्सर्पिण्यां जाते भ-विष्यत्तृतीयतीर्थकरे, स० । प्रथ० । ति० । जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे तृतीयायामुत्सर्पिण्यां जाते तृतीये कुलकरे, स० । स्था० । महावीरस्य पितृभ्ये, आ० २२ अ० ३ अ० कल्प० । (सुपार्थस्य सद्यो यत्कथ्यता 'नित्यवर' शब्दं चतुर्थभाग २२४७ पृष्ठ उक्ता ।) "नइओ उदाइजीवां सुपासां" तृतीय उदाधिजीवः सुपार्थः भविष्यति । ती० २० कल्प । स्था० । सुपार्थस्य पञ्चनवतिर्ग-णाः, पञ्चनवतिर्गणधराश्च । ति० ।

सुपासस्म सं अरहओ पंचासउइ गथा पंचसउइ गणहरा होत्था । स० ६४ मम० ।

सुपामे सं अरहा दो धलुसयाइ उहुं उचतेख होत्था । स० १५० मम० ।

सुपासस्म सं अरहओ कलसीइ वाइसया होत्था । स० ८६ मम० ।

सुपासा-सुपार्था-स्त्री० । पार्थापत्नीयायां पार्थनाथसिष्य-शिष्यायाम्, स्था० ।

अजा वि सं सुपासा पामावविजा आगमेस्ताए उस्स-प्पिणीए चाउजामं धम्मं पवविता सिज्झिहिंति ० जाव अंतं काहिंति । (सू० ६६२ ×)

आर्याऽपि-आर्यिकाप सुपार्था सुपार्थाभिधाना-पार्था-पत्नीया पार्थनार्थाशिष्याशिष्याः अन्वारे यामा महाप्रतान यत्र न चातुर्यामस्तं प्रहाप्य संत्स्यान्ति । एतेषु च मध्यमतीर्थ-कृत्योन्मोहस्य केचित्केचित् केवलित्वेन "भगवन्निष्ठो उ भययं सिज्झिस्मइ कएहान्त्थाम्" इति वचनादिति आ० । स्था० १ ठा० ३ उ० ।

सुपिवाभिय-सुपिपामित-त्रि० । सुतरामतिशयेन पिपा-मितः । अत्यन्तं तृपितं, उत्त० २ अ० ।

सुपीठ-सुपीठ-पुं० । पञ्चमऽहारात्रमुद्धते, ज० ७ वक्ष० ।

सुपुत्त-सुपुत्त-पुं० । सुशिक्षितत्वात् शोभनचूनी, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सुपुरिस-सुपुरुष-पुं० । दाशितात्यानां किंपुरुषाणामिन्द्रे, स्था० ४ ठा० ४ उ० । उत्तमतं, पञ्चा० १२ विव० ।

सुपरिसपुर-सुपुरुषपुर-न० । स्वनामख्यातं नगरं, यत्र नग्न-जिद्राजा निवसति । आ० चू० ४ अ० ।

सुपेमल-सुपेशल-त्रि० । सुतरामतिशयेन पेशलानि मनो-हराणि । अत्यन्तमनोहरे, उत्त० १२ अ० ।

सुप्य-सूर्य-न० । धान्यशोधकभाजनविशेषः, आ० १ अ० ८ अ० । सूत्र० । नि० चू० । प्रश्न । आ० ।

सुप्य-सूर्यक-त्रि० । सूर्ये कृत्वा त्यज्यमानं बालकं, यः शूर्ये कृत्वा त्यज्यते तस्य सूर्यक एव नाम स्थाप्यते । अनु० ।

सुप्यइह-सुप्रतिष्ठ-पुं० । सूर्यदेवस्य पूर्वभवे जीवे, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सुप्यइहग-सुप्रतिष्ठक-न० । आधारविशेषः, जी० ३ प्रति० ४ आध० ।

सुप्यइहिय-सुप्रतिष्ठित-त्रि० । शोभनतया भेष्टे, 'सुप्यइहिय-कुम्भं च चारुचरणा' सुष्ठु शोभने यथा भवति एवं प्रति-ष्ठिताः कुम्भवत् उन्नतत्वेन चारुचरणाः पादा येषां ते तथा । जी० ३ प्रति० ४ आध० ।

सुप्यइहा-सुप्रतिष्ठा-स्त्री० । दक्षिणरुचकसंबन्धिकाश्चनकूट-वास्तव्यायां महाद्विकद्विककुमारिकायाम्, स्था० ८ ठा० ३ उ० । ज० ।

सुप्यउत्त-सुप्रयुक्त-त्रि० । सुष्ठु प्रयुक्तं प्रयोगो व्यापारो यस्य स तथा । शोभनव्यापारयति, आ० १ अ० १ अ० ।

सुप्यगय-सूर्यगत-न० । सूर्यकारे व्यजनं, "सुप्यगयकक्षा-कारं भवति । सव्यजग्वयस्यांसं तेन वायं करोति" । नि० चू० १ उ० ।

सुप्पडिबुद्ध

सुप्पडिबुद्ध-सुप्रतिबुद्ध-पुं० । आर्यसुहस्तिनः शिष्यः, कल्प० २ अधि० ८ कल्पः । "तदनु च सुहास्ताशिष्यो, कौटिकका-
कन्दिकावजायेनाम् । सुस्थितसुप्रतिबुद्धो, कौटिककगच्छ-
स्तनः समभूत् ॥१॥" ग० ३ अधि० ।

सुप्पडिबुद्ध-सुप्रत्यानन्द-त्रि० । उपकृतेन कृतापकारस्य
प्रसारः, स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

सुप्पडियार-सुप्रतिकार-न० । सुखेन प्रतिक्रियते-प्रत्युपक्रिय-
ते इति सुप्रतीकारम्, भावसाधनोऽयं तद्वदिति । प्रत्युप-
कारकरणे, स्था० ।

अहे खं से तं अम्मापियरं केवलपन्नते धम्मे आधवइत्ता
पववित्ता परवित्ता ठावइत्ता भवति । तेषामिव तस्म अम्मा-
पिउस्स सुप्पडियारं भवति समखाउमो ! । (सू १३५×)

'अहे खं से' ति-अथ केन नामन्यलङ्कारे स पुरुषस्म-
म्-अम्मापियरं धर्मे स्थापयित्वा-स्थापनशीलो भवति,
अनुष्ठानतः स्थापयितव्यार्थः । किं कृत्वेत्याह-'आधवइत्ता'
धर्मेमाध्याय-प्रज्ञाप्य बोधयित्वा-प्रकृत्य प्रवेदन इति । अथ
वा-आध्याय सामान्यतो यथा कार्यो धर्मः, प्रज्ञाप्य विशेष
तो यथाऽसावहिंसादिलक्षणः प्रकृत्य प्रवेदतो यथा अष्टा-
दशशीलाक्रमद्वन्द्वरूप इति, शीलार्थमुच्यन्तानि वेतानीति ।
'तेषामिव' ति-तत्तत्तेनैव धर्मस्थापनेनैव न परिवर्तनेन । अ-
थवा-तेनैव धर्मस्थापकपुरुषेण न परिवर्तिना तस्य-प्रत्यु-
पकरणीयस्याम्बापतुः 'सुप्पडियारं' ति-सुखेन प्रतिक्रियते
प्रत्युपक्रियते इति सुप्रतीकारः, भावसाधनोऽयं, तद्वदिति
प्रत्युपकारः कृतो भवतीत्यर्थः, धर्मस्थापनस्य महापकार-
त्वाद् । आह च-'संमत्तदायगाणं, दुप्पाइयारं भवेसु बहु-
दसुं । सव्वशुणमेलिया वि वि, उवगारस्सइस्सकाड्डीहि॥१॥'
इति १ । स्था० ।

अहे खं से तं भड्ढि केवलपन्नते धम्मे आधवइत्ता पववइ-
त्ता परवइत्ता ठावइत्ता भवति । तेषामिव तस्म भड्ढिस्स
सुप्पडियारं भवति, २ (स्था०) अहे खं से तं धम्मायरियं
केवलपन्नतामां धम्माओ भड्ढं समाणं बुद्धो वि केवलि-
पन्नते धम्मे आधवइत्ता ० जाव ठावइत्ता भवति तेषा-
मेव तस्म धम्मायरियस्स सुप्पडियारं भवति ३ । (सू०
१३५ +)

धर्मस्थापनेन तु भवति कृतोपकारः । यथाह-"जा जण जमि
ठाण-म्मि ठाविआं वंसणं व वरणं वा । सो तं तओ खुयं
त-म्मि चेष काउं भव निरिणां ॥ १ ॥" ति, शेषं सुगम-
त्वाच्च स्पष्टमिति धर्मस्थापनेन स्वाम्य मयच्छन्दलक्षणः प्रत्यु-
पकारः कृतः स्यादिति । स्था० ३ ठा० १ उ० ।

सुप्पडिसेडिय-सुप्रत्युपक्षित-त्रि० । सुष्ठु प्रत्युपक्षणे हेयोपादे-
यतया तीर्थिकवाद् मन्त्रवाद् । आवा० १ धु० ५ अ० ६ उ० ।
सुष्ठु शङ्कादिव्युदात्तेन प्रत्युपक्षितम् । सुष्ठु स्वामीप्येन ज्ञाते
शुद्धप्रत्युपक्षणाया प्रत्युपक्षितं, आवा० २ धु० १ सू० १
अ० १ उ० ।

सुप्पडिसेसिय-सुप्रतिवेशित-त्रि० । शोभना-शीलादिसम्पन्ना
प्रातिवेशिका यत्र । शोभनप्रातिवेशिके, ध० १ अधि० ।

सुप्पणहा-सुपणखा-स्त्री० । सुपणिव धाम्यशोधकमात्रकवि
शेषवत्तया यस्याः सा सुपणखा । खनामक्यानायां रात्र
शर्भागम्याम्, ती० २७ कल्पः ।

सुप्पणिहाण-सुप्रणिधान-न० । सुष्ठु-शोभने प्रणिधानं सुप्र-
णिधानम् । पं० सू० १ सू० । प्रणिधानविशेषः, स्था० ।

तिविहे सुप्पणिहाणे पण्णते, तं जहा-मणसुप्पणिहाणे,
वयसुप्पडिहाणे कायसुप्पणिहाणे । संजयमणुस्साणं ति-
विहे सुप्पणिहाणे पण्णते, तं जहा मणसुप्पणिहाणे,
वयसुप्पणिहाणे, कायसुप्पणिहाणे (१३६ ×) स्था०
३ ठा० १ उ० ।

चउव्विहे सुप्पणिहाणे पण्णते, तं जहा-मणसुप्पणिहा-
णे ० जाव उवगणसुप्पणिहाणे । एवं मंजयमणुस्साणं वि ।
सू० २५४ × ।

शोभने संयमार्थत्वात्प्रणिधानं मनःप्रवृत्तीनां प्रयोजनं
सुप्राणधानमात्र । इदञ्च सुप्राणधानं अमूर्तिशान्तदण्डक-
निरूपणाय मनुष्याणां नञ्चापि संयतानामिव भवति चा-
रित्रपरिगणनिरूपणत्वात् सुप्राणधानम्येत्याह एवं संजयम्य-
दि । स्था० ४ ठा० २ उ० ।

कइविहे खं मेते ! सुप्पणिहाणे पण्णते ? , गोयमा ! तिविहे
सुप्पणिहाणे पण्णते, तं जहा-मणसुप्पणिहाणे, वयसुप्पणि-
हाणे, कायसुप्पणिहाणे । मणुस्साणं मेते ! कइविहे सु-
प्पणिहाणे पण्णते ? , एवं चैव ० जाव वंमाणियाणं ।
(सू० ६३३ ×) म० ८ ज० ७ उ० ।

सुप्राणधानं शोभनेन प्रणिधानेन नात्र कालो नियम्य-
ते किंतु सुप्राणधानमात्रे यदा यदा क्रियते तदा तदा
सुप्रणिधानं कर्तव्यमित्यर्थः । सुप्रणिधानस्य फलमिहो
प्रधानाङ्गत्वात् । उक्तं च-'प्रणिधानकृतं कर्म, मतं तीव्रवि-
पाकयत् । साऽनुबन्धननियमा-च्छुभांशाच्चैतदेव तत् ॥१॥' ।
इत्थं चेतदङ्गीकृतम्यम् १ इत्याह-कर्तव्यमिदं भूयो भूयो-
पुनः पुनः संक्रुशं सति तीव्ररागादित्सेवदनरूप अरताशु-
त्यभ्यायामिति यावत् । तथा त्रिकालं-त्रिसन्ध्यं कर्तव्य-
मित्यम् । पं० सू० १ सू० ।

सुप्पणिहियजोगि-सुप्रणिहितयोगिन्-त्रि० । सुप्रणिहितप्र-
जाजने, दश० ६ अ० १ उ० ।

सुप्पतिट्ठ-सुप्रतिट्ठ-त्रि० । शोभनावस्थाने, पञ्चा० ६ विव० ।

सुप्पदंत-सुपदन्त-पुं० । क्षीरवर्द्धापस्य देहे, सू० प्र० १६ पादु० ।

सुप्पदत्ता-सुप्रदत्ता-स्त्री० । दक्षिणरुचकवास्तव्यायां त्रिकु-
मायाम्, आ० क० १ अ० । आ० म० । द्वी० । आ० सू० ।

सुप्पबुद्ध-सुप्रबुद्ध-न० । उपरितनमस्यममैवेकविमानं, स्था०
६ ठा० ३ उ० ।

सुप्पबुद्धा-सुप्रबुद्धा-स्त्री० । दक्षिणरुचकपर्वतस्य सिंहायत-
नकूटवास्तव्याया दिक्षुमारीमहत्कारिकायाम्, ज० ५ वक्ष० ।
आ० म० । द्वी० । आ० क० । सुष्ठु अतिशयेन प्रबुद्धा उत्कृ-
ष्टयोगादियमप्युत्कृष्टा । अम्बां सुवशनायाम्, ज० ।

सुप्यभ-सुप्रभ-पुं० । भरतक्षेत्रे आगामिन्यामुन्मर्षिण्यां
भावस्यान तृतीये कुलकर्णे, स्था० ७ डा० ३ उ० । विष्णुकुमा-
रेन्द्रयोः हरिकान्तहरिकान्तयोर्विशालाक्षलोकापाले, भ०
३ श० ८ उ० । उन्मर्षिण्यां जाने अतुंगबलदेव, नि० ।

सुप्यभे खं मलदेवे एकावभवाममयमहस्माई परमाउं
बालहता मिदं बुद्धं ० जाव सव्यदुस्तप्यहीव जाए ।
(६० ५१ X)

'सुप्यभ' (न-अतुंगो बलदेवः अनन्तजिननाथकालभायी न-
म्येकैकपञ्चाशद्वनक्षायानुक्रम, आवश्यकतु पञ्चपञ्चाश-
द्वयं तदिदं मतान्तर्गमात् । स० । उन्मर्षिण्यां भावस्यानतु
गबलदेव, भ० । नी० । नि० । इत्युग्रहीपथ्य देव, सू० प्र०
१६ पादु० । द्वी० । शिखारत्नलपवनकुटदेव, द्वी० । आ० चू० ।

सुप्यभकंत-सुप्रभकान्त-पुं० । विष्णुकुमाराणां देव, भ० ३
श० ८ उ० । हरिमहहरिकान्तयोर्मिन्द्रस्य लोकापाले, स्था०
७ डा० ३ उ० ।

सुप्यभा-सप्रभा-स्त्री० । धरणेन्द्रस्य नागकुमारस्य काल-
महाकाशशङ्खपालशैलपालानां लोकापालानामप्र तिष्ठयाम्,
स्था० ४ डा० १ उ० । तृतीयबलदेवस्य ना० रि०, भ० । आ० ।
अजितस्वामिन शिविकायाम्, भ० ।

सुप्यभजिय सुप्रभार्जित-त्रि० । सुष्ठु प्रभार्जिते, आचा० २
भु० १ चू० २ अ० १ उ० ।

सुप्यबुद्ध-सुप्रबुद्ध-पुं० । उपगितनमध्यमधैर्यकविमानपस्त-
ट, स्था० ६ डा० ३ उ० । सुष्ठु-अतिशय प्रबुद्धे प्रबुद्धा
मणिकनकगन्तानां निरन्तरे सर्वतश्चाकांक्षक्येन सर्वकाल-
मृषिदे त्रि० । जी० ३ प्रति० २ उ० ।

सुप्यबुद्धा-सुप्रबुद्धा-स्त्री० । दक्षिणरत्नकमस्त्राधिकान्नकू-
टवास्तव्यायां महर्षिकविक्रमायाम्, स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सुप्यसारय-सुप्रसारक-त्रि० । सुखेन प्रसारयेत् पितृर्हादप्रह-
कार्यं प्रवर्त्येत इति सुप्रसारः । सुप्रसार एव सुप्रसारकः ।
उत्त० २ अ० । सुखेन प्रसारये, उत्त० २ अ० ।

सुप्रसार्य-त्रि० । सुखेन प्रसारितुं योग्यं, उत्त० २ अ० ।

सुप्यमिद्धा-सुप्रसिद्धा-स्त्री० । अभिनन्दनस्वामिनः शिविका-
याम्, भ० ।

सुप्याव-सुप्राप-त्रि० । सुलभे, सूत्र० १ भु० २ अ० १ उ० ।
कच्छलस्य, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सुप्यिय-सुप्रिय-पुं० । महागात्रस्य पञ्चमे मुहूर्ते, भ० ३० सम० ।

सुफणि-सुफणिन्-न० । सुष्ठु सुखेन वा फण्यते-काट्यते
नकादिकं वत्र सत्सुफणि । स्थालीपिठगादिके भाजने, सूत्र०
१ भु० ४ अ० २ उ० ।

सुबन्धु-सुबन्धु-पुं० । द्वितीयबलदेवस्य पूर्वमवधर्माचार्ये,
ति० । विन्दुसारगात्रस्यामात्ये, दश० ३ अ० ।

सुबद्ध-सुबद्ध-त्रि० । सुतरां शुद्धे, सुबद्धसन्धिः सुबद्धी आ-
युभिः संधी यस्य स सुबद्धसन्धिः । प्रज्ञ० ४ आ० ४ डार ।

सुबलि-सुबलिन्-पुं० । सुष्ठु बलवति, सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० ।

सुबहुतरगुणभंसी-सुबहुतरगुणभंशिन्-त्रि० । सुबहुतरगु-
णात् पितृविशुद्धादीन् भंशयति-विनाशयतीत्येवंशीलः

सुबहुतरगुणभंसी । पितृदांशुशुद्धादिनाशके, जीत० १
सुबहुस्सुय-बसुहुभुत-त्रि० । अतिशयागमं, जीवा० २०
अधि० ।

सुबाहु-सुबाहु-पुं० । अश्वभपूर्वभवजीवस्य वज्रनामस्य भान-
रि, आ० चू० १ अ० । बाहुर्बालपूर्वभवजीव, पञ्चा० १६ विष० ।
('उमह' शब्दे द्वितीयभागे १११५ वृत्तेऽस्य कथा गता ।) "व-
हावले सुबाहुश्च, साधुविद्यालानां व्यधात् ।" आ० क० १ अ० ।
भरतपूर्वभवजीव, आ० चू० १ अ० । महापांडव सह
जातायामृषभदेवस्य कन्यायाम्, आ० चू० १ अ० । रुक्मि-
कुणालराजस्य दुर्हर्षार ख । स्त्री० । हा० १ भु० ८ अ० ।

सुबाहुकुमार सुबाहुकुमार-पुं० । धारिण्यां देव्यां जाते अ-
दीनशत्राः सुत, विपा० २ भु० १ अ० ।

सुबुद्ध-सुबुद्ध-त्रि० । सम्यक्ज्ञानं, पं० व० ४ डार ।

सुबुद्धि-सुबुद्धि-पुं० । इत्युक्त्युत्पत्तौ स्य प्रतिबुद्धिनामराज-
स्यामात्य, हा० १ भु० ८ अ० । सागरचक्रवर्तिना महामा-
त्ये, न० । अश्वभपूर्वभवजीवस्य पालितहस्तिनापुरवास्तव्ये भे-
ष्टिनि, कल्प० १ अधि० ७ क्षण । ध० २० ।

सुबोद्धिया-सुबोद्धिका-स्त्री० । विनयविजयनिर्मितायां कल्प-
सूत्रटीकायाम्, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । "प्रणम्य परमभय-
स्कं श्रीजगदीश्वरम् । कल्पं सुबोद्धिकां कुर्वे, वृत्तिं बालोपका-
रिणीम् ॥१॥" कल्प० १ अधि० १ क्षण ।

सुभि-सुरभि-त्रि० । सुरभिगन्धपरिणते, यथा श्रीकण्ठा-
वयः । प्रज्ञा० १ पद । आचा० ।

सुभिगन्ध-सुरभिगन्ध-पुं० । सौम्यकारकं गन्धभेदं, स्था०
१ डा० । आचा० ।

सुरभिगन्धि-त्रि० । सुरभिगन्धपरिणते, प्रज्ञा० १ पद । स्था०

सुभिसद्-सुरभिशब्द-पुं० । मनाहशब्दं, शुभशब्दं, स्था०
१ डा० । प्रज्ञा० ।

सुभ-सुख-न० । पुण्यप्रकृतिके, स्था० ४ डा० ४ उ० । कथं
सुखदुःख कारणस्य स्वपर्यायः, उच्यते-जीवपुण्यसंयोगः सु-
खस्य कारणं तस्य च सुखपर्याय एव । विंश० ।

शुभ-त्रि० । मङ्गलभूते, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । शोभमाने,
कल्प० १ अधि० ३ क्षण । पार्श्वस्वामिनः प्रथमगणधरे, पुं० ।
कर्म० ५ कर्म० । नमिनाथस्य प्रथमगणधरे, स० ।

सुभंकर-शुभंकर-न० । दक्षिणयोः कृष्णगात्रयोर्मध्ये वरुणलो-
कात्मिकदेवानामावासीभूते विमाने, स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सुभकर्म-शुभकर्मन्-न० । शुभवेद्यकर्मणि, सू० प्र० १६
पादु० ।

सुभकखण-सुभकखण-पुं० । षष्ठे अश्वभदेवसूनी, कल्प० १ अ-
धि० ७ क्षण ।

सुभखेत-शुभखेत्र-न० । शुभस्थाने, सू० प्र० १६ पादु० ।

सुभग-सुमग-न० । पञ्चविंशे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । आ०
म० । प्रज्ञा० रा० । जं० । वरचनु गितुमित्रे परमाजके, पुं० ।
उत्त० १३ अ० । सौभाग्यमुक्ते, त्रि० । स० प्र० २० पादु० ।
सू० प्र० । जनचक्षुषे, स० ।

सुभगचउक

सुभगचउक-सुभगचतुष्क-न० । सुभगसुस्वरादेययशःकीर्ति
रूपं चतुष्कं, कर्म० ५ कर्म० ।

सुभगजालुआल-सुभगजालोज्ज्वाल-पुं० । सुभगानि-दृष्टि
कराणि यानि जालानि मुक्तागुच्छास्तेरुज्ज्वालः । तत्रसुख-
कारिमुक्तागुच्छाज्ज्वाल, कल्प० १ अधि० २ क्षण ।

सुभगजोग-सुभगयोग-पुं० । सद्ब्यापार, प्रश्न० ५ संब० द्वार ।

सुभगणाम-सुभगनामन्-न० । सुभगात् सुभगनामांश्चैन स-
र्वजनेष्टा भवति, यदुदयादनुपकार्यपि त्वयस्य मनःप्रिया
भवति तत्सुभगनामेत्यर्थः । तद्व्यधायि "अशुवकए वि
बहुगं, होइ पित्रो तस्म सुभगनामुदओ" ति "सुभगुदए वि
हु कोइ, कंसी आनज दुभगो जइवि । जायइ तहांसाओ, जहा
अभवाण तिथियगं ॥ १ ॥" "सुभगाओ सव्वजणइटो"
कर्म० १ कर्म० । नाभेरुपरितनभागार्द्विषु । आ० प्रब० ।

सुभगतिग-सुभगत्रिक-न० । सुभगसुस्वरादेयस्वरूपे त्रिके,
कर्म० ५ कर्म० ।

सुभगा-सुभगा-स्त्री० । लताभेदे, प्रश्न० १ पद । सुरूपना,
ज्ञा भूतन्द्रम्याग्रमहिष्याम्, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

सुभगाकारा-सुभगाकारा-स्त्री० । सुभगमाकर्गतीति सुभगा
कारा । दुर्भगवस्तुन, सुभगकारिकायां विद्यायाम्, सूत्र० २
श्रु० २ अ० ।

सुभगुरुजोग-शुभगुरुयोग-पुं० । सुन्दरधर्माचार्यसम्बन्धे, प-
ञ्चा० ४ विध० । विशिष्टवारिभ्रमुक्ताचार्यसम्बन्धे, ल० ।

सुभघोम-शुभघोष-पुं० । पाश्चनाथस्य द्वितीये गणधरे, स०
८ सम० ।

सुभजोग-शुभयोग-पुं० । कुशलव्यापार, पं० घ० २ द्वार ।

सुभड-सुभट-पुं० । शोभनयोद्धरि, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० १ उ० ।

सुभडपाल-सुभटपाल-पुं० । त्रिशतजिनभवन्चतुःशतलौकि-
कप्रासादाष्टादशशतविप्रगृहपदत्रिशच्छतवर्णिगैर्हूनयशसारा-
मन्मशतवापीद्विशतकूपमन्मशतसन्नागार्वागजमानस्य अ-
जमेरानकटवर्तिना हर्षपुरस्याधिपतौ, यत्र पुरं धीप्रिय-
प्रस्थसुर्योऽभ्युपयु । कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

सुभणाम-शुभनामन्-न० । तीर्थहृगदौ पूज्यं च । स्था० नाम-
कर्मभेदे, यदुदयाभारुपर्यवयवाः शुभा भवन्ति तत्सुभनाम ।
यास्करःप्रभूर्तभिः स्पृष्टः परो हृष्यतीति तेषां शुभन्वम् । कर्म०
५ कर्म० । नाभेरुपरितनभागार्द्विषु, स्था० २ ठा० ४ उ० । आ० ।

सुभन्ति-सुभन्ति-स्त्री० । आन्तरप्रीतौ, जीवा० ६ अधि० ।

सुभदीहआउता-शुभदार्घ्यायुक्ता-स्त्री० । दीर्घायुक्तायाम्,
स्था० ३ ठा० १ उ० । (व्याख्या 'आउ' शब्द द्वितीयभागे
१२ पृष्ठ गता ।)

सुभइ-सुभद्र-पुं० । अथस्तनमध्यमप्रेयकविमानप्रसूते,
स्था० ६ ठा० ३ उ० । पृष्ठयलनिकाय, प्रश्न० १ पद । शास्त्राजनी-
नगरीवास्तव्ये स्वनामख्याते सार्धधादे शकटपितरि, स्था० १०
ठा० ३ उ० । विषा० । शिखरितलकूटविशेषद्वये, द्वी० । भद्रबाहु-
स्वामिनि, पं० १ कल्प । कुणिकपुत्रस्य कृष्णकुमारस्य पुत्रे, (स
च बीरान्तिके प्रश्नज्य वर्षचतुष्टये मनपर्याय परिपाद्य उक्त-
प्रमायुरनुपाद्य ततश्च्युतो महाधिदेहे सेत्स्यति इति कल्पाव-

तंसिकानां चतुर्थेऽध्ययने सूचिनम् ।) नि० १ श्रु० २ वर्ग ४ अ०
स्वनामख्याते विमाने, नपुं० । स० १७ सम० ।

सुभद्वा-सुभद्रा-स्त्री० । काणिकस्य राह्याम्, श्री० । अत्रो
रात्रयेन मयाद्यमाने प्रतिमाविशेषे, स्था० ४ ठा० १ उ० । सौ-
र्यपुरं धनजयभ्राष्ट्रनो भार्याम्, आ० ४ अ० । वसन्तपुरवास्त-
व्यस्य जिनदत्तभ्राष्ट्रनस्सुतायाम्, आ० ४ अ० । पूर्वार्द्धाद्व-
चतुष्टय प्रत्येक प्रहर्चतुष्टये कायास्सगङ्गागङ्गायामहारा-
वद्रपमानायां प्रतिमायाम्, स्था० २ ठा० ३ उ० । चम्पान-
गरीवास्तव्यजिनदत्तस्य दुहितरि, आ० ४ अ० । (ननुदा-
हरणं च 'काउस्सग' शब्द तृतीयभागे ४२७ पृष्ठ गनम् ।)

श्रुपभद्वस्य प्रथमभावितायाम्, आ० म० १ अ० । कल्प० ।

आ० ४ अ० । वाराणसीनगरीवास्तव्यस्य भद्राभिधानसाथ-

वाहस्य भार्यायाम्, सा च बन्धा पुत्रार्थिनी भिक्षार्थमाग-

तमार्यामघाटकं पुत्रलाभं पप्रच्छ । स च धर्ममचीकथन् प्रा-

माजीकृत्य सा । स्था० १० ठा० ३ उ० । गोशालकमातरि,

स्था० १० ठा० ३ उ० । भूतानन्दस्य नागकुमारन्दस्य चित्रा

क्यलोकपालकस्य स्वनामख्यातायामग्रमहिष्याम्, भ० १० श०

४ उ० । भम्भन्तारपुत्रस्य काणिकस्य भार्यायाम्, श्री० ।

चम्पायां स्वनामख्यातायां देव्याम्, ती० ३४ कल्प । सुदश-

नायां जम्बवाम्, सुभद्रा शोभनकल्याणभार्गनी, नष्टस्याः

कदानिदुपद्रवभवेना महर्जिकेनाभिनन्वात् । ज० ४ वक्ष० ।

नन्दाया पुष्करित्याम्, द्वी० । अयन्तिवास्तव्यायामवन्ति-

सुकुमालमातरि, आ० क० ४ अ० । सौर्यपुरं वास्तव्यस्य,

धनजयभ्राष्ट्रिनः पत्न्याम्, आ० क० ४ अ० । दक्षिणाजनादे-

र्दक्षिणभागस्थायां स्वनामख्यातायां पुष्करित्याम्, द्वी० ।

वैरोचनेन्द्रस्य चले राक्षसेमस्य महागजस्य स्वनामख्याता-

यामग्रमहिष्याम्, स्था० ४ ठा० । द्वितीयचलेदेवमातरि,

आ० १ अ० । बहुपुत्रिकायाः पूर्वभवर्जाये सार्धवाहस्व

भार्याम्, नि० १ श्रु० ३ वर्ग ३ अ० । (तत्कथा च 'बहुपु-

त्तिया' शब्दे पञ्चमभागे उक्ता ।) भरतचक्रवर्तिना भार्या-

याम्, स० । भूतानन्दस्य नागकुमारन्दस्य नागकुमाररा-

जस्य कालवालमहागजस्याग्रमहिष्याम्, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

सुभमइ-शुभमति-पुं० । श्रुपभद्वस्य नवाशीतितमे पुत्रे,

कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

सुभमग-शुभमार्ग-पुं० । ज्ञानस्य प्राधान्यं व्यवहारस्य च

गोणता यत्र भवति स शुभमार्गः । उत्तममार्गे, द्रव्या० १

अध्या० ।

सुभय-सुभग-त्रि० । सौभाग्ययुक्ते, भ० १२ श० ६ उ० ।

सुभल-सुभल-पुं० । शिखरकं मस्तकाभरणविशेषे, ज्ञा० १

श्रु० ८ अ० ।

सुभवेयणतर-सुखवेदनतर-त्रि० । अतिशयितः सुखेन मां-

हजन्यान्मादापक्षया अक्लृप्तं चैव नमनुभवं यस्यासौ सुख-

वेदनतरः । मोहजनितप्रदापक्षया अक्लृप्तानुभवनीयतरे, भ०

१ श० ७ उ० ।

सुभमीलनशि-शुभशीलमशिन्-पुं० । तपागच्छीयमुनिसु-

न्दस्सूरिशिष्ये, येन स्नात्रपञ्चाशिका पञ्चास्तिकायप्रबाधो भ-

रुद्देश्वरस्तोत्रवृत्तिश्चेत्यादयो प्रस्था रचिताः । विक्रम ६४२

संवत्सरे जयं वर्त्तमान आसीत् । ज० ६० ।

सुभा-शुभा-स्त्री० । रमणीयविजयसज्जाम्नाम्, जं० १ वक्र० ।

दो सुभाभो । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सुभाविय-सुभावित-त्रि० । तत्त्वभगनात्सुपु भाविते, औ० ।

सुभावियचिन्-सुभावितचिन्-त्रि० । सुभावितान्तःकरणे, यक्ष० ४ लक्ष् ।

सुभासिय-सुभावित-न० । सुपु-अतिशयेन भावितम्-प्र-
तिपादयते सुभावितम् । आ० । शोभक्यक्रवाप्रये, प्रश्न० २
संव० द्वार । " तस्मिन् सा वयसं सोभा, संजयसं सुभा-
सियं ।" उक्त० २८ अ० ।

सुभाभित-त्रि० । कल्याणयुक्ते, प्रश्न० २ संव० द्वार ।

सुखाभित-त्रि० । सुखसंयुते, प्रश्न० २ संव० द्वार ।

सुखाभित-त्रि० । अमृतमाभिते, प्रश्न० २ संव० द्वार ।

सुभासुभ-शुभाशुभ-त्रि० । शुभवर्णगन्धादिषु अशुभवर्णग-
न्धादिषु च । भ० ६ श० ३२ उ० ।

सुभिक्ष-सुभिक्ष-त्रि० । शोभना शुभा भिक्षा दार्शनिकामां यत्र
तत् । रा० । झा० । अन्नादीनां सङ्गमे, य० ३ उ० । सुकाले,
स्था० १ ठा० । सुभिक्षसंयुते, झा० १ भु० १ अ० । स्था० ।
औ० । सुसमे, वृ० १ उ० ३ प्रक० । धार्यति वा सुभिक्षं
ति वा एगदा । ति० वृ० ५ उ० ।

सुभूम-सुभूम-पुं० । भर्तृ वर्ये अस्यामवस्तिर्निर्वां जाते कौ-
रव्यगोत्राः पञ्च अष्टमवस्तिर्निर्वां तारायां जनिने कार्त्तवीर्यपू-
त्रे, प्रव० २०८ द्वार । दश० । ('माण' शब्दे षष्ठभागे कथाका ।)

सन्ती कुपू य अरो, हवइ सुभूमो य कोरव्वा । स० ।

सिज्जंसे सत्तरी, पडमो सिस्सो य गोत्थुभो होइ ।

छावट्टी य सुभूमो, बांधव्वा वासुपुजस्स ॥ ति० ।

सुभूमां मृत्वा नरकं गतः । स्था० २ ठा० ४ उ० ।

सुभूमिभाग-सुभूमिभाग-न० । पृष्ठचम्पाया बाहिरुद्याने, सु-
त्र० १ भु० ८ अ० । झा० ।

सुमेरव-सुमेरव-त्रि० । अत्यन्तभयानके, उक्त० १६ अ० ।

सुभोग-सुभोग-न० । शतद्वारस्य नगरस्य बहिरुत्तरपौर-
स्त्वे दिग्भाग स्वनामक्यान् उद्याने, भ० १५ श० ।

सुभोगा-सुभोगा-स्त्री० । अधालोकवासिन्यां दिक्कुमार्याम्,
अ० म० १ अ० । आ० क० । आ० वृ० । ति० । महाविदेहवर्षे
मारुचवतां वक्रस्कारपर्वतस्य सागरकूटवासिन्यां दिक्कुमा-
रीदेव्याम्, जं० ४ वक्र० ।

सुभोदय-शुभोदक-न० । तीर्थजले, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सुभोम-सुभोम-पुं० । जम्बूद्वीपे भर्तृ वर्ये आगामिन्यामुत्स-
र्पित्यां भविष्यति स्वनामक्यान् द्वितीयकुलकर, स्था० ७ ठा०
३ उ० । यत्र ग्रामे लुप्तस्थत्वेन विहरन् महावीरस्वामी स्त्री-
नामप्रतांऽञ्जलिकरणरूपेण गोशालकदेवेश ताडितः । आ०
म० १ अ० ।

सुभिम्-सुरभि-पुं० । शुभे, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

सुभिम्गंध-सुरभिगन्ध-पुं० । मन्त्रोक्तगन्धे, स्था० १ ठा० ।

सुभिम्मह-सुरभिगन्ध-पुं० । सीक्यकृच्छ्रके, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

सुमह-सुमति-पुं० । सोमना मतिरस्येति सुमतिः । तथा गर्भ-
स्ये जन्मनाः सुनिश्चिता मतिरभूदिति सुमतिः । प्र० २ अधि० ।
अ० म० ।

शोभन् मतिरस्येति सुमतिः । सर्व एव च भगवत्सु सुम-
तश्च इति निश्चयाभिधावप्रतिपादनार्थमाह—

अजस्री सन्वत्स विशि-अप्यसु सुमह पि तेव सुमहविशो ।

यत्न कारणेन गर्भगते भगवति सर्वेषु विनिश्चयेषु कर्त्त-
व्येषु सुमतिरतीत्य मतिरस्येति ज्ञाता तेन कारणेन भगवान्
सुमतिजित्, जन्मनीसुमतिहेतुत्वात् सुमानरिति भावः । शोभ-
ना मतिरस्याभूदिति व्युत्पत्तेः । तथा च वृत्तसम्प्र-
दायः—“अजस्री गम्भगण सन्वत्स विशिच्छपसु अतीव मति-
संगता जाया, दोहहं सचर्त्ताणं मयपइयाणं ववहारो छिन्ना ।
जहा मम पुनां भविस्सइ सो जावणत्थो एयस्स अमोग-
ववणयवस्स अइ ववहारं तुमं छिंदाहति ताव एगाइया उ
भणइ एवं भयतु, पुत्तमाया नेच्छइ, भणइ-ववहारो छिज्जउ ।
ततो भावं नाऊत्तु छिन्ना ववहारो दिन्ना नीसे पुत्तं, एव-
मादी गम्भगुणं अजस्री सुमती जाय पि सुमतिनामं कयं ।”
आ० म० २ अ० । अस्यामवस्तिर्निर्वां भर्तृ वर्ये जाते पञ्चमतीर्थ-
कर, पञ्च० १ अधि० । स० । न० । आ० वृ० । कल्प० । अनु० । प्रव० ।
स्था० । स्वनामक्यान् राशि, गोशालकां वृत्तलोकाच्छ्रुतः सन्
विन्ध्यगिरिपादमूले पुरस्कृते शतद्वारे नगरे सुमेत राक्षा भ-
द्राया भार्यायाः कुक्षौ पुत्रनयान्पश्यति । भ० १५ श० । स्व-
नामक्यान्ऽनगारं, महा० ।

से भयवं ! जे शं से सुमती से भवे उयाहु अमये?, गो-
यमा ! भवं । से भयवं ! जइ ते शं भवे ता शं मए सया-
णे कहि समुपपे। गोयमा ! परमाहम्मियासुरेसु । मे भयवं !
किं भवे परमाहम्मियासुरेसु समुपपेजइ ?, गोयमा ! जे कह
घणरागदोममोहमिच्छत्तोदणं सुखासियं पि परमहिमोव-
एसं अवमसे ता शं दुवालसंगं च सुयअभाणी मइअभा-
णी किरियं अयाणित्ता य समयसुभावं अणायारं पमंमि-
याणं तमेव उत्थपेजा, जहा सुमइणा उत्थपियं भ-
वति । एए कुसीले साहुको । अहा शं एए वि कुसीले तो
एत्थ जमे न कोइ सुसीलो अत्थि, निच्छियं मए एतेहिं
समं पव्वजा न कायव्वा, तहा जारिसो यं निव्वुद्धिओ ता-
रिसो सो वि तित्थयरो सि एवमुच्चारमाणे शं गोयमा !
सहतं पि तवमणुहेमाणे परमाहम्मियासुरेसु उववजेजा ।
कहं उववजे ? । से भयवं ! परमाहम्मियासुरेदेवाणं उव्वहे
समाणे से सुमती कहं उववजेजा ?, गोयमा ! तेणं मंदभा-
गणं अणायारपमंसुत्थपणं करेमाणेणं सम्मग्गपणामणं अ-
भिसंदिक्कत्तम्मदोमेणं अन्नं अणंतमंमागियत्तणमहिजियं,
तो कित्थि उववाए तस्स साहेजा, जस्म शं अणेण-
वोम्मलपरियेहेसु वि लण्ठि चउणत्थंमारओ अवमारं ति ।

सुमर

तथा वि मंखेवञ्चो सुगसु गोयमा ! इत्यमेव जंबुद्वीवं दीवं
परिक्लिप्तविजल ठिए जे एम लवणजलही एयस्म शं ज-
भा स सिधु महानदी पविट्टा तप्यएमाञ्चो दाडिणेशं दि-
माभागेणं पणपञ्चाए जांयणसु वेइयाए गम्भंतेरं अत्थि प-
रिसं ताव दायगं नाम अद्धतेरमजोयणपमाणं हन्धिकुंभायारं
छलं-तस्म य लवणजलांवरि शं अद्धदुजोयणाणि उस्मेहो ।
तहिं च शं अचंतघोरतिमिंधयाराञ्चो धडियालगसंठाणा-
ञ्चो सीयालीसं गुहाञ्चो । तासु च शं जुगलं निरंतरं जल-
यारिणो मणुया परिवमंति । ते च वज्जरिसुन्नारायमंधय-
ण महाबलपरकमे अद्धतेरमरयणीपमाणेशं संखेज्जवामाञ्चो
महुमज्जमंमपिए महावहो इत्थिलंले परमदुव्वअसुउमाल-
अणिद्धखरूमियतणू मायंगवइकयमुह सीहंधारदिही क-
यंतभीसणं अनामियपिड्डी असणि व्व निदुरपहाग दप्पुहुंर
य भवंति । तेमिं ति जाञ्चो अंतरंडगगोलियाञ्चो ताञ्चो ग-
हाय चमरीणं मंतिण्हिं मेयपुच्छवालेहिं गुंथिउणं जे के-
इ उभयकंसेसु निबंधिउणं महरघुत्तमजच्चरयणत्थी मा-
गरमणुपविमेज्जा मे शं जलहन्थिमहिमगोहिगमयरमहा-
मच्छतंतुसुमागपभितिहिं दुहुमावतेहिं अभीए चव मव्वं
पि सागरजलं आहिंडिउणं जहिच्छाए जच्चरयणमंगह-
करी य अहयमरीरे आगच्छउ । ताणं च अंतरंडगगो-
लियाणं संबंघणं ते चरण गोयमा ! अणोवमं सुधोर-
दारुणं दुक्खं पुव्वजियराइकम्मवमगा अणुभवंति । मे भ-
यवं ! केणं अट्टेणं?, गोयमा ! तेमिं जीवमाणानं कां सम-
त्थो ताञ्चो गोलियाञ्चो गहेउं । जे जया उणं ते घेपंति
तया बहुविहाहिं नियंतणाहिं महया साहसेणं मन्नद्वद-
करवालकुंतचकाइपहरणट्टेवेहिं बहुसुरधीरपुरिमेहिं बुद्धिपु-
व्वेगण मजीवियडालाए घेपंति । तेमिं च धिप्पमाणाणं
जाइं सारीरमाणमाइं दुक्खाइं भवंति ताइं मव्वंसु ना-
र्यदुक्खंसु जइ परं उवमेज्जा । मे भयवं ! कां उणं ताञ्चो
अंतरंडगगोलियाञ्चो गणंहा, गोयमा ! तत्थेव लवण-
ममुहं अत्थि रयणदीवं नाम अंतरदीवं तस्मैव प-
डिमं ताव दावगाञ्चो थलाञ्चो एगतीमाए जोयणमए-
हिं तन्निवामिणो मणुया य भवंति । मे भयवं ! कयरे-
णं पञ्चोमेणं खेत्तमभावमिद्धपुव्वपुरिसेणं च मिद्धेणं च
विहाणेशं । मे भयवं ! कयरे उणं मे पुव्वपुरिमसिद्धे वि-
ही तेमिं ति ?, गोयमा ! तहियं ति रयणदीवे अत्थि वी-
सं एगूणवीसं अट्टारममतधणूपमाणाइं धरदुसंठाणाइं व-
रवइरमिलासंमुडाइं ताइं च विघाडिउणं ते रयण-
दीवनिवामिणां मणुया पुव्वमिद्धखेत्तसहावसिद्धेणं

चेव जोगेणं पभूयमच्छियामहूए अम्भंतरे उ अचंतले-
वाडाइ काऊण तञ्चो तेमिं पकमंसखंडाणि बहूणि ज-
च्चमहुमज्जमंडगाणि पक्खिवंति । तञ्चो एयाइं करिय सु-
रंददीहमहदुमकट्टेहिं आरुभिचा शं सुसाञ्चो पोराणमज्ज-
अत्थिगामहञ्चो य पडिपुञ्जे बहूए लाउगे महाय पडिमं
ताव दायगस्थलमागच्छंति जाव शं तत्थाणए समाञ्चं
ते गुहावासिणो मणुया पेच्छंति ताव शं तेमिं रयण-
दीवगणिवामिमणुवाणं बहाय पडिधावंति । तञ्चो ते ते-
मिं महुपडिपुञ्जं लाउगं पयच्छिऊणं अम्भत्थपञ्चोमेणं
तं कट्टजाणं जइणयरवेगं दुवं खेविउं रयणदीवा-
भिमुहं वच्चंति । इयरे य तं महुमंसादी य पुणो सुदुयरं
तेमिं पिडिए धावंति, तांहा गोयमा ! जाव शं अच्चापञ्चं
भवंति ताव शं सुसाञ्चो महुगंधदव्वसक्कारियपोराणम-
ज्जं लावुममं पमोत्तूणं पुणो वि जइणयरवेगेणं रयण-
दीवाभिमुहा वच्चंति । इयरे य तं सुसाञ्चो बहुगंधदव्वमं-
सक्कारियपोराणमज्जमंसाइ य पुणो सुदुक्खयरं तेमिं पिडिए
धावंति । पुणो वि तेमिं बहुपडिपुञ्जं लाउगमेगं सुंच-
ति । एवं ते गोयमा ! महुमज्जलालीए संपलग्गेत्ता वा
णयंति जाव शं ते धरदुसंठाणे वइरमिलासंपुडे , तो
जाव शं तावइयं भूभागं संपरायंति ताव शं जमेवामञ्चं
वइरमिलासंपुडे जंभायमाणपुरिममुहागारं (विडाडियं)
विहाडियं चिद्धइ तत्थेव जाइं महुमज्जपडिपुञ्जाइं समुद्ध-
रियाइं सेसलाउगाइं ताइं तेमिं पेच्छमाणाणं तत्थ मात्तूणं
नियनिलणसु वच्चंति । इयरे य महुमज्जलालीए
जाव शं तत्थ पविसंति ताव शं गोयमा ! जे ते पु-
व्वमुक्कं पकमंसखंडे जे य ते महुमज्जपडिपुञ्जे भंडगे जे च
महुए चेवालितं सव्वं तं मिलासंपुडे पक्खंति ताव शं तेमिं
महतं परिआमं महंतं तुट्ठी महंतं पमादं भवइ । एवं तेमिं
महुमज्जपकमंसं परिभुंजमाणानं जाव शं गच्छंति सच्चद-
दम पंचेव वा दिणाणि ताव शं ते रयणदीवनिवामिणां
मणुया एगं मन्नद्वदमाउहकरगतं वइरसिलं वेडिऊणं
सन्नद्वपंतीहिं पेच्छंति । अच्चे तं धरदुसिलासंपुडे माया-
लितानं एगट्टं मलंति । तस्मिं य मेलेज्जमाणे गोयमा !
जइ शं कहं वि तुडिविमागञ्चो तेहिं एकस्म दोण्हं पि
वा णिण्फेडं भवेज्जा तञ्चो तेमिं रयणदीवनिवामिमणुवाञ्चं
संघिडविपामायमंदिरसवयाणं तक्खणा चेव तेमिं हत्था
मंधारकालं भवेज्जा । एवं तु गोयमा ! तेमिं तेणं वज्जसि-
लाधरदुमंपुडेणं गिलियाणं पि तहियं चेव जाव शं स-
व्वडिए दलिऊणं श संपीमिण सुकुमालिया य ताव शं
तेमिं शो पाणाइकमं भवेज्जा । ते य अट्ठी वइरमिय दुइले ।

तेसिं तु तत्थं वं वइरमिलामं पुडं कण्हंगगोशगेहिं आ-
उत्तमादरेणं अगहदुधरदुधरसण्हगचक्रमिव परिमंडलं भ-
मालिय ताव शं खंडंति जाव शं संवच्छरं । ताहं तं ता-
रिसं अश्वंतघोरदारुणं मारीरमाणं महदुक्खसन्निवारं
ममणुभवमाणं पाणाइकमं भवइ, तहा वि शो तेसिं अ-
ट्टिगणो फुडति, शो दां फलं भवंति, शो संदलिज्जंति शो
विदलिज्जंति शो पहरिमंति खवरं जाइं कायविमंघिसं-
घाणवंधणाइं ताइं मव्वाइं निच्छुडे ता शं विं जज्जरी
भवंति । तओ पुण इयरुवलघरदुस्मं व परमविधं सुममिव
किंचि अंगुलाइयं अट्टिखंडं दड्ढं ते रयणदीवगे परिओ
समुच्चवंते भिलामं बुडाइं उट्ठिघाडिउणं ताओ अंतरंड-
गोलिगाओ महाय जे तत्थं हगे ते अणंगरित्थं मधाएण
विक्रिणंति । एतणं विहाणणं गायमा ! ते रयणदीवनि-
वामिणो मणुया ताओ अंतरंडगोलियाओ गण्हति । मे
भयवं ! कहं ते तं मंतरिसं अश्वंतघोरदारुणसुदुस्महं
दुक्खनिरयं विमहमाणं निराहारपाणगे संवच्छरं जाव
पाणे वि धारयंति । गायमा ! मकयकम्माणुभावाओ ।

(शेषं तु प्रश्नव्याकरणवृत्तविवरणान्वस्यम् ।)

से भयवं ! तओ विं मे मए समाओ से सुमतिजीवे कहं
उववायं लंभजा ?, गायमा ! तत्थेव परिमं ताव दायगत्थ-
लंभिणेव कमेणं मत्तभवंतरं । तओ वि दुट्ठमाणे तओ वि
कणहे तओ वि वाणमरे तओ वि लिंत्ताए वणस्मइए
तओ वि मणुए सु इत्थिन्ताए तओ वि छट्ठीए तओ वि
मणुयत्ताए कुट्ठी तओ वि महकाए जुहादिवती गए । तओ
वि मरिउण मेहुणामत्ते अणंतवणप्फतीए तओ वि
अणंतकालाओ मणुए सु संजण तओ वि मणुए महाने-
मित्तिए तओ वि मत्तमाए तओ वि महामच्छे चरिमो-
यहिम्मि तओ वि मत्तमाए तओ वि गोणे तओ वि मणुए
तओ वि विडवकोइलियं तओ वि जलोयं तओ वि म-
हामच्छे तओ वि तंदुलमच्छे तओ वि मत्तमाए तओ वि
रामहे तओ वि माणे तओ वि किमी तओ वि दहुरे
तओ वि तेउकाए तओ वि कुंधू तओ वि महुयरे तओ
वि चडए तओ वि उंइहिगं तओ वि वणप्फइए तओ
वि अणंतकालाओ मणुए सु इत्थीरयणं तओ वि छट्ठीए
तओ वि कणेरू तणां वि सामंतिथं नामपड्डणं, तत्थोव-
ज्झाणगेहासणे लिंषपत्तेणं वणस्मइ । तओ वि मणुए सुं सु-
ज्जित्थी तओ वि मणुयत्ताए पंडगत्ते तओ वि मणुयत्तेणं
दुग्गए तओ वि दुमए तओ वि पुढवादीसु भवकायट्टिए
पत्तेयं । तओ वि मणुए तओ वि बालतवस्सी तओ वि
वाणमंतरे तओ वि पुगंइए तओ वि मच्छे तओ वि स-

समाण तओ वि गोण तओ वि मणुए महामम्महिट्ठी-
अविरण चकहरे तओ वि पढमाण तओ वि इहमे तओ
समणे अणंगारे तओ वि अणुत्तरसुरे तओ वि चकहरे
महामंघवणी मवित्ता शं निव्विअकामभोगे शं जहोवइं
संपुसं संजमं काळण गोयमा ! से शं सुमइजीवे परिनिबु-
डेआ । तहा य जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा पामंडीणं पमंम
करेआ जे यावि शं निण्हगाणं पमंमं करेआ जे शं निण्हयाणं
अणुकूलं भांमेआ जे शं निण्हयाणं आययणं पविसेआ जे शं
निण्हगाणं गंधं मत्थपयंकत्तरं वा पक्खेआ जे शं निण्हगाणं
संतिण कायकिलेमाइए तवइ वा संजमेइ वा जणेइ वा विअ-
णेइ वा सुणइ वा पंडिसेइ वा अभिमुहसुद्धपरिणामज्झप-
रिणए सिलाहेआ से वि शं परमाहम्मिए सु उववजेआ । ज-
हा सुमती । से भयवं ! तणं सुमइजीवे शं तकालं समसत्तं अ-
णुपालियं तहा वि एवंविहेहिं नारयतिग्गिनरामरविबुत्तावा-
एहि एवइयं संसाराहिंडणं । गायमा ! शं जमागमवाहाए
लिगगगहणं कीरइ तं उंभमेव केवलं सुदीहमंसागं उभूयं । शं
शं तं परियायं लिक्खइ, तेखेव य संजमं दुकरं मजे अअं च
समणुत्ताए मे य पढंमं संजमे संजमपए जे कुमीलमंसग-
णिरिहरणं । अहा शं शो खिरिहरंता संजमंमव ग ठाएआ
ता तखं सुमइणा तमेवायरियं तमेव पमंमियं तमेव उस्सप्पि-
यमलाहियं तमेव अणुट्ठियं ति । एयं च सुत्तमइकमिता शं
पच्छाएए जहा सुमती तहा अअंसिमवि सुंदरविउरसुदं-
मणंमहरणीलभइ सुभोमयखगघाडिअणंगममणदुइतंदवर-
क्खियमुणिणादीणं कां मंवाणं करेआ, ता एयमइं वियत्ताणं
कुमीलमंजोमे मव्वहा वजणीए । मे भयवं ! किं ते साहुणां त-
स्स शं शाइलमड्डगस्म छंडणं कुमीलं उयाहु आगमजु-
त्तीए ?, गायमा ! कहं मड्डगस्म पवरयस्सरिणो मामत्थां जे-
शं मच्छंदत्ताए महाणुभावाणं सुमाहणं अवन्नवायं
भासे । तेणं सङ्खेयणं हरिवंमतिलयमरगयच्छविणो वाधीम-
यधम्मत्तित्थयरअग्निनेमिनाहस्स सयामे वंदखवत्तियाए
गएणं आयारंणं अणंतगमपजवेहिं पन्नविज्जमाणं सम-
वधारियं । तत्थं य छत्तीसआयारे पन्नविज्जति । तेसिं च
शं जे केइ साहु वा साहुणी वा अअयरमायारमइकमेआ से शं
गारत्थिहि उवस्मेयं अहन्नहा समणुद्वे वायरेआ, पन्नविज्जा
वा तओ शं अणंतमंसारी भवेआ ?, गायमा । जणं तु सुहणं-
तणं अहिगं परिग्गहियं तस्स ताव पंचमहव्वयस्स भंगो । जणं
तु इत्थीए अंगोवंगाइं णिआइउणं गालोइयं तेणं तु बंमचे-
रगुत्ती विराहिया । तव्विराहणेणं जहा एगदेसदड्डा पडे
दड्डो भन्नइ तहा चउत्थमहव्वयं भंगं । जेखं य सहत्थं उ-

प्राडिऊण दिक्षा भूयं पडिस्त्राहिया तेण तु तइयमहव्वयं भग्गं, जेणं अणुग्गं भिस्सुरिओ उग्गओ भस्सिओ तस्स य विहयवयं भग्गं, जेणं उण अफासुओदग्गं अन्धीणि प-
घोयाणि तहा अविहिण य थंडिल्लायं संकमणं कयं बीयं कायं वा अकंतं वामाक्कप्पस्म अचलग्गेणं हरियं संधट्टियं विज्जूणं पुमिओ मुहणंतग्गं अजयणाए फडफडस्स वा-
उकायमुदीरियं तेणं तु पढमं महव्वयं भग्गं । तद्धमं पंचयहं पि महव्वयाणं भग्गो कम्मो । तो मोयमा ! आगमजुत्ती-
ए एतं कुसीले साहुणां । जओ सँ उत्तरगुणाणं पि भग्गं न इहं किं पुण जं मूलगुणाणं । से भयवं ! ताए जयणा-
ए णं वियारिऊणं महव्वए घेत्तव्वे ? गोयमा ! इमे अहुं सम-
हुं । से भयवं ! कणं अहुं ? गोयमा ! सुममणेह वा सुमा-
वाह वा न तइयं भयंतरं । अहवा जहोवइहुं सुममणुत्तम-
णुपालिया अहाणं जहोवइहुं सुमावगतमणुपालिया
गो ममग्गो ममणत्तमणुमइयेजा । गो यावगो मावयत्तमइ-
यंजा निरइयारं वयं पमंमंते वयं ममणुहे, खवरं जे
ममणधम्मं से णं अचंतघोरदुक्खं तेणं असमकम्मकखयं
जहभेणं पि अहुंभवंतरं मोक्खो । इयंरेणं तु मुद्रेणं देव-
त्ताइं मुमाणुमत्तं वा मो य परंपरेण मोक्खो । नवरं पुणो
वि ते संजमाउत्ता जे से ममणधम्मं से आवियारे सुवियारे
पणवियारे तह ति समणुपालिया, उवामगाण पुण
महस्साणि विधाणं जां जं पस्विले तस्साइयारं च न भवं
तमेव भिस्सं । से भयवं ! सो पुण गाइलमङ्गो कहिं ममु-
प्पओ?, गोयमा ! सिद्धीए । से भयवं ! कहं ?, गोयमा ! तेणं
महाणुभग्गेणं तंमि कुसीलाणं शितुहेऊणं तीए च वहु-
मावयतरुमंडमंकुलाए धोरकंतागडईए सव्वपावकलिम-
लकलंक्कविप्पसुक्कं तित्थयरवयणं परमाहियं मुदुल्लहं भ-
वमएसु पि ति कलिऊणं अचंतविमुद्धासणं फासुहंम-
भि निप्पडिकम्मनिरायारं पडिवक्कं पायवोवगमणंमणस-
मंति । अइ अजया तेणेव पएसंणं विहरमाणो समा-
गज्जो तित्थयरो अरिदुनेमी तस्म य अणुग्गहत्तेण य
अणुग्गहट्टाए तेण य अचलियसत्तो भव(यत्तो) ति काऊणं
उत्तिमट्टाए साहणीकया साइमया देमणा । तमावभमा-
णी सजलजलहरनिनायं देवदुंदुहीनिग्घोसं तित्थयरभा-
रइं सुहज्जवसायपरो आरूठो खवगमेदीए अपुव्वक-
रणेणं अंतगडकेवली जाओ । एतेणं अट्टेणं एवं
वुब्बइ । जहा नं मोयमा ! सिद्धीए । ता गोयमा !
कुसीलसंसग्गीए विप्पजहियाए एवइयं अंतरं भव-
इ ति नेमि । महा० ४ अ० ।

अपभ्रस्य तवत्तिममे पुत्रे, कल्प० १ अधि० ७ तण । शो-

भना मतिः सुमतिः । रागद्वेषरहितमनौ, त्रि० । कल्प० ३ अ-
धि० ६ तण । पाण्डुमेनराजस्य सुतायां मंतर्भगिन्याम्,
स्त्री० । आ० क० ४ अ० । आध० ।

सुमहसरि-सुमतिसरि-पुं० । स्वनामक्याने लक्ष्मीसागरसरि-
शिष्यं, ग० ३ अधि० ।

सुमउय-सुमुदुक-त्रि० । सुतरां मुदुकं सुमुदुकम् । अत्यन्त-
कामले, कल्प० १ अधि० ३ तण ।

सुमंगल-सुमङ्गल-न० । प्रत्यन्तनगरधिशेव, ऐरवले वर्षे भवि-
ष्यति वष्टतीर्थकरं, पुं० । प्रथ० ७ द्वार । आव० । आ० म० ।
स्वनामक्याने प्राप्ते, कृतवर्गमासान्तधारणको वीरस्वामी य-
थागतः स्वसनकुमारं वान्दतः, प्रिथं च पृष्ठः । आ० क० १
अ० । धेणिकमहागजस्य पूर्वभयजीवे, आ० क० ४ अ० ।
जम्बूद्वीपे भरते वर्षे आगामिन्यामुत्सर्पितयां भविष्यति प्र-
थमं तीर्थकरं, स० । शत्रुजयस्यांसारकारके स्वनामक्याने
मृतस्य, ती० १ कल्प ।

सुमंगला-सुमङ्गला-स्त्री० । गजपुरनगरवास्तव्यस्य रत्नस-
ङ्गधार्ष्ट्यना भार्यायां गुणसागरमातरि, ध० २० २ अधि० ।
विमलयशोभूतः पत्न्यां पुष्पचूलस्य मातरि, ती० ४१
कल्प । भरतव्याहोः कपयुगलस्य एकानपञ्चाशत्पुत्रकुलस्य
च मातरि, अपभ्रस्यन्याम्, कल्प० १ अधि० ७ तण । आ० क० १
स० । आ० म० । " सुमंगला जसवई भवा सहदेवी अहर-
सिग्देवी " आव० १ अ० ।

सुमगिय-सुमार्गित-त्रि० । शोभनमार्गिते, पं० क० १ कल्प ।

सुमड-सुमृत-त्रि० । सुन्द मृतं, दश० ७ अ० ।

सुमण-सुमनस्-त्रि० । शोभनं धर्मध्यानदिप्रवृत्ततया मन-
धितं यस्य सः सुमनाः । सद्गुणान्वितमनस्कत्वं, पञ्चा० १०
विन० । आ० म० । सुस्निग्धं, सूत्र० २ धृ० २ अ० । स्वनाम-
क्याने सुमित्रनामपारिजातकशिष्ये, पुं० । दश० २ तत्त्व ।
रुचकममुद्रस्य पूर्वार्धाधिपतौ देवे, जी० ३ प्रनि० ४ अधि० ।
द्वी० । गुच्छंभेदे, प्रज्ञा० १ पद । पुष्पे, मपुं० । इ० १ उ० १
प्रक० । अन्त० । दश० । सूत्र० । ज्ञा० ।

सुमणदाम-सुमनोदामन्-न० । पुष्पमालयाम्, का० १ धृ०
१ अ० ।

सुमणभइ-सुमनोभद्र-पुं० । कस्यचिद् द्वीपस्य समुद्रस्य
वाधिपतौ देवे, द्वी० । स्वनामक्याने भावस्तीनगरीवास्त-
व्यं मुहपतौ, अन्त० । (न च वीरान्तिकं प्रवृत्तं बहुवर्षपर्या-
यं धामरणं परिपाल्य विपुले पर्वते सिद्ध इत्यन्तर्दृशानां
पुष्टं वर्गे द्वापदेशय्यते सूचितम् ।) यक्षनिकाभेदे,
प्रज्ञा० १ पद ।

सुमणस-सुमनस्-पुं० । नन्दीश्वरसमुद्रस्य पूर्वार्धाधिपतौ
देवे, सू० प्र० ११ पादु० ।

सुमणा-सुमनस्-स्त्री० । शक्राग्रमहिष्याः पञ्चाश्व दक्षिणपौ-
रस्त्यग्निकरणपर्वते राजधान्याम्, स्था० ४ डा० २ उ० ।
स० । भूतानन्दस्य नागकुमारमुद्रस्य लोकपालानामग्रमहि-
ष्याम्, अ० १० क० २ उ० । स्था० । अग्रप्रभस्य अग्रमती-

शेकरस्य प्रथमशिष्यायाम्, नि० । स्वनामक्यानायां श्रे-
णिकमहाराजभार्यायाम्, अन्त० । (सा च वीरान्तिके प्रम-
ज्य विशतिवर्षाणि भ्रामत्य परिपाल्य सिद्धत्यन्तकृद्दशानां
पञ्चवर्गस्य ढादशऽध्ययने सूचितम् ।) शोभने मनो यस्याः
सकाशाद्भवति सा सुमनाः । जम्भां सुदर्शनायाम्, भवति हि
तां पश्यतां महादिकानामपि मनः शोभनमतिरमणीयत्वात् ।
जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुमर-समृ-धा० । स्मरणे, " स्मरेर्भू-भूर-भर-भल-लड-
बिस्हर-सुमर-पयर-पम्बुहाः " ॥ ८ । ४ । ७४ ॥ इति स्मरतः
सुमर इत्यादिशः । सुमरइ । स्मरति । प्रा० ४ पाद ।

सुमरिष-स्मर्तुम्-अन्य० । आध्यातुमित्यर्थे, " पुष्पकीलियाई
सुमरितर " आचा० २ ध्रु० ३ खू० ।

सुमरुता-सुमरुत्-स्त्री० । स्वनामक्यानायां श्रेणिकमहाराजभा-
र्यायाम्, अन्त० १ ध्रु० ६ वर्ग ७ अ० । (सा च वीरान्तिके प्रमज्य
विशतिवर्षाणि प्रमज्यां परिपाल्य सिद्धत्यन्तकृद्दशानां
पञ्चवर्गस्य सप्तमऽध्ययने सूचितम् ।)

सुमहन्त-सुमहत्-त्रि० । अपारं, डा० २२ डा० ।

सुमहर्ष-सुमहर्ष-त्रि० । बहुमूल्यं, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।
आ० ।

सुमागह-सुमागध-पुं० । स्वनामक्याने श्रीगन्धामिनः पितृ-
व्यस्यर्गाष्टके, आ० म० १ अ० । आ० खू० ।

सुमालि-सुमालिन्-पुं० । लङ्कापुरीश्वरस्य दशग्रीवस्य नि-
जके, ती० ४१ कल्प ।

सुमिडन्त-सुमिडत्-न० । वार्धविशेषं, आ० खू० १ अ० ।

सुमिण-स्वप्न-पुं० । सामान्यफलं स्थापे, भ० ११ श० ११
उ० । (एतेषां सम्यक् स्वरूपं, वीरस्य १० स्वप्नाश्च ' सुमिण'
शब्दे वक्ष्यन्ते ।) (गजानि १० स्वप्नरूपं ' वीर' शब्दे वक्ष्यमाणे ।)
" दुसुमिणं वा कुसुमिणं वा उग्राहणञ्चा सपणे ऊमासाण
काउस्सगं " महा० १ खू० ।

पापस्थमं दृष्ट्वा आलोचयेत् ।

शुवरं सुहासुहं मम्मं, सुविणगं समवधारण ।

जं तन्थ सुविणगं पांसं, तारिमगं तं तहा भवं ॥ ५१ ॥

जइणं सुंदरगं पांसं, सुमिणगं तो इमं महा ।

परमत्थतत्तसारत्थं, सल्लुद्धरणं सुखेतु ण ॥ ५२ ॥

देजा आलोयणं सुदं, अट्टमट्टाणविरहिओ ।

रजंतां धम्मतित्थयरे, सिद्धं लोमगमंठिण ॥ ५३ ॥

महा० १ अ० ।

तथा स्वप्नदुःस्वप्नाभ्यां यत्कथ्यते शुभाशुभं तत्
स्वप्नाभ्यां निमित्तम् । यथा— " देवेष्वामजज्जबान्धवांसव-
गुरुच्छत्राभ्युज्जमंक्षणं, प्राकारद्विरदाम्बुदमगिरिप्रासाद-
संग्रहणम् । अस्मोधेस्तरणं सुगमृतपयोदधानां च पानं
तथा, चन्द्रार्कप्रसन्नं स्थितं शिवपदे स्थापे प्रशस्तं नृ-
णाम् " ॥ १ ॥ इत्यादि । प्रव० २४७ द्वार । (मानुषत्वदी-
लेभ्य स्वप्नदृष्टान्तः ' माणुसत्वं ' शब्दे पष्ठभागे गतः ।)
२५२

सुमिणजागरिया-स्वप्नजागरिका-स्त्री० । स्वप्नसंरक्षणाय
जागरिका-निद्रानिरोधः स्वप्नजागरिका । स्वप्नसंरक्षणार्थं
निद्रानिरोधे, भ० ११ श० ११ उ० ।

सुमिणभट्ट-स्वप्नभट्ट-पुं० । मादरसगोत्रस्य संभूतविजयस्य
पंष्टे शिष्य, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

सुमिणुगह-स्वप्नावगह-पुं० । स्वप्नानां स्मरणे, कल्प० १
अधि० ३ क्षण ।

सुमित्त-सुमित्र-पुं० । मत्तिनार्थकता सह प्रवर्जिते तद्वत्तधरे
जातकुमारं, आ० १ ध्रु० ८ अ० । श्रीपुरनगरवास्तव्यस्य
समुद्रदत्तस्य पुत्रे, ध० २० २ अधि० ३ क्षण । (मित्रीभावो-
परिकथा उज्जुववहार ' शब्द द्वितीयभाग ७४१ पृष्ठ
गता ।) स्वनामक्याने परिवाजके, दर्श० २ तत्त्व ।

सुमित्तविजय-सुमित्रविजय-पुं० । एकविंशतीर्थकरस्य जनेः
पितरि, आव० १ अ० । नि० । प्रव० । स० । जम्बूद्वीपे भरत
यत्र अस्यामुत्सर्पिण्यां जातस्य सगरचक्रवर्तिनः पितरि शा-
स्तिनार्थकरस्य प्रथमभिक्षादायके, स० १ सम० ।

सुमिता-सुमित्रा स्त्री० । मुनिसुव्रतमातरि, ती० १० कल्प ।

सुमुह्य-सुमुदित-त्रि० । अतिदृष्टं, औ० ।

सुमुखिय-सुज्ञात-त्रि० । सुपुत्रानं, ध० २ अधि० ।

सुमुखियपरमन्थ-सुज्ञानपरमार्थ-त्रि० । पारिज्ञानपरमार्थे, ध०
२ अधि० ।

सुमुह-सुमुख-पुं० । स्वनामक्याने कार्मिल्यरात्रं, आ० खू० ।

" कंपिष्ठं नगरं तत्थ सुमुहो राया, सो इदंकेतुं पासति लो-
केण महज्जते अनेगकुड्डीसहस्सपरिमंडिताभिरामं पुणे य
विलुत्तं पाडितं च मुत्तपुरीसाण मज्जे सो वि संबुजो, जा इद-
केतुं सुयलंकिणं पासति सो विहरति । " धिमलवाहनस्य
राज्ञो मन्त्रिणि, आ० खू० ४ अ० । ती० । कल्प० । जम्बूद्वीपे
भरते यत्र उत्सर्पिण्यां भविष्यति सूवमापरनामके कुलकं,
ती० २० कल्प । ति० । संकर्षणवलदेवस्य धारिणीकुक्षि-
संभूते पुत्रे, अन्त० ३ वर्ग ६ अ० । (स च आग्निदेवेः समीपे
प्रमज्य गजसुकुमार इव दीक्षां परिपाल्य सिद्ध इत्यन्तकृद्द-
शानां तृतीय वर्गे नवमऽध्ययने सूचितम् ।)

सुमुहूत्त-सुमुहूर्त्त-पुं० । सुन्दरमुहूर्त्ते, प्रव० २ अधि० द्वार ।

सुमरुप्पम-सुमरुप्पम-पुं० । मेघकुमारस्य तृतीयपूर्वभवजीवे,
कल्प० १ अधि० १ क्षण । (' मेघकुमार ' शब्दे पंष्टे भागे
कथा गता ।)

सुमहा-सुमेधा स्त्री० । ऊर्ध्वलोकवासिन्यां स्वनामक्यानायां
विकुमारिकायाम्, आ० म० १ अ० । स्वा० । ति० । आ० खू० ।

सुमोक्ख-सुमोक्ख-पुं० । भावकपादिव्युदासेन निरुपमसुखं,
पं० व० ३ द्वार ।

सुय-शुक-पुं० । व्यासपुत्रे, आ० १ ध्रु० ५ अ० । (' यावच्छाशु-
न ' शब्दे चतुर्थभागे २४०६ पृष्ठ कथा गता ।) पत्तिविशेषं,
प्रव० १७ पद ४ उ० । औ० । प्रव० ।

श्रुत-त्रि० । आकर्णितं, उत्त० ५ अ० । सूत्र० । अवधारितं,
उत्त० २ अ० । स० । आत्रेन्द्रियविपरीकृतं, आ० ८ डा० ३ उ० ।

अथगतं, सूत्र० १ भू० १५ अ० । अथपथमपागतं, सूत्र० १ भू० ५ अ० १ उ० । अथेन्द्रियेण विशेषतोऽभिमतं, सूत्र० १ भू० ४ अ० । उपलब्धं, सूत्र० १ भू० ५ अ० १ उ० । अधीते, सूत्र० १ भू० ३ अ० ३ उ० । धृतं इति धृतम् । भावे कृत्ये कृतं नपुंसकता । शब्दे, पा० । “ सुखं मे आउसेतलं ” धृतं तदिति धृतं प्रतिविशिष्टार्थप्रतिपादनकलं वाच्योगमात्रं भगवता निरूप्य आत्मीयभगवन्कांटरप्रविष्टं क्षायेपशमिकभावपरिणामाविर्भावकारणं धृतमित्युच्यते । धृतम्—आकर्मितम्—अवधारितमिति यावत् । दश० ४ अ० । (‘ सगता ’ शब्दोऽस्मिन्नेव भागेऽत्रत्यविस्तरं गतः ।)

सुखं मे आउसेतलं भगवता एवमस्त्वर्थः । (सू० १)

अस्य च व्याख्या संहितादिकमेवेति, आह च भाष्यकारः—
“ सुखं १ एव २ पदार्थो ३, संभवतो विगहो ४ विचारो य ५ ।
दुःखस्यसिद्धी ६ नयमय-विसेसो नयमसुसुखं ॥ १ ॥ ”

तत्र सूत्रमिति संहिता, सा आनुगतेषु, सूत्रानुगमस्य नदपत्वादिति । आह च—“ इह कथं वाचं सपयच्छेयं सुखं सुखानुगमां ” इति सूत्रं चास्मलित्वादिगुणोपेतं उच्यारिते केचिदर्थे अथगताः प्राज्ञानां भवन्त्यतः संहिता व्याख्याभेदा भवति, अनधिगतार्थाधिगमाय च पदार्थो व्याख्याभेदाः प्रवर्त्तन्ते इति, तत्र पदार्थानि—‘ धृतं मया आयुष्मन् ! ’ तत्र भगवता एवमाख्यातमिति । एवं पदेषु व्यवस्थापितेषु सूत्रालापकनिष्पन्ननिष्पात्रसरः । तत्र चयं व्यवस्था—“ जत्थ उ जं जाणंज्जा, निक्खेयं निक्खेयं निरयंसे । जत्थ वि य य जाणंज्जा, चउत्तयं निक्खेयं तत्थ ” ॥ १ ॥ इति तत्र नामधृतं स्थापनाधृतं च प्रतीतम् । द्रव्यधृतमधीयानस्यानुपयुक्तस्य पत्रकपुस्तकस्यस्तं वा, भावधृतं तु धृतापयुक्तस्येति । इह च भावधृतं भोत्रेन्द्रियोपयोगलक्षणार्थकारः । (स्था०) इह च संयमायुषा यश कीर्त्यायुषा चाधिकार इति, एवं शेषपदानां यथासम्भवं निक्षेपो वाच्य इति, उक्तः सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपः । पदार्थः पुनरेवम्—इह किल सुधर्मस्वामी पञ्चमो गणधर्मदेशे जम्बूनामानं स्वशिष्यं प्रति प्रतिपाद्याञ्चकार । धृतम्—आकर्मितम् ‘ मे ’ मया ‘ आउसे ’ ति—आयुः जीवितं तत्संयमप्रधानतया प्रशस्तं प्रभूतं वा विद्यतं यस्यासाधायुष्मांस्तस्यामन्त्रणं हे आयुष्मन् !—शिष्य ! ‘ तेणं ’ ति—यः सर्वाहृतव्यवहितसूत्रमवाद्वाह्याध्यात्मिकमकलपदार्थेष्वव्याहृतवचनतयाऽऽसत्वेन जगति प्रतीतः, अथवा—पूर्वभवेपान्तीर्थकरनामकर्मादिलक्षणपरमपुण्यप्राप्त्यारो विलीनानादिकालीनमिथ्यादर्शनादिवासना परिहृतमहाराज्यो दिव्याद्युपसर्गवर्गसंसर्गाविर्चलितशुभध्यानमार्गो भास्कर इव घनघातकर्मघनाघनपटलविघटनोद्भूतिनिवमलकेवलभानुमण्डलां विबुधपतिपदपटलजुष्टपादपद्मां मध्यमाभिधानपुरीप्रथमप्रवर्त्तितप्रवचनो जिना महावीरस्तेन—भगवता अष्टमहाप्राप्तिहार्यरूपसमर्प्यार्थादियुक्तेन एव—मित्यमुना वक्ष्यमाणैककथादिना प्रकारेण ‘ आख्यात ’ मिति आ—मर्यादया आयाजीवलक्षणासङ्कीर्णत्वाकृपया अभिविधिना वा—समस्तवस्तुविस्तरव्यापनलक्षणेन व्यात-

कथितं आख्यातमात्मादि वस्तुजानमिति गम्यते । अत्र च धृतमित्यनेनावधारणाभिधायिना स्वयमवधारितमेवाव्यस्य प्रतिपादनीयमित्याह—अन्यथाऽभिधाने प्रस्तुतापायसम्भवात् उक्तञ्च—“ कि एतां पावयरं ? समं असाहिगय-धम्मसम्भावा । अलं कुदंसलाप, कट्टयरागमि पाडेह ” ॥ १ ॥ इति “ मये ” त्यनेनापक्रमद्वाराभिहितभावप्रमाद्वारगतात्मानन्तरपरम्परभेदभिजागमस्य वक्ष्यमाणो ग्रन्थोऽर्थतोऽनन्तरगमः सूत्रतत्त्वात्मागम इत्याह—“ आयुष्मन्नि ’ त्यनेन तु कामलवचोभिः शिष्यमनःप्रज्ञादयताऽऽचार्येणोपदेशो देय इत्याह । उक्तञ्च—“ धम्ममएहि ” अइसु-दरेहि ” कारणगुणोपणीएहि । पट्टहायंतो य मणं, सीसे खोएह आयरिओ ॥ १ ॥ ” इति । आयुष्मत्त्वाभिधानं वाच्यस्तमाह-दकम्, प्राणिनामायुषोऽत्यन्ताभीष्टत्वाद्, यत्र उच्यते—“ सखे पाणा पिपाउया अप्पियवहा सुहासया दुक्खप-डिक्खला सखे जीविउकामा सखंमि जीवियं पियं ” इति । तथा “ तृणायापि न मय्यन्ते, पुत्रदाराप्येवपदः । जीवि-नार्थे नरास्तेन, तेनामायुर्गतिप्रियम् ॥ १ ॥ ” इति । अथवा—आयुष्मन्नित्यनेन ग्रहणधारणादिगुणैर्वन्त शिष्याय शास्त्रार्थो देय इति ज्ञापनार्थं सकलगुणाधारभूत-त्वेनाशेषगुणोपलक्षणेन चिरायुर्लक्षणगुणेन शिष्यामन्त्रणमकारि । यत्र उक्तम्—“ बुद्धं वि दोक्खंमहे, न कण्हभूमाउ लो-हए उदयं । गहणधरणासमर्थे, इयं दयमकिञ्चित्ति कारिमि ॥ १ ॥ ” विपर्ययं तु दोष इति । आह च—“ आयरिप सुत्त-मि य, परिवाओ सुत्तअथपलिमंथो । अजेसि । पि य हा-णी, पुट्टावि न दुक्खं वंक्का ॥ १ ॥ ” इति । तथा ‘ तेन ’ त्यनेन त्वासत्त्वादिगुणप्रसिद्धताऽभिधायकेन प्रस्तुताध्ययनमा-मत्तयमाह—वस्तुगुणोपलक्षणाद्वचनप्रामाण्यस्येति, ‘ भगवन्ते ’ त्यनेन तु प्रस्तुताध्ययनस्योपादयनामाह, अनिशयवान् कि-लोपादेयः, तद्वचनमपि तथ्यति, अथवा—‘ तेणं ’ ति—अ-नेनोपादातनियुक्त्यन्तर्गतं निर्गमद्वारमाह, यो हि मिथ्या-त्वतमःप्रभूतस्यो दोषस्यो निर्गतस्ततो निर्गतप्रदमध्य-यने क्षेत्रतोऽपापायां कालतो वैशाखशुद्धैकादश्यां पूर्वाह्णे भावे स्थायिके वर्त्तमानादिति, एवं च गुरुपर्वकमलक्षणः सम्बन्धोऽस्य प्रदर्शितो भवति तथा तथ्यावेधेन भगवता-यदुक्तं तन् सप्रयोजनमेव भवतीति सामान्यतः सप्रयो-जनता चास्याह, न हि पुरुषार्थानुपयोगि भगवन्तो भा-वन्ते, भगवत्त्वहातेः, अत एव चास्योपायापेयभावलक्षणः सम्बन्धोऽपि दर्शितः, इदं हि भगवदाख्यातं ग्रन्थरूपाप-न्नमुपायः, पुरुषार्थस्तुपेय इति, अत एव चात्र भोताराः भवन् प्रवर्त्तिताः, यतः—“ सिद्धार्थे सिद्धसम्बन्धं, भोतुं भोता प्रवर्त्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः, सम्बन्धः सप्र-योजनः ॥ १ ॥ ” इति । ‘ एव ’ मित्यनेन तु भगवद्वचनादा-त्मवचनस्यानुनीर्गतामाह, अत एव स्ववचनस्य प्रामाण्यम् सर्ववचनानुवादमात्रत्वात्स्येत, अथवा—‘ एव ’ मित्ये-कत्वादिः प्रकारोऽभिधेयतया निर्दिष्टः, निरभिधेयताऽऽ-शङ्कया भोतृणां कारुदन्तपरीक्षायां विवाप्रवृत्तिरत्र माभूदि-ति, आख्यातमित्यनेन तु नापौरुषेयवचनरूपमिदम्, तस्या-सम्भवादित्याह, यत्र उक्तम्—“ वेयवयणं न माणं, अपोहसेयं ति निम्मियं (तम्मयं) जेण । इदमन्त-

विदुषं वयसं च अपादसेयं च ॥ १ ॥ अं भुवश्च लि
वयसं, पुरिसाभासे उ नयमवेति । ना तस्सेवाभावो, निय-
मेण अपादसेयते ॥ २ ॥ इति । अथवा—आख्यातं भगवन्त-
र्धं, न कुड्यादिभिः सुतम्, यथा कैश्चिदभ्युपगम्यते—“त-
स्मिन् ध्यानसमापन्नं, चित्तारतनयस्थितं । निःसरन्ति य-
थाकामं, कुड्यादिभ्योऽपि देशनाः ॥ १ ॥ ” इत्यस्यानेनान-
भ्युपगममाह, यतः—“ कुड्यादिभिः सुतानां तु, न स्यादा-
सोपविष्टता । विश्वासश्च न तासु स्या—तर्कनमाः कीर्तिता
इति ? ॥ १ ॥ ” समस्तपदसमुदायेन त्वात्मादित्यपरिहारे-
ण गुरुगुणप्रभाषनापरैरेव विनयेभ्यो देशना विधेयेत्या-
ह, एवं हि तेषु भक्तिपरता स्यात्, तथा च विद्यादराप
स्फुल्लता स्यादिति, यदुक्तम्—“ भक्तीर्षे जिनवराणं, कि-
ञ्जलिं य पुष्पसंचिया कम्पा । आयरियनमाकारेण, वि-
ज्जा मंता य सिद्धमिति ॥ १ ॥ ” इति । नमस्कारश्च भक्तिरैव-
ति । अथवा—“ आउसंतेणं ” ति—भगवद्विशेषणम्, आयुष्म-
ता भगवता, चिरजीवित्यर्थं, अनेन भगवद्बहुमानगर्भेण
मङ्गलमभिहितम् । भगवद्बहुमानस्य मङ्गलत्वादिति चोक्तमेव
यद्वा—“ आयुष्मन्ते ” ति परार्थप्रवृत्त्यादिना प्रशस्तमायुर्धार-
यता न तु मुक्तिमवाप्स्यापि तीर्थनिकागादिदर्शनात् पुनरि-
हायतेनाभिमानादिभावतोऽप्रशस्तम् । यथाच्यते कैश्चित्-
“ ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य, कर्तारः परमे पदम् । गत्वाऽऽ-
गच्छन्ति भूयोऽपि, भवं तीर्थनिकारतः ॥ १ ॥ ” यदा
यदा हि धर्मस्य, शान्तिर्भवति भारत ! । अभ्युत्थानमधर्म-
स्य, तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ २ ॥ एवं ध्यनुमूलितरा-
गादिदोषत्वात् तद्वत्सोऽप्रामाण्यमेव स्यात्, निःशेषोन्मूल-
नं हि गगादीनां कुतः पुनरिहागमनसम्भव इति ? अथ-
वा—आयुष्मता—प्राणधारणधर्मवता न तु सदा संशु-
द्धेन, तस्याकरणत्वेनाख्यातृत्वासम्भवादिति । यद्वा—
“ आउसंतेणं ” ति—मयेत्यस्य विशेषणम्, तत्र आङ्गिति-गु-
रुदर्शिनमयादया वसता, अनेन तस्यतो गुरुमयादावसि-
स्वरूपत्वात् गुरुकुलवासस्य तद्विधानमर्थत उक्तम्, ज्ञाना-
दिहेतुत्वात्तस्य । उक्तञ्च—“ गाणम्म होइ भार्गो, थिरय-
रआं दंसेण चरिते य । धम्मा आवकहाए, गुरुकुलवासं न
मुञ्चति ॥ १ ॥ गीयायासो रती धर्मे, अणाययणयज्जणं ।
निग्गहो य कसाथाणं, एयं धीराणं आसणं ॥ २ ॥ ” ति ।
अथवा—“ आमुसंतेणं ” ति—आमृशता भगवत्पादाविष्ट-
भक्तिः करतलयुगलादिना स्पृशता, अनेनैतदाह—अधि-
गतसकलशास्त्राणि गुरुविश्रामलादिविचिनयकृत्यं न मोक्षयम् ।
उक्तं हि—“ उहा हि अग्गी जलणं लमंसे लाणा हुनी मंतप-
याभिसिस्सं । पवायरीयं उच्चिद्वुज्जा, अण्णेतणाणोऽवगआं ध्वं
संतो ॥ १ ॥ ” ति । यद्वा—“ आउसंतेणं ” ति—आयुष्माणं-अव-
णविधिमयादया गुरुमासेवमानेन, अनेनाप्येतदाह—विधि-
नैवाहितदेशस्थेन गुरुसकाशाच्छ्रान्तव्यम्, ननु यथा कथ-
ञ्चित् । यत आह—“ निहाविगहापरिव-ज्जिणहि गुंनहि पं-
जलिउडंदि । भस्सिबहुमाणपुक्कं, उवउत्तेहि सुणेयव्वं ॥ १ ॥ ”
इत्यादि, एवमुक्तः पदार्थः । पदविग्रहस्तु सामानिकपदवि-
षयः स आख्यातमित्यादिषु दर्शित इति । इदानीं बाल
नाप्रत्यवस्थानं, न च शब्दतोऽर्थनञ्च । तत्र शब्दतः-
ननु ‘म’ इत्यस्य मम मही चेति व्याख्यानमुचितं वर्तते-

तुर्थोऽग्नैकवचनान्तस्यास्मत्पदस्य, ‘म’ इत्यादेशादिनि, अ-
त्राच्यते—‘म’ इत्ययं विभक्तिप्रतिरूपकोऽव्ययश्चास्मत्पदा-
यैकवचनान्तोऽस्मच्छब्दार्थे वर्तते इति न दोषः । अर्थ-
तस्तु बालना—ननु वस्तु नित्यं वा स्यादनित्यं वा ? ,
नित्यं चेत्तर्हि नित्यस्याप्रच्युतानुपपत्तिरैकस्वरूपत्वाद्यो
भगवतः सकाशे भोतृत्वस्वभावः स एव च कथं शिष्योप-
देशकत्वस्वभाव इति ? , किञ्च—शिष्योपदेशकत्वे तस्य पू-
र्यस्वभावत्वात्मे स्यादस्यामे वा ? , यदि त्यागे हन्त इतं वस्तुनो
नित्यत्वं, वस्तुनः स्वभावाव्यतिरिक्तत्वेन तत्संघं तत्कालं गतिं,
अपरित्याग इति चेत्, न, विदुषोः स्वभावयोर्गुणपद-
सम्भवादिति । अथ चानित्यमिति पक्षस्तदपि, न, निरव-
यनां हि भोतुः अवगणकाल एव विनष्टत्वात् कथनावसर-
ऽन्यस्यैवापन्नत्वात्कथनप्रसङ्गः, यद्वदन्धुतस्य देवदत्ता-
कथनवदिति । अत्र समाधिर्नयमन्तरेति नयद्वारमवतरति,
तत्र नेगमसंप्रहव्ययहारजुंश्चशब्दसमभिरुद्धैवभूता नयाः,
तत्र चाद्यात्मनो द्रव्यमवधार्योऽस्तीति वादितया द्रव्यागिक
ऽवतरति, इतरं तु पर्याय एवार्थोऽस्तीति वादितया पर्या-
याधिकनयं, तदेवमुभयमनाश्रयेण द्रव्यागिनया नित्यं वस्तु
पर्यायागिनया चानित्यमिति नित्यान्तर्धे वसित्वेति प्रत्ये-
कपक्षोक्तदोषाभावो गुडनागरादिवादिता । एवमेव च सक-
लव्यवहारप्रवृत्तिरिति । उक्तं च—“ सव्यं चिय पइसमयं,
उण्णज्जइ नासए य निच्चं च । एवं चेष य सुहवु-कस्व-
धमोक्त्वादिसम्भावो ॥ १ ॥ ” ति । उक्तः सूत्रस्पर्शिकनियु-
क्त्यनुगमः । स्या० १ डा० । ध्रुयंत नर्दानं धृतम्, प्रतिवांश-
छांधप्रतिपादनकलं वाग्योगमात्रं भगवता निरूप्यम् । आत्मी-
यध्वणकोटप्रविष्टं क्षायोपशमिकभावपरिणामाविर्भावका-
रणं धृतमित्युच्यते, धृतमवधृतमवधृतीतिमिति पर्यायाः । दश०
४ अ० । आचा० । अवणं धृतम् । अभिलाषप्राप्तितार्थप्रदण-
स्वरूपे उपलब्धिध्विशेष, अनु० । वाक्यवाचकभावपुरस्स-
रीकारेण शब्दसंस्मृप्रदणहनामुपलब्धिध्विशेष एवमाकारं
वस्तु कालधारणाद्यर्थक्रियासमर्थदृष्टदृष्टाव्यमित्यादि—
रूपतया प्रधानीकृतत्रिकालसाधारणसमानपरिणामं शब्दा-
र्थपयालोचनानुसारिणि इन्द्रियमनोर्नामिसे अवगमांशशेषे,
आ० म० १ अ० । प्रव० । अर्थअवणे, न० । डा० । शृणोती-
ति धृतम् । आत्मनि तदन्यत्वात् । धृतज्ञानं च । आ० म० १
अ० । “ तं तेण तआं तंमिच सुणेइ सो वा सुयं तेणं ” । अनु० ।

अथ धृतव्युत्पत्तिमाह—“ तं तेण ” इत्यादि ध्रुयते आत्म-
ना तर्दानं अने शब्दः । अथवा—अयतऽनेन धृतज्ञाना-
वरणक्षयोपशमनं ध्रुयते तस्मात् क्षयोपशमाच्छ्रुयते तांस्व-
न् क्षयोपशमं सतीति धृतं क्षयोपशमः ‘सुणेइ सो व’ ति-
शृणोतीति धृतमस्मी आत्मा इति वा व्युत्पत्तिरित्यर्थः, ‘सुयं
तेणं’ ति—येनैवं व्युत्पत्तिस्तेन कारणेन धृतमुच्यते इत्यर्थः ।
विशे० । स्या० । गुरुमर्माणि ध्रुयन्ते इति धृतम् । अनु० । क-
र्म० । इ० । द्वादशाङ्गं, स्या० २ डा० १ उ० । आगमे, स्या०
३ डा० २ उ० । अङ्गोपाङ्गप्रकीर्णादिभिर्भेद आगमे, उक्त० १
अ० । स्या० । पा० । च० । दर्श० । स० । न० । जीर्वादिपदार्थ-
सूचके, सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । सूत्रं, धृतग्रन्थसिद्धान्तप्रवचना-
न्नापदेशागमादीनि धृतैकार्थिकनामानि ।

सुयस्य पर्यायानाह—

सुयसुतगंथमिदं—तमामगो आगवयगउवगमो ।

पसवणामागम इय, एगट्टा पज्जवा सुत्तं ॥ १७७ ॥

भुतम्, सुयम्, ग्रन्थः, सिद्धान्तः, शासनम्, आज्ञा, व-
चनम्, उपदेशः, प्रज्ञापना, आगम इति, एते दश पर्याया
एकार्थाः । सू० १ उ० १ प्रक० । विशेष० । उक्त० । आद्य० ।
भुतं सामायिकादिबिन्दुसारागतम् । आद्य० ४ अ० । ल० ।
ध० । स्वाध्याय, स० ३० सम० । स्वदर्शनपरदर्शनानुगतम-
कलशास्त्रं, न० । आचा० । (मतिभुतभेदः ' शास्त्र ' शब्दे
चतुर्थभागे १८४ पृष्ठ गतः ।)

भुतनिर्देशः—

मे किं तं सुतं, सुतं चउत्विहं पसतं । तं जहा
नामसुअं, ठवणासुअं, दव्वसुअं, भावसुअं । (सू० २६)

अथ किं तत् भुतमिति प्रश्नः, अत्र निर्वचनं ' सुअं चउ-
त्विहमि ' त्यादि । भुतम्—प्राग्विरूपितशब्दार्थं चतुर्थिधं
प्रकृतम्, तथा—नामभुतम्, स्थापनाभुतम्, द्रव्यभुतम्,
भावभुतं च ।

नञाऽऽद्यभेदनिर्णयार्थमाह—

मे किं तं नामसुअं ? नामसुअं जस्स मां जीवस्स वा
० जाव सुए ति नामं कज्ज मे तं नामसुअं । (सू० ३०)

अत्र निर्वचनं नामभुतम्, ' जस्स मां ' इत्यादि, यस्य
जीवस्स वा अजीवस्स वा जीवानां वा अजीवानां वा तदु-
भयस्य वा तदुभयानां वा भुतामिति यज्जाम क्रियते तस्मा-
मभुतामित्यादिपदेन सम्बन्धः, नाम च तत् भुतं चेति
व्युत्पत्तेः । अथवा—यस्य जीवादेः भुतमिति नाम क्रि-
यते तस्मादादि वस्तु नामभुतम्, नाम्ना नाममात्रेण भुतं
नामभुतमिति व्युत्पत्तेः । तत्र जीवस्य कथं भुतमिति ना-
म सम्भवतीत्यादिभाषना यथा नामावश्यकं तथा तदनु-
सारं यथामसम्भवमभ्युक्तं वाक्या, ' से तमि ' त्यादि निग-
मनम् । उक्तं नामभुतम् ।

अथ स्थापनाभुतानिरूपणार्थमाह—

मे किं तं ठवणासुअं ? जं मां कट्टकम्म वा ० जाव ठव-
णा ठविज्ज मे तं ठवणासुअं । नामठवणाणं को पइ-
विसेसो ? नाम भावकहियं ठवणा इत्तरिआ वा होजा
भावकहिआ वा । (सू० ३१)

अत्र निर्वचनम्—' ठवणासुअं जं मां ' त्यादि, अत्र व्या-
ख्यातं यथा स्थापनावश्यकं तथा सप्रपञ्चं द्रष्टव्यम्, नवर-
मावश्यकस्थाने भुतमुच्चारणीयम्, काष्ठकर्मादिषु भुतपठ-
नादिक्रियायन्त एकादिसाध्यादयः स्थाप्यमानाः स्थापना-
भुतामिति नाप्यर्थम् । ' से तमि ' त्यादि निगमनम् । " नाम-
ठवणाणं को पइविसेसो ? " इत्यादि पूर्वं भावितमेव, वा-
चनान्तेर तु ' नामठवणाओं भविताआ ' इत्यन्तदेव दृश्यते,
आवश्यकनामस्थापनाभवेन प्रायोऽभिप्रायेत्वात् भुतना-
मस्थापनेऽप्युक्तं पद्य भवतः, इत्यतो नात्र ते पुनरुच्येते
रीति भावः ।

द्रव्यभुतनिरूपणार्थमाह—

मे किं तं दव्वसुअं ? दव्वसुअं दुविहं पसतं, तं जहा-
आगमतो अ, नो आगमतो अ । (सू० ३२)

अत्र निर्वचनम्—' दव्वसुअं दुविहमि ' त्यादि, द्रव्यभुतं
द्विविधं प्रकृतम्, तथा—आगमतो, नोआगमतश्च ।

अत्राऽऽद्यभेदनिर्णयार्थमाह—

मे किं तं आगमतो दव्वसुअं ? आगमतो दव्वसुअं
जस्स मां सुए ति पयं मिक्खियं ठियं जियं ० जाव मां
अणुपेहाए कम्हा ? अणुवओगो दव्वमिति कट्ट, नेगमस्स
मां एगो अणुवउत्तो आगमतो एगं दव्वसुअं ० जाव क-
म्हा ? जइ जाणए अणुवउत्ते न भवइ । मे तं आगमतो
दव्वसुअं । (सू० ३३)

अत्र निर्वचनम्—' आगमओ दव्वसुअमि ' त्यादि, यस्य
कस्यांचित् भुतमिति पदे भुतपदाभिधेयमाचारादिशास्त्रं
शिक्षितं स्थितं यावद्वाचनोपगतं भवति स जन्तुस्तत्र वा-
चनाप्रवृत्तनादिविचरमानोऽपि भुतापयोगेऽस्तमानत्वादा-
गमतः आगममाश्रित्य द्रव्यभुतामिति समुदायार्थः । शे-
षाऽत्राऽऽक्षेपपरिहारादिप्रपञ्चा नयविचारणा च द्रव्याव-
श्यकवत् द्रष्टव्या, अत एव सूत्रेऽप्यन्तर्देशं कुर्वता ' जाव
कम्हा ? जइ जाणए ' इत्यादिना पर्यन्तनिर्दिष्टानां शब्दन-
यानां सम्बन्धि सूत्रालापकां गृहीतः । एतच्च काश्चिदेष
वाचनानामाश्रित्य व्याख्यायते, वाचनान्तराणि तु हीनाधि-
कान्यापि दृश्यन्ते, ' से तमि ' त्यादि निगमनम् । उक्तमा-
गमतो द्रव्यभुतम् ।

इदानीं नोआगमतस्तदेवोच्यते—

मे किं तं नोआगमतो दव्वसुअं ? नोआगमतो दव्व-
सुअं ति विहं पसतं, तं जहा—जाणयसरीरदव्वसुअं भवि-
असरीरदव्वसुअं जाणयसरीरभविअसरीरवइरितं दव्वसुअं ।
(सू० ३४)

अत्र निर्वचनम्—' नोआगमतो दव्वसुअं ति विहमि ' त्यादि,
' जाणयसरीरदव्वसुअं भविअसरीरदव्वसुअं जाणयसरी-
रभविअसरीरवइरितं दव्वसुअं ' ।

अत्राऽऽद्यभेदज्ञापनार्थमाह—

मे किं तं जाणयसरीरदव्वसुअं ? जाणयसरीरदव्वसुअं
सुअं ति पयथाहिगएजाणयस्स जं सरीरयं ववगयसुअ-
चाविअचत्तेदेहं तं चेव पुव्वभणिअं भाणिअन्वं ० जाव
मे तं जाणयसरीरदव्वसुअं । (सू० ३५)

अत्रोक्तम्—' जाणयसरीरदव्वसुअं सुअसी ' त्यादि, का-
तवानिति कस्तस्य शरीरं तदेवानुभूतभावत्वाद् द्रव्यभुतं
कशरीरद्रव्यभुतं, धुतामिति यत्पदे तदधीकारज्ञायक-
स्य यच्छरीरकं व्यपगतादिविशेषणविशिष्टं तज्जशरीरद्र-
व्यभुतामिदमर्थः । ननु यदि जीवादिप्रमुक्तमिदं कथं तस्य
द्रव्यभुतत्वम् ? लघ्वादीनामपि तत्प्रसङ्गात्, तत्पुद्गलाना-
मपि कदाचित् भुतकर्तृभिः गृहीत्वा मुक्तत्वसम्भावादि-
त्याशङ्क्याह—' नोआगममि ' त्यादि, शेषाऽत्रावयवव्याख्या

दिप्रपञ्चो वशीरद्रव्यावश्यकवत्, भुताभिलापतो वाच्यः, यावत् 'से तमि' त्यादि निगमनम् ।

द्वितीयभेदनिरूपणार्थमाह—

से किं तं भविष्यसरीरद्वयसुभं ? , भविष्यसरीरद्वयसुभं जे जीवे जोणीजम्मणनिक्खंते जहा दव्वावस्मए तहा भा-
शिअव्वं ० जाव से तं भविष्यसरीरद्वयसुभं । (सू० ३६)

अथ प्रतिपत्तिः—' भविष्यसरीरद्वयसुभं जे जीवे ' इत्यादि, विवक्षितपर्यायेण ' भविष्यतीति भव्यो—विवक्षितपर्यायाहः तयोश्च इत्यर्थः, तस्य शरीरं तद्वत् भाविभावभुतकारण-
त्वात् द्रव्यभूतं भव्यशरीरद्रव्यभुतम्, किं पुनस्तदिति अत्रो-
च्यते—यो जीवो योनिजन्मभविष्कान्तोऽननैव शरीरसमु-
च्छ्रयणादन्तेन जितोपदिष्टेन भावेन भुतमित्येतत् पदमागा-
मिकाले शिक्ष्यते न तावच्छिन्नं तज्जीवाधायितं शरीरं
भव्यशरीरं द्रव्यभुतमित्यर्थः । शब्दं द्रव्यावश्यकवत् भुता-
भिलापनं तर्धं वाच्यम्, यावत् ' से त ' मित्यादि निगमनम् ।
अनु० ।

अथ भावभुतनिरूपणार्थमाह—

से किं तं भावसुभं ? , भावसुभं दुविहं पणत्तं, तं जहा-
आगमतो अ, नोआगमतो अ । (सू० ३८)

अत्रोत्तरम्—' भावसुभं दुविहमि ' त्यादि, विवक्षितपरि-
णामस्य भवने भावः स चासौ भूतं चेति भावभूतं भा-
वप्रधानं वा भूतं भावभूतं, तद् द्विविधं प्रकृतम्—आगमनं,
नोआगमनम् ।

तत्राऽऽद्यभेदनिरूपणार्थमाह—

से किं तं आगमतो भावसुभं ? , आगमतो भावसुभं
जाणए उवउत्ते, से तं आगमतो भावसुभं । (सू० ३९)

अत्रोत्तरम्—भूतपदार्थस्तत्र चाप्युक्त आगमनः—आगम-
माश्रित्य भावभूतम् भूतोपयोगपरिणामस्य सङ्गावात् तस्य
चाऽऽगमत्वादिति भावः ' से तमि ' त्यादि निगमनम् ।

अथ द्वितीयभेद उच्यते—

से किं तं नोआगमतो भावसुभं ? , नोआगमतो भाव-
सुभं दुविहं पणत्तं, तं जहा—लोइअं, लोउत्तरिअं च ।
(सू०-४०)

अत्रोत्तरम्—' नोआगमतो भावसुभं दुविहं पणत्तं, लो-
इअं लोउत्तरिअमि ' त्यादि ।

अत्राऽऽद्यभेदनिरूपणार्थमाह—

से किं तं लोइअं नोआगमतो भावसुभं ? , लोइअं नो-
आगमतो भावसुभं जे इमं अण्णाणिहि मिच्छदिड्ढिहिं
सच्छंदसुद्धिमइविगप्पियं, तं जहा—मारहं रामायणं भीमा-
सुरुकं कोटिल्लयं घोडयमुहं सगडभदिआउ कप्पासियं खा-
गसुहुमं कणगसत्तरीविमियं वइसेमियं बुद्धसासणं काविलं
लोगायतं सद्धियतं मादरपूराणवागरणनाडगाइ : अहवा-
वात्तरिकंलाओ, चत्तारि वेआ संगोवंगा, से तं लोइयं नो
आगमतो भावसुभं । (सू० ४१)

अत्र निर्वचनम्—' लोइयं भावसुभं जे इममि ' त्यादि,
लौकिकैः प्रणीतं लौकिकं, किं पुनस्तदित्याह—यदिदमहानिकै-
मिध्यादिभिः स्वच्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितं तज्जौकिकं भा-
वभूतमिति सम्बन्धः, तत्राल्लोकाभावेनाऽधनवदशीलवद्
वा सम्यग्दृष्ट्याऽप्येकानिकाः प्रोच्यन्तेऽत आह—मिध्यादि-
भिः स्वच्छन्दमतिबुद्धिविकल्पितम् । इहावग्रहं बुद्धिः, अ-
पायधारणे तु मतिः स्वच्छन्देन—स्वाभिप्रायेण तत्स्वतः स-
र्वप्रणीताथानुसारमन्तरेण बुद्धिमतिभ्यां विकल्पितं स्व-
च्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितम्—स्वबुद्धिविकल्पनाशिरूपि-
मिर्तामत्यर्थः । तत्प्रकृतार्थमेवेदमाह—तद्यथा—' भारतमि'
त्यादि, एतच्च भारतनादकं नाटकादिपर्यन्तं भूतं लोकप्र-
सिद्धिगम्यम् । अथ प्रकारान्तरेण लौकिकभूतनिरूपणार्थ-
माह—' अहवा वायत्तरिकलाओ ' इत्यादि, तत्र कलानि-
वस्तुपरिज्ञानानि कलास्ताश्च द्विमतिः समवायाङ्गादि-
ग्रन्थप्रासङ्गाः, चत्वारश्च वेदाः सामवदभ्युदयजुर्वेदाथर्व-
णवेदलक्षणाः साङ्गापाङ्गाः, तत्राङ्गानि—शिक्षा १ कल्प २
व्याकरण ३ छन्दो ४ निरुक्त ५ ज्यामितीकायन ६ लक्षणा-
नि, पद उपाङ्गानि तद्व्याख्यानरूपाणि तैः सह वर्तन्ते इति
साङ्गापाङ्गाः । ' से तमि ' त्यादि निगमनम् । उक्तं नोआग-
मना लौकिकं भावभूतम् ।

अथ लोकोत्तरिक तद्वत्वाऽऽह—

से किं तं लोउत्तरिअं नोआगमतो भावसुभं ? , लोउत्त-
रिअं नो आगमतो भावसुभं जे इमं अरिहंतेहिं भगवंतेहिं
उप्पण्णणाणदंसणधरंहिं तीयपच्चुप्पण्णमणागयजाणए-
हिं मव्वण्णहिं सव्वदरिमीहिं तिलुक्कवडितमहितपूइणहिं अ-
प्पडिहयवरणाणदंसणधरंहिं पणीअं । (अनु०) से तं
नोआगमतो भावसुभं । से तं भावसुभं । (सू०-४२ ×)

लोकोत्तरैः—लोकप्रधानैर्गर्ह्यैः प्रणीतं लोकोत्तरिकम्, किं
पुनस्तदित्याह—' लोउत्तरियं भावसुभं जे इममि ' त्यादि,
यदिदमहानिकैः—द्वादशाङ्गं गणिपटकं प्रणीतं तज्जौकोत्तरिकं
भावभूतमिति सम्बन्धः, तद्यथा—' आयारो स्यगडमि '
त्यादि, तत्र सवेवमनुजासुरलोकावराचतां पूजामहेन्तीति
अहेन्तस्ते, एवंभूताश्चातीर्थकरा अपि केवलयादयो भवन्त्य-
तस्तीर्थकरप्रतिपत्तये आह—' भगवाइरि ' ति; समस्तैश्च-
र्यनिरुपमरूपयशःश्रीधर्मप्रयत्नवाङ्मिरित्यर्थः, इत्थंभूताश्च
अनाद्यप्रतिप्रज्ञानादिमन्तः केचित् कैश्चिदभ्युपगम्यन्ते, उक्तं
चैतडादिभिः—' ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः ।
पेश्वर्यं चैव धर्मश्च, सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥ १ ॥ ' इत्यादि ।
अतस्तद्व्यवच्छेदार्थमाह—ज्ञानावरणक्षपणादिप्रकारणोत्प-
न्नं तु सहजे ज्ञानदर्शने धरन्तीत्युत्पन्नं ज्ञानदर्शमधरास्तेः,
न च प्रस्तुतविशेषणव्यवच्छेद्या अप्येवंभूता एव—
' सह सिद्धं चतुष्टयमि ' त्यादिवचनविरोधप्रसङ्गात्, तर्हि
सुगता इत्थंभूता अपि भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—' तीयप-
च्चुप्पण्ण ' त्यादि, अतीतवर्तमानभावव्यवच्छेदार्थं ज्ञानकैरित्यर्थः,
न च सुगतानामतीतभविष्यदर्थज्ञातव्यसम्भवः, परिकान्तज्ञ-
णमज्ञत्वादित्वेन तदसत्त्वाभ्युपगमाद्, असतो च प्रहणऽ-
निप्रसङ्गात् । अथ मन्तानङ्गारण कालत्रयेऽप्यतीतं, सङ्गा-

बाधनीताद्यर्थेहात्वं नेवामपि न विहस्यत इत्याशङ्क्याह-
'सर्वेदशिशिभि' गिति, सर्वम्—एकेन्द्रियहीन्द्रियजीवादिष-
स्तु कथलज्ञानेन जानन्तीति सर्वज्ञाः, तदेव सर्वं केवल-
ज्ञानेन पश्यन्तीति सर्वदर्शिनस्तैः, शाक्यानां त्वनीना-
द्यर्थेहात्वेऽपि सर्वज्ञादित्वं नोपपद्यते, कतिपयधर्माद्यभी-
ष्टपदार्थेहात्वेत्येव तेष्वभ्युपगमाद्, यत उक्तं तद्विकृत्यैः-
'सर्वं पश्यतु मा वाऽऽसा—विष्टमपि तु पश्यतु । कीदृशं ज्ञा-
परिज्ञाने, तत्र नः कोपयुज्यते ? ॥ १ ॥' इत्यादि, यथाक-
मुक्तमिच्छित्वाह 'नित्यमुक्तवद्विषयमाह्वये' त्वादि, 'बाध्य'
स्ति—विगलद्वयज्ञानस्याश्रुदृष्टिभिः सहैव निर्गतिना यथा-
वस्थितानन्वयसाधारणमुक्तोक्तिर्नलक्षणोऽन भावस्तत्वेन म-
हिता-अभिष्टुताः सुगन्धपुष्पप्रकरादिना तु द्रव्यस्त्व-
न पूजिताः, तत एषां द्वन्द्वं त्रैलोक्येन—अथनर्पतिव्यन्त-
रनरविद्याधरवैमानिकादिस्मृदायलक्षणं चिह्नमहितपू-
जितास्तैः, अत्राऽऽह—ननुपञ्चज्ञानदर्शनधर्मेति युक्तम्, उ-
त्पत्तिमत् सप्रतिग्रहं दृष्टं यथा मूर्तेष्ववध्यादिज्ञानम्, उत्पत्ते-
श्च तज्ज्ञानदर्शने अभ्युपगमे, अतस्ताभ्यां तं सप्रतिग्रहज्ञानि-
नः प्राप्नुवन्ति, तथा च पूर्वोक्तमर्थज्ञत्वाद्विद्वान्गत्याशङ्क्या-
ऽऽह—'अप्रतिग्रहज्ञानदर्शनधर्मेति' समस्तावगणस्य-
सम्भूतत्वादप्रतिग्रहे—मूर्तामूर्तेषु समस्तवस्तुष्वस्त्विति
अत एव चर-प्रधाने केवलज्ञानदर्शनलक्षणे ज्ञानदर्शने ध-
रन्ति ये तं तथा तैः । यस्त्ववध्यादेः सप्रतिग्रहं तज्ज्ञानात्त-
मस्त्वेन, किं तदि ? आवरणसङ्काशात्, अत्राऽप्रतिग्रहेकेवलज्ञा-
नदर्शने समस्तावगणस्यसम्भूतत्वाद्, तत्क्षणेऽपि सप्रति-
ग्रहस्याभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गाद्, इदं च विशेषणं कस्याञ्चिदेव
बाधनायां दृश्यते, न सर्वत्र । तदेव यथाक्रमकारेण तावद्
व्याख्यातान्यमूनं विशेषणानि अन्यथा बाऽऽसंगेधनं सु-
विधया व्याख्येयानि । तैरर्थकथनद्वारणं प्रणीतम्—प्रकृतितम्,
छादशास्त्रं भूतम्, अनु० । (एतद्वक्तव्यता 'दुर्वात्मसंग'
शब्दं चतुर्थभागे उक्ता ।) एतद्वर्णनं च समर्थितं द्वि-
धमपि नोऽगममनो भावभूतम् अतस्तदापि निगमयति-
'मे तं नोऽगममनो भावभूतम्' इत्यादि । एतद्वर्णने चात्र
सर्वमपि भावभूतमनो निगमयति—'मे तं भावभूतमिति' ।
तदेव स्वरूपत उक्तं भावभूतमननैव बाधनाधिकार इत्य-
न्ताऽस्यैव पर्यायनिरूपणार्थमाह—

तस्स यं इमे एगाद्विद्या गानाधोमा गानावज्जणा नामधे-
जा भवन्ति, तं जहा—'मुअमुतगंधमिदं—तमासयो आणा-
वयणउवणमे । वअवण आगमेऽवि अ, एगद्धा पज्जा
सुत्ते ॥ १ ॥' (४) मे तं सुअं । (सू० ४३)

तस्य—भूतस्य अमूर्ते—अनन्तरमेव वक्ष्यमाणतया प्रत्य-
क्षाणि पकार्थिकानि—तस्वत एकार्थिकवर्थाणि—नाना-
धर्माणि पृथग्भिन्नाज्ञानादिस्वर्गाणि नानाव्यञ्जनानि-
पृथग्भिन्नाज्ञानाणि नामधेयानि पर्यायध्वनिरूपाणि भवन्ति ।
तद्यथा—'सुअगाहा, व्याख्या—शुरुमर्माप श्रूयत इति श्रुतम् ।
आर्थानां सूचनात् सूत्रं, विप्रकीर्णार्थप्रस्थाद् प्रस्थाः, मिदं-
प्रमाणप्रतिष्ठितमर्थमन्तम् संवेदनामिष्टारूपं नयतीति मि-
द्वान्तः, मिथ्यात्याघरितकषायादिप्रवृत्तजीवानां शासनात्-
शिक्षणाद्व्यसनं, प्रवचनमिति पाठान्तरम्, तथापि प्रथ-

स्त-प्रधानं प्रथमं वा वचनं प्रवचनं, मोक्षार्थमज्ञाप्यते
प्राणिनोऽनन्यथा उक्तिः—वचनं बाधना इत्यर्थः इति-
हितप्रवृत्तिनिरवृत्त्युपदेशनापुण्येः, यथावाचितजीवादिपदा-
र्थज्ञापनात् प्रज्ञापना, आचार्यपारम्पर्येणानुक्तनीत्यागमः,
ज्ञानवचने वाऽऽगम इति, 'सूत्र' सूत्रवित्तये पकार्थः
पर्याय इति गार्थाः ॥ १ ॥ 'मे तं सुअं' इत्यादि । तद-
नन्ताभावादेकं भूतमित्यर्थः । अनु० ।

अथ भूतपदस्य तं विकीर्णमिदमाह—

आगममनो द्रव्यसुयं, वत्तासुतोवमोगनिरवेकसो ।

नोऽगममनो आस्य-भवसरीरा-ऽइरित्तिमिदं ॥ ८७७ ॥

इह नामस्थापने सुगमत्वाद् नोक्ते । द्रव्यभूतं त्वागमनो,
नोऽगममनश्च । तत्रागमनो द्रव्यभूतं यथा तदुपयोगानिरवेकः,
अनुपयुक्त इत्यर्थः नोऽगममनस्तु त्रिविधम् कशरीद्रव्य-
भूतम्, भव्यशरीरद्रव्यभूतम्, तद्व्यापिकं द्रव्यभूतं चे-
ति । तत्राद्यभेदद्रव्यमावश्यकवद्वयं बाध्यम् ।

तद्व्यापिकं त्रिदं किम् ? इत्याह—

पत्ताइयं सुत्तं, सुत्तं च जमंडजाइपंचविहं ।

आगममनो भावसुयं, मुअवउत्तो तमो ऽवसं ॥ ८७८ ॥

इह भूतं सूत्रं च द्वे अपि किलेकार्थे । तत्र तल्ललाद्यादिप्र-
वर्णाणि पञ्चाणि प्रतीतानि, तेषु गतं लिखितं सूत्रं पञ्चाद-
गतम्, आदिशब्दात्—प्रमंघाननिष्पन्नाः पुस्तकाः
यस्यादयश्च सृज्यन्ते, तेषां लिखितं सूत्रं कशरी-भव्य-
शरीरव्यापारकं द्रव्यभूतमुच्यते । अथवा—अण्डजाद्यपि
यदागमं पञ्चावधे सूत्रमुक्तम् । तद्यथा—'अण्ड, चोण्ड, की-
ण्ड, बालण, वागण' एतदपि सूत्राभिधानसाध्याद् व्यति-
रिक्तं द्रव्यभूतमुच्यते । तत्राण्डाद्युत्तिर्द्रव्यकीटविशेषनिर्व-
र्तितकांशकाररूपाज्ञानमण्डजं लोकप्रतीतं चटकसूत्रमित्य-
र्थः । चोण्ड—वमनीफलं तस्माज्ज्ञातं चोण्डजं कर्मासूत्र-
मित्यर्थः । कीटजं तु पञ्चाविधम्, तद्यथा—'पण्डे, मलण,
असुण, चीलंसुण, किमिणण' एते पञ्चापि पट्टसूत्रविशे-
षाः । बालजमापि पञ्चाविधम्, तद्यथा—'डारणण, उण्डण,
मिणलोमिण, कोतण, किण्डसे' । तत्र भूषिकलोमनिष्पन्नम्-
कोतवम्, ऊर्णाद्युत्तिर्काण्डलनिष्पन्नं सूत्रं किण्डसम् ;
अथवा, ऊर्णादीनां द्विकादिसंयोगनिष्पन्नं किण्डसम्, याद-
वा, उक्तशेषाऽध्यादिजीवल्लोमानिष्पन्नं किण्डसम् । शेषं प्र-
तीतम् । तत्रा—ऽनस्यादिप्रभवं वत्तजम् । तदतत् सर्व-
मापि व्यतिरिक्तं द्रव्यभूतम् । भावभूतमपि त्रिधा—आग-
मतः, नोऽगममनश्च । तत्र भूतोपयुक्तद्रव्यताऽऽगमतो
भावभूतम् । ननुपयोग एव भावभूतं युज्यते, तत्कथमिदं
तद्वान् सृज्यते ? इत्याह—'तमोऽवसं' इति—ततः भूतोपयो-
गादनन्य इति कथापचारतः स एव भावभूतमुच्यते इति ।

नोऽगममनो भावभूतमाह—

नोऽगममनो भावे, लोहमलोत्तरं पुराभिहितं ।

सम्मत्तपरिगहियं, सम्मसुयं मिच्छमियरं ति ॥ ८७९ ॥

नोऽगममनो भावभूतं त्रिविधम्—लौकिकं, लोकोत्तरं च ।
तत्र लौकिकं भारत—रामायणादि । इदं केचित् पूर्वं भू-
तज्ञानावधारं प्रोक्तम् । लोकोत्तरं तद्वर्णमवधारं, इदमपि

पूर्वं तत्रैवाकम् । एतच्च सर्वं स्वयम्भुवपरिचरितं कथ्य-
मभुतं, मिथ्यात्वपरिचरितं तु मिथ्याभुतमिति ।

अथ प्रेरकः प्रह—

आगमस्यो भावसुखं, जुनं नोआगमे कई होइ ।

जइ नागमो न सुत्तं, अइ सुत्तमणागमो किह तु ? ॥८८०॥

यथागमतो भावभुतमुक्तं तद् युक्तम्—घटत्र एव । नो-
आगमतस्तु भावभुतं कथं भवति ?—न घटत्र एवैतदि-
त्यर्थः । तथाहि—नोशब्दस्तावद् निषेधवचनः, ततश्च यदि
'न'-नैवाऽऽगमः, तर्हि न भुतम्, तस्याऽऽगमकत्वात् ।
अथ भुतम्, तस्मात्तथागमः कथम् ? । तस्माद् नोआगमतो
भावभुतमिति 'आता वन्था' इत्यादिषु शिरुमेवेति ।

प्रेरक वचाऽऽशङ्क्याह—

उवओगो जम्मसे, तं तं जइ वागमोऽवमेमं तु ।

नोआगमो ति एवं, किमणुवउत्तम्मि दव्वसुयं ? ॥८८१॥

यदिवा—एवं मिथ्यात्वात् प्रयात्-यावत् । यत्र यत्र
भुताध्यन्तरि तदुपयोगस्तदागमतो भावभुतम् । यत् त्व-
वशमनुपयुक्त्याध्यन्तुः भुतं तद् नोआगमतो भावभुत-
मिति सर्वं सुस्थमिति । इति ! तर्हि 'आगमस्यो दव्वसुयं'
वत्ता सुभोवओगतिरवत्ता 'इत्यननाऽनुपयुक्तं प्रकारं यत्
पूर्वं द्रव्यभुतमुक्तं तत् किं स्यात्, तद्विषयस्यवर्ती नो-
आगमतो भावभुतत्वेन त्वया प्रांतपाद्यमानत्वात् ?—नि-
र्विषयमेव तत् स्यादिति भावः ।

एव एवाचार्यमतमाशङ्क्य परिहृत्वाह—

अविसुद्धनयमणं व, जइ लदिसुयमणुवउत्ते वि ।

भावसुखं चिय पदओ, किमणुवउत्तम्मि दव्वसुयं ? ॥८८२॥

यदि च सुविनन्दं प्रयात्—आवशुद्धनयमतेन भुतलाभ-
रूपं भावभुतमुच्यते । ततश्चानुपयुक्तं हि लब्धिसंयुक्तं ज्ञेयं
तल्लब्धिरूपं भुतं लब्धिभुतं भावभुतमेवाऽङ्गीक्रियते, अ-
न्यस्तु लब्ध्यादिभूतस्य यत् भुतं तद् द्रव्यभुतम्, इति
न तस्य निर्विषयमिति भावः । इति ! तदनुपयुक्तस्य प-
ठनो वक्तुः किं द्रव्यभुतम् ? । तस्यापि भुतलब्धिसंज्ञा-
यतो भावभुतप्राप्त्या तद्व्यस्यैव द्रव्यभुतस्य निर्विषयता
भावः । न हि भुतलब्धिर्वाहनः कोऽपि पठति । तस्मात्-
तदपि वाङ्मात्रत्वाद् न किञ्चिदिति ।

अथाचार्यः प्रांतियोजनमाह—

आगम सुओवओगो, सुद्धो चिय न चरणाइमंमिस्सो ।

मीसेऽपि वा विवक्खा, सुयस्स चरणाइमिस्स ॥८८३॥

इह तावत् सर्वस्याप्यस्य प्रक्रमस्य भाषाया उच्यते—परं
निषेधवचने नोशब्दमवगम्य पूर्वपक्षः कुतः । आचार्यस्तु
मित्रवचने नोशब्दं खतसि निधाय प्रतिबध्यते । मित्र-
वचनेनापि नोशब्दं द्रव्यभुतम्, आगमतो भावभुतम्,
नोआगमतो भावभुतं चेत्तदात्तत्रयं कथं वृथगुपपद्यते ?
इति चेत् । उच्यते—अनुपयुक्तस्य भुताध्यन्तुस्तावद् द्र-
व्यभुतं 'आगम' इति एकदेशेन समुदायस्य गम्यमान-
त्वादागमतो भावभुतमुच्यते । किम् ? । इत्याह—युज एव
भुतोपयोगः, न चरणादिमित्रः । यदि वा—चरणादिमित्र-
ऽपि भुतोपयोगे तद्विषयं भुतोपयोगस्य विवक्षा क्रियते ।

इदमुक्तं भवति—चरणादिमित्रमपि भुतोपयोगं विषयं मित्र-
वित्त्वादागमतो भावभुतमुच्यते इति ।

तर्हि नोआगमतो भावभुतं किम्, इत्याह—

चरणाइममेयम्मि उ, उवओगो जो सुए न तमी समए ।

नोआगमो ति भस्सइ, नोसहो मीसभावम्मि ॥८८४॥

चरणादिसमेते तु भुते चरणादिमित्र उच्यतेगमनको-
ऽस्तीत्यवप्रसिद्धत्वा नोआगमतो भावभुतमुच्यते । नोश-
ब्दइ मित्रवचन इति । निषेधवचनस्तु नोशब्दोऽत्र न-
प्यते, यतोऽस्ती सर्वनिषेधवचनो वा स्यात्, देशनिषेध-
वचनो वा ? ।

तत्र सर्वनिषेधवचनत्वे नोशब्दस्य दोषमाह—

मव्वनिसेइ दोसे, सव्वसुयमणागमो पमजेजा ।

होआ वाऽणागमओ, सुयवज्जमणागमसुयं तु ॥८८५॥

सर्वनिषेधवचने नोशब्दोऽत्र वृक्षमाणे दोषः प्रसज्यते ।
कः ? । इत्याह—'सव्वसुयमित्यादि' नोआगमतो भावभु-
तमिति । कोऽर्थः ?—आगमः सर्वमात्रं यद् भावभुतमिति-
सर्वानिषेधवाचकत्वे नोशब्दस्य सर्वस्यापि भावभुतस्याऽऽ-
गमत्वात्तत्र कथादिनि भावः । अयुक्तं चेत्, भुतस्या-
गमत्वेन सुप्रतीतत्वात् । अथवा—सर्वनिषेधवाचकं नोश-
ब्दं नोआगमतो भावभुतमित्यगमः स्यात् । कः ? । इत्य-
नोरूपेण—आगमतोऽनागमत्वात् भुतवज्जं मत्यादिषुतुष्ट-
आत्मकं यदनागमरूपं ज्ञानं तत् भुतं भावभुतं भवेदिति ।
अभुतकूपस्यापि मत्यादिज्ञानत्वेन तुष्टस्य भुतप्रसङ्गः स्यादिति
भावः ।

देशनिषेधवचनेऽप्यत्र नो शब्दे दोषमाह—

देमनिमेह मयलं, नोआगमओ सुयं न पावेजा ।

मित्रं पि व तं देमो, चरणाइयं पमजेजा ॥८८६॥

देशनिषेधवचने नोशब्दं सकलमप्याचारादि भुतं नो-
आगमतो भावभुतं न प्राप्नुयात्—न स्यात्, किन्तु
तदेकदेश एव नोआगमतो भावभुतं स्यादित्यर्थः । सर्व-
भुतस्य चैतदित्यनेन, समस्तस्यापि द्वादशाङ्गगणिपटकस्य
ज्ञान-दर्शनं चार्त्विजपर्यायपिण्डाऽऽत्मकत्वाद् नोआगमत्वेन
मिथ्यान्ते कटन्वात्, एतच्च मित्रवचन एव नोशब्दं घ-
टनं नान्यथेति भावः । अत्रैकदेशनिषेधपक्षे वृक्षान्नरमह-
'मित्रं पि वत्यादि' वा 'इति-अथवा, मित्रमपि पृथग्भू-
तमपि सत् तद्-भावभुतं चरणादीनामेकदेशः प्रसज्यते,
अभिज्ञदेशं चेत्यतः तच्चरणादिभिः सह, भावभुतकपिश-
वर्णकवत् ; अन्यथा संकटकत्वादित्येव प्रसङ्गादिति ।

किञ्च, देशनिषेधको नोशब्द एकदेशवाचकः, तत्र--

आपगोऽपि दोषः । कः ? । इत्याह--

होआ व नोआगमओ, सुओवउत्तो वि जं स देसम्मि ।

उवजुजइ न उ सव्वे, तेणायं गीसभावम्मि ॥८८७॥

यः भुतोपयुक्तः भूतमागमतो भावभुतमुक्तः, सोऽपि नो-
शब्दस्य वशवचनत्वे नोआगमतो भावभुतं भवेत् । कुतः ? ।
इत्याह--यद् यस्मात् स भुतैकदेश एवाप्युच्यते, न तु
सर्वोऽस्मिन्नपि भुतं, सर्वस्यापि भुतस्याऽनन्ताभिजाप्यार्थे-

विषयत्वात्, एतदुपयोगस्य चैकदाऽसंभवात् । तत्रैक-
देशवचनत्वं नोशब्दस्याऽयं नो आगमः । तस्माद् येनैव
सति आगमः—नोआगमभावभूतयोरविशेषः प्राप्नोति, तेना-
ऽयं नोशब्दो मिश्रभावं प्राप्नोति इति ।

अथ परकाभिप्रायमाशङ्कमान आह—

आह नणु मीसभावे, नाभिहिओ अभिहिओ यनोमहो ।

देसे तदक्षभावे, दवे किरियाए भावे य ॥ ८८८ ॥

आह—प्रतिपक्षवाचकत्वाद् नोशब्दो मिश्रभावे न कश्चिदभि-
हितः । किं तर्हि? देशादिषु पञ्चस्वर्थेष्वभिहितः । तत्र देशं ना-
घटो घटैकदेश उच्यते, यतो घटकदेशस्तावदघटो न वक्र-
यः, नापि घटः, किं तर्हि? नोघटः । तथाहि—घटकै-
शस्य मीयादेरघटत्वे तदन्यदेशानामपि तद्वत्त्वाऽघटत्वात्
सर्वघटाभावप्रसङ्गः, एवं, पट—शकटादाघप्यभावप्रसङ्गेन
सर्वशून्यतापत्तिः । नापि घटकदेशो घटः, एव हि प्रत्यय-
यव घटप्राप्त्यैकस्मिन्नापि घट घटबाहुल्यापत्तिः, तथा च
सत्यकघटविषयप्रवृत्ति-निवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । न
स्मात् पार्तिशब्दाद् घटकदेशो नाघट एवाच्यते, पर्याय-
शब्दत्वादनयोः । तदन्यभावेऽपि नोशब्दो दृश्यते, यथा 'नो
घटः' इत्युक्तं तदन्यः पटादिः प्रतीयते, यथा 'नो ब्राह्म-
णः' इत्यभिहिते क्षत्रियादिर्गम्यते । द्रव्ये तु नोशब्दो घटकै-
कदेशवचनादिः—नो घटः, नो पटः, नो स्तम्भ इत्यादिघटा-
द्यैकदेशवाचक इत्यर्थः । ननु देशवाचकादस्य को भेदः? ।
इति चेत् । उच्यते—तत्र घटादिभेद एव तदेकदेशो
नोघटादिरुक्तः, अत्र तु स एव घटाद्येकदेशो मीयादि पृ-
थग्भूतो रथादिर्पानितः स्वतन्त्र एव गृह्यते । स च घटा-
दे. पार्थक्येन वर्तमानत्वात् पृथगेव स्वतन्त्रे द्रव्यम् इति द्र-
व्यं नोशब्दः । क्रियातिपक्षवचना नोशब्दः—'नो पचति, नो
पक्नोति' इत्यादि । भावनिषेधे तु नोशब्दो 'नो शक्यते, नो
कथीयते' इत्यादि । भावः—क्रियायोश्च विशेषः । मिश्रः—सा-
ध्यतादिरूप काऽपि शब्दशास्त्रादिगता बोद्धव्यः । इत्येवं
विषयवाचशाद् देशादिव्यर्थेषु दृष्टो नोशब्दः, न तु मिश्रभाव
इति ।

अथोत्तरमाह—

मच्छमयं देसाहमु, तह वत्थवसेण सहविणिओगो ।

अमियत्था य निवाया, जुज्जइ तां मीमभावे वि ॥ ८८९ ॥

मत्स्यम्, देशप्रतिपक्षादिवचनाऽयं नोशब्दः, तथाप्यर्थवशा-
च्छब्दानां विनियोगः—यो यत्राऽर्थो घटते, तस्मिन्नर्थे तत्र
न प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । आह—नन्वेकस्यापि शब्दस्य किम-
नेकार्था विद्यन्ते, येनैवमुच्यते? इत्याशङ्क्याह—घातकत्वं
नापिमितार्थाश्च निपाता इति मिश्रवचनोऽपि प्रयुज्यते
नोशब्दः, न किञ्चित् सूयते इति ।

अथवा—देशवचनोऽपि भवत्यत्र नोशब्दः, न कश्चिद् दो-
षः, इति दर्शयन्माह—

अविसेसियसंमिस्सो-वओगदेसु ति वा सुयं काउं ।

नोआगमभावसुए, नोमहो होज्ज देम वि ॥ ८९० ॥

अविशेषितत्वात् नोआगमभावसुए, नोमहो होज्ज देम वि ॥ ८९० ॥
अविशेषितत्वात् नोआगमभावसुए, नोमहो होज्ज देम वि ॥ ८९० ॥

स्य घटादेर्मिवादिगिष्य भुने देश एकदेश इति कृत्वा नो-
आगमतो भावभूतं विचार्य नोशब्दो देशोऽपि प्रयुज्यते ।
इदमुक्तं भवति—यथा सामान्येन परिपूर्णघटादिहाऽक्ष-
एकदेशकदेशो मीयादिर्नोघट उच्यते, एवमाविशेषितभेदस्य
ज्ञान-क्रियापरिणामरूपस्याऽक्षरस्य वस्तुनः भुतमेकदे-
श इति कृत्वा ज्ञान-क्रियापरिणामो नोआगमतो भाव-
भुतमिति स्थितम् ।

अथ मतान्तरमुपदर्श्य परिहरन्माह—

नोआगमओ केई, सहसहायमुवओयमिच्छंति ।

नणु सुतरमागमत्तं, हि दव्व-भावागमे जुत्तं ॥ ८९१ ॥

केचिदाचार्याः शब्दसहाय भुतापयोगं नोआगमतो भाव-
भुतामिच्छन्ति । अयमभिप्रायः—भुतापयोगपूर्वकं भुवाणस्य
यः भुतापयोगसाहितः शब्दः स नोआगमतो भावभुतम् ।
तत्र किलोपयोग—शब्दसमुदाये उपयोगलक्षणस्याऽऽगम-
स्यैकदेशत्वात्, शब्दानिषेधं तूपयोगमात्रमागमतो भावभु-
तमिति । एतच्चायुक्तमिति दर्शयति—'नोएवत्यादि' नन्वव हि
स्फुटं भुतापयोगो भावागमः, शब्दस्तु द्रव्यागमः, इति
सुतरमागमत्वमेव युक्तम्, आगमत एव भुतं युज्यते, न
तु नोआगमत इत्यर्थः । यदि हि केवलोऽपि भुतापयोग आ-
गम उच्यते, तर्हि द्वितीयं शब्दलक्षणं द्रव्यागमं मिलितं
सुतरामयमागम एव युज्यते, न तु नोआगमः, आगमा-
ऽनागमसमुदाये एव तस्य युज्यमानत्वादिति भावः ।

पराभिप्रायमेवाशङ्क्य निराचिकीर्तुमाह—

अह नागमो ति सही, नोआगमया य तदहियत्तणओ ।

आगमओ दव्वसुयं, किह सही नागमो जइ सो ॥ ८९२ ॥

अथ परा मन्थत-शब्द आगमो न भवति, तत उपयोगस्य
तदधिकत्वादननागमरूपशब्दाधिकत्वात् नोआगमता, आग-
माऽनागमसमुदाये आगमस्यैकदेशत्वाद् नोआगमत्वमित्य-
भिप्रायः । अत्र सूरिराह—हन्त ! यद्यनो शब्द आगमो न
भवति तन्नागमतो द्रव्यभुतं स्यात् ? । सुपतीतमप्यस्य-
त्यमागता द्रव्यभुतत्वं न स्यात्, अनागमत्वात् । त-
स्माद् द्रव्यत आगम एवाऽयम्, अनो द्रव्यागमसहायो
भावागम आगमत एव भावभुतम्, न तु नोआगमत
इति स्थितम् ।

अथान्यदपि मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति—

अन्ने नोआगमओ, सानित्ताणसियं सुयं वेत्ति ।

जइ न सुयमणुवओगे, नणु सुयरमणसियं नत्थि ॥ ८९३ ॥

अन्यं तु केचनाऽप्याचार्याः स्वामिनमाश्रितं भुतापयोगं
भावभुतं ब्रुवन्ते, स्वाभ्यनाश्रितं तु तमेव नोआगमतो भाव-
भुतं ब्रुवन्ते, एतच्चातिफल्ग्वेति दर्शयति—'जइत्यादि' य-
द्यनुपयुक्तोऽपि वक्त्रि भुतं नोक्तम्, किन्तु विशिष्टोऽपि तस्मिन्
स्वामिनि द्रव्यभुतमेव पूर्वमभिहितम् ; सूढ ! तर्हि सुतरा-
मत्राऽनाश्रितं भावभुतं नास्ति, स्वामिनमन्तरं पुस्तकादि-
लिखितं भुते उपयोगस्य दुराभ्यन्तित्वात्, उपयोगमन्तरेण
च भावभुतस्य सर्वथाऽन्यत्वात् ; 'स्वाभ्यनाश्रितं च भुतं
कृत्वाप्यस्ति' इति प्रतीपादयितुमहासाहसिकमिति यत्
किञ्चिदेतदिति । तद्वमुक्तं नोआगमतोऽपि भावभुतम् ।

अथ भुनक्त्यैकार्थिकतामाख्याह—

सुय-सुत-संथ-सिद्ध-सामर्थे-आस वयस-उवसो ।

पस्यस्य आगमो वि य, एगङ्गा पञ्जया सुते ॥८४॥

एतेषां च नामासर्थः प्रागातिदेशेनोक्त एवेति । तेषां विहितः
भुनक्त्यापि नामादिन्यासः । विशेषः । उक्तः । आ० म० ।
स्था० । दश० । १० । सूत्र० । (भुनक्त्यैकार्थिकानां व्याख्या
स्वस्वस्थाने ।)

भुनक्तानस्य अनन्ता भेदाः—

कतो मे वयसोऽं, सती सुयनाससवपयदीभ्यो ? ।

चोदमविहनिक्खेवं, सुयनासे आवि वोच्छामि ॥८४॥

कुतो मे शक्तिः सामर्थ्यम् ? , नास्त्येवत्यर्थः । किं कर्तुं ? ।
वर्णयितुम् । काः ? , भुनक्तानसर्वप्रकृतीः—सर्वोत्पत्तिदान् । त-
त्तत्तुर्दशविधभासौ निक्षेपश्च अतुर्दशविधनिक्षेपः—स्यासत्तं
वक्ष्यामि—भविष्यामि, भुनक्तानं भुनक्तिष्यं वक्ष्यात्—भु-
ताज्ञानविषयं च, आपशब्दाद्—उभयविषयं च । तत्र भुनक्तान
सम्यक्भूते, भुताज्ञानं असंज्ञि-मिथ्याभूते, उभयभूते दर्शनपरि-
ग्रहविशेषादक्षरा-ऽनक्षरादिभूते । इति नियुक्तिगार्थः ।

अथैतद्भाष्यम्—

पयडि चि ज्ञो तदमो, हेऊ वा तस्म तस्म भावो वा ।

ते याणता सव्वे, तस्मो न तीरंति वोत्तु जे ॥८५॥

इह प्रकृतिरिति किमुच्यते ? , इत्याह—यस्तर्दशः—भुनक्ता-
नाशस्तर्दशाऽङ्गप्रविष्टादित्यर्थः । हेतुर्वा बाह्याऽऽभ्यन्तर-
भेदभिन्नो यः भुनक्तानस्य स प्रकृतिः । तत्र बाह्या हेतुः
भुनक्तानस्य पत्रलिखिताक्षरादिः, आन्तरस्तु तज्जुतः क्षयो-
पशमवैच्छिद्यम्, तस्य भूतस्य स्वभावा वैकल्पिक्यादीनां च-
तुर्दशपूर्वधराणानां जीवानां तारतम्येन भिन्नरूपः प्रकृतिः
प्राच्यते । एते चांशाः, इतवः, स्वभावाश्चाऽनन्ताः सर्वेऽपि ;
अत आयुषः परिमितत्वाद् वाच्यं कमवर्तिन्त्वात् न शक्यन्ते
वक्तुम् । ' जे ' इति निपातोऽलङ्कारार्थ इति ।

एतद्वै माययति—

जावंता वयसपहा, सुयाणुसारिण केइ लब्धंति ।

ते सव्वे सुयनासं, ते याणता मइविसेसा ॥८५॥

इह यावन्तः केचन भूतानुसारिण संकताः भुतप्रस्था-
नुसारिण लभ्यन्ते—प्राप्यन्ते वचनस्य पस्थाना—मार्गा मनि-
ज्ञानविशेषा इति तात्पर्यम्, ते सर्वेऽपि भुनक्तानमिति । एवं
' ते वि य मइवसेसा सुयनासंभतरे जाण ' इत्यादि मनि—
भुतभेदावचां पूर्वं प्रतिपादिताः, ते च भूतानुसारिणो
मतिविशेषा अनन्ता इति । ननु यदि मतिविशेषाः कथं
भुनक्तानम् ? , इति तु न प्रेर्यम्, भूतानुसारिणो विशिष्टस्य
मतिविशेषस्यैव भुनक्त्यात् । एतच्च पूर्वं विस्तरेण सम-
र्थितमवति ।

यदि नामाऽनन्ताः भुतभेदास्तथापि ते वक्तुं शक्यन्त

एव, इत्याशङ्क्याह—

उकोमसुयभाणी, वि जाणमाणो वि तेऽमिलपे वि ।

न तरइ सव्वे वोत्तु, न पहुप्पइ जेण कालो मे ॥८५॥

उक्तभुनक्तानलक्षिसंपर्कोऽपि अतुर्दशपूर्वधरो जानन्नपि,
२४५

अभिलष्यन्ति तान् भुनक्तानविशेषाननन्तान् सर्वानपि व-
क्तुं न शक्नोति । कुतः ? , इत्याह—येन कारणेन ' से ' तस्या-
त्कृष्टभुतज्ञानिनां वदनः कालो न प्रभवति—न पूर्यते, आ-
युषः परिमितत्वात्, वाच्यं कमवर्तिन्त्वात् । यदा को-
त्कृष्टः भुनक्त्याऽपि सर्वान् भुतभेदान् वक्तुं न शक्नोति,
तदाऽप्यस्याऽस्मदां का वार्ता ? इति भावः । विशेषः ।

भुनक्तानस्य अनन्ता भेदाः—

भुनक्तानं पुनर्भवति मतिपूर्वं मतिकारकं भुनक्तानं
हि वाच्यवाचकभावेन शब्दप्लावितस्यार्थस्य ग्रहणं
वाच्यवाचकभावेन वक्ष्यम् प्रवर्तते मत्यवधारितेऽर्थे
इति, तत्पुनः भुनक्तानं सर्वमपि भूतभेदावेषेक्षया द्विवि-
धम्, तद्यथा—स्वमतिसमुत्थं, परोपदेशाद्वा, परोपदेशस-
मुत्थं चेत्यर्थः, तत्र स्वमतिसमुत्थं प्रत्येकबुद्ध्यां पश्यानुसा-
रिप्रज्ञानां वा । परोपदेशसमुत्थमस्मदादीनाम् । तत्कर्तिव-
धमिति तद्वदप्रदर्शनायमाह । १० । उ० । प्रक० ।

' चोदमविहनिक्खेवं ' इत्याद्युत्तरार्थे व्याख्येयत्वासुराह—

नाणस्मि सुए चोदम—विहं चमदेण तह य अभासे ।

अविमद्वेणुभयस्मि वि, किंचि जहामंभं वोच्छं ॥८५॥

सम्यक्भूतादौ भुनक्तानं अतुर्दशविधं निक्षेपं वक्ष्येन
भूताज्ञानं च मिथ्याभूतादौ, आपशब्दादुभयरूपं च दर्शन-
परिग्रहविशेषादक्षराऽनक्षरादिभूतं किंचिद् यथासंभवं नि-
क्षेपं वक्ष्ये । इति गार्थः ।

तमेव अतुर्दशविधं निक्षेपमाह—

अक्खर ममी सम्मं, साहियं खलु सपजवसियं च ।

गमियं अंगपविट्ठं, सत्त वि एए सपडिवक्खा ॥८५॥

अक्षरादीनि नम द्वाराण्यनक्षरादिप्रतिपक्षसहितानि अतु-
र्दश भवन्ति । विशेषः ।

सकलखरणकरणाधाराभुनक्तानस्वरूपजिज्ञासया शि-
ष्यः प्रश्नयति—

से किं तं सुवनाणपरोक्खं ? , सुयनाणपरोक्खं चोद-
सविहं पक्खत्तं, तं जहा—अक्खरसुयं ? अक्खरसुयं २
सप्पिसुयं ३ असप्पिसुयं ४ सम्मसुयं ५ मिच्छसुयं ६
साहं ७ अणाइं ८ सपजवसियं ९ अपजवसियं १०
गमियं ११ अगमियं १२ अंगपविट्ठं १३ अंगपविट्ठं
१४ । (सू० ३७)

अथ किं तच्छ्रुतज्ञानम् ? , आचार्य आह—भुनक्तानं अतुर्द-
शविधं प्रकृतम्, तद्यथा—अक्षरभूतमनक्षरभूतं संक्षिप्तभूतमन-
क्षिप्तं सम्यक्भूतं मिथ्याभूतं सादि अनादि सपर्यवसित-
मपर्यवसितं गामिकमगमिकमङ्गप्रविष्टमङ्गप्रविष्टं च । ननु
अक्षरभूतानक्षरभूतकूप एव भेदद्वये शेषभेदा अन्तर्भवन्ति
तत्किमर्थं तेषां भेदापन्यासः ? , उच्यते—इहाद्युत्पन्नमनीनां
विशेषावगमसम्पादनाय महात्मनां शास्त्रारम्भप्रयासां, न
चाक्षरभूतानक्षरभूतकूपभेदद्वयोपन्यासमात्रादयुत्पन्नमतयः
शेषभेदावगमगन्तुमीशते, ततोऽद्युत्पन्नमतिविधेयजनानुग्रहाय
शेषभेदापन्यास इति । न० । (अक्षरभूतादिपदानां व्याख्या
स्वस्वस्थाने ।)

अथ संज्ञिभूतमभिधानसुराह—

समिस्म सुयं जं तं, समिमुयं सो य जस्म सा ममा ।

होइ तिहा कालियह—उदिद्विवाओवमेणं ॥ ५०४ ॥

संज्ञिभूतं तावत् तन्वाऽभिधीयते यत् संज्ञिनः संज्ञिन्ध ।
सोऽपि संज्ञी स एव यस्याऽसौ संज्ञा समस्ति । सा
च संज्ञा त्रिविधा भवति—दीर्घशब्दलोपाद् दीर्घकालिको-
पदेशेन, हेतुवादापदेशेन, दृष्टिवादापदेशेन चेति ।

अत्र परः प्राह—

जह ममासंबंधे—य समिणो, तम समिणो सञ्चे ।

एगिदियाइयाण वि, जं ममा दमविहा भखिया ॥ ५०५ ॥

संज्ञा विद्यते येषां ते संज्ञिनः, इत्येवं संज्ञासंबन्धाद् यदि सं-
ज्ञिन इत्यस्मिन् तदा तत्र संज्ञासंबन्धेन सर्वेऽप्येकेन्द्रियादयो
जीवाः संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति, न पुनः केऽप्यसंज्ञिनः, इत्येवमति-
व्याप्तिप्रसङ्गः, यतः सर्वजीवानामेकेन्द्रियादीनामपि प्रकापना-
दिषु संज्ञा दशविधा भवति, तद्यथा—“एगिदियाण भेते ! कइ-
विहा सञ्चा पखला ? । सोयमा ! दमविहा, नं जहा—आहार-
सञ्चा, भयसञ्चा, मेहुणसञ्चा, परिगहसञ्चा, कोहसञ्चा,
माणसञ्चा, मायासञ्चा लोहसञ्चा, आहसञ्चा, लोगस-
ञ्चा ” एवं ईन्द्रियादीनामपि वाक्यम् । तत् के नामतथम-
संज्ञिनः ? प्राक्काञ्चेतेऽनेकशस्तेषु तेषु प्रवेश्यागमे, ततः
कथमतत् ? इति ।

अत्र परिहारमाह—

धोवा न मोहणा वि य, जं सा तो नाहि कीरण इहइ ।

करिसावमेण धणवं, न रुववं मुत्तिमत्तण ॥ ५०६ ॥

जह बहुदब्बो धणवं, पसत्थरुवो अ रुववं हाइ ।

महइणं मोहणाण य, तह मणी नाणमत्ताण ॥ ५०७ ॥

यद्-यस्मात् कारणात् सा दशविधा संज्ञा कानिन् ताव-
दाप्रसङ्गात्मिका स्तोका इति स्वल्पा, ततोऽत्र नाधिक-
र्यते—न तथा संज्ञी वक्तुं युज्यते इति भावः । न हि कार्या-
पणमात्रास्ति त्वेन लोकऽपि धनवानुच्यते । आहार-भय-
परिग्रह-मैथुनादिसंज्ञात्मिकाऽपि च भूयस्यर्थाह नाधि-
क्रियते, तामप्याश्रित्य न ‘संज्ञी’ इति निर्दिश्यते इत्यर्थः,
यतो नाऽसौ शोभना—मोहादिजन्यत्वेन नासौ विशिष्ट-
व्यर्थः । न चार्थाश्रयसंज्ञया ‘संज्ञी’ इत्यभिधानं यु-
ज्यते । न हि लोकऽप्यविशिष्टेन मूर्तिमात्रेण ‘रूपवान्’
इत्यभिधीयते । तर्हि कीदृश्या संज्ञयाऽत्र संज्ञी प्राच्यते ?
इत्याह—यथा लोकं बहुद्रव्य एव धनवानभिधीयते, प्रश-
स्तरूपश्च रूपवान् भवति, तथाऽत्रापि महत्या शोभनया
च ज्ञानावरणकर्मज्ञयोपशमजन्यमनोज्ञानसंज्ञयैव संज्ञा व्यप-
दिश्यते—संज्ञानं संज्ञाः मनोविज्ञानमित्यर्थः, तद्वया महती,
शोभना च संज्ञाऽभिधीयते, नान्येति भावः । तत्रैषा म-
नोज्ञानरूपा संज्ञा येषामस्ति ते संज्ञिनः, नाम्येति । विशेषः ।

एषा च संज्ञा यस्याऽस्यसौ कालिकसंज्ञी, स च यो

भवति, एतद् दर्शयति—

कालियममि ति तओ, जस्स तई सो य जो मणोजोगे ।

संघे खं ते पणुं, मअइ तल्लदिसंपणो ॥ ५०८ ॥

‘तउ’ति तकोऽसौ ‘कालिकसंज्ञी’ इत्यभिधीयते ।
यस्य किम् ? इत्याह—‘जस्स तई’ति यस्याऽसौ का-
लिकसंज्ञा प्राप्यते । स च को विज्ञेयः ? इत्याह—‘सो
य जो मणोजोगे’त्यादि ‘स च’-कालिकसंज्ञी विज्ञेया ‘यो’
यः काश्चिद् मनोज्ञानावरणकर्मज्ञयोपशमाद् मनोविज्ञसंप-
न्ना मनोयोग्यानन्तान् स्कन्धान् मनोवगलाभ्यो गृहीत्वा
मनस्त्वेन परिणामय्य मय्यते चिन्तनीयं वास्त्विति । स च
गर्भजस्तिर्यक् मनुष्यो वा, देवः, नारकश्चेति ।

अस्य चैवभूतस्य संज्ञिनः किं भवति ? इत्याह—

रुवे जहावल्लो, चक्खुमओ दमिण पयामेसं ।

तह छविहावओमो, भणदव्वपयामिण अत्थे ॥ ५१० ॥

यथा रूपं घट—घटादसंज्ञास्थानं चक्षुस्मता लोचनयु-
क्तस्य जन्तोः रूपलब्धिश्चक्षुर्विज्ञानमुपपद्यते । कथंभूतं रूपं ?
दर्शितं प्रदीपादिप्रकाशेन, तथा तस्यैव प्रकारेण मनोविज्ञा-
नावरणकर्मज्ञयोपशमयतो जीवस्य चिन्तापवर्तकमनस्त्व-
पगितमनोद्रव्यप्रकाशेन शब्दरूपादिकेऽर्थे मनःपरोक्षद्रव्य-
पञ्चकभेदात् पञ्चविधोपयोगात्कालविषयोऽपि समुपजायते
इति ।

अत्र विनयः पृच्छति । नन्वसंज्ञिनः किं सर्वैर्धेन्द्रियो-
पलब्धिर्न भवति ? इत्याह—

अविसुद्धचक्खुणो जह, नाइपयासमि रुवविण्णणं ।

असणिणो तहत्थे, धोवमणोदवल्लदिमओ ॥ ५११ ॥

यथाऽविशुद्धचक्षुषो नातिप्रकाशे मन्दमन्दप्रकाशान्वितप्र-
देशेऽस्पष्टा रूपापलब्धिर्भवति, एवमसंज्ञिनः सन्मुखेन-
जपञ्चन्द्रियस्य स्वल्पमनोविज्ञानज्ञयोपशमयशार्दातस्त्वाक-
मनोद्रव्यग्रहणशक्तेः शब्दाद्यर्थेऽस्पष्टैवोपलब्धिर्भवतीति ।

यदि सन्मुखेनजपञ्चन्द्रियस्यैवभूतमस्पष्टं ज्ञानं भवति,
तर्ह्येकेन्द्रियादीनां तत् कथंभूतं भवति ? इत्याह—

जह मुच्छियाइयाणं, अज्वत्तं सव्वविमयविण्णणं ।

एगेदियाण एवं, सुदयरं वेदियाईसं ॥ ५१२ ॥

यथा मूर्च्छितार्दीनां सर्वेष्वप्यर्थेष्वव्यक्तमेव ज्ञानं भवति,
एवमतिप्रकटावरणोद्धारार्थेकेन्द्रियाणामपि तत् शुद्धतरं शु-
द्धतमं ईन्द्रियादीनामपञ्चन्द्रियसन्मुखेनजपञ्च-
स्पष्टतमं संज्ञिनामिति । आह—कुतः पुनश्चैतस्य समानेऽपि
जन्तूनामिदमुपलब्धिनानात्वम् ? उच्यते—सामर्थ्यभेदात्,
स च सद्योपशमवैशिष्ट्यात् ।

एतद्व्याह—

तुल्ले छेयगभावे, जं मामत्थं तु चकरयणस्स ।

नं तु जहकमहीणं, न होइ मरपत्तमाईणं ॥ ५१३ ॥

ईय मखोविसईणं, जा पडुवा होइ उग्गहाईसु ।

तुल्ले चेयगभावे, अस्स(स) यसीणं न सा हाइ ॥ ५१४ ॥

इह यथा तुल्येऽपि छेदकभावे चक्रवर्तिसंबन्धिनश्चक्र-
रत्नस्य यच्छेदनसामर्थ्ये तद्व्येषां कङ्क-द्राव-शरपत्रादीनां
छेदकवस्तूनां न भवत्येव । कुतः ? इत्याह—यतो यथा-
क्रमहीनं क्रमशो हीयमानमव तत् तेष्विति । प्रकृतं याज-
यन्नाह—‘ईय’ति दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, इत्येवं चैतस्य

तुल्येऽपि मनोविषयिणां संज्ञानामवप्रवृत्तादिषु यावत्त्व-
वर्थाभावेदुता भवति सा तथाविधत्वापेक्षामधिकलानां यथा-
ऋदीर्घकालकसंज्ञादिनां सम्बृज्जगज्ज्ञान्द्रिय-विकलान्द्र-
यै-कान्द्रियाणामसंज्ञिनां न भवत्येव, क्रमशो हीनत्वादिति ।

तदेवं कालिकसंज्ञाविषय उपदेशो भवन् प्रकरणं कालि-
कोपदेशस्तेन प्रोक्तं संज्ञा । सांप्रतं हेतुः निमित्तं, कारणम्,
इत्यनर्थान्तरं, तस्य वदने वादस्मद्विषय उपदेश प्रकरणं
हेतुवादापदेशमेव संज्ञिनमसंज्ञिने आभिधिस्मृताह--

जे पुण संचित्तं, इहा-णिहेसु विमयवत्थुसु ।

वदन्ति निवदन्ति य, सदेहपरिपालणाहेतुं ॥५१५॥

पाणस्य संपण चिय, कालम्मि न याइदीहकालयणा ।

ते हेउवायसम्मी, निबद्धा होति अस्मयणी ॥५१६॥

ये पुनः संचिन्त्य संचिन्त्य इष्टानिष्टेषु ज्ञाया-तथा-हाग-
द्विविधवस्तुषु मध्ये स्पष्टपरिपालनाहेतोरप्येव वदन्ते,
अनिष्टेभ्यस्तु तस्य एव नियतमेव, प्रायेण च सांप्रतकाल
एव, न त्वर्तना-नागतकालावलम्बनं, प्रायेणहृत्वात्,
कचिदतीता-ऽनागतत्वलम्बनेऽपि नातिदीर्घकालानुभा-
गिणः, न हीन्द्रियादयो हेतुवादापदेशेन संज्ञिना विज्ञेयाः ।
तथाह--संज्ञिना हीन्द्रियादयः, संचिन्त्य संचिन्त्य ह्यो-
पादेषु निवृत्ति-प्रवृत्तिः, दवदनादिष्विति । तदेवं हेतुवा-
दिनाऽभिप्रायण निष्पष्टाः पृथिव्यादय एवाऽसंज्ञिन इति ।

अथ दृष्टिंशते सम्यक्त्वादिति तस्य वदने वादस्त-

द्विषय उपदेशः प्रकरणं तेन संज्ञिनम-

संज्ञिने च प्रकरणमाह--

सम्महिद्धी सण्णी, मंते नाणे खओवसमियम्मि ।

अस्मयणी मिच्छत-म्मि दिट्ठिवाओवणसण्ण ॥५१७॥

दृष्टिवादापदेशेन ज्ञायापशमिकज्ञानं वर्तमानाऽसौ वृत्ताने ?
संज्ञी विशिष्टसंज्ञायुक्तत्वात्, मिथ्यादृष्टिस्त्वसंज्ञा, विष-
येस्त्वनेन वस्तुतः संज्ञाविहितत्वादिति ।

आह-यदि विशिष्टसंज्ञायुक्तत्वात् सम्यग्दृष्टिः संज्ञीभ्यते,
तर्हि किमिति ज्ञायापशमिकज्ञाने वर्तमानाऽसौ वृत्ताने ?
ज्ञायिकज्ञाने हि तस्य विशिष्टनराऽसौ प्राप्यते । ततस्तद्-
वृत्तिरप्यसौ किं नास्तीक्रियते, येनोच्यते--' संते नाणे ख-
ओवसमियम्मि ' इति ? । एतद्वशादप्य पूर्वमुक्तमाह-

खयनाणी किं सण्णी, न होइ होइ व खओवसमनाणी ।

सण्णा सरणमणागय-चिता य न सा जिणे जम्हा ॥५१८॥

आवरणस्य सर्वथैव ज्ञायकं ज्ञानी ज्ञयज्ञानी ; केवलीत्यर्थः,
असौ संज्ञी किमिति न भवति ? , किमर्थं च ज्ञायापश-
मिकज्ञानी संज्ञी भवतीति व्याख्यायते भवता ? । एवं प-
रेणोक्तं सत्याह--' सण्णत्थादि ' केवली संज्ञी न भवति,
यतोऽतीतार्थस्य स्मरणम्, अनागतस्य च चिन्ता संज्ञो-
च्यते, सा च जिनं केवलमिति नास्तीति ; सर्वदा सर्वार्था-
वभासकत्वेन केवलानां स्मरण--चिन्तापतीतत्वात् । इति
ज्ञायापशमिकज्ञानेव सम्यग्दृष्टिः संज्ञीति ।

पुनरपि प्रकारान्तरं ५३३ वदः--

मिच्छो हियाहियविभा-गनाखमण्णासमणिसओ कोइ ।

दीसइ सो किमण्णली, सण्णा जमसोहणा तस्स ५१९॥

अनु मिथ्यादृष्टिगपि कश्चिद्विहाकार्यविषयविहता-ऽहित-
विभाषणानामकम्पसंज्ञासमाश्रय एव दृश्यते, ततः कि-
मित्यसौ संज्ञी न भवति, येन दृष्टिवादापदेशेनाऽयमसंज्ञी
प्राप्यते ? इति । शुरुगाह--यद्-यस्माद्वशाभना कुम्भिता त-
स्य मिथ्यादृष्टेः संज्ञा, तेन सत्याऽपि तथाऽयमसंज्ञीति ।

आह-अनु यद्यप्यशाभनाऽस्य संज्ञा, तथापि कथं
तस्या अभावः ? , इत्याह--

जइ दुव्वयणमवयणं, कुच्छियमीलं अमीलमसईण ।

मण्णइ तह नाणं पि दु, मिच्छदिट्ठिस्स अण्णाणं ॥५२०॥

यथा दुव्वयनं कुम्भितं वयनं सद्यप्यवयनं लोके भवत्येव,
असत्याश्च संवन्धि कुम्भितं शीलं विद्यमानमप्यशीलं यथा-
ऽभिधीयते, तथा मिथ्यादृष्टिज्ञानमपि मिथ्यादृष्टेर्नाशयपरि-
प्रहादज्ञानं वदमयते; संज्ञाऽप्यसंज्ञोच्यते इत्यर्थः ।

कस्मात् पुनस्तस्य ज्ञानमप्यज्ञानं भवति ? , इत्याह--

सदमदविमेषणाओ, भवहेउजहिच्छिओवलंभाओ ।

नाणफलाभावाओ, मिच्छदिट्ठिस्स अण्णाणं ॥५२१॥

प्राग् व्याख्यातार्थेव ।

आह-अनु देव-नारक-गर्भजतियेक-मनुष्यलक्षणो मिथ्या-
दृष्टिर्दीर्घकालिकी संज्ञामाश्रित्य दृष्टिवादापदेशसंज्ञाविभा-
रेऽपि संज्ञी कस्माद् नाप्यते ? , इत्याह--

ऊहो न हेउए हे-उई न कालम्मि मण्णइ मत्ता ।

जइ कुच्छिबलणाओ, तह कालो दिट्ठिवायम्मि ॥५२२॥

यथा ऊहः पृथिव्यादीनां संवन्धिनां आद्यमात्रसंज्ञत्यर्थः,
न ' हेउए ' ति हेतुवादासंज्ञाया विचार्यमाणायां कुम्भित-
त्वात् संज्ञा भवत्येव, यथा वा ' कालम्मि ' ति दीर्घकालिक-
संज्ञायां विचार्यमाणायां कुम्भितत्वेन हेतुही संज्ञा न भ-
वत्येव ; तथा ' कालो ' ति दीर्घकालिक्यापि संज्ञा दृष्टिवादा-
पदेशसंज्ञायां विचार्यमाणायां कुम्भितत्वादेव संज्ञा न भ-
वत्येव । अतो नह दृष्टाद्विरपि मिथ्यादृष्टिः संज्ञीति भावः ।
तदेवं दीर्घकालिक-हेतुवाद-दृष्टिवादापदेशेन त्रिविधां सं-
ज्ञां निरूप्य, अर्थतासां मध्ये कस्य जन्ताः का भवति ? ,
इति निरूपणमाह--

पंचण्डमूहमण्णा, हेउसण्णा वेइदियाईणं ।

सुर-नारय-गम्भुम्भव-जीवाणं कालिमी सण्णा ॥५२३॥

छउमत्थाणं सण्णा, सम्महिद्धीण होइ सुयनाणं ।

मइवावारविमुक्का, सण्णइआ उ केवलियो ॥५२४॥

पञ्चानां पृथग्य-पुनोजाया-वनस्पतीनामूहसंज्ञा वृत्त्या-
रोहणाद्यभिप्रायरूपौघसंज्ञा भवति । आह--अनु त्रिविध-
संज्ञामध्येऽत्रेयमूहसंज्ञा नोक्तव, अत एवैकान्द्रिया इह स-
र्वथैवाऽसंज्ञिता एव, तुच्छत्वात् कुम्भितत्वाच्च तत्संज्ञायाः,
इति भवतैवोक्तमेव प्राक्, तत्कथमत्र स्वामित्वप्रकरणया-
मित्यन्तेनां संज्ञा प्रोक्ता ? । सत्यम्, किम्वैकान्द्रियाणामै-
वोहसंज्ञा भवति, न तु हेतुवादासंज्ञा, इत्येवमेतत्संज्ञात्र-
यमित्येवप्रधानोऽयं निर्देशो द्रष्टव्यो न तु विधिप्रधानः । ए-
तस्याभोहसंज्ञाया यथा संज्ञात्वं तथा प्रागेवाहमिति ।
भवत्येवम्, तथाऽप्येकान्द्रियाणामाहार--क्रोधादिका संज्ञा

यस्यविधा समये प्रोक्ता, तत्कथमकैवोहसंज्ञाऽत्रैवामुक्ता ?
सत्यम्, बल्ल्यादिष्वयं व्यङ्ग्योपलभ्यते किञ्चिदिति शे-
षोपलक्षणाधर्मैव निर्दिष्टा, इत्यत्र प्रसङ्गेनेति । द्वि-त्रि-च-
तुारान्द्रय-सम्मुखनजपञ्चन्द्रियाणां तु हेतुवादसंज्ञा प्राप्य-
ते । देवनादकाणां गर्भज-तियङ्-प्रनुप्याणां च कालिकी संज्ञा-
नि । दृष्टिवादोपदेशेन कृष्णस्थजन्तूनां सम्यग्दृष्टिनामैव सं-
ज्ञा प्राप्यते । ततश्च 'तथा यच्छ्रुतज्ञानं तत् संज्ञिभूतं भव-
ति' इत्याद्याहारः । एवं च सति स्मरण-चिन्तादिमति-
भुतस्यापारगहिता भवस्याः, सिद्धि गताश्च कर्वालन एव
संज्ञार्ताताः संज्ञारहिताः, शेषजन्तूनां केषांचित् कस्याश्चित्
संज्ञाया उक्तत्वादिति भाव इति ।

अत्राह परः—

मोक्षेण हेउ-कालिय, सम्मत्तकमं जहुत्तरविमुद्धं ।

किं कालिभोवणसो, कीरइ आईए सुत्तम्मि ॥ ५२५ ॥

नन्वविशुद्धत्वात् प्रथमं हेतुवादसंज्ञा, ततो विशुद्धत्वात्
कालिकसंज्ञा, ततोऽपि विशुद्धतरत्वाद् दृष्टिवादसंज्ञा, इ-
त्येव यथासर्गविशुद्धममुं क्रमं मुक्त्वा किं कालिकसंज्ञापदे-
श आदौ प्रथमं सूत्रे नन्दिदलक्षणे क्रियते ?, तथा च भ-
यताऽपि तदनुगोधन पूर्वमुक्तम्—'सा सण्णा होइ तिहा
कालिय-हेउ-दिट्ठिवाओवणसण्ण' इति ।

अत्रासत्तमाह—

मम्मि ति अमणिए ति य, मव्वसुण कालिभोवणमेणं ।

पायं संववहारो, कीरइ तेणाइए स कम्मो ॥ ५२५ ॥

इह सर्वस्मिन्नपि भूते-आगमे योऽयं 'संज्ञा' इति व्य-
वहारः स सर्वोऽपि प्रायो बाहुल्येन कालिकापदेशनैव
क्रियते । तेनाऽऽदौ स एव कालिकापदेशः कृतः । इदमुक्तं
भवति—यतः स्मरण-चिन्तादिर्दीर्घकालिकज्ञानमहितः स-
मनस्कपञ्चन्द्रियः संज्ञीत्यागमे व्यवहियते, असंज्ञी तु प्रम-
द्यप्रान्तेष्वधर्माश्चित्य यद्यप्येकन्द्रियादिरपि लभ्यते, तथापि
समनस्कसंज्ञी तावत् पञ्चन्द्रिय एव भवति । ततः पर्यु-
दासाभ्ययणादन्वेष्यमनस्कसम्मुखनजपञ्चन्द्रिय एवाऽऽ-
गमे प्रायो व्यवहियते । तद्वैभूतः संज्ञा-संज्ञिव्यवहारो दी-
र्घकालिकापदेशनैवापपद्यते । अतः प्रथमे स एव सूत्रे, त-
दनुगोधनाऽयं च निर्दिष्टः । इति त्रयोविंशतिगाधार्थः विशेषः ।
अनन्तानुबन्धकषायचतुष्टयक्षयानन्तरं मिथ्यात्व-मिथ्यस-
म्यक्त्वपुञ्जलक्षणे त्रिविधेऽपि दर्शनमोहनीय सर्वथा क्षी-
ण क्षायिकं सम्यक्त्वं भवतीति । तद्वैभूतसम्यक्त्वपञ्चक-
परिग्रहात् सम्यक्भूतम्, मिथ्यात्वपरिग्रहान् मिथ्याभूतं
भवतीति प्रतिपत्तव्यमिति । विशेषः ।

अत्राह-ननु कियत् सम्यक्भूतमेव भवति ?, कियत्त्व मि-
थ्याभूतम् ?, शेषस्य च मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्य मध्ये मि-
थ्यात्वोदयात् कस्य विपर्यासा प्रवर्तते ?, कस्य च न ?,
इत्याशङ्क्याह—

चौहम दस य अभिजे, नियमा सम्मत्तमेसए भयणा ।

मइओहिविवआसे, वि होइ मिच्छे न उण्ण सेसे ॥ ५२६ ॥

चतुदशपूर्वैभ्यः प्रारभ्य यावत् संपूर्णदशपूर्वाणि तावत्
नियमात् सम्यक्भूतमेव भवति, न मिथ्याभूतम्—एताव-

च्छ्रुतसङ्गावे सम्यग्दृष्टिरेव भवति न मिथ्यादृष्टिरिति भा-
वः । 'सेसए भयण' नि-शेष मिश्रदशपूर्वाधिकं सामा-
यिकपर्यन्ते भूते भजना-विकल्पना एतच्छ्रुतसङ्गावे कोऽ-
पि सम्यग्दृष्टिः, काश्चित् मिथ्यात्वोदयाद् विपर्यस्तो मि-
थ्यादृष्टिरपि भवति । ततश्चेतत् भूतं सम्यक्त्वपरिग्रहात्
सम्यक्भूतं, मिथ्यात्वोदयाद् मिथ्याभूतमपि स्यादिति भा-
वः । मत्व-वर्धिविपर्यासाऽपि मिथ्यात्वं मिथ्यात्वोदयो
भवति, न पुनः शेष-मनःपर्याय-केवलज्ञानद्वये । इद-
मुक्तं भवति-मिथ्यात्वोदयाद् मतिज्ञानं विपर्यस्तं सद् मत्व-
ज्ञानं भवति, अवधिर्गप तदुदयाद् विपर्यासमापन्नो वि-
भक्तपदव्यपदेशं लभते, मनःपर्याय-केवलज्ञाने तु कदापि
मिथ्यात्वोदयाद् विपर्यासं न गच्छतः, तत्सङ्गावे तदुदय-
स्यैवाऽसंभवात् । मनःपर्यायज्ञानं हि चारित्रिण एव भवति,
केवलज्ञानं तु सांख्यानिचतुष्टयस्य, इति कुतस्तङ्गावे मि-
थ्यात्वोदयः ? इति । एतच्चह मिथ्यात्वोदयसंभवाऽसंभ-
वप्रस्तावाद्यनुपपन्न एवाकम्, प्रस्तुतं पुनरत्र सम्यग्मि-
थ्याभूतमेवेति ।

अत्र किल परः किञ्चित् प्रेरयति—

तत्तावगममहावे, मइ मम्मसुयाण को पइविसेसो ? ।

जह नाणदंसणाणं, भेओ तुप्पिजवोहम्मि ॥ ५२५ ॥

नाणमवाय धिईओ, दंसमामिहुं जहोग्गहेहाओ ।

तह तत्तर्ह मम्मं, रोइअइ जेण तं नाणं ॥ ५२६ ॥

उभयत्रापि तत्तावगमस्वभावत्वे तुल्ये सति कः सम्य-
क्त्व-भूतयोः प्रतिविशेषः, येनोच्यते—'सम्यक्त्वपरिग्र-
हात् सम्यक्भूतम्' इति ? । इदमुक्तं भवति—'तावदिदोष-
रहित एव देवता, तदाकापावतस्यकृत्तय एव शूरवः,
जीवादिर्कमेव तत्त्वम्, जीवाऽपि नित्याऽनित्याद्यनेकस्वभा-
वः, कर्ता, भोक्ता, मिथ्यात्वादितुभिः कर्मणा बध्यते,
ततः—'संयमाऽऽदिभिरनु यतो मुच्यते' इत्यादिबोधात्मकमेव
सम्यक्त्वमुच्यते, भूतमत्यवमार्थाभस्तावात्मकमेव, तदनयाः
को विशेषः, येनोच्यते—'सम्यक्त्वपरिग्रहीतं सम्यक्भूत-
म्' इति ? । अत्रासत्तमाह—'जह' त्यादि यथा च--
स्वयवबोधरूपत्वे तुल्येऽपि कथंचिज्ज्ञान-दर्शनयोर्भेदः,
तथा तत्त्वावयवमस्वभाव तुल्येऽपि सम्यक्त्व-भूतयो-
रिहाऽपि कथाञ्जन्द्रः । कथं पुनर्ज्ञान-दर्शनयोरन्य-
त्र तावद् भेद उक्तः ?, इति चेत् । इत्याह—'नाणे' त्यादि
यथाऽपायश्च घृतिश्चाऽपायघृती, एते वचनपर्यायप्राह-
कत्वेन विशेषावबोधस्वभावम्याज्ज्ञानमिष्टम्, अवग्रहभेदा
चाऽर्थपर्यायविषयत्वेन सामान्यावबोधाद् दर्शनम् ; तथाऽ-
त्रापि जीवादिनस्वविषया रुचिः अजानं सत्यकत्वं भयने,
येन पुनस्तज्जीवादिनस्व रोच्यते—अज्ञीयते तज्ज्ञानम् ।
अयमत्राभिर्भायः—दर्शनमोहनीयकर्मक्षयोपशमादिना या
तत्त्वअज्ञानात्मिका तत्त्ववैचित्र्यजायते ; तथा तत्त्वअज्ञा-
नारमकं जीवादिनस्वरोचकं विशिष्टं भूतं ज्ञाने, ततस्तत्
भूतज्ञानव्यपदेशं परिहृत्य भूतज्ञानसंज्ञा समासादयति । एवं
च सति परा मन्यते—विशिष्टतत्त्वावयवमस्वभाव, भूतमेव स-
म्यक्त्वं, न पुनस्ततोऽतिरिक्तं किञ्चिदुपलभ्यते, इति कथ-

मुच्यते—‘सम्यक्त्वपरिग्रहात् सम्यक्भूतम्’ इति । सि-
द्धान्तवादी तु मन्थते—यथा ज्ञानदर्शनयोर्विस्ववबोधरूपत-
यैकत्वेऽपि विशेषसामान्यवस्तुग्राहकत्वेन भेदः, तथाऽ—
त्रापि शुद्धतत्त्वावगमरूपे भूते तत्त्वभ्रष्टानांशः सम्यक्त्वं,
तद्विशिष्टं तु तत्त्वरोचकं भूतज्ञानमिन्यनयोर्भेदः । एतयोश्च
सम्यक्त्व-भूतयोर्धुगपक्षाभेदऽपि कार्यकारणभावाद् भेदः ।

उक्तं च—

“कारण कञ्जविभागो, दीवपगासाण जुगवज्जमे वि ।
जुगवुत्पन्नं पि तथा, हेऊ नाणुस्स सम्मत्तं ॥ १ ॥
जुगवं पि समुत्पन्नं, सम्मत्तं अहिगमं विसोहेइ ।
जह कयगमज्जणाइ जलबुद्धीओ विसोहिंति ॥ २ ॥”
अगो युक्कुमुक्कम् ‘सम्यक्त्वपरिग्रहीतं सम्यक्भूतं, विपर्य-
याणु मिथ्याभूतम्’ इति गाथादशकार्थः । विशेषः ।

तोच्चा व अभिसमेच्च व, तत्तर्हं चैव होति सम्मत्तं ।

तत्थेव य जा विरुई, इतरत्थ रुई य मिच्छत्तं ॥

अत्रा कचलीप्रभृतीनामुपदेशमिति समेत्य वा जानिस्मर-
णादिना या तत्त्वेषु कश्चिर्भवति सा सम्यक्त्वं, वा तत्रैव
तत्त्वेषु विरुद्धादिनरेष्वनरेष्वेषु कश्चिः सा मिथ्यात्वमिति ।
उक्तं सम्यक्त्वभूतं, मिथ्यात्वभूतं च । सू० १ उ० १ प्रक० ।

से किं तं साइअं सपजवसिअं, अणाइअं अपजवसिअं
च ? इच्चैइयं दुवालसंगं गणिपिटगं बुच्छित्तिनयदुयाए
साइअं सपजवसिअं, अबुच्छित्तिनयदुयाए अणाइअं
अपजवसिअं । (सू०-४२×)

अथ किं तत्सादि सपर्यवसितमनादि, अपर्यवसितं च ? ।
सहसहादिना वर्तते इति सादि, तथा पर्यवसानं पर्य-
वसितं, भावे कप्रत्ययः, सह पर्यवसितेन वर्तते इति स-
पर्यवसितम्, आदिर्गहितमनादि, न पर्यवसितमपर्यवसितम्
आकार्य आह—इत्येतद्वादादशाक्तं गणिपिटकं ‘बोच्छित्तिन-
यदुयाए’ इत्यादि, व्यवच्छिन्नप्रतिपादनपरो नयो व्यव-
च्छिन्ननयः; पर्यायास्तिकनय इत्यर्थः तस्याथो व्यवच्छि-
त्तिनयार्थः; पर्याय इत्यर्थः, तस्य भावो व्यवच्छिन्ननया—
र्थता । अत्र पर्यायार्थस्येत्यर्थः, किमित्याह—सादिसपर्यव-
सितं नादिकादिभ्रवपरिणत्येक्षया जीव इव, ‘अबुच्छित्ति-
नयदुयाए’ स्ति-अव्यवच्छिन्नप्रतिपादनपरो नयोऽव्यव-
च्छिन्ननयस्तस्यार्थः अव्यवच्छिन्ननयार्थः, द्रव्यमित्यर्थः ।
तद्भावस्तथा नया; द्रव्यापक्षया इत्यर्थः । किमित्याह—अना-
दि अपर्यवसितं त्रिकालावास्थायात्वाजीववद् । न० ।

इदानीं सादि सपर्यवसितं च भूतं सप्रतिपक्षमुच्यते—

अत्थि ति जयस्सेयं, अणाइपजंतमत्थिकाय व्व ।

इयरस्स साइ संतं, गइपजाएहिं जीवो व्व ॥ ५३७ ॥

अस्तीति नयो नित्यवादी द्रव्यास्तिकस्तस्याभिप्रायेणेवं
द्वादशाक्षभूतमनादि, अपर्यवसितं च, नित्यत्वात्, पञ्चास्ति-
कायवत् । तथाहि—यैर्जीवद्रव्यैः भूतमिदमधीतं, गान्यधी-
यन्ते यानि चाध्येष्यन्ते, तानि तावद् न कदापि व्यव-
च्छिद्यन्ते, इति तेषामनादिता, अपर्यवसिता च । ततः भुग-
स्याऽपि तत्पर्यायभूतस्य तदव्यभिचिकान् तद्रूपतैव । न हि

सर्वथाऽसत् काप्युत्पद्यते, सिकतास्वपि तैलाद्युत्पत्तिप्रस-
ङ्गात् । नापि सतोऽत्यन्तोच्छेदः, सर्वशून्यतापत्तेः । यदि
हि यद् यदेव—नारकादिकं घट—पटादिकं च विनश्यति
तत् तद्यदि सर्वथा निरन्वयमपैति, तदा कालस्याऽपर्थ-
वसितत्वात् क्रमेण सर्वस्याऽपि जीवपुद्गलराशेर्व्यवच्छेदात्
सर्वमेव विभवं शून्यं स्यात् । तस्माच्छ्रुताधारद्रव्याणां
सर्वत्रैव सत्त्वात् तदव्यभिचिकणस्तस्यापि तद्रूपतैवेति स्थि-
तम् । इतरस्य व्यवच्छिन्नानयस्याऽनित्यवादिनः पर्याया-
स्तिकस्य मतेन सादि, सपर्यवसितं च भूतम्, अनित्यत्वा-
जीवस्य, नारकादिगतिपर्यायवत् । तथाहि—भूतज्ञानिनां
निरन्तरमपरापरे द्रव्याद्युपयांगाः प्रसूयन्ते, प्रलीयन्ते च ।
न च तेषांऽन्यत् किमपि भूतमस्ति, तत्कार्यभूतस्य
जीवादितत्त्वावबोधस्याऽन्यत्राऽदर्शनात्, तदनुपलब्धेऽपि
तत्कल्पनायामतिप्रसङ्गात् । द्रव्यादिषु च भूतापयांगः सा-
दिः सपर्यवसित एवेति ।

अथवा नयविचारमुत्सृज्य द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाषानाभि-

त्येवं साद्यादिस्वरूपं चिन्त्यत इति । एतद्वाह—

दच्चाइणा व साइय-मणाइयं संतमंतरहिंयं वा ।

दच्चाइमि एगपुरिसं, पडुच्च साइं सनिहणं च ॥ ५३८ ॥

द्रव्यादिना या द्रव्यक्षेत्रकालभाषैवा भूतं सादिक-
मनादिकं, साम्नमनन्तं च भवति । इह च द्रव्यतः भूत-
मकं बहूनि च पुरुषद्रव्याण्यप्यभित्य चिन्तनीयम् । तत्रैक-
पुरुषं द्रव्यमङ्गीकृत्य तावदाह—‘दृक्वस्मी’ त्यादि द्रव्यत
एकपुरुषं प्रतीय सादि स्निघनं च भूतं भवति । विशेषः ।

आह परः केन पुनः कारणेन अक्षरानक्षरभूते प्रथममुपा-
से तन आह—

सुणेतीति सुयं तेणं, सवणं पुण अक्खरेयरं चैव ।

तेणक्खरे तरं वा, सुयनाणे होति पुच्चं तु ॥ ५४० ॥

इह हि यस्मात्प्रतिपत्तेर्यदुच्यमानं भृणोति तेन-कारणेन
तत् भूतमित्युच्यते, भूयते इति भूतमिति व्युत्पत्तेः । अत्र-
ण पुनरक्षरस्य वाऽनक्षरस्य तेन भूतज्ञानं प्रकृत्यमात्रे
पूर्वमक्षरमक्षरं बोधत्तमिति । सू० १ उ० १ प्रक० ।

से किं तं गमिअं ? दिट्ठिवाओ, अगमिअं कालिअं
सुअं, सेत्तं गमिअं, सेत्तं अगमिअं । अइवा-तं समास-
ओ दुविहं पणत्तं, तं जहा-अंगपविट्ठं, अंगवाहिरं च । से
किं तं अंगवाहिरं ? अंगवाहिरं दुविहं पणत्तं, तं जहा-
आवस्सयं च, आवस्सयवइरित्तं च । से किं तं आवस्सयं ?
आवस्सयं छविहं पणत्तं । तं जहा-सामाइअं चउवी-
सत्थओ वंदखयं पडिक्कमणं काउस्सगो पक्कक्खाणं, सेत्तं
आवस्सयं । से किं तं आवस्सयवइरित्तं ? आवस्सयव-
इरित्तं दुविहं पणत्तं, तं जहा-कालिअं च, उकालिअं च ।
(सू० ४३×)

अथ किं तद्भूमिकम् ? इहादिमध्यावन्तानेषु किञ्चिद्विशेषणं
भूयो भूयस्त्वस्यैव सूत्रव्यापारणं गमः, तत्रादौ—“सुयं मे
आउस्संतेअं अंगवया पक्कक्खाणं इह कल्लु” इत्यादि, एवं म-

ध्यावसानयोरपि यथास्मभवे द्रष्टव्यं, गमा अस्य विद्यन्ते-
इति गमिकम्, 'अतोऽनेकस्वरात्' । ७२ । ६ । इति मन्वर्थीय इक-
प्रत्ययः । उक्तं च चूर्णी—आहरे मउक्तेऽवसाणे वा किञ्च वि-
ससजुत्तं दुगाइसथेगसां तमव पाडिजमाणे गमियं भञ्ज-
इति, तच्च गमिकं प्रायो दृष्ट्वाद्, तथा आह—'गमियं
दिट्ठीवाओ' तद्विपरीतमगमिकं, तच्च प्राय आचारादि का-
लिकभृतम्, असदृशपाठान्मकन्वात् । तथा आह—'अग-
मियं कालियसुयं' 'सत्त' मित्यादि, तदेतद्विमिकमगमिकं
च । 'न समासओ' इत्यादि, तद्विमिकमगमिकं च, अथ-
वा तत्—सामान्यतः भुतमहदुपदेशानुसारि समासतः—
सङ्क्षेपेण द्विविधं प्रकृतं, तथा—अङ्गप्रविष्टमङ्गबाह्यं च ।
अत्राह—ननु पूर्वमेव चतुर्दशभेदेदेशाधिकारऽङ्गप्रविष्ट-
मङ्गबाह्यं चतुर्पुण्यस्ते, तत्किमर्थं भूयस्तेऽस्मात्सत इत्या-
द्युपन्यासेन तद्वयं न्यस्यते इति ? उच्यते—इह सर्व एव-
भूतभेदा अङ्गानङ्गप्रविष्टरूपं भेदद्वयं प्रधानभवेति, तत
येतदर्थक्यापनार्थं भूयोऽप्युद्देशेनाभिधानम् । अथवाऽङ्गान-
ङ्गप्रविष्टमहदुपदेशानुसारि ततः प्राधान्यक्यापनार्थं भूयोऽपि
तत्प्रोद्देशेनाभिधानमित्युदाहरणः, तत्राङ्गप्रविष्टमिति । (न०)
तत्रालपवङ्गव्यत्वात्प्रथममङ्गबाह्यमधिकृत्य प्रश्नमूत्रमाह—'स
किं त' मित्यादि, अथ किं तदङ्गबाह्यं ?, सूरिगाह—अङ्ग-
बाह्यं भुतं द्विविधं प्रकृतं, तथा—आवश्यकं आवश्यकव्य-
तिरिक्तं च । तत्रावश्यं कर्म आवश्यकम्, अवश्यकत्वं व्यति-
रिक्तानुष्ठानमित्यर्थः, अथवा गुणानामभिधिना आवश्यकमा-
त्मानं करोतीत्यावश्यकम्—अवश्यकत्वं समासायकार्थादि-
शानुष्ठानं तत्प्रतिपादकं भुतमपि आवश्यकं, चशब्दः स्वग-
तानेकभेदमुच्यते । 'स किं त' मित्यादि, अथ किं तदा-
वश्यकम् ?, सूरिगाह—आवश्यकं तद्विधं प्रकृतं, तथा—
'सामायिक' मित्यादि निगदसिद्धं, 'सेस' मित्यादि तद-
तदावश्यकं 'स किं त' मित्यादि, अथ किं तदावश्यकं-
व्यतिरिक्तम् ?, आचार्य आह—आवश्यकव्यतिरिक्तं द्विविधं
प्रकृतं, तथा—कालिकम् उत्कालिकं च । तत्र यदिवमनि-
शाप्रथमपञ्चमपौरुषीद्वय एव पठ्यते तत्कालिकं, कालेन
निवृत्तं कालिकमिति व्युत्पत्तेः, यत्पुनः कालवलावज्जं पठ्यते
तदुत्कालिकम्, आह च चूर्णिणकृत्—'तत्त कालियं जं विण-
राई (ए) ण पढमचरमपौरुसीसु पाडिजई । जं पुण काल-
वलावज्जं पाडिजई तं उक्कालियं' इति, तत्रालपवङ्गव्यत्वा-
त्प्रथममुत्कालिकमधिकृत्य प्रश्नमूत्रमाह—'स किं त' मि-
त्यादि, अथ किं तदुत्कालिकं भुतं ?, सूरिगाह—उत्कालिकं
भुतमेकविविधं प्रकृतं, तथा—दशविकालिकं तच्च सुप्रती-
तं, तथा कल्पाकल्पप्रतिपादकमध्ययनं कल्पाकल्पं, तथा
कल्पन कल्पः—स्थावरादिकल्पः तत्प्रतिपादकं भुतं कल्प-
भुतं, तत्पुनर्द्विभेदः, तथा—'चुल्लकणसुयं, महाकणसुयं'
एकमल्पप्रन्थमल्पार्थं च, द्वितीयं महाप्रन्थं महार्थं च शेषा
प्रन्थविशेषाः प्रायः सुप्रतीताः, तथापि लेशतोऽप्रतिष्ठान्
व्याख्यास्वभावाः । तत्र 'फणवण' इति जीवादीनां पदार्थानां
प्रकृतं, प्रज्ञापना, तेन बृहत्तरा महाप्रज्ञापना, तथा प्रमादा-
प्रमादस्वरूपभेदफलविपाकप्रतिपादकमध्ययनं प्रमादाप्रमाद-
मुत्तम प्रमादस्वरूपभेद-प्रचुरकर्मैधनप्रभवतिरन्तगाविध्या-
तशास्त्रिमानसानेकदुःखदुःखदुःखालाकलापपरीतमशेषव-

संसारव्यामगृहं पश्यंस्तन्मध्यवर्त्यसि सति च तज्जगमनो-
पाये वीतरागप्रणीतधर्माचरन्तामणौ यतौ विनिश्चयकर्मोदय-
साचिब्यजनिताम् परिणामविशेषादपश्यन्निव तद्भयमधि-
गम्य विशिष्टपरलाकक्रियाविमुक्त एवास्ते जीवः स क्लृप्तु
प्रमादः, तस्य च प्रमादस्य, ये हेतवो मद्यादयस्तेऽपि प्रमा-
दास्तत्कारणत्वात्, उक्तं च—'मज्जं विलय कसायो निहा
विगहा य पंचमी भणिथा । एए पंच पमाया जीवं पाडित
संसारं ॥ १ ॥' एतस्य च पञ्चप्रकारस्यापि प्रमादस्य फलं
दाहणा विपाकः, उक्तं च—

"अयो पिषमपभोक्तुं क्षमं भवेत् कीदृत्तं दुताम्यम् ।

संसारबन्धनगतं न तु प्रमादः क्षमः कतम् ॥ १ ॥

अस्यामेव हि जातो, नरमुपहन्त्याद्विषं दुताम्यं वा ।

आसवितः प्रमादो, हन्याज्जन्मान्तरगतानि ॥ २ ॥

यत्र प्रयान्ति पुरुषाः, स्वर्गं यत्र प्रयान्ति विनिर्णयन् ।

तत्र निमित्तमनार्यः, प्रमाद इति विनिश्चयमिदं मे ॥ ३ ॥

संसारबन्धनगता, जातिजराव्याधिभरणदुःखास्तः ।

यक्षोद्विजते सस्वः, साऽप्यपराधः प्रमादस्य ॥ ४ ॥

आज्ञाप्यते यद्वक्ष-स्तुत्रोद्वेगाणिपादकमेतन् ।

कर्म च करोति बहुविध-मेतदपि फलं प्रमादस्य ॥ ५ ॥

इह हि प्रमत्तमनसः, सान्मादमदनिभुनन्दिद्याक्षपला ।

यत्कृत्यं तदकृत्वा, सततमकार्येऽवभिपतति ॥ ६ ॥

तेषामभिपतिताना-मुद्भ्रान्तानां प्रमत्तद्वयानाम् ।

वर्जन्ते एव दोषा घनतरव इवाम्बुसेकेन ॥ ७ ॥

हृष्टोऽप्यालोकं नैव विभ्रम्भितदयं,

तीरे नीतापि भ्रास्यति वायुना नोः ।

लब्ध्वा वैराग्यं भ्रष्टयोगः प्रमादा-

द्वयो भूयः संसृता बभ्रमीनि ॥ ८ ॥

एवं प्रतिपक्षद्विगोप्रमादस्यापि स्वरूपादयो वाक्यैः,

'नन्दी' स्यादि सुगमं, सूर्यपक्षात्' इति सूर्यचर्या-

प्रज्ञपने यस्यां ग्रन्थपद्धतौ सा सूर्यप्रज्ञप्तिः, तथा 'पौरुषा-

मण्डल' मिति 'पुरुषः-शङ्कः पुरुषशरीरं वा तस्मात्किञ्चिन्ना

पौरुषा 'तत आगतं' ॥ ६ । ३ । ४ ॥ इत्येव, आह च चूर्णि-

कृत्—'पुरिसो सि संक्कं पुरिससरोरं वा, तत्र पुरि-

साओ निष्फणा पौरिसी' इति, इयमत्र भावना-सर्वस्यापि

वस्तुनो यदा स्वप्रमाणवद्भावा जायते तदा पौरुषा भवति

एतच्च पौरुषाप्रमाणमुत्तरायणस्यान्ते दक्षिणायनस्यादौ च-

क दिने भवति, ततः परमकुलस्याष्टावकपापुमीगा दक्षि-

णायनं वर्जन्ते उत्तरायणे च ह्रस्वान्ते, एवं मण्डलं मण्डलं अ-

न्वाऽप्या पौरुषी यत्राध्ययने व्यावर्त्यते तदध्ययनं पौरुषी-

मण्डलं, तथा यत्राध्ययने चन्द्रस्य सूर्यस्य च दक्षिणेषु उ-

त्तरेषु च मण्डलेषु सञ्चरतो यथा मण्डलान् मण्डले प्रवे-

शा भवति तथा व्यावर्त्यते तदध्ययनं मण्डलप्रवेशः, त-

था 'विद्याचरणविनिश्चय' इति, विद्यति-ज्ञानं, तच्च सत्य-

वर्तनसहितमयगन्तव्यम्, अन्यथा ज्ञानत्वायेगात्, चतुर्ण-

चारित्र्यमेतेषां फलविनिश्चयप्रतिपादको, प्रन्था विद्याचर-

णविनिश्चयः, (न०) तथाऽऽत्मनो-जीवस्यालोकनप्रायश्चि-

त्प्रतिपादकप्रवृत्तिप्रकारेण विशुद्धिः—कर्मविगमलक्षणा, प्र-

तिपाद्यते यस्यां ग्रन्थपद्धतौ साऽऽत्मविशुद्धिः, तथा 'वी-

तरागभुत' मिति सरागव्यापानं वीतरागस्वरूपं प्रतिपा-

द्यते यत्राध्ययने तद्वीतरागभुते, तथा 'संलेखनाभुत' मिति
द्रव्यभावसंलेखना यत्र भुते प्रतिपाद्यते तत्संलेखनाभुतं,
नचोत्सर्गत इयं द्रव्यसंलेखना-

“ चत्वारि विचिन्ताइ, विगर्हनिज्जुहियाइ चत्वारि ।

संवच्छेरे उ दोषि उ, एगंतरिने च आयामं ॥ १ ॥

नाइविगिट्टा य तवो, छुम्मासे परिमिये च आयामं ।

अण्णिय य छुम्मासे, होइ विगिट्टा तवोकम्मं ॥ २ ॥

वासं च कोइसिहिये, आयामं कूट्टु आयुपुड्डीय ।

गिरिकंदरम्मि गंतु, पायवृगुमणे अइ कण्ह ॥ ३ ॥ ”

। भवसंलेखना तु कौधादिकषयप्रतिपत्ताभ्यामः, तथा
'विहारकल्प' इति विहारण-विहारः तस्य कल्पो-इयवस्था
कषयिकल्पप्रतिपत्ता यत्र वर्ण्यते ग्रन्थे स विहारकल्पः,
तथा 'चरणविधि' इति चरण-चार्त्तं तस्य विधि-
वर्ण्यते स चरणविधिः, (न०) 'महाप्रत्याख्यान'
मिति महत्प्रत्याख्यानं यत्र वर्ण्यते तन्महाप्रत्याख्यानम्,
इह चूर्णिकारकृता भावना दर्शयते " धरकण्येण जिणक-
ण्येण वा विहरिता भन्ते धरकण्येण । धारस यासे संलेहणं
करत्ता जिणकण्येण पुण विहारयेण संलीढा तद्वायि ज-
हाजुनं संलेहणं करत्ता निव्वाघाय संचट्ठा चेव भल्लज्जरमं
पणकखंति, एवं सचित्थरं जत्थज्जयणे वरिणज्जइ तम-
ज्जयणं महापच्चकखणं [वृद्धट्टिकासत्कमेतत्]—“ एवं
तावदमून्यध्ययनानि-एतान्यध्ययनानि जहाभिहाणत्थाणि-
भणियाणि 'सत्त' मित्यादि, निगमनं, तदेतदुत्कालिक-
सुपलक्षणं जेतदिनि उक्तमुत्कालिकं, 'से कि तं' मित्यादि,
अथ किं नत्कालिकं? कालिकमनेकविधं प्रकृतं, तद्यथे-
त्यादि, 'उत्तराध्ययनानि' सर्वाण्यपि चाध्ययनानि प्रचा-
नान्येव तथाऽप्यमून्येव रूपाः उत्तराध्ययनशब्दाद्यत्येन
प्रसिद्धानि 'इसाआ' इत्यादि प्राया निगदसिद्धं, निशी-
थ' मिति निशीथवचिशीथम्, इदं प्रतीतमेव, तस्मात्परं
यदग्रन्थार्थाभ्यां महत्तरं तन्महानिशीथं, तथा आचलिका-
प्रविष्टानामितरणां वा विमानानां वा प्रविभक्तिः-प्रविभजनं
यस्यां ग्रन्थपद्धतौ सा विमानप्रविभक्तिः, सा चैका स्तोक-
ग्रन्थार्था द्वितीया महाग्रन्थार्था, नत्राऽऽद्या कुल्लिका
विमानप्रविभक्तिः, द्वितीया महाविमानप्रविभक्तिः, तथा
'अक्खूलिक' इति अक्ख-आआरादेश्चूलिकाऽक्खूलिका,
चूलिका नाम उक्कानुक्कार्थसंग्रहात्मिका ग्रन्थपद्धतिः, तथा
'वर्मचूलिक' इति वर्गः-अध्ययनानां समूहो यथाऽस्तक-
इत्यस्वयै वर्गा इत्यादि तेषां चूलिका, तथा व्याख्या-
भगवती तस्याश्चूलिका व्याख्याचूलिका, (न०) ।

। तथा 'उत्थानभुत' मिति; उत्थानम्—उत्थ्वनं तदेतुः भु-
तमनुत्थनभुतं, तच्च शृङ्गनादिते कार्ये उपयुज्यते, अत्र चू-
र्णिकारकृता भावना—“ संज्जनस्स कुलस्स वा गामस्स
सा नगरस्स वा रायहाणीय वा समणे कयसंकपे आसुरुत्तं
खंडिअए अण्णसखे अण्णसखले विसमासुहासणये उव-
उवो समणे उट्ठाणसुयज्जयणं परियेइइ तं च एक्कं वा
निणिण वा वारे ताइ से कुले वा गामे वा जाव रायहाणीय
वा ओइयमणसंकपे विलवते दुयं दुयं पहावेत्त उट्ठेइ-उव-
स्तति ति भाणियं होइ ” इति, तथा 'समुत्थानभुत' मिति

समुत्थानं—भूयस्तत्रैव वासनं तदेतुः भुतं समुत्था-
नभुतं, वकारलोपाच्च सूत्रे "समुत्थाणसुयं" निपाठः, तस्य
अर्थं भावना—“ तस्मै समणे कज्ज तस्सव कुलस्स वा जा-
व रायहाणीय वा से चेव समणे कयसंकपे तुट्ठ, पसंज
पसंजलेसे समसुहासणये उवउव समणे समुत्थाणसु-
यज्जयणं परियेइइ, तं च एक्कं वा निणिण वा वारे ताइ से कुले
वा गामे वा जाव रायहाणीय वा पहावेत्तसे मसत्थं मंगलं क-
लयलं कुलमाणं मंदाए मंदाए सललियं आगच्छइ समुत्थ-
ट्ठिअ-आवासरत्तित्तुत्तं भवइ, समं उ (सु) उट्ठाणसुयं ति म-
सत्तव वकारलोपाच्च समुत्थाणसुयं ति भाणियं, तथा, उट्ठे, उ-
पण्णावि पुट्ठुट्ठियं गामाह भवइ तद्वावि जइ से समणे एवे-
कयसंकपे अज्जयणं परियेइइ तस्मै पुण्णवि आवासेइ ”
तथा 'नागपरियावणिय' इति-नागाः-नागकुमारास्तेषां परि-
हायस्यां ग्रन्थपद्धतौ भवति सा नागपरिहा, तस्याश्चैव चू-
र्णिकृतोपदर्शिता भावना—“ जाइ तं अज्जयणं समणे नि-
गंथ वरियेइइ ताइ अकयसंकपस्सविने नागकुमारा तत्थ-
त्था चेव तं समणे परियावन्ति-वन्ति ममंसेति बहुमाणे च क-
रंति, सिगमादिनकज्जेसु य वरदा भवंति ” तथा 'निर्यावलिआ-
आ' इति-यथाचलिकाप्रविष्टा इतरं च नरकावासाः प्रसङ्ग-
तस्तद्वाप्तिनश्च नरास्तिर्यङ्गा वा वर्ण्यन्ते ता निर्यावलिआः
एकास्मिन्नापि ग्रन्थे वाच्ये बहुवचनशब्दः शक्तिस्वाभावात्,
यथा वाञ्छाला इत्यादी, तथा 'कल्पिका' इति याः सौधस्मी-
दिकल्पमतवक्त्रयतागोचरा ग्रन्थपद्धतयस्ताः कल्पिकाः, ए-
वं कल्पावनेसिका द्रष्टव्याः, नवरं तामामियं चूर्णिकृतोप-
दर्शिता भावना—“ सौधस्मीसाणकणसु ज्जाणि कण्णवमाणाणि
ताणि कण्णवडिसताणि जासु वरिणज्जंति तसु कण्णवडिस-
एसु विमाणसु वही जा जेण तवोवसेमण उववण्णा एयं पि
वरिणज्जइ ताओ कण्णवडिसियाओ वुच्चति ” तथा 'पुण्णिना'
इति यासु ग्रन्थपद्धतिषु गृहवासमुत्कलनपरिपत्त्यानेन
प्रमाणनः संयमभावपुण्णिनाः सुखिता उचितता भूयः
संयमभावपरित्यागतो दुःखावासमुत्कलनेन मुकुलिनाः
पुनस्तत्परित्यागेन पुण्णिनाः प्रतिपाद्यन्ते ताः पुण्णिता इ-
त्यन्ते, अधिकृतार्थविशेषप्रतिपादिकाः पुण्णचूडाः । (न०)
'एवमाइया' इत्यादि, कियन्ति नामग्राहमाख्यातुं शक्य-
न्ते प्रकीर्णकानि?, तत्र एवमादीनि चतुरशीतिः प्रकी-
र्णकसहस्राणि भगवतोऽर्हन्तः श्रीश्रुतभस्वामिजस्तीर्थकृतः
तथा संख्येयानि प्रकीर्णकसहस्राणि मध्यमानामजिता-
दीनां जिनवरेन्द्राणां तीर्थकराणाम्, एतानि च यस्य
यावन्ति भवन्ति तस्य तावन्ति प्रथमानुयागिनो वर्दिम-
व्यानि, तथा चतुर्दश प्रकीर्णकसहस्राणि भगवतोऽर्ह-
नो धर्ममानस्वामिनः । इयमत्र भावना—इह भगवतः श्रु-
तभस्वामिनश्चतुरशीतिसहस्रसंख्याः श्रमणा आसीरन्,
ततः प्रकीर्णकरूपाणि चाध्ययनानि कालिकोत्कालिक-
द्विभजानि सर्वसंख्यानि चतुरशीतिसहस्रसंख्यान्यभयम्,
कथमिति चेत्? उच्यते—इह यज्जगधर्देदुपादृष्टे भुत-
मनुस्य भगवन्तः श्रमणा धिरज्जयन्ति तत्सर्वं प्रकीर्णक-
मुच्यते, अथवा-भुतमनुसरन्ते यदन्मना वचनक्षेत्रावेन
धर्मदेशनार्थेषु ग्रन्थपद्धतिकपतया भवन्ते तदपि सर्वं
प्रकीर्णकम्, भगवतः श्रुतभस्वामिन उक्कट्टा अमणस्सपदा

आसीत् चतुरशीतिसहस्रप्रमाणा, नतो घटन्ते प्रकीर्ण-
काम्यपि भगवन्चतुरशीतिसहस्रसंख्यानि, एवं मध्यम-
तीर्थकृतार्थापि संख्येयानि प्रकीर्णकसहस्राणि भावनीयानि
भगवन्स्तु वर्तमानस्यामिनश्चतुर्दश भगवन्सहस्राणि, तेन
प्रकीर्णकाम्यपि भगवन्चतुर्दश सहस्राणि, अत्र द्वे मते-
यके सूरयः प्रज्ञापयन्ति—इदं किल चतुरशीतिसहस्रादिकं
श्रुतभादीनां तीर्थकृतां भगवन्परिमाणं प्रधानसूत्रविरचन-
समर्थान् भगवन्नामधिकृत्य वेदितव्यम्, इतरथा पुनः सामा-
न्यभगवन्नाः प्रभूततरा अपि तस्मिन् तस्मिन् श्रुतभादिकालं
आसीरन्, अपरं पुनरेवं प्रज्ञापयन्ति-श्रुतभादितीर्थकृतां
जीवन्तार्थं चतुरशीतिसहस्रादिकं भगवन्परिमाणं प्रवाहतः
पुनरैकैकस्मिन् तीर्थे भूयांसः भगवन्ना वेदितव्याः । तत्र ये
प्रधानसूत्रविरचनशक्तिसमन्विताः सुप्रसिद्धतन्त्रा अत-
त्कालिका अपि तीर्थे वर्तमानास्तत्राधिकृता द्रष्टव्याः, ए-
तदेव मतान्तरमुपदर्शयन्नाह—‘अथर्व’त्यादि, अथवेति
प्रकारान्तरापदर्शने यस्य श्रुतभादितीर्थकृता यावन्तः शि-
ष्यास्तीर्थे औत्पत्तिकया वैतनिकया कर्मजया पारिणामि-
कया चतुर्विधया बुद्ध्या उपेताः—समन्विता आसीरन्
तस्य—श्रुतभादेस्तावन्ति प्रकीर्णकसहस्राण्यभवेन्, प्र-
त्येकबुद्ध्या अपि तावन् एव, अत्रैकं व्याचक्षते—इह एकै-
कस्य तीर्थकृतस्तीर्थेऽपरिमाणानि प्रकीर्णकानि भवन्ति,
प्रकीर्णककारिणामपरिमाणत्वात्, केवलमिह प्रत्येकबुद्ध-
वृत्तिनाम्येव प्रकीर्णकानि द्रष्टव्यानि, प्रकीर्णकप-
रिमाणेन प्रत्येकबुद्धपरिमाणप्रतिपादनात्, स्यादेतत्—
प्रत्येकबुद्धानां शिष्यभाषां विरुध्यन्—तदेतद्व्यसमीची-
नं, यतः प्रज्ञाजकाचार्यमयाधिकृत्य शिष्यभाषां नि-
विध्यन्, न तु तीर्थकरापदिष्टासनप्रतिपन्नत्वेनापि, नतो
न कश्चिदोषः । तथा च तेषां ग्रन्थः—“ इह तिर्य्ये
अपरिमिता पद्मजग, पद्मजगलामिअपरिमाणतण्णां, किं तु
इह सुत्ते पत्तेयबुद्धपणीयं पद्मजगं भाणियच्चं, कम्हा ?,
जम्हा पद्मजगपरिमाणेण चैव पत्तेयबुद्धपरिमाणं कीरुं,
(इति) भाणियं ‘ पत्तेयबुद्धा चि तत्तिया चैव ’ ति
वायग आह—‘ ननु पत्तेयबुद्धा सिस्सभाषो य विरुद्धप,
आयगिआं आह तिर्य्यगपणीयसासणपडियजत्तण्णां त-
स्सीसा हवन्ति’ति, अन्ये पुनरेवमाहुः—सामान्येन प्रकीर्ण-
कैस्तुहयत्वात् प्रत्येकबुद्धानामत्राभिधानं, न तु नियोगतः
प्रत्येकबुद्धरहितान्येव प्रकीर्णकानीति, ‘सेत्तं’तदेतत्कालिकम्,
न० । (बज्रमवडं वेत्ति द्विविधं भुतम् ‘ करण ’ शब्दे तृ-
तीयभागं ३६८ पृष्ठे गतम् ।)

तदेवं निरूपितं चतुर्दशविधमपि भुतमर्थतः । अथ कियं-
स्तद्विषयः?, इति निरूपयितुमाह—

उपउत्तो सुयनाणी, सत्वं दग्वाहं जाणइ जहत्थं ।

पासइ य केइ सो पुण, तमचक्खुहंसणेत्थं ति ॥५५३॥

उपबुक्तं—द्वोपयोगः भुतज्ञानी सर्वं द्रव्यादि यथार्थं-य-
थावद् यथा सर्वज्ञानेकं तथा जानाति—द्रव्यतः पञ्चास्ति-
कायद्रव्याणि, क्षेत्रं लोका—ऽलंकाकारं, कालमतीतादि-
रूपं, भावानौदायिकादीन् जानाति—रूपद्रव्यभासिना भूत-
ज्ञानेनाऽवबुध्यते, न तु सामान्यमादिषा दर्शनेन पश्यति,

तस्य नद्वसंभवात् ; यथा हि मनःपर्यायज्ञानं स्वभावेनैव
स्वप्नार्थमाहकम्, इति न तत्र दर्शनम्, एवं भुतज्ञानं अपि
तदपि क्षणवकल्पनावस्थायान्तर्जगत्कारत्वाद् विशेषमेव
युक्तानि न सामान्यामिति भावः । तथा च मन्दिस्त्वम्—
“ नं समासस्यो खड्गिहं पणसं, तं जहा—द्वयस्यो, ख-
लस्यो, कालस्यो, भावस्यो । द्वयस्यो णं सुयनाणी उपउत्तो
सत्त्वदग्वाहं जाणइ न पासइ, एवं सत्त्वसत्तं, सत्त्वकालं,
सत्त्वभावे जाणइ न पासइ ” इति । अन्ये तु नमः पाठे न
मन्यन्ते । ततश्च “ जाणइ पासइ ” इति पठन्ति । अतः
‘ भुतज्ञान्यपि दर्शनेन पश्यति ’ इति ते मन्यन्ते, यस्मान्नो
दर्शनेन पश्यति तद्वच्चतुर्दर्शनेनेति मन्यन्ते । इदमत्र इदं-
म्—यस्य भुतज्ञानं तस्य मतिज्ञानमवश्यमेव भवति । म-
ति—भुतज्ञानस्य च चतुर्दशचतुर्दर्शनभेदाद् द्विभेदं दर्शनमु-
क्तम् । तत्र किल चतुर्दर्शनेन मतिज्ञानं पश्यति, अत्रचतु-
र्दर्शनेन पुनः भुतज्ञानार्थम् ।

एतत् तेषां मतमसमीक्षित्वाभिधानत्वाद् यद्वच्छावाद्मा-

त्रमिति दर्शयन्नाह—

तेमिमचक्खुहंसण—सामसास्यो कहं न मइनाणी ।

पामइ पासइ व कहं, सुयनाणी किंकां भेओ ॥५५४॥

तेषां नमः पाठमन्युपगच्छतां मतिज्ञानं—भुतज्ञानयो-
रिन्द्रिय—मनोनिमित्ततामाग्याद्वचतुर्दर्शनं समानंऽपि कथं
हन् ! तेनाऽवचतुर्दर्शनेन मतिज्ञानी न पश्यति ?, कथं वा
तेन भुतज्ञानी पश्यति ? । यदि हि भुतज्ञानी तेन पश्यति
तर्हि मतिज्ञान्यपि पश्यतु । अथासौ न पश्यति, तर्हि-
तरोऽपि माऽपश्यतु । ननु किंकृताऽयं भेदो, यद्वचतुर्दर्शने
समानंऽपि तेनैकं ज्ञानं पश्यति, अपरं तु न पश्यति ? ।
स्वेच्छाभाषितत्वमात्रं विहाय नापरमत्र कारणं पश्याम इति
भावः । तस्मात् “ जाणइ न पासइ ” इति स्थितमिति ।
अथवा प्रज्ञापनोक्तां पश्यतामाश्रित्य भुतज्ञानेऽपि पश्यता
युक्ता । ततश्च “ जाणइ पासइ ” इत्यपि पाठो युक्त इति
दर्शयन्नाह—

मइभेयमचक्खुहंसणं च वज्जितु पासणा भणिया ।

पसवणाए उ फुडा, तेण सुए पासणा जुता ॥५५५॥

मतेभेदो मतिभेदो मतिज्ञानं—मत्यज्ञानलक्षणत्वं, तथाऽ-
वचतुर्दर्शनं च वर्जयित्वा येन कारणेन प्रज्ञापनायां त्रिशत्-
मपहं पश्यता स्फुटा व्यक्ता भाणिता, तेन भूते भुतज्ञानेऽपि
पश्यता युक्ता “ जाणइ पासइ ” इति पाठो युक्त इत्यर्थः ॥ (विश०)
केचुनित्तु पुस्तकेषु “ तेण सुए पासणाऽजुता ” इत्यकारप्रक्षेपो
दृश्यते तथायमर्थः—पूर्वगाथायां ‘ पासइ य केइ सो पुण
तमचक्खुहंसणेण ’ इति वचनाद्वचतुर्दर्शनमाश्रित्य भुतज्ञानं
या पश्यता प्रोक्ता सा, इत्यनोऽप्ययुक्ता । कुतः ?, इत्याह—
येन प्रज्ञापनायां मतिभेदो, अत्रचतुर्दर्शनं च वर्जयित्वैव पश्य-
ता प्रोक्ता । अतोऽवचतुर्दर्शनमाश्रित्याऽयुक्तायैव भुतज्ञाने पश्य-
ता । ततो “ जाणइ न पासइ ” इति पाठ इति स्थितम् ।
इयं च गाथा पूर्वटीकाकारैरुद्धृता, ‘ करण्डा ’ इति च
निर्दिष्टा, न तु व्याख्याता, अस्माभिस्तु यथावदोचं किञ्चिद्
विवृता, सुधिया त्वन्यथाऽप्यविरोधतो व्याख्येयंति । तदेवं
भेदतो विषयतश्च निरूपितं भुतज्ञानम् ।

सांप्रतं सत्त्वदम्कपण्यतादिभिर्भवभिर्जुगोमहारैर्गत्यादिमा-
न्येणास्थानेषु तद् गमनीयम् । एतच्चाभिधम्वामित्याह पूर्वो-
क्तमन्त्रज्ञानेन समानम् , इत्यतिवशभाह—

जह नवहा मइनसं, संतवयवरुथयाइया मसियं ।

तह नेयं सुयनाणं, के तेरा समासुत्तामितं ॥५५६॥

मतार्थः ।

अथोत्तरनिर्युक्तिगथासंमन्धनायाह—

सन्नाइसयनिहायं, तं पाएणं जओ पराहीणं ।

तेण विणेयदियत्थं, गहणोवाओ इमे तस्स ॥५५७॥

तच्च भुतज्ञानं यतो यस्मादनेकातिशयनिधानं प्रायः परा-
धीनं च गुर्वीयतम् , तेन कारणेन तस्य भुतज्ञानस्याऽयं-
वद्यमाणां ग्रहणोपायो—ग्रहणविधिः 'तीर्थकर-गणधरैरुक्तः'
इति शेषः । इति गथापञ्चकार्थः ।

कः पुनर्ग्रहणोपायः ?, इत्याह—

आगमसत्त्वग्रहणं, जं बुद्धिगुणेहिं अट्टहिं दिट्ठं ।

वेति सुमनाखलंभं, तं पुनरित्तारया धीरा ॥५५८॥

पूर्वेषु चित्ततरदा विपश्चितो धीरा—ब्रह्मानुपालनस्थिराः
भुतज्ञानस्य लाभं ब्रूयन्—प्रतिपादयन्ति । किं तत् ? , इत्याह—
'तं' इति तदेवागमशास्त्रग्रहणम् । यत् किम् ? , इत्याह—यद् बु-
द्धिगुणैर्वद्यमाणस्वरूपैरष्टभिर्दिष्टं शास्त्रं, इत्युत्तरयोजना ।
अवमर्थः—शिष्येते शिष्येते बोध्यतेऽनेनेति शास्त्रं तच्चा-
विशेषितं सामान्येन सर्वमपि मत्यादिज्ञानमुच्यते, सर्वेषांपि
ज्ञानेन जन्तूनां बोधनात् । अनो विशेषे स्थापयि-
तुमाह—आगमरूपं शास्त्रमागमशास्त्रं भुतज्ञानमित्यर्थः, त-
स्य ग्रहणं गुरुसकाशादादानं तदेवं भुतलाभं ब्रूयते, यद्
बुद्धिगुणैरष्टभिः शास्त्रं दिष्टं, नान्यदिनि—वद्यमाणशुभ-
वादिगुणाष्टकक्रमणैश्च भुतज्ञानं प्राप्य, नान्यर्थात् तात्पर्यम् ।
इति निर्युक्तिमाधार्थः ।

अत्र भाष्यम्—

सासिअइ जेण तयं, सत्थं तं चाऽविसेसियं नाणं ।

आगम एव य सत्थं, आगमसत्थं तु सुयनाणं ॥५५९॥

तस्सायाणं गहणं, दिट्ठं जं मइगुणेहिं सत्थम्मि ।

वेति तयं सुयलाभं, गुणा य सुस्वसणाइया ॥५६०॥

मतार्थे एव । विशेषं ।

साकप्रतमोचनो द्वादशाङ्गाभिधेयमुपदर्शयति—

इच्छेइयंमि दुवालसंगे गणिपिडगे अणंता भावा अणंता
अभावा अणंता हऊ अणंता अहेऊ अणंता कारणा
अणंता अकारणा अणंता जीवा अणंता अजीवा अणंता
भवसिद्धिया अणंता अभवसिद्धिआ अणंता सिद्धा अणंता
असिद्धा पणत्ता, तं जहा—'भावमभावा हेऊ-महेऊ कारण-
सकारणे चैव । जीवाजीवा भविअम-भविआ सिद्धा असि-
द्धा य ॥१॥' इच्छेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं तीए काले
अणंता जीवा आणाए विराहिता चाउरंतं संसारकंतारं
अणुपरिअट्टिउ, इच्छेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं पडप्पण-

काले परिचा जीवा आणाए विराहिता चाउरंतं संसार-
कंतारं अणुपरिअट्टिउ, इच्छेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं
अणागए काले अणंता जीवा आणाए विराहिता चाउरंतं
संसारकंतारं अणुपरिअट्टिउसंति । इच्छेइयं दुवालसंगं
गणिपिडगं तीए काले अणंता जीवा आणाए आराहिता
चाउरंतं संसारकंतारं वीइवइंसु, इच्छेइयं दुवालसंगं गणि-
पिडगं पडप्पणकाले परिचा जीवा आणाए आराहिता
चाउरंतं संसारकंतारं वीइवइंसि, इच्छेइयं दुवालसंगं
गणिपिडगं अणागए काले अणंता जीवा आणाए काले
आराहिता चाउरंतं संसारकंतारं वीइवइंसि । इच्छेइयं
दुवालसंगं गणिपिडगं न कयाइ नासी न कयाइ न भवेइ
न कयाइ न भविस्सइ भुवि च भवइ अ भविस्सइ अ भुवे
निअए सासए अक्खए अक्खए अवट्टिए निच्चे से
जहानामए पंचत्थिकाए न कयाइ नासी न कयाइ नत्थि
न कयाइ न भविस्सइ भुवि च भवइ अ भविस्सइ अ भुवे
नियए समाए अक्खए अक्खए अवट्टिए निच्चे । एवामेव
दुवालसंगे गणिपिडगे न कयाइ नासी न कयाइ नत्थि न
कयाइ न भविस्सइ भुवि च भवइ अ भविस्सइ अ भुवे
निअए सासए अक्खए अक्खए अवट्टिए निच्चे । से
संमामओ चउव्विहे पणत्ते, तं जहा-दव्वओ, खित्तओ,
कालओ, भावओ । (सू० ५७ ×)

'इत्येतस्मिन् द्वादशाङ्गे गणिपिडके' एतत्पूर्वपदेव व्या-
ख्येयं, अनन्ता भावा—जीवरव्यः पदार्थाः प्रकृता इति यो-
गः, तथा अनन्ता अभावाः—सर्वभावानां पररूपणान्स्वा-
त् न एवानन्ता अभावा द्रष्टव्याः, तथाहि—स्वपरसत्त-
भावाभावात्मकं वस्तुनस्त्वं, यथा जीवा जीवात्मना भाव-
रूपो अजीवात्मना चाभावरूपः, अन्यथाऽजीवत्वप्रसङ्ग-
त्, अत्र बहु वक्तव्यं तेषु मोक्षयते ग्रन्थगौरवमयाविति,
तथाऽनन्ता 'हेतवो' हिनानि—गमयति जिज्ञासितधर्म-
विशिष्टमर्थमिति हेतुः, ते चानन्ताः, तथाहि—वस्तुनाऽ-
नन्ता धर्मान्ते च तत्प्रतिबद्धधर्मविशिष्टवस्तुगमकास्ततो-
ऽनन्ता हेतवो भवन्ति, यथाक्रहेतुर्गतिपक्षभूता अहेतवः,
तर्हिपि अनन्ताः, तथा अनन्तानि कारणानि घटपटादीनां
निर्वर्तकानि मृत्पिण्डलस्त्रादीनि, अनन्तान्यकारणानि,
सर्वेषामपि कारणानां कार्यान्तराण्यधिकृत्याकारण-
त्वान्, तथा जीवाः—प्राणिनः, अजीवाः परमा-
णुदण्डशुकादयः, भव्या—अनादिपारिणामिकसिद्धिम-
नयोन्यतायुक्ताः, तद्विपरीता असव्याः, सिद्धा अपगत-
कर्मफलकलङ्काः, असिद्धाः संसारिणः, एते सर्वेऽप्यनन्तः
प्रकृताः, इह भव्याभव्यानामानन्त्येऽभिहितेऽपि यत्पुनर्यसि-
द्धा अनन्ता इत्यभिहितं नत्सिद्धेभ्यः संसारिणामनन्तमु-
च्यताम्यापन्नार्थम् । सम्प्रति द्वादशाङ्गविगधनाफलं त्रैका-
लिकमुपदर्शयति—'इच्छेइयं'मित्यादि, इत्येतद् द्वादशाङ्गं
गणिपिडकमतीतं कालेऽनन्ता जीवा आणाया—यथाऽऽ-

ज्ञापयिष्यामि विराध्य चतुरन्तं संसारकान्तारं
विचित्रशरीरमानमानकदुःखविटपिशतसहस्रदुस्तरं भवग-
हनम् 'अणुपरिग्रहिषु' अनुपरावृत्तवन्त आसन् । इह डा-
दशाङ्ग सूत्रार्थोभयभेदेन विविधं, द्वादशाङ्गमेव चाऽऽज्ञा
आज्ञाप्यते जन्तुगुणो हितप्रवृत्तौ यथा साऽऽज्ञाति व्युत्पत्तेः,
ततश्चाज्ञा विविधा, तद्यथा-सूत्राज्ञा, अध्याज्ञा, उभयाज्ञा च ।
सम्प्रति अमूषामाज्ञाना विराधनाभिधन्त्यन्ते-तत्र यदा-
ऽभिनिवेशवशतोऽन्यथा सूत्रं पठति तदा सूत्राज्ञाविरा-
धना, सा च यथा जमालिप्रभृतीनां, यदा त्वभिनिवेश-
वशतोऽन्यथा द्वादशाङ्गार्थं प्ररूपयति तदाऽध्याज्ञाविरा-
धना, सा च गोष्ठामाहलादीनामवसेया, यदा पुनरभि-
निवेशवशतः धर्माविहीनतया ह्यास्यादितो वा द्वादशा-
ङ्गस्य सूत्रमर्थं च विकुट्टयति तदा उभयाज्ञाविराधना, सा
च दीर्घसमारिणामभयानां आनंकेषां चिन्तया । अथवा
पञ्चविधाचारपरिपालनशीलस्य परंपराकारकर्मकतत्परस्य
गुरोर्हितोपदेशयचनम् आज्ञा, तामन्यथा समाचरन् परमा-
थेतो द्वादशाङ्गं विराधयति, तथा चाह चूर्णिकृत्-'अह-
वा आणुति पञ्चविहायारायणलीलस्य गुरुणो हियोध-
एसवयगं आणा, तमप्रहा आयरंतेण गणिपिङ्गे विरा-
हियं भवइ' स्ति । तदेवमतीति काले विराधनाफलमुपदर्श्य
सम्प्रति वर्तमानकालं दर्शयति-'इच्छेइय'-मित्यादि ;
सुगमं नवरं 'परित्ता' इति परिमिता नन्धनन्ता असङ्ख्ये-
या वा, वर्तमानकालचिन्तायां विराधकमनुष्याणां सङ्ख्ये-
यत्वात्, 'अणुपरिग्रहिषु' स्ति अनुपरावृत्तं-भ्रमन्ती-
त्यर्थः, भविष्यति काले विराधनामुपदर्शयति-'इच्छेइय',
मित्यादि, इदमपि पाठोमदं, नवरं 'परिग्रहिस्संति' स्ति
अनुपरावृत्तिवन्त-पर्याटिष्यन्तीत्यर्थः, तदेवं विराधनाफ-
ले त्रैकालिकमुपदर्श्य सम्प्रत्यारधनाफलं त्रैकालिकं दर्श-
यति-'इच्छेइय' मित्यादि, सुगमं नवरं 'वीइवइसु' स्ति
व्यातक्रान्तवन्तः संसारकान्तारमुल्लङ्घयः मुक्तिमवाप्ता इत्यर्थः ।
'वीइवइस्संति' स्ति व्यातक्रामिष्यन्ति, एतच्च त्रैकालिकं
विराधनाफलमारधनाफलं च द्वादशाङ्गस्य सदाऽवस्था-
यित्वं साति युज्यते, नान्यथा, ततः सदावस्थायित्वं त-
स्याह-'इच्छेइय', मित्यादि, इत्येतद्द्वादशाङ्गं गणिपटकं
न कदाचिन्नास्तीति, सदैवार्थादिति भावः, अनादित्वात्,
तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदय वर्तमानकालाचिन्तायां
भवतीति, भावः, सदैव भावात्, तथा न कदाचिन्न भ-
विष्यति, किन्तु भाविष्यच्चिन्तायां सर्वदय भाविष्यतीति प्र-
तिपत्तव्यम्, अपर्यावृत्तत्वात्, तदेवं कालत्रयाचिन्तायां ना-
स्तिव्यप्रतिषेधे विधाय सम्प्रत्यस्तिव्यं प्रतिपादयति-
'भुवि च' इत्यादि, अभूत् भवति भाविष्यति चेति । एवं
त्रिकालावस्थायित्वात् भुवे मर्वादिषु, ध्रुवत्यादेव सदैव
जीवादिषु पदार्थेषु प्रतिपादकत्वेन नियतपञ्चास्तिकायेषु
लोकवचनवत् नियतत्वादेव च शाश्वते-शाश्वद्वचनस्वभावे
शाश्वतत्वादेव च सततगङ्गासिन्धुप्रवाहप्रवृत्तावपि(पद्म) पु-
गङ्गीकहद इव वाचनादिप्रदानेऽपि अक्षय-नास्य सदाऽस्ती
त्यक्षयमक्षयत्वादेव च अक्षयं मानुषोत्तरादृहि समुद्रवत्,
अक्षयत्वादेव सदैव प्रमाणेऽवस्थिते जम्बूद्वीपादिवत्, ए-
वं च सदाऽवस्थानेन चिन्त्यमानं नित्यमाकाशवत्, साम्प्र-

तमत्रैव दृष्टान्तमाह-'से जहानामे' त्यादि, तद्यथानाम प-
ञ्चास्तिकायाः-धर्मास्तिकायादयः न कदाचिन्नासन्नित्यादि
पूर्ववत्, 'एवमेवे' त्यादि निगमनं निगदसिद्धं, 'से समा-
सञ्जा' इत्यादि, तद् द्वादशाङ्गं समासनश्चतुर्विधं प्रकृतं, त-
द्यथा-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च ।

तन्त्र द्रव्यभोगं सुअनाणी उवउत्ते सव्वदव्वाइ जाणइ
पामइ, खित्तभोगं सुअनाणी उवउत्ते सव्वं खेत्तं जाणइ
पामइ, कालभोगं सुअनाणी उवउत्ते सव्वं कालं जाणइ
पामइ, भावभोगं सुअनाणी उवउत्ते सव्वे भावे जाणइ
पासइ । (सू० ५७ X)

तत्र द्रव्यतो 'ण'मिति वाक्यालङ्कारं धृतज्ञानी उपयुक्तः
सर्वद्रव्याणां जानाति पश्यति, तत्राह-ननु पश्यतीति
कथं?, नहि धृतज्ञानि धृतज्ञानक्षेपानि सकलानि धर्मानि
पश्यति, नैव दोषः, उपमाया अत्र विवक्षितत्वात्, पश्यतीति
पश्यति, तथाहि-मर्वादीन् पदार्थानि दृष्टान्त्याचार्यः शिष्येभ्य
आलिख्य दर्शयति ततस्तेषां भोतृणामेव बुद्धिरुपजायते
भगवानेव गणी साक्षात्पश्यतिव व्याचष्टे इति, एवं
क्षेत्रादिष्वपि भावनीयम्, ततो न काश्चिदोषः । अन्य
तु न पश्यतीति पठन्ति, तत्र चाद्यस्यानयकाश एव,
धृतज्ञानी चेद्वाभिन्नदशपूर्वधरादिधृतकवली परिगृह्यते,
तस्यैव नियमतः धृतज्ञानबलेन सर्वद्रव्यादिपरिज्ञान-
सम्भवात्, तदितरे तु ये धृतज्ञानिनस्ते सर्वद्रव्यादिपरि-
ज्ञानं भजनीयाः, कांचित्सर्वद्रव्याणि जानन्ति कांचिन्नानि
भावः । इत्थंभूता च भजना मतिर्वाचिष्याद्विदितव्या, आह च
चूर्णिकृत्-'आरञ्जां पुण जे सुयनाणी ते सव्वदव्वनाणपा-
सणासु भइया, सा य भयणा मइधिसंस्सञ्जा जाणियव्व स्ति' ।

सम्प्रति संग्रहगाथामाह-

"अक्खर सञ्जी सम्मं, साइअं खलु सपज्जवसिअं च ।
गमिअं अंगपविट्ठं, सत्त वि एए सपडिवक्खा ॥१८२॥
सुस्ससइ१पडिपुच्छइ२, सुणेइ३गिणइइ अ४ईहए यावि५ ।
तत्तो अपाहए वा६, धारेइ७करेइ वा सम्मं ८॥१८३॥
मूअं हुंकारं वा, बाढकार पडिपुच्छ वीमंसा ।
तत्तो पमंगपारा-यणं च परिणिट्ठ सत्तमए ॥१८४॥
सुत्तन्थो खलु पढमो, वीअं निज्जुत्तिमीसिअं भणिअं ।
तइअं य निरविसेसो, एस विही होइ अणुअंगो ॥१८५॥"
से तं अंगपविट्ठं । से तं सुअनाणं ।

'अक्खरसञ्जी' स्यादि, गतार्था । नवरं सत्ताप्येने पक्षाः सप्र-
तिपक्षाः, ते चैवम्-अक्षरधृतमनक्षरधृतमित्यादि (ने०)
किमुक्तं भवति ?-यदेव जिनप्रणीतप्रवचनार्थपरिज्ञानं
तदेव परमार्थतः धृतज्ञानं, न शयमिति । बुद्धिगुणैरष्टभिर-
त्युक्तम्, ततस्मान्नय बुद्धिगुणानाह-'सुस्ससइ'त्यादि, पूर्वं
तावत् शुश्रूषते-खनययुक्ता गुरुवदनारविन्दानिर्गच्छ-
द्वचने आनुमिच्छन्ति, यत्र शङ्कितं भवति तत्र भूयोऽपि
धिनयनमनया वचसा गुरुमतः प्रह्लादयन् पृच्छति, पृष्टं च
सति यद् गुरु कथयति तत्सम्यक् व्याख्येयपरिदारेण साव-

धानः शृणोति, धृत्वा चार्थरूपतया गृह्णाति गृहीत्वा च ईदृते पूर्वापरविरोधेन पर्यालोचयति, चशब्दः समुच्चयार्थः, अपिशब्दात्प(ब्.प)र्यालोचयन् किञ्चित् स्वबुद्ध्याप्युत्पन्नं इति सूचनार्थः, ततः पर्यालोचनाऽनन्तरमपादने एवमतत् यदादिप्रमात्रायेण नान्यथेत्यवधारयति, ततस्तमर्थे निश्चिने स्वचेतसि विस्मृत्यभावात् सम्यग्धारयति करोति च सम्यग्-यथोक्तमनुष्ठानं, यथोक्तमनुष्ठानमपि श्रुतज्ञानप्राप्तिहेतु तदावरणक्षयोपशमनिमित्तत्वात् । तदेव गुणा व्याख्याताः । सम्प्रति यच्छुश्रूषत इत्युक्तं तत्र श्रवणविधिमाह-‘सूय’ मित्यादि, मूकामिति प्रथमता मूकं शृणुयात्, किमुक्तं भवति ?—प्रथमश्रवणे संयतगात्रस्मृणीमासीत्, ततो द्वितीय श्रवणे हुङ्कारं दद्यात्, चन्दनं कुर्यादित्यर्थः, ततस्तृतीय बाढकारं कुर्यात्, बाढमधमेतन्नान्यथेति, ततश्चतुर्थे श्रवणे तु गृहीतपूर्वापरसूत्राभिप्रायो मनाक् प्रतिपृच्छां कुर्यात्, कथमेतादिति ? पञ्चमं मीमांसां-प्रमाणजिज्ञासां कुर्यादिति भावः, षष्ठं श्रवणे तदुत्तरात्तरगुणप्रसङ्गः पारगमनं चास्य भवति, ततः सप्तमे श्रवणे परिनिष्ठा गुरुवदनुभाषते । एवं तावच्छ्रवणविधिमुक्तः । सम्प्रति व्याख्यानावधि-मभिधित्सुराह-‘सुत्तशो’ इत्यादि, प्रथमानुयोगः सूत्रार्थः सूत्रार्थप्रतिपादनपरः, खलुशब्द एवकारार्थः, स चावधारणे । ततोऽयमर्थः—गुणा प्रथमोऽनुयोगः सूत्रार्थाभिधानलक्षण एव कर्तव्यः, मा भूत् प्राथमिकधिनयानां मतिमाहः, द्वितीयोऽनुयोगः सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिमिश्रितो भणितस्तीर्थकरणधरैः, सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिमिश्रितो द्वितीयमनुयोगं गुरुर्विद्वद्यादित्याख्याने तीर्थकरणधरैरिति भावः, तृतीयश्चानुयोगो निरवशेषः-प्रसङ्गानुप्रसङ्गप्रतिपादनलक्षण इत्यर्थः-उक्तलक्षणा विधिर्भवत्यनुयोगं व्याख्यायाम् । आह-परिनिष्ठा सप्तमे इत्युक्तं, त्रयश्चानुयोगप्रकारास्तदन्तर्गतम् ? उच्यते-त्रयाणामनुयोगानामन्यतमेन केनचित्प्रकारेण भूयो भूयो भाव्यमानेन सप्त वाराः श्रवणे कार्यते ततो न काश्चिदोषः, अथवा-किञ्चिन्मन्दमतिधिनयमधिकृत्य तदुक्तं द्रष्टव्यं, न पुनरेव एव सर्वत्र श्रवणविधिनियमः, उद्घाटितधिनयानां सकृच्छ्रवणत एवांशप्रद्वयवर्शनादिति कृतं प्रसङ्गन । ‘स स’मित्यादि, तदेतच्छ्रुतज्ञानम् । ॥०॥

सांप्रतं श्रुतज्ञानं व्याचिख्यासुराह-“चउदसहा वीसहा य सुयति” । श्रुतं-श्रुतज्ञानं चतुर्दशधा चतुर्दशभेदं विशतिधा विशतिप्रकारं वा भवतीति । तत्र प्रथमं श्रुतस्य चतुर्दशभेदान् व्याख्यानयन्नाह-

अक्खर सक्की संमं, साहसं खलु सपज्जवसियं च ।

गमियं अंगपविट्ठं, सत्त वि एए सपडिक्खत्ता ॥६॥

इह श्रुतशब्दः पूर्वगाथातः संबध्यते । ततोऽक्षरभूतं, संक्षिप्तं, सम्यक्भूतं, साविभूतं, सपर्यवसितभूतं, गमिकभूतम्, अक्षरप्रविष्टभूतमित्येते सप्त भेदाः संप्रतिपक्षाः श्रुतस्य चतुर्दश भेदा भवन्ति । तथाहि-अक्षरभूतप्रतिपक्षमनक्षरभूतम्, एवमसंक्षिप्तं मिथ्याश्रुतमनादिभूतमपर्यवसितभूतमगमिकभूतमक्षराद्भूतमिति । तत्राक्षरं त्रिधा संज्ञाय-ज्जमलब्धभेदात् । उक्तं च-“तं सञ्जावंजणल-विस्साजियं नि-विहमक्खरं भणियं । सुबहुलिविभेयनियं, सक्खरमक्ख-

रागारो॥१॥” सुबहुला या एता अपादश लिपयः भूयन्ते, तथा हि-“इंसलिवा भूयलिवा, जक्खी तह रक्खसी य बोधवा । उड्डी जवणि तुरुक्की, कीरी दावडी य सिचविया॥१॥ मालविवा नडिनागरि, लाहलिवा पारसी य बोधवा । तह अनिमिती य लिवा, खाणक्की मूलदवी य ॥ २ ॥” इत्यञ्जनाक्षरमकारादिहकारपर्यन्तमुच्यते । तद्वत्क्षितयमञ्जानाक्षरमपि ध्रुतकारणत्वादुपकारेण भूतम् । लब्धयक्षरं तु शब्दश्रवणरूपदर्शनादेरर्थप्रत्यायनगोप्यत्वात् । यदाह-“जो अक्खरोवत्तं-भो, सा लडी तं च हाइ विघाणं । इदियमणो नभित्तं, जो अक्खरक्खोवत्तं ॥१॥” ततोऽक्षरैरभिलाष्यभावानां प्रतिपादनप्रधानं श्रुतमक्षरभूतम् । नन्वनभिलाष्या अपि किं किंचिद्भाषाः सन्ति, येनैवमच्यते अभिलाष्यभावानां प्रतिपादनप्रधानं श्रुतमिति, उच्यते-सन्त्येव । यदाहुः श्रीपुत्राः-

“पक्षवणिज्जा भावा, अणेतभागा उ अणभिलपपाणं ।

पक्षवणिज्जाणं पुण, अणेतभागा सुयानवडो ॥ १ ॥

जं चउदस पुवधरा, छट्ठाणगया परुणरं हुति ।

तेण उ अणेतभागा, पक्षवणिज्जाणं जं बुत्तं ॥ २ ॥

अक्खरलंभेण समा, ऊणाहया हुति महिसेसेणं (हि) ।

ते वि हु महिसेसा, सुयनाणभनेनं जाण ॥ ३ ॥”

अनक्षरभूतं संविहितशिरःकम्पनादिनिमित्तं मामाहयति वारयति वेत्यादिरूपमभिप्रायपरिज्ञानम् । तथा संक्षिप्तं तत्र संज्ञानं संज्ञा “उपसर्गादानः” ॥५॥ ३ । ११०॥ इत्युक्तप्रत्ययः । सा च त्रिविधा दीर्घकालिकी हेतुयादोपदेशिकी दृष्टयादोपदेशिकी । यदाह भाष्यसुधासमानिधिः-

“इह दीर्घकालिगि ति, सञ्जा नेया जया सुर्दाहं पि ।

संभरइ भूयमेस्से, चित्तइ य किइ णु कायव्वं ॥ १ ॥

जं पुण संचित्तेउ, इट्ठाणिट्ठेसु विसयवन्धूसु ।

वट्ठंति नियतेति य, स दहपरिवालणाहउ ॥ २ ॥

पाणए संपयं चिय, कालंमि न यावि दीहकालं जा ।

ते हेउवायसर्वा, निच्छिटा हुति अस्सएणी ॥ ३ ॥

सम्महिट्ठी सक्की, संते नाणे खओवर्त्तामयंमि ।

अस्सएणी मिच्छत्तं-मि दिट्ठिवाओवप्पेणं ॥ ४ ॥”

ततश्च संज्ञा विद्यते येषां ते संज्ञिनः परं सर्वथाप्यागमे य दीर्घकालिकया संज्ञया संज्ञिनस्ते संज्ञिन उच्यन्ते, ततः संज्ञिनां भूतं संक्षिप्तं समनस्कानां मनोसाहनेरिन्द्रियैर्जनितं भूतं संक्षिप्तमिति भावः । मनोराहितेन्द्रियजं श्रुतमसंक्षिप्तम् । तथा सम्यग्दृष्टिर्दृष्टमिति मिथ्यादृष्टिप्रणीतं वा यथास्वरूपमवगमात् सम्यक्भूतं, मिथ्यादृष्टिः पुनः अर्हत्प्रणीतमितरथा मिथ्याभूतं, यथास्वरूपमवगमात् । आह-मिथ्यादृष्टेरपि मतिभूतं सम्यग्दृष्टिश्च तदावर्णकर्मक्षयोपशमसमुद्भूये सम्यग्दृष्टिश्च पृथुबुद्धेन्द्राद्याकारं घटादिकं च संविदाने, तत् कथं मिथ्यादृष्टिरज्ञाने ? उच्यते-सद्व्यवहारविकपरिज्ञानाभावात् । तथाहि-मिथ्यादृष्टिः सर्वमप्येकान्तपुरुषः प्रतिपद्यते, न भगवदुक्तस्याद्वादीत्या, ततो घट एवायमिति यदा ज्ञेयं तदा तस्मिन् घटे घटपर्यायव्यतिरेकेण शब्दान् सस्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वाद्वा ततोऽपि धर्मानपलपति, अन्यथा घट एवायमित्येकान्तनाशधारणादुपपत्तेः । घटः सञ्जावति बुधाणः परकृतेण मास्तिवस्यानभ्युपगमात् परकृतामसतीमपि तत्र प्रतिपद्यते । ततः सस्तमसस्तं

अनिवर्तनं ऽसम्भवे च सम्भवेति सदस्यविशेषपरिज्ञानाभावात्-
ज्ञानेन मिथ्यादृष्टिर्न भवति । इत्यत्र ते मिथ्यादृष्टिरज्ञाने, भवे-
द्वेतुम्यात् । तथाहि-मिथ्यादृष्टीनां भवितुं पशुवधमैशुनादी-
नां धर्मसाधकत्वेन परिकल्प्यते ततो दीर्घान्नसंस्कारपच-
यतिर्न । तथा यद्वृक्षाणामुन्मूलनकालिकत्वेन । तथाहि-
उन्मूलनकालिकत्वात् सस्वनपचयैव यथाकथंचित् प्रवर्तन्ते ।
यद्यपि च ते कालिकत्वावस्थितवस्तुसंवादिनस्तथापि स्वस्य-
व्यथावस्थितवस्तुसंवादिनां लोकावाविर्हेण प्रवर्तमानान्यान्
यथार्थतोऽप्यर्थार्थिकाः । तथा मिथ्यादृष्टीनां भवितुं
यथायद्वृक्षाववायैव प्रवर्तन्ते, ततो यद्यपि ते कालिकत्वा-
दर्थे स्पष्टोऽयमित्यादावधारणाभ्यवसायाभावे संवादिनी,
तथापि न ते स्याद्वादमुद्रापरिभावनानस्तथा प्रवृत्ते, किं
तु यथाकथंचित्, अतस्ते अज्ञाने । तथा ज्ञानफलाभावात्,
ज्ञानस्य हि फलं हेयस्य हानिरुपादेयस्य चापादानं, न च
ससारात्परं किञ्चन हेयमस्ति, न च मोक्षत्परं किञ्चिदुपा-
देयं, ततो भवमोक्षावकालेन हेयोपादेयौ, भवमोक्षयाश्च
हान्युपादाने स्वस्वमङ्गविभक्त्यर्थः । ततः साऽवश्यं तत्त्व-
विज्ञानं कर्तव्यं, न च तत्त्वतो ज्ञानस्य फलम् । यथान्वाह
भगवानुमोक्षातिवाचकः—“ज्ञानस्य फलं विवर्तयति” ।
तथा च मिथ्यादृष्टिर्न स्तीति ज्ञानफलाभावादज्ञानेन मिथ्यादृ-
ष्टिर्भवति । यदाह भाष्यसंज्ञाभातिथिः—“सदस्यविभ-
क्त्याभावात्, भवेद्वेद उर्जाद्विभक्त्याभावात् । नागकलाभावात्,
मिथ्यादृष्टिर्न स्तीति अत्राणं ॥ १ ॥” इति । तथा—“सादृश्यं,
सपञ्जवसियं, अणादयं, अपञ्जवसियं, इत्येवं पुत्राल-
संगं बुद्धिस्तनयद्वयम् सादृश्यं सपञ्जवसियं, अणुचि-
त्तनयद्वयम् अणादयं अपञ्जवसियं, तं सामान्यं च उ-
च्यते पञ्चनं, तं जहा-द्वयं स्तित्वा, कालाभावात्, भावाभावात्,
द्वयं तं संमस्य पञ्च पुरिसे पञ्च सादृश्यं सपञ्जवसियं,
वहं पुरिसे पञ्च अणादयं अपञ्जवसियं, स्तित्वा तं
पञ्च भरद्वाजं पञ्च परव्याजं पञ्च सादृश्यं सपञ्जवसियं,
पञ्च महाविदेहां पञ्च पञ्च अणादयं अपञ्जवसियं, कालाभावात्
तं उरुसर्पिणी अश्वसर्पिणी च पञ्च सादृश्यं सपञ्जवसियं
नोऽस्सर्पिणी नोऽश्वसर्पिणी च पञ्च अणादयं अपञ्जव-
सियं” । नोऽस्सर्पिणी नोऽश्वसर्पिणी चति काला महाविदेहे
बुद्धेस्तत्रोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणकालाभावात् । “भावाभावात्
तं जया जिणपञ्चत्वा भावा अश्वसर्पिणी पञ्चोत्सर्पिणी
पञ्चोत्सर्पिणी दंसिज्जति निर्वसिज्जति, ते तथा पञ्च सादृश्यं
सपञ्जवसियं, आश्वसर्पिणी पुण भावं पञ्च अणादयं अप-
ञ्जवसियं । अहया भवसिद्धयस्स सुयं सादृश्यं सपञ्जवसियं”
कवलज्ञानोत्पत्तौ तदभावात्, “नटमि उ ह्याउमत्थिए ना-
ये” इति वचनात् । “अभवासादयस्स सुयं अणादयं
अपञ्जवसियं” । इह च सामान्यतः धृतशब्देन धृतज्ञानं
धृतज्ञानं चोच्यते । यदाह—“आविसेसियं सुयं सुयमाणं
सुयअजाणं च” । तथा गमाः सहशपाठास्ते विद्यन्ते यत्र
तद्विमिकम्, “अतोऽनेकस्वगद्” ७-२-६ इति (सूत्रेण) इक-
प्रत्ययः तन् प्रायो दृष्टिवादगतम् । आगमिकमसदृशाक्षरा-
लापकं तन् प्रायः कालिकधृतगतम् । कर्म० ।

परिकल्प्य सुखपुण्या-सुखमागपुण्यपञ्चलिता पञ्च ।

प्राग् दिष्टिवायभया, कृत्स्न पुण्यां पुण्यगये ॥ ३ ॥

उत्पाय पर्यकोडी, अगमलीयंमि कृन्वइलकका ।
वि (धी) रियववाप अचिन्त-पवाइ लकका संपरिसुदी ॥ ४ ॥
पगपडगा कोडी, पयास मरणपञ्चयपुण्यमि ।
सङ्गापवायपुण्य, पया पर्यकोडी सुख वयम् ॥ ५ ॥
सुखीयं पर्यकोडी, पुण्य आयणकायनममि ।
कम्मपञ्चयपुण्य, पर्यकोडी अमिइलककायुया ॥ ६ ॥
वचकवाणमिहण, पुण्य सुलसीइ पयस्यमहम्म ।
वचपञ्चमहम्मसुया, पर्यकोडीविजापवायमि ॥ ७ ॥
कक्षाणनामिधज, पुण्यम पयाण कोडिसुखीसा ।
सुपञ्चलककाडी, पञ्चण पाणाउपुण्यमि ॥ ८ ॥
किरियाविसालपुण्य, मय पर्यकोडी उ विनि समवविड ।
सिरिलोकाविसुमार, सहुपुवालम य पयलकका ॥ ९ ॥
अक्याह धृतमावश्यकदशवैकालिकादि । इति व्याख्यातं
चतुर्दशधा धृतम् ।

संप्रति विंशतिधा धृतं व्याख्यानयन्नाह—

पञ्चमअवसर पर्यन्तं-वाया पडिवति तह च अणुओगे ।

पाहुडपाहुडपाहुड-वत्पुण्यं य ससमासा ॥ ७ ॥

पर्यायभास्तर च पदं च संज्ञानश्च पर्यायसमससंज्ञानः
‘पाडिवति’ इति प्रतिपत्तिः । प्राकृतत्वास्तुसमिभाक्को
निर्देशः । तथा चानुयोगोऽनुयोगद्वारलक्षणं, प्राकृतप्राकृतं
च प्राकृतं च वस्तु च पूर्व च प्राकृतप्राकृतप्राकृतव-
स्तुपूर्वाणि । प्राकृतत्वास्तिष्ठन्त्ययः । यदाह पार्श्वनिः
स्वप्राकृतलक्षणे “लिङ्गं व्याभवायपि” । ‘च’ समुच्चये ।
एतं पर्यायादयः धृतस्य दश भेदाः । कथंभूता इत्याह—
‘ससमास’ इति समासः संज्ञापाः मालक इत्यर्थः, सह
समासेन वर्तन्ते ससमासास्ततश्च प्रत्येकं संबन्धः ।
तथाहि, पर्यायः पर्यायसमासः, अक्षरमक्षरसमासः,
पदं पदसमासः, संघातः संघातसमासः, प्रतिपत्तिः
प्रतिपत्तिसमासः, अनुयागोऽनुयोगसमासः, प्राकृतप्राकृतं
प्राकृतप्राकृतसमासः, प्राकृतं प्राकृतसमासः, वस्तु वस्तु-
समासः पूर्वं पूर्वसमासः, इति विंशतिधा धृतं भवतीति
साधाक्षराशः । भावार्थस्त्वयम्-पर्यायो ज्ञानस्यांशो विभा-
गः परिकल्प्य इति पर्यायाः । तत्रैका ज्ञानांशः पर्यायोऽने-
कं तु ज्ञानांशः पर्यायसमासः । एतदुक्तं भवति—लक्ष्यप-
र्यायस्य सूक्ष्मनिर्देशजीवस्य यत् सर्वजघनं धृतमात्रं त-
स्मादन्यत्र जीवान्तरं य एकधृतज्ञानांशो विभागपरिकल्प-
दरूपो वर्धते स पर्यायः ॥ १ ॥ ये तु द्वयादयः धृतज्ञा-
नविभागपरिकल्पेना नानाजीवेषु वृद्धा लभ्यन्ते ते समु-
दिताः पर्यायसमासः ॥ २ ॥ आकारादिलक्ष्यक्षराणां सन्ध-
तरङ्गम् ॥ ३ ॥ तेषामेव द्वयादिसमुदायोऽक्षरसमासः
॥ ४ ॥ पदं तु अर्थपरिसमाप्तः पदमित्याद्युक्तिसङ्काव-
ऽपियेन केनचित्पदेनाष्टादशपदसहस्रादिप्रमाणा आचार-
विग्रहा गीर्वाणं तद्विह वृत्ताने, तस्यैव द्वादशाक्षरधृतपरि-
माणं विदुस्तथा, धृतभेदानामेव वेह प्रस्तुतस्याह, तस्य
च पदस्य तथाविधाज्ञायाभावात्प्रमाणं न जायते, तत्रैकं
पदं पदमुच्यते ॥ ५ ॥ द्वयादिपदसमुदायस्तु पदसमासः
॥ ६ ॥ ‘सादृश्यादि’ य ‘काप’ इत्यादिज्ञायाप्रतिपत्तिद्वय-
तत्वात्पदसंज्ञांशो यो तस्यादिपदसमुदायेऽप्येकदेशो यो न-

कगत्यादिकस्मय जीवादिमागणा यका क्रियते स संघा-
तः ॥ ७ ॥ दृष्टादियत्याद्यवयवमागणा संघातसमाप्तः
॥ ८ ॥ गत्यादिदृष्टागणामन्यतरैकपि पूर्णगत्यादिद्वारेण जी-
वादिमागणा प्रतिपत्तिः ॥ ९ ॥ दृष्टादियादिमागणा तु प्र-
तिपत्तिस्मात्तः ॥ १० ॥ " संतपयमरुचया वृष्यमाण-
श्च " त्यादि, अनुयोगद्वाराणामन्यतरैकमनुयागद्वारमुच्यते
॥ ११ ॥ तद्दृष्टादिद्वयमुदायः सुतरानुयागद्वारसमाप्तः
॥ १२ ॥ प्रभृतान्तर्धर्ती अधिकारविशेषः प्राभृतप्राभृतं
॥ १३ ॥ तद्दृष्टादिद्वयमुदायस्तु प्राभृतप्राभृतसमाप्तः
॥ १४ ॥ वस्तुवन्तर्धर्ती अधिकारविशेषः प्राभृतम् ॥ १५ ॥
तद्दृष्टादिसंयोगस्तु प्राभृतसमाप्तः ॥ १६ ॥ पूर्वोन्तर्धर्ती
अधिकारविशेषो वस्तु ॥ १७ ॥ तद्दृष्टादिसंयोगस्तु व-
स्तुसमाप्तः ॥ १८ ॥ पूर्वमुत्पादपूर्वादि पूर्वोक्तमध्यरूपम्
॥ १९ ॥ तद्दृष्टादिसंयोगस्तु पूर्वसमाप्तः ॥ २० ॥ ए-
वमेतं संक्षेपतः श्रुतज्ञानस्य विंशतिभेदा दर्शिताः, वि-
स्तृताधिना तु बृहत्कर्मप्रकृतिरन्वेषणीया । एते च पर्या-
यादयः श्रुतभेदा यथोक्तं तेषां नीयतर्गादिक्षयापशमोभ्य-
त्वादिभ्यः निर्दिष्टा इति परिभाषनीयमिति । अथवा च-
तुर्विधं श्रुतज्ञानम्, तथाहि—द्रव्यतः, क्षेत्रतः, कालतो भा-
वतश्च । तत्र द्रव्यतः श्रुतज्ञानी सचद्रव्यागत्यावेशेन जा-
नानि, क्षेत्रतः स्वर्क्षेत्रमादेशेन श्रुतज्ञानी जानानि, काल-
तः सर्वकालमादेशेन श्रुतज्ञानी जानानि, भावतः सर्वा-
न् भावानादेशेन श्रुतज्ञानी जानानीति व्याख्यातं सर्वस्तरं
श्रुतज्ञानम् ।

उपनिषत्तत्त्वोपनिषत्तत्त्वम्—

मे भयवं ! किं जहा पंचमंगलं तदा सामाह्याहयमभेसं
पि सुयनाणमहिजियव्वं ? गोयमा ! तदा चैव त्रिणयं
विहाणेणमहिण्यव्वं, शवरं अहिजणिउकामेहिं अहुविहं
चैव नाणायांरं मव्वपयनेणं कलादी रक्खेजा अभहा
महया मायणं वि अन्नं च दुवलसंगस्स सुयनाणस्स
पढमचरिमजाम अहिजिममज्झयणज्झावणं च पंचमंगलस्स
सोलसद्वजामियं । अन्नं च पंचमंगलं कयमामहए वा
अकयसामहए वा, अहीए सामाहयं तु सयं च सारंभप-
रिगहं जावजीयं कयमामाहए अहिजिणइ य उण सा-
रंभपरिगहं । अकयसामाहए तदा पंचमंगलस्स आलावगे
य आसंविहं तदा सकत्थवाइनु वि दुवालमंगस्स पुण
सुयनाणस्स उदेसगज्झयणसु । महा० ३ अ० ।

श्रुतज्ञानस्य विराधकः—

एएसि पयाणं अन्नयरपण खलेजा । जो सहसा देसू-
णपुव्वकांडी तावणं गोयमा ! मुज्जेज वा ण धावि ।
“ एवं गच्छविचङ्गी, तह चि पालेतु जं जहा भणियं ।
रयमलकिलेममुक्कं, गोयम ! मुक्खं गणं तं ॥ १ ॥ गच्छंति
गमिस्संति य, ससुरासुरजगणमंसिए वीरे । भुवणेकपाय-
डजमे, जह भणियं गुणादिए गणियो ॥ २ ॥ ” से भयवं

जे णं केइ अमुणियसमयसम्भावे होत्था विहीए वा अ-
विहीए वा कस्स य गच्छायारस्स य मंडलिधम्मस्स य वा
छत्तीमइविहस्स णं मप्पत्तेयनामदेमणचरित्तववीरिया-
यारस्स वा मणमा वा वाया वा कहं वि अन्नयरं ठाणे
केइ गच्छाहिवई आयरिएइ वा अणंतो विसुद्धपरिणामो
वि होत्था णं । असुइ वकेज वा (खजेज वा) परव्वमाणे
वा अणुदुमाणे वा मे णं अराहगे उयाहु अणाराहगे ?,
गोयमा ! अणाराहगे । से णं भयवं ! केणं अणुणं एवं बुद्धइ
एवं जहा णं गोयमा ! अणाराहगे णं इमे दुवालमंगे
सुयनाणे अणपज्जवमिए अणाइनिहणे मव्वयत्थपमाहगे ।
अणाइमंभिद्धे से णं देविदंविदंदाणं अतुलवलवीरिए
मरियमत्तपरकममहापुरिमायारकंतिदितिलावन्नरूपमोह-
ग्गमकलकलाकलावयिछुडपडियाणं अणंतगाणीणं । सयं
संबुद्धाणं जिणवराणं अणाइसिद्धाणं अणंताणं वट्टमाण-
समयसिज्झमाणं । अन्नं च असन्नपुरक्खडाणं अणंताणं
सुगहियनामधिज्जाणं महायमाणं महामत्ताणं महाणुभा-
माणं तिहुयणेक्कनिलगाणं तलोक्कनाहाणं जुगपवराणं
जगेद्वंभूणं जगगुरूणं सव्वन्नूणं सव्वदरिणीणं पवरवर-
धम्मतिथ्यकरं अरहंताणं भगवंताणं भूए सव्वभविमा-
इयाणं गयवट्टमाणनिखिलामेकमिणसगुणसपज्जयसव्व-
वत्थुविदियमव्भावाणं अमहाए पयरे एककमक्कमग्गे से
णं सुरुवत्ताए अच्छत्ताए मंथत्ताए । तंमि पि णं जहट्टिए
चैव पक्खणिजे जहट्टिए अणुदुमिजे जहट्टिए चैव भामं-
णिजे जहट्टिए चैव परव्वणिजे जहट्टिए चैव वायरणिजे
जहट्टिए चैव वायणिजे जहट्टिए चैव कहणिजे । से णं इमे
दुवालमंगे गणिपिडगे । तंमि पि णं देविदंदाणं निखिलजय-
विदियदव्वमपज्जवगइआगइहामवुद्धी जीया य तत्थ जाव
णं वत्थुनहावाण अणंघणिजे अणइक्कमणिजे अणसा
यणिजे । तदा चैव इमे दुवालमंगे सुयनाणे सव्वजगजी
याणं भूयमत्ताणं एणंतेणं हिए सुए खमे नीमसिए आणु-
गामिए पाणगामिए पमत्थे महत्थ महागुणे महाणुभागे
महापुरिमाणुचिने परमरिसिदेसिए दुक्खक्खयाए मो-
क्खयाए संसारुत्तारणयाए ति कहु उवसंपज्जिता णं विह-
रिंसु किं सुतमन्नेमि ति । ता गोयमा ! जे णं केइ अमुणि-
यमयसम्भावेइ वा विइयमयमारइ वा विहीए वा अवि-
हीए वा गच्छाहिवई वा आयरिएइ वा अंतोविसुद्धपरिणा-
मे वि होत्था गच्छायारमंडलिधम्मा छत्तीमइविहायरादि
जाव णं अन्नयरस्स वा आवस्सगाइ करणिज्जम णं पयवण-
मारस्स अमत्ती चुकेज वा खजेज वा तेणं इमे दुवालमंगे
सुयनाणे अन्नहा पयरेजा जेणं इमे दुवालमंगे सुयनाण-

निबद्धतरोवगयं एकपयस्तरमवि अभहा परं से खं उ-
म्मगे परंसेजा, जे खं उम्मगे परंसेजा से खं अणारहागे भ-
वेजा । ता एणं अहेणं एवं बुद्धि-जहा खं गोयमा ! एगंते
खं अणाराहगे । महा० ५ अ० । “जत्थक्खलियममलिय-आ-
इपयं पयस्तरविसुद्धं । विणओवहाण पुब्बं, दुवालसंगं पि
सुयनाणं ॥१॥ ” महा० ४ अ० ।

परापदेश. धृतग्रन्थश्च धृतमिहोच्यताविशेषादधिनीतो वि-
कृतिर्प्रातश्चर्या व्यपशमितप्राभूतश्चैते न वाचनीयाः ॥ ४०४३० ।
(‘विनीतस्य सर्वोऽपि विनयः ‘विणय’ शब्दे षष्ठभागं गतः ।)
धुने द्विविधं वदम् । अथर्वं च । वदं द्वादशाक्षरूपम्,
अथर्वं तु भावतादि लौकिकम् । आ० म० १ अ० ।

आयारदमाकणो, ववहारो नवमपुव्वणीमंदो ।

चारित्तक्खणह्वा, सुयगडस्सुवण्ठिताइ । पं० भा० १
कल्प ।

(‘आयारपकण’ शब्दे द्वितीयभागे ३५० पृष्ठं व्याकृतम् ।)
(‘सिक्खा’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे सूत्राध्ययनरूपा शिक्षा उक्ता ।)
आत्महितनिष्ठानं सूत्राध्ययनस्य फलं—धुताध्ययनंऽमी
अभ्यधिका गुणाः—

आतहियपरिस्सा भा-वमंवेगे नयनवो अ संवेगो ।

निकंपया तपो नि-अरा य परदेभियनं च ॥३६०॥

आत्महितं १ परिज्ञा २ भावमंवेगं ३ नयनवश्च संवेगः ४
निकंपयता ५ तपो ६ निजरा च ७ परदेशिकत्वं च =
इति द्वारगाथासमासार्थः । वृ० । “जयइ सुयाणं पभवो,
वीरजणो । ” ने० । (व्याख्या ‘आगम’ शब्दे द्विती-
यभागे ५३ पृष्ठं उक्ता ।)

एकमप्यक्षरं धृतस्य जानानो नाचारी भवति-

भवं ! जो रत्तिदियहं मिद्धंतं पढइ सुणेह वक्खणोइ चित्तेइ
मतंतं मो किं अणायारमायरे ? मिद्धंतगयमेगं पि अक्खरं
जो वियाणइ सो गोयमा ! मरणंते वि अणायारं नो
ममायरे । महा० ६ अ० ।

(‘अवस्रवाय’ शब्दे प्रथमभागे ७६३ पृष्ठं धुतावर्णवादः ।)

सुयं पडुच्च तओ पडिणीया पसुता, तं जहा-सुत्तपडि-
णीए, अत्थपडिणीए, तदुभयपडिणीए । स्था० ३ ठा०
४ उ० ।

(प्रव्रजितस्य धृतदानं ‘पडुच्चा’ शब्दे ७५५ पृष्ठंऽस्ति)
आचार्योपाध्यायादत्तां गिरं गृह्णतः प्रायश्चित्तम् । नि० सू०
१६ । (स्वर्गणे सोविस्त्रायभावे धृतप्रदणम् ‘उद्वेग’ शब्दे
द्वितीयभागे ८५६ पृष्ठं गतम् ।) अपूर्वज्ञानप्रदणम् महा० १ सू० ।
(‘सुयकण’ शब्दाऽप्यत्र बोधयः ।) (स्थानादिप्रवृत्तियो-
गसहितस्य सूत्रदानं महाद्वयं दानं आचार्यो हानिमद्वादयः ।)
(आयकंश्यः धृतप्रदानं ‘पाढयण’ शब्दे ५ भागे निरस्तम् ।)
पार्श्वस्थाविध्यः धृतप्रदणम् ।

अधुना पार्श्वस्थादिसमीपे सूत्रानपेधो विधीयन्ते-

उस्मग्गविहंडियमु—द्वाराहपसरा भणंति एवं अे ।

पासत्थाइसमीपे, मुत्ताइयं न पेत्तव्वं ॥ ६७ ॥

उत्तमर्गेण सामान्यांक्र विधिना, ‘विहंडियं’ सि—देशीश-
ब्दो विनाशार्थः, ततो विनाशितः शुद्धबोद्धप्रसरः प्रथानम-
त्ययकाशलक्षणो येषां ते भणन्ति—जल्पन्ति एवं वक्ष्यमाण-
म्यायेन अन्ये परं । तद्वशाद्—पार्श्वस्थादिसमीपे, तत्र पार्श्व-
स्था उक्तलक्षणाः, आदिशब्दाद्—अवस्रवादिप्रदः, तेषां
निकटे सूत्रादिकम्, आदिशब्दाद्—अर्थादिप्रदः न प्रहीत-
व्यं—न स्वीकर्तव्यमिति गाथार्थः ।

अत्रोत्तरम्—

तमवि ने छेयग्गन्था-शुसारि वयणं जओ जइदस्स ।

भणियं निसीहगंथे, उस्मग्गववायजलहिम्मि ॥ ६८ ॥

तदपि सूत्रादिनिषेधकरणं न कथंलं पूर्वोक्तमित्यपिशब्दा-
र्थः, ‘ने’ नैव छेदग्रन्थानुसारि वक्ष्यन्तं उस्माहकशास्त्रसं-
वादिभणनं, यस्माद्यति—साधुमुद्दिष्टार्थाश्रित्य भाणतम्—उक्तं
निशीथग्रन्थ—प्रकल्पशान्त्रे । किंविशिष्टं उस्मग्गापवाद्जल-
धौ—सामान्यविशेषनीरनिधायिति गाथार्थः ।

तद्वशाद्—

संविग्गासंविग्गे, पच्छाकडमिद्धपुत्तमारूवी ।

पडिकंते अविसेसं, नीरनिधावावि तत्थेव ॥ ६९ ॥

सुगमा । भावार्थस्तु कथ्यते, प्रथमं सोविस्त्रस्यांशुक्रस्य सूत्रा-
र्थनिपुणस्य समीपे साधुभिः श्रोतव्यं, तदभावेऽसंविस्त्रस्यापि
गीतार्थस्य, तस्याप्यभावपश्चात्कृतस्यामुक्तालङ्घ्यम् । स च
द्विरूपो भवति—एकः सिद्धपुत्रोऽन्यश्च साकृषी । अनयोश्च
स्वरूपमाभ्यामु—क्लाभ्यामवगन्तव्यम् ।

“समजओ वावि अमजओ वा, नियमेण दोसुक्कि तवत्थधारी ।

खुण्णं मुंडो अमिही मिर्हा वा, अदइपतो वि य निदपुत्तो ॥

मुंडासरो दोसुक्किवत्थधरो न विग यंण कच्छं ।

हिंडइ नया अभजो, साकृषी परिस्सा होइ ॥२॥ ”

एतयोश्च देशनां कृत्वाऽभ्युद्यमं कार्या, यदि कुरुनस्ततो
लष्टं, न चेत्, ततोऽन्यत्र नीयन्ते, यदि न गच्छन्तः ततस्तत्रैव
सिद्धान्तोक्तावधाना तत्समीपे पाठितव्यम्, पठाद्वा यदि
निवाहो न भवति तयोस्ततः स्वयं स्वर्गं करणीयं,
आयकैश्च कारयितव्यम् । तथा च तत्रैव निशीथं भणितम्—
“चांयइ से परिवारे, अकरिंति य वा भणाइ ता सहु ।
अव्याल्लितकस्स उ, सुयभत्तीए कुण्ह पुरं ॥१॥ ” तथा
उपदेशमालायाम्—“सुग्गइमग्गपईव ” इत्यादि अकरणे च
प्रायश्चित्तं भणितमिति गाथार्थः ।

एव स्थितं जीवापदेशमाह—

ता सिद्धिनगरसम्म-ग्गपयडणे नाणमणिपईवम्मि ।

कुण्णु पयतणं जीव ! मच्छरं चइय सवत्थ ॥ ७० ॥

तस्मान्निर्वाणनगरसम्मार्गप्रगटनं मोक्षपुरपदवीप्रकाशकं
ज्ञानं—धृतज्ञानं तद्वत् वातायलोभ्यत्वेन प्रकाशकत्वेन च
मणिप्रदीपस्तस्मिन् कुरु—विश्वहि प्रयत्नम्—आदरे जीव !
ओ आत्मन् ! मत्सरम्—रोषं त्यक्त्वा—प्रोत्तम्य स्वयं पा-
र्श्वस्थादिसमीपे, किञ्च—आयकान् पार्श्वस्थादिसमीपे शृ-
ण्वतो वाग्यत, स्वयं च पूर्वोक्तयुक्त्या निष्कारणं नित्यश्राव-
कधर्मकथनेन पार्श्वस्था भवन्तोऽपीत्यं जल्पन्त्यहो मोहविल-
सितमित्यर्थास्थितमतोऽयमस्मदुक्ता जीवोपदेश इति गाथार्थः ।
जीवा० ११ अधि० । (संयतः किं धृतमध्येतुं शक्नोतीति
‘संजय’ शब्दे गतम् ।) धुते धुताविषयं उद्देशसमुद्देशानुशा-

प्रस्थापनाप्रतिक्रमस्य धृतस्कन्धाङ्गपरिगुणनादिषु अविधिना
विधाने कायात्सर्गः प्रायश्चित्तम् । " जगदुद्विग्नं गतिं जं
अङ्गयस्म सुत्तं न दायव्वं " अत्र सायणाचार्यसंस्मरणः ।
प्रतिभुनक्षाने, उत्त० १ अ० ।

भुनक्षानप्रशंसा —

जाणंति बंधमुक्खं, जीवाजीवे अ पुअपावे अ ।
आमवसंवरनिअर-तो किर नाणं चरणहेउं ॥ ७० ॥
नायाणं दोसाणं, विअज्जाणा सेवणा गुणाणं च ।
धम्मस्स साहसाइं, दुअि वि किर नाणसिद्धाइं ॥ ७१ ॥
नाणी वि अ वट्ठतो, गुणेसु हो स सुते अवजित्ता ।
दोसाणं च न मुंचइ, तेभिं न वि ते गुणो लहइं ॥ ७२ ॥
नाणेण विणा ण करणं, करणं न विणा न तारयं नाणं ।
भवमंसारसमुहं, नाणी करणद्विआ तरइ ॥ ७३ ॥
अस्मंजमेण वट्ठं, अआणेण ग भवेहिं बहुएहिं ।
कम्ममलं मुह असुहं, करणे य दढो धुणइ नाणी ॥ ७४ ॥
मत्थेण विणा जोहो, जोहेण विणा य तारिसं सव्वं ।
नाणेण विणा करणं, करणेण विणा तहा नाणं ॥ ७५ ॥
नादंसणस्स नाणं, न वि अआणस्स हुंति करणगुणा ।
अगुणस्स नत्थि मुक्खां, नत्थि असुत्तस्स निव्वानं ॥ ७६ ॥
जे नाणं तं करणं, जं करणं पवयणस्स सो मारो ।
जो पवयणस्स मारो, सो परमत्थो ति नायव्वो ॥ ७७ ॥
परमत्थगहिअमारा, बंधं मुकिं (ति) च ते वियाणंता ।
नाऊण बंधमुक्खं, खवंति पोरानयं कम्मं ॥ ७८ ॥
नाणेण होइ करणं, करणं नाणेण फासियं होइं ।
दुन्हं पि समाअंणे, होइ विमोही चरित्तस्स ॥ ७९ ॥
नाणं पणामयं सो-हआं तवो संजमो य गुत्तिकरो ।
तिविधं पि समाअंणे, मुक्खां जिणसामणे भणिआं ॥ ८० ॥
किं अअं लट्ठयरं, अच्छेरतरं च सुंदरतरं वा ।
चंदमिव सव्वलागा, बहुसुयमुहं पलायंति ॥ ८१ ॥
चंदाओ निअजुन्हा, बहुसुयमुहाउ निअइ जिणवयणं ।
जं सोऊण मणूमा, तरंति मंमारकंतरं ॥ ८२ ॥
सई जहा ससुत्ता, न नस्सई कयवरम्मि पडिआ वि ।
जीवो तहिं समुत्तो, न नस्सइ गओ वि संसारे ॥ ८३ ॥
सई जहा असुत्ता, नासइ सुत्ते अदिस्समाणम्मि ।
जीवो जहा असुत्तो, नासइ मिच्छत्तसंजुत्तो ॥ ८४ ॥
परमत्थम्मि सुदिट्ठे, अविणट्ठेसु तवसंजमगुणेसु ।
लब्भइ गई विमिद्धा, सरीरसारं विणट्ठे वि ॥ ८५ ॥
अह आगमेण विजो, जणइ वाहिं तिगिच्छमो निउणो ।
तह आगमेण नाणी, जाणइ सोहिं चरित्तस्स ॥ ८६ ॥
अह आगमेण हीणो, विजो बाहिस्स न मुणइ तेगिच्छं ।

तह आगमपरिहीणो, चरित्तसोहिं न याणाइ ॥ ८७ ॥
तम्हा तिन्थयरपरू-विअम्मि नाणम्मि अत्थजुलम्मि ।
उज्जोओ कायव्वो, नरेण मुक्खाभिकानेण ॥ ८८ ॥ ८०५० ॥
इक्कम्मि वि जम्मि पए, संवेगं वीअरायमग्गम्मि ।
पच्चइ नरो अभिक्खं, तं मरणं तेण (न) मुत्तव्वं ॥ ८९ ॥
इक्कम्मि वि जंमि पए, संवेगं कुणइ वीयरायमए ।
सो तेण मोहजालं, खणेइ अज्झप्पजोगेणं ॥ ९० ॥
इक्कम्मि वि जम्मि पए, संवेगं वीयरायमग्गम्मि ।
वच्चइ नरो अभिक्खं, तं मरणं तेन मुत्तव्वं ॥ ९१ ॥
इक्कम्मि वि जंमि पए, संवेगं कुणइ वीअरायमए ।
सो तेण मोहजालं, खणेइ अज्झप्पजोगेणं ॥ ९२ ॥
इक्कम्मि वि जम्मि पए, संवेगं वच्चण नरोभिक्खं ।
तं तस्म होइ नाणं, जे एए वीयरायमग्गम्मि ॥ ९३ ॥
महुमरणंमि उवग्गो, सक्का वारमविहो सुयक्खंघां ।
सव्वो अणुचित्तं, धणिथं पि समत्थचित्तं ॥ ९४ ॥
तम्हा इक्कम्मि पयं, चित्तं तं निदंमकालम्मि ।
आराहणावउत्तो, जिणंइ आराहणो भणिआं ॥ ९५ ॥
आराहणावउत्तो, मम्मं कऊण सुविहिआं कलं ।
उक्कांमं तिभिं भं, गंतूण लमिज निव्वानं ॥ ९६ ॥
नाणस्स गुणविमसा, केइम वजियं समासणं ।
चरणस्स गुणविमसा, अदिअहिअया निमामेह ॥ ९७ ॥
भावेण अणजमणा, जे जिणवयणं मया अणुचरंति ।
ते मरणम्मि उवया, न विभीयंति य गुणमामद्धा ॥ ९८ ॥
८० प० । (१०२ गाथा धम्मशब्द)

सीयंति ते मणूमा, सामअं दुल्लहं पि लङ्गणं ।
जे अद्धाणनिअत्ता, दुक्खविमुक्खंमि मग्गम्मि ॥ ९९ ॥
दुक्खाण ते मणूमा, पारं गच्छंति जे दढधिइआ ।
भावेण अणन्नमणा, पारं तेहिं गवमेति ॥ १०० ॥
मग्गंति अपरममुहं, ते पुरिमा, जोमेहि न हायंति ।
ते लद्धपोयसंजति-वग्गा पच्छा न हायंति ॥ १०१ ॥ ८०५० ॥

(सूत्रवाचनाप्रकारः ' गीयत्थ ' शब्दे द्वितीयभागे ६०२ पृष्ठ
गतः ।) (श्रुतम्याशातना ' आमायणा ' शब्दे द्वितीयभागे
४८४ पृष्ठ गता ।) (एकैन्द्रियाणामपि श्रुतानामस्तीति
' गाण ' शब्दे चतुर्थभागे १६४२ पृष्ठ गतम् ।) हाण्याद् श्रु-
तज्ञानं चैतदाख्यायते श्रूयंत अनंत अस्मादस्मिन्निति
श्रुतम् । श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षेत्रं पराक्षतया प्रकालिकार्षणा-
धनसमर्थं, " कुट्टहुलम् । " इति वचनात् कमादायां प्रत्ययः
आ० म० १ अ० । स्व० । श्रुतज्ञानावरणक्षेत्रं, उत्त० ३४ अ० ।
श्रूयंत इति श्रुतम् । व्यवहारभेदे, प्रश्न० १०७ द्वार ।

सुयअण्णाण-श्रुताज्ञान-न०मिथ्यादृष्टज्ञान-आ० सू० १ अ० ।
अविसेसियं सुयं सुयणाणं च सुयअणाणं च । विसेसियं

सुयं सम्माद्विस्स सुयं सुयशाणं । मिच्छाद्विस्स सुयं
सुयशसाणं । नं० ।

सुयशराहणा-श्रुताराधना-जीवनिजान्तस्याराधनायाम् ,
उत्त० ।

सुयस्य अरहणयाणं भंते! जीवे किं जणयइ? सुयस्स
अरहणयाणं अभाणं खवेइ तं यं संकिलिस्सइ ॥२४॥

हे भवन्त ! श्रुतस्य आराधनया जीव किं जनयति । शूकरा-
ह-हाशय ! श्रुतस्य आराधनया-सम्पन्न आराधनया अज्ञानं
क्षययति विशिष्टस्वावयोधस्य अवाप्तेश्च पुनर्न संक्रियते
रामदेवजनितं क्लेशं न भजतीति भावः । उत्त० २१ अ० ।

सुयकप्प-श्रुतकल्प-पुं० । प्रवचनभरणे, सू० १ उ० १ प्रक० ।

सुयकरण-श्रु। करण-न० । बद्धाबद्धादिश्रुतकरणे, आ० सू० १
अ० । सूत्र० ।

सुयकेवली-श्रुतकेवलिन-पुं० । चतुर्देशपूर्वधर, जीवा० १४
आध० । संज्ञा० ।

" जो सुयणाभिगच्छइ, अण्णाणमिणं तु केवलं सुदं ।
तं सुयकेवलीमिस्सिणो, भण्णंति लोमणइयकरा ॥ १ ॥
जो सुअनाणं सुदं, जाणइ सुअकेवली तमाहु जिणो ।
नाणं आणं सुदं, जइहा सुयकेवली तइहा ॥ २ ॥ "

अष्ट० १३ अष्ट० टी० । " केवली चरमो जम्बू-म्यास्यथ प्र-
भवः प्रभु । रुक्मस्यमयो यशोभद्र , संभूतविजयस्तथा ॥ ॥
भद्रयाहुः स्थूलभद्र , श्रुतकेवलिनो हि यद् । " कल्प० २
अधि० ८ क्षण ।

सुयस्कन्ध-श्रुतस्कन्ध-पुं० । दादशाकुरूपं श्रुतपिण्डे, आतु० ।
हृदिवाइ श्रुतसमुदायत्वान्तस्य । स० ।

सुयकवाय-स्वाख्यात-त्रि० । सुष्ठु आख्यातं स्वाख्यातम् । पृ-
थोत्तगात्रगाधनया युक्तिभरुपपन्नतयाऽभिहितं सूत्र० १ श्रु०
१७ अ० । सुप्रज्ञतं, सू० २ श्रु० २ अ० । लोकश्रुतिपात्रपरया
चिरन्तनाख्यासु वा परिज्ञातं, सूत्र० १ श्रु० १६ अ० ।

सुयकवायधम्म-स्वाख्यातधर्मन् त्रि० । सुष्ठु आख्यातः
श्रुतवाचिस्वाख्या धर्मो येन साधुताऽनौ स्वाख्यातधर्मः ।
ज्ञानत्वमाधियुक्तं, सूत्र० १ श्रु० १० अ० ।

सुयगन्ध-श्रुतगन्ध-पुं० । आगमगन्धे, षो० १ धिव० ।

सुयगाहि श्रुतग्राहिन्-पुं० । परमपूरुषप्रणीतागमग्रहणाभि-
लाषिणः, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुयण-स्वपन-न० । शयन, दर्श० १ तत्त्व ।

सुयणजण-सुजनजन-पुं० । सर्वपापधिरतानां समूहे, प्रश्न० ४
आश्र० द्वार ।

सुयणसुन्द-सुजनसुन्द-पुं० । भरतक्षेत्रजाजितजिनसमकालिके
परवर्तजने, ति० ।

सुयण,ण-श्रुतज्ञान-न० । ज्ञानविशेष, आ० म० १ अ० । आद्य० ।
अवणं श्रुत वाच्यवाचकभावपुरस्सरीकारेण शब्दसंस्पृष्टार्थ-

प्रहणं हतुरुपलाब्धावशेषः एवमाकारं यस्तु जलधारणाद्यर्थ-
क्रियात्मकं घटशब्दाच्चमित्यादिरूपतया प्रधानाकृतत्रि-
कालमाधारणसमानपरिणामः शब्दाद्यर्थलोचनानुसारी
इन्द्रियमनोनिमित्तोऽयमवशिष्य इत्यर्थः । श्रुते च तत् ज्ञानं
च श्रुतज्ञानम् । अथवा-श्रुतं अनन अस्मात् अस्मिन्वेति
श्रुतं तदायरणकर्मसंयोगप्रथमः ' कृद्गुलम् ' इति वचनान्क-
रणादावपि कृपय्ययः, तज्जनितं श्रुतं कार्येण कारणोपचा-
रान् । श्रुतार्थानि वा श्रुतमात्मा तदनन्यत्वात् ज्ञानमपि श्रुतं,
श्रुतं च तत् ज्ञानं चेति समामः । (' सुय ' शब्दे श्रुतज्ञानमुक्तम् ।)
आ० म० १ अ० । श्रुतज्ञानं स्वच्छम्यादुरक्ष्यमलिलाम्बुदतु-
ल्यम् । प्रा० १० विव० । इन्द्रियमनोनिमित्तं श्रुतज्ञाना-
नुसारिणि बांधे, भ० ८ श्रु० २ उ० । द्वा० । प्रश्न० । ध०
२० । स्था० ।

सुयनाणं दुविहे पाप्मेतं तं जहा-अंगपविहे चैव, अंग-
बाहिरं चैव । (सू० ७१ X) स्था० २ ठा० ।

अथात्तरगाथासम्बन्धानामाह-

कतो पस्यमागय मायग्गिपरंपराइ सुयनाणं ।

सामाइयाइयमिदं, सुवं चियं सुत्तमत्थो वा ? ॥१०६२॥

ननु पूर्वं भवन्तमुक्तम्- ' आचार्यपरम्परया समागतं
सामागिकानयुक्तिमदं यथे ' । तत्रेदं पृच्छयते- ' कतो
पस्यमागयादि ' आदेशं कुतः पुरुषविशेषात् प्रसूतामृषणां
सतीं नत आचार्यपरम्परयाऽऽगतामागतानां तां सामागिक-
नियुक्तिं त्वं वक्ष्यति ? इत्युपस्कारः । तथा, इदमपि पृच्छय-
ते । किम् ? इत्याह- ' सुयनाणमित्यादि ' सर्वमपि च
सामागिकादिकं विन्दुसारपर्यन्तं सूत्रार्थरूपे श्रुतज्ञानमिदं
प्रथमं कुतः प्रस्तुतं सत् पश्चादाचार्यपरम्परयाऽत्राऽऽग-
तम् ? इति ।

एवमुत्तरगाथाप्रस्तावनां कुर्वन् आचार्य आत्मनः

प्रथमाशङ्कष पारिहरन्नाह-

एवं नणु भणियं चियं, अत्थपुहत्तस्म तेहिँ कहियस्म ।

इह तेमिं चियं भीला-इकहणगहणं फलविसेसो ॥१०६३॥

ननु ' सामागिकानियुक्तिः श्रुतज्ञानं वा सर्वं कुतः पुरुषात्
प्रथमं प्रसूतम् ? इत्यत्र यदुत्तरं तदेतद् भणितमेव- ' गोक-
मेव निर्गतात्थमेवत्यर्थः । क ? इत्याह- ' अत्थपुहत्तस्म-
त्यादि ' । तैस्तीर्थकर-गणधरैः कथितस्याऽर्थपृथक्स्वरू-
पस्य श्रुतज्ञानस्य भगवतो नियुक्तिं कीर्तयिष्ये ' इत्युक्तं तीर्थ-
कर-गणधरभ्यः सर्वमपि श्रुतज्ञानमादौ प्रसूतम्, इत्युक्त-
मेव, तत् किमिति पुनरपि प्रश्नः ? । अत्र प्रतिविधानमाह-
' इयत्थादि ' सत्यम्, ज्ञानमेव यत्-तीर्थकर-गणधरभ्य
एव सर्वप्रसूतादौ प्रसूतम्, किमिदं तेषामेव तीर्थकर-
गणधराणां शीलादिस्वरूपकथनम्, ग्रन्थनम्, फलविशेषश्च
विशेषतोऽभिव्यज्यते, इत्ययं पुनरपि प्रश्नोत्तरापर्यासः ।
तत्र तीर्थकृता तपो-नियमज्ञानानि शीलमभिधायन्ते, आ-
दिशब्दः स्वगतभेदप्रस्थापकः, तान्त्र्यं वृक्षः, तदाकृतस्य
पुष्पप्रक्षेपकक्षमा तु देशना-कथनम्, तत्फलविशेषस्तु भव्य-
जनविवाधनाप्रतीतिः । गणधराणां तु बुद्धिमयपटनं तीर्थ-
कराकृ गृहीत्वा सूत्रग्रन्थेन प्रतिपादायप्यते, फलविशेषस्तु

प्रयत्नमाथना, सुखप्रदगानुप्रदश्च इति गाथाऽप्युक्तार्थः ।

अथोक्तऽश्नस्यैवोत्तरमाह—

तव-नियम-नाशरुक्त्वं, आरूढो केवली अभियनाशी ।
तो मुयइ नाशबुद्धिं, भवियजगविबोद्धिगङ्गाए ॥१०६४॥
तं बुद्धिमण्य पडे-ग गणहरा गिणिहउं निरवमेमं ॥
तिथियरमासियं गं-थंति तओ पवयणहु ॥१०६५॥

रूपकमिदं द्रष्टव्यम् । तत्र वृत्तां द्विधा-द्रव्यतः, भावतश्च ।
द्रव्यतः प्रधानः कल्पवृक्षः, यथा च तमारूढा कश्चिद् गन्धा-
दिगुणविशिष्टानां कुसुमानां संख्यं कृत्वा तदधोभागवर्तिनां
तदागद्विषयसमर्थानां पुरुषाणामनुकम्पया कुसुमानि विस्-
जति, तेषां भूपति-रजागुणैरुत्तमभिया विमलविस्तीर्णपटेषु
प्रतीच्छन्ति, ततो यथापयोगमुपभुञ्जानाः, परंश्चोपकु-
र्याणां सुखमाप्नुवन्ति । एवं भाववृत्तेषां सर्वमिदमाय-
कम्, यद्यथा—तपश्च नियमश्च ज्ञानं च तान्येव वृत्तस्तम्
तपो बाह्य-ऽभ्यन्तरभेदेना द्वादशधा प्रतीतमेव । इन्द्रिय-
नाइन्द्रियसंयमस्तु नियमः । तत्र भोत्रादीन्द्रियाणां नियम-
हर्ष-द्रव्यसंयमः, कयायादीनां तु नियमो नोइन्द्रियसंयमः ।
ज्ञानमिह केवलं संपूर्णं गृह्यते । एतत्त्रयरूपं वृत्तमारूढः ।
ज्ञानमकेवलरूपमपि स्यात् तद्व्यवच्छेदार्थमाह—‘ केवली,
केवलशब्दस्यैव संपूर्णवाचकत्वात् केवलं संपूर्णमस्याऽ-
स्तीति केवली । अयमापि धृत-क्षायिकमन्यक्त्व-क्षायि-
कज्ञानभेदान् विवक्ष्य, अथवा—धृता-ऽवधि-मनःपर्याय-
केवलज्ञानभेदाच्चतुर्विधः, तत्र शेषव्यवच्छेदार्थमाह—‘ अ-
मितक्षानी’ क्षायिकज्ञानकेवलीः सर्वज्ञ इत्यर्थः । स चेह
प्रक्रमद् भगवांश्चतुर्विंशतिशयसंपन्नस्तीर्थकरः । ‘तांति’
तना वृत्ताज्ज्ञानरूपकुसुमवृष्टि कारणे कार्योपचाराज्ज्ञानकार-
णभूतशब्दकुसुमवृष्टिर्मत्यर्थः । किमर्थम् ? भव्याश्च ते ज-
नाश्च तेषां विबाधनं तदर्थं तस्मिन्निमित्ताति । तां च
ज्ञानकुसुमवृष्टिं बुद्ध्या निर्वृता बुद्धिमयस्तेन विमलबु-
द्धिमयन पटन गणधरा गातमादयां ग्रहीतुं गृहीत्वा-
ऽऽदाय निरवशेषां संपूर्णाम्, ततस्तीर्थकरभाषितानि कुसु-
मकरानि भगवदुक्तानि विवित्रप्रधानकुसुममालावद् ग्रहण-
न्ति । किमर्थम् ? प्रगत, शस्तम्, आदौ वा वचनं प्रवचनं
द्वादशाङ्गम्, प्रवर्त्तितं वा प्रवचनं सधस्तदर्थं तस्मिन्निमित्तम् ।
इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ।

भाष्यकारः प्राह—

रुक्खाइरुवयनिरू-वणत्थमिह दव्वरुक्खदिदुंतो ।
जह कोइ विउलवणसं-डमज्झयारद्वियं रम्मं ॥१०६६॥
तुंगं विउलक्खं, साइसओ कप्परुक्खमारूढो ।
पज्जलंगहियवहुविह-सुरभिकुसुमाऽणुकंपाए ॥१०६७॥
कुसुमतिभूमिचिद्विय पुरिसपसारियपडसु पक्खिवइ ।
गंथंति ते वि वेत्तुं, समजणाणुगहहुए ॥१०६८॥
लोमणसंडमज्झे, चात्तीसाइसणसंपदोवेओ ।
तव-नियम-नाशमइयं, अ कप्परुक्खं समारूढो ॥१०६९॥
मा होअ नाशगहण-म्मि संमओ तेण केवलिंगहणं ।
सो विउहा ततोऽयं, मवणण अभियनाणि ति ॥१०७०॥

पञ्जननाशकृपमां, ताइ छउमत्थभूमिमंथेसु ।

नाणकुसुमतिगणहर-मियगुद्विपडसु पक्खिवइ ॥१०७१॥

पडां सुगमा एव तवरमिह वृत्तांद्वयरूपकनिरूपणार्थं द्र-
व्यवृत्तदृष्टान्ताऽभिधीयते । कः पुनरसौ ? इत्याह—‘जह
कोइत्यादि’ । ‘साइसउ’ इति वक्ष्यमाणकवलस्थानीयः सा-
तिशयः कोऽपि नरः । उक्तो द्रव्यवृत्तदृष्टान्तः । अथ प्रस्तु-
ते भाववृत्ते सर्वं योजयन्नाह—‘लागद्वगसंकेत्यादि’ । कृष्ण-
स्थत्वमेव भूमिश्चक्षुष्यत्वभूमिगति भावप्रधानोऽयं नि-
र्देशः, तत्संख्येयः । ज्ञानकुसुमार्थिनो ये गणधरास्तच्छ्रुत-
बुद्धिपटोप्याति ।

अथ प्रश्नः—

कीस कहई कहथो, किं वा भवियाण चेव बोइत्थं ।

मव्वावायविहिणणू, किं वाऽभव्ये न बोहेइ ? ॥१०७२॥

शब्दवृत्ताप्रमाणेन तीर्थकृतां धर्मकथनं सूचितम्, तत्र
कृतार्थोऽप्यसौ भगवान् किमिति कथयति ? । भव्यजन-
नियोभनार्थमात्रं चोक्तम्, तत्र किमसौ भव्यान्वयं बोध-
यति ? यावता सर्वोपायावधिः सखप्रव्यानपि किमिति
न बोधयति ? इति ।

अत्र प्रतीत्यधानमाह—

नगंतण कयत्थां, जेणोदिक्कं जिणिन्दनामं से ।

तदवंभुफलं तम्म य, खवणावाओऽयंमव जओ ॥१०७३॥

जं व कयन्थस्स वि मे, अणुवकयपरांवागारिसाभव्वं ।

परमहियदेमयत्तं, भासयमाभव्वमिव रविणो ॥१०७४॥

किं व कमलसु राओ, रविणो बांहेइ जेण सो ताइ ।

कुणसु व से दामां, जं न विबुज्झंति मे ताइ ? ॥१०७५॥

जं बांहेमउल्लाहं, सरकरामरिमओ समाणाओ ।

कमणकुमुयाण तो तं, माभव्वं तम्म तमिं च ॥१०७६॥

जह वालूगाईणं पगासधम्मा वि सो मदामेखं ।

उओ वि तमोरुवां, एवमभव्वाख जिणसूरा ॥१०७७॥

सज्झं तिगिच्छमाणो, रोगं रोगी न भण्ण वेओ ।

मुणमाणो य अमज्झं, निमेहयंतो जह अदोमो ॥१०७८॥

तह भव्वकम्मरोगं, नासंतो रागवं न जिणवेओ ।

न य दोमीऽमव्वाम-ज्झकम्मरोगं निसेहतो ॥१०७९॥

मोत्तुमजोग्गं जोग्गे, दल्लिण रुवं करेइ रूयारो ।

न य रागहंमिओ, तहेव जोग्गो विबोहतो ॥१०८०॥

सर्वा अपि सुगमाः, नयरे नैकान्तेन तीर्थकरः कृतार्थः,
येन तीर्थकरनाम ‘स’ तस्यादीणाम्, तस्याऽवन्त्यकलम्
इति नाऽव्यदिनं क्षायते । तत्क्षपणोपायश्च यस्मादयमेव ध-
र्मकथनार्थकः, ततः कथयतीति । किञ्च, कृतार्थत्वे सत्यपि
रवर्त्तमानकम्भाभाष्यामयं यद् यस्मान् ‘स’ तस्य भगवतस्ती-
र्थकरस्य कृतार्थस्यापि यद्वै परमाहृतदेशकत्वं तदनुप-
कृतापकारिणः स्वभावाऽनुपकृतापकारिस्वभावास्तस्य भा-
वाऽनुपकृतापकारिस्वभावाः, तस्मान् कथयति । कृतार्थ-
स्याऽऽव्ययकृतार्थकृतापकारिणां भगवतः परमादेशदातृत्वं स्व-

भाषत एव, इत्यतस्तस्याभाष्यात् कथयतीति तात्पर्यामिति न च भाष्यानेव प्रतिषेधयतस्तस्य गग—द्वयौ, इति दृष्टान्तेन दर्शयति—'किं च कमलेषु' इत्यादि । 'स' लि । 'स' तस्य रवे. प्रातर्बोधयतोऽपि यत् तानि कुमुदानि न विबुध्यन्ते इति । तस्मात् कोऽत्राभिप्रायः ? इत्याह—'जं बोधय्यादि' समानादपि सूत्रकर्मपरामर्शाद् यतो बोध-मुकुलानि यथासंख्यमेव कमल-कुमुदानां जायमानानि दृष्टानि 'तो' इति ततो ज्ञायते-तस्य रवेः, तेषां च कमल-कुमुदानां स्वभावोऽयं यद्-रविः कमलान्येव बोधयति न तु कुमुदानि, कमलान्यापि रवेः स्पर्शाद् बुध्यन्ते न कुमुदानि, न पुनरिह कस्यापि गग-द्वयौ । एवं भगवतोऽपि भव्याभवेयुः योजयामिति । दृष्टान्तान्तरमाह—'जह्वन्यादि' उलूकार्थानां रात्रिञ्चराणां घृकार्थानां 'सो' इति रविः । अपरमप्यत्र दृष्टान्तमाह—'सज्जामित्यादि' । अत्र बोधाद्वर्णान्तरमाह—'मोक्षामित्यादि' दालके काष्ठादीं 'रुयारो' रूपकारः । इति व्याख्याना प्रथमनिर्युक्तिगाथा ।

अथ द्वितीयनिर्युक्तिगाथाव्याख्यानमाह—

तं नाणकुसुमवुद्धिं, घेतुं वीयाइबुद्ध्यां मव्यं ।

गंधंति पवयणद्वा, माला इव चित्तकुसुमागं ॥११११॥

'पवचनार्थे प्रवर्तन्ते' इत्युक्तम् । अथवा प्रयोजनान्तरमाह—

घेतुं व सुहं सुहगुणल-धारणादाउं पुच्छिउं चव ।

मुत्कलं भगवता तीर्थकरणाकं वचनवृन्दं मुत्कलकुसुम-लिकुरम्भमिव प्रार्थितं-सूत्रितं सद् ग्रहीतुं वाऽऽदातुं सुखं भवति । इदमुक्तं भवति-पद-वाक्यप्रकरणा-ध्याय-प्राभृता-दिनियतक्रमस्थापितं जिनवचनमयन्त एव ग्रहीतुं शक्यम्—'एतावदस्य ग्रहीतम्', 'एतावच्छाद्यापि पुरस्ताद् ग्रहीतव्यम्' इत्यादिवाच्यतया प्रार्थितं सत् सुखेनैव ग्रहीतुं शक्यमित्यर्थः । तथा, गुणनं च धारणा च गुणन-धारणं, न अपि प्रार्थितं सूत्रं सुखं भवतः । तत्र गुणनं परावर्तनमभ्यासः, धारणा त्वविचर्यतिरावस्मृतिः । तथा, दातुं प्रष्टुं च सुखमेव भवति । तत्र दातुं शिष्येभ्योऽतिस्वर्जनम्, प्रश्नस्तु सशयापन्नस्य निःसंशयार्थं गुरुप्रच्छनम् । एतैः कारणैः कृतं रचितं गणधरैः । अतः समस्तगणधरैरेतस्मादपि हेतोः कृतं श्रुतम् 'इदम्' इति शेषः । इति निर्युक्तिगाथार्थः । विशेषः ।

अत्र भाष्यम्—

मुक्कुसुमागं गहणा—इयाइ जह दुक्करं करउं जे ।

मुच्छागं तु सुहयं, तदेव जिगययणकुसुमागं ॥१११४॥

पय-वक्क-पगग-ज्झा-य-पाहुडाहनियतक्कमपमागं ।

तदणुसरता सुहं चिय, घेप्पइ गहियं इदं गेज्झं ॥१११५॥

एवं गुणगं धरणं, दाणं पुच्छा य तदणुमागं ।

यथा मुत्कानां मुत्कलानां कुसुमानां ग्रहणादीनि कर्तुं दुष्कराणि, प्रार्थितानां तु सुकराणि तथा जिनवचनकुसुमानामपि द्रष्टव्यम् । अतो गणधरास्ता प्रार्थन्ति । 'अज्झाय' इति अथ यनम्, प्राभृ-पृथीन्तर्गतं । श्रुतिविशेषः 'गहियं इदं गेज्झं' इति एतावदस्य ग्रहीतम्, एतावच्छाद्यापि पुरस्ताद् ग्रहीतव्यम् इ

त्यादि विवक्षया पद-वाक्यादिक्रमेण विरचितं सत् तात्पर्याद्यनुसृता सुखेनैव धृतं गृह्यते, एवं गुणमाद्यापि सुखं भवति । विशेषः ।

उत्तरनिर्युक्तिगाथासंबन्धनार्थमाह—

जिगभणिइ चिय, सुत्तं गणहरकरणांमि को विमेसो त्थ ?

सो तदविकस्वं भामइ, न उ वित्थरआं सुयं कितु ॥१११८॥

ननु 'वित्थर' भासियाइ गंधंति ' इत्यादिवचनाज्जिन-भागतिरेव—तीर्थकराक्रिये तर्हि श्रुतम्, गणधरसूत्रीकरणं तु तत्र को विशेषः ? । अत्राच्यते—स तीर्थकरस्तदपेक्षं गणधरप्रक्षापेक्षमेव किञ्चिदल्पं भाषते, न तु सवजनसाधारणं विस्तरतः समस्तमापि द्वादशाङ्गश्रुतम्, किन्तु यद् भाषते तद् द्रष्टव्यं । इति गाथार्थः ।

किं पुनस्तत् ? इत्याह—

अत्थं भामइ अग्हा, सुत्तं गंधंति गणहरा निउणं ।

मामगस्म हियद्वाए, तत्रो सुत्तं पवत्तइ ॥१११९॥

अर्थमेवाऽर्हन् भाषते, न सूत्रं द्वादशाङ्गरूपम् । गणधरास्तु तत् सूत्रं सर्वमापि निपुण सूत्रमार्थप्ररूपकं बह्वर्थं चे-त्यर्थः, अथवा—नियताः प्रमाणनिश्चिता गुणा यत्र तद् नियतगुणं निगुणं प्रथनन्ति । ततः शासनस्य हितार्थं सूत्रं प्रवर्तते । इति निर्युक्तिगाथाक्षरार्थः ।

भावार्थं त्वभिधिस्तुभाष्यकारः प्रथं परिहारां च प्राह—

नणु अत्थाऽणभिलप्पो, स कइं भामइ न महस्सो सो ?

महम्मि तदुवयारो, अत्थप्पञ्चायलफलम्मि ॥११२०॥

आह—ननु भाष्यमाणः सर्वत्र शब्द एव द्रष्टव्यः, यस्त्यर्थः सोऽनभिलाष्यः—अशब्दात्मकत्वाद् यक्तुमशक्य एव, इति कथं सतीर्थकरस्तमशब्दरूपमथ भाषते ? । उच्यते—अर्थ-प्रत्यायनफले शब्द एव तदुपकारोऽर्थोपचारः क्रियते । ए-तदुक्तं भवति—अर्थप्रतिपादनस्य कारणभूते शब्दोऽर्थोपचारं कृत्वाऽर्थं भाषते इत्युच्यते इत्येतापि इति ।

परकः प्राह—

तो मुत्तेमव भामइ, अत्थप्पञ्चायगं न नामत्थं ।

गणहारिणो वि तं चिय, करेति को पडिचिमसो त्थ ? ॥११२१॥

ततस्तर्हि त्वदुक्तयुक्त्या शब्दभाषकस्तीर्थकरः सूत्रमेवा-ऽर्थप्रत्यायकं भाषते, न त्वर्थम् । गणधारिणोऽपि तद्वद्व कुर्वन्ति, तत् को नामोभयत्र विशेषः ?—न किञ्चिदिति ।

आचार्यः प्राह—

सो पुरिमाविकस्वाए, थोवं भणइ न उ वारमंगाइ ।

अत्था तदविकस्वाए, सुत्तं चिय गणहराणं तं ॥११२२॥

ननु प्रागेवाकं यत्—गणधरलक्षणपुरुषापेक्षया स तीर्थ-करः " उपपन्नं वा, विगमेह वा, धुयइ वा " इति मातृ-कापदत्रयमात्ररूपं स्तोत्रमेव भाषते, न तु द्वादशाऽङ्गानि । ततश्च तद् मातृकापदत्रयमात्रं शब्दरूपमपि सत् तदपेक्ष-या द्वादशाङ्गापेक्षया तदर्थसंक्षेपरूपत्वादर्थो भवत्येव । ग-णधारिणां तु गणधरपेक्षया त्वित्यर्थः, तदेव मातृकापदत्रयं शब्दरूपत्वात् सूत्रम्, इति नोभयत्र समानतादौप इति ।

आह-ननु मातृकापदत्रयस्य शब्दरूपत्वात् सूत्ररूपना
दुष्यते, अर्थरूपतां तु तस्य नावगच्छाम इत्याशङ्क्य पुन-
रपि तस्य तां समर्थयन्माह—

अंगादसुत्तरयणा-निरवेक्खो जेण तेषो सो अत्थो ।

अहवा न समपवयण-हियउ नि जह चारसंगमिणं ॥११२३॥

पवयणहियं पुण तयं, जं सुहगहणाइ गणहरेहिता ।

चारसविहं पवत्तइ, निउणं सुहुमं महत्थं च ॥११२४॥

अङ्गा-ऽनङ्गादिविभागेन विगच्छतमेव सूत्रं प्रसिद्धम्,
अयं तु मातृकापदत्रयरूपः शब्दो येन कारणेनाऽङ्गादि-
विभागेन या सूत्ररचना तांश्रयेस्तन्मसमुदायार्थरूपत्वेन
तद्वहिर्भूत इत्यतः सोऽर्थ इति व्यपदिश्यते । अथवा-श-
ब्दस्य गणधराण्यस्याऽन्यस्य संघरूपस्य प्रयत्नस्य यः सु-
खप्रवृत्त्या-धारणादिभ्यो हितः शब्दराशिः स एव सूत्रतया
प्राक्तः । अयं तु मातृकापदत्रयरूपः शब्दो न शेषप्रवचनस्य-
स्थितः, यथेदं द्वादशाक्षम्, अतो नासौ सूत्रम्, कि-
न्मर्थ इति । तत्पुनः शब्दजालं शेषप्रवचनस्य हितमेव । यत्
किम् ? इत्याह—यत् सुखप्रवृत्त्यादिकारणभ्यो द्वादशधा-
आचारादिद्वादशभेद गणधरभ्यः प्रवर्तन्ते । अतस्तेदेव सूत्र-
म्, मातृकापदत्रयं त्वर्थ इति स्थितम् । अथ 'निउणं' इति
निर्देष्टव्यं तावद्यवस्यार्थमाह-तदाचारादिकं द्वादशविधं सू-
त्रं कथम्भूतम् ? निपुणं सूत्रं सूत्रमार्थप्रतिपादकत्वात्,
महानपार्गमिताऽर्थो यस्मिंस्तद् महार्थं च निपुणमिति ।

अर्थान्तरमाह—

निययगुणं वा निउणं निहामं गणहाराऽहवा निउणा ।

तं पुण किमाइपजं-तमाणमह कां व से मारो ॥११२५॥

अथवा-निययगुणं निश्चितगुणं निगुणं संनिहितसमस्तसु-
त्रगुणत्वाद् निर्देशमित्यर्थः । 'निउणा' इति पाठान्तेर ग-
णधरा विशिष्यन्ते-निपुणाः, सूत्रमार्थदर्शित्यात्, निगुणा वा
गणधराः, संनिहितसमस्तगुणत्वादित्यर्थः । वक्ष्यमाणनि-
र्गुणिकाध्यायाः प्रस्तावनामाह—तत् पुनः श्रुते किमादि ?
किंपर्यन्तमानं-किंपरिमाणम् ? , का याऽस्य सारः ?
इति गाथापदकार्थः ।

अनन्तरपृष्टमर्थोत्तरमाह—

सामाहयमार्हयं, सुयणाणं जाव बिंदुसाराओ ।

तस्स वि मारो चरणं, सारो चरणस्म निक्खाणं ॥११२६॥

तस्य श्रुतज्ञानं सामायाकादि धर्ततेः चरणप्रतिपादकाले
सामायिकस्यैवादौ प्रधानात् । यावद् बिन्दुसाराविति बि-
न्दुसाराभिधानचतुर्दशपूर्वपर्यन्तामित्यर्थः, यावच्छ्रुत्वादेव
च द्वयेनैक-द्वादशपरिमाणं तद् वेदितव्यम् । तस्या-
पि श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणम् । सारशब्दोऽत्र प्रधानवचनः
फलवचनश्च मन्तव्यः, तस्मादपि श्रुतज्ञानाच्छ्रुतिं प्रधान-
म्, तस्य फलं तादित्यर्थः । अपिशब्दात्—सम्यक्त्वस्यापि
सादृश्यमयं । अथवा—अपिशब्दस्य व्यवहितः संबन्धः,
तस्य श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणमपि । विशेषः । "सो होइ आहि-
गयई, सुयणाणं, जेण अत्थआं दिट्ठं । सेकारसंगमाइ, पइअणं
दिट्ठिआओ य ॥" उक्तं २८ अ० । श्रुतज्ञानस्य पुस्तकार्थः क-

पूर्वादिना पूजामात्रं सर्वदाऽपि सुकरं तदशक्तेनापि प्रतिव-
र्त्यकैकशः कार्या । अ० २ अधि० अ० १० । आवा० श्रुतज्ञाना-
चरणक्षयापशमजानते श्रुतज्ञानम् । न० ।

सुयणाणकरण-श्रुतज्ञानकरण-न० । गुरुपदेशादिना श्रुत-
ज्ञानकरणे, विशेषः ।

सुयणाणपमाण-श्रुतज्ञानप्रमाण-त्रि० । आगमप्रामाण्ये, पि० ।

सुयणाणारिय-श्रुतज्ञानार्थ-पुं० । श्रुतज्ञानित्वेनार्थे, प्रज्ञा० १ पदा ।

सुयणाणावरण-श्रुतज्ञानावरण-न० । श्रुते च तत् ज्ञानं च
श्रुतज्ञानम्, तस्यावरणं श्रुतज्ञानावरणम् । ज्ञानावरणीयक-
मेभेदः, कर्म० ६ कर्म० ।

सुयणाणी-श्रुतज्ञानिन्-पुं० । श्रुतज्ञानस्वरूपे, "जह केवली
वि याणाइ, दव्वं खंते च कालभावे च । तह चउलक्खण-
मेवं, सुयणाणीमेव जानाति ।" व्य० १० उ० । (अवधारणशब्द
व्याख्यानेषा ।)

सुयणिधम-श्रुतनिधर्म-पुं० । श्रुते निधर्मयन्तीति श्रुतनिध-
र्माः । स्वर्णवच्छ्रुतपरीक्षकेषु, यथा सुवर्णकारस्तापनिकवच्छे-
दैः सुवर्णं परीक्षते । व्य० ३ उ० ।

सुयणिबद्ध-श्रुतनिबद्ध-त्रि० । सूत्ररूपाने, "पञ्चविगिज्जाणं
पुण अण्णतमागो सुयणिबद्धो" सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।

सुयणिस्मद-श्रुतनिस्थन्द-पुं० । सिद्धान्तोपनिषद्भूतं, ग०
३ अधि० ।

सुयणिस्मिय-श्रुतनिश्चित-न० । श्रुते कर्मतापक्षे निश्चितम्-
आश्रितम् अनेनेति श्रुतनिश्चितम् । आभिनिर्वाधकज्ञानभेदः,
यत्पूर्वमेव श्रुतकर्मतापकाराश्रितानां पुनस्तदनुपलक्ष्यमानुप्रवर्त-
न्ते तद्व्यवहरादिलक्षणे श्रुतनिश्चितमिति । स्था० २ ठा० १ उ० ।
यत् पूर्वश्रुतपरिक्लिप्तमन्तर्यवहारकाले पुनः पुनः श्रुतानु-
सारितया समुत्पद्यते तदनुनिश्चितम् । स्था० ।

सुयनिस्मिण् दुविहे पण्णते, तं जहा-अत्थोऽगहं चेव, वं-
जणोऽगहं चेव । अस्सुयनिस्मिण् वि एवमेव । स्था०
२ ठा० १ उ० ।

मतिज्ञानभेदः, "से किंते सुयनिस्मियं महनाणं ? सुयनिस्मि-
यं महनाणं चउत्थहं पण्णते । तं जहा-उगहं ईहा अवाण धा-
रणा ।" कर्म० १ कर्म० । न० ।

सुयतुण्डपईविनिभ-शुकतुण्डप्रदीपनिभ-त्रि० । शुकवच्छुप्रदी-
पार्थिःसदृशः, उक्तं ३४ अ० ।

सुयत्थ-श्रुतार्थ-पुं० । श्रुतागमं, द्वा० १८ ठा० ।

सुयत्थधम्म-श्रुतधर्मार्थ-पुं० । प्राकृतत्वान्तशारूपम् । गीता-
र्थः, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुयत्थय-श्रुतस्तव-पुं० । पुष्करवरेत्यादिलक्षणे श्रुतस्तुती, पं०
व० २ ठा० ।

सुयत्थेर-श्रुतस्थविर-पुं० । श्रुतेनागमेन स्थविरो वृद्धः श्रुतस्थ-
विरः । तृतीयचतुर्थाक्षरं साधौ, 'ठाणममवायधरणं निरमेथ
सुयत्थेर' । स्था० ३ ठा० २ उ० ।

सुयदाण-श्रुतदान-न० । अक्षप्रविष्टादिश्रुतेर्देशने, ज० १ वक्ता० ।

सुयदेवया-श्रुतदेवता-स्त्री० । जिनवातायाम्, पं० सं० ४ ठा० ।

('सुयदेव्यापसा० १४१' गाथा 'पञ्चसंगह' शब्द ५ भागे उक्ता ।)

श्रुतदेवतां प्रज्ञापयितुमुद्दिष्टम्—

सुयदेव्या भगवती, नागावरणीयकर्मसंघायं ।

तेसि खवेउ सयय, जेसि सुयसायरे भत्ती ॥ १ ॥

श्रुतमहाप्रयत्नने श्रुताधिष्ठात्री देवता श्रुतदेवता । संभवति च श्रुताधिष्ठातृदेवता, यदुक्तं कल्पमास्ये १ "संभवं च लक्षणा-
येयं, समाहृष्टान् देवता । सुतं च लक्षणायेयं जगत्सर्वतु-
भांसयं ॥१॥" इति भगवती पूज्यतमा ज्ञानावरणीयकर्मसंघा-
तं ज्ञानघ्नं कर्मनिवहं तेषां प्राणिनां क्षपयतु क्षयं नयतु सतत-
मनवरतं येषां किमित्याह-श्रुतमेवातगम्भीरतयाऽतिशयगत्त
प्रचुरतया च सागरः समुद्रः श्रुतसागरः तास्मिन्भक्तिबद्धमानां
यिनयश्च समस्तीति गम्यते । ननु श्रुतरूपदेवताया उक्तरूपवि-
ज्ञापना युक्ता श्रुतभक्तः कर्मक्षयकारणत्वेन सुप्रीतित्व्यात् श्रु-
ताधिष्ठातृदेवतायास्तु व्यन्तरादिप्रकाराया न युक्ता तस्याः प-
रकर्मक्षपणं समर्थत्वादिति । तत्र श्रुताधिष्ठात्री देवता गो-
क्षरशुभप्रणिधानस्यापि स्मृतं, कर्मक्षयहेतुत्वेनाभिहितत्वात्
यदुक्तम्— "सुयदेव्याए जीए सेभरणं कम्मक्षयकरं भणियं न-
ति" इति अकज्जकरी च पद्यमासायणा तीए" इति किंचिद्देवमेव
व्याख्याने कर्तुमुचितं येषां सततं श्रुतसागरे भक्तिस्तेषां श्रुता-
धिष्ठातृदेवता ज्ञानावरणीयकर्मसंघानं क्षपयत्यति वाक्या-
धीपपत्तेः । व्याख्यानान्तरं तु श्रुतरूपदेवता श्रुतं भक्तिमतां
कर्म क्षयवन्तिवति सम्यग्ज्ञापयति । श्रुतस्तुतेः प्राग्वहुशाऽ-
भिप्रेत्याह्वानं । ततः स्थितमिदमर्हत्प्राप्तिकां श्रुतदेवतेह गृ-
ह्यत इति । पा० । "सुयदेव्याए कराम काउम्मसंगं अन्नये" इ-
त्यादि च पठित्वा श्रुताधिष्ठातृदेवतायाः स्मृतं, कर्मक्षयहेतु-
त्वेन तत्कार्यात्मनो कुर्यात्, तत्र च नमस्कारं चिन्तयति,
देवताधाराधनस्य स्वल्पयत्नमाध्यमेनाष्टौल्लासमानपथायं
कायात्मनो इत्यादि हेतुः संभाव्यः, पाग्यित्वा च तस्याः स्तु-
तिं पठति— "सुयदेव्या भगवती" इत्यादि अन्येन वीक्ष्यमानां
ना ज्ञानाति । ध० २ अधि० । "सस्याः प्रभाचमतुलं, सप्राप्य
भवन्ति भव्यजननिबहाः । अनुयागवेदिनस्तां, प्रयतः श्रुत-
देवतीं वन्दे ॥१॥" अनु० । श्रुतदेवता निर्दिष्टं पणसेतु । भ० ।

कुम्भसुमंठियचलणा, अमलियकोटवेटमंकासा ।

सुयदेव्या भगवती, मम मतिमिं पणसेतु ॥१॥ म० ॥

वियसियअरविंदकरा, नासियतिमिरा सुयाहिया देवी ।

मज्झं पि देउ मेहं, बुहविबुहणमंसिया शिचं ॥ १ ॥

सुयदेव्याए पणमिमो, जीए पसाएण सिक्खियं गाणं ।

अणं पवयणदेवी, संतिकरी तं नमंसापि ॥ २ ॥

सुयदेव्याए जक्खो, कुंभधरो वंभसंतिवेरोद्धा ।

विज्झा य अंतिहुंडी, केउ अविग्घं लिहंतस्स ॥ ३ ॥

म० १४१ श० ।

सुयदेव्याए आसायणाए ।

श्रुतदेवताया-आशातना-श्रुतदेवता न विद्यते अकिञ्चि-
त्करी वा न ज्ञानाधिष्ठिता मौमीन्द्रः अलगागमः अतोऽसावस्ति
नवा अकिञ्चित्करी तामालम्ब्य प्रसेस्तिमननः कर्मक्षयदर्शनात्
आय० ४ अ० । सुतदेवताए जीए सुत्तमहिद्धियं तीए आसा-
यणा सुयि स्या अकिञ्चिक्करी वा एवमादि । आ० ५ अ० ।

श्रुतदेवताविद्यां लक्षणा जपेत्—

वंदिषु चेहणं सम्मं, छिद्धमंतेण परिजवे ।

इमं सुयदेवयं विजं, लक्खहा चेइयालए ॥ ४७ ॥

उवमंता सव्वभावेणं, एगचित्तो मुनिच्छओ ।

आउत्तो अत्रवक्खित्तो, गगरइअरइअज्जिओ ॥ ४८ ॥

अउम् ण अम् उक् उक् अउ उक् ईण अम् अउम्
ण अम् उम् अय आण उम आर ईण अम् । अओ
मण अम् ओम् अम् मइणम् उ ईण अम् अउम् ण
अम् । उखइरे आसवलद्धईण अम् अउम् णम् ।
उ सव्वउ । उमहिलद्धईण अम् अउम् ण आम् उ ।
अक्खईण अम् । अह आण सलद्धईण अम् । अउम् ण ।
अम् उ भगवउ अरहउ महइमहावीरदद्धमाणं धम्मतित्थं क-
रम्म अउम् णम् उ सव्वधम्मतित्थं करणं । अउम् णम्
उ सव्वसिद्धाणं अउम् णम् उ सव्वसाहूणं । अ ओम् ।
णम् उ भगवतो मइण आणस्म । अउम् णमउ
भगवओ सुयणआणस्स । अउम् णमउ भगवओ ओह
इण आणस्स । अउम् णमउ भगवओ मणपज्जवणआ-
णस्स । अउम् णमउ अम् णमउ व अम् अउ अम् ण
अउ अम् णमउ । आउ अभिवर्त्तिलक्खणम् । सम्मदंस-
णम् । अओ अम् णम् उअहुआरसअम् ईल् अम् ग-
महस्साहिद्धियस्स णई म । अमगेण इणइ आणण ईस-
ल्लणइ । सयमल्लगे तु भगवओ कए व लण आणस्स ।
अउम् ण उम् ओ भगवतीए सुयदाएवय आए सि-
ज्जउ मम् अ आहिवाविज्जा । अउम् णम् उ भगवओ
णमर । अणो सव्वदुक्खणिम्महणपरमनिव्वुद्धकरिस्म णं प-
वयणस्स परमविन्नुतमस्सेति एसा विज्जा सिद्धंति-
एहि अक्खरं हि लिखिया । महा० २ अ० ।

सुयदेव्यातव-श्रुतदेवतातपम्-न० । एकादशसु एकादशी-
वृषयामो मानस्य श्रुतदेवतापूजा चेति क्रियात्रयात्मके तपो-
भेदः पञ्चा० १६ विव० ।

सुयधम्म-श्रुतधर्म-पुं० । श्रुतं द्वादशाक्षं तस्य धर्मः श्रुतधर्मः ।

स्थाप्यायवाचनादिके धर्मभेदे, तत्राचिन्तायां धर्महेतुत्वस्य
धर्मत्वम् । दश० १ अ० । आ० म० । श्रुतस्य धर्मः-
स्वभाषः श्रुतधर्मः श्रुतस्य बोधस्वभावत्वात् श्रुतस्य धर्मो
बोधा बोद्धव्यः । अथवा--श्रुतं च तत् धर्मश्च सुगतिधा-
रणात् श्रुतधर्मः । यदि वा--जीवपर्यायत्वात् श्रुतस्य
श्रुतं च धर्मश्च श्रुतधर्मः । उक्तं च--"बोद्धा सुयस्य धम्मो,
सुयं च धम्मो सजीवपज्जानो । सुगईए संजमाम य, धरणा-
ता वा सुयं धम्मो ॥१॥" आ० म० १ अ० । स्थाप्याये, स्था०
३ ठा० ३ उ० । म० । चारित्रधर्मव्यवस्थाकारिणि धर्मभेदे,
प० व० ४ द्वा० । स्था० । (श्रुतधर्मस्तुतिः 'काउसग'
शास्त्रे द्वितीयभागे ४११ पृष्ठे उक्ता ।) श्रुतधर्मस्योक्त्यते

"तमस्तिमिरपटलविजलस्यस्तस्य सुखगणः" इत्यादि तमः--
अज्ञानं तदेव तिमिरम् । अथवा--तमो बहस्पृष्टमि-
धसं ज्ञानोपशान्तिर्यं निरुद्धं तिमिरं तस्य पटलं ब्रूयं तम-
स्तिमिरपटलं तद्विधं संयति नाशयतीति तमस्तिमिरपटल-
विधं स्मृतः तस्य । आ० ५ अ० ।

सुयधम्मो दुविहे पक्वते, तं सुत्तसुयधम्मो चेव अन्यसुयध-
म्मो चेव । (सू० ७२५) स्था० २ ठा० १ उ० ।

"सुयधम्मो ति वा तिथि ति वा मग्गो ति वा पवयणं
ति वा पगट्ठा" आ० सू० १ अ० ।

भुतधम्मन्-त्रि० । भुतो धर्मो येनति आकर्षिताणुवतादिप्र-
तिपादनप्राप्तवचनं, ५० २ अधि० ।

सुयधम्मकहण-भुतधम्मकथन-न० । भुतधर्मस्य वाचना-
प्रवृत्त्यापरावर्त्तनानुपेक्षाधर्मकथनलक्षणस्य सकलकुशल-
कलापकल्पद्रुमविपुलालयालकल्पस्य कथनं, ५० । यथा
"असुप्पन्तस्स एवेह ये भुतज्ञानचक्षुषा । सस्यक् सदेव परय-
न्ति, भावान् हेयेतराज्जरा ॥ १ ॥" अयं च भुतधर्मः प्रति-
दर्शनमस्यथास्यथाप्रवृत्त इति नासावद्यापि तत् सस्यगुणार्थं
विशेषयितुमलमित्याह बहुधात्परिज्ञावनार इति । यस्य हि
बहुधात्कृतधर्माणां भुतधर्म इति शब्दसमानतया विप्र-
लब्धबुद्धः परिज्ञायां त्रिकोटिपारशुजिलक्षणायां भुतधर्म-
सम्बन्धन्यामयनारः कार्यः । ५० १ अधि० ।

सुयधारय-भुतधारक-त्रि० । भुतज्ञानरि, प्रश्न० ५ संव० ठार ।

सुयपज्जवजाय-भुतपर्यवजात-न० । उद्देशकाध्ययनादिषु
भुताध्ययनप्रकारेषु, स्था० ५ ठा० २ उ० । सूत्रार्थप्रकारं, ग०
१ अधि० ।

सुयपारायण-शुकपारायण-न० । अर्थपरिसमाप्त्या पदच्छेदेन
सूत्राचारं संहितायाम्, व्य० ३ उ० ।

सुयपिच्छ-शुकपिच्छ-पुं० । शुकपक्षिश्लक्ष्णपक्ष, जी० ३
प्रति० ४ अधि० । प्रज्ञा० । रा० ।

सुयबुद्धावेय-भुतबुद्धपुपेत-त्रि० । भुतेन बुद्धिभावेन च
समन्विते, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुयभत्ति-भुतभक्ति-स्त्री० । भुतविषये बहुमाने, प्रव० १० ठार ।

सुयमद-भुतमद-पुं० । विशिष्टभुतनिमित्ते मदभेदे, स्था० ८
ठा० ३ उ० । उक्त० । (अत्र कथानकं 'परणापरीसह' शब्दे
पञ्चमभागं ३६० पृष्ठ उक्तम् ।) भुतेन मदः भुतमदः । मदस्या-
नभेदे, स० ।

सुयमयणाण-भुतमदज्ञान-न० । शाब्दज्ञाने, "वाक्यार्थमात्र-
विषयः कोष्ठकगतबीजसन्निभं ज्ञानम् । भुतमदमिह विज्ञेयं, मि-
थ्याभिनिवशङ्कितमलम् ॥ १ ॥" इत्युक्तलक्षणं ज्ञानभेदे, पा० ११
विष० । (यत्कथ्यता 'खाण' शब्दे ४ भागे १६८२ पृष्ठ उक्ता ।)

सुयमयमेत्तापोह-भुतमयमात्रापोह-पुं० । भुतवादेन निर्बुलं
भुतमयं तदेव तन्मात्रमवधूतस्वरूपम् अन्यज्ञानद्वयनिर्गुणं
तदपोहकानिनाशः । भुतवादमात्रनिनाशः, पा० १० विष० ।

सुयमाण-शयान-त्रि० । शयनं कुर्याति, तं० ।

सुयरयण-भुतरत्न-न० । द्वादशाङ्गीकृते रत्ने, प्रज्ञा० १ पद ।

सुयरयणभरिय-भुतरत्नभुत-त्रि० । भुताभ्यवहारार्थानि नि-
रुपमसुखं इत्युच्चारणानि भुतरत्नानि तैर्भूतं पूरितम् । परिपू-
रणं भवे, न० ।

सुयरहस्म-भुतरहस्य-न० । भुतानिर्गुणं, संथा० ।

सुयरागि (ण्)-भुतरागिन्-त्रि० । भुतं प्रवचनं रागो भक्ति-
र्यस्य स भुतरागी । प्रावचनिके, ५० ३ अधि० ।

सुयलभ-भुतलभ-पुं० । द्रव्यभुतलभ, वृ० ।

दट्ठण जिणवराणं, पूम् अन्नेण वावि कजेण ।

सुयलभो उ अभव्वे, भविज्ज थंभेण उवणीए ।

वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सुयवग-भुतवक-पुं० । दण्डनस्पर्शनभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

सुयवतार-भुतवक्तृ-त्रि० । द्वादशाङ्गस्य प्रवचनस्य सूत्रतः
प्रवाचकं, यिंश० ।

सुयव्यवहार-भुतव्यवहार-पुं० । भुतं भुतज्ञानं शेषमज्ञानभेदे
तदेव व्यवहारः । द्वितीये व्यवहारभेदे, प्रज्ञा० १६ विष० ।
अष्टाद्यकाङ्क्षावसानपूर्वधरैकादशाङ्गनिशीथाद्यशेषभुतज्ञं, ५०
२ अधि० ।

अथ भुतव्यवहारं शृण्वतामिव कथयति--

नि(व्व)ज्जुहं चोदमपु-व्विएण जं भद्वाहुणा सुत्तं ।

पंचविहो ववहारो, दुवालसंगस्स नवनीत्तं ॥ ५७८ ॥

यत् भद्वाहुस्त्वामिना चतुर्दशपूर्वधरेण पञ्चविधो व्यवहारः
पञ्चाविधव्यवहारारम्भं निर्व्यूढं द्वादशाङ्गस्य नवनीतं मथित-
स्य नवनीतमिव द्वादशाङ्गस्य सारमित्यर्थः । एतेन द्वादशा-
ङ्गानि निर्व्यूढमावेदितव्यं तत्सूत्रं भुतमुच्यते । तेन व्यवहारः
भुतव्यवहारः ।

जो सुयमाहिज्जइ बहं, सुत्तन्थं च निउत्तं न याणेइ ।

कप्पे ववहारमि य, सो न पमाणं सुयहराणं ॥ ५७९ ॥

जो सुयमाहिज्जइ बहं, सुत्तन्थं च निउत्तं नियाणेइ ।

कप्पे ववहारमि य, सो उ पमाणं सुयहराणं ॥ ५८० ॥

यः कल्पव्यवहारे च सूत्रं बद्धधीने न सूत्रार्थं निपुणं जा-
नाति, स व्यवहारविषये न प्रमाणं भुतधराणाम् । यस्तु कल्पे
व्यवहारे च सूत्रं बद्धधीने सूत्रार्थं च निपुणं विजानाति स
प्रमाणं व्यवहारे भुतधराणाम् ।

कप्पस्म य तिज्जुत्ति, ववहारस्म व परगनिउत्तस्म ।

जो अत्थतो न जाणइ, ववहारी सो नणुप्पातो ॥ ५८१ ॥

कप्पस्म य तिज्जुत्ति, ववहारस्मेव परमनिउत्तस्म ।

जो अत्थतो वियाणे, ववहारी सो अणुप्पातो ॥ ५८२ ॥

कल्पस्य-कल्पाध्ययनस्य व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य
यो नियुक्तिमर्थतो न जानाति स व्यवहारी नानुज्ञातः । यस्तु
कल्पस्य व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य नियुक्तिमर्थतो जाना-
ति स व्यवहारी अनुज्ञातः ।

तं च वऽप्युमजंते, ववहारविहिं पउंजति जहुत्तं ।

एसो सुअववहारी, पसतो धीरपुरिसेहिं ॥५८३॥

कुलादिकायेषु व्यवहारं उपस्थितं यद्भवता भद्रवाह-
स्वामिना कल्पव्यवहारान्मकं सूत्रं निवृत्तं तत्रैव मज्जन
निपुणतरार्थपरिभाषनेन तन्मध्ये प्राविशन् व्यवहारविधि
यथाक्तं सूत्रमुच्चार्य तस्यार्थं निर्दिशन् यः प्रयुक्तं स भुतव्य-
वहारी धीरपुरुषः प्रवृत्तः । व्य० १० उ० । भुतव्यवहारिणश्च
अंशवपूर्वधरा एकादशाङ्गधारिणः कल्पव्यवहारादिस्वार्थ-
तनुभयविद्वद्भ्यः । व्य० १ उ० । भुतव्यवहारिणश्च—
अष्टसप्तदशचतुस्त्रिदशैकादशपूर्विणः एकादशाङ्गधारिणो
निशीथकल्पव्यवहारदशाभुतस्कन्धकल्पकलाद्यंशभूतेः सू-
त्रार्थभिज्ञाश्च भुतव्यवहाराश्चाकाराङ्गादीनामष्टपूर्वाणामथ,
यदुक्तम्—“ आयागपकल्पाई, ससं सव्यं सुयं विणि-
हिदुं ” इति । अत्राह कश्चित्—किमष्टमपूर्वाणामेव भुतं
नवमपूर्वादीनां न भुतः स्वम् ? । उच्यते—आगम्यन्ते परि-
क्लिष्टयन्तेऽतीन्द्रियाः पदार्थाः येन स आगमः ’ इति व्युत्प-
त्तेः, नवमपूर्वादीनां भुतत्वाविशेषं केवलज्ञानादियद्वर्तीन्द्र-
यायेषु विशिष्टज्ञानहेतुत्वेन सातिशयत्वादागमत्वेनैव व्यप-
देशः शेषभुतस्य तु नातीन्द्रियायेषु तथाविधाऽवबाधः, त-
तोऽस्मिन् भुतव्यवहारः । जीत० ।

सुयववहारि-भुतव्यवहारिन्-पुं० । भुतव्यवहारिण व्यवह-
रन्ति, जी० १ प्रति० ।

भुतसंपदचतुर्धा । यथा—

जुगपरिचियउस्मग्गो, उदात्तघोसावविज्जो ति ५४७×
तत्र सूत्रानां सूत्रमिति युगां-युगप्रधानागमः परिचिन्तसूत्रः
क्रमोक्तमवाचनानिभिः स्थिरसूत्रः उत्सग्गोः उत्सर्गापवादः
स्वसमयपरस्मयान्वेदी । उदात्तघोषादिः उदात्तानुदात्तादि-
स्वरविशुद्धिविधायी अन्यत्र बहुभुतता १ परिचिन्तसूत्रता २
विचित्रसूत्रता ३ घोषविशुद्धिकरता चेति पठयन्ते, अर्थस्तु
स एव । प्रब० ६३ द्वार ।

भुतव्यवहारिणः प्राहुः—

कप्पपकप्पी उ सुण, आलोया नैति ते उ तिकखुत्तो ।

सरिसत्थमपलिउंति वि,अमरिमपरिणामतो कुंवी ॥३७॥

कल्पग्रहणेन दशभुतस्कन्धकल्पव्यवहारा गृहीताः, प्रकल्प-
ग्रहणेन निशीथः । कल्पश्च प्रकल्पश्च कल्पप्रकल्पं तद्व्याम-
र्त्तति कल्पप्रकल्पिनः दशकल्पव्यवहारादिस्वार्थधरास्तु-
शब्दत्वात् महाकल्पभुतमहाकल्पनिशीथनिर्युक्तिपीठिकाध-
राश्च भुतव्यवहारिणः प्राच्यन्ते । व्य० १ उ० ।

सुयविणय-भुतविनय-पुं० । विनयभेदे, व्य० ।

सम्प्रति भुतविनयमाह—

मुत्तं अत्थं च तहा, हियणिस्सेमन्तहा पवाएइ ।

एसो चउव्विहो खलु, सुयविणयो होइ नायवो ॥३००॥

सूत्रं प्रवाचयति तथा अर्थमापि हितं यद्यस्योचिनं त-
त्तत्र प्रवाचयति नेतरम्, तथा निःशेषं परिपूर्णमेव चतुर्वि-
धः खलु भुतविनयो भवति ज्ञातव्यः ।

एतमेव व्याचष्ट—

मुत्तं गहेइ उज्जुत्तो, अत्थं च सुत्तावइ पयत्तेण ।

जं तस्म होइ जोगं, परिणामगमाइयं तु हियं ॥३०१॥

निस्सेसमपरिसेसं, जाव समत्तं तु ताव वाएइ ।

एसो सुयविणतो खलु, वोच्छं 'विक्खेवसाविणयं' ॥३०२॥

उच्यते सन् शिष्यान् सूत्रं ब्राह्मयति एष सूत्रब्राह्म-
विनयः, तथा प्रयत्नेन शिष्यमर्थं ब्राह्मयति एषोऽर्थब्राह्म-
विनयः । परिणामकादीनां यत् यत् यस्य भवति या-
ग्यं तत्तस्य हितं सूत्रतोऽर्थेनश्च वदति एष हितप्र-
दानविनयः, तथा निःशेषं, किमुक्तं भवति—तावद्वाचयति
एष निःशेषवाचनाविनयः, उपसंहारमाह—एष चतुर्विधः
खलु भुतविनयः । व्य० १० उ० । प्रब० ।

सुयवेद-शुकवृन्त-पुं० । त्रीन्द्रियजीवभेदे, जी० ३ प्रति० १
अधि० । प्रब० ।

सुयसंपया-भुतसंपद-स्त्री० । भुतम्—आगमस्तस्मिन्स्तेन वा
संपत्समृद्धिः भुतसंपत् । गणिसंपदभेदे, स्था० ८ डा० ३ उ० ।
(' गणिसंपया ' शब्दे तृतीयभागे ८२६ पृष्ठं व्याख्यातैषा ।)
(द्विविधा भुतसंपत् ' व्यवहार ' शब्दे षष्ठभागे ६०५ पृष्ठं
गता ।)

सुयसंवाय-शुकसंवाद-पुं० । शुकाल्यपरिभाषाकेन सह वादे,
ग० २ अधि० ।

सुयमदहसया-भुतभद्रदधानता-स्त्री० । धर्मशास्त्रधर्मेण,
स्था० “आहञ्च सवणलदुं, सञ्जा परमदुल्लाहा । सोञ्जा
नयाउयं मग्गं, बहवे परिभस्सइ ॥॥” स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सुयसमाहि-भुतसमाधि-पुं० । भुतं भुताद्या समाधिः भुतस-
माधिः । समाधिभेदे, दश० ।

भुतसमाधिमाह—

चउव्विहा खलु सुअसमाही भवइ, तं जहा-सुअं मे भ-
विस्सइ ति अज्झाइअव्वं भवइ १, एगग्गचित्तो भवि-
स्सामि ति अज्झाइअव्वयं भवइ २, अप्पाणं ठावइस्सा-
मि ति अज्झाइअव्वयं भवइ ३, ठिओ परं ठावइस्सा-
मि ति अज्झाइअव्वयं भवइ ४, चउत्थं पयं भवइ । भ-
वइ अ इत्थं सिलो गो—“ नाणमेगग्गचित्तो अ, ठिओ अ
ठावइ परं । सुआणि अ अहिजित्ता, रओ सुअसमा-
हिण ॥ ३ ॥ ”

चतुर्विधः खलु भुतसमाधिर्भवति, 'तद्यथ' त्पदाहारणोप-
न्यासार्थः । भुते मे आचारादि-द्वादशाङ्गं भविष्यतीत्यनया
बुद्ध्याऽध्येतव्यं भवति, न गौरवाच्चालम्बनेन १, तथाऽध्यय-
नं कुर्वन्नामचित्तो भविष्यामि न विप्लुताचित्त इत्यध्येतव्यं
भवत्यनेन चालम्बनेन २, तथाऽध्ययनं कुर्वन्निवृत्तधर्मनस्य
आत्मानं स्थापयिष्यामि शुद्धधर्मे इत्यनेन चालम्बननाप्य-
तव्यं भवति ३, तथाऽध्ययनफलात् स्थितः स्वयं धर्मे 'परं'
विनेयं स्थापयिष्यामि तत्रैवेत्यध्येतव्यं भवत्यनेनालम्बनेन

सुयसमाप्ति

अभिधानराजन्द्रः ।

सुरदुवार

४, चतुर्थं पदं भवति । भवति चात्र श्लोक इति पूर्ववत् ।
न चायम्—‘ज्ञान’ मित्यध्ययनपरस्य ज्ञानं भवति एकाग्र-
चित्तस्य तत्परतया एकाग्रालम्बनस्य भवति—‘स्थित’ इति
विवेकाजर्मस्थितो भवति ‘स्थापयति पर’ मिति स्वयं ध-
र्मे स्थितत्वादन्यमपि स्थापयति, भुतानि च नानाप्रकारा-
ण्यधीतेऽधीत्य अरतः—सङ्गो भवति भुतसमाधायिति
सूत्रार्थः ॥ ३ ॥ दश० ६ अ० ४ उ० ।

सुयसागर-भुतसागर-पुं० । पेरवतवर्षे भविष्यति चतुर्थे ती-
र्थकरे, ति० । भुत कल्पव्यवहारादिकं तद्वत् गम्भीरत्वादि-
गुणैः सागरः भुतसागरः । भुतसमुद्र, ग० १ अधि० । दर्श० ।

सुयसहायया-भुतसहायया-स्त्री० । भुतमेव सहायो यस्याऽ-
सौ भुतसहायस्तद्भावस्तत्ता । भुतमावावलम्बने, भ० १७
श० ३ उ० ।

सुयसामाहय-भुतसामायिक-न० । भुतमुक्तस्वरूपमेव सामा-
यिकमिति भुतसामायिकम् । सामायिकभेदे, विशेष० । (‘सा-
य’ शब्दे चतुर्थभागे १६४४ पृष्ठ सर्वा वक्तव्यता ।)

सुयहर-भुतहर-पुं० । दशपूर्वधरे, आ० म० १ अ० । भुतमहा-
लेश्वरपारगाभिनि, पं० सं० ५ द्वार ।

सुया-सुता-स्त्री० । आत्मजायाम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
शान्तिजिनस्य प्रवर्तिन्याम्, ति० ।

सुयाग-सुयाम-पुं० । शोभनयज्ञे, औ० ।

सुयाणुसार-भुतानुसार-पुं० । आगमोद्देशे, पञ्चा० ४ विष० ।
शब्दार्थालोचनानुसारं, कर्म० ४ कर्म० ।

सुय्य-सूर्य-पुं० । “न वा यो य्यः” ॥ ८ ॥ २६६ ॥ इति शौर-
सेन्यां येस्य स्थाने य्यः । रवी, प्रा० । (अस्य वक्तव्यतां
‘सूर’ शब्दे वक्ष्यामि ।)

सुर-सुर-पुं० । सुष्ठु राजस्त इति सुराः । यदि वा—सु-
ष्ठु गतिं ददाति प्रणनानामीप्सितमर्थं लवणार्थेण इव
लवणजलधौ मार्गे जनार्दनस्यति सुराः । यद्वा—‘सुर’
ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरन्ति विशिष्टमैश्वर्यमनुभवन्ति दिव्याभ-
रणसंभारसमृद्धया सहजानजशरीरकाभ्या वा दीप्यन्ते
इति सुराः । कर्म० ४ कर्म० । शकादिकेषु देवेषु, न० ।
अनिमेषिषु, आ० म० १ अ० । व्य० । आ० म० । कर्म० ।
औ० । आवा० ।

सुरइय-सुरचित-त्रि० । शोभनं रचितं सुरचितम् । शोभनप्र-
कारेण निर्मितं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । औ० ।

सुरंगा-सुरङ्गा-स्त्री० । उपर्यधिविते भूमिस्वातमार्गे, न० । आ०
क० । आवा० ।

सुरंवर-सुरम्बर-पुं० । शौर्यपुण्यमाने स्थनाप्रख्याते यज्ञे,
आवा० ४ अ० । आ० क० । (‘सुह’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
कथा गता ।)

सुरकुमार-सुरकुमार-पुं० । श्रीवासुपूज्यजिनस्य शोभनयज्ञे,
प्रव० । श्रीवासुपूज्यस्य सुरकुमारो यज्ञः श्वेतवर्णो हंस-
बाहनश्चतुर्भुजा बीजपूकयाणान्वितश्चक्षुकरद्वयो नकुल-
कधनुर्मुक्तवागपाणिद्वयश्च । प्रव० २६ द्वार ।

सुरकिखय-सुरक्षित-त्रि० । सुष्ठु-अत्यन्तं रक्षितं रक्षणं पा-
लनं यस्य स तथा । अत्यन्तं पालिते, प्रश्न० ४, संव० द्वार ।

सुरगञ्ज-सुरगञ्ज-पुं० । पेरवणं, को० ।

सुरगइ-सुरगति-स्त्री० । सुरेषु विषयं गतिः सुरगतिः । दे-
वगतौ, कर्म० ४ कर्म० ।

सुरगण-सुरगण-पुं० । चतुर्विधामरनिकाये, ध० २ अधि० ।
प्रश्न० । सं० ।

सुरगणशरिंदमहिय-सुरगणनेन्द्रमहित-त्रि० । सुरगणैश्च-
तुर्विधामरनिकायेनरन्द्रेश्चकवर्षादिभिर्महितः—पूजितः । देवैः ।
राजभिश्च पूजितं, सं० ।

सुरगणसुह-सुरगणसुख-न० । देवसन्धानसुखं, “सुरगणसुहं
सम्मत्तं सम्बथा पिडिअं अखंतगुणं” प्रज्ञा० २ पद ।

सुरगिरि-सुरगिरि-पुं० । मेरुपर्वते, सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

सुरगीय-सुरगति-त्रि० । सुरैर्देवैर्गीतस्तद्गुणगानेन । अमर-
संकीर्तितं, संथा० ।

सुरगुरुविषेय-सुहगुरुविनेय-पुं० । वार्हस्पत्ये आर्षांक, सं० ।

सुरगोव-सुरगोप-पुं० । इन्द्रगोपकाभिधानं रक्तवर्णे कीटे,
ज्ञा० १ भु० ६ अ० ।

सुरजाल-सुरजाल-न० । इन्द्रजाले, सू० १ उ० २ प्रक० ।

सुरह-सुराष्ट-पुं० । द्वारवतीनगरीप्रतिबद्धे जनपदभेदे, “आ-
रवर्ह य सुरह्वा” प्रव० २७४ द्वार । आवा० । सूत्र० । प्रज्ञा० ।

सुरह्वदण-सुराष्टवर्धन-पुं० । अर्षाभिराजस्य प्रद्योतस्य
पौत्रे, आ० क० ४ अ० ।

सुरलय-सुरनत-त्रि० । देवपूजितं, दश० १ अ० ।

सुरगर-सुरनर-पुं० । देवमनुष्ये, “तस्माउ सुरनराणं पुञ्ज-
ता मंगलं सया धम्मा” दश० १ अ० ।

सुरणुचर-स्वनुचर-त्रि० । रेफः प्राकृतत्वात् । सुखप्रवर्तनी-
यत्वात् अकृच्छ्रगानुष्ठानस्ये, स्या० ४ डा० १ उ० ।

सुरतकलवीर-सुरककरवीर-न० । अतिरक्तकरवीरपुण्ये, प्रज्ञा०
३ आध० द्वार ।

सुरताण-सुरत्राण-पुं० । पारसीकभाषाप्रसङ्गे रूपे, ती०
२५ कल्प ।

सुरताणममसुदीन-पुं० । पारसीकः शब्दः । महाराजे, श्रीह-
म्मीरसुरताणसमसुदीनः । ती० ३५ कल्प ।

सुरतिग-सुरत्रिक-न० । सुरगतिसुरानुपूर्वीसुरायुर्लक्षणे दे-
वत्रिकं, कर्म० ५ कर्म० ।

सुरदत्त-सुरदत्त-पुं० । जयस्तीनामनगरीवास्तस्ये स्वनाम-
ख्याने गृहपतौ, पि० । हेमपुरनगरवास्तस्ये स्वनामख्याते
भ्राष्ट्रिनि, दर्श० १ नख ।

सुरदुग-सुरदिक-न० । सुरगतिसुरानुपूर्वीलक्षणे देवदिके,
कर्म० ५ कर्म० ।

सुरदुवार-सुरद्वार-न० । देवगृहद्वारे, ती० २५ कल्प ।

सुरपूज्य-सुरपूजित-त्रि० । सुरा देवास्तैः पूजितः । इन्द्रा-
। देवैः पूजित, वश० १ अ० ।

सुरापिय-सुरापिय-पुं० । रैवतकपर्वतस्यादुरं मन्वनवने उ-
द्यानं स्वनामख्यातं यत्नं, ज्ञा० १ ध्रु० ४ अ० । संघो० आ० म० ।
अन्त० । "तत्र (याकेनपत्न) अशान्तौतेऽस्मिन्, मदिनीमुकु-
टापमम् । सुरापियस्य यत्नस्या-यतनं शिखरादुत्तमम् ॥ १ ॥"
आ० क० १ अ० । आ० चू० । नि० । आ० म० ।

सुरभि-सुरभि-पुं० । सौमुख्यकृति-गन्धमेदः, अनु० । प्रज्ञा० ।
औ० । रा० । म० । आवा० । न० । गवि, सकलगोमातरि,
वृ० । प्रलम्बमेदः, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सुरभिकुसुममल्लिया-सुरभिकुसुममल्लिका-स्त्री० । सुगन्ध-
पुष्पमालय, कल्प० १ अधि० ३ जण ।

सुरभिगन्ध-सुरभिगन्ध-पुं० । सुगन्धे, रा० ।

सुरभिगन्धलीम-सुरभिगन्धनामन्-न० । यदुदयवशाज्जन्तु-
शरीरसु सुराभगन्ध उपजायते यथा शतपत्रमालतीकुसुमा-
दीना तत्सुरभिगन्धनाम । नामकर्ममेदः, कर्म० ६ कर्म० १० ० ० ० ० ।

सुरभितर-सुरभितर-त्रि० । अत्यन्तसुगन्धनि, कल्प० १ अधि०
३ जण । प्रश्न० ।

सुरभिपूर-सुरभितर-न० । गङ्गातटीयं नगरमेदः, कल्प० १
अधि० ६ जण । गङ्गाया उत्तरभागस्थे स्वनामख्याते नगरे,
आ० चू० १ अ० । आ० क० । दर्श० । आ० म० ।

सुरम्भ-सुरम्भ-त्रि० । अनिशयंरमणीयं, जी० ३ प्रति० ४ अ-
धि० । आ० । स० । सुन्दु-अनिशयेन रम्यं सुरम्भम् । मनो-
रमणीयं, जं० प्र० २० पाहु० ।

सुरम्भा-सुरम्भा-स्त्री० । वैताक्यपर्वते उत्तरभेग्यां स्वना-
मख्यातायां नगर्याम्, ती० ६ कल्प । रा० ।

सुरय-सुरत-न० । स्त्रीसवायाम्, दर्श० मतस्य ।

सुररिउ-सुररिपु-पुं० । दैत्य, असुर, का० ।

सुरलंगभूय-सुरलंगभूत-त्रि० । सुरलोकांपमं, रा० ।

सुरल्लिया-सुरल्लिका-स्त्री० । वनस्पतिविशेषे, रा० ।

सुरवह-सुरपति-पुं० । इन्द्र, का० । आ० म० ।

सुम्बइमंपूज्य-सुरपतिमपूजित-त्रि० । इन्द्रमहिते, "सुरवह-
संपूज्याण" सुरपतिमपूजितानां प्रच्छन्ननिर्णायकपञ्ज-
नात् । सं० ।

सुरवर-सुरवर-पुं० । अथमदेवस्याष्टनवतितमे पुत्र, कल्प० १
अधि० ७ जण । देवपवरं, प्रश्न० ४ अधि० द्वार ।

सुरवराभिराम-सुरवराभिराम-त्रि० । सुरवरं शोभिने, कल्प०
१ अधि० ३ जण ।

सुरसिद्ध-सुरसिद्ध-पुं० । अथमदेवेष्टे पुष्पकलावतीविजयलेशे
चम्पाया नगर्यां राजनि, ती० ६ कल्प ।

सुरहि-सुरभि-पुं० । सुगन्धे, ज्ञा० १ ध्रु० ६ अ० । जी० ।
महकल ॥, नि० चू० २ उ० । लृणमेदः, आवा० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० ।

सुरहिगन्ध-सुरभिगन्ध-पुं० । अनुकृत्तगन्धे, तज पञ्चयुक्तं

स्याः सुरभिगन्धाः 'पिण्यमालगन्धवासा' सुरभिकुसुमा-
विभ्याऽप्यनमनगुणपद्मसुरभिगन्धापेनैवात् । प्रज्ञा० १ उ० ४ ।

सुरभिजणियगन्ध-सुरभिजनितगन्ध-पुं० । मनोवृत्तसम्बन्धे, ज्ञा०
१ ध्रु० १ अ० ।

सुरहिबिलेवण-सुरभिविलेपन-न० । सुरभिभीखण्डाद्यनुलेप-
ने, पञ्चा० ४ विव० ।

सुरा-सुरा-स्त्री० । चन्द्रहासाभिधे मधे, उत्त० १६ अ० । सूत्र० ।

काष्ठापष्टनिधौ मद्यमेदः, "पिष्टेण सुरा हन्ति ।" ग्रीष्मा-
दिना संयन्धिना पिष्टेन यद् विहटं भवति सा सुरा । वृ० २
उ० । स्या० । पञ्चा० । दर्श० । कटरागमगृहेषु किलाम्लशब्द-
समुच्चारिते सुरा विनश्यति । अनु० । पश्चिमरुचकपर्वतवा-
सिन्यां दिक्कुमार्याम्, ति० । द्वी० । आ० चू० ।

सुराउ-सुरायुध-न० । देवायुधि, कर्म० १ कर्म० ।

सुराउह-सुरायुध-न० । वज्र, का० ।

सुरादेव-सुरादेव-पुं० । धाणास्सीनिगरीधास्तस्य स्वनामख्या-
ते वणिजि, स्या० । सुरादेवो गृहपतिर्वाणारसीनिवासी परीक्ष-
कदेवस्य पांडुरंगोपातज्ञानं भवतः शरीरे समकमुपनर्धाम ।
यदि धर्मे न त्यजतीति वचनमुपभृष्य चलिप्रतप्तः पुनरा-
लोचितप्रतिक्रान्तस्तथैव दिव्यगत इति प्रकृत्यताभिधायकं
सुरादेव इति ॥ ४ ॥ स्या० १० डा० ३ उ० । उत्त० । (सुरा-
देवकथा 'सुल्लसय' शब्दं तृतीयभागे ११६६ पृष्ठे गता ।)

सुरादेवी-सुरादेवी-स्त्री० । पश्चिमरुचकपर्वतवास्तव्यायां
दिक्कुमारीमहलरिकायाम्, स्था० २ डा० १ उ० । जं० । आ० क० ।
स्वनामख्यातायां सौधर्मकल्पदेव्याम्, नि० १ ध्रु० ४ वर्ग ८
अ० । आ० म० । (सा च पार्श्वान्तिके प्रवृत्त्य सौधर्मे उपपन्न
महाविदेहे संस्थनीति निरयावलिकानां चतुर्थवर्गस्य अष्टम
ऽध्ययने सूचितम् ।)

सुरादेवीकूट-सुरादेवीकूट-न० । शिखारवर्षधरपर्वतस्य पञ्च-
मे कूटे, जं० ४ यत्न० । (स्थानाङ्गवृत्तादिदं चतुर्थम् ।) सुरादेव्या-
वासभूमे पर्वते, जं० ४ यत्न० । स्या० ।

सुराथालय-सुरास्थालक-न० । सुरायाः स्थालकं सुरास्थाल-
कम् । काशलादिके, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

सुराभ-सुराभ-न० । अपरलोः कृष्णराज्यामधे लोकान्तिक-
विमाने, तत्र तुषिता देवाः । स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सुराभिआंग-सुराभियोग-पुं० । कुलदेवतादः सुरस्याभि-
याग, ध० २ अधि० ।

सुरागम-सुरारम-पुं० । समुद्रविशेषे, "पगा जायणकोडी, कृष्ण-
सा दमजायणसहस्सा । गार्ग्येण विगदियं, सुरारसे सा-
गरं स्थितं ॥" द्वी० ।

सुरालय-सुरालय-पुं० । स्वर्गे, सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।

सुरावियडकुम्भ-सुराविकटकुम्भ-पुं० । सुरारूपं यद् विकटं
जले नम्य कुम्भो यः स तथा । मद्यभूतघटं, भ० १६ श० ६ उ० ।

सुरासुमण्यपूज्य-सुरासुमणुजपूजित-त्रि० । उपातिनक्षत्रै-
मानिर्देव्यन्तरमन्त्रपार्तमः पुरुषाद्यथाधरैश्च पूजिते, पं० सू०
१ सूत्र ।

सुरिन्द-सुरेन्द्र-पुं० । सुन्दु राजन्ते इति सुरास्तेषामिन्द्रः—
प्रभुः सुरेन्द्रः, सुराणां देवानां वा इन्द्रः सुरेन्द्रः । शके, उपा० २
अ० । ति० । स० । द्वाविंशत् सुरेन्द्राः । प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

सुरिन्ददत्त-सुरेन्द्रदत्त-पुं० । इन्द्रपुरनगरराजस्येन्द्रदत्तस्य
स्वामात्यसुनाकुलसंभूत पुत्रे, आ० म० १ अ० । मथुरा-
जाताया निवृत्ते स्वयंवरघरके, ती० ८ कल्प ।

दयायां सुरेन्द्रदत्तचरितनिर्देशनमाह—

" पयडियदक्षयम्, दंतियजीववहदारुणविधानं ।
किं पि जसोहरचरित्रं, भणामि संवेगसम्भरितं ॥ १ ॥
अन्धि पुरी उज्जली, जय जगो विमलसीलपुल्लिखो ।
कलिओ विहवमरणं, न कयावि निपह परदारं ॥ २ ॥
अमरु वय अमरुचंदो, सुहामयो तथ आसि नरनाहो ।
बरलावभमणहरो, जसोहरा तस्स पाणापिया ॥ ३ ॥
नाग कयविबुद्धतामां, सुदिन्दो सुओ सुरिन्दु वय ।
परमेस गुप्तमेह, न वय कहयाव वहरकरो ॥ ४ ॥
नियलंगमडज्जीविय, मयलासारयससंकसमववणा ।
तस्स य मीलुणलदल-नयला नयलावली भउजा ॥ ५ ॥
अकविण रउजभरे, पुते संकमिय अमरुचंदनिवो ।
चडियओ कयउओ, समणत्त असम सुमणत्तं ॥ ६ ॥
महिहरकुम्भकरो, पयडियकमलो य हणिवरिउतिमिरो ।
राविय सुदिन्दो, वि कुणह सव्यक महसुहियं ॥ ७ ॥
अह अकविणे रजो, सारसियानामियाए दासीए ।
पलियकुल्लेस कहिओ, समागओ धम्मदुओ ति ॥ ८ ॥
तत्ता चित्तं त्रियो, अथिरत्तं अहह मवभावाणं ।
हा तुल्लया भवस्स य, ह हा चलत्तं तरुणयाए ॥ ९ ॥
दिवसमिमा घाडमालं, आउयमाललं जणस्स विमूणं ।
सेवाइन्चवइजा, कालहट्टं भमाडान ॥ १० ॥
जीवियजलंमि खीणं, मरीरसस्संमि पंगिसुमंतेमि ।
को वि हु नत्थि उवाओ, तहवि जणो पावसायरइ ॥ ११ ॥
ना कि इमीह मउकं, रंगनतरंगभेगुरनराए ।
नियलकुळीह सुमुल्ला-इ नरयपुरसरलसरणीए ॥ १२ ॥
गुणहरकुमरे गुणरय-ण कुलहरं ठाविज्जण निवरज्जं ।
पुव्वपुरिसाणुचिणं, सामजं अणुवरामि कि ॥ १३ ॥
ता सिट्ठो वइयाए, निपामिणाओ निवण सा आह ।
जं भे रोयइ तं कुल-सु नाह न करेमि विस्वमहं ॥ १४ ॥
किंतु अहं पि गहिस्से, सहेव पवज्जमज्ज उल्लेण ।
चिट्ठइ पव्वा जुएहा, पुडमुहवइणं किणा कहं शु ॥ १५ ॥
तो चित्तं नरनाहो, अहो अहो मज्ज उधरि ववीए ।
अइनिविडो पडिबंओ, अहो अहो विरहभीरुत्तं ॥ १६ ॥
इत्थंतरंमि मिउगहि-र सहआनमिय दाहिणकरणं ।
कालनिवेणय मिउण, पडियमिणं तज्जउत्तेणं ॥ १७ ॥
लज्जं पल्लिमुदयं, पयावपसरं कमेण वडिहता ।
उज्जविता भुवणं, संपइ अरथमइ विल्लनाहं ॥ १८ ॥
तं सोउ चित्तं निवो, हहा इहं नत्थि कोइ निवसुही ।
इत्थिय दन्ताउ विमलां, पइदिवत्तं सहइ खूणं वि ॥ १९ ॥
सेआकिणं लो का-उ ठाउ मत्थाण मंडवमि-वणं ।
नयणावलीह समल-किणंमि पत्तो रइणिहंमि ॥ २० ॥
संसारलकवमिण-वणिक्कपवणस्स निहुमाचलस्स ।

विसवविमुहस्स रणो, दूरं ओसरियनिहस्स ॥ २१ ॥
सुत्तां मिणु ति उकड, मयला नयणावली समुद्धेइ ।
कग्घाडिउं कयाउ, विण्णिया वासगहाओ ॥ २२ ॥
चित्तं निवो अचलं किं, पत्ता निगण ति हुं तायं ।
महभाविचिरहभीरु, सुं मणिहि ति वारंमि ॥ २३ ॥
तयणु अणुवाट्टमेह, इ जाइ जा नरयइ गहियअस्सी ।
पासायपालओ ता-य खुजओ तीह उट्ठिओ ॥ २४ ॥
अहं ते दोवि पमत्तं, करालकरघालघायपायालं ।
जा खिचिही कोववत्ता, निवइ इय चित्तं ताय ॥ २५ ॥
उम्भहरिउमडसंघाडय-करडिघडकरडदलणपुल्लिखो ।
वियलियसीलेसु इमे-सु एस कह वडउ मड कग्घो ॥ २६ ॥
अहय किमिमीह चित्ता-इ पणुयत्तस्स अणुसुक्काए ।
इय पलिय विलियचिणो, सिज्जाठाणं निवो पत्ता ॥ २७ ॥
चित्तं सयणिज्जणओ, अहो मंडला अनामिया वाही ।
क्किक्कली अमूमा, विसूइया मायणं विणा ॥ २८ ॥
वग्घो अकंण तह, अणमि खुडली अययणा मुक्खो ।
निवडं निवडमलाहं, अकारणो तह य मच्छु ति ॥ २९ ॥
इय जा चित्तं इमो, ता देवा तथ आगया सणियं ।
गंधीरयाइ महु किं-पि जंणियं नरवरणं तथा ॥ ३० ॥
इत्ता समाहयाइ, पभायत्ताइ किंकरगणं ।
कालमियेयगपुरिमे-ण गहियसंहेण इय पडियं ॥ ३१ ॥
एसा ववइ रयणी, वि मुक्कगुत्तिमिगचिहुरपधारा ।
दाउं जलंजलि पिय, परलोगगयस्स सूरस्स ॥ ३२ ॥
तो काउ गोमकिच्चं, अत्थाणसहाइ आगओ गया ।
पणओ य मंतिनामं-तसिद्धिमत्थाहपमुद्धेहि ॥ ३३ ॥
कहिओ निर्यामिणाओ, निवण विमलमइमाइमंतीण ।
भालयलमिलियकरकां-रगेहिं तेहिं पि विवविणं ॥ ३४ ॥
देव ! न अज्ज वि जायइ, कवयहरं जाव गुणहरो कुमरो ।
ताव सयं चिय सामी, पयाउ पयाउ पालउ ॥ ३५ ॥
भणइ निवो मंतिवण, किं अहं कुलं समागण पल्लि ।
काव ठिओ गिहयामं, भणंति न देव ! नहु एव ॥ ३६ ॥
इय सह मंतीहं निवो, विविहालावहि तं दिणं गमिउं ।
सुहसुत्तां रयणीए, विगमसमए नियइ सुमिणं ॥ ३७ ॥
जइ सत्तभूमिमिद-उधरि सीहान्ताम उवविट्ठो ।
पडिक्कलभासिणीए, अवाए पाडिओ दिट्ठा ॥ ३८ ॥
निवडता पत्तो हं, भूमीओ सत्त तह य अवायि ।
उट्ठिय कहं पि मंदिर-गिरिसिहरं पुणयि आरुहो ॥ ३९ ॥
अहं गयनिहो गया, चित्तं आवायदारुणविवागो ।
परिणामसुहो सुमिणो, एमो किं भावि नहु जणे ॥ ४० ॥

अत्रान्तरं पठितं प्राधानिककालनिवेदनं—

पतिताऽपि दैवयोगात्, पुनरुत्पत्तं क्षणं किल लभते ।
कन्दुक इव सहता, न भवति चिरकालविनिपातः ॥४१॥
अहं कयपयभायकिच्छो, जा अत्थाणंमि उवचिसइ राक्का ।
बहुपरियणपरिगारया, जसोहरा ता तहिं पत्ता ॥ ४२ ॥
असुद्धिया निवेणं, निवेसिया आसंण अइमहंतं ।
पुक्खइ वक्ख ! कुसलं, स भणइ अवापसाएण ॥ ४३ ॥
चित्तं य निवो मज्जं, ववगदयं कइयुं मणिही अक-
अवंधुर पावयथा, हं अन्धिमो इहोवोओ ॥ ४४ ॥

तं चेव सुमिण्यं तह, कहेमि पडिवायेउ जह तस्स ।
भअइ मह मुणिवसं, पव्वइओ चिय तओ अहयं ॥ ४५ ॥
इय सामत्थिय कहिओ, सुमिणो जणणीइ! अब! जह अज ।
गुणहरकुमरस्स अहं, रज्जं दाऊण पव्वइओ ॥ ४६ ॥
धवलहराउ निवाडिओ, इअइ सुणिस्सु तीइ भीयाए ।
युत्थुकिंय व याम-कमेण अकमियमाहिलयं ॥ ४७ ॥

यशोधरा प्राह—

पयस्स विषायकए, दाउं कुमरस्स रज्जमित्तरियं ।
गिएहेइ समणलियं, (राजा) एवं जं आसवइ अवा ॥ ४८ ॥

यशोधरा—

निवडणनिमित्तयं पुण, जलथललेयरजिए वहुं हणितं ।
कुलदेवयच्छणं, कंरहि तं संतिकम्मं ति ॥ ४९ ॥

राजा—

जिययाया य ल संती, दहा कहं अब! ते समाइहा ।
जं धम्मं संती, सो पुण धम्मो दयामूलो ॥ ५० ॥ (ध०२०)
(अभयदानकथनम्—'अभयदान' शब्द प्रथमभाग ७०६ पृष्ठ
द्रष्टव्यम् ।)

नं अब! संतिकम्मं, तं चिय मव्वत्थ साहणममत्थं ।
जं अइथेवं पि पर-स्स नेव चिन्तिज्जए पाय ॥ ५१ ॥

यशोधरा—

पुत्तय! परिणामवसा, पुत्तं पावं च होइ अहवावि ।
देहाहणनिमित्तं, पावं पि हु कीरए इत्थ ॥ ५२ ॥

यत्न उक्तम्—

पावं पि हु कायस्सं, बुद्धिमया कारणं गणेतं ।
तह होइ किं पि कज्जं, विसं पि जह ओमहं होइ ॥ ५३ ॥

राजा—

जइ वि परिणामवसओ, पुत्तं पावं हवेइ जीवाणं ।
तह वि य जयेति मत्ता, परिणामविसाहिमिच्छुता ॥ ५४ ॥
जो पुण हिसाययणं-सु वट्टइ तस्स नणु परीणामो ।
दुट्ठो न य तं लिंगं, होइ विसुद्धस्स जोगस्स ॥ ५५ ॥

किंच—

पुत्तमिणं पावं चिय, सेवते तं फलं न पावेइ,
हालाहलविसमोइ, न जीवइ अमयबुद्धी वि ॥ ५६ ॥
नय तिहुयं वि पावं, अजं पाणाइवायओ गरुयं ।
जं सव्वे वि य जीवा, सुहमिणो दुक्खभीरु य ॥ ५७ ॥
देहाहणकए वि हु, जीवदया चेव अब! कायव्वा ।
आरुगमाइ सव्वं, जं जीवदयाफलं नूणं ॥ ५८ ॥

तथाहि—

जं आरुगमुद्गमण्डिहयं आणेसरत्तं कुडं,
रुवं अण्डिरुवमुज्जलतरा किस्ती धणं बुद्धयं ।
दीहं आउ अवंचतो गरियणो पुत्ता सुभत्ता सया,
तं सव्वं सव्वगखरंमि वि जए नूणं दयाए फलं ॥ ५९ ॥
वयंलकलहेण इमिणा, अलं ममं चिय करसु तं वयं ।
इय जंपिरी नरवट्ठं, जसोहरा धरइ बाहाए ॥ ६० ॥
तत्तो निवा वि चिंतइ, एगत्तो अबयावयणलोचं ।
अजत्तो जीववट्ठो, इत्थ मए किं तु कायस्सं ॥ ६१ ॥
अहवा वि अइदुरंता, गुरुयणविलोचमा वि वयंभंगो ।
ता अज्जए पि इणिय, रक्खियो पाणियो इसिइ ॥ ६२ ॥
इय चिन्तिउं निवइया, पकडियं मंडललगमइयं ।

तो हाहारव मुहला-इ तीइ धरिओ भुयाइओ ॥ ६३ ॥
भणिओ य पइविचं, वच्छ! अहं किं नु जीविहं पक्खा ।
माइवट्ठो चेव इमो, ता तुमए ववसिआ इत्थ ॥ ६४ ॥
इत्तो य कुक्कुडेण, कुइयं सुणिओ य तीइ तस्सइ ।
भणियं य वच्छ! निहणसु, एयं जं अत्थि इह कप्पो ॥ ६५ ॥
परिसकज्जे एगए, जस्स सरो सुम्मए तयं हणितं ।
तप्पाडिबिब अहवा, करिज्ज ससमीहियं पुरिसो ॥ ६६ ॥

राजा—

हे माय! कायमयवइ, जोगहि हणं न जीवमअमहं ।

यशोधरा—

जइ एवं पिट्टमयं, पि कुक्कुडं हणसु ता वच्छ! ॥ ६७ ॥
तो माइनेहमोहिय—मणं संछन्नाणनयणं ।
जणणीवयणं दहा, पाडिबिब गयविचएण ॥ ६८ ॥

यथा—

बहुयं पि हु यिआणं, नाइसयं होइ निययकज्जमि ।
सुट्टु वि दुरालोचं, न पिच्छए अणयं लच्छो ॥ ६९ ॥
नरनाहवयणपरिण-गिएहि* सिप्पीहि* अत्ति निम्मविओ ।
पिट्टमयतं वच्छुडो, जसोहराए समुवणीओ ॥ ७० ॥
सा वि तओ नियसहिआ, गंतुं कुलंदयया पुरो भणइ ।
इय कुक्कुडेण तूसिय, मह सुक्कुसुमिणहरा हांसु ॥ ७१ ॥
अह तोइ परिणं, निवेण अमिणा स कुक्कुडो वडिओ ।
भक्खसु एयं मंसं, ति जंपिए तेण पाडिभणियं ॥ ७२ ॥
वरमव! विसं भुत्तं, नउ मंसं नरयदुमहदुहउं ।
तसजीववहुणं, दुग्गं अंसुइवीमत्थं ॥ ७३ ॥
तत्तो जसोधराए, जसोहराए य पांथओ वाटं ।
पिट्टमयतम्बूड-स्स नरवरो भुंजए मंसं ॥ ७४ ॥
अह वीयइणं कुमरं, रज्जं सेठविथ जाव पव्वइही ।
ता देवीए भणिओ, पाडिवालसु देव! अज्ज दिणं ॥ ७५ ॥
पव्वइहमहं पि सुए, अणुहणितं अज्ज! पुत्तरज्जसुइ ।
चित्तिइ निवो इमीए, किमिणं पुव्वावरविकउं ॥ ७६ ॥
अहवा चयइ जियंनं, मयं पि अणुमरइ कावि भत्तारं ।
विसहरगइ व वंके, को जाणइ चारयमिथीए ॥ ७७ ॥
ता पिच्छामि किमेसा, करइ तो भणइ देवि! इय होउ ।
सा चिंतइ जइ न इमं, जणुपव्वइहं तओ मउअ ॥ ७८ ॥
होही महं कलंको, कहमाच वाघाए पुण निवमि ।
वालसुयपालणकए, अणुमरंती इ वि न दोसो ॥ ७९ ॥
इय चित्तिय सा रज्जो, नहसुत्तीसंठियं विसं देइ ।
भुंजतस्स तओ सो, आओ विहलं घलो अत्ति ॥ ८० ॥
नाओ विसण्णओगो, आहुया विसविषायगा विज्जा ।
विज्जाहवणं नहु सुं-दरं ति चिन्तिनु अह देवी ॥ ८१ ॥
सोयभरकंता इव, धस ति निवडइ नरवरस्सुवरि ।
गलअंगुट्टपओगे-ण हणइ निययं पइ पावा ॥ ८२ ॥
अह अहुज्जाणपरो, काया मरितं सिबंभसेलमि ।
आओ मऊरपाओ, गहिओ चयनामवाहेण ॥ ८३ ॥
नंदावाडयगामे, चंडतलारस्स विज्जओ तेण ।
सणुयगपत्थएण, सो तं सिक्खवइ नहुकलं ॥ ८४ ॥
बहुविहरयणा मलय, सक्खइ बहुपिक्खमाररमसीओ ।
सो पाहुउं ति तेण, पट्टविओ गुणहरनिवस्स ॥ ८५ ॥
इत्तो जसोहरा वि हु, सुयमरणुणअहुज्जाणपरा ।

तद्विषयं च यथा, यद्यपि कुरुकुं जायते ॥ ६२ ॥
सोऽपि जयपथवेगो, तत्पुनरपुनरा य गुणहरस्त्वय ।
कोऽस्मिन्नि यं पद्विभो, यत्ता न समगमुयनिवर् ॥ ६३ ॥
वरहिनस्तुपाताणं, समन्विता निवर्णा पद्विभेण ।
रभो अर्धं इदं-ति तेवि पालंति अन्तः ॥ ६४ ॥
कालक्रमेण मरिउं, ते दो वि इ दुपयंमनामयवे ।
जाया पसयभुयंगा, अन्तुमं भक्तिऊण मया ॥ ६५ ॥
ते मीणसुसुमारा, जाया सिप्या नई मज्जमं ।
पधिसिय नईयं केणवि, कयावि मेसासिणा निहया ॥ ६६ ॥
तो उज्जिगुपिरि, मेसो जगले य ने समुपप्रा ।
वाराजिपसलेण, गुणहररक्षा कयावि हया ॥ ६७ ॥
तथेव पुणो जाया, मेसो महिसो य गुणहरनिवेष ।
अहमसलालुपणं, किच्छेण हयाविना कया ॥ ६८ ॥
मयियव्यायसणं, पुणराय तथेव ते विसालाय ।
मायंगपाडयमी, उवयभा कुरुकुडीगम्भे ॥ ६९ ॥
तीए कुरुकुडियाय, दुदुधिरालेण खजमालीय ।
मीयाइ अजगदुगं, परिगलियं कयवरस्सुवरि ॥ १०० ॥
इतो य तेसिमुवरि, इयीए कज्जमो परिदुधिमो ।
तस्सुव्हाय कमसो, कुरुकुडपोया दुवे जाया ॥ १०१ ॥
तेसि पिच्छाइ चंद-चांदमा भवलयारं जायारं ।
मूला य समुभूया, सुयमुहगुंजदरागसमा ॥ १०२ ॥
कयावि कालनाम-णतलवरण इमे निपज्जणं ।
उवलीया विल्लणयं, ति काउ गुणहरनिदस्स ॥ १०३ ॥
भाणियं निवेष तलवर, अथ अहं जामि तथ तुमप वि ।
एए सह आणिया, इमो वि पक्खाइ एवं ति ॥ १०४ ॥
महुसमयंमि पयं, अनेउरसंजुओ निवो पत्तो ।
कुसुमायरआराम, कुरुकुडयं गदियकालो वि ॥ १०५ ॥
तथ य कयलीहरम-ज्ज माहयीमंडवं ठिमो राया ।
कालो असोयविही-इ तथ पिच्छेइ मुणियवरं ॥ १०६ ॥
सो तेण भायसदियं, ति चंदिमो तस्स मुणियवेणवि ।
दिमो य धम्मलाभो, संपाडियसयलसुहलाभो ॥ १०७ ॥
तं दंदु पणउवसं-तकंतकवं पसम्मसहयणं ।
हिट्टो भणइ तलारो, भयवं ! को तुज्ज धम्मु ति ॥ १०८ ॥
साहइ मुणी महायस, असेससत्ताण रक्कणं सयथं ।
इक्कु च्चिय इह धम्मा, ओहेण विभागओ उ इमो ॥ १०९ ॥

तथाहि—

जीवदय सन्धवयणं, परधणपरिवज्जणं सया वंमं ।
सयलपरिगह्वाओ, विवज्जणं रयणभक्तस्स ॥ ११० ॥
कायालीसेसणदे-ससुज्जिगिडस्स भोयणं विहिता ।
अपण्डितविहारो, सारो धम्मो इय जइणं ॥ १११ ॥
अंगइ तलवरो पुण, गिहत्थधम्मो कहेसु मे भयवं ! ।
परउवयान्निमणो, मुणीवि जणइ तओ एवं ॥ ११२ ॥
अरिहं देवो गुरुणो, सुसाहुणो जिणमयं मह पमाणं ।
इय सम्मत्तपुरस्सर-मिमाइ कारस यथाइ इह ॥ ११३ ॥
संक्कपनिवरदा, दुहा निहा तस जिआ न इंतव्वा ।
कम्मालिआइ पमुहं, धूलमलीयं न वत्तवं ॥ ११४ ॥
असत्तण्णाइओरं, कारकरमन्निनयं न वत्तवं ।
परदारपरीहारो, अहवावि सदारसंनोसो ॥ ११५ ॥
वयधम्माइपरिगह-परिमाणं मायवेदि कायवं ।

किच्छो सयलदिमासं, अरही अरहीरिउं लोहं ॥ ११६ ॥
महुमंसाइवाया, कायव्वा विगहपमुहपरिसंवा ।
अहसत्तिअत्थवेडो, वज्जयव्वा अइपयंवेडो ॥ ११७ ॥
समभावा सामयं, अणियणं तं सयावि कायवं ।
देसावगासियं पुण, सयलवयाणं पि संखिबले ॥ ११८ ॥
देसे सवे य दुहा, ससत्ति पोसइवयं विहेयवं ।
साहुण सुज्जदाणं, भत्तीए संविभागवयं ॥ ११९ ॥
एवं दुवालसविहं, गिहिधम्मं पाणिलो विहियविहिता ।
कमसो विसोहियं क-अमकयवरं अति परमपयं ॥ १२० ॥
न सोउ भणइ कालो, भयवं ! एवं करमि गिहिधम्मं ।
किंतु कमागयमेयं, हिंसं संजमि नो खइउं ॥ १२१ ॥
वागरइ तओ साहु, अइ एवं नो जणसि भो भइ ! ।
इय कुरुकुड मिहुणं पिय, तो लाहिसि भवे अणत्थवरं ॥ १२२ ॥
सो आइ कहमिमहिं, जीववहं अखइउं दुह पत्तं ।
तो मूलाओ कहिया, मुणिया तेसि भवा एवं ॥ १२३ ॥
सुयजणणी लिहिसाणा, पसयअही मीणसुसुमारा य ।
मेसज्जगली य मेसय-महिसा कुरुकुडजुगं जाय ॥ १२४ ॥
तेसि निसुणिय अणिय, दुहवंदोली विसुज्जसंवेगो ।
पभणइ भत्तीए द-उपांसओ वामिओ हियए ॥ १२५ ॥
भयवं ! मे निन्थारसु, इमाउ भवभांमकुवकुहराओ ।
गिहिधम्मवरत्ताए, निपप्राय गुणगणहिं ॥ १२६ ॥
तो साहुणा तलवरो, सावयधम्मस्स भायणं विहिओ ।
पज्जपरामिट्टमं, निभंते तहय मिक्खविओ ॥ १२७ ॥
अहं तहिं कुरुकुडहिं वि, तं मुणियवणं फुडं सुणंतहिं ।
एवं जारसरणं, तहय गिहिधम्मवरत्तयणं ॥ १२८ ॥
अइनिवेयपरहिं, संविगमणेहि हरिसविबन्नेहिं ।
महया महया सहे-ण कूयं तं सुयं रक्षा ॥ १२९ ॥
उअ मह सरवेहिं, जयायलि निययंविमिय भणितं ।
नरवइणा इगइ सुणा, त दोवि हया गया निहणं ॥ १३० ॥
गम्भे जयावलीए, पुत्तत्ताए सुरिन्दरसज्जिओ ।
तेसु वयवो एणो, बीओ पुण पुत्तिभावेण ॥ १३१ ॥
गम्भणुभावा देवी, हिंसापरणामविरहया सुहिया ।
जिणपवयणसवणमई, संजाया अजयदाणरई ॥ १३२ ॥
नीसेसजीवअभय-एणपउणो य डोहलो तीसे ।
नयंर पयंडउ अमा-रि घोसणं पूरिओ रक्षा ॥ १३३ ॥
कालक्रमेण देवी, पसवेइ जुगलियि वं मरजुगलं ।
तो कारावियं नयंर, निवेण वज्जवणं गदयं ॥ १३४ ॥
अहं वारसंमि दिवसे, ठवियं कुमरस्स अभयरइ नामं ।
कुमरीए अभयमई, ति दोवि वहुनि सुहसुहयो ॥ १३५ ॥
निम्मलकलाकलावा, कमण जुवणमणु तरं पत्ता ।
ता हट्टुदुच्चित्ते-ण राइणा विनियं एवं ॥ १३६ ॥
सामंताइसमक्कं, जुवरज्जपए ठवेमि कुमरमहं ।
कुमरीइ कवविजिया-अमई कागेमि बीवाहं ॥ १३७ ॥
इय विनिज्जण पत्तो, पारमिकप भिराममारामं ।
विहो य सुरहिपवणे-ण पिच्छप सयलदिसिबलं ॥ १३८ ॥
ता तथ तिलयतठवर-तलंमि केवणगिरि वं निहंणो ।
मासम्मनिहियनयणो, सुदत्तनामा मुणी दिट्ठो ॥ १३९ ॥
हा अवसदणु ति पर्य-पिऊण कुवियण भूमिनाहेण ।
मुणियवरकयत्थणं, कुरुकुडियमंडला मुक्का ॥ १४० ॥

अतिरिक्तद्वन्द्वदा, उम्माहा इतिपद्यज्जइगुर्ग ।
लज्जकमलजीहा, ते पत्ता मुणिसमीचंति ॥१४१॥
जालिजलणं व तचसा, विते तं ददु निपहा जाया ।
साया ओमहिभरभ-गउत्तरा विसहृ व ॥१४२॥
कनउं पयाहिजाति, अणपमाइपया मुणिवरस्स ।
वरणं पणियं महियल-मिलंतमउलि सुखयवदं ॥१४३॥
तं ददु विलयचित्तो, चित्तइ राया वरं इमे सुखया ।
न उण अहं जा अकुसल-कारी एयस्स धि मुणस्स ॥१४४॥
अहं निवइवात्मितो, सिद्धिसुओ-वामओ अरिहमितो ।
जिणमुणपद्ययणभत्तो, मुणिनमण्यं तद्धि पत्ता ॥१४५॥
नाओ य तण मुणिवर, उवसगपरो निधस्स ऽमिणाओ ।
भणियं च देव ! किमिणं, सचिसायं अहं राया वि ॥१४६॥
ओ मित ! अत्ताहि ममं, चरिणं पुरिससारमेयस्स ।
इयरो धि भणइ मा दे-य ! एरिमे वयणमुल्लवसु ॥१४७॥
सहु ओयगसु तुरंगा, भववंतं वंदिमो सुदत्तमुणि ।
भुवणच्छुरियं चांगयं, इमस्स किं देव ! न सुयं ने ॥१४८॥
अहं संभंतण निव-ण पभाणियं कहसु कहसु भो मित ! ।
सुपुरिस कहावि जा पा-य तिमिरदण्णकसूरपहा ॥१४९॥
जंणइ अरिहमितो, कलिगपहुअमरदत्तनरवइणा ।
पुत्ता आसि सुदत्ता, राया नापावदायमइ ॥१५०॥
तस्स य कयावि चोंगा, उयगीओ तलवोण भणियं च ।
देव ! इमो वदनं, वावाइय मुनिय अमुगगिहं ॥१५१॥
मणिकणगयणधणजा-य माइ बहु गिरिहउं च गच्छुं तो ।
अम्हेहि अज पत्तो, संपइ देवो पमाणं ति ॥१५२॥
तो धम्मसत्थपाटी, अवगाहं कहियं पुच्छिया रओ ।
एयस्स को णु दंडो, नेहि वि एवं समुल्लवियं ॥१५३॥
करचरणसवणपण , पुवमिमो अरिहण वहं चव ।
तं सोउ चित्तइ नियो, धरत्थु एयस्स रज्जस्स ॥१५४॥
जीववह-अलियमासण-अदिजगणहण-अवभवेराइ ।
आसवदारा दारा, व कुगइणो जत्थ वट्ठंति ॥१५५॥
रजे तओ सुदत्तो, ठविउं आणंद नामजामिये ।
पासे सुहम्मगुणो, दिक्खं गिरिहइ इमो साह ॥१५६॥
अहं उत्तारयं तुरियं, तुरयाओ हरिणओ महीनाहो ।
नमइ मुणिदं तणधि, दिओ मे धम्मलामु ति ॥१५७॥
तं ददु साहुकं तवयणं सवणसुदयरं सुणिउं ।
लज्जाभरणयमुहा, अणुतावा चित्तइ नरिदो ॥१५८॥
कहकहमि नरिय सुद्धी, रिसिघायणववसियस्स इह मज्झं ।
इमिणा अमिणा ता लहु, लुणामि कमलं य नियमउलि ॥१५९॥
इयं आयंतो वुत्तो, मुणिणा मण्णाणिणा महाराया ।
चित्तइ अलमिणीए, जं आयवहा वि पांडसिद्धो ॥१६०॥

आह च—

भायियजिणवयणाणं, समत्तइदियाण नत्थि उ विसेमो ।
अप्यायंमि परंम य, तो वज्ज पीउमुभओ वि ॥१६१॥
नय अणं पावकलं-क पंकपकलालणकस्सं राय !
जिणवपणीपपययण-वयणाणुद्धाणवार विणा ॥१६२॥
अहं हिययगयाभिप्पा-य कहणओ रंजओ मिसं राया ।
इरिसंमुपुनययो, नमिउं विअयइ मुणिवरं ॥१६३॥
मयमं ! किं पाइल्लं, इमस्स पावस्स धायणुमत्तं ।
अणि अहं तिममविच-अणुय पाइवकुलआसवा ॥१६४॥

इत्थं तियाणं मिक्ख-ससमयं पयवेउ अणसं ।
तं चण्डा दियासं, भायासं, अण्डा गहणं ॥१६५॥
तुमप वि चित्तिमं निव ! अणसउणं समणओ इमो विहो ।
अवसउणत्तं य इमे, निमिसमकवसियं भइ ! ॥१६६॥
जहं किं एमो चिकण, मलमइलनसू निष्सासयिज्जि ।
सायायारविमुक्का, वरचगभिकओप्रजीवि ति ॥१६७॥
ता मज्झंओ हाउं, संखमं मालेधमं ! तिसुणेसु ।
मलमलियत्तं मइल-क कारणं तो जओ भणियं ॥१६८॥
भे० ३० ।

किंच—

आत्मा नदी संवमतोयपूर्णा,
सत्यावहा शीलनटा दयार्मिः ।
तत्राभिषेकं कुरु पागदुपुत्र !,

न वारिणा शुष्यति चाग्रतस्मा ॥ * ॥

अकलंदियवयनियमा, गुला गुल्लिदिया जियकसाया ।
अइ सुउ वंभवेरा, सुइणो इमिणा सया नेया ॥१७१॥
सत्यं शौचं तपः शौचं, शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया शौचं, जलशौचं च पञ्चमम् ॥१७२॥
आरंभनियतस्स य, अण्णउवज्जस्स उभयलोए वि ।
भिकलोवउजीविगत्तं, पयंसियं सव्यसत्थेसु ॥१७३॥

उक्तं च—

अवधूतां च पूर्णां च, सूखाद्यैः परिनिन्दिताम् ।
चर्ममाधुर्गी वृत्ति, सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥१७४॥
चर्ममाधुर्गी वृत्ति-मपि प्रान्तकुलादपि ।
एकान्तं नैव भुञ्जीत, बृहस्पतिसमादपि ॥१७५॥
एवं च गुणगर्वावयं, नियसाणं वि मंगलं समणुरुवं ।
गुणहर नरनाह ! कहं, अवसउणत्तं ने गहिय ॥१७६॥
एमाइ सुणिय राया, अइहिहो नट्टुदुमिक्खत्तो ।
मुण्णनाइ पवलगां, खमावण निययमवराहं ॥१७७॥
भणइ मुणी वि नरसर, इहमिक्खेण संभमण कयं ।
नणु कामियं चव मण, खंति णिय जं समणधम्मो ॥१७८॥
नत्थिहु मुणिवरणाण-स्स अविस्सओ इय विचित्तिउं रओ ।
तायस्स आज्जयाए, गईविससं मुणी पुट्ठो ॥१७९॥
मुणिणा धि पिट्ठुकुक्कुड, वडमूला तंति सयलसु दंतो ।
कहिओ जयावलीग-वम संभवावक्खपत्तो ॥१८०॥
तो चित्तियं निवइणा, अहं अहो महिलियाण कूरत्तं ।
ही मोहस्स गुरुत्तं, भवस्स धि ककुलुणीयत्तं ॥१८१॥
जइ संति निमित्तं पि हु, विहिओ पिट्ठमयकुक्कुडवहो वि ।
नार्यजियाण जाओ, एवंविहदारुणाववागो ॥१८२॥
हा अहयं किह होहं, निरत्थयं जण जियनिया अहिया ।
अइकोहलोहमोहा, ऽभिभूयचित्तेण निक्खं पि ॥१८३॥
ता नणं गंतव्यं, सरसरलेणं गहेण नरयंमि ।
नत्थि हु इत्थ उवाओ, अहंवा पुक्कुमि भयवंतं ॥१८४॥
अहं मुणउं निर्वाहयं, अहं मुणी सुणसु नरवर ! उवायं ।
मणवयणनणुविसुद्धा, जिणिदसज्जमपहिपत्ती ॥१८५॥
मित्ती पमोय करुणा, मज्झंथं सवययाधि कायवत्तं ।
नीनेमजियगुणादियं, किलिस्समाणा चिणीयसु ॥१८६॥
एवं काउं सम्मं, परिपालियनिरहयारवयनियमा ।

निद्रुविद्यद्वकम्मा, परमपयं जति अचिरं ॥ १६१ ॥
अह तुष्टो भणइ निवो, भयं ! अहमवि वयस्स किं उचिओ ? ।
आयरइ गुरु नवर !, अओ को नाम उचिउ त्ति ॥ १६२ ॥
नो रत्ता नियपुरिसा, पुत्ता भो भो कहइ मंतीणं ।
अह देवाणुपिण्हि, कुमरो रत्ते भिमिल्लओ ॥ १६३ ॥
नय कायव्वां लोओ, गहेमि दिक्खं सुदत्तगुरुपासे ।
तेहि वि तंइय कीइयं, गंतुणं मंतिपमुहाण ॥ १६४ ॥
ने संमंता संवे, अंतउत्तिआउ कुमरकुमरीओ ।
सेस्सो परिणालोओ, तथा ऽऽरमि लहुं पत्ता ॥ १६५ ॥
मइण्णिमलासण्णं, विच्छादुयवुत्तवामराओ ।
कहकहवि निवं नाउं, सगगयं ने भणंति इमं ॥ १६६ ॥
गयडादु व्व भुयंगा, वारंगुह व्व मत्तमायगा ।
सीहो व्व पंजरगओ, किं कायास रत्तभदु व्व ॥ १६७ ॥
नो रत्ता संवेसिं, मुणिययणं साहियं निग्घसेसं ।
तं सुत्तय जाइसरणे, संजायं कुमरकुमरीणं ॥ १६८ ॥
संवेगमाविण्हि, भवउत्तिगंगहि तेहि उल्लवियं ।
ताय ! अलं अट्ठाणं, भोगहि भोगभीमहि ॥ १६९ ॥
गिण्हिस्सामो अट्ठे, वि तायपाण्हि व्व मत्तमायगा ।
पांडभणियं नग्घइगा, मा पाउयंहे कुम्भ व्वच्छ ॥ २०० ॥
नो विजयधम्मनियमा-इण्णिअ कुमरं ठावितु रत्तभरं ।
जिन्ननाहवेइणसुं, काउं अट्ठाहियामहिमं ॥ २०१ ॥
कइययअंतउत्तपु-त्तपुत्तिमामंभंतिमाइजुओ ।
गिण्हइ सुदत्तगुरुणा, पासे गुणहरनिवा दिक्खं ॥ २०२ ॥
कारुत्तसुपुत्तणं, विजत्ता कुमर साहुणा मूणी ।
नयणावलिं पि भयं !, निन्थारसु भयस्सुहाओ ॥ २०३ ॥
भणइ गुरु ककलायर !, सा संपइ कुट्टवाहिबिहुरतणु ।
आच्छिन्नमच्छिया जा-ल परिणया लायपरिभूया ॥ २०४ ॥
पइस्सण्णुरंतउत्त-उत्ताणवसा वज्जतइयनरगाऊ ।
अइदीहुरसंसार, अम्मस्सुत्तिया न थेवं पि ॥ २०५ ॥
नो गुरुवेरगगओ, अरणं पालितु अमयइसाहु ।
तह अमयमई समणी, जाया इवा सहस्सां ॥ २०६ ॥
इण्णव भरहस्सिते, खिसे इव करिस्सण्हि कयसोह ।
संकयलिकेयं वर, सिरीइ पुरमत्ति साएयं ॥ २०७ ॥
विण्णयंभरो धरो इव, सुपट्ठो सफलओ निवो तत्थ ।
लच्छिम्मई तस्स पिया, पियामहस्सेव सावित्ती ॥ २०८ ॥
अह सो अमयइजीवां, तत्तो नयिऊण नीइ उयरंमि ।
सुत्तामणि व्व सुत्ती, पुंडसु चित्तो समुत्तओ ॥ २०९ ॥
पांडपुत्तसु दिण्णसुं, सुसुमिण पिस्सुणियसु पुत्तपम्भारं ।
सा पसवइ मलयमहि, व्व वेदयं मंदणं परमं ॥ २१० ॥
नाऊण इमं राया, पियंययादासवेडिवयणाओ ।
कारइ हट्टुत्तु, नयर यत्तावणं पवं ॥ २११ ॥

तथाहि—

सुखंति भूति पुरगुत्तियाइ, दाणाई महंति पवत्तियाइ ।
मिक्खम किज्जइ हट्टोहं, नत्तंति पउर पाउल अत्ताहं ॥ २१२ ॥
आवेत्तिवहुयज्ज अक्खयत्त, गायंति कुलवह कमत्तनित्त ।
तहि पंडहिं नगारिय भट्ट चट्ट दीमंति ठाण्डाणंमि तह ॥ २१३ ॥

वत्तंति हु घरि घरि तारणाइ.

साहिज्जइ वररथाभुत्ताइ ।

उत्तिज्जइ ज्वरमुत्तलसुहस्स,

२५२

ठाविज्जइ कंचणपुत्त कलस ॥ २१४ ॥

पवं भूमिण्णु जम्म महामहु.

कारिण इत्त दिक्खइ नयार ।

तउ कुमर मत्ताहइ नामु,

जसोहक संठावइ अइहरिस्सभरि ॥ २१५ ॥

ओ वट्ठो मत्तव, कलाहि ववस्सइह व्व परदिक्खं ।

जाओ य जुव्वण्णो, जसवत्तियसयलदिमिवत्तओ ॥ २१६ ॥

अह अत्थि कुत्तुमनयर, इत्ताणो इव तिसत्तिपरिक्खिओ ।

इत्ताणसेण राया, विजया मामेण सं देवी ॥ २१७ ॥

सो अमयमई जीवे, सगगाओ ववत्तय नीइ उयरंमि ।

वग्घूया संजाया, विक्खयवई नाम विक्खयाया ॥ २१८ ॥

पत्ता य तत्तमायं, सवत्तया पसिया नग्घिण्णु ।

वट्टभट्टवट्टगरस्सिया, कुमरस्स जसोहकस्स इमं ॥ २१९ ॥

विण्णयंभरस्स रत्ता, य वट्टमप नयरवाहिकज्जाणं ।

आवासिया य एसा, विवाहदिक्खं य अह पत्ते ॥ २२० ॥

लच्छिम्मई वट्टुहं, कुमरो मणिग्गणकण्णकल्लेहि ।

मत्ताविओ विलवण, वत्ताहरण्हि लेकगिओ ॥ २२१ ॥

आगेविओ गइं, वीग्गंते य वात्तमंगहि ।

सिग्घरियधवल्लत्ता, धुव्वंते मागहज्जेण ॥ २२२ ॥

भिधुरस्सधगणं, अणुमम्मंता निवाइलो पणं ।

पइदिसि वि सइइ तुरि-य घट्टकालओ य जा जाइ ॥ २२३ ॥

ता फुरियइग्गदाहण-नयणं जसोहरण कुमरेण ।

कल्लाणसिज्जिभवेण, कल्लाणगई मूणी विट्ठा ॥ २२४ ॥

मत्त एरिसक्खं, कथं वि मे विट्टुपुत्तयं ति इमो ।

इहापाहगयमणो, स मच्छिम्मो हात्थिक्खधम्म ॥ २२५ ॥

धम्मो य निवडमाणा, पाम्मिद्वयमभइसंत्तु ।

किं किं ति जेपमाणा, निवाइया वि य नहिं पत्ता ॥ २२६ ॥

चंदनजलपडपवण-पयण पउणीकओ कुमरवरो ।

सुमारयजाइ पुट्ठा, रत्ता ! किं वच्छ ! एयं तं ॥ २२७ ॥

कुमारः—

ताय अइगहिर संसा-र विलमियं वारुणं इमं पवं ।

राजा—

को इत्थ अवसरो भव-विलमियचित्ताइ ते वच्छ ! ॥ २२८ ॥

कुमारः—

एसा कहा मइंती, ता ताय ! कहि पि एग्घेसंमि ।

उवावसइ जण एवे, कहंमि सयलं निवयचरियं ॥ २२९ ॥

रत्तावि तंइय कए, कुमरो साहइ सुनिन्दवत्तमवा ।

आरम्भ पिट्टुकुक्क-वहजलिपिकलेसभरविस्सं ॥ २३० ॥

नियत्ततं जाइ, सुमरणपज्जंतयं तथं सुणित्ता ।

भणइ निवाइज्जां कह, विस्सो जियवहविगणो वि ॥ २३१ ॥

तो कयअजलिक्खं, कुमरो जण पसीय मह ताव ! ।

अणुमम्मसु चारिस्सं, तंमि जणं भवस्समुइ ॥ २३२ ॥

पुत्त ! अइमइमोहिय-मई नरिंदा कहि पि जा कुमरं ।

न विसज्जइ ता इमिणी, महुरसरं विन्नवियमयं ॥ २३३ ॥

संसारो दुहंउ, दुक्खफलो दुसह दुक्खरुवा य ।

नहानयलहिं बज्जा, न खयंति तहायि नं जीवा, ॥ २३४ ॥

जह न तरइ आरुहिउं, पंके खुत्ता करी थलं कह वि ।

तह नेहवंकखुत्तो, जीवा नारुहइ धम्मथलं ॥ २३५ ॥

छिज्जं सोसं मलयं, वंथं निप्पलसं च लायंमि ।

सुरिन्ददत्त

जीया निला य पिच्छुह, पायानि सिलेहपडिविआ ॥२३६॥
 दुरुज्जिमयज्जाया, धम्मविरुद्धं च कुलविरुद्धं च ।
 किमकज्जं जं जीया, न कुण्णिनि सिलेहपडिविआ ॥२३७॥
 थेवावि जाव नेहा, जीयाणं ताव निच्छुई कत्ता ।
 नेहकस्सयंमि पावह, पिच्छुह पईवोच्च निम्माणं ॥२३८॥
 इय सोउ निवा जपह, एयमिणं किनु वरुह ! अइसरुह ।
 ईसाणरायधूया, एसा कह होहिहि वराई ॥२३९॥
 कुमरो भणइ इमा वि हु, साधिज्जइ एस वइयरो ताय ।
 सोऊण इम सम्मं, कयावि बुज्जिज्ज जिणधम्मं, ॥२४०॥
 जुनं इमं ति रन्ना, पुरोहिआ संखवज्जणो नाम ।
 पट्टविआ तत्थं यं, सयंथं कहसु कुमरीण, ॥२४१॥
 सो वि हु गंतूण खण-ण आगआ भणइ निवकुमारस्स ।
 सिद्धा मणोरहा किह, निवेण पुट्टो इमो आह ॥२४२॥
 देव ! इआ हं पत्ता, तत्थं च पभणिया मए कुमारी ।
 एगमणा होउ खणं, देवापसं सुणसु भई ? ॥२४३॥
 मीरंगीपिहियसुही, कयंजली खलआसणा साधि ।
 आइससु ति भणंति, पयंपिया मे निवहपत्ती ॥२४४॥
 इह इंतस्स कुमार-स्स, साहुवंसणयसंण अजेव ।
 जायं जाईसरणं, संभारियं पुव्वभवन्नवणं ॥२४५॥

तथाहि—

आसि यिसावाइ निवो, सुरिन्ददत्तो जसोहरापुत्तो ॥
 बुत्ते इत्तियमित्ते, वि भांति मृच्छंगया कुमरी ॥२४६॥
 खणमित्तेणं संप-त्तय्यणा जीपया मया एसा ।
 किमियं ति तीह बुत्ते, जसोहरा भइ ! हं चव ॥२४७॥
 ता कुमरेण च सयं, कांडउणं जंपियं इमं तीप ।
 वीयाहणं अलं मे, जं रुद्धइ कुणउ तं कुमरो ॥२४८॥
 तं सुणिय आगआ हं, एयं कहिए पुरोहिणण निवो ।
 संठवइ लहु पुत्तं, मणोरहं नाम नियज्ज ॥२४९॥
 कुमर जसोहर साम-त मांतिअतेउरेण पारियरिआ ।
 निरिन्दभूइगणहर-पासे दिक्कं पयज्जइ ॥ २५० ॥
 अह सो जसोहरमुणी, ज्जुज्जीवनिकायपालणुज्जुत्तो ।
 दुद्धरतवन्नरणजलं—त जलणनिहियदुग्गियदुमां ॥ २५१ ॥
 गुरुपायणमाय विबु-ज्ज सुकमित्तंसारसव्यस्सो ।
 सव्यस्सोयविमुक्को, उक्कोसन्नरित्तसुपायसो ॥ २५२ ॥
 संपत्तायारियपआ, पआसराहआ हिआवएसेहि ।
 नित्थायियभविजणं, उप्पाडियकेवलं नाणं ॥ २५३ ॥
 दुट्टुमूलपगई, उत्तरपगईण अट्टवअसयं ।
 खाविउं निट्टवियदुहो, पत्ता अयगामं ठाणं ॥ २५४ ॥
 धिणयवई वि हु सयं, जणगाईणं कहंवि नियसरियं ।
 संखुद्धा पवइया, सुगईण भायणं जाया ॥ २५५ ॥
 एव दुःखपरंपरामसुमनः संकलितम्यापि भोः,
 आरम्भेण यशोधरस्स सततं ध्रुवा पुगज्जमसु ।
 दुःखसंसर्गं भयार्णवतर्गं सखर्मवासस्तुर्गं,
 निखं जीवदयां हताखिलमयां भया विधत्ताऽक्षयाम् २५६ ॥
 ध० २० ।

सुरिग्ध-स्वरु-पुं० । देशविशेषे, प्रा० २ पाद ।

सुरूपा-सुरूपा-स्त्री० । मध्यमरुचकवास्तव्यायां दिक्कुमा-
 रीमहन्निकायाम्, आ० म० १ अ० ।

सुरूव-सुरूव-त्रि० । सुविभक्तावयवचारुदहे, सूत्र० १ ध्रु० १
 अ० २ उ० । खं० प्र० । उत्त० । शोभनं रूपं येषाम्ने सुरूपाः ।
 अत्यन्तकमनीयरूपेषु, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । शोभनं—
 रूपमाकारो यस्य सः । रा० । शोभनमतिशायि रूपमङ्गप्र-
 त्यङ्गावयवसंज्ञिवेशिशेषो यस्य स सुरूपाः । सू० प्र० २०
 पादु० । शोभनाकारं, धिपा० २ ध्रु० १ अ० । “एगे सुरुये” मना-
 करुणं, स्था० १ ठा० । दाक्षिणात्यानां भूतानामिन्द्र, प्रज्ञा० १ पद ।
 विशिष्टाङ्गावयवसंज्ञिवेशिसौन्दर्यं, नपुं० । वा० ७ विव० ।

सुरूवा-सुरूवा-स्त्री० । शोभनरूपायां स्त्रियाम्, स० । स्था० ।
 यशोवन्तस्तृतीयस्य कुलकरस्य पत्न्याम्, स्था० ७ ठा० ३
 उ० । ति० । सुरूपप्रतिरूपयोर्भूतेन्द्रयोरप्रमहिष्याम्, स्था०
 ४ ठा० १ उ० । भूतानन्दस्य स्वनामख्यातायामप्रमहिष्याम्,
 भ० १० श० ५ उ० । (पूर्वोत्तरजन्मकथा ‘अगमहिप्ती’ शब्द
 प्रथमभागे १७१ पृष्ठे) । मध्यमरुचकवास्तव्यायां दिक्कुमारीम-
 हन्निकायाम्, जं० ५ वक्त० । द्वि० । स्था० । आ० म० ।

सुलढ-सुलढ-त्रि० । सर्वैः प्रकारैः शोभनं, उत्त० १ अ० । पा० ।
 सुन्दरं, दश० ७ अ० ।

सुलद्ध-सुलद्ध-त्रि० । सुखेन प्राप्ते, “तुज्जं सुलद्धं खु मणु-
 स्सज्जम् ।” उत्त० ११ अ० ।

सुलद्धिय-सुलद्धिक-त्रि० । अनेकलब्धिसम्पत्ते, द्य० १ उ० ।
 सुलभ-सुलभ-त्रि० । सुप्रापे, स्था० ।

छद्वाणाई सव्वजीवाणं ण सुलभाई भवंति । तं जहा-
 माणुस्सए भवे आयरिए खित्ते जम्मं मुकुले पञ्चायाति केव-
 लिपन्नत्तस्स धम्मस्स सवणया सुयस्स वा सहइयया स-
 इहियस्स वा पत्तियस्स वा रोइयस्स वा सम्मं काएण
 कामणया । (सू० ४८५ ×)

‘छद्वाणाई’ त्यादि, षट् स्थानानि—षट् वस्तूनि सर्वजी-
 वानां ‘ना’ नैव सुलभानि—सुप्रापाणि भवन्ति, कृच्छ्रल-
 भ्यानीत्यर्थो, न पुनरलभ्यानि, कथाश्चिज्जीवानां तन्नाभाप-
 लम्भादिति, तथा-मानुष्यको-मनुष्यसम्बन्धी भवो-जन्म
 स नो सुलभ इति प्रक्रमः, आह च—“ननु पुनरिदमतिदुर्लभ-
 मगाधसंसारजलधिविभ्रष्टम् । मानुष्यं ख्यातक-तडिल्लता-
 विलसितप्रांतमम् ॥ १ ॥” इति, एवमायं क्षेत्रं अर्द्धपक्षि-
 जनपदरूपं जन्म—उत्पत्तिः, इहाप्युक्तम्—“सत्यपि च मा-
 नुष्यं, दुर्लभतरमार्थभूमिसम्भवम् । यस्मिन् धर्मोत्तरणप्र-
 षण्णं प्राप्नुयात् प्राणी ॥१॥” इति, तथा मुकुले-इच्छाका-
 (का)दिक् प्रत्यागातिः—जन्मनो सुलभमिति, अत्राभिहितम्—
 “आयक्षेत्रोत्पत्तौ, सत्यामपि संकुले न सुलभं स्यात् । सखर-
 णगुणमणीनां, पात्रं प्राणी भवति यत्र ॥१॥” स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सुलभबोधिय-सुलभबोधिक-त्रि० । सुलभा बोधिर्भवास्तरे
 जिनधर्मप्राप्तियस्यासौ सुलभबोधिकः । रा० । सुखेन जिन-
 धर्मे प्राप्ते, स्था० । ग० । प्रति० । रा० ।

दुविहा गेरइया पत्तत्ता, तं जहा-सुलभबोधिया चैव ,

दुलभबोधिया चेव ० जाव वेमाशिया । (सू० ७६ ×)
स्था० २ ठा० २ उ० ।

सुलभभिक्ष-सुलभभिक्ष-त्रि० । सुलभा भिक्षा यत्र तत् ।
सुलभ भिक्षालाभस्थाने , स्थ० ४ उ० ।

सुललिख-सुललित-न० । स्वरघोलनाप्रकारेण शुद्धातिशयेन
ललतीव यत्सुकुमालं तत् सुललितम् । गेयगुणभेदे , रा० ।

सुलस-सुलस-पुं० । कालसौकरिकसुते, आ० क० ४ अ० ।
आ० चू० । आ० ० । भोगपुरराजस्य वरुणस्य पुत्रे , ध० २
अधि० । (अस्य 'वरुण' शब्दे षष्ठभागं कथा गता ।)
कौसुम्भधत्तं, दे० ना० ८ वर्ग ३७ गाथा ।

सुलसदह-सुलसदह-पुं० । जम्बुद्वीप मन्दरस्य दक्षिणे देव-
कुरुषु स्वनामक्याते इदे , स्था० ५ ठा० २ उ० ।

सुलसा-सुलसा-स्त्री० । अणिकरधिकस्य नागस्य भार्यायाम्,
आ० चू० ४ अ० । आ० क० । आ० म० । कल्प० । ('गजसु-
कुमाल' शब्दे तृतीयभागे ८४३ पृष्ठ कथा ।) सुलसाया
जीवं वन्दे-पञ्चदशं निर्ममम् । प्र० ४ द्वार । सुलसा पो-
डशस्तीर्थकरो भावयति । स० । महिलपुरवास्तव्यस्य ना-
गस्य गृहपतेर्भार्यायामतीदृशकुमारमातरि । अन्त० । सुल-
सा भार्याका-सुलसा राजगृहं प्रसेनजितो राज्ञः सख-
न्धिनो नागाभिधानस्य रथिकस्य भार्या बभूव । यस्या-
श्चरितमेवमनुभूयन्तं किल तथा पुत्रार्थं स्वर्गतिरन्दादीश्वर-
स्यर्चाभिहितोऽन्यां परिणयेति, स च यस्तत्र पुत्रस्तेनह प्रिये!
प्रयोजनमिति भणित्वा न तत्प्रतिपन्नवान्, इतश्च तस्याः श-
काले सभ्यकन्यप्रशंसां श्रुत्वा तत्परीक्षाार्थं कोऽपि देवः सा-
धुकोपेणागतस्तं च वन्दित्वा बभ्राण-किमागमनप्रयोजनम्,
देवोऽवादीत्- 'तव गृहं लक्षणाकं नैलमस्ति तच्च मे वैद्यना-
पाद्वर्धमिति, तद्दीयतां द्दामीत्यभिगता गृहमध्ये, अचनार-
यन्त्याश्च भिन्नं देवेन तद्भाजनमेवं द्वितीयं तृतीयं चैव्यमस्ते
वां दृष्ट्वा तुष्टो देवो द्वात्रिंशत् च गुटिका द्वावकैकां स्नाद्-
द्वात्रिंशत् ते सुता भविष्यन्ति, प्रयोजनान्तरं चाहं स्मर्त्त-
व्य इत्यभिधाय गतोऽसौ, चिन्तितं चानया सर्वाभिर्गण-
एक एव मे पुत्रो भूयादिति, सर्वाः पीता आहूता द्वा-
त्रिंशत् पुत्राः वर्जते स्म अठरमरतिश्च ततः कायोत्सर्गम-
करोदागतो देवो निवेदिनो व्यतिकरो विहितं महापकारं
जातां लक्षणवत्पुत्रगण इत्यादि । स्था० ६ ठा० ३ उ० । आ० ० ।
(अग्रे च कथाखण्डे 'संणिय' शब्दे वक्ष्यते ।) (सा छम्बड-
परिवाजकसमृद्धौ उपलभ्यापि न सम्मोहं गता इति 'अवड'
शब्दे प्रथमभाग ११२ पृष्ठऽप्युक्तम् ।)

सुलसुलायंतमं(सपुड)सोड-सुलसुलायमानमांसपुट-त्रि० ।
सुलसुलभूतं मांसपुटं क्षरति, तं० ।

सुलिङ्ग-सुलिङ्ग-त्रि० । संबद्ध, ज० १ वृत्त० । सुषटने, औ० ।

सुली-देशी-उल्कायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ३६ गाथा ।

सुलूहर्जावि(ण्)-सुरूहर्जाविन्-पुं० । सुलूह कलमन्तप्रान्तं
वृक्षवृणकादि तन जीवितुं प्राणधारणं कर्तुं शक्तिमत्त्वासौ

सुरूहर्जावी । अन्तप्रान्तादिभक्षिणि, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० ।
सुलोचना-सुलोचना-स्त्री० । सुनयनायाम्, मानपिण्डे उदा-
हनस्य गुणचन्द्राभिधानस्य कौटुम्बिकस्य शुद्धिणायाम्, पि० ।
वाचस्पत्यनेर्दुहितरि, ध० २० १ अधि० ।

सुषर्-सुषर्-न० । षष्ठं वलोकविमानभेदे, स० १३ सम० ।

सुवत-स्वपत्-त्रि० । शयाने, वृ० २ उ० ।

सुवग्-सुवग्-पुं० । मन्दरस्य पश्चिमायां शीतोदाया महा-
नद्या उत्तरवक्त्रवर्तिविजयक्षेत्रयुगले, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।
सुवल्गुर्विजयः खड्गपुरीराजधानीगम्भीरमालिनी अन्तर्नदी ।
ज० ४ वृत्त० ।

दो सुवग्गु । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सुवच्छ-सुवत्स-पुं० । कुण्डलाख्यनगरीयुक्तविजयक्षेत्रयुगले,
स्था० २ ठा० ३ उ० । जम्बूमन्दरपूर्वे शीताया महानद्या द-
क्षिणवक्त्रवर्तियुगले, स्था० ८ ठा० ३ उ० । " सुवच्छे विजय
कुण्डला रायहाणी तत्तजला अजई गई । " ज० ४ वृत्त० ।

सुवच्छा-सुवत्सा-स्त्री० । अश्वलोकावास्तव्यायां दिक्कुमा-
रीमहत्तरिकायाम्, स्था० ८ ठा० ३ उ० । मन्दरपर्वते मन्द-
नघनस्य रजतकूटवर्तिन्यां द्रव्याम्, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।
ऊर्ध्वलोकावासिन्यां दिक्कुमारीमहत्तरिकायाम्, ज० ५ वृत्त० ।
आ० ० । आ० म० । आ० चू० ।

सुवट्टिय-सुवर्तित-त्रि० । सु-अतिशयेन वर्तितं सुवर्तितम् ।
धर्तुलकृते, तं० ।

सुवर्ण-सुवर्ण-न० । पीतकान्तिहेमनि, रा० । कनकं, ध० २
अधि० । उपा० । उपा० । घटितं हिरण्यम्, अघटितं सुवर्णं,
आ० म० १ अ० । कल्प० । आ० ० । सूत्र० । पं० व० । प्रज्ञा० ।
मानं च कागणिरयणं, ज० । 'पडिमेधणा' शब्दे एकैन्द्रियप्र-
तिभवनयां सुवर्णप्रतिसंवा, नि० चू० १ उ० । अशीतिगु-
णाप्रमाणं कनकं, भ० २ श० ५ उ० । तं० ।

अथ सुवर्णगुणानाह-

विमषाद् रसायणमं-गलत्थविण्णं पयाहिणावसे ।

गरुण अडज्जकुच्छे, अद्द सुवर्णे गुणा होति ॥३२॥

विषयानि-गरुलदोषहननशीलं सुवर्णं भवति रसायनमङ्ग-
लार्थविनीतं कर्मधारयपदं तत्र रसायने वयस्तम्भनं मङ्गला-
र्थं मङ्गलप्रयोजनं विनीतमिव विनीते, कटककयूगादिष्वविश-
दैः परिणमनात्, तथा प्रदक्षिणावनमंभित्तापनेन प्रदक्षिणा-
वृत्ति । तथा गुरुकमलपुनारम्भात् अदाद्याकुत्स्यमिति क-
र्मधारयपदं तत्रादाशम्-अद्गदहनीयं सारत्वादेव अकु-
त्स्यम्-अकुत्सनीयमकुथितगन्धत्वात् एवमष्टौ-सुवर्णै-हम-
नि गुणा गुणाः-असाधारणधर्मा भवन्ति-स्युरिति गाथार्थः ।

एतत्समानतयाऽथ साधुगुणानाह-

इय मोहविमं धायद्, सिवोवएमा रसायणं होति ।

गुणो य मंगलत्थं, कुणति विणीओ य जोगां त्ति ॥३॥

मग्गणुसारिपयाहिण, मंभीरो मरुयओ तहा होद् ।

सुवर्ण

कोहगिग्या अडज्जो, अकुल्लो सह नीलभावेण ॥३४॥
इति-एवं; सुवर्णवदित्यर्थः, माहविषं विषकञ्चैतस्यापहा-
रि घातघात-नाशघात केषांश्चत्वाभुर्गित प्रकम्; कुल. ?
इत्याह-शिवोपदेशाद्-मोक्षसाधनप्रकरणत्वात् तथा स एव च
रसायनमिव रसायने भवति-जायते शिवोपदेशादेवाजरा-
मरत्वहेतुत्वात्, तथा गुणतश्च स्वगुणमाहात्म्येन
च मङ्गलार्थं-मङ्गलप्रयोजनं दुर्गिनापशममित्यर्थः, करी-
ति-विधत्ते विनीतश्च प्रकृत्यैव भवत्यसौ योग्य इति कृत्वा
'मगगुणानि पयाहिण' ति-"सूचनास्तुत्रमि" ति न्यायान्
मार्गानुसारित्वं सर्वत्र यत्साधोस्तत्प्रदक्षिणावर्तिवमुच्यते
गम्भीराऽनुच्छिन्ना गुरुका-गुरुक इत्यर्थः, तर्थात् समुच्चये
भवति स्यात्तथा क्रोधाग्निना अदाहो भवत्यग्निना सुवर्णव-
त्, तथा अकुल्यः सकृत्-सदा-शीलभावेन शीललक्षणसौग-
न्ध्यसद्भावेनात गाथाद्वयार्थः । पञ्चा० १४ विध० । अर्धदती
यानि धरणानि एकः सुवर्णः संख्याविशेषः, पुं० । उया० २
पादु० । षोडशकर्षमायका एकः । सुवर्णः । स्था० ८ टा० ३
७० । शोभनो वर्णः सुवर्णः । प्रतप्तचामीकरचारुदेहे, सूत्र० २
श्रु० १ अ० । सद्रौ, त्रि० उयोतिष्के भवनपर्वतविशेषः, पुं० । औ०
"पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात्" सुवर्णकुमाराः । प्रव० १६४
हार । उक्त० । "बावभरि सुवर्णाण" स० । स्था० । आचा० ।
सुवर्ण-पुं० । गरुड, उक्त० १४ अ० ।

सुवर्णकार-सुवर्णकार-पुं० । सुवर्णकरणशिल्पिनः, ज० ३ वक्ष० ।

सुवर्णकुमार-सुवर्णकुमार-पुं० । सुपर्णाः सुवर्णाः वा कुमारा
इव कुमाराः सुवर्णकुमाराः । भवनवासिद्वन्द्वेदुःपञ्चा० १ पद
स्था० । (कुत्र सुवर्णकुमाराः पारिवसन्तीति, 'ठाण' शब्दे
चतुर्थभागे १७५ पृष्ठ उक्तम् ।)

सुवर्णकुमाराणं भेंट ! सन्ने समाहारा एवं चैव सेवं
धं ! भेंट ! ति । (सू० ६१२)

अ० १७ श० १४ उ० । स० । अनु० । स्था० ।

सुवर्णकुमारावास-सुवर्णकुमारावास-पुं० । सुवर्णकुमाराणा-
मावासः, स० ।

वाचते सुवर्णकुमारावासमयमहस्सा पम्पना । (सू० ७२४)

स० ७२ सप्त० । सुवर्णकुमाराणां द्विममतिर्लक्षानि भवना-
नि । कथम् ? दाक्षिण्यनिकाये अष्टत्रिंशत् उत्तरनिकाये तु
चतुस्त्रिंशदिति ।

सुवर्णकूलपवायदह-सुवर्णकूलप्रपातदह-पुं० । हेरययनवर्षे
शिखरिवर्षधरपर्वत सुवर्णकूलानदीप्रपतनदह, स्था० ।

एवं हेरभवते वासे दो पवायदहा पम्पना, तं जहा-बहु-
समतुष्टा अत्रिसेसमगायता अक्षमसं नातिवद्वन्ति आया-
मकिस्वम्भे उव्वेहमंठाणपरिणाहेण सुवर्णकूलपवायदहे
येव रुपकूलपवायदहे चैव । (सू० ८८ ×)

'पवमि' र्थादि. सुवर्णकूलाकूपकूलाप्रपातदहौ रोहिता-
क्षरोक्षितयतदहकूलमानयकूलायौ विश्वस्तु इति । स्था०
२ टा० ३ उ० ।

सुवर्णकूला सुवर्णकूला-स्त्री० । हेरययनवर्षे शिखरिवर्षधरप-
र्वतस्य पुण्डरीके महाहृदाभिर्गच्छन्त्वा महानद्याम्, 'सुवर्ण-
कूला महानदीप्राहिण्यं त्वयि जहा रोहिण्या' तस्मात् (पु-
ण्डरीकहृदाद्) सुवर्णकूला महानदी दक्षिणेन निर्गता नेतव्या
पारवारादना च यथा रोहितांशा सा च पश्चिमायां समुद्रं
प्रावशति इयं च पूर्वस्यामत्यन आह-"पुराण्यमे सं गच्छति"
एवमुक्ताभिर्भाष्य सुवर्णकूलायाः रोहितांशानिवेशस्याधेन ।
ज० ४ वक्ष० । आ० । स्था० । रा० । स० । दक्षिणोत्तरवा-
चालयोर्मध्ये बहन्त्यां नद्याम्, आ० चू० १ अ० ।

सुवर्णकूलाकूट-सुवर्णकूलाकूट-न० । शिखरिवर्षधरकूटस्य
चतुर्थे कूटे, ज० ३ वक्ष० । (अस्य वक्रव्यता 'कूट' शब्दे
तृतीयभागे ६२७ पृष्ठ गता ।) सुवर्णकूलानदीसुरासक्तं,
स्था० २ टा० ३ उ० ।

सुवर्णखल-सुवर्णखलक-पुं० । स्वनामक्याते ग्रामे, यत्र वी-
रजिनैः सह विहृतस्य गोशालकस्य भग्नस्थालीदृष्टवादनिय-
मिवात्र आग्रहाऽदायि । आ० म० १ अ० ।

सुवर्णगुलिया-सुवर्णगुलिका-स्त्री० । स्वनामक्यानायां रम-
याम्, ति० चू० १० उ० । प्रा० । स० । (सुवर्णगुलिकायाः
कृते संग्रामोऽभूदिति 'चेदय' शब्दे तृतीयभागे १२३८
पृष्ठ गतम् ।)

सुवर्णजुति-सुवर्णयुक्ति-स्त्री० । सुवर्णस्य यथोचितस्थाने
विनिर्वाजने, ज० २ वक्ष० ।

सुवर्णजुहिया-सुवर्णयुधिका-स्त्री० । सुवर्णवर्णपुष्पायां यू-
धिकायाम्, ज० १ वक्ष० । रा० । प्रज्ञा० ।

सुवर्णगंदस-सुवर्णनन्दन-पुं० । भारते वर्षे चौलविषयं
काञ्चनस्थलनगरस्य राजनि, वर्ष० ३ तस्य ।

सुवर्णतित्थ-सुवर्णतीर्थ-न० । उज्जयन्तपर्वते स्वर्णाया नचा-
स्तरे स्वनामक्याते जलावनारे, ती० ३ कक्ष ।

सुवर्णतेज-सुवर्णतेजस्-पुं० । इदशक्लविद्याधरपुत्रे कन-
कमालायां भाति, उक्त० ६ अ० । ('स्रग्गह' शब्दे चतुर्थभागे
१७६८ पृष्ठ कथोक्ता ।)

सुवर्णदार-सुवर्णद्वार-न० । सिद्धायतनामामुत्तरदिशि सुव-
र्णकुमारावासभूत द्वारे, स्था० ४ टा० २ उ० ।

सुवर्णपत्र-सुवर्णपत्रक-न० । सुवर्णपत्रके, जी० ३
प्रा० ४ अधि० । "सुवर्णपत्रमंडियाणि" सुवर्णपत्रम-
ण्डितानि सुवर्णपत्रकेण सुवर्णपत्रकेण मण्डितानि सुवर्ण-
पत्रमण्डितानि । जी० ३ प्रा० ४ अधि० । रा० ।

सुवर्णपाण-सुवर्णपाक-पुं० । कनकसिद्धौ, स्था० १ भू० १
१ अ० । ज० ।

सुवर्णयार-सुवर्णकार-त्रि० । सुवर्णमंत्रयनोपजीविनि, कुम्भा-
रन्धी सुवर्णकारः । आ० म० १ अ० ।

सुवर्णरेखा-सुवर्णरेखा-स्त्री० । जी० ३ प्रथमोपजीविनि, कुम्भा-
रन्धी रेखा । जी० ४ कक्ष ।

सुवर्णवाल्या-सुवर्णवाल्या-स्त्री० । दक्षिणोत्तरयांश्चावाल-
जनपदयोर्मध्ये बह्वस्त्यां नद्याम्, आ० म० १ अ० । ती० ।

सुवर्णसिला-सुवर्णशिला-स्त्री० । महीपद्मिभेदे, ती० ६ कल्पः ।

सुवर्णसुत-सुवर्णसूत्र-न० । सुवर्णवर्णे कृमिसूत्रे, वृ० २ उ० ।
आचा० ।

सुवर्णमुभरययवाल्या-सुवर्णशुभ्रजतवाल्या-स्त्री० । सु-
वर्णे पीतकान्ति हेम, शुभ्रं रूप्यविशेषः रजतं प्रतीतं तन्मय्यो
वाल्या यासु ताः सुवर्णशुभ्रजतवाल्याः । नदीविशेषः, रा० ।

सुवर्णागर-सुवर्णाकर-पुं० । सुवर्णवनौ, जी० ३ प्रति० १
अधि० २ उ० । यत्र सुवर्णं द्रव्यते । स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सुवर्णस-सौवर्णिक-पुं० । सौम्योदित्वादीत उच्यते । सुव-
र्णकयविकयकारिणि, प्रा० १ पादः ।

सुवर्त-सुवर्त-त्रि० । स्फुटं, अन्त० १ ध्रु० ६ अ० ३ वर्गः ।

सुवर्त-सुवर्त-पुं० । दक्षिणात्यशकेन्द्रे, स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सुवर्प-सुवर्प-पुं० । शीतादाया महानद्या उत्तरविजयक्षेत्रयुग-
ले, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

दो सुवर्पा । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सुवर्ग-सुवर्ग-पुं० । अथभवेवस्य त्रयस्त्रिंशत्तमे पुत्रे,
कल्प० १ अधि० ७ क्षणः ।

सुवय-सुवचस्-त्रि० । शोभनवचने, सूत्र० २ ध्रु० ७ अ० ।

सुवय-सुवचन-न० । शोभनवचने, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

सुवया-सुव्रता-स्त्री० । तेनलिपुत्रस्य पोटिलाया द्वारिकायाः
प्रजाजकाभार्यायाम्, आ० १ ध्रु० १४ अ० ।

सुवाय-सुवात-न० । तृतीयदेवलोकाधिमानभेदे, स० ५ सम० ।

सुवासव-सुवामव-पुं० । वासवदत्तकुमारे, उपा० ।

विजयपुरं शायरं शंदणवणं उज्जाणं असोगो जक्खो
वासवदत्ते राया कयहा देवी सुवासवे कुमारे भद्रापामो-
क्खाणं पंचसया देवी ० जाव पुव्वभवे कोसंबी शायरी
घणपालो राया वेसमणभदे अणगारे पडिलाभिण् इह
० जाव सिद्धे । विपा० २ ध्रु० ४ अ० ।

सुविअजिय-सुव्यजित-त्रि० । जिनाणापूर्वकद्विभाषेन विशे-
षण निरन्तरकरणेनाजितं, तं० ।

सुविक्रम-सुविक्रम-पुं० । भूतानन्दस्य नामकुमारस्य कुज-
रानीकाधिपतौ इस्तिगजे, स्था० ५ ठा० १ उ० ।

सुविण-स्वप्न-पुं० । स्वप्नक्रियायाम्, भ० ११ श० ११ उ० ।
निद्राविकृतचिन्तानप्रतिमासार्थविशेषः, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

(' महासुमिण ' शब्दे षष्ठभागं वर्णनम् ।) (सुतदण्डकः
' सीमांसगिज ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे उक्तः ।) स्वप्नं गज-
वृषभसिंहादिकम् । सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । स्वप्नगते शुभाशुभ-
लक्षणं, न० । उक्त० १५ अ० । स्वप्नगते शुभाशुभकथने, यथा-
" गाय-
ने रोदनं ब्रूया-
अर्त्तने वधवन्धनम् ।
इत्यने शोचनं ब्रूया-
त्यडने कलहं तथ ' ॥१॥ " इति । उक्त० १५ अ० । स्वप्न उदाहरणम्-
" सु-
विणपत्ति एतेन कल्पद्विपत्ति सुविणं चेदा गिलिता कल्पद्वि-
२५३

याण य कहियं । ते भणंति-संपुच्छं चंदमंडलसरिसं पोलियं
लहेसि । लद्धा धरच्छाहियाप अक्षणावि दिट्ठां से एहाऊण
पुष्पफलाणि गहाय सुविणयपादगस्स कहंति, तेण भ-
णियं- ' राया भविस्ससि ' इतो य सत्तमे दिवसे तत्थ राया
मता अपुत्ता सो य निव्विम्भो अक्खुनि-जाव आसाहियासम्भो
आगतो, तेण तं दट्ठुणं हिसियं पयक्खणीकम्भो य ततो
विलइतो पट्टे एवं सो राया जातो । ताहे सो कप्पडिम्भो सुणे-
ति जहा-तेण वि दिट्ठां एरिसां सुविणतां । सो य आपसक-
लेण फिर राया जातो । सो चिंतेति घक्खामि जत्थ गोरसो-
तं पिपित्ता सुयामि ० जाय पुणो वि तं सुविणं पक्खामि । अवि
पुणो सो पेक्खज्जा ण माणुमानो । " उक्त० ३ अ० । सूत्र० । (' भा-
व ' शब्दे षष्ठमभागे स्वप्नस्य भावविषयो गतः ।) स्व-
प्नशास्त्रे, - " गजाराहाऊवप्राज्यं, धीप्राप्तिः धीफलागमात् ।
पुत्राप्तिः फलिताम्रस्य, सीमाग्यं माल्यदर्शनात् ॥१॥ " उक्त० ८
अ० । पा० । पञ्चा० ।

सुविणंत-स्वप्नान्त-पुं० । स्वप्नस्य विभागे, अथसाने च ।
भ० १ श० ८ उ० ।

सुविणंतिय-स्वप्नान्तिक-त्रि० । स्वप्नप्रत्यये शाक्यसमये,
सूत्र० १ ध्रु० १ अ० । (चतुर्विधं कर्म नोपचीयते तत्रान्य-
तरस्यप्रान्तिकं, तच्च ' स्यगड ' शब्दं वक्ष्यते ।) " अवि-
यारमणययणकायवज्जस्स सुविणमवि अप्पसम्भो पावे
कम्मं कज्जइ । " सूत्र० २ ध्रु० ४ अ० ।

सुविणंदसण-स्वप्नदर्शन-न० । स्वापक्रियानुगतार्थविकल्प-
स्यानुभवेन, भ० १८ श० ६ उ० । स्वप्नालोकेन दर्शनभेदे,
स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सुविणय-स्वप्नक-पुं० । स्वप्नफलप्रतिपादके निमित्तशास्त्रे,
स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सुविणलक्खणपादग-स्वप्नलक्षणपाठक-पुं० । स्वप्नलक्षण-
प्रतिपादकं, कल्प० १ अधि० ३ क्षणः ।

सुविणा-स्वप्ना-स्त्री० । स्वप्नात् पुष्पचूलाया इव या स्वप्ने
प्रतिपद्यते सा स्वप्ना । प्रमज्जाभेदे, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सुविणिच्छिय-सुविनिश्चित-त्रि० । ज्ञाततत्त्वे, पं० व० ४ द्वारः ।

सुविणियप्प-सुविनीतात्मन्-त्रि० । विनययानि, जन्मान्तरकृत-
विनये निगतिस्वार्थधर्माधारे, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुविणीय-सुविनीत-त्रि० । शिष्येषु सुष्ठु विनियोजिते, स्त्री० ।
शोभनविनययुक्तं, ग० २ अधि० । (' विणय ' शब्दे
षष्ठभागं गतः सुविनीतः ।)

सुविणीयमंसय-सुविनीतसंशय-त्रि० । सुतराम्-अतिशयेन
विनीता दूरीकृतः संशयो यस्य सः सुविनीतसंशयः । लघ्वरह-
स्थेन सुष्ठु-अतिशयेन विनीतः सुविनीतः । प्रसादिनगुरुणैव
शास्त्रपरमार्थसमर्पणेन संशयो दोलायमानमानसात्मकोऽस्ये-
ति सुविनीतसंशयः । अवगतसंशयः, उक्त० १ अ० ।

सुविनीतसंसत्क-त्रि० । सुविनीता संसत्-परिषदस्येति
सुविनीतसंसत्कः । विनीतस्य हि स्वयमतिशयविनीतैव परि-
षद्वति इति व्युत्पत्तेः । विनययुक्तपरिषदुपेतः, उक्त० १ अ० ।

सुविधि-सुविधि-पुं० । प्रसन्नचन्द्रमित्रस्य वज्रसंघर्षावान-
न्वस्य गितरि, आ० क० १ अ० ।

सुविभज-सुविभज-त्रि० । अहङ्कार विभजनीये, स्था० ५
ठा० १ उ० ।

सुविभक्त-सुविभक्त-त्रि० । यथास्थानस्थितसर्वावयवे, क-
ल्प० १ अधि० २ क्षण । सुविधिके, औ० । ग० । सुप्रक-
टे, जं० २ वक्त० । सू० प्र० । सुविच्छिन्नसिके, जं० १ वक्त० ।
सुविभक्तरायमर्गा-सुविभक्तराजमार्गा-स्त्री० । सुविभक्ता वि-
धिको राजमार्गो यस्यां सा तथा । स्फुटराजमार्गसहितायां
नगर्याम्, ग० ।

सुविभक्तमिग-सुविभक्तमृक्-त्रि० । विभागस्थसममृक्, "से-
यं सुजायं सुविभक्तमिगं, जो पासिया वसमं गोदुमज्जं ।"
आव० ४ अ० ।

सुविभक्तिय-सुविभक्तिक-त्रि० । सुविच्छिन्नसिके, जी० ३ प्रति०
४ अधि० ।

सुविभावियप्प-सुविभावितात्मन्-त्रि० । सुष्ठु-विविधं भा-
विता धर्मवात्मनया वासित आत्मा यस्यासौ सुविभावि-
तात्मा । धार्मिकमनस्के, सूत्र० १ भु० १० अ० ।

सुविभुक्त-सुविभुक्त-त्रि० । सुष्ठु-रागद्वेषात्मकेन स्त्रीसम्पर्केण
भुक्तं, सूत्र० १ भु० ४ अ० २ उ० ।

सुविमिहय-सुविस्मित-त्रि० । संजानाश्चर्ये, उत्त० २० अ० ।
सुविर-स्वप्न-त्रि० । शीलाद्यर्थस्यैः ॥८२॥१४॥ इति प्राकृत-
सूत्रेण च इत्यस्यैरादिशः । प्रा० । स्वप्नशीले, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सुविरइय-सुविरचित-त्रि० । सुनिर्मितं, जं० २ वक्त० । तं० ।
आ० म० । जी० । सुघटितं, उपा० ७ अ० । "सुविरइयग्यत्तारं"
सुष्ठु-विरचितं रजस्त्राणमाच्छादनविशेषो परिभागावस्था-
यां यस्मिंस्तथा । भ० ११ श० ११ उ० । ग० ।

सुविवेग-सुविवेक-पुं० । सुष्ठु विवेकः सुविवेकः । परिज्ञाने,
सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।

सुविसद-सुविशद-त्रि० । सुविविके, कल्प० १ अधि० १ क्षण ।
सुविसुद्धलेस्म-सुविशुद्धलेश्य-त्रि० । सुष्ठु विशेषण शुद्धा स्त्री-
सम्पर्कपरिसंहाररूपतया विगतकलङ्का लेश्याऽन्तःकरणवृ-
त्तिर्यस्येति । शुद्धपरिणतिशालान्, सूत्र० १ भु० ४ अ० ३ उ० ।

सुविमोउक्त-सुविशोध्य-त्रि० । सुविशोधनीये, पञ्चा० १७ विव० ।
सुविहि-सुविधि-पुं० । शोभनो विधिः सुविधिः । सद्नुष्ठाने,
प्रश्न० ५ संव० द्वार । आ० क० । स० । ('धर्मेतरि' शब्दे
चतुर्थभाग २६६० पृष्ठ कथा उक्ता ।) शोभनो विधिः कौशल-
मस्येति सुविधिः । ध० २ अ० । भारते वर्षेऽस्यामवसरि-
ण्यां जाते पुण्यदन्तापरनामके नवमे तीर्थकरे, प्रव० ७ द्वार ।
आ० म० । कल्प० । अनु० । (सुविधिः पुण्यकलिका मनोहर-
वन्तत्वात्पुण्यदन्त इति द्वितीयं नाम सयाऽस्य वक्तव्यता
' नित्ययर शब्दे, चतुर्थभाग २२४७ पृष्ठ गता)

सुविहिपुष्पदन्तेणं अरहा एमं धनुमयं उहुं उच्चतेणं हो-
त्था । सं० १०० सम० ।

सुविहिस्स णं पुष्पदन्तस्स अरहओ ववचरिजिस्सय्य
होत्था । सं० ७४ सम० । आ० वृ० ।

सुविहिस्स णं पुष्पदन्तस्स अरहओ कलसीय गखा कल-
सीय गखहरा होत्था । सं० ८८ सम० । प्रव० । आव० ।

सव्वविहीसु अ कुमला, गम्भगए तेण होइ सुविहिजिणो ।
गाहणं—भगवन्ते गम्भगए सव्वविहीसु वव विसेसओ
कुसला जणणि सि जण तेण सुविहि सि खामं कयं ।
आव० २ अ० ।

सुविहिय-सुविहित-त्रि० । शोभनं विहितः सुविहितः । सुष्ठु-
वस्थिते, पं० वृ० २ कल्प । सद्नुष्ठानाद्यने, ग० २ अधि० ।
आध० । साधौ, वृ० १ उ० ३ प्रक० । प्रश्न० ।
दर्श० । आव० । प्रतिनि, जी० १ प्रति० । तपस्थिति, द-
श० १ अ० । शोभनं विहितमाचरितं यथा साधुनाऽप्रीभा-
वकधाविकाणां न सुविहिताः । संधा० । नि० वृ० ।

सुवुट्ठि-सुवुट्ठि-स्त्री० । धान्यादिवर्षणहेनौ वृष्टौ, भ० ३
श० ७ उ० । आ० म० ।

सुवेकय-श्वःकृत-त्रि० । "एकस्वरे श्व. स्वे" ॥८२॥१४॥ एक-
स्वरे पदे यौ श्वः स्य इत्येतौ तयोस्त्यव्यञ्जनात्पूर्वे उद्भवति ।
श्वःकृतं । सुवे-कयं । प्रातःकृते, प्रा० २ पाद ।

सुव्व-सु-धा० । प्रसवे, कर्मप्रत्ययान्तः । "न वा कर्मभावे श्वः
क्यस्य च लुक्" ॥८३॥२४॥ कर्मणि भावे वा वर्तमानानां चव्या-
दीनामन्तं द्विकृतवकारो भवति । सुव्वइ । स्यन्तं । प्रा० ४ पाद ।
शुल्व-न० । "सर्वत्र लघुरामचन्द्र" ॥८२॥७६॥ इति वलुक् । अत्र
द्वेऽत्यादिसंयुक्तानामुभयप्राप्तौ यथादर्शने लोपः क्वचिद्वर्धम् ।
शुल्वम् । सुव्वं च । तान्ने, जलसमीपे, प्रा० २ पाद ।

सुव्वय-सुव्वत-पुं० । शोभनानि सम्यग्ज्ञानार्थाहितत्वेन प्रता-
नं हिमाविगमनार्थानि यस्य सः । उत्त० ८ अ० । निरतिचा-
रनियमयुक्तं (स्था० ४ ठा० ३ उ० ।) साधौ, उत्त० ८ अ० ।
आचा० । सूत्र० । आव० । शोभनचिन्तवृत्तिकरणे, औ० ।
प्रश्न० । शोभनाणुव्रतधारके सुभावके, वृ० ३ उ० । आव० ।
पष्ठतीर्थकरस्य पद्यप्रभस्य प्रथमशिष्ये, स० । शिशुनागस्य
सुयशसि भार्यायां जाते पुत्रे, आ० वृ० ४ अ० ।
आचा० । आव० । अङ्गारकाद्यष्टाशीतिग्रहेषु एकाशीतितमं
ग्रहं, चं० प्र० २० पादु० । कल्प० । स्था० । पार्श्वनाथस्य प्रथ-
मभावके, कल्प० १ अधि० ७ क्षण । लोकांस्तरपरिभाषया
दिवसंभेद, यस्मिन् दिवसे वीरस्वामिनः निष्क्रमणे केवलज्ञानं
च जातम्, कल्प० १ अधि० ५ क्षण । परवर्त वर्षे भविष्यति स-
प्तदश तीर्थकरे, प्रव० ७ द्वार । शोभनं व्रतमस्य, सुव्वनौ वा
मातापितरावस्येति सुव्वतः । सामसं सव्वसि सुव्वता विसेसो
गम्भगता माता पिता य सुव्वता जाता । सामसं सव्वसि प-
रीसहानामिता । भारते वर्षेऽस्यामवसरिण्यां जाते विशेष तीर्थ
करे, आ० वृ० २ अ० । " जगन्मित्रं यत्र मित्रः, सुमित्रान्वय-
पङ्कजं । अश्वावशोधनिर्व्यूढ-वृताऽभूत् सुव्वता जिनः ॥२॥ "
ती० १० कल्प । प्रव० । कल्प० । मुनिसुव्वतेति विशिष्टं नामास्य ।

मुणिसुव्वए णं अरहा वीमधरए उहुं उच्चतेणं होत्था ।
सं० २० सम० ।

सुख्यसुख्योऽपि च उपपन्नस्तत्काले हि सुख्यनामातः कवी
लक्ष्मिहि कृतिं उपपन्नः । आ० सू० १ अ० ।

सुख्यसुख्यस्य सं अरहन्ता पंचासं अजियासाहसिभ्यो
हात्या । स० ४६ सम० ।

सोभशब्दे उदाहृतं स्वनामक्यान् साधौ, पि० । " वंदामि
अजधम्मं, सुख्यं सीललङ्घिसंपन्नं । उरुम निक्खमत्ते वेवो,
कुलं वरमुत्तमं वहरं ॥१॥ " गोत्रविशेषप्रवर्तके श्रुतौ, कल्प०
२ अधि० ८ क्षण । शोभननियमं, नपु० । प्रश्न० २ संव० द्वार ।
एकाशीतिनमे महाप्रदे, स्था० ।

दो सुख्या । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सुख्या-सुव्रता-स्त्री० । धर्मेतायस्य पञ्चदशतीर्थकरस्य मा-
नरि, प्रव० ११ द्वार । तत्र खेत्ताकुकुलप्रदीपः पञ्चदशतीर्थं-
निर्दिजयविमानंद्यनीर्थधीभानुनेन्द्रवैशमनि सुव्रतादेवीकु-
क्षौ तनयतयाऽवतनार । ती० १८ कल्प । स० । आर-
भमेस्तीर्थकरस्य प्रथमभाविकायाम्, कल्प० १ अधि० ७
क्षण । बहुपुत्रिकापूर्वभवजीवभद्रासार्थवाहीप्रमार्जिकायाम्,
नि० १ ध्रु० ३ वर्ग ४ अ० ।

सुख्यायरिय-सुव्रताचार्य-पुं० । मुनिसुव्रतस्वामिभ्यः स्वनाम-
क्यान् शिष्ये, "अजसुहृन्त्यसुरिणो पन्नबिंशु जहापुब्बं उज्ज-
णीए पुरीए उज्जाणे सिरिमुणिसुख्यसामिसीसां सुख्या-
यरियो समोसदा ।" ती० २० कल्प ।

सुख्यवहारकुशल-सुख्यवहारकुशल-त्रि० । सुव्रतशयेन व्य-
वहारः सुख्यवहारः । स पञ्चावधस्तत्र कुशलो निपुणः ।
व्यवहारनिपुणे, न० १ अधि० ।

सुसंयुत-सुसंयुत-त्रि० । देवगुहप्रसङ्गसम्भवे, अष्ट० ८ अष्ट० ।

सुसंमोविय-सुसंज्ञाप्य-त्रि० । सुगोपनीयं, ते० ।

सुसंजमियमण-सुसंयमितमनस्-त्रि० । संकुलं चेतनाहेतौ,
प्रश्न० ३ संव० द्वार ।

सुसंजय-सुसंयत-त्रि० । सुव्रत संयतः सुसंयतः । कर्मवत् सं-
यतगात्रे, निरर्थककायक्रियारहितं, सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० ।

सुसंधि-सुसंधि-पुं० । सुव्रत सन्धानं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुसंधिय-सुसंधित-त्रि० । सुव्रते, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

सुसंप्रगहिय-सुसंप्रगृहीत-त्रि० । सुव्रतशयेन सम्यक्मना-
गण्यत्वलनेन परिगृहीते, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० ।

सुसंपिण्ड-सुसंपिनद्ध-त्रि० । अनिशयेन वसे, "सुसंपिण्डा-
रममंडलधूसगरस" सुव्रतशयेन सम्यक् पिण्डं वस्त्रमरकम-
ण्डलं धूष्य यस्य स सुसंपिनद्धारकमण्डलधूसरस्य । रा० ।

सुसंभंत-सुसंभान्त-त्रि० । अत्यन्तं व्याकुलतां प्राप्तं, उच०
२० अ० ।

सुसंभिय-सुसंभृत-त्रि० । सुव्रत अतिशयेन संभृतः—संस्कृ-
तः सुसंभृतः । सम्यक् संस्कृते सजीकृते, उच० १४ अ० ।

सुसंलिद्ध-सुसंलिष्ट-त्रि० । सज्जते, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुसंविद्ध-सुसंविद्ध-त्रि० । कृतसंज्ञे, श्री० । "सुसंविद्ध-
कर्मलधुपयं" सुव्रत संविद्धे कर्म यत्र मण्डलावृत्ता च धूर्तं
तेषां, सुसंविद्धकर्मण्डलधुपयाम्, भ० ७ ध्रु० १ उ० ।

सुसंभृत-सुसंभृत-त्रि० । सुसंभृतः परिभृतः कथा सुव्रत सं-
भृतं परिहितं येन सः । आ० १ ध्रु० १ अ० । परिहितकृष्णरत्ने,
कल्प० १ अधि० ३ क्षण । सूत्र० । सुव्रत संभृतः इन्द्रियसं-
रणेन यः सः सुसंभृतः । जितेन्द्रियं, उच० २ अ० । सूत्र० ।
संज्ञकदात्मनि, उच० २ अ० ।

सुसंभृत-सुसंभृत-त्रि० । सुव्रत संभृतं परिहितं येन सः
सुसंभृतः । सुपरिधानि, श्री० ।

सुसंहय-सुसंहत-त्रि० । सुव्रत अविशले, श्री० ।

सुसज-सुसज-त्रि० । सुव्रत अनिशयेन सजः । स्वसामग्री-
पुङ्गव्या प्रगुलीभूतपु, आ० म० १ अ० । "सुसजवस्मिन्-
सण्णसजकवइय" सुसज्जाः वर्मणि नियुक्ताः वार्मिकास्तैः
सज्जः कृतसज्जाहः सुसज्जवार्मिकसज्जः वयः कवचिकः
सज्जाहविशेषो यस्य सः तथोक्तः । म० ७ श० १० उ० । श्री० ।
सुसद-सुसद-स्वनामक्यान् अनगारं, महा० ।

जहा भयवं ! को उण सुसदा कयरा वा सा जय-
णा जमजाणमाणास्म सं तस्स आलोइयनिदियगरहिआं
वि कयपायच्छित्तस्स वि संमारं णय त्रिणिद्धियं ति । गोयमा !
जयणा णाम अट्टारसवहं सीलंगमहस्साणं सत्तरसविह-
स्स सं मंजमस्स चोइमणं भूयगामाणं तेरसणं किरिया-
ठाणाणं सबज्जभंभंतरस्म सं दुवालसविहस्स सं तवोणु-
ट्ठाणस्म दुवालसस्स सं भिक्खुपडिमाणं दसविहस्स सं सम-
णधम्मस्स णवणं चैव वंमगुत्तीणं अट्टणं तु पवयणमाइणं
सत्तणं चैव पाणपिडेसणाणं कणं तु जीवनिकायाणं
पंचणं तु महव्वयाणं तिणं तु चैव गुत्तीणं ० जाव सं
तिणं चैव सम्मईमणणाणचरित्ताणं भिक्खु कंतारदुग्गि-
क्खापेकाइसु सं महं समुप्पवेसु अतोमुहुत्तावसेसकं—
ठगयपाणेसु वि सं मणसा वि उ खंडणं विराहणं ण करे-
जा ण कारवेजा ण समणुजाणिजा ० जाव सं नागभिजा ण
समारभिजा जावज्जीवाए ति, से सं जयणाए धुवेसे सं ज-
यणाए पवक्खे से सं जयणाए वियाणति । गोयमा !
सुमदस्स उण महती संका परमविम्वियजणणी य वूलि-
या पढमा एगंतनिजरा । से भयवं ! कसं अट्टणं एवं
वुचइ ? , तेषां कालेणं तेषां समणं सुमदनामधेजा
अणगारे इह भगवंतेणं व एगगममं पक्खस्स तो पभूयट्ठा-
णीओ आलोयणाओ वि दिआओ सुमहिताइं च अचंत-
घोरसुदुकराइं पायच्छित्ताइं समणुचिआइं तहावि तेषां च-
रणं विमोहिपयं न ममणुवलदं ति एतेणं अट्टणं एवं
वुचइ । महा० १ वृ० ।

सुसण्णप्य-सुसंज्ञाप्य-त्रि० । सुखेन संज्ञाप्यन्ते प्रज्ञाप्यन्ते वा-
च्यन्ते इति सुसंज्ञाप्याः । सुखेन प्रज्ञापनीयेषु, स्था० ३ ठा० ४
उ० । वृ० ।

तओ सुमण्णप्या परणत्ता, तं जहा—अट्टे, अट्टे,
अट्टगाहि । (वृ० ८)

त्रयः सुसंज्ञाः सुसप्रज्ञापनीयाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—अनुष्टु-
भमूढः अनुष्टुप्प्रसिद्धिर्भवेति । आह-पूर्वसूत्रैरेवार्थापत्त्या इ-
दमवसीयते यदेतद्विपरीता अनुष्टुप्प्रसिद्धिः सुसंज्ञाप्यास्तत्
किमर्थमिवमारब्धम् ।

उच्यते--

कामं विपक्वसिद्धी, अत्थावतीह होहि बुत्ता वि ।

तद्वि विपक्वो बुत्ति, कालियसुयधम्मता एसा । ३५० ।

कामम्-अनुमतमिदं विपक्वस्य प्रतिपक्षार्थस्य मिश्रितरुक्ता-
प्यर्थापत्त्या भवति, तथापि विपक्षो मोक्षोद्वयते । कुत ?
इत्याह-कालिकश्रुतस्य धर्मता स्वभावः शैली पथा, यदर्थ-
पत्तिलब्धोऽप्यर्थः साक्षादभिधीयते ।

तथा च तल्लक्षणाभ्येव दर्शयति--

व्यवहारत्थावती, अणुपिण्ण य चउत्थभासाण् ।

मूढण्य अगमियत्तेण य-कालेण य कालियं नया । ३५१ ।

'व्यवहारे' ति नैगमसंग्रहव्यवहाराख्याख्यो व्यवहारनया
उच्यन्ते-अनुसूत्राद्यास्तु चत्वारो निश्चयनयाः, तत्र व्यवहा-
रेण-व्यवहारनयमतेन कालिकश्रुतं प्रायः सूत्रार्थनिबन्धो
भवति, 'अहिगारो तीहि उस्संछं'ति वचनात् 'अत्थावत्ति'
ति अर्थापत्तिः कालिकश्रुतेन व्यवहियते, किं तु-तथा लब्धो-
ऽप्यर्थः प्रपञ्चितव्यवहारेणानुप्रदाय साक्षादभिधीयते ।
अथोत्तराध्ययनेषु प्रथमाध्ययने 'आणानिहमकरे' इत्यादि-
ना विनीतस्वरूपमभिधायार्थापत्तिलब्धमप्यविनीतस्वरूपम्
'आणा अनिहमकरे' इत्यादिना भूयः साक्षादभिहितमिति ।
'अणुपिण्ण' ति-अनर्पितं विषयविभागस्यानर्पणं तेन का-
लिकश्रुते चरितं विशेषाभिधानरहितमत्यर्थः, यथा--'जं
भिकखु हत्थकम्मं करे' से आवज्जह मासियं अणुपिण्णायं'
तत्र च यस्मिन् अवसरे यथा हस्तकर्मोऽऽसेवमानस्य मास-
गुरुकं भवति स विशेषसूत्रं साक्षात्कोक्तः परमार्थादवगन्तव्यः,
एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । 'चउत्थभासाण्' ति इह सत्या-
मृषामिथ्यासत्यामृषाभेदाद्व्यवहाराभावाः । तत्र कारणेन सह
विप्रतिपत्तौ सत्यां वस्तुनः साधकत्वेन बाधकत्वेन वा प्रमा-
णान्तरैरबाधिता या भाषा भाष्यते सा सत्या, सैव प्रमाणै-
र्बाधिता मृषा, सैव बाध्यमानानाबाध्यमानरूपा मिथ्या तु व-
स्तुसाधकत्वाद्यावत्तया व्यवहारपत्तिता स्वरूपमात्राभि-
धित्तया प्रोक्त्या, सा पूर्वोक्तभाषात्रयविलक्षणा असत्यमृषा-
नाम चतुर्थी भाषा भवति । सा चामन्त्रणाज्ञापनीप्रभृति-
स्वरूपतया कालिकश्रुतनिबद्धा यथा "गायमा" इत्याम-
न्त्रणा "संवे जीवा न हन्तव्या" इत्याज्ञापनी इत्यादि । दृष्टि-
बाधस्तु नैगमादिनयमनप्रतिबद्धेति पुनर्युक्तिर्भवस्तुतस्वरूप-
वस्थापकतया सत्यभाषानिबद्ध इति भावः । तथा मूढा-
विभागेनाव्यवस्थापिता नया यास्मिन् तत् मूढनयं,
भावप्रधानभाष्यं निर्देशस्ततो मूढनयत्वेन कालिकं विज्ञेयम्,
तथा गमा भक्ता गणितादयः सदृशपाठा वा तैर्युक्तं गमिकं तद्वि-
परीतमगमिकं तेनागमिकत्वेन कालिकश्रुतज्ञायी 'गमियं वि-
द्विवाओ अगमियं कालियं' इति वचनात् कालेन हेतुभूतं
निर्वृत्तं कालिकं काले-प्रथमचरमपरुशीलकणं पठ्यते इ-

ति व्युत्पत्तेः । एतैर्लक्षणैः कालिकश्रुतं ज्ञेयम् । ३५० ।
उ० । स्था० ।

सुसद्-सुशब्द-पुं० । शोभने माङ्गलिके वा शब्दे, आवा० २
ध्रु० १ चू० ४ अ० २ उ० ।

सुसमत्थ-सुसमर्थ-त्रि० । सुष्ठु समर्थे, 'सुसमत्था व सम-
त्था कीरति अप्ससत्तिया पुरिसा ।' सूत्र० १ ध्रु० ४ अ०
१ उ० ।

सुसमण-सुसमन-पुं० । युगलिकमनुष्यजातिभेदे, जं० २
वक्ष० ।

सुसमदूममा-सुषमदुःषमा-स्त्री० । दुष्टाः समा अस्यामि-
ति दुःषमा, सुषमा चासौ दुःषमा च सुषमदुःषमा । सुषमा-
नुभावबहुलमल्पदुःषमानुभावे अवसर्पित्यास्तृतीयं उत्स-
र्पित्याश्च चतुर्थेऽरके, जं० २ वक्ष० । ('दो सागरावमको-
डाकांडीओ सुसमदूममा' सा 'आसपिण्णी' शब्दे तृतीयभागं
१०१ पृष्ठ व्याख्याता ।)

सुसमपलिभाग-सुषमप्रतिभाग-पुं० । सुषमायाः-सुषमसुष-
मायाः प्रतिभागः सादृश्यं यत्र काले स तथा । देवकु-
सरकुठेषु सुषमसुषमासदृशे काले, भ० २४ श० ३ उ० ।

सुसमसुसम(मा)य-सुषमसुषम(मा)ज-पुं० । सुषमसुषमायां
जान इति "सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्दे" (का० ६० ६६१) इति
उग्रत्ययं सुषमसुषमजः । प्रथमारकजं मनुष्यं, अनु० ।

सुसमसुसमा-सुषमसुषमा-स्त्री० । सुष्ठु शोभनाः समा वर्षाणि
यस्या सा सुषमा 'निहुः सुवः समसूते' (श्रीसं० २-३-५६)
इति पठ्यम् । सुषमा चासौ सुषमा च सुषमसुषमा । द्वयोः स-
सनाथयोः प्रकृष्टार्थवाचकत्वादत्यन्तसुखस्वरूपं, जं० २ वक्ष० ।

अवसर्पित्याः प्रथमारके, उत्सर्पित्याश्च षष्ठ्यं अरके, उयो० २
पाहु० । स्था० । जं० । ति० । आ० चू० ।

एगा सुसमसुसमा (सू० ५०×) स्था० १ ठा० ।

चत्तारि कोडाकांडीओ कालो सुसमसुसमा । (सू०)
भ० ६ श० ७ उ० ।

परमाणु द्विविधे पण्यते, तंजहा-सुष्ठुमे अ वावहारिए
अ । अणंताणं सुष्ठुमपरमाणुपुगलानं समुदयसमिहसमा-
गमेणं वावहारिए परमाणु सिण्फज्जह, तत्थ णो सत्थं कम-
इ । 'सत्थेणं सुत्तिकवेणं वि, छेत्तुं भित्तुं च जं किर ण सका ।
तं परमाणुं सिद्धा, वयंति आइं पमाणानं ॥ १ ॥' वाव-
हारिअपरमाणुणं समुदयसमिहसमागमेणं सा एगा उस्स-
एहसण्हिआइ वा सण्हिसण्हिआइ वा उद्धरेणू इ वा तस-
रेणू इ वा रहरेणू इ वा वालगमे इ वा लिक्खाइ वा जूआ इ
वा जवमज्जे इ वा उस्सेहंगुले इ वा, अहु उस्सएहसण्हि-
याओ सा एगा सएहसण्हिया, अहु सएहसण्हियाओ
सा एगा उद्धरेणू अहु उद्धरेणूओ सा एगा तसरेणू अहु

समरेणुओ सा एगा रहरेणु अट्ट रहरेणुओ से एगे देवकु-
रुतरकुराणं मणुस्माणं वालगगे , अट्ट देवकुरुतरकुराणं
मणुस्माणं वालगगा से एगे हरिवामरम्पयवासाणं मणु-
स्माणं वालगगे एवं हेमवयहेरणवयाणं मणुस्माणं पुव्व-
विदेहअवरनिदेहाणं मणुस्माणं वालगगा सा एगा लिक्खा,
अट्ट लिक्खाओ सा एगा जूआ अट्ट जूआओ से एगे
अरमज्जे अट्ट जवमज्जा से एगे अंगुले एतेणं अंगुल-
प्पमाणं छ अंगुलाइ पाओ बारस अंगुलाइ विहत्थी
चउधीसं अंगुलाइ रयणी अडयालीसं अंगुलाइ कुळी
अडउअंगुलाइ से एगे अक्खे इ वा दंडे इ वा धणु इ वा
जुगे इ वा मुयले इ वा खालिआ इ वा । एतेणं धणुप्पमाणे-
णं दो धणुसहस्साइ गाउअं चत्तारि गाउआइ जंअणं,
एणं जंअणप्पमाणेणं ज पल्ले जंअणं आयामविकसंभेण
जोयणं उड्डं उच्चत्तणं, तं तिगुणं मविमं परिकखवेणं,
से गं पल्ले एगाहिअव्हियंतहिअ उक्कोभेणं मत्तरत्तपहुआणं
समंढं मसिचिए भरिए वालगगाकोडीणं । तेणं वालगगा गं
कुत्थज्जा गं परिचिदंसेजा, गं अगगी डहेजा, गं वाए
हरंजा, गं पूहत्ताए हवमागच्छेज्जा । तओ गं वाममए
वामए एगमेगं वालगगं अवहाय जावइएणं कालेणं मे
पल्ले खीणं खीणं गिल्लं गिल्लिणं भवइ मे तं पल्लिआवमे ।
“एणं पल्लाणं, कोडाकोडी हयेज्ज दमगुणिआ । तं माग-
रावमस्म उ, एगस्स भवे परिमाणं ॥१॥” एणं सागरा-
वमप्पमाणेणं चत्तारि सागरावमकोडकोडीओ कालो
सुसप्तसुममा १ ॥ (सू० १६ +)

परमाणुद्विविधः प्रकृतः, तद्यथा—सूक्ष्मश्च व्यावहारिकश्च ।
शस्त्रार्थाविषयादिकं धर्म उभयोऽप्युपैति समानकक्षतायो-
तनार्थं प्रत्येकं चकारः, तत्र सूक्ष्मस्य “कारणमथ तदन्त्यं, सू-
क्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः । एकरसवर्णगन्धो, द्विस्पृष्ट-
कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥” इत्यादिलक्षणलक्षणितस्यात्यन्तपरमान-
कृष्टतालक्षणे स्वरूपमनिर्गच्छ्यापरं वैशिष्ट्यं कुरु न प्रति-
मादनीयमस्तीति तं संस्थाप्यापरं स्वरूपमो निरूपयति-
अनन्तानां सूक्ष्मपरमाणुरूपपुद्गलानां सम्बन्धनां ये समु-
द्रमाः—त्रिचतुर्गादिमरुकास्तेषां याः समितयो—वह्नि भी-
खनानि तासां समागमन—संयोगेनैकीभावेनात यावत् व्या-
वहारिकः परमाणुरेको निष्पद्यते । इदमुक्तं भवति—नि-
श्चयनया हि निर्विभागं सूक्ष्मं पुद्गलं परमाणुमिच्छति,
यस्तु वैतरेनैकीयते तं सांशत्वात् स्कन्धमेव व्यापदिशति ।
अवधारयस्तु तद्वैकल्यं निष्पन्नोऽपि यः शस्त्रच्छे-
दादिप्रवाहादिविषयो न भवति तमद्यापि तथाविधस्थूल-
भावाप्रतिपक्षः परमाणुत्वेन व्यवहरति, ततोऽसौ निश्चय-
तः स्कन्धोऽपि व्यवहारनयमानेन व्यावहारिकः परमाणु-
रुक्तः । अयं च स्कन्धस्यात् काष्ठवत् क्षेदादिविषयो भव-
तीति यस्मिन् प्रत्याह—तत्र शस्त्रं च कार्त्तिक—न सञ्चर-
२५४

ति, अमिक्षुगादिधारामात्रोऽपि स न क्षिप्त—न च भिन्न-
तत्त्वयोः, यद्यनन्तैः परमाणुमिर्निष्पन्नाः काष्ठादयः शस्त्र-
च्छेदादिविषया ह्यस्तथाप्यनन्तस्यानन्तभेदत्वात्तावत्प्रमा-
तुन निष्पन्नोऽद्यापि सूक्ष्मस्यान्त शस्त्रच्छेदादिविषयतामा-
सादयतीति भावः, एतेनाभिप्रायना जलाद्रिना गङ्गाप्रति-
भातादिदृश्यमानता जलकांथादिकं सर्वमपि निरस्तं भ-
वत्येव; सर्वेषामपि तेषां शस्त्रत्वाभिप्रायात् । अत्रार्थे प्रमा-
णमाह—शस्त्रेण सुनीदंशनापि कुचं—सङ्गतिना द्विधा क-
र्तुं भेत्तुम्—अनेकधा विदारयितुं—सूक्ष्मादिना वस्त्रादि-
वद्वा सञ्चिच्छेदं कर्तुं, वा—विकल्पे, यं—पुद्गलादिविशेषं
किलति निश्चयं न शक्ताः, कऽपि पुरुष इति शेषः, तं
व्यावहारिकपरमाणुं मिद्धा इव सिद्धा भगवन्तोऽहंन्त उ-
त्पादकश्चलज्जाना न तु सिद्धा सिद्धिगतः, तेषां वचनयोगा-
सम्भवादिनिः, आदि—प्रथमं प्रमाणानां—वक्ष्यमाणेष्वक्ष-
णक्षद्विधिकादीनामितेन, एतेन अजालं भूति आगमप्रमाण-
माभावेन, तर्कानुसंगितः भूति प्रयोगः—अणुपरिमाणं क-
ञ्चिद्विधान्नं तरतमशब्दादयत्नान् महत्परिमाणवत्, यत्र
च निधानं न परमाणुः, विपक्षे वस्तुनः स्थूलताऽपि नो-
पपद्यते, न च द्वयणुकाद नार्थान्तर्गमति वाच्यं, स च
सिध्यन् परमानिरुद्धा निरंश एव सिध्यत्, अन्यथाऽन्यथा-
सपपत्तुमर्थोऽस्तुत्यपरिमाणोपात्तश्च, ततः सिद्धः परमाणुः ।
ननु सिध्यतु मः सूक्ष्मस्याच्च न चतुर्गादिगम्यः, परं यद्वै-
नन्तः सूक्ष्मः परमाणुभेदको व्यावहारिकः परमाणुरन्त्य-
नेन स चतुर्गादिगम्यः शस्त्रच्छेदाद्यगोचरश्चेति तद्वन्द्यं, उ-
च्यते—इति शेषो हि पुद्गलपरिणामः—सूक्ष्मो वावरश्च, तत्र
सूक्ष्मपरिणामपरिणतानां पुद्गलानामनिर्द्रव्यकत्वमणुकलघु-
पर्यायवत्वं शस्त्रच्छेदाद्यविषयत्वमित्यदयो धर्मा भव-
न्ति, तेन न काप्यनुपपातः, अयत्त चागमं पुद्गलाना-
मेव सूक्ष्मत्वासूक्ष्मत्वपरिणामो यथा द्विप्रदेशिकः स्कन्धः
एकस्मिन्प्रदेशे माति स एव च द्वयोरपि मानीति—सं-
कोचाविकाशकृता भेदः, दृश्यते च लोकेऽपि पिञ्जितरुतपु-
ञ्जलोहादिपण्डयोः परिमाणभेदः, इत्यलं विस्तरेणेति । अथ
प्रमाणान्तरलक्षणार्थमाह—अनन्तानां व्यावहारिकपरमाणूनां
समुदयस्समितिसमागमन या परिमाणमात्रेति गम्यते सैका
अतिशयेन श्रुत्या श्रुत्याश्रित्या सैव श्रुत्याश्रित्या उ-
त्तरप्रमाणोपपत्त्या उत्-प्रावत्येन श्रुत्याश्रित्या उक्त-
श्रुत्याश्रित्या, इतिरूपदर्शने, वा उत्तराण्युपपत्त्या समुच्चय, एवं
श्रुत्याश्रित्या इति वा इत्यादिष्वपि वाच्यम् । एतेन च श्रुत्या-
श्रुत्याश्रित्याऽप्युक्तानां प्रमाणभेदा यथोत्तरमप्युक्त्याः
सन्तोऽपि प्रत्येकमनन्तपरमाणुकत्वं न व्यवभिरन्त्यतः नि-
र्विशेषितमप्युक्तम्—“सगहसागहआइ वे” त्यादि, प्राकृतप्रमा-
णोपपत्त्याऽप्युक्त्यात्वेन स्थाल्यादुर्ध्वरत्नवपत्त्या त्वष्ट्रभागं प्र-
माणत्वात् श्रुत्याश्रित्याकस्युच्यते, स्वतः परतो वा ऊर्ध्वा-
धस्तिर्यक्चलनधर्मो जालप्रविष्टस्य प्रभाभिष्यङ्गो गुरु-
ध्वरेणुः अस्यति—पौरुष्यादिवायुपरितो गच्छति यो रेणुः
स चमरेणुः रथगमनात् रेणुः रथगणुः घालोभूलज्जदेव
प्रतीताः, देवकुरुत्तरकुरुहरिवपरम्यकादिविज्ञासिमानयानां
कशस्थूलताक्रमेण, तत्रैव भातुमावहातमावतीया यावत्
वैविध्यापरविदहाभयमनुप्राणामयो वालाग्राणि एका लि-

का, ता अपृथुका, अपृथुका एकं यवमध्यम्, अपृथु यवम
 ध्यानि एकमकुलम्, एतेनाकुलप्रमाणेन न तु स्युनाधिकन-
 या, पङ्कजलानि पादः-पादस्य मध्यतलप्रदेशः, पानैकदेश-
 त्वात् पादः, अथवा-पादो हस्तचतुर्थांशः, द्वादशाकुलानि
 वितस्तिः सुखावबोधार्थमयमुपन्यसः, लाघवार्थं तु द्वौ पादौ
 वितस्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः, अन्यथा पादसंज्ञाया नैर्ध-
 क्यार्पातः, एवमपि चतुर्विंशतिरकुलानि रक्षितानि सा-
 मयिकी परिभाषा, नामकोशादौ तु 'बद्धमुपहितो रस्ति'
 रिति, अपृथ्वारिंशदकुलानि कुतिः, पञ्चवतिरकुलानि एका-
 ऽक्ष इति वा-शकटावयवविशेषः, इदं इति वा धनुरिति वा-
 युगमिति वा-बोद्धस्कन्धकाष्ठं मुसलमिति वा नालिका इ-
 ति वा-पट्टविशेषः, अथ च धनुषोपयोगः, संज्ञान्तराणि
 तु प्रसक्तानि लिखितानि अस्यत्रोपयोगीनीति, एतेन धनुः-
 प्रमाणेन द्वे धनुः सहस्रे गठयूतं, अर्थात् गठयूतानि योजनम् ।
 एतेन योजनप्रमाणेन यः पल्यो-धान्याश्रयविशेषः स इव
 सर्वत्र समत्वात्, लुप्तोपमाक शब्द इति, योजनमायामवि-
 षकम्भाभ्यां समवृत्तत्वात् प्रत्येकमुत्सेधाकुलनिष्पन्नयोजनं
 योजनमूर्ध्वोच्छत्येन, तद्योजनं त्रिगुणं सविशेषं परिरयेण,
 वृत्तपरिधेः, किञ्चन्यूनपञ्चभागाधिकत्रिगुणत्वात्, स पल्यः
 'एगाहिकयोहिक' इति पट्टीयवृत्तचलनोपाधिकहिकहिक-
 ह्याहिकानामु-कर्षतः सप्तगत्रप्ररुढानां-सप्तदिवसांजनपर्य-
 स्तानां भूतो बालाप्रकाटीनामिति सम्बन्धः, तत्र मुण्डने
 शिरस्येकेनाह्वा यावत्प्रमाणा बालाप्रकाटय उत्तिष्ठन्ति ता
 एकाहिक्यः, द्वाभ्यां तु यास्ता ह्याहिक्यः, त्रिभिस्तु ह्या-
 हिक्यः, कथंभूता इत्याह-समृष्ट-आकर्णपूर्वितः सार्ध-
 चितः-प्रचयविंशतिपञ्चिडीकृतः बालानामप्रकाटयः-प्ररु-
 ष्टा विभागा इत्यर्थः, यद्वा-बालाप्रकाटीनामिति बालेषु-
 विदेहनरबालार्धपलया सूक्ष्मत्वादिलक्षणापेततयाऽप्राणि-
 धेष्टानि बालाप्राणि, कुरुनरप्राणि तेषां कोटयः अनेकाः-
 कोटाकोटिप्रमुखाः सङ्ख्याः 'स्त्रीणां शतानि शतशो जन-
 यन्ति पुत्रान्' इत्यादिषु, तथा बालाप्रकाटीनामिति तृ-
 तीयाथे षष्ठी यथा माषाणां भूतः काष्ठ इति, तेन बाला-
 प्रकाटीभिर्भूत इति सुखावबोधोऽक्षरयोजना कार्या इति,
 बालाप्रसंख्यानयनोपायस्त्वय-देवकुरुनरकुरुनरबालाप्रतो-
 ऽष्टगुणं हरिवर्षस्यकनरबालाप्रमिति, यत्रैकं हरिवर्षस्य-
 कबालाप्रं तत्र कुरुनरबालाप्राण्यष्ट तिष्ठन्ति, यत्र चैकं
 हेमयतहेरयवननरबालाप्रं तत्र कुरुनरबालाप्राणि चतुः
 षष्टिः, एवं विदेहनरबालाप्रं ५१२ लिप्तायां ५०१६ युकायां
 ३२७६८ यवमध्य २६२१४४ अङ्गुलऽङ्गुलः २०१७१५२, अत्रा-
 कुलमुत्सेधाकुलं ग्राह्यम्, आत्माकुलस्यानियतत्वात् प्रमाणा-
 कुलस्यातिमात्रत्वात् अत्र सर्वत्र पूर्वप्रमाणापेक्षयात्तरप्र-
 माणास्याष्टाष्टगुणकारणस्य संख्या समुत्तिष्ठति, अथायं राशि-
 अतुर्विंशतिगुणो हस्तअतुर्विंशत्यकुलमानत्वादस्य, स चैवम्-
 ४०३३१६४८ नामतः पञ्च कोटयस्त्रीणां लक्ष्माणि एकत्रिंशत्सह-
 स्राणि षट् शतान्यष्टव्यारिंशदधिकानि, एष राशिअतुर्गुणो
 धनुषि, अतुर्हस्तमानत्वादस्य, अङ्कतः २०१३२६५६२ नामतो
 विंशतिः कोटयस्त्रयोदश लक्ष्माणि षट्विंशः सहस्राणि पञ्च श-
 तानि द्विचत्वारिंशदधिकानि, अयं त्रिंशत्सहस्रगुणः कोशः, त्रिंशत्सहस्रमा-

नत्वादस्य, अङ्कतो यथा-४०२६५३१८४००० नामतः अर्था-
 रिंशत्सहस्राणि द्वे शते पञ्चपञ्चदशधिकं कोटीनां एकत्रिंश-
 लक्ष्माणि चतुर्गुणानि सहस्राणि, पुनरयं राशिअतुर्गुणो यो-
 जने, चतुःकाशप्रमाणत्वादस्य, अङ्कतः १६१०६१२७३६०००
 नामतः एकं लक्षमैकषष्टिः सहस्राण्येकपञ्चदशधिकानि को-
 टीनां तथा सप्तविंशतिर्लक्ष्माणि षट्त्रिंशत्सहस्राणि, शब्धि-
 गणनयैवं गणितं बोध्यम्, अयं शब्धिगणननैव गुणितः
 प्रतरसमचतुरस्रयोजने, शून्या शून्यगुणिताया एव प्रत-
 रत्वात्, अङ्कतः २५६४०७३३८५३६५४०५६६०००००० नामतो
 यथा पञ्चविंशतिः शतानि चतुर्नवत्यधिकानि कोटाको-
 टिकोटीनां तथा सप्त लक्ष्माणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राण्यष्ट श-
 तानि त्रिपञ्चाशदधिकानि कोटाकोटीनां तथा पञ्चषष्टिर्लक्ष्मा-
 णि चत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्च शतान्येकानसप्तत्यधिकानि
 कोटीनां तथा षष्टिर्लक्ष्माणि, अयं राशिभूयः पूर्वराशिना गुण-
 तां धनरूपो रोमराशिः स्यात्, तथाहि-अङ्कतः ४१७८०-
 ४७६३२५८८१५८५२७७८४५४२५६००००००००० नामतः ए-
 कचत्वारिंशत्कोटयोऽष्टसप्ततिर्लक्ष्माणि अर्थात् सहस्राणि
 सप्त शतानि त्रिपञ्चदशधिकानि कोटाकोटिकोटाको-
 टीनां तथा पञ्चविंशतिर्लक्ष्माण्यष्टाशीतिः सहस्राण्येकं शतम-
 षट्पञ्चाशदधिकं कोटाकोटिकोटीनां तथा त्रिचत्वारिंशत्सह-
 स्राणि सप्तसप्ततिः सहस्राण्यष्ट शतानि पञ्चचत्वारिंशद-
 धिकानि कोटाकोटीनां तथा चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्चविं-
 शतिः सहस्राणि षट् शतानि कोटीनामिति । अयं च
 राशिः समचतुरस्रघनयोजनप्रमितपल्यगतः समवृत्तघन-
 योजनप्रमितपल्यगतराश्यपलया कियद्भागार्थाधिकस्तेना-
 धिकभागगतनार्थे सौकुमार्याय स्थूतोपायमाह-अनन्तरो-
 ऽङ्गशेषतुर्विंशत्या २४ भागे हुने लब्धम् १७४८८५३१८०-
 २४५०६६०११५७६८६३४४०००००००००० अयं चैकानविंशत्या
 १६ गुणितः समवृत्तघनयोजनपल्यगतो राशिर्भवतीति,
 स चाङ्कतो यथा ३३३०७५२१०४२४५५५, २५४२१६६५०-
 ६१५३५०००००००००० अयमर्थः-यादृशतुर्विंशत्या भागैः
 समचतुरस्रघनयोजनप्रमितपल्यगतो रोमराशिर्भवति ता-
 दृशैकानविंशत्या भागैः समवृत्तघनयोजनप्रमितपल्यग-
 तो राशिर्भवति, ननु चतुर्विंशत्या भागहस्तमैकानविंशत्या
 गुणने च किमर्थम्? उच्यते-एकयोजनप्रमाणवृत्तक्षेत्र-
 स्य कर्णरीत्यागतं योजनत्रयमेकस्य योजनपञ्चभागः ३ :-
 स्वयमेव च जानं? एतच्च वृत्तपल्यपरिधिक्षेत्रम्, अनेन
 सह समचतुरस्रपल्यपरिधिक्षेत्रं चतुर्योजनरूपं गुणयते-
 स्थापना यथा- $\frac{3}{4} \times \frac{3}{4}$ अनयोः $\frac{1}{4}$ समक्षेत्रे $\frac{1}{4}$ लाघ-
 वार्थं द्वयोरपि क्षेत्रापनयने जानं १६-२४ किमुक्तं भव-
 ति-समचतुरस्रपरिधिक्षेत्रात् वृत्तपरिधिक्षेत्रं वृत्तवृत्ता
 पञ्चभागन्यूनमिति तत्करणार्थोऽयमुपक्रम इति, स्थूलवृत्ति-
 भ्य योजनपञ्चभागस्य किञ्चिदधिकनया अविवक्षात्, अ-
 थ प्रकृतं प्रस्तुतः- 'ते तु' इति प्राक्वत्, तानि बाला-
 प्राणि न कुर्वन्तु-प्रचयविशेषाच्छुनिगभावाद्यायोरसम्भ-
 वाच्च नाऽनानां गच्छेयुर्गित्यर्थः, अतो न परिविधेस्तर-
 न् कतिपयपरिशाटनमप्यङ्गीकृत्य न विधेयं गच्छेयुः अ-
 र्थवशाद्विभक्तिपारलाम इति, तानि नाङ्गिदेहत् न वायुर-
 पदेदेवनीव विनितत्वादङ्गिपवनवापि तत्र न क्रमेण इ-

त्यर्थः । तानि च न पूतिनया—पूतिभावं कदाचिदाग-
च्छेद्यः, न कदाचिद्गुणधितां प्राप्नुयुरित्यर्थः । अथ कोति-
कर्त्तव्यता ? तामेवाह—तनस्तेभ्यो बालाभेभ्यः, अथवा—'त-
न' इति तथाविधपदभरणानन्तरं वर्षशते २ एकैकं बा-
लाभमपहत्य कालो मीयत इति शेषः, तनश्च यावता का-
लेन स पक्ष्यः स्त्रीणां—बालाभकर्मणात् क्षयमुपागतः आ-
कृष्टधान्यकोष्ठागारवत्, तथा (नीरजाः)—निर्गतरजःक-
ल्पसूक्ष्मवालाग्रोऽपकृष्टधान्यरजःकोष्ठागारवत्, निर्लेपोऽत्य-
स्तमंस्त्रेयासम्प्रयतागतवालाभलेपापहारादपनीतधान्यलेप-
कोष्ठागारवत्, निष्ठितोऽपनेतव्यद्रव्यापमयनमाश्रित्य निष्ठां
गतः विशिष्टप्रयत्नप्रमाजितकोष्ठागारवत्, एकार्थिका वा
एतं शब्दा अत्यन्तविशुद्धिप्रतिपादनपराः । वाचनान्तरं दृ-
श्यमानं चान्यर्थापपदमुक्तानुसारतो व्याख्येयम्, तदेतत्प-
दयोपममिति, इदं च पक्ष्यगतवालाभानां सङ्ख्येयैरेव व-
र्षैस्तदपहारसम्भवात् संख्येयवर्षकोटाकोटीमानं बाहरप-
दयोपमं ज्ञेयम्, न चानेनात्र दृश्यमाणसुषमसुषमादिकाल-
मानादयधिकारः परं सूक्ष्मपक्ष्योपमस्वरूपसुखप्रतिपत्तयं प्र-
कृतमिति ज्ञायते तेन पूर्वोक्तमैकैकवालाभमसंख्येयस-
ङ्कीकृत्य धृतस्यात्सेधाङ्गुलयाजनप्रमाणायामविष्कम्भावगा-
हस्य पक्ष्यस्य वर्षशते वर्षशते एकैकवालाभपहारेण सक-
लवालाभसङ्ख्येयनिर्लेपनाकालरूपमसंख्येयवर्षकोटाकोटीप्रमा-
णं सूक्ष्मपक्ष्योपमं विचित्राकृतिराचार्यस्येति सूत्रकारेणा-
नुक्तमपि स्वयं ज्ञेयं, तेनैव च प्रस्तुतागतेनः ।
अन्यथाऽनुयोगद्वारादिभिः सह विरोधप्रसङ्गादिति
सर्वं सुस्थम् । एवमत्र सागरोपमेऽपि ज्ञेयम्,
अथ सागरोपमस्वरूपं गाथापद्येनाह—'एषसि पञ्चाण,
मिरयादि, एतेषामनन्तरादितानां पक्ष्यानामिति परै-
कदेश, पदसमुदायोपचारात् पक्ष्योपमानां या दशगुणिता
कोटाकोटिर्भवेत् तत्सागरोपमस्यैकस्य भवेत् परिमाणमि-
ति, प्रायः सर्वं कण्ठ्यं, नवरमतेन सागरोपमप्रमाणेन न
न्यूनाधिकन्यर्थः चतस्रः सागरोपमकोटाकोट्यः कालः सु-
षमसुषमा । जं० २ वत्० ।

सुसमा-सुषमा-स्त्री० । सुष्ठु समा यस्यां सा सुषमा । अथ-
सर्गिण्यां द्वितीये उत्सर्गिण्याञ्च पञ्चमार्के, स्था० १ ठा० ।

तिष्ठिण सागरोपमकोडीभो कालो सुसमा । भ० ६
श० ७ उ० ।

सुषमा संसारिणं सुखाय चेति प्ररूपणायाह—

सत्तर्हि ठाणेहि ओगाढं सुसमं जाणिजा, तं जहा-अका-
ले ण वरिसइ ? काले वरिसइ २ असाधू ण पुजंति ३,
साधू पुजंति ४, गुरुहिं जणो सम्मं पडिवसो ५, मणो
सु (दु) हया ६, वहसु (दु)हया ७ । (सू० ५५६+)

'ओगाढ' इति अवतीणाम् अयगाढां वा प्रकर्षप्राप्तमिति, अ-
कालः-अवर्षा, असाधवः-असंयताः गुरुषु-मातापितृधर्मा-
चार्येषु 'मिक्कु' 'मिदयाभावं विनयभ्रंशमित्यर्थः 'प्रतिपक्षः' आ-
श्रितः, 'मणोदुहय' इति मनसो मनसा वा दुःखिता-दुः-
खितत्वं दुःखकारित्वं वा द्रोहकत्वं वा, एवं 'वयदुहय'-
त्यपि व्याख्येयमिति । 'सम्मं' इति सम्यग्भावं विनयमित्य-
र्थः । स्थान० ७ अ० १ उ० ।

दसहिं ठाणेहि ओगाढं सुसमं जाणिजा, तं जहा-अ-
काले न वरिसइ, तं चैव विपरीतं, ० जाव मणुभा फासा ।
(सू० ७६५+) स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सुसमाउत्त-सुषमायुक्त-त्रि० । सुष्ठुकीभावेन युक्ते, दश० ५ अ० ।
सुसमाहरण-सुषमाहरण-न० । सुष्ठुधांगेन ग्रहणे, सूत्र० १
अ० ८ अ० ।

सुषमाहि-सुसमाधि-स्त्री० । स्वस्थवित्तवृत्तौ, सूत्र० १ अ०
३ अ० ४ उ० ।

सुसमाहिंदिय-सुसमाहितेन्द्रिय-त्रि० । सुप्रणिहितेन्द्रिये,
दश० ७ अ० ।

सुसमाहिय-सुसमाहित-त्रि० । दर्शनादिषु सम्यगाहिते, आद्य०
३ अ० । ज्ञानदर्शनचारित्र्यरूपसमाधिधति, दशा० ५ अ० ।
ज्ञानादिषु यत्नपरे, दश० ३ अ० । उत्पुङ्ग, दश० ६ अ० । नि-
वृत्तविषयव्यापारे, दश० २ चू० । सुतराम्-अतिशयेन समा-
धियुक्त, उत्त० २० अ० ।

से किं तं जोगपडिसंलीणया ? जोगपडिसंलीणया ति-
विहा परणत्ता, तं जहा-अकुमलमणनिराहो वा कुसल-
मणउदीरणं वा मणस्स वा एगत्तीभावकरणं, अकुसलवइ-
निराहो वा कुमलवइउदीरणं वा वहए वा एगत्तीभावकरणं ।
से किं तं कायपडिसंलीणया ? कायपडिसंलीणया जं
णं सुसमाहियपमतसाहरियपाणिपाए कुम्मा इव गुत्तिदिए
अल्लीणे पल्लीणे चिट्ठति । सेत्तं कायपडिसंलीणया ।
(सू० ८०२ X)

'मणस्स वा एगत्तीभावकरणं' मनसो वा 'एगत्त' इति
विशिष्टैकाग्रत्वेनैकता तद्रूपस्य भावस्य करणमैकताभाव-
करणम्, आत्मना वा सहाय्यैकता-निगलम्बनत्वं तद्रूपां
भावस्तस्य करणं यत्तत्तथा 'वहए वा एगत्तीभावकरणं' इति
वाचो वा विशिष्टैकाग्रत्वेनैकतारूपभावकरणमिति 'सुसमा-
हियपमतसाहरियपाणिपाए' इति सुष्ठु समाहितः—समा-
धिप्राप्ता बहिर्वृत्त्या सा चासौ प्रशान्तश्चान्तवृत्त्या यः स
तथा संहृतम्-अविलसितया धृतं पाणिपादं येन स तथा ततः
कर्मधारयः 'कुम्मा इव गुत्तिदिए' इति गुप्तन्द्रिया गुप्त इत्य-
र्थः । क इव ?-कूर्म इव, कस्यामवस्थायामित्यत्र एवाह—
'अल्लीणे पल्लीणे' इति आलीनः-ईषल्लीनः पूर्वं प्रलीनः पश्चात्
प्रकर्षेण लीनस्ततः कर्मधारयः । भ० २५ श० ७ उ० ।

सुसमाहियप्पण-सुसमाहितात्मन्-त्रि० । मनोवाक्कायैः सु-
विशुद्ध, दश० ६ अ० ४ उ० ।

सुसमाहियलेस्म-सुसमाहितलेश्य-त्रि० । सुष्ठु असावधानु-
ष्ठानात् शोभना समाहिताः शृङ्गीता लेश्याः अन्तः-करण-
वृत्तयस्तजनीप्रभृतयो वा येन सः सुसमाहितलेश्यः । अक-
ल्पपञ्चुत्तौ, आद्या० १ अ० ८ अ० ५ उ० ।

सुसमिय-सुसमित-त्रि० । सुष्ठु पञ्चभिः समितिभिः सम्यग्
इतः प्राप्ता ज्ञानादिकं मोक्षमार्गमसौ सुसमिनः । समिति-
सहिते, सूत्र० १ अ० १६ अ० । तं० ।

सुप्रवण-सुप्रवण-त्रि० । सुष्ठु अवणं शब्दोपलभ्यां येषां ते

तथा । शोभनश्रवणं पु. जी० ३ प्रति० ४ अधि० । प्रश्न० ।

सुसागय-सुस्वागत-न० । अनिशयेन स्वागतं, भ० २ श० १ उ० ।

सुमाण-श्मशान-न० । पितृवने, शवस्थानं, उक्त० ३४ अ० ।

आत्रा० । कल्प० । प्रश्न० । आ० म० ।

सुमाणकम्भत-श्मशानकमान्ति-न० । श्मशानगृहे, यत्र शव-
दाहः क्रियते । आ० २ धृ० १ वृ० २ अ० २ उ० ।

सुसाशुगिह-श्मशानगृह-न० । पितृवनगृहे, भ० ३ श० ७ उ० ।

सुसाम-सुसामन्-न० । सप्तमदेवलोकाविमानमदे, स० १७ सम० ।

सुसामसया-सुश्रामसयता-स्त्री० । शोभनः पार्श्वस्थादिदो-
षयजितनया मूलोत्तरगुणसंग्रनया च स चासौ भ्रमणश्च
तद्भावस्तथा । निगतिचारचारित्र्ये, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सुसामसरय-सुश्रामसरयत-त्रि० । शोभने धामस्य रते,
भ० २ श० १ उ० । अनिशयेन भ्रमणकर्माशङ्क, औ० ।

सुसामाद्य-सुसामायिक-त्रि० । सुष्ठु समभावतया सामायिकं
समश्रवामत्रभाषा यस्य स सुसामायिकः । सामायिकस्य
शोभनेऽनुष्ठानकं, सूत्र० १ धृ० १६ अ० ।

सुसावग-सुश्रावक-पुं० । सम्यक्त्वाणुवतादिसकलक्रिया-
कलापेनेन, दर्श० ३ तरय । भ्रमणापासकविशेषे, पञ्चा०
१२ विष० ।

सुसाहिय-सुसाधित-त्रि० । सुष्ठु प्रतिपादिते, प्रश्न० ४ संव०
द्वार । साधौ, प्रश्न० ४ भव० द्वार ।

सुसाहु-सुसाधु-पुं० । निर्वाणसाधकयोगसाधनपरं साधौ,
प्रश्न० ४ संव० द्वार ।

सुसाहुपुत-सुसाधुयुक्त-त्रि० । सुसाधोरुद्यतविहारिणो ये समा-
चारास्तेऽसमायुक्तः मध्यमगदलोपी समामः । स्थानशयना-
सनादावुपयुक्तं, परकमेयाधि सुसाहुजुते, सूत्र० १ धृ० १४ अ० ।

सुसाहुवाइ-सुसाधुवादिन्-पुं० । सुष्ठु शोभने हितं मित्रं प्रियं
वदितुं शीलमस्येत्यसौ सुसाधुवादी । सम्यग्भाषासमिते,
सूत्र० १ धृ० १० अ० ।

सुमिक्षवा-सुशिक्षा-स्त्री० । ग्रहणालेखनाभ्यां सम्यक्पाल-
नं, सूत्र० १ धृ० १४ अ० । व्य० ।

सुमिणिद्वदंत-सुस्निग्धदन्त-त्रि० । अरुक्षदन्ते, तं० ।

सुसिर-सुषिर-न० । अनतादिषु विमानेषु अन्यन्तरे विमाने,
स० १६ सम० । औ० । काहलादिवत् कोल्लावाद्यं, स्था० २
ठा० ३ उ० । ग० ।

सुमिलिङ्ग-सुश्लिष्ट-त्रि० । सुमन्धिके, का० १ धृ० १ अ० ।
त० । अत्यन्तसङ्गतं, पञ्चा० १८ विष० । औ० । कल्प० । सुघ-
टितं, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार । रा० । सम्यग्, ग० । अविशङ्क,
भ० ११ श० ११ उ० ।

सुमिलिङ्गपरिघट्ट-सुश्लिष्टपरिघट्ट-त्रि० । यथा भवत्येष प-
रिघट्ट, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुमीमा-सुमीमा-स्त्री० । मन्दरस्य पूर्वे शीताया महानद्या व-
क्षिणे वत्सस्य विजयक्षेत्रस्य राजधान्याम्, "सुमीमा कुंडला
चय जाय" इति कर्मात् । स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

दो सुमीमाओ । स्था० २ ठा० ।

जम्बूद्वीप महाविंशं वयं वन्मो विजयः प्रक्षतः, सुमीमा
राजधानी विजयविभाजकश्चक्रकुटनामा यक्षस्कारपर्वतः
सुधन्मा विजयः । ज० ४ वक्ष० । ('वक्ष' शब्दं षष्ठं
भागं इयं दर्शिता ।) धर्माभिधानस्य कौशाम्यो-
महागजस्य भार्यया पञ्चप्रभेभ्यो विमानरि, स्था० ५ ठा० ३
उ० । सं० । प्रथ० । आश्र० । स्वनामस्थानायां कृष्णवासुदे-
वाग्रमहिष्याम्, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सुमील-सुशील-न० । शोभने समाधानं, चाग्निरे च । उक्त०
१२ अ० । उद्युक्ताविहारिणि, सूत्र० १ धृ० १ अ० १ उ० । सु-
ष्ठु शीलं स्वभावो यस्येति । उक्त० २ अ० । शोभनाचारवति,
औ० । अष्टादशमहस्त्रीलोकापने, ध० ३ अधि० ।

सुमीलभूय-सुशीलभूत-त्रि० । सुष्ठु शोभने शीलं समाधानं
चाग्निरे वा प्राप्तं, उक्त० १२ अ० ।

सुमीलसंग-सुशीलसर्ग-पुं० । शीलवद्भिः सम्बन्धे, व-
श० १० अ० ।

सुसुकुक्क-सुशुक्कशुक्क-न० । सुष्ठु शुक्लवच्चुक्के धाम्ये,
सू० १ धृ० ६ अ० ।

सुसुज-सुसूर्य-न० । विमानमदे, स० ।

सुसुजं सुजचितं सुजप्पभं (ग०) विमाणं जे देवत्ताए
उवत्ता तेसि थं देवाणं खवसागरोवमाइं ठिई पप्पता ।
(सू० ६) स० ६ सम० ।

सुसुत-सुसूत्र-न० । सुष्ठु मर्ये सूत्रे, आश्र० ५ अ० । कक्षा-
मतानुगामाभिः "सुसूत्रमासूत्रतम्" सम्यगागमः प्रपञ्चि-
तः । अथवा-सुसूत्रमिति क्रियाविशेषणं शोभने सूत्रं-यस्तु-
व्यवस्थापयनाविज्ञानं यत्रैवमासूत्रितं तत्तच्छास्त्रार्थोपनिब-
न्धः कृत इति हार्यम्, सूत्रं तु सूत्रताकारिग्रन्थे तन्तुव्यव-
स्थोरिति अनेकार्थवचनात् । स्था० ।

सुसुमार-सुसुमार-पुं० । जलचरविशेष, प्रक्षा० ।

सं किं तं सुसुमारा सुसुमारा एगागारा पप्पता, से तं
सुसुमारा । (सू० ३३ +) प्रक्षा० १ पद ।

सुसुविण-सुस्वप्न-पुं० । शोभनाः स्वप्नाः, सुस्वप्नाः । श्वेतसु-
रभिपुष्पवस्त्रातपत्रचामरादिस्वप्नेषु, षो० १४ विष० ।

सुसूर-सुसूर-न० । चतुर्थदेवलोकाविमानमदे, स० ।

सुसूरं सुरावत्तं (म०) विमाणं देवत्ताए उवत्ता तेसि थं
देवाणं उक्कामेणं पंचमागरोवमाइं ठिई पप्पता । (सू० ५४)
म० ५ सम० ।

सुसेण-सुपेण-पुं० । अष्टमस्तितमे ऋषभदेवपुत्रे, कल्प० १
अधि० ७ क्षण । भरतर्षाक्षिणः सेनापती, ज० ३ वक्ष० ।
आ० म० । ('भरह' शब्दे चतुर्थभागं १४४३ पृष्ठं कथा गता ।
शास्त्राज्जीराजस्य महाचन्द्रस्यामान्यं, विपा० १ धृ०
४ अ० । ('सगड' शब्दस्मिन्नयं भागं कथा
गता ।), शास्त्राज्यां, लघुयां । सुमद्राख्यसाधवाह-
भद्राभिधानतद्गाययाः पुत्रः शक्रः, ज. सुसेणाभि-

ध्यानाप्रत्येन सुदर्शनाभिधानगणिकाध्यतिकरं सगणिको
विनाशिनः । स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सुमेधा-सुवेधा-स्त्री० । रक्तामहानदीसङ्गतायां महानद्याम्,
स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

सुस्ममण-सुश्रमण-पुं० । मुनी, आत्मा० २ अ० ४ अ० ।

सुस्मर-सुस्वर-त्रि० । शोभनवद्वादिस्वरविशेषे, प्रश्न० ४
संख० द्वार । आ० म० । रा० । सुस्वरघोषे, जी० ३ प्रति०
४ अधि० । "सुस्मराओ सुस्वरघोसाओ" जी० ३ प्रति०
४ अधि० । नि० चू० । जं० ।

सुस्मरणाम-सुस्वरनामन्-न० । स्वर्नामकर्मभेदे, यदुदयव-
शाजीवस्य स्वरः श्रोतॄणां प्रीतिहेतुरुपजायते तत्सुस्वरनाम ।
पं० सं० ३ द्वार । कर्म० । आ० । प्रव० । रा० । जं० ।

सुस्मरपरिवायिणी-सुस्वरपरिवादिनी-स्त्री० । धीणाविशेषे,
प्रश्न० ५ संख० द्वार ।

सुस्मरा-सुस्वरा-स्त्री० । गीतस्तेगन्धर्वेन्द्रस्य स्वनामख्या-
तायामग्रमहिष्याम्, स्था० ४ ठा० ३ उ० । ज्ञा० । आ० चू० ।

सुस्मयबहुस्मय-सुश्रुतबहुश्रुत-पुं० । सुश्रुतम् शोभनमाकर्षितं
बहु च श्रुतं यत्न स सुश्रुतबहुश्रुतः । तथाविधं बहुश्रुतं, यस्य
बह्विधं श्रुतं न विस्मृतिपथमुपयानि स सुश्रुतबहुश्रुतः । अथवा
बहुश्रुताऽपि सन् यस्तस्यापदेशेन वर्तते सन्मार्गांनुता-
गित्वात् स सुश्रुतबहुश्रुतः । व्य० १० उ० ।

सुस्म-श्वश्रू-स्त्री० । श्वशुरग्नियाम्, वृ० २ उ० ।

सुस्मगुञ्ज-श्वश्रूगुञ्ज-न० । श्वश्रूः सम्बन्धनि गुञ्जे, वृ० २
उ० । । कातूहल श्वश्रूगुञ्जदृष्टान्तः ' वसहि ' शब्दे
षष्ठभागे गतः ।)

सुस्ममण-सुश्रूषण-न० । विधिवदनतिदूरासन्नतया सेवने,
दश० ६ अ० १ उ० । व्य० । आत्मा० ।

सुस्ममणविणय-सुश्रूषणविनय-पुं० । दर्शनविनयभेदे, भ०
२५ श० ७ उ० । (' विणय ' शब्द षष्ठभागे स्वरूपम् ।)

सुस्ममण-सुश्रूषण-त्रि० । श्रोतुमिच्छति विनययुक्तं,
नि० १ अ० १ वर्ग १ अ० । आच० । आ० म० । औ० । सू०
प्र० । रा० । ज्ञा० । दश० । भ० । आत्मा० । श्रोतुं प्रवृत्तं, सूत्र० २
अ० १ अ० । परिचरति, द्वा० २५ अष्ट० । सुश्रूषां कुर्वणे,
सूत्र० १ अ० ६ अ० । धर्म श्रोतुमिच्छति, आत्मा० १ अ० ६
अ० ४ उ० ।

सुस्मसा-शुश्रूषा-स्त्री० । गुणैरादेशं प्रति श्रोतुमिच्छा सुश्रूषा ।
गुणाद्वैयावृत्त्ये, सूत्र० १ अ० ६ अ० । विधिवददूरासन्नतया
सेवने, द्वा० २८ द्वा० । पञ्चा० । आ० म० । सद्बोधवन्द्यनि-
बन्धनधर्मशास्त्रध्वजवाज्ज्वायाम्, पञ्चा० ६ विष० । ध० ।
यो० वि० । अवलोक्ययाम्, ज्ञा० १ अ० १३ अ० । पञ्चा० ।

सुस्मसाभावकरण-सुश्रूषाभावकरण-न० । धर्मशास्त्रे प्र-
ति श्रोतुमिच्छा शुश्रूषा तत्तत्तयो भावः-परिणामस्तस्य करणं
निर्वर्तनं श्रोतुसौर्वर्तनरिति । श्रोतुः अवलोक्ययाम्पादने,
शुश्रूषामनुपाद्य धर्मकथने प्रत्युत्तानर्थसम्भवः, पठ्यते च-
' न खलु पिशाचकी घातकी वा यः परं न र्थिनि वाक्चमुदीर्य-
ति ' ध० १ अधि० ।

सुस्मसावयणकर-शुश्रूषावचनकर-त्रि० । पूजाप्रधानवचन-
करणशीले, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुस्मसु-शुश्रूषु-त्रि० । श्रोतुमुपस्थिते, ध० १ अधि० ।

सुह-सुह-अन्य० । " ह-हयोः सुः " ॥ ८१-४ । २६० ॥

ह्रिकृष्टस्य टकारस्य एकाराक्रान्तस्य टकारस्य ख मासध्मां
सकाराक्रान्तः सुकारो भवति । इति वृत्त्ये सुः । शोभते, प्रा० ।

सुह-शुभ-न० । पुण्ये, आच० ४ अ० । उत्त० । सूत्र० ।

आ० म० । संकलेशविगहिते, उत्त० १ अ० । सुकर्मणि,
स्था० ६ ठा० ३ उ० । औ० । शुभगन्धस्पर्शात्मके कर्म-

णि, जी० १ प्रति० । शोभते, त्रि० । आच० ४ अ० । स्था० ।
उत्त० । कल्याणहेतौ, कल्प० १ अधि० ३ कण । रा० ।

कामले, रा० । प्रधाने, रा० । जं० । मङ्गलभूते, रा० ।
शुभाध्ययसाथे तदात्मकत्वात् सामायिकं, न० । आ० म०
१ अ० । औ० ।

सुख-न० । सुखयतीति सुखम्, शर्मणि, ज्ञा० १ अ० १
अ० । जी० । दश० । भ० । निर्वृत्तौ, कल्प० १ अधि० ३
कण । सानोदये, सूत्र० १ अ० २ अ० । यथास्तनविषये, उत्त०

७ अ० । तृपितस्य जलपान इवानन्दं, स्था० ३ ठा० ४ उ० ।
पा० । आत्मनो विशेषगुणं, सुखयुक्तं, त्रि० । विश० ।

गुणः सुखत्वमिति व्युत्पत्तिः सुखस्त्वहि

कथमाचार्य इत्याह—

सुपसंसत्यो स्वाणि-दियाणि सुद्धिदिओ सुहोऽभिमओ ।

वस्मिदिओ जमुत्तं, असुहो अजिईदिओऽभिमओ ॥ ३४४३

सुहमहवा निव्वाणं, तच्चं सेसमुवयारओऽभिमयं ।

तस्माद्वणं गुरु ति य, सुहमन्नं पाणसकच्च ॥ ३४४४ ॥

सुशब्दः—प्रशंसार्थो निपातं स्वानि-इन्द्रियाणि, शोभनानि

स्वानि यस्यासौ सुखः शुद्धेन्द्रियोऽभिमतः । किमुक्तं भवति-

वश्येन्द्रियो-निर्विकारेन्द्रिय इति यदुक्तं भवति; अजितेन्द्रिय-

स्तु सुखोऽभिमत इति । अथवा-सुखयतीति सुखं तथ्यं नि-

रुपचरिते निर्विणमुच्यते, शेषं तु सामागिकमुपचारातः सुख-

मभिमतम् । ततोऽस्य विविधस्यापि सुखस्य साधने कारणं

गुरुगित्यसौ सुखम्, कारणं कार्यापचाराद् अन्नं भोक्ते प्राण-

संज्ञावदिति, अन्नं—प्राणा वृष्टिस्तदुत्सा इत्यादिवचनोक्तो-

भयरूपसुखहेतुत्वात् सुखोऽगुरुगित्यर्थः ।

अथवा अन्यथा सुखशब्दार्थमाह—

जे च मियं खेहिं तो, ऽणुग्गहखं तओ सुहं तं च ।

अभयाहं तप्याया, सुहमिहतवभत्तिभावाओ ॥ ३४४६ ॥

यडा-सुह इति-प्राप्तं स्थितं खेद्यः-इन्द्रियेभ्यः स्वर्गिन्द्रियैः

करणभूतैरित्यर्थः, निपातनात् सुखमुच्यते । तत्कृतः प्राप्तम् ?

इत्याह-ततो गुणः संकाशाण्य सर्वे जीवा न हन्तव्या इत्या-

दि गुरुकृतानुग्रहरूपमभयप्रदानादि द्रष्टव्यम् । आदेशब्दात्-

ज्ञानादिपरिग्रहः गुरुप्रदत्तेनाभयप्रदानादना जीवाः पञ्चभि-

रणीन्द्रियैः सुखमनुभवन्ति । अतस्तत्प्रदाना अभयादिप्रदाना

गुरुणीह सुखम्, तद्वक्तिभावात्सुखोपचारात्कारणे कार्या-

पचारादित्यर्थः । विश० । शरीरावदाभावे, औ० । रा० ।

प्रश्न० । दर्श० । उत्त० । " गामाणुगामं सुहं सुहणं वि-

हरमात्रे " सुखं सुखेन-शरीरवेदाभावेन संयमबाधाभावेन च विहारेण वा प्रामादेषु विहरन् । रा० ।

सुखं सामान्यत आह—

दसविधे सुखे पण्यते, तं जहा—“आरोग्यं १ दीहमाऊर, अङ्गुजं ३ काम ४ भोग ५ संतोसो ६ । अतिथि ७ सुहभोग ८ निक्ख-म्ममेव ९ ततो अणवाहे १०॥१॥” (सूत्र० ७३७)

‘दसविधे’ त्यादि, ‘आरोग्यं’ गाहा, आरोग्यं—नीरोगता । दीर्घमायुः—चिरं जीविनं, शुभमितीह विशेषणं दृश्यमिति २, ‘अङ्गुजं’ स्ति आकृत्यत्वं—धनपतित्वं सुखकारणत्वात्सुखम्, अथवा—आख्ये, क्रियमाणा इज्जा पूजा आख्येज्या, प्राकृतत्वाद्देज्जाति ३, ‘काम’ स्ति कामौ—शब्दरूपे सुखकारणत्वात् सुखम् ४, एवं ‘भोगे’ स्ति भोगाः—गन्धरसस्पर्शाः ५, तथा संतोषः—अल्पकृता—तत्सुखमेव आनन्दरूपत्वात्सन्तोषस्य, उक्तं च—आरोग्यसारियं मा-णुससणं मज्झिमनिघो धम्मो । विज्जा निच्छयसारा, सुहाई संतोससाराह ॥१॥ इति ६ । ‘अतिथि’ स्ति येन येन यदा यदा प्रयोजनं तत्तत्तदा तदाऽस्ति—भवति जायते इति सुखमानम्वहेतुत्वादिनि ७, ‘सुहभोग’ स्ति शुभः—अनिन्दिता भोगा—विषयेषु भोगक्रियेति स सुखमेव सानोदयमम्पाद्यत्वात् तस्येति ८, तथा ‘निक्खम्ममेव’ स्ति निष्क्रमणं निष्क्रमः—अधिराजजम्बालादिनि गम्यते, प्रमज्जेत्यर्थः, इह च द्विभांशो नपुंसकना च प्राकृतत्वात्, एवकारोऽवधारणे, अयमर्थः—निष्क्रमणमेव भवस्थानां सुखं, निराबाधत्वायत्तानन्दरूपत्वात्, अत एवाच्यते—‘दुवालसमासपणिया-ए समणं निग्गंय अणुतराणां देवाणं तउज्जनं वीहयय’ स्ति । तथा “ नैवास्ति राजराजस्य, तत्सुखं नैव देवराजस्य । यत्सुखमिहैव साधो-लोकव्यापाररहितस्य ॥१॥ ” इति, शेषसुखानि हि दुःखप्रतीकारमात्रत्वात् सुखाभिमानजनकत्वाच्च तस्यतां न सुखं भवतीति ९, ‘ततो अणवाहि’ स्ति ततो—निष्क्रमणसुखानन्तरम् जनाबाधे-न विद्यते आबाधा-जन्मजरामरणगुण्यपासादिका यत्र तदनाबाधः, मोक्ष-सुखमित्यर्थः, एतद्वै च सर्वोत्तमं, यत उक्तम्—“नवि अतिथि माणुसाणं तं सोक्खं न वि य सखं द्वाणं । जं सिज्जाणं सोक्खं, अणवाहाह उवगयाणं ॥१॥ ” इति १०, निष्क्रमणसुखं चारित्रसुखमुक्तम् । स्वा० १० ठा० ३ उ० । “द्वेषादिप्राहि निष्ठा, एगंतेणव जेसि अण्पाणां । होइ अमावां तमि, सुह दुहसंसारमोक्खाणं ॥” दश० ७ अ० । (सिद्धसुखं ‘सिद्ध’ शब्दोऽस्मिन्नैव भागे उक्तम् ।) (सुखतु लकारणयोः सिद्धिः ‘कम्म’ शब्दं तृतीयभागे २५३ पृष्ठे उक्ता ।) सुखहेतुत्वात् सुखम् । उपशमधेयां शमकं प्रत्यपूर्वकरणा निवृत्तिबाधरसुखसंपरायरूपायां गुणत्रयावस्थायाम्, सूत्र० १ भु० ११ अ० । विषा० राज्यैश्वर्यादौ, अष्ट० २१ अष्ट० । अनायासे, न० । शरीरमनसाऽनुकूलं, आत्मा० १ भु० ३ अ० १ उ० । आच० । अष्ट० ।

सुहृद(आ)-शुभग(गा)-पुं० । स्त्री० । “ ऊसुभगमुसले वा ” ॥८॥१॥१॥ इत्यनयारादकृत विकल्पेन । स्त्रीभिः काम्यं पुरुषे, पुरुषेण च काम्यायां स्त्रियाम्, प्रा० १ पाद ।

सुहृदकामाणुवंश-शुभकर्मानुबन्ध-पुं० । कुशलकर्मानुबन्धे, पं० सू० १ सूत्र ।

सुहृदकामय-सुखकामक-त्रि० । सुखमानन्दरूपं तं कामयते इति । सुखेच्छा, भ० १५ श० । प्राति० ।

सुहृद-शुभग-त्रि० । सुखं, श्री० ।

सुहृद-सुखगति-स्त्री० । प्रशस्तविद्यायांगती, कर्म० २ कर्म० ।

सुहृदगुरुजोग-शुभगुरुयोग-पुं० । विशिष्टचारित्र्ययुक्ताचार्यसंबन्धे, ध० २ अधि० ।

सुहृदजीवि-सुखजीविन्-पुं० । सुखेन जीवनशीले, “ मज्झिमस्सरमंताओ, हवन्ति सुहृदजीविणो । आयरं पिपरं दई, मज्झिमस्सरमिस्सओ ॥१॥ ” अनु० ।

सुहृदजोग-शुभयोग-पुं० । साधकचन्द्रनक्षत्रादिसम्बन्धे, पञ्चा० ८ विष० । शुभे संयमव्यापारं, प्रश्न १ संव० द्वार । प्रशस्तमनोवाक्कायव्यापारेषु, ध० ३ अधि० ।

सुहृदज्जाण-शुभध्यान-न० । धर्मशुक्ललक्षणे ध्यानभेदे, आच० ४ अ० ।

सुहृद-सुहृत्-त्रि० । सुहृद् इति सुहृदस्य विसृतिमिति सुहृत्तम् । दश० ७ अ० । सम्यक्कृते, उत्त० १ अ० । ‘सुहृदे स्ति नो वय’ तत्र सुहृत्तमुपकरणमशियोपशान्तये । उत्त० १ अ० ।

सुहृदगणज्जाणमग-शुभज्ञानध्यानमग्न-त्रि० । शुभं यथार्थपरिच्छेदनभेदज्ञानविभक्तस्वपरत्वं च स्वस्वरूपैकत्वानुभवतन्मयत्वध्यानमग्नं, अष्ट० २ अष्ट० ।

सुहृदगाम-शुभनामन्-न० । नामकर्मभेदे, यदुदयवशात्ताभेकपर्यवयवाः शुभा भवन्ति । कर्म० ६ कर्म० । आ० । पं० सं० ।

सुहृदगामा-शुभनामा-स्त्री० । लोकांतररीत्या पक्षस्य पञ्चदशानिधौ, जं० ७ वक्ष० । सू० प्र० । चं० प्र० ।

सुहृदगिसम-सुखनिषण्ण-त्रि० । अनाबाधवृत्त्योर्पापेष्टे, प्रश्न० १ संव० द्वार ।

सुहृदगुपाल-सुखानुपाल-त्रि० । सुखेनानुपालयते इति सुखानुपालः । सुरसे, पञ्चा० १७ विष० ।

सुहृत्थ-सुखार्थ-त्रि० । सुखमिति, रा० ।

सुहृत्थि-सुहृत्तिन्-पुं० । गन्धहस्तिनि, भ० १५ श० । स्मृत-लभद्रस्वामिनां दशपूर्वधरे शिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण । स्वा० । ज्ञा० । आ० म० । आच० । आ० क० । न० । आ० सू० । राजगृहवास्तव्येषु कालोदाय्यादिस्वययुधिषु अन्यतम, भ० ७ श० १० उ० । मन्दरस्य दक्षिणपूर्वे शीताया दक्षिणदिग्दक्षिणकूट, जं० ४ वक्ष० ।

सुहृद-सुहृत्-पुं० । “स्वरादसंयुक्तस्यानादः” ॥८॥१॥१॥ इत्याधिकारात् । क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लुक् ॥ ८॥१॥१॥ १७७ ॥ समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्नपदत्रयमपि विवक्ष्यते तेन तत्र यथादर्शनमुपयमपि भवति । सुहृद । सुहृदो इत्यादि । मित्रे, प्रा० १ पाद ।

सुहृदवाङ्मयमुद्रय-शुभद्रव्यादिमुद्रय-पुं० । प्रशस्तद्रव्यप्रयुक्तानां समवाये, पञ्चा० १५ विष० ।

सुहृदाउजोगभाव-शुभधातुयोगभाव-पुं० । शुभानां सुन्दराणां धातूनां धातुपित्तकफानां योगानां कायादिभ्यापाराणां भावः सत्ता शुभधातुयोगभावः । शुभानां धातूनां सम्बन्धे, पञ्चा० ५ विव० ।

सुहृदुक्त्वसंप्रयोग-सुखदुःखसम्प्रयोग-पुं० । सुखदुःखयोरकल्पिते योगे, दश० १ अ० ।

सुहृदुक्त्वसमन्वित-सुखदुःखसमन्वित-त्रि० । सुखमानम्बरूपं दुःखमसानोदयरूपमिति ताभ्यां समन्वितो बुद्धिः । सातासातयुक्ते, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० ।

सुहृदुक्त्व-सुखदुःखित-त्रि० । सुखदुःखोपसंपन्नके, द्य० ४ उ० ।

सुहृदुहनिष्विसेस-सुखदुःखनिर्दिश-त्रि० । हर्षशोकादिरहित, प्रश्न० ५ संय० द्वार ।

सुहृपगइ-शुभप्रकृति-स्त्री० । पुण्यप्रकृतिषु, कर्म० ५ कर्म० ।

सुहृपडिवाहा-सुखप्रतिबोधा-स्त्री० । सुखनाकृच्छ्रं न कच्छोदिकामात्रेणापि प्राप्तेर्योधा-जागरणं स्वप्नयोर्यां स्वापवास्थायां सा सुखप्रतिबोधा । निद्राविशेष, कर्म० १ कर्म० ।

सुहृपय-सुखपद-न० । जइ वि अ-राहं ण पणो तहा वि प-च्छन्नं भवतीति लक्षणे प्रायश्चित्तदाने, नि० सू० १ उ० ।

सुहृपरिकर्मणा-सुखपरिकर्मणा-स्त्री० । सुखा-सुखकारिणी पारिकर्मणा कृतविभ्रामणं यस्यां सा सुखपरिकर्मणा । अज्ञसम्बाधनाभेदे, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सुहृपसुत-सुखप्रसुप्त-त्रि० । सुखेनैव शयाने, आ० म० १ अ० । आश० ।

सुहृपदाया-सुखप्रदातृ-त्रि० । सुखं, "सर्वाणि सत्त्वानि सुखे रतानि, सर्वाणि तु क्षाण्णं समुद्भिज्जन्ति । तस्मात्सुखार्थी सुखमेव दद्यात्, सुखप्रदाता लभते सुखानि ॥१॥" सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ४ उ० ।

सुहृफल-शुभफल-त्रि० । अभिमतफले, पञ्चा० ४ विव० ।

सुहृकास-सुखस्पर्श-त्रि० । सुखः-कोमलः स्पर्शो यस्य स सुखस्पर्शः । शुभस्पर्शे, रा० । सं० प्र० । सू० प्र० । स० । ज० । सुखहनुस्पर्शे, रा० । आ० म० । सं० प्र० ।

सुहृभाव-शुभभाव-त्रि० । गुणानुरागरूपेषु शोभनपरिणामेषु, पञ्चा० ७ विव० । प्रायश्चित्ततया विवक्षितसत्परिणामे, पञ्चा० १६ विव० । उदारतया प्रवर्धमानप्रशस्ताध्यवसायेषु, पञ्चा० ८ विव० ।

सुहृभावजुय-शुभभावयुत-त्रि० । विशिष्टक्रियावत् प्रशस्ताध्यवसायविशेषोपने, पञ्चा० १८ विव० ।

सुहृभावबुद्धि-शुभभावबुद्धि-स्त्री० । कुशलाशयबुद्धौ, पं० व० ५ द्वार । पञ्चा० ।

सुहृभोग-शुभभोग-पुं० । शुभो-निम्नितो भोगो विषयेषु भोगक्रिया यस्यति । अनिन्दितक्रियायुक्तं, स्वा० १० ठा० ३ उ० ।

सुखभोग-पुं० । सुखमेव सातोदयसंपाद्यत्वात्तस्य भोगः सुखभोगः । सुखभेदे, स्वा० १० ठा० ३ उ० ।

सुहृभोगि-सुखभोगिन्-त्रि० । सुखम्-आनन्दरूपं भुनक्तीति सुखभोगी । सुखाऽऽस्थादके, आश० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

सुहृमत्त-सुभमनम्-त्रि० । असंक्लिष्टचेतसि, प्रश्न० १ सर्व० द्वार ।

सुहृमेत-सुखमात्र-न० । सामान्येनैव वैयर्थिकं सुखे पदपद्याहारसृजितनिर्णयपरिणामासुन्दरसुखकल्पं स्वपरजीवप्रतिष्ठितं तत्सुखमात्रम् । स्वपरनिष्ठं यत्किञ्चित्सुखे, वा० १३ विव० ।

सुहृमोक्ष-सुखमोक्ष-त्रि० । सुखेन मोक्ष्यते इति सुखमोक्षाः । सुखपरित्याज्येषु, वृ० २ उ० ।

सुहृम्म-सुधर्मन्-पुं० । वीरजिनेन्द्रस्य पञ्चमे गणधरे, कल्प० २ अधि० ८ क्षण । (भीवीरपण्डे श्रीसुधर्मस्वामी पञ्चमो गणधरः तद्वत्त्वम् 'अजसुहृम्म' शब्दं प्रथमभागे २१६ पृष्ठं गतम् ।) अथ पञ्चमगणधरवत्त्वनामभिधत्तुराह—

ते पञ्चइए सोउं, सुहृम्म आगच्छई जिणसगासं ।

वच्चांमि ण वंदामी, वंदित्ता पज्जुवासांमि ॥ १७७० ॥ व्याख्या पूर्ववत्, नवरं सुधर्मनामा द्विजोपाध्यायोऽथ यत्कथ्यः ।

आगतस्य तस्य भगवता किं कृतमित्याह—

आभट्ठो य जियेणं, जाइजरा-मरणविप्पमुक्केणं ।

नामेण य गोत्तेण य, सव्वण्णं सव्वदरिसीलं ॥ १७७१ ॥

व्याख्या पूर्ववदिति । विशेषः । कल्प० । आ० म० । (सुधर्मस्वामिन आयुरादि 'गणधर' शब्दे तृतीयभागे ८१६ उक्तम् ।)

सुहृम्मा-सुधर्म्मा-स्त्री० । चमरादीनामिन्द्राणां सूर्यादीनां च महर्द्धिकदेवानां सभा सुधर्म्मासभा । देवसभायाम्, रा० । प्रति० । ज० । आ० म० । प्रश्न० । सभानां मध्ये सुधर्म्मा भेदा । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । स्वा० ।

चमरस्स णं असुरिदस्स असुररणो सभा सुहृम्मा छ-सीसं जोयणाई उडुं उच्चत्तेणं होत्था । (सू० ३६ ×)

स० ३६ सम० ।

चमरस्स णं असुरिदस्स असुररणो सभा सुहृम्मा, एकावन्न सम्भसयसन्निविट्ठा पणत्ता । (सू० ४१ ×)

स० ४१ सम० । ('सूरियाभ' शब्दे वक्ष्यते एव ।)

सुधर्मावर्णकः—

कहि णं भंते ! सक्कस्स देविदस्स देवरणो सभा सुहृम्मा पणत्ता !, गोयमा ! जंबूदीवे दीवे मंदरस्स पठ्वयस्स दाडिणेणं इमीसे रयणप्पहाए पुढवीए० एवं जहा रायप्प-सेणइजे ० जाव पंचवडिसगा पणत्ता, तं जहा—असो-यवडिसए ० जाव मज्जे साहम्मवडिसए से णं सोहम्मव-डेमए महाविमाणे अद्धतेरस य जोअणसयसहस्माई आ-यामविकखंभेणं । एवं जहा सूरियाभे तहेव माणं तहेव उववाओ । सक्कस्स य अभिसेओ तहेव जहा सूरियाभस्स अलंकारअवणिआ तहेव ० जाव आयरक्ख चि, दोसा-गरोवमाई ठिई० । सक्के णं भंते ! देविदे देवराणां के महिडुईए ० जाव के महसोक्खे ! । गोयमा ! म्हिडुईए ० जाव महसोक्खे से णं तत्थ वत्तीसाए विमाणंवासंसयस-

हस्माणं० जाव विहरइ, एवं महिहृण० जाव महासोक्से सकं
देविदे देवराया सेवं भंते ! सेवं भंत ! ति (सू० ४०७+)

‘कहिणं’ मित्यादि “एवं जहा रायप्पसेणइजे” इत्यादिकर-
णादेवं दृश्यम्—“पुढवीए बहुसमरंमणिज्जाओ भूमिभागाओ
उहुं चंदिमसूरियगहगणनक्खत्तनारारुवाणं बहुइं जायणाइं
बहुइं जायणसयाइं एणं सहस्माइं एवं सयसहस्माइं
बहुओ जायणकाडीओ बहुओ जायणकाडाकाडीओ उहुं
दूरं वीइयइत्ता एत्थण सोहस्मे नामं कण्णं पण्णत्तं” इत्यादि
‘असाययइमए’ इह यावत्करणादिदं दृश्यम्—“सत्तवन्नवडै-
सए चंपगवडैमए खूयवडैमए” ति त्रिवृत्तिनाभिधेयसूचिका
अयमतिदेशगाथा—“एवं जह सूरियाभे, तंहेव माणं तंहेव
उववाओ । सक्कस्स य अभिसेओ, तंहेव जह सूरियाभ-
स्स ॥१॥” इति एवम्—अनेन क्रमेण यथा सूरिकाभे विमाने
राजप्रश्नकृताख्यप्रन्याक्ते प्रमाणमुक्तं तथैवास्मिन् वाक्यं तथा
यथा सूरिकाभाभिधानंदेवस्य देवत्वेन तत्रोपपात उक्तस्तथै-
वोपपातः शक्यते वाक्योऽभिषेकश्चाति, तत्र प्रमाणमायाम-
विष्कम्भसम्बन्धि दर्शितम् शेषं पुनरिदम्—“ऊयालीसं च स
यसहस्माइं बावन्न सहस्माइं अट्ट य अड्डयाले जायणसए
परिक्खेवेणं ति ॥” उपपातश्चेवम्—“तेणं कालेणं तेणं सभ-
एणं सक्के देविदे देवराया अहुणोववन्नमेत्ते चैव समाणं पंच-
विहाए पज्जत्ताए पज्जत्तिभाव गच्छइ, तं जहा—आहारपज्ज-
त्ताए” इत्यादि, अभिषेकः पुनरेवम्—“तएणं सक्के देविदे देव-
राया जणेव अभिसेअसमा तेणव उवागच्छइ तेणव उवाग-
च्छिता अभिसेयसभं अणुप्पयाहिणीकरेमाणं अणुप्पयाहि-
णीकरमाणं पुराच्छिमिण्णं दारेणं अणुप्पविसइ, जणेव सीहा-
सणं तेणव उवागच्छइ तेणव उवागच्छिता सीहासणवगए
पुराप्पाभिसुहं निस्सं, तएणं सक्कस्स * देविदस्स देवराय-
स्स सामाणियपरिसोववगणगा देवा आभिओगिए देव स-
हावेति सहाविता, एवं ययासी-खिणामेव भो ! देवाणुप्प-
या ! सक्कस्स * ३ महन्थे महन्थे महन्थे विउलं इदाभिसेयं उव-
ट्टवइ” इत्यादि, ‘अलंकारअच्छाणिया य तंहेव’ ति, यथा सूरि-
काभस्य तथैवाल्लङ्कारोऽर्चनिका चन्द्रस्य वाक्या, तत्र
अलंकारः, ‘तएणं स सक्के देव तप्पदमयाए पण्डलसुमालाए
सुरभीए गंधकासाइयाए गायाइं लुहइ लुहता सरसेणं
गासीसचंदण्णं गायाइं अणुलिपइ अणुलिपिता नामानी-
सासवायवोउभं चक्खुहं धरणफरिसजुत्तं इयत्तालापलवा-
तिरेणं धवलकण्णगखाचयंतकम्म आगासफालियसमप्पभं दि-
व्व देवदुमजुपलं नियंसति नियंसित्ता हारं पिण्डेति’ इत्या-
दीति अर्चनिकालशस्त्रेवम्—तएणं से सक्के * ३ सिद्धायणं
पुरात्थिमिण्णं दारेणं अणुप्पविसइ अणुप्पविसित्ता जणेव
इयच्छइ जणेव जिणपडिमा तेणव उवागच्छइ तेणव उवाग-
च्छिता जिणपडिमाणं आलाए पण्णमं करइ, आलां करत्ता
लोमहत्थणं गरहइ, लोमं रिहत्ता जिणपडिमाओ लोमहत्थणं
पमजइ जिणं जिता जिणपडिमाओ सुरभिणा गंधादपणं
रहाणेइ ति० जाव आयरक्खं ति, अर्चनिकायाः परो प्रन्थ-
न्तावद्वाक्यो यावदान्तराः स चैव लेशतः—‘तएणं से सक्के-
देविदे देवराया सभं सुहम्भं अणुप्पविसइ अणुप्पविसित्ता
सीहासणं पुराप्पाभिसुहं निस्सइ, तएणं सक्कस्स * ३ अयहत्त

रेणं उत्तरपुरच्छिमंणं चउरासीइमामाणियसाहस्सीओ
निस्सीयंति, पुरात्थिमंणं अट्ट अग्गमहिसीओ, दाहिणपुरात्थिमं-
णं आदिमतरिया परिमा बासदेवसाहस्सीओ निस्सीयंति, दा-
हिणेणं मज्झिमियाए परिमाए वोइसदेवसाहस्सीओ बरह-
णपच्छात्थिमंणं बाहिरियाए परिमाए सालस देवसाहस्सी-
ओ पच्छात्थिमंणं सत्त अणीयाहिवइणो । तएणं तस्स सक्कस्स
देविदस्स देवरायो चउहिंसि चत्तारि आयरक्खं देव-
चउरासीइसाहस्सीओ निस्सीयंति’ इत्यादीति, ‘के
महिहृण’ इह यावत्करणादिदं दृश्यम्—‘के-मह-
ज्जुइए महाणुभागं के महाजसे के महाबले’ ति । ‘बलीसाए-
विमाणायाससयससाहस्मान्णं’ इह यावत्करणादिदं दृश्यम्—
“चउरासीए सामाणियसाहस्सीणं तायत्तीसाए तायत्तीस-
गाणं अट्टणं अग्गमाहस्सीणं ० जाव अओसि च बहुणं देवाणं
देवीणं य आहिवक्खं ० जाव कारेमाणं पालेमाणं” ति । भ० १०
श० ६ उ० ।

सुहस्र-सुभग-त्रि० । मनोरमे, ‘लट्टं वनं सुहस्रं मणोरमं वाट
रमस्मिज्जं,’ पाइ० ना० ८ वर्ग ।

सुहर-सुभर-त्रि० । न्यूनादगतया आहारपरित्यागति, वश० ८
अ० ।

सुहरा-देशी-चटिकाभेदे, यस्या अधामुखं नीडं भवति । दे०
ना० ८ वर्ग ३६ गाथा ।

सुहरामि-सुखराशि-पुं० । सुखसंघाते, आ० म० १ अ० ।

सुहरिप्पिगा-सुहरियिका-स्त्री० । वनस्पतिविशेषः, जी० ३
प्रति० ४ अधि० ।

सुहस्र-सुखरूप-त्रि० । सातागौरवस्वभावं, सूत्र० १ भु०
६ अ० ।

सुहलेस्मा-सुखलेश्या-स्त्री० । सुखदतेजसि, ज० ७ वक्ता० ।
सुखलेश्याश्चन्द्रमसा न शीतकाले मनुष्यलोके इवात्यन्त-
शीतरश्मय इत्यर्थः, सू० प्र १६ पाहु० ।

सुहवामसुरभिगंध शुभवामसुरभिगन्ध-पुं० । शुभवामैः सुख-
रसैः, सुष्ठु गन्धे, तं० ।

सुहविष्णु-सुखविज्ञाप्य-त्रि० । सुखमेव प्रबोध्ये, सुहविष्णु-
णा सुहगणां ति । नि० सू० २ उ० ।

सुहविष्णवणा-सुखविज्ञापना-स्त्री० । सुखेन विज्ञापना-प्रार्थ-
ना यस्यां सा । अनायासमाध्यायां सुप्रतिस्ठयार्था स्त्रि-
याम्, सू० १ उ० ३ प्रक० ।

सुहविवाग-शुभविपाक-पुं० । शुभकर्मपरिणामं विपाकभुते,
प्रथमविपाकं दर्शितोऽयम् । स० १४६ सूत्र ।

सुहविवागोत्तम-शुभविपाकोत्तम-त्रि० । शुभविपाक उत्तमां
यथां ते शुभविपाकात्तमाः । सुखेषु, स० १४६ सूत्र ।

सुहविहार-सुखविहार-पुं० । सुखेनैव वासकहास्यविना वि-
हर्तुं शक्यं, सू० १ उ० ३ प्रक० ।

सुहस्रुद्धि-शुभसुद्धि-स्त्री० । कल्याणोपपत्त्यै सुखवर्द्धने, पञ्चा०
४ विव० ।

सुखेयवत-सुखवेदनव-त्रि० । सुखेन सुखलेशेन वेदनम्—
सुखवेदनेन सत्यासी सुखवेदनवतः । अमलसुखेन वेदे, अ० १४
श० २ उ० ।

सुखमेवत-सुखवेद्यव-त्रि० । सुखेन सुखलेशेन वेदे, अ० २
श० १ उ० ।

सुखमंकम-सुखसंकम-त्रि० । सुखस्य मुक्तिरूपस्य वा विविध
प्रमुखप्रकृतिरूपस्य संक्रमणं-संक्रान्तिः सुखसंकमम् । संमा-
रुदुःखादशुभाद्वा निःसरणेन सुखप्राप्तौ, "सुखमण्यरिद्वन्द्वं,
सुखमंकमणं मम दितुं" सथा० ।

सुखमंग-सुखमंग-त्रि० । आनन्दयुक्ते, अ० ३२ अष्ट० ।

सुखमंथर-सुखमंथर-त्रि० । सुखेन चित्तारहेनो, अ० ३३ उ० ।

सुखमसा-सुखसंज्ञा-त्रि० । वेदनीयोदयजे सानाधुमवे, अ०
३० १ अ० १ उ० ।

सुखमय-सुखमय-त्रि० । सुखेन चित्तारहेनो, अ० ३३ उ० ।

सुखसाय-सुखसाय-त्रि० । सुखस्य वैयधिकस्य सायः सुखसा-
यः । वैयधिकस्य सुखस्य स्फूर्तिरिति आरम्भप्रथमं, उक्तं ।
संयन्नादिम् सुखस्य सुखसायतेन एव अर्थवर्तनीयम् अतस्त-
त्फलमाह—

सुखसायं मे जीवे किं जगद्वरं? सुखसायं अणुस्सुखं
अणुपरं अणुस्सुखं जीवे अणुकंपरं अणुमंडे वि-
गययोगे चरितमोहनिजं कर्मं खेदे ॥ २६ ॥

हे भवन्त ! हे स्वामिन् ! सुखस्य वैयधिकस्य सायः स्फूर्ति-
निवारणन अपनयने सुखसायतेन जीवे किं जनयति, शु-
कगद-हे शिष्य ! सुखसायतेन अनुसुकम्भं जनयति, विप्रयसुखं
ऽनुलालनं जनयति अनुसुकम्भं जीवोऽनुकम्पनं अप्रतनं
जीवं दृष्ट्वा अनुकम्पको, दयावान् भवतीत्यर्थः । पुनरनुमृष्टोऽ-
भिमानरहितः शृङ्गादिशोभारहितः स्यात् । पुनस्तादृशः
सर्वत्रिगतशोकः इह लौकिककार्यभ्रंशादवपि शोकं न
कुरुते पुनस्तादृशं मोक्षार्थं शुभाध्यवसायवर्त्ती कथयतो-
क्त्यायक्यचरितमोहनीयरूपं कर्मं सपयति । उक्तं २६ अ० ।

सुखसाय-सुखास्वाद-त्रि० । सुखम् आनन्दरूपमास्वादय-
न्तीति सुखास्वादाः । सुखमोगिषु, सुखविषु, आका० १ अ०
२ अ० ३ उ० ।

सुखसाय-सुखास्वाद-त्रि० । अभिधायकविभाषासुखमो-
क्षदि, अ० ४ अ० १ ।

सुखशील-शुभ(शुभ)शील-त्रि० । सुखं शुभं वा सुखकरीत्वा-
च्छीलं स्वभावा यस्य सः सुखशीलः शुभशीलो वा । स० । सु-
खेन जीवनशीले, नि० अ० १ उ० । ('मृतगुणपडिसुवणा'
शब्दे अष्टमं ऽप्रत्ययस्तरा गतः ।)

सुखशीलगुण-सुखशीलगुण-त्रि० । सुखशीलस्य-शाताभिला-
षिणा गुणः-पार्थव्यादिस्थानाति सुखशीलगुणः । पार्थ-
व्यादिषु शीलगुणेषु, अ० १ अ० १ ।

सुखशीलविय-सुखशीलविय-त्रि० । सुखे शीलं कर्मं पार्थव्ये
सुखशीलवियः । पार्थव्यादिमन्त्रधर्मसु, नि० अ० १ उ० ।

सुखसुरभिमण्ड-सुखसुरभिमण्ड-त्रि० । गन्धान्तराः अ-
काशात्मनोहरेषु, अ० १ ।

सुखमेउकेउवहुल-शुभमेउकेउवहुल-त्रि० । शुभाः-प्रधानाः
सन्धा-मागो आलवालपाल्यो वा कनयो-ध्वजा बहुला
अनकरुपा येषां न तथा । अनेके शुभैः सेतुभिः कृत्वा-
अ कलितं, जी० ३ प्रति ४ अ० १ ।

सुखेजा-सुखेजा-त्रि० । सुखेजाः शय्याः सुखेजाः ।
सुखेजायां, अ० १ अ० १ ।

"चतारि य सुखेजायाः पञ्चताये । इत्येवम् इमा पञ्च
सुखेजा-त एव सुखे जायते अनापमो अनापमो पञ्च-
इत्येवम् पात्रयत्ति विस्तरं न किञ्चिन् निर्वृत्तौ मन्त्रे
ना भवत्यनापमो ना कलुषतनापमो निर्वृत्तौ पात्रयत्ति स-
इह पतिर्य इह निर्वृत्तौ पात्रयत्ति सहमाये पति-
यमाये पतिर्य ना मये उच्चायत्ति नियच्छ इ ना विधि-
गद्यमायज इ पदना सुखेजा ॥ १ ॥ अहावरा दाया सु-
हलेजा-त एव सुखे जायते अनापमो अनापमो पञ्च-
इत्येवम् पात्रयत्ति विस्तरं न किञ्चिन् निर्वृत्तौ मन्त्रे
ना भवत्यनापमो ना कलुषतनापमो निर्वृत्तौ पात्रयत्ति स-
इह पतिर्य इह निर्वृत्तौ पात्रयत्ति सहमाये पति-
यमाये पतिर्य ना मये उच्चायत्ति नियच्छ इ ना विधि-
गद्यमायज इ पदना सुखेजा ॥ २ ॥ अहावरा दाया सु-
हलेजा-त एव सुखे जायते अनापमो अनापमो पञ्च-
इत्येवम् पात्रयत्ति विस्तरं न किञ्चिन् निर्वृत्तौ मन्त्रे
ना भवत्यनापमो ना कलुषतनापमो निर्वृत्तौ पात्रयत्ति स-
इह पतिर्य इह निर्वृत्तौ पात्रयत्ति सहमाये पति-
यमाये पतिर्य ना मये उच्चायत्ति नियच्छ इ ना विधि-
गद्यमायज इ पदना सुखेजा ॥ ३ ॥

"अहावरा चउत्था सुखेजा, स एव सुखे जायते, प-
त्येव, तस्मै एव एवं भवति जइ ताव अहावरा भवत्येव
इहा अलेगा बलिता कल्लसरीरा अहावरा उरस्ताई कल्ल-
साई विपुलाई ययताई पग्गदियमई महानुभासाई कम्मकल-
यकारणाई मन्नाकम्मई पडिसज्जन्ति, किमन् ! पुण्ण अहं
अमोवगमिउवज्जमियं वेयं ता समं सहामं खमामि
तिनिक्खमि आदियानमि, ममे च एं अमोवगमिउवज्ज-
मियं वेयं समं असहमाणस्स अण्हियालेमाणस्स किं
मन्ने कज्जई? पगन्तसो मे पावे कम्मे कज्जई, ममं च एं
अमोवगमिउ जाय समं सहमाणस्स जाय अहियाले-
माणस्स किं मन्ने कज्जई? पगन्तसो मे निज्जरा कज्जई । उ-
त्था सुखेजा ॥ ४ ॥

अमोवगमिउवज्जमियं वेयं ता समं सहामं खमामि
तिनिक्खमि आदियानमि-इति-शोकाभावेन इति
इत्येवम्, अहावरा उरस्ताई कल्लसरीरा, बलिताः-प्रायवन्तः,
कल्लसरीराः-बहुशक्तिः, अन्यतराणि अनशनादीनां मध्य
वक्तव्यानि, उहावरा आशेसाशेपरहिततया दार्ष्टिक्येणा-
नि, कल्याणानि प्रकृत्यरूपत्वात्, विपुलाणि बहुविधत्वात्,
प्रयत्नानि प्रकृत्यरूपत्वात्, प्रकृत्यरूपानि आह्वयनिपत्त-
त्वात्, महाबुभुक्षानि अतिशयशक्तिरूपत्वात्, अतिशय-
शक्तिरूपत्वात्, कर्मस्यकारणानि मोक्षसम्पन्नत्वात्,

तपःकर्माणि तपःक्रियाः, प्रतिपद्यन्ते आश्रयन्ति, 'किमह ! पुल' ति—किं प्रश्नं, अङ्गन्यामन्त्रणंऽलङ्कारं, सा पुनरिति पूर्वोक्तार्थवैलक्षण्यदर्शनं, शिरोलोचनब्रह्मचर्यादीनामभ्युपगमं भवाभ्युपगमिकी उपक्रम्यन्तेऽननायुगिष्यकर्मो ज्वरानीमा- रादिस्तत्र भवा या सौपकर्मिकी तां वेदनां, सहामि ननु- र्यतावधिमूलनया, क्षमं विकोपनया, तितिक्षामि अदीनन- या, अध्यामयामि सौष्टवानिरंकेण तत्रैव वेदनायामवस्था- नं करोमीत्यर्थः । मय्य निपातां वितर्कायः, क्रियते भवती- त्यर्थः । पा० ।

सुहहृत्-शुभहस्त-पुं० । प्रशस्तकरं, विपा० १ ध्रु० ७ अ० ।

सुहहस्त-पुं० । सुहहेतुहस्ते, विपा० १ ध्रु० ७ अ० ।

सुहहेतु-सुहहेतु-पुं० । भाविसुलकारणे, पञ्चा० १५ विव० ।

सुहा-सुधा-स्त्री० । अमृतं, अष्ट० ११ अष्ट० । स्था० । प-

कपाषाणशर्करासु शुभायाम्, पञ्चा० २ विव० ।

शुभा-स्त्री० । शुभविपाकायां कर्मप्रकृतौ, पं० सं० ३ द्वार । यास्तु

जीवप्रमोदहेतुरसोपेतास्ताः शुभाः । पं० सं० ३ द्वार । प्रति० ।

सप्तदशस्य तीर्थकरस्य प्रथमप्रवर्तिन्याम्, प्रव० ६ द्वार ।

सुखा-स्त्री० । विशिष्टाह्लादरूपायाम्, पञ्चा० ३ विव० ।

सुहाकर्म-सुधाकर्मन्-न० । यत्र सुधाकारकं क्रियते ता- दृशं, स्थानं, दशा० १० अ० । आच्चा० ।

सुहाकुंड-सुधाकुण्ड-न० । धीर्जीवदवीरत्नामिप्रतिमाविभू- षितं स्वनामख्यातं तीर्थं, ती० ४३ कल्प ।

सुहागदेवी-सुहागदेवी-स्त्री० । जिनदासाभिधभावकभायां- याम्, सेन० ३ उल्ला० । ('सिचंकर' शब्देऽस्मिन्नेव भागे कथा गता ।)

सुहाणुबंध-शुभानुबन्ध-पुं० । अविच्छिन्नकल्याणसन्ताने, पञ्चा० ७ विव० । कुशलानुबन्धे, पञ्चा० ७ विव० ।

सुहाणुबंधि शुभानुबन्धिन्-त्रि० । कुशलं प्रत्यायाति पुनर्वोधि- लाभभोगप्रमदयार्कवलशैल्यपवर्गानुबन्धिषु, आच० ४ अ० ।

सुहाभिगम-सुखाभिगम-त्रि० । सर्वजननयनानां कान्ते, स० ।

सुहायपरिणामरूप-सुधात्मपरिणामरूप-त्रि० । प्रशस्तजीवा- ध्यवसायस्वभाव, पञ्चा० १० विव० ।

सुहारुहसुहोत्तार-सुहारोहसुहोत्तार-त्रि० । सुखेनारोहणसू- ध्वगमनं सुखेनोत्तारोऽधस्तादधतरणं यस्य सांगानपङ्क्त्या- दिभिः स सुहारोहसुहोत्तारः । सुखेनोर्ध्वमधस्ताच्च गन्तरि, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुहावबोध-सुखावबोध-पुं० । सुखपरिज्ञाने, पं० ४ विव० ।

सुहावह-सुखा(शुभा)वह-त्रि० । सुखं शुभं या आग्रहतीति सुखावहः । स्था० १० ठा० ३ उ० । दश० । उभयलोकसुखकरं, जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पश्चिम शीतोदाया महानद्या दक्षिणे खनामख्याते वल्लस्कारपर्वते, स्था० ४ ठा० १ उ० । देवकुलपु- विजयक्षेत्रपुत्रलस्वनामख्यातायां नगर्याम्, स्था० ।

दो सुहावहा । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सुहावासा-सुखावासा-स्त्री० । विश्वस्तानां निर्भयानामनुसु- कानां वा सुखः सुखस्वरूपः आवासो वद्वं सा

सुखावासा । स्था० १ ध्रु० १ अ० । सुखदवसनी, रा० । औ० ।
सुहासलत्थ-शुभासनस्थ-त्रि० । शुभे आसने निवर्तणे, व्य० २ उ० ।

सुहासय-शुभाशय-पुं० । शुभपरिणामे, पं० १ विव० ।
शुभचित्ते, प्रति० ।

सुहामव-शुभाश्रव-पुं० । पुण्याश्रवे, आच० ४ अ० ।

सुहासा-सुखासा-स्त्री० । सुखं क्लायाम्, अष्ट० १६ अष्ट० ।

सुहि-सुखिन्-त्रि० । सुखमस्यास्तीति सुखी । दश० २ अ० ।

सुखं प्राप्ते, औ० । प्रका० उक्त० । "आ आमन्त्र्य सौ वेना नः"

॥ ८ । ४ । २६३ ॥ शौरसेन्यामिनो नकरस्यामन्त्र्य सौ परे आ- कारो भवति । सुहिया ! । प्रा० ४ पाद ।

सुहृत्-पुं० । मित्रं, ध० २ अधि० । सूत्र० ।

सुहिभाव-सुखिभाव-पुं० । सुखिन्वे, अन० १ अधि० ।

सुहिय-सुहित-त्रि० । सुप्तु हिने ज्ञानादित्रयं येषां ते सुहिताः ।

रत्नाधिकेषु, ध० २ अधि० । जी० । आच्चा० ।

सुहृद्-पुं० । मित्रे, वृ० १ उ० २ प्रक० । नि० ।

सुहियजल-सुहजन-पुं० । हितैषिणि, स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

सुहिरक्षिया-सुहिरक्षिका-स्त्री० । वनस्पतिविशेष, आ० म० १ अ० । रा० । प्रका० । न० ।

सुहिरिमल-सुहीमनम्-त्रि० । सुप्तु हीर्लजा तस्यां मनोऽन्तः- करं येषां ते सुहीमनसः । लज्जालुषु, सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० ।

सुहुतमवरिष्ठ-उत्तमसुखवरिष्ठ-त्रि० । उत्तमं च तत्सुखं च तेन वरिष्ठा वरतमाः । सुखोत्तमेन भेषुषु, आच्चा० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

सुहुत्तर-सुखोत्तर-त्रि० । सुखेन तीर्थेते इति सुखोत्तरः । सु- खाह्लादनीये, उक्त० २ अ० ।

सुहुम-सूक्ष्म-त्रि० । "तर्ग्वीतुल्येषु" ॥ ८ । २ । १३ ॥ उकागस्ता- ङ्गप्रत्ययान्तास्तम्बीतुल्यास्तेषु संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्वं उ- कारो भवति, कश्चिदव्यञ्जापि आषे । सुहुमं । सूक्ष्मम् । प्रा० । अल्पं, पा० । मन्दं, स्था० ७ ठा० ३ उ० । अत्यन्तगहने, आ- च० ४ अ० । सूक्ष्मनामकर्मोदयात् सूक्ष्माद्येन यं सर्वस्तोका- पञ्चाः । स्था० २ ठा० १ उ० । येषां परिणामस्त्वमस्ते सूक्ष्माः । स्था० २ ठा० ३ उ० । उत्त० । सारे, स्था० १ ध्रु० १ अ० । ला- भायुज-वन्द्यन् सूक्ष्मो भवत्येते सूक्ष्ममन्त्रगय इत्यर्थः । आ- च० ४ अ० । सूत्र० । सूक्ष्माऽसंख्यातार्कादुकायेदनः, स्था- २ ठा० १ उ० । प्रव० । सूक्ष्मस्पर्शे अर्थे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । सूक्ष्मनामकर्मोद्भवः, दश० ४ तत्त्व । प्रश्न० । पं० सं० । सूक्ष्मनामकर्मोदयवर्तित्वात्, पृथिव्यादिषु एकेन्द्रि- षु, स० । न० । स्था० ।

अष्ट सूक्ष्माणि—

अष्ट सुहुमा पञ्चता, तं जहा—पाणिसुहुमे पणिसुहुमे वीर्यसुहुमे हरियसुहुमे पुष्कसुहुमे अंडसुहुमे लेणसुहुमे सिण्हसुहुमे । (सू० ६१५)

'अष्ट सुहुम' त्यादि, सूक्ष्माणि सूक्ष्मत्वावस्थाधारतया च,

तत्र प्राणसूक्ष्मम् अनुसरिः कुन्धुः स हि चलन्नेव विभाष्यते न स्थितः सूक्ष्मत्वादिति १, पनकसूक्ष्मं पनकः—उज्जी, स च प्रायः प्रावृत्तकाले भूमिकाष्टादिषु पञ्चवर्णस्तद्द्रव्यलीना भवति, स एव सूक्ष्ममिति एवं सर्वत्र २, तथा बीजसूक्ष्म-शास्त्रादिबीजस्य मुखमूले कणिका लोके या तुषमुष्मामित्यु-च्यते ३, हरितसूक्ष्मम्—अत्यन्ताभिनवोद्भिज्जपृथिवीसमान-वर्णं हरितमेवेति ४, पुष्पसूक्ष्मं—यटोदुम्बराणां पुष्पाणि ता-नि तद्वर्णानि सूक्ष्माणीति न लक्ष्यन्ते ५, अण्डसूक्ष्मं—मक्षि-काकीटिकाशूहकांलिकाम्राक्षणीककलास्यापण्डकमिति ६, ल-यनसूक्ष्मं लयनम्—आभयः सरसानां तच्च कीटिकागार-कादि, तत्र कीटिकाभ्यां च सूक्ष्माः सखा भवन्तीति ७, अण्डसूक्ष्ममवश्यायहिममडिकाकरकहरितननुकमिति ८ ।
स्था० ८ टा० ३ उ० । (प्राणसूक्ष्मादीनां व्याख्या स्वस्थाने ।)
(दश सूक्ष्मा इति 'महाकण्डे' शब्दे चोक्ते भागे उक्तम् ।) प्रसक्त-तस्तद्दीका इह प्रदर्श्यते—प्राणसूक्ष्मम्, अनुसरिः कुन्धुः, पनकसूक्ष्मम् उज्जी, यावत्करणादिषु द्रष्टव्यम्—बीजसूक्ष्मं बीजादीनां कणिका हरितसूक्ष्मं भूमिसमवर्णं तृणं पुष्पसूक्ष्मं यटादिपुष्पाणि, अण्डसूक्ष्मं कीटिकापण्डकानि, लयनसूक्ष्मं कीटिकागारानि, स्नेहसूक्ष्मम् अवश्यायादीत्युष्मस्थानक-मणितमेव, इदमपरं गणितसूक्ष्मं गणिते सङ्कलनादि तदेव सूक्ष्मं सूक्ष्मबुद्धिगम्यत्वात् ध्रुवं च वज्रान्ते गणितमिति । भङ्गसूक्ष्मं—भङ्गा भङ्गा वस्तुविकल्पास्ते च द्विधा स्थानभ-ङ्गाः, कमभङ्गकाश्च । तथाया यथा द्रव्यतो नामैका हिंसा न भावनः, अन्या भावतो न द्रव्यतः, अन्या भावतो द्रव्य-तश्च, अन्या न भावतो नापि द्रव्यत इति, इतरे तु द्रव्यतो हिंसा भावनश्च, द्रव्यतोऽन्या न भावनः, न द्रव्यतोऽन्या भावनः, अन्या न द्रव्यतो न भावन इति, तद्वत्तत्त्वं सूक्ष्मं भ-ङ्गसूक्ष्मं, सूक्ष्मता चास्य भजनीयपदवदुत्वं गहनभावेन सू-क्ष्मबुद्धिगम्यत्वादिति पूर्वं गणितसूक्ष्ममुक्तमिति । स्था० १० टा० ३ उ० । दश० ।

सूक्ष्मविधिमाह—

अहु सुहुमाह पेहाए, जाइ जाणितु मंजए ।

दयाहिगारी भूएसु, आस चिहुं सएज वा ॥ १३ ॥

अष्टौ सूक्ष्माणि वक्ष्यमाणानि प्रख्यापयंगतः आसीन-तिष्ठेच्छुयान वेति योगः । किंयिशिष्टानीत्याह—यानि ज्ञात्वा संयतो ज्ञपरिज्ञया प्रत्याख्यानपरिज्ञया च दयाधिकारी भूतेषु भवत्यस्यथा दयाधिकार्येव नति, तानि प्रेक्ष्य तद्वहिन एवा-सनादीनि कुर्यात्, अन्यथा तेषां स्वातिचारैरिति सूत्रार्थः ।

आह—

कयराणि अहु सुहुमाणि, जाइ पुच्छिज संजए ।

इमाणि ताणि मेहानि, आइबिख विवक्खली ॥ १४ ॥

कनरायष्टौ सूक्ष्माणि यानि दयाधिकारत्वाभावभयात् पुच्छेत् संयतः । अनेन दयाधिकारिण एव एवंविधेषु य-त्नमाह—स ज्ञावश्यं तदुपकारकायकारकाणि च पृच्छति तत्रैव भावप्रतिबन्धादिति । अमूनि ताभ्यनन्तरं वक्ष्यमा-णानि मेधावी आचक्षति विवक्ख इत्यनेनाप्यनेनैवाह—म-योदावर्तिना नज्जेन तत्प्रकरणे काणी, एवं हि भानुल्लसंगा-वेयपुजिर्मत्तप्यथा विपर्यय इति सूत्रार्थः ।

सिखेहं पुष्कसुहुमं च, पाणुत्तिंगं तदेव य ।

पणगं बीव हरियं च, अण्डसुहुमं च अहुमं ॥ १५ ॥

'सिखेहं' नि सूत्रं, 'स्नेह' मिति स्नेहसूक्ष्मम्—अवश्याय-हिममडिकाकरकहरितननुकं, पुष्पसूक्ष्मं वेति यटोदुम्बराणां पुष्पाणि, तानि तद्वर्णानि सूक्ष्माणीति न लक्ष्यन्ते 'पाणी' नि प्राणसूक्ष्ममनुसरिः—कुन्धुः, स हि चलन् विभाष्यते, न स्थितः, सूक्ष्मत्वात् । 'उत्तिंगं तदेव य' त्वुत्तिङ्गसूक्ष्मं—कीटिकानगरं, तत्र कीटिका अन्ये च सूक्ष्मसखा भवन्ति । तथा 'पनक' मिति पनकसूक्ष्मं प्रायः प्रावृत्तकाले भूमि-काष्टादिषु पञ्चवर्णस्तद्द्रव्यलीनः पनक इति तथा 'बीजसूक्ष्म-शास्त्रादिबीजस्य मुखमूले कणिका, या लोके तुषमुष्मामित्यु-च्यते, 'हरितं च' नि हरितसूक्ष्मं, तच्चात्यन्ताभिनवोद्भिज्जं पृथिवीसमानवर्णमेवेति, 'अण्डसूक्ष्मं चाहुम' मिति । एतच्च मक्षिकाकीटिकाशूहकांलिकाम्राक्षणीककलास्यापण्डकमिति—सूत्रार्थः ॥ १५ ॥ दश० ८ अ० २ उ० । नि० चू० । समयपरिभाषया सूक्ष्मकार्यके पुष्पे, "पुष्पाणि य कुलु-माणि य, कुल्लाणि य तंहय होति पसवाणि । सुमणाणि य सुहु-माणि य, पुल्लाणि य होति एगट्टा ।" दश० १ अ० ७० । "सुहुमा य वायगो वा, दुविधो लाउत्तरा समाने । सुहुमा लाउत्त-रिआ, लायवो इमेहि ठागेहि ॥" सुहुमवायरसकवे वक्खमाणे । नि० चू० १ उ० । ईसिममंतभावे सुहुमो परिगहं भएणति । नि० चू० १ उ० । आगामिण्यामुत्सर्पिण्यां भविष्यति सप्त-मे कुलकरे, पुं० । स्था० ७ टा० ३ उ० ।

सुहुमअपज्जत—सूक्ष्मापर्यप्त—पुं० । सूक्ष्मनामकमौदयवर्तिषु प-कन्दिवापययांकरुषु, स० १४ सम० ।

सुहुमअइयार—सूक्ष्मातिचार—पुं० । लघुवारिचकणेषु, पं० च० ३ द्वार ।

सुहुमकम्म—सूक्ष्मकर्मन्—न० । सूक्ष्मेषु केवलज्ञानदर्शनयथा-ख्यातवारिचायायकं कर्मसु, टा० १४ टा० ।

सुहुमकाय—सूक्ष्मकाय—पुं० । इत्यादिकं वस्तुनि, इति वृ-जः । अन्यं त्वाहुः—वस्त्रं, भ० १६ श० ३ उ० । सू-क्ष्मकायं इत्यादिकं वस्तु मृषा । अन्ये त्वाहुः सूक्ष्मका-यं वस्त्रम्, इति । प्रति० ।

पृथिव्यादिषु कनरः कायः सूक्ष्म इति कायमाश्रित्य

तेषामेव नरतराण्यस्य सूक्ष्मस्वरूपणयाह—

एयस्मं खं भंते ! पुदविकाइयस्म आउकाइ० तेउकाइ० वाउकाइ० वणस्सइकइयस्म कयरे काये सव्वसुहुमे कयरे काए सव्वसुहुमतराए १, गोयमा ! वणस्सइकइए सव्व-सुहुमे ! वणस्सइकइए सव्वसुहुमतराए १, एयस्मं खं भंते ! पुदविकाइयस्म आउकाइ० तेउकाइ० वाउकाइय-स्म कयरे काये सव्वसुहुमे कयरे काये सव्वसुहुम-तराए १, गोयमा ! वाउकाए सव्वसुहुमे वाउकाये-सव्वसुहुमतराए २, एयस्मं खं भंते ! पुदविकाइ-यस्म आउकाइयस्म तेउकाइयस्म कयरे काये स-व्वसुहुमे कयरे काए सव्वसुहुमतराए १, गोयमा ।

लोभस्य संशयस्तनलोभस्य अग्रहस्तसंशयस्तस्य संशयस्या-
संशयप्राप्तिस्तद्वृत्तिर्बुद्धयमानोऽनुभवश्च उपक्षमकः प्राप्त्यर्थो
वा भवति । सांस्तनमुद्धृतं कालं यावत्सुद्धमसंपरागं भव्यते ।
आ० म० १ अ० १ प० मा० । सुद्धमसंपरागं जा यच्चाते सौ
सुद्धमसंपरागो । सुद्धमं तामं भायं कदं भायं ? आउयमोह-
णिसवञ्जाओ वृ कम्मपयहीआ सिद्धितवंधणउडाओ अप्प-
कालाद्दिनकाला महाण वायाओ अप्पवत्सगणओ सुद्धमसंपरा-
गस्स वज्झाति, एवंपिअं सुद्धमं कम्मं ते स वज्झाति ।
सुद्धमो संपरागो वा ज्वल सौ सुद्धमसंपरागो, सौ य असी-

केजसमहसो अंतांमुद्रुसिधो विसुज्जमाणपरिणामो वा
पडियत्तमाणपरिणामो वा भवति स्ति । आ० ५० ४ अ० ।
सुहृमसंपराया दशमगुणस्थानवर्तिनः । पञ्चा० ६ वि० ।

सुहृमसंपरायगुणद्वाराण-सूक्ष्मसंपरायगुणस्थान-न० । सूक्ष्म-
सम्परायो द्विधा—कपकः, उपशमको वा । कपयति
उपशमयति वा लोभमेकमिति कृत्वा तस्य गुणस्थानं
सूक्ष्मसंपरायगुणस्थानम् । (एतच्च केवलमेष भवतीति
विशेषणद्वाराण—) तथा छाद्यने केवलज्ञानं केवल-
दर्शनं चात्मनोऽनेनेति छद्मं ज्ञानावरणदर्शनावरणमोह-
मीयान्तरायकर्मोदयः सति तस्मिन् केवलस्यानुत्पादात्
तदपगमानन्तरं उत्पादात् । छद्मनि तिष्ठतीति छद्मस्थः । स च
सरागाऽपि भवतीत्यतस्तत्त्ववच्छेदार्थं वीतरागप्रज्ञं वीतो
विगतो रागो मायालोभकपायोदयरूपो यस्य स वीतरागः,
स चासौ छद्मस्थश्च वीतरागछद्मस्थः, स च क्षीणकपायोऽ-
पि भवति तस्यापि यथोक्तरागापगमात्, अतस्तद् व्यवच्छे-
दार्थमुपशान्तकपायप्रज्ञं 'कपाशेष' त्यादि दृढकधातुर्हि-
सार्थः, कपमि कपयन्ते च परस्परमात्मन् प्राणिन इति
कपः संसारः, कपमयन्ते-गच्छन्त्येभिर्जन्तव इति कपायाः
क्रोधादय उपशान्ताः उपशमिता विद्यमाना एव संक्रमणाद-
सैनादिकरागादयायोग्यत्वेन व्यवस्थापिताः कपाया येन स
उपशान्तकपायः । कर्म०२कर्म०गुणस्थानभेदे, दर्श०५तत्त्व ।

सुहृमसंपरायचरितलङ्घि-सूक्ष्मसंपरायचारित्रलङ्घि-स्त्री० ।
संपरित—पर्यटति संसारमभिरिति सम्परायाः—कपायाः ।
सूक्ष्मा लोभाशावशेषरूपाः सम्पराया यत्र तत् तस्य
चारित्रस्य लङ्घिस्तथा । चारित्रभेदे, भ० ८ श० २ उ० ।

सुहृमसङ्घ-सूक्ष्मशल्य-न० । सूक्ष्मे गर्वात्मके शल्ये, सूत्र० ।

सुहृमे सङ्घे दुरुद्धरं, विउर्मता पयडिज संथवं ॥ ११ ॥

किमिति ? यतो गर्वात्मकमेतत्सूक्ष्मं शल्यं वर्तते सूक्ष्मत्वाच्च
दुरुद्धरं दुःखेनोद्धर्तुं शक्यते, अतो विद्वान् सत्सङ्घिवेक-
कस्तत्तावत् संस्तवं परिचयमभिष्यङ्गं परिजङ्घात्-परित्य-
जेदिति । नागार्जुनीयास्तु पठन्ति—

"पलिमन्धमहं वियाणिया, जा वि य वंदण पूयणा इहं ।

सुहृमे सङ्घं दुरुद्धरं, तं पि जिणं एएण पंडिण ॥ १ ॥ "

अस्य चायमर्थः—साधोः स्वाध्यायध्यानपरस्यैकान्त-
निःस्पृहस्य योऽपि चायं परैर्वेन्दनापूजनादिकः सत्का-
रः क्रियते, असाधारणं सद्गुणानस्य सङ्गतर्वा महान्
पलिमन्धो विद्वाः, आस्तां तावच्छुद्धादिष्वभिष्यङ्गस्तमि-
त्यर्थं परिचय तथा सूक्ष्मशल्यं दुरुद्धरं चातस्तमपि जेय-
अपमयन्त, परिहृतः एतेन वक्ष्यमाणेनेति । सूत्र० १
श्रु० २ अ० २ उ० ।

सुहृमुस्सास-सूक्ष्मोच्छ्वास-पुं० । अल्प अल्पपरिमाणे उच्छ्वासे,
"सुहृमुस्सासं तु जयणाप स्ति " सूक्ष्मोच्छ्वासमेव यतनया
मुञ्चन्ति नालयणं मा भूत्स्वघातः । आश० ५ अ० ।

सुहृय-सुहृत-त्रि० । घृतादितर्पिते, आ० १ श्रु० ५ अ० । औ० ।

सुहृयहृयाम्ब-सुहृतहुताशन-पुं० । घृतादितर्पितवैश्वानरे,
"सुहृयहृयाम्बो इव ते यसा जलने" घृतादितर्पितवैश्वानर-
२५७

प्रभया दीप्यमानं, जी० ३ प्रति० १ अधि० ।

सुहेली-देशी-सुल, दे० ना० ८ वर्ण ३७ गाथा ।

सुहेसग-सुखैषक-त्रि० । सुखस्य एषकः सुखैषकः याजकादि-
त्वात्समासः । सुखार्थिन, आचा० १ श्रु० २ अ० ३ उ० ।

सुहेसि-सुखैषिन्-त्रि० । सुखलालसे, दर्श० ३ तत्त्व । आ-
चा० । सूत्र० ।

सुहोदय-शुभोदक-न० । पवित्रस्नानादृतं गन्धोदके, आ० १
श्रु० १ अ० । तीर्थोदके, ज० ३ वक्ष० ।

शुभोदय-न० । शुभ उदयो यस्य तच्छुभोदयम् । योगिनां
शुभोदके चित्ते, बो० १४ वि० ।

सुखोदक-न० । नात्युष्णशीते जले, औ० ।

सुहांवभाग-शुभोपयोग-पुं० । प्रशस्ताध्यवसाये, पञ्चा० १५
वि० ।

सूअरवल्ल-शूकरवल्ल-पुं० । शूकरसंज्ञके कन्दविशेषे, प्र० ४
ठार ।

सूअरलंछण-शूकरलाञ्छन-न० । स्वनामख्यातं क्षेत्रं, "जन्तु
तस्सव भगवन्ना सूअरलंछणागन्धं पडुच्च देवहिं महिमा
कया, तत्थ य सूअरलंछं पसिद्धिमुवगयं" ती० २४ कट्ठ ।

सूआ-सूआ-न० । धान्यविशेषे, ध० २ अधि० ।

सूअ-सूचित-त्रि० । तिरस्कृतं, वृ० ३ उ० । व्यञ्जना-
दियुक्तं, दर्श० ५ अ० १ उ० । श्लाघितं, वृ० १ उ० ।

सूई-सूची-स्त्री० । वस्त्रसीवनोपकरणं, वृ० ३ उ० । जीत० ।
सूत्र० । यथा वस्त्रं सीदयते, ध० ३ अधि० ।

जे भिक्खु अविहीए सूई जायति जायंतं वा साइजइ ॥ २३ ॥

जे भिक्खु अविहीए सुति जायति । का अवधी ?

इमा—

वत्थं मिच्चिस्सामि-सि जाइउं पादसिच्चणं कुणति ।

अहवा वि पादसिच्चणं, करेत्तो सिच्चती वत्थं ॥ १७५ ॥
कंठा ।

तं दड्ढं सयं वा, अहवा अमेसि अंतियं सोच्चा ।

उभयं मग्गहणं, कुआ दुविधं च वोच्छेदं ॥ १७६ ॥

सुत्तिस्सामिणा अविहीए सिच्चंतो सयंमेव विट्ठो, अण-
स्स वा समीधं सुतं अभावणाओ अणस्स पुरआ लि-
सति, अग्गहणं साइणं अणायारं करेति, दुविधा वोच्छेओ
तह्वेण वड्ढाणं वा तस्स वा अणस्स वा साइस्स ।

जे भिक्खु अप्पणो एगस्स अट्ठाए सूई जाइत्ता अस्स-
मक्कस्स अणुपदेह अणुपदंतं वा साइजइ ॥ २४ ॥

अहगं सिच्चिस्सामि, सि जाइउं सो य देति अमेसि ।

असो वा मिच्चिहिती, सो सिच्चणमप्पणा कुणति ॥ १७७ ॥

अप्पणो अट्ठाए जापउं अणस्स अलक्षितसाहुस्स इति
ताणि वा कुलाणि जस्स साहुस्स उवसमेति तस्स
णामेण माग्गउं अप्पणो सिच्चति । का दोसा ? ।

रामो--

तं ददृण सयं वा, अहवा अमोसि अंतियं सोषा ।
आभावगमगहणं, कृञ्जा दुविधं च वोच्छेदं ॥१७८॥
सुडं वा अविधीय, जे भिक्खू पाडिहारियं अप्पं ।
तक्कजमंधणं वा, कृञ्जा छक्कायघातं वा ॥ १७९ ॥
जे तीए सूरिए कज्जे ते कज्जे गहणपणेण वा छक्कायघातं वा
करज्ज ।

इदानीं अउगह वि सुत्ताणं विधी भणति--
तम्हट्टा जाण्जा, जं मिद्वे कम्म कारणा वावि ।
एगतरमुभयतो वा, अक्खेवेत्तुं तहा भिक्खू ॥ १८० ॥
अण्णट्टाए जाण्जा जं वा वत्थादि सिद्धं तद्दट्टाए जाण्जा
जस्स साहुस्स कज्जे तस्मांमेण जाण्ज्ज, अण्णतो परस्स उ-
भयट्टा वा जाण्ज्जा जहा काउकामो तहा अक्खिउ जाति-
यउव, एस्स परमत्थो ।

अण्णणणे विधी भणति--

गहणम्मि गिरिहऊणं, हत्थं उत्ताणगम्मि वा काउं ।
भूमीए च ठवेत्तुं, एस्स विही हंति अण्णणणे ॥१८१॥
गहणवासओ तस्मि सयं गिरिहऊणं आण्णऊणं गिरिहत्थस्स
अण्णेति, एवं संजयपआंमेण भवति, अण्णणणंमि वा हत्थं
वि निरिच्छं आण्णणण वा ठवेति एवं भूमीएण वि ठवेति ।

एतेनि अउगह वि सुत्ताणं इमे विनियपदा--

लाभपरिच्छा दुल्लभ, अचियते महम अण्णणणे ।
चउसु वि पदेसु एते, अवरपदा हंति णायव्वा ॥१८२॥
साहु खत्तपाडि तहगा गता, किं सूती मग्गिता लभति ण
व ति अमट्टाए मग्गज्जा, पत्तसिद्धणट्टाए दुल्लभाओ सूती-
ओ वत्थमिद्धणट्टाए मग्गिणीयाए पत्तं सिद्धिउज्जति, ते पुण ज
यणाए निवंधां जहा ण दीयति व्वाइयमावेण अविद्यता-
साहुणा ण लभति तस्स वा णामेण ण लभति ताह अण-
णा अट्टाए जाइउ तस्स देज्जा सहसाऽणाभाएण वा अ-
विहीए अण्णणज्जा । नि० चू० १ उ० । फलकसंखन्धिघना-
भायहेतुपादुकास्थानीयऽपि, जी० ३ प्रति० ४ अधि० जं० नि०
चू० । विपा० । पं० भा० । सद्भावतस्त्वसंखन्धिगर्ज्जिजीवैकै-
काकाशप्रदेशव्यवस्थापितेघनो मन्तव्यः, द्वितीयोऽपि घन-
हत्थमव भवति एवं प्रतरस्तथा सूत्रिरपि । विशेषः (अत्रत्या
व्याख्या 'आदि' शब्दे तृतीयभागे १४८ पृष्ठे गता ।) म-
ञ्जर्याम्, दे० ना० ८ वर्ग १ गाथा ।

सूरितल-सूचितल-न० । ऊर्ध्वमुखसूचीके भूतले, प्रश्न० १
आध० द्वार ।

सूरिफल-सूचीफलक-न० । सूचाभिरसंखन्धिनेषु फलक-
प्रदेशेषु, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरिमुह-सूचीमुख-न० । यत्र प्रदेश सूची फलकं भित्त्वा मध्ये
प्रविशति तस्यासन्ने देशे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । ग० ।
द्विन्द्रियजीवभेद, प्रश्न० १ पद । पक्षिभेद, प्रश्न० २ आध० द्वार ।
सूक (य) २-शूकर-पुं० वराह, प्रश्न० २ आध० द्वार ।

सूड-भञ्ज-धा० । आमर्देन, " भञ्जयेमय-सुसुमूर-सूर--
सूर-सूड-विर-परिवरज्ज-करज्ज-नीरज्जाः ॥ ८ । ४ । १०६ ॥
भञ्जने नवादेशा वा भवन्ति । सूडइ । भर्माङ्ग । प्रा० ४ पाद् ।
सूयत्-सूयत्व-न० । घातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्ताभिघातजं
शोथं, घातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्ताभिघातजोऽयं पांढा, उक्तं
च--" शोफः स्यात् पट्टिधो घोरा, पौषेहसंघलक्षणः ।
व्यस्तैः समस्तैश्चापीह, तथा रक्ताभिघातजः ॥१॥" आश्वा० १
ध्रु० ६ अ० १ उ० ।

सूण्या-सूयता-स्त्री० । वाक्मनसोर्यथार्थत्वे, द्वा० २१ द्वा० ।

सूणा-सूना-स्त्री० । वधस्थाने, तं० । ग० ।

अथ गाथावतुकेनोत्सर्जनीयगच्छं दर्शयति--

जन्थ गोयम ! पंचएहं, कहं वि सूणाणं इक्कमवि हुज्जा ।
तं गच्छं निविहेणं, वासिरिय वइज्ज अज्जत्थी ॥ १०१ ॥

यत्र गच्छं गौतम ! कथमपि पञ्चानां सूयानां-वधस्थानानां
मध्ये एकाऽपि भवेत्, तं गच्छं त्रिविधेन मनोवाक्यायलक्षणेन
व्युत्सृज्य-त्यक्त्वा अन्यत्र सगच्छं प्रजेत् । तत्र घर्गट्टिका १
उदुखलं २ चुली ३ पानायगृहं ४ प्रमाजनी चेति ५, पञ्च
सूनाः, उक्तं च शुकसंयाद्ऽपि--"खण्डनी, १ पेषणी २ चुली ३,
जलकुम्भः ४ प्रमाजनी ५ । पञ्च सूता गृहस्थस्य, तेन स्वर्गे
न गच्छन्ति ॥१॥" इति गाथावतुः ।

सूणारम्भपवत्तं, गच्छं वेसुज्जलं न सेविज्ज ।

जं चारितगुणेहि तु, उज्जलं तं तु सेविज्ज ॥ १०२ ॥

सूतारम्भप्रवृत्तं खण्डन्याद्यारम्भकर्तारं, तथा वेपेणाज्जलं
वेपाज्जलम्, एवंविधं गच्छं न सेवेत संसारवज्रकथात् ।
ननु उज्ज्वलवेषस्य को वेपः ? उच्यते-उज्ज्वलवेषेण विभूषा
भवति विभूषातश्च चिकणः कर्मबन्धः ततश्च संसारपट्यंठन-
मिति । ग० २ अधि० ।

सूणारम्भपवत्तग-सूतारम्भप्रवर्तक-त्रि० । खण्डन्याद्यारम्भ-
कर्तार, ग० २ अधि० ।

सू(मु)त्तम-सूत्तम-त्रि० । अतिप्रधानं, ग० १ अधि० ।

सूदग-सूद्रक-पुं० । प्रतिष्ठानपुरं सातवाहननृपतिमित्रे स्वता-
मक्यान्तं द्विजे, ती० २६ कल्प । ('सातवाहन' शब्देऽस्मिन्नेव
भागे कथा ।)

सूमालिया-मुकुमारिका-स्त्री० । तैलविशेषे, वृ० १ उ० २ प्रक० ।
पं० व० । अम्पानगर्या सागरदत्तसार्धवाहस्य सुतायाम्, द्वा०
१ ध्रु० १६ अ० । ('दुर्ग' शब्दे चतुर्थभागे २५८४ पृष्ठे कथा ।)

सूय-सूय-न० । 'सूय'पेशन्ते, सूयनान्सूयं निपातनात् रूपान्प-
त्तिः भावप्रधानकायं सूयनायाम्, न० ।

सूय-धा० । सुग० । ज्ञापनं, सुगइ । सूययति । वृ० २ प्रक० ।

सूयग-सूयक-न० । आशौचे, इय० १ उ० । " जायमजायस्य-
गंमु निज्जुडा" इय० १ उ० । सूयके विचारः-पुत्रजन्मनि तद्गे-
हे दशदिनपर्यन्तं भोजनं न कर्तव्यम् । ही० ४ प्रका० । वृ० ।
ही० । "तस्स परं तिज्जि पक्कं सूयतो मयलसलागा कुकुड-

गो, " आ० म० १ अ० । सूयगर्भं इति प्रसिद्धे सुयगि-
शंभु, प्रथ० ६० द्वार । जायमयसूयगर्भं निज्जूढा " इत्यादि-
सूतकशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते, जातकसूतकं नाम जन्मान्त-
रं दशाहानि यावत्, सूतकसूतकं सूतान्तरं दश दिवसान्
यावत् तत्र यदुच्यते तद् द्विधा—'लोक' इति लौकिकम् ' उत्तर ' इति
लोकोत्तरम्, लौकिकं द्विधा—इत्थरम्, यावत्कथिकं च ।
नन्वेत्थरम्—यत्सूतकं सूतकादिनाथादि—लोके सूतकादि द-
श दिवसान् यावदुच्यते इति, यावत्कथिकं च—यदुच्यते क-
र्मकारणोच्चादि, एतावत्कारणं व्यवहारसूत्रवृत्तौ सन्ती-
त्युक्त्वा सूतकगृहं दश दिवसान् यावत्स्मरन्तरास्त्यजन्तः स-
न्ति, प्रश्नोत्तरप्रश्ने तु दशदिननिर्बन्धो ज्ञातो नास्ति इत्युक्त्वा-
मस्ति, तत्कथमिति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—व्यवहारसूत्रवृत्तौ
सूतकविषये यदुच्यते तद् दशदिनपर्यन्तं, ततो यत्र
देशे सूतकविषये यावानवधिस्तावन्ति दिनानि वर्जनीयानि,
तेन प्रश्नोत्तरप्रश्नेन सह न कोऽपि विरोध इति ॥ २६० ॥
सूतकगृहं साधय आहारार्थं यान्ति नर्वाति? प्रश्नः—अत्रोत्तरम्
यत्र देशे सूतकगृहं यावद्विवासरैर्ब्राह्मणादयो भिक्षार्थं प्र-
जन्ति तत्रास्माभिरपि तथा विधेयमिति बृहद्व्यवहारः ॥ २०१ ॥
सेन० ३ उक्ता० । ' जायमयसूयगर्भं निज्जूढा ' सूतकशब्दः
प्रत्येकमभिभव्यते जातसूतकं नाम जन्मान्तरं दशाहानि
यावत् सूतकसूतकं नाम सूतान्तरं दश दिवसान् यावत् तत्र
जातकसूतके वा आदिशब्दास्तद्व्येष्ट तथैव विधेयं शुद्धगृहादिषु
ये कृतभाजनाः सन्तो धिग्जातीयैर्निर्गूढा असंभाष्याः कृता
इति । ६०० १ उ० । उत्त० । पा० ।

सूचक-पुं० । पिशुने, पिशुने सूचकं पिशुरिति वचनात्,
आच० ४ अ० । प्रश्न० । राज्ञां सूचकाकारके, ये सामन्तरा-
ज्येषु गत्या अन्तःपुरपालकैः सह मैत्री कृत्वा यत्तत्र रहस्यं
तत्सर्वं जानाते पश्चादनुसूचकेभ्यः कथयन्ति । ६०० १ उ० ।
सूयगड-सूत्रकृत-न० । प्रवचनपुरुषस्य द्वितीयऽङ्गं, न० ।
' सूच ' पैश्वर्यं, सूचनसूत्रम्, निपातनाङ्गनिर्णयसंरिति
भावप्रधानत्वात् सूचशब्दः, ततोऽयमर्थः—सूत्रेण कृते सूत्र-
रूपतया कृतमित्यर्थः, यद्यपि च सर्वमङ्गं सूत्ररूपतया
कृतं तथापि रुढिवशदितदेष सूत्रकृतमुच्यते, न शेषमङ्गम् ।
न० । (सूत्रस्य करणस्य च निक्षेपौ स्वस्वस्थाने उक्ता ।)
लौकिकग्रन्थस्य कर्मबन्धहेतुत्वात् कर्तृशुभप्रियायिष्यमव-
लम्बम्, इह तु सूत्रकृतस्य तावत् स्वसमर्थेन शुभाध्यवसा-
येन च प्रकृतं यस्माद्गुणधरैः शुभप्रयामावस्थितैरिदमङ्गं कृत-
मिति ।

सूत्रकृतपर्यायाः—

सूयगडं अंगारं, वितियं तस्मै य इमाणि नामाणि ।

सूयगडं सूतकडं, सू(या)यगडं चैव गोणाहं ॥ २॥

सूत्रकृतमिति—एतदङ्गानां द्वितीयं तस्य सामूह्यकार्यकानि,
तथा—सूत्रमुत्पन्नमर्थरूपतया तीर्थरुद्ध्यः ततः कृतं
ग्रन्थरचनया गणधरिति, तथा सूत्रकृतमिति सूत्रा-
नुसारेण तत्प्राधान्यः क्रियतेऽस्मिन्निति तथा सूत्रा-
कृतमिति स्वपरसमर्थसूचनं सूत्रा साऽस्मिन् कृतमिति,
एतानि चास्य गुणनिष्पन्नानि नामानीति । सूत्र० १ ध्रु०
१ अ० १ उ० । (सूत्रकृतनिरुक्त्याववा ' करण ' शब्दे

द्वितीयभागे ३६ पृष्ठे गता ।)

इहानन्तरसूत्रकृतस्य निरुक्तमुक्तमनुना सूत्रपदस्य निरु-
क्ताभिधित्तयाऽऽह—

सुत्तेण सुत्तिया चिय, अत्था तह सूइया य जुत्ता य ।

तो बहुविहप्यउत्ता, एयपसिद्धा अणादीया ॥ २१ ॥

' सुत्तेण ' इत्यादि, अर्थस्य सूचनसूत्रम्—तेन सूत्रेण के-
चिदर्थः साक्षात्सूत्रिता मुख्यतयोपासास्तथा परं सूचिता
अर्थापस्याक्षिताः साक्षादनुपादानेऽपि दृष्टानयनचोदनया
तदाध्यागनयनचोदनावदिति । एवं च कृत्वा चतुर्दशपूर्वविदः
परस्परं पदव्यानर्पिता भवन्ति, तथा चोक्तम्—' अक्षराले-
भेण समा, ऊणऽहिया हुति मतिविसेसंदि । ते वि य मई
विसेसा, सुयणाणमनेर जाण ॥ १ ॥ ' तत्र ये साक्षादनुपा-
सास्तान् प्राति सर्वेऽपि तुल्याः, ये पुनः सूचितास्तदपेक्षया
कश्चिदनन्तभागाधिकमर्थं यावत् अपराऽसंख्येयभागाधि-
कम्, अन्यः संख्येयभागाधिकम्, तथाऽन्यः संख्येयसंख्ये-
यानन्तगुणमिति, ते च सर्वेऽपि युक्ता युक्त्युपपन्नाः सूत्रापा-
सा एव वदितव्याः, तथा चाभिहितम् ' ते वि य मईविसे-
से ' इत्यादि, ननु किं सूत्रोपासकभ्यांऽन्येऽपि केचनार्थाः स-
न्ति येन तदपेक्षया चतुर्दशपूर्वविदां पदव्यानर्पितत्वमुद्-
घुष्यते वादं विद्यन्ते यतोऽभिहितं—' परणवणिज्जा भावा,
अणेतभागा उ अणमिलपपाणे । परणवणिज्जाणं पुण, अ-
णेतभागा सुयणिवज्जा ॥ १ ॥ ' यत्तद्वत् तन्मते अर्था आ-
गमे बहुविधं प्रयुक्ताः, सूत्ररूपासाः केचन साक्षात् केचि-
दर्थोपस्था समुपलभ्यन्ते । यदि वा-कश्चिद्विशद्वहं कश्चित्स-
र्वाधोपादानमत्यादि, यैश्च पदमनेऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते तानि
पदानि प्रकर्षेण सिद्धानि प्रसिद्धानि न साधनीयानि, तथा
अनादीनि च तानि तदानीमुत्पाद्यानि, तथा चैवं द्वादशाक्षी
शब्दाधरचनाद्वारेण विदेहेषु नित्या भर्तृरावनेष्वपि शब्द-
रचनाद्वारेणैव प्रतिनीधकरं क्रियते अन्यथा तु नित्यैव, एतन्
चोच्चारतप्रधोसनो वर्णा इत्येतद्विराकते वदितव्यमिति ।

साम्प्रतं सूत्रकृतस्य ध्रुतस्कन्धाध्ययनार्थनिरूपणार्थमाह—
दो चैव सुयकखंधा, अज्झयणाई च हुति तेवीसं ।

तेत्तिमुहमणकाला, आयागणो दुगुणमंगं ॥ २२ ॥

' दो चैव ' इत्यादि, द्वावत्र ध्रुतस्कन्धा त्रयोविंशतिरध्यय-
नामि त्रयोविंशदुद्देशनकालास्तं चैव भवन्ति—प्रथमाध्ययनं स-
त्वारो द्वितीयं त्रयस्तृतीयं चत्वारः एवं चतुर्थपञ्चमयोर्द्वौ
तथैकादशस्यैकपरकषेकादशैवान् प्रथमध्रुतस्कन्ध । तथा-
द्वितीयध्रुतस्कन्धं समाध्ययनानि तेषां सप्तविंशदुद्देशनकाला ए-
वमेतं सर्वेऽपि त्रयोविंशदिति । एतच्छास्त्राङ्गान् द्विगुणमङ्गं
पदत्रिशत्यदसहस्रपरिमाणमित्यर्थः । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ।

सूत्रकृतः—

तेवीसं सूयगडज्झयणा पम्पता, तं जहा—समए वेया-
लिण उवमगपरिष्ठा त्थीपरिष्ठा नरयविभत्ती महावीर-
थुई कुलीलपरिभासए वीरिए धम्मं समाहिमग्गे समोसर-
णे आहतहिणं गंधे जमईणं गाथा पुंडरीणं किरियाठाणा
आहारपरिष्ठा अपक्खखाणकिरिया अणगारसुयं अइइंजं
खालंदइजं । (सू० २३ X)

सूत्रकृतस्य सप्तपञ्चाशदध्ययनानि, स० । तत्राचारे प्रथम-
भुतस्कन्धे नवाध्ययनानि, द्वितीये षोडश निशीधाध्ययन-
स्य प्रस्थानान्तरत्वेनहानाध्ययनात्, षोडशानां मध्ये एक-
स्याचारखालिकेति परिहृतत्वात् शेषाणि पञ्चदश, सूत्रकृतं
द्वितीयाङ्के प्रथमभुतस्कन्धे षोडश द्वितीयं सप्त स्थानाङ्के
दशत्येवं सप्तपञ्चाशदिनि । स० । अध्ययनानां प्रत्येकमर्थाधि-
कारः । स० ।

साम्प्रतं सूत्रकृताङ्कनिलेपानन्तरं प्रथमभुतस्कन्धस्य नाम-
निष्पन्ननिलेपामिधिस्मयाऽऽह—

निक्रवेवो गाहाए, चउव्विहो छव्विहो य मोलस्सु ।

निक्रवेवो य सुयंमि य, खंधे य चउव्विहो हाइ ॥२३॥

इहाद्यभुतस्कन्धस्य गाथाषोडशक इति नाम, गाथास्यं
षोडशमध्ययनं यस्मिन् भुतस्कन्धे न तथेति, तत्र गाथाया
नामस्थापनाद्रव्यभावरूपक्षतुर्विधां निलेपः, नामस्थापनं
प्रमितं, द्रव्यगाथा द्विधा—आगमना, नोआगमनश्च । तत्र
आगमना ज्ञाता तत्र चानुपयुक्तः ‘अनुपयोगो द्रव्य’ मि-
ति कृत्वा, नोआगमनस्तु त्रिधा—कशरीरद्रव्यगाथा, भव्य-
शरीरद्रव्यगाथा ताभ्यां विनिर्मुक्ता च—“भल्लट्टनरु विस्स-
मे, गांस्स हया ताणं छट्ठं गह जलया । गाहाए परुत्तुजे, भे-
आं छट्ठो त्ति इक्कत्ता ॥ १ ॥” इत्यादिलक्षणलक्षिता पत्रपु-
स्तकादित्यस्तेति, भावगाथाऽपि द्विविधा—आगम-नोआग-
मभेदात्, तत्राऽऽगमना गाथापदार्थस्तत्र चोपयुक्तः, नो
आगमनास्त्वदमेव गाथास्यमध्ययनम्, आगमैकदशत्वाद्-
स्य षोडशकस्यापि नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात्
षोडा निलेपः । तत्र नामस्थापनं गुणैः, द्रव्यषोडशकं क-
शरीरभ्रव्यशरीरविनिर्मुक्तं सन्नितादीनि षोडश द्रव्याणि,
क्षेत्रषोडशकं षोडशाकाशप्रदेशाः, कालषोडशकं षोडश स-
मयाः एतत्कालावस्थायि वा द्रव्यामनि, भावषोडशकमि-
दमेवाध्ययनषोडशकं, ज्ञातोपशमिकभाववृत्तित्यादिनि । भु-
तस्कन्धयोः प्रत्येकं क्षतुर्विधां निलेपः स चान्यत्र व्यक्तेण
प्रतिपादित इति नेह प्रतन्यते ।

साम्प्रतमध्ययनानां प्रत्येकमर्थाधिकारं त्रिदशविधयाऽऽह—
सममयपरममयपरू-वणा य गाऊण बुज्झणा चेव ।

तंबुद्धस्सुवसग्गा, त्थीदामविवज्जणा चेव ॥ २४ ॥

उवसग्गभीरुणां त्थी-वमस्स गणएसु हांज उववाओ ।

एवमहप्पा वीरां, जयमाह तहा जणजाह ॥ २५ ॥

परिचत्तनिमीलकुमी-ल सुमीलसंविग्गमीलवं चेव ।

खाऊण वीरियदुगं, पंडियवीरिय पयट्टेई (वयइ) ॥२६॥

धम्मो समाहिमग्गो, समोसहा चउसु सव्ववादीसु ।

ससिगुणदांसकहणा, गंधंमि सदा गुरुनिवासो ॥२७॥

आदाणिय संकलिया, आदाणीयंमि आदयचरित्तं ।

अप्पगंथे पिंडिय, वयणंणं होइ अहिगारो ॥ २८ ॥

तत्र प्रथमाध्ययनं स्वसमयपरममयपरूपणा द्वितीये
रवसमयगुणान् परममयद्रव्यांश्च ज्ञात्वा स्वसमय एव
बोधो विधेय इति, तृतीयाध्ययने तु संबुद्धः सन्
यथोपसर्गसहितगुणैर्वानि तद्भिधीयते, चतुर्थे स्त्रीदोष-

विबर्जना पञ्चमे स्वयमर्थाधिकारः, तद्यथा—उपमर्गसहि-
ष्णोः स्त्रीवशवर्तिनोऽवश्यं नरकेषूपपात इति, षष्ठे पुनरेव-
मित्यनुकूलप्रतिकूलोपसर्गसहमेन स्त्रीदोषवर्जनेन च भगवान्
महावीरा जेतव्यस्य कर्मणः संसारस्य वा पराभवेन जय-
माह—नतस्तथैव यत्नं विधत्तं युयमिति शिष्याणामुपदे-
शा दीयते, सप्तमे त्विदमभिहितम्, तद्यथा—निःशीला गृ-
हस्थाः कुशीलास्त्वन्थतीर्थिकाः पार्श्वस्थाद्यो वा ते परित्य-
क्ता येन साधुना स परित्यक्तनिःशीलकुशील इति, तथा सु-
शीला उद्युक्तविहारिणः संविद्याः संवेगमप्राप्तास्तेवाशीलः
शीलवान् भवतीति, अष्टमे त्वेतदप्रतिपाद्यते, तद्यथा—ज्ञा-
त्वा धीर्यद्वयं परिहृतवीर्यं प्रयत्नो विधीयते इति, नवमे
स्वार्थाधिकारस्त्वयम्, तद्यथा—यथार्थास्थितो धर्मः कथ्यते,
दशमे तु समाधिः प्रतिपाद्यते, एकादशे तु सम्यग्दर्शनज्ञान-
चार्नित्रायमको मोक्षमार्गः कथ्यते, द्वादशे स्वयमर्थाधिका-
रः, तद्यथा—समयसुता अवतीर्णा व्यवस्थिताश्चतुर्षु म-
नेषु क्रियाक्रियाज्ञानवैनयिकास्यैवमिप्रायेषु त्रिषष्ट्युत्तरश-
तत्रयसंख्याः पापगिडनः स्वीयं स्वीयमर्थं प्रसाधयन्तः
समुत्थितास्तदुपन्यस्तमाधनशोभाद्भावनेना निराक्रियन्ते,
त्रयोदशे त्विदमभिहितं, तद्यथा—सर्ववादिषु कपिलकणा-
दाक्षपादशौद्रोदनिर्जैमिनिप्रभृतिमतानुस्मार्गिषु कुमारप्रणेत्तृत्वं
साध्यते, चतुर्दशे तु ग्रन्थाख्येऽध्ययनेऽयमर्थाधिकारः, तद्य-
था—शिष्याणां गुणदापकथना, तथा शिष्यगुणसम्पदुपेतेन
च विनयेन नित्यं गुणानुरूपगुरुकुलवासो विधेय इति,
पञ्चदशे त्यागानीयाख्येऽध्ययनेऽर्थाधिकारोऽयम्, तद्यथा—
आदीयन्ते गृहान्ते उपादीयन्ते इत्यादानीयानि पदाभ्यर्था
वा ते च प्रागुपन्यस्तपदैरर्थैश्च प्रायशोऽत्र संकलिताः, तथा
आयन्ते चरित्रं सम्यक्चरित्रं मोक्षमार्गप्रसाधकं तच्चात्र
व्यावर्त्यते इति, षोडशे तु गाथाख्येऽल्पग्रन्थेऽध्ययनेऽयमर्था-
ध्यावर्त्यते, तद्यथा—पञ्चदशभिरध्ययनैर्योऽर्थोऽभिहितः सो
ऽत्र परिहृतवचनेन संक्षिप्ताभिधानेन प्रातिपाद्यते इति ।
“गाहामालसगणं, पिडित्था वज्झिआं समासंणं । एतां
हाक्कं पुणं, अज्झयणं किस्सइस्सामि ॥ १ ॥” सूत्र० । (स-
मयाध्ययनस्याधिकारगाथाः ॥ ६ ‘समय’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
उक्ताः ।)

साम्प्रतं प्रागुपन्यस्तोद्देशार्थाधिकाराभिधिस्मयाऽऽह—

महपंचभूय एक-प्पए य तज्जीवतस्सरीरे य ।

तह य अगाग्गवाई, अत्तच्छट्ठो अफलवादी ॥ ३० ॥

वीए नियईवाओ, अण्णाणिय तहय नाणवाईओ ।

कम्मं चयं न गच्छइ, चउव्विहं भिक्खुसमयंमि ॥ ३१ ॥

तइए आहाकम्मं, कडवाई जह य ते पवाईओ ।

किच्चुवमा य चउत्थे, परप्पवाई अ विरएसु ॥ ३२ ॥

‘महपंचभूये’ त्यादि गाथात्रयम्, अस्याध्ययनस्य क्त्वा-
र उद्देशकास्तत्राद्यस्य षडर्थधिकारा आद्यगाथाऽभिहि-
ताः, तद्यथा—पञ्च भूतानि पृथिव्यस्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि
महान्तं च तानि सर्वलोकाव्यापित्वात् भूतानि च महाभू-
तानि इत्ययमेकाऽर्थाधिकारः, तथा चेतनाचेतनं सर्वम-
वात्मस्वित्तं इत्यात्माऽद्वैतवाद्ः प्रतिपाद्यते इत्यर्थाधिका-
रा द्वितीयः, स चासौ जीवश्च तज्जीवः कायाकारो भूत-

परिणामस्तेष्वेव व शरीरं जीवशरीरयोरेक्यामिति यावदिति, तृतीयोऽर्थाधिकारः, तथा कारका जीवः सर्वस्याः पुण्यपापक्रियाया इत्येवादीनि चतुर्थोऽर्थाधिकारः, तथात्मपट्ट इति पञ्चानां भूतानामात्मा पट्टः प्रतिपाद्यत इत्ययं पञ्चमोऽर्थाधिकारः, तथा फलवादीति न विद्यते कस्यापि क्रियायाः फलमित्येवं वादी च प्रतिपाद्यत इति षष्ठोऽर्थाधिकार इति । द्वितीयोद्देशकं चत्वारोऽर्थाधिकाराः, तद्यथा— इत्यतस्मादस्तथा अज्ञानिकमते ज्ञानवादी च प्रतिपाद्यते, कर्म स्वमुपपन्नं चतुर्विधमपि न गच्छति भिन्नसमये शाक्यागमे इति चतुर्थोऽर्थाधिकारः, चातुर्विधं तु कर्मणोऽविज्ञोपचितं अविज्ञानमाविज्ञानयोपचितमनाभोगकृतमित्यर्थः, यथा मातुः स्तनाद्याक्रमेण पुत्राद्यापत्न्याप्यनाभोगान्न कर्मोपचीयते । तथा परिज्ञानं परिज्ञा केवलं न मनसा पर्यालोचनम्, नैतापि कस्यचित् प्राणिनो व्यापादश्च भाषात् कर्मोपचयाभाव इति, तथा ईरणीया—गमनं तेन जनिनमीयां प्रत्ययं तदपि कर्मोपचयं न गच्छति, प्राणिन्यापादनाभिसंघर्षभावादिति, तथा स्वप्नान्तकं स्वप्नप्रत्ययं कर्म नोपच्यते, यथा स्वप्नभोजनं वृत्त्यभाव इति । तृतीयोद्देशकं स्वयमर्थाधिकारः, तद्यथा—आधाकर्मगतविचारस्तद्भोजनं च बाधोपदर्शनमिति, तथा कृतवादी च भव्यते, तद्यथा—ईश्वरेण कृतोऽयं लोकः प्रधानादिकृता वा यथा च ते प्रजादिनः आत्मीयमात्मीयं कृतवाद् प्रहीन्वोऽन्धतास्तथा भव्यन्ते इति द्वितीयोऽर्थाधिकारः । चतुर्थोद्देशकाधिकारस्त्वयम्, तद्यथा—अधिरतेषु गृहस्थेषु यानि कृत्यानि अनुष्ठानानि स्थितानि तैरभ्यस्यप्रधानैः कर्तव्यैः परप्रवादी परतीर्थिक उपमायत इति । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । स० ।

सूत्रकृतस्य विषयाः—

से किं तं सूयगडे ? , सूयगडे णं लोणं सूइजइ, अलोणं सूइजइ, लोणालोणं सूइजइ । जीवा सूइजंति अजीवा सूइजंति जीवाजीवा सूइजंति, ससमणं सूइजइ परसमणं सूइजइ ससमणपरसमणं सूइजइ, सूयगडेण अमीयस्स किरियावाइसयस्स चउरामी-ईए अकिरियावाईणं सत्तट्ठीए अस्स, नियवाईणं वचीसाए वेस्सइयवाईणं तियई तिसट्ठीणं पासंखियसयाणं वुहं किन्वा समणं ठाविजइ । सूयगडेणं परिणां वायणा संखिजा अणुभोगदारा संखिज्जा वढा संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ संखिज्जाओ पडिवचीओ, से णं अंगडुयाए विइए अंगे व्हे सुयक्खंघा तेवीसं अज्झयणा तेत्तीसं उदेमणकाला तेत्तीसं समुदेमणकाला छत्तीसं पयसइस्साणे पयंगेणं संखिज्जा अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जवा, परिणा तसा अणंता थावरा सामयकडनिबद्धनिकाइया जिणपसत्ता भावा आक्खिजंति परुक्खिजंति दंमिजंति निदंमिजंति उवदंमिजंति, से एवं

आया से एवं नाया से एवं विस्साया एवं चरक्खकरक्खरुक्खणा आक्खिज्जइ । सेणं सूयगडे । (सू० ४६)

अथ किं उन्मृत्कृतम्—‘सूच’ पेश्यं सूचनात् सूत्रं निपातनात् रूपनिष्पत्तिर्भावप्रधानभावे सूत्रशब्दः, ततोऽयमर्थः—सूत्रेण कृतं सूत्ररूपतया कृतमित्यर्थः । यद्यपि च सर्वमङ्गं सूत्ररूपतया कृतं; तथापि कठिवशादेतदेव सूत्रकृतमुच्यते; न शेषमङ्गम् । आचार्ये आह—सूत्रकृतेन अथवा—सूत्रकृतेणार्थात् वाक्यालङ्कारि लोकः सूच्यते, इत्यादि निगर्तानि जायन्ते यावत् ‘असीयस्स किरियावाइसयस्स’ इत्यादि । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० । (लोकस्य सूचनम् ‘लोक’ शब्दे षष्ठभागे । भावणा शब्दे पञ्चमभागे च—गतम् ।) (अलोकस्वरूपम् ‘अलोक’ शब्दे प्रथमभागे ७८ पृष्ठे गतम् । ‘लोक’ शब्दे च षष्ठभागे सविस्तरमुक्तम् ।) (जीवसूचनम् ‘जीव’ शब्दे चतुर्थभागे १४११ पृष्ठे गतम् ।) (अजीवसूचनम् ‘अजीव’ शब्दे प्रथमभागे २०३ पृष्ठे गतम् ।) (जीवाजीवसूचनम् ‘जीवाजीव’ शब्दे चतुर्थभागे १४५१ पृष्ठे उक्तम् ।) (स्वसमयस्वरूपम् ‘ससमय’ शब्दे ऽस्मिन्नेव भागे उक्तम् ।) (परसमयस्वरूपम् ‘परसमय’ शब्दे पञ्चमभागे १४८ पृष्ठे प्रतिपादितम् ।) (क्रियावादिनः ‘किरियावाइ’ शब्दे तृतीयभागे १४४ पृष्ठे उक्ताः ।) (अक्रियावादिनः ‘अकिरियावाइ’ शब्दे प्रथमभागे १२६ पृष्ठे गताः ।) (अज्ञानिकवादिनः ‘अण्णाणिय’ शब्दे प्रथमभागे ४८६ पृष्ठे गताः ।) (वैनायकवादिनः ‘वेस्सइय’ शब्दे षष्ठे भागे दर्शिताः ।) “ भारद्वाजमतांते सूयगडं महात्मनोनाम । अगुणसीससनेहि, जा हि परिणाणं धाच्छिन्ना ॥ ” ति० ।

सूयगो—सूतगवी—स्त्री० । अभिनवप्रस्तायां गावि, ‘विदुतो परितप्यति, सूयगो व अदूरए’ । सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० ।

सूयपाय—शूनपाद—त्रि० । संजातपादशोधे, विपा० १ ध्रु० ७ अ० ।

सूय (अ) र—शूकर—पुं० । पशुविशेष, विद्वराह, पं० व० १ द्वार । सूत्र । विपा० । आ० म० । “ सूक्ष्मभावं स्नातस्स, सूयस्स नरस्स य । विणए ठाविज्ज अण्णाणं, इक्खंता हियमण्णो ॥ ” उक्त० १ अ० ।

सूयरिष—शौकरिक—त्रि० । शूकरवधार्थं चरन्तीति शौकरिकाः । शूकरमांसोपजीविनि, अनु० ।

सूया—सूचा—स्त्री० । व्याजे, स्थाम् ३ ठा० ३ उ० । अण्णाणां दासे भासन्ति न परस्स एसा अण्णाणा, ण अण्णाणो परस्स कुडमेष दासे भासन्ति एसा सूया । वि० सू० १० उ० । स्वपरसमयसूचनं, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । स्वव्यपदेशेन परस्वरूपकथनं, सू० १ उ० १ प्रक० ।

सूर—भञ्ज—धा० । “ भञ्जवैमथ—सुसुभूर—सूर—सूर—सूड—धिर—पविरज्ज—करज्ज—नीरजाः ” ॥ ८ । ४ । १०६ ॥ इति भञ्जतः सूरवशः । सूरइ । भनक्ति । प्रा० ४ पा३ ।

सूर—पुं० । अशोभ्ये, आखा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० ।

अनु० । उत्त० । कुम्भुजितस्य विरि, स० । आध० ।
सुभटे, संथा० । नि० । प्रव० । विकान्तभटे, दश०
= अ० । ज्ञा० । आध० । स्था० । तथाविधे दानार,
अभ्युपनिर्वाह, भ० ११ श० १ उ० । अर्किकननिर्वाह,
ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । सूत्र० । "सूग मो मञ्जना, कैतवियाहि
(उ) वहि पडागाहि । गहिया हु अभयगजा, कूवशाला-
दिगो बहवे ॥" सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । (एतद्-
व्याख्या ' इत्थी ' शब्दे द्वितीयभागे ५६६ पृष्ठे गता ।)
समर्थे, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । कल्प० । भ० ।
(अत्रत्या व्याख्या ' उवसग ' शब्दे द्वितीयभागे १०२२
पृष्ठे गता ।) पराक्रमवनि योधे च, स्था० ।

चत्तारि सूर पम्पता, तं जहा-खंतिसुरे तवसुरे दाण-
सुरे जुद्धसुरे, खंतिसुरा अरहंता तवसुरा अणगारा दाण-
सुरे वेसमणे जुद्धसुरे वासुदेवे । (सू० ३१७)

'चत्तारि सूर' त्यादि. सूत्रयं कण्ठयम् किन्तु शूरा धीराः
शान्तिशूरा अहंता महार्थयन्त्र, तप शूरा अनगारा दृढ-
प्रहारिवन्, दानशूरा वैभ्रमण उत्तराऽऽशालोकपालस्तीर्थ-
करादिजम्भारणकरिण इति, उक्तं च- "वेसमणयणसंघो-
इयाउ ते निरियजंभगा देवा । काण्डगमो हिरण्णं, रयणाणि
य तथ उचयेति ॥१॥" ति । स्था० ४ ठा० ३ उ० । अत्र-
भेदस्य एकोनविंशतितमं पुत्र, कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।
सूर-पुं० । आदित्य, स० १३= सूत्र । विशे० । अस्मादेव
पूर्वादिदिशां व्यवस्था । नि० । ग० । प्रव० । संथा० ।
सूर्य-पुं० । उपातिष्काणामिन्द्रे, भ० ३ श० ८ उ० । संथा० ।
सूत्र० (अस्य व्याख्या 'मामाहय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गता ।)

सूर्यस्य पूर्वोत्तरजम्भकथा—

वेष्टिणं भंते ! अजस्म सुममणेणं भगवया ० जाव संपत्तेणं
के अट्टे पम्पते, एवं खलु जंबू ! तेणं कालेण तेणं समणं राय-
गिहे नामं नगरे गुणमिलेण चेइए मेणिए राया साभी सरणं
जहा चंदो तथा सुरो वि आगतो, ० जाव नडुविहि उवदंसित्ता
पडिगते पुठवभवपुच्छा सावत्थीए नगरीए सुपवितं नामं
गाहावई होत्था, अट्टु अहंव अंगती ० जाव विहराति पासे
समोमंड, जहा अंगती तहव पवइए तहव विहारियमामणे
० जाव महाविदेहे वामे निज्झिहिति ० जाव अंतं काहिहि एवं
खलु जंबू ! समणेणं निक्खंवतां । नि० ३ वर्ग २ अ० । स्था० ।

(सूर्योऽप्याल्लिखित इति सूर्यस्य दुष्कथा 'महादेव' शब्दे
चतुर्थांश उक्ता ।) ('अग्गमहिस्सी' शब्दे तदग्रमहिष्यः ।)

ईह सूर्या. इति सूर्यवर्णकमाह—

तत्रो पुणो तमपडलपरिपुडं चेव तेअसा पजलंत-
रुवं, रत्तासोगपगासकिमुअ अमुहगुंजद्वारागमरिभं कमल-
वणालंकरणं अंकणं जोइमस्म अंगरतलपईवं हिमपड-
लगलगहं महगणोरुनायगं रनिबिणासं उदयत्थमणोसु
मुहुचं सुहदंमणं दुअिरिक्खरुवं रत्तिमुदंतपुण्यारपम-
इयं सीअवेगमहणं पिच्छइ मरुगिरिसयपरिअइयं वि-

सालं सूरं रस्मीसहस्मपयलियदिचसोहं ७ ॥ (सू० ३६)
(तत्रो पुणो) ततः पुनः चन्द्रदशानन्तरं रस्मिं स्वप्न
सूर्यं पश्यति, अथ किंविशिष्टं सूर्यम्- (तमपडलपरिपुडं)
तमःपटलम् अन्धकारसमूहस्तस्य परिफोटकं-नाशकमि-
त्यर्थः (चेव) निश्चयेन, पुनः किंवि० (तत्रसा पजलंत-
रुवं) तेजसैव प्रज्वलत् जाज्वल्यमानं रूपं यस्य स त-
था ते, स्वभावतस्तु सूर्यावस्थानिनो वादरपृथ्वीकायिका
शान्तता एव, किन्वातपनामकभौद्यालंजसैव एते जने
व्याकुलीकुर्वन्तीति ज्ञेयम्, पुनः किंवि० (रत्तासोगं) रत्ना-
शोकीऽशोकवृक्षविशेषः (पगासकिमुअ) प्रकाशकिंशुकः पु-
ष्पितगलाशः (सुहमुहगुंजइ) शुकमुक्तं गुजार्धं च प्रसिद्धं
(रागसरिन्) एतयां वस्तूनां या रागा रक्त्वं तेन सहशं,
पूर्वाक्त्वस्तुयत् रक्तवर्णमित्यर्थः, पुनः किंवि० (कमलवणा-
लंकरणं) कमलयनानाम् अलङ्करणं शोभाकारकं, विकाशक-
मिति यावत्, विकलितानि तानि अलङ्कृतानीव विभा-
न्ति, पुनः किंवि० (अंकणं जोइमस्म) उपातिष्य उयो-
तिअकस्य अङ्कनं, मेषादिवाशिस्कमणादिना लक्षणका-
पकं, पुनः किंवि० (अंगरतलपईवं) अंगरतले प्रदीपं आ-
काशतलप्रकाशकं, पुनः किंवि० (हिमपडलगलगहं) हि-
मपटलस्य-हिमसमूहस्य गलप्रहं गलवृक्षवर्णकं; हिमफो-
टकमित्यर्थः, पुनः किंवि० (महगणोरुनायगं) प्रहगणस्य
प्रहसमूहस्य उरुमेहान् नायका यः स तथा तम, पुनः
किंवि० (रत्तिबिणामं) रत्तिविनाशं, रत्तिविनाशकारण-
मित्यर्थः, पुनः किंवि० (उदयत्थमणोसु मुहुचं सुहदंमणं)
उदयास्तसमययोः उदयधलायां अस्तधलायाश्च मुहुर्न या-
वत् सुखशतं सुखेन अयत्नाकनीयमित्यर्थः (दुअिरिक्ख-
रुवं) अन्यस्मिन् काले दुर्निगिष्यरूपः सम्मुखं विलोकयितुं
न शक्यते इत्यर्थः, पुनः किंवि० (रत्तिमुदंत) रात्रौ उ-
दनाः स्वेच्छाचारिणः, मकारोऽत्र प्राकृतत्वात्, एवंवि-
धा ये [दुष्पयारणमहणं] दुष्प्रचाराश्चौरादयोऽन्यायका-
रिणस्तान् प्रमहयति यस्तम्, अन्यायकारिप्रचारनिवारक-
मित्यर्थः, पुनः किंवि० (सीअवेगमहणं) शान्तवेगमथनम्,
आतपन शान्तवेगनिवारणात् (पिच्छइ) पक्ष्म इति क्रिया-
पदं प्रागर्थाजने, पुनः किंवि० (मरुगिरिसयपरिअइयं)
मकारोः सनने परिचनेकं, मरुमाभिय प्रक्षलितया अ-
भिमिति यावत्, पुनः किंवि० (विमालं) विशालं वि-
स्तीर्णमण्डलं (सू) सूर्यम् इत्यादि विशेष्यं योजने,
पुनः किंवि० (रस्मीसहस्मपयलिअ) रात्रिमहस्त्रेण कि-
रणदशशब्दा कृत्वा प्रक्षलिता स्फोटिता (दिन्तोहं)
दीप्तानां चन्द्रनागादीनां शोभा येन स तथा ते, येन स्व-
किरणैः सर्वेषामपि प्रभा विलुप्ताऽस्तीति भावः, अत्र
सहस्रकिरणभिधानं तु लोकप्रसिद्धत्वात्, अन्यथा कला
विशेषं आधिका अपि तस्य किरणा भवन्ति, तथा चाहं
लौकिकशास्त्रेषु—

"अनुभवापुनस्तस्या-ऽतिरिक्त्यग्नेऽपि रश्मयः ।

शनानि द्वादश १२०० मधौ, त्रयोदश १३०० तु माघवे ॥१॥

चतुर्दश १४०० पुनर्ज्येष्ठे, नभोनभस्ययोस्तथा १४०० ।

पञ्चदशैव १५०० स्वापादे, षोडशैव १६०० तथाभिन्ने ॥२॥

कार्तिके त्वेकादश च-११०० खितान्धे तपस्यापि ।

मार्गेण दश सार्धानि १०५० शताब्देन १०५० न फाटगुले ॥३॥
पाँच एव परं मासि. सहस्र १००० किरणा रवेः ॥ ७ ॥ ३६ ॥”
कह्य० ? अथि० ३ सण् ।

ता के ति चिष् पडिचरंति आहितेति वदेज्जा, तत्थ खलु
इमे दुवे सूरिया पण्णा, तं जहा-भारहे चव सूरिए, एरवण
चव सूरिए । ता एतेणं दुवे सूरिए पत्तयं पत्तयं तीसाए तीमाए
सुहुत्तेहि एगमेगं मण्डलं चरंति सट्ठिए सट्ठिए सुहुत्तेहि
एगमेगं मण्डलं संघातंति, ता शिक्खममाणे शिक्खममाणे
खलु एते दुवे सूरिया सो अणमणस्स चिष् पडिचरंति
वविसमाणा खलु एते दुवे सूरिया अणमणस्स चिष्
परिचरंति तं सतमेगं चायालं तत्थ को हेऊ वदेज्जा ?
ता अयं णं जंबुदीवे दीवे ० जाव पण्णिवेणं तत्थ णं अयं
भारहे णं चव सूरिए जंबुदीवे दीवे पाईणपडीणायत
उदीणदाहिणायताए जीवाए मंडलं चउवीसएणं सतेणं
जेत्ता दाहिणपुरत्थिमिष्णंमि चउभागमंडलंसि बाणवति य
सूरियमताई जाई अण्णया चिष् परिचरति, उत्तरपच्चत्थि-
मेष्णंमि चउभागमंडलंसि एकाणउति सूरियमताई जाई सूरि-
ए अण्णयो चव चिष् पडिचरति, तत्थ अयं भारहे सूरिए
एरावणस्स सूरिअस्स जंबुदीवस्स दीवस्स पाईणपडीणाय
ताए उदीणदाहिणाय ताए जीवाए मंडलं चउवीसएणं सए-
णं जेत्ता उत्तरपुरत्थिमिष्णंमि चउभागमंडलंसि बाणउति
सूरियपताई(सूरियमताई)जाई सूरिए परस्स चिष् पडिचर-
ति, दाहिणपच्चत्थिमेष्णंसि चउभागमंडलंसि एकाणउति
सूरियमताई जाई सूरिए परस्स चव चिष् पडिचरति,
तत्थ अयं एरावण सूरिए जंबुदीवस्स दीवस्स पाईण-
पडीणायताए उदीणदाहिणायताए जीवाए मंडलं च-
उवीसएणं सएणं जेत्ता उत्तरपुरत्थिमिष्णंसि चउभागमंडलं-
सि बाणउति सूरियमताई ० जाव सूरिए अण्णयो चव
चिष् पडिचरति, दाहिणपुरत्थिमिष्णंसि चउभागमंडलंसि
एकाणउति सूरियमताई जाई सूरिए अण्णयो चव चिष्
पडिचरति, तत्थ णं एयं एरावण सूरिए भारहस्स सूरियस्स
जंबुदी० दीवस्स पाईण पडीणायताए उदीणदाहिणायताए
जीवाए मंडलं चउवीसएणं सतेणं जेत्ता दाहिणपच्चत्थिमे-
ष्णंसि चउभागमंडलंसि बाणउति सूरियमताई सूरिए परस्स
चिष् पडिचरति, उत्तरपुरत्थिमिष्णंसि चउभागमंडलंसि ए-
काणउति सूरियमत.ई जाई सूरिए परस्स चव चिष्
पडिचरति । (सू० १४ ×)

‘ता के ने’ इत्यादि, ‘ता’ इति प्राग्बन्. कस्व-
या भगवन् ! सूर्यः स्वयं परस्व वा सूर्येण कीर्त्तयेत्तं प-
डिचरति प्रतिचरन् आक्यात इति वदेत् ? , एवं भगवता

मानमनां भगवान् वर्तमानस्याद्याह--‘तत्थ’ इत्यादि,
तत्र तस्मिन् जम्बुद्वीपे परस्परं कीर्त्तयेत्तं प्रतिचरन्--
रात्रिमायां खलु--निश्चिनं यथावस्थितं वस्तुनस्वम-
धिकृत्यमौ द्वौ सूर्यौ प्रकसौ, तद्यथा--भारतमध्ये सूर्यः,
एरावतमध्ये सूर्यः । ‘ता एराव’ इत्यादि. तत् एनौ ‘स’
मिति वाक्यालङ्कारः. द्वौ सूर्यौ प्रत्येकं विशता मुहूर्तर-
कैकमर्द्धमण्डलं चरन्ः पृथ्वा पृथ्वा मुहूर्तैः पुनः प्रत्येक-
मेकैकं परिपूर्णं मण्डलं संघातयन्ः--पूरयन्तः ‘ता मि-
क्खममाणा’ इत्यादि. ‘ता’ इति तत्र सूर्यमर्द्धकैकसंघात-
रमध्ये इमौ द्वौ सूर्यौ सर्वाभ्यन्तगमण्डलाभिष्क्राम-
न्तौ नाऽप्योऽप्यस्य परस्परं कीर्त्तयेत्तं. प्रतिचरन्तः
नैकाऽपरेण कीर्त्तयेत्तं प्रतिचरन्ति, नाप्यपराऽपरेण की-
र्त्तयन्ति भावः. इदं तु स्थापनावशादवस्यम्. सा च
स्थापना इवम-सर्वबाह्यामण्डलादभ्यन्तर्गं प्रविशन्ती द्वाव-
वपि खलु सूर्याभ्यांऽप्यस्य परस्परं कीर्त्तयेत्तं प्रतिचरन्तः. त-
द्यथा-शनमेकं वस्तुव्यतिरिक्तं. किमुक्तं भवति-यैश्चतुर्विंशत्य-
धिकशनसंख्येभांमण्डलं पूर्णं, तेषां चतुर्विंशत्यधिकं
शनम् । उभयसूर्यसमुदायचिन्तायां परस्परं कीर्त्तयन्ती-
र्त्तयेत्तं प्रतिमण्डलप्रवाप्येन इति मनश्चगमो प्रकस्यमाह-
‘तत्थ का हेऊ ?’ इति तत्र एयंविधाया वस्तुनस्वस्यस्या-
या अयमेव का हेतुः का उपपत्तिरिति ? अत्राग्रे भगवान् वदे-
त्. अत्र भगवानाह--‘ता अयस’ इत्यादि. इदं जम्बुद्वीप-
स्वरूपप्रतिपादकं वाक्यं पूरयन् स्वयं परिपूर्णं परिभाषयितु-
म्. ‘तत्थ ण’ इत्यादि. तत्र जम्बुद्वीपे नामानि प्राक्बन्
‘अयं भारहे चव सूरिए’ इति-सर्वबाह्यस्य मण्डलस्य द-
क्षिणमिषमण्डलं यच्चारं अस्तुमारभते स भस्मक-
त्रप्रकाशकस्याद्भारत इत्युच्यते, यस्त्वनरस्तस्यैव सर्वबाह्य-
स्य मण्डलस्यालगास्मिन् अर्द्धमण्डलं चारं चरन्. स ए-
रवतस्यप्रकाशकस्यादेरावतस्तत्रायं प्रत्यक्षत उपलक्ष्यमा-
ना जम्बुद्वीपस्य सम्बन्धी भारतः सूर्यो यस्मिन् मण्डले
परिभ्रमन् तन्मण्डलं चतुर्विंशत्याधिकं शनम् द्विष्वा-
यभज्य चतुर्विंशत्याधिकशनसंख्यान् भागान् तस्य, तस्य
मण्डलस्य परिकल्प्येत्यर्थः. सूर्यश्च-पार्श्वानाऽपार्श्वानायनया
उत्पत्तिर्वायनया च जीवया प्रत्यक्षया; द्वाविकया इत्यर्थः
तन्मण्डलं चतुर्विंशत्यधिकं दक्षिणपौरस्ये दक्षिणपूर्वे
आगन्त्ये कोले इत्यर्थः. ‘चउभागमण्डलेति’ ति-प्राकृत्या-
रण्यस्यया मण्डलचतुर्भागे तस्य तस्य मण्डलस्य चतुर्थे
भागे सूर्यमेवत्सरस्वकाद्वितीयवर्षमासमध्ये दिनवर्ति सूर्यग-
तानि ज्ञानवर्तिभक्त्यानि मण्डलानि स्वयं सूर्येण गतानि की-
र्त्तान, किमुक्तं भवति ?--पूर्वे सर्वाभ्यन्तगमण्डलाभिष्क्राम-
न्तौ सर्वाणाम् प्रतिचरन्तानि यज्यन्, एतदेव व्या-
ख्ये-‘जाई सूरिए अण्णया चिष् पडिचरति’ इति--यानि
सूर्य आत्मना स्वयं पूर्वे सर्वाभ्यन्तगमण्डलाभिष्क्राम-
काले इति शयः कीर्त्तान प्रतिचरन्तानि तानि च द्विजघतिमे-
क्यानि मण्डलानि चतुर्भागकृपाणं कीर्त्तानि प्रतिचरन्ति
न परिपूर्णचतुर्भागमात्राणि, किन्तु--स्वमण्डलगतचतु-
र्विंशत्याधिकशनसंख्याद्वाराद्वाराद्वाराभागप्रमितानि. न चाप्रा-
द्वाराद्वारा भागाः स सर्वेष्वपि मण्डलेषु प्राप्तिर्यत्र एव
इति किन्तु कापि मण्डलं कुत्रापि कस्यचिद् दक्षिणपौरस्य-

कृपचतुर्भागमध्ये ततः ' दक्षिणपुरास्थिमंसि चउभागमंड-
लंसि' इत्युक्तम् एवमुत्तरार्धेऽपि मण्डलचतुर्भागेष्वष्टादशभा-
गप्रमितत्वं भावनीयम्, स एव भारतः सूर्यस्तेषामेव द्वि-
तीयानां परमासानां मध्ये उत्तरपश्चिमे चतुर्भागमण्डले
मण्डलचतुर्भागे एकनवतिसंख्यानि मण्डलानि स्वस्वमण्ड-
लगतचतुर्विंशत्याधिकशतसत्काष्टादशाष्टादशभागप्रमितानि-
स्वयं मतानि स्वयं सूर्येण पूर्वं सर्वोभ्यन्तराग्मण्डलान् नि-
ष्क्रमणकाले चीर्णानि प्रतिचरतीति गम्यते, एतदेव व्याख-
्ये- 'जाई सूरिए अप्पणा जेय चिण्णाई पडियरइ' एतद्
पूर्ववत् व्याख्येयम्, इह सर्वबाह्यान्मण्डलात् दशाणि मण्ड-
लानि त्र्यशीत्यधिकशतसंख्यानि तानि च द्वाभ्यामापि सूर्य-
योभ्यां द्वितीयपरमासमध्ये प्रत्येकं परिभ्रम्यन्ते, सर्वेष्वपि
च दिग्दिग्भागेषु प्रत्येकमेकं मण्डलमेकेन सूर्येण परिभ्रम्य-
ते द्वितीयमपरं एव यावत् सर्वान्तिमं मण्डलं, तत्र द-
क्षिणपूर्वदिग्भागे द्वितीयपरमासमध्ये भारतः सूर्यो द्विन-
वतिसंख्यानि परिभ्रमति, एकनवतिसंख्यानि परा-
वतः उत्तरपश्चिमे दिग्दिग्भागे द्विनवतिसंख्यानि परावतः प-
रिभ्रमति, एकनवतिसंख्यानि भारतः, एतच्च पट्टि-
कादौ मण्डलस्थापनां कृत्वा भावनीयम्, नत उक्तम्-दक्षिण-
पूर्वं द्विनवतिसंख्यानि मण्डलानि उत्तरपश्चिमे त्येकन-
वतिसंख्यानि भारतः स्वयं चीर्णानि प्रतिचरतीति । त-
देवं भारतसूर्यस्य स्वयं चीर्णप्रतिचरणपरिमाणमुक्तम्, इहा-
नीं तस्यैव भारतसूर्यस्य परचीर्णप्रतिचरणपरिमाणमाह—
'तत्थ य अय भारत' इत्यादि, तत्र जम्बूद्वीपे अयं प्र-
त्यक्षत उपलभ्यमानो जम्बूद्वीपसम्बन्धी भारतः सूर्यो य-
स्मिन् मण्डले परिभ्रमति तत्तन्मण्डलं चतुर्विंशत्याधिक-
न भागशतेन विस्त्वा भूयश्च प्राचीनाप्राचीनायतया
इदीर्यक्ष्णायतनया च जीवया च तत्तन्मण्डलं चतुर्विं-
शतिभ्यो उत्तरपूर्वे-ईशाने कांश्च इत्यर्थः, चतुर्भागमण्डलं त-
स्य तस्य मण्डलस्य चतुर्थे भागे, तेषामेव द्वितीयानां परमा-
सानां मध्ये परावतस्य सूर्यस्य द्विनवतिसंख्यामतानि द्विनवति-
संख्यान्यैरावतेन सूर्येण पूर्वं निष्क्रमणकाले मतीकृतानि प्र-
तिचरति, एतदेव व्यक्तीकरोति 'जाई सूरिए परस्स चि-
ण्णाई पडियरइ' यानि सूर्यो भारतः 'परस्स चिण्णाई' इ-
त्यत्र षष्ठी द्वितीयायै, परं परावतेन सूर्येण निष्क्रमण-
काले चीर्णानि प्रतिचरति, दक्षिणपश्चिमे च मण्डलचतु-
र्भागे एकनवतिसंख्यानि एकनवतिसंख्यानि परावतस्य सूर्यस्य-
आपि सम्बन्धते, ततोऽयमर्थः—परावतस्य सूर्यस्य सम्ब-
न्धीति सूर्यमतानि, किमुक्तं भवति?—परावतेन सूर्येण पूर्वं
निष्क्रमणकाले मतीकृतानि प्रतिचरति, एतदेवाह— 'जाई
सूरिए परस्स चिण्णाई पडियरइ' एतत्पूर्ववत् व्याख्येयम्, अ-
त्राप्येकस्मिन् विभागे द्विनवतिसंख्यानि भागे एकनवतिरि-
त्यत्र भाषणा प्रागिष्ट भावनीया । तदेवं भारतः सूर्यो दक्षि-
णपूर्वं द्विनवतिसंख्यानि, उत्तरपश्चिमे एकनवतिसंख्या-
नि स्वयं चीर्णानि उत्तरपूर्वं द्विनवतिसंख्यानि दक्षिणप-
श्चिमे एकनवतिसंख्यान्यैरावतस्य सूर्यस्य चीर्णानि प्रतिचरतीत्युप-
पादितम् । सम्प्रति परावतः सूर्य उत्तरपश्चिमे दिग्दिग्भागं
द्विनवतिसंख्यानि मण्डलानि दक्षिणपूर्वं एकनवतिसं-
ख्यानि स्वयं चीर्णानि दक्षिणपश्चिमे द्विनवतिसंख्यानि

स्तरपूर्वं एकनवतिसंख्यानि भारतसूर्यचीर्णानि प्रतिचर-
तीत्येतत्प्रतिपादयति—'तत्थ अयं परवप सूरिए' इत्यादि,
एतच्च सकलमपि प्रागुक्तसूत्रव्याख्यानुसारं स्वयं व्या-
ख्येयम् । सू० प्र० १ पा० १० । द्वाविंशत्याधिकं सूर्यो
मनुष्यलोके जम्बूद्वीपगतमेकः परितः पट्टक्या परिभ्रम-
न्ति । च० प्र० १ पा० १० । (द्वयोः सूर्योभ्यां उत्तरान्तरव्याख्या
'अंतर' शब्दे प्रथमभागे ६८ पृष्ठेनां द्रष्टव्या ।)

क्रियन्ते द्वीप समुद्रं वा सूर्योऽवगाहते ? , इति ततस्तद्वि-
षयं प्रश्नसूत्रमाह—

ता केवतियं दीवं समुद्रं वा ओगाहिता सूरिए
चारं चरति, आहिता ति वदेआ ? , तत्थ खलु इमाओ
पंच पडिवचीओ पत्तनाओ-एगे एवमहंसु-ता एगं
जोयणमहस्सं एगं च तेत्तीसं जोयणमतं दीवं वा समुद्रं
वा ओगाहिता सूरिए चारं चरति एगे एवमाहंसु ? ।
एगे पुण एवमाहंसु-ता एगं जोयणमहस्सं एगं चउत्तीसं
जोयणसयं दीवं वा समुद्रं वा ओगाहिता सूरिए चार
चरति, एगे एवमाहंसु २ । एगे पुण एवमाहंसु—ता
एगं जोयणमहस्सं एगं च पत्ततीसं जोयणमतं दीवं
वा समुद्रं वा ओगाहिता सूरिए चारं चरति, एगे
एवमाहंसु ३ । एगे पुण एवमाहंसु ता अवहुं दीवं
वा समुद्रं वा ओगाहिता सूरिए चारं चरति ,
एगे एवमाहंसु ४ । एगे पुण एवमाहंसु-ता एगं
जोयणमहस्सं एगं तेत्तीसं जोयणमतं दीवं वा समुद्रं वा
ओगाहिता सूरिए चारं चरति, ते एवमाहंसु, जता थं
सूरिए सच्चवमंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तथा
थं जेषुदीवं एगं जोयणमहस्सं एगं च तेत्तीसं जोयणमतं
ओगाहिता सूरिए चारं चरति, तता थं उत्तमकट्टपत्ते उ-
क्कोमए अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जहसिया दुवाल-
समुहुत्ता सई भवई, ता जया थं सूरिए सच्चववाहिरं मंडलं
उवसंकमिता चारं चरइ तथा थं लवणसमुद्रं एगं जोयण-
महस्सं एगं च तेत्तीसं जोयणसयं ओगाहिता चारं चरइ,
तथा थं लवणसमुद्रं एगं जोयणमहस्सं एगं च तेत्तीसं जोय-
णसयं ओगाहिता चारं चरइ, तथा थं उत्तमकट्टपत्ता उक्को-
सिया अट्टारसमुहुत्ता राई भवति, जहसिए दुवालसमुहुत्ते
दिवसे भवइ । एवं ओत्तीसं जोयणमतं । एवं पत्ततीसं
जोयणमतं । (पत्ततीसेऽपि एवं चैव भाषियन्वं,) तत्थ
जे ते एवमाहंसु ता अवहुं दीवं वा समुद्रं वा ओगाहिता
सूरिए चारं चरइ, ते एवमाहंसु-जता थं सूरिए सच्चवभं-
चारं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति, तता थं अवहुं जं-
हुदीवं दीवं ओगाहिता चारं चरति, तता थं उत्तमकट्टपत्ते

उकोसए अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति , जहसिया दुवा-
ससमुहुत्ता राई भवति , एवं सव्वबाहिरए वि, खवरं अ-
बहुं लवणसमुहं , तता थं राईदियं तहेव , तत्थ जे ते
एवमाहुंसु-ता थो किञ्चि दीवं वा समुहं वा ओगाहिता
सूरिए चारं चरति , ते एवमाहुंसु-ता जता थं सूरिए स-
व्वभंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तता थं थो
किञ्चि दीवं वा समुहं वा ओगाहिता सूरिए चारं चरति
तता थं उत्तमकट्टपत्ते उकोसए अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भ-
वति, तहेव पुण्वं सव्वबाहिरए मंडले, खवरं थो किञ्चि ल-
वणसमुहं ओगाहिता चारं चरति, राईदियं तहेव , एगे
एवमाहुंसु । (सू० १६)

‘ ता कवइयं दीवं समुहं वा ओगाहिता सूरिए चारं चर-
इ ’ इत्यादि, ‘ ता ’ इति पूर्ववत् , कियन्ते-कियत्प्रमाणं द्वी-
पं समुद्रं वा अवगाह्य सूर्यश्चारं चरति ? , चरन्नाख्यात इति
वेदेत् , एवं प्रश्नकारणादनन्तरं भगवाच्चिर्वचनमभिधानुका-
म एतद्विषये परतीर्थिकप्रतिपत्तिमिथ्याभावोपदर्शनार्थं प्रथ-
मतस्ता एव परतीर्थिकप्रतिपत्ताः सामान्यत उपन्यस्य—
ति-‘ तत्थ जलु ’ इत्यादि, तत्र सूर्यस्य चारं चरतो द्वीपस-
मुद्रावगाहनविषये अस्तिमाः-वच्यमाणस्वरूपाः पञ्च प्रति-
पत्तयः—चरमतकयाः प्रकृताः, तद्यथा-एक तीर्थान्तरीयाः
एवमाहुः—ता इति तावच्छब्दस्तेषां तीर्थान्तरीयाणां प्रभू-
तवक्रव्यतोपक्रमे क्रमोपदर्शनार्थः एकं योजनसहस्रमेकं च त्र-
यस्त्रिंशदधिकं योजनशतं द्वीपं समुद्रं वा अवगाह्य सूर्यश्चारं
चरति , किमुक्तं भवति ?—यदा सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसं-
क्रम्य चारं चरति तदा एकं योजनसहस्रमेकं च त्रयस्त्रिंश-
दधिकं योजनशतं जम्बूद्वीपमवगाह्य चारं चरति तदा च
परमप्रकर्षप्राप्तोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसः , अत्रैवोपसंहारमाह-
‘ एगे एवमाहुंसु ’ एके पुनर्द्वितीया एवमाहुः—‘ ता ’ इति पृ-
थ्वत् , एकं योजनसहस्रमेकं च त्रयस्त्रिंशदधिकं योजनशतं
द्वीपं समुद्रं वा अवगाह्य सूर्यश्चारं चरति , भावना प्राग्व-
त् , अत्रैवोपसंहारमाह—‘ एगे एवमाहुंसु ’ एके पुनस्तृतीया
एवमाहुः—एकं योजनसहस्रमेकं च पञ्चत्रिंशदधिकं यो-
जनशतमवगाह्य सूर्यश्चारं चरति , अत्रापि भावना प्रागिव,
अत्रैवोपसंहारमाह-एगे ‘ एवमाहुंसु ’ एके पुनश्चतुर्थीया एवमाहुः—
‘ अथहुं ’ ति-अपगतं सव्यवगा-
हाभावतो न विवक्षितमर्थं यस्य तमपार्श्वमर्जहीनम् , अर्थमा-
त्रमित्यर्थः , द्वीपं समुद्रं वा अवगाह्य सूर्यश्चारं चरति, इय-
मत्र भावना-यदा सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य सूर्यश्चारं
चरति तदा अर्धं जम्बूद्वीपमवगाहते, तदा च दिवसः परम-
प्रकर्षप्राप्तोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो भवति. सर्वजघन्या च द्वा-
दशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः यदा पुनः सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य

सूर्यश्चारं चरति तदा अर्धम् अपरिपूर्णं लवणसमुद्रमवगा-
हते तदा च सर्वोत्कर्षकाद्याप्राप्ता अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा रा-
त्रिः सर्वजघन्या द्वादशमुहूर्त्तो दिवसः । अत्रैवोपसंहारमाह-
‘ एगे एवमाहुंसु ’ एके पुनः पञ्चमास्तीर्थान्तरीया एवमाहुः-
न किञ्चित् द्वीपं समुद्रं वा अवगाह्य सूर्यश्चारं चरति, अत्रायं
भावार्थः—यदापि सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य सूर्यश्चारं
चरति तदापि न किमपि जम्बूद्वीपमवगाहते, किं पुनः शो-
चमण्डलपरिभ्रमणकाले , यदापि सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्र-
म्य सूर्यश्चारं चरति तदापि न लवणसमुद्रं किमववगाहते ,
किं पुनः शेषमण्डलपरिभ्रमणकाले किन्तु द्वीपसमुद्रयोरपा-
न्तराल एव सकलेष्वपि मण्डलेषु चारं चरति, अत्रोपसं-
हारमाह—‘ एगे एवमाहुंसु ’ तदेवमुक्ता उद्देशतः पञ्चापि प्र-
तिपत्तयः । सम्प्रत्येता एव स्पष्टं भावयति—‘ तत्थ जे ते
एवमाहुंसु ’ इत्यादि, प्रायः समस्तमपीदं व्याख्यातार्थं सुग-
मं च ; नवरं ‘ चांतीसे वि ’ ति-एवं त्रयस्त्रिंशदधिकयो-
जनशतविषयप्रतिपत्तवत् अनुस्त्रिंशे शते या प्रतिपत्ति-
स्तस्यामालापकां वक्रव्यः , स चैवम्—‘ तत्थ जे ते एवमा-
हुंसु एगे जोगणसहस्सं एगे च खउत्तीसं जोगणसयं
दीवं समुहं वा ओगाहिता चारं चरइ ते एवमाहुंसु-
जया थं सूरिए सव्वभंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं
चरति तया थं जंबुद्वीवं दीवं एगे जोगणसहस्सं एगे च
चांतीसं जोगणसयं ओगाहिता चारं चरइ , तयाणं उ-
त्तमकट्टपत्ते उकोसए अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवइ, जह-
सिया दुवालसमुहुत्ता राई भवइ । ता जया थं सूरिए
सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ तया थं लव-
णसमुहं एगे जोगणसहस्सं एगे च चांतीसं जोगणसयं
ओगाहिता चारं चरति तया थं उत्तमकट्टपत्ता उकोसिया
अट्टारसमुहुत्ता राई भवति, जहसए दुवालसमुहुत्ते दिवसे
भवइ पणत्तीसे वि एवं खब प्राणियव्वं ’ एवमुक्तं प्रकारेण
पञ्चत्रिंशदधिकयोजनशतविषयायामपि प्रतिपत्तौ सूत्रं भ-
गितव्यं, तच्च सुगमत्वात्स्वयं भावनीयम् । एवं ‘ सव्वबाहिरं
वि ’ ति-एवं सर्वाभ्यन्तरमण्डल इव सर्वबाह्येऽपि मण्डले
आलपको वक्रव्यः , नवरं जम्बूद्वीपस्थाने ‘ अवसलवण-
समुहं ओगाहिता ’ इति वक्रव्यम् , तच्छैवम्—‘ जया थं
सूरिए सव्वबाहिरं मंडलमुवसंकमिता चारं चरइ तया
थं अवहं लवणसमुहं ओगाहिता चारं चरति तया थं रा-
ईदियप्पमाणउम्भासग ति तया थं ’ मिति, वचनपूर्वकं रात्रि-
दिवपरिमाणं जम्बूद्वीपापेक्षया विपरीतं वक्रव्यम् , यजम्बू-
द्वीपावगाहं दिवसप्रमाणमुक्तं तद्वात्रेद्रष्टव्यं , यद्वात्रेस्त-
द्विषलस्य, तच्छैवम्—‘ तया थं उत्तमकट्टपत्ता उकोसिया
अट्टारसमुहुत्ता राई भवइ जहले दुवालसमुहुत्ते दिवसे
भवइ ’ एवमुत्तरसूत्रेऽप्युत्तरयोजना भावनीया ।

तद्वं परतीर्थिकप्रतिपत्तिपदार्थं सम्प्रत्येतासां

मिथ्याभावोपदर्शनार्थं स्वमतमुपदर्शयति—

वयं पुण्य एवं वदामो—ता जया थं सूरिए सव्वभंतरं
मंडलं उवसंकमिता चारं चरति, तता थं जंबुद्वीवं दीवं
असियं जोगणसतं ओगाहिता चारं चरति-तदा थं उत्त-
मकट्टपत्ते उकोसए अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जहसिया

दुवालसमुद्भूता राई भवइ, एवं सव्वबाहिरेऽवि, सुवरं लवणसमुद्गं तिप्पि तीसे जायणसते आंगाहिता चारं चरति तथा णं उत्तमकट्टपत्ता उक्कोसिया अट्टारममुद्भूता राई भवइ, जहएणए दुवालसमुद्भूते दिवसे भवति, गाथाओ भाणित्वाओ । (सू० १७)

'वयं पुण' इत्यादि, वयं पुनरुत्पन्नकंचलज्ञानदर्शना एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण वदामस्तमेव प्रकारमाह--यदा सूर्यः सर्वोऽभ्यन्तरे मण्डलमुत्सृज्य चारं चरति तदा जम्बूद्वीपमशीत्यधिकं योजनशतमवगाह्य चारं चरति तदा आत्मकाष्टाप्राप्त उन्कर्षकोऽष्टादशमुद्भूतो दिवसो भवति सर्वजघन्या द्वा-दशमुद्भूता रात्रिः, एवं 'सव्वबाहिरे वि' ति--एवं सर्वो-भ्यन्तरमण्डल इव सर्वबाह्येऽपि मण्डले आलापको व-क्तव्यः । स चैवम्--'जया णं सव्वबाहिरे मंडले उचसंक-मिप्पा चारं चरइ' इति-नयामिति सर्वबाह्यमण्डलग-तादालापकादस्यालापकस्य विशेषोपदर्शनार्थः तमेव विशेष-माह--'नया णं लवणसमुद्गं तिप्पि तीसे जायणसए आंगा-हिता चारं चरइ तथा णं उत्तमकट्टपत्ता उक्कोसिया अ-ट्टारसमुद्भूता राई भवइ, जहएणए दुवालसमुद्भूते दिवसे भवइ' इति, इदं च सुगमं, कच्चिन्नु 'सव्वबाहिरे वि' इत्यादि-देशमन्तरेण सकलमपि सूत्र साक्षात्स्तिखितं दृश्यते 'गा-हाओ भाणियव्वाओ' अत्रापि काश्चन प्रसिद्धा विवक्षिता-र्थमप्राप्तिका गाथाः सन्ति ता भाषणनव्याश्च, ताश्च सम्प्रति व्यवच्छिन्ना इति न कथयितुं व्याख्यातुं वा शक्यन्ते यथास-म्प्रदायं वाच्या इति । सू० प्र० १ पादु० । ('सर्मण्डल' शब्देऽस्मिन्नेव भागे पञ्चदशभिर्द्वारैः सूर्यप्रकृपणा दृश्यते ।) ('उउ' शब्दे द्वितीयभागे ६७६ पृष्ठे सूर्यतवः ।) चतुर्थे देवलोकस्थे विमानभेदे, नपुं० स० ५ सम० । औ० । स्वनामक्यान् द्वीप, समुद्र च । सू० प्र० २० पादु० । (सूर्यस्यावृत्तयः युगं कति भव-न्तीति 'आउट्ट' शब्दे द्वितीयभागे ३० पृष्ठे गतम् ।)

सूरग-देशी-प्रदीप, दे० ना० ८ वर्ग ४२ गाथा ।

सूरकंत-सूर्यकान्त-पुं० । सूर्यचरकिरणसम्यक्कान्धकारमोच-कं मणिभेद, प्रज्ञा० १ पद । उत्त० । सूत्र० । भ० । चतु-र्थे देवलोकस्थे विमानभेदे, नपुं० । स० ५ सम० ।

सूरकूट-सूर्यकूट-न० । चतुर्थे देवलोकस्थे विमानभेदे, स० ५ सम० ।

सूरक्षेत्र-सूर्यक्षेत्र-न० । उद्यास्तरूपे नभःखण्डे, ध० ३ अक्षि० ।

सूरचरित-सूर्यचरित-न० । रविचरिते, सूर्यचरितं त्विदं सूर्यमण्डलपरिमाणुशशिपरिभोगोद्घोतावकाशराहुपरागा-दिकम् । सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । स० ।

सूरण-शूरण-पुं० । अशौन्नकन्दे, प्रव० ४ ठार । दे० ना० । औ० । आन्ना० । उत्त० । जी० । प्रज्ञा० । भ० । स० । स्वनामक्यान् एकचत्वारिंशतितमे श्रृणभ-देवस्य पुत्रे, कल्प० १ अ० ७ क्षण । पा० ।

सूरदह-सूर्यदह-पुं० । जम्बूद्वीपे देवकुले स्वनामक्यान् महादहं, स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

सूरदीव-सूर्यद्वीप-पुं० । जम्बूद्वीपगतसूर्यदेवके लवणसमु-द्रगतं द्वीप, जी० ३ प्रति० ४ अक्षि० । (अत्रत्या व्याख्या 'चंददीव' शब्दे तृतीयभागे १०७२ पृष्ठे गता ।)

सूरदेव-सूरदेव-पुं० । जम्बूद्वीपे आगामिन्यामुत्सर्गित्यां भ-विष्यति द्वितीये तीर्थकरे, प्रव० ७ ठार । ती० । स० ।

सूरद्वय-देशी-दिने, दे० ना० ८ वर्ग ४२ गाथा ।

सूरपणत्ति-सूर्यप्रज्ञप्ति-स्त्री० । सूर्यचर्याप्रज्ञापनं यस्यां प्र-मथपद्धतौ सा सूर्यप्रज्ञप्तिः । न० । बहुस्थानमस्योपाङ्गे, स्था० ४ ठा० २ उ० ।

अत्रत्याः प्राभुनार्थाधिकाराः--

सूर्यप्रज्ञप्तिमहं, गुरुपदेसानुसारतः किञ्चित् ।

विद्युत्तामि यथाशक्ति, स्पष्टं स्वरोपकाराय ॥ ४ ॥

अस्या नियुक्तिरभूत्, पूर्वं श्रीभद्रबाहुसूरिकता ।

कलिदायात् साऽनशद्, व्याचक्षे कचलं सूत्रम् ॥ ५ ॥

तत्र यस्यां नगर्या यस्मिन्नुद्याने यथा भगवान् गौतम-स्वामी भगवत्तस्त्रिलोकीपतेः श्रीमम्महावीरस्यान्ते सूर्यव-क्तव्यतां पृष्टवान् यथा च तस्मै भगवान् व्यावृणाति स्म तथोपदिदर्शयिषुः प्रथमतो नगर्युद्यानाभिधानपुरस्सरं स-कलवक्तव्यतोपक्षेपं वक्तुकाम इदमाह--

ते णं काले णं ते णं समए णं मिथिला नाम नयरी होत्था रिद्धत्थिमियममिद्धा पमुइतजणजाणवया ० जाव पामादीया ० एकं (ह्र० ४) तीसे णं मिहिलाए नयरीए बहि-या उत्तरपुरच्छिमे दिसिभाए एत्थ णं माणिमहे शामं चेइए होत्था वप्पओ । तीसे णं मिहिलाए जितसत्तु राया, धारिणी देवी, वप्पओ, ते णं काले णं ते णं समए णं तंमि माणिमहे चेइए सामी समोसदे, परिसा निग्गता, धम्मो कहितो, परिसा पडिगया ० जाव राजा जांमव दिसि पादुब्भूए तामेव दिसि पडिगते । (सू० १)

'ते णं काले णं' इत्यादि, 'ते' इति प्राकृतशैलीषशात् त-स्मिन्निति द्रष्टव्यम्, अस्यायमर्थः--यदा भगवान् विहरति स्म तस्मिन् क्षमांत वाक्यालङ्कारे दृष्टव्यान्त्रापि णंश-ब्दा वाक्यालङ्कारार्थे यथा 'इमा णं पुट्ठी' इत्यादाविति, काले अधिकृतावसर्पिणीचतुर्थभागकप, अत्रापि णंशब्दे वाक्यालङ्कारार्थः, 'ते णं समए णं' ति--समयोऽवसरया-ची, तथा च लोके वक्तारो--नाद्याप्येतस्य वक्तव्यस्य समयो वर्तते, किमुक्तं भवति?--नाद्याप्येतस्य वक्तव्यस्यावसरो वर्तत इति, तस्मिन् समये भगवान् प्रस्तुतां सूर्यवक्तव्यनामक-कथन्, तस्मिन् समये मिथिला नाम नगरी अभवत्, नन्विदानीमपि सा नगरी वर्तते ततः कथमुक्तमभवदिति?, उच्यते--वक्ष्यमाणवर्णकग्रन्थोक्तविभूतिसमन्विता तदैवा-भवत् न तु ग्रन्थविधानकाले, एतदपि कथमवसेयमिति चेत्?, उच्यते--अयं कालोऽवसर्पिणी, अवसर्पिण्यां च प्रतिक्षणं शुभा भावा दानिमुपगच्छन्तीति, एतच्च सुप्रती-तं जिनप्रवचनवादिनाम्, अतोऽवसर्पिण्युच्यमानं न विराध-भाक् । सम्प्रति अस्या नगर्या वर्णकमाह--'रिद्धत्थिमियस-

१-अत्र 'ह' शब्दः संभाव्यते । निरीधर्कविग्रहे चतुर्णां पूर्वोक्तानां संकेत इति बहुषु स्थलेषु लभ्यते ।

मिद्धा पमुइयज्जुजाणवया ० जाव पासाईया ० 'एक' (इ) (४) इति, अद्वा-भवनैः पौरजनैश्चातीव वृद्धिमुपगता 'अधू' इत्यादि विविधवचनात् स्तिमिता-स्वचक्रपरचक्रनस्करद्वमरादिसम्- रथभयकल्लालमालाविवर्जिता समृद्धा-धनधान्यादिविभूति- युक्ता, ततः पद्मत्रयस्यापि कर्मधारयः, तथा 'पमुइयज्जुजा- णवय' सि-प्रमुद्रिताः-प्रमोदवन्तः प्रमोदहेतुवस्तूनां तत्र सङ्काशाजना-नगरीवासिन्या लोका जानपदा-जनपद- भवास्तत्र प्रयोजनवशादायाताः सन्तो यत्र सा प्रमुद्रित- जनजापदा, यावच्छब्दं नौपपातिकप्रन्थप्रतिपादितः सम- स्तोऽपि वर्णकः 'आइयज्जुसमूहा मयुस्सा' इत्यादिको द्रष्टव्यः । (सू० १) स च प्रन्थगौरवभयाच्च लिख्यते, केव- लं तत एवौपपातिकादवसेयः, कियान् द्रष्टव्य इत्याह- 'पासाईया' इति अत्र 'इ' शब्दोपादानात् प्रासादीया इत्यनेन पदेन सह पदचतुष्टय सूत्रा कृता, तानि च पदाभ्यमूनि-प्रासादीया दर्शनीया अभिरूपा प्रतिकृपा, त- च प्रासादेषु भवा प्रासादीया; प्रासादबहुला इत्यर्थः, अत एव दर्शनीया-द्रष्टुं योग्या, प्रासादानामतिरमणीयत्वात्, तथा अभिमुखमतीवोत्कृष्टं रूपम्-आकारो यस्याः सा अ- भिरूपा प्रतिविशिष्टम्-असाधारणं रूपम्-आकारो यस्याः सा प्रतिकृपा, 'तीसे णं मिहिलाए नयरीए बहिया उत्तरपुर- च्छिमे द्वितीयाए पथे णं माणिभेइ नाम केइए होत्था वण्णमा' इति तस्या मिथिलानगर्या बहिर्य औत्तरपौर- कथः-उत्तरपूर्वरूपो दिग्विभाग ईशानकोण इत्यर्थः, ए- कारो मागधभाषानुरोधतः प्रथमैक्यचनप्रभवः, यथा 'क- यरे आगच्छइ दिक्कवे' (उत्त० १२-६) इत्यादौ, 'अ- त्र' अस्मिन् औत्तरपौरकथ्ये दिग्विभागे माणिभद्रमिति ना- म चैत्यमभवत्, चित्तेल्लेप्यादिखयनस्य भावः कर्म वा चै- त्यं, तच्च संज्ञाशब्दत्वाद्भवताप्रतिविम्बे प्रसिद्धं, ततस्तदा- भयभूतं यदेवनाया गृहं नदप्युपचाराच्चैत्यं, तच्चैह इत्यन्त- रायतनं द्रष्टव्यं, ननु भगवतामर्हतामायतनमिति । 'वण्ण- मा' इति तस्यापि चैत्यस्य वर्णको वक्तव्यः, स औपपा- तिकप्रन्थादवसेयः (सू० २) । 'तीसे णं मिहिलाए' इ- त्यादि, तस्यां च मिथिलायां नगर्यां जितशत्रुनाम राजा, तस्य देवी-समस्तान्तःपुरप्रधाना भार्या सकलगुणधार- णाद्धारिणीनाम्नी देवी, 'वण्णमा' इति तस्य राज्ञः त- स्याच्च देव्या औपपातिकप्रन्थोक्तो वर्णकोऽभिधातव्यः, (सू० ७) 'ते णं काले णं ते णं समए णं तंमि माणि- भेइ केइए सामी समोसडे, परिसा णिणया, धम्मो क- हिओ, परिसा पडिगया' तस्मिन् काले तस्मिन् समये त- स्मिन् माणिभद्रे चैत्ये 'सामी समोसडे' इति स्वामी जग- द्गुरुर्मगधान् श्रीमहावीरोऽईन् सर्वज्ञः सर्वदर्शी सप्त- हस्तप्रमाणशरीरोच्छ्रयः समचतुरक्षसंस्थानो वज्रप्रभवारा- चसंहननः कज्जलप्रनिमकालिमोपेनस्निग्धकुञ्जितप्रदर्शिता- वर्तमूर्धजः उत्तमतनवीयाभिरामकेशान्नकेशभूमिरातपत्रा- कारोत्तमाङ्गसन्निवेशः पार्ष्णीशशाङ्कमण्डलादप्यधिकतरव- दनशोभः पद्मोत्पलसुरभिगन्धनिःश्वासो वदन्निभागप्रमा- लकम्पमखाटकधरः सिंहशार्ङ्गलवपरिपूर्णविपुलस्कन्ध- प्रदेशो महापुरकपाटपृथुलवक्त्रस्थलाभंगो यथास्मितलल- लोपेतः श्रीवृक्षपरिघोपमप्रलम्बबाहुयुगलो रविशशिष्क-

सौवस्तिकादिप्रशस्तलक्षणोपनपाणितलः सुजातपाभ्यो क- षादरः सूर्यकरस्पृशसञ्जातविकोशपद्मोपमनाभिमण्डलः सि- हवत्संवर्तितकर्टाप्रदेशो निगूडजानुः कुरुविन्दवृत्तजङ्गायुग- लः सुप्रतिष्ठितकूर्मचक्रचरणतलप्रदेशः अनाभवो निर्म्ममः क्षिप्रभोता निरुपलेपोऽपगतमेमरागद्वेषभृतुक्षिशदतिशयो- पतां देवोपनीतेषु नवसु कनककमलेषु पादभ्यासं कुर्वन्ना- काशगतेन धर्मचक्रेण आकाशगतेन सुवर्णेण आकाशगताभ्यां कामराभ्यामाकाशगतेनानिलच्छस्फटिकविशेषमयेन सपा- र्श्वीडेन सिंहासनेन पुरतो देवैः प्रकृत्यमालेन प्रकृत्यमालेन धर्मध्वजेन चतुर्दशभिः भगवत्सहस्रैः वदन्निशत्संस्थैरायि- कासहस्रैः परिवृता यथात्मकस्य सुजेन विहरन् यथाकृप- मवग्रहं गृहीत्वा संयमेन तपसा चाऽऽत्मानं भावयन् स- मवस्तुनः, समवसरणवर्णेन च भगवत औपपातिकप्र- ण्यादवसेयम् । (सू० १० यावत् ३३) 'परिसा निगय' इति मिथिलाया नगर्या वास्तव्या लोकः समस्तोऽपि भगव- त्तमागतं भूत्वा भगवद्वन्द्वनार्थं स्वस्मादाभ्याह्निर्गत इ- त्यर्थः, तस्मिन्मन्त्रे- 'तए णं मिहिलाए नयरीए सिंघाडगतिचउच्छचक्रचउम्मुहमहापहेसु बहुजणो अ- समकस्स एवमाइक्कइ, एवं भावेइ, एवं पल्लवेइ, एवं पकवेइ-एवं जलु देवाणुणिया ! समणे भगवं महावीर आइगेर ० जाव सव्वन्नु सव्वदरिस्सी आगासणएणं छुवणे ० जाव सुहं सुहेणं विहरमाणं इह आगए इह समागए इ- ह समोसडे इहव मिहिलाए नयरीए नहिआ माणिभेइ केइए अहापडिक्कं उगगहं ओगिहिहत्ता अग्निहा जित्ते केवली समणगणपरिवुडे संजमणे तवसा अप्पाणं भा- वेमाणं विहरइ, तं महाफलं जलु देवाणुणिया ! तहा- रुवाणं अगहंताणं भगवताणं नामगायस्स वि सच्चलयाए किमंग ! पुण्ण अभिगमणवंदणनमंसणपडिपुक्कणपज्जुवासण- याए !, तं संयं जलु एगस्स वि आर्यारयस्स धम्मियस्स सुवयणस्स सवणयाए, किमंग ! पुण्ण विउलस्स अट्टस्स ग- हणयाए !, तं गच्छामो णं देवाणुणिया ! समणे भ- गवं महावीरं वेदामो नमंसामो सक्कारिमो सक्कामो क- ज्जाणं मंगलं देवयं केइयं पज्जुवासामो, एयं णो इहभवे परभवे य हियाए सुहाए जमाए निस्सेसाए आणु- गामियत्ताए भविस्सइ, तए णं मिहिलाए नयरीए बहवे उगगा भागा' इत्याद्यौपपातिकप्रन्थोक्तं (सू० २७) सर्वमवसे- यं यावत्समस्ताऽपि राजप्रभृतिका परंतु पर्युपासीना ति- ष्ठति । 'धम्मो कहिआ' इति तस्याः पर्वदः पुरतो निःश- वजनभाषानुयायिन्या अर्द्धमागधभाषया धर्म उपादष्टः, स चैवम्- 'अत्थि लोए अत्थि जीवा अत्थि अजीवा' इत्यादि, तथा- 'जह जीवा वज्जंति, मुच्चंति जह यः संकलितस्संति । जह दुक्कलाणं अंतं, करिणि केइ अप- डिक्कइ ॥ १ ॥ अट्टनियद्वियऽविस्ता, जह जीवा सा- गरं भवमुच्चिंति । जह य परिहीणकम्मा, सिद्धा सि- ज्जालयमुच्चिंति ॥ २ ॥ 'तहा आइक्कइ' इति 'जाव राजा जावेव दिसं पाउम्भूए तामेव दिसं पडिगए' इति, अ- त्र यावच्छब्दादिद्वौपपातिकप्रन्थोक्तं द्रष्टव्यम्- 'तएणं सा महइमहालिया परिसा समणस्स भगवन्ना महावीरस्स- अंतिए धम्मं सोच्चा निसम्म इट्टुट्टा समणं भगवं म-

हावीरं निक्खुत्तो आयाहिणपयाहिणं करेइ तिक्खु० करिस्ता
वंदइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी—सुयक्काए
णं भंते ! निग्गंये पावयणे , नग्गि य केइ अस्से समणे वा
माइये वा परिसं धम्ममाइक्खित्तए , एवं वदित्ता जामेव
दिसं पाउम्भूया तामेव दिसं पडिगया , तए णं से जिय-
स्सू राया समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए धम्मं
सुच्छा निसम्म इट्ठुट्ठे ० जाव इयहियए समणं भगवं महा-
वीरं वंदइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता पसिणाइ पुच्छइ पसि०
पुच्छित्ता अट्ठारं परियाएइ परियाइत्ता उट्ठुए उट्ठइ, उट्ठुए उ-
ट्ठित्ता समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ, स० वंदित्ता नमंसि-
त्ता एवं वयासी—सुयक्काए णं भंते ! निग्गंये पावयणे ० जाव
परिसं धम्ममाइक्खित्तए , एवं वदित्ता इत्थि दुक्कइ दुक्क-
हित्ता समणस्स भगवतो महावीरस्स अनियाओ माणिभ-
हाओ वेइयाओ पडिनिक्खमइ पडिनिक्खमित्ता जामेव
दिसं पाउम्भूए तामेव दिसं पडिगए ।' (सू० ३५-३६-३७)
इति , इदं च सकलमपि सुगमं, नवरं यामेव दिशमवलम्ब्य,
किमुक्तं भवति ?—यतो दिशः सकाशात् प्रादुर्भूतः—सम-
बन्धने समागतस्नामेव दिसं प्रतिगतः ।

ते णं काले णं ते णं समए णं समणस्स भगवतो महा-
वीरस्स जेट्ठे अन्तेवासी इंदभूती णामे (मं) अणगारे-
गोतमे गोतेणं सत्तुस्सेहे समचउरंससंठाणसंठिए वज्जरिस-
हनारायसंघयणे ० जाव एवं वयासी—। (सू० २)

' ते णं कालेणं ते णं समए णं समणस्स भगवतो महावी-
रस्स जेट्ठे अन्तेवासी इंदभूती नामे अणगारे गोयमे गोत्ते-
णं सत्तुस्सेहे समचउरंससंठाणसंठिए वज्जरिसहनारायसं-
घयणे ० जाव एवं वयासी ' इति—तस्मिन् काले तस्मिन्
समयं, गौशब्दा वाक्यालङ्कारार्थः, भ्रमणस्य भगवतो
महावीरस्य इष्ट इति—प्रथमः, अन्तेवासी—शिष्यः, अनेन
पदद्वयेन तस्य सकलसंघाधपतित्वमाधेयति, इन्द्रभूति-
रिति मातापितृकृतनामधेयः, ' नामं ' नि प्राकृतत्वात् वि-
भक्तिपरिणामेन नास्तीति द्रष्टव्यम् अन्तेवासी च किल वि-
वक्ष्यता भावकाऽपि स्यात् अतस्तदाशङ्काव्यवच्छेदार्थमाह-
अनगारः न विद्यते अगारं-गृहमस्येत्यनगारः, अयं च
विगीतगोत्रोऽपि स्यादत आह-गौतमो गोत्रेण गौतमाह-
यगोत्रसमन्वित इत्यर्थः, अयं च तत्कालोचितदेहपरि-
माणपक्षया न्यूनाधिकदेहोऽपि स्यादत आह—सतोत्से-
यः—सतहस्तप्रमाणशरीरोच्छ्वायः, अयं चेत्यभूतो लक्षण-
हीनोऽपि सम्भाव्येत अतस्तदाशङ्कापनोदार्थमाह—' सम-
चतुरस्रसंस्थानसंस्थितः ' समाः—शरीरलक्षणशास्त्रोक्तप्र-
माणाविसर्वादिन्यभ्रतक्षाऽस्त्रयो यस्य तत्समचतुरस्रम् अ-
स्त्रयस्त्विह चतुर्दिग्विभागोपलक्षिताः शरीरावयवा द्र-
ष्टव्याः, अन्ये त्वाहुः—समा—अन्यूनाधिकाभ्रतक्षोऽप्य-
स्त्रयो यत्र तत्समचतुरस्रम्, अस्त्रयश्च पर्यङ्कासनोपवि-
ष्टस्य जानुनोरन्तरम् १, आसनस्य ललाटोपरभागस्य चा-
न्तरम् २, दक्षिणस्कन्धस्य वामजानुनान्तरम् ३, वाम-
स्कन्धस्य दक्षिणजानुनान्तरम् ४ इति, अपरे त्वाहुः—विक्ता

सोत्सेधयोः समत्वात्समचतुरस्रम् तस्य तत्संस्थानं च सम-
चतुरस्रसंस्थानम्—आकारस्तेन संस्थितो—व्यवस्थितो यः
स तथा, अयं च हीनसंज्ञनोऽपि केनचित्सम्भाव्यते सत
आह—' वज्जरिसहनारायसंघयणे ' नारायणम्—उभयतो मर्क-
टवन्धः श्रवणः—तदुपरिवेष्टनपट्टः कीलिका अस्थित्रयस्यापि
मेवकर्मस्य एवंरूपं संज्ञनं यस्य स तथा, ' ० जाव एवं वयासी '
इति, यावच्छ्रयोपानादिदमनुक्रमप्यवसेयम्—' कण्ठगुल-
गनिघसपम्हगारे उग्गतवे दित्ततवे महातवे उराले घोरे घोर-
गुणि घोरतवस्सी घोरबंभेवरवासी उच्छूढसरीरे संस्थित-
विउत्ततेउत्तेसे चउइसपुष्वी चउणाणोवगए सव्वक्खरसं-
निवाइ समणस्स भगवओ महावीरस्स अट्ठरसामंते उट्ठ-
जाण अट्ठोसिरे काणकोट्ठावगए संजमणं तवसा अप्पाणं
भावेमाणं विहरइ । तए णं से भयवं गोयमे जायसहे जाय-
संसए जायकोउट्ठले उप्पन्नसंह उप्पन्नसंसए उप्पन्नकोउट्ठे
समुप्पन्नसहे समुप्पन्नसंसए समुप्पन्नकोउट्ठं उट्ठुए उट्ठइ
उट्ठुए उट्ठित्ता जणेष समणे भगवं महावीरं तेण्य उवाग-
च्छइ उवागच्छित्ता समणं भगवं महावीरं तिक्खुत्तो
आयाहिणं पयाहिणं करेइ, आयाहिणपयाहिणं करिस्ता
वंदइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता ण्णाससे नाइइर सुस्सुसमा-
णं नमंसमाणे अभिमुहे विणएणं पंजलिउड पज्जुवासे-
माणं एवं वयासी—अस्यायमर्थः—कनकस्य—सुवर्णस्य यः
पुलको—लवस्तस्य यो निकषः—(कषः) पट्टके रेखाकूपः,
तथा पद्मप्रहेलन पद्मकेसराण्युच्यन्ते, अथयव समुद्राया-
पचारात्, यथा पद्मकेसराण्युच्यन्ते, अवयवा देवद-
त्तः, तथा च देवदत्तस्य हस्ताप्रं स्पृष्ट्वा लोको यदति—
देवदत्तो मया स्पृष्ट इति, ततः कनकपु (कस्य) पुल-
कनिकषवत्पद्मकेसरवत्त्व यो गौरः स कनकपुलकनिकषप-
द्मगौरः । अथवा—कनकस्य यः पुलको—द्रुतत्वे सति बिन्दु-
स्तस्य निकषो—धर्णः तत्सदृशः कनकपुलकनिकषः, त-
था पद्मयन्—पद्मकेसर इव यो गौरः स पद्मगौरः, ततः प-
दद्वयस्य कर्मधारयः समासः । अयं च विशिष्टचरणरहितोऽ-
पि शक्येत अत आह—' उग्गतवे ' उग्रम्—अप्रचूर्यं तपः—
अनशनादि यस्य स तथा, यद्व्येन प्राकृतं न पुंसा न शक्य-
ते चिन्तयितुमपि मनसा तांस्त्रयेन तपसा युक्त इत्यर्थः, तथा
दीप्ति—जाज्वल्यमानवहन इव कर्मचनगहनवहनसमर्थत-
या ज्वलितं तपो—धर्मस्थानादि यस्य स तथा, ' तत्ततं '
त्ति—तत्तं तपो येन स तत्ततपाः, एवं हि तेन तपस्तप्तं येन स-
र्वाण्यप्यशुभानि कर्माणि भस्मसात्कृतानीति, महत्—प्रश-
स्तमाशंसाश्रयद्वितत्वात्तपो यस्य स महातपाः, तथा ' उ-
राले ' ति—उदारः—प्रधानः, अथवा—घोरालो—भीष्मः, उ-
प्रादिविशेषणतः पार्श्वस्थानामल्पसस्वानां भयानक इत्यर्थः,
तथा घोरं—निर्धृणः परीपंहमिन्द्रयादिरिपुगणविनाशनमधि-
कृत्य निर्देय इत्यर्थः, तथा घोरा—अन्येदेवमुचरा गुणा—आ-
नादयो यस्य स तथा, तथा घोरैस्तपोभिस्तपस्वी, ' घोर-
बंभेवरवासि ' ति घोरं—दादयं अल्पमस्वैर्दुरनुवरत्वात् ब्र-
ह्मत्रयं यत्र वस्तु शीलं यस्य स तथा, उच्छूढम्—उत्क्रि-
तमिह उद्भिन्नं संस्कारपरित्यागात् शरीरं येन स उच्छू-
ढशरीरः, ' संस्थितविउत्ततेउत्तेसे ' ति—संस्थिता—शरीरान्त-

गतत्वेन हस्वतां गता विपुला—विस्तीर्णा अनेकयोजन-
प्रमाणक्षेत्राभितस्तुदहनसमर्थत्वात्तेजोलेखा-विशिष्टतपो-
जन्मलक्ष्मिविशेषप्रभवा तेजोउज्ज्वला यस्य स तथा, 'च-
उहसपुत्र्य' ति-चतुर्दश पूर्वाणि विद्यन्ते यस्य तेनैव र-
चितत्वात्, असौ चतुर्दशपूर्वी, अनेन तस्य भुतकवलि-
तामाह, स चार्वाध्वानादिविकलाऽपि स्यादत आह—'चउ-
नाणावगण' मतिभुतावधिमनःपर्यायज्ञानरूपज्ञानचतुष्ट-
यसमन्वित इत्यर्थः, उक्तविशेषणद्वययुक्ताऽपि कश्चिन्न सम-
प्रभुतविषयव्यापिज्ञानो भवति, चतुर्दशपूर्वविदामपि वद-
स्थानपतितत्वेन अवगृह्यत आह—'सर्वाक्षरसंज्ञिपानी'
अक्षराणां संज्ञिपानाः—संयोगाः सर्वे च ते अक्षरसंज्ञिपा-
ताश्च सर्वाक्षरसंज्ञिपानास्ते यस्य ज्ञेयानि स तथा, किमु-
क्त भवति ?—या काचित् जगति पशुपुर्वी वाक्यानुपू-
र्धी वा सम्भवति ताः सर्वा अपि जानानीति, एवं गुणाव-
शिष्टो भगवान् विनयराशिरिव स्वाक्षादिति कृत्वा शिष्या-
चारत्वाच्च भ्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अदूरसामन्ते
विहरतीति योगः । तत्र दूरं विप्रकृष्टं सामन्तं—संज्ञिकृष्टं
तत्प्रतिषेधाददूरसामन्तम्, तत्र नातिदूरे नानिनिकटे इत्यर्थः,
किंविशिष्टः सन् तत्र विहरतीत्यत आह—'उहजायु' ति-
ऊर्ध्वं जानुनी यस्यासौ ऊर्ध्वजानुः, शुद्धगुणव्यासनवर्ज-
मादौपमार्हकनिषद्यास्तदानीन्मयावाच उत्कृष्टकासन इ-
त्यर्थः अथ शिरा नोर्ध्वं तिर्यग्वा विलिखदृष्टिः किन्तु
नियतभूभागनियमितदृष्टिरिति भावः, 'आणकोटोवगण',
ति-ध्यानं—धर्म्यं शुक्लं वा तद्वत् कोष्ठ—कुशलो
ध्यानकोष्ठस्तमुपगतो ध्यानकोष्ठोपगतः, यथाहि कोष्ठकं
धाम्यं प्रक्षिप्तमविप्रसृतं भवति, एवं भगवानपि
ध्यानतोऽविप्रकीर्णोन्द्रियान्तःकरणवृत्तिरित्यर्थः, संयमन
पञ्चाश्वनिरोधादिलक्षणेन तपसा—अनशनादिना, च-
शब्दाऽत्र समुच्चयार्थो लुप्तो द्रष्टव्यः, संयमतपोप्रदं
ज्ञानयोः प्रधानमोक्षाङ्गत्वस्यापनार्थम्, प्राधान्यं च संयमस्य
नयकर्मनुपादानहेतुत्वेन तपसश्च पुराणकर्मनिर्जरोहेतुत्वेन,
तथाहि—अभिनवकर्मनुपादानात्, पुराणकर्मक्षपणाच्च
जायते सकलकर्मक्षयलक्षणा मोक्षः, ततो भवति संयम-
तपसोमोक्षं प्रति प्राधान्यमिति, 'अप्याणं भावेमाणं विह-
रद्' इति आत्मनं भावयन्—वासयन् तिष्ठनीत्यर्थः, 'ततो
यं स' इति—ततो-ध्यानकोष्ठोपगतविहरणादनन्तरं, यमिति
वाक्यालङ्कारार्थः, स—भगवान् गौतमः 'जायसंह'
इत्यादि, जातशब्दादिविशेषणः सन् उत्तिष्ठतीति योगः,
तत्र जाना-प्रवृत्ता शब्दा—इच्छा वक्ष्यमाणार्थतत्त्वज्ञानं प्रति
यस्यासौ जातशब्दः, तथा जातः संशयो यस्य स जातसं-
शयः, संशयो नामानवधारितार्थं ज्ञानम्, स वैवं भगवतः—इह
सूर्यादिवक्त्रव्यता अन्यथा, अन्यथा च तीर्थान्तरयैरुपदिश्य-
ते. ततः किं तत्त्वमिति संशयः, तथा 'जायकोउहज' ति—
जातं कुतूहलं यस्य स जातकुतूहलः, जातौस्तुक्य इत्यर्थः
यथा कथमेनां सूर्यवक्त्रव्यतां भगवान् प्रज्ञापयिष्यतीति, तथा
'उपपन्नसंह' ति-उपपन्ना प्रागभूता सती भूता शब्दा यस्या-
सौ उपपन्नशब्दः, अथ जातशब्द इत्येतावदेवास्तु किमर्थमु-
त्पन्नशब्द इत्यभिधीयते ? , प्रवृत्तशब्दत्वेनाप्यपन्नशब्दस्य

लब्धत्वात्, न ह्यनुत्पन्ना शब्दा प्रवर्तत इति, अत्रोच्यते-
हेतुत्वप्रदर्शनार्थम्, तथाहि—कथं प्रवृत्तशब्दः ? , उच्यते-
यत उत्पन्नशब्द इति, हेतुत्वप्रदर्शनं चापपन्नम् तस्य काव्या-
लङ्कारत्वात्, तथा 'प्रवृत्तदीपाम(प्र, प्रवृत्तभास्करा, प्रका-
शचन्द्रां बुबुधे विभावरी'मित्यत्र यद्यपि प्रवृत्तदीपत्वादे-
वाप्रवृत्तभास्करत्वमवगन्तं तथाप्यप्रवृत्तभास्करत्वं प्रवृत्तदी-
पत्वादेहेतुतयोपन्यस्तमिति स्मीचीनम्, 'उपपन्नसंह उप-
पन्नसंसर्प उपपन्नकोउहज' इति प्राग्वत्, तथा 'संजायसंह'
इत्यादि पदशब्दकं प्राग्वत्, नवरिमह सम्शब्दः प्रकर्षादिव-
चनो यद्विहितः, ततः 'उह्राए उह्रद्' इति उत्थानमुत्था-
ऊर्ध्वं वर्त्तनं तथा उत्तिष्ठति, इह 'उह्रद्' इत्युक्ते क्रियार-
म्भमात्रमपि प्रतीयते यथा वक्तुमुत्तिष्ठते ततस्तद्व्यवच्छे-
दार्थमुत्थायेत्युक्तम्, 'जेणवे' त्यादि, प्राकृतशैलीवशाद्-
व्ययत्वाच्च येनेति यास्मांश्चित्यर्थे द्रष्टव्यम्, यस्मिन् दिग्भागे
भ्रमणो भगवान् महावीरो वर्त्तते 'तण्व' ति-तस्मिन् दि-
ग्भागे उपागच्छति, इह वर्त्तमानकालनिर्देशस्तत्कालापेक्ष-
या उपागमनक्रियाया वर्त्तमानत्वात्, परमार्थतस्तूपागत-
यानिर्गतं द्रष्टव्यम्, उपागम्य च भ्रमणे भगवन्तं महावीरं
कर्मतापन्नं त्रिकृत्वः—त्रीन् वारान् आर्द्राक्षिणप्रदक्षिणे करो-
ति, आर्द्राक्षिणान्-दक्षिणहस्ताधारभ्य प्रदक्षिणः—परितो
आश्रयतो दक्षिणं पय आर्द्राक्षिणप्रदक्षिणः तं करोति, कृत्वा
वन्दते—स्तनीति नमस्यति कायेन प्रणमति, वन्दित्वा नम-
स्यित्वा च 'न'-नैव अस्यासन्नः—अतिनिकटः अवग्रहपरिहा-
रात्, अथवा—नात्यासन्नस्थाने वर्त्तमान इति गम्यम्, तथा
'न'-नैवानिदृशोऽतिविप्रकृष्टोऽनौनैवपरिहागात्, अथवा-
नातिदूरस्थाने 'सुस्सुम्माण' ति-भगवद्वचनानि भ्रातु-
मिच्छन्, 'आभिसंह' ति—अभि-भगवन्तं प्रति मुक्तम-
स्यत्यभिमुखः 'विणयेण' ति विनयेन हेतुना 'पंजलिउडे'
ति प्रकृष्टः—प्रधानो ललाटतटघटितत्वेन अञ्जलिः—इस्त-
न्यामविशेषः कृतो विहितो येन स प्राञ्जलिकृतः, भायो-
होत्राकृतिगणतया कृतशब्दस्य परमपानः 'पञ्जुवासे-
माणे' इति-पर्युपासीनः—सेवमानः अनेन विशेषणकदम्बकेन
अवगुणविधिरुपदर्शितः, उक्तं च—'निर्हाविगहापरिव-ज्जिपहि
गुत्तेहि पंजलिउडेहि । भत्तिवहुमाणपुत्वं, उवउत्तेहि सुत्तं-
यव्वं ॥ १॥' इति । 'एवं वदस्ति' ति एवं-वक्ष्यमाणेन
प्रकाशेन सूर्यादिवक्त्रव्यताविषयं प्रश्नमवादीत्—उक्तवान् ।

कथमुक्तयानिनि शिष्यस्य प्रश्नावकाशमाशङ्क्य प्रथमतो
विशनीं प्राप्नुनेषु यद् वक्त्रव्यं तदुपपन्नं गाथापञ्चकमाह—

कइ मंडलाइ वव्वइ १, तिरिच्छा किं च गच्छई २ ।

ओभासइ केवइयं ३, सेयाइ किं ते संठिई ४ ॥ १ ॥

कहिं पडिहया लेसा ५, कहिं ते ओयसंठिई ६ ।

के सूरियं वरयते ७, कहां ते उदयसंठिई ८ ॥ २ ॥

कह कट्टा पोरिसीछाया ९, जोगे किं ते व आहिण १० ।

किं ते संवच्छरेणादी ११, कया संवच्छराइ य १२ ॥ ३ ॥

कहं चंदमसो बुद्धी १३, कया ते दोमिणा वह १४ ।

के य सिग्घगई बुत्ते १५, कहां दोमिणलक्खणं १६ ॥ ४ ॥

चयणोववाय १७ उच्चते १८, सूरिया कइ आहिया १९ ।

अणुभावे के व संवृते २०, एवंमेयाई बीमइ ॥५॥ (सू०३)

प्रथमे प्राभृते सूर्यो वर्गमध्ये कति मण्डलान्येकवारं कति वा मण्डलानि द्विकृत्या व्रजनीत्येतां प्ररूपणीयम् . किमुक्तं भवति-एवं गौतमेन प्रश्ने कृते तदनन्तरं सर्वं तद् विषयं निर्वचनं प्रथमे प्राभृतं वक्तव्यमिति १ । एवं सर्वत्रापि भावनीयम् । द्वितीये प्राभृते 'किं' कथं वाशब्दः सर्वप्राभृतवक्तव्यतापेक्षया समुच्चयं तिर्यग्गजनीति २ । तृतीये चन्द्रः सूर्यो वा कियत्प्रमाणमवभासयति-प्राकाशयतीति ३ . चतुर्थे भवतायाः-प्राकाशस्य किं कथं 'ते' तव मते संस्थितिः-व्यवस्थाति ४ . पञ्चमे कस्मिन् सूर्यस्य प्रतिहता लक्ष्येति ५ , षष्ठे कथं-केन प्रकारेण किं सर्वकालमेकरूपावस्थायितया उतान्यथा आज्ञम्-प्राकाशस्य संस्थितिः-अवस्थानमिति ६ . सप्तमे क पुद्गलाः सूर्यं चरयन्ति-सूर्यलेश्यामसृष्टा भवन्तीति ७ . अष्टमे कथं-केन प्रकारेण भगवन् ! ते-तव मतेन सूर्यस्यादयस्स्थितिः ८ , नवमे कति काष्ठा-किंप्रमाणा पौरुषीच्छाया ९ , दशमे योग इति वस्तु किं ते-व्या भगवताऽख्यातमिति १० , एकादशे कस्ते-तव मतेन संवत्सराणामादिरिति ११ , द्वादशे कति संवत्सरा इति १२ . त्रयोदशे कथं-केन प्रकारेण चन्द्रमसो वृद्धिः-वृद्धिप्रतिभासः उपलक्षणमेतत्तेन वृद्धयवृद्धिप्रतिभास इत्यर्थः १३ . चतुर्दशे कदा-कस्मिन् काले 'ते' तव मतेन चन्द्रमसो ज्योत्स्ना बहुः-प्रभूतीति १४ , पञ्चदशे कश्चन्द्रादीनां मध्ये शीघ्रगतिरुक्त इति १५ , षोडशे किं ज्योत्स्नालक्षणमिति वक्तव्यम् १६ , सप्तदशे चन्द्रादीनां चयनमुपपन्नस्य स्वमतपरमतापेक्षया वक्तव्यः १७ , अष्टादशे चन्द्रादीनां समतलाद्भागादुर्ध्वमुच्चत्वं-यावति प्रदेशे व्यवस्थितत्वं तत्स्वमतपरमतापेक्षया प्रतिपाद्यम् १८ , एकोनविंशतितमे कति सूर्या जम्बुद्वीपादावाख्याता इत्यभिधेयम् १९ , विंशतितमे काऽनुभावश्चन्द्रादीनामिति २० । एवम्-अनन्तरां कृतं प्रकारेण एतानि अनन्तरादिनार्थाधिकारोपेतानि विंशतिः प्राभृतान्यस्यां सूर्यप्रकाशं वक्तव्यानि । सू० प्र० १ पाहु० । (प्राभृतशब्दार्थः 'पाहुड' शब्दे पञ्चमभागं ६१४ पृष्ठे गतः ।)

सम्प्रति प्रथमे प्राभृतं यान्यपान्तरालवर्तीन्यष्टौ प्राभृतप्राभृतानि तेषामर्थाधिकारान् उपादिदुसुराह-

वहुंवाहुं मुहुत्ताण १, मद्धमंडलसंठिई २ ।
के ते चिक्कं परियरइ ३, अंतरं किं चरंति य ४ ॥ ६ ॥
उग्गाहइ केवइयं ५, केवतियं च विकंपइ ६ ।
(सू०-४)

मंडलाण य संठेन ७, विक्कंभो ८ अहु पाहुडा ॥ ७ ॥
छप्पं च य सत्तेव य, अहु तिन्नि य हवेति पडिवत्ति ।
पद्धमस्स पाहुडस्स, हवंति एयाउ पांडिवत्ती ॥८॥
(सू०-५)

पडिवत्तीओ उदण, तथा अत्थमणेसु य ।
भियघाए कम्पकला , मुहुत्ताण गतीति य ॥ ६ ॥

शिक्षममाणे सिग्घगई, पविसंते मंदगई इ य ।
चुलमीइसयं पुरिसाणे , तेमिं च पडिवत्तिओ ॥१०॥
उदयम्मि अहु भणिगा, भेदग्घाए दुवे य पडिवत्ती ।
चत्तारि मुहुत्ताणइए, हुंति तइयम्मि पडिवत्ती ॥ ११ ॥
(सू०-६)

आवलिय १ मुहुत्ताणे २,
एवं भागा य ३ जाग्गस्स ४ ।
कुलाई ५ पुष्पमाभी ६ य,
मन्निवाए ७ य संठिई ८ ॥ १२ ॥
तांरं (य) गं च ९ नेता य १०,
चंदमग्ग ति ११ यावंग ।
देवताण य अज्जकयणे १२ ,
मुहुत्ताणं नामया इ य १३ ॥ १३ ॥
दिवसा राइ वुत्ता य १४ ,
तिहि १५ गोत्ता १६ भोयसाणि १७ य ।
आइच्चवार १८ मामा १९ य,
पंच संवच्छराइ य २० ॥ १४ ॥
जोइमस्स य दाराइ २१ ,
नक्खत्तविजए वि य २२ ।
दसमं पाहुडं एण,
चार्वामं पौहु (ड) पाहुडा ॥ १५ ॥ (सू०-७)

प्रथमस्य प्राभृतस्य सत्के प्रथमे प्राभृतप्राभृते मुहुत्तानां दिवसरात्रिगतानां वृद्धयपवृद्धी वक्तव्यं १, द्वितीयेऽहमण्डलस्य द्वयोरपि सूर्ययोः प्रत्यहारात्रमहमण्डलविषया संस्थितिः-व्यवस्था वक्तव्या २, तृतीये तव मतेन कः सूर्यः कियत्पूरणं सूर्येण चीर्णे क्षत्रं प्रतिचरतीति निरूप्यम् ३ , चतुर्थे द्वावपि सूर्यौ परस्परं कियत्प्रमाणमन्तरं कृत्वा चारं चरत इति प्रतिपाद्यम् ४ , पञ्चमे कियत्प्रमाणं द्वापि समुद्रं वाऽवगाह्य सूर्यश्चारं चरतीति ५ , षष्ठे एकैकेन रात्रिन्द्वेन एकैकः सूर्यः कियत्प्रमाणं क्षेत्रं विकल्प्य निमुच्य चारं चरतीति ६ , सप्तमे मण्डलानां संस्थानमभिधानीयम् ७ , अष्टमे मण्डलानामेव विष्कम्भो-बाहुर्यामिति ८ , एवमर्थाधिकारसमन्वितानि प्रथमे प्राभृतेऽष्टौ प्राभृतप्राभृतानि । सम्प्रति प्रथम एव प्राभृतं चतुरादिषु प्राभृतप्राभृतेषु यत्र यावत्प्रतिपत्तयः परमतरूपास्तत्र तावती-रभिधित्सुराह-'छप्पं च' त्यादि , प्रथमस्य प्राभृतस्य चतुरादिषु प्राभृतप्राभृतेषु यथाक्रमेण प्रतिपत्तयः-परमतरूपा भवन्ति , तद्यथा-चतुर्थे प्राभृतप्राभृते षट् प्रतिपत्तयः ६, पञ्चमे पञ्च ५ , षष्ठे सप्त ७, सप्तमे अष्टौ ८ अष्टमे निम्न ३ इति । सम्प्रति द्वितीये प्राभृते यर्थाधिकारोपेतानि त्रीणि प्राभृतप्राभृतानि तान् प्रतिपादयति-'पडिवत्ती' त्यादि . द्वितीयस्य प्राभृतस्य प्रथमे प्राभृतप्राभृतसूर्यस्योदये अस्तमयनेषु च प्रतिपत्तयः--परमतरूपाः प्र-

निपाद्याः स्वमतप्रतिपत्तिश्च । द्वितीये भेदघातः कर्णकला
च वक्रव्या, किमुक्तं भवति ?-भेदो मण्डलस्यापान्तगल
तत्र घातो-गमनम् ' इन् ' हिमागत्योर्गति वचनात्, स
एकस्यां मतेन प्रतिपाद्यः, यथा विधाक्षिते मण्ड-
ले सूर्येणापूरिते सति तदनन्तरं सूर्योऽपरमनन्तरं
मण्डले संक्रामतीति, तथा कर्णः-कोटिभागः तमधि-
कृत्यापरेषां मतेन कला वक्रव्या, यथा विधाक्षिते मण्डले
द्वावपि सूर्यौ प्रथमक्षणे प्रविष्टौ सन्तौ पुर्यापरकोटिद्वयं
लक्ष्मीकृत्य बुद्ध्या परिपूर्णं यथावस्थितं मण्डले विधाक्षित्वा
ततः परमण्डलस्य कर्णः-कोटिभागरूपमभिसमीदय ततः
कलया १ मात्रया २ इत्यथे, अपरमण्डलाभिमुखमभिसर्पन्तौ
चारं चरन् इति । तृतीये प्राभृतप्राभृते प्रतिमण्डले मुहूर्तेषु
गतिः-गतिपरिमाणमभिधानस्यम् तत्र निष्कामति प्राविशति
वा सूर्ये यादृशी गतिर्भवति तादृशीमभिधत्तुग्राह-
' निष्कामे ' त्यादि निष्कामन्-सर्वाभ्यन्तरमण्डलाद्वाहिमि-
गच्छन् सूर्यो यथात्तरं मण्डलं संक्रामन् शीघ्रगतिः शीघ्रतर-
गतिर्भवति, प्रविशन्-सर्वाभ्यान्मण्डलाद्भ्यन्तरमागच्छन्
प्रतिमण्डलं मन्दगतिः मन्दमन्दगतिः, तेषां च मण्डलानां
चतुरशीतं चतुरशीत्यधिकं शतं सूर्यस्य भवति, तेषां मण्डला-
नां च विषये प्रतिमुहूर्ते सूर्यस्य गतिपरिमाणान्वितया पुरु-
षाणां प्रतिपत्तयो नाम मतान्तररूपा भवन्ति । सम्प्रति क-
स्मिन् प्राभृतप्राभृते कति प्रतिपत्तय इत्येतत्प्ररूपयति-द्वि-
तीये प्राभृते त्रिष्वपि प्राभृतप्राभृतेषु यथाक्रममेवं संख्याः प्र-
तिपत्तयो भवन्ति, तद्यथा-प्रथमे प्राभृतप्राभृते उदय-सू-
र्योदयवक्रव्यतोपलक्षिते अष्टौ भगिनास्तीर्भकरगणधरे प्र-
तिपत्तयः, द्वितीये प्राभृतप्राभृते भेदघाते-भेदघातरूपे पर-
मतवक्रव्यतोपलक्षिते षट् एव प्रतिपत्तौ भवतः, तृतीये प्राभृ-
तप्राभृते मुहूर्तगतौ-मुहूर्तगतवक्रव्यतोपलक्षिते चनक्रः
प्रतिपत्तयो भवन्ति, ' चत्तारी ' ति च सूत्रे नपुंसकत्वनिर्देशः
प्राकृत्यात्, प्राकृतं हि लिङ्गं व्यभिचारि, यदाह पाणिनिः स्व-
प्राकृतलक्षणे- ' लिङ्गं व्यभिचार्यपी ' ति । सम्प्रति दशमप्राभृते
यान्यपान्तगलवर्तीनि द्वाविंशतिसंख्यानि प्राभृतप्राभृतानि
तेषामर्थधिकारमाह-दशमे प्राभृते एतानि-सूत्रे पुंस्त्वनि-
र्देशः प्राकृतत्वात् एतदर्थधिकारापेक्षानि द्वाविंशतिः प्राभृ-
तप्राभृतानि भवन्ति, तद्यथा-प्रथमे प्राभृतप्राभृते नक्षत्राणा-
माचलकाक्रमं वक्रव्यः यथा अभिजितादीनि नक्षत्राणि भव-
न्तीति १, द्वितीये नक्षत्रविषये मुहूर्तार्धे-मुहूर्तपरिमाणं
वक्रव्यम् २, तृतीये ' एवं भागा ' इति ' पूर्वभागा ' इति
पूर्वपश्चिमादिप्रकारेण भागा वक्रव्याः ३, चतुर्थे ' यागस्स '
सि-यागस्यादिर्वक्रव्यः, तथा च वदन्ति- ' ता कहे ते
जागस्स आह आहियन्ति वइज्जा ' इति ४, पञ्चमे कुलानि
चशरादुपकुलानि कुलोपकुलानि च वक्रव्यानि ५, षष्ठे पौ-
र्णमासीनि-पौर्णमासी वक्रव्यता अभिधेया ६, सप्तमे ' सजि-
पात ' इति अमावस्यापौर्णमासीसजिपातो वक्रव्यः ७, अष्टमे
नक्षत्राणां संस्थितिः-संस्थान वक्रव्यम्, नवमे नक्षत्रनारात्रं-
नारात्रपरिमाणमभिधेयम् ८, दशमे नेता वक्रव्या, यथा कति न-
क्षत्राणि स्वयमस्तुक्रमेणनाहारात्रपरिसमाप्त्या कं मासे
नयन्तीति १०, अपरस्मिन्नकादशे प्राभृतप्राभृते चन्द्रमार्गः
चन्द्रमण्डलानि नक्षत्रार्धाधिकृत्य वक्रव्यानि ११, द्वादशे

नक्षत्राधिपतीनां देवतानामध्ययनानि--अधीयते ह्ययते प-
र्भिरस्यध्ययनानि-नामानि वक्रव्यानि १, त्रयोदशे मुहूर्-
तानां नामकानि वक्रव्यानि १३, चतुर्दशे दिवसा रात्रय-
श्चाक्षताः १४, पञ्चदशे तिथयः १५, षोडशे गान्धाणि नक्षत्राणां
१६ सप्तदशे नक्षत्राणां भोजनानि वाक्यानि, यथेदं नक्षत्र-
मेवरूपं भोजनं कृतं शुभाय भवतीति १७, अष्टादशे आदि-
त्यानामुपलक्षणमतचन्द्रमसां च आगा वक्रव्याः १८, एकविं-
शतितमं मासाः १९, विंशतितमं संवत्सराः २०, एकविं-
शतितमं उपातिपां-नक्षत्रचक्रस्य द्वाराणि वक्रव्यानि,
यथाऽमूनि नक्षत्राणि पूर्वद्वाराणि अमूनि च पश्चिमद्वारा-
णीत्यादि २१, द्वाविंशतितमं नक्षत्राणां विचयः-चन्द्रसूर्य-
योगादिविषयो निर्णयो वक्रव्य इति । तदेवमुक्ता प्राभृतप्रा-
भृतसंख्या तेषामर्थधिकाराश्च २२ । सू० प्र० १ पादु० ।

उपसंहारमाह-

इय एम पाहूडत्था, अभवजगहिययदुल्ला इगुमो ।
उकिचिता भगवता, जतिसरायस्म पसुत्ती ॥ १ ॥
एम गहिता वि सता, थद्वे गारवियमाणि पस्सिणीए ।
अवहुस्सुए ण देया, तविवरीति भवे देया ॥ २ ॥
सद्धाधिउट्ठाणु-च्छाहकम्मबलविरियपुरिसकारहिं !
जो सिक्खिअं वि मंते, अभायणे परिकेहज्जाहि ॥ ३ ॥
सो पवयणकुलगणमं-घवाहिरो णाणविणयपरिहीणो ।
अग्हंतथेरगणहर-मेरं किर हांति वोलीणो ॥ ४ ॥
तद्धा धितिउट्ठाणु-च्छाहकम्मबलविरियमिक्खिअं णाणं ।
धोरयव्वं णियमा, ण य अविणीएमु दायव्वं ॥ ५ ॥

इति-एवम्-उक्तेन प्रकारेण अनन्तरमुद्दिष्टरूपा प्रक-
टार्था-जिनवचनतत्त्वोद्धानामुत्तानार्था, इयं चत्थं प्रकटार्था
ऽपि सती अभयानां हृदयन-पागमार्थिकाभिप्रायेण दुर्लभा,
भावार्थमाधकृत्याभयजनानां दुर्लभत्वार्थे, अभयत्वादेव
तेषां सम्यग्जिनवचनपरिभावात्, उत्कीर्णिता-कथिता
भगवती-ज्ञानैश्वर्या देवता उपातिपराजस्य-सूर्य-
स्य प्रह्वतिः । एषा च स्वयं गृहीता सती परमे न दा-
तव्या तत्प्रतिपादनार्थमाह- ' एसा गहिया धि ' इत्यादि,
गाथाद्वयम्, एषा-सूर्यप्रह्वतिः स्वयं सम्यक्करणेन गृहीताऽपि
सती " व्यत्ययाऽप्यासाम् " इति वचनात्-चतुर्थार्थे
सप्तमी, ततोऽयमर्थः- ' थद्वे ' इति स्तब्धाय स्वभावत एव
मानप्रकृत्या विनयभ्रशकारिणे, ' गारविय ' ति, श्रुद्ध्या-
दिगौरवं संजातमस्यति गौरवतस्तस्मै श्रुद्धिरसत्त्वाना-
मन्यतमंन गौरवणं गुरुतरांयति भावः, श्रुद्ध्यादिमदोषे-
तो ह्यचिन्त्यचिन्तामाणकल्पमयीदे सूर्यप्रह्वतिप्रकीर्णकमाचा-
र्यादिकं च तद्वेत्तागमवक्ष्या पश्यति, सा चावज्ञा दुरन्त-
नरकादिप्रपातहतुरतस्तदुपकारायैव तस्मै दानप्रतिपेयः, इ-
यं च भावना स्तब्धमान्याद्विषयि भावनीया, तथा मानिन-
जात्यादिमदोषेताय प्रत्यनीकाय-दूरभयतया अभयतया चा-
सिद्धान्तवचननिकुट्टनपराय, तथा अल्पभुताय-अवगाढ-
स्तोकशस्त्राय, स हि जिनवचनेषु (अ) सम्यग्भावित-
त्वात्, शब्दाध्याप्यालोचनायामनुगृह्यत्वाच्च यथावक्तव्य-
इ

मानमपि न सम्यग्भिरोचयंत इति न वेद्या, किन्तु तद्विपरीताय दातव्या भवेत् । भवेदिति क्रियापदस्य सामर्थ्यलभावप्युपादानं दातव्यत्वावधारणार्थं तद्विपरीताय दातव्यैव नाऽदत्तव्या । अदानं शास्त्रव्यवच्छेदप्रसक्त्या तीर्थव्यवच्छेदप्रसक्तं, एतदेव व्यक्तीकुर्वन्नाह—‘सज्ज’ स्यादिति, अज्जा—अथयं प्रति वाञ्छा घृतः—विवाङ्मनं जिनवचनं सत्यमेव नान्यथेति मनसाऽयष्टम्भः, उन्धानं—अथयणाय गुरुं प्रत्यभिमुखगमनमुत्साहः—अथयणविषये मनसः उत्कलिकाविशेषः यद्वशादिदानीमेव यदि मे पुण्यवशात् सामग्री सम्पद्यते भृशोमि च नतः शाभनं भयतीति परिणाम उपजायते कर्म—वन्दनादिलक्षणं बलं—शारीरो वाक्शनादिविषयः प्राणः वीर्यम्—अनुपज्ञायां सूक्ष्मसूक्ष्मार्थोद्देशः पुण्यकारः—तदेव वीर्यं स्वाधिताभिमनप्रयोजनम् । एतैः कारणैः यः स्वयं शिक्षितोऽपि गृहीतसूर्यप्रकाशिसूत्रार्थोभयोऽपि सन् यो दाक्षिण्यदिना अन्तेवासिनि अभाजनं—अयोग्यं प्रतिक्रियते—सूत्रतोऽर्थत उभयतो वा न्येमेत् ‘सो एव यत्’ स्यादिति न प्रवचनकुलगणसङ्ख्यायां ज्ञानविनयपरिहीणो—ज्ञानान्तरपरिहीणो भगवद्दर्शस्थविरगणधर्ममार्गाभगवद्दर्शदादिकृतां व्यवस्था भवति किल ध्यानकान्तः । किलत्यासवादमूलकम्, इष्टमाप्तवचनं व्यवस्थितं यथा सन्तु न भगवद्दर्शदादिव्यवस्थामतिक्रान्त इति, तदनिकम् च वीर्यसंसारिता । ‘तम्ह’ स्यादिति, तस्माद् व्युत्पत्त्युत्थानोत्साहकर्मबलवीर्यैर्यत् ज्ञानं—सूर्यप्रकाशप्राप्तिः, स्वयं मुमुक्षुणा सन्ता शिक्षितं तज्ज्ञयमादात्मन्येव धर्तव्यम्, न तु जातुचिदप्यविनिनेषु दातव्यम्, उक्तप्रकारेण तद्दानं आत्मपरद्विधस्वस्मात्प्रसक्तः, तद्व्यमुक्तः प्रदानविधिः । इयं च सूर्यप्रकाशिर्यता मिथिलायां नगरी भगवता वीरवर्द्धमान—स्वामिना साक्षादुक्ता ।

“सूर्यप्रकाशमिमा—मतिगम्भीरां विवृण्वता कुशलम् ।

यदद्यापि मलयगिरिणा, साधुजनस्तेन भवतु कृती ॥ ३ ॥”

सू० प्र० २० पादु० । यो० वि० । “कालियसूर्यं च हसिमान्मियाहं तद्भ्रात्रं अ सूरपञ्चमी । सव्यो उ दिद्विवाभो, चउप्यगा होह अणुभ्रागो ।” आ० क० १ अ० ।

सूरपरिवेस—सूर्यपरिवेस—पुं० । सूर्यस्य परितो वलयाकारपरिणतौ, अनु० । जी० ।

सूरपर्वत—सूर्यपर्वत—पुं० । मेरुपर्वतस्य पश्चिमधनस्यैव—दिकान्तविजयस्य दक्षिणस्यां दिशि पर्वतभेदे, स्था० २ ठा० ३ उ० ।

दो सूरपर्वता । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सीतोदाया उत्तरं पार्श्वे महावक्रविजयक्षेत्रे वक्षस्कारपर्वते, जं० ४ वल० । स्था० ।

सूरपाणिलेह—सूर्यपाणिलेख—पुं० । सूर्य इव सूर्याकाराः पाणौ लेखा यथा तं सूर्यपाणिलेखाः । सूर्याकृतिरेखायुतहस्तं, जी० ३ प्रति ४ अ० । प्रश्न० ।

सूरपुरंगम—शूरपुरंगम—पुं० । शूरणांमग्नगामिनि, सूत्र० १ सू० ३ अ० ३ उ० ।

सूरप्यभ—सूर्यप्रभ—न० । सतुर्थे देवलोकसत्के विमानभेदे, स० ५ सम० ।

सूरपभा—सूर्यप्रभा—स्त्री० । एकादशस्य तीर्थकृतो निष्कमण्यशिवकायाम्, स० । जी० । सूर्यस्य ज्यातिष्केन्द्रस्याग्रमहिष्याम्, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

सूरपमागभोइ—सूर्यप्रमाणभोजिन्—पुं० । सूर्योदयादस्तमयं यावदशनपानाद्यव्यवहारिणि, स० २० सम० । आ० सू० । दशा० । “सूर एव पमाणं तस्स उदयमेवे आरुहो जाव त् अन्धमेइ ताव भुजइ सज्जायमादी न करइ परिवोइओ वस्सइ अजीरगादी असमाधी उपपज्जति । आव० ४ अ० ।

सूरभइ—सूर्यभद्र—पुं० । सूर्यद्वीपदेवे, जी० ३ प्रति० ४ अ० ।

सूरमंडल—सूर्यमण्डल—न० । आदित्यविमानवृत्तं, स० १० सम० । सूर्यवक्रव्यतायां पञ्चदश द्वाराणि तत्रेमानि—पञ्चदशानुयोगद्वाराणि।मण्डलसंख्या १ मण्डलक्षेत्रम् २ मण्डलान्तरम् ३ विम्यायामाविष्कम्भादि ४ मेरुमण्डलक्षेत्रयोरबाधा, ५ मण्डलायामाविर्बुद्धहानी ६ मुहूर्तगतिः ७ दिनरात्रिवर्तुद्धहानी = तापक्षेत्रसंस्थानादि ८ दूरसमादिदर्शने लोकप्रतीत्युपपत्तिः १० चारक्षेत्रऽतीतादिप्रश्नः ११ तत्रैव क्रियाप्रश्नः १२ ऊर्ध्वादिदिक्षु प्रकाशयोजनसंख्या १३ मनुष्यक्षेत्रवर्तिज्यातिष्कस्वरूपम् १४ इन्द्राद्यभावे स्थितिप्रकल्पः १५।

तत्र मण्डलसंख्यायामाविस्त्रम्—

कइ यं भंते ! सूरमंडला पण्णत्ता १, गोअमा ! एगे चउरासीए मंडलसए पण्णत्ते इति । जंबुद्वीवे यं भंते ! दीवे केवइअं ओगाहिता केवइआ सूरमण्डला पण्णत्ता १, गोयमा ! जंबुद्वीवे दीवे असीअं जोअणसयं ओगाहिता एत्थ यं पण्णत्ती सूरमण्डला पण्णत्ता, लवणे यं भंते ! समुदे केवइअं ओगाहिता केवइआ सूरमंडला पण्णत्ता १, गोअमा ! लवणे समुदे तिणि तीमे जोअणसए ओगाहिता एत्थ यं एगूणवीसे सूरमंडलसए पण्णत्ते, एवामेव सपुव्वावरेणं जंबुद्वीवे दीवे लवणे अ समुदे एगे चुलसीए सूरमंडलसए भवंतीतिमक्खायं ति ॥१॥ (सू० १२७)

‘कइ यं’ मित्यादि, कति भदन्त ! सूर्ययोर्दक्षिणोत्तरायणे कुर्वन्तौर्निर्जाविस्त्रप्रमाणवक्रवालाविष्कम्भानि प्रतिदिनभ्रमक्षेत्रलक्षणानि मण्डलानि प्रकृतानि ? । मण्डलान्तरं कैषां मण्डलसदृशत्वात् न तु नास्विकं, मण्डलप्रथमक्षेत्रं यद् व्याप्तं क्षेत्रं तत्समभरणेयं यदि पुरः क्षेत्रं व्याप्नुयात् तदा नास्विकी मण्डलता स्यात्, तथा च सति पूर्वमण्डलापुनरमण्डलस्य योजनद्वयमन्तरं न स्यादिति, भगवानाह—मौनम् ! एकं सतुरशीनं—सतुरशीत्यधिकं मण्डलानं प्रकृतम्, यथा कैषिञ्चारक्षेत्रपूरणं तथा अनन्तरद्वारे प्रकृपायितं । अथैनान्येव क्षेत्रविभागेन द्विधा विभज्याकृतसंख्यां पुनः प्रकृत्यति—‘जंबुद्वीपे’ क्षि-जम्बुद्वीपे द्वीपे भवन्त ! कियं क्षेत्रमवगाह्य कियन्ति सूर्यमण्डलानि प्रकृतानि

गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे अशीतम्—अशीत्यधिकं योजनशतमधगाह्यान्तरे पञ्चषष्टिः सूर्यमण्डलानि प्रकृतानि , तथा लघ्वे भवन्त ! समुद्रं कियद्वाह्या कियन्ति सूर्यमण्डलानि प्रकृतानि , गौतम ! लघ्वे समुद्रं त्रिशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि सूत्रेऽप्युत्पत्त्यादिबिम्बितानप्यष्टवत्वारिंशद्वर्षाष्टभागान् अवगाह्यान्तरे एकोनविंशत्यधिकं सूर्यमण्डलशतं प्रकृतम् , अथ पञ्चषष्ट्या मण्डलैरेकोनशीत्यधिकं योजनशतं नभः कैवर्षिभागं योजनस्य पूर्यन्ते , जम्बूद्वीपेऽवगाह्येन त्र्यशीत्यधिकं योजनशतं तेन शेषा द्वापञ्चाशद्भागः षट्षष्टितमस्य मण्डलस्य बोध्याः अष्टपञ्चाशत् न विवक्षिताः । अत्र च पञ्चषष्टिमण्डलानां विषयविभागस्यवस्थायां सङ्ग्रहणीकृत्याद्युक्तोऽयं बृहन्मन्त्रायः—मरारेकतो निषधमूर्धे नि त्रिषाष्टमण्डलानि हरिष्वर्षजीवाकोट्यां च द्वे द्वितीयपार्श्वे नीलधन्मूर्धनि त्रिषष्टिः , रम्यकजीवाकोट्यां च द्वे द्वे इति , एवमेव सपूर्वाधरेण पञ्चषष्ट्येकोनविंशत्यधिकशतमण्डलमयित्वेन जम्बूद्वीपे लघ्वे च समुद्रं एकं चतुरशीतं सूर्यमण्डलशतं भवतीत्याख्यातं मया खरन्वैस्तीर्थकृद्भिः । गतं मण्डलसंख्याद्वारम् ।

अथ मण्डलक्षेत्रद्वारम् , तत्र सूत्रम्—

सम्बन्धंतराग्रो ह्यं मेते ! सूरमंडलाग्रो केवइभाण अवाहाण सम्बवाहिरण सूरमंडले पसुते ? , गोयमा ! पंचदसुत्तरे जोअणसण अवाहाण सम्बवाहिरण सूरमंडले पसुते ॥ २ ॥ (सू० १२८)

‘सम्बन्धंतराग्रो ह्यं’ मित्यादि , सर्वाभ्यन्तरात्—प्रथमात् सूर्यमण्डलात् भवन्त ! कियदायामधिकम्भाभ्यां कियत्पारिक्षेपण कियद्वाह्येन—उच्चत्वेन प्रकृतम् ? , गौतम ! अष्टवत्वारिंशद्भागान् योजनस्यायामधिकम्भाभ्यां प्रकृतम् , अपमर्थः—एकयोजनस्यैकवर्षभागः कल्प्यन्ते तद्व्यायेऽष्टवत्वारिंशद्भागान्तावत्प्रमाणवस्यायामधिकम्भाधित्यर्थः , तत् त्रिगुणं सविशेषसाधिकं परिक्षेपण, अष्टवत्वारिंशत् त्रिगुणता इत्येव योजने द्वाविंशतिरेकवर्षभागं अधिकं योजनस्येत्यर्थः, चतुर्विंशतिरेकवर्षभागान् योजनस्य बाह्यत्वेन, विमानविक्रमस्यार्धभागेनोच्चत्वात् । गतं विम्बायामधिकम्भादिद्वारम् । जं० ७ वक्० ।

जंबूद्वीपे दीवे वासीयं मंडलसयं जं सुरिए दुवसुत्तो संकमिचा ह्यं चारं चरइ, तं जहा—निक्खममाणं य, पविसमाणे य । (सू० ८२४)

तत्र जम्बूद्वीपे द्वावशीत्यधिकं मण्डलशतं सूर्यस्य मार्गशतं तद्भवतीति वाक्यशेषः , विभूतं ? , यः सूर्यो द्विह्रस्वो द्वौ चरौ संक्रम्य प्रविश्य चारं चरति , तथा—निष्क्रामंश्च जम्बूद्वीपात् , प्रविश्यश्च जम्बूद्वीपं पश्यति । अयमत्र भावार्थः—किल चतुरशीत्यधिकं सूर्यमण्डलशतं भवति , तत्र सर्वाभ्यन्तरे सर्वबाह्यं सङ्ग्रह्य संक्रामांतं शयानि तु द्वौ यागाविति । इह च द्वावशीतिदिवस्यैवेदं द्वावशीतस्थानकंऽधीतमिति भावनीयम् । यद्यपि जम्बूद्वीपे पञ्चषष्टिरेव मण्डलानां भवति तथापि जम्बूद्वीपादिकसूर्यचारविषयः साच्छेदादप्यपि जम्बूद्वीपेन विवक्षितानीति । स० ८२ सम० ।

बाहिराग्रो उत्तराग्रो ह्यं कट्टाग्रो सुरिए पठमं ज्जम्भामं अयमाणे चोयालीमइमे मंडलगते अट्टासीति एगसट्ठिमाणे दुहुत्तस्स दिवसत्वेत्तस्स निवुत्तेत्ता रय—शित्तत्तस्स अभिनिवुत्तेत्ता—सुरिए चारं चरइ

दक्षिणकट्टाशो गं सूरिण दीर्घं छुम्मासं अयमाणे
चोयालीमहमे मंडलगंत अट्टामीइ इगमड्डिभागं मुहुत्तम्म
त्यणिसुत्तम्म निवुडुत्ता दिवमत्तम्म अभिनिवुडु-
त्ताणं सूरिण चारं चरइ । (सू० ८८ +)

‘ बाहिराशो गं ’ मित्यादि, बाह्यायोः सर्वाभ्यन्तरमण्डल-
रूपाया उत्तरस्याः काष्ठायाः कांचद् ‘ बाहिराशो ’ ति-न
दृश्यते सूर्यः, प्रथमं परमासं दक्षिणायनलक्षणं दक्षिणा-
यनादित्यास्वेवसरस्य ‘ अयमाणे ’ ति-आयन्, आगच्छन्
चतुश्चत्वारिंशत्तममण्डलगतोऽष्टाशीतमकपर्णभागान् ‘ दि-
वमत्तम्म ’ ति-दिवस्यैव निवुडुत्ता ‘ ति-निवृत्त्यर्थ-हाप-
यित्वा ‘ ग्यणिसुत्तम्म ’ ति रजत्यास्तु अभिवदर्थे सूरिण
चारं चरइ ‘ ति-आयन्तीति, इह च भावनेयम्-प्रतिमण्ड-
लं दिनस्य मुहुर्नैकपर्णभागद्वयहानेदक्षिणायनपेल्या चतु-
श्चत्वारिंशत्तमं अष्टाशीतिभागा द्वीयन्ते रात्रस्तु न एव घटे-
त्क इति, द्विः सूर्यग्रहणं चह दिवराड्याधृतवाक्यद्वयेभेद-
कल्पनया ततो न पुनरुक्तमवसेयमिति । इदं च सूत्रमष्टम-
तिस्थानकसूत्रवज्राधनीयमिति, ‘ दक्षिणकट्टाशो ’ इत्या-
दिमूर्धं पूर्वसूत्रवदवगन्तव्यम्, नचरमिह दिनवृत्तिः रात्रि-
हर्षितश्च माधनीयति । अ० ८८ सम० । (‘ आउट्टि ’ शब्दे
द्वितीयभागे ३३ पृष्ठमण्डलऽऽवृत्तय उक्ताः ।)

अथ सूर्यस्य सर्वमण्डलेषु प्रतिमुहुर्नै गतिप्रमाणमाह—

मज्झिं कुवन्निगवन्ना, मया य चउवन्न मेजुआ बहिं ।

सूरस्स य अट्टागम, मट्टीभागाणमिह वुड्डी ॥ २१ ॥

सर्वमध्यमण्डलं वर्त्तमानस्य जम्बुद्वीपस्यसूर्यस्य तु द्वि-
पञ्चाशच्छतानि एकपञ्चाशदधिकानि योजनानामिति योगः,
एकैकस्मिन्मुहुर्नै गतिरतावती भवति-५२५१ १/२ यै चोपरित
नांशा सूत्रं स्तोकायात्रोक्तास्ते चः सूर्ययोर्दृष्टव्यमानाऽ
वगन्निगवन्निगवन्ति । या च सर्वमध्यमण्डलं मुहुर्नैगतिः सूर-
स्य सैव चतुःपञ्चाशद्योजनसंयुता कृता सर्वा सर्वथाष्टमण्डले
प्रतिमुहुर्नै गतिर्जायते यथा-५३०५ १/२ अत्र प्रतिमण्डलं
किञ्चिदुत्तानामष्टादशपर्णभागानाम् १/२ वृत्तिः यतोऽष्टावशा-
ना व्यस्त्याधिकशतगुणं ३०६४ जायते, तेषां पृष्ठया भा-
गहारं लब्धानि चतुःपञ्चाशद्योजनानीति ।

अथ अधिकाराश्रयत्तत्त्वानां प्रतिमुहुर्नै गतिप्रमाणमाह—

पणमहम्मदुमयमाहअ, पणट्टी जंअणमण मज्झिगडि ।

चउपअहिआमा बहि-मंडलग हाइ रिक्खमाणं ॥ २२ ॥

‘ पणमहम्म ’ ति-सर्वाभ्यन्तरमण्डलं वर्त्तमानानां नक्षत्रा-
णामेकैकस्मिन्मुहुर्नै गतिः पञ्चमहस्त्राणि दृशते पञ्चपर्ण-
स्याधिका योजनानाम् ५२५५ १/२ सा च सर्वाभ्यन्तरम-
ण्डलगतिश्चतुःपञ्चाशद्योजनाधिका कियते तदा सर्वथाष्ट
मण्डले वर्त्तमानानां नक्षत्राणां प्राप्तमुहुर्नै गतिर्यथा ५३०६
१/२ अत्र प्रतिमण्डलं वृत्तिः सूर्यस्य न जायते यतो मण्ड-
लानामन्तरं सर्वत्र तत्तय नास्ति । मण्ड० । ज० ।

अथ भेरुमण्डलयारवाधाद्वारम, तत्रादसूत्रम—

जंबुद्वीव गं भंत ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइआण
अवाहाण मव्वम्भंतरं सूरमंडलं पप्पत्ते ? गोयमा ! चोआलीमं
जंअणमहम्माइ अट्ट य वीसे जंअणमण अवाहाण

मव्वम्भंतरं सूरमंडलं पप्पत्ते । (सू० १३१ +)

‘ जंबुद्वीव गं ’ मित्यादि, जम्बुद्वीपे द्वीपे भगवन् ! मन्दरस्य
पर्वतस्य कियत्या अवाधया सर्वाभ्यन्तरं सूर्यमण्डलं
प्रक्षप्तम् ? गोतम ! चतुश्चत्वारिंशद्योजनसहस्त्राणि अष्ट च
विंशत्याधिकानि योजनशतानि अवाधया सर्वाभ्यन्तरं सूर्यम-
ण्डलं प्रक्षप्तम्, अत्रोपपत्तिः—मन्दरात् जम्बुद्वीपविष्कम्भः
पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्त्राणि, इदं हि मण्डलं जगतीना
द्वीपादिशि अशीत्याधिकयोजनशतोपसङ्क्रमं भवति, तेन
४५००० योजनरूपं द्वीपविष्कम्भादियति १८० योजनरूपे
शोधितं जातं यथोक्तं मानम्, एतच्च अक्रवाविष्कम्भेन
भवति तेषांपरसूर्यसर्वाभ्यन्तरमण्डलस्याप्यनेनैव, करणेन-
तायस्येवावाधा योज्यया, एतेन यदन्यत्र क्षेत्रसमासटीकादी
मेरुमध्याधृत्य सामान्यतो मण्डलं तत्रावाधापरमाणुहारं पृ-
थक् प्रकृतिने तदनेनैव गतार्थम् ; अस्मैवाभ्यन्तस्तो मण्डल-
क्षेत्रस्य सीमाकारित्वात् ।

अथ प्रतिमण्डलं सूर्यस्य दूरदूरगमनाववाधापरि-

माणमानयतामित्याह—

जंबुद्वीव गं ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइआण
मव्वम्भंतरागंतरं सूरमंडलं पप्पत्ते ? गोयमा ! चोआलीमं
जंअणमहम्माइ अट्ट य बावीसे जंअणमण अडयालीसं च
एगसट्टिभागं जंअणस्स अवाहाण अम्भंरागंतरं सूरमंडलं
पप्पत्ते ? । (सू० १३१ ×)

‘ जंबुद्वीव गं ’ मित्यादि, जम्बुद्वीपे भदन्त ! द्वीपे मन्दरस्य
पर्वतस्य कियत्या अवाधया सर्वाभ्यन्तरादन्तरं-निरन्तर-
तया जायमानत्वात् द्वितीयं, सूर्यमण्डलं प्रक्षप्तम् ? गोतम !
चतुश्चत्वारिंशद्योजनसहस्त्राणि अष्ट च योजनशतानि द्वा-
विंशत्याधिकानि अष्टचत्वारिंशत्तं एकपर्णभागान् योजन-
स्यावाधया सर्वाभ्यन्तरानन्तरं सूर्यमण्डलं प्रक्षप्तं, पूर्वस्माद्य-
दत्राधिकं तद्विस्वाविष्कम्भादन्तरमानाच्च समाधेयम् ।

अथ तृतीयमण्डलं पृच्छन्नाह—

जंबुद्वीव गं भंत ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइआण
अवाहाण अम्भंतरतच्चे सूरमंडलं पप्पत्ते ? गोयमा !
चोआलीमं जंअणमहम्माइ अट्ट य पणवीसे जंअणमण
पणतीमं च एगमट्टिभागं जंअणस्स अवाहाण अम्भं-
तरतच्चे सूरमंडलं पप्पत्ते इति । (सू० १३१ ×)

‘ जंबुद्वीव गं ’ मित्यादि, द्यक्कं नचरम् ‘ अम्भंतरं तच्च ’ मिति
अभ्यन्तरतृतीयम्, अनेन बाह्यतृतीयमण्डलस्य व्यवच्छेदः, उ-
त्तरसूत्रे चतुश्चत्वारिंशद्योजनसहस्त्राणि अष्ट शतानि पञ्चवि-
ंशत्याधिकानि पञ्चत्रिंशत्तं एकपर्णभागान् योजनस्यावाधया
अभ्यन्तरतृतीयं सूर्यमण्डलं प्रक्षप्तम्, उपपत्तिस्तु द्वितीयमण्ड-
लावाधापरमाणु ४५००० योजन इत्येवंप्रकारं प्रस्तुतमण्डल-
संके सान्तरविस्वाविष्कम्भे प्रक्षिप्तं जातं यथोक्तं मानम् ।

एष प्रांतमण्डलमवाधायुद्धावर्तीयमानायां मा भूद् ग्रन्थ-
गौरवं तेन ताज्जकासूना बाधकमतिदेशमाह—

एवं खलु एतेण उवाणं गिकखममाणे सूरिण तयणंतरा-
आ मंडलाआ तयणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे दो

दो जोअणहं अडयालीसं च एगमडिभाए जोअणस्स
एगमगे मंडले अवाहावुडिं अभिवदेमाणे अभिवदेमाणे
सव्वबाहिरं मंडले उवमंकमिता चारं चरहं ति (सू० १३१५)

‘एवं खलु’ इत्यादि, एवमुक्तरीत्या, मण्डलत्रयदर्शितयर्थः, एतेनापायन-प्रत्यहारात्रमकमण्डलमोचनरूपेण निष्क्राम-न—लवणाभिमुखं मण्डलान् कुर्यन् सूर्यस्तदनन्तरात् विष-क्षितान् पूर्वस्मात् मण्डलात् तदनन्तरं—विषक्षितमुत्तरम-ण्डले संक्रामन् संक्रामन् इ इ योजनं अप्रवृत्तवारिशते चैक-र्षाष्टभागान् योजनस्य एकैकस्मिन् मण्डले अवाधया वृद्धिम-भिवर्द्धयन् २ सर्वथाह्यमण्डलमुपक्रम्य चारं चरति, यथात्राति-देशरुचिराणि सूत्रक्रममण्डलत्रयाभिर्यज्जिह्वमदशयन् तत्प्रथमं ध्रुवाङ्कदर्शनार्थं द्वितीयं मण्डलाभिवृद्धिदर्शनार्थं तृतीयं पुन-स्तदभ्यासायमिति ।

अथ पञ्चानुपूर्व्याणि ऽंयाल्ल्यानाक्कमित्यन्त्यमण्डलादारभ्य
मक्रममण्डलयोराधां पृच्छन्—

जंबुद्विपे गं भंतं ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए
अवाहाए मव्वबाहिरं सूरमंडले पप्पत्ते !, गोयमा ! पणया-
लीमं जोअणसहस्साइं तिमि अ तीमे जोअणसए अवाहाए
मव्वबाहिरं सूरमण्डले पप्पत्ते । (सू० १३१५)

‘जंबुद्वीपे’ इति जम्बुद्वीपे भवन्त ! द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य
क्रियन्त्या अवाधया सर्वथाह्यं सूर्यमण्डलं यज्जिह्वम् ? गौत-
म ! यश्च जम्बुवारिशयोजनसहस्राणि त्रीणि च योजनशतानि
त्रिशदधिकानि अवाधया सर्वथाह्यं सूरमण्डले प्रकृतम्,
तत्र मन्दरात् पञ्चवत्वारिशयोजनसहस्राणि जगती ततो-
लवणं त्रीणि शतानि त्रिशदधिकानि ।

तथा द्वितीयमण्डलपृच्छा—

जंबुद्विपे गं भंतं ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए
अवाहाए मव्वबाहिराणंतरं सूरमंडले पप्पत्ते !, गोयमा !
पणयालीमं जोअणसहस्साइं तिमि अ मत्तावीमे जोअण-
सए तंस य एगमडिभाए जोअणस्स अवाहाए बाहिराणं-
तरं सूरमंडले पप्पत्ते । (सू० १३१६)

‘जम्बुद्वीपे’ इति प्रश्नत्रये बाह्यान्तरम्—पञ्चानुपूर्व्यां द्विती-
यमित्यर्थः, उल्लसन्त्रं पञ्चवत्वारिशयोजनसहस्राणि तथै-
व जगती ततस्त्रिशदधिकत्रिशतयोजनानि क्रमेण सूरमण्डल-
मुक्ते तस्मादन्तरमीनं विष्यविष्कम्भमानं च शोधितं जानं
यथाक्लं मानमिति ।

अथ तृतीयम्—

जंबुद्विपे गं भंतं ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए
अवाहाए बाहिरतस्स सूरमंडले पप्पत्ते !, गोयमा ! पण-
यालीमं जोअणसहस्साइं तिमि अ चउवीसे जोअणसए
क्कवीसं च एगमडिभाए जोअणस्स अवाहाए बाहिरतस्स
सूरमंडले पप्पत्ते । (सू० १३१७)

‘जम्बुद्वीपे’ इति व्यक्ते, मय उल्लसन्त्रं पञ्चवत्वारिशयो-
जनसहस्राणि त्रीणि च शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि षड्वि-
ंशति च एकर्षाष्टभागान् योजनस्येति, अत्र पूर्वमण्डलाङ्का-

त् सात्तरमण्डलविष्कम्भयोजनं २४६ शोधितं जानं यथाक्लं
मानं, पूर्वमण्डलाङ्का ध्रुवाङ्कस्तत्र सविष्यविष्कम्भोऽन्तर-
विष्कम्भः शोधयस्तत्र उपपद्यते यथाक्लं मानम् ।

उक्तावशिष्टेषु मण्डलेष्वतिदशमाह—

एवं खलु एणं उवाणं पविममाणे खरिए तयाणंत-
राअं मंडलाअं तयाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे
दो दो जोअणहं अडयालीसं च एगमडिभाए जोअणस्स
एगमगे मंडले अवाहावुडिं शिवुदेमाणे शिवुदेमाणे स-
व्वभंतरं मंडले उवमंकमिता चारं चरहं । (सू० १३१८)

‘एवं खलु’ इत्यादि, एवमुक्तरीत्या मण्डलत्रयदर्शितयर्थः,
एतेनापायन प्रत्यहारात्रमकमण्डलमोचनरूपेण प्रविशन्
जम्बुद्वीपमिति गम्यम्, सूर्यस्तदनन्तरात् मण्डलात् तदनन्तरं
मण्डले संक्रामन् २ इ इ योजनं अप्रवृत्तवारिशते चैकर्षाष्ट-
भागान् योजनस्य एकैकस्मिन् मण्डले अवाधया वृद्धिं निष-
र्द्धयन् २ इ इ समवायाङ्कवृत्त्यनुसारं यथा वृत्तेरभावा-
त्तिवृद्धिः निशब्दस्याभावात्तत्वात् निवरा कन्येत्यादिबन्धु-
तां कुर्यन् निवृद्धयन् २ इ इ स्थानाङ्कवृत्त्यनुसारं, सूर्यप्रक्षि-
प्तस्यादी तु निवृद्धयन् निवृद्धयन् इत्युक्तमस्ति अत्र सर्वत्रा-
पि हापयन् हापयन् इत्यर्थः, सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य
चारं चरताति, गतमवाधाङ्कम् ।

अथ मण्डलायामादिवृद्धिर्हानिङ्कारम्—

जंबुद्विपे दीवे मव्वभंतरं गं भंतं ! सूरमण्डले केवइअं
आयामविक्खंभेणं केवइअं परिक्खेवेणं पप्पत्ते !,
गोयमा ! खवणउइं जोअणसहस्साइं क्ख चत्ताले जो-
अणसए आयामविक्खंभेणं तिमि य जोयअणयमहस्सा-
इं पप्पत्तम् य जोअणसहस्साइं एगूणणउइं च जोअणहं
किंचि विमसाहिअइं परिक्खेवेणं । (सू० १३२०)

‘जंबुद्वीपे’ इत्यादि, जम्बुद्वीपे भवन्त ! द्वीपे सर्वाभ्यन्त-
रं सूरमण्डले क्रियदायामविष्कम्भभ्यां क्रियन्त्र परिक्लेपण
प्रकृतम् ? गौतम ! नवनवति योजनसहस्राणि षट् च
योजनशतानि चत्वारिंशदधिकानि आयामविष्कम्भभ्यां,
त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदश च योजनसहस्राण्येकान
नवति च योजनानि किञ्चिद्विशदधिकानि परिक्लेपण, तथा-
यामविष्कम्भयोरुपस्थितेवम-जम्बुद्वीपविष्कम्भादुभयोः या-
र्थयोः प्रत्येकमशीत्यधिकयोजनशतशोधने यथाक्लं मानम्,
तद्यथा-जम्बुद्वीपमानम् १००००० अस्मादशीत्यधिकयोजन-
शतं १८० द्विगुणितं २६० शोधितं सति जानम् ६६६४० इति,
परिक्लेपस्यैव राशे, विष्कम्भभवरगदहगुणे त्यादिकराव-
शादानन्वयः अन्त्यविस्तम्भयात्राभ्यन्त्यस्यत, यद्विवा-यदेक-
ता जम्बुद्वीपविष्कम्भादशीत्यधिक योजनशतं यथापरतः ५-
पि तेषां त्रयाणां शतानां पृष्ठधिकृतानाम् ३६० परिगण्यः
एकादश शताम्यष्टत्रिशदधिकानि ११३८, एतानि जम्बुद्वीप-
परित्यात् शोधयन्ते, ततो यथाक्लं परिक्लेपमानं भवति ।

अथ द्वितीयमण्डले तत्पृच्छा—

अभंतराणंतरं गं भंतं ! सूरमण्डले केवइअं आयामवि-
क्खंभेणं केवइअं परिक्खेवेणं पप्पत्ते !, गोयमा ! खवणउइं

जोअणसहस्साईं छच्च पणयाले जोअणसए पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोअणस्स आयामविक्खंभेणं तिसि जोअणसयसहस्साईं पणयस्स य जायणस्सहस्साईं एगं सत्तुत्तरं जोअणसयं परिकखेवेणं पणयसे । (सू० १३२×)

‘अभंतराण’ मित्यादि, अन्वययोजना सुगमा, तात्पर्यार्थ-स्वयम्—सर्वाभ्यन्तरानन्तरं च—द्वितीयं सूर्यमण्डलमाया-मविष्कम्भाभ्यां नवनवति योजनसहस्राणि पदं च योजनशतानि पञ्चवत्वारिंशदधिकानि पञ्चविंशतं कैकषष्टिभा-गान् योजनस्य ६६६४५ ३/४ तथाहि—एकनोऽपि सर्वा-भ्यन्तरानन्तरं मण्डलं सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतानष्टवत्वारिं-शत्संख्यानेकषष्टिभागान् द्वे च योजने अपान्तराले विमुच्य स्थितमवरतोऽपि, ततः पञ्च योजनानि पञ्चविंशत्कैकषष्टिभा-गा योजनस्य पूर्वमण्डलविष्कम्भादस्य मण्डलस्य विष्कम्भं यज्जन्ते, अस्य च सर्वाभ्यन्तरानन्तरमण्डलस्य परिकल्प-नीति शतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राण्येकं च शतं सत्ता-नरं योजनानाम् ३१५१०७, तथाहि—पूर्वमण्डलादस्य वि-ष्कम्भं पञ्च योजनानि पञ्चविंशत्कैकषष्टिभागा योजनस्य यज्जन्ते, पञ्चानां च योजनानां पञ्चविंशत्संख्यैकभागान्धि-कानां परिरयः सप्तदश योजनानि अष्टविंशत्कैकषष्टिभागाः सर्वाधिकाः योजनस्य परं व्यवहारतो विषययन्ते परिपूर्णानि अष्टादश योजनानि, तानि पूर्वमण्डलपरिकल्पयन्नाऽधिकानि प्राक्कल्पयन्ते तदा यथोक्तं द्वितीयमण्डलपरिमाणं स्यात् ।

अथ तृतीयमण्डलं तत्पृच्छा—

अभंतरत्वेणं भंते ! सूरमंडले केवइअं आयामविक्खं-भेणं केवइयं परिकखेवेणं पणयसे ? , गोयमा ! खवणउइं जोअणसहस्साईं छच्च एकावसे जोअणसए खव य एगस-ट्ठिभाए जोअणस्स आयामविक्खंभेणं तिसि य जोअणस-यसहस्साईं पणसरस जोअणसहस्साईं एगं च पणवीसं जोअणसयं परिकखेवेणं । (सू० १३२+)

‘अभंतरत्वेणं’ मित्यादि व्यक्तं, नवरमुत्तरसूत्रं नवनवति योजनसहस्राणि पदं च एकपञ्चाशानि योजनशतानि नव कै-कषष्टिभागान् योजनस्याभ्यन्तरतृतीयाक्यं मण्डलमायामवि-ष्कम्भेण, अत्रोपपत्तिः पूर्वमण्डलायामविष्कम्भे ६६६४५ योज-न ३/४ इत्येवंरूपे एतन्मण्डलवृद्धौ योजन ३/४ प्रक्षिप्तायां यथो-क्तं मानं भवति, परिकल्पेण च त्रीणि योजनलक्षाणि पञ्चदश योजनसहस्राणि एकं च पञ्चविंशत्यधिकं योजनशतम् । तत्रोपपत्तिः—पूर्वमण्डलपरिकल्पे ३१५१०७ योजनरूपे प्रा-शुक्रपुक्त्वाऽऽनीति अष्टादश १८ योजनरूपायां वृद्धौ प्रक्षि-प्तायां यथोक्तं मानं भवति ।

अत्रोक्तातिरिक्तमण्डलायामादिपरिज्ञानाय लाघवार्थमति-वेशमाह—

एवं खलु एतेण उवाणणं शिक्खममाणे सूरिए तया-शतराओ मंडलाओ तयार्णतरं मंडलं उवसंकममाणे उ-वसंकममाणे पंच पंच जोअणाईं पणतीसं च एगस-ट्ठिभाए जोअणस्स एगमेगे मंडले विक्खंमवुद्धिं अभिव-

देमाणे अभिवदेमाणे अट्टारस अट्टारस जोअणाईं परिरयवुद्धिं अभिवदेमाणे अभिवदेमाणे सव्वबाहिरं मं-डलं उवसंकमिता चारं चरह । (सू० १३२×)

‘एवं खलु एतेण’ मित्यादि, एवम्—उत्तरीत्या मण्डलत्रयद-शितयेत्यर्थः, एतेन—उक्तप्रकारेण निष्कामयन् निष्कामयन् सूर्यस्तदनन्तरास्तदनन्तरं मण्डलं संक्रामन् संक्रामन् पञ्च पञ्च योजनानि पञ्चविंशतं कैकषष्टिभागान् योजनस्यैक-स्मिन् मण्डले विष्कम्भवृद्धिमभिवर्द्धयन् २ तथा उत्तरीत्यै-व अष्टादश योजनानि परिरयवृद्धिमभिवर्द्धयन् परिरयवृद्धि-मभिवर्द्धयन् सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति ।

अथ प्रकारान्तरेण प्रस्तुतविचारपरिज्ञानाय पञ्चानुपूर्व्या पृच्छाह—

सव्वबाहिरए णं भंते ! सूरमंडले केवइअं आयामवि-क्खंभेणं केवइअं परिकखेवेणं पणयसे ? , गोयमा ! एगं जोअणसयसहस्सं छच्च सट्ठे जोअणसए आयामवि-क्खंभेणं तिसि अ जोअणसयसहस्साईं अट्टारस य सहस्साईं तिसि अ पणसरसुत्तरं जोअणसए परिकखेवेणं । (सू० १३२×)

‘सव्वबाहिरए’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं व्यक्तम्, उत्तरसूत्रे एकं योजनलक्षं षट्षष्ट्याधिकानि योजनशतान्यायामविष्कम्भा-भ्याम्, उपपत्तिस्तु जम्बूद्वीपो लक्षम् उभयोः पार्श्वयोश्च प्रत्येकं त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि लवणान्तरमति-कम्ब परतो वर्त्तमानत्वादस्य इदमेव मानं, त्रीणि योजनलक्षा-ण्यष्टादश च सहस्राणि त्रीणि च पञ्चदशोत्तराणि योजन-शतानि । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः । इति किञ्चिदुक्तानि परिकल्पेण भवन्ति, किञ्चिदुक्तं चात्र परिकल्पकरणेन स्वयं बोध्यं, संवादभात्र विष्कम्भायाममाने लक्षोपरि यावत् षष्ट्य-धिकानि पदं योजनशताभ्युक्तानि तस्य परिरयमानीय तस्य च जम्बूद्वीपपरिरये प्रक्षेपणाद् भवति ।

अथ द्वितीयमण्डलं तत्पृच्छा—

बाहिराणंतरे णं भंते ! सूरमंडले केवइअं आयामविक्खं-भेणं केवइअं परिकखेवेणं पणयसे ? , गोयमा ! एगं जो-अणसयसहस्सं छच्च चउपणं जोअणसए छवीसं च एगसट्ठिभागे जोअणस्स आयामविक्खंभेणं तिसि अ जोअणसयसहस्साईं अट्टारस य सहस्साईं दोसि य स-त्ताणउए जोअणसए परिकखेवेणं ति । (सू० १३२+)

‘बाहिराणंतरे णं भंते ! सूरमंडले’ इत्यादि प्रश्नः प्राक्व-त्, उत्तरसूत्रे गौतम ! एकं योजनलक्षं षट् चतुःपञ्चाशा-नि योजनशतानि षड्विंशति कैकषष्टिभागान् योजनस्याया-मविष्कम्भाभ्यां, संवदति चेद् सर्वबाह्यमण्डलविष्कम्भात् पञ्चविंशत्कैकषष्टिभागान्धिका योजनेषु शाधितेष्विति, त्री-णि योजनलक्षाण्यष्टादश च सहस्राणि द्वे च सप्तनव-तियोजनशते परिकल्पेण । कथमुपपद्यते चेदिति वक्ष्यामः, पूर्वमण्डलपरिरयादष्टादशयोजनशोधने सुस्थमिति ।

अथ तृतीयमण्डले तत्पृच्छा—

बाहिरतत्त्वे णं भंते ! सूरमंडले केवइअं आयामविक्खं-

भेषं केवइअं परिकखेवेषं पण्णे १, गोयमा ! एगं जो-
अणसयसहसं खण्ड अडयाले जोअणसए बावेषं
च एगसट्ठिभाए जोअणसस आयामविकखंभेषं तिष्ठि
जोअणसयमहस्साइं अट्टारस य सहस्साइं दोहि अ
अउणामीए जोअणसए परिकखेवेषं । (सू० १३२ +)

‘बाहिरमखे य’ मित्यादि, प्रश्नः पूर्ववत्, उत्तर-
सूत्रे बाह्यद्वितीयं पद एकं योजनलक्षं चाष्टाचत्वारिंशानि
योजनशतानि द्वापञ्चाशत् चैकषष्टिभागान् योजनस्या-
यामविकखभाष्याम्, युक्तिश्चात्र—अनन्तरपूर्वमण्डलात् प-
ञ्चात्रिंशद्वैकषष्टिभागाधिकपञ्चायोजनवियोजने साधु भवति,
त्रिंशत् योजनलक्षाद्यष्टादश च सहस्राणि द्वे चैकानाशीने
योजनशते परिकषेण, पूर्वमण्डलपरिधेरष्टादशयोजनशोधने
यथाङ्गं प्रस्तुतमण्डलस्य परिधिमानम् ।

अत्रानिदेशमाह—

एवं खलु एणं उवापणं पविसमाणे सूरिए त-
यणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं संकममाणे
संकममाणे पंच पंच जोअणाइं पण्णीसं च एगम-
ट्ठिभाए जोअणसम एगमेगे मंडले विकखंभवुद्धिं शि-
व्वुद्धेमाणे शिव्वुद्धेमाणे अट्टारस अट्टारस जोअणा-
इं परिरयवुद्धिं शिव्वुद्धेमाणे शिव्वुद्धेमाणे सव्वन्भंतरं
मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ । ६ । (सू० १३२ +)

‘एवं खलु एणं’ मित्यादि, प्राग्ब्रह्मण्यम्, व्याख्यातार्थ-
त्वात् । गतमायामाधिक्यभाविद्वुद्धिद्वानिष्ठारम्, अनेनैव क्र-
मेण द्वयोः सूर्ययोः परस्परसंवाधाद्वारमप्यन्यन्तरबाह्यमण्ड-
लादिष्ववसेयम् ।

सम्प्रति मुहुर्नगतिद्वारम्—

जया खं भंते ! सूरिए सव्वन्भंतरं मंडलं उवसंक-
मित्ता चारं चरइ तया खं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइ-
अं खेत्तं गच्छइ ? गोयमा ! पंच पंच जोअणस-
हस्साइं दोहिण अ एगावणणे जोअणसए एगूणतीसं
च सट्ठिभाए जोअणसस एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ,
तया खं इहगयस्स मण्णसस्स सीआलीसाए जोअण-
सहस्सेहि दोहि अ तेवट्ठेहिं जोअणसएहिं एगवीसाए अ
जोअणसस सट्ठिभाएहिं सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छ-
इ ति, से शिक्खममाणे सूरिए नवं संवच्छरं अयमाणे
पढमंसि अहोरत्तंसि सव्वन्भंतराणंतरं मंडलं उवसंक-
मित्ता चारं चरइ ति । (सू० १३३ ×)

‘जया खं भंते ! सूरिए सव्वन्भंतरं’ इत्यादि, यदा भगव-
न् ! सूर्यः सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति इ-
ति तदा एकैकेन मुहुर्नेन कियत् क्षेत्रं गच्छति ? , गीतम् !
पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि द्वे चैकपञ्चाशे योजनशते ए-
कान्त्रिंशत् च षष्टिभागान् योजनस्यैकैकेन मुहुर्नेन गच्छति,
कथमिदमुपपद्यते इति चेत्, उच्यते—इह सर्वमपि मण्डल-

भेकेनाहोरात्रेण द्वाभ्यां सूर्याभ्यां परिसमाप्यते प्रतिस्वर्गं चा-
होरात्रगणने परमार्थेनाहोरात्रौ भवतः । द्वयोर्बाहो-
रात्रयोः षष्टिमुहुर्त्तास्ततो मण्डलपरिधयस्य षड्धा भागे हुते
यज्ञभ्यते तन्मुहुर्त्तगतिप्रमाणम्, तथाहि—सर्वाभ्यन्तरम-
ण्डलपरिधयस्त्रीणि लक्षाणि पञ्चदश सहस्राण्येकोनवत्य-
धिकानि योजनानाम् ३१.५०=६, एतेषां षड्धा भागे हुते
लब्धे यथाङ्गं मुहुर्त्तगतिप्रमाणम् ५२.५१^१ अथ विनवा-
वर्जितमनस्केन प्रज्ञापकेनापृच्छताऽपि विनेयस्य किञ्चिद-
धिकं प्रज्ञापनीयमित्याह—यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धादनुक्तम-
पि यच्छुद्ध्यगमित्वाक्यमत्रावधारणीयं तेन यदा सूर्यः ए-
केन मुहुर्नेन इत्यत् ५२.५१^१ प्रमाणं गच्छति तदा सर्वा-
भ्यन्तरमण्डलसंक्रमणकाल इहगतस्य मनुष्यस्य अत्र-
जानावेकवचनं ततोऽयमर्थः—इहगतानां भ्रतक्षेत्रगतानां
मनुष्याणां सप्तचत्वारिंशता योजनसहस्रैर्द्वाभ्यां च त्रिषष्टा-
भ्यां त्रिषष्ट्याधिकभ्यां योजनशताभ्यामेकविंशत्या च यो-
जनस्य षष्टिभागैरुदयमानः सूर्यश्चक्षुःस्पर्श—अक्षुर्विषयं ह-
व्वं—शीघ्रमागच्छति, अत्र च स्पर्शशब्दे नेन्द्रियार्थसन्निक-
र्षपरश्चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वेन तदसम्भवादिति, काऽत्रोपप-
त्तिरिति चेत्, उच्यते—इह दिवसस्याङ्गेन यावन्मात्रं क्षेत्रं
व्याप्यत तावति व्यवस्थितः सूर्य उपलभ्यते, स एव लोके उद-
यमान इति व्यवहियते, सर्वाभ्यन्तरमण्डलं दिवसप्रमाणमष्टा-
दशमुहुर्त्तास्तेषामङ्गे नत्र मुहुर्त्ताः एकैकांस्य मुहुर्ने सर्वा-
भ्यन्तरं मण्डलं चारं चरन् पञ्च योजनसहस्राणि द्वे च यो-
जनशते एकपञ्चाशदधिकं एकान्त्रिंशत् च षष्टिभागान् योज-
नस्य गच्छति, एतावन्मुहुर्त्तगतिपरिमाणं नवभिमुहुर्त्तैर्गुण्यते
ततो भवति यथाङ्गं दृष्टपथप्राप्ततां विषयपरिमाणमिति, एवं
सर्वेष्वपि मण्डलेषु स्वस्वमुहुर्त्तगतौ स्वस्वदिवसाङ्गेगतमुहु-
र्त्तराशिना गुणितायां दृष्टपथप्राप्तता भवति, दृष्टपथप्राप्तता
चक्षुःस्पर्शः पुरुषच्छाया इत्येकार्थाः । सा च पूर्वतोऽपरतश्च
समप्रमाणैव भवतीति द्विगुणिता नापक्षेयमुद्घाऽस्ताम्बर-
मित्यादिपर्यायाः, एवं च सर्वबाह्यान्तरमण्डलात् पञ्चानुप-
र्या गत्यमाने इयशीत्यधिकशततमं, प्रतिमण्डलं बाहोरात्र-
गणनाहोरात्रोऽपि इयशीत्यधिकशततमस्तेनायमुत्तरायण-
स्य चरमा दिवसः, अयमेव च सूर्यसंयन्तरस्य पर्यन्तदिवस
उत्तरायणपर्ययमानकत्वात् संयन्तरस्येति । अथ नवसंव-
त्सरप्राग्भप्रकारप्रज्ञापनाय सूत्रं प्राग्भ्यते—‘से शिक्खममा-
णे’ इत्यादि, अथाभ्यन्तरमण्डलाभिष्क्रामन् जम्बूदीपान्तः
प्रवेशेऽशीत्यधिकयोजनशतप्रमाणं क्षेत्रं चरमाकाशप्रदेशस्य-
शीतानन्तरं द्वितीयसमये द्वितीयमण्डलाभिमुखं प्रसर्प्यभि-
त्यर्थः, सूर्यो नयम्—आगामिकालभाविने संवत्सरमयमानः
२—आह्वानः प्रथमेऽहोरात्रे सर्वाभ्यन्तरानन्तरं मण्डलमु-
पसंक्रम्य चारं चरति, एव बाहोरात्रो दक्षिणायनस्याद्यः सं-
वत्सरस्यापि च दक्षिणायनादिकत्वात् संवत्सरस्य, अत्र
चाधिकारं समवायाकसूर्यप्रक्षितिचन्द्रप्रक्षितिपञ्चादशैः प्रस्तुत-
सूत्रादेशेषु च ‘अयमाणे अयमाणे’ इत्यस्य स्थाने ‘अयमीणे’
इति पाठो दृश्यते तेन यदि स मण्डलस्तदा आरभ्यादिहेतुना
साधुरेव, ‘अयमाणे’ इति तु लक्षणमिज, अर्थः त्वन्यथापि
स पद्याति । ज० ७ नक्ष० ।

सूरमण्डल

‘मण्डलानां विषयः प्रकृतयः’ नमस्तस्मिन्
प्रश्नम्बुधाह—

ता मन्वा वि णं मंडलवया केवतियं बाहल्लेणं केव-
तियं आयामविकस्वभेणं केवतियं परिकस्वेवेणं आहि-
तातिवदेजा ? , तत्थ खलु इमांसां तिप्पि पडिवत्ती-
ओ पण्णताओ, तत्थे एवमाहंसु—ता मन्वा वि णं मं-
डलवता जोयणं बाहल्लेणं एणं जोयणमहस्मं एणं ते-
नीसं जोयणमत्तं आयामविकस्वभेणं तिप्पि जोयण-
महस्माइं तिप्पिण य नवणउए जोयणसत्ते परिकस्वेवेणं
पण्णत्ते, एगे एवमाहंसु १, एगे पुण एवमाहंसु—ता मन्वावि
णं मंडलवता जोयणं बाहल्लेणं एणं जोयणमहस्मं एणं
च चउत्तीसं जोयणमयं आयामविकस्वभेणं तिप्पि जोय-
णमहस्माइं जोयणमयं आयामविकस्वभेणं तिप्पि जोय-
णमहस्माइं चत्तारि विउत्तरे जोयणमत्ते परिकस्वेवेणं पण्णत्ते
एगे एवमाहंसु २, एगे पुण एवमाहंसु—ता जोयणं बा-
हल्लेणं एणं जोयणमहस्मं एणं च पण्णतीसं जोयणमत्तं
आयामविकस्वभेणं तिप्पि जोयणमहस्माइं चत्तारि पंचु-
त्तरे जोयणमत्ते परिकस्वेवेणं पण्णत्ता, एगे एवमाहंसु ३ ।
वयं पुण एव वयामो ता मन्वा वि मंडलवता अडया-
लीसं एगद्धिभागे जोयणस्म बाहल्लेणं अणियता आया-
मविकस्वेवेणं परिकस्वेवेणं आहिता ति वदेजा, तत्थ णं
को हेउ ति वदेजा ? , ता अयं णं जवुदीवे दीवे० जाव प-
रिकस्वेवेणं, ता जया णं सूरिए सव्वभंतरे मंडलं उव-
संकमिता चारं चरति तथा णं सा मण्डलवता अडयालीसं
एगद्धिभागे जोयणस्म बाहल्लेणं गवणउइजोयणमहस्माइं
छच्च चत्ताले जोयणमत्ते आयामविकस्वभेणं तिप्पि जोय-
णमत्तमहस्माइं पण्णरमजोयणमहस्माइं एगूणणउति
जोयणाइं किंचि वियेमाहिण परिकस्वेवेणं तता णं उत्त-
मकट्टपत्ते उकोमण अट्टारमसुहुत्ते दिवसे भवति, जहण्णि-
या दुवालमसुहुत्ता राई भवति, मे णिकस्वममाणे सूरिए
णवं संवच्छरं अपमाणे पढपंमि अट्टारसंमि अट्टिभत्त-
राणंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति, ता जया णं
सूरिए अट्टिभत्तराणंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति
तदा णं सा मंडलवता अडयालीसं एगद्धिभागे जोयणस्म
बाहल्लेणं गवणउइजोयणमहस्माइं छच्च पण्णता—
ले जोयणमत्ते पण्णतीसं च एगद्धिभागे जो-
यणस्म आयामविकस्वभेणं तिप्पि जोयणमत्तमहस्माइं
पण्णरसं च सहस्माइं एणं चउत्तरं जोयणमत्तं किंचि वि-
संखणं परिकस्वेवेणं तदा णं दिवसरातिप्पमाणं तहेव ।
मे णिकस्वममाणे सूरिए दोसंमि अट्टारसंमि अट्टिभत्त-

तत्थं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति, ता जया णं सूरिए
अट्टिभत्तरं तत्थं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तथा णं
सा मंडलवता अडयालीसं एगद्धिभागे जोयणस्म बाह-
ल्लेणं गवणउइजोयणमहस्माइं छच्च एकावणं जोयणमत्तं
णव य एगद्धिभागे जोयणस्म आयामविकस्वभेणं तिप्पि
जोयणमयमहस्माइं पण्णरम य महस्माइं एणं च पण्णतीसं
जोयणमयं परिकस्वेवेणं पण्णत्ता, तता णं दिवसराई तहेव ।

एवं खलु एणं गणं निक्खममाणे सूरिए त-
ताऽणंतरातो तदाणंतरं मंडलातो मंडलं उवसंकममाणे
उवसंकममाणे जोयणाइं पण्णतीसं च एगद्धिभागे जोय-
णस्म एणमणे मंडलं विक्खंभवुद्धिं अभिवट्ठमाणं अभि-
वट्ठमाणे अट्टारम अट्टारम जोयणाइं परिरयवुद्धिं अभि-
वट्ठमाणे अभिवट्ठमाणे सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिता
चारं चरति, ता जया णं सूरिए सव्वबाहिरमंडलं उव-
संकमिता चारं चरति तता णं सा मंडलवता अडया-
लीसं एगद्धिभागे जोयणमयमहस्मं छच्च सट्ठे जोयण-
मत्तं आयामविकस्वभेणं तिप्पि जोयणमयमहस्माइं अट्टा-
रम महस्माइं तिप्पि य पण्णरसुत्तरे जोयणमत्ते परिकस्वे-
वेणं तदा णं उकोमिया अट्टारमसुहुत्ता राई भवति
जहण्णए दुवालमसुहुत्ते दिवसे भवति, एय णं पढमे
छस्मासे एय णं पढमस्म छस्मामस्म पज्जवमाणे । मे प-
विसमाणे सूरिए दोसं छस्मामं अयमाणे पढमंमि अट्टो-
रसंमि बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति ,
ता जया णं सूरिए बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमिता
चारं चरति तता णं सा मंडलवता अडयालीसं एगद्धि-
भागे जोयणस्म बाहल्लेणं एणं जोयणमयमहस्मं छच्च चउ-
पणं जोयणमत्तं छव्वीसं च एगद्धिभागे जोयणस्म आ-
यामविकस्वभेणं तिप्पि जोयणमत्तमहस्माइं अट्टारममह-
स्माइं दोएण य सत्ताणउत्ते जोयणमत्ते परिकस्वेवेणं
पण्णत्ता, तता णं राईदियं तहेव, मे पविसमाणे सूरिए
दोसं अट्टारसंमि बाहिरं तत्थं मंडलं उवसंकमिता चारं
चरति, ता जया णं सूरिए बाहिरं तत्थं मंडलं उवसं-
कमिता चारं चरति, तता णं सा मंडलवता अडयालीसं
एगद्धिभागे जोयणस्म बाहल्लेणं एणं जोयणमत्तमहस्मं
छच्च अडयाले जोयणसए बावणं च एगद्धिभागे
जोयणस्म आयामविकस्वभेणं तिप्पि जोयणमत्त-
महस्माइं अट्टारममहस्माइं दोएण अउणातीसं जो-
यणमत्ते परिकस्वेवेणं पण्णत्ते, दिवसराई तहेव । एवं खलु
एतणुवाएणं पविसमाणे सूरिए तताऽणंतरातो तदाणंतरं
मंडलातो मंडलं संकममाणे संकममाणे णं पंच जोयणाइं

पञ्चतीसं च एगड्विभागे जोयणस्म एगमेमे मंडले वि-
क्खंभवुद्धिं शिबुद्धेमाणे शिबुद्धेमाणे अट्टारसजोयणां
परिरयवुद्धिं शिबुद्धेमाणे शिबुद्धेमाणे सव्वम्भंतरं मंडलं
उवसंक्रमित्ता चारं चरति, ता जता शं सूरिए सव्वम्भं-
तरं मंडलं उवसंक्रमित्ता चारं चरति, तता शं सा मंडल-
वता अडयालीसं एगड्विभागे जोयणस्म बाहल्लेणं खवण-
उत्तिं जोयणसहस्माइं छब्ब चत्ताले जोयणसए आयाम-
विकखंभेणं तिप्पि जोयणमयमहस्माइं पसरस य महस्माइं
अउत्ताउत्तिं च जोयणां किंचि त्रिसमाहियां परिकखे-
बणं पम्भत्त, तता शं उत्तमकट्टयत्ते उक्कोसए अट्टारसमुहु-
त्ते दिवसे भवति, जहप्पिया दुवालसमुहुत्ता राई भवति,
एस शं दोच्चस्स छम्मासस्स पञ्जवसाणे एस शं
आदिच्च संवच्छरे एस शं आदिच्चस्स संवच्छरस्स प-
ञ्जवसाणे, ता सव्वावि शं मंडलवता अडयालीसं एग-
ड्विभागे जोयणस्म बाहल्लेणं, सव्वावि शं मंडलंतरिया दो
जोयणां विकखंभेणं, एस शं अट्टा तेसीयमतपडुप्पणो
पंचदसुत्तरे जोयणमते आहिता ति वंदेजा, ता अट्ठितरा-
तो मंडलवताओ बाहिरं मंडलवतं बाहिराओ वा अट्ठि-
तरं मंडलवतं एस शं अट्टा केवतियं आहिता ति वंदेजा ?
ता पंचदसुत्तरजोयणमते आहिता ति वंदेजा, अट्ठित-
राते मंडलवताते बाहिरा मंडलवया बाहिराओ मंडलता-
तो अट्ठितरा मंडलवता एस शं अट्टा केवतियं आहिता
ति वंदेजा ?, ता पंचदसुत्तरे जोयणमते अडयालीसं च
एगड्विभागे जोयणस्म आहिता वंदेजा, ता अट्ठितरातो
मंडलवतातो बाहिरमंडलवता बाहिरातो मं० तो अट्ठितर-
मंडलवता एस शं अट्टा केवतियं आहिता ति वंदेजा ?, ता
पंचगवुत्तरे जोयणमते तेरसंय एगड्विभागे जोयणस्म आ-
हिता ति वंदेजा, अट्ठितरा ते मंडलवताए बाहिरा मं-
डलवया बाहिराते मंडलवताते अट्ठितरमंडलवया, एस
शं अट्टा केवतियं आहिता ति वंदेजा ?, ता पंचदसुत्तरे
जोयणसए आहिय ति वंदेजा । (४० २०)

‘ ता सव्वा वि शं मंडलवया ’ इत्यादि. ‘ ता ’ इति पूर्ववत्,
सर्वाण्यपि मण्डलपदानि मण्डलरूपाणि पदानि मण्डल-
पदानि सूर्यमण्डलस्थानानीत्यर्थः कियम्मात्रं बाहल्लेणं कि-
न्दायामविष्कम्भाभ्यां कियपरिच्छेपेण—परिधिना आख्या-
नानि इति ध्वत् ‘ सूत्रं स्त्रीत्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, प्राकृ-
ते हि लिङ्गं व्यभिचारि, यदाह पाणिनिः—स्वप्राकृतलक्ष-
णे ‘ लिङ्गं व्यभिचार्यपि ’ इति, एवं भगवता गौतमेन प्रभ-
क्ते सति भगवानंतद्विषयपरतीर्थिकप्रानपत्तीनां मिथ्या-
भावोपदर्शनाय प्रथमतस्त एवोपन्यस्यति—‘ तस्य कञ्चु ’
इत्यादि, तत्र मण्डलवयाइत्यादिविचारविषये आह्वयमा—

स्तिक्कः प्रतिपत्तयः प्रज्ञाः, नचथा—तत्र नेवां जयाणां
परतीर्थिकानां मध्ये एकं तीर्थान्तरीया एवमाहुः—‘ ता ’
इति प्राग्ग्रत्, सर्वाण्यपि मण्डलपदानि—सूर्यमण्डलानि
‘ जोयणं बाहल्लेणं ’ ति—प्रत्येकं योजनमेकं बाहल्लेण—पिण्ड-
न एकं योजनसहस्रमेकं च त्रयस्त्रिंशं—त्रयस्त्रिंशदधिकं यो-
जनशतम्, ‘ आयामविष्कम्भेण ’ ति आयामश्च विष्कम्भश्च
आयामविष्कम्भे समाहारो द्वन्द्वस्तेन प्रत्येकमायामेन विष्क-
म्भेन चेत्यर्थः, त्रीणि योजनसहस्राणि त्रीणि च नवनवतानि
योजनशतानि परितोपतः प्रज्ञप्तानि । इह च येषां तीर्थान्त-
रीयाणां मतेन मण्डलस्यायामविष्कम्भमेकं योजनसहस्र-
मेकं योजनशतं च त्रयस्त्रिंशदधिकमायामविष्कम्भाभ्यां ते
परिरयपरिमाणं वृत्तपरिमाणात् त्रिगुणमेव परिपूर्णमिच्छ-
न्ति, न विशेषाधिकमतस्त्रिंशं योजनसहस्राणि त्रीणि श-
तानि नवनवतानीत्युक्तम् । तथाहि—सहस्रस्य त्रीणि सह-
स्राणि शतस्य त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशतश्च नवनवतिरि-
ति, इदं परिरयपरिमाणं ‘ विकखंभवग्गदहगुणकरणीविट्ठस्स
परिरयां होइ ’ इति । परिरयपरिमाणेन व्यभिचारि, तत्र हि
परिरयपरिमाणानयनं त्रीणि योजनसहस्राणि पञ्चशतानि
दृष्यतीत्याधिकानि किञ्चित्समधिकान्यागच्छन्ति, तथाहि—
एकं योजनसहस्रमेकं च योजनशतं त्रयस्त्रिंशदधिकमित्ये-
कादशयोजनशतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि ११३३, एतेषां च-
र्गो विधीयते, जान एकको ढिकोऽष्टकात्मकः षट्कोऽष्टको नव-
कः १२८३६८६, ततो दशभिर्गुणितेन जातमेकमधिकं शू-
न्यम् १२८३६८६०, एतेषां वर्गमूलानयनं आगच्छन्ति यथा-
हं परिरयपरिमाणमतस्तन्मतेन परिरयपरिमाणं व्यभिचा-
रि, एवमुत्तरमाप मतद्वयं परिभाषनीयम्, अत्रैव प्रथमतः
उपमेहारः ‘ एग एवमाहसु ’ १, एकं पुनरेवमाहुः—सर्वा-
ण्यपि सूर्यमण्डलपदानि प्रत्येकमेकं योजनं बाहल्लेण
एकं योजनसहस्रमेकं च योजनशतं चतुस्त्रिंशं चतुस्त्रिंशदधि-
कमायामविष्कम्भाभ्यां ११३४ त्रीणि योजनसहस्राणि अत्रा-
रि योजनशतानि द्वगुत्तराणि ३४०२, परितोपतः । तथाहि—
एतेषामपि मतेन विष्कम्भपरिमाणात् परिरयपरिमाणं परि-
पूर्णत्रिगुणरूपं, ततः सहस्रस्य त्रीणि सहस्राणि शतस्य
त्रीणि शतानि चतुस्त्रिंशतो द्वगुत्तरं शतमिति । अत्रैवोपसं-
हारमाहुः—‘ एग एवमाहसु ’ एके पुनरेवमाहुः—सर्वाण्यपि
मण्डलपदानि—सूर्यमण्डलानि प्रत्येकमेकं योजनं बाहल्लेण
एकं योजनसहस्रमेकं च योजनशतं पञ्चत्रिंशं—पञ्चत्रिंशदधि-
कमायामविष्कम्भाभ्याम ११३५ त्रीणि योजनसहस्राणि अत्रा-
रि योजनशतानि पञ्चात्तराणि ३४०५ परितोपतः, तथाहि—
एकस्य योजनसहस्रस्य त्रीणि योजनसहस्राणि शतस्य
त्रीणि शतानि पञ्चत्रिंशतः पञ्चोत्तरं शतमिति, एतानि
त्रीण्यपि मतानि मिथ्यारूपाणि परिरयपरिमाणमात्रंऽपि
व्यभिचारात्, अतो भगवान् तेषां पृथक् स्वमतमुपदर्शयति-
‘ वयं पुण्ण ’ इत्यादि, वयं पुनरेव—वक्ष्यमाणप्रकारेण वदामः,
तमेव प्रकारमाहुः—‘ ता सव्वात्री ’ इत्यादि, ‘ ता ’ इति पूर्ववत्
सर्वाण्यपि मण्डलपदानि—सूर्यमण्डलानि प्रत्येकं बाहल्लेण-
नाष्टावधारिशदेकपाष्टभाग योजनस्य आयामविष्कम्भेप-
रितोपेण—आयामविष्कम्भपरितोपैः पुनरनित्यतानि आख्याता-
नि, कस्यापि मण्डलस्य कियान् आयामो विष्कम्भः परितो-

पश्येति भाव इति स्वशिष्येभ्यो वदेत्, एवमुक्तं भगवान् गौतमः पृच्छति-‘तद्य गं को हेतु इति वदस्व’ तत्र—मण्डलपदानामायामविष्कम्भपरिमाणोऽनियतत्वं को हेतुः—का उपपत्तिरिति वदेत्, अत्र भगवानाह-‘ता अयम्’मित्यादि, इदं जम्बूद्वीपवाक्यं पूर्ववत् परिपूर्णं स्वयं परिभाषनीयं व्याख्यानीयं च, ‘ता जया ग’ मित्यादि, तत्र यदा तामिति वाक्यालङ्कारः सूर्यः सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा तन्मण्डलपदं, सूत्रं स्वीत्वनिर्देशः प्राकृतत्वाद्, बाह्येनाष्टाव्यतिरिक्तैकपट्टिभागा योजनस्य ज्ञातव्यम्, आयामविष्कम्भभाभ्यां नवनवतियोजनसहस्राणि षट्शतानि चत्वारिंशदधिकानि ६६६४०, तथाहि-एकतोऽपि सर्वाभ्यन्तरमण्डलमशीत्यधिकं योजनशतं जम्बूद्वीपमवगाह्य स्थितमपरतोऽपि, ततोऽशीत्यधिकं योजनशतं द्वाभ्यां गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि षट्पदधिकानि ३६०, एतानि जम्बूद्वीपविष्कम्भपरिमाणालङ्काररूपात् शोध्यन्ते, ततो यथोक्तमायामविष्कम्भपरिमाणं भवति, त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदशसहस्राणि एकोननवत्यधिकानि ३१४०८६ परितोषतः, तथाहि-तस्य सर्वाभ्यन्तरस्य मण्डलस्य विष्कम्भो नवनवतियोजनसहस्राणि षट्शतानि चत्वारिंशदधिकानि ६६६४०, एतेषां वर्गो विधीयते, जातो नवको नवको द्विकोऽष्टक एकको द्विको नवकः षट्को ङ च शून्ये ६६२८१२६६००, ततो दशभिर्गुणं जातमेकमाधिकं शून्यम् ६६२८१२६६०००, अस्य वर्गमूलानयनं न लब्धं यथोक्तं परिचयप्रमाणं, शेषे निष्ठति द्विक एककोऽष्टकः शून्यं सप्तको नवकः २१८०७६ एतत् त्यक्तम्, ‘तया ग’ मित्यादिना रात्रिद्विषपरिमाणं सुगमम् । ‘मे निकम्भमाणे’ इत्यादि, स सूर्यः सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलात्प्रागुक्तप्रकारेण निष्कामन् नवं संवत्सरमाददातो नवस्य संवत्सरस्य प्रथमोऽहोरात्रं सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तत्र यदा सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा तन्मण्डलपदमष्टाव्यतिरिक्तैकपट्टिभागा योजनस्य बाह्येन, नवनवतियोजनसहस्राणि षट् शतानि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि पञ्चत्रिंशदैकपट्टिभागा योजनस्यायामविष्कम्भभाभ्यां, तथाहि-एकतोऽपि सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतान्मण्डलाव्यतिरिक्तमैकपट्टिभागान् योजनस्यापरं च ङ योजने बहिरवष्टय द्वितीयं मण्डलं चारं चरति, द्वितीयोऽपि, ततो द्वयोर्योजनयोरष्टाव्यतिरिक्तमैकपट्टिभागानां योजनस्य द्वाभ्यां गुण्यते पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशदैकपट्टिभागा योजनस्येति भवति, एतत्प्रथममण्डलविष्कम्भपरिमाणोऽधिकत्वेन प्रक्षिप्यते ततो भवति यथोक्तं द्वितीयमण्डलविष्कम्भायामपरिमाणमिति । तत्र त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि एकं च सप्तोत्तरं योजनशतं किञ्चिद्विशेषाधिकं परिचयेण प्रकृतम्, तथाहि-पूर्वमण्डलविष्कम्भायामपरिमाणस्य मण्डलस्य विष्कम्भायामपरिमाणं पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशदैकपट्टिभागा योजनस्याधिकत्वेन प्राप्यन्ते, ततोऽस्य राशः पृथक् परिचयपरिमाणमानव्यम्, तत्र पञ्च योजनान्येकपट्टिभागकरणाथैकपट्टिभागा गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि पञ्चोत्तराणि ३०४, एतेषां मध्ये उपरितनाः पञ्चत्रिंशदैकपट्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि चत्वा-

रिंशदधिकानि ३४०, एतेषां वर्गो विधीयते, वर्गयित्वा च दशाभिर्गुणनात् ततो जात एकक एककः पञ्चकः षट्-स्त्रीणि शून्यानि ११४६०००, तत एषां वर्गमूलानयने लब्धानि दश शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि १०७४, एतेषां योजनोऽनयनार्थमेकपट्टिभागा भागे हुते लब्धानि सप्तदश योजनानि अष्टत्रिंशदैकपट्टिभागा योजनस्य १७ है ‘एतत्पूर्वमण्डलपरिचयपरिमाणोऽधिकत्वेन प्रक्षिप्यते, ततो यथोक्तमधिकृतमण्डलपरिचयपरिमाणं भवति, किञ्चिद्विशेषानता च किञ्चिदुनवयोर्धिशत्या एकपट्टिभागैकनता द्रष्टव्या, ‘तया गं दिवसरात्र्यमाणं तद्द्वयं’ तदा-द्वितीयमण्डलवारचरणकाले दिवसरात्रिप्रमाणं तथैव-प्रागवत् ज्ञातव्यम्, तच्चैवम्—‘तया गं अट्टारसमुद्रसे दिवसे इवर् दार्ढ एगद्विभागमुद्रसेहि ऊणे दुवालसमुद्रा राई भवति दार्ढ एगद्विभागमुद्रसेहि अहिया, स णि—कलममाणे’ इत्यादि, ततः सूर्यो द्वितीयमान्मण्डलात्प्रागुक्तप्रकारेण निष्कामन् नवसंवत्सरसंस्कारं द्वितीयोऽहोरात्रं ‘अभितरं तच्च’ ति-सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलात्तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, ‘ता जया ग’ मित्यादि, ततो यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलात्तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा तत्तृतीयं मण्डलपदम् अष्टाव्यतिरिक्तैकपट्टिभागा योजनस्य बाह्येन नवनवतियोजनसहस्राणि षट् योजनशतान्येकपट्टिभागादधिकानि नव चैकपट्टिभागा योजनस्य ६६६४१, आयामविष्कम्भेन-आयामविष्कम्भभाभ्यां, तथाहि-प्रागवत्प्रागपि पूर्वमण्डलविष्कम्भायामपरिमाणान् पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशदैकपट्टिभागा योजनस्याधिकत्वेन प्राप्यन्ते, ततो यथोक्तमायामविष्कम्भपरिमाणं भवति त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि एकं च पञ्चत्रिंशदधिकं योजनशतं परिचयेण प्रकृतं, तथाहि-पूर्वमण्डलादस्य विष्कम्भे पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशदैकपट्टिभागा योजनस्याधिकत्वेन प्राप्यन्ते, ततो यथोक्तमायामविष्कम्भपरिमाणं भवति, तस्य च पृथक् परिचयपरिमाणं सप्तदश योजनानि अष्टात्रिंशदैकपट्टिभागा योजनस्य, एतावन्नवनवयमेतेन, परं सूत्रकृता व्यवहारनयनमवलम्ब्य परिपूर्णान्यष्टादश योजनानि विधत्तानि, व्यवहारनयमेतेन हि लोके किञ्चिदुनवपि परिपूर्णं विवक्ष्यते, तथा यद्यपि पूर्वमण्डलपरिचयपरिमाणे किञ्चिदुनवमुक्तं तद्यपि व्यवहारनयमेतेन परिपूर्णमिव विवक्ष्यते, ततः पूर्वमण्डलपरिचयपरिमाणे अष्टादश योजनान्यधिकत्वेन प्रक्षिप्यन्ते इति भवति यथोक्तमधिकृतमण्डलपरिचयपरिमाणम् ‘तया गं दिवसरात्रं तद्द्वयं’ इति-तदा तृतीयमण्डलवारचरणकाले दिवसरात्रौ तथैव प्रागवत् यक्तव्यं, तच्चैवम्—‘तया गं अट्टारसमुद्रसे दिवसे भवति अउहि एगद्विभागमुद्रसेहि ऊणे दुवालसमुद्रा राई भवति अउहि एगद्विभागमुद्रसेहि अहिया’ ‘एवं खलु’ इत्यादि, एवम्—उक्तप्रकारेण खलु निश्चितमेतेनापायेन प्रत्यहोरात्रमेकैकमण्डलमोचनकरणे निष्का-मन् सूर्यस्तदनन्तरान्मण्डलात्तदनन्तरं मण्डलं संस्कारमन् ए-कैकस्मिन् मण्डले पञ्च पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशदैकपट्टिभागा योजनस्येत्येव परिमाणं विष्कम्भवृद्धिर्भविष्यत्यभि-वर्दयन् एकैकस्मिन्मण्डले अष्टादश अष्टादश योजनानि प-

निर्यन्त्राजमभिधेयमभिधेयमभिधेयम् इहाष्टादश अष्टादशानि व्य-
वहारत उक्तम् । निधनयमनेन तु सप्तदश सप्तदश योजना-
नि अष्टात्रिंशतेनैकपादभागा योजनस्येति द्रष्टव्यम्, एतच्च
प्रागेव भाषितं, न चैतत्सर्वमनीषिकाविजृम्भितं, यत् उक्तं
तर्कचारप्रक्रमेणैव करणविभाषनायाम्—‘ सत्तरस ज्ञाय-
ताम् अट्टनीसं च एगाट्टिभागा १७६६ पयं निच्छुण्णं संघ-
वहारणं पुण अट्टारस ज्ञायताम् ’ इति, प्रथमपरमात्मपर्य-
वसानभूतं व्यशीत्यधिकशततम अट्टागत्रे सर्वबाह्यं मण्डल-
मुपसंक्रम्य चारं चरति, ‘ ता जया य ’ मित्यादि, तत्र
यदा शांतिं वाक्यालङ्कार, सूर्यः सर्वबाह्यमण्डलमुपसं-
क्रम्य चारं चरति तदा तन्मण्डलपदम् अष्टा-
न्वारिंशद्वर्षाष्टभागा योजनस्य बाह्येन एकं योजनशत-
सहस्रं पदं शतानि षष्ठ्यधिकानि १००६६० आयामविष्क-
म्भेन—आयामविष्कम्भाभ्याम्, तथाहि—सर्वाभ्यन्तरान्म-
ण्डलात्परतः सर्वबाह्यं मण्डले पर्यवसानीकृत्य व्यशीत्य-
धिकं मण्डलशतं भवति, मण्डले मण्डले च विष्कम्भे
विष्कम्भे परिवर्ज्यते पञ्च पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकपाष्टि-
भागा योजनस्य, ततः पञ्च योजनानि व्यशीत्यधिकेन
शतेन गुण्यन्ते, जानाति नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि
६१५, येषां च पञ्चत्रिंशच्चैकपाष्टिभागा योजनस्य त-
ेषां व्यशीत्यधिकानि शतेन गुण्यन्ते जानाति चतुःषष्टिः
शतानि पञ्चोत्तराणि ६४०५, तेषामेकपाष्टिभागा इति
लब्धे पञ्चात्तरं योजनशतम् १०५, एतत्पूर्वस्मिन् राशौ प्रक्षि-
प्यते, जानाति दश शतानि विशतीत्यधिकानि १०२०, एतानि
सर्वाभ्यन्तरमण्डलविष्कम्भायामपरिमाणे अधिकत्वेन प्र-
क्षिप्यन्ते, ततो यथोक्तं सर्वबाह्यमण्डलगतविष्कम्भा-
यामपरिमाणं भवति, तथा त्रीणि योजनशतसहस्राणि अ-
ष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चदशोत्तराणि ३१८३१५
परिज्ञेयतः, नवरं पञ्चदशोत्तराणि किञ्चिन्न्यूनानि द्रष्टव्या-
नि, तथाहि—अस्य मण्डलस्य विष्कम्भा योजनलक्षं पद-
योजनशतानि षष्ठ्यधिकानि १००६६०, अस्य वर्गो विधी-
यते, जान एककः शून्यमेककस्त्रिको द्विकश्चतुष्कस्त्रिकः पञ्चक-
षट्को द्वे शून्ये १०१३२४३४६००, ततो दशभिर्गुणेन जान-
मेकमाधिकं शून्यम् १०१३२४३४६०००, अस्य वर्गमूलानयने
लब्धानि त्रीणि योजनशतसहस्राणि अष्टादश सहस्राणि
त्रीणि शतानि चतुर्दशोत्तराणि ३१८३१५, शेषमुद्धरति,
पञ्चकः पञ्चकस्त्रिकश्चतुष्कः शून्यं चतुष्कः ४४३४०४, छेद-
राशिः षट्कस्त्रिकः षट्कः षट्को द्विकोऽष्टकः ६३६६२८,
तत् एतन् पञ्चदशं योजनं किञ्चिदुन्नं किल लभ्यते इति व्यव-
हारतः सूत्रकृता परिपूर्णं विवक्षित्वा पञ्चदशोत्तराणीत्यु-
क्तम् । अथवा—मण्डले मण्डले पूर्वपूर्वमण्डलात्परिपर्यवृत्तौ
सप्तदश सप्तदश योजनानि अष्टात्रिंशच्चैकपाष्टिभागा यो-
जनस्य लभ्यन्ते, ततः सप्तदश योजनानि व्यशीत्यधिकेन
शतेन गुण्यन्ते, जानान्येकत्रिंशच्चतान्येकादशोत्तराणि
३१११, येषां चाष्टात्रिंशच्चैकपाष्टिभागास्तैऽपि व्यशीत्यधि-
केन शतेन गुण्यन्ते, जानान्येकौनसप्ततिशतानि चतुष्प-
ञ्चाशदधिकानि ६६४५, तेषां योजनानयनार्थमेकपाष्टिभागा भा-
गा द्वियते, लब्धे चतुर्दशोत्तरं योजनशतम् ११४, तच्च पूर्व-
राशौ प्रक्षिप्यते जानाति द्वात्रिंशच्चतानि पञ्चत्रिंशत्यधि-

कानि ३२२४, एतानि सर्वाभ्यन्तरमण्डलपरिपर्यवृत्तमात्रे
त्रिणि सप्तानि पञ्चदश सहस्राणि नवाशीत्यधिकानि ३१-
५०८६ इत्येवंपादपञ्चकत्वेन प्रक्षिप्यन्ते, जानाति त्रीणि
लक्षाणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्दशो-
त्तराणि ३१८३१५, तथा सप्तदशानां योजनानाम् अष्टा-
त्रिंशच्चैकपाष्टिभागानामुपरि यानि त्रीणि शतानि पञ्चस-
प्तत्यधिकानि ३७५ शेषमुद्धरति तानि व्यशीत्यधिकेन
शतेन गुण्यन्ते जानात्यष्टपाष्टिसहस्राणि षट् शतानि पञ्च-
विंशत्यधिकानि ६६६२४, तेषां छेदराशिनः पञ्चाशदधिक-
कविंशतिशतकूपेण २१४०, भागा द्वियते, लब्धा एकत्रिंश-
द्वेकपाष्टिभागा योजनस्य, शेषं स्तोकात्वात्त्यक्तं, परं व्यव-
हारतः परिपूर्णं योजनं विवक्षितमिति पञ्चदशोत्तराणीत्यु-
क्तम्, ‘ तथा य ’ मित्यादिना रात्रिन्द्वपरिमाणं परमात्म-
पसंहरणं च सुगमम्, ‘ से पविसमाणे ’ इत्यादि, ततः स
सूर्यः सर्वबाह्यमण्डलान् प्रागुक्तप्रकारेणाभ्यन्तरं मण्डलं
प्रविश्य द्वितीयं परमात्ममाददात्ता द्वितीयस्य परमात्मस्य
प्रथमे अट्टागत्रे सर्वबाह्यमण्डलान्तरमर्वाकृतं द्वितीयं मण्डलमु-
पसंक्रम्य चारं चरति, ‘ ता जया य ’ मित्यादि, तत्र यदा
शांतिं वाक्यालङ्कार, सर्वबाह्यमण्डलान्तरमर्वाकृतं द्वितीयं म-
ण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा तन्मण्डलपदम् अष्टा-
न्वारिंशद्वर्षाष्टभागा योजनस्य बाह्येन, एकं योजन-
शतसहस्रं पदं च योजनशतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि ष-
ट्द्विंशच्चैकपाष्टिभागा योजनस्य १००६४४६६ आयामवि-
ष्कम्भेन—आयामविष्कम्भाभ्याम्, तथाहि—एकतोऽपि, तन्म-
ण्डले सर्वबाह्यमण्डलगतानां पञ्चत्रिंशच्चैकपाष्टिभागान्
योजनस्यापरं द्वे योजन विमुक्त्याभ्यन्तरमर्वाकृतमपरतोऽपि
ततो योजनद्वयस्याष्टान्वारिंशच्चैकपाष्टिभागानां द्वाभ्यां
गुणेन पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकपाष्टिभागा योजनस्येति भ-
वति, चैतत्सर्वबाह्यमण्डलगतविष्कम्भायामपरिमाणं शो-
ध्यते, ततो यथोक्तमाधिकमण्डलगतविष्कम्भायामपरिमाणं भ-
वति, तथा त्रीणि योजनशतसहस्राणि अष्टादश सहस्राणि द्वे
योजनशतेन समन्यत्यधिके ३१८२६७, परिज्ञेयतः प्रक्षिप्यते, त-
थाहि—पूर्वमण्डलादस्य मण्डलस्य विष्कम्भायामपरिमाणं प-
ञ्चयोजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकपाष्टिभागा योजनस्येति द्रष्टव्यं,
पञ्चानां योजनानां पञ्चत्रिंशच्चैकपाष्टिभागानां परिपर्य सप्त-
दश योजनानि अष्टात्रिंशच्चैकपाष्टिभागा योजनस्य भवन्ति, परं
सूत्रकृता व्यवहारनयमनेन परिपूर्णपञ्चादश योजनानि वि-
वक्षितानि, प्रागुक्तात्सर्वबाह्यमण्डलपरिपर्यपरिमाणान् त्री-
णि लक्षाणि अष्टादशसहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चदशो-
त्तराणि इत्येवंपादपञ्चादश योजनानि शोध्यन्ते, ततो यथा-
क्रममाधिकमण्डलपरिपर्यपरिमाणं भवति, ‘ तथा य ’ रात्रि-
न्द्वेण तद्भवति—‘ तितेदा रात्रिन्द्वं रात्रिद्विषी तथै-
व यक्रव्यौ, नौ चैवम्—‘ तथा य ’ अट्टासं मुहुत्ता रात्रि-
भवति इति एगाट्टिभागमुहुत्तेहि ऊणा कुवालेसमुहुत्ते वि-
धमे इव इति एगाट्टिभागमुहुत्तेहि अट्टिह ’ इति, ‘ से
पविसमाणे ’ इत्यादि, ततः स सूर्यस्तस्मादपि द्वितीयस्मा-
न्मण्डलान्प्रागुक्तप्रकारेणाभ्यन्तरं प्रविश्य द्वितीयस्य परमा-
त्मस्य द्वितीयेऽट्टागत्रे सर्वबाह्यमण्डलान्तरमर्वाकृतं द्वितीयं
मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, तत्र यदा सूर्यः सर्वबाह्यमण्ड-

एडलाद्वर्षाङ्गं तृतीयं मण्डलमुपसंस्कृत्य चारं चरति तदा तन्मण्डलपदम् अपृच्छत्वारिंशद्वर्षाङ्गभागं योजनस्य बाह-
स्येन एकं योजनशतसहस्रं षट् च योजनशतानि अपृच्छ-
त्वारिंशद्वर्षाङ्गानि द्विपञ्चाशद्वर्षाङ्गभागं याजनस्य
१००६२८^१/_{११} आयामविष्कम्भेन—आयामविष्कम्भाभ्यां, त-
थाहि—पूर्वस्मान्मण्डलादङ्गं मण्डलमायामविष्कम्भेन पञ्च-
भिर्योजनैः पञ्चत्रिंशता चैकपाष्टभागैर्योजनस्य हीनं, नतः
पूर्वमण्डलविष्कम्भायामपरिमाणादेकं योजनशतसहस्रं षट्
शतानि चतुष्षष्ट्यंशद्वर्षाङ्गानि षट्त्रिंशतशैकपाष्टभागं
याजनस्येत्येवंरूपान्पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशद्वर्षाङ्गभागं
याजनस्य शोध्यन्ते, ततो यथोक्तमधिकृतमण्डलविष्कम्भा-
यामपरिमाणं भवति, तथा त्रीणि योजनशतसहस्राणि
अष्टादश सहस्राणि षे शते एकोनाशीत्यधिकं—३१८२७६
परिमेयतः प्रक्षिप्तं, तथाहि—प्राक्तनमण्डलादङ्गं मण्डलं प-
ञ्चभिर्योजनैः पञ्चत्रिंशता चैकपाष्टभागैर्योजनस्य विष्कम्भतां
हीनं, पञ्चानां योजनानां पञ्चत्रिंशतशैकपाष्टभागानां परि-
मपरिमाणं व्ययहारतांऽष्टादश योजनानि, ततस्तानि
पूर्वमण्डलपरिमपरिमाणात् शोध्यन्ते, ततो यथोक्तमधि-
कृतपरिमपरिमाणं भवति 'दिवस्मराहं तेहव' ति-दिवस्म-
राह्री तथैव प्राग्वच वक्तव्यं, ते चैवम्—'तथा णं अट्टारसमुद्भुता
राहं भवह चउहि एगट्टिभागमुद्भुतेहि ऊणा, दुवालसमुद्भुते
दिवसे भवह चउहि एगट्टिभागमुद्भुतेहि अट्टिप' इति, 'एवं
खलु' इत्यादि एतस्मिन् प्रागुक्तव्याख्यानुसारेण स्वयं परिभा-
षनीयं, तथैव 'निद्वयहेमाणं' इति निर्वेष्टयन् निर्वेष्टयन् हाप-
यन् हापर्याप्त्यर्थः, 'ता जया ण' मित्यादि सुगमम्, अधुना
प्रस्तुतवक्तव्यतापसंहारमाह—'ता सव्वा वि ण' मित्यादि,
नतः सर्वाण्यपि मण्डलपदानि प्रत्येकं बाहस्येनाष्टाचत्वारिं-
शद्वर्षाङ्गभागं योजनस्य, उपलक्षणमेतत्, अनियतानि
आयामविष्कम्भपरिधिभिः तथा सर्वाण्यपि च मण्डलान्तर-
काणि—मण्डलान्तराणि, सूत्रं स्वीत्यनिर्देशः प्राक्तनत्वात्,
इह योजने विष्कम्भेन, नत एव इह योजने अपृच्छत्वारिंश-
द्वर्षाङ्गभागं योजनस्येत्येवंरूपो, णमिति वाक्यालङ्कारे अ-
ध्या-पस्थास्यशीत्यधिकशतप्रत्युत्पन्न-इयशीत्यधिकेन शते-
न गुणितः सन् पञ्चदशोत्तराणि योजनशतान्याख्याता इति,
वदत्, तथाहि—इह योजने इयशीत्यधिकेन शतंन गुण्येने
जातानि त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकानि ३६६, येषां च
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाङ्गभागस्तदपि इयशीत्यधिकानि शतंन
गुण्यन्ते जातानि रुसाशीतिशतानि चतुरशीत्याधिकानि
८७८४, तेषां योजनानयनार्थमेकपाष्टभागं द्वयन्ते, लब्धं
चतुष्षष्ट्यंशं याजनशतम् १४४, तत् पूर्वराशौ प्रक्षिप्यते,
जातानि पञ्च शतानि दशोत्तराणि ५१०, अन्त्यैवार्थस्य व्यक्ती-
कृत्यार्थं भूयः प्रश्नमत्रमाह—'ता अर्धितराणां' इत्यादि, 'ता'
इति तत्र अभ्यन्तरात्—सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलपदात् परतो
यावद्बाह्यं—सर्वबाह्यं मण्डलपदं बाह्याह्यं—सर्वबाह्याह्यं मण्ड-
लपदाद्वर्षाङ्गं यावत्सर्वाभ्यन्तरं मण्डलपदमेव एतावान् अध्या-
कियान्—कियत्प्रमाणं आख्यात इति वदत्?, एवमङ्गं गीतमे-
न भगवानाह—'ता' इत्यादि, तावानध्या पञ्चदशोत्तराणि
योजनशतानि आख्यात इति वदत्? स्वार्थेऽभ्यः पञ्चद-
शोत्तरयोजनशतभावना प्रागुक्तानुसारेण स्वयं परिभाषनी-

या, 'अर्धितराण' इत्यादि, अभ्यन्तरेण मण्डलपदेन सह अ-
भ्यन्तरान्मण्डलपदादारभ्य यावद् बाह्यं—सर्वबाह्यं मण्डलपदं,
यदिवा—बाह्यं सर्वबाह्यं मण्डलपदेन सर्वबाह्यान्मण्डलप-
दादारभ्य यावत्सर्वाभ्यन्तरं मण्डलम् एव एतावान् अध्या-
कियानाख्यात इति वदत्?, भगवानाह—'ता पञ्च' इत्यादि
न एतावान् अध्या पञ्चदशोत्तराणि योजनशतान्याष्टाचत्वारिं-
शद्वर्षाङ्गभागं योजनस्येत्याख्यात इति वदत्, पूर्वस्मा-
दध्वपरिमाणात् एतस्याध्वपरिमाणस्य सर्वबाह्यमण्डलगतंन
बाहस्यपरिमाणेनाधिकत्वात्, 'ता अर्धितरं' इत्यादि, ता इति
अभ्यन्तरान्मण्डलपदात्परतो बाह्यमण्डलपदात्—सर्वबाह्यम-
ण्डलाद्वर्षाङ्गं, यदा—बाह्यमण्डलपदाद्वर्षाङ्गं अभ्यन्तरमण्डला-
त्परत एव अध्या कियानाख्यात इति वदत्?, भगवानाह—'ता
पञ्च' इत्यादि, पञ्च योजनशतानि तयोत्तराणि त्रयोदश चैकपाष्ट-
भागं योजनस्य आख्यात इति वदत्, पूर्वस्मादध्वपरिमा-
णादध्याध्वपरिमाणस्य सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतसर्वबाह्यम-
ण्डलगतबाहस्यपरिमाणेन पञ्चत्रिंशद्वर्षाङ्गभागं अधिकैक-
योजनरूपेण हीनत्वात्, तद्वमभ्यन्तरान्मण्डलात्परतो याव-
त्सर्वबाह्यं मण्डलं सर्वबाह्याह्यं मण्डलाद्वर्षाङ्गं यावत्सर्वाभ्य-
न्तरं मण्डलं तथा सर्वाभ्यन्तरसर्वबाह्यमण्डलाभ्यां सह तथा
सर्वाभ्यन्तरसर्वबाह्यमण्डलाभ्यां विना यावदध्वपरिमाणं
भवति तावन्निरूपितम्, सम्प्रति सर्वाभ्यन्तरेण मण्डलेन सह
सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलात्परतो बाह्यमण्डलाद्वर्षाङ्गं, यदिवा-
सर्वबाह्यमण्डलेन सह सर्वबाह्यमण्डलाद्वर्षाङ्गं सर्वाभ्य-
न्तरान्मण्डलात्परतो यावदध्वपरिमाणं भवति तावन्निरु-
पयति—'अर्धितराण' इत्यादि, अभ्यन्तरेण मण्डलपदेन
सह अभ्यन्तरान्मण्डलात्परतः, सर्वबाह्यान्मण्डलाद्वर्षाङ्ग-
ति गम्यते, यदिवा—सर्वबाह्यं मण्डलपदेन सह सर्व-
बाह्यान्मण्डलाद्वर्षाङ्गं सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलात्परत इति गम्य-
ते, योऽध्या एव तमिति वाक्यालङ्कारे अध्या कियानाख्यात
इति वदत्?, भगवानाह—'ता' इत्यादि, तावानध्या पञ्चदशो-
त्तराणि योजनशतानि आख्यात इति वदत्, भावना सुग-
मत्वाच्च कियते । सू० प्र० ८ पादु० ।

यथा 'मण्डले मण्डले प्रतिमुहूर्ते गतिर्यङ्गस्य' ति, तत-
स्तद्विषयं प्रश्नमत्रमाह—

ता केवतियं ते खेत्तं सूरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति
आहिता ति वदेजा १, तत्थ खलु इमातो चत्तारि पडिव-
त्तीओ पल्लताओ, तत्थ एगे एवमाहंसु—ता छ छ जोय-
णमहस्साइं सूरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, एगे एवमा-
हंसु १, एगे पुण एवमाहंसु—ता पंच पंच जोयणमहस्साइं
सूरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति एगे एवमाहंसु २, एगे
पुण एवमाहंसु—ता चत्तारि चत्तारि जोयणमहस्साइं स-
ूरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, एगे एवमाहंसु ३, एगे
पुण एवमाहंसु—ता छ वि पंच वि चत्तारि वि जोयणमहस्साइं
सूरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, एगे एवमाहंसु ४,
तत्थ जे ते एवमाहंसु ता छ छ जोयणमहस्साइं सूरिए

एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति ते एवमाहंसु-जता णं सूरिए स-
व्वम्भंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तथा णं उक्कमकड-
पत्ते उक्कोसे अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जहसिया दुवाल्स-
मुहुत्ता राई भवति, तेसिं च णं दिवसंसि एगं जोयण-
सतसहस्सं अट्ट य जोयणसहस्साइं तावक्खेत्ते पप्पत्ते, ता
जया णं सूरिए सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति
तथा णं उक्कमकडपत्ता उक्कोसिया अट्टारसमुहुत्ता राई भ-
वति, जहसिए दुवाल्समुहुत्ते दिवसे भवति, तेसिं च णं
दिवसंसि बावत्तरिं जोयणसहस्साइं तावक्खेत्ते पप्पत्ते, त-
या णं छ छ जोयणसहस्साइं सूरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं
गच्छति, तत्थ जे ते एवमाहंसु ता पंच पंच जोयणमह-
स्साइं सूरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, ते एवमाहंसु-
ता जता णं सूरिए सव्वम्भंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं
चरति, तहव दिवसराइप्पमाणं तंमि च णं तावक्खेत्तं
नउइजोयणमहस्साइं, ता जया णं सव्वबाहिरं मंडलं
उवसंकमिता चारं चरति तथा णं तं चैव राइंदियप्पमाणं
तंसि च णं दिवसंसि सट्ठिं जोयणसहस्साइं तावक्खेत्ते प-
प्पत्ते, तथा णं पंच पंच जोयणसहस्साइं सूरिए एग-
मेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति । तत्थ जे ते एवमाहंसु, ता जया
णं सूरिए सव्वम्भंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तथा
णं दिवसराइं तहव, तंसि च णं दिवसंसि बावत्तरिं जोय-
णसहस्साइं तावक्खेत्ते पप्पत्ते, ता जया णं सूरिए सव्व-
बाहिरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तथा णं राइंदियं
तहव तंसि च णं दिवसंसि अडयालीसं जोयणसहस्साइं
तावक्खेत्ते पप्पत्ते, तथा णं चत्तारि चत्तारि जोयणसह-
स्साइं सूरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तत्थ जे ते
एवमाहंसु छ वि पंच वि चत्तारि वि जोयणसहस्साइं
सूरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति ते एवमाहंसु-ता
सूरिए णं उग्गमणमुहुत्तेणं सिय अत्थमणमुहुत्तं
सिग्गगती भवति, तथा णं छ छ जोयणमहस्साइं एग-
मेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, मज्झिमतावक्खेत्तं समासादेमाणे
समामादेमाणे सूरिए मज्झिमगता भवति, तथा णं पंच
पंच जोयणसहस्साइं एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, मज्झि-
मं तावक्खेत्तं संपत्ते सूरिए मंदगती भवति, तथा णं चत्तारि
जोयणसहस्साइं एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तत्थ को-
हेउ त्ति वदेज्जा !, ता अयसं जंबुदीवे दीवे ० जाव
परिक्खेत्तेणं, ता जया णं सूरिए सव्वम्भंतरं मंडलं उव-
संकमिता चारं चरति तथा णं दिवसराइं तहव तंसि च
णं दिवसंसि एकणउत्तिं जोयणसहस्साइं तावक्खेत्ते पप्प-
त्ते, ता जया णं सूरिए सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिता

चारं चरति तथा णं राइंदियं तहव, तंसि च णं दिवसंसि
एगट्ठिजोयणसहस्साइं तावक्खेत्ते पप्पत्ते, तथा णं छ वि पंच
वि चत्तारि वि जोयणसहस्साइं सूरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं
गच्छति, एगे एवमाहंसु ॥ वयं पुण एव वदामो-ता सा-
तिरेगाइं पंच पंच जोयणसहस्साइं सूरिए एगमेगेणं मुहु-
त्तेणं गच्छति, तत्थ को हेतु त्ति वदेज्जा, ता अयसं जंबुदीवे
दीवे परिक्खेत्तेणं ता जया णं सूरिए सव्वम्भंतरं
मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तथा णं पंच पंच जोय-
णसहस्साइं दोष्णि य एकावण्णे जोयणसए एगूणतीसं
च सट्ठिभागे जोयणसए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तथा णं
इहगतस्स मणुस्सस्स सीतालीसाए जोयणसहस्सेहिं दोहि
य तेवहुंहिं जोयणसतेहिं एकवीसाए य सट्ठिभागेहिं
जोयणसए सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छति, तथा णं
दिवसे राइं तहव, स शिक्खममाणे सूरिए णव संवच्छरं
अयमाणे पढमंमि अट्टारत्तंसि अट्ठितराणंतरं मंडलं
उवसंकमिता चारं चरति, ता जया णं सूरिए अट्ठितरा-
णंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तथा णं पंच पंच
जोयणसहस्साइं दोष्णि य एकावण्णे जोयणसते सीतालीसं
च सट्ठिभागे जोयणसए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तथा णं
इहगतस्स मणुस्सस्स सीतालीसाए जोयणसहस्सेहिं अउ-
णासीते य जोयणसते सत्तावण्णाए सट्ठिभागेहिं जोयणसए
सट्ठिभागं च एगट्ठिहा छेत्ता अउणावीसाए चुप्पियाभागोहिं
सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छति, तथा णं दिवसराइं तहव ।
से शिक्खममाणे सूरिए दोष्णंसि अट्टारत्तंसि अट्ठित-
रत्तं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति, ता जया णं
सूरिए अट्ठितरत्तं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति
तथा णं पंच पंच जोयणमहस्साइं दोष्णि य बावण्णे
जोयणसते पंच य सट्ठिभागे जोयणसए एगमेगेणं मुहुत्तेणं
गच्छति, तथा णं इहगतस्स मणुस्सस्स सीतालीसाए जोयण-
सहस्सेहिं जोयणसए सट्ठि भागं च एगट्ठिहा छेत्ता दोहिं
भागोहिं जोयणसए सट्ठि भागं च एगट्ठिहा छेत्ता दोहिं
चुप्पियाभागोहिं सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छ-
ति, तथा णं दिवसराइं तहव, एवं खलु एतेणं
उवाणं शिक्खममाणे सूरिए तताऽणंतराआं तदा-
णंतरं मंडलातो मंडलं संकममाणं संकममाणं अट्टा-
रस अट्टारस सट्ठिभागे जोयणसए एगमेगे मंडले मुहुत्तगतिं
अभिवुट्ठमाणे अभिवुट्ठमाणे चुलमीति सीताइं जोयणाइं
पुरिसच्छायं शिवुट्ठमाणे २ मव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिता
चारं चरति, ता जया णं सूरिए सव्वबाहिरं मंडलं उवसंक-
मिता चारं चरति तथा णं पंच पंच जोयणसहस्साइं तिभि

य.पञ्चुत्तरे जोयणमते पत्तरस य सट्टिभागे जोयणस्म
एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति तता णं इहगतस्स मणूस्स
एकतीसाए जोयणेहिं अट्टहिं एकतीसहिं जोयणसतेहिं
तीसाए य सट्टिभागेहिं जोयणस्म सूरिए चक्खुफासं
हव्वमागच्छति, तता णं उत्तमकट्टपत्ता उक्कोसिया अट्टार-
समुहुत्ता राई भवइ, जहाणए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवति ।
एम णं पढेम् छम्मां, एम णं पढमस्म छम्मां पञ्ज-
साणे । म पविसमाणे सूरिए दोच्चं छम्मां अयमाणे प-
ढमंमि अट्टारत्तंसि बाहिराणंतरं मंडलं उवमंकमिन्ना-
चारं चरति ता जता णं सूरिए बाहिराणंतरं मंडलं उव-
संकमिन्ना चारं चरति तता णं पंच पंच जोयणमह-
स्माइं तिस्मि य चउरुत्तरे जोयणमते सत्तावमं च स-
ट्टिभाए जोयणस्म एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तता णं
इहगतस्स मणूस्स एकतीसाए जोयणमहस्मेहिं नवहिं
य सोलमेहिं जोयणमणं एगूणतालीमाए सट्टिभागेहिं
जोयणस्म मट्टिभागं च एगट्टिहा छत्ता मट्टिए चुणिए-
याभागे सूरिए चक्खुफासं हव्वमागच्छति, तता णं
राइदियं तहेव, म पविसमाणे सूरिए दोच्चंसि अट्टार-
त्तंसि बाहिरं तच्चं मंडलं उवसंकमिन्ना चारं चरति,
ता जया णं सूरिए बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमिन्ना चा-
रं चरति तता णं पञ्च पंच जोयणमहस्माइं तिन्नि य
चउरुत्तरे जोयणमते उतालीसं च सट्टिभागं जोयणस्म
एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति तता णं इहगतस्स मणू-
स्स एगाधिगेहिं वत्तीसाए जोयणमहस्मेहिं एकाव-
प्पाए य सट्टिभागेहिं जोयणस्म सट्टिभागं च एगट्टिहा
छत्ता तेवीसाए चुप्पियाभागेहिं सूरिए चक्खुफासं हव्व-
मागच्छति, राइदियं तहेव, एव खलु एतेणुवाएणं प-
विसमाणे सूरिए तताणंतरं तताणंतरं मंडलात्ता मं-
डलं संकममाणं संकममाणं अट्टारम अट्टारस सट्टिभा-
गे जोयणस्म एगमेगे मंडले मुहुत्तमइं शिवुत्तेमाणे शि-
वुत्तेमाणे मातिरेगाइं पंचामीति पंचामीति जोयणाइं पुरि-
मच्छायं अभिवुत्तेमाणे अभिवुत्तेमाणे सव्वम्भंतरं मंडलं
उवमंकमिन्ना चारं चरति, ता जता णं सूरिए सव्वम्भं-
तरं मंडलं उवसंकमिन्ना चारं चरति ता तता णं पं-
च पंच जोयणसहस्माइं दोम्मि य एकावणं जोयणस-
ए अट्टतीसं च सट्टिभागे जोयणस्म एगमेगेणं मुहुत्ते-
णं गच्छति तता णं इहगतस्स मणूस्स सीताली-
साए जोयणसहस्मेहिं दोहि य दोवट्टेहिं जोयणसतेहिं ए-
कवीसाए य सट्टिभागेहिं जोयणस्म सूरिए चक्खुफा-
सं हव्वमागच्छति, तता णं उत्तमकट्टपत्ते उक्कोमए अ-

ट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जहाणिया दुवालसमुहुत्ता
राई भवति, एम णं दोच्चे छम्मां एम णं दोच्चस्स
छम्मां पञ्जसाणे एम णं आदिच्चं संवच्छरे एम
णं आदिच्चसंवच्छस्स पञ्जसाणे । (सू०-२३)

‘ ता केवतियं ते खित्तं सूरिए ’ इत्यादि, ‘ ता ’ इति पूर्व-
वत्, कियन्मात्रं क्षेत्रं भगवन् ! ‘ ते ’ त्वया सूर्य एकैकेन सु-
हृत्तेन गच्छति, गच्छन्नाख्यात इति शब्दः, एवमुक्तं स-
ति भगवान् ऐतद्विषयपरतीर्थिकप्रतिपात्तामध्याभावापदर्श-
नाय प्रथमतस्तथा एव प्रतिपत्तीरुपदर्शयति- ‘ तत्थ ’ इत्यादि
तत्र प्रतिमुहुत्तगतिपरिमाणचिन्तायां खल्विमाश्रितः प्रति-
पत्त्या- प्रकृताः, तद्यथा- तत्र तेषां चतुर्णां घादिनां मध्यं
एकं एवमाहुः- ‘ पद पद योजनसहस्राणि सूर्य एकैकेन सुहृत्तेन
गच्छति, अत्रैवापसंहारः ’ एगे एवमाहुंसु ? एवमप्रतनान्यु-
पसंहारवाक्यानि भावनीयानि, एकं पुनर्द्वितीया एवमाहुः-
‘ पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि सूर्य एकैकेन सुहृत्तेन गच्छति २ ।
एकं पुनस्तृतीया एवमाहुः- ‘ चत्वारि चत्वारि योजनसहस्रा-
णि सूर्य एकैकेन सुहृत्तेन गच्छति, ३ । अपरे पुनश्चतुर्था एव-
माहुः- ‘ षडपि षडपि चत्वार्यपि योजनसहस्राणि सूर्य एकैके-
न सुहृत्तेन गच्छति, तद्वत् चतस्रोऽपि प्रतिपत्तीः संक्षेपत उप-
दर्श्य सम्प्रत्येतासां यथाक्रमं भावनाकामाह- ‘ तत्थ ’ इत्यादि,
तत्र ये ते वादिन एवमाहुः- ‘ पद पद योजनसहस्राणि सूर्य ए-
कैकेन सुहृत्तेन गच्छति त एवमाहुः- ‘ यदा सूर्यः सर्वाभ्य-
न्तरे मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा उत्तमकाष्ठाप्रा-
प्तः परमप्रकर्षप्राप्ताऽष्टादशमुहूर्तो दिवसा भवति स-
र्वजघन्या च द्वादशमुहूर्ता रात्रिः, तस्मिन् दिवसे ताप-
क्षेत्रं प्रकृतम् एकं योजनशतसहस्रमष्टौ च योजनसहस्रा-
णि, तथाहि- तस्मिन्नपि मण्डले उदयमानः सूर्यो दिवसस्या-
देन यावन्मात्रं क्षेत्रं व्याप्नोति तावति व्यर्थास्थतश्चक्षुर्गो-
चरमायाति तत एतावत्किल पुरतस्तापक्षेत्रम्, यावच्च पुर-
तस्तापक्षेत्रे तावत्पश्चादपि, यत उदयमान इवास्तमयमानो-
ऽपि सूर्यो दिवसस्यादेन यावन्मात्रं क्षेत्रं व्याप्नोति तावति
व्यर्थास्थतश्चक्षुर्गोपलभ्यते, एतच्च प्रतिप्राणि सुप्रसिद्धं, स-
र्वाभ्यन्तरे च मण्डले दिवसस्यादेन नव मुहूर्तास्ततोऽष्टा-
दशभिर्मुहूर्तेर्यावन्मात्रं क्षेत्रं गम्यं तावत्प्रमाणं तापक्षेत्रम्,
एकैकेन सुहृत्तेन पद पद योजनसहस्राणि गम्यन्त, ततः
षष्ठां योजनसहस्राणामष्टादशभिर्गुणं भवत्येकं योजनश-
तसहस्रमष्टौ योजनसहस्राणीति, एवमुक्तत्रापि तत्तन्म-
ण्डलगतदिवसपरिमाणं प्रतिमुहुत्तगतिपरिमाणं च परिभा-
ष्य तापक्षेत्रपरिमाणभावना भावनीया । यदा च सर्वबाह्यं
मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा उत्तमकाष्ठाप्राप्ता अष्टा-
दशमुहूर्ता रात्रिर्भवति सर्वजघन्या च द्वादशमुहूर्तो दिव-
सः, तस्मिन् दिवसे तापक्षेत्रपरिमाणं द्विसप्ततियोजन-
सहस्राणि ७२०००, तदा हि- ‘ तापक्षेत्रपरिमाणं द्वादशमु-
हूर्तगम्यप्रमाणम्, अप्रार्थं च भावना प्रागुक्तानुसारं
स्वयं भावनीया, सुहृत्तेन च पद पद योजनसहस्राणि गच्छ-
ति, ततः षष्ठां योजनसहस्राणां द्वादशभिर्गुणं भवन्ति
द्वाप्तसप्ततिर्यव योजनसहस्राणीति, इमामेवोपपत्तिं लेशत आह-
‘ तसि.ण ’ मित्यादि, तेषां हि तीर्थान्तरीयाणां मन्तन सूर्यः

यद् यद् योजनसहस्राण्येकैकेन मुहूर्तेन गच्छति त-
तः सर्वाभ्यन्तरे सर्वबाह्ये च मण्डले यथोक्तमेव तापक्षेत्र-
परिमाणं भवतीति, तथा 'तत्थे' त्यादि, तत्र—तेषां वादि-
र्वा मध्ये ये ते एवमाहुः—पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि सूर्य ए-
कैकेन मुहूर्तेन गच्छति त एवमाहुः—यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरे
मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति 'तदेव दिवसरात्र्यपमाणं' मि-
ति—अत्र प्रस्तावे दिवसरात्रिप्रमाणं तथैव—प्रागिव द्रष्टव्यम्
'तथा खं उत्तमकटुपत्ता उक्तास्य अट्टारसमुद्रुत्ता दिवसे इ-
षद्, जहाजिया दुवालसमुद्रुत्ता राई' इति, 'तस्मि च ख'-
मित्यादि, तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलगतेऽष्टादशमुहूर्त-
प्रमाणं दिवसे तापक्षेत्रं—तापक्षेत्रपरिमाणं प्रकृतं, नवति-
योजनसहस्राणि, तथा हि प्रागुक्तयुक्तिवशाद् अष्टादशमुहूर्त-
प्रमाणं तापक्षेत्रम्, एकैकेन च मुहूर्तेन गच्छति सूर्यः पञ्च
पञ्च योजनसहस्राणि, ततः पञ्चानां योजनसहस्राणामष्टा-
दशभिर्गुणनेन नवतिरयं योजनसहस्राणि भवन्ति, 'ता जया
ख' मित्यादि, यदा सूर्यः सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं
चरति तदा 'तदेव रात्रिदिवसप्रमाणं' मिति, तदेव प्रागुक्तं
रात्रिदिवसप्रमाणं—रात्रिदिवसप्रमाणं वक्तव्यम्, तद्यथा
"उत्तमकटुपत्ता उक्तासिथा अट्टारसमुद्रुत्ता राई इषद् जह-
जिया दुवालसमुद्रुत्ते दिवसे भवतीति" 'तस्मि च ख' मि-
त्यादि, तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलगते सर्वजघन्ये अष्टादशमुहूर्त-
प्रमाणं दिवसे तापक्षेत्रं प्रकृतं षाष्टयोजनसहस्राणि
६००००, तदा ह्यनन्तरोक्तयुक्तिवशाद् अष्टादशमुहूर्तगम्यप्र-
माणं तापक्षेत्रमेकैकेन च मुहूर्तेन पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि
गच्छति, ततः पञ्चानां योजनसहस्राणां अष्टादशभिर्गुणने भ-
वति षाष्टयोजनसहस्राणि, अत्रैवोपपत्तिलेशमाह—'तथा खं
पंच पंच' त्यादि, तदा सर्वाभ्यन्तरे मण्डलचारणकाले
सर्वबाह्यमण्डलचारणकाले च पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि
सूर्य एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति, ततः सर्वाभ्यन्तरे सर्वबाह्ये च
मण्डले यथोक्तमानपक्षेत्रपरिमाणं भवति २ ॥ 'तत्थे' त्यादि,
तत्र ये ते वादिन एवमाहुः—चत्वारि चत्वारि योजनसहस्रा-
णि सूर्य एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति त एवं सूर्यतापक्षेत्रप्रक-
पणां कुर्वन्ति—यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरे मण्डलमुपसंक्रम्य
चारं चरति तदा दिवसरात्री तथैव—प्रागिव वक्तव्यं, ते
चैवम्—'तथा खं उत्तमकटुपत्ता उक्तास्य अट्टारसमुद्रुत्ते दि-
वसे इषद् जहाजिया दुवालसमुद्रुत्ता राई भवद्' इति, 'त-
स्मि च ख' मित्यादि, तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलगतेऽ-
ष्टादशमुहूर्तप्रमाणं दिवसे तापक्षेत्रं प्रकृतं त्रिसप्ततियो-
जनसहस्राणि ७२०००, तथाहि—एतेषां मनेन सूर्य एकैकेन
मुहूर्तेन चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि गच्छति, स-
र्वाभ्यन्तरे च मण्डले तापक्षेत्रपरिमाणं प्रागुक्तयुक्तिवशाद्
अष्टादशमुहूर्तगम्यं, ततश्चतुर्णां योजनसहस्राणामष्टादशभि-
र्गुणने भवति त्रिसप्ततियोजनसहस्राणि, 'ता जया ख'
मित्यादि, ततो यदा सूर्यः सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य
चारं चरति, तदा 'रात्रिदिवसं तदेव' स्मि—रात्रिदिवसं—रा-
त्रिदिवसप्रमाणं तथैव—प्रागिव वक्तव्यं, तच्चैवम्—'तथा खं
उत्तमकटुपत्ता उक्तासिथा अट्टारसमुद्रुत्ता राई भवद्, जहाज
ख दुवालसमुद्रुत्ते दिवसे भवति' 'तस्मि च ख' मित्यादि,

तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलगते अष्टादशमुहूर्तप्रमाणं दिवसे
तापक्षेत्रं प्रकृतम्—अष्टाचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि ४८०००,
तदा हि तापक्षेत्रं अष्टादशमुहूर्तगम्यम् एकैकेन च मुहूर्तेन
चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि गच्छति, ततश्चतुर्णां
योजनसहस्राणां अष्टादशभिर्गुणनेऽष्टाचत्वारिंशत्सहस्राणि भ-
वन्ति, इमामेषां पत्तिं लेशनां भावयति—'तथा खं' इत्या-
दि, तदा सर्वाभ्यन्तरे मण्डलचारणकाले सर्वबाह्यमण्डलचा-
रणकाले च यतश्चत्वारि योजनसहस्राणि एकैकेन मुहूर्तेन
गच्छति ततः सर्वाभ्यन्तरे सर्वबाह्ये च मण्डले यथोक्तं
तापक्षेत्रपरिमाणं भवति ३ ॥ 'तत्थे' त्यादि, तत्र ये ते वादि-
न एवमाहुः—पञ्च पञ्च चत्वार्यपि योजनसहस्राणि
सूर्य एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति न एवमाहुः—एवं सूर्यचारं
प्रकपयन्ति, सूर्य उद्गमनमुहूर्ते अस्तमयनमुहूर्ते च शीघ्रग-
तिर्भवति ततस्तदा—उद्गमनकालेऽस्तमयनकाले च सूर्य
एकैकेन मुहूर्तेन यद् यद् योजनसहस्राणि गच्छति, तदन-
न्तरं सर्वाभ्यन्तरे गते मुहूर्तमात्रगम्यं तापक्षेत्रं मुक्त्वा शेषं
मध्यमं तापक्षेत्रं परिभ्रमेण समासादयन् मध्यमगतिर्भव-
ति, ततस्तदा पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि एकैकेन मुहूर्त-
नेन गच्छति, सर्वाभ्यन्तरे तु मुहूर्तमात्रगम्यं तापक्षेत्रं
सम्प्राप्तः सन् सूर्यो मन्दगतिर्भवति, ततस्तदा यत्र तत्र
वा मण्डले चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि एकैकेन
मुहूर्तेन गच्छति । अत्रैव भावार्थं पिपृच्छिषुराह—'तत्थे'
त्यादि, तत्र एवंविधवस्तुनस्वव्यवस्थायां का हेतुः ?—का
उपपत्तिरिति वदन्, एवं स्वशिष्येण प्रश्नं कृतं सति ते
एवमाहुः 'ता जया ख' मित्यादि, अत्र जम्बूद्वीपवाक्यं पूर्व-
वत् स्वयं परिपूर्णं पठनीयं व्याख्यानीयं च । 'जया ख'
मित्यादि, तत्र यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरे मण्डलमुपसंक्रम्य
चारं चरति तदा दिवसरात्री तथैव प्रागिव वक्तव्यं,
ते चैवम्—'तथा खं उत्तमकटुपत्ता उक्तास्य अट्टारसमुद्रुत्ते
दिवसे भवद् जहाजिया दुवालसमुद्रुत्ता राई भवद्' 'त-
स्मि च ख' मित्यादि, तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलगतेऽ-
ष्टादशमुहूर्तप्रमाणं दिवसे तापक्षेत्रं प्रकृतम् । एकनवतिर्यो-
जनसहस्राणि ६१००, तानि चैवमुपपद्यन्ते उद्गमनमुहूर्तेऽ-
स्तमयनमुहूर्ते च प्रत्येकं षड्योजनसहस्राणि गच्छन्तीत्युभय-
मीलेन अष्टादशयोजनसहस्राणि १२०००, सर्वाभ्यन्तरे मुहूर्त-
मात्रगम्यं तापक्षेत्रं मुक्त्वा शेषं मध्यमे तापक्षेत्रे पञ्च-
दशमुहूर्तप्रमाणं पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि गच्छन्तीति
पञ्चानां योजनसहस्राणां पञ्चदशभिर्गुणने पञ्चसप्ततियो-
जनसहस्राणि ७५०००, सर्वाभ्यन्तरे तु मुहूर्तमात्रगम्यं
तापक्षेत्रं चत्वारि योजनसहस्राणि ४००० गच्छतीति स-
र्वमीलेन एकनवतिर्योजनसहस्राणि ६१००० भवन्ति, न
चैतान्यन्यथा घटन्ते, तथा—'ता जया ख' मित्यादि, त-
त्र यदा सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य सूर्यचारं चरति तदा
रात्रिदिवसं—रात्रिदिवसप्रमाणं तथैव प्रागिव वेदिनव्यं, त-
च्चैवम्—'तथा खं उत्तमकटुपत्ता उक्तासिथा अट्टारसमुद्रुत्ता
राई भवद्, जहाजिया दुवालसमुद्रुत्ते दिवसे भवति' 'तस्मि च ख' मि-
त्यादि, तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलगते अष्टादशमुहूर्तप्रमाणं दिवसे
तापक्षेत्रं प्रकृतम्, एकनवतिर्योजनसहस्राणि ६१०००, तानि चैव
घटां प्राश्नन्—उद्गमनमुहूर्ते अस्तमयनमुहूर्ते च प्रत्येकं यद् यद्

योजनसहस्राणि गच्छन्ति, तत उभयमीलने द्वादश योजन-
सहस्राणि भवन्ति १२०००, सर्वाभ्यन्तरं मुहूर्तमात्रगम्यं
तापक्षेत्रं मुक्त्या शेषं मध्यमे तापक्षेत्रे नवमुहूर्तगम्यप्रमा-
णं पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि एकैकेन मुहूर्तेन गच्छन्ति,
ततः पञ्चानां योजनसहस्राणां नवभिर्गुणनं पञ्चचत्वारिं-
शयोजनसहस्राणि भवन्ति ४५०००, सर्वाभ्यन्तरं तु मु-
हूर्तमात्रगम्ये तापक्षेत्रे चत्वारि योजनसहस्राणि ४०००,
गच्छन्ति, सर्वमीलने एकपट्टयोजनसहस्राणि, न चैतान्य-
भ्योपपद्यन्ते, ततः 'तथा श' मित्यादि, तदा सर्वाभ्यन्त-
रमण्डलचारकालं सर्वषाष्टमण्डलचारकाले चाक्रप्रकारण
पट्टपि पञ्चापि चत्वार्यपि योजनसहस्राणि सूर्य एकैकेन
मुहूर्तेन गच्छन्ति, अत्रैवोपसंहारः—'एवं एवमाहं' एके
चतुर्थां वादिन एवम-अनन्तरैकेन प्रकारेणाऽऽह ॥ तदंशं
परतीर्थिकप्रतिपत्तीरुपदर्श्य संप्रति स्वमतमुपदर्शयति—
'ययं पुनः' इत्यादि, ययं पुनरुपपन्नकवलहानां कवल-
हानि यथावस्थितं वस्तुपलभ्य एवं—वद्यमानप्रकारेण व-
दामः । तमेव प्रकारमाह—'ता साहसगाह' इत्यादि, 'ता'
इति पूर्ववत् सान्तिरेकाणि—समधिकानि पञ्च पञ्च योज-
नसहस्राणि सूर्य एकैकेन मुहूर्तेन गच्छन्ति, इह कापि म-
ण्डलं कियताऽधिकं पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि गच्छन्ति,
ततः सर्वमण्डलप्राप्तमपेक्ष्य सामान्यत उक्तं सान्तिरेका-
णीति, एवमुक्तं भगवान् गौतमस्वामी स्वाशिक्ष्याणां स्प-
ष्टावबोधनाय भूयः पृच्छति—'तस्य' इत्यादि, तत्र 'एवमि-
धायामनन्तरादितायां वस्तुपवस्थायां का हेतुः—का उ-
पपत्तिरिति चेत्, भगवान् वर्द्धमानस्वामी आह—'ता
अथश' मित्यादि, इयं च जम्बूद्वीपवाक्यं पूर्ववत्स्यं परिपू-
र्णं परिभाषनीयम्, 'ता जया श' मित्यादि, तत्र यदा
सूर्यः सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा
पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि इ इ योजनशते एकपञ्चा-
शदधिकं एकोनविंशतं च षष्टिभागान् योजनस्य ५२५१
१६ एकैकेन मुहूर्तेन गच्छन्ति, कथमतदवसीयते इति चे-
त्, उच्यते—इह द्वाभ्यां सूर्याभ्यामकं मण्डलमकनाहोरा-
त्रेण परिसमाप्यते, अहोरात्रश्च त्रिंशन्मुहूर्तप्रमाणः । प्र-
ति सूर्यं चाहोरात्रगणनं परमार्थेना द्वाभ्यामहोरात्राभ्यां म-
ण्डलं परिभ्रमणतः परिसमाप्यते, द्वयोर्होरात्रप्रमाण-
योर्मुहूर्ताः षष्टिर्मेवस्य, ततो मण्डलपरिभ्रमस्य षष्ठ्या भागं
हारयेत्, भागलब्धं भवति तन्मुहूर्तगतिप्रमाणं, तत्र सर्वा-
भ्यन्तरे मण्डले परिभ्रममाणं त्रीणि लक्षाणि पञ्चदशसहस्रा-
णि नवाशीत्याधिकानि ३१५०८६ अस्य षष्ठ्या भागं हृतं लब्धं
यथाकृतं मुहूर्तगतिपरिमाणमिति । अत्रास्मिन् सर्वाभ्यन्तरं
मण्डले कियति क्षेत्रं व्यवस्थितं उद्यमानः सूर्य इहगतानां
मनुष्याणां चक्षुर्गोचरमायानर्ति प्रज्ञावकाशमाशङ्क्या-
ह—'तथा श' मित्यादि, तदा सर्वाभ्यन्तरमण्डलचारचरण-
काले उद्यमानः सूर्य इहगतस्य मनुष्यस्य, अत्र जाता-
देकवचनं, ततोऽयमर्थः—इहगतानाम्-भरतक्षेत्रगतानां म-
नुष्याणां सप्तचत्वारिंशता योजनसहस्राहोभ्यां त्रिपष्टाभ्यां-
त्रिपष्टाधिकार्या योजनशताभ्यामकविंशत्या च षष्टिभा-
गीयोजनस्य चक्षुःस्पर्श इत्यंति-शीघ्रमागच्छन्ति, का अत्रो-
पपत्तिरिति चेत्, उच्यते—इह दिवसस्यानेन यावन्मात्रं

क्षेत्रं व्याप्यते नावान् व्यवस्थितं उद्यमानः सूर्यः उप-
लभ्यते, सर्वाभ्यन्तरं च मण्डलं दिवसाऽष्टादशमुहूर्तप्र-
माणस्तेषामर्द्धं नव मुहूर्ताः, एकैकस्मिन् मुहूर्ते सर्वाभ्यन्तरं
मण्डले चारं चरन् पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि इ योजनशते
एकपञ्चाशदधिकं एकोनविंशतं च षष्टिभागान् योजनस्य
गच्छन्ति, तत एतावन्मुहूर्तगतिपरिमाणं नवभिर्मुहूर्तैर्गु-
ण्यते, ततो भवति यथाकृतं दृष्टिपथप्राप्तनाविषयं परिमाण-
मिति, 'तथा श' मित्यादि, तदा सर्वाभ्यन्तरमण्डलचा-
रचरणकालं दिवसरात्री तथैव-प्रागिव चक्रं, ते चैवम-
'तथा श' उत्तमकट्टपले उक्तोऽप्यष्टारसमुहूर्ते दिवसे भ-
वद्, जहणिया बुवालसमुहूर्ता राई भवद्' इति, 'ते नि-
कलममाण' इत्यादि, ततः सर्वाभ्यन्तरमण्डलाप्रागुक्त-
प्रकारेण निष्कामन् सूर्यो नवं संवत्सरमादानां नवस्य
संवत्सरस्य प्रथमं ऽहोरात्रे 'अभिधानराजेंद्रं' ति-सर्वाभ्य-
न्तरस्य मण्डलस्यानन्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं
चरति 'ता जया श' मित्यादि तत्र यदा गर्भाति पाक्याल-
ङ्कारं, सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं
चरति तदा पञ्च योजनसहस्राणि इ योजनशते एक-
पञ्चाशदधिकं सप्तचत्वारिंशतं च षष्टिभागान् योज-
नस्य ५२५११६ एकैकेन मुहूर्तेन गच्छन्ति, तथाहि—अ-
स्मिन् सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डले परिभ्रममाणं
त्रीणि योजनलक्षणाणि पञ्चदश सहस्राणि शतमेकं व्यवहो-
रतः परिपूर्णं सप्तोत्तरं निश्चयमेतन् तु किञ्चिन्मन्यूनम् ३१५१
०७, ततोऽस्य प्रागुक्तयुक्तिवशात् षष्ठ्या भागं ह्रियते लब्धं
यथाकृतं मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणम्, अथवा—पूर्वमण्ड-
लपरिभ्रमपरिमाणस्य मण्डलस्य परिभ्रमपरिमाणं व्यवहा-
रतः परिपूर्णं षष्ट्यादश योजनानि वर्द्धन्ते, निश्चयतः किञ्चि-
दूनानि, अष्टादशानां च योजनानां षष्ठ्या भागं हृतं लब्धं
अष्टादश षष्टिभागा योजनस्य, ते प्राज्ञमण्डलगतमुहूर्तं
गतिपरिमाणंऽधिकत्वेन प्रक्षिप्यन्ते, ततो भवति यथाकृ-
मन् मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणमिति, अत्रापि दृष्टिपथप्रा-
प्तनाविषयं परिमाणमाह—'तथा श' मित्यादि तदा-सर्वा-
भ्यन्तरानन्तरद्वितीयमण्डलचारकाले इहगतस्य मनुष्यस्य
जातादेकवचनम् इहगतानां मनुष्याणां सप्तचत्वारिंशता
योजनसहस्राहोभ्यामकविंशत्याधिकं योजनशतेन सप्तपञ्चाशता
षष्टिभागैरेकं च षष्टिभागमेकषष्टिधा तिसृषा तस्य सप्तैरेको
नविंशत्या चक्षुर्गोचरमायानर्ति सूर्यश्चक्षुःस्पर्शमागच्छति, तथाहि—
अस्मिन् मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणं पञ्च योजनसहस्राणि-
इ शते एकपञ्चाशदधिकं सप्तचत्वारिंशच्च षष्टिभागं योजन-
स्य ५२५११६ दिवसाऽष्टादशमुहूर्तप्रमाणं द्वाभ्यां मुहूर्तै-
कषष्टिभागाभ्यामूनस्तस्यार्द्धं नव मुहूर्ता एकेन एकषष्टि-
भागन हीताः, ततः सकलैकषष्टिभागकरणार्थं नव मुहूर्ता
एकषष्ठ्या गुण्यन्ते, गुणयित्वा च तत एकं रूपमपनीयते,
जातानि पञ्चशतान्यष्टचत्वारिंशदधिकानि ५४८, ततोऽस्य
द्वितीयस्य मण्डलस्य यत्परिभ्रमपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि प-
ञ्चदश सहस्राणि शतमेकं सप्तोत्तरमिति ३१५१०७, तत्पञ्चभिः
स्नैरष्टाचत्वारिंशदधिकैर्गुण्यते, ततो जात एककः सप्तको
ष्टिकः षट् सप्ततोऽष्टकः षट्श्लिकः षट् १७२६७८६३६,
ततो योजनानयनाश्रमेकषष्टेः षष्ठ्या गुणिताया यावान्

राशिभेदनिर्णयने भागो द्वियते. एकपक्षो च पञ्चाशु-
गितायां षट्त्रिंशच्छतानि षष्ठ्याधिकानि भवन्ति ३६६०,
ते भागे द्वे लब्धे सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि शतमेकांशो-
त्यधिकं योजनानां, शेषमुत्तरानि चतुस्त्रिंशच्छतानि षष्ठ्य-
त्यधिकानि ३४६६, ततोऽस्माद् योजनानि नायाप्तीति
षष्टिभागान्यनार्थं क्षुद्राशिरैकषष्टिभिर्यते, तेन भागे द्वे
लब्धाः सप्तपञ्चाशत्षष्टिभागाः एकस्य च षष्टिभागस्य
सत्का एकांशविंशतिरेकषष्टिभागा इति । 'तथा क' मित्यादि,
तदा सर्वाभ्यन्तरान्तराद्वितीयमण्डलचारचरणकाले दिव-
सरात्री तथैव-प्राग्विद्य यज्ञस्य, तं त्वैवम्- 'तथा क' अट्टारसमु-
हुते दिवसे इह द्रोहि एगद्विभागमुहुतेहि ऊर्णे दुयालसमुहुता राई भवद्
अडहि एगद्विभागमुहुतेहि अहिशा इति, सप्रान् चतुर्थादिषु
मण्डलेष्वर्धतदशमाह- 'एवं कालि'त्यादि, एवम् उक्तेन प्रका-
रेण लक्षु-निश्चयमेतेन-अन्तराद्विनेषाणां शनैः शनै-
स्तद्विहमेण्डलाभिमुखगमनरूपेण निष्कामन् सूर्यमन्द-
न्तराभ्यन्तरादन्तरं मण्डलं प्रागुक्तपकारेण संकामन् सं-
कामन् एकैकस्मिन् मण्डले मुहुर्लगतनिमित्त्यत्र सूत्रे 'हि-
तीया सप्तम्यर्थे प्राकृतत्वाद् भवति प्राकृतलक्षणवशात् सप्त-
म्यर्थे द्वितीया, यथा- 'कस्तो'रिति मुञ्जे ! पाणियसञ्ज्ञा-
सउत्तयाण' मित्यत्र ततोऽयमर्थः मुहुर्लगती अप्तादश अप्ता-
दश षष्टिभागान् योजनस्य व्यवहारतः परिपूर्णानि निश्चयतः
किञ्चिदुनानभिवर्देयमानः २ 'पुनिसञ्ज्ञाय' मिति पुरुषस्य
छाया यतो भवति सा पुरुषछाया सा चेह प्रस्तावात् प्रथ-
मतः सूर्यस्योदयमानस्य दृष्टिपथप्राप्तता, अप्रापि द्वितीया
रुतस्यर्थे, ततोऽयमर्थः-तस्यामेकैकस्मिन् मण्डले चतुर-
शीतिः २ 'सीया' इति-शीतानि किञ्चिन्मृतातीत्यर्थः, या-
जनानि निर्वेष्टयन् निर्वेष्टयन्-हापयन्त्यर्थः, इदं च स्फु-
ल्लन उक्तं, परमार्थतः पुनरिदं द्रष्टव्यम्-अप्यर्शितयोजनानि
त्रयोविंशतिष्व षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य
एकषष्टिधा छिन्नस्य सत्का द्विचत्वारिंशद्भागाश्चति दृष्टि-
पथप्राप्तताविषये विषयदानो भवे, ततः सर्वाभ्यन्तराभ्य-
न्तराद्वितीयं यन्मण्डलं तत आरभ्य यस्मिन् यस्मिन्
मण्डले दृष्टिपथप्राप्तता ज्ञातुमिष्यत तत्तन्मण्डलेसंख्याया
षट्त्रिंशद्गुण्यते, तद्यथा-सर्वाभ्यन्तराभ्यन्तराद्वितीयं मण्ड-
ले एकं चतुर्थे द्वाभ्यां पञ्चमे त्रिभिर्विंशत् सप्तषष्टि मण्डले
द्वयशीत्याधिकं शनैः, गुणयित्वा च प्रवराशिमध्यं प्रक्षि-
प्यते, प्रक्षिप्तं सति यज्ञवति तेन हीना पूर्वमण्डलगता
दृष्टिपथप्राप्तता-यस्मिन् विवक्षिते मण्डले दृष्टिपथप्राप्तता
द्रष्टव्या, अथ अप्यर्शितयोजनानित्यादिकस्य प्रवराशेः कथ-
मुत्पत्तिः?, उच्यते-इह सर्वाभ्यन्तरं मण्डलं दृष्टिपथ-
प्राप्ततापरिमाणं सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते त्रिष-
ष्ट्याधिके योजनानामेकविंशतिष्व षष्टिभागा योजनस्य
४७२६३१, एतच्च नवमुहुर्लगत्यम्, तत एकस्मिन् मुहुर्ल-
कषष्टिभागे किमागच्छतीति चिन्तायां नव मुहुर्ला एक-
षष्टिधा गुण्यन्ते, ज्ञातानि पञ्च शतान्येकानपञ्चाशदधिकानि
३४६६, ते भागे द्वियते, लब्धा षडशीतिर्योजनानि पञ्च षष्टि-
भागा योजनस्य एकस्य च षष्टिभागस्य एकषष्टिधा
छिन्नस्य सत्काअनुविंशतिभागाः ८६ १/२, पूर्वस्मान्
पूर्वस्मात् च मण्डलादनन्तरानन्तरं मण्डले परिरयप-
रिमाणाचिन्तायामष्टादश अष्टादश योजनानि व्यव-
हारतः परिपूर्णानि वर्ज्यन्ते, ततः पूर्वपूर्वमण्डलगत-
मुहुर्लगतपरिमाणादनन्तरानन्तरं मण्डले मुहुर्लगतप-
रिमाणाचिन्तायां प्रतिमुहुर्लमष्टादशाष्टादश षष्टिभागा
योजनस्य प्रवर्द्धमाना द्रष्टव्याः प्रतिमुहुर्लैकषष्टिभाग चा-
ष्टादश एकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागाः

लब्धास्त्रयोविंशत्यष्टिभागाः ३३ एकस्य च षष्टिभागस्य
सत्का द्विचत्वारिंशद्भागाः ३३ 'तथा क' मित्यादि, तदा
सर्वाभ्यन्तराद्वितीयमण्डलचारचरणकाले दिवसरात्री तथैव-
प्राग्विद्य विदितस्य, तं त्वैवम्- 'तथा क' अट्टारसमुहुते दिवसे इ-
ह, अडहि एगद्विभागमुहुतेहि ऊर्णे दुयालसमुहुता राई भवद्
अडहि एगद्विभागमुहुतेहि अहिशा इति, सप्रान् चतुर्थादिषु
मण्डलेष्वर्धतदशमाह- 'एवं कालि'त्यादि, एवम् उक्तेन प्रका-
रेण लक्षु-निश्चयमेतेन-अन्तराद्विनेषाणां शनैः शनै-
स्तद्विहमेण्डलाभिमुखगमनरूपेण निष्कामन् सूर्यमन्द-
न्तराभ्यन्तरादन्तरं मण्डलं प्रागुक्तपकारेण संकामन् सं-
कामन् एकैकस्मिन् मण्डले मुहुर्लगतनिमित्त्यत्र सूत्रे 'हि-
तीया सप्तम्यर्थे प्राकृतत्वाद् भवति प्राकृतलक्षणवशात् सप्त-
म्यर्थे द्वितीया, यथा- 'कस्तो'रिति मुञ्जे ! पाणियसञ्ज्ञा-
सउत्तयाण' मित्यत्र ततोऽयमर्थः मुहुर्लगती अप्तादश अप्ता-
दश षष्टिभागान् योजनस्य व्यवहारतः परिपूर्णानि निश्चयतः
किञ्चिदुनानभिवर्देयमानः २ 'पुनिसञ्ज्ञाय' मिति पुरुषस्य
छाया यतो भवति सा पुरुषछाया सा चेह प्रस्तावात् प्रथ-
मतः सूर्यस्योदयमानस्य दृष्टिपथप्राप्तता, अप्रापि द्वितीया
रुतस्यर्थे, ततोऽयमर्थः-तस्यामेकैकस्मिन् मण्डले चतुर-
शीतिः २ 'सीया' इति-शीतानि किञ्चिन्मृतातीत्यर्थः, या-
जनानि निर्वेष्टयन् निर्वेष्टयन्-हापयन्त्यर्थः, इदं च स्फु-
ल्लन उक्तं, परमार्थतः पुनरिदं द्रष्टव्यम्-अप्यर्शितयोजनानि
त्रयोविंशतिष्व षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य
एकषष्टिधा छिन्नस्य सत्का द्विचत्वारिंशद्भागाश्चति दृष्टि-
पथप्राप्तताविषये विषयदानो भवे, ततः सर्वाभ्यन्तराभ्य-
न्तराद्वितीयं यन्मण्डलं तत आरभ्य यस्मिन् यस्मिन्
मण्डले दृष्टिपथप्राप्तता ज्ञातुमिष्यत तत्तन्मण्डलेसंख्याया
षट्त्रिंशद्गुण्यते, तद्यथा-सर्वाभ्यन्तराभ्यन्तराद्वितीयं मण्ड-
ले एकं चतुर्थे द्वाभ्यां पञ्चमे त्रिभिर्विंशत् सप्तषष्टि मण्डले
द्वयशीत्याधिकं शनैः, गुणयित्वा च प्रवराशिमध्यं प्रक्षि-
प्यते, प्रक्षिप्तं सति यज्ञवति तेन हीना पूर्वमण्डलगता
दृष्टिपथप्राप्तता-यस्मिन् विवक्षिते मण्डले दृष्टिपथप्राप्तता
द्रष्टव्या, अथ अप्यर्शितयोजनानित्यादिकस्य प्रवराशेः कथ-
मुत्पत्तिः?, उच्यते-इह सर्वाभ्यन्तरं मण्डलं दृष्टिपथ-
प्राप्ततापरिमाणं सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते त्रिष-
ष्ट्याधिके योजनानामेकविंशतिष्व षष्टिभागा योजनस्य
४७२६३१, एतच्च नवमुहुर्लगत्यम्, तत एकस्मिन् मुहुर्ल-
कषष्टिभागे किमागच्छतीति चिन्तायां नव मुहुर्ला एक-
षष्टिधा गुण्यन्ते, ज्ञातानि पञ्च शतान्येकानपञ्चाशदधिकानि
३४६६, ते भागे द्वियते, लब्धा षडशीतिर्योजनानि पञ्च षष्टि-
भागा योजनस्य एकस्य च षष्टिभागस्य एकषष्टिधा
छिन्नस्य सत्काअनुविंशतिभागाः ८६ १/२, पूर्वस्मान्
पूर्वस्मात् च मण्डलादनन्तरानन्तरं मण्डले परिरयप-
रिमाणाचिन्तायामष्टादश अष्टादश योजनानि व्यव-
हारतः परिपूर्णानि वर्ज्यन्ते, ततः पूर्वपूर्वमण्डलगत-
मुहुर्लगतपरिमाणादनन्तरानन्तरं मण्डले मुहुर्लगतप-
रिमाणाचिन्तायां प्रतिमुहुर्लमष्टादशाष्टादश षष्टिभागा
योजनस्य प्रवर्द्धमाना द्रष्टव्याः प्रतिमुहुर्लैकषष्टिभाग चा-
ष्टादश एकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागाः

कौश्यान्तरानन्तरं च द्वितीये मण्डले सूर्यो दृष्टिपथप्राप्तो भवति नवभिर्मुहूर्तैकषष्टिभागैर्नादैर्याधमात्रं क्षेत्रं व्याप्यते तावति स्थितस्ततो नव-मुहूर्ता एकषष्ट्या गुर्यन्ते, गुणयित्वा च तस्य एकं रूपमपनीयते, जातानि पञ्च शतानि अष्टावत्वारिंशदधिकानि ५४८, तैरष्टादश गुर्यन्ते, जातान्यष्टनवतिः शतानि चतुःषष्टिसहितानि ६८६४, तेषां षष्टिभागानयनार्थमेकषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धमेकषष्ट्यधिकं शतं षष्टिभागानां त्रिचत्वारिंशदेकषष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागाः १११ । १११ तत्र विशत्यधिकेन षष्टिभागशतेन द्वे योजने लब्धे पञ्चादेकचत्वारिंशत्षष्टिभागा अवान्तेष्टन्ते, एतच्च द्वे योजने एकचत्वारिंशत्षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्कास्त्रिचत्वारिंशदेकषष्टिभागा इत्येकं प्रागुक्तात् पडशीतियोजनानि पञ्च षष्टिभागा योजनस्य एकषष्टिभागस्य सत्काश्चतुर्विंशतिरेकषष्टिभागा इत्येतस्माच्छाध्यते, शोधितं च तस्मिन् स्थितानि पञ्चात् दृश्यशीतियोजनानि त्रयोविंशतिः षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्का त्रिचत्वारिंशदेकषष्टिभागा ८३६१ । १११ । एतावद् द्वितीये मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततावित्ये सर्वोभ्यन्तरमण्डलगतात् दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणान् हानौ प्राप्यते, किमुक्तं भवति ?-सर्वोभ्यन्तरमण्डलगतात् दृष्टिपथप्राप्ततायां हानौ भ्रुवम्, अत एव भ्रुवराशिपरिमाणान् द्वितीये मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणमेतावता हीनं भवतीति, एतच्चोत्तराक्षरमण्डलावयवदृष्टिपथप्राप्तताचिन्तायां हानौ भ्रुवम्, अत एव भ्रुवराशिरिति भ्रुवराशिरुपपत्तिः, ततो द्वितीयस्मान् मण्डलादनन्तरं तृतीये मण्डले एव एव भ्रुवराशिः एकस्य षष्टिभागस्य सत्कैः षट्त्रिंशतैकषष्टिभागैः सहितः सन् यावान् भवति, तद्यथा—दृश्यशीतियोजनानि चतुर्विंशतिः षष्टिभागा योजनस्य सप्तदश एकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागा इति, एतावान् द्वितीयमण्डलगतात् दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणान् शोध्यते, ततो भवति यथोक्तस्मिन् तृतीये मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततावित्ये परिमाणं, चतुर्थे मण्डले स एव भ्रुवराशिर्ज्ञातस्तथा सहितः क्रियते, चतुर्थे हि मण्डले तृतीयापेक्षया द्वितीयं, ततः षट्त्रिंशद् द्वाभ्याम् गुर्यते, गुणित्वा च सती द्विरुत्ततिर्भवति, तथा च सहितः सन् एवेकपो जानस्यशीतियोजनानि चतुर्विंशतिः षष्टिभागा योजनस्य त्रिपञ्चाशदेकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागाः ८३६१ । १११ । एतावान् तृतीयमण्डलगतात् दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणान् शोध्यते, ततो यथावस्थितं चतुर्थे मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं भवति, तत्त्वेदम्—‘सप्तचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि त्रयोदशोत्तराणि अष्टौ च षष्टिभागा योजनस्य एकस्य च षष्टिभागस्य सत्का दश एकषष्टिभागाः ४७०१३६ । १११ । सर्वोत्तमे तु मण्डले तृतीयमण्डलापेक्षया दृश्यशीत्याधिकशततमे यदा दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं ज्ञानुमिष्यते तदा सा षट्त्रिंशत् दृश्यशीत्याधिकेन शतं गुर्यते, जातानि पञ्चषष्टिशतानि द्विपञ्चाशदेकधिकानि ६५४२, ततः षष्टिभागानयनार्थमेकषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धं सप्तोत्तरं शतं षष्टिभागानाम् १०७, शेषाः पञ्चविंशतिरेकषष्टिभागा उद्धरन्ति २४, एतत् भ्रुवराशौ प्रक्षिप्यते, ततो जातमिदं—पञ्चाशीतियोजनानि एकादश

षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्काः षट् ष षष्टिभागाः ८५११ । १११ । इह षट्त्रिंशत एवमुत्पत्तिः—पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् मण्डलादनन्तरं ऽनन्तरं मण्डले दिवसां द्वाभ्यां २ मुहूर्तैकषष्टिभागाभ्यां हीनो भवति, प्रतिमुहूर्तैकषष्टिभागं चाष्टादश एकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागा हीयन्ते, तत उभयमालने षट्त्रिंशद्भवति, तं चाष्टादश एकषष्टिभागाः कलया न्यूना लभ्यन्ते न परिपूर्णाः, परं व्यवहारतः पूर्वं परिपूर्णा विवक्षिताः, तच्च कलया न्यूनत्वं प्रतिमण्डलं भवेत् यदा दृश्यशीत्याधिकशततमे मण्डले एकत्र परिणेतं सत् चिन्त्यते तदा एकषष्टिरेकषष्टिभागस्युत्पत्तिः, एतदपि व्यवहारतः उच्यते—परमार्थतः पुनः किञ्चिदधिकमपि षट्पदवसयं, ततोऽपि अष्टषष्टिरेकषष्टिभागा अपसार्यन्ते, तदपसारणे पञ्चाशीतियोजनानि नव षष्टिभागा योजनस्य एकस्य च षष्टिभागस्य सत्काः षष्टिरेकषष्टिभागाः ८५११ । १११ । इति जातं, ततः सर्वबाह्यमण्डलानन्तरायां द्वितीयमण्डलगतात् दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणदेकत्रिंशत्सहस्राणि नव शतानि षोडशोत्तराणि योजनानामेकौनचत्वारिंशत्षष्टिभागा योजनस्य एकस्य च षष्टिभागस्य सत्काः षष्टिरेकषष्टिभागाः ३१११६११ । १११ । इत्येकपात् शोध्यन्ते, ततो यथोक्तं सर्वबाह्यमण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं भवति, तच्चापे स्वयमेव सूत्रकृद् वदयति, नत एवं पुरुषच्छायायां दृष्टिपथप्राप्ततारूपायां द्वितीयादिषु केषुचिन्मण्डलेषु चतुरशीतिं चतुरशीतिं किञ्चिन्न्यूनानि योजनानि उपरितनेषु तु मण्डलेष्वधिकानि अधिकतराणि उक्तप्रकारेण निर्वेष्टयन् निर्वेष्टयन् तावदवसेयं यावत्सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, ‘ता जया ल’ मित्यादि, तत्र यदा लभिति पूर्ववत् सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा एकैकेन मुहूर्तेन पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि त्रीणि शतानि पञ्चदश च षष्टिभागान् योजनस्य ४३०४११ गच्छति, तथाहि—अस्मिन् मण्डले परिरयपरिमाणं त्रीणि योजनसहस्राणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चदशोत्तराणि—३१८३१५, तत एतस्य प्रागुक्तयुक्त्वशात् षष्ट्या भागो ह्रियते, ततो लब्धं यथोक्तमत्र मुहूर्तगतपरिमाणमिति, अत्रैव दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणमाह—‘तथा ल’ मित्यादि, तदा—सर्वबाह्यमण्डलचारकाले इदगतस्य मनुष्यस्य—जातावेकचक्षुर्मिहगतानां मनुष्याणां एकत्रिंशता योजनसहस्रैरष्टभिरेकत्रिंशदधिकैर्योजनशतैस्त्रिंशता च षष्टिभागैर्योजनस्य ३१८३११ः सूर्यः शीघ्रं चक्षुःस्पर्शमागच्छति, तदा ह्यस्मिन् मण्डले चारं चरति सूर्ये द्वादशमुहूर्तप्रमाणो दिवसा भवति, दिवसस्य चाजैन बाह्यमात्रं क्षेत्रं व्याप्यते तावति व्यवस्थित उद्यमानः सूर्य उपलभ्यते, द्वादशानां च मुहूर्तानामर्धे षट् मुहूर्तास्ततो यदत्र मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणं पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चोत्तराणि पञ्चदश च षष्टिभागा योजनस्य ४३०४११ तत् षट्भिर्गुर्यते, ततो यथोक्तमत्र दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं भवति, अपि दिवसत्रिप्रमाणमाह—‘तथा ल’ मित्यादि, सुगमम् । ‘सं गविममाणे’ इत्यादि, स सूर्यः सर्वबाह्यमण्डलादुक्तप्रकारेण मण्डलं प्रविश्य द्वितीये च—

शतसमादधानो द्वितीयस्य परमासस्य प्रथमऽङ्कोत्तरे
 'बाहिरान्तरे' इति—सर्वबाह्यान्मण्डलावन्तरमर्वाङ्कने द्वि-
 तीये मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति 'ता जया ण' मि-
 त्यादि, तत्र यदा सर्वबाह्यान्मन्तरमर्वाङ्कने द्वितीयं मण्ड-
 लमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा एकेन मुहूर्तेन पञ्च ग-
 ञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि चतुरस्रराणि योजनशतानि
 सप्तषष्ट्याशतं च षष्टिभागान् योजनस्य ३३०४१३ गच्छति,
 तथाहि—अस्मिन् मण्डले परिरयपरिमाणं तिष्ठो लक्षा
 अष्टादश सहस्राणि द्वे शते सप्तनवत्यधिकं योजनानाम्
 ३१८२७६, ततोऽस्य प्रागुक्तयुक्तिवशात् षष्ट्या भागो हि-
 यते, इते च भागे लब्धे यथाक्रमेण मण्डले मुहूर्तगतिप-
 रिमाणम्, अत्रापि दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणमाह—'तथा ण'
 मित्यादि, तदा इहगतस्य मनुष्यस्य—जानायेकयवनम् इ-
 हगतानां मनुष्याणामेकात्रिंशता योजनसहस्रनेत्यभिः षोडशैः
 षोडशोत्तरैर्योजनशतैरेकानचत्वारिंशता च षष्टिभागैर्योज-
 नस्य एकं च षष्टिभागमेकषष्टिधा क्षित्वा तस्य सत्कैः
 षष्ट्या चूर्णिकाभागेः सूर्यश्चक्षुःस्पर्शमागच्छति, तथाहि—
 अस्मिन् मण्डले सूर्यं चारं चरति दिवसो द्वादशमुहूर्त-
 प्रमाणे द्वाभ्यां मुहूर्तैकषष्टिभागभ्यामधिकः, तेषां चार्द्धं
 षट् मुहूर्ता एकेन मुहूर्तैकषष्टिभागनाभ्यामधिकाः, ततः सा-
 मस्येनैकषष्टिभागकरणार्थं षडपि मुहूर्ता एकपष्ट्या गु-
 णयन्ते गुणयित्वा च एकषष्टिभागस्तथाधिकः प्राप्तिप्यते
 ततो जातानि त्रीणि शतानि सप्तषष्ट्यधिकानि ए-
 कषष्टिभागानां ३६७, ततः सर्वबाह्याद्वर्वाङ्कने तस्मिन्
 द्वितीये मण्डले यत्परिरयपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि
 अष्टादश सहस्राणि द्वे शते सप्तनवत्यधिकं ३१८२७६,
 तदेभिस्त्रिभिः शतैः सप्तषष्ट्यधिकैर्गुणयन्, जाता एका-
 दश कोटयोऽष्टपष्टिलक्षाभ्युद्देश सहस्राणि नव शतानि
 नवनवत्यधिकानि ११६८१४६६६, एतस्य एकपष्ट्या
 गुणितया षष्ट्या ३६६० भागो हियते, इते च भागे लब्धा-
 न्येकत्रिंशत्सहस्राणि नव शतानि षोडशोत्तराणि ३१६१६,
 शेषमुद्धरति चतुर्धिशतिः शतानि एकानचत्वारिंशदधिकानि
 २४३६, नचानां योजनान्यायान्ति ततः षष्टिभागानयनार्थ-
 मेकपष्ट्या भागो हिंयते, लब्धा एकोनचत्वारिंशत्षष्टिभागाः
 ३६ एकस्य च षष्टिभागस्य सत्काः षष्टिरेकषष्टिभागाः
 १६ 'तथा णं राईदियं तदेव' तदा-सर्वबाह्यान्मन्तरार्वा-
 ङ्कनद्वितीयमण्डलयोश्चारकाले रात्रिन्द्वयम् रात्रिद्वयसप्रमा-
 णं तथैव—प्रागिव वक्रव्यम्, तच्चैवम्—'तथा णं अ-
 ट्टारसमुद्भूता राई भवति चोहि एगट्टिभागमुद्भूतेहि ऊणा, दु-
 बालसमुद्भूते दिवसे हवइ चोहि एगट्टिभागमुद्भूतेहि अहिण' इति, 'मे
 पविसमाणे' इत्यादि, ततः सर्वबाह्यान्मन्तरार्वाङ्कनद्वितीयस्मा-
 दपि मण्डलादुक्तप्रकारेण प्रविशन् सूर्यो द्वितीयस्य परमा-
 सस्य द्वितीयऽङ्कोत्तरे 'बाहिरतच्छं' इति—सर्वबाह्यान्म-
 ण्डलाद्वर्वाङ्कने तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति 'ता
 जया ण' मित्यादि, तत्र यदा णमिति पूर्वधत् सर्वबाह्यान्म-
 ण्डलाद्वर्वाङ्कने तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा
 पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि चतुरस्रराणि योजनश-
 तानि एकानचत्वारिंशतं च षष्टिभागान् योजनस्य ३३०४१३
 एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति, तस्मिन् हि मण्डले परिरयप-

रिमाणं तिष्ठो लक्षा अष्टादश सहस्राणि द्वे शते एकाना-
 शीत्यधिकं इति ३१८२७६, अस्य षष्ट्या भागो हियते इते
 च भागे लब्धे यथाक्रमेण मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणम्,
 अत्रापि हि दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणमाह—'तथा
 ण' मित्यादि, तदा इहगतस्य मनुष्यस्य—जानायेकयवनम्
 भावादिहगतानां मनुष्याणामेकात्रिंशता सहस्रैरे-
 कानपञ्चाशता षष्टिभागैरेकं च षष्टिभागमेकषष्टिधा क्षित्वा
 तस्य सत्कैः षष्ट्या चूर्णिकाभागेः सूर्यः चक्षुःस्पर्श-
 मागच्छति, तथाहि—अस्मिन् मण्डले दिवसो द्वादशमुहूर्त-
 प्रमाणभ्युद्भूतैरेकषष्टिभागैरेकषष्टस्तस्यार्द्धं षट् मुहूर्ता द्वाभ्यां
 मुहूर्तैकषष्टिभागभ्यामधिकाः, ततः सामस्येनैकषष्टिभा-
 गकरणार्थं षडपि मुहूर्ता एकपष्ट्या गुणयन्ते, गुणयित्वा
 च द्वावेकषष्टिभागौ प्राप्तिप्यते, ततो जातानि त्रीणि शता-
 न्यष्टपष्ट्यधिकान्येकषष्टिभागानाम् ३६८, ततोऽस्मिन्
 मण्डले यत्परिरयपरिमाणं त्रीणि लक्षास्तथादश सहस्राणि
 द्वे शते एकानाशीत्यधिकं ३१८२७६ इति, तदेभिस्त्रिभिः
 शतैरेष्टपष्ट्यधिकैर्गुणयन्, जाता एकादश कोट्यः एकस-
 तातः शतसहस्राणि षड्विंशतिः सहस्राणि षट् शतानि
 द्विसप्तत्यधिकानि ११७१२६६७२, एतस्य षष्ट्या एकपष्ट्या
 गुणितया ३६६०, भागो हियते, इते च भागे लब्धानि द्वात्रिं-
 शत्सहस्राणि एकानचत्वारिंशत् ३२००१, शेषमुद्धरति त्रीणि सह-
 स्राणि द्वादशोत्तराणि ३०१२, तेषां षष्टिभागानयनार्थमेकष-
 ष्टिभागा हिंयते, लब्धा एकोनपञ्चाशत्षष्टिभागाः १६ त्रयो-
 विंशतिश्च एकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागा १६
 इति, 'रतिदियं तदेव' इति—रात्रिन्द्वयं—रात्रिद्वयसपरि-
 माणमत्र तथैव—प्रागिव वक्रव्यम्, तच्चैवम्—'तथा णं अ-
 ट्टारसमुद्भूता राई भवति चोहि एगट्टिभागमुद्भूतेहि ऊणा, दु-
 बालसमुद्भूते दिवसे हवइ चोहि एगट्टिभागमुद्भूतेहि अ-
 हिण' इति। सम्प्रति सर्वबाह्यान्मण्डलाद्वर्वाङ्कनेषु चतुरा-
 दिषु मण्डलेषु अतिदेशमाह—'एवं सति' इत्यादि एवम्-
 उक्तेन प्रकारेण 'खलु' निश्चितमेतेनापायम् शनैः
 शनैस्तत्तदभ्यन्तरानन्तरमण्डलाभिमुखगमनरूपेणाभ्यन्तरं
 प्रविशन् सूर्यस्तदन्तरान्मण्डलात्तदन्तरं मण्डलं संक्रा-
 मन् संक्रामन् एकैकस्मिन् मण्डले मुहूर्तगतिमित्यत्र द्वितीया
 सप्तम्यर्थे मुहूर्तगतौ—मुहूर्तगतिपरिमाणे अष्टादश अष्टा-
 दश षष्टिभागान् योजनस्य व्यवहारतः परिपूर्णान् निश्च-
 यतः किञ्चिदुनाशित्वेष्टयन् २—हापयन् २ इत्यर्थः, पूर्वपूर्वम-
 ण्डलापेक्षया अभ्यन्तराभ्यन्तरमण्डलस्य परिरयमधिकृत्या-
 षादशभिर्गोत्रैर्हीनत्वात्, पुरुषच्छायामित्यत्रापि द्वितीया
 सप्तम्यर्थे, ततोऽयमर्थः—पुरुषच्छायायां दृष्टिपथप्राप्ततारूपायां
 सातिरेकाणि पञ्चाशीतिः पञ्चाशीतिः योजनानि अभि-
 वर्द्धयन् अभिवर्द्धयन्, इदं च सर्वबाह्यान्मण्डलाद्वर्वाङ्कनानि
 कतिपयानि प्रथमद्वितीयादिमण्डलान्यपेक्ष्य स्थूलत उक्तम्,
 परमार्थतः पुनर्यं द्रष्टव्यम्—इह येनैव क्रमेण सर्वाभ्य-
 न्तरान्मण्डलात्परतो दृष्टिपथप्राप्ततां हापयन् विनिर्गन्तस्तैव
 क्रमेण सर्वबाह्यान्मण्डलाद्वर्वाङ्कनेषु मण्डलेषु दृष्टिपथप्राप्त-
 तामभिवर्द्धयन् प्रविशति, तत्र सर्वबाह्यान्मण्डलाद्वर्वाङ्कनद्वि-
 तीयमण्डलगतात् दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणान् सर्वबाह्यान्म-
 ण्डले पञ्चाशीतियोजनानि नवषष्टिभागान् योजनस्य एकं

अथ पट्टिभागमकपट्टिधां चित्त्वा तस्य सत्कान् पट्टिभागान्
हापयति . एतच्च प्रागेव भावितं . ततस्तस्मात्सर्वव्याख्यान्म-
ण्डलाध्याकृतं द्वितीयं मण्डले प्रविशन् तावद्भूयाऽपि
हृष्टपथप्राप्ततापरिमाणेऽभिवर्द्धयति भूय . ततोऽध्याकृतं पु-
नर्मण्डलेषु यस्मिन् यस्मिन् मण्डले हृष्टपथप्राप्ततापरिमा-
णं ज्ञातुमिष्यते तत्र तत्र तृतीयमण्डलादारभ्य तत्तन्म-
ण्डलसंख्यया षट्त्रिंशद् गुणयते . तद्यथा—तृतीयमण्डल-
चिन्तायामेकेन चतुर्थमण्डलचिन्तायां द्वाभ्याम् . एवं यावत्स-
र्वाभ्यन्तरमण्डलचिन्तायां द्वाशीत्याधिकेन शतेन . इत्थं च
गुणयित्वा यत्नयते . तद् भूवराशरपनीयं शेषेण भूवरा-
शिना सहितं पूर्वपूर्वमण्डलगतं हृष्टपथप्राप्ततापरिमाणं
तत्र तत्र मण्डले द्रष्टव्यं . तद्यथा—तृतीयं मण्डले षट्त्रिंशद्
एकेन गुणयते एकेन च गुणितं तदेव भवतीति जाता षट्त्रिं-
शदय . सा भूवराशरपनीयते . जानं शेषमिदं पञ्चाशीतियो-
जनानि नव पट्टिभागा योजनस्य एकस्य पट्टिभागस्य
सत्का एकपट्टिभागाश्चतुर्विंशतिः ८५ ६० । १३ । एतेन सहितं
पूर्वमण्डलगतं हृष्टपथप्राप्ततापरिमाणम् . एकत्रिंशत्सहस्रा-
णि नव शतानि षोडशोत्तराणि योजनानामेकान्वत्वारि-
शत्पट्टिभागा योजनस्य एकस्य पट्टिभागस्य सत्काः पट्टि-
रेकपट्टिभागाः ३२६१६६ १/२ । १३ । इत्येवंरूपं क्रियते . ततो-
ऽधिकृतं तृतीयं मण्डलं यथाकृत्वा हृष्टपथप्राप्ततापरिमाणं
भवति . तच्च प्रागेवोपदिष्टं . चतुर्थं मण्डलं षट्त्रिंशद्
द्वाभ्यां गुणयते . गुणयित्वा भूवराशरपनीयं शेषेण भूवरा-
शिना तृतीयमण्डलगतं हृष्टपथप्राप्ततापरिमाणं सहितं
क्रियते . तत इदं तत्र मण्डले हृष्टपथप्राप्ततापरिमाणं भ-
वति—द्वात्रिंशत्सहस्राणि षडशीत्याधिकानि योजनानाम-
ष्टापञ्चाशच्च पट्टिभागा योजनस्य एकस्य च पट्टिभागस्य
सत्का एकादशैकपट्टिभागाः ३२०८६ १/२ । १३ । एवं शेष-
ेष्वपि मण्डलेषु भावनीये . यदा तु सर्वाभ्यन्तरं मण्डले हृष्ट-
पथप्राप्ततापरिमाणं ज्ञातुमिष्यते तदा षट्त्रिंशद् द्व्यशीत्याधि-
केन शतेन गुणयते . तृतीयमण्डलादारभ्य सर्वाभ्यन्तरस्य म-
ण्डलस्य द्व्यशीत्याधिकशततमन्वात् . ततो जानानि पञ्चपट्टि-
शतानि द्विपञ्चाशदधिकानि ६४४२ . तेषामेकपट्टिभागे द्वे-
लब्धे सप्तोत्तरं शतं पट्टिभागानां शेषे पञ्चविंशतिः १०० । १३ ।
एतत्पञ्चाशीतियोजनानि नव पट्टिभागा योजनस्य एकस्य
पट्टिभागस्य सत्काः पट्टिरेकपट्टिभागाः ८५ ६० । १३ इत्येवं-
रूपात् भूवराशः शाध्यते . जानानि पञ्चान् व्यशीतियोज-
नानि द्वाविंशतिः पट्टिभागा योजनस्य एकस्य पट्टिभागस्य
सत्काः पञ्चत्रिंशदेकपट्टिभागाः ३३ षट्त्रिंशत् २ एकपट्टि-
भागाः कलया श्रुताः परमार्थता लभ्यन्ते एतच्च प्रागेवोक्तं .
तच्च कलान्यूनत्वं प्रतिमण्डलं भवति यदा द्व्यशीत्याधि-
कशततमं मण्डलं एकत्र परिगृह्यते सन् चिन्त्यते तदा
अष्टपट्टिरेकपट्टिभागा लभ्यन्ते . ततस्ते भूयः प्राक्षिप्यन्ते-
ततो जानमिदम् व्यशीतियोजनानि त्रयोविंशति पट्टिभागा
योजनस्य एकस्य पट्टिभागस्य सत्का द्विचत्वारिंशदेकप-
ट्टिभागाः ८५ ६० । १३ एतेषु सर्वाभ्यन्तरानन्तराद्वितीयमण्डल-
गतं हृष्टपथप्राप्ततापरिमाणं सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि शतमे-
कमेकान्वत्वारिंशत् अधिकं योजनानां सप्तपञ्चाशत् पट्टिभागा यो-
जनस्य एकस्य पट्टिभागस्य सत्का एकान्विंशतिरेकप-

ट्टिभागाः ४७९७६ १/२ । १३ । इत्येवंरूपं सहितं क्रियते स
यथाकृत्वा सर्वाभ्यन्तरं मण्डले हृष्टपथप्राप्ततापरिमाणं भ-
ति . तच्च सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते त्रिपञ्चाश-
योजनानामेकविंशतिश्च पट्टिभागा योजनस्य ४७२६३ ।
एवं हृष्टपथप्राप्ततायां कनिष्येषु मण्डलेषु सातिरेका
पञ्चाशीति योजनानि अष्टोत्तरं चतुरशीति पर्यन्ते यथोक्ताः
धिकसहितानि व्यशीति योजनानि अभिवर्द्धयन् अभिवर्द्ध-
यन् तावद् वक्तव्यः यावत्सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य चारं
चरति 'ता जया श' मित्यादि तत्र यदा सूर्यः सर्वाभ्य-
न्तरमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा पञ्च पञ्च योजन-
सहस्राणि द्वे एकपञ्चाशदधिके योजनशते एकान्विंशति च
पट्टिभागान् योजनस्य ४२४१ १/२ एकेन मुहुर्तेन गच्छति .
तदा च इहगनस्य मनुष्यस्य—जातावेकवचनम् इहगतानां
मनुष्याणां सप्तचत्वारिंशता योजनसहस्रैर्द्वाभ्यां त्रिपञ्चाभ्यां
त्रिपञ्चाधिकाभ्यां योजनशताभ्यामेकविंशत्या पट्टिमर्तैः—
योजनस्य ४७२६३ १/२ सूर्यश्चक्षुःस्पर्शमागच्छति . एतच्च
मुहुर्त्तगतिपरिमाणं हृष्टपथप्राप्ततापरिमाणं च प्रागेव भावि-
तम् . सूत्रकृताऽपि प्रस्ताथाद्वय उक्तम् . ततो न पुनःकृता-
दोषः 'तथा शं उत्तमकट्टपत्ते' इत्यादि सुगम . यावत्प्राभू-
तप्राभूतपरिसमाप्तिः । सू० प्र० २ पादु० । ज० ।

अथाऽत्र गतिप्रश्नाय सूत्रम्—

जया शं भेत ! सूरि ए अर्धमंतराणंतरं मंडलं उवमंकमि-
त्ता चारं चरति तथा शं एगमेगं मुहुत्तं केवइअं
खेत्तं गच्छइ ? गोयमा ! पंच पंच जोअणसहस्साई दांसि
अ एगावसे जोयणमए सीअलीमं च सट्ठिभागं जोअ-
णस्म एगमेगं मुहुत्तं गच्छइ . तथा शं इहगयस्मं मणू
सस्म सीअलीमाए जोअणसहस्महिं एगूणामीए जोअण-
सए मत्तावसाए अ सट्ठिभागहिं जोअणस्स सट्ठिभागं च
एगमट्ठिधा छेवा एगूणवीमाए चुप्पिआभागहिं सूरि ए दो-
बांसि अहारत्तंसि अर्धमंतरत्तच्चं मंडलं उवमंकमित्ता चारं
चइ . (सू० १३३+) ।

'जया श' मित्यादि . यदा भगवन् ! सर्वाभ्यन्तरानन्तरं
द्वितीयं दक्षिणायनापेक्षया आद्यं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं
चरति तदा एकैकेन मुहुर्तेन कियत्क्षेत्रं गच्छति ? . गौतम !
पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि द्वे एकपञ्चाशे योजनशते सप्तच-
त्वारिंशते च पट्टिभागान् योजनस्यैकेन मुहुर्तेन गच्छति .
कयामति खेत् . उच्यते—अस्मिन् मण्डले पारिरयपरिमाणं त्री-
णि योजनलक्षानि पञ्चदश सहस्राणि शतमेकं सप्तोत्तरं व्यव-
हारतः प्रागे पूर्णं निश्चयमेतेन तु किञ्चिदुत्तरं ३६४१०७ . ततोऽस्य
प्रागुक्तयुक्तिवशात् पट्टिभागे लब्धे यथाकृत्वा मण्डले मुहु-
र्त्तगतिपरिमाणम् ४२४१ १/२ . अथवा—पूर्वमण्डलपरिरयपरिमा-
णादस्य पारिरयपरिमाणं व्यवहारतः पूर्णान्यष्टादश योजनानि
वर्द्धन्ते निश्चयमेतेन तु किञ्चिदुत्तरानि . अष्टादशानां योजनानां
पट्टिभागे लब्धा अष्टादश पट्टिभागा योजनस्य ते प्राक्क-
मण्डलगतमुहुर्त्तगतिपरिमाणेऽधिकत्वेन प्राक्षिप्यन्ते . ततो

भवति यथोक्तं तत्र मण्डले मुहुत्तगतिप्रमाणमिति, अत्रापि दृष्टपथमासताविषये परिमाणमाह—यदी अक्षयस्तद्वितीये मण्डले सूर्यश्चरति तदा इहगतस्य मनुष्यस्य—जातावेक-
यत्नमित्यत्र गतानां मनुष्याणां सप्तवत्वारिंशता योजन-
सहस्रैरकोनाशोत्वारिंशकेन योजनशतेन सूत्रे स्तनीयार्थे सप्त-
मी प्राकृतत्वात्, सप्तपञ्चाशता च पाष्टभागैर्वोजनस्य प-
ष्टिभागे च एकपष्टिधा कृत्वा—एकपष्टिदशशतान् कृत्वा
एकपष्टिधा गुणयित्वेत्यर्थः, तस्य सत्कैरकोनविंशत्या चू-
र्णिकाभागाः—भागभागाः सूर्यश्चक्षुः स्पर्शमागच्छति, तथाहि—
सर्वोद्भूतस्तनून्तरे द्वितीये मण्डले दिवसप्रमाणं द्वाभ्या-
मेकपष्टिभागभ्यां हीना अष्टादश मुहुत्तास्तेषामर्द्धं नव मु-
हुत्ता एकैकैर्पाष्टभागैर्हीनास्ततः सामस्येनैकपष्टिभा-
गकरणार्थं तथापि मुहुत्ता एकपष्ट्या गुण्यन्ते, तस्य एकपष्टि-
भागोऽपनीयते, ततः शेषा जाता एकपष्टिभागाः पञ्च श-
तान्यष्टचत्वारिंशदधिकानि ४४८, प्रस्तुतमण्डले मुहुत्तगतिः
४२४१ योजनानि ४४ अर्थं च राशिः पष्टिच्छेद इति योजन-
राशि पष्ट्या गुणयित्वा सवर्धते जातम् ३१४१०७, अय-
मेव राशिः करणविभाजनायां मलर्यागरीयक्षेत्रसमासपृष्ठां
च परिधिर्गार्शिराति कृत्वा तर्शिता लाघवात् भाज्यराशि-
त्वस्य भाजकराशिवा गुणनं मूलगणेश्व लाभात्, ए-
व राशिः पञ्चभिः शतैरष्टचत्वारिंशदधिकैर्गुणयते जाताः
सप्तदशकोटयः षड्विंशतिर्लक्षाः अष्टसप्ततिः सहस्राणि
पद शतानि पदत्रिंशदधिकानि १७२६७८६३६, अर्थं च रा-
शिभाजभागात्मकत्वाच्च योजनानि प्रयच्छन्तीति एकपष्टिः
पष्ट्या गुणिताया यावान् राशिर्भवेति तेन भागो विहयते
इयं च गणितप्रक्रियालाघवार्थिका अन्यथाऽस्य राशिकष-
पष्ट्या भागं हते पाष्टभागा लभ्यन्ते तेषां च पष्ट्या भागं
हते योजनानि भवन्तीति गौरवं स्यात्, एकपष्ट्यां च प-
ष्ट्या गुणितायां पदत्रिंशच्छतानि पष्ट्याधिकानि ३६६०, तै-
र्भागे हते आगते सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि शतमकमेकोना-
शीत्यधिकं योजनानाम् ४७१७६, शेषं ३४६६, क्षुद्रराशेः प-
ष्ट्याऽपवर्त्तना क्रियते जाता एकपष्टिः ६१ तथा शेषरा-
शेर्भागे विहयते तद्धाः सप्तपञ्चाशत् पाष्टभागाः ४४ एका-
विंशतिश्चैकस्य पाष्टभागस्य सत्काः एकपष्टिभागाः ४६ ।

अथाभ्यन्तरतृतीयमण्डलस्य चारं विपुच्छिषु-
राद्यसत्रं सूत्रयति—

जया शं भेते ! सूरिण अर्धमंतरतत्त्वं मं—
डलं उवमंकमिच्छा चारं चरइ , तथा शं एग-
मेगणं मुहुत्तसं केवइअं खेत्तं गच्छइ ? , गोअमा ! पंच
पंच जोअणमहस्माइं दोसि अ वावसे जोअणमए पंच
य मट्टिभाए जोअणस्म एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ , तथा
शं इहगतस्म मणूस्म सीआलीमाणं जोअणमहस्मेहिं
छामउइए जोअणेहिं तत्तीसाए मट्टिभागेहिं जोअणस्म सट्टि-
भागे च एगसट्टिधा छेत्ता दोहिं चुप्पिआभागेहिं सूरिण च-
खलुप्पासं हव्वमामच्छति, एवं खलु एतेणं उवाएणं शि-
क्खममाणे सूरिण तथाणंतगाओ मंडलाओ तथाणंतं

मंडलं संकममाणे संकममाणे अट्टारम अट्टारम मट्टिभागे
जोअणस्म एगमेगे मंडले मुहुत्तगइं अभिवट्टेमाणे, अभि-
वट्टेमाणे चुलमीइं चुलमीइं मक्काइं जोअणाइं पुरिसच्छायं
णिक्खुंमाणे णिक्खुंमाणे मक्खवाहिरं मंडलं उवसंकमि-
त्ता चारं चरइ । (सू०-१३३×)

‘सं निष्कममाणे सूरिण दोसि’ इत्यादि, अथ निष्का-
मन्सूर्यो द्वितीयेऽदारात्र प्रस्तुताऽयनापक्षयो द्वितीयमण्डल
इत्यर्थः अथ्यन्तरं तृतीयमण्डलमुपलक्ष्य चारं चरति तदा
एकैकं मुहुत्तं क्रियत् सत्रं गच्छति ? , भगवानाह—गौतम !
पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि इ च द्विपञ्चाशद्योजनशतं पञ्च-
दश पाष्टभागान् योजनस्यैकैकं मुहुत्तं गच्छति , इदं च
प्रस्तुतमण्डलपरिण्यस्य पष्ट्या भजेन संवादमादत्तं , त-
दा च इहगतस्य मनुष्यस्य सप्तचत्वारिंशता योजनसहस्रैः
परिण्यत्वा च योजनं विंशता च पाष्टभागैर्वोजनस्य पष्टिभा-
गं चैकम् एकपष्टिधा कृत्वा द्वाभ्यां चूर्णिकाभागाभ्यां
सूर्यश्चक्षुः स्पर्शं हव्वं स्पर्शमागच्छति , तथाहि—अत्र म-
ण्डले दिनप्रमाणमष्टादश मुहुत्ताश्चतुर्गैकपष्टिभागैर्हीना-
स्तेषामर्द्धं च नव द्वाभ्यामेकपष्टिभागभ्यां हीनास्ततः
सामस्येनैकपष्टिभागकरणार्थं तथापि मुहुत्ता एकपष्ट्या
गुण्यन्ते तस्यश्च द्वावेकपष्टिभागवर्त्तनीयते शेषाः पञ्च श-
तानि सप्तचत्वारिंशदधिकानि ४४७, प्रस्तुतमण्डले मुहुत्त-
गतिः ४२४२४४ इत्येवंपां योजनराशि पष्ट्या गुणयित्वा
सवर्धते जातम् ३१४१२४, अयमेव राशिर्गण्यैः परिधि-
राशित्वेन निरूपितः, अस्य च सप्तचत्वारिंशदधिकपञ्चाश-
तैर्गुणेन जाताः सप्तदशकोट्यन्योविंशतिः शतसहस्राणि
त्रिसप्ततिः सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चसप्तत्याधिकानि
१७२३७३३७४, एतेषां पाष्टगुणितयो एकपष्ट्या ३६६०
भागं हते आगतानि सप्तचत्वारिंशत् सहस्राणि पराण-
वत्यधिकानि ४७०६६, शेषं विंशतिशतानि पञ्चदशोत्तरा-
णि २०१४, क्षुद्रराशेः पष्ट्याऽपवर्त्तनायां जाता एकपष्टिः
तया शेषराशेर्भागे लब्धाअयस्त्रिंशत् पाष्टभागाः ४३
शेषां च द्वावेकस्य पाष्टभागस्य सत्कावेकपष्टिभागौ ४६ इ-
ति । सम्प्रति चतुर्थमण्डलादिचतुर्दशमाह—‘एवं खलु
एतेणं उवाएणं’ इत्यादि, एवम्—मण्डलत्रयदर्शितरी-
त्या खलु—निश्चितमेतन्नान्तरोदितेनोपायेन शनं शनस्त-
त्तद्द्विमेण्डलाभिमुखगमनरूपेण निष्क्रामन् सूर्यस्तदनन्त-
रान्मण्डलादन्तरं मण्डलं प्रागुक्तप्रकारेण संक्रामन् २
एकैकस्मिन् मण्डले मुहुत्तगतिमित्यत्र प्राकृतत्वात् स-
मस्यथै द्वितीया तेन मुहुत्तगतौ अष्टादश अष्टादश
पाष्टभागान् योजनस्य व्यवहारतः परिपूर्णान् निश्चयतः
किञ्चिदुक्तान् अभिवर्द्धयमानः चतुर्गुणीति चतुर्गुणीति यो-
जनानि शीतानि—किञ्चिन्मूनानि ‘पुरिसच्छायं’ मिति-पु-
रुषस्य छाया यता भवति सा पुरुषच्छाया सा चह प्र-
स्तावात् प्रथमतः सूर्यस्योदयमानस्य दृष्टिपथप्राप्तता, अ-
त्रापि समस्यथै द्वितीया , ततोऽयमर्थः—तस्या निवर्द्ध-
यन् २—हापयन् हापयन् , कोऽर्थः ?—पूर्वं पूर्वं मण्डल-
सत्कपुरुषच्छायातां बाह्याहामण्डलपुरुषच्छाया किञ्चि-
न्मूनैश्चतुरशीत्या योजनहीना इत्यर्थः, सर्वेषामण्डलमुप-

संक्रम्य चारं जगति, यथाश्रोत्रम् ८४ योजनानि किञ्चि-
न्यूनानि उत्तरेत्तममण्डलसत्कपुरुषच्छायायां दीयन्ते इति
तत्स्थूलत उक्तम्, परमार्थतः पुनरिदं द्रष्टव्यम्—अथशी-
तियोजनानि त्रयोविंशतिश्च षष्टिभागाः योजनस्य एकस्य
षष्टिभागस्य एकषष्टिधाचिह्नस्य सत्का द्विचत्वारिंश-
द्भागार्धान् दृष्टिपथप्राप्तनाविषये द्वानौ भवे, ततः सर्वा-
भ्यन्तरामण्डलात् तृतीयं यन्मण्डलं ततः आरभ्य य-
स्मिन् मण्डले दृष्टिपथप्राप्तता ज्ञातुमिष्यते तत्तन्मण्डल-
संख्यया षट्त्रिंशद् गुण्यते, तथा—सर्वाभ्यन्तरामण्डला-
तृतीये मण्डले एकत्र चतुर्थे द्वाभ्यां पञ्चमे त्रिभिर्भा-
गत् सर्वेषामण्डले द्व्यशीनाधिकशतंन गुणयित्वा भ-
वराशिमध्यं प्राक्षिप्यते, प्राक्षिते सति यद्भावं तंन ही-
ना पूर्वमण्डलसत्कदृष्टिपथप्राप्तता तस्मिन् विवक्षितं म-
ण्डले दृष्टिपथप्राप्तता ज्ञातव्या, अथ अथशीतियोजनस्य
भवराशः कथमुपपत्तिः ? उच्यते—सर्वाभ्यन्तरमण्डले
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणे सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शतं त्रि-
षष्ट्यधिकं योजनानामेकविंशतिश्च षष्टिभागा योजनस्य
४७२६३१३, एतच्च नवमुहूर्त्तगम्यं तत एकस्मिन् मुहूर्त्तैकषष्टि-
भागं किमागच्छतीति चिन्तायां नव मुहूर्त्ता एकषष्ट्यां गुण्य-
न्ते जनानि पञ्चशतान्येकानपञ्चाशदधिकानि ५४६ तैर्भागं हृते
लब्धानि षडशीतियोजनानि पञ्च षष्टिभागा योजनस्य एकस्य
च षष्टिभागस्यैकषष्टिधाचिह्नस्य चतुर्विंशतिर्भागा ८६१३ ।
११ इदं च सर्वाभ्यन्तरे मण्डले एकस्य मुहूर्त्तैकषष्टिभागस्य
गम्यम्, अथ द्वितीयमण्डलपरिमाणं दृष्ट्वा भजनाद्यध्यायंते
मुहूर्त्तैकषष्टिभागं तच्छेषधनार्थमुपक्रम्यते, पूर्वपूर्वमण्ड-
लादनन्तरानन्तरे मण्डले परिरयपरिमाणचिन्तायामष्टा-
दशाष्टादश योजनानि व्यवहारतः परिपूर्णानि वर्धन्ते,
ततः पूर्वपूर्वमण्डलगतमुहूर्त्तगतिपरिमाणानन्तरानन्तरे
मण्डले मुहूर्त्तगतिपरिमाणचिन्तायां प्रतिमुहूर्त्तमष्टादश-
प्रतिमुहूर्त्तमष्टादश षष्टिभागा योजनस्य वर्धन्ते, प्रति-
मुहूर्त्तैकषष्टिभागं चाष्टादशैकस्य षष्टिभागस्य सत्का एक-
षष्टिभागाः, सर्वाभ्यन्तरानन्तरे च द्वितीयमण्डले नवमु-
हूर्त्तैकषष्टिभागैर्नैर्भावत् क्षेत्र व्याप्यते तावति
स्थितः सूर्यो दृष्टिपथप्राप्ता भवति ततो नव मुहूर्त्ता
एकषष्ट्या गुण्यन्ते जातान्यष्टानवतिशतानि चतुष-
ष्ट्यधिकानि १८६४, तेषां षष्टिभागानयनार्थमेकषष्ट्या
भागा द्वियते लब्धमेकषष्ट्यधिकं शतं षष्टिभागानां त्रि-
चत्वारिंशत् षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागाः १६१११,
तत्र विशत्यधिकंन षष्टिभागशतंन लब्धं द्वे योजने अव-
शेषा एकचत्वारिंशत् षष्टिभागाः एकस्य च षष्टिभागस्य
सत्कास्त्रिचत्वारिंशदेषष्टिभागाः, एतच्च द्वे योजने एक-
चत्वारिंशत्षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्का-
स्त्रिचत्वारिंशदेषष्टिभागा इत्येवंरूपं प्रागुक्तात् षडशी-
तियोजनानि पञ्चषष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य
सत्काश्चतुर्विंशतिरेकषष्टिभागा इत्येतस्माच्छ्रद्धयन्ते, शोधिते
च तस्मिन् स्थितानि अथशीतियोजनानि त्रयोविंशतिः षष्टि-
भागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्का द्विचत्वारिं-
शदेषष्टिभागाः ८३१३ । ११ एतावच्च सर्वाभ्यन्तरमण्ड-
लगतदृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणाद् द्वितीयमण्डलगतदृष्टिपथ-

प्राप्ततापरिमाणं हीनं स्यात्, एतच्छेषोत्तरेत्तममण्डलदृष्टिप-
थप्राप्तताचिन्ताया द्वानौ भवम् अत एव भवराशिरित्युच्यते,
ततो द्वितीयस्मान् मण्डलादनन्तरे तृतीये मण्डले एव एव
भवराशिरैकस्य षष्टिभागस्य सत्कः षट्त्रिंशता भागभागीः
सहितो यावान् राशः स्यात्, तथाहि—अथशीतियोजनानि
चतुर्विंशतिः षष्टिभागा योजनस्य सप्तदश च षष्टिभागस्य
सत्का एकषष्टिभागा इति तावान् द्वितीयमण्डलमनाद्
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणाच्छ्रद्धयन्ते, ततो भवति यथोक्त-
मत्र मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणम्, चतुर्थमण्डले स एव
भवराशिर्द्वासप्तत्या सहितः क्रियते, चतुर्थे हि मण्डले तृती-
यमण्डलापेक्षया द्वितीयम्, ततः षट्त्रिंशद् द्वाभ्यां गुणिता
द्विसप्ततिः स्यात् तथा सहितकयशीत्यात्रिका राशः ८३१३ ।
११ इत्येवं स्वकृपां जातः, अयं च तृतीयमण्डलगतान्
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणाच्छ्रद्धयन्ते ततो यथावस्थितं तुर्ये(४)-
मण्डले दृष्टिपथप्राप्तमानम्, तच्चैवम् सप्तचत्वारिंशदा-
जनसहस्राणि त्रयोदशोत्तराणि अष्टौ च षष्टिभागा योज-
नस्य एकस्य च षष्टिभागस्य सत्का दशैकषष्टिभागाः,
सवान्तिमे तु मण्डले तृतीयमण्डलापेक्षया द्वाशीत्याधि-
कशतमे यदा दृष्टिपथप्राप्तजहासा तदा षट्त्रिंशद् द्वा-
शीत्याधिकशतंन गुण्यते जातानि पञ्चषष्टिशतानि द्विप-
ञ्चाशदाधिकानि ६५५२ ततः षष्टिभागानयनार्थमेकषष्ट्या
भागं लब्धं सप्तोत्तरं शतं षष्टिभागानां पञ्चविंशतिरेकषष्टि-
पथप्राप्ततापरिमाणं जातं पञ्चाशीतियोजनानि एका-
दश षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्काः
षडैकषष्टिभागाः ८३१३ ११ इह षट्त्रिंशत एवमु-
पपत्तिः—पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् मण्डलादनन्तरे अनन्तरे मण्ड-
ले द्विसप्त द्वाभ्यां द्वाभ्यां मुहूर्त्तैकषष्टिभागाभ्यां हीनः
स्यात्, प्रतिमुहूर्त्तैकषष्टिभागं चाष्टादश एकस्य
षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागा दीयन्ते, ततः उभयसी-
लनं षट्त्रिंशत् स्युः, ते चाष्टादश भागाः कलया न्यूनाः
लभ्यन्ते न परिपूर्णाः परं व्यवहारतः पूर्वं परिपूर्णा विवक्षिताः,
तच्च कलया न्यूनत्वं प्रतिमण्डलं भवेत् यदा द्व्यशीत्य-
धिकशतनममण्डले एकत्र परिहृतं सत् चिन्त्यते तथा
अष्टषष्टिरेकषष्टिभागास्तुट्यन्ति, एतदपि व्यवहारत उक्तं
परमार्थतः पुनः किञ्चिदाधिकमपि ब्रुव्यद्वयसंयम्, ततोऽमी-
अष्टषष्टिरेकषष्टिभागा अपमार्थ्यन्ते, तदपसारणे पञ्चाऽशी-
तियोजनानि नव षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभाग-
स्य सत्काः षष्टिरेकषष्टिभागाः ८३१३ ११ इति जातं सर्व-
ेषामण्डलानन्तरायाकुनद्वितीयमण्डलगतदृष्टिपथप्राप्त-
तापरिमाणादेकोत्रिंशत्सहस्राणि नव शतानि षोडशोत्तराणि
योजनानाम् एकोनचत्वारिंशत्षष्टिभागा योजनस्य एकस्य
षष्टिभागस्य सत्काः षष्टिरेकषष्टिभागाः ३१६१६ ११ । ११
इत्येवं कृपाच्छ्रद्धयन्ते ततो यथोक्तं सर्वेषामण्डले दृष्टि-
पथप्राप्ततापरिमाणं भवति, तच्छेष स्वयंमव वर्धयति,
तत एव पुरुषच्छायायां दृष्टिपथप्राप्तताकृपायां द्वितीयादिषु
केषुचिन्मण्डलेषु चतुर्शीति किञ्चिन्न्यूनानि उपरितेननु
मण्डलवर्धकान्याधिकतराणां उक्त्यकारणाभ्यवयन्त ताव-
द्वयसंख्या यावत्सर्वेषामण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, तत्र तु
पञ्चाशीति योजनानि साधिकानि द्वापयतीत्यर्थः, सम्य-

कश्यपीतिस्वतुरशीतिपञ्चाशीतियोजनानां समयेऽपि सूर्य-
पञ्चतुरशीतिप्रदेशं तद् देहलीप्रदेशान्यायेनाभयपार्श्ववर्ति-
स्यास्त्वशीतिपञ्चाशीत्याप्रदेशार्थमिति ।

अथोक्ते एव मण्डलक्षेत्रं पञ्चानुपूर्व्या सूर्यस्य
मुहूर्तगत्याद्याह—

जया गं भंते ! सूरिण सव्यबाहिरमंडलं उवमंकमिता
चारं चरइ तथा गं एगमेगेणं मुहुत्तणं केवइअं खेत्तं गच्छ-
इ, गोयमा ! पंच पंच जेअणमहस्माइ तिमि अ पंचुत्तरं
ओयणमए पम्परम य सडिभाए जेअणस्म एगमेगेणं मुहु-
त्तणं गच्छइ, तथा गं इहगयस्म मणुस्मस्म एगतीसाए
जेअणमहस्मेहि अडुहि अ एगतीमेहि जेअणमएहि ती-
साए अ माडिभाएहि जेअणस्म सूरिण चक्खुप्फामं हव्व-
मागच्छइ ति, एम गं प्रदमे छम्माने, एम गं पदमस्म छ-
म्मास्म पञ्जमाणं, भे सूरिण दोहं छम्माने अयमाणं प-
दमंमिअहोस्मि बाहिरागंतरं मंडलं उवमंकमिता चारं
चरइ । (सू० १३३×)

जया गं'मित्यादि, यदा भगवन् ! सूर्यः सर्वथाह्नमण्डल-
मुपसंक्रम्य चारं चरति तदा एकैकेन मुहूर्तेन कियत् क्षेत्रं
गच्छति ? गौतम ! पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि पञ्चा-
शत्तारिण योजनशतानि पञ्चादश पाण्डुभागान् योजनस्य ४३०४
१/२ एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति, कथामिति चेत् ? उच्यते—
आस्मिन् मण्डले परिग्रयपरिमाणं त्रिंशो लक्षा अष्टादश स-
हस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चादशोत्तारिण ३२८३१४, ततो
ऽस्य प्रागुक्तयुक्तपशान् पृथ्वा भूके लब्धं यथाक्रमेण मण्डलं
मुहूर्तगतिपरिमाणमिति, अत्र दृष्टव्यप्राप्ततापरिमाणमाह-
तदा-सर्वथाह्नमण्डलचारचरणकाले इहगनस्य मनुष्यस्ये-
ति प्राग्वत् एकत्रिशता योजनसहस्रेणष्टमिथैकत्रिशदधिक-
कैर्योजनसहस्रेत्रिशता च पाण्डुभागेर्योजनस्य ३२८३१४ १/२
सूर्यः शीघ्रं लघुस्पर्शमागच्छति, तथाहि—आस्मिन् मण्ड-
ले सूर्ये चारं चरति दिवसे द्वादशमुहूर्तप्रमाणा, दिवस-
स्यार्द्धेन यावन्मात्रं क्षेत्रं व्याप्यते तावान् स्थित उच्यमानः
सूर्यः, उच्यते—द्वादशानां च मुहूर्तानामर्द्धे पदं मुहूर्तास्त-
तो यदत्र मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणं पञ्च योजनसहस्राणि
त्रीणि शतानि पञ्चाशत्तारिण पञ्चादश च पाण्डुभागा यो-
जनस्य ४३०४ १/२ तत् पङ्क्तिगुण्यते, दिवसाङ्गुलिताया
एव मुहूर्तगतेर्दृष्टव्यप्राप्तताकरणत्वात्, ततो यथाक्रमे-
ण मण्डले दृष्टव्यप्राप्ततापरिमाणं भवति, यद्यप्युपा-
स्यमण्डलदृष्टव्यप्राप्ततापरिमाणात् पञ्चाशीतियोजनानि
मव पाण्डुभागा योजनस्य एकस्य पाण्डुभागस्य सक्ताः
पाण्डुरेकपाण्डुभागा इत्येवं राशी शोधिते इदमुपवचने ए-
तच्च प्राग् भावितं तथापि प्रस्तुतमण्डलस्यात्तरायणमन-
मण्डलानामवधिभूतत्वेनान्यमण्डलकगणनिरपेक्षतया क-
रणान्तरमकारि, इदं च सर्वत्राप्यन्तरान्तरमण्डलात् पूर्वा-
नुपूर्व्या गण्यमानं त्र्यशीत्याधिकशततमम्, प्रतिमण्डलं चा-
होराग्रगणनादहोरात्रोऽपि त्र्यशीत्याधिकशततमस्तेनाथं द-
क्षिणायनस्य जर्मो दिवस इत्याद्यभिधानमाह—

पदनं छम्माने, ' एम गं ' मित्यादि, एव च दक्षिणायनस-
त्कश्यपीत्याधिकशततमस्य राशिः प्रथमः परमासः—अ-
यनरूपः कालविशेषः, पदसंख्याङ्काः मासाः पिण्डीभूता
यत्रेति द्युपसंक्रमं समाधेयम्, अन्यथा प्रथमः प-
रमास इत्येकवचनानुपपत्तिरिति । अथवा—पाण्डुदिग्गण-
न्तः पाठात् स्त्रीत्याभावे अदन्तद्विगुण्येऽपि न स्त्रीप्रत्यय-
स्तेनैव तत्प्रथमं परमानम्, आगत्यात् पुंस्यम्, एतच्च प्र-
थमस्य षण्मासस्य दक्षिणायनरूपस्य पर्यवसानम्, अथ
सर्वथाह्नमण्डलचारानन्तरं सूर्यो द्वितीयं परमानं प्राप्नुवन्
गृह्णत इत्यर्थः, प्रथमं अहोरात्रं उत्तरायणस्येति गम्यम्
वाह्यानन्तरं पश्चानुपूर्व्या द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं
चरति ।

अथात्र गत्यादिप्रश्नार्थं सूत्रमाह—

जया गं भंते ! सूरिण बाहिरागंतरं मंडलं उवमंकमि-
ता चारं चरइ तथा गं एगमेगेणं मुहुत्तणं केवइअं खेत्तं
गच्छइ ?, गोयमा ! पंच पंच जेअणमहस्माइ तिमि अ
चउत्तरं जेअणमए गत्तावणं च सडिभाए जेअणस्म
एगमेगेणं मुहुत्तणं गच्छइ, तथा गं इहगयस्म मणुस्मस्म
एगतीसाए जेअणमहस्मेहि एवहि अ गोलसुत्तरंहि जे-
अणमएहि इगुणालीसाए अ सडिभाएहि जेअणस्म न-
डिभागं च एगमाडिधा उत्ता सडिभा चुस्मिआभागेहि सू-
रिण चक्खुप्फामं हव्वमागच्छइ ति, भे पविसमाणे सू-
रिण दोहंमि अहोस्मि बाहिरागंतरं मंडलं उवमंकमि-
ता चारं चरइ । (सू०—१३३×)

जया गं'मित्यादि, यदा भगवन् ! सूर्यः बाह्यानन्तर-
मर्वाकृतं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा भ-
गवन् ! एकैकेन मुहूर्तेन कियत् क्षेत्रं गच्छति ? भगवान्ना-
ह—गौतम ! पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि च चतुरत्त-
रारिण योजनशतानि सप्तपञ्चाशत्तं च पाण्डुभागान् योजनस्यै-
कैकेन मुहूर्तेन गच्छति ४३०४ १/२, तथाहि—आस्मिन् मण्डले
परिग्रयपरिमाणं त्रिंशो लक्षाणि अष्टादश सहस्राणि द्वे शतं
सप्तनवत्यधिके योजनानाम् ३२८३१७, ततोऽस्य पृथ्वा
भागं हने लब्धं यथाक्रमेण मण्डले मुहूर्तगतिप्रमाणम्,
अत्रापि दृष्टव्यप्राप्ततापरिमाणमाह—तदा इहगनस्य म-
नुष्यस्येति प्राग्वत् एकत्रिशता योजनसहस्रेः पञ्चाश-
धिकैः नवभिश्च योजनशतैरेकोनचत्वारिंशता च पाण्डुभा-
गेर्योजनस्य एकं च पाण्डुभागमेकपाण्डुभा द्वित्वा तस्य
सत्कैः पष्टवा चूर्णिकाभागे ३२६६६ १/२ १/२ सूर्यश्चक्षुः-
स्पर्शमागच्छति । तथाहि—आस्मिन् मण्डले सूर्ये चारं चरति
दिवसे द्वादशमुहूर्तप्रमाणा द्वादशो मुहूर्तैकपाण्डुभागाभ्या-
मधिकः तेषां चार्द्धे पदं मुहूर्ताः एकैकेन मुहूर्तैकपाण्डुभागे-
नाभ्याधिकास्ततः सर्वानाथं पङ्क्तिं मुहूर्ता एकपाण्डुभा-
गस्यन्ते तत एकः पाण्डुभासस्तत्राधिकः प्राप्तयते, ततो
जानानि त्रीणि शतानि सप्तपष्टाधिकाणि पञ्चपाण्डुभा-
गानां ३६७, ततः प्रस्तुतमण्डलं यत्परिमाणं त्रीणि
लक्षाणि अष्टादश सहस्राणि द्वे शतं सप्तनवत्यधिके

३१८२६७, इदं च योजनराशिं पृष्ट्वा गुणयित्वा सवर्णिता मुहूर्तगतिरिति यथा व्यवह्रियते तथा प्रागुक्तम्, एतदभिहित-
भिः शतैः सप्तपृष्ठधिकैर्गुणयते जाता एकाश कोट्याऽ-
ष्टपष्टिकाश्चतुर्दश सहस्राणि नव शतानि नवमवस्थाधिकानि
११६०१४६६६, एतस्य एकपृष्ठा गुणितया पृष्ट्वा ३६६०,
भागो ह्रियते लब्धाभ्येकत्रिंशत्सहस्राणि नव शतानि षोड-
शोत्तराणि ३१६६, शेषमुद्वगति चतुर्विंशतिशतानि एका-
नवत्यारिंशदधिकानि २४३६, न चानां योजनान्याया-
न्ति ततः षष्टिभागान्यनार्थमेकपृष्ठा भागो ह्रियते लब्धाः
एकानवत्यारिंशत् षष्टिभागाः ३६ एकस्य च षष्टिभागस्य
सत्काः षष्टैरेकषष्टिभागाः ११ अथ तृतीयं मण्डलम्—'सं पथि
समागं' इत्यादि । अथ प्रविशन्—जम्बूद्वीपाभिमुखं चरन्
सूर्यः द्वितीयऽधोरात्रेः उत्तरायणसत्के इत्यर्थः बाह्यतृतीयम-
ण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति ।

तदा किमित्याह—

जया खं भंते ! सूरिए बाहिरतश्च मंडलं उवसंकमिता
चारं चरइ तथा खं एगमेगेखं मुहुत्तेखं केवइअं खेत्तं ग-
च्छइ !, गोअमा ! पञ्च पञ्च जोअणसहस्माइ तिणि अ
चउत्तरे जोअणसए इगुशालीसं च सट्ठिभाए जोअणस्स
एगमेगेखं मुहुत्तेखं गच्छइ, तथा खं इहगयस्स मणुयस्स
एगाइएहिं वतीमाए जोअणसहस्सेहिं एगूणपप्पाए अ स-
ट्ठिभाएहिं जोअणस्स सट्ठिभागं च एगसट्ठिधा खेत्ता ते-
वीसाए चुप्पिआभाणहिं सूरिए चक्खुफासं इव्वमाच्छइ
त्ति, एवं खलु एणं उवाएणं पविममाखे, सूरिए तथा-
संतराओ मंडलाओ तयासंतरं मंडलं संकममाणे संकम-
माणे अट्टारस अट्टारस सट्ठिभाए जोअणस्स एगमेगे
मंडले मुहुत्तगइं निवड्डुमाणे निवड्डुमाणे सातिरेगाइं पंचा-
सीति पंचासीति जोअणइं पुरिमच्छायं अभिवद्धमाणे
अभिवद्धमाणे सव्वभंतेरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ,
एस खं दोखे छम्मासे, एस खं दोखस्स छम्मामस्स
पजवसाणे, एस खं आइखे, संयच्छरे एस खं आइच्च-
स्स संवच्छरस्स पजवसाणे पप्पत्तं । (सु०-१३३+)

'जया ख' इत्यादि, यदा भगवन् ! सूर्यः बाह्यतृतीय म-
ण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा एकैकं न मुहूर्तं कि-
यत् क्षेत्रं गच्छति ? , भगवानाह—गौतम ! पञ्च पञ्च योज-
नसहस्राणि त्रीणि चतुरस्रराणि योजनशतानि एकांन-
वत्यारिंशत् च षष्टिभागान् योजनस्य ५३०४ ११ । एकैकं मु-
हूर्तेन गच्छति, तथाहि—अस्मिन् मण्डले परिरत्यपरिमा-
णं तिष्ठा लक्षा अष्टादश सहस्राणि द्वे शतं एकांनशीत्यधि-
के ३१८२७६ अस्य च षष्ट्या भागं हन्ते लब्धं यथाक्रमेण
मण्डले मुहूर्तगतिप्रमाणम्, अथात्र दृष्टिपथप्राप्तता—तदा
इहगतस्य मनुष्यस्य एकाधिकैर्द्वारिंशता सहस्रैरेका-
नपञ्चाशता च षष्टिभागैरेकं च षष्टिभागमेकषष्टिधा
द्विधा तस्य सत्कैः षष्ट्यां विंशत्या चूर्णिकाभागाः ३२००१ ।
११ । ११ । सूर्यः चक्षुःस्पर्शमागच्छति, तथाहि—

अस्मिन् मण्डले दिवसा द्वादशमुहूर्तप्रमाणमुहूर्त-
भिर्महूर्तैरेकषष्टिभागैरेकसत्कस्याहं चद् मुहूर्ता षा-
भ्यामेकषष्टिभागभ्यामधिकसत्कतः सामस्यैरेकषष्टिभा-
गकरणार्थं षडपि मुहूर्ता एकषष्ट्या गुणयन्ते गुणयि-
त्वा च तत्र द्व्येकषष्टिभागं प्राक्षयन्ते ततो जानानि
त्रीणि शतानि अष्टपष्ट्यधिकानि एकषष्टिभागानाम् ३६८,
ततोऽस्मिन् मण्डले यत्परिरत्यप्रमाणं त्रीणि लक्षाणि अ-
ष्टादश सहस्राणि द्वे शतं एकांनशीत्यधिके ३१८२७६ एतत्
त्रिभिः शतैः अष्टपष्ट्यधिकैर्गुणयते जाता एकादश को-
टयः एकसत्कतिः शतसहस्राणि षड्विंशतिः सहस्राणि
षट् शतानि द्विसप्तत्यधिकानि ११७१२६६७२, अस्य ए-
कषष्ट्या गुणितया षष्ट्या ३६६० भागे लब्धानि द्वात्रिं-
शत्सहस्राणि एकांनशालि ३२००१ शेषं त्रीणि सहस्राणि
द्वादशोत्तराणि ३०१२ तेषां षष्टिभागान्यनार्थमेकपृष्ठभा-
गो हन्ते लब्धा एकांनपञ्चाशत् षष्टिभागाः ११ एकस्य
षष्टिभागस्य सत्काः षष्ट्यां विंशतिश्चूर्णिकाभागाः ११ इति,
समवायाङ्गे तु त्रयस्त्रिंशत्समर्थीय—'जया खं सूरिए बाहिरा-
संतरं तश्च मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ तथा खं इह-
गयस्स पुरिमस्स तेवीसाए जोअणसहस्सेहिं किं च कि-
सेसूणहिं चक्खुफासं इव्वमागच्छइ' इति, एतद्वृत्तौ च
इह तु यदुक्तं त्रयस्त्रिंशत् किञ्चिन्न्यूनान्तरं सातिरेकयो-
जनस्यापि न्यूनसहस्रता विषक्षितानि सम्भाव्यन्ते इति, अथा-
त्रापि चतुर्थमण्डलादिष्वतिदेशमाह—'एवं खलु' इत्यादि,
एवमुक्त्वा प्रकाशं खलु—निश्चितमेतेनोपायन—शतैः शतैः त-
त्तदन्तराभ्यन्तरमण्डलाभिमुखगमनरूपेणाभ्यन्तरे प्रवि-
शन् सूर्यस्तदन्तरान्मण्डलात् तदन्तरं मण्डलं संक्रामन् २
एकैकस्मिन् मण्डले मुहूर्तगतिमित्यत्र द्वितीया पूर्ववत् २
मुहूर्तगतिपरिमाणं अष्टादश अष्टादश षष्टिभागान् योज-
नस्य व्यवहारतः परिपूर्णान् निश्चयतः किञ्चिदुक्तान् निवर्ज-
यन् हापयन्नित्यर्थः, पूर्वमण्डलात् अन्तराभ्यन्तरमण्डल-
स्य परिरत्यधिकृत्याष्टादशयोजनैर्हान्वात्, पुरुषच्छायात्
मित्यत्रापि द्वितीया पूर्ववत्, ततोऽयमर्थः—पुरुषच्छायायां
दृष्टिपथप्राप्तनारूपायां नवभिः षष्टिभागैः षष्ट्या च चूर्णि-
काभागाः सातिरेकानि—समाधिकानि पञ्चाशीति पञ्चाशीति
योजनान्याभिवर्ज्यन्तभिवर्जयन् प्रथमद्वितीयादिषु कति-
पथेषु मण्डलेषु इयं बुद्धिर्हेया, सर्वमण्डलापेक्षया तु
यनैव क्रमेण सर्वभ्यन्तरान्मण्डलापरतो दृष्टिपथप्राप्ततां
हापयन्नित्येतेनैव क्रमेण सर्वबाह्यान्मण्डलादयार्कतेषु
दृष्टिपथप्राप्ततामभिवर्जयन् प्रविशति, तत्र सर्वबाह्यान्मण्ड-
लादयार्कतेषु द्वितीयमण्डलगमनात् दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणात्
सर्वबाह्यान्मण्डलं पञ्चाशीति योजनानि नव षष्टिभागान्
योजनस्य एकं च षष्टिभागमेकषष्टिधाभिरवा तस्य सत्कान्
षष्टिभागान् हापयति, एतच्च प्रागेव भाषितं तस्मात्
सर्वबाह्यादयार्कतेषु द्वितीये मण्डले प्रविशन् नायद्वयोऽपि
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणेऽभिवर्जयति तच्च भ्रवं, ततोऽयार्क-
तेषु मण्डलेषु यस्मिन् मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततां हातुमि-
ष्यते, तृतीयमण्डलादपरिभ्य तत्तन्मण्डलसंख्यया षड्विंशत्
गुणयन्ते, तथा—तृतीयमण्डलविन्तायामेकं न चतुर्थमण्डल-
विन्तायां द्वाभ्याम् एवं यावत् सर्वाभ्यन्तरमण्डलविन्तायां

दृश्यशीत्यधिकेन शनन, इत्थं च गुणयित्वा यत्नयते तद्
ध्रुवराशेरवनीय शेषेण ध्रुवराशिना सहितं पूर्वपूर्वमण्डलगतं
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं तत्र मण्डले द्रष्टव्यम्, यथा तृतीये
मण्डले षट्त्रिंशदधिकेन गुणयते, एकं च गुणितं तदेव
भवतीति जाना षट्त्रिंशदेव सा ध्रुवराशेरवनीयते, जाने
शेषमिदं—पञ्चाशीतियोजनानि नव षष्टिभागा योजनस्य
एकस्य च षष्टिभागस्य सत्काश्चतुर्विंशतिरेकषष्टिभागाः
८५ १/२ । ११ एतेन पूर्वमण्डलगतं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणम्
एकत्रिंशत् सहस्राणि नव शतानि षोडशीसराणि योज-
नानामकोनचत्वारिंशदेकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य ष-
ष्टिभागस्य सत्काः षष्टिरेकषष्टिभागाः ३१६१६ इत्येवंक-
पसहितं क्रियते, कृते च तृतीये मण्डले यथोक्तं दृष्टिपथ-
प्राप्ततापरिमाणं भवति तच्च प्रागेव प्रदर्शितं, चतुर्थे मण्ड-
ले षट्त्रिंशद् ऋष्यां गुणयते गुणयित्वा ध्रुवराशेरवनीय शेषेण
ध्रुवराशिना तृतीयमण्डलगतं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं स-
हितं क्रियते, तत इदं तत्र मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरि-
माणं भवति—द्वाविंशत्सहस्राणि षट्शीत्यधिकानि योज-
नानामष्टपञ्चाशत् षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टि-
भागस्य सत्काः एकादशेकषष्टिभागाः ३२०८६ १/२ । ११
एवं शेषवर्षाण मण्डलेषु भावनीयम्, यदा तु सर्वाभ्यन्तरं
मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं ज्ञातुमिच्छते तदा षट्-
त्रिंशद् दृश्यशीत्यधिकेन शनन गुणयते, तृतीयमण्डलादार-
भ्य सर्वाभ्यन्तरस्य मण्डलस्य दृश्यशीत्यधिकशनतमत्वात्,
ततो जानानि पञ्चषष्टिः शतानि द्विपञ्चाशदधिकानि
१५५२, तेषामेकषष्ट्या भागे हुतं लब्धं सप्तोत्तरं शनं ष-
ष्टिभागानां शेषाः पञ्चविंशतिः १०० । ११ एतत्पञ्चाशीतियो-
जनानि नव षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य स-
त्काः षष्टिरेकषष्टिभागाः ८५ १/२ । ११ इत्येवंकृत्वा ध्रुवराशेः
शोधयते, जानानि पञ्चाद् दृश्यशीतियोजनानि द्वाविंशतिः
षष्टिभागाः योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्काः पञ्चत्रिं-
शदेकषष्टिभागाः, इह षट्त्रिंशदेकषष्टिभागाः कलया न्यूनाः
परमार्थतो लभ्यन्ते, एतच्च प्रागेवोपदर्शितम्, तच्च कल-
या न्यूनत्वं प्रतिमण्डलं भवत् यदा दृश्यशीत्यधिकशन-
तममण्डले एकत्र पण्डितं संचिन्त्यते तदा अष्टषष्टिरेक-
षष्टिभागा लभ्यन्ते ततस्ते भूयः प्रक्षिप्यन्ते ततो जान-
मिदं दृश्यशीतियोजनानि त्रयोविंशतिः षष्टिभागाः योज-
नस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्काश्चिन्त्यारिंशदेकषष्टिभा-
गाः ८३ १/२ । ११ एतेन सर्वाभ्यन्तगतमष्टतृतीयमण्ड-
लगतं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि
शनमकोनाशीत्यधिकं योजनानां सप्तपञ्चाशत्षष्टिभागा
योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकोनचत्वारिंश-
देकषष्टिभागाः ४७१७६ १/२ । ११ इत्येकरूपमाहृतं क्रियते,
ततो यथोक्तं सर्वाभ्यन्तरं मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमा-
णं भवति, तच्च सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि ४७ शनं त्रिप-
ष्ट्यधिकं योजनानामेकविंशतिश्च षष्टिभागा योजनस्य
१७२६३ १/२ एवं दृष्टिपथप्राप्ततायां कतिपयेषु मण्डलेषु
सान्निरेकाणि पञ्चाशीति २ योजनानि अग्रतनेषु चतुर्शीति २
पर्यन्ते यथाह्यधिकसहितानि दृश्यशीति योजनानि आभि-

वर्जयन् आभिर्बर्जयन् तावद् यत्कस्या यावत् सर्वाभ्यन्त-
रमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, इदं च सर्वाभ्यन्तरम-
ण्डलं सर्वबाह्यमन्तरात् मण्डलान् पञ्चानुपूर्व्या गणक-
मानं दृश्यशीत्यधिकशनतम, प्रतिमण्डलं आहाराग्रगणमाह-
हारात्राऽपि दृश्यशीत्यधिकशनतमस्तेनायमुत्तरायणस्य च-
रमो दिवस इत्यादिभिधानुमाह—‘ एतं यं शेषं कुम्भासे ’
इत्यादि एव द्वितीयः परमसः—प्रागुक्तमुक्त्वा अयनवि-
शेषा ज्ञातव्याः, एतद् द्वितीयस्य परमासस्य पर्यवसाने
दृश्यशीत्यधिकशनतमाहाराग्रत्वात्, एव आदित्यः संवत्स-
रः—आदित्यचारापलक्षितः संवत्सर इति, इत्यनेन नक्ष-
त्रादिसंवत्सरमुदासः, एतच्चादित्यस्य संवत्सरस्य प-
र्यवसानं चरमायनचरमदिवसत्वात् इति समाप्तं सुहृन्गति-
हारम्, तत्सम्बन्धाच्च दृष्टिपथयत्नस्य ताऽपि । अ० ३
वक्त० । स० ।

जंबुद्वीपे यं दीवे अमीउत्तरं जोयणमयं आगाहेत्तु
सूरिण उत्तरकट्टोवगण पदमं उदयं करि । (सू० ८०+)
‘ जंबुद्वीपे यं ’ मित्यादि, ‘ आगाहेत्तु ’ ति—मर्यादय
‘ उत्तरकट्टोवगण ’ ति—उत्तरं काष्ठां दिशमुपगत. उत्तर-
काष्ठोपगतः प्रथममुदयं करोति, सर्वाभ्यन्तरमण्डले उदती-
त्यर्थः । स० ८० सम० ।

अथाष्टमं दिनरात्रिवृद्धिद्वानिद्वारं निरूपयते—

जया यं भंते ! सूरिण सच्चरम्भंतरं मंडलं उवमंकमिच्छा
चारं चरि तथा खं केमहालण दिवसे केमहालिया राई
भवइ, मोअमा ! तथा यं उत्तमकट्टुपत्तं उकासए अट्टा-
रसमुहुत्ते दिवसे भवइ, जहणिया दुवालमुहुत्ता राई
भवइ, स शिक्खममाणे सूरिण यवं संवच्छरं अयमाणे
पदमसि अहोरत्तमि अचम्भतरागुतरं मंडलं उवसंक-
मिच्छा चारं चरि । (सू०-१३४ X) ।

‘ जया यं ’ मित्यादि, यदा भगवन् ! सूर्यः सर्वाभ्यन्तर-
मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा को महान् आलया—
व्याप्यक्षेत्ररूपः आश्रयो यस्यासौ किमहालयः कियति-
त्यर्थः दिवसो भवति, किमहालया—कियती रात्रिर्भवति ?,
भगवानाह—गौतम ! तदा उत्तमकाष्ठां प्राप्त-उत्तमा-
वस्थां प्राप्तः आदित्यसंवत्सरसम्बन्धपष्ट्यधिकप्रशनदि-
वसमध्यः यतो नापरः काश्चिदधिक इत्यर्थः अत एवात्फरकः
उत्कृष्ट इत्यर्थः अष्टादशमुहूर्तप्रमाणा दिवसो भवति,
यत्र मण्डले यावत्प्रमाणो दिवसस्तत्र तदपेक्षया (शेषा)
अहाराग्रप्रमाणा रात्रिर्गति जघन्यका द्वादशमुहूर्ता
रात्रिः, सर्वस्मिन् क्षेत्रे काले वा अहाराग्रस्य त्रि-
शममुहूर्तसंख्याकत्वस्य नैयत्याद्, ननु यदा भग-
तेऽष्टादशमुहूर्तप्रमाणा दिवसस्तदा विदेहेषु जघन्या
द्वादशमुहूर्तप्रमाणा रात्रिस्तर्हि द्वादशमुहूर्तस्य परं रात्रि-
कालत्वेन यद् मुहूर्तान् यावत्केन कालेन भाव्यम् ?, एवं भगव-
न्ऽपि शक्यम्, उक्त्यते—अत्र यद् मुहूर्तगण्यक्षेत्रऽर्वांशे सति
तत्र सूर्यस्यादयमानत्वेन दयमनेति, तच्च सूर्योदयास्तान्त-
रविचारणेन तन्मण्डलगतदृष्टिपथप्राप्तताविचारणेन च
सुपपन्नम्, आह—एवं सति सूर्योदयास्तमयेन अ-
नियते आपद्ये भवतु नाम, न चैतद्वर्णयाम्, यदुक्तम्—

" जह जह समर समर, पुरयो संवर भवलो गये ।
नह नह इयो वि नियमा, जायइ रयणी भवयो ॥ १ ॥
एवं च सह नगण, उद्यत्यमगां होंतऽनिययाइ ।
सह दमकालभए, कम्मइ किंचि य दिस्सए नियमा ॥ २ ॥
सह चय य निदिदो, उदमुहलो कम्मण संवेनि ।
केमिचीदाणि पि अ, यिसयपमाणा रया जीनि ॥ ३ ॥ " ति ।
यत्तु सूर्यपञ्चानवुत्तौ सूर्यमण्डलसंस्थित्यधिकारं समचतु-
रक्षत्रस्थितिवर्णनायां युगादौ एकः सूर्यो दक्षिणपूर्वस्याम
एकश्चन्द्रो दक्षिणापरस्यां द्वितीयः सूर्यः पश्चिमोत्तरस्यां
द्वितीयश्चन्द्र उत्तरपूर्वस्यामित्युक्तं तत्तु दक्षिणादिभागेषु
मूलाद्यापञ्चया इति श्रेष्ठ्यम्, अथ च त्रयोदशोदो विचमः
पुनर्वसुसूर्यस्य चरमा दिवस इति वक्तुमाह—'गं सि-
क्खममाणे' इत्यादि, अथ निष्कामन् सूर्यः नयं भवत्तर
मयमान--प्राप्तुवन्नाददान इत्यर्थः, प्रथमे अहोरात्रेऽभ्य-
न्तरानन्तरं द्वितीयमण्डलमुपमंक्रम्य चारं चरति इति ।

अथ दिनरात्रिवृत्त्यपवृत्त्यर्थमाह—

जया गं भेंट ! सूरिए, अब्भंतराणंतरं मंडलं उवमं-
भित्ता चारं चरइ तथा गं केमहालए दिवने केमहालिया
राई भवइ ? गोयमा ! तथा गं अट्टास्ममुहुते दिवने भ-
वइ, दोहि एगट्टिभागमुहुतेहि ऊणं दुवालममुहुत्ता राई
भवइ दोहि अ एगट्टिभागमुहुतेहि अहिअ ति, भं शि-
क्यममाणे सूरिए देच्चंमि अहंरत्तंमि ० जाव चारं चरइ
तथा गं केमहालए दिवने केमहालिया राई भवइ ? गो-
यमा ! तथा गं अट्टास्ममुहुते दिवने भवइ चउहि एग-
ट्टिभागमुहुतेहि ऊणं, दुवालममुहुत्ता राई भवइ चउहि ए-
गमट्टिभागमुहुतेहि अहिअ ति, एवं खलु एणं उवाणं
निकखममाणे सूरिए तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मं-
डलं संक्रममाणे दो दो एगट्टिभागमुहुतेहि मंडल दिवमवि-
त्तस्म निवुद्धेमाणे २ रयणिस्सित्तस्म अभिदहेमाणे २ मव-
वाहिरं मंडलं उवमंभित्ता चारं चरइ ति । (सू० १३४X)

'जया गं'मित्यादि, यदा भगवन् ! सूर्यः अभ्यन्तरान-
न्तरं द्वितीयं मण्डलमुपमंक्रम्य चारं चरति तदा भगवन् !
किमहालयः--किप्रमाणा दिवसः, किमहालया-किप्रमाणा
रात्रिः ? भगवानाह--गौतम ! तदा अष्टादशमण्डलप्रमा-
णा ङाभ्यां मुहुत्तैकपाष्टभागभ्यामूतो दिवसो भवति, अत्र
सूत्रे प्राकृतत्वात् पदव्यत्ययः, ङादशमण्डलप्रमाणा ङा-
भ्यां मुहुत्तैकपाष्टभागभ्यामधिका रात्रिर्भवति, अत्रोपपत्ति-
र्यथा अष्टादशमण्डलं दिवसे ङादश भूवमण्डलाः पदं चरम-
हृत्ता, ते च मण्डलानां व्यशीत्याधिकशतेन यदन्ते चापवर्द्ध-
न्ते, तेनोऽत्र त्रैगाशकावतारः--याद् मण्डलानां व्यशीत्यधि-
कशतेन पट् मुहुत्ता यदन्ते चापवर्द्धन्ते तदा एकं मण्डलं
किं वर्धते चापवर्द्धते ? अप्यपना यथा १८३६११ अत्रान्य-
राशिना एककलक्षणं मध्यराशिः पदकलक्षणं गुणयते,
गुणितं च 'एकं गुणितं तद्वै भवती' ति पंडव स्थितास्ते
चादिगाशिना भवन्ते अल्पत्वाद् भागं न प्रयच्छन्तीति
माज्यभाजकस्यास्त्वकापवर्द्धना कार्या, जात उपरिततो

राशिधिकरणः अथस्तत्र एकपाष्टिकपः इति आगतं ङा-
वकपाष्टभागौ मुहुत्तस्य अतो दिवसेऽपवर्द्धते--
रात्री च वर्द्धते इति, एवमपि करणभावना कार्या ।
अथभ्यन्तरमण्डलगे-द्विगात्रिकृद्धानो पुनरुप्राह--'से
सिक्खममाणे' इत्यादि, अथ निष्कामन् सूर्यो दक्षिणाप-
नमत्के द्वितीयं अहोरात्रे अत्र यावच्छ्रुतात् 'अभ्यन्तरमण्ड-
लं उवमंभित्ता' इति ज्ञेयम्, स्वर्वाभ्यन्तरमण्डलाप-
क्षया तृतीयं मण्डलमुपमंक्रम्य चारं चरति तदा किप्र-
माणा दिवसः किप्रमाणा रात्रिर्भवति ? गौतम ! तदा
अष्टादशमण्डलप्रमाणा ङाभ्यां पूर्वमण्डलसत्क्रमाभ्याम् ङा-
भ्यां च प्रस्तुतमण्डलमन्क्राम्यामित्यर्थं चतुर्भिर्मुहुत्तैकपाष्ट,
भगवद्भक्तो दिवसो भवति, ङादशमण्डला उक्तप्रकारेण चतु-
र्भिर्मुहुत्तैकपाष्टभागाधिका रात्रिर्भवति, उक्तातिरिक्तमण्ड-
लत्वात्तदशमाह--'एवं खलु एणं मित्वादि, एव मण्ड-
लत्रयदर्शितरित्या, खलु--निश्चितमेतन्न--अनन्तरं ङाभाये
न प्रतिमण्डलं दिवसरात्रिमन्क्रामन्मुहुत्तैकपाष्टभागद्वयवृत्ति-
दानिरूपेण निष्कामन्--दक्षिणाभिमुखं गच्छन् सूर्यस्तदन्-
न्तरान्मण्डलाकदनन्तरं मण्डलं संक्रमन् ङा ङा मुहुत्तैक-
पाष्टभागावकैकामिन् मण्डलं दिवससूर्यस्य नियतं यन्
तिवर्द्धयन्--हापयन् २ रज्जानेन प्रसूय तावदाभिवर्द्धयन् २,
काऽथः ?--मुहुत्तैकपाष्टभागद्वयगर्भं क्त्वा दिवससूर्यं हा-
पयन् तावदेव रज्जानेन अभिवर्द्धयति तर्थाद्यमण्डल-
मुपमंक्रम्य चारं चरति, प्रतिमण्डलं भागद्वयद्वानिवृत्तौ उक्तं ।
ज० ७ वत्त० ।

उत्तरायणनियष्टे गं सूरिए पदमाओ मंडलाओ एगूण-
त्तालीमइमे मंडले अट्टहत्तरि एगमट्टिभाए दिवमवत्तेत्तस्म
निवुद्धता रयणिस्वत्तस्म अभिनिवुद्धता गं चारं चरइ ।
एवं दक्षिणायणनियष्टे वि । (सू० ७८X)

'उत्तरायणनियष्टे गं' ति--उत्तरायणाद्--उत्तरदिग्गमना'
अवृत्तः उत्तरायणनिवृत्तः, पारम्यदक्षिणावन इत्यर्थः 'सू-
रिए' ति आदित्यः 'पदमाओ मंडलाओ' ति-दक्षिणां दिशं
गच्छतो रवेर्यत्रथं तस्मात् न तु सर्वाभ्यन्तरसूर्यमार्गात्
'पदमवत्तालीमइमे' ति--एकानत्रयराशिसमे मण्डलं
दक्षिणावनप्रथममण्डलापेक्षया सर्वाभ्यन्तरमण्डलापेक्षया
तु चत्वारिंशः अट्टहत्तरि' ति अष्टमसतिः 'एगमट्टिभाए'
ति-मुहुत्तस्यैकपाष्टभागान् दिवसस्वत्तस्म' ति-दिवसलक्ष-
णस्य क्षमस्य दिवसस्यैवत्यर्थः, 'निवुद्धत' ति निवर्द्ध्य हा-
पयित्वेत्यर्थः, तथा 'रयणिस्वत्तस्म' ति-रज्ज्या एव 'अ-
भिनिवुद्धत' ति-अभिनिवर्द्धय च; वर्द्धयित्वेत्यर्थः, 'चारं
चरइति' आस्यतीत्यर्थः, भावार्थोऽस्यैव अन्तर्गताविचार्यै-
रुपदर्श्यते--अभूद्धापे यदतो सूर्यो सर्वाभ्यन्तरमण्डलमु-
पमंक्रम्य चारं चरतस्तदा नवनवर्तयोजनसदृशाणि पट-
क्षत्राणि शतधिकानि योजनशतान्यन्याऽन्यमन्तरं कृत्वा चर-
तः, एतच्च अभूद्धापेऽशीष्टुत्तरं योजनशतं प्रविश्याभ्यन्तरे
मण्डलं भवति एतस्मिन् द्विगुणे अभूद्धापप्रमाणानुपकर्षि-
ते यथाक्रमन्तरं भवतीति, तथा तत्र तयाभ्यन्तराकृष्टो-
ऽष्टादशमण्डलो दिवसो भवति, जघन्यका च ङादशमण्डला
रात्रिर्भवति, तेनोऽभ्यन्तरमण्डलस्थित्यस्य प्रथमेऽहोरात्रे

ऽभ्यन्तरात्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य यदा चारं चरतस्तदा नयननिर्योजनसहस्राणि षट्चत्वारिंशदधिकानि योजन-
शतानि पञ्चत्रिंशच्च एकपाष्टभागा योजनस्यान्तरं कृत्वा
चारं चरतः, तदा चाष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति द्वाभ्यां
मुहूर्तस्यैकपाष्टभागाभ्यां न्यूनः, द्वादशमुहूर्तो च रात्रिर्भवे-
ति द्वाभ्यां मुहूर्तैकपाष्टभागाभ्यामधिकं, एवं दक्षिणाय-
नस्य द्वितीयादिषु मण्डलेष्वहोरात्रेषु चान्योऽन्या-
न्तरप्रमाणस्य पञ्चभिः पञ्चभिर्योजनैः पञ्चत्रिंशच्चैकपा-
ष्टिभागैर्योजनस्य द्वादशवाक्याद्वाभ्यां २ च मुहूर्तैकपाष्टभागा-
भ्यां दिनद्वानि रात्रिर्द्विभवेति, एवं च एकोनचत्वारिंशत्त-
ममण्डलं सूर्ययोरन्तरं नयननिर्योजनसहस्राणि शतानि स-
प्तपञ्चाशच्च योजनानां त्रयोविंशतिर्धैकपाष्टभागाः, दिनप्र-
माणं चाष्टादशानां मुहूर्तानां मध्याह्निकपाष्टभागा-
नामष्टसप्तत्यां पातिनायां षोडश मुहूर्तौऽहोरात्र-
त्वारिंशच्चैकपाष्टिभागा मुहूर्तस्य, रात्रस्तृप्तसप्तत्यां
क्षिप्त्यां त्रयोदश मुहूर्ताः सप्तदशैकपाष्टभागाश्चेति,
एवं 'दक्षिणायनान्यदृ' ति-यथात्तरायनानिवृत्त एका-
मन्त्रत्वारिंशत्तमे मण्डले अष्टसप्ततिमैकपाष्टिभागान् हा-
पयति, वक्ष्यति च। एवं दक्षिणायननिवृत्तौऽपि सूर्यस्नान-
द्वययानं, वक्ष्यति च। केवलं दक्षिणायने दिनप्रमाणं हाप-
यति, रात्रिभागंश्च वक्ष्यति। इह तु दिनप्रमाणं वक्ष्यति,
रात्रिभागंश्च हापयति। स० ७८ सम०। ३०।

जया शं सुरिण सव्वभंतराओ मंडलाओ सव्वबाहिरं
मंडलं उवमं कभित्ता चारं चरइ तया शं सव्वभंतरमंडलं
पणिहाय एगं तंसीएणं राइदिअसएणं तिणि छावडु
एगसद्धिभागमुहुत्तसए दिवमंखत्तस्म निव्वुद्धत्ता रयणि-
खत्तस्स अभिवुद्धत्ता चारं चरइ। (सू०-१३४+)

'जया शं'मित्यादि, यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरान्मण्डला-
दित्यत्र "यत्त्रोप पञ्चमी वक्रव्या" तेन सर्वाभ्यन्तरं मण्ड-
लमारभ्य सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा
सर्वाभ्यन्तरं मण्डलं प्रविधाय—मर्यादीकृत्य ततः पर-
स्माद् द्वितीयांमण्डलादाभ्येत्यर्थः एकेन व्यशीतेन
व्यशीत्यधिकेन रात्रिर्द्विद्वानाम् अहोरात्राणां शतेन त्राणि
षट्चत्वारिंशत्तममण्डलानि षट्चत्वारिंशदधिकानि मुहूर्तैकपाष्टभागाशतानि दि-
वसस्तत्रस्याभिवक्ष्य, काऽर्थः?—षट्चत्वारिंशदधिकानि मुहूर्तै-
कपाष्टभागैर्योजनमात्रं क्षेत्रं गम्यते तावन्मात्रं क्षेत्रं हापयित्वा
इत्यर्थः, तावदेव क्षेत्रं रजनिक्षेत्रस्याभिवक्ष्य चारं चरति,
अयमर्थः दक्षिणायनसत्कव्यशीत्यधिकमण्डलेषु प्रत्येकं द्वि-
यमानभागद्वयस्य व्यशीत्यधिकशतगुणेन षट्चत्वारिंशद-
त्रिंशत्तराशिरूपपद्यत इति तावदेव रजनिक्षेत्रं वक्ष्यते इत्यर्थः।
ज० ७ वक्ष०।

लवणे शं भंते ! समुदे सुरिया उदीचिपाईणमुग्गच्छ
जच्चेव जंबुदीवस्स वत्तव्वया भाणिया सच्चेव सच्चा
अपरिसेसिया लवणसमुदस्स वि भाणियव्वा, नवरं अ-
भिलावा इमो शेषवो-जया शं भंते ! लवणे समुदे
दाहिणं दिवसे भवति तं च० जाव तदा शं लवणे समुदे

पुरच्छिमपच्चत्थिमे शं राई भवति, एगं अभिलावंशं
नेयव्वं। जदा शं भंते ! लवणसमुदे दाहिणं पदमा
ओसप्पिणी पडिवज्जइ, तदा शं उत्तरं वि पदमा ओस-
प्पिणी पडिवज्जइ। जदा शं उत्तरं पदमा ओसप्पिणी
पडिवज्जइ तदा शं लवणसमुदे पुरिच्छिमपच्चत्थिमे शं
नेवत्थि ओसप्पिणी २ समणाउमो ! १, हंता गोयमा !
० जाव समणाउमो !। धायइमंडे शं भंते ! दीवे सुरिया
उदीचिपादीणमुग्गच्छ जहं व जंबुदीवस्स वत्तव्वया भ-
णिया सच्चेव धायइमंडस्म वि भाणियव्वा, नवरं इमेणं
अभिलावेणं मव्वे आलावगा भाणियव्वा। जया शं
भंते ! धायइमंडे दीवे दाहिणं दिवसे भवति तदा शं उ-
त्तरं वि जया शं उत्तरं वि तदा शं धायइमंडे दीवे मंद-
राण पव्वयाणं पुरच्छिमपच्चत्थिमे शं राती भवति ? , हंता
गोयमा ! एवं च० जाव राती भवति। जदा शं भंते !
धायइमंडे दीवे मंदराण पव्वयाणं पुरच्छिमं दिवसे
भवति तदा शं पच्चत्थिमेण वि, जदा शं पच्चत्थिमेण
वि तदा शं धायइमंडे दीवे मंदराण पव्वयाणं भवति
उत्तरं दाहिणेणं राती भवतीति ? , हंता गोयमा ! ०
जाव भवति, एवं एगं अभिलावंशं नेयव्वं० जाव
जया शं भंते ! दाहिणं पदमा ओसप्पिणी तया
शं उत्तरं जया शं उत्तरं तया शं धायइमंडे दीवे
मंदराण पव्वयाणं पुरच्छिमपच्चत्थिमे शं नत्थि ओसप्पि-
णी० जाव ? समणाउमो ! हंता गोयमा ! ० जाव समणा-
उमो !, जहा लवणसमुदस्म वत्तव्वया तदा कालोद-
स्म वि भाणियव्वा, नवरं कालोदस्म नाम भाणियव्वं।
अन्तिमतरपुक्खरं शं भंते ! सुरिया उदीचिपाईणमुग्गच्छ
जहं व धायइमंडस्म वत्तव्वया तदेव अन्तिमतरपुक्खरं
वि भाणियव्वा नवरं अभिलावा० जाव जाणेयव्वा० जाव
तया शं अन्तिमतरपुक्खरं मंदराण पुरच्छिमपच्चत्थिमेणं
नेवत्थि ओसप्पिणी नेवत्थि उस्सप्पिणी अवद्धि एणं तत्थ
कालं पक्खे समणाउमो ! सेव भंते ! सेव भंते ! ति।
(सू०-१७६) भ० ५ श० २ उ०।

तेणं कालेणं तेणं समएणं चपा नाम नगरी होत्था,
बल्लओ, तीस शं चपाए नगरीए पुल्लभं नामे चेइए हो-
त्था वल्लओ, सामी समोसे ० जाव परिमा पडिगया।
तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावी-
रस्स जेइ अंतवामी इंदभूती नाम अणगारे गोयमं-
त्तेणं० जाव एवं वदामी-जंबुदीवे शं भंते ! दीवे स-
रिया उदीचिपादीणमुग्गच्छ पादीणदाहिणमागच्छति, पा-
दीणदाहिणमुग्गच्छ दाहिणपडीणमागच्छति दाहिणपडी-

शमुग्मच्छ पडीणउदीणमागच्छन्ति पदीणउदीणं उगच्छ
उदीचिपादीणमागच्छन्ति ? , हंता ? गोयमा ! जंबुदीवे गं
दीवे सूरिया उदीचिपाईणमुगच्छ ० जाव उदीचिपाईण-
मागच्छन्ति । (सू० १७६X)

‘सूरिय’ ति—हो सूर्यो, जम्बुद्वीप द्वयोरेव भावात्
‘उदीचिपाईणं’ ति उद्गमेव उदीचीने प्रागेव प्राचीने उदी-
चीने च तदुदीच्या आसन्नत्वात् प्राचीनम् च तत्प्राच्याः
प्रत्यासन्नत्वाद् उदीचीनप्राचीने—दिगन्तरं क्षेत्रादिगणित्या
पूर्वोक्तगणित्यर्थः ‘उगच्छ’ ति—उद्गत्य क्रमेण तत्रोद्ग-
ममे कृत्येत्यर्थः ‘पाईणदाहिणं’ ति प्राचीनदक्षिण दिगन्तरं
पूर्वोक्तगणित्यर्थः ‘आगच्छन्ति’ ति—आगच्छन्तः क्रमे-
णैवास्त याव इत्यर्थः, इह चोद्गमनमस्तमयं च द्रष्टुलोक-
विवक्षयाऽवस्ये, तथाहि—येषामदृश्यां सन्तो दृश्यो नौ
स्यातां न तयोर्दृष्टमने व्यवहरन्ति येषां तु दृश्यौ सन्ताव-
दृश्यौ सन्त तयोस्तमये व्यवहरन्तीत्यनियताबुद्ध्यास्तम-
या । आह च—

“ जह जह समए समए, पुरओ संचरइ भक्खगे गयेणे ।
तह तह इओ वि नियमा, जायइ रयणो य भावथो ॥१॥
एवं च सह तराणे, उदययमगाइ होतऽनिययाइ ।
सइ देसमेपे कस्मइ, किंचो वचादस्सए नियमा ॥२॥
सइ चेव य त्तिहो, भ(रु)हमुहुता क्रमेण सञ्चन्ति ।
केनिचीदाणि पि थ, विमयपमाणं रवी जमि ॥ ३ ॥ ”

इत्यादि, अनेन च सूत्रेण सूर्यस्य चतसृषु दिक्षु गतिक्रमा,
ततश्च ये मन्यन्ते सूर्यः पश्चिमसमुद्रेऽदिवश्य पातालान् ग-
त्वा पुनः पूर्वसमुद्रेऽदित्यादि तन्मते निषिद्धमिति ।

इह च सूर्यस्य सर्वभोगमनेऽपि प्रतिनियतत्वात्तत्प्रकाशस्य
रात्रांश्चस्यविभागोऽस्तीति न क्षेत्रभेदेन दृश्यत्वाद्—

जया गं भंते ! जंबुदीवे दीवे दाहिणं दिवसे
भवति तदा गं उत्तरं दिवसे भवति जदा गं उत्तरं
वि दिवसे भवति तदा गं जंबुदीवे दीवे मंदरस्म प-
व्वयस्म पुरच्छिमपच्चत्थिमे गं राती भवति ? , हंता गो-
यमा ! जया गं जंबुदीवे दीवे दाहिणं वि दिवसे ०
जाव राती भवति । जदा गं भंते ! जंबुदीवे दीवे मंद-
रस्म पव्वयस्म पुरच्छिमं गं दिवसे भवति तदा गं पच्च-
त्थिमे गं पि दिवसे भवति, जया गं पच्चत्थिमे गं दिवसे भ-
वति तदा गं जंबुदीवे दीवे मंदरस्म पव्वयस्म उत्तरदाहि-
णं गं राती भवति ? , हंता गोयमा ! जदा गं जंबुदीवे
मंदरपुरच्छिमं गं दिवसे ० जाव राती भवति, जया
गं भंते ! जंबुदीवे दीवे दाहिणं उक्कोसए अट्टार-
ममुहुते दिवसे भवति, तदा गं उत्तरं वि उक्कोसए
अट्टारममुहुते दिवसे भवति, जदा गं उत्तरं उक्कोसए
अट्टारममुहुते दिवसे भवति तदा गं जंबुदीवे दीवे
मंदरस्म पुरच्छिमपच्चत्थिमे गं जहसिया, दुवालममुहु-

ता राती भवति ? , हंता गोयमा ! जदा गं जं-
बु० जाव दुवालममुहुता राती भवति । जदा गं
जंबुदीवे मंदरस्म पुरच्छिमं गं उक्कोसए अट्टारम० जाव
तदा गं जंबुदीवे दीवे पच्चत्थिमे गं वि उक्कोसए अ-
ट्टारममुहुते दिवसे भवति, जया गं पच्चत्थिमे गं उ-
क्कोसए अट्टारममुहुते दिवसे भवति तदा गं भंते !
जंबुदीवे दीवे उत्तरं दुवालममुहुता ० जाव राती
भवति ? , हंता गोयमा ! ० जाव भवति । जया गं
भंते ! जंबु० दाहिणं अट्टारममुहुतागंतरं दिवसे
भवति तदा गं उत्तरं अट्टारममुहुतागंतरं दिवसे भ-
वति जदा गं उत्तरं अट्टारममुहुतागंतरं दिवसे भव-
ति तदा गं जंबुदीवे दीवे मंदरस्म पव्वयस्म पुरच्छिमप-
च्चत्थिमे गं सातिरगा दुवालममुहुता राती भवति ? ,
हंता गोयमा ! जदा गं जंबु० जाव राती भवति ।
जदा गं भंते ! जंबुदीवे दीवे पुरच्छिमं गं अ-
ट्टारममुहुतागंतरं दिवसे भवति तदा गं पच्चत्थिमे
गं अट्टारममुहुतागंतरं दिवसे भवति, जदा गं प-
च्चत्थिमे गं अट्टारममुहुतागंतरं दिवसे भवति तदा
गं जंबुदीवे दीवे मंदरस्म पव्वयस्म दाहिणं गं
साहेगा दुवालममुहुता राती भवति ? , हंता गो-
यमा ! ० जाव भवति । एवं एतेषां क्रमेण आ-
माग्यत्वं मत्तरममुहुते दिवसे तेरममुहुता राती भ-
वति, मत्तरममुहुतागंतरं दिवसे सातिरगा तेरममुहुता
राती, मालममुहुते दिवसे चोदममुहुता राती, सोल-
ममुहुतागंतरं दिवसे सातिरगाचोदममुहुता राती, प-
न्नरममुहुते दिवसे पन्नरममुहुता राती भवति । पन्नर-
ममुहुतागंतरं दिवसे सातिरगा पन्नरममुहुता राती,
चोदममुहुते दिवसे सोलममुहुता राती, चोदममुहुता-
गंतरं दिवसे सातिरगा सोलममुहुता राती तेरममुहु-
ते दिवसे मत्तरममुहुता राती तेरममुहुतागंतरं दि-
वसे सातिरगा मत्तरममुहुता राती । जया गं जंबु-
दीवे दीवे दाहिणं जहणर दुवालममुहुते दिवसे भवति
तया गं उत्तरं वि, जया गं उत्तरं तया गं
जंबुदीवे दीवे मंदरस्म पव्वयस्म पुरच्छिमं गं उक्को-
सिया अट्टारममुहुता राती भवति ? , हंता गो-
यमा ! एवं चेव उक्कोस्यत्वं ० जाव राती भवति ।
जया गं भंते ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्म पव्वयस्म
पुरच्छिमं गं जहणर दुवालममुहुते दिवसे भवति त-
या गं पच्चत्थिमे गं ० तया गं जंबुदीवे दीवे मं-
दरस्म उत्तरदाहिणे गं उक्कोसिया अट्टारममुहुता राती

भवति ? , हंता गोयमा ! ० जाव राती भवति ।
(सू० १७७)

' जया शं ' मित्यादि . इह सूर्यदृश्यभाषाधिकदेश दिग्द्वये दिवस उक्तः . इह च यद्यपि दक्षिणार्धे तथात्तरार्धे इत्युक्तं तथाऽपि दक्षिणभाग उत्तरभाग इति बोद्धव्यम् . — अर्द्ध-शूरस्य भागमात्रार्थेनात् , यतो यदि दक्षिणार्धे उत्तर-रात्रे च समग्र एव दिवसः स्यात्तदा कथं पूर्वेण अप-रेण च रात्रिः स्यादिति वक्तुं युज्येत , अर्द्धशूरमन्त्रेण स-पक्षत्रयं गृहीतव्यात् . इतश्च दक्षिणार्धादिशब्देन दक्षि-णादिदिग्भागमात्रमेवावसेयं न त्वर्द्धम् अनो यदाऽपि दक्षि-णात्तरयोः सर्वोत्कृष्टो दिवसो भवति तदाऽपि जम्बूद्वीपस्य दशभागत्रयप्रमाणमेष तापक्षत्रं तयोः प्रत्येकं स्यात् , दश-भागप्रमाणं च पूर्वपक्षिमयोः प्रत्येकं रात्रिकेप्रं स्यात् , तथाहि—षष्ट्या मुहूर्तैः किल सूर्यो मण्डले पुरयति उक्त-द्विद्वे चाष्टादशभिर्मुहूर्तैरुक्तम् अष्टादश च षष्ट्यंश भाग-त्रितयकपा भवन्ति , तथा यदाऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भव-ति तदा रात्रिर्द्वादशमुहूर्ता भवति . द्वादश च षष्ट्यंशभाग-द्वयरूपा भवन्तीति , तत्र च मेरुं प्राति नद्य योजनसहस्राणि चत्वारिंशतानि षडशीत्याधिकानि नद्यश्च दशभागा योज-नस्यत्यन्तस्योत्कृष्टदिवसे दशभागत्रयकपा तापक्षत्रप्रमाणं भवति ६४८६ १/२ . कथम् ? मन्दरपर्वतस्य किञ्चिन्न्यूनत्रयो-विंशत्युत्तरपटशताधिकैकविंशत्योजनसहस्रमानस्य ३१६-२३ दशभिर्भाग इति ४८४८२ १/२ . तस्य त्रिगुण-तस्य एतस्य भाषादिति । तथा रुक्मण्यमुहूर्तं प्राति धनुर्नर्चानयो जनानां सहस्राणि अष्टौ शतान्यष्टपञ्चाधिकानि चत्वारश्च दश भागा योजनस्यत्यन्तदु-कृष्टदिवसे तापक्षत्र-प्रमाणं भवति ६४८६ १/२ . कथम् ? जम्बूद्वीपपर्वतः . किञ्चि-न्नुनाष्टाविंशत्युत्तरशतद्वयाधिकषोडशसहस्रापेनयोजनल-क्षयमानस्य ६१६२२८ दशभिर्भाग इति यज्ञस्य तस्य त्रिगु-णितस्य एतस्य भाषादिति । जघन्यरात्रिकेप्रमाणं चाप्येव-मेव , नद्यं पर्वतदेशभागो द्विगुणः कार्यः , तथाच पर्वतयोज-नानां सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्याधिकानि षट् च द-श भागा योजनस्य ६३२४ १/२ . द्वितीयं तु त्रिपष्टि . सहस्राणि षट् पञ्च चत्वारिंशदधिके योजनानां शते षट् च दशभागा योज-नस्य ६३२४ १/२ . सर्वलक्षा च दिवसे तापक्षत्रमन्त्रेणोक्तं रात्रि-चतुष्टय रात्रिकेप्रं त्वनन्तरोक्ततापक्षत्रतुल्यामिति . आयामत-स्त तापक्षत्रं जम्बूद्वीपमध्ये पञ्चचत्वारिंशद्वयोजनानां सह-स्राणीति . लयणे च त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि च-त्वारिंशदधिकानि त्रिभागश्च योजनस्य ३३३३३ १/३ . उभयमी-लनं त्वष्टस्ततिः सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदधिका-नि योजनत्रिभागश्चानि ७८३३३ १/३ . " उक्तो मण्डलः अष्टारसमुहूर्त-दिवसे भवति " इति . इह किल सूर्यस्य चतुर्गतीत्याधिक म-ण्डलशन भवति तत्र किल जम्बूद्वीपमध्ये पञ्चपट्टिभङ्गला-नि भवन्ति . एकानदिशस्यधिकं च तेषां शते लवणममृदस्य मध्ये भवति . तत्र च सर्वाभ्यन्तरे मण्डले यदा वर्तते सूर्य-स्तदाऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति . कथम् ? . यदा सर्ववा-ह्य मण्डले वर्ततेऽसौ तदा सर्वजघन्यो द्वादशमुहूर्तो दिवसो भवति , ततश्च द्वितीयमण्डलादभ्य-प्रतिमण्डलं द्वाभ्यां

मुहूर्तैकपाष्टभागाभ्यां दिनस्य वृद्धौ व्यशीत्याधिकशनतमे मण्डले पञ्च मुहूर्ता वर्तन्ते इत्येवमष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति . अत एव द्वादशमुहूर्तो रात्रिभवति . त्रिंशत्समुहूर्त-त्याहोरात्रस्य । " अष्टारसमुहूर्ताणन्तरं " इति यदा सर्वाभ्यन्तर-मण्डलानन्तरं मण्डले वर्तते सूर्यस्तदा मुहूर्तैकपाष्टभाग-द्वयहीनाष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति . स चाष्टादशमुहूर्ता-दिवसादनन्तरंऽष्टादशमुहूर्तानन्तरमिति व्यर्थविष्टः . " साति-रेगा तुवालसमहुता राहोत्त-द्वाभ्यां मुहूर्तैकपाष्टभागाभ्या-माधका द्वादशमुहूर्तो " राह भवति—रात्रिप्रमाणं भवतीत्य-र्थः , यावता भागेन दिने दीयते तावता रात्रिर्धर्तते , त्रिंशत्-सत्याहोरात्रस्येति । एवं एवमेव कर्मणोऽप्यमित्युपसंहारः , एते-न-अनन्तरंोक्तं ' जया शं ' भवे ! जम्बूद्वीपे दीवे दीहिण्डु इत्य-नेत्यर्थः , " आस्मिन्दिने " इति—दिनमानं ह्यधिकार्यं . तद्वच-दर्शयति—' सत्तरसे ' इत्यादि . तत्र सर्वाभ्यन्तरमण्डलान-न्तरमण्डलादभ्येकविंशतममण्डलादे यदा सूर्यस्तदा स-त्तरशमुहूर्तो दिवसो भवति , पूर्वोक्तानि कर्मण प्रयोदश-मुहूर्तो च रात्रिर्गतिः । ' सत्तरसमुहूर्ताणन्तरं ' इति—मुहूर्तै-कपाष्टभागद्वयहीनसत्तरशमुहूर्तप्रमाणा दिवसः , अथ च द्वितीयादारभ्य द्वाविंशतममण्डलादे भवति . एवमनन्त-रन्वमन्यत्राप्युच्यते—' साहोरात्रसमहुता राहोत्त- ' इति—मुहूर्तैक-पट्टिभागद्वयेन सातिर्यक्तव्यम् , एवं सर्वत्र ' सोलसमुहूर्त-दिवसे ' इति—द्वितीयादारभ्यैकपाष्टममण्डले षोडशमुहूर्त-को दिवसो भवति . ' पञ्चसमुहूर्त दिवसे ' इति—द्विनय-नितममण्डलादे वर्तमाने सूर्ये , ' चोदसमुहूर्त दिवसे ' इति-द्वाविंशत्युत्तरशनतमे मण्डले , ' त्रयसमुहूर्त दिवसे ' इति-साहोरात्रादुत्तरशनतमे मण्डले , ' चारसमुहूर्त दिवसे ' इति—व्यशीत्याधिकशनतमे मण्डले सर्ववाह्य इत्यर्थः ।

कालाधिकागादिग्रहाह—

जया शं भते ! जम्बूद्वीपे दीवे दीहिण्डु वामाणं पदमे समम् पडिवज्जइ तथा शं उत्तरं वि वामाणं पदमे समम् पडि-वज्जइ । जया शं उत्तरं वि वामाणं पदमे समम् पडिवज्जइ-तथा शं जम्बूद्वीपे दीवे मंदरस्म पचयस्म पुरच्छिमेपच-त्थिमे शं अणंतरपुरकवडमयंमि वामाणं पदमे समम् पडिवज्जइ ? , हंता गोयमा ! जया शं जम्बूद्वीपे दीवे दा-हिण्डु वासाणं पदमे समम् पडिवज्जइ तह चत्रं जाव पडिवज्जइ । जया शं भते ! जम्बूद्वीपे दीवे मंदरस्म प-चयस्म पुरच्छिमेण वामाणं पदमे समम् पडिवज्जइ तथा शं पचयस्थिमेण वि वामाणं पदमे समम् पडिवज्जइ , जया शं पचयस्थिमेण वि वामाणं पदमे समम् पडिवज्जइ तथा शं ० जाव मंदरस्म पचयस्म उत्तरदाहिणेण अणंत-रचच्छ कडयमयंमि वामाणं पदमे समम् पडिवज्जइ भवति ? , हंता गोयमा ! जया शं जम्बूद्वीपे मंदरस्म पचयस्म पुर-च्छिमे शं , एवं चैव उच्यते ० जाव पडिवज्जइ भवति ? , एवं जहा समम् अशिलावां भणिओ वामाणं तहा-आवलिपाए वि २ , भास्मिओ , आणापाण्ण वि ३ , थो-

वेण वि ४, लवेण वि ५, मुहुत्तेण वि ६, अहोरत्तेण वि ७, पक्वेण वि ८, मासेण वि ९, उज्ज्या वि १०, ए-
मि मन्वेमि जहा समयस्म अभिलाषो तहा भाणियव्वो ।
जया भंते ! जंबूदीवे २ दाहिणङ्गे हेमंताणं पढमे समए पडिव-
ज्जति जंढव वामाणं अभिलाषो तंढव हेमंताण वि२० गि-
ह्मणं वि३० भाणियव्वो० जाव उऊ, एवं एए तिप्पि वि ए-
एमि तीमं आलावणा भाणियव्वा । जया णं भंते ! जंबू-
दीवे दीवे मंदरस्म पव्वयस्म दाहिणङ्गे पढमे अयणे पडि-
वज्जइ तथा णं उत्तरङ्गे वि पढमे अयणे पडिवज्जइ, जहा
समएणं अभिलाषो तंढव अयणेण वि भाणियव्वो ० जा-
व अणेतरेपच्छाकडमयंमि पढमे अयणे पडिवजे भवति,
जहा अयणेणं अभिलाषो तहा संवच्छरणं वि भाणि-
यव्वो, जुएण वि वाममएण वि वाममहस्सण वि वामम-
यमहस्सण वि पुव्वेण वि पुव्वेण वि तुडियेण वि
तुडियेण वि, एवं पुव्वे २ तुडिये २ अड्डे २ अव्वं २
हुहु २ उप्पले २ पउमे २ नल्लिये २ अच्छणिउरे २
अउए २ गउए २ पउए २ चूलिया २ मीमपंतलिया २
पलिअं वमंण वि मागरो वमंण वि भाणियव्वो । जया णं
भंते ! जंबूदीवे दीवे दाहिणङ्गे पढमा ओसप्पिणी
पडिवज्जइ तथा णं उत्तरङ्गे वि पढमा ओसप्पिणी जया
णं उत्तरङ्गे वि पडिवज्जइ तदा णं जंबूदीवे दीवे मंदरस्म
पव्वयस्म पुरच्छिमपच्चत्थिमंण वि, णवत्थि ओसप्पिणी
नेवत्थि उस्मप्पिणी अवट्ठिणं णं तत्थ काले पन्नं ?
समणाउमो ! इंता गायमा ! तं चव उच्चारव्वं ० जाव
समणाउमो !, जहा ओसप्पिणीए आलावओ भणिओ,
एवं उस्मप्पिणीए वि भाणियव्वो । (सू० १७८)

‘ जया णं भंते ! जंबूदीवे दीवे दाहिणङ्गे वामाणं पढमे स-
मए पडिवज्जइ ’ इत्यादि, ‘ वामाणं ’ ति—चतुर्मासप्रमाण-
वर्षाकालस्य सम्बन्धी प्रथमः—आयः समयः—क्षणः प्रतिप-
द्यते—संपद्यते भवतीत्यर्थः ‘ अणेतरेपच्छाकडमयंमि ’
ति—अनन्तरं—निर्व्यवधानं दक्षिणाङ्गे वर्षाप्रथमतापेक्षया
स चार्तातोऽपि स्यादत आह—पुरस्कृत—पुरोवर्त्ती, भविष्य-
स्यर्थः, समयः—प्रतीतः, ततः पदत्रयस्य कर्मधारयोऽ-
तस्तत्र, ‘ अणेतरेपच्छाकडमयंमि ’ ति—पूर्वापरविदेहवर्षा-
प्रथमन्यापेक्षया योऽनन्तरपश्चात्कृतोऽनीतः समयस्तत्र
वर्षाणान्तरयोर्वर्षाकालप्रथमसमयो भवतीति । ‘ एवं जहा-
समएणं ’ मित्यादि, ‘ आचलिका अभिलापञ्चयम—’ जया णं
भंते ! जंबूदीवे दीवे दाहिणङ्गे वामाणं पढमा आचलिया प-
डिवज्जति तथा णं उत्तरङ्गे वि, जया णं उत्तरङ्गे वामाणं
पढमागलिया पडिवज्जति तथा णं जंबूदीवे दीवे मंदरस्म प-
व्वयस्म पुरच्छिमपच्चत्थिमंण अणेतरेपच्छाकडमयंमि
वामाणं पढमा आचलिया पडिवज्जइ ? इंता गायमा !
इत्यादि । एवमानप्रायादिपदेष्वपि, आचलिकाद्यर्थे पुनर्य-

म—आचलिका असंख्यातसमयात्मिका आनप्रायः—उचल-
मनि श्वामकालः स्तोकाः—सप्तप्राणप्रमाणः लयस्तु—सप्त-
स्तोकरूपः मुहूर्तः—पुनर्लेखसप्तसप्ततिप्रमाणः, अतुस्तु—मा-
सद्वयमानः, ‘ हेमंताणं ’ ति—शीतकालस्य ‘ गिह्मणं व ’
ति—उष्णकालस्य ‘ पढमे अयणे ’ ति—दक्षिणायनं श्राव-
णादित्यन्तर्भवत्समस्य जुएण वि ’ ति—युगं—पञ्चमवत्सर-
मान ‘ पुव्वेण वि ’ ति—पूर्वाङ्गं चतुरशीतिवर्षलक्षणम्
‘ पुव्वेण वि ’ ति—पूर्वं पूर्वोक्तमेव चतुरशीतिवर्षलक्षणं सु-
ल्लितम्, एवं चतुरशीतिवर्षलक्षणं लितमुत्तराणं स्थानं भ-
वति, चतुर्नवत्याधिकं चाद्व्यशतमन्तिमे स्थाने भवतीति ।
‘ पढमा ओसप्पिणी ’ ति—अयसंप्रयति भावानित्येवंशी-
लाऽवसप्पिणी तस्याः प्रथमो विभागः प्रथमावसप्पिणी,
‘ उस्मप्पिणी ’ ति—उत्संप्रयति भावानित्येवंशीला उत्स-
प्पिणीति । भ० ५ श० १ उ० ।

एतदेव वक्ष्यानुपुन्यां पृच्छति—

जया णं भंते ! सूरिए सव्ववाहिरं मंडलं उवमंकमिता
चारं चरइ तथा णं केमहालए दिवसे केमहालिया राई
भवइ ? गायमा ! तथा णं उत्तमकट्टपत्ता उकमिया अ-
ट्टारसमुहुत्ता राई भवइ, जहमए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भ-
वइ ति, एम णं पढमे छम्मामं एस णं पढमस्म छम्मा-
सस्स पज्जवमाणे । स पविममाणे सूरिए दोच्चं छम्मामं
अयमाणे पढमंमि अहोरत्तंमि वाहिराणंतरे मंडलं उवमं-
कमिता चारं चरइ, जया णं भंते ! सूरिए वाहिराणंतरे
मंडलं उवमंकमिता चारं चरइ तथा णं केमहालए
दिवसे भवइ केमहालिया राई भवइ ?, गायमा ! अट्टा-
रसमुहुत्ता राई भवइ दोहिं एगमट्टिभागमुहुत्तेहिं ऊगा
दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ दोहिं एगमट्टिभागमुहुत्तेहिं
अहिण, स पविममाणे सूरिए दोच्चंसि अहोरत्तंसि वा-
हिरतच्चं मंडलं उवमंकमिता चारं चरइ, जया
णं भंते ! सूरिए वाहिरतच्चं मंडलं उवमंकमिता
चारं चरइ तथा णं केमहालए दिवसे भवइ केमहालिया
राई भवइ ?, गायमा ! तथा णं अट्टारसमुहुत्ता राई भवइ
चउहिं एगमट्टिभागमुहुत्तेहिं ऊगा दुवालसमुहुत्ते दिवसे
भवइ चउहिं एगमट्टिभागमुहुत्तेहिं अहिण, इति । एवं
खलु एएणं उवाएणं पविममाणे सूरिए तथाणंतराओ
मंडलाओ तथाणंतरं मंडलं संक्रममाणे संक्रममाणे दो दो
एगमट्टिभागमुहुत्तेहिं एगमेगे मंडले रयणिलेत्तस्स निबुद्धे-
माणे २ दिवमसंत्तस्स अभिबुद्धमाणे २ सव्ववभंतरे मंडलं
उवमंकमिता चारं चरइ ति, जया णं भंते ! सूरिए सव्व-
वाहिराओ मंडलाओ सव्ववभंतरे मंडलं उवमंकमिता चारं
चरइ तथा णं सव्ववाहिरं मंडलं पण्हिण एगेणं वेस्सिणं

सहस्रसहस्रं तिष्ठि क्वावहे एगसहिभागमुहससए
रयसिखेकसस सिच्छुदेता दिवसखेकसस अभिचदेता चारं
चरइ, एस खं दोबे छम्भसे एस खं दुक्कसस छम्भाससस
पञ्जवसाणे एस खं आइबे सवच्छरे एस खं आइचवसस
संवच्छरसस पञ्जवसाणे पसुते । ८ । (सू० १३४ +)

‘अथा शोमित्यादि, प्रअसूत्रं प्राग्वत्, उत्तरसूत्रं गौतम । तदा
उत्तमकाष्ठो प्राप्ता—प्रकृष्टावस्थां प्राप्ता अन एवोत्कर्षिका-
कृष्टा, यतो नान्या प्रकर्षयती रात्रिरित्यर्थः, अष्टा-
दशमुहूर्तप्रमाणा रात्रिर्भवेति तदा त्रिंशन्मुहूर्तसङ्ख्यापूर्णा-
य जघन्यको द्वादशमुहूर्तप्रमाणा दिवसा भवति त्रिं-
शन्मुहूर्तस्याद्वयोरात्रस्य, एव चाद्वयोरात्रो दक्षिणायनस्य चरम
इत्यादि प्रज्ञापनार्थमाह—‘एस खं’मित्यादि, एतच्च प्रा-
गुक्तार्थम्, अथात्र द्वितीयं मण्डलं पृच्छन्नाह—‘जया खं’ मि-
त्यादि, यदा भगवन् ! सूर्यः सर्वबाह्यान्तरं द्वितीयं म-
ण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा किंप्रमाणा दिवसो
भवति, किंप्रमाणा रात्रिर्भवति ? , गौतम ! अष्टादशमुहूर्ता
द्वाभ्यां मुहूर्तैकपष्टिभागभ्यामूना रात्रिर्भवति, द्वादशमुह-
ूर्ता द्वाभ्यां मुहूर्तैकपष्टिभागभ्यामधिकं दिवसो भव-
ति भागयोर्न्यूनाधिकत्वकर्मण्युक्तिः प्राग्वत्, अथ तृतीयम-
ण्डलप्रश्नायह—‘से खं’वसमाखं’ति—प्राग्वत् प्रअसूत्रमपि
तथैव, उत्तरसूत्रं गौतम ! तदा अष्टादशमुहूर्ता द्वाभ्याम् पु-
र्यमण्डलसत्काभ्यां द्वाभ्यां च प्रस्तुतमण्डलसत्काभ्याम् इत्यं
खं अनुमिः—चतुःसङ्ख्याकैकमुहूर्तैकपष्टिभागैरूना रात्रिर्भवति,
द्वादशमुहूर्तस्य तथैव चतुर्भिर्मुहूर्तैकपष्टिभागैरधिका दिव-
सो भवति, उक्तानि रिक्रिषु मण्डलवर्तितं शमाह—‘एवं
खलु’ इत्यादि, एवं मण्डलत्रयदर्शिनगीत्या एतन्नामन्तरं के-
ओपायन प्रतिमण्डलं दिवसमर्तत्रयस्य मुहूर्तैकपष्टिभागस्य-
कुट्टिहानिकरणं प्रविशन् जम्बुद्वीपे मण्डलानि कुर्वन् सू-
र्यस्तदन्तराग्नमण्डलात् तदन्तरं मण्डलं सक्रामन् २ द्वी
द्वी मुहूर्तैकपष्टिभागं एकैकास्मिन् मण्डले रज्ज्विस्तस्य नि-
चर्चयन् २ दिवससंज्ञस्य तावेवाभिवर्चयन् २ सर्वाग्रन्तरम-
ण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, अत्रापि सूर्यमण्डलेषु का-
लायां हानिवृत्तिस्तथां निर्दिशन्नाह—‘जया खं’ मित्यादि
यदा भगवन् ! सूर्यः सर्वबाह्यान् मण्डलान्तरं मण्डलमुपसं-
क्रम्य चारं चरति तदा सर्वबाह्यं मण्डलं प्रविशन्—
अर्थाधीकृत्य तद्वर्चकृताद् द्वितीयान्मण्डलादारभ्य स्वर्ग-
एकम उपशीत्यधिकं रात्रिर्भवत्यनेन त्रीणि चक्रपथवि-
कानि मुहूर्तैकपष्टिभागशतानि, रज्ज्विस्तस्य निचर्चयन् २
दिवससंज्ञस्य नान्यथाभिवर्चयन् २ चारं चरति एव चाद्वो-
रात्र उत्तरायणस्य चरम इत्यादि निगमयन्नाह—‘एस खं’
मित्यादि प्राग्वत् ।

अथ नवमं तमण्डलप्रश्नाय—

जया खं भंते ! सूरिण सव्ववभंतरं मंडलं उवसंकमिता
चारं चरइ तथा खं किंमंठिया तावखितसंठिई पणत्ता ? ,
गोयमा ! उद्धीमुहकलंबुआपुण्फमंठाणसंठिआ तावखित-
संठिई पणत्ता अतो संकुआ बाहिं विन्थडा अतो वड्डा बाहिं
विउत्ता अतो अक्कुहमंठिआ बाहिं सगड्डीमुहसंठिआ

उत्तरपासे खं तीसे दो बाहाओ अक्कुआओ इति पण-
यालीसं २ जोअणसहस्साइ आयामेणं, दुवे अ खं तीसे
बाहाओ अणवड्ढिआओ इति, तं जहा—सव्ववभंतरिआ खे-
व वड्डा सव्वबाहिरिआ खेव बाहा, तीसे खं सव्ववभंतरिआ
बाहा मंदरपव्वयंतेणं खवजोअणसहस्साइ चत्तारि खल-
सीए जोअणसए खव य दसभाए जोअणसस परिकखेवेणं,
एस खं भंते ! परिकखेवविसेसे कओ आहिणति वण्जा ? ,
गोयमा ! जे खं मंदरसस परिकखेवे तं परिकखेवं तिहिं
गुणेत्ता दसहिं छेत्ता दसहिं भागे हीरमाखे एस खं परिकखेव-
विसेसे आहिणति वदेजा । तमि खं सव्वबाहिरिआ बाहा
लवणसमुहंतेणं चउखवई जोअणसहस्साइ अहुमहे जोअ-
णसए चत्तारि अ दसभाए जोअणसस परिकखेवेणं, से खं
भंते ! परिकखेवविसेसे कओ आहिणति वण्जा ? गोय-
मा ! जे खं जंबुद्वीवसस परिकखेवे तं परिकखेवं तिहिं गुणे-
त्ता दसहिं छेत्ता दसभागे हीरमाखे एस खं परिकखेव-
विसेसे आहिणति वण्जा इति । तथा खं भंते ! तावखितचे
केवइयं आयामेणं पसुत्ता ? , गोयमा ! अद्धहत्तरिं जो-
अणसहस्साइ तिणि अ तेत्तीसे जोअणसए जोअणसस
तिभागं च आयामेणं पसुत्ते, ‘भरुसस मज्झमं, ० जाव य
लवणसस रुंदुवभागे । तावायामां एमो, सगड्डीमंठिओ
नियमा ॥ १ ॥ ’ तथा खं भंते ! किंमंठिआ अंधकार-
मंठिई पसुत्ता ? , गोयमा ! उद्धीमुहकलंबुआ पुण्फमंठाण-
मंठिआ अंधकारसंठिई पसुत्ता, अतो संकुआ बाहिं वि-
न्थडा तं चव० जाव तीसे खं सव्ववभंतरिआ बाहा मंदरप-
यंतेणं छजोअणसहस्साइ तिणि अ चउवीसे जोअणसए
छव दसभाए जोअणसस परिकखेवेणं ति, से खं भंते !
परिकखेवविसेसे कओ आहिणति वण्जा ? , गोयमा !
जे खं मंदरसस पव्वयसस परिकखेवं तं परिकखेवं दोहिं
गुणेत्ता दसहिं छेत्ता दसहिं भागे हीरमाखे एस खं
परिकखेवविसेसे आहिणति वण्जा, तीसे खं सव्वबाहि-
रिआ बाहा लवणसमुहंतेणं तेसड्ढि जोअणसहस्साइ
दोमिं य पणयाखे जोअणसए छव दसभाए जोअणसस
परिकखेवेणं, से खं भंते ! परिकखेवविसेसे कओ आहि-
णति वण्जा ? , गोयमा ! जे खं जंबुद्वीवसस परिकखेवे तं
परिकखेवं दोहिं गुणेत्ता० जाव तं चव, तथा खं भंते ! अंध-
यारे केवइए आयामेणं पसुत्ते ? , गोयमा ! अद्धहत्तरिं जो-
अणसहस्साइ तिणि अ तेत्तीसे जोअणसए तिभागं च
आयामेणं पसुत्ता । जया खं भंते ! सूरिण सव्वबाहि-
मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ तथा खं किंमंठिआ ताव-
खितसंठिई पसुत्ता ? , गोयमा ! उद्धीमुहकलंबुआ-

पुष्पमंठागमंठिआ पापता, तं चेव सच्चं शेअव्वं शिवरं
 शाणत्तं जं अंधयारमंठिइए पुव्ववमिअं पमाणं तं ताव-
 खित्तमंठिइए शेअव्वं, जं ताव खित्तमंठिई पुव्ववमिअं प-
 माणं तं अंधयारमंठिइए शेअव्वं ति । (सू० १३५)

‘जया ग’ मित्यादि, यद्वा भगवन् ! मृत्युः सर्वाभ्यन्तरमण्डल
मुपसेक्रम्य चारं चरति तदा किमोत्थिता-किमस्थाना ताप
क्षेत्रस्य-मृत्यापस्थाप्ताकाशखण्डस्य संस्थितिः—इत्यवस्था
प्रश्ना ? मृत्यापस्थस्य किमस्थानमिति यावन् , भगवानाह-
गोतम ! ऊर्ध्वमुखम् अधोमुखस्ये तस्य वक्ष्यमाणकारणम-
भवात् यत् कलम्बुकापुष्पे-नालिकापुष्पे तत्संस्थानसांस्थ-
ता प्रश्नता मया शेषश्च तीर्थकाङ्क्ष , इदमेव संस्थानं त्वांश
वापु अन्तः—मेरुर्दिशि मङ्कुचिता बहिः—लवणादिश विस्तृ-
ता, तथा अन्तः—मेरुर्दिशि वृत्ता—अक्षेक्षलयाकारा सयन्ता
वृत्तमरुगतान् श्रीन् द्वौ वा दश भागान् आभ्रव्याप्यास्या
व्यवस्थितम्यान् , बहिः—लवणादिश पृथुता—मुक्कलभा-
घन विस्तारमुपगता, एतदेव संस्थानकथनेन स्पष्टयति—
अन्तमेरुर्दिशि अङ्कः—पद्मासनेपाविष्टस्योत्सङ्करूप आसनव-
स्थस्तस्य मुखम्—अग्रभागोऽक्षेक्षलयाकारस्तस्येव संस्थितं
संस्थानं यस्याः सा तथा , बहिः—लवणादिश शङ्कटस्थोर्द्धिः
प्रतीता तस्या मुख यतः प्रभृति निर्भ्राणकायाः कृतवान्
पृथग्ने तच्छांतांशस्तुतं भवति तत्संस्थाना, अन्तर्बहिर्भा-
गा प्रतीत्य यथाक्रम मङ्कुचिता विस्तृता इति भावः । आद-
शान्तरे तु ‘वाहि सोत्थमग्रहमेतद्वा’ पाठस्तत्र स्यास्त-
कः प्रतीतस्तस्य मुखम्—अग्रभागस्तस्येव्यातिविस्तीर्णतया-
संस्थितं—संस्थानं यस्याः सा तथा, अथास्या आयाममाह-
‘उभयो पाश्वे’ मित्यादि , उभयपार्श्वेन—मन्दरस्या—
भयोः पार्श्वयोः तस्याः—तापक्षेत्रसंस्थितः सूर्यभेदन द्विधा
व्यवस्थितायाः प्रत्येकमककभावेन द्वे वाहे—द्वे द्वे
पार्श्वे अवस्थिते—अवृद्धिहानिस्वभावे सर्वमण्डलेष्वपि
नियतपरिमाणे भवतः ; अयमर्थः—एका भगवत्सूर्यकृता
दक्षिणपार्श्वे, द्वितीया पर्यवत्सूर्यकृता उत्तरपार्श्वे इति
द्विप्रकारा, सा च पञ्चत्वारिंशत २ योजनवदक्षाणि आ-
यामेन, मध्यवर्तिना मेरुगण्डस्य द्वयोर्दक्षिणोत्तरभागयोः प-
ञ्चत्वारिंशता योजनवदक्षेत्र्यवाहेन जम्बूद्वीपपर्यन्तं व्यव-
स्थितत्वात् , एवं पूर्वापरभागयोर्पि, यदा तत्र सूर्यो तदाऽय-
मायामो बाध्यः , एतच्च सूर्यं जम्बूद्वीपगतायाममपश्य बाध्यं,
लवणसमुद्रं तु त्रयस्त्रिंशत्सदक्षाणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिं-
शदधिकानि एकञ्च त्रिमासो योजनस्यात् , एतच्च एकत्र
परिहितमष्टासमितिः सहस्राणि योजनानां त्रीणि शतानि
इत्यादिकं सूत्रकृदमेव दहयति तत्र सांपत्तिकं निगदित्यन्ते
तेनात्र पुनरुक्तमिमां नोक्तम् । सम्प्रत्यनर्थास्थितवाहात्वरूप-
माह—‘तुव अ ग’ मित्यादि, तस्याः—एकैकस्यास्तापक्षेत्रसं-
स्थितं द्वे च वाहे अनर्थास्थिते—अनियतपरिमाणे भवतः ,
प्रतिमण्डले यथायोगं दीयमानवर्द्धमामपरिमाणत्वात् ,
तद्यथा—सर्वाभ्यन्तरा सर्वबाह्या क्षेत्रशब्दाः प्रत्येकमनव-
स्थितस्वभावद्योतनार्थैः, तत्र या मेरुपार्श्वे विषेकभूमधि-
कृत्य बाह्या सा सर्वाभ्यन्तरा या तु लवणादिश जम्बूद्वीप-
पर्यन्तमधिकृत्य बाह्या सा सर्वबाह्या, आयामश्च दक्षिणोत्तर-

राशितन्त्रया प्रतिपत्तय्या विश्वम्भः पूर्वापगयतनयेति । साऽग्रतः
मयाध्यन्तरा परिमाणं निर्दिशति- 'तीसं श' मित्यादि, तस्या
एककस्याः तापक्षेत्रस्थितः स्याध्यन्तरा दाहा मरुगि-
रिममोप नययाजनसहस्राणि स्वधारा पट्टशतीत्यधिकानि यो-
जनशनानि नव च दश भागान् योजनस्य परिक्षेपण,
अधोपरस्यार्थं प्रथमाह-- 'एवं श' मित्यादि, एवं--अनन्त-
रोक्तप्रमाणः परिक्षेपविशेषो--मन्दरपरिचयपरिक्षेपविशेषः
कुतः--कस्मात् एवंप्रमाण आख्याताः न उक्तोऽधिका या
इति चेत् ? भगवानाह-गौतम ! या मन्दरस्य परिक्षेपस्तं
त्रिभिर्गुणयित्वा दशभिश्चिह्नत्वा-दशभिर्विभज्य एतद्वय पयाय-
ण इत्यचष्टे दशभिर्भागि हियमाणे सन्ति एष परिक्षे-
पविशेष आख्यात इति यदत् स्वस्थित्यर्थः । अथ-
मर्थः--मरुणा प्रतिहन्यमानः सूर्यातपो मरुपरिधि प-
रित्यस्थित इति मरुसमीपेऽध्यन्तरापक्षत्रैकैकम्भ-
चिन्ता, अथैवं सन्ति स त्रयोविंशतिपट्टशतीधिकैकविंशत्स-
हस्रयोजनमानः सूर्योऽपि मरुपरिधिस्थ तापक्षेत्रस्य वि-
श्वम्भनामापद्यत इति चेत्, न, सूर्याध्यन्तर मण्डले यत्त-
मानः सूर्यो दीप्तलेख्याकत्वाज्जम्बुद्वीपचक्रवालस्य यत्र तत्र
प्रदेशे तत्तत्त्वचक्रवालक्षत्रानुसारं श्रीन् दशभागान् प्रका-
शयति दशभागानां त्रयाणां मौलेन यावत् प्रमाणं क्षत्रं ता-
तलापयतीत्यर्थः । ननु तर्हि मरुपरिधित्विगुणीकरणं किमर्थम् ?
दशभागानां त्रिधा गुणेनैव चरितार्थत्वात्, सत्यं, चिन्त-
यानां सुस्वाययोधाय । भगवन्निवृत्तौ तु श्रीअभ्युदयसूरिपादा
दशभागलक्षं त्रिगुणं चकुरिति, अथ दशभिर्भागि का
हनुर्गति चेत्, उच्यते-जम्बुद्वीपचक्रवालक्षत्रस्य त्रयो भागा
मरुदक्षिणपार्श्वे त्रयस्तस्येषोत्तरपार्श्वे द्वौ भागौ पूर्वतो द्वौ
चापगतः सर्वमौलिने दश, तत्र भरतगतः सूर्यः मयाध्यन्तर
मण्डले खरन् श्रीन् भागान् दाक्षिणात्यान् प्रकाशयति, तदा-
र्ना च श्रीनोत्तराहाज् पश्यतगतः तदा द्वौ भागौ पूर्वतो रज-
नीद्वौ चापगतोऽपि यथा यथा क्रमेण दाक्षिणात्य औत्तरा-
हा वा सूर्यः सञ्चरति तथा तथा तथाः प्रत्येकं तापक्षेत्रम-
प्रतो वेज्जितं पृष्ठमथ हीयन्, एवं क्रमेण स्वस्वरणाशाल
तापक्षेत्रे यदैकः सूर्यः पूर्वस्यां परोऽपरस्यां यत्तन् तदा
पूर्वपार्श्वमादशोः प्रत्येकं श्रीन् भागौत्तापक्षेत्रं द्वौ भागौ
दाक्षिणात्तरयोः प्रत्येकं रज्ज्जानि । अथ गणितकर्मविधानं,
तत्र मरुध्यामः १०००० एषां वर्गो दश कोट्यः १०००००००००
ततो दशभिर्गुणं जानं कोटिशतम् १००००००००५० अस्य
वर्गमूलानयने लब्धान्येकविंशत्याजनसहस्राणि पट्टशनानि
त्रयोविंशत्याधिकानि ३१६२३, एष राशिराश्रयभिर्गुणयतेज्ञाता-
नि चतुर्नयतिः सहस्राणि अपौ शतान्येकोनसप्तत्यष्टिकानि
६४=६६ एषां दशभिर्भागि लब्धानि नययाजनसहस्राणि स्व-
त्वादि शनानि पट्टशतीत्यधिकानि नव च दशभाग योजनस्य ।
अथ सर्वथाहापारिमाणमाह-- 'तीसं श' मित्यादि,
तस्याः--तापक्षेत्रस्थितः सर्वथाहा लवणममुद्रस्यान्ते-स-
र्मपि चतुर्नयतिः योजनसहस्राणि अपौ च पट्ट्याधिकानि
योजनशनानि चतुर्नय दशभागान् योजनस्य परिक्षेपण ।
ऊत्रोपपादकसूत्रमाह-- 'सं श' भंते ! परिक्लेषे ' इत्यादि,
स भद्रत ! परिक्षेपविशेषोऽनन्तरोक्तो य इति गर्भं कुत

आकृष्टा इति गौतमो वेद-वदति । भमवानाह-गौतम !
या जम्बूद्वीपपरिक्षेपसं परिक्षेपे विभिर्गुणयित्वा दशभि-
श्चक्षुषा-दशभिर्दिभ्यश्च इदमेव पर्यायेणाह-दशभिर्भागे
हियमासे एव दशभिर्दिभ्यश्च आकृष्टायाः मयाऽन्यथासंज्ञिति
यदत्र स्थित्यर्थः इत्युक्तं भवति-तापक्षत्रस्य परमविष्क-
म्भः प्रतीपपाराधिवत्तस्यः स च जम्बूद्वीपपर्यन्त इति तत्प-
रिधिः स्थाप्यः योजन ३१६-२७काश ३५५-१२८ अङ्गुलानि
१३ अङ्गुलम् एतावता च योजनमेकं किञ्चिदुनामान् इयथ
हारतः पूर्णं विद्यते-संशयाशितो निर्देशगुणितस्य
सुकल्प्यात् ततो जातम् ३१६२२८ अतश्च त्रिगुणं कियन्
आत्मानं न च लक्षादि अप्रवृत्तांश्चिह्नसहस्राणि यद् शतानि
चतुरशीत्यधिकानि १४८८८४ एषां दशभिर्भागे लक्ष्यानि
चतुर्नवतिर्योजनसहस्राणि अष्टौ शतानि अप्रपञ्च्यधिकानि
अष्टादश दश भागा योजनस्य, अत्रापि त्रिगुणकरणाद्
युक्तिः प्राप्यत्, नन्वप्यत्र रचिता उक्त्यन्तर-चउत्पन्नस-
हस्रं पणस्यकृत्यात् । बाधस्तु छद्दिभागा, कक्षकमेकानिदि-
अष्टमि ॥१॥ इत्युक्तम्, अत्राद्यास्तात्परं प्रकाशक्षेत्रं ताप-
क्षेत्रमित्येकार्थाः, तत्र भेदं किमिदं धनमिति चेत्, उच्यते-
सर्वोभ्यन्तरमण्डलवर्त्ती सूर्यो मन्दरादिश जम्बूद्वीपस्य पूर्व-
तोऽपरतश्चाशीत्यधिकं शतं योजनानामवगाह्य चारं चर-
ति तनाशीत्यधिकशतयोजनानि त्रिगुणानि ३६० अस्य
धर्मदशगुणधर्ममूलानयने जानाति ११३८ एतच्च छी-
पवर्गधितः ३१६२२७ कृपात् शं ध्यते ततः स्थितम्
३१४०८६ अस्य दशाभिर्भागे आगतम् ३१४०८ अत्राष्टमा-
गाः १६ अनयोऽंशच्छेदयोः पक्षभिर्गुणने जातम् ६४ अथा-
स्य राशिशिखगुणे सम्पद्यते यथाक्राशः, तथाहि-६४४२६
१६ इदं च सूत्रमिति कथा दक्षिणे, न अत्रैतत् स्वमत्युत्पत्ति-
तमिति भाव्यम्, श्रीमुनिचन्द्रसूरिकृतसूर्यमण्डलविचारोऽस्य
सुविचारितत्वात्, प्रस्तुतं च स्थूलनयाभयणेन छीपपर्यन्त-
मात्रविचक्षणं सूत्राकं प्रमाणं सम्पद्यते, छीपविधिपरिधे-
रेव सर्वत्राभ्यागमे दशांशकल्पनाविधयणात्, अनेन परि-
धितः परतो लयणोदपदभागं यावत् प्राप्यमाणं तापक्षेत्रं
नक्षत्रकालक्षेत्रानुसारं तत्र विष्कम्भसम्प्रदान् परम-
विष्कम्भस्तत्र कर्माणीय इति निरस्तम्, अयमेव चतुर्नवति
सहस्रपञ्च गतादियोजनादको राशेर्बहुबहुभुजैः प्रमाणीक-
तः करणमेवादिवात्, तथाहि-स्वस्वमण्डलपरिधिः प-
द्या भक्ता मुहूर्तगति प्रयच्छति, सा च दिव्यमार्जगत-
मुहूर्तगतिना गुणिता चतु र्पशं वा चाद्वयतः सूर्यस्या
प्रतो यावानस्तमयवच्च पृष्ठतोऽपि तावानिति त्रिगुणित-
सन् तापक्षेत्रं भवति, एतच्च चतु र्पशेद्वारं सुस्पष्टं नि-
रूपितमस्ति । इदं च तापक्षेत्रकरणं सर्वथाहमण्डलमन्क-
तापक्षेत्रावाहानिरूपणं विमोचयिष्यते इति तावदा-
ह्यते, यदुक्तं-अत्र दशभागान् प्रकाशयति इति, तत्र
भागः परमुहूर्ताक्रमणीयक्षेत्रप्रमाणः कथं ?, सर्वोभ्यन्तर
मण्डले चारं सूर्ये दिव्यतोऽष्टादशमुहूर्तमानः नयमुहूर्ता-
क्रमणीयं च क्षेत्रं स्थितं, सूर्यो दृश्यो भवति, तत ए-
तावत्प्रमाणं सूर्यात् प्राक् तापक्षेत्रं तावच्च अपगतोऽपि,
इत्थं चाष्टादशमुहूर्ताक्रमणीयक्षेत्रप्रमाणमेकस्य सूर्यस्य ना-
पक्षेत्रं, तच्च किल दशभागत्रयामकं ततो भवत्येकांश-

य दशभागे परमुहूर्ताक्रमणीयक्षेत्रप्रमाणेति । सम्प्रति
सामस्यनायाः, तस्तापक्षेत्रपरिमाणं विपुच्छिपुराह- 'तया
ण' मित्यादि यथा भगवन् ! एतावतापक्षेत्रप्रमाणमित्येक-
इव इति गम्ये तदा भगवन्तापक्षेत्रं सामस्येन दक्षिणो-
त्तरगततया कियदायामेन प्रकृतम् ? , भगवानाह-गौत-
म ! अप्रमत्तनि योजनसहस्राणि त्रीणि च त्रयस्त्रिंशद्-
धिकानि योजनशतानि योजनस्यैकस्य त्रिभागं च याव-
दायामेन प्रकृतं, पञ्चव्यारिंशद्योजनसहस्राणि छीपमेता-
नि, त्रयस्त्रिंशद्योजनसहस्राणि त्रीणि च योजनशतानि त्र-
यस्त्रिंशदधिकानि, उपरि च योजनत्रिभागयुक्तानि लयण-
गतानि, द्वयोः सङ्कलने यथाक्ते मानम् । इदं च दक्षिणो-
त्तरत आयामपरिमाणमवस्थितं न कापि मण्डलवारं वि-
परिचर्तेति, एनमेवार्थं सामस्येन द्रव्यति- 'मण्डल-
मज्ज्यार' इत्यादि, इह मण्डला सूर्यप्रकाशः प्रतिहस्यत
इत्येकपां मतम्, नन्यपर्यायम् । तत्राद्यानां मतं इयं सम्प्रतिरु-
पा गाथा, तस्मिन् पक्षे एवं व्याख्येया-करणं कारा मध्ये
कारो मध्यकार-मध्य करणं मेरुस्तस्मिन् सति, को-
ऽय ?-चक्रवालक्षेत्रव्यापारक्षेत्रस्य मके मध्य कृत्या या-
वच्चरणस्य रुन्दस्य-निर्देशस्य भावप्रधानत्वाद्भूतत्वायाः-
विस्तारस्य पदभागः-पष्टो भागः एतावत्प्रमाणः ताप-
स्य-तापक्षेत्रस्याऽऽयाम्, तत्र मेरुगारस्य जम्बूद्वीपपर्यन्ते
यावत्पञ्चव्यारिंशद्योजनसहस्राणि तथा लयणविस्तारो द्व
योजनलक्षे तथाः पष्टो भागस्तत्राष्टादशद्योजनसहस्राणि त्री-
णि योजनशतानि त्रयस्त्रिंशद्योजनानि एका योजनत्रिभा-
ग इति रूपं तत उभमीलने यथाक्रममाणः, एव च नि-
यमात् शकटोद्दिष्ट(दि)संस्थितः-शकटो(दि)द्विद्विस्थितः
अस्तः सङ्कुचितो बहिर्दिस्तुत इति । अथ यथा मण्डला न सूर्य-
प्रकाशः प्रतिहस्यते इति मतं तेषामर्थान्तरसूचनायै गा-
था तत्पक्षे चैवं व्याख्येया-मेरुमध्यभागो-मन्दराद्यं याव-
च्च लयणरुन्दतापदभागः एतेन मन्दराद्विष्कम्भयोजनस-
हस्राणि पूर्वगशौ प्राक्षिप्यन्ते जायन्ते च उपशीनसहस्रयो-
जनानि त्रीणि योजनशतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि एकश्च यो-
जनत्रिभागः ८३३३३, अनेन च मन्दरगतकन्दरादीनाम-
ध्यन्तः प्रकाशः स्यादिति लभ्यते, यस्मास्मिन् व्याख्याने
श्रीमलयोगिणोदः सूर्यप्रकाशवृत्तां युक्तं चेत्तत् सन्भावन-
या तापक्षेत्रायासपरिमाणमन्यथा जम्बूद्वीपमध्ये तापक्षेत्रस्य
पञ्चव्यारिंशद्योजनसहस्राणिमाणाऽयुगमं यथा सूर्यो ब-
हिर्निष्क्रामति तथा तत्प्रतिबद्धं तापक्षेत्रमपि, ततो यदा
सूर्यः सर्वथाहमण्डलमुपमेकस्य चारं चरति तदा सर्वथा
मन्दरसमीपे प्रकाशो न प्राप्नोति, अथ च तदापि तत्र म-
न्दरपरिरयपरिक्षेपणाविशेषं परिमाणमत्र दृश्यते, तस्मा-
त्पादलितसूर्यव्याख्यानमभ्युपगन्तव्यमिति, तत्र तत्र
भवत्पादानां गम्भीरमाशयं न विद्यते, बाह्यमण्डलस्येऽपि सूर्य-
ये इत्यप्रमाणस्य तापक्षेत्रायामस्यावस्थितत्वेन प्रतिपादनात्,
उक्ता सर्वोभ्यन्तरे मण्डले तापक्षेत्रसंस्थितिः सम्प्रति प्रका-
शपृष्ठलप्रवेने तद्विपर्ययभूतत्वेन च सर्वोभ्यन्तरमण्डलेऽ-
न्धकारसंस्थितिं पृच्छति- 'तया णं भन्ते !' इत्यादि, त-
दा-सर्वोभ्यन्तरमण्डलचरणकाल-कर्कसंक्रान्तिदिने कि-
संस्थाना अन्धकारसंस्थितिः प्रकृता ? यद्यपि प्रकाशत-

मैत्रीः सहायस्याविविधविशेषात् समामकालीनत्वाम्भयः
मैत्र्यापि अयशिशुषु चतुर्षु जम्बुद्वीपप्रकृत्यालवशमागेषु स-
म्भाषेनया पृच्छत आशयाज्ञोक्तविरोधः, ननु आलोकाभा-
वरूपस्य तमसः संस्थानासम्भवेन कुतस्तत्पृच्छाविविधमि-
ति ? उच्यते-भीलं शीतं बहलं तम इत्यादिपुद्गलधर्मा-
लामभान्तसार्वजनीनव्यवहारसिद्धत्वेनास्य पौद्गलिकत्वे सि-
द्धे संस्थानस्यापि सिद्धेः, यथा चास्य पौद्गलिकत्वं तथा-
ऽन्यत्र पूर्वाचार्यैः सूचयितव्यान्नात्र विस्तरमिष्या चर्च्यते
इति, ऊर्ध्वमुखकलम्बुकापुष्पसंस्थानसंस्थाना अन्धकार-
संस्थितिः प्रकृता, भन्तः संकुचिता वाहिविस्तृत्यादि
तद्वय-नापक्षत्रसंस्थित्यधिकाराक्रमेण प्राक्, कियत्पर्यन्त-
मित्याह-यावत्तस्याः-अन्धकारसंस्थितेः सर्वाभ्यन्तरी-
का याहा मन्दपर्यन्तान्ते यद् योजनसहस्राणि भीणि चतुर्वि-
ंशत्यधिकानि योजनशतानि पट् च दशभागान् योजनस्य
परिक्षेपण, अत्रोपपत्तिं सूत्रकृदेवाह- 'सं य' मिति, प्रक-
सूत्रं प्राग्वत्, उत्तरसूत्रे वा मेरुपरिक्षेपः स प्रयोविशतिपद-
शताधिकैकविंशत्योजनसहस्रमानस्त परिक्षेपं द्वाभ्यां शुण-
यित्वा, सर्वाभ्यन्तरमण्डलस्य सूर्ये तापक्षत्रसत्त्वानां त्रया-
णां भागानामप्यभाराले रजनिक्षेत्रस्य दशभागद्वयं २ मान-
त्वात् दशमिधिमध्य-दशमिभागं हियमाणे एव परिक्षे-
पविशेष आख्याते इति वदन्तज्जगयन् ! गौतमः स्वशि-
ष्यभ्यः, तथाहि-३१६२३ एतद् द्वाभ्यां शुणयन्त जानान
त्रिपष्टिमहस्राणि त्रं शते पट्चःयागिशदधिकं ६३२५६ एषां
दशमिभागं लब्धं यथाक्रमं मानम् । अथ याहामाह--'तानि
ण' मित्यादि, तस्याः-अन्धकारसंस्थितेः सर्ववाहवादा पू-
र्वेताऽपरतश्च परमधिकममा लवणसमुद्रान्तं त्रिपष्टि यो-
जनसहस्राणि द्वे च पञ्चचत्वारिंशदधिकं योजनशते पट् च
दशभागान् योजनस्य परिक्षेपणानि, अत्रोपपत्तिं सूत्रकृदेवाह-
'सं य' मित्यादि, इयं, नवरं जम्बुद्वीपपरिक्षेपः ३१६२२८
नं परिक्षेपं प्रागुक्तं हतुना द्वाभ्यां शुणयित्वा दशमिभागं
हियमाणे एव परिक्षेपविशेष आख्याते इति वदन्, अथास्या
अर्वाख्यतयाहामाह-'तया ण' मित्यादि, तदा सर्वाभ्य-
न्तरमण्डलचाराले अन्धकारं कियदायामन प्रकृतम् ?
गौतम ! अपरुत्तसि योजनसहस्राणि भीणि च त्रयस्त्रिंशद-
धिकानि योजनशतानि योजनत्रिंशदभागैकम्, अविस्थितताप-
क्षत्रसंस्थित्यायाम इयायमपि बोध्यः तेन मन्दरादसत्त्वप-
ञ्चमहस्रांजनान्याधिकानि मन्तव्यानि सूर्यप्रकाशाभावयति
क्षेत्रे खत एवात्यकारप्रसरणात्, कन्दरादेः तथा प्रत्यक्षदर्श-
नात्, सूत्रेऽविवक्षितान्यापि व्याख्याता विशेषप्रतिपत्तिरिति
दर्शितानि । अथ पश्चानुपूर्व्या तापक्षत्रसंस्थितिं पृच्छति-'ज
या ण' मित्यादि, यदा भगवन् ! सूर्यः सर्ववाहमण्डलमुपसं-
क्रम्य चार चरति तदा किंस्थानसंस्थिता तापक्षत्रसंस्थितिः
प्रकृता ? गौतम ! ऊर्ध्वमुखकलम्बुकापुष्पसंस्थानसंस्थिता प्र-
कृता, तद्वय-अभ्यन्तरमण्डलगततापक्षत्रसंस्थितिसत्त्वमेव
सर्वमवस्थितामवस्थितवाहादिकं नेतव्यं, नवरमिदं नामाख्यं-
विशेषः यदन्धकारसंस्थितेः पूर्व-सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतताप-
क्षत्रसंस्थितिप्रकरणे धर्मितम् ६३२४४ १/२ इत्येवंप्रमाणं
तत्तापक्षत्रसंस्थितेः प्रमाणं नेतव्यं, हीपपरिक्षेपप्रमाणस-
त्त्वभागद्वयप्रमाणत्वात्, यथापक्षत्रसंस्थितेः पूर्वयमिदम् ६३२४६

६८ १/२ इत्येवंप्रमाणं तदन्धकारसंस्थितेनेतव्यं हीपपरि-
क्षेपदशभागसत्त्वभागत्रयप्रमाणत्वात्, यत्र तापक्षत्रसत्त्व-
त्वं तमसस्थानस्य तत्र मन्त्रलेख्याकस्य इति गतिः एवं सर्वा-
भ्यन्तरमण्डलेऽभ्यन्तरवाहायत्कस्य यत्तापक्षत्रपरिमाणम्-
६४२१ १/२ इत्येवंप्रमाणं तदन्धकारसंस्थितेनेतव्यं, यच्च तत्रैव वि-
त्कस्येऽन्धकारसंस्थितेः ६३२४१ १/२ इत्येव तापक्षत्रस्यार्थं मन्त-
व्यम्, ननु इदं सर्ववाहमण्डलसत्त्वतापक्षत्रप्रकरणं, यदि तस्य-
मण्डलपरिधौ ३१८३१५ कर्षपाष्टमं कलत्वा ४३०४ रुपा मुहूर्त-
गतिः तदा च सर्वजगत्या इत्यन्ता द्वादशमुहूर्तप्रमाणोऽने
द्वादशमि, सा गुरयते तथा च कुत ६३६६३ इत्येवंप्रमाणं राशिः
स्यात्, यदि वाक्परिधिर्द्विगुणिता दशमिभज्यते तदाप्ययमे-
व राशिर्द्विधाकरणगीतलब्धस्तत्किमनुस्मात् सूर्यप्रकाश-
विभियने ? उच्यते-सूत्रकारेण हीपपरिक्षेपस्यैव करणरी-
तदर्शमानत्वात्तापक्षत्रे दोषः, अभ्यन्तरमण्डले परिधिर्यथा न
न्यूनीक्रियते तथा याहमण्डले नाधिकीक्रियते तत्र विषयैव
इति गतिः ।

रूपमिति सूर्यमधिकारादेतत्सम्बन्धिनं दूरासमादिदर्शनरूपं
विचारं यद् दशमं द्वाग्माह-

जम्बुद्वीपं यं भन्ते ! दीवे सूरिआ उग्गमणमुहुत्तंसि दूरे अ
मूले अ दीसंति मज्झंतिअमुहुत्तंसि मूले अ दूरे अ दीसंति
अत्थमणमुहुत्तंसि दूरे अ मूलं अ दीमंति ? इता गोयमा !
तं चेव० जाव दीसंति, जम्बुद्वीपं यं भन्ते ! सूरिआ उग्ग-
मणमुहुत्तंसि अ मज्झंतिअमुहुत्तंसि अत्थमणमुहुत्तंसि
अ सव्वत्थ समा उच्चत्तेणं, इता तं चेव० जाव
उच्चत्तेणं, जइ यं भन्ते ! जम्बुद्वीपे दीवे सूरि-
आ उग्गमणमुहुत्तंसि अ मज्झं० अत्थम० सव्वत्थ समा
उच्चत्तेणं, कम्हा यं भन्ते ! जम्बुद्वीपे दीवे सूरिया
उग्गमणमुहुत्तंसि दूरे अ मूलं अ दीमंति हन्ता !, गोयमा !
लेमापडिषाएणं उग्गमणमुहुत्तंसि दूरे अ मूले अ दीसंति
इति लेसाहितावेणं मज्झं०अमुहुत्तंसि मूले अ दूरे अ
दीसंति लेमापडिषाएणं अत्थमणमुहुत्तंसि दूरे अ मूले अ
दीमंति, एवं खलु गोयमा ! तं चेव० जाव दीसंति १० ।
(सू० १३६) जम्बुद्वीपे यं भन्ते ! दीवे सूरिआ किं
तीअं खेत्तं गच्छन्ति पडुप्पणं खेत्तं गच्छन्ति अणागयं
खेत्तं गच्छन्ति ?, गोयमा ! खो तीअं खेत्तं ग-
च्छन्ति पडुप्पणं खेत्तं गच्छन्ति खो अणागयं खेत्तं
गच्छन्ति ति, तं भन्ते ! किं पुट्टं गच्छन्ति० जाव
नियमा छहिमिं ति, एवं ओभासेति, तं भन्ते !
किं पुट्टं ओभासेति ? एवं आहारपयाइं खेअवाइं पुट्टो-
गाहमणं तरअणुमहआदिविमयाणुपुक्वी अ० जाव शिखमा
छहिमिं, एवं उज्जेवेति तवेति पभासेति ११ (सू० १३७)
जम्बुद्वीपे यं भन्ते ! दीवे सूरिआ यं किं तीति खिले
किरिअकज्जइ पडुप्पणं०अणागयं०, गोयमा ! खो तीए

स्मिते किरिआ कज्जइ, पडुप्पण्णे कज्जइ, सो अण्णाण्ण,
सा भन्ते ! किं पुट्ठा कज्जइ ? गोअमा ! पुट्ठाकज्जइ सो
अण्णापुट्ठा कज्जइ ० जाव थिअमा छइसि । (सू० १३८)

अम्बुदीपे भवन्त ! सूर्यो उद्गमनमुद्गते--उदयोपलक्षिते
मुद्गते एवमस्तमनमुद्गते, सूत्रे वकारलोप आर्यत्वात्, दूरं
च--द्रष्टव्यानापेक्षया विप्रकृष्टं मूले च द्रष्टृप्रतीत्यपे-
क्षया आसन्नं दृश्यते, द्रष्टारो हि स्वकृतः सप्तवर्षादि-
शता योजनसहस्रैः समधिकैर्व्यवहितमुद्गमनास्तमनयोः सूर्य
पश्यन्ति, आसन्नं पुनर्मन्यन्ते, विप्रकृष्टं सप्तमपि न प्रति-
पद्यन्ते, मध्यान्तिकमुद्गते इति-मध्या-मध्यामोऽन्ते-
विभागो गमनेष्व दिवसस्य वा मध्याह्नः स यस्य मुद्गते-
स्यास्ति स मध्यान्तिकः, न चासौ मुद्गतेत्येति मध्यान्तिको-
मध्याह्नमुद्गते इत्यर्थः, तत्र मूलं घामने देशे द्रष्टव्याना-
पेक्षया दूरं च-विप्रकृष्टं देशे द्रष्टृप्रतीत्यपेक्षया सूर्यो दृश्यते
द्रष्टा हि मध्याह्ने उद्यास्तमयनदृशनापेक्षया आसन्नं रविं
पश्यति, योजनशताष्टकेनैव तदाऽस्य व्यवहितत्वात्
अन्येन पुनरुद्यास्तमयनप्रतीत्यपेक्षया व्यवहितमिति, अत्र
सर्वत्र काका प्रश्नोऽस्त्यर्थः । अत्र भगवानाह-तदेव यज्-
जताऽनन्तरमेव प्रश्नविषयीकृतं तत्तर्कवेत्यर्थः यावद् दृश्यते
इति, अत्र चर्मदशा जायमानाः प्रतीतिमो ज्ञानदशा प्रतीत्या
सह विलम्बवद्विनिर्वादाय पुनर्गीतमः पूच्छन्ति-‘अम्बुदीपे
ण’मित्यादि, अम्बुदीपे भवन्त ! इति उद्गमनमुद्गते च मध्या-
न्तिकमुद्गते च अस्तमयनमुद्गते च अत्र वक्ष्यता वाशब्दार्थाः
सूर्यो सर्वत्र-उत्क्रान्तेषु समी उच्चत्वेन, अत्रापि काकुवाडा
सु प्रश्नाकानि, भगवानाह-तदेव यज्जता मां प्रति पूष्टं
यावदुत्तरायतेति, सर्वत्र-उद्गमनमुद्गतादिषु समी समन्व-
यधानाबुच्चत्वेन समभूतलापेक्षयाऽष्टौ योजनशतानीति-
कृत्वा, न हि सर्वा जनप्रतीतिं वयमपल्लपाम इति भगवदु-
क्तमेवानुवक्ष्यति विप्रतिपत्तौ च प्रष्टुमाह-‘जइ ल’ मि-
त्यादि, प्रश्नश्च स्वच्छन्दः, उत्तरश्च गीतम ! तत्रावाः-
सूर्यमण्डलगतनेजसः प्रतिघातित दूरतरङ्गावुद्गमनदृश्यं न-
रूपमरक्षेत्त्यर्थः उद्गमनमुद्गते दूरं च मूले च दृश्यते, तस्या-
प्रतिघाते हि सुखदृश्यत्वेन स्वभावेन दूरस्योऽपि सूर्य आ-
सन्नप्रतीतिं जनयति, एवमस्तमयनमुद्गतेऽपि व्याख्येयम्,
इत्याः रुद्रगमकादात्, मध्यान्तिकमुद्गते तु तस्याया अभि-
तापन-प्रतापन सर्वतस्तज-प्रतापनत्यर्थः, मूले च दूरं च
दृश्यते, मध्याह्ने आसन्नोऽपि सूर्यस्तीक्ष्णजसा बुद्धीशत्वेन
दूरप्रतीतिं जनयति, एवमयासन्नत्वेन क्षीमलेश्याकथं दिन-
बुद्धिधर्मादयो भाषा दूरगतत्वेन मन्त्रेण ग्राह्यं दिनहा-
निशीतादयश्च वाक्याः, उद्गमनास्तमयनाक्षीनि च ज्याति-
प्राकाशां गतिप्रचलनया जायन्ते इति । तेषां गमनप्रभायैका-
दशं द्वारमाह-‘अम्बुदीपे ण’ मित्यादि, अम्बुदीपे भवन्त !
इति सूर्यो किमतीति-गतिविषयीकृतं क्षेत्रं गच्छन्त-अ-
तिक्रामतः उत प्रत्युत्पन्न-वर्तमानं गतिविषयीक्रियमाणं
उत अनागतं गतिविषयीक्रियमाणम्, एतेन इह च यदा-
काशकण्डे सूर्यः स्तब्धजसा व्याप्नोति तत्क्षेत्रमुच्यते तना-
स्यातीनेत्यादिव्यवहारविषयत्वं नोपपद्यते अनादिनिधन-
त्वादिति शङ्का निरस्ता । भगवानाह-गीतम ! नोश्चदस्य

नियमार्थस्वाभावात् क्षेत्रं गच्छन्तः, अतीतिक्रियाविषयीकृ-
ते वर्तमानाक्रियाया एवासम्भवात्, प्रत्युत्पन्नं गच्छन्तः
वर्तमानाक्रियाविषये वर्तमानाक्रियायाः सम्भवात्, नो अ-
नागतम् अनागतक्रियाविषयऽपि तदसम्भवात्, अत्र प्रस्ता-
वाद् गतिविषये क्षेत्रं कीदृक् स्यादिति प्रष्टुमाह-

‘तं भन्ते ! किं पुट्ठा’ इत्यादि, अत्र यावत्पदसंप्रदोऽयम्-
‘पुट्ठा गच्छन्ति, गोअमा ! पुट्ठा गच्छन्ति, सो अपुट्ठा गच्छन्ति, तं
भन्ते ! किं आगाढं गच्छन्ति अणोगाढं गच्छन्ति ? गोअमा !
आगाढं गच्छन्ति, सो अणोगाढं गच्छन्ति, तं भन्ते ! किं
अणुनरोगाढं गच्छन्ति, परंपरोगाढं गच्छन्ति ? गोअमा ! अ-
णुनरोगाढं गच्छन्ति सो परंपरोगाढं गच्छन्ति, तं भन्ते !
किं अणु गच्छन्ति वायरं गच्छन्ति ? गोअमा ! अणुं पि ग-
च्छन्ति वायरं पि गच्छन्ति, तं भन्ते ! किं उडं गच्छन्ति अडे
गच्छन्ति निर्गयं गच्छन्ति ? गोअमा ! उडं पि गच्छन्ति
निर्गयं गच्छन्ति अडं धि गच्छन्ति, तं भन्ते ! किं आई
गच्छन्ति मज्जे गच्छन्ति पज्जयसाणे गच्छन्ति ? गोअमा !
आई पि गच्छन्ति मज्जे वि गच्छन्ति पज्जयसाणं वि गच्छन्ति,
तं भन्ते ! किं सविसयं गच्छन्ति, अविमयं गच्छन्ति ?
गोअमा ! सविसयं गच्छन्ति, सो अविमयं गच्छन्ति, तं भ-
न्ते ! किं आणुपुट्ठि गच्छन्ति अणुपुट्ठि गच्छन्ति ?
गोअमा ! आणुपुट्ठि गच्छन्ति सो अणुपुट्ठि गच्छन्ति, तं
भन्ते ! किं एगाद्वि गच्छन्ति छुद्वि गच्छन्ति ? गोअमा !
नियमा छाद्वि गच्छन्ति’ इति, अत्र व्याख्या-तद् भवन्त !
क्षेत्रं किं स्पृष्टं-सूर्यविश्वेन सह स्पर्शमायतं गच्छन्तः-
अनिकामतः उताऽऽपृष्टम्, अत्र पूच्छकस्यायमाशयः-गच्छ-
मानं हि क्षेत्रं किञ्चित् स्पृष्टमतिक्रम्यते यथाऽपवर्कक्षेत्रं
किञ्चिच्छाऽऽपृष्टं यथा देहलीक्षेत्रमताऽत्र कः प्रकार इति,
भगवानाह-स्पृष्टम् गच्छन्तः नाऽपृष्टम्, अत्र सूर्यविश्वेन सह
स्पर्शेन सूर्यविश्वमायनादक्षेत्राद्विगच्छन्ति सम्भवात् स्पर्शनाया
अयनाहनातोऽधिकविषयत्वात्, ततः प्रश्नयति-तद्भूयन्त !
स्पृष्टं क्षेत्रम् अयगाढं-सूर्यविश्वेनाश्रयीकृतम्-अधिष्ठितमि-
त्यर्थः उतामयगाढं तनानाश्रयीकृतं, नाधिष्ठितमित्यर्थः, अ-
यगाढाह-गीतम ! अयगाढं क्षेत्रं गच्छन्तः मानयगाढम्,
आश्रितस्यैव त्यजनयोगात्, अथ यज्जन्त ! अयगाढं त-
दनन्तरायगाढम्-अध्यवधानेनाश्रयीकृतम्, उत परंपरावृ-
गाढं-व्यवधानेनाश्रयीकृतं ? भगवानाह-गीतम ! अनन्त-
रायगाढं न पुनः परंपरायगाढम्, किमुक्तं भवति ?-यत्कि-
ञ्चाकाशक्षेत्रे यो मण्डलावयवोऽध्यवधानेनायगाढः स
मण्डलावयवस्तमेवाकाशक्षेत्रं गच्छति न पुनरप्यन्य-
लायगाढगाढं तस्य व्यवहितत्वेन परंपरायगाढत्वात्
तच्छास्यमनहमपि व्यादित्याह-तद्भूयन्त ! अणु गच्छन्तः
वायरं वा ? गीतम ! अणुं वा सवाऽयन्तं मण्डलक्षेत्रं
क्षया वायरमपि सर्ववायुमण्डलक्षेत्राणक्षया, तत्तद्वत्क्षया-
लक्षत्रानुसारं गमनसम्भवात्, गमनं च ऊर्ध्वाधस्ता-
यंगतित्रयेऽपि सम्भवादिनि प्रश्नयति-तद्भूयन्त ! क्षेत्रम्-
धर्ममस्तिर्यक्त्वा गच्छन्तः ? गीतम ! ऊर्ध्वमपि तिर्यग्भ-
वोऽपि, ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्त्वं च योजनैकविंशतिमानं कणुधि-
शतिभागप्रमाणोत्संखाक्षेप्यं द्रष्टव्यम्, अन्वयात् ‘जाव थि-
अमा छइसि’ इति वरमस्येण सह विरोधः स्यात्, इह च

व्याख्यानं प्रहापनोपाक्रमेणैकादशभाषापदाष्टविंशतितमा-
हारपदगतोऽर्थाध्वनिर्यवयवकान्वचनसूत्रव्याख्यानानुसारेण
कृतमिति बोध्यं, गमने च क्रिया सा च बहुभामयिकत्वात् त्रि-
कालमिवर्त्तनीया स्यादित्यादिप्रश्नः, तद्भूतम् ! कि-
मादौ गच्छन्तः किं भवेत् उत पर्यवसाने वा ? भगवानाह—गौ-
तम ! याप्यमुदुत्तप्रमाणस्य मण्डलसंक्रमकालस्यादावाप
मध्येऽपि पर्यवसानेऽपि वा गच्छन्तः उक्तप्रकारत्रयण मण्डल-
कालसमापनात्, अथ तद्भूतम् ! स्वयिष्य—स्वाचितं क्षेत्रं
गच्छन्तः उत अविष्य वा, स्वानुचितप्रत्ययः गौतम ! स्व-
विषय स्पृष्टव्यगदपरस्परव्यापारसंक्रमेण गच्छन्तः न अविष-
यम्-अस्पृष्टानवगादपरस्परव्यापारसंक्रमेण गमनायास्यत्वात्,
तद्भूतम् ! आनुपूर्व्या—क्रमेण यथासक्तं गच्छन्तः उत, अ-
नानुपूर्व्या—क्रमेणानासक्तमित्यर्थः, क्षेत्रं द्वितीया तृतीयाथ,
गौतम ! आनुपूर्व्या गच्छन्तः न अनानुपूर्व्या इत्यवस्थादाने,
प्रागुक्तस्य द्विक्रमस्य व्यक्त्या आह—तद्भूतम् ! किमकदि-
विषयक क्षेत्रं गच्छन्तः यावत् पृथग्विषयकम् ? गौतम !
नियमात् पृथग्विदिशि, तत्र पूर्वोदितेषु नियमोदितेषु उदितः सन्
स्फुटमव गच्छन् दृश्यते, ऊर्ध्वोऽधोदिग्गमने च यथापपद्य-
ते तथा प्राग्दर्शितम् । स्वप्रत्येतदनिर्देशनायभासनादिस्त्रा-
ग्याह—‘एवं आभासंति’ इत्यादि, ‘एवं’ मिति-गमनसूत्र-
प्रकारेण अवभासयतः—इषदुद्योतयतः, यथा स्थूलतरमव
दृश्यते, तमेव प्रकारमीषदृश्यति—तद्भूतम् ! क्षेत्रं स्पृष्ट-
सूर्येनजसा व्याप्तम् अवभासयतः उतास्पृष्टम् ? भगवानाह—
स्पृष्टम्, नास्पृष्टम्, दीर्घादिभास्यद्रव्याणां प्रभाया गृहादिस्प-
ृष्टपूर्वकमेवावभासकत्वदर्शनात्, एवं—स्पृष्टपदरीत्या आहा-
रपदमन-चतुर्थोपाक्रमेणैकादशविंशतितमपद आहारप्रहणावि-
षयकारणं पदानि-द्वाराणि नतव्यानि, तद्यथा—‘पुष्टो’ इत्या-
दि, प्रथमतः स्पृष्टविषयं सूत्रम्, ततोऽवगादसूत्रं ततोऽणु-
वादसूत्रं तत् ऊर्ध्वोऽधोऽधुनिसूत्रम्, तत आह इति उपलक्ष-
णमनन्तरं आदिमध्यावसानसूत्रं ततो विषयसूत्रं तदनन्तर-
मानुपूर्वीसूत्रम्, ततो यावत् नियमात् पृथग्विदिशांति सूत्रम्, अत्र
यथासक्तमेव विषयसूत्राण्युपलक्षणाद् ज्ञेयानि, अत्र चोर्ध्वो-
द्विदिग्भासना सूत्रकृतं स्वयमेव दृश्यति, एषमुदुद्योतयतो-
भूशे प्रकाशयतः यथा स्थूलमेव दृश्यते, तापयतः—अपनी-
तशीतं कुरुतः, यथा सूक्ष्मपिपीलिकांश्च दृश्यते तथा कुरुतः,
प्रभासयतः—अततापयोगादविशेषतोऽपनीतशीतं कुरुतः, य-
था सूक्ष्मतरं दृश्यते, उक्तमेवार्थं शिष्यादिनाय प्रकारान्तरेण प्र-
भापितुं द्वादशद्वारमाह—‘जम्बुदीपेण’ मित्यादि, जम्बुदीपे
भूतम् ! द्वीपे ज्ञेयाः सूर्ययोः किमतीति क्षेत्रं-पूर्वोक्तस्वरूपं
क्रिया-अवभासनादिका क्रियते, कर्मकर्त्तरि प्रयोगोऽयं तेन
भवतीत्यर्थः, प्रत्युपलक्षणागमने वा ? भगवानाह—गौतम !
ना अतीतिक्षेत्रं क्रिया क्रियते, प्रत्युपलक्ष क्रियते, ना अनागतं,
व्याख्यानं प्राग्भूतं, स्मरकया भगवन् ! किं भूतं क्रियते ? उ-
तास्पृष्टा क्रियते ? गौतम ! स्पृष्टा तेजसा स्पर्शेन स्पृष्टं भावे
क्रमप्रत्ययविधानान् तद्योगाद् अस्मा स्पृष्टा उच्यते, कोऽर्थः ?
सूर्येनजसा क्षेत्रस्पर्शेनऽवभासनमुदुद्योतनं तापनं प्रभासनं
व्यादिका क्रिया स्यादिति । अथवा—स्पृष्टात्—स्पर्शना-
दिति पञ्चमीपरतया व्याख्येयं त-अस्पृष्टात् क्रियते, अत्र
यावेवैषां जीहाहारदानि प्रास्त्राणि । तत्रय-सूत्रपदनिः—

“सं गं भन्ते ! किं आगाहा अगागाहा ?, अगाही, को अ-
गागाहा ।” अत्रापि भावे क्रमप्रत्ययविधानादवगादम्—अवगा-
हने क्षेत्रं तेज-पुद्गलानामवस्थानं तद्योगाद्या साऽवगाहा
क्रिया, एषमन्तरावगादवस्थावगादसूत्रम्, ‘सं गं भन्ते !
अणु किञ्चि ? बायरा किञ्चि ?, मात्रमा ! अणु वि बायरा वि’
ति-सा क्रिया अवभासनादिका क्रियते वादरा वा क्रियते
गौतम ! अणुरपि—सर्वोऽन्तरमण्डलसंक्रमावभासनापक्षेया,
वादराऽपि—सर्वबाह्यमण्डलसंक्रमावभासनापक्षेया, ऊर्ध्वोऽधो-
स्त्रियकसूत्रविभावना सूत्रकृतमन्तरमव करिष्यति, ‘सा सं
भन्ते ! किं आह किञ्चि मज्जे किञ्चि पञ्चवसाने
किञ्चि ? गौयमा ! आह पि किञ्चि मज्जे पि किञ्चि पञ्चव-
साने वि किञ्चि’ ति गमनसूत्र इवात्रापि भावना । एवं
विषयसूत्रमानुपूर्वीसूत्रं च कथमिति ।

अथ त्रयोदशद्वारमाह—

जम्बुदीपे सं भन्ते ! दीवि-सूरिभिः कवइअं संत्तं उदं
तवयन्ति अहे तिग्मं च ? गौयमा ! एगं जं अणुसुयं
उदं तवयन्ति अट्टोरसमयजं अणुइ अहे तवयन्ति मीआ-
लीमं जं अणुमहस्साइं दोमि अ तवहं जं अणुमए णववीमं
च मट्ठिभाए जं अणुस्म तिग्मं तवयन्ति ति-१३ । (सू०
१३६) । अतो गं भन्ते ! माणुसुत्तरस्म पव्वयस्स जं
चंदिमसूरिअगहगणणस्सत्ततारारूवा गं भन्ते ! देवा किं
उदोववस्सगा कप्पोववस्सगा विमाणोववस्सगा चारोववस्सगा
चारट्ठिअ गइरइअ गइममावस्सगा ? गौयमा ! अतो सं
माणुसुत्तरस्म पव्वयस्स जं चंदिमसूरिअ ० जाव तारारूव
ते गं देवा सो उदोववस्सगा सो कप्पोववस्सगा विमाणो-
ववस्सगा चारोववस्सगा सो चारट्ठिअ गइरइअ गइसमा-
वस्सगा उदोववस्सगा पुप्फमंठाणमंठिएहि जं अणुमाह-
स्मिएहि तावस्सेहेहि माहस्सिआहि वउन्विआहि बाहिराहि
परिमाहि महया हयणकुमीअवाइअतंतीतलतालतुडिअवण-
सुइंगपहुप्पवाइअवणेणं दिव्वाइं भीगभोगाइं भुजमाणा महया
उकिट्ठिमीहणायवोलकलकलरवेणं अरुं पव्वयरायं पया-
हिणावत्तमण्डलचारं मेहं अणुपरिअवुति १४ । (सू० १४०)

जम्बुदीपे सं मित्यादि प्रक्रमसूत्रं इत्युक्तम्, उत्तरसूत्रं गौतम !
ऊर्ध्वमेकं योजनशतं तापयतः, स्वयिमानस्योपरि योजन-
शतप्रमाणस्यैव तापक्षेत्रस्य माघान्, अष्टादशशतयोजना-
स्यधस्तापयतः कथं ? सूर्योभ्यामष्टासु योजनशतसंयोगाने-
षु मूलम्, तस्माच्च योजनसहस्रं अधोप्रायाः स्युस्तांश्च
यावत्तापनात् सप्तसंव्यागिशोधो जनसहस्राणि इत्यादि प्रमा-
णं क्षेत्रं तिर्यक् तापयतः, एतच्च सर्वोऽणुद्विषयसंक्षुब्ध-
पक्षेया बोध्यम्, तिर्यगादिप्रथमेन पूर्वोऽधमयारेवेहं आह्वयं,
उत्तरस्तु १०० स्युज ४५ योजनसहस्राणि यावत्तः पुनर्द्विपं
१०० योजनानि, तत्रेण तु योजनानि ३३ सहस्राणि ३ शतानि
त्रयस्त्रिंशदधिकानि योजनत्रिभागयुतानि । अथ अनुस्य-
क्षेत्रवर्त्तित्येति प्रक्रमसूत्रं प्रष्टुं चतुदशद्वारमाह—‘अतो गं
भन्ते !’ इत्यादि, अन्त-मध्ये भूतम् ! मानुसुत्तरस्य अनुस्य-

भ्यः उत्तरः--अथर्त्ती एवमवधीकृत्य मनुष्याणामुत्पत्ति-
विपत्तिसिद्धिसम्पत्तिप्रवृत्तिभावात् । अथवा-मनुष्याणामुत्प-
त्तिं--विद्यादिशक्यभावेऽनुलङ्घनीयो मानुषोत्तरस्तस्य पर्वत-
स्य ये चन्द्रसूर्यप्रद्वगणनक्षत्रतागिरूपज्योतिष्काः ते भवन्त !
अत्रैकस्मिन्नेव प्रश्ने यद्भवेन्निति भगवन्मन्त्रोपधनं पुनश्चके-
तः पृच्छकस्य भगवन्नामोच्चारणेऽतिप्रीतिमस्यात् देवाः किम्-
ध्वोपपन्नाः--सौधर्मादिदेवलोकोपपन्नाः विमानेषु-ज्योतिःसम्ब-
न्धिषु उपपन्नाः चारो-मण्डलगत्या परिभ्रमणं तेषुपपन्ना-
आधितयन्तः इति चारस्य-यथोक्तस्वरूपस्य स्थितिः--अभावा-
यथाते चारस्थितिकाः अपगतचारा इत्यर्थः, गतौ गतिः--
आसक्तिः प्रीतिर्येषां ते गतिरतिक्रान्तिः, अनेन गतौ गतिमन्त्रमुक्तं,
सम्पत्तिं साक्षाद् गतिं प्रक्षर्याति-गतिरूपपन्नाः--गतिमुक्ताः ?
भगवानाह-गौतम ! अन्तरमानुषोत्तरस्य पर्वतस्य ये चन्द्र-
सूर्यप्रद्वगणनक्षत्रतागिरूपज्योतिष्कास्ते देवा नोर्ध्वोपपन्नाः
नो फलोपपन्नाः विमानोपपन्नाः चारोपपन्नाः नो चारस्थिति-
काः अत एव गतिरतिक्रान्तिः गतिरसमायुक्ताः, ऊर्ध्वमुखकलम्बु-
कापुष्पसंस्थानसंस्थितैरिति प्राप्स्यत्, योजनसाहस्रिकः अन-
कयोजनसहस्रप्रमाणैस्तापक्षैः, अर्धशतैश्च तृतीया, तैस्तथै-
भूतैस्तेस्तेभिरं परिवर्तन्ते इति क्रियायोगः, कोऽर्थः?--उक्तस्व-
रूपाणि तापक्षत्राणि कुर्वन्ते जम्बूद्वीपगतं मेरुं पारं ते अभि-
मन्ति, तापक्षत्रविशेषणं चन्द्रसूर्याणामेव । ननु नक्षत्रादीनां,
यथामन्त्रमयं विशेषणानां नियोज्यत्वात्, अर्धतान् साधारण्येन
न विशेषयन्नाह--साहस्रिकाभिः--अनकमहस्रमहस्रका-
भिः वैकुण्ठिकाभिः--वैकुण्ठितनानारूपधारिणीभिर्बाह्याभिः-
आभिभोगिककर्मकारिणीभिः, नाट्यगानवाचनादिकर्मप्रवण-
त्वात् न तु तृतीयपर्वद्वार्याभिः पर्वद्वार्याभिः--देवसमूहरूपाभिः कर्तु-
भूताभिः, बहुगमनं चात्र नाट्यादिगणोपकथा, महता प्रकारे-
णाऽऽह्वयानि-भूशं ताडितानि नाट्यं गीतं वार्दित्रं ख-वाद्-
नरूपे त्रिविधेऽपि सङ्गीते इत्यर्थः, तन्त्रातलनालरूपवाट-
नानि शृणुं प्राप्स्यत्, तथा स्वभावतो गतिरतिक्रान्तिः--बाह्यपर्वद-
न्तर्गतैर्देवैर्ध्वेगेन गरुडः सु विमानेषु-कुक्षो यः निहनाशो मुख्य-
त यो ख शालकलकली क्रियेत, तत्र शालो नाम मूलं इत्तं
दृष्ट्वा महता शब्देन पुत्करणं, कलकलञ्च-व्याकुलशब्दसमू-
हस्तद्वेषेण महता महता समुद्रवभूतमिव कुक्षोणा मेरुमिति
यामः, किंविशिष्टमित्याह-अच्छुम्--अनीय निमलं जाम्बून-
मयत्वात् रत्नबहुलत्वाच्च पर्वतशजं--पर्वतेन्द्रं 'प्रदक्षिणाव-
र्त्तमण्डलचार' इति प्रकर्षेण सर्वास्तु दिक्षु विदिक्षु च परि-
भ्रमन्तां चन्द्रादीनां दक्षिण एव मेरुर्भवति यस्मिन्नावर्त्तनं--
मण्डलपरिभ्रमणरूपे स प्रदक्षिणः, प्रदक्षिणः आचरन्ती येषां
मण्डलानां तानि तथा तेषु यथा चारो भवति तथा क्रिया-
विशेषणं तत्र प्रदक्षिणावर्त्तमण्डलं चारं यथा स्यात्तथा मेरुं
परिवर्तन्ते इति योज्यम्, अयमर्थः--चन्द्रादयः सर्वेऽपि
स्वमयक्षत्रवर्त्तिनो मेरुं परितः प्रदक्षिणावर्त्तमण्डलचारेण
भ्रमन्तीति ।

अथ पञ्चदशं द्वाग्माह--

तेसि यं भन्ते ! देवाणं जाहे इदे चुए अवइ से कहमि-
शांणं पक्खेति ? गोयमा ! ताह चत्तारि पंच वा सामाणि-

आ देवा तं ठाणं उवसंपजित्ता यं विहरंति ० जाव तत्थं
अस्स इदे उवसंयं भवइ । इंदुवाणे यं भन्ते ! केवइअं
कालं उववाएणं विरहिणं ? गोयमा ! जहसंयं एगं समयं
उक्कासेणं छम्मासे उववाएणं विरहिणं । वहिआ यं भन्ते !
माणुसुत्तरस्स पक्खयस्स जे चंदिमं ० जाव ताराकवा तं च्वेव
यं अस्सं शाणत्तं विमाणीववसंगां शी चारोयवस-
गा चारइइआं शी गइइआं शी गइममीवसंगा प-
किइगसंठाणसंठिणं हिं ० अणमयसाहस्सिएहिं तावसितेहिं
सयसाहस्सिआहिं वेउच्चिआहिं वाहरिअहिं पक्खिआहिं
महया हयंणं ० जाव भुजमाणां सुहल्लेसा मन्दले-
सा मन्दातवल्लेसा चित्ततरल्लेसा अस्स एणं समीगादाहिं
लेसाहिं कूडापित्ता दाणाइआं सत्तवा समन्तां तु पुणं
आमामंति उक्कासेति पमामंति ति । तेसि यं भन्ते !
देवाणं जाहे इदे चुए से कहमियाणि पक्खेति ० जाव
जहसंयं एकं समयं, उक्कासेणं छम्मासा इति १५ ।
(सू० १४१)

'तेसि यं' मित्यादि, तेषां भवन्त ! ज्योतिष्कदेवानां यदा
इन्द्रस्यवते तदा ते देवा इदानीम्-इन्द्रविग्रहकालं कथं प्रकु-
र्वन्ति ? भगवानाह-गौतम ! तदा चत्वारः पञ्च वा सामा-
निका देवाः संभूय एकवृत्तया भूत्वात्यर्थः तत्स्थानम् इन्द्र-
स्थानमुपसम्पद्य विहरन्ति-तदिन्द्रस्थानं परिपालयन्त,
कियस्ते कालमिति चेदत आह-यावदन्यस्तत्र इन्द्र-
उपपन्नः--उपपन्नो भवति । इदानीमिन्द्रविग्रहकालं प्रक्षय-
आह--'इंदुवाणे यं' मित्यादि, इन्द्रस्थानं भवन्त ! कियस्ते
कालमुपपानेन-इन्द्रोत्पादेन विग्रहनें प्रक्षयम् ? भगवाना-
ह-गौतम ! जघन्येनैकं समयं यावत् उक्कषेण पक्खीमान्
यावत्ततः परमवश्यमन्यस्येन्द्रस्योत्पादसम्भवात् इति ।
सम्पत्तिं समयक्षत्रवर्त्तिन्यज्योतिष्काणां स्वरूपं पृच्छति--
'वहिआ यं' मित्यादि, वहिस्ताद्, भगवन् ! मानुषोत्तरस्य
पर्वतस्य ये चन्द्रादयो देवास्ते किम्ध्वोपपन्नाः, इत्यादि
प्रश्नसूत्रं प्राप्स्यत्, निर्वचनसूत्रं तु नोर्ध्वोपपन्नाः, नापि
कलोपपन्नाः, किन्तु विमानोपपन्नाः तथा नो चारोपपन्ना
नो चारयुक्ताः, किन्तु चारस्थितिकाः, अत एव नो गतिरति-
क्रान्तिर्यो नापि गतिरसमायुक्ताः, पक्खेत्तासंस्थानसंस्थितैर्यो-
जनशतसाहस्रिकैस्तापक्षैर्वैस्तान् प्रदशान् अवभासयन्ती-
त्यादिक्रियायोगः, पक्खेत्तासंस्थानं चात्र यथा पक्खेत्ता
आयामनो दीर्घा भवति विस्तरस्तु स्तोका चतुरक्षा च,
तेषामपि मनुष्यक्षत्राद्विग्रहैर्निर्मां चन्द्रसूर्याणामानपक्षत्राणि
आयामनोऽनकयोजनलक्षप्रमाणाणि । इयमत्र भावना--
मानुषोत्तरपर्वतात् योजनलक्षान्निक्रमे करणविभावनाक्र-
करणानुसारं प्रथमा चन्द्रसूर्यपक्खिम्भनो योजनलक्षानि-
क्रमे द्वितीया पक्खिम्भनं प्रथमपक्खिम्भनचन्द्रसूर्याणामेतासां-
स्तापक्षत्रस्थायामः विस्तारश्च, एकसूर्योपपन्नः सूर्यो लक्षयो-
जनानिक्रमे तेन लक्षयोजनप्रमाणः, इयं च तृतीया प्रथमपक्-
खउपपन्नया क्षेपद्वया, एवमप्येऽपि भाव्यम्, सूर्योऽहस्मिन्पहि'

इत्यादि प्राग्वत्, कथंभूता इत्यादि-सुखलक्ष्याः, एतच्च
विशेष्ये चन्द्रान् प्रति, तत्र तन्नाशितोक्तजसः मनुष्यलो-
के इव शतकालादौ, न एकान्ततः शीतरश्मय इत्यर्थः,
मन्दलक्ष्या एतच्च सूर्यान् प्रति, तत्र ते नाप्युष्णतजसः
मनुष्यलोके इव मितीर्षसमये, न एकान्ततः उष्णरश्मय
इत्यर्थः, एतच्च स्वाकृष्ट-मन्दातपलक्ष्याः-मन्दा-नाप्युष्णश्च
आवा आनपक्या लक्ष्या-रश्मिसंघातो येषां ते तथा, तथा
च चित्रान्तरलक्ष्याः-चित्रमन्तरं लक्ष्या च येषां ते तथा,
भावाभेदास्य चित्रमन्तरं सूर्याणां चन्द्रान्तरित्वान्, चित्र-
लक्ष्या चन्द्रमसो शीतरश्मित्यात् सूर्याणामुष्णरश्मित्यात्,
कामिरेव भासयन्तीत्याह-अस्योऽस्यसमवगाहाभिः-परस्परं
संस्पर्शमिहैत्याभिः, तथाहि-चन्द्रमसो सूर्याणां च प्रत्ये-
कं लक्ष्या योजनशतसहस्रप्रमाणावस्ताराश्चन्द्रसूर्याणां च
सूचीपट्टक्या व्यवस्थितानां परस्परमन्तरं पञ्चाशद्योजनस-
हस्राण्यन्तश्चन्द्रप्रभाभिः सूर्यप्रभाः सूर्यप्रभामभाश्च-
न्द्र-प्रभाः, इत्येव सूर्यप्रभालां मिथ्याभिः, एषां स्थिरत्वं दृष्ट-
त्वेन द्योतयति-कुटानीव पथतोपनिर्गम्यस्थितशिलाराणीव
स्थानस्थिताः-सदैवैक स्थाने स्थिताः, सर्वतः-समन्तात्,
तान् प्रदर्शान्-स्वस्वप्रतीसंघाते अवभासयन्ति उद्योतय-
न्ति तापयन्ति प्रभासयन्तीत्यादि प्राग्वत्, एषामपीन्द्रा-
भाषं व्यवस्थां प्रप्रयच्छाह-“तसि यं भन्ते ! देवाण्य-
मित्यादि प्राग्वत्, इति कृता पञ्चदशानुयोगद्वारैः सूर्यप्रक-
णा । अ० ७ वस० ।

जावइयाओ यं भन्ते ! उवाभंतराओ उदयन्ते सूरिण-
चक्रसुफासं हव्यमागच्छति अर्थमन्ते वि यं सूरिण ताव-
तियाओ चैव उवाभंतराओ चक्रसुफासं हव्यमागच्छ-
ति !, हन्ता ! गोयमा ! जावइयाओ यं उवाभंतराओ
उदयन्ते सूरिण चक्रसुफासं हव्यमागच्छति अर्थमन्ते वि
सूरिण ० जाव हव्यमागच्छति । जावइयाओ यं भन्ते ! खितं
उदयन्ते सूरिण आतायेणं सव्वओ समंता ओभासेइ उज्जा-
एइ तवेइ पभासेइ, अर्थमन्ते वि यं सूरिण तावइयं चैव
खितं आयामेणं सव्वओ समंता ओभासेइ उज्जाएइ
तवेइ पभासेइ !, हन्ता गोयमा ! जावतियणं खेत्तं ० जाव
पभासेइ । तं भन्ते ! किं पुट्टं ओभासेइ अपुट्टं ओभासेइ !,
० जाव छिदिमि ओभासेति, एवं उज्जावेइ तवेइ पभासेइ
० जाव नियमा छिदिमि । (सू० ५० ×)

‘जावइयाओ’ इत्यादि, यत्परिमाणान् ‘उवाभंतराओ’ इति
‘अवकाशास्तरान्’ आकाशविशेषादवकाशरूपास्तराणां द्वा-
याद्यन्यवकाशास्तरं स्थित इत्यर्थः ‘उदयन्ते’ इति उदयन्-
कृद्भक्त्युक् ‘चक्रसुफासं’ इति-सुखुपा-हन्तः स्पष्ट इव-स्पष्टो न
तु स्पष्ट एव सुखुपाऽऽप्तकारित्वात्किं सुखु-स्पष्टमन्ते
‘हव्यं’ इति शीघ्रं, स च किल सर्वाभ्यन्तरमण्डले-रुक्त-
अवधारितधोजनानां सहस्रेषु द्वयोः शतसंख्येयौ
(४७२६३) च साधिकायां वर्तमान-उदये दृश्यते, अ-
स्तसमयेऽप्येवम्, एवं प्रतिमण्डलं दर्शने विशिष्टाऽस्ति,
अ च स्थानान्तरादवसेयः, ‘सव्वओ समंते’ इति सर्वतः-

सर्वोक्तं विबुधैः समन्तात्-विबुधैः, एकाशीं वेत्ता, ‘ओभा-
सेइ’ इत्यादि ‘अवभासयति’ इत्यवकाशयति यथा स्थूलतमेव
वस्तु दृश्यते उद्योतयति-सूर्यो प्रकाशयति यथा स्थूल-
तमेव दृश्यते तथा-अपनीतशीर्षं करोति, यथा यो सु-
खं पिपीलिकादि दृश्यते तथा करोति प्रभासयति-अ-
नितापयोगाद्विशेषताऽपनीतशीर्षं विक्षेपे यथा वा सूक्ष्म-
तरं वस्तु दृश्यते तथा करोतीति । एतच्चैवमेवास्ति-
त्याह-“तं भन्ते” इत्यादि तं भन्ते इति-यत् सूर्यमवभासयति
यद्युद्योतयति तथा प्रभासयति च तत्-कृतं किं भव-
न्त ! स्पष्टमवभासयति अस्पष्टमवभासयति !, इह या-
वत्करणादरे दृश्यम्-‘गोयमा ! पुट्टं ओभासेइ नो अ-
पुट्टं, तं भन्ते ! ओगाहं ओभासेइ अणोगाहं ओभासेइ !,
भायमा ! ओगाहं, ओभासेइ नो अणोगाहं, एवं अणु-
तरोगाहं ओभासेइ नो पणपरोगाहं, तं भन्ते !, किं अ-
णु ओभासेइ वायवं ओभासेइ !, गोयमा ! अणु पि ओ-
भासेइ वायवं पि ओभासेइ, तं भन्ते ! उट्टं ओभासेइ !, ति-
रिथं ओभासेइ २, अहं ओभासेइ ३ !, गोयमा ! उट्टं पि ३
तं भन्ते ! अहं ओभासेइ १, मण्डकं ओभासेइ २, अंतं ओभा-
सेइ ३ !, गोयमा ! अहं ओ० ३, तं भन्ते !, सविस्ते ओ-
भासेइ अविस्ते ओभासेइ !, गोयमा ! सविस्ते, ओ-
भासेइ नो अविस्ते, तं भन्ते ! आणुपुट्टि ओभासेइ
अणुपुट्टि ओभासेइ ?, गोयमा ! आणुपुट्टि ओभासेइ
नो अणुपुट्टि, तं भन्ते ! कइ पिसि ओभासेइ ?, गोयमा !
नियमा छिदिमि’ इति । एतेषां च पदानां प्रथमोद्देशकता-
काहारसंबन्धं व्याख्या दृश्यते । य एव ‘ओभासेइ’
इत्यनेन सह सूत्रप्रपञ्च उक्तः स एव ‘उज्जावेइ’ इत्यादिना
पञ्चयेण वाच्य इति दर्शयच्छाह-एवं ‘उज्जावेइ’ इत्यादिना
स्पष्टं कृतं प्रभासयतीत्युक्तम् । भ० १ श० ६ उ० ।
दिनं दिने रविमण्डलपरावर्त्तं करोति, तथाधिकमासि
कथं करोति !, मण्डलानि तु अयमेव अयमेव नियता-
स्य सन्ति, सूत्रमानमपि नियतमेवास्ति, तत्र केचन सूद-
न्ति-हीयमानादिनपूर्वमेव मासवृद्धिरस्ति, हीयमानादिनपू-
र्णिकेन तु वृद्धिर्माहनास्सन्ति, तथा ‘आसाहं मासे दुपया’
अनेन मानेन आचणान्त्यादिने अतुरकुलवृद्धिर्दिलोक्यते,
द्वितीयआचणान्त्यादिनेऽपि आचणेष्वकुलान्युतापौ ! यदि
अन्वारं तदा किं पार्थायनेषु पुनः पुनः तत्रैव आचयति,
येनाकुलमानं तादृगवस्थं, तत्र मण्डलसाङ्ग्यं यथा भवति
तथा प्रमाद्यमिति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-सूर्यसम्यग्धिशिष्टमा-
सेषु गतेषु चन्द्रसम्यग्धिन एकशिशिष्टमासा भवन्ति, तत्रैक-
शिशिष्टमासाऽभिषिद्धित उच्यते, तेन सूर्यमण्डलानां
नियतत्वेऽपि अधिकमासि पौरुष्यादिप्रमाणं न किञ्चिद्-
नुपपन्नत्वं, विशेषजिज्ञासायां मण्डलप्रकरणं विलोकनीय-
मिति ॥ १८५॥ सम० ३ उज्जा० ।

सूरमग-सूर्यमार्ग-पु० । सूर्यमण्डलचारमार्ग, सू० प्र० १० पाहु० ।
सूर्यस्य मण्डलगत्या परिभ्रमणे, अ० प्र० १० पाहु० ।

सूरमहाभट्ट-सूरमहाभट्ट-पु० । सूर्यदीपस्य पञ्चादंशे, जी० ३
प्रति० ४ अक्षि० ।

सूरमहावर-सूरमहावर-पु० । सूर्यसमुद्रस्य सूर्यवरसमुद्रस्य
च पञ्चादंशे, जी० ३ प्रति० ४ अक्षि० ।

सूरमालिया-सूर्यमालिका-स्त्री०। शीताराद्याह्निमालायाम्,
स्त्री० ।

सूरमरीह-सूर(र)र्मरीचि-पुं०। आदित्यकिरणेषु, 'सूरमरीह-
वयं विणिग्मुयमाणेहि' । प्रश्न० ४ आश्र० द्वार । 'सूरमरी-
हकथय' सूर्य-आदित्यकिरणान् एव मरीचयः सूर्यमरी-
चयस्तेषां कथंचमिथ कथञ्च परिकरः परितोभावात् तं वि-
निर्मुञ्चिर्विकिराद्भिः । प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

सूरलेस्म-सूरलेश्य-न०। चतुर्थेद्वलोकविमानभेद, स० ५ सम० ।

सूरस्त्रि-सूरस्त्रि-पुं०। वचस्पतिविशेषे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरस्त्रिमंडवग सूरस्त्रिमण्डपक-पुं० । सूर्यस्त्रियनस्पतिविशेष-
स्तम्भया मण्डपकाः सूरस्त्रिमण्डपकाः । सूरस्त्रियनस्पतिमये-
षु मण्डपकेषु, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवाम-सूर्यवर्ण-न०। चतुर्थेद्वलोकविमानभेद, स० ५ सम० ।

सूरवर-सूर्यवर-पुं०। स्वनामख्याते द्वीपे, समुद्रे च । तत्र सूर्यवर-
द्वीपे सूर्यवरभद्रसूर्यवरमहाभद्रौ, सूर्यवर समुद्रे सूर्यव-
रसूर्यमहावर्गौ देवौ । सू० प्र० २० पादु० । जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवरभद्र-सूरवरभद्र-पुं० । सूर्यवरद्वीपस्य पूर्वाधाधिपतौ दे-
व, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवरमहाभद्र-सूरवरमहाभद्र-पुं० । सूर्यवरद्वीपस्य पार्श्व-
धिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवरोभास-सूरवरावभास-पुं० । स्वनामख्याते द्वीपे, समुद्रे
च । तत्र सूर्यवरावभास द्वीपे सूर्यवरावभासभद्रसूर्यवरावभा-
समहाभद्रौ देवौ । सूर्यवरावभाससमुद्रे सूर्यवरावभासवर्ग-
सूर्यवरावभासमहावर्गौ देवौ । जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
सूर्यवरावभाससमुद्रवाधिपते द्वीपे, सू० प्र० २० पादु० ।

सूरवरोभासभद्र-सूरवरावभासभद्र-पुं० । सूर्यवरावभासद्वी-
पस्य पूर्वाधाधिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवरोभासमहाभद्र-सूरवरावभासमहाभद्र-पुं० । सूर्यवरा-
वभासद्वीपस्य परार्धाधिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवरोभासमहावर-सूरवरावभासमहावर-पुं० । सूर्यवराव-
भाससमुद्रस्य पश्चार्धाधिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवरोभासवर-सूरवरावभासवर-पुं० । सूर्यवरावभाससमु-
द्रस्य पूर्वार्धाधिपतौ देव, सू० प्र० १६ पादु० ।

सूरवाह-शूरवादिन्-पुं० । शूरमात्मानं धातुं शीलमस्येति
शूरवादी । शूरमस्य, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

सूरविमाण-सूरविमान-न० । सूर्यसत्के विमाने, प्रश्ना० ४ पद ।
(' विमाण ' शब्दे षष्ठभागे वर्णकः ।) (' अंतर ' शब्दे
प्रथमभागे ७४ पृष्ठ चान्तरमुक्तम् ।)

सूरसंवच्छर-सूरसंवत्सर-पुं० । आदित्यसंवत्सरे, सू० प्र०
१० पादु० ।

ता एषि शं पंचवहं संवच्छराणं चतुर्थस्स आह-
संवच्छरस्स आह-मासे तिसृतिमुहूर्तेण अहो-
रत्तेण गणितमाणे केवहण राहंदियगंशं आहितेति

वदेजा १, ता तीसं राहंदियाहं अवद्धभागं च राहंदियस्स
राहंदियगंशं आहितेति वदेजा, ता से शं केवतिण मुहु-
त्तगंशं आहितेति वदेजा १, ता शव पछरस मुहुत्तसह
मुहुत्तगंशं आहितेति वदेजा, ता एम शं अद्धा दुवाल-
मसुनकडा आदिषे संवच्छरं, ता से शं केवतिण राहंदि-
यगंशं आहितेति वदेजा १, ता तिभि छावहु राहंदिय-
सए राहंदियगंशं आहिय ति वहज्जा, ता से शं केवतिण
मुहुत्तगंशं आहिय ति वहज्जा १, ता दस मुहुत्तस्स सह-
स्साहं शव अनीते मुहुत्तसुते मुहुत्तगंशं आहितेति वदेजा ।
(सू० ७२ +)

'ता एषि शं' मित्यादि चतुर्थसूर्यसंवत्सरविषयं प्रश्न-
सूत्रं, तच्च सुगमम्, भगवानाह--'ता तीस' मित्यादि, ता
इति पूर्ववत्, त्रिशन् रात्रिन्दिवा नि एकस्य रात्रिन्दिवस्य
एकमपार्श्वभागम्, एकमर्द्धमित्यर्थः, एतावत्प्रमाणः सूर्यमा-
सो रात्रिन्दिवाग्रं आख्यात इति चेद्वत्, तथाहि--सूर्य-
मासा युगे पृथिस्ततो युगसत्कानामहोरात्राणां त्रिशदधि-
काष्टादश शतसंख्यानां पृथगा भागा द्वियते, लब्धाः सा-
र्द्धास्त्रिशदहोरात्राः, 'ता से शं' मित्यादि मुहूर्तविषयं प्र-
श्नसूत्रं सुगमम्, भगवानाह--'नवपण्य' इत्यादि नव मु-
हूर्तशतानि पञ्चदशाधिकानि मुहूर्तपरिमाणेनाख्यात इति
चेद्वत्, तथाहि--सूर्यमासपरिमाणं त्रिशन् रात्रिन्दिवा नि
एकस्य च रात्रिन्दिवस्यार्द्धं तच्च त्रिशता गुण्यते
जातानि नव शतानि, रात्रिन्दिवार्द्धं च पञ्चदश मुहूर्ता इति,
'ता एषि शं' मित्यादि, प्राग्वद् भावनीयम् । सू० प्र० १२ पादु० ।

सूरसिंग-सूरशृङ्ग-न० । चतुर्थेद्वलोकस्य स्वनामख्याते वि-
माने, स० ५ सम० ।

सूरसिद्ध-सूरसिद्ध-न० । चतुर्थेद्वलोकस्य स्वनामख्याते वि-
माने, स० ५ सम० ।

सूरसिरी-सूर्यश्री-स्त्री० । जम्बूद्वीपे सप्तमस्य चक्रवर्तिनो
भार्यायाम्, स० ।

सूरसेन-शूरसेन-पुं० । मथुराप्रतिषेधेषु जनपदभेदेषु, स्था०
१० ३ उ० । प्रश्ना० । सूत्र० । प्रव० । उदयसेनस्य राज्ञः
स्वनामख्याते पुत्र, आत्मा० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । परवतवर्षे
चतुर्विंशततीर्थकृत्सु चतुर्दशे तीर्थकरे, स० । स्वनामख्याते
शत्रुञ्जयस्यास्मारेके राजानि, ती० १ कल्प ।

सूरादिय-सूरादिक-त्रि०। सूरः-सूर्य आदित्यस्य स सूरादिकः।
सूरकारणं, 'सूरादिया अहोरात्रा' सूरादिकाः-सूरकारणाः,
तथाहि-सूर्योदयमवधि कृत्वा उहोरात्राग्रम्भकः समयो ग-
ण्यते नान्यथा एवमावलिकादयोऽपि सूरादिका भावनीयाः ।
च० प्र० २० पादु० । सू० प्र० ।

सूराभ-सूर्याभ-न० । पञ्चमद्वलोकं विमानविशेषे, स० ५
सम० ।

सूरावत्त-सूर्यावत्त-न० । स्वनामख्याते चतुर्थेद्वलोकस्थे
विमाने, स० ५ सम० ।

सुरासूरीया

सुरासूरीया-शूराशूरीया-स्त्री० । भोजनेऽयं शूरेऽयश्च शूरे
भुङ्क्तेत्येष्टमित्येवंभूतायां परिवेषणक्रियायाम् , का० १
श्रु० ५ अ० ।

सुरि-सुरिन्-पुं० सदाचार्ये, ग० १ अधि० । “अनुयोगभृतां पा-
दान्, वन्दे श्रीगौतमादिसूरीणाम् । निष्कारणबन्धूनां विशेष-
तो धर्मदातृणाम् ॥१॥” अनु० । “तीर्थाणां गयकाले, केई होइति
गोअमा सूरी । जसि नामगहणे, नियमणे होइ पच्छिज्जे ॥१॥”
सेन० ३ उल्ला० ।

गुरुगुणानाह—

सम्पत्तनाणचरणा, पत्तेयं अट्ट अट्ट भेइल्ला ।

बारमभेओ य तवां, सुरिगुणा हुंति छत्तीमं ॥५५२॥

सम्यक्त्वस्य दर्शनाचारस्य निःशङ्कतादयः, ज्ञानस्य ज्ञा-
नाचारस्य कालचित्त्यादयः, चरणस्य चारित्र्याचारस्य
ईर्यामित्यादयः प्रत्येकमष्टावष्टौ भेदा मिलितान्यनुविंशतिः,
तपसश्च बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नस्य प्रत्येकं षड्विधत्वेन अ-
नशनादयो द्वादश भेदाः, सर्वमीलने च षट्त्रिंशद्भवन्ति ।

अथ भङ्गयन्तरणापि गुरोः षट्त्रिंशद्गुणानाह—

आयाराई अट्ट उ, तंहेव य दमविहो य ठियकण्पो ।

बारम तव छविस्सम, सुरिगुणा हुंति छत्तीमं ॥५५३॥

आचाराः श्रुतादयः प्राग्व्यावर्तितस्वरूपा अविवक्षितस्व-
स्वभेदा अष्टौ गणित्वेन पदः, तथा “आचेलुक्कु १ हसिय
२—सिज्जायर ३ रायपिंड ४ किइकम्मे ५ ।
वय ६ जेट्ट ७ पडिक्कमणे ८, मासं ९ पज्जामवणकण्पो
१० ॥१॥” इत्येवं वक्ष्यमाणस्वरूपो दशविधः स्थितकल्पः,
तथा द्वादशविधं तपः प्रागुक्तस्वरूपं तथा षडावश्यकानि
सामायिकचतुर्विंशतिस्तत्त्ववन्दनक्रमनिक्रमणकार्यात्मसमप्रत्या-
ख्यानलक्षणानि, एतानि सवोद्योग्यं मिलितानि षट्त्रिंशत्सू-
रिगुणा भवन्ति, इह चैवमन्या अपि षट्त्रिंशिकाः संभवन्ति,
तास्तु विस्तरभयाच्चाभिधीयन्ते, केवलं किञ्चित्सांप्रयोगत्वात्
सुप्रतीतत्वाच्च—

“देसकुलजाइरुये, संघयणं धिईजुओ अणासंसि ।

अविकथणां अमार्या, धिरपारवाडी गहियवक्को ॥१॥

जियपरिसो जियनिहो, मज्झथां देसकालभावन्तु ।

आसज्जलज्जपइमां, नाणाविहदेसभावन्तु ॥ २ ॥

पच्चिंह आयारे, जुतो सुत्तयत्तदुमयविहिन्तु ।

आहरण इउ कारण-नयानउणोगाहणाकुसलो ॥ ३ ॥

सममयपरममयविऊ, गेमीरां दिज्जिमं सिधो सोमो ।

गुणसयकलिओ एसां, पवयणसारं परिक्कहइ ॥४॥”

इति गाथाचतुष्टयभारिताः सुरिगुणाः षट्त्रिंशद्दृश्यन्ते-तत्र
युतशब्दः प्रत्येकमभिधेयव्यति, देशयुतकुलयुत इत्यादि-तत्र
यो मध्यदेशे जातो यश्चाद्यष्टविंशतिषु जनपदेषु सदेशयुतः,
स ह्यार्थदेशभणित जानाति, तत सुखेन तस्य समीपे शि-
ष्याः सर्वेऽप्यधीयन्ते इति तदुपादानम् १. कुलं पैतृकं, तथा
ख लोकव्यवहारः—इच्छाकुलजाऽर्यामत्यादि, तेन युतः
प्रतिपक्षार्थनिर्वाहको भवति २. जातिमातृकी, तथा युतो
विनयादिगुणधान् भवति ३. रूपयुतो लोकानां गुणविषयबहु-
मानभाग जायते, यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति प्रसादात्,
कुरूपस्य अनादप्रत्यादिप्रसङ्गाच्च ४. सहननेन विशिष्टा-

गिरसामर्थ्यरूपेण युतो व्याख्यायां न भ्राम्यति ५. धृतिवि-
शिष्टमानमावष्टम्भलक्षणा, तथा युतो नानिगहनेष्वप्यर्थेषु
भ्रममुपयाति ६. अनाशमी—धोतुभ्यां वस्त्राद्यनाकाङ्क्षी ७,
अविकथनो—नानिबहुभाषी, यथा स्वहोऽपि केनचिदपराजं
पुनस्तदुत्कीर्तने विकथने तद्रहितः ८. अमार्या शास्त्ररहितः
९. स्थिरा अतिशयन निरन्तराभ्यासतः स्थैर्यमापन्ना, अनुध-
योगपरिपात्र्या यस्य स स्थिरपरिपाटि, तस्य हि सूत्रमर्थो
वा न मनागापि गलति १०. गृहीतयाक्य-उपादयवचनः, त-
स्य हि स्थूलमपि वचनं महार्थमिव प्रतिभाति ११. जितपर्व-
त्, न महत्यामपि पर्वाद् लोभमुपयाति १२. जितनिद्रोऽल्प-
निद्रः स हि रात्रौ सूत्रमर्थं वा परिभावयन् न निद्रया बाध्य-
ते १३. मध्यस्थः—सर्वेषु शिष्येषु समचित्तः १४ देश कालं च
भाषं च जानातीति देशकालभाषकः, स हि देश कालं भाषं
च लोकानां ज्ञात्वा सुखेन विहरति, शिष्याणां वा अभिप्रा-
यान् ज्ञात्वा तान् सुखेनानुवर्तयति १५. १६. १७. आसज्जा
तत्त्वज्ञादिव लब्धा कर्मक्षयोपशमनाविर्भूता प्रतिभा परनीर्त्ति-
कादीनामुत्तरप्रदानशक्तिर्यस्य स असाज्जलब्धप्रतिभः १८,
नानाविधानां देशानां भाषां जानातीति नानाविधं दशभाषा-
कः, स हि नानादेशीयान् शिष्यान् सुखेन शास्त्राणि प्राहय-
ति, तत्र देशजांश्च जनान् तत्तद्भाषया धर्ममार्गेऽवतारयति
१९, पञ्चविध आचारो ज्ञानाचारादिरूपस्तस्मिन् युक्त उष्टु-
क्तः, स्वयमाचारेष्वस्थितस्यान्यानाचारेषु प्रवर्तयितुमश-
क्यत्वात् २०, सूत्रार्थग्रहणेन चतुर्भङ्गी सूचिता, एकस्य सूत्रं
नार्थः, द्वितीयस्यार्थो न सूत्रं, तृतीयस्य सूत्रमप्यर्थोऽपि च-
तुर्थस्य न सूत्रं नाप्यर्थः, तत्र तृतीयभङ्गग्रहणार्थं तदुभयग्र-
हणं, ततः सूत्रार्थतदुभयविधानं जानातीति सूत्रार्थतदुभ-
यविधकः २५, आहरणं दृष्टान्तः हेतुद्विविधः कारको, ज्ञाप-
कश्च । तत्र कारको—यथा घटस्य कर्ता कुम्भकारः, ज्ञापको-
यथा तमसि घटादीनामभिध्यञ्जकः प्रदीपः, उपनयः—उप-
संहारो दृष्टान्तदृष्टवार्थस्य प्रकृते योजनार्थमिति भावः—‘कार-
णं’ इति पाठे तु कारणं—निमित्तं, नया नैगमादयः, एतेषु नि-
पुणः आहरणहेतुपनयनयानिपुणः स हि श्रोतारमपेक्ष्य तत्प्र-
तिपक्षयुगोधनः क्वचिद् दृष्टान्तोपन्यासम् २६, क्वचिज्ज्ञेय-
न्यासं करोति, २७, उपसंहारनिपुणतया सम्यगधिकृतमर्थ-
मुपसंहरति २८, नयानिपुणतया स सम्यगधिकृतनयवक्रव्य-
तावसरे सम्यक् सप्रपञ्चवैविकथनं नयानभिधत्ते २९, प्रा-
हणाकुशलः—प्रतिपादनशक्तियुक्तः ३०, स्वसमयम् ३१ परस-
मयम् ३२ वेत्तीति स्वसमयपरममयविम्, स हि परेणाक्षि-
प्तः सुखेन स्वपक्षं परपक्षं च निर्वाहयति । गम्भीरः अनुच्छ-
स्वभावः ३३, दीप्तिमान् पर्यादिनामनुद्धर्षणीयः ३४, शिवः—
अकांपनो, यादृशो—यत्र तत्र वा विहरन् कल्याणकरः ३५,
सोमः—शान्तदृष्टिः ३६ इति षट्त्रिंशद्गुणापेक्षो गुरुर्विज्ञेयः,
उपलक्षणत्वाच्चासीनां गुणानामपरैरपि गुणैर्दार्ढ्यस्थैर्यादिभिः
शशधरकरनिकरकर्मनीयैरलङ्कृतः प्रवचनोपदेशको गुरुर्भ-
वति, तथा चाह—“गुणसयकलिओ जुतो, पवयणसारं परि-
क्कहइ” इति ॥ यद्वा—गुणा मूलगुणा, उत्तरगुणाश्च, तेषां शतानि
तैः कालिता युक्तः समीचीनपद्यवचनस्य द्वादशाक्षस्य सारम-
यं कथयितुम्, यदुक्तम्—“गुणसुद्धिरस्य वयणं, वयपरिसिद्धो

य पावश्रो भाइ । गुणहीनस्म न सोहृद् , नेहविहृणो ज-
ह पदेवा ॥ १॥ इति गाथाचतुष्टयः ॥६॥ प्र० ६४ द्वार ।
सूरिअ (य)-सूर्य-पुं० । “ स्याद्-भव्य-चैत्य-चौर्यसमेषु
यात् ॥८॥ १०७॥ इति यात्पूर्व इकारः । सूरिओ । सूर्यः ।
प्रा० । आदित्य, अनु० । उत्त० । स्वा० । (‘ सूर ’ शब्दऽस्मि-
न्नेव भागे वक्रव्यतीक्षा ।)

तेणं कालेणं तेणं ममणं ममवं गोयमे अचिरुगयं बाल-
सूरियं जासुमणाकुसुमपुंजप्पकामं लोहितगं पामइ पामित्ता
जायमङ्गे० जाव समुप्पन्नकोउहल्ले जेणेव ममणे भगवं महा-
वीरं तेणेव उवागच्छइ० जाव नमंभित्ता० जाव एवं वयामी-
‘ तण ’ मित्यादि, ‘ अचिराद्गतम् ’ उद्गतमात्रमत्र एव
बालसूर्य ‘ जासुमणाकुसुमपुंजप्पकामं ’ ति-जासुमणा नाम
वृक्षस्तत्कुसुमप्रकाशमत्र एव लोहितकमिति ।

किमिदं भंते ! सूरिए, किमिदं भंते ! सूरियस्म अट्टु ।
गोयमा ! सुभे सूरिए, सुभे सूरियस्म अट्टु । किमिदं भंते !
सूरिए किमिदं भंते ! सूरियस्म पभा एवं चेव एवं छाया
एवं लेस्मा । (सू० ५३६)

‘ किमिदं ’ ति—किंस्वरूपमिदं सूर्यवस्तु तथा किमिदं भव-
न्त ! सूर्यस्य सूर्यशब्दस्याऽर्थोऽन्वर्थवस्तु ‘ सुभे सूरिए,
ति—शुभस्वरूपं सूर्यवस्तु सूर्यचिमानपृथिवीकायिकानामा-
नपाभिधानपुण्यप्रकृत्युदयवर्तिनत्वात् लोकंऽपि , प्रशस्ततया
प्रतीतव्याज्ज्योतिष्कन्द्रत्वाच्च । तथा शुभ- सूर्यशब्दार्थः ।
तथाह-सूर्येभ्यः क्षमातपोदानसंप्रामादिविरेभ्यो हितः सूर्य-
षा साधुः सूर्यः ‘ पभ ’ ति-दीप्तिः-छाया शोभा प्रतिबिम्बे वा
लेश्या—वर्णः । भ० १४ श० ६ उ० । सूत्र० । चं० प्र० । ज्ञा० ।
सूत्र० । स्वनामख्याते ङीप्, समुद्रे च । चं० प्र० २० पाठु० ।
सूर्य-पुं० । शूर्येभ्यः क्षमातपोदानसंप्रामादिविरेभ्यो हितः
शूर्येषा साधु शूर्यः । क्षमातपोदानसंप्रामादिविरेभ्यो कुशलं,
भ० १४ श० ६ उ० ।

सूरियकंत-सूर्यकान्त-पुं० । श्वेताम्बिकानगरीराजस्य प्रवेशि-
नः पुत्र, रा० ।

सूरियकता-सूर्यकान्ता-स्त्री० । श्वेताम्बिकानगरीराजस्य प्रवे-
शिनाऽप्रमादित्याम्, रा० । स्वनामख्यातायां सूर्यदेवाप्रमादि-
त्याम्, भ० ११ श० ६ उ० ।

सूरियपीठ-सूर्यपीठ-न० । सूर्यदेवतापूजनस्थाने, तत्र पूर्वसूर्य-
भदेवेन भगवता यत्र यत्र भिक्षा लब्धा तत्र तत्र श्रेयांसि
पीठानि कृतानि, तानि क्रमात्सौरैरायनीकृतानि सौरपीठ-
त्वेन पूज्यन्ते स्म । आ० क० ।

सूरियमंडलभंतर-सूर्यमण्डलाभ्यन्तर-न० । सूर्यस्वरूपेण,
ज० ७ वक्ष० ।

सूरियलेस्मा-सूर्यलेश्या-स्त्री० । सूर्यप्रभायाम्, चं० प्र० ।

‘ कस्मिन् लेश्या प्रतिहतंति ’ ततस्तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह—
ता कस्मिन् शं सूरियस्म लेस्मा पडिहतेति वदेजा ? ,
तत्थ खलु इमाओ वीसे पडिवसीओ पप्पताओ, तत्थेणे

एवमाहंसु ता मंदरंणि शं पव्वतंसि सूरियस्म लेस्मा पडि-
हता आहिता ति वदेजा, एगे एवमाहंसु १ । एगे पुण एव-
माहंसु-ता मेहंसि शं पव्वतंसि सूरियस्म लेस्मा पडिहता
आहिता ति वदेजा, एगे एवमाहंसु २ । एवं एतेषां अभि-
लावेणं भाणियव्वं, ता मणोरमंसि शं पव्वयंसि, ता सुदंम-
णंसि शं पव्वयंसि, ता मयंपभंसि शं पव्वतंसि ता गिरिरा-
यंसि शं पव्वतंसि ता रतणुच्चयंसि शं पव्वतंसि ता सिद्धि-
यंसि शं पव्वयंसि ता लोअमज्जंसि शं पव्वतंसि ता
लोय-शाभिमि शं पव्वतंसि ता अच्छंसि शं प-
व्वतंसि ता सूरियावत्तंसि शं पव्वतंसि ता सूरियावर-
णंसि शं पव्वतंसि ता उत्तमंसि शं पव्वयंसि ता
दिमादिस्सि शं पव्वतंसि ता अवत्तंसि शं पव्वतंसि
ता धरणिस्सीलंसि शं पव्वयंसि ता धरणिमिंसि शं
पव्वयंसि ता पव्वतिदंसि शं पव्वतंसि ता पव्वयरायंसि
शं पव्वयंसि सूरियस्म लेस्मा पडिहता आहिता ति वदेजा,
एगे एवमाहंसु । वयं पुण एवं वदामो-ता मंदरं वि पवुच्चति
० जाव पव्वयराया, वुच्चति, ता जे शं पुग्गला सूरियस्म लेसं
फुयंसि ते शं पुग्गला सूरियस्म लेसं पडिहणंसि , अदि-
ट्ठा वि शं पोग्गला सूरियस्म लेसं पडिहणंसि, चरिमले-
संतरगता वि शं पोग्गला सूरियस्म लेसं पडिहणंसि ।
(सू० २६)

‘ ता कस्मिन् शं ’ मित्यादि, ता इति पूर्ववत् , अभ्यन्तरम-
ण्डले सूर्यस्य लेश्या प्रसरतीति कस्मिन् स्थाने लेश्या प्रति-
हता आख्याता इति वदेत् ? , अयमिह भावार्थः—इहावश्य-
मभ्यन्तरं प्रविशन्ती सूर्यस्य लेश्या कस्मिन् स्थाने प्रतिहन्-
त्यभ्युपगन्तव्या, यतः सूर्याभ्यन्तरे सर्वत्राहं च मण्डले ज-
म्बुद्वीपगतं तापक्षेत्रमायामतः पञ्चचत्वारिंशद्याजसहस्रप्र-
माणमेवाख्यातमेतच्च सर्वाभ्यन्तरमण्डलगते सूर्ये लेश्याप्र-
तिहतिमन्तरेण नोपपद्यते, अन्यथा निष्कामति सूर्ये तत्प्रतिबु-
द्धस्य तापक्षेत्रस्यापि निष्कृष्टभावात् सर्वत्राहं मण्डले चार्धं
चरति सूर्ये हीनमायामतो भवेत्, न च हीनमुक्तमनोऽवसा-
यतः कापि लेश्या प्रतिघातमुपयति । ततस्तद्व्यगमाय प्रश्न-
इति, एवं प्रश्ने कृते सति भगवन्ततद्विषये यावत्त्यः, प्रतिप-
त्तयस्तावतीरुपदेशयति—‘ तत्थे ’ मित्यादि, तत्र—सूर्यलेश्या-
प्रतिहतिविषये खल्विमा विशतिः प्रतिपत्तयः प्रकृताः , त-
द्यथा—तत्र तेषां विशतेः परतीर्थिकानां मध्ये एके एवमाहु-
मन्तरं पव्वते सूर्यस्य लेश्या प्रतिहता आख्याता इति वदेत् ,
वदेदिति तेषां मूलभूतं स्वाशयं प्रत्युपदेशः, अत्रैवापसंहारः
‘ एगे एवमाहंसु ’ १ । एकं पुनरेवमाहु-मरी पव्वते सूर्यलेश्या
प्रतिहता आख्याता इति वदेत्, एके एवमाहु २ । ‘ एवं ’
मित्यादि, एवम्—उक्तेन प्रकारेण एतेन वक्ष्यमाणेन प्रतिपत्ति-
विशेषभूतनालापकेन शेषप्रतिपत्तिजाते नतव्यं, तानेव प्रति-
पत्तिविशेषभूतानालापकान् दर्शयति—‘ ता मणोरमंसि शं
पव्वतंसि ’ इत्यादि प्रत्यालापकं च पूर्वोक्तानि पदानि याजनी-
यानि, तत एव सूत्रपाठः—‘ एगे पुण एवमाहंसु—ता मणो-

रमेति णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वइज्जा एगे एवमाहंसु ३, एगे पुण एवमाहंसु ता सुदंसणंसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वएज्जा, एगे एवमाहंसु ४, एगे पुण एवमाहंसु ता सयंपहंसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वइज्जा एगे एवमाहंसु ५, एगे पुण एवमाहंसु ता गिरिरायंसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वएज्जा, एगे एवमाहंसु ६, एगे पुण एवमाहंसु ता ग्यणुवयंसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वइज्जा एगे एवमाहंसु ७, एगे पुण एवमाहंसु ता सिलुवयंसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वएज्जा, एगे एवमाहंसु ८, एगे पुण एवमाहंसु ता लोयमज्जेसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वएज्जा, एगे एवमाहंसु ९, एगे पुण एवमाहंसु ता लोयनाभिसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वइज्जा एगे एवमाहंसु १०, एगे पुण एवमाहंसु ता अरुणंसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वइज्जा एगे एवमाहंसु ११, एगे पुण एवमाहंसु ता सूरियावत्तंसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वएज्जा एगे एवमाहंसु १२, एगे पुण एवमाहंसु ता सूरियावत्तंसि पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वएज्जा, एगे एवमाहंसु १३, एगे पुण एवमाहंसु ता उक्तमेसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वएज्जा, एगे एवमाहंसु १४, एगे पुण एवमाहंसु ता दिनादांसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वएज्जा, एगे एवमाहंसु १५, एगे पुण एवमाहंसु ता अवत्तंसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वइज्जा एगे एवमाहंसु १६, एगे पुण एवमाहंसु ता धरणिस्त्रीलंसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वएज्जा एगे एवमाहंसु १७, एगे पुण एवमाहंसु ता धरणिस्त्रीलंसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वएज्जा एगे एवमाहंसु १८, एगे पुण एवमाहंसु ता पञ्चदशंसि णे पञ्चयंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वएज्जा एगे एवमाहंसु १९, एगे पुण एवमाहंसु ता पञ्चदशंसि सूरियलेखा पाडिहया आहिय ति वएज्जा एगे एवमाहंसु २० 'तद्वं परतीर्थिकप्रतिपत्तीरुपदश्यं सम्प्रति स्वमतमुपदर्शयति—' वयं पुण ' इत्यादि, वयं पुनरुपपन्नकेवलज्जातिप एवं वदामः, यदुत 'ता' इति पूर्ववत् यस्मिन् पर्वतेऽभ्यन्तरं प्रसरन्ती सूर्यस्य लेश्या प्रतिघातमुपगच्छति स मन्दराऽप्युच्यते यावत्पञ्चराजोऽप्युच्यते, सर्वेषामप्येतस्यां शब्दानामकारिकत्वात्, तथा मन्दरा नाम देवस्त्वय पल्यापमस्थानिका महर्द्धिकः परिवसति तत्र तद्योगान्मन्दर इत्यभिधीयते १, सकलतिथिरलोकमध्यभागस्य मर्यादाकारिवात्मकः २, मर्त्यासि देवानामपि आतिसुकृत्तया रमयतीति मनोरमः ३, शोभनं जाम्बूनद्वयतया ध्वजस्तवहुलतया च मनानिर्बुतिकरं दर्शनं यस्यालौ सुदर्शनः, ४, स्वयमादित्यादिनिर्गता रत्नवहुलतया प्रभा—प्रकाशो यस्य स स्वयंप्रभः ५ तथा सर्वेषामपि गिरीणामुच्चैस्त्वेन तीर्थकरजगमाभिषेकाश्रयतया च राजा गिरिराजः, तथा रत्नानां ज्ञानाभिधानामुन्-प्राप्तयेन च— उपचयो यत्र स रत्नोच्चयः, ७,

तथा शिलानां-पाण्डुकम्बलशिलाश्रुतीनाम्, उन्-ऊर्ध्वशिख्य उपारं चयः-सम्भवो यत्र स शिलोच्चयः, तथा लोकस्य तिर्य-ल्लोकस्य समस्तस्यापि मध्ये वर्तते इति लोकमध्यः ८, तथा लोकस्य तिर्यल्लोकस्य स्थालप्रत्यस्य नाभिरिव-स्थालमध्यगत-समुन्नतवृत्तवन्दक इव लोकनाभिः १०, तथा अरुणः-स्वच्छ-सुनिर्मलजाम्बूनद्वयवहुलत्वात् ११, तथा सूर्य उपलक्षणमेतत् चन्द्रग्रहनक्षत्राकाश प्रक्षिणामावर्त्तने यस्य स सूर्यावर्तः १२, तथा सूर्यरूपलक्षणमेतत् चन्द्रग्रहनक्षत्रारकाभिध समन्ततः परिभ्रमणशीलैराश्रितं स्म वेष्टयते स्म-ति सूर्यावरणः 'कुट्टहुल' इति वचनात्कर्मण्यनदप्रत्ययः १३ तथा गिरीणामुन्नम इति उक्तमः १४, दिशामादिः-प्रभवा दिशादिः, तथाहि—रुक्कात् दिशां विदिशां च प्रभवां रुक्क-कक्षाप्रदेशात्मका मेरुमध्यवर्ती, ततो मेरुगणि दिगादिगित्यु-च्यते १५, तथा गिरीणामवर्त्तनक इत्यवर्त्तनकः १६ अर्मी-पां च षोडशानां नाम्नां संप्राहिक इमे जम्बुद्वीपप्रक्षितिप्रसि-जे गाथे—'मंदरं मेरु मणोरम सुदर्शनं सयंप्रभं य गिरिराया । रयणोच्चयं सिलोच्चयं-मज्जे लोयस्स लोमी य ॥१॥ अरुणं य सूरियावत्तं, सूरियावरणं इ य । उक्तं य दिनादं य, यद्विषं इ य सोलसे ॥२॥' तथा धरण्याः—पृथिव्या, कीलक इय धर-णिकीलकः, तथा धरण्याः शृङ्गमिव धरणिशृङ्गं पर्वतानांमिन्द्रः पर्वतेन्द्रः, पर्वतानां राजा पर्वतराजः तद्वं सर्वेऽपि मन्दरादयः शब्दाः परमार्थेन एकार्थिकास्ततो भिन्नाभिप्रायतया प्रवृत्ताः प्राकृताः प्रतिपत्तयः सदा अपि मिथ्यारूपा अवगन्तव्याः । याऽपि च लेश्याप्रतिघातः सा मन्दराऽप्यस्ति अन्यत्रापि च, तथा चाह—'ता जं णे' इत्यादि, ता इति पूर्ववत् ये तस्मिन् वाक्यालङ्कारे पुद्गला मेरुतटभित्तिसंस्थिता सूर्यस्य लेश्यां स्पृशन्ति ते पुद्गलाः सूर्यस्य लेश्यां प्रतिघ्नन्ति, अभ्यन्तरं प्रविशन्त्याः सूर्यलेश्यायास्तैः प्रतिस्खलितत्वात्, येऽपि पुद्गला मेरुतटभित्तिसंस्थिता अपि दृश्यमानपुद्गलान्तर्गताः स्वमन्वात्र चक्षुःस्पर्शमुपयान्ति तेऽप्यदृष्टा अपि सूर्यलेश्यां प्रतिघ्नन्ति, तैरप्यभ्यन्तरं प्रविशन्त्याः सूर्यलेश्यायाः स्वशक्यनुरूपं प्रतिस्खल्यमानत्वात्, येऽपि मेरुतटभित्तिसंस्थिता चरमलेश्यान्तरगताः—चरमलेश्याविंशपसेरुशितः पुद्गलास्तेऽपि सूर्यलेश्यां प्रतिघ्नन्ति, तैरपि चरमलेश्यासंस्पर्शितया चरमलेश्यायाः प्रतिहन्यमानत्वात्, सू० प्र० ५ पादु० ।

सूरियमुद्धलेस्म-सूर्यशुद्धलेश्य-प्रि० । सूर्यसदृशे तेजसि, सू० १ ध्रु० ६ अ० ।

सूरियाभ सूर्याभ-त० । स्वनामक्यान् विमानं, रा० । स्वनामक्यान् देव च । पु० । रा० ।

'नयरीपं बह्वं उगा भोगा' इत्याद्यौपपातिकप्रत्योक्तं सर्वमवसानव्यं यावत् समप्रापि राजप्रभृतिका परिपत्युपासीना अर्वातपुते ।

ते णे काले णे ते णे समए णे सूरियाभे देवे मोहस्मे कपे सूरियाभे विमाणे मभाए सुहस्माए सूरियाभमि सिं-हासगंमि चउहिं मामाणियमाहस्मीहिं चउहिं अगमहि-

५७१

तत्थ समणं भगवं महावीरं जंबुद्वीवे दीवे भारहे वासे
अमलकप्पाए नयरीए बहिंया अंबसालवणे चेइए अहा-
पडिरूवं उग्गहं उगिगिहत्ता संजमेणं तवसा अप्पायं
भायेमाणं पासति, पासित्ता हट्टुट्टुचित्तमायंदिए
पीइमणे परमसोमणस्सिए हरिसवसथिसप्पमायंहियए त्रि-
कसियवरकमलणयणे पयलियवरकडगमुडियकेऊरमउड-
कुंडलहारविरायंतरइयवच्छे पालंबपलंबमाणापोलंतभूमण-
धेर मसंभमं तुरियच्चवलं सुरवरे (० जाव)- [सीहासणाओ
अरुद्धेइ २ ता पायपीडाओ पच्चोरुहति, २ हित्ता एगसा-
डियं उत्तरासंगं करेति, २ रिता सत्तहुपयाइं तित्थयराभि-
मुहं अणुगच्छति, स० २ जिहत्ता, वामं जाणुं अंचेति २ चेत्ता

दाहिणं जाणुं धरणिगतं मि निहृद् तिक्रुत्तु नो मुद्राणं
 धरणिगतं मि निवेमेइ, निवेमिच्चा ईमि पच्चुन्नमइ, ईमि
 पच्चुन्नमिच्चा कर्तलपरिगहियं दमणहं सिग्मावत्तं मत्थ-
 ए अंजलिं कट्टु एवं वयामी-णमोऽन्धु णं अग्रहंताणं
 भगवंताणं आदिगस्सं तिथ्यगहाणं सयंमुद्राणं पुग्गि-
 मात्तमाणं पुग्गिसीहाणं पुग्गिवरपुंढरीयाणं पुग्गिवरग-
 धहन्तीणं लोमुत्तमाणं लोमनाहाणं लोमहिआणं लोमप-
 इवाणं लोमपज्जायगणं अभयदयाणं चक्रुदयाणं म-
 र्गदयाणं जीवदयाणं मरग्गदयाणं बोहिदयाणं धम्मद-
 याणं धम्मदसयाणं धम्मन्नायगाणं धम्ममारहीणं धम्म-
 वरचाउत्तं चक्रवट्ठीणं अप्पडिहियवग्गनागदंमणधराणं विय-
 ड्ढउमणं जिण्णाणं जावयाणं तिण्णाणं तारयाणं बुद्धाणं
 बोहयाणं मुत्ताणं मोयगाणं मव्वन्नूणं मव्वदग्गिणीणं मि-
 वमयलमरुयमणं तमक्खमव्वावाहमपुणरावत्तं मिद्धिग-
 इनीमधेयं ठाणं संपत्ताणं नमोऽन्धु णं समणस्स भगवओ
 महावीरस्स ० जाव संपाविउकामस्स, वंदामि णं भ-
 गवन्तं तत्थगयं इह गतं] पामइ मे भगवं तत्थ
 गतं इहगतं ति कट्टु वंदति णममति वंदित्ता णममिच्चा
 सीहामणक्खगण पुक्काभिमुहं सप्पिमम । (सू० ५)

तए णं तस्स सुरिगामस्स इमे एतारूवे अब्भ-
 न्थिते चित्तिंते मणोगते मेकप्पे समुपज्जित्था-

तत्र—तस्मिन्विपुलेनावधिना जम्बुद्वीपविषये दर्शने प्र-
 वर्तमानं सति श्रमणं—आभ्यसितं—तपस्याति नानाविध-
 मिति श्रमणः, भगः—समग्रश्रव्यादिलक्षणः, उक्तं च—
 “एश्वर्यस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः । धर्मस्याथ
 प्रयत्नस्य, परणां भग इतीकना ॥ १ ॥ ” भगोऽस्या-
 स्तीति भगवान् भगवन्तं ‘सुर वीर’ विक्रान्तौ, वीर्याति-
 कषायान् प्राप्त विक्रामति स्मिति वीरः महाश्यामौ वीर-
 श्च महावीरस्त, जम्बुद्वीपे भारते वर्गे आमलकल्पायां न-
 गरी बहिराश्रमशालचने चेत्ये अशोकवर्षादपस्याधः पृथि-
 वीशिलापट्टेकं “समग्रश्रानपण श्रमणगणसमुत्तिसेपरि-
 ब्रूतं प्रतिरूपमवग्रहं गृहीत्वा सयमेत तपसा आत्मानं
 भावयन्तं पश्यात्, हृष्टा च—‘हृदुतुद्रमाणात्प’ इति—हृ-
 द्पुत्रोऽर्त्ताव तुष्ट इति भावः, अथवा—हृष्टो नाम विष्म-
 यमापन्नं यथा—अहो भगवानास्ते इति, तुष्टः—सन्तो-
 षं कृतवान्, यथा—अव्यमभूत् यन्मया भगवानालोकितः
 तोषवशादेव चिरामानन्दितं—रपीतीभूतं ‘दुर्नादं’ स्मृ-
 ङाविति वचनात्, यस्य स चित्तानन्दनः, सुखादिदर्श-
 नात्प्राप्तिका निष्पन्नस्य परिणामः, मकारः प्राकृतत्वाद्-
 लाक्षणिकस्ततः पदत्रयस्य पदद्वयपदद्वयमीलेन कर्मधारयः
 ‘पीडमणे’ इति प्रीतिमैर्नाम यस्याम् प्रीतिमना, भगव-
 ति बहुमानवर्गीयण इति भावः, ततः श्रमणं बहुमानो-
 र्त्कृष्यशात् ‘परमसौमगमिस्स’ इति—शोभने ममो अस्य

स सुमनास्तस्य भावः सौमनस्यं परमं च तत्सौमनस्यं
 च परमसौमनस्यं तत्सङ्घातमस्यति परमसौमनास्यतः, ए-
 तदेव व्यक्तीकृत्याह—‘हरिसयसायमणमाणाहियए’ हरेव-
 शतं विमण्णत्—विस्तारयायि हृदय यस्य स हरेवशा-
 विमण्णहृदयः, हरेवशादेव ‘विशमियवरकमलनयणे’ य-
 कसिते वरकमलचलनयने यस्य स तथा, हरेवशमदेव
 शरीरोद्गयेण ‘पर्यालयवरकडगतुडियकऊरमउडुकुडले’ ति
 प्रचलितानां वराण कटकानि—कर्ताचक्राभरणानि कु-
 टिनीनि—वाहुरक्तकाः वयूगाणि—शोकाभरणविशेषरूपाणि
 मुकुटा—मालिभूषण कुण्डल—कर्णाभरणे यस्य स प्र-
 चलितावरकटकुण्डलैव यूरमकुटकुण्डलः, तथा हारण, रव-
 राजमानेन रञ्जितं—शोभने वस्त्रा यस्य स हारविभुज-
 मानरञ्जितवस्त्रः ततः पुत्रपदेन कर्मधारयः समासः, त-
 था प्रलम्बते इति प्रलम्ब—पदकस्त प्रलम्बमानम—आ-
 भरणविशेषं घालान्तं च भूषणानि धरन्तीति, प्रलम्बप्र-
 लम्बमानघालजुषणधरः, सूत्रं च प्रलम्बमानपदस्य वि-
 शेष्यत्ववशात् निपातः प्राकृतत्वात्, हरेवशादेव ‘समभमे’ सं-
 भ्रम इह विवर्तितक्रियाया बहुमानपूर्विका प्रवृत्तिः सह
 सम्भ्रमो यस्य वन्दनस्य नमनस्य वा तत्सम्भ्रमः, क्रि-
 याविशेषणमेतत्, स्वरितं—शीघ्रं चपलं—सम्भ्रमवशादेव
 व्याकुले यथा भवत्येवं सुरवरो—देववरो यावत्कर्णात्—
 ‘सीहामणाओ अभुट्टे अभुट्टिता पायपीडाओ पक्काव्हति
 पक्काव्हिता पाडयाओ ओमुगइ ओमुयत्ता तिथयराभ-
 मुहे सत्तट्टपयाइ अणुगळ्ळइ गणुगळ्ळित्ता वाम जाणुं
 अवेइ [उपाटयति] दाहिणं जाणुं धरणिगतं मि नि-
 हृद्दु तिक्रुत्ता मुद्राण धरणिगतं मि नमेह नामत्ता (नि-
 वेमेइ २ ता) ईमि पच्चुन्नमइ पच्चुन्नमिच्चा कडिय-
 तुडियर्थमियभुयाओ साहरइ साहरित्ता कर्तलपरिगहि-
 यं दमणहं सिग्मावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु एवं वया-
 मी—नमोऽन्धु णं अग्रहंताणं भगवंताणं ० जाव ठाणं
 संपत्ताणं, नमोऽन्धु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स
 आदिगस्स तिथ्यगस्स ० जाव संपाविउकामस्स, वंदामि
 णं भगवन्तं तत्थगयं इहगए’ इति परिग्रहः, पश्याति
 मां स भगवान् तत्र गत इह गतामिति कृत्वा वन्दत-
 स्तीति नमस्यति—कायेन मनसा च वन्दित्वा
 नामस्यित्वा च भुयः सिहारुनवर गतो गत्वा च
 पूर्वाभिमुखं सन्निपण्ण ॥१॥ तए णं तस्से’ त्यादि, ‘ततो’
 निपदनास्तत्र तस्य—सूर्याभेदस्य अयमेतद्वयः सकल्पः समु-
 दपद्यत, कथम्भूत इत्याह—मनोगतः—मनसि गतो—व्यव-
 स्थितो, नाद्यापि वक्षसा प्रकाशितस्वरूपस्य इति भावः,
 पुनः कथम्भूत इत्याह—आध्यात्मिकः आत्मव्यवस्थात्मे त-
 त्र भव आध्यात्मिकः, आत्मविषय इति भावः, सकल्पश्च
 द्विधा भवति कश्चिद् ध्यानात्मकः अपरश्चिन्तात्मकः, तत्रायं
 चिन्तात्मक इति प्रतिपादनार्थमाह—चिन्तितः चिन्ता सञ्जा-
 ताऽस्यति चिन्तितः, चिन्तात्मक इति भावः, सोऽपि कश्चि-
 दभिलाषात्मको भवति, कश्चिदर्थं या तत्रायमाभिलाषात्मकः
 तथा चाह—प्रार्थितेयार्थं प्रार्थो णिज्जन्तत्वात् अल्पस्थः,
 प्रार्थः सञ्जातोऽस्यति प्रार्थितः, अभिलाषात्मक इति स्पष्टः ।

किंस्वरूप इत्याह—

एवं (सयं) (मे) खलु समणे भगवं महावीरे जंबूदीवे
दीवे भारहे वामे आमलकपाणयरीए बहिया अंबमालवणे
चइए आहापडिरुवं उगमहं उगिगिहत्ता संजमेणं तवसा
अप्पाणं भावमाणे विहरति , तं महाफलं खलु तहारूवाणं
भगवंताणं गामगायस्स वि सवणयाए किमंग! पुण अहिग-
मणवंदणणंमंमणपडिपुच्छणपज्जुवामणयाए ? , एगस्म वि
आयग्गिस्म धम्मियस्म सुवयणस्म सवणयाए ? , किमंग!
पुण विउलस्स अट्टस्म गहणयाए ? , तं गच्छामि गं
समणं भगवं महावीरं तंदांमि शमंमांमि सक्कंमि म-
स्माणेमि कल्लाणं मंगलं चेतियं देवयं पज्जुवासांमि , एयं मे
पच्चा हियाए सुहाए खमाए णिस्सेमाए अणुगामियत्ताए
भविस्सुति ति कट्ट एवंपं संपेहइ , एवं संपेहिता आभिओगे
देव सदांवेह आभि० महावेत्ता एवं वयामी- (सू० ६)

एवं खलु देवाणुप्पिया ! समणे भगवं महावीरं जंबूदीवे
दीवे भारहे वामे आमलकपाणं नयरीए बहिया अंबमा-
लवणे चइए आहापडिरुवं उगमहं उगिगिहत्ता संजमेणं
तवसा अप्पाणं भावमाणे विहरइ ।

'सयं खलु' इत्यादि श्रेयः 'खलु' निश्चितं 'मे' मम धर्मणं
भगवन्तं महावीरं—यन्निदं कायेन मनसा च प्रणेतुं सत्कारयि-
तुं कुसुमाञ्जलिमोचनेन पूजयितुं सम्मानयितुम्—उच्चतप्रति-
पात्ताभिराराधयितुं कल्याणं कल्याणकारित्वान् प्रकृतं दुरि-
तोपशमकारित्वान् देवत-देवं त्रैलोक्याधिपतित्वात् स्वल्पं
सुप्रशस्तमनोहेतुत्वात् पयुर्गामितुं सवितुम् इति कृत्वा इति
हेतोः 'एवं' यथा वक्ष्यमाणं तथा सम्भोजनं—बुद्ध्या परि-
भाषयति , संप्रेक्ष्य च आभियोगिकान् आभिमुख्येन योजनं
अभियोग-प्रत्यकर्मसु व्यापार्यमाणत्वम् अभियोगेन जीवन्ती-
त्याभियोगकाः 'यतनादजीवन्ती' इति इक्षणप्रत्ययः , आभि-
योगिकाः स्वकर्मकराभ्यान् शब्दापर्यायि आकारयति शब्दा-
पर्यायत्वाच्च तेषां सम्मुखमवयवादीन्—एवं खलु देवानां प्रिया !
इत्यादि सुगमं , नयः देवानां प्रिया , अजयः प्राज्ञाः ।

तं गच्छह गं तुमं देवाणुप्पिया ? जंबूदीवं दीवं भारहे
वासं आमलकपाणं नयरीए अंबमालवणं चइयं समणे भगवं
महावीरं तिकसुत्ता आयाहिणपयाहिणं करेह करेत्ता वेदह
गमंसह वंदित्ता शमंमित्ता साइं साइं नामगायाइं
साहेह साहित्ता समणस्स भगवओ महावीरस्स
(सव्वओ संमता) जेयणपरिमंढलं जं किंचि तणं
वा पत्तं वा कट्टं वा सक्कं वा असुइं अचाक्खं वा
पूइयं दुब्भिमंघं सव्वं आहुणिय २ एगंते एडह एडत्ता ण-
च्चोयगं णाइमडियं पविरलपप्फुसियं रयंस्सुविणासणं
दिव्वं सुरभिगंधोदयवासं वामह वामित्ता णिहयरयं णुदुरयं
मडुरयं उवसंतरयं पसंतरयं करेह करित्ता जलथलयमासु-

रप्पभूयस्स विट्ठाइस्स दमद्वयस्स कुसुमस्स जाणुस्से-
हपमाणमित्तं ओहिं वामं वामह वामित्ता कालागुरुपवर-
कुंदुरुकतुरुक्कधूमधमधंतमंधुदुयाभिगमं सुगंधवरगंधियं
गंधवट्ठिभूतं दिव्वं सुरवराभिगमणजोगं करेह करेत्ता य
कारेत्ता य कारेत्ता य विप्पाभव (मम) एयमाणत्तियं
पच्चप्पिणह । (सू० ७)

'तं गच्छह गमि' इत्यादि यस्मादेवं भगवान् विहरन् वसन्ते
तत् तस्मादेवनां प्रिया ! यूयं गच्छत जम्बूद्वीपं द्वीपं तत्रा-
पि भारते वर्षे तत्राप्यामलकपाणं नयरीं अंबमालवणं चइयं
समणे भगवन्तं महावीरं त्रिदश्वः—जीनं वारम आ-
दात्तणप्रदात्तं कुरुत , आदात्तणाद्—दात्तणहस्तादारभ्य
प्रदात्तणः—परितो आस्यतां दात्तणः आदात्तणप्रदात्तणस्ते
कुरुत , कृत्वा च वन्दध्वं नमस्यत , वन्दित्वा नमस्यित्वा च
'साइं साइं' ति—स्वान् २-आर्त्तमायां २ नामगोत्राणि,
गोत्रम् अन्वर्थस्तेन युक्तां नामानि नामगोत्राणि, अज-
दन्तावध्वानाग्रामशब्दस्य पूर्वनिधनं, साधयत-कथयत,
कथयित्वा च धर्मणस्य भगवन्ता महावीरस्य सव्यतः—
स्वर्वासु दिक्षु समन्ततः—स्वर्वासु दिक्षु योजनपरिमण्ड-
ले परिमाणद्वयेन योजनप्रमाणं यत् क्षेत्रं तत्र यत् क्षेत्रं—
किलिञ्चादि काष्ठं वा काष्ठशकलं वा एव वा निस्वाऽश्व-
त्थादिष्वज्जलं कचवर्गं वा—श्लक्ष्णतृणधूल्यादिपुञ्जरूपं, क-
थम्भूतमित्याह—अशुचि—अशुचिचमस्यितमञ्जालम्—अप-
वित्रं पूरित-कुथितम् अत एव दुरभिगन्धं तत्संवर्तकवान-
विकुवेणेनाहत्याहस्य एकान्ते—योजनपरिमण्डलात्तत्राद्
दर्शयामि देशं गच्छयत—अपनयत एडयित्वा च नहि कुदकं
नापर्याप्तसूक्तिकं यथा भवति एवं सुरभिगन्धोदकं वर्षं वर्षं
कथम्भूतमित्याह—दिव्य-प्रधानं सुरभिगन्धोपेतत्वात् , पुनः
कथम्भूतमित्याह 'पविरलपप्फुसियं' इति—प्रकर्षेण याव-
द्वेणवः स्थगिता भवन्ति तावन्मात्रेणोत्कर्षेणाति भावः,
स्पर्शनानि प्रस्पृष्टानि प्रावरलानि घनभावं कर्दमसम्भवात्
प्रस्पृष्टानि—प्रकर्षयन्ति स्पर्शनानि मन्दस्पर्शनमस्मिन् रेणु-
स्पर्शनासम्भवात् यस्मिन्वर्षे तत्प्रावरलप्रस्पृष्टम् , अत एव
'रयंस्सुविणासणं' श्लक्ष्णतरा रेणुपुटला—रजः त एव
स्थूला रणवः, रजामि च रेणवश्च रजोरणवस्तेषां विनाशनम्,
एवम्भूतं च सुरभिगन्धोदकं वर्षं वर्षेणा योजनपरिम-
ण्डले क्षेत्रं निहतं रजः कुरुतेन योगा, निहतं रजो भूय
उत्थानासम्भवात् यत्र तावन्नरजः, तत्र निहतत्वे रजः
क्षणमात्रमुत्थानाभावेनापि सम्भवति, तत आह—तपरज-
नपुं सर्वथाऽदृश्यं भूतं रजो यत्र तत्तपरजः, तथा अष्ट-
धानाद्धततया योजनमात्रात् क्षेत्रात् दूरतः पलायितं रजो
यस्मात्तद् अष्टपरजः एतदेव एकार्थिकद्वयेन प्रकटयति—
उपशान्तरजः प्रशान्तरजः कुरुत , कृत्वा च कुसुमस्य जा-
तपिकवचनं कुसुमजातस्य जातून्धप्रमाणमात्रमाघत-
नामान्यत सर्वत्र योजनपरिमण्डले क्षेत्रं वर्षं वर्षत , किं-
विशिष्टस्य कुसुमस्येत्याह—'जलथलयमासुरप्पभूयस्स'
जलजं च स्थलजं च जलजस्थलजं जलजं पश्चाद् स्थलजं
विचिकित्वाति भास्वर-दीप्यमानं प्रभूतम्—अतिप्रभूतं, ततः
कर्मभारयः, सत्त्वः, त्रि-तन्मभूतं च भास्वरप्रभूतं, जलज-

हृत्पलजं च तत् भास्वरप्रभूतं च जलजस्थलजभास्वरप्रभूतं
नभ्यः पुनः कथम्भूतस्येत्याह—' विट्टाहम्म ' वृत्तम-अ-
धोवर्तिना निष्ठतात्यंशंशिलं वृत्तस्यायि तस्य वृत्तस्यायिनः,
वृत्तमधोभागे उपरि पत्राणीत्यंशं स्थानशालस्येत्यर्थः,
' दमजवजस्त ' दशानामर्जं पञ्च दशांशं वर्णा यस्य तद्
दशांशं तस्य पञ्चवर्णस्येति भावः, इत्यम्भूतस्य
च कुसुमजानस्य ययं वदित्वा ततः योजनपरि-
मण्डले क्वं दिश्ये—प्रधानं सुखराभिगमनयोग्यं कुरुत ।
कथम्भूतं सत् कृत्वा सुखराभिगमनयोग्यं कुरुतत्यत आ-
ह—' कालागुरुप्रवरकुन्दुरुकतुरुकधूमधमघमघनगंधुयुयाभि-
रामं ' कालागुरुः प्रसिद्धः प्रवरः—प्रधानः कुन्दुरुकः—
बीडा तुरुकः—सिद्धकं कालागुरुश्च प्रवरकुन्दुरुकतुरुकौ च
कालागुरुप्रवरकुन्दुरुकतुरुकाः तेषां धूपस्य या मधमघाय-
मानो गन्धः उद्भूतः—इत्यस्ततो विप्रसृतस्तेनाभिगमं—
रमणीयं कालागुरुप्रवरकुन्दुरुकतुरुकधूपमधमघायमानग-
न्धोद्भूताभिगमं तथा शोभनो गन्धो यथा ते सुगन्धास्ते
च ते वरगन्धाश्च—घासाः सुगन्धवरगन्धास्तेषां गन्धः
सोऽस्यास्तीति सुगन्धवरगन्धिकम् 'अनाऽनेकस्यगादिति'
इकप्रत्ययः, अत एव गन्धिवर्तिभूतं, सौरभ्यातिशयात् गन्ध-
गुटिकाकारमिति भावः, न केवलं स्वयं कुरुत किञ्चन्यै-
रपि कारयत, कृत्वा च कारयित्वा च एतां ममाकृतिकां
क्षिप्रमेव क्षीघ्रमेव प्रत्यर्पयत, यथाकृत्यसम्पादनं सफलां
कृत्वा निवेद्यत ।

तएव ते आभियोगिया देवा सूरियाभेगं देव्यं एवं
बुक्ता समाणा हृदुतुडु ० जाव हियया करयलपरिगहियं
(दमनहं) मिरमावत्तं मथए अजलि कइ एवं देवो तह ति
आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंति, एवं देवो तह ति
आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंता उत्तरपुरच्छिमं दिमि-
भागं अवकमंति, उत्तरपुरच्छिमं पिमिभागं अवकमिता
वेउन्विमसमुग्घाएणं समोहणंति २ ता संखेजाइं जोयणाइं
दंडं निस्सरन्ति, तंजहा—रयणाणं वयराणं वेरुलियाणं
लोहियक्खाणं मसारगणाणं हंसगन्भाणं पुग्गलाणं सांगे-
धियाणं जोइरसाणं अजणपुलगाणं अजगाणं रयणाणं
जायरूवाणं अंकाणं फलिहाणं रिद्धाणं अहावायरे पुग्गले
परिमाडंति अहा ० ता अहासुहुमे पुग्गले परिमायंति २ ता
दांषं पि वेउन्विमसमुग्घाएणं समोहणंति २ ता उत्तरवेउ-
न्विमसु रुवाइं विउव्वंति २ ता ताए उकिट्टाए (पमत्था
ए) तुरियाए चवत्ताए चंडाए जयणाए सिग्घाए
उरुयाए दिव्वए देवगइए तिरियमसंखेजाणं दीवसमुहणं
मज्झं मज्झेणं वीईवयमाणे २ जेखेव जंहुईवे दीवे जेखेव
भरहे वासे जेखेव आमलकप्पा लयरी जेखेव अवसालव-
णं चेतिए जेखेव समणं भगव महावीरे तेखेव उवागच्छंति,
तेखेव उवागच्छिता समणं भगवं महावीरं तिक्खुत्तो आया-
हियापयाहिणं करंति २ ता वंदंति नमंसंति वंदित्ता नमं-

मिता एवं वदामी—अम्हं णं भंते ! सूरियामस्म देवस्म
आभियोगा देवा देवाणुपियाणं वंदामो णमंसामो सकारे-
मो सम्माणेमो कल्लाणं मंगलं देवयं वेइयं पज्जुवासामो ।
(सू० ८)

' तए णाम ' त्यादि, ततो णमिति पूर्वघत् तं आभियो-
गिका देवाः सूर्याभेन देवेन एवमुक्ताः सन्तां ' हृदुतुडु ० जाव
हियया ' इति अत्र यावच्छ्रुत्करणात् ' हृदुतुडु' चक्षमाण-
दिया वीइमणा परमसोमणस्सिया हरिसवसविस्सयमाणहि-
यया इति द्रष्टव्यं, ' करयलपरिगहिय ' मित्यादि, इयोहंस्तयो-
रम्याऽभ्यान्तरिताकृतिकयोः सम्पुटकृतया यदकच मीलनं
सा अजलिस्तां करतलाभ्यां परिगृहीता निष्पादिता कर-
तलपरिगृहीता तां दश नखा यस्याम् एकैकस्मिन् हस्ते-
नक्षत्राकसम्भयात् दशनखा तां तथा आघर्षनमावर्तः
शिरम्यावर्तो यस्याः सा शिरम्यावर्ता ' कण्ठकाल उर-
सिलोम ' त्यादिवत् अलुकनमासः, ताम्, अत
एवाह—मन्नेके कृत्वा विनयेन वचनं सूर्याभ्य देवस्य
प्रतिश्रुत्यन्ति—अभ्युपगच्छन्ति, कथम्भूतं विनयेनेत्याह—
' एवं देवो तह ति आणाए ' इति हे देव ! एवं—यथैव
युयमादिशत तथैवाक्या—भवदादेशेन कुर्म इत्येवंकेपण,
' देवो ' इत्यत्रोकार आमन्त्रणं प्राकृतलक्षणवशात्, यथा
' अजो ' इत्यत्र, प्रतिश्रुत्य वचनम् ' उत्तरपुरच्छिमं ' उत्त-
रपूर्वदिभागम्, ईशानकाणमित्यर्थः, तस्यात्यन्तप्रशस्तत्वा-
त्, अपकामन्ति-गच्छन्ति, अपकस्य च वैक्रियसमुद्-
घातन-वैक्रियकरणाय प्रयत्नविशेषेण समोहनन्ति-समवह-
न्यन्ते, समवहता भवन्तीत्यर्थः, समवहताश्चात्मप्रदेशान्
दूरतो विंश्रुयन्ति, तथा चाह—' संखेजजाणि जोयणाणि
दंडं निमिगन्ति ' दण्ड इय दण्डः—ऊर्ध्वाधः आयतः शरीर-
बाहुरयो जीवप्रदेशममूहन्तं शरीराद्बहिः सङ्कल्ययानि यो-
जनानि यावन्निर्जन्ति-निष्काशयन्ति, निस्तुज्य तथावि-
धान् पुद्गलानाददन्ते, एतदेव दर्शयति, तद्यथा-रत्नानां क-
केतनादीनां १ वज्राणां २ धैर्याणां ३ लोहिताक्षणां ४
मसारगणाणां ५ हंसगर्भाणां ६ पुद्गलानां ७ सुगन्धकानां ८
ज्योतीरसानाम् ९ अजुनपुसकानाम् १० अजुनानां ११ रज-
नानां १२ जातकपाणाम् १३ अङ्गानां १४ स्फटिकानां १५ रिद्धा-
नां १६ योग्यान् यथावाद्रान्-अमारान् पुद्गलान् परिशा-
तयन्ति यथासूक्ष्मान् सारान् पुद्गलान् पर्याददन्ते पर्यादाय
चिकीर्षितरूपनिर्माणार्थं द्वितीयमपि चारं वैक्रियसमुद्घा-
तनं समवहन्यन्ते, समवहत्य च यथाकृतानां रत्नादीनाम-
योग्यान् यथावाद्रान् पुद्गलान् परिशातयन्ति यथासूक्ष्मा-
नाददन्ते आदाय च ईप्सितानि उत्तरवैक्रियाणि विकुर्वन्ति ।
ननु रत्नादीनां प्रायोग्याः पुद्गला औदारिका उत्तरवैक्रि-
यरूपयोग्याश्च पुद्गला प्राप्ता वैक्रियास्तत् कथमेवं युक्तमि-
ति ? उच्यते—इह रत्नादिप्रदणं सागतामात्रप्रतिपादना-
र्थं, ततो रत्नादीनामिवेति द्रष्टव्यमिति न कश्चिद्वाचः,
अथवा-औदारिका अपि तैः गृहीताः सन्तो वैक्रियतया
परिणमन्ते, पुद्गलानां तत्तत्सामग्रीवशात् ' तथा) तथा-
परिणमनस्वभावात्तदतोऽपि न कश्चिद्वाचः, तत एवमुत्तर-
वैक्रियाणि कुर्याणि कृत्वा तथा देवजनप्रसज्या उत्कृष्ट-
या प्रशस्त्यावहायोगात्तन्नामोदयात् प्रशस्तया शीघ्रसञ्चर-

णात् त्वरितया-त्यग सञ्जाता अस्या इति त्वरिता तथा
प्रदेशान्तरक्रमणवती चपला तथा क्रोधाविष्टस्यैव अमा-
स्येवदनात् चण्डय सगडा तथा निरन्तरं शीघ्रत्वगुणयो-
यात् शीघ्रा तथा शीघ्रया परमोत्कृष्टवेगपरिणामपता ज-
चना तथा क्षातोद्धृतस्य दिगन्तव्यापनो रजस इव या
गतिः सा उद्धृता तथा विद्यया-दिवि दृष्टलोके भवा दि-
व्या तथा देवगत्या तिर्यगभ्येत्ययानां क्रीपसमुद्राणां मध्य-
मध्यनः मध्येनत्यर्थः, गृहगृहेण मध्यमध्यन पदपदन सु-
खसुखेनत्यादयः शब्दाश्चरन्तनव्याकरणेषु सुस्माध्वः प्रति-
पादिता इति नायमपप्रयोगः, अवपतन्तोऽवपतन्तः, स-
मागच्छन्तः इति भावः, पूर्वान् पूर्वान् क्रीपसमुद्रान्
व्यानक्रामन्तो व्यतिक्रामन्तः, उल्लङ्घयन्त इत्यर्थः, शेषं
सुगमे यावत् ।

देवाइ समणे भगवं महावीरं देवा एवं वदामी-पो-
राणमेयं देवा ! जीयमेयं देवा ! किच्चमेयं देवा !
करणिजमेयं देवा ! आइअमेयं देवा ! अब्भणुण्णाय-
मेयं देवा ! जणं भवणवइवाणमंतरजोइसियं वमाणि या
देवा ! अग्हंते भगवं वंदंति नमंमंति वंदित्ता नमंमिच्चा
तओ माइ माइ णामगोयाइ माधिति तं पोराणमेयं दे-
वा ! ०जाव अब्भणुण्णायमेयं देवा ! । (सू० ६)

‘देवाइ समणे’ त्यादि, देवादिप्रयोगात् देवादिः श्रमणो
भगवान् महावीरस्तान् देवानामवयावीत्—पुराणेषु भवं
पौराणमेतत्कर्म भो देवाः !, चिरन्तनैरपि देवैः कृत-
मित्थं चिरन्तनान् तीर्थङ्करान् प्रतीति नात्यर्थार्थः, जी-
तमेतद्—चन्दनादिकं तीर्थकृद्भ्यो भो देवा !, यतो-
ऽभ्यनुज्ञातमेतत् सर्वैरपि तीर्थकृद्भिर्भो देवास्ततः क-
त्तेव्यमेतद् युष्मादृशां भो देवाः !, एतदेव व्याचष्टे—कर-
णीयमेतद् भो देवाः !, आचीर्णमेतत्—कल्पभूतमेतद् भो
देवाः !, किं तादित्याह—‘जज्ञं मित्यादि, यत् ‘णमि’ ति पूर्व-
वत् भवनपतिव्यन्तरउपातिष्कवैमानिका देवा अर्हन्तो भ-
गवन्तो चन्दने नमस्यन्ति, वन्दित्वा नमस्यत्वा च पश्चा-
त्स्थानि २—आर्त्तमार्थानि २ नामगोत्राण कथयन्ति तत्रा
युष्माकमपि भो देवा ! पौराणमेतत्—यावदाचीर्णमेतदिति ।

तए णं ते आभिओगिया देवा समणेणं भगवया म-
हावीरेण एवं वृत्ता समाणा हट्ट ०जाव हियया समणं
भगवं महावीरं वंदंति णमंसंति वंदित्ता णमंसित्ता उत्तरपुर-
च्छिमं दिशिभागं अवकमंति अवकमिच्चा वेउव्वियसमु-
ग्घाएणं समोहणंति २ णित्ता संखेजाइं जोयणाइं दंडं नि-
सिरंति, तं जहा-रणणार्यं ०जाव रिद्धार्यं अहावायरे पो-
गले परिसाडंति अहावायरे ० २ डित्ता दोब्बं पि वेउव्वि-
यसमुग्घाएणं समोहणंति २ त्ता संवड्ढवाए विउव्वंति, से
जहानामए भइयदारए सिया तरुणे जुगवं बलवं अप्पा-
थंके [थिरसंधयणे] थिरगहत्थे पडिपुप्फपाणिपाय-
पिट्ठंतोरु [संधाय] परिणए घननिचियवड्ढवलिय-

(बलियवड्ढ) खंध चम्मेड्ढगदुषणमुट्ठियममाहयगत्ते उ-
रस्सबलममभाणए तलजमलजुयल [फलिहनिभ] बाहू
संधणपवणजइणपमइणममत्थे छए दक्खे पट्टे कुमले
मेहावी णिउणमिप्पोवगए एगं महं दंडमंपुच्छणि वा
सलागाहत्थं वा वेणुसलाइयं वा गहाय रायंगणं वा
रायंतेपुरं वा देवकुलं वा समं वा पवं वा आरामं वा
उज्जाणं वा अतुरियमचवलमसंभंते निरंतरं सुनिउणं
सच्चतो समंता मंपमज्जजा, एवामेव तेऽवि सूरियाभस्म
देवस्म आभिओगिया देवा भंवड्ढवाए, विउव्वंति, भंव-
ड्ढवाए विउवित्ता समणस्म भगवओ महावीरस्म सच्चतो
समंता जोयणपरिमण्डलं जं किंचि तणं वा पत्तं वा त-
हेव सच्चं आहुणिय २ एगंते एडंति एगंते णडित्ता खि-
प्पामेव उवममंति, खिप्पा० २ त्ता दोब्बं पि वेउव्वियसमु-
ग्घाएणं समोहणंति, दोब्बं पि० २ त्ता अब्भवइलए विउ-
व्वंति अब्भ० २ त्ता मे जहाणामए भइयदारए सिया
तरुणे ०जाव मिप्पोवगए एगं महं दगवारणं वा दगथा-
लं वा दगकलमं वा दगकुंभं वा आरामं वा ०जाव
पवं वा अतुरिय ०जाव सच्चतो समंता आवरिमेज्जा, एवा-
मेव तेऽवि सूरियाभस्म देवस्म आभियोगिया देवा अ-
ब्भवइलए विउव्वंति अब्भ० २ वित्ता मिप्पामेव पयणु-
तथायन्ति ० २ त्ता खिप्पामेव विज्जुयायंति २ त्ता स-
मणस्म भगवओ महावीरस्म सच्चओ समंता जोयण-
परिमण्डलं णच्चोदगं णातिमट्ठियं तं पविरलपप्फुसियं
रयरणुविणासणं दिव्वं सुरभिगंधोदगं (वामं) वासंति
वासेत्ता णिहयरयं णडुरयं भडुरयं उवमंतरयं पसंतरयं
करंति, २ त्ता खिप्पामेव उवमामंति २ त्ता तच्चं पि वे-
उव्वियसमुग्घाएणं समोहणंति २ त्ता पुप्फवइलए वि-
उव्वंति, से जहाणामए मालागादरए सिया तरुणे ०जाव
मिप्पोवगए एगं महं पुप्फपडलं वा पुप्फचंगेरियं वा
पुप्फज्जियं वा गहाय रायंगणं वा ०जाव सच्चतो समंता
कयगाहगट्ठियकरयलपड्डविप्पमुक्कणं दमड्ढवणं कुमु-
मेणं मुक्कपुप्फपुज्जावयाकलितं करंजा, एवामेव ते सूरि-
याभस्म देवस्म आभिओगिया देवा पुप्फवइलए विउ-
व्वंति २ त्ता खिप्पामेव पयणुतथायन्ति खिप्पा० २ त्ता
०जाव जोयणपरिमण्डलं जलधलयभालसुरप्पभूयस्म वि-
ट्ठाइस्म दमड्ढवणकुमुमस्म जाणस्महपमाणमंति ओहि-
वासं वासंति वामित्ता कालागुरुपवरकुंदुरुकतुरुक्कध्वमधम-
धंतगंधुद्धुयाभिगमं सुगंधवरगंधियं गंधवड्ढभूतं दिव्वं
सुखराभिगमणजोगं करंति कायंति करंता य कायंता
य, खिप्पामेव उक्कामंति २ मित्ता जेणव ममणे भगवं

महावीरे तेष्वेव उवागच्छन्ति तेष्वेव उवागच्छिता समणं
भगवं महावीरं तिक्खुतो ० जाव वंदित्ता नमंसित्ता समण-
स्स भगवओ महावीरस्स अतिपातो अंबसालवणतो
चेइयाओ पडिनिक्खमंति पडिनिक्खमिच्चा ताण उड्ढिद्वाए-
० जाव वीइवयमाणे २ जेण्वेव सोहस्से कप्प जेण्वेव सूरि-
याभे विमाणे जेण्वेव सभा सुहस्सा जेण्वेव सूरियाभे देवे
तेण्वेव उवागच्छन्ति २ ता सूरिग्रामं देवं करयलपरिग्ग-
हियं मिरमावत्तं मत्थए अजलिं कट्टु जएणं विजएणं
वद्धावेति २ ता तमागच्छियं पक्खप्पिणंति । (सू० १०)

‘ तए णमि ’ त्यादि सुगमं, यावत् ‘ से जहानामए भइ-
यदारए सिया ’ इत्यादि, स वक्ष्यमाणगुणो यथानामको-
ऽनिर्विघ्ननामकः कश्चिद्भूतिकदारकः—भूतिं करांति भूति-
कः—कर्मकरः तस्मै दारको भूतिकदारकः स्यात्, किञ्चि-
शिष्ट इत्याह—तदणः प्रवर्द्धमानवयाः (ननु दारकः वर्ध-
मानवया) एव भवति ततः किमेनेन विशेषणं ? न आ-
सन्नमृत्याः प्रवर्द्धमानवयस्त्वाभावात्, न ह्यासन्नमृत्युः प्र-
वर्द्धमानवया भवति, न च तस्य विशिष्टसामर्थ्यसम्भवः,
आसन्नमृत्युत्वादेव, विशिष्टसामर्थ्यप्राप्तपादनार्थमेवम् आ-
रम्भस्तनोऽर्थवाङ्मेषणम्, अन्ये तु व्याचक्षते—इह यद्द्रव्यं
विशिष्टवर्णादिगुणोपेतमभिनवं च तत्तदणमिति लोकं प्रसि-
द्धं, तथा तदणमिदमन्वयप्रतिमिति, ततः स भूतिकदार-
कस्तदण इति, किमुक्तं भवति ?—अभिनवो विशिष्टवर्णा-
दिगुणोपेतश्चेति, बलं—सामर्थ्यं तद् यस्यातीति बलवान्,
तथा युगं—सुषमदुष्पमादिकालः स स्वेन रूपेण यस्यास्ति
न दोषदुष्टं स युगवान्, किमुक्तं भवति ?—कालोपद्रवो-
ऽपि सामर्थ्यविघ्नहेतुः स चास्य नास्तीति प्रतिपत्त्यधमेत-
द्विशेषणं, युवा—यौवनस्थः, युवावस्थायां हि अलानिशय
इत्येतदुपादानम्, ‘ अप्पायंके ’ इति अल्पशब्दोऽभाववाची,
अल्प—सर्वथा अविद्यमान आतङ्का—उवगादित्यस्य सोऽ-
लपातङ्कः स्थितोऽप्रहस्तो यस्य स स्थिराप्रहस्तः, ‘ दट्ठा-
णिपावपिट्टनरोरपरिणए ’ इति दट्ठानि अनिनिविडव्या-
पन्नानि पाणिपादपृष्ठान्तरोरूणि परिणतानि यस्य स दट्ठा-
णिपादपृष्ठान्तरोरपरिणतः, सुखादिदशनात् पात्तिकः क्वा-
न्तस्य परिणतः, तथा घनम्—अतिशयेन निचिती—निवि-
डनख्यमापन्नौ वलिताविष वलितौ वृत्तौ स्कन्धौ यस्य
स घननिचितवलितवृत्तस्कन्धः, ‘ अम्मेट्टगदुष्णमुट्टियस-
माहयगत्ते ’ इति चर्मेट्टकं द्रुषणं मुष्टिकया च—मुष्टया
समाहृत्य २ ये निचितीकृतगात्रास्ते चर्मेट्टकद्रुषणमुष्टिक-
समाहृतनिचितगात्रास्तेषामिव गात्रं यस्य स चर्मेट्टकद्रु-
षणमुष्टिकसमाहृतनिचितगात्रः, ‘ उरस्सयलममन्वागए ’
इति उरमि भवम् उरस्य तच्च तद्वलं च उरस्यवलं तत्सम-
न्वागतः—समनुप्राप्त, उरस्ययलसमन्वागतः आन्तरोरमा-
हृत्ययुक्त इति भावः, ‘ तलजमलयुगलवाहु ’ तलौ—ताल-
वृत्तौ तथार्थमलयुगलं—समन्वैर्गकं युगलं तलयमलयुगलं
तद्वदतिसरलौ पीवरौ च बाह्व यस्य स तलयमलयुगल-
बाहुः ‘ लंघणपवणजइणपमइणसमन्थे ’ इति लङ्घनं—अति-
क्रमणे सवने—मनाक् पृथुतरधिक्रमयति गमने जघने—

अतिशीघ्रगतौ प्रमदने—कठिनस्यापि वस्तुनश्चूर्णनकरण
समर्थः लङ्घनप्रचनजघनप्रमदनेसमर्थः, कच्चित् ‘ लंघणपवण-
जइणवायामणसमन्थे ’ इति पाठः, तत्र व्यायामने—व्या-
यामकरणे इति व्याख्येयम्, छेकां—ह्यासन्नतिकलापरिणतो,
दक्षः—कार्याणामविलम्बितकारी प्रद्यो—वाग्गभी कुशलः—
सम्यक्क्रियापरिज्ञानवान् मेधावी परस्परव्याहतः—पूर्वा-
पराजुसन्धानदक्षः, अत एव ‘ निपुणसिप्पोवगए ’ इति—
निपुणः यथा भर्ता एव शिल्पं—क्रियासु कौशलम् उपगतः,
प्राप्ता निपुणशिल्पोपगतः एकं महान्तं शिलाकाहस्तकं—
सारत्पर्णादिशलाकासमुदायं सारत्पर्णादिशलाकामयी स-
म्माजनीमित्यर्थः, ‘ आशब्बो विकलपार्थो, ‘ दंडसंपुक्कणि वा ’
इति—दण्डयुक्ता सम्पुक्कणी—सम्माजनी दण्डसम्पुक्कणी तां
वा ‘ वेणुसिलागिगं वा ’ इति—वेणुः वंशस्तस्य शलाका
वेणुशलाकास्ताभिर्निर्मुक्ता वेणुशलाकिनी—वेणुशलाकामयी
सम्माजनी तां वा गृहीत्वा राजाङ्गलं राजान्तःपुरं वा देव-
कुलं वा ‘ सभां वा ’ सन्तो भान्त्यस्यामिति सभा ग्रामप्र-
धानानां नगरप्रधानानां यथासुखमवस्थानं हेतुर्मण्डपिका
तां वा प्रपां वा—पानीयशालाम् आरामं वेति—आगत्या-
गत्य भागपुरुषा वरतरुणीभिः सह यत्र रमन्ते क्रीडन्ति
स आरामो नगराग्रातिदूर्वर्त्ती क्रीडाभयः तरुणदः तम्,
‘ उज्जाणं वे ’ ति—ऊर्ध्वं विलम्बितानि प्रयोजनाभावात् या-
नानि यत्र तदुद्याने—नगरान्प्रत्यासन्नवर्त्ती यानवाहनक्री-
डागृहाद्याभयस्तदुद्यमः, तथा अन्तरितमन्वपलमसम्भा-
न्ते, त्वरायां चापल्यं सम्भ्रमं वा सम्यक्चवगाद्यपगमास-
म्भवात्, निरन्तरे न त्वपास्तगलमोचनेन, सुनिपुणं शू-
द्रास्याप्यन्वेषणस्यापसारणेन, सर्वतः—सर्वासु दिक्षु विदिक्षु
समन्ततः—सामस्त्येन सम्प्रमाजयत्, ‘ एवमेव ’ त्यादि,
सुगमं यावत् ‘ खिप्पामेव पच्चुवसमेती ’ त्यादि, एकान्तं
तृणकाष्ठाद्यपनीयं क्षिप्रमेव—शीघ्रमेव प्रत्युपशास्वन्ति प्रत्येकं
ते आभियोगिका देवाः उपशास्यन्ति—सर्वैर्सेकधायुधि-
कुर्वणाश्चर्वन्ते, सर्वैर्सेकवातयिकुर्वणमुपसंहरन्तीति भा-
वः, ततो ‘ दोषं पि वेउच्चियसमुच्चाएणं समाहणंति ’ स-
र्वैर्सेकवातयिकुर्वणार्थं हि यद्वलाह्यमपि वैक्रियसमुद्धानेन
समवहनं तत्कलैकम् इदं स्वप्नवार्दलकविकुर्वणार्थं द्विती-
यमत उक्तम्—द्वितीयमपि वारं वैक्रियसमुद्धानेन समवहन्यन्ते
(घ्नन्ति), समवहत्य चाश्चवार्दलकानि विकुर्वन्ति, वाः—
पानीयं तस्य दलानि वार्दलानि तान्येव वार्दलकानि; मेधा
इत्यर्थः, अग्रे विभ्रतीति अन्ध्राणि—मेधाः, अन्ध्राणि सत्य-
स्मिन्निति ‘ अन्ध्रादिभ्यः ’ ॥ १२१४६ ॥ इति मत्वर्थायाऽप्रत्ययः।
आकाशमित्यर्थः, अन्धे वार्दलकानि अन्धवार्दलकानि तानि
विकुर्वन्ति, आकाशे मेधानि विकुर्वन्तीत्यर्थः, ‘ से जहा-
नामए भइयदारगे सिया ’ इत्यादि पूर्ववत् ‘ निपुणसि-
प्पोवगए एणं महमि ’ त्यादि, स यथानामको भूतिकदारक
एकं महान्तं दक्षदारकं वा—भूतिकामयभाजनावशेषं
‘ दगकुपग वे ’ ति—दक्षघटं, दक्षशालकं वा—कंसादिम-
यमुदकभृते भाजने दक्षकलसं वा—उदकभृते भृशारम् ‘ आ-
वरिसिज्जा ’ इति—आवर्षेत् आ—समन्तात्सिञ्चेत्, ‘ खि-
प्पामेव पनणनणायं ’ ति—अनुरक्तगुणजनमेतत् प्रकर्षेण
स्तानं कुर्वन्तीत्यर्थः, ‘ पविज्जुयाइति ’ ति—प्रकर्षेण

विद्युते विद्यति, 'पुष्पवहलप विउत्वांति' पुष्पवृष्टियो-
ग्यानि वार्दलिकानि पुष्पवार्दलिकानि-पुष्पवर्षुकान् मेघान्
विदुर्वन्तीति भावः, 'एवं महं पुष्पवृष्टिजं वा' एकां
महतीं छाद्यते—उपरि स्थग्यते इति छाद्या छाद्यैव छाद्यिका
पुष्पवृष्ट्या छाद्यिका पुष्पवृष्ट्या तां वा पटलकानि—प्रती-
तानि, 'कयगाहगाहयकरयलपमदुवि (प) मुक्कं '
ति-इह मैथुनसंरम्भे यत् युवतः केशेषु ग्रहणं स कचग्रह-
स्तेन गृहीते तथा कर्तलाहि (प्र) मुक्कं, प्राकृतत्वात्पद-
व्यत्ययस्ततो विशेषणसमासः, तेन शेषं सुगमं यावत्
' जयणं विजयणं वज्रापयति ' जयेन विजयेन वज्रापयन्ति
जयतु देवत्यं वज्रापयन्तीत्यर्थः, तत्र जयः—परिणामिभू-
यमानता प्रतापवृद्धिश्च विजयस्तु—परिणामसहमानानाम-
भिभवोपायः, वज्रापयित्वा च तां पूर्वोक्तामाज्ञासिकां प्रत्य-
र्पयन्ति, आदिष्टकार्यसम्पादनेन निवेद्यन्तीत्यर्थः ।

तए णं से सूरियाभे देवे तीसि आभियांगियाणं देवाणं
अंति एयमहुं सोळा निसम्म हटुतुहु ० जाव हियए, पाय-
त्ताणियाहिवइ देवं सहावेति सहावेत्ता एवं वदासी-सि-
प्पामेव भो देवाणुप्पिया ! सूरियाभे विमाणे मभाए सुह-
म्माए मेघोघरमितगंभीरमहुरसहं जोयणपरिमंडलं सुसर-
घंटे तिकवुत्तो उल्लालेमाणे २ महया २ संहणं उग्वासेमा-
णे २ एवं वयासी-आखवेति णं भो सूरियाभे देवे गच्छ-
ति णं भो सूरियाभे देवे जंबूदीवे दीवे भारहे वासे आ-
मलकप्पाए गयरीए अंबमालवणे चेतिते समणं भगवं
महावीरं अभिवंदए, तुम्भेऽवि णं भो देवाणुप्पिया ! स-
व्विह्वीए ० जाव शातियरेवेणं शियगपरिवालसद्धिं संपरिवु-
डा साति साति जाणविमाण्णइं दुरुडा समाणा अकालपरि-
हीणं चैव सूरियाभस्स देवस्स अंतियं पाउम्भवह । (सू० ११)

'तए णमि' स्यात्, ततो 'णमि' ति पूर्ववत् स सूर्याभो
देवस्तेषाम् आभियांगानां ति-आ-समन्तादाभिमुख्येन युज्य-
न्ते-प्रेष्यकर्मसु व्यापार्यन्ते इत्याभियांग्वा अभियांगिकाः
इत्यर्थः, तेषामभिभोग्यानां देवानामास्तकं—समीपे एवम्-
अनन्तराक्रमे ध्रुत्वा—अवणविषयं कृत्वा अवणानन्तरं च
निशम्य-परिभाष्य'हटुतुहु ० जाव हियए' इति यावच्छब्दक-
रणात्—'हटुतुहुचित्तमाण्णइए पीहमणं परमसोमणस्सिए इ-
रिसवस्सविसप्पमाण्हियए' इति वृष्ट्यं, पदान्यनीकाधिप-
नि देवं शब्दयति, शब्दयित्वा एवमवादीत्-क्षिप्रमेव भो दे-
वानां प्रिय ! सभायां सुधर्मायां-सुधर्माभिधानायां 'मेघोघ-
रमितगंभीरमहुरसहं' इति मेघानामाघः-सङ्क्रान्तो मेघोघ-
स्तस्य रसितं-जितं तडम्भीरो मधुरश्च शब्दा यस्याः सा
मेघोघरसितगम्भीरमधुरशब्दा तां 'जायणपरिमंडलं' ति
योजनं-योजनप्रमाणं परिमण्डलं-गुणप्रधानोऽयं निर्देशः पा-
रिमण्डल्यं यस्याः सा योजनपरिमण्डला तां सुखगां-सुख-
राभिधानां घण्टासुलालयन् २-ताडयन् ताडयास्त्यर्थः, मह-
ता २ शब्देन उद्घोषयन्—उद्घोषणां कुर्वन् एवं वदति-
आज्ञापयति भोः सूर्याभो देवा गच्छति भोः सूर्याभो देवा
जम्बूद्वीपं भारतं वर्षम् आमलकल्पां नगरीमाञ्जरात्तवनं चैत्यं

यथा (तत्र) भगवन्तं महावीरं वगिदतुं तत्-तस्मात्
'तुम्भेऽवि णमि' ति यूयमाप, 'णमि' ति पूर्ववत्, 'देवानां
प्रियाः ! पूर्ववद् सर्वेषां-परिवारादिकया सर्वद्युतया-यथा-
शक्तिनिष्कारितेन समस्तेन शरीरेतज्ज्वा सर्वफलन-सम-
स्तेन हस्त्यादिवन्येन सर्वसमुदायेन-स्वस्वार्थयोग्यादिस-
मन्तपरिवारेण, सर्वादरेण-समस्तयावच्छक्रितुलनेन सर्व-
विभूत्या सर्वथा अत्यन्तरवैक्रियकरणादियाह्यगतादिसम्प-
दा सर्वविभूयया-यावच्छक्रिष्कारादारशृङ्गारकरणेन 'सर्व-
संभोग' ति सर्वोत्कृष्टेन सभोगेण, सर्वोत्कृष्टसम्भोगो नामह
स्वनायकाविषयबहुमानख्यापनपरा स्वनायकापदिष्टकार्यस-
म्पादनाय यावच्छक्रिष्कारितत्वारता प्रवृत्तिः, 'सर्वपुष्पव-
र्षागंधमल्लालंकारेण' अत्र गन्धा-वासाः माह्यानि-पुष्पदामा-
नि अलङ्कारा—आभरणावशेषाः, ततः समाहारे हटुस्त-
तः सर्वशब्देन सह विशेषणसमासः, 'सर्वविश्ववृष्टियस-
हसंनिनाएण' मिति—सर्वाणि च तानि दिव्यवृष्टितानि च
सर्वविश्ववृष्टितानि तेषां शब्दाः सर्वविश्ववृष्टितशब्दाः, त-
यामेकत्र मीतनेन यः सङ्गतेन नितरां नादा-महान् घोषः
सर्ववृष्टितदिव्यशब्दसंज्ञिनादस्तेन, इह अलंकाराः सर्वश-
ब्दा दृष्टः, यथा 'अनेन सर्वे पीते घृतमि' ति, तत आह-'म-
हता इह्वीए' इत्यादि महत्या यावच्छक्रितुलितया अजघा-
परिवारादिकया, एवं 'महता जुईए' इत्याद्यापि भावनीयम्,
तथा महतां—स्फूर्तिमतां घराणां—प्रधानानां वृष्टिता-
नाम् आतोद्यानां यमकसमकम्—एककालं पटुभिः पुरु-
षैः प्रवादितानां या रचस्तेन, एतदेव विशेषणचष्ट—
'सर्वपण्यपडहभेरिगल्लरिस्समुहिदुक्कमुच्चमुहंगदुदुभिनि-
ग्वास्सणाहनरेयण' शब्दः—प्रतीतः, पण्यो—भाण्डानां,
पटहः—प्रतीतः भरी दक्षा भल्लरी-चर्मावनडा विस्ती-
र्णा चलयाकारा खरमुखी-काहला हडुक्का प्रतीता अहाप्र-
माणो महलो मुरजः स एव लघुमृदङ्गा दृन्दुभिः भेर्याकारा
सङ्कटमुखी एतेषां हटुस्तासां निर्घोषा-महान् ध्वानो
नादितं च-घण्टायांमिव वादनात्तरकालभाषी सततध्वनि-
स्तल्लक्षणो यो रचस्तेन, 'नियगपरिवारस्सद्धिं संपरिवुडा'
इति निजकः—आत्मीयः आत्मीयो यः परिवारस्तेन लाङ्घितत्र
सहभावः परिवाररीतिमन्तरेणापि सम्भवति तत आह-'सं-
परिवुडा' सम्यक्-परिवाररीत्या परिवृताः सपरिवृताः,
'अकालपरिहीणं चैव' ति परिहानिः—परिहीनं कालस्य
परिहीनं कालविलम्ब इति भावः न विद्यते कालपरिहीनं यत्र
प्रादुर्भवेन तत्कालपरिहीनं, क्रियावशेषणमेतत्, 'अति ए पा-
उम्भवह' अन्तिकं-समीपे प्रादुर्भवेत्, समागच्छतेति भावः ।

तए णं से पायत्ताणियाहिवती देवे सूरियाभेणं देवणं एवं
वुत्ते समाणे हटुतुहु ० जाव हियए एवं देवा ! तह ति आणाए
विणएणं वयणं पडिसुणेति, पडिसुणित्ता जेगेव सूरियाभे
विमाणे जेगेव सभा सुहम्मा जेगेव मेघोघरमितगंभीरमहुर-
सहा जोयणपरिमंडला सुस्सरा घंटा तेगेव उवागच्छति २
त्ता तं मेघोघरमितगंभीरमहुरसहं जोयणपरिमंडलं सुस्सरं घं
टं तिकवुत्तो उल्लालेति तए णं तीसि मेघोघरमितगंभीरमहुर-
सहां जोयणपरिमंडलाते सुस्सराते घंटाए तिकवुत्तो उल्ला-

लियाए समानीए मे सूरियाभे विमाणे पायायविमाणणि-
कसुडावडियसईधंटापडिसुयमयसहस्समंकुले जाए यावि
हांथा । तए गं ते सूरियाभविमाणवामिणं बहूणं
वेमाणियाणं देवाणं य देवीणं य एगंतइपमत्तनिच्च-
प्पमत्तविमयसुहमुच्छियाणं सुस्सगंधंटावविउलवाल (तु-
रियचवल) पडिवाहणे कए समणे घासणकोउहलादि-
अकअणगगच्चित्तउवउत्तमाणमाणं मे पायत्ताणीयाहिर्वहं
देवे तंमि घंटागंमि गिसेतपमंतंमि महया महया मंदंणं
उग्घंमेमाणे उग्घंमेमाणे एवं वदामी- हंत सुणंतु मवंतो
सूरियाभविमाणवामिणो बहव वेमाणिया देवा य देवीओ
य सूरियाभविमाणवडणो वयणं हियसुहत्थं आणवणियं
भो ! सूरियाभे देवे गच्छइ गं भो ! सूरियाभे देवे जम्बुदीवं
दीवं भावहं वामं आमलकप्पं नयंमि अणमालवणं चइयं
समणं भगवं महावीरं अभवदए, तं तुवंमऽवि देवाणु-
प्पिया ! मच्चिइए अकालपरिहीणा चव सूरियाभस्स
देवस्स अंतियं पाउवभवइ । (सू० १२)

‘ तए गं से ’ इत्यादि ‘ ०जाव पांडिसुणंता ’ इति, अत्र
यादृक्कुलं करणात्- ‘ कयलपरिगगहियं दसनहं सिरसाव-
त्तं मत्थए अज्जलि कटटु एवं देवा ! तहं चि आणाए विण-
एणं वयणं पांडिसुणंता ’ इति द्रष्टव्यं, ‘ तिकवुत्तो उल्लालहं ’
इति त्रिकृत्यः-त्रान् वारान् उल्लालयान्-ताडयान्, ततो ‘ गं-
मिनि वाक्यालङ्कारं तस्या मेघाग्रमितगम्भीरमनुशब्दायां
योजनपरिगगहलायां सुस्वर्गाभिधानायां घण्टाया त्रिकृत्य-
स्ताडितायां सत्यां यत् सूर्याभविमानं (तत्र) तत्प्रामाद-
निकुटं च आपतिताः शब्दाः-शब्दवर्गणापुद्गलास्तभ्यः
समुच्छलितानि यानि घण्टाप्रतिश्रुतशतसहस्राणि-घण्टा-
प्रतिशब्दलक्षणां तैः संकुलमपि जातमभूत्, किमुक्तं भवति-
घण्टायां महता प्रयत्नेन ताडितायां य विनिर्गताः शब्द-
पुद्गलास्तत्प्रतिघातवशतः सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च दिव्यानु-
भायन्, समुच्छलितैः प्रतिशब्दैः सकलमपि विमानमेक-
योजनलक्षमानमपि परिगृहीतमजायत इति, एतन् द्वादश-
भ्यां योजनेभ्यः समागतः शब्दः श्रोत्रग्राह्यो भवति, न परतः
ततः कथमेकय ताडितायां घण्टायां सर्वत्र तच्छब्दश्रुति-
रुपजायते ? इति यद्योच्यते तदपाकृतमयमेव, स-
र्वत्र दिव्यानुभायतः तथारूपप्रतिशब्दाच्छलने यथा-
ह्रदोपासम्भवान् । ‘ तए गंमि ’ इत्यादि, ततो
‘ गंमि ’ इति पूर्ववत् तेषां सूर्याभदेवविमानवामिनां बहूनां
वैमानिकदेवानां देवीनां च एकान्तेन सर्वात्मना रता-रमणे
प्रसूक्ता एकान्तर्गतप्रसूक्ता अत एव नित्यं-सर्वकालं प्रमत्ता
नित्यप्रमत्ताः, कस्मादिदं चेदन्त आह-‘ विमयसुहमुच्छि-
याणं ’ विषयसुखेषु मूर्च्छिता-अध्युपपन्ना विषयसुखमू-
र्च्छिता यतोऽध्युपपन्नास्ततो नित्यप्रमत्ताः, ततः पदत्रयस्य
पदत्रयमीलेन विशेषणसमासः, तेषां ‘ सुस्सगंधंटावविउल-
वालतुरियचवलपांडिवाहणे ’ इति सुस्वर्गाभिधानाया घण्टा-
या रचस्य य सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च प्रतिशब्दाच्छलनेन
विपुलः-सकलविमानव्यापितया विस्तीर्णो बाल-को

लाहलस्तेन स्वारितं-शीघ्रं चपलम्-आकुलं प्रतिबोधने कृते
स्मृति ‘ घासणकोउहलादिअकअणगगच्चित्तउवउत्तमाणमा-
णमिति ’ कीदृशं नाम घाषणं भविष्यतीत्येवं घाषणं कुल-
हलनं दत्तौ करणौ येस्तेन घाषणकुलहलवत्तकरणाः, तथा ए-
काग्रं-घाषणाश्रयलैकविषयं चित्तं येषां ते एकामचित्ताः,
एकामचित्तत्वेऽपि कवाचिदनुपयोगः स्यादन्त आह-उपयु-
क्तमानसाः, ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासस्तेषां, पदात्यन्ता-
काचिर्पतित्वस्तस्मिन् घण्टाः रेव ‘ निसंत्तपमंतंमी ’ इति नितरां
शान्तीं निशान्तः-अन्यन्तमन्दीभूतस्ततः प्रकरणं सर्वात्मना
शान्तः प्रशान्तः, तत्र शिख्यप्रसूक्त इत्यादाविव विशेषणस-
मासस्तस्मिन् महता २ शब्देन उद्घोषयन्नेवमवादीत्-‘ हन्त
सुणंतु ’ इत्यादि हयं, उक्तं च-‘ हन्त हयंऽनुकउपा-
याम् ’ इत्यादि, हयश्च स्वामिनाऽऽदिष्टत्वात् श्रीमन्महावीर-
पादवन्दनार्थं च प्रस्थानसमारम्भात्, शृण्वन्तु भवन्तो बहवः
सूर्याभविमानवामिनां वेमानिकदेवा देवपुत्र, सूर्याभविमान-
पतेवचनेन हितसुखाय हितार्थं सुखार्थं चेत्यर्थः, तत्र हिते
जन्मान्तराऽपि कल्याणवहं तथाविधकुशलं, सुखं तस्मिन्
भवं निरुपद्रवता, आकाशयानं भो देवानां प्रियाः ! सूर्याभो
देवा यथा गच्छन्ति भाः ! सूर्याभो देवा ‘ उग्घंमंमि इतिपमि ’
इत्यादि तदेव यावदन्तिके प्रादुर्भवत ।

तए गं ते सूरियाभविमाणवामिणो बहव वेमाणिया
देवा य देवीओ य पायत्ताणियाहिर्वहस्स देवस्स अंतियं ए-
यमद्वं सोच्चा गिमस्स हट्टुतुडु०जाव हियया अप्पेगइया
वंदणवत्तियाए अप्पेगइया पूयणवत्तियाए अप्पेगइया
सक्कामवत्तियाए एवं समाणवत्तियाए कोउहलवत्तियाए
अप्पे० असुयाइं सुणिस्सामो सुयाइं अट्ठाइं हेउइं पमि-
णाइं कारणाइं वागरणाइं पुच्छिस्सामां, अप्पेगइया सु-
रियाभस्स देवस्स वयसमणुयत्तमाणा अप्पेगइया अ-
मममणुयत्तमाणा अप्पेगइया जिणभत्तिरांणं अप्पेग-
इया धम्मो चि अप्पेगइया जीयमेयं ति कट्टु सच्चिइए
०जाव अकालपरिहीणा चव सूरियाभस्स देवस्स अंतियं
पाउवभवति । (सू० १३) तए गं से सूरियाभे देवे ते
सूरियाभविमाणवामिणो बहव वेमाणिया देवा य देवी-
ओ य अकालपरिहीणा चव अंतियं पाउवभवमाणे पाम-
ति पामित्ता हट्टुतुडु०जाव हियए आभिओगियं देवं स-
हंविंति आभिओ० महावित्ता एवं वयामी-खिप्पामेव भो
देवाणुप्पिया ! अणगखंभमयमेनिविट्ठं लीलडियमाल-
भंजियाणं ईहामियउमभतुरगनरमगरविहगवालगांकेन-
ररुमरभचमरकुंजगवल्लयपउमल्लयभत्तिचित्तं खंभुग्ग-
यवगवहरंवेइयापरिगयाभिरामं विजाहरजमलजुयलजंत-
जुत्तं पिव अचीमहस्समालिणीयं रुवगमहस्सकलियं
भिसमाणं चकवुल्लोयणलेयं सुहफायं सस्मिरीयुव-
घंटावल्लिलियमहुग्गणहमरं सुहं कंतं दरिमणि-

जं शिउखोच्चिमिसिमिमितमशिरयणधंठियाजालपरि-
क्खित्तं जोयणमयसहस्रविच्छिण्णं दिव्वं ममममजं
सिग्घममणं शाम दिव्वं जाणं (जाणविमाणं) विउ-
व्वाहि, विउव्वित्ता खिप्पामेव एयमाणत्तिपं पच्चप्पि-
णाहि । (सू० १४)

‘तए णं ते’ इत्यादि ननस्ते सूर्याभविमानवासिनेो व-
ह्वा वेमानिका देवा देव्यश्च पद्मात्यनीकाधपनदेवस्य स-
र्माप पनम्—अनन्तरोक्तमर्थं धृत्या ‘एणम्म हट्टु तुट्टु ०जा-
व हियया’ इति यावत्करणत्—‘हट्टुतुट्टुचत्तमाणां हिया’ पी-
इमणा परमसोमरासस्यया हारिमवसविसपमाणाहियया’
इति पारिग्रहः, ‘अप्येगं हिया वंखणवत्तियाए’ इति अपि.
रुम्भावनायामेककाः—कचन वन्दनप्रत्ययं वन्दनम्—अ-
भिवादनं प्रशस्तकायवागमनःप्रवृत्तिरूपं तत्प्रत्ययं तन्म-
या भगवतः श्रीमन्महावीरस्य कर्त्तव्यमित्येवंनिमित्तम्,
अप्येककाः पूजनप्रत्यय पूजनं—गन्धमाल्यादिभिः सम-
भ्यर्चनं अप्येककाः सत्कारप्रत्ययं सत्कारः—स्तुत्यादिशु-
शोभनिकरणम् अप्येककाः सम्मानाः—मानसः प्रीतिविशेषः,
अप्येककाः कुतूहलाजनभाङ्गरागो—कुतूहलन—कौतुकेन
कीदृशो भगवान् सर्वज्ञः सर्वदर्शी श्रीमन्महावीर इत्ये-
वंरूपेण यो जिन—भगवति चर्चमानस्वामिनि भाङ्गरागो-
भक्तिपूर्वकोऽनुरागस्तेन अप्येकं सूर्याभस्य वचनम्—आ-
ज्ञामनुवर्त्तमानाः अप्येककाः अश्रुतान—पूर्वमनाकर्णितानि
स्वर्गमोक्षप्रसाधकानि वचांसि श्रोण्याम इति बुद्ध्या
अप्येककाः श्रुतानि—पूर्वमाकर्णितानि यानि शङ्कितानि
जातानि तानि इदानीं निशङ्कितानि कारण्याम इति बु-
द्ध्या अप्येकका जातमेतत्—कल्प एव इति कृत्वा, ‘सर्व-
व्याप’ इत्यादि प्राग्वत् ।

तए णं से आभिओगिए देवे सूरियाभेणं दे-
वेणं एवं वुत्तं समाणे हट्टु ०जाव हियए करयलप-
रिगदियं ०जाव पडिसुणंइ ०जाव पडिसुणंत्ता उत्तर-
पुरच्छिमं दिमिभागं अवकमंति अवकमिन्ता वेउव्विय-
समुग्घाएणं समोहणइ २ णित्ता संखेजाइं जोयणाइं ०जाव
अहावायेर पोग्गलेसमो ० २ ता अहासुहुमे पोग्गले प-
रियाणइ २ ता दोच्चं पि वेउव्वियसमुग्घाएणं समोह-
णइ २ ता अणमखंभमयमभिविडुं ०जाव दिव्वं जाणवि-
माणं विउव्वित्तं पवत्ते याऽवि होत्था । तए णं से
आभिओगिए देवे तस्म दिव्वस्स जाणविमाणस्स
तिदिसिं तओ तिमोवाणपडिरुवए विउव्वति, तं जहा-
पुरच्छिमेणं दाहिणेणं उत्तरेणं, तसिं तिमोवाणपडिरु-
वगाणं इमे एयाखं वप्पावामे पणत्ते, तं जहा—
वइशमया शिम्मा रिडुमया पतिट्ठाणा वेरुलियामया
खंभा सुवण्णरुप्पमया फलगा सोहितक्खमइयाओ व-
इओ वइरामया संघी णाणामणिमया अवलंबणा अ-
वलंबणवाहाओ व पामादीया ०जाव पडिरुवा । ते-

सि णं तिमोवाणपडिरुवगाणं पुरओ तोरणे विउ-
व्वति, तोरणा णाणामणिमएसु थंभेसु उवनिविट्ठमं-
निविट्ठविविहमुत्तंरंवाचिया विविहताराखुवोवचिया [ईहा-
मियउमभतुरगणरमगरविहगवालमकिंनररुमरभचमरकुं-
जरवणलयपउमलयभत्तिचिन्ता खंभुगय [वर] वइ-
खेइयापरिगताभिगमा विजाहरजमलजुयलजंतजुत्ता विव
अवीमहस्समालिणीया ख्वगसहस्सकलिया भिममाणा
भिन्निममाणा चक्खुन्लोयणलेसा सुहफासा सस्सिरी-
यरुवा पामाइया] ०जाव पडिरुवा ।

‘तए णामि’ त्यादि ‘अणमखंभमयसंभिविडु’ मिति अनेके-
षु स्तम्भशतेषु संभिविडु, ‘लीलद्विगमालिर्भाजयाग’ मिति
लीलया स्थिता लीलास्थिताः, अनेन तासां पुत्तलिकानां
सौभाग्यमाचक्ष्यते, लीलास्थिताः शालभाङ्काः पुत्तलिका
यत्र तत्तथा ‘ईहामियउमभतुरगणरमगरविहगवालमकुंजर-
रुसरभचमरकुंजरवणलयपउमलयभत्तिचिन्ता’ इति ईहा-
मृगा—वृका व्याला—स्वापद्भुजङ्गा ईहामृगभतुरगण-
रमगरविहगवालकिङ्करकनारभचमरकुंजरवनलतापद्मल-
तानां भक्ष्या—चिच्छिस्तया विघ्नम्—आलेखा यत्र तत्तथा,
तथा स्तम्भाद्गतया—स्तम्भोपरिवर्त्तित्या वज्रस्तम्भया वेदि-
कया परिगतं सत् यद्भिरामं तत्स्तम्भोद्भवचक्रादिकाप-
रिगताभिगमे, ‘विउजाहरजमलजुयलजंतजुत्तं पिव’ इति
विद्याधरयोगेद् यमलयुगलं—समश्रेणीकं इन्द्रं विद्याधर-
यमलयुगलं तच्च तद् यन्त्रं च सञ्चारणपुरुषप्रतिभाडय-
रूपं तेन युक्तं तदेव तथा, आक्षिपा—किरणानां सहस्रमां-
लिनीयं—परिचारणीयम् अर्चिःसहस्रमालिनीयं, तथा रूपक-
सहस्रकलितं, ‘भिममाणं ति’ दीप्यमानं ‘भिन्निममा-
ने’ अनिशयेन देदीप्यमानं, ‘चक्खुन्लोयणलेसं’ ति चक्षुः-
कर्तृलोकने लिलतीव—दर्शनीयत्वात्तस्यान् शिष्यनीव व-
त्र तत्तथा, ‘सुहफासं ति’ शुभः—कामलः स्पर्शो यस्य त-
त्तथा, सञ्चीकानि—सशोभाकानि रूपाणि—रूपकाणि यत्र
तत् सञ्चीकरूपं, ‘घण्टावल्लिचालयमहुरमणहरसर’ मिति
घण्टावल्लि—घण्टापङ्कज्यातद्वशेन चालितायाः—कम्पितायाः
मधुरः—धोत्रप्रियो मनोहरो—मनोनिवृत्तिकरः स्वरो यत्र
तत्तथा, चालितशब्दस्य विशिष्यात्परनिपातः प्राकृतत्वात्,
‘शुभं’ यथादितयस्तुल्यगोपेनत्वात्, कान्त—कमनीयम्
अत एव दर्शनीयं, तथा ‘निउगांनिर्यामसिमसितमणि—
रयणधंठियाजालपरिक्खित्तं’ मिति निपुणाक्रियमुच्यतानि
खचितानि ‘मिमसिमसितं’ इति देदीप्यमानानि मणिगन्तानि
यत्र तत्तथा तेन, कथंभूतेन ? घण्टिकाजालेन—सुदृघाण्ट-
कासमूहेन परिः—सामर्थ्येन लितं—व्याप्तं यत्तत्तथा, यो-
जनशतसहस्रविस्तीर्णं—योजनलक्षविस्तीर्णं दिव्यं—प्र-
धानं गमनसज्जं—गमनप्रवणं शीघ्रगमननामर्थं ‘जा-
णाविमाणं’ यानरूपं—वाहनरूपं विमानं यानविमानं, शेषं
प्राग्वत् । ‘तस्स णं’ इत्यादि, तस्स णामिति पूर्ववत्
द्विगस्य यानविमानस्य ‘तिदिसिं’ इति तिस्रो दिशः समा-
हृतास्त्रिदिक् तस्मिन् त्रिदिशि, तत्र ‘तिमोवाणपडिरु-
वए’ इति त्रीणि पङ्किकायां त्रिदिशि पङ्किकस्य भावात् त्रि—

सोपानप्रतिरूपकाणि प्रात-विशिष्टं रूपं येषां तानि प्रतिरूप-
काणि त्रयाणां सोपानानां समाहारस्त्रिसोपानं त्रिसोपना-
नि च तानि प्रतिरूपकाणि चेति विशेषणसमासः, वि-
शेषणस्यात्र परनिपातः प्राकृतत्वात् ' तैसि णमि ' त्या-
दि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणामयमेतद्रूपो—वक्ष्य-
माणस्यवक्ष्यो वर्णवासा—वर्णकनिवेशः प्रकृतः, तद्य-
था-वज्रमया—वज्ररत्नमया ' नेमी ' नेमिभूमिका तत्र ऊर्ज-
निगेच्छन्तः प्रदंशाः रिष्टरत्नमयानि प्रातृष्टानानि निष्टाना-
नि त्रिसोपानमूलप्रदंशाः वैदूर्यमयाः स्तम्भाः सुवर्णरूप्य-
मयानि फलकानि-त्रिसोपानाङ्गभूतानि, लोहिताक्षमयः
सूत्र्य-फलकद्वयसम्बन्धविघटनाभावेहेतुपादुकास्थानीयाः
वज्रमया—वज्ररत्नपुरिताः सन्धयः—फलकद्वयापान्त-
रालप्रदंशाः नानामणिमयानि अवलम्ब्यन्ते इति अवलम्ब-
नानि-अवतरतामुत्तरतां चालम्बनहेतुभूता अवलम्बनबा-
ह्वानां विनिर्गताः कचिद्वययाः, ' अवलम्बनबाह्वो य '
ति अवलम्बनबाह्वो नानामणिमयः, अवलम्बनबाह्वो-
नाम उभयोः पार्श्वयोस्त्वलम्बनाश्रयभूता भित्तयः, ' पा-
साइयाओ ' इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् । ' तैसि ण ' मि-
त्यादि, तेषां ' णमि ' ति वाक्यालङ्कारं त्रिसोपानप्रतिरूप-
काणां पुरतः प्रत्येकं तोरणं प्रकृतं, तेषां च तोरणानामय-
मेतद्रूपो वर्णवासा—वर्णकनिवेशः प्रकृतः, तद्यथा-ता-
रणा नानामणिमया इत्यादि, कचिद्वयं पाठः—' तैसि णं
तिसोपानपडिरूवगाणं पुरतो तोरणं विउव्वइ तोरणा ना-
णामाणया ' इत्यादि, मणयः—चन्द्रकान्ताद्याः, विवि-
धमणिमयानि तोरणानि नानामणिमयेषु स्तम्भेषु उपनिवि-
ष्टानि—सामीप्येन स्थितानि, तानि च कदाचिच्छालानि, अ-
थवा-अपदर्पितानि वाऽऽशङ्क्येरन् तत आह-सम्यक्-
निश्चलतया अपदर्परिहारेण च निविष्टानि, ततो विशे-
षणसमासः, उपनिविष्टमन्निविष्टानि, ' विविधमत्ते-
तरे (राक्यो) वचियाइ ' इति विविधा--विवि-
धविच्छलितकलित मुक्ता-मुक्ताफलानि ' अन्तरे ' ति अन्त-
राशब्दोऽगृहीतयोऽप्येव सामर्थ्याद्वीप्सां गमयति, अन्त-
रा २ रूपापन्नितानि यावता यत्र तानि तथा, ' विविधतारो
वचियाइ ' विविधैस्तारारूपै-तारिकारूपैरुपनिर्मातुं, तोर-
णेषु हि शोभायै तारिका निबध्यन्ते इति प्रतीते लोकाऽपीति
विविधतारारूपापन्नितानि ' जाव पडिरूवा ' इति यावत्कर-
णात्- ' ईहामिगउसभतुरगतरमगरविहगघालगकिअरुहस-
भमसमरकुजरवणलयपउमलयभाञ्जित्ता खभुगयवहरव-
इयापरिगयाभिरामा विज्जाहरजमलजुगलजतजुत्ताविब ' ए
यनामस्तम्भद्वयसंज्ञावर्णानि तोरणानि व्यवस्थितानि य-
था विद्याधरमलयुगलयन्त्रयुक्तानीव प्रतिभासन्त इति,
' अर्थासहस्रमालणीया रुवगसहस्रकलिया भिमिसमाणा
भिभिसमाणा खक्खुल्लायणलेखा सुहफासा सस्सिरीयक
वा पासाइया दग्गिणज्जा अभिरूवा ' इति परिग्रहः, क-
चिद्वदन्त्याह्वाञ्जितमपि दृश्यते ।

तैसि णं तोरणाणं उप्पि अट्टडुमंगलगा पणणा, तं-
जहा-सोत्थियसिर्विच्छण्णदियावत्तद्वमाणगभदासणक-
लममच्छदप्पणा (० जाव पडिरूवा) । तैसि च णं तोरणा-

णं उप्पि बहवे कियहचामरज्जम् ० जाव सुक्किच्चामरज्जम्
अच्छे मण्हे रूपपट्टे वहरामयदंडे जलयामलगंधिए सुरम्मे
पासादीए दरिसणिजे अभिरूवे पडिरूवे विउव्वति । तैसि
णं तोरणाणं उप्पि बहवे छत्तातिच्छत्ते घंटाजुगले पडा-
गाडपडागे उप्पलहत्थए कुमुदणल्लिणसुभगसोगंधियपों-
डरीयमहापोंडरीयमतपत्तसहस्रपत्तहत्थए सव्वरयणामए
अच्छे ० जाव पडिरूवे विउव्वति । तए णं से आभिओगिए
देवे तस्स दिव्वस्स जाणविमाणस्स अंतो बहुसमरमणिजे
भूमिभागं विउव्वति ।

' तैसि णं तोरणाणं उप्पमि ' इत्यादि सुगमं, नवरं ' जाव प-
डिरूवा ' इति यावच्छब्दकरणान्- ' घट्टा मट्टा नीरया निम्मला
निण्णका निक्कंरुच्छाया समिगि (स्मिरी) या सउज्जाया पा-
साइया दग्गिणज्जा अभिरूवा ' इति द्रष्टव्यम् । ' तैसि णमि '
इत्यादि, तेषां तोरणानामुपरि बहवः कृष्णचामरयुक्ता ध्वजाः
कृष्णचामरध्वजाः, एवं बहवो नीलचामरध्वजाः, लोहित-
चामरध्वजाः, हरितचामरध्वजाः, शुक्लचामरध्वजाः, कथ-
म्भूता एते सर्वेऽपीत्येत आह-अच्छा-आकाशस्फटिकवद-
तिर्नमलाः शृङ्गा-शृङ्गापुद्गलस्कन्धनिर्मापिताः ' रूपपट्टा '
इति रूप्यो-रूप्यमया वज्रमयस्य दण्डस्योपरि पट्टो येषां ते
रूप्यपट्टाः ' वहरदंडा ' इति वज्रा-वज्ररत्नमयो दण्डो रूप्य-
पट्टमध्यवर्ती येषां ते वज्रदण्डाः, तथा जलजानामिव-जल-
जकुसुमानां पद्मादीनामयामलो न तु कुद्रव्यगन्धसंश्लिष्टो
या गन्धः स जलजामलगन्धः स विघते येषां ते जलजामल-
गन्धिकाः, अत एव सुरभ्याः ' पासादीया ' इत्यादिविशे-
षणचतुष्टयं प्राग्वत् । ' तैसि ण ' मित्यादि, तेषां तोरणाना-
मुपरि बहूनि छत्रातिच्छत्राणि-छत्रात्-लोकप्रसिद्धात् एक-
सकृत्स्याकान् अतिशायीनि छत्राणि उपर्यधाभावेन द्विसं-
ख्याकानि त्रिसंख्याकानि वा छत्रातिच्छत्राणि, बाह्यपना-
काभ्यां लोकप्रसिद्धाभ्यांऽतिशायिन्यां दीर्घत्वेन विस्तारण
च पनाकाः पनाकातिपनाकाः, बहूनि घंटाजुगलानि, बहू-
नि चामरयुगलानि, बहव उत्पलहस्ताः—उत्पलाख्यजलज-
कुसुमसमूहविशेषाः, एवं बहवः पद्महस्ताः नलिनहस्त-
काः सुभगहस्ताः सौगन्धिकहस्ताः शतपत्रहस्ताः
सहस्रपत्रहस्ताः, पद्मादिविभागव्याख्याने प्राग्वत्, एते च
छत्रातिच्छत्रादयः सर्वेऽपि रत्नामया अच्छा—आकाशस्फ-
टिकवदतिर्नमला यावत्करणात्- ' सरहा लरहा घट्टा मट्टा
नीरया निम्मला निण्णका निक्कंरुच्छाया सण्णभा समिगिया
पउज्जाया पासाइया दग्गिणज्जा अभिरूवा ' इति परिग्रहः ।
' तस्स णमि ' इत्यादि, ' तस्स णं ' मिति पूर्ववत् त्रिव्यस्य यान-
विमानस्य अन्तः—मध्ये बहुसमः सन् रमणीयो बहुरमणी-
या भूमिभागः प्रकृतः ।

किंचिशिष्टं ? इत्याह—

से जहाणामए आलिगपुक्खरे ति वा मुइंगपुक्खरे इ
वा सरतले इ वा करतले इ वा चंदमंडले इ वा सूर-
मंडले इ वा आयसमंडले इ वा उरम्भचम्मे इ वा
(वसहचम्मे इ वा) वराहचम्मे इ वा सीहचम्मे इ वा

वर्णचम्मे इ वा मिगचम्मे इ वा (छगलचम्मे इ वा)
दीवियचम्मे इ वा अणगसंकुकीलगमहस्सवितए शाणा-
विहपंचवक्केहिं मणीहिं उवमोभिते आवडपञ्चावडसेहिप-
संहिमोत्थिय—सोवत्थिय—पूममाणग—वद्धमाणग—
मच्छंडगमगरंडगजाराभाराफुल्लावलिवपउमपत्तसागरतरंग-
वसंतलयपउमलयभत्तिचित्तेहिं सच्छाएहिं मप्पंभहिं सम-
रीएहिं सउज्जाएहिं शाणाविहपंचवक्केहिं मणीहिं उव-
सांभिएहिं तं जहा—किएहेहिं शीलंहिं लोहिएहिं हालिहेहिं
सुक्खिंहिं, तत्थ शं जे ते किएहा मणी तेसि शं
मणीणं इमे एतारूवे वण्णावासे पणत्ते, से जहानामए
लीमूतए इ वा अंजणे इ वा खंजणे इ वा कज्जले इ
वा गवलं इ वा गवलगुलिया इ वा भमरे इ वा भमराव-
लिया इ वा भमरपतंगमारं ति वा जंबूफले ति वा
अहारिहे इ वा परहुते इ वा गण इ वा गयकलभे
इ वा किएहसप्पे इ वा किएहकंसरे इ वा आगामधि-
ग्गले इ वा किएहासोए इ वा किएहकणवीरे इ वा कि-
एहबंधुजीवे इ वा, भवे एयारूवे मिया ?, शो इण्डे
समडे, (ओवम्मं समणाउमो !) ते शं किएहा मणी
इत्तो इट्टतराए चव कंततराए चव मणामतराए चव
मणुणतराए चव वण्णं पणत्ता । तत्थ शं जे
ते नीला मणी तेसि शं मणीणं इमे एयारूवे
वण्णावासे पणत्ते, से जहानामए भिगे इ वा भिगपत्ते
इ वा सुए इ वा सुयपिच्छे इ वा चासे इ वा चाम-
पिच्छे इ वा शीली इ वा शीलीभंदे इ वा शीलीगुलि-
या इ वा सामा इ वा उच्चन्ते इ वा वणराती इ वा
हलधरवमणे इ वा मोरग्गीवा इ वा अयसिकुसुमे इ वा
वाणकुसुमे इ वा अंजणकंसिकुसुमे इ वा नीलुप्पले इ वा
शीलासंगे इ वा शीलबंधुजीवे इ वा शीलकणवीरे इ
वा, भवेयारूवे सिया ?, शो इण्डे समडे, ते शं
शीला मणी एत्तो इट्टतराए चव ०जाव वण्णं पणत्ता ।
तत्थ शं जे ते लोहियगा मणी तेसि शं मणीणं
इमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, से जहानामए उरब्भ-
रुहिरे इ वा समरुहिरे इ वा नरुहिरे इ वा वराहरुहिरे
इ वा (महिमरुहिरे इ वा) बालिंदगोवे इ वा बालिदि-
वाकरे इ वा संभम्भरागे इ वा गुंजद्वरागे इ वा जासु-
अणकुसुमे इ वा किंसुयकुसुमे इ वा पालियायकुसुमे
इ वा जाइहिंगुलए ति वा सिलप्पवाले ति वा पवाल-
अंकुरे इ वा लोहियक्खमणी इ वा लक्खारसगे ति वा
किमिरागकंठले ति वा चीणपिट्टरासी ति वा रत्तुप्पले
इ वा रत्तासंगे ति वा रत्तकणवीरे ति वा रत्तबंधु-

जीवे ति वा, भवेयारूवे सिया ?, शो इण्डे समडे,
ते शं लोहिया मणी इत्तो इट्टतराए चव ०जाव वण्णं
पणत्ता । तत्थ शं जे ते हालिदा मणी तेसि शं मणीणं
इमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते—से जहानामए चंपे ति वा
चंपछल्ली ति वा (चंपगभेए इ वा) हलिदा इ वा
हलिदागुलिया ति वा हरियालिया इ वा हरिया-
लभेदे ति वा हरियालगुलिया ति वा चिउरे इ
वा चिउरंगारते ति वा वरकणगे इ वा वरकणगनिधमे
इ वा (सुवप्पमिप्पाए ति वा) वरपुरिमवमणे ति वा
अल्लकीकुसुमे ति वा चंपाकुसुमे इ वा कुहंडियाकुसुमे इ
वा तडवडाकुसुमे इ वा धांसडियाकुसुमे इ वा सुवणकु-
सुमे इ वा सुहिरणकुसुमे ति वा कंरंटवरमल्लदामे ति
वा बीयां (यकुसुमे) इ वा पीयामगे ति वा पीयकण-
वीरे ति वा पीयबंधुजीवे ति वा, भवेयारूवे मिया ?,
शो इण्डे समडे, ते शं हालिदा मणी एत्तो इट्टतराए चव
०जाव वण्णं पणत्ता । तत्थ शं जे ते सुक्खिदा मणी
तेसि शं मणीणं इमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते । से जहा
नामए अंके ति वा संखे ति वा चंदे ति वा कुंदे इ वा दंते
इ वा (कुमुदोदकदयरयदहिधणगोकलीरपुर) हंसावली इ वा
कौचावली ति वा हारावली ति वा चंदावलीति वा सा-
रतियवलाहए ति वा धंतधोयरुप्पपडे इ वा सालिपिट्ट-
रासी ति वा कुंदपुप्फरासी ति वा कुमुदरासी ति वा
सुक्खिवाडी ति वा पिण्णमिजिया ति वा भिसे ति
मुणालिया ति वा गयदंते ति वा लवंगलए ति वा
पोंडरियदलए ति वा सेयासंगे ति वा सेयकणवीरे ति
वा सेयबंधुजीवे ति वा, भवेयारूवे सिया ?, शो इण्डे
समडे, ते शं सुक्खिदा मणी एत्तो इट्टतराए चव ०जाव
वण्णं पणत्ता ।

‘से जहा नाम ए’ तत्—सकललोकप्रसिद्धं ‘यथे’ति दृष्टान्तो-
पदर्शनं नामे’ति शिष्यामन्त्रणे, ‘ए’ इति वाक्यालङ्कार,
‘आलिगपुक्करं इवे’ति आलिको—सुरजनामा वाचावशेषः
तस्य पुष्करं—अर्धपुष्पं तत्कलात्यन्तसमांति तन्नापमा-
क्रियते, इति—शब्दाः सर्वेऽपि स्वस्यापमाभूतवस्तुपरिचय-
माप्तिद्योतकाः, वाशब्दाः समुच्चये सूदृक्का लोकप्रती-
ता मर्त्यस्तस्य पुष्करं सूदृक्पुष्करं परिपूर्णं—पानीयेन भूतं
तडाकं सरस्वत्य नलम्—उपरितनो भागः सरस्वत्यं, क-
रतलं प्रतीतं, अम्भमण्डलं सूर्यमण्डलं च यद्यपि तत्त्ववृत्त्या
उत्तानीकनार्थकपरिधाकारं पीठपासादोपेतया वृत्तालम्ब-
मिति तद्वतो दृश्यमानो भागो न समतलस्तथापि प्रतिभा-
सते समतल इति तदुपादानम्, आदर्शमण्डलं सुप्रसिद्धम्,
‘उरब्भचम्मे इवे’त्यादि, अत्र सर्वत्रापि ‘अणगसंकुकील-
गमहस्सवितते’ इति विशेषणयोगः, उरब्भः—ऊरः, वृषभ-
व-

राहमिहव्याघ्रचङ्गलाः प्रतीताः द्विषी—चित्रकः, एतेषां प्रत्येकं चर्म अनेकैः शङ्खप्रमाणैः कीलकमहस्रैः, महाद्भिर्हि कीलकैस्ताडितं प्रायो मध्ये क्षामं भवति, तथारूपता-डाम्भमयात् अतः शङ्खग्रहणं, चित्रनं—चित्रनीकृत ताडितमिति भावः, यथाऽऽप्यन्तं बहुसमं भवति तथा तस्यापि यानविमानस्यान्तर्बहुसमो भूमिभागः, पुनः कथम्भूत इत्याह—‘गाणाविहपंचवज्राहि मणीहि उवसाभिने’ नानाविधा—जातिभेदाश्चानाप्रकारा ये पञ्चवर्णा मणयस्त्वेकप-शाभिनेः, कथम्भूतैरित्याह—‘आवेडे’ इत्यादि, आवर्त्तनी-दीन मणीनां लक्षणानि, तत्रावर्त्तः प्रतीतः, एकस्यावर्त्तस्य प्रत्यभिमुख आवर्त्तः, प्रत्यावर्त्तः श्रेणिः—तथावधश्चिदु-जा पाङ्कजस्याश्च श्रेणयो च निगता अन्ये श्रेणि, सा प्रथेणि, स्वात्मकः प्रतीतः, सौवात्मिकपुष्पमाणयो लक्ष-णाविशेषो लोकाप्रत्ययव्यौ वर्द्धमानकं—शङ्खवस्त्वपुटं मत्स्य-काण्डकमकरकाण्डके प्रतीतं ‘जामारंगि’ लक्षणाविशेषो मत्स्यमणिलक्षणध्वजिनो लोकाङ्गाङ्गव्यौ पुष्पावलिपद्मपत्र-सागरतरङ्गवासन्तीलतापद्मवता सुप्रतीताः नाम्नां भक्त्या-विच्छिन्त्या चित्रम्—आलेखा येषु ते आवर्त्तप्रत्यावर्त्तश्रेणि-प्रश्रेणस्वात्मकनायस्त्विकपुष्पमाणवर्द्धमानकमत्स्यकाण्डक-मकरकाण्डकजामारंगुष्पावलिपद्मपत्रसागरतरङ्गवासन्तील-तापद्मवताभ्राज्जिचित्रास्तैः, किमुक्तं भवति?—आवर्त्तानिदलक्षणा-पेतं, तथा सचङ्गायैः सती शोभना छाया निर्मलवस्त्रुपा येषां ते सचङ्गाया, तथा सन्तो—शोभना प्रभा—कान्तियेषां ते स्वप्र-भाः तैः, ‘समगीहृदि’ इति समगीचिकः—वह्निर्निर्गतकिरण-जालप्रदितैः सादृश्यैः—कहिव्यवस्थितप्रत्यासन्नवस्तुस्त्वोम-प्रकाशकरोद्वातसहितं, एवम्भूतैर्नानाजातीयै पञ्चवर्णैर्म-णीभिरुपशोभितः, तान्त्र पञ्चवर्णानाह—‘ने जेहा—किरहहि’ इत्यादि सुगमे, ‘तत्थ गमि’त्यादि, ‘तत्र’ तेषां पञ्चवर्णानां म-णीनां मध्ये गमि’ति घाक्यालङ्कारे, ये ते कृष्णा मणयः ते कृ-ष्णमणय इत्येव सिद्धे ये इति वचने भाषाकमार्थं, त-षां ‘गमि’ति पूर्ववत्, अयम्—अनन्तरमुद्दिश्यमान एत-द्रूपः—अनन्तरमेव वक्ष्यमाणस्वरूपो वर्णगायासो—वर्णकनि-वेशः प्रकृतः, तद्यथा—‘से जहानामण’ इत्यादि, स य-थानाम ‘जिम्त’ इति जिम्ता—बलादकः, स बह्व प्रा-वृट्पारम्भमयं जलभूतो वादितव्यः, तस्यैव प्रायोऽति-कालममम्भयाम्, इतिशब्द उपमाभूतवस्तुनामपरिसमाप्त-शोतकः, वाशब्द उपमानान्तरापेक्षया समुच्चयः, एवं स-मेव, अञ्जन—सौधाराञ्जने रत्नविशेषो वा, अञ्जने—क्षीप-मार्ज्जनामलः, कज्जलं—दीपशिखापातितं, मर्पा—तदेव क-ज्जलं ताप्रभाजनादपु सामग्रीविशेषेण घालिते मर्पागु-लिका—घालितकज्जलगुटिका, कान्तं—मर्सा इति वा म-ग्नीगुलिया’ इति न दृश्यते, ‘गवल’ माहिषे शङ्ख त-दापि चापरितन्त्रमागापसारण द्रष्टव्यं, तत्रेव विशिष्टस्य कालिञ्ज सम्भवात्, तथा तस्यैव माहिषशृङ्गानां वडन-भारनिवेतिता गुटिका गवलगुटिका अमरः—प्रतीतः अमरायलौ—अमरपाङ्कः अमरपतङ्गसारः—अमरपला-न्तर्गतो विशिष्टकालिमोपावतप्रदेशः, जम्बुकते प्रतीते, आर्द्रारष्टकः—कामलः काकः, परपुष्ट—काकिलः, गजो

गजकलभश्च प्रतीतः, कृष्णसर्पः—कृष्णवर्णसर्पजालविशे-षः, कृष्णकंसरः—कृष्णवकुलः, ‘आकाशधिगालं’ शङ्खि मेघविनिर्मुक्तमाकाशशङ्खं, तद्धि कृष्णमनीव प्रतिभातीति तदुपशाने, कृष्णाशोककृष्णकणवीरकृष्णवन्धुजीवाः अशो-ककणवीरवन्धुजीववृक्षभेदाः, अशोकादयो हि पञ्चवर्णा भ-वन्ति ततः शङ्खवर्णवृक्षासार्थे कृष्णग्रहणं, एतावत्पुङ्गव-वानिव शिष्यः पृच्छति—‘भवे एयाकू’ इति भवेत् मणी-नां कृष्णा वर्णः ‘एतद्रूपो’ जीमूनादिरूपः?, सूरिराह—‘नायमर्थः समर्थः’ नायमर्थ उपपन्नः, यदुत—एवम्भूतः कृष्णा वर्णो मणीनामिति, यद्येवं तर्हि किमर्थं जीमूनादीनां दृष्टान्त-त्वेनोपादानमत्र आह—‘औपम्यम्’—उपमाभाजमतत् उदितं ह अमण ! आयुष्मन् !, यावता पुनस्ते कृष्णा मणयः ‘इतो’ जीमूनादिरूपतर्का एव—कृष्णान् वर्णान् अभीप्सिततर्का एव, तत्र किञ्चिदकान्तमपि केषाञ्चिदप्युतं भवति ततोऽ-कान्तताव्यवच्छिन्नस्यार्थमाह—‘कान्ततरका’ एव—‘अतिस्नि-ग्धमनोहासिकालिमोपाविततया जीमूनादः कमनीयतर्का’, अत एव मनोज्ञतरका एव—मनसा ज्ञायते—अनुकूलतया स्वप्रवृत्तिविपर्ययाक्रियते इति मनोज्ञं मनोऽनुकूलं ततः प्रकर्ष-विवक्षायां तत्पत्त्यः, तत्र मनोज्ञतरमपि किञ्चिन्मध्यमे भवेत्, ततः सर्वोत्कर्षप्रान्तपादनार्थमाह—‘मनोपततरका एव’ द्रष्टव्यां मनांसि आप्नुवन्ति—‘आत्मवशतां नयन्तीति म-नोप्रापस्ततः प्रकर्षविवक्षायां तत्पत्त्यः, प्राकृतस्वाच्छ-पकारस्य मकारं मणामतरा इति भवति । तथा ‘तत्थ गमि’त्यादि, तत्र—‘तेषां मणीनां मध्ये ये ते नीला मल-यस्तपामयमेतद्रूपो वर्णायासो वर्णकनिवेशः प्रकृतः, तद्य-था—‘से जहानामण’ इत्यादि स यथानाम भृङ्गः—कीटविशेषः पद्मलः, ‘भृङ्गपत्रे’ तस्यैव भृङ्गाभिधान-स्य कीटविशेषस्य पद्म, शुकः—कीरः, शुकापच्छं—शु-कस्य पत्रं, चाप—पाक्षिविशेषः, चापपिच्छं—चापपत्रं, नीली प्रतीता, नीलीभेदी—नीलीच्छेदः, नीलीगुलिका—गुलिकाद्रव्यगुटिका, श्यामाको—धन्याव्यञ्जः, ‘उच्चतगो’ इन्तरागः, वनराजी प्रतीता, हलधरो—बलदेवस्तस्य व-सने हलधरवसने, तच्च किल नीलं भवति सदैव तथा-स्त्वावतया, हलधरस्य नीलवस्त्रधारिणानां, मयूरघ्नी-वा पारापतप्रोधा अतस्तीकुसुमयोगवृक्षकुसुमानि प्रतीतानि इत ऊर्ध्वं क्वचित् ‘इदनीले’ इ वा महानीले इ वा मरगत इ वा’ इति दृश्यते तत्रेन्दुनीलमहानीलमरकता रत्नविशे-षाः प्रतीताः, अञ्जनकेशिका—यन्मर्पातिचिस्त्वस्तस्य कुसु-ममञ्जनकेशिकाकुसुमं, नीलोत्पलं—कुवलयं, नीलाशो-ककणवीरनीलवन्धुजीवा अशोकादिवृक्षविशेषाः, ‘भवेया-कूवे’ इत्यादि प्राग्बत् व्याख्ययम् । तथा ‘तत्थ गमि’ त्या-दि, तत्र—‘तेषां मणीनां मध्ये ये ते लोहिता मणयस्तेषा-मयमेतद्रूपो वर्णायासः प्रकृतः, तद्यथा—‘से जहानामण’ इत्यादि, तद्यथानाम शशकधिरं उच्च-ऊरुगस्तस्य क-धिरं, यराह, शूरास्तस्य रुधिरं, मनुष्यरुधिरं महिषरु-धिरं च प्रतीतम्, एतावन्ति हि किल शेररुधिरं यो लोहितव-र्णोऽकटाति भवन्ति तत एतेषामुपादानं, घालेन्द्रगोपकः—सधो जामेन्द्रगोपकः, स हि प्रवृद्धः राजीपत्यापुष्टो रक्षो भ-

वति ततो बालप्रहणम्, इन्द्रगोपकः—प्रथमप्रावृट्कालभावी कीटविशेषः, बालदिवाकरः—प्रथममृद्वच्छन् सूर्यः, स—
स्थायिभूतयो—वर्षासु सन्ध्यासमयभावी अभ्रगणः, गुञ्जा-
लोकप्रतीता तस्यार्द्धे रागा गुञ्जादेरागः, गुञ्जाया हि अ-
र्द्धमनिर्गन्तं भवति अर्द्धं चार्तिरुष्णमिति गुञ्जादेप्रहणं, ज-
पाकुसुमकिंसु हकुसुमपाणिजातकुसुमजात्यदि कुला लोकप्र-
सिद्धाः, शिलाप्रवालं—प्रवालनामा रत्नावंशयः प्रवाला-
ङ्कुरः—तस्यैव रत्नविशेषस्य प्रवालस्याङ्कुरः, स हि त-
स्यप्रमोदप्रत्येनात्यन्तरङ्गा भवति ततस्तदुपादानं, लोहि-
ताक्षमणिर्नाम रत्नविशेषः, लाक्षारमङ्गमरागरङ्गकम्बल-
स्त्रीनिर्पुष्टाशिरङ्गोत्पलङ्गाशोककण्ठीरग्वन्धुर्जायाः प्र-
तीताः, 'भवेयारूवे' इत्यादि प्राग्वत् । 'तन्धणमि'
त्यादि, 'तत्र' तेषां मलीनां मध्यं ये हरिद्रा मण्यस्तंषा-
मेतद्रूपो वर्णावासः प्रकृतः, तद्यथा—'स जहानामए' इ-
त्यादि, स यथानाम चम्पकः सामान्यतः सुवर्णचम्पको
वृक्षः, चम्पकच्छली—सुवर्णचम्पकवृक्षः, चम्पकभेदः—सु-
वर्णचम्पकच्छेदः, हरिद्रा प्रतीता, हरिद्राभेदो—हार्द्रा-
च्छेदः, हरिद्रागुटिका—हार्द्रासार्गनिर्धिता गुटिका, ह-
रितालिका—पृथ्वीविकाररूपा प्रतीता हरितालिकामेदो-
हरितालिकाच्छेदः, हरितालिकागुटिका—हरितालिकामा-
रनिर्धिता गुलिका, चिकुरा—सामान्यविशेषः, चिकुरा-
ङ्गरागः—चिकुरसंयोगनिर्धिता वस्त्रादौ रागः, चरकनकस्य
जात्यसंयोगस्य यः कपपट्टकं निधयः स चरकनकनिधयः
चरपुरा—वासुदेवस्तस्य वसनं चरपुरवसनं, तच्च किल
पीतमेव भवतीति तदुपादानम्, अलकीकुसुमं लोकतोऽव-
स्यं, चम्पककुसुमं—सुवर्णचम्पकपुष्पं कृष्णारुणकुसुमं पुष्प-
फलीकुसुमं, कोरण्टकः—पुष्पजानिविशेषः तस्य नाम को-
रण्टकदाम तडवडा आउली तस्याः कुसुमं तडवडाकुसु-
मं, घोशानकीकुसुमं सुवर्णशूथिकाकुसुमं च प्रतीतं, सु-
हिरण्यका—धनस्पर्शनिवेशस्तस्याः कुसुमं सुहिरण्यकाकु-
सुमं, वीयको वृक्षः प्रतीतः तस्य कुसुमे वीयककुसुमं
पीताशोकपीतकण्ठीरपीतवन्धुर्जायाः प्रतीताः, 'भवेयारूवे'
इत्यादि प्राग्वत् । 'तन्धणमि' इत्यादि, तत्र—तेषां म-
लीनां मध्यं ये शुक्ला मण्यस्तंषामयमेतद्रूपो वर्णावासः
प्रकृतः, तद्यथा—'स जहानामए' इत्यादि, स यथानाम
अङ्गो—रत्नविशेषः, शेषचन्द्र (दन्तकुन्द) कुमुदोदको-
दकरजोर्ध्वधनगोक्षीरपूरकौञ्चावलिद्वारावलिहंसावलिथला-
कावलयः प्रतीताः, चन्द्रावली—तडागादिषु जलमध्यप्रति-
बिम्बितचन्द्रपङ्क्तिः, 'सारइयबलाहगे इति वा' शाराद-
कः—शरत्कालभावी बलाहको—मेघः, 'धन्तधायरूपपट्टे इ-
वेति' ध्मातः—अस्मिन्मार्गेण निर्मलीकृतो धौतः—भूतिस्वर-
णितहस्तसंनर्जनं अर्तिनशितोक्तं या रूपपट्टा—रज-
तपत्रकं स ध्मातधौतरूपपट्टः, अन्ये तु व्याचक्षत—ध्मा-
तन—अस्मिन्योगेन धौ धौतः—शोधितो रूपपट्टः स ध्मात-
धौतरूपपट्टः, शालिपट्टराशि—शालिपट्टपुञ्जः, कुन्दपु-
ष्पराशिः कुमुदराशिश्च प्रतीतः, 'सुकुलवाडया इ वे'
ति कुलवाड नाम वल्लादिफलिका सा च कंचिदंशविशेषे शु-
ष्का सती अनीव शुक्ला भवति ततस्तदुपादानं, 'पहुण-
मिजिया इ वेति' 'पहुणं मयूरपिच्छं तन्मध्यवर्तिनी पदु-

गमिजिका सा चार्तिशुक्लति तदुपन्यासः, विमं—पद्मतीकम्बः,
मृणालं—पद्मनस्तु गजदन्तलवङ्गदलपुण्डरीकदलश्वताशोक-
श्वेतकण्वारश्वेतवन्धुर्जायाः प्रतीताः, 'भवेयारूवे सिया'
इत्यादि प्राग्वत् । तदेवमुक्तं वर्णस्थरूपम् ।

सम्प्रति गन्धस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

ते सि रं मणीं इमेयारूवे गंधे पपते, स जहा नाम ए
कोट्टपुडाण वा तगरपुडाण वा एलापुडाण वा चांयपुडाण
वा चंपापुडाण वा दमणापुडाण वा कुंकुमपुडाण वा चं-
दणपुडाण वा उमीरपुडाण वा मरुआपुडाण वा जाति-
पुडाण वा जूहियापुडाण वा मल्लियापुडाण वा रहा-
णमल्लियापुडाण वा केतमिपुडाण वा पाडलिपुडाण वा
णोमालियपुडाण वा अगुरुपुडाण वा लवंगपुडाण वा
कप्परपुडाण वा वामपुडाण वा अणुवायंमि वा ओभिज-
माणण वा कोट्टिजमाणण वा भंजिजमाणण वा उकिरि
जमाणण वा विकिरिजमाणण वा परिभुजमाणण
वा परिभाइजमाणण वा भंडाओ वा भंडं माहरिजमाण-
ण वा ओंगला मणुणा मणहरा घाणमणनिव्वुतिकरा
सव्वतो सभंता गंधा अभिनिस्सव्वं(रं)ति, भवेयारूवे, सि-
या रं इण्हं समं, ते रं मणी एत्तो इहतराए चेव
गंधेणं पन्नना ।

'तांम रमि' इत्यादि, तेषां मलीनामयमेतद्रूपो गन्धः प्रकृतः,
तद्यथा—'स जहा नाम ए' इत्यादि, प्रकृतत्वात् 'स इति बहु-
वचनार्थः प्रतिपत्तयः, त यथा नाम गन्धा अभिनिर्गच्छन्ती-
ति सम्यग्गन्धः, कोष्ठं—गन्धद्रव्यं तस्य पुटाः कोष्ठपुटास्तेषां,
वाशब्दः सर्वत्रापि समुच्चयः, इह एकस्य पुटस्य प्रायेण न
तादृशो गन्ध आयाति, द्रव्यस्याल्पत्वात्, ततो बहुवचनं,
नगरमपि गन्धद्रव्यम्, एला प्रतीताः चायं—गन्धद्रव्यं चम्प-
कदमनकुंकुमचन्दनोशीरमरुकजातीशूथिकामाक्षिकाक्षानम-
ल्लिकाकेतकीपाटलीनयमालिकाऽगुरुतवङ्गकुसुमवालकपूरा-
णि प्रतीतानि, तवग्मुशीरं—धीरणीमूलं क्षानमल्लिका क्षानयो-
ग्यो मल्लिकाविशेषः, एतेषां पुटानामनुवात—आधायकविव-
क्षितपुरुषाणामनुकूलं वातं घाति सति उद्भिद्यमानानामुद्भा-
ट्यमानानां वाशब्दः सर्वत्रापि समुच्चयः 'कुट्टिजमाणण
वा' इति इह पुटैः परिमितानि यानि कोष्ठादीनि गन्ध-
द्रव्याणि तान्यापि परिमये परिमाणोपचारात् कोष्ठपुटादी-
नीत्युच्यन्ते तेषां कुट्टयमानानाम्—उद्धृत्य लोचयमानानां
'भोजिजमाणण वा' इति श्रुद्धान्वयशोक्तिर्यमाणानाम् एतच्च
विशेषणद्वयं कोष्ठादिद्रव्याणामवस्यं, तेषामेव प्रायः कुट्ट-
नश्चक्षणखण्डीकरणमभ्ययात्, न तु शूथिकादीनाम्, 'उ-
किरिजमाणण वा' इति सुक्किादीभिः कोष्ठादिपुटानां
काष्ठादिद्रव्याणां वा उन्कीयमाणानां विकिरिजमाणण
वा' इति विकीर्यमाणानामितस्ततो धिप्रकीर्यमाणानां 'प-
रिभुजमाणण वा' परिभोगाय उपयुज्यमानानां, कचि-
त् 'परिभाइजमाणण वा' इति पाठस्तत्र परिभाइजमा-
णानां—पश्चवर्तिभ्यो मनाग दीयमानानां, 'भंडाओ भंडं

स्वाहरिज्जमानाण वा ' इति भाण्डान्-स्थानानरकस्मादन्यद् भाण्डं-भाजनान्तरं संहियमाणानाम् उदाह-स्फागस्ते आ-मनोह्रा अपि स्युस्त आह-मनोह्रा-मनोऽनुकृताः त-क्च मनोहृत्य कुत इत्याह-मनोहृताः-मनो हरन्ति-आ-मयशे नयन्तीति मनोहराः इतस्ततो विप्रकीर्यमाणेन मनो-हरत्य. कुतः ? इत्याह-घ्राणमनोनिर्वृत्तिकरा. एवंभूताः सर्वतः-सर्वासु दिक्षु समन्ततः-सामस्त्येन गन्धा अभि-निस्सरन्ति, जिघ्रतामभिमुखं निस्सरन्ति. कर्वाचत् ' अ-भिनिस्सरन्तीति ' पाठ. तत्रापि स एवाथो नद्यमभिमतः स्रवन्तीति शुद्धमस्कारः. एवमुक्तं शिष्यः पृच्छति- भवे-यारूवे सिया ' स्यादन्त यथा भवेद् एतद्रूपस्तेषां मणीनां गन्धः ? सूरिराह- ' नो इण्डे समदु ' इत्यादि प्राच्यन् ।

तेमि शं मणीणं इमेयारूवे फामे पत्तने, से जहा नाम ए आ.इणेंति वा रूपे ति वा बुं इ वा शवणीए इ वा इमगभतूलिया इ वा मिरीमकुसुमनिचये इ वा बालकुसुमपत्तरासी ति वा, भवे एयारूवे सिया ? शो इण्डे समदु, ते शं मणी एत्ता इदुतराए चव ० जाव फा-मेणं पत्तता ।

' तेमि लामि ' त्यादि. तेषां ' लामि ' ति प्राच्यमणीनाम-यमेतद्रूपः स्पष्टः. तद्यथा- ' से जहा नाम ए ' इत्यादि, तद्यथा-आजिनकं-चर्ममये वस्त्रं कने-प्रतीतिं बुं-घनरूप-निविशेषः नवनीतं-स्रज्जल इंसगभतूलीशरीरकुसुमनिच-याश्च प्रतीताः, ' बालकुसुमपत्तरासी इ वा ' इति बालानि-अचिरकालजातानि यानि कुसुमपत्राणि तेषां राशिर्बाल-कुसुमपत्रराशिः, कर्वाचद् ' बालकुसुमपत्रराशिः ' इति पाठः, ' भवे एयारूवे ' इत्यादि प्राच्यन् ।

तए शं से आभियोगिणं देव तस्म दिव्वस्म जाणवि-माणस्म बहुमज्झदेमभागे एत्थ शं महं पिच्छाघरमंडवं विउव्वइ अणेगसंभसयमनिविट्ठं अण्णुगयसुकयवरवेइया-तोरणवररइयसालभंजियागं सुमिलिडुविमिडुलडुमंठियप-मन्थवेल्लियविमलखंभं शाणामणि (कणगरयण) सचियउज्जलबहुममसुविभत्तदेमभाइए इहामियउमभ-तुरगनरमगरविहगवालगकिन्नरुमरभचमरकुंजरवणलय-पउमलयभत्तिचित्तं कंचणमणिरयणधूमिभागं शाणावि-हपंचवत्तघंटापडागपरिमंडियगमिहरं चवलं मरीतिक-वयं विणिम्भुयंतं लाउल्लाइयमहियं गोमीस (सरम) रत्तचंदणदहरदिअपंचंगुलितलं उवचियचंदणकलसं चं-दणघडसुकयतोरणपडिदुवारदेमभागं आसत्तासत्तविउल-वडुवग्घारियमल्लदामकलावं पंचवत्तमरमसुरभिमुक्कपुक्कपुं-जांययारकलियं कालागुरुवरकुंदरुकतुरुक्कधुवमघमघंत-गंधुसुयाभिरामं सुगंधवरगंधियं गंधवडिभूतं दिव्वं तुडि-यमइमपणाइयं अण्णुगगणमंधविकिणं पामाइयं दरिम-थिज्जं ० जाव पडिरूवं । तस्म शं पिच्छाघरमंडवस्म

बहुममरमणिजभूमिभागं विउव्वति ० जाव मणीणं फामेो तस्म शं पेच्छाघरमंडवस्म उल्लोयं विउव्वति पउमलय-भत्तिचित्तं ० जाव पडिरूवं । तस्म शं बहुममरमणिजस्म भूमिभागस्म बहुमज्झदेमभाए एत्थ शं महं एगं वहरा-मयं अक्खाडगं विउव्वति । तस्म शं अक्खाडयस्म बहुमज्झदेमभागे एत्थ शं महं मणिपेठियं विउव्वति अट्ठजांयणाइं आयामविकवंधेणं चत्तारि जांयणाइं बाह-ल्लणं मव्वं मणिमयं अण्णं मणइं ० जाव पडिरूवं । तमि शं मणिपेठियाए उवरि एत्थ शं महं मिहासणं विउ-व्वइ, तस्म शं मीहामणस्म इमेयारूवे वप्पावामे पत्तते-तवणिजमया चकला रययामया मीहा सोंवप्पिया पाया शाणामणिमयाइं पायमीमगाइं जंबूणयमयाइं गत्ताइं वहरामया मंधी शाणामणिमये वेषे, से शं मीहामणं इहामियउमभतुरगनरमगरविहगवालकिन्नरुमरभचमर-कुंजरवणलयपउमलयभत्तिचित्तं (सं) मारमारेवचि-यमणिरयणपागलीदं अत्थरगमिउमसूरगणवत्तयकुमंतलि-म्वकंमरपच्चत्थुयाभिगंभं सुविरइययत्ताणं उवचियत्वे-मदुगुल्लपडुपडिच्छायणे रत्तंसुअमंभुए सुरम्मे आईणग-रुयबुरणवणीयतूलफासं मउए पामाइए ० ४ ।

' तए लामि ' त्यादि. तन स आभियोगिको देवस्मस्य दि-व्यस्य यानविमानस्य बहुमध्यदेशभागे अत्र महत्पेक्षाशृङ्ग-मण्डपं विकुर्वति. कथम्भूतामत्याह-अनेकस्तम्भशनर्मन्निवि-ष्टं तथा अत्युन्नता-अत्युत्कटा सुकृता-सुष्ठु निष्पादिता वर-वादिर्कानि तोरणानि धरन्तिताः. शालभाञ्जिकाश्च यत्र तद्-भ्युन्नतसुकृतचर्यादिकानि तोरणवररचितशालभाञ्जिकाकं. तथा सुश्रुष्टा विंशष्टा लष्टमंस्थिताः-ममोक्षमंस्थानाः प्रशस्ताः प्रशस्तघास्तुल्लक्षणोपता वैडूर्यावमलस्तम्भा-वैडूर्यरत्नमया विमलाः स्तम्भा यत्र तन् सुश्रुष्टविशिष्टलष्टमंस्थितप्रशस्त-वैडूर्यावमलस्तम्भे, तथा नाना मणयः खञ्जिता यत्र भूमि-भागे स नानामाणखञ्जितः सुस्मादिदर्शनात् कनान्तस्य पा-दिक. परनिपातः नानामाणखञ्जित उज्ज्वला बहुमम-अत्यन्तसमः सुविभक्ता अभिभागा यत्र तन् नानामणिख-ञ्जितोज्ज्वलबहुममसुविभक्तभूमिभागं. तथा इहामृगा-शृकाः श्रुपभतुरगनरमगरविहगाः प्रतीताः दयालाः-स्वापदभुजगाः किनरा-व्यन्तविशेषाः रुग्णा-मृगाः सरभाः-आटव्या म-हाकायाः पशवः खमरा-आटव्या गावः कुजरा-दन्तिनः व-नलता-अशाकादिलताः पद्मवता-पाण्ड्यः एतासां भ-क्त्या-विच्छिन्नाश्चित्रम-आलेखो यत्र तदीहामृगश्रुपभ-तुरगनरमकरगंधगव्यालकिन्नरुमरभचमरकुंजरवत्तता-पद्मवताभाञ्जित्रं, तथा स्तम्भोन्नतया-स्तम्भापरिवर्ति-न्या घञ्जरत्नमया वैदिकया पारगतं सद्यदभिगमं तत् स्तम्भोन्नतयज्ञयदिकापरिगताभिरामं, ' विज्जाहरजमलजुग-लज्जन्तजुसं पिव अण्णमिहस्समालिणीय ' इति विद्या ध-रन्तीति विद्याधरा-विशिष्टविद्याशक्तिपन्तः तेषां वमलयु-

गलानि—समानशीलानि वृन्दानि तेषां यन्त्राणि—प्रपञ्च-
विशेषास्त्रैयुक्तमिष अर्चिषां-मणिरत्नप्रभाज्जालानां सहस्र-
मालिनीयं-परिचाराणीयं, किमुक्तं भवति ?—एष नाम अ-
न्यद्भुतैर्मणिरत्नप्रभाजालैर्गालनमिष भाति यथा नूनमिदं
न स्थाभाधिकं, किन्तु विशिष्टविद्याशक्तिमत्पुरुषप्रपञ्चप्रभा-
वितमिति, 'कथमसहस्रमकलितं भिस्मिमाणं भिस्मिसमाणं
वक्ष्यन्त्यायलेसं सुहृदामं सस्मिणीयकथं' मिति प्राप्यत् क-
चिदन्तश्च दृश्यते, 'कञ्चनमणिरत्नयुग्मयाग' मिति काञ्च-
नं च मणयश्च रत्नानि च काञ्चनमणिरत्नानि तेषां-नन्म-
र्या स्तूपिका-शिल्पं यस्य नत्तथा नानाविधाभिः-नानाप्र-
काराभिः पञ्चयणोर्भिषेष्टाभिः पनाकाभिश्च पांर-साम-
कयेन मणिरत्नमण-शिल्पं यस्य तन्नामविधयश्चयणोर्घट्टा-
पनाकापरिमण्डितामणिरत्नं, चपलं चञ्चलं चिकचिकाय-
मानत्वात् मरीचिकवत् किमज्जालपरिचितं विनिर्मुञ्चत् 'ला-
उल्लोहयमहिष' मिति लाहयं नाम—यद्भूमिगोमयादिनापले
पनम् उल्लोहयं—कुक्ष्यानां मालस्य च सटिकादिभिः सम्मृ-
ष्टीकरणे लाउल्लोहयाभ्यामिष महितं—पूजितं लाउल्लोहयम-
हितं, तथा गोशीर्षेण—गोशीर्षेणामकञ्चन्दनम ददेत्त-बह-
लन चपेटाकारेण वा दत्ताः पञ्चाङ्गुलयस्तला-हस्तका यत्र
तद्गोशीर्षेरकञ्चन्दनदरदत्तपञ्चाङ्गुलितले, तथा उपचिन्ता-
नयविज्ञाताः चन्दनकलशा—मङ्गलकलशा यत्र तदुपचिन्त-
न्दनकलशं, 'चन्द्रघटसुकयनेरगणपतिद्वयारदेशभागमिति'
चन्दनघटः—चन्दनकलशः सुकृतानि-सुष्ठु कृतानि शोभि-
तानीति तात्पर्यार्थः, यानि तोरणानि तानि चन्दनघटसु-
कृतानि तानि तोरणानि प्रतिहारदेशभागं-हारदेशभागं-
यत्र तत् चन्दनघटसुकृततोरणप्रतिहारदेशभागं, तथा 'आ-
सक्तोसक्तविपुलवृक्षगण्यममल्लदामकलाप' मिति आ अ-
वाहू अधोभूमौ लग्न इत्यर्थः, उत्पलम्-ऊर्ध्वसक्तं उल्लोचनलं
उपरि सम्बद्ध इत्यर्थः, विपुलो—विस्तीर्णः वृक्षो—यष्टुः
'वर्धारण्य' इति-प्रलम्बितो मालयदामकलापः पुष्पमालास-
मूहो यत्र तदासक्तोसक्तविपुलवृक्षप्रलम्बितमालयदामकलापं
तथा पञ्चयणैर्न सरसेन-सहज्येन सुरभिणा मुक्तं क्षिप्तं
पुष्पपुञ्जलक्षणोपचाराण-पूजया कलितं पञ्चयणोर्मरससुर-
भिमुक्तपुष्पपुञ्जोपचारकलितं, 'कालागुरुगवरकुन्दुरुकनुरु-
कधूयमघमघनगन्धुदुयाभिरामं सुगन्धवर्गोदयं गन्धवाहूभू-
य' मिति प्राप्यत्, तथा अप्सरोगणानां संघः-समुदाय-
स्तेन सस्यग् रमणीयतया विकीर्णो—व्याप्तमप्सरोगणसं-
घधिकीर्णो, तथा दिव्यानां व्रुटितानाम् आनांघा-
नां—धेनुवीणाभृदङ्गादीनां ये शब्दास्तेः सप्रणादितं—
सस्यक्--आत्रमनोहारितया प्रकर्षेण नादितं--शब्द--
वद् दिव्यव्रुटितशब्दसप्रणादितम्, 'अच्छं जाव प-
डिरुव' मिति यावच्छब्दकण्ठात्—'अच्छं सरहं चट्टं
मट्टं नीरयं निम्मलं निष्पकं मिळकडच्छायं सणभं समिरियं
मउउजोयं पासाहयं दरिसण्णउजं अभिरुव पडिरुव' मिति
द्रष्टव्यम्, एतच्च प्राप्यद्वयार्थयम्, 'तस्स णमि' त्यादि तस्य
'णमि' ति प्राप्यत् प्रज्ञागृहमण्डपस्यान्तः—मध्य बहुसम-
रमणीयं भूमिभागं विकुर्वन्ति, तद्यथा--आलिङ्गपुष्कराणि
ये त्यादि, तद्वत् तावदङ्गुलं यावन्मणिरत्नशस्त्रपर्यन्तः, तथा
चाह—'जाव मणीणं फासो' इति । 'तस्स णमि' त्यादि,

तस्य णमिणं पुर्यवत्, प्रज्ञागृहमण्डपस्य उल्लाकम् उपरि-
भागं विकुर्वन्ति पञ्चलनाभिक्रिचित्रं 'जाव पांडिरुवाम' ति,
यावच्छब्दकण्ठात् 'अच्छं सरहं' मित्यादिवाशेषणकदम्ब-
कर्पाग्रहः । 'तस्स णमि' त्यादि, तस्य—बहुसमरमणीय-
स्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागं अत्र 'ण' मिति पुर्यवत्
एकं महान्तं यज्जमयमणपाटं विकुर्वन्ति, तस्य आलिपाट-
कस्य बहुमध्यदेशभागं तत्रैकां महतीं मणिपाटकां विकुर्व-
न्ति, अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि योजनानि
वाहस्येन उच्चैस्त्वेनानि भावः, कथंभूनां तां विकुर्वन्तीत्यत
चाह 'तदन्तर्गतानि—तदन्तर्गतानि मणिमयीं यावत्कण्ठाद-
च्छामित्यादिवाशेषणसमूहपरिग्रहः, तस्याश्च मणिपाटिका-
या उपर्यत्र महद्वेकं सिंहासनं विकुर्वन्ति, तस्य च सिंहासन-
स्यायमन्तर्गता वर्णावासः प्रक्षतः, तद्यथा-तपनीयमयाः अक्ष-
ला रजनमयाः सिंहासैरुपशोभितं सिंहासनमुत्थानं, सौव-
र्णिकाः-सुवर्णमयाः पादाः नानामणिमयानि पादशीर्षिकाणि-
पादानामुपरितना अथयदविशेषाः, जम्बूनदमयानि गात्राणि
मज्जमया—यज्जग्नापूरिताः सन्धयो-गात्राणां सन्धिमेलाः
नानामणिमयं वस्त्रं-तज्जानः 'से ण सींहासणे' इत्यादि तत्
सिंहासनमहामृगशृङ्गमनुरगतमकरव्यालकभ्रगरुहस-
भ्रमरघनलनापञ्चलनाभिक्रिचित्रं (से) सारसारोवचिय-
मणिरत्नपायपीठं मिति (से) सारसारैः-प्रधानैः मणि-
रत्नैरुपचिन्तनं पादपीठेन सह यत्तत्तथा, प्राकृतव्याज पदा-
पन्यासव्यत्ययः 'अथारयमउमसृगनयस्यकुसन्तलिम्बक-
सरपचन्थुयाभिरामे' इति अस्तरकम्-आच्छादकं मृदु
यस्य मसृकस्य तदस्तरकमृदु, विशेषणस्य परिधानः
प्राकृतव्याज्, तथा त्वक्केषां त नवत्वचः कुशान्ताः-दर्भ-
पर्यन्ता नवत्वचश्चे ते कुशान्ताश्च नवत्वकुशान्ताः—प्रत्यम-
त्वग्दर्भपर्यन्तरूपाणि लिम्बानि-कोमलानि ममनशीलानि च
केसरणि मध्यं यस्य मसृकस्य तत् नवत्वकुशान्तलिम्ब-
कसरम् आस्तरकमृदुना मसृकेण नवत्वकुशान्तलिम्बकस-
रेण प्रत्यवस्तृतम्—आच्छादितं सत् यदाभिरामं तत्तथा,
विशेषणपूर्वापरनिपातो थाहिरुक्कः प्राकृतव्याज्, 'आईण-
गरुअबूरनवणीयत्तलफासे' इति पुर्यवत्, तथा 'सुविरहय-
रयत्ताण' तथा सुष्ठु विरचितं सुविरचितं रज्ज्वाणमुपरि
यस्य तत्सुविरचितरज्ज्वाणं, 'उवाचिपल्लोमियदुगुल्लपट्टप-
डिरुयण' मिति, उपचिन्तं-परिकामितं यत्तौम दुकूतं—
कार्पासिकं घञं परिच्छादनं रज्ज्वाणस्योपरि द्वितीयमा-
च्छादनं यस्य तत्तथा, तत् उपरि 'रत्तंसुयमेकुड' इति र-
त्ताशुकेन-अतिरमणीयेन रत्नेन वस्त्रेण संवृतम्-आच्छादि-
तमन् एव सुरम्यं, 'पासाहयं दरिसण्णउजं अभिरुव पांडिरु-
व' इति प्राप्यत् ।

तस्य णं सिंहासणस्म उवरि एत्थ णं महंगं विजयदमं
विउव्वन्ति, संखं (संख) कुंददगरयअमयमहियफण-
पुंजसंनिगासं सव्वरयणामयं अच्छं सरहं पासादीयं दरि-
सण्णउजं अभिरुव पडिरुव । तस्स णं सींहासणस्म उवरि
विजयदमस्म य बहुमज्जदसभागं एत्थ खं (महं एगं)
वयरामयं अकुसं विउव्वन्ति, तस्सि च. णं वयरामयं
अकुममि कुंभिके पुत्तादामं विउव्वन्ति । मे णं कुंभिके

मुत्तादामे अभेहि चउहि अदुक्कुभिकेहि मुत्तादामेहि तद-
 वृत्तपमाणेहि सुव्वओ समंतामंपरिक्खन्ते । ते णं दामा
 तवणिजलंभुमगा सुवणपयग्गमंडियग्गा णाणामणि-
 रयणविहिहारद्वहारउवमोभियममुदाया ईमि अरणम-
 ल्लममंपत्ता वाणीहं पुव्वावरदाहिणुत्तरागण्हिं मंदाय मंदाय
 एउजमाणणि २ पलंभमाणणि २ पेज्ज [पउज्जंफ]
 माणणि २ उराल्लेणं मणुव्वेणं मणहरेणं करणमणणि-
 व्वुतिकरेणं महेणं ते पत्ते नव्वओ भमंता आदू-
 रेमाणे भिरीए अतीव २ उवमोभमाण चिट्ठंति । तए
 णं भे आभिओगिए देव तस्म सीहामणस्म अव-
 रुत्तरेणं उत्तरेणं उत्तरपुगच्छिमे णं एत्थ णं सूरिया-
 भस्म देवस्म चउएहं सामाणियमाहस्मीणं चत्तारि
 भदामणमाहस्सीओ विउव्वइ , तस्म णं सीहामण-
 स्म पुगच्छिमे णं एत्थ णं सूरियाभस्म देवस्म चउ-
 एहं अगमहिमीणं सपरिवाराणं चत्तारि भदामणमा-
 हस्सीओ विउव्वइ , तस्म णं सीहामणस्म दाहिण-
 पुगच्छिमे णं एत्थ णं सूरियाभस्म देवस्म अट्ठितरप-
 रिमाणे अट्ठएहं देवसाहस्मीणं अट्ठ भदामणमाहस्सी-
 ओ विउव्वइ , एवं दाहिणेणं मज्झिमपरिमाणे दस-
 एहं देवमाहस्सीणं दस भदामणमाहस्सीओ विउव्व-
 ति दाहिणपच्चत्थिमे णं बाहिरपरिमाणे वाग्गएहं देव-
 माहस्मीणं बारम भदामणमाहस्सीओ विउव्वति, प-
 चत्थिमे णं सत्तएहं अगियाहिवतीणं सत्त भदामण-
 विउव्वति, तस्म णं सीहामणस्म चउहिमि एत्थ
 णं सूरियाभस्म देवस्म सोलएहं आयरक्खंदेवमाह-
 स्मीणं सोलम भदामणमाहस्सीओ विउव्वति, तं ज-
 हा—पुगच्छिमे णं चत्तारि माहस्सीओ दाहिणे णं च-
 त्तारि साहस्सीओ पच्चत्थिमे णं चत्तारि माहस्सीओ
 उत्तरे णं चत्तारि माहस्सीओ । तस्म दिव्वस्म जा-
 णविमाणस्म इमेयारुवे वणावागे पप्पते, भे जहा
 नाम ए अट्ठरुगयस्म वा हेमंतियवालियसूरियस्म वा
 खयरिगालाण वा रतिं पज्जलियाण वा जवाकुमुम-
 वणस्म वा किमुयवणस्म वा पारियायवणस्म वा
 सव्वतो समंता मंकुमुभियस्म, भंवयारुवे मिया ? ,
 यो इण्हं ममहे, तस्म णं दिव्वस्म जाणविमाणस्म
 एत्तो इट्ठतरए चव ० जाव वणं पप्पते, भंघो य
 फामो य जहा मणीणं । तए णं भे आभिओगि-
 ए देव दिव्वं जाणविमाणं विउव्वइ २ विता जेणे-
 ष सूरियामे देव तेणव उवागच्छइ २ छित्ता सूरिया-
 भं देव करयलपरिगहियं ० जाव पच्चप्पिणंति । (सू० १५)

'तस्म णमि' त्यादि. तस्य निहासनस्यापरिपुष्पके 'अत्र'
 आस्मिन् स्थाने महदेकं विजयदृश्यं—वस्त्रविशेषः, आह-
 च जीवाभिगममूनटीकाकृत्—विजयदृश्यं वस्त्रविशेष इ-
 ति, तं विकुर्वन्ति-स्वशक्या निष्पादयन्ति, कथम्भूत-
 मित्याह-शङ्खकुन्ददकरजोऽसृतमथितफनपुञ्जसन्निकामम्,
 शङ्खः प्रतीतः, कुन्दानि—कुन्दकुसुमं दकरजः—उदककणाः
 असृतस्य—स्त्रीरौद्राधिजलस्य माथतस्य यः फेनपुञ्जो—हि-
 रडीरौत्करः तस्मिन्निकामं—तत्समप्रभं, पुनः कथम्भूतमि-
 त्यादि—'सव्वग्यणामयं' सर्वात्मना रत्नमयम् 'अच्छं सगहं
 पासाइयमि' त्यादिविशेषणजालं प्राप्स्यत् । 'तस्म णमि'
 त्यादि. तस्य निहासनस्यापरि तस्य विजयदृश्यस्य बहुम-
 ध्यदेशभागोऽत्र महान्तमेकं वज्रमयं—वज्ररत्नमयमङ्कुशम्-
 अङ्कुशाकारं मुक्तादामावलम्बनाश्रयं विकुर्वन्ति, तस्मिन्
 वज्रमयङ्कुशे महदेकं कुम्भाग्रं—मगधदेशप्रसिद्धं कुम्भप-
 रिमाणं मुक्तादामं विकुर्वन्ति । 'भे णमि' त्यादि, तत्कुम्भाग्रं
 मुक्तादामं अन्यैश्चतुर्भिः कुम्भाग्रैः—कुम्भापरिमाणैर्मुक्तादाम-
 भिस्तदर्थोच्चवधप्रमाणमात्रैः 'सव्वतः सर्वासु दिक्षु सम-
 न्ततः—सामस्त्येन सम्परिक्षिप्तं—व्याप्तम् । 'ते ण दामा'
 इत्यादि, तानि पञ्चापि दामानि 'तवणिज्जतवूवणा (ग-
 गा ?) . तपनीयमया लम्बुमगा-आभरणविशेषरूपा (पाः
 सुवर्णप्रतङ्काः सुवर्णपत्राणि तैः मण्डित-शोभितं अग्रम्-
 अग्रभागो येषां तानि तथा अ) प्रभागं येषां प्रलम्बमानानां
 तानि तथा, नानामाणरत्नैः—नानामाणरत्नमयैर्विधैः—विच-
 त्रैर्हरिर्जह्राह्योपशोभितः सामस्त्येनोपशोभितः समुदायो
 येषां तानि तथा, इणत्—मनाकु अन्योऽन्यं-परस्परम् अने-
 प्राप्तानि—असेल्लानि पूर्वापरदर्शनाल्लारगतैः (यतैः) म-
 न्दाय मन्दाय इति-मन्दं 'पउज्जमानानि' कम्पमानानि
 'भृशानीक्षयाऽविच्छेदं हिः प्राकृतमयादे' रित्याविच्छेदे हि-
 र्यचनं तथा पचन्ति पचन्तीत्यत्र, एवमुत्तराणि, इण्कएत-
 वशादत्र प्रकर्षत इत्येतो मनाकु चलनेन लम्बमा-
 नानि २ ततः परस्परं स्पर्शकवशतः 'पउज्जमाणा पउज्ज-
 माणा' इति शब्दायमानानि २ उद्ग्रेण स्फाङ्ग शब्द-
 नेति यागः, स च स्फाङ्गशब्दो मनःप्रतिकूलोऽपि भवति
 तत्र आह—'मनोज्ञं' मनोऽनुकूलं, तच्च मनोऽनुकूलं
 लेशतोऽपि स्यादत आह—'मनोहेण' मनोसि श्रोतुणां हरति-
 एकान्तनाम्नयशं नयतीति मनोहरो 'लिहादेराकृतिमण-
 र्त्वादत्र प्रत्ययः, तेन, तर्हाप मनोहरत्वं कुत इत्याह—
 कणेमनानिर्घृतिकरेण 'निमित्तकारणहतुषु सर्वासां
 विभक्तीनां प्राये दर्शनं' इति चचनान् हेतो त-
 नीया, ततोऽयमर्थः—प्रतिश्रोतु कर्णयामेनमश्च निर्वृ-
 तिकर—सुखात्पादकस्ततो मनोहरस्तेनत्यम्भूतं शब्देन
 नान् प्रत्यामन्नाम् प्रदेशान् सर्वतो—दिक्षु समन्ततो
 विदिक्षु शापूरयन्ति २ शब्दन्तस्य स्यादाविद रूपम्, अत
 एव श्रिया—शोभया अनीयोपशोभमानानि २ तिष्ठन्ति ।
 'तए णमि' त्यादि, ततः स आभियोगिको देवस्तस्य
 निहासनस्यापरितरेण वायदेव कोण इत्यर्थः, उत्तरेण-
 उत्तरस्याम् 'उत्तरपुगच्छिमे णं' ईशान्याम् 'अत्र—एतासु
 तिसृषु दिक्षु सूर्याभस्य देवस्य चतुर्णां सामानिकस्तद्वस्त्राणां
 योग्यानि चत्याणि भद्रासनसद्वस्त्राणि विकुर्वन्ति, पूर्वस्थां च

अतस्तुष्टामममहिषीणां सपरिवाराणां स्वधरि भद्रासहस्रह-
स्त्राणि दक्षिणपूर्वस्यामभयन्तरमप्रदेशेऽष्टमः । देवसहस्राणां
योग्यानि, अष्टौ भद्रासहस्रहस्त्राणि दक्षिणस्यां सधर्मप-
र्वदो दशानां देवसहस्राणां योग्यानि दश भद्रासहस्रहस्त्रा-
णि, दक्षिणापरस्याः, नैऋतकांश्च इत्यर्थः, वायव्यपर्वदो द्वाद-
शानां देवसहस्राणां द्वादश भद्रासहस्रहस्त्राणि पश्चिमायां
सप्तानाममहिषीणां सप्त भद्रासहस्रहस्त्राणि विकुर्वन्ति । तद्-
नन्तरं तस्य मिहामनस्य अतस्तुष्टु दिक्षु अत्र सामानिका-
ऽऽदिदेवभद्रासहस्रहस्त्राणां पृष्ठतः सूर्याभस्य देवस्य सन्ध्यान्धनां
षोडशानामात्मरक्तकंद्यसहस्राणां योग्यानि षोडश भद्रास-
हस्रहस्त्राणि विकुर्वन्ति, तद्यथा--अन्धवारि भद्रासहस्रहस्त्रा-
णि पूर्वस्यां अन्धवारि दक्षिणतश्चन्धवारि पश्चिमायां चन्धवारि
उत्तरतः, सर्वसहस्रया सप्तधिकानि चतुःषड्दशसहस्रा-
णि ५४००७ भद्रासहस्रहस्त्राणां विकुर्वन्ति । 'तस्मिन् गो दिव्यस्मिन्'
त्यादि, 'तस्मिन् गमि' ति पूर्वपदं दिव्यस्य यानविमानस्याय-
म् अनन्तरं वक्ष्यमाणस्वरूपो वर्णावासो--वर्णकनिवेशः प्र-
ज्ञपः, तद्यथा--'से जहानाम' इत्यादि, स यथानाम
अचिराद्गतस्य--क्षणमात्रमुद्गतस्य हेमन्तिकस्य--शिशि-
रकालभाविना घालसूर्यस्य स ह्यत्यन्तमारुहो भवति दी-
प्यमानश्चतुःपादानं, वाशब्दाः सर्वेऽपि समुच्चयः, स्वादि
राज्ञाणां वा 'रन्ति' मिति सप्तम्यर्थे द्वितीया प्राकृत्या-
त् यथा--'उय निगयभत्तिज्ञं पूर्मसिमेरं दडे गणं सुं
कतो रन्ति सुडे पाणयसुडा सउगयागमि' त्वत्र, ततो-
ऽयमर्थः--रात्रौ प्रउलितानां जपाकुसुमवनस्य वा किशुक-
वनस्य वा पारिजातवनस्य वा सर्वतः--सर्वासु दिक्षु सम-
न्ततः--सामर्थ्येन सङ्कुसुमितस्य--सम्यक् कुसुमितस्य,
अत्रान्तरं शिष्यः पृच्छत--यादृगरूप एतेषां वर्णाः 'भवे-
याकं व सिया' इति स्यात्-कर्थाश्च भवेदन्तद्रूपस्य दि-
व्यस्य यानविमानस्य वर्णः ? । सूरिराह--'नो इण्ड्रे समं
तस्मिन् गो दिव्यस्मिन् जाणाप्रमाणस्म एता इदुतराए चैव
कन्तराए चैव मणुजतराए चैव मणामतराए चैव वर्णा
परणत्ते' इति प्राच्यत् व्याख्ययम्, 'गंधो फामो जहा
मणीण' मिति गन्धः स्पर्शः यथा प्राग् मणीनामुक्तस्था
वक्तव्यः, स चैव--'तस्मिन् गो दिव्यस्मिन् जाणाप्रमाणस्म इमे
मयारूवे गंध परणत्ते, तं जहा-से जहानाम' कोटुपुडाण
वा तगरपुडाण वा' इत्यादि । 'तए गो से आभिआगिए
देव' इत्यादि, यावत्करणात्--'कयलपरिगहिंयं दसनहं
सिरसावत्तं मत्थए अंजलि कहु जणं विजणं वडावइ
वडावित्ता एयमाणत्तियमि' ति द्रष्टव्यम् ।

तए गो से सूरिआभे देवे आभिआगस्स देवस्स अंतिए
एयमइ सोळा निसम्म हहु ०जाव हियए दिव्वं जिणिदा-
भिगमण जोगं उत्तरवेउन्वियरूवं विउव्वति २ वित्ता चउहिं
अग्गमहिसीहिं सपरिवाराहिं दोहिं अणीएहिं, तं जहा-
गंधव्वाणीएण य णड्ढाणीएण य सद्धिं संपरिवुडे तं दिव्वं
जाणविमाणं अणुपयाहिणीकरेमाणे २ पुरच्छिमिल्लेणं
तिमोवाणपडिरूवणं दुरुहति दुरुहत्ता जेणव सीहामणे
तेणेव उवामच्छइ २ च्छित्ता सीहामणवरण पुरत्थाभिणुहं

सधिससो । तए गो तस्म सूरिआभस्स देवस्स चत्तारि
सामाणियमाहस्सीओ ते दिव्वं जाणविमाणं अणुपयाहि-
णीकरेमाणो उत्तरिल्लेणं तिमोवाणपडिरूवणं दुरुहति-
दुरुहत्ता पत्तेयं २ पुव्वणत्थेहिं भदामणेहिं णिसीयंति,
अवमेसा देवा य देवीओ य तं दिव्वं जाणविमाणं ०जाव
दाहिणिल्लेणं तिमोवाणपडिरूवणं दुरुहति २ हित्ता पत्तेयं
२ पुव्वणत्थेहिं भदामणेहिं निमीयंति । तए गो तस्म सूरि-
याभस्स देवस्स तं दिव्वं जाणविमाणं दुरुहस्स समाणस्स
अट्टुमंगलगा पुरतो अहाणुव्वीए संपत्थित्ता, तं जहा-
सोत्थियमिगिच्छ ०जाव दप्पणा । तयणंतरं च गो पुष्प-
कलमभिमारदिव्वा य छत्तपडागा सचामरा दंसणरतिया
आलोयदरिमणिआ वाउउयविजयवेजयतीगडागा ऊसिया
गणत्तलमणुलिहंती पुरतो अहाणुपुव्वीए संपत्थिया ।
तयणंतरं च गो वेरुलियभिमतविमलदंडं पलंवरकोरंमल्ल-
दामोवसोभितं चंदमंडलनिभं समुस्मियं विमलमायवत्तं
पधरसीहासणं च मणिरयणभत्तिचित्तं सपायपीडं सपाउया
जायममाउत्तं बहुकिंकरामरपरिगहिंयं पुरतो आहाणुपुव्वी-
ए संपत्थियं । तयाणंतरं च गो वइरामयवडुलदुसेठियसुमि-
लिट्टपरिघट्टमट्टुपतिट्टिए विसिद्धं अणुगवरपंचवक्खुडभी-
सहस्सुस्सिए [परिमंडियाभिरामं] वाउउयविजयवेजयं-
तीपडागच्छत्तातिच्छत्तकलितं तुगे गगणत्तलमणुलिहंतिमि-
हरे जंअणसहस्समूसिए महत्तिमहाले महिदज्जए पुरतो
अहाणुपुव्वीए संपत्थिए । तयाणंतरं च गो सुरुवणवन्थ-
परिकच्छिया सुमआ सव्वालंकारभूमिया महया भड्डवड-
गहपहारेणं पंचअणियाहिवइणो पुरतो अहाणुपुव्वीए
संपत्थिया । [तयाणंतरं च गो वहवे आभिआगिया देवा
देवीओ य मएहिं २ रूवेहिं मएहिं २ विसेसहिं सद्धिं २
विंदहिं सएहिं २ खेजापहिं सएहिं २ खेवत्थहिं पुरतो
अहाणुपुव्वीए संपत्थिया] तयाणंतरं च गो सूरियाभवि-
माणवासिणो बइवं वेमाणिया देवा य देवीओ य सच्चि-
व्वीए ०जाव रूवणं सूरियाभं देवं पुरतो पासतो य मग्गतो
य समणुगच्छंति । (सू० १६)

'तए गो से सूरियाभे देवे' इत्यादि, दिव्यं--प्रधानं जिन्न-
स्य--भगवता वर्जमानस्वामिनोऽभिगमनाय--अभिमुखं गम-
नाय योग्यम्--उच्चितं जिन्नोद्भाषगमनयोग्यमुत्तरवैक्रियं रूपं
विकुर्वन्ति, विकुर्वित्वा चतस्तुभिरप्रमादप्राभिः सपरिवाराभि-
क्षाभ्याममहिषीणां, तद्यथा--गन्धवर्णकनिवेशः नात्रार्थकित्तं च,
साद्धं, तत्र सहमायः स्वस्याभिभावमन्तरणापि दृष्टो, यथा
समाश्रयणविभवयोर्द्वयोर्भिन्नयोः, कृतः स्वस्याभिभावप्रकट-
नार्थमाह--'सपरिवुडे' स्वस्यापार्थक्यभावं विज्याते, परिबु-
तः--सपरिवृत्तः तत् दिव्यं यानाद्यमानमनुप्रदक्षिणीकुर्वन्-
पूर्वतोऽगानुकूल्येन प्रदक्षिणीकुर्वन् पूर्वोक्तानामनुपविश-

ति-स्वर्गमहासनानुकूल प्रविशति, प्रविशन् पूर्वैः ' त्रिमो-
पानप्रतिरूपकम् ' प्रतिविशशब्दरूपेण त्रिसोपानेन तद् यान-
विमानं ' दुरुहइ ' इति आगेहनि, आरुह्य च ' जेणेव ' इति
यास्मिन्नेव देशे तस्य मांशपाठकाया उपरि सिंहासने तत्रो-
पागच्छति, उपागत्य च सिंहासनवरगतः सन् पूर्वा-
भिमुखः साक्ष्यदणः—सम्यक्—सकलसेवकजनचमत्का-
रकारिण्या उपवेशनस्थित्यापविष्टः । ' तए लामि ' त्यादि,
ततस्तस्य सूर्याभस्य देवस्य चरवारि सामानिकद्वयसहस्राणि
तद् दिव्यं यानविमानमनुप्रदक्षिणीकुर्वन्ति, उत्तरं त्रिसो-
पानप्रतिरूपकेणारोहन्ति, ' पुव्वसुत्थेहि ' इत्यादि, अत्र स-
तस्यर्थे स्तनीया, पूर्वस्यस्तेषु भद्रासनेषु निर्वाहन्ति, अत्रशेषाः-
अभ्यन्तरपर्यदादयो देवा देव्यश्च दक्षिणेन त्रिसोपानप्रतिक-
पकेणारोहन्ति, आरुह्य च स्वेषु भद्रासनेषु निर्वाहन्ति ।
' तए लामि ' त्यादि, ततस्तस्य सूर्याभस्य देवस्य तद् दिव्यं
यानविमानमारुह्य पुरतोऽष्टाष्टमङ्गलकानि यथानुपूर्व्या-
यक्ष्यमाणपाठक्रमेणेत्यर्थः, सम्प्रस्थितानि, तथा—' सांन्धि-
यासिखच्छे ' त्यादि, पूर्वं स्वस्तिकः तदनन्तरं श्रीवत्सस्तन-
न्तरं पूर्णकलशभृङ्गारादयानपत्रपताकाः सन्नामराः कथम्भू-
ताः ? इत्याह—' दर्शनरतिका ' दर्शने-अयलोकने रतिर्यास्तु-
ता दर्शनरतिकाः, इह दर्शनरतिकमपि किञ्चिदालोकदर्शनी-
यं न भवत्यमङ्गलत्वात् यथा गर्भेयनी युवतिः, अत आह-
आलोक—बाहिः प्रस्थानसमयभाविनि दर्शनीया द्रष्टुं यो-
ग्या मङ्गल्यत्वात्, अन्ये त्वाहुः—आलोक दर्शनीया न पुनर-
न्युक्त्वा आलोकदर्शनीया, तथा वातात्पूना विजयस्त्रिका
वैजयन्तीति विजयवैजयन्ती च उत्तुना ऊर्ध्वीकृता गगन-
तलम् अम्बरतलमनुलिखन्ती अभिलङ्घयन्ती पुरतो—
यथानुपूर्व्या सम्प्रस्थिता । ' तयगेतरं च लामि ' त्यादि, तद-
नन्तरं ' वेरुलियभिसेतमिमलदंड ' इति ' वेड्डयो ' वेड्डय-
रत्नमयो भिसेतो दीप्यमानो विमलो निर्मलो दण्डो यस्य
तत्तथा ' पलेवकोरटमज्जदामायसाहिय ' इति, पलम्बने
इति प्रलीम्बे तेन प्रलम्बमानेन कोरटमाह्वयदाम्ना कोर-
टपुष्पमालयोपशोभितं प्रलम्बकोरटमालयदामोपशोभितं
चन्द्रमण्डलनिभं दीप्यता शोभया वर्तुलतया चन्द्रमण्डला-
कारं समुत्सृजे सम्यगूर्ध्वीकृते विमलमानपत्रं तथा प्रवरं
सिंहासने मणिरत्नैः भक्त्या विच्छिद्यता चित्रं यत् तन्मणि-
रत्नभक्तिचित्रं, सह पादपीठं यस्य तत्सपादपीठं, तथा ' स-
पाउयाजोगसमाजुत ' इति, पादुकायोगः पादुकाद्वृतयं
तस्य समायोजन समायुक्तं सह पादुकायोगसमायुक्तं यस्य
तत्तथा ' बहुकिङ्करामरगारगहियमि ' इति बहुभिः किङ्करैः—कि-
ङ्करकूपैरमरैः परिब्रूहीतुं पुरतो यथानुपूर्व्या सम्प्रस्थितं, तद-
नन्तरं ' यइरामयवहुलदुसंठियसुमिलिदुपरिघट्टमट्टसुपइदुप ' इति,
वज्रमया वज्ररत्नमयः तथा वृत्तं यत्तुलं लष्टं मनाङ्गं संस्थ-
तं संस्थानमाकारो यस्य स वृत्तलष्टसंस्थितः तथा सुश्लघः
सुश्लेषापन्नाययोः मसृण इत्यर्थः, परिघृष्ट इव परिघृष्टः खर-
शालया पाषाणप्रतिमायत् मृष्ट इव मृष्टः सुकुमारशालया
पाषाणप्रतिमेव सुप्रतिष्ठिता न तु तिर्यकपातिततया वक्रः
ततः पतथा पदानां पदद्वयमीलनं कर्मधारयः, अत एव
शेषध्वजभ्यां विशिष्टः—अतिशायी, तथा अनेकानि—अने-
कसङ्ख्याकानि चराणि—प्रधानानि पञ्चवर्णानि कुडभी-

सहस्राणि उत्सृजानि यत्र सोऽनेकवर्णपञ्चवर्णकुडभीसह-
स्रास्तुः, कान्तस्य परनिपातो सुखादिदर्शनात् वातात्पूनावि-
जयवैजयन्तीपताकाच्छ्रुतार्तच्छ्रुतकलितः तुङ्गः—अन्यथा यो
जनसहस्रमाशोककृत्यत्वात्, तथा गगनतलम् अम्बरतलमनु-
लिखत् शिखरम्—अप्रभागो यस्य स तथा योजनसहस्रसंख-
तः अत एव ' महइमहालप ' इति, अतिशयेन महान् महंस्त्वजः
पुरतो—यथानुपूर्व्या सम्प्रस्थितः । तदनन्तरं ' सुकयनेवथपरि-
काच्छिया ' इति, सुकपं नेपथ्यं परिकल्पितं—परिगृहीतं यैस्ते
तथा, तथा सुष्ठु—अतिशयेन सज्जाः—परिपूर्णाः स्वसामग्री-
समायुक्तया प्रगुणीभूताः—सर्वालङ्कारविभूषिताः ' महता
भइवइगरपहकरेण ' इति महता—अतिशयेन भटवटकरपह-
करेण—वटकरप्रधानभटसमूहेन पञ्चानीकानि पञ्चानीका-
धिपतयः पुरतो—यथानुपूर्व्या सम्प्रस्थिताः । तदनन्तरं च
सूर्याभविमानवासिनो बहुवा त्रैमानिका देवा देव्यश्च सर्वजया
यावत्करणात्—' सव्वजुइए सव्ववलेण ' इत्यादि—परिग्रहः,
सूर्याभं देवं पुरतः पार्श्वेना मार्गतः—पृष्ठतः समनुगच्छति ।

तए खं से सूरियाभे देवे तेणं पंचासीयपरिक्खितेणं
वहरामयवहुलदुसंठिएण० जाव जोयणसहम्ममूमिणं म-
हतिमहालतेणं महिदज्जणं पुरतो कड्डिजमाणेणं च-
उहिं सामाणियसहस्सेहिं० जाव सोलसहिं आयरक्खदे-
वमाहस्सीहिं असेहिं य बहुहिं सूरियाभविमाणवासीहिं
वेमाखिएहिं देवेहिं देवीहिं य सद्धिं संपरिवुडे सव्विड्डिए
० जाव रेवेणं सोहम्मस्म कप्पस्स मज्झमज्जेणं तं दिव्वं
देविड्डि दिव्वं देवजुतिं दिव्वं देवाणुभावं उवदंसेमाणे २
पडिजागरमाणे २ जेणेव सोहम्मकप्पस्स उत्तरिस्से णिजा-
णमगे तेणेव उवागच्छति २ छित्ता जोयणसयमाहस्सि-
तेहिं विग्गहेहिं आवयमाणे वीतीवयमाणे ताए उक्किट्टाए
० जाव तिरियममंखिजाणं दीवसमुदाणं मज्झमज्जेणं वी-
इवयमाणे २ जेणेव नंदीमरवरदीवे जेणेव दाहियपुरच्छि-
मिस्से रतिकरपव्वते तेणेव उवागच्छति २ छित्ता तं दिव्वं
देविड्डि ० जाव दिव्वं देवाणुभावं पडिसाहरेमाणे २ पडिसं-
खेवेमाणे २ जेणेव जंबूदीवे दीवे जेणेव भारहे वासे जेणेव
आवलकप्पा नयरी जेणेव अंबसालवणे चेइए जेणेव
समंणं भगवं महावीरं तेणेव उवागच्छइ २ छित्ता समंणं
भगवं महावीरं तेणं दिव्वं जाणविमाणेणं तिकसुतो
आयाहिणं पयाहिणं करइ २ रेत्ता समंणस्स भगवतो म-
हावीरस्स उत्तरपुरच्छिमे दिमिभागे तं दिव्वं जाण-
विमाणं ईमिं चउरंगुलमसंपत्तं भरणितलंसि ठवेइ ठ-
वित्ता चउहिं अगमहिंसीहिं सपरिवाराहिं दोहिं असी-
याहिं, तं जहा—गंधच्चाणिएण य खड्गाणिएण य सद्धिं
संपरिवुडे तांमां दिव्वाओ जाणविमाणाओ पुरच्छिमि-
ल्लेणं तिसोवाणपडिरुवणं पञ्चोरुहति । तए खं तस्स
सूरियाभस्स देवस्स चत्तारि सामाणियसाहस्सीओ ता-

ओ दिव्याओ जाणविमाणाओ उत्तरिद्वेयं तिसोवाणप-
डिरुवणं पच्चोरुहति, अवमेसा देवा य देवीओ य
ताओ दिव्याओ जाणविमाणाओ दाहिणिद्वेयं तिसोवा-
णपडिरुवणं पच्चोरुहति । तए णं से सूरियाभे देवे च-
उहिं अग्गमहिंसीहिं ० जाव सोलसहिं आयरक्खदेवसाह-
स्मीहिं अणणेहिं य बहुहिं सूरियाभविमाणवासीहिं वे-
माणिणहिं देवेहिं देवीहिं य सद्धिं संपरिवुडे सच्चिद्वीए
० जाव आइयरवेणं जणेव समणे भगवं महावीरं तणेव उवा-
चच्छतिरक्षिता समणं भगवं महावीरं तिकखुतो आयाहिण-
पयाहिणं करेति करिता वंदति नमंसति वंदिता नमंसिता
एवं वयासी-अहं णं भंते ! सूरियाभे देवे देवाणुपियाणं वं-
दामि खमंसामि ० जाव पज्जुवासामि (सू० १७) सूरियाभाति
समणे भगवं महावीरं सूरियाभं देवं एवं वयासी-पोराण-
मेयं सूरियाभा ! जीयमेयं सूरियाभा ! किञ्चमेयं सूरिया-
भा ! करणिजमेयं सूरियाभा ! आइसमेयं सूरियाभा !
अम्मणुस्सायमेयं सूरियाभा ! जे णं भवणवइवाणमंतर-
जोइसवेमाणिया देवा अरहते भगवंते वंदति नमंसति
वंदिता नमंसिता तओ पच्छा साइं साइं नामगोत्ताइं
साहिति, तं पोराणमेयं सूरियाभा ! ० जाव अम्मणुस्साय-
मेयं सूरियाभा ! (सू० १८) तए णं से सूरियाभे देवे
समणेणं भगवया महावीरेणं एवं वुत्ते समणे हट्टं जाव
समणं भगवं महावीरं वंदति नमंसति वंदिता नमंसिता
णच्चाससे णातिदूरे सुस्सुसमाणे खमंसमाणे अभिमुहे
विणएणं पंजलिउडे पज्जुवासति । (सू० १९)

‘तए णं’मित्यादि ततः स सूर्याभो देवः तेन पञ्चानीकप-
रिक्षितेन यथाकृच्छ्रविशेषणविशिष्टेन महेन्द्रचक्रं पुरतः प्र-
कृष्यमाणेन अतुभिः सामानिकसहस्रैश्चतसृभिः सपरि-
वाराभिरप्रमहिषीभिस्तिसृभिः पर्षद्भिः सप्तभिरनीकाधि-
पतिभिः षोडशभिर्गामरक्षदेवसहस्रैरग्न्यैश्च बहुभिः सूर्या-
भावमानवासिभिर्वैमानिकैर्देवैर्देवीभिश्च सार्धं सम्परिवृतः
सर्वैर्द्वया सर्वैर्द्वय्या यावत्करणात्-‘सव्वबलेणं सव्वसमु-
दएणं सव्वादरेणं सव्वविभूसाए सव्वविभूए सव्वसंभ-
मेणं सव्वपुक्कवत्थगंधमल्लाङ्गकाणं सव्वविद्वत्तुडियस-
हसज्जिनाएणं महया इहिए महया जुरिए महया बलेणं म-
हया समुदएणं महया वरतुडियजमगसमगपहुण्णयाइय-
एणं सव्वपणवपडहभेरिअज्जिअरमुडिहुडुकमुरयमुहं-
हुडुभिनिगोसनाइयरवेणं’मिति परिगृह्यते, सौधर्मस्य क-
ल्पस्य मध्येन तां दिव्यां देवद्विं दिव्यां देवद्विं दिव्यां
देवानुभूतिं ‘लालेमाणे २’ इति उपलालयन् २ लालया उ-
पभुजान इति भावः, येनैव सौधर्मस्य कल्पस्यान्तराहो
निर्याणमागो-निर्गमनमागस्तैव पाश्चान्तापागच्छति, ‘नाए
आक्कहाए’ इत्यादि पूर्ववदावत् दिव्यया देवगत्या योजन-

शनसहस्रकैः-योजनलक्षप्रमाणैर्विप्रहैः-कर्मरक्षणतन्-अथ-
स्नादधनतन् व्यतिव्रजंश्च गच्छन्श्च निर्गन् अन्तर्द्वययानां
हीपममुद्राणां मध्येन मध्येन ‘जंजव’ इति नग्नीश्वरां हीपः
यस्मिन् प्रदेशे यस्मिन्नेव च प्रदेशे तस्मिन्महीश्वरं हीपे
क्षितिपर्वः-आग्नेयकोणवर्णी रतिकरनामा पर्वतस्तस्मिन्नु-
पागच्छति, उपागत्य च तां दिव्यां देवद्विं यावद् दिव्यं दे-
वानुभाषं सूनैः २ प्राग्वत्सहस्रं २ एतदेव पर्यायेण व्याच-
ष्टे प्रतिस्तिपन् २ यस्मिन् प्रदेशे जम्बूद्वीपा नाम द्वीपः
तत्र च जम्बूद्वीपे यस्मिन् प्रदेशे भारतवर्षे तस्मिन् च भा-
रतवर्षे यस्मिन् प्रदेशे आमलकल्या नगरी तस्याश्चाऽऽम-
लकल्याया नगर्या बहिर्यस्मिन् प्रदेशे आशालेवनं क्षेत्रं
तस्मिन् च क्षेत्रे यस्मिन् प्रदेशे भ्रमणो भगवान् महावीरः
‘तंजव’ इति तत्रोपागच्छति, सर्वत्र तृतीया सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या
प्राक्तनत्वात् उपागत्य च भ्रमणं भगवन्तं महावीरं तेन प्रागु-
क्तस्वरूपेण दिव्येन यानविमानेन सह त्रिकुत्वः त्रीन् वारान्
आदक्षिणप्रदक्षिणीकराति, आदक्षिणप्रदक्षिणीकृत्य च भ्रमण-
स्य भगवतो महावीरस्यापेक्षया य उत्तरपूर्वो दिग्भागस्तमप-
क्रामति-गच्छति अगच्छत्य च तद् दिव्यं यानविमानमीषद्
एतदेव प्रकटयति-अतुगच्छत् । अतुभिर्द्विगुलैरित्यर्थः, अ-
संप्राप्तं सत् धरणीतले स्थापयति स्थापयित्वा चतसृभिर-
प्रमहिषीभिः सपरिवाराभिः द्वाभ्यामनीकाभ्यां तद्यथा-
गन्धर्वानीकेन नाट्यानीकेन च सार्धं सम्परिवृतस्तस्माद्
विद्ययात् यानविमानात् पूर्वो त्रिसंघातप्रतिरूपकेण प्रत्य-
वतरति, अन्धारि सामानिकदेवसहस्राण्युत्तरेण शेषा दक्षि-
णेन । ‘तए णमि’ इत्यादि ‘वंदामि नमंसामि ० जाव पज्जुवासा-
मी’ इत्यत्र यावच्छुद्धकरणात्-‘सक्कारमि सम्माणमि कल्लाणं
मंगलं देवयं चइयं पज्जुवासेमि’ इति परिग्रहः ततः ‘सूरियाभा-
इ’ इत्यादि, सूरियाभात् आदिः-मुख्यः पर्युपासकतया यस्य
स सूर्याभाद् भ्रमणो भगवान् महावीरस्तं सूर्याभं देवमेव-
मवादीत्-‘पोराणमेयमि’ इत्यादि प्राग्वत् ‘नच्चाससे’ इत्यादि, ना-
त्याससे नातिनिकटोऽवग्रहपरिहारात् नात्याससे वा स्थानं
वर्त्तमान इति गम्यम् ‘नाइकुरं’ इति न नैवानिकुरः अतिविपकु-
ष्टोऽनीचित्यपरिहारात् नातिदूरे वा ‘सुस्सुसमाणे’ इति भग-
वन्नानि भ्रातुमिच्छन् ‘अभिमुहं’ इति अभि भगवन्तं
लक्ष्मीकृत्य मुखमस्येति अभिमुखा, भगवतः सम्मुख इ-
त्यर्थः, धितयेन हेतुना ‘पंजलिउडे’ इति प्रकृष्टः प्रधानो
ललाटनटघटितत्वेन अञ्जलिः हस्तन्यासविशेषः कृता
येन स प्राञ्जलिकृतः, सुखादिदर्शनात् क्लान्तस्य परनिपातः
पर्युपास्ते-सेवने ।

तए णं समणे भगवं महावीरं सूरियाभस्स देवस्स तीमे
य महतिमहालियाए परिसाए ० जाव परिसा जामेव-
दिसि पाउठ्ठूया तामेव दिसि पडिगया (सू० २०)
तए णं से सूरियाभे देवे समणस्स भगवओ महावीरस्स
अंतिए धम्मं सोच्चा निसम्म हट्टुहु ० जाव इयहियए
उट्ठाए उट्ठेति उट्ठिता समणं भगवं महावीरं वंदइ खमंसइ
वंदिता नमंसिता एवं वयासी-अहं णं भंते ! सूरियाभे देवे
किं भवसिद्धिं अभवसिद्धिं ? सम्महिद्धी मिच्छादिद्धी ?

परित्तसंसारिते अणंतमंसारिणं ? सुलभवोहिणं दुल्लभवोहिणं ?
आगहते विराहते ? चरिमे अचरिमे ? सूरियाभाइ समणं
भगवं महावीरं सूरियाभं देवं एवं वदामी-सूरियाभा !
तुमं गं-भवमिद्विणं गं अन्नवसिद्धिते ० जाव चरिमं, गं
अचरिमं । (सू० ३१) तणं गं से सूरियाभे देवे समणं
भगवया महावीरं एवं वुत्ते ममाणं हट्टुत्तुच्चित्तमाणादिणं
परममोमणस्से ममणं भगवं महावीरं वंदति नमंमत्तिरेमिच्चा
एवं वदामी तुब्भे गं भंते ! मच्चं जाणाह मच्चं पामह
(मच्चं जाणाह मच्चं पामह) सच्चं कालं जाणाह
मच्चं कालं पामह मच्चं भावे जाणाह सच्चं भावे पामह
जाणंति गं देवाणुप्पिया मम पुत्तिं वा पच्छा वा ममयच्चं
दिव्वं देविद्धं दिव्वं देवजुं दिव्वं देवाणुभावं लद्धं पत्तं
अभिममसागयं ति, तं इच्छामि गं देवाणुप्पियाणं भन्ति-
पुव्वं गोयमात्तियामं समणं निर्गंथाणं दिव्वं देविद्धं
दिव्वं देवजुं दिव्वं देवाणुभावं दिव्वं वत्तीमत्तिमद्धं नट्टवि
दि उवदंमिच्छं । (सू० २२) तणं गं समणं भगवं महावीरं
सूरियाभं देवेणं एवं वुत्ते ममाणं सूरियाभस्स देवस्स
एवमद्धं गं आहति गं परिगणति तुमिणीं संचिद्धति ।
(सू० २३) (ग०) तणं गं से सूरियाभे देवे तं दिव्वं देविद्धं
दिव्वं देवजुं दिव्वं देवाणुभावं पडिमाहरइ पडिमाहरित्ता
स्वणं जातं गं एगभूणं तणं गं से सूरियाभे देवे ममणं
भगवं महावीरं तिक्खुत्ता आयाहिणपयाहिणं करइ वंदति
णमंमत्ति वंदित्ता णमंमत्ति नियणपग्गिवालमद्धि मंएग्गिउड
तमेव दिव्वं जाणविमाणं दुरुत्ति दुरुत्ति जामेव दिमि
पाउब्भूया तामेव दिमि पडिगया । (सू० २५)

ततः श्रमणो भगवान् महावीरः सूर्याभस्य देवस्य भवे-
त्तस्य राज्ञो धारणीप्रमुखानां च देवीनां तस्याश्च 'मह-
इमहालताए' इति आनिशयेन महत्या 'हिसपरिमाए'
इति श्रूयः--त्रिकालदर्शनस्तथा पणं तस्याः । अव-
ध्यादिजनपद इत्यर्थः, मुनिपदो यथाक्रानुष्ठानानुष्ठायि-
साधुपदः 'जतिपरिमाए' इति यतस्ते उत्तरगुणेषु वि-
शेषत इति यतसो-विनिप्रद्रव्याभिप्रदायतेतः साध-
वन्तेषां पदो यतिपदः, 'विदुपरिमाए' इति विदु-
त्परिपदः-अनेकावज्ञानपदो देवपदः इच्छाकुपदः क्ष-
त्रियपदः कौट्यपदः कथम्भूताया इत्याह--'अणगस-
याए' इति अनेकानि पुरुषाणां शतानि सङ्ख्यया य-
स्यां सा अनेकशता तस्याः 'अणगसयाए' इति अनेकानि
वृन्दानि यस्याः सा तथा तस्याः, 'अणगसययंदपरिमाए'
इति अनेकशतानि अनेकशतसङ्ख्यानि वृन्दानि परिचारे-
यस्याः सा तथा तस्याः, 'महतिमहालताए परिमाए'
आनिशयेन महत्या पदः 'ओहयले' इति ओघने-प्र-
वाहेण चलं यस्य, न तु कथयतो बलहानिरुपजायेत इ-

ति भावः, 'एवं जहा उववाए तहा भाणियव्वमि' ति,
एवं यथा आपपातिके ग्रन्थे तथा यत्तु, तच्चैवम्--'अ-
इयले महायले अपरिमयबलवीर्यतेयमाहणकंतिजुत्तं
सारदन्वभणियमहुरंभीरकुच्चनिग्गोसत्तुहमिस्सरे उरु वि-
त्थइए कंठे वड्डियाए मिरे समाधत्ताए अगगलाए अमम्म-
णाए कुडविसयमहुरंभीरगाहिगाए सच्चक्खरसंविवाह-
याए गिराए सच्चभासाणुगामिणीए सच्चमंसयविमोयणी-
ए अपुणंरुत्ताए सरम्मइए जायगुत्ताहारिणा मंगणं अ-
डमागहाए भासाए भासइ, अहिहा धम्मं पक्किहेइ, तं-
जहा-अन्थि लाए अन्थि अलोए अन्थि जीव अन्थि
अजीव' त्यादि, तावत् 'तणं गं सा महइमहालताया
मणुस्सपरिस्ता समणस्स भगवतो महावीरस्स अतिए
धम्मं सोच्छव निस्सम्म हट्टुत्तुत्ता समणं भगव महावीरं
तिक्खुत्ता आयाहिणपयाहिणं करइ करिन्ता वंदइ नमं-
सइ २ ता एवं वयासी-सुयक्खाए गं भंते ! निग्गंथ
पाययणे, नन्थि गं केइ समसा माहणे वा परिमं ध-
म्ममाइक्खलए, एवं वइत्ता जामेव दिमि पाउब्भूता ता-
मेव दिमि पडिगया । तणं गं सेए गया समणस्स भ-
गवतो महावीरस्स अतिए धम्मं सोच्छा निस्सम्म हट्टु-
त्तुत्तुच्चित्तमाणादए ० जाव हरिसवसयसणपमाणुहिणए सम-
णं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता पसि-
णाइ पुच्छइ पुच्छित्ता अट्टाइ परिआए परिआइत्ता उट्टा-
इ उट्टइ उट्टित्ता समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ २ ता
एवं वयासी-सुयक्खाए गं भंते ! निग्गंथ पाययणे ० जाव
परिमं धम्ममाइक्खलए, एवं वइत्ता हन्थि दुरुहइ २ हित्तइ
समणस्स भगवतो महावीरस्स अतिआओ अवमलव-
णाओ चइयाओ पडिनिक्खमइ पडिनिक्खमत्ता जामेव
दिमि पाउब्भूए तामेव दिमि पडिगते, इति, इदं च प्रायः
सकलमपि सुगमे नवरे यामेव दिशमलम्ब्य, किमुक्ते भ-
वति ?-यतो दिशः सकाशात् प्रादुर्भूतः-समयसरणं
समागतस्तामेव दिशं प्रतिगतः । सम्प्रति सूर्याभो देवा
धर्मेशानाध्ययन्तो जातमभूततरसंसारविरागः स्वविषयं
भक्ष्यत्यादिकं पिष्टुच्छिपुर्त्यक्रोति तदाह-'तणं गमि' त्यादि
'भवसिद्धि' इति भवेः सिद्धिर्यस्यासौ भवसिद्धिकोः भ-
व्य इत्यर्थः, तद्विपरीतेऽभवसिद्धिकः, अवयव इत्यर्थः,
भव्योऽपि कश्चिन्मिदंवाह्यमिवति कश्चिन्मयगर्हाष्टस्तत्
आत्मनः सस्यगर्हाष्टनिश्चयाय पृच्छति-सस्यगर्हाष्टको मि
ध्याहृष्टिकः, सस्यगर्हाष्टरपि कश्चिन्परिमितसेसारे भवति
कश्चिदपरिमितसेसारः, उपशमश्चाणिशः प्राप्तानामपि के-
पांचिदन्तसेसारभावाद्, अतः पृच्छति-परिमितसेसार-
कोऽनन्तसेसारिकः ? परीत्तः-परिमितः स चासौ संसा-
रश्च पारितसेसारः सोऽस्यास्तीति परित्तसेसारिकः, 'अ-
तोऽनेकधेरादिभी' कप्रत्यय, एवमतस्तस्यासौ संसारश्चान-
न्तसेसारः सोऽस्तीति अन्तसेसारिकः, परीत्तसेसा-
रिर्कोऽपि कश्चित् सुतभयोधिको भवति यथा शालिभद्रा-
दिकः, कश्चिद् दुर्लभयोधिको यथा पुंगेहितपुत्रजीवः, ततः
पृच्छति सुलभा बाधिः-भवान्तरं जितवस्मप्रतिर्यस्यासौ
सुलभयोधिकः, यथे दुर्लभयोधिकः, सुलभयोधिकोऽपि क-
श्चिद्विधि लब्ध्वा विराधयति ततः पृच्छति-आराधयति

सह्यकं पालयति बोधिमित्याराधकः. तद्विपरीतो विराध-
कः, आराधकोऽपि काश्चित्प्रयमोक्तगामी न भवति ततः
पृच्छति—अरमोऽवरमो वा ? , अरमोऽनन्तरभावी भवो य-
स्यासौ अरमः 'अभाविभ्य' इति मत्वर्थीयोऽप्रत्ययस्तादृ-
परीतोऽवरमः, एवमुक्तं सूर्याभादिः भ्रमणो भगवान् महा-
वीरस्तं सूर्याभं देवमेवमवादीत्—भोः सूर्याभ ! त्वं भवसि-
द्धिको, नाभवसिद्धिकः । यावत्करणात्—'सम्महिद्धि नो मि-
च्छादिद्धि परित्तसंसारिण नो अणंतमंसारिण सुलभबाहिण
नो पुञ्जभबाहिण आराहण नो विराहण' इति परिग्रहः, 'तुभ्यं
खं भंते !, 'तुभ्यं' इति सूयं 'णामिति' वाक्यालङ्कारं भवन्ति । सर्वं
केवलत्वेदसा जानीथ सर्वं केवलदर्शनेन पश्यथ, अनेन द्रव्यप-
रिग्रहः, तत्र सर्वशब्दो देशकार्त्तव्येऽपि वर्त्तते यथा अस्य सर्व-
स्यापि ग्रामस्यायमधिपतिरिति सत्तराचर्यवषयज्ञानदर्शन-
प्राप्तपादनार्थमाह—'सर्वतो जाणह सर्वत्रो पासह' सर्वतः-
सर्वत्र दिक्षु ऊर्ध्वमध्ये लोकेऽलांके चिति भावः, जानीथ
पश्यथ च, अनेन क्षेत्रपरिग्रहः, तत्र सर्वद्रव्यसर्वक्षेत्रविषयं
धार्तमार्तकमात्रमापि ज्ञानं दर्शनं वा सम्भाव्यत ततः सक-
लकालविषयज्ञानदर्शनप्रतिपादनार्थमाह—सर्वकालम्—अती-
तमनागतं वर्त्तमानं च जानीथ पश्यथ, एतेन कालपरिग्रहः,
तत्र कश्चित् सर्वद्रव्यसर्वक्षेत्रसर्वकालविषयमापि ज्ञानं स-
र्वपर्यायविषये न सम्भाव्येत् यथा मीमांसकादिः, अत
आह—सर्वान् भावान्—पर्यायान् प्रतिद्रव्यमास्मीयान् पर-
कीयांश्च केवलत्वेदसा जानीथ, केवलदर्शनेन पश्यथ. अथ
भावा दर्शनविषया न भवन्ति ततः कथमुक्तं—'सर्वे भावे
पासह' इति ? , नैव शेषः, उत्कलितरूपया हि तं भावा
दर्शनविषया न भवन्ति अनुरक्तलितरूपतया तु ते भवन्त्येव,
लब्ध खोक्तम्—'निर्विशेषं विशेषाणां, ग्रहां दर्शनमुच्यते' इति,
ततो 'जाणति' 'ण' मिति पूर्ववत् देवानांप्रियाः
पूर्वमपि अनन्तरमुपदर्श्यमाननाट्यविधेः पश्चादपि च उपद-
श्यमाननाट्यविधेः, उत्तरकाले मम एतद्रूपां दिव्यां देवद्वि-
दिव्यां देवद्युतिं दिव्यं देवानुभावं लब्धं (लब्धं) देशा-
न्तरगतमपि किञ्चिद्भवति तत आह—प्राप्तं, प्राप्तमपि किञ्चि-
दन्तरायवशादनात्मवशं भवति तत आह—अभिसमन्वागतं,
तत 'इच्छामि णमि' त्यादि, इच्छामि णमिति—पूर्ववत्, देवानां
प्रियाणां पुरतो भक्तिपूर्वकं बहुमानपुरस्सरं गौतमादीनां भ-
मणानां निर्धनानां दिव्यां देवद्वि दिव्यां देवद्युतिं दिव्यं देवा-
नुभाषमुपदर्शयितुं द्वात्रिंशद्विधं—द्वात्रिंशत्प्रकारं नाट्यविधि-
नाट्यविधानमुपदर्शयितुमिति । 'तए णमि' त्यादि, ततः भ्रम-
णो भगवान् महावीरः सूर्याभेक्ष देवेन एवमुक्तः सन् सूर्या-
भस्य देवस्यैवम—अनन्तरोदितमर्थं नाद्रियते—न तदर्थक-
रणायाद्वरपरो भवति, नापि परिजानाति—अनुमन्यते, स्व-
तो धीतरागत्वात् गौतमादीनां च नाट्यविधेः स्वाध्याया-
द्विषयानकारित्वात्, केवलं तूष्णीकाऽपनिष्ठेन, एवं द्विती-
यमपि चारं, तृतीयमपि चारमुक्तः सन् भगवानेवमवति-
ष्ठति । 'तए णमि' त्यादि, ततः पारिणामिक्या बुद्ध्या
तत्त्वमवगम्य मौनमेव भगवत उच्यते न पुनः किमपि वक्तुं.
केवलं मया भक्तिरास्मीयोपदर्शनीयेति प्रमोदातिशयना
जातपुलकः सन् सूर्याभो देवः भ्रमणं भगवन्तं महावीरं
ब्रुवन्ते—स्तौति नमस्यति—कायं च धाम्निवा नमस्यित्वा

च 'उत्तरपुरच्छिन्नं द्विसीभागमि' त्यादि सुगमं, नवरं
बहुसमभूमिवर्णनप्रस्तावमण्डपवर्णनमणिपीठिकासिद्धा-
ननपुपयुक्तोच्चामुक्तावामवर्णनानि च प्राक्वद् भावनीया-
नि । 'तए णमि' त्यादि, ततः सूर्याभो देवस्तीर्थकरस्य भग-
वतः आलांके प्रणामं करोति, कृत्वा आनुजानातु भगवान् मा-
मित्यनुज्ञापनां कृत्वा सिद्धामनवरगतः सन् तीर्थकराभिमुखः
संक्षिप्तः । (१०) । नाट्यविधिः—'ण' शब्दं चतुर्थभागे उक्ता ।

भंते चि भयवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदति
नमंसति २त्ता एवं वयामी सूरियाभस्म णं भंते ! इन्द्र-
स्स एसा दिव्यां देविद्धि दिव्या देवजुती दिव्ये दे
वाणुभावे कहिं गंतं कहिं अणुपविट्ठे ? , गोयमा ! स-
रीरं गते सरीरं अणुपविट्ठे से कण्ठेणं भंते ! एवं
बुच्च ?—सरीरं गते सरीरं अणुपविट्ठे, गोयमा ! , 'स ज-
हानाम ए कूडागारमाला सिया दुहतो लिता दुहतो गुत्ता
गुत्तद्वारा णिवाया णिवायगंभीरा, तीसे णं कूडागार-
मालाते अद्गसामंते एत्थ णं महंगे जणसमूहे चि-
ट्ठति, तए णं से जणसमूह एगं महं अब्भवहलगं वा
वासवहलगं वा महावायं वा इजमाणं पासति २ सिता
तं कूडागारसालं अंतो अणुविसइ २ मित्ता खं चिट्ठइ, मे
तण्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चति—सरीरं अणुपविट्ठे । (१०२६)

भदन्तेत्यामन्त्रणपुरस्सरं भगवान् गौतमः भ्रमणं भगवन्तं म-
हावीरं वदन्ते नमस्यति धाम्निवा नमस्यित्वा 'एवं' वक्ष्यमा-
णप्रकारेणावादीत्. पुस्तकान्तरं त्विदं वाचनान्तरं दृश्यते,
'तए कालेणं तए समणं समणस्स भगवन्नो महावी-
रस्स जिद्धं अंतवासी' इत्यादि, अस्य व्याख्या—तस्मिन्
काले तस्मिन् समये णंशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः, भ्रमण-
स्य भगवतो महावीरस्य 'ज्येष्ठ' इति प्रथमोऽन्तेवासी-
शिष्यः, अनेन पद्मद्वयेन तस्य सकलसङ्ख्याधिपतिरवमा-
वेद्यति, इन्द्रभूतिरिति मातापितृकृतं नामधेयं नामेति प्राक-
तत्वात् विभक्तिपरिणामेन नामेति द्रष्टव्यम्, एवमन्यत्रापि
यथायानं भावनीयम्, अन्तेवासी च किल विषयायां
आधकाऽपि स्यादन्तस्तदाशङ्काप्यवच्छेदार्थमाह—'अन-
गारः, न विद्यते अगारं—गृहमस्येत्यनगारः, अयं च
विगीतगोत्रोऽपि सम्भाव्येन अत आह—गौतमां गोत्रेण, गौ-
तमाक्षयगोत्रसमन्वित इत्यर्थः, अयं च तत्कालोचितदेह-
परिमाणपेक्षया न्यूनाधिकदेहोऽपि स्यादन्त आह—सतो-
त्सेधा—सप्तहस्तप्रमाणशरीरं लङ्गायः, अयं चेत्यभूतो लङ्का-
ण्डीनोऽपि शङ्क्येतानस्तदाशङ्कापनादर्थमाह—'समख-
उरंसंसाणसंडिप' इति, समाः—शरीरलक्षणशास्त्रोक्तप्र-
माणावसंधादिन्यस्तत्रोऽक्षयो यस्य तत् समचतुरक्षं
अक्षयस्त्वह चतुर्दिग्वभागीपलक्षिताः शरीरावयवा द्रष्ट-
व्याः, अन्ये त्वाहुः—समा—अन्यूनाधिकाक्षतत्रोऽप्यक्षया
यत्र तत् समचतुरक्षं तच्च तत् संस्थानं च, संस्था-
नम्—आकारः तच्च, धामर्क्षणजाग्वोरन्तरं
आसनस्य ललाटोपरिभागस्य आसनं धामर्क्षण-
स्य दक्षिणजानुनध्यान्तरमिति, अगरे त्वाहुः—विस्तारो-

संस्थयोः समस्थान् समस्तनुरत्नं तच्च तत्संस्थानं च २.
संस्थानम्—आकारमेतत् संस्थितो—व्यवस्थितो यः स
तथा 'जाय उद्गाए उद्ग' इति यायत्करणान्—उज्जरि-
हसंस्थाने कणगपुलकनिप्रसपद्गोरि उगतने दिक्षते
नक्षत्रे महातवे उगले घोर घोरगुणे घोरतवस्सी घो-
रबंधरबासी उच्छुद्धसरीरे संस्त्रितविपुलतेयलेमे चउ-
सपुष्पी चउनागोवगए सव्यक्खरसंज्ञिवाइ समणस्स भ-
गवतो महाधीरस्स अदुग्गसामन्ते उद्गजाणु अहोसिरे भा-
णकोट्टोवगए संजमंशं तवसा अण्णाणं भायमाणे विहर-
इ, तए एं से भगवं गोयमे जायसंहु जायसंसए जा-
यकोउहल्ले उण्णसंसहे उण्णसंसंसए उण्णसंसंसहे संजा-
यसंसं संजायसंसए संजायकोउहल्ले समुण्णसंसंसं सम-
ण्णसंसंसए समुण्णसंसंसंसहे उद्गाए उद्ग' इति द्रष्टव्य,
तत्र नाराचमुभयतो मर्कटबन्धः श्रुतमस्तदुपरि वेष्टनप-
ट्टः कीर्तिका अस्थिप्रयस्यापि भेदकमस्थि एवंरूपं संहन-
नं यस्य स तथा, तथा कनकस्य—सुवर्णस्य यः पुल-
का—लवस्तस्य यो निकष—कषपट्टक रत्नारूपस्तथा प-
द्मप्रहंगेन पद्मकमरागयुज्यन्ते अवयवं समुदायोपचारात्
यथा देवदत्तस्य हस्ताग्ररूपोऽवयवोऽपि देवदत्तः, तथा
च देवदत्तस्य हस्ताग्रं स्पृष्ट्वा लोकां वदति—स्पृष्टो म-
या देवदत्त इति, कनकपुलकनिकषपट्टं पद्मवच्च यो गौ-
रः स कनकपुलकनिकषपट्टगौरः, अथवा—कनकस्य यः
पुलका—रूपत्वं सति बिन्दुस्तस्य निकषो वर्णतः सह-
शः कनकपुलकनिकषः, तथा पद्मवत्—पद्मकमरवत् यो
गौरः स पद्मगौरः, ततः पदव्यस्य कर्मधारयसमासः,
अयं च विशिष्टवर्णग्राहताऽपि शङ्क्यत तत् आह—
'उगतंवे' इति, उग्रम्—अधृष्य तप—अनशनदि यस्य
स तथा, यदन्येन प्राकृतेन पुंसा न शक्यते चित्तयितु-
मपि मनसा तद्विधेन; तपसा युक्त इत्यर्थः, तथा दीप्तं-
जाज्वल्यमानदहन इव कर्मवन्तगहनदहनसमर्थतया ज्व-
लितं तपो—धर्मध्यानादि यस्य स तथा, 'तत्तव' इ-
ति तत्त्वं तपो ज्ञेन स तत्तपाः, एवं हि तेन तपस्तत्त्वं
येन सवाक्यपि अशुभानि कर्माणि भस्मसात् कृतानीति
'महत्वं' इति महान्—प्रशस्तभाशेसादोषरहितत्वात्
तपो यस्य स महानपा, तथा 'उगले' इति, उद्गारः-
प्रधानः, अथवा-उगलो—भाष्मः उग्रादिविशिष्टतपःकरण-
तः पार्श्वस्थानामल्पसंस्थानामतिभयानक इति भावः, त-
था घोरं—निघृणः परीपेहन्दिन्द्रियादिरिपुसगविनाशनमाधि-
कृत्य निर्दय इति यावत्, तथा घोरं—अन्यैर्गुणवरा गु-
णा मूलगुणादयो यस्य स घोरगुणः, तथा घोरैस्तपोभि-
स्तपस्वी घोरतपस्वी, 'घोरबंधरबासी' इति घोरं-
दाहणमल्पसर्वदुर्गनुचरत्वात् प्रभवत्ये यत् तत्र वस्तुं शी-
लं यस्य स तथा, 'उच्छुद्धसरीरे' इति उच्छुद्धम्—उ-
ज्झितमिधोज्झितं संस्कारपात्रत्यागात् शरीरं येन स उ-
च्छुद्धशरीरः, 'संस्त्रितविपुलतेयलेमे' इति संस्त्रिता—शरी-
रान्तर्गतत्वेन हस्यतां गता विपुला—विस्तीर्णता अनक-
थोजनप्रमाणं श्रितवस्तुदहनसमर्थत्वात् तेजोलेप्या—
विशिष्टतपोजन्मलब्धिविशेषप्रभवा तेजोव्याला यस्य स
तथा, 'चउहसपुष्पी' इति चतुर्हसं पृष्ठाणि विद्यन्ते । य-

स्य तेनैव तेषां रचितत्वात् असौ चतुर्हसपुष्पी, अतएव
तस्य श्रुतेकपालितामाह, स चावधिज्ञानादधिकलोऽपि
स्यादत्त आह—'चउनागोवगए' मतिभुतावधिमतः पर्याय
ज्ञानचतुष्टयसमन्वितः, उक्तविशेषणद्वययुक्तोऽपि काश्चित्
समप्रभृतविषयव्यापिज्ञानो भवति चतुर्हसपुष्पविशामपि प-
दस्थानपतितत्वेन धवणादत्त आह—'सर्वाक्षरसंज्ञिपात्री'
अक्षराणां संज्ञिपाताः—संयोगाः अक्षरसंज्ञिपाताः सर्वे
च ते अक्षरसंज्ञिपाताश्च सर्वाक्षरसंज्ञिपातास्ते यस्य हे-
याः स तथा, किमुक्तं भवति?—या काचित् ज्ञयति ध-
दानुपूर्व्या वाक्यानुपूर्व्या वा संभवति ताः सर्वा अपि
जानतीति, एवंगुणविशिष्टो भगवान् विनयराशिर्विशिष्ट सा-
क्षादिति कृत्वा शिष्याचारव्याख्यानं भ्रमणस्य भगवतो महा-
धीरम्यादुग्गसामन्ते विहरतीति योगः, तत्र दुरं—विप्रकष्टं
सामन्त—संश्रुतं तत्प्रातिषेधादुग्गसामन्तः ततो नातिबु-
रे नातिनिकट इत्यर्थः, किंविशिष्टः सन् तत्र विहरतीत्यन
आह—'उद्गजाणु अहोसिरे' उर्ध्वं जानुनी यस्यामावृध्व-
जानु, अधःशिरो नाडं तिर्यग्वा विलितदृष्टि, किन्तु-नियत-
भूमागनियमितदृष्टिरित्यर्थः, 'भाणकोट्टोवगए' इति ध्यानं-
धर्मध्यानं शुक्रध्यानं च तदेव कोष्ठः—कुशलो ध्यानकोष्ठस्तमु-
पगतो ध्यानकोष्ठोपगतः, यथा हि काष्ठं धान्यं प्राक्-
तमविप्रसृतं भवति एवं भगवानपि ध्यानतोऽविप्रकीर्णोन्द्रि-
यान्तःकरणवृत्तिरित्यर्थः, 'संयमनं' पञ्चाध्वनिबंधाविलम्ब-
णेन तपसा अनशनदिना चशब्दोऽत्र समुच्चयार्थो लुप्तो द्र-
ष्टव्यः, संयमतपोप्रहंगमनयोः प्रधानमोक्षाकृताख्यापनार्थः,
प्राधान्यं संयमस्य तवकर्मानुपादानं हतुत्वेन तपसश्च पुराण-
कर्मनिर्जराहतुत्वेन, तथाहि—आगिनवकर्मानुपादानात् पु-
राणकर्मक्षपणाच्च जायते सकलकर्मक्षयलक्षणा मोक्षस्तता
भवति संयमतपसोर्मोक्षं प्रति प्राधान्यमिति 'अण्णाणं भावे-
माणे विहरति' इति, आत्मानं वासयन् तिष्ठति । 'तए एं'
मित्यादि, ततो ध्यानकोष्ठोपगतविहरणादनन्तरं 'ए' मिति
वाक्यालङ्कारे स भगवान् गौतमो 'जातसंह' इत्यादि, जात-
अज्ञादिविशेषणविशिष्टः सन् उत्तिष्ठतीति योगः, तत्र जाता-
श्रुता भद्रा—इच्छा वक्ष्यमाणार्थतत्त्वावगमं प्रति यस्यासी
जातभद्रः तथा जातः संशयो यस्य स जातसंशयः, संशयो
नाम अनवधारितार्थं ज्ञानं, स चैवम्—इत्थं नामास्य दिव्या
देवर्द्धिर्विस्तृता अभवत्, इदानीं सा क्व गतेति, तथा 'जा-
यकुतूले' इति जाते कुतूहले यस्य स जातकुतूहलः, जातौ-
स्तु क्व इत्यर्थः, तथा कथममुमर्थं भगवान् प्रकृतयिष्यति
इति, तथा 'उण्णसंसहे' उण्णसा प्रागभूता सती भूता भद्रा
यस्यासी उण्णसभद्रा, अथ जातभद्र इत्येतदेवास्तु किमर्थ-
मुण्णसभद्र इति, प्रवृत्तभद्रत्वेनैवाण्णसभद्रत्वस्य लब्ध-
त्वात्, न हि अनुपपत्ता भद्रा प्रवर्तते इति, अत्राख्येन—हेतु-
व्यप्रदर्शनार्थं, तथाहि—कथं प्रवृत्तभद्रः? उच्यते—यत् उ-
ण्णसभद्रः, इति हतुत्वदर्शने व्यापकं, तस्य काव्यालङ्कार-
त्वात् यथा 'प्रवृत्तदीपामप्रवृत्तभास्करां, प्रकाशचन्द्रां बुबुधे
विभायरी' मित्यत्र, अत्र हि यद्यपि प्रवृत्तदीपादिव्यादेवाप्र-
वृत्तभास्करत्वमुपगते तथाप्यप्रवृत्तभास्करत्वं प्रवृत्तदीपत्वा-
देहेतुनोपपन्नमिति सम्यक्, 'उण्णसंसहे उण्णसंसंसं'
इति प्राग्वत्, तथा 'सजायसंसहे' इत्यादि पक्षदकं प्राग्वत्,
नवरमिह संशब्दः प्रकर्षादिवचनां वदितव्यः, 'उद्गाए उद्ग'

नि उत्थानमुत्था—ऊर्ध्वं वर्तने तथा उत्तिष्ठति, इह 'उड्ड' इत्युक्ते क्रियारम्भमात्रमपि प्रतीयेत यथा वक्त्रमुत्तिष्ठन् नत स्तब्धवक्त्रेणार्थमुत्थायेत्युक्तम्, उत्थया उत्थाय 'जगं' त्याद यस्मिन् दिग्भागे अमणो भगवान् महावीरो वर्तने 'लेणव' इति तस्मिन्नेव दिग्भागे उपागच्छति, उपागत्य च अमणं त्रिक-
स्यः--प्रिवारान् आर्क्षणप्रक्षिणीकरोति, आर्क्षणप्रक्षि-
णीकृत्य च यन्दने नमस्यति यन्विद्या नमस्यत्या एवमवादी-
त—'सूरियाभस्म खं भंते !' इत्यादि, 'कहिण' इति क
गतः ? तत्र गमनमन्तरप्रवेशाभावेऽपि दृष्टं यथा भिक्षो गतो
कुलमिति, एषाऽपि दिव्यानुभावे यद्येव कश्चिदप्यन्यासके प्रवे-
श गतः स्यात्ततो दृश्यत न चासौ दृश्यत, नतो भूयः पृच्छति-
'कहि अणुपावेदु' इति कानुप्रविष्टः कास्तस्मिन् इति भवः ।
भगवानाह—गौतम ! शरीरं गतः शरीरमनुप्रविष्टः पुनः
पृच्छति—'से कणट्ठण' मित्यादि, अथ केनाथेन—केन हतु-
ना भवन्त ! एवमुच्यते—शरीरं गतः शरीरमनुप्रविष्टः ?
भगवानाह—गौतम ! 'से जहानाम' इत्यादि, कूटम्यव-
पयेत शिखरम्यवाकां यस्याः सा कूटाकारा, यस्या उपरि
आच्छादने शिखराकारं सा कूटाकारा इति भावः, कूटाकारा
चासौ शाला च कूटाकारशाला, यादया—कूटाकारेण शिख-
रकृत्यापललिता शाला कूटाकारशाला स्यात्, 'दुहना लि-
त्ता' इति बहिर्गन्तव्यं गोमयादिना लिता गुप्ता बहिः प्रा-
कारावृता गुप्तद्वारा द्वारस्थगता, यदिया—गुप्ता गुप्तद्वारा
कपाश्चिद् द्वाराणां स्थगितत्वात् कपाश्चिन्वास्थगितत्वादि-
ति निवाता-वायोरप्रवेशात् किल महद् गृह निवाते प्राये
न भवति तत आह निवातगम्भीरा निवाता सती गम्भी-
रा निवातगम्भीरा, निवाता सती विशाला इत्यर्थः, नतस्त-
स्याः कूटाकारशालाया अदूरसामन्ते नातिदूरं निकटं वा
प्रवेशे महान् एकाऽन्यतरा जनसमूहस्तिष्ठति, स च एकं
महत् अन्नरूपं वार्दलम् अन्नयार्दले, धाराभिधानरहितं स-
म्भाव्यवर्षं वार्दलमित्यर्थः, वर्षप्रधानं वार्दलकं वर्षयार्दलकं
वर्षं कुर्वन्तं वार्दलकं महाधानं वा 'एज्जमाण' मिति आ-
यान्तम्-आगच्छन्तं पश्यति, इष्ट्वा च तं 'कूडागारसाल'
द्वितीया वाक्ये तस्याः कूटाकारशालाया अन्तरं गतोऽ-
नुप्रविष्ट्य तिष्ठति, एवं सूर्याभस्यापि देवस्य सा तथा
विशाला दिव्या देवधिर्विद्या देवधुतिर्विद्या, देवानुभावः
शरीरमनुप्रविष्टः 'से कणट्ठण' मित्यादि, अनेन प्रकारेण
गौतम ! एवमुच्यते—'सूरियाभस्म' इत्यादि ।

भूमे गौतमः पृच्छति—

कहिं खं भंते ! सूरियाभस्म देवस्म सूरियाभे शाभं
विमाणं पञ्चे ? गोयमा ! जंबुद्वीपे दीवि मंदरस्म पुं-
यस्म द्वादिगेण इमीसे रयणप्पमाए पुढवीए बहुममरम-
णिजातो भूमिभागानो उड्डं चंदिमसूरियगहगणयक्ख-
त्ततारारूवाणं बहूइ जोयणसयाइ बहूइ जोयणसहस्माइ
बहूइ जोयणसयसहस्माइ बहूइओ जोयणकोडीओ बहु-
इओ जोयणसयसहस्सकोडीओ उड्डं दूरं वीतीवइत्ता एत्थ
खं सोहम्मे कप्पे नामं कप्पे पञ्चे, पाईणपंडीणआयते
उदीणदाहिणवित्थिखे अहचंदसंठाणसंठिते अस्मिन्-

लिभासरासिवसामे असंखेजाओ जोयणकोडाकोडीओ
आयामविकखंभेणं असंखेजाओ जोयणकोडाकोडीओ
परिक्खेवेणं इत्थं खं सोहम्माणं देवाणं वत्तीसं विमाण-
वाससयसहस्माइ भवतीति मक्खायं, ते खं विमाणा स-
व्वरयणामया अच्छा ० जाव पडिरूवा, तेसिं खं विमाणाणं
बहुमज्जदेसमाए पंच वडिमया पणत्ता, तं जहा—१ असो-
गवडिसते २ सत्तवन्नवडिमते ३ चंपकवडिमते ४ चूयगव-
डिमते ५ मज्जे सोहम्मवडिमए, ते खं वडिसगा सव्व-
रयणामया अच्छा ० जाव पडिरूवा, तस्स खं सोहम्मव-
डिमगस्स महाविमाणस्स पुराच्छिमेणं तिरियमसंखेजाइ
जोयणसयसहस्माइ वीईवइत्ता एत्थ खं सूरियाभस्म
देवस्म सूरियाभे नामं विमाणं पञ्चे, अदंतरस जाय-
णसयसहस्माइ आयामविकखंभेणं गुणयालीमं च सय-
सहस्माइ वावन्नं च सहस्माइ अद्वय अडयाल जोयण-
सते परिक्खेवेणं, मे खं एगेणं पागागेणं मव्वआ समंता
संपरिकखत्ते, मे खं पागां तस्मिं जोयणसयाइ उड्डं उच्च-
त्तेणं मूले एगं जोयणसयं विकखंभेणं मज्जे पञ्चामं जा-
यणाइ विकखंभेणं उप्पि पणवीसं जायणाइ विकखंभेणं
मूले विन्थिमे मज्जे संखिते उप्पि तणुए गोपुच्छसंठा
णमंठिए सव्वकणगामए अच्छा ० जाव पडिरूवे, मे खं
पागारे गाणा (मणि) विहपंचवन्नं कविमीमण्हि
उवमोभिते, तं जहा—किण्हं नीलं हिं लोहितं हिं हालि-
इहिं मुक्खिण्हिं कविमीमण्हिं, ते खं कविमीमणा एगं
जायणं आयामेणं अद्वजोयणं विकखंभेणं देसुणं जायणं
उड्डं उच्चत्तेणं सव्वमणि (रयणा) मया अच्छा ० जाव
पडिरूवा, सूरियाभस्म खं विमाणस्स एगमेगाए बाहाए
दारसहस्मं २ भवतीति मक्खायं, ते खं दारा पंच जा-
यणमयाइ उड्डं उच्चत्तेणं अड्डाइजाइ जोयणसयाइ विकखं-
भेणं तावइयं चैव पवेसेणं मया वरकणगधूभियागा ईहा-
मियउमभतुरगण्णमगरविहगवालगाकिन्नररुमरभचमरकुं-
जगवणलयपउमलयभत्तिचित्ता खं भुग्गयवरययवइया प-
रिगयाभिगमा विज्जाहरजमलजुयलजंतजुत्तं पिव अच्छी-
सहस्ममालिणीया रुवगसहस्मकलिया भिममाणा भिब्भ-
सप्पणा चक्खुल्लोयणलेसां सुहफामां समिरीयरूवा वओ
दाराणं तेसिं होइ, तं जहा—वहरामया शिम्मा रिट्टामया
पइट्टाणा वरुलियमया सुहखंभा जायरूवायचियपवरमं-
चवन्नमणिरयणकोडिमत्तल इमगठभमया एलुया गोभे-
जमया इंदकीला लोहिक्खमतीता दारचेडीओ जो-
ईरमया उत्तरंगा लोहिक्खमईओ सुईओ वगरुओ
संधी नाखामणिमया सप्पुग्गया वयरामया अत्ता अ-

मालपासाया रव्यामयाओ आवत्तणपेहिपाओ अंकुत्तर-
पासगा निरंतरियणकवाडा भितीसु चेव भित्तिगुलिता
छप्पभा तिप्पि होनि गोमाणसिया तइया शाखामखिर-
पणवालरुवगलीलडिअमालभंजियागा वयरामया कुडा
इययामया उस्मेहा सव्वतवण्णिअमया उल्लोया शाखाम-
गिरयणजालपंजरमणिवंसगलोहियक्खपडिवंसगरययभो-
मा अंकामया पक्खा पक्खवाहाओ जोहरसामया वंसा वं-
सकवेन्नुयाओ रयणामयाओ पडियाओ जायरुवमईओ
ओहाडणीओ वहरामईओ उवरिपुच्छणाओ सव्वंसेयर-
ययामयाच्छायणे अंकामया कणगकूडतवण्णिज्जधूमिया-
गा मेया संखनलविमलनिम्मलदधिपणगोखीरफेणरयय-
णिगरप्पगासा तिलमरणदूचंदचित्ता नाणामणिदामा-
लंकिया अंतो बहिं च सण्हा तवण्णिज्जवालुयापत्थडा
सुहफासा सस्मिरीयरूवा पासईया दरिसण्णिज्जा अभि-
रूवा पडिरूवा ।

क सूर्याभस्य देवस्य सूर्याभं विमानं प्रकृतं ? भगवानाह-
गीतम् ! अस्मिन् जम्बूद्वीपे यो मन्दरः पर्वतस्तस्य दक्षिण-
तोऽस्या रत्नप्रभायाः पूर्णव्या बहुसमग्रमणीयात् भूमिभा-
गादूर्ध्वं चन्द्रसूर्यप्रहणनक्षत्रताराकपालामपि पुरतो बहूनि
योजनानि बहूनि योजनशतानि ततो बुद्ध्या बहुबहुतरा-
स्त्वयमेव बहूनि योजनसहस्राण्ययमेव बहूनि योजनशतस-
हस्राणि एवमेव च बह्वियोजनकाटीर्यमेव च बह्वियोजन-
काटीकाटीकूर्ध्वं दूरमुत्प्लुत्य अत्र सार्द्धं रज्जुप्रमाणे प्रवेशं सौ-
धर्म्मो नाम कल्पः प्रकृतः, स च प्राचीनापार्चीनायतः ।
पूर्वापरायत इत्यर्थः, उत्तरदक्षिणविस्तीर्णः, अर्द्धचन्द्रसं-
स्थानसंस्थितः, द्वौ हि सौधर्म्मेशानदयलाकौ समुदितौ प-
रिपूर्णचन्द्रमण्डलसंस्थानसंस्थितौ, तयोश्च मेरुर्दक्षिणवर्ती
सौधर्म्मकल्प उत्तरवर्ती ईशानकल्पः ततो भवति सौधर्म्म-
कल्पः सन्द्रसंस्थानसंस्थितः, 'अच्चिमाती' इति अर्ची-
वि-किरणानि तेषां माला अर्चिर्माला सा अस्यास्तीति
अर्चिर्माला; किरणमालासङ्कुल इत्यर्थः, असङ्ख्यययोजन-
कोटीकोटीः 'आयामविष्कम्भेण' नि आयामश्च विष्कम्भ-
आयामविष्कम्भं समाहारां ब्रह्मस्तेन आयामेन च विष्क-
म्भेन चेत्यर्थः, असङ्ख्यया योजनकाटीकोटयः 'परिष्कम्भेण'
परिधिना 'सव्वरयणामए' इति सर्वात्मना रत्नमयः 'जाव
पडिरुव' इति यावत्करणात्—'अच्छे मण्डे घट्ट मट्ट' इ-
त्यादिविशेषणकदम्बकपरिग्रहः, 'तत्थ ण' मित्यादि नत्र
सौधर्म्मं कल्पे द्वाविंशत् विमानशतसहस्राणि भवन्ति इ-
त्याख्यातं मया शेषेण तीर्थकृद्भिः । 'तं णं विमाणं' त्या-
दि, तानि विमानानि सूत्रं पुंस्त्वं प्राकृतत्वात् सर्वरत्नम-
यानि-सामस्त्येन रत्नमयानि 'अच्छानि' आकाशस्कटिक-
यवतिनिर्मलानि, अप्रापि यावत्करणात्—'सण्हा लण्हा घट्टा-
मट्टा नीरया' इत्यादि, विशेषणजात द्रष्टव्यं, नञ् प्रागेयान-
कशो व्याख्यानं 'नेसि ण' मित्यादि, तेषां विमानानां बहुप-
क्षदेशभागे त्रयोदशप्रस्तटे सर्वत्रापि विमानावतंसकाः च-

खकल्पवरमप्रस्तटवर्तित्वात् पञ्चावतंसकाः पञ्चविमानावतं-
सकाः प्रकृताः, तद्यथा-अशोकावतंसकः-अशोकावतंसक-
नामा, स च पूर्वस्यां दिशि, ततो दक्षिणस्यां सप्तपक्षावतंसकः
पश्चिमायां अम्पावतंसकः उत्तरस्यां खुतावतंसकः मध्यं
सौधर्म्मावतंसकः, ते च पञ्चापि विमानावतंसकाः सर्वरत्न-
मयाः 'अच्छा' जाव पडिरूवा 'इति यावत्करणादत्रापि
सण्हा लण्हा घट्टा मट्टा' इत्यादि विशेषणजातमयान्तर-
म्, अस्य च सौधर्म्मावतंसकस्य पूर्वस्यां दिशि तिर्यक्
असङ्ख्ययानि योजनशतसहस्राणि अत्यन्तव्याप-
सूर्याभस्य देवस्य सूर्याभं नाम विमानं प्रकृतम्, अर्द्धे त्रयोद-
श येषां तानि अर्द्धत्रयोदशानि, सप्तानि द्वादशेऽन्त्यर्थः,
योजनशतसहस्राण्यायामविष्कम्भेन, एकानवध्वारिणाम्
योजनशतसहस्राणि द्विपञ्चाशत्सहस्राणि अष्टौ च योजनश-
तानि अष्टवध्वारिणश्चाधिकानि ३६५२८४८ किञ्चिद्विंशत्यधि-
कानि परिक्षेपेण—परिधिना, इदं च परिक्षेपपरिमाणं
'विष्कम्भेणग्गदहगुणकरणी बहूस्स पारिरओ हाइ' इति
करणवशात् स्वयमानन्तर्यं, सुगमत्वात् । 'सं णं एणसं'
मित्यादि, तद्विमानमेकेन प्राकारेण सर्वतः—सर्वासु दिक्षु
समन्ततः—सामस्त्येन परिक्षिप्तम् । 'सं णं पागारं' इत्यादि-
स प्राकारः त्रिणि योजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन मूलं
एकं योजनशतं विष्कम्भेण मध्यभागे पञ्चाशत्, मूला-
दारभ्य मध्यभागे चावत् योजने योजने योजनत्रिमा-
गस्य विष्कम्भतस्फुटितत्वात्, उपरि-मस्तके पञ्चविंशति-
योजनानि विष्कम्भेण, मध्यभागादारभ्योपरितनमस्तकं
चावत् योजने योजने योजनषड्भागस्य विष्कम्भतो हीय-
मानतया लभ्यमानत्वात्, अत एव मूले विस्तीर्णे मध्ये
संक्षिप्तः पञ्चाशतो योजनानां स्फुटितत्वात्, उपरि तनुकः प-
ञ्चविंशतियोजनमात्रविस्तीरात्मकत्वात्, अत एव गापुकुलसं
स्थानसंस्थितः, 'सव्वरयणामए अच्छे' इत्यादि विशेषणजातं
प्राग्वत्, 'सं णं पागारं' इत्यादि, स प्राकारो 'सक्याविह-
पंचवन्नहि' इति नानाविधानि च तानि पञ्चवर्णानि च
नानाविधपञ्चयर्णानि ते, नानाविधस्य च पञ्चवर्णपेक्षया
द्रष्टव्यं कृष्णाद्वर्णनारतम्यापेक्षया वा पञ्चवर्णत्वमेव प्रक-
टयति—'करंहादि' इत्यादि, ते णं कविस्तीसगा
इत्यादि, तानि कपिशीर्षकाणि प्रत्येकं योजनमकमायामतो
दैर्घ्येणार्द्धं योजनं विष्कम्भेण देशानयोजनमुच्चैस्त्वेन 'सव्व-
रयणामया' इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् । 'सूरियामस्त
स' मित्यादि, एकैकस्यां वाहायां द्वारसदृशमिति सर्वस-
ङ्ख्यया चत्वारि द्वारसहस्राणि, तानि च द्वाराणि प्रत्येकं
पञ्चयोजनशतान्यूर्ध्वम् उच्चैस्त्वेन अर्द्धतृतीयानि योजन-
शतानि विष्कम्भतः 'तावइयं चेव' ति अर्द्धतृतीयाभ्येव यो-
जनशतानि प्रवेशतः 'सेया' इत्यादि, तानि च द्वाराणि स-
योण्युपरि श्वेतानि-श्वेतवर्णोपेतानि धातुयनाङ्गरत्नमय-
त्वात् 'वरकणमथूमियागा' इति वरकनका—वरकनकमयी
इतूपिका—शिखर येषां तानि तथा, 'इहामिगउसभतुरम-
नरमगगविहगवालगाकिअरककसरभसमरकुंजरवणलयपउम-
लयभल्लिजिस्ता संभुगयवरवयत्वेवयापरिगयाभिरामा वि-
ज्जाहरजमलजुयलजतजुका विष अक्खीमइस्समालिणीथा
कडपउसउसकालया मिसमाणा मिट्ठिसमाणा चफुल्ला-

यगलेसा सुहकामा सभिसरीयकदा' इति विशेषणजानं
यानयिमानवद्भावनीयं' यस्माद्वाराणां नेति होह' इति तेषां
द्वाराणां वर्णः—स्वरूपं व्यावर्णनमयं भवति, तमेव कथय-
ति—'तज्जद' स्यादि, तद्यथा—'वहगमया गिहमा' इति नेमा
नाम द्वाराणां भूमिभागादुद्धृतं निष्कामन्तः प्रदेशस्ते स-
धे वज्रमया—वज्रगन्तमयाः, वज्रशब्दस्य धातुत्वं प्राकृत-
त्वात्, एवमन्यथापि द्रष्टव्यं, 'गिहामया पट्टाणां' गिहम-
या—गिहगन्तमयानि प्रतिष्ठानानि मूलपादाः देवलियमया
खंभा' इति वैहगन्तमयाः स्तम्भाः 'जायकवोयाचयपव-
रपञ्चवच [यर] मणिरयगकुडिमन्ता' जातरूपेण-सुवर्णेन
उपाच्यते—पुनः प्रवर्गैः—प्रधानैः पञ्चवर्णैर्मणिभिः—सन्दर्का-
न्तार्धभिः रत्नैः—कर्तृनादिभिः कुट्टिमन्तं—वज्रभूमितलं
येषां ते तथा 'हंसगम्भमया पलुहा' हंसगम्भमया—हंसग-
म्भारूपगन्तमया पलुहा—देहव्यः 'गोमेज्जमा इन्दकीला'
इति गोमेज्जकर्तृमया इन्दकीलाः, 'लोहियक्खमईओ'
लोहितारुत्तममयः, 'खडाओ' इति द्वारशाला 'जं-
हरसमया उत्तरंगा' इति द्वारस्यापरि तिष्ठस्य—
स्थितमुत्तरङ्गं तानि ज्यातीरसमयानि—ज्यातीरसाल-
रुक्तात्मकानि 'लोहियक्खमईओ' लोहितारुत्तममयो लोहि-
तारुत्तममयाधिकाः सन्त्य—फलकद्वयसम्बन्धविधटनाभायह-
तुः पादुकास्थानीयाः 'यहगमया संधी' वज्रमयाः सन्धयः
सन्धिमलाः फलकानां, किमुक्तं भवति?—वज्रगन्तपूरिताः फ-
लकानां सन्धयः, 'नाणामणिमया समुगया' इति समुद्रका एव
समुद्रकाः—शुचिकाशृद्वाणि तानि नानामणिमयानि वयगमया
हृग्गला अग्निलपास्याया' अग्निल—प्रतीताः अग्निलप्रासादा
यत्राग्निल निपश्यन्ते, आह च जीवाभिगममूलटीकाकार-
"अग्निलप्रासादो यत्राग्निल निपश्यन्ते इति" एत इय अपि
वज्रगन्तमया रययामयाओ आवत्तणपट्टियाओ' इति आ-
वर्त्तनपीठिका नाम यत्रेन्द्रकीलका भवति, उक्तं विजय-
द्वारचिन्तायां जीवाभिगममूलटीकाकारेण—"आवर्त्तनपीठि-
का यत्रेन्द्रकीलका भवतीति" "अकुत्तरपासगा' इति अ-
ङ्का-अङ्कगन्तमया उत्तरपाश्वो येषां द्वाराणां तानि अङ्का-
सरपाश्वकानि 'निगतरियघकवाडा' इति निर्गतं अन्त-
रिका—लघ्वन्तररूपा येषां ते निरन्तरिका अत एव घना
निरन्तरिका घनाः कपाटा येषां द्वाराणां तानि निरन्तरि-
कघनकपाटानि 'मिलिसु खेय मिलिगुलिया छुण्णघा मिजि
होति' इति तेषां द्वाराणां प्रत्येकमुभयोः पाश्वयोः मिलिपु-
मिलिगताः मिलिगुलिकाः—पीठकस्थानीयाः तिस्रः पट्टपञ्चा-
शत्प्रमाणा भवन्ति 'गोमालीनयो (सज्जा) तइया' इति
गोमानस्यः शय्या 'तइया' इति तायन्मात्राः, षट्पञ्चाशत्त्रि-
कसङ्ख्याका इत्यर्थः 'लोणामणिमया लयालरुक्कगलीलाट्टियसाल
भेजियागा' इति इदं द्वारविशेषणमेव, नानामणिरत्नानि—
नानामणिरत्नमयानि व्यालरूपकाणि लीलास्वितशालमज्जि-
काश्च-लीलास्वितपुत्तलिका येषु तानि तथा 'यहगमया कू-
डा रययामया उस्सहा' इति कूडा—माडभाग उच्छ्रयः—
शिखरम्, आह च जीवाभिगममूलटीकाकृत्—'कूडा माडभाग
उच्छ्रयः शिखर' इति, नवरमत्र शिखराणि तेषामेव माड-
भागानां सव्वर्धीनि धेदितव्यानि, द्वारशिखराणामुक्तत्वात्
वक्ष्यमाणत्वाच्च, 'सव्वतवशिज्जमया उल्लोया' उल्लोका—

उपरिभागाः सव्वतवर्णीयमया—सर्वात्मना तपनीयरूपसु-
वर्णाविशेषमयाः 'नाणामणिरयगजालपंजरमणिधंसगलोहि-
यक्खपाडुधंसगययभोमा' इति मणयो—मणिमया वंशा य-
ेषु तानि मणिमयवंशकानि लोहितारुत्तमयानि लोहितारुत्तमयाः
प्रतिवंशा येषु तानि लोहितारुत्तमप्रतिवंशकानि रजता-रज-
तमयी भूमिर्तेषां तानि रजतभूमानि प्राकृतत्वात्समासास्तः
मणिवंशकानि लोहितारुत्तमप्रतिवंशकानि रजतभूमानि नाना-
मणिरत्नानि नानामणिरत्नमयानि जालपञ्चरात्त-गव्यलाप-
रपर्यायाणि येषु तानि तथा, पदानामसम्बन्धोपनिपातः प्राकृ-
तत्वात्, 'अकामया पक्खा पक्खवाहाओ' इति अङ्का—
रनाघशपस्तमयाः पक्षास्तदकदंशभूताः पक्षवाहयोऽपि
तदकदंशभूता एवाहुमर्यः, आह च जीवाभिगममूलटीका-
कृत्—'अङ्कमया पक्षास्तदकदंशभूता एवं पक्षवाहयोऽपि
द्रष्टव्या' इति, 'आहरसामया वंसा वंसकवल्लुका य' इति
ज्यातीरसं नाम रत्नं तन्मया वंशाः—महान्तः पृष्ठवंशा 'वंस-
कवल्लुका य' इति महतां पृष्ठवंशानामुभयतस्तथैकं स्था-
प्यमाना वंशाः कंचल्लुकानि प्रतीतानि 'रययामइओ पाट्ट-
आओ' इति रजतमयः पाट्टिका—वंशानामुपरि कस्यास्या-
नीयाः 'जायकवमईओ ओहाडणीओ' जातरूपं-सुवर्णविशे-
षमन्तमयः 'ओहाडणीओ' अवघाटिन्यः आच्छादनेतुक-
स्यापरिस्थायमानमहाप्रमाणाकालञ्चस्थानीयाः, 'वयराम-
इओ उवरि पुड्डुणाओ' इति वज्रमया—वज्रगन्तानिमिका अ-
वघाटनीनामुपरि पुड्डुण्या—निधित्वगच्छादनहतुस्तद्वगत-
रत्नार्धशेषस्थानीयाः, उक्तं च जीवाभिगममूलटीकाकारेण—
"ओहाडणाप्रहणे महत् छुल्लकं च पुड्डुना" इति 'सव्वसे-
यरययामयाच्छायणे' इति सव्वसेवं रजतमयं पुड्डुनीना-
मुपरि कंचल्लुकानामध आच्छादनम् 'अकमयकणकूडनव-
णिज्जथुमियागा' अङ्कमयानि वाहुल्येन वज्रगन्तमयानि पक्ष २
वाह्यादीनामङ्कगन्तान्मकत्वात् कनकानि—कनकमयानि कु-
टानि—महान्तं शिखराणि येषां तानि कनककूटानि तप-
नीयानि—तपनीयस्तूपिकानि, ततः पदत्रयस्यापि कर्म-
धारयः, एतन् यत् प्राक् सामान्येन उल्लिखितं 'सयाव-
रकणगधुमियागा' इति तद्वै प्रपञ्चतो भावितमिति । स-
स्मात् तद्वै श्वेतत्वमुपसंहारव्याजनं भूय उपदर्शयति—
'नया' श्वेतानि, श्वेतत्वमेवोपमया द्रष्टयति—'संखनलविम-
लनिम्मलदधिघण्णोखीरफेणरययानिगरप्पगासा' इति विगत
मलं विमलं यत् शङ्खतलं—शंखस्यापरितनो भागो यश्च
निमलो दधिघनः—घनीभूतं दधि गोक्षारफेनो रजतनिकरश्च
नउत् प्रकाशः—प्रतिभासो येषां तानि तथा 'तिलगरयण-
उखंविस्ता' इति तिलकरत्नानि—पुण्ड्रविशेषास्तेरज्ज्वलन्-
ध चित्राणि—नानारूपाणि तिलकरत्नाद्वैचन्द्र्यचित्राणि, क-
चित्—शंखतलावमलनिम्मलदधिघण्णोखीरफेणरययानिगर-
प्पगासद्वैचन्द्र्यविस्ताइ' इति पाठः, तत्र पूर्ववत् पृथक् पृथक्
व्युत्पत्तिं कृत्वा पश्चात् पदद्वयस्य २ कर्मधारयः, 'नाणाम-
णिदानालंकिया' इति नानामणयो—नानामणिमयानि दामा-
नि-मालास्तेरलंकृतानि नानामणिदामालंकृतानि अन्त-
र्धदिध्वंशरूपानि—श्रद्धणुपुल्लभकन्धानिर्मापनानि 'तय-
णिज्जवालुयापयइ' इति तपनीयाः—तपनीयमय्यो या
वालुकाः सिकतास्तासां प्रस्तटः प्रस्तरो येषु तानि तथा

'सुहफाना' इति सुखः-सुखं हन्तुं स्पर्शो येषु नानि सु-
खस्पर्शानि सार्थाकरुणाणि प्रामादीयानां न्यादि प्राग्वत् ।

नैषाधिकीप्रकरणायह—

तेमि गं दाराणं उभञ्चो पामे दुहञ्चो निसी-
हियाण सोलम सोलम चंदणकलमपरिवाडीञ्चो पन्नत्ता-
ञ्चो, ते गं चंदणकलमा वरकमलपड्डाणा सुग्भिवरवा-
रिपडिपुमा चंदनकयचच्चागा आविद्वकंठगुणा पउमुप्प-
लपिहाणा मव्वरयणामया अच्छा ० जाव पडिरूवा महया
महया इंदकुंभममाणा पन्नत्ता समणाउमो !, तेमि गं
दाराणं उभञ्चो पामे दुहञ्चो णिमीहियाण सोलम २
णागदंतपरिवाडीञ्चो पन्नत्ताञ्चो, ते गं णागदंता
मुत्ताजालंतरुमियं हंमजालगवक्खजालखिखिणी (घंटा)
जालपरिखित्ता अम्भुग्गया अभिणिमिड्डा तिरियमुमं-
पग्गहिया अहंपग्गजदुरूवा पन्नगदंमंठाणमंठिया मव्वरय-
णामया अच्छा ० जाव पडिरूवा महया महया गयदंत-
ममाणा पन्नत्ता समणाउमो !, तेसु गं णागदंतणसु
बहव कियहमुत्तवड्डवड्डवग्घारितमल्लदामकलावा णीलमुत्त-
लाहितसु ० हालिहसु ० मुक्किक्कमुत्तवड्डवग्घारितमल्लदाम-
कलावा, ते गं दामा तवणिज्जलं वृमगा सुवन्नमयरमं-
डियगा ० जाव कन्नमणिचुत्तिकंरं मंहेणं ते पंदमे
मव्वञ्चो समंता आपूरमाणा २ सिरीण अईव २ उव-
सांभमाणा चिट्ठंति । तेमि गं णागदंताणं उवरि अन्ना-
ञ्चो सोलम नागदंतपरिवाडीञ्चो पन्नत्ताञ्चो, ते गं णागदं-
ता तं चव ० जाव महता २ गयदंतममाणा पन्नत्ता
समणाउमो !, तेसु गं णागदंतणसु बहवे रययामया
मिक्कणा पन्नत्ता, तेसु गं रययामणसु मिक्कणसु बहव
वरुलियामइञ्चो धुवघडीञ्चो पन्नत्ताञ्चो, ताञ्चो गं धूवघडी-
ञ्चो कालागुरुपवरकुंदुरुकुरुकधुवमवमघंतगंधुदुयाभिरा-
माञ्चो सुग्गधवरगंधियातो गंधवड्डिभूयाञ्चो ओगलेणं
मणुमणं मणहरेणं घाणमणिचुत्तिकंरं गंधंणं ते पंदमे
मव्वञ्चो समंता ० जाव चिट्ठंति । तेमि गं दाराणं उ-
भञ्चो पामे दुहञ्चो णिमीहियाण सोलम सोलम साल-
भंजियापरिवाडीञ्चो पन्नत्ताञ्चो, ताञ्चो गं सालभंजि-
याञ्चो लीलड्डियाञ्चो सुपड्डियाञ्चो सुअलंकियाञ्चो
णाणाविहरागवममाञ्चो णाणामल्लपिण्डाञ्चो मुट्ठिगिज्ज-
सुमज्झाञ्चो आमेलगजमलजुयलवड्डियअम्भुन्नयपीणर-
इयमंठियपीवरपञ्चाहराञ्चो रत्तावंगाञ्चो अमियकेसीञ्चो
मिउविमयपमत्थलक्खणमंवेल्लियग्गमिरयाञ्चो ईमि असो-
खरपायवसमुट्ठियाञ्चो वामहत्थग्गहियग्गसालाञ्चो ईमि
मदच्छिकउक्खचिट्ठिएणं लूममाणीञ्चो विव चक्खुञ्चो-

यणलेमेहि अन्नमञ्चं खेज्जमाणीञ्चो (विव) पुहाविप-
रिणामाञ्चो सासयभावमुवगयाञ्चो चन्दाणणाञ्चो चंद-
विलासिणीञ्चो चंददममणिडालाञ्चो चंदाहियसोमदंम-
णाञ्चो उक्का (विव उज्जवेमाणाञ्चो) विज्जुवणाभि-
रियसूरदिप्पंततेयअहिययरसन्निकासाञ्चो सिंगारागाञ्चा-
रुवेसाञ्चो पामादियाञ्चो दरिसणिज्जाञ्चो (पडि-
रूवाञ्चो अभिरूवाञ्चो) चिट्ठंति । (सू० २७)

तेषां ङागणां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोरैकैकनैषाधिकीभावेन
'सुहता' इति द्विधातो द्विप्रकारायां नैषाधिक्यां, नैषाधि-
कीनिषीदनस्थानम्, आह च जीवाभिगममूलटीकाकृत्—
" नैषाधिकी निषीदनस्थान " मिति, प्रत्येकं षोडश २
(कलश) परिपाटयः प्रकृताः, ते च चन्दनकलशा 'वरक-
मलपड्डाणा' इति चरं-प्रधानं यत्कमलं तन् प्रतिष्ठानम्—
आधारे येषां ते वरकमलप्रतिष्ठानाः, यथा सुग्भिवरवा-
रिप्रतिपूर्णाचन्दनकृतचञ्च्रीकाः-चन्दनकृतोपगगाः 'आवि-
ज्जकण्ठगुणा' इति आधिजः-आगोपितः कण्ठ गुणो—
रक्तसूत्ररूपो येषां ते आविज्जकण्ठगुणाः, कण्ठकालवत्
समस्या अलुक्, 'पउमुप्पलपिहाणा' इति पञ्चमुत्पलं च
यथायोगं पिधानं येषां ते पञ्चोत्पलपिधानाः 'मव्वरयणा-
मया अच्छा सगहा लण्हा' इत्यादि यावत् 'पडिरूवगा' इति
विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् 'महया' इति अनिशयेन महान्तः
कुम्भानामिन्द्र इन्द्रकुम्भो राजदन्तादिदशानादिन्द्रशब्दस्य
पूर्वनिपातः महौञ्चास्मौ इन्द्रकुम्भश्च तस्य समाना महन्द्रकु-
म्भसमानाः—महाकलशप्रमाणाः प्रकृता हे श्रमण ! हे आ-
युष्मन् । 'तेसु गं दाराण' मिति तेषां ङागणां प्रत्येकं-
मुभयोः पार्श्वयोरैकैकनैषाधिकीभावेन या द्विधा नैषाधिकी
तस्यां प्रत्येकं षोडश षोडश नागदन्तपरिपाटयः प्रकृताः,
नागदन्ता—अङ्कुटकाः, ते च नागदन्ताः 'मुत्ताजालंतरुमि-
यं हंमजालगवक्खजालखिखिण (घंटा) जालपरिक्खत्ता'
इति—मुक्ताजालानामन्तरं यानि उत्सृजानि-लम्बमानानि
हंमजालानि—सुयर्णमयदामसमूहा यानि च गद्याक्षजाला-
नि गद्याक्षानि तन्निशेषमालासमूहा यानि च किङ्किणी-
घण्टाजालानि—लुद्रघण्टासमूहास्तः परिक्खत्ताः—सर्वतो
व्याप्ताः 'अम्भुग्गया' इति अभिमुखमुद्रताः अभिमभाग
मनाक् उन्नता इति भावः 'अभिर्नामिड्डा' इति अभिमुख-
बहिर्भागाभिमुखं निष्पृष्टा निर्गता अभिनिष्पृष्टाः 'तिरि-
यसुनेपरिग्गाहया' इति तिर्यक् भित्तिप्रदेशः सुग्गु—अ-
निशयेन सम्यक्-प्रनागव्यचलनेन परिगृहीताः सुसम्परि-
गृहीताः, 'अहंपग्गजदुरूवा' इति अधः—अधस्तने यत्
पन्नगस्य संप्रम्यार्द्धं तस्यैव रूपम्—आकारो येषां ते अधः-
पन्नगाजंरूपा अधःपन्नगाजंरूपास्मरला दीर्घाश्चेति भावः ।
एतदेव व्याचष्टे—'पन्नगाजंसंस्थानसंस्थिताः' अधः पन्न-
गाजंसंस्थानाः 'सव्वरयणामया' सर्वात्मना यजमया 'अ-
च्छा सगहा' इत्यादयः 'जाव पडिरूवा' इति विशेष-
णजानं प्राग्वत्, 'महया' इति अनिशयेन महान्तो गजद-
न्तसमाना—गजदन्ताकाराः प्रकृता हे श्रमण ! हे आयु-
ष्मन् ! 'तेसु गं णागदंतणसु बहवे कियहमुत्तवड्डा' तेषु

नागदन्तकेषु बहवः कृष्णसूत्रयुक्ता 'वर्णाग्नय' इति अथ
 लम्बिता मातृयदामकलापाः--पुष्पमालाभूषा बहवो नी-
 लसूत्रायलम्बितमातृयदामकलापा एवं लोहितहारिद्रशुक्ल-
 सूत्रयुक्ता अपि वाक्याः । 'ते शं दामा' इत्यादि तानि
 दामानि 'तद्यणिज्जलभूषणा' इति तपनीयः--तपनीयमयो
 लभूषणो-दामनामप्रमभागं मण्डनविशेषो येषां तानि तथा,
 तपनीयलभूषणानि, 'सुवर्णपत्रकेण मण्डितानि सु-
 वर्णपत्रमण्डितानि' नानाविधमणिर्यणविधिहृद्गण्ड-
 स्तोत्रियसमुद्रया' इति नानारूपाणां मणीनां रत्नानां च
 विविधा विचित्रवर्णा दारा अष्टादशस्वरिका अर्द्धहारा
 नयसारकास्तेरुपशोभितः समुद्रायां येषां तानि तथा 'जा-
 य सिरिण अर्ध २ उवसोभमाणा चिद्वृति' इति अत्र याव-
 न्करणादेशं पारपूर्णाः पाठा द्रष्टव्यः 'इसिमरणोत्तरमसंपत्ता
 पुष्पायुक्ताद्विद्युत्तरागण्डि वाएदि मंदाय मंदाय एज्जमाणा
 पज्जपल्लवभूममाणा आराण मणुषुणं मणुहरेणं करण-
 मणनिवृद्धकरेणं सेहणं ते पएसे सव्वओ समंता आपूरमा-
 णी २ मीरीए अर्ध २ उवसोभमाणा चिद्वृति' एतच्च प्रा-
 गेव यानधिमानवर्णने व्याख्यातमिति न भूया व्याख्यायेत ।
 'तेसि शं शागदंताण' मित्यादि, तेषां नागदन्तानामुपरि
 प्रत्येकमन्याः षोडश षोडश नागदन्तपरिपाठ्यः प्रज्ञप्ताः ते
 च नागदन्ता यावत्करणात्--मुक्ताजालनरुमियहंमजालगय
 कस्रजालविस्त्रिणिघटाजालपरिक्खत्ता' इत्यादि प्रागुक्त सर्वे
 द्रष्टव्यं यावत् गजदन्तसमानाः प्रज्ञप्ता हे भ्रमण ! हे आयु-
 मन् ! 'तेसु शं शागदंतपसु' इत्यादि, तेषु नागदन्तकेषु
 बहुनि रजतमयानि सिक्ककानि प्रज्ञप्तानि, तेषु सिक्ककेषु बह-
 वो बहो वैदूर्यमय्या वैदूर्यरत्नात्मिका धूपघाटिकाः 'का-
 लागुरुपवर्कुदुरुक्तुरुक्तधूवमघमघंते' त्यादि प्राग्वत् नवरं
 'घाणमणनिवृद्धकरेण' मिति घाणेन्द्रियमनोनिवृत्तिकरेण ।
 'तेसि ग' मित्यादि, तेषां दाराणां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयो-
 र्नेकैकनैर्वाधकीभावेन द्विधातो द्विप्रकारायां नैर्वाधक्यां षोड-
 श षोडश शालभाज्जकापरिपाठ्यः प्रज्ञप्ताः ताश्च शालभाज्ज-
 का लीलया लीलताङ्गनिवशरूपया स्थिता लीलस्थिताः,
 'सुपशद्वयाओ' इति सुमनोज्ञतया प्रतिष्ठिताः सुप्रतिष्ठिताः
 'सुअलंकियाओ' सुष्ठु-अतिशयंन रमणीयतया अलङ्कृताः
 कथलंकृताः 'शाणाविहरागवसणाओ' इति नानाविधो-
 नानाप्रकारो रागो येषां तानि नानाविधरागाणि तानि वस-
 नानि--वस्त्राणि यासां तास्तथा 'नानामल्लपिनडाओ'
 इति नानारूपाणि मातृयानि--पुष्पाणि पिनडानि आविड-
 नि यासां ता नानामातृयपिनडाः, क्काम्तस्य परिनिपानः सुक्ता-
 दिदर्शनात्, 'मुट्टिगिज्जसुमज्झाओ' इति मुष्टिप्राञ्च सुष्ठु-
 शोभनं मध्यं--मध्यभागो यासां तास्तथा, 'आमल्लगजमल-
 लुगलवर्द्धयअभ्युत्थयणीणरइयसीठियपीवरपओहराओ' पीन-
 पोवरं राञ्चते संस्थितं--संस्थानं यकाभ्यां तौ पीनरञ्चितसं-
 स्थानी आमल्लकः--आपीडः शस्त्रक इत्यर्थः, तस्य यमल-
 लुगलं समधेगिकं यद्युगलं तद्वत् वर्तितो यज्जस्वभावा-
 बुपाञ्चितकठिनभावाविति भावः अभ्युत्थयणी पीनरञ्चितसंस्था-
 नौ च पयोधरौ यासां तास्तथा, 'रत्तावेगाओ' इति रत्नोऽ
 पाङ्गा--नयनोपातरूपो यासां तास्तथा, 'असियकंसिओ'

इति असिताः--कृष्णाः केशा यासां ता असितकेश्यः, एते-
 च सविशेषमाखण्ड--'मिडविमयपसस्थलकस्रगसंघाज्जयग-
 मिरयाओ' सुदृढः--कामला विशदा-निर्मलाः प्रशस्तानि-
 शोभनानि अस्फुटितामन्वप्रभृतीनि लक्ष्णानि येषां ते प्रश-
 स्तलक्षणाः 'संवेज्जिते' संवृत्तमग्रे येषां ते संवेज्जितामाः शि-
 रोजाः--केशा यासां ता मृदुविशदप्रशस्तलक्षणसंवेज्जिताम-
 शिरोजाः, 'इसि असोगवरपायवसमुद्रियाओ' इत्यु-
 नाक् अशोकवरपादपे समुपस्थिताः--आभिधा ईशदशोकव-
 रपादपसमुपस्थितास्तथा 'वामहस्त्यगहियगसालाओ'
 वामहस्तेन गृहीतमग्रे शालायाः--शालायाः अर्धादशोकपा-
 दपस्य यकाभिस्ता वामहस्तगृहीताप्रशालाः 'इसि अउ-
 च्छिक्कइक्खन्निट्टिणं लुपमाणीओ विवे' इति इत्यु-
 नाक् अर्द्ध--निर्यक् वालतमसि येषु कटाक्षरूपेषु चिद्वृत्तसु तैर्मु-
 ष्यन्त्य इव सुरजनानां मनांसि 'अक्खुल्लोयणलेसहि य अ-
 षमसं खिज्जमाणीओ विवे' अन्योऽन्य-परस्परं कलुषां लो-
 कनेन--आलोकनेन ये लेशाः--संश्लेषास्तेः खिद्यमाना इव,
 किमुक्तं भवति ?--एवेनामानास्तर्यग्वलितानि कटाक्षः
 परस्परमवलोकमाना अवतिष्ठन्ति, यथा नूनं परस्पर-
 सौभाग्यासहनतस्तर्यग्वलितानि कटाक्षैः परस्परं खिद्यन्त
 इवात, 'पुढविपरिणामाओ' इति पृथिवीपरिणाम-
 रूपाः शाश्वतभावसंप्रगता विमानयत् 'चंदागणाओ'
 इति चन्द्र इवानन मुखं यासां तास्तथा 'चंदाविला-
 सिणीओ' इति चन्द्रवत् मनोहरं विलसन्तीत्यर्थशीलाश्च-
 न्द्रविलासिन्यः 'चंददसमनिडालाओ' इति चन्द्रार्द्धसमम्-
 अष्टमीचन्द्रसमानं ललाटे यासां तास्तथा 'चंदाहियसा
 मदंमणाओ' इति चन्द्रादपि अधिकं सौमं--सुभगकान्ति-
 मत् दर्शनम्--आकारो यासां तास्तथा उल्का इव उद्यो-
 तमानाः 'थिज्जुघणमरीचिसूरिद'पंतनयअहिययरसाभ-
 कासातो' इति विद्युतो ये घना-बहुलतरा मरीचयस्तेभ्यो
 यच्च सूर्यस्य दीप्यमाने वीमे-नेज्जमस्सादपि अधिकतरः
 सारकाशः-प्रकाशो यासां तास्तथा, 'मिगाराणारव्वाक-
 येसाओ पासाइयाओ दारिमाणजाओ पांडरुवाओ अभि-
 रुवाओ चिद्वृति' इति प्राग्वत् ।

तेसि शं दाराणं उभयो पामे दुहओ निसीहियाए सो-
 लम सोलस जालकडगपरिवाडीओ पन्नताओ, ते शं जा-
 लकडगा सव्वरयणांमया अच्छा ० जाव पडिरूवा । तेसि
 शं दाराणं उभयो पासे दुहओ निसीहियाए सोलस
 सोलस घंटापरिवाडीओ पन्नताओ, तासि शं घंटागं इमे-
 यारूवे वव्वावासे पन्नते, तं जहा-जंजुणयामईओ घंटाओ
 वयरामयाओ लालओ शाणामणिमया घंटापामा तव-
 णिज्जामइयाओ संखलाओ रययामयाओ रज्जुतो, ताओ
 शं घंटाओ ओहस्सराओ महस्सराओ सीहस्सराओ दुंदु-
 हिस्सराओ कुंचस्सराओ शंदिस्सराओ शंदिघोमाओ
 मंजुस्सराओ मंजुघोसाओ सुस्सराओ सुस्सरणिग्घोसाओ
 उरालेणं मणुवेणं मणुहरेणं कम्मणनिवृद्धकरेणं मंदं त
 पदेसे सव्वओ समंता आपूरमाणीओ २ ० जाव चिद्वृति ।

तेमि गे दाराणं उभओ पासे दुहओ शिमीहियाण सो-
लम मोलम वणमालापग्गिवाडीआं पञ्चत्ताओ, ताओ गं
वणमालाओ शाणामणिमयदुमलयाकमलयपल्लवममा-
उलाओ छप्यपरिभुजमाणा सोहंतमस्मिरीयाओ पा-
साईयाओ ० ४ । तेमि गे दाराणं उभओ पासे दुहओ
शिमीहियाण मोलम २ पगंठगा पञ्चत्ता, ते गं पगंठगा
अहु इजाई जायणमयाई आयामक्खिंभेणं पणवीसे
जायणमयं बहल्लेणं सव्वययमया अच्छा ० जाव प-
डिस्वा । तेमि गं पगंठगाणं उवरि पत्तेयं ३ पासायव-
डेसगा पञ्चत्ता, ते गं पासायवडेसगा अहुइजाई उहुं
उच्चत्तेणं पणवीसे जायणमयं निक्खिंभेणं अब्भुरगयमू-
सिअपहमिया इव विविहमणिरयणभत्तिचित्ता वाउड-
यविजयवजयंतपडागळ्ळाइळ्ळत्तकलिया तुंगा गगणत-
लमणुलिहंतसिहरा जलंतरयणपंजरुम्मिलिय व्व मणि-
कगगधूमियागा विममियमवत्तपेडगीया तिल्लगरय-
णद्वचंदत्तिता कम्मामासिदामालंकिया अंतो वहिं च
सण्हा तवगिअ लुयापत्थडा मुहक्कामा मस्मिरीयस्वा
पामादीवा दरिमणिजा ० जाव दामा उवरि पगंठगाणं
क्या ल्ळाइळ्ळा । तेमि गे दाराणं उभओ पासे मो-
लम मोलम तोरणा पञ्चत्ता, शाणामणिमया शाणाम-
णिमयमु खंभेसु उवणिविट्ठमन्निविट्ठा ० जाव पउमहन्थगा,
तेमि गे तोरणाणं पुरओ दो दो सालभंजियाओ पञ्च-
त्ताओ, जहा हेट्ठा तेहव तेमि गे तोरणाणं पुरओ ना-
गंदता पञ्चत्ता, जहा हेट्ठा ० जाव दामा, तेमि गे तोरणाणं
पुरओ दो दो हयमंघाडा गयमंघाडा नरसंघाडा किन्-
रमंघाडा किंपुरिमंघाडा महोरमंघाडा गंधव्वमंघाडा
उमभनंघाडा सव्वरयणामया अच्छा ० जाव पडिस्वा,
एवं पीही पंतीओ भिहुणां । तेमि गे तोरणाणं
पुरओ दो दो पउमलयओ ० जाव मामलयओ शिञ्चं
कुसुभियाओ सव्वरयणामया अच्छा ० जाव पडिस्वाओ ।
ताम गे तोरणाणं पुरओ दो दो अक्खय (दिना)
सोवत्थिया पन्नत्ता, सव्वरयणामया अच्छा ० जाव प-
डिस्वा, तेमि गे तोरणाणं पुरओ दो दो चंदण-
कलमा पन्नत्ता, ते गं चंदणकलमा वरकमलपड्ढाणा
तहव । तेमि गे तोरणाणं पुरतो दो दो भि-
गारा पन्नत्ता, ते गं भिगारा वरकमलपड्ढाणा ० जाव
महया मत्तगयमुहाऽऽकितिममाणा पन्नत्ता समणाउसो ।
तेमि गे तोरणाणं पुरओ दो दो आयंसा पन्नत्ता,
तेमि गे आयंसाणं इमेयारूवे वन्नावासे पन्नत्ते, तं-
जहा—तवणिजमया पगंठगा वैरुलियमया सुरया व-

इरामया दावारंगा शाणामणिमया मंडला अणुग्व-
मितनिम्मलाते छावाते समणुवत्ता चंदमंडलपडिणि-
कामा महया अदुक्कयममणा पञ्चत्ता समणाउसो ।
तेमि गे तोरणाणं पुरओ दो दो वहरनाभथाला
पापता अच्छत्तिच्छडियसालितंदुलख्खमंदिट्ठपडिपुत्ता इव
चिट्ठेति मव्वजंजुणयमया ० जाव पडिस्वा महया म-
हया रहचक्कवालममाणा पञ्चत्ता समणाउसो । तेमि गे
तोरणाणं पुरओ दो दो पातीओ, ताओ गे पा-
ईओ अच्छेदगपरिहत्थाओ शाणामणिपंचवन्नस्म फ-
लहरियगस्म बहुपडिपुत्ताओ विव चिट्ठेति सव्वरय-
णामईओ अच्छओ ० जाव पडिस्वाओ महया महया
गांकलिंजरचकममाणीओ पञ्चत्ताओ समणाउसो । ते-
मि गे तोरणाणं पुरओ दो दो सुपइट्ठा पञ्चत्ता
खाणाविहभंडविरइया इव चिट्ठेति सव्वरयणामया अ-
च्छा ० जाव पडिस्वा । तेमि गे तोरणाणं पुरओ
दो दो मणगुलियाओ पञ्चत्ताओ, तासि गं मण-
गुलियासु बहव सुवन्नरूपमया फलगा पञ्चत्ता, ते-
सु गं सुवन्नरूपमयासु फलगासु बहव वयरामया ना-
गंदत्था पञ्चत्ता, तेसु गं वयरामसु शागंदत्तासु
बहव वयरामया निकगा पञ्चत्ता, तेसु गं वयराम-
सु निकगासु किएहसुत्तमिक्कावच्छिता थिलपुत्तमिक्का-
गवच्छिया लोहिमसुत्तमिक्कावच्छिया हासिहसुत्तमिक्का-
गवच्छिया सुद्धिन्तसुत्तमिक्कावच्छिया बहवे वायकरगा
पञ्चत्ता मव्वे वैरुलियमया अच्छा ० जाव पडिस्वा ।
तेमि गे तोरणाणं पुरओ दो दो चित्ता रयणक-
रंडगा पञ्चत्ता, ते जहाणामए रओ चाउस्तंक्कवडिस्म
चित्ते रयणकरंडण वैरुलियमणिफलिहपडलपक्खेयडे मा-
ते पहाते ते पत्ते सव्वतो ममंता ओभासति उ-
ज्जावेति तवति भासति एवमेव ते वि चित्ता रयण-
करंडगा साते पहाते ते पत्ते सव्वओ ममंता ओ-
भासति उज्जावेति तवति पमापति, तेमि गे तोर-
णाणं पुरओ दो दो हयकंठा गयकंठा नरकंठा कि-
न्नरकंठा किंपुरिमकंठा महोरमकंठा गंधव्वकंठा उ-
सभकंठा सव्ववयरामया अच्छा ० जाव पडिस्वा, ते-
सु गं हयकंठासु ० जाव उमभकंठासु दो दो पु-
प्फचंगेरीओ (मल्लचंगेरीओ) सुभचंगेरीओ (गंधचंगेरी-
ओ) वत्थचंगेरीओ आभरणचंगेरीओ मिद्धत्थचंगेरीओ
लोमहत्थचंगेरीओ पञ्चत्ताओ सव्वरयणामयाओ अच्छाओ
० जाव पडिस्वाओ, तासु गं पुप्फचंगेरीओसु ० जाव लो-
महत्थचंगेरीओसु दो दो पुप्फचंगेरीओ ० जाव लोमहत्थचंगेरीओ-

लगाई सव्वरयणामयाई अच्छाई ०जाव पडिरूवाई ।
तेसि णं तोरणाणं पुरओ दो दो सीहासणा पन्नत्ता,
तेमि णं सीहामणाणं वक्कओ ०जाव दामा, तेमि णं तो-
रणाणं पुरओ दो दो रूपमया छत्ता पन्नत्ता, ते णं
छत्ता वेरुलियविमलदंडा जंबूणयकन्निया वडरसंधी मु-
त्ताजालपरिगया अट्टमहस्सवरकचंणसलागा दहरमल-
यसुगंधी मव्वोउयसुग्भी सीयलच्छाया मंगलभत्तिचि-
त्ता चंदागारोवमा । तेमि णं तोरणाणं पुरओ दो दो
चामराओ पन्नत्ताओ, ताओ णं चामराओ (चंद-
णभवेरुलियवरनानामणिरयणखच्चियचित्तदण्डाओ) गा-
सामणिकणगरयणविमलमहरिहतवणिज्जुजलविचित्तदं-
डाओ वल्लियाओ संखंकुंददगरयअमयमहियफेणपुंजस-
न्निगासातो सुहुमरययदीहवालातो सव्वरयणामयाओ
अच्छाओ ०जाव पडिरूवाओ । तेमि णं तोरणाणं पुरओ
दो दो तेत्तलमसुग्गा कोट्टमसुग्गा पत्तमसुग्गा चोयगमसुग्गा
तगरसुग्गा एलाससुग्गा हरियालस ० हिं गुलयस ० मण-
सिलामसुग्गा अंजणमसुग्गा सव्वरयणामया अच्छा ०जाव
पडिरूवा । (सू० २८)

‘ तेमि ण ’ मित्यादि तेषां द्वाराणां प्रत्येकमुभयोः पार्श्व-
योरेकैकनैपधिकीभावेन या द्विधा नैपधिकी तस्यां पो-
डश पोडश जालकटकाः प्रकृताः, जालकटका—जालक-
कायां रम्यसंस्थानः प्रदशयिष्यः, ते च जालकटकाः ‘ स-
व्वरयणामया अच्छा सगदा ०जाव पडिरूवा ’ इति प्रा-
ग्वत् । ‘ तेसि ण ’ मित्यादि, तेषां द्वाराणां प्रत्येकमुभयोः
पार्श्वयोर्द्विधातो नैपधिक्यां पोडश घण्टापरिपाटयः प्रकृ-
ताः, तासां च घण्टानामयमेतद्रूपे घण्टायासां—घण्ट-
कनिवेशः प्रकृतः, तद्यथा—जम्बूनदमय्या घण्टा वज्रमय्या
लालाः नानामणिमया घण्टापाश्याः तपनीयमय्यः शृङ्ख-
ला यासु ता अयलाभ्यनास्तिष्ठन्ति रजतमय्या रज्जवः
‘ ताओ णं घण्टाओ ’ इत्यादि, ताश्च घण्टा ओघन-
प्रवाहेण स्वरा यासां ता ओघस्वरा मेघस्ययान्तीर्षः
स्वरा यासां ता मेघस्वराः हंसस्यव मधुरः स्वरा यासां
ता हंसस्वराः, एवं कौञ्चस्वराः सिंहस्वरा च प्रभूतदे-
शव्यापी स्वरा यासां ता सिंहस्वराः एवं दुन्दुभिस्वरा
हादशावधतूर्यस्वनातो नान्दः नन्दिस्वराः नन्दिद्यत् घोषा
हादो यासां ता नन्दिघोषाः मञ्जुः—प्रियः स्वरा यासां
ता मञ्जुस्वरा, एवं मञ्जुघोषाः, किं बहुना ? सुस्वराः
सुस्वराघोषाः, ‘ उरालण ’ मित्यादि प्राग्वत् । ‘ तेसि ण ’
मित्यादि, तेषां द्वाराणां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोः द्विधातो
नैपधिक्यां पोडश पोडश वनमालापरिपाटयः प्रकृताः, ताश्च
वनमाला नानाद्रुमाणां नानालतानां च यानि किशल्या-
नि ये च पल्लवास्तेः समाकुलाः—सम्मिमाः ‘ छुप्पयप-
रिभुज्जमाणा सोमन्तसस्सिरीया ’ इति षट्पदैः परिभु-
ज्यमानाः सत्यः शोभमानाः षट्पदपरिभुज्यमानशोभमाना-
वत एव सधीकाः ‘ पासार्थ्या ’ इत्यादि पञ्चतुष्टयं प्रा-

ग्वत् । ‘ तेसि णं द्वागण ’ मित्यादि, तेषां द्वाराणां
प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोरेकैकनैपधिकीभावेन या द्विधा नैपे-
धिकी तस्यां पोडश पोडश प्रकटकाः प्रकृताः, प्रकटको
नाम पीठविशेषः, आह च जीवाभिगममूलटीकाकारः—
‘ प्रकटौ पीठविशेषा ’ इति, ते च प्रकटकाः प्रत्ये-
कमर्द्धतृतीयानि योजनशतान्यायामाचक्ष्मभाभ्यां पञ्चविंश-
पञ्चविंशत्यधिकं योजनशतं बाह्येन—परिपाटयभावेन ‘ स-
व्वरयणामया ’ इति सर्वान्मना ते प्रकटकाः वज्रमया-
वज्ररत्नमया, ‘ अच्छा सगदा ’ इत्यादि विशेषणजाने प्रा-
ग्वत्, ‘ तेसि णं पण्डगाण ’ मित्यादि, तेषां प्रकटका-
नाम उपरि प्रत्येकं प्रत्येकम्—इह एकं प्रति प्रत्येकमि-
त्याभिमुख्यं वर्तमानः प्रतिशब्दः समस्यते, ततो धी-
प्माविवक्षायां द्विवचनं, प्रासादावतंसकाः प्रकृताः,
प्रासादावतंसका नाम प्रासादावशेषाः, उक्तं च जीवाभि-
गममूलटीकायां—“ प्रासादावतंसकौ—प्रासादविशेषा ’ वि-
ति, ते च प्रासादावतंसका अर्द्धतृतीयानि योजनशतानि
ऊर्ध्वम् उच्चैस्त्वेन पञ्चविंश योजनशतं विष्कम्भेन, ‘ अ-
भुगयमनियपहमियाविव ’ अभ्युद्गता—आभिमुख्येन स-
र्वतो धिनिगता उत्सृताः—प्रबलतया सर्वासु दिक्षु प्रसृता
या प्रभा तथा सिता इव—वज्रा इव तिष्ठन्तीति गम्यते,
अन्यथा कथमिव ते अभ्युद्गता निगलम्भाः तिष्ठन्तीति भा-
वः, ‘ विविद्धमणिरयणभत्तिचिन्ता ’ विविधा—अनेकप्रका-
रा ये मणयः—चन्द्रकान्तादयो यानि च रत्नानि—कर्कतना-
दीनि तेषां भक्तिभिः विचित्रविशेषैश्चित्रा—नानारूपाः आ-
श्चर्यघन्ता वा नानाविधमणिरत्नभक्तिचित्राः, ‘ वाउड्य-
विजययज्यतीपडागल्लत्ताच्छत्तकाल्या ’ वातोद्गता—वायुक-
स्पिता विजयः अभ्युदयस्तत्सूचिका वैजयन्त्याभिधाना याः
पताकाः, अथवा—विजया इति वैजयन्तीनां पार्श्वकर्णिका
उच्यन्ते तत्प्रधाना वैजयन्त्या विजयवैजयन्त्या, पताकास्ता
एव विजयवर्जिता छत्रातिछत्राणि—उपर्युपरिस्थितान्यातप-
त्राणि तैः कलिता वातोद्गतविजयवैजयन्तीपताकाछत्राति-
छत्रकलिताः, तुक्का—उच्चा उच्चैस्त्वेनार्द्धतृतीययोजनशत-
प्रमाणत्वात् अत एव ‘ गगनतलमणुलिहंतसिहरा ’ इति
गगनतलम्—अम्बरतलम् अनुलिखन्ति—आभिलङ्गयन्ति शिख-
राणि येषां ते तथा, जालानि—जालकानि तानि च भवनभि-
तिषु लोके प्रतीतानि, तदन्तरेषु विशिष्टशोभानिमित्तं रत्नानि
येषु ते जालान्तररत्नाः, सूत्रं चात्र विभक्तिलोपः प्राकृतत्वात्,
तथा पञ्जगात् उन्मीलिता इव बहिष्कृता इव पञ्जरोन्मीलिता
इव यथा किल किमपि वस्तु पञ्जगात् वंशादिमयाच्छादनावश-
ण् बहिष्कृतमत्यन्तमधिनष्टच्छायत्यात् शोभते एवं तेषां
प्रासादावतंसका इति भावः, तथा मणिकनकानि—मणिकनक-
मयः स्तूपिकाः—शिखराणि येषां ते मणिकनकस्तूपिकाः,
तथा विकसितानि यानि शतपत्राणि पुण्डरीकाणि च द्वारा-
दौ प्रतिकृतित्वेन स्थितानि तिलकरत्नानि—भिर्यादिषु पु-
ण्डविशेषा अर्द्धचन्द्राश्च द्वारादिषु तैश्चित्राः—तथा नानारू-
पा वा विकसितशतपत्रपुण्डरीकतिलकरत्नार्द्धचन्द्रचित्राः,
तथा नाना—अनकरूपानि यानि मणिरत्नानि—मणिमय-
पुष्पमालास्तैरलङ्कृतानि—शोभितानि नानामणिदामाल-
ङ्कृतानि तथा अन्तर्बहिष्च स्वरणा—मन्त्रणाः, तथा तप-

नीये-सुवर्णाविशेषस्तन्मया चालुकायाः प्रस्तुताः-प्रस्तारा
 येषु ते तपनीययालुकाप्रस्तुताः 'सुहकासा सूरिस्मरीयकवा
 पामाहिया' इत्यादि प्राग्वक्ष्ये च प्रास्तादायनं सकानामन्-
 भूमिधर्माणमुपयुक्ताकवर्णनं मिहामनवर्णनमुपगविजयदुप्य-
 वर्णनं यज्जाकुशवर्णनं मुक्रादामवर्णनं च यथा प्राक् यान-
 विमानं भाविनं तथा भावनीयम् । 'तेसि ग' मित्यादि, ते-
 षां तारणां प्रत्येकमुभयोः पाश्वर्योर्गैककनेषधिकीभावेन या
 द्विधा नैषधिकी तस्यां योऽश योऽश तारणानि प्रक्षप्तानि ,
 तानि च तारणानि नानामात्रमयानोत्याद् तारणवर्णनं या-
 नविमानमिव निरवशं भावनीयम् । 'तेसि ग' तारणाणं
 पुरा' इत्यादि, तेषां तारणानां पुरतः प्रत्येकं द्वे द्वे शा-
 लमाञ्जक, शालमाञ्जकावर्णनं प्राग्वत्, 'तेसि ग' मि-
 त्यादि, तेषां तारणानां पुरतो द्वे द्वे नागदन्तकौ प्रक्षप्तौ,
 तेषां च नागदन्तकानां वर्णनं यथाऽधस्ताद्वनन्तरमुक्तं त-
 था वक्रव्यं, नवरमशोपरि नागदन्तका न वक्रव्या अभा-
 वान्, 'तेसि ग' मित्यादि तेषां तारणानां पुरतो द्वे द्वे
 हयसङ्घाटौ, सङ्घाटशब्दा युग्मवाची यथा साधुसंघाट इ-
 त्यत्र, ततो द्वे द्वे हययुग्मे इत्यर्थः, एवं गजनगकिन्नरकि-
 पुरवपमहोरगगन्धर्वयुग्मसंघाटा अपि वाच्याः, एते च क-
 थम्भूताः ? इत्याह—'सव्ययणामया अचछा सरहा' इ-
 त्यादि प्राग्वत्, यथा चामीयां हयादीनामष्टानां संघाटा
 उक्तास्तथा पङ्क्तयोऽपि कीथयोऽपि मिथुनकानि च वाच्य-
 नि, तत्र संघाटाः—समानालङ्कयुग्मरूपा पुण्यावकीर्णकाश्च
 एकदिग्व्यवस्थिताः अणिः—पङ्क्तमयोः पाश्वर्योर्गैककथे-
 णिभावेन यत् श्राण्ड्यं सा वांथः श्रीपुरुषयुग्मे मिथुनकं
 'तेसि ग' मित्यादि, तेषां तारणानां पुरतो द्वे द्वे पञ्च-
 लंत याचकगणात्—द्वे द्वे नागलंत द्वे द्वे अशोकलंत द्वे द्वे
 चम्पकलंत द्वे द्वे चूतलंत द्वे द्वे वासन्तीलंत द्वे द्वे कुन्दल-
 न्त द्वे द्वे अतिमृकलंत इति परिगृह्यते, द्वे द्वे श्यामलंत,
 ताश्च कथम्भूता इत्याह 'गिरुवं कुसुमियाओ' इत्यादि
 याचकगणात्—'निचं मरलियाओ निचं लयहयाओ निचं
 थवहयाओ निचं मुचिलियाओ निचं जमलियाओ निचं
 जुयलियाओ निचं धिनमियाओ निचं पणमियाओ निचं
 सुविभलपिएडमज्जरिवाडिमगधरीओ निचं कुसुमियमउ-
 लियलियथवहयगुलहयगोच्छयविणमियपणमियसुविभ-
 लपडिमज्जरिवाडिमगधरीओ' इति परिगृह्यते, अस्य व्या-
 ख्यानं प्राग्वत्, पुन कथम्भूता इत्याह—'सव्ययणामया
 ०जाय पडिरुओ' इति, अत्रापि याचकगणात्—'अचछा स-
 रहा' इत्यादिविशेषणस्मृदपरिग्रहः, स च प्राग्वद्भावनीयः,
 'तेसि ग' मित्यादि, तेषां तारणानां पुरतः प्रत्येकं द्वौ
 द्वौ दिक्पार्श्वस्तकौ-दिक्प्रोक्तकौ न च सर्वे जम्बूनदमयाः,
 कान्तिपाठः—'सव्ययणामया अचछा' इत्यादि, प्राग्वत् 'ते-
 सि ग' मित्यादि द्वौ द्वौ चन्द्रमलकलशा प्रक्षप्ता, वर्णकः चन्द्र-
 नकलशानां 'थरकमलपडिणा' इत्यादिरूपं सर्वः प्राक्तो
 वक्रव्यः, 'तेसि ग' मित्यादि द्वौ द्वौ भृङ्गारा, तेषामपि क-
 लशानामिव वर्णकौ वक्रव्या, नवरं पश्यन्ते 'महयामसगय-
 महामुहागिसमाणा पञ्चसा समणाउओ !' इति वक्रव्यम्
 'मसगयमहामुहागिसमाणा' इति मनो या गजस्तस्य म-
 हत्-अतिविशालं यत् पुनं तस्याहान आकारस्तन्ममानाः—

तन्महताः प्रक्षप्ताः, तेसि ग' मित्यादि तेषां तारणानां पु-
 रतो द्वौ द्वौ दिक्पार्श्वस्तकौ प्रक्षप्ता, तेषां चार्श्वकानामयमेतदुपा-
 वर्णावासा-वर्णकानिवेशः प्रक्षप्तः, तद्यथा-तपनीयमयाः प्र-
 कटका-पीठविशेषाः अङ्कमयानि—अङ्कस्तमयानि मण्ड-
 लानि यत्र प्रतिविम्बसम्भूतिः 'अणोर्घासिर्यानिमलाए' इति
 अवघर्षणमवघर्षितं भावं क्रप्रत्ययः तस्य निर्मलता-अव-
 घर्षितनिर्मलता, भूत्यादिना निर्माणनिर्मल्यर्थः अवघर्षितस्था-
 भावोऽनवघर्षितः तेन निर्मलता तथा अनवघर्षितनिर्मलया
 छायाया समनुवदा-युक्ता, 'चन्द्रमण्डलपडिनिमासा' इति
 चन्द्रमण्डलमहताः 'महया महया' अतिशयेन महान्तोऽज-
 कायसमानाः-कायादप्रमाणाः प्रक्षप्ता हे अमण ! हे आयुष्म-
 न् ! 'तेसि ग' मित्यादि तेषां तारणानां पुरतो द्वे द्वे वज्र-
 नाभे--वज्रमयो नाभिर्योस्ते वज्रनाभे स्थाने प्रक्षप्त तानि
 च स्थालानि तिष्ठन्ति, 'अच्छातच्छाडियतंदुलनदमेवदुप-
 डिपुआ इव चिट्ठान' अच्छा--निर्मला, शुद्धाः स्फटिकव-
 त्प्रिच्छटिताः-त्रीन् वागन् छटिताः अत एव 'नखसन्द-
 ष्टाः नखाः—नखिकाः सन्दष्टा मुशलादिभिः छटिता येषां
 ते तथा सुखादिदर्शनात् क्लान्तस्य पानागतः अच्छेच्छ-
 च्छटितैः शालतण्डुलैर्नखसन्दष्टैः परिपूर्णा, पृथ्वीपारणाम-
 रूपाणि तानि तथा केवलमेवमाकाराणीत्युपमा, तथा चाह-
 'सव्ययणामया' सर्वान्मना जम्बूनदमयानि 'अच्छा
 सरहा' इत्यादि प्राग्वत् 'महया महया' इति अतिशयेन म-
 हान्ति रथचक्रसमानानि प्रक्षप्तानि हे अमण ! हे आयुष्मन् !
 'तेसि ग' मित्यादि तेषां तारणानां पुरतो द्वे द्वे 'पाडयो'
 इति पाड्यौ प्रक्षप्त, ताश्च पाडयः 'सच्छेदगपडिहथाओ'
 इति स्वच्छपानीयपरिपूर्णा, 'नाणाविहस्य फलहरिस्स
 बहुपडिपुआवि' इति अत्र पट्टी तृतीयाये 'बहु पाडपु' ति
 चैकवचने प्राकृतव्यात्, नानावर्धैः फलहरिर्नैर्हरितफलैर्बहु-
 प्रभूतं परिपूर्णा इव तिष्ठन्ति न खलु तानि फलानि किन्तु
 तथाकृपाः शाश्वतभावमुपागताः पृथ्वीपारणामास्तनः उप-
 मानमिति, 'सव्ययणामयाओ' इत्यादि प्राग्वत्, 'महय' इति
 अतिशयेन महत्या गोकलिज्जगच्चक्रसमानाः प्रक्षप्ता हे अम-
 ण ! हे आयुष्मन् !, 'तेसि ग' मित्यादि तेषां तारणानां पु-
 रतो द्वौ सुगतिष्ठकौ—आधारविशेषौ प्रक्षप्तौ, ते च सुगति-
 ष्टका सुसर्वाधप्रतिपूर्णा नानावर्धैः पञ्चवर्णैः प्रसाधन-
 भारेणैव बहुपरिपूर्णा इव तिष्ठन्ति, उपमाभावना प्राग्वत्,
 'सव्ययणामयाओ' इत्यादि तथैव, 'तेसि ग' मित्यादि ते-
 षां तारणानां पुरतो द्वे द्वे मनोगुलिका नाम पीठिका, उक्तं
 च जीवाभिमममूलटीकायाम्—'मनोगुलिका नाम पीठिके'
 ति, ताश्च मनोगुलिकाः सर्वान्मना वैङ्कर्यमयः 'अच्छा' इ-
 त्यादि प्राग्वत्, 'तासु गे मणोगुलियासु बहवे' इत्यादि
 तासु मनोगुलिकासु सुवर्णमयानि रूपमयानि च फलकानि
 प्रक्षप्तानि, तेषु सुवर्णरूपमयेषु फलकेषु बहवो यजमया
 नागदन्तका-अङ्कटकाः (निधकेषु) तेषु च नागदन्तकेषु
 अङ्गि रजतमयानि सिद्धतानि प्रक्षप्तानि, तेषु च
 रजतमयेषु बहवो यातकरका जलशून्याः करका प्रक्षप्ताः—
 तद्यथा 'किगहसुले' त्यादि गवच्छम्—आच्छादनं गवच्छा
 सजाता परिधति गवच्छिकाः (ताः) कृष्णसूत्रमयैर्गवच्छि-
 कै (तै) गति गम्यते, सिद्धकेषु गवच्छिताः कृष्णसूत्र-

सिक्कगगवच्छिन्ना एवं नीलसूर्यासिक्कगगवच्छिन्ना इत्या-
द्याप भावनीये, तं च घातकरकाः सर्वात्मना वैद्वयमया
'अच्छा' इत्यादि प्राप्यन् । 'तेमि गं' तेषां तोरणाणां पुर-
तो ह्रीं ह्रीं चित्रा—आश्चर्यभूतो रत्नकरण्डकौ प्रहसौ 'मे
जहा नाम ए' इत्यादि, स यथा नाम राज्ञश्चतुरन्तचक्रवर्ति-
नः—चतुर्षु पूर्वापरदक्षिणोत्तराण्यु अन्तेषु—पृथिवीपर्यन्त-
ेषु चक्रण वर्तितुं शीले यस्य तस्यैव चित्र—आश्चर्यभूतो
नानामणिमयत्वेन नामाघर्षो वा 'वेरुलियनत्तामणिफाल-
यण्डलपञ्चोयडे' इति बाहुल्येन वैद्वयमणिमयः 'फलिद-
पडलपञ्चोयडे' इति स्फाटिकपटलावच्छादितः 'साए प-
भाए' इत्यादि स यथा राज्ञश्चतुरन्तचक्रवर्तिनः प्रत्यक्ष-
आन प्रदेशान् सर्वतः सर्वासु दिक्षु समन्ततः—नामस्त्यन
अवभासयति एतदेव पर्यायवचने व्याचष्टे—उद्योतयति ता-
पयति प्रभासयति 'एयमेय' इत्यादि सुगम 'तेमि गं तोर-
णाण' इत्यादि, तेषां तोरणाणां पुरतो ह्रीं ह्रीं हयकण्ठ-
प्रमाणौ रत्नविशेषौ एव गजतराकणिकिपुरुषमहागग-
न्धर्वचुपनकण्ठा अपि वाच्याः, उक्तं च जीवाभिगममूल-
टीकाकारेण—'हयकण्ठौ—हयकण्ठप्रमाणौ रत्नविशेषौ एवं
सर्वेऽपि कण्ठा वाच्या' इति, तथा चाह—'सव्ययणा-
मया' इति, सयं रत्नमया—रत्नविशेषरूपा 'अच्छा' इत्या-
दि प्राप्यन् । 'तेमि गं' इत्यादि तेषां तोरणाणां पुरतो
ह्रीं ह्रीं पुष्पचक्रयो प्रहसं एवं मालयचूर्णगन्धवस्त्राभरण-
सिद्धार्थकलामहस्तकचक्रयोऽपि वक्रव्याः, एताश्च सर्वा-
अपि सर्वात्मना रत्नमया 'अच्छा' इत्यादि प्राप्यन् एवं
पुष्पादीनामष्टानां पटलकान्यापि द्विद्विभङ्गव्याकर्ण वाच्या
नि, 'तेमि गं तोरणाण' इत्यादि, तेषां तोरणाणां पुरतो
ह्रीं ह्रीं निहास्यन प्रहसं, तेषां च निहासनानां वणकः प्रागुक्ता
निरवशेषो वक्रव्याः, 'तेमि गं' इत्यादि, तेषां तोरणाणां पुरतो
ह्रीं ह्रीं छत्र रूपमयं प्रहसं, तानि च छत्राणि वैद्वयस्तनमयावि-
मलदण्डानि जाम्बूनदकरिणिकानि वज्रसन्धीनि—वज्ररत्नापू-
रितदण्डशलाकामन्धीनि मुक्ताजालपरिगतानि अष्टौ सह-
स्राणि—अष्टसहस्रसंख्या वरकाञ्चनशलाका वरकाञ्च-
नमयः शलाका येषु तानि, तथा, तथा 'दहर्मलयसुगे-
धिसव्याउयसुरभिस्त्रीयलच्छाया' इति दहरः—चीशराघनदं
कुण्डिकादिभाजनमुखं तेन गालिनास्तत्र पक्का या ये म-
लय इति—मलयोद्भूतं श्रीसरदं तत्सम्पादनः सुगन्धा ये
गन्धवासास्तद्वत् सर्वेषु ऋतुषु सुगभिः शीतला च द्याया
येषां तानि तथा, 'मंगलमत्तचित्ता' अष्टानां स्वस्तिका-
दीनां मङ्गलानां भक्त्या—विच्छिन्ना चित्रम्—आलम्बो
येषां तानि तथा 'चन्द्रागारावमा' चन्द्राकारः—चन्द्राकृतिः
सा उपमा येषां तानि तथा, चन्द्रमण्डलवत् वृत्तानीति भावः,
'तेमि गं' इत्यादि, तेषां तोरणाणां पुरतो ह्रीं ह्रीं चाभरं प्रहसं
तानि च चामराणि 'चन्द्रमण्डलालयययनाणामाणययय-
चित्तचित्तरंदाओ' इति चन्द्रप्रभः—चन्द्रकान्तो वज्रं वैद्वयं च
प्रतीतिं चन्द्रप्रभवज्रवैद्वय्याणि शेषाणि च नानामाण्यना-
नि खनिनानि येषु ते तथा एवरूपाश्चित्रा—नानाकारा द-
ण्डा येषां चामराणां तानि तथा, 'सुहुमरययदीहवालाओ'
इति सूक्ष्मा रजतमया दीर्घा वाला येषां तानि तथा, 'शेले-
ककुन्दगरयअमयमहियफेणुजसज्जिकासाओ' इति 'श-

ह्र.' प्रतीतिः अह्ना—रत्नविशेषः 'कुंदेति कुन्दपुष्पं दक-
रज-उदककणाः अमृतमाधतफेणुजः—लारादजलमधनस-
मुन्धः फेणुजस्तेपामिध सज्जिकाशः—प्रभा येषां तानि त-
था, 'अच्छा' इत्यादि प्राप्यन् । 'तेमि गं तोरणाण' इत्या-
दि, तेषां तोरणाणां पुरतो ह्रीं ह्रीं तैलमसुद्धकौ—सुगन्धि-
तैलाधारविशेषौ, उक्तं च जीवाभिगममूलटीकाकारेण—'तै-
लमसुद्धकौ—सुगन्धितैलाधारौ' एवं कोष्ठादिसुद्धका अ-
पि वाच्याः, अत्र संप्रदायिगाथा—'तिङ्ग काटुमसुग्गे, पत्ते
चाए य तगर एला य । हरियाले दिगुलए, मणां सला अजण-
समुग्गा ॥ १ ॥' 'सव्ययणामया' इति एते सर्वेऽपि स-
र्वात्मना रत्नमया 'अच्छा' इत्यादि प्राप्यन् ।

सूरियाभे गं विमाणे एगमेगे दारे अट्टमयं चक्रज्जयाणं
अट्टमयं मिगज्जयाणं गरुडज्जयाणं छत्तच्छयाणं
पिच्छज्जयाणं सउणिज्जयाणं सीहज्जयाणं उसभज्ज-
याणं अट्टमयं सेयाणं चउविमाणं नागवरकेऊणं एव-
मेव सपुच्चावेणं सूरियाभे विमाणे एगमेगे दारे अमीयं
केउमहस्सं भवतीति मक्खायं, सूरियाभे विमाणे पत्तहिं प-
त्तहिं भोमा पत्तता, तेमि गं भोमाणं भूमिभागा उल्लाया य
भाणियच्चा, तेमि गं भोमाणं च बहुमज्जदेमभगे पत्तेयं
एत्तेयं सीहामणे, सीहामणवत्ततो मपरिवारे, अवसेमेसु
भोमेसु पत्तेयं पत्तेयं भोमाणा पत्तता । तेमि गं दाराणं
उत्तमागारा सोलमविहिहिं रयणेहिं उवमोभिया, तं जहा-
रयणेहिं ०जाव रिद्धिहिं, तेमि गं दाराणं उप्पि अट्टमं-
गलगा मज्जया ०जाव छत्तातिछत्ता, एवमेव सपुच्चाव-
रेणं सूरियाभे विमाणे चत्तारि दारसहस्सा भवतीति म-
क्खायं, अमोगवणे मत्तिवणे चंपगवणे चूयगवणे,
सूरियाभस्स विमाणस्स चउहिमिं पंच जायणमयाइं अ-
वाहाए चत्तारि वणमंडा पत्तता, तं जहा—पुरच्छिमेणं अ-
मोगवणे दाहिणेणं मत्तवन्नवणे पच्चत्तिमणं चंपगवणे
उत्तरेणं चूयगवणे, ते गं वणमंडा साइंगाइं अट्टतेरस
जायणमयमहस्साइं आयामेणं पंच जायणमयाइं विक्खं-
भेणं पत्तेयं पत्तेयं पागारपरिक्खत्ता किएहा किएहाभासा
वणमंडवन्नओ । (सू० २६)

'सूरियाभे गं विमाणे एगमेगे दारे अट्टमयं चक्रज्जयाणं'
इत्यादि तस्मिन् सूर्याभे विमाणे एकैकास्मिन् द्वारे अष्टौ-
भिकं शनं चक्रध्वजानां चक्रलस्वरूपचिह्नपितानां ध्वजानामेव
सृगगरुडरुद्धज्जवापच्छशकुनिभिद्वयमचतुर्वेत्तहस्मिन्धजा-
जामां प्रत्येकमष्टशतमष्टशतं वक्रव्याम 'एयमेव सपुच्चाव-
रेण' एयमेव—अनन्यैव प्रकारेण सपूर्वापरं—सह पूर्वं अ-
परैश्च वसंत इति सपूर्वापरं—रुद्धव्याने तेन सूर्याभे विमाणे
एकैकास्मिन् द्वारे अशीतमशीतम् अशीत्याधिकं २ कतुमहस्सं
भवतीत्याख्यानं मया अन्यैश्च तीर्थकर्तृभिः, 'तेमि गं' ति-
त्यादि, तेषां दाराणां संवन्धीनि प्रत्येकं पञ्चपाण्ड २ भौ-
मानि—विशिष्टानि स्थानानि प्रहसन्ति, तेषां च भूमानां

भूमिभागा उल्लोकाश्च यानविमानवहकृद्भ्याः, तेषां च भौ-
मानां बहुमध्यदेशभागं यानि त्रयस्त्रिंशत्तमानि भौमानि
तेषां बहुमध्यदेशभागं प्रत्येकं प्रत्येकं सूर्याभेदयोग्यं विहा-
सनं तेषां च विहासनानां वर्णकोऽपराजगोत्तरपूर्वादिषु
सामानिकारिद्वययोग्यानि भद्रासनानि च क्रमेण यानवि-
मानवहकृद्भ्यानि शेषेषु च भौमेषु प्रत्येकमेकैकं विहासनं
परिचार्यद्वितमं । तस्मिन् ण' मित्यादि, तेषां द्वाराणां उत्तमा
आकारा—उपर्यतना आकारा उत्तरङ्गादरूपाः कृत्स्न-
' उर्वरिमागा' इत्येव पाठः, पाडशविधै रत्नरूपशाभि-
तामन्तयथा—' रयणेहिंजाय रिट्टेहि' इति रत्नैः—सामान्यतः
कर्कतनादिभिः १. याचकरणात्-यज्ज. २ वैद्वयैः ३ लोहिता-
क्षैः ४ मसारगणैः ५ हंसगणैः ६ पुलकैः ७ सौगन्धिकैः ८
उयोनीरसैः ९ अक्षैः १० अञ्जनैः ११ रजतैः १२ अञ्जनपु-
लकैः १३ जानक्यैः १४ स्फटिकैरिति परिग्रहः १५ पाडशै-
रिष्टैः १६ 'तस्मिन् ण' मित्यादि, तेषां द्वाराणां प्रत्येकमु-
परि अष्टौ अष्टौ स्वस्मिकादीनि मङ्गलकानि इत्यादि यान-
विमाननोरगवत्तावहाद्य याचद् वदयः सहस्रपत्रहस्तका
इति अत ऊर्ध्वं केषुचित् पुस्तकान्तरेष्वेव पाठः—' एवमेव
सप्तपञ्चाशदङ्गं सूरियाभे विमले चत्वारि दारसहस्रा भव-
न्तीति मङ्गलाय' इति सुगमं 'सूरियाभस्म ण' मित्यादि
सूर्याभस्य विमानस्य चतुर्दिश—चतस्रा दिशः समाहृता-
अतुर्दिक् तस्मिन् चतुर्दिशि चतसृषु दिक्षु पञ्च पञ्च योज-
नशतानि 'अवाहाण' इति बाधने बाधाः आक्रमणमित्यर्थः, न
बाधा अबाधा—अनाक्रमणे तस्यामवाधायां कृत्वेति ग-
म्यते, अपाप्नन्तं मुक्त्वेति भावः, चत्वारो वनखण्डाः
प्रज्ञप्ताः, अनकजातीयानामुत्तमानां महीरुहाणां समूहा व-
नखण्डः, उक्तञ्च जीवाभिमगच्छूर्णैः—' अंगगजादेहि उत-
मेहि रुक्मेहि वणखण्डे' इति, 'तद्यथे' त्यादिना तानेव
वनखण्डान् नामतो द्विभेदतश्च दर्शयति—अशोकवृक्षप्रधानं
वनमशोकवनमयं रुक्मपर्णवचनं चम्पकवनं चूतवनमपि भाव-
नीयं, 'पुरच्छिमेण' मित्यादि पाठसिद्धम्, अत्र संप्रहर्णि-
गाथा—' पुष्टेण अस्मोगवणे, दाहिणतो द्वाह सत्सिदरण्येण ।
अधरेण चंपकवणे, चूयवणे उत्तरे पाप्मे ॥ १ ॥ ' तेषां 'मि-
त्यादि, ते च वनखण्डाः सान्तिरेकारिण अष्टत्रयोदशानि-
सार्द्धानि द्वादश योजनशतसहस्राणि (आयामतः) पञ्च-
योजनशतानि विष्कम्भतः प्रत्येकं २ प्राकारपरिज्ञप्ताः पु-
नः कथंभूतास्तं वनखण्डा ? इत्याह—' किण्हा किण्हा-
भासा ऽजाय पाडिमायणा सुरम्मा' इति याचकरणादेवं
परिपूर्णं पाठ सूचितः—'नीला नीलोभासा हरिया हरियो-
भासा नीया नीयोभासा निष्ठा निद्रोभासा तिष्ठा तिष्ठा-
भासा किण्हा किण्हाच्छाया नीला नीलच्छाया हरिया
हरियच्छाया सीया सीयच्छाया निष्ठा निद्रच्छाया घण
कडियकडियच्छाया रम्मा महामहानकुक्षभूया, ' न ण
पायवा मूलमंता कंदमंता खेयमंता तयमंता पवालमंता
पलमंता पुष्पमंता बीयमंता फलमंता आणुपुत्रमुजायक-
इत्यष्टपरिणया पणखंधा अंगगसाहणसाहियादमा अंग-
गनग्गामप्पसारियअंगउक्कण्णायपुनवहृत्तंधा आच्छदपत्ता
अचिरलपत्ता अवाहणपत्ता अणोइयपत्ता निद्रुग्गदपे-
इत्ता नवहरियाभसंतपत्तभारंधयारगंभीरदरिसण्णत्ता उव-

णिग्गयधरनरुणपत्तपल्लवकोमलउज्जलचलंतकिमलयकुसुमप-
वालपल्लवकुग्गमिहरा निष्ठा कुसुमिया निष्ठा मउलिया निष्ठा
लवइया निष्ठा थनइया निष्ठा गुलइया निष्ठा गोच्छि-
या निष्ठा जमलिया निष्ठा जुयलिया निष्ठा विणमिया
निष्ठा पणमिया, निष्ठा—कुसुमियमउलियलवइयथयइयगुल-
इयगोच्छिजमलियजुयलियविणमियपणमियसुविभलपाड-
मंजरीयइसयधरा सुयवर्हिणमयलसत्तागाकोइलकोरकभि-
गारककोडलजीवजीवकनंदीमुखविजलपिगलपल्लगकारंइ-
सक्यागकलहंससरसअंगगसउणिमिडुणवियगियसइयम-
हुरसरनाइयसंपिडियदरियभभरमहुयगिपहकरपरिलेतकुण-
यकुसुमासयलोलमहुग्गुमगुमंतगुजंतद्वसभागा अर्धभतरपु-
ष्पफलवाहिरपल्लच्छा पत्ताहि य पुष्पहि य उवच्छुचपलि-
च्छा नीरोगका मउफासा अकटगा णाणाविहगुच्छगु-
म्भमंडवगोयसहिया विविक्तसुहकंडभूया वाविपुक्खराण-
दीहियासु य सुनिवेसियरम्भजालघणा पिडिमनीहारिमसु-
गंधिसुसुराभिमणहरं च गंधजणि सुयंता सुहकंड कंडव-
हुला अंगगसगउरहजाणजग्गार्णास्त्रिथिस्त्रिथीयसंयमाणीपाड-
मायणा सुरम्मा' इति अन्य व्याख्या—इह प्रायो वृक्षा-
णां मध्यमे वयस्मि वर्त्तमानानि पत्राणि कृष्णानि भवन्ति-
ततस्तद्योगात् वनखण्डा अपि कृष्णाः, न चापचारमात्रा-
त्ते कृष्णा इति व्यपदिश्यन्ते किन्तु तथा प्रतिभासनात्,
तथा चाह—'कृष्णावभासा' यावति भागं कृष्णाभासपत्रा-
णि सन्ति तावति भागं ते वनखण्डाः कृष्णा अवभा-
सन्ते, ततः कृष्णोऽवभासो येषां ते कृष्णावभासा इ-
ति, तथा हरितवर्मानकान्तानि कृष्णवर्मसंप्राप्तानि प-
त्राणि नीलानि तद्योगात् वनखण्डा अपि नीलाः, न चैत-
दुपचारमात्रेणोच्यते किन्तु तथावभासात्, तथा चाह-
नीलावभासाः, समासः प्राप्यत्, यावत् तान्येव पत्राणि
किमलयावत् रक्तत्वं चातिक्कान्तानि इवत् हरितालाभानि
पाण्डूनि सन्ति हरितानीति व्यपदिश्यन्ते, ततस्तद्योगात्
वनखण्डा अपि हरिताः, न चैतदुपचारमात्रादुच्यते, किन्तु
तथाप्रतिभासात्, तथा चाह—हरितावभासाः, तथा बाह्या-
दतिक्कान्तानि वृक्षाणां पत्राणि शीतानि भवन्ति ततस्तद्योगा-
त् वनखण्डा अपि शीता इत्युक्ताः, न च ते गुणतस्तथा किन्तु
तथैव, तथा चाह—शीतावभासाः अधोभागवर्तिनां वैमानिक
देवानां देवीनां तद्योगशीतयानसंस्पर्शतः ते शीता वनख-
ण्डा अवभासन्ते इति, तथा एते कृष्णनीलहरितवर्णा यथा
स्थास्मिन् स्वरूपे अत्यक्ते स्मिन्वा भवन्ते तीव्राश्च ततः त-
द्यागात् वनखण्डा अपि स्मिन्वाः तीव्राश्च इत्युक्ताः, न चै-
तदुपचारमात्रं किन्तु तथावभासोऽप्यस्ति तत उक्तं—स्मि-
न्वावभासास्तीव्रावभासा इति, इहावभासो भ्रान्तोऽपि
भवति यथा मरुमर्गाचिकासु जलावभासस्ततो नावभा-
समात्रापदर्शनेन यथावस्थितं घस्तुस्वरूपं वर्णितं भवति
किन्तु तथास्वरूपप्रतिपादनेन, ततः कृष्णत्वादीनां तथा-
स्वरूपप्रतिपादनार्थमनुयादपुनःसरं विशेषणान्तरमाह—
'किण्हा किण्हाच्छाया' इत्यादि, कृष्णा वनखण्डाः कुत
इत्याह—कृष्णच्छायाः 'निमित्तकारणहेतुषु सधासां विभ-
क्तानां प्रायो दशन' इति ध्वननात् हेतौ प्रथमा, ततोऽप-

मर्थः—यस्मात् कृष्णा छाया-आकारः सर्वाविवर्धितया तेषां तस्मात् कृष्णाः, एतदुक्तं भवति—सर्वाविवर्धितया तत्र कृष्ण आकार उपलभ्यते, न च आन्तावभाससंघा-दितस्तत्ताकः सर्वाविवर्धितमिति, ततस्तत्त्ववृत्त्या ते कृष्णा न आन्तावभासमाश्रयवस्थापिता इति, एवं नीला नीलकृष्णा इत्याद्याः भावनीयं, नवरं शीताः शीतकृष्णा इत्याद्याः शीतप्रातपक्षयस्तुषाची द्रष्टव्यः, 'घ-नकटिन्डियकृष्णा' इति इह शरीरस्य मध्यभागे क-टिस्ततोऽन्यस्यापि मध्यभागः कटिर्गव कटिर्गत्युच्यते-कटिस्तर्दामव कटिर्नटं घना—अन्याऽन्यशाखाप्रशाखानु-प्रवेशतो निर्वाडा कटिर्नटं—मध्यभाग छाया येषां ते तथा, मध्यभाग निविडनरकृष्णा इत्यर्थः, अत एव रम्यो—र-मणीयः तथा महान् जलभागायनतप्रावृत्कालभावी यो मे-घानिकुरुम्यो—मघसमूहस्ते भूता—गुणैः प्राप्ता महामघ-निकुरुम्भभूताः; महामघवृन्दापमा इत्यर्थः । 'ते गं पायवा' इत्यादि, अशोकवरपादपरिवारभूतप्रागुक्तनिलकादिवृत्त-वर्णनयत् परिभाषनीयं, नवरं 'सुययग्रहणमयणमलागा, इत्यादि विशेषणमत्रापमया भावनीयम्, 'अणुगसगडरह-जाण' त्यादि तदाकारभाषतः ।

तेसिं गं वणमंडागं अंतो बहुममरमणिजा भूमिभागा पणत्ता, से जहानामए आलिगपुक्खंरति वा ०जाव गणाविहपंचवणंहिं मणीहि य तणंहि य उवसांभिया, तेमिं गं गंधो फामो शेयव्वा जहकमं, तेमिं गं भंत ! तणाण य मणीण य पुव्वावरदाहिणुत्तरांतहिं वांतहिं मंदाणं एइयाणं वेइयाणं कंपियाणं चालियाणं फंदि-याणं घडियाणं खोभियाणं उदीरियाणं केरिसए सदे भवति ? , गोयमा ! से जहानामए सीयाए वा संदमा-णीए वा रहस्स वा सच्छत्तस्स सज्झयस्स सघंट-स्स सपडागस्स सतोरणवरस्स मनंदिघोमस्स सखि-खिणिहेमजालपरिक्खितस्स हेमवयचित्तिणिमकणगणि-ज्जुतदारुयायस्स संपिनद्धचकमंडलधुरागस्स कालायस-सुकयणेमिजंतकम्मस्स आइसावतुरगसुसंपउत्तस्स कु-सलगरच्छेयसारहिसुसंपग्गहियस्स सरमयवत्तीमतोणप-रिमंडियस्स सकंकडावर्यमगस्स सचावसरपहरणावरण-भरियजुञ्जसज्जस्स रायंगणंसि वा रायंतउरंसि वा र-म्मंसि वा मणिकुट्टिमतलंसि अभिक्खणं अभिघडिज-माणस्स वा नियडिजमाणस्स वा अंरालमणुण्णा क-प्पमणनिव्वुइकरा सहा सव्वआं समंता अभिणिस्सवंति, भवेयारूवे सिया ? , गौ इण्ढे समंढे, से जहानामए वेयालीयवीणाए उत्तरमंदामुच्छियाए अंके सुपइडियाए कुसलनरनारिसुसंपरिग्गहियाते चंदणकोणपरियडियाए पुव्वरत्तावरत्तकालमयंसि मंदायंवेइयाए पवेइयाए चा-लियाए घडियाए खोभियाए उदीरियाए ओराला मणुण्णा

मणहरा कणमणनिव्वुइकरा सहा सव्वआं समंता अ-भिनिस्सवंति, भवेयारूवे सिया ? , गौ इण्ढे समंढे, से जहानामए किअराण वा किंपुरिमाण वा महोरगाण वा गंधव्वाण वा भइसालवणगयाण वा नंदणवणगयाण वा मोमणमवणगयाण वा पंडगवणगयाण वा हिमवंत-गच्छंयमलयमंदरगिग्गिहाममआगयाण वा एगओ स-अहियाणं ममागयाणं सभिमआणं समुवविट्ठाणं पमुइ-यपकीलियाणं गीयरइगंधव्वहमियमणाणं गज्जं पज्जं कथं गेयं पयवदं पायवदं उक्खित्तायपयत्तायं मंदायं रोइयावसाणं सत्तमरममआगयं छद्दोसविप्पमुकं एकार-मालंकारं अट्टगुणाववेयं गुंजंतवंमकुहरावगूढं रत्तं तिट्ठा-णकरणमुदं सकुहरगुंजंतवंमंतंतीतलताललयगहसुसंपउत्तं महुंरं ममं सुललियमणोहरं मउयरिभियपयसंचारं सुणत्ति वरचारूव दिव्वं गट्ठं मज्जं गेयं पगीयाणं, भवेयारूवे सिया ? , हंता मिया । (सू० ३१) ।

तेसिं गं वणमंडागं तन्थ तन्थ तहिं तहिं देसे देसे बहुओ खुड्डाखुड्डियातो वावियाओ पुक्खरिणीओ दीहि-याओ गुंजालियाओ सरपंतिआओ विलपंतिआओ अ-च्छाओ मणहाओ गयामयकूलाओ समतीरातो ययरा-मयपामाणातो तवणिज्जनलाओ सुवणणसुभरययवालु-याओ वेरुलियमणिफालियपडलपच्चायडाओ सुआ-यारसुउत्ताराओ गणाणामणिसुबद्धाओ चउक्काणाओ आणुपुव्वसुजातगंभीरमीयलजलाओ संछअपत्तभिसमु-गालाओ बहुउप्पलकुमुयनलिणसुभगसांगंधियपोंडरीय-सयवत्तमहस्सपत्तंकमरफुल्लोवचियाओ छप्पयपरिभुज्जमा-णकमलाओ अच्छविमलसलिलपुण्णाओ अप्पेगइयाओ आसवायगाओ अप्पेगइयाओ खोरोयगाओ अप्पेगतियातो घओयगा० अप्पे० खीरोय० अप्पे० खोरोय० अप्पेगइयाओ उयगरंण पणत्ताओ पामादीयाओ दरिसणि-ज्जाओ अभिरूवाओ पडिरूवाओ, तासिं गं वावीणं ०जाव विलपंतीणं पत्तेयं चउदिसिं चत्तारि तिमोपाण-पडिरूवमा पणत्ता, तेसिं गं तिमोपाणपडिरूवगाणं वक्खओ, तोरणाणं भया छत्ताइछत्ता य शेयव्वा, तासु गं खुड्डाखुड्डियासु वावीसु ०जाव विलपंतियासु तन्थ तन्थ देमेर बहुवे उप्पायपव्वयगा नियहपव्वयगा जगइपव्वयगा दारुइजपव्वयगा दगमंडवा दगणालगा दगमंचगा उसड्डा खुड्डाखुड्डगा अंदोलगा पक्खंदोलगा सव्वरयणामया अ-च्छा ०जाव पडिरूवा, तेसु गं उप्पायपव्वएसु ०जाव प-क्खंदोलएसु बहुइं हंमासणाइं कोंचामणाइं गरुलामणाइं उयणयामणाइं पणयामणाइं दीहामणाइं पक्खामणाइं

भहामणाई उमभामणाई मीहामणाई पउमभामणाई दि-
सासोवत्थियाई मव्वरगणामयाई अच्छाई ०जाव पडिरू-
वाई, तेसु गं वणमंडेसु तत्थ तत्थ तहिं तहिं देमे देमे
बहव आलियधरगा मालियधरगा कयलिधरगा लयाध-
रगा अच्छणधरगा पिच्छणधरगा मंडणधरगा पमाहण-
धरगा गम्भधरगा मोहनधरगा सालधरगा जालधरगा
चित्तधरगा कुमुमधरगा गंधधरगा आयंमधरगा मव्वर-
यणामया अच्छा ०जाव पडिरूवा, तेसु गं आलियधरगसु
०जाव गंधव्व ०तहिं २धरगसु बहूइं हंमामण ०जाव दिमामो-
वत्थिआमणाई मव्वरगणामयाई ०जाव पडिरूवाई । तेसु
गं वणमंडेसु तत्थ तत्थ देमे देमे तहिं २ बहव जातिमं-
डवगा जूहियमंडवगा मव्वमालियमंडवगा वामंतिमंड-
वगा मुरमल्लियमंडवगा दहिवासुयमंडवगा तंवालमंड-
वगा मुहियमंडवगा णामलयामंडवगा अतिमुत्तयलया-
मंडवगा आप्फावगा मालुयामंडवगा अच्छा मव्वरयणा
मया ०जाव पडिरूवाओ, तेसु गं जालिमंडवगसु ०जाव
मालुयामंडवगसु बहव पुढविमिलापडुगा हंमामणमंठि-
या ०जाव दिमामोवत्थियासणमंठिया अणे य बहव मं-
मलघुडुविमिडुमंठाणमंठिया पुढविमिलापडुगा पण्णा-
ममणाउमो ! आईणगरुयवुरणवणीयतूलफामा मव्व-
रगणामया अच्छा ०जाव पडिरूवा, तत्थ गं बहव वे-
मागिया देवा य देवीओ य आमयंति मयंति चिट्ठंति
गिमीयंति तुयट्ठंति हंमंति रमंति ललंति कीलंति किट्ठं-
ति मोहंति पुरा पंगणाणं सुचिन्नाणं सुपडिकंताणं
सुभाणं कडाणं कम्माण कल्लाणाणं कल्लाणं फल्लविवा(यं)गं
पञ्चगुम्भवमाणा विहरंति । (सू० ३२)

‘ तेसि गं वणमंडाण ’ मित्यादि, तेषां वनखण्डाना-
मन्तः--मध्ये बहुसमरणीया भूमिभागाः प्रकृताः तेषां च
भूमिभागानां ‘ स जहानामय ’ आलिगपुक्खं इ वा
इत्यादि वर्णने प्रागुक्तं तावद्वाक्यं यावन्मणीनां स्पृशो, न-
वरमत्र तृणान्यपि यक्त्व्यानि, तानि खेवम्--‘ नाणाविह-
पेच्चवणाहिं मणीहि य तणेहि य उवमोभिया, नं जहा--
किणहेहि य नीलेहि य ०जाव सुक्खि, तत्थ गं जे ते क-
गहा तणा य मणी य तेसि गं अयमेयाकुवे वज्रावासं
पञ्चले, से जहानामय जीमूतइ वा ’ इत्यादि । सम्प्रति
तेषां मणीनां तृणानां च वातेगितानां शब्दस्वरूपप्रतिपाद-
नार्थमाह--‘ तेसि गं भने ! तणाण य मणीण ’ इत्या-
दि, तेषां ‘ णमिति ’ पूर्ववत् भदन्त !--परमरुपणयागिन्
तृणानां पूर्वापरदर्शितोत्तरगतैर्वर्तमानैर्वायन्त-मन्दे मन्दमप-
जितानां--कम्पितानां व्यजितानां-विशेषतः कम्पितानां
एतदेव पर्यायशब्देन व्याचष्टे--कम्पितानां चालितानाम्-इ-
तस्ततो मनाक् विक्षितानाम्, एतदेव पर्यायेण व्याचष्टे-स्प-
न्दितानां तथा घट्टितानां--परस्परं संपर्पयुक्तानां, कथं घ-
ट्टिता इत्याह--क्षोभितानां, स्वस्थानाद्यालनमपि कुत इ-

त्याह--उद्दिगितानामुत्--प्राशस्त्येन प्रशितानां, कीदृशः श-
ब्दः प्रकृतः ? भगवानाह--‘ गोगमे ’ त्वादि, गौनम् !
स यथानामकः शिक्षिकाया वा स्यन्दमानिकाया वा रथ-
स्य वा, तत्र ‘ मित्रिया ’ जम्पानविशेषरूपा उपरिच्छादिना
काष्ठाऽऽकाशा, तथा दीर्घो जम्पानविशेषः पुरुषस्वप्रमाणाव-
काशदा या स्यन्दमानिका, अनयोश्च शब्दः पुरुषोत्था
टितयो, कुट्टमघाटकाराद्वलनघशतो वेदितव्यः, रथश्चह
सग्रामरथः प्रत्ययोऽग्रतनविशेषणानामन्यथाऽसंभवात्, त-
स्य च फलकवेदिका यस्मिन् काले ये पुरुषास्तद्वेष्यता त-
तिप्रमाणाऽवसेया, तस्य च रथस्य विशेषणान्यभिधत्ते-
‘ सच्छलत्तस्स ’ इत्यादि, सच्छलत्तस्य सध्वजस्य सघटाकस्य
उभयपार्श्वोत्तममहाप्रमाणघटोपेतस्य सपनाकस्य सह
तारणवर्ग--प्रधानतारण यस्य स सतारणवस्तस्य, सह
नन्दीघोषो--द्वादशनृत्यनिनादो यस्य स सनन्दीघोषस्तस्य
तथा सह किङ्कणयः--कुट्टघटा येषामिति सर्किङ्कणीका-
नि, हेमजालानि--यानि हेममयदामसमूहास्तैः सवासु दि-
क्षु पर्यन्तेषु--बहिःप्रदेशेषु परिक्लिता--व्याप्तस्तस्य, तथा
हैमवतं--हैमवत्पर्वतभाविचित्रं विचित्रमनोहारीविशेषोपेतं-
तिनिशतरुसन्धि कनकविच्छुरितं दारु--काष्ठं यस्य
स हैमवतचित्रनैनिशकनकनिर्युक्तदारुकस्तस्य, स्वं च
द्वितीयः ककारः स्वार्थिकः पूर्वस्य च दीर्घत्वं प्रा-
कृतत्वात्, तथा सुण्डु--अतिशयेन सस्यक् पित्रजं--
वज्रमरकमण्डलं धृष्ट यस्य स सुसंनिवारकमण्डलधू क-
स्तस्य, तथा कालायसेन--लोहं सुण्डु--अतिशयेन कृ-
तं नेमः--बाह्यपरिधेर्यन्त्रस्य च--अरकोपरिफलकवक्रया-
लस्य कर्म, यस्मिन् स कालायसकृतनेमियन्त्रकर्मा तस्य,
तथा आकीर्णा--गुणैर्ग्याता ये वराः--प्रधानास्तुर्गास्ते
सुण्डु--अतिशयेन सस्यक् प्रयुक्ता--योजिता यस्मिन् स
आकीर्णवस्तुर्गसुसंप्रयुक्ताः तस्य, प्राकृतत्वात् बहुव्रीहाव-
पि क्लान्तस्य परानपातः, तथा सारथिकर्मण य कुश-
ला नरास्तेषां मध्यं अतिशयेन लुका--दत्तः सारथिस्तेन
सुण्डु--सस्यक् परिगृहीतस्य, तथा ‘ सरसयवत्तीसताण-
परिमिडयस्स ’ इति शराणां शतं प्रत्येकं येषु तानि श-
रशतानि तानि च तानि द्वाविंशत् तृणानि तैर्मण्डितः
शरशतद्वाविंशत्तृणमण्डितः, किमुक्तं भवति ?--एवं नाम
तानि द्वाविंशत् शरभशतभृतानि तृणानि रथस्य सर्वतः
पर्यन्तेष्वधर्मास्त्वितानि यथा तानि संग्रामायोपकल्पितस्या-
तीय मण्डनाय भयन्तीति, तथा कङ्कटः--कवचं सह क-
ङ्कटो यस्य स सकङ्कटः सकङ्कटः अवतंसः--शस्त्रं
यस्य स सकङ्कटावतंसस्तस्य, तथा सह आपं येषां ते
सन्नापा ये शरा यानि च कुन्तर्भास्त्रभुसुरिहप्रभृतीनि ना-
नाप्रकाराणि प्रहरणानि यानि च कवचं (कङ्कटं) प्रमुक्कानि
आवरणानि तैर्भूतः--परिपूर्णः, तथा योधानां युद्धं त-
न्निमित्तं सज्जः--प्रयुगीभूतो यः स योधयुद्धसज्जस्ततः पू-
र्वपदेन सह विशेषणसमासः तस्य इत्थंभूतस्य राजाङ्गणे
चा अन्तःपुरे वा रथे वा मणिकुट्टिमतले--मणिवज्रभूमि-
तले अभीक्षणमभीक्ष्णं कुट्टिमतलप्रदेशे वा ‘ अभिघाट्टिजमा-
णस्स ’ इति अभिष्वङ्यमानस्य ध्वजनं गच्छतो ये उदारा म-
नोज्ञा कण्ठमोनिवृत्तिकराः सर्वतः समन्तान् जीवाभिग-

ममूलटीकायामपि 'उत्पित्थं' ध्यासयुक्तमिति, तथा उन्—
 प्राथयेन अतिनालमस्थाननालं वा उक्तालं, श्लक्ष्णस्वरेण
 काकस्वरं, सानुनासिकम् अनुनासिकावनिर्गतस्वानुगत-
 मिति भावः, तथा 'अट्टगुणोवचय' मिति अप्राभर्गुणरूपे-
 तमष्टगुणोपेतं, ते चाष्टावमी गुणाः—पूर्णा रक्रमलङ्कृतं व्य-
 क्रमविघुष्टं मधुरं समं सललितं च, तथा चाक्रमम्—“ पु-
 षं रत्नं च अलं—कियं च यत्नं तदेव अविघुष्टं । मधुरं
 समं सललितं, अट्ट गुणा ह्येति गेयस्म ॥ १ ॥ ” तत्र
 यम् स्वरकलाभिः परिपूर्णं गीयते तत्पूर्णं, गेयगगानुर-
 क्रमेण यत् गीयते तत् रक्रमं, अन्योऽन्यस्वरविशेषकरणेन
 यदलङ्कृतमिव गीयते तदलङ्कृतम्, अक्षरस्वरस्फुटकरण-
 ना व्यक्रं, विस्वर कोशनीय विघुष्टं न तथा अविघुष्टं,
 मधुरस्वरेण गीयमानं मधुरं काकलाकृतयत्, तालव्यंश-
 स्वरविशेषमनुगतं समं, तथा यत् स्वरघोलनाप्रकारेण ल-
 लितं यत् सह ललितेन—ललितेन वर्तते इति सललि-
 तं, यदिवा—यत् श्रोत्रेन्द्रियस्य शब्दस्य स्पर्शनमनीयं सू-
 दममुत्पादयति सुकुमारमिव च प्रतिभासते तत् सललित-
 म् । इदानीमेतेषामवाष्टानां मध्ये कियतां गुणान् अन्यच्च
 प्रतिपिपादयिषुर्निर्दिष्टमाह—“ रत्नं निद्राणकरणे मुञ्जं तत् 'कु-
 ष्णगुञ्जं वसन्तीति ललितलयगहसुसंपुञ्जं मधुरं समं स-
 ललितं मणोहरं मउयर्गिभियपयसंचारं सुरइ सुनति वर-
 चारुत्वं दिव्यं नट्ट सज्जं गेयं पर्यायाण' मिति यथा प्रा-
 क् नाट्यविधौ व्याख्यातं तथा भावनीयं 'जास्मिन् संह-
 दवइ' प्रगीतानां—गातुमारब्धवतां यादृशः शब्दोऽतिम-
 नोद्गरो भवति—स्यात्—कथंचिद्भवेत्तद्वत्तत्वां तृणानां म-
 गीनां च शब्दः ? एवमुक्ते भगवानाह—गीतम् ! स्यादेवंभूतः
 शब्दः । (सू० ३१) 'तेसि गे वणमडाण' मित्यादि, तेषां 'ण'
 मिति वाक्यालङ्कारं वनखण्डानां मध्ये तत्र तत्र देशे ' तत्र
 तत्रे ' ति तस्यैव देशस्य तत्र तत्र एकदेशे ' बहुइ ' इति व-
 द्दयः, 'खुड्वाखुड्याओ' इति लुङ्गिलुङ्गिकाः, लघवो लघव इ-
 त्यर्थः, वाच्यश्चतुरस्त्राः पुष्करिण्या वृत्ताकाराः, अथवा
 पुष्कराणि विद्यन्ते यासु ताः पुष्करिण्या दीर्घिका—शृ-
 जघो नद्यः वक्रा नद्यो गुञ्जालिकाः, बहुनि केवलकवला-
 नि पुष्पावकीर्णकानि सर्गासि एकपङ्क्त्या व्यवस्थिता-
 नि सरःपङ्क्तः सललितान्ता बह्वयः सरःपङ्क्तयः
 तथा येषु सरःसु पङ्क्त्या व्यवस्थितेषु कूपोदकं प्रणा-
 लिकया संचरति सा सरःपङ्क्तिः ता बह्वयः सरःसरः-
 पङ्क्तयः, तथा विलानीय विलानि—कूपास्तेषां पङ्क्त्या
 विलपङ्क्तयः, एताश्च सर्वा अपि कथंभूता इत्याह—अच्छाः
 स्फटिकवद्वाहिर्निर्मलप्रदेशाः श्लक्ष्णाः—श्लक्ष्णपुष्पलनिष्पा-
 दितवाहिःप्रदेशा श्लक्ष्णदलनिष्पन्नपटवत्, तथा रजतमयं
 रूप्यमयं कूलं यासां ता रजतमयकूलाः, तथा समं न
 गर्ताभावात् विषमं तीरं—तीरवर्तिजहापूरितं स्थानं यासां
 ताः समतीराः, तथा वज्रमयाः पाषाणा यासां ता वज्रम-
 यपाषाणाः, तथा तपनीय—ह्रस्वविशेषः तपनीयमयं तले
 यासां तास्तपनीयतलाः, तथा "सुवर्णसुभरययवालुयाओ"
 इति सुवर्णं पीतकान्ति हेम शुभ्रं रूप्यविशेषः रजतं प्रतीतं
 तन्मया बालुका यासु ताः सुवर्णशुभ्ररजतबालुकाः, 'वेराल-
 यमणिफलिहपडलपञ्चोयडाओ' इति वैदूर्यमणिमयानि

स्फटिकपटलमयानि च प्रत्यघटनानि—तदसमीपवर्तिनं अ-
 न्युन्नतप्रदेशाः यासां ता वैदूर्यमणिस्फटिकपटलप्रत्यघटनटीः,
 'सुओयारसुउत्ताराउ' इति सुखनावतारा—जलमध्ये प्रवेश-
 ने यासु ताः सुखावताराः तथा सुखेन उत्तारा—जलमध्या-
 द्वाहनिर्गमने यासु ताः सुखोत्तारास्ततः पूर्वपदेन विशेष-
 णसमासः, 'नानामणिनिथसुवद्धाउ' इति नानामणिभिः
 नानाप्रकारमणिभिस्तोथानि सुवद्धानि यासां ता नानाम-
 णिनीथसुवद्धाः, अत्र बहुमीहार्थापि क्लान्तस्य परनिपातः
 सुखादिदर्शनाद् प्राकृतशरीरवशाद्वा 'चउक्कोणाउ' इति
 चत्वारः कोणा यासां ताश्चतुःकोणाः, एतच्च विशेषणं वा-
 पीः कूपाश्च प्रति द्रष्टव्यं, नेणमेव चतुष्कोणत्वसंभवात्
 न शेषाणां, तथा आनुपूर्व्येण—क्रमेण नीचस्तराभावरूपेण
 सुष्ठु—अतिशयं यो जातवप्रः—कदारो जलस्थानं तत्र
 गभीरम्—अलब्धस्ताव शीतलं जलं यासु ता आनुपूर्व्यसु-
 जातवप्रगभीरशीतलजलाः, 'संछन्नपत्तमिसमुणालाउ'
 इति संछन्नानि—जलेनान्तरितानि पत्राविसमृणालानि यासु
 ताः संछन्नपत्राविसमृणालाः, इह बिंसमृणालसाहचर्यात्
 पत्राणि पाषाणापत्राणि द्रष्टव्यानि, विसानि—कन्दाः मृ-
 णालानि—पद्मनालाः, तथा बहुभिन्नपलकमुदनालिनसुभग-
 सौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रैः कसरैः—कसरप्रधा-
 नैः फुल्लैः—विकसितैरुपाचिता बहुपलकमुदनालिनसुभग-
 सौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रकसरफुल्लोपाचिताः, त-
 था पदपदैः भ्रमरैः परिभुज्यमानकमलाः, तथा अच्छेन-
 स्वरूपतः स्फटिकवत् शुद्धेन विमलेन—आगन्तुकमलर-
 दिनेन सललितेन पूर्णा अच्छविमलसलिलपूर्णाः, तथा 'पाड-
 हत्था' अतिरेकिताः अतिप्रभृता इत्यर्थः, 'पडिहत्थमडुमायं
 अतिरिययं जाणमाउण' मिति वचनान्ता, उदाहरणं
 चात्र—'घलपडिहत्थं गयणं, सराइ नवसलिलउडुमायाइ ।
 अयरेइयं मह उण' चिताण मणुनहं घिरह ॥१॥ " इति, अ-
 मन्तो मन्त्यकच्छपा यत्र ताः परिहत्थभ्रमनमन्त्यकच्छपाः,
 तथा अनकैः शकुनिमिथुनकैः प्रावचरता—इतस्ततो गम-
 नेन सर्वतो व्याप्ताः अनकशकुनिमिथुनकप्रावचरितास्ततः पू-
 र्वपदेन विशेषणसमासः, एता वाच्यादयः सरस्सरःपङ्क्तिप-
 येन्ताः 'प्रत्येकं प्रत्येकं' प्रति प्रत्येकमत्राभिमुख्यं प्रतिशब्द-
 स्ततो वीप्साविवक्षायां पश्चात्प्रत्येकशब्दस्य द्विवचनमिति,
 पश्चात्प्रत्येकया प्रागक्षताः, प्रत्येकं प्रत्येकं वनखण्डपरिक्षि-
 ताः, 'अपेणइयाउ' इत्यादि अपिर्वाढार्थे चाढमककाः—का-
 श्वन वाच्यादय आसर्वाभव—चन्द्रहासादिपरमासर्वाभव उ-
 दकं यासां ता आसर्वादकाः, अप्येकका वारुणस्य—वारुण-
 समुद्रस्येव उदकं यासां ता वारुणोदकाः, अप्येकका क्षीर-
 मिश्र उदकं यासां ता क्षीरोदकाः, अप्येकका घृतमिश्र उद-
 कं यासां ता घृतोदकाः, अप्येकका क्षौद्र इव—इक्षुरस इव
 उदकं यासां ता क्षौद्रोदकाः, अप्येकका स्थाभाविकेन उद-
 करसेन प्रकृताः, 'पासाइया' इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्व-
 त् । 'तेसि ख' मित्यादि, तासां लुङ्गिकानां वापीनां यावद्वि-
 लपङ्क्तीनामिति यावत् शब्दात् पुष्करिण्यादिपरिग्रहः, प्रत्ये-
 कं चतुर्विंशि चत्वारि एकैकस्यां दिशि एकैकस्य भावा-
 त् त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि—प्रतिविशिष्टरूपाणि त्रिसोपा-
 नानि, त्रयाणां सोपानानां समाहारस्त्रिसोपानं, तानि प्रह-

सानि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणामयं-वक्ष्यमाणः प-
नद्रूपः-अनन्तरं वक्ष्यमाणस्वरूपो वर्णकनिवेशः प्रकृतस्त-
द्यथा वज्ररत्नमया ' वंगा ' इत्यादि प्राग्वत् । ' तस्मि ण '
तेषां त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां प्रत्येकं तोरणानि प्रकृतानि,
तोरणवर्णकस्तु निरवशेषा यानधिमानयद्भावन्याया यावत्
बहवः सहस्रपत्रहस्तका इति, ' तस्मि ण ' मित्यादि, तासां
क्षुल्लिकाक्षुल्लिकानां यावद् विलपङ्कतीनाम्, अप्रापि यावच्छु-
ब्दात्-पुष्कारगयादिपारिग्रहः, तत्र तत्र देश तस्यैव देशस्य
तत्र तत्र एकदेश बहव उन्पातपर्वता यत्रागत्य बहवः सूर्य-
र्थाभिधमानयासिनो धैमानिका देवा देव्यश्च विचित्रक्रीडा-
निमित्तं वैक्रियशरीरमारचयन्ति, ' नियमपञ्चया ' इति नि-
यत्या-नैयत्येन व्यवस्थिताः पर्वता नियतपर्वता कञ्चित्
' नियमपञ्चया ' इति पाठः, तत्र नियताः-सदा भोग्यत्वे-
नावस्थिताः, पर्वता नियतपर्वताः, यत्र सूर्याभिधमानया-
सिनो धैमानिका देवा देव्यश्च भवधारणीयिनैव वैक्रियशरी-
रेषु सदा रममाणा अवतिष्ठन्ते इति भावः, ' जगदपञ्च-
या ' इति जागतीपर्वतकाः पर्वतविशेषाः, दारुपर्वतकाः दारु
निर्मापिता इव पर्वतकाः, ' दगमंडवा ' इति दकमण्डपाः-
स्फाटिकाः मण्डपाः, उक्तं च जीवाभिगममूलटीकायां-
" दगमण्डपाः-स्फाटिका मण्डपा " इति, एवं दकम-
ञ्चकाः दकमालका दकप्रासादाः, एतं च दकमण्डपादयः के-
चित् ' उमङ्गा ' इति उन्मृताः उष्णा इत्यर्थः, केचित् ' खु-
ङ्गाखुङ्ग ' इति क्षुल्लकाः क्षुल्लका इति, तथा अन्धालकाः
पक्ष्यन्धालकाश्च, इह यत्रागत्य मनुष्या आत्मानमन्धालय-
न्ति तऽन्धालका इति लोकं प्रसिद्धाः, यत्र तु पक्षिण आ-
गत्यात्मानमन्धालयन्ति तऽपक्ष्यन्धालकाः, तत्र अन्धालकाः
पक्ष्यन्धालकाश्च तेषु वनखण्डेषु तत्र २ प्रदेशे देवक्रीडा-
योग्या बहवः सन्ति, एतं च उन्पातपर्वतादयः कथं-
भूता ? इत्याह-- ' सर्वरत्नमयाः ' सर्वात्मना रत्नमयाः,
' अरुद्धा सरुहा ' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् । ' तस्मि
ण ' मित्यादि, तेषु उन्पातपर्वतेषु यावन्पक्ष्यन्धालकेषु, या-
वत्कर्णाक्षयतिपर्वतकादिपारिग्रहः, बहूनि हंसासनानि
आसनानि, तत्र येषामासनानामधोभागे हंसा व्यव-
स्थिता यथा सिंहासने सिंहाः तानि हंसासनानि, एवं
क्रीडासनानि गरुडासनानि च भावनीयानि, उन्नतास-
नानि--उष्णासनानि प्रणतासनानि--निम्नासनानि दीर्घा-
सनानि--शय्यारूपानि भद्रासनानि येषामधोभागे पी-
ठिकाबन्धः पक्ष्यासनानि येषामधोभागे नानास्वरूपाः
पक्षिणः, एवं मकरासनानि सिंहासनानि च भावनी-
यानि, पक्षासनानि-पक्षाकाराणि आसनानि, ' दिसासां-
वन्धियासनानि ' येषामधोभागे दिक्पौर्वास्तका आलि-
स्थिताः सन्ति, अत्र यथाक्रममासनानां संग्रहणिगाथा-
' हंस कौंचे गरुडे, उरण्य पण्य य दीह भेहे य । प-
कम्बे मयरे पउम, सीह दिस्मासांस्थि चारम्बे ॥ १ ॥ '
इति, तानि सर्वाण्यपि कथंभूतानीत्यत आह-- ' सञ्चरय-
णामया ' इत्यादि प्राग्वत् । ' तस्मि ण ' मित्यादि, तेषु व-
नखण्डेषु मध्ये तत्र २ प्रदेशे तस्यैव देशस्य तत्र तत्र ए-
कदेश बहूनि ' आलिगृहकाणि ' आलि-वनस्पतिविशेष,
तन्मयानि गृहकाणि आलिगृहकाणि, मालिरपि वनस्प

तिविशेषः तन्मयानि गृहकाणि मालिगृहकाणि, कदली-
गृहकाणि लतागृहकाणि च प्रतीतानि, ' अरुद्धणधरकाणि '
इति अवस्थानगृहकाणि येषु यदा तदा वा आगत्य सु-
खासिकया अर्थातिष्ठन्ति, प्रेक्षणकगृहकाणि यत्रागत्य प्रेक्ष-
णकानि विदधति निरीक्षन्ते च, मञ्जनकगृहकाणि यत्रा-
गत्य स्वच्छया मञ्जनकं कुर्यान्ति, ' प्रसाधनगृहकाणि '
यत्रागत्य स्वं परं च मण्डयन्ति ' गर्भगृहकाणि ' गर्भ-
गृहकाणाणि ' मोहनघराई ' इति मोहन-मैथुनसेवा
' रमये मोहनरयाई ' इति नाममालावचनात् त-
त्प्रधानानि गृहकाणि । मोहनगृहकाणि वासभवनानीति
भावः, शालागृहकाणि-पट्टशालाप्रधानानि जालगृ-
हकाणि-गवालयुक्तानि गृहकाणि कुसुमगृहकाणि--कु-
सुमप्रकरणेपञ्चिनानि गृहकाणि, चित्रगृहकाणि--चित्रप्र-
धानानि गृहकाणि गन्धर्वगृहकाणि गीतनृत्ययोग्यानि
गृहकाणि आदर्शगृहकाणि--आदर्शमयानीव गृहकाणि,
पतानि च कथंभूतानीत्यत आह-- ' सञ्चरयणामया ' इत्या-
दि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् । ' तस्मि ण ' मित्यादि, तेषु
आलिगृहकेषु यावदादर्शगृहकेषु, अत्र यावच्छुब्दात् मा-
लिगृहकादिपारिग्रहः, ' बहूनि हंसासनानि ' इत्यादि प्राग्वत् ।
' तस्मि ण ' मित्यादि, तेषु वनखण्डेषु तत्र तत्र देश तस्यैव
देशस्य तत्र तत्र एकदेश बहव जातिमण्डपका यूथिका-
मण्डपका मालिकामण्डपका सधमालिकामण्डपका वासन्ती-
मण्डपका दधिवासुकामण्डपकाः, दधिवासुका-वनस्प-
तिविशेषतन्मया मण्डपका दधिवासुकामण्डपकाः, सूक-
क्ष्मिणी वनस्पतिविशेषः तन्मया मण्डपकाः २, ताम्बूली-
नामयल्ली तन्मया मण्डपकास्ताम्बूलीमण्डपकाः, नागा-
द्रुमविशेषः, स एव लता नागलता, इह यस्य तिर्यक् तथा-
विधा शाखा प्रशाखा वा न प्रसृता सा लतेत्यभिधीयते
नागलतामया मण्डपका नागलतामण्डपकाः, अनिमृक्त-
मण्डपकाः, ' अण्फोया ' इति वनस्पतिविशेषतन्मया मण्ड-
पका अण्फोयामण्डपकाः, मालुका-एकार्थकफला वृक्ष-
विशेषास्तद्युक्ता मण्डपका मालुकामण्डपकाः, एतं च कथं-
भूता इत्याह-- ' सञ्चरयणामया ' इत्यादि प्राग्वत् । ' तस्मि
ण ' मित्यादि, तेषु जातिमण्डपकेषु यावन्मालुकामण्डपकेषु
' जाय ' शब्दात्-यूथिकामण्डपकादिपारिग्रहः, बहवः शिलाप-
ट्टकाः प्रकृतास्तद्यथा-अप्येकका हंसासनवत् संस्थिता
हंसासनसंस्थिता यावदप्येकका दिक्पौर्वास्तिकासनसं-
स्थिताः, यावत्कर्णात्-अप्येगइया हंसासनसंस्थिता अप्ये-
गइया गरुडामण्डपसंस्थिता अप्येगइया उरण्यासनसंस्थिता
अप्येगइया पणयासनसंस्थिता अप्येगइया दीहासनसंस्थिता
अप्येगइया महासनसंस्थिता अप्येगइया एकम्ब० अप्ये० आ-
यंसासनसंस्थिता अप्येगइया उमभासनसंस्थिता अप्येगइया
सीहासनसंस्थिता अप्येगइया पउमासनसंस्थिता ' इति
पारिग्रहः, अन्ये च बहवः शिलापट्टका यानि विशिष्टचि-
ह्नानि विशिष्टनामानि च वराण-प्रधानानि शयनानि
आसनानि च तद्वत् संस्थिता वरशयनासनविशिष्टसं-
स्थानसंस्थिताः, काचत्-मांसलसुषुप्तविस्मिदुमंडाणसंस्थिता
इति पाठः, तत्रान्ये च बहवः शिलापट्टकाः मांसलाः अक-
ठिना इत्यर्थः, सुघृष्टा अतिशयेन मत्सृगा इति भावः विशि-

हृत्संस्थानसंस्थितामिति, ' आह्वयगच्छयदूरनवलीयतुलका-
भमउषी सव्यवयवामया अरुद्धा ० जाव पडिरुवा ' इति
प्राग्वत्, तत्र तेषु उत्पादयवनादिगतहंमानमादिषु याव-
आनाकपसंस्थानसंस्थितपृथ्वीशिलापट्टकेषु ' ख ' मिनि पूर्व-
वत् बह्व्यः सूर्याभविमानवासिना देवा देव्यश्च यथासुख-
मासने शरत्त-दीर्घकायप्रसारणेन वर्तन्ते न तु निद्रां कुर्व-
न्ति, तेषां देवयोनिनकत्वेन निद्राया अभावात्, तिष्ठन्ति—
ऊर्ध्वस्थानेन वर्तन्ते निरीक्षन्ति-उपविशन्ति नृत्यदृष्टि-स्थ-
वर्तन्ते कुर्वन्ति, यामपार्श्वतः परावृत्त्य दक्षिणपार्श्वेनाव-
तिष्ठन्ति दक्षिणपार्श्वतो वा परावृत्त्य वामपार्श्वेनानि भावः,
रमन्ते—रतिमाध्वजान्ति सलान्ति-मनईप्सितं यथै भवति
तथा वर्तन्ते इति भावः, क्रीडन्ति-यथासुखमिदस्ततो श-
भनविनोदन गीतनृत्यादिविनोदेन वा तिष्ठन्ति मोहन्ति-
मैथुनसेवां कुर्वन्ति इत्येवं ' पुरापोराणात् ' मित्यादि पुरा-
पूय प्राग्वत् इति भावः कृतानां कर्मफलमिति धामः, अत
एव पौराणानां सुखार्थानां—सुखारतानाम्, इह सुखरितज-
नितं कर्माणि कार्ये कारणोपचारात् सुखरितं ततोऽयं
भावार्थः-विशिष्टतथाविधधर्मानुष्ठानविषयाप्रमादकगुणा-
न्त्यादिसुखरितजनितानामिति, तथा सुखराकान्तानाम्,
अत्रापि कार्ये कारणोपचारात् सुखराकान्तजनितानि
सुखराकान्तानि इत्युक्तं, किमुक्तं भवान् ?—सकलस्व-
स्वमैत्रीसत्यभावगपद्रव्यानपह्नास्तुशीलादिरूपसुखराकम-
जनितानामिति, अत एव शुभानां शुभफलानाम्, इह किञ्चि-
दशुभफलमपि ईदृश्यमतिविषयीसात् शुभफलं प्रतिमासते
ततस्तस्मिन्कमुभन्वप्रतिपत्त्यर्थमस्यैव पर्यायशब्दमाह-कल्या-
णानां, तत्त्ववृत्त्या तथाविधविशिष्टफलदायिनाम्, अथवा-
कल्याणग्रन्थम् अनर्थोपशमकारिणां कल्याणरूप फलवत्त्वकं
' पञ्चगुणभवमाणा ' प्रत्येकमनुभवन्तां विहरन्ति-आसते ।

तेमि शं वणसंडाणं बहुमज्जदसभाए पचेयं पचेयं पासा-
यवडंसगा पसत्ता, ते शं पासायवडंसगा पंचजोयणसयाई
उडुं उच्चत्तणं अड्ढाईजाई जोयणसयाई विक्खंभेणं अ-
ब्भुग्गयमूसियपहसिया इव तहेव बहुसमरमणिजभूमि-
भामे उल्लोओ सीहासणं सपरिवारं, तत्थ शं चत्तारि
देवा महिज्झिया ० जाव पलिओवमडितीया परिवसन्ति, तं ज-
हा-असोए सत्तपसे चंपए चूए । सूरियामस्स शं देव-
विमाणस्स अंतो बहुसमरमणिजे भूमिभागे पसत्ते, तं
जहा-वणसंडविहूणं ० जाव बहवे वेमाखिया देवा देवीओ
व आसयन्ति ० जाव विहरन्ति, तस्स शं बहुसमरमणिज-
स्स भूमिभागस्स बहुमज्जदसे एत्थं शं महेगे उवगारि-
यालयणे पसत्ते, एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खं-
भेणं तिप्पि जावणसयसहस्साई सोलस सहस्साई दोप्पि
व सत्तावीसं जोयणसए तिप्पि य कोसे अड्ढावीसं व
चणुसयं तेरस य अंगुलाई अदंगुलं च किंचिविसेवणं
परिक्खंवेणं, जोयणबाहल्लेणं, सव्वजंणुणयामए अच्चे
० जाव पडिरूवे । (सू० ३३)

' नेति श ' मित्यादि, तेषां वनखण्डानां बहुमध्यदेशभागे
प्रत्येकं प्रत्येकं प्रासादावतंसका इति, अथतसक इव-शब्द-
रक इयावतंसकः प्रासादानामवतंसक इव प्रासादावतंस-
कः प्रासादविशेष इति भावः, ते च प्रासादावतंसकाः पञ्च
योजनशतान्यूर्ध्वमुखैस्त्वेन अर्द्धतृतीयानि योजनशतानि
विष्कम्भन्तः, तेषां च ' अद्भुत्तगच्छमूसियपहसियाविव ' इत्या-
दिविशेषणजानं प्राग्वत्, भूमिचत्वेन उल्लोकवर्तने सपरि-
वारं च प्राग्वत्, ' तत्थ श ' मित्यादि, तत्र-तेषु वनखण्डेषु प्रत्य-
कमकैकदिग्भावेन चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत्कर्णाल-
हज्जुइया महाबला महासुखला महासुभावा ' इति परिग्रहः,
पल्यापमस्थितिकाः पारिवसन्ति, तस्या- ' असोए ' इत्यादि,
अशोकवने अश्लोकः सप्तपल्लवने सप्तपल्लः चम्पकवने चम्प-
कश्चूतवने च्चूतः, ' तं श ' मित्यादि, तं अशोकादयो देवाः
स्वकीयस्य वनखण्डस्य स्वकीयैस्स प्रासादावतंसकस्य,
सूत्रे बहुवचनं प्राकृतत्वात्, प्राकृते हि ध्वनव्यस्योऽपि
भवतीति, स्वस्वकीयानां नामानिकदेवानां स्वात्मैस्वा-
त्सामग्रमहिषीणां सपारिवाराणां स्वात्मां स्वात्मां परिवर्त्तां
स्वेषां स्वेषामनीकानां स्वेषां स्वेषामनीकाधिपनीनानां स्व-
ेषां स्वेषामात्मरक्तकाणां ' आहवच्च परिवर्त्त ' इत्यादि प्रा-
ग्वत्, ' सूरियामस्स श ' मित्यादि, सूर्याभस्य विमानस्थानतः-
मध्यभागे बहुसमरमणीया भूमिभागः प्रसृतः, तस्य ' मे
ज्जहानामए अलिमपुक्खंइ वा ' इत्यादि गमविमान इव च-
र्णने तावद्वाच्यं यावन्मणीनां स्पर्शः, तस्य बहुसमरमणी-
यस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे अत्र सुमहत् एकम् उ-
पकारिकालयनं प्रसृतं, विमानाधिपतिस्सकप्रासादावतंस-
करदीप् उपकराति—उपपन्नातीत्युपकारिका, विमानाधिप-
तिस्सकप्रासादावतंसकादीनां पीठिका, अग्न्यत्र त्वियमु-
पकार्योपकारिकेति प्रसिद्धा, उक्तं च—' गृहस्थानां स्मृतं
राक्षामुपकार्योपकारिके ' ति, उपकारिकालयनमिष उपका-
रिकालयनं, तत् एकं योजनशतसहस्रमायामविष्कम्भा-
भ्यां त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि इ
योजनशतं सप्तविंशत्यधिकं अष्टाविंशं धनुःशतं त्रयो-
वश अङ्गुलान्यङ्गुलं परितेपतः, इदं च परितेप-
प्रमाणं जम्बूदीपपारंरूपप्रमाणवत् क्षेत्रसमासटीकातः
परिभावनीयम् ।

से शं एगाए पउमवरंवेइयाए एगेण य वणसंडेख य
सच्चतो समंता संपरिक्खित्ते, स शं पउमवरंवेइया अ-
दजायलं उडुं उच्चत्तेयं पंचधणुसयाई विक्खंभेणं उव-
कारियल्लेणसमा परिकखेवेणं, तीमे शं पउमवरंवेइयाए
इमेयारूवे वसावामे पसत्ते, तं जहा-वयरामया शिम्मा
रिद्धामया पतिट्ठाणा वेरुलियामया खंभा सुवण्णरूपमया
फलगा लोहियक्खमईओ धूर्द्धो नाणामणिमया कंडवरा
णाणामणिमया कंडेवरसंधाडणा णाणामणिमया रूवा
णाणामणिमया रूपमंडाडगा अकामया पक्खवाहाओ
जोहरसामया वंसा वंमकवेल्लुगा रइयामईओ पडियाओ
जातरूवमई ओहाडशी वयरामया उवगिण्णुच्छणी सव्वर-

यणामई अञ्छायणे, सा शं पउमवरवेइया एगमंगेणं
हेमजालेणं गवक्खजालेणं सिंखिणीजालेणं घंटाजालेणं-
मुत्ताजालेणं मणिजालेणं कणगजालेणं रयगजालेणं
पउमजालेणं सच्चतो समता संपरिक्खत्ता, ते शं दामा
तवणिजलंबूमगा ० जाव चिट्ठंति । तीसे शं पउमवरवेइ-
याए तत्थ तत्थ देमे देमे तहिं तहिं बहवे हयमंघाडा ० जाव
उमभमंघाडा सच्चरयणामया अञ्छा ० जाव पडिरूवा
पासादीया ४ ० जाव वीहीतो पंतीतो मिहुणाणि लयाओ ।
से केणहुणं भंते ! एवं बुद्धति-पउमवरवेइया !, गो-
यमा ! पउमवरवेइया शं तत्थ तत्थ देमे २ तहिं २ वेइयासु
वेइयाबाहासु य वेइयफलतेसु य वेइयपुडंतरेसु य खंभेसु
खंभबाहासु खंभसीलेसु खंभपुडंतरेसु सूर्यासु सूर्यामुखेसु
सूर्यफलपसु सूर्यपुडंतरेसु पक्खेसु पक्खबाहासु पक्खपे-
रंतेसु पक्खपुडंतरेसु बहुयाइं उप्पलाइं पउमाइं कुमुयाइं
णलिणातिं सुभगाइं सोमंघियाइं पुंडरीयाइं महापुंडरी-
याइं सयवत्ताइं सहस्मवत्ताइं सच्चरयणामयाइं अञ्छाइं
पडिरूवाइं महया वामिकयल्लतसमाणाइं पत्तताइं मम-
णाउमो !, से एणं अहुणं गोयमा ! एवं बुद्धि-
पउमवरवेइया । पउमवरवेइया शं भंते ! किं साम-
याकिं अ० !, गोयमा ! मिय, सामया मिय अमागया । से
केणहुणं भंते ! एवं बुद्धि-मिय सामया मिय अमाग-
या !, गोयमा ! दव्वडुयाए सामया, वज्रपज्जेहिं गं-
धपज्जेहिं रसपज्जेहिं कामपज्जेहिं अमागया, से तणं-
हुणं गोयमा ! एवं बुद्धति-मिय सामया मिय अमाग-
या । पउमवरवेइया शं भंते ! कालओ केव चिरं होइ !,
गोयमा ! ग कयावि गामि श कयावि सन्धि न क-
यावि न भविस्सइ, भुवि च हवइ य भविस्सइ य,
धुवा सिइया मायया अक्खया अव्वया अवड्डिया णिच्चा
पउमवरवेइया । से शं वणभंडे दसुणाइं दो जोयणाइं च-
क्खालविकसंभेणं उवयारियालेणममे परिकखेवणं, व-
णमंडवणो भाणितव्वं ० जाव विहरंति । तस्म शं उव-
यारियालेणस्स चउदिसिं चत्तारि तिमेवाणपडिरूवगा प-
णत्ता वणओ, तोरणा भया लत्ताइच्छत्ता, तस्म शं
उवयारियालेणस्स उवरिं बहुममरमणिजं भूमिभागे
पणत्ते ० जाव मणीशं फामो । (६०-३४)

तच्च एकया पञ्चवरवेइयाएकेन घनलगाइने सर्वतः-स-
र्वासु दिक्षु समस्ततः-सामन्त्येन सस्यगुं पारिजितं 'सा शं
पउमवरवेइया' इत्यादि. सा पञ्चवरवेइया अर्द्धं योजनमू-
र्ध्वमूर्ध्वमेव पञ्च घनु. शतानि विष्कम्भतः पारिजतेण उप-
कारिकालयनसमाना-उपकारिकालयनपरितोषपरिमाणा प्र-
ज्ञता, 'तीक्ष्ण' 'मिन्यादि, तस्या पञ्चवरवेइयाया अय-

मतद्रुपा वर्णावामो-वर्णः-इत्यादि यथावस्थितस्वरूपकौ-
नं तस्यावासां-निवासो ग्रन्थपञ्चानुरूपो वर्णावामोः वर्णक-
नियेश इत्यर्थः, प्रज्ञप्तो मया शेषतीर्थकैश्च, तद्यथेत्यादिना
तमेव दर्शयति-इह सूत्रपुस्तकव्यवथाऽनिदेशबहुलः पाठो
इत्येतं ततो मा भूमन्तिस्मोह इति विनेयजनानुग्रहाय पाठ
उपदर्शयते- 'घयगामया णिम्मा रिट्टामया पडिणा वेकलि-
यामया खंभा सुवक्खरूपमया फलया लोहियक्खमईओ मूरि-
ओ वड्डगमया सधा नानामणिमया कड्डवगा गागामणिमया
कड्डवसंघाडा नानामणिमया कूषा नानामणिमया कूष-
घाडा अकामया पक्खा अकामया पक्खवाहाओ जोरिसाम-
या वेसा वंसकवल्हपुया रइयामईओ पडिणाओ जायकमई
ओहाडणी घयगामई उवरिपुंछणी सच्चरयणामए अञ्छायणे'
एतत् सर्वं हार्यत् भावनीयं. नवरं कलेवरणि-मनुष्यश-
रीराणि कलेवरसंघाटा-मनुष्यशरीरयुग्मानि कण-कूष-
काणि रूपसंघाटा-रूपकयुग्मानि, 'सा शं पउमवरवेइया'
तत्थ २ देमे २ एगमंगेणं हेमजालेणं एगमंगेणं गवक्खजालेणं
एगमंगेणं घंटाजालेणं एगमंगेणं सिंखिणीजालेणं एगमंगेणं
मुत्ताजालेणं एगमंगेणं कणगजालेणं एगमंगेणं मणिजालेणं
एगमंगेणं रयगजालेणं एगमंगेणं सच्चरयणजालेणं एगमंगेणं
पउमजालेणं सच्चतो समता संपरिक्खत्ता, ते शं जाला तव-
णिजलंबूमगा सुवक्खपयमंडिया नानामणिमयाविधिहहार-
इहाराउवमोभियसमुज्जयकूवा इतिममममसंपत्ता पुड्याय-
रदाहिल्लरागपहिं वापहिं मंदायं मंदायमइजमाणा पइज-
माणा पलंघमाणा २ पकुंफमाणा पकुंफमाणा ओरालेणं मणु-
क्खेणं मणुहरेणं कणमणुणिवुड्डकरेणं संहेणं ते पंधेन सच्च-
तो समता आपूरमाणा सिरीए उयसोभमाणा चिट्ठंति, ती-
से पउमवरवेइयाए तत्थ २ देमे तहिं २ हयसंघाडा नरसंघा-
डा किनरसंघाडा किपुंरसंघाडा महोरगसंघाडा गंधव-
संघाडा उमभसंघाडा सच्चरयणामया अञ्छा ० जाव पडिरू-
वा, एवं पंतिओ वि वीहिओ वि मिहुणाइं, तीसे शं पउमवर-
वेइयाए तत्थ २ देमे तहिं २ बहुयाओ पउमलयाओ णागल-
याओ अमोगलयाओ खंयगलयाओ वणलयाओ वामेतिय-
लयाओ अइमुत्तगलयाओ कुदलयाओ सामलयाओ निच्छं
कुसुमियाओ निच्छं मंडलियाओ निच्छं लयइयाओ निच्छं थय-
इयाओ णिच्छं गुलइयाओ निच्छं गोळिइयाओ गोळं जम-
लियाओ निच्छं जुयलयाओ निच्छं चिणमियाओ निच्छं प-
णमियाओ निच्छं सुविभलपडिमंजरीवाडिमगधरीओ निच्छं
कुसुमियमंडलियलयइयथयगुलइयगोळिइयजमलियजुय-
लियविणमियपणमियसुविभलपडिमंजरीवाडिमगधरीओ स-
च्चरयणमईओ अञ्छाओ ० जाव पडिरूवाओ' इति. अस्य इया-
क्या- 'सा' एवंस्वरूपा 'श' 'मिति वाक्यालङ्कारे पञ्चवरवे-
इया तत्र २ प्रदेशे एकैकेन हेमजालेन-सर्वात्मना हेममयेन
लम्बमानेन दामसमूहेन एकैकेन गवाक्षजालेन-गवाक्षक-
निरत्नविशेषदामसमूहेन एकैकेन किङ्कणीजालेन, किङ्क-
णयः-सुदृघागटकाः, एकैकेन घण्टाजालेन-किङ्कणपक्षया-
किञ्चिन्महत्या घण्टा-घण्टाः, तथा एकैकेन मुक्ताजालेन-मु-
क्ताफलमयेन दामसमूहेन एकैकेन मणिजालेन-मणिमयेन द-
ामसमूहेन एकैकेन कनकजालेन-कनकः-पातरूपः सुवर्णवि-
शेषः तन्मयेन दामसमूहेन एवमेकैकेन रत्नजालेन एकैकेन पञ्च-

जालेन सर्वरत्नमयपद्मात्मकेन दामसमूहेन सर्थनः सर्वेषु दिक्षु समन्ततः—सर्वासु दिक्षु परिक्षिप्ता—स्थाप्ता, एतानि च दामसमूहंरूपाणि हेमजालादीनि जालानि लम्बमानानि वेदितव्यानि, तथा चाह—‘ते यं जाला’ इ—स्वार्थे, तानि सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृत्यान्, प्राकृते हि लिङ्गमनियतं, एमिति वाक्यालङ्कारे, हेमजालादीनि जालानि, कश्चित् दामा इति पाठः, तत्र तावत् हेमजालादिरूपा दामान् इति, ‘तद्यगिज्जलंबून्मगा’ इत्यादि हयसंघाटादिष्वेव लतासूत्रं च प्राग्वत् । सम्प्रति पञ्चवर्येदिकाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासुः पृच्छति—‘से केणद्वेणं भंते !’ इत्यादि, सेशब्दोऽथशब्दार्थे, केनार्थेन—कन कारणेन भदन्त ! एवमुच्यते—पञ्चवर्येदिका पञ्चवर्येदिकेति, किमुक्तं भवति ?—पञ्चवर्येदिकेत्येवंकथस्य शब्दस्य तत्र प्रवृत्तौ किं निमित्तमिति, एवमुक्तं भगवानाह—गौतम ! पञ्चवर्येदिकायां तत्र तत्र एकदेशे तस्यैव दशम्य तत्र तत्र एकदेशे वेदिकासु—उपदेशनयोग्यमलवारणरूपासु वेदिकावाहासु—वेदिकापार्श्वेषु ‘व-इयपुडंतरेसु’ इति द्वे वेदिके वेदिकापुटं तेषामन्तराणि—अपान्तरालानि तानि वेदिकापुटान्तराणि तेषु, तथा स्तम्भेषु सामान्यतः स्तम्भवाहासु—स्तम्भपार्श्वेषु ‘स्त्रमसामि-सु’ इति स्तम्भपार्श्वेषु ‘स्त्रमपुडंतरेसु’ इति द्वौ स्तम्भौ स्तम्भपुटं तेषामन्तराणि स्तम्भपुटान्तराणि तेषु, सूत्रीषु—‘फ नकमेवन्धविघटनाभावहेतुपादुकास्थानीयासु तामासुपर्गानि तात्पर्याथः, ‘सुमुहेसु’ इति यत्र प्रवेशशून्यी फलकं भित्ति मध्ये प्रविशति तत्प्रत्यासन्ना देशः सूचीमुखं तेषु, तथा सूचीफलकं सूचीभिः संबन्धितो य फलकप्रदेशान्तेऽप्युपवागत् सूचिफलकानि तेषु सूचीनामधे उपायं वर्त्तमानेषु, तद्यथा ‘सुपुडंतरेसु’ इति द्वे सूच्यां सूचीपुटं नदन्तरेषु, पक्षाः पक्षवाहा वेदिकेकदेशविशेषास्तेषु, बहूनि उत्पलानि गर्भकानि पद्मानि—सूर्यविकामीनि कुमुदानि—अन्द्रविकामीनि नलिनानि—ईषदरक्कानि पद्मानि सुभगानि—पद्मावशेषरूपाणि सांगन्धिका नि—कङ्कागणि पुरहरीकाणि—सिताम्बुजानि ताव्यव महानि महापुगडरीकाणि शनपत्राणि—पत्रशतकलितानि कृद्वज्रपत्राणि—पत्रसहस्रोपेतानि, शनपत्रसरस्वपत्रं च पद्माविशेषो पत्रसंख्याविशेषाच्च पृथगुपात्ते, एतानि सर्वरत्नमयानि ‘अरुञ्ज’ इत्यादि, विशिष्टजानं प्राग्वत्, ‘म-इया थांसिज्जलन्तममालाई’ इति महान्ति—महाप्रमाणानि वाषिकेकाणि—यथाकालं पानीयस्तार्थं यानि कृतानि वाषिकेकाणि तानि च तानि छत्राणि च तत्समानानि प्रहस्तानि हे भ्रमण ! हे आश्रयन् !, ‘से एणमद्वेणं’ मित्यादि, तदन्तेन अर्थेन—अन्वर्थेन गौतम ! एवमुच्यते—पञ्चवर्येदिकेति, तेषु तेषु यथाकृतेषु प्रदेशेषु यथोक्तगुणानि पद्मानि पञ्चवर्येदिकाशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः, इत्युत्पत्तिश्च—पञ्चवर्य—पञ्चप्रधाना वेदिका पञ्चवर्येदिकेति, ‘पडमवर्येइया एं भंते ! किं सा-सया’ इत्यादि, पञ्चवर्येदिका ‘ए’ मिति पूर्ववत् किं शाश्वती उताऽशाश्वती, आश्वन्तया सूत्रं निर्देशः प्राकृत्यात्, किं नित्या उताऽनित्येति भावः, भगवानाह—गौ-

तम ! स्यात् शाश्वती स्यादशाश्वती, कथञ्चिन्नित्या कथञ्चिन्नित्या इत्यर्थः, स्यात्कृद्देशे निपातः कथञ्चिन्नित्यन्वर्थेवाची, ‘से केणद्वेणं’ मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! द्रव्यार्थतया—द्रव्यास्तिकनयमतेन शाश्वती, द्रव्यास्तिकनयो हि द्रव्यमत्र तात्त्विकमभिप्रेत्यते न पर्यायान्, द्रव्यं चान्वयि परिणामिन्यात् अन्वयित्वाच्च सकलकालमार्वाति भवति द्रव्यार्थतया शाश्वती, वर्णपर्यायित्तत्तद्व्यसमुत्पन्नमानयर्णाविशेषरूपैः, एवं गन्धपर्यायैः रसपर्यायैः स्पर्शपर्यायैः उपलक्षणमतेन तत्तद्व्यपुद्गलविघटनोच्छटनेनैव अशाश्वती, किमुक्तं भवति ?—पर्यायस्तिकनयमतेन पर्यायप्राधान्यविवक्षायां शाश्वती, पर्यायार्णा प्रतिक्षणभाषितया कियन्कालभाषितया विनाशित्वान्, ‘से एणमद्वेणं’ मित्याद्युपसंहारवाक्ये सुगमम् इह द्रव्यास्तिकनयवादी स्वमतप्रतिष्ठापनार्थमेवमाह—नात्यन्तस्मिन् उपादे नपि सतो नाशः ‘नासतो विद्यते भावा, नाभावा विद्यते स्मः’ इति वचनात्, यौ तु दृश्येन प्रतिवस्तु उत्पादविनाशो नदविर्भावानिर्गोभावमात्रं, यथा सर्पस्य उत्पन्नविवर्णान्वे, तस्मान्मर्त्यं वस्तु नित्यामिति, एवं च तन्मतचिन्तायां संशयः—किं घटादिवत् द्रव्यार्थतया शाश्वती उत सकलकालमेकरूपान्ति, ततः संशयापनोदार्थं भगवन्ते भूयः पृच्छति—‘पडमवर्येइया ए’ मित्यादि, पञ्चवर्येदिका प्राग्वत् भदन्त ! कालतः कियन्धरं—कियन्ते कालं यावद्व्यति ? एवंरूपा हि कियन्ते कालमवतिष्ठत इति ? , भगवानाह—गौतम ! न कदाचिन्नामीन् सर्वदेवामीदिति भावः अनादित्वात् तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदेव वर्त्तमानकालाचिन्तायां भवतीति भावः सर्वेव भावात्, तथा न कदाचिन्न भविष्यति, किंतु भविष्यच्चिन्तायां सर्वदेव भविष्यतीति प्रतिपन्नव्यम्, अपर्यवसितत्वात्, तदेव कालत्रयाचिन्तायां नान्तिव्यप्रविण्धे विधाय सम्प्रत्यास्तित्वं प्रतिपादयति—‘भुवि च’ इत्यादि, अभूच्च भवति च भविष्यति चेति, एवं, त्रिकालावस्थापितत्वात् भूवा मर्वादिवत् भूवत्वादिव सर्वेव स्वस्वरूपनियता नियतत्वादेव च शाश्वती—शश्वद्भवनस्वभावा शाश्वन्त्वादेव च सतते गङ्गासिन्धुप्रवाहप्रवृत्तावापि पौण्डरीकहृद् इवानेकपुद्गलविघटनेऽपि तावन्मात्रान्यपुद्गलोच्छटनसंभवाद्भूतया, न विद्यते क्षयो—यथाक्लृप्त्यरूपाकारपरिभ्रंशो यस्याः सा अक्षया, अक्षयत्वादेव अक्षय्या—अक्षयशब्दवाच्या मनागपि स्वरूपचलनस्य जातुचिदप्यभावात्, अक्षयत्वादेव सर्वेव स्वस्वप्रमाणेऽवस्थिता, मानुषोत्तराद् बहिः समुद्रवत्, एवं म्यप्रमाणे सदावस्थितेन चिन्त्यमाना नित्या धर्मास्तिकायादिवत्, ‘से ए’ मित्यादि, सा ‘ए’ मिति वाक्यालङ्कारे पञ्चवर्येदिका एकैकं वनखण्डेन सर्वतः समन्तात् परिक्षिप्ता, स च वनखण्डो देशोने द्वे योजने अक्रवालविष्कम्भनः उपकारिकालयनपरिक्षेपपरिमाणः, वनखण्डवर्णकः ‘किण्हे किण्दोभासे’ इत्यादिरूपः समस्तोऽपि प्राग्वत् यावद्विहरन्ति, ‘तस्स ए’ मित्यादि, तस्य—उपकारिकालयनस्य ‘अउहिमि’ ति चतुर्दिशि चतसृषु दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकभावेन सत्त्वारि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि—प्रतिविशिष्टरूपकाणि त्रिसो-

पानानि प्रक्षतानि । त्रिसोपानवर्णको यानविमानवत् वक्र-
व्यः, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतः प्रत्येकमेकै-
कं तोरणं, तोरणवर्णकोऽपि तथैव, 'तस्मै न' मित्यादि,
तस्य उपकारिकालयतस्य ' बहुसमरमणिज्ज भूमिभागे '
इत्यादिना भूमिभागवर्णनकं यानविमानवर्णकवत्तावद्वाच्यं
याचन्मणीनां स्पर्शः ।

तस्मै न बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्ज-
देसभाए एत्थं महेगे पासायवडेमए पप्पत्ते, ' से ' नं
पासायवडिंसते पंच जोयणमयाई उड्डं उच्चत्तेणं अड्डा-
इजाई जोयणमयाई विक्खंभेणं अब्भुग्गयमूमिय वप्पतो
भूमिभागो उल्लोओ सीहासणं सपरिवारं भाणियव्वं,
अड्डु मंगलगा भया छत्तातिच्छत्ता, ' से ' नं मूलपासाय-
वडेमगे अप्पेहि चउहि पासायवडेमएहि तयदुच्चत्त-
प्पमाणमेत्तेहि सव्वतो समंता संपरिकिस्सत्ता, ' ते ' नं पासा-
यवडेमगा अड्डाइजाई जोयणमयाई उड्डं उच्चत्तेणं पण-
वीमं जोयणमयं विक्खंभेणं ० जाव वप्पओ, ' ते ' नं पासा-
यवडिंसया अप्पेहि चउहि पासायवडिंसएहि तयदु-
च्चत्तप्पमाणमेत्तेहि सव्वओ समंता संपरिकिस्सत्ता, ' ते ' नं
पासायवडेसया पणवीमं जोयणमयं उड्डं उच्चत्तेणं वा-
वडिं जोयणाई अड्डजोयणं च विक्खंभेणं अब्भुग्गयमू-
सिय वप्पओ, भूमिभागे उल्लोओ सीहासणं सपरिवारं
भाणियव्वं, अड्डु मंगलगा भया छत्तातिच्छत्ता, ' ते ' नं
पासायवडेमगा अप्पेहि चउहि पासायवडेसएहि तददु-
च्चत्तप्पमाणमेत्तेहि सव्वतो समंता संपरिकिस्सत्ता, ' ते ' नं पा-
सायवडेसगा वावडिं जोयणाई अड्डजोयणं च उड्डं उ-
च्चत्तेणं एकतीसं जोयणाई कोमं च विक्खंभेणं वप्पओ,
उल्लोओ सीहासणं सपरिवारं पासायवडेरि अड्डु मंगलगा
भया छत्तातिच्छत्ता । (सू० ३५)

तस्य च बहुसमरमणीयस्य भूमिभागश्च बहुमध्यदेशभा-
गे अत्र महानेको मूलप्रासादावतंसकः प्रक्षतः, स च प-
ञ्च योजनशतान्यूर्ध्वमुखैस्त्वेन अर्द्धतृतीयानि योजनशता-
नि विष्कम्भतः ' अब्भुग्गयमूसियपहसियाचिंवे ' त्यादि त-
स्य वर्णनं मध्ये भूमिभागवर्णनमुल्लोकवर्णनं द्वारवदिःस्थि-
तप्रासादवद्भावनीयं, तस्य च मूलप्रासादावतंसकस्य ब-
हुमध्ये देशभागेऽत्र महती एका मणिपीठिका प्रक्षत्ता, अ-
ष्टौ योजनान्यायामविष्कास्माभ्यां सत्त्वारि योजनानि बाह-
व्यतः सर्वात्मनाः मणिमयी ' अच्छा ' इत्यादि विशेषणक-
म्बकं प्राप्स्यत् । ' तीस न ' मित्यादि, तस्याश्च मणिपी-
ठिकाया उपरि महदकं सिंहासनं प्रक्षतं, तस्य सिंहास-
नस्य वर्णनं, परिवारभूतानि शेषाणि भद्रासनानि प्राग्-
वद्भवानि, ' से न ' मित्यादि, स मूलप्रासादावतंसकोऽ-
न्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकैस्तदूर्ध्वत्वप्रमाणैः सर्वतः स-
मन्ततः परिक्षितः, तदूर्ध्वत्वप्रमाणमेव दर्शयति—अर्द्ध-
तृतीयानि योजनशतान्यूर्ध्वमुखैस्त्वेन, पञ्चविंश योजनशतं वि-

ष्कम्भेन, तेषामपि ' अब्भुग्गयमूसियपहसियाचिंवे ' त्या-
दि स्वरूपवर्णनं मध्यभूमिभागवर्णनमुल्लोकवर्णनं च प्राग्-
वत्, तेषां च प्रासादावतंसकानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं
प्रत्येकं सिंहासनं प्रक्षतं, तेषां च सिंहासनानां वर्णनं प्राग्-
वत्, नवरमत्र शेषाणि परिवारभूतानि भद्रासनानि वद्भवानि
' ते नं पासायवडेमगा ' इत्यादि, ते प्रासादावतंसका
अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकैः ' तयज्जच्चत्तप्पमाणमेत्तेहि '
तेषां मूलप्रासादावतंसकपरिवारभूतानां प्रासादावतंसकानां
यदूर्ध्वं तदूर्ध्वत्वप्रमाणमात्रैः—मूलप्रासादावतंसकापक्षया च-
तुर्भागमात्रप्रमाणैः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिताः, तदूर्ध्वत्व-
प्रमाणमेव दर्शयति—' ते न ' मित्यादि, ते प्रासादावतं-
सकाः पञ्चविंश योजनशतमूर्ध्वमुखैस्त्वेन द्वाविंशयोजना-
नि अर्द्धयोजनं च विष्कम्भतः, तेषामपि ' अब्भुग्गयमू-
सियपहसियाचिंवे ' त्यादि स्वरूपवर्णनं मध्यभागं भूमिव-
र्णनमुल्लोकवर्णनं सिंहासनवर्णनं च सर्वं प्राग्-
वत्, केवल-
मत्रापि सिंहासनं सपरिवारं वद्भवं, ' ते न ' मित्यादि,
ते च प्रासादावतंसका अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकैस्त-
दूर्ध्वत्वप्रमाणैः—अनन्तराग्रासादावतंसकादूर्ध्वत्वप्र-
माणैर्मूलप्रासादावतंसकापक्षया (अष्ट) भागप्रमाणैः स-
र्वतः समन्तात् संपरिक्षिताः, तदूर्ध्वत्वप्रमाणमेव दर्श-
यति—' ते न ' मित्यादि, ते च प्रासादावतंसका द्वाविं-
शयोजनानि अर्द्धयोजनं च ऊर्ध्वमुखैस्त्वेन एकविंशतं यो-
जनानि क्रोशं च विष्कम्भतः, तेषामपि ' अब्भुग्गयमू-
सिए ' त्यादि स्वरूपवर्णनं मध्यभागं भूमिवर्णनम् उल्लोक-
वर्णनं सिंहासनवर्णनं च परिवाररहितं प्राग्-
वत्, ' ते न ' मित्यादि, तेऽपि प्रासादावतंसका अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादा-
वतंसकैस्तदूर्ध्वत्वप्रमाणैः—अनन्तराग्रासादावतंसका-
दूर्ध्वत्वप्रमाणैर्मूलप्रासादावतंसकापक्षया चतुर्भागप्रमा-
णैः सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिताः, तदूर्ध्वत्वप्रमाणमेव
दर्शयति—एकविंशयोजनानि क्रोशं च ऊर्ध्वमुखैस्त्वेन पञ्च-
दश योजनानि अर्द्धतृतीयानि क्रोशं च विष्कम्भतः, त-
ेषामपि स्वरूपादिष्वर्थमनन्तराग्रा, ' ते न ' मित्यादि, ते-
ऽपि च प्रासादावतंसका अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकै-
स्तदूर्ध्वत्वप्रमाणैः—अनन्तराग्रासादावतंसकादूर्ध्वत्व-
प्रमाणैः सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिताः, तदूर्ध्वत्वप्र-
माणमेव दर्शयति—पञ्चदश योजनानि अर्द्धतृतीयानि क्रो-
शान् ऊर्ध्वमुखैस्त्वेन दशमभ्यष्टौ योजनानि विष्कम्भेन
वर्णयन् स्वरूपवर्णनं भूमिभागवर्णनम् उल्लोकवर्णनं सि-
ंहासनवर्णनं च परिवारवर्जितं प्राग्-
वत् ।

तस्मै न मूलपासायवडेसयस्स उत्तरपुरच्छिमे नं एत्थं
नं मभा सुहम्मा पणत्ता, एनं जोयससयं आसामेणं
पप्पामं जोयणाई विक्खंभेणं वावत्तरिं जोयणाई उड्डं उच्च-
त्तेणं अयोगखंभसयमंनिविट्ठा अब्भुग्गयमुकयवयरवेइया-
तोरणवरइयमालिभंजिया ० जाव अच्छरगणसेधविप्पकि-
एणा पासादीया दरिसिज्जा अभिरुवा पडिरुवा सभाए
नं सुहम्माए तिदिंसि तओ दारा पणत्ता, तं जहा—पुर-
न्धिमेणं दाहिणेणं उत्तरेणं, ' ते ' नं दारा सोलस जोयणाई

उङ्ग उच्चतेयं अद्दु जौयणाई विक्खंभेणं तावतियं चव
पवेमेणं सेया वरकणगधूमियागा ० जाव वणमालाओ,
तेसि णं दाराणं उवरिं अद्दु मंगलगा भया छत्ताइछत्ता,
तेसि णं दाराणं पुरओ पत्तेयं २ मुहमंडवा पप्पत्ता, ते णं
मुहमंडवा एगं जौयणमयं आयामेणं पप्पासं जौयणाई वि-
क्खंभेणं साइरेगाई सोलम जौयणाई उङ्ग उच्चतेयं वप्पओ
सभाए सरिसो, तेसि णं मुहमंडवाणं तिदिमिं तओ दारा
पणत्ता, तं जहा-पुगत्थिमेणं दाहिणं उत्तरेणं, ते णं
दाग सोलम जौयणाई उङ्ग उच्चतेयं अद्दु जौयणाई
विक्खंभेणं तावइयं चव पवेमेणं सेया वरकणगधूमि-
यागा ० जाव वणमालाओ । तेसि णं मुहमंडवाणं भूमि-
भागा उल्लोया तेमि णं मुहमंडवाणं उवरिं अद्दु मंग-
लगा भया छत्ताइछत्ता । तेसि णं मुहमंडवाणं पुगतो
पत्तेयं २ पेच्छाघरमंडवे पप्पत्ते, मुहमंडववत्तववया ० जाव
दारा भूमिभागा उल्लोया । तेसि णं बहुममग्गमग्गज्जाणं
भूमिभागाणं बहुमज्जदंसभाए पत्तेयं पत्तेयं वहरामए अ-
क्खाडए पप्पत्ते, तेमि णं वयरामयाणं अक्खाडगाणं
बहुमज्जदंसभागे पत्तेयं २ मणिपेडिया पणत्ता, ताओ
णं मणिपेडियातो अद्दु जौयणाई आयामविक्खंभेणं
चत्तारि जौयणाई बाह्लेणं सच्चमणिमईओ अच्छाओ
० जाव पडिरूवाओ, तासि णं मणिपेडियाणं उवरिं पत्तेयं
२ सीहासं पप्पत्ते, सीहामणवप्पओ सपरिवारो, तेमि
णं पेच्छाघरमंडवाणं उवरिं अद्दु मंगलगा भया छत्ता-
तिछत्ता, तेमि णं पेच्छाघरमंडवाणं पुरओ पत्तेयं २ मणि-
पेडियाओ पणत्ताओ, ताओ णं मणिपेडियातो सोलम
जौयणाई आयामविक्खंभेणं अद्दु जौयणाई बाह्लेणं सच्च-
मणिमईओ अच्छाओ पडिरूवाओ, तेसि णं उवरिं पत्तेयं २
थूमे पप्पत्ते, ते णं थूमा सोलम जौयणाई आयामविक्खं-
भेणं साइरेगाई सोलम जौयणाई उङ्ग उच्चतेयं, सेया संखं-
ककुंददगरयअमयमहियफणपुंजमंनिगासा सच्चरयणाम-
या अच्छा ० जाव पडिरूवा, तेमि णं थूमाणं उवरिं अद्दु
मंगलगा भया छत्तातिछत्ता, तेमि णं थूमाणं चउडिंमिं
पत्तेयं २ मणिपेडियातो पप्पत्ताओ, ताओ णं मणिपे-
डियातो अद्दु जौयणाई आयामविक्खंभेणं चत्तारि जौ-
यणाई बाह्लेणं सच्चमणिमईओ अच्छाओ ० जाव पडि-
रूवातो, तेमि णं मणिपेडियाणं उवरिं चत्तारि जिण-
पडिमातो जिणुस्मेहपमाणमेत्ताओ मंपलियं कनिमत्ताओ
थूमाभिमुहीओ सन्निखित्ताओ चिट्ठंति, तं जहा-उसभा १
वद्धमाणा २ चंदाणणा ३ वारिसेणा ४, तेमि णं थूमा-
णं पुरतो पत्तेयं पत्तेयं मणिपेडियातो पप्पत्ताओ, ताओ णं

मणिपेडियातो सोलम जौयणाई आयामविक्खंभेणं अद्दु
जौयणाई बाह्लेणं सच्चमणिमईओ ० जाव पडिरूवातो,
तासि णं मणिपेडियाणं उवरिं पत्तेयं पत्तेयं चेइयरुक्खं
पप्पत्ते, ते णं चेइयरुक्खं अद्दु जौयणाई उङ्ग
उच्चतेयं अद्दु जौयणाई उव्वंहेणं दो जौयणाई खंधा
अद्दु जौयणाई विक्खंभेणं छ जौयणाई विडिमा बहुमज्ज-
दंसभाए अद्दु जौयणाई आयामविक्खंभेणं साइरेगाई
अद्दु जौयणाई सच्चमणिमईओ पप्पत्ता, तेसि णं चेइयरुक्खं-
णं इमयारूव वप्पावामे पप्पत्ते, तं जहा-वयरामया मूला
रययसुपडिडिया सुविडिमा रिट्टामयविउला कंदा वेरुलिया
रुहला खंधा सुजायवरजायरूवपदमगा विमालसाला ना-
णामणिमयरयन्निविट्ठताहप्पमाहेरुलियपत्ततवणिजप-
त्तविट्ठा जंघुणयरत्तमउयसुकुमालपवालभाभिया वरंकरग्ग-
मिहरा विचित्तमणिग्गणसुग्गभिकुसुमफलभरणं नमियमा-
ला अहियं मणनयणणिव्वुइकरा अमयरससमग्गफलम-
च्छाया सप्पभा सस्मिरीया मउजोया पासाइया ० ४,
तेसि णं चेइयरुक्खंणं उवरिं अद्दु मंगलगा भया छ-
त्ताइछत्ता, तेसि णं चेइयरुक्खंणं पुरतो पत्तेयं २ म-
णिपेडियाओ पप्पत्ताओ, ताओ णं मणिपेडियाओ अद्दु
जौयणाई आयामविक्खंभेणं चत्तारि जौयणाई बाह्लेणं
सच्चमणिमईओ सच्छाओ ० जाव पडिरूवाओ, तासि णं
मणिपेडियाणं उवरिं पत्तेयं २ महिंदज्जया पप्पत्ता, ते
णं महिंदज्जया सट्ठि जौयणाई उङ्ग उच्चतेयं जौयणं
उव्वंहेणं जौयणं विक्खंभेणं वहरामया वडुलहुसुसिलिह-
पणिद्धमहुसुपतिडिया विमिट्ठा अणेगवरपंचवप्पकुडभिस-
हस्सपरिमंडियाभिरामा वाउदयविजयवेजयंतीपडागा छ-
त्ताइच्छत्तकलिया तुंगा गयणतलमभिलंघमणमिहरा पा-
सादीया ० ४, अद्दु मंगलगा भया छत्तातिछत्ता, तेमि
णं महिंदज्जयाणं पुरतो पत्तेयं २ नंदा पुक्खरिणीओ
पप्पत्ताओ, ताओ णं पुक्खरिणीओ एगं जौयणमयं
आयामेणं पण्णामं जौयणाई विक्खंभेणं दम जौयणाई
उव्वंहेणं अच्छाओ ० जाव वप्पओ एगइयाओ उदगरमेणं
पणत्ताओ, पत्तेयं २ पउमवरवेइयापरिक्खित्ताओ पत्तेयं
२ वणमंडपरिक्खित्ताओ, तासि णं णंदाणं पुक्खरिणीणं
तिदिमिं तिमोवाणपडिरूवगा पप्पत्ता, तिमोवाणपडि-
रूवगाणं वप्पओ, तोरणा भया छत्तातिछत्ता । सभाए
णं सुहम्माए अडयालीमं मणो गुलियामाहस्मीओ पण-
त्ताओ, तं जहा-पुरच्छिमेणं सोलम साहस्मीओ पच्छि-
मेणं सोलम साहस्मीओ दाहिणं अद्दु माहस्मीओ, उ-
त्तरेणं अद्दु माहस्मीओ, तामु णं मणो गुलियामु बहवे

सुवस्वरूपमया फलगा पण्यता, तेषु शं सुवस्वरूपम-
णसु फलगेसु बहवे वहरामया शागदंता पण्यता, तेषु शं
वहरामणसु शागदंतणसु किएहमुत्तवद्वग्धारियमल्लदामक-
क्षावा चिद्वंति, सभाए शं सुहम्माए अडयालीमं गो-
माणसियामाहस्मीओ पण्यताओ, जहा मणोगुलिया ० जाव
शागदंतगा, तेषु शं शागदंतणसु बहवे रययामया मि-
कगा पण्यता, तेषु शं रययामणसु मिक्कणसु बहवे वेरु-
लियामईओ धूवघडियाओ पण्यताओ, ताओ शं धूप-
घडियाओ कालागुरुपवर ० जाव चिद्वंति, सभाए शं सुह-
म्माए अंतो बहुममरमणिजे भूमिभागे पण्यते ० जाव मणीहिं
उवमोमिए मणिफामो य उल्लायओ य, तस्म शं बहुमम-
रमणिजस्म भूमिभागस्म बहुमज्जदंमभाए एत्थ शं मह-
गा मणिपट्टिया पण्यता मोलम जोयणाई आयामवि-
क्खंभणं अट्ट जोयणाई बाहल्लेणं मच्चमणिमयी ० जाव
पडिरुवा, तीसि शं मणिपट्टियाए उवरिं एत्थ शं माणवण
चेइयखंभे पण्यते, सट्ठिं जोयणाई उट्ठं उच्चतेणं जोय-
णं उव्वेहणं जोयणं विक्खंभणं अडयालीमं अमिए अड-
यालीमं मइकाडीए अडयालीमं मइविग्गाहिए सेमं जहा
महिंदज्जयस्म, माणवगस्म शं चेइयखंभस्म उवरिं बारम
जोयणाई ओगाहेत्ता हेट्ठावि बारस जोयणाई वज्जेत्ता मज्जे
वत्तीमाए जोयणेसु, एत्थ शं बहवे सुवस्वरूपमया फलगा
पण्यता, तेषु शं सुवस्वरूपमणसु फलणसु बहवे वहरामया
शागदंता पण्यता, तेषु शं वहरामणसु शागदंतसु बहवे
रययामया मिक्कगा पण्यता, तेषु शं रययामणसु मिक्क-
णसु बहवे वहरामया गोलवट्टसमुग्गया पण्यता, तेषु शं
वयरामणसु गोलवट्टसमुग्गणसु बहवे जिणमकहातो
संनिखित्ताओ चिद्वंति । ताओ शं सूरियाभस्म देवस्म
अभेसि च बहूणं देवाण य देवीण य अच्चणिजओ
० जाव पज्जुवासणिजतो माणवगस्म चेइयखंभस्म उवरिं
अट्टु मंगलगा भया लत्ताइच्छता । (सू० ३६)

‘तस्म शं’ मित्यादि तस्य मूलप्रासादाद्यनेकस्य ‘उत्तरपुर-
च्छिमेणं’ नि उत्तरपूर्वस्यामीशानकाणे इत्यर्थः, अत्र सभा सु-
धर्मा प्रज्ञता, सुधर्मा नाम विशिष्टलक्ष्णकोपता, सा एकं योज-
नशतमायामतः पञ्चाशन् योजनानि विष्कम्भतः द्वाप्तानि-
योजनानि ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन, कथंभूता सा ? इत्याह—‘अण-
गे’ इत्यादि, अनेकस्तम्भशतसंख्येष्टा ‘अभ्युद्गतसुकय-
धरवेइयातोरणवरइयमालिभंजयासुसिलिट्ठाविसट्टलट्ट-
संठियपसत्थवेकलियाविमल्लेमा’ इति, अभ्युद्गता-अनि-
रमणीयतया द्रष्टृणां प्रत्यभिमुखं उत्-प्रायत्नेन स्थिता
सुकृतेन सुकृता निपुणशिल्पिपरिचितेति भावः, अभ्युद्गता-
आप्तौ सुकृता च अभ्युद्गतसुकृता वज्रधिका—डारमु-
विहकापरि वज्ररत्नमया ध्विका तोरणं च अभ्युद्गतसुकृता

यत्र सा तथा, वराभिः—प्रधानाभिः रक्षिताभिः रतिदा-
भिर्वा शालिभञ्जिकाभिः सुरक्षिताः—संबद्धा विशिष्टे—प्रधानं
लष्टे—मनोऽङ्गं संस्थितं—संस्थानं येषां ते विशिष्टलष्टसंस्थि-
ताः प्रशस्ताः—प्रशंसास्पदीभूता वैदूर्यस्तम्भा—वैदूर्यरत्न-
मयाः स्तम्भा यस्यां सा तथा, वररत्नशालभञ्जिका सु-
श्लिष्टविलिष्टलष्टसंस्थितप्रशस्तवैदूर्यस्तम्भास्ततः पूर्वपदन
कर्मधारयः समासः, तथा नानामणिकनकरत्नानि रक्षितानि
यत्र स नानामणिकनकरत्नरक्षितः, कतान्तस्य परिणामः
सुखादिदर्शनात्, नानामणिकनकरत्नरक्षित उज्ज्वला—
निर्मलो बहुसमः—अन्यन्तसमः सुविभक्ता निश्चितो—नि-
विष्टो रमणीयश्च भूमिभागा यस्यां सा नानामणिकनक-
रक्षितरत्नोज्ज्वलबहुसमसुविभक्त (निश्चित) भूमिभागा,
‘इदामियउत्तभतुग्गनरमगरविहगवालगाकिक्करुहसरभञ्ज-
मरकुंजरवणलथपउमल्लयभत्तिचित्ता खंभुग्गयधरवेइयाभि-
रामा विज्जाहरजमलजुगलजंतजुनाथि य अरुत्तामहस्ममा-
लिणीया रुवगमहस्मकलिया भिमिमाणा भिभिम्ममाणा
खक्खुल्लायल्लेसा सुहफासा सस्मिणीयकृता कच्चणमणि-
रयणधूमिभागा नानाविहपंचवक्खण्टापडागपरिमंडियगसि-
हरा धयला मणीकयच्चं विणिम्मयंती लाउल्लायमहिया
गोममिसरस्ससुरभिस्तत्तच्चंदणदहरादिअपंचंगुलितला उपचि-
यच्चंदणकलसचंदणघडसुकयनेरगपडिदुयारदंभभागा आ-
सत्तांसत्तविउल्लवट्टवग्धारियमल्लदामकलावा पंचवक्खसरस्ससु-
राभमुक्कपुक्कपुंजायारकलिया कालागुरुपवरकुंदुरुक्तुगळ-
धूवडज्जंतमघमघंतगंधुदयाभिरामा सुग्गधवरगंधिया गंध-
वाट्टभूया अरुक्कुरगणसंघसंविक्कित्ता दिव्यतुडियसहसंपणादि-
या सव्वरयणामया अरुक्का ० जाव पडिरुवा’ इति प्राग्वत् ।
‘सभाए शं’ मित्यादि, सभायाश्च सुधर्मायास्त्रिदिशि-
तिसृषु दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकद्वारभावेन श्रीणि द्वारा-
णि प्रज्ञतानि, तद्यथा—एकं पूर्वस्यामेकं दक्षिणस्यामेकमुत्त-
रस्यां, तानि च द्वाराणि प्रत्येकं षोडश २ योजनान्यूर्ध्वमु-
च्चैस्त्वेन अपौ योजनानि विष्कम्भतः ‘तावइयं खंभे’ ति
तावन्त्येवाष्टौ योजनानीति भावः प्रवेशेन, ‘सथा वरकण्ठ-
धांभया’ इत्यादि प्रागुक्कद्वारधरणेन तदेव तावद्वक्खंभं यावद्व-
नमाला इति, तेषां च द्वाराणां पुरतः प्रत्येकं २ मुखमण्डपः
प्रज्ञतः, ते च मुखमण्डपा एकं योजनशतमायामतः पञ्चाशन्
योजनानि, विष्कम्भतः सार्धैरकारिण षोडश योजनानि ऊर्ध्व-
मुच्चैस्त्वेन, एतेषामपि ‘अणुगखंभसयसंनिविट्ठा’ इत्यादि
वर्णने सुधर्मसूत्रभाया इय निरवशेषं द्रष्टव्यं, तेषां च मुख-
मण्डपानां पुरतः प्रत्येकं २ प्रज्ञागृहमण्डपः प्रज्ञतः, ते च प्रे-
क्षागृहमण्डपा आयामविष्कम्भोच्चैस्त्वेः प्राग्वत् तावद्वक्खंभं
यावन्मणीनां स्पर्शः, तेषां च बहुमणीयानां भूमिभागानां
बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं २ वज्रमयाऽक्षपाटकः प्रज्ञतः, तेषां
च वज्रमयानामक्षपाटकानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं २ मणि-
पीठिका अष्ट योजनान्यायामविष्कम्भोच्चैस्त्वेन अन्वार्णि योजना-
नि बाहलेन-पिण्डभावेन सर्वात्मना मणिमयाः ‘अरुक्काओ’
इत्यादि विशेषणजाने प्राग्वत् । तासां च मणिपीठिकानामु-
परि प्रत्येकं २ सिंहासनं प्रज्ञतं, तेषां च सिंहासनानां वर्णने
परिचारश्च प्राग्वद्वक्खंभः, तेषां च प्रज्ञागृहमण्डपनामुपरि
अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कण्ठ्यामरध्वजा इत्यादि प्राग्व-

त, तेषां प्रज्ञासूदमण्डपानां पुरतः प्रत्येकं २ मणिपीठिका प्रज्ञासाक्षा मणिपीठिकाः प्रत्येकं षोडश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यामष्टौ योजनानि बाह्येन सर्वात्मना माण्डमयाः 'अच्छा' इत्यादि विशेषणकर्म्यकं प्राग्वत्, तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ चैत्यस्तूपः प्रज्ञाः, ते च चैत्यस्तूपाः षोडश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां सान्तिरेकाणि षोडश योजनान्युर्ध्वमुच्चैस्त्वेन 'संखेके' त्यादि तद्वर्णनं सुगमं, तेषां च चैत्यस्तूपानामुपर्यष्टावष्टौ स्वस्तिकादीनि मङ्गलकानि 'जाय महस्मपत्नहन्त्र्या' इति यावत्कारणात् 'तेसि चैत्यस्तूपाणि उर्णि बह्वे किण्वामरज्ज्या ० जाय सुखिन्नामरज्ज्या अच्छा सरहा रुण्णपट्टवद्गङ्गा जमलजामलगंधी सुक्या पासाइया ० जाय पाडिक्वा, तेसि चैत्यस्तूपाणि उर्णि बह्वे छुत्ताइच्छुत्ता पडागा घंटाजुगला उण्णलहन्त्र्या ० जाय सपसहस्मपत्नहन्त्र्या सव्वरयणामया ० जाय पाडिक्वा' इति, एतच्च समस्तं प्राग्वत् । 'तेसि ए' मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानां प्रत्येकं २ 'चउहिमि' ति चतुर्दिशि—चतसृषु दिक्षु एकैकस्यां दिसि एकैकमणिपीठिकाभायेन चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञाः अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि योजनानि बाह्येन सर्वात्मना माण्डमया 'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत्, तासां च मणिपीठिकानामुपरि एकैकप्रतिमाभायेन चतस्रो जिनप्रतिमा जिनसंघप्रमाणमात्राः, जिनोन्मेष उक्तः पञ्च धनुःशतानि जघ्नन्तः सप्त हस्ताः, इदं तु पञ्च धनुःशतानि संभाव्यन्ते, 'एलियंकसंसिस्साउ' इति पर्यङ्कासनसंघपर्यायाः, रतूपाभिमुख्यः संनिहिताः, तथा जगत्स्थितिस्वाभायेन सस्यग्निवेशितास्तिष्ठन्ति, तद्यथा—ऋषभा वर्द्धमाना चन्द्रानना वाग्विणा इति, 'तेसि ए' मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानां पुरतः प्रत्येकं २ मणिपीठिकाः प्रज्ञाः ताश्च मणिपीठिकाः षोडश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यामष्टौ योजनानि बाह्येन 'सव्वरयणामइओ' इत्यादि प्राग्वत्, तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ चैत्यवृक्षा अष्टौ योजनान्युर्ध्वमुच्चैस्त्वेनार्जयोजनमुद्वेधेन—उरडत्वेन हे योजने उच्चैस्त्वेन स्कन्धः स एवार्द्ध योजने विष्कम्भतया बहुमध्यदेशभागे विडिमा—ऊर्ध्वं विनिर्गता शाखा सा ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन पञ्च योजनानि अष्टौ योजनानि विष्कम्भेन सर्वाभ्यां सान्तिरेकाष्टौ योजनानि प्रज्ञास्तेषां चैत्यवृक्षाणामयमेतद्रूपं वर्णावासः प्रज्ञस्तथा—' वहरामयमूला रयपसुपरिडियविडिमा' वज्राणि—वज्रमयानि मूलानि येषां—ते वज्रमयमूला रजते सुप्रतिष्ठिता विडिमा—बहुमध्यदेशभागे ऊर्ध्वं विनिर्गता शाखा येषां ते रजतसुप्रतिष्ठितविडिमास्ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः समासः, 'रिट्टामयकंदे' कलियरुल्लेखं रिष्टमया रिष्टरज्जमयः कन्दा येषां ते रिष्टमयकन्दा, तथा वज्ररत्नमया रुचिरः स्कन्धो येषां ते तथा ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, 'सुजायवरजायरूपपटमगाविसा ससाला' सुजातं-मूलद्रव्यशुद्धं वरं-प्रधानं यत् जातकं तदात्मकाः प्रथमका-मूलभूता विशालाः शाखा येषां ते सुजातवरजातरूपप्रथमकविशालशालाः 'नानामणिरयणविविहसाहणसाहवेलियपत्तवणजपत्तविटा' इति नानामणिरत्नात्मिका विविधाः शाखाः प्रशाखा येषां ते तथा वैडूर्याणि-वैडूर्यमयानि पद्मणि येषां ते तथा तपनीयमया-

नि पद्मवृत्तानि येषां ते तथा, ततः पूर्वपत् पदद्वय २ मीलेन कर्मधारयः, 'जंबुगयस्समउयसुकुमालपवालपल्लव-वङ्कुरधरा' जाम्बूनदा—जाम्बूनदसुवर्णविशेषमया रज्ज-रक्तवर्णा मृदवः-मनाक्षाः सुकुमारा—सुकुमारस्पर्शाः प्रवाला-इत्युन्मीलितपत्रभावाः पल्लवाः—संजातपरिपूर्णप्रथमपत्रभावरूपा वराङ्कुराः—प्रथममुद्भिद्यमाना अङ्कुरास्तान् धरन्तीनि जाम्बूनदरक्तमृदुसुकुमारप्रवालपल्लवाङ्कुरधराः 'विचित्तमणिरयणसुर्गमिदुसुमफलभरेण नमियसाखा' इति विचित्रमणिरत्नमयानि यानि सुरभीणि कुसुमानि फलानि च तेषां भरेण नमिताः शालाः-शाखा येषां ते तथा, तथा सती-शोभना छाया येषां ते सच्छायाः, सती-शोभना प्रभा-कान्तियेषां ते सत्प्रभाः, अत एव सभीकाः, तथा सह उद्योनेन वर्तन्ते मणिरत्नानामुद्योतभावात् सोद्योताः, अधिकं नयनमनोनिर्वृतिकरा अमृतरससमस्तानि फलानि येषां ते तथा, 'पासाइया' इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत् । एतं च चैत्यवृक्षा अन्यैर्बहुभिस्तलकलवकच्छत्रौपाशिरीपसप्तपर्णदधिपर्णलुब्धकभयलचन्दननीपकुटजपनसतालतमालप्रियालप्रियङ्गुपारापतराजवृक्षानन्दिवृक्षैः सधतः—समन्तात् संपरिस्तिप्ताः, ते च तिलका यावन्नन्दिवृक्षा मूलमन्तः कन्दमन्त इत्यादि सर्वमशोकपादपवर्णनायामिव तावद्वृक्षं यावत् परिपूर्णं लतावर्णनं, 'तेसि ए' मित्यादि, तेषां चैत्यवृक्षाणामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरभ्यजा इत्यादि चैत्यस्तूप इव तावद्वृक्षं यावद् बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः सर्वरत्नमया यावत् प्रतिरूपका इति, 'तेसि ए' मित्यादि, तेषां च चैत्यवृक्षाणां पुरतः प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञाः, ताश्च मणिपीठिका अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि योजनानि बाह्येन 'सव्वरयणामइओ' इत्यादि प्राग्वत्, तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं महेन्द्रध्वजाः प्रज्ञाः, ते च महेन्द्रध्वजाः षोडशयोजनान्युर्ध्वमुच्चैस्त्वेन अर्द्धकोशम्—अर्द्धगव्यन्मुद्वेधेन—उरडत्वेन अर्द्धकोशं विष्कम्भतः ' वहरामयवट्टलट्टमंडियसुसिलिट्टपरिघट्टमट्टसुपरिडि-या' इति वज्रमया—वज्ररत्नमया तथा वृत्तं—वर्तुलं लघु मनोह्रं संस्थितं—संस्थानं येषां ते वृत्तलट्टमंडितास्तथा सुस्तिष्टा यथा भवन्ति एवं परिघट्टा इव खरशाणया पाषाणप्रतिमेव सुस्तिष्टपरिघट्टाः मृष्टाः सुकुमारशाणया पाषाणप्रतिमायत् सुप्रतिष्ठिता मनागपि चलनासंभवात्, ततो विशेषणसमासः, 'अणेगवरणंचवन्नकुडभीसहस्सपरिमांडियाभिरामा वाउद्धयविजयवज्रयंतीपडागा छत्ताइच्छत्तकलिया तुंगा गगनतलमभिलेखमाणसिहरा पास-इया ० जाय पाडिक्वा' इति प्राग्वत्, 'तेसि ए' मित्यादि, तेषां महेन्द्रध्वजानामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरभ्यजा इत्यादि तोरणवत् सर्वे वृक्षव्यं, तेषां च महेन्द्रध्वजानां पुरतः प्रत्येकं नन्दाभिधाना पुष्करिणी प्रज्ञा, एकं योजनशतमायामतः पञ्चाशत् योजनानि विष्कम्भतः क्षासन्नतियोजनान्युद्वेधेन—उरडत्वेन, तासां च नन्दापुष्करिणीनाम् 'अच्छाआ सरहाओ रययामयकुलाओ' इत्यादि वर्णनं प्राग्वत्, ताश्च नन्दापुष्करिण्यः प्रत्येकं २ पञ्चवरेविक्रिया प्रत्येकं २ वनखण्डेन परिस्तिप्ताः, तासां च नन्दा-

पुष्करिणीनां प्रत्येकं त्रिदिशि त्रिसोपानप्रतिरूपकतोरणवर्णने प्राग्वि । 'सभाए गं सुहम्माए' इत्यादि, सभायां सुधर्मायामप्यन्वार्तिशम्भनो गुलिकामहस्त्राणि-पीठिकामहस्त्राणि प्रक्षप्तानि, तद्यथा-पूर्वस्यां दिशि षोडश मनोगुलिकामहस्त्राणि, षोडश सहस्त्राणि पूर्वतः, षोडश सहस्त्राणि पश्चिमायामष्टौ सहस्त्राणि दक्षिणतोऽष्टौ सहस्त्राणि उत्तरतः, तेष्वपि फलककण्ठेन नागदन्तवर्णने सिद्धगवर्णने धूपघटिकावर्णने च प्राग्वत् । 'सभाए गं सुहम्माए' इत्यादि, सभायां सुधर्मायाम् अप्राचत्वारिंशत् गोमानसिकाः-शय्याकूपस्थानविशेषास्तेषां सहस्त्राणि प्रक्षप्तानि तद्यथा-षोडश सहस्त्राणि पूर्वतः षोडश सहस्त्राणि पश्चिमायामष्टौ सहस्त्राणि दक्षिणतोऽष्टौ सहस्त्राणि उत्तरतः, तस्यपि फलककण्ठेन नागदन्तवर्णने सिद्धगवर्णने धूपघटिकावर्णने च प्राग्वत्, 'सभाए गं सुहम्माए' इत्यादिना भूमिभागवर्णने 'सभाए गं सुहम्माए' इत्यादिना उल्लोकवर्णने च प्राग्वत्, 'तस्मिन् ग' मित्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महती एका मणिपीठिका प्रक्षप्ता, षोडश योजनान्यायामविक्रमभाभ्यां अष्टौ योजनानि बाह्व्यतः सर्वगतमयी इत्यादि प्राग्वत्, तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि महान्तका माणवकनामा चैत्यस्तम्भः प्रक्षप्तः, यष्टियोजनान्युध्वंसुचैर्मन्वेन योजनमुद्धेधेन योजने विष्कम्भेण अप्राचत्वारिंशदक्षिणः 'अड्याली-सइ कोडीए अड्यालीसइ विम्बोहिए' इत्यादि सम्प्रदायगम्यं, 'वइरामयधट्टलट्टमंठिए' इत्यादि महेंद्रध्वजवत् वर्णने निगम्येण तावद्वक्तव्यं यावत् 'सहस्मन्पलहत्थगा स-ध्वरयणामया ०जाव पडिरूवा' इति, तस्य च माणवकस्य चैत्यस्तम्भस्य उपरि षोडश योजनानि अयगाह्य, उपरि तनमागात् षोडश योजनानि वर्जयित्वेति भावः, अधस्तादपि षोडश योजनानि वर्जयित्वा मध्ये पटविंशति योजनेषु 'सहस्र सुवस्वरूपमया फलका' इत्यादि फलकवर्णने नागदन्तवर्णने सिद्धगवर्णने च प्राग्वत्, तेषु च रजतमयेषु सिद्धेकषु बहवो ध्वजमया गोलबुत्ताः समुद्रकाः प्रक्षप्ताः, तेषु च ध्वजमयेषु समुद्रेकषु बहूनि जिनसकृतीनि सार्धशतानि तिष्ठन्ति, यानि सूर्याभस्य देवस्य अन्येषां च बहूनां वैमानिकानां देवानां देवीनां च अर्चनीयानि च-न्दनं चन्दनीयानि स्तुत्यादिना पूजनीयानि पुष्पादिना माननीयानि बहुमानतः सत्करणीयानि धर्मादिना कल्याणं मङ्गलं दैवतं चैत्यामाति बुद्ध्या पर्युपासनीयानि, 'तस्मिन् गं चैत्यखंभस्स उवरि बहव अट्टु मंगलगा' इत्यादि प्राग्वत् ।

तस्मिन् गं माणवगस्स चैत्यखंभस्स पुरच्छिमेण एत्थं गं मेहेगा मणिपेटिया पणत्ता, अट्टु जोयणाइ आयामवि-क्खंभेण चत्तारि जोयणाइ बाहल्लेणं सव्वमणिमई अ-च्छा ०जाव पडिरूवा, तस्मिन् गं मणिपेटियाए उवरि ए-त्थं गं मेहेगा सीहासणं वणणतो मपरिवारो, तस्मिन् गं माणवगस्स चैत्यखंभस्स पञ्चत्थिमेण एत्थं गं मेहेगा मणिपेटिया पणत्ता अट्टु जोयणाइ आयामविक्खंभेण

चत्तारि जोयणाइ बाहल्लेणं सव्वमणिमई अच्छा ०जाव पडिरूवा, तस्मिन् गं मणिपेटियाए उवरि एत्थं गं मेहेगा देवमयणिजे पणत्ते, तस्मिन् गं देवसयणिज्जस इमेयारूवं वणणावसे पणत्ते, तं जहा-णाणामणिमया पडिपाया सोवन्निया पाया णाणामणिमयाइ पायसीयगाइ जंबूण-यमयाइ गत्तगाइ णाणामणिमए विक्खं रययामया तूली तवणिज्जमया गंडोवहाणया लोहियक्खमया विम्बोयणा, से गं मयणिजे उभओ विम्बोयणं दुहतो उणत्ते मज्झं गतगंभीरे सालिंगगवट्टिए गंगापुलिनवालुयाउडालसा-लिमए सुविग्गययत्ताखं उवचियखोमदुगुल्लपट्टपडिच्छा-यणे रत्तंसुयमंबुए सुरम्मे आईगकरूयबूरणवणी-यतूलकामे मउल । (सू० ३७)

'तस्मिन् ग' मित्यादि, तस्य माणवकस्य चैत्यस्तम्भ-स्य पूर्वस्यां दिशि अत्र महत्येका मणिपीठिका प्रक्षप्ता, सा च अष्टौ योजनान्यायामविक्रमभाभ्यां चत्वारि योज-नानि बाह्व्यतः 'सव्वमणिमया' इत्यादि प्राग्वत् । तस्या-श्च मणिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं देवशयनीयं प्रक्षप्तं तस्य च देवशयनीयस्य अयमेतद्भावा यगावासा-वर्णक-निवेशः प्रक्षप्तः, तद्यथा-नानामणिमयाः प्रतिपादा मूल-पादानां प्रतिविशिष्टोपप्लम्भकरणाया पादाः प्रतिपादाः, सौव-र्णिका-सुवर्णमयाः पादा-मूलपादाः, नानामणिमयाः न पादशीर्षकाणि जाम्बूनदमयाः नानावर्ण-ईषादीनि ध्वजम-या-ध्वजरत्नापूरिताः सन्धयः 'नानामणिमये विक्खं' इति नानामणिमये व्यूरे-विशिष्टवान रजतमयी तूली लोह-तालमयानि 'विम्बोयणा' इति उपधानकानि, आह च जीयाभिगममूलटीकाकारः- 'विम्बोयणा-उपधानकावुच्य-न्ते' इति, तपनीयमय्यो गण्डोपधानिकाः, 'से गं देवम-यणिजे' इत्यादि, तदेवशयनीयं सालिङ्गनवर्तिकं-सह आलिङ्गनवर्त्या-शरीरप्रमाणेनोपधानेन यत् तत्तथा, 'उ-भओ विम्बोयण' इति उभयतः-उभौ-शिराऽन्तपादान्ता-याश्चैत्य विम्बोयणे-उपधानं यत्र तत् 'उभयतो विम्बोय-ल' दुहतो उणत्ते ' इति उभयत उणत्ते 'मज्झं गतगं-भीरे' मध्ये नत्तं च तत् निम्नत्वात् गम्भीरं च-महत्त्या-अतगम्भीरं गङ्गापुलिनवालुकाया अयदालो-विदलने पादा-दिभ्यामे अश्रागमनामिति भावः तेन 'सालिसए' इति सहशकं गङ्गापुलिनवालुकावदानसहशकं, दृश्यते आये प्रकारो हंसतल्यादिभ्यति, तथा 'उवचिय' इति विशिष्टे परिकर्मिणे लोभे-कार्पासक दुकूले-वस्त्रं तदेव पट्टः उय-वियल्लोमदुकूलपट्टः स प्रतिच्छेदनम्-आच्छादने यस्य तत्त-था 'आईगकरूयबूरणवणीयतूलकामे' इति प्राग्वत्, 'र-त्तंसुयमंबुए' इति रत्नांशुकं संवृतं रत्नांशुकसंवृतम् अत एव सुरम्भं 'पासाइय' इत्यादि पद्मबुट्टय प्राग्वत्

तस्मिन् गं देवसयणिज्जस उत्तरपुरच्छिमेण मेहेगा मणिपेटिया पणत्ता, अट्टु जोयणाइ आयामविक्खं-भेण चत्तारि जोयणाइ बाहल्लेणं सव्वमणिमयी अच्छा

०जाव पडिरूवा, तीमे शं मणिपेदियाए उवरि एन्थ
शं महंगे खुड्डए महिंदज्झए पणत्ते , सडिं जौय-
गाइं उड्डं उच्चत्तं जौयणं विक्खंभेणं वड्डगमया वड्ड-
लड्डमंठियमुमिलिड्ड ०जाव पडिरूवा, उवरि अड्डु मंगलगा
भया छत्तातिच्छत्ता , तस्म शं खुड्डागमहिंदज्झयस्म
पञ्चत्थिमेणं एन्थ शं सूरियाभस्म देवस्म चोप्पाले
नाम पहरणकोमे पञ्चत्ते सव्ववड्डगमए अच्छं ०जाव
पडिरूवे, तन्थ शं सूरियाभस्म देवस्स फलिहरयणव-
ग्गमयाधणुपमुहा बहव पहरणयणा मंनिखित्ता चिट्ठंति,
उज्जला निसिया मुतिक्खधारा पामादीया दरिसिणिजा अ-
भिरूवा पडिरूवा । सभाए शं सुहम्माए उवरि अड्डु मं-
गलगा भया छत्तातिच्छत्ता । (सू० ३८)

‘ तस्म शं ’ मित्यादि, तस्य देवशयनीयस्य उत्तरपूर्व-
स्यां दिशि अत्र महत्वेका मणिपीठिका प्रकृता सा चाष्टौ
योजनाभ्यामविरक्तमभ्यां चत्वारि योजनानि बाह्व्यतः
‘ सव्वमणिमयी’ इत्यादि प्राग्वत्, तस्याश्च मणिपीठिका-
या उपरि जुल्लको महेन्द्रध्वज प्रकृतः, तस्य प्रमाणं वर्ण-
कश्च महेन्द्रध्वजवक्रव्यम्, ‘ तस्म शं ’ मित्यादि, तस्य
जुल्लकमहेन्द्रध्वजस्य पश्चिमायामत्र सूर्याभस्य देवस्य मदा-
नेन चोप्पालो नाम प्रहरणकोश-प्रहरणस्थानं प्रकृतं किं
विशिष्टं ? इत्याह- ‘ सव्ववड्डगमए अच्छं ०जाव पडिरूवे ’
इति प्राग्वत्, ‘ तन्थ शं ’ मित्यादि, तत्र चोप्पालकाभ-
धानं प्रहरणकोशं बहूनि परिवर्तनस्वरूपगदाधनु प्रमु-
खादीनि प्रहरणरत्नानि साक्षात्तानि निष्ठान्तः, कथं
भूतानीत्यत आह—उज्जलानि—निर्मलानि निशितानि—
आनन्तजितानि अत एव तीक्ष्णधारिणि प्रामादीयानीत्यादि
प्राग्वत्, तस्याश्च सभायाः सुधर्माया उपरि बह्व्यष्टावधौ
भङ्गतकानीत्यादि सर्वे प्राग्वद्वक्तव्यम् ।

सभाए शं सुहम्माए उत्तरपुरच्छिमेणं एन्थ शं महंगे
सिद्धायतणे पणत्ते, एगं जौयणसयं आयमेणं पचासं
जौयणाइं विक्खंभेणं वावत्तिरिं जौयणाइं उड्डं उच्चत्तं
सभागमेणं ०जाव गोमाणसियाओ भूमिभागा उल्लाया
तहेव, तस्म शं सिद्धायतणस्म बहुमज्झमेसभाए एन्थ
शं महंगा मणिपेदिया पणत्ता, मोलस जौयणाइं आया-
मविकखंभेणं अड्डु जौयणाइं बाह्वल्लेणं, तीमे शं मणिपे-
दियाए उवरि एन्थ शं महंगे देवज्झए पणत्ते, सोलस
जौयणाइं आयमविकखंभेणं साइरगाइं सोलस जौयणाइं
उड्डं उच्चत्तं सव्वरयणामए ०जाव पडिरूवे, एन्थ शं अड्डुमयं
जिणपडिमाणं जिणुस्मेहपमाणमित्ताणं मंनिखित्तं मंचि-
ट्ठंति, तामि शं जिणपडिमाणं इमयारूवे वप्पावामे पणत्ते, तं
जहा- तवणिज्जमया इत्थतलपायतला अंकामयाइं नक्खा-
इं अंतोलोहियक्खपडिमेगाइं कणगामईओ जंघाओ कण-
गामया जणू कणगामया ऊरू कणगामईओ गायल-

ट्टीओ तवणिज्जमयाओ नाभीओ रिट्टामईओ रांमराईओ
तवणिज्जमया चूचुया तवणिज्जमया मिरिवच्छा मिल-
प्पवालमया ओट्टा फालियामया दंता तवणिज्जमईओ
जीहाओ तवणिज्जमया तालुया कणगामईओ ना-
मिगाओ अंतोलोहियक्खपडिमेगाओ अंकामयाणि अ-
च्छीणि अंतोलोहियक्खपडिमेगाणि रिट्टामईओ ताराओ
रिट्टामयाणि अच्छिपत्ताणि रिट्टामईओ भमुहाओ कणगा-
मया कवाला कणगामया सवणा कणगामईओ शिडाल-
पट्टियातो वड्डरामईओ मीसघडीओ तवणिज्जमईओ कंसं-
तकमभूमीओ रिट्टामया उवरि मुद्धया, तामि शं जिण-
पडिमाणं पिट्ठता पनेयं २ छत्तधारगपडिमाओ पणत्ता-
ओ, ताओ शं छत्तधारगपडिमाओ हिमरययकुंदेदुप्पगा-
साइं सकंठेमल्लदामाइं धवल्लाइं आयवत्ताइं सलीलं धोर-
माणीओ २ चिट्ठंति, तामि शं जिणपडिमाणं उभओ
पामं पनेयं २ चामरधारपडिमाओ पणत्ताओ, ताओ
शं चामरधारपडिमातो नानामणिकणगरयणविमलमह-
रिह ०जाव सलीलं धोरमाणीओ २ चिट्ठंति, तामि शं
जिणपडिमाणं पुरतो दो दो नागपडिमातो भूयपडिमातो
जक्खपडिमेओ कुंडधारपडिमाओ सव्वरयणाईओ अ-
च्छाओ ०जाव चिट्ठंति, तामि शं जिणपडिमाणं पुरतो अ-
ड्डुमयं घंटाणं अड्डुमयं कलमाणं अड्डुमयं भिगाराणं एवं
आयंमाणं थालाणं पाइणं मुपड्डाणं मणोगुलियाणं वा-
यकरमाणं चित्तगराणं रयणकरंडगाणं हयकंडाणं ०जाव
उभभकंडाणं पुप्फचंगरीणं ०जाव लोमहत्थचंगरीणं पुप्फ-
पडलगाणं तेल्लममुग्गाणं ०जाव अंजणसमुग्गाणं अड्डुमयं
भूवकड्डुयाणं मंनिखित्तं चिट्ठंति, सिद्धायतणस्म शं
उवरि अड्डु मंगलगा भया छत्तातिच्छत्ता । (सू० ३९)

‘ सभाए शं ’ मित्यादि, सभायाः सुधर्मायाः ‘ उत्तरपुरच्छि-
मेण ’ मिति उत्तरपूर्वस्यां दिशि महदेकं सिद्धायतनं
प्रकृतम्, एकं योजनशतमायामतः पञ्चाशत् विक्कम्भ-
तो द्वाप्तप्रतिर्योजनाभ्यामविरक्तमभ्यां चत्वारि योजनानि
बाह्व्यतः यावत् गोमानभीवद्व्यता, तथा आह— ‘ स-
भागमएण ०जाव गोमाणसियाओ ’ इति, किमुक्तं भवति ?—
यथा सुधर्मायाः सभायाः पूर्वोक्तानामुत्तरवर्तीनि श्रीणि
द्वाराणि तेषां च द्वाराणां पुरतो मुखमण्डपाः तेषां च
मुखमण्डपानां पुरतः प्रेक्षागृहमण्डपाः तेषां च प्रेक्षागृह-
मण्डपानां पुरतश्चैत्यस्तूपाः सप्रतिमाः तेषां च चैत्य-
स्तूपानां पुरतः चैत्यवृक्षाः तेषां च चैत्यवृक्षाणां पुर-
तो महेन्द्रध्वजाः तेषामपि पुरतो नन्दापुष्करयस्तदन-
न्तरं गुलिका गोमानस्यश्वाक्काः तथाऽत्रापि सर्वमेतन्वै
क्रमेण निरवशेषं वक्रव्यम्, उल्लोकवर्णने भूमिभागवर्णने च
प्राग्वत्, ‘ तस्म शं ’ मित्यादि, तस्य सिद्धायतनस्या-
न्तर्बहुमध्यदेशभागेऽत्र महत्वेका मणिपीठिका प्रकृता, सा

षोडश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यामष्टौ योजनानि बाह-
ह्यतः 'सर्वमणिमयी' त्यादि प्राग्वत् । 'तस्मिन्' मि-
त्यादि, तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि अत्र महान्तो
देवच्छन्दकः प्रकृत, स च षोडश योजनान्यायामविष्क-
म्भाभ्यां सान्तिरकाणि षोडश योजनान्यध्वमुच्चैस्त्वेन
'सर्वरयणामय' इत्यादि प्राग्वत्, तत्र च देवच्छन्दके
अष्टशतम्—अष्टाधिकं शतं जिनप्रतिमानां जिनोत्सेधप्रमा-
णमात्राणां पञ्चयनु शतप्रमाणानामिति भावः, सन्निहितं
निष्ठति । 'तस्मिन्' जिगपडिमाण' मित्यादि, तासां
जिनप्रतिमानामयमेतद्व्या वणांवासो—वर्णकान्तवशः प्रक-
ृत, तपनीयमयानि हस्ततलपादनलानि अङ्गुलमया अ-
स्तः—मध्ये लोहितान्नप्रतिसेका नखाः कनकमया ज-
ह्वया कनकमयानि जानूनि कनकमया ऊरवः कनकम-
यो गात्रयष्टयः तपनीयमया नाभयो रिष्टमयो रोमरा-
जयः तपनीयमया चूचकाः—स्तनाग्रभागाः तपनीयमयाः
श्रीयक्षसः शिलाप्रवालमया चिद्रुममया ओष्ठाः स्फटिकमया
दन्ताः तपनीयमया जिह्वाः तपनीयमयानि तालुकानि क-
नकमयो नाभिकाः अन्तर्लोहितान्नप्रतिसेकाः, अङ्गुमया-
न्यक्षीणि अन्तर्लोहितान्नप्रतिसेकानि रिष्टमयानि अ-
क्षिपत्राणि रिष्टमययो भ्रुवः कनकमया कपोलाः क-
नकमयाः श्रवणाः कनकमया ललाटपाटिकाः वज्रमयः
शीर्षपाटिकाः तपनीयमया केशान्तकेशभूमयः, केशान्त
भूमयः केशभूमयश्चति भावः, रिष्टमया उपरि मूर्धजा-
केशाः, तासां जिनप्रतिमानां पृष्ठे एकका लुवधारप्र-
तिमा हिमरजतकुन्देन्दुप्रकाशं सकांगटमाल्यादिधवलमा-
तपत्रं गृहीत्वा सलील धरन्ती तिष्ठति, तथा तासां
जिनप्रतिमानां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोर्द्वे द्वे चामरधारप्रति-
मे प्रकृत, तं च 'चन्द्रमययवैरुलियनानामणिगरयणख-
चियचिन्नदेडाओ' इति चन्द्रप्रभ—चन्द्रकान्तो यज्ञ वै-
द्व्यं च प्रतीतं चन्द्रप्रभवज्रवैद्व्याणि शरणाणि च नाना-
मणिगणानि खचितानि येषु दण्डेषु ते तथा, एवंपा-
श्चिन्ना—नानाप्रकारा दण्डा येषां तानि तथा, सूत्रं स्त्री-
त्वं प्राकृतत्वात्, 'सुदुमययवैद्व्यालाउ' इति सूत्रमा
रजतमया दीर्घा याला येषां तानि तथा 'संखककुन्द-
दगरयमयमहियफणपुञ्जमन्त्रिकासाओ धवलाओ' इति-
प्रतीतं, चामराणि गृहीत्वा सलीलं वीजयन्त्यास्तपन्ति,
ताश्च 'सर्वरयणामय' आच्छाओ' इत्यादि प्राग्वत्, 'तस्मिन्
ण' मित्यादि, तासां जिनप्रतिमानां पुरतो द्वे द्वे नागप्रतिमे
द्वे द्वे यक्षप्रतिमे द्वे द्वे भूतप्रतिमे द्वे द्वे कुण्डधारप्रतिमे
सान्निहितं तिष्ठतः, तस्मैश्च देवच्छन्दके तासां जिनप्रतिमा-
नां पुरतः अष्टशतं घटानामष्टशतं चन्दनकलशानामष्टशतं
मङ्गलकलशानामष्टशतं भृङ्गाराणामष्टशतमादर्शानामष्टशतं
स्थालानामष्टशतं पाथीणामष्टशतं सुप्रतिष्ठानामष्टशत म-
न्त्रालिकानां—पीठिकाविंशपाणामष्टशतं धानकरकाणाम-
ष्टशतं चित्राणां रत्नकरगडकानामष्टशतं हयकगडानामष्ट-
शतं गजकगडानाम् अष्टशतं नरकगडानामष्टशतं किन्नरकगडा-
नामष्टशतं किपुरुषकगडानामष्टशतं महोरगकगडानामष्टशतं
वृषभकगडानामष्टशतं पुष्पचङ्करीणामष्टशतं माल्यचङ्करीणां,
मुकुलानि पुष्पाणि प्रथितानि माल्यानि, अष्टशतं चूर्णचङ्क-

रीणामष्टशतं गन्धचङ्करीणामष्टशतं वस्त्रचङ्करीणामष्टशतमा-
भरणचङ्करीणामष्टशतं सिद्धार्थचङ्करीणामष्टशतं लोमहस्त-
चङ्करीणाम्, अष्टशतं लोमहस्तकानां लोमहस्तकं च मयूर-
पुच्छपुञ्जिका, अष्टशतं पुष्पपटलकानामयं माल्यचूर्णग-
न्धवस्त्राभरणसिद्धार्थकलोमहस्तकपटलकानामपि प्रत्येकमु-
अष्टशतं वक्रव्यम्, अष्टशतं सिद्धासनानामष्टशतं कुत्राणाम-
ष्टशतं चामराणामष्टशतं नैलसमुद्रकानामष्टशतं कण्ठसमु-
द्रकानामष्टशतं पत्रसमुद्रकानामष्टशतं चायकसमुद्रकाना-
मष्टशतं तगरसमुद्रकानामष्टशतं मेलासमुद्रकानामष्टशतं
हारतालसमुद्रकानामष्टशतं हिङ्गुलकसमुद्रकानामष्टशतं
मन शिलासमुद्रकानामष्टशतं मञ्जनसमुद्रकानां स्वर्णयष्टि
अमूनि नैलादीनि परमसुर्गभगन्धोपतानि, अष्टशतं ध्वजाना-
म्, अत्र सङ्ग्रहणगाथा—“चवणकलसा भिगा रगा य आ-
यंसया य थाला य । पानीई सुपट्टा मणगुलिका वायकरगा य
॥६॥ चित्ता रयणकरंडा हयगयनरकंडगा य चगेरी । पडल-
गसीहणछुन, चामरा समुगक भया या॥” अष्टशतं धूपक-
हुच्छकानां सान्निहितं तिष्ठति, तस्य च सिद्धायतनस्य उपरि
अष्टाचष्टा मङ्गलकानि ध्वजच्छुवातिच्छुवादीनि तु प्राग्वत् ।

तस्मिन् सिद्धायतनस्य उत्तरपुरच्छिमे ण एत्थ णं
महेगा उववायमभा पणत्ता, जहा मभाण सुहम्भाण तंहव
०जाव मणिपेठिया अट्ट जोगणाई देवमयणिजं तंहव मय-
णिजमपओ अट्टु मंगलगा भया छुतातिच्छता । तीम
णं उववायमभाण उत्तरपुरच्छिमणं एत्थ णं महेगा हरण
पणत्ते एणं जोगणमयं आयामणं पण्णमं जोगणाई वि-
क्खंमणं दम जोगणाई उव्वेहेणं तंहव, तस्मिन् णं हरयस्स
उत्तरपुरच्छिमे णं एत्थ णं महेगा अभिमयसभा पणत्ता
सुहम्पागमणं ०जाव गोमाणमियाओ मणिपेठिया सीहा
सणं मपरिवारं ०जाव दामा चिट्ठति, तत्थ णं सूरियाभस्स दे-
वस्स बहुअभिमयभंडे संनिखिते चिट्ठि, अट्टु मंगलगा त-
हव, तीम णं अभिमयमभाण उत्तरपुरच्छिमणं एत्थ णं अलं-
कारियमभा पणत्ता, जहा मभा सुधम्मा मणिपेठिया अट्टु
जोगणाई सीहामणं सपरिवारं, तत्थ णं सूरियाभस्स देवस्स
सुहबहुअलंकारियभंडे संनिखिते चिट्ठति, मेमं तहेव, तीमे
णं अलंकारियमभाण उत्तरपुरच्छिमे णं एत्थ णं महेगा
ववमायमभा पणत्ता, जहा उववायमभा ०जाव सीहासणं
सपरिवारं मणिपेठिया अट्टु मंगलगा तत्थ णं सूरियाभस्स
देवस्स, एत्थ णं महेगा पोत्थयरयणं मन्निमित्ते चिट्ठि,
तस्मिन् णं पोत्थयरयणस्स इमेयारुवे वरणावामे पणत्ते,
तं जहा—रयणामयाई पत्तगाई रिट्टामईओ कंविआओ तव-
णिजमणं दोर नाणामणिमणं गंठी वैरुलियमणं लिप्पा-
मणे रिट्टामणं छंदणे तवणिजमई मंकला रिट्टामई मणी
वहरामई लेहणी रिट्टामयाई अक्खरई धम्मिणं सत्थे, वव-
सायमभाण णं उवरि अट्टु मंगलगा, तीमे णं ववमाय-
सभाण उत्तरपुरच्छिमणं एत्थ णं नंदापुक्खरिणी पणत्ता

हरयमरिमा, तीमे शं शंदाए पुक्खरिणीए उत्तरपुरच्छि-
मेणं महंमे बलिपीठे पण्णे सच्चरयणामए अच्छे ० जाव
पडिरूवे । (सू० ४०)

तस्य च सिद्धायतनस्य उत्तरपूर्वस्यामत्र महत्येका उपपात
सभा प्रज्ञप्ता, तस्याश्च सुधर्मांगमेतत् स्वरूपवर्णनपूर्वादिद्वारात्र-
यवर्णनमुखमण्डपप्रज्ञागृहमण्डपादिवर्णनप्रकारेण ता-
वद्वक्तव्यं यावदुल्लोकवर्णनं, तस्याश्च बहुसमरमणीयभूमिभाग-
स्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महत्येका माणपीठिका प्रज्ञप्ता, सा
चाष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भःभ्यां चत्वारि योजनानि वा-
हृत्येन ' सच्चरयणमयी ' इत्यादि प्राग्वत्, तस्याश्च म-
णिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं देवशयनीयं प्रज्ञप्तं, त-
स्य स्वरूपं यथा सुधर्मायां सभायां देवशयनीयस्य, त-
स्या आयुपपातसभाया उपरि अष्टाष्ट मङ्गलकादीनि प्रा-
ग्वत् । ' तेसि शं ' मित्यादि, तस्या उपपातसभाया
उत्तरपूर्वस्यां दिशि महान्तो हृदः प्रज्ञप्तः, स चैकं यो-
जनशतमायामतः पञ्चाशत् योजनानि विष्कम्भतो दश
योजनान्युद्धेन ' अच्छे रययामयकुने ' इत्यादि नन्दापु-
ष्करिण्या इव वर्णनं निरवशेषं वक्तव्यं, ' मे शं ' मित्यादि,
स हृद एकया पञ्चवर्गदिकया एकैकं च यमवगडेन स-
घनः समन्तात् संपरिक्षितः, पञ्चवर्गदिकावर्णेन घनव-
रुद्धवर्णनं च प्राग्वत्, तस्य हृदस्य त्रिदिशः—तिष्ठु-
दिषु त्रिन्नापानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि, तेषां च त्रिन्ना-
पानप्रतिरूपकाणां तोरणानां च वर्णनं प्राग्वत्, तस्य च
हृदस्य उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महत्येका अभिषेकसभा
प्रज्ञप्ता, सा च सुधर्मसभायत् प्रमाणस्वरूपद्वारात्रयमुख-
मण्डपादिप्रकारेण तावद्वक्तव्या यावद् गोमानसीवक्तव्यता,
तदनन्तरं तत्रैव उल्लोकवर्णनं भूमिभागवर्णनं च तावत्
यावत्समीक्षां स्पर्शः, तस्या अभिषेकसभाया बहुसमरम-
णीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे महत्येका माणपी-
ठिका प्रज्ञप्ता, साऽष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भःभ्यां च-
त्वारि योजनानि बाहृत्यतः ' सच्चरयणमयी ' इत्यादि
प्राग्वत्, तस्या माणपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं सि-
द्धासनं सिद्धासनवर्णकः प्राग्वत्, तत्रैवमत्र पांश्चात् भू-
तानि भद्रात्मनानि च वक्तव्यानि, तस्मिंश्च सिद्धासनं
सूर्याभस्य देवस्य सुवहु अभिषेकभारण्डम्—अभिषेकयो-
ग्य उपस्कारः सन्निहितः तिष्ठति, ' तीस शं अभिसंय-
सभाए अट्टु मंगलगा ' इत्यादि प्राग्वत्, तस्याश्च अभि-
षेकसभाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महत्येका अलङ्कार-
सभा प्रज्ञप्ता, सा चाभिषेकसभायत् प्रमाणस्वरूपद्वारात्र-
यमुखमण्डपप्रज्ञागृहमण्डपादिवर्णनप्रकारेण तावद्वक्तव्या
यावद् परिवारसिद्धासनं, तत्र सूर्याभस्य देवस्य अलंका-
रिकम्—अलंकारयोग्य भागद्वयं सन्निहितमस्ति शेषं प्राग्व-
त् । तस्याश्च अलंकारसभाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र
महत्येका व्यवसायसभा प्रज्ञप्ता, सा च अभिषेकसभाय-
त् प्रमाणस्वरूपद्वारात्रयमुखमण्डपादिवर्णनप्रकारेण ताव-
द्वक्तव्या यावत् सिद्धासनं संपरिचारं, तत्र महदेकं पुस्त-
करत्नं सन्निहितमस्ति, तस्य च पुस्तकरत्नस्य अयमे-
तद्वत् ' वर्णावासा ' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, रिष्टमर्थो—

रिष्टमर्थमर्थो कश्चिदेकं पृष्ठकं इति भावः, रत्नमर्थो द्य-
वका यत्र पञ्चाणि प्रोक्तानि सन्ति, नानामाणमर्थो ग्रन्थः
द्वयकस्यादो येन पञ्चाणि न निर्गच्छन्ति, अङ्गारत्नम-
र्थानं पञ्चाणि, नानामाणमर्थं लिप्यासनः, मयीभाजनमि-
त्यर्थः, तपनीयमर्थो शृङ्गना मयीभाजनमन्त्रका, रिष्टमर्थ-
मर्थो उपारत्नं तस्य छ्वादनं, रिष्टमर्थो—रिष्टमर्थमर्थो
मयी वज्रमयी लेखनी, रिष्टमर्थान्यन्तराणि, धार्मिकं ले-
ख्यं, कश्चित्—' धर्मिणं सन्धि ' इति पाठः, तत्र धार्मिकं
शास्त्रमिति व्याख्येयं, तस्याश्च उपपातसभाया उत्तरपूर्व-
स्यां दिशि महदेकं बलिपीठं प्रज्ञप्तं, तच्चाष्टौ योजनानि
आयामावकम्भतः चत्वारि योजनानि बाहृत्यतः सर्वरत्न-
मयम् ' अच्छे ' मित्यादि प्राग्वत् । तस्य च बलिपीठस्य
उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महत्येका नन्दापुष्करिणी प्रज्ञप्ता,
सा च हृदप्रमाणा, हृदस्य च तस्या अपि त्रिन्नापानव-
र्णनं तोरणवर्णनं च प्राग्वत् ।

तदेवं यत्र यावद्वक्तव्यं च सूर्याभस्य देवस्य विमानं तत्र
तादृशं चोपवर्णितं, सम्प्रति सूर्याभो देव उपपन्नः सन्
यद्वक्तव्यं यथा च तस्याऽभिषेकोऽभवत् तदुपदर्शयति—

तेणं कालेणं तेणं गमणं सूरियाभे देवे अहुणोवव-
एणमित्तए चव ममाणे पंचविहाए पज्जतीए पज्जती-
भायं गच्छइ, तं जहा—आहारपज्जतीए, मरीपज्जती-
ए, इंदियपज्जतीए, आणपाणपज्जतीए, भामामणपज्जतीए ।
तए गं तस्म सूरियाभस्स देवस्स पंचविहाए पज्जतीए
पज्जतीभावं गयस्स समाणस्स इमंयारूवे अम्भत्थिए
चित्तिए पत्थिए मणोणए मंक्कं ममुपज्जित्था—किं मे पुंवि
करणिज्जं ? किं मे पच्छा करणिज्जं ? किं मे पुंवि सेयं ?
किं मे पच्छा सेयं ? किं मे पुंविपि पच्छावि हियाए
सुहाए सुमाए शिस्सेमाए आणुगाभियत्ताए भविस्सइ ?
तए गं तस्म सूरियाभस्स देवस्स सामाणियपरिमा-
वववगा देवा सूरियाभस्स देवस्स इमंयारूवमम्भत्थियं
० जाव ममुपपन्नं ममभिज्जित्ता जेणेव सूरियाभे देवे तेणव
उवागच्छंति, सूरियाभं देवं करणलपरिगाहियं मिरमावत्तं
मत्थए अजलिकट्टु जणं विजणं वट्ठाविन्ति वट्ठा-
विन्ता एवं वयामी— एवं खलु देवाणुप्पिया गं सूरियाभे
विमाणे सिद्धायतणंमि जिणपडिमाणं जिणस्सेहपमाण-
भित्ताणं अट्टमयं सन्निखित्तं चिट्ठति, मभाए गं सुहम्मंए
माणवए चइए खंभे वहरामएसु गोलवट्टसमुग्गएसु बहुआं
जिणसकहाआं सन्निखित्ताओ चिट्ठति, तओ गं देवा-
णुप्पियाणं अण्णं च बहुणं वेमाणियाणं देवाणं य
देवाणं य अच्चणिजाओ ० जाव पज्जुवामणिजाओ, तं एयं
गं देवाणुप्पियाणं पुंवि करणिज्जं, तं एयं गं देवाणु-
प्पियाणं पच्छा करणिज्जं तं एयं गं देवाणुप्पियाणं
पुंवि सेयं तं एयं गं देवाणुप्पियाणं पच्छा सेयं तं एयं

शं देवानुप्पियागं पुंवि पि पच्छा वि हियाण मुहाण ख-
माण निस्सेमाण आणुगामियत्ताण भविस्सति । (सू०४१)

तए शं मे सूरियाभे देवे तेमिं मामाणियपरिमोववन्नगाणं
देवाणं अंतिण एयमदं मोक्षा निमस्म हट्टुदु ० जाव हय-
हियाण मयणिजाओ अब्भुदुदु २ रित्ता उवत्तायमभाओ पुर-
च्छिमिल्लेणं दांरुणं निग्गच्छइ, जेणव हरण तेणव उवागच्छ-
ति उवागच्छिता हरयं अणुपयाहिणीकरमाणे अणु० कर-
माणे पुरच्छिमिल्लेणं तांरुणं अणुपनिमइ अणुपविमिता
पुरच्छिमिल्लेणं तिमोवाणपडिरूएणं पचोरुहइ पचोरुहिता
जलावगाहं जलमज्जणं करेइ २ रिता जलकिडुं करेइ २ रिता ज-
लाभिमयं करेइ २ रिता आयंतं चाकंवे परमसुइभूण हरयाओ
पच्चुत्तइ २ रिता, जेणव अभिमयमभा तणव उवागच्छति
जे० तेणव उवागच्छिता अभिमयमभा अणुपयाहिणीकरमा-
णे अणु० करमाणे पुरच्छिमिल्लेणं दांरुणं अणुपावमइ २ ता
जेणव मीहामणे तेणव उवागच्छइ २ ता मीहामणवग्गा
पुरन्थाभिमुहं भन्निमत्ते । तए शं सूरियाभस्म देवस्म मामा-
णियपरिमोववन्नगा देवा आभिओगिए देव महावेति
महावित्ता एवं वयामी विप्पामेव भो ! देवानुप्पिया !
सूरियाभस्म देवस्म महन्थं महग्घं मह रिहं विउलं इंदाभि-
मयं उवट्टवेह, तए शं ते आभिओगिया देवा मामाणि-
यपरिमोववन्नेहि देवेहि एवं वुत्ता समाणा हट्टा ० जाव
हियया कण्ठलपरिग्गहियं मिग्गावत्तं मन्थण अंजलि
कट्ट एवं देवो ! तह त्ति आणाण विगणणं वयणं पडि-
रुगंति, पडिमुणित्ता उत्तरपुरच्छिमं दिमीभागं अवक-
भंति, उत्तरपुरच्छिमं दिमीभागं आकमिन्ता वेउव्विप-
समुग्घाणं समोहणंति समोहणिन्ता मंखेजाइं जो-
यणाइं ० जाव दांरुं पि वेउव्वियममुग्घाणं समो-
हणइ समोहणिन्ता अट्टमहस्मं मोवन्नियाणं कलमाणं १
अट्टमहस्मं रूपमयाणं कलमाणं २ अट्टमहस्मं म-
णिमयाणं कलमाणं ३ अट्टमहस्मं सुवप्परूपमयाणं
कलमाणं ४ अट्टमहस्मं सुवन्नमणिमयाणं कलमा-
णं ५ अट्टमहस्मं रूपमणिमयाणं कलमाणं ६ अ-
ट्टमहस्मं सुवप्परूपमणिमयाणं कलमाणं ७ अट्टमह-
स्मं भोमिजाणं कलमाणं ८, एवं भिगागाणं आ-
यंणाणं थालीणं पईणं सुपतिट्ठाणं रयणकरंडगाणं
पुण्णचंगरीणं ० जाव लोमहत्थचंगरीणं पुण्णपडलगाणं
० जाव लोमहत्थपडलगाणं छत्ताणं चामराणं तल्लम-
सुगाणं ० जाव अंजगममुग्गाणं अट्टमहस्मं धूवकट्ट-
च्छुयाणं विउव्वंति, विउव्वित्ता तं मामाविण य वि-
उव्विण य कलसे य ० जाव कट्टच्छुर य गिरहंति

गिरिहत्ता सूरियाभओ विमाणाओ पडिनिक्खमंति
पडिनिक्खमिन्ता ताण उकिट्ठाण चवलाण ० जाव ति-
रियमसंखेजाणं ० जाव वीतिवयमाणे वीतिवयमाणे जे-
णव खीरोदयमसुइ तेणव उवागच्छंति उवागच्छिता
खीरोयगं गिरहंति जाइं तत्थुप्पलाइं ताइं गेरहंति ० जा-
व सयसहस्मपत्ताइं गिरहंति २ गिरहत्ता जेणव पुक्खरोदय
समुइ तेणव उवागच्छंति उवागच्छिता पुक्खरोदयं
गेरहंति गिरहत्ता जाइं तत्थुप्पलाइं सयसहस्मपत्ताइं
ताइं ० जाव गिरहंति गिरहत्ता जेणव समयखेत्ते जेणव
भग्गखयाइं वामाइं जेणव मागहवरदामपभामाइं तिन्थाइं
तेणव उवागच्छंति २ ता तिन्थादगं गेरहंति २ गिरहत्ता ति-
न्थमट्ठियं गेरहंति २ ता जेणव गंगारिधुरत्तारत्तवईओ
महानईओ तेणव उवागच्छंति २ ता मलिलोदगं गेरहंति
सलिलोदगं गेरहत्ता उभओ कूलमट्ठियं गेरहंति कूल-
मट्ठियं गेरहत्ता जेणव चुल्लहिमवंतसिहरिवामहरपव्व-
या तेणव उवागच्छंति तेणव उवागच्छिता दगं गे-
रहंति मव्वतुयरे मव्वपुण्णे मव्वग्घं मव्वमल्ले म-
व्वामहिमिद्धत्थण गिरहंति गिरहत्ता जेणव परम-
पुंडरीयदहे तेणव उवागच्छंति उवागच्छिता दहोदगं
गेरहंति गेरहत्ता जाइं तत्थ उप्पलाइं ० जाव मय-
सहस्मपत्ताइं ताइं गेरहंति गेरहत्ता जेणव हेमवय-
एवयाइं वामाइं जेणव रोहियरोहियंसामुग्घाणकूलरु-
प्पकूलाओ महाणओ तेणव उवागच्छंति, मलिलो-
दगं गेरहंति २ ता उभओ कूलमट्ठियं गिरहंति २ ता जे-
णव महावतिविजडावतिपरियागा वट्टवेयड्डपव्वया ते-
णव उवागच्छन्ति उवागच्छिता मव्वतुयरे तहव जे-
णव महाहिमवंतरुप्पिवामहरपव्वया तेणव उवागच्छ-
ति, तहव जेणव महापउममहापुंडरीयदहा तेणव उ-
वागच्छंति उवागच्छिता दहोदगं गिरहंति तहव जे-
णव हरिवामग्गमवामाइं जेणव हरिकंतनारिकंताओ
महाणईओ तेणव उवागच्छंति, तहव जेणव मंधावइ-
मालांतपरियाया वट्टवेयड्डपव्वया तेणव तहव जेणे-
व गिमहणीलवंतवामधरपव्वया तहव जेणव निगि-
च्छिक्कमरिहहओ तेणव उवागच्छंति उवागच्छिता त-
हव जेणव महाविदेहे वामे जेणव मीतागीतोदाओ
महाणदीओ तेणव तहव जेणव मव्वचक्कवट्ठिविजया
जेणव सव्वमागहवरदामपभामाइं तिन्थाइं तेणव उ-
वागच्छंति तेणव उवागच्छिता तिन्थादगं गेरहंति
गेरहत्ता मव्वतरणईओ जेणव सव्वक्खारपव्वया ते-
णव उवागच्छंति मव्वतुयरे तहव जेणव मंदरे प-

वते जेणेव भद्रमालवणे तेणेव उवागच्छति स-
वतुपरे सवपुष्के मवमले सवोसहिसिद्धत्ये य
गेहंति गेहिहता जेणेव गंदणवणे तेणेव उ-
वागच्छति उवागच्छता सवतुपरे ० जाव सवोस-
हिसिद्धत्ये य सरसगोसीसचंदणं गिहंति गिहिहता
जेणेव सोमणस्सवणे तेणेव उवागच्छति सवतुपरे ० जाव
सवोसहिसिद्धत्ये य सरसगोसीसचंदणं च दिव्यं च
सुमदामं दहरमलयसुगंधि य गंधे गिहंति गिहिहता
एतौ मिलायंति २ यित्ता ताए उक्किट्टाए ० जाव जेणेव
सोहम्मं कप्पे जेणेव सूरियाभे विमाणे जेणेव अभिसे-
यमभा जेणेव सूरियाभे देवे तेणेव उवागच्छति उवा-
गच्छता सूरियाभं देवं करयन्परिग्गहिं गिरमावत्तं
मत्थए अजलिं कट्टु जणं विजणं वद्धाविति वद्धावित्ता
तं महत्थं महग्घं महग्घं विउलं इंदाभिसेयं उवडुवेति ।
तए णं तं सूरियाभं देवं चत्तारि सामाणियमाहस्सीओ
अग्गममीओ सपरिवारातो तिभि परिमाओ मत्त अ-
णियाहिवइणो ० जाव अन्नेवि बहं सूरियाभविमाणवा-
मिणो देवा य देवीओ य तेहिं साभाविणहि य वेउव्वि-
एहि य वरकमलपड्डाणहि य सुरभिगवारिपडिपुणेहिं
चंदणकयचच्चिणहिं आविद्धकंठगुणहिं पउमुप्पलपिहाणेहिं
सुकुमालकामलकयलपरिग्गहिणहिं अट्टमहस्सेणं सोव-
अियाणं कलसाणं ० जाव अट्टमहस्सेणं भोमिज्जाणं कल-
साणं मवोदएहिं मवमद्वियाहिं मवतुपरेहिं ० जाव सवो-
सहिसिद्धत्येहिं य मव्विड्डाए ० जाव वाइएणं महया २ इं-
दाभिसेणं अभिसिंचति, तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स
महया २ इंदाभिसेणं वड्डमाणे अप्पेगतिया देवा सूरियाभं
विमाणं णच्चोयगं नातिमड्डियं पविरलफुसियरयेणुवि-
णासणं दिव्यं सुरभिगंधोदगं वामं वामंति, अप्पेगतिया
देवा हयरयं नड्डरयं भड्डरयं उवमंतरयं पंगंतरयं करेति,
अप्पेगतिया देवा सूरियाभं विमाणं आसियसंमज्जिओ
वलितं सुइसंमड्डरत्थंतरावणवीहियं करेति, अप्पेगतिया
देवा सूरियाभं विमाणं मंचाहमंचलियं करेति, अप्पेग-
इया देवा सूरियाभं विमाणं णाणाविहरागोसियं भव-
पडागाइपडागमंडियं करेति, अप्पेगतिया देवा सूरियाभं
विमाणं लाउल्लाइयमहियं गोसीससरसत्तचंदणदहरदि-
म्पंचंगुलितलं करेति अप्पेगतिया देवा सूरियाभं विमाणं
उवचियचंदणकलसं चंदणघडसुकयतंरणपडिदुवारदेस-
भागं करेति, अप्पेगतिया देवा सूरियाभं विमाणं आस-
त्तोसत्तविउलवड्डवघारियमल्लदामकलावं करेति अप्पेग-
तिया देवा सूरियाभं विमाणं पंचवत्ससुरभिमुकपुष्पुंजो-

वयारकलियं करेति, अप्पेगतिया देवा सूरियाभं काला-
गुरुपवरकुंदुरुकतुरुकधूवमघमघंतगंधुइयाभिरामं करेति,
अप्पेगइया देवा सूरियाभं विमाणं सुगंधगंधियं गंधवड्डि-
भूतं करेति अप्पेगतिया देवा हिरस्सवासं वामंति सुवस्सवासं
वासंति रययवासं वासंति वहरवासं वामंति पुष्पवासं
फलवासं ० मल्लवासं ० गंधवासं ० चुस्सवासं ० आभण-
वासं वासंति अप्पेगतिया देवा हिरस्सविहिं भाएंति,
एवं सुवस्सविहिं भाएंति रययविहिं पुष्पविहिं फलविहिं
मल्लविहिं चुस्सविहिं वत्थविहिं गंधविहिं भाएंति, तत्थ अ-
प्पेगतिया देवा आभरणविहिं भाएंति, अप्पेगति-
या चउव्विहं वाइतं वाइति ततं विततं वणं भु-
सिरं, अप्पेगइया देवा चउव्विहं गीयं गायंति, तं जहा-
उक्खित्तायं पायत्तायं मंदायं रोइतावमाणं, अप्पेगतिया
देवा दुयं नड्डविहिं उवदंसिंति अप्पेगतिया विलंबियनड्ड-
विहिं उवदंसंति अप्पेगतिया देवा दुतविलंबियं णड्डविहिं
उवदंसंति, एवं अप्पेगतिया अंचियं नड्डविहिं उवदंसंति
अप्पेगतिया देवा आरभडं भसोलं आरभडभसोलं उप्पय-
निचयपमत्तं संकुचियपमारियं रियारियं भंतसंभंतणामं
दिव्यं णड्डविहिं उवदंसंति अप्पेगतिया देवा चउव्विहं अ-
भिणयं अभिणयंति, तं जहा दिट्ठितियं पाडंतियं सामंतोव-
णिवाइयं लोअंतोअज्झावसाणियं, अप्पेगतिया देवा वु-
कारेति अप्पेगतिया देवा पीर्येति अप्पेगतिया वासंति अ-
प्पेगतिया हकारेति अप्पेगतिया विण्येति तड्वेति अप्पेग-
इया वग्गंति अप्फोडेति अप्पेगतिया अप्फोडेति वग्गंति
अप्पे० तिवइं छिंदंति अप्पेगतिया हयहेसियं करेति, अप्पे-
गतिया हत्थियगुलगुलाइयं करेति, अप्पेगतिया रहघणघ-
णाइयं करेति, अप्पेगतिया हयहेमियहत्थियगुलगुलाइयर-
हयघणघणाइयं करेति, अप्पेगतिया उच्छोल्लेति अप्पेगतिया
पच्छोल्लेति अप्पेगतिया उक्किट्टियं करेति अप्पे० उच्छोल्लेति
पच्छोल्लेति उक्कि० अप्पेगतिया तिभि वि, अप्पेगतिया उव-
यंति अप्पेगतिया उववायंति अप्पेगतिया पवियंति अप्पे-
गइया तिभि वि, अप्पेगइया सीहनायंति अप्पेगतिया दहरयं
करेति अप्पेगतिया भूमिचंवडं दलयंति अप्पे० तिभि वि,
अप्पेगतिया गजंति अप्पेगतिया विज्जुयायंति अप्पेगतिया
वासं वासंति अप्पेगतिया तिभि वि करेति, अप्पेगतिया ज-
लंति अप्पेगतिया तवंति अप्पेगतिया पतवेंति अप्पेगतिया
तिभि वि, अप्पेगतिया हकारेति अप्पेगतिया धुकारेति अ-
प्पेगतिया धकारेति, अप्पेगतिया साइं माइं नामाइं साहेति
अप्पेगतिया चत्तारि वि, अप्पेगइया देवा देवसन्निवायं
करेति, अप्पेगतिया देवुज्जोयं करेति, अप्पेगइया देवुक्क-

लियं करोति, अप्पेगइया देवा कहकहगं करोति, अप्पेग-
तिया देवा दुहदुहगं करोति, कप्पेगतिया चेलुक्खेवं करोति,
अप्पेगइया देवमभियायं देवुज्जायं देवुकलियं देवकह-
कहगं देवदुहदुहगं चेलुक्खेवं करोति, अप्पेगतिया उप्पलह-
न्थगया ० जाव मयमहम्मपत्तहन्थगया अप्पेगतिया कलस-
हन्थगया ० जाव ध्वकडुक्खुयहन्थगया हट्ट तुट्ट ० जाव हिय-
या मव्वतां ममंता आहावंति परिधावंति । तए गं तं सूरि-
याभं देवं चचारि मामाणियमाहस्मीओ ० जाव मोलस आ-
यरक्खदेवसाहस्मीओ अम्म य बहवे सूरियाभरायहाणिव-
न्थवा देवा य देवीओ य महया इंदाभिमेगेणं अभिमिचंति
अभिमिचित्ता । तेयं २ करयलपरिग्गहियं मिग्गमावत्तं म-
न्थए अजलिं कट्टु एवं वयासी-जय जय नंदा जय जय भ-
दा ते अजियं जिणाहि जियं च पालेहि जियमज्जे वसा-
हि इंदो इव देवाणं चंदो इव ताराणं चमरो इव असुराणं
धरणा इव नागाणं भरहो इव मणुयाणं बहुइं पलिओव-
माइं बहुइं सागरावमाइं बहुइं पलिओवममागरावमाइं चउ-
एहं सामाणियमाहस्मीणं ० जाव आयरक्खदेवसाहस्मीणं
सूरियाभस्म विमाणस्म अन्नमिं च बहूणं सूरियाभवि-
माणवामीणं देवाण य देवीण य आहवच्चं ० जाव महया २
कारमाणे पालेमाणे विहराहि ति कट्टु जय २ सहं पउंजंति ।
तए गं मे सूरियाभे देवे महया महया इंदाभिमेगेणं अ-
भिमित्ते ममाणे अभिमयमभाओ पुरच्छिमिल्लेणं दा-
रेणं निग्गच्छति निग्गच्छित्ता जेणव अलंकारियमभा
तेणेव उवागच्छति उवागच्छित्ता अलंकारियमभं अ-
णुप्पयाहिणीकरमाणे २ अलंकारियमभं पुरच्छिमिल्लेणं
दारेणं अणुपविमति २ मित्ता जेणव सीहामणे तेणेव उवा-
गच्छति सीहामणवरगतं पुग्गथाभिमुहं सन्निमजे । तए
गं तस्म सूरियाभस्म देवस्म सामाणियपरिमोववन्नगा
अलंकारियमंडं उवट्टुवेति , तए गं मे सूरियाभे देवे त-
प्पहमयाए पम्हलसमालाए सुरभीए गंधकामाए गाय-
ा इ लूहेति लूहिता सग्गेणं गोमीसचंदणेणं गाय-
ा अणुलिपति अणुलिपित्ता नामानीमासवायबोज्जं च-
क्खुहर वन्नफरिमजुत्तं हयलालापेलवातिरेणं धवलं क-
णगखचियन्तकम्मं आगामफालियमप्यमं दिव्वं देव-
दमजुयलं नियंमेति नियंमेत्ता हारं पिण्डेति २ देत्ता अ-
द्धहारं पिण्डेइ २ देत्ता एगावलिं पिण्डेति २ ता मुत्तावलिं
पिण्डेति २ देत्ता रयणावलिं पिण्डेइ २ देत्ता एवं
अंगयाइं केयूगाइं कडगाइं तुडियाइं कडिसुत्तगं दसमु-
हाणंतगं विकच्छसुत्तगं मुरविं पालंबं कुंडलाइं च-
डामणिं पउडं पिण्डेइ २ देत्ता गंधिमवेदिमपूरिमसंवाइ-

मणं चउच्चिहेणं मल्लेणं कप्परुक्खगं पिव अप्पाणं अलं-
कियंविभूमियं करइ २ रिता दहरमलयसुगंधगंधिणिं गा-
याइं सुखंडेइ दिव्वं च सुमणदामं पिण्डेइ । (सू० ४२)

‘ तेणे कालेणं तेणे समएण ’ मित्यादि , तस्मिन् काले
तस्मिन् समये सूर्याभो देवः सूर्याभे विमाने उपपातस-
भायां देवशयनीये देवदृष्ट्यान्तरे प्रथमतोऽङ्गुलामन्त्रयभा-
गमात्रयाऽथगाहनया समुत्पन्नः ‘ तए गं ’ मित्यादि सु-
गमं, नवरम् इह भाषामनःपर्याप्तोः समाप्तिकालान्तरस्य
प्रायः शेषपर्याप्तिसमाप्तिकालान्तरांपक्षया स्तोक्तत्वादेकत्वे-
न विवक्षितमिति ‘ पञ्चविहाए पउज्जीए पउज्जीभावं ग-
च्छइ ’ इत्युक्तं ‘ तए गं ’ मित्यादि , ततस्तस्य सूर्याभ-
स्य देवस्य पञ्चविधया पर्याप्त्या पर्याप्तभावमुपगतस्य स-
तोऽयमेतद्वृत्तः सकल्पः समुदपद्यत । ‘ अभ्युत्थिए ’ इत्या-
दि पदव्याख्यानं पूर्ववत् , किं ‘ मे ’ मम पूर्वं करणीयं किं
मे पश्चात्करणीयं ? किं मे पूर्वं कर्तुं श्रेयः ? किं मे प-
श्चात् कर्तुं श्रेयः ? , तथा किं मे पूर्वमपि च पश्चादपि
च हिताय भावप्रधानोऽयं निर्देशो हितश्रेयाय—परिणाम-
सुन्दरतायै सुखाय-शर्मणे समाय अयमपि भावप्रधानो
निर्देशः संगतश्रेयाय निःश्रेयस्याय निश्चितकल्याणाय अनुगा-
मिकतायै—परस्परशुभानुबन्धसुखाय भाव्यतीति, इह प्रा-
क्तनां ग्रन्थः प्रायोऽपूर्वो भूयानपि च पुस्तकेषु वाचना-
भेदस्ततो माभूत् शिष्याणां सम्मोह इति कापि सुग-
मोऽपि यथावस्थितवाचनाक्रमप्रदर्शनार्थं लिखितः , इत
ऊर्ध्वं तु प्रायः सुगमः प्राग्व्याख्यानस्वरूपश्च । न च वा-
चनाभेदोऽप्यतिबाधर इति स्वयं परिभाषनीयो, यिनमपद-
व्याख्या तु विधास्यते इति । ‘ तए गं तस्म सूरियाभ-
स्म देवस्म सामाणियपरिसोववन्नगा देवा इमंयारुव ’
मित्यादि ‘ आयते ’ इति नवानामपि श्रोतसां शुद्धादक-
प्रक्षालनेन आचान्ता-गृहीताचमनश्रोतः स्वरूपस्यापि श-
ङ्कितमलस्यापनयनात् अत एव परमशुचिभूतो , ‘ महत्थं
महग्गं महारहं विउलं इंदाभिमेय ’ मिति , महान् अर्थो-
मणिकनकरत्नादिक उपयुज्यमानो यस्मिन् स महार्थः त,
तथा महान् अर्थः—पूजा यत्र स महार्थः तं , महम्—
उत्सवमहतीति महार्हस्तं , विस्तीर्णं शक्राभिवेकयत्
इन्द्राभिपेकमुपस्थापयत् ‘ अट्टमहस्सं सोवणिलयाण क-
लसाणं विउब्धंति ’ इत्यादि , अत्र भूयान् वाचना-
भेद इति यथावस्थितवाचनाप्रदर्शनाय लिख्यते—अष्टस-
हस्रम्—अष्टाधिकं सहस्रं सौवर्णिकानां कलशानाम्—अष्ट-
सहस्रं रूप्यमयानाम् २ अष्टसहस्रं मणिमयानाम् ३ अष्टसह-
स्रं सुवर्णमणिमयानाम् ४ अष्टसहस्रं सुवर्णरूप्यमयानाम् ५
अष्टसहस्रं रूप्यमणिमयानाम् ६ अष्टसहस्रं सुवर्णमणिमया-
नाम् ७ अष्टसहस्रं भौमियानां कलशानाम् ८ अष्टसहस्रं भू-
ङ्गाराणांमवमादशस्थालपार्त्रासुप्रतिष्ठितवातकरकचिअरन-
करण्डकपुष्पचङ्करीयावज्जामहस्तकपटलकनिहासमच्छुव-
चामरसमुहकध्यजपृक्कडुक्खुकानां प्रत्येकं प्रत्येकमष्टसहस्रं २
विकुर्धन्ति विकुर्धन्वा ‘ ताए उडिड्ढाए ’ इत्यादि व्याख्यानार्थं,
‘ सव्व (तु) तुधग ’ इत्यादि, सर्वान् तु (तु) वगन्—कषायान्
सर्वाणि पुष्पाणि सर्धान् गन्धान्—गन्धवासादीन् सर्वा-

णि माल्यानि प्रथितादिभेदगिञ्जानि सर्वोपधीन् सिद्धा-
र्थकान्—सर्षपकान् गृह्णन्ति, इहैव क्रमः—पूर्वं क्षीरसमु-
द्रे उपागच्छन्ति तत्रोदकमुत्पलादीनि च गृह्णन्ति, ततः पु-
ष्करादे समुद्रे तथापि तथैव, ततो मनुष्यक्षेत्रे भर्तृरा-
जनवर्षेषु मागधादिषु तीर्थेषु तीर्थोदकं तीर्थमृत्तिकां च
गृह्णन्ति, ततो गङ्गानिष्पन्नगङ्गाङ्गवतीषु नदीषु सलिलादकं न
द्युदकमुभयतटमृत्तिकां च गृह्णन्ति, ततः कुल्लहिमवाच्छुशक्
रिषु सर्वन् (तु) वरसवपुष्पसर्वमाल्यसर्वोपधासङ्गार्थ-
कान्, ततस्तत्रैव पद्महृत्पौण्डरीकहृदेषु हृदोदकमुत्पला-
दीनि च तद्वतानि, ततो ह्रमवतैरत्ययनवर्षेषु रोहितागो-
हितांशासुवर्षकुलाकूपकुलासु महानदीषु सलिलादकमु-
भयतटमृत्तिकां, तदनन्तरं शब्दापातिविकटापातिवृत्तये-
तादृशेषु सर्वतृवरादीन्, ततो महाहिमवपुष्यवर्षवर्ष-
वर्षेषु सर्वतृवरादीन्, ततो महापद्मपुण्डरीकहृदेषु हृदोद-
कादीनि, तदनन्तरं हरियर्वेग्यकयर्षेषु हारंसलिलाहारि-
कान्तानारीकान्तासु महानदीषु सलिलादकमुभयतटमृ-
त्तिकां च, ततो गन्धापातिमाल्यवर्षायावृत्तयेनाश्वेषु
तृवरादीन्, ततो निषिधनीलवर्षधरपर्वतेषु सर्वतृवरादीन्,
तदनन्तरं तद्वतेषु त्रिगाच्छक्रेस्वरिमहाहृदेषु हृदोदकादी-
नि, ततः पूर्वादिदेहापर्यायर्षेषु सीतासीतोदानदीषु सलि-
लादकमुभयतटमृत्तिकां च ततः सर्वेषु चक्रवर्त्तिविजेत-
व्येषु मागधादिषु तीर्थेषु तीर्थोदकं तीर्थमृत्तिकां च, त-
दनन्तरं वक्षस्कारपर्वतेषु सर्वतृवरादीन्, ततः सर्वासु
अन्तरनदीषु सलिलादकमुभयतटमृत्तिकां च, तदनन्तरं म-
न्दरपर्वते भद्रशालयेन तृवरादीन्, ततो नन्दनवने तृव-
रादीन् सरसं च गोशीर्षचन्दनं तदनन्तरं सौमनसवने
सर्वतृवरादीन् सरसं च गोशीर्षचन्दनं दिव्यं च सुमनो-
दामं गृह्णन्ति, ततः पण्डकवने तृवरपुष्पगन्धमाल्यसरस-
गोशीर्षचन्दनदिव्यसुमनोदामानि, 'द्वर्गमलय सुगन्धिषु य
गन्धे गिरहन्ति' इति द्वर्गः—जीवरावनके कुण्डिकादिभा-
जनमुखं तेन गालितं तत्र एकं वा यत् मलयोद्भवतया
प्रसिद्धत्वात् मलयजं—धील्लगडं येषु तान् सुगन्धिकान्-
परमगन्धोपेतान् गन्धान् गृह्णन्ति, 'आसित्यसंमज्जिआवलि-
त्तं सुहस्रमट्टरत्नरावणवीर्यहृदये करे' इति आसिक्कम्—उ-
दकच्छुटकेन सम्मज्जितं—संभाष्यमानकनकवशाधनेन उ-
पलितमिव गोमयादिना उपलितं तथा सिक्कानि जल्लान
एव शुक्लीनि—एषिप्रार्ण संमुष्टानि—कचवरापनयनेन र-
थ्यान्तरालि आपणवीथय इव—हृदमार्गा इवापणवीथ-
या—रथ्याविशेषा यस्मिन् तत्तथा कुर्वन्ति, 'अप्येगहया
देवा हिरण्यविहि भाषेति' अप्येककाः—कचन देवा हिर-
ण्यविधि—हिरण्यरूपं मङ्गलभूतं प्रकारं भाजयन्ति—विभ्रा-
णयन्ति, शेषवैश्या द्वतीति भावः, एवं सुवर्णरत्नपुष्प-
फलमाल्यगन्धचूर्णाभरणविधिभाजनमपि भावनीयम् । 'उ-
प्यायनिवर्ष'त्यादि, उत्पातपूर्वो निपातो यस्मिन् स उत्पा-
तानिपातस्तम्, एवं निपातोत्पानं संकुचितप्रसारितं 'रिया-
रिय' मिति गमनागमनं आन्तसंभ्रान्तनामम् आरभटभ-
सोलं दिव्यं नाट्यविधिमुपदर्शयन्ति, अप्येकका देवा 'बुकारे-
ति' बुकारशब्दं कुर्वन्ति, 'पीणोति' पीनयन्ति—पीनमात्मानं कुर्व-
न्ति स्थूला भवन्तीत्यर्थः, 'लासन्ति' लासयन्ति लास्यरूपं नृत्यं

कुर्वन्ति, 'नड्येति' ति तारड्ययन्ति—तारड्यरूपं नृत्यं कुर्व-
न्ति, 'बुकारेति' बुकार कुर्वन्ति 'अप्फाडन्ति' अप्फाटयन्ति,
भूम्यादिकमिति गम्यते, 'उच्छुलन्ति' ति उच्छुलयन्ति 'पोच्छु-
लन्ति' पोच्छुलयन्ति 'उययन्ति' ति अययन्ति 'उण्ययन्ति' ति
उण्ययन्ति 'परिवयन्ति' ति परिपतन्ति; तिर्यक् निपतन्तीत्यर्थः ।
'जलन्ति' ति ज्यालामालाकुला भवन्ति 'तविति' ति त-
ता भवन्ति प्रतप्ता भवन्ति 'थुकारेति' ति महता शब्देन
थूत्कुर्वन्ति 'देवाङ्गलियं करेति' ति देवानां वानस्येयोत्क-
लिका देवोत्कलिका तां कुर्वन्ति, 'देवकहकहं करेति' ति
प्राकृतानां देवानां प्रमोदभरवशतः स्वेच्छावन्नेवोलंकाला-
हलो देवकहकहकस्तं कुर्वन्ति 'दुहदुहकं करेति' दुहदुहक-
मित्यनुकरणमनत् । 'तप्पदमयाए पम्हलाए सुकुमालाए
सुरभीए गंधकासाइयाए गायार्इ लुहइ' इति तत्प्रथमतया—
तस्यामलङ्कारसभायां प्रथमतया पद्मला च सा सुकुमारा च
पद्मलसुकुमारा तथा सुरभ्या गन्धकापायिक्या—सुरभिग-
न्धकषायद्रव्यपरिकर्मितया लघुशाटिकया गात्राणि कलय-
न्ति 'तासानीमासयायवोउम्भ' मिति नासिकानिःश्वासघात-
वाह्यमेन तच्छुल्लणतामाह, 'चक्कवुहर' मिति चक्षुर्गति आ-
त्मवशं नयति विशिष्टरूपातिशयकलितत्वात् इति चक्षुर्ग-
'वराणपरिसज्जुत्त' मिति वर्णेन स्पर्शेन चातिशयेनैति गम्यते
युक्तं वर्णस्पर्शयुक्तं, 'हयलालापलयाइंग' मिति हयलाला-
अश्वलाला तस्या अपि पेलवर्मातरंकेण हयलालापलयातिरं-
कं 'नाम नाभ्नेकार्थे समामो बहुल' मिति समासः, अति-
विशिष्टमुद्वलधुन्वगुणोपेतमिति भावः, धवलं—श्वेतं, त-
था कनकं खचितानि—विच्छुरितानि अन्तर्कर्माणि—अञ्ज-
ल्योर्धानलक्षणानि यस्य तत् कनकखचितान्तर्कर्म आकाश-
स्फटिकं नामानिस्वच्छः स्फटिकविशेषस्तत्समप्रभं दिव्यं द-
वदृश्ययुगलं 'नियंसेइ' परिधत्तं परिधाय हारादीन्याभरणा-
नि पिनहन्ति, तत्र हारः—अष्टादशसरिकः अर्जहारो—नव-
सरिकः एकावली—विचित्रमणिका मुक्तावली—मुक्ताफलम-
यी रत्नावली—रत्नमयमणिकामिका प्रालम्बः—तपनीयम-
यो विचित्रमणिगतमभक्तिचित्र आभनः प्रमाणेन सुप्रमाण
आभरणविशेषः, कटकानि—कलाचिकाभरणानि वृटिनानि-
बाहुरलिकाः अङ्गदानि—बाह्याभरणविशेषाः दशमुद्रिकान्तर्क
हस्ताङ्गुलसंबन्धि मुद्रिकादशकं कुण्डले—करणाभरणं 'चू-
डामणि' मिति चूडामणिर्नाम सकलपार्थिवरत्नसर्वभारो दे-
वैन्द्रमनुष्येन्द्रमूर्खकृतनिवासो निःश्यामकलाशान्तिरंगप्रमु-
खोपापहारकारी प्रथमलक्षणोपेतः परममङ्गलभूत आभरण-
विशेषः 'चित्तरयणसंकडं मउडमिति' चित्राणि—नानाप्र-
काराणि यानि रत्नानि तैः संकटश्चित्ररत्नसङ्कटः प्रभूतरत्न-
निचयापेत इति भावः, तं 'दिव्यं सुमण्डपम' ति पुष्पमालां
'गंधिमं' त्यादि, ग्रन्थिमं—ग्रन्थने ग्रन्थस्तेन निवृत्तं ग्रन्थिमं
'भावादिमः' ॥६॥१॥प्रत्ययः यत्स्त्रादिना ग्रन्थने तद्वग्रन्थि-
ममिति भावः, पूरिमं यत् ग्रन्थितं सत् वेष्टयते, तथा पुष्पलम्ब-
सको, गण्डक इत्यर्थः, पूरिमं येन वंशशलाकामये पञ्जरादि
पूर्यते, संघातिमं यत् परस्परतो नालसंघातन संघात्यते ।

तए शां से सूरियाभे देवे केसालंकारेणं मङ्गालंकारेणं
आभरणांलंकारेणं वत्थालंकारेणं चउन्विहेणं अलंकारेणं

अलंकारविभूमिषु समाग्रे पडिपुत्तालंकारे मीहामणाओ
अब्भुद्धेति २ द्वितीया अलंकारियमभाओ पुरच्छिमिल्लेणं दारणं
पडिणिक्खमइ २ मित्ता जेणव ववमायमभा तेणव उवाग-
च्छति ववमायमभं अणुपयाहिणीकरमाणं २ पुरच्छिमिल्लेणं
दारणं अणुपविसति, जेणव मीहामणवरगणं जाव सन्निम-
अं । तए णं तस्म सूरियाभस्स देवस्स मामाणियपरिमो-
ववन्नागा देवा पोत्थयरयणं उवर्णेति, तते णं से सूरियाभं
देवं पोत्थयरयणं गिण्हति पोत्थं ० गिण्हत्ता पोत्थयरयणं
मुयइ पोत्थं ० मुहत्ता पोत्थयरयणं विहाडेइ विहाडित्ता पो-
त्थयरयणं वाणति पोत्थयरयणं वाएना धम्मियं ववमा-
यं गिण्हति गिण्हत्ता पोत्थयरयणं पडिनिक्खमइ मीहा-
सणातो अब्भुद्धेति अब्भुद्धत्ता ववमायमभातो पुरच्छिमि-
ल्लेणं दारणं पडिनिक्खमइ २ मित्ता जेणव नंदा पुक्खरणी
तेणव उवागच्छति उवागच्छत्ता गंदापुक्खरणी पुरच्छि-
मिल्लेणं तारणं पुरच्छिमिल्लेणं तिमोवाणपडिरूवणं प-
ञ्चोरुहइ पञ्चोरुहत्ता हत्थपादं पक्खालेति पक्खालिना आ-
यंति चोक्खं परमगुइभूए एणं महं मेयं रययामयं विमलं
मलिलपुण मत्तगयमुहगितिकुंभममाणं भिगारं पगेहति
२ गिहत्ता जाइ तत्थ उप्पलाइं ० जाव मतमहस्मपत्ताइं ताइं
गेहति २ गिहत्ता गंदातो पुक्खरणीतो पञ्चोरुहति पञ्चो-
रुहत्ता जेणव मिद्धायतणं तेणव पहारत्थं गमणाए ॥ (सू० ४३)

तए णं तं सूरियाभं देवं चत्तारि य सामाणियमाहस्मी-
ओ ० जाव मालम आयरक्खदेवमाहस्मीओ अन्ने य बहवे
सूरियाभं ० जाव देवीओ य अप्पगतिया देवा उप्पलहत्थग-
या ० जाव मयमहस्मपत्तहत्थगया सूरियाभं देवं पिट्ठता २
समणुगच्छंति । तए णं तं सूरिभं देवं बहवे आभिओगि-
या देवा य देवीओ य अप्पगतिया कलसहत्थगया ० जाव
अप्पगतिया धूवकडुक्खुयहत्थगता हट्ठतुडु ० जाव सूरियाभं
देवं पिट्ठता समणुगच्छंति । तए णं स सूरियाभं देवं च-
उहिं सामाणियसाहस्मीहिं ० जाव अन्नेहि य बहूहि य सूरि-
याभं ० जाव देवेहि य देवीहि य मद्धिं संपगिबुडं सन्निव्वीए
० जाव णातियरवणं जेणव मिद्धायतणं तेणव उवागच्छति २
त्ता सिद्धायतणं पुरत्थिमिल्लेणं दारणं अणुपविसति अणुप-
विमित्ता जेणव देवच्छंदए जेणव जिणपडिमाओ तेणव उ-
वागच्छति २ ता जिणपडिमाणं आलोए पणामं करंति २ ता
लोमहत्थगं गिण्हति २ ता जिणपडिमाणं लोमहत्थगं पम-
ज्जइ पमज्जित्ता जिणपडिमाओ सुरभिणा गंधोदणं गहाण-
इ गहाणित्ता सरमेणं गोसीसचंदणेणं गायइ अणुलिपइ
अणुलिपित्ता सुरभिगंधकासाइणं गायइ लूहति लूहित्ता
जिणपडिमाणं अहयाइं देवदूमजुयलाइं नियंसेइ नियंसित्ता

पुप्फारुहणं मल्लारुहणं गंधारुहणं चुण्णारुहणं वज्जारुहणं
वत्थारुहणं आभरणारुहणं करंइ करित्ता आसत्तोमत्तवि-
उलवट्ठवग्घारियमल्लदामकलायं करंइ आमत्तोमत्तं ० करेत्ता
कयग्गाहगहियकरयलपब्भट्ठविप्पमुक्कणं दसद्ववनेणं कु-
सुमणं मुक्कपुप्फपुंजोवयारकलियं करंति करित्ता जिणपडि-
माणं पुरतो अच्छहिं मण्हहिं रययामएहिं अच्छरसातंदु-
लेहिं अट्ठट्ठ मंगले आलिहइ, तं जहा-सोत्थिय ० जाव दप्प-
णं, तयानंतरं च णं चंदप्पभरयणवहरवेलियविमलदंडं
कंचणमणिरयणभत्तिचित्तं कालाशुरुपवरकुंदुरुकतुरुक्कधू-
वमधमधंतगंधुलमाणुविद्धं च धूववट्ठिं विणिम्भुयंतं वेरुलि-
यमयं कडुक्खुयं पग्गाहियं पयत्तेणं धूवं दाऊण जिणवराणं
अट्ठमयविसुद्धगन्थजुत्तेहिं अत्थजुत्तेहिं अपुणरुत्तेहिं महावि-
त्तेहिं संथुणइ २ णित्ता सत्तट्ठ पयाइं पञ्चोसकइं २ ता वामं
जाणुं अचंइ २ ता दाहिणं जाणुं धरणितलंमि निहट्ठ ति-
क्खुत्तो मुद्धाणं धरणितलंमि निवाडेइ २ ता ईसिं पच्चु-
त्तमइ २ ता करयलपरिग्गहियं सिरसावत्तं मत्थए अज्जलिं
कट्ठ एवं वयामी-नमोत्थु णं अरहंताणं भगवंताणं ० जाव
संपत्ताणं, वंदइ वंदित्ता नमंमइ २ मित्ता जेणव देवच्छंदए
जेणव मिद्धायतणस्म बहुमज्जदेमभाए तेणव उवाग-
च्छइ २ ता लोमहत्थगं परामुसइ २ मित्ता मिद्धायतणस्म
बहुमज्जदेमभागं लोगहत्थगं पमज्जति, दिव्वाए दग्धा-
राए अब्भुक्खेइ, सरमेणं गोसीसचंदणेणं पंचंगुलितलं
मंडलगं आलिहइ २ ता कयग्गाहगहियं ० जाव पुंजोवया-
रकलियं करंइ करत्ता धूवं दलयइ, जेणव सिद्धायतणस्म
दाहिणिल्ले दारं तेणव उवागच्छति २ ता लोमहत्थगं पग-
मुसइ २ ता दारचेडीओ य मालभंजियाओ य वाल-
रूवए य लोमहत्थगं पमज्जइ २ ता दिव्वाए दग्-
धाराए अब्भुक्खेइ २ ता सरमेणं गोसीसचंदणेणं चक्खए
दलयइ दलयित्ता पुप्फारुहणं मल्ला ० जाव आभरणा-
रुहणं करंइ करत्ता आमत्तोमत्तं ० जाव धूवं दलयइ २
ता जेणव दाहिणिल्ले दारे मुहमंडव जेणव दाहिणिल्ल-
स्म मुहमंडवस्म बहुमज्जदेमभाए तेणव उवागच्छइ २
ता लोमहत्थगं परामुसइ २ ता बहुमज्जदेमभागं लो-
महत्थगं पमज्जइ २ ता दिव्वाए दग्धाराए अब्भुक्खेइ २
ता सरमेणं गोमीसचंदणेणं पंचंगुलितलं मंडलगं आ-
लिहइ २ ता कयग्गाहगहियं ० जाव धूवं दलयइ २ ता
जेणव दाहिणिल्लस्म मुहमंडवस्म पञ्चत्थिमिल्ले दारे तेणव
उवागच्छ २ च्छित्ता लोमहत्थगं परामुसइ २ ता दार-
चेडीओ य मालिभंजियाओ य वालरूवए य लोम-
हत्थगं पमज्जइ २ ता दिव्वाए दग्धाराए ० सरमेणं

गोसीसचंदणेयं चक्षुः दलयइ २ ता पुष्कारुहणं ० जाव आ-
भरखारुहणं करेइ २ ता आमत्तोमत्त ० कयगगाहगहियं ०
धुवं दलयइ २ ता जेणेव दाहिणिप्लमुहमंडवस्म उत्तरिप्ल
खंभपंती तेणेव उवागच्छइ २ च्छित्ता लोमहत्थं परामुसइ
२ ता थंभ य सालिभंजियाओ य वालरुवण य लो-
महत्थणं पम ० जहा चेव पच्चत्थिमिप्लस्स दारस्स ० जाव
धुवं दलयइ २ ता जेणेव दाहिणिप्लस्म मुहमंडवस्स
पुरत्थिमिन्ले दारे तेणेव उवागच्छइ २ ता लोमहत्थगं
परामुसति दारचेडीओ तं चेव सव्वं जेणेव दाहिणि-
प्लस्स मुहमंडवस्म दाहिणिन्ले दारे तेणेव उवागच्छइ
२ ता दारचेडीओ तं चेव सव्वं जेणेव दाहिणिन्ले
पेच्छाघरमंडवे जेणेव दाहिणिप्लस्म पेच्छाघरमंडवस्म ब-
हुमज्झंदमभागे जेणेव वइरामण अक्खाडण जेणेव मणि-
पेडिया जेणेव सीहामणे तेणेव उवागच्छइ २ ता लो-
महत्थगं परामुसइ २ ता अक्खाडणं च मणिपेडियं च
सीहामणं च लोमहत्थणं पमजइ २ ता दिव्वाण दग-
धाराण मरमणं गोमीसचंदणेयं चक्षुः दलयइ, पुष्कारु-
हणं आमत्तोमत्त ० जाव धुवं दलेइ २ ता जेणेव दाहिणि-
प्लस्स पेच्छाघरमंडवस्म पच्चत्थिमिप्ल दारे तेणे ० उत्तरिप्ले
दारे तं चेव जं चेव पुरत्थिमिन्ले दारे तं चेव, दाहिणे
दारे तं चेव, जेणेव दाहिणिप्ले चेइयधुंभ तेणेव उवाग-
च्छइ २ ता धुंभं च मणिपेडियं च दिव्वाण दगधाराण
अच्छु ० सरसेणं गोमीस ० चक्षुः दलेइ २ ता पुष्कारु-
आसत्तो ० जाव धुवं दलेइ, जेणेव पच्चत्थिमिप्ल मणि-
पेडिया जेणेव जिणपडिमा तं चेव, जेणेव उत्तरिप्ल जि-
णपडिमा तं चेव सव्वं, जेणेव पुरत्थिमिप्ल मणिपेडिया
जेणेव पुरत्थिमिप्ल जिणपडिमा तेणेव उवागच्छइ २ ता तं
चेव, दाहिणिप्ल मणिपेडिया दाहिणिप्ल जिणपडिमा तं
चेव, जेणेव दाहिणिन्ले चेइयरुक्खे तेणेव उवागच्छइ
२ च्छित्ता तं चेव, जेणेव महिदज्झण जेणेव दाहिणिप्ल
तेणेव उवागच्छति २ ता लोमहत्थगं परामुसति तोरणे य
तिसोवाणपडिरुवण सालिभंजियाओ य वालरुवण य
लोमहत्थणं पमजइ दिव्वाण दगधाराण सरसेणं गोमी-
सचंदणेयं ० पुष्कारुहणं ० आसत्तोमत्त ० धुवं दलयति,
सिद्धाययणं अणुपवाहिणीकरेमाणे जेणेव उत्तरिन्ला
गंदापुक्खरिणी तेणेव उवागच्छति २ ता तं चेव, जेणेव
उत्तरिप्ले चेइयरुक्खे तेणेव उवागच्छति, जेणेव उत्तरिन्ले
चेइयधुंभे तंहेव, जेणेव पच्चत्थिमिप्ल पेडिया जेणेव पच्च-
त्थिमिप्ल जिणपडिमा तं चेव, उत्तरिप्ले पेच्छाघरमंडवे
तेणेव उवागच्छति २ च्छित्ता जा चेव दाहिणिप्लवत्तव्या

सा चेव सव्वा पुरत्थिमिप्ले दारे, दाहिणिप्ल खंभपंती
तं चेव सव्वं, जेणेव उत्तरिप्ले मुहमंडवे जेणेव उत्तरिप्लस्म
मुहमंडवस्स बहुमज्झंदमभागे तं चेव सव्वं, पच्चत्थिमिप्ले
दारे तेणेव उवाग ० ता उत्तरिप्ले दारे दाहिणिप्ल खंभपंती
संसं तं चेव सव्वं जेणेव सिद्धायतणस्म उत्तरिप्ले दारे तं
चेव, जेणेव सिद्धायतणस्स पुरत्थिमिन्ले दारे तेणेव
उवागच्छइ २ ता तं चेव, जेणेव पुरत्थिमिन्ले मुहमंडवे
जेणेव पुरत्थिमिन्लेस्स मुहमंडवस्स बहुमज्झंदमभागे
तेणेव उवागच्छइ २ ता तं चेव, पुरत्थिमिप्लस्स मुहमं-
डवस्म दाहिणिप्ले दारे पच्चत्थिमिप्ल खंभपंती उत्तरिप्ले
दारे तं चेव, जेणेव, पुरत्थिमिप्ले दारे तं चेव, जेणेव
पुरत्थिमिन्ले पेच्छाघरमंडवे, एवं धुंभे जिणपडिमाओ
चेइयरुक्खा महिदज्झया गंदापुक्खरिणी तं चेव ० जाव
धुवं दलेइ २ ता जेणेव सभा मुहम्मा तेणेव उवाग-
च्छति २ ता सभं मुहम्मं पुरत्थिमिप्ले दारेणं अणुप-
विसइ २ ता जेणेव माणवण चेइयखंभे जेणेव वइरामण
गोलवट्टममुग्गे तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता लोमह-
त्थं परामुसइ २ ता वइरामण गोलवट्टममुग्गे लोमहत्थं
पमजइ २ ता वइरामण गोलवट्टममुग्गे विहाडेइ २ ता जि-
णमगहाओ लोमहत्थं पमजइ २ ता सुरभिणा गंधोद-
एणं पक्खालेइ पक्खालित्ता अगंहि वंरंहि गंधंहि य
मंलंहि य अचेइ धुवं दलयइ २ ता जिणसकहाओ वइ-
रामणसु गोलवट्टममुग्गेसु पडिनिक्खमइ माणवणं चेइ-
यखंभं लोमहत्थणं पमजइ दिव्वाण दगधाराण सरसेणं
गोसीसचंदणेयं चक्षुः दलयइ, पुष्कारुहणं ० जाव धुवं
दलयइ, जेणेव सीहामणं तं चेव, जेणेव देवसयणिज्जे
तं चेव, जेणेव खुट्ठागमहिंदज्झण तं चेव, जेणेव पहर-
णकंमे चोप्पाले तेणेव उवागच्छइ २ ता लोमहत्थगं
परामुसइ २ सिता पहरणकोसं चोप्पालं लोमहत्थणं पम-
जइ २ जिता दिव्वाण दगधाराण सरसेणं गोसीसचंदणेयं
चक्षुः दलेइ पुष्कारुहणं आसत्तोमत्त ० जाव धुवं दलयइ
जेणेव सभा मुहम्मा बहुमज्झंदमभागे जेणेव मणि-
पेडिया जेणेव देवसयणिज्जे तेणेव उवागच्छइ २ च्छित्ता
लोमहत्थगं परामुसइ देवसयणिज्जं च मणिपेडियं च
लोमहत्थणं पमजइ ० जाव धुवं दलयइ २ ता जेणेव
उवायसभा दाहिणिप्ले दारे तंहेव अभिमेयसभामरिसं
० जाव पुरत्थिमिन्ला गंदापुक्खरिणी जेणेव हरण तेणेव
उवागच्छइ २ ता तोरणे य तिसोवाणं य सालिभं-
जियाओ य वालरुवण य तंहेव, जेणेव अभि-
मेयसभा तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता तंहेव भीहा-

सखं च मणिपेहियं च ससं तदेव आययणमरिसं ० जाव
पुरत्थिमिह्मा शंदा पुक्खरिणी जेणव अलंकारियमभा
तेणव उवागच्छइ २ चिह्मा जहा अभिसंयसभा तदेव सव्वं
जेणव ववसायसभा तेणव उवागच्छइ २ ता तदेव लो-
महत्थयं परामुमति पांत्थयरयणं लोमहत्थयणं पमज्झ
पमज्झिता दिव्वाए दगधागए अगंही वरेहि य गंधेहि
मल्लेहि य अवेति रञ्जिता मणिपेहियं मीहासणं च ससं तं
चव, पुरत्थिमिह्मा नंदा पुक्खरिणी जेणव हरण तेणव
उवागच्छइ २ ता तोरणे य तिसोवाखे य सालिमंजि-
याओ य बालरूवए य तदेव । जेणव बलिपीठं तेणव
उवागच्छइ २ ता बलिविसअणं करेइ करिता आमिओगिए
देवं सदावेइ सदाविता एवं वयासी-खिप्पामेव भो देवाणु-
प्पिया ! सूरियाभे विमाणे मिघाडणसु तिणसु चउकेसु
चवरेसु चउम्मुहेसु महापहेसु पागारेसु अड्डालएसु चरियासु
दारसु गोपुरेसु तोरणेसु आरामेसु उज्जाणसु वणेसु
वणारंसु काणणसु वणमंडसु अच्चणियं कंइ अच्च-
णियं करिता एवमाणत्तियं खिप्पामेव पञ्चप्पिणह ,
तए णं ते आमिओगिया देवा सूरियाभे देवं एवं
बुत्ता समाणा ० जाव पडिसुणित्ता सूरियाभे विमाणे मि-
घाडणसु तिणसु चउकएसु चवरेसु चउम्मुहेसु महापहेसु
पागारेसु अड्डालएसु चरियासु दारसु गोपुरेसु तोरणेसु
आरामेसु उज्जाणसु वणेसु वणारतीसु काणणसु वणमंड-
सु अच्चणियं कंइ २ ता जेणव सूरियाभे देवे ० जाव
पच्चप्पिणत्ति, ततं णं मे सूरियाभे देवं जेणव नंदा पुक्ख-
रिणी तेणव उवागच्छइ २ ता नंदापुक्खरिणी पुरत्थि-
मिह्मा तिमोवाणपडिक्खएणं पच्चोरुहति २ हिता हत्थ-
पाए पक्खालेइ २ लेत्ता शंदाओ पुक्खरिणीओ पच्चुतरइ
जेणव सभा सुधम्म तेणव पहात्थिगमणाए । तए णं
मे सूरियाभे देवं चउहिं मामाणियमाहस्सीहिं ० जाव सो-
लमहिं आयरक्खदेवमाहस्सीहिं अवेहि य वहुहिं सूरि-
याभविमाखवामीहिं वेमाणिएहिं देवेहिं देवीहिं य सद्धिं
संपरिवुडं सच्चिद्वीए ० जाव नाइयरवणं जेणव सभा सुह-
म्मा तेणव उवागच्छइ ममं सुधम्मं पुरत्थिमिह्मेयं दारणं
अणुपविसति अणुपविमिता जेणव सीहासणं तेणव
उवागच्छइ २ ता मीहासणवरगए पुरन्थासिमुहं सप्पि-
सणे । (सू० ४४)

'जेणव ववसायसभा' इति व्यवसायसभा नाम व्यव-
सायानवधनभूता सभा . क्षेत्रादिरपि कर्मोदयादिनिमित्त-
त्वात् . उक्तं च—' उदयकखयकखओवस-मोवसमा जं च
कम्मुणो अणिमा । दव्वं सत्तं कालं, भावं च मवं च सं-
पप्प ॥ १ ॥' इति, 'पांत्थयरयणं मुयइ' इति उत्तरं स्वा-

नविशेष वा उत्तमे इति द्रष्टव्यं, 'विहाडेइ' इति उद्घा-
टयति, 'धम्मियं ववसायं ववस्सइ' इति धार्मिक—धर्मा-
नुगतं व्यवसायं व्यवसायान्, कर्तुमभिलषतीति भावः । 'अ-
च्छरसानंदुलेहिं' अरुह्यो रसो येषु ते अच्छरसाः, प्रत्यया-
सम्भवस्तुप्रतिविम्बाधारभूता इवार्तिनर्मला इत्यर्थः, अच्छ-
रसाश्च ते तन्मुलाश्च तैः, दिव्यतन्मुलैरिति भावः . 'पु-
प्फपुंजावयारकलियं करिता, चंदणभयइवकलियविमल-
इ' इति चन्द्रप्रभवज्जवैदूर्यमयो विमलो इहं वा सत्य स
तथा तं, काञ्चनमाणरत्नभाक्ताचिचं कालागुरुपवरकुपुरुकनु-
रुक्कसत्केन धूपेन उत्तमगन्धिनाऽनुविद्धा कालागुरुऽवरकुन्दु-
रुक्कतुरुक्कधूपगन्धोत्तमानुविद्धा प्राकृतत्वात् पदव्यत्ययः धूप-
वर्णि यिनिमुञ्चन्तं वैदूर्यमयं धूपकुरुच्छ्रयं प्रवृष्टा प्रयत्नमा
धूपं दत्त्वा जिनवरेभ्यः, सूत्रे वही प्राकृतत्वात्, सप्ताष्टानि
पदानि पञ्चादपसूत्य दशाङ्गुलिमञ्जलि मस्तके रचयित्वा
प्रयत्नतः 'अट्टमयावमुज्जगंथजुत्तहिं' इति विशुद्धा—निर्म-
ला लक्षणदोषरहित इति भावः यो ग्रन्थः—शब्दसंघर्षस्तेन
युक्तामि, अष्टानं च तानि विशुद्धग्रन्थयुक्तानि च तैः अर्थ-
युक्ता—अर्थसारैरपुनरुक्तमहावृत्तैः, तथाविधैवलाभप्रभाष
एषः, संस्तोत संस्तुत्य धामं जानुम अञ्जति इत्यादिना वि-
धिना प्रणामं कुर्वन् प्रतिपानदण्डकं पठति, तद्यथा—'नमोऽ
त्थु णं अरिहंताणं मित्थादि, नमोऽस्तु' ण' इति वाक्या-
लंकारं देवादिभ्योऽतिशयपूजामर्हन्तीत्यर्हन्तस्तेभ्यः, सूत्रे
पट्टी 'लुट्ठीविभस्तीए मज्झइ चउधी' इति प्राकृतलक्षण-
शात्, ते चार्हन्तो नामादिकृपा अपि सन्ति ततो भावाहं प्र-
तिपर्ययमाह—' भगवद्भूय' भगः—समग्रैश्वर्यादिलक्षणः
स एषामस्तीति भगवन्तस्तेभ्यः, आदिः—धर्मस्य प्रथमा
प्रवृत्तिस्तत्करणशीलाः आदिकरास्तेभ्यः, तीयिते संसारस-
मुद्रोऽनेनेति तीर्थे—प्रवचनं तत्करणशीलास्तीर्थकराः तेभ्यः
स्वयम्—अपरोपदेशेन सङ्गणं धर्माधिप्राप्त्या बुद्धा—मिथ्या-
त्वनिद्रापगमसंशोधन स्थयंसुबुद्धास्तेभ्यः, तथा पुरुषाणामुत्त-
माः पुरुषोत्तमाः भगवन्तो हि संसारमप्यावसन्तः सदा परा-
र्थव्यसननि उपसर्जनीकृतस्वार्थो उच्चिन्तक्रियावन्तोऽवीनभा-
वाः कृत्स्नापनयोऽनुपहतचित्ता देवगुरुवहुमानिन इति भ-
वन्ति पुरुषोत्तमास्तेभ्यः, तथा पुरुषाः मिह्मा इव कर्मजात
प्रति पुरुषसिद्धास्तेभ्यः, तथा पुरुषवरपुण्डरीकाक्षीव संसा-
रजलासङ्गादिना कर्ममलाभावता वा पुरुषेण वरपुण्डरीका-
णि तेभ्यः, तथा पुरुषवरगन्धर्वास्तिन इव परचक्रदुर्मिलमा-
रिप्रभृतिजुद्धगदनिराकरणेति पुरुषवरगन्धर्वास्तिनस्तेभ्यः
तथा लोकाः—भक्ष्यसत्त्वलोकः तस्य सकलकल्याणैकनिध-
यनतया भक्ष्यत्वभावेनोत्तमा लोकोत्तमास्तेभ्यः, तथा लो-
कस्य नाथा—योगक्षेमकृतो लोकानाथास्तेभ्यः, तत्र योगो
बीजाधानोद्भेदपापणकरणं क्षेमं च तत्तदुपद्रवाद्यभावापाद-
नं, तथा लोकस्य—प्राणलोकस्य पञ्चास्तिकायात्मकस्य वा
हिता-हितोपदेशेन सम्यक्पुरुषस्या वा लोकहितास्तेभ्यः,
तथा लोकस्य देशनायाग्यस्य प्रदीपा देशनाशुभिर्यथाच-
स्थितवस्तुप्रकाशका लोकप्रदीपास्तेभ्यः, तथा लोकस्य
उत्कृष्टमनोव्यसस्वलोकस्य प्रधानकत्वावाशेन ज्ञानशक्ति-
स्तत्करणशीला लोकप्रयोजनकराः, तथा च भवन्ति भगव-
त्प्रसादास्तत्त्वसंभव भगवन्तो गणवन्तो विशिष्टज्ञानसंपत्स्व-

मन्विता वदशाद् द्वादशाक्षमार्गयन्तीति, तस्यः, तथा अ-
भयं विशिष्टमार्गमनः स्वास्थ्यं, निःश्रेयसधर्मभूमिकानि-
बन्धनभूता परमा धूर्तिरिति भावः, ततः अभयं ददतीत्यभ-
यवास्तेभ्यः, सूत्रं च कः प्रत्ययः स्वार्थिकः प्राकृतलक्षणव-
शात्, एवमन्यत्रापि, तथा चक्षुरिव चक्षुः—विशिष्ट आत्म-
धर्मः तस्यावबोधनिबन्धनः धर्मास्वभावः, अज्ञाविहीनस्या-
चक्षुष्मन् इत्य रूपं तस्यदर्शनायोगात्, तद् ददतीति चक्षुर्वास्ते-
भ्यः, तथा मार्गो—विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रशुणः स्वस्वा-
हो क्षयोपशमविशेषस्तं ददतीति मार्गवाः, तथा शरणं—
संसारकामतारगतानामतिप्रबलरगादिपीडितानां समाश्वा-
सतस्थानकल्पे तस्यचिन्तारूपमध्यवसानं तद्ददतीति शरण-
वास्तेभ्यः, तथा बोधः—जिनप्रणीतधर्मप्राप्तिस्वार्थप्रज्ञा-
नलक्षणसम्यग्दर्शनरूपा तां ददतीति बोधिवास्तेभ्यः, तथा
धर्म—स्वार्थरूप ददतीति धर्मवास्तेभ्यः, कथं धर्मदा ?
इत्याह—धर्मं विशन्तीति धर्मदेशकास्तेभ्यः, तथा धर्मस्य ना-
यकाः—स्वामिनस्तद्वशीकरणभावात् तत्फलपारभोगाच्च
धर्मनायकाः तेभ्यः, धर्मस्य सारथय इत्य सम्यक् प्रवर्त-
नयोगेन धर्मसारथयस्तेभ्यः, तथा धर्म एव धर्म—प्रधानं
चतुरन्तहतुत्यान् चतुरन्तं चक्रमिव चतुरन्तचक्रं तेन
वर्तितुं शीलं येषां ते तथा तेभ्यः, तथा अप्रतिहतं—अप्र-
तिह्वलितं ज्ञायिकत्वात् धर्म—प्रधाने ज्ञानदर्शने धरन्तीति
अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधरास्तेभ्यः, तथा ज्ञाद्यन्तीति छु-
द्यातिकर्मचतुष्टयं व्यावृत्तम्—अपगतं छुद्य येभ्यस्ते व्या-
वृत्तच्छ्यानस्तेभ्यः, तथा रागद्वेषकपायाद्व्यपरीपटोपम-
गघातिकर्मशत्रुन् स्वयं जितवन्तोऽप्याश्च जापयन्तीति जि-
नाः जापकास्तेभ्यो जिनेभ्यो जापकेभ्यः, तथा भयार्णव-
स्वयं तीर्णवन्तोऽप्याश्च तारयन्तीति तीर्णास्तारकास्तेभ्यः
तथा कवलवदसा अवगततस्या बुद्ध्या अन्योश्च बोधयन्ती-
ति बोधकास्तेभ्यः, मुक्ताः कृतकृत्या निर्घुताथो इति भा-
वस्तेभ्योऽप्याश्च मोक्षयन्तीति मोक्षकास्तेभ्यः, सर्वज्ञेभ्यः
सर्वज्ञेभ्यः, शिवं सर्वोपद्रवगृहितत्वात् अन्तर्लं स्वाभावि-
कप्रायोगिकलक्षणक्रियाऽपेक्षात् अरुजं शरीरमनसोरभावि-
नाधिव्याध्यसम्भवात् अनन्तं कथलात्मनाऽनन्तत्वात् अक्षयं
विनाशकारणाभावात् अव्याबाधे केनापि बाधयितुमशक्य-
ममूर्त्तत्वात् न पुनरावृत्तयस्मात् तदपुनरावृत्तिं सिध्यन्ति-
र्निर्घुताथो भवन्त्यस्यामिति सिद्धिः—लोकान्तक्षेत्रलक्षणा
सैव गम्यमानत्वात् गतिः सिद्धिगतिरिव नामधेयं यस्य
तत् सिद्धिगतनामधेयं तिष्ठत्यस्मिन् इति स्थानं—व्यव-
हारतः सिद्धिक्षेत्रं निश्चयतो यथावस्थितं स्वस्वरूपं स्था-
नस्थानिनोरभेदापचारात् तत् सिद्धिगतिनामधेयं स्थानं
तत्संप्राप्तभ्यः, एवं प्रणिपातदण्डकं पठित्वा ततो ' वंदे
नमोसह ' इति वन्दते ताः प्रतिमाश्चैत्यवन्दनविधिना प्रसि-
द्धेन, नमस्कराति पश्चात्प्रणिधानादियोगेनलोकं, अन्यं त्यमि-
द्वधति—धिरतिमतामेव प्रसिद्धश्चैत्यवन्दनविधिगम्ययां तथाऽ
भ्युपगमपुरस्सरकायैभ्युःसर्गासिद्धिर्गतिं वन्दते सामान्येन
नमस्कराति आशयवृद्धेरभ्युत्थाननमस्कारेणेति, तत्त्वमत्र
भगवन्तः परमर्षयः केषलिनो विदन्ति, अत ऊर्ध्वं सूत्रं
सुगमं केवलं भूयान् विधिनिपयो वाचनाभेद इति यथा-
वस्थितवाचनप्रदर्शनार्थं विधिमात्रमुपदर्शयते—तदनन्तरं

लोमहस्तकेन देवच्छन्दकं प्रमाजयति पानीयधारया अभ्यु-
क्षतिः अभिमुखं सिञ्चतीत्यर्थः, तदनन्तरं गोशीर्षवन्दनं
पश्चात्कुलितलं ददाति, ततः पुष्पाद्यागृहणं धूपदहनं च
करोति, तदनन्तरं सिद्धायतनबहुमध्यदेशभागे उदकधारा-
भ्युक्षणचन्दनपञ्चाङ्गुलितलप्रदानपुष्पपुष्पापचारधूपदाना-
दि करोति, ततः सिद्धायतनदक्षिणद्वारं समागत्य लोमहस्तकं
गृहीत्वा तेन द्वारशास्त्रे शालिभञ्जिकाव्यालरूपाणि च प्र-
माजयति, तत उदकधारयाऽभ्युक्षणं गोशीर्षवन्दनचर्चा-
पुष्पाद्यागृहणं धूपदानं करोति, ततो दक्षिणद्वारेण नि-
र्गम्य दक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्य बहुमध्यदेशभागे लोम-
हस्तकेन प्रमाज्योदकधाराभ्युक्षणं चन्दनपञ्चाङ्गुलितलप्रदा-
नपुष्पपुष्पापचारधूपदानादि करोति, कृत्वा पश्चिमद्वारं स-
मागत्य पूर्ववत् द्वारार्चनिकां करोति कृत्वा च तस्यैव
दक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्योत्तरस्यां स्तम्भपङ्क्तौ समागत्य
पूर्ववत् दर्शनिकां विधत्ते, इह यस्यां दिशि सिद्धायतना-
दिद्वारं तत्रेतरस्य मुखमण्डपस्य स्तम्भपङ्क्तिः, ततस्तस्यैव
दक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्य पूर्वद्वारं समागत्य तत्पूजां
करोति, कृत्वा तस्य दक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्य दक्षि-
णद्वारं समागत्य पूर्ववत्पूजां विधाय तेन द्वारेण विनिर्ग-
त्य प्रक्षामृहमण्डपस्य बहुमध्यदेशभागे समागत्यालपाटकं
मणिपीठिकां सिद्धायतनं च लोमहस्तकेन प्रमाज्योदकधा-
रयाऽभ्युक्ष्य चन्दनचर्चापुष्पपूजाधूपदानादि कृत्वा तस्यैव
प्रक्षामण्डपस्य क्रमेण पश्चिमोत्तरपूर्वदक्षिणद्वारागामर्चनि-
कां कृत्वा दक्षिणद्वारेण विनिर्गत्य चैत्यस्तूपं मणिपीठिकां
च लोमहस्तकेन प्रमाज्योदकधारयाऽभ्युक्ष्य सरसन गोशी-
र्षवन्दनकेन पश्चात्कुलितलं दत्वा पुष्पाद्यागृहणं च विधाय
धूपं ददाति, ततो यत्र पाश्चात्या मणिपीठिका तत्रागच्छ-
ति, तत्रागत्याऽऽलोकं प्रणामं करोति, कृत्वा लोमहस्तकेन
प्रमाजनेन सुराभगन्धादकेन स्नानं मरसेन गोशीर्षवन्दनं
गात्रानुलेपनं देवदूत्ययुगलपरिधानं पुष्पाद्यागृहणं पुरतः
पुष्पपुष्पापचारं धूपदानं पुरतो विन्यतन्दुर्लभमङ्गलकाल-
स्नानमष्टोत्तरशतवृत्तैः स्तुतिं प्राणपातदण्डकपाठे च कृत्वा
वन्दते नमस्यति, तत एवमेव क्रमेण उत्तरपूर्वदक्षिणप्रतिमा-
नामन्यर्चनिकां कृत्वा दक्षिणद्वारेण विनिर्गत्य दक्षिणस्य
दिशि यत्र चैत्यवृत्तः तत्र समागत्य चैत्यवृत्तस्य द्वारवर्-
चनिकां करोति, ततो महन्द्रध्वजस्य ततो यत्र द-
क्षिणात्या नन्दा पुष्कारिणी तत्र समागच्छति, समागत्य तो-
रणात्रमोपानप्रतिरूपकगतशालिभञ्जिकाव्यालरूपाणां लो-
महस्तकेन प्रमाजनेन जलधारयाऽभ्युक्षणं चन्दनचर्चा पु-
ष्पाद्यागृहणं धूपदानं च कृत्वा सिद्धायतनमनुप्रदक्षिणीकृ-
त्यात्तरस्यां नन्दापुष्कारिण्यां समागत्य पूर्ववत्तस्या अर्चनिकां
करोति, तत उत्तराहं महन्द्रध्वजे तदनन्तरमुत्तराहं चैत्य-
वृत्तं तत उत्तराहं चैत्यस्तूपं ततः पश्चिमोत्तरपूर्वदक्षिण-
जिनप्रतिमानां पूर्ववत् पूजां विधायोत्तराहं प्रक्षामृहमण्ड-
पे समागच्छति, तत्र दक्षिणात्यप्रक्षामृहमण्डपवत् सवा
वक्रव्यता वक्रव्या, ततो दक्षिणस्तम्भपङ्क्त्या विनिर्गत्यात्त-
राहं मुखमण्डपे समागच्छति, तत्रापि दक्षिणात्यमुखम-
ण्डपवत् सर्वं पश्चिमोत्तरपूर्वद्वारक्रमेण कृत्वा दक्षिणस्तम्भ-
पङ्क्त्या विनिर्गत्य सिद्धायतनस्योत्तरद्वारे समागत्य पूर्वव-

दर्शनिकां कृत्वा पूर्वद्वारेण समागच्छति, तत्रार्चनिकां पूर्ववत् कृत्वा पूर्वस्य मुखमण्डपस्य दक्षिणद्वारं पश्चिमस्तम्भपङ्क्त्या उत्तरपूर्वद्वारेषु क्रमेणोक्तद्वारां पूजां विधाय पूर्वद्वारेण विनिर्गच्छति, पूर्वप्रक्षालनमण्डपे समागत्य पूर्ववत् द्वारमध्यभागदक्षिणद्वारपश्चिमस्तम्भपङ्क्त्योत्तरपूर्वद्वारेषु पूर्ववदार्चनिकां करोति, ततः पूर्वप्रकारेणैव क्रमेण चैत्यस्तूपजिनप्रतिमाचैत्यवृक्षमहेश्वरजनन्दापुष्करिणीनां, ततः सभायां सुधर्मायां पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्रविश्य यत्रैव मणिपीठिका तत्राऽऽगच्छति, आलोके च जिनप्रतिमानां प्रणामं करोति, कृत्वा यत्र माणकचैत्यस्तम्भो यत्र वज्रमया गोलवृक्षाः समुद्रकाः तत्रागत्य समुद्रकान् गृह्णाति, गृहीत्या विघाटयति विघाट्य च लोमहस्तके परासृज्य तेन प्रमाज्योदकधारया अभ्युक्ष्य गोशीर्षवन्दनानुलिम्पति, ततः प्रधानगन्धमाल्यैरर्चयति धूपं दहति, तदनन्तरं भूयाऽपि वज्रमयेषु गोलवृक्षसमुद्रकेषु प्रतिनिक्षिपति, प्रतिनिक्षिप्य तान् वज्रमयान् गोलवृक्षसमुद्रकान् स्वस्थाने प्रतिनिक्षिपति, तेषु पुष्पगन्धमाल्यवस्त्राभरणानि चारापयति, ततो लोमहस्तकेन माणकचैत्यस्तम्भे प्रमाज्योदकधारयाऽभ्युक्ष्य चन्दनचर्चापुष्पाचारापणं धूपदानं च करोति, कृत्वा च सिंहासनप्रदेशे समागत्य मणिपीठिकायाः सिंहासनस्य च लोमहस्तकेन प्रमाज्योदकद्वारां पूर्ववदार्चनिकां करोति, कृत्वा यत्र मणिपीठिका यत्र च देवशयनीयं तत्रोपागत्य मणिपीठिकायां देवशयनीयस्य च द्वारवदार्चनिकां करोति, तत उक्तप्रकारेणैव कुलकेन्द्रध्वजे पूजां करोति, ततो यत्र चाणालका नात्र प्रहरणकोशस्तत्र समागत्य लोमहस्तकेन परिघरत्नप्रमुखान् प्रहरणरत्नानि प्रमाज्यति, प्रमाज्योदकधारयाऽभ्युक्ष्य चन्दनचर्चा पुष्पाचारापणं धूपदानं च करोति, ततः सभायाः सुधर्माया बहुमध्यदेशभागेऽर्चनिकां पूर्ववत् करोति, कृत्वा सुधर्मायाः सभाया दक्षिणद्वारे समागत्य तस्य अर्चनिकां पूर्ववत् कुरुते, ततो दक्षिणद्वारेण विनिर्गच्छति, इत ऊर्ध्वं यथैव सिद्धायतनाभिष्कामतो दक्षिणद्वारादिका दक्षिणनन्दापुष्करिणीपर्यवसाना पुनरपि प्रविशतः उत्तरनन्दापुष्करिण्यादिका उत्तरद्वारास्ता ततो द्वितीयद्वाराभिष्कामतः पूर्वद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसाना अर्चनिका वक्रव्यता सैव सुधर्मायां सभायामप्यन्युनातिरिक्ता वक्रव्यता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिण्या अर्चनिकां कृत्वा उपपातस्त्रयां पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्रविश्य च मणिपीठिकायां देवशयनीयस्य तदनन्तरं बहुमध्यदेशभागे प्राग्दर्शनिकां विदधानि, ततो दक्षिणद्वारे समागत्य तस्यार्चनिकां कुरुते, अत ऊर्ध्वमत्रापि सिद्धायतनवत् दक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्रव्यता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतोऽप्यकस्य इदं समागत्य पूर्ववत् तोरणार्चनिकां करोति, कृत्वा पूर्वद्वारेणाभिषेकसभां प्रविशति, प्रविश्य मणिपीठिकायाः सिंहासनस्याभिषेकमण्डपस्य बहुमध्यदेशभागस्य च क्रमेण पूर्ववदार्चनिकां करोति ततोऽन्यत्रापि सिद्धायतनवत् दक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्रव्यता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतः पूर्वद्वारेणालङ्कारिकसभां प्रविशति, प्रविश्य मणिपीठिकायाः सिंहासनस्य बहुमध्यदेशभागस्य च क्र-

मेण पूर्ववदार्चनिकां करोति, तत्रापि क्रमेण सिद्धायतनवत् दक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्रव्यता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतः पूर्वद्वारेण व्यवसायसभां प्रविशति, प्रविश्य पुस्तकगर्तं लोमहस्तकेन प्रमृज्योदकधारया अभ्युक्ष्य चन्दनं चर्चयित्वा वरगन्धमाल्यैरर्चयित्वा पुष्पाचारापणं धूपदानं च करोति । तदनन्तरं मणिपीठिकायाः सिंहासनस्य बहुमध्यदेशभागस्य च क्रमेण पूर्ववदार्चनिकां करोति, तदनन्तरमत्रापि सिद्धायतनवत् दक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसाना अर्चनिका वक्रव्यता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतो बलिपीठं समागत्य तस्य बहुमध्यदेशभागवत् अर्चनिकां करोति कृत्वा चाभियोगिकदेवान् शब्दापयति, शब्दापयित्वा एवमयादीत्-‘स्त्रिणामेव’ त्यादि सुगमं यावत् ‘तमाणा-त्तथं पञ्चपिण्णति’ नवरं शृङ्गाटकं शृङ्गाटकाऽऽकृतिपथयुक्तं त्रिकोणं स्थानं त्रिकं—यत्र रथयात्रयं मिलति, चतुष्कं—चतुष्पथयुक्तं, चत्वरं—बहुरथयापानस्थानं, चतुर्मुखं—यस्माच्चतसृष्वपि दिक्षु पन्थानां निस्सरन्ति, महापथो—राजपथः शेष सामान्यः पन्थाः प्राकारः प्रतीतः, अट्टालिकाः—प्राकारस्यापरि भूयाधर्याविशेषाः, चरिका—अष्टहस्तप्रमाणो नगरप्राकारान्नगलमार्गः द्वाराणि—प्रान्तादादीनां गोपुराणि—प्राकारद्वाराणि तोरणानि—द्वारादिसम्बन्धीनि आरमन्ते यत्र माधवीलतागृहादिषु दम्पत्यावित्यसाधारामः, पुष्पादिमयवृक्षसंकुलमुत्सवादी बहुजनेपभोग्यमुद्यानं, सामान्यवृक्षवृन्दनगरासन्नं काननं, नगरविप्रकृष्टं वनम्, एकाऽनेकजानीयात्तमवृक्षसमूहो वनखण्डः, एकजानीयात्तमवृक्षसमूहो वनगर्जी, ‘तए ण’ मित्यादि, ततः सूर्याभदेवा बलिपीठं बलिबिसर्जनं करोति, कृत्वा चात्तरपूर्वानन्दापुष्करिणीमनुप्रदक्षिणीकुर्वन् पूर्वनारेणानानुप्रविशति, अनुप्रविश्य च हस्तौ पादौ प्रक्षालयति प्रक्षाल्य नन्दापुष्करिण्याः प्रत्यवतीर्य सामानिकादिपरिघारसहितः सर्वेडर्पां यावद् दुन्दुर्भाजघोषनादितरेवण सूर्याभांयमाने मस्य मस्येन समागच्छन् यत्र सुधर्मा सभा तत्रागत्य तां पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्रविश्य मणिपीठिकाया उपरि सिंहासने पृथोभिमुखो निषीदति ।

तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स अवरुत्तरेणं उत्तरपु-रच्छिमणं दिसि भ.ए णं चत्तारि य सामाणियसाहस्सीओ चउसु भदामणमाहस्सीसु निमीयंति, तए णं तस्स पुर-त्थिमिद्धणं चत्तारि अग्गमहिंसीओ चउसु भदामणसु निमीयंति तए णं दाहिणपुरत्थिमणं अर्द्धमतियपरिसाए अट्ठ देवमाहस्सीओ अट्ठसु भदामणमाहस्सीसु निमीयंति, तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स दाहिणेणं मज्झिमाए परि-साए दम देवमाहस्सीओ दमसु भदामणसाहस्सीसु निमीयंति, तए णं दाहिणपञ्चत्थिमेणं बाहिरियाए परिसाए बारस देवमाहस्सीतो बारमसु भदामणसाहस्सीसु निमीयंति, तए णं देवस्स पञ्चत्थिमेणं सत्त अणियाहिवड्ढां सत्तहिं भदाम-णहिं निमीयंति, तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स चउदि-

सि सोलस आपरक्खदेवसाहस्सीओ सोलमहिं भहासण-
साहस्सीहिं शिमीयंति, तं जहा-पुरन्थिमिल्लं चत्तारि
साहस्सीओ दाहिणेणं चत्तारि साहस्सीओ पन्चत्थिमंणं
चत्तारि साहस्सीओ उत्तरेणं चत्तारि साहस्सीओ,
ते णं आपरक्खा सन्नद्धवद्धवम्मियक्खया उप्पीलि-
यसरासणपडिया पिण्डमविआ बद्धआविद्धविमलव-
रधिधपडुगहियाउहपहरणा तिणयाणि तिसंधियाइं व-
यरामयाइं कांडीणि धणूइं पगिज्झ पडियाइ-
यकंडकलावा नीलपाणिणो पीतपाणिणो रत्तपाणिणो
चावपाणिणो चारुपाणिणो चम्मपाणिणो दंडपाणिणो
खग्गपाणिणो पासपाणिणो नीलपीयरत्तचावचारुचम्म-
दंडखग्गपासधरा आपरक्खा रक्खोवगया गुत्ता गुत्तपा-
लिया जुत्ता जुत्तपालिया पत्तेयं पत्तेयं समयओ विणयओ
किंकरभूया चिट्ठंति । (सू० ४५)

अनः प्रागुपदेशितस्निहामनकर्मण सामानिकादय उपविश-
न्ति, 'ते णं आपरक्खा' इत्यादि, न आत्मरक्षाः सन्नद्धव-
द्धवर्मिनकवचा उत्पीडितशरासनपट्टिकाः पितृभ्रैवया-
भ्रैवयकाभरणाः आविद्धविमलवरचिह्नपट्टा गृहीताऽऽयु-
धप्रहरणास्त्रनतानि आदिमध्यावसानेषु नमनभावान् त्रि-
सन्धीनि आदिमध्यावसानेषु संधिभावान् वज्रमयकोटीनि
धनुंषि अभिगृह्य 'परियाइयकंडकलावा' इति पर्याप्तका-
ण्डकलापा विचित्रकाण्डकलापयोगात्, केऽपि 'नीलपा-
णिणो' इति नीलः काण्डकलाप इति गम्यते पाणौ येषां
ते नीलपाणयः, एषं पीतपाणयो रक्तपाणयः चापं पाणौ
येषां ते चापपाणयः चारुः—प्रहरणविशेषः पाणौ येषां ते
चारुपाणयः चर्म अङ्गुष्ठागुल्फोराच्छादनरूपं पाणौ येषां ते
चर्मपाणयः, एषं दण्डपाणयः खड्गपाणयः पाशपाणयः, एतद्व-
द्याचष्ट—यथायोगे नीलपीतरक्तचापचारुचर्मदण्डखड्गपाश-
धरा आत्मरक्षाः रक्षामुपगच्छन्ति तदेकचित्ततया तत्पराय-
णा वर्तन्ते इति रक्षोपगाः गुत्ता न स्वामिभेदकारिणः, तथा
गुत्ता-पराप्रवेश्या पालिः-सेतुर्येषां ते गुत्तपालिकाः, तथा
युक्ताः-संयकगुणोपेततया उचितास्तथा युक्ताः-परस्परसं-
बद्धा नतु बृहदन्तरा पालिर्येषां ते युक्तपालिकाः, समयनः-
आचारतः, आचारंणेत्यर्थः, विनयनञ्च किंकरभूता इव नि-
ष्ठान्ति, न खलु ते किंकराः, किन्तु तेऽपि मान्याः, तेषामपि
पृथगासननिपातनात्, कवलं ते तदानीं निजाचारपरिपा-
लनतां धिनीतव्येन च तथाभूता इव निष्ठान्ति, तत उक्तं किं-
करभूता इवेति, 'तेहिं चउहिं सामाणियसाहस्सीहिं' इत्यादि
सुगमं, यावत् 'दिव्याइं भोगभोगाइं भुजमाणे विहरति' इति ।

सूरियाभस्स णं भंते ! देवस्स केवइयं कालं ठिती
पप्पत्ता ? , गोयमा ! चत्तारि पलिओवमाइं ठिती पप्पत्ता,
सूरियाभस्स णं भंते ! देवस्स सामाणियपरिसोववप्पमाणं
देवाणं केवइयं कालं ठिती पप्पत्ता ? , गोयमा ! चत्तारि
पलिओवमाइं ठिती पप्पत्ता, महिङ्गीए महज्जुतीए महव्वले

महाजमे महासोक्खे महाणुभागे सूरियाभे देवे, अहो णं
भंते ! सूरियाभे देवे महिङ्गीए ० जाव महाणुभागे । (सू० ४६)
(सूर्याभदेवस्य दिव्या देवर्हिः कथं प्राप्नोति 'पप्पसि' श-
ब्दे पञ्चमभागे उक्ता ।)

मे णं भंते ! सूरियाभे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं
भवक्खएणं ठितिक्खएणं अणंतं चयं चइत्ता कहिं गमिहि-
ति कहिं उववज्जिहिति ? गोयमा ! महाविंदहे वासें जाइं
इमाइं कुलाइं भवंति अङ्गाइं दित्ताइं वित्थिस्सविउलाइं भवण-
सयणामणजाणवाहणेहिं बहुजातरुवरयगाइं आयप्पयोनं
संपउत्ताइं विन्थडियपउरभत्तपाणाइं बहुदामीदामगोम्महि-
सगवलंगप्पभूयाइं बहुजणस्स अपग्ग्भूयाइं तत्थ अअयरं
सुकुमाले पुत्तनाए पच्चाइस्सइ तए णं तंमि दारगंसि ग-
ब्भगयंसि चैव समारणंसि अम्मापिउणं धम्मं दढपइस्सा
भविस्सइ । तए णं तस्म दारगस्स माया नवएहं मासाणं
बहुपडिपुत्ताणं अद्धुमाणाणं गइंदियाणं विइकंताणं सु-
कुमालपाणिपायं अहीणपडिपुत्तपंचिंदियमरीरं लक्खण-
वंजणगुणाववेयं माणुम्माणपमाणपडिपुत्तमुजायमव्वंग-
सुंदरंणं समिमोमाकारं कंतं पियं दंमणं सुरूवं दारयं प-
याहिसि, तए णं तस्म दारगस्स अम्मापियंतं पढंमे दिवसे
ठियवडियं करिस्संति, ततिए दिवसे चंदसूरदंसणियं क-
रिस्संति छट्ठं दिवसे जागरियं जागरिस्संति एकारममे
दिवसे विइकंते संपत्ते वारममे दिवसे निव्वत्ते असुइ-
जाइकम्मकरणे चोक्खे संमज्जितावलिच्चे विउलं अमणं
पाणं खाइमं साइमं उवक्खवडावसंति २ ता मित्तगायनिय-
गसयणमबंधिपरिजणं आमंतिस्संति आमंतेत्ता तओ पच्छा
० जाव अलंकितमरीरा भोयणवेलाए भोयणमंडवंमि सुहा-
सणवरगया ते णं मित्तनाइनियगमयणमबंधि सट्ठि विउलं
असणं पाणं खाइमं साइमं आमाएमाणा वामाएमाणा परि-
भुंजेमाणा परिभाएमाणा एवं च णं विहरिस्संति । जिमि-
यभुत्तुत्तरागया वि य णं ममाणा आयंते चोक्खा परिस्सुति-
भूया न मित्तनाइ ० जाव परिजणं विउलेणं वन्थगंधमल्लाल-
ङ्कारणं सकारिस्संति तस्मेव मित्त ० जाव परिजणस्स पुरतो
एवं वदिस्संति जम्हा णं देवाणुप्पिया अम्हं इमंमि दारगंसि
गब्भगयंसि चैव ममारणंसि धम्मं दढा पत्तिमा जाया णं हो-
उणं अम्ह एम दारगं दढपइमं णामेणं । तए णं तस्म दढ-
पइस्सस्स दारगस्स अम्मापियरो नामधेज्जं करिस्संति
दढपइस्सो य । तंते णं तस्म दढपइस्सस्स अस्मा-
पियरो अणुपुच्चिणं ठिइवडियं चंदसूरदरिमणं च
जागरियं नामधेज्जं करणं परं गमणं च पंचगमणं
च पच्चक्खाणं च जमेणं च पिडबद्धाणं च पजप-
माणं च कप्पवेहणं च मवच्छगपडिलेहणं च चूलोव-

सृष्ट्यांभ

मयसं उवस्ययं च अम्माणि य बहूणि य गम्भादाणज-
म्मसमाइयाणं कोउयाइं महया इड्डिसकारममुदणं करि-
स्मंति, तते णं मे ददपतिस्मं दारणं पंचधाइपरिक्खत्ते,
तं जहा-खीरधातीणं मज्झधातीणं मंडणधाईणं अंक-
धातीणं कीलावणधाईणं अभाहि य बहूहिं खुआहिं चि-
लाइयाहिं वामणियाहिं वसेभियाहिं वत्थागियाहिं पउमि-
याइं जोयणयाहिं पणहवियाहिं ईमिणियाहिं वारुणियाहिं
लामियाहिं लउमियाहिं देमल्लीहिं मिहल्लीहिं आग्गीहिं पु-
लिंदीहिं पज्जणाहिं मरुडीहिं सवराहिं पाग्मीहिं नाणादे-
सीहिं विदेमपरिमंडियाहिं मंदेसनेवत्थमहियवेसाइ इंगिय-
विंतिथपत्थियवियाणियाहिं निउणकुमलीहिं विणीयाहिं
चेडियाचक्रवालवरतरुणीवंदपरियालं संपणिवुडे वरिम-
धरकंचुइजमहत्तरगविंदपरिक्खत्ते हत्थाओ हत्थं साह-
रिज्जमाणे २ अंकाओ अंकं परिभुंजमाणे २ उवनविज्ज-
माणे २ उवागाइजमाणे २ उवलालिजमाणे २ उवगूहिज-
माणे २ अवयामिजमाणे २ परिचंदिजमाणे २ परिचु-
विज्जमाणे २ रम्मसु मणिकुडिमंतलेसु पंगमाणा २
गिरकंदरमल्लीणे विव चंपगवरपायवे निव्वाघायं सुहं
सुहेणं परिवड्डिस्मइ तए णं ददपइस्मं दारणं अ-
म्मापियरो साइरगअट्टवामं जोयणं जाणित्ता मोम-
णंसि तिहिकरणदिवमनक्खत्तमुहुत्तंमि एहायं कयव-
लिकम्मं कयकाउयमंगलं पायच्छत्तं सच्चालंकारभू-
भियं करेत्ता महया इड्डिसकारममुदणं कलायणियस्म उ-
वणेस्मंति । तते णं मे कलायणं तं ददपणं दारणं हिं
तियाओ गणितप्पहाणाओ मउणरुतपज्जवमाणो वा-
चत्तरिकलाओ सुत्ततो य अत्थओ य करणओ मिकवा-
वेहिइ मेहावेहिइ, तं जहा-लेहं गणियं सनडुगीयवाइयं-
सरगयं पुक्खरगयं ममतालं जूयं जणवायं पामगं अट्टवयं
पारेवच्चं दगमद्वियं अन्नविहिं पाणविहिं वत्थविहिं विलव-
णविहिं लयणविहिं मयणविहिं अज्जं पंहलियं मागहियं गा-
हागाइयं मिलोणं हिग्गजुत्तिं सुवण्णजुत्तिं अ.भरणविहिं
तरुणीपडिकम्मं इत्थिलक्खणं पुग्गिलक्खणं इय-
लक्खणं गयलक्खणं गाणलक्खणं कुकुडलक्खणं छत्त-
लक्खणं दंडलक्खणं अमिलक्खणं मणिलक्खणं का-
गिणिलक्खणं बकुविज्जंतगरमाणं वेधारमाणं वारपडि-
वारवूहपडिवूहं चक्कवूहं गरुडवूहं सगडवूहं जुद्धं निजुद्धं
अभिजुद्धं मुट्ठिजुद्धं बाहुजुद्धं लयाजुद्धं जुइजुद्धं छरुप्पवायं
धणुक्कं हिरसपामं सुवण्णपामं मणिपामं धाउपामं सुत्त-
स्सं वड्डुक्खं नालियाक्खं पत्तच्छेजं कडगच्छेजं मजीव-
निजीवमउणरुयमिति । तए णं से कलायणं ददपइस्मं द-

रगं लाहाइयाओ गणितप्पहाणाओ मउणरुतपज्जवमाणो
वाचत्तरिकलाओ सुत्ततो य अत्थओ य करणओ य सि-
क्खोवत्ता सेहावेत्ता अम्मापिऊणं उवणेहिइ, तते णं तस्स द-
दपइस्मं दारणं अम्मापियरो तं कलायणं विउलेणं
असणेणं ० जाव वत्थगंधमल्लालंकारेणं सकारिस्मंति सम्मा-
णिस्मंति वत्थगंधमल्ल लंकारेणं सकारित्ता समाणिता वि-
उलं जीवियारिहं पीइदाणं दलइस्मंति विउलं जीवि-
यारिहं पीइदाणं दलइत्ता पडिक्खिअहिं तते णं से दद-
पतिस्मं दारणं उम्मुक्कवालभावे विणयपरिणयमत्ते जाव-
णगमणुपत्ते वाचत्तरिकलापडिते अट्टारमविहंदमिप्पगार-
भामाविमारते नवंगमांतोपडिवाहिणं गीयरती गंधवल्लडु
कुमलेहिं मिगारचारुक्खं संगयगयहमियभणियचेडियवि-
लाममंलावनिउणजुत्तोवयागकुमले हयजोहिं बाहुजोहिं
गयजोही बाहुप्पमही अलं भोगमामत्थसाहसिए वियाल-
चारी यावि भविस्मति । तए णं तं ददपइस्मं दारणं अ-
म्मापियरो उम्मुक्कवालभावं ० जाव वियालचारणं वियाणि-
त्ता विउलेहिं अन्नाभोगेहिं पाणभोगेहिं लेणभोगेहिं
वत्थभोगेहिं मयणभोगेहिं उवनिंतेहिं तते णं मे ददपइस्मं
दारणं तेहिं विपुलेहिं अन्नभोगेहिं ० जाव मयणभोगेहिं नो
सज्जिहिति नो गज्जिहिति नो गिज्झिहिति नो मुज्झिहिति
नो अन्नभोवज्झिहिति से जहानामए उप्पलेइ वा पउमंति
वा ० जाव सहस्सपत्तेइ वा पंक जाए जलं संवुडे नो विलिप्पइ
पंकरणं नो विलिप्पइ जलरणं, एवामेव ददपइस्मं वि-
दारणं कामेहिं जाए भोगेहिं वदिते नो विलिप्पइ कामर-
णं नो विलिप्पइ भोगरणं नो विलिप्पइ भित्तनाइनि-
यगमयणसंबंधिपरिजणेणं से णं तहारूवाणं थरणं अंतिणं
केवलं वाहिं बुज्झिहिति केवलं मुंडं भवित्ता अगारओ
अणगारियं पच्चतिस्सति से णं अणगारं भविस्मति हरि-
यासमिए ० जाव सुहुयहुयासणे इव तेयसा जलंते तस्स
णं भगवओ अणुत्तरेणं नाणेणं एवं दंमणेणं चरित्तेणं
आलणं विहारेणं अज्जवेणं महयेणं लाघवेणं खं-
तीणं गुन्तीणं मुन्तीणं अणुत्तरेणं सच्चं मंजमतवसु-
चरियफलनिव्वाणमग्गेणं अप्पाणं भावेमाणस्स अ-
णंते अणुत्तरे निव्वाघाणं निरावरणे कसिणे पडि-
पुमं केवलवरनाणदंसणे सम्पुपज्जिहिति तए णं मे
भगवं अरहा केवली जिये भविस्मइ सदेवमणुप्पा-
सुरस्स लोगस्स परियाणं जाणिहिति पासिहिति , तं
जहा-आगतिगतिवित्तिचरणं उववायतकं पच्छाकम्मं
पुरेकडं मणोमाणसियं खइयं भुत्तं कडं परिमेवि आ-
विकम्मं रहोकम्मं अरहा अगइस्स भागी तं तं का-

लं मणोवयकायजोगे वदुमाणां मव्वलां सव्व-
जीवाणं सव्वं भावं जाणमाणे पाममाणे विहरि-
स्मइ । तण्णं मे दट्ठपइएणे केवली एयारुवेणं विहा-
रेणं विहरमाणे बहुहिं वामाई केवलपरिआणं पा-
उणिहिति पाउणिता अप्पणो आउमसं आभोणइ अ-
प्पणो आउमसं आभोएत्ता बहुई भत्ताई पच्चक्खा-
इस्सइ पच्चक्खाइत्ता बहुहिं भत्ताई असग्गाए छेइस्मइ
बहुहिं छेइत्ता जस्मट्ठाए कीरइ राग्गभावे मुंडभावे अ-
एहाणए अदंतधावणत्ते केमलोचं वंभवेरवासं अत्थत्त-
गं अणुवाइणगं भूमिसिज्जातो फलहसेज्जायरपरपवे-
मो लद्धावलद्धाई माणावमाणाई परेहिं हीलणाओ नि-
दणातो खिसणाओ गरहणाओ तज्जणाओ तालणाओ
परितावणाओ पच्चइणाओ उच्चावयविरुवरुवा वावीमप-
रीसहोवमग्गा गामकंटका अहियासिज्जंति तमहुं आरा-
हंइ २ हिता चरिमेहिं ऊसासनीसामेहिं सिज्झिहिति बु-
ज्झिहिति मुच्चिहइ परिनिव्वाहिइ सव्वदुक्खाणं अ-
तं करिहइ ।

सुखं सुखेन परिधिष्यते अर्थत इति व्याख्यानमलङ्कारगतः
प्रयोगतः 'सहावेहइ' संधयिष्यति निष्पाद्यिष्यति शिष्या-
पयिष्यत्यभ्यासं करिष्यति 'नवक्खसंतांपाडवाहिए' इति ड
आधे इ नयते इ नासिके एका जिह्वा एका त्वग ए-
कं मन इति सुसानीय बाह्याद्व्यक्ल्वेतनानि प्रतिबोध-
नानि याचनेन व्यक्ल्वेतनावति कृतानि यस्य स तथा
उक्तञ्च व्यवहारभाष्य—'सात्ताइ नव सुक्काइ' इत्यादि अ-
ट्ठारस्सयिहंदसीपयारभासाविसारण 'अष्टादशविधाया-अ-
ष्टादशभेदाया दशीप्रकाराया विशारदो-विच्छलणः तथा गी-
नरतिस्तथा गन्धर्वे गीत नाट्यं च कुशलः इत्येव युध्य-
ते इति द्वयोर्धा एवं गजयोर्धा रथयोर्धा बाहुयोर्धा त-
था बाहुभ्यां प्रसूदनातीति बाहुप्रमर्श साहसिकत्वात् । वि-
काले चरतीति विकालचारी 'सव्वसंजमनवसुचरिणफल-
नियणमग्गणं' नि सर्वसंयमः सर्वात्मना मनोवाक्कायसेय-
मनं तस्य सुचरितस्य वाऽऽसंशादिदोषगहितस्य तपसा य-
त्फलं निर्वाणं तन्मार्गेण, किमुक्तं भवति—सर्वसंयमन सुच-
रितेन च तपसा निर्वाणप्रदणमनयोर्निर्वाणफलत्वक्यापमार्थ
'मणोमाणमियं' नि मनसि भवं मानसिकं तच्छ कदाचिद्
खलसाऽपि प्रकटितं भवति तत उच्यते मनसि व्यवस्थि-
तं मनोमानसिकं 'खइय' नि कार्यतं—खयं नीतमि-
ति भावः । 'पडिसंघियं' नि प्रतिसेविनं स्थादि अघ-
कर्मभूमौ निखानं रहःकर्म गुप्तस्थानकृतं 'परेहिं हीलणाओ'
इति हीलनानि सद्भूतसद्भूतहीलनजात्यायुक्तावस्था-
नि । परांज जुगुप्साभाषणानि खिसनानि धिक्कुण्ड-
नेत्यादिषाक्यानि तर्जनानि अकुल्या निष्कपपुरस्सरं भ-
त्सनानि ताडनानि कशादिघातानि । रा० । धीराज-
प्रक्षीये सूर्याभस्य शीघ्रगमननाम्नो वैक्षियविमान-
स्थान्तभूमिकावर्णनाधिकारे पञ्चवर्णरत्नवर्णनं पञ्चवर्णा

अशोककण्वोरचभुजोवाः समानोताः सन्ति, वृत्ता अ प्रतोना
इति व्याख्यातं त वृत्ताः के ? किं च पुर्यादिकं तेषां पञ्च-
वर्णं भवतीति प्रश्नः । अत्रोत्तरम्—अशोकादयो वृत्ता जीवा-
भिगमवृत्त्यादिषु पञ्चवर्णा व्याख्याताः सन्ति न तु तत्पु-
ण्यादीनि, तेन तास्यपि तदनुसारणं इयामीति ॥ ३४७ ॥
सेन० ३ उल्ला० ।

सूरियावत्त-सूर्यावर्त्त-पुं० । सूर्य उपलक्षणमेतच्छब्दप्रत्ययप्रता-
रकाश्च प्रतिक्षणमावर्त्तन्ते यस्य स सूर्यावर्त्तः । मेरुपर्वते,
सू० प्र० ५ पाहु० । स० । जं० । खं० प्र० । खतुर्थदवलोकस्य
विमानभेदे, स० ५ सम० ।

सूरियावरण-सूर्यावरण-पुं० । सूर्यरूपलक्षणमेतच्छब्दप्रत्ययप्रता-
रकाभिश्च समन्ततः परिभ्रमणशीलैराव्रियते आवृष्टते इति
सूर्यावरणः । मेरुपर्वते, खं० प्र० ५ पाहु० । सू० प्र० ।

सूरिस्त्रि-सूरिस्त्रि-पुं० । वनस्पतिविशेष, जं० १ वल० ।

सूरिकंता-शूरिकान्ता-स्त्री० । स्थानामख्यातायां पुरुषवधका-
रिकायाम्, तं० ।

सूरुगमणमुहुन-सूर्योद्गमनमुहूर्त्त-पुं० । उदयोपेतं मुहूर्त्तं, जं०
७ वल० ।

सूरुगमणपविभक्ति-सूर्योद्गमनप्रविभक्ति-तं० । नाट्यविधान-
भेदे, तं० ।

सूरुदय-सूर्योदय-पुं० । प्रथमायां गौरुप्याम्, आ० म० १
अ० । प्रव० ।

सूरुदयादि-सूर्योदयादि-त्रि० । सूर्योदय आदौ यस्याः सा
सूर्योदयादिः । सूर्योदयादारभ्येत्यर्थे, आ० म० १ अ० ।

सूरुपराग-सूर्योपराग-पुं० । सूर्यस्य—सूर्यविमानस्योपरागा
ग्राह्यविमाननेजसोपरजतं सूर्योपरागः । ग्रहणे, स्था० १०
ठा० ३ उ० । उत्पत्तिविशेषे, म० ३ शु० ५ उ० । अनु० ।

सूल-शूल-तं० । त्रि० । त्रिशूल, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । उक्त० ।
एकशूल, औ० । आयुधभेदे, जं० ३ वल० । सूत्र० । आ०
म० । प्रश्न० । रोगभेदे, ता० १ धु० १३ अ० । पा० । नि० सू० ।

सूलग-शूलाग्र-तं० । शूलकांतं, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

सूलपाणि-शूलपाणि-पुं० । ईशानदेवे तस्य हस्तघृतशूलन्यात्
प्रज्ञा० २ प३ । अस्तिग्रामाभिधानसंज्ञिवेशाद्विः शूलपाणि-
नामकयक्षप्रत्ययतनम् । स्था० ।

तद्वर्णनमाह—

'सुखस्थकाले यथा किल भगवान् विकचतुष्कलत्वरस्तु-
मुक्कमहापथादिषु पटुपटुप्रतिरवोद्योषणापूर्वे यथाकाममु-
पहतसकलजनदागिद्वयमनवच्छिन्नमब्धं यायन्महादानं दत्त्वा
सन्नेवमनुजासुरपरिषदा परिकृतः कुण्डपुराजिगत्य ज्ञानल-
ण्डवने मार्गशीर्षेकृष्णदशम्यामककः प्रपूज्य मनःपर्यायज्ञान-
मुत्पादाद्यौ मासान् विहृत्य मयूरकाभिधानसंज्ञिवेशाद्विः-
स्थानां दूयमानाभिधानानां पासादिहकानां सम्बन्धम्येक-
स्मिन्नुदजे तदनुकूपा वर्षावासमारभ्य अविधीयमानरक्त-
तया पशुभिरुपभूयमाणे उटजेऽपीनिकं कुर्वाणमाकलय्य
कुटीरकनायकमुनिकुमारकं ततो वर्षाणामर्द्धमासे गतेऽ-

काल एव निर्गत्यास्थिकग्रामाभिधानसन्धिंशब्दाद् बहिः श-
लपाणिनामकयज्ञायतने शेषं वर्षावासमारभे , तत्र च यत्र
रात्रौ शलपाणिर्भगवतः क्षोभणाय भट्टिति टालिताटाल-
कमट्टाट्टासं मुञ्चन् लोकमुत्पत्त्यामास तदा विनाश्यते स
भगवान् देवेति भगवदालम्बनां जनम्याधुतिं जनितवान्
पुनर्हस्तिपशान्नागरूपैर्भगवतः क्षोभ कर्तुमशक्नुवन् शि-
रःकर्णनासादन्तनस्त्राक्षिप्राष्ट्रवद्भूनाः प्राकृतपुरुषस्य प्रत्येकं
प्राणापहारप्रवणः सपदि सम्पादितवान् तथापि प्रचण्ड-
पवनप्रहतसुरागिरिशिखरमिवावचलन्नाथं वर्द्धमानव्यामि-
नमवलोक्य भ्रान्तः सन्नसौ जिनपतिपादपञ्चवन्दनपुरस्स-
रमाचक्षते—क्षमस्व क्षमाभ्रमण ! इति, तथा सिद्धार्थाभि-
धानो व्यन्तरद्वेष्टाप्रग्रहार्थमुद्भाय, बभाम् च-अरे र-
श्लपाणि! अप्राथितप्रार्थक! हीनपुण्यचतुर्दशीक ! धी-हीधृति-
कीर्तिवर्जित ! दुरभ्यप्रान्तलक्षण ! न जानामि सिद्धाभरा-
जपुत्रं पुत्रायितनिखिलजगज्जीवं जीवितसममशेषसुरामुर-
नगनिकायनायकानामेनं च भयदपराधं यदि जानाति त्रि-
दशपतिस्तत्स्यां निर्दिश्यं कर्तव्यंति, श्रुत्वा चासौ भीतो
द्विगुणतरं क्षमयति स्म, तथा सिद्धार्थश्च तस्य धर्मम-
चक्षथत्, स चापशान्तो भगवन्तं भोक्ताभरनिर्भरमानसां
गीतनुत्तापदर्शनपूर्वकमपूजत्, लोकश्च चिन्तयाञ्चकार-
देवार्चकं विनाश्यदानीं देवः क्रीडतीति, स्वामी देशा-
नांश्चतुरा यामानतीति तेन परितापितः प्रभातसमये मुहुर्मे-
मात्रं निद्राप्रमादमुपगतवान् तत्रावसरं इति । स्या० १० डा०
३ उ० ।

सला-शूला-स्त्री० । त्रिशूलिकायाम्, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

सलाइय-शूलाचित-न० शूलप्रान्ते, ज्ञा० १ ध्रु० ६ अ० १ औ० ।

सूत्र० । शूलारोपिते, यस्य गुर्व प्रोता शूली घटने निर्गच्छति ।
दशा० १ अ० ।

शूलायित-त्रि० । शूलसदृश, आचरितशूलारूपभ्रुकुटितप-
रिकरण्यात् । ज्ञा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सलाभिस्स-शूलाभिस्स-न० । मध्यविक्षते, स्या० ६ अ० ।

सलारावण-शूलारापण-न० शूलिकाप्रान्ते, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सलि-शूलिन्-पुं० । शिवे, पा१० ना० ।

सलिया-शूलिका-स्त्री० । कालकविशेषे, प्रश्न० १ आश्र०
द्वार ।

सुव-सूप-पुं० । (दालि) सूप, उपा० १ अ० सू० प्र० । आचा० ।
पत्रशाके, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

सुवच्छेज-सूपच्छेज-न० । पत्रशाकच्छेदने, सूत्र० १ ध्रु० ४
अ० २ उ० ।

सुवर्णीय-सूपनीत-त्रि० । सुसूपनीते, आचा० १ ध्रु० ५ अ०
२ उ० ।

सुवविधिपरिमाण-सूपविधिपरिमाण-न० । दालिप्रकारपरि-
माणे, उपा० १ अ० । (' आण्ड ' शब्दे २ भागे विधिरुक्तः ।)

सुम-शुष-धा० । शोषणं, " रुपादीनां दीर्घः " ॥ ८ । ४ । २३६ ॥
इति धातोः स्वरस्य दीर्घः । सूमइ । शुष्यति । प्रा० ४ पा६ ।

सूसरवंटा-सुस्वरघण्टा-स्त्री० । सुस्वरभिधानायां घण्टा—
याम्, रा० ।

सुमव-सुभ्रव-पुं० । कर्णसुखशब्दे, " सुमन्त्रो वायरो मा वा;
नितं वा परिभ्रतन्त्रो " आ० क० ४ अ० ।

सुमाम-सोक्तास-त्रि० । " ऊन्सोक्तास " ॥ ८ । १ ॥ १५७ ॥ इति
सोक्तासशब्दे भ्रात ऊत् । सुमाणे । उच्छाससहितं, प्रा० ।

सूहव-सुभग-त्रि० । " ऊन्सुभगमुशले वा " ॥ ८ । १ ॥ ११३ ॥
इति हत्वस्य दीर्घः । " ऊत्वे दुर्भग-सुभगे घः " ॥ ८ । १ ।
११२ ॥ अनयोरुत्वे गस्य यो भवति । सूहयो । सुभगः ।
स्त्रीभिः काम्यमानं, प्रा० १ पा६ ।

से-से-देशी- । अच्य० प्रस्तुतपरामर्शे, ज० १ वक्ष० । मागधी-
देशीप्रसिद्धो निपातः अथ शब्दार्थे, स च वाक्योपपन्नार्थः ।
प्रा० । ज्ञा० । उपन्यासे, उत्त० २ अ० निश्चये, से नूनमिति ।
तन्नूनम् । उत्त० २ अ० । से इति मागधदेशीयचनः प्रथमा-
न्तो निर्देशः । आचा० २ ध्रु० १ सू० १ अ० १ उ० । से शब्द-
स्तच्छब्दार्थे स च वाक्योपन्यासार्थः । आचा० १ ध्रु० ६
अ० १ उ० । सूत्र० उत्त० । आच० । जी० । दशा० नि० सू० ।
संशब्दो मागधदेशीप्रसिद्धो निपातस्तत्रशब्दार्थे अथश-
ब्दार्थे वा द्रष्टव्यः, स च वाक्योपन्यासार्थः । दशा० ४ अ० ।
निर्देशे, दशा० ४ अ० । संशब्दो मागधदेशीप्रसिद्धोऽथशब्दा-
र्थे । अथशब्दस्तु वाक्योपन्यासार्थः, परिप्रक्षार्थो च, यदा,
ह अथ प्रक्रियाप्रज्ञानन्तर्यमङ्गलोपन्यासप्रतिपक्षनसमुच्चयेषु,
भ० १ श० १ उ० । कथञ्चिदसाधित्यर्थे, क्वचिन्निरूप्यर्थे, स्या०
१० डा० ३ उ० । भ० । नि० सू० । औ० । रा० । ज० । प्राकृत-
न्यासे इति बहुवचनार्थः । यथा से इति । ज० १ वक्ष० । से
इत्यात्मानर्देशे, सोऽहमेवमुपलब्ध्वाऽनिकाकायनस्त्वृत्तान्तो
प्रवीमि । आचा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । " वेदंतेदंते ह-
सामभ्यां से—सिमौ " ॥ ८ । ३ । ८१ ॥ इदंतेदंतिव्यंतेषां
स्थानं ऊस आमिन्येताभ्यां सह यथामेव स—सिमौदेशो
भवतः । नम्येत्यर्थे, अस्येत्यर्थे च । से सीलं । से गुणा । प्रा० ।
मेअ-मिच्-धा० । करणे, " सिचिः सिञ्ज-सिञ्जौ " ॥ ८ । ४ । १६ ॥
सिञ्जन्तेतावादेशौ भवतः । सिचइ । पक्ष । संअइ । प्रा० ।

सेइया-सेनिका-स्त्री० । द्वाभ्यां प्रस्तुतिभ्यां निष्पन्ने धान्यमान-
विशेषे, तं० । ज्ञा० । औ० । स्या० । आचा० ।

सेउ-सेतु-पुं० । जलोपरिनिबद्धे मार्गविशेषे, प्रश्न० १ आश्र०
द्वार० । ज० । आ० सू० । रा० । स्या० । ज्ञा० । जी० ।
औ० । आलम्बनं, औ० । आलशालपाह्याम्, ज्ञा० १
ध्रु० १ अ० ।

सेउगर-सेतुकर-त्रि० । सेतुं मार्गमापन्नानां निस्तारणोपायं
करोति यः स सेतुकरः । स्या० ६ डा० ३ उ० । मार्गप्रदर्शकं,
रा० । सूत्र० । ज्ञा० । औ० ।

सेउकस्वत-सेतुक्षेत्र-न० । अष्टप्रह्लादिसेक्ये क्षेत्रे, आच० ६
अ० । यदष्टप्रह्लादिजलेन सिच्यते । घ० २ अधि० ।

सेटिय-सेटित-न० । सेटने, नासिकाशब्दविशेषकरणे,
विश० । प्रज्ञा० ।

सैधव-सैन्धव-न० । सिन्धुदेशजं लघुणं, अश्वे च । पुं० ।
मू० १ भू० ७ अ० ।

सेखरय-शेखरक-पुं० । शिखरेष्वने, स्था० ५ डा० १ उ० ।

सेञ्जा-शट्या-स्त्री० । संस्तरकं, संथा० । (एतद्वक्तव्यता 'सं-
थारग' शब्दस्मिन्नेव भागे उक्ता ।) (एवंप्रकाराः शब्दाः
'मिञ्जादि' शब्दप्रकरणे उक्ताः ।)

सेडमामव-श्वेतमर्षप-पुं० । श्वेतवर्णे मर्षभेदे, चम्पाणि म-
धुरतृणफलानि मधुरतृणतन्तुलाः समयविषये सकलजगत्प्र
सिद्ध एकः श्वेतसर्पयो भवति । ज्यो० १ पादु० ।

सेडियग-संटितक-न० । तृणभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

सेडिया-श्वेतिका-स्त्री० । खटिकायाम्, आचा० २ भू० १
चू० १ अ० ६ उ० । शुक्रमृत्तिकायाम्, दश० ४ अ० १ उ० ।

सेडी-सेडी-स्त्री० । लोमपक्षिभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

सेडीवह-सेडीवह-पुं० । लोमपक्षिभेदे, जी० १ प्रति० ।

सेडुय-सेदुक-पुं० । कर्पोसे, सेडुओ कर्पानां रूपं उद्दिष्टं रूप-
पङ्क्तं पित्र्यं तमेव वर्तितं पेलु भवति । नि० चू० ५ उ० । ३० ।
कौशाम्बीनगरीवास्तव्यस्वनामख्यातं विष, आ० क० ४ अ० ।
(तत्कथानकं 'कृष्णक' शब्दे तृतीयभागे उक्तम् ।)

सेडी-श्रेणि-स्त्री । पङ्क्तौ, अनु० । भ० । अङ्गुलप्रमाणे प्रतर-
क्षेत्रे यः श्रेणिः-राशिस्तत्र किलासंख्ययानि वर्गमूलानि ति-
ष्ठन्तीति । अनु० ।

सेखेओ असंखेओओ सेडीओ पयरस्म असंखिअइभा-
गो, तासि शं सेडीणं विक्खंभसूई अंगुलपटमवगमूलं बिह-
अवगमूलपटुपणं अहव शं अंगुलबिहअवगमूलवणप-
माणमेताओ सेडीओ ।

क्षेत्रतस्तु प्रतरासङ्ख्येयभागवत्यसङ्ख्येयश्रेणीनां ये प्रदे-
शास्तत्सङ्ख्यानि भवन्ति । ननु प्रतरासङ्ख्येयभागे असंख्ये-
या योजनकोट्याऽपि भवन्ति, तत्किमेतदवत्यणि क्षेत्रे या
नभःश्रेण्या भवन्ति ता इह गृह्यन्ते ? , नेत्याह— ' तासि शं
सेडीणं विक्खंभसूई ' त्यादि, तासां श्रेणीनां विक्कम्भसूचिः-
विस्तरश्रेणिर्ज्ञेयति शेषः । कियतीत्याह— ' अंगुली ' त्यादि,
अङ्गुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रे यः श्रेणिः-राशिस्तत्र किलासं-
ख्ययानि वर्गमूलानि तिष्ठन्त्यतः प्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्ग-
मूलं प्रत्युत्पन्नं-गुणितं तथा च सति यावत्पञ्च श्रेणयो
लब्धा एतावत्प्रमाणा श्रेणीनां विक्कम्भसूचिर्भवति; एता-
वत्पञ्च श्रेणयोऽत्र गृह्यन्त इत्यर्थः, इदमुक्तं भवति-अङ्गुलप्रमाणे
प्रतरक्षेत्रे किलासत्कल्पनया षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते २५६,
श्रेणीनां भवतस्तद्यथा-अत्र प्रथमवर्गमूलं षोडश १६ द्विती-
यं चत्वारः ४ चतुर्थिः षोडश गुणिता जानाश्चतुःषष्टिः, एषा
चतुःषष्टिरपि सङ्कावताऽसंख्येयाः श्रेणयो मन्तव्याः, एता-
वत्संख्या श्रेणीनां विस्तरसूचिर्बिह प्राज्ञा । ' अहव शं '

मित्यादि, श्रमिति वाक्यालङ्कारे, अथवा-अन्येन प्रकारेण
प्रस्तुतोऽर्थ उच्यते इत्यर्थः, ' अहव शं ' ति कच्चित्पाठः, स
सैवं व्याख्यायते-अथवा-नेप पूर्वोक्तः प्रकारोऽपि तु प्रका-
रान्तरणं प्रस्तुतोऽर्थोऽभिधीयते इति भावः, समुदितो वाऽ
यंशब्दोऽथवाशब्दस्यार्थे वर्तते, तदेव प्रकारान्तर्गमाह—' अं-
गुलवीयवगमूलघणे ' त्यादि, अङ्गुलप्रमाणप्रतरक्षेत्रवर्ति-
श्रेण्योऽर्थो द्वितीयवर्गमूलमन्तरं चतुष्टयरूपं दर्शितं तस्य यो
घनः-चतुःषष्टिलक्षणस्तत्प्रमाणाः-तत्संख्याः श्रेणयोऽत्र
गृह्यन्त इति, प्रकरणेव भिद्यते अर्थस्तु स एवंति, तदेव क-
ल्पनया चतुःषष्टिरूपाणां सङ्कावताऽसंख्ययानां श्रेणीनां
यः प्रदर्शयति श्रेण्यवत्संख्यानि नारकाणां, बज्रवैक्रियाणि
प्राप्यन्त इति । अनु० ।

श्रेणिप्रकरणयाह—

सत्त सेडीओ पम्पत्ताओ, तं जहा—उज्जुआयया सेडी
एगोयओ वंका दुहतो वंका एगओ खुहा दुहओ खुहा
चक्कवाला अद्वचक्कवाला । (सू० ५८१)

' सत्त सेडी ' त्यादि, श्रेणयः प्रदेशपङ्क्तयः श्रृङ्गी-सरला सा
चासावायता च दीर्घा श्रृङ्गायता स्थापना(-) ' एगओ वंका '
एकस्यां दिशि वक्ता । स्थापना(८) ' दुहओ वंका ' उभयतो व-
क्ता स्थापना(५) ' एगओ खुहा ' एकस्यां दिश्यङ्कुशाकारा(३)
' दुहओ खुहा ' उभयतोऽङ्कुशाकारा(३०८) चक्कवाला वलयाकृ-
तिः (०) अद्वचक्कवाला अर्द्धवलयाकाराति (१) एताश्चैकतां
वक्तायालोकपर्यन्तप्रदेशोपक्षया संभाव्यन्ते । स्था० ७ डा०
३ उ० ।

उज्जुआयताए सेडीए उववज्जमाणे एगसमइएणं
विग्गहेणं उववज्जओ, एगओ वंकाए सेडीए उववज्ज-
माणे दुममइएणं विग्गहेणं उववज्जओ, दुहओ वंकाए
सेडीए उववज्जमाणे तिममइएणं विग्गहेणं उववज्जओ से
तेणंहेणं गोयमा ! जाव उववज्जओ ।

तत्र ' उज्जुआयताए ' ति यदा मरणस्थानांपक्षयोत्पत्ति-
स्थानं समंश्रेण्या भवति तदा श्रृङ्गायता श्रेणिर्भवति,
तथा च गच्छन्त एकसामयिकी गतिः स्यादित्यत उच्यते—
' एगसमइएणं ' मित्यादि, यदा पुनर्मरणस्थानादुत्पत्तिस्था-
नंमकप्रतरे विध्रेण्या वर्तते तदैकता वक्ता श्रेणिः स्यात्,
समयद्वयेन चोत्पत्तिस्थानप्राप्तिः स्यादित्यत उच्यते—' एग-
ओ वंकाए सेडीए उववज्जमाणे दुममइएणं विग्गहेणं '
मित्यादि, यदा तु मरणस्थानादुत्पत्तिस्थानमधस्तुन उप-
रितने वा प्रतरे विध्रेण्या स्यात्तदा द्विवक्ता श्रेणिः स्यात्
समयत्रयेण चोत्पत्तिस्थानावाप्तिः स्यादित्यत उच्यते—' दुह-
ओ वंकाए ' इत्यादि । भ० ३४ श० १ उ० ।

सेडीओ शं भंते ! दव्वट्टयाए किं संखेओओ असंखे-
ओओ अणंताओ ? , गोयमा ! नो संखेओओ नो असं-
खेओओ, अणंताओ । पाईसपडीणायताओ शं भंते ! सेडी-

ओ दव्वट्टयाए किं संखेज्जाओ एवं चेव ३ , एवं दाहिणुत्तरायताओ वि एवं उड्डमहायताओ वि । लोगागासमेढीओ गं भंते ! दव्वट्टयाए किं संखेज्जाओ अमंखेज्जाओ अणंताओ ? , गोयमा ! नो मंखेज्जाओ अमंखेज्जाओ नो अणंताओ , पाईणपडीणायताओ गं भंते ! लोगागासमेढीओ दव्वट्टयाए किं संखेज्जाओ एवं चेव , एवं दाहिणुत्तरायताओ वि , एवं उड्डमहायताओ वि । अलोयागामसेढीओ गं भंते ! दव्वट्टयाए किं संखेज्जाओ , अमंखेज्जाओ अणंताओ ? , गोयमा ! नो मंखेज्जाओ , नो अमंखेज्जाओ , अणंताओ । एवं पाईणपडीणायताओ वि एवं दाहिणुत्तरायताओ वि एवं उड्डमहायताओ वि । सेढीओ गं भंते ! पएसट्टयाए किं मंखेज्जाओ जहा दव्वट्टयाए तथा पएसट्टयाए वि ० जाव उड्डमहायताओ वि मव्वाओ अणंताओ । लोयागामसेढीओ गं भंते ! पएसट्ट ० किं संखेज्जाओ पुच्छा गोयमा ! मिय संखे ० सिय अमं ० नो , अणंताओ , एवं पाईणपडीणायताओ दाहिणुत्तरायताओ वि एवं चेव उड्डमहायताओ वि नो मंखेज्जाओ अमंखे ० नो अणंताओ ॥ अलोगागासमेढीओ गं भंते ! पएसट्टयाए पुच्छा , गोयमा ! मिय संखेज्जाओ मिय अमंखे ० सिय अणंताओ पाईणपडीणायताओ गं भंते ! अलोया पुच्छा , गोयमा ! नो मंखेज्जाओ नो अमंखेज्जाओ अणंताओ , एवं दाहिणुत्तरायताओ वि , उड्डमहायताओ पुच्छा , गोयमा ! मिय मंखेज्जाओ मिय असंखेज्जाओ सिय अणंताओ । (मू० ७२८) ।

‘ सेढी ’ इत्यादि , श्रेणीशब्देन स्वयद्यपि पाङ्कमात्रमुच्यते तथाऽपीहाकाशप्रदेशपङ्क्तयः श्रेण्यो प्राज्ञाः , तत्र श्रेण्योऽविचक्षितलोकालोकभेदभेदेन सामान्याः १ तथा ता एव पूर्वापरायताः २ दक्षिणोत्तरायताः ३ ऊर्ध्वाधरायताः ४ एवं लोकसम्यग्निध्याऽलोकसम्यग्निध्या इति , तत्र सामान्ये श्रेणीप्रश्ने ‘ अणताओ ’ इति सामान्याकाशस्तिकायस्य श्रेणीनां विचक्षितत्वादनन्तास्ताः , लोकाकाशश्रेणीप्रश्ने स्वसङ्ख्याता एवं ताः , असङ्ख्यातप्रदेशात्मकत्वाल्लोकाकाशस्य , अलोकाकाशश्रेणीप्रश्ने पुनरनन्तास्ताः , अनन्तप्रदेशात्मकत्वादलोकाकाशस्य । तथा ‘ लोगागासमेढीओ गं भंते ! पएसट्टयाए ’ इत्यादि ‘ मिय संखेज्जाओ मिय असंखेज्जाओ ’ इति अस्यैव सृष्टिकारव्याख्या—लोकवृत्ताभिप्रायस्तस्यालोकं प्रविष्टस्य दन्तकस्य याः श्रेण्यस्ता द्वित्रादिप्रदेशा अपि संभवन्ति तेन ताः सङ्ख्यातप्रदेशा लभ्यन्ते तथा असङ्ख्यातप्रदेशा लभ्यन्त इति , टीकाकारस्तु साक्ष्यपट्टिद्वारे खेह प्राह—‘ परिमंडलं जहणं , भणियं कडजुम्मवाट्टियं लोए । तांगाययसेढीणं , संखेज्जापएसिया किह रु ? ॥ १ ॥ दां दां दिसासु एक-कओ य विदिंसासु एस कडजुम्मं । पढमपरिमंडलाओ , बुद्धां किं जाव लोगतं ॥ २ ॥ ’ इत्यादि , परिहारास्तु—‘ अट्ट मया पसज्जइ , एवं

लोगस्स न परिमंडलया । वट्ठालेहेण तओ , बुद्धां कडजुम्मिया जुत्ता ॥ ३ ॥ ’

एवं च लोकवृत्तपर्यन्तश्रेण्यः संख्यातप्रदेशात्मिका भवन्तीति ‘ नो अणताओ ’ इति लोकप्रदेशानामनन्तत्वाभावात् . ‘ उड्डमहायताओ ’ ‘ नो संखेज्जाओ असंखेज्जाओ ’ इति यत् उस्तासामुच्छ्रितानामूर्ध्वलोकान्तादधालोकान्ताऽधोकांतादूर्ध्वलोकान्ताऽन्ते प्रतिघाताऽतस्ता असंख्यातप्रदेशा एवेति , या अप्यधालोकका-

पू०

००००००
००००००००
००००००००००००
००००००००००००००
००००००००००००००००
००००००००००००००००००
००००००००००००००००००००
००००००००००००००००००००००

१०

णतो ब्रह्मलोकतिर्यग्प्रदेशान्ताडोत्तिष्ठन्ते ता अपि न संख्यातप्रदेशा लभ्यन्ते , अत एव सूत्रवचनादिति । ‘ अलोगागासमेढीओ गं भंते ! पएसट्टयाए ’ इत्यादि , ‘ मिय संखेज्जाओ मिय असंखेज्जाओ ’ इति यदुक्तं तत्सर्वं लुप्तकप्रतरप्रत्यासत्ता ऊर्ध्वाधरायता अधालोकधर्णीराधिन्यवयमेव , ता हि आदिमाः संख्यातप्रदेशास्ततोऽसंख्यातप्रदेशास्ततः परं त्वनन्तप्रदेशाः , तिथगायतास्वलोकश्रेण्यः प्रदेशतोऽनन्तता एवेति ।

सेढीओ गं भंते ! किं माइयाओ सपज्जवमियाओ-१ , साईयाओ अपज्जवसि ० २ अणादीयाओ सपज्जवमियाओ ३ अणादीयाओ अप ० ४ , गोयमा ! नो सादीयाओ सप ० नो सादीयाओ अप ० शो अणादीयाओ सप ० अणादीयाओ अप ० एवं ० जाव उड्डमहायताओ , लोयागासमेढीयाओ गं भंते ! किं सादीयाओ सप ० पुच्छा , गोयमा ! सादीयाओ सपज्जवमियाओ नो सादीयाओ अपज्जवमियाओ नो अणादीयाओ सपज्जव ० नो अणादीयाओ अपज्ज ० एवं ० जाव उड्डमहायताओ । अलोयागामसेढीओ गं भंते ! किं सादीयाओ सप ० पुच्छा , गोयमा ! मिय साईयाओ सपज्जवमियाओ १ मिय साईयाओ अपज्जवमियाओ २ मिय अणादीयाओ सपज्जवमियाओ ३ मिय अणादीयाओ अपज्जवमियाओ ४ , पाईणपडीणायताओ दाहिणुत्तरायताओ य , एवं चेव , नवरं नो सादीयाओ सपज्जवमियाओ मिय साईयाओ अपज्जवमियाओ सेसं तं चेव , उड्डमहायताओ ० जाव ओहियाओ तहेव चउभंगो । सेढीओ गं भंते ! दव्वट्टयाए किं कडजुम्माओ तेओयाओ ? पुच्छा , गोयमा ! कडजुम्माओ नो तेओयाओ नो दावरजुम्माओ नो कलियोगओ एवं ० जाव उड्डमहायताओ , लोगागासमेढीओ एवं चेव , एवं अलोगागासमेढीओ वि । सेढीओ गं भंते ! पएसट्टयाए किं कडजुम्माओ पुच्छा , एवं चेव एवं ० जाव उड्डमहायताओ । लोगागासमेढीओ गं भंते ! पएसट्टयाए पुच्छा , गोयमा ! मिय कडजुम्माओ नो तेओयाओ मिय दावरजुम्माओ नो कलिओगाओ

एवं पाईणपडीणायताओ वि दाहिणुत्तरायताओ वि । उड्ड-
महाययाओ शं पुच्छा, गोयमा ! कडजुम्माओ, नो ते
ओगाओ नो दावरजुम्माओ नो कलियोगाओ । अलोगा-
गाससेढीओ शं भंते ! पएमदुयाए पुच्छा, गोयमा ! सिय
कडजुम्माओ ० जाव सिय कलिओगाओ, एवं पाईणपडीण-
यताओ वि एवं दाहिणुत्तरायताओ वि, उड्डमहायताओ वि
एवं चेव, नवरं नो कलिओगाओ ममं तं चेव । (सू० ७२६)
कति शं भंते ! सेढीओ पम्प०?, गोयमा ! सत्त मेढीओ पम्प-
साओ, तं जहा-उजुआयता एगओ वंका दुहओ वंका ए-
गओ खहा दुहओ खहा चकवाला अदुचकवाला । परमा-
णुपोगलाणं भंते ! किं अणुमेढिं गती पवत्तति विमेढिं
गती पवत्तति ?, गोयमा ! अणुमेढिं गती पवत्तति नो विमे-
ढिं गती पवत्तति । दुपएमियाणं भंते ! खंधाणं अणुमेढिं
गती पवत्तति विमेढिं गती पवत्तति एवं चेव, एवं ० जाव
अणंतपएमियाणं खंधाणं । नेरइयाणं भंते ! किं अणुमेढिं
गती पवत्तति विमेढिं गती पवत्तति एवं चेव, एवं ० जाव
वमाणियाणं । (सू० ७३०)

‘ सेढीओ शं भंते ! किं साइयाओ ’ इत्यादिप्रश्नः । इह
च श्रेणयोऽविशेषितत्वाद्या लोके चालोके च तासां सर्वासां
ग्रहणं, सर्वग्रहणाच्च ता अनादिका अपर्यवसितार्थेत्येक
एव भङ्गकोऽनुमन्यते शेषभङ्गकत्रयस्य तु प्रतिषेधः । ‘ लो-
गागाससेढीओ शं ’ मित्यादौ तु ‘ साइयाओ सपज्जवसि-
याओ ’ इत्येको भङ्गकः सर्वश्रेणीभेदधनुमन्यते, शेषाणां
तु निषेधः, लोकाकाशस्य पारमितादिति । ‘ अलोगागा-
ससेढी ’ त्यादौ ‘ सिय साइयाओ सपज्जवसियाओ ’ ति
प्रथमो भङ्गकः लुल्लकप्रतरप्रत्यासत्तौ ऊर्ध्वागतश्रेणीर्गाध-
त्याऽवसेयः, ‘ सिय साइयाओ अपज्जवसियाओ ’ ति द्वितीयः,
स च लोकान्तादधरारभ्य, सर्वतोऽवसेयः ‘ सिय अणाइया-
ओ सपज्जवसियाओ ’ ति तृतीयः, स च लोकान्तसन्निधौ
श्रेणीनामन्तस्य विषयत्वात्, ‘ सिय अणाइयाओ अपज्जव-
सियाओ ’ ति चतुर्थः, स च लोकं परिहृत्य याः श्रेण्यस्त-
वपत्तयन्ति । ‘ पाईणपडीणायताओ ’ इत्यादौ ‘ नो साइयाओ
सपज्जनसियाओ ’ ति अलोके निर्यकश्रेणीनां सार्धत्वेऽपि
सपर्यवसितत्वस्याभावात् प्रथमो भङ्गः, शेषास्तु त्रयः सं-
भवन्त्यत एवाह-‘ सिय साइयाओ ’ इत्यादि । ‘ सेढीओ
शं भंते ! दव्वदुयाए किं कडजुम्माओ ? ’ इत्यादि प्रश्नः,
उत्तरं तु—‘ कडजुम्माओ ’ ति, कथं ?, वस्तुस्वभावात्,
एवं सर्वा अपि, यः पुनर्लोकालोकश्रेणीषु प्रदेशायतया वि-
शेषोऽसाधुक्यते-तत्र ‘ लोगागाससेढीओ शं भंते ! पए-
मदुयाए ’ इत्यादौ स्यात् कृतयुग्मा अपि स्यात् द्वापरयुग्मा
इत्येतदेवं भावनीयं—रुक्कादर्जादग्भ्य यत्पूर्वं दक्षिणं वा
लोकादर्जं तदितरेण तुल्यमतः पूर्वापरश्रेणयो दक्षिणोत्तर-
श्रेण्यश्च समसंख्यप्रदेशाः, ताश्च काश्चित् कृतयुग्माः का-
श्चिद् द्वापरयुग्माश्च भवन्ति न पुनस्तद्विजप्रदेशाः कस्यो-

जप्रदेशा वा, तथाहि—असङ्गावस्थापनया दक्षिणपूर्वाद्
रुक्कप्रदेशात्पूर्वतो यल्लोकश्रेण्यर्द्धं तत्प्रदेशशनमानं भवति
यच्चापरदक्षिणाद् रुक्कप्रदेशादपरतो लोकश्रेण्यर्द्धं तदपि प्र-
देशशनमानं, ततश्च शतद्वयस्य चतुष्कापहारं पूर्वापरायत-
लोकश्रेण्याः कृतयुग्मता भवति, तथा दक्षिणपूर्वाद् रुक्क-
प्रदेशादक्षिणो योऽन्यः प्रदेशस्तत आग्भ्यापरतो यल्लो-
कश्रेण्यर्द्धं तद्वयनवतिप्रदेशमानं, यच्चापरदक्षिणायताद् रुक्क-
प्रदेशादक्षिणो योऽन्यः प्रदेशस्तत आग्भ्यापरतो लो-
कश्रेण्यर्द्धं तदपि च नवनवतिप्रदेशमानं, ततश्च द्वयाने-
वनवत्योर्मिलनं चतुष्कापहारे च पूर्वापरायतलोकश्रेण्या
द्वापरयुग्मता भवति, एवमन्यास्तपि लोकश्रेणीषु भावना
कार्या, इह खेयं समग्रमाथा—“ तिरियाययाउ कडवा-य-
राउ लोगस्स संखऽसंखा वा । सेढीओ कडजुम्मा, उड्ड-
महेआययमसंखा ॥ १ ” इति (निर्यगायताः कृतयुग्माः
लोकस्य संख्याता असंख्याता वा । श्रेण्यः कृतयु-
ग्माः ऊर्ध्वाध्रमायताः अनेख्याताः ॥ १ ॥) तथा
‘ अलोगागाससेढीओ शं भंते ! पएमे ’ त्यादौ
‘ सिय कडजुम्माओ ’ ति याः लुल्लकप्रतर—द्वयमा-
मीप्यात्तिरक्षीनतयोत्थिता याश्च लोकमस्पृशन्त्यः स्थि-
तास्ता वस्तुस्वभावात्कृतयुग्माः, यावत्करणात्—‘ सि-
य तेओयाओ सिय दावरजुम्माओ ’ ति दृश्यं, तत्र च
याः लुल्लकप्रतरद्वयस्याधस्तनादुपरितनाद्वा प्रतरावृत्तिता-
स्तास्त्योजाः, यतः लुल्लकप्रतरद्वयस्याध उपरि च प्रदे-
शतो लोकस्य वृद्धिभावेनालोकस्य प्रदेशत एव हानिभा-
वादेकैकस्य प्रदेशस्यालोकश्रेणीभ्योऽपगमा भवतीति, एव
तवनन्तराभ्यामुत्थिता द्वापरयुग्माः, ‘ सिय कलिओगाओ ’
ति तदनन्तराभ्यामेवोत्थिताः कर्होजाः, एवं पुनः पुन-
स्ता एव यथासम्भवं वाक्या इति । ‘ उड्डाययाणं ’ मित्या-
दि, इह लुल्लकप्रतरद्वयमानेन या उत्थिता ऊर्ध्वायतास्ता-
द्वापरयुग्माः तत ऊर्ध्वमधर्धकैकप्रदेशवृद्ध्या कृतयुग्माः
काश्चिच्चकप्रदेशवृद्ध्याऽन्यत्र वृद्धयभावेन द्याजाः, कर्हो-
जास्त्वह न संभवन्ति वस्तुस्वभावात्, एतच्च भूमौ लो-
कमालिख्य केदाराकारप्रदेशवृद्धिमन्ते ततः सर्वं भावनी-
यमिति । अथ प्रकारान्तरेण श्रेणीप्रकरणमाह—‘ कइ शं ’
मित्यादि, श्रेण्यः-प्रदेशपङ्क्तयो जीवपुद्गलसञ्चरणविशेषिताः
तत्र ‘ उज्जुयायत ’ ति अजुध्यासावायता चेति अजुध्यायता
यया जीवाद्य ऊर्ध्वलोकादेरधोलोकादौ अजुतया या-
न्तीति, ‘ एगओ वंका ’ ति ‘ एकत ’ एकस्यां दिशि ‘ वड्ढा ’
वक्रा यया जीवपुद्गला अजु गत्वा वक्रं कुर्वन्ति श्रे-
ण्यन्तरेण यान्तीति, स्थापना जैधम्—(—) ‘ दुहओ वं-
का ’ ति यस्यां वागहयं वक्रं कुर्वन्ति सा द्विधावक्रा, इ-
यं चोर्ध्वक्षेत्रादग्भ्यदिशोऽधःक्षेत्रे वायव्यदिशि गत्वा य
उत्पद्यते तस्य भवति, तथाहि—प्रथमसमये आग्भ्या-
स्तिर्यग् नैर्ऋत्या याति ततस्तिर्यगेव वायव्यां ततोऽधो
वायव्यामेवेति, त्रिसमयेयं त्रसनाख्या मध्ये बहिर्वा भ-
वतीति, ‘ एगओ खहा ’ ति यया जीवः पुद्गलो वा नाख्यां
वामपार्श्वादेस्तां प्रविष्टस्तथैव गत्वा पुनस्तद्वामपार्श्वादाबु-
त्पद्यते सा एकतः सा, एकस्यां दिशि वामादिपार्श्वलक्ष-
णायां अस्य—आकाशस्य लोकनाडीव्यतिरिक्तलक्षणस्य

भावादिनि, इयं च द्वित्रिचतुर्विधोपनाऽपि क्षेत्रविशेषाधि-
तानि भेदतोक्ता, स्थापना चयेम्—[८] दुहन्ना खद 'सि ना-
इथा घामपाभ्यादीनां द्विप्रविषय तयैव गत्याऽस्या एव द-
क्षिणपाभ्यादी ययान्पद्यते सा द्विधा सा, नाडिबहिर्भूत-
योवांमक्षिणपाभ्यालक्षणेयोर्योगाकाशयोस्तया स्पृष्टत्वादि-
ति । स्थापना चयेम्—[९] 'चक्रवाले'ति चक्रवाले-मण्डले ।
ततश्च यथा मण्डलेन परिभ्रम्य परमाणवादिरुत्पद्यते सा
चक्रवाला, सा चैवम्—० 'अक्षचक्रवाला'ति चक्रवाला-
ङ्कुरा, सा चैवम्—[१०] । अनन्तरं श्रेण्य उक्ताः, अ-
थ ता एवाधिकृत्य परमाण्वादिगतिप्रज्ञापनायाह—'परमा-
णुपागगलागं भेते' । इत्यादि, 'अणुसैदि'ति अनुकूला-पूर्वा-
दिदिगभिमुखा श्रेण्यत्र तदनुश्रेणि, तद्यथा भयत्येवं गतिः
प्रवर्तते, 'विसैदि'ति विरुद्धा विदिगाश्रिता श्रेणी यत्र
तद्विश्रेणि, इदमपि क्रियाविशेषणम् । भ० २४ श० ३ उ० ।
का० म० । ज० । रा० । श्रेण्यो भयनपतीनां परमाण्वावधार-
णाय द्रष्टव्याः । पं० से० २ द्वार । ज० । ने० । आ० म० ।
सम्प्रति श्रेणिनिरूपणमाह—'तद्दीर्घपणसा सैदि'ति-
स एव घनीकृतलोकः सप्तज्जुप्रमाणो दीर्घं दैर्घ्यं यस्याः
सा तद्दीर्घा एकप्रदेशान् दीप्ताप्रधानन्वाभिदेशस्य एकै-
काकाशप्रदेशा शक्तिः श्रेणिनिन्युच्यते । एतेन च यत्र कु-
त्राप्यविशेषितायाः श्रेणः सामान्येन ग्रहणं तत्र सर्वत्रास्य
घनीकृतलोकस्य सैवन्धनीयमेव सप्तज्जुप्रमाणा एकप्रदे-
शिका श्रेणिग्राह्या । कर्म० ४ कर्म० । क० प्र० । पं० से० ।
अनन्तरं निर्णीतप्रमाणाङ्गुलेन यद्योजने तेन योजनेना-
संख्येययोजनकोटाकोटयः संवर्तितसमचतुरस्रीकृतलोकस्यै-
का श्रेणिः । अनु० । ('किङ्कमर' शब्दे तृतीयभागे ५१०
पृष्ठे संयमश्रेण्यः ।)

अथ श्रेणिप्ररूपणमाह—

अविभागपलिच्छेद्या, ठाणंतरकंडेय य छट्टाणा ।

हिट्टा पज्जवमाणे, वड्डी अप्पावहुं जीवा ॥ ८३३ ॥

अविभागपरिच्छेदप्ररूपणा स्थानान्तरप्ररूपणा कण्डकप्र-
रूपणा पङ्कस्थानप्ररूपणा अधःप्ररूपणा पर्यवसानप्ररू-
पणा वृद्धिप्ररूपणा अल्पबहुत्वप्ररूपणा जीवप्ररूपणा चा-
मूनि प्रतिद्वाराणि ।

तद्यथा—

आलावगणखविरहिय-मविरहियं फासणा परूवणया ।

गणणपयसेदिअक्खर-भागेअप्पावहुं समया ॥ ८३४ ॥

आलापकप्ररूपणा गणनाप्ररूपणा विरहितप्ररूपणा अ-
विरहितप्ररूपणा श्रेण्यपहारप्ररूपणा अल्पबहुत्वप्ररूपणा
समयप्ररूपणा चेति द्वारगाथाद्वयम् । वृ० ३ उ० ।

सैदिआयय-श्रेणयायत-न० । प्रदेशिकश्रेणिरूपे आयते, भ०
२४ श० ३ उ० ।

सैदिचारण-श्रेणिचारण-पुं० । चतुर्योजनशतोच्छिन्नस्य नि-
पद्यस्य नीलस्य वा अष्टपङ्क्तिच्छिन्ना श्रेणिमुपर्यधो वा
पार्श्वमक्षोपेतोपपूर्वकमुत्तरणावतरणनिपुणं चापणभेदे, प्रव०
६८ द्वार । ग० ।

सैदितव-श्रेणितपस्-न० । श्रेणिः—पङ्क्तिस्तदुपलक्षितं तपः
श्रेणितपः । चतुर्थादिक्रमेण क्रियमाणं परमाणान्ते तपोभेद,
उत्त० ३० अ० । ('अणुसण' शब्दे प्रथमभागे ३०३ पृष्ठे द-
र्शितमेतत् ।)

सैदिसय-श्रेणिशत-न० । श्रुज्वायतादिश्रेणिप्रधाने शते,
भ० ३४ श० १ उ० ।

सैण-श्येन-पुं० । पक्षिविशेषे, सूत्र० १ श्रु० २ अ० १ उ० ।

प्रव० । नगरानगरीवास्तव्यस्य वस्तुभेदितः स्थनामख्याते
पुत्र, ध० २ अधि० । काश्चीनगरवास्तव्यं स्थनामख्याते
अष्टानि, ध० २० ।

इयनश्रेष्ठिकथा चयेम्—

इह अन्धि पुगी कंती—कंचणचिन्त्यइयंइहकलिया ।

नन्ध य सैणा सिट्टी, कुवल्लयमाला पिप्या तस्स ॥ १ ॥

ताणं च तिस्स पुत्ता, सिट्टीगिहे मासस्समणपारणय ।

भिक्षस्समणुपावट्ठा, कयावि साह चउत्ताणो ॥ २ ॥

गहिउं सत्तुगथाल, सिट्टी उट्टुइ भात्त स दाउं ।

संसत्ता सुहुमाजएहि, मम न कप्पंति भणइ मुणी ॥ ३ ॥

का पण्णात्ता ति बुत्तं—मि सिट्टीणा दंसए मुणी तस्स ।

तव्वत्ताजए उवर-त्त कुंमदायणउवाणस्स ॥ ४ ॥

तां तइयदिवसदहिये—मि होइए दंसए तहव जिए ।

अह सिट्टी से होएइ, मोयमाणं भणियथाल ॥ ५ ॥

विसमोयगा इमं, मुणि-कहिए स भणइ कहं, मुणी आह ।

जा इह लगइ सा मर-इ मच्छिया, पिच्छु, नणु सिट्टी ॥ ६ ॥

तां सो विमिहयहिंयाओ, जणइ विसदायणं कहसु मज्झ ।

पच्चाह साहुपवरां, जा कम्मयरी मया कल्ल ॥ ७ ॥

किं तीइ कयमिमं, इय पुट्टु साह भणइ जह तुमए ।

सकुड्ढंण वि अमुणे, अवराहं ताजिया सा उ ॥ ८ ॥

तां तीए तुमह कए, विरुज्जुत्ता मोयगा इमं विहिंया ।

तह अत्तणो निमित्तं, विसरहिंया मोयगा बुद्धि ॥ ९ ॥

तां अइलुहाइयाण, संभनमणाइ मोयगा तीए ।

विससंजुत्ताभुत्ता, पंचत्तं तक्खणा पत्ता ॥ १० ॥

विसमावसवाज्जयं इह, थाले पुण मोयगाण दुग्गेव ।

सत्ता सव्वं सविमा, तो मज्झ इमे न कप्पंति ॥ ११ ॥

जइ कहवि इमं तुमए, सकुड्ढंणवि भिक्षिया हुंता ।

तां पावेतो मरणं, तमस्सराणां धम्मपरिमुक्ता ॥ १२ ॥

तत्तां सैणा पुच्छइ, धम्मं पत्तो मुणी उ सट्ठाणं ।

भिक्षवणएहि धम्मो, न कहिज्जइ इय भणुण ॥ १३ ॥

अह मज्झगहं सिट्टी, सकुड्ढंणं गंतु साहुमूलंमि ।

पणमिय पुच्छइ धम्मं, एवं स कहइ साह वि ॥ १४ ॥

जह सुरकरी करीसुं, अमरेसु हरी गिरिसु कणयगिरी ।

तह धम्मंसु पहाणां, दाणाई चउह जिणधम्मो ॥ १५ ॥

तत्थ वि सुनिकाइयक—म्मधम्मजलहरसमो तवो पवरो ।

तत्थ वि य विसंजिज्जइ, सज्झाओ जणिमं भणियं ॥ १६ ॥

कम्ममसंजिज्जभवं, खंभइ अणुनमयमेव आउत्तो ।

अणयरांमि वि जोगं, सज्झायंमि य विसंसेण ॥ १७ ॥

चारसावहंमि वि तंथ, संभितेरवाहिंर कुमलविट्ठे ।

नधि अन्धि नधि य होही, सज्झायसमं तवो धम्मं ॥ १८ ॥

जम्भो—

सज्जापण पमस्यं, भाणं जाणइ य सव्वपमस्यं ।
सज्जाप वट्ठतो, खणं खणं जाइ वेरगं ॥ १६ ॥
उट्ठमह तिरियनरण, जोइसवेमाणिया य सिद्धी य ।
सव्वो लोमालोमो, सज्जायविउस्स पच्चक्खो ॥ २० ॥
इय सोउं तुट्ठमणो, सेणो सम्मं गहिणु गिहिधम्मं ।
सज्जायभिरगहजुयं, नमिउं च मणिं गम्भो सगिहं ॥ २१ ॥
तो धम्मकम्मनिरण, सज्जायपरे सया वि सिद्धिमि ।
बहिंयविहंय पसरिय-पुत्तपुत्ताइसंताणं ॥ २२ ॥
बहुयाओ बहुयाओ, जेहा नहा कग्गरंति अन्नुअं ।
गालियासणेहा नव्वय-णाओ ण लहोत पुत्ता वि ॥ २३ ॥
भे कलहंते दट्ठं, सिद्धी भिन्नं करेह तो ते उ ।
मग्गंति मूलगंहे, तथेम सिद्धी पयच्छेह ॥ २४ ॥
अह सो पियाइ बुज्जे, बविल्लजुयं नियधरे वि पुत्ताण ।
दाउं संपइ कह ते, होहिंस तो भणइ इय सिद्धी ॥ २५ ॥
जस्स मणआलघाले, वट्ठइ जिणुनाहधम्मकण्णतक ।
भवणेण धणेण परेण, वा वि का तस्स किं गणणा ॥ २६ ॥
सा पुण ते पइ जंपइ, संपइ भिक्खं भमसु गहियवयं ।
तह निवसेसु सुसाणं, देवउले सुखगंहे वा ॥ २७ ॥
म भणइ हवसु धीरा, इमं पि काहं कमेण नणु सुयणु ।
वंसमि ताव इहलो-इयं पि धम्मपभावं ते ॥ २८ ॥
इय वुत्तु भस्ति नियमि—त्त मंतिगेहंमि गंतु सादेइ ।
सव्वं कुट्टववत्तं, तप्पुरओ मग्गइ गिहं पि ॥ २९ ॥
मंती वि भणइ मह गिह-मंगं अन्धि त्ति मुग्गहपविट्ठं ।
किंतु सदांसं न कया, वि काहं निवसेइ ते गिह ॥ ३० ॥
जइ पुत्त धम्मपभावं-ण पभविद्धी वंतरो न तुह किंचि ।
सो तयणु सउणगंठि, बंधिय पत्तो गिहे तम्मि ॥ ३१ ॥
निस्सीहियं करंउं, अणुजाणाविय गम्भो गिहस्संतो ।
पाइकमिऊण य इरियं, एवं च करेइ सज्जायं ॥ ३२ ॥

तथाहि—

गयमेअज महामणि-खंदगसासाइ साहुचरियाइ ।
सुमरंतो कह कुण्णसि, इत्तिर्यामिंत्तं चरं जीव ! ॥ ३३ ॥
पिच्छसु पाणविणसे, वि नेव कुण्णंति ज महासत्ता ।
तुज्ज पुण हीणसत्त-स्स वयणमिंत्तं वि एस खमा ॥ ३४ ॥
वे जीव ! सुह दुहसुं, निमित्तमिंत्तं परां जियाणं ति ।
सकयफले भुजंतो, कीस मुहा कुण्णसि परस्स ॥ ३५ ॥
हा हा मोहविमूढा, विहवे य घरं य मुच्छिया जीवा ।
निहणंति पुत्तमिंत्तं, भमंति तो चउगइभवम्मि ॥ ३६ ॥
एवं सो सज्जायं, करेइ जा जामिणीइ जामदुगं ।
ता धंतरेण सुणिउं, पाइट्टचित्तंण इय भाणियं ॥ ३७ ॥
मह भवजलहिम्म निम-जियस्स पोथाइयं तप साहु ।
सो हं अमरो एयं, गेहं उव्यासियं जण ॥ ३८ ॥
तो कहइ सेणपुट्ठा, स धंतरो भइ ! पयगेहस्स ।
अहमासि पुरा सामी, अहंसि पुत्ता दुवे मज्झ ॥ ३९ ॥
तेसु लहं अइट्ठा, दिंसें सव्वं पि तस्स गिहसारं ।
हाऊणं किंपि मए, भिन्नगिहं ठाविआ जिट्ठो ॥ ४० ॥
तो कहिउं रायउले, तेणं मागाविओ अहं सहसा ।
लहुभायरं धरावियं, गेहमिणं अण्णणा गहिये ॥ ४१ ॥
लहुबंधु गुत्तीए, मओ अहं इत्थ वंनरो जाओ ।

२८७

जिट्ठसुययिलसियमिणं, नायं मे निवयनाणेण ॥ ४२ ॥
ततो कुविणं मए, जिट्ठसुओ विहणिओ सपरिवारे ।
अओ वि वसइ जो इह, रयणीइ तयं हसामि पुवं ॥ ४३ ॥
संपइ तुह सज्जायं, सोउं बुट्ठा विमुक्कवरेण य ।
तं मज्झ गुरु तो तुह, सनिहाणमिणं गिहं दिंसें ॥ ४४ ॥
निहिटाणं च कहेउं, खणंण अमरो अइंसणी इओ ।
सिद्धी वि इमं गोसे, साहइ निवमंतिमाईणं ॥ ४५ ॥
तो विमिहओ नरिंदा, तुट्ठा वरसच्चिवसयणपमुहजणा ।
पुत्ता उवसंतणा, जाया जाया वि धम्मपरा ॥ ४६ ॥
जियअतं रिऊमेणो, सेणो वि चिरं करंति गिहिधम्मं ।
गहिऊण य पव्वज्जं, पत्ता सासयपयं कमसो ॥ ४७ ॥

इयं सदैवं स्फुटशुद्धभाषः ।

स्वाध्यायनिष्ठोऽजनि निष्ठुतायः ।

विधेकपीयूषमयूखवाज्जी ।

तदत्र सन्तः सततं यतन्ताम् ॥ ४८ ॥

इति इयंश्रेष्ठकथा । घ० १० २ अधि० ३ लक्ष० ।

सेणग-सेनाङ्ग-न० । हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणे सेनाङ्ग, का० १ भू० १८ अ० ।

सेणग-इयनक-पुं० । पक्षिविशेष, खं० प्र० ४ पाहु० । सू० प्र० । सेनक-पुं० । प्रत्यन्तनगरराजस्य जितशंभारमात्यपुत्रे, आ० क० ४ अ० । आ० म० । कृणिकमहागजस्य पूर्वभक्षजीवे, आ० क० ४ अ० । (एतत्कथा 'कृणिक' शब्दे तृतीयभागे ६२६ पृष्ठ उक्ता ।)

सेणा-सेना-स्त्री० । चतुरङ्गकटकममूहे, उल० ३० अ० । हस्त्यश्वरथपदातिसन्नाहसङ्गकुन्तादिसमुदाय, अनु० । विशेष० । वृ० । आव० । आ० म० । सम्भवनाथाजनस्य जनन्याम्, " दो चेव सयसहस्सा, सीसाणं आसि सम्भवजिनस्स । अमितवीरियजुयस्स, सेणाए जियारित्थयस्स ॥ १ ॥ " ति० । प्रव० । आव० । स्थूलभद्रस्वामिनो भगिन्या-म्, आर्यसम्भूतविजयस्यान्तवासिन्याम्, ति० । आ० क० । आ० चू० ।

सेणाकम्म-सेनाकर्मन्-न० । सेनायाः सैन्यस्य कर्म-व्यापारः शत्रुस्माधनलक्षणः, सेनाविषयं वा कर्म-इतिकर्तव्यतालक्षणं सेनाकर्म । सैन्यकर्मणि, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सेणावइ-सेनापति-पुं० । सेनायाः पतिः सेनापतिः । आ० म० १ अ० । नृपतिनिकपितचतुरङ्गसैन्यनायक, प्रका० १६ पदा स्था० । म० । कल्प० । जी० । आघ० । औ० । सकलानाक-नायके, प्रश्न० ४ आध० द्वार । जे० । रा० । स० । आव० । औ० । आ० म० । सूत्र० । अनु० । ज्ञा० । आ० क० । स्था० । प्रव० ।

सेणावइयण-सेनापतिरत्न-ने० । सेनापतिः—सैन्यनायकः स एव रत्नम् । उक्कट्टसेनापती, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सेणावइ-सेनापत्य-न० । सेनापतिः—सैन्यनायकस्तस्य भावः कर्म वा सेनापत्यम् । सैन्यनायकत्वे, औ० । विपा० । जे० ।

मेणि-श्रेणि-स्त्री० । पङ्क्तिः, आवा० १ भू० ६ अ० ३ उ० । रा० । जे० । कुम्भकाराद्यष्टादश प्रकृतयः श्रेणिशब्देनोच्यन्ते । जे० ३ यत्न० । आ० म० ।

सेणिय-श्रेणिक-पुं० । स्वनामक्याते राजगृहनगरराजं, स्त्री० ४ ठा० ३ उ० । कृणिकस्य पिता श्रेणिकराजः । स्त्री० ४ ठा० ३ उ० । आव० । उल० । राजगृहनगरराजस्य प्रसेनजितः पुत्र, आ० क० १ अ० । अन्त० । (श्रेणिकस्य महाराजस्य सुनन्दापेयलायाः पत्न्यः स्वस्वस्थाने दर्शिताः ।) अयमुत्तरभवे महापद्मो नाम तीर्थकरो भविष्यति । आ० ख० ४ अ० । अन्त० । ख० १० । विशेष० । आव० । स० । आ० म० । प्रथ० । आ० क० । दशा० । नि० ख० । भ० । (श्रीलोकजीयो महापद्मस्तथा- 'महापद्म' शब्दं षष्ठं भागं उक्ता ।) स्थाविरस्य आर्य-शान्तिश्रेणिकस्य शिष्य, कल्प० २ अधि० ८ क्षण । न० ।

सेणी-श्येनी-स्त्री० । परिम्राजकप्रयुक्ताया मयूरविषकुर्वणात्मिकायाः प्रतिमग्निध्यायां श्येनविषकुर्वणात्मिकायां विद्यायाम्, नि० १ भू० १ वर्ग १ अ० ।

सेम्-सैन्य-न० । 'पेन एन्' ॥८॥१४८॥ इत्यादौ वर्तमानस्यैव एवम् । संरणं । प्रा० । इत्यश्वरथपदानिवृत्तभनर्तकगायकजनकपुत्रीक, स्त्री० ।

मेयहग-श्यनक-पुं० । पक्षिविशेष, उपा० ७ अ० । जी० ।

सेत-श्वेत-त्रि० । शुक्र, प्रज्ञा० १७ पद ।

सेतई-श्वेतवी-स्त्री० । स्वनामक्यातायां नगर्याम्, आ० म० १ अ० ।

सेधा-सेधा-स्त्री० । भुजसर्पिणीभेदे, जी० २ प्रति० ।

सेक-सेकम्-न० । 'सेकमणि वा' ॥८॥२१५॥ इति धर्मस्य फः । सेका । कफजे मुखमले, प्रा० २ पाद ।

सेभयड-तद्गायड-न० । तस्य विवर्तितस्य भारडे, भ० ५ श० ६ उ० ।

सेमुसी-शेमुषी-स्त्री० । बुद्धी, आ० म० १ अ० । आवा० ।

सेय-श्रेयस्-न० । कल्याण, भ० २ श० १ उ० । स्था० पञ्चा० । शोभनतरे, दश० २ अ० । पो० । सूत्र० । अष्ट० । भा० । ख० । अष्टोरात्रस्य त्रिंशत्सुद्धन्तेषु द्वितीयां सुद्धन्तः श्रेयान् । अ० ७ वक्ष० । पुण्य आत्महित, आत्मा० १ भू० ३ अ० ३ उ० । श्रेयस्कर, सूत्र० १ भू० ३ अ० ३ उ० । श्री० । पश्य, हिते सेयमित्यत्र " स्तमयामशिरोनमः " ॥८॥ १ । ३२॥ इति सूत्रात्पुंस्त्वं न बहुलाधिकारान् । प्रा० ।

श्वेत-त्रि० । शुभ्र, धवल, श्री० । शकस्य देवेन्द्रस्य नाट्यानीकाधिपतौ, स्था० ७ ठा० ३ उ० । दक्षिणात्यानां कुम्भझानामिन्द्र, स्था० २ ठा० ३ उ० । अमणस्य भगवतो महावीरस्य नाट्यानीकाधिपतौ, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सेक-पुं० । सीयन्ते वा यद्यन्ते यस्मिन्नसौ सेकः । कर्म, सूत्र० २ भू० २ अ० । सजले पङ्के, आव० ४ अ० । ख० ।

स्वेद-पुं० । अमजं शरीरजलं, प्रथ० ४० द्वार । नि० ख० । स्था० । तं० । दशा० ।

सेजस्-त्रि० । सकम्प, भ० ५ श० ७ उ० । ख० । रा० ।

(सेजस्निर्गता इयडकः 'पञ्च' शब्दं द्वितीयभागे गतः ।)

सेयभासंठई-श्वेततासंस्थिति-स्त्री० । श्वेततायाः संस्थाने, ख० प्र० ३ पादु० ।

सेयई-श्वेतवी-स्त्री० । सूर्याभपूर्यभवजीवस्य प्रदेशिनो राज्ञो नगर्याम्, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सेयंकर-श्रेयस्कर-पुं० । अष्टाशीतिप्रहेषु सप्तपष्टितमं महा-प्रहं, ख० प्र० २० पादु० ।

दो सेयंकरा । (ख०) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सेयंकरअणुभोग-श्रेयस्करानुयोग-पुं० । द्रव्यानुयोगभेदे, स्था० 'सेयंकर' इति । इहाप्यकारोऽलाक्षणिकस्तेन सेकार इति तदनुयोगो यथा 'से भिक्खु वा' इत्यत्र सेशब्दोऽर्थः, अथ-शब्दश्च प्रक्रियाप्रज्ञानन्तर्यमङ्गलापन्यासप्रतिवचनसमुच्चय-ध्वित्यानन्तर्यार्थः, सेशब्द इति क्वचिदसाधित्यर्थः, क्वचित् तस्यैवार्थः, अथवा—सेयंकार इति श्रेय इत्येतस्य कर्त्तुं श्रेयस्कारः, श्रेयस उक्तकारणमित्यर्थः, तदनुयोगो यथा—'सेयं मे अहिंजिओ अउमयणमि' इत्यत्र सूत्रे श्रेयः—अतिशयेन प्रशस्यं कल्याणमित्यर्थः, अथवा—'सेयकालं अकम्मं वावि भवइ' इत्यत्र सेयशब्दो भविष्यदर्थः । स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सेयंकाल-श्रेयस्काल-पुं० । क्षान्दसत्त्वात्सेयंकाल इति । आगा-मिर्मान कालं, भ० ५ श० ५ उ० । अनु० ।

सेयंगुली-श्वेताङ्गुली-पुं० । भायांप्रमणां गुल्ल्याः भस्मसमाकर्ण-णेन श्वेतकराग्रं, पि० ।

सेयंवर-श्वेताम्बर-न० । श्वेतवस्त्रे, श्वेतमम्बरं यस्येति गच्छ-धासिनि श्वेतवस्त्रपरिधानकर्त्तरि निर्ग्रन्थसाधौ, पुं० । "सेयंवरो य आसं-वरो य बुद्धो य अमो य । समभावभाविप्या, लहइ य मुक्कं न संदेहो ॥" नि० ख० ।

निर्ग्रन्थसाधूनां श्वेतवस्त्रमेव, अन्यथा करणे प्रायश्चित्तमुक्कं निशीथसूत्रं अतुर्देश उद्देशकं तथा च तत्सूत्रम्—

जे भिक्खु नवए मे वत्थे लदे ति कट्टु तेण्णेण वा घण्णणवणीण्ण वा वसाए वा मंखेज वा भिलिगेज वा मंखं— (मक्खं) तं वा भिलिगंतं वा साइजइ ॥ १२ ॥ एवं लोदेण वा ककेण वा वणेण वा चुणेण वा उल्लोलेज वा उच्छोलेज वा उल्लोलंतं वा उच्छोलंतं वा साइजइ ॥ १३ ॥ एवं सीतोदगवियडेण वा उसिणो० साइजइ ॥ १४ ॥ नि० ख० १४ उ० ।

आचारंगोऽपि—

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहेसणिआइ वत्थाई जा-एजा, अहापरिगहियाई वत्थाई धारेजा नो घोएजा नो-रणजा नो धोतरत्ताई वत्थाई धारेजा ।

टीकाकारेणापि—

स भिक्षुर्धैर्यणीयान्यपरिकर्माणि वस्त्राणि याचेत । यथा-परिगृहीतानि च धारयेत् तत्र किञ्चित्कुर्यादिति दर्शयति । तथा—न तद्वस्त्रं गृहीतं सप्तप्रक्षालयत्, नापि रक्षयेत् । तथा नापि वा कुत्सिकतया धोतरकानि धारयेत् तथाभूतानि न गृहीयादित्यर्थः । तथाभूतोऽधोताररूपवस्त्रधारी च ग्रामा-न्तरे गच्छन् 'अपलियंममावे' इति अगोपयन् सुखेनैव

गच्छन्तु । यतोऽसावयमखलिको दुःसारवस्त्रधारिण्येतस्य भिक्षार्थस्त्रधारिणः सामर्थ्यं संपूर्णं भिक्षुभावा यदेवंभूतवस्त्रधारिण्यमिति । एतच्छ्रुत्वा सूत्रं जिनकल्पिकोद्देशेन ब्रह्मण्यं वस्त्रधारित्वविशेषणात् । एवं गच्छन्तुर्गतेऽपि वाऽविच्छेदम् । आच्चा० २ भु० ५ अ० २ उ० ।

(इतीह मूलटीकाकाराभ्यां सुस्पष्टमेव वसनरञ्जनधावनयो-
निर्देशो विहितः । अत्र वस्त्रधारित्वविशेषणादिवं सूत्रं जिन-
कल्पिकस्यविरक्तकल्पिकोद्देशविषयकमिति ब्रह्मण्यम् ।)

अन्यदपि आचाराङ्गे—

जे भिक्षु तिहिं वत्थेहिं परिउमिने वादवउत्थेहिं तस्म
शं सो एवं भवति । चउत्थं वत्थं जाइस्ममि ति अहे-
मसिजाइं वत्थाइं जाएज्जा , अहापरिगहियाइं वत्थाइं
धारेजा शो धोएज्जा शो रएज्जा , शो धोतरत्ताइं
वत्थाइं धारेजा । अपलिउंचमाणे गामंतंरमु अमंचेलिए ।
एतं खु वत्थधारिस्म सामग्गियं ।

टीकायामपि—

'शो धोएज्जा' ने धावेत्-प्रासुकोदकेनापि न प्रक्षाल-
येत् । गच्छुवासिनां ह्यप्राप्तवर्षाद्वा ग्लानावस्थायां वा प्रासु-
कोदकेन यतनया धावनमनुष्ठातं ननु जिनकल्पिकस्येति ।
तथाहि—नच धौतरकानि वस्त्राणि धारयेत् पूर्वं धौतानि
पश्चाद्भक्तानि । तथा प्रामात्येषु गच्छन् वस्त्राण्यगोपयन्
व्रज्यत् । एतदुक्तं भवति-तथाभूतान्यसावस्तप्राप्तानि वि-
भक्तिं यानि गोपनीयानि न भवन्ति । तदेवमसावयमखलिकः ।
अयमं च तत् चेलं च अवमंचेलम् , प्रमाणतः परिमाणतो
मूल्यतश्च । तथाऽस्यास्यसावयमखलिक इति । एतत्पू-
र्वोक्तस्तुरवधारणं । एतदेव वस्त्रधारिणः सामर्थ्यं भवति ।
आच्चा० १ भु० ५ अ० ४ उ० ।

(इति मूलमनुसरता टीकाकारेण वस्त्ररञ्जनं प्रतिषिध्यते ।
किं बहुना अतथाभूतवस्त्राणामगोपनमिति वदता सूत्रकार-
ण तदेव व्याख्यान्येन शीलकान्धार्येण च रञ्जितवस्त्राणां गो-
पनीयत्वप्रतिपादनाद्वारणस्यातिद्वयत्वमिति स्फुटमेव व्य-
ज्यते । इति प्रतिषिद्धरञ्जनवसनधारणस्पृहया प्रधानतम-
सूत्रमप्युत्थापयतो रञ्जितवसनधारिणां निहन्वेभ्यः किमति-
रेकः स्यादिति सूत्रमदृष्टः सुधियो विभावयन्तु ।)

सूत्रकृताङ्गे नवमाध्ययनेऽपि—

धोअणं रयणं चैव, वत्थीकम्मविरेयणं ।

वमसंजणपलीमंथं, तं विजं परिजासिया ॥ १२ ॥

टीकायामपि—

'धोयण' मित्यादि । धावनं-प्रक्षालनं हस्नपादवस्त्रादेः
रञ्जनमपि तस्यैव । अकारः समुच्चयार्थः । एवकारोऽवधा-
रणे । तथा अस्तिकर्म-अनुवासानुरूपम् , तथा विरेचनम्-
निरुद्धात्मकमधोविरेको वा , वमनमर्च्यविरेकः , तथा अ-
ञ्जनं नयनयोरित्येवमादिकमन्यदपि शरीरसंस्कारादिकं यत्सं-
यमपलिमन्धकारि-संयमोपघातकं तदेव तद्विज्ञानं स्वरूपत-
स्तद्विपाकतश्च परिज्ञाय प्रत्यक्षणीत । सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

(एवं च वस्त्राञ्जनस्य संयमोपघातकतया वर्णनात्प्रकरणे
संयमोपघात एव संपद्यते ।)

अन्यदपि सूत्रकृताङ्गे सप्तमाध्ययने—

जे धम्मलदं विणिहाय भुंजे,

वियडेण साहदु य जे सिणाइं ।

जे धोवई लूमयई य वत्थं,

अहाहु मे गागहियस्स दूरे ॥२१॥

(इत्यत्र प्रासुकोदकेनापि क्षारा (साबुन) दिना वस्त्रधा-
वनं साधूनां कुशीलित्वं टीकाकारेण भग्नमिति स्पष्ट-
म् तदावरतः कुशीलिनः शुद्धजैनधर्मप्रतिकूला एवेत्य-
लं बहुना ।)

गच्छन्तुस्त्वारप्रकीर्णकेऽपि—

जत्थ य वारडियाणं, तत्तडिआणं च तह य परिभोगो ।

मुत्तुं सुक्खिवत्थं, का मेरा तत्थ गच्छम्मि ॥२६॥

नधैव टीकायामपि—

यत्र गच्छं वारडियाणं ति ' रक्तवस्त्राणाम् ' तत्तडियाणं
ति नीलपीतादिरञ्जितवस्त्राणां च परिभोगः क्रियते । किं
कृत्येत्याह । सुकथा-परित्यज्य, किम् ? शुक्लवस्त्रं—यति-
योग्याम्बरमित्यर्थः । तत्र ' का मेर ति ' का मर्यादा, न का-
चिदपीत्यर्थः ।

अन्यदपि तत्रैव—

गणि ! गोतम ! जा अज्जा, उचिअं सेयवत्थं विवज्जिउं ।

सेवए चित्तरुवाणि, न सा अज्जा विआहिआ ॥११२॥

टीका—

हे गणि ! गोतम ! या आर्या उचितं श्वेतवस्त्रं विषयं
चित्ररूपाणि—विषयवर्णानि विविधचित्राणि वा वस्त्रा-
णि सेवते, उपलक्षणत्वात्पात्रदण्डाद्यपि चित्ररूपं मेधते
सा आर्या न व्याहृता-न कथितेति विषयमाक्षरति गाथा-
च्छन्दः । ग० ।

स्थानाङ्गवृत्तावपि—

सरीर उवगरणे वा, वज्जोसियचं दुहा समक्कायं ।

सुक्खिवत्थाणि धरे, वत्स सव्व सरीरम्मि ॥ ४ ॥

इति श्वेतवस्त्राणामेव धारणं सर्वथाऽनुष्ठाप्यते । इति पुनः
सूत्रपाठमप्रमाणाकृत्य पीतपटं परिदधतः श्वेताम्बरविरो-
धिनां जैनमार्गानुयायिनो विचारयन्तु सूत्रार्थतान्पर्यम् , त्य-
जन्तु स्वकीयाज्ञानताम् , स्वीकुर्वन्तु श्वेताम्बरत्वम् ।)

साधूनां सखेलकत्वं तथा शोकं बृहत्कल्पे—

दुविहो होति अचेलो, संता चेलो असंतचेलो य ।

तिथगरऽसंतचेलो, संता चेलो भवे सेसा ॥ २८६ ॥

अन्यदपि—सति चेले अचेलकत्वम् भागमे लोके च रुढत्वात् ।

सदसंतचेलगोऽचे-लगो य जं लोगसमयसंसिद्धो ।

तेयाचेलो मुणिओ, संतेहि जिशा असंतेहि ॥२८७॥

किंच—

परिसुद्धजुमकुत्थी, जं धोवा नियमभोगभोगेहिं ।

मुणियो मुच्छारहिया, संतेहि अचेलया होति ॥२८८॥

निरुवहयलिंगभेदे, गुरुगा कप्यंति कारणज्जाए ।

गेलमलोयगंगे, मरीरवेतावडियमादी ॥ २६२ ॥

टीका—निरुपहन्ता नाम नीरोगस्मस्य लिङ्गभेदे कुर्वन्-
अनुगुरुकाः । अथवा-निरुपहन्तं नाम यथाजातलिङ्गं तस्य भेदे
चतुर्गुरु । वृ० व्याख्या 'अचल' शब्दे १ भाग १८८ पृष्ठ उक्ता ।)

पुनरपि तदेवाह—

जे भिक्खु वम्ममंतं विवमं करेइ करंतं वा माइज्जइ ॥ १० ।

जे भिक्खु विवमं वम्ममंतं करेइ करंतं वा माइज्जइ ॥ ११ ।

जे भिक्खु गवणं मे वन्थे लद्धे ति कट्टु तेल्लेण वा घ-

णण वा वमाण वा गवणीणण वा मंखेज्ज वा भिल्लिगे-

ज्ज वा मंखंतं वा भिल्लिगंतं वा माइज्जइ ॥ १२ । जे भिक्खु

गवणं मे वन्थे लद्धे ति कट्टु लोद्धेण वा कंक्कण वा गहा-

णेन वा चुम्भण वा उल्लोलेज्ज वा उव्वलेज्ज वा उल्लोलंतं

वा उव्वलंतं वा माइज्जइ ॥ १३ । जे भिक्खु गवणं मे व-

न्थे लद्धे ति कट्टु मीआदगवियडेण वा उमिणोदग-

वियडेण वा उच्छोल्लेज्ज वा पधोएज्ज वा उच्छोल्लंतं वा प-

धोयंतं वा माइज्जइ ॥ १४ ॥ जे भिक्खु गवणं मे व-

न्थे लद्धे ति कट्टु बहुदिवमिणण तेल्लेण वा घणण वा

वमाण वा गवणीणण वा मंखेज्ज वा भिल्लिगेज्ज वा

मंखंतं वा भिल्लिगंतं वा माइज्जइ ॥ १५, १६, १७ । जे भिक्खु

गवणं मे वन्थे लद्धे ति कट्टु बहुदिवमिणण लोद्धेण

वा कंक्कण वा पउमंण वा पउमचुम्भेण वा वमंण वा उल्लो-

लेज्ज वा उव्वड्ढेज्ज वा उल्लोलंतं वा उव्वड्ढंतं वा माइज्जइ

॥ १८ ॥ नि० चू० १४ उ० ।

(पुनरपि निशीथचू० आष्टादश उद्देशे चतुर्दशोद्देशकवत्
यन्मादिप्रदक्षिणाधिगन्तुकम् ।)

“ जे वन्थं कियति कियंति कियंति कीयमाहु दिअमायं व-
डिगाहिनि ”

इत्यादि सुत्ताणि पशुर्व्यासं उच्चारयन्वाणि ० जाय समनो
उद्देशगो । एतेस्मि अन्था चाहस्मं जहा , चाहस्मं पादं
मणितं तथा अट्टारस्मं वन्थं भागियव्वं । नि० चू० १८
उ० । (इति तत्र 'पात्र' पदस्थाने वस्त्रपदोच्चारणपुरस्सरं
मकलं सूत्रं पठितव्यम् , ततश्च पात्रजननिषेधात् वस्त्र-
जननिषेधः प्रतिकलति ।)

पुनरपि तदेवाह—

अचेलगां य जे धम्मो, जे इमो संतरुत्तरो ।

देमिआं वद्धमाणेण, पामेण य महायसा ॥ २६ ॥

एककजपवसाणं, विसंसे किं नु कारणं ।

लिंगे दुविहे महावी, कहं विप्पच्चओ न ते ॥ ३० ॥

लक्ष्मीवल्लभ्यामपि—

वर्धमानेन-चतुर्विंशतिममर्थाधिकरेण यो धर्मोऽचेलकः ,
प्रमाणोपनर्जाणप्रायधवलवस्त्रधारणात्मकः साध्याचारो नि-

दिष्टः । अ-पुनः पार्श्वजिनन महायशसा त्रयोविंशतिम-
मर्थाधिकरेण योऽयं धर्मः सान्तरुत्तरः-पञ्चयणं बहुमूल्यप-
माणरहितवस्त्रधारणात्मकः साध्याचारः प्रदर्शितः, हे मे-
धाविन् ! एककार्यप्राप्तपक्षयोः श्रीवीरगार्श्वयोर्विशेषे भेदे-किं
कारणं-को हेतुः ? । हे गौतम ! द्विविधे लिङ्गे-द्विप्रकारके सा-
धुव्यं 'ते'-तत् कथं किं विप्रत्ययो न उत्पद्यते-कथं संशयो न
जायते । उभौ अपि तीर्थकरौ मोक्षसाधकौ कथं ताभ्यां व-
र्धमदः प्रकाशितः , इति कथं तवायं संशयो न भवति ।
उत्त० २३ अ० । (इत्युपक्रम्य महावीर्यस्मयादनन्तरं साधूनां
श्वेतवस्त्रधारणमवोचितमिति अचेलकपदेन सूचयता ग्रन्थ-
कारेण तदेव व्याचक्षाणेन टीकाकारेण च स्थिरीकृतम् ।)

आवश्यकवृत्तावपि—

अचेलकश्चात्प्रत्ययेन अविद्यमानचेलकः कुर्यात्तचेलको वा
यो धर्मो वर्द्धमानेन दर्शित इत्यपेक्षते । तथा ' जे इमो ति '
पृथिवत् । यस्यायं सान्तराणि वर्द्धमानस्वामिसत्कयलिवस्त्रा-
पत्त्या कस्यचित्कदाचित्मानवर्द्धविशेषतः सावशपाणि, उत्त-
राणि च महाधनमूल्यतया प्रधानानि प्रकमाद्वस्त्राणि यस्मि-
न्मौ सान्तरुत्तरो धर्मः प्रकथितः । (इत्यादिना स्फुटीकृतमे-
तन्महावीर्यदेशनाप्रवृत्तानां साधूनां श्वेतमानोपेतवस्त्रधारण-
मवोचितमिति दिक् ।) आच० ।

भगवतीसूत्रेऽपि—

लिंगंतरेहि । भ० ।

तद्वत्तावपि—

लिङ्गं साधुवेपस्तत्र च यदि मध्यमजिनैर्यथाशालब्धवस्त्ररूपं
लिङ्गं-साधूनामुपदिष्टं तदा किमिति प्रथमचरमजिनाभ्यां स-
प्रमाणधवलवस्त्ररूपं तदेवोक्तं सर्वज्ञानामविरोधिवचनत्वा-
दिति ? प्रश्ने श्रुजुजडवकजडश्रुजुजडाशय्यानाधिर्य भग-
वतां तस्यापदेशस्तथैव तेषामुपकारसम्भवादिनि । भ० ।

कल्पसूत्रेऽपि किंणाधलीवृत्तौ—

अचेलककल्पाधिकारे वीरजिनसाधूनां श्वेतमानोपेतव-
स्त्रधारित्वेनाचेलकत्वमित्याद्युक्तम् । पुनस्तत्रैव श्रीश्रुपभवी
रतीर्थयतीनां च सर्वेषामपि श्वेतमानोपेतजीर्णप्रायवस्त्रधा-
रित्वेनाचेलकत्वमेव ।

कल्पाकरणाधलीवृत्तेः प्रशस्तौ—

तेषां पट्टं संपाति, विजयस्ते हीरयिजयस्सीशाः ।

ये श्वेताम्बरयातिनां, सर्वेषामाधिपत्यभुनः ॥ ६ ॥

इति जैनसाधूनां श्वेतवस्त्रमेवोपयुज्यते ।

विनयायजयकृतकल्पसुबोधिकायामपि—

प्रथमकल्पे श्वेतमानोपेतवस्त्रधारित्वेन साधूनामचेलकत्व-
मपीति । तथा हेमचिमलसृङ्गकृतटट्टा-ऽपरपरिडनोपाध्या-
यकृतकल्पसूत्रटट्टा-वालावशाधप्रमुखेषु बहुषु ग्रन्थेषु सर्वत्र
अचेलकत्वं श्वेतमानोपेतवस्त्रधारित्वमिति स्थिरीकृतम् ।

त्रिवेकत्रिलालेऽपि अष्टमोक्षान्ते—

मरजोहरणा भैक्ष-भुजो लुञ्जितमूर्धजाः ।

श्वेताम्बराः क्षमाशीला, निःसङ्गा जैनसाधवः । १ ।

संशोधसकरीग्रन्थेऽपि—

“ संयंकरो य आनं-वरो य बुद्धो-य अद्वय अज्ञो वा ”, इत्यादि

अनुयोगद्वारसूत्रेऽपि—

पांडुपाउरणा । अनु० ।

आवश्यकनिर्युक्तौ च—

सुकंठस य समणा, निरंजरा मज्झ धाउरत्ताई ।

हुंतु अ मे वत्थाई, अरिहोऽभिह कमायकलुसमई ॥४७॥

वृत्ताध्यापि—

शुक्लान्यस्वरानि येषां ते शुक्लास्वराः शुक्लास्वराश्च भ्रमणाः ।
तथा निर्गतमम्बरं येभ्यस्ते निरम्बरा-जिनकल्पिकादयः ।
'मज्झ' इति मम च एतं भ्रमणाः । एतेन तत्कालोत्पन्नता-
पसधमण्युदासः, धातुरङ्गानि भवन्तु मम वस्त्राणि किमि-
त्यहोऽस्मि—योग्याऽस्मि तेषामेव, कषायैः कलुषा मतिर्यस्य
सोऽहं कषायकलुषमतिरिति गाथाक्षरार्थः । आ० ४ ।

कल्पकिरणवल्यामपि मरीचिभषप्रकरणे—

तथा शुक्लाम्बराः भ्रमणाः निरम्बराश्च जिनकल्पिकादयः
कषायकलुषितमतयो यतयः, नाहमेवमतो मे कषायकलुषि-
तस्य धातुरङ्गानि वस्त्राणि भवन्तु । कल्प० ।

सेयंविद्या-श्वेताम्बिका-स्त्री० । कंकयजनपदार्धराजधान्याम्,
प्रका० १ पद । सूत्र० । उत्त० । कल्प० । आ० चू० । आ० म०,
रा० । आ० क० । प्रव० ।

सेयंस-श्रेयस्-त्रि० । अतिशयेन प्रशस्ये, स्था० ४ डा० ४ उ० ।

श्रेयांस-पुं० । बाहुबालस्तुसंभ्रमस्तुते, कल्प० । अधि० ७ कण ।

भगवत्प्रतिमादर्शनेन अस्य सामांयकलाभः । आ० ४८ अ० ।

सेयंसा-श्रेयांसा-स्त्री० । विदिशि रुचकनिवासिन्यां तृतीया-
यां विद्युत्कुमारीमहत्तरिकायाम्, स्था० ४ डा० १ उ० ।

सेयकंठ-श्वेतकण्ठ-पुं० । भूतानन्दनागकुमारन्द्रस्य महिषानी-
काधिपतौ, स्था० ५ डा० १ उ० ।

सेयकलवीर-श्वेतकलवीर-पुं० । श्वेतवर्णपुष्पे कलवीरे, रा० ।

सेयन्दण-श्वेतचन्दन-न० । धीक्षणे, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

सेयण-स्वेदन-न० । सप्तधान्यादिभिः स्वेदात्पादने, आ० १
ध्रु० १३ अ० ।

सेयणग-सेचनक-पुं० । चम्पायां कृष्णकस्य महाराजस्य स्व-
नामख्याते गन्धहास्तिनि, भ० ७ श० ६ उ० । नि० । आ० ।

'सेयणगस्य का उल्लसी ? एतत्थ वंश इतिजुहं परिवसह,
नस्मि जूहे एगो इत्था जाय जाय इत्थिचेल्लए मारेइ, एगो
गुडिचेल्लो इत्थिगिगा, सा य आसारेत्ता एकलिया चरइ, अ-
गणया कयाइ तणपिडियं सीसे काऊण तावसासमं गया,
तेसि तावसाणं पाएसु पाडिया, तेहि णायं सरणागया वराइ ।
अणया तत्थ चरंती विद्याया पुत्तं, इत्थिजुहेण समं चरंती
छिंदेण आगतुण थणं देइ, एवं संवहइ, तत्थ तावसपुत्ता पु-
ष्पजाइआ सिचंति, सो वि सोडाय पाणियं नेऊण सिचइ
ताहं नाम कयं सेयणओ ति, संघाडिआ मयगला जाओ, ताहं
णण जूहवई मारिओ, अपण्णा जूहं पाडिवणो, अणया तेहि
तावसेहि राया गामं दाडिति ति मायमेहि लोभित्ता रायगिहं
नीओ, णयरं एवंसेत्ता बडो सालाप, अणया कुलवती तण
खं व पुव्वभासेण दुक्का कि पुत्ता ! सेयणग ! ओच्छुगं
च से पणामेइ, तण सो मारिओ, अणं भणंति—
जूहवइत्तणे ठिपणं मा अण्णावि विद्यांति ति ते तावसइडया

भग्ना तेहि तावसेहि ठुट्टेहि सेणियस्स गणो कहियं, ताहे
सेणियण गहिओ एसा सेयणगस्स उल्लसी । पुव्वभओ त-
स्स—एगो धिज्जाइओ जसं जयइ, तस्स दासो तण जसवाड
ठविओ, सो भणइ—जइ सेसं मम देहि तो ठामि इयरहा ण,
एवं होउ ति सो वि ठिओ, सेसं साहूण देइ, देवाउयं निमज्जं
देवलोगाओ खुओ सेणियस्स पुत्तो नेदिसेणा जाओ, धिज्जा-
इओऽपि संसारं हिडित्ता सेयणगो जाओ । जाहे किर नेदिसे-
णा विलगइ ताहे आहयमखसंकेपो भवइ, विमलो होइ,
आहिणा जाणइ, सामी पुच्छिओ, एवं सब्बं कहइ, एस से-
यणगस्स पुव्वभवो । ” आ० ४ अ० ।

सेयणवह-सेचनपथ-पुं० । सिक्रुमार्गे, आ० २ ध्रु० २ चू० ।

सेयपड-श्वेतपट-पुं० । श्वेताम्बरं जैनं, नि० चू० ३ उ० ।

सेयपप-श्वेतप्रभ-त्रि० । श्वेता—उज्ज्वला श्वेता वा आश्रय-
णयोग्या प्रभा कान्तिर्यस्य स तथा । उज्ज्वलकान्तौ, कल्प० १
अधि० ३ कण । रत्ना० ।

सेयबन्धुजीव-श्वेतबन्धुजीव-पुं० । श्वेतवर्णपुष्पे यनस्पति-
भेद, रा० ।

सेयभद-श्वेतभद्र-पुं० । यक्षभेद, प्रका० १ पद ।

सेयमलपुच्छड-श्वेतमलपुच्छट-न० । दुर्गान्धस्वेदमलचिग-
चिगागमानं शरीरे, तं० ।

सेयमाल-श्वेतमाल-पुं० । सुषमसुषमाभाविनि कल्पवृक्षभे-
दे, जं० २ वक्ष० ।

मेयविद्या-श्वेतविका-स्त्री० । कंकयजनपदस्य स्वनामख्यातायां
प्रधाननगर्याम्, विशेष० ।

सेयमच्चपरक्रम-श्रेयःमत्यपराक्रम-पुं० । श्रेयसि अतिप्रशस्ये
सत्ये संयमं पराक्रमः सामर्थ्यं, यस्यासौ श्रेयःसत्यपराक्रमः ।
संयमे, उत्त० १८ अ० ।

सेयसरिमव-श्वेतसर्षप-पुं० । श्वेतवर्णे सर्षपभेदे, अन्वारि स-
मधुरतृणफलान्यकः श्वेतः सर्षपः । सुवर्णमानभेद, स्था०
८ डा० ३ उ० ।

सेयापीय-श्वेतापीत-त्रि० । रजतसुवर्णमयं श्वेतपीतवर्णे, भ०
६ श० ३४ उ० । विपा० ।

सेयावंग-श्वेतापाङ्ग-त्रि० । सितनेत्रप्रान्ते, आ० १ ध्रु० ३ अ० ।

सेयावस-स्वेदापस-त्रि० । जातस्वेद, आ० १ ध्रु० ३ अ० ।

सेयाल-एष्यत्काल-पुं० । ग्रहणोत्तरकाल, भ० १ श० १ उ० ।

सेयामेय-श्वेताश्वेत-न० । कनकपुरनगरं स्वनामख्याते उद्यातं,
विपा० २ ध्रु० ६ अ० । (अस्य चक्रव्यता 'धणवइ' शब्दे
चतुर्थभागे गता ।)

सेयाऽयोग-श्वेताशोक-पुं० । श्वेतवर्णपुष्पे वृक्षविशेष, रा० ।

सेर-स्मेर-त्रि० । अधा म-न-याम् ॥ ८२ ॥ मनयां संयुक्तस्य
अधोवर्तमानस्य लुग भवति । इति मस्य लुक् । सस्मिते,
प्रा० २ पाद ।

सेरडी-सेरटी-स्त्री० । भुजसर्पिणीभेद, जी० २ प्रति० ।

सेरपयारि-स्वैरप्रचारिन्-पुं० । स्वच्छन्दविहारिणि, आ० १
ध्रु० १८ अ० ।

मेरिणी-स्वरिणी-स्त्री० । स्वच्छाचारिण्यां नर्तक्याम्, आ-
चा० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

मेरिय-मेरितक-पुं० । गुरुभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

मेरी-मेरी-स्त्री० । देशीयचनमेतत्, यन्त्रमय्यां नर्तक्याम्,
व्य० २ उ० ।

मेरीस-मेरीश-पुं० । स्वनामख्याते नगरे, यत्र देवेंद्रसूरिः
कायोऽसर्गप्रकाशीत । व्य० २ उ० ।

सेल-शैल-पुं० । शिलाया चिकारः शैलः । स्था० ३ ठा० ३
उ० । स्वरूपं पाषाणे, स्था० ४ ठा० ३ उ० । विशेषः ।
शिखरहीनपर्वते, प्रज्ञा० २ पद । मुगडपर्वते, म० ५ श० १
उ० । आ० क० । प्रश्न० । हिमवदादिपर्वतेषु, स० । विशेषः ।
न० । कृष्णवासुदेवसमकालिके नन्दिपुरराजे, ज्ञा० २ ध्रु० १
वर्ग १ अ० । पर्वतगृहं, कल्प० १ अधि० ४ क्षण ।

सेलग-शैलक-पुं० । अव्ययधारके स्वनामख्याते यत्ने,
रत्नहीनपर्वताक्षुभितमाकन्दीदारकरत्नको हि सः । ज्ञा० १
ध्रु० ६ अ० । ध० २० । स्वनामख्याते शैलकपुरराजे, ज्ञा० १ ध्रु० ५
अ० । (थावच्चापुस्त' शब्दे चतुर्थभाग २३६८ पृष्ठ कथा ।) तद्व-
क्ष्यताप्रतिपादके पञ्चमे ज्ञाताध्ययने च । आव० १ अ० ।
स्था० । ज्ञा० ।

सेलगराय-शैलकगज-पुं० । नमिनाथशिष्यस्यान्तिके अ-
मलोपासकधर्मप्रतिपन्नं शैलकपुरराजं, म० १ अधि० पञ्चा० ।

सेलगिह-शैलगृह-न० । पर्वतमुत्कीर्यकृते गृहं, म० २ श०
८ उ० ।

सेलगुहा-शैलगुहा-स्त्री० । गिरिकन्दरायाम्, शैलगुहायां
तपस्यन्त महातपस्विने पश्यन्तु । हा० २३ अष्ट० ।

सेलगोलय-शैलगोलक-पुं० । वृत्ते पाषाणगोलके, सूत्र० २
ध्रु० २ अ० ।

सेलघर-शैलगृह-न० । पर्वतमुत्कीर्यकृते गृहं, स्था० ५ ठा०
१ उ० । कल्प० ।

सेलपाय-शैलपात्र-न० । पाषाणपात्रे, आचा० २ ध्रु० १ चू०
६ अ० १ उ० ।

सेलपुर-शैलपुर-न० । स्वनामख्याते, नगरभेदे, ध्रु० १ उ०
३ प्रक० ।

सेलयपुर-शैलकपुर-न० । शैलकराजर्ष्यायामभूते नगरे,
ज्ञा० १ ध्रु० ४ अ० ।

सेलयय-शैलकज-पुं० । यत्समोत्रान्तर्गतगोत्रविंशपर्वते-
के ऋषां, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सेलवाल-शैलपाल-पुं० । धरणभूतानन्दयोर्नागकुमारोन्द्र-
योर्लोकपाल, स्था० ४ ठा० १ उ० । कालोदाय्यादिष्वन्यत-
मं यौथिके, म० ७ श० १० उ० ।

सेलवियारि-शैलविचारिन्-पुं० । ऋषभदेवपुत्राणामेकाशी-
तितमे पुत्रे, कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

सेलसंकड-शैलसंकट-पुं० । पर्वतैः संकीर्णं, म० १४६ सम० ।

सेलसुआ-शैलसुता-स्त्री० । पार्वत्याम्, का० ।

सेला-शैला-स्त्री० । सप्तमानां नरकपृथिवीनां मध्ये तृतीय-
स्यां नरकपृथिव्याम्, स्था० ७ ठा० ३ उ० । भुजसर्पिणी-
भेदे, जी० २ प्रति० ।

सेलियघर-शैलिकगृह-न० । पाषाणगृहादिभिः कृते गृहं,
व्य० ४ उ० ।

सेलु-शैलु-पुं० । स्तम्भान्तके कफे, प्रज्ञा० १ पद ।

सेलूम-शैलूष-पुं० । स्वनामख्याते अन्यथावादिनि नटे, शैलूषा
इवान्यथावादिनोऽन्यथाकारिणः । आचा० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

सेलेम-शैलेश-पुं० । मेरां, विश० । स्था० । आ० चू० ।

सेलेमिपडिवमग-शैलेशीप्रतिपन्नक-पुं० । अयोग्यायस्थां
प्राप्ते, प्रज्ञा० २२ पद ।

सेलेमिमत्तागा-शैलेशीमत्ताका-स्त्री० । शैलेशी-अयोग्यायस्था
तस्याः सत्ता यास्यां प्रकृतीनां ताः शैलेशीसत्ताकाः । तथा-
विधासु कर्मप्रकृतिषु क० प्र० १० प्रक० । ताश्च द्विधा तथा-
उदयवत्यः, अनुदयवत्यश्च । तत्रोदयवत्यो मनुष्यगतिमनुष्या-
युः पञ्चन्द्रियजातित्रयसु भगादेयपर्यायतया त्रयशः कीर्तिनीर्थ-
करीणां त्रमातासानाम्यतरार्थदीन्यरूपा द्वादश तासां प्रकृ-
तीनां तनायोगिकालेन तुल्यानि स्पष्टकानि एकैकनाधिकानि
भवन्ति । क० प्र० १० प्रक० ।

सेलेसी-शैलेशी-स्त्री० । शैलेश इव मेरांरिव स्थिरता शैलेशी ।
दर्श० ४ तत्त्व । चतुर्दशगुणस्थानस्थायित्वे, उल० २६
अ० । विश० । आचा० । कर्म० । आ० । आ० म० । आ०
चू० । (' अकम्मया ' शब्दे प्रथमभाग एतत्फलमुक्तम् ।)

शैलेशीशब्दव्युत्पत्तिमाह—

सेलेसो किल मेरु, सेलेमी होइ जा य तदचलया ।

होउं व अमेलेसो, सेलेसी होइ थिरयाए ॥ ३०६५ ॥

अहवा सेलु व इसी, सेलेसी होइ सोऽतिथिरयाए ।

मे व असेलेमी होइ, सेलेसी हो अलावाओ ॥ ३०६६ ॥

सीलं व समाहाणं, निच्छयओ सव्वमं वरो सो य ।

तस्सेमो सीलेसो, सेलेमी होइ तदवत्था ॥ ३०६७ ॥

शैलेशो—मेरुस्तस्यवाऽचलता-स्थिरताऽस्यामवस्थायां सा
शैलेशी । अथवा—अशैलेश शैलेश इव स्थिरतया भव-
ति शैलेशीभवति, ' भवति ' इत्यध्याहारः । अथवा—प्राकृत-
सङ्गामाश्रित्य स्थिरतया ' सेलु व इसी महारिसी ' तस्य-
संबन्धनां स्थिरतायस्याऽप्युपचारतः शैलेशी । अथवा—प्राकृ-
तत्वादेव ' से भिषखु या भिषखुणी या ' इत्यादिन्यायतः
' से लि सो महारिसी ' अलेश्या-लेश्यारहितो भवति यस्या-
मवस्थायां सा शैलेशी, अकारलोपादिति । अथवा—शीले
समाधानं, तच्च निश्चयतः प्रकृतेप्राप्तसमाधानरूपत्वात् सर्व-
संवरं, ततस्तस्य सर्वसंवररूपस्य शीलस्थेशः शैलेशस्त-
स्यमवस्था शैलेशीति । विश० ।

सेलेमीकरण-शैलेशीकरण-न० । शैलेशो मेरुस्तस्येय स्थिरता साम्यावस्था शैलेशी । यद्वा-सर्वसंघः शीलं तस्य य ईशः शैलिशः तस्येयं योगनिर्ग-धावस्था शैलेशी तस्यां करणम् । पूर्वविरचितशैलेशी-समयसमानगुणश्रेणीकस्य वेदनीयनामगोत्राख्याघातिक-मंत्रितयस्यासंख्यगुणया ध्रेण्या आयुःशेषस्य तु यथास्व-रूपस्थितया ध्रेण्या निर्जरेण, कर्म० २ कर्म० । प्रच० ।

सेलेमीमद्वा-शैलेश्यद्वा-स्त्री० । शैलेशीकालं, आ० ।

सेलोदाइ-शैलोदायिन्-पुं० । राजगृहनगरस्य शिलापट्टक-स्यादेर नामन्तपरिवारस्यन्ययूथिकभेद, भ० ७ श० १० उ० ।

सेलोवद्वाण-शैलोपस्थान-न० । पापाणमण्डप, आ० २ श्रु० १ चू० २ अ० २ उ० ।

सेलोवद्वाणकर्मन्त-शैलोपस्थानकर्मन्ति-न० । स्थानावशेषे, यत्र पापाणपरिकर्म क्रियते । आ० २ श्रु० १ चू० १ अ० ११ उ० ।

सेलोवद्वाणघर-शैलोपस्थानगृह-न० । पापाणमण्डप, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

सेल्ल-शल्य-न० । बालमयं भुमिरे, सेल्लं बालमयं भुमिरे तं खारं बुज्जति किं स्यात् संजाओ न वि तत्थ असंकिंलट्ठं कम्म भणियं । नि० चू० १ उ० ।

सेल्लग-शल्यक-पुं० । भुजपरिसर्पजन्तुभेदे, यच्चमकर्मलके-रङ्गरक्तका विधीयन्ते, प्रश्न० १ आ० ४ ठार ।

सेव-शैव-त्रि० । शिवो भक्तिरस्येति । पाशुपते, 'शैवो द्वाद-शवर्षाणि, व्रतं कृत्वा ततः परम् । यद्यसकृत्स्येजडापि, योगं कृत्वा व्रतेश्वर ॥ १ ॥' विशेष० । आ० २ म० । शैवीदीक्षात एव मोक्ष इत्ययं व्यवस्थिताः । सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० । (एतद्वद्व्यता 'कडवाइ' शब्दं तृती-यभागे २०५ पृष्ठ उक्ता ।) शिष्यानिर्मितं व्याकरणभेदे, कल्प० १ अधि० १ अण ।

सेवग-सेवक-त्रि० । भजके, प्रश्न० २ आ० ४ ठार । अनुष्ठानरते, पञ्चा० १२ त्रिव० । कारके, नि० चू० १ उ० । चोरभट्टकं, य० ३ उ० । सेवकोऽशेषकर्ममोक्षनाय पारगो भवति । सूत्र० १ श्रु० १३ अ० ।

सेवण-सेवन-न० । पशुपासने, उत्त० ३५ अ० । भजने, स्था० ४ ठा० २ उ० । प्रच० । आव० ।

सेवणा-मेवना-स्त्री० । भजनायाम्, विशेष० । सूत्र० । आश्रयणे, पञ्चा० १६ त्रिव० । उपभोगे, आ० १ श्रु० ६ अ० १ उ० । विशाधौ, नि० चू० १ उ० ।

सेवणाहिगार-सेवनाधिकार-पुं० । सेवनायां चौर्यादिसेवना यामधिकारो नित्यागः सेवनाधिकारः । गौणमैथुने, अग्रह-प्रवृत्ता हि चौर्याद्यनर्थसेवास्वधिकृतो भवति । आह च - 'सर्वेऽनर्था विधीयन्ते, नैरर्थकलालसैः । अर्थस्तु प्रार्थते प्रायः, प्रेयसीप्रेमकामिभिः ॥ १ ॥' प्रश्न० ४ आ० ४ ठार ।

सेवमाण-सेवमान-त्रि० । कुर्वाणे, उत्त० १२ अ० । सूत्र० ।

सेवा-सेवा-स्त्री० । पशुपासनायाम्, अभ्युत्थानदण्डप्रदणाम-

मदानादौ, नि० चू० १ उ० । शकस्य देवन्द्रस्याप्रास्वप्नम-हिपीषु द्वितीयायामग्रमहिष्याम्, भ० १० श० ५ उ० ।

सेवाल-शैवाल-न० । तस्याकारं जलरुहभेदं, प्रसिद्धं जैतव जले भवति । प्रज्ञा० १ पद । शैवालं जलोपरि मलरूपम् । आ० १ श्रु० २ अ० । आ० म० । अष्टापदपर्वतस्य द्वितीयम-खलायां पञ्चगतीनापस्यूथाधिपतौ गौतमप्रव्राजिते ताप-से, उत्त० १० अ० । पङ्क० ३० ना० ८ वर्ग ४३ गाथा ।

सेवालोदाइ-शैवालोदायिन्-पुं० । कालोदाय्यादिषु अन्ययू-थिकेष्वन्यतमं यूथिके, भ० ७ श० १० उ० ।

सेविय-मेवित-त्रि० । जुष्टं, क्षिप्तं च । स्था० ४ ठा० ३ उ० । प्रश्न० ।

मेवियव-सेवितव्य-त्रि० । सेवनीये, उत्त० ३२ अ० ।

सेस शेष-त्रि० । उक्तादन्यस्मिन्, पञ्चा० १६ त्रिव० । प्रज्ञा० । उत्त० । स्था० । आव० । आ० । उद्बलनासंक्रमाभिधानेऽव-सरे, यत्प्रागभिहितं चरमखण्डं तत्र शेषमित्युच्यते । क० प्र० । अल्पं कृतं, आ० म० १ अ० । नागराजं, ती० ३२ कल्प ।

सेसद्विषया-शेषद्रव्या-स्त्री० । गृहोपयुक्तशेषद्रव्येण कृता शेषद्रव्या । लोपायामकस्य गृहपतेः सम्बन्धिन्या नालन्दायाः पूर्वोत्तरस्यां दिशि उदकशालायाम्, सूत्र० २ श्रु० ७ अ० । (अत्रत्यो विशेषः 'पेढालपुत्त' शब्दं पञ्चमभागे उक्तः)

सेसमइ-शेषमति-स्त्री० । पूर्ववृत्तकवास्तव्यायां दिक्कुमारीम-हत्तरिकायाम्, द्वी० ।

सेसव-शैशव-न० । शिशोरवस्थायाम्, आ० १ श्रु० २ अ० १ उ० । सूत्र० ।

शेषवत्-न० । अनुमानभेदे, अनु० ('अणुमाण' शब्दं प्रथ-मभागे ४०३ पृष्ठ व्याख्यातमेतत् ।)

सेसवई-शेषवती-स्त्री० । दक्षिणवृत्तकवास्तव्यायां दिक्कुमा-रीमहत्तरिकायाम्, स्था० ८ ठा० ३ उ० । आ० म० । प्रति० । आव० । आ० क० । आ० चू० । ज० । सप्तमवासुदेवमानरि, आव० १ अ० । म० । भगवतो महावीरस्य दौहित्र्यां जमा-लिपुत्रायाम्, आ० २ श्रु० ३ चू० । आ० चू० । कल्प० ।

सेसिद-शेषेन्द्र-पुं० । दर्वीकरसर्पभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

सेसिय-शेषित-त्रि० । अरणीकृतं, 'कर्म संनियमदुहा' 'संनि-यमदुह'ति-ज्ञानावगणाद्यष्टप्रकारैः पूर्व 'से' तस्य सिर्मा-त्ययः । अथवा-'संमियं'ति अनाभोगनिर्वर्तितयथाप्रवृत्त-करणेन सम्यग्ज्ञानादुपायतश्च क्रमेण शेषितं-शेषं कृतं-स्थित्यनुगत्यादिभिरल्पीकृतम् । विशेष० ।

सेसीकय-शेषीकृत-त्रि० । स्थित्यादिभिरल्पीकृतं, आ० म० १ अ० ।

सेह-सेध-पुं० । 'सिध' संराज्ञाविति वचनात्, 'सेधते-निष्पा-द्यते यः स सेधः । शिष्ये, स्था० ३ ठा० २ उ० ।

शैक्ष-पुं० । शिक्षां वाऽधीते इति शैक्षः । स्था० ३ ठा० २ उ० । अभिनवप्रव्रजिते, स्था० ५ ठा० १ उ० । सूत्र० । प्रति० । 'ति-हि उत्तराहि राहिणीहि, कुब्जा उ सेहनिकसमणं । सेहोवद्वा-

वर्णं कुञ्जा, अणुआ गणवायण ॥ २६ ॥ ८७२ ॥ ४० प० ।
आचा० । लघुनाधौ, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । नि० चू० ।
अद्वयपर्याय, दशा० ३ अधि० । प्रथमकालिके साधौ, ध० ३
अधि० । शिक्षाहं साधौ, ध० ३ अधि० । ग० । चू० ।

गणश-धा० अदर्शन, " गणशिरिणाम-गणवहायमेह-पडि-
ना-मेहावहणः ॥ ८ । १७८ ॥ इति गणधातोः मेह इत्यादि-
शः । मेहइ । नश्यति । प्रा० ४ पाद ।

मेहद्वयणाकल्प-शैक्षस्थापनाकल्प-पु० । अभिनवशिष्यप्रवा
जनायाम्, मेहद्वयणाकल्पो नाम अट्टारसपुरिसेसुं धीसुं-
इत्यासुं पुत्र्यभणियर्जायदवियकल्पे एष जो पद्यावह सा
मेहद्वयणाकल्पो । पं० चू० २ कल्प ।

मेहण-शिक्षण-न० । ग्रहणासयनाभ्यासे, सूत्र० १ भु० २
अ० १ उ० ।

मेहणिक्रमण-शैक्षनिक्रमण-न० । शिष्यस्य प्रवर्जनं, द० प० ।
पहमी पञ्चमि दसमी, पञ्चमिकारमीवि य तहव ।

एषसु य दिवसेसुं मेह निक्वमणं करे । ८ । ८५४ । ४० प० ।

भंदे जण य पुत्रे, मेहनिक्वमणं करे । १० । ८५५ । ४० प० ।

निहि उत्तगहि, रेहिणीहि, कुजा उ मेहनिक्वमणं ।

मेहावहावणं कुजा, अणुआ गणवायण । २६ । ८७२ । ४० प० ।

मेहणिकेडण-शैक्षनिकेडण-न० । शिष्यापहारे, द० प० ।

पहमी पंचमि दसमी, पञ्चमिकारमी वि य ।

तह एषसु दिवसेसुं, मेहणिकेडणं करे । ४० प० ।

मेहणिकेडिया-शैक्षनिकेडिका-स्त्री० । शैक्षकस्य दीक्षित-
मिष्टस्य निष्कटिका-अपहरणम् । तद्योगाद्यो मातापित्रा-
दिभिरननुहताऽपहृत्य दीक्षितुमिष्ट्यने सोऽपि शैक्षनिके-
टिकः । ग० १ अधि० । दीक्षितुमिष्ट्यापहरणे, ध० ३
अधि० । नि० चू० । तदपहरणकर्तारि, त्रि० । ग० १ अधि० ।

इयाणि मेहणिकेडिता-

ततियव्वयाइयोर, निष्केडगतेशियं वियाणाहि ।

अतिसेसियम्मि भयणा, अमूढलक्खे य पुरिसम्मि । ४३४ ।

मेहणिकेडियं जो करति स तानय वयं अदिण्णादाणवेर-
मणं अतिचरति, ते करिसे कइ वा णिकेडंता ततियव्वते
अतिचरति ? ।

गाहा-

अपहुप्पसो वालो, वरिद्धवरिस्सणो अहव अणिविद्धो ।

अम्मापितुअविदिमो, ण कप्पती तत्थ वाऽप्पत्थ । ४३५ ॥

अपहुप्पसो अट्टवरिसो किं वाऽधिको वा अट्टवरिस्सुं वा
सोलमवरिस्सुं वा अवजणं जानं, अहवा-अणिविद्धं अवि-
वाहितं तद्वपगारं अम्मापितुअविदिमं तत्थ वा गामे अत्र-
थ वा ण कप्पति पद्यावतुं । अह निष्केडितो ते निष्केडगते-
णं वियाणाहि । इमो एत्थ तेणगावगणो ।

गाहा-

तेणे य तेणतेणे, अपडिच्छग पडिच्छगे य णायव्वं ।

एते तु मेहणिके-डियाए चत्तागि उ विगप्पा । ४३६ ॥

इमे वक्खणं । गाहा-

जो तं उप्पासयण, स तेणे होति लोगउत्तरिते ।

भिक्षवातिणं गतंमि उ, हरमाणो तेणतेणो उ ॥ ४३७ ॥
अपहुप्पसं बालं हरतो तेणो, स तेणो तं मेह
वाहिं गामादियाण उव्वता अप्पणा भिक्षस्स पविट्ठा,
एत्थंतरे जो तं मेहं अणो उप्पासेत्ता हरति सो तेणतेणो
(नि० चू०) (प्रतिच्छुक्कविषयः 'पडिच्छुग' शब्द पञ्चमभाग
गतः ।)

मेहणिकेडियं करेतस्स चउगुरुं आणादिया य दोसा, इमे या
गाहा-

अम्मापियरो कस्म वि, विपुलं घत्तुण अत्थमारं तु ।

रायादीणं कहिए, कटणम्मि य गिएहणादीया ॥ ४३६ ॥
कंठा ।

गाहा-

विपरिणमेज्जा मप्पी, केइ संबंधिणो भवे तस्स ।

विपहिणताए धम्मं, सुणज कुजा व गहणादी ॥ ४४० ॥

णिष्केडणं मेहस्स उ, सुयधम्मो सल्लु विगहितो होति ।

सुयधम्मस्स व लोवा, चरित्तलोवं वियाणाहि ॥ ४४१ ॥

संयमवहउं नाउं सत्ती विपरिणमेज्जा मेहस्स वा संबंधी ने
य विपरिणता धम्मं सुणज्जा, रायमादिपहिं वा गहणादि
कारवेज्जा ।

गाहा-

आयरिय उवज्झाया, कुलगणमंधो य धम्मो य ।

सच्चेऽवि परिचत्ता, मेहं णिकेडयंतेण ॥ ४४२ ॥

रायादि रुट्ठा स तेसि कडगमइं करेज्जा तम्हा मातापियरेण
अदत्ता मेहणिकेडिया ण कायव्वा । चितियपदेण वा करेज्जा ।
अतिसंसगंमि भयणेति अस्य व्याख्या ।

गाहा-

होहिति जुगप्पहाणो, दोमा वि न केवि तत्थ होहिति ।

तेणऽतिमसा दिक्खे, अमोहहत्थे य तत्थव ॥ ४४३ ॥

जो ओहिमादीअतिसपण जाणति एस्स निन्धारणो जुग-
प्पहाणो होहिति, दोसा य ण केऽवि भवस्सन्ति तेण अतिस-
यी दिक्खति । अह जाणति होहिति दोसा तो ण पद्यावेति ।
एस्स भयण । 'अमूढलक्खा व आयरिओ' अमोहहत्थो जे जे
पद्यावेति सो अवस्से स्थिररति न य केऽवि दोसा उप्पज्ज-
ति ते च नान्यत्र नयंतीत्यर्थः । मेहणिकेडिता अट्टारसपुरि
सु ति गतं । नि० चू० ११ उ० । पं० भा० पं० चू० । तास्-
लिपुत्राऽऽचार्येणार्यराक्षताचार्यभारित इति प्रथमशैक्षनि-
ष्कटितेति । आ० क० १ अधि० । ('अणवहुप्प' शब्दे प्रथम-
भागं शैक्षचौथमुक्रम ।)

मेहभूमि-शैक्षभूमि-स्त्री० । शिष्यस्य महाप्रतारोपणकाले, इय० ।

तस्मां मेहभूमिओ पस्सताओ, तं जहा-सत्तराइंदिया, चाउ-
म्मामिया, छम्मासिया य । छम्मासिया उक्कोसिया, चाउम्मा-
सिया मडिक्कमिया, सत्तराइंदिया जहम्मिया ॥ (सू० १५)

अस्य संबन्धमाह-

तुष्ठाउ भूमिमंखा, ठिया व ठावेति ते इमे हुंति ।

पडिवक्खतो व सुत्तं, परियाण दीहहस्से य ॥ ५० ॥

तुल्या भूमिसंख्या शैक्षकाणामिति क्त्वा, अधवा-ध्व-

सूत्रे स्थविरा उक्तास्ते च स्वयं स्थित्वा अभ्यान् स्थापयन्ति
तं व्याप्येवं स्थाप्यमाना इमे वक्ष्ययाणा भवन्तीति तत्प्रति-
पादनार्थमिदं सूत्रम् । अथवा-प्रतिपक्षत इव सूत्रमापतितम् ।
तद्यथा-पूर्वसूत्रे स्थविराः, तेषां च प्रतिपक्षाः शैक्षाः, यदि वा-
स्थविराणां दीर्घः पर्यायः, शैक्षकाणां शैक्षकत्वेन इत्येव इति
स्थविरसूत्रानन्तरं शैक्षकसूत्रम् । अस्याक्षरगमनिका प्राग्वत् ।
सम्प्रति शैक्षकाणां यत् वक्तव्यं तत्संस्तु-
नाय द्वारगाधामाह—

सेहस्स तिसि भूमिउ, दुविहा परिणामगो दुवे जडा ।

पत्तजहंते संभु-जया य भूमित्तियविवेगो ॥५१॥

शैक्षकस्य तिस्रो भूमयो वक्तव्याः, सूत्रोपास्तत्वात्तथा शैक्षका
द्विविधाः-परिणामका, अपरिणामकाः वक्तव्याः । द्वौ च जडौ ।
तथा पात्राणि पात्रभूतान् त्यजति दोषा वक्तव्याः, संभोजना
च तथा भूमित्रिकस्य जलमूकैलमूककरणजड (इ) लक्षणस्य
विवेकः परित्यागो वक्तव्यः, एष द्वारगाधासंक्षेपार्थः । व्या-
सार्थवस्तु प्रतिद्वारमाभिधातव्यः ।

तत्र प्रथमनो भूमिद्वारमाह—

सेहस्स तिसि भूमि, जहम्हा तह मज्झिमा य उक्कोमा ।

राईदिसत्त चउमा-सिया य छम्मासिया चेव ॥५२॥

शैक्षकस्य तिस्रो भूमयस्तद्यथा-जघन्या मध्यमा उत्कृ-
ष्टा च । तत्र जघन्या सप्तरात्रिन्द्वा, मध्यमा चातुर्मासिकी,
उत्कृष्टा षाण्मासिकी ।

पुव्वावट्टपुराणं, करणजयडा जहसिया भूमी ।

उक्कोमा दुम्मेहं, पडुच अस्सइहाणं च ॥५३॥

पूर्वमुपस्थः-उपस्थितः पूर्वोपस्थः स चासौ पुराणश्च
पूर्वोपस्थपुराणस्तस्मिन् करणजयाय जघन्या भूमिर्भवति ।
इयमत्र भावना-यः पूर्व प्रवर्तयतामप्रजितः पश्चात्पुनरपि प्र-
जय्या प्रतिपन्नवान् स सप्तमे दिवसे उपस्थापयितव्यः,
तस्य हि यावद्भिर्दिवसैः पूर्वविस्मृतसामाचारीकरणमत्य-
न्तं दुःप्रभवति एषा जघन्या भूमिः, दुर्मेधसमभ्रह्मानं
च प्रतीत्य उत्कृष्टा षाण्मासिकी भूमिः ।

एमेव य मज्झिमिया, अणहिज्जंते असइहंते य ।

भावियमेहाविस्स वि, करणजयडा य मज्झिमिया ॥५४॥

एवमुक्ते उत्कृष्टं अनधीयानं अभ्रह्माने च माध्यमिकी भूमिः
प्रतिपत्तव्या । अथवा-भावितस्यापि-भ्रह्मानस्यापि मेधावि-
नश्चापि च करणजयार्थं माध्यमिकी भूमिः । गतं भूमिद्वारम् ।

अधुना द्विविधपरिणामकद्वारमाह—

आणादिहुंतेण य, दुविहो परिणामगो समासेण ।

आणापरिणामो खलु, तत्थ इमो होइ नायव्वो ॥५५॥

स द्विविधः परिणामको भवति, तद्यथा-आज्ञया, दृष्टान्तेन
च । तत्र समासेन-संक्षेपेण आज्ञापरिणामः कल्प्यं वक्ष्य-
माणो भवति । तमेवाह—

तमेव सच्चं नीसंकं, जं जिणेहिं पवेदियं ।

आणाए एस अक्खाओ, जिणेहिं परिणामगो ॥५६॥

तदेव सत्यं यज्जनैः प्रवेदितमित्येवं यो निःशङ्कं भ्रह्माति
न च कारणं जनयते एष आज्ञया परिणामको जिनैराख्यातः ।

दृष्टान्तपरिणामकमाह—

परोक्षं हेउगं अर्थं, पच्चक्खेण व साहियं ।

जिणेहिं एस अक्खातो, दिहुंतपरिणामगो ॥५७॥

परोक्षं हेतुकं हेतुना लिङ्गेन गम्यं हेतुकमर्थं प्रत्यक्षेण प्रत्य-
क्षप्रसिद्धेन दृष्टान्तेन साधयन् आत्मबुद्धाधारोपयन् यो व-
र्त्तते दृष्टान्तपरिणामको जिनैराख्यातः । दृष्टान्तेन विवक्षित-
मर्थं परिणमयत्यात्मबुद्धाधारोपयतीति दृष्टान्तपरिणामक
इति व्युत्पत्तेः । तत्राज्ञापरिणामकः, आज्ञयैव कायान् भ्रह्मा-
ति, दृष्टान्तपरिणामकस्तु दृष्टान्तेन भ्रह्मापयितव्य इति ।

तस्य कायभ्रह्मानात्पादनार्थमिदमाह—

तस्मिदियाणि पुव्वं, सीसंत जइ उ ताणि सइहइ ।

तो से नाणावरणं, सीसइ तांह दमविहं तु ॥५८॥

तस्य दृष्टान्तपरिणामस्य पूर्वमिन्द्रियाणि भ्रात्रादीनि शि-
ष्यन्ति तत्र यदि तानांन्द्रियाणि भ्रह्माति ततः तमेतस्य
ज्ञानावरणं दशविधं शिष्यते ।

कथमित्याह—

इन्द्रियावरणं चैव, नाणावरणे इ य ।

तो नाणावरणं चैव, माहियं तु दुपंचहा ॥५९॥

इन्द्रियावरणं, ज्ञानावरणं च । तत्रेन्द्रियावरणं नाम इन्द्रिय-
विषयशब्दादिसामान्यापयोगावरणं, ज्ञानावरणमिन्द्रियवि-
षयेष्वेव शब्दादिषु विशेषापयोगावरणम् । इन्द्रियावरणं ज्ञाना-
वरणं च भ्रात्रादियदिभेदतः प्रत्येकं पञ्चप्रकारमेव ज्ञानावर-
णम् । द्विपञ्चधा-एवं दशप्रकारमाख्यातम् ।

तानेव दश भेदान् विवेकमाह—

सोयावरणं चैव, नाणावरणं होइ तस्सेव ।

एवं दुयभेएणं, नायव्वं जाव फासो ति ॥ ६० ॥

भ्रात्रावरणं तथा तस्यैव भ्रात्रस्य ज्ञानावरणमेवं द्विक-
भेदेन तावत् ज्ञातव्यं यावत्स्पर्शः, तद्यथा-चक्षुरिन्द्रिया-
वरणम्, चक्षुरिन्द्रियज्ञानावरणम् । घ्राणैन्द्रियावरणम्, घ्राणे-
न्द्रियज्ञानावरणम् । रसनेन्द्रियावरणम्, रसनेन्द्रियज्ञाना-
वरणम् । स्पर्शेन्द्रियावरणम् स्पर्शेन्द्रियज्ञानावरणमिति ।

साम्प्रतमिन्द्रियावरणस्य विज्ञानावरणस्य

च विषयविभागार्थमिदमाह—

बहिरस्स उ विज्जाणं, आवरियं न उण सोयमावरियं ।

अपडुप्पणो बालो, अतिवुट्ठो तह असक्की वा ॥ ६१ ॥

विज्जाणावरियं तसि, कम्हा जम्हा उ ते सुणंता वि ।

न वि जाणंते किमयं, सहो संखस्स पडहस्स ॥ ६२ ॥

बहिरस्य विज्ञानं भ्रात्रेन्द्रियविज्ञानमावृतम्, सामान्यतः
शब्दमात्रभवणेऽपि तद्गतविशेषापरिज्ञानात्, नतु भ्रात्रमा-
वृतं सामान्यतः शब्दमात्रभवणात्, तथा योऽपदुप्पणो-बालो
यश्चातिवृद्धो यो वा असक्की अमनस्कः पञ्चान्द्रियः, एतेषां
विज्ञानमावृतम् । कस्मात्?, यस्मात्ते शृण्वन्तोऽपि न विज्ञान-
तं किमयं शब्दः शङ्कस्य, उत-पटहस्येति ।

किं ते जीवमजीवं, जीवा एवेति तेण उदियम्मि ।

अस्सइ एव विजाणमु, जीवा चउरिंदिया विति ॥ ६३ ॥

किं ते अधिरादयो जीवाः अजीवा वा ? । तत्र जीवा एवेति
नेनादित् भरणेन—एवं वाधरादिवत् चतुरिन्द्रिया अपि जीवा
इति विजानीहि श्रोत्रावरणमात्रेण जीवत्याप्रच्युतेः ।

एवं चक्षिदियथा—रिन्दियजिम्बिदिओवषाएहि ।

एकैक्यहाणीए, जाव उ एगिदिया नेपा ॥६४॥

एवमेकैकहान्या एकैकन्द्रियपरिहानितः चक्षुरिन्द्रियघाणे-
न्द्रियजिह्वेन्द्रियोपघातेः क्रमेण त्रीन्द्रियादयः तावत् क्षया
यावदेकैन्द्रियाः, तद्यथा—चक्षुरिन्द्रियोपघातेऽपि त्रीन्द्रियाः
घाणेन्द्रियोपघातेऽपि द्वीन्द्रियाः, जिह्वेन्द्रियोपघाते—एकै-
न्द्रियाः । इह पूर्वं विज्ञानावरणेऽपीन्द्रियमनावृतमुक्तम् ।

इदानीमिन्द्रियावरणेऽपि विज्ञानमनावृतमुपदर्शयति—

सस्त्रिस्त्रिदियघाए वि, तन्नाणं न विरिजइ ।

विन्नाणं नतु सक्कीणं, विजमाणे वि इंदिए ॥ ६५ ॥

संज्ञित इन्द्रियघातेऽपि न ज्ञानमुपहतेन्द्रियज्ञानं नाऽऽप्ति-
यते । एतन्नाम भावयिष्यते । असंज्ञितानां पुनर्विद्यमानेऽपी-
न्द्रिये विज्ञानं नास्ति । यथाहं प्राक् तथा चाग्रे वदयते ।

एतदेव भावयति—

जो जाणइ य जच्चंधो, वन्ने रूवे विकल्पसो ।

नेत्ते वाऽऽवर्गिते तस्म, विन्नाणं तं तु चिदुइ ॥६६॥

पासन्ता वि न याणंति, विसंस वसमादीं णं ।

बाला असन्निगां चव, विन्नाणावरियम्मि उ ॥६७॥

यो नाम जात्यन्धः अस्पृष्टचक्षुर्वर्णान् रूपाणि च विकल्प-
शोऽनकप्रकारं जानाति तस्य नेत्रं अण्णावृते तत् विज्ञाना-
ति अस्थीभूतोऽपि वर्णविशेषान् रूपाविशेषांश्च; तथैव स्पर्श-
शो जानातीत्यर्थः, तथा बाला असंज्ञितश्च पश्यन्तोऽपि वि-
ज्ञानं आवृते वर्णादीनां विशेषं न जानाति । तदवमिन्द्रि-
योपघातेऽपि न विज्ञानोपघातः, ज्ञानोपघातेऽपि नेन्द्रि-
योपघात इति विज्ञानेन्द्रिययोर्भेदः, तेनैव तयोर्भेदात्सदावरण
योगेण भेद इति । ज्ञानावरणं दशधा ।

सांप्रतमेकैकन्द्रियहान्या यत् एकैन्द्रियत्वं पूर्वमुक्तं तद्भा-
वयति—

इंदियउवघाएणं, कममो एगिदिओ व संवुत्तो ।

अणुवहए उवकरणं, विसुज्झए ओसहादीहिं ॥६८॥

अवचिअए य उवचि—अए उ जह इंदिएहिं सां पुस्सिो ।

एस्म उवमा पसरथा, संमारीण्णिंदियविभागे ॥६९॥

कोऽपि पुरुषः क्रमशः—क्रमेणन्द्रियाणां श्रोत्रादीनामुपघा-
तेन एकैन्द्रिय एव संवृत्तः । तत्र आनुपहते उपकरणे—उ-
पकरणेन्द्रियं पुनरौषधादिमिर्विशुध्यति—सर्वस्पर्शेन्द्रिया
भवति । तत्र यथा स पुरुष इन्द्रियैरप्यधीयते उपधीयते च
एषा उपमा संसारिणामिन्द्रियविभागं प्रशस्ता । तथैव सं-
सारिणोऽपि पञ्चेन्द्रिया भूत्वा चतुरिन्द्रियास्त्रीन्द्रिया
द्वीन्द्रिया एकैन्द्रिया भूत्वा पुनर्द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्च-
तुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाश्च भवन्तीत्यर्थः । (इत्येवम्)

(परिणामकविषयः ' परिणामन ' शब्दं पञ्चमभावे यतः ।)
एतदर्थं सुखेन जीवत्वपरिणामस्यार्थमुपसंहरन्नाह—

एस्म परिणामगो मणितो, अहुणा उ जहुं वोच्छामि ।

मो दुविहो नायव्वो, भासाएँ सरीरजहुं उ ॥ ७० ॥

एष द्विषधो विपरिणामक उक्तः । अहुणा ज(हुं)उ वक्ष्ये,
स जहो द्विविधो ज्ञानव्यः, तद्यथा—' भासाएँ ' स्ति भाषा-
जडः, शरीरजडश्च ।

जलमूगएलमूगो, मम्मणमूको य भामजहुं य ।

दुविहो सरीरजहुं, धुल्लाकरणे अनिपुणो य ॥ ७१ ॥

भाषाजडस्त्रिविधः, तद्यथा—जलमूकः, एलमूको, मम्मनमूक-
श्च । शरीरजडो द्विविधस्तद्यथा—शरीररक्ष, क्रियायामनिपुणश्च ।

पढमस्स नत्थि मद्दो, जलमज्जे व भामतो ।

बीयो उ एलगो चव, अव्वत्तं बुब्बुयायइ ॥ ७२ ॥

प्रथमस्य जलमूकस्य जलमध्यं इव भाषमाणस्य नास्ति-
शब्दः, द्वितीय एडमूकः एडकमिव बुब्बुयायने ।

मम्मणो पुण भासंतो, खलए अंतरंतरा ।

चिरेणं नीति मे वायं, अविमुद्धा व भासतो ॥ ७३ ॥

मम्मनः पुनर्भाषमाणोऽन्तरा अन्तरा स्खलति, यद्विवा—' सं'
तस्य भाषमाणस्य वाक् चिरेण ' नीति ' निर्गच्छति अवि-
शुद्धा वा ।

सम्प्रति ' दुवे जहु ' स्ति द्वारमाह—

दुविहेहिं जहुदोमेहिं, विसुद्धं जो उ उज्झति ।

कायाचत्ता भवे तेणं, मासा चत्तारि भारिया (गुरुकंते) ८१

द्विविधेन जाड्यदोषेण विशुद्धं य उज्झति तेन कायाः—षट्
कायास्त्यक्ता भवेयुः, न संरक्षिताः, तथस्य प्रायश्चित्तं च-
त्वारो गुरुका मासाः । एतेन संभोजनद्वारं व्याख्यातम् ।

कहिए महहिए चव, उववेति परिगहे ।

मंडलीए उ वट्ठतो, इमे दोसा उ अंतरा ॥ ८२ ॥

अन्तराऽन्तरा षड्जीविकायां कथिते अजिते च ' उववेति '
पतङ्गहः तत्र समुद्देश्यते इत्यर्थः, एतदनुपस्थापितो भवति,
तदा ते मण्डल्यां समुद्देश्यत् अन्तरा पुनर्भेद्यमाने इमे व-
ष्यमाणा दोषाः ।

ताम् (दोषान्) एवाह—

पायस्स वा विराहण, अतिही दइण उहु गमणं वा ।

सहस्स वा दुगुंछा, सव्वे दुहिदुधम्म ति ॥ ८३ ॥

उन्पाटयतो—नयत आनयतो वा पायस्य विराहना स्मृतः ।
यदिवा—अतिधीनं दृष्ट्वा तस्य ' उहं ' स्ति वमनं प्रवर्त्तते, गमने वा
तत एव प्रदेशात् कुर्यात्, शैलकस्य वा जुगुप्सा जनन क्रिय-
ते, यथा केनापि दोषेण दुष्ट एषः । ततः पृथग् भुङ्क्ते सखीन्
वा काश्चित् जुगुप्सते, यथा—पायस्यैवंभूतं भोजनात् बहिः
कुर्वन्ति अहो दुर्दृष्ट्यर्माण इति ।

सम्प्रति ' भूमिनिर्यायेणो ' इति व्याख्यानार्थमाह—

जलमूग एलमूगो, सरीरजहुं य जो य अतिपुणो ।

जं बुद्धं तु विवेको, भूमित्तियं ते न दिक्खिजा ॥८४॥

यद्युक्तं भूमिन्निकस्य विवेक इति तस्यायमर्थः जलमूक एव-
मूकः शरीरजडश्च योऽतिस्थूलस्तानेनान् प्राप्नु न दीक्षयेत् ।

दुम्मेहमण्डितसेमी, न जाणती जो तु करणतो जड्हा ।

ते दुक्खि वि तेण उ सो, दिक्खेइ सिया तो अत्तिसेसी ॥८५॥

दुर्मेधसं यश्च करणतो जडस्तमननिशेषी अननिशयी
न जानति तेन कारणेन नो ह्यपि स दीक्षयेत् ।

अथ स्यात्सोऽतिशेषी ततो न दीक्षयति—

अहं न भामाजडं, जडाति परंपरागयं छउमा ।

इयरं पि देमहिडग-अमतीए वा विविचि(ठवि)जा ॥८६॥

अथवा 'भामाजड' इति दुर्मेधसं परंपरागतं मातृपक्षपरंपरा-
गतं गुरुपक्षपरंपरागतं च छद्मस्था न त्यजन्ति, इतरमपि क-
रणजडं देशहिरण्यकस्य देशदर्शनाय अस्मिन् वा अन्यास्मिन्
साधौ दीक्षयेद्व्यथा विवचयेत्-न दीक्षयेत्, दीक्षयन् वा प-
रिष्ठापयेत् ।

अथैव मतान्तरं दूषयति—

मानुमनाएणं वा, दुम्मेह तमं पि केइ इच्छंति ।

तं न भवति पल्लिमंथा, मया वि चरणं विणा मारणं ॥८७॥

केचिन् मनुष्यज्ञानेन दुर्मेधास्तमपि दीक्षितुमिच्छन्ति,
तत्र भवति, यतो दुर्मेधसः पाठने स्वयं सूत्रार्थयोः पल्लि-
मन्थाः, नचापि तस्य ज्ञानं विना चरणं ततः आत्मनः प-
रस्य च केवलकेशमत्र तदीक्षणमिति ।

नातिथुल्लं न उज्झंति, मेहावी जो अ वोच्चडो ।

जलमूगेलमूगं च, परिट्ठावेज्ज दोमि वि ॥ ८८ ॥

नानिस्थूलं नाज्झन्तीत्यर्थः यश्च मेधावी वोच्चडो भाषा-
जडस्तमपि नाज्झन्ति, जलमूकैडमूकं ह्यप्येतौ परि-
ष्ठापयेत् ।

मुत्तूण करणजडं, परियट्ठंति जाव मेसछम्मासा ।

एककं छम्मासा, जस्स व दडुं विविचयया ॥८९॥

मुक्त्वा करणजडं शेषं दुर्मेधसं भाषाजडं यावत् परमात्मा-
स्तावत् परिवर्त्तयन्ति-अनुवर्त्तयन्ति, ततः परमन्यस्याचार्य-
स्य समर्प्यते सोऽपि परमात्मान् परिवर्त्तयति तदनन्तरमन्य-
स्य सोऽपि परमात्मान् परमकैकं तस्य परमात्माः । तत्र प्र-
याणां मध्ये यस्य समीपं संख्यां गृहीतवान् यावन्तं दृष्ट्वा
आचते ममैव शिक्षां देहि इति तस्य विवेकान्न-तस्य दा-
नमित्यर्थः ।

अमुमेवार्थे स्पष्टतरमाह—

तिणं आयरियाणं, जो तं गाहेइ सीसो तस्सेव ।

जइ एत्तिण्ण गाहितो, तो न परिट्ठावए तांहे ॥९०॥

ब्रह्मालामाचार्याणां मध्ये यो ग्राहयति तस्यैव शिष्यः स
दीक्ष्यते, यदि एतावता आचार्यत्रिकेण परिपाठ्या मिलित्या
आदिता भवति ततस्तदा न परिष्ठाप्यते ।

देति अजंगमथेरा-ण वावि अहवा वि दडुणं जो उ ।

मण्णति मज्झं कज्जं, दिज्जति तस्सेव सो ताहे ॥९१॥

अथवा अजङ्गमस्थविषयां स वैद्यावृत्तिकरसाथः क्षीयते ।

यदिवा—यस्तं दृष्ट्वा भणति मम कार्यमेतन्, तस्मादीव-
तामिति ततस्तरेणैव दीक्षते ।

जो पुण करणे जड्हा, उक्केसं तस्म होइ छम्मासा ।

कुलगणसंघनिषेयण, एणं तु विहिं तहिं कुजा ॥९२॥

यः पुनः करणजडः तस्योक्तं परिपालनं भवति, काय-
त्पणमासाः, ततः परं कुलस्य मणस्य संघस्य वा निषेधं
क्रियते स यत्करोति तत्प्रमाणमेतं विधिं तत्र कुर्यादिति ।
व्य० १० उ० ।

सेहस्वदालियं-सिद्धाम्लदालिकात्र-न० । सिद्धे आत्मसं-
स्कृते मुद्रादिमये दालिपदार्थे, 'सेह' सिद्धे सति यानि अ-
म्लेन तीमनादिना संस्क्रियन्ते तानि सिद्धाम्लानि, यानि
दाह्या मुद्रादिमया निष्पादितानि अम्लानि च तानि दा-
लिकाम्लानीति संभाव्यन्ते । उपा० १ अ० ।

सेहय-शैलक-पुं० । अभिनवप्रवर्जिते, स्या० ८ ठा० ३ उ० ।

सेहर-शेखर-पुं० । शिरोभूषणे, लामपक्षिभेदे च । जी० १
प्रवृत्त० ।

सेहाविय-शिक्षा(सेधा) यित-त्रि० । उपाध्यायादिप्रयोजनतः
प्रतिषेधं संचितं, पा० । अतिसमाचारसेवायाम्, तस्य भ-
गवतो हेतुभूतत्वात् । अ० १५ श० । शिक्षिते, स्वयमेव गुरुभिः
शिक्षां ग्राहते, उपाध्यायादिपाश्चात्संगृहीत आचारविशेष-
विनयविशेषेषु कुशलीकृते, ध० ३ अधि० ।

सेहिय-मेधित-त्रि० । निष्पादिते, आचारविशेषविनय-
विशेषेषु कुशलीकृते, पा० । ज्ञा० । प्रत्युपेक्षणादिक्रियाकला-
पतो निष्पादिते, अ० २ श० १ उ० ।

शिक्षित-त्रि० । गुरुभिः स्वयमेव शिक्षां ग्राहितं, पा० ।
ध० । अ० ।

मैदिक-त्रि० । सिद्धापवर्गलक्षणायां भवे, सूत्र० १ शु० १
अ० २ उ० ।

सेही-शैली-स्त्री० । नवशिक्षितायाम्, अ० ३ अधि० ।

सेहोवट्ठावण-शैलोपस्थापन-न० । शिष्यस्य उपस्थापना-
करणं, " तिहि उत्तराहिं रोहिणीहिं, कुजा उ मेहनिकस-
मणं । सेहोवट्ठावणं कुजा, अणुसा मणिवायए । " द० पु० ।

सोअ-शौच-न० । परद्वय्यापहारमालिन्याभावे, स० १४३
सम० ।

सोअणवत्तिया-स्वप्नप्रत्यया-स्त्री० । स्वप्ननिमित्तविराध-
नाया अतिस्वारेभेदे, आव० १ अ० ।

सोअण-शौचन-न० । अशुभपङ्क्तिपूर्णनयनस्य दैन्यं, आव०
४ अ० ।

सोअमल्ल-सौकुमार्य-न० । "उतो मुकुलादिष्वत्" ॥८१॥ १०७॥
इत्यादिभूतोऽस्त्वम् । सोअमल्लं । प्रा० । " पर्यस्त-पर्याण-प्री-
कुमार्यं क्लः" ॥ ८१ ॥ २॥ ६८॥ इति यस्य क्लः । सोअमल्लं । श-
रीरसौष्ठवे, प्रा० २ पाद ।

सोअमिणी-सौदामिनी-स्त्री० । विद्युति, ज० ३ वज० ।

सोईदिय-श्रोत्रेन्द्रिय-न० । श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रे तच्च तदिन्द्रियं

अ धोत्रेन्द्रिमम् । शब्दप्राहकं इन्द्रिये, आ० म० १ अ० । प्रा० । प्रज्ञा० । आ० क० ।

धोत्रेन्द्रिय उदाहरणम्—

गाथकः पुष्पशालाऽभू—इत्यन्तपुष्पत्वेन ।
कर्णानन्दी स्वरस्तस्य, वैरूप्यं चाक्षिदुःखदम् ॥ १ ॥
गायना तेन सर्वोऽपि, लोको हृतमनाः कृतः ।
सार्थवाहो धनस्तस्मात्, पुरा देशान्तरं गतः ॥ २ ॥
पञ्चाङ्गवाऽस्ति तद्भार्या, तत्र प्रोषितभर्तुका ।
दास्यस्तस्या गता आसन्, बहिः कार्येण कनचित् ॥ ३ ॥
तास्तं गायन्तं शृण्वानाः, कालं नास्मिन्निर्गन्तम् ।
चिरागताश्च तास्तीक्ष्णैर्वचोभिः संनतश्च सा ॥ ४ ॥
ऊचुस्ता देवि ! मा कुप्य, धृतमस्माभिरद्य यत् ।
गीतं तत्कस्य नानन्दं, पशुनामपि वल्लभम् ॥ ५ ॥
दध्यौ सा तत्कथं श्राव्यं, कथं प्रप्यः स गीतकृत् ।
इतः पूर्ववनागारे, यात्रारम्भस्तदाऽभयत् ॥ ६ ॥
पौगः सर्वे ययुस्तत्र, साऽपि तत्र तदाऽगमत् ।
गाथकः स च निःश्यां, रात्रिं गीत्वा परिधमात् ॥ ७ ॥
तत्रैवायतनं पश्चाद्, मार्गे निद्रामुपागतः ।
सार्थवाही च तां देवीं, प्रणम्याभ्यर्च्य भक्तिनः ॥ ८ ॥
प्रदक्षिणीकृतस्तस्याः, अष्टिभर्द्देशिनीऽथ सः ।
दृष्ट्वा च रूपमानेन, भार्या गीतस्वरोऽपि हि ॥ ९ ॥
इत्युक्त्वा तत्र निष्ठोद्य, साऽगमन्मन्दिरं निजम् ।
गाथकस्य प्रबुद्धस्या-ख्यातं तच्छाष्टितं नटेः ॥ १० ॥
गाथकः सोऽथ सामर्थः, प्रातस्तस्या गृहान्तिके ।
जगौ विम्बसंखड्ग—गीतं स्फीतं रसोर्मिभिः ॥ ११ ॥
आसवेन प्रपीतः, तेन गीतेन पुरिता ।
मन्त्रवास्त्ववशा साऽभू—तस्मिन्निपातभूते च वा ॥ १२ ॥
मन्त्रशावुत्थितात्कण्ठः, कण्ठाक्षेपं प्रियस्य सा ।
नवैवाप्रप्यल्लभं, प्रियसे जयिनः करे ॥ १३ ॥
अध्याकरोह सौधाय, तन्मार्गाभ्येयगाय सा ।
ऊचं च सखि ! लेखस्य, गतस्यासन् दिना घनाः ॥ १४ ॥
स लेखदर्शनादेव, चालितः कलितं मया ।
अत्रैवायं दिनैर्हि त्रै—वैद्वजस्त्यधुना पथि ॥ १५ ॥
अथोन्थाय सखीनां सा, प्रेक्ष्यालक्षं दिशोऽस्मिलाः ।
अदृश्यत्कराग्रण, हला ! पश्यत पश्यत ॥ १६ ॥
अयमयमयि प्रथान्, धेयान् स एव मनाहरो ,
नयननलिनोष्मासन्ध्यासक्रियासु निर्शापितः ।
घपुपि पुलकोद्भेदस्वेदेद्रमसमसंगमः,
किमाप रमयत्यन्तः कान्तः सुखं सखि ! मेऽधुना ॥ १७ ॥
मस्यन्तं दुर्विनीतां मां, चेद्यास्यामि न संमूर्खा ।
अभ्रालहाग्रसौधाय—द्वित्यात्मानं मुमोक्ष सा ॥ १८ ॥
मृता च तत्क्षणदेव, धोत्रेन्द्रियदुरन्तता ।
प्यायितुं तच्च दुष्टाङ्गां, मुच्येते कर्णतर्णकौ ॥ १९ ॥

आ० क० १ अ० । ग० । आ० ख० । (' पुष्टं सुगेहं सह ' इति
धोत्रेन्द्रियस्य स्पृष्टावषयप्राहकत्वम् ' इदिय ' शब्दे
द्वितीयभागं ५४७ पृष्ठ गतम् ।)

सोडिदियशिग्गह—धोत्रेन्द्रियनिग्रह—पुं० । अयणेन्द्रिय-
स्याधरोधे, उत्त० ।

सोडिदियशिग्गहेणं मणुष्सा मणुस्सेसु सहेसु रागदोसनिग्ग-
हं जणयइ, तप्पसइयं च कम्मं ण बंधइ, पुण्वबंधं निजरेइ ।
उत्त० २६ अ० ।

सोडिदियत्थ-धोत्रेन्द्रियार्थ-पुं० । ध्यतेऽनेनेति धोत्रं तच्च
तद् इन्द्रियं च धोत्रेन्द्रियं तस्यार्थो-प्राहः धोत्रेन्द्रियार्थः ।
शब्द, स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

सोडिदियवल-धोत्रेन्द्रियवल-न० । धोत्रवलसामर्थ्यप्राहकं,
स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सोडिदियमुंड-धोत्रेन्द्रियमुण्ड-पुं० । धोत्रेन्द्रियनियन्धने सु-
गडभेदे, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सोडिदियवसत्त-धोत्रेन्द्रियवशार्त्त-त्रि० । धोत्रेन्द्रियवशेन त-
त्पारतन्त्र्येण श्रुतः—पीडितः । अवशेन्द्रियपरतन्त्रतया दुः-
खिते, भ० १२ श० २ उ० ।

सोडिदियविसयप्पयार-धोत्रेन्द्रियविषयप्रचार-पुं० । धोत्रेन्द्रि-
यस्य यो विषयेष्विष्टानिष्टशब्देषु प्रचारः स धोत्रेन्द्रियविषय-
प्रचारः । अयणलक्षणप्रवृत्तौ, भ० २५ श० ७ उ० ।

सोडिय-शोकित-न० । मानसे विकारं, अनु० ।

सोडियव्व-शोकितव्य-त्रि० । शोकविषये, संघा० १ अ-
धि० १ प्रस्ता० ।

सोडिआण-श्रुत्वा—“ कत्वन्तुमणू-तुआणाः ” ॥ ८२१४६॥
इति क्त्वाप्रत्ययस्य तुआणादेशः । सोडिआणं । आकर्ण्ये-
त्यर्थे प्रा० २ पाद ।

सोडुण-श्रुत्वा-अव्य० । “ युवर्सेस्य गुणः ” ॥ ८२३३७॥ धा-
तोर्निष्कर्ण्योवर्सेस्य च द्विन्यपि गुणो भवति । सोडुण ।
प्रा० । “ चि—जि—धु—हु—स्तु—सु—पू—धुर्गा णो इ-
स्वञ्च । ” ॥ ८१४२४१॥ क्त्वादीनां धातुनामन्ते णकारागमः,
एषां स्वरस्य च ह्रस्वो भवति । बहुलाधिकारा-
त्कच्चिद्विकल्पः । सोडुण । प्रा० । निशङ्क्येत्यर्थे, सूत्र० १
ध्रु० १ अ० १ उ० । आकर्णयितुमित्यर्थे, पञ्चा २ विष० ।

सोएव-शोचितव्य-त्रि० । “ तस्यस्य एवउउं एवउउं एवाः ”
॥ ८१४३३८॥ इति अपभ्रंशे तस्यप्रत्ययस्य एवादेशः । शो-
चनीये, प्रा० ४ पाद ।

सोड-शौण्ड-न० । गर्वे, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सोडामगर-शौण्डमकर-पुं० । मकरभेदे, जी० १ प्रति० । प्रज्ञा० ।

सोडार-शौण्डार्य-न० । “ ब्रह्मचर्यं—तूर्यं—सौन्दर्यं—शौण्डार्यं
यो रः ” ॥ ८२४३३॥ इति र्यस्य रः । सोडारं । प्रा० । त्या-
गसम्पन्नतायाम्, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । कर्मशब्दप्रति श्रु-
ते, कल्प० १ अधि० ६ क्षण । स्था० । शौर्यवतां शूर
इव रणकरणेन वशीकृतः । पुत्रतया प्रतिपाद्यमाने पुत्रभे-
दे, स्था० १० ठा० ३ उ० । चारभटे, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

सोक्ख-सौख्य-न० । आनन्दे, स्था० २ ठा० ३ उ० । सु-
खं, ज्ञा० १ ध्रु० १३ अ० । गन्धरसस्पर्शलक्षणविषय-
संपाद्ये, स्था० ६ ठा० ३ उ० । प्रज्ञा० । उत्त० । ग-
न्धोपादाने, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सौग-शोक-पुं० । इष्टविशेषोत्थदुःखे, औ० । प्रअ० । उत्त० ।
नि० चू० । चित्तखेद, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । दैन्ये, आ-
व० ४ अ० । चित्तवैधुर्ये, प्रव० ५१ द्वार । आ० म० ।
मानस दुःखविशेषे, ल० । आब० । स च सञ्चितचित्तमिष्टा-
गामिष्ठानां वियोगेन, अनिष्टानां संयोगेन च भवति । जीत० ।
स्था० । प्रअ० । घ० । वृ० । औ० । इष्टाप्रामिष्ठिना-
शोद्भवे (आचा० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० । आतु० ।
स० ।) इष्टवियोगनाशाद्विजनिने चित्ताद्वेगे, दर्श० १ तत्त्व ।
नोकपायवदनीयकर्मभेदे, यदुदयन शोकरहितस्यापि जीव-
स्याक्रन्दनादिः शोका जायते । स्था० ६ ठा० ३ उ० । शो-
चनं शोको दैन्यमुपलक्षणन्वादेवास्य सकलमानसदुःखपरि-
ग्रहः । भ० १६ श० २ उ० । 'सौगभरणवैद्यगमंगी'
शोकभरणं प्रवर्धयन्-कम्पितमङ्गं यस्यास्ता तथा । भ० ६
श० ३३ उ० । प्रियविप्रयोगादिविकलचेतनवृत्तितयाऽऽ-
क्रन्दनादि येन करोति स शोकः । वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सौगंधिय-सौगन्धिक-न० । कङ्कारे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
आ० म० । प्रज्ञा० । रा० । जं० । रत्नविशेषे, रा० । प्रज्ञा० । आ०
म० । ज्ञा० । सूत्र० । यः सुभगं मन्वानः स्वलिङ्गं जिघ्रति स
सौगन्धिकः । पुं० । नपुंसकभेदे, ग० १ अधि० । सौगन्धिको नाम
सागार्गिकस्य गन्धं शुभं मन्यन् स च सागार्गिकं जिघ्रति
मलयित्वा वा हस्ते जिघ्रति । वृ० ४ उ० । नि० चू० । प्रय० ।
पे० चू० । पे० भा० ।

सौगंधियकंड-सौगन्धिककाण्ड-न० । रत्नप्रभायाः पृथिव्याः
सौगन्धिकरत्ननिभ काण्डः, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सौगंधिया-सौगन्धिकी-स्त्री० । स्वनामख्यातायां नगर्याम्,
ज्ञा० १ ध्रु० ५ अ० ।

सौगमल्ल-सौकुमार्य-न० । अतिसुकुमारतायाम्, 'आयावया-
हो चय सौगमल्लं' दश० २ अ० ।

सौगमोहणिज-शोकमोहनीय-न० । मोहनीयकर्मभेदे, यद्वा-
शात्प्रियविप्रयोगं सारस्ताडमाक्रन्दति परिदेवते दीर्घं च
निः-श्वसति भूषणं च लुठति तच्छोकमोहनीयम् । कर्म०
६ कर्म० ।

सौगविहाण-शोकविधान-न० । प्राजमनके जारितार्थिके,
व्य० १ उ० ।

सौगइ-सुगति-स्त्री० । मोक्षमार्गे, सुदेवत्वादिके, 'एष सु-
गती गणदंसणचरणा भवति' । अथवा सुगई सुदेवत्ता-
दिका । आ० चू० १ अ० ।

सौक्षा-श्रुत्वा-अव्य० । "त्य-व्य-इ-ध्वां-च-छु-ज-भाः क-
चिह्" ॥ ८ । २ । १५ ॥ इति त्वास्थाने ऋचा इ-
त्यादेशः । सौक्षा । प्रा० । निशम्यत्यर्थे, अवगम्य-
त्यर्थे, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० । आचा० । गुरुमुखा-
त्कार्ये ध्रुवत्यर्थे, उत्त० २ अ० । भोत्रेण निशम्यत्यर्थे, स्था० ३
ठा० १ उ० । तं० । दश० । कल्प० । भ० । आगमापेक्षे, भ० ६
श० ३२ उ० । अवधार्यत्यर्थे, विपा० १ ध्रु० २ अ० । भ० ।
आचा० ।

सोक्षिय-शोचिन-त्रि० । "सवाही वा" ॥ २१६६॥ इति द्वित्व
म् । शोचिविये, प्रा० २ पाद ।

सोझाय-सोद्घोत-त्रि० । उद्घोतभाषसहिते, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । बहिर्गर्वास्थितधस्तुस्तोमप्रकाशकरे, जी० ३ प्रति०
४ अधि० ।

सोड-शोड-न० । सीधुनि, आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ३
उ० ।

सोडसय-षोडशक-पुं० । षोडशावयवे समुदाये, "प्रकृतमहं-
स्ततोऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।" आ० म० १ अ० ।

सोडसिगा-षोडशिका-स्त्री० । मगधदेशप्रसिद्ध रसमानवि-
शेषे, रा० ।

सोड-सोड-त्रि० । अनुभूते, उत्त० १६ अ० ।

सोण-शोण-न० । दन्तकाष्ठिकामध्ये रक्तवर्णे, तं० ।

सोणिचक-श्राणिचक्र-न० । कटितटे, कल्प० १ अधि० २
क्षण ।

सोणिय-शोणित-न० । पल्लरुधिरे, उत्त० २ अ० । आचा० ।
ज्ञा० । तं० । स्था० । आर्क्षे रुधिरे, सामान्येन वा रुधिरे,
ज्ञा० १ ध्रु० ८ अ० । शोणितं-रुधिरे, द्वितीयो धातुः ।
तं० । आचा० । आ० म० ।

सोणियलव-शोणितलव-पुं० । शोणितबिन्दौ, तं० ।

सोणियानुमारि-शोणितानुमारिन्-पुं० । शोणितान्तव्यापके
धातौ, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सोणिसुच-शोणिसूत्र-न० । कटीसूत्रे, भ० ६ श० ३३ उ० ।
बालकानां चर्मदिद्वरकरूपे कटीसूत्रे, ज्ञा० १ ध्रु० १७ अ० ।

सोणी-श्राणी-स्त्री० । कंठरप्रभागे, जं० २ वक्ष० । कटौ,
प्रअ० ४ आध० द्वार ।

सोणहग-सोणहक-पुं० । पक्षिविशेषे, उत्त० ५ अ० ।

सोणहयालिङ्ग-शोणिकालिङ्ग-न० । अश्वेराधयविशेषे, जी०
३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

सोत्त-श्रोत्र-न० । श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम् । शब्दप्राहकन्द्रिये,
स्था० ८ ठा० ३ उ० । प्रज्ञा० । अचित्सं जीवराहितं सोत्तं छिद्
पुणसहो भेदपदसिन्धे तं अचित्सोत्तं त्रिविहं-देहजुयं,
पडिमजुयं, वर्यं च । नि० चू० १ उ० ।

श्रोतम्-न० । "तैलौदी" ॥ ८ । २ । ६८॥ इति अन्तव्यञ्जनस्य
द्वित्वम् । जलप्रवाहे, प्रा० २ पाद ।

सोत्तबंधण-श्रोतोबन्धन-न० । जलप्रवाहबन्धने, प्रअ० १
आध० द्वार ।

सोत्तामणि सौप्रामणि स्त्री० । रुचकद्वीपभवायां त्रिकुमारि,
कायाम् । आ० क० १ अ० ।

सोत्तिदिय-श्रोत्रेन्द्रिय-न० । श्रवणेन्द्रिये, आ० म० १ अ० ।

सोत्थिय-सौत्रिक-त्रि० । सूत्रं पर्यमस्योत सौत्रिकः । सूत्रक-
यविक्रयकाराण , अनु० । जीवा० ।

शौक्तिक-पुं० । द्वीन्द्रियभेद, प्रज्ञा० १ पद ।

सोत्थियमई-शौक्तिकवति-स्त्री० । केकयाईजनपदाईराजधा-
न्याम् , प्रज्ञा० १ पद ।

सोत्थिय-स्वस्तिक-पुं० । लोकप्रसिद्धे माङ्गलिके चिह्नभेद, रा० ।
प्रश्न० । जं० । प्रज्ञा० । आ० म० । अष्टासीतिमहाग्रहेषु षष्टित-
मे ग्रह, स्था० ७ ठा० ३ उ० । आ० म० । सू० प्र० । आ० चू० । चं० प्र० ।

दो सोत्थिया । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सोत्थियकूट-स्वस्तिककूट-न० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य दक्षिणे
रुक्मक्षरपर्यन्तस्य प्रथमं कूट, स्था० ८ ठा० ३ उ० । द्वी० ।

सोदयबंधिणी-स्वोदयबन्धिनी-स्त्री० । स्वस्योदय एव ब-
न्धो यासां तास्तथा । तथाविधासु कर्मप्रकृतिषु , पं० सं०
३ द्वार ।

सोदर-सोदर-पुं० । एकमात्रक , उत्त० २२ अ० ।

सोदामिन्-सौदामिन्-पुं० । चमरस्यासुरेन्द्रस्याश्वानीकाधि-
पती , स्था० ४ ठा० १ उ० ।

सोदामिणी-सौदामिनी-स्त्री० । विद्युति, औ० । विदिष्टक
वास्तव्यायां दिक्कुमारीमहत्तरिकायाम् , जं० ४ वक्ष० ।

सोदाम-सौदाम-पुं० । स्वनामख्याते मांसप्रिये राजनि, आ०
चू० ४ अ० । आ० क० । आ० म० । जिह्वेन्द्रिये उदाहरणम् ।
आ० चू० १ अ० । आ० च० । आ० क० ।

सोद-शौद्र-पुं० । शुष्ककाष्ठे, वृ० २ उ० ।

सोपारग-सोपारक-पुं० । स्वनामख्याते समुद्रतटीयनगरे ,
आ० म० १ अ० । आ० क० । उज्जैणी नगरी, जितमत्तु राया ,
तस्मिन् अष्टाणां मल्लो, मध्यरज्ज्वेसु अजयं । इतो य समुद्रतटे सो-
पारगं नगरं तथैव सीयगिरी राया । आ० चू० ४ अ० ।

सोप्पास-सोत्प्राप्त-न० । उत्प्राप्तयुक्तं गानं, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सोभग-सौभाग्य-न० । सुभगत्वे, प्रज्ञा० ३४ पद ।

सोभगकर-शौभाग्यकर-न० । एकचत्वारिंशे कलाभेदे, म०
७२ सम० ।

सोभगमुंदरी-सौभाग्यमुंदरी-स्त्री० । इत्यध्रेष्ठिनः पुत्रस्तु-
पायाम् , आ० क० १ अ० ।

सोभगसेवहि-सौभाग्यसेवहि-पुं० । सौभाग्यनिधौ, कल्प० १
अधि० ७ क्षण ।

सोभण-शोभन-न० । सुन्दरे, सूत्र० २ धृ० १ अ० । जी० ।
कल्प० ।

सोभइ-सौभद्र-पुं० । सुभद्रान्मजे चम्पानगरीवास्तव्यस्य कौ-
शिकाचार्यस्य शिष्यं, आ० चू० ४ अ० । (' अजव ' शब्दे
प्रथमभागस्य कथा ।)

सोभावज्ज-शोमवर्जन-न० । विभूषापरित्यागे, दश० ६ अ० ।

सोभित्ता-शोभयित्वा-अव्य० । विधिवत्करणेन शोभां कृत्वे-
त्यर्थे, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण ।

सोभिय-शोभित-त्रि० । तत्समासौ गुर्वादिप्रदानशेषभाज-
नासेवेनेन शोभां प्रापते अतिचारवर्जनन कृतशोधे, स्था०
७ ठा० ३ उ० । रा० । आ० चू० ।

सोम-सोम-पुं० । चतुर्थवर्षलक्ष्मणसुदेव्याः पितरि, आव० १
अ० । स्था० । ति० । यज्ञेषु देवपुत्रे लताविशेषे, ' अगाम सो-
मममृता अभुवम् ' । आ० म० १ अ० । तद्रसे, विशं० । चन्द्रे,
जं० ७ वक्ष० । ज्यो० । चं० प्र० । सुगशिरोनक्षत्रस्याधिपः सोमः ।
ज्यो० ६ पाहु० । सू० प्र० । अनु० । स्था० । अष्टाशीतिग्रहं
द्वादश महाग्रहं, जं० ७ वक्ष० । सू० प्र० । कल्प० । चं० प्र० ।
शक्रस्य देवेन्द्रस्येशानस्य च स्वनामख्याते उत्तरदिग्लो-
कपाले चमरस्यासुरेन्द्रस्येन्द्रे, म० ३ श० ७ उ० । आ० म० ।
ग० । स्था० । (वक्रव्यताऽस्य ' लोमपाल ' शब्दे षष्ठे भागे
गता ।) (अस्याग्रमहिष्यः ' अग्रमहिर्सी ' शब्दे प्रथम-
भाग १७१ पृष्ठे उक्ताः ।) पार्श्वस्वामिनः पञ्चमं गणधरं,
कल्प० १ अधि० ७ क्षण । स्था० । शान्तदृष्टौ, प्र० ६४ द्वार ।
शान्ताकुनौ, व्य० ६ उ० । सुभगे, जं० १ वक्ष० । रा० । अ-
रौद्राकारं, रा० । सू० प्र० । विपा० । जं० । नीरांगं च । म०
१२ श० ६ उ० । उत्तमया कीर्त्या सहितं, कल्प० १ अधि० ३
क्षण । गुर्जरधरित्रीपण्डलीमहानगर्याः श्रीमद्वीसलक्ष्वराज-
स्य पुरोहिते, ती० ४१ कल्प । चम्पावास्तव्यं स्वनामख्याते
ब्राह्मणे, ज्ञा० १ धृ० १६ अ० । (' दुर्वई ' शब्दे चतुर्थभाग
२४७७ पृष्ठे कथा गता । कोडीनगरवासिनि स्वनामख्याते
ब्राह्मणे, ती० ४५ कल्प । (' कोहडिद्व ' शब्दे तृतीयभाग
६८४ पृष्ठे कथा ।)

सोमंगलग-सौमङ्गलक-पुं० । द्वीन्द्रियजीवभेदे, जी० १ प्रति० ।
प्रज्ञा० ।

सोमकाइय-सोमकायिक-पुं० । सोमस्य कायां निकायां येवा-
मस्ति ते सोमकायिकाः । सोमपरिवारभूतेषु देवेषु, म० ३ श०
७ उ० ।

सोमचंद-सोमचन्द्र-पुं० । भरतक्षेत्रजसुपार्श्वजनकालिकैरव-
तज्ज तीर्थकरे, ति० । प्र० । स० । स्वनामख्याते शिवचन्द्रनृप-
पुत्रे, ध० १० । (अस्य वृत्तम् ' सिवभइ ' शब्देऽस्मिन्नेव
भागे गतम् ।) स्वनामख्याते पाननपुरराजे, आ० चू० १ अ० ।

सोमचंदसूरि-सोमचन्द्रसूरि-पुं० । तपागच्छीये श्रीरत्नशेखर-
सूरिशिष्ये, येन विक्रम-१५०४ वर्षे कथामहोदधिनामग्रन्थो
रचितः । जं० ६० ।

सोमजया-सोमयशम्-स्त्री० । सौर्यपुरे यज्ञयशस्तपासस्य
पुत्रस्तनुपायाम् आव० ४ अ० । आ० क० । आ० म० । आ०
चू० । द्वी० ।

सोमगंतिय-स्वप्नान्तिक-न० । स्वप्नस्य स्वप्नक्रियाया अन्ते
अवसानं भवे स्वप्नान्तिकम् । स्वप्नविशेषे क्रियमाणे प्रति-
क्रमणभेदे, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सोमणस-सौमनस्य-न० । शोभनं मनो यस्यासी सुमनास्तस्य

भावः सोमनस्यम् । शोभने मनसि रा० भ० । जी० । आ० म० ।
सौमनस-पुं० । जम्बुद्वीपे मन्दरस्य दक्षिणतः देवकुरुषु अश्व-
स्कन्धमदृशे वक्षस्कार्पवते नदधिपती च । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

दो सोमणसा । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

निषधस्य पर्वतस्योत्तरस्यां मन्दरस्य दक्षिणपूर्वस्यामांश-
यादिशि मङ्गलावतीविजयस्य पश्चिमायां देवकुरुणां पूर्वस्यां
सौमनसो वक्षस्कार्पवतः । ज० ४ वक्ष० ।

कहिं गं भन्ते ! जम्बुद्वीपे दीपे महाविदेहे वासे सोम-
णसं गामं वक्षस्कार्पवत् पश्यते ? गोयमा ! शिसहस्रं वा-
महरपव्वयस्म उत्तरं गं मन्दरस्स पव्वयस्म दाहिणपुर-
त्थिमेणं मंगलावईविजयस्स पव्वत्थिमेणं देवकुराण पुर-
त्थिमेणं एत्थ गं जम्बुद्वीपे दीपे महाविदेहे वासे सोमणसे
गामं वक्षस्कार्पवत् पश्यन्ते, उत्तरदाहिणापए पाईणप-
डीणवित्थिमे जहा मालवन्ते वक्षस्कार्पवत् तहा खवरं
सव्वरययामए अञ्छं ० जाव पडिस्से । शिसहवामहरपव्व-
यन्तेणं चत्तारि जोअणमयाइ उड्डं उच्चत्तेणं चत्तारि
गाऊ(उ)असयाइ उव्वेहेणं सेसं तहेव सव्वं खवरं अट्टो मे
गाअमा ! ० जाव सोमणसे वक्षस्कार्पवत् बहवे देवा य
देवीआ अ सोमा सुमणा सोमणसे अ इत्थ देवे महिड्डीए
० जाव परिवमइ, से एणण्डेणं गाअमा ! ० जाव शिच्छे ।

(सू० + ६७)

‘ कहिं गं ’ मित्यादि, क्व भदन्तेत्यादिप्रश्नः सुलभः, उत्तर-
रन्तरे निषधस्य पर्वधरपर्वतस्य उत्तरस्यां मन्दरस्य पर्वत-
स्य पूर्वदक्षिणस्याम्-आग्नेयकोणे मङ्गलावतीविजयस्य पश्चि-
मायां देवकुरुणां पूर्वस्यां यावत् सौमनसो वक्षस्कार्पवतः
प्रकृतः इत्यादि सर्वे माल्यवद्गजदन्तानुसारं भाव्यम्, यत्
सप्रपञ्चं प्रथमं व्याख्याते गन्धमादनेऽतिदेशयितव्यं माल्य-
वतोऽतिदेशने नदस्यासन्नवर्तित्वेन सूत्रकारशैलीवैचित्र्य-
ज्ञापनार्थं, नधरे सर्वात्मना रजतमयोऽयं, माल्यवास्तु नी-
लमणिमयः, अयं च निषधपर्वधरपर्वतान्ते चत्वारि योज-
नशतान्युध्वोच्चत्वेन चत्वारि गव्यूतिशतान्युध्वेन माल्य-
वास्तु नीलवत्समीपे इति विशेषः, अर्थे च विशेषमाह—
‘ से कण्डेण ’ मित्यादि, प्राग्वत्, भगवानाह—गौतम !
सौमनसवक्षस्कार्पवते बहवो देवा देव्यश्च सौम्याः काय-
कुचप्राया अभावात्, सुमनसो—मनःकालुष्याभावात् परि-
वसन्ति, ततः सुमनसामयमावास इति सौमनसः, सोम-
नसनामा चात्र देवो महर्द्धिकः परिवसति तेन तपोगात्
सौमनस इति । ‘ से एणण्डेण ’ मित्यादि, प्राग्वत्, ‘ सौम-
णसे ’ इति प्रायः सूत्रं व्यक्तम् । ज० ४ वक्ष० ।

कूटपृच्छा—

जम्बुद्वीपे दीपे सोमणसे वक्षस्कार्पवत् सत्त कूडा पणत्ता,
तं जहा—‘ सिद्धे ? सोमणसे २ तह, बाधव्वे मंगलावईकूडे ३ ।
देवकुरु ४ विमल ५ कंचण ६, विसिद्धकूडे ७ य बोधव्वे ”
॥ १ ॥ (सू० + ५६०) स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

मराः परितः स्थिते घनं, नपुं० । ज० ४ वक्ष० । मराद्वितीय-
मखलायां म्वनाख्यात घनं, जं० १ वक्ष० । सूत्र० ।

कहिं गं भन्ते ! मन्दरं पव्वए सोमणमवणे गामं वणे
पश्यते ? गोयमा ! मन्दरावणस्स बहुममरमणिज्जाओ
भूमिभागाओ अद्वेतेवड्ढि जोअणमहस्साइ उड्डं उप्पइत्ता
एत्थ गं मन्दरे पव्वए सोमणमवणे गामं वणे पश्यन्ते ।
पञ्चजोयणमयाइ चक्रवालविक्खम्भेणं वड्ढे वलयाकार-
संठाणमंठिण जे गं मन्दरं पव्वयं सव्वओ समता संपरि-
क्खित्ता गं चिड्डइ, चत्तारि जोअणसहस्साइ दुप्पि य
बावत्तेर जोअणमए अट्ट य इकारमभाण जोअणस्स बाहिं
गिरिविक्खम्भेणं तेरम जोअणसहस्साइ पंच य एकारं
जोअणमए छस इकारमभाण जोअणस्स बाहिं गिरिपरि-
रणं तिप्पि जोअणमहस्साइ दुप्पि अ बावत्तेर जोअणमए
अट्ट य इकारमभाण जोअणस्स अतो गिरिविक्खम्भेणं
दम जोअणमहस्साइ तिप्पि अ अउणापणं जोअणमए
तिप्पि अ इकारमभाण जोअणस्स अतो गिरिपरिणं ति ।
से गं एगाण पउमवरवइआए एगाण य वणमंडेणं मव्वओ
समन्ता संपरिक्खित्ते । वणओ किएहे किएहाभासे ० जाव
आमयन्ति एवं कूडवज्जा मच्चव मन्दरावणवत्तव्वया
भाणियव्वा, तं चेव आगाहिऊण ० जाव पासायवड्डेसगा
सकीसाणाणं ति । (सू० १०५)

‘ कहिं गं ’ मित्यादि, क्व भदन्ते ! मरौ सौमनसघनं नाम
घनं प्रकृतम् ? गौतम ! मन्दरावणस्य बहुममरमणीयाद् भूमि-
भागाद् द्विपट्टि, सार्द्धाष्टाष्टित्यर्थः, योजनसहस्राण्युध्वेषु,
त्परयाऽत्रान्तरे मन्दरपर्वते सौमनसघनं नाम घनं प्रकृतं, पञ्च-
योजनशतानि चक्रवालविक्खम्भेनत्यादिपदानि प्राग्वत्,
यन्मन्दरं पर्वतं सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्य तिष्ठति-
एतच्च क्रियता विक्खम्भेन क्रियता च परिक्षेपणेत्याह—
‘ चत्तारि ’ मित्यादि, प्रथममखलायामिव द्वितीयमखलायाम-
पि विक्खम्भेन वाच्यं, तत्र बहिर्गिरिविक्खम्भेन चत्वारि
योजनसहस्राणि छे च योजनशतं द्विसप्तत्यधिकं अष्टौ त्रै-
कादशभागा योजनस्य, एतदुपपत्तिरेवम-धरणीतलान् सौ-
मनसं यावद् गमने मेरुच्छ्रयस्य अष्टौसहस्रयोजनान्यान्त-
क्रान्तानि एषां त्रैकादशाभिर्भागे लब्धम् ५७२७५ अस्मिन् रा-
शौ धरणीतलगतमेरुच्छ्रयासादृशसहस्रयोजनप्रमाणकृद्धोधि-
ते जाने यथोक्तं मानमिति । बहिर्गिरिपरिणं त्रयोदश या-
जनसहस्राणि पञ्चयोजनशतानि एकादशानि-एकादशाधि-
कानि यद् च एकादशभागा योजनस्य, तथाऽन्तर्गिरिविक्ख-
म्भेन त्रीणि योजनसहस्राणि छे द्वाप्तमन्याधिकं योजनशतं
अष्टौ त्रैकादशभागा योजनस्य, उपपत्तिस्तु बहिर्गिरिवि-
क्खम्भात् उभयतो मखलाद्वयव्यासे पञ्चशतं २ योजनरूपेऽ-
पनीतं यथोक्तं मानम्, अन्तर्गिरिपरिणं तु दश सहस्र यो-
जनानि त्रीणि च योजनशतानि एकादशसहस्राधिकानि त्रयो-
दशैकादशभागा योजनस्येति । अथास्य वर्णकसूत्रम्—‘ से गं

एगा' इत्यादि, व्यक्तं, नयम् एवमुक्ताभिलाषेन कूटवज्रा-
नेव नन्दनयनयक्रयता भलितव्या, कियत्पर्यन्तमित्याह-त-
देव मेरुतः पञ्चाशद्वयोजनरूपं क्षत्रमयगाही यावत्प्रासादा-
वनेमकाः शक्रशानयोरिति, यापीनामानि त्विमानि तेनैव
क्रमेण, सुमनाः १ सोमनसा २ सोमनासा सोमनस्या वा ३
मनारमा ४, तथा उत्तरकुरुः १ देवगुरु २ वारिषणा ३ सर-
स्वती ४, तथा विशाला १ माघभद्रा २ अभयसेना ३ रोहिणी
४, तथा भद्रोत्तरा १ भद्रा २ सुभद्रा ३ भद्रावती भद्रवती वा ४ ।
ज० ४ वक्षः । पक्षस्य नवमं दिवसे, ज्यो० ३ पाहु० । ज० प्रैषयक-
विमानानां चतुर्थे प्रस्तटे, स्था० ६ ठा० ३ उ० । प्रव० सनत्कुमा-
रस्य देवेन्द्रस्य पारियानिके विमाने, श्री० । ज० । रुचकप-
र्वस्य स्वनामख्याते देवे, सू० प्र० १६ पाहु० । च० प्र० । ज० ।
शोमनं मनो यस्याः सकाशाद्भवति सा सुमनास्ततः
स्वार्थेऽण । जम्भां सुदर्शनायाम्, स्त्री० । ज० ४ वक्षः । द-
क्षिणपूर्वस्य रतिकरपर्वतस्य दक्षिणस्यां दिशि स्वनाम-
ख्यातायां राजधान्याम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । द्वी० ।
ती० । पक्षस्य पञ्चाश्यां रात्रौ, ज० ७ वक्षः । सन्तुष्टचित्तये,
नपु० । कल्प० १ अधि० १ क्षण । ज्यो० ।

सोमणसकूट-सौमनसकूट-पुं० । न० । सौमनसनामकस्वाधि-
ष्ठातृदेवभवनोपलक्षितं कूटं, स्था० ७ ठा० ३ उ० । (अस्य
वक्रव्यता ' सोमणस ' शब्देऽनुपदमेव गता ।)

सोमणसवण-सौमनसवन-न० । मेरोर्द्वितीयमेखलायां स्व-
नामख्याते वने, स्था० ४ ठा० २ उ० । (अत्रत्या वक्रव्यता
' सोमणस ' शब्दे गता ।)

दो सोमणसवणा । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सोमणसा-सौमनसा-स्त्री० । पञ्चमीतिथिरात्री, सू० प्र० १०
पाहु० ।

सोमणसी-सौमनसी-स्त्री० । पक्षस्य पञ्चदश्यां तिथौ, ज्यो०
४ पाहु० ।

सोमणाह-सौमनाथ-पुं० । सौगाष्टप्रसिद्धं महादेवे, ती०
१६ कल्प । (एतद्भजकथा ' सच्छउर ' शब्देऽस्मिन्नेव
भागं गता ।)

सोमतिलग-सोमतिलक-पुं० । तपागच्छं देवेन्द्रसूरिशिष्य-
विद्यानन्दर्गागशिष्यधर्मघोषसूरिशिष्यसोमप्रभसूरिशिष्ये, त-
स्य जन्म विक्रम १३४४, संवत्सर दीक्षा १३६६, वर्षे सूरि-
पद १३७३, वर्षे स्वर्गतिः १४२४ वर्षे । अनेन यमकस्तुतिटीका-
शीलतरङ्गिणी नव्यक्षत्रममामसम्भूत जीतकल्पवृत्तिश्चानि प्र-
न्या रचिताः । यशस्तिलकचम्पूनामग्रन्थकारकं दिगम्ब-
राचार्ये, एकाशीत्याधिकाष्टशतं शक्यमस्मीन् । ज० १० ।

सोमदत्त-सौमदत्त-पुं० । चन्द्रप्रभस्वामिनः प्रथमभिक्षादा-
यकं, श्री० म० १ अ० । स० । कौशाभ्यीनगरीस्वामि-
शतानीकस्य पुर्गाहने, विधा० १ श्रु० ४ अ० । भ-
द्रबाहुस्वामिनः चतुर्थे शिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।
सोमदिट्टि-सौम्यदिष्टि-पुं० । कस्याप्यनुष्ठेजके साधौ, प्रव० २३६
ठार । सोमलोचने, स हि सर्वस्याप्याध्यायीया भवति ।
दश० २ तत्त्व ।

सोमदेव-सौमदेव-पुं० । दशपुरनगरवास्तव्ये स्वनामख्याते
ब्राह्मणे, यत्पुत्र आर्यरक्षितः सूरिरासीत् । विश० । श्री०
म० । श्री० क० । श्री० चू० । ती० । उत्त० । पक्षप्रभ-
स्य प्रथमभिक्षादायकं, श्री० म० १ अ० । स० ।

सोमदेवयाकाइय-सौमदेवताकायिक-पुं० । सोमदेवतास्त-
त्सामनिकाप्यस्तासां काया येषामस्ति ते सोमकायिकाः ।
सोमसामानिकार्तदेवपरिवारभूतेषु देवेषु, म० ३ श०
४ उ० ।

सोमधम्मगणि-सौमधर्मगणिन्-पुं० । उपदेशसप्ततिकाग्रन्थ-
कारकं तपागच्छीयस्वारित्रगणिशिष्ये, ज० १० ।

सोमप्पभ-सौमप्रभ-पुं० । बाहुबलिपुत्रे, श्रयांसभ्रातरिनीके-
षांचिन्मतम् । श्री० चू० १ अ० । श्री० क० । आव-
श्यकवृत्त्यनुसरणं बाहुबलिसुतसोमप्रभसुतः श्रयांसो रा-
जा । कल्प० १ अधि० ७ क्षण । अमरस्यात्पातपर्वतं,
श्री० म० १ अ० । " सोमस्म महारक्षा सोमप्पभ उप्पा-
यपञ्चय " स्था० १० ठा० ३ उ० । (अत्रत्या विस्तरः उप्पा-
यपञ्चय ' शब्दे द्वितीयभागे ८३७ पृष्ठे गतः ।)

सोमप्पभसूरि-सौमप्रभसूरि-पुं० । तपागच्छीयं धर्मघोषसूरि-
समनन्तरं आचार्ये, ग० १ अधि० । " श्रीसोमप्रभसूरिः, पट्ट
श्रीसोमतिलकसूरीन्द्राः । अथ सोमप्रभसूरि-स्तस्य विनेयास्तु
चत्वारः ॥१॥ श्रीधर्मलप्रभसूरिः, श्रीपरमानन्दसूरिगुरुराजः ।
श्रीपद्मतिलकसूरि-गणितिलकः सोमतिलकगुरुः ॥२॥ " ग० ३
अधि० । एतज्जन्म विक्रम १३१० संवत्सरं दीक्षा १३२६ सूरिपदम्
१३३२ स्वर्गतिः १३७३ वर्षे अनेन चित्रबन्धस्तथा नाम ग्रन्थो
रचितः । द्वितीयाऽपि सोमप्रभाचार्यो विजयसिंहसूरिशि-
ष्यः, तेन हेमकुमारचरित्रं सूक्तिमुक्तावलिशृङ्गारवैराग्यतर-
ङ्गिणीत्यादयो ग्रन्था रचिताः । ज० १० ।

सोमप्पभा-सौमप्रभा-स्त्री० । सोमप्रभस्य चमरोत्पातपर्वतस्य
दक्षिणदिग्दर्शिगजधान्याम्, द्वी० ।

सोमभूइ-सौमभूति-पुं० । चम्पानगरीवास्तव्ये स्वनामख्याते
ब्राह्मणे, श्री० १ श्रु० १४ अ० ।

स किं तं कुलाइं ? कुलाइं एवमाहिजंति, तं जहा, " पढमं
च नागभूयं, बीयं पुणं सोमभूइअं हाइ । " कल्प० २
अधि० ८ क्षण ।

सोममिन्ना-सौममित्रा-स्त्री० । सौर्यपुरवास्तव्यस्य यज्ञयशसा
भार्यायाम्, आव० ४ अ० । श्री० क० । श्री० चू० ।

सोमय-सौमक-पुं० । कौत्सगोत्रान्तर्गते गोत्रविशेषप्रवर्तके
ऋषौ, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सोमल-सौमल-पुं० । ठारवतीवास्तव्ये स्वनामख्याते ब्राह्म-
णे, अन्त० १ श्रु० ३ वर्ग ८ अ० । (' गजसुकुमार ' शब्दे
तृतीयभागेऽस्य कथा ।)

सोमलच्छी-सौम्यलक्ष्मी-स्त्री० । सौम्या-प्रशस्ता या लक्ष्मीः ।
प्रशस्तायां लक्ष्म्याम्, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सोमलेस्स-सोमलेश्य-त्रि० । अनुपतापकारिपरिणामे, स्था०
६ टा० ३ उ० ।

सोमवदण-सोमवदन-त्रि० । सोम-सर्धाकं वदनं येषां ते सो-
मवदनाः । सर्धाकार्यं, जं० २ वक्ष० ।

सोमवसु-सोमवसु-पुं० । कौशाम्बीनगरीवास्तव्यं जन्मदग्नि-
विषं, ध० २० ।

तत्कथा चैवम्—

“कोसंबी अग्नि पुरी, पभूयपत्वा सुउच्छुलद्धि इव ।
आजम्भ अहर्दिहा, सोमवसु नत्थ वर्गविष्णा ॥१॥
ज जं करेइ कम्मं, तं तं सयले पि होइ से विहलं ।
ता उव्विगो धणियं, जाओ धम्मम्मुहो किंत्ति ॥२॥
सो धम्मन्तथापादं-ण धम्मन्तालाइ अन्नदियहंमि ।
सिस्साण कहिज्जंतं, धम्मफलं इय निसामइ ॥३॥

गिरिसिहरतुरंगा दंतिगो भूरिदाणा,

जियजलाहिनरंगा वाउवंगा तुरंगा ।

रहवरमडकोडीलच्छियिच्छुमार,

नगरनिगममाइ हुंति धम्मा जियाणं ॥ ४ ॥

अमरानियरपुजं वासवत्तं पविस्सं,

सयलभरहजं भूरिभागेहि सज्जं ।

हलहरनिवत्तं जं इहं कसवत्तं,

कयभुवणचमकं धम्मलीलाइयं तं ॥ ५ ॥

रहसयसनमंतुहाम देधिद्विद—

पणायमसमसुक्खं जं च तित्थादिवत्तं ।

अवरमवि पसन्थे पाणिगं जं लहत्तं,

तामह फलयसेसं धम्मकण्ठदुमस्स ॥ ६ ॥

तं सोउ जंपइ दिओ, सखमिणं किंतु कहसु पत्तिऊण ।

कम्म सयास एसो, धम्मो भे गिगिहयवुत्ति ॥ ७ ॥

सो पाडिभेणइ मिट्ठं, भुंजयव्वं सुहं च सोयव्वं ।

लोयपिओ य अप्पा, कायव्वा इय पए तिजि ॥८॥

जो मम्मं अवबुज्झइ, अणुचिह्णं तस्स पायमूलम्मि ।

गिगिहज्ज तुमं धम्म, भइपयं भइ ! लहु लाहमि ॥९॥

को पुण एसि अत्थु, ति पुच्छिओ कहइ धम्मपादी वि ।

भो भइ ! विमलमइणो, परमत्थं एस बुज्झंति ॥१०॥

अत्त सुद्धधम्महउं, दंसणिगो बहुविह वि पुच्छंतो ।

एगम्म सन्नित्थे, समागओ भिक्खवत्ताए ॥११॥

ओयगिओ मडियाए, एगस्स व्वत्तलिगधारिस्स ।

हासु अतिहि त्ति तं ठवि-य अप्पणा सो गओ भिक्खं ॥१२॥

गाहउं खण्ण भिक्खं, सो पत्तो तां हुवे धि ते भुत्ता ।

समर्थमि धम्मत्तं, दिएण पुट्ठो कहइ लिगी ॥१३॥

भइ ! इह सोमगुरुणो, अम्हे जससुजसनामया सीसा ।

उवइट्ठं ण तत्तं, मिट्ठं भुलव्वमिआइ ॥ १४ ॥

नय अत्थो परिकहिओ, अन्निरण गओ गुरु य परलोयं ।

तो हं नियबुडीए, इय आराहमि गुरुवयणं ॥१५॥

मंतासहमारहिं, विहिओ मे लोगवज्जहो अप्पा ।

पावमि मिट्ठमज्जं, इह मडियाए सुवमि सुहं ॥१६॥

अह चित्ति सोवमसु, अहो इमो गुरुवइट्ठनत्तस्स ।

समइवयइ जं गुरुणो, भिण्णाओ संभवइ नेवं ॥१७॥

२६१

तथाहि—

मंतासहिपमुहेहिं, आयइ जीवाण घायणं नूणं ।

तां लोगपिओ अप्पा, कह परमत्थेण इह होइ ॥ १८ ॥

पाएण मिट्ठमज्जं, जणै जीवाण गाढरसगिहिं ।

तत्तां भवपरिवुड्डी, ता परमत्थेण कहयमिणं ॥ १९ ॥

हिमधामधामानम्मल-सीलाण रिमीणं धिजियकरणाणं ।

एगंतवासवज्जा, नणु सुहसिज्जा वि पडिस्सिज्जा ॥ २० ॥

तथा चोक्रम—

सुखशय्यासनं वत्तं, ताम्बूलं स्नानमण्डनम् ।

दन्तकाष्ठं सुगन्धं च, ब्रह्मचर्यस्य दूषणम् ॥ २१ ॥

इय चित्तिऊण तणं, पुट्ठो लिगी कहसु भइ ! तुहं ।

गुरुभाया कत्थ स आह, अमुगगाममि नियन्नेइ ॥ २२ ॥

बीयादणं सोमवसु, तत्थेव गओ ठिओ य सुजसमडे ।

भुत्ता दुव वि गंह, इक्कस्स माहहिमिड्ठस्स ॥ २३ ॥

पुट्ठो य तण तत्तं, सुजसो काहऊण पुव्ववुत्तंतं ।

भणइ इगंतं भइ यं, जिममि मह होइ तो मिट्ठं ॥ २४ ॥

आणज्जयणपसेनो, जत्थ व तत्थ व सुहं सुवामि त्ति ।

लोयपिओ निरीहु, ति एव पक्कमि गुरुवयणं ॥ २५ ॥

तं मुणिय दिओ चित्तिइ, चारुतरा एस किंतु गुरुवयणं ।

अइगंमीरं को नणु, जाणइ गुरुयाण भिण्णाये ॥ २६ ॥

कहाव वईइ इमीए, सुद्धं अत्थं अहं मुणिस्सामि ।

इय चित्तासेतत्तां, संपत्ता पाडलिपुरगमि ॥ २७ ॥

सत्थपरमत्थविस्था—२ वेइणो जइण समयकुसलस्स ।

विबुहस्स तिलोयण मा-ममस्स गिहमस संपत्ता ॥ २८ ॥

पविस्संतो य निरुज्जा, जा अणयसरु त्ति वारवालेणं ।

पंतवणकुसुमहत्थो, ता एगो किकरो पत्तो ॥ २९ ॥

मग्गिज्जंतो वि अदा-उ वंतवणमाइ सो गओ मज्जे ।

निस्सरिय खण्ण अम-ग्गिओ वि त दाउमारज्जा ॥ ३० ॥

एस न दिनो पुडिं, किमिहिइ इह त्ति सोमवसुपुट्ठो ।

पभणइ वित्ती पढमं, पणुणो दिज्ज हयइ भत्ती ॥ ३१ ॥

इहराऽवशा तस्स उ, उऊगियं सेसयाण सेसे व ।

इत्ता व दाहि पुरिसेहि, मग्गियं तत्थ आयमणं ॥ ३२ ॥

एगाए तरुणीए, दिस्सं तं वालुगाइ एगस्स ।

बीयस्स दीहवेड्ग, उऊकेणं दिएण तओ ॥ ३३ ॥

पुट्ठो भणइ दुवारी, भो भइ ! इमीए पढमओ भत्ता ।

वीओ उण परपुरिस्सो, ता एव चव उच्चियं ति ॥ ३४ ॥

इत्थंतरम्मि बहुभ—इ चट्ठपयडिजमाणमविहवा ।

तरसिवियं आरुढा, तत्थेगा आगया तरुणी ॥ ३५ ॥

का एसा कि एव, समेइ इय पुच्छिए पुणो तणं ।

दावारिएण भणियं, पंडियधूया इमा भइ ! ॥ ३६ ॥

रायउलम्मि समस्सा-पयपूरणपत्तगकयसम्माणा ।

सगिहं समेइ एव, सरस्सइ नाम विक्खयाया ॥ ३७ ॥

कह पुरियं इमीए, पयं ति दियपुच्छिओ भणइ वित्ती ।

“तेन शुद्धेन शुद्ध्यति”

अवलंबियं पयमिमं, रज्जा इय पूरियमिमीए ॥ ३८ ॥

तद्यथा—

यत्सर्वव्यापकं चित्तं, मलिनं दोषैर्युभिः ।

सखिवेकाम्बुसंपर्कान्, तेन शुद्धेन शुद्ध्यति ॥ ३९ ॥

अह सा गिहं पविष्टा, जणमेण ऽभिनेदिया तत्रो विष्णो ।
 चित्तइ इमस्स सयलो, परिवारो वि हु अहो विबुहो ॥४०॥
 लज्जावसरो य गओ, पणओ य तिलोयणस्स पयकमलं ।
 विज्जवइ विबुहपुंगय !, ययगहणं काउमिच्छामि ॥ ४१ ॥
 ना पसिय साहसु गुरुं, कस्स सयामस्मि हं गंहमि वयं ।
 सो आह ओ पयनियं, मिट्ठं भुलव्वमिच्छाह ॥ ४२ ॥
 वक्खाणइ तह पालइ, तस्स सयासं गंहसु तुं दिक्खं ।
 तो जणइ सोमवसू, को पुण पणसि परमत्थो ॥ ४३ ॥
 भणइ बुहो वि महायस !, अकयमकारियमकणियं सुमं ।
 महुरवितीलज्जं, रागहोसहि परिमुक्कं ॥ ४४ ॥
 मणिमंतमूलओसह-पओगपरिवज्जियं च आहारं ।
 जो भुंजइ सो इहयं, परमत्थेण जिमइ मिट्ठं ॥ ४५ ॥
 जं सुद्धं आहारं, भुंजंतो न खलु वंधप कम्मं ।
 कहुयविवागं तेण, एगिसमिह बुच्चप मिट्ठं ॥ ४६ ॥
 पयडिपवगीयं पुण, भुंजंतो हिसमु त्ति वधइ ।
 असुहविवागं कम्मं, तेण अमिट्ठं जओ भणियं ॥ ४७ ॥
 अजयं भुंजमाणो उ, पाणभूयाइ हिसइ ।
 बंधइ पावय कम्मं, ते होइ कहुयं फलं ॥ ४८ ॥
 जो सयलआहिमुक्को, सज्जायज्जाणसंजमुज्जुतो ।
 गुरुण्णप विहिणा, निमि सुयइ सुहेण सो सुयइ ॥ ४९ ॥
 धणधन्नसुवन्नसुइर-अ रयण चउच्चरणपमुहदविणस्मि ।
 ओ निक्खनिप्पवासो, लोयपिओ होइ सो चय ॥ ५० ॥

यतः—

विश्वस्थाऽपि स वल्लभो गुणगणस्ते संश्रयत्यन्वहं ,
 तेनयं समलंकृता वसुमती तस्मै नमः संततम् ।
 तस्माद् धन्यमः समास्त न परस्तस्यानुगा कामधुकं ,
 तस्मिन्नाश्रयतां यशांसि दधते संतापभाक् यः सदा ॥ ५१ ॥
 एयं निसार्मिऊणं, तिलोयणं पइभणइ सोमवसू ।
 परमत्थवण्णुपयडण-निउणस्स नमो हवउ तुज्ज ॥ ५२ ॥
 वभणइ बुहो वि भो भइ !, तं सिद्धं नो सुलक्खणो तं सि ।
 अयितहधम्मवियारं, जा एवं नियसि मज्झत्थो ॥ ५३ ॥
 अह पुच्छिऊण विबुहं, तग्गेहाओ विणिग्गओ एअ ।
 अइसुद्धधम्मगुरुला-भलालसो नालसो जाव ॥ ५४ ॥
 पुव्वुत्तजुत्तिजुतं, आहारं फासुयं गवसेत ।
 जुगामत्तनिहियनयणं, जिणमयसमणे नियइ ताव ॥ ५५ ॥
 तो चित्तइ सो हिट्ठो, मज्झ पुक्का मणोरहा सव्वे ।
 कण्णतरु वय सुगुरुपाय-संगया जं इमे दिट्ठा ॥ ५६ ॥
 तेसि पिट्ठाइ गओ, आरामं वंदितं सुधोमगुरुं ।
 पुट्ठो पर्यातगअत्थां, कहिओ सूरीहि वि तेहेय ॥ ५७ ॥
 नाओ पमहपयत्थां, मुणिजणआहारगहणओ चय ।
 सेसपयजाणुत्थं, तत्थय ठिओ य सो रत्ति ॥ ५८ ॥
 आवस्सयाइ काउं, भणितं पोरिसिमणुअविय सूरि ।
 आगमविहिणा सुत्ता मुणिणो गुरुणो पुण्डिता ॥ ५९ ॥
 उवउत्ता वसमण-ऊळयणं परियाट्टितं लहु पयट्ठा ।
 अलियासणो कुवेरो, समागओ तत्थ तव्वलं ॥ ६० ॥
 तं निसुणइ एगगा, भाणसमितीइ नमियगुरुवरणे ।
 जणैइ वरसु वरं, भणइ गुरु धम्मलाहो ते ॥ ६१ ॥
 तो अइहरिसियाहियओ, मासुरदिण्णंतकंतरुवधरो ।

नमिऊणं गुरुपाय, पतो धणओ सयं ठाण ॥६२॥
 तं वदउ पविट्ठमणो, सोमवसू लज्जसुद्धधम्मवसू ।
 चित्तइ अहो भयवओ, तिजयपसिद्धं निरोहत्तं ॥६३॥
 साहियनियवुत्ततो, दिक्खं गिणहइ सुधोमगुरुपासे ।
 मज्झत्थसोमदिट्ठो, कमण जाओ सुगइभागी ॥६४॥

इत्येवमुक्त्यैस्तरवाधिलाभो,
 मुख्यं फलं सोमवसोर्विशिष्टम् ।
 मायस्यभाजः परिभाष्य भव्याः,
 भव्येन भावेन तद्व धत्त ॥६५॥

(इति सोमवसुकथा समाप्ता) ध० २० १ अधि० १२ गुण ।

सोमविजय-सोमविजय-पु० । हीरविजयसूरीणां प्रथमशिष्ये,
 कल्प० ३ अधि० ६ क्षण ।

सोमसिरि-सोमश्री-श्री० । द्वारवतीनगरीवास्तव्यस्य सोमल-
 स्य भार्यायाम्, अन्त० १ ध्रु० ३ वर्ग० अ० आ० खू० । दर्श० ।

सोमसुन्दर-सोमसुन्दर-पु० । तपागच्छे स्वनामक्यान्ते
 देवसुन्दरसूरीणां शिष्ये, ग० ३ अधि० । अयमाचार्यः
 विक्रम १४३० संवत्सरं जातः १४६६ स्वर्गनः । प्रथमप्रकाशकं
 प्रत्याख्यानभाष्यं चानेन टीका रचिता, योगशास्त्रांपदेशमा-
 लापडावश्यकनवनत्वादिष्यनेन टीका रचिता । जै० ६० ।

सोमहिंद-देशी-उदरे, दे० ना० ८ वर्ग ४५ गाथा ।

सोमा-सोमा-(सौम्या-श्री० । सोमदेवनादिक सोमा सौम्या
 वा० भ० १० श० १ उ० । उत्तरदिशि, स्था० ३ ठा० २ उ० । आ०
 म० । सोमस्य लोकपालस्याग्रमहिष्याम्, भ० १० श० ५ उ० ।
 सोमलोकपालस्य राजधान्याम्, भ० ।

संक्षप्यभस्स णं महाविमाणस्स अहे सपक्खं
 सपडिदिमिं अमंखेजाइं जंयणसयमहस्माइं ओगा-
 हित्ता एत्थ णं मक्कस्स देविदस्स देवगणो सोमस्स महा-
 रणो सोमा नामं रायहाणी पणत्ता । एणं जंयणसय-
 सहस्सं आयामविक्खंभेणं जंम्बूद्वीवप्पमाणा वेमाणियाणं
 पमाणस्स अद्धं नेयव्वं जाव उवरियलेणं सोलमजोयण-
 सहस्साइं आयामविक्खंभेणं पप्पामं जोयणसहस्माइं पंच य
 सत्ताणउए जोयणसए किंचिविसेख्खे परिकखेवेस्सं पप्पते ।
 पासायाणं चत्तारि परिवोडीओ नेयव्वाओ सेसा नत्थि ।
 भ० ३ श० ७ उ० । दो सोमा । स्वा० २ ठा० ३ उ० ।

द्वारवतीवास्तव्यस्य सोमिलस्य ब्राह्मणस्य सुतायाम्,
 अन्त० १ ध्रु० ३ वर्ग ८ अ० । आ० खू० । बहुपुत्रिकाजीवरु,
 पायां वेभेलमभिवेशयासिम्यां स्वनामक्यातायां ब्राह्मण्याम्,
 ति० । ग० । ('बहुपुत्रिया' शब्दे कथा ।) सोमप्रभशैलस्य
 पौरस्त्यदिकुस्थायां दिक्कुमारीमहत्तरिकायाम्, द्वी० ।
 सप्तमतीर्थकरस्य प्रथमप्रवर्तिन्यान्, स० । प्रव० । धीरजिन-
 समकालिकायां पार्श्वनाथस्वामितीर्थीयसाध्याम्, आ०
 म० १ अ० ।

सोमागार-सौम्याकार-त्रि० । सुन्दराकृतौ, कल्प० १ अधि०
० क्षण । अरौद्रदर्शन, औ० । रा० । झा० ।

सोमाग-देशी-श्मशानं, दे० ना० ८ वर्ग ४५ गाथा ।

सोमाल-सुकुमार-त्रि० । "हृदिदौ ल." ८ । १ । २५४ । इत्य-
संयुक्तस्य रस्य लः । सोमालं । प्रा० । "न वा ज्युक्त-लवण-च-
तुर्गुण-चतुर्थ-चतुर्थ-चतुर्थ-सुकुमार-कुतूहलोद्वल्लो-
लुल्ले" ॥ ८ । १ । १७१ ॥ इत्यादिः स्वरस्य परेण सम्बरस्यञ्ज-
नन सह वैकल्पिक आत् । सोमालं । कोमलः प्रा० १ पाद ।

सोमिल-सोमिल-पुं० । इत्यवस्थां नगर्यां गजसुकुमारकुमार-
मारके स्वनामस्थाने ब्राह्मणे, आ० भू० १ अधि० । अ-
न्त० । दर्श० । आ० क० । आ० म० । ('गजसुकुमार' शब्दे
तृतीयभागेऽस्य कथा ।) कुण्डग्रामे नगरे कोडालगा-
धब्राह्मणः सोमिलाभिधानोऽस्ति, तस्य भार्यायामुपपन्न इति
प्रियमित्रप्रामवकथा । आ० म० १ अधि० । वाराणसी वास्तव्ये
पार्श्वनाथस्वामिशिष्यः, नि० १ भू० ३ वर्ग ३ अधि० । यो मृत्वा
शुक्राचिमानं शुक्रा नाम महाग्रहो जातः 'सुक' शब्देऽस्तिभवे
भागं तत्कथा ।) अपापावास्तव्ये स्वनामस्थाने ब्राह्मणे, यस्य
यज्ञं समायाता इन्द्रभृत्यादयो 'रीर्गजनान्तिके' प्रयजिताः ।
आ० म० १ अधि० । कल्प० । उज्जयिनीवास्तव्येऽन्धब्राह्मणे,
"उज्जणी नाम नगरी तत्थ सोमिला नाम वंभणा पार्श्वमह,
सो य अन्धलीभूआ । तस्स य अट्ट पुत्ता तेसि अट्ट भज्जाआ
सो पुत्तेहि भरणेति अच्छीणि किरिया कीरउ, सो पाडिभणनि
तुम्भ अट्टएहं पुत्ताणं सोलस अच्छीणि सुगहाण धि सोलस
वंभणीए दोआ । एते चउतीसं अन्नस्स य परिगणस्स जाणि
अच्छीणि ताणि सव्वणि मम । एते चेव पभूया । अन्नया घरं
पलितं तत्थ तेहि अण्णदत्तेहि सो न च नीणिआ नत्थेव रडं-
तो दह्हा ।" भू० १ उ० २ प्रक० । वाणियग्रामवास्तव्ये स्वनाम-
स्थाने ब्राह्मणे, भ० ।

तेणं कालेणं तेणं समणं वाणियगामे नामं नगरे होत्था,
वन्नओ, दूतिपलासए चेतिए वन्नओ, तत्थ णं वाणियगा-
मे नगरे सोमिल नामं माहणे परिवसति अट्टे० जाव अप-
रिभूए रिउव्वेद० जाव सुपरिनिट्ठिए । पंचएहं खंडियसयाणं
सयस्स कुडुवस्स आहवच्च० जाव विहरति, तए णं समणे
भगवं महावीरे० जाव समोसडे० जाव परिमा पज्जुवासति ।
तए णं तस्स सोमिलस्स माहणस्स इमीसे कहाए लद्ध-
ट्टस्स समाणस्स अयमेयारूवे० जाव समुप्पज्जित्था-एवं
खलु समणे णायपुत्ते पुव्वाणुपुव्वि चरमाणे गामाणुगामं
दइजमाणे सुहं सुहेणं० जाव इहमागए० जाव दूतिपला-
सए चेइए अहापडिरूवं० जाव विहरइ । तं गच्छामि णं
ममणस्स नायपुत्तस्स अंतियं पाउब्भवामि इमाइं च णं
एयारूवाइं अट्टाइं० जाव वागरणाइं पुच्छिस्सामि, तं जर
इमे से इमाइं एयारूवाइं अट्टाइं० जाव वागरणाइं वागरेहि-
ति । ततो णं वंदीहामि नमंसीहामि० जाव पज्जुवासीहामि,
अहमेयं से इमाइं अट्टाइं० जाव वागरणाइं नो वागरेहिति

तो णं एएहिं चैव अट्टेहिं य० जाव वागरणेहि य निष्पट्टप-
सिणवागरणं करेस्सामीति कट्ट एवं संपहेइ २ हिता एहाए
० जाव सरीर साओ गिहाओ पडिनिक्खमति २ मित्ता
पायविहारचारणं एगेणं खंडियसएणं सद्धिं संपरिवुडे
वाणियगामं नगरं मज्झं मज्जेणं निगगच्छइ २ छित्ता जेणेव
दूतिपलासए चेइए जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवा-
रत्ता समणस्स भग० ३ अट्टमांते ठिआ समणं भगवं महा-
वीरं एवं वयासी-जत्ता ते भंते ! जवणिअं० अवावाहं० फा-
सुयविहारं०, सोमिला ! जत्ताविंम जवणिअं पिंम अवा-
वाहं पिंमे फासुयविहारं पिंमे, (भ०) किं ते भंते ! जवणिअं,
सोमिला ! जवणिअं दूविंह पप्पत्तं, तं जहा-इंदियजवणिअं
य, नोइंदियजवणिअं य । से किं ते-इंदियजवणिअं ? २ जं
मे सोइंदियचकिंइंदियघाणिंदियजिंभदियफाभिंदियाइं
निरुव्वयाइं वमे वट्ठंति, मेत्तं इंदियजवणिअं । से किं ते
नोइंदियजवणिअं ? २ जं मे कोहमाणमायालोभा वो-
च्छिआ नो उदीरंति । सेत्तं नोइंदियजवणिअं । सेत्तं जव-
णिअं । (भ०) किं ते भंते ! फासुयविहारं ? सोमिला ! जअं
आराभेसु उजाणसु देवकुलसु सभासु पवासु इत्थीपसु-
पंडगविवज्जियासु वसहीसु फासुएसणिज्जं पीढफलगसे-
आसंधारणं उवसंपज्जित्ता णं विहरामि । सेत्तं फासुयविहारं
सरिसवा ते भंते ! किं भक्खेया अभक्खेया ? सोमिला ! सरि-
सवा भक्खेया वि, अभक्खेया वि । से कण्ठे० मरिसवां मे भ-
क्खेया वि, अभक्खेया वि ? से नूणं ते सोमिला ! वंभणसु
नएसु दुविहा सरिसवा पत्तत्ता, तं जहा-मित्तसरिसवा य, धन्न
मरिसवा यातत्थ णं जे ते मित्तसरिसवा ते तिविहा पं०, तं०-
सहजायया सहवड्ठियया सहपंसुकीलियया । ते णं ममणाणं
निगंथाणं अभक्खेया, तत्थ णं जे ते धन्नसरिसवा ते
दुविहा पं०, तं०-सत्थपरिणया य, अमत्थपरिणया य ।
तत्थ णं जे ते असत्थपरिणया ते णं समणाणं निगं-
थाणं अभक्खेया । तत्थ णं जे से सत्थपरिणया ते दुविहा
पं०, तं०, एसणिआ य, अणेमणिआ य । तत्थ णं जे ते
अणेमणिआ ते समणाणं निगंथाणं अभक्खेया । तत्थ
णं जे ते एसणिआ ते दुविहा पं० तं०-जाइया य, अजा-
इया य । तत्थ णं जे ते अजाइया ते णं समणाणं निगं-
थाणं अभक्खेया, तत्थ णं जे ते जातिया ते दुविहा पं०
तं०-लद्धा य, अलद्धा य । तत्थ णं जे ते अलद्धा ते णं
समणाणं निगंथाणं अभक्खेया, तत्थ णं जे ते लद्धा ते
णं समणाणं निगंथाणं भक्खेया । से तेण्ठेणं सोमिला !
एवं बुद्धइ० जाव अभक्खेयावि । (भ०) कुलत्था ते भंते ! किं

भक्त्वेया अभक्त्वेया ? , सोमिला ! कुलत्था भक्त्वेया वि अभक्त्वेया वि , से केण्डुणं जाव अभक्त्वेया वि ? , से नूणं सोमिला ! ते बंभनएसु नएसु दुविहा कुलत्था पं० तं० इत्थिकुलत्था य, धनकुलत्था य, तत्थं जं ते इत्थि-कुलत्था ते ति विहा पं०, तंजहा-कुलकनयाइ वा कुलव-हूयाति वा कुलमाउयाइ वा, ते णं समणारणं निगंथाणं अभक्त्वेया । तत्थं जं ते धनकुलत्था एवं जहा धन-सरिसवा से तण्डुणं जाव अभक्त्वेया वि । (सू० ६४६+)

‘ने णं मित्यादि, ‘इमाइ च णं’ ति इमानि च वक्ष्यमा-
णानि यात्रायापनीयादीनि जस्तं ति यानं यात्रा-संयम-
योगेषु प्रवृत्तिः ‘जवणिज्जं’ ति यापनीयं--मोक्षाध्वनि ग-
च्छतां प्रयाजक इन्द्रियादिवश्यतारूपो धर्मः. ‘अव्यावाहं’
ति शरीरवाधानामभावः ‘कासुर्यावहारं’ ति प्रास्तुकविहा-
रो—निर्जीव आश्रय इति, ‘तवनियमसंजमसज्जायभाणा-
यस्मयमाइएसु’ ति इह तपः—अनशनादि नियमाः—तद्वि-
पया अभिग्रहविशेषा यथा एतावत्तपः स्वाध्यायवैयानुन्या-
दि मया ऽवश्यं रात्रिनिद्रादौ विधेयमित्यादिरूपाः संयमः—
प्रत्युपेक्षणादिः स्वाध्यायो-धर्मकथावि ध्यानं-धर्मादिः आ-
वश्यकं-पञ्चविधम्, एतेषु च यद्यपि भगवतः किञ्चित् तदा-
नीं विशेषतः संभवति तथा ऽपि तत्फलसद्भावात्तदस्तीत्य-
वगन्तव्यम्, ‘जयणं’ ति प्रवृत्तिः ‘इंदियजवणिज्जं’ ति इन्द्रि-
यावपयं यापनीयं—वश्यत्वाभिन्द्रिययापनीयम्, एवं नोइन्द्रि-
ययापनीयं, तवरं नोशब्दस्य मिश्रवचनत्वादिन्द्रियमिश्राः स-
हार्थत्वाद्वा इन्द्रियाणां सहचरिता नोइन्द्रियाः—कषाया,
एषां च यात्रादिपदानां सामयिकगर्भगार्थत्वेन भग-
वतस्तदर्थपरिज्ञानमसम्भावयता तेनापञ्जनार्थं प्रश्नः कृत
इति । ‘सरिसव’ ति एकत्र प्राकृतशैल्या सहशययनः—
समानवयसः अन्यत्र सर्षपाः—सिद्धार्थकाः, (द्रव्यमापवक्र-
यता कालमासवक्रयता च ‘मास’ शब्द पञ्चमभागे
गता ।) ‘कुलत्थ’ ति एकत्र कुले निष्ठन्तीति कुल-
स्थाः—कुलाकृताः, अन्यत्र कुलत्थाः धान्यविशेषाः सरिस-
वादिपदप्रश्नश्च छलग्रहणेनापह्नामार्थं कृत इति ।

अथ च-सूरि विमुच्य भगवतो वस्तुतस्व-

ज्ञानजिज्ञासया ऽऽह—

एगे भवं दुवे भवं अक्खण भवं अक्खण भवं अव-
ट्ठिण भवं अणेगभूयभावभविण भवं ? , सोमिला !
एगे वि अहं० जाव अणेगभूयभावभविण वि अहं, मे के-
ण्डुणं भंते ! एवं वुच्चहं० जाव भविण वि अहं ? ,
सोमिला ! दव्वट्ठयाण एगे अहं नागदंसणट्ठयाण दुवि-
हे अहं पणमट्ठयाण अक्खण वि अहं अक्खण वि अह अ-
वट्ठिण वि अहं, उवयोगट्ठयाण अणेगभूयभावभविण वि अहं
मे तण्डुणं० जाव भविण वि अहं । एत्थं णं से सोमिले-
माहणे संबुद्धं समणं भगवं महावीरं जहा खंदआं० जाव
मे जंहेयं तुज्जे वदह जहा णं देवाणुप्पियाणं अंतिण
बहवे राईमरं० एवं जहा रायप्पेसणइज्जे चिन्तो० जाव

दुवालमविहं सावगधम्मं पडिवज्जति पडिवजिक्का ।
मणं भगवं महावीरं वंदति० जाव पडिगए । तए णं
सोमिले माहणे समणोवामए जाए अभिगयजीवां० ज
विहरइ भंते ति भगवं गोयमे समणं भगवं महानी
वंदति वंदिता नमंमति २ मित्ता पभू णं भंते ! सोमिले
माहणे देवाणुप्पियाणं अंतिण मुंडे भवित्ता जहेव संखे
तंहेव निरवमेसं० जाव अंतं काहिति । सेव भंते ! सेव
भंते ति० जाव विहरति । (सू० ६४७)

‘एगे भवं’ मित्यादि, एको भवानित्येकत्वाभ्युपगमं
भगवता ऽऽत्मनः कृते भ्रात्रादिविज्ञानानामवयवानां चान्म-
नाऽनेकतोपलक्षित एकत्वं दूपायिष्यामीति बुद्ध्या पर्यनु-
योगः सोमिलभट्टेन कृतः, द्वौ भवानिति च द्वित्वाभ्युप-
गमं ऽहमित्येकत्वाविशिष्टस्यार्थस्य द्वित्वविरोधेन द्वित्वं दू-
पायिष्यामीति बुद्ध्या पर्यनुयोगो विहितः, ‘अक्खण भवं’
मित्यादिना च पदत्रयेण नित्यात्मपक्षः पर्यनुयुक्तः, ‘अण-
गभूयभावभविण भवं’ ति अनेके भूता—अतीताः भावाः—
सत्तापरिणामा भव्याश्च—भाविना यस्य स तथा, अनेन
चार्तीतभविष्यत्सत्ताप्रश्नेनानित्यतापक्षः पर्यनुयुक्तः, एक-
तपरिग्रहे तस्यैव दूपायायेति, तत्र च भगवता स्याद्वा-
दस्य निखिलदोषगोचरातिश्रान्तन्याप्तमवलम्ब्योत्तरमदा-
यि—‘एगेवि अहं’ मित्यादि, कथमित्येतत् ? इत्यत आह-
‘दव्वट्ठयाण एगे अहं’ ति जीवद्रव्यस्यैकत्वेनैकाऽहं न तु
प्रदेशार्थतया । तथा हि-अनेकत्वान्ममेत्यवयवादीनामनेकत्वो-
पलम्भो न बाधकः, तथा किञ्चित्स्वभावमाश्रित्यैकत्वसं-
ख्याविशिष्टस्यापि पदार्थस्य स्वभावान्तरद्वयापेक्षया द्वि-
त्वमपि न विरुद्धमित्यत उक्तम्—‘नागदंसणट्ठयाण दुवे वि
अहं’ इति, न चैकस्य स्वभावभेदो न दृश्यते, एका हि दे-
वदत्तादिः पुरुष एकदैव तत्तदपेक्षया पितृपुत्रत्वभ्रातृत्व-
भ्रातृव्यत्वादीननेकान् स्वभावोपलभत इति, तथा प्रदेशार्थ-
तया ऽनेकस्य प्रदेशतामाश्रित्याक्षताऽप्यहं सर्वथा प्रदेशानां
क्षयाभावात्, तथा ऽवयवोऽप्यहं कतिपयानामपि च व्यथामा-
घात्, किमुक्तं भवति ?—अवस्थितोऽप्यहं—नित्योऽप्यहम्,
असंख्यप्रवृत्तिता हि न कदाचनापि व्यपेति अतो नित्य-
ताऽभ्युपगमोऽपि न दोषः, तथा ‘उवयोगट्ठयाण’ ति वि-
विधिविषयानुपयोगानाश्रित्यानेकभूतभावभविकोऽप्यहम्,
अतीतानागतयोर्हि कालयोगेनैकविषयबोधानामात्मनः कथ-
ञ्चित्प्रसिद्धानां भूतत्वाद् भावित्वाच्चेत्यनित्यपक्षोऽपि न दो-
षायति । ‘एवं जहा रायप्पेसणइज्जे’ इत्यादि, अनेन
च यत्सूचितं तस्यार्थलेशो दृश्यते—यथा देवानांप्रि-
याणामन्तिकं बहवो राजेश्वरतलवरादयस्त्यक्त्वा हिरण्य-
सुवर्णादि मुण्डा भूत्वा ऽगाराद्वनगारितां प्रव्रजन्ति, न खलु
तथा शक्नोमि प्रव्रजितुमितीच्छास्यहमणुजनादिकं गृहि-
धर्मं भगवदन्तिकं प्रतिपद्युम् । ततो भगवानाह—यथासुखं
देवानुप्रिय ! मा प्रतिबन्धोऽस्तु, ततस्तमसौ प्रत्यपद्यत इति ।
भ० १८ श० १० उ० ।

सोमिलुद्देशः-सोमिलोद्देशः-पुं० । सोमिलब्राह्मणचक्रवर्त्यताप-

निवादेके भगवत्या अष्टादशशतस्य दशमोद्देशके , अ० २५ श० ७ उ० ।

सौम्य-सौम्य-त्रि० । सर्वजननयनमनोरमणीयगुणशतकालिते, आचा० १ भु० १ अ० १ उ० । नीरोगे, औ० । शान्तदृष्टितया प्रीत्युत्पादके, अ० १ अधि० । दर्शनमात्रादेवाह्लादके , दर्श० ४ तस्य । उपशान्ते, आ० १ भु० १ अ० । सुखदर्शने, आ० १ भु० १ अ० । अरौद्र, आ० १ भु० १ अ० । शीतले, बिंश० । औ० । आ० ।

सौम्यया-सौम्यता-स्त्री० । अक्रूराकारं, क्रूरो हि लोकस्यो-
द्वेगकारणं सौम्यश्च सर्वजनसुखाराध्यो भवति । अ० १ अधि० ।

सौम्यवयण-सौम्यवदन-त्रि० । सौम्यं-सुन्दरं वदनं-सुखं
यस्य स तथा । सुन्दरास्ये , प्रश्न० ४ आ० ४ द्वार ।

सोय-शौच-न० । शुचैर्भावः शौचम् । शुद्धौ , स्था० ।

पंचविहे सोए पम्पले, तं जहा-पुहबिसोए आउमोए
तेउसोए मंतसोए बंभसोए । (सू० ४४६)

'पंचाघदे' त्यादि व्यक्तं, नवरं शुचैर्भावः शौचं; शुद्धिरित्यर्थः, तच्च द्विधा-द्रव्यतो, भावतश्च । तत्रायं चतुष्टयं द्रव्यशौचं , पञ्चमं तु भावशौचम् , तत्र पृथिव्या-मृत्तिकया शौचं-जुगु-
प्सितमलस्यन्धकारपनयने शरीरादिभ्यां घर्षणोपलेपनादिन-
ति पृथिवीशौचम् , इह च पृथिवी शौचाभिधानेऽपि यत्परै-
स्तत्त्वैश्चमभिधीयते, यदुत-"एका लिङ्गे गुदे तिस्र-स्तथैकत्र
करं दृश । उभयोः सप्त विधया, मूत्रः शुद्धौ मनीर्गर्भः ॥१॥ एत-
च्छौचं गृहस्थानां, द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं वानप्रस्थानां
यतीनां च चतुर्गुणम् ॥२॥" इति, तद्विह नाभिमतं, गन्धाद्युपघात-
मात्रस्य शौचत्वेन विवक्षितत्वात् , तस्यैव च युक्तियुक्त्वात्
इति १, तथा अङ्गिः शौचमपशौचं; प्रक्षालनमित्यर्थः २, तजसा-
ऽग्निना तद्विकारण वा भस्मना शौचं तेजःशौचम् ३, एवं म-
न्त्रशौचं शुभ्रविधया ४ ब्रह्म-ब्रह्मचर्यादिकुशलानुष्ठानं तदेव
शौचं ब्रह्मशौचम् ५, अनन च सत्यादिशौचं चतुर्विधमपि
संगृहीतं, तच्चदम्-"सत्यं शौचं तपः शौचं, शौचमिन्द्रियानि-
ग्रहः । सर्वभूतदया शौचं, जलशौचञ्च पञ्चमम् ॥१॥" स्था०
५ ठा० ३ उ० । ('सुह' शब्दं अस्मिन्नेव भागे उदाहरणानि ।)
"सोयमूत्रं धर्मं पन्नत्" परिवाजकानां शौचमूला धर्मः । आ०
१ भु० ५ अ० (अयं 'थावणापुत्त' शब्दे चतुर्थभागं व्याख्या-
तः ।) तृतीयं महाव्रतं , स्था० ६ ठा० ३ उ० । (शौचफलं
'तारा' शब्दं चतुर्थभागं गतम् ।) (शौचं कृत्वैव जिन-
पूजा कर्तव्येति 'चइय' शब्दे तृतीयभागं १२७७ पृष्ठं गतम् ।)
शरीरसंस्कारे । तं । संयमनिरुपलेपनायां निरतिचारता-
याम् , अ० ३ अधि० । आव० । शौचं भावतो निरुपलेपना-
अनौर्यमिति सङ्गावसारतायाम् , वृ० १ उ० २ प्रका० पञ्चा० ।
सर्वोपाधिमुचितं समतावतधारणे, आचा० १ भु० ६
अ० ५ उ० ।

श्रोत्र-न० । श्रूयतेऽन्नेनेति श्रोत्रम् । कर्णे , विशेष० । उत्त० ।
तं० । शृणोति भाषापरिणतान्पुद्गलानिति श्रोत्रम् । कव-
स्वपुष्पाकारे शब्दप्राद्वेके इन्द्रिये, अ० २६ अ० १ आचा० । श्रु-
णोति भाषापरिणतान्पुद्गलानिति श्रोत्रम् । आचा० । तच्च कव-

स्वपुष्पाकारं द्रव्यतो भावतो भाषाद्रव्यप्रहणलब्धयुपयोगस्य
भावमिति, तेन श्रोत्रेण परिः--समस्तादृष्टशब्दादिविष-
याणि ज्ञानानि परिज्ञानानि तैः श्रोत्रपरिज्ञानैर्जराप्रभावा-
त्परिहीयमानैः सङ्गस्ततोऽनी प्राणी एकदा वृद्धावस्था-
यां गंगाद्यावसरं वा मूढभावं-मूढतां कर्तव्याकर्तव्या-
ज्ञानमिन्द्रियपाटवाभावादात्मना जनयति; हिताहितप्राप्ति-
परिहारविवेकशून्यतामापद्यत इत्यर्थः, 'जनयन्तीति' चै-
कवचनावसरं "तिङ्गं तिङ्गं भवन्ती" नि बहुवचनमकारि ।
अथवा-तानि वा श्रोत्रविज्ञानानि परिज्ञायमाणान्या-
त्मनाः स्रवसद्विवेकविकलतामापादयन्तीति धोर्ताद्विज्ञा-
नानां च, तृतीया प्रथमार्थे सुख्यत्ययेन द्रष्टव्येति, एवं च-
क्षुरादिविज्ञानेष्वपि याज्यम् । आचा० १ भु० २ अ० १ उ० ।
स्रोतस्-न० । प्रवाहः, स्था० ४ ठा० ४ उ० । सूत्र० । जलावत-
रणद्वारं, सूत्र० १ भु० १५ अ० । मिथ्यात्वविरतिप्रमादक-
पायात्मकं कर्माश्रयद्वारं, सूत्र० १ भु० ६ अ० । पापापादानं,
आचा० १ भु० ४ अ० ४ उ० । भावधोतः शब्दादिकामगुण-
विषयाभिलाषः । आचा० १ भु० २ अ० १ उ० ।

उडुं सोया अहे सोया, तिरियं सोया वियाहिया ।

एते सोया विषकखाता, जेहि संगति पासहा ॥१॥

आचा० १ भु० ५ अ० ६ उ० । (व्याख्या 'लौगसार'
शब्दं षष्ठं भागं उक्ता ।) द्विविधानि धानांसि द्रव्यधोतांसि
श्वेविषय इन्द्रियवृत्तयः, भावधोतांसि तु शब्दादिवैव अ-
नुकूलप्रतिकूलेषु रागद्वयोद्भवः मानसावकारः । सूत्र० १ भु०
१६ अ० भावधोतः संस्मरपर्यटनस्य भावम् । सूत्र० १ भु० ११
अ० । वेगे, आ० १ भु० ८ अ० । आचा० । इन्द्रिये, आ० म० १ अ० ।
क्षिद्रं, औ० । स्था० । नासामुखादिरन्ध्रं, प्रश्न० १ आ० ४ द्वारः ।
शोक-पुं० । इष्टानिष्टविद्योगसंप्रयोगकृते मानसं दुःखं, सूत्र०
२ भु० १ अ० । इत्सितस्यार्थस्याप्राप्तौ तद्वियोगे च स्मृत-
तुल्यं, आचा० १ भु० २ अ० ५ उ० ।

सोयकारि(ण्)-श्रोत्रकारिन्-पुं० । यथोपदेशकारिणि, सूत्र०
१ भु० १४ अ० ।

सोयगय-स्रोतोगत-त्रि० । नद्यादिप्रवाहपतिते, दश० ६
अ० २ उ० ।

सोयणया-शोचनता-स्त्री० । दीनतायाम् , स्था० ४ ठा० १
उ० । अ० । आ० चू० ।

सोयणवत्तिया-स्त्रमप्रत्यया-स्त्री० । स्वप्रतिमितविराधना-
याम् , आव० ४ अ० ।

सोयतत्त-शोकतप्त-त्रि० । शोकवितप्ते, सूत्र० १ भु० ५ अ० ३ उ० ।

सोयमय-शौचमद्-पुं० । स्नानचन्दनादिना पवित्रत्वविधेये
पवित्रत्वाङ्गीकारं, शौचेन वस्त्रचन्दनाभरणादिना मदो यत्र स
तथा । शौचजमदापने, तं० ।

सोयमादि-शौचादि-त्रि० । शौचमात्रमनं तदादिष्वयाम् ।
आचमनप्रभृतिषु, प्रश्न० १ आ० ४ द्वार ।

सोयर-सोदर-पुं० । भ्रातरि, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ० । अष्ट० ।

सोयरंध-स्रोतोर्न्ध्र-न० । मुखं, स० ३० सम० ।

सौरिय

सौरिय-शौकरिय-त्रि० । शूकरेण शूकरवधार्थं चरन्ति शू-
कराश्च वा प्रन्तीति शौकरिकाः । स्था० ७ ठा० ३ उ० । प्र-
अ० । सूत्र० । शूकरमृगयोपजीविषु, स्था० ४ ठा० ३ उ० ।
प्रअ० । श्वपक्षेषु, सूत्र० २ भु० २ अ० ।

मोदर्य-त्रि० । भ्रातृभगिन्यादिषु, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।

सौरिय-शौच-न० । भावशौचं सर्वोपाधिशुद्धतायां अना-
मालम्ब्य, सूत्र० २ भु० १ अ० । आचा० ।

सौरिय-स्रोतोमय-त्रि० । ऐन्द्रियं विकारे, स्था० १ ठा० ३ उ० ।

सौरिय-मौदामिनी-स्त्री० । विश्वप्रवृत्तकवास्तव्यायां वि-
ककुमारीमहत्तरिकायाम्, स्था० ६ ठा० ३ उ० । आच० ।
आ० म० । विद्यति, का० ।

सौरिय-शोकापना-स्त्री० । वैश्वप्रापणायाम्, भ० ३ श०
३ उ० ।

सौरि-सौरि-पुं० । द्वारवतीनगरीप्रतिबजे जनपदभेद, क-
ल्प० १ अधि० ७ क्षण । आ० । अनु० । नि० सू० ।

सौरि-सौरि-स्त्री० । तुर्वाङ्गायाम्, आच० २ भु०
१ सू० १ अ० ६ उ० । दश० । सौरिद्विधा तुर्वमात्रिया भवति ।
नि० सू० ४ उ० । स्थावराद् आर्षगुमाभिर्गतस्य माणवग-
णस्य चतुर्थशास्त्रायाम्, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

सौरि-सौरि-पुं० । यज्ञविशेष, धि० १ ।

सौरिय-शौर्य-न० । "स्याद्भय-क्षैत्य-चौर्यसंभवे यात्" ॥८॥
१०७॥ इति संयुक्त्यात् पूर्व इत् । सौरियं । शूरत्वे, प्रा० २ पाद ।
स्वनामख्याते यज्ञ, विषा० १ भु० ८ अ० ।

सौरियदत्त-शौर्यदत्त-पुं० । स्वनामख्याते मत्स्यबन्धपुत्रे, विषा० ।

जह शं भंते । अद्रुमस्म उक्तेवो- एवं खलु जंबू ! तेषां
कालेषां तेषां ममणं सौरियपुरं शगरं सौरियवडेमगं उजा-
शं सौरियो जकखो सौरियदत्तो राया, तस्म शं सौरिय-
पुरस्म शगरस्म बहिया उत्तरपुरच्छिमे दिमीभागे एत्थ
शं एगे मच्छंघवाडण होत्था, तन्थ शं समुहदत्ते नामं
मच्छंघे परिवसति अहम्मिए ० जाव दुप्पडियाणंदे, तस्स
शं समुहदत्तस्म समुहदत्ता नामं भारिया होत्था अहीण-
पडिपुत्तपंचिदियमरीरा, तस्म शं समुहदत्तस्स पुत्ते समु-
हदत्तामारियाण अत्तए सौरियदत्त नामं दारए होत्था,
अहीणपडिपुत्तपंचिदियमरीरे । तेषां कालेषां तेषां समणं
सामी समोमंड ० जाव पगिसा पडिगया । तेषां कालेषां
तेषां ममणं जंडु मीमं ० जाव सौरियपुरे शगरे उच्चनी-
यमज्झिमकुलाइं अहापजत्तं समुदाणं गहाय सौरियपुराओ
नगराओ पडिनिक्खमति, तस्म मच्छंघपाडगस्स अदूर-
सामंतंषां वीरवयमाणं महत्तिमहालियाण मणुस्मपरिसाए
मज्झगयं पासति एगं पुग्गिं सुक्कं भुक्कं नि-
म्भं अद्रिचम्मावगणं किडिकिडीभूयं शीलमाडगणि-
यच्छं मच्छंकटणं गलए अणुलग्गं कडाइं कलुणाइं

विमगाइं कूवमाणं अभिक्खणं अभिक्खणं पूयकवलं ।
रुहिरकवले य किमिकवले य वम्ममाणं पासति । इमे
अज्झन्थिए ० ५ पुग्ग पोरणाणं ० जाव विहरति । एवं संपेहे-
तिजयेव ममणे भगवं ० जाव पुण्वभवपुच्छा ० जाव वागरणं,
एवं खलु गोयमा ! तेषां कालेषां तेषां समणं इहेव जं-
बुहीवे दीवे भारंह वासे नंदिपुरं नामं शगरं होत्था मित्त
राया, तस्स शं मित्तस्म रओ मिरीए नामं महाणसिए
होत्था, अहम्मिए ० जाव दुप्पडियाणंदे । तस्स शं सिरीय-
स्स महाणसियस्स बहवे मच्छिया य वागुरिया य साउ-
णिया य दिक्खमति ० कल्लाकल्लं बहवे सयदमच्छा य ० जाव
पडागातिपडागे य अए य ० जाव महिसे य तित्तिरे य ० जाव
मयूरे य जीवियाओ ववरावेति, सिरीयस्म महाणसियस्स
उवसेति । अओ य से बहवे तित्तिरा य ० जाव मयूरा य पं-
जरंसे संनिरुद्धा चिडुति, अओ य बहवे पुरिसे दिक्खमति ०
ते बहवे तित्तिरे य ० जाव मयूरे य जीवियाओ चैव निप्य-
क्खेति मिरीयस्म महाणसियस्म उवसेति । तते शं मे
मिरीए महाणमिए बहणं जलयरथलयरखहयराणं मंमाइं
कप्पणीयकप्पियाइं करेति, तं जहा-सण्हसंडियाणि य वडु
खंडियाणि ० दीह खंडि ० हस्मसं ० हिमपकाणि य जम्म-
धम्म (वेग) मारुयपकाणि य कालाणि य हेरंगाणि य महि-
डाणि य आमलरसियाणि य मुदिया रसिया ० कविट्टरसि ०
मच्छरसि ० तलियाणि य भज्जिया णि य सोल्लियाणि य
उवक्खडावेति अओ य बहवे मच्छरसे य एणेज्जरसे य तित्ति-
ररमे य ० जाव मयूररमे य अओ विउलं हरियसागं उवक्खडा-
वेति उवक्खडावे ता मित्तस्स रओ भोयणमंडवांसे भोयण-
वेलाए उवसेति अप्पणा वि य शं मे मिरीए महाणसिए तेमिं
च बहहिं ० जाव जलचरथलयर खहयरेहिं चरसंतेहि य हरि-
यमाणहि य सोल्लेहि य तलेहिय भिज्जेहिं य सुरं च ० ६
आमाणमाणे ० ४ विहरति । तते शं मे मिरीए महाणसिए
एयकम्मं ० सुबहुं पावकम्मं समज्जिज्जिता तेत्तीसं वासस-
याइं परमाउर्यं पालइत्ता कालमासे कालं किञ्चा छट्ठीए
पुट्ठीए उववओ । तते शं सा समुहदत्ता भारिया निदू
यावि होत्था, जाया जाया दारगा विणिहायमावज्जंति जह
गंगदत्ताए चिता आपुच्छणा उवातिं दाहला ० जाव दा-
रयं पयाता, ० जाव जम्हा शं अम्हं इमे दारए सौरि-
यदत्ते नामेणं । तए शं मे सौरियदत्ते दारए पंचधाइ ० जाव
उम्मुकबालभावे विण्णयपरिणयमित्ते जोव्वसगमणुपत्ते-
होत्था । तते शं मे समुहदत्ते अकया कयाइं कालधम्मणा संजु-
ते, तते शं मे सौरियदत्ते बहहिं मित्तयाइ ० रोयमाये समुह-

दत्तस्स सीहरणं करेति लोहयमयाहं किञ्चाहं करेति, अत्र-
या कयाह सयमेव मच्छंधमहत्तरगतं उवमंपजित्ताणं वि-
हरति । तए णं से सोरियए दाए मच्छंधे जाते अहम्मिए
०जाव दुप्पडियाणंदे । तते णं तस्स सोरियमच्छंधम्म बहवे
पुरिसा दिअमति० कल्लाकल्लं एगड्डियाहिं जउखामहानदिं
ओगाहिंति बहूहिं दहगालणेहि य दहमल-
णेहि य दहमहणेहिं दहवहणेहिं दहपवहणेहि य
अयपुलेहि य पंचपुलेहि य मच्छंधलंहि य मच्छपुच्छे-
हि य जंभाहि य तिसिराहि य भिसिराहि य भिसरा-
हि य विसिराहि य हिस्सिरीहि य भिस्सिरीहि य जालेहि
य गलेहि य कूडपासेहि य वक्कबंधणेहि य सुत्तबंध-
णेहि य बालबंधणेहि य बहवे सण्डमच्छं य ०जाव पडा-
गातिपडागे य गिएहंति एगड्डियाओ नावा भरंति कूलं
गाहंति मच्छस्सलए करेति आयवंसि दलयंति, अन्ने
य मे बहवे पुरिसा दिअमभभत्तवेयणा आयवत्तएहिं
सालेहि य तलेहि य भजेहि य रायमग्गंसि विसिं क-
प्पेमाणा विहरंति । अप्पणा वि य णं सोरियदत्ते बहू-
हिं सण्डमच्छंहि य ०जाव पडागा० सालेहि य भजेहि य
सुरं च०६ आसाएमाणे० ४ विहरति । तते णं तस्स सो-
रियदत्तस्स मच्छंधस्स अत्रया कयाहं ते मच्छसोझे त-
ले भजे आहारेमाणस्स मच्छकंटए गलए लग्गे आ-
वि होन्था । तए णं से सोरियमच्छंधं महयाए वेयणाए
अभिभूते समाणे कोडुंबियपुरिसे सहावंति २ वेत्ता एवं वया-
मी-गच्छह णं तुम्हे देवाणुप्पिया ! सोरियपुरे नगरे सं-
वाडग ०जाव पंहेसु य महया २ सहेणं उग्घोसेमाणा २ एवं
वयह, एवं खलु देवाणुप्पिया ! सोरियस्स मच्छकंटए ग-
ले लग्गे तं जो णं इच्छति विजो वा० ६ सोरियमच्छिय-
स्स मच्छकंटयं गलाओ नीहरित्तते तस्स णं सोरियदत्ते
विउलं अत्थमंपयाणं दलयति । तते णं ते कोडुंबियपुरि-
सा ०जाव उग्घोमंति । तए णं ते बहवे विजो य० ६ इमे-
यारूवं उग्घोसणं उग्घोसिजमाणं निसामेति २ मिता जेणेव
सोरियदत्ते गेहे जेणेव सोरियमच्छंधं तेषेव उवागच्छंति ब-
हूहिं उप्पत्तियाहिं० ४ बुद्धीहि य परिणममाणा वमणेहि य
छड्डणेहि य उक्कीलणेहि य कवलग्गाहेहि य सल्लुद्धरणे-
हि य विसल्लकरणेहि य इच्छंति सोरियमच्छंधं मच्छकं-
टयं गलाओ नीहरित्तए, नो चेव णं संचाएंति नीह-
रित्तए वा विमोहित्तए वा । तते णं बहवे विजो य० ६
जाहे नो संचाएंति सोरियस्स मच्छकंटगं गलाओ नीह-
रित्तए ताहे संता ०जाव जामेव दिसिं पाउब्भूया तामेव
दिसिं पडिगया । तते णं से सोरिय० मच्छ० विज० प-

डियारनिविण्णे तेषं दुक्खेणं महया अभिभूते सुके ०जाव
विहरति । एवं खलु गोयमा ! सोरियदत्ते पुगापाराणाणं
०जाव विहरति । सोरिए णं भंते ! मच्छंधं इओ य काल-
मासे कालं किञ्चा कहिं गच्छिहिति ? कहिं उववजिहिति ?
गोयमा ! सत्तरि वासाहं परमाउयं पालइत्ता कालमामे
कालं किञ्चा इमीसे रयणप्पमाए पुडवीए संसारो तंहेव
पुडवीओ हत्थिणाउंरं नगरे मच्छत्ताए उववन्म । मे णं
ततो मच्छिएहिं जीविआओ ववरोविणं तत्थेव सेट्टिकुलं-
सि बोहिं सोहम्मे कप्पे महाविदेहे वामे मिज्झिहिति ।
निकखेणं ॥ (सू० २६) विपा० १ भु० ८ अ० ।

स्वनामक्याने अप्ययनं, विपा० १ भु० ८ अ० ।

सोरियपुर-शौर्यपुर-न० । कुशावर्तजनपदप्रधाननगरं, प्रब०
२७३ ठार । सूत्र० । उत्त० । आ० क० । विपा० । नि० सू० ।
आव० । नी० ।

मोलग-सालक-पुं० । तुरगचिन्ताभियुक्तं, इ० १ उ० २ प्रक० ।

मोलम-बोडशन्-त्रि० । षडधिकदशसंख्यायाम्, प्रब० १५
पद् । ग० । सूत्र० । आगमैकदशत्वावस्य षोडशकस्यापि ना-
मस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् षोडा निलेपः । तत्र नाम-
रूपपदं सुगणं । द्रव्यषोडशकं कशरीभव्यशरीरविनिर्मुक्तं स-
चित्तार्थानि षोडश द्रव्याणि । क्षेत्रषोडशकं षोडशाकाशधे-
शाः, कालषोडशकं षोडश समया एतत्कालावस्थायि वा
द्रव्यमिति । भावषोडशकमिदंमेषाध्ययनषोडशकं ज्ञायापश-
मिकभाववृत्तिस्त्वादिति । सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । "सालम-
धीसइवास्परमाउस" इह कदाचित्त्वोडशवर्षाणि कदाचिच्च
विंशतिवर्षाणि परमायुर्येषां त तथा । भ० १ श० ४ उ० ।

षोडश-त्रि० । षोडशसंख्यापूरणे, प्रब० १५ पद् ।

सोलमस्तुतो-षोडशकृत्वम्-अव्य० । षोडशभदानाभित्येत्य-
ये, भ० ३५ श० १ उ० ।

सोलमम-षोडश-त्रि० । षोडशसंख्यापूरणे, स्था० ३ठा० ४उ० ।

मोलमिया-षोडशिका-स्त्री० । माणिकाया एव षोडशभाग-
वर्तिन्वात् षोडशपलप्रमाणा षोडशिका । अनु० । षोडश-
भागमानं मानविशेषं, भ० ७ श० ८ उ० ।

सोलहविह-षोडशविध-त्रि० । षोडशप्रकारे, स्था० १० ठा०
३ उ० ।

सोल-पच्-धा० । ओदनादिरन्धनं, विपा० १ भु० ३ अ० ।

"पंचेः सोल-पउल्लो" ॥ ८॥ ५॥ ६० ॥ इति पंचः सोल्लादेशः । सोल्लह ।
पञ्चानि । प्रा० । विपा० ।

सिप्-धा० । प्रेरणं, "क्षिपेर्गलत्थाङ्कस्वसोल्ल-पेत्त-सोल्ल-
कुह-कुल परीचताः" ॥ ८॥ ५॥ १५३ ॥ इति क्षिपनः सोल्लादेशः ।
सोल्लहाक्षिपति । प्रा० । मांसं, पुं० । ३० ना० ८ वर्ग ४४ गथा ।

सोल्लिय-शौर्य-त्रि० । शूलसंस्कृते, शूलभिश्च चूनादिनाऽग्नौ
संस्कृते, उपा० ८ अ० । शूलपके, विपा० १ भु० ८ अ० ।
कुसुमविशेषं, नपुं० । औ० ।

सोव-स्वप्-धा० शयने, " स्वपावुष " ॥ ८ । १ । ६४ ॥ इति
स्वपितेर्धानोरस्योत् । सोवइ । सुवइ । स्वपिति । प्रा० १ पाव ।

सोवओग-सोपयोग-पुं० । उपयोगसहिते, स्था० २ ठा० ४ उ० ।
(उपयोगवक्रद्वयता 'उवओग' शब्दे द्वितीयभागे दृष्ट्या ।)

सोवक्रम-सोपक्रम-न० । सहोपक्रमणापवर्तनाकरणाख्येन
वर्तन इति सोपक्रमः । कर्मभेदे, उत्त० ५ अ० । आचा० ।
कर्म त्रिधा-सोपक्रमं, निरुपक्रमं च । तत्र यानि धैरादीनि
सोपक्रममाध्यानि तान्येव जिनातिशयादुपशाम्यति सदै-
वधान्साध्यव्याधिवत् । विपा० १ ध्रु० ३ अ० ।

सोवक्रमाउस-सोपक्रमायुष्-त्रि० । अकालमरणधर्मसहिते,
आ० ।

सोपक्रमायुर्होममाह—

देवा नेग्इया वा, असंखवामाउआ अ तिरिमणुया ।

उत्तमपुरिमा य तहा, चरममरीरा य निरुवक्रमा ॥७४॥

देवा नारकाश्चेत् सामान्येनैव असंख्यवर्षायुषश्च तिर्यञ्च-
न्या एतेन संख्यवर्षायुषां व्यवच्छेदः । उत्तमपुराश्च-
क्रवर्षादयो गृह्यन्ते । चरमशरीराश्चाविशेषणैव तीर्थकरा-
दयः निरुपक्रमा इत्येते निरुपक्रमायुष एव अकालमरणर-
हिता इति ।

मेमा संमारत्था, भइया मोवक्रमा व इये वा ।

मोवक्रमनिरुवक्रम-भओ भणिओ समसेणं ॥७५॥

शेषाः संमारत्था अनन्तरादित्यतिरिक्ताः संख्यवर्षा-
युषः, अनुत्तमपुराश्च अचरमशरीराश्च । एत भाज्या—विक-
ल्पनीयाः । कथं सोपक्रमा वा इतरं वा ? कदाचित्सोपक्रमाः
कदाचित्तिरुपक्रमाः, उभयमप्येतेषु संभयतीति सोपक्रमनि-
रुपक्रमभेदा भणितः समासेन-संक्षेपेण । न तु कर्मभूमजा-
द्विविभागविस्तरणति । आ० ।

सोवक्केम-सोपक्केश-त्रि० । सधु.खे गृहवाले, 'सोवक्केले गिदि-
वाले निरुवक्केले परिआप' उपक्केशैः सह सो.क्केशः—गृहा-
धमः । दश० १ चू० ।

सोवच्चल-सोवर्चल-न० । लवणभेदे, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।
आचा० ।

सोवट्टाण-सोपस्थान-त्रि० । सहोपस्थानेन धर्मचरणाभासा-
द्यमेन सह वर्तन्ते इति सोपस्थानाः । वयमपि प्रयजिताः ।
सदसद्धर्मविशेषविकला इति सावधारमनया वर्तमानेषु,
आचा० १ ध्रु० ५ अ० ६ उ० ।

सोवण-देशी-वासगृहे, दे० ना० ८ वर्ग ५८ गाथा ।

सोवणिय-शौवनिक-त्रि० । श्वानिश्चरतीति शौवनिकः ।
करमारमेयपरिमह पुरुषे, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । श्वपाके, सूत्र०
२ ध्रु० २ अ० ।

सोवस-सौवर्म्-त्रि० । सुवर्णमये आभूषणादौ, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सोवसमक्खिय-देशी-मधुमलिकामेदे, दे० ना० ८ वर्ग ४६ गाथा ।

सोवसिय-सौवर्णिक-त्रि० । सुवर्णमये आभूषणादौ, जी० ३
प्रांत० ४ अधि० । रा० । स्था० ।

सोवन्ध-देशी-उपकारे, दे० ना० ८ वर्ग ४५ गाथा ।

सोवत्थिय-सौवस्तिक-पुं० । स्वस्तिकयादके, औ० । मणिल-
क्षणविशेष, रा० । अं० । द्वि० । जी० । पञ्चकमित्यन्ये । प्रासा-
दविशेष इत्यपरे, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । त्रान्दियभेदे, जी० १
प्रांत० १ अधि० । प्रज्ञा० । अङ्गारकादिषु ग्रहेषु पण्डितमे
महाग्रहे, खं० प्र० २० पादु० । कल्प० । प्रश्न० ।

दो सोवत्थिया । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सोवत्थियकूट-सौवस्तिककूट-न० । पूर्ववृत्तकपर्वतस्य पष्ठ
कूट, विद्युत्प्रभस्य वल्लस्कारपर्वतस्य तृतीय कूट, स्था० ६
ठा० ३ उ० ।

सोवयार-सोपचार-पुं० । वर्णाशुचिपरिणामे, विशेषेण अ-
निष्टुगानिरुद्धालज्जनीयाभिधाने, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।
अत्राभ्याभिधानमितिनियतवर्णादिपरिणामे, आ० म० १ अ० ।
अनु० । ग्राम्यभणितिरहिते, अनु० ।

मोवरी-शाम्वरी-स्त्री० । शम्भरासुरीय विद्याभेदे, सूत्र० २
ध्रु० २ अ० ।

मोवहि-सोपधि-पुं० । मायाविनि परम्यसंके, दश० १ अ० ।

सोवहि-सोपधिक-त्रि० । उपधीयते संगृह्यते इत्युपाधिः,
द्रव्यतो हिरण्यार्थे, भावता । माया सहोपाधिना वर्तन्ते इति
सोपधिकः । आचा० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । द्रव्यभाषाप-
धियुक्ते, आचा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० । पुष्ट, कल्प० १ अधि०
६ क्षण ।

मोवाग-श्वपाक-त्रि० । चारडाले, स्था० ४ ठा० ४ उ० । इय० ।
पं० चू० । मार्जार, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० ।

सोवागकरंडय-श्वपाककरण्डक-पुं० । चारडालेपट्ट्याम्,
स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

सोवागी-श्वपाकी-स्त्री० । श्वपाकजातिप्रसिद्धे विद्याभेदे,
सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

सोवाण-सोपान-न० । उक्तारोहणमार्गविशेषे, स० ।

सोवीर-सौवीर-न० । सिन्धुनदप्रतिबद्धे जनपदभेदे, सूत्र०
१ ध्रु० ५ अ० १ उ० । कल्प० । प्रज्ञा० । प्रब० । उत्त० । काजिके,
दश० ४ तत्त्व । ग० । कल्प० । पञ्चा० । पि० । प्रब० । आ-
रनाले, आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ७ उ० । उत्त० । पा० ।
अमल, उत्त० १५ अ० । स्था० । मध्यमप्रामस्य षष्ठ्यां मूर्ध-
नायाम्, स्त्री० । स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सोवीरग-सौवीरक-न० । मद्यभेदे, " सोवीरयं पिष्टवर्जितं
जातं " पिष्टवर्जितं द्राक्षासर्जुरादिभिर्द्रव्यैर्निष्पाद्यमानं
सौवीरकं विजानीयात् । चू० ४ उ० । सोवीरयं रसजं
वा ते पुद्विपरिणामा वाक्ष्या, जेषु सुवरणं यणिज्जादि ।
नि० चू० ४ उ० ।

सोवीरिणी-सौवीरिणी-स्त्री० । रसिन्यां सुरायाम्, चू०
१ उ० २ प्रक० ।

सोवञ्चो-देशी-पतितवन्त, दे० ना० ८ वर्ग ४५ गाथा ।

सोम-शोष-पुं० स्नेहविगमने, औ० । संथा० । जी० । शरीर-
स्नेहशोषणरोगे, जी० ३ प्रति० ४ आधि० ।

सोमख-देशी-पवनं, दे० ना० = वर्ग ४५ गाथा ।

सोमणी-देशी-कट्याम्, दे० ना० = वर्ग ४५ गाथा ।

सोमिअ-शोषित-त्रि० । नीरर्साकृते, जा० १ थु० १ अ० ।

सोमियकमाय-शोषितकषाय-त्रि० । शोषिता-कृशीकृताः
कषायाः संभेदाः प्रोध्यमानमायालोभाख्या येन स शोषितक-
षायः । सूक्ष्मसपराये, ग० १ आधि० ।

सोसियप्पाण-शोषितप्राण-त्रि० । शोषिताः श्लानि प्रापिताः
प्राणा इन्द्रियादयो येषां ते शोषितप्राणाः । तप कृशेषु, ग० २
आधि० ।

सोह सोफ-पुं० । शरीरादिशोथे, " सोफ स्यात् पञ्चविधो
शोथः, दौर्गन्धस्तेजलक्षणः । द्यस्तेः समस्तेश्चापीह, तथा
रक्ताभिघातजः ॥ १ ॥ " आचा० १ थु० ६ अ० १ उ० ।

सोहंजणी-शोभाजनी-स्त्री० । स्वनामख्याते नगरीभेदे, विपा०
१ थु० ४ अ० १ उ० । (तत्र शकटकुमार आसीत् ।)

सोहंत शोभमान-त्रि० । शोभन् इति शोभमानः । शोभां
विभ्रति, प्रज्ञा० २ पद० कल्प० ।

सोहग-सौभग्य-न० । सुभगन्व, औ० । कथं पुण जत्थ
तत्थ सोहगं । दर्श० ३ तत्त्व ।

सोहगकप्परुक्खतव-सौभाग्यकल्पवृक्षतपस्-न० । सौभाग्य-
स्य सुभगतायाः संपादने कल्पवृक्ष इव यः स सौभाग्यक-
ल्पवृक्षस्तद्रूप तपः । लौकिकविशेषार्थे चित्रतपोभेदे, पञ्चा० ।

वत्तीसं आयामं, एगंतरपारणेण सुविसुद्धा ।

तह परमभूमणो खलु, भूमणदाणप्पहाणो य ॥ ६ ॥

द्वात्रिंशदायान्याचाम्लानि एकान्तरपारणेन—एकायाम-
व्यवहितभाजनेन सुविशुद्धानि—निर्दोषाणि तथैव समु-
त्क्षयं, परमभूषणः खलुक्खशब्दार्थः । भूषणदानप्रधानश्च जि-
नाय तिलकाद्याभरणदानसारः, इति गाथार्थः ।

एवं आयइजणगो, विस्संओ णवरमेन सव्वत्थ ।

अणिगूहियवलविरिय-स्स होइ सुद्धो विसेसेण ॥३४॥

एवमित्येकान्तगितद्वात्रिंशदायामरूपम्, आर्यातजनक
उक्तार्थः विज्ञेयः, नवरं केवलमयं विशेष इत्यर्थः, ,
एषोऽयं सर्वत्र—सर्वधर्मकृत्येषु अनिगूहितबलवीर्यस्य
भवति शुद्धो विशेषणंति व्यक्रमः । नवरं बलं-शारीरं, प्राणाः,
वीर्यं—चित्तान्ताहः इति गाथार्थः ।

चित्ते एगंतरओ, सव्वरसं पारणं च विहिपुव्वं ।

सोहगकप्परुक्खो, एम तवो होइ णायव्वो ॥ ३५ ॥

चैत्र मासे एकान्तरकः—एकदिनव्यवहितः उपवास
इति गम्यते । सर्वरसं, सविकृतिकमित्यर्थः, पारणं च
भोजनम् । विधिपूर्व गुरुदानादिपूर्वकमित्यर्थः, सौभाग्य-
२६३

कल्पवृक्ष उक्तार्थः, एषोऽयम् ' तवो ' इति तपोविशेषो भव-
ति कर्तव्य इति व्यक्रमः, इति गाथार्थः ।

इहैव विधिशेषमाह—

दाणं च जहामत्ति, एत्थ ममत्तीए कप्परुक्खस्स ।

उवणा य विविहफलहर-संणामियचित्तडालस्स ॥३६॥

दानं च साध्वादभ्या देयं यथाशास्त्रं अत्र तर्पास ,
समाप्तौ वाऽस्य तपसः कल्पवृक्षस्य सुवर्णतन्दुलादि-
मयस्य, स्थापना च न्यासश्च । किंविधस्य ? विविधफ-
लभरणं—नानाविधफलभरणं संनमिताभ्यघननीकृतानि
चित्राणि विविधानि डालानि—शाखा यस्य स तथो
तस्य, इति गाथार्थः ।

एए अवभोगगगा, इट्ठफलमाहगा च मद्दाणे ।

अमत्थजुया य तहा, विमिया बुद्धिमंतहि ॥३७॥

एतानि अवजोपणकानि—तपोविशेषमेवाः, इष्टफल-
साधकानि स्वस्थाने—स्वविषये अद्युत्पन्नचित्तनेयलक्षणं,
अन्वर्थ्यकानि च, तथा अन्वर्थ्यभूषणं प्रादुर्शित एव । विज्ञे-
यानि बुद्धिमद्भि इति गाथार्थः । पञ्चा० १६ विव० ।

मोहण शोधन-न० । निरतिचारकरणे, उपा० १ अ० ।

शोभन-त्रि० । प्रधाने, पञ्चा० ७ विव० । आव० । आ०म० ।
मङ्गले, आ० म० १ अ० । अन्वयेण, ' भो देवाणुप्पिया ! सो-
हणपुरं णयरं चारगसोहणं करइ ' । आ० चू० १ अ० ।

सोहणग-शोधनक-न० । कर्णशोधनं, दन्तशोधनं च ।
वृ० ३ उ० । पं० व० ।

सोहणदेव-शोभनदेव-पुं० । स्वनामख्याते देवविशेषः, " अहो
शोभनदेवस्य, सूत्रधारशिरोमणेः । तस्मैत्वरचनाशिरसा-स्नात-
नमे यथार्थताम् ॥ १ ॥ " ती० ७ कल्प ।

सोहणपुर-शोभनपुर-न० । स्वनामख्याते नगरं, आ० चू०
१ अ० ।

सोहम्म-सौधर्म-पुं० । सकलविमानसौधर्मवतंसर्काराभिधान-
विमानविशेषोपलक्षितत्वात्सौधर्मः । शंक्रद्रपालितं प्रथम-
देवलोके, अनु० । च० प्र० । उत्त० । प्रथ० । जी० । (' ठाण '
शब्दे चतुर्थभागे धैमानिकानां स्थाननिरूपणेऽयं वर्णितः ।)
' भगवतो महावीरस्य पञ्चमं गणधरं, स० । (अस्य यत्कथ्यता
' सुहम्म ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गता ।)

सोहम्मकप्प-सौधर्मकल्प-पुं० । प्रथमदेवलोके, रा० । चतु-
र्दशपूर्वधारणा जघन्यता लान्तकदेवलोके यावद् यान्ति,
कार्तिकधर्मेष्टजीवस्तु चतुर्दशपूर्वपरि सौधर्मदेवलोके गत-
स्तत्र को हेतुर्गतिः ? प्रश्नः, अत्रान्तरम्—तत्र पूर्वधि-
स्मृतिरेव हेतुः सम्भाव्यत इति ॥ १६५ ॥ सेन० ४ उ०-
पञ्चा० । सौधर्मादिदेवलोकेषु प्रतिप्रतरं सकलविमानानां-
माधारभूतैका भूमिर्गति न वा ? इति प्रश्नः, अत्रान्तरम्—
सकलविमानानामाधारभूतैका भूमिर्नास्तीत्यवर्मायते, य-
तो भगवत्यादौ पृथिवीप्रश्ने गन्तव्यमात्रं इवप्राप्त्यर्थ-
स्ता अष्टावध पृथिव्य उक्ताः सन्ति नन्वधिका इति ॥ ३५ ॥
सेन० १ उक्ता० । सौधर्मे किल्बिषकाणां विमानानि
द्वात्रिंशत्तमस्यऽन्यानि वा ? तेषां देवानां च सम्यक्त्वं

भवति न वा ? तथा तत्र प्रतिमास्तस्मिन् नवति ।
प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—सौधर्मे ढात्रिशङ्खविमानानि, व-
यलाकमध्ये, किर्तिशङ्खविमानानि तु स्वलोकादधः सं-
प्रहिण्यादौ प्रतिपादितानि सन्ति, तथा तेषां सम्यक्त्व-
पूजाप्रतिमाक्षराणि शास्त्रे दृष्टानि न स्मरन्तीति ॥ १३६ ॥
सेन० ३ उल्ला० । ('ढाग' शब्द ५ भागं सौधर्मकरूपविशेषः ।)
सोहम्मवर्द्धिमय-सौधर्मावर्तमक-पु० । सौधर्मदेवलोकास्य म-
ध्यभागवर्तिनि शक्रनिवासभूतं प्रधानविमानं, स० ।

सोहम्मवर्द्धिमयस्म शं विमानस्म एगमेगाए बाहाए
पणमट्टि पणमट्टि भोमा पणता । (सू० ६५ ×)

'सोहम्म'त्यादि, सौधर्मावर्तमकं विमानं सौधर्मदेवलोकास्य
मध्यभागवर्तिनि शक्रनिवासभूतम् 'एगमेगाए' सित एकैकस्यां
दिशि प्राकाराभ्यर्णवर्तीनि भौमानि नगराकाराणि विशि-
ष्टस्थानानां त्येकं । स० ६५ सम० । सौधर्मे कलेषु चतुर्दिशु
अन्वारि विमानानि मये पञ्चमः सौधर्मावर्तमकः, पुंस्त्वं च
प्राकृतस्यात् । रा० ।

सोहम्मिद-सौधर्मेन्द्र-पुं० । शक्र, प्रज्ञा० २ पद ।

सोहय-शोधक-त्रि० । शोधयतीति शोधकः । अनेकजन्मभा-
विकर्मादितापने, आ० म० १ अ० ।

सोहा-शोभा-स्त्री० । "ख-घ-थ-ध-भाम्" ॥ ८ । १ । १८७ ॥
इत्यनेन भव्य हः । प्रा० । शृङ्गारे, ज्ञा० १ अ० १ अ० । प्रभा-
याम्, ज्ञा० १ अ० १ अ० ।

सोहि-शुद्धि-स्त्री० । शुध-शोच, स्त्रियां क्तिन् । शोधनं शु-
द्धिः । विमलीकरणे, आद्य० ।

इदानीं शुद्धिः 'शुध' शोच, अस्य स्त्रियां क्तिन्, शोधनं शुद्धिः
विमलीकरणमित्यर्थः, सा च नामादिभद्रः नादैव, तथा
चाऽऽह—

नामं ठवणा दविए, मित्ते काले तहेव भावे य ।

एसो खलु सुदीए, निक्खेवो छव्विहो होइ ॥ १२४१ ॥

तत्र नामस्थापनं गतार्थे द्रव्यशुद्धिस्तापसादीनां स्वगु-
णां लोचनानिना अनुपयुक्तस्य सभ्यगृहपुरुषयुक्तस्य वा निद्वय-
स्य वस्त्रसुवर्णादीनां जलक्षारादिभिर्गति, क्षेत्रशुद्धयत्र व्या-
वर्त्यते क्रियते वा क्षेत्रस्य वा कुलिकादिनाऽऽस्थ्यादिशल्या-
ज्वरगमिति, कालशुद्धयत्र व्यावर्त्यते क्रियते वा शङ्कवा-
दिभिर्वा कालस्य शुद्धिः क्रियते इति । भागशुद्धिर्दिधा—
प्रशस्ता, अप्रशस्ता च । प्रशस्ता ज्ञानादप्रशस्ता चाशुद्धस्य
मनः कांक्षादेवैवमस्याधाने—स्पष्टतापादनमित्यर्थः, अधर्मा-
द्यन एवोपयुक्तस्य सभ्यगृहपुरुषः प्रशस्ता, तथेहाधिकारः,
प्रतिक्रमणपर्यायता आस्यः स्फुटा, एवं प्रतिक्रमणमपुधा
भवतीति गार्थाः । आद्य० १ अ० । आ० म० । आ० सू० ।
क्षोपविनाशने, आ० सू० १ अ० । शल्योद्धारणे, ध० २ आ० ध० ।
नि० सू० । प्रायश्चित्तं, ध्य० १ उ० । आलोचना व्यवहारः
प्रायश्चित्तं शुद्धिर्गति पर्यायाः । ध्य० १ उ० । आ० सू० । स्थो० ।
दुष्टकर्मनाशस्वरूपायां लघुकर्मतायाम्, उल० १ उ० । विशो० ।
मिथ्यात्वममत्वागमास्तस्य कथं शुद्धिरुच्यते । विशेष० ।
यथा तिरश्चां गुरुममत्वं प्रायश्चित्तं विनाऽपि शुद्धिर्जाय-

ते, तथा नृणां सा कथं न भवतीति ? प्रश्नः । अत्रोत्तरम् नि-
रर्था गुरुममत्वं प्रायश्चित्तं विना शुद्धिर्भवति, तथाविध-
सामग्र्यभावात् मनुष्याणां प्रायः तथाविधसामग्रीमङ्गा-
वान् नहिना न शुद्धिः, अत एव गुण्वाद्ययोगे तत्परिणा-
मवतां तदग्रहणेऽपि शुद्धिः, तद्योगं च तदग्रहतां तत्प-
रिणामाभावादशुद्धिर्गति ॥ १०६ ॥ सेन० २ उल्ला० ।
पाक्षिकप्रतिक्रमणमुखवत्सिकाप्रतिलेखनानन्तरं पाषाणिकं
विना प्रतिक्रमणसूत्रादेशो दत्तः शुद्धयति न वा इति ? प्रश्नः,
अत्रोत्तरम्—मुखवृत्त्या पाषाणिकस्य दीयते ईदृशं वृत्तवर्णा-
ऽस्ति, परमेकात्मो ज्ञातो नास्तीति ॥ १२० ॥ सेन० २ उल्ला० ।

तथा—सिंहादिसङ्क्रान्तित्रयमध्ये तथा वर्द्धितमासमध्ये
च कानि कर्मकार्याणि शुद्धयन्ति ? कानिनेति प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्—दीक्षाप्रतिष्ठादिकं न शुद्धयति, अभ्यासि तु शुद्धयन्ती-
ति ॥ २५ ॥ तथा—विक्रयकारिसमुच्चैर्दितनामलाञ्छनानां प्रति-
ष्ठिताहं प्रतिमानां पुनर्लेखमादिकरणं शुद्धयति न वा ? प्रश्नः,
अत्रोत्तरम्—तासामभिधानलक्षमादिकरणं प्रायो न शुद्धय-
ति, कदाचित्कारणे यथावश्यकं कर्मठयं स्यात् तदा त-
द्धिधानानन्तरं प्रतिष्ठितवास्तुसंपादना शुद्धिर्भवतीति धी-
भगवत्पादानामनुशिक्षादिति ॥ २५ ॥ सेन० ३ उल्ला० ।
तथा—उपव्यासी भ्रातः सन्ध्यायां सामायिकं विधाय
मुखवत्सिकां प्रतिलेख्य प्रत्याख्याने करोत्यन्यथा वा ? यदि
तथैव तदा वन्दनकदाननिषेधः कस्मादिति ? प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्—सामाचार्यप्रमुखग्रन्थेषु भोजनदिवसे वन्दनकदा-
नानन्तरं प्रत्याख्यानकरणाक्षराणि सन्ति, परमुपवासदिने
वन्दनकदानानन्तरं प्रत्याख्यानकरणविधिर्नास्ति, मुखपो-
त्तिका तु प्रतिलेखिता युज्यते यस्मात्तां विना प्रत्याख्या-
नं न शुद्धयतीति सामाचार्यस्ति, तथोपधानेऽपि तथैव
करणादिति ॥ ७६ ॥ सेन० ३ उल्ला० । तथा—कृतगृहसत्क-
प्रत्याख्यानः भ्रातः गृहे गत्वाऽप्यत्र भोजनं करोति त-
दा शुद्धयति किं वा तत्र दम्नधावनं विधायति ? प्रश्नः,
अत्रोत्तरम्—कृतगृहसत्कप्रत्याख्यानः भावको गृहे गत्वा
पारितगृहसत्कप्रत्याख्यानो दम्नधावनकरणमन्तराऽप्यन्यत्र
भुङ्क्ते तदा शुद्धयतीति वृद्धाः ॥ ६३ ॥ सेन० ३ उल्ला० ।
तथा—क्षेत्रमासीयकायोत्सर्गविस्मृती यत् स्वयं योगोद्द-
हने न कल्पते, तथा अन्येषां योगाक्रियाप्रवेदनादिकं कार-
यितुं शुद्धयतीति न वा ? तथा कालग्रहणं द्वाण्डकाधारले
त्रिगालोकश्च शुद्धयतीति न वा ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—क्षेत्रस-
म्बन्धिकायोत्सर्गाऽकरणे तस्य योगसम्बन्धिनी क्रिया स्वयं
कर्तुं परेषां कारयितुं च न कल्पत इति ॥ १४८ ॥ सेन० ३
उल्ला० । तथा प्रवालाद्यक्षमालात्रे प्रतिक्रान्तिः शुद्धयति न वा-
ति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—सूत्रायां नक्षत्रमणिकक्षमालात्रे स्थापन-
पुरःसरक्रियाकरणाविधिर्दृश्यते परस्परयेति ॥ १२५ ॥ सेन० ३
उल्ला० । तथा सूर्यग्रहणं यद्भवति तद्व्याध्यायिका कुन
आरभ्य क्रिययावद्भवति ? तथा यौगिकानां क्रियन्ति प्रवेद-
नानि न शुद्धयन्तीति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—यत्सूर्यग्रहणं भवति
तत आरभ्याहोरात्रं यावद्व्याध्यायिका, तदनुसारं तैकं प्रवे-
दनमशुद्धं ज्ञायत इति ॥ २१० ॥ सेन० ३ उल्ला० । तथा—
जिनालये प्रत्याख्यानं पारयितुं शुद्धयति न वा ? प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्—शुद्धयतीति सम्प्रदाय इति ॥ १८४ ॥ सेन० २ उल्ला० ।

जयदशमी यावत् खगडाधिहरणं कथं न शुद्धयतीति ? प्र-
श्नः, अत्रोत्तरम्-परम्परया खगडाधिहरणं निषिध्यते इति-
॥ ३१७ ॥ सेन० ३ उल्ला० । तथा कश्चिद् भ्रातृ एकाशन-
द्वयशनप्रत्याख्यानं विना प्रासुक्यजनं पिबति पाण्यस्सा-
द्याकारानुवर्तते तस्य रात्रौ द्विधाहारस्त्रिधाहारे वा
कृतः शुद्धयति किं वा चतुर्विधाहार इति ? प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्-रात्रौ चतुर्विधाहारं करोतीति परम्परयाऽस्ति ॥ ४ ॥
सेन० ४ उल्ला० । तथा येन नमस्कारसहितप्रत्याख्यानं का-
लवेलायां न कृते तस्य पश्चात्पौरुष्यादिप्रत्याख्यानं कर्तुं
शुद्धयति न वा ? इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-नमस्कारसहित-
प्रत्याख्यानं विना पौरुष्यादिप्रत्याख्यानं कर्तुं न शुद्धयत्येवं-
विधाक्षराणि भ्रातृविधिप्रमुखग्रन्थेषु सम्नीति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥
तथा-प्रतिष्ठितजिनप्रतिमा विक्रयकारिभिः समुच्छेदित-
नामलक्षणाः भ्रातृर्द्रव्यस्येन गृहीताः सन्ति, तेन तन्नामो-
च्चारणसमयं कस्य जिनस्येयं प्रतिमंति वक्तुं कथं
शक्यते ? ततो यदि लक्षमादिकरणाविधिर्भवति तर्हि तथा
प्रत्याख्यमिति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-प्रतिष्ठितजिनप्रतिमानाम-
भिधानलक्षणादि प्रायस्त्वं न कर्तव्यं, पुनः प्रतिमाकलन-
ज्ञानत्वादिकारणेन यथावश्यकं कर्तव्यं भवति तदा तादृ-
धाय प्रतिष्ठितवासक्षपादिना शुद्धिर्भवतीति ज्ञायते इति ।
४१ ॥ सेन० ४ उल्ला० । तथा-प्रतिमाधरः धावकः धा-
विका वा चतुर्थीप्रतिमात आरभ्य चतुर्थीपौषधं करो-
ति तदा पाक्षिकपूर्णिमाद्यष्टकरणाभावे पाक्षिकपौषधं वि-
धायोपवासं करोति पूर्णिमायां चैकाशनकं कृत्वा पौषधं
करोति तत् शुद्धयति न वा ? इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-प्रति-
माधरः धावकः धाविका वा चतुर्थीप्रतिमात आरभ्य-
चतुर्थीपौषधं करोति तदा मुखवृत्त्या पाक्षिकपूर्णिम-
योश्चतुर्विधाहारः षष्ठ एव कृता युज्यते कदाचिच्च यद्
सर्वथा शक्तिर्भवति तदा पूर्णिमायामाजामासं निर्वि-
द्वितिकं वा क्रियते, पञ्चविधाक्षराणि सामाचार्यग्रन्थे सन्ति,
परमेकाशनकं शास्त्रे दृष्टं नास्तीति ॥ ४२ ॥ सेन० ४ उल्ला० ।
तथा-त्रिकालपूजाकरणं प्रधानं मालादि निर्मोक्ष्यमपास्य
सर्वस्नानं वासपूजा क्रियतेऽप्यथा वेति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-

प्रधानं पुष्पमालादि निर्मोक्ष्यमपास्य भ्राता वासपूजां कुर्वे-
त्तो दृश्यते, सर्वस्नानकरणेऽप्येकान्तो ज्ञातो नास्ति, इ-
स्तथादप्रक्षालनं न शुद्धयतीति ॥ १६७ ॥ सेन० ४ उल्ला० ।
तथा-भ्राता दन्तधावनं कृत्वैव देवपूजां कुर्वेत्स्यम्यथा वेति ?
प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-शुचिः पुष्पाभिषेकनात्रे' इति योगशास्त्रा-
दिवचनामुक्त्यवृत्त्या दन्तधावनं कृत्वैव देवपूजां कुर्वेत्ति,
पौषधोपवासमादिकर्तुंकामाश्च दन्तधावनं विनाऽपि देवपूजां
कुर्वेत्ति, प्रत्याख्यानस्य बहुफलत्वादिति ज्ञायते ॥ १६८ ॥
सेन० ४ उल्ला० ।

शोधिन्-त्रि० । शोधयत्यात्मपराविति शोधिः । स्वपरशो-
धके, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

सोहिकप्य-शोधिकप्य-पुं० । शोधिः प्रायश्चित्तं प्रत्यादिपु-
रुषभावनं कल्पते यत्र स शोधिकल्पः । शुद्धाचारं, नि० ध्रु०
२० उ० ।

सोहिय-सोधित-त्रि० । मार्जनिकादिभिः शुद्धिमापादिते, स्या०
४ टा० २ उ० । सूत्र० । उक्त० । "इणे पञ्चकलाणे संहिये तीरियं
पारिय" गुवादिप्रदक्षिणशयभोजनसेवनं राजिनं, प्रब० ४ द्वार ।
गुरुदत्तादृशोर्नादृशयभोजनसेवनयैव हेतुभूतया संहिये, पं०
व० २ द्वार । दशा० । शोधितस्तत्समासादुचितानुष्ठानकरण-
तः । स्या० । शोधितमन्येषामपि तदुचितानां दानादित्वात्त्व-
जनाद्वा । प्रश्न० १ संव० द्वार । आ० म० । आश० । शो-
धितो मिराकृतानिचारत्वात् । भ० २ श० १ उ० ।

सोहियर-शोधिकर-त्रि० । अनन्तानुबन्धक्षयप्रक्रमेण शुद्धि-
जनकं, आचा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० ।

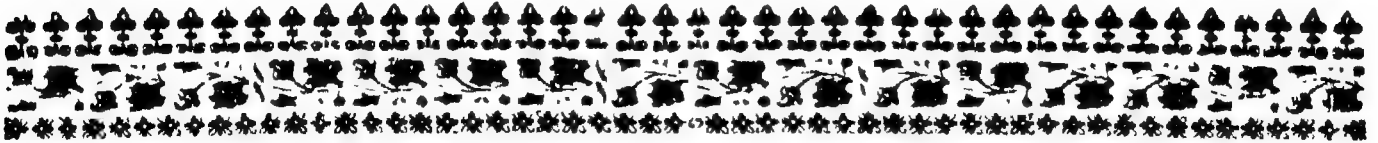
सोहिल्ल-शोभावत्-त्रि० । "आत्थिज्जोत्तल्ल-धन्त-मन्नेसे-
र-मणा मनोः ॥ ८ । २ । १५६ ॥ इति मनोः स्यात्तं इल्लदेशः ।
सोहिल्लो । शोभाविशिष्टं, प्रा० २ पाद ।

सोही-दशी-भूतभविष्यत्कालयोः, दे० ना० ८ वर्ग ५८ गाथा ।

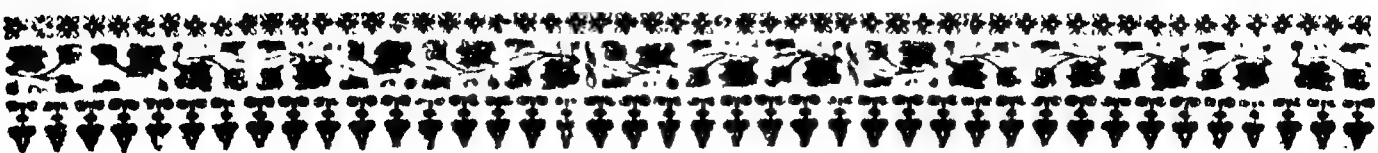
सोहउं-शोधयित्वा-अव्य० । उद्धृत्येत्यर्थे, पं० व० २ द्वार ।

सौमरिय-सौदर्य-पुं० । समानं उदरं शोते इति सौदर्यः । स-
होदरभातरि, प्रा० १ पाद ।

—०:२००:—

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्तपागच्छीय-कलिकासर्वज्ञकद्वय-
श्रीमद्भारक-जैनश्वेताऽम्बराऽऽचार्य श्री श्री १००० श्रीम-
द्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते 'अभिधानराजेन्द्रे'
सकाराऽऽदिशब्दसङ्ग्रहं समाप्तम् ।

हकार

ह-ह-अव्य० । कण्ठस्थानीय ऊष्मसंज्ञकाऽयं वर्णः । अधि-
क्षेपायै, स्था० ७ ठा० ३ उ० । पादपूरण, संवाधन, नियो-
ग, जंघ निग्रह, पसिर्द्धा च । "हकारः पुंसि यजते,
वरुणे हरिहंसयोः । ईश्वरं चावलोक्य च, रत्नरोमाञ्जवाजिषु" ॥६५॥ एका० । हीरे, हारं, एका० । "हा स्त्रियां व्यजते गत्यां,
घीणायां वा निगद्यते । नपुंसकं हकारस्तु, कर्माणि मणिरो-
चिषु ॥६५॥" एका० । खंद, वृ० ४ उ० ।

हा-अव्य० । "वाऽव्ययान्मृतादायदानः" ॥ ८ । १ । ६७ ॥
इति आकारस्य वा अकारः । विषाद, शोक, पीडायाम्,
कुम्भायाञ्च । प्रा० १ पाद ।

हअ-हत्-त्रि० । हन्-कृ । नाशिते, प्रतिहते प्रसिद्धे, आशा-
रहिते गुणिते च, भावे कृ । हनने गुणिते, न० । प्रा० ।
हत्-त्रि० ह-कृ । अत्र कश्चित् । अन्त्यादिषु द इत्यारभ्यवन्तः
स तु शौरसेनीमागर्धाविषय एव दृश्यते इति नोच्यते ।
प्राकृतं हि । हन्तम् । हअं । प्रा० । "हन्स्वनोऽन्त्यस्य" ॥ ८ । ४ । २४४ ॥ इत्यन्त्यस्य द्वित्वेन, कश्चित् भवतीत्युक्तः ।
प्रा० । अपहन्त, स्थानान्तर गमिने च । प्रा० ।

हआम-हताम्-त्रि० । अत्र कश्चित् । अन्त्यादिषु द इत्यारभ्य-
वन्तः स तु शौरसेनीमागर्धाविषय एव दृश्यते इति नोच्यते ।
प्राकृतं हि—हताशः, हआशो । प्रा० । आशाशून्य, मध्ये,
निर्दय, पिशुने च । प्रा० ।

हह-हति-स्त्री० । हन्-क्रिन्-हननं, मारणे, व्याघाते, अपकर्षे,
गुणिते च । प्रा० ४ पाद ।

हउ-अहम्-त्रि० । "सावन्मदे हउ" ॥ ८ । ४ । ३५५ ॥ इत्यप-
अशे अस्मच्छब्दस्य स्मिं परे हउ इत्यादेशः । तसु हउ क-
लिजुगि दुल्लहो । प्रा० ४ पाद ।

हं-हं-अव्य० । हर्षे, हिंसायां च । एका० ।

अहम्-त्रि० । अस्मदे स्मि अस्मि अस्मिह-हं-अहं अहयं मिमां-
॥ ८ । ३ । १०५ ॥ इति मिमांसाहितस्य अस्मच्छब्दस्य हं इत्यादे-
शः । अस्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनार्थे, जग हं विद्वा मि० प्रा० ।

हंजे हञ्जे-अव्य० । "हंजे चेट्याहाने" ॥ ८ । ४ । २८१ ॥ शौरसेन्यां
चेट्याहानं हंजे इति निपातः प्रयोक्तव्यः । हंजे । चतुर्गुणः ।
नाट्यक्रियायां नटाभिनये हंजे चेट्यासंबोधने, प्रा० ४ पाद ।

हंडिया हण्डिका-स्त्री० । लघुकुम्भ्याम्, मस्तकस्यस्तदाध-
रिडिका । त्रिश० ।

हंत-हन्त-अव्य० । वाक्योपन्यासे, आत्मा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० ।

प्रत्यवधारणे, कामलामन्त्रणे, हा० १६ अष्ट० । हा० । औ० ।
अनु० । प्रति० । पञ्चा० । दर्श० । शिष्यामन्त्रणे, आत्मा० २
ध्रु० २ अ० ३ उ० । अस्युपगमद्योतने, अनु० । संप्रेषणे,
सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । खंद सूत्र० २ ध्रु० १ अ० १ प्रति० ।
अष्ट० । एवमेवंत्यर्थे, औ० । निर्देशे, प्रति० । वाक्यारम्भे, जं०
२ वक्त० । आमन्त्रणे, आत्मा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ४ उ० ।
हर्षे, अनुकम्पायाम्, हा० ।

हन्त-अव्य० । दीर्घस्वच मागधं दर्शयित्वा, 'हंता अस्मि गो-
चरे' । अत्र भगवानाह—हन्त्यादि, आमन्त्रणे, जं० २ वक्त० ।
हंतव्य-हन्तव्य-त्रि० । "हन्स्वनोऽन्त्यस्य" ॥ ८ । ४ । २४४ ॥

अत्र बहुलाधिकाराद्धन्तः कर्तर्यापि द्वित्वं, तच्च कश्चित्
भवतीत्युक्ते भवति । हंतव्यं । प्रा० । दण्डकशादिभिर्य-
ध्ये, आत्मा० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

हंता-हत्वा-अव्य० । विनाशयत्यर्थे, स्था० ३ ठा० २ उ० ।
लगुडादिभिर्यथाहायैत्यर्थे भ० ८ श० ५ उ० ।

हंतु-त्रि० । ताडकूलिकस्तृन् मृगशुकरादिकत्रसप्राणिहन्तारं,
सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । आत्मा० ।

हंतुं-हन्तुम्-अव्य० । विनाशयितुमित्यर्थे, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

हंतूग-हत्वा-अव्य० । "हन्स्वनोऽन्त्यस्य" ॥ ८ । ४ । २४४ ॥

अत्र बहुलाधिकाराद्धन्तः कर्तर्यापि द्वित्वं, तच्च कश्चित्
भवतीत्युक्ते भवति । प्रा० । विनाशयत्यर्थे, स्था० । आतु० ।

हंद-गृहाण-अव्य० । "हन्द च गृहाणार्थे" ॥ ८ । २ । १८१ ॥ गृहाणार्थे
हन्द इति प्रयोक्तव्यम् । हंद पलोपसु इमं गृहाणेत्यर्थः । प्रा० ।

हन्त-अव्य० । कामलामन्त्रणे, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

आमन्त्रणे, नि० चू० ४ उ० । हर्षे, आ० म० १ अ० ।

हंदि-हन्दि-अव्य० । "हंदि—विषाद-विकल्प-पश्चात्ताप—
निश्चय-सत्य" ॥ ८ । २ । १८० ॥ हंदि इति विषादादिषु प्रयो-
क्तव्यम् । "हंदि चलेण गुप्ता म्हा, गु माणिमो हंदि हुज्ज ए-
त्ताह । हंदि गु हंही भाणरी, सा मिज्जइ हंदि तुह कज्जे ।"

प्रा० । उपप्रदर्शने, वृ० ४ उ० । अनु० । आत्मा० । स्था० ।
दश० । पञ्चा० । मम्म० । नं० । आ० चू० । आव० । आ-
मन्त्रणे, हा० १ ध्रु० १५ अ० । कामलामन्त्रणे, जीवा०
१ अधि० । चोत्कामन्त्रणे, व्य० १० उ० । स्वसंबोधा-
ने, पि० । प्रत्यक्षवाक्यदर्शने, नि० चू० १२ उ० । लोक-
साधककारणोपदर्शने, वृ० ३ उ० ।

हंभो-हम्भो-अव्य० । आमन्त्रणे, हा० १ ध्रु० १४ अ० ।
शिष्याऽऽमन्त्रणे, दश० १ चू० ।

हंश-हंस-पुं० । "रमोर्लशौ" ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इति मागध्यां दस्य-
सकारस्य तालव्यशकारः । स्वनामरूपानि पक्षिभेदे, प्रा० ।

हंस-हंस-पुं० । चतुर्गुण्यजीवविशेष, अनु० । स्वनाम-
रूपानि पक्षिभेदे, "अस्लत्वेन रमज्ञाया, मिश्रयोः क्षी-
रनीरयोः । विधेय्य पिबति क्षीरं, नीरं हंसो विमुञ्चति," आ०

क० १ अ० । अनुयागे हंसोदारणमुक्रम । आ० म० १ अ० ।
अनु० । प्रश्न० । रजके, "वत्सधावा हंसति हंसा वा," वत्सधाव-
का—वत्सप्रहालका हंसा इव रजका इव भवति । सूत्र० १

ध्रु० ४ अ० २ उ० । परिभाषकमते यतिविशेषेषु, ये पर्वतकुहर-

पद्याभ्रमदेवकुलारामवासिनो भिक्षार्थं च ग्रामं प्रविश-
न्ति । औ० ।

हंसगर्भ-हंसगर्भ-पुं० । हंस-पतङ्गभ्रतुरिन्द्रियो जीवविशेषः,
गर्भस्तु तन्निर्वर्तितः कोसिकारः, हंसस्य गर्भो हंसगर्भः ।
हंसनिर्वर्तितः कोसिकारः, अनु० । ज० । रत्नविशेषे, जी० ३
प्रति० ४ अधि० । सूत्र० । रत्नप्रभायाः पृथिव्याः पट्ट रत्नग-
र्भकारणं, आ० म० १ अ० । ज्ञा० । स्था० । प्रज्ञा० ।

हंसगर्भमय-हंसगर्भमय-न० । हंसगर्भाभ्यस्तमयं, रत्न० ।

हंसतेल (ल)-हंसतैल-न० । हंसपक्षिपाकतैले, “ हंसा
पक्षी भक्षति, सो फाड्जल मुलपुगीमाणि लोहरिज्जलि,
ताह सो हंसा दद्यात् भक्षति, ताह पुणंवि सो-
मीयिज्जति । तसु तद्वत्तेषु तल्लं पचयति तं हंसतल्लं भ-
क्षति । नि० सू० १ उ० ।

हंसदीव-हंसदीप-पुं० । स्वनामक्याते तीर्थभेदे, यत्र धालुम-
तिनार्थदेवपादुका । ती० ४३ कल्प ।

हंसलक्षणे-हंसलक्षण-त्रि० । हंसस्यैव लक्षणं स्वरूपं शु-
क्लता हंसा वा लक्षणं खड्गं यस्य सः । ज्ञा० १ भू० १ अ० ।
शुक्लं हंसचिह्नं, भ० ६ श० ३३ उ० । हंसवद्विशदं, ज० २ वक्ष० ।

हंससर-हंसस्वर-त्रि० । हंसस्यैव मधुरः स्वरः येषां त । हं-
ससदृशमधुरस्वरयुक्तं, ज० २ वक्ष० । न० । जी० ।

हंससरिसगह-हंससदृशगति-त्रि० । हंसस्य सदृशी गतिर्ये-
षां त । हंसतुल्यगतिषु, जी० ३ प्रति ४ अधि० ।

हंसासन-हंसासन-न० । येषामासनानां मध्यभागे हंसा-
व्यर्थाव्यक्तास्तानि हंसासनानि । हंसाकृतिव्यवस्थितेषु आ-
सनेषु, ज० १ वक्ष० । जी० ।

हंसासनमंथिय-हंसासनमंस्थित-त्रि० । हंसासनवत्संस्थिते,
जी० ३ प्रति २ अधि० ।

हंही-हंही-अव्य० । हमित्यव्यक्तं जहाति हा-डो । संबोधने,
दपे, दम्भे, प्रश्ने च । प्रा० ।

हंक-निषिध्-धा० । प्रतिषेधे, “ निषेधेहंकः ” ॥ ॥ १३४ ॥ इति
निषेधनेहंक इत्यादेशः । हंकह । निसेह । प्रा० । कुमारं स
करी शक्तिः । उल० १३ अ० ।

हंकार-हंकार-पुं० । हा इति हाकारलक्षणा या नीतिः-प्रवृत्तिः
सा हाकारः । आ० म० १ अ० । प्रथमद्वितीयकुलकरदण्डनी-
तौ, “ हंकारे मकारे धिक्कारे च दण्डनीतीमा ” आ० म० १ अ० ।
दण्डनीतिस्तावत् विमलवाहनवपुःपुत्रकुलकरकाले अस्या-
पराधित्वेन हंकाररूपेणाभूत् । यशस्विनोऽभिषेकस्य च
काले अहंकारेऽपराधे हंकाररूपा महति च अपराधे मकाररू-
पा, अथ प्रसेनजिभ्यमव्यवहारिकुलकरकाले च जघन्यमध्यमो-
त्कृष्टपराधेषु कालेषु हंकारमकारधिककाररूपा दण्डनी-
तयोऽभूवन् । कल्प० १ अधि० ७ क्षण । ति० । आ० म० ।
रा० । आ० सू० ।

हंकोट्ट-दशी-अभिलषिते, दे० ना० ८ वर्गे ६० गाथा ।

हंसकुल-दशी-उत्पाटिते, दे० ८ वर्गे ६० गाथा ।

हंसकुल-उत्तिष्ठ-धा० । ऊर्ध्वं प्रक्षेपे, “ उत्तिष्ठोर्गुलमुच्छोत्थ-
ञ्चान्नयोऽमुतोऽस्तिह-हंसकुलः ” ॥ ॥ १३४ ॥ इति उत्पूर्व-
स्य क्षेपः हंसकुल इत्यादेशः । हंसकुल । उक्तिस्तु । प्रा० ।
हगे-अहम्-वयम्-त्रि० । “ अहं-वयमाहगे ” ॥ ॥ १३४ ॥ भाग-
व्यामहवयमोः स्थाने हगे इत्यादेशः । अस्मच्छब्दस्यैकत्वे,
बहुत्वे च । प्रा० ४ पाद ।

हंसकर-हंसकर-पुं० । वनस्पतिभेदे, आवा० ६ भू० २
सू० ३ अ० ।

हड-हड-पुं० । आपणे, नानागुहाभ्यासिते त्रिकोणे भूभाग-
विशेषे, अनु० । पश्यशालाग्राम्, आवा० १ भू० ६ अ० २
उ० । आ० म० ।

हड-हड-त्रि० । हर्षिते, उल० १८ अ० । विस्मयमापन्ति, य-
था-अहो भगवान् तीर्थकरः समुत्पन्न इति । आ० म० १
अ० । जी० । भ० । औ० । रा० । ज्ञा० । मीरंगे, प्रव०
४ द्वार । भ० । नि० सू० । स्था० । स० । तादृश्येन
समर्थे, नरणा अपि कश्चिद्भागिणो निर्बलशरीराश्च भवन्ति ।
कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । हडतुष्टान्द्रिताः एकार्थास्ते,
विपा० १ भू० १ अ० ।

हडतुष्ट-हडतुष्ट-त्रि० । अनितुष्टे, ज्ञा० १ भू० १ अ० । आ० म०
१ अ० । भ० । औ० । विपा० । दशा० भ० । हडतुष्टविसमा-
दिप हडतुष्टाऽतीव तुष्टः । अथवा-हडो नाम विस्रवमापन्ता
यथा अहो भगवानास्ते इति तुष्टोत्तरे कृतवान् यथा भव्यम-
भूत् यमया भगवानवलोकितः तावदशब्दं विस्रवान्द्रि-
ते-स्फीतीभूतं दुनदि समृद्धाविति वचनात् यस्य स विस्रान-
द्रितः सुखादिदर्शनात् पाक्षिको निष्ठान्तस्य परविषातः । म-
कारः प्राकृतत्वाद्वालाक्षणकस्ततः पदत्रयस्य पदत्रयमीलने-
न कर्मधारयः । रा० । भ० । कल्प० । जी० ।

हड-दशी-वनस्पतिविशेषे, उल० २२ अ० ।

हड-त्रि० । अपहंत, स्थानान्तरं गमिते च । कल्प० १
अधि० ४ क्षण ।

हडप्य-दशी-आभरणकरहंक, ज्ञा० १ भू० १ अ० । इस्मा-
विभाजने, ताम्बूलार्थे पूगफलादिभाजने, भ० ६ श० ३३
उ० । औ० ।

हडाला-हडाला-पुं० । स्वनामक्याते ग्रामे, यत्र वस्तुपालने-
जःपालाभ्यां निधिलब्धः । ती० ४१ कल्प ।

हडाहड-हडाहड-न० । अत्यर्थे, “ फुड्डडाहडसीसे ” विपा० १
भू० १ अ० । ज्ञा० ।

हडि-हडि-पुं० । खोटके, औ० । विपा० । कर्म० । काष्ठघोटके,
दशा० ६ अ० । काष्ठविशेषे, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

हडिवंधण-हडिवंधन-न० । खोटकक्षपक, प्रश्न० ४ संव०
द्वार । सूत्र० ।

हड-दशी-अस्थनि, न० ।

हड-हड-पुं० । जलदहनस्पतिविशेषे, प्रज्ञा० १ पद । आवा० ।

हडकारग-हडकारक-त्रि० । हठेन कुर्वन्ति ये ते हडकारकाः ।
हडपूर्वककर्मकर्त्तारि, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

हृत्थः

हृत्थ-भु-धा०। अवशे, स्वादि-पर० लक० अनिद । "भृशोतेह-
त्थः" ॥ ८॥ ४॥ ४८ ॥ इति भृशोतेहत्थ इत्यादेशः । हृत्थः ।
सुत्थः । मृत्थोति । प्रा० ४ पाठः ।

हृत्थ-धा०। वधे, गतो व । भ्वादि-पर० लक० अनिद । इति
अवधीत् । "कुञ्ज इति कुशोदरी" इत्यादीं आलङ्कारि-
कास्तु निहतायनामाहुः । वाच० । प्रा० ।

हृत्थ-मन्-त्रि० । प्राणवियोगकर्तरि, सूत्र० १ भु० ११ अ० ।
प्रश्न० । गोधूमादिदलेन घानयति । स्था० १ ठा० ३ उ० ।

हृत्थ-हृत्थ-न-न० हिसन, सूत्र० २ भु० १ अ० । आना० ।
व्यापादने, सूत्र० । गुणने, विवाहने, प्रा० १ भु० १२
अ० । प्रश्न० । जिघांसने, प्रा० । पीडने, सूत्र० १ भु० ४ अ०
२ उ० ।

हृत्थ-वत्-घातन-न०। मनोऽनुकूल्याम्, स्था० १ ठा० ३ उ० ।

हृत्थ-ह(नु)-न-पुं०। स्त्री० । हन्-उन्-वा-ऊङ् । कपोलप्रयो-
परिस्थ मुक्ताभागे, हृत्थिलामिन्ध्याम्, रोगे, अस्त्रविशेषे, मृती
व । स्त्री । वाच० । विबुधक, तं० । स्त्री० । प्रश्न० । अणु० । सूत्र० ।
हृत्थमन्-हन्मन्-पुं० । "उर्ध्व-हन्मन्कण्डूय-वातूल" ॥ ८॥ १॥
१२१ ॥ इति ऊकारस्य उकारः । प्रा० । "आत्विजोऽलाल-व-
न्-मन्तेसर-मला मतोः" ॥ ८॥ २॥ १४६ ॥ इति मनोः स्थाने
मन्त इत्यादेशः । प्रा० । रामस्य अनुचरं अजनागर्भजाने पव-
नतनयं वानरभेदे, प्रा० ।

हृत्थ-हन्तुका-स्त्री०। शब्दाविशेषे, उत्त० २ अ० ।

हृत्थ-हृत्थ-त्रि० । हास्यादिविकारविकलतया भावनी-
यव्यलीकशब्द, वृ० ३ उ० ।

हृत्थ-हृत्थ-त्रि० । अपहृतप्रत्यये, प्रश्न० ३ आश० द्वारा ।

हृत्थ-हृत्थ-स्त्री० । विघातिने, नि० सू० १ उ० । हनने, वि-
घा० १ भु० ७ अ० ।

हृत्थ-हृत्थ-पुं० । हन्यतेऽनेनेति हन्तः, हसति वा मुक्तावृ-
त्येति हस्तः । नि० सू० १ उ० । "हनस्य योऽसमस्त-स्तम्भे"
॥ ८॥ २॥ ४४४ ॥ इति हन्तस्य थकारः । प्रा० । "द्वितीय-तुर्ययो-
रपरि पूर्वे" ॥ ८॥ २॥ ६० ॥ इति द्विप्रसङ्गे द्वितीयस्य थकारस्यो-
परि प्रथमस्तकारः । प्रा० । आदाननिक्षेपादिसमर्थे शरीरैकदेश-
के, नि० सू० १ उ० । सूत्र० । उत्त० । द्वि विनास्तिः हस्तः ।
प्रश्न० २४४ द्वारा । ज्या० । यद्यप्यजादीनां हस्तो न विद्यते
तथाप्यत्र पादौ हस्त इव हस्तौ । उपा० ७ अ० ।

अत्र कविः—

"स्वाभ्याह दक्षिणं हस्तं, कथं भिक्षां न लासि भो ।।

स प्राह दातुहस्तस्या-धां भवामि कथं प्रभो ॥ १ ॥"

बुद्धाभोजनदानशान्तिप्रवृत्तिकापाणिप्रवृत्त्यापना—

खोत्तप्रवृत्तहस्तकार्येणमुक्ताव्यापारवृत्तस्तद्वहम् ।

(इत्याभिधाय दक्षिणहस्तं स्थिते)

वामोऽहं रससंमुक्ताङ्गुलिनावामाङ्गुल्यादिकृत्,

वृत्तादिभ्यस्तमी स्वसी स तु जगौ खोत्तः ।ऽस्मि न त्वं शुचिः ॥ १ ॥

ततः—

राज्यभूमिभूताऽर्जिताऽभिमित्रहस्त्यागैः कृतार्थकृतः,

संतुष्टोऽपि वृत्ताणं दानमधुना तत्त्वन् दयां दामिषु ।

इत्यर्धं प्रतिबोध्य हस्तयुगलं भेयांसतः कारयन्,

प्रत्यप्रचुरसेन पूर्णमृषभः पायात्स वः श्रीजिनः ॥ ३ ॥"

कल्प० १ अधि० ७ अणु । (हस्तनिक्षेपां 'हृत्थकम्म' शब्द
अनुपदमेव वक्ष्यते ।) अतुर्विशस्यङ्गुलिमाने अवमानविशेषे,
अनु० । स्था० । 'हृत्थसु अंगुलीषां' उपा० २ अ० । स्वना-
ख्याते नक्षत्रविशेषे, जं० ७ वक्त्र० । स्था० । विशेष० ।
हस्तनक्षत्रं पञ्चनारम् । ज्या० ४ पाठ० । स० ।

हृत्थकम्म-हस्तकर्मन्-न० । हन्ति दशति वा मुक्तावृत्त्याऽ
ननति हस्तः, शरीरैकदेशां निक्षेपादानादिसमर्थस्तेन यत्कर्म
क्रियते तद्वस्तकर्म । वृ० १ उ० ३ प्रक० । समयप्रसिद्धे (स्था० ४
ठा० २ उ० ।) लिङ्गस्य कर्मर्देनन शुक्रपुद्गलनिष्काशने, जी० ।
हस्तकर्म आगमप्रसिद्धम्, स्था० ३ ठा० ४ उ० । वेदविकार-
विशेषे, दशा० २ अ० । "यां सथ पाणिषा गिलज्जजा" । न
संवाधनं कुर्यात् यतस्तदपि हस्तसंवाधनं आरिभं
शक्तीकरोति । सूत्र० १ भु० ४ अ० २ उ० स० ।

हस्तकर्मकरणे प्रायश्चित्तम्—

जे भिक्खु हृत्थकम्मं करेह करंतं वा साइज्जइ । (वृ० १)

इदामि सुत्तालावगो भणति-जे-ति पदं, भि ति पदं, खु ति,
पयं, हृत्थ ति पयं, कम्मं ति पदं, करंति पदं, सातिज्जति
ति पदं ।

इदामि पदयो भण्यइ—

जे ती खलु गिदेसे, भि ती पुण भेदये खुवस्स खलु ।

हृत्थेण जं च करणं, कीरति तं हृत्थकम्मं ति ॥ १ ॥

जे इति निर्देशे, खलु विशेषणे, किं विशिनष्टि ? । भि-
क्षोनांम्यस्य, भि इति विदारणं खु इति कर्मण आख्याने
ज्ञानावरणादिकर्म भिनर्त्तति भिक्षुः । भावभिक्षाविश-
वंग पुनः 'हृत्थ' ति हृत्थेने अनेनेति हस्तः, हसति वा मु-
क्तावृत्त्येति हस्तः, आदाननिक्षेपादिसमर्थः शरीरैकदेशा
हस्तः, अतस्तेन यत्करणं व्यापार इत्यर्थः, स च व्यापारः कि-
या भवति, अतः सा हस्तक्रिया क्रियमाणा कर्म भवतीत्यर्थः ।
नि० सू० १ उ० ।

हस्तकर्मादीनां वयाणां पदानां प्रत्येकं पृथक् पृथक् प्रकरणं
वक्ष्ये । यथाप्रतिज्ञातमेव निर्वाहयितुकामां हस्तकर्मप्रक-
राणां तावदाह—

नामं ठपणा हृत्थो य, दम्बहृत्थो य भावहृत्थो य ।

दुविहो य दम्बहृत्थो, मूलगुणे उत्तरगुणे य ॥ १२१६ ॥

नामहस्तः स्थापनाहस्तो द्रव्यहस्तो भावहस्तश्चेति,
अनुर्थो हस्तः । तत्र नामस्थापनाहस्तौ गतार्थौ । द्रव्यहस्तो,
शरीरमध्यशरीरव्यतिरिक्तो द्विविधो भवति । तद्यथा—
मूलगुणनिवर्तित उत्तरगुणनिवर्तितं च यो जीवविप्रमुक्तस्य
शरीरस्य हस्तः स मूलस्य-जीवस्य गुणान्-प्रयतोक्त निव-
र्तित इति मूलगुणनिवर्तितः । यस्तु काष्ठचित्रलोप्यकर्मादिषु
निवर्तितो हस्तः स उत्तरगुणनिवर्तित उच्यते ।

अथ भावहस्तमाह—

जीवो, उ भावहृत्थो, शेवत्थो होइ कम्मसंजुचो ।

वित्तिभां वि व आदेसो, जो तस्स विजाख्खो पुरिसो ॥ २२ ॥

‘जीवो’ ति-विभक्तिव्यत्यात् यो जीवस्य हस्तः कर्म-
संयुक्त-आदाननिक्षेपादिक्रियायुक्तः स नोऽप्रागमनो भावहस्त
उच्यते । द्वितीयोऽपि आत्रादेशः समस्ति, यस्तस्य विहाय-
कस्तदुपयुक्तः पुरुषः सोऽपि भावहस्तः, आगमन इत्यर्थः ।
अत्र नोऽप्रागमनो भावहस्तेनहाधिकारः ॥ (६०) (कर्मपदव्याख्या
‘कर्म’ शब्दे तृतीयभागे २४३ पृष्ठे गता ।) एषां मध्ये अत्र
कर्ममनाधिकारः, इति चेदन्ते आह-अधिकारोऽत्र भाव-
कर्मयो मोहादयलक्षणेन शेषास्तु शिष्यमतिव्युत्पादनार्थं प्र-
कृतिताः ततो भावहस्तेन यत्कर्म क्रियते तत् हस्तकर्म
भण्यते इति प्रक्रमः ।

अथ भावकर्मैव व्याख्यास्यासुराह-

दुविहं च भावकर्म, असंकिलिष्टं च संकिलिष्टं च ।

यत्पुं तु संकिलिष्टं, असंकिसिद्धं तु वोच्छामि ॥१२२२॥

द्विविधं च भावकर्म, तद्यथा—असंकिलिष्टं च, संकिलिष्टं च ।
अशब्दौ स्वागतानेकभेदस्त्वकी, तत्र संकिलिष्टं स्वाप्यं-प-
आद्वक्ष्यते । असंकिलिष्टं तु सामान्यमेव वक्ष्यामि ।

यथा प्रतिज्ञातमेव प्रमाणयति—

छेदयो भेदयो चैव, धंसयो पीसयो तथा ।

अहिषाते सिंहे य, काये खारे ति वा वरे ॥१२२३॥

छेदनं भेदनं चैव धंसणं पीसणं तथा अभिघातः स्नेहश्च
काये क्षार इति वा परः । एवमसंकिलिष्टस्य कर्मणोऽष्टौ
भेदाः भवन्ति । एतानि च छेदनादीनि शुषिरे वा कुर्यात्,
अशुषिरे वा ।

पुनरैकैकं शुषिरादिछेदनं द्विधा कर्तव्यमिति चेत्तदुच्यते—

एकैकं तु दुविहं, अगंतरं परंपरं च शायक्यं ।

अट्टाण्डा य पुणो, होति अण्डाणं मामलहुं । १२२४ ।

यत् शुषिरस्य अशुषिरस्य वा छेदनं तत्कैकं द्विविधम्-अ-
नन्तरं, परंपरं च ज्ञातव्यम् । पुनरैकैकं द्विधा—अथाह, अन-
गच्छत्, सार्धकं निरर्थकं चेत्यर्थः । अनर्थकं छेदनादिकं कुर्व-
ता मासलघु असमावारीनिष्पन्नमिति भावः ।

कथं पुनः छेदनमनन्तरं परंपरं वा संभवतीत्याह—

नहंतादि अगंतरं, पिप्पलमादी परंपरे आणा ।

छप्पइमादि असंजमे, छेदे परितावणादीया ॥१२२५॥

नखैर्दन्तैरादिग्रहणात्-पादनं वा यत्किञ्चन तदनन्तरं छेद-
नमुच्यते, पिप्पलकन, आदग्रहणात्-पादकक्षुरिकाकु-
ठारादिभिर्यत्किञ्चन तत् परंपरं छेदनम्, परस्परं वा छिन्दता
तीर्थकरगणधराणामाज्ञा न कृता भवति । तं छिन्दन्ते हृष्टा
अभ्येऽपि छिन्दन्ति इत्यनवस्था, एते तिष्ठन्तः छेदनादिकं सि-
द्धं कुर्वन्ति न स्वाध्यायम्, एवं शय्यातसदौ चिन्तयति मि-
थ्यात्वम् । विराधना द्विविधा-संयमे, आत्मनि च । तत्र वस्त्रा-
डौ द्विधमाने षट्पदिकादयो यद्विनाशमश्नुषते सोऽसंयमः,
संयमविराधनस्यार्थः, अथ छेदनं कुर्वतो हस्तस्य वा पादस्य
वा छेदो भवति तत आत्मविराधना । तत्र च परितापमहा-
दुःखादिनिष्पन्नं पारार्थिकान्तं प्रायश्चित्तम् ।

अथ शुद्धं शुद्धं अयश्चित्तमाह—

कुसिरमकुसिरे लहुगा, लहुगा गुरुगो यश्चोति गुरुगा या

संघट्टणपरितावण, लहुगुरुग तिवायणे मूलं ॥१२२६॥

अशुषिरमनन्तरं छिन्नमिति मासलघु, शुषिरमनन्तरं छिन्नमिति
चतुर्लघुकम् । अशुषिरे परंपरं छिन्दनो गुरुको मासः, शुषिरे
परंपरं छिन्दनचतुर्लघुका भवन्ति, शुषिरे बहुतरङ्गोपस्थान्
गुरुतरं परंपरं शबुग्रहणं संक्रियन्तं त्रिभिर्मिति कृत्वा गुरु-
तमं प्रायश्चित्तम् । एवं शुद्धपदव्यक्त्याविराधनाभाव, मन्त-
व्यम्, अशुद्धपदं पुनरिदमपरं प्रायश्चित्तम्-‘संघट्टणम’ इत्यादि,
छेदनादिकं कुर्वन् द्विन्द्रियान् संघट्टयति चतुर्लघु, परिताप-
यति चतुर्लघु, उपद्रावयति षडलघु, त्रीन्द्रियान् संघट्टयति
चतुर्लघु, परितापयति षडलघु, उपद्रावयति षडगुरु, चतुर्-
न्द्रियान् संघट्टयति षडलघु, परितापयति षडगुरु, उपद्रा-
वयति छेदः, पञ्चेन्द्रियान् संघट्टयति षडगुरु, परि-
तापयति छेदः, पञ्चेन्द्रियमतिपातयति मूलम् । एवमि-
न्द्रियानुलोभ्येन सविस्तरं यथा पीठिकायामुक्तं तथै-
वात्राऽपि मन्तव्यम् ।

अथ द्वितीयोऽयमादेशः—

अकुसिरयंतरं लहुगो, गुरुगो अ परंपरे अकुसिरमि ।

कुसिराण चरे लहुगा, गुरुगा तु परंपरे अहवा ॥१२२७॥

अशुषिरे अनन्तरे लघुको मासः, अशुषिरे परंपरे गुरुको
मासः, शुषिरे अनन्तरे चतुर्लघु, शुषिरे परंपरे चतुर्लघुः ।
अथ वार्ता प्रायश्चित्तस्य प्रकारान्तरद्योतकः एवं तावच्छे-
दनपरंपरं व्याख्यानम् ।

अथ भेदनादीनि व्याख्यातुकाम इदमाह—

एमेव सेसएसु वि, करपादादी अगंतरं होइ ।

जं तु परंपरकरणं, तस्स विहाणं इमं होति ॥ १२२८ ॥

एवमेव छेदनवत् शेषेष्वपि भेदनादिषु च वक्तव्यं तत्रं कर-
पादाभ्यामादिशब्दात्-जानुकूपरादिभिः शरीरावयवैः क्रिय-
माणाभ्यां भेदनादिकमनन्तरं भवति, यत् भेदनादः परंपरा-
करणं तस्य विधानमिदं भवति ।

तद्यथा—

कुवलयमादी भेदो, धंसणमणिगादियाण कट्टादी ।

पङ्कगवरादिपीसण-गोप्फणधणुनादि अभिवात् ॥१२२९॥

कुवलयो-लघुडस्तेन आदिशब्दादुपल्लेख्यकादिभिर्वा घ-
टादिभेदः भेदनं द्विधा त्रिधा छिद्रपातनमित्यर्थः, एतत्परंपरा-
भेदनमुच्यते । एवं धंसणे मणिकादीनां मन्तव्यं, यथा मणि-
कारा लघुडधेधान् कृत्वा मणिकान् धंसयन्ति, आदिश-
ब्दात्प्रवालादिग्रहः, ‘कट्टाह’ इति चन्दनकाष्ठफलकादिकं
वा यत् धंसति तदा धंसणम्, ‘पङ्कग’ इति, गन्धपट्टकस्तत्र वराः
प्रधानाः य गन्धास्तदादीनां धंसणं मन्तव्यम् । गोप्फणा चर्म-
वरकर्मणी प्रसिद्धा तथा, धनुःप्रभृतिभिर्वा लेण्डुकमुपलं वा
यत्प्रक्षिपति एषोऽभिधान उच्यते (अभिधानव्याख्या ‘अ-
भिघात’ शब्दे प्रथमभागे ७१३ पृष्ठे गता ।) ततः शम्भेण
परंपराकरणभूतेन पञ्चछेदादिषु निवर्तयति । क्षारो लयत्
तमशुषिरे शुषिरे वा कलिकादिभिः प्रक्षिपति । कालञ्चो
वशकपरी ।

प्रातिग्रहिकगृहः एकत्रैवोपाश्रये कारयन्तः स्थितामां यत्
स्थिती रूपं दृश्यते तत्तत्रगतं सन्नितरूपं भवति । अथवा-
शम्यगृहमशम्यगृहं वा प्रविष्टेन वा तत्र स्थिताः त्रीणि विना-
क्यते, तेषां तत्रगतम् । एकमेव आगन्तुकमपि सन्नित-
रूपं भवति, प्रतिभये या त्रीणि समागच्छन्ति तदागन्तुक-
मिति भावः ।

अत्र तिष्ठतां दोषानुपदर्शयति—

आलिङ्गनादी पट्टिसेवणं वा,
दठ्वं सचिन्तामचेदणं वा ।

संदेहिं रुवेहि य इंधिते तु,

मोहग्रीं संदिप्यति हीणसत्ते ॥ १२४० ॥

तेषां तत्रगतानाम्-आगन्तुकानां वा सचिन्तानां स्त्रीरूपा-
णाम् आलिङ्गनादीनि प्रतिसेवनां कुर्वतां दष्टा अन्तनानि वा
स्त्रीरूपाणि विलोक्य प्रतिसेव्यमानाया वा स्त्रियाः शब्दान्
अन्वा नैः शब्दै रूपाश्च इन्धनः-प्रज्वालितो मोहार्धः कस्यापि
हीनसत्त्वस्य भुक्तभोगिनोऽभुक्तभोगिनो वा संदीप्यते, ततः
स्मृतिकरणकौस्तुभदाया भवयुः ।

कथमित्याह—

कुतूहलं च गमयं, मिगारं कुङ्क्षिङ्गकरणे य ।

दिदे परिणयकरणे, भिक्षुखो मूलं द्वे इतरे ॥ १२४१ ॥

कुतूहलं तस्योत्पद्यते यथाऽत्र गत्वा पर्यामिशृणोमि शब्दम्
एवं कुतूहले उत्पन्नं तत्र गमनं कुर्यात्, शृङ्गारं वा गायत्रीं
अन्वा मन्त्रेण कुङ्क्षस्य वा छिद्रे कृत्वा प्रलोकयेत् । दष्टं च सां-
ऽपि तद्भाषपरिणतो भवेत् अहमप्ययं करोमीति । एवं तद्भा-
षपरिणतः कश्चित्देवालिङ्गनाऽऽदिकरणं कुर्यात् । एतेषु स्था-
नेषु भिक्षो मूलं यावत्प्रायश्चित्तम् । इतरयोः पाप्यायाचार्ययो-
ः पापमं, द्वे अनवस्थाप्यपाराश्रिके चरमपदं भवतः ।

इदमेव व्याख्येयं—

लहुगो लहुआ गुरुगा, छम्मासा छदमूलदुगमेव ।

दिदे य गहणमादी, पुच्चुत्ता पच्छकम्मं वा ॥ १२४२ ॥

तत्र गतः शृणोति मासलघु, कुतूहलं तस्योत्पद्यते मासगुरु,
अजनश्चतुर्लघुकाः, शृङ्गारं शृण्वतश्चतुर्गुरुकाः, कुङ्क्षस्य
छिद्रेकरणे पर्यामसा लघुकाः, छिद्रेण पर्यामसास्ते पद्मगुरुकाः,
तद्भाषपरिणते छेदः, आलिङ्गनादिकरणे मूलम्, एव
भिक्षाः प्रायश्चित्तमुक्तम् । उपाध्यायस्य मासगुरुकादा-
रब्धमनवस्थाप्यं पर्यवस्यति । आचार्यस्य चतुर्लघुका-
द्वारब्धं पाराश्रिके तिष्ठति । अन्यस्य आराधिकादि-
भिर्देहे सति प्रहणाऽऽकर्षणादयः पूर्वोक्ता दोषाः, या
प्रतिमा सा कदाचिदालिङ्ग्यमाना भज्येत ततः पश्चा-
त्कर्मदोषः, एव वसतिविषयां रूपदोष उक्तः ।

अथ विस्तरतो दोषमाह—

अप्पो य गच्छो महती य साला,

निकारणे ते य तर्हि ठिताम्ना ।

कज्जडिया वा जतयाएँ हीणा,

पावंति दोसं जतया इयं तु ॥ १२४३ ॥

अहमस्मासौ गच्छस्तत्र प्रतिभये स्थितः, श्रमता च सा मह-
ती-विस्तीर्णा, ते च साधवो निष्कारणे तर्थाभावे स्थिता
वसन्ते । अथवा-कार्यस्थिताः परं यतनया व्यवसायया हीना-
स्ततो वेद्याप्रभृतिषु स्त्रीषु समागच्छन्तीषु दोषं कौतुकस्मृ-
तिकरणादिकं प्राप्नुवन्ति, कारणे तु तत्र तिष्ठतामयं यतना ।

यतनास्वरूपमाह—

असिवादिकारणेहि, अस्मासति वित्थडीणे ठायंति ।

ओतप्पोतं करिती, संथारगवत्थपादेहि ॥ १२४४ ॥

असिबाधिमिः कारणः क्षेत्रान्तरं अतिष्ठन्तस्तत्राऽन्यस्या
वसन्तर्भाषे विस्मृतायामपि वसन्तो तिष्ठन्ति, तत्र च
संस्तारकैवेष्टपात्रैश्च भूमिकाम् 'ओतप्पोतं' ति (आस्तुतां)
कुर्वन्ति; पालयन्तीत्यर्थः ।

इदमेव व्यनक्ति—

भूमीए संथारे, अद्विवियड्डे करिंति तड दट्टे ।

ठातुमणा वि दिवसओ, न ठंति रंति तिमा जयणा ॥ १२४५ ॥

विस्तीर्णायां वसन्तो तथा भूम्यां संस्तारकमर्द्धं विचर्चितं न
कुर्वन्ति, तथा तान् दष्टा स्थानं मनसाऽपि न तिष्ठन्ति, एषा
दिवसता यतना । रात्रौ पुनरियं यतना ।

वेमत्थीआगमणे, अवारणे चउगुरु व आणादी ।

अणुलोममनिग्गमणे, ठाणं अअत्थ रुक्खादी ॥ १२४६ ॥

वेण्यात्मा यदि रात्रावागच्छति भणति च अहमप्यत्र
वसामीति सा वारणीया । अथ न वारयान्त ततश्चतुर्गुरुकम्,
आज्ञादयश्च दोषाः । 'अणुलोम' इति अनुकैवेचनैः सा
प्रतिषेद्धया न स्वरूपयैः, सा साधूनामभ्याख्यानं दद्यादिति
कृत्वा 'निग्गमणे' इति यदि सा वेण्या गन्तुं नच्छति ततः सा-
धुभिर्गन्तव्यम्, अन्यस्मिन्-अन्यगृहादिस्थाने स्थानव्यम्,
तदभावे घृक्षमूलादौषाणि स्थयं न पुनस्तत्रति ।

इदमेव व्यक्रीकराति-

पुदवीउ सा मज्जोती, हरियतसा तेणउवहि वामं वा ।

सावगसरीरतेणग, फरुसादी जाव ववहारो ॥ १२४७ ॥

यथापि बहिः पृथिवीकायः, सा वेण्या सज्योतिर्वा
साश्रिका, अन्या वसतिः हरितकायस्त्रसप्रणिनां वा तत्र
सन्ति तथापि निर्गन्तव्यम् । अथ बहिरुपधिस्तेनभयं वर्षं
वा वर्षति, स्नापश्च शरीरस्तेनका वा तत्र सन्ति, ततः
परुषवचनैरपि सा वेण्या भणितव्या-निर्गच्छास्मदीयप्रति-
भयात्, आदिशस्दाप्राप्त्याप्यनिर्गच्छन्त्यां बन्धनादिकमपि वि-
धीयते यावद् व्यवहारोऽपि करणे उपस्थितायाः कर्तव्यः ।

इदमेव भावयति-

अम्हे दाणि वि सहिमो, इड्ढिमपुत्तवल्लवं असहणो ऽयं ।

शीहि अणिते बंधण, शिवकहणे सिरिधरोहरणं ॥ १२४८ ॥

साधवो भणन्ति-वयं क्षमाशीलाः इदानीं विविधं विशिष्टं
वा सहामहं, ततो यस्त्वाकारवान् साधुः स दर्शनीयः,
अयं तु आडिमपुत्रो राजकुमारादिवलवान् सहस्रयोधी
असहनः-कोपनो बलादपि भयन्ती । निष्कारणायप्यति, ततः
स्वयमेव निर्गच्छ, यदि निर्गच्छति ततो लघुम्, अथ न निर्ग-
च्छति तत्र सर्वेऽपि साधव एका वा बलवान् तां बध्नानि, ततः
प्रमानं मुच्यते । मुक्ता च यदि नृपस्यान्तिके साधूनाकर्षय-
ति तदा करणे गम्भा कारणिकादीनां व्यवहारो दीयते । तत्र च
श्रीगृहोदाहरणं कर्तव्यम् । यथा-यदि राज्ञः श्रीगृहं रत्नापहारं

कुर्वन् कश्चिच्चौरः प्राप्यन्त नतस्तस्य कं दगडं प्रयच्छथः । कार-
णिका प्राहुः-शिरस्नदीयं गृह्यते । साधयो भणन्ति अस्मा-
कमप्येषा रक्षापहारिणी अद्यापदिता मुधैव मुक्ता । ते प्राहुः
कानि युष्माकं रत्नानि ? साधया भणन्ति-ज्ञानार्थानि । कथं
तेषामपहारः ? अनाचारप्रतिसेवनादपधानगमनादिनेति ।

अथ सखीकः पुरुषः समागच्छेत् सोऽपि वारणीयः ।

तथा चाह—

अहिकारो वारणमि, जलिय अफुल्ल तलियावमही ।
अतिरेगदोस भगिनी, रति आरदे शिच्छुमव ॥ १२४६ ॥

यत्र केवला पुरुषमभिभाषा स्त्री समागच्छति तत्र सर्व-
त्रापि वारणायामधिकारः । साऽपि कर्त्तव्येति भावः अत एव
आत्सर्गते वृक्षशालायां न वस्तव्यं, किं तु यावद्भिः साधुभिः
सा 'अफुल्ल' नि व्याप्ता भवति तावती-तावत्प्रमाणा
व्यतिरिक्त्वणीया । अर्थानि रक्षायां यस्यैव वर्मान्त ततो
दायाः पूर्वोक्त भवन्ति । कारणतस्तस्यामापि स्थितानां कश्चि-
त्पुरुषः स्त्रीसहितः समागच्छति, स चानुत्कटैर्वचोभिर्वारणी-
यः, वार्यमाणश्च ब्रूयात्—एषा मे भगिनी संरक्षणीया, साधु-
नां समीपे वा न शङ्कनीया इति छद्मना भणित्वा स्थितः,
रात्रौ च प्रारब्धवास्तां प्रतिसेवितुम्, ततः साधुभिर्विज्ञेयः,
अह ! भिल्ल ! किमस्मान् स्थितान् न पश्यामि, यद्व्यवसायं
करोषि एवमुक्त्वा निष्काशने तस्य कर्त्तव्यम् ।

अथामौ निष्काशमानो रुपेन्, रुपेन्—

आवरितो कम्महि, सत्तु विव उवडिता थरथरतो ।

मुंचति य मेडिता तो, एकेकं ते निवोदमि ॥ १२४७ ॥

कर्मभिः-कषायमोहनीयादिभिरावृतः—आच्छादितः सा-
धूनामुपरि शत्रुग्वि रोंपणं 'थरथरता' नि भृशं कम्पमानः
प्रहारं दातुमुत्थितो वाग्योगल च भद्रिकां गिर महता शब्दे-
न मुञ्चति, यथा—युष्माकमेकैकं निगानयामि ।

निग्गमणं तह चेव य, शिंदेसं सदोसनिग्गमे जतणा ।

सज्झाणं भाणे वा, आवरणे सहकरणे य ॥ १२४८ ॥

एवं तस्मिन् विरुद्धं तस्या वस्तुतः साधुभिर्निर्गमने तथैव
कर्त्तव्यम्, यथा पूर्वं वक्ष्यामिप्रयामुक्तं यादृ वाङ्निर्देशम्,
अथ सर्वत्र नतः अनिर्गम्य अनिर्गच्छतामियं यतना-स्वाध्या-
यो महता शब्देन क्रियते, ध्याने वा ध्यायते, यस्य स्वाध्याये
ध्याने वा लब्धिर्न भवति स आवरणं-कलेयोः स्थगने वि-
वधानि, शब्दकरणं वा महता शब्देन बोलो विधीयते । एव-
मपि यतमानस्य कस्यापि तत्प्रतिसेवने दृष्टा कर्मोदयो भ-
वति

कथम् ? इति चेदुच्यते—

वडपादवउम्मूलण, तिकल्लमि वि विजल्लमि वचंतो ।
कुणमागो वि पयत्तं, अवसां जह पावती पडणं ॥ १२४९ ॥
तह समणसुविहियाणं, सठरपयनेण बी जतंताणं ।

कम्मोदयपण्डिया, विराधणा कस्स वि हवेजा ॥ १२५० ॥

यथा वडपादपण्ड्याऽनेकमूलप्रतियस्स्यापि गिग्निदीप्ता-
लक्षणेनोद्भूतं भवति, यथा वा-नीलं नदीपूरं कृतप्रय-

त्नाऽपि पुरुषो हियते, विजले वा-कर्ममाकुले भजनं प्रयत्नं
कुर्वाणाऽपि अवशः पतनं यथा प्राप्नोति, तथा अमलसु-
विहितानां सर्वप्रयत्नेनापि निर्विकृतिकविधानवाचनामदाना-
दिना यतमानानां व्यतिदोषेण अनाचारदर्शनात्मोद्भावः
संजायते, ततश्च कर्मोदयप्रत्ययिका कस्याचिद् नवचारित्र-
विगधना भवेत् । पञ्चमासादुदीर्णमोहो धृतिदुर्बलश्च उद-
यमधिसोदुमशक्नो हस्तकर्म करोति ।

तत्र प्रायश्चित्तमाह—

पढमाए पोरिसीए, वितियाततियाए तह चउत्थीए ।

मूलं जेदो अस्मा-समेव चचारिवा गुरुमा ॥ १२५१ ॥

प्रथमायां पौरुष्यां हस्तकर्म करोति मूलं, द्वितीयायां जेदः,
तृतीयायां वयमासा गुरुवः, चतुर्थ्यां चतुर्मासा गुरुवः ।

एतामिव नियुक्तिगार्था (भाष्यकारः) व्याचष्टे—

निमि वढमपोरिसीए, अददधिती सेवणे भवे मूलं ।

पोरिसी पोरिसी हसणे, एकेकं ठाणगं हसई ॥ १२५२ ॥

निशि-रात्रौ प्रथमपौरुष्यां मोहोद्भवाऽज्ञानं यतस्तस्यामे-
वाहदधृतिर्यदि हस्तकर्म संयते तदा मूलम् । अथ प्रथमपौरु-
षीमर्त्तस्य द्वितीयायां सेवते जेदः, द्वे पौरुष्यावधिसङ्घा-
तृतीयायां सेवते पङ्गुगुरुवः, मिधपौरुषीगधिसङ्घा-
चतुर्थ्यां सेवमानस्य चतुर्गुरुकाः । एव पौरुषी पौरुषीम् एकैकपौरुषी-
हस्तेन प्रायश्चित्तस्थानं हर्माति ।

वितियामि वि दिवसमि, पडिसेवतस्स मासियं गुरुमं ।

छट्ठं पणवस्साणं, सत्तमणे हांति तेगिच्छं ॥ १२५३ ॥

एवं रात्रौ चतुरो याम्यनविसङ्घा द्वितीये दिवसे प्रथमपौरु-
ष्यां प्रतिसेवमानस्य मासगुरुकं, मतः परं सर्वत्रापि मासगुरुकं,
लघूनि तु प्रायश्चित्तानि अत्र न भवन्ति, अत एवेदं हस्तकर्म-
सेवनमनुष्ठानिकमुच्यते, एवमसौ प्रतिसेव्य साङ्घाटिकस्या-
भ्यस्य वा कस्याप्यालोच्यते । स च प्रागुक्तहस्तकर्मकारकं
साधुं पञ्चाकांक्षया षष्ठः साधुस्तं प्रति ब्रवीति । यत्कृते
यदकृते न भवति, संप्रति भक्तप्रत्याख्यानमस्तीकुरु । सप्तमको
सैकिकस्य भवति । इयमत्र भावना-सप्तमो ब्रवीति, अस्य मो-
होदयस्य निर्विकृतिका वाऽमौद्गरिकादिकया चिकित्सा
कर्त्तव्या ।

तथा—

पडिलाभणऽहुममि, शवमे सव्वी उवस्सए कामे ।

दसममि पिता पुत्ता, एकारसममि आयरिए ॥ १२५४ ॥

अष्टमसाधोः प्रतिलाभनायाः उपदेशो भवति, नवमो ज्ञानं
आदिका उपाभये समानीयते सा भवति शरीरं स्पृशत्,
दशमसाधोः पितापुत्रौ युवां संक्रान्तिकप्रामं गत्वा चिकित्सां
कुरुतमित्युपदेशो भवति, एकादशस्य साङ्घाटिकसाधोः आ-
चार्या इत्युल्लेखनापदेशो भवति । किमुक्तं भवति-एकादशो-
ब्रवीति—यदाचार्या आदिशन्ति तद्विधेहि, अयं शुद्धः ।

शेषेषु प्रायश्चित्तमाह—

छट्ठो य सत्तमो य, अह सुद्धा तेमि मासियं लहुयं ।

उवरिल्ल जं भणंती, थेरस्स वि मासियं गुरुमं ॥ १२५५ ॥

षष्ठसप्तमौ यथा शुद्धौ न, दोषयुक्तादेशं ददाते, यतश्च

शुक्लामुपदेशमन्तरं स्वेच्छया भजनस्ततो मासिकं लघुकं तयोः प्रायश्चित्तम् । उपरितना अष्टमनवमदशमा यस्मिन्नेषमुपदेशं भगवति तेन ज्ञात्वापि मासशुद्धकम् । स्थिरस्यापि पितुः पुत्रसह संज्ञानं प्राप्तं गच्छतां मासिकं शुद्धकम् ।

तथा उक्तं च यथादिस्वाधुनामुपदेशेन विवृणोति-

संघाडगादिकहणे, जं कर्तं तं कर्तं इत्यादि पञ्चस्ता ।

अविशुद्धो दुष्टवशो, यः समिति किरिया से कायव्वा १२५६

संघाटकस्यादिशब्दादन्यस्य वा हस्तकर्म कृतं मयस्येवं कथं कृतं सति ज्ञात्—यत्कृतं तत्कृतमेव इदानीं भक्त प्रत्यान्वेष्य, किं न अत्रप्रतिष्ठस्य जीवितेनेति । सप्तमः प्राह-अविशुद्धो दुष्टवशोऽप्युक्तादिकां क्रियां विना न शास्त्र्यात अतः क्रिया 'से' तस्य कर्तव्या, एवं भवताऽस्य मोहादयमणस्य निर्विकृतिकावमोदिका क्रिया विधेया, येनापशमो भवति ।

पडिलामणा उ सङ्गी, करसीसे वंद ऊरु दोबंगे ।

मूलादिरुपमजण ओअदुणे सङ्गिमाणेमो ॥१२६०॥

अष्टमः प्राह—'आर्द्धा आविका सा प्रतिलाभनां करोति, प्रतिलाभयस्यां चार्धोः पात्रके स्थिते यथाभावेनाभ्युपेत्य वा चालिते ऊरुमण्ये द्वितीयाङ्गादिकमयगति, ततः सा आविका करणं स्पृशन्ती वन्दते शीर्षेण वा वन्दमाना पादौ स्पृशन्, ततः स्त्रीस्पर्शेन शीर्षेणिसर्गो भवेत्, नवमः प्राह—'मूलादिरुये' ति मूलमादिप्रहण्यद्वयतरङ्गा तनुरूपं कर्णजातकमस्मादुत्पद्यते ततः आर्द्धका आनीयते, सा स्वतन्त्रादिकं प्रमाजयति 'ओअदुण' ति गाढतरमुद्धृत्यति एवं शीर्षेणिसर्गो भवेत्, ततः आर्द्धकात्मानयामः ।

सकायपङ्क्तिं लेहि, मेहुवि खुहुंत निगमोवममो ।

अविधितोच्छा एमा, आयरिकहणे त्रिधिकारो १२६१

यस्य मोहादयः समुत्पन्नस्तस्य पितरं प्रति दशमो भर्गान्त-संज्ञानकर्षणं संज्ञानकर्षणं 'अ'मित्येवमात्मीयं पुत्रं नय त्वं नत्र मैथुनिका मातुलदुहिता नया सह 'खुहुंत' ति सोपहा-सवचनैर्मिश्रकथाभिः परस्परं हस्तसंस्पर्शेण च क्रीडतां शीर्षेणिसर्गो भवेत्, ततश्च मोहापशमो भवति । एषा सर्वा-प्यविधिविक्रिप्ता भविता । यस्तु ब्रवीति-आचार्याणां गत्वा आलोचयत तनस्ते यां चिकित्सामुपादिशन्ति सा कर्तव्या । एतदेवास्य साधोर्थधिकथनमुच्यते ।

अत्रैव प्रकारान्तरमाह—

सारुविए गिहत्थे, परतिथिनपुंमगे य ज्ञयस्सया ।

चउरो य हुंति लहुगा, पच्छाकम्ममि ते चेव ॥१२६२॥

काश्चित् ज्ञात्—सारूपिकः सिद्धपुत्रस्तद्गो यो मपुंसक-स्तेन हस्तकर्म कार्यताम् । द्वितीयः प्राह—शृद्धपुत्राणामपु-सकेन, तृतीयो भणति-मिथ्यादाष्टनपुंसकेन, चतुर्थो ब्रवीति-परतीर्थिकनपुंसकेन । एतेषां चतुर्णामपि 'सूयस्व' ति हस्त-कर्मकरणसूत्रनां-प्रख्यां कुर्वन्त्यानां चत्वारो लघवः तपः-कालविशेषिता भवन्ति । तत्र प्रथमे द्वात्रिंशद्वयं, द्वि-तीये तपसा लघवः, तृतीये कालेन लघवश्चतुर्थे द्वात्रिंश-पि गुरव इति । अथ ने हस्तकर्म कृत्वा पञ्चाङ्गकर्म कुर्व-

न्ति-उद्देकन हस्तौ धावन्तीत्यर्थः, तत्रापि त एव चतुर्लघवः ।

एमेव कमो खियमा, इत्थीसु वि होइ आणुपुञ्चीए ।

चउरो य अणुगवाया, पच्छाकम्ममि ते लहुगा ॥१२६३॥

एष एव सारूपिकादिकः क्रमा नियमात्स्त्रीणामप्यानुपूर्व्यां चक्रव्यां भवति । तद्यथा-प्रथमो ब्रवीति सिद्धपुत्रिकया ह-स्तकर्म कार्यताम् । एवं द्वितीयो शृद्धपुत्राणिकया, तृ-तीयो मिथ्यादाष्टपुत्रिकया, चतुर्थः परतीर्थिकया चतुर्णा-मप्येवं भणनां स्त्रीस्पर्शकारणप्रत्ययाश्चत्वारोऽनुज्ञाता शु-द्धका मासाः, तथैव तपःकालविशेषिताः प्रायश्चित्तम् । पञ्चा-ङ्गकर्मणि तु एवं चत्वारो मासा लघुकाः । तदेवं गते वसन्त-दोषेणान्न द्वारम् । इष्ट्वा स्मृत्या पूर्वभक्तानीति द्वारद्वयं तु य-था निशीथे प्रथमोद्देशकं प्रथमसूत्रे व्याख्यातं तथैवात्रा-प्यवगन्तव्यम् । तदेवमुक्तं हस्तकर्म । ६० ४ उ० । नि-खू० । हस्तक्रियायां परस्परं हस्तव्यापारप्रधानं कल्हे, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० (हस्तकर्मविषयकं त्रयोदशं बृहत्कल्पसू-त्रम् 'मेहुण' शब्दं षष्ठे भागे गतम् ।)

हस्त्यागिक्खेव-हस्तनिक्षेप-त्रि० । न्यासः समर्पणं यस्य द्रव्य-स्य तद्वस्तनिक्षेपम् कर्म्यस्तद्रव्ये, विषा० १ ध्रु० २ अ० ।

हस्त्याल-हस्तताल-पुं० । हस्तेन ताडने, स्था० ३ डा० ४ उ० ।

हस्त्याडख-हस्तताडन-न० । मुष्टियष्ट्यादिभिर्मरणान्ते-क्षतयाऽऽत्मनः परस्य वा स्वपक्षगतस्य परपक्षगतस्य वा घोरपरिणामतः प्रहरणं, पञ्चा० १६ वि० ।

हस्त्यन्दुय-हस्तान्दुक-न० । हस्तयोः काष्ठादिमयबन्धनविशेषं, विषा० १ ध्रु० ६ अ० ।

हस्तपाय-हस्तपाद-पुं० । करचरणरूपे पुगले, प्रश्न० ३ सं० ३ द्वार ।

हस्तपायनिहुय-हस्तपादनिभृत-त्रि० । हस्तौ पादौ च निभृतौ परधनादानव्यापागादुपरती यत्र तत् । अदत्तादानवज्रं, प्रश्न० ३ सं० द्वार ।

हस्तपायपडिच्छण-हस्तपादप्रतिच्छन्न-त्रि० । कृतकरचरणे, दश० ८ अ० ।

हस्त्यालय-हस्तमालव-पुं० । अङ्गुलीत्रिकाद्ये आभरणवि-शेषः, अ० ।

हस्त्यालिज्ज-हस्तलीय-न० । आर्यगोहृणनिर्गतस्य उद्देहण-स्य चतुर्थे कुले, कल्प० २ अधि० ८ तत् ।

हस्त्याधिधोवण-हस्तादिधावन-न० । करचरणप्रभृतिशरीराव-याधानां कारणमुद्दिश्य प्रक्षालनं, पि० ।

हस्त्यागय-हस्तागत-त्रि० । हस्ति हसति वा मुखमाश्रुप्य अनेनेति हस्तस्तमागताः हस्तागताः । कर्मणेषु, उत्त० ५ अ० । हस्ते आगताः हस्तागताः । स्वार्थानतया वर्त-मानेषु, उत्त० ५ अ० ।

हस्त्यायत-त्रि । विस्तीर्णं, पं० ४० २ द्वार ।

हस्तिनापुर

हस्तिनादान-हस्तादान-न० । परस्परहस्तदानं, सू० ४ उ० ।
(हस्तनाडनं ददन्तवस्थाप्यो भवतीति, 'अण्वद्वय' शब्दे
प्रथमभागे गतम् ।)

हस्तिनादान-हस्ताताड-पुं० । हस्तेन ताडनं हस्ताताडः । ह-
स्तनाडनं पूर्वोक्तायै, प्रज्ञा० २ पद । सू० ।

हस्तिभरण-हस्ताभरण-न० । हस्ताभरणकुलीयकादिके क-
रभूषणं, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

हस्तामास-हस्तामर्ष-पुं० । हस्तेन हिरण्यस्यामर्षः-परामर्षो
ग्रहो हस्तामर्षः । करेण स्वर्णग्रहे, तत्परिमाणे सुवर्णे च ।
ज्ञा० १ भू० ८ अ० ।

हस्तालम्ब-हस्तालम्ब-पुं० । करालम्बने, हस्तालम्ब इव ह-
स्तालम्बस्तं हस्तालम्बं दत्त्वा शिवपुररोधायौ तत्प्रश-
मनार्थमभिव्यक्तकर्मविधादि प्रयुञ्जान इत्यर्थः । स्था० ३ ठा०
४ उ० । (स च अनुष्ठानिका भवतीति 'अणुस्वाद्य' शब्दे
प्रथमभागं ३६४ पृष्ठ उक्तम् ।)

हस्ति(ण)-हस्तिन्-पुं० । कुञ्जर, करिवरे, सूत्र० १ भू० ६ अ० ।
अनु० । आवा० ।

चत्वारि हस्ती पक्ष्मा, तं जहा-भदे मंद मिते संकिञ्चो।
चत्वारि हस्ती पक्ष्मा, तं जहा-भदे शाममेगे भदमणे, भदे
शाममेगे मंदमणे, भदे शाममेगे मियमणे, भदे नाममेगे सं-
किञ्चमणे । चत्वारि हस्ती पक्ष्मा, तं जहा-भदे शाममेगे भ-
दमणे, भदे शाममेगे मंदमणे, भदे शाममेगे मियमणे, भदे
शाममेगे संकिञ्चमणे । चत्वारि हस्ती पक्ष्मा, तं जहा-मिते
शाममेगे भदमणे, मिते शाममेगे मंदमणे, मिते शाममेगे मि-
यमणे, मिते शाममेगे संकिञ्चमणे । चत्वारि हस्ती पक्ष्मा, तं
जहा-संकिञ्च नाममेगे भदमणे, संकिञ्च नाममेगे मंदमणे, सं-
किञ्च नाममेगे मियमणे, संकिञ्च शाममेगे संकिञ्चमणे ।
(सू० २८१५) स्था० ४ ठा० २ उ० ।

(अत्रत्यविस्तरः 'पुरिसजाय' शब्दे पञ्चमभागे उक्तः ।)
हस्तिनापुरनगरनिवेशके कुरुपुत्र राज्ञि, ती० ४८ कल्प ।
स्वनामक्याने काश्यपगोत्रात्पञ्च स्थावरं, कल्प० २ अधि०
८ क्षण ।

हस्तिक्ष-हस्तिक्ष-पुं० । लवणममुद्रस्यान्तर्धर्तिनि स्वनाम-
क्याने अन्तर्धी, स्था० ५ ठा० १ उ० । ('अन्तर्धी' शब्दे
प्रथमभागं ८६ पृष्ठ ५५ व्याख्यानः)

हस्तिक्ष-हस्तिक्ष-न० । स्वनामक्याने सौराष्ट्रदेशमध्यगे
नगरं, यत्र मासिकी संलक्षणां कृत्वा शत्रुञ्जये पर्वते आरुह्य
पञ्च पाण्डवाः सिद्धाः । ज्ञा० १ भू० १६ अ० ।

हस्तिगुलगुलाय-हस्तिगुलगुलायित-न० । हस्तिनो गुल-
गुलशब्दे, रा० । 'अप्येवमया हस्तिगुलगुलायं करोति,' आ०
म० १ अ० । हस्तिनो यद् गुलगुलायितं शब्दविशेष एव ।
प्रश्न० ३ आ० ३ द्वार ।

हस्तिजाम-हस्तिजाम-न० । नालम्बायाः पूर्वोत्तरस्यां वि-
स्वनामक्याने वनकण्डे, सूत्र० २ भू० ७ अ० । (विष्णुस्वयम्
'पेढालपुन' शब्दे पञ्चमभागे गतः ।)

हस्तिनापुर-हस्तिनापुर-न० । कुरुजनपदं नागपुरनगरे, स्था०
१० ठा० ३ उ० । उत्त० । विपा० । आ० सू० ।

हस्तिनापुरकथाः—

"सिरिसन्तिकुथुग्रम-दिलसामिणो गयउरद्वय नमिउं ।
पभणामि हस्तिनापुर-तिथस्त समानमो कणं ॥ १॥"
सिरि आश्रित्येसरस्स दोरिण पुत्ता, भरहसर-बाहुबली
नामाणो आसि । भरहस्स सद्येयरा अट्ठाणउई कुमारा । तथ
भगवया पव्वयंतेण भग्गो निअए । असिसिणो, बाहुबलियो
तक्कसिला दिण्णा । एवं सेसाण वि तसु तेसु रज्जाई दिण्णाई
अंगकुमारनामिणं अंगदसो जाअो, कुरुनामिणं कुरुक्षिणं
पांसउं, एवं वंगकलिगसरमेण अचंत्तमाइसु विभासा । कुरु
तस्स पुत्ता इत्थी नाम राया दुग्धा, तण हस्तिनापुरं विवोस-
अं तथ भागीरथी महानई पावसवारिपूरा परिवहइ । तथ
सिरिमेतिकुथुग्रमनाहा जहामेवं सोलसमसत्तरसमअट्ठा-
समा जिणिआ जाया । पंचम-जुहु-सत्तमा य कंमण वक्कवही
होउं जुलउभरहवासगिणि भुंजिसु दिक्कागहणं कवलनाणं च
तसि तथेव संजायं । तथेव सबच्छरमणमिणो भयवं उत्तम-
सामी, बाहुबलिनत्तुअस्स निज्जसकुमारस्स निहुअणगुरुदंस-
णजायजाईसरणजणिअट्ठाणवाइण्णा गेह अक्कलपत्तइयादिण
इक्कुरसणं पढमपाणयमकासी । तथ पंच दिव्वाई पाउ-
म्भूआई मल्लिनामी अ तथेव नयरं समोसहो, तथ विण्णु-
कुमारो महगिस्सी तवसत्तीए विउव्विअ लक्कजोअणए-
माणसरारो तिहिं पपहिं अकंत्ततलुकां नमुई सासिथा,
तथ पुरिसं एं कुमारमहापउमसुभूमपरसुरामाई महापरि-
सा उण्णएणा । तथ पंच पंडवा उत्तमपुरिसा करमसरारा
दुज्जोहणपमुहा य महाबलनिवा अणेगे समुण्णएणा । तथ
सत्तकाइसुवण्णाहिबई गंगवत्तसिद्धी, तहा सोहमिइस्स
जीवो रायाभिअगेणं परिआयगस्स परिवसणं काउं पवेरगे-
णे नरगणसहस्सपाडिबुइं कत्थियसिद्धी सिरिक्किसुव्वयस-
मिसमावे निक्कंत्तो । तथ महानयरे संतिकुथुग्रमदिल-
जिणाणं चेइयाई, मणइराई, अवाव्वीए य दउलं आसि, एव-
मगेगअक्कुरिअसहस्सनिहाणे तथ महातिथे जे तिण-
सासत्तपभाअणं कुणंति विहिपुव्वं, जज्जाममहसवं निम्मवोत्त
ने कइवयमयगणंहि पुअकम्मकिलेसा सिद्धिमुव्वगच्छंति
सि " श्रीगजाइयनीधस्य, कल्पः स्वल्पतरोऽप्ययम् । सनां
संकल्पसंपूर्तौ, चत्वारं कल्पकल्पनाम् ॥ १॥ " इति भी-
हस्तिनापुरतीर्थकथाः समाप्तः । ती० १५ कल्प ।

"अभिवन्द्य जगद्वन्द्यान् भीमतः शान्तिं कुन्ध्वरात् ।

स्तुतिं वा स्तोष्यति स्तोमैः, स्तोमि तीर्थं गजाद्वयम् ॥ १ ॥

शतपुत्र्यामभूजाभि-सूतोः स्रुतः कुरुक्षेत्रः ।

कुरुक्षेत्रमिति क्याने, राधमेतत्तदाकथया ॥ २ ॥

कुरोः पुत्रोऽभवत्तस्मी, तदुपशमिदं पुरम् ।

हस्तिनापुरमित्याहु-रत्नेकाभ्यर्थनेवधिम् ॥ ३ ॥

श्रीयुगार्द्रप्रमोदगाथा, कोकौर्गुरसैरिह ।

भयांसस्य शुद्धं पञ्च, दिव्याद्यजनि पारणा ॥ ४ ॥

जिनास्त्रयोऽत्र जायन्ते, शान्तिः कुम्भुरस्तथा ।
आदिमाद्रुसार्वभौमा, द्विभुजस्ते महीभुजः ॥ ५ ॥
मल्लिख समवासायी—सत्र चैत्यवतुष्टयी ।
अत्र निर्मापिता भाजे—वीक्ष्यते महिमाऽद्भुता ॥ ६ ॥
भासतेऽत्र जगज्जत्र-पवित्रीकारकारणम् ।
भवनं चाग्निकादेव्या, यात्रिकोपस्रवाकुरुः ॥ ७ ॥
आह्वी कालयत्यत्र—चैत्यभिन्नीः स्वधारिभिः ।
कलालोच्छालितैर्भूयो, भक्त्या स्नात्रचिकीरिष ॥ ८ ॥
सनत्कुमारः सुभूषा, महापद्मश्च चाक्रणः ।
अत्रासनं पाण्डवाः पञ्च, मुक्तिर्भीर्जीवितेभ्यः ॥ ९ ॥
गङ्गादत्तः कार्त्तिकश्च, भ्रष्टिनौ सुमनप्रभोः ।
शिष्यावभूतां विष्णुश्च, नमुचरत्र शासिता ॥ १० ॥
कलिदर्पहृन् स्फूर्ति—सङ्गीतां सद्भुव्ययाम् ।
यात्रामासूत्रयत्यत्र, भक्त्या निर्व्याजभक्त्यः ॥ ११ ॥
शान्तिः कुम्भोरथ वतुः—कल्याणी चात्रपत्तने ।
अत्र जगज्जनानन्दा, सम्प्रेताऽद्री च निर्दुनिः ॥ १२ ॥
भाद्रस्य सप्तमी श्यामा, नमसो नवमी शिंतः ।
द्वितीया फाल्गुनस्यैषां, तिथ्योऽभूवन् दिवश्च्युतेः ॥ १४ ॥
उग्रेष्ठ त्रयोदशी कृष्णा, माघे च चतुर्दशी ।
मार्गे च दशमी शुक्ला, तिथ्यो अनुपस्तु वः ॥ १४ ॥
शुक्ला चतुर्दशी श्यामा, राधे बहुलपञ्चमी ।
साहस्यैकादशी शुभा, जम्बुदीपादिनानि च ॥ १५ ॥
पौषस्य नवमी श्वेता, तुनीया धवला मघाः ।
ऊर्जस्य द्वादशी श्वेता, ज्ञानोत्पत्तरहाणि चः ॥ १६ ॥
शुक्ल त्रयोदशी कृष्णा, वैशाखे पक्षतिः शितिः ।
मार्गे वल्लभा दशमी, मुकुर्वस्तिथयः क्रमात् ॥ १७ ॥
अष्टादशानां पुरुष-रत्नानां जन्मभूरियम् ।
चतुष्टयाऽप्यनिष्टं शिष्टानां, पिनष्टि किमुत स्तुता ॥ १८ ॥
साहग्विधैरतिशयैः पुरुषप्रणीतै—
विभ्राजितं जिनपरि(र)चित्तैर्महैश्च ।
भागीरथीसलिलसङ्गपवित्रमत—
जीयाच्चिरं गजपुरं भुवि तीर्थरत्नम् ॥ १९ ॥
इष्टं पृथक्त्वविषयार्कमितं शकाब्दे,
वैशाखमासि शितिपक्षगणपतिध्याम् ।
यात्रोत्सवोपनतसङ्गयुता यतीन्द्रः,
स्तोत्रं व्यधात् गजपुरस्य जिनप्रभाक्यः ॥ २० ॥ ”
श्रीहस्तिनापुरस्तवनकृतिः श्रीजिनप्रभसूरिणाम् ॥ ती०
४८ कल्प । स्था० । श्रा० । कल्प० ।

हृत्पिण्या-हस्तिनिका-स्त्री० । करेणुकायाम्, आ० म० १ अ० ।
हृत्पितावस-हस्तितापस-पुं० । तापसविशेषेषु, ये हस्तिनं मा-
रयित्वा तेनैव बहुकालं भोजनतो यापयन्ति । म० ११ श०
६ उ० । श्री० । नि० । हस्तिनं व्यापाप्याऽऽत्मनो ह-
स्ति कल्पयत्सु बीडसाधुषु, सूत्र० २ भु० ६ अ० ।
(' अहङ्कुमार ' शब्दे प्रथमभागे ५६० पृष्ठे हस्तिता-
पसमतं व्याख्यानम् ।)
हृत्पिदीव-हस्तिदीप-पुं० । राजगृहनगरबाहिरिकाया ना-
लन्दाभिधानाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि कण्ठे, स्था० ६ ठा०
३ उ० ।

हृत्पिपाल-हस्तिपाल-पुं० । पापायां मध्यमायां नगर्यां स्व-
नामक्यान्ते राजानि, यस्य शाखायां कीरजिनो निर्दुतः । स०
५५ सम० । ती० ।
हृत्पिप्पली-हस्तिपिप्पली-स्त्री० । गजपिप्पल्ययाम्, उत्त०
३४ अ० ।
हृत्पिबन्धखंभ-हस्तिबन्धनस्तम्भ-पुं० । हस्तिनां बन्धन-
भूते स्तम्भे, पाण्ड० ना० २०३ गाथा ।
हृत्पिभूह-हस्तिभूति-पुं० । हस्तिमित्रपुत्रं, उत्त० १ अ० ।
हृत्पिभिच-हस्तिमित्र-पुं० । उज्जयिन्यां स्वनामक्यान्ते गृहप-
तौ, उत्त० २ अ० ।
हृत्पिमुह-हस्तिमुख-पुं० । लवणसमुद्रस्यान्तर्द्वीपे, स्था० ४
ठा० २ उ० । प्रज्ञा० । ज० । उत्त० । (स च ' अंतरद्वीप '
शब्दे प्रथमभागे ८६ पृष्ठे विशेषतो व्याख्यातः ।)
हृत्पिरयण-हस्तिरत्न-ज० । उत्कृष्टे हस्तिनि, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।
हृत्पिराय-हस्तिराज-पुं० । हस्त्यनीकाधिपतौ, स्था० ४ ठा०
२ उ० । स० ।
हृत्पिलावय-हस्तिलावक-पुं० । हस्ती च शालीनां लाव-
काश्च हस्तिलावकाः । करिषी मीहिच्छेदकेषु च व्याख्येप,
व्य० ६ उ० ।
हृत्पिवाउय-हस्तिव्यापृत-पुं० । महामात्रे, श्री० ।
हृत्पिनाहण-हस्तिवाहन-पुं० । नन्दीश्वरद्वीपदेवे, सू० प्र०
१६ पादु० ।
हृत्पिसिक्खा-हृत्पिशिखा-स्त्री० । कलाविशेषे, स० ७२
सम० । हस्तिदम्बे, श्री० ।
हृत्पिसीसग-हस्तिशीर्षक-न० । स्वनामक्यान्ते नगरे, स्था० १ भु०
१७ अ० । " हदास्ति भरतक्षेत्रे, नगरं हस्तिशीर्षकम् । सुवृत्तर-
ज्जमुक्ते, हस्तिशीर्षमिषोद्यतम्, " आ० क० १ अ० । आ० म० ।
श्रा० । ' हृत्पिसीयं नगरं तत्थ दमयन्तो राया ' आ० म० १ अ० ।
हृत्पिसुडिया-हस्तिशुण्डिका-स्त्री० । यत्र पुताभ्यामुपविष्टः
सन् एकं पादमुत्पादयास्ते सा हस्तिशुण्डिका । निषद्याभेदे,
स्था० ५ ठा० १ उ० ।
हृत्पिसोडा-हस्तिशुण्डा-स्त्री० । श्रीन्द्रियजीवभेदे, प्रज्ञा० १
पद । जी० ।
हृत्पुनरा-हस्तोत्तरा-स्त्री० । हस्तोपलक्षिता उत्तरा यासां
ता हस्तोत्तराः । उत्तराफाल्गुनीषु, स्था० ५ ठा० १ उ० ।
आवा० । आ० म० । कल्प० ।
हृत्पुल्ल-हस्त-पुं० । " स्वार्थे कश्च वा " ॥ ८ । २ । १६४ ॥
इति स्वार्थे उल्लप्रत्ययः । हृत्पुल्लो । करे, प्रा० २ पाद ।
हृदण-हृदन-पुं० । स्वनामक्यान्ते स्त्रीवशवर्त्तिनि, (हृ-
नव्याक्या ' माणपिड ' शब्दे षष्ठे भागे गता ।)
हृदी-अव्य० । " हृदी, निर्वेदे " ॥ ८ । २ । १६२ ॥ हृदी इत्य-
व्ययमन एव निर्वेदात्, हाधिकशब्दादेशो वा निर्वेदे प्रयो-
क्तव्यम् । हृदी । निर्वेदे, प्रा० २ पाद ।
हृम्-हन्-धा० । हिनायाम्, " हन्वन्तोऽन्यस्य " ॥ ८ । ४ ।

२४४ ॥ इति यस्य द्विकला मो वा , यस्य च लुक । हम्म ।
हम्पते । प्रा० ४ पाद ।
हर्म्य-न० । शिखरहिते धनवतां भवनं , जी० ३ प्रति०
४ अधि० ।
हम्ममील-हन्ममान-पुं० । कशाभिः (सूत्र० २ भु० १ अ० ।)
यष्टिमुष्टिलकुटादिभिः , (सूत्र० १ भु० ६ अ० ।) नायमाने,
सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।
हम्मियतल-हर्म्यतल-न० । अट्टाले, आचा० २ भु० १ सू० २
अ० १ उ० ।
हम्मरीमहम्मद-पुं० । पारसीकोऽयं शब्दः, विक्रमादित्यस्य प-
ृष्ठाधिकत्रयोदशशततमे १३६० संवत्सरे जाते लक्ष्मणपुराधिपे
यवनराजे, ती० ३४ कल्प । "नन्दोत्पन्नकपशक्रिशीतगुमिने श्रीवि-
क्रमार्थीपते-धर्मे भाद्रपदस्य मास्यवरजे मौस्ये दशम्यां तिथौ ।
श्रीहम्मरीमहम्मदं क्षितिपतौ वमामण्डलाखण्डले, ग्रन्थोऽयं
परिपूर्णनामभजन श्रीयोगिनोपसने ॥ १ ॥ " ती० ४८ कल्प ।
हय-हृत-त्रि० । यष्ट्यादिभिस्ताडिते, उत्त० २ अ० । आचा० ।
आ० । 'हयमहियपरवीरघाटय' भ० ७ श० ६ उ० । व्यवहित-
जं, विश० । मृत, उत्त० ३२ अ० । "प्रत्युपेय हता मार्गाः, प-
रिहासहतास्त्रियः । मन्दीजं हने क्षेत्रं, हने सैम्यमनाय-
कम् ॥ १ ॥ " वृ० १ उ० २ प्रक० ।
हय-पुं० । अश्व, प्रभ० १ आध० द्वार । तुरंग, अनु० ।
हयकण्ठ-हयकण्ठक-पुं० । हयकण्ठप्रमाणं रत्नविशेष, रा० ।
जी० ।
हयकण्ठ-हयकर्ण-पुं० । लवणसमुद्रस्यान्तर्द्वीपविशेष, क-
र्म० ५ कर्म० । उत्त० । न० । आ० । (अस्य व्याख्या ' अ-
नन्दीव ' शब्दे प्रथमभागे ८६ पृष्ठ उक्ता ।) अयं दशविशेष,
प्रब० २७४ द्वार ।
हयगय-हयगत-पुं० । अश्वारूढ, औ० ।
हयजुहियट्टाण-हययुथिकस्थान-न० । हयोऽश्वः तेषां पर-
स्परतो युद्धं यत्र पश्चात्तन्निधश्च क्रियते तादृशं स्थानं, नि०
सू० १२ उ० । आचा० ।
हयजोह-हययोध-पुं० । हता-विनाशिता योधा-अश्वानोहा-
दयो येस्ते हतयोधाः । विनाशितयोधेषु प्रभ० ३ आध० द्वार ।
हयजोहि(ण्)-हययोधिन्-पुं० । हयन युध्यते इति हययोधी ।
आ० १ भु० १ अ० । रा० । अश्वारोहण युध्यमानं, औ० ।
हयधी-हयधी-स्त्री० । मूलोच्छिन्नबुद्धौ, बहुव्रीहिसमासे तु
नादशबुद्धियुक्ते, त्रि० । प्रति० ।
हयपर-हयपर-पुं० । हता अधमा ये परं तीर्थान्तरीयास्ते
तथा । कुर्ताधिकेषु, स्या० ।
हयपुक्व-हयपूर्व-त्रि० । पूर्वहने, आचा० १ भु० ६ अ० ३ उ० ।
हयमहिय-हयमथित-त्रि० । प्रहारतो हने मानमन्धनात् म-
थितं, आ० १ भु० १६ अ० ।
हयमुह-हयमुख-पुं० । लवणसमुद्रस्यान्तर्द्वीपविशेष, उत्त०
३६ अ० । (' अनन्दीव ' शब्दे प्रथमभागे ८६ पृष्ठ उक्त-
ताम् ।) अयं दशविशेष, प्रब० २७४ द्वार ।

हयरसि-हयरसि-पुं० । खलीने, दश० १ सू० ।
हयलक्षणा-हयलक्षणा-न० । दीर्घप्रीवाक्षिकुटेत्यादिके अ-
श्वलक्षणविज्ञाने, ज० २ वक्त० । आ० । कल्प० ।
हयलाला-हयलाला-स्त्री० । अश्वमुखजले, ज० ३ वक्त० ।
औ० । ' हयलालापलवाहरेयं ' जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
हयवर-हयवर-न० । अश्वानां मध्ये प्रधाने, आ० १ भु०
१७ अ० ।
हयविलम्बिय-हयविलम्बित-न० । अतुर्विशतितमनोऽपधि-
घा० । रा० ।
हयवीहि-हयवीधि-स्त्री० । शुक्रस्य महाप्रहस्य नागवीधी-
स्यन्यत्र प्रसिद्धं शुक्रादिप्रह्वारयोग्यक्षेत्रभागे, " भरणीस्वा-
त्याग्र्ये नागाख्या वीधिरुस्तरे मार्गे " स्या० ६ ग० ३ उ० ।
हयसंघाडग-हयसंघाटक-पुं० । अश्वद्वये, संघाटकशब्दो
युग्मवाची यथा साधुसंघाटक इत्यत्र, ततो द्वे द्वे हययुग्मे
हयसंघाटक इत्युच्यते । रा० । जी० । ज० ।
हयसंठिय-हयसंस्थित-पुं० । अश्वकारे, भ० १ श० २ उ० ।
हयहसिय-हयहसित-न० । हयशब्दविशेष, प्रभ० १ आ-
ध० द्वार । औ० । आ० म० । ज० ।
हयाणीय-हयानीक-घाटककटक, उत्त० १७ अ० ।
हर-हर-पुं० । हरः-कालः स मनुष्यं हरति प्राणिनामायु-
रिति हरः । दिवसरजस्यात्मके काले, उत्त० १४ अ० ।
रुद्रे, अनु० ।
ह-धा० । हरणे, " व्यजनाद्वस्ते " ॥ ८ । ४ । २३६ ॥
इति अन्तेऽकारः । हरइ । हरति । प्रा० ४ पाद ।
ग्रह-धा० । ग्रहणे, " ग्रहो बल-गेहं हर पक्कं निरुवारादिपक्क-
आः " ॥ ८ । ४ । २०६ ॥ इति हर इत्यादेशः । हरति । गृह्णाति । प्रा० ।
हरडई-हरीतकी-स्त्री० । " हरीतक्यामीतोऽत् " ॥ ८ । १ । ६६ ॥
इति आदेशीकारस्याऽङ्गवति, " प्रत्ययादौ डः " ॥ ८ । १ ।
२०६ ॥ इति तस्य डः, । हरडई । हरीतकी । स्वनामक्याने
वृत्ते, तत्कले च । प्रा० १ पाद ।
हरण-हरण-न० । हनौ, " हारो ति वा हणं ति वा
हरइ ति वा एगट्टा " द्वारः हनिहणं हियते इति वा
एकार्थाः इत्यर्थः । ड्य० १ उ० । परद्रव्यस्य हनौ, प्रक०
३ आध० द्वार ।
हरतण-हरतण-पुं० । तृणाप्रदयवस्थिते जलविन्दौ, सूत्र० २
भु० ३ अ० । पं० व० । घ० । यो भुवमुक्षिप्य गोधूमाह-
रतणादिषु बद्धो बिन्दुरपजायते । बादरकायभेदे, प्र-
का० १ पद । कल्प० । दश० । जी० ।
हरय-हद-पुं० । महागाधजले, आचा० १ भु० ६ अ०
१ उ० । उत्त० । भ० । स्या० । जी० । रा० ।
हरहरा-हरहरा-स्त्री० । अनीव भिक्षाप्रस्तावे, " निज्जमगे च
गामं, महिलायूमे च सुखं वदतुं । नीये च कायं आलितं,
जाया भिक्षस्तं हरहरा ॥ २०६४ ॥ " विश० । (हयं निर्यु-
क्तिगाथा ' देसकाल ' शब्दे ४ भागे व्याख्याता ।)

हरि-हरि-पुं० । वासुदेवः सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० स्थानं ।
अष्ट० । सिंह, स्था० ४ ठा० २ उ० । शाखाभृग, आव० ४ अ० ।
स्था० । हरिचक्षेत्राविशेषस्याधिष्ठातृदेव, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।
ज० । विशुक्कुमारिन्द्र, आ० चू० १ अ० । महाग्रह, च० प्र० २०
पादु० । (अत्रत्या व्याख्या 'महग्रह' शब्द पञ्चमभागे १७१
पृष्ठ गता ।) औत्तराहाणामरिनकुमारणामिन्द्र, स्था० २ ठा०
३ उ० ।

हरिचन्द्र-हरिचन्द्र-पुं० । " ओ हरिचन्द्र " ॥२१॥ इति
अस्य लुक् । हरिचन्द्रा । सूर्ययंशज विशङ्कपुत्र नृपविशेषे, प्रा० ।

हरिण-हरिकेश-पुं० । मानक चाण्डाल, उक्त० ।

हरिकेशनित्यपमाह निर्युक्तिरुत्—

हरिणसे शिकवेवो, चउन्विहो द्रविहो होइ दव्वम्मि ।
आगम नोआगमतो, नोआगमतो य सो तिविहो ॥३१॥
जायणसरीरभविण, तव्वहरित्ते य सो पुणो तिविहो ।
एग भविणवद्धाउ य, अभिमुहतो नामगोण य ॥३१६॥
हरिणसनामगोअ, वंअतो भावओ अ हरिणसो ।
तत्तो समुट्ठियमिणं, हरिणमिजं ति अज्झयणं ॥३२०॥

हरिकेशे नित्यपञ्चतुर्विधो नामावि, तत्र नामस्थापने लु-
क्, द्विविधो भवति द्रव्य-द्रव्यविषयः—आगमतो, नोआ-
गमतश्च । तत्र आगमतो ज्ञाताऽनुपयुक्ता, नोआगमतश्च स
त्रिविधो जशरीरभयशरीरतद्वर्तिगच्छश्च । स पुनः त्रि-
विधः—एकभविको बजायुक्ताऽभिमुखनामगोत्रश्च । हरिके-
शनामगोत्रं वदयन् भाषतस्तु हरिकेश उच्यते, ततोऽभिधे-
यभूतात् समुत्थितमिदं हरिकेशीयमित्यध्ययनमुच्यते इति
शेषः, इति गाथात्रयार्थः ।

सम्प्रति हरिकेशवक्त्रव्यतामाह निर्युक्तिरुत्—

पुव्वभवे संखस्स उ, जुवरओ अतिअं तु पव्वजा ।
जाईमयं तु काउं, हरिणसकुलम्मि आयाओ ॥ ३२१ ॥
महुराण संखो खलु, पुरोहिअसुओ अ गयउरे आसी ।
दइण पाडिहेरं, हुयवहरत्थाइनिकमंतो ॥ ३२२ ॥
हरिणसा चंडाला, सोवाग मयंग बाहिरा पाणा ।
साणधणा य मयासा, सुसाणविची य नीया य ॥३२३॥
अम्मं मयंगतीरे, वाणारमिगंडित्तिदुगवणं च ।
कोसलिएसु सुभदा, इमिवंता जअवाडम्मि ॥ ३२४ ॥
बलकुडु बलकुडो, गोरी गंधारि सुविणगवमंतो ।
नामनिरुची छण म-प्प संभवो दुंदुहे बीओ ॥ ३२५ ॥
भइणोव होअव्वं, पावइ भइणि भइओ ।
सविसो हम्मए सप्पो, भेरुडो तत्थ मुच्चई ॥ ३२६ ॥
इत्थीण कहित्थ वट्टई, जखवयरायकहित्थ वट्टई ।
पडिगच्छइह रम्मतिदुअं, अइसहसा बहुमुंडिए जणे ॥३२७॥

एतदक्षरार्थः सुगम एवं, एवमं 'अतियं तु' इति अस्तिके-
स्मीपे तु पूरणे, 'पाडिहेरं' इति प्रविष्टा—दौर्भाग्यस्त-

दन्सदा सन्निहितवृत्तिर्देयताविशेषोऽपि प्रतिहारस्तस्य कर्म
प्रतिहार्यम्, तच्चैव हुनवहरत्थायाः शीतलत्वम् तथा हरिके-
शाश्चाण्डालाः इवपाकाः मानका बाह्याः पाणाः श्वधनाश्च-
मृताशाः इमशानवृत्तयश्च नीलाभ्यन्तरकारिकाः, तथा 'मय-
ङ्गतीरे' इति सुतेव मृता विवक्षितभूदेशे तत्कालप्रवाहिणी
सा चासौ गङ्गा च मृतगङ्गा तस्यास्तीरं तस्मिन् आश्रितान्ता-
श्रित्यक्ता, तथा भद्र एव भद्रकोऽयं न कस्यचिदशुभं प्रवर्त्त-
ते, भद्राण-कल्याणानि, तथा स्त्रीणां कथा तासां नपथ्या-
भरणभाषादिविषया अत्र—अस्मिन् यथाश्रमं प्रवर्त्तते,
'जगज्जयरायकह' इति जनपदकथा मालवकादिदेशप्रशंसा-
निम्नात्मिका राजकथा च राज्ञां शौर्यादिगुणवर्णनादिरूपा,
'पाडिगच्छइह' इति तिङ्श्रुत्ययान् प्रतिगच्छामां—निवर्त्ता-
वद्ध, 'अयी' इयामन्त्रणं 'सहस्यपर्यालोच्य', कांऽर्थः १,—
अपरीक्षितयोग्यताविशेषो, 'बहुमुण्डिता जना' 'मुण्डमात्रे-
णैव गृहीतदीक्षाः प्रायोजना, गृहीतभावदीक्षास्तु स्वल्प एवेति
भाषः । तथैवाद्यागाथाया एव पाद्वयं द्वितीयगाथाया स्पष्टी-
कृतं, ततस्तृतीयपादः स्पष्ट एवेति, शेषगाथाभिस्तुर्थपाद-
स्य पर्यायदर्शनतस्तत्सूचितार्थाभिधानतश्चाभिव्यञ्जनम् । भा-
वार्थस्तु कथानकादवलम्बः, तत्र च सम्प्रादयः—'महुराण न-
यरीए संखो नाम जुवराया, सो धम्मं सोउं पव्वतिता, विहर-
तो य गयउरे गओ, तदि च भिक्खं हिंडेतो एगं रत्थं एत्ता,
सा य किर अतीव उण्हा मुम्मरसमा, उण्हकाले ण सक्कति
कांऽधि चोलेइं । जा तत्थ अजाणतो उण्हदति सो विणस्सति ।
तीसे पुण्णणामं चैव हुयवहरत्था, तण्ण साहुणा पुरोहिअपुत्तां
पुण्डित्तो—एस रत्था निव्वहति ? सो पुरोहिअस्स पुत्तां
विन्ति—एस उज्झउं ति निव्वहति इइ वुत्तं, सो पाट्टिओ,
इयरो य अलिदुट्ठिओ पेच्छति आतुरियाए गईए वच्चंते तं,
सो आसंकाए उण्णो तं रत्थं, जाव सा तस्स तव्वपभावेण,
मीतीभूया । आउट्ठा—अहो इमो महानवस्मी मए आसा-
दिता, उज्जाणादुयं गन्ते भणति—भगवं ! मए पावकम्मं क-
यं, कहं या तस्स मुच्चजामि ? , तण्ण भणति—पव्वयइ,
पव्वइता, जातिमयं रुवमयं च काउं मओ । देवलोणगमणं,
चुओ संतो मयंगगाए तीरे बलकोट्टा नाम हरिणसा, तंति
आहवई बलकोट्टो नाम, तस्स दुव भारियाओ-गोरी, गंधा-
री य । गोरीए कुच्छित्ति उववणा, सुमिणद्वंसणं, वसंतमा-
सं पेच्छति, तत्थ कुसुमियं खूयपायवं पेच्छइ, सुमिणपाद-
याणं कहियं, तदि भणति—महप्पा ते पुत्ता भविस्सति ।
समएण पसूया, दारगो जाओ कालो विरुओ पुव्वभवजाइ-
रुवमयदेसेण, बलकोट्टसु जाउं ति यलो से नामं कयं । भइ-
णमीलो असइणा । अणया ते छणेण समागया भुजंति
सुरं च पिबंति, सोऽवि अप्पियाणियं करेइ ति निच्छुदो अच्छ-
ति समंतओ पलापेतो, जाव अही आगतो । उट्ठिया सहसा
सखे, सो अही एहिं मारिओ, अणमुहुतस्स भेरुडवणो
आगतो । भेरुडो नाम दिव्वगो, भीया पुण्ण उट्ठिया, णाए
दिव्वगो ति काऊण मुक्का । बलस्स चिंता जावो—
अहो सदेसेण जीवा किलेसभागिणो भवोत, तम्हा—
" भइणोव होयव्वं, पावनि भइणि भइओ । सविमो ह-
म्मति सप्पो, भेरुडो तत्थ मुच्चति ॥ १॥" एवं चिन्तेता स-
बुद्धो पक्खतिओ विहरतो वाणारसि गओ । उज्जाणं, तेषु-

यवणं, तैदुगं नाम जकस्त्राययणं, तत्थ गंडीतैदुगो नाम जकस्त्रो पारिवसति, सो तत्थ अणुणगंवे उठिना, जकस्त्रो उवसेना, अणुणो जकस्त्रो अणुणहि वणे वसति, तत्थ वि अणुणे बह्व साहुणो ठिया, सो य गंडीजकस्त्रं पुच्छति—त-
दीर्मास ? पुण तण भणियं—साहुं पज्जुवासामि, तत्थ य तैदुएण दिट्ठो, सो वि उवसेना, सो भणति—मम वि उज्जाणे बहव साहु ठिया, एहि पासामो, ते गया, तेऽवि समाव-
लीए साहुणो विकहमाणा अच्छंति । ततो सो जकस्त्रो इमं भणति—“ इत्थीण कइऽथ वट्ठई, अणवयरायकइत्थ वट्ठई । पडिगच्छह रम्मतेदुगं, अइसहसा बहुमुडिण अणु ॥ १ ॥ ” अह अणुया जकस्त्राययणं कोसालयरायधूआ भहा नाम पुष्फधूवमादी महाय अचिचरं निगया, पयाहि-
लं करेमाणा तं वदट्ठण कालं विगरालं छि ति काऊण णिद्व-
नि, जकस्त्रेण कट्ठेण अणुणइटा कया, णिया नीयधरं, आवे-
मिया भणति ते, गवरं मुंछामि अइ णं तस्सेव देह . तं च साहति—अहा एहि सो साहु आदुट्ठो, रणा वि अवि-
उ ति काऊण दिग्गा, महत्तरियाहिं समं तत्थाणीया, रतिं नाहिं भणति—यच्च पतिसगासं ति, पविट्ठा जकस्त्राययणं सो पाडिमं ठिआं गच्छति, तां जकस्त्रो वि इमिसरीं छा-
ऊण दिव्यरूपं दसेति, पुणो मुणिरूपं, एवं सव्वरति वे-
लीवया, पभाए गच्छेण ति काऊणं पविसनी सघरं पुगे-
हिण्ण राया भणिआ—एसा गिसिभज्जा बभणाणं कप-
इ ति, दिग्गा तस्सेव । सो य अणुणं दिक्खिज्जउकामो सा अणुणेण लडा, सा वि अणुणपति ति काऊण दिक्खिया । ”
इत्युक्तः सम्प्रदायोऽवसितश्च नामनिष्पन्नान्तेपः ।

सम्प्रति सूत्रालापकनिष्पन्नस्यावसरः, स च सूत्रे सति

सम्भवत्यतः सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्—

सोवागकुलसंभूतो, गुणुत्तरधरो पुत्री ।

हरिपसवलो नाम, भामि भिक्षु जिह्दिआ ॥ १ ॥

श्वपाकाः—वाण्डालास्तेषां कुलम्—अन्वयस्तस्मिन् स-
भूतः—समुत्पन्नः श्वपाककुलसंभूतः, तन्किं तन्कुलोत्पत्त्य-
नुरूप एवायम् उत नेत्याह—गुणुत्तराः—प्रधानाः गुणुत्तराः—
ज्ञानादयः तान् धारयति गुणुत्तरधरः, पठान्न च—“ अ-
णुत्तरधरे ” ति, तत्र न विद्यते उत्तरम्—अन्यप्रधान-
मेवामित्यनुत्तराः, ते च प्रकृतात्प्रकर्षात्ता ज्ञानादय एव
गुणास्तान् धारयत्यनुत्तरधरः, यद्वा—अनुत्तरान्—गुणान्
धारयतीत्यनुत्तरधर इति मयूख्यसंकादेषु द्रष्टव्या, मु-
णति—प्रतिजानीते सर्वविरतिमिति मुणिः, श्वपाककुला-
त्पन्नाऽपि कदाचित्संवासादिनाऽन्यथैव प्रतीतः स्यादत आ-
ह—हरिकेशः सर्वत्र हरिकेशतयैव प्रतीता बला नाम—बला-
भिधानः आसीद्—अभूत्, तस्य च मुनित्वं प्रतिज्ञामात्रे-
णापि स्यादत आह—“ भिक्षु ” ति भिनस्ति—यथाप्रतिज्ञा-
तनानुष्ठानेन सुधमप्रविधे वा कर्मेति भिक्षुः, अत एव
जितानि—वशीकृतानीन्द्रियाणि-स्पर्शनादीन्व्यनेति जिते-
न्द्रिय इति सूत्रार्थः ।

तथा—

हरिपसणभासाए, उच्चारममिईसु य ।

जओ आवाणणिकवेव, संजओ सुममाहिओ ॥ २ ॥

हरिपसीर्या एष्यत इत्येषणा अनयोर्द्वन्द्वस्ततस्ताभ्यां स-
हिना भाष्यत इति भाषा ईयेषणाभाषति मध्यपदलोपी
समासः, तस्याम्, तथा उच्चारम्, पुरीषपरिष्ठापनमपीडांछा-
र उक्तः, प्रभवणपरिष्ठापनोपलक्षणं चैतत्, तद्विषया समितिः-
सम्यग्गमने, तत्र सम्यक्प्रवर्त्तनमिति यावत्, उच्चारसमि-
तिः, तस्यां च, यतन इति यतो—यत्नवान्, तथा आ-
दानं च—ग्रहणं पीठफलकादिनिक्षेपश्च—स्थापने तस्यैव
आदाननिक्षेपे, तत इहापि चकारानुवृत्तेस्तस्मिन्, इह च
“ उच्चारसमिपसु ” ति एकत्वेऽपि बहुवचने सूत्रत्वात्,
समितिशब्दश्च मध्यम्यवस्थितो डमरुक्रमणिरिवाद्यन्तयो-
रपि सम्बध्यते, ततश्च ईयांसमितावेषणासमितौ भाषासमि-
तावादाननिक्षेपसमिताविति योज्यं, यद्वा—ईयेषणाभाषा-
चारसमितिः शब्दस्यैकमेव पदं, ‘ भासाए ’ इति च एकारोऽ
लार्क्षणकः, स चैव कीदृगित्याह—संयतः—संयमान्वितः
सुसमाहितः—सुष्ठु समाधिमानिति सूत्रार्थः ।

तथा—

मणुतो वयमुतो, कायमुतो जिह्दिओ ।

भिक्षुवा बंमइजम्मि, जआवाडमुवट्ठिओ ॥ ३ ॥

मनोगुण्या-मनोनिष्पन्नात्मिकया गुप्तः—संभूतो मनोगुप्तो,
मध्यपदलोपी समासः, मनो गुप्तमस्यति वा मनोगुप्तः, आ-
हिताग्न्यादित्वाच्च गुप्तशब्दस्य परिपातः, एवं वाङ्गुप्तो-
निरुद्धवाक्प्रसरः, कायगुप्तः अमरकायक्रियाविकलो, जि-
तेन्द्रियः प्राप्सत्, पुनरुपादानमस्य कादाचित्कत्वनिराकर-
णार्थमतिशयव्यापनार्थं वा, भिक्षार्थे—भिक्षानिमित्तं, न तु
निष्प्रयोजनमेव, निष्प्रयोजनगमनस्यास्य निषिद्धत्वात्, ‘ बं-
मइजम्मि ’ ति ब्रह्मणां—ब्राह्मणानामिज्या-यजनं यस्मिन्
साऽयं ब्रह्मज्यस्तस्मिन्, ‘ जणवाड ’ ति यज्जवाट यज्जपाट
वा उपस्थितः प्राप्त-इति सूत्रार्थः ।

तं च तत्राऽऽयान्तमवलोक्य तत्रत्यलो-

का यदकुर्वन्तदाह—

तं पासिऊणमिज्जंतं, तवेण परिसोसियं ।

पंतोवहिउवगरणं, उवहसंति अणारिया ॥ ४ ॥

‘ त ’ मिति बलनामानं मुनिं ‘ पासिऊण ’ ति दृष्ट्वा—निरी-
क्ष्य ‘ इज्जंतं ’ ति आयन्तमागच्छन्तं तपसा-वष्टाष्टमादि-
रूपेण परि-समन्ताच्छाषितम्—अपवित्रीकृतमांसशोणितं कु-
शीकृतमिति यावत् परिशोषितं, तथा प्राप्तं—जीर्णमलिन-
त्वादभिरसात्मुपधिः—वर्षाकल्पादिः स एव च उपकर-
णं—धर्मशरीरोपहृतमहेतुरस्येति प्रान्तोपधुपकरणस्तं, यद्वा-
उपाधिः स एवोपकरणम्—औपमहिकं, द्रव्यगर्भश्च बहुव्रीहिः,
‘ उवहसंति ’ ति उपहसन्ति आर्याः—उक्तनिरुद्धा न तथा
अनार्याः, यद्वा—अनार्या—श्लेच्छाः, ततश्च साधुनिन्दादिना
अनार्या इव अनार्या इति सूत्रार्थः ।

कथं पुनरनार्याः ? कथं आपहसितवन्तस्ते ? इत्याह—

जाइमयं पडिथदा, हिंसगा अजिह्दिआ ।

अवंमचारिणो बाला, इमं वयणमव्ववी ॥ ५ ॥

कयरे आगच्छई दित्तुवे, काले विकराले पुक्कनासे ।

ओमनेलए पंसुपिसायभूए, संकरदुमं परिहरिय कंठे ॥ ६ ॥

जातिमदो जातिदण्यो यदुन ब्राह्मणा धयमिति तेन प्र-
तिस्नग्धाः पाठान्तरतः प्रतिबद्धा वा ये ते तथा, हिंसकाः—
प्राणयुग्ममईकारिणः अजितेन्द्रियाः—न वशीकृतस्पर्शनाद-
योऽत एवाग्रह-मैथुनं तच्चरितुम्-आसेवितुं शीलं धर्म्मो वा
येषां तस्मी अग्रहचारिणः, वश्यते हि तन्मते मैथुनमपि-
‘ धर्म्मार्थे पुत्रकामस्य, स्वदारेष्वाधिकारिणः । श्रुतकाले वि-
धानेन, तत्र दोषो न विद्यते ॥ १ ॥ ’ तथा ‘ अपुत्रस्य गति-
र्नास्ति ’ इत्यादि, अत एव बाला इव बालिकीदितानुकारिण्य
मिहोत्रादिषु तत्प्रवृत्तेः, उक्तं हि कर्माचक्षु-“ आग्रहात्रादिकं
कर्म, बालकीदिति लक्ष्यते ” इहशास्त्रे किमत्याह इदं-
वक्ष्यमाणलक्षणं वचने—वचः ‘ अप्यायि ’ इति आर्षत्वाद्ध-
नव्यत्ययेन अभ्युवन्—उक्तवन्तः । किं तादत्याह—‘ कयरे ’
इति कतरः, एकारस्तु प्राकृतत्वात्, तथा च तल्लक्षणम् ‘ ए
होति अयारंते ’ इत्यादि, एवमन्यत्रापि, आगच्छति—आ-
याति, पठ्यते च ‘ को रे आगच्छतु ’ इति, तेषां तस्यमा-
हुः कोऽयमीदृक् ‘ रे ’ इति लघोरामन्त्रणं साक्षेपवचनेषु
च दृश्यते, ‘ दितरुवे ’ इति दीप्तिरूपमस्येति दीप्तिरूपः, दीप्ति-
वचने त्वतिवीभ्रसोपलक्षकम्, अत्यन्तदाहपु स्फोटकपु
शतिलकस्यपदेशयत्, विकृततया वा दुर्दर्शमिति दीप्तिमव-
र्त्तमुच्यते, कालो वर्णतो विकरालो दन्तुरनादिना भया-
नकः पिशाचवत् स एव विकरालकः, ‘ फोक् ’ इति देशी
पदं, ततश्च फोक्का अग्रे स्थितोन्नता च नासाऽस्येति फोक्क-
नासः, अवमान—असारान् लघुवज्जीर्णत्वादिना चेलानि-
वन्त्यात्यस्येत्यवमचेलकः, पांशुना-रजसा-पिशाचवद्भूतो—
जातः पांशुपिशाचभूतः, गमकत्वात्ममासः, पिशाचो हि
लौकिकानां दीपमधुनस्वर्गमा पुनश्च पांशुभिः समविध्वस्त
इष्टः, ततः सोऽपि निष्पान्कर्मतया—रजोदग्धदेहतया चैव-
मुच्यते, ‘ संकर ’ इति संकरः, स चैव प्रस्तावानुगममगाम
याङ्गादिमीलक उक्कुर्दिकानि यावत् तत्र दुष्य-वस्य संकर-
दुष्यं, तत्र हि यद्यन्तनिकृष्टं निरुपयोगि, तल्लोकैकस्युच्यते-
नतस्तन्प्रायमन्यदापि तथाक्, यद्वा—उज्ज्वलधर्मकमवासौ
शृङ्गातीत्यवमभिधानं ‘ परिहरिय ’ इति परिहृत्य, निक्षिप्य-
त्यर्थः, क्व ?—कर्ण्डे—गले, स हानिस्तमोपकरण इति
स्वमुपधिमुपादायैव आभ्यति, अत्र कर्ण्डकपार्श्वः कर्ण्डशब्द
इति कर्ण्डे परिहृत्युच्यते इति सूत्रद्वयार्थः ।

इत्थं दुरादागच्छन्नुक्तः, सन्निकृष्टं चैनं किमुचुरित्याह—

कयरे तुमं इय अदंसणिज्जे ? ,

काए व आसा इहमागओऽसि ? ।

आमचेलगा पंसुपिसायभूया,

गच्छ कस्सालिहि किमिहं ठिमोऽसि ? ॥ ७ ॥

कतरस्य, पाठान्तरतः—को रे त्वम्, अधिक्षेप रेशब्दः
‘ इती ’ त्यवमदर्शनीयो—द्रष्टुमर्हः, ‘ कया वा ’ किरूपया
वा ? , ‘ आसा इहमागओऽसि ’ इति ‘ अत्रां सन्धिधलोपो-
बहुल ’ इति वचनादकारलोपा, मकारध्यागामिकः, तत
आशया वाञ्छया इह—अस्मिन्पण्डितक आगतः—प्राप्तोऽ
ति—भवसि, अवमचेलकः पांशुपिशाचभूत इति च प्राग्वत्,
पुनर्मन्त्रोपपादनमन्यन्ताधिकोपदेशनाथे, गच्छ, प्रवज, प्रक-
मावितो—यज्ञवाटकात्, ‘ अलाहि ’ इति देशीपदमपसरेत्यस्यार्थे

वर्णने, ततोऽयमर्थः—असद्वर्णपथादपसर, तथा किमिह स्थि-
तोऽसि त्वं ? , नैवेह त्वया स्थानव्यमिति भाव इति सूत्रार्थः ।

एवमधिकृतंऽपि तस्मिन् मुनी प्रथमपरतया किञ्चित्पुत्र-
द्वयं तत्सार्वाध्यकारी गण्डीनिन्दुकयसो यद्वच्यते तदाह—

जक्खो तहिं तिंदुयरुक्खवामी,

ऽणुकंपओ तस्स महामुणस्स ।

पच्छायइत्ता नियमं सरीरं,

इमाई वयणाई उदाहरित्था ॥ ८ ॥

यतो—व्यस्तरागशेष तस्मिन् अवसर इति गम्यते, किन्दु-
को नाम वृक्षस्तद्वासी, तथा च सम्प्रदायः—“ तस्स तिंदुग-
वणस्स मज्जे महता तिंदुगरुक्खो, तहिं सो वसति तस्स
हट्ठा चइयं, जण्ण सो माह चिट्ठाति । ” ‘ अणुकंपओ ’ इति
अनुशब्दोऽनुकृपार्थे तन्धानुक्रुपं कम्पते—चष्टे इत्यनुकम्प-
क—अनुकृपाप्रयाप्रवृत्तिः, कस्येत्याह—तस्य—हारिकेश-
लस्य महामुनः—प्रशस्यतपस्विनः प्रच्छाद्य—प्रकर्षणावृत्त्य
निजकम्—आत्मीयं शरीरं, कोऽपिप्रायः ? , तपस्विशरीर
एवावश्यं स्वयमनुपलक्ष्यः सन्निर्मान वक्ष्यमाणानि—वचना-
नि वचांसि उदाहरित्थं इति उदाहारीदुदाहृतवानित्यर्थः,
इति सूत्रार्थः ।

कानि पुनस्तानि ? , इत्याह—

समणो अहं संजओ वंभयारी,

बिरओ धणपयणपरिग्गहाओ ।

परप्पवित्तस्स उ भिक्खकाले,

अन्नस्स अट्ठा इहमागओ मि ॥ ९ ॥

वियरिजइ खजइ भुजई य,

अन्नं पभूयं भवयाणमेयं ।

जाणाहि भे जायणजीविणु ति,

सेसावसेसं लहओ तवस्सी ॥ १० ॥

अमणो—मुनिः ‘ अह ’ मित्यात्मानं ईशः, किमभिधानत
एवत्याशङ्क्याह—सम्यग् यतः संयतः—असद्वर्णापारेभ्य उ-
परतः, अत एव च ब्रह्मचारी—ब्रह्मचर्यवान्, तथैव विरतो
निवृत्तः, कुतो ?—धने च पचने च परिग्रहश्च जनपचनपरि-
ग्रहमिति समाहारः तस्मात्, तत्र धने चतुष्पदादि, पचनमा-
हारनिष्पादने, परिग्रहा द्रव्यादिषु मूच्छा, अत एव च परस्मै
प्रवृत्तं परैः स्वार्थे निष्पादितत्वेन परप्रवृत्तं तस्य, तुरवधारणं,
ततः परप्रवृत्तस्यैव, न तु मर्त्ये साधितस्येति भावः, भि-
क्षाकाले—भिक्षाप्रस्तावे, कदाचिदकालोऽयं द्रव्यादित्येवमुक्तम्,
अन्नस्य—अशनस्य ‘ अट्ठा ’ इति सूत्रत्वादर्थीय, भोजनार्थ-
मिति भावः, इह—अस्मिन् यज्ञवाटके आगतोऽस्मि, अनेन
यजुक्—कतरस्य किमिहागतोऽसि ? , तत्प्रतिवचनमुक्तम्,
एवमुक्ते च ते कदाचिदभिदधुः—मह किञ्चित् कस्मैचिदीय-
ते न वा देयमस्त्यत आह—विनीयते—दीयते दीनानायादि-
भ्यः खाद्येन खण्डखाद्यादि, भुज्यते च भक्षस्पादि, अद्यत
इत्यञ्जं स सर्व्वमपि सामान्येनोच्यते, तद्व्यपक्रमेव स्यादत
आह—प्रभूतं—बहु, प्रभूतमपि परकीयमेव स्यात्, अत आ-
ह—भवता—युष्माकमेष सम्बन्धि ‘ एतदि ’ इति प्रत्यक्षं, त-

या च जानीत-अयमस्मिन् 'मे' ति सूत्रस्याग्मां 'जायन्-जीविषो' ति याचनेन जीवने-प्राणधारणमस्येति याचन-जीवनम्, आर्षत्वादिकारः, पठ्यते च-'जायन्जीविषो' ति, इतिशब्दः स्वरूपपरामर्शकः, तत एवस्वरूपम्, यतश्चैवमतो महामपि दृष्टव्यमिति भावः, कदाचित्तु-कृष्टमेवामौ याचन-इति तेषामाशयः स्यादत आह, अथवा जानीत मां याचन जीविने-याचनेन जीवनशीले, द्वितीयार्थे षष्ठौ, पाठान्तरं तु प्रथमा, 'इती' त्यस्माज्जेलोः, किमित्याह-शेषावशेषम्-उद्ध-रितस्याप्युद्धारतम्, अन्तप्रान्तमित्यर्थः, लभतां-प्रामातु तप-स्वी-यनिर्वराका वा भवद्भिप्रायेण, अनन्तात्मान निर्दिश-तीति सूत्रद्वयार्थः ।

एवं यक्षेणोक्ते यक्षवाटवासिनः प्राहुः—

उवक्स्वडं भोयणै माहसाणं,

अतद्वियं सिद्धमिहेगपस्व ।

न ऊ वयं एरिसमन्त्रपाणं,

दाहासु तुज्जं किमिहं ठिओऽसि ॥११॥

उपस्कृतं—लवणवेसवारादिसंस्कृतं 'भोयण' ति भोजनं माहसानो-ब्राह्मणानाम् आत्मनोऽर्थः आत्मार्यस्तस्मिन् भव-मात्मार्यिकं, ब्राह्मणैरप्यात्मनैव भोज्यं न त्वन्यस्मै दयं, कि-मिति ?, यतः सिद्धं-निष्पन्नम् इह-अस्मिन् यक्ष एकः पक्षो-ब्राह्मणलक्षणो यस्य तद्वक्त्रं, किमुक्तं भवति ?-यदस्मिन्नु-पस्कृतं न तद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तायाम्यस्मै दीयते, विशेषत-स्तु शूद्राय, यत उक्तम्—"न शूद्राय मति दद्या-आरुह्यं न इतिः कृतम् । न चास्योपदिशद् धर्मं, न चास्य व्रतमादिशत् ॥ १ ॥" यतश्चैवमतो 'न तु' नैव वयमाहशमुक्तरूपम् अग्रे च-ओदनादि पानं च-द्राक्षापानादि अन्नपानं 'दाहामो' ति दाह्यामः 'तुज्जं' ति तुज्जं, किमिह स्थितोऽसि ?, नैव-हावस्थितावपि तव किञ्चिदिति भाव इति सूत्रार्थः ।

यक्ष आह—

बलेसु बीयाई वयंति कासगा,

तहेव निम्सु य आससाए ।

एयाई सदाई दलाह मज्जं,

आराहए पुष्पमिणं सु खितं ॥१२॥

स्थलेषु—जलावस्थितिर्विगृहीतेष्वनभूभागेषु बीजा-नि-गोधूमशास्त्रादीनि वर्णान्-रोपयन्ति 'कासग' ति कर्षकाः कृषीधलाः तथैव यथाचस्थलेष्वेवमेष नि-क्षेपु च-मीचभूभागेषु च 'आससाए' ति आशंसया-यद्यस्यमप्रवर्षणं भावि तदा स्थलेषु फलावाप्तिरथाम्यथा तदा निम्नेष्वित्येवमभिलाषात्मिकया, एतयैव एतया-एतदु-पमया, काऽर्थः ?-उत्तरूपकर्षकाशंसातुल्यया भक्षया-वाङ्मया 'दलाह' ति ददध्वं मज्जं, किमुक्तं भवति ?-यद्यपि भवतां निम्नोपमत्यबुद्धिरात्मनि मयि तु स्थलतुल्यताधीः तथापि महामपि दातुमुचितम्, अथ स्याद्-एवं दत्तेऽपि न फलावाप्तिरित्याह—'आराहए पुष्पमिणं सु' ति सुश-ब्दस्यावधारणार्थस्य भिन्नकमत्वाद्ग्राह्यंयदेव-समन्तात्सा-ध्यंयदेव, नात्राम्यथाभावः, पुण्यं-शुभमिदं-परिदृश्यमानं क्षेत्रमिदं क्षेत्रं पुण्यशस्यप्रगोहंतुतया, आत्मानमेव पात्रभू-

तमेवमाह, पठ्यते च—'आराहगा होहिम पुष्पमेतं' ति आराधका-आवर्जका गम्यमानत्वात्पुण्यस्य भवन, अनन्त दानफलमाह, कुत एतदित्याह—इदं पुण्यक्षेत्रं-पुण्यप्रा-प्तिहेतुः क्षेत्रं यत इति गम्यते, इति सूत्रार्थः ।

यक्षयचनानन्तरं त इहमाहुः—

खित्ताणि अमहं विह्याणि लोए,

जहिं पकिष्ठा विरुहंति पुष्ठा ।

जे माहसा जाइविजाववेया,

ताई तु खित्ताई सुपेसलाई ॥ १३ ॥

'क्षेत्राणि' इति क्षेत्रोपमानं पात्राण्यस्माकं चिन्तितानि-ज्ञानानि, वर्तेन्त इति गम्यते, लोके-जगति 'जहिं' ति वचनव्यत्ययाद्येषु क्षेत्रेषु प्रकीर्णानीष प्रकीर्णानि-इत्ता-न्यशनादीनि विरुहन्ति-जन्माप्तरोगस्थानतः प्रादुर्भव-न्ति पूर्णानि-समस्तानि, न तु तथाविधशेषसङ्काशतः कानिचिदेव, स्यादतद्-अहमपि तन्मध्यवर्त्येवत्याशङ्क्याह-य ब्राह्मणा-द्विजाः, नऽपि न नामत एव, किन्तु जातिभ्य-ब्राह्मणजातिरूपा विद्या च-चतुर्दशविद्यास्थानात्मिका ता-व्याम् 'उववेय' ति उपेता-अन्विता जानिबिद्योपेताः, 'ताई तु' ति तान्येव क्षेत्राणि 'सुपेसलाई' ति सुपेशलं नाम शोभनं प्रीतिकरं वा इति वृत्ताः, ततश्च सुपेशलानि-शोभनानि प्रीतिकराणि वा, न तु भवाहशानि शूद्रजातीनि, शूद्रजातित्वादिव वेदादिविद्यार्वाहङ्कृतातीनि, यत उक्तम्—"सममभोजित्ये दाने, द्विगुणं ब्राह्मणमुत्तमं । सहस्रगुणमा-चार्ये, अनन्तं वेदपारगे ॥ १ ॥" इति सूत्रार्थः ।

यक्ष उवाच—

कोहो य माहो य वडो य जेसं,

मोसं अदत्तं च परिगमहं च ।

ते माहसा जाइविजाविहीणा,

ताई तु खित्ताई सुपावयाई ॥ १४ ॥

क्रोधश्च-रायः मानश्च-गर्भः, अशब्दास्मायालोभी च, वचश्च-प्राणिधानो 'येषा' मिति प्रकमाङ्गवतां ब्राह्मणानां 'मोसं' ति मृषा-अलीकभाषणम् 'अदत्तं' ति पद-ऽपि पदैकदेशस्य दर्शनात्सत्यभामा-सत्या इतिवत् अदत्तादा-नमुक्तं, अशब्दागमैशुनं, परिग्रहश्च-गोभूय्यादिवीकारः, अ-स्तीति सर्वत्र गम्यते 'ते' इति क्रोधाद्युपेता यूयं ब्राह्मणा जातिविद्याभ्यां विहीना-रहिता जातिविद्याविहीनाः, क्रिया-कर्मविभागेन हि आतुर्वर्त्येव्यवस्था, यत उक्तम्—"एकवर्ण-मिदं सर्वं, पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ! । क्रियाकर्मविभागेन, आ-तुर्वर्त्येव्यवस्थितम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मचर्येण, यथा शिल्पेन शिल्पकः । अन्यथा नाममात्रं स्या-दिन्द्रगोपककीटवत् ॥ २ ॥" न चैवंविधक्रिया ब्रह्मचर्यात्मिका कोपाद्युपेतेषु तत्त्वतः सम्भवत्यनो न तावज्जातिसम्भवः, तथा विद्याऽपि सच्छास्त्रात्मि-का, सच्छास्त्रेषु च सर्वेष्वहिंसादिपञ्चकमेव वाक्यं, यत उ-क्तम्—"पञ्चानां पवित्राणि, सर्वेषां धर्मचारिणाम् । अ-हिंसा सत्यमस्तेयं, त्यागो मैथुनवर्जनम् ॥ १ ॥" तद्युक्तं च तत्तज्ज्ञानादिव भवति, ज्ञानस्य तु विरतिः फले रागाद्य-भावश्च, यत उक्तम्—"तज्ज्ञानमेव न भवति, यस्मिन्नुदिने विभाति रागमणः । तमसः कुतोऽस्ति ? शक्ति-द्विकरकिर-

याग्रतः स्वातुम् ॥ १ ॥ न चैवमन्याचारमिषु कोपादिम-
स्तु च भवस्तु विरेन रागाद्यभावस्य च सम्भवोऽस्ति, न
च निश्चयनयमनेन फलरहितं वस्तु सत्, तथा च निश्चयो
यद्वार्थक्रियाकारि तद्वच परमार्थसदित्याह, ततः स्थित-
मेतत्—'ताइ तु' ति तुरवधारणे, भिन्नकमश्च । ततश्च
तानि भवद्विदितानि ब्राह्मणलक्षणानि क्षत्राणि सुपापका-
म्यश्च, न तु सुपशलानि, कोधाद्युपपत्त्येनातिशयपापहेतुत्वा-
दिति सूत्रार्थः ।

कदाचित्ते वन्द्युः—वेदविद्यायिषो वयमत एव च ब्राह्मण-
ज्ञानयस्तत्कथं जातिविद्याविहीना इत्युक्तवानसीत्याह—

तुस्मिन्ध भो ! भारहरा गिराणं,

अहं न यास्याह महिज वेण ।

उच्चावयाइं मुणिशो चरंति,

ताइ तु खित्ताइं सुपसलाइं ॥ १५ ॥

वृथमेवेति—लोके 'भो' इत्यामन्त्रणे भारं वरन्तीति
भारधराः, पाठान्तरतो वा—'भारवहा' वा, कासां ?—गि-
रां-वासां, प्रकमाद्विदसम्बन्धिनीनाम्, इह च भारस्तासां
भूयस्त्वमेव, किमिति भारधरा भारवहा येति उच्यते, य-
तोऽर्थम्—अभिधेयं न जानीथ—नायबुध्यध्वं ?, 'अहिज' ^१
ति अपेक्ष्यमानत्वाद्धीत्यापि वेदान्—अष्टवेदभूतान्,
तथाहि—'आत्मा या रे ज्ञानयो मन्त्रयो निर्विद्यासि-
तव्यः' तथा "कर्मभिर्मृत्युमृतयो निपेदुः, प्रजावन्तो द्रवि-
णमन्विच्छमानाः, अथापर कर्मभ्याऽमृतत्वमानशुः" पश्य
माकं निहितं गुहायां, विश्राजन्त यद्यनया विशन्ति । वेदा-
हमेन पुरुषं महान्तं, तमेव विदित्वा अमृतत्वमेति ॥ १ ॥
नाम्यः पन्थाः अयनाय' त्यादिवचनानां यद्यथेवेतारः स्यु-
स्तत्किमित्थं यागादि कुर्वीरन् ? ततस्तत्त्वतो वेदविद्यायिषो
भवन्तो न भवन्ति, तत्कथं जातिविद्यासम्पत्त्येन सत्वभूताः
व्युः ? । कानि नहि भवद्विधायिणः क्षत्राणीत्याह—'उच्चाव-
याइं' ति उच्चावचानि—उत्तमाद्यमानि मुनयश्चरन्ति भिक्षा-
निमित्तं पर्यटन्ति गृहाणि, ये इति गम्यन्ते, न तु भवन्त इव प-
ञ्चमाधारमप्रवृत्तयः न एव परमार्थतो वेदार्थे विदन्ति तत्रा-
पि भैक्षवृत्तेरेव समर्थितत्वात्, तथा च वेदानुवादिनः—'वेद-
माधुकारी वृत्ति—मपि स्लेच्छकुलादपि । एकां नैव भुञ्जीत,
बृहस्पतिसमादपि ॥ १ ॥' यद्विचित्रावचानि—विदुर्द्यावद्व-
ष्टतया नानाविधानि, तपांसीनि गम्यन्ते, उच्चव्रतानि वा
शेषव्रतापेक्षया महाव्रतानि ये मुनयश्चरन्ति—आसवन्ते, न
तु यूयमिवाऽजितेन्द्रिया अशीला वा, ताम्येष मुनिमण्डलानि
क्षत्राणि सुपशलानीति प्राग्बर्दित सूत्रार्थः ।

इत्थमध्यापकं यत्नेन निर्मुलीकृतमवलोक्य तच्छात्राः प्राहुः—

अजम्भावयाणं पडिकूलभासी,

पमाससे किन्नु सगासि अहं ? ।

अवि एयं विशस्सउ अन्नपाणं,

न य खं दाहापु तुमं निपेठा ! ॥ १३ ॥

अध्यापयन्ति—पाठयन्तीत्यध्यापकाः—उपाध्यायास्तेषां प्रति
कूलं—प्रतिलोमं भावते वक्षीत्येवंशीलः प्रतिकूलभाषी सन्
प्रकर्षेण भावसे—भूषे प्रभावसे, किमिति क्षेपे, तुरित्यक्षमायां,

ततश्च घिग् भवन्ते न वयं क्षमामहे यदित्थं भवान् हन्ते
सकाशे—समीपे 'अहं' ति अस्माकम्, अविः सम्भावना-
याम् एतत्—परिदृश्यमानं विनश्यतु—कर्थायतत्वादिना
स्वरूपहानिमाप्नोतु अन्नपानम्—ओदनकार्त्तिकादि, 'न च'-
नैव 'ख' मिति वाक्यालङ्कारे 'दाहामु' ति दास्यामस्म-
वहं निर्ग्रन्थ ! निष्किञ्चन !, गुरुप्रत्यनीको हि भवान्,
अन्यथा तु कदाचिदनुकम्पया किञ्चिदन्तर्गतादि दद्यामोऽ-
पीति भाव इति सूत्रार्थः ।

यत्त आह—

समिईहिं मज्झं सुसमाहितयस्स,

गुत्तीहि गुत्तस्स जिइदियस्स ।

जइ मे न दाहित्थ अहंसखिज्जं,

किमज्ज जन्नाण लभित्थ लाभं ? ॥ १७ ॥

समितिभिः—इयं समित्यादिभिर्महं सुप्तु समाहिताय—स-
माधिमेन सुसमाहिताय गुत्तिभिः—मनोगुत्त्यादिभिर्गुत्ताय
जितेन्द्रियायति च प्राप्तु, सर्वत्र च वस्तुर्थे वृष्टी,
'यद्वीत्यभ्युपगमे' 'मे' महं 'मज्झं' तीत्यस्य व्यवहितत्वात्
क्रियां प्रति पुनरुपादानमदुष्टमेव न दास्यथ—न वितरिष्य-
थ, 'अथ' न्युपन्यासे ज्ञानन्तर्ये वा, एवलीयम्—एवणा-
विशुद्धमन्नादिकं, किं न किञ्चिदित्यर्थः, 'अज्ज' ति अथ ये
यज्ञास्तेषामिदानीमारब्धयज्ञानां यज्ञा—'अज्ज' ति हे आर्या !
यज्ञानां 'लभित्थ' ति सूत्रत्वाज्जम्बध्वे—प्राप्त्यर्थं लाभं—
पुण्यप्राप्तिरूपं, पात्रदानादिव हि विशिष्टपुण्यावाप्तिः, अन्यत्र-
तु तथाविधफलाभावेन दीयमानस्य हानिरिव, उक्तं हि—'द-
धिमधुघृताभ्यपात्र, क्षित्तानि यथाऽशु नाशमुपयान्ति । एव-
मपात्रे दत्ता—नि केवलं नाशमुपयान्ति ॥ १ ॥' इति सूत्रार्थः ।

इत्थं तेनोक्तं यदध्यापकप्रधान आह तदुच्यते—

के इत्थं खत्ता उवजोइया वा,

अजम्भावया वा सह खंडिएहि ? ।

एयं खु दंडेण फलेण इंता,

कंठम्मि विसूण खलिज्ज जो खं ॥ १८ ॥

के 'अथ' त्यनस्मिन् स्थाने क्षत्राः—क्षत्रियज्ञानयो वर्ण-
सङ्करोत्पन्ना वा तत्कर्मनियुक्ताः 'उवजोइय' ति उज्योतिषः
समीपे ये त उज्योतिषस्त एवोपज्योतिषकाः—अग्निस्मी-
पवर्तिनो महानसिका श्रुत्वजो वा अध्यापकाः—पाठकाः,
ते वा उभयत्र वा विकल्पे 'सह' ति युक्ताः, कैः ?—'ख-
ण्डिकैः' क्षत्रैः, ये किमित्याह—एनं—अवशकं दण्डेन-
वश्यपञ्चादिना फलेन—विद्वद्वादिना 'हन्ते' ति हत्वा—
ताडयित्वा, यज्ञा—'दण्डेन' ति कूर्पराभिधानेन फलेन—
च मुष्टिप्रहारेणैति वृत्ताः, ततश्च कण्ठे-गले गृहीत्वा—
उपाशय 'खलज्ज' ति खलयेयुः—निष्काशययुः, 'यो'
ति वचनव्यत्ययाद्ये इत्थमेतदभिधाने निष्काशने वा शक्ताः,
'णमि' वाक्यालङ्कारे, इति सूत्रार्थः ।

अचान्तरे यदभूत्तदाह—

अजम्भावयाणं वयणं सुणिता,

उदाइया तत्थ बहु कुमारा ।

दंढेहिं विचेहिं कमेहिं चैव,

समागया तं इसिं तालयंति ॥ १६ ॥

अध्यापकानाम्—उपध्यायानाम्, एकत्वेऽपि पूज्यत्वाद्बहु-
वचनं, वचनम्—उत्तररूपं भुत्वा—आकर्ण्य उद्धायिता—
पङ्कजं प्रसूताः, तत्र—यत्रास्मी मुनिस्तिष्ठति बहवः—
प्रभूताः कुमार-द्वितीयवयोवर्तिनश्चात्रावय इति गम्यन्ते,
ते हि क्रीडनकपरा इत्यहो क्रीडनकमागतमिति रमसतो
दृष्टैः—वंशयष्ट्यादिभिर्वैत्रैः—जलजवंशात्मकैः कशैः—वधै-
धिकारैः, चः समुच्चयं, एवेति पुरणं, समागताः—सम्प्राप्ता
मालिता वा तमृषि—मुनि ताडयन्ति—घ्नन्ति, सर्वत्र घत्न-
माननिर्देशः प्राग्वत् इति सूत्रार्थः ।

अस्मिन्धावसरे—

रक्षो तर्हि कौसलियस्स धूया,

भद् ति नामेण अणिदियंगी ।

तं पामिया संजयं हम्ममाणं ।

कुद्रे कुमारे परिनिच्चवेइ ॥ २० ॥

राक्षो—रूपतस्तत्र—यज्ञघाटे कौशलायां भवः कौशल-
कस्तस्य ' धूय ' ति दुहिता भवति नास्ती—अभिधानेन
अनिन्दितस्त्री—कल्याणशरीरा तं—हरिकेशयत्नं ' पा-
सिय ' ति दृष्ट्वा ' संजय ' ति संजने तस्यामप्यवस्थायां
दृष्ट्वादेः सम्यगुपरतं हन्यमानं दगडादिभिस्ताड्यमानं
कुम्भान् कोपयतः कुमारान् उत्कृष्टान् परिनिर्वा-
पयन्—कोपाग्निविध्यापनात् समन्तात् शीतीकरानि—उप-
शमयतीति यावदिति सूत्रार्थः ।

सा च तान् परिनिर्वापयन्ती तस्य माहा-

त्म्यमतिनिस्पृहतां चाह-

देवाभिओगेण निओइएणं,

दिआ मु रप्प मणसा न भाया ।

नरिदंदविदऽभिवंदिएणं,

जेणाभि वंता इसिणा स एसो ॥ २१ ॥

एसो हु सो उग्गतवो महप्पा,

जिइदिओ संजओ बंभयारी ।

जो मे तथा निच्छइ दिजमाणी,

पिउणा सयं कौसलिएण रप्पा ॥ २२ ॥

महाजसो एस महाणुभागो,

घोरव्वओ घोरपरक्कमो य ।

मा एयं हीलह अहीलणिजं,

मा सच्चै तएण मे निइहिजा ॥ २३ ॥

देवस्य अमरस्याभिधागो बलात्कारो देवाभियोगस्तेन
निर्याजितेन—व्यापारितेन न त्वप्रियति कृत्वा ' दिआमु '
ति दत्ताऽस्मि, अहं यस्मै इति गम्यते, दत्ता च केन ? रा-
क्षा प्रक्रमान्कौशलिकेन, तथार्थे ' मणस ' ति अपर्णस्यमा-
नस्यान्मनसाऽपि चिन्तनापि न ध्यानात्, चिन्तना ना-
भिलाषतेति यावत्, प्रक्रमदेवेन मुनिना, कीदृशेन ? नर-

न्द्राद्य-रूपतयो देवन्द्राद्य-शक्रादयो नरेन्द्रदेवन्द्रास्तेरभि-
आभिमुख्येन वन्दितः—स्तुतो नरेन्द्रदेवन्द्राभिवन्दित-
स्तेन, अनभिध्याताऽपि मुनीपराधनः स्वीकृता इत्यादिना आ-
ह यनास्म्यहं वास्ता—त्यक्ता श्रुतिणा—मुनिना, स ए-
युष्माभिर्यः कर्तव्ययितुमारब्धः, ततो न कर्तव्ययितुमुचित-
इति भावः । पुनरपमेवार्थं समर्थयितुमाह—' एसो हु सो-
सि, एष एष स न मनागप्यत्र संशयः, उग्रम्—उत्कटं दारुणं
वा कर्मशत्रुं प्रति तपः—अनशनाद्यस्येति उग्रतयाः, अत-
एव महान्-प्रशस्यो विशिष्टयोर्लान्त आत्मा अस्यति
महात्मा, जितेन्द्रियः संयतो ब्रह्मचारी च मा-
रुतं, स इति, कः इत्याह—यो ' मि ' ति मां तथा—त-
स्मिन् विद्यमानसमये नच्छति—नाभिलषति—दीयमानां
निसृज्यमानां, केन ? पित्रा—जनकेन स्वयम्—आत्मना,
न तु प्रधानप्रेषणा, तेनापि कीदृशा ? कौशलिकेन
गङ्गा, न पित्रजनसाधारणेन, तदनेन विभूतायपि निःस्पृ-
हत्वमुक्तं, पुनस्तन्माहात्म्यमाह—महायन्ता—अपरिमित-
कीर्तिः एष—प्रसङ्गा मुनिमहानुभागः अतिशयोक्तिर्य-
शक्तिः, पातान्तरतो महानुभावो वा, तत्र चानुभावः शा-
पानुग्रहसामर्थ्यं, घोरव्वतो घृताप्यन्तदुर्गमहाजनः—घो-
रपराक्रमश्च—कपायादिजयं प्रति रौद्रसामर्थ्यं, यतोऽयमी-
दृकततः किमिष्याह ' मा ' इति निषेध एनं—यति ही-
लयत—अवधूतं पश्यत अहीलनीयम्—अवसानुमनुचितं,
किमिष्यत आह—मा सव्यान् समस्तान्तेजसा तपोमा-
हात्म्येन ' मे ' भवता निर्धाक्षीद्—भस्मसात्कार्षीद्, अयं
हि हीलितो यदि कदाचिदुपेतदा सर्वं भस्मसादेव कुर्या-
दिति भाव इति सूत्रप्रत्ययः ।

अत्रान्तरे मा भूदन्त्या वचनं मृयेति यद्यक्षः

कृतवांस्तदाह—

एयाइ तीसे वयणाइ सुखा,

पत्तीइ भत्ताइ सुभामियाइ ।

इसिस्स वेयावडियदुयाए,

जक्खा कुमारे विणिवारयंति ॥ २४ ॥

ते घोररुवा ठिअ अंतलिकखे,

असुग तर्हि तं जयं तालयंति ।

ते भिअंदेइ रुहिरं वमंते,

पासित्तु भत्ता इणमाहु भुजो ॥ २५ ॥

एतानि—अनन्तरोक्तानि तस्याः—अनन्तरोक्त्याः, व-
चनानि—भाषितानि श्रुत्वा—निशम्य पत्न्याः—यज्ञघाट-
काधिपतेः सोमदेवपुरोहितस्य, तस्यैव वा मुनेरिति गम्य-
ते, भद्राया—भद्राभिधानायाः सुभाषितानि—सूक्तानि व-
चनानितीति योज्यते, श्रुयः—तस्यैव तपस्विनः—' वेयावडि-
यदुयाए ' ति सूत्रस्थाठेयावृत्ताभ्रमेकत्वं प्रत्यनीकनिवारण-
क्षणं प्रयोजने व्याख्या भवाम इत्येवमर्थं यक्षाः, यक्षपरिवा-
रस्य बहुत्वान् बहुवचनं, कुमारान् प्रक्रमान्तेवोपहृतान्
विनिपातयन्ति—विधिधं नितरां धातयन्ति—भूमौ खिन्ना-
लयन्ति, पठयन्ते च—' विणिवारयंति ' ति विशिष्टोपहृति-
कृत्यतो निराकृत्यन्ति, तथा ' ते ' इति यक्षाः घोररुपा

रौद्राकारधारिणः 'डिय' इति स्थिताः अन्तरिक्ष-आकाशे
असुरा—आसुरभाषाभिधत्वात् न एव यक्षाः तस्मिन्-य-
क्ष्वाटे तम्—उपसर्गकारिणं जने—छात्रलोकं ताडयन्ति-
प्रति, ततस्तान् कुमारान् भिक्षा-विशारिताः प्रक्रमाद्यक्षप्र-
हारैर्वेहाः-शरीराणि येषां ते भिक्षाद्वहन्तान् रुधिरं-शोणितं
धमतः-उद्गिरतः 'पासिस्त' इति दृष्ट्वा 'भद्रा' सैव कौशालक-
राजदुहिता इदं-वक्ष्यमाणम् 'आहु' इति वचनव्यत्ययेन
आह-भूते भूयः—पुनरिति सूत्रद्वयार्थः ।

किं तदित्याह—

गिरिं नहेहिं खण्डह, अयं दंतेहिं खायह ।
जायतेयं पायेहिं हण्डह, जं भिक्षुं भवमन्नह ॥२६॥
आसीविसो उगतवो महेमी,
घोरव्वओ घोरपरकमो य ।
अगणिं व पक्खंद पयंगसेणा,
जं भिक्षुं भत्तकालं वेहेह ॥ २७ ॥
सीसेण एवं सरणं उंवह,
समागया सव्वजणेण तुम्हे ।
जइ इच्छह जीवियं वा धणं वा,
लोगं पि एसो कुविसो डहिजा ॥ २८ ॥

गिरि-पर्वतं नहैः-करकहैः खनय-विदारयथ इह च
मुख्यखननक्रियाद्यस्मत्प्राद्विचनमन्तरगाप्युपमार्थो गम्यते
ततश्च खनयं च खनय, अयो-लोहं दन्तैः-दर्शनैः
स्वाधेयं स्वाधेय, जानंतजसम् अग्निं पादैः-चरणैर्धेयं ह-
थः ताडयथेत्यर्थः, यं वयं किं कुर्मः इत्याह-ये यूय भिक्षुं
प्रक्रमादनम्, 'अवमन्नह' इति अवमन्यध्व-अवधीरयथ, अन-
र्थफलत्वात् भिक्षवपमानस्येति भावः, कथामदमित्याह-आ-
स्या-वृष्टास्तासु धिपमस्यत्यासीविषः आसीविषलाब्धिमानः
शापानुग्रहसमथ इत्यर्थः, यद्वा-आसीविष इव आसीविषः,
यथा हि-तमत्यन्तमवजानाना मृत्युमेवाप्नोति, एवमेवमाप
मुनिमवमन्यमानानामवश्यं भावि मरणामित्याशयः, कुतः पु-
नरयमेवंविधोः, यतः-उग्रतयाः प्राग्वत्, 'महेसि' इति म-
हान्—बृहन् शेषस्यर्गाद्येक्षया मोक्षस्तमिच्छन्ति—अभिलष-
तीति महर्षी महर्षिर्वा, घोरव्वतो घोरपराक्रमश्च पूर्ववत्,
यतश्चेधमतः 'अगणिं व' इति अग्निं-ज्वलनं, वाशब्द इया-
र्थो, भिक्षकमश्च । ततः 'पक्खंद' इति प्रस्कन्दयथ—आक्राम-
धेय, कथं?—'पयंगसेण' इति उपमार्थस्य गम्यमानन्यात्प-
तङ्गाणां—शलभानां सेनेव सेना—महती सन्ततिः पतङ्गसेना
तद्वत्, तथा हि-अस्मीं तत्र निपतत्याशु घातमाप्नोत्येवं भ-
वन्तोऽपीति भावः, यं यूयमनुकम्पितं भिक्षुं—भिक्षुकं भक्त-
कालं-भाजनसमयं, तत्र दीनादवश्यं दयामिति शिष्टसमयो
यूयं तु न कथलं न यच्छतः, किन्तु-तत्रापि 'यच्छह' इति विध्य-
थ—ताडयथ, अयमाशया—यतोऽयमासीविषादिविशेषणा-
न्यतो मुनिगतो गिरिनखनननादिप्रायमेव यदने भक्तकाले-
ऽपि भक्तार्थिनमित्यर्थं विध्यथ । अथ स्वकृत्यापदेशमाह—शी-
र्षेण—शिरसा एतं—मुनिं शरणार्थं—रक्षणार्थमाश्रयमुपेत-
अभ्युपगच्छत, किमुक्तं भवति—शिरःप्रणामपूर्वकमयमे-

यास्माकं शरणमिति प्रपद्यथ, समागताः-सम्मिलिताः
सर्वजनेन-समस्तलोकेन, सहाये तृतीया, यूयं—भव-
न्तो, यदीच्छत—अभिलषन् जीवितं—प्राणधारणात्मकं ध-
नं वा द्रव्यं, न तस्मिन् कुपिते जीवितव्यादिरक्षाक्षममन्यच्छु-
रणमस्ति, किमित्येवमत आह-लोकमपि-भुवनमध्येव कुपि-
तः-कुलो 'दंहेद्' भस्मसात्कुर्यात्, तथा च घातकः—'कल्पा-
न्तोपानलवत्प्रज्वलनं तेजसैकतस्तन्नाम्' तथा लौकिका अ-
प्याहुः—'न तत् दूरं यदश्वेषु, यवाभ्यो यच्च माकते । विशेषे
च रुधिरप्राप्तं साधौ च कृतनिश्चये ॥१॥' इति सूत्रत्रयार्थः ।

सम्प्रति तत्पनिस्तान् यादृशान् ददंश दृष्ट्वा
च यद्वच्छेदत तदाह—

अवेहेडियपिड्डिमउत्तमंगे, पमारियाबाहुअकम्मचिड्डे ।
निग्भेरियच्छे रुहिरं वमंत, उड्डुमुहे निग्गयजीहन्ति ॥२६॥
ते पामिया खंडियंकड्डभूण,
निमग्गो विन्नमो अह माहणो सो ।
इमिं पसाएइ सभारियाओ,
हीलं च निदं च खमाह भंते ! ॥ ३० ॥

'अवे' इति अधो 'हेडिय' इति हेडितानि—'बाधितानि' किमुक्तं
भवति?—अधानामितानि, पठन्ति च—'आवडिप' इति
तत्र सूत्रत्वाद्यकारितानि अधस्तादामोडितानि, 'पडि' इति
पृष्ठं यावत् तदभिमुखं वा सन्ति शोभनान्युत्तमाङ्गानि-
येषां त अवेहाडितपृष्ठसदुत्तमाङ्गाः अवकोटितपृष्ठसदुत्त-
माङ्गा वा प्राश्वन्मध्यपदलोपी समासस्तान्, 'पसारिया-
बाहु अकम्मचिड्डे' इति प्रसारिता विगलीकृता बाहवो भुजा
यैर्येषां वा ते तथा, ततस्ते च ते अकर्मचष्टाश्च अविद्यमा-
नकर्महेतुव्यापारतया प्रसारितबाहुकर्मचष्टास्तान्, यद्वा-
क्रियन्त इति कर्माणि-अग्नौ सार्पप्रक्षेपणादीनि तद्विषया
चष्टा कर्मचष्टेह शृण्वन्, 'निग्भेरिय' इति प्रसारितान्यक्षीणि-
लोचनानि येषां ते तथोक्तास्तान्, रुधिरं धमतः-उद्गिरतः
'उड्डुमुहे' इति ऊर्ध्वमुखान्-उन्मुखीभूतवक्त्रान् अत एव
निग्गतानि-निःसृतानि जिह्वाश्च प्रतीता नेत्राणि च—नयना-
नि जिह्वानेत्राणि येषां ते तथा तान्, 'तान्' इत्युक्तरूपान्
दृष्ट्वा-अवलोक्य 'खंडिय' इति आर्षन्वास्तुपो लुकि खण्डिह-
कान्—छात्रान् काष्ठभूतान्-अत्यन्तनिश्चेष्टतया काष्ठोपमान्
विगतामिव विगतं मनः-चित्तमस्येति विमनाः, विषरणः-
कथममी प्रवर्णाभविष्यन्तीति चिन्तया व्याकुलितः 'अथे' इति
दर्शनानन्तरं ब्राह्मणो-द्विजातिः 'म' इति सोमदेवनामा
ऋषि-तमेव हरिकेशबलनामानं मुनिं प्रसादयति-प्रसंस्ति
प्रादर्याति, सह भार्यया-पत्न्या तथैव भद्राभिधानया वर्त्तते
इति सभार्यकः, कथमित्याह-हीलं च अवक्तां निन्दां च दा-
वाच्छेदं 'खमाह' इति क्षमस्व-सहस्व 'भंते' इति सूत्रत्रयार्थः ।

पुनः स प्रसादनामेवाह—

बालेहिं मूढेहिं अयाणएहिं,
जं हीलिया तस्स खमाह भंते ! ।

महप्पमाया इसिणो हवंति,
न हु(ह) मुणी कोवंपरा हवंति ॥ ३१ ॥

कस्यै-सिधुभिर्मृदे-कपायमोहनीयोदयाद्विचित्रतां यतः
कस्य एव चाह-द्विनाहिराथैकचक्रकलैः 'यदि' न्युपप्रदर्शने,
किलिताः-अचक्राणाः 'तस्म' 'ति' सूत्रत्वात् नत् 'समाह'
एव समन्वये भवन्त !, अनेनैकदाह-यतोऽमी क्षिप्तयो मूढा
कलानाञ्च तत्कर्मणाभ्युपगि कोपेन ? यतोऽनुकल्पनीया एका-
की, उक्तं च कस्यचिद्-"आत्मबुद्धमयार्थं, मूढमुज्ज्वलसम्प-
त्तम् । सुतरामनुकल्पेन, नरकादिस्मादन्धनम् ॥ १ ॥"
किं च-महात् प्रसादः-चित्तप्रसन्निकरुपा येषां ते अ-
हप्रसन्नदा श्रुत्यः-साधवो भवन्ति, यार्तरकसाह-"न
हु' 'ति' न पुनर्मुनयो-यतयः कोपपराः-कोधवशगा
भवन्ति, भिन्नराकयत्याच्च मुनिप्रहणमदुष्टमेवेति सूत्रार्थः ।

मुनिराह-

पुर्वि च हरिह च अणागयं च,

मण्यप्यश्रोमो न मे अत्थि कोई ।

जकसा हु वेयावहियं करिति,

तम्हा हु एण निहया कुमारा ॥ ३२ ॥

'पुर्वि च' 'ति' पूर्व च पुरा इदानीं च-आस्मिन् काले
'अणागयं च' 'ति' अनागतं च भविष्यत्काले मनःप्रदं-
चित्तानुशयलक्षणो न 'मे' ममास्तीत्युपलक्षणत्वादासी-
कृत्रिष्यति च, कोऽपी' त्यल्पाऽपि, इह च भविष्यति प्रमा-
णाभावेऽपि 'अनागतं प्रत्याचक्षे' इति चचनादनागतस्या-
पि तस्य निषिद्धत्वाच्छ्रुतज्ञानवलन, कालत्रयपरिज्ञानसम्भ-
वाच्चैवमभिधानम्, पठन्ति च-"पुर्वि च पच्छा च तंहय
मज्जे" तत्र च पूर्व या पश्चादिति विद्वेढनकालापेक्षं तथैव
मध्ये विद्वेढनकाल एव, न च कुमारावहउनादिदर्शनात्प्र-
त्यक्षविरुद्धता शङ्कनीया, यक्षा-देवाविशेषा 'हु' र्गितं
यस्माद्वैयर्थ्यं प्रत्यनीकप्रतिघातरूपं कुर्वन्ति-विदधति,
'तम्हा' 'ति' तस्मात् हुग्वधारणे, ततस्तस्मादेव हेतोरिते-
पुरोवर्तिनो नितरां हताः-ताहिताः कुमाराः, न तु मम
मनःप्रदोऽत्र हेतुरिति भाव इति सूत्रार्थः ।

सम्प्रति तद्गुणाकृष्टचेतस उपाध्यायप्रमुखा इदमाहुः-

अत्थं च धम्मं च विद्यायमाणा,

सुव्वं न वि कुप्पह भूयसा ।

तुम्हं तु पाए सरणं उयेमा,

समागया सव्वजणेण अम्हे ॥ ३३ ॥

अस्मिन् इत्यर्थो-अथवात्सल्यमव चस्तु, इह तु प्रकमाच्छु-
भाशुभकर्मविभागो रागद्वेषविपाको वा परिगृह्यते, यद्वा-
अर्थः-अभिधेयः स चार्थाकृष्टास्त्राणामेव ते, चशब्दस्त-
कृतानेकभेदसंस्वरकः, धर्म-सदाचारो दशविधो वा य-
निधर्मस्तं च 'विद्यायमाणा' 'ति' विशेषण विधिघं वा
आमन्तः-अवगच्छन्तां सूर्यं नापि नैव कुप्यथ-क्रोधं
कुरुष्व, भुतिप्रज्ञा इति, भूतमङ्गलं वृद्धी रक्षा चेति वृद्धाः,
प्रज्ञायतेऽनया वस्तुतत्त्वमिति प्रज्ञा, ततश्च भूतिः-मङ्गलं
सर्वमङ्गलोत्तमत्वेन वृद्धिर्वा वृद्धिविशिष्टत्वेन रक्षा वा प्रा-
णिरक्षकत्वेन प्रज्ञा-सुखिरस्याति भूतिप्रज्ञः, अतश्च 'तुम्हं
तु' 'ति' तुशब्दस्यैवकारणत्वात् युष्माकमेव पादौ-चरणौ
शरणमुपमः-उपगच्छामः समागताः-मिलिताः, कस सह ?-
सर्वजनेन, यथामिति सूत्रार्थः ।

किं च-

अवेमु ते महाभागा !, न ते किंवन नाभिमो ।

भुजाहि सालिमं कूरं, नाणावजणसंजुयं ॥ ३४ ॥

अर्चयामः-पूजयामः 'ते'--तव सम्बन्धि सर्वजनीति
गम्यते, प्रविश पिएडमित्युक्तं यथा गृहमिति भक्षयेति च ।
महाभाग ! अतिशयाचम्यशक्तिगुणं चेत्येति, नैव 'ते' तव
किञ्चिदिति चरणरेण्यादिकमपि नाहंशमो-न पूजयामः, अ-
पि तु सर्वमर्चयामः, अस्य च पूर्वैर्गैव गतार्थेन पुनरभिधा-
नमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तार्थः सुखायगमो भवतीति कृत्वा ।
अथवा-अर्चयामस्ते इति सुखयस्यास्यम्, अनेन सन्तुष्टस्य
पूज्यत्वमुक्तम्, उत्तरेण सु तस्वामिन्वमपि पूज्यत्वाद्धेतुमिति,
तथा भुङ्क्ष्वेता गृहीत्विति गम्यते 'सालिमं' 'ति' शालिमयं,
कोऽर्थः ?-शालिनिष्पन्नं कूरम्-आदने नानाव्यङ्ग्यैः-अन-
कप्रकारैर्द्वयादिभिः संयुतं-समिधं नानाव्यङ्ग्यसंयुतं, न
त्वेकमेवेति सूत्रार्थः ।

अस्य च-

इयं च मे अत्थि पभूयमसं,

तं भुजसु अम्ह अणुगमहङ्का ।

वाहंति पडिच्छइ भत्तपाणं,

ममस्स ऊ पारणण महप्पा ॥ ३५ ॥

'इदं च' प्रत्यक्षत एव परिदृश्यमानं 'मे' ममास्ति-विद्य-
ते प्रभूतं-प्रसुरमर्ष-मण्डकखण्डखाद्यादि समस्तमपि भो-
जन, यन्प्राक् पृथगादनग्रहणं तत्तस्य सर्वाग्रप्रधानत्वव्याप-
नार्थं, तद्भुङ्क्ष्वस्माकमनुग्रहार्थं-वयमनुगृहीता भवाम इति
हेताः । एवं च तनोक्तं मुनिराह-"बाढम' एवं कुर्म इतीत्य-
वं ब्रुवाण इति शेषः, प्रतीच्छति-द्रव्यादितः शुद्धमिति शु-
द्धानं, भक्षयानमुद्गरुणं, 'मासस्स उ' 'ति' मासादेव, यद्वा-
अन्त इत्यध्याह्नियते, ततश्च मासस्यैवान्ते यन्पायते-पर्यन्तः
क्रियते गृहीतनियमस्यानन्तंति पारणं तदेव पारणक, भोजन-
मित्युक्तं भवति, तस्मिन्-तस्मिन्, 'निमित्तात्कर्मयोगो
सप्तर्माति' (पा० २-३-३६ वार्तिकम्) सप्तर्मा, महात्मे-
ति प्राग्वत् इति सूत्रार्थः ।

तदा च तत्र यदभूत्तदाह-

तद्वियं गंधोदयपुष्पवासं, दिव्वा तद्वि वसुहारा य बुद्धा ।

यदया हुदुहीआ-सुरेहिं, आगामे अहो दाणं च युद्धं ॥ ३६ ॥

'तद्वियं' 'ति' तस्मिन् भूमौ भक्षयानं प्रतीकृतिं यद्वाद्ये वा
गन्ध-आमोदस्तप्रधानसदृकं-जलं गन्धोदकं तच्च पुष्पाणि
च-कुसुमानि तेषां धर्म-कर्णं गन्धोदकपुष्पधर्मः, सुखैरिति
सम्बन्धान् कृतमिति गम्यते, दिव्या-अष्टा, यदिया-स्त्रि-ग-
णं यथा दिव्या 'तद्वि' 'ति' तस्मिन्नेव नात्यत्र, अनेन कथ-
मित्यतामेकत्र कल्याणानां मीलक इत्यन्यत्रैवाव्यतरकल्याणा-
स्तस्य भविष्यतीत्याशङ्का निराहृता । 'यसु-द्रव्यं तस्य धर्मा-
स्ततस्तज्जाजना सन्तानिर्वसुधारा सा च 'वृष्ट' 'ति' पाति-
ता 'सुरैरित्यत्रापि सम्बध्यते' तथा प्रकर्षेण हताः-ताहिताः
महताः, के ते ? 'कुन्दुभयो' देवानकाः, उपलक्षणत्वाच्छे-
यतंभ्यानि च । कैः ?-सुरैः-देवैः, तथा तैरेव आकाशे-
भवासि 'अहं' इति विस्मयं, चिस्मवर्णीयमिह दानं, कोऽ-

न्यः किलैवं शक्नोति कृतुम् ? , एवं इत्थं सुदुर्लभमिति च घृण-
संशब्दितमिति सूत्रार्थः ।

तेऽपि ब्राह्मणा विस्मितमत्तम् इदमाहुः--

सकृन्नु खु दीसइ तयीविसेसो ,

न दीसई जाइविससो~ काई ।

सोमाशुतं हरिश्समाहं ,

जस्मरिमा इष्टिमहासुभागा ॥ ३७ ॥

साक्षात्—प्रत्यक्षं 'खु' गतिं विशिष्टं अवधारणं वा जनः
साक्षादेव दृश्यते—अवलोकयन्त, कोऽसौ ?—तप्तं—लोक-
प्रसिद्धया जनमुखवात्सार्वर्द्धी तस्य विशेष-विशिष्टत्वमाहा-
त्म्यमिति यावन्नपेक्षितं, 'ज' नैव दृश्यते जातिविशेषो-
जातिमाहात्म्यलक्षणः, कोऽसौ 'ति' स्वलोऽपि, किमि-
त्येवमत आह—यतः स्वपाकपुत्रः—आगच्छामस्तुमां हारि-
केशधाम्नौ मातृत्वेन प्रसिद्धत्वात् साधुश्च यत्तिव्वाङ्गक-
शमाधुः पठ्यते च—'साधारणपुत्रं हारिणमसाहुं' ति अत्र
च पश्यन्तति शेषः कदाचिदस्य पत्रं कश्चिदन् आह—यस्य-
दृशो—दृश्यमानरूपा श्रुतिः—देवमज्ञिधानात्मिका सम्पत्
महानुभागा स्यातिशयमाहात्म्या, जातिविशेषो हि सति
सर्वोत्तमत्वाद् ब्राह्मणजातस्तुतामस्माकमेव देवा वैयाघृत्यं
कुर्यादिति भाव इति सूत्रार्थः ।

साम्प्रतं स एव मुनिस्सागशान्तमिष्टगन्धमाहनीयोदया-

निम्न पञ्चाक्षरमाह—

किं माहृणा ! जाह्नममाग्भन्ता,

उद्दण्ड संहि बहिया विमग्गहा ।

ॐ सगुह्य बाहिरियं त्रिमोहि,

न तं सुदिहं कुमला वयंति ॥३८॥

‘कि’ मिति ज्ञेयं, ततो न युष्मिदं, यत् माहना—आ-
काशा उच्यते—अग्निं समारभमाणाः—प्रस्तावाद् यागक-
रणतः प्रवर्तमानाः, यागं कुर्वन्त इत्यर्थः, उदकेन ज-
लेन ‘स्नेहि’ ति शुद्धिं निर्म्मलतां ‘बहिय’ ति बाह्यां, का-
ण्ठी ? बाह्येऽहं तुकां, यागं हि समारभमाणैर्जलेन या शु-
द्धिर्मास्थिते तच्च यागस्त्वनं एव तत्त्वतो हेतुर्वेत्तेष्टं, तच्च
अवदभिमतं बाह्यं एवाति विमार्गयथ-विशेषणान्वेषयथ,
किमेवमुपदिश्यत इत्याह—यद्यप्य मार्गयथ बाह्यां—बाह्ये
तुकां विशुद्धिं, न तत् सुदृष्टं सुष्ठु प्रेषितं कुशलाः—
तत्त्वविचारं प्रति निपुणा यद्वान्त—प्रतिपादयन्तीति
सुवार्थः ।

यथा चैतत् सुदृष्टं न भवति तथा स्वत एवाह—

कुसं च जूवं तणकडुमर्गि,

मायं च पायं उदयं कुसंता ।

पाखाइँ भ्रयाइँ धिहेडयंता,

भुञ्जोऽवि मंदा ! पकरेह पाचं ॥ ३६ ॥

कुशं च—दर्भं च यूषं—प्रतीतमय तृणं च—वीरणादि
काष्ठं—समिदादि तृणकाष्ठम् अग्निं प्रतीतं सर्वत्र परिगृ
ह्यते इति शेषः, साथं—सन्ध्यायां, वशशब्दो भिन्नक्रमस्त-
तः 'पाठो' इति प्राप्तस्य प्रकृते स्वरकं—अहो स्पृशन्तः—

अथान्वयान्निष्ठु एतादृशस्तः 'कालसह' नि भाष्यप्रसंगान् प्र-
 र्माणां, यद्यपि-तत्कर्मैवमन्वयति चतसर्कर्मणि भाषायाः द्विनिष्ठ-
 स्थित्यर्थः, स्वभित्तवन्त इह जले पूजयन्तपि कृपायन् इति, 'भू-
 याइ' इति भूतान्—तत्रैव 'भूताश्च' तत्रचः स्मृता 'इति य-
 चनात्', 'वृत्तिव्याप्यैकनिष्ठयोपलक्षणं चेतत्' 'विहृदयान्' ति
 विहृदयन्तो—विशेषण निर्वचनं वा यद्यप्यनायासं विनाशयन्त
 इत्यर्थः, किमन्यद्ग्रह—भूयाऽपि—पुनरपि, न केवलं एव
 किन्तु विशुद्धकालेऽपि जलानलादिर्जावापमहंते मन्दाः—
 जडा, प्रकुरुथ-प्रकर्षेणोपायमुथ यथं, किं तत् ?—पाप-
 म—अशुभकर्म, अयमाशयः—कुशला हि कर्ममलविलया-
 न्तिका तास्विक्रमेष शुद्धि मन्यन्ते, भवद्भिमनयमकालान्
 च यथादिपरिग्रहजलस्पर्शाविनाभावित्वेन भूतोपमहंतुन-
 या प्रत्युत कर्ममलोपचर्यान्वधने एवेति ज्ञातः तत्सम्भय-
 इति कर्म तज्जनुकशुद्धिमागमं सुदृष्टं न चेद्युः ?, तथा च
 बालकः—'शौचमाभ्यात्मकं त्यक्त्वा, भावशुद्ध्यात्मकं शु-
 भम् । जलादिशौचं यत्रेष्टं, मूर्धापस्मापकं हि तत् ॥ १ ॥'
 इति मन्वार्थः ।

इत्थं तद्वचनतः समुत्पन्नशङ्कास्तं यागं प्रति तावद्द्वन्द्वं
पप्रच्छ. —

कहं चर भिक्षु ! कथं यज्जामां ?,

पात्राहं कम्माहं पणुल्लयाभो ।

अकखाहि णं मंजय जकखपूडआ,

कहं सुद्धं कुमला वयंति ? ॥ ४० ॥

कथं—केन प्रकारेण 'चरि' ति " विभाषा कथमि लिङ्
च " इति (पा० ३-३-१४३) लिङि वचनव्यत्य-
याश्चेरमाह-यागार्थं प्रवर्त्तेमाह, हे भिक्षो ! मुने ! वयमित्या-
त्मनिर्देशः , तथा यजामो-यागं कुर्मः , कथमिति यागः ?
पापानि अशुभानि कर्माणि पुरोपाचिताऽविघ्नकारिणि ' प-
ण्डित्यामो' ति प्रणुदामः-प्रययामो येनति गम्यन्त, आक्या-
हि—कथय न-अस्माकं संयत-पापस्थानभ्यः सम्य-
गुपगतः यज्ञपूजित ! यज्ञार्चित !, किमुक्तं भवति ?-यो
ह्यस्माद्धादतः कर्मप्रणोदनापायत्वेन यागः स युष्माभिर्दु-
षित इति भवन्त एवापरे यागमुपदिशन्तु, कदाचिद्विशिष्ट-
मेव यजनमुपदिशेदित्याशङ्क्याह-कथं-केन प्रकारेण स्थिष्टं-
शामनं यजनं कुशला-उक्तरूपा बधन्ति—प्रातपाद्यन्ति,
न ते ' सुादष्टं कुशला वर्यान्' ति कुशलमुखेनैव मुनिना-
दमित्यस्मात् तैरपि पृष्टमस्ति सूत्रार्थः ।

मुनिगाह—

छत्तीसकाण् अममरभंता,

मोमं अदत्तं च अभवमाणा ।

परिग्रहं इत्थिउ माण मायं,

एयं परिभाषा चरंति दंता ॥ ४१ ॥

बह्वर्जीवकायान-पृथिव्यादीन् 'अस्तमारभमाणा' अनुपम-
ईयन्तः 'मासे' ति सृष्ट्या अस्तीकभाषणम् 'अदत्तं च-
त्यदत्तादानं ज्ञानासेवमानाः-अनाचरन्तः परिग्रहं-मूच्छां
स्थिया-योषितो 'माण' ति मानम्-अहङ्कारं मायां-परब्र-
ह्मनात्मिकां तत्सहचारिभ्यस्तत्काप्लोभौ च, एतद्—अवन्त-
राक्षं परिग्रहादि परिज्ञाय-ह्यपरिज्ञया सर्वप्रकारं ज्ञात्वा

प्रत्याख्यानपरिहया च प्रत्याख्याय ' अरेज दन्त ' ति वच-
नस्यत्यायाद्युयुगि प्रयत्नैर्न, भवन्त इति गम्यते । पठान्ति
च—' चरन्ति दन्त ' ति अत्र च यत एवं दान्ताश्चरन्त्यतो
भर्वाङ्गरप्येवं चरितव्यमिति भाव इति सूत्रार्थः ।

प्रथमप्रश्नप्रतिपत्तिमुक्तं, शेषप्रश्नप्रतिपत्तिमुक्तमाह—

सुसंयुता पंचहिं संवरेहि,
इह जीवियं अणवकंसमाणो ।

बामदृकाभो सुदन्तदंष्ट्रा,

महाजयं जयई जससिद्धं ॥ ४२ ॥

सुसंयुतः—स्थगितसमस्ताध्वद्वारः सुसंयुतः कैः ?-
पञ्चभिः—पञ्चसंख्यैः संवरैः—प्राणातिपातध्वस्त्यादिभ्यः ' इह '
त्यस्मिन् मनुष्यजन्मनि, उपलक्षणत्यात्परत्र च जीविते—
प्रस्तायादसंयमजीवितम् अनवकाङ्क्षन्—अतिच्छन्, यदा-
अपमृश्यमानस्याज्जीवितमपि—आयुस्यास्तामन्यजनादि,
अनवकाङ्क्षन् यत्र हि वतबाधा तत्रासौ जीवितमपि न
गणयति, अत एव व्युत्सृष्टा—विविधैरुपायैर्विशेषण वा
परीषदापसर्गसहितेषुनालक्षणैर्नास्त्युष्ट—त्यक्तः—कायः श-
रीरमनेनेति व्युत्सृष्टकायः, शुचिः—अकलुषमतः स चासौ
त्यक्तेदंश्च अत्यन्तनिष्प्रतिकर्मतया शुचित्यक्तेदंश्च, महान्
जयः कर्मशत्रुपराभयनलक्षणो यस्मिन् यज्ञश्रेष्ठस्यो महा-
जयस्ते, क्रियाविशेषण वा महाजयं यथा भवत्येवं यजेत
यतिरिति गम्यते, ततो भवन्तोऽप्येवमेव यजन्तामिति भावः
तिष्ठवचनव्यत्ययन वा ' जह्य ' ति यजता, कमि-
त्याह—' जगसिद्धं ' ति प्राकृत्याच्छ्रेष्ठयज्ञं, श्रेष्ठवचनेन
चेतद्यजन एव स्थिष्टं कुशला वदन्ति, एव एव च कर्मप्र-
णादनापाय इत्युक्तं भवतीति सूत्रार्थः ।

यदीदृग्गुणः श्रेष्ठयज्ञं यजेत अतस्त्वमपीदृग्गुण एव, तथा च
ते यजमानस्य कान्युपकरणानि को वा यजनार्थधारित्यभि-
प्रायण त एवमाहुः—

के ते जोई के व ते जोइठाण ?,

का ते सूया किं च ते कारिमंङ्गं ? ।

एहा य ते कयरा संति भिक्खु ?,

कयरेण होमण हुणामि जोई ? ॥ ४३ ॥

किम्, अयमर्थः—किंरूपं ते—तव ' ज्योति ' रिति अग्निः ' के
व ते जोइठाण ' ति किं वा ते—तव ज्योतिःस्थाने यत्र ज्यो-
तिर्निधीयते, का भूयो ?—घृतादिप्रक्षोपका द्रव्यः, ' किं च '
ति किं वा करीयः—प्रतीतिः स एवाहुम्—अग्न्यर्हापनका-
रणं करीपाङ्गं येनासौ सन्धुह्यते, एधाश्च—समिधो यका-
भिरग्निः प्रज्वालयेत, ते—तव कतरा इति—का ? ' संति '—
त्यस्य गम्यमानत्वाच्छ्रुतान्तश्च—दुरितोपशमनहेतुरध्ययनप-
ञ्जतिः कतरंति प्रक्रमः, ' भिक्खु ' इति भिक्षो ! कतरंण हो-
मेन—हवनविधिना, समेन धावती—गादिवत् तृतीया जुहा-
पि—आहुतिभिः प्रीणयांस, किं ?—ज्योतिः—अग्निर्मे यज्ञजी-
र्घानकायसमारम्भनिषेधेन तस्मिन्मदभिमतो होमः ' तर्पक-
रणानि च पूर्वव निषिद्धानीति केने भवतो यजनसम्भवः ?
इति सूत्रार्थः ।

मुनिराह—

तयो जोई जीवो जोइठाणं,

जोगा भुया सरीरं करीसंङ्गं ।

कम्म एहा संजमजोग संती,

होमं हुणामी इसिणं पसत्थं ॥ ४४ ॥

तपो—बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नं ज्योतिः—अग्निः, यथा हि-
ज्योतिरिन्धनानि भस्मीकरोत्येवं तपोऽपि भावेन्धनानि—
कर्माणि, जीयो—जन्तुर्ज्योतिः स्थानं—तपोज्योतिषस्तदाध-
यत्वात्, युज्यन्ते—सम्बध्यन्ते स्वरकर्मणोति योगाः—मना-
वाकायाः ध्रुवः, ते हि शुभव्यापाराः क्लेशस्थानीयाः, तपो-
ज्योतिषो ज्वलनहेतुभूताः तत्र संस्थाप्यन्त इति, शरीरं—क-
रीपाङ्गं, तेनैव हि तपोज्योतिरुद्दीप्यते, तद्भावाभावितास्तस्य,
कर्म—उत्तररूपम् एधास्तस्यैव तपसा भस्मीभावनयनात्,
' संजमजोग ' ति संयमयोगाः—संयमव्यापाराः शान्तिः
सर्वप्रणयुपद्रवापहारित्वात्तेषां, तथा ' होमं ' ति होमेन
जुहाति तपोज्योतिरिति गम्यते, अग्नीणां—मुनीनां सम्बन्धि-
ना ' पसत्थं ' ति प्रशस्तेन जीवोपघातवर्जितत्वेन विवेकभिः
श्लाघितेन सम्यक्चारित्र्येणेति भावः । अनेन च कतरंण होम-
न जुहापि ज्योतिरिति प्रत्युक्तामिति सूत्रार्थः । तदेतन् ' किं
माहना जोइसमारङ्गता ' इत्यादिना लोकप्रसिद्धयक्तानां स्ना-
नस्य च निषिद्धत्वाद्यज्ञस्वरूपं तेः पृष्टं कथितं च मुनिना ।

इदानीं स्नानस्वरूपं विपुच्छिन्नव इदमाहुः—

के ते हरण के य ते संतितित्थं ?,

कहंमि एहाओ व रयं जहासि ? ।

आयक्खु मे संजय ! जक्खुपूहया, !

इच्छामु नाउं भवओ सगासे ॥ ४५ ॥

कस्ते—तव हृदः—नदः ? ' के य ते संतितित्थं ' ति किं च
' ते '—तव शान्त्यै—पापोपशमननिमित्तं तीर्थं—पुण्यक्षेत्रं—
शान्तितीर्थम्, अथवा—' कानि च ' किरूपाणि ' ते '—तव स-
न्ति—विद्यन्ते तीर्थानि—संस्मारेद्धिनरलोपायभूतानि, लो-
कप्रसिद्धतीर्थानि हि न्यथा निषिद्धानि, तथा च—' क-
हिमि एहाओ व ' ति याशब्दस्य भिक्षुकमत्वात्कस्मिन् वा
ज्ञातः—शुचिभूतो रज इव रजः—कर्म जहास—त्यजसि-
त्वं ? गम्भीराभिप्रायो हि भवोस्तत् किमस्माकमिव भवतो
ऽपि इदतीर्थ एव शुद्धिस्थानमन्येद्वेति न विद्य इति भावः—
आचक्ष्व—व्यक्तं वत् संयत ! यत्पूजित ! इच्छामः—अ-
भिलषामो ज्ञातुम्—अवगन्तुं भवतः—तव सकाशे—
समीपे इति सूत्रार्थः ।

मुनिराह—

धम्मं हरण बंभे संतितित्थे,

अणाविले अत्तपसन्नलेसे ।

जहि मि एहाओ विमलो विमुद्धो,

सुमीइभूओ पजहामि दोसं ॥ ४६ ॥

एयं भिणाणं कुमलेण दिट्ठं,

महासिणाणं इमिणं पसत्थं ।

जहि सि एहाया विमला विमुद्धा,

महारिसी उन्नमं ठाणं पत्ति ॥ ४७ ॥

धर्मः-अहिंसाध्यात्मको हि-कर्मरजोऽपहन्त्वाद् ब्रह्म-
ति-ब्रह्मचर्यं शान्तितीर्थं तदा संयमेन हि सकलमलमूलं रा-
गद्वेषाद्युन्मूलितावयव भवतः, तदुन्मूलनाच्च न कदाचिन्मलस्य
सम्भवाऽस्ति, सत्याद्युपलक्षणं चेत्, तथा चाऽऽह-“ब्रह्म-
चर्येण सत्येन, तपसा संयमेन च । मातृर्षिर्गतः शुद्धिः, न
शुद्धिस्तीर्थयात्रया ॥ १ ॥ ” अथवा-‘ब्रह्म’ इति ब्रह्मचर्यवन्तो
मनुजलोपादेवोपचारग्राह्या साधव उच्यन्ते, सुख्यत्ययाच्चै-
कवचनं, सान्ति-विद्यन्ते तीर्थानि ममेति गम्यते, उक्तं हि-
“साधूनां दर्शनं भेदं, तीर्थभूता हि साधवः । तीर्थं पुनानि
कालेन, सद्यः साधुसमागमः ॥ १ ॥ ” किं च-भयप्रतीत-
तीर्थानि प्राण्युपमहहेतुतया प्रत्युत मलोपचर्यानिमित्तानीति
कुनन्तेषां शुद्धिहेतुता ? तथा चाहु-“ कुर्याद्वर्षमहस्र तु,
अहन्यहनि मज्जनम् । सागरेणापि कृत्स्नेन, वधको नैव शुद्धय-
ति ॥ १ ॥ ” इदंशान्तितीर्थे एव विशिष्टा-अनावलं
मिथ्यात्वगुप्तिविगधनादिभिरकलुष अनावलन्त्यादेवात्मनो-
जीवस्य प्रसन्ना-मनागप्यकलुषा पाताद्यन्यतरा लभ्या यस्मि
स्तदान्मप्रसन्नलेश्य तस्मिन्, अथवा-आमा प्राणनामिह परत्र
च हिता प्राप्ता वा तेष्व प्रसन्नलेश्या-उत्कृष्टा यस्मिस्तदान्म-
प्रसन्नलेश्यं तस्मिन्प्रवर्धये भर्महद्, ब्रह्माख्यशान्तितीर्थे च य
वाह-ब्रह्मराष्ट्रेन ब्रह्मचर्यवन्त उच्यन्ते तत्पक्षे वचनविपरिणा-
मेन विशेषणद्वयं व्याख्येयं, ‘जिह्वा’ इति यत्रास्मिन्नान् १४
ज्ञान-अत्यन्तशुद्धिभवनादिमलो-भावमलरहितोऽत एवा-
ऽतिविशुद्धा-गतकलङ्कः, ‘सुशीलीभूता’ इति सुशीलीभूता
रागाद्युन्मूलितविग्रहः सुष्ठु शेष प्राप्तः, पठ्यते च-‘सुशी-
लभूता’ इति सुष्ठु-शान्तं शीलं-समाधानं चारित्र्यं वा-
भूतः-प्राप्तः सुशीलभूतः प्रजहामि-प्रकर्षेण त्यजामि दु-
ष्यति-विशुद्धमप्यात्मानं विवृतिं नयतीति द्रोपः-कर्म तम्,
अनेनैतदाह-ममापि इदतीर्थे एव शुद्धिस्थानं परमवर्धये
एवेति, निगमयितुमाह-‘एतद्’ इत्यन्तरमुक्तं ज्ञानं-जोहानं
कुशलैः-प्रागुक्तैर्दृष्टैः-प्रक्षिप्तमिदमेव महाज्ञानं, न तु युष्म-
त्प्रतीतम्, अस्यैव सकलमलापहारित्वाद्, अत एव चेद्
श्रुतीणां प्रशस्ते-प्रशंसास्पदं, न तु जलज्ञानवत्सदोपतया नि-
श्चयम्, अस्यैव फलमाह-‘जिह्वा’ इति सुख्यत्ययाद् येन ज्ञा-
ता विमला विशुद्धा इति च प्राग्वत् महर्षयो-महामुनय उत्तमं
स्थानं मुक्तिलक्षणं प्राप्ता-गता इति सूत्रद्वयार्थः इतिः परि-
समाप्तौ, अर्धामाति पूर्ववद्, गतोऽनुगमः, सम्प्रति नयास्ते
च प्राग्वदेव । उक्तं १२ अ० । स्था० । ती० । द्य० ।
प्रश्न० । राजगृहनगरं श्रेणिकस्याध्यापकं, ति० श्रु० १ उ० ।
हरिश्चोभाम-हरितावभास-पु० । हरितत्वेन अवभासमाने,
रा० । जी० ।

हरिकंखीणयर-हरिकंखीनगर-न० । स्थनामख्याते नगरं,
ती० । “पणामय पासजिणसं, हरिकंखीणयरचेइयनिविट्टं । त-
स्सेव कणमणं, भणामि निहलिअकणमयं ॥ १ ॥ ” गुज्जर-
धराय हरिकंखी नामा अभिगमो गामो अचक्षुः । तत्र जि-
णभवेण उक्तं महर्षिर्सांनिध्यपाडिहरा मारिणासनाहप-
डिमा विग्रहपूजाहि पूरज्जइ भविअजणेणं ति काउं ।
असया चालुक्येसपरेण मारिभीमदेवज्जं तुरुकमंडलाओ
आगप्रसं, सवलवाहणेण अतनुचुकाभिहाणमज्जरण, अण-
हिलयाइयपट्टगदं भंजिजा चलेनण रिट्टं हरिकंखी-
२६६

गामं तं चेइयं । भज्ज पविस्सिमा भग्गा भगवओ पासनाहप-
डिमा । नं च गाम उवहविस्सा चलिओ सट्ठाणं पइ मल्लारो ।
पुणो वस्सिओ गामो समागया गुहियसावया भगवन्ते भग्गे
ते निरुविसा पक्खपर भणिओऽद्वयती अहो ! भगवओ
महामहणस्साय कहे नाम भग्गे विहिओ खिलाएहि, कथ
पुण सा भगवओ तारिस्सी कला गयत्ति ? । तओ तेसि प-
सुत्ताणं सुमिणं आइट्टमहिट्ठायगसुगहि, जहा एयाए पडिमाए
खंडाणि सव्वाणि एगट्ठीकाऊण गम्भहरं ठावत्ता दुवार-
कथाइं कथिन्ता भयं दाऊण छम्मासे जाय पडिवाल्लयव्वं ।
तओ परं दुवारमुग्घाडियव्वं पडिमा निरुक्खियव्वा संपुक्ख-
मंगोवंगा हाहिइ । गुट्टिणहि भोगं काऊण तंहय कयं जाव पं-
च मासा बालीणा, छट्ठस्स पारंते उम्सुगीहाऊण गोण्डिणहि
दुवारमुग्घाडियं जाव दिट्ठा भगवओ संपुण्णंगा-
वेगकणा केवलं ठाणं ठाणं मसानवहपूरिआ । तओ तत्त-
मविधारिन्ता तदि आइओ सुत्तधागा । तेण टंकियाए मसा
छिदिउमारडा जाव निसरियं मसंहितो हाहरं । तओ भी-
ओ गुट्टिओ भूओ-भूओ भोगाएहि पसाएउमारडा,
तओ रत्तीए सुमिणा आइट्टमहिट्ठायगहि, जहा-न सोहणं
कयं तुम्मेहि जओ अपुआए वि छम्मासीए दुआरमुग्घाडि-
आमति । दारे दिट्ठा पाससाभिसस पडिमा निरुवहयअखंडि-
अंगोवगा केवल नहसुत्तीमु अंगुट्टं य मणां तुच्छा, परिट्टि-
यंगुट्टियापुव्वं च पूरओ पक्खान्णंछंता चाउहिआओ
सधा, कंति जत्तामहलव्वं । एवं च सुकरकारी माहण-
निही मरीपासनाहो ” इय हरिकंखीनयरं, पारट्टिअस्सास-
एण तणयस्स । भिरिजिणपहसुगीहि, कणा विहओ स-
मानयं ॥ १ ॥ ” इति । ती० २८ कहर ।

हरिकंत-हरिकान्त-पुं० । दक्षिणात्यानां कुमाराखामिन्द्रे, भ०
३ श० ८ उ० । स्था० । स० । प्रश्ना० ।

हरिकंतपवायदह-हरिकान्ताप्रपातहद-पुं० । हरिकान्तायाः
महानद्याः प्रपातहदं, हरिकान्तोत्कृष्टा महानदी यत्र निप-
तति, यत्र दारकुण्डलमानो हरिहदीपसमानेन हरिकान्ता-
देवादीनेन सभवेन भूपितमध्यभागः स हरिकान्ताप्रपात-
हद इति । स्था० २ डा० ३ उ० ।

हरिकंता-हरिकान्ता-स्त्री० । हरिवर्षे महानद्याम्, रा० ।
ज० । स० । हरिकान्ता तु महापद्महदा देवाकरेण तारेण
निर्गम्य पञ्चोत्तराणि पांडश शतानि सान्तिरेकाणि उत्तरा-
भिमुखीपर्वतेन गत्या सान्तिरेक्योजनशतद्वयप्रमाणेन प्र-
पातेन हरिकान्ताकुरेडं तथैव प्रपति । मकरमुखीजिह्वा-
काप्रमाणं पूर्वोक्तादिगुणं, ततः प्रपातकुरेडादुत्तरतारेण नि-
र्गत्य हरिवर्षमध्यभागवर्तिनं गन्धापातिवृत्तवैताख्यं याज-
ननासम्प्राप्ता पश्चिमाभिमुखीभूता पदपञ्चाशता सरिस्सहस्रैः
समप्रा समुद्रमभिगच्छति, इयं च हरिकान्ता प्रमाणतो रो-
हिणीतीति द्विगुणंति । स्था० २ डा० ३ उ० ।

हरिकंताकूड-हरिकान्ताकूट-पुं० । नदीदेयतासत्के कूटं, स्था० ८
डा० ३ उ० । जम्बूद्वीप महाहिमवतः पष्ठ कूटं, स्था० २ डा० ३ उ० ।

हरिकरण-हरिकर्ण-पुं० । अपरनाभक अन्तर्द्विपं, न० ।

हरिकूड-हरिकूट-पुं० । नीलवर्णवर्धकस्य नीलवत्कूटादक्षिणतः
सहस्रप्रमाणं विद्युत्प्रभवत्किं कूटं, स्था० ६ डा० ६ उ० ।

माह्यवद्वल्लङ्कारपर्वतस्य कूटे, निषधवर्षधरस्य पञ्चमे कूटे
 च । जं० १ वक्ता ।

हरिकेशीबल-हरिकेशीबल-पुं० । स्वनामख्याते साधौ, उक्त०
१२ अ० । (अत्रत्या सर्वा वल्लभयता 'हरिपस' शब्दऽस्मिन्नैव
भागेऽनुपदमेव गता ।)

हरिचंद-हरिश्चन्द्र-पुं० । अयोध्यायामिह्वाकुवंशे त्रिशङ्कुपुत्रे
उशीनरनृपसुतायाः सुतार्गद्वयाः पत्न्यौ गंहिताभ्रक्षितरि,
मी० । कल्प० । अ० म० । (वनवराहरूपधारिभ्यां देवाभ्यां
हरिश्चन्द्रस्य परीक्षति 'द्यानाग्नी' शब्दे पृष्ठ भागे दर्शितम् ।)
साकेतनगरयास्तद्वयं गृहपती, अन्त० ६ वर्ग ५ अ० । (न च
वीरान्तिके प्रव्रज्य दश वर्षाणि भ्रामर्यं परिपाल्य विपु-
लपर्वते सिद्ध इत्यन्तकृद्दशानां पृष्ठवर्गस्य पञ्चमाध्ययनं
सूचितम् ।)

हरिचंदण-देशी--कुङ्कुमं, दे० ना० ८ वर्ग० ६५ गाथा ।

हरिण-हरिण-पुं० । मृग, प्रव० २६ डार ।

हरिशंदी-हरिनन्दी-पुं० । उज्जयिनीयास्तव्ये स्थनाम-
क्याने गृहपतौ, ख० १० २ अधि० ४ लक्ष० । (अत्रन्या व-
क्तव्यता 'उज्जयिवहार' शब्द द्वितीयभागे ७३६ पृष्ठं गता ।)

हरिणैगमेभि(ण्) हरिनैगमेभिन्-पुं० हरिर्गिन्द्रस्तस्मैवस्थि-
त्वात् हरिनैगमेपी । भ०४ श०४ उ० । शकस्य पदानिकटकनाय-
के, कल्प०१ अधि०२ क्षण । हरिर्गिन्द्रस्य नैगममादशमिहृत्ती-
ति हरिनैगमेपी । अथवा-हरिर्गिन्द्रस्य नैगमेपी नामा देवः यां
देवानन्दायाः कुक्षीर्गजिनमगहृत्य त्रिशलागर्भे प्रावेशयत् ।
आ०म०२अ०।(वीर'शब्दं पृष्ठ भागे यत्कथयताऽस्य द्रष्टव्या ।)
शकस्य देवेन्द्रस्य पदान्यनीकाधिपती, म्या० ७ डा० ३ उ० ।

हरितग-हरितक-पुं०। नीलकं दुर्वाश्विनरूपतौ, प्रश्न०३ संख०
द्वार। प्रज्ञा०।

से किं तं हरिया ? , हरिया अण्णगविहा पण्णता , तं
तहा—“ अज्जरुह वांडाणे , हरितग तह तंदुलंजगतणे
य । वत्थल पोरग मज्जा-र्याइ विञ्ची य पालका ॥३७॥
दगपिप्पली य दव्वी, मात्ति य माए तहेव मंडुक्की । मू-
लग सरिमव अंबिल, माणय जियंतए चव ॥३८॥ तुलस
करह ओराले, फणिअए अज्जए य भूयणए । वारगदमण-
गमरुयग, मतपुण्णिदीवरे य तहा ॥ ३९ ॥” जे या वक्ता
तहण्णगारा । से ते हरिया । प्रज्ञा० १ पद ।

‘हरितगंगेरिज्यमाना’-हरितकाञ्च ते नीलका रेगिज्यमाना-
ञ्च वेदीप्यमाना हरितकंगेरिज्यमानाः । भ० १ श० २ उ० ।

हरिष्पत्वायदह-हरिप्रपातहृद्-पुं० । हरिभयाः प्रपातहृद्,
स्था०। हरिष्पत्वायदहं स्वयं न हरिभयाः प्रागुक्तलक्षणा यत्र नि-
पतति । यश्च द्व शनं चत्वारिंशदधिकं आयामावकम्भाभ्यां
सप्तशतानि एकानपष्टाधिकानि परिक्षेपणं यस्य च मध्य-
भागे हरिदेवतादीपः द्वाविंशत्याजनायामविकम्भः एकौत्तर-
शतपरिक्षेपः जलान्ताद् द्विकोशाच्छिन्ना हरिदेवताभवनभूषि-
तोपरितनभागोऽसौ हरिप्रपातहृद् इति । स्था०२ टा०३ उ०।

हरिभद्र--हरिभद्र-पुं०। श्वेताम्बरगच्छार्यजनभद्रनिगदानुसारि

यि विद्याधरकुलनिलकाचार्यजिनदत्तशिष्ये धर्मतो या-
किनीमहत्तरासुनौ स्वनामख्याते आचार्ये, आव० ६ अ० १०।
हरिभद्रसूरिवृत्तलशम्भेवं प्रभावचरितावाध्याययन्त-
चित्रकूटनगरे हरिभद्रो नाम विद्यागर्वाध्माता ब्राह्मण आ-
सीत् । स च यद्वाक्यं नाह बाद्धं शकुन्याम् तस्य शिष्यः स्व-
मतिकृतप्रतिज्ञः, “चक्रिजुगं हरिपणमं, पणमं चक्रीम केसवो
चक्री । केसव चक्री केसव, पुचक्री कसीय चक्री या” इति गार्थां
भणन्ती याकिनी नाम महत्तरिकां तदर्थपरिज्ञानाय पृष्ठवान्,
सा च तं स्वाचार्यपाश्र्वे नीत्वाऽदीक्षयत् । तत्र सोऽखिलं स-
मयमध्यगमत्, हंसपद्महंसनामानौ च शिष्यौ अदीक्षयत् । तौ
च प्रमाणशास्त्राधिजगंमया बौद्धेषु गतां, तत्र जैनाधिनि-
ज्ञातौ मारितौ । ततः क्रुद्धन हरिभद्रसूरिणा अग्नावाहोतुं स-
परिवारो बौद्धाचार्य आहूतः, ततो गुरुणाऽनुकम्पया मोक्षि-
तः । तदनु स हरिभद्रश्चतुर्दश शतानि प्रबन्धानां अक्षिरे,
विक्रमवर्षे १३५ अयमास । द्वितीयाऽपि हरिभद्रसूरिः बग्ने-
न्द्रगच्छीयाऽऽनन्दसूरिशिष्यः कलिकालगौतमविरुद्धधारकः
तत्त्वप्रबोधाद्यनकप्रन्थकर्ता, अय विक्रमवर्षे १२३४--१२६०
मध्ये आसीत् । तथा श्रीहरिभद्रसूरिणा सौगता हातु
एव हातुमारभ्य मुक्ता वा कुत्र वाऽयं संवत्सरो वर्त्तते
इत्याश्रित्य श्रीहरिभद्रसूरिभिः सौगता हातुं के आहू-
तास्तदनु गुरुभिर्ज्ञाते साधू प्राहौ ताभ्यां “गुरुसेणि आग्नि-
सम्मा, सीहायं दाधे” इत्यादि चरित्रकथनमूलगाथात्रयं दत्तं,
ततः प्रयुज्जन सूरिणा तं मुक्ता इति तत्प्रबन्धः । प्रभावकचरित्रे
तु पणपुर्वकं वादं जितः सौगतगुरुः स्वयंमेव तत्तकटाहतैस्त्वं
प्राविशोदिति । तथा तत्रैव इह किल कथयामि केचिदित्यथे
गुरुतत्त्वमन्त्रजपप्रभावतोऽत्र सुगतमतबुद्धान् विहृत्य तस्मै तु
हरिभद्रगुरुर्जुहाव्य तैलेन, इत्यापि लिखितमस्तीति । द्वि० १
प्रका० । पञ्चाशकाव्यप्रकरणकारके आचार्ये, पञ्चा० १६ विधौ ।
“आचार्यहरिभद्रेण, दृष्ट्या सन्तापसङ्गता । चैत्यवन्दनसूत्रस्य,
वृत्तिर्ललितविस्तरा ॥ १ ॥” ल० । अनुयोगद्वारटीकाकारके,
उयो० २ पादु० । “मध्ये समस्तभूषाढं यशो यस्याभिषेदन्ति ।
तस्मै श्रीहरिभद्राय, तमष्टीकाविधायिने ॥ १ ॥” न० ।

हरिमन्थ-हरिमन्थ-न० । धान्यविशेष, प्रथ० १५६ द्वार । ह-
रणचणके, ध० २ अधि० । ग० । नि० ५० ।

हरिमहासई-हरिमहानदी-स्त्री० । निषधपर्वणे पद्महृदनिर्गते
महानदीभेद. जं० ४ वक्ता० । (' तिगिरुद्ध ' शब्द सतुर्थ-
भाग २२४० पृष्ठ व्याख्यातैवा ।)

हरिमिच्छ-हरिमिच्छ-पुं० । कृष्णखण्डे, दश० ६ अ० ।

हरिमेला-हरिमेला-रु० । वनस्पतिविंशोपे, औ० ।

हरिय-हरित-त्रि० । शुकपुरुषपद प्रत्येकशेषपरिणत, हरितमे-
 दे स इति वृत्ताः । औ० । उपरि बीजेषु, सूत्र० १ अ० ६
 अ० । का० । अक्षराक्षिप्रबीज, वृ० । मधुरसृणादिवि-
 शेष, स्था० ६ डा० ३ अ० । दूर्वादिके, भ० ७ श० ६ उ० ।
 प्रभ० । सूत्र० । आन्वा० । शार्दूल, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
 हरितसूक्ष्ममस्यस्ताभिनवांश्चैव पृथिवीसमानवर्णै, स्था०
 ८ डा० ३ उ० । तन्दुलीयकाध्यातद्वयसुलववरकमा-
 जाङ्गादिकानिस्त्रीपातक्यान्त्रिषु, आन्वा० १ अ० १ अ० ५ उ० ।

कइ खं भंते हरियकाया हरियकायमया पल्लता ? ,
गोयमा ! तभो हरियकाया तभो हरियकायसया पल्लता ,
फलसहस्सं च विटवद्दाणं फलसहस्सं च णालवद्दाणं ,
ते सत्त्वं हरितकायमेव समोयरंति ।

'कइ खं' मित्यादि . कति भवन्त ! हरितकायाः कति ह-
रितकायशतानि प्रकृतानि ! भगवानाह-गौतम ! त्रयो ह-
रितकायाः प्रकृता-जलजाः स्थलजा उभयजाः , एकैकस्मि-
न् शतप्रधानरभेदानामिति , त्रीणि हरितकायशतानि ।
'फलसहस्सं च' मित्यादि . फलसहस्सं च 'बुद्धबन्धानां' बु-
न्ताकप्रभृतीनां फलसहस्सं च णालवद्दानां , 'तेऽपि सत्त्वं'
इत्यादि , तेऽपि सर्वे भेदा अपिशब्दादभेदेऽपि तथाविधाः
हरितकायमेव समवतरन्ति-हरितकायऽन्तर्भवन्ति हरि-
तकायोऽपि वनस्पतौ वनस्पतिरपि स्थावरं पुं स्थावर . अपि
जोषुजा जी० ३ प्रांत० १ उ० जात्यायेभेद , प्रका० १ पद . (वक्रव्युत्पत्ता
'आर्याय' शब्दं द्वितीयभागे ३३७ पृष्ठ उक्तम् ।)

हरियम-हरितक-पुं० । जीरकार्दिक , च० प्र० २० पादु० । भ० ।
सू० प्र० । स्था० । ह्रस्ववृणं , जा० १ भु० १ अ० ।

हरियपयणी-हरितपणी-स्त्री० । कपुचिद्वृद्धेषु राक्षो दण्डं द-
त्त्वा देशनापहारार्थमागन्तुकः पुरुषो मार्यते गृहस्थापरिष्ठात्
आर्द्रवृक्षशब्दाच्चिह्नं क्रियते योऽप्यन्योऽधिकान्न आगमिष्य-
ति सोऽप्येवं भविष्यतीति सूचकं चिह्नं , बु० १ उ० २ प्रक० ।

हरियकंति-हरितकान्ति-स्त्री० । शाकवद्वलदंश शाकभक्षणे ,
बु० १ उ० २ प्रक० । औ० ।

हरियभ-हरितभद्र-पुं० । यक्षभेद , प्रका० १ पद ।

हरियभोयण-हरितभोजन-न० । हरितानि मधुरवृणकडुभा-
गवद्दीनि एव , भुज्यन्ते इति भोजनानि । औ० । मधुरवृणादि-
विशेषरूपेषु भोजनेषु , स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

हरियभोयणा-हरितभोजना-स्त्री० । हरितानि भोजनानि यस्यां
ना हरितभोजना । हरितभोजनव्याप्त्या , आच० ४ अ० ।

हरियवेलियवण्णाभ-हरितवैहूर्यवर्णाभ-पुं० । हरितश्चासौ
वहलियवर्णाभश्चेति । नीलवर्णे वैहूर्यभेदे , भ० १६ श० ६ उ० ।

हरियसाग-हरितशाक-न० । पत्रशाके , विषा० १ भु० ८ अ० ।

हरियसुहुम-हरितसूत्रम्-न० । अत्यन्ताभिनवाङ्गिणे पृथिवी-
स्मानवर्णे हरितकं , स्था० ८ ठा० ३ उ० । दश० । कल्प० ।

से किं तं हरियसुहुमे ! हरियसुहुमे पंचविहे पणत्ते , तं
जहा-किण्हे ० जाव सुक्किहे अत्थि हरियसुहुमे । पुढवी-
समाणवस्सए णामं पल्लते , जे निग्गंथाण वा निग्गंथीणं वा
० जाव पडिलेहियव्वे भवइ । से तं हरियसुहुमे । कल्प०
३ अधि० ६ कण ।

हरिया-हरिता-स्त्री० । जम्बूद्वीपे पूर्वाधारेण लवणसमुद्रं स-
मुत्सर्पन्त्या स्वनामक्यानायां नद्याम् , स० १४ सम० ।

हरियाल-हरिताल-पुं० । पृथिवीकायकरणं (जी० ३ प्रांत०
४ अधि० ।) वर्णकद्रव्ये , जा० १ भु० १ अ० । आखा० ।

हरियालगुलिया-हरितालगुटिका-स्त्री० । हरितालकासार-
निर्वहितगुटिकायाम् , जी० ३ प्रांत० ४ अधि० । रा० ।

हरियालभेय-हरितालभेद-पुं० । हरितालकाच्छेदं , जी० ३
प्रांत० ४ अधि० । रा० ।

हरियालिया-हरितालिका-स्त्री० । दुर्वायाम् , जा० १ भु० १
अ० । दे० ना० । कल्प० । पृथिवीविकारवर्णकद्रव्ये , रा० । ज० ।

हरियाहडिया-हृताहृतिका-स्त्री० । पूर्वे हृतं पश्चादहृतम् आनी-
तं धत्त्वं हृताहृतं तदव हृताहृतिका । स्वार्थे कप्रत्ययः , अ-
नियत्तेन स्वार्थिकप्रत्ययप्रकृतिलिङ्गवचनातीति धत्त्वमादत्र
रुद्धितः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । स्तनः पूर्वं हृतं पश्चादानीतं , बु० १
उ० ३ प्रक० ।

हरिताहृतिका-त्रि० । हारंतषु वनस्पतिषु आहृतं हरिता-
हृतिका । वनस्पतिष्वहृतं , स्तेनानीनप्रतीकृतायां च । व्य०
८ उ० । ('उवदि' शब्दं द्वितीयभागे १०७५ पृष्ठ हृताहृतिकाव-
त्प्रवहणं निषिद्धम् ।)

हरिरेणु-हरिद्रेणु-पुं० । नीलवर्णपोशौ , जा० १ भु० १६ अ० ।

हरिल-हरिल-पुं० । नागदन्ता-यशोमती-रत्नवतीनाम्नां ब्रह्म-
वत्सवन्निभार्याणां पितरि , उत्त० १३ अ० ।

हरिवंस-हरिवंश-पुं० । हरिः-पूर्वभववैरिसुरानीतहरिवर्षक्षत्र-

युगलं तस्य वंशो हरिवंशः । कल्प० १ अधि० २ क्षण । हरेः पुरु-

षावशेषस्य वंशो हरिवंशः । हरिवर्षजानहरिनाम्नः पुरुषजा-

तायां पुत्रपौत्रादिपरम्परायाम् , स्था० १० ठा० ३ उ० ।

कल्प० । कौशाम्बीनगरं केनचिद् राजा कान्चित् शालापति-

भार्या वनमाला नाम्नीं सुरूपतिं स्वान्नः पुंरं क्षिता , स शा-

लापतिस्तस्या वियोगेन विकला जाता यं कंचन पश्यति

तं वनमाला वनमालेति जहपति । एवं च कौतुकाक्षितर-

नैकैः लोकैः परिचूतः पुंरं भ्रमन् वनमालया समं कीदृशा

राज्ञा हृष्टस्तन्वासाभिरनुचिनं कृतम् , इति चिन्तयन्तौ

तौ दम्पती तदवगात् विद्युरगानेन मृतौ हरिवर्षक्षत्रे युग-

लिखनं समुत्पन्नौ , शालापतिश्च तौ मृतौ धृत्वा आः पा-

पिताः पापं लभन् , इति सावधानोऽभूत् । ततोऽसौ वैरा-

ग्यान्पल्लव्या व्यन्तराऽभूत् , विभङ्गहानेन च तौ हृष्टा

चिन्तितवान् , अहो ! इमौ मर्दुराणौ युगलसुखमनुभूय वयो

भविष्यन्तस्तत इमौ दुर्गतौ पातयामीति विचिन्त्य स्वशक्त्या

संक्षिप्तद्वौ तौ इहानीतवान् , आनीय च राज्यं दृष्ट्वा सप्त

व्यसनानि शिक्षितौ , ततस्तीं तथाभूतौ नरकं गतौ । अथ

तस्य वंशो हरिवंशः । कल्प० १ अधि० २ क्षण । आ० म० ।

हरिवंसकुलोत्पत्ति-हरिवंशकुलोत्पत्ति-स्त्री० । हरिवंशलक्षण-

स्य कुलस्यात्पत्तौ , स्था० १० ठा० ३ उ० । (अस्या व्याख्या

'अच्छ्र' शब्दे प्रथमभागे २०० पृष्ठे यता ।)

हरिवंसग-हरिवंशक-पुं० । हरिवंशजे मनुष्ये , स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

हरिवंसगंडिया-हरिवंशगण्डिका-स्त्री० । हरिवंशमात्रयक्रूर-
तार्थाधिकारानुगतायां वाक्यपञ्चमौ , स० ।

हरिवास-हरिवास-पुं० । जम्बूद्वीपस्य भरतापक्षया तृतीय अ-

वक्षेत्रे , स्वनामक्यां तदधिपतिदेवे च । स्था० १० ठा० ३ उ० ।

कहि खं भन्ते ! जम्बुद्वीपे दीवे हरिवासे णामं वामे
पणत्ते , गोयमा ! शिसहस्स वासहरपव्वयस्स दक्षिणेणं

महाहिमवन्तवामहरपञ्चयस्म उत्तरं पुरन्थिमलवणसमुद्-
स्म पञ्चत्थिमं पञ्चत्थिमलवणसमुद्स्म पुरन्थिमं एत्थ
मं जम्बुद्वीपे दीवे हरिवामे गामं वामे पणत्ते, एवं ० जाव
पञ्चत्थिमिन्नाए कोडीए पञ्चत्थिमिन्ने लवणसमुद् पुढे
अद्दु जोअणमहस्माई चत्तारि अ एगवीमं जोअणसए एगं
च एगूणवीमइभाणं जोअणस्म विक्खम्भेणं, तस्म बाहा
पुरन्थिमपञ्चत्थिमं तं तं जोअणमहस्माई तिप्पि अ
एगमंद्दु जोअणमए लवण एगूणवीमइभाणं जोअणस्म
अद्दुभाणं च आयामेणंति १ । तस्म जीवा उत्तरं पारिणप-
डीणायया दहा लवणसमुद् पुढा पुरन्थिमिन्नाए कोडीए पु-
रन्थिमिन्ने ० जाव लवणसमुद् पुढा तेवत्तरि जोअणमहस्माई
णव य एमुत्तरे जोअणमए सत्तरम य एगूणवीमइभाणं
जोअणस्म अद्दुभाणं च आयामेणं २ । तस्म धणुं दाहिणेणं
चउगसीई जोअणमहस्माई सालिम जायणाई चत्तारि
एगूणवीमइभाणं जोअणस्म पण्णिवेणं ३ । हरिवामस्म
मं भन्ते ! वासस्म केरिसए आगारभावपडोअरे पण्णते १,
गोअमा ! बहुममरमणिजे भूमिभाणं पण्णते ० जाव मणीहिं
तण्हि अ उवसांमि एव मणीणं तणाण य वसां गन्धो
फासो महे भाणिअव्वो । हरिवामे णं तत्थ तत्थ
देमे तहिं तहिं वद्वे सुद्धा सुद्धिअओ एवं जो सुममाए
अणुभावां सो चेव अपरिमसो वत्तव्वो ति । कहि णं भन्ते !
हरिवामं वामं विअडावई गामं वद्वेअद्दुपव्वए पण्णते १,
गोअमा ! हरीणं महाणईए पञ्चत्थिमं हरिकंताए महाणईए
पुरन्थिमं हरिवामस्म वामस्म बहुमज्झदेसभाणं एत्थ णं
विअडावई गामं वद्वेअद्दुपव्वए पण्णते , एवं जो चेव
महावइस्स विक्खंभुच्चत्तुव्वहपरिक्खेवमंठाणवसावामो सो
चेव विअडावइस्स वि भाणिअव्वो , णवरं अरुणो
देवां पउमावई ० जाव विअडावइवणाभाई अरुणे अ इत्थ-
देव महिद्धीए एवं ० जाव दाहिणेणं गयहाणी णेअव्वा,
मे केणट्टेणं भन्ते ! एवं वुच्चइ हरिवामे, वामे १,
गोअमा ! हरिवामे णं वामे मणुआ अरुणा
अरुणोभामा सैअरा णं संखदलमम्मिकामा हरिवामे अ
इत्थ देव महिद्धीए ० जाव पलिआवमट्ठिईए परिवसइ, मे
तण्हिणं गोअमा ! एवं वुच्चइ । (सू० ८२)

‘ कहि णं भन्ते ! जम्बुद्वीपे दीवे ’ इत्यादि, व्यक्र. नञ् अष्टौ
याजनसहस्राणि चत्वारि च याजनशतानि एकविंशत्यधि-
कानि एकैकोनविंशतितमं भागं याजनस्य विष्कम्भेन, म-
हाहिमयता द्विगुणावष्कम्भकत्वादाति । अधुनाऽभ्य बाहा-
दिवयमाह—‘ तस्म बाहा ’ इत्यादि, ‘ तस्म जीवा ’ इत्यादि,
‘ तस्म धणुं ’ इत्यादि, सूत्रत्रयमापि व्यक्रम् । अथास्य स्वरूपं
पिपूच्छपुराह—‘ हरिवास ’ इत्यादि, हरिवर्षस्य वर्षस्य अ-

गवन् ! कीदृश आकारभावप्रत्यवतारः प्रकृतः ? , गौतम !
बहुममरमणीया भूमिभाणः प्रकृतः, अत्रानिदेशवाक्यमाह—
यावन्मणिभिस्तुणैश्चापशोभितः, एवं मणीनां तुणानां च व-
र्णा गन्धः स्पर्श शब्दश्च भणितव्यः, पञ्चवर्णैदिकानुसार-
ण्यथा, अत्र जलाशयस्वरूपं निरूपयन्नाह—‘ हरिवास णं ’
मित्यादि, क्षेत्रस्य सरस्वत्वेन तत्र तत्र देशप्रदेशेषु सुद्रिका-
व्यां जलशया अस्मता एव सन्तीत्यर्थः, अत्रैकदशमहंगन
सर्वोऽपि वाप्यादिकलशयालङ्घको प्रकृतः, अत्र कालनिग-
यार्थमाह—‘ एव जो सुममाण ’ इत्यादि, पञ्चम-उक्तप्रकारेण
वर्णमानं तस्मिन् क्षेत्रे कः सुखमायाः अत्रसन्निष्ठाद्वितीया-
वकस्यानुभावः स एवार्परेशः-सम्पूर्णो व्यक्रयः, सुपमा—
प्रातःभागनामकार्वास्थ्यकालस्य तत्र सन्निष्ठात् । अथास्य
क्षेत्रस्य विभाजकगिरिमाह—‘ कहि णं ’ इत्यादि, प्रश्नसूत्रं
व्यक्रम्, उत्तरसूत्रं हरिता-हरिर्मलिलाया महानद्याः पश्चि-
माया हस्किन्नाया महानद्याः पूर्वस्यां हरिवर्षस्य वर्षस्य बहु-
मध्यदेशभागे अत्रान्तरे विकटापातिनामा वृत्तयैतावत्पर्यन्तः
प्रकृतः, अत्र निगमयल्लक्षणार्थमनिदेशसूत्रमाह—एवं विक-
टापातिवृत्तयैतावत्पर्यन्तं स्थितमात्रं य एव शब्दापातिना वि-
ष्कम्भोच्चोद्धरणपरिक्लृप्तसंस्थानानां वर्णव्याप्तो वर्णकप्रस्थ-
विस्तरः, चकारान्तप्रत्ययासादृत्यामिराजधान्यादिप्रवृत्तः,
विकटापातिप्रभाणं विकटापातिवर्णोभाणं च तेन विकटा-
पातीति नाम, अरुणश्चात्र देव आधिपत्यं परिपालयति तेन
तद्योगादपि तथा नाम प्रसिद्धम् । आह विसदृशनामकं देव-
द्विकटापातीति नाम कथमुपपद्यते ? उच्यते-अरुणा विकटा-
पातिपातिरिति तत्कल्पपुस्तकादिषु आख्यायने, सामानिका-
दीनामप्यनेनैव नाम्ना प्रसिद्धिरिति सामर्थ्याद्विकटापातीति ।
सुस्थितलवणादाधिपते गौतमाधिपतित्याद् गौतमवर्षे इव
सृष्टक्षेत्रविचारादिषु हरिवर्षे विकटापाती, हरिवर्षे गन्धा-
पातीत्युक्तं तत्त्वं तु कर्वालगाव्यम् । एवं यावद्वर्णव्याप्यां दिशि
भेगे राजधानी नैतव्या । अथ हरिवर्षनामार्थं पिपूच्छपुराह—
‘ मे केणट्टेणं ’ इत्यादि, प्रश्नसूत्रं सुगमम् । उत्तरसूत्रं हरिवर्षे
वर्षे कचन मनुजा अरुणा रक्तवर्णाः, अरुणं च चीनपिष्टा-
दिकम् आसन्नवस्तुति अरुणप्रकाशं न कुर्वन् अमास्वरत्वाद्
इमे च न तथा इत्याह—अरुणावभासा इति, कचन-
श्वेताः ण पूर्ववत्, शङ्खदलानि—शङ्खस्रग्दाले हि अति-
श्वेताः स्युस्तथा स्रग्दालाः—सदृशाः तेन तद्योगादपि
वर्षे क्षेत्रमुच्यते, काऽर्थः ?—हरिश्चन्द्रेन सूर्यश्चन्द्रश्च तत्र
कचनमनुष्याः सूर्य इवाकृता अरुणवभासाः, सूर्यश्चात्र
रक्तवर्णप्रस्तावाबुद्गच्छन् गृह्यते, कचन चन्द्र इव श्वेतः
इति, हरय इव हरयो हनुष्याः साध्यवसानलक्षणाऽभेद-
प्रतिपालः, ततस्तद्योगात् क्षेत्रं हरय इति व्यपदिश्यते,
हरयश्च तत्रैव च हरिवर्षे, यदा च मनुष्ययोगात् हरिश्चन्द्रः
क्षेत्रं वर्तते तदा स्वभावाद्बुद्ध्यन्तः प्रयुज्यते, यदाह
तत्त्वार्थमूलटीकाहृद् गन्धहस्ती—‘ हरयो विदेहाश्च पञ्चा-
लावितुल्या ’ इति, यादवा-हरिवर्षनामा अत्र देव आधि-
पत्यं परिपालयति तेन तद्योगादपि हरिवर्षम् । अ० ४ वृत्त० ।

द्वो हरिवामाई । १. स्था० २. ठा० ३. उ० ।

हरिवामकूट-हरिवाकूट-पुं० । जम्बुद्वीपे मन्दरस्य दक्षिणे

महाहिमवति वर्षधरपर्वते स्वनामक्याते कूटे , स्थानं ८
अ० ३ उ० । जम्बूद्वीपे हरिवर्षस्य क्षेत्रविशेषस्याधिष्ठातृत्वेन
स्थितकृते विषयवर्षधरपर्वतस्य स्वनामक्याते कूटे , स्थानं ६
अ० ३ उ० ।

हरिवासय-हरिवासक-पुं० । हरिवर्षे जातो हरिवर्षो वाऽस्य
वासः । हरिवर्षे उत्पद्ये , अनु० ।

हरिवाह-हरिवाहन-पुं० । नन्दीध्वरद्वीपस्य अपगार्धवि-
त्तरी द्वे , अ० ३ अति० ४ अधि० । द्वी० ।

हरिवैरुलियवस्त्राभ-हरिवैरुयवर्णाभ-न० । हरिः पिङ्गो वर्णो,
वैरुयं मणिविशेषस्तस्य वर्णो नीलो वैरुयवर्णस्ततो द्वन्द्व-
स्तद्भावाभावि यत्तद्विरुद्धैर्यवर्णाभम् । स्थानं १० अ० ३ उ० ।
नीलवैरुयवर्णाभे , अ० १६ अ० ६ उ० ।

हरिस-हृष-धा० । हर्षे , “वृषादीनामरिः” ॥ ८ । ४ । २३५ ॥ इति
। अतः ‘अरि’ इत्यमरः । हरिसह । हृषयि । अ० ४ पदम् ।

हृष-पुं० । हर्षणं हर्षः । आनु० । मनःप्रसादे . अ० १ अधि० ।
आ० म० । ज्ञा० । मनसः प्रीतिविशेष, विशेषः । कृदिगम्या-
भरणविशेष, श्री० । सन्तोषे, जीवा० २० अधि० । “हरिसवस-
विस्मयमिहवचः” हर्षवस्त्रं विस्मयीषु विस्मयकारिषु हृषं
यस्याः सा । अ० ६ अ० ३ उ० । कल्प० । रा० ।

हरिमपुर-हर्षपुर-पुं० । अजमेरनिकटवर्तिनि सुभ्यस्तलस-
म्बन्धिते स्वनामक्याते पुरे , कल्प० २ अधि० ४ पदम् ।

हरिसप्तश्लोकसप्त-हर्षप्रदेषापन्न-पुं० । हर्षप्रदेषाप्रदं हर्ष-
प्रदं नद्वयम् । राण्डेयसमाकुले, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

हरिमह-हरिसह-पुं० । आलम्बिकायां वीरजिनस्य प्रिय-
पृच्छके , आ० म० १ अ० । दक्षिणात्यानार्माप्रकुमाराणा-
मिन्द्रे , स्थानं २ अ० ३ उ० ।

हरिसहकूड-हरिसहकूट-न० । जम्बूद्वीपे वस्तुकापर्वते
स्वनामक्याते कूटे , स्थानं ६ अ० ३ उ० । उत्तरधेरिप्रतिवि-
शुक्लमरिन्दस्य माल्यवर्षधरकूटे, जं० ४ वत्स० ।

हरिसाहु-हरिसाधु-पुं० । आचाराङ्गसूत्रकृताङ्गयोष्टीकाकारक-
स्य शीलाङ्गाचार्यस्य टीकाकरणसहायकं साधौ , आचा० १
अ० ६ अ० ४ उ० ।

हरिसिह-हरिशिख-पुं० । उत्तरधेरिपतिविशुद्धमरिन्द्रे, स्थानं
४ अ० १ उ० ।

हरिसेण-हरिषेण-पुं० । काम्पल्यनगरे जाते दशमवक्त्रवर्ति-
नि , सी० २४ कल्प० । स० । प्रथ० । आच० । स्थानं ।

हरिसेणे रा राया चाउरंतकवद्दी देवगुणगउई वाससयाई
महास्या होत्या । (सू० ८६) स० ८६ सम० ।

हरिसेणे रा राया चाउरंतकवद्दी देवगुणगउई सत्ताखउ-
वाससयाई अगारमज्जे वसित्ता मुंडे भवितां १० जाव
वक्कव्वा । (सू० ६७४)

हरिसेणे दशमवक्त्रवर्ती वक्त्राणि सप्तवर्ति वर्षधरवक्त्राणि
शुद्धमध्युषितव्याणि चाधिकानि प्रवृज्यां पालितवान् । दशव-
र्षसहस्रत्वात्तदायुष्कस्येति । स० ६७ सम० । स्वनामक्याते
भूषमन्दपुत्रे, तान्वेशिते देशविशेषे च । कल्प० १ अधि०
७ पदम् ।

हरी-हरी-सी० । जम्बूद्वीपे पूर्वामितुषेन लवणसमुद्रे स्थित-
तल्लेखा स्वनामक्याताम् महानद्याम् , स्थानं ७ अ० ३ उ० ।

हरीतक-हरीतक-पुं० । काङ्गुदेशप्रसिद्धं कषायबहुलं प्र-
धाकलं, मन्त्रा० १ पदम् ।

हरीयई-हरीतकी-सी० । स्वनामक्याते वृक्षे , हरीतकीफलके
च । विशेषः । “ श्रीपेमे तुल्यगुडां सुमैधययुतां मेधावन-
ज्जम्बरं, तुल्यं शंकरया शरंमलया सुगन्धं । तुल्यारामं ।
विष्णुस्वा शिशिरे वस्त्रमममं कौट्रेय संयाजितं, पुंसां
प्राप्य हरीतकीमिव गदा नश्यन्तु ते शत्रवः ॥ १ ॥ ” सूत्र० १
ध्रु० ३ अ० ।

हरे-हरे-अव्य० । जपादिषु, “ हरे जपे न ” ॥ ४ । २ । २३५ ॥
“ हरे संभाषणं रतिकलहव्यञ्जकं हरे इति प्रयोगकल्पम् । हरे-हरे
गिलज्ज । सभाषणं-हरे पुरिसा । रतिकलहं-हरे बहुवचनम् ।
अ० ६ उ० २ पदम् ।

हरेडगाई-हरीतक्यादि-पुं० । पद्याप्रभृतौ, पञ्चम० १० विषय० ।

हरेणुका-हरेणुका-सी० । प्रियङ्गौ , उत्तर० ३ अ० ।

हल-हल-पुं० । लङ्गले, श्री० । प्रथ० । ज्ञा० । हलचरे वल-
वत्, नामैकदेशप्रद्वयम् — “ लङ्गले वलं लीला-वस्तुकावैक
कंपिता वसुधा । उच्छ्रान्ति समुद्रा, सहसा निपतन्ति ते हलं
नमथ ॥ १ ॥ ” प्रा० ४ पदम् । धेरिकराजस्य कुलजं पुत्र, अगु० ।
(स च वीरान्तिके प्रवृज्य वीरश वर्षाणि आभयं करिष्य-
त्य जयन्ते कल्पे उपलब्धे महर्षिवेदे संख्यलीलि आकुल-
रोपपात्तिकदशानां द्वितीये वर्गे वष्टुध्ययने सूचितम् ।)

हलकुहाल-हलकुहाल-पुं० । हलस्योपरितनं भागं, उच्छ्रान्तं
अ० १ । “ हलकुहालं लङ्गले स हलस्यो गल्लकडिजं च लङ्गले
अङ्गु ” उपा० २ अ० ।

हलदा-हरिद्रा-सी० । “ पयि पूर्विकी-प्रतिभुन्मृषिक-हरिद्रा-
विभीतकवत् ” ॥ ३ । १ । ४८ ॥ इति आदरितोऽकारादङ्गः
“ हरिद्रादौ लः ” ॥ ८ । १ । २५४ ॥ इति रस्य लः । हलदा ।
प्रा० । “ छायाहरिद्रयोः ” ॥ ८ । ३ । ३४॥ इति स्त्रियं ऊर्ध्वं ।
हलदी । हलदा । पीतवर्णे मूलभेदे, प्रा० ३ पदम् ।

हलधर-हलधर-पुं० । बलदेवे , प्रथ० २०६ आच० । ज्ञा० ।
प्रज्ञा० । जं० । रा० । आ० म० ।

हलधरकोसेज्ज-हलधरकौशेय-न० । बलदेववक्त्रे, श्री० । सू० ।

हलधरवसन-हलधरवसन-न० । हलधरो बलदेववक्त्रे व-
सनम् । बलदेववक्त्रे, नञ्च किल नीले भवति । सदैव तथा-
स्वभावात् हलधरस्य नीलवस्त्रपरिधानात् इति, नीलीप-
नायामिदं वर्ण्यते । प्रा० ।

हलन्त्य-देशी-बहुधाणि, दे० ना० ८ वर्ग ६१ गाथा ।

हलबोल-देशी-कलकले, दे० ना० ८ वर्ग ६४ गाथा ।

हला-हला-अन्त्य० । देशविशेषगौरवार्थं स्वर्यामन्त्रणवचने,
देश० ७ अ० ।

हले-हले-देशी०। सख्या आमन्त्रणे, “मामि-हला-हले सख्या
वा” ॥ ८ । २ । १६५ ॥ एते सख्या आमन्त्रणे वा प्रयोक्तव्याः ।
“पणवह माणस्स हला । हले ह्यासस्स” प्रा० । विशेषगौर-
वार्थं स्वर्यामन्त्रणे, देश० ७ अ० । (अत्रत्या व्याख्या ‘भामा’
शब्द पञ्चमभागे गता ।) त्रीन्द्रियजीवविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।

हलि-हली-स्त्री० । पक्षविशेष, ज० ३ वक्ष० ।

हलिम्-हालिक-पुं० । “वाऽव्ययान्तादावदानः” ॥ ८ ।
१ । ६७ ॥ इति आदेशकारस्य अट्टा । हलिम् । हालिम् ।
हलवाहकं, प्रा० १ पाद ।

हलिदपत्त-हरिद्रपत्र-न० । चतुरिन्द्रियजीवविशेषे, प्रज्ञा० १
पद । जी० ।

हलिदमच्छ-हरिद्रमत्स्य-पुं० । मत्स्यविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।
विपा० ।

हलिदमत्तिया-हरिद्रमृत्तिका-स्त्री० । ऋतुवायवृषभवीकाय-
विशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।

हलिदागुलिया-हरिद्रागुटिका-स्त्री० । हरिद्रासारनिर्वर्णिता-
या गुटिकायाम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

हलिदाभेय-हरिद्राभेद-पुं० । हरिद्राच्छेदे, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । रा० ।

हलिदुग-हरिद्रुक-पुं० । स्वनामक्याने नगरे । यत्र विहार-
क्रमेण स्वामी गतः । आ० चू० १ अ० ।

हलिमागर-हरिसागर-पुं० । मत्स्यविशेषे, जी० १ प्रति० ।
प्रज्ञा० ।

हलुम् लघुक-न० । “लघुकं ल-हो.” ॥ ८ । २ । १२२ ॥
इति लघुकशब्दे घञ् हन्व हन्त लहोऽर्थात्तया वा भवति ।
हलुम् । लहुम् । शीघ्रं, प्रा० २ पाद ।

हलूर-देशी-सत्त्वण, देना० ८ वर्ग ६२ गाथा ।

हल्ल-हल्ल-पुं० । चम्पायां कृष्णकगजघातरि श्रेणिकस्य
चञ्चलागर्भजे पुत्रे, भ० ७ श० ६ उ० ।

“हल्लविहल्लनामाणो कृष्णयस्म चिह्नणाद्वीर्यगजाया दो
भायरा अञ्जऽवि अस्थि । अङ्गुणा हास्म उपपत्ती भञ्ज-
इत्य सङ्को सेणियस्स भगवन्ते पइ निव्वलपत्तिस्स पसे-
सं करेइ । तस्मा सेङ्गयस्म जीवन्तो तस्मत्तिरेजिओ से-
णियस्स तुट्ठा सेतो अट्टारसवकं हारं देइ, दोक्खि यं बहु-
गालकं देइ । सेणियस्स सो हारो चञ्चलाणं दिस्सो पियं ति
काउं, बहुपुणं सुनंदाए अभयमंतिजणणीए । ताए रुट्ठाए
किं अदे अइकयं ति काऊण अट्ठाडिया भग्गा, तए

एगम्मि कुंडलजुयलं एगम्मि वयजुयलं तुट्ठाए गहियाणि ।
अभया अभयां सामिं पुच्छइ—’ को अपच्छिमां रायरिस’
ति । सामिणा उदायणो धागरिओ, अभयां परं बज्जमडडा
न पव्वयंति । ताहे अभयणं रज्जं दिज्जमाणं न इच्छियं ति
पच्छा सेणिओ वित्तइ ‘ कोणियस्स दिज्जिहि ’ ति हल्लस्स
इत्थी दिस्सो सयणगो विहल्लस्स ववइओ हारो, अभयणं
वि पव्वयंतेण सुनंदाए सोमजुयलं कुंडलजुयलं च हल्लवि-
हल्लणं दिज्जाणि । महया विहवेण अभयां नियजणणीस-
मंओ पव्वइओ । सेणियस्स चिह्णणाद्वीर्यगसमुभूया ति-
णि पुत्ता कृष्णिओ हल्लविहल्लाय ।” ति० १ धु० १ वर्ग
१ अ० । आ० क० । आच० । आ० म० । गोवालिकातुणस-
माकारं कीटविशेषे, भ० १५ श० । राजगृहं श्रेणिकरा-
ओ धारिण्यां जाते पुत्रे, (“ जयंते दोक्खि ” जयन्ते विमाने
उपपद्य सत्स्यतीत्यादि ‘ महासीहलेण ’ शब्दे षष्ठे भागे व्या-
ख्यातम् ।)

हल्लफलिम्-देशी-आकुलत्वं, दे० ना० ८ वर्ग ५६ गाथा ।

हल्लिम्-देशी-खलिते, दे० ना० ८ वर्ग ६२ गाथा ।

हल्लीस-देशी-रासे, दे० ना० ८ वर्ग ६१ गाथा ।

हल्लोहलिम्-हल्लोहलिका-स्त्री० । सरङ्गाम्, “हल्लो हलिम्
आहलोडी सरङ्गी कक्किडी” इत्येकार्थाः । कल्प० ३ अधि०
६ सण ।

हव-भू-धा० । सत्तायाम्, “ भुवर्ही-हुव-हवाः ” ॥ ८ । ४ ।
६० ॥ इति भुवो धातोर्हो हुव हवा इत्येन आदेशा वा । होइ ।
हान्ति । हुवइ । हुवन्ति । हवइ । हवन्ति । भवति । भव-
न्ति । प्रा० ४ पाद ।

हविम्-भूत्वा-अन्त्य० । उत्पद्यत्यर्थे, “ क्व इय-दूषौ ” ॥ ८
। ४ । २७१ ॥ शौरसेन्यां क्वाप्रत्ययस्य इय हुण इत्यादेशौ
वा भवतः । हविम् । होहुण । प्रा० । ज्ञप्ति, ‘ हविम् ’ अ-
क्षितम् । दे० ना० ८ वर्ग ६२ गाथा ।

हवै-हवै-अन्त्य० । हवै इत्यतपि निपातद्वयं हिशब्दार्थत्वा-
द्यस्माद्यर्थे, “ न हवै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति ”
इति श्रुतिः । विशेष० ।

हव्व-हव्व-न० । शीघ्रे, अनु० । रथा० । आचा० । का० ।
जी० । औ० । न० । भ० । विपा० । नि० ।

हव्ववाह-हव्ववाह-पुं० । अग्नौ, आचा० १ धु० ४ अ०
३ उ० ।

हस-हस-धा० । हासे, दन्तनिष्कासने, “ व्यञ्जनाददन्ते ” ॥ ८
। ४ । २३६ ॥ इति अल्पेऽकारः । हसइ । प्रा० । “ हसंशुञ्जः ”
॥ ८ । ४ । १६६ ॥ इति हसंशुञ्जादेशः । गुजइ । हसति ।
प्रा० । “ वर्त्तमाना—पञ्चमी—शतपु वा ” ॥ ८ । ३ ।
१५८ ॥ इति अकारस्थाने एकारो वा । हसेइ । हसइ ।
प्रा० ३ पाद ।

हसंत-हसत्-वि० । परिहासं कुर्वति, भ० १३ श० ६ उ० । “ इत्तः

सेधा आ वा ॥ ३२॥ इति जशसोश्च स्थाने आकारो
वा । एसा हसंतीआ । प्रा० ३ पाद ।

हमण-हसन-न० । हासे, स्था० ४ डा० १ उ० । पञ्चा० ।
नि० ५० ।

जे भिक्खु मुहं विष्फालिय विष्फालिय हसइ हसंतं वा
साइजइ ॥ २६ ॥

मुखं वक्त्रं वयणं च एगदं, विष्फालेति विहाडेति अतीव
फालेति विष्फालेति । वियभमाणो इव विविधैः प्रकारैः काले
ति विष्फालेति । विणाइ (डि) कारवत् । धीप्सा पुनः पुनः
मोहनीयोदयो हास्यं, तस्मै च उच्चिहा उपपत्ती ।

गाथा-

पासिता भासिता, सौतुं सरित्ता वा वि जे भिक्खु ।

विष्फालेत्ताण मुहं, सुवियार कहकहं हमती ॥ २५६ ॥

असंबुडादि पासिता वा अतिविक्कालिय भासिता, एमो-
काराज्जुत्तीए कागसरडादि अक्खालमं सुणत्ता, पुव्वग्य-
पुव्वकीलियाति सर्गज्ज मोहमुदीरकं अण्णस्स वा हासु-
प्पायगं सविकारे महंतेण वा उक्कलियासइण कहकह
भण्णति, जो एव हसति ।

गाथा-

सो आणा अणत्तत्थं, मिच्छत्तविराहणं तहा दुविधा ।

पावति जम्हा तणं, सवियारकहकहं हस ॥ २५७ ॥

को दोसो !

गाथा-

पुव्वामयप्पकोवो, अहो व घमणी गलस्स गहणं वा ।

अमंबुडणं भवज्जा, तावममरणेण दिट्ठतो ॥ २५८ ॥

पुव्वामयां सुलानिगंगो सो उवसंतो एकांशं गच्छति ।
कण्ठस्स अहो महंती गलसरणी मता भवति, ता चंपज्ज
मुहस्स वा असंबुडणं भवज्ज, जहा सेट्ठस्स मुहं विष्फाडि-
य हसमाणस्स तारिमं चय वज्ज, ताह वेज्जण आयपिड
तावित्ता मुहस्स होरंतं, संबुडं जातं, किंचान्यत् पंचसता
तावसा ए मांयए भक्खति । तत्थ एगेण अडेसकाल दादिया
मोडिया, सव्वे पडसिता गललग्गेहि मांयगेहि सव्वे मता ।

गाथा-

आसंकवेरजणं, परपरिभवकारणं च हामं तु ।

संपातिमाण य वहां, हसयंत मयगदिट्ठतो ॥ २५९ ॥

परस्स आसंका अहं अण्ण हासतो सि । किंच
अहमणेण हसितां लि वेरसंभयो भयति । हसंतेहि परप-
रिभवा कतो भवति, संपातिमादि मुहं, पविसेति
मयगदिट्ठतो य भणियव्वो । राया सइ देवीए उल्लावणं चि-
ट्ठति, देवी भणति-रायं ! मतं माणुसं ति हसति । राया स-
सेभंते कहं कथं वा ? साधुं वरिसति, राया भणति कहं मतो
सि, देवी भणति-इह भंयं सव्वसुहवज्जितत्वात् मृतो मृतवत् ।

गाथा-

वितियपदमणप्पज्जे, उप्पात विकोविते य अप्पज्जे ।

जाणंते वावि पुणो, सागारितमाइकज्जेसु ॥ २६० ॥

सागारियमाति कज्जेसु सागारियं मेहुं कां वि पाडिबुड-

वसहीए सेधति ताहं हसिउज्जति जण्णानोऽयमिति लज्जिया-
ण मोहोणासति । अहवा मा अपरिणया इत्थिगाए सइ सु
णेतुं ति हसिउज्जति । आदिमहातो कारणे जागरातिसु । नि०
चू० ४ उ० ।

हसणिज्ज-हमनीय-त्रि० । हसितुं योग्यं, आचा० १ धु० २
अ० १ उ० ।

हसमाणी-हमन्ती-स्त्री० । “अजानेः पुंसः” ॥ ३२॥ इति
स्त्रियां वर्तमानात् पुञ्जिङ्गात् ङीर्वा । हसमाणी । हसमाणा ।
हासं कुर्वत्याम्, प्रा० ३ पाद ।

हमहंसऊण-जाज्वलित्वा-अव्य० । भृशमुदीपितो भूत्वेत्यर्थे,
चू० ३ उ० ।

हसाविअ-हामित-पुं० । “लुगावी कृ-भाव-कर्मसु”
॥ ८ । ३ । १५२ ॥ इति णे स्थाने लुगाव इत्यादेशौ भवतः ।
हासिअं । हसाविअ । हासं प्रापेत्, प्रा० ३ पाद ।

हसिअ-हमित-त्रि० । “कृ” ॥ ८ । ३ । १५६ ॥ क्रे परतोऽन
इत्त्वम् । हासिअं । हासकारिते, प्रा० ३-पाद ।

हसिऊण-हसित्वा-अव्य० । “एष कथा-लुम्-तव्य-
भावप्यसु” ॥ ८ । ३ । १५७ ॥ इति अत एकारः इकारश्च । हस-
ऊणं । हासिऊण । हासं कुर्वेत्यर्थे, प्रा० ३ पाद ।

हसिजंत-हास्यमान-त्रि० । “ईअ इज्जौ कयस्य” ॥ ३१६० ॥
इति कयस्य स्थाने ईअ इज्ज इत्यन्तायादेशौ । हसिजंतो । ह-
सिजंता । हासविषयक्रियमाणे, प्रा० ३ पाद ।

हमितून-हमित्वा-अव्य० । “कयस्सूनः” ॥ ८ । ४ । ३१२ ॥
इति पेशाच्यां क्वाप्रत्ययस्य स्थाने तून इत्यादेशः । हसितून ।
हासं कुर्वेत्यर्थे प्रा० ४ पाद ।

हसिय-हमित-न० । वक्रोक्तिगर्भे हसनं, प्रथ० १६६ द्वार ।
दश० । ईषत् हासे, प्रश्न० ४ संव० द्वार । औ० । कपोलवि-
काशिनि प्रमसंदिशिनि च हसने, जं० २ वल० । जी० । हसितं
यत् कपोलविकाशमात्रसूचितं नन्वदृष्टहासादि । रा० ।
उद्बुजे, विश० ।

हसिर-हमिन्-त्रि० । “शीलाद्यर्थेभ्यः” ॥ ८ । २ । १४५ ॥
इति शीलार्थप्रत्ययस्येरादेशः । हसनशीले, प्रा० २ पाद ।

हसिरिआ-देशी-हास्ये, दे० ना० ८ वर्गे ६२ गाथा ।

हस्स-हस्व-त्रि० । यामनकादौ, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । आचा० ।
को० । प्रश्न० ।

हस्य-न० । हसनं, भ० १ श० ६ उ० । प्रश्न० ।

घर्ष-पुं० । घर्षणे, प्रश्ना० २ पाद ।

हस-ध० । हसने, “गमादीनां द्वित्वम्” ॥ ८ । ४ । २४६ ॥ इ-
ति सकारस्य द्वित्वम् । हस्सइ । हसति, । प्रा० ४ पाद ।

हहा-हहा-अव्य० । खेदे, स्था० ।

हा-हा-अव्य० । महत्खेदे, उत्त० २१ अ० । तं० ।

हाउं-हापयित्वा-अव्य० । वञ्चयित्वेत्यर्थे, चू० ३ उ० ।

हासल-हासल-न० । अर्धचन्द्राकृतिगताभरणं, अनु० ।

हाडहड-देशी-न० । तत्काले, व्य० ५ उ० ।

हाडहडा-देशी-स्त्री० । यल्लुगुरुमासादिकमपचस्नत्सद्य
एव यस्यां वीयन्ते सा हाडहडा । आरोपणाभेदे, स्था० ५ डा०
२ उ० । नि० चू० । व्य० । (अत्रत्या सर्वा वक्रव्यता 'आरो-
पणा' शब्दे द्वितीयभागे ३६ पृष्ठ गता ।)

हाणि-हानि-स्त्री० । धनधान्यादिविषयायां क्षती, पञ्चा०
३ विव० । (जीवाः किं वर्ज्यन्ते हीयन्ते वा इति 'चिह्नि' शब्दे
पष्ठ भागे उक्तम् ।) अधविधाने, तस्य चतुर्विधा हानिरुक्ता ।
आ० म० १ अ० । अ० चू० ।

हाणोपाय-हानोपाय-पुं० । त्यागसामग्र्याम्, डा० २४ डा० ।

हायण-हायन-पुं० । न० । बर्हे, ध० २ अधि० । संवत्सरे, डा०
१ अ० १ अ० ।

हायणी-हापनी-स्त्री० । हापयति पुरुषमिन्द्रियेष्विति, इन्द्रि-
याणि मनाश्च स्वार्थग्रहणाय पट्टनि करोतीति हापनी ।
स्त्रियाम्, स्था० १० डा० ३ उ० । दशाविंशति, तं० ।

छट्टी उ हायणी नामा, ज नरो दममस्मिन् ।

विरज्जई उ कोसिं, ईदिणसु य हायई ॥ ६ ॥

पृष्ठा हापनी नाम्नी दशा वर्जने, यां हापनीं दशां नर आ-
श्रितः 'विरज्जई' ति प्रवाहेण विरज्जो भवति । केचनः ?
कोमप्यः, कोमप्यः इति कोमः—कम्प्याभिस्तान्स्नेह्यः
इन्द्रियेषु-अवलम्बणेषु जिज्ञासुर्नलक्षणेषु वीयन्ते—हानि
गच्छतीत्यर्थः । तं० ।

हार-हार-पुं० । अष्टादशसन्धिके, रा० । जं० । कल्प० । जी० ।

डा० । आभरणविशेषे, जी० ३ अति० ४ अधि० । डा० ।

"सेविषस्व किर रत्नो जायति यं रजस्व नोहं नायति यं
दर्शयस्व हारस्व । (आव०) हारस्व का उपपत्ति—कांसे-
वीए शगरीए धिजाइणी गुण्यणी एइ भणइ—घयमोह विद-
वेहि, कं मग्गामि?, भणइ—रायाणं पुण्फेहि आलगाइ,
न य वारिजाइमी । सो य आलगिआ पुण्फकलावीहि, एवं
कालो वरुइ, पज्जोआ य कांसेवि आगच्छइ, सो य स-
याणीओ तस्स भणए जउगाए दाहिणं कूलं उडुविआ उत्त-
रकूलं एइ । सो य पज्जोओ न तरइ जउणं उत्तरिउं, कांसे-
वीए दक्खिणवासं लघावारं निर्वसिस्स विट्ठइ । ता वेइ—ज
य तस्स तणहारिगई तेसि वायस्सिआ गहिआ कअना-
सादि छिइइ । सयाणि य मणुस्सा एवं परिखीणा । एगाए द-
नीए पालाओ । तं न तेण पुण्फपुडियागणण दिट्ठं, रत्नो य
निवइयं, राया तुट्ठा भणइ—किं वमि?, मणति—कंमणि
पुच्छामि, पुच्छता भणइ—अग्गासंय कुरु मग्गाहि ति, एवं
सो जेमइ दिवसे दिवसे दीगारं इइ दां कखणं, एवं ते कुमारा-
मग्गा ज्जिंति—एस रत्नो अग्गासंयओ दागमागिगहीओ
कीरउ ति ते दीगारा वेति । अग्गादाणिओ जाओ, पुत्ता वि
स्व जाया, सो तं बहूयं जेमयस्व, न तीरइ । तांह द-
क्खिणालोभेण वमउ वमउ जिमिओ, पच्छा से काओ
जाओ, अभिग्रस्तस्तेन, तांह कुमाराकख्या भवति—पुत्त !
विमज्जइ, तांहे से पुत्ता जेमई, नाण वि तंहव, सेतनी का-

लंतेरु विज्जा लज्जिउत्तरज्ज । पच्छिमे से मिलओ कखे ।
ताओ वि से सुयहाओ न तहा वट्ठिउत्तरज्जओ, पुत्तवि ना-
डापति । तेषु विमिरे—अयाणि मम वस्सेव वट्ठिउत्तरि मम
वव नाडार्यति, तहा करेमि अहेयाणि वि वसणं पाविति ।
अज्जा तेण पुत्ता सहाविम, भणइ—पुत्ता! किं मम जीवणं?,
अग्ग कुत्तपरंपरागओ पसुवडो तं करेमि, तो अणसणं का-
हामि । तेहि से काज्जगओ छुगलओ दिण्णे सो तेण अणगं
उज्जिहावइ, उज्जोत्तरिओ य खयावइ, जाइ नावे सुमहिओ
एव कोडणं ति तांह लेमाणि उण्णाडेइ कुसि नि एत्ति । तांह
मारेण अणइ—तुमेहि केव एस खयवयां, तेहि खय्यां,
कोडणं गहिवाणि । सो वि उट्ठस्स मग्ग, वगए अउवीए
पव्वयद्रीए याणाविहारं इक्कस्सणं तयापत्तफलाणि पडं-
त्तस्स निफला व वट्ठिवा । सो साएण उण्हण कखो जाओ
तं निव्वसं पियइ, तणं पाट्ठं भिण्णं, सेहिइए, सज्जा जाओ ।
आगओ सगिहं, जणो भणइ किह ते नट्ठं भणइ—दंवाह
मं नासियं, ताणि पेक्खइ—सइसडिंताणि, किह तो तुमे वि
मम खिंसइ?, तांहे ताणि भणंति—किं तुमे पायियाणि?,
भणइ—वाडं ति, सो जणं खिसिओ, तांहे नट्ठो गओ
रायगिहं दीरवालिणं समं दारे वसइ, तथ वारजक्खणीए
सो मरओ भुजइ, अणया बड्ठ उडेरया खइया, सामिस्स
समोसरणं । सो वारजक्खिओ तं उडेता भगवओ वंदओ एइ ।
सो बरि न कुंइ, मिसाइओ मग्गी वावीए मंडुका जाओ ।
वुट्ठमई सभणइ उज्जिहावावीए वट्ठाओ सखिणंओ,
साणिओ य नीति, तथंगण वारवालिओ किसेरुअ अक्कता
मओ देवा जाओ, सज्जा सेलियं पसेइ । सो समोसरणे
सेलियस्स मूलं काटियक्खेणं निविट्ठो ते विट्ठिओ कोडिता
सिक्खइ । तथ समिआ खियं भणइ—मर, सेलियं जीव,
अभयं जीव वा मर वा कालसोरियं मा मर मा जीव ।
साणिओ कुविओ भट्टारओ मर भणिओ, मणुस्सा स-
णिणया, उट्ठए समोसरणं पलोइओ, न तीरइ णाउं देवा नि-
गओ वरं, विइयद्विसे पए आगओ, पुच्छइ—सो का नि?,
तज्जो सेहुगवसेतं सामी कइइ, जाव दंवा जाओ । ता तु-
मेहि छीए कि एवं भणइ?, भगवं ममं भणइ—किं
सेसारे अक्खइ निव्वाणं गच्छसि, तुमं पुण जाव जीवसि
ताव सुहं, मओ नयं जमहिस्स ति । अभवो इहवि वेइ-
वग्गापुण्याए पुण्णे सज्जज्जइ मओ देवसोणं जाइति ।
कालो जइ जीवइ दिवसे दिवसे पंच महिंसयाइ वावाएइ
मओ नए गच्छइ । राया भणइ—अई तुमेहि नांहि
कांस नयं जामि? केण उवापेण वा न गच्छज्जा?,
सामी भणइ—जइ कावलं माइणी भिक्खं दायंसि काल-
सारयं म्हाणं मीएसि तो न गच्छसि नयं । वीमंभियाणि
सव्वप्पगारं नेच्छति, सो य किर अभवसिद्धिओ कां-
लो, धिजाइयाणि या कविला न पडिअइ जिणवयं ।
सेलिण धिजाइणी भणिया सामेण—साइ वंइहि, सा
नेच्छइ । मांमि ते, तहा वि नेच्छइ । कालो वि नेच्छइ ति,
भणइ—मम गुणं, पत्तिओ जणो सुहिओ नगरं च । एथ
को दोसो?, तस्स कुसो पालो नामं सो अभएण उवसीमि-
ओ, कालो मज्जिउत्तरज्ज । तस्स पंचमहिंसगलं वदंति से
उणं अहेयनयं उणं । अणया मज्जिउत्तरज्ज पंच

पुत्तण से पलावियाणि, तेषां विभगेण दिट्ठाणि मारिपाणि य सोलस य गंगायांका पाउम्भुया, विचरीया इदियत्था जा-या, जं दुग्गं नं सुग्गं मग्गइ । पुत्तण य से अभयस्स कहि-यं, तांहे चंदणिउयगं दिज्जइ । भग्गइ—अहो मिदु विट्ठण आ-लिणइ पुमंखे आहारो, एव किमिउण मग्गो, अहं सत्तमं गग्गो । तांहे सयणण पुत्तां से ठविज्जइ सो नेच्छइ, मा नग्गं जाइस्सामि ति सो नेच्छइ । तांहे भग्गंति—अग्गे विगिचिस्सा-मो तुमं नवरं एक्कं मारोह सेसण सव्वं परियणो मारोहति । इत्थाए महिस्सग्गो विइण कुहाडो य रत्तचदणं रत्तकणवीरि-दिं, दोवि डंडीया मा तेषां कुहाडण अण्णा हग्गो पडिओ धिलवइ, सयणं भग्गइ—एयं दुक्खं अवणेह, भग्गंति—न तीरेति । तां कहं भग्गइ—अग्गे विगिचामा ति ?, एयं पमंण भग्गंति, तेषां देवणं सेणियस्स तुट्ठण अट्ठारसवको हारो दि-रणो, दोविण य अक्खलियवट्ठा दिग्गो । सो हारो चेल्लणाए विणो पिय ति काउ, वट्ठा नंदाए । ताए रुट्ठाए किमहं चड-रुव ति काउण अनिराक्खया खंभ आवाहया भग्गो, तत्थ एगम्मि कुडलजुयलं, एगम्मि देवदुल्लजुयलं, तुट्ठाए अहियाणि । एवं हारस्स उपपत्ती । ” आवा० ४ अ० । ‘हारोत्थयसुकयरइयवत्थं’ हारेण अवस्तुतम्—आच्छादितम् । अन एव सुष्ठु कृतं रतिकं दृष्टीनां प्रमोददाय एवंप्रियं वक्षो हृदयं यस्य स तथा । कल्प० १ अधि० ३ क्षण । हरणं हारः । हतौ, व्य० १ उ० । स्वनामख्यातं द्वीप, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । सू० प्र० ।

हारजम्भयण-हाराधयन-न० । गृद्धिदशानां नयमाध्ययने, स्था० १ ठा० ३ उ० ।

हाराणिगर-हारनिकर-पुं० । पुञ्जीकृतमुक्ताहारः, कल्प० १ अधि० २ क्षण ।

हारपुडपाय-हारपुटपात्र-न० । लोहपात्रे, आवा० २ भु० १ चू० ६ अ० १ उ० ।

हारभद्र-हारभद्र-पुं० । हारद्वीपे स्वनामख्यातं देवे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

हारमहाभद्र-हारमहाभद्र-पुं० । हारद्वीपे स्वनामख्यातं देवे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

हारमहावर-हारमहावर-पुं० । हारसमुद्रे स्वनामख्यातं देवे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

हारव-नश-धा० । अदर्शने, “ नशेयिउड—नामच-हारव-विष्णुमाल-पलावाः ” ॥ ८ । ४ । ३१ ॥ इति नशधातोर्हार-वाऽऽदेशः । हारवइ । नश्यति । प्रा० ४ पाद ।

हारवर-हारवर-पुं० । स्वनामख्यातं द्वीपे, समुद्रे च । चं० प्र० २० पाहु० । जी० । सू० प्र० । हारवरद्वीपे स्वनामख्यातं देवे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

हारवरोभास-हारवरावभाम-पुं० । स्वनामख्यातं द्वीपे, समुद्रे च हारवरावभासे स्वनामख्यातं देवे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

हारवरोभाममहाभद्र-हारवरावभाममहाभद्र-पुं० । हारवराव-भाससमुद्रे स्वनामख्यातं देवे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

हारविराड्य-हारविराजित-त्रि० । मौक्तिकादिमालया शोभ- ३०१

मानं, कल्प० १ अधि० २ क्षण । स्था० । ‘हारविराड्यवच्छे’ हारेण विराजमानं ‘नच्छति’ हृदयं यस्य । कल्प० १ अधि० १ क्षण । हारैर्विराजितं वक्षो येषां तं हारविराजितवक्षसः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । “ हारविराड्यवच्छे ” हारेण विराजमानेन रचितं शोभितं वक्षो यस्य स हारविराजमान-रचितवक्षः । रा० । औ० ।

हारि-हारिन्-त्रि० । मनआह्लादकारिणि, आवा० १ भु० ६ अ० २ उ० ।

हारिभद्र-हारिभद्र-पुं० । हरिभद्रस्येवं हारिभद्रम् । हरिभद्र-सूरः सम्बन्धनि, पा० १६ विव० ।

हारि(री)य-हारीत-पुं० । कौत्सगोत्रविशेषप्रवर्त्तके स्वनाम-ख्याते ऋषौ, स्था० ७ ठा० ३ उ० । नं० । हारिगोऽचलभ्राता । आ० म० १ अ० । गोत्रभेद, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

हारि(री)या-हारीता-स्त्री० । श्रीगुप्ताभिर्गतस्य चारणगणस्य प्रथमशाखायाम्, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

हारि(री)यायण-हारीतायन-पुं० । हारीतविंगोत्रापत्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

हारीम-हारीश-पुं० । म्लेच्छवंशभेद, तत्र जातेऽनार्यमनु-ष्य च । प्रका० १७ पद २ उ० ।

हारोत्थय-हारावस्तुत-त्रि० । हारेणऽऽच्छादिते, कल्प० १ अधि० ३ क्षण । “ हारोत्थयसुकयरइयवच्छा ” हाराव-स्तुतन-हारावच्छादनेन सुष्ठु कृतरतिक वक्ष-उरो यस्याः । आ० । भ० । हारेणावरतुतमाच्छादितं तेनैव सुष्ठु कृतं रतिकं च वक्ष-उरो यस्याः । नं० ।

हारोद-हारोद-पुं० । हारद्वीपस्याभितः समुद्र, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

हाल-हाल-पुं० । ‘ पणिहि ’ शब्द पञ्चमभागे उदाहृते सृगु-कच्छुराज, आ० क० ४ अ० ।

हाला-देशी-कस्मिँश्चदेशे पुरुषाद्यामन्त्रणे, आ० १ भु० ६ अ० ।

हालाहल-हालाहल-पुं० । धावस्त्यां नगर्यामाजीविकोपास-के स्वनामख्यातं कुम्भकारे, भ० १५ श० । श्रीन्द्रियजीववि-शेष, प्रका० १ पद । स्थावरगवभेदे, ग० २ अधि० ।

हालिज-हारीत-न० । स्थाविरात् श्रीगुप्ताभिर्गतस्य चारण-गणस्य तृतीय कुले, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

हालिइ-हारिद्र-त्रि० । हरिद्रावर्णे पीते, कर्म० १ कर्म० । सू० प्र० । रा० । जी० ।

एगे हालिइ । स्था० १ ठा ।

हालिङ्गाम-हारिद्रनामन्-न० । यदुदयात् जन्तुशरीरं हा-रिन्द्र-पीतं हारिद्रादिवद्भवति तद् हारिद्रनाम । वर्णनाम-भेद, कर्म० १ कर्म० ।

हालिङ-हालिकाण्ड-न० । गृहकालिकायाः ब्राह्मण्या वा अण्ड, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण ।

हालिय-हालिक-पुं० । हलेन व्यवहरतीति हालिकः । अ-नु० । लाङ्गलिके, आ० १ भु० १ अ० ।

हालिया-हालिका-स्त्री० । गृहकालिकायाम्, ब्राह्मण्यां च ।
कल्प० ३ अधि० ६ लृण ।

हाव-हाव-पुं० । मूर्त्वाचकारलक्षणं स्त्रीणां चेष्टाविशेषे, हा०
१ ध्रु० १ अ० । रा० ।

हास-हास-पुं० । हसनं हासः । हास्यमोहनीयकर्मोदयनो विवृ-
तवर्णैर्विधीयमानं, दश० १ तस्य । ह्रीभयादिनिमित्तं च-
नाविमेष, आचा० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० । मोहोदयजनितवि-
कारे, स्था० ३ डा० १ उ० । स्त्रीभिः सह
हसितं, नि० चू० १ उ० । हासाद्भवन्ति, हास-
सम्भूतत्वाद्वा हासाः । हासजेषुपसर्गेषु, स्था० ४ डा० ४ उ० ।
वाक्लिप्तत्वात् महाकन्दव्यस्तगणामिन्द्रे, स्था० २ डा० ३ उ० ।
हास्य-न० । हास्यतेऽनेनेति हासस्तद्भावा हास्यम् । हास्य-
मोहनीये कर्माणि, दश० १ अ० । हसनं, न० २ अधि० ।
यसु सनिमित्तमनिमित्तं वा हसति तदास्यम् । वृ० १ उ० ३
प्रक० । उत्त० । आचा० । प्रव० । विकृतासम्बद्धपरवचन-
वेषांकाकारादिहास्याहप्रभवे मनःप्रकर्षाद्वेष्टात्मके रस-
भेदे, अनु० ।

हास्यरसं हेतुलक्षणाभ्यामाह—

रुचययवसभामा, विवरीश्विलंबसामुप्ययणो ।

हासो मण्यपहासो, वगामलिगो रसो होइ ॥ १४ ॥

हासो रसो जहा—

पासुत्तमसीमंडिअ, पडिबुद्धं देवरं पलोअंती ।

ही जह थणभरकंपण-पणमिअमज्झा हसइ समा ॥ १५ ॥

कपययवसभामाणां हास्योत्पादमात्रं वैवरीत्येन या विड-
म्यना—निर्वर्तना तत्समुत्पन्ना हासो रसो भवतीति
संशयः, तत्र पुरुषादर्थोपिहादिरूपकरणं रूपवैपरीत्यं तस्मा-
देवृद्वादिभावापादनं व्योर्वपरीत्यं, राजपुत्रादर्थगिणादि-
धनधारणं व्योर्वपरीत्यं, गुजरादस्तु मध्यंश्चादिभावाभिधा-
नं भावावैपरीत्यम् । स च कथंभूतः?, स्यादित्याह 'मण्यपहा-
सो'ति मनःप्रहर्षकारी प्रकाशा नेत्रवक्त्रादिविकाशस्वरूपो
लिङ्गं यस्य स तथा, अथवा-प्रकाशानि-प्रकटनियुद्धप्रक-
शनाऽष्टदृहास्वादीनि लिङ्गानि यस्येति स तथेति ॥ १४ ॥ 'पासु-
त्तमसी'त्यादि निदर्शनगाथा इह कदाचिद्वृत्त्या प्रसुप्ता
निजदेवश्च मयीमगडनेन मगिडत', तं प्रबुद्धं च सा हस-
ति । तां च हसन्तामुपलभ्य कश्चित्प्राश्नवर्तिन कश्चिदामन्त्र्य
माह-हीनि कन्दर्पानि शयद्योतक वज्रः, पश्यत भो इवामा
स्त्री यथा हसतीति सम्बन्धः, किं कुर्वती?-देवरं पलोअय-
न्ती । कथं भूतम्? 'पासुत्तं'त्यादि लिङ्गप्रकटादियदत्र कर्मधा-
रयः-पूर्वं प्रसुप्तश्च असी ततो मयीमगिडतश्चासौ ततोऽपि
प्रबुद्धश्च स तथा तं, कथंभूता? स्मनभक्त्यपेनेन प्रणनं म-
ध्यं वस्थाः सा तथेति । अनु० । प्रहसिकाभिधाने रसविशे-
षे, प्रश्न० ५ सव १ द्वार । "हासं खट्वं कन्दर्पाणां वा क-
कारेणैव उच्यते" महा० १ अ० । हास्यं न साधनव्यभिचारे
सत्यवचनस्य पञ्चमा भावना । प्रश्न० २ सव ० द्वार ।
(सा च 'मुसावायवरमण' खट्वं पष्ठ भागे द्रष्टव्या ।)
व्यन्तरभेदे, स्था० २ डा० ३ उ० । आचा० ।

हासंभावा-हासध्यान-न० । हासा-हास्यं तस्य ध्यानं च-
एकद्राचार्यशिष्यस्यैव मित्रमहितस्य यक्षबाहुकुमारं प्रति
सुन्दरमृषाऽस्य च वा । दुर्ध्यानभेदे, आनु० ।

हासकर्म-हास्यकर्म-न० । यदुदयेन सनिमित्तमनिमित्तं वा
हसति तत्कर्म हास्यम् । मोहनीयकर्मभेदे, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

हासकर-हास्यकर-पुं० । हास्योपजीवितेषु, भ० ६ श० ३३
उ० । औ० । जं० । हास्यं च विचित्रवेषवचनेः स्वस्य परेषां
हसनं भावउत्तरपरिहृद्रास्यवर्णं चान्ति तत्करः । ध० ३ अधि० ।
वेषरचनादिना स्वपरहासात्पादकं, स्था० ४ डा० ४ उ० ।

अथ हासकरमाह—

वेमवयणेहि हासं, जणयंतो अप्पणो परेमि च ।

अह हासणो ति भवइ, घयसो व्व छले नियच्छंतो ॥ १७ ॥

'घयसो व्व' भातइ इव परेषां छिद्राणि निरूपयन्मात्राविष-
याणि नियच्छन् निरन्तरमन्वेयन् तादृशैरव वेषवचनैर्विच-
ित्रैरात्मनः परेषां च प्रेक्षकाणां हास्यं जनयन् उत्पादयन्, अथै-
व हासतो हास्यकर इति भण्यते । वृ० १ उ० २ प्रक० । पं० व० ।

हासकुहय-हास्यकुहक-पुं० । हास्यकारिकुहके, 'आयि हासं
कुहराजे स भिक्खू' दश० १० अ० ।

हाससिस्मिय-हासनिश्चित-न० । सुप्रभेदे, यथा कन्दर्पि-
काणां कस्मिंश्चित्संबन्धनि गृहीते पृष्ठानां न हृष्टमित्यादि ।
स्था० १० डा० ३ उ० ।

हासबोलबहुल-हासबोलबहुल-पुं० । हासबोली च बहुला-
वतिप्रभूता येषां ते हासबोलबहुताः । हास्यकलकलप्रचुरेषु,
जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

हासमोहणिक-हास्यमोहनीय-न० । मोहनीयकर्मभेदे, यदु-
दयवशात्मानांमत्तमनिमित्तं वा हसति म्मयते वा तद् हास-
मोहनीयम् । पं० सं० ३ द्वार । कर्म० ।

हासयिता-हासयितृ-त्रि० । परिहासकारिणि, प्रश्न० ६
आश्च० द्वार ।

हासण-हासन-पुं० । हास्यकरे, वं० व० ५ द्वार ।

हासरइ-हास्यरति-पुं० । औत्तराहाणां महाकन्दव्यस्तगण-
मिन्द्रे, स्था० २ डा० ३ उ० । हास्यरतियुगले, 'हासरइकुच्छा-
भयभेदा' हास्यं च रतिश्च कुत्सा च भयं च हास्य-
रतिकुत्साभ्यानि तेषां भयो व्यवच्छेदो हास्यरतिकुत्सा-
भयभेदः । कर्म० ४ कर्म० ।

हामा-हामा-स्त्री० । उत्तररुक्मकपर्वतवास्तव्यायां विक्रुमा-
र्याम्, आ० खू० १ अ० । जं० । आ० क० ।

हामाइल्लक-हास्यादिपू-न० । हास्यरत्यरतिशोकमयजुगुप्सा-
रूपं हास्योपलक्षितं षट्, कर्म० ६ कर्म० । पं० सं० ।

हासाविअ-हासित-न० । हसति णिच् ऋ । ऐरायादेशे कृते । "अ-
वस्तुक्पाद्वरत आः" ॥ २३१॥ २३॥ इति अविरत आ भवति ।
हास्यं कारिते, प्रा० ३ पाद् ।

हामीअ-देशी-हास्ये, दे० ना० २ वर्ग ६२ मथा ।

हासुस्मित-हासोत्सृज्य-पुं० । हासनेन युक्त उन्मत्तः हासो-
त्सृज्यः । हासितमूले प्रहृष्ट, व्य० २ उ० । ३० ।

हाहकिय-हाहाकृत-त्रि० । धिगिति भणनपूर्वकं शृङ्खले,
शृ० ३ उ० ।

हाहा-हाहा-अव्य० । दुःस्वार्त्तलोकवचने, जं० २ वक्त० ।
विपा० । गन्धर्वविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।

हाहाभूय-हाहाभूत-पुं० । हाहा इत्येतस्य शब्दस्य दुःस्वार्त्त-
लोकं कर्ण हाहाच्यते । तज्जतः प्राप्तो नः कालः स
हाहाभूतः । हाहेति शब्दं प्राप्त कालं, भ० ७ श० ६ उ० ।
“दुस्ममदुस्माए समाए हाहाभूए काले भविस्सह ”
जं० २ वक्त० ।

हि-हि-अव्य० । यस्मादर्थे, विशेष० । सूत्र० । रत्ना० । निश्चिते,
ध० ३ अधि० । अष्ट० । प्रति० । पुनरर्थे, विशेष० । भाषणामुचने,
पञ्चा० १४ विव० । एवकारार्थे, पञ्चा० २ विव० । प्रशान्तभा-
षातिशये, अनु० ।

हिअ-हूत-त्रि० । “ इत्कृपादौ ” ॥ ८ । १ । १२८ ॥ कृपाद्विवाद-
त इत्थम् । अपहृतं, व्यानास्तं गमिने च । प्रा० १ पाद ।

हित-न० । कल्याणकप्रापके, दश० ४ अ० १ उ० ।

किं कर्तव्यमित्याह—

अप्यहियं कायव्वं, जह सक्का परिहियं च पयरेआ ।

अत्तहियपरहियाणं, अत्तहियं चैव कायव्वं ॥ महा० ४
अ० ।

हिअअ-हृदय-न० । “ स्वार्थे कश्च या ” ॥ ८ । २ । १६४ ॥
इति प्राकृते स्वार्थिकः कप्रत्ययः । अन्तः करणे, प्रा० २ पाद ।

हिअडड-हृदय-न० । “ योगजाश्चेषाम् ” ॥ ८ । ४ । ४३० ॥
इति स्वार्थे डडप्रत्ययः । “ फोडोति जे हिअडडं अप्पणडं । ”
अन्तःकरणे, प्रा० । हिअडा फुट्टि तड त्ति करिकालफसंवे
काहं । प्रा० ४ पद ।

हिअपवित्ति-हितप्रवृत्ति-स्त्री० । परार्थपरमार्थकरणे, पं० व० २
द्वार ।

हिअय-हृदय-न० । “ इत्कृपादौ ” ॥ ८ । १ । १२८ ॥ इति आ-
२ अर्थात् इत्थम् । हिअये । अन्तःकरणे, प्रा० १ पाद ।

हितक-पुं० । हितकारिणि, कल्प० १ अधि० ३ खण ।

हिअयगमणिआ-हृदयगमनीया-स्त्री० । हृदयप्रह्लादिहृदत-
शांकाशुच्छेदिकायाम्, कल्प० १ अधि० ३ खण ।

हिगु-हिङ्ग-न० । रामटेदशोद्भवं वृक्षं, हिङ्गी च । यस्य निर्यासा
हिङ्गुद्रव्यम् । ल० ।

हिङ्गुरुक्ख-हिङ्गुवृक्ष-पुं० । वृक्षविशेषे, यस्य निर्यासो हिङ्गु
भवति, भ० ८ श० ३ उ० ।

हिङ्गुलय-हिङ्गुलक-न० । खनामण्यते वर्णकप्रत्ये, प्रा० १ भु०
१ अ० । सूत्र० । आचा० । उत्त० । कनिजोऽपि हिङ्गुलः
“ जोअणुसयं तु गंतुं ” इत्यक्षरबलात् प्रथमपदागतोऽन्विती-

भवति कृत्रिमस्य तद्विषयत्वं किं वाक्यम् ? तथापि तस्य
स्वाचक्षताव्यवहारः भिद्यते, तत्र को हेतुरिति प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्-हिङ्गुलः खानिजां योजनशतान्दः परत आयातत्वात्क-
त्रिमस्य स्वत एव उभावप्यन्विता कार्यते, तद्वद्ग्रहणं तु अनाची-
णेतया तेन साम्प्रते संवर्जितः सन् गृह्यते इति यातिव्यवहार
इति ॥ ३३५ ॥ सेन० ३ उल्ला० ।

हिङ्गुलयममुगय-हिङ्गुलकसमुद्गक-पुं० । हिङ्गुलकरक्षार्थ-
सम्पुटं, जी० ३ प्राति० ४ अ० ।

हिङ्गुमिव-हिङ्गुशिव-पुं० । हिङ्गुमयशिवलिके, स्था० ४ डा० ३
उ० । दश० । (‘ उद्यत्ताकम् ’ शब्दं चतुर्थभाग १६८४ पृष्ठे व्या-
ख्यातमेतन् ।)

हिङ्गोल-हिङ्गोल-न० । सूतकभक्ते, यक्षादियात्राभोजने च ।
आचा० २ भु० १ सू० १ अ० ४ उ० ।

हिङ्ग-हिङ्गक-पुं० । पर्यटके साधौ, सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

इदानीं हिङ्गक उच्यते—

उवगम अणुवणमा, दुविहा अ हिङ्गआ समासेण ।

उवगम देसदंमाण, अणुवणमा इमे होति ॥ ११८ ॥

उपदेशहिङ्गका, अनुपदेशहिङ्गकाश्च । एवं द्विविधा हि-
ङ्गकाः समासतः—संक्षेपण । ‘ उवणम् ’ इति उपदेशहि-
ङ्गका यो देशदर्शनार्थं सूत्रार्थोभयनिष्पन्नो हिङ्गकः—वि-
हरति । ‘ अणुवणम् ’ इति अनुपदेशहिङ्गका इमे भवन्ति
वक्ष्यमाणकाः—

चके धूमे पडिमा, जम्मण निक्खमण नाख निव्वण्णे ।

संखडि विहार आहा-र उवहि तह दंसणट्ठाए ॥ ११९ ॥

चक्रं—धर्मचक्रं स्तूपा—मथुरायां प्रतिमा—जीवन्त-
स्वामिसंयन्धिनी पुरिकायां पश्यति, ‘ जम्मण ’ इति जन्म—
यत्रार्हतां सौमिकपुरादौ व्रजति, निष्क्रमणभुवम्—उज्जयन्ता
दि द्रष्टुं प्रयाति, खानं यत्रैवेत्पन्नं तत्प्रदेशदर्शनार्थं प्रयाति
निर्वाणभूमिदर्शनार्थं प्रयाति । संखडिप्रकरणं तदर्थं व्रजति,
‘ विहार ’ इति विहारार्थं व्रजति, स्थानाजीर्णं ममात्रेति-
‘ आहार ’ इति यस्मिन् विषये स्वभावेनैव आहारः शोभन-
स्तत्र प्रयाति । ‘ उवाह ’ इति अमुकत्र विषये उपाधिः शो-
भनो लभ्यत इत्यतः प्रयाति, ‘ तह दंसणट्ठाए ’ तथा रम्य-
देशदर्शनार्थं व्रजति ।

एते अकारणा सं-जयस्म असमत्त तदुभयस्स भवे ।

ते चैव कारणा पुण्ण, गीयत्थविहारिणो भणिआ ॥ १२० ॥
एताभ्यकारणानि संयतस्य, किंविशिष्टस्य ?—असमत्त-
दुभयस्य—असमाप्तसूत्रार्थोभयस्य संयतस्य भवन्ति अका-
रणानीति । ‘ ते संघ ’ इति तान्येव धर्मचक्रादीनि कारणानि
प्रवृत्तिः, कस्य ?—‘ गीयत्थविहारिणो ’ गीतार्थविहारिणः
सूत्रार्थोभयनिष्पन्नस्य दर्शनादिस्थिराकरणार्थं विहरत इति ।

तथा चाह—

गीयत्थो य विहारो, विहो गीयत्थमीसिआ भणिआ ।

एत्तो तहअविहारो, नाणुआओ जिणवरेहि ॥ १२१ ॥

‘ गीयत्थो ’ गीताधानां विहारः—विहरणमुक्त्तम् । ‘ वि-
हो गीयत्थमीसिआ ’ द्वितीयो विहारः—द्वितीयं विहरणं

गीतार्थमित्रं-गीतार्थेन सह, इतस्तुतीयो विहारो नानु-
ज्ञानो-नोक्तो जिनवरैः ।

किमर्थमित्यत्र आह—

संजमआयविराहण, नाणं तह दंसणं चरित्ते अ ।

आणालोव जिणणं, कुव्वइ दीहं तु संसारं ॥ १२२ ॥

संयमविराधना आत्मविराधना तथा ज्ञानदर्शनचारित्र्याणां
विराधना, आणालोपश्च जिनानां कृता भवति, तथा अगी-
तार्थ एकाकी हिण्डन् करोति दीर्घं च संसारमिति ।

इदानीमेव (निर्युक्ति) गाथां भाष्यकारो व्याख्यानयन्नाह—

संजमतो लुक्काया, आयाकंटऽट्टिऽजीरगेलेत्तं ।

नाणं नाणायागे, दंसणं चरमाइवुग्गाहे ॥ ६७ ॥

'संजमतो लुक्काया' संयमविराधनामङ्गीकृत्य षट्पायविरा-
धना संभवति । 'आय' इति आत्मविराधना संभवति, कथं ?
'कंटऽट्टिऽजीरगेलेत्तं' कण्टकभ्यः अस्थिशकलभ्यः आहा-
रस्याजगणं तथा ग्लानत्वेन । 'नाणं' ज्ञानविराधना भवति,
कथं ? स हिण्डन् ज्ञानाचारं न करोति, 'दंसणं चरमाइ-
उग्गाहे' दर्शनविराधना, कथं संभवति ? , स ह्यगीतार्थश्चर-
कादिभिर्व्युद्भाह्येन, ततश्चापेति दर्शनम्, किं पुनः कारणं
चारित्र्यं न व्याख्यानम् ? उच्यते-ज्ञानदर्शनाभावे चारित्र्यस्या-
प्यभाव एव द्रष्टव्यः । इत्यत्र । एवं तावदेकः कारणिको
'निकारणिआ य सार्थं ठाण्ठिआ दूतिज्जेतआ य भाणआ'

इदानीमनेकान् प्रत्युपल्लेखान् प्रानपापयन्नाह—

गेमावि होति दुविहा, कारणनिकारणं दुविहभेओ ।

जं एत्थं नाणत्तं, तमहं वोच्छं समामेणं ॥ १२३ ॥

'अनेकेऽपि द्विविधा भवन्ति, कतमेन द्वैविध्यम् ? अत आह
'कारणनिकारणं' इति कारणमङ्गीकृत्य अकारणं चाङ्गी-
कृत्य द्विविधाः, 'दुविहभेओ' इति पुनर्द्विधो भेदः, ये ते
कारणिकास्ते स्थानस्थिता 'दूइज्जमानाश्च' येऽपि ते निष्का-
रणिकास्तेऽपि स्थानस्थिता 'दूइज्जमानाश्च' । तस्य जे कार-
णिआ दूतिज्जेतगा ठाण्ठिआ अते तदयं अस्मिन्नादिकार-
णं हि जहापुच्चं एगस्स गमणाविहिं चक्खाण्तेण भाणअं,
जे वि निकारणिआ दूइज्जेता ठाण्ठिआ यनेऽपि तह चय
धूभाइहि, 'जं एत्थं नाणत्तं' यदत्र नानात्व-यो विशेषस्तमहं
वश्यं समासतः ।

इदानीमनन्तरगाथोक्ताः सर्व एव सामान्येन चतु-

विधाः साधयो भवन्ति ।

जयमाणा विहरंता, ओहाणा हिंदगा चउद्धा उ ।

जयमाणा तत्थ तिहा, नाण्ठा दंसणचरित्ते ॥ १२४ ॥

'यती' प्रयत्ने यतमानाः—प्रयत्नपराः विहरन्तः—वि-
हरमाणा मासकल्पेन पर्यटन्तः 'ओहाणा' इति अवधाव-
मानाः प्रव्रज्यातोऽवसर्पन्त इत्यर्थः, तथा आहिण्डकाः—
अमणशीलाः, एवमेते चतुर्विधाः, इदानीं यथाहं निर्देशः
इति न्यायाद्यतमाना उच्यन्ते—'जयमाणा' तत्थ तिहा
'यतमानास्त्रिप्रकाराः, कथं ? 'नाणदंसणचरित्ते' तत्थ नाण-
ट्टा कथं जयन्ति ? जदि आर्यागणां जं सुअं अन्धो वा
पग्गाइअ अएणा य सं सत्ती अत्थि भंशुं थारुं वा ताहं

विमज्जावेत्ता अत्ताणं अज्जओ वण्णंति, एवं चैव दंसणपभा-
वगाणं सत्थाणं अट्टाप वण्णंति, तत्थार्थादीनां, तथा चरित्त-
ट्टाप दंसणं गयाणं कण्णं कारणेणं, तत्थ जदि पुढविका-
इयाइ पउरं ततो न चरित्तं सुज्झइ ताहं निग्गच्छन्ति, एसा
चारत्तजयणा खलु एवं तिहिहा समासतो समक्खाया । वारं ।

इदानीं विहरमाणका उच्यन्ते, अत आह—'विहरंता वि

अ दुविहा' विहरमाणका द्विप्रकाराः, 'गच्छुगता

निग्गया चैव' एतदेव-व्याख्यानयन्नाह—

पत्तयबुद्ध जिणक-प्पिया य पडिमासु चैव विहरंता ।

आयरिअथरवसभा, भिक्खु खुट्ठा न गच्छम्मि ॥ १२५ ॥

प्रत्येकबुद्धा जिनकल्पिकाश्च प्रानिमाप्रतिपञ्चाश्च—'मासाइ
सत्तंता' इत्येवमादि एते गच्छन्निर्गता विहरमाणकाः । इदानीं
गच्छप्रविष्टा उच्यन्ते—'आर्यागण' आचार्यः-प्रसिद्धः, स्थ-
विरो-यः सीदन्तं ज्ञानादीं स्थिरिकरोति वृषभो-वैयानृत्यक-
रणममर्थे भिक्षुः-एतद्वर्णनिरिक्ताः, लुल्लकाः प्रसिद्धाः, 'एते
गच्छुगता गच्छन्निर्गताश्च' इत्यमुष्यस्यासः प्राक् कृतः, तत्क-
स्माज्जिनकल्पिकादयो गच्छन्निर्गता आदौ व्याख्याताः ? उ-
च्यते-जिनकल्पिकादीनां प्राधान्यव्यापनार्थम्, आह-प्रथम-
मेव कस्माद्वत्थं नापन्यासः कृतः ? उच्यते—तेऽपि जिन-
कल्पिकादयो गच्छुगतपूर्वा एवास्यास्य ज्ञापनार्थम्, आह-
प्रत्येकबुद्धा न गच्छन्निर्गताः, न, तेषामपि जन्मान्तरे तज्जग-
तत्त्वसङ्ख्यात्, यतस्तेषां नव पूर्वार्णं पूर्वाधीतानि विद्यन्ते ।
आद्य० । (अवधावनवक्रयता 'ओहावंत' शब्दे तृतीयभागे ।)
अधुना ये ते गच्छुगता विहरमाणकास्तेषामेव विधिं प्रति-
पादयन्नाह—

पुणम्मि मासकप्पे, वागावासासु जयणमंकमणा ।

अमंतणा य भावे, मुत्तत्थ न हायई जत्थ ॥ १२८ ॥

मासकल्पे—मासावस्थानं पूर्णे सति तथा 'वासावासासु'
इति वर्षायां वासो वर्षावासः तास्मिन् वा यो वासकल्पस्तस्मि-
न् पूर्णे सति । पुनश्च यतनया-सकामण्या क्षेत्रसंक्रान्तिं क-
र्त्तव्या । किं कृत्वा ?—'अमंतणा य' इति आमन्त्रणं आचार्यः
शिष्यानामन्त्रयति पृच्छति क्षेत्रप्रत्युपलक्षकप्रवणकाले, चश-
व्वादागतं पु क्षेत्रप्रत्युपलक्षकेषु क्षेत्रगमने वा, 'भावे' इति आ-
मनेषु क्षेत्रप्रत्युपलक्षकेषु भावे प्रतीक्षित, कस्य किं क्षेत्रं रोचते ?
तत्र सर्वेषां मने गृहीत्वा यत्र मूर्ध्नाथहानिर्न भवति तत्र ग-
मने करिष्यत्याचार्यः ।

इदानीमेवमात्रं गाथां व्याख्यानयति, अत्र यदुपन्यस्ते 'ज-
यणमंकमण' इति तद् व्याख्यानयन्नाह—

अप्पडिलेहियदोमा, वमही भिक्खे च दुल्लहं होजा ।

बालाइगिलाणाण व, पाउग्गं अहव सज्झाओ ॥ १२६ ॥

अप्रत्युपलक्षणे दोषा भवन्ति, ते चामी—'यसहि' इति कदा-
चित्सतिदुर्लभा भवेत्, तथा भिक्षा वा दुर्लभा भवेत्, तथा
बालादिवलानानां प्रायोग्ये दुर्लभं भवेत् । अथवा-स्थाध्यायो
दुर्लभः, मांसाद्याकीर्णत्वात् ।

तस्मात् किम् ?—

तम्हा पुक्वं पडिले-हिउण पच्छा विहीणं संकमणं ।

पेसेइ जइ अणापु-च्छिउं गणं तत्थिमे दोसा ॥ १३० ॥

तस्मात्पूर्वमेव प्रत्युपेक्ष्य—निरूप्य पश्चाद् विधिना—यत-
नया संक्रमणं कर्तव्यम् । इदानीं यद्युपस्थितम् 'आमंतणा ये'
त्यवयवेन तं व्याख्यातव्यमाह—'पेसेति जइ अणापुच्छि-
उं गणं' प्रेषयति क्षेत्रप्रत्युपेक्षकान् यदि गणमनापुच्छुष्य
तत्रमे दोषाः वक्ष्यमाणलक्षणाः ।

अदरेगोवहिपडिले—हणाए कथं वि गयं त्ति तो पुच्छं ।
खेसे पडिलेहेउं, अमुगत्थं गयं त्ति तं दुहुं ॥ १३१ ॥

यदा क्षेत्रप्रत्युपेक्षकाः शेषप्रवृत्तिजननापुच्छुष्य गतास्तदा
कथं ज्ञायन्ते ? अत आह—अतिगिरिणाधिप्रत्युपेक्षणायां स-
त्यां ते पृच्छन्ति—कुत्र गतास्त इत्येवं पृच्छन्ति । आचा-
र्योऽप्याह—क्षेत्रं प्रत्युपेक्षितुममुकत्र क्षेत्रे गता इति, तेऽ-
प्याहुः—'तं दुहुं' ति, तत्—क्षेत्रं न शोभनम् ।

यतस्तत्र गच्छन्ताम्—

तेणा मावय मसगा, ओमऽमिवे सेह इत्थिपडिणीए ।
थंडिल्लअगणि उट्ठा-ए एवमाई भवे दोसा ॥ १३२ ॥

स्तेनाः अर्जपथे स्थापनानि—व्याघ्रादीनि मशका वाऽनि-
बुद्धाः ओमं-बुभिक्षम् 'असिवं' देवताकृत उपद्रवो. यदि वा-
'सेह' ति अभिनवप्रवृत्तिजनस्य स्वजना विद्यन्ते, ते वा-
त्प्रजाजयन्ति, 'इत्थि' ति स्थिते वा मोहप्रचुराः, 'प-
डिणीए' ति प्रत्यनीकोपद्रवश्च, 'थंडिल्ल' ति स्थापितला-
नि वा न तत्र विद्यन्ते, 'अगणि' ति आगना वा दग्धः
स वेशः, 'उट्ठाणे' ति उन्धितः—उद्धसितः प्रदेशो वा-
ऽपान्तराल इत्येवमादयो दोषा भवन्ति ।

तत्रापि प्राप्तस्यैते दोषाः—

यथेतितावसीओ, मावयदुग्भिक्खतेणपउराइ ।
णियगपदुहुट्ठाणं, फेडणहरियाइपसीए ॥

स हि प्रत्यन्तदेशः श्लेच्छाद्युपद्रवोपेतः तापस्यः—ताप-
सप्रवृत्तिजकाः ताश्च प्रचुरमोहाः संयमाद् भ्रंशयन्ति स्थापद-
भयदुग्भिक्खमयस्तेनप्रचुरगणि वा क्षेत्राणि 'नियग' ति अ-
भिनवप्रवृत्तिजनस्य निजः—स्वजनार्थः स वात्प्रजाजयति
'पदुहु' ति प्रविष्टो वा तत्र कश्चित् 'उट्ठाणे' ति उन्धित-
तः—उद्धसितः स कदाचिद्देशो भवेत् 'फेडण' ति प्राक्
तत्र वसतिरासीत् इदानीं तु कदाचिदपनीता भवेत् । (हरि)
'हरितपणीय' ति हरितं तत्र शाकादि बाहुल्येन भक्ष्यते,
तच्च स्वाधूनां न कृतांतं बुभिक्षप्रायं वा 'हरितपणी' ति
तत्र देशे केषुचिद् गृहेषु राज्ञां दण्डं दत्त्वा देयतायै बल्यर्थं
पुरुषां मार्यते, स च प्रवृत्तिजादिभिर्द्वार्यं प्रविष्टः सन्, तत्र
गृहस्थोपरि आर्द्रा वृक्षशाला चिह्नं क्रियते, तच्च गृहीतस-
ङ्गेनो कूरत एव परिहरति, अगृहीतसङ्गेनश्च विनश्यति,
तस्मात्प्रणं पृष्ठा गन्तव्यमिति । अथवा—अन्यकर्तृकीयं गाथा,
ततश्च न पुनरुक्तदोषः ।

इदानीं स आचार्यः क्षेत्रप्रत्युपेक्षकान् प्रेषयन् सर्वं
गणमालोचयति, अथ तु विशिष्टं कश्चिदकमालोचयति
शिष्यादिकं ततश्चैते दोषा भवन्ति—

सीसे जइ आमंतइ, पडिच्छगा तेण बाहिरं भावं ।
जइ इयरा तो सीसा, ते वि समत्तम्मि गच्छंति ॥ १३४ ॥

शिष्यान् विशिष्य केवलान् यद्यामन्त्रयति ततश्च को
दोषः ? 'पडिच्छ' ति सूत्रार्थग्रहणार्थं ये आयाताः सा-
धवस्तं प्रतीच्छकाः 'तेण' ति तेन अनालोचनेन 'बाहिरं
भावं' ति बाहिर्भावं चिन्तयन्ति, बाह्या वयमत्र । अथेत-
वान्—प्रतीच्छकानालोचयति ततः शिष्या बाहिर्भावं मन्यन्ते,
प्रतीच्छकाश्च सूत्रार्थग्रहणसमाप्ती गच्छन्ति ततश्चाचार्य
एकाकी संजायत इत्येवं दोषस्तावत् ।

अथ वृजान् पृच्छति ततः—

तरुणा बाहिरभावं, न य पडिलेहोवही न किइकम्मं ।
मूलयपत्तसरिसया, परिभूया वच्चिमो थरा ॥ १३५ ॥

वृजानालोचयति तरुणा बाहिर्भावं मन्यन्ते, ततश्च तं
तरुणाः किं कुर्वन्त्यन आह—'न य पडिलेहोवही' उप-
धेः प्रत्युपेक्षणां न कुर्वन्ति, न च कृतिकर्म—पादप्रक्षालनार्थं
कुर्वन्ति । अथ तरुणानेव पृच्छति ततः का दोषः ? १, वृजा
एवं चिन्तयन्ति—'मूलयपत्तसरिसया' मूलम्—आद्यं यत्पूर्वं
निरुसारं परिपक्वप्रायं तरुण्या वयमत एव च परिभूतास्ततश्च
वृजामः इत्येवं स्वविराजितयन्ति, यद्विवा—'मूलयपत्तसरि-
सया' मूलकपत्रतुल्याः—शाकपत्रप्राया वयम्,

अथ मते स्वविरा न प्रष्टव्या एव, तत्तु न, यत, आह—

जुम्मएहि विहूणं, जं जूहं होइ सुहु वि महलं ।

तं तरुणरहसपोईय—मयगुम्मइअं सुहं हंतुं ॥ १३६ ॥

जालेभूगैर्विहीनं यद्येवं भवति सुदृढं मदनमयं तरुण-
रभसं—रागं पोतितं—निमग्नं मदनं गुल्मयितं—मूढं सुखं इन्तुं—
विनाशयितुं—सुखेन तद्वयापाद्यत ।

यस्मादतदेवं तस्मात्सर्वे एव मिलिताः

सन्तः प्रष्टव्याः, कथम् ?—

धुइमंगलमामंतण, नागच्छइ जो य पुच्छिओ न कहे ।

तस्मुवरिं ते दोसा, तम्हा मिलिएसु पुच्छेजा ॥ १३७ ॥

स्तुतिमङ्गलं कृत्वा—प्रतिक्रमणस्यान्ते स्तुतित्रयं पठित्वा
ततश्चामन्त्रयति आकारिते च दूरस्थो यदि नागच्छति
कश्चिद्यो वा पृष्टः सच्च कथयति ततस्तस्योपरि ते दोषाः,
तस्मान्मिलितेषु प्रच्छनीयमकर्त्रीभूतेषु ।

केई भणंति पुच्चं, पडिलेहिअ एवमेव गंतव्यं ।

तं च न जुजइ वसही, फेडण आगंतु पडिणीए ॥ १३८ ॥

कंचनाचार्या एवं सुचत—प्राक् प्रत्युपेक्षिते यास्मिन् क्षेत्रे
प्रागापि स्थिता आसन् तस्मिन् पुनरप्रत्युपेक्ष्य गच्छन्ते, तच्च
न वृज्यन्ते, यस्मात्तत्र कदाचित् 'वसही फेडण' ति सा
प्राक्कनी वसतिरपनीता, आगन्तुको वा प्रत्यनीकः संजातः,
अत एव दोषभयात्पूर्वदृष्टाऽपि वसतिः प्रत्युपेक्षणीया ।

इदं च ते प्रष्टव्याः—

कयरी दिमा पसत्था ? अमुई सव्वेमि अणुमई गमणं ।

चउदिसि ति दुएगं वा, सत्तग पणगं तिग जहसं ॥ १३९ ॥

कतरा दिक्क प्रशस्ता—शोभना ? : सुक्षमपथ्यर्थः, तेऽ-
प्याहुः 'अमुई' अमुका दिक्क सुक्षेमांत । एवं सर्वेषां
यदा अनुमता—अभिरुचिता भवति, दिगित्यर्थः,
तदा गमनं कर्तव्यम् । तत्र अतस्त्वपि दिक्षु—पूर्वदर्श-
णार्थमोत्तराक्षु प्रत्युपेक्षकाः प्रयान्ति, अथवा—अतस्त्वा

विशामुपद्रवादिसम्भवे तिष्ठन्तु यस्मिन्, तदभावे द्वयोर्दिशो-
र्भास्ति, तदभावेऽप्येकस्यां दिशि । तासु च दिक्षु अजन्तः
क्रियन्तो अजन्त्यत आह—‘सप्तमं पणमं निगं जहृत्तं’
एकैकस्यां दिशि उत्कृष्टतः सप्त सप्त प्रयान्ति, सप्तानाम-
भावे पञ्च पञ्च अजन्ति, पञ्चानामभावे अघन्येत प्रयत्नवः
प्रयान्तीति ।

अत्र च ये आभिप्रदिकास्ते प्रहेतव्याः, तेषां त्वभावे-
अणुभिर्गहिण वावा-रणा उ तत्थ उ इमे न वावारे ।

बालं बुद्धमगीअं, जोमिं वसहं तहा खमगं ॥ १४० ॥

‘अणुभिर्गहिण’ इति यैरभिप्रदो न गृहीतस्तान् व्यापा-
रयेद्-गमनाय स्वादयेदित्यर्थः । तत्र तु बालं बुद्धम् अगीतार्थे
योगिनं वृषभं—वैयावृत्त्यकरं तथा क्षपकं—मासक्षपका-
धिकम्, एताञ्च व्यापारयद्गमनाय ।

इदानीमेतामेव गाथां भाष्यकृद् व्याख्यानयन्नाह—

हीलेज्ज व खेलेज्ज व, कज्जाकजं न याणई बालो ।

सो वाऽणुकंपणिज्जो, न दिति वा किंचि बालस्स ॥ ६८ ॥

बालं प्रेष्यमाणेऽयं दोषः—हिंयते स्लेच्छादिना क्रीडित वा
बालस्त्वभावत्वात् कार्याकार्ये च-कर्तव्याकर्तव्यं वा न जा-
नाति बालः, स च बालः क्षेत्रप्रत्युपेक्षणार्थं प्रहितः सन्
अनुकम्पया सर्वं लभते, आगत्य चाचार्याय कथयति यदुत
सर्वं लभ्यते, गतश्च तत्र गच्छेत् यावन्न किञ्चिन्नभते, स्लेष्क-
स्यैवानुकम्पया स लाभ आसीत्, अथवा—न ददाति वा
किञ्चिद्वालाय परिमेषनानस्तं न व्यापारयेत् ।

बुद्धोऽपि न प्रेषणीया, यतस्तत्रैते दोषाः—

बुद्धोऽणुकंपणिज्जो, चिरेण न य मग्गयंहिले पेहे ।

अहवावि बालबुद्धा, असमत्था गोयरतिअस्स ॥ ६९ ॥ (भा०)

बुद्धोऽनुकम्पनीयस्ततश्चास्त्वैव लभते, नान्यः, तथा ‘चि-
रेण’ इति चिरेण-प्रभूतत कालिन गमनम् आगमनं च करो-
ति, न च मार्गं—पन्थानं प्रत्युपेक्षितुं समर्थः, नापि स्थण्डि-
ल्यादि प्रत्युपेक्षितुं समर्थः, इदानीं तु द्वयोरपि बालबुद्धयोस्तु-
ल्यदोषोद्भावनाधस्ताद-अथवा-बाला बुद्धाश्च असमर्थाः—
अशक्ताः गोचरत्रिकस्य—त्रिकालविभक्त्यन्तस्येत्यर्थः । द्वारं ।
अगीतार्थेऽपि प्रेष्यमाणे एते दोषाः—

पंथं च मामवामं, उवस्मयं एचिरेण कालेणं ।

एहामो ति न याणइ, चउत्तिहमणुण्ण ठाणं च ॥ ७० ॥ (भा०)

पन्थानं—मार्गं न जानाति अन्वयमाणं ‘मामे’ इति मास-
कल्पे न जानाति ‘धास्’ इति धर्माकल्पे न जानाति, तथा
उपाश्रयं—दसति परीक्षितुं न जानाति, तथा शय्यातरेण
पृष्ठः—कदा आगमिष्यथ ? ततश्च अवीति—‘पाञ्चरेण प-
हामो’ इति इयता कालेन—अज्ञेयमात्मादिना एष्याम इत्यर्थं
यदतो यो दोषः अर्थिधिभाषणजनितस्ते न जानाति, यतः
कदाचिदन्था दिक् शोभनतरा शुद्धा भवति तत्र गम्यते,
अतो नैवं यद्भवम्—एतावता कालेनैष्यामः । तथा ‘चउ-
त्तिहमणुण्ण’ इति तत्रोपाश्रयं शय्यातरेण चतुर्विधमनुज्ञाप्य-
ते—द्वयतः क्षत्रतः कालतो मावतयेति । तत्र द्वयतस्तृण-
डगलादि अनुज्ञाप्यते, क्षत्रतः पात्रकप्रक्षालनभूमिरनुज्ञाप्यते,

कालतो दिवा रात्रौ वा निस्सरणमनुज्ञाप्यते, मावतो ग्ला-
नस्य कस्यचिद्भावप्रणिधानार्थं कायिकासंज्ञादि निरूप्यते,
एतां चतुर्विधमनुज्ञामनुज्ञापयितुं न जानाति । ‘ठाणं च’ इति
वसतिः कीदृशं प्रशस्ते स्थाने भवतीत्येतन्न जानाति । द्वारं ।

योगिनमपि न प्रेषयेत्, कस्मात् ?—

तूरन्तो अ थ पेहे, पंथं पाइट्टिओ न थिर हिंहे ।

विगई पडिसेहेइ, तम्हा जोमिं न पेहेज्जा ॥ ७१ ॥ (भा०)

स्वरमाणः सन्न प्रत्युपेक्षते पन्थानं, तथा पाठार्थी सन्न चिरं
भिक्षां हिरदते, तथा लभ्यमाना विकृतीः—वध्यादिकाः प्रति-
षेधयति, तस्माद्योगिनं न प्रेषयेत् । द्वारं ।

वृषभोऽपि न प्रेषणीयो यत एते दोषा भवन्ति—

उवणकुलाणि न साहे, सिट्ठाणि न देति जा विराहणया ।

परितावणअणुकंपण, तिण्हऽसमत्थो भवे खमगो ७२ ॥ भा०

वृषभो हि प्रेष्यमाणः कदाचिद्वृषा स्थापनाकुलानि ‘न सा-
हे’ इति न कथयति, अथवा—‘सिट्ठाणि न देति’ इति काथि-
ताभ्यामि तानि स्थापनाकुलानि न दर्शयति अन्यस्य, तस्यैव
तानि परिचितानि, ‘जा विराहणया’ इति ततश्च स्थापना-
कुलेषु अलभ्यमानेषु या विराधना ग्लानादीनां सा सर्वा
आचार्यस्य दोषेण कृता भवति । द्वारं । अथ क्षपकोऽपि न
प्रेष्यते, यतः परितापना—दुःखासिका अतर्पादना भवति
क्षपकस्य, ‘अणुकंपण’ इति अनुकम्पया वा लोकः क्षपकस्यैव
ददाति नान्यस्य, तथा ‘तिण्हऽसमत्थो भवे खमगो’ अथ
अत्रा यत्किञ्चाटने तस्य—वारत्रयाटनेत्यात्ममर्थः क्षपकः । द्वारं—

यदा तु पुनः प्रेषणाहो न भवन्ति—

एए चव हवेज्जा, पडिलोमेणं तु पेसए विहिणा ।

अविही पेसिज्जेते, ते जेव तहिं तु पडिलोमे ॥ १४१ ॥

एत एव बालादयो भवेयुस्तदा किं कर्तव्यमित्याह—‘पडि-
लोमेणं तु पेसए विहिणा’ अनुलोमः—उत्सर्गस्तद्विपरीतः
प्रतिलोमः—अपवादस्तं प्रतिलोमम्—अपवादमङ्गीकृत्य एता-
मेव बालादीन् प्रेषयेत्, कथम् ?—विधिना—यतनया—
बल्यमाणया । यदा पुनस्त एव बालादयोऽविधिना प्रेष्यन्ते,
तदाऽविधिना प्रेष्यमाणेषु त एव दोषाः, कः ? ‘तहिं तु’
तस्मिन् क्षेत्रे प्रेष्यमाणानां कथयन् ?—‘पडिलोमे’ इति
प्रतिलोमे अपवादमङ्गीकृत्य । अथवा—अविधिना प्रेष्यमाणेषु
त एव दोषाः, तत्र ‘पडिलोमे’ इति अविधिप्रतिलोमे
विधिस्तन-अप्रतिलोमविधिना प्रेषयेत् । ओघः । (हि-
ण्डकसामाचारी ‘सामायारी’ शब्दे उक्ता ।)

इदानीं तेषां गमनविधिं प्रतिपादयन्नाह—

पंधुचारे उदए, ठाणे भिक्खंतरा य वसहीओ ।

तेसा सावगवाला, पन्हावाया य जाणविही ॥ १४३ ॥

‘पंधु’ इति पन्थानं—मार्गं-चतुर्विधया प्रत्युपेक्षण्या निरूप-
यन्तो गच्छन्ति, ‘उदए’ इति पानकस्थानानि निरूपयन्ति,
येन बालादीनां पानीयमानीय दीयते, ‘ठाणे’ इति विश्राम-
स्थानं गच्छन्त्य निरूपयन्तो अजन्ति, ‘भिक्खं’ इति भिक्षां नि-
रूपयन्ति, येषु प्रदेशेषु लभ्यते तेषु वा न लभ्यत इति ।
‘अतरा य वसहीउ’ इति अन्तराले वसतीति निरूपयन्तो

गच्छन्ति यत्र गच्छुः सुखेन वर्तितुं याति, स्तेनाश्च यत्र न
सन्ति, यत्र श्यालाः तथा स्वापत्रा न सन्ति—स्वापत्रभुज-
वाद्यो न सन्ति, 'पञ्चाशय' ति एकस्मिन् पथि गच्छन्तां
दिशा प्रत्यपायः, अथवा रात्रौ प्रत्यपायः, ततो निरूप्य गन्त-
व्यम् । 'जाणयिहि' ति अयं गमनविधिः ।

कथं पुनरुतं वज्रपतीत्याह—

सुतत्वं अकरिता, भिक्षुं काउं अइति अवरएहे ।

विहयदिसे सज्जाओ, पोरिसिअडाइ मंघाडो ॥१४४॥

सूत्रपौरुषीम् अथपौरुषीं चाकुर्वन्ता वज्रन्ति तानवाचक-
मिमत्तं क्षेत्रं प्राप्ता भवन्ति, पुनश्च ते किं कुर्यन्तीत्यत आ-
ह—'भिक्षुं काउं अइति अवरएहे' भिक्षां कृत्वा—त-
दासन्नप्राप्तं तद्विहया भक्षयित्वा पुनश्चापहाहं प्रविशन्ति,
ततो वसन्तिमन्वपयन्ति, लब्धायां च वसतौ कालं गृही-
त्वा द्वितीयदिवसे किञ्चिन्मूनपौरुषीमात्रं कालं स्वाध्याये
कुर्वन्ति । पुनश्च 'पोरिसिअडाइ मंघाडो' 'गोरुसिअडा-
ए' पौरुषीकालं सङ्घाटकं कृत्वा भिक्षार्थं प्रविशन्ति, अथ-
वा—स्वाध्यायं कियन्तमपि कालं कृत्वा 'पोरिसिअडाए'
अर्द्धपारिष्यामित्यर्थः, सङ्घाटकं कृत्वा प्रविशन्तीति ।

इदानीं ते सङ्घाटकेन प्रविष्टान्तत् क्षेत्रं त्रिधा
विभजयन्ति, एतदेवाह—

खेतं तिहा करेत्ता, दोसीणे नीणिअम्मि य वयंति ।

अण्णो लडा बहुओ, थोवं दे मा य रुसेजा ॥१४५॥

क्षेत्रं त्रिधा कृत्वा—त्रिभिर्भागैर्विभज्य एकां विभागः प्र-
त्युपेक्ष्य हिण्णेत, अपरो मध्याह्नं हिण्णेत, अपरोऽध-
राह्णे, एवं ते भिक्षामटन्ति । 'दोसीणे नीणिअम्मि उ वयं-
ति' 'दोसीणे' पर्युषिते आहारं निस्सारितं सति वद-
न्ति—'अण्णो लडा बहुओ' अन्य आहारो लब्धः प्रचुरः,
नतश्च 'थोवं दे' ति स्तोत्रं वदन्त्ये—स्वरूपं प्रयच्छ, 'मा य रुसेजा' ति मा वा रोषं प्रदीप्यस्यनादृजान-
तम्, एतच्चासौ परीक्षार्थं करोति, किमयं लोका दानशी-
लो ? न वति ।

अहव ण दोसीणं चिअ, जायामो देहि दहि घयंखीरं ।

खीरे घयगुलंपजा, थोवं थोवं च सच्चत्थ ॥१४६॥

अथवा—एतत्सौ साधुर्धर्मान्—न वयं 'दोसीणं चिअ'
आश्रयामः, किन्तु दधि याचयामः, तथा खीरं याचयामः,
तथा खीरे लब्धे सति गुडं घृतं पयं ददस्व । सर्वत्र—
सर्वेषु कुलेषु स्तोत्रं स्तोत्रं गृह्णाति त साधवः, एवं तावत्प्र-
त्युपसि भिक्षाटनं कुर्वन्ति ।

अधुना मध्याह्नाटनविधिरुच्यते—

मज्झपिह पउरभिक्षुं, परिताविअपिज्जूमपयकट्ठिअं ।

ओभट्टुमखोभट्टुं, लवभइ जं जत्थ पाउगं ॥१४७॥

मध्याह्नं प्रचुरा भिक्षा लभ्यते 'परितायिय' ति परि-
लितं सुकुमारिकादि, तथा पया लभ्यते, जूपः पाटलादेः
[पटोलादेः] तथा पयः—कथितम् 'ओभट्टुमखोभट्टुं लवभति'
प्रार्थितमप्रार्थितं वा लभ्यते 'जं जत्थ' यद्-वस्तु यत्र क्षेत्रं
प्राप्यगम्यम्—इष्टं तद्विध्यभूतं क्षेत्रं प्रधानमिति ।

इदानीमपगाहं भिक्षावेलां प्रतिपादयन्त्याह—

चरिमे परिताविअप-अ जूम आएस अतरण्णुए ।

एकेकगमंजुत्तं, भसट्टुं एकमेकस्स ॥ १४८ ॥

चरिमे—चरमपौरुष्यामटन्ति, तत्र च परितलितानि पेया
यूषश्च यदि लभ्यते ततः 'आएस'ति प्राधुर्गकः 'अतरण' ति
श्लानस्तदेवामर्थाय भवति, ततश्च तत्प्रधानम् । एवं तेऽटि-
त्वा 'भसट्टुं' ति उद्वर्णमेकस्यानयन्ति, कथम् ?—'एके-
कगमंजुत्तं' एकः साधुर्गकेन संयुक्तो यस्मिन्नानयने तदेकैक-
संयुक्तमानयन्ति, 'एकमेकस्स' ति परम्परस्य आनयन्ति,
एतदुक्तं भवति—द्वौ साधू अटतः एक आसने प्रत्युपसि पुन-
र्द्वितीयवेलायां तयोर्द्वयोर्मध्याह्नक आस्ते अपरः प्रयाति प्रथ-
मव्यवस्थितं गृहीत्वा, तृतीयवेलायां च यो द्वितीयवेलायां
रक्षपालः स्थितः स प्रथमस्थितरक्षपालेन सह वज्रति, इत-
रन्तु येन वाग्व्यमटितं स तिष्ठति । एवमेव एषां अथाणा-
मेकैकस्स सङ्घाटककल्पनया पर्यटनं द्वयोर्धौजनीयम् ।

एवम्—

ओसह भेमजाणि अ, कालं च कुले य दाणमाईणि ।

सग्गांमं पेहिंसा, पेहंति ततो परग्गामे ॥ १४९ ॥

एवम् आपद्यं—द्वीतकयादि, भेषजं-पवादि, एतच्च प्रार्थ-
नाद्वारेण प्रत्युपेक्षते, 'कालं च' ति कालं प्रत्युपेक्षते, 'कुले
य दाणमाईणि' कुलानि च दानभ्राजकादीनि, "दाणं आहि-
गमसजे" एवमादि, एतानि कुलानि प्रत्युपेक्षते । एतानि
च स्वप्नांमं 'पेहंसा' प्रत्युपेक्ष्य ततः परग्गामे प्रत्युपेक्षते ।

चायगवयणं दीहं, पणीयगहणे य नणु भवे दोमा ।

जुज्झइ तं गुरुपाहुण-गिलाणगट्टा न दप्पट्टा ॥ १५० ॥

चायकवचनं, किमित्यत आह—दीहं दीर्घं भिक्षाटनं कु-
र्वन्ति ते 'पणीयगहणे' ति खड्गवद्दध्यग्रहणे च ननु भवन्ति
दोषाः । आचार्यस्त्वाह—'जुज्झति तं' युज्यते तत्सर्वं दीर्घं
भिक्षाटनं यत् प्रणीतग्रहणे च, यतः 'गुरुपाहुणगिलाणगट्टा'
गुरुप्राधुर्गकलानार्थमसौ प्रत्युपेक्षते न दर्पार्थं, न चार्त्तार्थं
प्रणीतादेग्रहणमिति ।

अइ पुण खट्ठपणीए, अकारणे एकमि पि गिणहेजा ।

तहिअं दोमा तेण उ, अकारणे खट्ठनिद्धां ॥ १५१ ॥

यदि पुनः खट्ठं-प्रचुरं प्रणीते-स्त्रिधम्, एतानि अकारणे
सकृदापि गृहीयात् 'तहिअं दोमा' नतस्तस्मिन् ग्रहणे दोषा
भवेयुः । किं कारणम् ?—यतः 'तेण उ' तेन—साधुना
'अकारणे खट्ठनिद्धां' अकारणे-कारणमन्तरंगेयं 'खट्ठाइ'
भक्षितानि स्त्रिधानि-खट्ठवन्ति द्रव्याणि, अथवा-अकारणे
'खट्ठनिद्धां' प्रचुरास्त्रिधानि तेनास्मिन्नानि ।

एवं रुइए थंडिल वमही, य देउलिअसुसुगेहमाईणि ।

पाओगमणुसावण, वियालणे तस्स परिकहणा ॥ १५२ ॥

एवम्—उक्तं प्रकारेण 'रुचिए' ति 'रुचिने' अभीष्टं क्षेत्रं
सति 'थंडिल' ति ततः स्थण्डिलानि प्रत्युपेक्षन्ते, येषु मृतः
परिष्ठाप्यते महास्थण्डिलं 'वसहि' ति वसति निरूपयन्ति ।

१-एवमित्येकमपि पुस्तकानुरोधात् टीकाकृता व्याख्यातत्वात् मूले एव
गृहीतम् ।

किं प्रशस्ते प्रदेशे आहोर्भवत्प्रशस्ते—सिंगखोडादियुक्ते इति, पत्तनमध्ये शालादि, तद्भावे 'दुर्लभा' देवकुले शून्यं प्रत्युपेक्ष्यते 'सुखगहमादीनां' शून्यगृहादीनि आदिशब्देन-स-भा गृह्यते, तां च वसतिं लब्ध्वा किं कर्तव्यम्?—'पाउगा-मणुगणवणा' प्रायोग्यानां-तृणडगलकारीनां शय्यातराऽनु जापनां कार्यते-यथा उत्संकलय एतानि वस्तूनि । अथासौ प्रायोग्यानि न जानाति 'वियालणे' ति विचारयति, प्राया-ग्यं किमभिधीयते ? इति, एवंविधे विचारं तस्य शय्यातर-स्य कथ्यते 'परिकहणा' यथाऽस्माकं तृणदारडगलादि उत्संकलयेत् ।

एतां निर्युक्तिगाथां भाष्यकरो व्याख्यानयति, तत्र रुचिंते क्षेत्रे स्थसिद्धले परीक्ष्यते, तच्च बहुवक्रव्यत्यादुपरिष्ठाद्व्यति, वसतिस्तु कीदृशे स्थाने कर्तव्या कीदृशं च न कर्तव्येति व्याख्यानयन्नाह—

सिंगखोडे कलहो, ठाणं पुण नेव होइ चलणेसुं ।

अहिठाणि मोदुरंगो, पुच्छमि अ फेडणं जाण७६(भा०)

मुहमूलमि अ चारी, मिरे य कउहे व पूयमकारो ।

खंधे पट्टीए मरो, पोडूमि य घायआ वसहो ॥७७॥(भा०)

तत्र वामपाश्वर्षोपविष्टपूर्वाभिमुखवृषभरूपं क्षेत्रं बुद्ध्या कल्पयित्वा तत इदमुच्यते-भृङ्गखोड-भृङ्गप्रदेश यदि वसति क-रोति ततः कलहो भवतीति क्रियां वक्ष्यति, स्थानम्-अर्वास्थ-तिर्नास्ति चरकेषु—पादप्रदेशेषु, आधिष्ठाने—अपानप्रदेशे वसतौ क्रियमाणायामुदरगंगा भवतीति क्रिया सर्वत्र योज-नीया । 'पुच्छं' पुच्छप्रदेशे 'फेडणं' अपनयनं भवति व-सत्याः । मुखमूलं चारी भवति, शिरसि—भृङ्गयोर्मध्ये क-कुदे च पूजास्तकारो भवति, स्कन्धे पृष्ठे च भारो भवति, साधुभिर्गणच्छुद्धिराकुलो भवति, उदरप्रदेशे तु नित्यं दूत एव भवति क्षेत्रवृषभः । वसतिव्याख्याता, तद्व्याख्यानाच्च देवकुलशून्यगृहाद्यपि व्याख्यानमेव द्रष्टव्यम् । इये च वृषभ-परिकल्पना यावन्मात्रं वसतिनाऽऽक्रान्ते तस्मिन् नापरि-ष्ठात्, उपरिष्ठात् तदनुसारेण कर्तव्या वसतिः ।

अधुना 'पाउगाअणुवणा' त्यमुमेधावयवं व्याख्यानयन्नाह, तत्र प्रायोग्यानामनुज्ञापना कर्तव्या-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतः—

दव्ये तणडगलार्ह, अच्छणभाणाइधोवणा खेते ।

काले उचारार्ह, भावेण गिलाणकूरवमा ॥७८॥ (भा०)

द्रव्यतः-द्रव्यमङ्गीकृत्य तृणानां संस्तरकार्यं डगलानां च-अधिष्ठानप्रोच्छन्नार्थं लण्डूनामनुज्ञापना-क्रियते 'अच्छणं' ति आख्या-यत्राऽऽस्यते यथासुखेन स्वाध्यायपूर्वकं 'भाणादि-धोवणा' भाजनादिधारयनं-क्षालनं पात्रकादयश्च क्रियते सा क्षेत्रानुज्ञा । कालविषयाऽनुज्ञा नित्या रात्रौ वा उच्चारार्हानु-त्सर्जनम् । भार्यावधयाऽनुज्ञापना ग्लानादेः साम्यकरणार्थं नियानप्रदेशाद्यनुज्ञापना क्रियते । इदानीं 'वियाल-णं तस्स परिकहणं' ति असुमवयवं—व्याख्यानय-न्नाह—'कूरवमा' यदा शय्यातर एवं ब्रूते—इयति प्रदेशे मयाऽवस्थानमनुज्ञातं भवतां नापरिष्ठात्, तदा तस्य परि-कथना क्रियते कूटदृष्टानेन । यो हि भोजनं कर्त्तव्यमिदानी

स नियमेनैव भोजनोद्कासेखनाद्यपि इहात्यनुक्रमपि साम-र्थ्याक्षिप्तम्, एवं वसतिं प्रयच्छता उच्छारप्रध्वनभूम्याश्च सामर्थ्याक्षिप्तं सर्वमेव कृतं भवति । अथवा-इदमसौ शय्यातरं विचारयति-कियन्तं कालमत्र स्वास्यन्ति भवन्तः ?, अस्मिन् विचारं "तस्सपरिकहणा"—

जाव गुरूणं य तुज्झ य, केवइया तत्थ सागरेणुवमा ।

केवइकालेणेहिह ?, सागार ठवंति अण्णे वि ॥१५३॥

यावद् गुरूणां 'ने'—तव च प्रतिभाति तावद्वस्थानं करि-ष्यामः, अथैवमसौ विचारयति-'वियालणा' यदुत 'केवइया' कियन्त इहावस्थाम्यन्ते ? 'तस्स परिकहणा' कियन्त सागर-सागमा, यथा हि सागरः कश्चिन्कालं प्रचुरसालला भवति कश्चिन्पुनर्मर्यादावस्थ एव भवति, एवं गच्छोऽपि कदाचि-द्बहुप्रमाजतो भवति कदाचित्स्वल्पप्रमाजित इति । अथासौ पुनरपि 'वियालणं' ति विचारयति-यथा 'केवइ कालेणेहिह' ति कियता कालनागमिष्यथ ? एवमुक्ताः सन्तः साधवः तत्र 'सागारठविनि' सविक्लपं कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं कुर्वन्ति ?—'अणं वि' अन्येऽपि साधवः क्षेत्रप्रत्युपेक्षणार्थं गता एव, ततश्च तदालोचनमागमिष्याम इति ।

पुण्वहिडे इच्छइ, अहव भणिजा इवंतु एवइया ।

तत्थ न कण्णइ वासो, असई खेत्ताणऽणुआओ ॥१५४॥

यदा त्वसौ पूर्वदृष्टानेवेच्छति वैः प्राणं मासकरूपः कृतः स्वभावेनर्त्यालुः स दृष्टप्रत्ययान्तिच्छति, नान्यान्, तत्र न कल्पते वासः । अथवा—अणोदसौ एतावन्त एकात्र तिष्ठन्तु, तत्र 'न कल्पते वासः' न युज्यतेऽवस्थानं, यतः साधवः कदाचित्स्तोकाः कदाचिद्ब्रह्मो भवन्ति । अथान्याकि क्षेत्राणि न सन्ति तदा असति-क्षेत्राणामन्येषामभावं 'अणुआउ' ति तस्यामेव वसनावनुज्ञातो वासः ।

शेषक्षेत्राभावं सति तत्र च नियतपरिमितायां वसतौ यदि प्राधूर्णका आगच्छन्ति ततः को विधिरित्यत्र आह—

सकारो मम्माणो, भिक्खुगहणं च होइ पाहुणण ।

जइ जाणउ वसइ तहि, साहम्मिअवच्छलाऽऽणार्ह १५५॥

सत्कारः—वस्त्राभ्युत्थानादिकः सम्मानः—पादप्रक्षाल-नादिकः भिक्षाग्रहणं—भिक्षानयनं च एतत्प्राधूर्णकं आगते सति क्रियते । पुनश्च तस्य प्राधूर्णकस्य वसतिस्वरूपं कथ्यते यथा-परिमितैरेवेषा लब्धा, नान्यस्यावकाशः, ततश्च त्वया-ऽन्यत्र वसितव्यम् । 'याव जाणउ वसइ तहि' ति एवमसा-बुद्धो हाऽपि सज्—यदि जानन्नपि तत्र वसति ततः को दोषोऽन आह—'साहम्मिअवच्छलाऽऽणार्ह' साधर्मिकवा-त्सल्येन न कृतं भवति, यतोऽसौ शय्यातरां दृष्टस्तानपि नि-र्हाटयति, आह्वाभक्षश्च कृतः—आह्वालोकधर्मे कृतो भवति स्वस्य, आदिशब्दान्तद्वयान्यद्रव्यव्यवच्छेदः ।

इदानीं ते क्षेत्रप्रत्युपेक्षका आचार्यसमीपमागच्छन्तः—

किं कुर्वन्तीत्यत आह—

जइ तिणि सव्वगमणं, एसु न एसु ति दोसु वि अ दोसा ।

आपपहेणऽसुगंता, निययावासोइ मा गुरूखो ॥१५६॥

यदि ते क्षेत्रप्रत्युपेक्षकास्त्रय एव ततः सर्व एव गमनं कुर्व-

मि अथ सप्त पञ्च वा ततः सहाटकमेकं मुक्त्वा प्रजन्ति ,
'पसु न पसु' ति शय्यातरेण पृष्ठाः सन्तस्ते नैवं वदन्ति-
पश्यामो न वा पश्याम इति, यत एवं भणने दोषः, किं कारणं?,
यदेवं भणन्ति यदुत आगामपश्यामः, ततश्च शोभनतरे क्षेत्रे
लब्धे सति नागच्छन्ति ततश्चानुनदोषः, अथ भणन्ति-नाग-
मिष्यामः ततश्च कदाचिदन्यत्वेन न परिहृत्ययति ततश्च पु-
नस्तत्रागच्छतां दोषोऽनृतजनितः । 'अगुणपहेणु' ति ते हि
क्षेत्रप्रत्युपेक्षका गुरुसमीपमागच्छन्तोऽन्यत्र मार्गेणागच्छ-
न्ति, कदाचित्स शोभनतरो भवेत्, 'अगुणत' ति सूत्रपौ-
रुषीमकुर्वन्तः प्रयान्ति, मा भूत्स्वयं गुरोरिति, किं कार-
णं?, यतस्तेषां विध्वंसमागच्छतां मासकरूपोऽधिकं भवति,
ततश्च नित्यवासो गुरोरिति ।

गंतुं गुरुसमीपं, आलोचना कर्तेति क्षेत्रगुणा ।

न य सेसकद्वयं मा हो-ज संखडं रत्ति साहेति ॥१५७॥

गत्वा गुरुसमीपम् आलोचयित्वा ईर्यापथिकानिचार कथ-
यन्त्याचार्याय क्षेत्रगुणान् । 'न य सेसकद्वयं' ति न च शेष-
साधुभ्यः क्षेत्रगुणान् कथयन्ति । किं कारणं!—'मा होज
संखडं' मा भवेत् स्वक्षेत्रपक्षपातजनिता गतिरिति, तस्मात्
'रत्ति साहेति' ति रात्रौ, मिलितानां सर्वेषां साधूनां क्षेत्रगुणा-
न् कथयन्ति ।

न च गत्वा एतत्कथयन्ति—

पदमाए नत्थि पदमा, तत्थ उ घयखीरकूरदहिलंभा ।

विइयाए विइ तइया-ए दोवि तेमि च धुवलंभा ॥१५८॥

आहामिअधुवलंभा, पाउगमाणं चउत्थिए नियमा ।

इहरावि जडिच्छाए, तिकालजोगं च सव्वेसि ॥१५९॥

प्रथमायां—पूर्वस्थां दिशि नास्ति प्रथमा-नास्ति सूत्रपौरु-
षीत्यर्थः किन्तु तत्र घृताक्षीरकूरदधिलाभोऽस्ति, अन्ये त्थ-
स्यस्थां दिशि कथयन्ति, द्वितीयायां दिशि नास्ति द्वितीया-
नास्त्यर्थेपौरुषी, यतस्तत्र द्वितीयायां पौरुष्यामेव भोजनं,
घृताक्षीरस्तु लभ्यत एव, 'ततिआए दो वि' ति तृतीयायां
दिशि द्वे अपि सूत्रार्थेपौरुष्यौ विद्यन्ते 'तेमि च धुवलंभा'
ति तेषां घृतादीनां निश्चितं लाभः । 'आमासिअधुवलंभा'
ति प्रार्थितस्य ध्रुवो लाभः, केयो?—प्रायोग्यानां घृतादीनाम्
'चउत्थिए' चतुर्थी दिशि नियमात्—अवश्यम् 'इहरावि-
जि अपार्थितेऽपि यदच्छया त्रिकालयोग्यं प्रातर्मध्याह्नसाया-
ह्वेषु त्रिकालमपि 'सव्वेसि' ति सर्वेषां बालादीनां योग्यं
प्राप्यत इति ।

एवं तैः सर्वैः क्षेत्रप्रत्युपेक्षकैराख्याते सत्या-

चार्यः किं कर्तव्याह—

मयगहणं आयरिओ, कथं वयामो ति? तत्थ ओयरिआ ।
सुभिआ भणंति पदमं, तं चिअ अणुओगतसिद्धा ॥१६०॥

मनग्रहणम् अभिप्रायग्रहणम् आचार्यः शिष्याणां करोति य-
दुत भो आयुष्मन्तः! तत्कं प्रजामः?—कया दिशा गच्छामः?
तत्क्षेत्रमामन्त्रितं शिष्यगणं आचार्येण 'तत्र औदिरिका'
उदरभरणैकचिनाः सुभिनाः—आकुला भणन्ति—यदुत
'पदमं' ति प्रथमां दिशं प्रजामः, यत्र प्रथमपौरुष्यां भुज्यते,
३०३

'तं चिअ' ति तामेव दिशम्, 'अणुओगतसिद्धा' व्याख्याना-
र्थिन इच्छन्ति, यतस्ते सूत्रग्रहणनिरपेक्षाः केवलमर्थग्रहणा-
र्थिनः, तेषां आर्थग्रहणप्रपञ्चो द्वितीयायां पौरुष्यां भवतीत्य-
तस्तामेवेच्छन्तीति ।

विइयं सुत्तग्गाही, उभयग्गाही अ तइयं खेतं ।

आयरिओ अ चउत्थं, मो उ पमाणं इवइ तत्थ ॥१६१॥

द्वितीयां च दिशं सूत्रग्राहिण इच्छन्ति, यतः प्रथमपौरु-
ष्यामेव स्वाध्यायो भवति, स च तेषामस्ति, उभयग्राहि-
णश्च—सूत्रार्थग्राहिणस्तुनीयं क्षेत्रमिच्छन्ति, आचार्यस्तु
चतुर्थे क्षेत्रमिच्छति यतस्तत्र चतुर्थ्यामपि पौरुष्यां प्राचूर्ण-
कादः प्रायोग्यं लभ्यत इति, 'स एव प्रमाणम्' आचार्य एव
सर्वेषां प्रमाणं भवति 'तत्थ' ति तत्र शिष्यगणमध्ये ।

किं पुनः कारणम् आचार्याश्चतुर्थमेव क्षेत्रमिच्छन्ति?,

अत आह—

मोहुम्भो उ बलिए, दुब्बलदेहो न साहए जोए ।

तो मज्जबला साह, दुब्बस्सेयेत्थ दिहुतो ॥१६२॥

प्रथमद्वितीययोः क्षेत्रयोः प्रचुरभक्षणानेकभ्यः सकाशाद्-
लवान् भवति, बलिनश्च मोहोद्भवा भवति—कामोद्भवा
भवतीत्यर्थः । आह—एवं तर्हि यत्र भिक्षा न लभ्येत तत्र
प्रयान्तु, उच्यते—दुर्बलदेहः—कुशरीरा न साधयति—
नाराधयति योगान्—व्यापारान् यतस्ततो मध्यमबलाः
साधय इष्यन्ते । दुष्टाश्च न चात्र दृष्टान्तः, दुष्टाश्च—गर्भ-
उच्यते, न यथा प्रचुरभक्षणार्थिनः सन् कुम्भकारारोपि-
तभाण्डकानि भनक्ति दर्पोत्संकादुत्प्लुत्य, पुनस्तैर्नैव कुम्भ-
कारेण निरुद्धाहारः सन्नतिदुर्बलत्वात्प्रस्खलितः सन् भन-
क्ति, स एव च गर्भो मध्यमाहाराक्रियया सम्यग् भाण्डानि
वहति, एवं साधवोऽपि संयमक्रियां मध्यमबला वहन्ति ।

पणपणगस्स हाणी, आरेणं जेण तेषु वा धरइ ।

जइ तरुणा नीरांगा, वरुचंति चउत्थगं ताहे ॥१६३॥

अथ तस्मिन् गच्छे पञ्चपञ्चाशत्पदं देशीयाः त्रिशद्वर्षा वा
चत्वारिंशद्वर्षा वा भवन्ति, ततो गम्यत चतुर्थं क्षेत्रं, यतस्ते
येन केनचिद् धियन्ते—यापयन्ति तथा यदि च तरुणा नीरां-
गाः—शक्ता भवन्ति ततश्चतुर्थमेव क्षेत्रं प्रजन्ति ।

अह पुण सुप्पा थेरा, रोगविमुक्का य साहुणा तरुणा ।

ते अणुकूलं खेतं, पेसंति न यावि खग्गूडे ॥१६४॥

अथ पुनर्जुर्णाः (जीर्णाः) स्थविरा भवन्ति, रोगण च-उच्च-
रादिना मुक्तावास्तुरुणा, नाद्यापि तेषां साम्यं भवति श-
रीरस्य, ततस्तानुकूलं क्षेत्रं प्रेषयन्त्याचार्याः । 'न यावि
खग्गूडे' ति 'खग्गूडा' अलम्बा निर्जर्मप्रायास्तस्य प्रेषयन्ति ।

कियता पुनः कालेन बुद्धादय आप्याशयन्ते?, उच्यते—

पञ्चमात्रैर्दिवसेः, यत उक्तं वैद्यक—

एगपणअद्दमासं, सद्धी सुणमणुयगोणहन्थीणं ।

राइदिण उ बलं, पणगं तो एक दो तिस्सि ॥१६५॥

एकं रात्रिर्निर्वेन शुभो बलं भवति, पञ्चभिर्दिनैर्मनुजस्य
बलं भवति, अर्द्धमासेन बलीवर्त्तस्य, षड्भिर्दिनैर्बलं भवति
भवति । एवमेतद्यथामेक्यं याजनीयम् । 'पणगं तो एक'

यो सिद्धिः' एवमसौ तस्मिन् क्षेत्रे पञ्चकर्मकं धार्यते . अथ तथाऽपि बलं न गृह्णाति इति पञ्चकी धार्यते, त्रीन् वा पञ्चकान् धार्यते, पुनरासीयत इति । एवं ते आत्मचिन्तित-
व्यगणा आचार्याः शय्यातरमापृच्छुष क्षेत्रान्तरं संक्रामन्ति ।

अथ न पृच्छन्ति ततो दोष उपजायते । एतदेवाह—

सागारिक्पुच्छममशं, बाहि(ही)रा मिच्छु छय कयनसी ।
गिहिसाह अभिधारण, तथागसंकाह जं खऽण्यं ॥१६६॥

सागारिक—शय्यातरम् अनापृच्छुष यदि गमने क्रियते ततो 'बाहिर' इति बाह्यं लोकधर्मस्यैते भिक्षवः इत्येवं वाक्कि शय्यातरः, येन धर्मं लोकधर्मं न जानन्ति दृष्टं, ते कथमदृष्टं जानन्ति ? इत्यतः 'मिच्छु' इति मिथ्यात्वं प्रति पद्यते, 'छेय' इति अण्वन्त्येव वसतिनामस्य, पुनस्तेऽप्येव वा वसति न लभन्ते, 'कयकासि' इति अक्षयनाम स्त्रिये प्रम-
जिता इत्येवं मन्यते, 'गिहिसाह अभिधारण' इति गृही कश्चिद्व्यवस्थामाचर्यमभिधाय—संविन्त्यस्ततः प्रज्जयार्थं, तेनाप्यागत्य शय्यातरः पृष्टः—काऽऽचार्यः ? सोऽपि कष्टः सखाह—यः कथयित्वा व्रजति स ज्ञायते, ते तु का जा-
नानि ? तमाकर्ण्य स भ्रमकः कदाचिद्दर्शनमप्युत्कृति, लोकज्ञानमप्येषा नास्ति कुतः परलोकज्ञानमिति ? कदा-
चित्साधुः कश्चित्प्राचार्यम् अभिधाय—मनसि कृत्वा उप-
सेवनादानार्थमायाति, सोऽपि शय्यातरं पृच्छति, शय्या-
तरोऽप्याह—न जाने क गत इति, ततः स साधुः अना-
चारवानाचार्य इति विचिन्त्याभ्युपगमः, सोऽपि निर्जगत्या आचार्योऽनाभागी जाने इति । 'तेण्ण' इति कदाचित्त-
द्वृद्धं कर्मक्षेत्रमिच्छेव द्विषते मुष्टे भवेत्तत एवंविधा बु-
द्धिर्भवेत्—यदुत तेनास्ते इत्येवं शङ्कां करोति, आदि-
कथायां किं केनचित्सह गता, ततो गृह्णात् तेऽप्यना-
कथाय सताः ततश्च शङ्कोपजायते, 'जं खऽण्यं' इति य-
च्छाम्यत् शङ्कादि ज्ञानं पत्तनमनं जगत्सर्वमुपज्जयत इति गच्छाद्भिश्च शय्यातरं अमुच्छमीयः ।

स च विधिना, यतोऽविधिना पृच्छन् वने दोषाः—

अविहीपुच्छा उग्गा-हिण्ण सिजातरी उ रीण्णा ।

सागारियस्स संका, कलहं य सएजिआ खिसे ॥१६७॥

अविधिपृच्छा इयं वर्जते, यदुत—'उग्गाहिण्ण' इति-
तन उपकरणेन पृच्छति, तत्र 'सिजातरी उ रीण्णा' तेनाकस्मिन्नेव गमनेन शय्यातरो रोदने कुर्युः, ततश्च सागारिकस्य—शय्यातरस्य शङ्कोपजायते, कलहं च सति 'साहजिआय' सह सल्लिखियया 'खिसे' इति यथा न शोभना त्वं येन त्वया तत्र काले भिक्षार्गच्छतां कवितम् । किं च—तं स पिता भवति ? येन रीक्षितम् ।

अथानागतमेव कथयन्ति—अमुकदिक्से गमिष्यामः,

तत्राप्येते दोषाः—

हरिअच्छेपणं छप्पइ-य पबणं किण्णं च पोत्तायं ।

छण्णेरं च पगयं, इच्छमणिच्छे य दोसा उ ॥१६८॥

तदि शय्यातरकुट्टस्थं साधवो यास्यन्तीति विमुक्तेश-
व्यापारं सत् गृह एव निश्चिन्ति, कृप्यादिप्रविश्रयणं च

करोति, ततश्च क्षणिकं सत् स्वकुलजानहरितक्षेत्रं करोति ।
तथा निर्वर्गपागत्यादेव च ता रण्डाः पदपदीकां परम्परान-
रूपसेनापमर्दं कुर्वन्ति । 'किण्णं च पोत्तायं' इति तत्र
द्विषते क्षणिका विमुक्तक्षणावस्थानवस्थायां वसन्ति शोथ-
यन्ति । 'छण्णेरं च पगयं' प्राकृतं—भोजने क्षणं कुर्व-
न्ति, अप्रवृत्तमिच्छा, 'इवरं च' इति प्रकटमेव भोजनं
संयतार्थं कुर्वन्ति, तत्र केच्छुल्लमतिच्छुतां च दोषा भव-
न्ति, कथं ? यदि तत्रोत्तरे गृह्णाति, ततस्तत्कल्पनं च, अथ न गृह्णाति ततो रीप्याय कर्त्तव्यप्रतिपद्यते ।

एते दोषा अनागतकथने, ततश्च कः

पृच्छाविधिरित्याह—

जइआ चैव उ खेतं, गया उ पडिलेहगा तओ पाए ।

सागारियस्स भावं, तण्णंति गुरु इमेहि तु ॥ १६९ ॥

यदेव क्षेत्रं गताः प्रत्युपलकाः 'ततो पाए' इति ततः प्रभृति
सागारिकस्य—शय्यातरस्य भावं—स्नेहप्रतिबन्धं तनु-
कुर्वन्ति, के ?—गुरुवः एभिः वक्ष्यमात्रेणाद्याहयोपम्यसैव-
चनैरिति—

उच्छू बोलिति वइ, तुवीओ जायपुत्तमंदा य ।

वसभा जायत्थामा, गामा पन्नायचिक्खन्ना ॥ १७० ॥

अप्योदगा व मग्गा, वसुहा वि अ वक्कमहिआ जाया ।

असकंता पंथ, साहूयं विहरिउं खाला ॥ १७१ ॥

एतद्वाथाहयं सूचनः शय्यातरस्य पृच्छन्ति । ततः सोऽपि
भुत्वा भणति—किं यूयं गमनोत्सुकाः ?

आचार्योऽप्याह—

समसाणं सउल्लाणं, ममरकुल्लाणं च गोत्तल्लाणं च ।

अनिवाओ वसहीओ, साहपण्णं च मेहाणं ॥ १७२ ॥

सुगमा ।

ततश्चैतां गार्थां पठित्वा इदमाचरन्ति—

आवस्सगकयनियमा, कल्लं गच्छाम तौ उ आयरिआ ।

सपरिजयं समतरिअ, बाहिरिउं इति अणुसिद्धिं ॥१७३॥

आवश्यककृतनियमः—कृतप्रतिक्रमणा इत्यर्थः, विहा-
लवत्तायां कृपावृत्त्या इदं भणति—यदुत कल्लं गच्छामः ।
पुनश्च तत आचार्याः सपरिजनं सागारिकम् शय्यातरं
आहूय अनुयास्ति इदंति—धर्मकथां कुर्वन्तीत्यर्थः ।

अक्कल साक्को आ, दंसणमहो जहसयं वल्लिं ।

जोगम्मि वडुमाणे, अणुगं वेलं गमिस्सामो ॥ १७४ ॥

सोऽपि सागारिको धर्मकथां श्रुत्वा एवंविधो भवति—
प्रमज्यां प्रतिपद्यते, आवको वा भवति, दर्शनधरा वा भवति,
अक्कल साक्को, अर्थात् अणुगतं वसतिमात्रमवस्थं दर्श-
यति । पुनश्च धर्मकथां कृत्वाऽऽचार्यो एवं सूचने—यदुत 'वसं
वसमान' योऽसौ योगो गमनाय मां प्रेरयति तस्मिन् वर्त-
माने—भवति सति अमुकवत्तायां गमिष्याम इति ।

इदानीं ते विहालवत्तायां कथयित्वा प्रभुर्बलि

व्रजन्ति, किं कृतवत्यन आह—

तदुभयसुखं पडिले-इया य उग्गायमणुग्गाये वावि ।

पट्टिच्छादितव्या तेभ्यो, नष्टे सगुह संवारे ॥ १७५ ॥

तदुभयं—सूत्रपौरुषीमथैपौरुषी च कृत्वा प्रजन्ति, 'सुते' ति सूत्रपौरुषी वर कृत्वा प्रजन्ति, अथ दूरतरे क्षेत्रं भवति ततः पादोनप्रहर एव सत्रमनिलेखनामकृत्वा प्रजन्ति, 'उ-
गाय' ति उन्नतमात्र एव वा सूर्ये मच्छन्ति, 'अशुभय' ति अशुभेन वा सूर्ये रात्राप्रव गच्छन्ति, 'पट्टिच्छे' ति ते साधयस्तस्माद्विनिगताः परस्परं प्रतीक्षन्ते, 'आधिकरण' ति अथ ते साधयो न प्रतीक्षन्ते ततो मार्गमजामानाः पर-
स्परतः पूर्यन्ते, तेन च पूर्यतेन लोको विबुध्यते, तत-
श्चाधिकरणं भवति, 'वेणु' ति स्तेनका वा विबुद्धाः सन्तो मोषणार्थं पश्चाद् प्रजन्ति, 'नष्ट' ति कदाचित्कश्चिज्जगति, ततश्च प्रदेशे एव सत्कारः क्रियते, अमुकत्र विधमणं करि-
ष्यामः अमुकत्र भिक्षाममुकत्र वसतिमिति । ततश्च रात्री-
गच्छन्तिः सङ्केतः क्रियते । 'सगुह' ति कश्चित् सगु-
हप्रायो भवति, स इदं ब्रूत-यदुत साधूनां रात्री न युज्यते
एवं गन्तुं पुनः, स आसत्, ततश्च 'संगारा' ति सङ्केतं सगु-
हाय प्रयच्छन्ति, यदुत त्वया अमुकत्र देवे क्षान्त्यव्याप्तम् ।

इत्यन्तिमस्या एव गाथाया भाष्यकृतं कांश्चिद्वचनान् प्रक-
रयानयति, तत्र प्रथमावयवं व्याख्यानयन्नाह—

पट्टिलेहंतश्चिभ वै-दियाउ काऊख पोरिसि करिति ।

अस्मि उग्राहेउं, सोष्ठा मन्महिह वन्ति ॥७६॥

ते हि साधवः प्रभातमात्र एव प्रतिलेखयित्वा उपाधिकां
पुनश्च घण्टालिकां कुर्वन्त-संवर्त्तयन्तीत्यर्थः । ततश्चातिशु-
भापद्य एव 'पोरिसि करेति' सूत्रपौरुषी कुर्वन्ति, 'अ-
स्मा उग्राहेउं' ति चरिमयेलायां पादोनपौरुष्यां प्रात्रका-
णि उग्राह्य-संयन्त्रयित्वा पुनश्चातिशितैरेव पाधकैः 'सो-
ष्ठा' ति भुत्वा अथैपौरुषी कृत्वत्यर्थः, ततो मन्महिह प्रज-
न्तीति । त च शोभन एवाहि प्रजन्तीति ।

अत एवाह—(भा०)

तिहिकरणम्मि पसत्थे, नक्खत्ते अहिवइस्स अणुकुले ।

वेणुख निंति वसमा, अक्खे सउणे परिकसंता ॥७७॥

'तिथी प्रशस्तायां, करणे' च ववादिके प्रशस्ते नष्टे
वा अधिपतेः—आचार्यस्य अनुकूलं सति गृहीत्वा अला-
भं अन्तः कृत्वा निर्गच्छन्ति । किं कुर्वाणा अत्र आह—'स-
उणे परिकसंता' शकुन्तल—अस्मत्पत्नीसमाकाः स-
न्तो वृषभा निर्गच्छन्तीति पश्चादाचार्याः ।

किं पुनः कारणं पश्चादाचार्या निर्यच्छति ? तत्र कारण-
माह—(भा०)

वासस्स य आगमखे, अक्खत्तखे पटिआ निवत्तंति ।

ओआवणा पवयणे, आयरिआ मग्गओ तम्हा ॥७८॥

वर्षणं वर्षस्तस्यागमने कदाचिद्भवति, अगशकुने वा दृष्टे
प्रस्थिता अपि निवर्त्तन्ते वृषभाः । यदि पुनराचार्या एव
प्राग् निर्गच्छन्ति ततोऽवशकुनदर्शने वृषी च निवर्त्तमान-
स्य सतः किं भवति ? अत आह—'ओआवणा पवयणे'
प्रवर्त्तने हीलना भवति, यदुत-यदपि ज्योतिषिका-

यां विवर्त्तने नक्षत्रेणवां गच्छन्ति, 'आयरिआ मग्गखे',
ति अत आचार्या मग्गता—पुष्टते निर्गच्छन्तीति ।

अन्तर्द्विष्य शकुना अगशकुना वा विकस्यन्तीति, ततो-
ऽवशकुने प्रविष्टाववन्ति—(भा०)

मइलकुवेले अक्खं-गिरिआ सण खुअवडये य ।

अण उ अक्खमस्य, हवंति खित्ताउ नित्ताणं ॥७९॥

मारी मीवरमग्गभा, वक्कुमारी य कटुभक्के अ ।

कासायवत्थ कुब्बं-धस च कजं न सहेति ॥ ८० ॥

मलिनः शरीरकपटैः कुर्वन्तो-जीर्णकपटः 'अक्खमिपसिअ'
ति कदाभ्यर्कशरीरः अथा यदि आसपाश्चात्क्षिणपार्श्वे प्र-
याति कुब्जो-वक्रः वड्ढो-वामनः, वनेऽप्रशस्ता-पीठ-
रगर्भा-आसन्नप्रसवकाला । शेषं सुगमम् ।

[चेकयरम्मि ममाहो, भुक्खामारो य पंडुरंमसि ।

तक्खि कहरिपडणं, वोडियससिए भुवं मरसां]

जंबू चासमऊर, भारहाए तेहव नउले अ ।

दंमणवेव वसत्थं, पपाहिखे सप्पसंयत्ती ॥८१॥ (भा०)

सुगमा ।

नंदी खं भुक्ख-स्स इंसखं संसपउहमहो व ।

सिगारक्खनचामर, ववप्पहस्य मन्थरि ॥८२॥ (भा०)

सुगमम् । नवतं-पूर्वकलसदर्शनं, अथ एव पत्ताका अवज-
पत्ताका ।

समणं संजयं दंतं, सुमणं मीयगा दहि ।

मीणं घंटं पडागं च, सिद्धमत्थं विआगरे ॥८३॥ (भा०)

अमणः—लिङ्गमात्रधारी संयतः—सम्पन्न संयमावुल्लस-
यतः—यत्नपरः दान्तः—इन्द्रियनेहइन्द्रियैः सुमन्सः—कु-
स्पाणि, शेषं सुगमम् ।

मच्छंआसी—

सेआतरेऽणुमामइ, आयरिओ सेसगा चिलिमिलीए ।

अंतो गिपदन्तुवहि, सारविअपडिस्सया पुठ्ठि ॥८४॥

अजतसमं शकुन्तलगतकुम्भक—अजत इत्येवमादि आ-
चार्यैः । 'सेसगा चिलिमिलीए अंतो' शेषाः साधवः चिलि-
मिलित्वाः—अवनेकायाः अन्तः—अभ्यन्तरे, किम् ?—उपरि
गृह्णन्ति—संयन्त्रयन्तीत्यर्थः । 'सारविअपडिस्सया पुठ्ठि'
ति किंविशिष्टाः सन्तस्ते साधव उपरि गृह्णन्ति ?—संमार्जि-
तः—उपलिप्तः प्रतिभयो यैस्त संमार्जितप्रतिभयाः 'पुठ्ठि'
प्रागेव, अथमपेक्षेत्यर्थः ।

इदानीं कः कियदुपकरणं गृह्णीतान्नाह—

बालाई उवमरणं, जावइयं तरति तत्तिअं यिएहं ।

जइस्सं जइज्जयं, सेअं सरुआ विरिज्जिति ॥ ८५ ॥

बालाववा, आविशब्द—अजत गृह्णन्ते, ते हनुपकरणं याव-

१—[चक्रपरे अमणं लुभा मरय च पायडुलो ।

तच्च किञ्च कथिरपातं वोडिकेऽशिते भुवं मरयम्]

स्मात्तरन्ति-शकनुवन्ति तावस्मात् गृह्णन्ति तैश्च बाला-
दिभिः, जघन्येन-जघन्यतः 'जहाजार्थं' रजोहरणं चोत्प-
ट्टकश्च, एतदशकनुवन्तिरपि प्राज्ञः शेषम् उपकरणं तरुणाः
आभिप्रहिकाः विरिञ्चन्ति-विभजन्ति बालादिसत्कम् ।

यदा तु पुनराभिप्रहिका न सन्ति तदा--

आयरिओवहि बाला-इयाश्च गिरहंति संघयणजुता ।
दा सुत्ति उरिणसंथा-रण य गहणेकपासेण ॥८६॥ (भा०)

आचार्योपाधि 'बालाइयाणं' ति बालादीनां च संबन्धितमु-
पाधि गृह्णन्ति, के ?-संघयणजुता 'येऽन्ये शेषा अनाभिप्र-
हिकाः संघननोपनास्ते गृह्णन्ति, कथं पुनर्गृह्णन्ति ते उपाधिः-
'दा सुत्ति' ति दा सौत्रिको कल्पो एक औत्तिकः कल्पः
संस्तरकश्च शब्दादुत्तरपट्टकश्च, एषां ग्रहणम् 'एकपासेण' ति-
ग्रहणम् एकास्मिन् पाशे-एकत्र स्कन्धे ग्रहणं करोति, द्विती-
ये तु पाशे स्कन्धे पाषकाणि गृह्णन्ति, आत्मीयां तूपाधिं
विगटालिकां कृत्वा यत्र स्कन्धे उपाधिः कृतस्तथैव दिशा क-
क्षायां करोति ।

इदानीम् 'अधिकरणेनेण' ति अमुमवयव-
व्याख्यानयन्माह-

आउजोवण वणिण, अगणि कुहुंवी कुगम्म कम्मणि ।
तेण मालागारे, उब्भामग पंथिण जंते ॥८७॥ (भा०)

न हि यदि सशब्दं व्रजन्ति ततश्च लोको विबुध्यते, विबु-
द्धश्च सन् 'आउजोवण' ति अप्काययन्त्राणि योज्यन्ते-
वहनाय सज्जीक्रियन्ते । अथवा- 'आउ' ति अप्कायाय यो-
पिता विबुद्धा व्रजन्ति 'जोवणं' ति धान्यप्रकरः तदर्थं लो-
को याति, प्रकरो-मर्दनं धान्यस्य, लाटाविषये 'जोवणं ध-
गणपट्टम् भरणम्', 'वणिण' ति वणिजो-बालच्छुका वि-
भार्तामनि कृत्वा व्रजन्ति । 'अगणि' ति लोहकारशालादिषु
अग्निं प्रज्वाल्यते 'कुहुंवि' ति कुट्टाभ्यनः स्वकर्मणि लगन्ति
'कुगम्म' ति कुत्सितं कर्म येषां न कुकर्माणाः मान्सिकादयः
कुत्सिता माराः कुमाराः-सौकरिकाः, एषां बोधो भवति रात्रौ
पूत्कारयतां, 'तेण' ति स्तेनकानां च, 'मालाकार' ति
मालिका विबुध्यन्ते 'उब्भामग' ति पारदारिका विबुध्यन्ते
'पंथिण' ति पाथका विबुध्यन्ते 'जंते' ति यान्त्रिकाः विबुद्धा
सन्तो यन्त्राणि बाहयन्ति आक्रिकादयः ।

तत्र यदुक्तं प्राक् "नट्टु खग्गुडसंगारो" तत्रैवमुक्तं निर्युक्ति-
कृता सङ्कारकरणमात्रम्, इह पुनः स एव निर्युक्तिकारः स-
सङ्कारः कया यतनया कर्तव्यः ? कस्यां च वेलायां कर्तव्यः ?
इत्येवाह-

संगार बीय वमही, तहण सण्णी चउत्थ माहम्मी ।

पंचमगम्मि अवमही, छेठे ठाण्ठिओ होति ॥९७६॥

'संगार' ति सङ्केतोऽभिधीयते, तद्विधिवर्क्यः, 'बिति-
य वसहि' ति द्वितीय द्वारे वसतिः कर्तव्या, पूर्वप्रत्युप-
क्षिता तस्या व्याघाते वा वसनेग्रहणविधिवर्क्यः, 'तनिण
सण्णी' ति तृतीये द्वारे संज्ञी भाषका वक्तव्यः, 'चउत्थ
साहम्मि' ति चतुर्थे द्वारे साधर्मिका वक्तव्याः, 'पंचम-
गम्मि अव वसहि', ति पञ्चमे द्वारे वसतिवर्क्यः-विच्छिन्ना

खुडुलिआ 'इत्येवमादि, 'छेठे ठाण्ठिओ होति' वञ्छ द्वारे
स्थानस्थिता भवति । द्वारगाथयम् ।

इदानीं निर्युक्तिकृतोपपत्त्यस्तं सङ्कारद्वयं
भाष्यकृद् व्याख्यानयन्माह-

आओसे संगारो, अमुई वेलाए निग्गए ठाणं ।
अमुगत्य वसहिभिकखं, बीओ खग्गुडसंगारो ॥९१॥

'आओसे' ति प्रवेशे 'संगारो' ति सङ्केतः आचार्यैश्च
कर्तव्यः, कथम् ?- 'अमुई वेलाए' ति अमुकया वेलाया
यास्यामः, पुनश्च 'निग्गए ठाणं अमुगत्य' निर्गतानां सताम्
अमुकत्र स्थाने-विधामसंस्थानं करिष्यामः, 'वसहि' ति
अमुकत्र वसतिर्भविष्यति-वासकां भविष्यतीत्यर्थः, 'भि-
कख' ति अमुकत्र ग्रामे भिक्षाटनं कर्तव्यम्, एकस्तावदयं
'सङ्कारः' सङ्केतः । 'बितिओ खग्गुडसंगारो' ति द्वितीयः
संकेतः खग्गुडस्य दीयते ।

स चैवमाह-

रत्ति न चैव कप्पइ, नीयदुवारे विराहण दुविहा ।
पणवण बहुतरगुणं, अणिच्छ बीउव्व उवही वा ॥९२॥ (भा०)

'रत्ति न चैव कप्पति' ति रात्रौ साधूनां गमनं न कल्प-
ते, द्विविधविराधनासंभावात्, यत उक्तं-दिवाऽपि तावत्-
'नीयदुवारे विराहणा दुविह' ति दिवाऽपि तावदयं दोषः,
'नीयदुवारे तमसे, कोटुगं पणवण' इति वचनात्, नीचद्वारं
द्विविधा विराधना सतमस्कत्वाद् आस्तां तावद्वात्रौ, एष च
धर्मधज्या न निर्गच्छति । 'पणवण बहुतरगुणं' ति पुनश्च
तस्य प्रकायना-प्रकायणा कियते, तत्र रात्रिगमने बहुधा गुणा
दृश्यन्ते, बालवृद्धादयः सुप्तेन गच्छन्ति रात्रौ, न तृपा
बाध्यन्ते इति । 'अणिच्छ' ति अथ तथाऽपि नेच्छति
गमनम् 'बितिओ व' ति द्वितीयस्तस्य दीयते-तदर्थं मु-
क्यते इति । 'उवही व' ति उपधितस्तस्य दीयते जीर्णा,
तदीयश्च शोभनो गृह्यते इति, मा भूलत्पाश्वे स्थितमुपधि
स्तेनका आच्छेत्स्यन्ति ।

इदानीमसावेकाकी यदि स्वपिति ततो दोषः प्रमादजान-
तस्ततश्चापधिरुपहन्यते, उपहतश्चाकल्प्यो भवति ।
एतदेवाह-

सुवणे वीसुवघातो, पडिबज्जंतो अ जो उ न मिलेआ ।
जगण अप्पडिबज्जण, जइ वि चिरं न उवहम्मै ॥९३॥ (भा०)

स्वाये 'वीसु' एकाकिनो निद्रावशे सति, को दोषः ?-
'उवघाउ' ति तस्यैकाकिनः सुप्तस्य उपधिरुपहन्यते, स
होकाकी स्वप्नं प्रमादधान् भवति कयाद्यभियोगसंभवात्,
ततश्च निद्रावशे प्रातस्य उपधिरुपहन्यते, अतोऽकल्पनीया
भवति परिष्ठापनीयश्चामौ । गच्छेत्तु स्वप्नोऽपि नापहन्यते,
किं कारणम् ? यतस्तत्र केचित्सुषणीकृषीं कुर्वन्ति, अन्ये
द्वितीयप्रहरं ऽर्थानुब्रिन्नने कुर्वन्ति, तृतीये तु प्रहरं आचार्ये
जालहानि ध्यानाद्यर्थं, चतुर्थे तु प्रहरं सर्वे एव भिक्षव उति-
ह्वन्ति, ततश्च रात्रौ नैकोऽपि प्रहरः शून्यः, ततो नापहन्यते
उपाधिः । एकाकिनस्तु जागरणे नास्त्यत उपघातः, 'पडिब-
ज्जंते व जो उ न मिलेज्ज' ति प्रातस्यमात्रो वा व्रजा-

विष्णुकीरणावनेच्छया प्रतिबध्यमानो यो न मिलेत् तस्या-
प्युपहृत्यते उपधिः । किं कारणम् ? एकान्त्रः पर्यहनं
नोक्तम् । एकाकी च पर्यहनं प्रमादभाग् भवति अतो प्रजा-
विप्रतिबन्धेऽप्युपधिरुपहृत्यते । यस्तु पुनर्जागर्ति तस्मिन्
दिक्सेऽप्युक्तो न प्रजादिषु प्रतिबध्यते स एवंविधस्तस्मिन्
दिक्से मिलेत् । नोपधिरुपहृत्यते । ' जहति वि-
रणं ' ति किं बहुना ? आप्राप्तिं गोकुलादिषु वाऽप्रति-
बध्यमानो यद्यपि चिरेण मिलति बहुभिर्दिक्सेऽप्यु-
पधिरुपहृत्यते, अप्रमादपरत्वात्तस्येति ।

इदानीं गच्छस्य समनविधिं प्रतिपादयन्नाह—

पुरश्चो मज्जे तह म-ग्गओ च ठायंति त्विन्नपडिलेहा ।
दाइतुच्चारई, भावासणाइस्सुद्धा ॥१७७॥

क्षेत्रप्रत्युपेक्षका एषु विभागेषु भवन्ति—केचन पुरतः—
अप्रतो गच्छस्य, केचन मध्ये गच्छस्य, ते हि मार्गान-
भिज्ञाः । मार्गतश्च—पृष्ठतश्च तिष्ठन्ति क्षेत्रप्रत्युपेक्षकाः ।
किमर्थं पुरत एव तिष्ठन्ति ? 'दाइतुच्चारई' उच्चारप्रध-
वणस्थानानि दर्शयन्ति गच्छस्य, 'भावासणाइस्सुद्धा'
ति भावासणो—अस्सहिवासओ, तद्वत्कार्य-
म् । एतदुक्तं भवति—उच्चारार्थं वाच्यमानस्य ते मार्ग-
ज्ञाः स्वरिडलानि दर्शयन्ति ।

उहरे भिक्खुग्गामे, अंतरगामम्मि ठावए तरुणे ।

उवगरणगहणं असह, व ठावए जाणगं चेगं ॥१७८॥

'उहरे भिक्खुग्गामे' ति यत्र ग्रामे वासकोऽभिप्रेतः भि-
क्षा च अदितुमभिप्रेता तस्मिन् 'उहरे' सुल्लके ग्रामे सति
किं कर्तव्यमत आह—'अंतरगामम्मि' अपान्तराल एव
ओ ग्रामस्तस्मिन् भिक्षार्थं तरुणान् स्थापयेत्, 'उवगर-
णगहणं' ति तदीयमुपकरणमन्ये भिक्षो वृद्धन्ति, 'अ-
सह व ठावए' ति अथ ते तत्स्थापितेतरभिषुल्लत्कमुप-
करणं गृहीतुं न शक्नुवन्ति ततोऽसहिष्णुव एव तन्मन्त-
रग्रामे भिक्षार्थं स्थाप्यन्त 'जाणगं चेगं' ति ह वैकं—
मार्गं वैकं तेषां मध्ये स्थापयेत् येन सुल्लेखगच्छन्ति ।

इरुद्धिअ सुद्धलए, नव भड अगणी य पंत पडिणीए ।

संघाडेगो धुवक-म्मिओ व सुखे नवरि रिखा ॥१७९॥

अथवा—असौ वासकभिक्षार्थमभिप्रेतो ग्रामो दूरं स्थितः
स्थाप्य, उत्थितो वा—उद्धसितः सुल्लकी वा प्राक् संपूर्णो
दृष्टः इदानीमर्जुनसिनिमतः सुल्लकः, नवः—प्राग् यस्मि-
न् स्थाने दृष्टस्ततः स्थानादन्यत्र प्रदेशे जातः 'भड' ति
भटाकान्तो जातः 'अगणी' ति अग्निना वा इदानीं दग्धः
प्रान्तः—प्राक् शोभनो दृष्ट इदानीं प्रान्तीभूतो विरूपो
जातः 'पडिणीए' ति प्रत्यनीकाकान्त इदानीं जातः, प्राक्
प्रतिलेखनाकाले प्रत्यनीकस्तत्र नासीत् इदानीं तु आयातः,
पूर्वप्रतिलेखिते ग्रामे एवंविधं जाते सति दुरातिथतादि-
वैषामिभूतं सति किं कर्तव्यम् ?—'संघाड' ति तत्र स-
ङ्घाटकः स्थाप्यते, पाश्चात्यप्रसूजितमीलनार्थम् 'एगोवि' ति
सङ्घाटकाभाव एकः स्थाप्यते साधुः 'धुवकम्मिओ' ति
धुवकर्मिको—लोहकारादितस्तस्य कथ्यते—यथा वयमन्यत्र
ग्रामे वास्यामः, त्वया पाश्चात्यसाधुभ्यः कथनीयं—यथा-

एव भार्येणामन्तर्भवति, एवं तावत् वसति ग्रामे 'एस
विही' । 'सुणणे नवरि रिक्ख' ति यदा त्वसौ शून्यो ग्रा-
मस्तदा किं कर्तव्यम् ?—'नवरि रिक्ख' ति भार्यमि—
अनभिप्रेते तिरस्चिने रेखाद्वयं पात्यते, येन तु भार्यता
गतास्तत्र दीर्घा रेखा कुर्वन्ति । यदा तु पुनरेकिकरुदो-
पैयुक्तो न भवति स ग्रामस्तदा तत्रैव या वसतिस्तस्यां
प्रतिशान्तिः । ततश्च ये ते भिक्षार्थमन्तरालग्रामे स्थिता आ-
सन् तेषां मध्ये यदि वसतिमार्गको भवति ततस्तस्यामिव
वसतौ आगच्छन्ति, त कश्चित्प्रतिपालयति ।

एतदेवाह—

जावतंठिरे वा मूउ, वसहिए नत्थि कोइ पडिपरइ ।

अस्साएऽजाणते—सु वसि संघाड धुवकम्मि ॥१८०॥

'जावतंठिरे' मार्गाभिज्ञे स्थिते तस्यां वसतुवागच्छ-
न्ति 'नत्थि कोइ पडिपरइ' ति न कश्चित् तान् प्रतिपा-
लयति बहिः—स्थितः, 'अएणाए' ति यदा तस्याः पू-
र्यप्रत्युपेक्षिताया वसतेर्यथाघातः संजातः किन्त्वन्या, तस्या-
मन्यस्यां वसतौ जानायां 'अजाणतेसु वावि,' अथवा—ये ते
भिक्षानिर्मितं स्थिताः पश्चाद्भागमिष्यन्ति तेषु अजानत्सु
'संघाडधुवकम्मि' ति वसतिपरिहानार्थं सङ्घाटको
बहिः स्थाप्यते, धुवकर्मिको—लोहकारस्तस्य कथ्यते,
यदुत—साधव आगमिष्यन्ति तेषामियं वसतिदर्शनीया
कथनीया वेति ।

इदानीं ये ते भिक्षार्थं पश्चाद्भागे स्थापितास्तैः किं कर्तव्य-
मत आह—

जइ अस्भासे गमणं, दूरं नंतुं दुगाउयं भेसे ।

ते वि असंधरमाणा, इती अहवा विसजंति ॥१८१॥

यदि अस्यासे—आससे गच्छस्ततस्त 'गमणं' ति गच्छस-
मीपमेव गच्छन्ति, 'दूरं' ति अथ दूरं गच्छस्ततो गन्तुं हि-
गम्यूनं—गन्त्वा कोशद्वयं, किम् ?—'भेसे' ति एकं अमणं ग-
च्छसमीपे प्रेषयन्ति, 'केवि असंधरमाणा इति' तेऽपि
गच्छगताः साधवः असंस्तरमाणाः—अज्ञाताः सन्तः किं कु-
र्वन्ति ?—'एति' आगच्छन्ति, क ?—यत्र ते साधवा भिक्षया
गृहीतया तिष्ठन्ति, अथ च एतास्ततस्त साधु विसर्जयन्ति
यदुत—पर्याप्तमस्माकं, यत् भिक्षादिवाऽऽप्तमस्ति । 'सं-
घार' ति दारं, व्याख्यातं, तत्प्रसङ्गायावत् च व्याख्यातम् ।

इदानीं वसतिद्वारमुच्यते, तत्प्रतिपादनार्थमाह—

पदमविथाए गमणं, गहणं पडिलेहणा पवेसो उ ।

काले संघाडेगो, वऽसंधरंताण तह वेव ॥ १८२ ॥

'पदम' ति तस्यां वसतौ गमनं—प्राप्तिः कदाचित्प्रथमपौरु-
ष्या भवति, कदाचित् 'धितियाए' ति द्वितीयपौरुष्या गम-
नं प्राप्तिरित्यर्थः । 'गहणं' ति 'वंडउंक्कयलंदारयच्चित्तिमिली-
णं' कृत्वा प्रहणं वृषभाः प्रविशन्ति । पुनश्च 'पडिलेहणा' तां
वसतिं प्रमार्जयन्ति, 'पवेसो' ति ततो गच्छः प्रविशति,
'काले' ति कदाचिद्विज्ञाकाल एव प्राप्तास्ततश्च को विधिः ?
अत आह—सङ्घाटक एका वसतिं प्रमार्जयति, अन्ये भिक्षा-
र्थं प्रजग्नि । 'एगो व' ति यदा सङ्घाटको न पर्याप्तो भूत्वा
एको गीताथो वसतिप्रत्युपेक्षार्थं प्रेष्यते, यदा तु पुनरेक-

ऽपि न धर्माप्यते तदा किम् ?— अस्मिन्तरतां अलुप्ततां अनुपपन्नः सर्व एवाठन्ति, या तु वसतिः पूर्वप्रत्युपक्षिता ता कथमन्विष्यति ?— 'तद्वचः' इति यथा भिक्षामन्विष्यति एवं वसतिमपि सर्वे पूर्वप्रत्युपक्षितामन्विष्यन्ति, अन्विष्य च तत्रैव प्रविशन्ति । यदा तु पूर्वप्रत्युपक्षिताया वसतेर्याघातः जातस्तदाऽपि 'तद्वचः' इति यथा हि भिक्षां मार्गयन्ति तथा वसतिमपि, लब्धायां च तत्रैव परस्परं हिरण्यः कथयन्ति । 'वसही ए निर्वाह्यव्ये' इति ।

इदानीं "पदमविश्याए" इति इदं द्वारं भाष्यकृत् व्याख्यान-यन्माह—

पदमवितिआए गमणं, बाहि ठाणं च चिलिमिणी दोरे ।
विचूण इति वसहा, वसहि पडिलेहिउं पुण्वि ॥ ६३ ॥

प्रथमपौरुष्यां गमने-प्राप्तिमेवति तत्र क्षेत्रे, कदाचिद् द्वितीयायां प्राप्तिस्ततः को विधिरित्यत आह— 'बाहि ठाणं च' बहिरेव तावद्वस्थानं कुर्वन्ति, स्थिताश्चोत्तरकालं ततश्चिलिमिणी—जवनिकां द्युरिकाञ्च गृहीत्वा प्रविशन्ति वसतौ कृषभाः, प्रहणद्वारं व्याख्यानम् । किं कर्तुं ?— वसति प्रत्युपक्षितम्, वसतिप्रत्युपक्षितार्थं प्राण कृषभा गृहीतविलिमिलित्युपकरणा आगच्छन्ति, 'पडिलेहण' इति द्वारं भणितम् । द्वारं । एवं तावत्पूर्वप्रत्युपक्षितायां वसतौ विधिः, यदा तु पुनः पूर्वप्रत्युपक्षिताया व्याख्यानस्तदा—

बाधाए अणं म-गिऊण चिलिमिणिपमज्जणा वसहे ।
तत्ताण भिक्खवेलं, संघाडो परिणमो वा ॥ १०३ ॥

पूर्वप्रत्युपक्षिताया वसतेर्याघातं स्तान् अस्यां वसति मार्ग-धित्वा ततः किञ्चित् 'चिलिमिणिपमज्जणा वसहे' इति ततो कृषभाभिलिप्तिलिप्त्यादीनि गृहीत्वा प्रमाजयन्ति । 'पत्ताण भिक्खवेलं' यदा तु पुनर्भिक्षावेलायामेव प्राप्तास्तदा किं कर्तव्यम् ? 'कालं' इति भणितं, 'संघाड' इति सङ्घटको वसतिप्रत्युपक्षितार्थं प्रेष्यते, 'संघाडिणि भणितं', 'एगो व' इति सङ्घाटकाभावे एको वा प्रेष्यते, किंविशिष्टः ?—परिणतः—गीतार्थः, 'एगो इति भणितं' यदा तु पुनरेको नास्ति तदा किम् ?—

सध्वे वा हिंडंता, वसहि मगंति जह व समुयाणं ।

सद्धे संकलिअनिवे-अणं तु तत्थेव उ नियड्ढ ॥ १०४ ॥

सर्वे वा हिरण्य एव वसन्ति मार्गयन्ति-अन्विष्यन्ति, कथं ?— 'जह व समुयाणं' यथा समुदानं-भिक्षां प्रार्थयन्ति-निरूपयन्ति एवं वसतिमपि अन्विष्यन्ति, 'तद्वचः' इति अवयवो भणितः, 'सद्धे संकलिअनिवेअणं तु' भिक्षामट्टाङ्गलब्धायां वसतौ संकालकया निवेदनं-यो यथा यं पश्यात स तथा तं धाक-यदुत इह वसतिर्लब्धा इह निवर्तनीयं, तस्मात्तस्यामेव च वसतौ नियतं ।

तत्र च प्रवेश को विधिः ?—

एको धरेइ भाणं, एको दोणह वि पेवमए उवहि ।

सध्वो उवह गच्छा, सवालवुड्डाउला ताहे ॥ १०५ ॥

एको धारयति-संघटयति भाजने पात्रकम् एकः-अन्यस्तस्य द्वितीयः बाह्व्यवस्थितः गच्छन् सकाशाद् भिक्षामट्टकां भुक्तामुपधि द्वयोरपीति आत्मनः संबन्धि-

नी तस्य च पात्रकसंघटयितुः संबन्धिनीमुपधि प्रवेशय-ति, तत उत्तरकालं गच्छ उपैति-प्रविशति सवालवुड्ड-त्वादाकुलः तदा-तस्मिन् काले । द्वारं ।

चोयगपुच्छा दोसा, मंडलिवंधमि होह आगमणं ।

संजमआयविराहण, वियालगहणे य जे दोसा ॥ १०६ ॥

चोदकस्य पुच्छा चोदकपुच्छा, चोदक एवमाह-यदुत बाह्ये एव भुक्त्वा प्रवेशः क्रियते, किं कारकम् ? उपधि-मानयतः सुधारस्य सुधितस्य च ईर्ष्यापथमशोधयतः संयमविराधना, उपधिभाराक्रान्तस्य कण्टकादीननिरूपय-त आत्मविराधना, ततश्च बहिरेव भुक्त्वा विकालं प्रवि-शन्तु । आचार्यस्त्वाह-बहिर्भुजतां दोषाः, कथं ?—मण्डलि-बन्धे सति आगमनं भवति सागारिकाणाम्, तत्र च संय-मात्मविराधना भवति 'वियालगहणे' इति विकालवेलायां च वसतिग्रहणे ये दोषा भवन्ति ते वक्ष्यन्ते । द्वारगाथयम् ।

चोदकपुच्छेति व्याख्यानयन्माह—

अइमारेण उ इरिअं, न सोहए कंठगाइ आयाए ।

भुत्ताइअ वोसिरिआ, अइतु एवं जहा दोसा ॥ १०७ ॥

चोदक एवमाह-यदुत गच्छसमीपादुपधि प्रवेशयन् त-द्विभारेण बुभुक्षया च पीडितः सखीर्यापधिकां न शोध-यति यतोऽतः संयमविराधना भवति, तथा कण्टकादी-नि च न पश्यति बुभुक्षितत्वादेव यतोऽत आत्मविराधना भवति, तस्माद् 'भुत्ताइअ' इति बहिरेव भुक्ताः सन्तः, त-था 'वोसिरिअ' इति उच्छ्वारप्रभवस्य कृत्वा ततः 'अइतु' इति प्रविशन्तु, क ?—वसतौ, 'एवं जहा दोसा' इति एवं क्रियमाणे दोषः आत्मविराधनाद्यः परित्यक्ता भवन्ति ।

एवमुक्ते सत्याहाचार्यः—

आयरिअवयण दोसा, दुविहा नियमा उ संजमायाए ।

वचह न तुज्ज सामी, असंखडं मंडलीए वा ॥ १०८ ॥

आचार्यस्य वचनम्, आचार्यवचनं, किं तद्विद्याह-'दोसा' बाह्यतो भुजतां दोषा भवन्ति द्विविधाः नियमाद्-अ-वश्यतया, 'संजम' इति संयमविराधनादोषः 'आयाए' इति आत्मविराधनादोषः । तत्र संयमविराधनादोष एवं भ-वति-तत्र च भोजनस्थानं सागारिका यदि बहवस्तिष्ठन्ति ततस्तं साधवो भिक्षामट्टित्वाऽऽगताः सन्नो संघेव भक्ष-न्ति-यदुत 'वचह' इति सागारिकं गच्छन्तास्मात्स्थानात्, ततश्चैवमुद्यमाने संयमविराधना भवति । आत्मविराध-ना चैवं भवति-यदा ते सागारिका उद्यमाना न गच्छन्ति, किम्वयं भवन्ति—'न तुज्ज सामी' नास्य प्रवेशस्य भवन्तः स्वामिनः, ततश्च असंखडं भवति । 'मंडलीए व' इति अथ मण्डल्यां जानायां सत्याम्—

कोऊहल आगमणं, संखोभेअ अकंठगमणं ।

ते खेव संखडाइ, वसहि व न देति जे वड्ढ ॥ १०९ ॥

मण्डलकायां जानायां कौतुकेन सागारिका आगमनं कुर्वन्ति, ततश्च 'संखोभेअ' इति संखोभेण तेषां प्रवृजितायां अकण्ठगमनादि-कण्ठेन भक्तकवलो नोपकामति, 'ते खेव संखडाइ' इति त एव वा संखडादयो दोषा भवन्ति । वसहि

‘जं व दैति’ एवं च सागारिका कथाः सन्तो वसन्ति न प्रथ-
कङ्कति, तत्र ग्रामे ‘जं वऽक्ष’ इति ग्रहणाकर्षणादि कुर्वन्ति ।

इदानीं तस्मात् प्रामाण्यवत् ग्रामे भोजनं
गृहीत्वा गम्यन्, तत्र दैते दोषाः—

भारेण वेयस्याह, न वेदह्वाणुर्धटआवाए ।

हरियाइ संजममि अ, परिमलवालेख छकाया ॥१६०॥

उपधिमिकाभारेण या वदन्तु दुःखना वा तथा न ‘पहइ’
‘सि न पश्येति’ स्यात्कुल्लटकादीन्, तन्मात्राविराधना भव-
न्ति, ‘हरियाइ’ इति संयमविषया विराधना इत्यादि, तथा
परिगलमानं च पानादौ पदकायविराधना भवति ।

तथा दैते साम्यं ग्रामे गच्छतां दोषा भवन्ति—

सावयतेखा दुविहा, विराहणा जा य उवहिणा उ विणा ।

तखअग्गिहणसेवण, वियालगमणे इमे दोसा ॥१६१॥

आवृत्त्यर्थं भवति, तथा ‘तण्ण दुवइहा भवन्ति’-शरीराप-
हारिणः, उपधयपहारिणश्च । ‘विराहणा जा य उवहिणा उ
विणा’ या च उपधिना—संस्तारकादिना विना विराधना
भवति, का कास्मै ?—‘तखअग्गिहणसेवणा’ यथासंख्यं
लुण्णानां ग्रहणं संयमविराधना, अग्रेष्व संयमं संयमविराधने-
ति । द्वारम् । एवं तावद्दुःखतो भुञ्जानानामन्यग्रामे च गच्छ-
तां दोषा व्याख्याताः । इदानीं तु यदुक्तमासीच्छादकेन यदुत
विकाले प्रवेशे युज्यते तस्मिन्संज्ञाह—‘वियालगम (ह) णे इमे
दोसा’ विकालगमनं वसती एत—वद्यमाणलक्षणा दोषा
भवन्ति । ते चामी—

पविसणमग्गणठाणे, वेसिन्धिदुगुंछिए य बोद्धये ।

सज्झाए संथारे, उरुचारे चेव पासवणे ॥ १६२ ॥

‘पविसण’ इति तत्र ग्रामे विकाले प्रविशतां ये दोषास्तान्
वक्ष्यामः, ‘मग्गण’ इति वसतिमार्गेषु अन्येषु च विकालवे-
लायां ये दोषास्तान् वक्ष्यामः । ‘ठाणे वेसिन्धिदुगुंछिए अ’
इत्येतद्वच्यतीति विकालवेलायां बाधस्थं-वेयम् । ‘सज्झाए’
इति स्वाध्यायम् अप्रत्युपेक्षितायां वसन्तौ अगृहीत काले
कुर्वन्तो दोषः, अथ न करोति तथाऽपि दोषः दानिलक्षणः ।
‘संथारे’ इति अप्रत्युपेक्षितायां वसन्तौ संस्तारकभुवं गृह्णतः
संयमात्मविराधनादोषः । ‘उरुचारे’ इति अप्रत्युपेक्षितायां
वसन्तौ स्वरिङलक्षणादिपितेषु व्युत्सृजनां दोषः, धारणेऽपि
दोषः ‘पासवणे’ इति अप्रत्युपेक्षितेषु स्वरिङलक्षणे व्युत्सृजनां
दोषः, धारयन्तोऽपि दोष एव ।

इदं द्वारगथा, इदानीं प्रतिपदं व्याख्यायते—

सावयतेखा दुविहा, विराहणा जा य उवहिणा उ विणा ।

गुम्मिअगहणाऽऽहणणा, गोणाईचमइणा चेव ॥१६३॥

विकाले प्रविशतां ग्रामे आपदभयं भवति । स्तेना द्विप्र-
काराः—शरीरस्तेना, उपधिस्तेनाश्च । तद्वयं भवति विकाले
प्रविशनाम्, विराधना या च उपधिना विना भवति अग्नि-
तण्णयाग्गिहणसेवनादिका, सा च विकाले प्रवेशे दोषः । ‘गु-
म्मिय’ इति गुह्यं-स्थानं तद्वत्तपाला गुह्यिकास्तैर्ग्रहण-
माह्वनं च भवान् विकाले प्रविशनामयं दोषः । ‘गोणादि-
चमइणा’ बलीवर्दीदिपादप्रहाङ्गुदिश्च, एवमयं विकालप्रवेशे
दोषः । “पविसणे” इति गयं ।

इदानीं ‘मग्गण’ इति व्याख्यायते—

फिडिए असोप्पारण, तेण य राओ दिया य पंथम्मि ।
सायाइ वेसकुत्थिअ, तवोवणं मूसिआ जं च ॥१६४॥

‘फिडिए’ इति विकालवेलायां वसतिमार्गेषु अन्येषु
‘फिडितः’ अष्टौ भवेत्, तत्र अन्योऽयं—परस्परतः
‘आरणं’ संशब्दं न च्छुत्वा स्तेनका रात्रौ मुचितुमभिल-
षन्ति, ‘दिया य पंथम्मि’ इति दिया वा प्रमाने पथि गच्छ-
नस्तान् भ्रमणान् मुष्णन्ति ‘सायाइ’ इति रात्रौ वस-
तेरन्वेषणे आदिर्दृशति । ‘मग्गणे’ इति भक्षिषं, ‘वेस-
रिथदुगुंछिए’ इति व्याख्यायतेऽवयवः, तत्राह—‘वेसकुत्थिअ’
तवोवणं मूसिगा चैव ‘रात्रौ वसन्तिलाभे न जानन्ति कि-
मेतत्स्थानं वश्यापाटकान्मज्जनासखं वा ?’, ते साजानाना-
स्तस्यां वसन्तौ निवसन्ति, तत्र चायं दोषः—वश्यासमीपे
वसन्तां लोकां भणन्ति, अहो तपोवनमिति । कुरित्तनक्षिणका-
दिस्थानासखं लोकां ब्रवीन्ति—स्वस्थाने मूषिका गताः, एत-
न्त्येवंजानीया एव । ‘वेसिन्धिदुगुंछिने’ इति गतम् । स्वा-
ध्यायद्वारं व्याख्यातमेव द्रष्टव्यम् ।

इदानीं ‘संथार’ इति व्याख्यायते—

अप्पडिलेहिअकंठा-विलम्मि संथारगम्मि आयाए ।

छकायमंजममि अ, विलिणे सेहऽअहाभावो ॥१६५॥

अप्रत्युपेक्षितायां वसन्तौ कण्टका भवन्ति, विलं वा । तत्र
संस्तारक क्रियमाणे ‘आयाए’ इति आत्मविराधना भवति
‘छकाय’ इति पदकायस्यापि अप्रत्युपेक्षितवसन्तौ स्वपतः
‘संजममि’ इति संयमविषया विराधना भवति । ‘विलि-
णे’ इति तथा विलीनम्-अशुचिकं भवति, तस्मिन्नेह सेहस्य
जुगुप्सया अभुतार्थस्यान्यथाभावः—उक्षिप्तमण्णादिर्भवति ।
‘संथार’ इति गयं ।

इदानीम् ‘उच्चारपासवणे’ इति व्याख्यायते—

कंठगथाणुगवाला-विलम्मि जइ वोसिरेअ आयाए ।

संजमओ छकाया, गमणे पसे अइते य ॥१६६॥

अप्रत्युपेक्षितायां वसन्तौ कण्टकस्थानुगवालाविलं-समा-
कुले प्रवेशे व्युत्सृजत आत्मविराधना भवति, ‘संजमओ’
इति संयमता विराधना पदकायोपमर्दे सति रात्रौ भवति ।
‘गमणे’ इति कायिकाव्युत्सृजनार्थं गमनं दोषाः ‘पसे’ इति
कायिकाभुवं प्राप्तस्य व्युत्सृजतः ‘अयंते य’ इति पुनः का-
यिका व्युत्सृज्य वसति प्रविशन्तो पदकायोपमर्दो भवतीति ।

अथ तु पुनर्निरोधं करोति ननश्चेत् दोषा भवन्ति—

मुतनिरोहे चक्खु, वणनिरोहेण जीवियं चयई ।

उडुनिरोहे कोडुं, गेलखं वा भवे तिसु वि ॥१६७॥

सुगमा । ‘उच्चारपासवण’ इति गयं ।

इदानीमपवाद उच्यते—

जइ पुण वियालपत्ता, पए व पत्ता उवस्सयं न लभे ।

सुअवरदेउले वा, उज्जाणे वा अपरिभागे ॥१६८॥

यान् पुनर्धिकाल एव प्राप्ताः, ततश्च तेषां विकालवेलायां
वसन्तौ प्रविशतां प्रमादकृतो दोषो न भवति, ‘पए व पत्तं’
इति प्रागेव प्रत्युपेक्ष्य प्राप्ताः किन्तु उपाभयं न लभन्ते

ततः के समुद्दिश्यन्तु ? अन्यगृहे देवकुले वा उद्याने वा अ-
पविशन्ते-लोकपरिभोगरहितं समुद्दिश्यन्तीति किर्यावक्ष्यति ।

आयिरिचिलिमिसीए, रथे वा निवस्य ममृदिस्यं ।

सभए पन्थासाऽसह-कमदय कुरुषा य संतरिअ ॥१६६॥

अथ अन्यगृहादौ सागारिकाशामापानो भवति, तल आ-
पाने सति त्रिलिमिणी-मृदुनिष्ठा दीवने, 'रथे व' ति अथ
शून्यमृदुनि सागारिकाशान्नं सतः अरण्ये निर्धये समुद्दि-
श्यं कियते, सभयेऽरण्ये प्रच्छन्नस्य वा असति-अथपि
ततो यत्नसमीप एव कमदकेषु शुद्धेन लेपन सबाह्याभ्य-
न्तरेषु लिप्तेषु भुज्यते, 'कुरुषा य' ति कुरुकुत्ता-पादप्र-
क्षालनादिका कियते 'संतरिअ' ति सान्तराः-सावकाशा
बृहदन्तराला उपविशन्ति । इदानीं भुक्त्वा बहिः पुनर्विकाले
वसतिसन्निवसन्ति, सा च कोष्ठकादिका भवति । (भा० १)
(सन्धाया वसतेविधिः 'संथारग' शब्दऽस्मिन्व भागं गतः ।)

इदानीं संविष्टां व्याख्यायते-ततः ।

दुस्तिहो य विहरिअविह-रिओ उ मयखाउ विहरिह होइ ।

संदिहो जो विहरितो,अविहरिअविही इमो होइ ॥२१०॥

एवं ते वज्रतः कञ्चिद्दामं प्राप्ताः, स च ग्रामो द्विविधः-वि-
हताऽविहताः । विहताः साधुभिः कुलः-आसेवित इत्य-
र्थः, अविहताः सः साधुभिर्न कुलः-आसेविन इत्यर्थः ।
तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विश्रुतमिह ?-येऽसौ विहताः
स संविष्टाः संविहता वा । 'मयखा उ विहरिह होति'
ति योऽसौ विहताः संविष्टास्तत्र भजता-विकल्पम्, य-
ज्ञतो संवि संविष्टाभावितस्ततः प्रविशन्ति, अथ तु पार्श्व-
स्थानिष्ठाभावितस्ततो न प्रविशन्ति । 'संदिहो जो विहरितो' ति
संविष्टाविहता संविष्टा संदिष्टः-उक्तः यथाऽऽचार्यप्रायोग्यं
भया संविष्टादानयनीयमित्यतः प्रविशन्ति । अथवाऽन्य-
था व्याख्यायते-द्विविधः, कतरः ? , संविष्टारस्य प्रकान्त-
त्वाद् संविहो वा, कतमेन द्वैविध्यमत आह-विहताऽविह-
तश्च, साधुभिः कुलःऽकुलश्च, तत्र भजता विहता आवकं
सति, सद्यसौ संविष्टाविहताः प्रवेशः कियते, अथ पार्श्वस्था-
द्विविहतास्ततो न प्रवेष्टव्यम् । संदिहो विहताऽत्र स संविष्टः
साम्भोगिकस्य संविष्टास्ततोऽप्राप्त्यर्थसंदिष्टः प्रविशति, आ-
चार्यप्रायोग्यप्रहणार्थम्, 'अविहरिअविही इमो होति' ति अ-
विहता ग्रामं संविनि वा अये विधिः-वक्ष्यमाणस्तत्कालः सत-
मगाथायाम्, " अविहरिअमसंदिहो वेतिअ पाहुडिअ " अ-
स्यां गाथायामिति ।

इदानीं आभ्यकार एनामेव गाथां व्याख्यायताह-

अविहरिअ विहरिअ वा, जइ महुो नत्थि नत्थि ठ निओमो ।

नाए जइ ओससा, पविंसति तओ य पणरस ॥६५॥

अविहता विहता वा ग्रामः, तत्र विहते यदि आहूको नास्ति
ततो नास्ति नियोगः-न नियुज्यते साधुः आचार्यप्रायोग्या-
नर्थम् । 'साए' ति अथ तु शांत-विज्ञाते एवं वदुतास्ति
आवकः, तत्र च 'यदि आसन्ना पविंसति' यद्यवसन्नाः प्र-
विशन्ति तथाऽपि नास्ति नियोगः, अथ तु प्रविशन्ति 'तओ
य पणरस' ति पञ्चदशोद्गमनदीपा भवन्ति, ते चामी-"आ-
हूकम्मुहेसिअ पूर्वकम्मे य मीसजाए अ । ठवणा पाहुडियाए,

पाउयरकीय पामिओ ॥ १ ॥ परिणट्टिए अभिहउं, उस्सिओ मा-
लोहोइ इअ । अण्णंअ अभिसिउं, अण्णोवरए अ सोलसमे
॥२॥" तनु चामी पाउय उच्यन्ते-"अण्णोवरतो य मीसजाये
च दाहिं वि पण्णं केव भवे ।" अथवा-इयमपि गाथा संवि-
नमेवाहूकस्य व्याख्यायते-द्विविधः आवको-विहताः, अविह-
तो वा । "जइ सहुं नत्थि एग्गि उ निओंगा तओ विहरितो"
यदि आहूको नास्ति ततो नास्ति नियोगः साधोः । 'साए' ति
अथ ज्ञाते सति आहूके वदुतास्ति ततश्च तत्र ज्ञाते सति 'जइ
ओससा पविंसति' यद्यवसन्नाः प्रविशन्ति तथाऽपि ना-
स्ति नियोगः । अथैवंविधेऽपि प्रविशन्ति ततश्च पञ्चदश दीपा
उद्गमादयो नियमाद्भवन्ति ।

यद्यपि तत्रावमग्ना न गृह्णन्ति-

संविग्गमणुसाए, अइति अहवा कुले विरिंसति ।

असाउंछं व सहु, एमेव य संजईवग्गे ॥६६॥ (भा०)

अथ तु ससञ्ज्ञैः संविष्टैश्च विहताः-अमनोर्द्धैर्वसङ्किर्भा-
वितः ततः 'अण्णुसाए अइति' ति तैरेवानुज्ञाने सति आ-
वकगृहे प्रविशन्ति । अथवा-आवककुलानि विरिञ्चन्ति-
विभजन्ति, एते चान्यसाम्भोगिकाः संविष्टाः 'असाउंछं व
सहु' असाउंछं अथ सावमा नत्थि तहिं हिंइति वत्थव्वा ।
जइ सहु समत्था इयरे अ पाहुण्णा जण्यसरीरं ततो सा-
वगकुलानि हिण्डन्ति । अह वत्थव्वा जण्यसरीरं पाहुण्णा
य सहु ततो अण्णायउंछं हिंइति । 'एमेव य संजईवग्गे'
एवमेव संयनीयार्थे विधिः, यदुत ताभिरनुज्ञानेषु आवककु-
लेषु प्रवेष्टव्यम् । बहुषु च कुलेषु सत्सु ता एवं विरिञ्चन्ति
" अण्णुउंछं व सहु " इति, अये च विधिर्निरूप्यः ।

एवं तु अण्णमंभो-इयाण संभोइयाण के केव ।

जाणिता निव्वंथं, कथंवेणं स उ पमाणं ॥६७॥ (भा०)

एवमन्यसाम्भोगिकानां संभवे उद्गलक्षणो विधिर्निरूप्यः ।
'संभोइयाण ते केव' ति अथ साम्भोगिकास्तत्र ग्रामे भ-
वन्ति ततः 'ते केव' ति त एव वास्तव्याः साधवा धै-
र्यमानयन्ति । अथ तत्र साम्भोगिकसमीपे प्राप्तमात्राणो क-
श्चिच्छावक आयातः, स च प्राङ्गणकवत्सल एवं वदति
यदुत मदीये गृहे भिक्षार्थं साधुः प्रहृतव्यः, तत्राव्येत-
वास्तव्या एव गमिष्यन्ति । अथैवमुक्तंऽपि 'निव्वंथं' ति नि-
व्वंथं करोति-आग्रहं करोत्यसौ आवकस्ततः 'वत्थव्वेणं'
वास्तव्येन सहैकं गन्तव्यं, यतः स एव वास्तव्यः प्राङ्ग-
णिकानां प्रमाणमस्याधिक्यस्तुप्रहणे ।

अपासौ साम्भोगिकवसतिः संकुला भवति ततः-

असह वसहीए वीसुं, राइणिए वसहि भोयसागम्म ।

असहु अपरिणया वा, ताहे वीसुं सहु वियरे ॥६८॥ (भा०)

असति-अभावे विस्तीर्णाया वसतेः 'वीसुं' ति पृथ-
ग्न-अन्यत्र वसतौ अवस्थानं कुर्वन्ति, तत्र च तेषां को
भोजनविधिरित्यत आह-"राइणिए वसहि भोयसागम्म" ति
रत्नाधिकस्य वसतौ भोजनमागम्य कर्त्तव्यं, सच्च रत्नाधिकः
कदाचिदास्तव्यो भवति, कदाचिदागन्तुक इति । अथाव्यतरो
रक्षाधिकः "असहु" ति भिक्षावेलां प्रतिपालयितुमशक्तः तथाप-
रिणया वा साधवः सहमाया म् भूद् गादि करिष्यन्ति ततः 'वी-

सुं 'पृथग् वसतिर्भवति । तथा यदि च ते वास्तव्याः सा-
धवः 'सह' समर्थास्ततो 'विरे' ति भिक्षामटित्वा प्रा-
धुर्णकेभ्यः प्रवच्छन्ति ।

तिर्एह एकेण समं, भक्तद्वो अप्पणो अवहुं तु ।

पच्छा इयरेण समं, आगमणविरेणु सो चेव ॥६६॥ (भा०)

अथ तत्र त्रय आचार्या भवन्ति । द्वावागन्तुकौ एका वा-
स्तव्यः तदा 'एकेण समं' ति एकनागन्तुकाचार्यप्रवृजि-
तेन सह वास्तव्यः पर्यटति । तावचावद् 'भक्तद्वो' ति ए-
कस्य प्राधुर्णकाचार्यस्य भक्तार्थो भवति-उत्तरपूरणमात्रमित्य-
र्थः, अतः 'अप्पणो अवहुं तु' ति आत्माचार्यार्थं वाऽसौ-
वास्तव्यः 'अवहुं तु' अर्धभ्रममात्रं भावककुलेभ्यो गृह्णा-
ति । 'पच्छा इयरेण समं' विषयादिनरेण द्वितीयागन्तु-
काचार्यप्रवृजितेन समं पर्यटति । तत्रापि भक्तार्थो भावकव-
नि प्राधुर्णकस्य तावत्पर्यटति, आत्मनश्चासंभ्रममात्रं गृह्णा-
ति, एवं पूर्णो भ्रमो भवति वास्तव्याचार्यस्य । 'आगम-
ण' ति एवं ते पर्यटित्वाऽऽसीयायां वसतौ आगमनं कु-
र्वन्ति । 'विरेणु सो चेव' ति स एव 'विरेणो' विभजनं
भावककुलेषु, याऽसौ भिक्षामटिन्द्रः कृतः, न तु पुनर्वसति-
कायाम् आगतानां भवतीति । "अस्मिन् वसतीहं वीसुं, गह-
रिणं वसतिहं भोग्यगमम् । असह अपरिणया वा, ताये वीसुं
सह विरे ॥ १ ॥" ति यो विधिरुक्तः, अयं च द्वितीया-
द्याचार्येष्वप्यागतेषु द्रष्टव्य इति । एवं तावद्भिन्नकृत्रे-
यत्र साधुषु तिष्ठन्सु यो विधिः स उक्तः ।

इदानीमविहते क्षेत्रे साधुराहते च यो
विधिस्तत्प्रतिपादयन्माह—

चेइअवंदनिमंतण, गुरुहिं संदिट्ठो जो वऽसंदिट्ठो ।

निर्वंध जोगगइणं, निवेय नयणं गुरुसगासे ॥१००॥ (भा०)

एवं विहरन्तः कचिद्भामादौ प्रामाः, तत्र च यदि स-
ङ्गी विद्यते ततश्चैत्यवन्दनार्थमाचार्यो व्रजति, ततश्च भा-
वको गृहागतमाचार्यं निमन्त्रयति, यथा—प्रायोग्यं गृहाण-
ततश्च यो गुरुसंदिष्टः स गृह्णाति । 'जो वऽसंदिट्ठो' ति यो
वा असंदिष्टः—अनुरुक्तः स वा गृह्णाति भावकान्वेष्ये
सति । एतदुक्तं भवति—योऽसावाचार्येण संदिष्टः स याव-
आगच्छत्येव तावत्तेन भावकेलान्यः सङ्घाटको दृष्टः, स च
निर्वन्धप्रहणं कृते सति योग्यप्रहणं—प्रायोग्योपादानं क-
रोति । ततश्च 'निवेयणं' ति अन्येभ्यः सङ्घाटकेभ्यो नि-
वेद्यति, यथा यदुत मया भावकगृहे प्रायोग्यं गृहीतं न
तत्र भवद्भिः प्रवेष्टव्यम् । ततश्च 'नयणं गुरुसगासे' ति
तत्प्रायोग्यं गृहीत्वा गुरुसमीपं नयति तत्क्षणदेव येना-
साधुपशुक्ल इति ।

इदानीं यदुक्तं प्राक् "अविहरिअविही इमो
होति" ति तद्व्याख्यानमाह—

अविहरिअमसंदिट्ठो, चेइय पाहुडिअमेण गेहंति ।

पाउगपउरलंभे, नऽम्हे किं वा न भुजंति ॥१०१॥ (भा०)

अविहते प्रामादौ असंदिष्टा एव सर्वे भिक्षार्थं प्रवि-
ष्टाः, तत्र च भिक्षामटितः भावकगृहे प्रविष्टाः, तत्र च
३०५

'चेइय' ति चैत्यानि च वन्दन्ते, तत्र च 'पाहुडिअमेण
गिहंति' ति प्राभृतिकामात्रे यदि तत्र लभ्येत ततो गृह-
स्थेव । अथाचार्यप्रायोग्यं लभ्यते प्रचुरं वा लभ्यते ततः
'पाउगपउरलंभे सति' इत्युक्तं—'नऽम्हे' ति न वच-
माचार्यप्रायोग्यप्रहणं नियुक्ताः, किन्त्वस्थे । एवमुक्तं अथ-
काऽप्याह—'किं वा न भुजंति' ति किं भवद्भिर्भूतं न
भुजंते आचार्याः ? एवं निर्वन्धे सति त एव गृह्णाति ।

कित्यपुनर्गृह्णातीत्यत आह—

गच्छस्स परीमाणं, नाउं वेतुं तच्चो निवेयंति ।

गुरुसंघाडग इयरे, लद्धं नेयं गुरुसमीपं ॥१०२॥ (भा०)

गच्छस्य परीमाणं ज्ञात्वा गृह्णाति, गृहीत्वा च ततो नि-
वेद्यन्ति, कस्मै ? अत आह—गुरुसंघाटकाय, यदुत्तरा-
र्यप्रायोग्यमन्येषां च गुडघृतादि लब्धं प्रचुरम्, 'इयरे च'
ति इतरसङ्घाटकेभ्यो वा—शेषसङ्घाटकेभ्यो निवेद्यति,
'मा यच्छ' ति मा व्रजनं गृहीतं गुरुयोग्यं, ततश्च ल-
ब्धमात्रमेव तद् गुरुसमीपं नेतव्यम् ।

तथा आह—

एगागिसमुहिसगा, भुत्ता उ पंहेणएण दिट्ठो ।

हिंदणदवविणामो, निद्धं महुरं च पुठं तु ॥१०३॥ (भा०)

'एगागिसमुहिसगा' येन मण्डलसुपजीविनः पृथग् भुजते,
व्याध्याद्याक्रान्ताश्च ; तेषां भुक्तानां सतां पश्चादासीतं नोप-
युज्यते, अत्र च 'पंहेणएण दिट्ठो' "काले दिरणस्स
पंहे-णयस्स अग्धा न तीरण काउं । तस्सेव अधकण्णा-
मियस्स गेहंतया वत्थि ॥१॥" तथाऽऽनयनेऽयमपरो दो-
षः—येन द्रव्येण घृतादिना गृहीतेन हिण्डतां द्रव्यविना-
शो भवति, कथञ्चित्प्रमादात्पात्रकविनाशे सति क्षीरादि च
विनश्यत्येव । तथा 'निद्धं महुरां पुठिं' यदुक्तमागमे तच्च
कृतं न भवति । "सयिण" ति द्वारं गन् ।

इदानीं साधर्मिकद्वारं प्रतिपादयन्माह—

भ (भु) सट्ठिअ आवस्सग, सोहेउं तो अइति अवरएहे ।

अभुट्ठाणं दंडा-इयाण गहणेकवयणेणं ॥१०४॥

इदानीं ते साधर्मिकसमीपं प्रविशन्तः 'भ (भु) सट्ठिअ' ति
भुक्त्वा तथा 'आवस्सग सोहेउं' ति आभश्यकं च कायिको-
च्चारिदि शोधयित्वा—कृत्येत्यर्थः, अतोऽपराहसमये आगच्छ-
न्ति, येन वास्तव्यानां भिक्षाटनाद्याकुलत्वं न भवति । वा-
स्तव्या अपि कुर्वन्ति, किमित्यत आह—'अभुट्ठाणं' ति तेषां
प्रविशतामभ्युत्थानादि कुर्वन्ति, 'दंडादियाण गहणे' ति
दण्डकादीनां ग्रहणं कुर्वन्ति, कथं ?—'एगवयणेणं' ति एकेनैव
वचनं उक्ताः, सन्तः पात्रकादीन् समर्पयन्ति, वास्तव्येनाहं
मुञ्चस्वति ततश्च मुञ्चन्ति । अथ च मुञ्चत्येकवचनं ततो
न गृह्णाते, मा भूत् प्रमाद इति ।

सुइलविगिट्ठेणा, उएह आवरणिह तेण उ एए वि ।

पक्खिसं मोचूणं, निक्खिवपुक्खिसमोहेणं ॥१०५॥

यदा तु पुनस्तैः साधुभिराभ्रमता प्रामः स लुप्तकः, न तत्र
भिक्षा भवति ततश्च प्रत्युपस्थेवागच्छन्ति, 'विगिट्ठ' ति
विकृष्टमध्वानं यत्र साधर्मिकास्तिष्ठन्ति ततः प्रत्युपस्थेवाग-
च्छन्ति "तेण" ति अथ ततः अपराहं आगच्छतां स्तेन-

अथ भवेत्ततश्च प्रत्युपस्येवागच्छन्तीति । उक्तं वा अपराह
आगच्छन्तां भवति यतोऽनः प्रत्युपस्येवागच्छन्ति । एवं न
प्रत्युपस्यन्ति तस्मात् ग्रामात्प्रवृत्ता साधुभोजनकाले प्राप्ताः
साधर्मिकसमीपं नैवधिकां कृत्वा प्रविशन्ति । ततश्च तेषां
प्रविशनां वास्तव्यसाधुभिः किं कर्तव्यमित्यत आह—‘पाक्कलं
मात्तुणं’ इति प्रक्षिप्तम्—आस्यगतं मुक्त्वा प्रक्षिप्तं कवलं मुक्त्वा
‘निकिखवमुक्खित्तं’ इति यदुत्तिष्ठन् भोजनगतं तत् निक्षि-
पन्ति, मुञ्चन्ति नैवधिकांश्चवणानभरमेव, ततस्ते प्राधूर्णकाः
‘ओघं’ इति संक्षेपेण आलोचनां प्रयच्छन्ति ।

ततो भुज्जं मण्डस्यं, सा खेयम् ।

अप्या मूलगुणेषु, विराहणा अप्य उत्तरगुणेषु ।

अप्या पासत्थाइसु, दाणगगहसंपओगोहा ॥ २१३ ॥

अस्या मूलगुणेषु, एतदुक्तं भवति—मूलगुणविषया न काचि-
द्विराधना, अस्या उत्तरगुणविषया विराधना, अस्या पार्श्व-
स्थादिषु दानप्रदणसेवाविराधना ‘संपओगो’ इति तैरेव
पार्श्वस्थादिभिः संप्रयोगे—संपर्के । एतदुक्तं भवति—न पार्श्व-
स्थादिभिः सह संप्रयोग आसीत् । ‘ओघं’ इति गयं ‘ओघनः—
सङ्क्षेपत आलोचना दीयते, इत्था आलोचनां यदि तु अभु-
क्तास्ततो भुज्जते ।

अथ भुक्तास्ते साधवस्तन इदं भणन्ति—

भुज्जह भुक्ता अम्हे, जो वा इच्छे अभुत्त सह भोजं ।

सर्वं च तेसि दाउं, अन्नं मेएहंति वत्थव्वा ॥ २१४ ॥

भुज्जति यूयं भुक्ता वयं, ‘यो वा इच्छे’ इति ये वा साधवो
भोक्तुमिच्छन्ति ततः ‘अभुत्त सह भोजं’ इति तेनाभुक्तं
सह भोज्यं कुर्वन्ति । एवं याद तेषामात्मनश्च पुर्यानीतं भक्तं
पर्याप्यत ततः साधवश्च, अथ न पर्याप्यते ततः सर्वे तेभ्यः—
प्राधूर्णकेभ्यो इत्था भक्तमन्यद् गृह्णन्ति—पर्यटन्ति वास्तव्य-
भिक्षुः ।

एवमानीय कति दिनानि भक्तं प्राधूर्णकेभ्यो

दीयते इत्यत आह—

तिप्पि दिण्ण पाहुअं, सव्वेसि अमः बालवृद्धाणं ।

जे तरुणासंगामं, वत्थव्वा बाहि हिंडंति ॥ २१५ ॥

त्रीणि दिनानि प्राधूर्णकं सर्वेषामस्मिन् बालवृद्धानां क-
र्तव्यं, ततश्च ये प्राधूर्णकास्तत्तरुणास्तं स्वग्राम एव भिक्षा-
भटन्ति, वास्तव्यास्तु यदिग्रामे हिण्डन्ति ।

अथ ते प्राधूर्णकाः कवला हिण्डितुं न जानन्ति ततः किं
कर्तव्यमित्यत आह—

संघाडमसंजोगो, आगंतुगभइएथरे बाहिं ।

आगंतुगा व बाहिं, वत्थव्वगभइए हिंडे ॥ २१६ ॥

सङ्घाटकसंयोगः क्रियते । एतदुक्तं भवति—एका वास्तव्य
एकश्च प्राधूर्णकः, ततश्चैवं सङ्घाटकयोगं कृत्वा भिक्षाम-
भटन्ति । ‘आगंतुगभइएथरे’ इति अथासौ ग्राम आग-
न्तुकानामेव भद्रकस्तनः ‘इयं’ इति वास्तव्या ‘बाहिं’
इति बहिर्ग्रामे हिण्डन्ति, आगन्तुका वा यदिग्रामे हिण्डन्ति
वास्तव्यभद्रके सति ग्रामे । उक्तं साधर्मिकद्वारम् ।

इदानीं वसतिद्वारं प्रतिपादयन्नाह—

वित्थिष्सा खुडुलिआ, पमाणजुत्ता य तिविहं वसहीओ ।

पढमविहयासु ठाणे, तत्थ य दोसा इमे होंति ॥ २१७ ॥

विस्तीर्णा कुल्लिका प्रमाणयुक्ता वा त्रिविधा वसतिः ।
‘पढमवित्तियासु ठाणे’ इति यथा प्रथमायां वसनी स्थानं
भवति, विस्तीर्णायामित्यर्थः, द्वितीया कुल्लिका तस्यां वसती
वा यथा भवति तथा; तत्र तयोर्वसत्योः एतं—वक्ष्यमाणका
दोषा भवन्ति ।

खरकम्मिअवाणियगा, कप्पडिअसरक्खगा य वंठा य ।

संभीसाऽऽवासणं, दांसत्थ हवन्ति खेगविहा ॥ २१८ ॥

तत्र विस्तीर्णायां वसती ‘खरकम्मिअ’ इति दण्डपालका
रात्रि भ्रान्त्वा स्वपन्ति, वाणिज्यकाश्च बालुजकप्राया आ-
गत्य स्वपन्ति, तथा कार्पटिकाः स्वपन्ति, सज्जकाश्च-
भीताः स्वपन्ति, वण्टाश्च स्वपन्त्यागत्य “अकयविवाहा
भीतिजीविणो य वंठ” इति । एभिः सह यथा संमिथ
आवासो भवति तथा तेन संमिथावासेन दोषा वक्ष्यमा-
णका अनेकविधा भवन्ति ।

ते आमी—

आवामगअहिकरणे, तदुभय उच्चारकाइयनिरोहे ।

संजयआयविराहण, संका तेणे नपुंसित्थी ॥ २१९ ॥

आवश्यकं—प्रतिक्रमणे क्रियमाणे सागारिकाणामप्रतस्त
एव उद्धृक्कान् कुर्वन्ति, ततश्च केचिदसहना राटि कु-
र्वन्ति, ततश्चाधिकरणदोषः । ‘तदुभय’ इति सूत्रपौरुषी-
करणे अर्थपौरुषीकरणे च दोषः—उद्धृक्कान् कुर्वन्ति । नि-
राधश्च उच्चारस्य कार्यकायाश्च निराध दोषः । अथ क-
रोति तथाऽपि दोषः, संयमारमविराधनाकृतोऽप्रत्युपस्यन्ति-
स्थण्डिलः । ‘संका तेणे’ इति स्नेनकशङ्कादोषश्च—चौराश-
ङ्का, नपुंसककृतदोषः संभवति ततश्च स्त्रीदोषश्च भव-
तीति द्वारगाथयम् ।

इदानीं प्रतिपदं व्याख्यानयन्नाह—

आवस्मयं करिते, पवंचए भाणजोगवाधाओ ।

असहण अपरिणया वा, भायणभेओ य छकाया ॥ २२० ॥

आवश्यकं—प्रतिक्रमणे कुर्वताम् ‘पवंचए’ इति ते
सागारिका उद्धृक्कान् कुर्वन्ति, तथा ध्यानयोगव्याघातश्च
भवति—चलनमापद्यते चेतो यतः । दारं । अहिगरणं भ-
एणइ—असहणं इति कश्चिद् असहनः—कोपना भवति,
अपरिणतो वा—सहपायः, एन राटि सागारिकैः सह
कुर्वन्ति, ततश्च भाजनाभि-पाषकाणि तद्देशे—विनाशो
भवति, पटकायाश्च विग्राह्यन्ते । दारं ।

‘तदुभयं’ इति व्याख्यानयन्—

सुत्तथऽकरण नासो, करखे उडुंचगाइ अहिगरणं ।

पासवणिअरनिरोहे, गेलखं दिडि उडुहो ॥ २२१ ॥

‘सुत्तथऽकरण’ इति सूत्रार्थपौरुष्यकरणे नाशः—तयोरेव
विस्मरणम् । अथ सूत्रार्थपौरुष्यो क्रियते ततश्च ‘उडुंच-
कादि’ उद्धृक्कादि कुर्वन्ति । ततश्चासहना राटि कु-
र्वन्ति, ततोऽधिकरणदोष इति । दारं । “उच्चारकाइ-

अनिरोद्धा " ति व्याख्यायते- 'पासवर्णि' ति प्रसङ्गस्य
कारिकायाः ' इय' ति पुरीषस्य च निरोद्धा ' गेलख'
बलान्तर्ध भवति । अथ व्युत्पत्तिर्जाति ततो 'दिदे उद्गाहो' ति
सागारिकैरेष्टे सति उद्गाहः—उपघातः प्रवचनस्य भवति ।

" संजमआयविराहण " ति व्याख्यायते—

मा दिच्छिहिति तो अ-पडिलिहिण् दूं मंतु वोसिरति ।

संजमआयविराहण-महणं आरक्षितेणेहि ॥ २२२ ॥

अथ सागारिका मां मा द्राष्टुंगति कृत्वाऽस्थिरदल एव
दूरं मत्वा व्युत्पत्तिर्जाति ततः संयमात्मनोर्विगधना भवति ,
महणं आरक्षिकाः कुर्वन्ति । 'लेण' ति स्तेनका वा महणं
कुर्वन्ति । दारं ।

" संकानेस " ति व्याख्यायते—

ओणयपमज्जमाणं, दद्दु तेणे चि अहणे कोई ।

सागारिअसंघट्टण, अपुमेत्थी गेएह माहइ वा ॥ २२३ ॥

स हि रात्रौ कारिकाद्यर्थमुत्थितः सखवनतः प्रमाज्यन्
निर्गच्छति, ततस्तमयजनकतया दृष्टा स्तेन इति मत्वा आ-
ह्वयान्कर्त्तव्यम् । दारं । 'नपुंसि' ति व्याख्यायते- 'सागा-
रिअसंघट्टण' ति सागारिकसंघट्टणे सति, स हि रात्रौ ह-
स्तेन परामृशन् गच्छति, यतस्ततः स्पर्शेन सति काश्चि-
त्सागारिका विपुल एव किन्तवन्ति-यदुतायं 'अपुमेत्थ' ति
नपुंसकं तेन कारयेन् मां स्पृशति, ततः सागारिकस्तेन सा-
धुं नपुंसकबुद्ध्या गृह्णातिः अथ कदाचित्स्त्री स्पृष्टा ततः
सा शङ्केत, यदुतायं मम समीपे आगच्छति, ततः 'मा
हेति' कथयति निजभर्तुः सौभाग्यं कथापयन्ती परमार्थेन वा ।

ओरालसरीरं वा, इत्थि नपुंसा बला वि गेएहति ।

सावाहाए ठणे, निंते आवडणपडणई ॥ २२४ ॥

औदारिकशरीरं वा तं साधुं दृष्ट्वा दिवा, ततो रात्रौ स्त्री
नपुंसकं बलाद् गृह्णाति, औदारिकं चाङ्गकम् । एतं विस्तीर्ण-
वसतिदोषा व्याख्याताः ॥ इदानीं कुल्लिकावसतिदोषान् प्रति-
पादयन्नाह- 'सावाहाए' ति संकटायां वसती स्थाने-अ-
वस्थाने सति ' गिंते आवडणपडणाई ' ति निर्गच्छन्नापत-
तश्च- निर्गच्छन्नापतनपतनादयो दोषाः ।

तथा—

तेणो ति मसमाणो, इमो वि तेणो ति आवडइ जुद्धं ।

संजमआयविराहण-भायणभेयाइणो दोसा ॥ २२५ ॥

एवं साधोरुपरि प्रस्खलितं साधौ यस्योपरि प्रस्खलितः
स तं स्तेनकमिति मन्यमानः, अयं च लुप्तोत्थितः अमु प्र-
स्खलितं स्तेनकं मन्यमानः सन्, आपतति युद्धं—युद्धं
भवति, ततश्च संयमात्मनोर्विगधना भाजनमदायश्च द-
याः । भाजनं—पात्रकं भण्यते । उक्ता कुल्लिका वसतिः ।
यस्मात्कुल्लिकायामेते दोषास्तस्मात्प्रमाणयुक्ता वसतिर्माह्या ।

एतदेवाह—

तम्हा पमाणजुत्ता, एकेकस्स उ तिहत्थसंधारो ।

भायणसंधारंतर, जह वीसं अंगुला हुंति ॥ २२६ ॥

तस्मात्प्रमाणयुक्ता वसतिर्माह्या, तत्र चैकैकस्य साधो-
र्बाहुस्थितस्त्रिहस्तप्रमाणः संस्तारकः कर्तव्यः । तुशब्धो वि-

शब्दार्थः । किं विशयमिदं ?—संस्तारकोऽथ भूमिकप इति,
तत्र तेषु त्रिषु हस्तेषु ऊर्णामयः संस्तारको हस्ते, "ख-
सारि अ अंगुलाइ कंमइ भायणाइ इत्थं रुधोति ।" इदानीं
संस्तारकभाजनयोर्यदन्तरालं तत्प्रमाणं प्रतिपादयन्नाह—
'भायणसंधारंतर' भाजनसंस्तारगन्तरं—अन्तरालं यथा
विशतिगुल्लानि भवन्ति तथा कर्तव्यम् । एवं त्रिहस्तप्र-
माणोऽपि संस्तारकः पूरितः ।

किं पुनः कारणमिह दूरं भाजनानि न स्थाप्यन्ते? उच्यते—

मजारमूमगाइ य, वोरे नवि अ जाणुघट्टणया ।

दो इत्था य अवाहा, नियमा साहुस्स साहुओ ॥ २२७ ॥

माजारमूमगादीन् पात्रकेषु लगतो धारयेत् । अथ कस्या-
दान्नन्नराणि न क्रियन्ते ? उच्यते- 'नवि य जाणुघट्टणय'
ति तावति प्रदेशे तिष्ठति पात्रकेषु आजुक्तादघट्टना-आजु-
कृतं खलनं न भवति । इदानीं प्रसजितस्य प्रसजितस्य खान्तरा-
लं प्रतिपादयन्नाह-इह हस्तौ अवाधा-अन्तरालं नियमात्सा-
धाः साधोश्च भवति, साधुश्चात्र त्रिहस्तसंस्तारकप्रमाणो, प्रा-
ज्ञः स्थापना चेयम्- "उक्तामओ संधारओ २० अङ्गुलीसंगुलप-
माणो, संधारभायणाणं अन्तरं वीसंगुला २०, भायणसुलि
अ हत्थण्यमाणं पाउंछणे ठविज्जंति २४, एवं तिहिं घरपीहि
सत्थं वि तिण्णिण् इत्था, साहुस्स य साहुस्स य अन्तरं दो
इत्था ॥ २८ । २८ । २४ इत्था ३-इत्था २ ॥ एवमेतद्वाथाह्यं
व्याख्यातम् । अथ च त्रिहस्तप्रमाणायामवाधायां महदन्त-
रालं साधाः साधोश्च भवति, ततश्च तदन्तरालं शून्यं
महद् दृष्ट्वा सागारिका बलात्स्वपिनि, तस्मादन्यथा व्याख्या-
यते- "तम्हा पमाणजुत्ता एकेकस्स उ तिहत्थसंधारो ।" अथ
हस्ते साधुं कणादि, भाजनानि संस्तारकविशत्यङ्गुलानि
भवन्ति एतदेवाह- 'भायणसंधारंतर जह वीसं अंगुलाइ हो-
ति' पात्रकप्रमाङ्गुलानि कणादि, पात्रकादिशत्यङ्गुलानि मुक्त्वा
परतोऽन्यः साधुः स्थापितः । एतच्च कुतो निश्चीयते ? यदुत-
पात्रकात्परतो विशत्यङ्गुलान्यतीत्य साधुः स्थापितः, यत
उक्तम्- 'दो इत्थं य अवाहा नियमा साहुस्स साहुओ' ।
स्थापना चेयम्- 'साहु सरीरेणं इत्थं रुवइ २४, साहुस्स
सरीरण्यमाणं, संधारयस्स पत्तयाणं च अन्तरं वीसंगुला
२० अट्टहिं अङ्गुलेहिं पत्तया ठरंति ८, पत्तस्स विनिय-
साहुस्स य अन्तरं वीसंगुलाइ २०, एवं एते सत्थेऽपि
निर्माण इत्था, एमो विनिओ साहु । २४ । २० । ८ । २० ।
एवं सत्त्वत्थ । 'अथ आणामयः संस्तारकः अष्टाविंश-
त्यङ्गुलप्रमाण एव बाहुत्येन द्रष्टव्यः, किन्तु साधुना श-
रीरेण चतुर्विंशत्यङ्गुलानि रुद्धानि, अन्यानि ऊर्णामयमे-
स्तारकसंबन्धीनि यानि खन्धार्यङ्गुलानि तैः सह यानि
विशत्यङ्गुलानि, तत्परमः पात्रकाणि भवन्ति । अथ हस्त-
द्वयमवाधा साधुशरीराद्यावदन्यसाधुशरीरं तावद् द्रष्टव्य-
म् । " मजाय " इत्येनद्वयाख्यातमेव ।

भुताभुतममुत्था, भंडणदोसा य वज्जिआ एवं ।

सीसंतेण व कुहुं, तु हत्थे मोत्तण ठयंति ॥ २२८ ॥

त्रिहस्तान्नरालेन मुख्यमानेन 'भुताभुतममुत्था' इति
यो भुक्तभागः 'अभुक्त' इति यः कुमार एव प्रसजितः,

तत्र मुक्तभोगस्य आसन्नस्य स्वपतोऽप्यसाधुसंस्पर्शादन्य-
त्पूर्वकीदृशानुस्मरणं भवति, यदुतास्मद्योषितोऽप्येवंविधः
स्पर्श इति, अमुक्तभोगस्याप्यस्यसाधुसंस्पर्शेन सुकुमारेण
कौतुकं स्त्रियं प्रति भवति । अयमभिप्रायः—तस्याः सुकु-
मारतरः स्पर्श इति, ततश्च द्विहस्ताबाधायां स्वपतामते
दोषाः परिहृता भवन्ति । तथा भगवन्—कलहः परस्परं
हस्तस्पर्शजानत आसन्नशयने, ते च दोषा एवं वर्जिता
भवन्ति । 'सीसंतेण व कुडुं तु हत्थं मोक्षुं ठायंति' इति
शिरो यतो यत्र कुडुं तत्र हस्तमात्रं मुक्त्वा 'ठायंति'
इति स्वपन्ति, पादान्तेऽनुगमनमार्गे विमुच्य हस्तमात्रं
स्वपन्ति । अथवाऽप्यथा पाठः—'सीसंतेण व कुडुं ति-
हत्थं मोक्षुं ठायंति' तत्र प्रदीर्घायां वसन्तौ स्वापविधि-
रुक्तः, यदि पुनश्चतुरस्रा भवति तदा 'सीसंतेण व कुडुं'
इति शिरो यतो यत्कुडुं तस्मात्कुड्यात् हस्तत्रयं मुक्त्वा
स्वपन्ति । तत्र कुडुं हस्तमात्रेण प्रोञ्ज्य ततो भाज-
नानि स्थाप्यन्ते, तानि, तानि च हस्तमात्रे पादप्रोञ्जने
क्रियन्ते, ततो हस्तमात्रे व्याप्नुवन्ति, भाजनसाध्या-
श्चान्तराले हस्तमात्रमेव मुच्यन्ते, ततः साधुः स्व-
पिति ।

एवमनया भक्त्या स्वपतां तिर्यक् साधोः साधोश्चान्तरालं
हस्तद्वयं द्रष्टव्यम्—

पुष्पुहिष्ठो उ विही, इह वि वसंताण होइ सो चेव ।

आसज्ज तिभि वारे, निसस आउंटए मेसा ॥२२६॥

अत्र स्वापकाले पूर्वोद्दिष्ट एव विधिर्द्रष्टव्यः, कश्चासौ ?
"पारिभिआपुच्छणया, सामाइयउभयकायणडिलेहा । साह-
णिय पुवे पड़े, पमज्ज पाए जसो भूमि ॥ १ ॥ अणुजा-
णह संधारं" इत्येवमादिकः । इहापि वसतां स्वपतां
भवति स एव विधिः, किं त्वयं विशेषः—'आसज्ज ति-
भि वारे निससो' इति आसज्जं त्रयो वाराः करोति 'नि-
ससो' इति तत्रैव सेस्तारके उपविष्टः सन्, शेषाश्च साधवः
किं कुर्वन्तीत्याह—'आउंटए मेसा' शेषाः साधवः पादा-
न् आकुञ्चयन्ति ।

पुनश्चासौ कारिकायां व्रजनं किं करोतीत्यत्र आह—

आवस्मिअमासजं, नीइ पयजंतु जाव उ च्छव्वं ।

सागारिय तेणुब्भा-मए य संका तउ परेणं ॥ २३० ॥

आवश्यक्रीम आसज्जं च पुनः पुनः कुर्वन् प्रमाजयन्नि-
र्गच्छति, कियद् दूरं यात्रावित्यत्र आह—"जाव उच्छव्वं या
वच्छरणे" यावद्वसन्तेऽप्यन्तर्गमित्यर्थः, बाह्यतश्च नैयं प्रमा-
जनादि कर्त्तव्यं, यतः 'सागारिय तेणुब्भामए य संका
तउ परेणं' सागारिकाणां स्तनशङ्कापजायने, यदुत
किमयं चौरः ? उब्भामओ 'पाग्दारिकस्तन-
स्तदाशङ्कापजायने, अतस्तत्परेण—संछुआह्वातां भेद-
प्रमाजनादि कर्त्तव्यमिति । एवं प्रमाणयुक्तायां वसन्तौ व-
सतां विधिः ।

यदा ते पुनः—

नन्थि उ पमाणजुत्ता, खुडुलिया चेव वसति जयणाए ।

पुरहत्थ पच्छपाए, पमज्ज जयणाए निम्ममणं ॥२३१॥

यदा प्रमाणयुक्ता वसन्तिर्नास्ति तदा कुल्लिकायामेव वसन्तौ
वसन्ति यतनया । का चासौ यतना ?—'पुरहत्थ पच्छपाए' इति
पुरतः—अग्रतो हस्तेन परामृशति पश्चात्पादौ प्रमुच्य म्यस्य-
ति, ततश्चैवं यतनया बाह्यतो निर्गच्छति । एवं तावत्का-
थिकाद्यर्थं गमनागमने विधिरुक्तः ।

इदानीं स्वपनविधिं प्रतिपादयन्नाह—

उस्सीसभायणाइ, मज्जे विसमे अहाकडा उवरिं ।

ओवग्गहिओ दोरो, तेण य वेहासिलं वणया ॥ २३२ ॥

उपशीर्षिकाणां मध्ये भाजनानि—पात्रकाणि क्रियन्ते । स्थाप-
ना चयम्—० । 'विसमे' इति विष्णुमा भूः गर्तोपेता भवति,
ततश्च तस्यां गर्तायां पात्रकाणि पुञ्जीक्रियन्ते । 'अहाकडा
उवरिं' इति प्राशुकानि—अल्पपरिक्रमाणि च यानि तान्येतेषां
पात्रकाणामुपरि पुञ्जीक्रियन्ते, मातृलिकत्वात्तन्नाम् । अथा-
निसङ्कटत्वाद्दसन्तेभूमौ नास्ति स्थानं पात्रकाणां ततश्च आ-
वग्गहिओ दोरो' आगम्यद्विकं यो द्वयको यवानिकायां गृहीतः
'ओवग्गहिओ—गच्छसाह्रणो' तेन विहायसि—आकाशं लं-
कय' इति तेन द्वयकेण लम्बयन्ते—कीलिकादौ क्रियन्ते ।

खुडुलियाए अमई, वित्थिआए उ मालणा भूमी ।

विलधम्मो चारभडा, साहरणेगंतकडपोत्ती ॥ २३३ ॥

कुल्लिकाया वसन्तेऽभावे 'वित्थिआए उ' इति विस्तीर्णयां
वसन्तौ स्थाप्यन्ते । तत्र को विधिर्द्रष्टव्यः आह—'मालणा भू-
मी' विस्तीर्णवसन्तेभूमिमालयन्ते—स्थाप्यन्ते पुनः प्रकरस्तद्वि-
स्पर्द्धाः, 'विलधम्मो चारभडा' इति अवलोककादय आग-
त्य इदं भणन्ति—यदुत विलधर्मो यस्मिन् विले यावतामव-
स्थानं भवति तावन्त एव प्रविशन्ति, ततः साधवः किं कु-
र्वन्ति ? 'साहरणे' इति संकल्प उपकरणजानं विरलम्बे
च 'एगंत' इति एकाम्ने निष्ठति । 'कडपोत्ती' इति यदि
कटोऽस्ति ततस्तस्मिन्मणालं वदति, अथ स नास्ति ततः
'पोत्ति' चित्तिमिनी वदति ।

असई य चिलिमिलीए, मए व पच्छव्व भूए लक्खे ।

आहारो नीहारो, निग्गमणपवेस वजेह ॥ २३४ ॥

अस्ति—अभावे चिलिमिलिन्याः 'अए व' इति चिलिमि-
नीहरणप्रये वा न वदति । किं वा कुर्वन्त्यत्र आह—'पच्छव्वणे'
इति ततः प्रच्छन्नतरं प्रदेशे तिष्ठन्ति । 'भूए लक्खे' इति स
च प्रदेशो भूत्वा लक्ष्यते—विहयने अघटोऽयं प्रदेश इति
कथ्यते । इदं च तंऽभिधीयन्ते—आहाराभीहारो भवत्यव-
श्यमतो निर्गमनप्रदेशौ वर्जनीयवर्धित ।

इदं च कर्त्तव्यं साधुभिः—

पिडेण सुत्तकरणं, आसज्ज निसीहिये च न करिंति ।

कामणं न पमज्जणया, न य हत्थो जयण वेरंति ॥२३५॥

पिण्डेण—समुदायेन भूतपौकरीकरणं कर्त्तव्यं, सा भूत् क-
श्चित्पदं वाक्यं वा कथयन्नादिदिसति' इति । तथा आसज्ज नि-
सीहियं च' तत्र न कुर्वन्ति । किं वा कर्त्तव्यमित्यत्र आह—
'कामणं' इति काशने—आदकरणं करोति, न च प्रमाजने

करोति, 'न य उद्' ति न च इत्तेन पुरस्तात्पराश्रय निर्मल्युक्ति, यत्तनया च 'वेरसि' कुर्वन्ति । 'वेरसि' को कालो घेप्ये दोरहं पदगणं उवर्ति, ततो सज्जामो कीरति, यवि-
चा ताप बेलाप सज्जामो उक्त वसतिद्वारम् ।

इदानीं स्थानस्थितद्वारमुच्यते, तत्राह—

पत्ताण खेतं जयणा, काऊणावस्मयं ततो ठवणा ।

पडणीयपत्तमामग, भद्गमदे य अचियत्त ॥२३६॥

एवं तेषां विहरतां प्राप्तानामभिमतसेत्र 'जयण' ति यथा यतना कर्त्तव्या तथा च वदयति, 'काउं आवस्सक' कृत्वा चावश्यकं प्रतिक्रमणं 'ततो ठवण' ति ततः स्थापना क्रियते केषाञ्चित्कुलानाम्, कानि च तानीत्यत आह-प्रत्य-
नीकः शासनादः, प्राप्तिः—अदानशीलः मामका य एवं वक्ति—'मा मम समणा घरमहेतु' भद्रकथायां प्रसिद्धौ 'अ-
चिअत्त' ति यः साधुभिर्गणकृद्भिर्दुस्त्वान्ते, शोभनं भवति यद्यते नायान्ति गृह । एतेषां कुलानां या विभागः क्रियते प्रातिपद्याप्रतिपद्यकः स स्थापनेत्युच्यते ।

इदानीं भाष्यकार एनां गार्थां प्रतिपदं व्याख्यानयन्नाह
द्वारगाहा—

बाहिरगामे वुच्छा, उजाणं ठाणं वमहिपडिलेहा ।

इहरा उ गहिअभंडा, वमहीयाघाय उद्गाहा ॥१०४॥ (भा०)

एवं ते बाह्यग्रामे—आसन्नग्रामे पर्युपिताः सन्तोऽभिमतं क्लृप्तं प्राप्य तावद्वर्त्तन्ते । 'उजाणं ठाणं' ति उद्याने तावत्स्थाने आस्थां कुर्वन्ति । 'वमहिपांडलेहा' ति पुन-
र्हसतिप्रत्युपलक्षकः प्रत्यन्ते । 'इहरा उ' ति यदि प्रत्यु-
पेक्षका तस्मिन्ने प्रत्यन्ते ततः गृहीतभाण्डाः—गृहीताप-
करणं वसतिव्याघाते सति निवर्त्तन्ते ततश्च उद्गाहा भव-
ति-उपघाते इत्यर्थः ।

तत्र च प्रविशतां शकुनापशकुननिरूपणायाह—

मइल कुंचले अब्भं-गिएल्लए साण खुज वडमे य ।

एय उ अप्पसत्था, इवन्ति खित्ताउ नित्ताणं ॥१०५॥ (भा०)

नारी पीवरगम्भा, वडुकुमारी य कट्टुमारो य ।

क्रासायवत्थ कुचं-धरा य कजं न साहेति ॥१०६॥ (भा०)

चक्रयरम्मि भमाडो, भुक्खा मारो य पंडुरंगम्मि ।

तच्चन्निरुहिरपडणं, घोडियमसिए धुवं मरणं ॥१०७॥ (भा०)

जंभुअ चास मउरे, भारद्वाए तेहव नउले अ ।

दंमणमेव पमत्थं, पयाहिणे सव्वसंपत्ती ॥१०८॥ (भा०)

नदीतूरं पुण्णं-स्स दंमणं संखपडहसहो य ।

भिगारत्तचामर, घयप्पडागा पसत्थाई ॥१०९॥ (भा०)

समणं संजयं दंतं, सुमणं मोयगा दहि ।

मीणं घंटं पडागं च, सिद्धमत्थं विआगरे ॥११०॥ (भा०)

एना निगवसिद्धा

तम्हा पडिलेहिअ दी-वियम्मि पुब्बगय अमह सारविण ।

फडुयंफडुपवेसो, कहणा न य उद्द इयरोसि ॥१११॥ (भा०)

यस्यान्पूर्वमप्रत्युपेक्षितायां वसन्तौ उद्गाहा भवति तस्मा-
त्प्रत्युपेक्ष्य प्रवेष्टव्यम् । 'दीवियम्मि' दीपितं-कथितं शक्या-
तराय, यदुताचार्या आगताः, 'पुब्बगय' ति पूर्वगतसे-
त्रप्रत्युपेक्षकैः प्रमार्जितः ततः साध्वेय, 'असति' ति पूर्व-
गतसेत्रप्रत्युपेक्षकाभावे, ततः क्षेत्रप्रत्युपेक्षकैः प्रविश्य सा-
रविनं—प्रमार्जितायां वसन्तौ, कथं प्रवेष्टव्यमित्यत आह-
फडुकफडुकैः प्रवेशः कर्त्तव्यः । 'कहण' ति यो धर्मकथा-
लक्षिसंपन्नः स पूर्वमेव गत्वा शक्यातराय वसनेर्बहिर्ध-
र्मकथां करोति । 'न य उद्द' ति न चासौ धर्मकथां कुर्वन्
उत्तिष्ठति—अभ्युत्थानं करोति, 'इयरोसि' ति ज्येष्ठा-
याणाम्, आह-किमाचार्यागमने धर्मकथा अभ्युत्थानं क-
रोति उत नेति?, आचार्य आह-अवश्यमेवाभ्युत्थानमा-
चार्याय करोति ।

यनाऽकरणे एते दोषाः—

आयरियअणुद्गाणे, ओहावण बाहिरा व ऽदक्खिस्सा ।

साहणयवदण्णजा, अणालवन्तेऽवि आलावो ॥११२॥ (भा०)

आचार्यागमनं सत्यनुत्थाने 'ओहावण' ति मलना भवति,
'बाहिरा' ति लोकान्तरस्य बाह्या एत इति । पञ्चानामप्यङ्गुली-
नामेका महतरा भवति, 'अदक्खिस्सा' ति दाक्षिण्यम-
प्येवमाचार्याणां नास्तीत्येवं शक्यातराश्चिन्तयति । 'साह-
णय' ति तेन धर्मकथनाऽऽचार्याय कथनीयं, यदुतायम-
स्मद्वसतिदाता । 'वदण्णजा' ति शक्यातराऽपि धर्मकथि-
नं वक्तव्ये—वन्दनीया आचार्याः । एवमुक्तं यदि 'असौ व-
न्दनं करोति ततः साध्वेय, अथ न करोति ततः 'अ-
णालवन्तेऽवि' तस्मिन् शक्यातराऽनालपत्यपि आचार्येणा-
लापकः कर्त्तव्यः, यदुत कीदृशा यूयम्? ।

अथाचार्य आलपनं न करोति तत एत दोषाः—

(भा०) वृद्धा निरावयारा, अग्गहणं लोमजत्तवोच्छेओ ।

तम्हा खलु आलवणं, समयमेव उ तत्थ धम्मकहा ॥११३॥

तथाह—एत आचार्यास्तथा निरुपकारा-उपकारमपि न
बहु मन्यन्ते, 'अग्गहणं' ति अनादाराऽस्याचार्यस्य मां प्र-
ति, 'अलोमजत्त' ति लोकयात्राबाह्याः 'वोच्छेओ' ति
व्यवच्छेदो वसनेरभ्युत्थयस्य वा, तस्मात्तद्व्यालपना क-
र्त्तव्या, स्वयमेव च तत्र धर्मकथा कर्त्तव्याऽऽचार्येणेति ।

वमहिफलं धम्मकहा, कहणअलद्धी उ सीस वावोरे ।

पच्छा अइति वसहिं, तत्थ य भुजो इमा जयणा ॥११४॥

धर्मकथां कुर्वन् वसतः फलं कथयति, 'कहणअलद्धी
उ' यदा तु पुनराचार्यस्य धर्मकथालक्षिणे भवति तदा
'सीस वावोरे' ति शिष्यं व्यापारयति—नियुङ्क्तं धर्मकथा-
कथने, शिष्यं च धर्मकथायां व्यापार्य पश्चादाचार्याः प्र-
विशन्ति वसन्तिम्, तत्र च वसन्तौ भूयः—पुनः इयं यत-
ना वक्ष्यमाणलक्षणा कर्त्तव्या ।

(भाष्यम्)—

पडिलेहण संधारग, आयरिए तिप्पि सेस उ कमेय ।

विटिअउक्खेवणसा, पविस्स ताहे य धम्मकही ॥११५॥

तत्र च वसन्तौ प्रविष्टाः सन्तः पात्रकायेः प्रत्युपेक्षणां
कुर्वन्ति, संस्कारकप्रहणं च क्रियते, तत आचार्यस्य भूयः

संस्कारका निरूपयन्ते, शेषाणां क्रमेण यथारत्नाधिकत-
या । ते च साधय आत्मीयान्मीयापधिषेष्टलिकानामुन्नेषणं
कुर्वन्ति येन भूमिभागा ज्ञायते, अस्मिन्नवसरे शास्त्रेण ध-
मेकत्री संस्कारकप्रहरणार्थं प्रविशति ।

(भा०) उच्चारं पामवशे, लाउयनिष्ठेवशे य अञ्छणए ।
पुन्वट्टिय तेमि कहे-ऽकहिण आयरणोच्छेओ ॥११६॥

ने हि क्षेत्रप्रत्युपेक्षका उच्चारणं भुवं दर्शयन्ति ग्लाना
पथे, 'पासवणे' ति कारिकाभूमिं दर्शयन्ति, 'लाउए'
ति तुम्बकक्षेपणभुवं दर्शयन्ति, निक्षेपनस्थानं च दर्शयन्ति
'अञ्छणए' ति यत्र स्वाध्यायं कुर्वद्भिर्गस्यते, पूर्वस्थिताः,
क्षेत्रप्रत्युपेक्षकाः, एवं तेषाम्—आगन्तुकानां कथयन्ति ।
'अकहिण' ति यदि न कथयन्ति ततः 'आयरणोच्छे-
ओ' ति अस्थानं कारिकादेराचरणं सति ध्यवच्छेद-
स्तद्व्यवस्थान्यवश्यं, वसन्तिनिर्वाटयतीति ।

(भा०) भक्तद्विआ व खवगा, अमंगलं चोयए जिणाहरणं ।
जइ खमगा वंदंता, दायंतिपरे विहिं वंछं ॥ ११७ ॥

ने हि अमगाः क्षेत्रं प्रविशन्तः कदाचिद्भक्तार्थिनः कदा-
चित्क्षेपकाः उपवासिका इत्यर्थः, तत्रापवाप्तिकानां प्रविश-
ताम् 'अमंगलं चोयए' ति चेदक इदं वाक्त्र-यदुन क्षेत्रं प्र-
विशताम् अमङ्गलमिदं यदुपवासः क्रियते, तत्र 'जिनाहर-
णं' मिति जिनेवाहरणम्—यथा हि जिना निष्क्रमणकाले उ-
पवासं कुर्वन्ति न च तेषां तदमङ्गलं, किन्तु प्रत्युत मङ्ग-
लं तत्तेषामवधिदमयीति । इदानीं यदि क्षेपकास्तस्मिन् दि-
वसे साधय उपवासिकास्तत्र च सन्निवेशे यदि भावकाः
सन्ति ततस्तदृष्टेषु चैत्यानि श्रद्धतो दर्शयन्ति, कानि ?-
स्थापनादीनां कुलानि आगन्तुकभ्यः, 'इयरे' ति भक्तार्थि-
षु यो विधिस्तं वक्ष्ये ।

कआसां विधिरित्यन आह—

सवे ददुं उग्गा-हिण्ण आयग्गिअ भयं समुप्पजे ।
तम्हा ति दु एगा वा, उग्गाहिअ वेइए वंदे ॥११८॥ (भा०)

ने हि भक्तार्थिनः भावककुलेषु चैत्यवन्दनार्थं ब्रजन्तः य-
दि सर्व एव पात्रकाण्यद्ग्राह्यं प्रविशन्ति ततः को दोष इ-
त्यन आह—'ददुं उग्गाहिण्ण' आदग्निं सति दृष्ट्वा तान्
साधुन पात्रकैकद्विप्रहितैः आद्विका एत इति—अह इवा इ-
ति, एवं भावकाश्चिन्तयन्ति । 'भयं समुप्पजे' ति भयं च भा-
वकस्याप्ययत्नं, यदुन कस्याहमत्र वदामि ? कस्य वा न द-
दामीति ? कथं वा एतावतां दास्यामीति, यस्मादेवं तस्मात्
'ति दु एगा वा' त्रय उद्ग्राहितेन प्रविशन्ति आचार्येण सह
द्वौ वा एका वा उद्ग्राहितेन प्रविशन्ति चैत्यवन्दनार्थमिति ।

अतः—

सद्धाभंगोऽणुग्गा-हियम्मि ठवणाइया य दोसा उ ।
घरवेइअ आयग्गिअ, कइवयगमणं च गहणं च ॥११९॥ (भा०)

अथानुद्ग्राहितपात्रका एव प्रविशन्ति, दानं च मनि-
जाला भाजस्य, ततश्च पात्रकाभावेऽप्रहणमप्रहणाच्च अ-
जाभक्ता भवन्ति । अथैवं भगान्ति—पात्रकं गृहीत्वाऽऽग-
च्छामि ततश्च स्थापनादिका दाषा भवन्ति, आदिशब्दात्-

कदाचित्संस्कारमपि कुर्वन्ति, तस्माद् गृहचैत्यवन्दनार्थम्
आचार्येण कतिपयैः साधुभिः सह गमने कार्यं, प्रहरणं घृ-
तादः कर्तव्यमिति ।

'यत्तान् खनजयन्' ति व्याख्यायते—

खनम्मि अपुव्वम्मी, तिङ्गाण्डा कहिति दाणाइ ।

असई अ वेइयाणं, हिंउता चेव दायंति ॥१२०॥ (भा०)

यदि तत्क्षेत्रमपूर्वं न तत्र मासकल्पः कृत आसीत् ततः
'तिङ्गाण्डा' ति त्रिषु स्थानेषु भावकशुद्धचैत्यवन्दनवेलायां
भिक्षामटन्तः प्रतिक्रमणावसानं वा कथयन्ति दानादीनि
कुलानि । 'असई अ वेइयाणं' यथा पुनस्तत्र भावककुलेषु
चैत्यानि न सन्ति ततोऽसति चैत्यानां भिक्षामेष हिण्डन्तः
कथयन्ति ।

कानि पुनस्तानि कथयन्तीत्यन आह—

दाणे अभिगमसद्धे, संमत्ते खलु तहेव मिच्छत्ते ।

मामाए अचियत्ते, कुलाइं दायंति गीयन्था ॥१२१॥ (भा०)

दानभाजकान् अभिगमभाजः अभिनयसमयकत्वलाधुः
तथा मिथ्यादृष्टिकुलानि कथयन्ति । शेषं सुगमम् ।

इदानीं यदि तत्र चैत्यानि न सन्ति उपवासैर्न भिक्षा
पर्यटिता, तत आधश्यकाले क्षेत्रप्रत्युपेक्षकाः कथ-
यन्त्याचार्याय । एतेदवाऽऽह—

(भा०) कयउस्सग्गामंतण, पुच्छणया अकहिणायरदोमा ।

ठवणकुलाण य ठवणा, पविसइ गीयत्थमंघाडो ॥१२२॥

आधश्यककायोत्सर्गस्यान्ते 'आमंतण' ति आचार्य आम-
स्य तान् प्रत्युपेक्षकान् 'पुच्छणय' ति पृच्छन्ति, यदुन का-
म्यत्र स्थापनाकुलानि ? कानि खनराणि ? पुनश्च ते पृष्टाः
कथयन्ति, 'अकहिणायरदोस' ति क्षेत्रप्रत्युपेक्षकैरुत्तरादिषु
कुलेषु सत्सु एकतरः—अन्यतमो दोषः—संयमात्मविराध-
नाजनितः, कथितं च सति स्थापनादिकुलानां स्थापना
क्रियते । पुनश्च स्थापनाकुलेषु गीतार्थसङ्काटकः प्रविशति ।

गच्छम्मि एस कप्पो, वामावासे तहेव उहुवदे ।

गामागरनिगमेसुं, अहसेसी ठावए सद्धी ॥१२३॥ (भा०)

गच्छ एव कल्पः—एव विधिरित्यर्थः, यतः स्थापनाकुलानां
स्थापना क्रियते, कदा ?—'वामावासे तहेव उहुवदे' वर्षा-
काले शीतोष्णकालयोश्च । केषु पुनरयं नियमः कृतः ? इत्य-
न आह—'गामागरनिगमेसुं' ग्रामः—प्रसिद्धः आकरः—सुव-
र्णादिरूपसिस्थानं निगमो—वाणिज्यकप्रायः सन्निवेशः, एषु
स्थापनाकुलानि स्थापयेत् । किंविशिष्टानीत्यन आह—
'अतिसंसि' ति स्फीतानीत्यर्थः 'साइ' ति अजावन्ति
कुलानि स्थापयेदिति ।

किं कारणं चमहणा, दव्वलओ उग्गमोऽवि अ न सुज्जे ।

गच्छम्मि निययकजे, आयरियगिलाणपाहुणए ॥१२३॥

किं कारणं तानि कुलानि स्थापयन्ते ? , यतः 'चमहण'
ति अन्धैरभ्यैश्च साधुभिः प्राविशद्भिर्भ्रमण्यन्ते—कदर्थयन्त
इत्यर्थः, ततः को दोष इत्यन आह—'दव्वलओ' आ-
चार्यादियोग्यानां द्रव्याणां क्षयो भवति । 'उग्गमोऽवि अ
न सुज्जे' उद्गमस्तत्र घृहे न शुद्ध्यति । 'गच्छ' ति नि-

यत् कार्यं योग्येन, केवामित्यत आह—‘आयरिअगिला-
सपाहुण’ आचार्यगतानप्राचूणकानामथाय नित्यमेव कार्यं
भवति इति निर्युक्तिगोचरम् ।

इदानीं व्याख्यानयति, तत्र ‘चमदण’ इति
व्याख्यानयति (दारगाहा)—

पुत्रि पि वीरसुणिआ, छिका छिका पहावए तुरिअं ।

सा चमदणए सिआ, संतं पि न इच्छए वेतुं ॥१२४॥ (भा०)

जहा काचित् वीरसुणिआ कणइ आदिइइइं नितिर
मयूराईं गहणं छिकारिआ नितिराईं गिरहइ, एवं
पुणो नितिराईं विणा वि सो छिकारइ सा य प-
हाविआ जया न किंचि पेच्छइ तथा विअरिआ संती
कजे वि न भावति । एवं सहुयकुलाइ अरणमणइ च-
मदिअंताइ पमायणं कारणं समुपणएऽवि संतं पि न देति ।
किं कारणं ? , जतो अकारणा एव निआइयाणि तेण
कारणं समुपणए वि न देति सि । इदानीं गाथाऽक्षरार्थं
उच्यते—पुनरपि वीरसुनी छीकना छीकना प्रभावति
स्वरितं, पुनश्चासौ अलीकचमदणतया सिआ—विधान्ता
सदपि मयूरादि नेच्छति प्रहीतुम् ।

(भा०) एवं सहुकुलाइ, चमदिअंताइ ताई अणइ ।

निच्छंति किंचि दाउं, संतं पि तयं गिलाणस्स ॥१२५॥

सुगमा । “चमदण” इति गयं ।

“द्वक्कलए” इति व्याख्यायते—

द्वक्कलएण पंतो, इत्थि पाएज कीम ते दिमं ? ।

भदो इट्टपहट्टो, करंज अचं पि समणइ ॥१२६॥ (भा०)

वहनां साधूना घृताद्वद्रव्यं दीयमानं तद्रव्यक्षयः संजा-
तस्ततस्तेन द्रव्यक्षयेण यदि प्राप्नो गृहपतिस्ततः स्थिरं
जायतेत्, एतच्च भवति—किमिति तेभ्यः—प्रमाजनेभ्यो
क्षयः ? । “द्वक्कलए” इति गयं ॥ उगमां वि अ न सुजं
इति व्याख्यायते, तत्राह—‘भदो इट्टपहट्टो करंज अचं पि
साहुण’ भद्रा यदि गृहपतिस्ततो क्षयमात्रं मोक्षकादि पु-
नरपि कारयेत् । “उगमांऽवि ए न सुजं” इति गयं ।

“गच्छम्मि निययकजं आयरिए” इति व्याख्यानयति—

आयरिअणुकपाए, गच्छो अणुकपिआं महामागो ।

गच्छाणुकपयाए, अचं चिच्छिती कया तिथि ॥१२७॥ (भा०)

सुगमा ।

इदानीं “गिलाण” इति व्याख्यायते—

(भा०) परिहीणं तं दव्वं, चमदिअंतं तु अस्समणेहि ।

परिहीणम्मि य दव्वं, नत्थि गिलाणस्स यं जोगं ॥१२८॥
सुगमा ।

तथा चात्र दृष्टान्तो द्रष्टव्यः—

असा हेंति गिलाणा, आयरिया बालवुड्डमेहा य ।

खमगा पाहुणगा वि य, मजायमइकमंतं ॥१२९॥ (भा०)

सारक्खिया गिलाणा, आयरिया बालवुड्डमेहा य ।

खमगा पाहुणगा वि य, मजायं ठावयंतं ॥१३०॥ (भा०)

सुगमे ।

जहे मदिसे चारी, आसे गोणे अ तेसि जावसिआ ।
एणं पडिक्खं, चचारि उ संजया हुंति ॥१३१॥

जहा एकं महावीर्यं परिस्रं, तत्थ य चारीओ नाणाविहा-
ओ अत्थि, तंजहा-जहुस्स-इत्थिस्स जा होइ सा तत्थ
अत्थि, मडिस्स सुकुमाग जोगा सावि तत्थ अत्थि, गोणस्स सुवंधा
जोगा सावि तत्थ अत्थि । तं च रायपुग्गिसेहि रक्खिउजइ ।
ताणं च जहुइं, जइ परं कारणे घसिआ आणंति, अइ
पुणं न मोक्षकं मुचइ तां पट्टणगेणेहि नामगोणं चम-
दिअं चमदिअं अ तस्सि महापरिस्रं ताणं रायकराणं जहु-
इं अणुकरा चारी य लभइ विध्वंसितत्वात् गोधनैस्तस्य ।
एवं सहुयकुलाणि वि जइ न रक्खिअंति ततो अचमदिअं च-
मदिअंति, तेसु चमदिअसु जं जहुइस्सभायपाहुणयाणं पाउं-
गं तं न देति । इदानीमक्षरार्थं उच्यते—जहु-इत्थी महिषः
प्रसिद्धमयोरनुकरां चारी यावसिका—घासवाहिका ददति,
तथा अश्वस्य गोणा—बलीवदेस्तस्य च चारीमानयमि
यावसिकाः । एतेषां—जहुदीनां प्रतिरूपः—अनुकरः पक्षः
प्रतिपक्षः तुल्यपक्ष इत्यर्थः, तस्मिन् चत्वारः संयताः प्रा-
चूणका भवन्ति ।

इदानींमेवमय जहुदीनां यथासङ्गं भोजनं प्रतिपादय-
आह—

जहु जं वा तं वा, सुकुमारं महिसिओ महुमामो ।

गोणा सुगंधदव्वं, इच्छइ एमव साहु वि ॥१३१॥ (भा०)

सुगमा । नवरं साधुरत्येवमेव द्रष्टव्यः—तत्थ पहमो पाहु-
णसाहु भणइ—जं मम दोसीणं अएहणं वा कीजअं वा लभइ
मं वेव आणंति, तण एयं भणिते किं?—दोसीणं चव आणि-
अचं, न विसंसेणं तस्स, सोहणं तस्स आणयचं । विनिआ
पाहुणसाहु भणइ—वरं मे गहगहियावि पणलिआ सुकुमाला
होउ । ततीओ भणति—महुं नवरं मे होउ अउत्थो भणति—
निष्पाडिगं अचपाणं वा होउ । एवं ताणं भणनाणं जं जोगं
न सहुयकुलेहिना वि सेसयं आणजइ । एवमुक्त्वा सत्याह परः-
यस्मादेवं तस्मात् कदाचित्कनचित्प्रवेष्टव्यं प्राचूणकागमनम-
न्तरं आयककुलपु, यदेव प्राचूणका आगमिष्यान्त तदेव
तेषु प्रवेशो युक्तः । एवमुक्त्वा सत्याहाऽऽचार्यः—

एवं च पुणो ठविण, अप्पविसेते भवे इमे दोसा ।

वीमण संजयाणं, विसुक्खगोली अ आरामो ॥१३२॥

एवं च पुनः ‘ठविण’ स्थापितं स्थापनाकुले यदि सर्वथा न
प्रवेशः क्रियते तदेवे दोषाः । अप्रविशन्तु एते दोषाः—‘वीस-
रणसंजयाणं’ विस्मरणं संयतविषयं तेषां आवकाणां भवति
तत्र च विमुक्कगोण्या—गवा आरामेण च दृष्टान्तः । जहा
एगस्स माइणस्स गोली सा कुइदोहणी, तां सा विनंति—
एसा गावी बहुअं कीरं इइ मज्झय मासण पगरणं होइति ।
तो अक्खउ तां केव एकचारिआए दुइउजति । एवं सो न
दुहति । तां सा तेण कालेण विसुक्का तदिहसे बिंदु पि न दे-
इ । एवं संजया तस्मि सहाणं अणाअमंता तस्मि सहाणं पट्ट-
हा य केव जाणंति किं संजया अत्थि न वा ? , तां संजय-

एवं तयोर्दम्पत्योः प्रीतिवृद्धिः संजाता, विपरीतश्चान्येन

प्रकारेण भवति दृष्टान्तः । एवं तावद्यदि गृहस्था अपि स्वश्रमपरा भवन्ति—अनागतमेव चिन्तयन्ति, साधुना पुनः कुतश्चिन्त्यतेन सुतरामनागतमेव चिन्तनीयं, यदि परं ला-
कात्तरऽयं विशेषः, यत्तु नः सञ्ज्ञयाः सुतरां चिन्तामा-
चार्या वदन्तीति । “ पुच्छा विद्वन्ऽगारि ” इति भाष्यम् ।
इदानीं “ पुच्छा गिहिणो चित ” इति गाथायाः प्रथमाव-
धये (भाष्यकारः) व्याख्यानयन्नाह—

जखलावो परगामे, हिडन्ताऽऽणोति वसइ इह गामे ।

दिअइ बालसईण, कसख्खाण य सुलभं तु ॥ १४० ॥

यथाकथं नृपुमीलीतत्रदुस्तरं-जनानामालोपा जनाऽऽला-
पो लोक एव अर्थेति, यत्तु परगामे हिण्डयित्वाऽऽनयन्ति—
अत्र भुञ्जते । ‘ बालसई इह गामे ’ इति अर्थः ‘ केवलमत्र एतेषां
‘ कसख्खाण ’ इति तत्र ‘ वसइ ’ बालादीनां द्रव्यम्, आदिश-
ब्दाप्राधुर्यकादयो गृह्यन्ते, एवंविधां चिन्तां गृह्यः करो-
ति । तत्र ‘ काणजाने य सुलभं तु ’ इति एवंविधायां चि-
न्तायां प्राधुर्यकादिभिर्गुणैः उर्गणं घृतादि सुलभं भवतीति ।

(भाष्यकारः) आह—किं पुनः कार्येण प्राधुर्यकाणां
दीयते ? तथा चायमपरा गुणः—

पाहुण्णविमेषदाणे, निज्ज कित्ती अ इहर विवरीयं ।

पुच्छं चमदणमिग्गा, न देति संतं पि कज्जेसु ॥ १४१ ॥

प्राधुर्यकाय विशेषदाने सति निर्जग-कर्मज्ञयो भवति,
इहलोक च कालिश्च भवति । ‘ इहर विवरीय ’ इति यदि
प्राधुर्यकविशेषदानं न क्षियते तत्र निज्जगकीर्त्ती न भ-
वति । एवं प्राधुर्यकविशेषदानं न भवति यस्मात्पूर्वं ‘ चम-
दणमिग्गा ’ तत्र ‘ न देति संतं पि कज्जेसु गिहिणो
चित ’ इति वक्ष्यामि ।

इदानीं (भाष्यकारः) कुञ्जवदगीदृष्टान्तं व्याख्यानयन्नाह—

गामम्भासे बयरी, नीसंदकहुफला य खुज्जा य ।

यकामालसदिभा, स्वार्यति थरे गया दूरं ॥ १४२ ॥

“ एषो गामो तस्य खुज्जवारी, सा य नाम निज्जसिण
कहुया । तस्य चेडक्काणि भणन्ति—यज्जामो भ्रातृणि खामो ।
तस्य खुज्जवारीविलग्गाइ ताइ डिभरुवाणि, तुवराईणि वि
स्वार्यन्ति, न य पज्जलीए होइ । अण्णाणि भणन्ति—किं ए-
पहि, ताइ अडवि गतया तस्य वाराणि धरणीए खारुण
वहुणि पोहलमा भंभिऊण आगया सिग्घतरं जाव इमे
भ्माडेत्तं खेव अडुत्ति न तलिया जाया । ताइ ते तेसि
अण्णसि च देति । एवं खेव इमे खेतं चमदिअ, एत्थ
अविलक्कां घत्तुणं खेव आगच्छन्ति दिवसे अ दिवसेव
एवं किल्लसो अपगं च भत्तं होति । जहा ते अणालसके-
अ (तहा ज तरुणा) आयपरहिआवहा ते बाहिरगाम-
भिक्खायिअ जाति, ताइ ते अचमदिअगामाओ खीरं दाइ
माइयाइं अण्णं लहु आगया उग्गमदेसाइ य जहा हो-
ति, बालवुहा य अणुकपिया होति, बीरियायां य अ-
णुचिआ होइ तहा गतव्वं बाहिरगामे दिडपहि तरुणपहि ।

इदानीममुमेवार्थं (भाष्यकारः) गाथाभिरुपलंहरन्नाह—

गामम्भासे बयरी, नीसंदकहुफला य खुज्जा य ।

यकामालसदिभा, स्वार्यति थरे गया दूरं ॥ १४३ ॥

सिग्घतरं आगमणं, तेसिण्णसि च देति सचमेव ।

स्वार्यती एमेव उ, आयपरहिआवहा तरुणा ॥ १४४ ॥

खीरदिमाइयाणं, लंभो सिग्घतरं च आगमणं ।

पहरिक उग्गमाइ, विजटा अणुकपिया थरे ॥ १४५ ॥

गामम्भासे बयरी स च निस्सुआतुकुडुकफला कुज्जा च ।
सा च फलता, तत्र च फलानि ‘ यकाम ’ इति तानि च
फलानि यकानि आमानि च यकामानि—अर्द्धयकानीत्यर्थः,
य अलम्भा हिमाम्भे अक्षयन्ति । ‘ इपर ’ इति अमलसाः—
उत्साहवन्तो हिमाम्भे दूरं गताः । तेषां च शी-
घ्रतरमागमनं संज्ञातं, तत्र च बाह्यत आगम्यः ‘ तेसि
अण्णसि च देति ’ तेषामलसशिष्टतामभ्येषां च इद-
ति, स्वयमेव च भक्षयन्ति । एवमेव तदया अपि आ-
त्मपर्याहितमावहन्तीति आत्मपरहिनावहान्तरुणाः ‘ एवं
तदणानां सीरदध्यादीनां लभः शीघ्रतरं चागमनम् । ‘ पहरि-
क ’ इति प्रचुरतरं लभन्ते, उद्गमदध्यादयोः वारिण्याका भव-
न्ति तथाऽणुकपिताश्चतरे बालादयो भवन्तीति उक्तं कु-
ञ्जवदगीदृष्टान्तः ।

इदानीम् “ आपुच्छिऊण गमणं ” इति

(भाष्यकारः) व्याख्यानयन्नाह—

आपुच्छिअ उग्गाहिअ, अण्णं गामं वयं तु ववामो ।

अण्णं च अपज्जते, होति अपुच्छे इमे दोसा ॥ १४६ ॥

आपुच्छय गुरुमुद्राहितपात्रका एवं भवन्ति, यत्तु अण्णं
गामं वयं वज्जामः, ‘ अण्णं च अपज्जते ’ इति यदि तस्मिन् अण्णे
पर्याप्त्या न भविष्यति ततस्तस्मादपि अन्यं गामं गमिष्यामः ।
“ आपुच्छिऊण गमणं ” इति भाष्यं, इदानीं “ होसा च इमे
अणापुच्छि ” इति व्याख्यानयन्नाह, दोषा एतेऽनापुच्छयग-
तानां भवन्ति ।

किं च ते दोषाः ? (भाष्यकारस्तान्) व्याख्यानयन्नाह—

तेणाएसगिलाओ, सावय इत्थी नपुंसमुच्छा य ।

आयरिअवालवुहा, सेहा खमगा परिखता ॥ १४७ ॥

कदाचिदन्यग्रामान्तराले वज्जतां स्तेना भवन्ति, तत्र तद्व-
हणं (तत्र गमनं) उपविशगीरापहरणं भवति, आचार्योऽ-
प्यकथिता न जानाति कया विद्या गता ? इति, तत्र दुःख-
नान्येषणं करोति । अथवा—आदिशः—प्राधुर्यक आचार्यः, त-
वानापुच्छय गताः, ते य आयरिया एवं भणन्ति जहा पाहुण-
यस्स वट्ठवह, अहवा गिलाणस्स पाउगं गहह, अहवा
अंतराले सावयमणि अत्थि तेहि अक्खियारो होति, अहवा
तस्य गामे इत्थिदोसा नपुंसगदोसा वा अहवा मुच्छाए य-
हेज्जा ताइ न नज्जइ, अपुच्छिअ कयणए विस्साए गथ्ति न
नज्जति । तत्र आचार्यादीनां प्रायाग्यमात्रं नानयन्ति अ-
नुकृत्वा न च प्रच्छन्ते कृतं येनाच्यन्ते । यत एते दोषाः परि-
त्यागजनितास्तस्मात्तद्विषयभयात्—

आयरिए आपुच्छा, तस्मादिच्छेत्तं तस्मि उवसंते ।

वेइयगिलाणकआ-इएसु गुरुओ अ निग्गमणं ॥ १४८ ॥

तस्मादाचार्यमापृच्छुष गन्तव्यम्। अथाचार्यः कथञ्चिन्न भव
ति 'तस्मै हिंदु' व'ति तेनाचार्येण यः संदिष्टः यथाऽमुमापृच्छुष
गन्तव्यं ततस्तमापृच्छुष ब्रजन्ति । तस्मिन्नसति—आचार्ये
अविद्यमाने कश्चिन्निरागते, केन पुनः कारणेनाचार्यो निर्गच्छ-
ति ? अत्र आह—'वेद्य' वेत्यवगन्तव्यं ग्लानादिकार्येषु शु-
रोर्मिगमनं भवति ।

अथाचार्येण गच्छुष न कश्चिन्नियुक्तस्ततः ?—

भस्माह पुष्पनिउत्ते, आपुच्छिता वयंति ते समसा ।

अथभोगे आसन्ने, काइयउचारभोमाई ॥ २४१ ॥

अभिलिने पूर्वनियुक्तान्—कस्मिन्निष्ठावेलायां यः प्रागेव
नियुक्त आस्ते तमापृच्छुष ब्रजन्ति न भ्रमणा भिक्षार्थम्। 'अ-
लाभोग' ति अनाभोगेन—अत्यन्तस्मृतिभ्रंशेन गताः ततः
'आसन्ने' ति आसन्ने भूमिप्रदेशे यदि स्मृतं तत्र आगत्य पु-
नः कथयित्वा यास्मि, 'काइय' ति कार्याकार्ये यो निर्गतः साधु-
स्तस्मै कथयन्ति, यदुत वयममुकत्र गताः । 'उचारभोमाई'
ति संज्ञाभूमि यो गतस्तस्मै कथयन्ति, यदुत कथमीयमह-
ममुकत्र गत इति । आदिप्रहाराप्रथमालि कार्ये वा यो गत-
स्तस्य वा हस्ते संदिशन्ति ।

दवमाइनिगयं वा, सेजायर पाहुणं च अप्पाहे ।

असई दूरगमो वि अ,नियत्त इहरा उ ते दोसा ॥२४२॥

द्वयं—पानकं नर्धे निर्गतो यः साधुस्तं दृष्ट्वा कथयन्ति, 'से-
जायर पाहुणं' च अप्पाहे' ति शय्यानरं वा दृष्ट्वा संदि-
शन्ति प्राचूर्णकं वा साध्वादि दृष्ट्वा संदिशन्ति, यतः क-
थनीयं भ्रम विस्मृतमिति । यदा त्वेनान् गच्छुष पश्यति
तदा दूरगतः 'वि अ नियत्तइ' ति दूरगतः सञ्चिचर्त्तन, 'इ-
हरा उ' ति यदि न निवर्त्तते ततः 'त दोस' ति 'ते पु-
र्बोक्ताः स्तेनान्दयां दोषाः भवन्तीति ।

अस्मं गामं च वए, इमाई कजाई तत्थ नाउणं ।

तत्थ वि अप्पाहणुवा, नियत्तई वा सई काले ॥२४३॥

अथासौ साधुस्तस्माद्गामादर्थ्यं ग्रामं ब्रजेत्, एतानि का-
र्याणि—वक्ष्यमाणलक्षणानि, कानि ?—'दूरद्विअसुइलए' इ-
त्येवमादीनि 'तत्र' ति तस्मिन् ग्रामे योऽसाधुभ्रमो जा-
त्वा—विज्ञाय, तत्रैव किं कर्तव्यमित्यत आह—तत्रापि-
अन्यस्मिन् ग्रामे ब्रजता 'अप्पाहणुवा' संदेशकस्तथैव दा-
तव्यः । अथ कश्चिन्नस्ति यस्य हस्ते संदिश्यते ततो नि-
वर्त्तनं वा क्रियते । कदा ? अत्र आह—सति काले वि-
द्यमानं 'पहुण्यति' काले तत्तदनुष्ठीयते ।

यदुक्कम्, एतानि कार्याणि तत्र ज्ञात्वाऽप्यत्र ग्रामे ब्रजन्ति।
तानि दरीयआह—

दूरद्विअसुइलए, नव मड अगणी य पंत पडिणीए ।

पाओगकालइकम, एकगलंभो अपजत्तं ॥२४४॥

प्रथम गार्थार्थे सुगमम् । एतानि दूरस्थनादीनि कारणानि
नि अर्थेपथ एव ज्ञातानि, कदाचिद्भूतः सन् तत्र 'पाउग-
ति' तत्र ग्रामे प्रायोग्यमाचार्यादीनां न लब्धं ततोऽप्यत्र
ब्रजति, 'कालानिकम' ति भिक्षाकालस्य वाऽनिकमो जातः,
एकस्य वा साधोस्तत्र भोजनलाभो जातस्ततोऽप्यग्रामं ब्र-

जन्ति । 'अपजत्तं' ति न वा पर्याप्त्या तत्र भक्तजानं ल-
ब्धं, पानकं वा न लब्धम्, अभिरमन्तरोक्तः कारणैरन्वग्रामं
ब्रजन्तीति ।

पाउग्माईसमसई, संविग्गं सस्मिमाइ अप्पाहे ।

जइ य चिरं तो इयरे, ठवितु साहारणं भुंजे ॥ २४५ ॥

एवमसौ प्रायोग्यादीनाम् असति अन्यग्रामं ब्रजति, ब्रज-
न्त्य संविग्गं—साधुं यदि पश्यति ततस्तस्य हस्ते संदिश-
ति, सञ्जी—भावकस्तस्य हस्ते संदिशत्यस्य वा आदि-
प्रहारात्—पूर्ववच्छेषम् । एवं नावह्निकामटनां विधिरुक्ताः ।
ये पुनर्वसन्तो निष्ठान्ति साधवस्तैः किं कर्तव्यमित्यत आह—
'जइ य चिरं' यदि च चिरं तेषां ग्रामं गतानां तत्र इतर-
वसतिनिवासिनः साधवः 'ठवितु साहारणं' यदुक्कम्माचा-
रणं विशिष्टं किञ्चित्स्थापयित्वा शयनपरं ग्रामप्राप्यं
भुञ्जते ।

अथ तथाऽपि चिरयन्ति—

जाएँ दिसाए उ गया, भर्त्तं वेत्तुं तओ पडियरंति ।

असपुच्छनिगयासं, चउदिमं होइ पडिलेहा ॥ २४६ ॥

'जाएँ दिसाए उ गया' यथा दिशा भिक्षाटनार्थं गता-
स्तथा दिशा गृहीतभक्ष्यान्नकाः साधवः 'पडियरंति' ति
प्रतिजागरणां—निरूपणां कुर्वन्ति । अथ तु ने भिक्षाटका अ-
नाभोगेनाकर्थायस्त्वैव गतास्ततः किं कर्तव्यमित्यत आह—
अनापृच्छुष निर्गतानां भिक्षादिदृष्टकानां चतसृष्वपि दिक्षु
प्रतिजागरणं—निरूपणं कर्तव्यं साधुभिः ।

प्रतिजागरणगमनविधिः कः ?

पंधेणेगो दो उ—प्पहेस सई करेति वच्चंता ।

अकस्तरपडिसाडणुवा, पडियरणिअरेसि मग्गेणं ॥२४७॥

पथा—मार्गेण प्रसिद्धेन एकः साधुः प्रअयति, द्वौ साधू
उत्पथेन—उन्मार्गेण ब्रजतः, वर्त्तन्त्या एक एकया दिशाऽ
म्यन्वगम्यता । ते च तयोऽपि ब्रजन्तः शब्दं कुर्वन्ति । ते च
ब्रजन्तः स्तेनादिना नीयमानाः साधवः किं कुर्वन्तीत्यत
आह—'अकस्तर' ति वसिष्ठ्यामस्तराणि लिखन्तः पादादि-
ना ब्रजन्ति, 'पडिसाडणुव' ति पण्डितानां वस्त्रादः कुर्व-
न्तो ब्रजन्ति येन कश्चिन्नेन मार्गेणान्वेषयन्ति । 'पडियर-
णियरेसि' ति इतरेषामन्वेषणार्थं निर्गतानां साधूनां मार्गेण
तत्कालेन चिह्नं प्रतिजागरणं कर्तव्यम् ।

गामे गंतुं पुच्छे, घरपरिवाडीएँ जत्थ उ न दिहु ।

तन्धेव बोलकरणं, पिडियजणुसाइणं चव ॥ २४८ ॥

यदा तु पुनस्तेषां स्तेननीतानां चिह्नं न किञ्चित्पश्यति
तदाऽपि ग्रामं गन्तुं गत्वा पृच्छति, कथं ? , गृहपरिपाटया,
'जत्थ उ न दिहु' ति यत्र न दृष्टास्तेस्मिन् ग्रामे, न च
तद्ग्रामनिर्गतानां बाला, तत्रैव 'बोलकरणं' बोलं कुर्वन्ति,
पञ्चाक्षरं 'पिडियजणुसाइणं' पिडिडितो—मिलितो यो जन-
स्तस्य कथयन्ति, यदुत अस्मिन् ग्रामे प्रव्रजता भिक्षार्थे
प्रविष्टाः न च तेषां पुनरस्मात् ग्रामाद्वात्तां भुञ्जन्ति ।

एवं तेस्तदौरेतद्वेव च कृतं भवति अन्यग्रामेऽद्विः—

एवं उगमदोसा, विजडा पडिरिया अखोमार्गं ।

भोहसिगिच्छा अ कया, विरियारीय अणुजिणो । २४८ ॥
एवम्—अन्यत्रामे भिक्षाटनेन उद्गमदांशः—आधाकर्मा-
दयः 'विजहा' परित्यक्ता भवन्ति । 'परिक्लृप्त' इति
प्रचुरस्य भक्षादेर्लाभो भवति 'अणोमाशं' इति न वा अ-
पमानम्—अनादरकृतं भवति लोके । तथा मोहविकित्सा अ-
कृता भवति, अमाऽऽनयैवावृत्त्यादिप्रमोहस्य निग्रहः कृतो
भवति—अवकाशो दत्तो न भवतीति । 'विरियायारां य'
वीर्यान्वारम्भ अनुत्तरीणः—अनुवृत्तिर्ना भवति ।

अणुकंपायरियाई, दोमा पहरिकजयणसंसदं ।

पुरिसे काले खमणे, पढमालिय तीसु ठालेसु ॥ २४९ ॥

एवमुक्ते सति श्रोतव्यं आह—सत्यमाचार्यादयोऽनुकम्पना
भवन्ति किन्तु त एव वृषभाः परित्यक्ता भवन्ति । आचार्यो-
ऽप्यनेनैव वाक्येन प्रत्युत्तरं ददाति काका—'अणुकंपाय-
रिआह' इति एवमाचार्यादीनामनुकम्पया, यत एव परलोके
निजंसा इह लोके प्रशंसा । पुनरप्याह परः—'दोसा' इति भ-
वतु नाम परलोकाऽ(अचार्या) नुकम्पया किन्तु कुत्सीडा
पिपासापीडा च तदवस्थैव । आचार्योऽप्याह—क्रियन् एव
प्रथमालिका, किन्तु ?—त्रिषु स्थानेषु, कानि च तानि ? ,
अत आह—'पुरिसे' इति पुरुषः—असहिष्णुः, पुरुषो यद्य-
सहिष्णुस्तनः करोति, काले—उष्णकालादौ, यद्युष्णकालस्तनः
करोति, 'खमणे' इति क्षपको भवति अक्षपको वा ।
यदि क्षपकस्ततः करोति, एवमेतेषु त्रिषु स्थानकेषु प्रथ-
मालिकां करोति । कं करोति ? आचार्योऽप्यनेनैव वाक्ये-
नोत्तरं ददाति । कथं वा करोति ? अत आह—'पतिरिक्क
जयण' इति प्रतिरिक्क एकान्ते यतनया करोति, पुनरप्याह
परः—आचार्यादीनां तेन तद्भक्तं संसृष्टं कृतं भवति, आचा-
र्योऽप्यनेनैव वाक्येनोत्तरं ददाति—'पतिरिक्कजयणसंसदं'
एकान्ते यतनयाऽसंसृष्टं च यथा भवति तथा 'पढमालिय'
नि—मात्रके प्रथममाकृत्य भुङ्क्ते इत्येतेन वा द्वितीयहस्ते
कृत्वा, अकारप्रत्यय आचार्यवाक्ये द्रष्टव्यः ।

इदानीमेतामैव गाथां भाष्यकारः प्रतिपदं व्याख्यानयन्नाह-
तत्र प्रथमावयवव्याख्यानसुराह—

शोयगवयणं अप्पा—णुकंपिआं ते अ भे परिक्लृप्ता ।

आयरियऽणुकंपाय, परलोए इह पसंसखया ॥ १४८ ॥

श्रोतव्यं वचनं, किं तद् ? आत्मैवैवमनुकम्पन आचा-
र्येण, ते च भगवता परित्यक्ता भवन्ति । आचार्योऽ-
प्याह—आचार्यानुकम्पया परलोको भवति, इहलोके
च प्रशंसा भवति । 'अणुकंपाऽऽयरियाई' वक्ष्याणिम् ।

इदानीं (भाष्यकारः) 'दोसा' इति व्याख्यानयन्नाह—

एवं पि अपरिक्लृप्ता, काले खमणे अ असदुपुरिसे य ।

कालो गिम्हो उ भवे, खमगो वा पढमविइएहि ॥ १४९ ॥

श्रोतव्यं पुनरप्याह—एवमपि ते परित्यक्ता एव, यतः कुत्सा-
दिना वाष्यन्ते । आचार्योऽप्याह—'काले' इति काले उष्णका-
ले करोति 'खमणे' इति क्षपको यदि भवति ततः स करोति
प्रथमालिकाम्, असहिष्णुश्च पुरुषो यदि भवान् ततः स करोति
प्रथमालिकाम्, तत्र कालो—प्रीत्यो यदि भवेत्, पुरुषः क्षपको
यदि भवेत्, 'पढमविइएहि' इति अत्र पुनः केन कार-

णमासहिष्णुर्भवति ?—'पढमे' इति प्रथमपरीक्षेण वाष्य-
मानः, कुचित इत्यर्थः । द्वितीयपरीक्षेण तु वा वाष्यमा-
नः—पिपासया पीडयमानोऽसहिष्णुर्भवति ।

अत्राऽऽह परः—

(भा०) जइ एवं संसदं, अप्पत्ते दोसिआइयं गहणं ।

संवशाभिक्षा दुविहा, जहणुकोस तिअपणए ॥ १५० ॥
यद्येवमसौ बाह्यत एव प्रथमालिकां करोति ततो भक्तं सं-
सृष्टं कृतं भवति । आचार्योऽप्याह—'अप्पत्ते दोसिआइयं
गहणं' अत्रासायामेव भिक्षावेलायां पर्युविताअग्रहणं कृ-
त्वा प्रथमालिकां करोति । कियत्प्रमाणां पुनः प्रथमालिकां करो-
त्यसौ ? द्विविधा प्रथमालिका भवति—'संवशाभिक्षा दु-
विहा' लम्बनैः—कवलभिक्षाभिश्च द्विविधा प्रथमालिका भ-
वति । इदानीं जघन्योत्कृष्टतः प्रमाणप्रतिपादनायाह—'जह-
णमुकोस तिअपणए' यथासंख्येन जघन्यतत्त्वयः कवला-
स्तिक्या वा भिक्षाः, उत्कृष्टतः पञ्च कवलाः पञ्च वा भिक्षाः ।

इदानीं तेन सङ्घाटकेन किं वस्तु केषु पात्रकेषु
गृह्यते ? का वा प्रथमालिकाकरणं यतना
क्रियते ?, अत्रप्रतिपाद्यन्नाह—

एगत्थ होइ भत्तं, बिइअम्मि पडिगहे दवं होइ ।

पाउग्गायरियाई, मत्ते बिइए उ संसत्तं ॥ ३५१ ॥

एकस्मिन् पात्रके भक्तं गृह्णाति, द्वितीये च पनद्दे द्रवं
भवति । तथा 'पाउग्गायरियाई मत्ते' इति प्रायश्चित्तमाच-
र्यादीनामेकस्मिन् मात्रके भक्तं गृह्णाते । 'बितिए उ संसत्तं'
द्वितीयं तु मात्रकं संसृष्टं किञ्चिन्पानकं गृह्णाते ।

जइ रित्तो तो दवम—लगम्मि पढमालियाए करणं तु ।

संसत्तगहणं दवदु—छहे य तत्थेव जं पत्तं ॥ ३५२ ॥

यदि रिक्तः संसृष्टद्रवमात्रकस्ततस्तस्मिन् प्रथमालिका-
याः करणं, 'संसत्तगहणं' इति अथ तस्मिन् द्रवमात्रकं
संसृष्टद्रवग्रहणं कृतं ततस्तत्रैव पात्रकं यत्प्राप्तं तद् भुङ्क्ते ।
'दवदुल्लभं य' इति अथ दुर्लभं (द्रवं) पानकं तत्र क्षेत्रे तत्रश्च
तत्रापि संसृष्टमात्रकं पानकाक्षणिकं सति 'तत्थेव' इति
तस्मिन्नेव भक्तपनद्ग्रहे यत्प्राप्तं तद्वस्तेनाकृत्याप्यस्मिन्
हस्ते कृत्वा समुद्दिशति ।

एवं चासौ संघाटकः प्रथमालिकां करोति—

अंतरपल्लीगहिअं पढमागहिअं व सक्कं भुंजेआ ।

धुवलंभसंसडीयं व, जं गहिअं दोसिणं वावि ॥ २५३ ॥

अन्तरपल्ली—तस्माद् ग्रामात्परतो योऽस्य आत्मजग्रामस्तत्र
यद् गृहीतं तद्भुङ्क्ते, पुनस्तत्र क्षेत्रानिक्कान्त्वाद्भाउयं
भवति । 'पढमागहिअं व' इति प्रथमायां वा पौरुष्यां यद्
गृहीतं तत्सर्वं भुङ्क्ते, द्वितीयपौरुष्यामकृत्य यतस्तद्भव-
ति । 'धुवलंभ संसडीयं व' अथो वा—अवश्यं भावी—अत्र
संसृष्टां लाभा भविष्यतीति मत्वा, तत्रश्च यद् गृहीतं
'दोसिणं वावि' पर्युविनमसं तत्सर्वं भुङ्क्ते ।

दरहिइए व माणं, भरिअं मोक्षा पुत्तो वि हिंडिआ ।

कालो वाऽइकमई, भुंजेआ अंतरं सक्कं ॥ २५४ ॥

अर्द्धहिण्डितं वा यत्पात्रकं गृहीतं तद्भुजं, तत्रश्च तद्भु-

कथा पुनरपि हिङ्गेन । 'कालो वाऽतिहमति' नि भाज-
नकालो वा प्रयजितानामतिक्रामति यावदसौ नक्षत्रं गृह्णन्वा
प्रजन्ति ततश्चान्नराल-एष सर्वे भुक्त्वा प्रविशन्ति-आध० ।
अनु० । आ० म० । हिङ्गकत्वेन हिङ्गकः । जीवे, भ० २०
श० २ उ० ।

हिङ्गन्त-हिङ्गमान-त्रि० । इतस्ततः पर्यटति, घृ० २ उ०
२ प्रक० ।

हिङ्गमाश-हिङ्गमान-त्रि० । अधिगच्छति, प्रश्न० १ आध०
द्वार ।

हिङ्गिऊख-हिङ्गित्वा-अव्य० । अटित्यर्थे, पं० व० २ द्वार ।

हिङ्गिय-हिङ्गित-त्रि० । विह्वल, ज्ञा० १ अ० ६ अ० ।

हिङ्गु-हिन्दु-पुं० । सिन्धुनदीपलीक्षितदेशवासिनि मनुष्ये, स च
देशः पश्चिमाश्याम् आ सिन्धुनदीप्राच्याम् आ प्रहस्पृजतदात्
उत्तरम्याम् आ हिमालयदाक्षिण्येक्षितम्याम् आ समु-
दात्, सिन्धुनि संस्कृतशब्दः । सिन्धोः पाश्चात्यात् आ प-
रावतपारसीकयक्षैर्लेच्छं स्वदेशाश्चान्तराला हिन्दुरिति
व्यवहारतो जनपदपरोऽपि तात्स्थ्यादर्थमनुपपन्नोऽजा-
यत क्रमादेन देशप्रासङ्गिकमूलकलाकागमानुसारं वा-
धका जातः । ती० २० कटप । नि० चू० ।

हिङ्गोल-देशी-क्षेत्रक्षयन्त्र, दे० ना० ८ वर्ग ६६ माथा ।

हिङ्गोलय-देशी-क्षेत्रे मृगानिपेक्षये, दे० ना० ८ वर्ग ६६
माथा ।

हिङ्गिअ-देशी-एकपदगमनक्रीडनं, दे० ना० ८ वर्ग ६८
माथा ।

हिंस-हिंस-त्रि० । हिनस्तीत्यर्थे शीलो हिंसः । स्वभावतः प्रा-
णव्यपरोपणकृति, उक्त० पाई० ७ अ० । हिंसनशीलं, उक्त०
७ अ० । श्या० ।

हिंसक-हिंसक-त्रि० । जीवहिंसाकरणीयं, उक्त० १२ अ० ।

हिंसपयाश-हिंसाप्रदान-न० । हिंसाहेतुत्वादायुधानलविषा-
दयो हिंसाच्यते, कारणे कार्योपचारात्, तेषां प्रदानमप्यसौ
क्रोधाभिभूताय अनभिभूताय वा । आध० ६ अ० । हिंसो हिं-
साकाणि शस्त्रादि, तत्प्रदानं परया समर्पणम् । उप० १ अ० ।
हिंसनशीलानि हिंसकाणि, हिंसोपकरणानि-आयुधानलवि-
षादयस्तेषां प्रदानम्-अर्पणम् । अनर्थदग्दभेदे, घ० २ अधि० ।

हिंसपेहि (ण)-हिंसाप्रेक्षिन्-पुं० । हिंसा-बध्ने साध्यादेः प्रकृते
गोचयेतीति हिंसाप्रेक्षी । साध्यादिवधके पाराश्रितार्हे,
श्या० ५ ठा० १ उ० ।

हिंसविहिंसा-हिंसविहिंसा-खी० । गौरविंसायाम्, प्रश्न०
४ अ० द्वार (अस्या व्याख्या 'पाण्यह' शब्दे पञ्चमश्लोके
८३३ पृष्ठे गता ।)

हिंसा-हिंसा-खी० । हिंसने हिंसा, हिंसि हिंसायामित्यस्य
"हिंसितो नुम धातो" रिति नुमि कृतं स्वरधिकारे टाप ।
दश० १ अ० । प्रागुपमहं, सूत्र० २ अ० २ अ० । सत्त्वबध्ने,
विश० । व्यापादन, उक्त० ५ अ० । प्राणवियोगप्रयोजकं व्या-

पारे, डा० ११ अ० । सूत्र० । प्रयादानाभ्यामाभ्यां व्यापादने,
दश० ५ अ० । जीवबध्ने, कर्म० १, कर्म० । प्रश्न० । प्रमत्तनद्यामा-
प्राणव्यपरोपणे, सत्त्वानां बध्नेबध्नादिभिः प्रकारैः पीडा-
याम्, श्या० ५ ठा० १ उ० । स० । आ० म० । आ० चू० ।
"पञ्चान्द्रियाणि त्रिविधं बलं च, उच्छ्वासनिःश्वासमथा-
व्यसृज्यः । प्राणादस्यैव मगधद्विदका-स्तेषां त्रियोजीकरणं
तु हिंसा ॥ १ ॥" आचा० १ अ० ५ अ० ५ उ० । विश० ।
आय० । श्या० ।

अधुना मीमांसकभेदाभिमतं वेदविहितहिंसाया धर्महेतु-
त्वमुपपत्तिपुरस्सरं निरस्योदाह-

न धर्महेतुर्विहिताऽपि हिंसा,

नोत्सृष्टमन्यार्थमपोद्यते च ।

स्वपुत्रघातात् नृपतित्वलिप्सा-

सब्रह्मचारि स्फुरिति परेषाम् ॥ ११ ॥

इह स्वत्वविमर्गप्रतिपक्षधूममार्गाश्रिता जैमिनीया इत्य-
माचक्षन्-या हिंसा गाढर्याद्, व्यसनितया वा क्रियते,
सैवाऽधर्मानुबन्धहेतुः, प्रमादसंपादितत्वात्, शौनिककु-
प्यकादीनामिव । वेदविहिता तु हिंसा प्रत्युत धर्महेतुः,
देवताऽतिथिपितृणां प्रीतिमंसादकत्वात्, तथाविधपूजाप-
चागत् । न च तत्प्रीतिसंसादकत्वमसिद्धम् ; कारीरी-
प्रभृतियज्ञानां स्वसाध्यं वृष्ट्यादिकलं यः स्वत्वव्यभिचारः,
स तत्प्रीतिरन्वयताविशेषानुग्रहहेतुकः । एवं त्रिपुरार्षवध-
गितच्छगलजाकलहामान् परगापृच्छीकृतिरपि तदनुकूलि-
तदेव प्रसादसंपाद्या । अतिथिप्रीतिस्तु-मधुपर्कसंस्कारा-
ऽऽदिस्वमास्यादजा प्रत्यक्षापलक्ष्येव । पितृणामपि तत्तदुप-
याचिनश्चाङ्गाऽऽदिविधानेन प्रीणिताऽऽत्मनां स्वसन्तानवृ-
द्धिविधानं साक्षादेव वीक्ष्यते । आगमश्चात्र प्रमाणम् स-
च देवप्रीत्यर्थमध्वमेधनोमेधनरमेधाऽऽदिविधानाभिधायकः
प्रतीत एव । अतिथिविषयस्तु- 'महाक्षेपे या महाजे वा
धोत्रियाय प्रकल्पयत्' इत्यादिः । पितृप्रीत्यर्थस्तु- 'द्वौ
मासौ मांसव्यमानेन, त्रीन् मासान् द्वारिणम् तु । औरभेणा-
थ चतुरः, शकुनेनेह पञ्च तु' ॥ १ ॥ इत्यादिः ।

एवं पराभिप्रायं हृदि संप्रधार्याऽऽचार्यः प्रतिबिम्बित-
'नधर्मे'त्यादि, विहिताऽपि-वेदसंतिपादनाऽपि, आस्तां ता-
वेदविहिता, हिंसा प्राणिप्राणव्यपरोपणरूपा; न धर्महेतुः-न
धर्मानुबन्धनिबन्धनम् । यतोऽत्र प्रकट एव स्वयन्वनि-
रोधः । तथाहि-हिंसा चेद् धर्महेतुः कथम् ? 'धर्महेतुश्चेद्-
हिंसा कथम्' ? 'भूयतां धर्मसर्वस्वं, भूत्वा चैवावधार्ये-
ताम्' इत्यादिः । न हि भयति माता च, वन्द्या चेति ।
हिंसा कारणं धर्मस्तु तत्कार्यमिति पराभिप्रायः, नचायं
निराया; यतो-यद् यस्यास्त्वयस्यतिरेकायनुविधत्ते तत्
तस्य कार्यम् ; यथा मृत्पिण्डादघटादिः । न च धर्मो हिंसा-
त एव भवतीति प्राचीनिकम् । नपेक्षिधानज्ञानध्यानादीनां
नदकारणत्वप्रसङ्गात् । अथ नयैव सामान्येन हिंसां धर्म-
हेतुं प्रमः, किन्तु-विशिष्टामेव; विशिष्टा च क्षेत्र-या वेदवि-
हिता इति चेत्-ननु-ननु-धर्महेतुत्वं किं व्यर्थजीवानां मर-
णाऽभावेन, मरणेऽपि तेषामासंभवात्साध्यादात्, सुयतिक्षा-
भेन वा ? नाथ, पक्षः-प्राणवियोगस्य तेषां साक्षादवश्यमा-

कथं वा । न द्वितीयः-परस्मैतो वृत्तीनां दुर्लभ्यतयाऽऽसंभवा-
नाऽभावस्य वाङ्मात्रत्वात् । प्रत्युत हा ! कथमस्ति-न कोऽ-
पि काश्चिद्विदः शरणम् ? इति स्वभाषया विस्मयस्तत्तु तेषु
यद्नैवैत्यनयनतरलताऽऽदीनां लिङ्गानां दर्शनाद् दुर्ध्यानस्य
स्वरूपं निष्टकृत्यमानत्वात् । अथेत्थमावलीयाः-यथा अयः-
पिण्डो गुरुतया मज्जनाऽऽत्मकोऽपि ननुतरपत्राऽऽदिक-
रणेन संस्कृतः सन् जलोपरि प्लवते, यथा च मारुताऽऽत्म-
कमपि विषं मन्त्राऽऽदिसंस्कारविशिष्टं सद् गुणाय जायते,
यथा वा दहनस्वभावोऽप्याग्निः सत्यादिप्रभावप्रतिहतशक्तिः
सन् नहि दहति । एवं मन्त्राऽऽदिविधिसंस्काराद् न खलु
वेदविहित हिंसा दोषोपायः । न च तस्याः कुत्सितत्वं श-
ङ्कोर्यम्, तत्कारणां याज्ञिकानां लोके पूज्यत्वदर्शनादिति ।
तदेतद् न दक्षाणां क्षमेन साधम्; वैषम्येण दृष्टान्तानामना-
धिकतमत्वात् । अयःपिण्डादयो हि पत्राऽऽदिभावान्नराऽऽ-
पन्नाः सन्तः सलिलतरणादिक्रियासमर्थाः, न च वैदिकम-
न्त्रसंस्कारविधिनाऽपि विशिष्यमानानां पशूनां काञ्चिद् वे-
दनाऽनुत्पादादिकृपा भावान्नराऽऽपत्तिः प्रतीयते । अथ
तेषां यथाऽनन्तरं देवत्वाऽऽपत्तिर्मावाप्तमस्त्विति चेत्-
किमत्र प्रमाणम् ? । न तावत् प्रत्यक्षम्-तस्य संबन्धतमा-
नार्थप्राप्तकत्वात्-“सम्बन्धं वर्तमानं च गृह्यते खलुरादिना”
इति वचनात् । नाप्यनुमानम्-तस्मात्तदल्लिङ्गानुपलब्धः ।
नाप्यागमः-तस्याद्यापि विवादाऽऽस्पदत्वात् । अर्थापत्त्यु-
पमानयोश्चनुमानान्नर्गततया तदुपगमेनैव गतार्थत्वात् ।
अथ भवतामपि जिनाऽऽयतनाऽऽदिविधाने परिणामविशे-
षात् पृथिव्यादजन्तुजातजातनमपि यथा पुण्याय कल्प्यते
इति कल्पना, तथा अस्माकमपि किं नेष्यते ? । वेदोक्तविधि-
विधानरूपस्य परिणामविशेषस्य निर्विकल्पं तत्रापि भावत् ।
नैवम्; परिणामविशेषोऽपि स एव शुभफलो, यत्राऽनन्यापा-
यत्वेन यतनयाऽप्रकृष्टप्रतनुचैतन्यानां पृथिव्यादिविधानां ब-
न्धेऽपि स्वल्पपुण्यव्ययेनाऽपारमितसुकृतसंप्राप्तिः, न पुनरित-
रः । भवत्पक्षे तु सत्त्वापि तत्तत्कुतस्मृतिपुराणोक्तिसमाप्ति-
पादिषु यमनियमादिषु स्वर्गावाप्त्युपायेषु तांस्तान् देवानुहि
अथ प्रतिप्रेतीकं कर्तनकदर्थनया कान्दिशीकान् कृपणपञ्चेन्द्रि-
याश्च शौनिकाधिकं मार्ग्यतां कृत्स्नसुकृतव्ययेन दुर्गतिमेवानु-
कूलयतां दुर्लभः शुभपरिणामविशेषः, एवं च यं कञ्चन
यदर्थं किञ्चित्साधर्म्यद्वारेणैव दृष्टान्तीकुर्वतां भवतामतिप्र-
सङ्गः सङ्गच्छते । न च जिनाऽऽयतनविधापनादौ पृथि-
व्यादिविधिवन्धेऽपि न गुणः । तथाहि-तद्दर्शनाद् गुणाऽनु-
शासितया भव्यानां बोधिलामः, पूजाऽतिशयबलोकनाऽऽ-
दिना च मनःप्रसादः, ततः समाधिः, ततश्च कमेण निःश्रे-
यसप्राप्तिरिति । तथा च भगवान् पञ्चालकीकारः-

“पुढवाइयाण जइ वि डु. होइ विणासो जिणालयाहिन्तो ।
ताविसया वि सुदिट्ठि-स्स गियमओ अत्थि अणुकेपा ॥१॥
पयाहिने बुद्धा, बिरया रक्खन्ति जेण पुढवाई ।
इत्ता निव्वणगया, अवहिवा आभवमिमाणं ॥ २ ॥
गोसिरावहो इव, सुविज्जकिरिया व सुप्पउत्ताओ ।
परिणामसुंदरच्चिय, चिट्ठा से बाहजोंग वि ॥ ३ ॥” इति ।
वैदिकबधविधानं तु न कश्चिदपुण्याजानुगुणं पश्यामः ।

अथ विप्रश्नः पुरोडाशाऽऽदिप्रधानेन पुण्यानुकथी शुक्लोऽ-
स्येव इति चेत्, न; पवित्रसुवर्णाऽऽदिप्रधानमात्रेणैव पु-
ण्यापार्जनसम्भवात् कृपणपशुगणस्यपरोपणसमुत्थमांसकानं
केवलं निर्धृत्त्वमेव व्यनाह । अथ च प्रधानमात्रं प-
शुवधार्त्तभावाः फलं, किन्तु भूत्यादिकम्; यदाह भुक्तिः-
“श्वेतं वायव्यमजमालभेत् भूतिकांमः” इत्यादि । एतदपि
व्यभिचारिणश्चात्र प्रस्तत्यादप्रमाणमेव; भूतेभ्योपधिकान्तरै-
पि साध्यमानत्वात् । अथ तत्र सत्रे हन्यमानानां छागादीनां
प्रत्य सङ्गतिप्राप्तिरूपोऽस्येवापकार इति चेत्; वाङ्मात्र-
मेतत्; प्रमाणाऽभावात्; नहि ते निहताः पशवः सङ्गति-
लाभमुदितस्मनसः कस्मैचिदागत्य तथाभूतमात्मानं कथ-
यन्ति । अथास्त्यागमाऽऽस्यं प्रमाणम् । यथा-“औपध्यः प-
शवो वृक्षा-स्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा । यद्गार्थं निधनं प्राप्ताः,
प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितं पुनः” ॥ १ ॥ इत्यादि । नैवम्; तस्य पी-
रूपेणाऽपीरूपर्यावकल्पाभ्यां निराकरिष्यमाणत्वात् । न च
औनेन विधाना पशुविशमन्त्रविधायां स्वर्गोपासिकप्रकार
इति वाक्यम्, यदि हि हिंसयाऽपि स्वर्गप्राप्तिः स्यात्, बहि-
वाटे पिहिता नरकपुरप्रतोदयः, शौनिकादीनामपि स्वर्गप्राप्ति-
प्रसङ्गात् । तथा च पठन्ति पारमर्थाः-“यूपं क्षिप्त्वा पशून् हत्वा,
कृत्वा रुधिरकर्दमम् । यदेवं गम्यते स्वर्गे तत्र के केन गम्यते ?”
किञ्च-अपरिचिताऽस्पृष्टचैतन्याऽनुपकारिपशुहिंसनेनापि य-
दि त्रिविधपदवीप्राप्तिः, तदा परिचितस्पृष्टचैतन्यपरमोप-
कारिमातापित्रादिव्यापादनेन यज्ञकारिणामधिकतरपद्मा-
प्तिः प्रसज्यते । अथ “अखिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभवः”
इति वचनाद् वैदिकमन्त्राणामखिन्त्यप्रभावत्वात् तत्संस्कृत-
पशुबन्धं संभवत्येव स्वर्गप्राप्तिः, इति चेत् । न, इह लोक-
विवाहगर्भाऽऽधानजातकर्माऽऽदिषु तन्मन्त्राणां व्यभि-
चारोपलम्भाद्, अदृष्टं स्वर्गादावपि तद्व्यभिचारोऽनु-
मीयते । दृश्यन्ते हि वेदोक्तमन्त्रसंस्कारविशिष्टेभ्योऽपि
विवाहाऽऽदिभ्योऽनन्तरं वैधव्याऽप्यायुष्कतादारिद्र्याऽऽ-
नुपद्रवविधुराः परःशताः; अपरं च मन्त्रसंस्कारं विना
कृतंभ्योऽपि तेभ्योऽनन्तरं तद्विपरीताः । अथ तत्र कि-
यावैगुण्यं विसंवादेतुः, इति चेत् । न, संशयाऽनिवृत्तेः ।
किं तत्र क्रियावैगुण्यात् फले विसंवादः, किं वा मन्त्राणाम-
सामर्थ्याद् ? इति न निश्चयः, तथा फलेनाश्विनाभावासिद्धेः ।
अथ यथा युष्मन्मते-“आरोग्यं बहिलामं सम्राट्बरमुत्तमं
दितु” इत्यादीनां वाक्यानां लोकान्तर एव फलमिष्यते, एव-
मस्मदभिमतवेदवाक्यानामपि नेह जन्मनि फलमिति किं न
प्रतिपद्यते ? , अतश्च विवाहाऽऽदौ नोपलम्भावकाशः, इति
चेत् । अहो ! वचनवैचित्र्यं यथा वर्तमानजन्मनि विवाहा-
ऽऽदिषु प्रयुक्तैर्मन्त्रसंस्कारैरागामिनि जन्मनि तत्फलम्, एवं
द्वितीयादिजन्मान्तरेऽपि विवाहाऽऽदीनामेव प्रवृत्तिधर्माणां
पुण्यहेतुत्वाङ्गीकारेऽनन्तभवानुसन्धानं प्रसज्यते, एवं च न
कदाचन संसारस्य परिसर्गात्, तथा च न कस्यचिदप-
रप्राप्तिः, इति प्राप्तं भवद्भिमतवेदस्य पर्यवसितसंसारवज्ज-
रीमूलकत्वम् । आरोग्याऽऽदिप्रार्थना तु असत्याऽसुखाभा-
वापरिणामविशुद्धिकारणत्वाद् न दोषाय, तत्र हि-भाषाऽऽ-
रोग्याऽऽदिकमेव विशिष्टतमं, तच्च सातुर्धनिकसंस्तरल-
ण भावरोगपरिहृत्यस्वरूपत्वाद्-उत्तमफलम्, तद्विषया च

प्रार्थना कथमिव धिक्किनामनादरणीया ? । नच तज्जन्यपरिणामविशुद्धस्तत्फलं न प्राप्यते, सर्वथादिनां भावशुद्धेरपवर्गफलसम्पादनेऽपि प्रतिपत्तेरिति । नच वेदान्तवेदिना हिंसा न कुस्मिता, सम्यग्दर्शनज्ञानसम्पन्नैरर्चिर्मागप्रपञ्चैर्वेदान्तवादिभिश्च गृहीतत्वात् । तथा च तत्त्वदर्शिनः पठन्ति—

“ देवोपहारव्याजेन, यज्ञवेद्याजेन येऽथवा ।

अस्ति जन्तून् गतघृणा, धोरां न यान्ति दुर्गतिम् ” ॥ १ ॥

वेदान्तिका अप्याहुः—

“ अन्धं तमसि मज्जामः, पशुभिर्धेयजामहे ।

हिंसा नाम भयेद् धर्मो, न भूतो न भविष्यति ” ॥ १ ॥

तथा ‘ अग्निर्मांसतस्माद्विस्माकृतादेनसो मुञ्चतु ’ छान्दस—
त्वाद् मोचयतु इत्यर्थः, इति ।

व्यासेनाप्युक्तम्—

“ ज्ञानपालिपरिहितं ब्रह्मचर्यं न्याम्यसि ।

आत्माऽतिविमलं नीधे, पापपङ्कापहारिणि ॥ १ ॥

ध्यानाग्नौ जीयकुराडस्य, दममारुनदीपिते ।

असत्कर्मसमिपतैर्—राज्ञिर्होत्रं कुरुजमम् ॥ २ ॥

कषायपशुभिर्दुष्टै—धर्मकामार्थनाशकैः ।

शममन्त्रहुतैर्यज्ञं, विधिहि विहितं बुधैः ॥ ३ ॥

प्राणिघातात् तु यो धर्मे—मीहेन मूढमानसः ।

स वाऽद्भुति सुधावृष्टि, कृष्णाऽहमुखकोटगात् ” ॥ ४ ॥

इत्यादि । यच्च याज्ञिकानां लोकपूज्यत्वापलम्भादित्युक्तम् तद्व्यस्यारम्भ, अबुधा एव हि पूजयन्ति तान् न तु विविक्कबुद्धयः । अबुधपूज्यता तु न प्रमाणम्, तस्याः सारमेयाऽऽदिष्वप्युक्तम्भान् । (स्या०) (अग्निहोत्रविषयः ‘ अग्निहोत्र ’ शब्द प्रथमभागः) (पितृणां पुनः प्रीतिरनैकान्तिकी; आत्माऽऽदिविधानेनापि भूयसां सन्तानवृद्धेरनुपलब्धेः तद्विधानेऽपि च केषाञ्चिद्गर्दभशूकराऽजादीनामिव सुतरां नदृशेनात् ; ततश्च आर्जादिविधानं मुख्यजनविप्रतारणमात्रफलमेव । ये हि लोकान्तरं प्राप्तास्तं तावत् स्वकृतसुकृतदुष्कृतकर्मानुसारं सुतरांकादिगतिषु सुखमसुखं वा भुञ्जाना एवास्मन् ; ते कथमिव तनयाऽऽदिभिर्गावर्जितं पितृभूमिप्राप्तं स्पृहयालयाऽपि स्युः ? । तथा च युष्मदप्युत्थिनः पठन्ति—“ मृताणामपि जन्तूनां, आर्जं चेद् तृप्तिकारणम् । तन्निर्वाणप्रदीपस्य, स्नेहः संघर्जेयच्छिखाम् ” ॥ १ ॥ इति । कथं च आर्जविधानाद्यर्जितं पुण्यं तेषां समीपमुपेतुं तस्य तद्व्यस्यारम्भ—तत्वात्, जडत्वाद्, निश्चरत्वाच्च । अथ तेषामुद्देशेन आर्जादिविधानेऽपि पुण्यं दातुं तनयादेः स्यादिति चेत् । तज्ज्ञातेन तज्जन्यपुण्यस्य स्वाध्यवसायादुत्तारितत्वात् । एवं च तत्पुण्यं नैकतरस्यापि इति—विचाल एव विलीनं त्रिशङ्कुज्ञातेन, किन्तु पापानुबन्धिपुण्यत्वात् तस्यतः पापमेव । अथ विप्रोपभुक्तं तस्य उपतिष्ठत इति चेत् ‘ क इवैतत्प्रत्येतु ? , विप्राणामिव मदुरादरतादर्शनात्, तद्वपुषि च तेषां संक्रमः भ्रष्टानुमपि न शक्यते, भोजनावसरं न संक्रमलङ्घ्य कस्याप्यनवलोकनात्, विप्राणामिव च तृप्तः साक्षात्करणात् यदि परं त एव स्थूलकवलैराकुलतरमतिगाध्याद् भक्षयन्तः प्रेतप्रायाः, इति मुधैव आर्जादिविधानम् । यदपि च गयआर्जादियाचनमुपलभ्यते, तदपि

तादृशविप्रलम्भक—विभङ्गज्ञान-व्यन्तराऽऽदिकृतमेव निश्चयम् । (स्या०) (आश्रमविषयः ‘ आश्रम ’ शब्द द्वितीयभागे ४३ पृष्ठ उक्तः ।) नच वयमेव यागाविधेः सुगतिहेतुत्वं नाङ्गीकुर्महे, किन्तु भयदाता अपि । यदाह व्यासमहर्षिः—“ पूजया विपुलं राज्य—मार्गिकायेण संपदः । तपःपार्षध—शुद्धयर्थं, ज्ञानं ध्यानं च मुक्तिदम् ” ॥१॥ अत्रार्गिकायशब्दवाच्यस्य यागादिविधेरुपायान्तरैरेव लभ्यानां संपदामिव हेतुत्वं यद्व्याचार्यः—तस्य सुगतिहेतुत्वमथात् कदर्थितया—नच । तथा च स एव भाषाग्निहोत्रं ‘ ज्ञानपाली ’ त्यादिक्लोकेः स्थापितवान् । तदर्थं स्थिते तेषां वादिनां चेष्टामुपमया दूषयति—स्वपुत्रत्यादि । परेषां—भवत्प्रणीतयचनपराङ्मुखानां स्फुरितं—चेष्टितं, स्वपुत्रघाताद् नृपतिर्त्वाल्लप्सास-ब्रह्मचारि—निजसुतनिपातनेन राज्यप्राप्तिसमोदयसदृशम् । यथा किल काश्चिद्विपश्चित् पुरुषः पुरुषाऽऽशयतया निजमङ्गलं व्यापाद्य राज्यधियं प्राप्तुमीहेन, नच तस्य तत्प्राप्तावपि पुत्रघातपातककलङ्कपङ्कः कश्चिदपराति, एवं वेदविहितहिंसया देवताऽऽदिप्रीतिस्मिन्नावपि, हिंसासमुत्पन्नदुष्कृतं न खलु पराहन्यत । अत्र च लिप्साशब्द प्रयुञ्जानः स्तुतिकारा ज्ञापयति—यथा तस्य दुर्गशयस्याऽसदृशतादृशदुष्कर्मनिर्माणनिर्मूलितसत्कर्मणां राज्यप्राप्तौ केवलसमीहामात्रमेव न पुनस्तस्मिन्निष्ठः, एवं तेषां दुर्वादिनां वेदविहितानां हिंसामनुतिष्ठतामपि देवताऽऽदिपरित्यागेन मनोराज्यमेव, न पुनस्तेषामुत्तमजनपूज्यत्वमिन्द्राऽऽदिदेवैकसां च तृप्तिः, प्राशुक्ययुक्त्या निराकृतत्वात् । इति काव्यार्थः । स्या० ।

पुरुषव्याघातेन तद्व्यस्यजीवव्याघातः—

तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे ० जाव एवं वयामी—पुरिसेणं भंते ! पुरिसं हणमाणे किं पुरिसं हणइ नो पुरिसे हणइ ? , गोयमा ! पुरिसं पि हणइ नो पुरिसे वि हणति । से केणद्वेणं भंते ! एवं बुच्चइ पुरिसं पि हणइ नो पुरिसे वि हणइ ? , गोयमा ! तस्स णं एवं भवइ एवं खलु अहं एगं पुरिसं हणामि से णं एगं पुरिसं हणमाणे असेगजीवा हणइ, से तेणद्वेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ पुरिसं पि हणइ नो पुरिसे वि हणति । पुरिसे णं भंते ! आसं हणमाणे किं आसं हणइ नो आमे वि हणइ ? , गोयमा ! आसं पि हणइ नो आमे वि हणइ, से केणद्वेणं अहो तहेव, एवं हरिथ सीहं वग्धं ० जाव चिल्लमं । पुरिसे णं भंते ! अन्नयरं तसपाणं हणमाणे किं अन्नयरं तसपाणं हणइ नो अन्नयरे तसपाणे हणइ ? , गोयमा ! अन्नयरं पि तसपाणं हणइ नो अन्नयरे वि तसे पाणे हणइ, से केणद्वेणं भंते ! एवं बुच्चइ अन्नयरं पि तसं पाणं नो अन्नयरे वि तसे पाणे हणइ ? , गोयमा ! तस्स णं एवं भवइ, एवं खलु अहं एगं अन्नयरं तसं पाणं हणामि, से णं एगं अन्नयरं तसं पाणं हणमाणे असेगे जीवे हणइ, से तेणद्वेणं गोयमा ! तं चेव एए एवे वि एकगमा । पुरिसे णं भंते ! इति हणमा—

ये किं इमिं हणइ नो इमिं हणइ ? गायमा ! इमिं पि हणइ नो इमिं पि हणइ । मे कणइणं भंते ! एवं बुद्धं जाव नो इमिं पि हणइ ? गायमा ! तस्मिं गं एवं भवइ एवं खलु अहं एगं इमिं हणामि, से गं एगं इमिं हणमाणे अणंते जीवे हणइ, से तेणइणं निक्खेवओ । पुरिमे गं भंते ! पुरिमं हणमाणे किं पुरिसवेरेणं पुट्टे नो पुरिसवेरेणं पुट्टे ? गायमा ! नियमा ताव पुरिसवेरेणं पुट्टे, -अहवा पुरिसवेरेण य गो पुरिसवेरेण य पुट्टे अहवा पुरिसवेरेण य नोपुरिसवेरेहि य पुट्टे, एवं आमा एवं जाव चिल्ललगं जाव अहवा चिल्ललगवेरेण य गो चिल्ललगवेरेहि य पुट्टे । पुरिमे गं भंते ! इमिं हणमाणे किं इमिंवेरेणं पुट्टे, नो इमिंवेरेणं ? गायमा ! नियमा इमिंवेरेण य नो इमिंवेरेहि य पुट्टे । (सू० ३६१)

'तेण' मित्यादि, नो पुरिसं हणइ' ति पुरुषव्यातिगिकं जीवान्तरं हन्ति । 'अणेण जीवं हणइ' ति अनेकान् जीवान् युक्तापदपदिकाकामिगण्डोलकादीन् तदाश्रितान् तच्छरीरावपृथग्भास्तदुधिरासायितादीश्च हन्ति, अथवा-स्वकायस्याकुञ्चनप्रसारणादिनेति, 'हणइ' ति कञ्चित्पाठस्तत्रापि स पदार्थः, क्षणधाता हिंसार्थेयान्, बाहुल्याश्रयं चैवं सूत्रम्, तेन पुरुषं घ्नन् तथावधस्यामधीवशात् कश्चित्तमयं हन्ति काश्चिदकमपि जीवान्तरं हन्तीत्यपि द्रष्टव्यम्, यद्यमात्रमङ्गकत्रयान्यथाऽनुपपत्तेरिति । 'एते सव्व एक्कगमा' एत-हस्त्यादयः एकगमाः—सदृशाभिलापाः 'इमिं' ति श्रुतिम् 'अणेण जीवं हणइ' ति श्रुतिं घ्नन्तनन्तान् जीवान् हन्ति, यतस्तद्व्याप्तिऽनन्तानां घाता भवति, मृतस्य तस्य विरतेरभावेनानन्तजीवघातकत्वभावात्, अथवा-श्रुतिं जीवन् बहून् प्राणिनः प्रतिबाधयति, ते च प्रतिबुद्धाः क्रमेण मोक्षमासादयन्ति, मुक्ताश्चानन्तानामपि संसारिणामघातका भवन्ति, तद्वधे चैनसर्वं न भवत्यतस्तद्वधेऽनन्तजीववधो भवतीति, 'निक्खेवओ' ति निगमनम् । 'नियमा पुरिसवेरेणे' त्यादि, पुरुषस्य हतत्वाद्ययमात्पुरुषवधपापेन स्पृष्ट इत्येको भङ्गः, तत्र च यदि प्राण्यन्तरमापि हतं तदा पुरुषवेरेण नो पुरुषवेरेण चेति द्वितीयः । यदि तु बहवः प्राणिनो हतास्तत्र तदा पुरुषवेरेण नो पुरुषवेरेण इति तृतीयः । एवं सर्वत्र त्रयम् । श्रुतिपक्षे तु श्रुतिवेरेण नो श्रुतिवेरेणैवेत्येक एव, ननु या मृतो मोक्षे यास्यत्यविरतो न भविष्यति तस्यैवैव श्रुतिवेरेणैव भवत्यतः प्रथमविकल्पसम्भवः । अथ चरमशरीरस्य निरुपक्रमायुष्कत्वाच्च हननसम्भवस्ततोऽचरमशरीरापत्तया यथोक्तभङ्गकसम्भवः, नैवम् ; यतो यद्यपि चरमशरीरा निरुपक्रमायुष्कस्तथाऽपि तद्वधाय प्रवृत्तस्य यमुनराजस्यैव चरमस्येवेति प्रथमभङ्गकसम्भव इति, सत्यम् ; किन्तु यस्य श्रुतेः सांप्रक्रमायुष्कत्वात् पुरुषकृतो वधो भवति तमाश्रित्यैव सूत्रं प्रवृत्तम्, तस्यैव हननस्य मुख्यवृत्त्या पुरुषकृतत्वादिति । भ० ६ श० ३४ उ० । (एकांस्तानित्येऽनित्ये वाऽऽत्मनि हिंसा न घटते किन्तु स्याद्वादे इति 'अहिंसा' शब्दे प्रथमभागे ८८१ पृष्ठे उक्तम् ।) पञ्चजीवनिकायव्यापावने

न कुर्यादिति पृथिवीकायादिशब्देषु, विस्तरत उक्तम् ।) पञ्चजीवनिकायानां हिंसा न कर्तव्या । ग० २ अधि० । (जिनायनननिर्माणे जिनपुत्राणां च कायवधदोषः 'अइय' शब्दे तृतीयभागे १२३० पृष्ठे प्रतिकल्पितः ।)

प्रथमहिंसाभेदमाह—

उच्चालियम्मि पाण, इरियासमियस्म मंक्रमहाण ।

वावज्जिज कुलिगी, मरिज्ज तं जोगमामज्ज ॥ २२३ ॥

उच्चालितं—उत्क्षिप्तं पादं संक्रमार्थं गमनार्थमिति योगः, ईर्यामांस्तस्यापयुक्तस्य साधोः किं व्यापद्यत महतीं वेदनां प्राप्नुयात्, क्षिप्यत—प्राणत्यागं कुर्यात् कुलिङ्गी कुत्सितलिङ्गवान् द्वीन्द्रियादिसत्त्वः तं योगमासाद्य-तथापयुक्तसाधुव्यापारं प्राप्यति ।

न य तस्म तन्निमित्तां, बंधो सुहुमो वि देमिओ समण ।

जम्हा मो अपमत्तो, सा उ पमाओ ति निहिद्धा ॥ २२४ ॥

नच तस्य साधोस्तन्निमित्तः कुलिङ्गव्यापत्तिकारणो बन्धः सूक्ष्मोऽपि देशितः समं । किमिति ? यस्मात्सोऽपमत्तः सूत्राक्षया प्रवृत्तः, सा च हिंसा प्रमाद इत्येवं निर्दिष्टा तीर्थकरगणधर्गरिति । इयं द्रव्यतो हिंसा न भावतः ।

सांप्रपन्नं भावतो न द्रव्यत इत्युच्यते—

मंदपगामे देमे, रज्जुं कियहाहिसरिसयं दहं ।

अच्छित्तु तिक्खस्वगं, वहिज्ज तं तप्परीणामा ॥ २२५ ॥

मन्दप्रकाशे देशे-ध्यामंते निम्नादौ रज्जुं दग्धादिविकाररूपां कृष्णाहिसदृशीं कृष्णसंपेतुल्यां दृष्ट्वा आकृष्य तीक्ष्णालं वधेत्तां—हस्त्यादित्यर्थः, तत्परिणामो वधपरिणाम इति ।

सप्पवहाभावम्मि वि, वहपरिणामा उ चेव एयस्स ।

नियमण संपराइय-बंधो खलु होइ नायव्वो ॥ २२५ ॥

सर्ववधाभावेऽपि तत्त्वतः वधपरिणामादेवैतस्य व्यापादकस्य नियमनं साम्प्रसारिको बन्धो—भवपरंपरादंतुः कर्मयोगः खलु भवति ज्ञातव्य इति ।

तृतीयं हिंसाभेदमाह—

मिगवहपरिणामगओ, आयत्तं कड्डिऊण कोदंडं ।

मात्तूणमिसुं उभओ, वहिज्ज तं पागडो एस ॥ २२७ ॥

मृगवधपरिणामपरिणतः सक्ताकर्णमाकृष्य कोदण्डं धनुर्मुक्त्वा इषु—बाणं उभयतो वधेत्—हस्त्यात् द्रव्यतो भावतश्च ते मृगं प्रकट एव हिंसक इति ।

चतुर्थभेदमाह—

उभयाभावे हिंसा, धणिमित्तं भंगयाणुपुच्छीए ।

तह वि य दंसिजंती, सीममइविगोवरुमदुद्धा ॥ २२८ ॥

उभयाभावे-द्रव्यतो भावतश्च वधाभावे हिंसा ध्वनिमात्रं न विषयतः भङ्गकानुपुड्यायानां, तथापि च दृश्यमाना शिष्यमर्तिवकोपने धिनयबुद्धिविकाशायाऽदुष्टैवात ।

इयपरिणामा बंधे, बालो बुद्धु ति थोवमियमित्थ ।

बालं वि सो न तिक्खो, कयाइ बुद्धु वि तिक्खु ति ॥ २२९ ॥

‘इय’ एवं परिणामाद्वन्धे सति बालो वृद्ध इति स्तोकमि-
दमत्र-हिंसाप्रक्रमे, किमिति?, बालोऽप्यसौ न तीव्रः परिणा-
मः कदाचिद् वृद्धोऽपि तीव्र इति जिघांसतामाशयवैशिष्ट्या-
दिति ।

अहं परिणामाभावे, वहे वि बंधो न पायई एवं ।

कहं न वहे परिणामो, तन्भावे कहं य नो बंधो ॥२३०॥

अथैवं मन्यन्ते परिणामाभावे सति बंधोऽप्यवन्ध एव प्राप्नो-
त्येवं परिणामवादे एतदाहुः कथं न बंधे परिणामः किं
तर्हि भवत्येवावृष्टाशयस्य तत्राप्रवृत्तेः तद्भावे-बधपरिणा-
मभावे कथं न बंधे न बन्धो, बन्ध एवेति ।

सिय न वहे परिणामो, अन्नाणकुमन्थभावणाओ य ।

उभयतश्च तदेव तन्नो, किलिद्वयंभस्स हेउ ति ॥ २३१ ॥

स्यान्न बंधे परिणामः क्लृष्टः अज्ञानात्, अज्ञाने व्यापाद्यतः
कुशास्त्रभावनान्ध, योगादेवेतदाशङ्क्याह—उभयत्र तदेवा-
ज्ञानमसौ परिणामः क्लृष्टबन्धस्य हेतुरिति साम्प्रदायिक-
स्येति ।

जम्हा सो परिणामो, अन्नाणादवगमेश नो होइ ।

तम्हा तयभावत्थी, नाणाईनुं सह जइआ ॥ २३२ ॥

यस्मादसौ बधपरिणामः अज्ञानाद्यपगमेन हेतुना न भव-
ति, सति त्यक्तानादौ भवत्येव, यस्तुतस्तस्यैव तद्वन्धात्
तस्मात्तदभावाधी-बधपरिणामाभावाधी ज्ञानादिषु सदा य-
तेन तत्प्रतिपक्षत्वात् इति ।

एवं बन्तुस्थितिर्माभिधायाधुना परोपन्यस्तदन्तरेनैकस्मि-
कचमुद्गावयति—

बहुतरकम्मोपक्रम-भावो वेगंतिओ न जं केइ ।

बाला वि य थोवाऊ, हवंति बुद्धा वि दीहाऊ ॥ २३३ ॥

बहुतरकर्मोपक्रमभावाऽपि बालादिबुद्धादिष्वेकान्तिका न,
यद्यस्मात्कञ्चन बाला अपि स्तोकायुषो भवन्ति, बुद्धा अ-
पि दीर्घायुषस्तथा लोके दर्शनादिति ।

तम्हा सन्वेमिं चिय, वहम्मि पावं अपात्रभावेहिं ।

भणियमहिगाइभावो, परिणामविसेसन्ना पायं ॥२३४॥

यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषामेव बालादीनां बंधे चापमपात्रभा-
वैर्यन्तरागर्भाणाम्, अधिकारिभावास्तस्य पाप्मनः परिणाम-
विशेषतः प्रायो भणित इति यतंत । प्रायोग्रहणं तपस्वीत-
रादिभेदसंग्रहार्थमिति ।

साम्प्रतमन्यद्वादशस्थानकम्—

संभवइ वडो जेमिं, जुअइ तेमिं निवित्तिकरणं पि ।

आवडियाकरणम्मि य, मार्त्तनिरोहा फलं तत्थ ॥२३५॥

संभवति बंधो येषु कृमिपिपीलिकादिषु युज्यते तेषु नि-
वृत्तिकरणमपि विषयापवृत्तेः, आर्पितनाकरणे च पर्युपाधि-
तानाभेदेन च सति शक्तिनिरोधात्फलं तत्र युज्यत इति
यतंत । आविषयशक्त्यभावाद्यस्तु कुतः फलमिति ।

तथा आह—

नो अविसण पविती, तन्निवितीइ अचरणपाणिस्स ।

असनायधम्मत्तुं, तन्ध फलमवहुमयं केइ ॥ २३६ ॥

नो अविषये नारकादी प्रवृत्तिर्वैधकियायास्ततश्च तन्निवृत्त्या
अविषयप्रवृत्तिनिवृत्त्या अचरणपाणिः—क्षिप्रगोचुरस्य अच-
रणाधर्मतुल्यं—क्षिप्रगोचुरस्य मत्स्यनाश धर्म इत्येवं कथम्,
तत्र निवृत्तौ फलम् अयमुक्तं विदुषामश्लाघ्यं कञ्चन मन्यन्ते
इत्येव पूर्वपक्षः । अत्रोत्तरमाह—संभवति बंधो यन्निवृत्त्युक्तम् ।

अथ कोऽयं संभव इति—

किं ताव तव्वहुं क्षिय, उयाहु कालंतरेण वहंणं तु ।

किं वा बहु ति किं वा, सत्ती को संभवो एत्थ ॥२३७॥

किं तावत्तद्वध एव तेषां व्यापाद्यमानानां वधस्तद्वधः कि-
यारूप एव, उदाहो कालान्तरेण इननं—जिघांसनमेव वा कि-
मवधः—अव्यापादनमित्यर्थः ? , किं वा शक्तिः व्यापादकस्य
व्यापाद्यविषया ? , कः सम्भवाऽत्र प्रक्रम इति सर्वेऽप्यमी
पक्षा दुष्टाः ।

तथा आह—

अइ ताव तव्वहुं क्षिय, अलं निवितीइ अविसयाए उ ।

कालंतरेवहणम्मि वि, किं तीए नियमभंगाओ ॥२३८॥

यदि तावत्तद्वध एव तेषां व्यापाद्यमानवधक्रियैव संभ-
व इति । अत्र दोषमाह—अलं निवृत्त्या न किञ्चित्प्रवृत्ति-
विषययेति हेतुः, ‘निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायो व-
शीर्णमिति वचनात् अविषयबन्धं च वधाक्रियाया एव असंभ-
वात्, संभव च सति निवृत्त्यभ्युपगमात् ; ततश्च वधाक्रिया-
नियमभावे अविषया वधनिवृत्तिरिति । कालान्तरहननेऽपि
नियमतः सम्भवेऽभ्युपगम्यमानं किं तथा निवृत्त्या न कि-
ञ्चिदित्यर्थः, कुत इत्याह—नियमभङ्गात् संभव एव सति निवृ-
त्त्यभ्युपगमः । संभवश्च कालान्तरहननमर्थेति नियमभङ्ग इति ।

चरमविकल्पद्वयाभिधिसयाऽऽह—

अवह वि नो पमाणं, सुदुरं अविसओ य विसओ से ।

सत्ती उ कज्जगम्मा, सह तम्मि य किं पुणो तीए ॥२३९॥

अवधेऽपि न प्रमाणम्, यद्यवधः सम्भवः इत्यत्रापि
प्रमाणं न ज्ञायते एतेषामस्मादवध इति । सुदुरम्
अतितराम् अविषयश्च, विषयः ‘से’ तस्या निवृत्तेः,
अविषयबन्धं तु तेषां वधासंभवात् अवधस्यैव संभवत्वात् ।
अस्मिन्नेव सति निवृत्त्यभ्युपगमादिति । शक्तिस्तु कार्यगम्या
वधशक्तिरपि संभवा न युज्यते यतोऽसौ कार्यगम्यैवेति,
न वधमन्तरेण ज्ञायते । सति च तस्मिन्वधे किं पुनस्तथा
निवृत्त्या तस्य सेषादितत्वादेवेति ।

संभवमधिकृत्य पक्षान्तरमाह—

जज्जाईओ अ हओ, तज्जाईएसु संभवो तस्स ।

तेसु सफला निविती, न जुत्तमेयं पि वमिचारा ॥२४०॥

यज्जातीय एव हतः स्यात् कर्म्यादिस्तज्जातीयेषु सम्भ-
वस्तस्य वधस्य, अतस्तेषु सफला निवृत्तिः, सविषयत्वा-
दिति एतदाशङ्क्याह न युक्तमेतदपि व्यभिचारात् ।

व्यभिचारमेवाह—

वावाइअइ कोई, इए वि मणुयम्मि अन्नमणुएणं ।

१ - सर्वेषूपलब्धपुस्तकेषु एतादृशमेवेति नारमाक अनीयो संभवोऽत्र ।

अहं वि य मीहाओ, दीमह वहणं पि वभिचारो॥२४१॥
व्यापाद्यते कश्चिदेव हतेऽपि मनुष्ये सकृत् अन्यमनु-
ष्येण तथा लोकं दर्शनात् ; अतो यज्जातीयस्तु हन्तस्त-
ज्जातीयेषु सम्भवस्तस्येति नैकान्तः तेनैव-अन्यमनुष्येणैव
व्यापादनात् । तथा अहतेऽपि च मिहादौ आ जन्म दृश्यते
हन्तं कादाचिन्कमिति व्याभिचार इति ।

नियमो न संभवो इह, हंतव्या किं तु सत्तिमितं तु ।

सा जेष कजगम्मा, तयभावे किं न मेमसु ॥ २४२ ॥

नियमो न संभवः—इहावश्यंतया न सम्भवः, इहोच्यते—य-
दुत यज्जातीय एको हन्तस्तज्जातीयाः सर्वेऽपि हन्तव्याः,
यज्जातीयस्तु न हन्तस्तज्जातीया न हन्तव्या एव किन्तु
शक्तिमात्रमेव—तज्जातीयतरेषु व्यापादनशक्तिमात्रमेव स-
म्भवः, तत्कथं दोषोऽनन्तगोचरो नैवेत्याभिप्राय इति, एत-
दाशङ्क्याह—‘सा येन कार्यगम्यं’ इति सा—शक्तिर्यस्मात्कार्य-
गम्या वर्तेत अतो दोष इति, यथामन्तरेण तदपरिज्ञानात्,
सति च तस्मिन् किं तयत्यभिहितमेवेतत् । अथ सा कार्य-
मन्तरेणाभ्युपगम्यते इति एतदाशङ्क्याह—तदभावे—कार्या-
भावे किं न शेषः—सर्वेषु साऽभ्युपगम्यते, तथा च सत्य-
विशेषत एव निवृत्तिसिद्धिरिति ।

क्यादेतन्न सर्वसंस्थेषु सा अतो नाभ्युपगम्यते इति आह च-

नारगदेवाईसुं, असंभवा समयमाखसिद्धीओ ।

इचो चिय तस्सिद्धी, असुहामयवज्जणमदुद्धा ॥ २४३ ॥

नारकदेवादिष्वसंभवाव्यापादनशक्त्यैक्यक्रमायुपस्ते इति ।
आदिशब्दाह्वयकुरुनिवास्यादिपरिग्रहः, कुत एतदिति चेत्
समयमानसिद्धेः—आगमप्रामाण्यादिति । एतदाशङ्क्याह—अत
एव समयमानसिद्धेः तस्सिद्धेः—सर्वप्राणानिपातनिवृत्ति-
सिद्धिः “ सर्वं भंत ! पाणाइवायं पक्कस्सामि ” इत्यादिव-
चनप्रामाण्याद्, आगमस्याप्यविषयप्रवृत्तिर्बुद्धेति एतदाश-
ङ्क्याह—अशुभाशयवर्जनमिति कृत्वा अदुष्टा तद्वधनिवृत्तिः
अन्तःकरणादिसंभवालम्बनत्वाच्चन्ति वक्ष्यतीति ।

आवडियाकरणं पि हु, न अप्पमायाउ नियमओ अकं ।

अकस्ते तम्भावे, वि हंत विहला तई होइ ॥ २४४ ॥

आपतिताकरणमपि पूर्वपक्षवाद्युपन्यस्तं नाप्रमादाच्चियम-
तोऽन्यत् अपि त्वप्रमाद् एव तदिति । अन्यत्वं—अप्रमादा-
दर्शान्तरत्वे आपतिताकरणस्य, तद्भावेऽपि—अप्रमादभावेऽपि
हन्त ! विफलाऽसौ निवृत्तिर्भवात्, इत्यत आदिप्रतिपक्ष्या
अप्रमत्ततायां कलमिति ।

अह परपीडाकरणं, ईसिं वहसत्तिविप्फुरणभावे ।

जो तीइ निरोहो खलु, आवडियाकरणमेयं तु ॥ २४५ ॥

अथैवं मन्यत् परः—परपीडाकरणं—व्यापाद्यपीडासंपादनं
सति ईषद्वधशक्तिविप्फुरणभावे व्यापादकस्य मनावध-
सामर्थ्यविजृम्भणसत्तायां सत्यां यस्तस्याः शक्तिर्निरोधो-दु-
ष्करतर आपतिताकरणमेतद्वेति ।

एतदाशङ्क्याह—

विहिउत्तरमेवेयं, अणेषु सत्ती उ कजगम्म सि ।

विप्फुरणं पि हु तीण, बुहाण नो बहुमयं लोण॥२४६॥

विहिउत्तरमेवेदम्, केनेति अत्राह—अनेन शक्तिस्तु कार्य-
गम्येति । विप्फुरणमपि तस्याः शक्तिर्बुधानां न बहु-
मतं लोकं मरणाभावेऽपि परपीडाकरणं बन्धादिति ।

एवं च जा निविची, सा चेव वहोऽहवा वि वहहेऊ ।

विसओ वि सु चिय फुडं, अणुबंधा होइ नायव्वा ॥ २४७ ॥

एवं च व्यवस्थिते सति, या अनिवृत्तिः सैव बंधो नि-
श्चयतः प्रमादरूपत्वात्, अथवाऽपि बंधं हतुर्निवृत्तितो बंध-
प्रवृत्तः, विषयाऽपि—वस्तुतो गान्धराऽपि सैवानिवृत्तिबंध-
स्य स्फुटं-व्यक्तम्, अनुबन्धात्प्रवृत्त्यवसायानुपरमलक्षण-
मूचति ज्ञानव्या, अस्या एव बंधसाधकत्वप्राधान्यव्यापनार्थं
हेतुविषयाभिधानमदुष्टमेवेति ।

अमुमेयार्थं समर्थयन्नाह—

हिंसाइपायमाओ, अप्पडिविरयस्स अत्थि अणुबंधो ।

अतो अणिवत्तीओ, कुलाइवरं व नियमण ॥ २४८ ॥

हिंसादिपातकादादिशब्दात् सृवावादादिपरिग्रहः, अप्रति-
विरतस्यानिवृत्तस्यास्त्यनुबन्धः प्रवृत्त्यवसायानुपरमल-
क्षणः । उपपत्तिमाह—अत एवानिवृत्तः, प्रवृत्तः कुलादिवैरव-
श्रियमनावश्यंतयेति ।

दृष्टान्तं व्याचिन्त्यासुराह—

जमिमिहो कुलवरं, अप्पडिविरई उ तेसिमओअं ।

वहकिरियाभावस्मि वि, न तं सयं चंव उवममइ ॥ २४९ ॥

येनां पुरुषाणां मिथः—परस्परं कुलवैरमन्वयासंलक्षम् अप्र-
तिविरतेः कारणात्तेषाम् अन्योऽन्यं—परस्परं यथाक्रियाभावं
ऽपि सति न तत्स्वयमेवोपशाम्यति किं तूपशमितं सति ।

ततो य तन्निमित्तं, इह बंधणमाइ जह तहा बंधो ।

सत्वेसु नाभिसंधी, जह तेसुं तस्म तो नत्थि ॥ २५० ॥

ततश्च तस्मादनुपशमात्तन्निमित्तं वैरनिबन्धनमिह बन्ध-
नादि—बन्धवर्धाद् यथा भवति तेषां, ‘तथेतरेषामनिवृत्ता-
नां तन्निबन्धनो बन्ध इति । अत्राह—सर्वेषु प्राणिषु नाभि-
सन्धिव्यापादनपरिणामः यथा तेषु द्रव्जनिवासिषु वै-
रवत इति तस्य प्रत्याख्यातुस्ततो नास्ति बन्धः इति । त-
थाहि—तेऽपि न यथादर्शनमेव प्राणिनां यथादि कुर्वन्ति कि-
न्तु वैरिद्रव्जनिवासिनामेव, एवं प्रत्याख्यातुरपि न सर्वेषु व-
धाभिसंधिरिति तद्विषये बन्धाभाव इति ।

एतदाशङ्क्याह—

अत्थि च्चिय अभिसंधी, अविसेसपवित्तिओ जहा तेसु ।

अपविची विणिविची, जो उ तौसिं व दोमो उ ॥ २५१ ॥

अस्यैवाभिसंधिर्नन्तरोदितलक्षणः सर्वेषु कुतोऽविशेष-
प्रवृत्तितः सामान्येन बंधप्रवृत्तः, न यथा तेषु रिपुद्रव्जनिवा-
सिषु वैरवतः ततश्चाप्रवृत्तायां बंधे अनिवृत्तज एव तेषामिह
वैरवतां दोषः ।

एवमनिवृत्तस्य गर्भाथौ भावित एवेति अहृष्टान्त

एषां सर्वसर्वैर्धर्मासंभवादिति आशङ्क्याह—

सत्वेसि विराहणओ, परिमोगाओ य हंत वेराई ।

सिद्धा अणाइनिहणो, जं संसारो विचित्तो य ॥२५२॥

सर्वेषां प्राणिनां विगाधनात्तेन तेन प्रकारेण परिभोगाच्च
अकृत्वन्नापकरणत्वेन हन्त ! वैराद्यः सिद्धाः हन्त ! संप्रपणे
स्थानान्तरप्रापणे सति वैराग्याधकाद्यः कूटयन्त्रकाद्यः
प्रतिष्ठिताः सर्वसत्त्वविषया इति । उपपत्त्यन्तरमाह—अना-
दिनिधनो यत्संसारो विचित्रश्चानो युज्यते सर्वमेतदिति ।

उपमंहरन्नाह—

ता बंधमणिच्छंतो, कुआ मावज्जोगविनिविति ।

अविमयअनिवित्तीए, सुहमावा ददयरं स भवं ॥२५३॥

यस्मादेवं तस्माद्बन्धमनिच्छन्नात्मनः कर्मणां कुर्यात् सा-
धययोगविनिवृत्तिमोघनः सपापव्यापारनिवृत्तिमित्यर्थः । अ-
विषयानिवृत्त्या नारकादिवधभावंऽपि तदनिवृत्त्या अशुभभा-
वादविषयंऽपि बंधविगतिं न करोतीत्यशुभो भावः , तस्मात्
दहनं सुतरां स भवेद्बन्धो भावप्रधान-वात्तस्येति ।

इतो य इमा जुता, योगतिगनिबंधणा पविर्त्तीओ ।

जं ता इमीइ विमओ, सव्वु खिय होइ विअंओ ॥२५४॥

इत्येवं निवृत्तिर्युक्ता योगत्रिकनिबन्धना-मनोवाक्यायया-
गपूरिका प्रवृत्तिर्यद्यस्मादस्या अनिवृत्तिर्ययः सर्व एव भ-
वति विज्ञेयः, पाठान्तरं योगत्रिकनिबन्धना निवृत्तिर्यस्मा-
त्संगतार्थमेवेति ।

तथा चाह—

किं चित्तेइ न मणसा, किं वायाए न जंपए पावं ।

न य इतो वि न बंधो, ता विरइं सव्वहा कुज्जा ॥२५५॥

किं चिन्तयति न मनसा अनिरुद्धत्वात्सर्वत्राप्रतिहतत्वा-
त् तस्य, किं वाचा न जल्पति पापं तस्या अपि प्रायोऽनि-
रुद्धत्वादिनि । न चानांऽपि योगद्वयव्यापारात् बन्धः कि-
न्तु बन्ध एव, यस्मादेवं तत्तस्माद्विरतिं सर्वथा कुर्यात् अ-
विशेषणं कुर्यादित्यर्थः ।

एवं भिच्छादंमण, विषप्पवमओऽममंजमं केइ ।

जंपंति जं पि अन्नं, तं पि अमारं मुणयव्वं ॥ २५६ ॥

एयमुक्तप्रकारं मिथ्यादर्शनविकल्पसामर्थ्येन असमञ्जसम्-
अघटमानकं केचन कुवादिना जल्पन्ति, यदप्यन्यत्—किंवि-
त्तदप्यसारं मुणितव्यम्, उक्तन्यायानुसारत एवेति । आ० ।
आ० । विंश० । स्था० । स० । (त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वय-
विधा हिंसा 'पाणाइवायवेगमण' शब्दं पञ्चमभागे व्या-
ख्याता ।) (यतनया कर्मबन्धो न भवतीति 'बंध' शब्दं
पञ्चमभागे । 'समम' शब्दंऽस्मिन्नेव भागे च उक्तम् ।)
('जले जीवाः स्थले जीवा, आकाशे जीवमालिनि । जीव-
मालाकुले लोकं, कथं भिज्जुहिंसकः ॥१॥' इति 'अतिथ्याय'
शब्दं प्रथमभागे ५२२ पृष्ठं मिज्जिमाधनप्रस्तावं उपापादि ।)
(केषांचित्परातीर्थिकानां हिंसकानां निन्दा 'पुरिसविजय
विमंग' शब्दं पञ्चमभागे अकारि ।) जिनसमवसरणे बल्यु-
पभागे हिंसादोषपरिहारः 'अइगकुमार' शब्दं प्रथमभागे
५४४ पृष्ठं कृतः ।) (एकान्द्रयादीनां हिंसायां सदृशं पाप-
मिति 'अणायार' शब्दं प्रथमभागे सम्यगभ्यधाति ।)
(कृपस्वननाद्यर्थं राजादिना पृष्टो हिंसानुमोदनपरं न वदेदिति

'वाण' शब्दे चतुर्थभागे २६६६ पृष्ठे प्रतिपादितम् ।)
(आत्मैव हिंसेति शब्दनयानां मते प्राणानिपानेन क्रिया कि-
यत इति प्रस्तावं 'किरिया' शब्दं तृतीयभागे ५४३ पृष्ठे उपा-
दितम् । (एवं खु नाणिगो सारं, जन्न हिंसइ किंण । अहिंसा
समयं खेव, एतावेनं विगणिये' ति 'अहिंसा' शब्दं प्रथ-
मभागे ८७८ पृष्ठे व्याख्यातम् ।) (त्रिका कालिका च हिंसा
'मूलगुणपडिसेवणा' शब्दं षष्ठभागे उक्ता ।)

एगो वेदिण पाणी एगं समयेव हत्येण वा पाएण वा
अनयरेण वा सलागाइअहिगरणभूआंवरणजाएणं
जणं केइ मंघडुवेआ पासं वडियं वा अपरं समणुजा-
णेआ से णं तक्कमं जया उदिमं भवेआ तथा जहा
उच्छुखंडाइ जंते तथा निप्पीडिजमाणे छम्मामेणं खवेआ ।
एवं गाढे दुबालसेहिं संवच्छरंहिं तं कम्मं वेदेआ । एवं
अगादपरियावणे वामसहस्सं गाढपरियावणे दसं वाससह-
स्सं एवं आगाढकिलावणे वामलक्खं गाढकिलावणे दस-
वामलक्खाइ उहंवरणं वासकोडी एवं तेहंदिवाइसुं पि णेयं
ता एवं वियाणमाणे मा तुम्हे सुउक्कह ति । (महा० ६ अ०)

“ परिनिवृत्त्यग्नि भग-वंते धम्मतिथंकरे ।

जिणाभिहितं सुत्तथं, गणहरो जो परुवई ।

ताप मालावगं एयं वक्खणम्मि समागयं ॥

पुढवीकाइगमेगं, जो वावाए सो ऽमंजओ ।

ताईमरो विचित्तेइ, सुहमे पुढविकाइए ॥

सव्वन्थ उहविजंति, को ताईं रक्खित्तं तरे ।

लहुईकरंइ अत्ताणं, एस एव महायमो ।

अमद्वेयं जणे सयले, किमडु य पव्वइक्खइ ॥

अच्चंतकडुयं एयं, वक्खणंतस्स वीफुडं ।

कडं व सोयरं लाभे, एरिसं को णु चिट्ठइ । ”

महा० ६ अ० ।

(विकलेन्द्रियहिंसायां जीतव्यवहारे 'जीयव्यवहार' शब्दं च-
तुर्थभागे १५६ पृष्ठे उक्तः ।) “ पीडाकर्तृत्वेनां वेदव्यापस्या
दुष्टभावतः । ” इत्यादि 'वाह' शब्दं षष्ठभागे उक्तम् ।)
दुःखितप्राणहिंसाया धर्मत्वसाधकानां संसारमोक्षकानां
मते 'संसारमोक्ष' शब्दं अष्टादशेऽध्यायेऽस्ति ।

हिंसाजम्माण-हिंसाध्यान-न० । हिंसा महिमादिजीवमारणं
तस्या ध्यानं कृपस्वित्तकालसौकरिकस्येव । मारणाध्यवसा-
य, आनु० ।

हिंसाणंद-हिंसानन्द-न० । हिंसायामानन्दो ह्यनर्थस्मिस्तत्
हिंसानन्दम् । आर्सेध्यानभेद, सम्यग् । एतदपि बाह्या-
ध्यात्मिकभेदात् द्विविधं, परुषानिष्टुद्वन्द्वनाक्रोशनिर्भयसना-
ताडनपरद्वारातिक्रमाभिनिवेशादिरूपं बाह्यं स्वपराभ्यां स्व-
संबन्धानुमानगम्यं बाह्यम् । आध्यात्मिकं-हिंसायां संरक्षा-
दिलक्षणायां नैर्गुण्येन प्रवर्तमानस्य संकल्पाध्यवसाने, से-
कल्पाच्च तावन्धस्तस्याध्यवसाने तीव्रकषयानुपपन्नं प्रथमं
हिंसानन्दं नाम । सूत्रम् ३ काण्ड ।

हिंसाणुबंधि-हिंसानुबन्धिन्-न० । हिंसां सत्त्वानां वधबंधध-
न्धनार्थमिः प्रकारैः पीडामनुबध्नाति सततप्रवृत्तां करा-
नीत्येवंशीलं यत् प्रणिधानं हिंसानुबन्धो वा यत्रास्ति तत्
हिंसानुबन्धि । आर्त्तध्यानभेद, भ० २४ श० ७ उ० । दश० ।

हिंसादंड-हिंसादण्ड-पुं० । हिंसामाश्रित्य हिंसितवान् हि-
नस्ति हिंसिष्यति वा अयं वैरिकादिर्मामिन्येवं प्रणिधा-
नेन दण्डो विनाशनं हिंसादण्डः । स० १२ सम० । हिंसित-
वान् हिनास्ति हिंसिष्यत्ययमित्याभिसंधे सर्पवैरिकादिवधे,
स्था० ५ डा० २ उ० ।

तृतीयं दण्डसमादानं हिंसादण्डप्रत्ययिकमाख्यायते—

अहावरे तच्चे दंडममादाञ्च हिंसादंडवत्ति ए ति आहि-
जइ, से जहा खामए केइ पुरिसे ममं वा ममि वा अन्नं वा
अग्निं वा हिंसिषु वा हिंसइ वा हिंमिस्मइ वा तं दंडं
तयथावरहिं पाणेहि मयमेव खिमिरति अस्सेण वि खि-
सिरावेति अन्नं पि खिसिरंतं समणुजाणइ हिंसादंडे, एवं
खलु तस्स तप्पत्तियं सावज्जं ति आहिजइ, तच्च दंडस-
मादाणे हिंसादंडवत्ति ए ति आहिण । (सू० १६)

अथापरं तृतीयं दण्डसमादानं हिंसादण्डप्रत्ययिकमा-
ख्यायते, तद्यथा नाम कश्चित्पुरुषः—पुरुषकां घहन स्वतां
मरणभीरुतया वा मामये घातयिष्यतीत्येवं मत्वा कंस-
वद्वक्त्रीसुतान् भावतां जघान, मदीयं वा पितरमन्यं वा
मामकं मर्माकारं पतं परशुरामवत्कार्त्तवीर्ये जघान, अन्यं वा
कंचनायं सर्पसिंहद्विर्घातादयिष्यतीति मत्वा सर्पादिकं
व्यापादयति, अन्यदीयस्य वा कस्यचिद्विगत्यपश्चाद्वर्यमु-
पद्रवकारीति कृत्वा तत्र दण्डं निस्तृजति तद्वचमयं मां म-
दीयमन्यदीयं वा हिंसितवान् हिनास्ति हिंसिष्यतीत्ये-
वं संभाविते प्रसे स्थावरे वा तं दण्डं प्राणव्यपगंपगुल-
क्षणं स्वयमव निस्तृजति अन्येन निस्तृजयति निस्तृजन्ते वा-
ऽन्ये समनुजानीति इत्येतत्तृतीयं दण्डसमादानं हिंसाद-
ण्डप्रत्ययिकमाख्यातमिति । सूत्र० २ भू० २ अ० । प्रव० ।

हिंसाययण-हिंसायतन-न० । व्यापांसधामसु, ओघ० ।

हिंसिय हिंसित-न० । हिंसाप्राप्त, सूत्र० १ भू० १२ अ० ।

हिका-देशी-रजक्याम्, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हिकास-देशी-पङ्क, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हिकिअ-देशी-अश्वरचे, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हिच्चा-हित्वा-अव्य० । उपशमे उपिस्वेत्यर्थे, आच्चा० । 'हि'
गताविन्यस्मात् पूर्वकाले क्त्वा । हिन्वा गत्वा—प्रतिपद्ये-
त्यर्थे, आच्चा० १ भू० ४ अ० ४ उ० । 'ओहाक्' त्यागे, हाधानोः
क्त्वा । त्यक्त्वेत्यर्थे, आच्चा० १ भू० ६ अ० ४ उ० ।

हिज-हस्-अव्य० । कलेय, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिह-अधस्-अव्य० । "अधसो हेतुं ॥ २ । १४१॥ इति हे-
तुदशः । संयोगपूर्वस्यैकारस्य ह्रस्व इकारः । अधस्तादर्थे,
प्रा० । स्था० । आकुल, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिहगइ-अधस्तादिति-स्त्री० । जरकूपपाते, दश० १ भू० ।

हिहगइ-देशी-आकुल, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिहिमउवरिमगेविजग-अधस्तादुपरितनग्रैवेयक-पुं० । ग्रै-
वेयकंदवभेद, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

हिहिमगेविज-अधस्तनग्रैवेय-पुं० । ग्रैवेयकंदवभेद, स्था० ६
डा० ३ उ० ।

हिहिममज्जिमगेविजग-अधस्तनमध्यमग्रैवेयक-पुं० । ग्रैवेय-
कंदवभेद, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

हिहिम-अधस्तन-त्रि० । नीचं, अनु० ।

हिडि-धा० । गतौ । अमणे, स्वादि आत्मनेपद् सकर्मक सद् इदि-
त् । हिडइ । प्रा० ।

हिडिवा-हिडिम्वा-स्त्री० । भीमसेनस्य भार्यायां घटो-
त्कचस्य मातरि स्वनामख्यातायां राज्ञस्याम्, प्रा० ४
पाद ।

हिडु-देशी-वामन, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हित-हित-न० । पद्याभयत्, (भ० २ श० १ उ० ।) उपकार-
के, उत्त० २ अ० ।

हितपक-हृदयक-न० । स्वार्थे कः । कृपादित्वात् इः । "तदोस्तः",
॥ ८॥ ३०७॥ इति द्रव्य तः । "हृदये यस्य पः" ॥ ८॥ ३१०॥ इति
यस्य पः । हितपकं । अन्तः करणे, प्रा० ४ पाद ।

हितमितभोजि-हितमितभोजिन्-पुं० । पद्यात्पाहाराभ्यव-
हारिण, पञ्चा० १६ विव० ।

हित्थ-व्रस्त-पुं० । " व्रस्तस्य हित्थ-तट्टौ " ॥ ८॥ ३१६॥ इति
व्रस्तस्थानं हित्थादेशः । उल्लिख, प्रा० । लज्जितं, दे० ना० ८ वर्ग
६७ गाथा । पाइ० ना० ।

हित्था-देशी-लज्जायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिम-हिम-न० । तुयारे, "तुहिणं हिमं तुमारं" पाइ० ना०
१४७ गाथा । शीतं, वृ० १ उ० ३ प्रक० । ओघ० । तुहिने, भ०
२ अधि० । स्था० । स्त्यानादकं, जी० १ मनि० । प्रज्ञा० ।
हिमं तु शिशिरसमये शीतपुद्गलसम्पर्काज्जलमेव कांडवी-
भूतमिति । आच्चा० १ भू० १ अ० ३ उ० ।

हिमग-हिमक-न० । हिम एव हिमकम् । तुहिने, स्था० ४
डा० । शिशिरादौ वानरिने हिमकणे, सूत्र० २ भू० ३ अ० ।
संस्थानं जलविन्दो, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । म० ।
आच्चा० । वृ० ।

हिमयर-हिमकर-पुं० । अन्द्रे, "मयल्लक्षणे हिमयरो" पाइ०
ना० ५ गाथा ।

हिमवंत-हिमवत्-पुं० । वर्षधरपर्वतविशेषे, स्था० ६ डा० ३
उ० । अन्त० । प्रश्न० । रा० । न० । इह जम्बूद्वीपे भरत-
स्य हैमवतस्य च क्षेत्रस्य सीमाकारी भूमिनिमग्नपञ्च-
विंशतिराजना योजनशतोच्छ्वायप्रमाणो भरतक्षेत्राऽपे-
क्षया द्विगुणधिकम्भा हैमवतः चीनपर्वतयो नानावर्णवि-

शिष्टमुत्तिमगिनिकरपरिमण्डितपार्थः सर्वत्र तुल्यविस्तारो गगनमण्डलोन्मिश्रितरन्मयैकादशकुटोपशोभितः तपनीयमयतलविधिधमगिकनकमण्डितनटदशयोजनावगाह—पृथपश्चिमयोजनसहस्रायामदक्षिणोत्तरयोजनपञ्चशतविस्तृतपद्महृदोपशोभितशिरोमध्यभागः कक्षपादपद्मोत्तमणीयः पूर्वोपरपर्यन्ताभ्यां लघुणार्णवजलसंस्पर्शी हिमवन्नामा पर्वतः । न० ।

दो हिमवताई । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

(अत्र सूत्रप्रतिषेधवृत्त्यता शुद्धहिमवन्महाहिमवच्छब्दयोः तृतीयपष्ठभागयोरेका ।) स्कन्दिनाचार्यस्य स्वनामक्याने शिष्ये, न० ।

हिमवाय-हिमपात-पुं० । तुहिनपाते, आचा० १ भु० १ अ० २ उ० । "गिरिपञ्चुअवयारं, अविअआ समपे ये च नामेण । तस्य वि पावा पुडवी, हिमवाय हंइ वरहं ॥" ती० ३ कल्प ।

हिमभीमल-हिमशीतल-पुं० । अत्यन्तशीतल, अत्यन्तशीतलवदनोत्पादकत्वात् तथाविधे नैरायिकाणामाहारे, स्था० ४ ठा० ४ उ० । अत्र सूर्ये च गृह्णतो राहोः कृष्णपुद्गलभेदे, च० प्र० २० पादु० । सू० प्र० ।

हिय-हित-न० । ऐहिके आमुष्मिके च पथ्ये, उत्त० १ अ० । आच० । दर्श० । ज्ञा० । प्रश्न० । स्था० । दशा० । भ० । पथ्याअयत् (भ० १ श० ३३ उ० । ति० ।) अदापकरं, स्था० ३ ठा० ४ उ० । सङ्गतिप्रापके, अनर्थनिवारके च । सूत्र० १ भु० १२ अ० । परिणामसुखावहत्वात् सामायिके, आ० म० १ अ० । जी० । परिणामपथ्यं, कुशलानुबन्धनि, आ० म० २ अ० । वरमार्थतो मुक्त्यवाप्तिस्तत्कारणं वा हितं तच्च स-अयवर्शनचारित्राक्यमयगन्तव्यामिति । सूत्र० १ भु० १२ अ० । उत्त० । अशेषापायरहिते, ह्यध्वनस्थानप्रापके च । सूत्र० १ भु० १४ अ० । अभिप्रेतार्थसाधनात्, (आचा० १ भु० ८ अ० ८ उ० ।) जन्मान्तरेऽपि कल्याणवहं, रा० । अनर्थपरिहाररूपे (स० १४६ सूत्र ।) प्राणिगणानुपतापके, दर्श० ५ त-स्य० । अनर्थप्रतिघातार्थप्राप्तिरूपे (स० १४० सूत्र ।) अभ्युदयनिधेयसंयोगः, ज० । उत्त० । (अत्रन्यव्याख्या 'कविल' शब्दे तृतीयभागे ३८६ पृष्ठ गता ।) आत्यन्तिकतद्वाप्राकर्ष-प्ररूपणनानुकूलवृत्तौ, स० १ सम० । उपकारके, विशेष० । कल्याण, पा० ।

हियउडावण-हृदयोडापन-न० । चित्ताकर्षणहेतौ, ज्ञा० १ भु० १४ अ० । शून्यचित्तकारके, विषा० १ भु० २ अ० ।

हियउप्पाडिय-उत्पाटितहृदय-त्रि० । आकृष्टकालेज्यकमांसे, औ० ।

हियकंखि-हितकाङ्क्षिन्-पुं० । हिताभिलाषिणि, पा० १६ विष० । हितेच्छौ । ध० ३ अधि० ।

हियकर-हितकर-पुं० । निर्वाहाभ्युदयहेतौ, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

हियकरी-हितकरी-स्त्री० । इह परत्र च तथ्यविधायिन्याम्, उत्त० ३ अ० ।

हियकाम हितकाम-त्रि० । सुखनिबन्धनं वस्तु इह हितम्

अपायाभावात् तत्र कामोऽस्येति हितकामः । भ० १५ श० । प्रति० । हिताभिलाषिणि, पा० १६ विष० ।

हियण्णोसि-हितान्वेषिन्-हितमन्वेषयत इत्येवंशीलो हिता-न्वेषी । हितमन्वेषके, ध० ३ अधि० ।

हियत्थ-हितार्थ-पुं० । हितमनर्थप्रतिघातार्थप्राप्तिरूपं तदेवा-र्थः प्रार्थ्यमानत्वात् । हितलक्षणेऽर्थे, स० १४० सूत्र । उत्त० ।

हियमासि-हितभाषिण-त्रि० । हिते-परिकामसुन्दरं तद्भाषणे इत्येवंशीलो हितभाषी । हितवक्त्रार, ध्य० १ उ० ।

हियमियअफरुसवाह-हितमितापरुषवा (च) दिन्-पुं० । हित-स्याभिमतस्यापरुषस्य च वक्त्रार, 'हितमितापरुषवागित' । हितवाक् हिते वक्ति पणिमसुन्दरं मितवाग्मितं स्तोकैरक्षरैः अपरुषवाक् अपरुषमनिष्ठुरम् । दश० १ अ० १ उ० ।

हियय-हितक-त्रि० । प्रकृत्यनुकूले, ज्ञा० १ भु० १७ अ० ।

हृदय-न० । आशये, पा० १ ना० २७० गाथा । सध्यगभिप्रा-य, ध्य० २ उ० । मनसि, ज्ञा० १ भु० १ अ० । आ० म० । शरी-रप्रदेश, ज्ञा० २६ ठा० । सूत्र० ।

हिययउड-हृदयोत्थ-न० । हृदयमांसपिण्डे, विषा० १ भु० ३ अ० ।

हिययंगम-हृदयंगम-पुं० । किञ्चरविशेषे, प्रश्न० १ पद ।

हिययगमणिज-हृदयगमनीय-त्रि० । अर्थप्राकट्यन्नातुरी-सन्निवृत्त्यासुबोध, ज० २ वक्ष० । औ० । हृदये ये गच्छन्ति कामलन्वान्सुबोधन्याश्च । ज्ञा० १ भु० १ अ० । भ० । हृदयंगमे, स० ३४ सम० ।

हिययगाहि(ण्)-हृदयगाहिन्-त्रि० । हृदये गृह्णति हृदये स-अयम् निविशते इत्येवंशीलः हृदयग्राही । अन्तरर्भावनविष्ट, ध्य० १ उ० ।

हिययगाहित-हृदयग्राहित्व-न० । भ्रातृमनोहरतायाम्, स० ३५ सम० । औ० । दुर्गमस्याध्वर्थस्य परहृदयप्रवेशकरणे, रा० ।

हियमड-हृदयस्थ-त्रि० । चित्तस्थे, पा० १२ विष० ।

हिययणयणकंत-हृदयनयनकान्त-त्रि० । लोकानां हृदयनय-नयार्थस्त्रोभ, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

हिययद-हृदयद-पुं० । वक्ष्ये, प्रति० ।

हिययदइया-हृदयदयिता-स्त्री० । वक्ष्यमायाम्, प्रश्न० ४ आ-ध० द्वार ।

हिययपन्हावणिज-हृदयप्रह्लादनीय-त्रि० । हृदयगतकोप-शोकादिप्रतिघातिलयनकारिणि, भ० १ श० ३३ उ० । औ० । ज० ।

हिययशूल-हृदयशूल-पुं० । न० । हृदयग्रीवायाम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

हिययाणंदजणण-हृदयानन्दजनन-न० । प्रबःसमृद्धिकारके, भ० १ श० ३३ उ० ।

हियसुहृणिस्मेसकामय-हितसुखनिश्शेषकामक-पुं० । हितं सुखम्—अभुःखानुबन्धमत्यर्थः, निश्शेषाणां सर्वेषां कामयते याच्छति यः स तथात । सर्वेषां सुखप्रार्थके, प्रति० ।

हियाऽकारय-हिताकारक-पुं० । जर्नाहतस्याऽकर्त्तरि, का० १ ध्रु० २ अ० ।

हियास्तुप्येहि-हितानुप्रेक्षित्-मि० । हितं पश्यमनुप्रेक्षते चर्वा-
लोचयतीत्येवंशिलां हितानुप्रेक्षी । हितपर्यालोचके, उक्त०
१३ अ० ।

हियारंम-हितारंम-पुं० । पारलौकिकप्रशस्तानुष्ठानप्रवृत्ती,
द्रा० २२ द्रा० ।

हियाहार-हिताहार-पुं० । हितं द्विधा-द्रव्यतो, भावतश्च ।
द्रव्यतोऽधिकद्वारि द्रव्याणि, भावत पक्षीयं तदाहारयन्ति
बे ते हिताहाराः । हितभोजिषु, पि० ।

हिरणा-देशी-लज्जायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिरण्य-हिरण्य-न० । अघटिते, (जी० ३ प्रति० ४ अधि० आ०
म० १) सुवर्णे, पञ्चा० १ वि० । उक्त० । रूपे, का० १ ध्रु० १
अ० । उक्त० । नि० चू० । द्रव्यजाते, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २
उ० । आच० । अघटितस्वर्णात्मकं द्रव्यं, दशा० ६ अ० ।

हिरण्यगर्भ-हिरण्यगर्भ-पुं० । हिरण्यं स्वर्णमया कथं गर्भे
उत्पत्तिस्थानमस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि, हिरण्यगर्भाद्री-
नामनादिविवक्षितप्रगयोनाऽभ्युपगम्यते । उक्तं च-“आ-
त्मप्रतिबिम्बं यस्य, वैराग्यं च जगत्प्रदत्तः । पश्यत्यैवैव धर्म-
श्च, सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥१॥” आ० म० १ अ० ।

हिरण्यजुति-हिरण्यजुक्ति-स्त्री० । कथ्यस्य यथाचिन्तितस्थाने
याजने, का० १ ध्रु० १ अ० । ज० ।

हिरण्यपाग-हिरण्यपाक-पुं० । रजतसिद्धौ, का० १ ध्रु० १
अ० । ज० । स० । आच० ।

हिरण्यपेडा-हिरण्यपेटा-स्त्री० । हिरण्यमञ्जूषायाम्, भ० १३
श० ६ उ० ।

हिरण्यवास-हिरण्यवर्ष-पुं० । कथ्यस्य अघटितसुवर्णस्य वा
वर्षणं, कद० २ अधि० ८ लृण । जी० । भ० ।

हिरण्यसुवर्णपमाणाइकम-हिरण्यसुवर्णप्रमाणातिक्कम-पुं० ।
हिरण्यसुवर्णयोः प्रत्याख्यानकालगृहीतप्रमाणोल्लङ्घनं, उपा० ।
'हिरण्यसुवर्णपमाणाइकमे' ति प्राक्वत् । अथवा-ना-
जादः सकाशात्लब्धं हिरण्यमभिप्रहोऽवधि यावदन्यस्मै प्र-
सङ्कृतः पुनरवधः पूर्णो गृहीष्यामीत्यवसायवतोऽयमति-
चारः । उपा० १ अ० ।

हिरण्यसुवर्णविधि-हिरण्यसुवर्णविधि-पुं० । रजतस्य सुवर्ण-
स्य च प्रकारः, उपा० । हिरण्यं-रजतं सुवर्णं प्रतीतत्वं
विधिः-प्रकारः । उपा० १ अ० ।

हिरण्यऽऽगर-हिरण्यऽऽकर-पुं० । हिरण्योत्पत्तिभूमौ, का० १
ध्रु० १६ अ० । जी० ।

हिरण्यकडी-हिरण्योत्कटी-स्त्री० । सुगृहीतनामधेयायाः आ-
र्थायाः पूर्वभवजिवस्य धर्माचार्योपलब्धिस्थानभूतायां राज-
कायाम्, महा० २ चू० ।
३१०

हिरमिक-हिरमिक-पुं० । प्राणिनां पूज्ये भारुडवरापरमात्मके
वक्त्रे, द्य० ७ उ० ।

हिरिञ्ज-हीक-पुं० । ई-धी-ही-कृत्स्न-क्रिया-विष्टवामिन्
॥ ८ । २ । १०४ ॥ इति संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्वं इकारः ।
लज्जाचुक्र, प्रा० । उक्त० ।

हिरिञ्ज-देशी-पल्लवे, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हिरिकूट-हीकूट-पुं० । न० । महापद्माख्यतद्गृहनिवासि-हीना-
मकद्रव्यतासत्कं महाहिमवतः कूटे, स्था० ८ टा० ३ उ० ।

हिरिमंथा-देशी-चणके, दे० ना० ८ वर्ग ७० गाथा ।

हिरिमाणसत्त-हीमनःसत्त्व-पुं० । हिद्या इमिष्यति मासुष-
कुलजानं जना इति लज्जया मनस्येव न काये रोमहर्षकम्पा-
दिभयलङ्घोपदर्शनात् सत्त्वं यस्य सः हीमनःसत्त्वः । स्था०
४ टा० ३ उ० । हिद्याऽपि मनस्येव सत्त्वं न वेदे शीतादिषु क-
म्पादिविकारभावात् यस्य स हीमनःसत्त्वः । तथाविधस-
त्त्वशालिनि पुरुषं, स्था० ५ टा० ३ उ० ।

हिरिली-हिरिली-स्त्री० । कन्दविशेष, उक्त० ३५ अ० । भ० ।

हिरिवर्त्तिय-हीप्रत्यय-न० । ही-लज्जा संयमो वा प्रत्ययो
निमित्तं यस्य धारणस्य तत्तथा । लज्जार्ये, 'हिरिवर्त्तियं
वर्त्तं धारेज्जा' स्था० ३ टा० ३ उ० ।

हिरिवेर-हीवैर-पुं० । न० । बालके, गन्धद्रव्यविशेषे च ।
का० १ ध्रु० १७ अ० । उक्त० । पाइ० ना० २१५ गाथा ।

हिरिसत्त-हीसत्त्व-पुं० । हिद्या-लज्जया सत्त्वं परीवहेषु का-
ष्ठाः संप्रामादावितरस्य वाऽवष्टम्भोऽविचलनं यस्य स ही-
सत्त्वः । स्था० ५ टा० ३ उ० । हिद्या-लज्जया सत्त्वं परीव-
हादिसहने रणाङ्गणे वाऽवष्टम्भो यस्य स हीसत्त्वः । लज्जा-
विधसत्त्वं पुरुषजाते, स्था० ४ टा० ३ उ० ।

हिरि-ही-स्त्री० । “ई-धी-ही-कृत्स्न-क्रिया-विष्टवामिन्”
॥ ८ । २ । १०४ ॥ इति संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्वं इकारः ।
ही । हिरि । प्रा० । लज्जायाम्, आच० १ ध्रु० ८ अ० ७
उ० । स्था० । सूत्र० । द्रा० । ध० । विशेष० । सूत्र० । रा० । हे-
वताविशेष, अनु० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य दक्षिणे महापद्मा-
न्दवास्तव्यायां स्वनामख्यातायां देव्याम्, स्था० ३ टा० ४
उ० । उत्तररुच्यकपर्वतवास्तव्यायां दिक्कुमारीमहत्तरिकायाम्,
आ० म० १ अ० । ज० । आ० क० । द्वी० । आ० चू० । सुपु-
रुषस्य किंपुरुषेन्द्रस्याग्रमहिष्याम्, स्था० ४ टा० १ उ० ।
म० । शक्रादिलोकसाममहाराजस्याग्रमहिष्याम्, का० ९
ध्रु० ४ वर्ग १ अ० ।

हिरिवंम-देशी । लघुडे, दे० ना० ८ वर्ग ६३ गाथा ।

हिरिमण-हीमनस्-पुं० । हीलज्जा संयमो मूलोत्तरगुणभेद-
भिन्नस्तत्र मनो यस्यासौ हीमनाः, यदि वा-अनाद्यत्वं
कुर्वन्नाचार्यादिभ्यो लज्जते स एवमुच्यते । पापभीरुतया ल-
ज्जालौ, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० ।

हिल्ला-देशी-बालुकायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हिल्लिया-हिल्लिका-स्त्री० । जीन्दिप्रजीमविशेष, महा० १ पद ।

हिस्त्रुरी-देशी-लहरीयम्, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिस्त्रोडग-देशी-खेत्रे मृगनिषेधकरवे, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हिमीय-हृषीक-न० । इन्द्रियं, न० । 'हृषीकं करणं स्मृतमिति वचनात् । आ० म० १ अ० । द्वा० ।

हिसोहिसा-देशी-स्पर्धने, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

ही-हि-अव्य । कन्दर्पातिशयघातने, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । अनु० । निश्चये, अष्ट० १५ अष्ट० ।

ही-ही० । लज्जायाम्, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

हीण-हीन-त्रि० । असमं, बा० १ ध्रु० ८ अ० । असंपूर्णं, उपा० २ अ० । न्यूनं, बा० १ ध्रु० १ अ० ।

हीणस्वर-हीनास्वर-न० । अक्षरन्यूनं, ध० ३ अधि० । आ-व० । वृ० । तत्र हीनं द्विधा-द्रव्यहीनं, भावहीनं च ।

द्रव्यहीनं उदाहरणमाह—

तिल कटु भेसयाहं, माणं पीलेज्जलं ने देह ।

पण्डितं तेहि अहिते-हि मरह बालो तहाहरो ॥२६१॥

"एगाए अविरइयाए पुत्ता गिलाणो, तीए विज्जो पुच्छि-ओ, तेण ओम्हाणि विज्जाणि । सा चिंतेइ-इमाणि कइय सि ताणिमाणि पीडिज्जेते ऊगाइ एअदाणि अवणीयानि सो नेहि न पगुणीकओ मओ । तओ एगा उण अहिगे देह तीसे वि मओ" । अक्षरगमनिका-तत्र कटुकौषधानि मा अमुं बालं पीडयेयुरिति न तानि परिपूर्णानि ददाति किञ्चिदानी । नच तैरजैर्बालः प्रगुणानि, किन्तु छियते स तथा आहारं ऊने मियते, एष दृष्टान्तः । अयमर्थोपनयः-यथा तौ बालावेकमधिकं दुःखं प्राप्तावेवं यो भावहीनस्त्वमुच्चरति पठति वा; अक्षरहीनामत्यर्थः, तस्य प्रायश्चित्तं मासलघु, आहां तीर्थ-कराणामतिचरतश्चतुर्गुरु, अनवस्थायां चतुर्गुरु, मिथ्यान्व चतुर्लघु । विराधना द्विविधा-आत्मविराधना, संयमवि-राधना च । तत्रात्मविराधना-प्रसज्य देवता छुलयेत् अन्यो वा साधुर्ध्यायत् किञ्चिद्ब्रह्मसि मूढं कलहप्रसङ्ग अस्थिमङ्ग-मरणादिदायप्रसङ्गः श्रुतं हीनं कुर्वता संयमो विराधि-त एव ।

कथामत्याह—

अक्षरपयाइहि, हीणइरंगं च तेसु यं चेव ।

दोसु वि अत्यविवत्ती, चरणे अन्थे य न य मुक्खो ॥२६२॥

हीनमक्षरपदादिभिरूनं तैस्त्वाक्षरपदादिभिरतिरिक्तं साधिकं उच्यते । हीनाक्षरं अधिकाक्षरं चेत्यर्थः । अर्थस्यापत्तिः अर्थस्य विसंवाद् अतश्चार्थस्य विसंवाद् चरणस्य विसंवा, वः, चरणविसंवादाश्च मोक्षः-मोक्षाभावः मोक्षाभावे सर्वा दीक्षा निरर्थिका, एष भावहीनं शेषः ।

तस्मिन्नेव भावहीने दृष्टान्तमाह—

विज्जाहरो रायगिहं, उप्पयपडणं च हीणदांसणं ।

मुण्णया मरणागमणं, दयाणुसारिस्स दाणं च ॥२६३॥

"रायगिहं सामी समोसडो, तत्थ एगो विज्जाहरो वंदिउं एडिनिउत्तो विज्जं आवाहइ, तस्स तीए विज्जाए कइवि अ-क्खराणि विस्सरियाणि सो उप्पयणं पडणं च करइ । अभओ तं दइठ्ठण तस्स सगासे गओ । पुच्छइ-तेण सिद्धे अभएण जइ ममे पि देसि तो वावागेमि इयरेण पडिक्खं । तओ अभओ भणइ-तो खायं भण एगे पयं, तेण भणियं तोहं अभएण पयाणुसारिणा तिरिण अक्खराणि स-मगियाणि, विज्जाहरो उप्पइत्ता गओ । अभयस्स विज्जं वाउं ।" अक्षरगमनिका-राजगृहं विद्याधरः, कतिपयवि-द्याधरगलनात् हीनद्वैतेण उत्पन्नं पतनं च करोति, त-तो विद्यापदानामभयस्य भवणात् नत्प्रवणतो अभयस्य प-दानुसारिप्रज्ञाया विस्मृतपदानां स्मारणान्नदन्तरं पदानु-सारिणाऽभयस्य विद्यादानं कृत्वा विद्याधरस्य स्वस्थानं गमनम् । वृ० १ उ० १ प्रक० । (तादृशं विद्याधरं दृष्ट्वा भणिको भगवन्तमप्राप्तीत् कथमयमुत्पातनिपातं करोति ? भगवतो-क्तम्-अस्यैकं विद्याधरं विस्मृतमिति अनुयोगद्वारचूतयो-भयं संघाचारऽधिकम् ।)

हीणणाय-हीनज्ञात-न० । तुच्छोदाहरणं, पं० व० २ द्वार । पञ्चा० ।

हीणणोत्त-हीननेत्र-पुं० । अपगतचक्षुषि, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

हीणपुण्णचाउहम-हीनपुण्यचातुर्दश-पुं० । हीन-असम्पू-र्णं चतुर्दशी तिथिर्जन्मकर्मलक्ष्यं स हीनपुण्यचातुर्दशकः । उपा० २ अ० । हीनायां चतुर्दश्यां जाते, भ० ।

हीणपुण्णचाउहसे जं र्णं । (सू० १४४ ×)

'हीणपुण्णचाउहसे' ति हीनायां पुण्यचतुर्दश्यां जातो ही-नपुण्यचातुर्दशः । किल चतुर्दशी तिथिः पुण्या जन्माभित्य भवति, सा च पूर्णाऽत्यन्तभाग्यवतां जन्मनि भवति अत आक्रोशनात् 'हीणपुण्णचाउहसे' ति । भ० ३ श० २ उ० ।

हीणसत्ता-हीनमस्वता-स्त्री० । सत्त्वाभावे, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

हीणस्सर-हीनस्वर-त्रि० । लघुच्चनौ, तं० । अल्पस्वरं, भ० १ श० ७ उ० । स्था० ।

हीनायार-हीनाचार-पुं० । पार्श्वस्थावसज्जकुशीलसंस्कारा-हाच्छन्दनित्यवासिषु, दर्श० ४ तस्य ।

हीमंत-हीमत्-त्रि० । हीरसंयमं प्रति लज्जा नञ्चान् । असं-यमजुगुप्सायति, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

हीमाणह-अव्य० । विस्मयनिर्देशयोः, "हीमाणहे-विस्मय-निर्देशः" ॥८॥२॥ शौरसेन्यां हीमाणहे इत्ययं निपातो विस्मये निर्देशं च प्रयोक्तव्यः । प्रा० । विस्मये-यथा उदा-हराप्रश्नं राजस- "हीमाणहे जीवन्त-वक्ष्या मे जगणी ।" नि-र्देशं यथा विक्रान्तभीमं राजस- "हीमाणहे पलिसंता हगे एदेण नियविधिणा दुब्बवशिदेण ।" प्रा० ४ पाद ।

हीयमाणय-हीयमानक-न० । हीयते तथाविधसामग्र्यभाव-तां हानिमुपगच्छति हीयमानम्, कर्मकर्तृविधत्तायामान्य-

प्रत्ययः । हीयमानमेव हीयमानकम् 'कुत्सितोत्पत्तिः' ॥ ७ । ३ । ३३ ॥ (सिद्धेः) इति कः प्रत्ययः । पूर्वार्धम्यातोऽ-
धोऽधो हासमुपगच्छत्यवधिज्ञानं, 'हीयमाणं पुत्रावस्थायां
'अहोहो हस्समाणे' इति । न० ।

सं किं तं हीयमाणं ओहिनाणं ? हीयमाणं ओ-
हिनाणं अप्यमर्थेहि अज्झवमाणंहाणं वदुमाणस्म
वदुमाणचरितस्म- संकिलिस्ममाणस्म संकिलिस्ममाण-
चरितस्म सव्वओ ममंता ओही परिहायइ । स तं हीयमा-
णं ओहिनाणं । (सू० १३)

'सं किं तं' मित्यादि, अथ किं तद्धीयमानकमवधिज्ञानम् ? ,
सूरिग-हीयमाणकमवधिज्ञाने कथंचिद्वानं सत् अप्र-
शस्तेष्वयस्यसायस्थानेषु वर्तमानस्याधिरतस्यगृहध्व-
र्णमानचारित्रस्य-देशविरताः संक्रियमानस्य उत्तरो-
त्तरं संक्रेशमासाद्यतः, इदं च विशेषणमविरतस्यगृहद्वे-
र-वसेयं तथा संक्रियमानचारित्रस्य देशविरताः सर्वतः-
समन्तादवधिः पारहीयते पूर्वार्धम्यातो हासमुपगच्छति
तदेतत् हीयमानकमवधिज्ञानम् । न० । कर्म० । स्था० ।

हीर-हीर-न० । लघुकुत्सितं दणं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
वृक्षमध्यसरे, नि० सू० १५ उ० । वज्रमणौ, प्रज्ञा० १ पद ।
सूचीमुखांभ दावादिवस्तुनि, भस्मनि च । दे० ना० ८ वगं
७० गाथा ।

हीरग-हीरक-पुं० । सकाण्कर्करिकाविशेषं, दशा० ७ अ० ।
' वज्र , मणिविशेषं, अनु० ।

हीरपसिण-हीरप्रश्न-पुं० । विमलगणिप्रभृतिहृत्प्रश्नोत्तर-
ग्रन्थं, ही० । "स्वस्ति धियो निदानं, जन्तूनां धर्मकारिणां
सम्यक् । धीवर्धमानतीर्था-धिराजमभिमतं सन्नद्धा ॥ १ ॥
गीतार्थसार्थनिर्मित-पृच्छानामुत्तराणि लिखन्ते । धीहीर-
विजयसूरि-प्रसादिनां प्रबोधाय ॥ २ ॥" ही० १ प्रका० ।

हीरमाण-हीयमाण-त्रि० । नायमानं, आचा० २ भु० १
सू० ४ अ० ४ उ० ।

हीरविजय-हीरविजय-पुं० । अकव्यशाहप्रतिबोधके तपाग-
च्छीयसूरी, द्वा० । " प्रतापार्कं येषां स्फुरति विहिताऽ-
कव्यरमनः, सरोजप्रालासे भवति कुमंतध्यस्तविलयः । वि-
रेजुः सूरिन्द्रास्त इह जयिना हीरविजया, दयावल्लीवृजौ ज-
लदलधारयितगिरः ॥ १ ॥" द्वा० ३२ द्वा० । प्रति० । " यना-
ऽकव्यरभुधरेऽपि हि दयावलिः समारोपिता, विश्वव्याप्तिम-
तीवभृगि फलिता धर्मोर्जितैः कर्मभिः । हीरः क्षीरसमुद्रसा-
न्द्रलहरीप्रस्पृक्षिकीर्तिव्रजः, स श्रीमान् जिनशासनोच्च-
करस्तण्डनताऽजनि ॥ २ ॥" प्रति० । द्वा० । " प्रख्यावान-
जनिष्ट हीरविजयः सूरिः सतामग्रणीः" । घ० ३ अधि० । "आ-
संस्तदीयगृह, प्रभवर्धविजयदानसूरीन्द्राः । सर्वत्र विजय-
वन्ते, नयवन्तः समयवन्तश्च ॥ १ ॥" तेषां गृहं सम्प्रति, विज-
यन्ते सर्वसुरिपारीन्द्राः । सुविहितसाधुप्रभवः, श्रीमन्ना हीर-
विजयाद्वाः ॥ २ ॥" ग० ३ अधि० । (अवत्याविस्तारः 'कपसु-
बोहया' शब्दं तृतीयभागे २३८ पृष्ठे गतः ।) कश्चन वदन्ति

श्रीमहावीरशिष्यश्रीसुधर्मस्वामिनः आरभ्य परम्परया क-
लिकालयुगप्रधानसमानश्रीहर्षविजयसूरयः त्रिषष्टिमण्डे
कश्चन वदन्ति एकषष्टिमण्डे उपाध्यायश्रीधर्मसागरगणि-
कतपट्टावल्यां त्वष्टपञ्चाशत्तमण्डे सन्तीति त्रयाणां मध्ये किं
प्रमाणमिति प्रश्नः । अत्रोत्तरम्-श्रीमहावीरशिष्यसुधर्मस्वा-
मिन आरभ्य परम्परया श्रीहीरविजयसूरयोऽष्टपञ्चाशत्तम-
ण्डे सन्तीति ज्ञेयम् ॥ ७६२ ॥ सन० ४ उल्ला० ।

हीलण-हीलन-न० । जात्याद्युद्धटनतोऽवमानं, स्था० ३ ठा०
१ उ० । सूत्र० । गुरुकुलाद्युद्धाटनतः (ज्ञा० १ भु० ३ अ० १) जा-
त्याद्युद्धाटनतो वा । ज्ञा० १ भु० ८ अ० १) अनभ्युत्थानादिके,
अन्त० ।) अस्यया कुष्टाभिधानं, दश० ६ अ० ३ उ० ।

हीलणा-हीलना-स्त्री० । जन्मकर्मममोद्धाटनं, औ० आच० ।

हीलणिज-हीलनीय-त्रि० । अवज्ञातुमुचितं, उत्त० १२ अ० ।

हीला-हीला-स्त्री० । निन्दायाम्, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।
अवमानं, उत्त० १२ अ० ।

हीलिजमाण-हीन्यमान-त्रि० । निन्दमानं, आ० १ अ० १ अ० १ ।

हीलिय-हीलित-न० । कथितं, आचा० २ भु० ४ सू० । नि-
न्दितं, वन्दनदापं, न० । सू० ।

एकविंशतितमं दोषमाह—

गणि वायग जिद्वजति, हीलियं किन्तु मे घदमि ।

गणिन ! वाचक ! ज्येष्ठार्य ! किन्तु यो वन्दते तत्पादो सो-
त्पासं हीलयित्वा यत्र वन्दते तद् हीलितं वन्दनकम् । सू० ३
उ० । आच० । आ० सू० । घ० ।

हीलियवयण-हीलितवचन-न० । सास्यमवगणयता वाचक-
ज्येष्ठार्येत्यादिजल्पने, प्रब० २२५ द्वार । स्था० ।

अथ हीलितवचनं व्याख्याति—

गणिवायग बहुस्सुय, मेहावीयरियधम्मकहिवादी ।

अप्यकमाण थूलं, तणुण दीहे य मडहे य ॥ ३१ ॥

इह गणिवाचकादपदेः सूत्रया असूत्रया वा परं हीलयति,
सूत्रया यथा घये नगरवृषभाः अतः को नाम गणिकृषभैः स्व-
हाम्माकं विरोधः, असूत्रया यथा कस्त्वे गली नामासि किं
या त्वया गणिना निषद्यते । यद्वा-गली भवन्नपि त्वे न किञ्चि-
त् जानासि केन वा त्वं गली कृत इति, एवं वाचका-
दिष्वपि पदेषु भावनीयम् । नवरं वाचकः पूर्वगतभुतधारी ब-
हुभुतः-अधीताविस्त्रिभुतः, मेधावी-ग्रहणधारणामर्यादा
भेदात् त्रिधा । आचार्यो गच्छाधिपतिः धर्मकथापादी च
प्रतीतः । 'अप्यकमाण'ति बहुकथायाः घये को नामाल्पकथायैः
सह विरोधः 'थूलं तणुण' ति स्थूलशरीरा घये कस्तनुर्वहः
सह विरोधः 'दीहे मडहे य' ति दीघवेहा घये सर्वेषां परि-
शिरोद्धटने प्राप्नुमः, को मडहद्वैः समं विरोधः, एषा सूत्रा
असूत्रायां तु बहुकथायर्थं स्थूलशरीरकथमित्यादिकं परि-
स्फुटमेव जल्पति । एवं सूत्रया वा यत्परं हीलयति तदेतत्
हीलितवचनम् । सू० ६ उ० ।

हीसमण-हेषित-न० । 'हेनाप्फुण्णादयः' ॥ ८ । ४ । २५८ ॥ इति

हेमिन्स्थाने हीन्मन्त्रेति निपात्यते । हीन्मन्त्रं । अथशब्दं,
अ० १ वे० ना० ।

हीही-देशी-अव्य० । ह्ये, प्रा० । "हीही विदुषकस्य" ॥ ८॥ ४२ ॥
शौरसेन्यां हीही इति निपातो विदुषकस्य ह्येद्योत्ये प्रयोक्त-
व्यः "हीही भो सम्पन्ना मणोरधा पिययस्मस्स, " प्रा० ।

हु-हु-अव्य० । निश्चये, उत्त० १ अ० । व्य० । आ० म० ।
वस्मादर्थे, आ० १ अ० १ भु० ६ अ० १ उ० । सूत्र० । नि०
चू० । शब्दार्थे, विशेषणं च । सूत्र० १ भु० १२ अ० ।
आ० १ । आ० म० । हेनौ, अवधारणे च । आ० १
१ भु० ६ अ० १ उ० । सूत्र० । नि० चू० । धा० । सम्म० ।
पञ्चा० । वाक्यालङ्कारे, आ० म० १ अ० । सूत्र० । न० ।
प्रश्न० । पञ्चा० । प्राकट्ये, प्रथ० १ द्वार । स्फुटार्थे, आ० १
पादपुरणार्थे, जीवा० २८ अधि० । पं० चू० । एवका-
रार्थे, उत्त० १ अ० । दर्श० । आ० म० । पं० सं० ।
नक्तितार्थसमर्थने, आ० २ अ० । " हु खु निश्चय-
वितर्क-संभावन-विस्मये " ॥ ८ । २ । १६८ ॥ हु खु
इत्येतौ निश्चयादिषु प्रयोज्यौ । निश्चय-तै पि हु अचिञ्च
मिगी परहस्सं । वितर्क ऊहः संशयो वा । ऊह-न हु क्वरं
संगहिया ' बहुलाधिकारादनुस्वारात्परो हुर्न प्रयोक्तव्यः ।
प्रा० २ पाद ।

हुअवह-हुतवह-पुं० । अग्नौ, "धूमदग्धो हुअवहो" पाद०
ना० ६ गाथा ।

हुआस-हुताश-पुं० । वक्षौ, आ० ४ अ० ।

हुआसण-हुताशन-पुं० । राजगृहे नगरे स्वनामस्थाने प्रा-
ण्ये, "नगरं गाटलीपुत्रे, आवकोऽभूत् हुताशनः । तद्गार्या-
ज्वलनशिखा, दहनज्वलनी सुतौ " आ० क० ४ अ० । अग्नौ,
पाद० ना० ६ गाथा ।

हुं-हुं-अव्य० । दानादिषु, प्रा० । " हुं दानपृच्छानिवारणे " ॥
८ । २ । १६७ ॥ हुं इति दानादिषु प्रयुज्यते । दाने-
हुं गेहह अपगच्छिष्य । पृच्छायां-हुं सादुस्तु सम्भावं । निवा-
रणे-हुं निवृज्ज । समोसर । प्रा० २ पाद ।

हुंकर-वेशी-अञ्जलौ, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुंकार-हुंकार-पुं० । वन्दने, हुंकारं दद्यात्-वन्दनं कुर्यादि-
त्यर्थः । विशेष० । आ० म० । प्रा० । न० ।

हुंकुरुव-वेशी-अञ्जलौ, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुंड-हुण्ड-न० । अव्यवस्थिताकाययवे, विपा० १ भु० १ अ० ।
सर्वत्रासंस्थितं, यस्य हि प्रायणैकाऽप्यवयवः शरीरलक्षणो-
क्तप्रमाणं न संवर्तते सर्वत्रासंस्थितं हुण्डमिति । रथा०
६ ठा० ३ उ० । प्रश्न० । कर्म० । हुण्डं प्रायः सर्वावयवेषु
आदिबलक्षणविस्मयादोपेतमिति । म० १४ श० ७ उ० ।
तं० । अनु० । प्रश्न० । जी० । विशेष० । सर्वावयवप्रमाणविकले
संस्थानविशेषे, विपा० १ भु० १ अ० । कर्म० ।

हुंडगाम-हुण्डनामन्-न० । संस्थाननामकर्मभेदे, यदुदया-
जन्तुशरीरं हुण्डसंस्थानं भवति । कर्म० १ कर्म० ।

हुंडी-हुण्डी-स्त्री० । घाटकायाम्, "हुंडी घडा" पाद० ना०
२६५ गाथा ।

हुंतए-भवितुम्-अव्य० । सत्तां लब्धुमिच्छे, वृ० ६ उ० ।

हुंतावायपगासण-भाव्यपायप्रकाशन-न० । अशुभव्यवहार-
कृतां भाविनाऽपायस्य प्रकटनं, ' मा कथमः सपानि कीर्त्त-
नीनि, इह परमं लाभार्थकराणी ' त्वार्थितं श्रितयति, अ० २
अधि० । ध० २० ।

हुंवउहु-हुम्वतुष्ट-पुं० । कुरिहकाधमणे, म० ११ श० ६ उ० ।
नि० । श्री० ।

हुड-वेशी-मेवे, दे० ना० ८ वर्ग ७० गाथा ।

हुडुअ-वेशी-प्रवाहे, दे० ना० ८ वर्ग ७० गाथा ।

हुडुका-हुडुका-स्त्री० । काहलानामकं नृयविशेषे, जी० ३
प्रति० ४ अधि० । आ० म० । श्री० । रा० ।

हुडुम-वेशी-पनाकायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७० गाथा ।
पाद० ना० ।

हुडा-हुडा-स्त्री० । हुडां पारापतनालिकेरादिसम्बन्धिनीं वि-
धत्ते । द्वावधितमे आचकस्य अक्षयतनादौषे, अ० ३८ द्वार ।

हुवा-हु-धा० । दानादिषु, प्रा० । " वि-जि-भु-हु-स्तु-व-पू-
धूगां ता इत्यथ " ॥ ८ । ४ । २४१ ॥ इति अन्ते लकारागमः ।
हुण् । जुहोति । प्रा० । नि० चू० । " न वा कर्मभक्तं
व्यः क्यस्य च लुक् " ॥ ८ । ४ । २४२ ॥ इति अन्ते द्विक्रो-
वकारागमो वा क्यस्य च लुक् । हुवर् । हुणित्त । हुयत् ।
प्रा० ४ पाद ।

हुत्त-हुत्त-त्रि० । ' सेवादौ वा ' ॥ ८ । २ । ६६ ॥ इति अन्य-
स्य द्वित्यं वा । हुत्तं । हुत्तं । अग्निनिक्षेपे घृतादिके, प्रा० ।
स्था० । सूत्र० । अभिमुखे, दे० ना० ८ वर्ग ६० गाथा ।
(अस्य व्याख्या ' कुन्नील ' शब्दे तृतीयभागे ६१० पृष्ठ ।
' उदग ' शब्दे द्वितीयभागे ७६६ पृष्ठ च द्रष्टव्या ।)

हुन्त-भवत्-त्रि० । " अधिति हुः " ॥ ८ । ४ । ६१ ॥ इति
भुवो हु इत्यादेशः । विद्यमानार्थे, प्रा० ४ पाद ।

हुयवह-हुतवह-पुं० । वैश्वानरे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
प्रश्न० । अग्नौ, आ० १ भु० १ अ० । तं० । श्री० । आ०
म० । का० । आ० । ' हुयवहणिकृतं धायतत्ततयणिकृत-
तलनालुजीहा ' हुतवहेन-अग्निना निर्धामते सत् यत् धीते
शोचिनमसं तसे तपनीयं सुवर्णविशेषस्तद्वत् रक्ते तले हस्त-
तले तालु ककुदं जिह्वा च-रसना येषां ते हुतवहनिर्धाम-
तधौतततपनीयरक्ततलतालुजिह्वाः । जी० ३ प्रति० ४
अधि० । तं० ।

हुयहुयासण-हुतहुताशन-पुं० । वीतवक्षौ, सूत्र० २ भु० २ अ० ।

हुयासण-हुताशन-पुं० । वैश्वानरे, आ० १ भु० ६ अ० ।
अग्नौ, कल्प० १ अधि० ६ क्षण । देवमायाकृतं वक्षौ, उत्त०
१६ अ० । मोक्षार्थं नगर्यो स्वनामस्थाने व्यन्तरगृहे, पञ्चा०
६ विव० । आ० म० । आ० चू० ।

हुरत्था-वेशी-वर्द्धनी निर्गन्त्यर्थे, आ० २ भु० १ चू० १
अ० ३ उ० । उपाभयत् वर्द्धिर्निम्बं वगजाम्, वृ० २ उ० ।

हुरम्भ-हुरम्भ-पुं० । वाद्यविशेष, उपा० २ अ० । ' हुरम्भ-
बुडसंठासंठिप ' हुरम्भो वाद्यविशेषस्तस्य पुटं पुष्करं
तत्संस्थानेन संस्थितः । उपा० २ अ० ।

हुरुडी-देशी-विपादिकायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुल-बिप्-धा० । प्रेरणे, " क्षिपेर्गलत्थाङ्कल-सोङ्ग-पेङ्ग-णो-
ङ्ग-बुह-हुल-परी-घलाः ॥ ८ । ४ । १४३ ॥ इति क्षिप्स्थाने
हुलेत्यादेशः । हुलइ । क्षिपति । प्रा० ४ पाद ।

मृज्-धा० । शुद्धौ, " मृजेरुगुप-लुङ्ग-पुङ्ग-पुंस-कुस-
पुस-लुह-हुल-रासाणाः " ॥ ८ । ४ । १०४ ॥ इति मृज्धातो-
हुलेत्यादेशः । हुलइ । मर्ति । प्रा० ४ पाद ।

हुलिय-देशी-शीघ्र, प्रश्न० । आध० द्वार । प्रा० औ० । दे० ना० ।

हुलुव्व-देशी-प्रसवपरायां स्त्रियाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुव-भू-धा० । सत्तायाम्, " भुवहो-हुव-इवाः " ॥ ८ । ४ । ६० ॥
इति भूधातोर्हुवादेशः । हुवइ । भवति । प्रा० ४ पाद ।

हुहुय-हुहुक-न० । चतुरशीतिलक्षगुणितेषु हुहुकाङ्गेषु, अनु० ।
स्था० । जी० । भ० । ज० । कर्म० ।

हुहुयंग-हुहुकाङ्ग-न० । चतुरशीतिलक्षगुणिते अवधे, स्था०
२ टा० ४ उ० । चतुरशीतिरवधस्तद्वन्त्राणि एकं हुहुका-
ङ्गम् । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । भ० । कर्म० । अनु० । ज० ।

हुहुरु-हुहुरु-अव्य० । शब्दानुकार्ये, प्रा० । " हुहुरु धुग्धादयः
शब्दचेष्टानुकरणयोः " ॥ ८ । ४ । ४२३ ॥ अपभ्रंशे हुहुर्धादयः
शब्दानुकरणे धुग्धादयश्चेष्टानुकरणे यथासंख्यं प्रयोक्तव्याः ।
" मई जाणिउं बुद्धासु हउँ, पम्मद्रहि हुहुरु ति । " प्रा० ४ पाद ।

हुहुहुय-हुहुहुहुक-न० । अणुकरणवचने, " अपंगइया
हुहुहुहुपति " आ० म० १ अ० । रा० ।

हुअ-भूत-त्रि० । " कृह " ॥ ८ । ४ । ६४ ॥ भुवः कृ प्रत्यये हुः
आदेशः । हुअ । अणुहुअ । जाते, प्रा० ४ पाद ।

हुण-हुण-पुं० । अनार्यक्षत्रावशेष, तद्वासिनि जने च । त्रि० ।
सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । प्रज्ञा० ।

हीन-त्रि० । " ऊर्ध्वनिर्वहने वा " ॥ ८ । १ । १०३ ॥ इति ईत
ऊवम्, हुणा । हीणा । त्यक्ते, राहिते, प्रा० १ पाद ।

हुम-देशी-लाहकार, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुयच्छी-हुताक्षी-स्त्री० । कन्दविशेष, उत्त० ३६ अ० ।

हुयमाण-हुयमान-त्रि० । मयूराकग्रामवासिषु पाष्णाण्डय-
हिषु, पञ्चा० ७ विव० ।

हे-हे-अव्य-सम्बोधने, आह्वाने, असूयादौ च । प्रा० ।

हेअल-देशी-सर्पशिरसंज्ञेन हस्तेन निषेधे, दे० ना०
८ वर्ग १७२ गाथा ।

हेउ-हेतु-पुं० । हिनाति गमयति ज्ञेयमिति हेतुः । अन्यथाऽ-
नुपपत्तिलक्षणं, स्था० ।

हेउ चउन्विहे पणने, तं जहा-जावते १, थावते २,
वंसते ३, लूमते ४ ।

उक्तञ्च—“अन्यथाऽनुपपत्तत्वं, हेतोलक्षणमीरितम् । तदप्र-
सिद्धिसंवेह-विपर्यासेस्तदाभवा ॥१॥” इति । प्रागुक्तञ्च हेतुः
पर्यनुयुक्तस्योत्तररूपमुपपत्तिमात्रम्-अयन्तु साध्यं प्रत्यन्वय-
व्यतिरेकवान् तथाविधदृष्टान्तस्मृततद्भाव इति । स वैकल-
क्षणाऽपि किञ्चिद्विशेषाच्चतुर्धा । तत्र ' जावय ' ति
यापयति—वादिनः कालयापनां करोति, यथा काश्चि-
दसती एकैकरूपकेण एकैकमुष्टिलिङ्गं दानव्यमिति दत्त-
शिक्षस्य पत्युस्तद्विक्रयार्थमुज्जयमीप्रपणोपायेन विटसेवायां
कालयापनां कृतवतीति यापकः । उक्तञ्च—“ उभामिया य
महिला, जावगहउम्मि उह्लिडाइ ॥ ” इति, इह वृद्धैर्ध्या-
न्यातम्—प्रतिवादिनं ज्ञात्वा तथा तथा विशेषणबहुलो
हेतुः कर्त्तव्यो यथा कालयापना भवति, ततोऽसौ मावग-
च्छति प्रकृतमिति, स चेदृशः संभाव्यते—संघतना वा-
यवः अपरंप्रणये सति तिर्यगनियतत्वाभ्यां गतिमस्वात्
गोशरीरवादिनि । अयं हि हेतुर्विशेषणबहुलतया परस्य दुर-
धिगमत्वात् वादिनः कालयापनां करोति, स्वरूपमस्यान-
वबुध्यमानो हि परो न ऋगित्येवमैकान्तिकत्वादिवृत्तयो-
द्भावनाय प्रवर्त्तितुं शक्नोति, अतो भवत्यस्माद् वादिनः
कालयापनेति । अथवा—याऽप्रतीतव्याप्तिकतया व्याप्तिसाध-
कप्रमाणान्तरसव्यपक्षत्वाच्च ऋगित्येव साध्यप्रतीतिं करो-
ति, आप तु कालक्षेपेणेत्यसौ साध्यप्रतीतिं प्रति कालयाप-
नाकारित्वाद् यापकः । यथा—क्षणिकं वास्त्विति पक्षे बौद्धस्य
सत्त्वादिति हेतुः, नहि सत्त्वध्वणोद्वेग क्षणिकत्वं प्रत्येति पर
इत्यतो बौद्धः सत्त्वं क्षणिकत्वेन व्याप्तमिति प्रसाधयितुमु-
पक्रमते, तथाहि—सत्त्वं नामार्थक्रियाकारित्वमेव, अन्यथा
बन्ध्यासुतस्यापि सत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रिया तु नित्यस्यैक-
पत्वाच्च क्रमेण, नापि यौगपद्येन, क्षणान्तरे अकर्तृत्वप्रस-
ङ्गादित्यतोऽर्थक्रियालक्षणं सत्त्वमक्षणीकार्त्तवर्त्तमानं क्षणिक
एवावतिष्ठत इत्येवं क्षेपण साध्यसाधने कालयापनाकारित्वा-
द् यापकः सत्त्वलक्षणे हेतुरिति १ । स्था० ४ टा० ३ उ० ।
(द्वितीयस्थापकहेतुवृत्तव्याता ' थावय ' शब्दे ४ भागे २४०८
पृष्ठे गता ।) (तृतीयव्यसकहेतुवृत्तव्याता ' वंसग ' शब्दे
पष्ठे भागे द्रष्टव्या ।) तथा ' लूमय ' ति लूमयति—मुष्णाति
व्यसकापादनमनिष्टमिति लूमका हेतुः, स एव शाकटिकः,
यथा—धूर्त्तान्तरशिक्षितेन हि शाकटिकेन तेन याचितोऽसौ
धूर्त्तः, तर्हि देहि मे तर्पणालोडिकांमिति, ततो धूर्त्तेनोक्ता
स्वभार्या—देह्यस्मै सकृन्नालोडयति, ताञ्च तथा कुर्वती
तदभार्या गृहीत्वाऽसौ प्रस्थिताऽवादीच्च धूर्त्तमभि—मदी-
येयं तर्पणमिति सकृन्नालोडयतीति तर्पणालोडिकति भव-
तैव दत्तत्वादिति । स चायं यदि जीवघटयोरस्तिवृत्तस्या
एकत्वं सम्भावयसि तदा सर्वभावानामेकत्वं स्यात्, स-
र्वेष्वप्यस्तिवृत्तेरविशेषात् न वैवर्त्तमिति, इहास्तिवृत्तेर-
विशेषादित्ययं लूपको जीवघटयोरैकत्वापादनलक्षणस्याभा-
वापत्तिलक्षणस्य वाऽनिष्टस्य परापत्तित्स्यानेन लूपितत्वा-
दिति ४ स्था० ४ टा० ३ उ० । अन्यव्यतिरेकलक्षणे, (अनु० ।
सूत्र० । आ० म० । व्य० ।) साध्यार्थगमकं युक्तिविशेष, विश० ।

हेउ अणुगमवडरे-गलकवृत्तयो सज्जवत्पुपजाओ ।

आहरणं दिद्वतो, कारणमुवपत्तिमेत्तं तु ॥१०७॥

एवं पयाणनिवहो, हेउदाहरणकारणत्वात् ।

अहवा पयनिवहो चिय, कारणमाहरणहेउत्तम् ॥ १०७८ ॥

यत्र साधने तत्र साध्यं भवत्येतेत्यवलक्षणः साध्यस्य साधनेन सहात्वोऽनुगमः, साध्याभावे साधनाभावरूपं व्यतिरेकः, अनुगमश्च व्यातिरेकश्च तौ लक्षणौ-स्वरूपं यस्य स पदभूतो हेतुः, यथा अनित्यत्वादिविशिष्टे शब्दादौ साध्ये कृतकत्वादिः, कथंभूतोऽयम्? इत्याह-साध्यस्य नित्यत्वादिविशिष्टस्य शब्दादवस्तुनः पर्यायः, अस्यस्य वैयधिकरण्या-विशेषदुष्टत्वेन साध्यसाधकत्वायोगादिति । विशे० ।

हेतुस्वरूपं निरूपयन्ति—

निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ॥ ११ ॥

अन्यथा साध्यं विनाऽनुपपत्तिरेव न प्रमाण्युपपत्तिः, प्रमाणान्तरीयकत्वं साध्यं विपक्षैकदेशवृत्तेरनित्यत्वस्यापि गमकत्वापत्तेः । ततो निश्चिता निर्णीताऽन्यथानुपपत्तिरेवेका लक्षणं यस्य स तादृशो हेतुर्हेतुः, अन्यथाऽनुपपत्तिश्चात्र हेतुप्रकृमात्साध्यधर्मैरेव साद्धे प्राप्ता । तेन तद्विराधान्यथानुपपत्तेः-प्रत्यक्षादिज्ञानैर्नानिर्वायः ।

एतद्व्यवच्छेदं दर्शयन्ति—

न तु त्रिलक्षणकादिः ॥ १२ ॥

प्रीति—पक्षधर्मत्व—सपक्षसत्त्व—विपक्षस्त्वानि लक्षणानि यस्यासौ गतसम्मतस्य हेतोः, आदिशब्दाद्योगत्वे-र्णीतपञ्चलक्षणकहेतुवचनं । तेनाबाधितविषयत्वा—सम्प्रतिपक्षत्वयोरपि तद्व्यवच्छेदक्यनात्, तथा हि-बाधमत्वे साध्ये धूमवत्त्वं पक्षस्य पक्षस्य धर्मः, न शब्दे चाक्षुष-त्ववदतद्धर्मः स पक्षे पाकस्थाने मन्, न तु प्राभाकरेण शब्दनित्यत्वे साध्ये भावणत्ववत्ततो व्यावृत्ते विपक्षे पयस्वति प्रदंश सन्न तु तत्रैव साध्यं प्रमयत्ववत् तत्र वर्त्तमानम् अबाधितविषयं, प्रत्यक्षागमाभ्यामबाध्यमानसाध्यत्वात्, न तु अनुष्णस्तेजोऽवयवी द्रव्यत्वाजलबहिर्प्रेण सुरा पेया द्रव-त्वात् तद्वदेवेतिवत् ताभ्यां बाधितविषयम् । असत्प्रतिपक्षं, साध्यविपरीताद्योगस्थापकानुमानगदितं न पुनर्नित्यः शब्दो-ऽनित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुमानसमन्वितम्, अनित्यः, शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुमानमव सत्प्रतिपक्षमिति लक्षण-त्रयपञ्चकसङ्गात्वात् गमकम् । तत एतादृशलक्षणलक्षितमेवा-क्यं लिङ्गम्, इति सौगतयौगयोरभिप्रायः न चायं निरप्रायः ।

एतदुपपादयन्ति—

तस्य हेत्वाभासस्यापि संभवात् ॥ १३ ॥

अनेनानिर्वायिप्रागुक्तलक्षणस्याचर्युः-स श्यामस्तपुत्र-त्वात्, प्रेक्ष्यमाणतरतपुत्रवदित्यत्र समप्रतलक्षणधीक्ष-णेऽपि हेतुत्वाभावात् । अत्र विपक्षेऽस्मत्त्वं निश्चितं नास्ति न हि श्यामत्वास्त्वे न तपुत्रत्वेनावश्यं निवर्त्तनीयमित्यत्र प्र-माणमस्तीति सौगतः । स एवं निर्वायान्यथानुपपत्तिमेव-शब्दान्तरोपदेशेन शठः शरणीकरणीति सैव भगवती लक्ष-णत्वेनास्तु, यौगस्तु गर्जति—अनौपधिकः संबन्धो व्या-प्तिः । नचायं तपुत्रत्वोऽस्ति, शाकाद्याहारपरिणामा-द्युपाधिनिरन्धनत्वात् । साधनाव्यापकः साध्यतः समस्याभि-कः किलापधिराभ्यते, तथा चात्र शाकाद्याहारपरिणाम इत्युपाधिसङ्गात्वात् तपुत्रे विपक्षस्त्वसंभव इति । सोऽपि न निश्चिताऽन्यथानुपपत्तिरार्ताङ्गमुक्तवानिति सि-

वैकाऽस्तु । नह्यनौपाधिकसम्यग्धे सति किञ्चिद्विशिष्टते य-वपाहाय शेषलक्षणप्रणयनमस्तु स्यात्, पक्षधर्मत्वाभावे-रसवतीधूमोऽपि पर्वते सप्ताक्षिणं गमयत्, इत्यादिधर्मा-नां बाधो न बुद्धिमात्र, यतः पक्षधर्मत्वभावेऽपि किं वै-प तत्र ते गमयत्? ननु कौतुकमेतत्कथं हि नाम पक्षधर्म-तापगमं रसवतीधर्मः सन् धूमो महीध्रकन्दराधिकारं धनंजयं ज्ञापयत्विति चेत्; एव तर्हि जलचन्द्रोऽपि नभश्चन्द्र-मा जिज्ञापत्, जलचन्द्रस्य जलधर्मत्वात् । अथ जलचन्द्र-मन्तरालवर्तिनस्तावतो देशस्यैकस्य धर्मित्वेन जलचन्द्र-स्य तद्धर्मत्वनिश्चयात् कुतो न तत् ज्ञापकत्वमिति चेत् । एवं तर्हि रसवतीपर्वतान्तगलवर्तिनस्तुभिरामदेशस्य धर्मक-त्वमस्तु, तथा च महान्तसधूमस्यापि पर्वतधर्मनानि-र्णयात् जलचन्द्रवत् कथं न तत्र तद्व्यपकत्वं स्यात्? । पक्ष-धर्मता खलुभयत्रापि निर्वायं, ततो यथाऽसौ स्वसमीपदेश-धूमस्य धूमध्वजं गमयतोऽस्मान्तनुरास्ते तथा स्वर्वाह-तद्वशेऽपि पर्वतादौ तद्वश्यैव, अन्यथा जलचन्द्रेऽपि नासौ स्यादशब्दव्यवधानात् । अथ नेयमत्र गमकत्वाङ्गं किंतु का-र्यकारणभावाऽपि । कार्यं च किमपि कीदृशं, तदिह कृपीट-जन्मा स्वसमीपदेशमेव धूमकार्यमर्जयतुमधीशानः, न-भश्चन्द्रस्तु व्यवहितदेशमपीति न महान्तसधूमो महीध्र-कन्दराकाङ्क्षागमाशुशुक्षिणं गमयतीति चेत्, तन्ध्वं धूमस्त-देशेनैव भावकनाम्भथानुपपत्तेः, मीरचन्द्रमाः, पुनरतदेश-मापि नभश्चन्द्रेण, इत्यन्यथानुपपत्तिर्निर्णयमात्रसङ्गादाव्य-साध्यसिद्धेः संध्यार्त्तिकं नम जलाकाशमृगाकूमरइलाभ-रालादधर्मित्वकल्पनाकर्थनमार्त्तिकमिमेन पक्षधर्मताव-र्णेन, यौगस्याभ्यवमथ च पक्षधर्मत्वानुपयोगो दर्शनीयः । सपक्षसत्त्वमप्यनौपधिकं सत्त्वादेरगमकत्वापत्तेः । यस्तु प-क्षाद्विद्वृत्य किमपि कुटादिकं दृष्टान्तयति तस्यापूर्वः प-णिद्व्यप्रकारः, कुटस्यापि पटादिवद्विवादास्पदत्वेन पक्षा-द्विद्विष्टकारणानुपपत्तेः । तथा च कथमयं निदर्शनतयोपप-श्येत, प्रमाणांतरगतत्रैव क्षणिकत्वं प्राक् प्रमाथ्य निदर्शन-तयोपाशर्त्तमिति चेत्? ननु तत्रापि कः सपक्षीकरिष्यन् यदि क्षणिकत्वप्रसाधनपूर्वं पदार्थान्तरमेव तदा दुर्वारमनवस्था-कर्थनम्, अन्यथा तु न स पक्षः काश्चित्, यत एव च प्रमाणस्तु क्षणिकत्वानिष्टुनं कुटं प्रकल्पते, तत एव पटादिपदार्थो-न्तरव्यपि प्रकल्पनां किमपरप्रमाणोपन्यासात्कीकप्रमाणवी-प्रकाशनं, यस्तु साध्यधर्मवान्त सपक्ष इति सपक्षे लक्ष-यित्वे पक्षमेव सपक्षमवच्छेत्त, साध्यधर्मवत्तया हि सप-क्षत्वं साध्यधर्मेनैव तया तु पक्षत्वं, न च विरोधः, बास्त-व्यस्य सपक्षत्वस्यैकलक्षणव्यवस्थितेन पक्षध्वनं निराकर्तुम-शक्यत्वादिति । स महात्मा निश्चितं निर्विणः सत्त्वाद्ः क्षण-िकत्वाद्यनुमानं सपक्षसत्त्वावसायवलायामेव साध्यधर्मस्या-वबोधनानुमानानर्थक्यात्, पक्षो हि साध्यधर्मस्येत्या-पक्षधर्मिभ्यः, हेतोश्च तत्र सत्त्वं, तदा किं नाम पक्षादे-तुना साधनीयम्? । किं नैवमेतत् पक्षे लक्षणता “साध्य-धर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्ष” इति दिग्भागस्य, “अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये, सङ्गात्वां नास्तिताऽलति” इति । धर्मकीर्तेश्च यथा निश्चितं वञ्चितमेव स्यात्, यौगश्च केव-लान्वयव्यतिरेकमनुमानमनुमान्यमानः कथं पञ्चलक्षण-

तां लिङ्गस्य संवाहयेत् ? इति निश्चयान्तरानुपपत्तिरर्थकं लिङ्गलक्षणमङ्गलम् । तत्त्वमेतदेव, प्रपञ्चः पुनर्यमितं चेत्, तर्हि सौमनेनसाधनविषयत्वमस्यप्राप्तत्वं ज्ञातव्यं च; यौगलं च ज्ञातव्यं लक्षणमाख्यानायम् । अथ विपक्षांश्चि-
तव्याधृतिमात्रेणासाधनविषयत्वमस्यप्रतिपक्षत्वे च, ज्ञा-
पकहेत्यधिकारात्, ज्ञातव्यं च लक्ष्यमेवेति चेत्, तर्हि गमकहे-
त्वाधिकारादप्येवमपि लक्ष्यमेवेति किं शेषेणापि प्रपञ्चेनेति ।

साध्यविज्ञानमित्युक्तमिति साध्यमभिधत्तम्—

अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् ॥ १४ ॥

अप्रतीतम्—अनिश्चितम्, अनिराकृतम्—प्रत्यक्षाद्यबाधि-
तम्, अभीप्सितम्—साध्यत्वेनेष्टम् ।

अप्रतीतस्य समर्थयन्तं—

शङ्कितविपरीतानध्यवसितवस्तुनां साध्यताप्रतिपत्त्यर्थम-
प्रतीतवचनम् ॥ १५ ॥

एवंविधमेव हि साध्यम्, अन्यथा साधनवैफल्यात् ।

अनिराकृतत्वं सफलयन्ति—

प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं मा प्रमज्यतामित्यानिराकृ-
तग्रहणम् ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य धनेजयादीं शैत्यातः ।

अभीप्सितत्वं व्यञ्जयान्ति—

अनभिमतस्यासाध्यत्वप्रतिपत्तयेऽभीप्सितपदोपादानम् ॥ १७

अनभिमतस्य—साध्ययितुमर्हस्य ।

साध्यत्वं सूत्रत्रयेण विषयविभागेन संगिरन्ते—

व्याप्तिग्रहणसमयापेक्षया साध्यं धर्म एवान्यथा तदनु-
पपत्तेः ॥ १८ ॥

धर्मो वह्निमस्वादिः, तस्या व्याप्तेरनुपपत्तेः ।

एतदेव भावयन्ति—

नहि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रमानोरिव धरित्रीध-
रस्याप्यनुवृत्तिरस्ति ॥ १९ ॥

व्यङ्गमेतत् ।

आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षाऽपरपर्यायस्त-
द्विशिष्टः प्रसिद्धा धर्मा ॥ २० ॥

आनुमानिकी प्रतिपत्तिरनुमानोक्त्या प्रामाण्यः, तद्विशिष्टः-
व्याप्तिकालापेक्षया साध्यत्वाभिमततः धर्मेण विशिष्टः प्रास-
ङ्गो-धर्मोऽयुक्तम् ।

अथ यतोऽस्य प्रसिद्धिस्तदभिधत्तम्—

धर्मिणः प्रसिद्धिः क्वचिद् विकल्पतः, कुत्रचित्प्रमाणतः,
क्वापि विकल्पप्रमाणाभ्याम् ॥ २१ ॥

विकल्पः—अध्यवसायमात्रम् ।

अथात्र क्रमोदाहरन्ति—

यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी, क्षितिधरकन्धरेयं धूम-
ध्वजवती, ध्वनिः परिणतिमान् ॥ २२ ॥

अत्राद्योदाहरणं धर्मिणो विकल्पेन सिद्धिः । नहि हेतुप्र-
योगात् पूर्वं विकल्पं विहाय विश्वविन् कुतोऽपि प्रासिध्य-
त् । द्वितीये प्रमाणेन-प्रत्यक्षादिना, क्षितिधरकन्धरेयतास्त-

दानीं संवेदनात्, तृतीये नूनाभ्याम् । नहि श्रूयमाणादन्यथा
दशकालम्बभाव्यव्याहृतध्वनीनां ग्राहकं किञ्चित् तदानीं-
प्रमाणं प्रवर्त्तन इति विकल्पादिव तेषां सिद्धिः । ननु
नास्ति विकल्पसिद्धो धर्मी, तस्मात्त्रेण सिद्धः कस्या-
प्यसंभवात् । अन्यथाऽहंप्रथमिकया प्रमाणपर्येषणप्रयासः
परीक्षकाणामकलीकरणीय एव भवेत्, प्रमाणमूलतायां पु-
नरन्तस्य प्रमाणसिद्धप्रकारेणैव गतार्थत्वादिति । साऽप्यं
स्वयं विकल्पसिद्धं धर्मिणमात्रज्ञाणः पराङ्गं प्रत्यावृत्ताण-
श्च नियतमुत्सृज्यते । 'यदि हि विकल्पसिद्धो धर्मी ना-
स्त्येव, 'तदा नास्ति विकल्पसिद्धो धर्मी, तस्मात्त्रेण सिद्धः
कस्याप्यसंभवात्' इत्यत्र कथं तमेवावोचथाः ? ।
परोपगमाद्यमस्येवेति चेत् । "यदि परोपगमः प्र-
मितस्तदा, कथमयं प्रतिषेधाविधिर्भवेत् । अथ तथा
न तदापि वतोच्यतां, कथमयं प्रतिषेधाविधिर्भवेत्" ॥ १ ॥
तस्मान् प्रमाणात् पृथग्भूतादपि विकल्पादस्ति कान्ति-
धाधिया सिद्धः, यामनाश्रयता तार्किकेण न क्षेमणासितुं श-
क्यत इति । रत्ना० ३ परि० । हिनोति गमयति ज्ञानमिति हेतुः,
सूत्र० २४०४ अ० । स० । हिनोति गमयति जिज्ञासितधर्मविशि-
ष्टमर्थमिति हेतुः । न० । उत्त० । दश० । अनुमानोत्थापके लिङ्गे,
स्था० १० डा० ३ उ० । उपचारात् (आ० ४ अ०) पञ्चा-
वयववाक्यरूपे (उत्त० ६ अ० ।) अनुमाने, स्था० । हिनोति-
गमयतीति हेतुः । साध्यसङ्गावनदभावाभावलक्षणेऽर्थे,
स्था० १० डा० ३ उ० ।

प्रागुक्तमेव हेतुं प्रकारतो दर्शयन्ति—

उक्तलक्षणे हेतुर्द्विप्रकारः, उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां भि-
द्यमानत्वात् ॥ २४ ॥ रत्ना० ३ परि० ।

हेतुप्रयोगप्रकारं दर्शयन्ति—

हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः ॥ २६ ॥

तथैव साध्यसंभवप्रकारेणैवोपपत्तिस्तथोपपत्तिः, अन्यथा
साध्याभावप्रकारेणानुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ।

अमु एव स्वरूपतो निरूपयन्ति—

सत्येव माध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये
हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ॥ ३० ॥

निगदध्याख्यानम् ।

प्रयोगतोऽपि प्रकटयन्ति—

यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः सत्येव कृशानुमत्ते धू-
मत्त्वस्योपपत्तेः, असत्यनुपपत्तेर्वा ॥ ३१ ॥

एतदपि तथैव ।

अमुयो. प्रयोगौ नियमयन्ति—

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यै-
कत्रानुपयोगः ॥ ३२ ॥

अयमर्थः, प्रयोगयुग्मेऽपि वाक्यविध्यामः एव विशिष्येत
नार्थः । स चान्यतरप्रयोगेणैव प्रकटीकभूयति किमपरप्रयोगे-
ण ? इति । रत्ना० ३ परि० । 'उपलब्ध्यनुपलब्धी स्वस्थाने
व्याख्यात ।) अनुभावप्रतिपादकं यच्चलि परार्थानुमानं, आ०

म० १ अ० । आ० चू० । आ० क० । फलसाधनयोग्य कारणे,
संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० । कारणे , विशेष० । निमित्ते ,
सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० । नि० चू० । कला० । उपपत्तौ ,
च० प्र० १ पाहु० । हेतुर्द्विधा—कारको , ज्ञापकश्च ।
तत्र कारको यथा—घटस्य कर्ता कुम्भकारः , ज्ञापको
यथा—तस्मात् घटादीनामभिधायकः प्रदीपः । म० १ आध० ।
प्रश्न० । आ म० । नि० । यत्रोपन्यासोपनये पर्यनुयोगस्य
हेतुरुत्तरतयाऽभिधीयते स हेतुरिति । उपन्यासोपनयभेदः,
स्था० । तथा ' हेउ ' ति , यत्रोपन्यासोपनये पर्यनु-
योगस्य हेतुरुत्तरतयाऽभिधीयते स हेतुरिति , यथा के-
नापि कश्चित्पर्यनुयुक्तः—अहो ! किं यवाः क्रीयन्ते त्व-
या ? , स त्वाह—येन मुधैव न लभ्यन्ते इति , तथा
कस्मात् ब्रह्मचर्यादिकमुपनिषीयते ? , यस्मादहृततपसां
नरकादौ गुरुतरा वेदना भवतीति , इदमपि उपपत्तिमा-
त्रमेव ज्ञातत्वेनाक्रम्यज्ञापकत्वादिति । अथवाऽयमपि यथा-
कृते ज्ञातमेव तथा ह्यस्यैवं प्रयोगः—कस्मात् त्वया प्रव-
ज्या क्रियते इति वृष्टः सन्न केनापि साधुराह—यतस्त्वां
विना मोक्षो न भवति , एतत्समर्थनायैव साधुस्तमाह-
भो यवप्राहिन् ! किमिति त्वया यवाः क्रीयन्ते ? , स
त्वाह—येन मुधा न लभ्यन्ते , साधोऽध्यायमभिप्रायां यथा-
मुधा लाभाभावात् तान् क्रीणासि त्वमेवमहं तां विना
तदभावात्तां करोमीति । इह च मुधा यवालाभस्य क-
रणे हेतोः सतो दृष्टान्ततयोपन्यस्तत्वाद्धेतुपन्यासोपनयज्ञा-
ततेति । इह च किञ्चिद्विशेषणैर्विधा ज्ञातभेदाः सं-
भयन्त्यन्वेऽपि किन्तु ते न विवक्षिताः , अन्तर्भावो वा क-
थञ्चित् गुरुभिर्विवक्षितः , नच ते वचं सम्यग् जानीमि इति ।
स्था० ४ डा० ३ उ० । दश० ।

साम्प्रतं हेतुरुच्यते—

अहवा वि इमो हेउ, विन्नेओ तन्थिमो चउविअप्पो ।

जावग थावग वंसग, लूमग हेउ, चउत्थो उ ॥ ८६ ॥

अथवा—निष्ठु एष उपन्यासः , उदाहरणचरमभेदल-
क्षणो हेतुः । अपि—सम्भावने । किं सम्भावयति ? ,
' इमो ' अयम् अन्यद्वार एवोपन्यस्तत्वात्तदुपन्यासनान्तरी-
यकत्वेन गुरुभूतत्वादहेतुरपि , किं तु ' हेउ विन्नेओ
तन्थिमो ' ति व्यवाहितोपन्यासात् तत्रायं—वक्ष्यमाणो हेतु-
र्विज्ञेयः ' चतुर्विकल्प ' इति चतुर्भेदः , विकल्पानुपद-
शयति—यापकः , स्थापकः , व्यंमकः , लूपकः हेतुश्चतुर्थ-
स्तु । अन्यं त्वेवं पठान्त—' हेउ ति दारमहुणा , चउत्विहो
सा उ होइ नायव्वो ' ति , अत्राप्युक्तमुदाहरणम् , हेतु-
रित्येतद् द्वारमधुना तुशब्दस्य पुनःशब्दार्थत्वात् स
पुनर्हेतुश्चतुर्विधो भवति ज्ञातव्य इत्येवं गमनिका क्रियते ,
पश्चाच्च दु पूर्ववदेवैतं गाथाक्षरार्थः । दश० १ अ० । प्रमेय-
स्य प्रमितौ कारणे प्रमाणे , स्था० ।

स च चतुर्विधः प्रत्यक्षादिभेदात्—

अथवा हेउ चउत्विहे पणत्ते, तं जहा—पच्चक्खे, अणु-
माणं, आवमे, आगमे । अथवा हेउ चउत्विहं पणत्ते, तं
जहा—अत्थित्तं अत्थि मो हेउ, अत्थित्तं णत्थि सो हेउ,
णत्थित्तं अत्थि सो हेउ, णत्थित्तं णत्थि सो हेउ । (३३८)

अथवेति हेतोः प्रकारान्तरताद्योक्तको विस्तरार्थः हिनेति-
गयमिति—प्रमेयमर्थं स वा हीयते—अधिगम्यते अनेनेति हे-
तुः—प्रमेयस्य प्रमितौ कारणे प्रमाणमित्यर्थः , स चतुर्विधः
स्वरूपादिभेदात् । (तत्र प्रत्यक्षहेतुवत्कृत्यता ' पञ्चकस ' स-
व्यं पञ्चमभागे ७३ पृष्ठे द्रष्टव्या ।) अन्विति—लिङ्गदर्शनस-
म्बन्धानुस्मरणयोः पश्चान्माने—ज्ञानमनुमानम् , एतद्वत्त्व-
मिदम्—' साध्याविनामुवो लिङ्गात् , साध्यनिश्चायकं स्मृ-
तम् । अनुमानं तदभ्रान्तं , प्रमाणत्वात् समक्षवद् ॥ १ ॥ '
इति । एतच्च साध्याविनामूतहेतुजन्यत्वेनाप्युपचाराद्धेतुरि-
तु, तथा उपमानमुपमा, सौवर्ण्यम् , अनेन गवयं सद्योऽ-
सौ गौरिति सादृश्यप्रतिपत्तिरूपम् । उक्तञ्च—' गां दृष्ट्वाऽयम-
गव्यंऽभ्यं , गवयं वीक्षते यदा । भूयाऽवयवसामान्यं—भाजं व-
स्तुलकण्टकम् ॥ १ ॥ तस्यामेव त्वयस्थायां, यद्विज्ञानं प्रवर्त्तते ।
पशुर्न तेन तुल्योऽसौ, गोपिण्ड इति सोपमा ॥ २ ॥ ' इति , अथ-
वा—' धृतातिदेशवाक्यस्य , समानार्थोपलम्भेन । संज्ञासंज्ञिस-
म्बन्धज्ञानमुपमानमुच्यते ' इति । आगम्यन्ते—परिच्छिद्यन्ते
अर्था अनेनेत्यागमः—आसन्नचनसमगाद्यो विप्रकृष्टार्थप्रत्ययः ,
उक्तञ्च—' दृष्ट्वाद्याहताद् वाक्या—परमार्थाभिधायिनः । त-
त्त्वप्राप्तिरित्येतत्त्वं , मानं शाब्दं प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥ आस-
पक्षमनुल्लङ्घ्य—महदृष्टविरोधकम् । तत्त्वोपदेशवत् सावै ,
शास्त्रं कापथ्यघटनम् ॥ २ ॥ ' इति । इदानीथानु-
पपन्नत्वलक्षणहेतुजन्यत्वादनुमानमेव, कार्ये कारणोपचारा-
द्धेतुः , स च चतुर्विधः , चतुर्भेदरूपत्वात् , तत्र अस्ति—वि-
द्यते तदिति—लिङ्गभूतं धूमादिवस्तु इति कृत्वा अस्ति स-
अभ्यादिकः साध्याऽर्थ इत्येव हेतुरिति अनुमानम् ।
तथा अस्ति तदभ्यादिकं वस्तवतो नास्त्यसौ तद्विरुद्धः
शीतार्द्रार्थ इत्येवमपि हेतुनुमानमिति , तथा नास्ति तद-
भ्यादिकमतः शीतकालेऽस्ति स शीतार्द्रार्थः इत्येवमपि
हेतुनुमानमिति । तथा नास्ति तद्वस्तुत्वादिकमिति नास्ति
शिशोपत्वादिकोऽर्थ इत्यपि हेतुनुमानमिति । इह च शब्दे
कृतकत्वस्यास्तित्वादस्त्यनित्यत्वं घटवत् , तथा धूमस्यास्ति-
त्वाद्विहास्त्याग्नौमहानस इत्यादिकं स्वभावानुमानं कार्यो-
नुमानञ्च प्रथमभङ्गकन सूचितम् १ । तथा अग्निरस्तित्वाद्-
मास्तित्वाद्वा नास्ति शीतस्पर्श इत्यादिविरुद्धोपलम्भानुमानं
विरुद्धकार्योपलम्भानुमानञ्च तथा अग्नौधूमस्य वाऽस्तित्वा-
ज्जास्ति शीतस्पर्शजानतदन्तर्वाणारोमहर्षादिः पुरुषाधिकारो
महानमयदित्यादिकारणविरुद्धोपलम्भानुमानम् , कारणाव-
रुद्धकार्योपलम्भानुमानं च द्वितीयभङ्गकनाभिहितम् २ । तथा
कुत्रादग्नेर्वा नास्तित्वाद्वास्ति क्वचित्कालादिविशेष आतपः
शीतस्पर्शो वा पूर्वोपलब्धप्रदेश इत्यादिकं विरुद्धकार-
णानुपलम्भानुमानं विरुद्धानुपलम्भानुमानञ्च तृतीयभङ्गके-
नोपात्तम् ३ तथा दर्शनसामर्थ्या सत्यां घटोपलम्भस्य नास्ति-
त्वाज्जास्तिह घटो विवक्षितप्रदेशवदित्यादिसम्बन्धानुपलब्ध-
नुमानं, तथा धूमस्य नास्तित्वाज्जास्त्यधिकलो धूमकारणकला-
पः प्रदेशान्तरवदित्यादिकार्यानुपलब्धनुमानम् , तथा वृक्षना-
स्तित्वात् शिशो नास्तीत्यादि व्यापकानुपलम्भानुमानम् ,
तथाऽग्नेर्नास्तित्वाद् धूमो नास्तीत्यादि कार्यानुपलम्भानुमा-
नञ्च चतुर्थभङ्गकेनावरुद्धमिति । नच ध्वजं न जैनप्रक्रिययम्
सर्वत्र जैनाभिमतान्यथानुपपन्नत्वरूपस्य हेतुलक्षणस्य वि-

द्यमानत्वादिति । स्था० ४ ठा० ३ उ० । हेतुषु वर्त्तमाने पुरुषे,
तदुपयोगानन्वत्वात्, स पञ्चविधः । म० ।

पञ्च हेतवः-

पंच हेऊ पस्यता, तं जहा-हेउं जाणइ, हेउं पासइ, हेउं
बुज्जइ, हेउं अभिसमागच्छइ, हेउं छउमत्थमरणं मरइ ।
पंच हेऊ पस्यता, तं जहा-हेउया जाणइ ० जाव हेउया
छउमत्थमरणं मरइ । पंच हेऊ पण्यता, तं जहा-हेउं न
जाणइ ० जाव हेउं अण्णमरणं मरइ । पंच हेऊ पस्य-
ता, तं जहा-हेउया न जाणइ ० जाव हेउया अण्णम-
रणं मरइ । (सू० २० X)

‘पंच हेऊ’ इत्यादि, इह हेतुषु वर्त्तमानः पुरुषो हेतुर्ग्रेव तदु-
पयोगानन्वत्वात्, पञ्चविधत्वं चास्य क्रियाभेदादित्यत आह-
‘हेउं जाणइ’ इति, हेतुं साध्याविनाभूतं साध्यानिश्चयार्थं जा-
नाति, विशेषतः सम्यग्गवगच्छति सम्यग् दृष्टित्वात्, अयं प-
ञ्चविधोऽपि सम्यग्दृष्टिर्मन्त्रेण मिथ्यादृष्टः सूत्रद्वयान्तरता
वक्ष्यमाणत्वादित्येकः । एवं हेतुं पश्यति सामान्यत एवावस्था-
धार्त्तमिति द्वितीयः । एवं बुध्यते सम्यक् भजते इति बोधः
सम्यक् भजानपर्यायत्वादिति तृतीयः । तथा हेतुम् अभिस-
मागच्छति साध्यसिद्धौ व्यापारणतः सम्यक् प्राप्नोतीति
चतुर्थः । तथा ‘हेउं छउमत्थे’ इत्यादि हेतुः-अध्यवसानादि-
र्मन्त्रकारणं तद्यागान्तरणमपि हेतुरनस्ते हेतुम-
दित्यर्थः । छउमत्थमरणं, न केवलमरणं, तस्याहेतुकत्वा-
त्, नाप्यज्ञानमरणमेतस्य सम्यग्ज्ञानित्वात्, अज्ञानमरण-
स्य च वक्ष्यमाणत्वात्प्रत्ययं करोतीति पञ्चमः । प्रकारा-
न्तरस्य हेतुत्वयाह-‘पंच’ इत्यादि, हेतुनाऽनुमानोन्थापकेन
जानाति, अनुमयं सम्यगवच्छति सम्यग्दृष्टित्वादित्येकः,
एवं पश्यतीति द्वितीयः, एवं बुध्यते भजते इति तृतीयः,
अवमभिसमागच्छति प्राप्नोतीति चतुर्थः, तथा अकेवलि-
त्वाहेतुना-अध्यवसानादिना छउमत्थमरणं स्मियत इति पञ्च-
मः । अथ मिथ्यादृष्टिर्माभित्य हेतुनाह-‘पंच’ इत्यादि,
पञ्च क्रियाभेदात् हेतुतां हेतुव्यवहारित्वात्, तत्र हेतुं-
लिके न जानाति, नञः कुत्सार्थत्वादसम्यग्वेति मि-
थ्यादृष्टित्वात् १, एवं न पश्यति २, एवं न बुध्यते ३, एवं
नाभिसमागच्छति ४, तथा हेतुम्-अध्यवसानादिहेतुयुक्तम्
अज्ञानमरणं स्मियत-करोति, मिथ्यादृष्टत्वात्सम्यग्ज्ञान-
त्वादिति । हेतुनेव प्रकारान्तरयाह-‘पंच’ इत्यादि, हेतुना-
लिकेन न जानाति-असम्यगवगच्छति, एवमन्येऽपि चत्वारः ।
म० ५ श० ७ उ० । स्था० ।

हेउअंतर-हेत्वन्तर-पुं० । पञ्चमे निग्रहस्थानभेदे, स्था० ।

हेउआभास-हेत्वाभास-पुं० । हेतुवशाभासमानेषु अहेतुषु, ते
च त्रयः । रत्ना० ।

हेत्वाभासानाहुः-

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥ ४७ ॥

निश्चितान्यथानुपपत्त्याख्यैकहेतुलक्षणधिकलक्ष्यनाहेतवोऽपि
हेतुस्थाने निवशाहेतुवशाभासमाना हेत्वाभासाः । रत्ना० ६ प-
रि० । (असिद्धादयः स्वस्थाने उक्ताः) नैत एव हेत्वाभासा-
३१२

असिद्धानैकान्तिकाविरुद्धा हेत्वाभासाः, हेतुवशाभासन्त इति
हेत्वाभासाः, तत्र सम्यग्हेतूनामपि न तदवयवस्थितिः किं पुन-
स्तवाभासानाम् । तथाहि-इह यन्निधत्तं वस्तुवस्ति तदेव तत्त्वं
भविष्यतीति हेतुवस्तु कचिद्वस्तुनि साध्ये हेतवः कचिद्वस्तुव
इत्यनियतास्त इति । सूत्र० १ भू० १२ अ० । यच्च नित्यः शब्दः आ-
वृत्त्यादित्यादि । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेन संशयजनकत्वाद-
साधारणानैकान्तिकः सौमतेः समाख्यायते, नैष सूक्ष्मताम-
ञ्जति भावणत्वादि शब्दस्य सर्वथैव नित्यत्वं यदि साध्यते त-
दायं विरुद्ध एव हेतुः, कथंचिदनित्यत्वसाधनात् । प्राक्याभा-
वणत्वस्वभावत्यागोत्तरभावणत्वस्वभावोत्पत्तेः कथंचिद-
नित्यत्वमन्तरेण शब्देऽनुपपत्तेः । अथ कथंचिन्नित्यत्वमस-
च्छब्दे साध्यते तदाऽसौ सम्यग्हेतुरेव कथंचिन्नित्यत्वेन
सार्द्धमन्यथाऽनुपपत्तिसद्भावादिति नायमनैकान्तिकः, यं च
विरुद्धाव्यभिचारिणामानमनैकान्तिकविशेषमेतं व्यतानिषु;
यथा अनित्यः शब्दः, कृतकत्वाद् घटवत् । नित्यः शब्दः,
भावणत्वाच्छब्दत्वव्यतिः, सोऽपि नित्यानित्यस्वरूपानैका-
न्तसिद्धौ सम्यग्हेतुर्ग्रेव; तदपरपरिणामित्वाद्विहेतुवत् । सर्व-
थैकान्तिसिद्धये पुनरुपन्यस्तोऽसौ भवत्येव हेत्वाभासः, स
तु विरुद्धो वा संदिग्धविपक्षवृत्तिरनैकान्तिको वेति, न क-
श्चिद्विरुद्धाव्यभिचारी नाम । एवं च असिद्धविरुद्धानैकान्ति-
कास्त्रय एव हेत्वाभासा इति स्थितम् । नन्वन्योऽप्येकचि-
त्कराख्यो हेत्वाभासः परैरुक्तः । (स ‘अकिंचिद्वि-
शब्द’ प्रथमभागे १२६ पृष्ठे गतः ।) नन्वेष हेतुर्नि-
श्चितान्यथानुपपत्त्या सहितः स्याद्बहिर्ज्ञो वा ? । प्रथमपक्षे
हेताः सम्यक्त्वेऽपि प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणमन्यत्वनिराकृत-
साध्यधर्मविशेषणमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणादिपक्षाभा-
सानां निवारयितुमशक्यत्वात्तैरेव दुष्टमनुमानम् । नच यत्र
पक्षवोपपन्नभावश्च हेतुवोपोऽपि वाक्यः, दृष्टान्तादिदोष-
स्यान्यवश्यं वाक्यत्वप्रसक्तः । द्वितीयपक्षे तु यथाहेतुवशाभा-
सानामन्यतमनवानुमानस्य दुष्टत्वं, तथा ह्यन्यथानुपपत्तेर-
भावोऽनध्यवसायाद्विपर्ययात्संशयाद्वा स्यात्प्रकारान्तरास-
म्भवात्; तत्र च क्रमेण यथाहेतुवशाभासानावतार इति नोक्त-
हेत्वाभासेभ्योऽभ्यर्थकः कश्चिदकिंचित्करो नाम । रत्ना० ६
परि० । (अत्रत्या व्याख्या ‘कालखयावदिह’ शब्दे तृतीयभागे
४६१ पृष्ठे गता ।) (अत्रत्या व्याख्या ‘पगरणसम’ शब्दे
पञ्चमभागे ७१-७२ पृष्ठे गता ।)

हेउगोवएस-हेतुकोपदेश-पुं० । कारणोपदेशे, प्रकरणोपदेशे,
आ० सू० १ अ० । (अस्यैकार्थिकानि ‘कारणोवएस’ शब्दे
तृतीयभागे ४६६ पृष्ठे मतानि ।)

हेउजुत-हेतुयुक्त-त्रि० । अन्यव्यतिरेकलक्षणे हेतुभिर्युक्ते,
अनु० । विश० । आ० म० ।

हेउणिज्जुति-हेतुनिर्युक्ति-त्रि० । सोपपन्निके, दश० २ अ० ।

हेउदोस-हेतुदोष-पुं० । असिद्धविरुद्धानैकान्तिकलक्षणे हेत्वा-
भासे, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

हेउप्पभव-हेतुप्रभव-पुं० । हेतुजन्मनि, दश० ४ अ० ।

हेउभाव-हेतुभाव-पुं० । कारणभावे, पंच० १ द्वार ।

हेडय-हेतुक-पुं० हेतुभ्यां जातो हेतुकः । कायाकारपरिणामभू-
तलिप्तादिने लौकायतिकसम्प्रदायमनि, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

हेडवाय-हेतुवाद-पुं० । हेतुनुमानोत्थापकं लिङ्गमुपचाराद्-
नुमानमेव वा तद्वादां हेतुवादः । दृष्टिवादे । स्था० १० डा०
३ उ० । शुष्कतर्कवादं, पं० व० ४ द्वार । “ जायन् हेतु-
वादेन, पदार्था यद्यर्थाद्विध्याः । कालेनतावता प्राप्तेः, कतः
स्यान्नेषु निश्चयः ” डा० २४ डा० । (अत्रत्या व्याख्या ‘ आग-
म ’ शब्दे द्वितीयभागे ७६ पृष्ठे गता ।)

हेडवायउवएस-हेतुवादोपदेश-पुं० । हेतुनिमित्तं कारणमि-
त्यनर्थान्तरं, तस्य चदने वादः तद्विषय उपदेशः । कार-
णोपदेश, आ० म० १ अ० । प्रव० । (हेतुवादोपदेशेन
संज्ञितोऽसंज्ञितश्च ‘ सण्णिसुय ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
दर्शिताः ।)

हेडविजय-हेतुविजय-पुं० । तर्कानुसारिबुद्धः पुंसः स्याद्वाद-
प्रकृपकायमकथञ्छेदतापशुद्धिसमाश्रयणीयतत्त्वगुणानुचि-
न्तने, सम्म० ३ कार० ।

हेडविवागा-हेतुविपाका-स्त्री० । हेतुतो हेतुमधिकृत्य विपा-
कां निर्दिष्टो यासां ताः । ‘ कर्म ’ शब्दे उक्तासु विपाकतो भिन्ना-
सु कर्मप्रकृतिषु, पं० सं० ३ द्वार ।

हेडसंपया-हेतुसम्पदा-स्त्री० । साधारणासाधारणरूपायां लो-
तव्यसम्पदा, प्रव० १ द्वार ।

हेडनयनाम-हेतुपन्यास-उपन्यासभेदः, दश० । अत्रत्या सर्वा
बलव्यता ‘ अलुमाण ’ शब्दे प्रथमभागे ४०६ पृष्ठे गता ।)

हेडा-हिन्दा-अव्य० । त्यक्त्वेत्यर्थे, सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० ।

हेड-हेय-त्रि० । उपेक्षणीये, अनु० ।

हेड-अधस्-अव्य० । “ अधसो हेडु ” ॥ ८ । २ । १४१ ॥ इति अ-
धस्शब्दस्य हेडु इत्यादेशः । हेडुं । पाताले, अधःस्थानमा-
त्रे च । अनु० । प्रा० ।

हेडिद्ध-अधस्तन-त्रि० । “ डिद्ध-इद्धौ भवे ” ॥ ८ । २ । १६३ ॥ इति
भाकार्ये डिद्धप्रत्ययः । अधोयस्मान्, प्रा० । जं जस्स आदीय
तं तस्स हिद्धिद्धं । जं जस्स उवरि तं तस्स उवरिद्धं । नि०
चू० २० उ० । स्था० । अधस्तनो यत् आरभ्य लोकस्था-
धामुक्ता वृद्धिः । भ० १३ श० ४ उ० ।

हेडय-हेठक-पुं० । बाधकं ऋक्त्वंस्थानीयं मन्त्रे, यथा “ यद् य
तानि नियुज्यन्ते, पशूनां मध्यमे अहनि । अस्मभ्यस्व वच,
नान्यन्यनानि पशुभिस्त्रिभिः ॥ १ ॥ ” सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

हेम-हेम-न० । भेषजभेदः, जातूनदे (सूत्र० १ ध्रु० ६
अ० ।) सुवर्णे, डा० ५ डा० । स्वनामक्याने राज-
पुत्र, ‘ हेमपुत्रिसे नगरे हेमकूटो राया हेमसंभवा
धारिया, तस्स पुत्रो वर्तति विज्जसज्जिभो हेमो साम
कुमारो ’ । नि० चू० ११ उ० । पं० भा० । (अस्य वे-
दोपघातो बभूव तद्वृत्तम् ‘ उवघायपंडग ’ शब्दे द्वितीयभा-
गे ८८१ पृष्ठे गतम् ।)

हेमन्त-हेमन्त-पुं० । शीतकाले, व्य० ४ उ० । पाद० ना० ।

आतुभेदे, जी० १ प्रति० । पौषमासौ हेमन्तः । डा० १ ध्रु० १
अ० । उ० । शीतकालमासानां मध्ये चतुर्थो मासः । डा०
१ ध्रु० ८ अ० । (अत्रत्या व्याख्या ‘ आउहि ’ शब्दे द्विती-
यभागे ३० पृष्ठे गता ।)

हेमंतगिम्ह-हेमन्तग्रीष्म-पुं० । शीतकालोष्णकालयोः, व्य०
४ उ० ।

हेमंधर-हेमन्धर-पुं० । कलिकुण्डसरोधरसजीपविहारिणो म-
हीधरस्य हस्तिपुत्रस्य विदेहजे पूर्वभवजीवि, ती० १३ कल्प ।

हेमकड-हेमकूट-पुं० । स्वनामक्याने रात्रि, दृ० ४ उ० । (अस्य
पुत्रस्य वेदोपघातो बभूव तद्वृत्तम् ‘ उवघायपंडग ’ शब्दे
द्वितीयभागे ८८१ पृष्ठे गतम् ।)

हेमकलस-हेमकश-पुं० । धर्मरत्नवृत्तिसंशोधके स्वनामक्याने
सूरी, “ श्रीहेमकलसवानक-परिडतधर्मकीर्तिमुखपुष्पैः ।
स्वपरसमयैककुशले-स्तदैव संशोधिता खेयम् ॥ १ ॥ ”
च० २० २ अधि ।

हेमकूड-हेमकूट-पुं० । हेमपुरनगरराजे हेमकुमारपितरि, नि०
चू० ११ उ० ।

हेमग-हेमक-पुं० । हिमं-तुहिनं तदेव हिमकं तस्यैव हेमकाः ।
हिमपातरूपेषु जलकणेषु, स्था० ४ डा० ४ उ० ।

हेमचंद-हेमचन्द्र-पुं० । कुमारपालगुरौ, सिद्धहेमचन्द्रव्याक-
रणकर्त्तरि स्वनामक्याते सूरी, प्रा० ४ पाद ।

इय रयणावलिणामो, देसीसहाय संगहो एमो ।

वायरासेमलेसो, रहसो सिरिहेमचन्द्रमुखिवङ्गा । ७ अ

इति एष देशीशब्दसंग्रहः स्वापक्षशब्दानुशासनाष्टमाध्याय-
शेषलेशो रत्नावलीनामाचार्यश्रीहेमचन्द्रस्य विरचित इति ।
दे० ना० ८ वर्ग ।

“ आशीद्विशंपतिरमुद्रचतुःसमुद्र-

मुद्राहिनिलिभरक्षमबाहुदहः ।

धीमूलराज इति दुर्धरवैरकुम्भि-

कण्ठीरवः शुचिखुलुक्यकुलायतनसः ॥ १ ॥

तस्यस्यंयं समर्जिनं प्रवक्ष्यमाप-

निग्मद्युतिः क्षितिपतिर्जयसिंहवधः ।

येन स्ववंशस्यविनर्घपरं सुधांशौ

धीसिद्धराज इति नाम निजं व्यलेखि ॥ २ ॥

सस्यकृ निवेद्य चतुर्धनुर्गोऽप्युपायान्,

जिह्वेपञ्जुष्य च भुवं चतुरभिधकाञ्चीम् ।

विद्या चतुष्टयाविनीतमतिर्जितायाम्,

काष्ठामवाप पुरुषार्थचतुष्टयं यः ॥ ३ ॥

तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्ण-

शब्दानुशासनसमूहकदर्थिनम् ।

अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद् व्यधत्,

शब्दानुसनमिदं मुनिहमचन्द्रः ॥ ४ ॥ ” प्रा० ४ पाद ।

एतच्चरित्रलेशस्मिन्स्थम्-गुर्जरदेशे बभूवुकाग्रामे क्षत्र-
श्रेष्ठिनः पाहिनीनाम्न्यां भार्यायां कक्षकक्षनामा पुत्रो जातः ।
स च देवचन्द्राचार्येण याज्ञिक्या दीक्षितः । वैष्णवीये
११५० संवत्सरे तेनैव तर्कव्याकरयसाहित्यादि पाठितः ।

(सं० ११६६) वर्षे सूर्यपदऽभिषिक्तः हेमचन्द्र इति नाम्ना प्रख्यापितः, अष्टादशपुराजने मिश्रराजनाभ्यर्चितः सिद्धहेमनाम व्याकरणं चक्र । अनेनैव प्रतिबोधितः कुमारपालराजः जैना जातः, येन च महती शासनाभ्युत्थिता कृता । अनेन सार्धत्रिकोटिप्रहोकाभ्यां ग्रन्थाः कृता इति किंवदन्ती प्रसिद्धा । अस्य स्वर्गतिः (सं० १२२६ वर्षे आसीत् ।

“ यस्य ज्ञानमनन्तवस्तुविषयं यः पुर्यते दैवतै—
नित्यं यस्य वचा न दुर्भयकृतेः कालाहलैर्लुप्यते ।
रागद्वेषमुखद्विषां च परिचलिता क्षणाद्येन सा ॥
स श्रीधरविभुर्विभूतकलुषां बुद्धिं विधत्तां मम ॥ १ ॥
निस्सीमप्रतिभैकजीवितधरो निशेषभूमिभूषां,
पुर्योद्येन सरस्वतीसुरगुरु स्वाङ्गैकरूपे वधत् ।
यः स्यादात्मसाधयार्थजवपुर्हृष्टात्मनः साऽस्तु मे,
सद्बुद्ध्यभुनिधिप्रबोधविधये श्रीहेमचन्द्रः प्रभुः ॥ २ ॥
स हेमचन्द्र मुनिमेतदुक्त—ग्रन्थार्थसेवाप्रियतः भवन्ते ।
संप्राप्यते गौरवमुज्ज्वलानां, बन्धकत्वानामुच्चितं भजन्ति ॥ ३ ॥
मातभोरति ! सांप्रदायं हृदि मे येनेयमाप्तस्तुति—
निर्मातुं विवृतिं प्रसिद्धयति त्रयादारम्भसंभावना ।
यद्वा विस्मृतगोष्ठयोः स्फुरति बत् सारस्वतः शाश्वतो,
मन्त्रः श्रीउदयप्रभति रचनाग्रन्थो ममाहर्निशम् ॥ ४ ॥ ”

इह हि विषमदुःषमारजनितमिगतिरदकारभास्करानुकारिणा वसुधातलावतीर्णसुधासारणीदृश्यं शनानिधानपरमाहंतीकृतश्रीकुमारपालहमापालप्रवर्तिताऽभयदानाभिधान—जीवातुर्जजीवितनानाजीवप्रदत्ताशीर्वादमाहात्म्यकल्पावधिस्यायिवशदयशःशरीरेण निरवयवातुर्विधानिर्माणैकप्रसङ्गा श्रीहेमचन्द्रसूरिणा जगत्प्रसिद्धश्रीमद्वैतनद्विवाकरविरचितद्रात्रिशद्व्यात्रिशिकानुसारं श्रीवर्द्धमानजिनस्तुतिरूपमयोगव्यवच्छेदान्ययोगव्यवच्छेदाभिधानं द्वात्रिंशकादितयं विद्वज्जनमनस्तरवावधौधनिबन्धनं विद्धे । स्या० । अमर्यद्वसूरिशिष्ये स्वनामख्याते सूरि, (एतद्वंशवर्णनम् ‘ अष्टाश्रीगद्गार ’ शब्दं प्रथमभागे ३४६ पृष्ठं दर्शितम् ।)

हेमचंद्रवागरण-हेमचन्द्रव्याकरण-न० । हेमचन्द्ररचित-व्याकरणं, कल्प० १ अधि० १ क्षण ।

हेमजाल-हेमजाल-न० । सुवर्णमयवामसमूहे, रा० । जी० ।

जी० (अत्रत्या व्याख्या ‘ लवणसमुद्र ’ शब्दे षष्ठे भागे गता ।)

हेमपुरिस-हेमपुरिष-न० । स्वनामख्याते नगरं, हेमपुरिसनगरं हेमकुंडा राया हेमसेभवा भारिया नरस पुत्ता वरतिथिजल-विभा हेमो नाम कुमारः । नि० सू० ११ उ० ।

हेमप्पह-हेमप्रम-पु० । भुवनमल्लपितरि कुसुमपुरिनाथं, संज्ञा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।

हेमव-हेमवत्-पु० । लोकांतररीत्या कालगुणमासे, सं० प्र० १० पादु० । उयो० । सू० प्र० । जं० । कल्प० ।

हेमवय हेमवत्-त्रि । हिमवत्पर्यंतोद्भव, शा० १ ध्रु० १ जं० । जी० ।

हेमवयचित्तवित्तितिशिसकणगणिज्जुतदारुयागस्य ।

हेमवर्ध हिमवत्पर्यंतभावि चित्रविचित्रं मनोहारि चित्रांप-

ते तैमिशं-मिनिगदाकृत्यं चित्रं कनकनियुक्तं कनकविचित्रिते दारु काष्ठे धस्य स हेमवत्चित्तवित्तितिशिसकणनियुक्त-वारुकस्तस्य सूत्रं च द्वितीयककारः स्वार्थिकः, पूर्वस्य च दीर्घत्वं प्राकृतत्वात् । जी० ३ प्रति० ४ अधि० १ उ० । म० । स्या० । अनु० । जं० । सं० ।

अथानन वर्षधरेण विभक्तस्य हेमवत्क्षेत्रस्य वक्रव्यतामाह-

कहि गं भंते ! जंबुद्वीवे दीवे हेमवण नामं वासे पस्स-
त्त १, गोयमा ! महाहिमवंतस्म वासहरपव्वयस्म दक्खि-
णं सुद्धहिमवन्तस्म वासहरपव्वयस्म उत्तरेणं पुरत्थि-
मलवणसमुद्दस्म पच्चत्थिमंणं पच्चत्थिमलवणसमुद्दस्म पुर-
त्थिमंणं एत्थ गं जंबुद्वीवे दीवे हेमवण नामं वासे प-
स्सत्त , पार्हिणपडीणायए उदीणदाहिणविन्धियण्णे पस्सिअं-
कमंठासमंठिए दुहा लवणसमुद्दं पुट्ठे पुरत्थिमिन्लाए को-
डीए पुरत्थिमिणं लवणसमुद्दं पुट्ठे, पच्चत्थिमिन्लाए को-
डीए पच्चत्थिमिणं लवणसमुद्दं पुट्ठे, दोयिण जोअणसह-
स्साइं एमं च पंचुत्तरं जोअणसमं पंच य एगुलवीसइ-
भागं जोअणस्म विक्खंमेणं । तस्स बाहा पुरत्थिमपच्चत्थि-
मंणं छजोअणसहस्साइं सत्त य पणवण्णे जोअणमए
तिस्सि अ एगुलवीसइभागं जोअणस्म आयांमेणं, तस्स
जीवा उत्तरेणं पार्हिणपडीणायया दुहओ लवणसं पुट्ठा
पुरत्थिमिण्णए कोडीए पुरत्थिमिणं लवणसमुद्दं पुट्ठा, पच्च-
त्थिमिण्णए ० जाव पुट्ठा सत्तसीसं जोअणसहस्साइं छच्च
चउत्तरे जोअणसए सोत्तम य एगुलवीसइमाए जोअण-
स्म किंचिविमेख्खे आयांमेणं । तस्म धनुं दाहियेणं अ-
ट्ठतीसं जोअणसहस्साइं सत्त य चत्ताले जोअणसए दस
य एगुलवीसए भागे जोअणस्स परिकखेवेणं । हेमवयस्स
गं भंते । वासस्स केरिए आवारवावपटोअरे पस्सते ?
गोयमा ! बहुममरमणिले भूमिभागे पस्सते, एवं तइअस-
माणुभावो शेअचो ति । (सूत्र० ७६) ॥

‘ कहि ग ’ मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे हेमव-
त्तं नाम वर्षं प्रकृतम् ? गोयम ! महाहिमवतो वर्षधरपर्व-
तस्य ‘ दक्खिणं ’ इत्यादि, व्यक्तम् । अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे द्वी-
पे हेमवत्तं नाम वर्षं प्रकृतमित्यादि सर्वे प्राग्वन्, नवरं प-
त्यङ्कसंस्थानसंस्थितमायनचतुरश्रत्वात्, तथा हे योजनम-
हत्त एकं च पञ्चोत्तरं योजनसत्तं पञ्च यैकोनविंशतिभा-
गात् योजनस्य यावद्विष्कम्भेन, सुद्धहिमवद्विग्विष्कम्भो-
वस्य द्विगुणविष्कम्भ इत्यर्थः । अथास्य बाहाद्याह-‘ तस्स
बाहा ’ इत्यादि, व्यक्तम् ‘ तस्म जीवा उत्तरेण ’ मित्यादि
प्राग्वन्, सप्तत्रिंशद्वयोजनसहस्राणि यद् चतुःसप्ततीनि
योजनशतानि पञ्चशकलाः किंचिदूना आयांमेनति, ‘ त-
स्म धनु ’ मित्यादि, तस्य धनुःपृष्ठमष्टत्रिंशद्वयोजनसह-
स्राणि सप्त च चत्वारिंशानि-चत्वारिंशदधिकान योजनश-

तानि दश च एकोनविंशतिभागान् योजनस्य परिच्छेपेणेति ।
अथ कीदृशमस्य स्वरूपमित्याह—‘हेमवयस्स ए’ मित्या-
दि, व्याख्यातप्रायम्, नवरम् ‘एव’ मिति-उक्तप्रकारेण तृ-
तीयसमा-सुषमदुष्यमारकस्तस्या भावः—स्वभावः, स्वरूप-
मिति यावत् नेतव्यः—स्मृतिपथं प्रापणीय इत्यर्थः ।

अथात्र क्षेत्रविभागकारिगिरिस्वरूपं निर्दिशति—

कहिं शे भंते ! हेमवण् वासे सहाव(व)ई शां वडुवेअदप-
व्वए पप्पत्ते ? गोयमा ! रोहियाए महाखईए पच्चत्थिमे-
शं रोहिअसाए महाखईए पुरत्थिमेणं हेमवयवासस्स
बहुमज्झदेसभाए, एत्थं शे सहावई शां वडुवेअदप-
व्वए पप्पत्ते, एमं जोअणमहस्सं उडुं उच्चत्तेणं अद्दाई-
जाई जोयखससाई उव्वेहेणं सव्वत्थममे पल्लंगसंठाणसंठिए
एगं जोअणमहस्सं आयामविकखंभेणं तिष्ठि जोअणसह-
स्साई एगं च बावडुं जोअणसयं किंचि विसेमाहिअं परिक्खे-
वणं पप्पत्तं, सव्वरयणामए अच्छं, से शे एगाए पउमवरवेइ-
याए एगेण य वणसंडेणं सव्वओ समंता संपरिकिखत्ते, वेइ-
आवणसंडवणओ भासिअव्वो । सहावइस्स शे वडुवे-
अदपव्वयस्स उवरिं बहुममरमणिअं भूमिभागे पप्पत्ते,
तस्स शे बहुममरमणिअस्स भूमिभागस्स बहुमज्झ-
देसभाए एत्थं शे सहं एगं पासायवडुंसेए पप्पत्तं, बा-
वडुं जोअणाई अदजायणं च उडुं उच्चत्तेणं इकतीसं
जोअणाई कोसं च आयामविकखंभेणं ० जाव सीहासणं
सपरिवारं । से केणडुंणं भंते ! एवं बुच्चइ—सहावई व-
डुंययदपव्वए ? गोयमा ! सहावइवडुंयअदपव्वए शे
खुहासुदिआसु वावीसु ० जाव विलपंतिआसु बहवे
उप्पलाई पउमाई सहावइयभाई सहावतिवणाभाई स-
हावई अ इत्थं देवे महिद्धीए ० जाव महाणुभावे पलि-
आवमड्डिइए परिवसइ ति । से शे तत्थं चउएहं सामा-
णिअसाहस्मीणं ० जाव रायहाणी मंदरस्स पव्वयस्स
दाहिणंणं अण्णाम्मि जम्बुदीवे दीवे । (सू० ७७)

‘कहिं शे भंते !’ इत्यादि, क भवन्त ! हेमवतवर्षे शब्दा-
पाती नाम्ना वृत्तवैतादवपर्वतः प्रकृतः, वैतादवपर्वतस्तु
प्रागुक्तः, असौ च वृत्ताकारो न भरताविंशतप्रवर्तिवैतादव-
पर्वतवत् पूर्वापरायतस्तेन वृत्तवैतादव इत्युच्यते; अत
एव एतत्कृतः क्षेत्रविभागः पूर्वताऽपरतश्च भवति, यथा—
पूर्वहेमवतमपरहेमवतमिति । आह—पञ्चकलाधिकैकविं-
शतिशतयोजनप्रमाणविस्तारस्य हेमवतस्य मध्यवर्ती यो
जनसहस्रमान एव गिरिः कथं क्षेत्रं द्विधा विभजति ?
उच्यते—प्रस्तुतक्षेत्रव्यासो हि उभयोः पार्श्वयोः रोहितारो-
हितंशाभ्यां नदीभ्यां कजः मध्यतस्त्वेनेन । अथ नदीकजक्षेत्रं
यज्जित्वाऽत्रशिष्टक्षेत्रमसौ द्विधा करोतीत्यस्मिन्नन्वयव-
ती वैतादवशब्दप्रवृत्तिरिति एवं शेषवपि वृत्तवैतादवेषु

स्वस्वक्षेत्रनदीनामभिलाषेन भाव्यम्, दिग्विभागनियमनं
सुलभमिति न व्याख्यायते । एकं योजनसहस्रमूर्ध्वोच्छे-
न अर्धतुनीयानि योजनशतान्युद्वेधेन सर्वत्र समः—तु-
ल्याऽधोमध्योर्ध्वदेशेषु सहस्रसहस्रविस्तारकत्वात्, अत
एव पश्यद्भुसंस्थानसंस्थितः । पश्यद्भु—लाटदशप्रसि-
द्धो वंशदलन निर्माफितो धाम्याधारकोष्ठकः, एकं यो-
जनसहस्रमायामविकखभायां त्रीणि योजनसहस्राणि ए-
कं च द्वापञ्चदधिकं योजनशतं किञ्चिद्विशेषेण करणव-
शादागतेन सूत्रानिर्दिष्टेन राशिना अधिकं परिच्छेपेण प्र-
कृतम् । सर्वोत्तमना रत्नमयः, केचन रजतमयान् वृत्तवैतादव-
नाहुः, परं तेषामनेन ग्रन्थेन सह विरुद्धत्वमिति । अथात्र
पञ्चयण्वेदिकाद्याह—‘स ए’ मित्यादि, व्यक्रमम्, ‘सहावइस्स
ए’ मित्यादि, व्यक्रमम् । अथ नामार्थं निरूपयद्वाह—‘से
केणडुंणं भंते’ इत्यादि प्रागुक्तश्रृणुभकूटप्रकरणवद् व्याख्ये-
यम्, नवरम् श्रृणुभकूटप्रकरणे श्रृणुभकूटप्रभैः श्रृणुभकूटव-
र्गैरुपलादिभिर्श्रृणुभकूटनामनिरुक्तिर्दिशिता अत्र तु शब्दापा-
तिप्रभैः शब्दापातिवर्णैः उपलादिभिः शब्दापातिवृत्तवैता-
दवनामनिरुक्तिर्दिष्टव्या, शब्दापाती चात्र देवा महिद्धीको वा-
चमहाजुभावाः पस्यापमर्त्यानकः परिवसति । अथ शब्दा-
पातिदेवमेव विशिनष्टि—‘से शे तत्थं’ इत्यादि, स—शब्दा-
पाती देवस्त्वत्र—प्रस्तुतगिरौ चतुर्णां सामानिकसहस्राणां
यावत्पदात् विजयदेववर्णकसूत्रं सर्वमपि ज्ञेयं व्याख्येयं च ।
कियत्पर्यन्तमित्याह—राजधानी मन्दरस्य दक्षिणस्यामस्य-
स्मिन् जम्बुद्वीपे द्वीपे इति । जम्बुद्वीपप्रकृत्यादर्शेषु
एतत्सूत्रदृष्टेऽपि ‘पलिआवमर्माट्टई परिवसती’ त्ययं सूत्रादि-
शः पूर्वसूत्रं यद्योजनस्तद्वहुषु विजयदेवप्रकरणदिस्त्रेणिवि-
त्थमेव दृष्टत्वात् । बहुग्रन्थसाम्येन क्वचिदार्शवैगुण्य-
मुज्जाव्याम्वथा योजने बहुश्रुतसम्मतमेवास्ति इत्यलं विस्त-
रेण । ननु अस्य शब्दापातिवृत्तवैतादवस्य क्षेत्रविचारादि-
ग्रन्थेषु आधेयः स्वानिनामा उक्तः, नत्कथं न तैः सह वि-
रोधः ? उच्यते—नामास्तरे, मतान्तरे वा ।

अथ हेमवतवर्षस्य नामार्थं पृच्छति—

से केणडुंणं भंते ! एवं बुच्चइ हेमवण् वासे हेमवण् वासे ?
गोयमा ! बुद्धहिमवन्तमहाहिमवन्तेहि वासइरपव्वएहि
दुहओ समवगूढे शिखं हेमं दलइ, शिखं हेमं दलइता
शिखं हेमं पगामइ । हेमवण् अ इत्थं देवे महिद्धीए पलि-
आवमड्डिइए परिवमइ, से तेणडुंणं गोयमा ! एवं बुच्चइ
हेमवण् वामं हेमवण् वामे । (सू० ७८)

‘से केणडुंणं’ मित्यादि, अथ केनार्थेन समवगूढे एवमुच्यते—हे-
मवतं वर्षं हेमवतं वर्षमिति ? गौतम ! बुद्धहिमवन्तमहाहि-
मवण्ड्यां वर्षधरपर्वताभ्यां द्विधातो दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः
समवगाढे—सोत्तरे, ततो हिमवतोत्तरि हेमवतम् । अयं
भावः—बुद्धहिमवतो महाहिमवतस्यापान्तराले तत्, क्ष-
त्रम्, ततो द्वाभ्यामपि ताभ्यां यथाक्रममुभयोर्दक्षिणोत्तर-
पार्श्वयोः कृतस्मीमाकमिति भवति तयोः सम्बन्धिः । यदि धा-
नित्यं कालत्रयेऽपि हेम—सुवर्णं ददाति आसनप्रदानादिना
प्रवच्छति, कोऽर्थः ? तत्रत्ययुग्मिममुद्यासामुपवेशनामुपभोगे

हेममया शिलापट्टका उपयुज्यन्ते, नत उपचांगु द्वाती-
र्युक्तम् । नित्यं हेम-प्रकाशयति, ततो हेम नित्ययोगि प्रशस्तं
चाऽस्यास्तीति हेमवत् । हेमवद्वय हेमवतम्, प्रकाशेराकृति-
गणतया 'प्रकाशद्वयः' (श्रीसिद्ध० अ० ७ पा० २ सू० १६५) इति
स्वाधेऽणप्रत्ययः, हेमवतश्चात्र देवो महर्षिकः पत्यापम-
स्थितिकः परिवसति, तेन तयोगादेमवतमिति व्यपदिश्यते ।
हेमवतो दधः स्वामित्वेनास्यास्तामि, * अञ्जान्दत्त्वादप्रत्ययो
वा । जं० ४ वक्ष० ।

हेमवयकूट-हेमवतकूट-न० । हेमवद्वयेशसुरकूट, जं० ४ वक्ष० ।
जम्बुद्वीपे हिमवद्वयधरपर्वते स्वनामक्यान् कूट, स्था० २
ठा० ३ उ० ।

हेमविमलसुरि-हेमविमलसुरि-पुं० । हीरविजयसुरिगुणैः
आनन्दयिजयमुरः गुणैः संतुष्टसुरिगणैः, ग० ३
अधि० ।

हेमसंभवा-हेमसंभवा-स्त्री० । हेमकृतराजस्य भार्यायाम्, वृ०
४ उ० । (बालिकाम् अन्यन्ते शुद्धस्य अस्याः पुत्रस्य
वेदोपघातो जातः, तद्वृत्तम् 'उपघायपंडग' शब्दे हि-
तीयभागे निरूपितम् ।)

हेमसरोवर-हेमसरोवर-न० । स्वनामक्यान् तीर्थे, यत्र आ-
समतिर्जिनालया । ती० ४३ कल्प ।

हेमसुत्तग-हेमसुत्तक-न० । हेमसङ्कलकं, ज्ञा० १ अ० १ अ० ।

हेर-हेर-पुं० । माण्डव्यगोत्रे गोत्रावेशप्रवर्तके च ऋषौ, तद्-
पत्येषु च । स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

हेरंव-देशी-महिष-डिण्डिमयोः, दे० ना० ८ वर्ग ७६
गाथा । पा० ना० ।

हेरसवय-हेरसवय-पुं० । जम्बुद्वीपे स्वनामक्यान् वर्षलक्षे,
स्था० ६ ठा० ३ उ० । जं० । प्रका० । रुक्मिवर्षधरे अष्टकू-
टानां मध्ये समम् कूट, स्था० २ ठा० ३ उ० ८७ सूत्र टी० ।

दो हेरसवयाई (सूत्र-६२५) । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

(अस्य) व्याख्या 'रूप' शब्दे जम्बुद्वीपप्रकाशे (१११)
सूत्रेण पष्ठे भागे गतार्था ।

हेरसवयकूट-हेरसवयकूट-न० । शिखारवर्षधरपर्वतस्य
कूटे, स्था० २ ठा० ३ उ० । हेरसवयकूटप्राधिपत्यकं रुक्मि-
वर्षधरकूटे, जं० ४ वक्ष० ।

हेरसिय-हेरसियक-पुं० । स्वर्णकार, आ० म० १ अ० । न० ।

हेरिब-देशी-गंगेश, दे० ना० ८ वर्ग ७२ गाथा ।

हेरिब-हेरिब-पुं० । उद्भ्रामक, कल्प० १ अधि० ६ क्षण ।

हेरुयाल-हेरुयाल-पुं० । वृत्तविशेष, ज्ञा० १ अ० ६ अ० ।
जं० ।

हेला-हेला-स्त्री० । लीलायाम्, जीवा० १६ अधि० । पा०
ना० । धनं, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा । अनादरे, पा०
ना० १६२ गाथा ।

* " अञ्जान्द्वयः " ॥ ७ । २ । ४६ ॥

६१३

हेलियामच्छ-हेलिकामत्स्य-पुं० । मत्स्यभेद, जी० १ प्रति० ।

हेलुअ-देशी-छिकायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७२ गाथा ।

हेलुका-देशी-छिकायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७२ गाथा ।

हेल्लि-हेमसि-सम्बा० । हेमसि इत्यस्य हेल्लि इति निपात्यञ्ज ।
सख्या आमन्त्रणे, 'हेल्लि म अंल्लि आलु' । प्रा० ४ पा० ।

हेवाग-हेवाक-पुं० । स्वभावे, स्था० ४ ठा० ४ उ० । अस्यास्ते
च । नि० सू० १ उ० ।

हेवस-पुं० । पारसीकः शब्दः । अलाउद्दीनसुरसाणस्य म-
ल्लिके, " कालकालपुल्लिअधमण अलाउद्दीनसुरसाणस्स
मल्लिकेण 'हेवस' नामण । " ती० ३३ कल्प ।

हेसिय-हेपित-न० । हयशब्दे, अनु० । जं० ।

हेहभूय-हेहभूत-न० । गुणदोषपरिज्ञानविकलेऽशठभावे, इय०
१ उ० ।

हेहय-हेहय-पुं० । स्वनामक्यान् क्षत्रियराजे, आव० ४ अ० ।

हो-हो-अस्य० । विस्मये, पा० ना० ७७४ गाथा ।

होअऊण-भूत्वा-अस्य० । " स्वरादनतो वा " ॥ ८४२४० ॥

इति अकारागमो वा । होअऊण । होऊण । भूत्वा । उत्पद्ये-
त्यर्थे, प्रा० ८ अ० ४ पा० ।

होउकाम-भयितुकाम-पुं० । मोक्षार्थिनि भव्यसत्त्वे, पं० सू०
१ सूत्र ।

होन्त-भवत्-प्रि० । " शत्रानशः " ॥ ८ । ३ । १८१ ॥ इति
शतृप्रत्ययस्थाने न्तः । प्रा० । जायमाने, विशेषे ।

होड-होड-पुं० । मोष, ज्ञा० १ अ० २ अ० ।

होत्ता-भूत्वा-अस्य० । " क्व इय-दुणौ " ॥ ८ । ४ । २७१ ॥

इति क्त्वाप्रत्ययस्य इय-दुणौ वा भवतः । होत्ता । उत्पद्ये-
त्यर्थे, प्रा० ८ अ० ४ पा० ।

होत्तिय-होत्रिक-पुं० । अग्निहोत्रिके, म० १ श० ५ उ० ।

आ० । तुल्यवन्नस्पतिविशेषे, प्रका० १ पत्र ।

होन्था-अभवत् क्रिया० । जात इत्यर्थे, चिपा० १ ध्रु० १ अ० ।

होदुण-भूत्वा-अस्य० । भू-क्त्वा । " क्व इय-दुणौ " ॥ ८४४
२७१ ॥ इति क्त्वास्थाने दुणादेशः । उत्पद्येत्यर्थे, प्रा० ४ पा० ।

होन्तो । अभविष्यत् । " न्त-मागौ " ॥ ८ । ३ । १८० ॥

इति न्ताऽऽदेशः । होन्तो । होमाखो । अभविष्यदित्यर्थे,
प्रा० ८ अ० ३ पा० ।

होम-होम-पुं० । अग्निहोत्रमिः क्रियमाणे अग्निहोत्रे, अनु० ।

नि० सू० । पं० व० ।

होयव भवितव्य-न० । भाष्ये, पञ्चा० ४ धिव० । आ० म० ।

नि० सू० ।

होया-होतृ-पुं० । होतरि, अग्निं हविःप्रदानरि, ज्ञा० १ ध्रु०

१ अ० ।

होरंभा-होरम्भा-स्त्री० । महादकायाम्, रा० । तं० । भ० ।
होरण-देशी-वस्त्रं, दे० ना० = धर्म ७२ गाथा ।

होरा-होरा-स्त्री० । ज्योतिषोक्तं लग्नं राश्यब्दभागे होराका-
पकशास्त्रभेदं, रेखायाञ्च । दे० प० । सूत्र० ।

होल-देशी-देशप्रसिद्धे नैष्ठुर्ये, दश० ७ अ० । झा० । होल
इति वा होल इति वा एतौ च देशान्तरे अवस्थासंस्मृतौ ।
आचा० २ ध्रु० १ चू० ४ अ० १ उ० ।

होलवाय-होलवाद-पुं० । होलन्येवं वादो होलवादः । होल-
न्येवं पुरुषामन्त्रणे, सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।

हू-हू-अव्य० । वाक्यालङ्कारे, सूत्र० २ ध्रु० ७ अ० ।

हुसा-स्तुषा-स्त्री० । पुत्रवधाम्, सूत्र० २ ध्रु० ७ अ० ।

हू-हू-देशी-सांस्कृतिकः शब्दः । अतुल्ये, कश्चात्पादनात् ना-
रकातयमरदेवाभ्युत्थारो ग्राह्याः । ग० २ अधि० । नि० चू० ।

वासे पुंणारसंकचन्दपमिए चित्तम्मि मासे वरे,
हत्थे मे सुहतेरसीबुहजुए पक्खे य सुब्बे गए ।
सम्मं संकल्लिओ य सूरयपुरे संपुण्णयं संगओ,
राइंदायरिण्ण देण चुवणे राइंदकोसो सुहं ॥ १ ॥

अथ प्रशस्तिः--

शाखाप्रशाखाभिरतिप्रवृद्धे, वीरोक्तिविस्तारविधानदक्षे ।
सद्धर्म्यसौधर्मवृद्धत्तपाऽऽख्य-गच्छे जगत्यां जनितप्रतिष्ठे ॥ १ ॥
श्रुतावगाहप्रवरा महान्तः, सच्छासनाऽशेषधुरं वहन्तः ।
श्रीसङ्गवाटीं परिफुल्लयन्तः, सूरिन्द्रमुख्या बहवो बज्रवुः ॥ २ ॥
तदन्वयेऽजृद् वरगत्तसूरिः, स्वब्रह्मतेजस्वितया करिणुः ।
ज्ञानं नजोगं हरिमब्धिवासं, त्रिषदृतमं पट्टमलङ्कारिणुः ॥ ३ ॥
निरन्तराऽऽचाम्लकरः सुखेन, क्षमा-श्रुत-प्राज्यमतिप्रवृद्धः ।
वृद्धक्षमासूरिरलञ्चकार, तत्पट्टमेरुं सवितेव धीरः ॥ ४ ॥

स्वपरसमयवेदी षट्सु जाषासु दक्षो,

विजितयवनवृन्दो मेदपाटीयजर्तुः ।

सदसि जनसमक्षं श्रीलदेवेन्द्रसूरिः,

समजवदतितेजाः पट्टकेऽमुष्य जिणुः ॥ ५ ॥

शिश्नाय तत्पट्टमशेषकाल-विन्मारजित्स्वाऽन्यशुभं करिणुः ।

नैमित्तिकानां प्रथमश्च लोके, कल्याणसूरिर्गणितप्रवीणः ॥ ६ ॥

अन्वर्थनामा समजृत् प्रमोद-सूरिर्जगज्जीवसुमोदहेतुः ।

समाधिलीनो निजकर्मदक्ष-स्तदासनेऽखणितशीलशाली ॥ ७ ॥

तत्पट्टमेरावुदियाय ज्ञानु-जैनागमाब्धिं परिमथ्य कोशम् ।

राजेन्द्रसूरिर्जगदर्चनीयो-ऽभिधानराजेन्द्रमसावकाशीत् ॥ ८ ॥

अस्मत्पट्टप्रभावी धनविजयमुनिर्वादिवृन्दप्रजेता,
श्रीलोपाध्यायवर्यः प्रतिसमयमदाद् जुरिसाहाय्यमेषः ।
कोशाब्धेरस्य सृष्टौ सकलजनपदश्लाघनीयत्वस्त्रिप्तोः,
सद्धिद्वन्मानसाब्जे दिनकरसमतां यास्यमानस्य लोके ॥ ए ॥
धन्वन्यजुत्तर्कयुर्गाढपृथ्वी-वर्षे सियाणानगरेऽस्य सृष्टिः ।
पूर्णाऽभवत् सूर्यपुरे ह्यविघ्नं, शून्याङ्गनिधेकमिते सुवर्षे ॥ १० ॥
तावन्महान् प्राकृतकोश एष, यावत् क्षितौ मेरुखीन्दवः स्युः ।
सञ्जैनैर्जनेतरविज्ञवर्ग-मानन्दयेत् कोकमिवोष्णरश्मिः ॥ ११ ॥

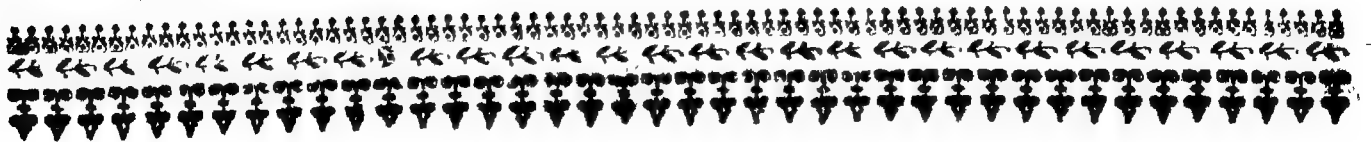
इति श्रीमत्सौधर्मवृहत्तपागच्छीय-कलिकालसर्वज्ञकल्प-

श्रीमद्भारकजैन श्वेताम्बराऽऽचार्य श्री श्री १००८ श्री
मद्विजयराजेन्द्रसुरीश्वरविरचिते 'श्रीअभिधानराजेन्द्र-
प्राकृतमहाकोशे' इकारादिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

तत्समाप्तौ च समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

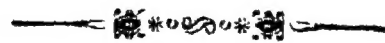

अथ मुद्रणपरिचयः-

निर्घन्थगच्छः समभृत्सुधर्माऽऽख्यात्सुस्थिताऽऽर्यादथ कोटिकाऽऽहः ।
चन्द्रोऽपि चन्द्रप्रभ-चन्द्रसूरेः, सामन्तजद्राद् वनवासिगच्छः ॥ १ ॥
श्रीसर्वदेवाद् वट आविरासीत्, तथा जगच्चन्द्रमुनीन्द्रवर्यात् ।
सौधर्मसंयुक्तवृद्धत्तपाऽऽरूयो, राजेन्द्रसूरजगति प्रसिद्धः ॥ २ ॥ युगमकम् ।

एतद्गच्छसुशासनीयसुधुग्रोद्वाहिसूरिव्रजाऽ-
लङ्कारायितसाधुकर्म विधिवत्संशोधकस्याऽऽह्वया ।
आजन्माऽनघशीलशोजिततनो राजेन्द्रसूरीशतुः,
संघातान्तिमया विनेयनिवहैः संशोध्य मुद्रापितः ॥ ३ ॥
व्याख्यानी सच्चरित्रः सुबुधगणनतः सेवितः साधुवर्गे-
जैनाचार्यः क्रियावान् हि विजयधनचन्द्रोऽस्य पट्टेऽतिषिते ।
दान्ते दान्ते महान्ते प्रशमितहृदये संयमे सञ्चरिष्णौ,
सौम्ये रम्ये गभीरे सकलजनहिते वर्तमाने सदासौ ॥ ४ ॥
चन्द्रांशाङ्ककलाधिनाथसहिते वर्षेऽसिते पङ्कके,
चैत्रे मासि धरासुतस्य दिवसे ज्येष्ठारूपतारायुते ।
सप्तम्यां रतस्त्रामनामकपुरे जूपेन्द्रसूरीश्वरे,
राजस्येव सुसाधु मुद्रणमितो राजेन्द्रकोषः शुभः ॥ ५ ॥

बीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काय नं०

०३०८ स्त्री

लेखक डा. विश्वरूप चन्द्रा

शीर्षक श्री रामायण राजेंद्रः ।

खण्ड ६

क्रम सख्या ६०५९

दिनांक	लेने वाले के हस्ताक्षर	वापसी का दिनांक